Наукові перспективи
Видавнича група

Наукові інновації та передові технології

№ 3(55) 2026

Всеукраїнська Асамблея докторів наук із державного управління

у рамках роботи Видавничої групи «Наукові перспективи»

«Наукові інновації та передові технології»

№ 3(55) 2026

Київ – 2026

Ukrainian Assembly of Doctors of Sciences in Public Administration

within the work of the Publishing Group «Scientific Perspectives»

«Scientific innovations and advanced technologies»

№ 3(55) 2026

Kyiv – 2026

ISSN 2786-5274 Print
УДК 001.32:1 /3](477)(02)
R30-04851

DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)

«Наукові інновації та передові технології»: журнал. 2026. № 3(55) 2026. С. 3709

Журнал започаткований у 2021 році з метою розвитку вітчизняного наукового людського капіталу, соціальних наук та журналістики

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 24962-14902Р від 13.09.2021 р.

Рекомендовано до друку Президією Всеукраїнської Асамблеї докторів наук з державного управління (Рішення від 06.03.2026, № 5/3-26)

Журнал видається за наукової підтримки: Інституту філософії та соціології Національної Академії Наук Азербайджану (Баку, Азербайджан), громадської організації «Асоціація науковців України», громадської організації «Християнська академія педагогічних наук України» та громадської організації «Всеукраїнська асоціація педагогів і психологів з духовно-морального виховання»

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 30.11.2021 № 1290 журналу присвоєно категорію "Б" із права

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 01.02.2022 № 89 журналу присвоєно категорію "Б" із педагогіки

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 07.04.2022 № 320 журналу присвоєно категорію "Б" із економіки та державного управління

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 20.06.2023 № 768 журналу присвоєно категорію "Б" зі спеціальностей 073 - менеджмент, 076 - підприємництво та торгівля, 015 - професійна освіта

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 23.08.2023 № 1035 журналу присвоєно категорію "Б" зі спеціальності 053 - психологія

Наукове видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus, міжнародної пошукової системи Google Scholar та до міжнародної наукометричної бази даних Research Bible.

Журнал заснований з метою розвитку вітчизняного наукового потенціалу у галузях державного управління, права, економіки, психології, педагогіки та його інтеграції у світовий науковий простір, шляхом оприлюднення результатів наукових досліджень.

Головний редактор: Дибкова Людмила Миколаївна - доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри інформатики та системології Київського національного економічного університету ім. Вадима гетьмана (Україна)

Редакційна колегія:

- **Бабчук Олена Григоріївна** кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ, (Україна)
- **Беньковська Наталя Борисівна**, кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри мовної підготовки Інституту Військово-Морських Сил Національного університету "Одеська морська академія" (Україна)
- **Біляковська Ольга Орестівна** доктор педагогічних наук, професор, завідувачка кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Львівського національного університету імені Івана Франка (Україна)
- **Волошенко Марина Олександрівна** доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри психології та соціальної роботи Національного університету «Одеська політехніка» (Україна)
- **Волошин Олена Романівна** кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри фізичної терапії, ерготерапії та здоров'я Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна)
- **Гончарук Валентина Анатоліївна** кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри української літератури, українознавства та методик їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Україна)
- **Гумеїр Гусейн Ахмедов** доктор педагогічних наук, професор, Завідувач відділу Інституту освіти Азербайджанської Республіки (Азербайджан)
- **Доктор Мутмайна** викладач Університету Аль Асярія Мандар Сулавесі Барат, Індонезія, ад'юнкт-професор Департаменту освіти, Університет Manipal GlobalNxt Малайзії (Малазія)
- **Дроді, Еллісон Керолайн** Доктор філософії, доцент кафедри психології Університету Ватерлоо (Канада)
- **Жуков Валері**, Університет Миколи Коперника в Торуні (Польща)
- **Журавльова Лариса Петрівна** доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Поліського національного університету (Україна)
- **Кернас Андрій В'ячеславович** доктор філософії в галузі психології, кандидат психологічних наук, дійсний член Української психолгічної асоціації, магістр права, магістр педагогіки, доцент кафедри Практичної психології Одеського національного морського університету, старший викладач кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки Одеського національного економічного університету (Україна)
- **Коренева Інна Миколаївна** доктор педагогічних наук, професор, декан факультету природничої і фізико-математичної освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка; професор кафедри теорії і методики викладання природничих дисциплін Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (Україна)
- **Лаппо Віолетта Валеріївна** - доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і психології Коломийського навчально-наукового інституту Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, (Україна)
- **Марчук Оксана Олександрівна** - доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» (Україна)
- **Мірошніченко Валентина Іванівна** - доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки Національного університету біоресурсів і природокористування України (Україна)
- **Ненько Юлія Петрівна** доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри мовної підготовки Національного університету цивільного захисту України, (Україна)
- **Ордановська Олександра Ігорівна** доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри інноваційних технологій та методики навчання природничих наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Україна)
- **Островська Маріанна Ярославівна**, доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки, психології, початкової, дошкільної освіти та управління закладом освіти Закарпатського угорського університету імені Ференца Ракоці II (Україна)
- **Пасько Ольга Миколаївна** - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки, Одеський державний університет внутрішніх справ.(Україна)
- **Помиткіна Любов Віталіївна** доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Україна)
- **Р. Ахмад Закі Ель Ісламі**, доцент, професор, доктор філософії, Департамент наукової освіти, Факультет підготовки вчителів та освіти, Університет Султана Агенга Тіртаяса (Індонезія)
- **Саїд М. Ісмаїл** доктор наук, професор, професор кафедри англійської мови, Коледж природничих наук і гуманітарних наук, Університет принца Саттама бін Абдулазіза, Аль-Хардж (Саудівська Аравія)
- **Самусь Тетяна Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри професійної освіти та технології сільськогосподарського виробництва Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (Україна)

- **Снігур Олена Миколаївна** кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри комп'ютерної та програмної інженерії Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (Україна)
- **Степанова Наталія Михайлівна** кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри початкової та спеціальної освіти Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна)
- **Толочко Світлана Вікторівна** доктор педагогічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу позашкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України (Україна)
- **Хохліна Олена Петрівна** доктор психологічних наук, професор, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Україна)
- **Шулигіна Раїса Андріївна** кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри дошкільної освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (Україна)

Статті розміщені в авторській редакції. Відповідальність за зміст та орфографію поданих матеріалів несуть автори.

© автори статей, 2026
© Всеукраїнська Асамблея
докторів наук із державного управління, 2026
© Видавнича група «Наукові перспективи», 2026

ЗМІСТ

СЕРІЯ «Управління та адміністрування»

Poltorak A.S., Burkovska A.I., Sukhorukova A.L., Lahno D.S., Mykhniuk O.O. **41**
MECHANISMS OF ANTI-CRISIS MANAGEMENT OF FOOD SECURITY IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF TURBULENCE OF THE SOCIO-ECONOMIC ENVIRONMENT AND INTEGRATION INTO EUROPEAN FOOD MARKETS

Бородін Є.І., Атамасов А.В. **56**
ПУБЛІЧНА СФЕРА ЯК ПРОСТІР ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Весоловська М.К., Карковська В.Я., Головчак М.І. **68**
ІНСТИТУЦІЙНІ ВИКЛИКИ ТА РІШЕННЯ ДЛЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Гололобов С.М. **82**
СТРАТЕГІЧНЕ ЛІДЕРСТВО У ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ ЯК МЕХАНІЗМ ВІДНОВЛЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ

Добиш М.П., Ігнатьєв А.М., Купрієнко Д.А., Моркляник Б.В., Петров В.В., Сальнікова О.Ф., Соломицький О.І., Трофименко В.М. **93**
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА АРХІТЕКТУРА ЦІЛІСНОЇ СИСТЕМИ СТРАТЕГІЧНОГО МОНІТОРИНГУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І СТІЙКОСТІ УКРАЇНИ

Драченко Я.П. **109**
МОДЕЛЮВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ГАЛУЗЗЮ КУЛЬТУРИ НА ЗАСАДАХ ПРОЄКТНОГО ПІДХОДУ

Єременко В.В. **121**
ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ВІДНОВЛЮВАЛЬНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ МЕХАНІЗМУ ПРИКОРДОННОГО ВУГЛЕЦЕВОГО КОРИГУВАННЯ

Єрмішова С.В., Кургузенкова Л.А. **135**
ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: СИСТЕМНИЙ ВПЛИВ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Жилінський І.В. **146**
ІНКЛЮЗИВНИЙ ПІДХІД У ПРОЄКТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ОСВІТНЬОЇ СФЕР УКРАЇНИ

Костенюк Н.І., Димитрова Т.К. **157**
СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЛІКАРСЬКИМИ ЗАСОБАМИ

Кустова С.М. **167**
ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ ЯК ОСНОВА ДЕМОКРАТИЧНОЇ СТІЙКОСТІ: ДОСВІД ЄС ТА СТВОРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦЕНТРУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ СТІЙКОСТІ

Мазур О.О. **176**
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ГОТЕЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ У СИСТЕМІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СФЕРИ ГОСТИННОСТІ

Мороз-Огінська М.О. **191**
СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА РОЛЬ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СТАБІЛЬНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Осадчий О.О. **200**
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Осипов Д.М. **220**
ЕТОС ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ЯК СКЛАДОВА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ КОНФІГУРАЦІЇ: ДОСВІД КРАЇН НАТО

Пархоменко-Куцевіл О.І. **232**
ІНТЕГРАЦІЯ ПРИНЦИПІВ "РОЗУМНОГО МІСТА" У СИСТЕМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНОЮ СФЕРОЮ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

Петрович В.В. **245**
ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ДОКУМЕНТАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Полухтович Т.Г., Костюк М.П. **257**
ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР ДЕМОКРАТІЇ

Русинюк М.М. **269**
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗБУДОВИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ

Сидоренко В.О. **279**
МЕХАНІЗМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ВПЛИВУ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА РЕАЛІЗАЦІЮ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Харчун А.М. **294**
ОСОБЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ ПОДАЛЬШОГО РЕФОРМУВАННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Popelo O., Raskin V. **304**
MECHANISM OF STRATEGIC DEVELOPMENT OF COMMERCIAL ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION AND INTENSIFYING COMPETITION

Алькема В.Г. **318**
СТРАТЕГІЯ УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЧИМИ ПРОЦЕСАМИ ПІДПРИЄМСТВА НА ОСНОВІ ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ ЦИФРОВОГО ОБЛІКУ ТОВАРНО-МАТЕРІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Богашко О.Л., Космідайло І.В. **328**
АНТИКРИЗОВЕ УПРАВЛІННЯ МАЛИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ЕКОНОМІКИ

Боровик М.В. **341**
ОЦІНКА СТАНУ ТА ПРОБЛЕМ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ САМОЗАЙНЯТИХ ОСІБ У ЗАКЛАДАХ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Ворончак І.О. **353**
СТРАТЕГІЯ УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМИ РЕСУРСАМИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Губернат Т.Я. **368**
ВИЗНАЧЕННЯ ВИМОГ ДО МЕХАНІЗМУ ОБ'ЄКТНО-ОРІЄНТОВАНОГО УПРАВЛІННЯ

Дацько Т.В., Городецький Т.І., Боркін В.В. **377**
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ОРГАНІЗАЦІЇ: ПРОГРАМНЕ ПЛАНУВАННЯ, РЕСУРСНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКА

Карпенко О.О., Данильченко А.В. **388**
ІНФРАСТРУКТУРА ДЕВЕЛОПМЕНТУ ТА ІНЖИНІРИНГУ В УКРАЇНІ: НОВІ РОЛІ ТА МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ

Кібік О.М., Котлубай В.О., Корнілова О.В. **400**
ТРАНСФОРМАЦІЯ МОРСЬКОЇ ЛОГІСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ НА ЗАСАДАХ ІННОВАЦІЙНОГО АНТИКРИЗОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ТА УПРАВЛІННЯ БЕЗПЕКОВИМИ РИЗИКАМИ

Корнілова О.В., Фасій Б.В. **413**
ПОЄДНАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА САМОМЕНЕДЖМЕНТУ В АНТИКРИЗОВОМУ УПРАВЛІННІ ТРУДОВИМИ РЕСУРСАМИ

Матюхіна Д.А. **430**
КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПРОВІДНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Міненко С.І. **440**
ІНВЕСТИЦІЙНА ПІДТРИМКА ІННОВАЦІЙ ЯК ФАКТОР СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО БІЗНЕСУ

Мостенська Т.Л., Мостенська Т.Г., Костюк О.Д., Ієвлєв Д.С., Крайник Б.М. **449**
КЛЮЧОВІ ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОГО СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ (ЧАСТИНА 2)

Немченко В.В., Севастьянов В.В. **466**
ТЕХНОЛОГІЧНА ІНКЛЮЗИВНІСТЬ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ: ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ

Овчаренко М. **484**
ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ СТРАТЕГІЧНОГО БІЗНЕС-ПЛАНУВАННЯ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ

Павлик В.Я., Кухта П.А., Дацко О.М. **495**
ФОРМУВАННЯ ІНТЕГРОВАНОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТА ІНСТИТУЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ЕКОНОМІКИ

Петров В.М. **507**
ОБҐРУНТУВАННЯ ОПТИМАЛЬНИХ РОЗМІРІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Подвальна Н.Е. **519**
HR-АНАЛІТИКА ЯК ІНСТРУМЕНТ УПРАВЛІННЯ КАДРОВИМИ РИЗИКАМИ В УМОВАХ КРИЗ ТА ВОЄННОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Пономаренко К.І. **534**
ОРГАНІЗАЦІЙНІ УМОВИ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ СПРИЙНЯТЛИВІСТЮ ПЕДАГОГІВ

Синиця С.М., Фурса Т.П. **544**
ОСОБЛИВОСТІ МЕНЕДЖМЕНТУ ФІНАНСОВИМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ВНУТРІШНІХ ПРОЦЕСІВ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Слободянюк О.В., Орлов В.М. **553**
СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ІНВЕСТИЦІЙНОГО ТА СТРАХОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В КОНТЕКСТІ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ БІЗНЕС-СТРУКТУРАМИ

Федотов О.П., Капустян І.В., Кузнецова Л.В. **564**
УПРАВЛІННЯ ЗМІНАМИ В ПРОЦЕСІ СТВОРЕННЯ ТА ЗАПУСКУ БІЗНЕС-ПРОЄКТІВ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ КЛЮЧОВИХ ПОКАЗНИКІВ ЕФЕКТИВНОСТІ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГУ

Юрик Н.Є., Радинський С.В. **575**
РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КОНФЛІКТУ ЯК ОБ'ЄКТУ УПРАВЛІННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Яцкевич І.В., Станкевич І.В. **592**
ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА ЯК ФАКТОР УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ РОЗВИТКУ

СЕРІЯ «Педагогіка»

Bozhynska M.., Grynyova M. **606**
DIDACTIC DESIGN OF FORMATIVE ASSESSMENT OF AN INTEGRATED NATURE COURSE IN THE CONDITIONS OF BlENDED LEARNING

Haieva P.O. **620**
DEVELOPING PROFESSIONAL COMMUNICATION SKILLS THROUGH TEAM-BASED ACTIVITIES IN ENGLISH CLASSES

Kapliienko M.V. **629**
ETHICAL ASPECTS OF GRANT WRITING AS A MEANS OF DEVELOPING LEADERSHIP SKILLS

Khalabuzar O.A. **641**
CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING FOR THE STUDENTS OF NON-PHILOLOGICAL SPECIALTIES

Orlova N., Borysova T. **652**
CREATIVE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

Sachaniuk-Kavets'ka N.V., Nykyporets S.S. **660**
LLM-BASED AUTOMATION FOR TRANSLATING MATHEMATICAL FORMULAE AND SYMBOLS: CHALLENGES AND PERSPECTIVES FOR TECHNICAL COMMUNICATION

Stavytska I.V., Shalova N.S., Korbut O.H. **678**
FOREIGN LANGUAGE COMPETENCE IN EUROPEAN AND UKRAINIAN EDUCATIONAL CONTEXTS: APPROACHES TO DEFINITION

Sushynskyi O.Yi., Levchenko Ya.E., Kalashnyk N.S. **687**
MANAGERIAL COMPETENCE DEVELOPMENT AS A STRATEGIC DIMENSION OF PROFESSIONAL EDUCATION FOR PUBLIC SECTOR LEADERSHIP IN THE CONTEXT OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Zablotska L.M., Chernii L.V., Meleshchenko V.O. **701**
INTEGRATING SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS INTO FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN HIGHER EDUCATION

Акімова О.В., Сапогов М.В. Гапчук Я.А. **714**
ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

Алєксєєва С.В. **725**
РОЗВИТОК ЯКОСТІ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ЧИННИКИ ВПЛИВУ МІЖНАРОДНИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ МОНІТОРИНГІВ

Амеліна С.М., Назаров Б.О. **735**
ІНТЕРАКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ SOFT SKILLS У МАЙБУТНІХ ФІЛОЛОГІВ

Андросенко А.О. **745**
ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ФАХОВІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ТЕХНОЛОГІЙ

Атамась О.А., Гаценко В.П., Гріцишіна Ж.М. **757**
КЛАСИЧНА АЕРОБІКА ЯК ОСВІТНІЙ КОМПОНЕНТ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Бабюк С.М., Марчук Д.В. **770**
УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ГІМНАСТИЧНИМ ВПРАВАМ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Бабюк Т.Й., Каньоса Н.Г., Карук І.В., Стахова І.А. **781**
ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД, ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ, НАСТУПНІСТЬ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Балла Л.В. **794**
ВИХОВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ЯК ПРОБЛЕМА ОСВІТИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Биков А.В. **806**
МОДЕЛЮВАННЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЗВО В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Білан В.А., Бевзюк М.С., Калиновська І.С. **821**
МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ВЗАЄМОДІЯ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

Білецька І.О., Паладьєва А.Ф. **833**
ФОРМУВАННЯ SOFT SKILLS У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ФАХОВИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Білобров О.Б. **845**
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ: ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Бойко Ю.С., Бойко А.І., Соколенко Л.С., Танасійчук Ю.М. **853**
ФОРМУВАННЯ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НАВИЧОК САМОДОПОМОГИ ТА ВЗАЄМОДОПОМОГИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Болдарєва О.М., Олефір О.І., Урум Г.Д. **867**
КОНТЕКСТНІ ЗАДАЧІ ЯК БАЗОВИЙ МЕТОД ФОРМУВАННЯ ПРИКЛАДНИХ МАТЕМАТИЧНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ

Бондаренко Г.П., Задорожна О.М. **881**
ВІДНОВЛЕННЯ ЧЕРЕЗ НАУКУ: СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ОСВІТИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Борис У.З. **898**
ІНТЕГРАТИВНІ ОСНОВИ ПОЧАТКОВОЇ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ В ГАЛИЧИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Бутенко Г.О. **912**
ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ІНКЛЮЗИВНИХ КЛАСІВ ЗАСОБАМИ ФІЗИЧНОЇ РЕКРЕАЦІЇ

Василиків І.Б. **923**
ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ВИКЛАДАННЯ ОСНОВ ПРОГРАМУВАННЯ У SCRATCH

Ву Юйюе **936**
ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА МЕТОДИ РОЗВИТКУ ХУДОЖНЬО-ЕКСПРЕСИВНОГО МИСЛЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ В ПРОЦЕСІ ФОРТЕПІАННОЇ ПІДГОТОВКИ

Гаджерига Р.В. **950**
СУЧАСНІ ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХОВИХ МОЛОДШИХ БАКАЛАВРІВ З ОБЛІКУ І ОПОДАТКУВАННЯ

Герасімова Н.Є.,Герасимова І.В. **964**
ДИНАМІКА КОГНІТИВНИХ ТА АФЕКТИВНИХ ДИСПАРИТЕТІВ У СУЧАСНІЙ STEM-ОСВІТІ: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТА МЕХАНІЗМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ У ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНО-ХІМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

Глотка А.В. **977**
ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ ІЗ ТРУДНОЩАМИ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Гомля Л.М. **992**
ДОСЛІДНИЦЬКО-ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ ЯК СКЛАДНИК ЕКООРІЄНТОВАНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ В ПЕДАГОГІЧНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ

Гончарук О.М., Кочин В.Д. **1003**
НАУКОВІ ПІДХОДИ КІБЕРПЕДАГОГІКИ ДО РОЗВИТКУ ЦИФРОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ПОЛІЦІЇ

Гордійчук М.С. **1012**
ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИВАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

Гришко В.І., Цевух А.І. **1025**
НАВЧАЛЬНІ ДЕБАТИ ЯК ІНТЕГРОВАНИЙ МЕТОД ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Гуленко В.М. **1034**
МОДЕРНІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ТРЕНЕРІВ З ВЕСЛУВАННЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Гутиряк О.І. **1045**
ЛІНГВОДИДАКТИЧНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ В МУЛЬТИМЕДІЙНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

Дармanська І.М., Очеретний В.О., Кикилик А.М. **1053**
ОЦІНКА СТУДЕНТАМИ РОЛІ ПРАВОВОЇ, ІНФОРМАЦІЙНОЇ І МОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ

Демченко І.І., Григоренко Т.В., Тверезовська Н.Т., Калиновська І.С. **1066**
ПРИНЦИПИ УНІВЕРСАЛЬНОГО ДИЗАЙНУ В ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Демченко Н.В. **1081**
УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ МОВНОЇ ПІДГОТОВКИ КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ЗМІШАНОГО НАВЧАННЯ

Дихта Н.М.. Присяжнюк О.Я. **1094**
РОЛЬ ВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ У КОНТЕКСТІ ESP (АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ) ДЛЯ НЕМОВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Доценко С.О.. Холтобіна О.У. **1104**
ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ПРОБЛЕМНИХ ЗАВДАНЬ В УМОВАХ ЦИФРОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Дуганець В.І., Громик О.О. **1115**
ВИРОБНИЧО-ТЕХНІЧНЕ НАВЧАННЯ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ КВАЛІФІКОВАНИХ РОБІТНИКІВ

Журавльов Д.В. **1124**
ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ RAEI-ПРОФІЛЮ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ

Журат Ю.В. **1140**
СПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДОРОСЛИХ І ДІТЕЙ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНИХ ВЗАЄМИН У СІМ'Ї

Збаравська Л.Ю., Торчук М.В., Слободян С.Б. **1148**
МЕТОДИКА ІНТЕГРАЦІЇ ВИВЧЕННЯ ФІЗИКИ ТА БІОФІЗИКИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Зінченко Н.О., Каюн Вікторія О., Кутімов А. **1162**
ДЕБАТНА ДИСКУРСИВНА ПРАКТИКА ЯК ОСВІТНІЙ РЕСУРС РОЗВИТКУ ТВОРЧО-КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Зорочкіна Т.С., Литвин І.М., Здір Д.Р. **1175**
КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ПІДХІД У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ-ЛОГОПЕДІВ ДО ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ільченко О.В., Пєхарєва А.С., Тарасова В.В., Яковенко В.В., Потамошнєва О.М.,Мантулєнко М.А. **1182**
РОЗВИТОК НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ СПІЛКУВАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ: НЕВРОЛОГІЧНИЙ ТА КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Іщенко С.М., Кучменко О.М. **1199**
ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНОЇ ТА КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ БАКАЛАВРІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Іщенко Л.В. **1208**
СПІВПРАЦЯ ЗДО ТА СІМ'Ї У ФОРМУВАННІ ПРИРОДНИЧО-ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Капустіна О.І. **1219**
АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ РОЗВИТКУ ФАХОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАГІСТРІВ-ОЛІГОФРЕНОПЕДАГОГІВ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Коваленко Я.В. **1228**
ДОСЛІДНИЦЬКО-ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ У ПІДГОТОВЦІ ОСВІТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ ДО УПРАВЛІННЯ ОСВІТНІМ ПРОЦЕСОМ НА ОСНОВІ КЕЙС-МЕНЕДЖМЕНТУ

Ковальов Ю.А., Черняк Д.С. **1240**
ВАЖЛИВІСТЬ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ПРИ ВИВЧЕННІ ДИСЦИПЛІНИ „ІНЖЕНЕРНА ТА КОМП'ЮТЕРНА ГРАФІКА"

Кожевникова А.В. **1253**
ОСВІТНЯ СТІЙКІСТЬ У ДІЇ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАВЧАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ (ПЕДАГОГІЧНОЇ) В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ

Колбіна Л.А. **1266**
СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-ЛОГОПЕДІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Коноваленко А.О. **1277**
РОЛЬ ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМ У ПРОСУВАННІ ТА УПРАВЛІННІ КАР'ЄРОЮ СПОРТСМЕНА

Конотоп О.С. **1290**
ІНТЕГРАЦІЯ ГЕНЕРАТИВНОГО ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС: МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ПРАКТИЧНА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ GEMINI STORYBOOK У ВИКЛАДАННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Котелянець Н.В. **1300**
КРЕАТИВНІСТЬ ЯК КЛЮЧОВЕ ВМІННЯ ЛЮДИНИ XXI СТОЛІТТЯ: ПОТЕНЦІАЛ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Кохан О.М. **1313**
ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ЗА ДОПОМОГОЮ ІНСТРУМЕНТІВ ШІ

Крамська З.М. **1321**
РОЗВИТОК МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДЛЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ЧИСЛА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Крижановська О.М. **1330**
ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ФІЗИЧНОМУ ВИХОВАННІ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ

Курільченко М.О. **1342**
АПРОБАЦІЯ МЕТОДИЧНОЇ СИСТЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ЗАСОБАМИ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Курок В.П., Дмитренко В.М. **1354**
ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА ПРОЄКТНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ТЕХНОЛОГІЙ

Кущенко О.І. **1366**
ПІДХОДИ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УМОВАХ КРИЗИ

Листопад О.А., Мардарова І.К., Гуданич Н.М. **1380**
СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ПІДХОДИ ТА ЇХ ІМПЛІКАЦІЇ ЯК РЕСУРС РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ

Лісовий М.С. **1393**
ІНТЕГРАЦІЯ ПРОЄКТНОГО ТА ПРОБЛЕМНО-ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗВО

Лоюк О.В., Резніченко І.Г. **1401**
ПЕДАГОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ В ОРГАНІЗАЦІЇ МОВНОГО СЕРЕДОВИЩА В ІНКЛЮЗИВНОМУ КЛАСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Лю Сіхуей **1415**
СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПОТРЕБИ ОСОБИСТОСТІ: ПОГЛЯДИ НА СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНУ ТА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ

Малишева Л.С., Любченко І.І. **1432**
КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ПІДХІД ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Мальченко М.С. **1444**
ВИКОРИСТАННЯ АВТЕНТИЧНИХ ТЕКСТІВ І ЦИФРОВИХ МЕДІАРЕСУРСІВ У МЕТОДИЦІ ВИКЛАДАННЯ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Манзій О.П., Заболотна А.В., Поліщук Т.В. **1454**
ФІЗІОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСВІТИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Маркова М.В. **1463**
НАВЧАННЯ ЛІТЕРАТУРИ В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ: ІНСТРУКТИВНО-МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ МОН (2022 – 2025)

Матвійчук О.М., Лупаренко С.Є. **1473**
ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Михайлова Н.О. **1483**
ЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ГЕНЕРАТИВНОГО ШІ У ВИЩІЙ МОВНІЙ ОСВІТІ

Мішенюк Р.М. **1490**
ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «РОЗВІДУВАЛЬНА ПІДГОТОВКА» МАЙБУТНІМ ОФІЦЕРАМ-ПРИКОРДОННИКАМ

Мулик К.О. **1501**
ОБҐРУНТУВАННЯ МОДЕЛІ ІНТЕГРОВАНОГО НАВЧАННЯ ПРОФЕСІЙНО-СПРЯМОВАНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Муравська С.М., Царьова Л.В. **1512**
ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДО ПРОФЕСІЙНОГО ІНШОМОВНОГО СПІЛКУВАННЯ

Овчаренко О.А. **1522**
ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ КАНАДСЬКОЇ МОДЕЛІ «INTERNATIONALIZATION AT HOME» У СИСТЕМУ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (АДАПТАЦІЯ ДОСВІДУ УНІВЕРСИТЕТУ НЬЮ-БРАНСВІКА)

Олійник І.В., Радченко О.В. **1535**
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Поліщук Н.М., Балуєва Є.Ю., Борзенков С.С. **1546**
ВИКОРИСТАННЯ ОЗДОРОВЧИХ ФІТНЕС-ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ РУХОВОЇ АКТИВНОСТІ ДІТЕЙ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Пономаренко А.С. **1557**
АЛГОРИТМ ФОРМУВАННЯ ЦИФРОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МАГІСТРІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Пономаренко Л.П., Бороздих Н.В. **1570**
ТРАНСФОРМАЦІЯ ФІЗИЧНИХ ДАНИХ У НАУКОВУ ІНФОРМАЦІЮ: ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ PHD-ДОСЛІДНИКІВ

Пришупа Ю.Ю. **1587**
НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОЇ МОВНОЇ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Проскурняк О.І., Калініна Т.С., Яцинік А.В. **1600**
ДО ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В УМОВАХ КРИЗОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Профорук А.А. **1612**
ДИДАКТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ СТОРІТЕЛІНГУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Пугач В.М., Візнюк І.М., Пайкуш М.А., Долинний С. **1620**
ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ СТІЙКОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВОЗНАВЦІВ ЯК СКЛАДОВА ІННОВАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Рагозіна В.В. **1629**
СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЦИФРОВИМИ МИСТЕЦЬКИМИ ЗАСОБАМИ У СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ОСВІТИ

Ратушнюк О.В. **1640**
СУЧАСНІ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Рій В.Б., Тимко А.Ю. **1650**
ІНТЕГРАЦІЯ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ КУРСУ ВОДІННЯ БОЙОВИХ МАШИН В ПОЛЬОВИХ УМОВАХ

Рябчиков М.Л. **1660**
ОБҐРУНТУВАННЯ ЛОГІКО-ДИНАМІЧНОЇ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ХУДОЖНЬОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ДИЗАЙНУ ОДЯГУ

Савченко Р.А., Савченко Ю.О., Сохань М.О. **1674**
ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ

Салій В.С., Даниляк Р.З. **1685**
ІМЕРСИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМІСТУ МИСТЕЦЬКОЇ І ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ОСВІТНІХ ГАЛУЗЕЙ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Семененко Г.М., Ніколаєнко В.В., Александрова Л.Г. **1697**
ТЕАТРАЛЬНА ПЕДАГОГІКА У ФОРМУВАННІ ІНШОМОВНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ

Семенюк С.В. **1710**
РОЛЬ ВИКЛАДАЧА У ФОРМУВАННІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ КАНАДИ

Скрипник С.В., Рибак В.В., Казімірова Л.П., Шевченко С.М., Міронова Н.Г. **1721**
ПСИХОЛОГІЧНА СТІЙКІСТЬ ТА ЕФЕКТИВНА КОМУНІКАЦІЯ ПРИ ВИКЛАДАННІ ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН В УМОВАХ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

Слатвінська А.А. **1732**
СЕНСОРНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РОЗВИТКУ МОВЛЕННЄВИХ СЕНСОРНИХ СИСТЕМ І МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Смородська М.М., Смородський В.І., Смольнікова Н.Ф. **1743**
СПІВТВОРЧА ВЗАЄМОДІЯ ВОКАЛІСТА ТА КОНЦЕРТМЕЙСТЕРА ЯК ПЕДАГОГІЧНИЙ ПРОСТІР ФОРМУВАННЯ ВИКОНАВСЬКОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ

Соколова Г.Б., Форостян О.І., Начинова О.В. **1753**
МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА В РОБОТІ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

Соловйова Т.Г., Ярошенко В.С., Харченко А.І. **1765**
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Сорочинська О.А., Бабійчук С.М. **1782**
STREAM-ПРОЄКТИ В ДОШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ: ПОТЕНЦІАЛ МОДЕЛЮВАННЯ У ФОРМУВАННІ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Сорочинська О.А., Сачко Р.А. **1795**
ВЧИМО ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ РОЗПОВІДАТИ ІСТОРІЇ: КРЕАТИВНІ МЕТОДИКИ СТОРІТЕЛІНГУ

Співачук В.О., Калинюк Н.В. **1809**
ГНУЧКІ НАВИЧКИ (SOFT SKILLS) У МОВНІЙ АУДИТОРІЇ: РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЧЕРЕЗ АНГЛОМОВНУ КОМУНІКАЦІЮ

Степаненко О.К. **1823**
ЧИТАННЯ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ В ЦИФРОВУ ДОБУ: КОГНІТИВНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА МЕТОДИЧНІ ВИКЛИКИ НАВЧАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Ткаченко І.І. **1833**
АКАДЕМІЧНА УСПІШНІСТЬ ЗДОБУВАЧІВ МИСТЕЦЬКИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ЯК ПОКАЗНИК КОГНІТИВНО-РЕЗУЛЬТАТИВНОГО КОМПОНЕНТА АКАДЕМІЧНОГО УСПІХУ

Трач І.Б., Кужій Л.І., Шеремета М.Я. **1848**
КОМПЕНСАЦІЯ ОСВІТНІХ ВТРАТ ЗАСОБАМИ ІМЕРСИВНИХ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ: ПОТЕНЦІАЛ ВІРТУАЛЬНИХ ЛАБОРАТОРІЙ ТА СИМУЛЯТОРІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Туряниця З.В., Корчов О.Г. **1860**
ФОРМУВАННЯ ЗДАТНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ В МАЙБУТНІХ КВАЛІФІКОВАНИХ РОБІТНИКІВ АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ

Федина-Дармохвал В.С., Соляр Т.Я. **1873**
МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПРОЄКТАМИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЇХ ЕФЕКТИВНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Філатов С.В., Гук Ю.О. **1883**
ВПРОВАДЖЕННЯ В НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС СТЕНДІВ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ТЕХНІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ РУЛЬОВИХ МЕХАНІЗМІВ АВТОМОБІЛЯ З МЕТОДИКОЮ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ ЗІ СПЕЦКУРСУ «АВТОСПРАВА» У ЗАКЛАДАХ ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ

Філатов С.В., Гук Ю.О. **1894**
ВПРОВАДЖЕННЯ В НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС РОЗРОБЛЕНОГО ІМІТАЦІЙНОГО СТЕНДУ З КОНТРОЛЮ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ ТА ТЕХНІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ І ДІАГНОСТУВАННЯ СИСТЕМ І МЕХАНІЗМІВ ДВИГУНА ВНУТРІШНЬОГО ЗГОРЯННЯ З МЕТОДИКОЮ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ ПРИ ВИВЧЕННІ СПЕЦКУРСУ «АВТОСПРАВА» У ЗАКЛАДАХ ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ

Харківська А.А., Прокопенко А.О., Бакуменко Т.К. **1904**
КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УНІВЕРСИТЕТАХ АВСТРАЛІЇ, КРАЇН БАЛТІЇ ТА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Хасматулін А.Р. **1917**
РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Хозраткулова І.А. **1925**
ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО КОНСУЛЬТАТИВНОЇ РОБОТИ В МЕЖАХ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН «ОСНОВИ КОНСУЛЬТУВАННЯ» ТА «КРИЗОВЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ»

Цибулько А.О. **1938**
ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ЦИФРОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЛОГОПЕДІВ: ВІД ТЕХНОЛОГІЧНОГО ОПТИМІЗМУ ДО ДОКАЗОВОЇ ПРАКТИКИ

Чайковський П.О. **1947**
УПРАВЛІНСЬКІ МЕХАНІЗМИ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГА НА ЗАСАДАХ АКМЕОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ

Шапочка К.А., Шапочка В.А. **1960**
ІНКЛЮЗИВНЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ БАТЬКІВ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ ДО ПАРТНЕРСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Швирка В.М. **1968**
МЕТОД ПОРТФОЛІО ЯК ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ У МИСТЕЦЬКІЙ ТА ДИЗАЙН-ОСВІТІ

Шевель Б.О. **1984**
ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО РОБОТИ З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ СТАРІННЯ СУСПІЛЬСТВА

Шульга Л.М., Вєлєва Т.І. **1995**
РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ ВПРОВАДЖЕННЯ АРТТЕРАПЕВТИЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ОРФ-ПЕДАГОГІКИ

Яковишина Т.В. **2007**
ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

СЕРІЯ «ПСИХОЛОГІЯ»

Karaieva M.F. **2019**
PSYCHOLOGICAL MODELS OF EARLY INTERVENTION FOR AUTISM SPECTRUM DISORDERS IN PRESCHOOL CHILDREN

Krynychko V.V. **2028**
THE HISTORY OF FORMATION, REGULARITIES, AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF HEALTH PSYCHOLOGY AND THE THEORY OF SALUTOGENESIS: A CONTENT ANALYSIS OF APPROACHES

Movtyga N., Polezhaieva O. **2043**
PROFESSIONAL SUCCESS DURING THE WAR: TRANSFORMATION OF THE MOTIVATIONAL SPHERE

Yelchaninova T.M., Poltoratskyy O.V. **2056**
THE PROBLEM OF ADAPTATION OF FORCED DISPLACED PEOPLE IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY

Антонська Ю., Дозорець М. **2069**
ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ ІЗ ПСИХІЧНИМИ ТА ПОВЕДІНКОВИМИ РОЗЛАДАМИ ВНАСЛІДОК ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН

Балинська М.В. **2082**
КОМУНІКАТИВНІ БАР'ЄРИ ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ТРИВОЖНОСТІ В УМОВАХ КРИЗОВИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ: СТРУКТУРНА МОДЕЛЬ

Бігун Н.І., Волошина В.В. **2098**
ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ САМОДОСТАТНОСТІ ОСОБИСТОСТОСТІ

Бігун Н.І., Романюк Л.В. **2114**
ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ ОСОБИСТОСТОСТІ РАННЬОГО ДОРОСЛОГО ВІКУ

Богуславська В.В. **2129**
МОДЕЛЬ НАДАННЯ ПЕРВИННОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ СІМ'ЯМ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ НА ЛІНІЇ ДОВІРИ

Большакова А.М., Дубінін Д.О. **2140**
ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ДО УМОВ ОН-ЛАЙН НАВЧАННЯ В СИТУАЦІЇ ВИМУШЕНОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ: СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВА МОДЕЛЬ

Бочелюк В.Й., Панов М.С. **2153**
ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ТА НАВЧАЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

Бригадир М.Б. **2169**
ТРАНСФОРМАЦІЇ ВНУТРІШНЬОГО Я ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ ЗІ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ

Василенко І. **2180**
ПРАКТИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ОСІБ ЗІ СХИЛЬНІСТЮ ДО ВІКТИМНОСТІ

Васюк К.М., Боженко В.Г. **2192**
МОЖЛИВОСТІ ДІАГНОСТИКИ ЕМОЦІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ОСОБИСТОСТІ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ІНТЕНТ-АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ

Вахоцька В., Дозорець М. **2201**
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ У МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Винниченко О.В. **2216**
УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ АРХЕТИПИ

Волошина В.В. **2232**
СОЦІАЛЬНО - ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ САМОДОСТАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДОРОСЛОГО ВІКУ

Галян А.І., Галян І.М. **2245**
ІНТЕРЕСИ ТА УМІННЯ У СТРУКТУРІ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ

Ганаба С.О., Кушнір О.М. **2257**
ЕМОЦІЙНЕ ЛІДЕРСТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ МОДЕРНІЗАЦІЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Гельбак А.М., Мухіна Г.В., Цумарєва Н.В. **2269**
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ПРОФІЛАКТИЧНІЙ ТА ПРОСВІТНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Давиденко В.Е. **2281**
ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЯК ПРЕДИКТОРИ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ: ПОБУДОВА КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ

Дмитрук З.А., Дулгієр Л.В. **2296**
ФОТОТЕРАПІЯ В СИСТЕМІ АРТТЕРАПІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Єрмакова С.С., Іванова О.С., Пазиніч Ю.М. **2309**
ПСИХОЛОГІЯ ЛІДЕРА ТА САМОРЕГУЛЯЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Іванова Н.Г. **2320**
ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОТИВАЦІЇ ФАХІВЦІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Калайтан Н.Л., Бідюк І.А. **2329**
СИНДРОМ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ЛІКАРІВ ОНКОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Карпенко З.С., Лавер Х.Б. **2341**
ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РЕЗИЛІЄНТНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ФРУСТРОВАНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Клочек Л.В. **2357**
СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК МОРАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Кобильнік Л.М., Остополець І.Ю., Безродня С.П. **2368**
МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ТРИВОЖНОСТІ У ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА СУЧАСНІ МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ

Коваль О., Дозорець М. **2378**
ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ГРОМАДЯНАМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Ковальчук З.Я., Заверуха О.Я. **2389**
ПСИХОЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ЧИННИК ДЕФОРМАЦІЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ТА РИЗИКІВ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПРАЦІВНИКІВ СИЛОВИХ СТРУКТУР

Козира П.В., Стефінів І.Т. **2400**
ЗВ'ЯЗОК СТРЕСУ ТА АЛКОГОЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

Колісніченко Р.М., Зіміна Ю.О., Федоров О.В. **2412**
МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПЕРСОНАЛУ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ

Кононова М.М., Кісурін В.В. **2428**
РОЛЬ СТРЕСОСТІЙКОСТІ У ВИЗНАЧЕННІ ВПЛИВУ СТРЕСУ НА ЛІДЕРСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ: РОЗВИТОК ЧИ ВИГОРАННЯ

Коробка Л.М. **2441**
СПРИЯННЯ ДЕРУСИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У СФЕРІ ОСВІТИ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ

Кривуценко В.В. **2452**
ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ КІНОМИСТЕЦТВА У ПОДОЛАННІ ОСОБИСТІСНИХ КРИЗ

Крижановський О.М., Білоцерківська Ю.О., Борисова А.О., Приходько Д.П. **2464**
ДИГІТАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ТА ЕМОЦІЙНЕ ВИСНАЖЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Лупійко Л.В., Ярошенко М.Р. **2473**
ВЗАЄМОЗ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ЕФЕКТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТЕЙ РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

Любий Б.М. **2486**
СУТНІСНИЙ ЗМІСТ І ПСИХОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Мажаренко В.В. **2498**
ВПЛИВ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ НА ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ЗВО

Мазоха І.С. **2507**
ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВІКТИМНОСТІ ТА ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

Макаренко А.О. **2521**
ГЛИБИНА ЕМОЦІЙНОГО ДОСВІДУ У ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Макарчук Н.О., Куліненко Л.Б. **2530**
ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ ЗАКЛАДІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Максимчук Б.А. **2544**
УСМІШКА ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ФЕНОМЕН ГУМАНІТАРНОГО ТА НЕГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Медвідь І.В., Сірко Р.І., Слободяник В.І., Полілуєва І.В. **2557**
ПОСТТРАВМАТИЧНИЙ СТРЕСОВИЙ РОЗЛАД (ПТСР): ПРИЧИНИ, ПРОЯВИ, ДІАГНОСТИКА ТА ЛІКУВАННЯ

Мироненко О.С. **2568**
ДИНАМІКА ОСОБИСТІСНИХ ЗМІН ПІД ЧАС НАВЧАННЯ НА БАЗОВОМУ КУРСІ ПОЗИТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ

Пасько О.М, Почерняй Д.М. **2584**
ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВПЛИВУ СТАТІ НА ХАРАКТЕР ПЕРЕЖИВАННЯ ТРАВМУВАЛЬНОЇ ПОДІЇ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Пілецька Л.С., Орищин-Буждиган Л.С. **2596**
КЛЮЧОВІ ЗАВДАННЯ І НАПРЯМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ

Плеханов А.В. **2609**
ПСИХОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ ДЕЕСКАЛАЦІЇ КОНФЛІКТУ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ РІВЕНЬ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

Повч В.О. **2624**
ВІРТУАЛЬНА ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ЯК РЕСУРС ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО НАПРУЖЕННЯ

Пономаренко Т.І., Співак Л.М., Хомчук О.П., Дорошенко І.В. **2635**
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ОСОБИСТОСТІ: ПСИХОДІАГНОСТИКА, ПСИХОПРОФІЛАКТИКА, ПСИХОТЕРАПІЯ

Редько С.І., Савченко Ю.Ю. **2653**
ПРОФЕСІЙНІ ДЕСТРУКЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Резнік О.Г. **2665**
ПСИХОЛОГІЧНА САМООБОРОНА МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ БЕЗ ФІЗИЧНОГО КОНТАКТУ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ

Рот-Сєров О.В. **2678**
СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ КОНФЛІКТНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ІТ

Савінова О.М. **2687**
ЕГОЦЕНТРОВАНА ПРИЗМА ЯК ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ПІСЛЯ СТРЕСУ

Савченко Ю.Ю., Антипін Є.Б., Редько С.І. **2695**
ВИЯВ ЕМОЦІЙ ЯК ФАКТОР ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ДИТИНИ У РАННЬОМУ ВІЦІ

Сіпко Л.О., Куліш О.В. **2708**
ПРОФЕСІЙНИЙ СТРЕС ЯК ЧИННИК ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Фоменко К.І., Черниш М.С. **2726**
ПСИХОДІАГНОСТИКА ТИПІВ АКАДЕМІЧНОЇ НУДЬГИ

Хватова О.Г. **2738**
ЕТИЧНІ ДИЛЕМИ КЛІНІЧНОГО ПСИХОЛОГА: ВІД ДІАГНОСТИКИ ДО ПСИХОТЕРАПІЇ

Христук О.Л., Якубович І.А. **2748**
ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ В УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОГО ПЕРІОДУ: ВІКОВИЙ КОНТЕКСТ

Чекаловська Г.З., Кульчицький В.Р. **2761**
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ СТУДЕНТІВ У ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Чистовська Ю.Ю., Грек О.М., Карпич І.А. Борзик О.Б, Шавровська Н.В. **2772**
ТЕМПЕРАМЕНТ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ НА РІЗНИХ ВІКОВИХ ЕТАПАХ

Чорний А.М., Дмитришина В.В., Богун Т.Є. **2787**
ТРИВОЖНО-ДЕПРЕСИВНІ СТАНИ В УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ: КЛІНІКО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПСИХОДІАГНОСТИЧНА ОЦІНКА

Чорний А.М., Гуденець Д.О., Дубовик К.О. **2800**
ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНІ ПРЕДИКАТОРИ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ:КЛІНІКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ВАЛІДАЦІЯ ПСИХОДІАГНОСТИЧНИХ МЕТОДИК

Шеремет А.М., Комар Т.В., Лунков О.М. **2813**
МОДЕЛЬ КОМПЛЕКСНОГО ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ОСІБ У КРИЗОВИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Юрченко Р.А. **2825**
ОСОБЛИВОСТІ ДОМАШНЬОГО, ЗОКРЕМА СЕКСУАЛЬНОГО, НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Ярема В.В. **2843**
ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ЯК ФАКТОР ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ДО ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

СЕРІЯ «Право»

Basarab O.T. **2853**
THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF THE LEGISLATION ON BORDER PROTECTION OF UKRAINE

Андрушко О.В. **2863**
ПРАВА ЛЮДИНИ ТА КРИМІНАЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО УКРАЇНИ: ОКРЕМІ СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ БАЛАНСУ ІНТЕРЕСІВ

Бизов С.С. **2875**
ПРОФСПІЛКИ ЯК ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МЕХАНІЗМІВ КОЛЕКТИВНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА ТА ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ

Бомбушкар С.П. **2891**
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРАВА НА МИР В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Бортняк В.А., Горєлова В.Ю., Цирен О.К. **2905**
ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ НАПІВПРОВІДНИКОВОЇ ІНДУСТРІЇ

Бундак О.А., Гусак Т.П. **2924**
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ ПІД ЧАС ЗБИРАННЯ, ФІКСАЦІЇ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Верба О.Б. **2937**
САМОВРЯДУВАННЯ СУДОВИХ ВИКОНАВЦІВ ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСОБИ У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД І УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Вжешневська О.М. **2948**
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ АВТОМАТИЗОВАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ У ПРИЙНЯТТІ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Вичавка В., Прокопченко Т. **2969**
СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ДОКАЗУВАННІ

Воронятніков О.О., Чорна В.Г., Кожура Л.О. **2980**
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАДАННЯ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ НУМІЗМАТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ

Гаран О.В. **2993**
СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ У СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ

Грицай Р.О. **3005**
ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА У ПРОТИДІЇ ПРОПАГАНДІ

Громенко Ю.О. **3016**
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Дерев'янко К.В., Бєдний І.М. **3026**
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОПУСТИМОСТІ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Єрофєєнко Л.В., Чуприна Я.О. **3035**
ДОГОВОРИ ПРО ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ, СТВОРЕНИХ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ

Завидняк І.О., Насонов М.І. **3052**
ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ В ПРОЦЕСІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ

Заросило В.О., Вацюк В.О., **Федченко О.С.** **3064**
ВИКОРИСТАННЯ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ПРАЦІВНИКАМИ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДНОЇ ПАРАДИГМИ У СУСПІЛЬСТВІ

Зінченко О.В. **3075**
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ У СФЕРІ ЦИФРОВОЇ ТА МОБІЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ: ДОКТРИНАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Зубарева А.Є. **3087**
ДОГОВІРНА МОДЕЛЬ СВІТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОРГІВЛІ ТА ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ МІЖНАРОДНИМ ДОГОВІРНИМ ПРАВОМ

Кирдан Б.В. **3098**
РЕФОРМУВАННЯ ЖИТЛОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: НОВЕЛИ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ОСНОВНІ ЗАСАДИ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ»

Князєв С.М. **3107**
САНКЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ

Коваленко Л.П., Поправко А.С., Колесников М.Є. **3120**
АКТУАЛЬНА СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Корецька В.В. **3129**
ОКРЕМІ СУДДІВСЬКІ ДУМКИ ЯК МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ МЕЖ СУДОВОГО АВТОРИТЕТУ В МІЖНАРОДНОМУ СУДІ

Костюкевич О.К. **3143**
АКСІОЛОГІЧНА ПРИРОДА ПРАВА: СПІВВІДНОШЕННЯ СВОБОДИ, СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ЗАГАЛЬНОГО БЛАГА У СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ РЕАЛЬНОСТІ

Крегул І.І. **3158**
ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ЯК ІНСТИТУЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Кубишкін Д.О. **3166**
СУБ'ЄКТИ ПРОТИДІЇ ПРИХОВУВАННЮ АБО ПЕРЕКРУЧУВАННЮ ВІДОМОСТЕЙ ПРО ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН І ЗАХВОРЮВАНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ: ПОВНОВАЖЕННЯ ТА МЕЖІ КОМПЕТЕНЦІЇ

Лапкін А.В. **3179**
ПРАВО ПРАВНИКА НА ГІДНЕ СТАВЛЕННЯ: ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Майкут Х.В. **3192**
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕКВІЗИЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Ніколаєнко Т.Б., Кметь О.О. **3202**
ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Оболенцев М.В. **3216**
ПРОЦЕСУАЛЬНА ІНСТИТУЦІЯ «ДІЗНАВАЧ» ЯК СИСТЕМА

Оверковський К.В. **3228**
ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВОНАСТУПНИЦТВО В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ НА СТАДІЇ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Островський С.О. **3240**
НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Пиріг І.В. **3253**
ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННИМ НАБУТТЯМ ПРАВА НА ЗЕМЛЮ ДЕРЖАВНОЇ АБО КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Плугатир І.С. **3263**
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ РИЗИК-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ В ДІЯЛЬНІСТЬ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ПОЛІЦІЇ

Політанський В.С. **3274**
ЦИФРОВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ КОМУНАЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ, УСТАНОВ, ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Поліщук А.Е. **3288**
ПРАВОВА ЗАБОРОНА ЯК МЕТОД ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПОНЯТТЯ, ФУНКЦІЇ ТА МІСЦЕ В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНИХ ЗАСОБІВ

Продан В.І. **3298**
ФУТУРОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС У ДОСЛІДЖЕННІ ПРАВ ЛЮДИНИ НОВОГО ПОКОЛІННЯ

Пунда О.О. **3307**
ЗАХИСТ ПРАВ АВТОРІВ КОМП'ЮТЕРНИХ ПРОГРАМ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Саракуца М.О., Пілюк С.В. **3319**
НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ В ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Світлак І.І., Сухоребра Т.І., Шпортун О.М. **3330**
НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ У СФЕРІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА

Старцев Є.Г. **3342**
ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА АДВОКАТА ЯК ЕЛЕМЕНТ ЙОГО ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Томков Н.О. **3354**
«ШЛЮБ ЗА ДОБУ» ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕРЕГУЛЯЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР У СФЕРІ СІМЕЙНОГО ПРАВА

Устимчук В.П. **3369**
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОКУМЕНТУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ І ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Чумаченко І.Є. **3378**
ЕКОСИСТЕМНА МОДЕЛЬ УПРАВЛІННЯ ЛІСАМИ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА РОЗВИТКУ ЛІСОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Шаповал Л.І., Калінюк А.Л. **3388**
ПОНЯТТЯ ТА ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ЛІКАРСЬКОЇ ПОМИЛКИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

СЕРІЯ «Економіка»

Shevchenko V. **3398**
METHODS OF ORGANIZING PERSONNEL EVALUATION AT A CONSTRUCTION ENTERPRISE

Андрющенко К.А., Петльована Л.А. **3411**
ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ СТРАТЕГІЧНИХ БАР'ЄРІВ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНИХ ІННОВАЦІЙ АГРОБІЗНЕСУ

Бабірецька Н.С. **3423**
ЩОДО ПОНЯТТЯ «ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У КОНТЕКСТІ SOFT SKILLS»

Балабаниць А.В., Солодковський А.М. **3434**
КОНЦЕПЦІЯ СИНЕРГІЙНОЇ ЦІННОСТІ В СИСТЕМІ МЕРЕЖЕВОГО ПРОДУКТОВОГО РИТЕЙЛУ

Благун І.І., Арбайтер О.М. **3446**
ТЕНДЕНЦІЇ ТА ГЕОГРАФІЯ РЕЛОКАЦІЇ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННИХ ШОКІВ

Будько О.В., Гавриленко В.В. **3461**
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Георгіаді Н.Г., Ногас А.А. **3473**
МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО ЕНЕРГЕТИЧНОГО ПЕРЕХОДУ

Георгіаді Н.Г., Пецух О.Я. **3486**
ВИКЛИКИ ТА ПРІОРИТЕТИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНИМИ ЕКОНОМІЧНИМИ ВІДНОСИНАМИ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Грабарєв А.В., Баранюк М.Р., Ляпіна І.Ю. **3500**
МЕТОДОЛОГІЯ ПОБУДОВИ ІНТЕГРОВАНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-АНАЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ МОДЕЛЮВАННЯ ФІНАНСОВИХ РИЗИКІВ БАНКУ

Дашутіна Л.О. **3520**
КОМУНІКАЦІЙНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

Драган В.В. **3532**
ВИНИКНЕННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ АВТОМАТИЗОВАНОГО ВНЕСЕННЯ ДОБРИВ У СИСТЕМИ ЗРОШЕННЯ: ПОЛЬОВИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД РОЗРОБКИ РІШЕННЯ, ПОДАЛЬШЕ ПАТЕНТУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ПІДГОТОВКА ДО ПОВНОЦІННОГО ІНЖЕНЕРНОГО ЦИКЛУ І ВПРОВАДЖЕННЯ НА РИНКУ США

Ємельянов О.Ю., Степанків В.З. **3537**
ОЦІНЮВАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ПІДВИЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ТРИРІВНЕВОЇ МОДЕЛІ

Жаворонок А.В., Гудима Д.В., Скрипик М.А. **3549**
МАРКЕТИНГОВА СТРАТЕГІЯ ПІДПРИЄМСТВА У ФАЗІ ВІДНОВЛЕННЯ РИНКУ: МОДЕЛЬ АДАПТАЦІЇ ПІСЛЯ КРИЗ

Живко З.Б., Кухарська Л.В.,Остапенко О.М. **3561**
КВАНТОВИЙ РОЗУМ У РОЗУМНИХ МЕРЕЖАХ: РЕВОЛЮЦІЯ В УПРАВЛІННІ ПІДПРИЄМСТВАМИ, ОРІЄНТОВАНИМИ НА ІННОВАЦІЇ, В ЕПОХУ ЕКОНОМІК, КЕРОВАНИХ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ

Кохан І.В., Криховецька З.М., Копчук А.Ю. **3574**
ЗЕЛЕНИЙ БАНКІНГ У КОНТЕКСТІ ESG-ПРИНЦИПІВ СТАЛОГО ФІНАНСУВАННЯ

Лопащук І.А., Русінко А,І, **3588**
РОЛЬ МАЛОГО БІЗНЕСУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Луцків О.М,, Янович А.В. **3598**
ЦИФРОВІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Овчарук О.М., Боцула Є.В. **3611**
ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ ЧЕРЕЗ ЕФЕКТИВНЕ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗЕРВІВ ЗРОСТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ

Орел А.М. **3623**
МАРКЕТИНГОВА ТОВАРНА ПОЛІТИКА В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Парасюк О.В., Русин-Гриник Р.Р. **3636**
КРИТЕРІЇ РОЗВИТКУ Е-КОМЕРЦІЇ ІЗ УРАХУВАННЯМ ЗРОСТАННЯ ЗАПИТІВ ДО СПОЖИВЧОЇ БЕЗПЕКИ ТА КОМФОРТУ

Рожко Д.М. **3649**
МОДЕЛЬ ТВАРИННИЦЬКОГО ПІДПРИЄМСТВА ПОВНОГО ЦИКЛУ: УПРАВЛІНСЬКИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ

Русин-Гриник Р.Р., Круглов С.В., Лацик М.М. **3661**
ІНСТИТУЦІЙНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ АДАПТИВНИХ СИСТЕМ УПРАВЛІННЯ КРЕАТИВНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ У МАЛОМУ ТОРГОВЕЛЬНОМУ ПІДПРИЄМНИЦТВІ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Чуйко М.М. **3673**
НАЯВНІСТЬ АЛЕРГЕНІВ У ХАРЧОВІЙ ПРОДУКЦІЇ: КОНТРОЛЬ ТА ВИМОГИ ДО МАРКУВАННЯ В ЄС ТА УКРАЇНІ

Шапошников К.С., Кішеня Б.П., Ластівка В.В. **3686**
ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ З УРАХУВАННЯМ ESG-ПІДХОДІВ ТА ПРИНЦИПІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Штангрет А.М., Вітик Б.М. **3699**
ЗАСТОСУВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ НА МАКРО- ТА МІКРОРІВНІ

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Вийшов № 3(56) 2026 журналу категорії Б «Наукові інновації та передові технології».

Порушені на сторінках видання питання викликають чимало наукових дискусій щодо: комплексного аналізу механізмів впливу співробітництва України з міжнародними фінансовими організаціями на динаміку та інституційний зміст євроінтеграційного процесу держави; формування практичних аспектів готовності майбутніх фахівців авіаційного навчального закладу до професійного іншомовного спілкування; реалізації історичного розвитку законодавства, що регулює охорону державного кордону України від часів Київської Русі до сьогодення; визначення ключових педагогічних умов імплементації канадської моделі «інтернаціоналізації вдома» (Internationalization at Home) у систему вищої освіти України на основі адаптації досвіду університету Нью-Брансвіка та ін.

Разом наближаємо Перемогу!

Слава Україні! Героям Слава!

З повагою,

директор Видавничої групи «Наукові перспективи»,

кандидат наук з державного управління, доцент,

Лауреат премії Президента України

для молодих вчених,

Лауреат премії Верховної Ради України

молодим ученим **Ірина Жукова**

СЕРІЯ «Управління та адміністрування»

UDC 351:338.439:338.24:339.9(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-41-55

Poltorak Anastasiia Sergiyevna Doctor of Economics Sciences, Professor Head of the Department of Management, Business and Administration Mykolayiv National Agrarian University, Mykolaiv, http://orcid.org/0000-0002-9752-9431

Burkovska Anna Ivanovna Doctor of Philosophy in Economics Associate Professor, Department of Management, Business and Administration, Mykolayiv National Agrarian University, Mykolaiv, https://orcid.org/0000-0003-0563-6967

Sukhorukova Anna Leonidovna PhD in Public Administration, Associate Professor of the Department of Management, Business and Administration Mykolaiv National Agrarian University, Mykolaiv, https://orcid.org/0000-0002-6170-4955

Lahno Dmytro Serhiyovych Postgraduate student of the Department of Management, Business and Administration, Mykolaiv National Agrarian University, Mykolaiv, https://orcid.org/0009-0000-3058-7306

Mykhniuk Oleksandra Oleksandrivna higher education student, Mykolaiv National Agrarian University, Mykolaiv, https://orcid.org/0009-0009-5111-8184

MECHANISMS OF ANTI-CRISIS MANAGEMENT OF FOOD SECURITY IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF TURBULENCE OF THE SOCIO-ECONOMIC ENVIRONMENT AND INTEGRATION INTO EUROPEAN FOOD MARKETS

Abstract. The article explores the theoretical and applied principles of the formation of mechanisms for anti-crisis management of food security in Ukraine in the conditions of turbulent socio-economic environment and deepening integration into European food markets. The relevance of ensuring food security as a component of national security of the state in the conditions of increased external and internal risks, disruption of production and logistics ties, resource constraints and structural transformations of the agro-food sector is substantiated.

The key challenges of the functioning of the food system are identified, related to the instability of production, fluctuations in market conditions, reduced food

availability and the need to adapt to European requirements for the quality and safety of food products. The components of anti-crisis management mechanisms are outlined, which include strategic-forecasting, economic, organizational, institutional and information-analytical tools aimed at increasing the stability of the agro-food system and ensuring the continuity of food supply.

Particular attention is paid to the role of interagency cooperation, digitalization of management processes, development of monitoring systems and early warning of risks.

The impact of European integration on the transformation of food security management mechanisms is determined, in particular in terms of harmonization of regulatory and legal support, increasing the competitiveness of agricultural production, implementation of quality standards and development of institutional capacity of public authorities.

The directions of improving anti-crisis management mechanisms aimed at increasing the adaptability of the food system, increasing food availability for the population and ensuring long-term sustainability of the national food space are substantiated.

Keywords: food security; crisis management; agri-food system; socio-economic turbulence; risk-based management; sustainability of food systems; state regulation of the agricultural sector; food availability; institutional support; European integration.

Полторак Анастасія Сергіївна доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту, бізнесу та адміністрування, Миколаївський національний аграрний університет, м. Миколаїв, http://orcid.org/0000-0002-9752-9431

Бурковська Анна Іванівна доктор філософії з економіки, доцент кафедри менеджменту, бізнесу та адміністрування, Миколаївський національний аграрний університет, https://orcid.org/0000-0003-0563-6967

Сухорукова Анна Леонідівна кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри менеджменту, бізнесу та адміністрування, Миколаївський національний аграрний університет, м. Миколаїв, https://orcid.org/0000-0002-6170-4955

Лагно Дмитро Сергійович аспірант кафедри менеджменту, бізнесу та адміністрування, Миколаївський національний аграрний університет, м. Миколаїв, https://orcid.org/0009-0000-3058-7306

Михнюк Олександра Олександрівна здобувач вищої освіти, Миколаївський національний аграрний університет, м. Миколаїв, https://orcid.org/0009-0009-5111-8184

МЕХАНІЗМИ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЮ БЕЗПЕКОЮ УКРАЇНИ В УМОВАХ ТУРБУЛЕНТНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА ТА ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПРОДОВОЛЬЧИХ РИНКІВ

Анотація. У статті досліджено теоретичні та прикладні засади формування механізмів антикризового управління продовольчою безпекою України в умовах турбулентності соціально-економічного середовища та поглиблення інтеграції до європейських продовольчих ринків. Обґрунтовано актуальність забезпечення продовольчої безпеки як складової національної безпеки держави в умовах посилення зовнішніх і внутрішніх ризиків, порушення виробничо-логістичних зв'язків, ресурсних обмежень та структурних трансформацій агропродовольчого сектору. Визначено ключові виклики функціонування продовольчої системи, пов'язані з нестабільністю виробництва, коливаннями ринкової кон'юнктури, зниженням доступності продовольства та необхідністю адаптації до європейських вимог якості й безпечності харчових продуктів.

Окреслено складові механізмів антикризового управління, що охоплюють стратегічно-прогностичні, економічні, організаційні, інституційні та інформаційно-аналітичні інструменти, спрямовані на підвищення стійкості агропродовольчої системи та забезпечення безперервності продовольчого постачання. Особливу увагу приділено ролі міжвідомчої взаємодії, цифровізації управлінських процесів, розвитку систем моніторингу та раннього попередження ризиків.

Визначено вплив європейської інтеграції на трансформацію механізмів управління продовольчою безпекою, зокрема у частині гармонізації нормативно-правового забезпечення, підвищення конкурентоспроможності аграрного виробництва, впровадження стандартів якості та розвитку інституційної спроможності органів публічної влади. Обґрунтовано напрями удосконалення антикризових управлінських механізмів, спрямовані на підвищення адаптивності продовольчої системи, посилення продовольчої доступності населення та забезпечення довгострокової стійкості національного продовольчого простору.

Ключові слова: продовольча безпека; антикризове управління; агропродовольча система; соціально-економічна турбулентність; ризик-орієнтоване управління; стійкість продовольчих систем; державне регулювання аграрного сектору; продовольча доступність; інституційне забезпечення; європейська інтеграція.

Problem statement. Ensuring food security is one of the key priorities of state policy, which directly affects the social stability, economic sustainability and national security of the country. In the context of deepening globalization processes, growing geopolitical tensions, transformation of world food supply chains and strengthening the influence of internal socio-economic imbalances, the issue of effective anti-crisis

management of the food sector is gaining particular relevance. The turbulence of the socio-economic environment, which is manifested in the instability of production processes, logistical constraints, price fluctuations, institutional risks and changes in the structure of demand, creates additional challenges for the functioning of the national food security system.

For Ukraine, the problem of ensuring food security is of a strategic nature given the significant agrarian potential, an important role in global food markets and simultaneous vulnerability to crisis impacts. Disruption of production and logistics links, limited resources, uneven regional development and institutional transformations necessitate the improvement of management approaches aimed at increasing the adaptability and sustainability of the food system. In this context, anti-crisis management acts as a tool for timely identification of risks, minimizing the negative consequences of crisis phenomena and ensuring the continuity of food supply.

The processes of Ukraine's integration into the European economic and food space add additional complexity to the studied issues. Harmonization of the regulatory framework, implementation of food quality and safety standards, increasing the competitiveness of agricultural production, development of institutional capacity of public authorities and formation of effective mechanisms of state regulation require rethinking of existing management models. European integration opens up new opportunities for modernization of the food sector, while at the same time increasing the requirements for its stability, predictability and ability to function in conditions of crisis fluctuations.

Analysis of recent research and publications. The issue of ensuring food security and the formation of effective anti-crisis management mechanisms is in the focus of attention of domestic and foreign scientists. The theoretical and methodological foundations of food security, its structural components, assessment indicators and institutional aspects of state regulation have been thoroughly studied in the works of O. Babych, P. Sabluk, V. Geyets, B. Paskhaver, V. Yurchyshyn, who substantiate the relationship between food security and macroeconomic stability, agrarian policy and social standards of the population. A significant contribution to the development of an indicator approach to assessing food security was made by V.Buryak, O. Shubravska, O. Skydan, who emphasize the need for comprehensive consideration of production, economic and social parameters of the functioning of the food system.

Despite significant scientific achievements, the issues of forming comprehensive mechanisms for anti-crisis management of Ukraine's food security in the conditions of turbulent socio-economic environment and integration into European food markets require further deepening. In particular, the aspects of integrating risk-based management, interagency coordination, digital analytics, and adaptive institutional tools into a holistic food security management system remain insufficiently researched.

The purpose of the article is to substantiate the theoretical foundations and determine the priority mechanisms for anti-crisis management of Ukraine's food

security in the conditions of turbulent socio-economic environment and integration into European food markets, as well as to outline directions for increasing the sustainability of the national food system in the context of modern transformation processes.

Presentation of the main material. The United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) identify the eradication of hunger and the achievement of global food security as key priorities. In terms of governance, this requires a shift from declarative goal-setting to the development of effective crisis management mechanisms that ensure the manageability of the food system in conditions of high uncertainty, in particular through the integration of risk monitoring, rapid response and recovery tools. In order to ensure sufficient food supply for an estimated 10 billion people by 2050, it is important to maintain a delicate balance between the goals of sustainable development, food security, food safety and food loss reduction. In this regard, it is appropriate to consider crisis management mechanisms as a multi-level system that combines strategic planning (prevention), operational management (response) and recovery policies (stabilization) with clearly defined institutional powers, resource provision and procedures for inter-agency coordination. Historically, food security and sustainable development have been considered as separate policy areas. Food security has primarily been associated with the fight against global hunger, while sustainable development has focused on food safety, resource management and mitigating the environmental impact of agricultural production. In modern conditions, such segmentation reduces the effectiveness of public policy, since anti-crisis management requires the synchronization of regulatory, economic and social instruments, as well as the coordination of national solutions with the requirements of the European food market (standards, traceability, safety, risk control). However, global transformations and crises, including the fuel, food and energy price shocks of 2007-2008 and 2014, the COVID-19 pandemic of 2020 and the ongoing full-scale war in Ukraine, have revealed a deep interrelationship between these areas. It was these “multi-shocks” that brought to life the risk-based model of food security crisis management, which involves identifying critical vulnerabilities in supply chains (production-storage-processing-logistics-retail), assessing the likelihood of disruptions, and deploying preventive and compensatory policy instruments [1]. These events prompted a fundamental reassessment of how food security and sustainable development interact within the global policy framework. The long-standing problem of food surpluses and processing has been replaced by a pressing problem: food shortages.

Ukraine’s agricultural sector remains a vital factor contributing to the development of global food markets, consistently ranking among the world’s leading exporters of grain and oilseeds.

However, the potential for increasing production by expanding the area under cultivation has reached its limit. Therefore, addressing today’s challenges requires a transition from extensive to intensive agricultural models through the introduction of innovative, highly efficient technologies.

The strategic response is to promote the development of the agricultural sector based on the principles of sustainable development and the transition to a bioeconomic model. For Ukraine, which is integrating into European markets, the bioeconomic vector must be institutionally "backed" by mechanisms of regulatory harmonization with the EU (sanitary and phytosanitary requirements, traceability, residue control, packaging and labeling requirements), as well as by developing a system of state control compatible with European approaches to risk management in the food chain [2]. The bioeconomy by its nature provides an integrated framework for addressing interrelated challenges such as food insecurity, resource depletion, fossil fuel dependency and the impacts of climate change, while contributing to sustainable economic growth. In the context of crisis management, this means creating a policy portfolio that combines environmental objectives with criteria for continuity of supply, adaptation to climate risks and recovery from infrastructure damage.

One of the most effective means of increasing food security is the reduction of food and agricultural waste. This direction should be institutionalized through mechanisms to stimulate the reduction of losses in supply chains: standards and audit of losses for market operators, support for storage infrastructure (elevators, cold chains), development of logistics hubs and digital platforms for coordinating supply, which is especially important in conditions of military restrictions and territorial fragmentation of the market. Minimizing losses in the production, distribution and consumption chains not only increases the overall availability of food products, but also generates economic benefits by creating new value chains from waste and by-products. Additionally, in the context of EU integration, circular economy tools and compliance with EU approaches to preventing food waste become relevant, which strengthens the competitive position of producers and at the same time reduces internal risks of shortages. In the current context, the problem of food security has become particularly acute due to the war in Ukraine, which has seriously disrupted supply chains, reduced agricultural productivity, and deepened instability among the most vulnerable social groups. The above requires the deployment of anti-crisis mechanisms at the state and community levels: the formation of food security scenarios, territorially differentiated planning of needs, the creation of crisis headquarters/coordination centers, and ensuring transparent resource allocation based on data (evidence-based policy) [3]. This emphasizes the urgent need for comprehensive and sustainable approaches that combine sustainable agricultural development, technological innovation, and social protection to ensure global and national food security in the context of developing crises. In content, such approaches should be formulated as a "package" of anti-crisis policies: regulatory instruments to stabilize markets; financial instruments to support producers and processors; instruments for social protection of consumers; institutional and digital capacity tools for monitoring and control; external coordination mechanisms with partners and EU institutions.

Humanitarian food assistance plays a crucial role in strengthening food security in Ukraine, especially in the context of the ongoing full-scale war, which has severely

disrupted agricultural production, logistics and access to essential commodities. However, in the logic of anti-crisis management, it is advisable to integrate the humanitarian component into the national food risk management system as a temporary stabilizer, complemented by tools for restoring production and market infrastructure, in order to avoid long-term dependence on external assistance. The destruction of infrastructure, loss of livelihoods and massive displacement of civilians have created an urgent need for food assistance in many regions. In this situation, international humanitarian organizations have become a vital element of Ukraine's food security system, providing emergency assistance, stabilizing local food supply chains and supporting vulnerable groups at risk of hunger and malnutrition. At the same time, in the context of European integration, it is advisable to harmonize humanitarian procedures and standards with European approaches to emergency management and social protection, which strengthens Ukraine's institutional compatibility with EU practices.

Table 1 shows the regional distribution of humanitarian food aid by regions (oblasts) of Ukraine, indicating the number of people who were provided with assistance and a list of key partner organizations involved. From the perspective of crisis management, the data provided can be used as an empirical basis for assessing the territorial asymmetry of risks and building a risk map, which allows directing resources according to the principle of "highest need—highest priority" and planning the transition from emergency assistance to food systems restoration programs on the ground.

Table 1

Ukraine Food Assistance, August 2025

Oblast	People assisted	List of partners
Cherkaska	19	Ukrainian Red Cross Society, World Food Programme
Chernihivska	88635	Global Empowerment Mission, World Central Kitchen, Arbeiter-Samariter-Bund Deutschland e.V.
Dnipropetrovska	296606	Global Empowerment Mission, World Food Programme, Samaritan's Purse, World Central Kitchen, Hilfswerk International, Mercy Corps
Donetska	156244	Global Empowerment Mission, World Food Programme, World Central Kitchen, Samaritan's Purse
Kharkivska	217073	World Food Programme, Global Empowerment Mission, World Central Kitchen, Samaritan's Purse
Khersonska	160586	World Food Programme, Global Empowerment Mission, World Central Kitchen, Samaritan's Purse
Khmelnytska	7	World Food Programme
Kirovohradska	6100	Global Empowerment Mission
Kyiv	25358	Global Empowerment Mission, World Central Kitchen
Kyivska	9471	World Food Programme, Global Empowerment Mission, World Central Kitchen
Lvivska	736	World Central Kitchen
Mykolaivska	98335	World Food Programme, Global Empowerment Mission, World Central Kitchen

Oblast	People assisted	List of partners
Odeska	12025	Global Empowerment Mission, World Central Kitchen, Samaritan's Purse
Poltavska	4139	Global Empowerment Mission, World Central Kitchen
Rivnenska	3760	Global Empowerment Mission
Sumska	114957	World Food Programme, Global Empowerment Mission, World Central Kitchen
Ternopilska	83	Ukrainian Red Cross Society
Vinnytska	186	World Food Programme
Volynska	59	World Central Kitchen
Zakarpatska	18853	Global Empowerment Mission
Zaporizka	193276	World Food Programme, Global Empowerment Mission, World Central Kitchen, Samaritan's Purse
Zhytomyrska	4	World Food Programme

Source: built by the authors on the basis of [4]

The data in Table 1 shows the scale and regional distribution of humanitarian food assistance provided across Ukraine's regions, highlighting significant differences in both the number of people assisted and the range of partner organizations involved. The regions most affected by conflict and displacement (such as Dnipropetrovsk, Kharkiv, Donetsk, Kherson, and Zaporizhia oblasts) received the largest amounts of support, each reaching over 150,000 people. These regions received support from a broad network of international organizations, including the World Food Programme (WFP), the Global Empowerment Mission (GEM), the World Central Kitchen (WCK), and Samaritan's Purse, demonstrating coordinated international engagement in crisis areas.

In contrast, western and central regions, such as Ternopil, Khmelnytskyi, and Zhytomyr oblasts, received minimal assistance, reflecting their relatively greater stability and lower humanitarian needs. Partnerships in these regions were largely limited to a single organization, often WFP or the Ukrainian Red Cross Society, which focused on targeted, small-scale support.

The data also highlight the key role of several international NGOs and humanitarian partners in ensuring food distribution and crisis response across Ukraine. The World Food Programme and the Global Empowerment Mission are the most frequent partners, actively working in almost all major regions, reflecting their central role in coordinating food assistance logistics and emergency response.

Overall, the analysis reveals a clear correlation between the intensity of humanitarian needs and the scale of assistance provided. The concentration of assistance in the eastern and southern regions illustrates the continuing impact of the war, while broad international cooperation is aimed at alleviating food insecurity among the most vulnerable.

At the same time, the participation of many organizations demonstrates a high level of global solidarity and coordination in addressing the food crisis in Ukraine. The structure of food aid recipients in Ukraine is presented in Table 2.

Table 2

Recipients of food assistance in Ukraine in 2025

Month	Assisted by month, thousand people	Internally displaced, thousand people	Non-Displaced, thousand people	Male, thousand people	Female, thousand people
January	1445	118	1327	606,9	838,1
February	1448	95	1353	608,16	839,84
March	1518	216	1302	637,56	880,44
April	1413	144	1269	593,46	819,54
May	1296	202	1094	544,32	751,68
June	1280	193	1087	537,6	742,4
July	1460	403	1057	627,8	832,2
August	1407	158	1249	605,01	801,99
September	1623	165	1458	697,89	925,11

Source: built by the authors on the basis of [5]

The data in Table 2 illustrate monthly trends in humanitarian food assistance provided across Ukraine, reflecting the dynamics of the distribution of assistance among internally displaced and non-displaced persons, as well as gender differences among recipients. During the period under review, from January to September, the number of people assisted fluctuated moderately, ranging from approximately 1.28 million in June to a peak of 1.62 million in September. This upward trend towards the end of the period likely reflects the worsening humanitarian situation caused by ongoing fighting, seasonal challenges, and disruptions to agricultural and supply chains. The figures show that non-displaced populations consistently constitute the majority of recipients, indicating that humanitarian organizations are not only supporting displaced persons but also addressing food security among local communities affected by war-related economic instability. The number of internally displaced persons receiving assistance varied significantly, with a notable increase in July.

Gender distribution shows that women receive more humanitarian food assistance than men, with the number of female beneficiaries ranging from approximately 742,000 to 925,000 compared to 537,000-698,000 for men. This disparity reflects the greater vulnerability of women, especially single mothers, older women and caregivers, who are disproportionately affected by conflict-related hardship and food insecurity [6].

Overall, the evidence suggests that humanitarian food assistance remains a vital stabilizing factor for the population of Ukraine in the context of ongoing conflict. Sustained provision of assistance to both displaced persons and the local population helps reduce the risk of hunger, reduce inequalities and strengthen community resilience. The increase in the number of beneficiaries by September highlights the ongoing and growing need for sustained humanitarian support to ensure food security across the country.

Ukraine's food security has undergone significant changes in recent years. In 2022, the country ranked 71st out of 113 countries in the Global Food Security Index (GFSI), scoring 57.9 out of 100. In comparison, in 2013, Ukraine ranked 47th with a score of 59.5, indicating a much higher level of food stability and resilience. Thus, the deterioration in 2022 is evident, as Ukraine dropped to 71st place, while the year before it ranked 58th (Figure 1).

This decline reflects the growing challenges that have affected the national food system, including the consequences of military actions, supply chain disruptions, inflationary pressures, and a decline in agricultural production in several regions. These factors have undermined not only the country's ability to ensure stable food availability and affordability, but also the resilience of its agricultural sector. Strengthening food security now requires a strategic approach focused on restoring production capacity, improving logistics infrastructure, and increasing the resilience of local food systems to future crises.

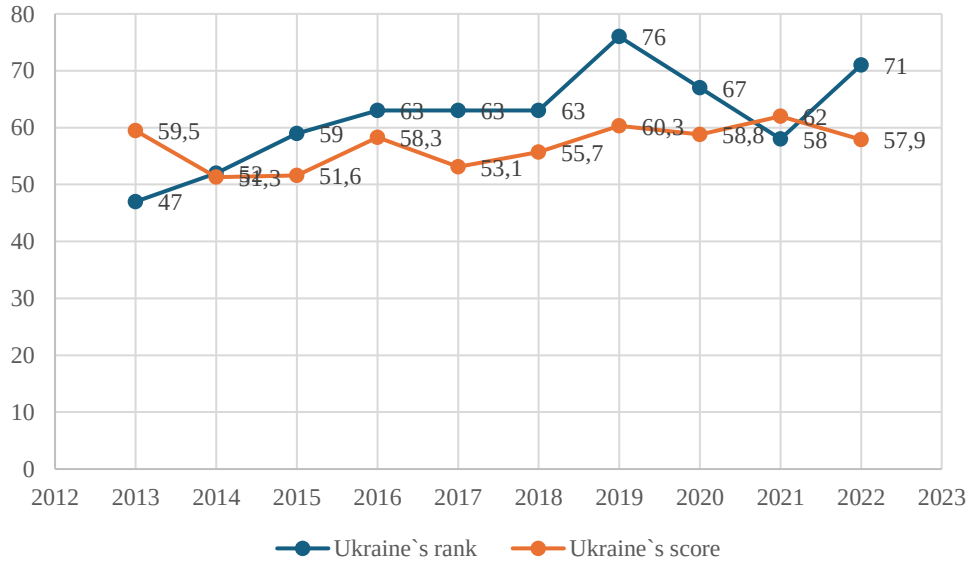

Figure 1. Ukraine`s position in the GFSI ranking during 2013-2022
Source: built by the authors on the basis of [7]

The concept of food security can be interpreted in different ways. It encompasses the state in which the population of a country has access to sufficient food to support a healthy and active lifestyle. It also implies the availability of safe, nutritious and high-quality food in quantities sufficient to meet people's needs.

Another important dimension of food security is the ability of a country to ensure both the physical and economic availability of food and drinking water, ensuring their safety and diversity in the required quantities. This ability depends largely on the country's available resources, production capacity and institutional stability.

In a broader sense, food security is not limited to food supply alone, but reflects the overall sustainability of a country's agricultural system, social policies and

economic sustainability. It is closely linked to environmental conditions, rural development and international trade relations. Ensuring food security therefore requires a balanced approach that combines effective governance, investment in sustainable agriculture, protection of natural resources, and creation of equal opportunities for all segments of the population to access safe and nutritious food.

Figure 2 presents an analysis of the components of the Global Food Security Index (GFSI) for Ukraine for the period from 2013 to 2022. The results of the study show that in 2022, compared to 2013, the "Affordability" indicator decreased by 18.1 points, the "Affordability" indicator increased by 12.1 points, while the "Quality and Safety" component improved by 11.7 points. At the same time, the "Sustainability and Adaptation" component showed a significant increase of 14.9 points.

These changes clearly reflect the profound impact of the ongoing war in Ukraine, which has disrupted agricultural production, damaged infrastructure, and complicated logistics and trade routes. The decline in accessibility illustrates the growing financial burden on households due to inflation, falling incomes, and rising prices for basic food items. However, notable improvements in other indicators point to the resilience of certain sectors of the Ukrainian food system and the gradual implementation of measures aimed at stabilizing agricultural production and supporting local communities. Overall, the dynamics of the GFSI components indicate that Ukraine's food security remains under significant pressure, but the country continues to demonstrate the potential for recovery and adaptation to external shocks.

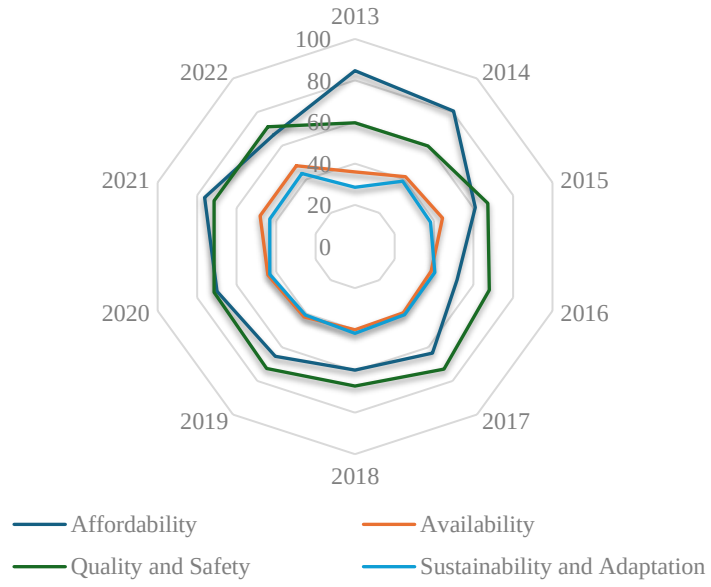

Figure 2. The elements on Ukraine`s Global Food Security Index during 2013-2022
Source: built by the authors on the basis of [8]

Figure 2 shows that, despite modest progress in food availability, quality and sustainability, the sharp decline in food availability in 2022 reflects the deterioration in economic access to food, driven by war, inflation and falling household incomes.

Overall, Ukraine's food security system remains structurally strong but highly vulnerable to external shocks, underscoring the need for targeted policies to strengthen economic accessibility and enhance the resilience of the food supply chain.

Figure 3 presents comparative data on food availability in Ukraine and the European Union, highlighting its fundamental impact on overall food security. Food availability reflects the extent to which households can financially access sufficient quantities of safe and nutritious food that meets their dietary needs and preferences. It directly reflects the interaction between income levels, food prices and purchasing power, and serves as a key determinant of whether a population can maintain a stable and adequate diet over time.

In the broader context of food security, accessibility is one of its important dimensions, along with affordability, affordability and stability. Even when food is physically available and markets are well-served, limited accessibility can significantly limit access for low-income groups, thereby increasing the risk of malnutrition, food insecurity and social inequality.

In contrast, high food accessibility indicates stronger economic potential, effective social protection systems and more inclusive agricultural and market systems that protect citizens from price volatility and external shocks.

The difference shown in Figure 3 demonstrates the economic gap between Ukraine and EU Member States in terms of purchasing power and living standards. For Ukraine, a low affordability index signals that a significant part of the population has difficulty affording a balanced diet, especially during periods of inflation or crisis. In EU countries, higher affordability levels demonstrate greater resilience of households and national economies, underpinned by stable incomes, diversified markets and supportive government policies.

Understanding these differences is crucial for developing targeted economic and social policies aimed at improving food affordability in Ukraine. Strengthening household incomes, reducing the cost of basic food items and expanding social protection measures will not only improve citizens' access to food, but will also contribute to long-term food security and social stability.

The data presented in Figure 3 compares the indicators "Affordability" and "Food Security Environment" for Ukraine and EU countries.

The analysis shows that Ukraine demonstrates the lowest accessibility score – 66.6 points, while in all EU countries this indicator ranges from 85.1 (Romania) to 92.7 (Netherlands).

This indicates a significant gap between Ukraine and the EU average.

Such a low accessibility index means that Ukrainian consumers face significantly higher relative food costs compared to their income level, and the country's population is more vulnerable to price fluctuations and income shocks. In contrast, EU member states demonstrate a much higher ability to ensure access to food due to stable income levels, social protection systems and effective market regulation.

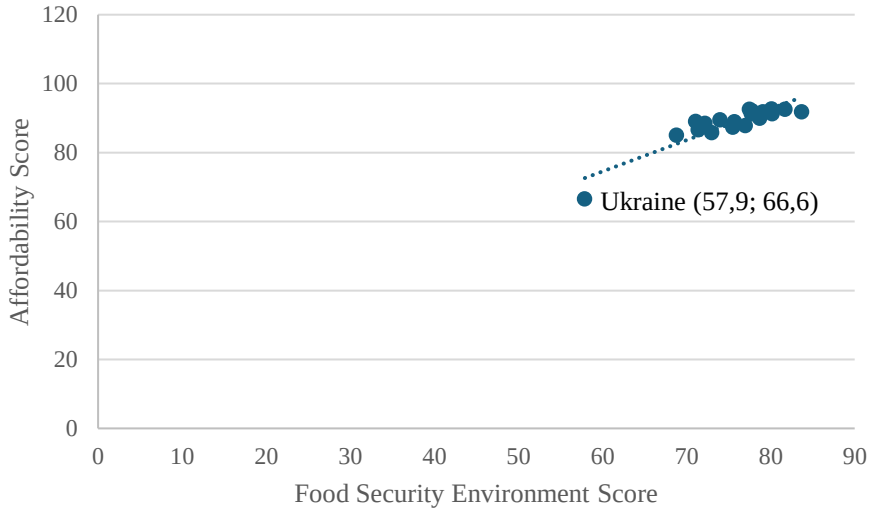

Figure 3. The correlation between the "Affordability" and "Food Security Environment" indicators for Ukraine and EU countries in 2022
Source: built by the authors on the basis of [8]

Thus, compared to EU countries, food accessibility in Ukraine remains critically low, reflecting economic instability, lower household purchasing power, and inadequate government support mechanisms in the food security system. This highlights the need for targeted policies to increase household incomes and reduce the cost of basic food products.

Figure 4 presents comparative data on food accessibility in Ukraine and a number of European Union countries, highlighting its crucial role as a key dimension of food security. Food accessibility refers to the availability of sufficient food in a country or region, which depends on factors such as domestic production, import capacity, storage, distribution systems, and market stability. It determines whether people can physically access food on a consistent basis and forms the basis on which other dimensions of food security, such as availability, affordability, and stability, are built.

When food availability is high, national food systems are generally resilient, ensuring that supplies can meet the needs of the population even in times of crisis or seasonal fluctuations. Conversely, when availability is low, even adequate income levels or social support mechanisms cannot fully compensate for the lack of food in markets, leading to shortages, price volatility and potential nutrient deficiencies.

Thus, the analysis of food availability offers key insights into the strength and resilience of agricultural production systems, trade networks and logistical infrastructure. In the context of Ukraine and the EU countries, differences in this indicator reveal variations in economic resilience, agricultural productivity and institutional capacity to guarantee stable food supplies. Strengthening food availability through infrastructure modernization, production diversification and regional cooperation is essential for achieving comprehensive and long-term food security.

Conclusions. Therefore, ensuring food security in Ukraine in the conditions of socio-economic turbulence requires a transition to a systemic model of anti-crisis management, focused on increasing the resilience of agri-food chains, stabilizing food availability and minimizing the consequences of external and internal shocks. Humanitarian support mechanisms, the development of food risk monitoring systems, the formation of reserves and the strengthening of institutional coordination between management entities should play an important role in stabilizing the situation.

At the same time, integration into European food markets creates new requirements for the modernization of anti-crisis management mechanisms, in particular in terms of harmonizing food safety standards, increasing the transparency of market processes, developing infrastructure and strengthening social policies to ensure the economic availability of food.

It is advisable to link the prospects for further scientific research with the development of indicators for assessing the resilience of food systems, improving digital tools for early warning of crises, and deepening research into Ukraine's institutional adaptation to European Union practices in the field of food security management.

References:

1. Panfilova, A., Poltorak, A., Kuvshinova, A., Burkovska, A., & Dotsenko, N. (2025). Trends in global grain and seed trade, Ukrainian position on the global market. *Scientific Horizons*, 142–157 [in English].

2. Asogwa, H., & Azu, B. (2024). Agriculture trade exports tracing and economic growth among integrated blocs. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 19(12), 4735–4742 [in English].

3. Lai, X., Yue, S., Guo, C., & Gao, P. (2024). Unleashing global potential: The impact of digital technology innovation on corporate international diversification. *Technological Forecasting and Social Change*, 208, 123727 [in English].

4. Lannon, E. (2024). The European Political Community in the EU's wider neighbourhood: A new element of the differentiated pan Euro-Mediterranean integration framework. *European Law Journal*, 30(4), 595–613 [in English].

5. Shebanina, O., Burkovska, A., Petrenko, V., & Burkovska, A. (2023). Economic planning at agricultural enterprises: Ukrainian experience of increasing the availability of data in the context of food security. *Agricultural and Resource Economics*, 9(4) [in English].

6. Omri, H., Omri, A., & Abbassi, A. (2024). Macro-level determinants of entrepreneurial behavior and motivation. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 4(20), 2629–2667 [in English].

7. Poltorak, A., Burkovska, A., Khrystenko, O., Sukhorukova A. & Dovgal, I. (2023) Monitoring of relationships between indicators of food securityof the states. *IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 1269 (1), 012001[in English].

8. Poltorak, A., Khrystenko, O., Sukhorukova, A., Moroz, T. & Sharin, O. (2022), Development of an integrated Approach to assessing the impact of innovative development on the level of financial security of households. *Eastern-European of Enterprise Technologies*, vol. 1 (13-115), pp. 103–112 [in English].

Література:

1. Panfilova A., Poltorak A., Kuvshinova A., Burkovska A., & Dotsenko, N. Trends in global grain and seed trade, Ukrainian position on the global market. Scientific Horizons, 2025. 142–157. DOI: https://doi.org/ 10.48077/scihor5.2025.142.

2. Asogwa H., Azu B. Agriculture trade exports tracing and economic growth among integrated blocs. International Journal of Sustainable Development and Planning, 2024. 19 (12), 4735–4742. https://doi.org/10.18280/ijsdp.191220.

3. Lai X., Yue S., Guo C., & Gao P. Unleashing global potential: The impact of digital technology innovation on corporate international diversification. Technological Forecasting and Social Change, 2024. 208, 123727. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2024.123727.

4. Lannon E. The European Political Community in the EU's wider neighbourhood: A new element of the differentiated pan Euro-Mediterranean integration framework. European Law Journal, 2024. 30(4), 595–613. doi: https://doi.org/10.1111/eulj.12535.

5. Shebanina O., Burkovska A., Petrenko V., & Burkovska A. Economic planning at agricultural enterprises: Ukrainian experience of increasing the availability of data in the context of food security. Agricultural and Resource Economics, 2023. 9(4). DOI: https://doi.org/10.51599/are.2023.09.04.08.

6. Omri H., Omri A., & Abbassi A. Macro-level determinants of entrepreneurial behavior and motivation. International Entrepreneurship and Management Journal, 2024. 4(20), 2629-2667. https://doi.org/10.1007/s11365-024-00990-6

7. Poltorak A. S., Burkovska A. I., Khrystenko O. A., Sukhorukova A. L. and Dovgal I. V. Monitoring of relationships between indicators of food securityof the states. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2023. 1269 (1), 012001. DOI: https://doi.org/10.1088/1755-1315/1269/1/012001.

8. Poltorak A., Khrystenko O., Sukhorukova A., Moroz T., Sharin O. Development of an integrated Approach to assessing the impact of innovative development on the level of financial security of households. Eastern-European of Enterprise Technologies, 2022, 1 (13-115). P. 103–112. DOI: https://doi.org/10.15587/1729-4061.2022.253062

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 351.01:316.77

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-56-67

Бородін Євгеній Іванович доктор історичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту державного управління, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», https// orcid.org: 0000-0002-7331-5981

Атамасов Артем Васильович аспірант, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», https://orcid.org/0009-0008-2645-8657

ПУБЛІЧНА СФЕРА ЯК ПРОСТІР ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Анотація. Стаття присвячена аналізу публічної сфери як простору політичного дискурсу в умовах сучасної демократизації та трансформації громадянського суспільства. Автори досліджують ключові концепції демократії, включно з представницькою, деліберативною, комунікативною та агоністичною моделями, вказуючи на їхні сильні та слабкі сторони з огляду на сучасні соціально-політичні реалії. Представницька демократія, зокрема модель «шумпетерівського» типу, демонструє концентрацію контролю в руках політичної еліти, тоді як участь громадян обмежується виборчою функцією. Деліберативна та комунікативна демократії акцентують увагу на публічному обговоренні, раціональному обміні аргументами і формуванні громадянської свідомості як основі легітимності рішень. При цьому вказано на труднощі реалізації таких моделей у масштабах держави через нерівність у доступі до інформації та обмежений рівень політичної компетентності громадян.

Автори також розглядають феномени «політичної бідності» та «політичної інклюзії», що характеризують сучасний стан українського суспільства, де частина населення демонструє політичну апатію або безпосередньо не включається в процеси обговорення і впливу на державні рішення. Водночас підкреслюється роль громадянсько-асоціативної демократії та концепції агоністичної демократії, які визнають конфлікт і різноманітність інтересів як невід'ємні складові політичного життя та пропонують нові форми інтеграції громадянських ініціатив у політичний процес.

Особлива увага приділяється необхідності модернізації публічної сфери в Україні шляхом створення умов для рівноправного, добровільного та відкритого обміну політичними судженнями, що забезпечує взаємодію між громадянським суспільством і державою. У статті робиться висновок, що формування сучасної публічної сфери вимагає поєднання автономії індивіда та соціального консенсусу, що є передумовою стабільного політичного, економічного та соціального розвитку країни. Розгляд теоретичних моделей демократії дозволяє

визначити напрями розвитку політичного дискурсу, посилення громадянської участі та підвищення якості державно-цивільних відносин у сучасних умовах глобалізації та технологічних змін.

Ключові слова: публічна сфера, публічне управління, політичний дискурс, громадянське суспільство, політична культура, демократія.

Borodin Yevgeniy doctor of historical sciences, professor, director of the Educational and Scientific Institute of State Administration**,** National Technical University «Dnipro Polytechnic», https// orcid.org/0000-0002-7331-5981

Atamasov Artem postgraduate, National Technical University, https://orcid. org/0009-0008-2645-8657

THE PUBLIC SPHERE AS A SPACE OF POLITICAL DISCOURSE

Abstract. The article is devoted to the analysis of the public sphere as a space of political discourse in the context of modern democratization and transformation of civil society. The author examines the key concepts of democracy, including representative, deliberative, communicative and agonistic models, pointing out their strengths and weaknesses in view of modern socio-political realities. elite, while citizen participation is limited to the electoral function. Deliberative and communicative democracies focus on public discussion, rational exchange of arguments, and the formation of civic consciousness as the basis for the legitimacy of decisions. At the same time, the difficulties of implementing such models on a national scale are pointed out due to inequality in access to information and a limited level of political competence of citizens.

The author also examines the phenomena of "political poverty" and "political inclusion" that characterize the current state of Ukrainian society, where part of the population demonstrates political apathy or is not directly involved in the processes of discussion and influence on state decisions. At the same time, the role of civic-associative democracy and the concept of agonistic democracy are emphasized, which recognize conflict and diversity of interests as integral components of political life and offer new forms of integration of civic initiatives into the political process.

Particular attention is paid to the need to modernize the public sphere in Ukraine by creating conditions for an equal, voluntary and open exchange of political opinions, which ensures interaction between civil society and the state. The article concludes that the formation of a modern public sphere requires a combination of autonomy of the individual and social consensus, which is a prerequisite for stable political, economic and social development of the country. Consideration of theoretical models of democracy allows us to determine the directions for the development of political discourse, strengthening civic participation and improving the quality of state-civil relations in modern conditions of globalization and technological changes.

Keywords: public sphere, public administration, political discourse, civil society, political culture, democracy.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації політичних систем, розвитку цифрових технологій та зростання ролі громадянського суспільства особливої актуальності набуває дослідження публічної сфери як простору політичного дискурсу. В умовах демократичного поступу України, зокрема після подій Революції Гідності, наслідків російсько-української війни, яка триває понад 4 роки, публічна сфера стала ключовим майданчиком для формування громадської думки, суспільного контролю влади та вироблення політичних рішень. Водночас активізація інформаційних війн, поширення дезінформації та вплив соціальних мереж трансформують характер політичної комунікації, змінюючи традиційні механізми взаємодії між державою та суспільством.

Класичні концепції публічної сфери, зокрема теоретичні підходи Ю. Габермаса [1], визначають її як простір раціональної критичної дискусії, що функціонує незалежно від державної влади та приватних інтересів. Проте сучасні соціально-політичні реалії ставлять під сумнів можливість існування ідеалізованої моделі такої сфери. Зростання ролі медіа як політичних акторів, алгоритмізація інформаційних потоків та комерціалізація комунікативного простору актуалізують проблему фрагментації публічності й поляризації дискурсу.

В українському контексті зазначена проблематика посилюється умовами воєнного стану та гібридної агресії, що обумовлює необхідність переосмислення меж між свободою слова, інформаційною безпекою та відповідальністю суб'єктів політичної комунікації.

Таким чином, постає наукова проблема з'ясування особливостей функціонування публічної сфери як простору політичного дискурсу в сучасних умовах, визначення її структурних характеристик, суб'єктів, механізмів впливу та трансформаційних тенденцій.

Отже, актуальність дослідження зумовлена потребою комплексного аналізу публічної сфери як ключового інституту демократичного суспільства, що забезпечує комунікативну взаємодію між владою і громадянами та формує підґрунтя для легітимності політичних процесів.

Аналіз *останніх досліджень і публікацій.* Проблематика публічної сфери як простору політичного дискурсу посідає важливе місце у сучасних політологічних, соціологічних та комунікативних дослідженнях. Теоретичне підґрунтя осмислення публічної сфери закладене у працях Габермаса, який розглядав її як автономний простір раціонально-критичної дискусії між державою та громадянським суспільством [1]. Його концепція комунікативної дії та ідея «буржуазної публічної сфери» стали відправною точкою для подальших наукових дискусій щодо природи політичного дискурсу та механізмів формування громадської думки.

Критичне переосмислення класичної моделі здійснили такі дослідники, як Ненсі Фрейзер, яка обґрунтувала існування множинних публічних сфер і наголосила на проблемі виключення маргіналізованих груп із домінантного дискурсу, а також Шанталь Муфф, котра запропонувала концепцію агоністичної демократії, де політичний дискурс постає як простір легітимної конфліктності. Значний внесок у розвиток теорії публічності здійснив Джон Кін, який розвинув ідею «моніторингової демократії» та ролі медіа у здійсненні суспільного контролю над владою.

У контексті дослідження політичного дискурсу важливими є праці Теун ван Дейка, який аналізував дискурс як інструмент відтворення влади та ідеології, а також Нормана Феркло – представника критичного дискурс-аналізу, що розглядає мову як соціальну практику та механізм формування політичної реальності.

Український науковий дискурс також активно розвиває зазначену проблематику. Зокрема, питання трансформації публічної сфери в умовах демократичних змін та інформаційних викликів досліджують В. Бебик, О. Картунов, Г. Почепцов, М. Михальченко. Проблеми комунікативної взаємодії влади і громадян у системі публічного управління аналізують В. Тертичка, Н. Драгомирецька, І. Хожило. В умовах цифровізації та гібридних загроз окрему увагу приділено впливу медіа й соціальних мереж на формування політичного порядку денного та громадської думки.

Попри значний масив наукових напрацювань, залишається недостатньо дослідженим питання функціонування публічної сфери як інтегрованого простору політичного дискурсу в умовах воєнного стану, цифрової трансформації та зростання ролі мережевих комунікацій в Україні. Це зумовлює необхідність подальшого теоретичного осмислення та емпіричного аналізу сучасних форм публічності в контексті розвитку публічного управління.

Мета дослідження – проаналізувати особливості політичного дискурсу як елементу публічної сфери.

Виклад основного матеріалу. Порівняння політичних дискурсів у межах різних типів режимів засвідчує, що саме демократичний дискурс як форма політичної комунікації створює умови для вільного артикуляційного вираження інтересів публічними інституціями, соціальними групами та окремими громадянами. Його ключовою особливістю є здатність забезпечувати мирне врегулювання конфліктів через відкриту багатопозиційну дискусію, у межах якої конкуруючі ідеї, ідеології, оцінки та принципи набувають легітимності через аргументацію та публічне обговорення. У такій моделі політичний процес орієнтований не на домінування однієї позиції, а на досягнення компромісу як способу узгодження інтересів усіх учасників комунікації.

З огляду на це традиційне розуміння громадянства виключно як стабільного правового зв’язку між індивідом і державою, що виражається у взаємних правах та обов’язках, виявляється недостатнім для пояснення сучасної

політичної практики. Сьогодні громадянство реалізується у складній системі взаємодій між особами, їхніми об'єднаннями та представниками державних інституцій. Функціонування демократичного устрою залежить не лише від формальної справедливості інституцій, а й від рівня громадянської активності, відповідальності та якості участі громадян у політичному процесі. У цьому контексті показовою є думка Алена Турена про те, що сучасне людство перебуває у стані пошуку переходу між «океаном комунітарної ідентичності» та «океаном глобалізованої економіки», що відображає напруження між локальними ідентичностями та глобальними трансформаціями [2].

Важливою категорією комунікативного підходу до політики виступає громадянська компетентність (рівень політичної культури), яка визначає здатність індивідів до усвідомленої участі у публічному дискурсі. Ця проблематика отримала розвиток у різних концепціях громадянства: комунітарній (М. Вальцер, Д. Еберлі), ліберально-ідентифікаційній (В. Кімліка), транснаціональній та глобалізаційній (Р. Баубек, Е. Балібар), мультикультуралістській (К. Тейлор, Юрген Габермас) та інших. У межах сучасної ліберальної думки особливого значення набув принцип «рівного визнання» різних ідентичностей, який інтегрується у політичні теорії як основа для перегляду класичного розуміння громадянського статусу.

У цьому підході право на визнання розглядається як ключовий елемент громадянства, що передбачає рівність у ставленні до вимог різних груп, хоча не гарантує однакових результатів. Визначення меж і форм такого визнання є предметом політичного процесу та досягається через переговори, що відбуваються у конкретному соціально-історичному контексті та сприяють розвитку практик громадянської участі.

У межах даного дослідження державно-цивільні відносини пропонується трактувати як систему взаємозв'язків між державою, особистістю та суспільством, що функціонують у структурі політичного управління. Центральним об'єктом цих відносин виступає політична влада як ресурс і механізм координації суспільних інтересів. У демократичній державі такі відносини вибудовуються на принципі поєднання управління та самоорганізації, що забезпечує баланс між інституційною владою та громадянською ініціативою.

Очевидно, що еволюцію демократії не можна тлумачити як простий лінійний процес постійного розширення свобод і зростання участі громадян у здійсненні влади. Її зміст, форми та інституційні механізми завжди зумовлені конкретними історичними обставинами. Так, в античному світі демократія суттєво відрізнялася від її модерного розуміння: у межах грецького полісу свобода означала насамперед участь у прийнятті рішень і підпорядкування загальному закону, а не володіння невідчужуваними індивідуальними правами. Натомість у XX–XXI століттях саме права людини стали центральним елементом демократичної моделі, причому принаймні на нормативному рівні їм надається пріоритет над інтересами держави чи нації.

Водночас навіть ця модернізована модель, за оцінками сучасних соціологів і політологів, переживає системну кризу. Серед ключових викликів демократії сьогодення виокремлюють глобалізацію та пов'язану з нею технологічну революцію. Глобалізаційні процеси – економічна інтеграція, інтенсивний обіг фінансових і інформаційних потоків, революція засобів комунікації – формують новий рівень взаємозалежності, що дедалі більше виходить за межі контролю національних держав. Це обмежує їхній суверенітет і ускладнює функціонування демократичних механізмів, адже історично демократія розвивалася саме в межах національно-державного простору.

Разом із тим досвід поширення демократичних інституцій на авторитарні суспільства показує, що формальна імплементація процедур ще не гарантує реальної демократизації. Інститути стають дієвими лише тоді, коли інтегруються у національну політичну культуру та спираються на відповідні соціокультурні передумови. Демократія здатна укорінитися лише за умови, що вона виростає з внутрішніх потреб суспільства, його традицій, світоглядних орієнтацій і ментальних установок. Це означає, що у світі неминуче формуються різні типи демократії, які не тотожні західній чи ліберальній моделі. Відтак ідея повної уніфікації політичних систем набуває суперечливого характеру.

Глобалізація супроводжується безпрецедентними технологічними змінами, що трансформують не лише економічну основу суспільства, а й спосіб життя та соціальну організацію загалом. У сучасній соціальній теорії ці процеси узагальнюються поняттям постіндустріального суспільства, яке охоплює глибокі зрушення у структурі зайнятості, комунікації та політичної участі. Класичне уявлення про демократію ґрунтувалося на припущенні про наявність спільного інтересу або «спільного блага», що об'єднує більшість громадян і може бути виражене через представницькі інститути. Проте постіндустріальні реалії ставлять це припущення під сумнів.

Нові технології сприяють фрагментації суспільства та індивідуалізації політичної поведінки. Електронні комунікації створюють альтернативні канали прямої взаємодії, що часто оминають традиційні соціальні та політичні інституції. Висока динаміка соціального життя підважує стабільність не лише соціальних структур, а й ціннісних орієнтирів, які раніше забезпечували необхідний рівень суспільної згоди для ефективного демократичного управління.

Таким чином, поєднання глобалізаційних і технологічних трансформацій, а також поглиблення світоглядного плюралізму засвідчують, що проблема демократії сьогодні розглядається у принципово новій системі координат політичного дискурсу.

У цьому контексті публічна сфера постає як простір відкритого вироблення соціально значущих рішень, заснований на демократичних процедурах обговорення та участі. Вона є середовищем функціонування політичного дискурсу демократії, у межах якого відбувається узгодження інтересів, критичне осмислення діяльності влади та здійснення громадського контролю. Ідеальна

модель публічної сфери покликана гармонізувати державно-цивільні відносини, забезпечуючи перетворення владних рішень на результат публічно організованого та аргументованого обговорення.

У праці «Структурна трансформація публічної сфери» Юрген Габермас обґрунтовує тезу про те, що в другій половині XX століття публічна сфера зазнала суттєвих змін: під впливом мас-медіа, політичного маркетингу та маніпулятивних технологій вона дедалі більше втрачала характер простору раціонально-критичної дискусії [1]. Замість середовища рефлексії та аргументованого обговорення суспільно значущих питань вона почала функціонувати як інструмент формування керованої громадської думки.

Розвиваючи цю позицію, слід звернути увагу на трансформацію самої природи громадської думки. Якщо раніше вона постала як результат колективного обговорення, критики й аргументації, то нині дедалі частіше зводиться до вимірюваних кількісних показників – результатів соціологічних опитувань і рейтингів. У такому форматі думка втрачає якісну глибину та перетворюється на агрегований показник індивідуальних позицій, позбавлений простору для змістовної публічної взаємодії. Попри зростання кількості потенційних учасників комунікації завдяки глобалізаційним процесам, це не гарантує зміцнення публічності, а радше сприяє її фрагментації та кількісній «деградації». Додатковим ускладнювальним чинником є те, що зміст поняття «демократія» часто визначається чинним політичним режимом – як «влада народу» або як «влада для народу», що суттєво впливає на організацію публічної сфери.

Сучасна Україна декларує відданість моделі демократії як «влади для народу». У цьому контексті в суспільній свідомості та політичній практиці домінує модель представницької демократії, яку на Заході часто називають «шумпетерівською». Її концептуальне обґрунтування запропонував Йозеф Шумпетер, який трактував демократію не як безпосереднє правління народу, а як процедуру конкурентної боротьби за голоси виборців між політичними лідерами [3]. За такого підходу громадяни отримують можливість періодично обирати або змінювати правлячу еліту, тоді як реальні важелі управління зосереджуються у руках професійних політиків.

Застосування цієї моделі до українських реалій свідчить про концентрацію контролю над суспільними процесами в елітних групах, тоді як участь громадян обмежується виборчим актом. Для ефективного функціонування такої системи необхідними є представництво, компетентність і прозорість політичного дискурсу. Проте сучасна практика демонструє, що принцип прозорості нерідко зводиться до декларативних заяв і політичних гасел. Аналогічно, принцип пропорційності та балансу інтересів часто залишається на рівні офіційної риторики.

Важливим елементом стабільності представницької демократії є незалежна експертна спільнота, здатна забезпечувати неупереджений аналіз і

критичний супровід політичних рішень. В українських умовах експертне середовище нерідко функціонує у форматі «обслуговування» влади, що обмежує можливості розвитку комунікації як «вільного ринку ідей».

Крім того, «шумпетерівська» модель загалом стикається з глобальними викликами, які зумовлюють її системні дисфункції. Ці процеси відображені у працях провідних мислителів XX століття: концепції «авторитарної особистості» Теодора Адорно, ідеї «втечі від свободи» Еріха Фрома, образі «одномірної людини» Герберта Маркузе, а також у теорії «симулякрів» Жан Бодрійяра. Подібну тенденцію фіксує й Мануель Кастельс, наголошуючи, що інституції громадянського суспільства, сформовані в межах класичної демократичної держави, дедалі більше втрачають зв'язок із реальними потребами людей [4].

Таким чином, трансформація публічної сфери, криза представницької демократії та глобальні соціокультурні зрушення вимагають переосмислення механізмів формування політичного дискурсу. У сучасних умовах ключовим завданням стає відновлення якісного виміру публічності – як простору критичної рефлексії, відповідального діалогу та реального громадського контролю над владою.

Очевидно, що розбудова представницьких демократичних інститутів в Україні має супроводжуватися одночасним пошуком адекватних відповідей на глобальні та внутрішні виклики сучасності. У цьому контексті доцільним є звернення до тих моделей демократії, які не лише відтворюють класичні інституційні форми, а й враховують можливості їх ефективного функціонування в українських соціокультурних і політичних умовах.

У межах підходу, що трактує демократію як безпосередню владу народу, ключовим критерієм виступає рівень політичної участі громадян. Партисипативна модель демократії акцентує увагу на розширенні каналів залучення громадян до процесу ухвалення рішень. Водночас її «чиста» форма має певні утопічні риси, оскільки надмірна множинність позицій може ускладнювати досягнення суспільного консенсусу. Проте навіть як нормативний ідеал ця модель є надзвичайно важливою – передусім для формування зрілого громадянського суспільства та розвитку медіасистеми як простору відкритого обговорення. У такому вимірі метою публічного дискурсу є не лише вироблення «правильного» рішення, а й забезпечення умов для вільної аргументованої дискусії, підвищення рівня політичної культури та громадянської просвіти.

Вагомий внесок у переосмислення ліберальної традиції здійснив Джон Ролз, який у 1970-х роках запропонував концепцію справедливості як універсальної моральної основи демократичного суспільства [5]. Усвідомлюючи зростання світоглядного плюралізму в глобалізованому світі, він прагнув надати ліберальній політичній теорії стабільнішого підґрунтя через категорію «справедливості» як нейтрального та загальнозначущого принципу. Однак практика засвідчила, що уявлення про справедливість суттєво різняться залежно від соціальної, етнічної, гендерної та культурної належності громадян. Під

впливом критики Ролз модифікував свою позицію, запропонувавши концепцію «перехресного (часткового) консенсусу», згідно з якою демократичні принципи можуть підтримуватися різними доктринами за умови їхнього часткового збігу у базових питаннях. У такий спосіб універсалістські претензії первісної версії теорії були певною мірою обмежені.

Більш перспективним напрямом теоретичного пошуку стала концепція деліберативної демократії, розроблена Габермасом [1]. Відповідно до неї легітимність законодавства ґрунтується на публічному обговоренні та раціональному осмисленні рішень громадянами. Деліберація передбачає аргументований діалог, орієнтований на досягнення взаєморозуміння, а не лише на підрахунок голосів. Консенсус у цій моделі розглядається як бажаний результат, однак визнається його повна недосяжність у складному плюралістичному суспільстві. Тому ключовим завданням стає формування культури співіснування в умовах неповної згоди, де розбіжності не руйнують політичну спільноту, а інтегруються в механізми демократичного врядування.

Для сучасної України поєднання елементів представницької, партисипативної та деліберативної моделей може стати підґрунтям формування ефективної публічної сфери, здатної забезпечити як інституційну стабільність, так і реальну участь громадян у виробленні політичних рішень.

Одним із близьких за змістом підходів є концепція комунікативної демократії, термін якої запропонували К. Ганольд і Айріс Маріон Янг, досліджуючи її практичне застосування, зокрема на місцевому рівні у Швейцарії [6]. У межах цієї моделі політичний процес розглядається як соціально сконструйований, а сам поділ на публічну й приватну сфери трактується не як універсальна даність, а як культурно зумовлена конструкція, пов’язана, зокрема, з характером гендерних відносин. Це означає, що значна частина повсякденного досвіду, який має безпосереднє значення для людей, історично опинялася поза межами «офіційної» політики.

Комунікативна демократія критично ставиться до монополії професійної експертизи, виходячи з того, що кожен громадянин є компетентним у питаннях, які безпосередньо стосуються його життя. У центрі уваги – індивідуальний досвід, різноманіття ідентичностей і право на власний спосіб висловлення позиції. Звідси випливають вимоги до стилю публічного обговорення: його норми не повинні відтворювати бар’єри, які обмежують участь тих, хто не володіє академічною мовою чи навичками формалізованої аргументації. Водночас дослідники вказують і на певні ризики: у процесі публічної комунікації позиції учасників можуть істотно змінюватися, оскільки вони змушені враховувати інтереси інших, а ідея єдиного гомогенного публічного простору виявляється проблематичною.

Деліберативна концепція демократії, з якою комунікативна модель має багато спільного, протиставляється двом впливовим теоріям представницької демократії: елітарній (що передбачає концентрацію влади в руках вузького кола

політичної еліти) та міжгруповій плюралістичній, або агрегативній, де політика постає як результат торгу та компромісу між групами інтересів. Натомість прихильники деліберативного підходу наголошують, що визначення загального блага має ґрунтуватися не на балансі сил, а на силі аргументів. Публічна сфера в такому розумінні є простором відкритого дискурсу громадян, у межах якого відтворюється ідея народного суверенітету, а оптимальні рішення формуються шляхом накопичення й зважування переконливих аргументів. Сам процес обговорення постає як своєрідна «демократія відкриття», коли суспільство осмислює значення ухвалених рішень та їхні наслідки.

Концепція деліберативної демократії, розроблена зокрема Габермасом, є реакцією на кризові явища сучасних форм західної демократії та відображає прагнення відродити ідею активної участі громадян як свідомих і відповідальних суб'єктів політики. Водночас дослідники визнають наявність низки слабких місць цієї теорії, насамперед щодо практичних механізмів організації обговорення та забезпечення рівних можливостей участі. Реалізація деліберативної моделі передбачає доступність повної й неупередженої інформації, належний рівень політичної обізнаності громадян і відносну рівність комунікативних ресурсів. Однак навіть у найбільш розвинених демократіях світу створення таких умов залишається складним завданням, що потребує системних інституційних і культурних змін.

У цьому контексті американський політолог Джеймс Боман вводить поняття «політичної бідності», під яким розуміє нездатність громадян ефективно долучатися до демократичного процесу через обмежений доступ до публічної рефлексії та механізмів впливу [7]. Пов'язаним є поняття «політичної інклюзії», коли мовчання або пасивність певних груп інтерпретується правлячою меншістю як згода з обраним політичним курсом. Межа «політичної бідності», за Боманом, проходить там, де соціальна група втрачає спроможність ініціювати публічне обговорення проблем, що безпосередньо зачіпають її інтереси.

Це явище значною мірою притаманне сучасному українському суспільству, де піднесення та активність початкового етапу демократичних трансформацій поступилися місцем розчаруванню, зниженню довіри до інституцій і політичній апатії частини громадян, зокрема через деструктивний інформаційний вплив російської пропаганди. Тільки повномасштабне вторгнення росії дала відповідь на питання «Яка різниця», яке ставила частина українських громадян. За таких умов деліберативна демократія як нормативний ідеал виглядає привабливо, однак механізми її практичної реалізації поки що здебільшого обмежуються локальними або експериментальними форматами. Серед основних труднощів – досягнення консенсусу в умовах зростаючого плюралізму, а також недостатня розробленість інституційних механізмів впровадження деліберативних процедур у масштабах держави.

Попри це, сама концепція деліберації та її філософсько-методологічне підґрунтя – комунікативна теорія Габермаса – залишаються вагомою точкою

відліку для модернізації сучасної публічної сфери. У наукових дискусіях дедалі частіше пропонуються інструменти загальнонаціонального рівня: «рефлексивні опитування громадської думки», «представницькі ваучери», періодичні національні дискусії, а також створення своєрідних «шкіл деліберативної демократії» поза межами формальної політики.

Повнота картини сучасних демократичних моделей була б неможливою без звернення до концепції агоністичної демократії, пов'язаної з ім'ям Шанталь Муфф [8]. На відміну від деліберативного підходу, вона розглядає конфлікт не як відхилення від норми, а як постійну й невід'ємну характеристику політичного життя. Агоністична теорія не поділяє ліберально-демократичне уявлення про державу як нейтрального арбітра, що раціонально врегульовує суперечності. Натомість вона акцентує на необхідності децентралізації політичного простору, розширенні можливостей для плюралізму та відкритого суперництва позицій.

У цьому вимірі демократія постає не як система, заснована на остаточній згоді, а як спосіб співіснування в умовах постійного конфліктного дискурсу, що випливає з багатоманітності інтересів та ідентичностей. Парадокси плюралістичної політики розглядаються як продуктивні, оскільки саме вони стимулюють оновлення соціальних практик і форм політичної взаємодії.

Близькою за логікою є концепція громадянсько-асоціативної демократії, яка також підкреслює значущість відмінностей і потребу в таких формах організації політичного життя, що не нівелюють оригінальність поглядів і позицій. Її витоки пов'язують із ідеями Майкла Окшотта, який розглядав політичну спільноту як асоціацію громадян, об'єднаних не спільними цілями чи ідеологією, а спільними правилами громадської взаємодії. Така асоціація не має жорстких організаційних або світоглядних меж і може включати носіїв різних переконань. Вона формує гнучку основу громадянської комунікації, адекватну складності та багатовимірності політичних відносин сучасного суспільства.

З дослідницької перспективи громадянсько-асоціативна концепція містить важливе раціональне ядро: вона вказує на те, що традиційні бюрократизовані структури представницької демократії часто не відповідають сучасній динамічній соціальній реальності. Для адаптації до цих умов демократію необхідно модернізувати, спираючись на більш гнучкі форми ідентифікації громадян та ширшу систему громадянської солідарності.

Особливу цінність цієї концепції становить її акцент на органічній взаємодії між громадянським суспільством і державою, яку вона розглядає як ключовий чинник розвитку демократії та протидії авторитарним тенденціям у постіндустріальному суспільстві. Водночас це і водночас проблема: модифікація публічної сфери, що слугує головним механізмом громадянської активності, залишається складним завданням. Часто державна політика та формування політичного дискурсу відбуваються без належного врахування принципу самоорганізації громадян, що ускладнює їх демократичну орієнтацію та реальну причетність населення до процесів ухвалення рішень.

У цьому сенсі громадянсько-асоціативна концепція перегукується з деліберативною демократією: для обох моделей розвиток публічної сфери є необхідною передумовою формування громадянської свідомості та процесу соціальної рефлексії. З позиції постнекласичної парадигми комунікативно-інформаційних взаємодій політичний дискурс демократії можна визначити як скоординовані відносини «суб'єкт–суб'єкт» та «об'єкт–суб'єкт», засновані на активному, добровільному та рівноправному обміні політичними оцінками, аргументами та очікуваннями щодо результатів політичних рішень.

Висновок та перспективи подальших розвідок. Огляд існуючих демократичних структур і концепцій публічної політики дозволяє зробити висновок, що пошук оптимальної моделі публічної сфери соціально-політичної думки залишається відкритим. Головна мета цього пошуку – поєднати автономію індивіда, яка гарантує свободу вибору, із соціальним консенсусом, необхідним не лише для політичної стабільності держави, а й для забезпечення сталого економічного та соціального розвитку. Завдання держави полягає у підтримці та прискоренні цього процесу, оскільки саме публічна сфера та політичний дискурс наповнюють державно-цивільні відносини демократії змістом і сприяють формуванню ефективного механізму участі громадян у політичному житті.

Література:

1. Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (T. Burger & F. Lawrence, Trans.). MIT Press.
2. Touraine, A. (2000). *Can we live together? Equality and difference.* Polity Press.
3. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія. Київ, 2004.
4. Castells, M. (1997). *The power of identity*. Vol. 2. *The Information Age: Economy, Society and Culture*). Blackwell/Wiley-Blackwell.
5. Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice* (Revised ed.). Harvard University Press.
6. Young, I. M. (2000). *Inclusion and Democracy*. Oxford University Press.
7. Bohman, J. (2007). *Democracy Across Borders: From Dêmos to Dêmoi*. MIT Press.
8. Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. Verso Books.

References:

1. Habermas, J. (1989). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (T. Burger & F. Lawrence, Trans.). MIT Press.
2. Touraine, A. (2000). *Can we live together? Equality and difference.* Polity Press.
3. Shumpeter, J. A. (2004). *Kapitalizm, sotsializm i demokratiia* [*Capitalism, socialism and democracy*]. Kyiv, Ukraine.
4. Castells, M. (1997). *The power of identity*. Vol. 2. *The Information Age: Economy, Society and Culture*). Blackwell/Wiley-Blackwell.
5. Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice* (Revised ed.). Harvard University Press.
6. Young, I. M. (2000). *Inclusion and Democracy*. Oxford University Press.
7. Bohman, J. (2007). *Democracy Across Borders: From Dêmos to Dêmoi*. MIT Press.
8. Mouffe, C. (2000). *The Democratic Paradox*. Verso Books.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 338.242.2:351.862:355.01

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-68-81

Весоловська Марія Кімсанівна PhD, доцент кафедри менеджменту організацій, Національний університет «Львівська політехніка», https://orcid.org/0000-0002-3151-6435

Карковська Вероніка Ярославівна доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри адміністративного та фінансового менеджменту, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0000-0003-0178-4137

Головчак Марія Ігорівна доктор філософії за спеціальністю Публічне управління та адміністрування, асистент кафедри адміністративного та фінансового менеджменту, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-9890-6948

ІНСТИТУЦІЙНІ ВИКЛИКИ ТА РІШЕННЯ ДЛЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Актуальність дослідження зумовлено системним впливом воєнних загроз на функціонування національної економіки, що проявляється у дестабілізації макроекономічних параметрів, зростанні фіскальних і фінансових ризиків, руйнуванні критичної інфраструктури та підвищенні рівня невизначеності управлінських рішень. В умовах воєнного стану економічна безпека перестає бути похідною від дії ринкових механізмів і дедалі більше формується як об'єкт цілеспрямованого публічного управління, що актуалізує потребу в науковому осмисленні інституційних механізмів її забезпечення та меж допустимості надзвичайних управлінських режимів.

Метою статті є обґрунтування інституційних підходів до забезпечення економічної безпеки України в умовах воєнного стану з урахуванням трансформації функцій держави, механізмів публічного управління та практики ухвалення економічних рішень у відповідь на воєнні загрози.

Методи дослідження ґрунтуються на застосуванні системного та структурно-функціонального підходів, методів логіко-теоретичного аналізу, узагальнення і порівняння, що дало змогу дослідити еволюцію змісту економічної безпеки, проаналізувати інституційну архітектуру її забезпечення та оцінити вплив регуляторних, фінансових і бюджетних інструментів воєнного періоду на макроекономічну стабільність.

Результати дослідження свідчать, що в умовах воєнного стану економічну безпеку доцільно розглядати як керований інституційний процес, у межах якого

визначальну роль відіграють узгоджені управлінські рішення органів публічної влади. Встановлено, що ефективність забезпечення економічної безпеки залежить від рівня міжвідомчої координації, інституційної спроможності працювати в режимі тривалої кризи та селективної підтримки критично важливих секторів економіки. Виявлено ключові проблеми, пов'язані з ресурсними обмеженнями, фрагментацією управлінських рішень і ризиками формування довгострокових структурних дисбалансів.

Висновки підтверджують, що посилення економічної стійкості у воєнний період потребує зміцнення ролі публічного управління як системоутворювального чинника економічної безпеки, орієнтованого на керованість, адаптивність і ризик-орієнтоване прийняття рішень.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням кількісних індикаторів оцінки ефективності управлінських рішень у сфері економічної безпеки та з обґрунтуванням моделей переходу від воєнної стабілізації до повоєнного економічного відновлення і структурної трансформації національної економіки.

Ключові слова: публічне управління, інституційна архітектура, економічна стійкість, воєнний стан, фіскальні ризики, кризове управління, економічна безпека держави, бепекові рішення, повоєнне економічне відновлення.

Maria Kimsanivna Vesolovska PhD, Associate professor of the Department of Management of Organizations, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0000-0002-3151-6435

Veronika Yaroslavivna Karkovska Doctor of science in public administration, associate professor, professor of the department of administrative and financial management, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0000-0003-0178-4137

Maria Ihorivna Holovchak Doctor of Philosophy in Public Management and Administration, Assistant Professor, Department of Administrative and Financial Management, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0000-0002-9890-6948

INSTITUTIONAL CHALLENGES AND POLICY RESPONSES TO ECONOMIC SECURITY UNDER MARTIAL LAW

Abstract. The relevance of the study is determined by the systemic impact of wartime threats on the functioning of the national economy, manifested in macroeconomic instability, rising fiscal and financial risks, destruction of critical infrastructure, and increased uncertainty in public decision-making. Under martial law,

economic security ceases to be the result of market self-regulation and increasingly becomes an object of purposeful public administration, which necessitates scientific reflection on institutional mechanisms and the limits of emergency governance regimes.

The purpose of the article is to substantiate institutional approaches to ensuring Ukraine's economic security under martial law, taking into account the transformation of state functions, public administration mechanisms, and practices of economic decision-making in response to wartime threats.

Research methods are based on systemic and structural-functional approaches, as well as methods of logical-theoretical analysis, generalization, and comparison, which made it possible to examine the evolution of the content of economic security, analyze the institutional architecture of its provision, and assess the impact of regulatory, financial, and budgetary instruments applied during the wartime period on macroeconomic stability.

The results of the study indicate that under martial law economic security should be considered as a managed institutional process in which coordinated public governance decisions play a decisive role. It has been established that the effectiveness of ensuring economic security depends on the level of interagency coordination, the institutional capacity of public authorities to operate in a prolonged crisis mode, and the selective support of critically important economic sectors. Key scientific and practical problems have been identified, including resource constraints, fragmentation of managerial decisions, limited institutional capacity, and the risks of long-term structural imbalances.

The conclusions confirm that strengthening economic resilience during wartime requires enhancing the role of public administration as a system-forming factor of economic security focused on governability, adaptability, and risk-oriented decision-making.

Prospects for further research are associated with the development of quantitative indicators for assessing the effectiveness of managerial decisions in the field of economic security, as well as with substantiating models for the transition from wartime stabilization to post-war economic recovery and structural transformation of the national economy.

Keywords: public administration, institutional architecture, economic stability, martial law, fiscal risks, crisis management, economic security of the state, security solutions, post-war economic recovery.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна росії проти України радикально трансформувала умови функціонування національної економіки та системи публічного управління, актуалізувавши проблему забезпечення економічної безпеки в умовах воєнного стану як одну з ключових науково-практичних проблем сучасного державотворення. Руйнування виробничої та транспортної інфраструктури, порушення логістичних ланцюгів, скорочення

інвестиційної активності, зростання фіскального навантаження та посилення залежності від зовнішньої фінансової підтримки істотно підвищили вразливість економічної системи, що вимагає переосмислення ролі інституційних механізмів у підтриманні макроекономічної стабільності та безперервності відтворювальних процесів.

У цих умовах економічна безпека перестає розглядатися виключно як стан захищеності економіки від зовнішніх і внутрішніх загроз та набуває характеру динамічної категорії, тісно пов'язаної зі здатністю державних інституцій оперативно адаптувати регуляторні, фінансові та управлінські інструменти до екстремальних умов воєнного часу. Воєнний стан об'єктивно зумовлює концентрацію владних повноважень, спрощення процедур прийняття рішень і перерозподіл ресурсів на користь оборонних і критично важливих секторів, що, з одного боку, створює передумови для швидкого реагування на загрози, а з іншого - підвищує ризики інституційних дисфункцій, зниження прозорості управління та ослаблення довіри економічних агентів.

Зазначені процеси формують складне коло наукових і практичних завдань, пов'язаних із пошуком балансу між вимогами воєнної доцільності та необхідністю збереження базових інституційних принципів ринкової економіки, фіскальної стійкості та правової визначеності. Наукова проблематика зосереджується на виявленні закономірностей трансформації інституційної архітектури економічної безпеки в умовах воєнного стану, оцінці ефективності екстрених управлінських рішень і визначенні меж їх допустимості з погляду довгострокової економічної стабільності та післявоєнного відновлення. Практичний вимір проблеми полягає у формуванні таких інституційних рішень, які забезпечували б мобілізацію ресурсів і стійкість економічних процесів у короткостроковій перспективі, не закладаючи при цьому структурних деформацій, що ускладнювали б повоєнну трансформацію та інтеграцію України до європейського економічного простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд сучасних наукових досліджень свідчить про поступовий перехід від абстрактно-нормативного трактування безпеки до розуміння її як динамічної управлінської та інституційної системи, чутливої до воєнних ризиків, якості публічного управління та спроможності державних інститутів до адаптації. У цьому контексті особливу увагу приділено людському та управлінському виміру інституційної спроможності. Так, у дослідженні М. Весоловська та співавтори економічна безпека опосередковано пов'язується з якістю управлінських рішень у публічному секторі, зокрема через вплив емоційного інтелекту державних службовців на впровадження цифрових та інноваційних інструментів [1].

Методологічну основу для такого аналізу формує класична праця Дж. М. Шафріц та співавтори, у якій публічне адміністрування розглядається як багаторівнева система, здатна як посилювати, так і послаблювати макроекономічну стабільність залежно від інституційної логіки управління [2]. Цю

ідею розвиває А. Робертс, доводячи, що саме узгодженість між макро-, мезо- та мікрорівнями управління визначає ефективність реалізації політик безпеки в кризових умовах [3].

Значна частина досліджень зосереджується на інституційних трансформаціях держави та переосмисленні соціально-економічних функцій влади у воєнний період. В. П. Єлагін аналізує трансформацію соціальної держави в умовах війни, акцентуючи на інституційних викликах та необхідності переходу до інноваційних моделей відновлення, що поєднують соціальну підтримку та економічну стійкість [4]. Інституційний зв'язок між соціальною безпекою людини та економічною безпекою держави розкриває З. С. Варналій та співавтори, підкреслюючи, що деградація соціальних інститутів у воєнний період безпосередньо підриває економічну стабільність [5]. В. А. Панченко та О. П. Панченко розглядають структурні зміни та інституційні реформи в економіці України як стратегічні вектори зміцнення економічної безпеки, наголошуючи на необхідності їх узгодження з довгостроковими цілями розвитку навіть за умов воєнної турбулентності [6].

Окремий масив наукових праць присвячений функціонуванню конкретних секторів економіки та регуляторних механізмів у контексті воєнних загроз. Я. Я. Рибак досліджує інституційні основи продовольчої безпеки України у воєнний час, визначаючи аграрний сектор як критично важливий елемент економічної безпеки та наголошуючи на ролі державного регулювання в умовах логістичних і ресурсних обмежень [7]. О. Титаренко розкриває зміст регулювання економічної безпеки України на сучасному етапі, підкреслюючи необхідність комплексного поєднання правових, фінансових та організаційних інструментів державної політики [8]. Соціально-трудовий вимір економічної безпеки аналізує А. Ковбан та співавтори, зосереджуючись на економічних і правових аспектах захисту працівників у період воєнного стану як умові збереження стабільності ринку праці [9]. Подальші дослідження в цьому напрямі доцільно орієнтувати на кількісну оцінку ефективності секторальних та регуляторних рішень у сфері економічної безпеки з урахуванням воєнних ризиків.

Завершальну групу досліджень формують праці, у яких економічна безпека безпосередньо аналізується як системна характеристика функціонування держави в умовах війни. В. Скорик розглядає фінансову адаптацію малих підприємств до економічної нестабільності як ключовий елемент мікрорівневої складової економічної безпеки в умовах воєнного стану [10]. Т. Бондарук та співавтори аналізують виклики економічної безпеки України під час військових дій, акцентуючи на фіскальних ризиках, руйнуванні виробничого потенціалу та посиленні залежності від зовнішньої фінансової підтримки [11].

В. Можаровський та співавтори трактують економічну безпеку держави в умовах воєнного стану як динамічну систему, що потребує постійної інституційної адаптації та перегляду традиційних механізмів державного управління [12]. Комплексний погляд на виклики й перспективи економічної

безпеки України в умовах війни пропонує І. Рогатюк та співавтори, наголошуючи на необхідності стратегічного бачення післявоєнного відновлення економіки [13].

Незважаючи на значну кількість досліджень з економічної безпеки, у науковій літературі недостатньо розкрито її зміст як категорії публічного управління в умовах воєнного стану та трансформації пріоритетів державної економічної політики. Обмеженими залишаються комплексні дослідження інституційної архітектури забезпечення економічної безпеки з позицій міжвідомчої узгодженості управлінських рішень і їх впливу на макроекономічну стабільність. Недостатньо систематизовано вплив регуляторних, фінансових і бюджетних інструментів воєнного періоду, а також ризики довгострокових структурних дисбалансів і інституційної інерції надзвичайних режимів регулювання.

Запропоноване дослідження спрямоване на подолання цих прогалин шляхом цілісного аналізу економічної безпеки як керованого інституційного процесу в умовах воєнного стану. Робота поєднує теоретичне осмислення трансформації економічної безпеки, аналіз інституційної взаємодії органів публічної влади та оцінку впливу управлінських інструментів воєнного часу, що дозволяє сформувати науково обґрунтовані підходи до вдосконалення інституційних механізмів і створює основу для поєднання воєнної стабілізації з повоєнним економічним відновленням.

Мета і завдання статті. Метою статті є обґрунтування інституційних підходів до забезпечення економічної безпеки України в умовах воєнного стану з урахуванням трансформації функцій держави, механізмів публічного управління та практики ухвалення економічних рішень у відповідь на воєнні загрози. Для досягнення поставленої мети у статті передбачається розв’язання таких завдань: проаналізувати трансформацію економічної безпеки як категорії публічного управління в умовах воєнного стану; оцінити інституційні, регуляторні, фінансові та бюджетні механізми забезпечення макроекономічної стабільності і функціонування критично важливих секторів економіки у воєнний період; виявити ключові проблеми та обґрунтувати напрями вдосконалення інституційних механізмів економічної безпеки з урахуванням потреб воєнного часу і повоєнного відновлення України.

Виклад основного матеріалу. У період воєнного стану економічна безпека трансформується з аналітичної категорії, орієнтованої на довгострокове управління ризиками, у прикладний інструмент публічного управління, спрямований на забезпечення стійкості економічної системи в умовах руйнувань, дефіциту ресурсів і високої невизначеності. Зміна пріоритетів державної економічної політики зумовлює переосмислення її змісту через призму здатності інституцій підтримувати безперервність бюджетних, фінансових і виробничих процесів, а також оперативно перерозподіляти ресурси на користь оборонних і критично важливих секторів. У цьому контексті економічна безпека розглядається як характеристика адаптивності держави до

воєнних загроз та ефективності координації управлінських рішень у надзвичайних умовах (табл. 1).

Таблиця 1

Еволюція змісту економічної безпеки як категорії публічного управління в умовах воєнного стану

Критерій аналізу	Мирний період	Умови воєнного стану
Управлінська логіка	Стратегічне планування та превенція ризиків	Антикризове управління та мобілізаційні рішення
Пріоритети економічної політики	Економічне зростання та структурні реформи	Стійкість, обороноздатність, підтримка критичних секторів
Роль держави	Регулятор ринкових процесів	Активний перерозподілювач ресурсів
Горизонт рішень	Середньо- і довгостроковий	Короткостроковий із адаптаційною перспективою
Критерії економічної безпеки	Ефективність і конкурентоспроможність	Безперервність функціонування та фінансова стійкість

Джерело: сформовано автором на основі [3; 4; 7; 10]

Наведені в таблиці 1 зміни відображають перехід від інституційної логіки розвитку до логіки утримання керованості економічної системи в умовах воєнних загроз. У бюджетній площині це означає пріоритетність рішень, спрямованих на забезпечення своєчасного фінансування секторів оборони, енергетики та базових соціальних виплат, що розглядається не як тимчасове відхилення від фіскальної дисципліни, а як необхідна умова збереження економічної цілісності. Такий підхід дозволяє уникати розривів у відтворювальних процесах навіть за умов скорочення доходної бази бюджету.

У сфері грошово-кредитного регулювання економічна безпека реалізується через підтримання ліквідності банківської системи та керованості валютного ринку, що знижує ризики фінансових панік і втрати заощаджень домогосподарств. Практичний ефект цих рішень полягає у збереженні платіжної дисципліни та функціонуванні розрахунків між економічними агентами, що є критично важливим для роботи підприємств у тилових регіонах і забезпечення логістичних операцій [10].

Регуляторна політика в умовах воєнного стану орієнтується на селективну підтримку економічної активності шляхом спрощення процедур, релокації виробництв і тимчасової адаптації стандартів. Це створює можливість для збереження виробничого потенціалу та зайнятості без істотного зростання адміністративного навантаження на бізнес. У сукупності такі інструменти формують практичний вимір економічної безпеки як режиму управління, у межах якого пріоритетом виступає не оптимальність економічних рішень, а їх здатність забезпечувати безперервність функціонування економіки та акумулювати ресурси для подальшого відновлення.

В умовах воєнного стану інституційна архітектура забезпечення економічної безпеки формується як скоординована система органів публічної влади,

діяльність яких підпорядковується завданню збереження керованості економіки та підтримання критично важливих функцій держави. Її відмінною рисою є поєднання централізації стратегічних рішень із функціональною спеціалізацією окремих інституцій, що дозволяє синхронізувати бюджетні, фінансові та регуляторні заходи в умовах високої невизначеності та обмежених ресурсів (рис.1. 2).

Така архітектура функціонує як інтегрований управлінський контур, у межах якого ефективність економічної безпеки визначається не повнотою повноважень окремих органів, а узгодженістю їх дій. Бюджетні рішення щодо концентрації ресурсів на фінансуванні оборонних і соціально критичних потреб реалізуються паралельно з грошово-кредитними заходами зі збереження ліквідності банківської системи, що дозволяє уникати касових розривів і збоїв у платіжних операціях.

Регуляторні інструменти застосовуються точково, з орієнтацією на підтримку підприємств, здатних забезпечувати безперервність постачання товарів і послуг першої необхідності.

Практичний вимір взаємодії фінансових і безпекових інституцій проявляється у захисті бюджетних ресурсів, фінансових потоків і об’єктів критичної інфраструктури від деструктивного впливу воєнних ризиків [9]. Така модель дозволяє мінімізувати втрати від інституційних розривів, знизити ймовірність дублювання управлінських рішень і забезпечити оперативну реакцію держави на загрози економічній стабільності, що є визначальним чинником збереження функціональної спроможності економіки в умовах воєнного стану.

Рис.1. Інституційна архітектура забезпечення економічної безпеки в умовах воєнного стану

Джерело: сформовано автором на основі [1; 5; 7; 11]

У воєнний період регуляторні, фінансові та бюджетні інструменти використовуються як взаємодоповнювальні засоби стримування макроекономічної дестабілізації та підтримання роботи критично важливих секторів економіки. Їхня результативність визначається не масштабом застосування, а здатністю забезпечувати безперервність базових економічних процесів за умов високих ризиків і обмежених ресурсів (табл.2).

Таблиця 2

Вплив інструментів економічної політики воєнного періоду на макроекономічну стабільність і критичні сектори

Група інструментів	**Основний напрям впливу**	**Макроекономічний ефект**	**Значення для критичних секторів**
Регуляторні	Гнучка адаптація умов господарювання	Зниження втрат економічної активності	Безперервність виробництва і постачання
Фінансові	Стабілізація фінансових ринків	Контроль системних ризиків	Функціонування розрахунків і кредитування
Бюджетні	Концентрація державних видатків	Підтримання фіскальної керованості	Фінансування оборони, енергетики, соціальної сфери

Джерело: сформовано автором на основі [3; 7; 12]

Скоординоване застосування зазначених інструментів дозволяє утримувати макроекономічну рівновагу без відновлення повноцінних ринкових механізмів. Регуляторні рішення, орієнтовані на тимчасову зміну вимог до ведення бізнесу, створюють можливість для підприємств енергетики, транспорту та агропромислового комплексу зберігати операційну діяльність попри руйнування інфраструктури та логістичні обмеження. Це знижує ризики виникнення дефіцитів і різких цінових коливань на внутрішньому ринку. Фінансові інструменти забезпечують стабільність платіжного обігу та довіру до банківської системи, що є необхідною умовою виконання контрактів, виплати заробітних плат і фінансування оборонних замовлень. У практичному вимірі це дозволяє уникати ланцюгових збоїв у суміжних секторах, коли фінансова нестабільність швидко трансформується у виробничу [11]. Бюджетні інструменти виконують функцію компенсатора втрат приватного сектору шляхом прямого фінансування критичних напрямів і підтримки доходів населення. Така концентрація видатків не лише стримує спад сукупного попиту, а й формує мінімально достатній рівень економічної активності, необхідний для збереження людського та виробничого потенціалу. У сукупності це підтверджує, що в умовах воєнного стану зазначені інструменти працюють як прикладний механізм макроекономічної стабілізації, орієнтований на запобігання системним зламам економіки.

Забезпечення економічної безпеки в умовах воєнного стану супроводжується комплексом науково-практичних проблем, що зумовлені обмеженою інституційною спроможністю держави функціонувати в режимі тривалої

надзвичайної мобілізації. Однією з ключових проблем виступає виснаження адміністративних і фінансових ресурсів органів публічної влади, що обмежує здатність інституцій одночасно виконувати антикризові функції та підтримувати належний рівень стратегічного планування [7]. У результаті управлінські рішення часто мають реактивний характер і не завжди інтегруються в цілісну логіку середньо- та довгострокового економічного розвитку.

Суттєвою проблемою залишається фрагментація міжвідомчої взаємодії, яка посилюється в умовах прискореного ухвалення рішень і концентрації повноважень. Відсутність сталих горизонтальних механізмів координації між фінансовими, економічними та безпековими інституціями створює ризики дублювання управлінських функцій, асиметрії інформації та неузгодженості регуляторних, бюджетних і фінансових рішень [10]. Це знижує ефективність використання обмежених ресурсів і ускладнює оцінку реального впливу прийнятих заходів на макроекономічну стабільність.

Науково-практичну складність становить також проблема тимчасовості воєнних управлінських режимів, які з часом набувають рис структурної інерції. Тривале застосування надзвичайних інструментів регулювання створює ризик закріплення деформованих економічних стимулів, зростання ролі адміністративного перерозподілу та звуження простору для ринкової саморегуляції. У довгостроковій перспективі це може призвести до зниження інвестиційної привабливості, втрати конкурентоспроможності та ускладнення процесів повоєнної трансформації економіки.

Окремим проблемним блоком є структурні дисбаланси, що виникають унаслідок пріоритетного фінансування обмеженого кола секторів за рахунок скорочення ресурсів розвитку. Концентрація державних видатків на оборонних і соціально критичних напрямах об’єктивно звужує можливості модернізації виробничої бази, інноваційного розвитку та людського капіталу. За відсутності чітких інституційних механізмів компенсації такі диспропорції можуть трансформуватися у хронічні структурні обмеження економічного зростання.

Додаткові ризики пов’язані з ерозією інституційної довіри, що виникає внаслідок зниження прозорості управлінських рішень і обмеженого доступу до інформації в умовах воєнних загроз. Ослаблення довіри з боку бізнесу та домогосподарств зменшує ефективність навіть економічно обґрунтованих заходів державної політики та посилює схильність економічних агентів до поведінки, орієнтованої на мінімізацію ризиків, а не на інвестиційну активність [5]. У сукупності окреслені проблеми формують складне поле наукових і практичних викликів, вирішення яких потребує поєднання інституційної адаптації, підвищення якості координації публічного управління та врахування довгострокових наслідків воєнних управлінських рішень для структури національної економіки.

Удосконалення інституційних механізмів забезпечення економічної безпеки в умовах воєнного часу доцільно орієнтувати на поєднання двох

управлінських режимів — оперативного антикризового реагування та інституційного «переходу» до відновлення, щоб рішення воєнного періоду не створювали бар'єрів для повоєнної реконструкції та структурної модернізації. У практичному вимірі це потребує закріплення єдиного координаційного контуру економічної безпеки з чітко визначеними повноваженнями, відповідальністю та процедурами міжвідомчої взаємодії, у межах якого бюджетні, фінансові, регуляторні та безпекові рішення ухвалюються на основі спільних сценаріїв ризиків і узгоджених пріоритетів критичності.

Раціональним є запровадження стандартизованої системи міжвідомчих показників економічної стійкості для критично важливих секторів, яка має поєднувати параметри безперервності постачання, фінансової спроможності, логістичної доступності та вразливості інфраструктури. Така система дозволяє переводити управління з «ручного режиму» в режим доказової пріоритизації, коли ресурси спрямовуються не за формальною галузевою ознакою, а за рівнем ризику зупинки функцій, що мають системний ефект для економіки. Паралельно доцільно інституціоналізувати єдину процедуру швидкої оцінки впливу регуляторних змін на бізнес-середовище у воєнних умовах, щоб мінімізувати нормативні колізії, асиметрію правил і витрати дотримання вимог, особливо для підприємств, залучених до постачання товарів і послуг першої необхідності.

З огляду на обмеженість ресурсів, фінансово-бюджетні механізми доцільно посилити через формалізацію середньострокових рамок стійкості публічних фінансів, які мають фіксувати допустимі межі дефіциту, пріоритетність видатків і правила переорієнтації ресурсів залежно від сценаріїв безпекової ситуації. Це підвищує передбачуваність державної політики для економічних агентів і знижує ризики проциклічних рішень. Для підтримання критичних секторів доцільним є розвиток інструментів цільового фінансування з чіткими умовами результативності, зокрема через державні гарантії, змішані фінансові механізми та програми відновлення інфраструктури, пов'язані з вимогами до локалізації, енергоефективності та технологічного оновлення, що одночасно забезпечує воєнну стійкість і формує базу модернізації.

Важливим напрямом є посилення інституційної прозорості та підзвітності без зниження рівня безпеки інформації. Доцільно розмежувати дані з обмеженим доступом і агреговану публічну звітність щодо використання ресурсів у критичних напрямах, запровадивши єдині стандарти аудиту й моніторингу ефективності програм економічної підтримки. Це зменшує ризики нецільового використання коштів, підтримує довіру бізнесу й донорів та знижує транзакційні втрати, пов'язані з перевірками і дублюванням контролю. Для повоєнного відновлення інституційні механізми мають бути налаштовані на зменшення структурних дисбалансів, спричинених воєнною економікою. Доцільним є запровадження «перехідних» політик, які поступово заміщують надзвичайні інструменти регулювання конкурентними механізмами, одночасно зберігаючи захист критичних функцій. Практично це означає поетапне повернення до

прозорих правил доступу до ресурсів, конкуренції та інвестиційних процедур із фіксованими критеріями завершення тимчасових режимів. Окремого значення набуває інституційне закріплення пріоритету відновлення людського капіталу та продуктивної зайнятості через інтеграцію політики реінтеграції ветеранів, перекваліфікації та підтримки мобільності робочої сили з програмами відбудови та розвитку регіонів.

У сукупності запропоновані рекомендації спрямовані на підвищення керованості економічної політики у воєнний час, мінімізацію втрат від міжвідомчої неузгодженості та формування інституційних умов, за яких економічна стійкість стає не тимчасовою реакцією на загрози, а структурною основою повоєнного відновлення і модернізації України.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що в умовах воєнного стану економічна безпека набуває характеру керованого інституційного процесу, у якому вирішальну роль відіграє система публічного управління. Доведено, що за воєнних загроз ключовим критерієм економічної стійкості є не динаміка зростання, а здатність державних інституцій забезпечувати керованість макроекономічних процесів, безперервність бюджетних і фінансових потоків та функціонування критично важливих секторів економіки. Обґрунтовано, що ефективність інституційної архітектури економічної безпеки визначається рівнем міжвідомчої узгодженості управлінських рішень і синхронізацією регуляторних, фінансових і бюджетних інструментів. Водночас виявлено системні проблеми, пов’язані з обмеженою інституційною спроможністю, фрагментацією координаційних механізмів, домінуванням реактивних рішень і ризиком інерційного закріплення надзвичайних режимів регулювання. Суттєвим викликом виступають довгострокові структурні дисбаланси, зумовлені концентрацією ресурсів на оборонних і соціально критичних напрямах за рахунок інвестицій у розвиток і модернізацію, а також зниження рівня інституційної довіри.

Запропоновані рекомендації спрямовані на формування єдиного координаційного контуру економічної безпеки, посилення ризик-орієнтованої пріоритизації підтримки критичних секторів, підвищення передбачуваності фінансово-бюджетної політики та створення інституційних умов для поетапного переходу від воєнної стабілізації до повоєнного відновлення. Перспективи подальших досліджень пов’язані з розробленням кількісних індикаторів ефективності управлінських рішень у сфері економічної безпеки та з моделюванням механізмів інтеграції воєнних стабілізаційних політик із довгостроковими стратегіями відновлення і структурної трансформації економіки України.

Література:

1. Vesolovska M., Karkovska V., Duma O. Artificial intelligence in public administration: how the emotional intelligence of civil servants influences its effective implementation. *Administratie si Management Public*. 2025. Vol. 45. P. 27–45. DOI: https://doi.org/10.24818/amp/2025.45-02

2. Shafritz J. M., Russell E. W., Borick C. P., Hyde A. C. Introducing public administration. New York: Routledge, 2022. 590 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9781003191322

3. Roberts A. Bridging levels of public administration: how macro shapes meso and micro. *Administration & Society*. 2020. Vol. 52, № 4. P. 631–656. DOI: https://doi.org/10.1177/0095399719877160

4. Єлагін В. П. Трансформація соціальної держави в умовах війни: інституційні виклики та інноваційні моделі відновлення. *Інклюзивна економіка*. 2025. Вип. 2, № 8. С. 17–22. DOI: https://doi.org/10.32782/inclusive_economics.8-3

5. Варналій З. С., Чеберяко О. В., Мєдвєдкова Н. С. Інституціональні засади формування державної політики забезпечення соціальної безпеки людини у воєнний період. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2023. С. 81–89. DOI: https://doi.org/10.32680/2409-9260-2023-9-310-81-89

6. Панченко В. А., Панченко О. П. Структурні зміни та інституційні реформи в економіці України як стратегічні вектори зміцнення її економічної безпеки. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2024. Вип. 43. С. 182–189. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14274320

7. Рибак Я. Я. Виклики та адаптація: інституційні основи продовольчої безпеки України у воєнний час. *Продовольчі ресурси*. 2025. Вип. 13, № 24. С. 255–264. DOI: https://doi.org/10.31073/foodresources2025-24-26

8. Титаренко О. Зміст регулювання економічної безпеки України на сучасному етапі її розвитку. *Економіка та суспільство*. 2025. № 72. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-80

9. Kovban A., Lavreniuk O., Bilak N. Economic and legal aspects of social security of workers under martial law. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2025. Vol. 11, № 5. P. 364–374. DOI: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-5-364-374

10. Skoryk V. Financial adaptation of small enterprises to economic instability under martial law. *Економіка розвитку систем*. 2024. Вип. 6, № 2. P. 77–83. DOI: https://doi.org/10.32782/2707-8019/2024-2-11

11. Бондарук Т., Чеховська М., Бондарук О. Економічна безпека України під час військових дій: виклики та шляхи протидії. *Економічні горизонти*. 2024. Вип. 1, № 27. С. 129–141. DOI: https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(27).2024.299201

12. Mozharovskyi V., Hodz S., Kolesnyk O. Economic security of the state under martial law. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2025. Vol. 11, № 1. P. 147–154. DOI: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-1-147-154

13. Rohatiuk I., Ivchenko B. Y., Kanfui I., Solovyov E., Yermenchuk O., Denysenko O. Economic security of Ukraine in wartime: challenges and prospects. *Amazonia Investiga*. 2024. Vol. 13, № 81. P. 78–85. DOI: https://doi.org/10.34069/AI/2024.81.09.5

References:

1. Vesolovska, M., Karkovska, V., & Duma, O. (2025). Artificial intelligence in public administration: how the emotional intelligence of civil servants influences its effective implementation. *Administratie si Management Public*, 45, 27–45. DOI: https://doi.org/10.24818/amp/2025.45-02

2. Shafritz, J. M., Russell, E. W., Borick, C. P., & Hyde, A. C. (2022). *Introducing public administration*. New York: Routledge. DOI: https://doi.org/10.4324/9781003191322

3. Roberts, A. (2020). Bridging levels of public administration: how macro shapes meso and micro. *Administration & Society*, 52(4), 631–656. DOI: https://doi.org/10.1177/0095399719877160

4. Yelahin, V. P. (2025). Transformatsiia sotsialnoi derzhavy v umovakh viiny: instytutsiini vyklyky ta innovatsiini modeli vidnovlennia [Transformation of the social state in wartime: institutional challenges and innovative recovery models]. *Inkliuzyvna ekonomika – Inclusive Economy*, 2(8), 17–22. DOI: https://doi.org/10.32782/inclusive_economics.8-3 [in Ukrainian].

5. Varnalii, Z. S., Cheberiako, O. V., & Miedviedkova, N. S. (2023). Instytutsionalni zasady formuvannia derzhavnoi polityky zabezpechennia sotsialnoi bezpeky liudyny u voiennyi period [Institutional foundations of state policy for ensuring human social security during wartime]. *Naukovyi visnyk Odeskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu – Scientific Bulletin of Odesa National Economic University*, 81–89. DOI: https://doi.org/10.32680/2409-9260-2023-9-310-81-89 [in Ukrainian].

6. Panchenko, V. A., & Panchenko, O. P. (2024). Strukturni zminy ta instytutsiini reformy v ekonomitsi Ukrainy yak stratehichni vektory zmitsnennia yii ekonomichnoi bezpeky [Structural changes and institutional reforms in Ukraine's economy as strategic vectors for strengthening its economic security]. *Naukovi zapysky Lvivskoho universytetu biznesu ta prava – Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*, 43, 182–189. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14274320 [in Ukrainian].

7. Rybak, Ya. Ya. (2025). Vyklyky ta adaptatsiia: instytutsiini osnovy prodovolchoi bezpeky Ukrainy u voiennyi chas [Challenges and adaptation: institutional foundations of Ukraine's food security in wartime]. *Prodovolchi resursy – Food Resources*, 13(24), 255–264. DOI: https://doi.org/10.31073/foodresources2025-24-26 [in Ukrainian].

8. Tytarenko, O. (2025). Zmist rehuliuvannia ekonomichnoi bezpeky Ukrainy na suchasnomu etapi yii rozvytku [Content of regulation of Ukraine's economic security at the current stage of its development]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, 72. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-80 [in Ukrainian].

9. Kovban, A., Lavreniuk, O., & Bilak, N. (2025). Economic and legal aspects of social security of workers under martial law. *Baltic Journal of Economic Studies*, 11(5), 364–374. DOI: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-5-364-374

10. Skoryk, V. (2024). Financial adaptation of small enterprises to economic instability under martial law. *Ekonomika rozvytku system – Economics of Systems Development*, 6(2), 77–83. DOI: https://doi.org/10.32782/2707-8019/2024-2-11

11. Bondaruk, T., Chekhovska, M., & Bondaruk, O. (2024). Ekonomichna bezpeka Ukrainy pid chas viiskovykh dii: vyklyky ta shliakhy protydii [Economic security of Ukraine during military operations: challenges and counteraction measures]. *Ekonomichni horyzonty – Economic Horizons*, 1(27), 129–141. DOI: https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(27).2024.299201 [in Ukrainian].

12. Mozharovskyi, V., Hodz, S., & Kolesnyk, O. (2025). Economic security of the state under martial law. *Baltic Journal of Economic Studies*, 11(1), 147–154. DOI: https://doi.org/10.30525/2256-0742/2025-11-1-147-154

13. Rohatiuk, I., Ivchenko, B. Y., Kanfui, I., Solovyov, E., Yermenchuk, O., & Denysenko, O. (2024). Economic security of Ukraine in wartime: challenges and prospects. *Amazonia Investiga*, 13(81), 78–85. DOI: https://doi.org/10.34069/AI/2024.81.09.5

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 351:7/9:005.7

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-82-92

Гололобов Сергій Миколайович кандидат наук з державного управління, доцент кафедри соціальних та поведінкових наук Херсонського державного аграрно-економічного університету, м. Херсон, https://orcid.org/0000-0002-6283-003X

СТРАТЕГІЧНЕ ЛІДЕРСТВО У ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ У СФЕРІ КУЛЬТУРИ ЯК МЕХАНІЗМ ВІДНОВЛЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджено стратегічне лідерство у державній політиці у сфері культури як організаційно-управлінський механізм відновлення культурної інфраструктури України. Актуальність теми зумовлена тим, що відновлення культурної інфраструктури в сучасних умовах є не лише інфраструктурним або ресурсним завданням, а складним завданням державного управління, яке потребує узгодженості цілей, багаторівневої координації, прозорої пріоритизації, підзвітності та безперервного моніторингу. Метою статті є обґрунтування стратегічного лідерства як механізму відновлення культурної інфраструктури України та формування аналітичної матриці, придатної для структуризації й моніторингу такого механізму. Методологічну основу дослідження становлять аналіз нормативно-правових і стратегічних документів, структурно-функціональний підхід, порівняльне опрацювання міжнародних аналітичних рамок та концептуальне моделювання. Обґрунтовано, що відновлення культурної інфраструктури має багатовимірний характер і охоплює фізичний, функціональний та інституційно-управлінський виміри. Доведено, що стратегічне лідерство доцільно трактувати не як сукупність особистісних якостей керівника, а як інституціоналізовану спроможність суб'єктів публічної влади формувати стратегічне бачення, визначати пріоритети, координувати виконавців, мобілізувати ресурси, забезпечувати публічну комунікацію, здійснювати моніторинг та корекцію управлінських рішень. У статті розкрито ключові функції такого механізму: цілевизначення, пріоритизацію, координацію, ресурсне забезпечення, комунікацію та оцінювання. Запропоновано структурно-логічну схему управлінського циклу та аналітичну матрицю механізму, що поєднує компоненти культурної інфраструктури, функції стратегічного лідерства, управлінські інструменти, рівні відповідальності й орієнтири моніторингу. Наукова новизна полягає в уточненні змісту стратегічного лідерства саме в контексті відновлення культурної інфраструктури та в розробленні аналітичної матриці як інструмента її концептуального впорядкування. Практичне значення результатів полягає у можливості

використання запропонованого підходу для підвищення керованості державної політики у сфері культури, узгодження дій державного, регіонального і місцевого рівнів та вдосконалення процедур моніторингу процесів відновлення.

Ключові слова: багаторівневе врядування, відновлення, державна політика у сфері культури, інституційна спроможність, культурна інфраструктура, механізм державного управління, публічна комунікація, стратегічне лідерство.

Hololobov Serhii Mykolayovych PhD in Public Administration, Associate Professor, Department of Social and Behavioural Sciences, Kherson State Agrarian and Economic University, Kherson, https://orcid.org/0000-0002-6283-003X

STRATEGIC LEADERSHIP IN STATE POLICY IN THE FIELD OF CULTURE AS A MECHANISM FOR RESTORING UKRAINE'S CULTURAL INFRASTRUCTURE

Abstract. The article examines strategic leadership in state policy in the field of culture as an organisational and managerial mechanism for restoring Ukraine's cultural infrastructure. The relevance of the topic is due to the fact that the restoration of cultural infrastructure in modern conditions is not only an infrastructural or resource task, but also a complex task of public administration, which requires coordination of goals, multi-level coordination, transparent prioritisation, accountability and continuous monitoring. The purpose of the article is to justify strategic leadership as a mechanism for restoring Ukraine's cultural infrastructure and to develop an analytical matrix suitable for structuring and monitoring such a mechanism. The methodological basis of the study consists of an analysis of regulatory, legal and strategic documents, a structural-functional approach, a comparative study of international analytical frameworks and conceptual modelling. It is argued that the restoration of cultural infrastructure is multidimensional and encompasses physical, functional and institutional-managerial dimensions. It is proven that strategic leadership should be interpreted not as a set of personal qualities of a leader, but as the institutionalised ability of public authorities to form a strategic vision, set priorities, coordinate performers, mobilise resources, ensure public communication, monitor and correct management decisions. The article reveals the key functions of such a mechanism: goal setting, prioritisation, coordination, resource provision, communication and evaluation. A structural-logical diagram of the management cycle and an analytical matrix of the mechanism are proposed, combining components of cultural infrastructure, functions of strategic leadership, management tools, levels of responsibility and monitoring benchmarks. The scientific novelty lies in clarifying the content of strategic leadership specifically in the context of restoring cultural infrastructure and in developing an analytical matrix as a tool for its conceptual organisation. The practical significance of the results lies in the possibility of using the

proposed approach to improve the manageability of state policy in the field of culture, coordinate actions at the state, regional and local levels, and improve procedures for monitoring restoration processes.

Keywords: multilevel governance, restoration, state policy in the field of culture, institutional capacity, cultural infrastructure, state management mechanism, public communication, strategic leadership.

Постановка проблеми. Відновлення культурної інфраструктури України в умовах тривалої збройної агресії та супутніх обмежень доступності послуг набуває значення не лише галузевого завдання, а складника загального порядку денного відновлення держави та громад. У межах *державної політики у сфері культури* культурна інфраструктура забезпечує надання культурних послуг, функціонування мережі закладів культури, підтримання культурної пам'яті та соціальної згуртованості. Водночас масштабність викликів і конкуренція за ресурси об'єктивно підвищують вимогу до керованості відновлення, а саме до здатності суб'єктів публічної влади узгоджувати пріоритети, концентрувати ресурси, координувати виконавців і забезпечувати підзвітність. На рівні державного управління така здатність має визначатися не ситуативними рішеннями, а *механізмом*, який забезпечує стратегічну узгодженість, послідовність і контрольованість дій.

Нормативно-стратегічну основу цього завдання формує Стратегія розвитку культури в Україні на період до 2030 року та операційний план її реалізації, які визначають рамку планування, залученість різних рівнів врядування та процедури моніторингу реалізації заходів [1]. Загальні правові засади державної політики у сфері культури та забезпечення доступу громадян до культурних цінностей визначає Закон України «Про культуру» [2]. У міжнародному вимірі актуальність проблематики підсилюють підходи до інтеграції культури у процеси відновлення та реконструкції, які відображені в документах UNESCO, Світового банку та партнерських оцінках потреб відновлення [3; 4]. Отже, проблема відновлення культурної інфраструктури є водночас практичною (організація реалізації та ресурсного забезпечення) і науковою (розроблення управлінських механізмів, здатних забезпечити результативність і узгодженість дій).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний контекст дослідження формують праці з проблематики *кризового лідерства, адаптивного лідерства, стратегічного управління* та *публічної цінності*. У межах кризового лідерства запропоновано рамки оцінювання діяльності стратегічних керівників у кризових епізодах, акцентовано багатовимірність їхніх завдань і важливість інституційних умов ухвалення рішень [5]. Адаптивне лідерство розглядається як сукупність практик і організаційних умов, що дозволяють публічним організаціям діяти в невизначеності, перебудовувати процеси та забезпечувати навчання на основі зворотного зв'язку [6]. Для стратегічного управління у публічному

секторі істотне значення має концепція *створення публічної цінності*, в межах якої управлінські рішення оцінюються через поєднання цільової цінності, легітимності та операційних спроможностей реалізації [7]. Дослідження міжсекторної взаємодії підкреслюють, що створення публічної цінності у складних сферах потребує узгоджених партнерських конфігурацій, а оцінювання результатів колаборацій має враховувати підзвітність, процедурну легітимність і досягнуті суспільні ефекти [8].

У сфері культури міжнародні рамки відновлення акцентують інтеграцію культури у процеси реконструкції та відбудови, а також необхідність міжрівневої участі громад, збереження культурних активів і поєднання відновлення з модернізацією управління [9]. Документи OECD щодо резильєнтності публічних адміністрацій і публічної комунікації підкреслюють, що стійкість системи державного управління визначається не лише ресурсами, а й управлінськими практиками координації, підзвітності, здатністю до адаптації та якістю комунікації як складника легітимації політики [10; 11]. Для українського контексту важливими є також документи UNESCO щодо культурної сфери в умовах кризи та планування підтримки і відновлення культурного сектору [3; 12].

Водночас у практико-орієнтованій площині державного управління зберігається невирішена частина проблеми: відновлення культурної інфраструктури часто описується через інфраструктурні потреби, проєктні підходи та партнерські ініціативи, але недостатньо концептуалізується як *цілісний механізм державного управління*, в якому *стратегічне лідерство* виступає системоутворювальним елементом. Недостатньо опрацьованими залишаються питання інституціоналізації пріоритизації, багаторівневої координації, управлінського циклу моніторингу та корекції рішень у межах державної політики у сфері культури. Саме цим аспектам і присвячено дану статтю.

Мета статті (постановка завдання). *Метою* статті є обґрунтування стратегічного лідерства у державній політиці у сфері культури як організаційно-управлінського механізму відновлення культурної інфраструктури України та формування аналітичної матриці для проєктування і моніторингу такого механізму.

Для досягнення мети поставлено завдання: - уточнити категоріально-понятійний апарат (стратегічне лідерство, культурна інфраструктура, відновлення, механізм відновлення); - обґрунтувати багатовимірну природу відновлення культурної інфраструктури; - визначити функції стратегічного лідерства, управлінські інструменти й рівні реалізації механізму; - представити схему управлінського циклу та аналітичну таблицю як інструменти структуризації механізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Понятійно-категоріальні засади дослідження.* У межах дослідження *стратегічне лідерство* розглядається не як індивідуальна риса керівника, а як *інституціоналізована управлінська спроможність* суб'єктів публічної влади формувати стратегічне бачення,

забезпечувати легітимність і підтримку управлінських рішень, координувати виконавців та підтримувати операційну спроможність реалізації політики [7]. Такий підхід дозволяє перевести аналіз із площини особистісних характеристик у площину *механізмів державного управління*.

Культурна інфраструктура трактується як організаційна та матеріально-інституційна основа надання культурних послуг і реалізації цілей державної політики у сфері культури. Вона охоплює мережу закладів культури, компоненти культурних сервісів, кадрові й процедурні спроможності, а також інструменти управління даними і моніторингом. Таке розуміння узгоджується із нормативною рамкою державної політики у сфері культури, яка спрямована на забезпечення доступу до культурних цінностей і умов для культурної діяльності [2].

Відновлення культурної інфраструктури визначається як управлінсько організований процес повернення і розвитку спроможності культурної інфраструктури виконувати публічні функції, що передбачає відбудову або ремонт об'єктів, відновлення доступності культурних послуг і підвищення інституційної спроможності управління в умовах безпекових та ресурсних обмежень [1; 3]. У такому розумінні відновлення є не одноразовим проєктом, а політико-управлінським циклом.

Механізм відновлення культурної інфраструктури розуміється як впорядкована система суб'єктів, процедур, інструментів і ресурсів, яка забезпечує постановку цілей, пріоритизацію, координацію, реалізацію, комунікацію та моніторинг відновлення в межах державної політики у сфері культури. Механізм має спиратися на чинні організаційно-управлінські структури та процедури і не передбачає створення нових організаційних структур, що є критично важливим в умовах обмежених бюджетних можливостей.

Багатовимірність відновлення як передумова застосування механізму. Для державного управління принципово, що відновлення культурної інфраструктури не зводиться до фізичної відбудови. Така редукція знижує керованість політики, оскільки інфраструктурні об'єкти без відновлених функцій і процедур не забезпечують публічних результатів. У межах дослідження обґрунтовано три взаємопов'язані виміри відновлення.

По-перше, *фізичний вимір* охоплює відновлення приміщень і матеріальної бази культурної інфраструктури та їх безпекову адаптацію. Цей вимір задає мінімальні умови доступності культурних послуг і пов'язаний із завданнями цільового планування і пріоритизації в межах державної політики [1; 3].

По-друге, *функціональний вимір* охоплює відновлення надання культурних послуг для населення, організацію режимів роботи, доступність сервісів для різних груп, у тому числі в умовах міграційних процесів і соціальних змін. Саме цей вимір забезпечує безпосередню публічну цінність культури як сфери послуг і соціальної інтеграції [7].

По-третє, *інституційно-управлінський вимір* охоплює відновлення спроможності управляти відновленням: планування, координацію, кадрове

забезпечення, управління даними, підзвітність і моніторинг. Урядова стратегія розвитку культури підкреслює необхідність модернізації управлінських моделей у сфері культури, а також формалізує вимоги до моніторингу реалізації заходів, що надає цьому виміру системного характеру [1].

Таким чином, багатовимірна природа відновлення об'єктивно вимагає *механізмного підходу*, де стратегічне лідерство забезпечує інтеграцію трьох вимірів у єдиному управлінському циклі.

Стратегічне лідерство як організаційно-управлінський механізм відновлення. Стратегічне лідерство набуває механізмного характеру тоді, коли воно інституціоналізує послідовність управлінських функцій і процедур, що забезпечують керованість відновлення. Спираючись на логіку кризового та адаптивного лідерства [5; 6], а також на підходи до резильєнтності публічних адміністрацій [10], у межах дослідження визначено ключові функції механізму стратегічного лідерства у відновленні культурної інфраструктури.

Перша функція – *формування стратегічного бачення і цільової рамки відновлення*. Вона передбачає постановку політичних і управлінських пріоритетів, визначення очікуваної публічної цінності відновлення та узгодження цілей із програмними документами у сфері культури [1; 7].

Друга функція – *пріоритизація.* З огляду на обмеженість ресурсів будь-яка політика відновлення потребує прозорих критеріїв відбору та послідовності дій. Пріоритизація розглядається як управлінська процедура, що поєднує критерії публічної цінності, безпекової досяжності, готовності до впровадження, потенціалу модернізації та можливості партнерської підтримки. Ця функція забезпечує не лише ефективність витрачання коштів, а й легітимність політики через зрозумілі правила [11].

Третя функція – *координація* та *забезпечення багаторівневої узгодженості політики*. Відновлення культурної інфраструктури передбачає участь державних органів, органів місцевого самоврядування та мережі закладів культури.

Наявність повноважень місцевого самоврядування у сфері управління комунальними закладами та місцевими програмами зумовлює необхідність багаторівневої координації без створення нових інституцій, із використанням чинних процедур взаємодії, наявних консультативних форматів і програмних інструментів [13].

Четверта функція – *мобілізація ресурсів і партнерська взаємодія* у межах наявних інструментів державної політики. У сучасних умовах відновлення культурної інфраструктури потребує поєднання бюджетних і позабюджетних джерел, міжнародної технічної допомоги та партнерств. Водночас ключовим завданням є не створення нових інституцій, а підвищення керованості наявних механізмів програмування, конкурсу проєктів, співфінансування та підтримки спроможності виконавців [1; 3; 4].

П'ята функція – *публічна комунікація і забезпечення легітимності*. Відновлення культурної інфраструктури не є суто технічною політикою,

оскільки культура має символічний і ціннісний вимір. Стратегічне лідерство вимагає комунікаційної прозорості пріоритетів, процедур і результатів, що підсилює довіру та підзвітність. Аналітика OECD підкреслює значення публічної комунікації як інструменту взаємодії держави з громадянами та елемента стійкості управлінських систем [10; 11].

Шоста функція – *моніторинг, оцінювання і корекція управлінських рішень.* Політика відновлення потребує циклічного управління: від планування до аналізу виконання і подальшого коригування. Урядова стратегія розвитку культури закріплює необхідність моніторингу виконання плану заходів і звітування, що створює інституційні передумови для дисципліни підзвітності без додаткового розгортання нових органів [1].

У сукупності окреслені функції формують не набір ізольованих управлінських дій, а цілісний *управлінський цикл стратегічного лідерства*, у межах якого кожний наступний етап логічно випливає з попереднього і водночас створює підстави для його уточнення. Саме така циклічна логіка забезпечує керованість політики відновлення культурної інфраструктури, оскільки поєднує оцінювання потреб, визначення цілей, пріоритизацію, програмування заходів, ресурсне забезпечення, реалізацію, моніторинг та подальшу корекцію управлінських рішень. У результаті стратегічне лідерство постає не лише як спосіб формування політичного бачення, а як *організаційно-управлінський механізм*, що інтегрує планування, координацію, підзвітність і адаптацію в єдину систему відновлення. Відповідно, для наочного відображення внутрішньої послідовності та взаємозв'язку цих елементів доцільно подати їх у вигляді структурованої графічної схеми.

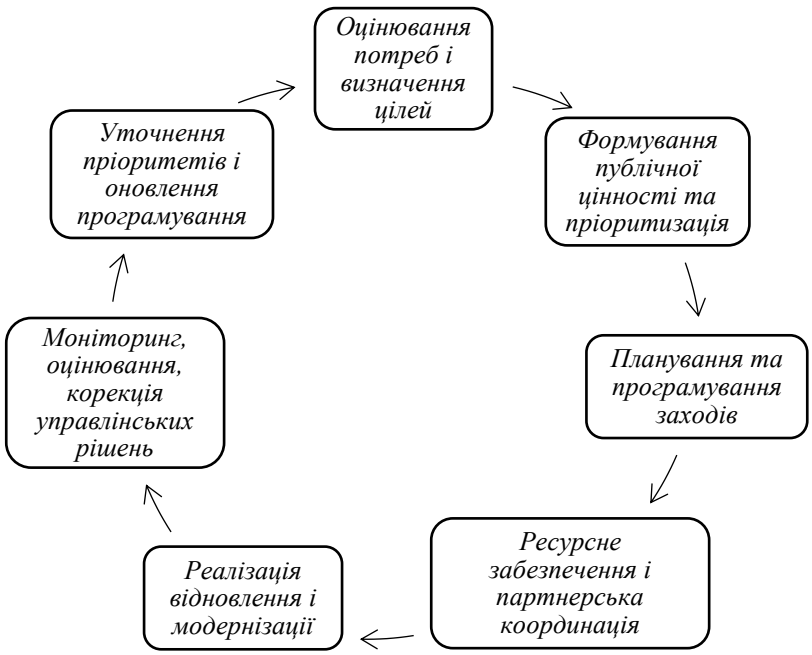

Рисунок 1 – Структурно-логічна схема управлінського циклу стратегічного лідерства у механізмі відновлення культурної інфраструктури України

Подана схема відображає, що стратегічне лідерство як механізм забезпечує не лінійне виконання заходів, а управлінський цикл із зворотним зв'язком, у якому пріоритизація та корекція рішень є внутрішніми елементами керованості.

Аналітична матриця механізму відновлення. Для операціоналізації механізму запропоновано аналітичну матрицю, подану у таблиці 1, що поєднує: компонент культурної інфраструктури, ключову функцію стратегічного лідерства, управлінський інструмент, рівень відповідальності та орієнтир моніторингу. Матриця не претендує на емпіричне оцінювання ефектів, але забезпечує практично орієнтоване структурування політики і підвищує її прозорість.

Таблиця 1

Стратегічне лідерство у державній політиці у сфері культури як механізм відновлення культурної інфраструктури України

Компонент культурної інфраструктури	**Ключова функція стратегічного лідерства**	**Основні управлінські інструменти**	**Рівень відповідальності**	**Орієнтир моніторингу/ результату**
Заклади базової мережі громади (культурні центри, багатофункціональні простори)	Пріоритизація надання базових культурних послуг і відновлення доступності	Стандарти базових послуг; типові проєктні рішення; програмування відновлення; співфінансування	Місцевий, регіональний (координація)	Відновлення доступності послуг; спроможність мережі працювати у стабільному режимі
Бібліотеки та архівні сервіси (зокрема цифрові)	Забезпечення безперервності доступу до знань і пам'яті	Програми цифрового доступу; інвентаризація фондів; резервування збереження; план безперервності діяльності	Державний (рамка), місцевий (реалізація)	Стабільність доступу до сервісів; регулярність оновлення цифрових ресурсів
Музеї, виставкові простори, фондосховища	Управління ризиками та захист активів як умова відновлення	Протоколи ризиків; облік і простежуваність; охоронні рішення; партнерська підтримка захисту	Державний, місцевий (власник/утримувач)	Наявність планів управління ризиками; збереженість фондів і колекцій
Театри, філармонії, сценічні майданчики	Відновлення культурних практик як інструмент соціальної згуртованості	Програмування діяльності; мобільні формати; протоколи безпечної організації подій; партнерські програми	Державний (політика/підтримка), місцевий (інфраструктура)	Стабільність культурних сервісів; відновлення культурної активності громади

Компонент культурної інфраструктури	Ключова функція стратегічного лідерства	Основні управлінські інструменти	Рівень відповідальності	Орієнтир моніторингу/ результату
Заклади мистецької освіти, кадрова інфраструктура	Відновлення людського капіталу та управлінських компетентностей	Підвищення кваліфікації; розвиток управлінських компетентностей; наставництво; кадрове планування	Державний (стандарти), регіональний/місцевий (впровадження)	Підвищення кадрової спроможності; стабільність професійного забезпечення
Інформаційно-аналітична інфраструктура управління (реєстри, дані, звітність)	Прозорість, підзвітність і керованість портфеля відновлення	Реєстри і бази даних; аналітичні панелі; протоколи даних; регламент звітування	Державний (архітектура), усі рівні (дані)	Своєчасність звітування; регулярність оновлення даних; наявність корекційних рішень

Джерело: розроблено автором на основі [1; 3; 5; 7; 10; 13].

Орієнтири моніторингу та оцінювання результативності. З огляду на теоретичний характер дослідження, оцінювання пропонується як система орієнтирів моніторингу, що забезпечують керованість політики без надмірної формалізації. До таких орієнтирів належать: 1) узгодженість комплексу заходів з відновлення з цілями державної політики у сфері культури; 2) наявність прозорих критеріїв пріоритизації; 3) рівень міжвідомчої та багаторівневої координації; 4) спроможність забезпечувати безперервність базових культурних послуг; 5) якість публічної комунікації (прозорість правил, підзвітність і доступність інформації); 6) регулярність корекції управлінських рішень за результатами моніторингу. Такі орієнтири узгоджуються з вимогами національної стратегії щодо моніторингу політики та з міжнародними підходами до резильєнтності публічних адміністрацій [1; 10].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Відновлення культурної інфраструктури України є комплексним завданням державного управління, яке потребує інтеграції фізичного, функціонального та інституційно-управлінського вимірів відновлення.

Нормативно-стратегічна рамка державної політики у сфері культури задає інструменти планування, міжрівневої координації та моніторингу, що дозволяє будувати керований цикл реалізації політики без створення нових інституцій [1; 2]. Стратегічне лідерство обґрунтовано як організаційно-управлінський механізм, який інституціоналізує управлінський цикл від оцінювання потреб і пріоритизації до моніторингу та корекції рішень, забезпечуючи легітимність політики, координацію суб'єктів і підзвітність [5; 7; 10]. Запропонована аналітична матриця механізму подана у таблиці 1 дозволяє структурувати політику відновлення через зв'язок компонентів інфраструктури з функціями лідерства, інструментами реалізації, рівнями відповідальності та орієнтирами моніторингу.

Перспективи подальших досліджень пов’язані з емпіричною апробацією запропонованої матриці на прикладі програм відновлення в територіальних громадах, порівняльним аналізом моделей міжрівневої координації у сфері культури, а також розробленням методології оцінювання публічної цінності культурних послуг у процесах відновлення та модернізації.

Література:

1. Про схвалення Стратегії розвитку культури в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025-2027 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.03.2025 № 293-р. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/293-2025-%D1%80#Text

2. Про культуру : Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text

3. UNESCO. Action Plan for Culture in Ukraine. May 2024. 24 p. URL: https://articles.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2024/09/UNESCO%20Action%20Plan%20Culture%20for%20Ukraine%20Recovery%202024.pdf

4. World Bank, Government of Ukraine, European Commission, United Nations. Ukraine Third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3). February 2024. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-02/UA%20RDNA3%20report%20EN.pdf

5. Boin, A., Kuipers, S., & Overdijk, W. (2013). Leadership in Times of Crisis: A Framework for Assessment. *International Review of Public Administration*, 18 (1), 79-91. DOI: https://doi.org/10.1080/12294659.2013.10805241

6. Sott, M., & Bender, M. (2025). The Role of Adaptive Leadership in Times of Crisis: A Systematic Review and Conceptual Framework. *Merits*, 5 (1), 2. DOI: https://doi.org/10.3390/merits5010002

7. Moore, M., & Khagram, S. (2004). *On creating public value: What business might learn from government about strategic management*. Corporate Social Responsibility Initiative Working Paper No. 3. John F. Kennedy School of Government, Harvard University. URL: https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/mrcbg/programs/cri/files/workingpaper_3_moore_khagram.pdf

8. Page S., Stone M., Bryson J., & Crosby B. (2015). Public Value Creation by Cross-Sector Collaborations: A Framework and Challenges of Assessment. *Public Administration*, 93 (3), 715-732. DOI: https://doi.org/10.1111/padm.12161

9. Bailey, L., & Wrobel, R. (2020). Peacebuilding and recovery in the CURE framework: Technical notes (Culture in City Reconstruction and Recovery). World Bank & UNESCO. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/188951583401533818/pdf/Peacebuilding-and-Recovery-in-the-Culture-in-City-Reconstruction-and-Recovery-CURE-Framework-Technical-Notes.pdf

10. OECD. (2023). More resilient public administrations after COVID-19: Lessons from using the Common Assessment Framework (CAF) 2020. *OECD Public Governance Policy Papers*, 29, OECD Publishing, Paris. DOI: https://doi.org/10.1787/8d10bb06-en

11. OECD. (2021). *OECD Report on Public Communication: The Global Context and the Way Forward*. OECD Publishing, Paris. DOI: https://doi.org/10.1787/22f8031c-en

12. UNESCO. (n.d.). *Safeguarding culture in times of crisis*. URL: https://www.unesco.org/en/emergencies/culture

13. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text

References:

1. Pro skhvalennia Stratehii rozvytku kultury v Ukraini na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2025-2027 rokakh [On approval of the Strategy for Cultural Development in Ukraine until 2030 and approval of the operational plan of measures for its implementation in 2025-2027]. (2025, March 28). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/293-2025-%D1%80#Text [in Ukrainian].

2. Pro kulturu [On Culture]. (2010, December 14). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text [in Ukrainian].

3. UNESCO. (2024, May). *Action plan for culture in Ukraine*. Retrieved from https://articles.unesco.org/sites/default/files/medias/fichiers/2024/09/UNESCO%20Action%20Plan%20Culture%20for%20Ukraine%20Recovery%202024.pdf

4. World Bank, Government of Ukraine, European Commission, & United Nations. (2024, February). *Ukraine Third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3)*. Retrieved from https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-02/UA%20RDNA3%20report%20EN.pdf

5. Boin, A., Kuipers, S., & Overdijk, W. (2013). Leadership in times of crisis: A framework for assessment. *International Review of Public Administration,* 18 (1), 79-91. https://doi.org/10.1080/12294659.2013.10805241

6. Sott, M., & Bender, M. (2025). The role of adaptive leadership in times of crisis: A systematic review and conceptual framework. *Merits,* 5 (1), Article 2. https://doi.org/10.3390/merits5010002

7. Moore, M., & Khagram, S. (2004). *On creating public value: What business might learn from government about strategic management* (Corporate Social Responsibility Initiative Working Paper No. 3). Cambridge, MA: John F. Kennedy School of Government, Harvard University. Retrieved from https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/mrcbg/programs/cri/files/workingpaper_3_moore_khagram.pdf

8. Page, S., Stone, M., Bryson, J., & Crosby, B. (2015). Public value creation by cross-sector collaborations: A framework and challenges of assessment. *Public Administration,* 93 (3), 715-732. https://doi.org/10.1111/padm.12161

9. Bailey, L., & Wrobel, R. (2020). *Peacebuilding and recovery in the CURE framework: Technical notes (Culture in City Reconstruction and Recovery)*. Washington, DC: World Bank & UNESCO. Retrieved from https://documents1.worldbank.org/curated/en/188951583401533818/pdf/Peacebuilding-and-Recovery-in-the-Culture-in-City-Reconstruction-and-Recovery-CURE-Framework-Technical-Notes.pdf

10. OECD. (2023). *More resilient public administrations after COVID-19: Lessons from using the Common Assessment Framework (CAF) 2020*. *OECD Public Governance Policy Papers, 29*. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/8d10bb06-en

11. OECD. (2021). *OECD report on public communication: The global context and the way forward*. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/22f8031c-en

12. UNESCO. (n.d.). *Safeguarding culture in times of crisis*. Retrieved from https://www.unesco.org/en/emergencies/culture

13. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini [On Local Self-Government in Ukraine]. (1997, May 21). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 351/354:005.5:005.334:303.442(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-93-108

Добиш Микола Петрович кандидат географічних наук, заступник начальника центру – начальник 3 відділу 7 центру Державного науково-дослідного інституту технологій кібербезпеки та захисту інформації, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-9024-9771

Ігнатьєв Андрій Михайлович кандидат наук з державного управління, генерал-майор, докторант штатний наукового відділу організації підготовки та атестації науково-педагогічних кадрів науково-методичного центру організації наукової та науково-технічної діяльності Національного університету оборони України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-0482-6024

Купрієнко Дмитро Анатолійович доктор військових наук, професор, полковник, начальник відділу забезпечення якості освіти – головний науковий співробітник Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, https://orcid.org/0000-0002-4086-1310

Морклянник Богдан Васильович доктор технічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, майор, професор кафедри інформаційних технологій Воєнної академії імені Євгенія Березняка, м. Київ, https://orcid.org/0009-0000-6564-6804

Петров Валентин Володимирович доктор політичних наук, доцент, професор кафедри глобальної та національної безпеки Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, м. Київ, https://orcid.org/0000-0003-3067-4367

Сальнікова Ольга Федорівна доктор наук з державного управління, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри теорії та практики управління факультету соціології і права Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-7190-6091

Соломицький Олексій Іванович доктор військових наук, професор, полковник, начальник відділу оборонного менеджменту та воєнної політики – заступник начальника управління оборонного менеджменту та розвитку збройних сил Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-8061-8895

Трофименко Володимир Михайлович доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, майор, заступник Голови Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-6032-5550

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА АРХІТЕКТУРА ЦІЛІСНОЇ СИСТЕМИ СТРАТЕГІЧНОГО МОНІТОРИНГУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І СТІЙКОСТІ УКРАЇНИ

Анотація. У статті обґрунтовано методологію та організаційні засади функціонування системи стратегічного моніторингу національної безпеки і стійкості України в умовах сучасних викликів й загроз. Визначено, що стратегічний моніторинг є безперервним багаторівневим процесом, спрямованим на забезпечення ситуаційної обізнаності та прогнозування змін безпекового середовища для підтримки прийняття управлінських рішень.

Авторами запропоновано цілісну ієрархічну модель, що охоплює стратегічний, урядовий, галузевий та регіональний рівні. Ключовою науковою новизною дослідження є застосування середнього геометричного як оператора агрегації показників, що дозволяє імпліцитно враховувати закон «слабкої ланки»: деградація навіть одного елемента системи призводить до колапсу підсумкових індикаторів, що адекватно відображає системні кризи.

Впроваджено єдину наскрізну вербально-числову шкалу від 0,01 до 1 (маркери: «Розвиток», «Підтримання», «Деградація», «Руйнування»), яка забезпечує методологічну сумісність та однозначність інтерпретації даних на всіх щаблях управління.

Особливу увагу приділено інтеграції ризик-орієнтованого підходу на основі адаптованої моделі CIRAM 2.1, що дозволяє поєднати ретроспективний моніторинг стану з проактивним аналізом ймовірних загроз та можливостей. У статті деталізовано вимоги до мережі ситуаційних центрів, зокрема щодо їхньої технічної та семантичної інтероперабельності відповідно до вимог НАТО (SITCEN) та ЄС (FRONTEX).

Доведено, що перехід від фрагментарних відомчих підходів до пропонованої інтегральної системи дозволить автоматизувати процеси збору даних, мінімізувати корупційні ризики та створити об'єктивне аналітичне підґрунтя для стратегічного планування та забезпечення національної стійкості і стійкості.

Ключові слова: стратегічний моніторинг, національна безпека, національна стійкість, ситуаційний центр, інтероперабельність, методологія.

Dobysh Mykola Petrovych Candidate of Sciences in Geography, Deputy Head of the Center – Head of the 3rd Department of the 7th Center of State Scientific and Research Institute of Cybersecurity Technologies and Information Protection, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-9024-9771

Ihnatiev Andrii Mykhailovych Candidate of Science in Public Administration, Major General, Full-Time Doctoral Researcher of the Scientific Department for the Organization of Training and Certification of Scientific and Academic Staff, Scientific and Methodological Center for the Organization of Scientific and Scientific-Technical Activities, National Defense University of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-0482-6024

Kupriyenko Dmytro Anatoliiovych Doctor of Military Sciences, Professor, Head of the Education Quality Assurance Department – Chief Research Fellow of the Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0002-4086-1310

Morklyanyk Bohdan Vasylovych Doctor of Technical Sciences, Professor Honored Education Worker of Ukraine, Major, Professor of the Department of Information Technologies of Yevhenii Bereznyak Military Academy, Kyiv, https://orcid.org/0009-0000-6564-6804

Petrov Valentyn Volodymyrovych Doctor of Political Science, Associate Professor, Professor of Department of Global and National Security of Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-3067-4367

Salnikova Olha Fedorivna Doctor of Science in Public Administration, PhD in Technical Sciences, Senior Research Fellow, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Professor of the Department of Theory and Practice of Management, Faculty of Sociology and Law, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-7190-6091

Solomytskyi Oleksii Ivanovych Doctor of Military Sciences, Professor, colonel, Head of the Defense Management and Military Policy Department – Deputy Head of the Defense Management and Armed Forces Development Directorate, Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-8061-8895

Trofymenko Volodymyr Mykhailovych Doctor of Legal Sciences, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Major, Deputy Head of the State Service for Special Communications and Information Protection of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-6032-5550

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND ORGANIZATIONAL ARCHITECTURE OF AN INTEGRATED STRATEGIC MONITORING SYSTEM FOR NATIONAL SECURITY AND RESILIENCE OF UKRAINE

Abstract. The article substantiates the methodology and organizational foundations for the functioning of the strategic monitoring system for Ukraine's national security and resilience under current challenges. It is determined that strategic monitoring is a continuous multi-level process aimed at ensuring situational awareness and forecasting changes in the security environment to support management decision-making.

The authors propose a holistic hierarchical model covering strategic, governmental, sectoral, and regional levels. The key scientific novelty of the study is the application of the geometric mean as an indicator aggregation operator, which allows for the implicit consideration of the "weak link" law: the degradation of even a single element of the system leads to the collapse of the final indicators, which accurately reflects systemic crises. A unified end-to-end verbal-numerical scale from 0.01 to 1 (markers: "Development", "Maintenance", "Degradation", "Destruction") has been implemented, ensuring methodological compatibility and unambiguous data interpretation across all levels of management.

Particular attention is paid to the integration of a risk-oriented approach based on the adapted CIRAM 2.1 model, which allows for combining retrospective state monitoring with proactive analysis of potential threats and opportunities. The article details the requirements for a network of situational centers, specifically regarding their technical and semantic interoperability with NATO (SITCEN) and EU (FRONTEX) standards.

It is proven that the transition from fragmented departmental approaches to the proposed integrated system will allow for the automation of data collection, minimization of corruption risks, and the creation of an objective analytical foundation for strategic planning and ensuring national resilience.

Keywords: strategic monitoring, national security, national resilience, situational center, interoperability

Постановка проблеми. В умовах сучасних безпекових викликів та необхідності повоєнного відновлення, забезпечення національної безпеки та стійкості України потребує переходу до якісно нових методів стратегічного управління. Аналіз поточного стану свідчить, що існуюча система моніторингу є сукупністю потужних, але розрізнених елементів, які здатні фіксувати окремі факти, проте неспроможні надати інтегральну оцінку стану держави.

Основними проблемними аспектами є методологічна фрагментарність та переважання відомчих підходів над загальнодержавними. Моніторинг здійснюється різними органами (МВС, Міноборони, ДСНС тощо) за власними критеріями, що призводить до різнорідності даних та відсутності наскрізного

зв'язку між локальними показниками та інтегральним індикатором стану безпеки. Крім того, відсутність уніфікованої вербально-числової шкали та автоматизованих систем збору даних зумовлює збереження «ручного» управління процесами та унеможливлює перехід від реактивної обізнаності до стратегічного прогнозування каскадних ефектів і системних криз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що формування системи національної безпеки і стійкості є пріоритетним напрямом державної політики України, що відображено у низці нормативно-правових актів та наукових напрацювань.

Нормативно-правове та концептуальне підґрунтя базується на Законі України «Про національну безпеку України», Указі Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про запровадження національної системи стійкості» та затвердженній Указом Президента України, відповідно, Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року [1-3].

Важливим кроком стала розробка проєкту Закону України щодо основ національної стійкості, який наразі перебуває на стадії міжвідомчого узгодження. Ці документи визначають архітектуру взаємодії органів влади та суб'єктів забезпечення стійкості.

Методологічні аспекти та інструментарій досліджуються через розбудову мережі ситуаційних центрів та впровадження цифрових платформ [4]. Зокрема, значна увага приділяється інформаційно-аналітичній системі «СОТА» Головного ситуаційного центру України, яка використовується для візуалізації та аналізу даних щодо загроз національній безпеці.

Ризик-орієнтований підхід та міжнародні стандарти є ключовими векторами сучасних досліджень. Автори та державні інституції орієнтуються на адаптацію міжнародного досвіду, зокрема моделі аналізу ризиків CIRAM 2.1 (FRONTEX) [5] та стандартів НАТО (SITCEN) [6]. Впроваджено ризик-орієнтовані підходи у сферах кібербезпеки та захисту критичної інфраструктури, що підкріплено відповідними постановами КМУ щодо категорування об'єктів та оцінки їхньої захищеності.

Класична праця представників Копенгагенської школи [7] обґрунтовує концепцію сек'юритизації та багатосекторний підхід до безпеки. Автори розкривають механізм трансформації проблем у безпекові виклики через політичні акти, що дозволяє державам виправдовувати екстраординарні заходи та зміщувати пріоритети на користь мілітаризації.

Дослідник Сарджіто А. [8] обґрунтовує роль ШІ, машинного навчання та кібербезпеки у формуванні сучасного оборонного менеджменту. Попри увагу до нетрадиційних загроз (клімат, пандемії), автор доводить, що інтеграція високих технологій якісно посилює саме мілітарний вимір. Це утверджує воєнну безпеку як провідний драйвер інновацій та ключовий пріоритет у стратегіях національної безпеки.

Вчений Ковальчук О. [9] розглядає застосування математичного моделювання та інструментів data mining для аналізу міжнародних процесів. Обрунтовує методологію прогнозування сценаріїв розвитку ситуацій і виявлення прихованих ресурсів взаємодії суб'єктів, що дозволяє формувати оптимальні рішення у сфері міжнародних відносин.

У монографії Саганюка Ф. та співавторів [10] обґрунтовано концептуальні засади стратегічного керівництва сектором безпеки і оборони України в умовах гібридної війни.

Автори пропонують оптимальні моделі управління силами оборони, фокусуючись на підвищенні спроможностей для деокупації та реінтеграції територій, а також наводять проєкти нормативно-правових актів для законодавчого закріплення цих інновацій.

У монографії Богдановича В. та співавторів [11] обґрунтовано методологію деескалації загроз воєнній безпеці України в умовах міжнародної турбулентності.

Автори пропонують системний підхід до нейтралізації деста-білізуючих чинників, де основою геополітичного аналізу визначено демогра-фічний потенціал як базовий елемент для оцінювання інших спроможностей держави та формування ефективних стратегій реагування.

У монографії [12] представлено спеціалізовану комп'ютерну технологію М7. Це програмне забезпечення призначене для автоматизації експертно-аналітичних процедур при оцінюванні зовнішніх геополітичних та конфліктогенних факторів, що впливають на стан воєнної безпеки держави.

Стаття [13] вченого Боровика О. та співавторів обґрунтовує метод стратегічного управління прикордонним безпековим середовищем, що базується на визначенні фаз міждержавних відносин та виборі відповідних бар'єрів. Методологія передбачає використання SWOT-аналізу для окремих ділянок державного кордону з метою точного стратегічного прогнозування.

У статті дослідниці Ткачук Н. [14] стратегічний аналіз визначено як циклічний процес та фундамент для планування національної безпеки, що вимагає інтегрованої схеми аналізу й прогнозування. Підкреслено, що стратегія захисту національних цінностей має визначати довгострокову політику держави та методологію коригування її пріоритетів.

Метод аналізу ієрархій Т. Сааті [15] дозволяє формалізувати експертні оцінки неявно виражених загроз, переводячи їх у кількісну форму. Це забезпечує об'єктивність моделювання процесів стратегічного аналізу.

Проте, попри значні успіхи, аналіз джерел вказує на наявність суттєвих прогалин, які потребують подальшого наукового опрацювання:

Методологічна фрагментарність: моніторинг часто здійснюється відомчо (МВС, Міноборони, ДСНС тощо) за власними критеріями, без наскрізного зв'язку між локальними показниками та інтегральним індикатором стану держави.

Відсутність уніфікованої шкали: у наявних публікаціях бракує єдиної вербально-числової шкали для порівняння різнорідних даних, що ускладнює стратегічне прогнозування.

Проблема агрегації даних: існуючі підходи часто базуються на «ручному» управлінні та не враховують імпліцитно закон «слабкої ланки», коли деградація одного критичного елемента веде до колапсу всієї системи.

Отже, необхідність переходу від фрагментарних відомчих зрізів до цілісної інтегральної системи стратегічного моніторингу із застосуванням чіткого математичного апарату агрегації залишається актуальним та недостатньо висвітленим питанням у сучасній науковій літературі.

Мета статті – обґрунтування методології та організаційної архітектури цілісної системи стратегічного моніторингу національної безпеки і стійкості України.

Для досягнення мети передбачено вирішення таких завдань:

- розробити ієрархічну модель моніторингу, що охоплює рівні від регіонального до стратегічного;
- обґрунтувати застосування середнього геометричного як ключового математичного оператора агрегації показників та індикаторів;
- запровадити єдину наскрізну вербально-числову шкалу [0,01; 1] для уніфікації оцінювання різнорідних показників та індикаторів;
- забезпечити виконання вимог інтероперабельності усередині мережі ситуаційних центрів, а також із зонішніми мережами (з ситуаційними центрами НАТО і ЄС) для переходу до проактивної моделі управління, сприяння євроатлантичній та європейській інтеграції України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до нормативно-правового забезпечення України, зокрема Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України» [16], визначено, що РНБО є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України та до компетенції якої входить визначення стратегічних національних інтересів України, концептуальних підходів та напрямів забезпечення національної безпеки і оборони у політичній, економічній, соціальній, воєнній, науково-технологічній, екологічній, інформаційній та інших сферах тощо. Зазначимо, що відповідно до Указу Президента України «Положення про Апарат Ради національної безпеки і оборони України» [17] Апарат Ради є державним органом, який здійснює поточне інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення діяльності Ради національної безпеки і оборони України. Втім, аналіз виконання плану заходів із реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року [18] свідчить, що чинна система моніторингу залишається фрагментарною: відомства (МВС, Міноборони, ДСНС тощо) використовують власні критерії, що унеможливлює отримання інтегральної оцінки стану держави.

Усунення вказаних прогалин пропонуємо через обгрунтування та запровадження цілісної системи стратегічного моніторингу національної безпеки і стійкості України.

Стратегічний моніторинг визначається як безперервний багаторівневий процес, що забезпечує зворотний зв'язок для визначення пріоритетів розвитку та своєчасного реагування на зміни. Його головною метою є перехід від реактивного спостереження до проактивного управління, що базується на ситуаційній обізнаності, стратегічному передбаченні та прогнозуванні каскадних ефектів.

Таблиця 1

Авторська пропозиція системи стратегічного моніторингу національної безпеки і стійкості України

Суб'єкти моніторингу	**Головне завдання**	**Функції моніторингу та використання його результатів**	**Методологія стратегічного моніторингу**
Стратегічний (політичний) рівень			
Президент України – Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України	Гарантування державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору (відповідно до статті 102 Конституції України).*	Аналіз стану НБ за індикаторами. Введення в дію рішень РНБО.	Індикатори стану НБ
РНБО	Координація і контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони (відповідно до статті 107 Конституції України).	Ухвалення стратегічних рішень, координація та підготовка проєктів рішень Президентові України.	

Суб'єкти моніторингу	**Головне завдання**	**Функції моніторингу та використання його результатів**	**Методологія стратегічного моніторингу**
Головний ситуаційний центр України	Інформаційно-аналітичне супроводження діяльності Ради національної безпеки і оборони України щодо координації і контролю за діяльністю органів виконавчої влади, правоохоронних органів та військових формувань у сфері національної безпеки і оборони у мирний час, в особливий період, у тому числі в умовах воєнного стану, в умовах надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.	Здійснення стратегічного моніторингу стану НБ. Загальне методологічне та технологічне супроводження моніторингу. Підтримка ухвалення стратегічних рішень у сфері національної безпеки і оборони на міжвідомчому та міжнародному рівнях	**Індикатор стану НБ** $I_{НБ}$ (середнє геометричне зі станів сфер НБ): $I_{НБ} = \sqrt[N]{\prod_{i=1}^{N}(I_{Сфi})}$ $I_{НБ}$ – індикатор стану НБ; $I_{Сфi}$ – індикатор стану і-ї сфери НБ; N – кількість сфер НБ. Рівні, критерії та маркери стану індикаторів і показників у сфері НБ визначаються за єдиною вербально-числовою шкалою: ● [0,80…1] ВИСОКИЙ (розвиток) ● [0,50…0,80) СЕРЕДНІЙ (підтримання) ● [0,30…0,50) НИЗЬКИЙ (деградація) ● [0,01…0,30) КРИТИЧНИЙ (руйнування)
Вищий виконавчий (урядовий) рівень			
Ситуаційний центр Кабінету Міністрів України	Експертно-аналітичне та інформаційне супроводження діяльності Кабінету Міністрів України та діяльності Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністрів України та міністра України, який не очолює міністерство, у мирний час, особливий період, у тому числі в умовах надзвичайного стану, а також у разі виникнення ризиків та кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці.	Визначення переліку НІ та їх систематизація за сферами НБ. Підтримка ухвалення стратегічних рішень на міжвідомчому рівні.	**Індикатори стану сфер НБ** (середнє геометричне зі станів реалізації НІ): $I_{Сфi} = \sqrt[M]{\prod_{j=1}^{M}(I_{НІj})}$ $I_{НІi}$ – індикатор реалізації j-го НІ; M – кількість НІ за i-ю сферою НБ.

Суб'єкти моніторингу	Головне завдання	Функції моніторингу та використання його результатів	Методологія стратегічного моніторингу
Галузевий (інституційний) та регіональний рівень			
Ситуаційний центр центрального органу виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних державних адміністрацій, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, іншого державного органу, органу сектору безпеки і оборони	Організаційне, експертно-аналітичне та інформаційне супроводження діяльності керівника державного органу, виконання покладених на такий орган завдань у мирний час, особливий період, у тому числі в умовах надзвичайного стану, а також у разі виникнення ризиків та кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці.	Визначення переліку показників реалізації НІ та їх граничних значень. Розроблення галузевих методик розрахунку показників реалізації НІ. Застосування методології аналізу ризиків та можливостей. Збирання та введення первинних даних, необхідних для оцінки показників реалізації НІ. Постачання інформації на СЦ вищого рівня. Підтримка ухвалення стратегічних рішень на інституційному рівні та на рівні регіонів.	**Індикатори реалізації НІ** (середнє геометричне зі значень показників реалізації НІ): $I_{HIj} = \sqrt[L]{\prod_{k=1}^{L}(П_{HIk}^{(II)})}$ $П_{HIk}^{(II)}$ – k-й показник реалізації j-го НІ (вторинний). Його отримують через інтерпретацію первинного показника $П_{HIk}^{(I)}$, вимірюваного у натуральній, трудовій, вартісній, відносній чи іншій формі; L – кількість показників реалізації НІ. $L(П_{HIk}^{(I)}) = L(П_{HIk}^{(II)})$. На цьому рівні для кожного НІ оцінюють ризики (R_{HI}) та нові можливості (S_{HI}) реалізації НІ: $R_{HI} = f(Z, U_Z, V_Z)$, $S_{HI} = f(C, U_S, V_S)$, Z – оцінка загроз реалізації національного інтересу; C – оцінка можливостей для реалізації національного інтересу; Загрозу оцінюють як функцію від її масштабу та ймовірності: $Z = f(P_Z, S_Z)$, Можливість оцінюють як функцію від її масштабу та ймовірності: $C = f(P_C, S_C)$, оцінка уразливості системи реалізації НІ (спроможностей, стійкості) (U_Z);

Суб'єкти моніторингу	**Головне завдання**	**Функції моніторингу та використання його результатів**	**Методологія стратегічного моніторингу**
			оцінка готовності системи реалізації НІ до змін через використання нових можливостей (U_C); оцінка (ймовірного) впливу загрози на кожен показник НІ (V_Z); оцінка (ймовірного) впливу можливостей на кожен показник НІ (V_C); Первинні показники реалізації НІ $\Pi_{\text{НІ}i}^{(I)}$ на початковому етапі аналізу можуть мати або не мати розмірності (тобто вимірюватися у натуральній, трудовій, вартісній, відносній чи іншій формі). На наступній ітерації всі показники приводяться до єдиної вербально-числової шкали станів [0,01;1] за уніфікованими методиками, затвердженими на інституційному рівні, з метою визначення $\Pi_{\text{НІ}k}^{(II)}$. Достовірність первинних даних забезпечується методом 4х4.

Запропонована методологія являє собою цілісну, ієрархічно структуровану систему стратегічного моніторингу, що базується на фундаментальних положеннях теорій національної безпеки, національних інтересів, стійкості стратегічного менеджменту, систем (системний аналіз), прийняття рішень, ризик-менеджменту. Розглянемо її основні переваги.

1. Ієрархічна цілісність та наскрізна уніфікація.

Методологія забезпечує органічну єдність усіх рівнів державного управління – від регіонального до загальнодержавного. Застосування єдиного математичного апарату (середнього геометричного) на кожному рівні агрегації (показник реалізації НІ → індикатор стану реалізації НІ → індикатор сфери НБ → індикатор стану НБ) гарантує методологічну сумісність результатів та унеможливлює спотворення даних при міжрівневому обміні. Використання єдиної (наскрізної) вербально-числової шкали забезпечує однозначність

інтерпретації станів для осіб, які приймають рішення, на всіх щаблях управлінської вертикалі.

2. Математична верифікація закону «слабкої ланки».

Індикатор стану НБ визначається як середнє геометричне показників сфер НБ, що автоматично враховує кумулятивний ефект розвитку та збалансованість системи (без дестимуляції проривних напрямків).

Вибір середнього геометричного як оператора агрегації є ключовою науковою перевагою. На відміну від середнього арифметичного, яке нівелює критичні відхилення, середнє геометричне імпліцитно реалізує принцип найменших відносних спротивів (О. Богданов):

Деградація навіть одного елемента системи невідворотно призводить до колапсу індикаторів, що адекватно відображає системну кризу. Це забезпечує високу чутливість до граничних станів без необхідності штучного введення «штрафних» коефіцієнтів.

3. Поєднання кількісних та якісних методів кваліметрії.

Розроблена процедура дворівневого оцінювання є класичним прикладом кваліметричного підходу:

етап 1 (дескриптивний) – фіксація різнорідних первинних даних;

етап 2 (нормування) – приведення даних до єдиної метричної шкали [0,01;1] із застосуванням функцій бажаності. Це долає проблему «0» та несумірності різнорідних індикаторів та робить систему придатною для автоматизованої обробки.

4. Інтеграція ризик-орієнтованого підходу.

На інституційному рівні методологія органічно поєднує моніторинг поточного стану (ретроспектива) з аналізом ймовірних загроз (перспектива). Використання моделей загроз та можливостей дозволяє перейти від простого спостереження до прогнозування та проактивного управління безпекою і розвитком.

5. Функціональна повнота та замкненість контуру стратегічного управління.

Методологія забезпечує повний управлінський цикл (моніторинг → аналіз → планування → дія), що підтверджується розробленою моделлю стратегічного управління. Типізація управлінських заходів залежно від індикатору стану та ступеня ризику створює алгоритмічну основу для автоматизації підтримки прийняття рішень.

Забезпечено перехід від реактивної до проактивної моделі управління.

6. Сумісність з міжнародними стандартами.

Архітектура системи та термінологічний апарат (спроможності, стійкість, аналіз ризиків) узгоджені з підходами, що використовуються в системах ситуаційних центрів НАТО (SITCEN) та ЄС (FRONTEX). Це забезпечує технічну та семантичну інтероперабельність, необхідну для інформаційного обміну та координації зусиль у рамках міжнародної безпекової коаліції.

Таким чином, запропонована методологія являє собою цілісну аналітичну платформу, що поєднує сувору математичну формалізацію з гнучкістю, необхідною для роботи в умовах стратегічної невизначеності.

Підкреслимо, що для практичної реалізації методології стратегічного моніторингу національної безпеки мережа ситуаційних центрів повинна відповідати низці вимог: єдність технічної та програмної платформи; інтероперабельність; безперервність та доступність (24/7); надійність та захищеність комунікацій; ієрархічна структурованість та координація, наявність резервних та мобільних потужностей; аналітична та прогностична спроможність; інтеграція з державними ресурсами; стійкість інженерної інфраструктури.

Висновки. За результатами дослідження обґрунтовано, що створення цілісної системи стратегічного моніторингу є критичною умовою забезпечення національної безпеки та стійкості України в умовах сучасних екзистенційних викликів. Проведений аналіз засвідчив, що попри значні успіхи у цифровізації та розбудові окремих елементів безпекової інфраструктури, існуюча система залишається сукупністю розрізнених елементів, які неспроможні надати інтегральну оцінку стану держави та передбачити каскадні ефекти системних криз.

Ключовим результатом та науковою новизною роботи є розробка уніфікованої методології, що базується на трьох фундаментальних принципах:

1. Математична об’єктивність: застосування середнього геометричного як оператора агрегації показників дозволяє імпліцитно реалізувати закон «слабкої ланки» (принцип О. Богданова). Це забезпечує високу чутливість системи до деградації навіть одного критичного елемента, що унеможливлює приховування системних ризиків за «середніми» показниками.

2. Методологічна конвергенція: впровадження єдиної наскрізної вербально-числової шкали [0,01; 1] долає проблему фрагментарності та несумірності відомчих даних, забезпечуючи однозначність інтерпретації станів на всіх рівнях управлінської вертикалі – від регіонального до загальнодержавного.

3. Проактивність: інтеграція ризик-орієнтованого підходу на основі моделі CIRAM 2.1 дозволяє трансформувати моніторинг із процесу ретроспективної фіксації подій у дієвий інструмент прогнозування та випереджального управління.

Упровадження розробленої системи дозволить не лише автоматизувати процеси збору даних та мінімізувати ризики, а й створити об’єктивне аналітичне підґрунтя для прийняття стратегічних рішень щодо повоєнного відновлення та зміцнення національної стійкості. Це перетворить стратегічний моніторинг із допоміжної функції на інтелектуальне ядро системи державного управління.

Крім того, практичне значення запропонованої архітектури мережі ситуаційних центрів полягає у забезпеченні повної внутрішньодержавної та зовнішньої (із ситуаційними центрами НАТО та ЄС) технічної та семантичної

інтероперабельності, що є необхідною умовою для подальшої інтеграції України в євроатлантичний безпековий простір.

Література:

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19 (дата звернення: 25.01.2026).

2. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості» : Указ Президента України № 479/2021 від 27.09.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021 (дата звернення: 25.01.2026).

3. Концепція забезпечення національної системи стійкості : затверджена Указом Президента України від 27.09.2021 № 479/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021 (дата звернення: 25.01.2026).

4. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 червня 2021 року «Щодо удосконалення мережі ситуаційних центрів та цифрової трансформації сфери національної безпеки і оборони» : Указ Президента України від 18.06.2021 № 260/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/260/2021 (дата звернення: 25.01.2026).

5. Common Integrated Risk Analysis Model version 2.1. FRONTEX, Warsaw, Poland, 2021. 43 p. URL: https://prd.frontex.europa.eu/document/common-integrated-risk-analysis-model-2-1/

6. Situation Centre (SITCEN). URL: https://www.nato.int/en/about-us/organization/nato-structure/situation-centre-sitcen (дата звернення: 25.01.2026).

7. Buzan B., Wæver O., de Wilde J. Security: A New Framework for Analysis. London : Lynne Rienner Publishers, 1998. 247 p. ISBN 1-55587-603. URL: https://surl.li/hrduir (дата звернення: 25.01.2026).

8. Sarjito A. Enhancing National Security: Strategic Policy Development in Defense Management. Jurnal Pelita Nusantara: Kajian Ilmu Sosial Multidisiplin. 2024. Vol. 2, № 1. P. 56–68. DOI: https://doi.org/10.59996/jurnalpelitanusantara.v2i1.524 (дата звернення: 25.01.2026).

9. Ковальчук О. Я. Математичне моделювання та прогнозування в міжнародних відносинах. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 412 с. URL: https://surl.lu/eixevz (дата звернення: 25.01.2026).

10. Саганюк Ф. В., Фролов В. С., Павленко В. І. та ін. Сектор безпеки і оборони України: стратегічне керівництво та військове управління : монографія / за ред. І. С. Руснака. Київ : ЦЗ МО та ГШ ЗС України, 2018. 230 с.

11. Богданович В. Ю., Муженко В. М., Цибізов А. Л. та ін. Методологія деескалації загроз і зниження впливу негативних тенденцій геополітичної та воєнно-політичної обстановки на забезпечення воєнної безпеки України : монографія. Львів : НАСВ, 2024. 281 с.

12. Богданович В. Ю., Свида І. Ю., Скулиш Є. Д. Теоретико-методологічні основи забезпечення національної безпеки України : монографія : у 7 т. Т. 4 : Воєнна безпека держави і шляхи її забезпечення / за заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. 464 с.

13. Borovyk O., Kupriienko D., Bratko A. et al. Methodology for developing a security environment. Journal of Liberty and International Affairs. 2023. Vol. 9, №. 3. P. 53–73. DOI: https://doi.org/10.47305/JLIA2393041b (дата звернення: 25.01.2026).

14. Ткачук Н. Стратегічне планування та стратегічний аналіз у сфері забезпечення національної безпеки. Юридичний вісник. 2021. № 4. С. 80–86. DOI: https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.2219 (дата звернення: 25.01.2026).

15. Saaty T. L., Vargas L. G. Models, Methods, Concepts & Applications of the Analytic Hierarchy Process. 2nd ed. USA : Springer, 2012. 345 p. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4614-3597-6 (дата звернення: 25.01.2026).

16. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 5.03.1998 № 183/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-вр (дата звернення: 25.01.2026).

17. Положення про Апарат Ради національної безпеки і оборони України : затв. Указом Президента України від 14.10.2005 № 1446/2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1446/2005 (дата звернення: 25.01.2026).

18. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.11.2023 № 1025-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1025-2023-р (дата звернення: 25.01.2026).

References:

1. Verkhovna Rada of Ukraine. (2018). *Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21 chervnia 2018 r. № 2469-VIII* [On National Security of Ukraine: Law of Ukraine of June 21, 2018 №. 2469-VIII]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19 (Accessed: 25 January 2026) (in Ukrainian).

2. President of Ukraine. (2021). *Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 20 serpnia 2021 r. "Pro zaprovadzhennia natsionalnoi systemy stiikosti": Ukaz Prezydenta Ukrainy № 479/2021 vid 27 veresnia 2021 r.* [On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of August 20, 2021 "On the Introduction of the National Resilience System": Decree of the President of Ukraine №. 479/2021 of September 27, 2021]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021 (Accessed: 25 January 2026) (in Ukrainian).

3. President of Ukraine. (2021). *Kontseptsiia zabezpechennia natsionalnoi systemy stiikosti: zatverdzhena Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 27 veresnia 2021 r. № 479/2021* [Concept for Ensuring the National Resilience System: approved by the Decree of the President of Ukraine of September 27, 2021 №. 479/2021]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479/2021 (Accessed: 25 January 2026) (in Ukrainian).

4. President of Ukraine. (2021). *Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 4 chervnia 2021 r. "Shchodo udoskonalennia merezhi sytuatsiinykh tsentriv ta tsyfrovoi transformatsii sfery natsionalnoi bezpeky i oborony": Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 18 chervnia 2021 r. № 260/2021* [On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of June 4, 2021 "On Improving the Network of Situational Centers and Digital Transformation of the National Security and Defense Sector": Decree of the President of Ukraine of June 18, 2021 №. 260/2021]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/260/2021 (Accessed: 25 January 2026) (in Ukrainian).

5. FRONTEX. (2021). *Common Integrated Risk Analysis Model version 2.1*. Warsaw: European Border and Coast Guard Agency. Available at: https://prd.frontex.europa.eu/document/common-integrated-risk-analysis-model-2-1/ (Accessed: 25 January 2026).

6. NATO. (n.d.). *Situation Centre (SITCEN).* Available at: https://www.nato.int/en/about-us/organization/nato-structure/situation-centre-sitcen (Accessed: 25 January 2026).

7. Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers. Available at: https://surl.li/hrduir (Accessed: 25 January 2026).

8. Sarjito, A. (2024). Enhancing national security: Strategic policy development in defense management. *Jurnal Pelita Nusantara: Kajian Ilmu Sosial Multidisiplin*, 2(1), 56–68. https://doi.org/10.59996/jurnalpelitanusantara.v2i1.524

9. Kovalchuk, O. Ya. (2019). *Matematychne modeliuvannia ta prohnozuvannia v mizhnarodnykh vidnosynakh* [Mathematical modeling and forecasting in international relations]. Ternopil: TNEU. Available at: https://surl.lu/eixevz (Accessed: 25 January 2026) (in Ukrainian).

10. Sahaniuk, F. V., Frolov, V. S., Pavlenko, V. I., et al. (2018). *Sektor bezpeky i oborony Ukrainy: stratehichne kerivnytstvo ta viiskove upravlinnia* [Security and defence sector of Ukraine: strategic leadership and military management]. Kyiv: Tsentr zabezpechenia Ministerstva oborony ta Heneralnoho shtabu Zbroinykh Syl Ukrainy (in Ukrainian).

11. Bohdanovych, V. Yu., Muzhenko, V. M., Tsybizov, A. L., et al. (2024). *Metodolohiia deeskalatsii zahroz i znyzhennia vplyvu nehatyvnykh tendentsii heopolitychnoi ta voienno-politychnoi obstanovky na zabezpechennia voiennoi bezpeky Ukrainy* [Methodology of threat de-escalation and reducing the impact of negative geopolitical and military-political trends on ensuring Ukraine's military security]. Lviv: NASV (in Ukrainian).

12. Bohdanovych, V. Yu., Svyda, I. Yu., & Skulysh, Ye. D. (2012). *Teoretyko-metodolohichni osnovy zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy*. Vol. 4: *Voienna bezpeka derzhavy i shliakhy yii zabezpechennia* [Theoretical and methodological foundations of ensuring national security of Ukraine. Vol. 4: Military security of the state and ways of its provision]. Kyiv: Naukovo-vydavnychyi viddil Natsionalnoi akademii Sluzhby bezpeky Ukrainy (in Ukrainian).

13. Borovyk, O., Kupriienko, D., Bratko, A., et al. (2023). Methodology for developing a security environment. *Journal of Liberty and International Affairs*, 9(3), 53–73. https://doi.org /10.47305/JLIA2393041b

14. Tkachuk, N. (2021). *Stratehichne planuvannia ta stratehichnyi analiz u sferi zabezpechennia natsionalnoi bezpeky* [Strategic planning and strategic analysis in the field of national security]. *Yurydychnyi visnyk*, (4), 80–86. https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.2219 (in Ukrainian).

15. Saaty, T. L., & Vargas, L. G. (2012). *Models, Methods, Concepts & Applications of the Analytic Hierarchy Process* (2nd ed.). New York: Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-3597-6

16. Verkhovna Rada of Ukraine. (1998). *Pro Radu natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 5 bereznia 1998 r. № 183/98-VR* [On the National Security and Defense Council of Ukraine: Law of Ukraine of March 5, 1998 №. 183/98-VR]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-вр (Accessed: 25 January 2026) (in Ukrainian).

17. President of Ukraine. (2005). *Polozhennia pro Aparat Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy: zatverdzhene Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 14 zhovtnia 2005 r. № 1446/2005* [Regulation on the Staff of the National Security and Defense Council of Ukraine: approved by the Decree of the President of Ukraine of October 14, 2005 №. 1446/2005]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1446/2005 (Accessed: 25 January 2026) (in Ukrainian).

18. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023). *Pro zatverdzhennia planu zakhodiv z realizatsii Kontseptsii zabezpechennia natsionalnoi systemy stiikosti do 2025 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 lystopada 2023 r. № 1025-r* [On Approval of the Action Plan for the Implementation of the Concept of Ensuring the National Resilience System until 2025: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 10, 2023 № 1025-r]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1025-2023-р (Accessed: 25 January 2026) (in Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 351.85:005.8

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-109-120

Драченко Ярослав Петрович аспірант кафедри державного управління та адміністрування Комунального закладу вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти», https//orcid.org/0002-0004-9335-7753

МОДЕЛЮВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ГАЛУЗЗЮ КУЛЬТУРИ НА ЗАСАДАХ ПРОЄКТНОГО ПІДХОДУ

Анотація. У статті досліджено теоретичні та прикладні аспекти моделювання механізмів публічного управління галуззю культури на основі проєктного підходу. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю подолання концептуальної розмитості державної культурної політики та переходу до гнучких інструментів менеджменту в умовах децентралізації.

Мету статті автор вбачає в теоретичному обґрунтуванні та розробці концептуальної моделі механізмів публічного управління галуззю культури, що базується на проєктному підході як інструменті підвищення ефективності реалізації державної культурної політики.

Автор аналізує складність феномену культури як об’єкта управління, підкреслюючи, що сучасна державна стратегія має трансформуватися з «управління культурою» у «підтримку культури». У роботі детально розглянуто класичні моделі культурної політики, запропоновані М. Драгичевич-Шешич та А. Молем, що дозволило виявити вектори еволюції від ідеологічного контролю до соціодинамічного партнерства.

Особливу увагу приділено логіко-структурному моделюванню життєвого циклу культурного проєкту, що включає фази ініціації, планування, реалізації та пост-проєктного аналізу. Автором розроблено порівняльну таблицю традиційного та проєктного механізмів управління, де доведено переваги останнього в контексті вимірювання соціокультурного впливу. На прикладі діяльності Українського культурного фонду продемонстровано ефективність принципу «arm's length» та конкурсної моделі фінансування як інструментів мінімізації корупційних ризиків та стимулювання професійної якості в секторі. Доведено, що проєктний підхід дозволяє державі ефективно виконувати функцію інвестора соціокультурного розвитку. Запропонована модель публічного управління сприяє зміцненню національної ідентичності та інтеграції України у світовий культурний простір, забезпечуючи сталий розвиток громади навіть в умовах кризових трансформацій.

Ключові слова: публічне управління, галузь культури, проєктний підхід, культурна політика, моделювання, Український культурний фонд, соціокультурний проєкт, державна підтримка.

Drachenko Yaroslav Petrovych graduate student of the Department of Public Administration and Administration of the Communal Institution of Higher Education "Vinnytsia Academy of Continuing Education", https//orcid.org/0002-0004-9335-7753

MODELING OF PUBLIC ADMINISTRATION MECHANISMS IN THE CULTURAL SECTOR BASED ON A PROJECT-BASED APPROACH

Abstract. The article explores the theoretical and applied aspects of modeling public administration mechanisms in the cultural sector based on a project-based approach. The relevance of the study is driven by the need to overcome the conceptual ambiguity of state cultural policy and the transition to flexible management tools in the context of decentralization.

The author defines the purpose of the article as the theoretical substantiation and development of a conceptual model of public administration mechanisms in the cultural sector, based on the project approach as a tool for increasing the efficiency of state cultural policy implementation.

The author analyzes the complexity of the cultural phenomenon as an object of management, emphasizing that modern state strategy should transform from «managing culture» to «supporting culture». The work examines in detail the classic models of cultural policy proposed by M. Dragićević-Šešić and A. Moles, which allowed identifying the vectors of evolution from ideological control to sociodynamic partnership.

Special attention is paid to the logical-structural modeling of the cultural project life cycle, including the phases of initiation, planning, implementation, and post-project analysis. The author developed a comparative table of traditional and project-based management mechanisms, proving the advantages of the latter in the context of measuring social impact. Through the example of the Ukrainian Cultural Foundation's activities, the effectiveness of the «arm's length» principle and the competitive funding model as tools for minimizing corruption risks and stimulating professional quality in the sector is demonstrated. It is proven that the project-based approach allows the state to effectively perform the function of an investor in socio-cultural development. The proposed model of public administration contributes to the strengthening of national identity and Ukraine's integration into the global cultural space, ensuring sustainable community development even amidst crisis transformations.

Keywords: public administration, cultural sector, project-based approach, cultural policy, modeling, Ukrainian Cultural Foundation, socio-cultural project, state support.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розбудови української державності та трансформації національного культурного простору, критичного значення набуває переосмислення теоретико-методологічних підходів до

формування державної політики в галузі культури. Оскільки культурна сфера за своєю природою є багатогранним та динамічним явищем, її вивчення як об'єкта публічного управління потребує відмови від вузькогалузевих методів на користь комплексного, інтердисциплінарного наукового інструментарію, адаптованого до викликів глобалізації та цифровізації.

Специфіка аналізу державних механізмів у культурному секторі полягає в тому, що ця система перебуває у стані безперервної еволюції. Вона не є статичною константою, а гнучко реагує на соціально-політичні та часові трансформації, що відображає плинну природу самої культури. Відтак, виникає необхідність зосередити увагу на дослідженні сутнісних характеристик, концептуальних моделей та ключових етапів розробки й впровадження державної політики, що дозволить вибудувати ефективну архітектуру управління галуззю на засадах проєктного підходу.

Разом із тим варто пам'ятати, що попри динамічність системи, сучасна практика публічного управління стикається з кризою лінійно-функціональних моделей, які не здатні адекватно реагувати на децентралізацію та обмеженість ресурсів. Виникає гостра суперечність між потребою у гнучкому розвитку культурного середовища та консервативними механізмами державного адміністрування. У цьому контексті моделювання механізмів управління на засадах проєктного підходу стає не просто допоміжним інструментом, а стратегічною необхідністю, що дозволяє трансформувати державну політику з процесу «утримання мережі закладів» у процес «генерації соціокультурних цінностей».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання формування та реалізації державної політики у сфері культури, а також упровадження інноваційних моделей управління перебувають у центрі уваги багатьох вітчизняних та зарубіжних науковців.

Зокрема, теоретичний фундамент менеджменту соціокультурної сфери закладено у працях І. Д. Безгіна та Л. О. Бакаєва, які дослідили специфіку галузі як особливого об'єкта управління [1, с. 65]. Проблеми трансформації культурної політики в умовах глобалізації та національної самоідентифікації ґрунтовно проаналізовані О. А. Гриценком, який акцентує увагу на зміні ролі держави від «ідеолога» до «модератора» [3, с. 21].

Особливого значення для нашого дослідження набувають праці О. Р. Копієвської, де розглядаються трансформаційні процеси в культурній сфері та висвітлюється необхідність оновлення управлінського інструментарію [5, с. 42]. Питання проєктного менеджменту як складової публічного управління досліджували такі вчені, як О. В. Березова (в аспекті впровадження проєктів у державний сектор) [2, с. 45] та О. В. Драч (щодо інноваційного розвитку соціокультурних систем).

У контексті світового досвіду та моделювання взаємодії суб'єктів управління вагомий внесок належить сербській дослідниці Мілені Драгічевич-

Шешич (Milena Dragićević Šešić), чиї концепції управління культурними проєктами в умовах турбулентності є базовими для адаптації проєктного підходу в країнах із перехідною економікою [4, с. 49].

Попри значну кількість напрацювань, питання побудови цілісної моделі механізмів публічного управління, яка б інтегрувала проєктний підхід у вертикаль «держава–громада–сектор культури», залишається недостатньо розкритим, що й обумовлює актуальність цієї статті.

Мета статті – теоретичне обґрунтування та розробка концептуальної моделі механізмів публічного управління галуззю культури, що базується на проєктному підході як інструменті підвищення ефективності реалізації державної культурної політики.

Основний виклад матеріалу. Трансформація механізмів публічного управління галуззю культури в Україні має під собою чітке нормативно-правове підґрунтя, яке, хоч і потребує подальшого вдосконалення, вже закладає фундамент для переходу до проектної парадигми. Базовим документом у цій сфері є Закон України «Про культуру», який визначає правові засади діяльності у сфері культури та регулює суспільні відносини, пов’язані зі створенням, розповсюдженням та збереженням культурних цінностей. Важливо підкреслити, що останні зміни до законодавства поступово впроваджують термінологію, притаманну проектному менеджменту. Зокрема, йдеться про визначення «культурно-мистецького проекту» як цілісної діяльності, спрямованої на створення конкретного результату у визначені терміни [7].

Окрім базового закону, особливе значення має Стратегія розвитку читання, Стратегія розвитку кіно та інші галузеві документи, а також загальнодержавні стратегії децентралізації. Останні кардинально змінили логіку управління, перенісши акцент на рівень територіальних громад. У межах децентралізації проектний підхід став інструментом виживання для регіональних закладів культури: замість пасивного очікування бюджетних субвенцій, громади змушені опановувати методику розробки проектних заявок для отримання фінансування з Державного фонду регіонального розвитку або міжнародних донорських організацій. Таким чином, законодавче закріплення конкурсних засад розподілу коштів де-факто легітимізувало проектну модель як основну форму взаємодії держави з митцями та культурними інституціями [8].

Глибоке осмислення сутності державної політики у сфері культури є фундаментом для побудови будь-якої дієвої управлінської моделі. Складність та багатогранність самого феномену «культура» неминуче проєктується на розуміння державної політики у цій царині, роблячи її предметом гострих наукових дискусій. З точки зору представників соціально-гуманітарного профілю, така політика постає не просто як сукупність управлінських рішень, а як складний об’єкт теоретичних досліджень. Першочерговою метою цих розвідок є не лише інтерпретація базових дефініцій, а й глибока типологізація існуючих моделей, виявлення прихованих структурно-функціональних

взаємозв'язків та аналіз ієрархічних залежностей у загальній системі публічного управління. Ця науково-дослідна лінія спрямована на формування цілісної теорії державної культурної політики, що можливо лише за умови проведення фундаментальних розробок у сфері соціокультурної динаміки.

Варто визнати, що у вітчизняному науковому просторі відчувається певний дефіцит таких ґрунтовних праць. Це зумовлено тим, що проблематика державного регулювання культури була актуалізована лише у другій половині XX століття, хоча саме явище культурної політики має глибоке коріння, що сягає часів Стародавнього світу. Історія свідчить, що різні форми цілеспрямованого впливу на організацію культурного буття були притаманні всім етапам розвитку цивілізації. Ми можемо чітко простежити стратегії підтримки конкретних видів мистецтва чи художньої творчості у діяльності світської влади, церковних інституцій, меценатів та видатних інтелектуалів минулого. Ретроспективний аналіз вітчизняної культури відкриває унікальні механізми регулювання соціокультурних трансформацій, дозволяючи осягнути логіку державних рішень, які історично визначали вектор інтеграції України у світовий культурний простір [3, с. 57].

Більшість сучасних дослідників схиляються до думки, що державна політика у сфері культури є формою свідомої діяльності держави, яка забезпечує соціокультурну стабільність суспільства в різні історичні періоди. Навряд чи в історії людства існувала держава, яка б у той чи інший спосіб не проводила певну лінію впливу на культурне середовище. Разом із тим, існує альтернативна наукова позиція, згідно з якою культурна політика як окреме складне явище сформувалася в Європі лише наприкінці XVIII століття, включивши в себе питання національних пріоритетів, мовну стратегію та концептуальне забезпечення мережі культурно-освітніх установ. Саме в цей період розпочалося утвердження наукового підходу до вивчення суб'єктів цієї політики та принципів їхньої взаємодії.

Проте шлях України до сучасної моделі управління був затьмарений кризовими явищами періоду становлення незалежності. Соціально-економічні трансформації 90-х років XX століття змістили акцент на питання виживання, відсунувши духовний розвиток та культурне життя на периферію державних інтересів. Це призвело до деформації правової бази, де специфіка культурної сфери часто ігнорувалася, а сама культура перестала розглядатися як самостійна сфера людської діяльності, що перетворює світ. На жаль, відлуння такого ставлення спостерігається і в наш час.

Сучасний дискурс часто перенасичений поняттями «культурна послуга», «креативний продукт» чи «базовий набір послуг», що поступово витісняють такі фундаментальні категорії, як «культурне благо», «духовний інтерес» чи «потреби особистості». Це свідчить про певну концептуальну розмитість підстав державної політики, де культура знову розглядається як вторинний додаток до соціальної сфери [9, с. 107].

Для подолання цих протиріч важливо змінити саму філософію управління: від командного «керівництва культурою» перейти до стратегії «підтримки культури». Це передбачає визнання того, що держава не є єдиним гравцем на цьому полі. У новому соціокультурному ландшафті рівноправними суб'єктами мають стати комерційний сектор та інститути громадянського суспільства. Аналізуючи світовий досвід, ми бачимо широкий спектр моделей – від ліберальних, де держава тримає нейтралітет, до бюрократичних, де панує жорсткий контроль. Проте для сучасної України найбільш адекватною є модель відкритого доступу та партнерської взаємодії.

Саме в цьому контексті проєктний підхід виступає як найбільш ефективний механізм моделювання. Проєктний підхід дозволяє перетворити статичну ієрархію на динамічну систему. Моделювання механізмів управління на цих засадах передбачає перехід від фінансування установ до фінансування конкретних ініціатив, що мають чітко визначену мету, часові межі та очікуваний соціальний ефект. Проєктна модель дозволяє інтегрувати державні ресурси з енергією приватних ініціатив, створюючи синергію, де держава виступає не цензором, а фасилітатором (посередником).

Упровадження проєктного підходу в публічне управління галуззю вимагає створення специфічної інфраструктури – так званих проєктних офісів, розробки прозорих критеріїв оцінки проєктів та впровадження моніторингу їхньої соціокультурної ефективності. Така модель дозволяє кожній громаді самостійно визначати свої культурні пріоритети, залучаючи під них як бюджетні кошти, так і інвестиції чи гранти. Моделювання на засадах проєктного підходу стає містком, що з'єднує багатовікові культурні традиції України з вимогами сучасного глобалізованого світу, забезпечуючи реалізацію культурних прав кожного громадянина.

Аналіз світового досвіду та наукових напрацювань дозволяє стверджувати, що формування механізмів управління культурою ніколи не було уніфікованим процесом. Важливим етапом у дослідженні цієї проблематики є класифікація, запропонована сербською дослідницею Міленою Драгичевич-Шешич, яка виокремлює кілька типів державних стратегій, що базуються на різному розумінні ролі влади та свободи творчості [4, с. 68].

Зокрема, ліберальна модель державної політики базується на принципах ринкової економіки, де держава свідомо мінімізує свій вплив на культурні процеси, зберігаючи позицію своєрідного нейтралітету. У такій системі пріоритет надається ринку культурних цінностей, де за умов вільної конкуренції формується продукт, орієнтований на різні верстви населення: від елітарного мистецтва для вузького кола до масової індустрії розваг. Противагою їй виступає державна бюрократично-просвітницька модель, що характеризується моно-польним контролем з боку владних структур. Тут культура розглядається як інструмент ідеології, а управління здійснюється через жорстке централізоване планування та контроль за змістом творчої діяльності.

Окремої уваги заслуговує державна престижно-просвітницька модель, у межах якої культура трактується як ключовий чинник формування національної ідентичності та міжнародного авторитету країни. Хоча держава в цій моделі не несе прямої відповідальності за весь культурний доробок, вона активно підтримує ті напрями, що працюють на зовнішній престиж. Натомість національно-емансипаторська модель фокусується на збереженні самобутніх традицій, що подекуди може призводити до певної самоізоляції та ігнорування експериментальних форм мистецтва заради підтримки базових культурних канонів. Оптимальною ж у цьому контексті часто виступає частково державна модель, яка передбачає делегування повноважень спеціальним незалежним органам, на кшталт рад з питань мистецтв, що забезпечує автономію прийняття рішень та наближення високих художніх стандартів до широких мас через механізми децентралізації.

Паралельно з цим, французький вчений Абраам Моль пропонує свій підхід до типологізації, виходячи з мети соціокультурного впливу. Його популістична модель спрямована на максимальне охоплення аудиторії та задоволення запитів якомога більшої кількості громадян, що часто корелює з принципами демократизації культури. На противагу їй, патерналістична модель відображає прагнення держави або певної політичної сили трансформувати суспільство згідно з обраною ідеологічною шкалою цінностей, де культура виступає провідником цих змін [6, с. 45].

Більш філософською є культуралістична модель за А. Молем, де стверджується самоцінність культури як такої; тут людина вбачається передусім як учасник колективного поступу людства, а культура не потребує додаткових виправдань своєї значущості. Нарешті, соціодинамічна модель базується на розумінні культури як змінного, плинного процесу, що підпорядковується певним циклам. Завдання суб’єкта управління в цій моделі полягає у вмінні відчути ці цикли та або пришвидшити прогресивні зміни, або, навпаки, уповільнити небажані тенденції, демонструючи консервативну установку [6, с. 51].

Сучасна українська модель перебуває у стані складної трансформації, намагаючись поєднати залишки командно-адміністративної системи з демократичними засадами. Аналіз вищезазначених підходів доводить, що жодна модель не реалізується в чистому вигляді, проте вибір стратегічного вектору завжди залежить від розуміння сутності культури на конкретному етапі розвитку. Для України це означає перехід до моделі відкритого доступу, де механізми взаємодії між державою, бізнесом та громадянським суспільством стають основою для прийняття спільних рішень. Саме в цій точці теоретичні моделі класиків перетинаються з необхідністю впровадження проектного підходу: він дозволяє структурувати складні соціодинамічні процеси, про які писав А. Моль, та забезпечити ту автономію і прозорість, яку передбачає частково державна модель М. Драгичевич-Шешич.

Розглянемо для прикладу «Життєвий цикл культурного проєкту» не просто як часову послідовність дій, а як складну логічну конструкцію, що дозволяє радикально оптимізувати управлінські зусилля на всіх рівнях публічної влади. На відміну від традиційного процесного управління, яке домінувало в радянській та ранній пострадянській моделях і де діяльність закладу культури розглядалася як безперервна, часто рутинна і малоефективна експлуатація ресурсів, проєктне моделювання пропонує дискретний підхід. Воно розбиває соціокультурну діяльність на чіткі, вимірювані фази, кожна з яких має свої специфічні інструменти державного контролю та підтримки.

Перша фаза – ініціація та концептуалізація. Цей етап є критичним, оскільки він передбачає глибоку ідентифікацію соціокультурної проблеми або дефіциту, що існує в конкретній громаді чи суспільстві в цілому. На цій стадії проєктна модель публічного управління має забезпечити прозорий механізм відбору найактуальніших ініціатив. Моделювання на етапі ініціації включає проведення SWOT-аналізу ідеї, оцінку її відповідності стратегічним цілям державної культурної політики та визначення потенційної цільової аудиторії. Тут державний орган управління виступає не просто як цензор, а як аналітик, що валідує актуальність проєкту для суспільного блага.

Друга фаза – стратегічне планування та комплексне ресурсне забезпечення. Вона виходить за межі простого складання кошторису. У проєктній моделі цей етап включає детальну декомпозицію завдань, що дозволяє чітко розподілити відповідальність. Особливе місце посідає розробка системи ключових показників ефективності. В управлінні культурою ці показники мають бути дворівневими: кількісними (охоплення аудиторії, обсяг залучених позабюджетних коштів) та якісними (рівень задоволеності культурним продуктом, інклюзивність, інноваційність форми). Формування бюджету на цій стадії моделюється як багатокритеріальний процес, де поєднуються прямі державні інвестиції, спонсорські внески та власний ресурс виконавця, що стимулює фінансову сталість сектору.

Третя фаза – реалізація та адаптивний моніторинг. Цей етап потребує від суб’єктів публічного управління принципово нової якості – гнучкості. Культурні проєкти характеризуються високим рівнем невизначеності: глядацька активність, медійна підтримка чи навіть політичний контекст можуть змінюватися миттєво. Відтак, модель управління має передбачати механізми оперативного коригування проєктних планів без надмірної бюрократизації. Моніторинг тут перетворюється з карального інструменту на консультативний: орган управління допомагає виконавцю нівелювати ризики, забезпечуючи супровід проєкту на кожному етапі його впровадження.

Завершальна фаза – інтегральна оцінка результатів та пост-проєктний аналіз. У контексті публічного управління ця стадія є визначальною для майбутнього фінансування. Вона дозволяє виміряти не лише суху фінансову звітність, а й реальний соціокультурний вплив. Моделювання висновків дозволяє

зрозуміти: чи призвів проєкт до зміни соціальної поведінки, чи сприяв він зміцненню національної ідентичності, чи став він поштовхом для розвитку креативних індустрій у регіоні. Пост-проєктний аналіз формує базу «кращих практик», яка стає основою для наступних циклів державного проєктування.

Паралельно з життєвим циклом, архітектура моделі базується на новій схемі взаємодії суб'єктів, що будується на засадах рівноправного партнерства, а не ієрархічного підпорядкування:

– центральні органи виконавчої влади (Міністерство культури та стратегічних комунікацій) у цій моделі трансформуються у стейкхолдерів-регуляторів. Їхнє завдання – не керувати кожним театром чи бібліотекою, а задавати загальні «правила гри», формувати пріоритетні напрями грантової підтримки та забезпечувати нормативне поле, у якому проєктний підхід може функціонувати безперешкодно;

– органи місцевого самоврядування (ОМС) займають нішу замовників та фасилітаторів. Вони найкраще знають запит місцевої громади, тому виступають сполучною ланкою між державним ресурсом та кінцевим споживачем. Модель передбачає, що ОМС забезпечують необхідну інфраструктуру (майданчики, комунікації) та здійснюють локальну підтримку ініціатив;

– безпосередні виконавці (державні та комунальні заклади, громадські організації, приватні творчі об'єднання) у даній моделі набувають статусу менеджерів проєктів. Це вимагає від них принципово нових компетенцій: від здатності до фандрейзингу до вміння працювати з проєктною документацією та звітуватися за результатами KPI.

Для наочності трансформації механізмів управління систематизуємо відмінності між традиційним (процесним) та інноваційним (проєктним) підходами у межах розробленої моделі у вигляді таблиці.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз традиційного та проєктного механізмів публічного управління в культурі

Параметри порівняння	Традиційна модель (процесна)	Проєктна модель (інноваційна)
Об'єкт управління	Мережа бюджетних установ (стіни, штати)	Конкретна соціокультурна ініціатива (продукт, подія)
Філософія фінансування	Кошторисне утримання за принципом «від досягнутого»	Конкурсне інвестування в очікуваний результат (KPI)
Роль держави	Директивне керівництво та жорсткий контроль процесу	Стратегічне модераторство та партнерська підтримка
Суб'єкт-об'єктні відносини	Вертикальна ієрархія (підпорядкування)	Горизонтальна взаємодія (партнерство стейкхолдерів)
Горизонт планування	Календарний рік (бюджетний цикл)	Тривалість життєвого циклу проекту (від ініціації до ефекту)
Критерії ефективності	Кількість проведених заходів та освоєння коштів	Соціокультурний вплив (Social Impact) та якість продукту

Параметри порівняння	Традиційна модель (процесна)	Проєктна модель (інноваційна)
Ризик-менеджмент	Практично відсутній, інертність системи	Висока адаптивність, гнучке реагування на виклики

Як бачимо, впровадження проєктного підходу докорінно змінює архітектуру публічного управління галуззю культури. На відміну від традиційної моделі, де основна увага зосереджена на збереженні існуючої інфраструктури, проєктне моделювання орієнтоване на динамічний розвиток та створення нових сенсів. Це дозволяє подолати ту вторинність культури щодо соціальної політики, про яку йшлося у вступній частині дослідження.

Запропонована модель (табл. 1) демонструє, що проєктний підхід є інструментом децентралізації не лише фінансів, а й відповідальності. Кожен проєкт стає мікромоделлю реалізації державної стратегії на локальному рівні, де ефективність вимірюється конкретним позитивним впливом на громаду.

Така концептуальна рамка створює необхідні передумови для функціонування сучасних інституцій підтримки культури, найбільш потужною з яких в Україні став Український культурний фонд (УКФ). Створення цієї інституції у 2017 році стало тектонічним зсувом у державній політиці, ознаменувавши перехід від застарілої моделі «бюджетного утримання» мережі закладів до прогресивної парадигми «проєктного інвестування» у творчий капітал. В основі моделі УКФ закладено європейський принцип «arm's length» (на відстані витягнутої руки). Суть цього механізму полягає у стратегічному дистанціюванні політичної влади від процесу розподілу ресурсів: держава визначає стратегічні пріоритети та обсяги фінансування, проте безпосередній вибір проєктів здійснюється незалежною експертною спільнотою. Це забезпечує резистентність культурної сфери до політичної кон'юнктури та гарантує інтелектуальну свободу митців.

Особлива цінність досвіду УКФ для моделювання публічного управління полягає в його масштабованості. Фонд довів, що проектний підхід дозволяє державі ефективно виконувати функцію інвестора соціокультурного розвитку, підтримуючи як масштабні національні форуми та кінопродукцію, так і мікроініціативи в децентралізованих громадах, які раніше були відрізані від державних ресурсів. Це жива, динамічна модель, яка підтверджує: публічне управління галуззю культури на засадах проектного підходу є не лише теоретично обґрунтованою концепцією, а й найбільш життєздатним інструментом модернізації країни в умовах обмежених ресурсів та глобальних викликів. Більше того, саме така модель дозволяє зберегти культурну ідентичність в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення, де гнучкість проектних рішень переважає над інертністю традиційних бюрократичних структур.

Висновки. Таким чином, упровадження проєктного підходу є стратегічним інструментом модернізації публічного управління галуззю культури, який дозволяє перейти від інертного бюджетного утримання установ до

динамічного інвестування в соціокультурні результати. Розроблена модель, що базується на партнерській взаємодії держави, громад та креативного сектору, забезпечує високу адаптивність управлінських рішень до сучасних викликів. Завдяки чіткому структуруванню життєвого циклу проєкту та впровадженню вимірюваних показників ефективності, такий механізм мінімізує корупційні ризики та сприяє раціональному використанню публічних ресурсів.

Практична реалізація запропонованої моделі, наочно продемонстрована на прикладі діяльності Українського культурного фонду, підтверджує життєздатність принципу «arm's length» та конкурсної системи фінансування. Проєктне моделювання не лише підвищує професійний рівень культурного менеджменту, а й стає дієвим важелем зміцнення національної ідентичності та інтеграції України у глобальний культурний простір. Перехід до проєктної парадигми в публічному управлінні є необхідною умовою формування спроможного та інноваційного культурного середовища в умовах системних трансформацій.

Література:

1. Безгін І. Д. Мистецтво і ринок: Нариси. Київ: Діалог, 2005. 432 с.
2. Березова О. В. Проектний менеджмент у державному управлінні: теоретичний аспект. *Наукові розвідки з державного управління*. 2018. Вип. 2. С. 45–56.
3. Гриценко О. А. Культурна політика в Україні: концепції та досвід. Київ: Інститут культурної політики, 2007. 160 с.
4. Драгичевич-Шешич М., Стойкович Б. Культура: менеджмент, анімація, маркетинг / пер. з серб. С. Марков. Київ: К.І.С., 2002. 210 с.
5. Копієвська О. Р. Трансформаційні процеси в культурній сфері України: управлінський аспект. Київ: НАКККіМ, 2014. 320 с.
6. Моль А. Соціодинаміка культури / пер. з франц. Київ: Дух і літера, 2008. 400 с.
7. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17
8. Про Український культурний фонд: Закон України від 23.03.2017 № 1976-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1976-19
9. Сергієнко Л.В., Новосьолов І.В. Напрями трансформації системи публічного управління в умовах урбанізаційних змін. *Економіка, управління та адміністрування*. № 2 (92). 2020. С. 107–113.

References:

1. Bezghin, I. D. (2005). Mystetstvo i rynok: Narysy [Art and the Market: Essays]. Kyiv: Dialoh. [in Ukrainian].
2. Berezova, O. V. (2018). Proektnyi menedzhment u derzhavnomu upravlinni: teoretychnyi aspekt [Project management in public administration: a theoretical aspect]. *Naukovi rozvidky z derzhavnoho upravlinnia – Scientific explorations in public administration*, (2), 45–56. [in Ukrainian].
3. Hrytsenko, O. A. (2007). Kulturna polityka v Ukraini: kontseptsii ta dosvid [Cultural policy in Ukraine: concepts and experience]. Kyiv: Instytut kulturnoi polityky. [in Ukrainian].
4. Dragićević-Šešić, M., & Stojković, B. (2002). Kultura: menedzhment, animatsiia, marketynh [Culture: management, animation, marketing]. (S. Markov, Trans.). Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

5. Kopiievska, O. R. (2014). Transformatsiini protsesy v kulturnii sferi Ukrainy: upravlinskyi aspekt [Transformational processes in the cultural sphere of Ukraine: management aspect]. Kyiv: NAKKKiM. [in Ukrainian].

6. Moles, A. (2008). Sotsiodynamika kultury [Sociodynamics of culture]. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

7. Verkhovna Rada of Ukraine (2010). Pro kulturu: Zakon Ukrainy [On Culture: Law of Ukraine]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17 [in Ukrainian].

8. Verkhovna Rada of Ukraine (2017). Pro Ukrainskyi kulturnyi fond: Zakon Ukrainy [On the Ukrainian Cultural Foundation: Law of Ukraine]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1976-19 [in Ukrainian].

9. Serhiienko, L. V., & Novosolov, I. V. (2020). Napriamy transformatsii systemy publichnoho upravlinnia в umovakh urbanizatsiinykh zmin [Directions of transformation of the public administration system in the context of urbanization changes]. *Ekonomika, upravlinnia ta administruvannia – Economy, Management and Administration*, 2(92), 107–113. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 351.824.11

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-121-134

Єременко Владислав Вікторович кандидат економічних наук, генеральний директор ТОВ «Вітропарки України», https://orcid.org/0009-0007-7918-3709

ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ВІДНОВЛЮВАЛЬНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ МЕХАНІЗМУ ПРИКОРДОННОГО ВУГЛЕЦЕВОГО КОРИГУВАННЯ

Анотація. У статті обґрунтовано вплив механізму прикордонного вуглецевого коригування (CBAM) на трансформацію системи публічного управління розвитком відновлювальної енергетики України в умовах євроінтеграції. Доведено, що запровадження CBAM формує нову регуляторну рамку функціонування енергетичного сектору, в межах якої розвиток відновлюваних джерел енергії набуває не лише екологічного, а й економічного та безпекового значення. Проаналізовано нормативно-правові передумови адаптації України до європейської моделі вуглецевого регулювання, зокрема розвиток системи моніторингу, звітності та верифікації викидів, формування правових основ державної кліматичної політики та впровадження національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів.

Визначено інституційні зміни, пов’язані з посиленням міжвідомчої координації кліматичної, енергетичної та торговельної політики, а також необхідністю створення національної реєстраційної інфраструктури обліку вуглецевих одиниць. Розкрито фінансово-економічні аспекти трансформації, що полягають у переході від моделі фіксованих «зелених» тарифів до конкурентних аукціонів, механізму ринкової премії (FiP), розвитку «зелених» облігацій, ESG-орієнтованого кредитування та державно-приватного партнерства.

Додатково акцентовано на значенні інформаційно-просвітницької складової державної політики як інструменту підвищення готовності суб’єктів ринку до функціонування в умовах вуглецевих обмежень.

Обґрунтовано, що у стратегічному вимірі імплементація CBAM інтегрує відновлювальну енергетику до ширшої парадигми економічної та енергетичної безпеки, формуючи передумови для низьковуглецевої трансформації національної економіки.

Зроблено висновок, що CBAM виступає каталізатором модернізації публічного управління, забезпечуючи перехід до інтегрованої, нормативно узгодженої та інвестиційно орієнтованої моделі розвитку відновлювальної енергетики.

Ключові слова: механізм прикордонного вуглецевого коригування (CBAM); відновлювальна енергетика; публічне управління; декарбонізація; система торгівлі викидами; кліматична політика; євроінтеграція; низьковуглецевий розвиток; «зелені» аукціони; ESG-фінансування.

Yeremenko Vladyslav PhD in Economics, Chief Executive Officer of LLC «Wind Parks of Ukraine», https://orcid.org/0009-0007-7918-3709

TRANSFORMATION OF THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM FOR THE DEVELOPMENT OF RENEWABLE ENERGY IN UKRAINE UNDER THE INFLUENCE OF THE CARBON BORDER ADJUSTMENT MECHANISM

Abstract. The article substantiates the impact of the Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) on the transformation of the public administration system for the development of renewable energy in Ukraine in the context of European integration. It is proved that the implementation of CBAM forms a new regulatory framework for the functioning of the energy sector, within which the development of renewable energy sources acquires not only environmental but also economic and security significance. The regulatory and legal prerequisites for Ukraine's adaptation to the European carbon regulation model are analyzed, including the development of a monitoring, reporting and verification (MRV) system, the formation of the legal foundations of state climate policy, and the introduction of a national emissions trading system for greenhouse gases. Institutional changes related to the strengthening of interagency coordination of climate, energy and trade policies, as well as the need to establish a national registration infrastructure for accounting carbon units, are identified. The financial and economic aspects of transformation are revealed, which consist in shifting from the fixed feed-in tariff model to competitive auctions, the feed-in premium (FiP) mechanism, the development of green bonds, ESG-oriented lending, and public-private partnership instruments. Additional emphasis is placed on the importance of the informational and educational component of state policy as a tool to increase market participants' readiness to operate under carbon constraints.

It is substantiated that, in the strategic dimension, the implementation of CBAM integrates renewable energy into the broader paradigm of economic and energy security, forming the prerequisites for the low-carbon transformation of the national economy. It is concluded that CBAM acts as a catalyst for the modernization of public administration, ensuring the transition to an integrated, normatively harmonized, and investment-oriented model for the development of renewable energy.

Keywords: Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM); renewable energy; public administration; decarbonization; emissions trading system; climate policy; European integration; low-carbon development; green auctions; ESG financing.

Постановка проблеми. Поглиблення євроінтеграційних процесів та запровадження механізму прикордонного вуглецевого коригування (CBAM) формують нові умови функціонування національної енергетики та зовнішньоекономічної діяльності України. Посилення вимог до вуглецевої інтенсивності продукції актуалізує необхідність прискореного розвитку відновлювальної енергетики як інструменту зниження викидів, підвищення конкурентоспроможності експорту та забезпечення енергетичної безпеки. Водночас існуюча система публічного управління розвитком відновлювальної енергетики потребує адаптації до нових регуляторних і фінансових механізмів, що зумовлює потребу в її комплексній трансформації з урахуванням вимог європейської кліматичної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика вуглецевого регулювання, функціонування CBAM, розвитку систем торгівлі викидами та фінансових інструментів декарбонізації активно досліджується у працях вітчизняних і зарубіжних науковців: О.Корват, Т Гудіма, В. Брич, Т. Королюк, Ю. Звєрєвич, С. Майстро, С. Москалюк, І. Сотник, Т. Курбатова, W. Chen, D. Trouwloon, J. Zhang, O. Thomas. Окремі аспекти розвитку відновлювальної енергетики в умовах євроінтеграції та кліматичних зобов'язань розглядаються в контексті енергетичної безпеки, зеленої трансформації та сталого фінансування. Водночас питання трансформації системи публічного управління розвитком відновлювальної енергетики під впливом CBAM залишаються недостатньо систематизованими та потребують комплексного наукового осмислення.

Мета статті. Метою статті є обґрунтування напрямів трансформації системи публічного управління розвитком відновлювальної енергетики України під впливом механізму прикордонного вуглецевого коригування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний етап розвитку кліматичної політики характеризується посиленням взаємозв'язку між екологічними зобов'язаннями держав та інструментами зовнішньоекономічного регулювання.

У цих умовах вуглецеві механізми набувають статусу не лише природоохоронних, а й стратегічних економічних інструментів. Починаючи з 2026 року, із переходом CBAM до повноцінної фінансової фази, українські експортери вуглецевоємної продукції будуть зобов'язані враховувати фактичну вартість викидів при постачанні товарів до ЄС, що посилює вимоги до декарбонізації виробництва та розвитку відновлювальної енергетики як інструменту зниження вуглецевої інтенсивності.

Запровадження Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM) стало новим етапом інституціоналізації кліматичної політики Європейського Союзу, спрямованим на запобігання «вуглецевому витоку» та вирівнювання конкурентних умов для виробників у межах ЄС і за його межами [1]. Для України як держави, що інтегрується до європейського економічного простору, імплементація вимог CBAM формує нову рамку функціонування енергетичного сектору, зумовлюючи

необхідність системної трансформації публічного управління розвитком альтернативної енергетики.

CBAM функціонує у взаємозв'язку з EU Emissions Trading System, що забезпечує внутрішнє ціноутворення на викиди парникових газів у межах ЄС [2]. У результаті імпортована продукція з високою вуглецевою інтенсивністю підлягає фінансовому коригуванню відповідно до європейської ціни на вуглець. Такий підхід трансформує зовнішньоекономічні умови для українських експортерів і створює потужний стимул для декарбонізації виробництва.

Стратегічний контекст цих процесів визначається довгостроковими кліматичними цілями Європейського Союзу, закріпленими у European Climate Law. Відповідно до нього, ЄС зобов'язався забезпечити скорочення чистих викидів щонайменше на 55 % до 2030 року порівняно з рівнем 1990 року та досягти кліматичної нейтральності до 2050 року (рис.1).

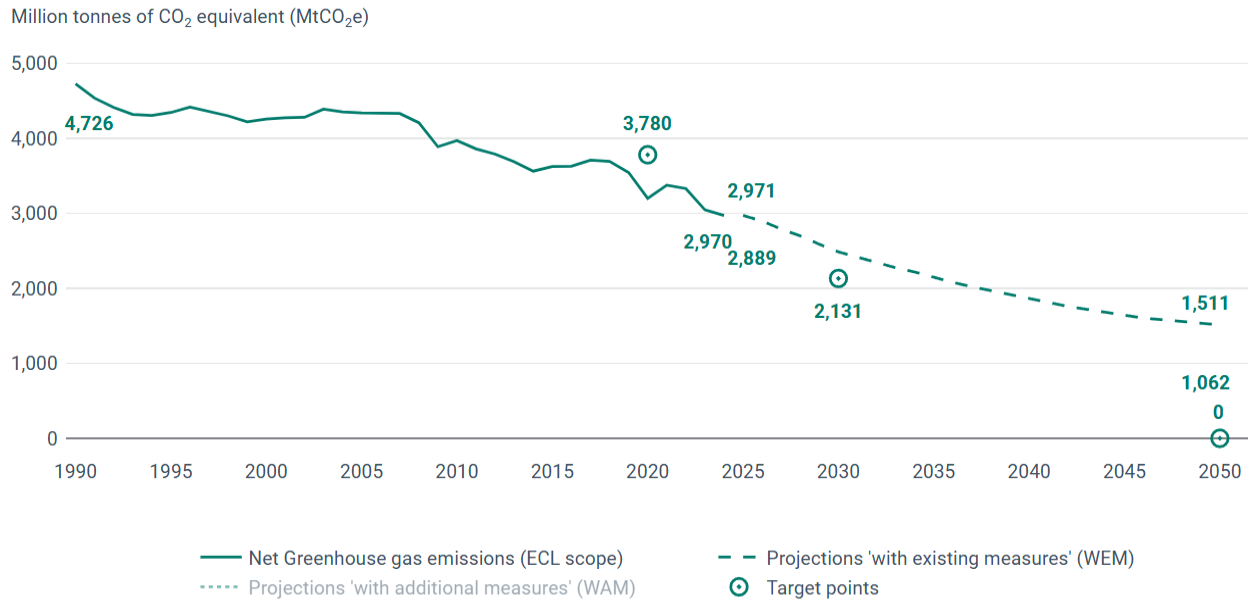

Рисунок 1. Прогрес у досягненні цілей у сфері клімату та енергетики на період до 2030 року в ЄС-27
Джерело: [3].

Імплементація Carbon Border Adjustment Mechanism виступає логічним продовженням цієї стратегії, оскільки забезпечує узгодження зовнішньо-торговельної політики з внутрішніми кліматичними зобов'язаннями ЄС. Для України це означає необхідність адаптації системи публічного управління розвитком альтернативної енергетики до європейської моделі низьковуглецевого переходу, орієнтованої на досягнення чітко визначених кількісних цілей.

У цих умовах відновлювальна енергетика перестає бути виключно елементом екологічної політики та набуває стратегічного значення як інструмент забезпечення економічної конкурентоспроможності. Розвиток сонячної,

вітрової, біоенергетики та водневої енергетики дозволяє знижувати вуглецеву інтенсивність продукції, мінімізувати фінансові ризики, пов'язані з CBAM, і водночас зміцнювати енергетичну безпеку держави.

Динаміку структурних змін у викидах парникових газів у розрізі підсекторів енергетики за 2005–2023 рр. відображено на рисунку 2. Представлені дані свідчать про довгострокову тенденцію до скорочення сукупного обсягу викидів CO_2-еквіваленту, що зумовлена як економічними коливаннями, так і поступовою трансформацією енергетичного балансу.

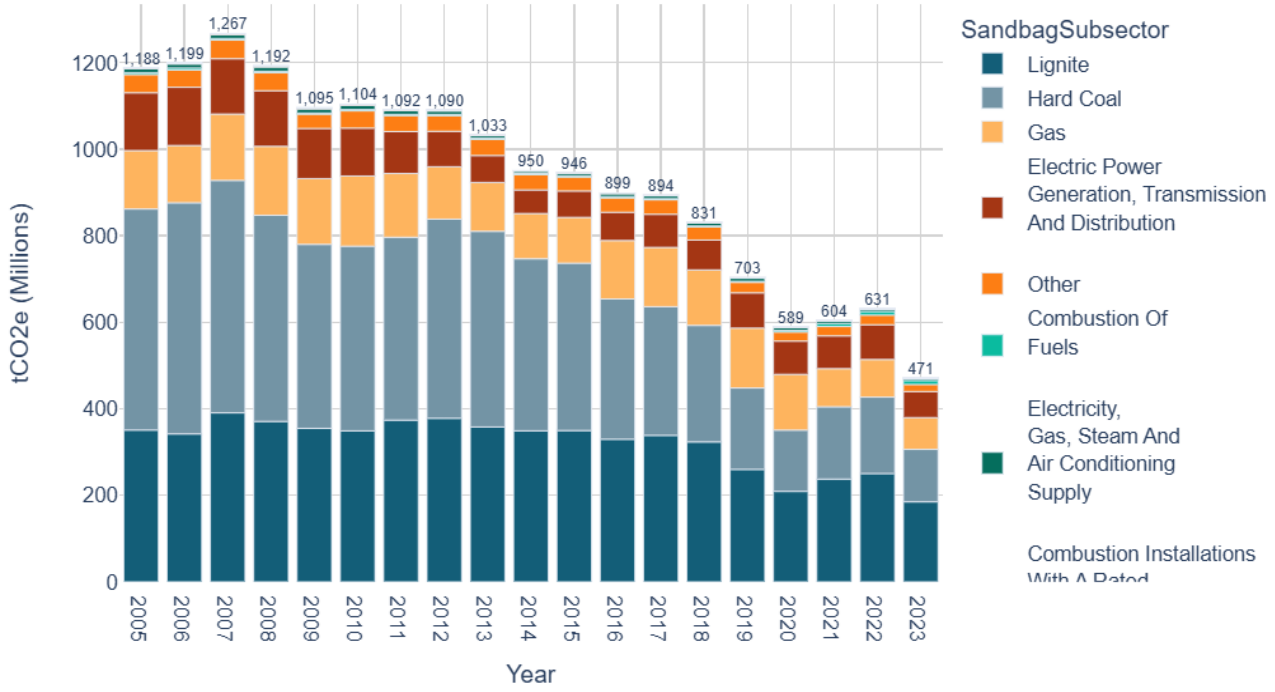

Рисунок 2. Динаміка викидів CO_2-еквіваленту в енергетичному секторі за підсекторами та видами палива у 2005–2023 рр., млн т CO_2e
Джерело: [4].

Найвищі показники зафіксовано у 2006–2008 рр., коли загальний рівень викидів перевищував 1,1–1,2 млрд т CO_2e. Подальший період характеризується спадною динамікою з окремими фазами часткової стабілізації. Особливо суттєве скорочення відбулося після 2014 р., що відображає структурні зрушення в енергетичному секторі та зменшення обсягів енергоємного виробництва. Мінімальні значення спостерігаються у 2020–2023 рр., що засвідчує радикальні зміни у функціонуванні промисловості та енергетики.

Структурний аналіз показує, що протягом усього періоду домінуючим джерелом викидів залишалося спалювання кам'яного та бурого вугілля, що формувало найбільшу частку вуглецевої інтенсивності електроенергетики. Водночас простежується поступове зменшення ролі вугільної генерації та

відносна диверсифікація паливної структури. Частка природного газу зберігає значущість, однак не компенсує повною мірою втрати від скорочення вуглецевоємних сегментів.

Зазначені тенденції свідчать про наявність об'єктивних передумов для поглиблення декарбонізаційних процесів, проте водночас демонструють збереження структурної залежності від викопного палива. Саме ця обставина посилює актуальність трансформації системи публічного управління розвитком відновлювальної енергетики в контексті імплементації вимог CBAM. З огляду на механізм фінансового коригування вуглецевої складової експорту, подальше скорочення викидів має бути забезпечене не лише через економічні чинники, а й шляхом стратегічного управління переходом до відновлюваних джерел енергії, інтеграції кліматичних інструментів регулювання та формування довгострокових інституційних стимулів для низьковуглецевого розвитку.

Вплив механізму прикордонного вуглецевого коригування виходить за межі суто економічного стимулювання скорочення викидів і зумовлює комплексну перебудову системи публічного управління у сфері енергетики. Його імплементація трансформує не лише інструментарій державної підтримки, а й нормативну, інституційну та стратегічну архітектуру управління розвитком відновлювальної енергетики.

Передусім зміни охоплюють нормативно-правовий вимір. Необхідність адаптації до вимог CBAM обумовлює гармонізацію національного кліматичного та енергетичного законодавства з acquis ЄС, що передбачає формування повноцінної системи моніторингу, звітності та верифікації викидів (MRV), поступове впровадження внутрішніх механізмів ціноутворення на вуглець, а також інтеграцію кліматичних критеріїв до процедур державної підтримки відновлювальної енергетики. У цьому контексті управлінська трансформація полягає у переході від фрагментарного та реактивного регулювання до цілісної нормативної моделі декарбонізації, в якій кліматична складова стає системоутворюючим принципом енергетичної політики. Станом на сьогодні в Україні сформовано окремі складові правової інфраструктури, необхідної для подальшого запровадження ринкових механізмів регулювання викидів та формування ринку вуглецевих кредитів. Ключовим нормативним актом у цій сфері є Закон України «Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів» № 377-IX від 12 грудня 2019 року [5], який визначає правові та організаційні основи функціонування системи МЗВ. Зазначеним законом запроваджено обов'язок операторів великих установок здійснювати моніторинг обсягів викидів парникових газів, подавати відповідні звіти та забезпечувати їх незалежну верифікацію, що створює інституційне підґрунтя для прозорого обліку вуглецевих показників.

Подальший розвиток нормативної бази відображено у Законі України «Про основні засади державної кліматичної політики» № 3991-IX, який набув чинності у жовтні 2024 року [6]. Документ визначає стратегічні орієнтири державної

кліматичної політики та закладає основу для розроблення урядової стратегії низьковуглецевого розвитку до 2050 року (стаття 8). У межах цієї стратегії передбачено застосування ринкових інструментів регулювання, зокрема торгівлі квотами на викиди та використання вуглецевих кредитів, як засобів досягнення національних цілей зі скорочення парникових газів. Таким чином, зазначені нормативні акти формують системну правову платформу для інтеграції України до європейської моделі вуглецевого регулювання та адаптації до вимог CBAM. Водночас відсутність спеціального закону про торгівлю викидами та єдиного реєстру вуглецевих одиниць означає, що фактичний ринок ще не функціонує. Наявні добровільні проєкти діють у правовому полі зовнішніх стандартів і не інтегровані до національної системи обліку викидів [7].

Трансформація системи публічного управління у сфері декарбонізації отримала додатковий імпульс у зв'язку із затвердженням Кабінетом Міністрів України плану впровадження національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів (СТВ) [8]. Прийняття відповідного рішення формує практичні передумови реалізації державної кліматичної політики та переходу від декларативних зобов'язань до функціонування ринкових механізмів регулювання викидів. СТВ визначається як ключовий інструмент досягнення кліматичної нейтральності та одна з базових умов інтеграції України до Європейського Союзу. Її впровадження спрямоване на виконання національно визначеного внеску в межах Паризької угоди, мінімізацію негативних наслідків дії механізму прикордонного вуглецевого коригування з боку ЄС, а також підготовку до потенційної інтеграції з європейською системою торгівлі викидами. Таким чином, СТВ розглядається не лише як екологічний інструмент, а як структурний елемент економічної та євроінтеграційної стратегії держави.

За своєю суттю система торгівлі квотами є ринковим механізмом, що передбачає встановлення загального ліміту на викиди парникових газів для визначених секторів економіки. Підприємства отримують або купують квоти, які можуть використовувати для покриття власних викидів або реалізовувати на ринку. Такий підхід формує економічні стимули до впровадження енергоефективних та низьковуглецевих технологій, оскільки зменшення фактичних викидів створює фінансову вигоду для суб'єктів господарювання.

Затверджений план реалізації СТВ передбачає поетапне впровадження механізму. Підготовчий етап (2025–2027 рр.) охоплює розроблення законодавчої та нормативної бази, створення інституційної інфраструктури та технічних інструментів функціонування системи. Пілотний етап (з 2028 року) передбачає тестовий запуск механізму торгівлі квотами. Повноцінний операційний етап має розпочатися не раніше ніж через три роки після скасування воєнного стану, що дозволить впроваджувати СТВ в умовах стабілізації економічної ситуації.

Очікувані результати впровадження СТВ мають комплексний характер. У екологічному вимірі передбачається скорочення викидів парникових газів та покращення якості повітря. В економічному аспекті СТВ стимулюватиме

модернізацію виробництва, впровадження інноваційних технологій та підвищення конкурентоспроможності українських підприємств на зовнішніх ринках. З точки зору євроінтеграції система наближатиме національне регулювання до стандартів ЄС та створюватиме умови для майбутньої взаємодії з європейською СТВ. Водночас ринковий характер механізму сприятиме залученню міжнародних інвестицій у низьковуглецеві проєкти та посиленню енергетичної незалежності через розвиток чистих технологій.

У контексті трансформації системи публічного управління розвитком відновлювальної енергетики впровадження СТВ означає перехід до інституційно оформленої моделі управління декарбонізацією, в якій поєднуються нормативні обмеження, ринкові стимули та стратегічні цілі кліматичної нейтральності. Саме така модель відповідає вимогам сучасної європейської кліматичної політики та створює передумови для ефективної адаптації України до дії механізму прикордонного вуглецевого коригування.

Під впливом СВАМ трансформується розподіл функцій між суб'єктами публічного управління, що потребує посилення міжвідомчої координації кліматичної, енергетичної та торговельної політики. Виникає необхідність зміцнення аналітичної спроможності органів виконавчої влади, розвитку інструментів прогнозування та оцінювання вуглецевих ризиків, а також інтеграції кліматичних параметрів у систему стратегічного планування. Таким чином, система публічного управління поступово відходить від галузевої ізольованості та переходить до моделі міжсекторальної координації, орієнтованої на досягнення узгоджених кліматичних і економічних цілей.

В цьому контексті слушною є думка Гудіми Т.С., Джабраілова Р.А., Єремєєвої Н.В. створити Національний реєстр вуглецевих кредитів як інституційно і технологічно захищену базу даних, що забезпечує облік, обіг та прозорість прав на відповідні одиниці [7]. Міжнародна практика функціонування систем торгівлі викидами підтверджує, що національний реєстр є обов'язковим інституційним елементом їх реалізації, оскільки він гарантує прозорість обліку, запобігає подвійній реєстрації вуглецевих одиниць та створює технічні передумови для взаємодії з міжнародними та регіональними системами торгівлі квотами [9;10]. Поряд із національними системами дедалі більшого значення набувають міжнародні реєстраційні платформи, зокрема International Carbon Registry, який забезпечує централізований облік, сертифікацію та трансфер вуглецевих кредитів відповідно до міжнародних стандартів [11]. Функціонування таких реєстрів створює можливості для взаємного визнання вуглецевих одиниць, їх транскордонного обігу та участі держав і компаній у глобальних механізмах кліматичного фінансування. Так чином, створення Національного реєстру вуглецевих кредитів в Україні слід розглядати не лише як внутрішній елемент системи торгівлі викидами, а й як інституційну передумову інтеграції до міжнародних реєстраційних платформ та механізмів співробітництва в межах Паризької угоди. Наявність такого реєстру дозволить забезпечити прозорість

обліку, сумісність із міжнародними стандартами та технологічну готовність до участі у глобальному ринку вуглецевих одиниць.

У фінансово-економічному вимірі механізм прикордонного вуглецевого коригування посилює потребу в переході від адміністративно-дотаційної моделі підтримки відновлювальної енергетики до конкурентної та інвестиційно орієнтованої системи стимулювання. Якщо попередній етап розвитку сектору базувався переважно на фіксованому «зеленому» тарифі та значному бюджетному навантаженні, то сучасні умови зумовлюють формування прозорих ринкових механізмів, здатних забезпечити мобілізацію приватного капіталу та довгострокову фінансову стабільність галузі. Важливим кроком у цьому напрямі стало ухвалення Верховною Радою України законопроєкту № 13219 [12], спрямованого на вдосконалення конкурентних умов виробництва електроенергії з відновлюваних джерел. Закон закріплює нову модель підтримки переможців «зелених» аукціонів у формі «чистої» ринкової премії (Feed-in-Premium, FiP) замість механізму контрактів на різницю (CfD). Такий підхід передбачає отримання виробниками премії до ринкової ціни електроенергії, що забезпечує більш прозору модель формування доходів, зменшує фіскальні ризики та створює передбачувані умови для фінансового планування інвесторів.

Законопроєкт також продовжує дію механізму «зелених» аукціонів до 31 грудня 2034 року, що формує довгостроковий горизонт планування для бізнесу та дозволяє запускати нові інвестиційні цикли у сфері сонячної, вітрової, біоенергетики та інших видів генерації.

Зниження розміру банківської гарантії з 15 до 10 євро за кіловат потужності (а у разі продовження строків будівництва – з 30 до 10 євро) зменшує бар'єри входу на ринок та розширює можливості участі для середніх і нових гравців. Додатково передбачено підвищення гнучкості у формуванні технологічних квот шляхом зменшення мінімальної частки окремих видів генерації з 10 % до 5 %, що стимулює конкуренцію між різними технологіями та оптимізує структуру енергетичного балансу.

Окреме значення має гармонізація механізму гарантій походження електроенергії з вимогами ЄС, що підвищує експортний потенціал українських виробників та їхню інтеграцію до європейського енергетичного простору. Крім того, передбачена можливість інтеграції установок зберігання енергії (BESS) у механізм cable-pooling відкриває нові перспективи для розвитку ринку накопичення електроенергії та підвищення гнучкості енергосистеми.

Паралельно посилюється роль інструментів залучення позабюджетного фінансування: випуск «зелених» облігацій, застосування механізмів державно-приватного партнерства для реалізації інфраструктурних проєктів, використання ESG-орієнтованих кредитних програм, sustainability-linked loans та грантових інструментів ЄС [13-16]. Сукупність зазначених інструментів формує нову модель публічного управління, у межах якої держава виконує функцію регулятора та гаранта стабільних правил гри, тоді як основний фінансовий

ресурс розвитку відновлювальної енергетики забезпечується через конкурентні ринкові механізми та інституційних інвесторів.

Показовим прикладом практичної реалізації такого підходу є випуск у листопаді 2021 року НЕК «Укренерго» «зелених» облігацій сталого розвитку на Лондонській фондовій біржі на суму 825 млн доларів США строком на 5 років. Залучені кошти були спрямовані на фінансування проєктів модернізації енергетичної інфраструктури та інтеграції відновлюваних джерел енергії до об'єднаної енергосистеми. Вказані облігації були гарантовані державою та передбачали ставку 6,875 % річних із терміном погашення у 2028 році. Подальший розвиток механізму управління борговими зобов'язаннями продемонстрував здатність енергетичного сектору адаптуватися до змін макрофінансового середовища. Зокрема, у межах операції з управління боргом було відтерміновано виконання зобов'язань за раніше випущеними «зеленими» облігаціями та погоджено зміну графіка їх обслуговування. Одночасно передбачено можливість добровільного обміну чинних гарантованих державою облігацій на нові негарантовані облігації НЕК «Укренерго» з кінцевим строком погашення у 2031 році, дохідністю 8,5 % річних та піврічним графіком виплат у період з червня 2028 року по грудень 2031 року [17]. Такий підхід дозволив пролонгувати боргові зобов'язання, оптимізувати фінансове навантаження та забезпечити більшу гнучкість у плануванні грошових потоків компанії.

Таким чином, фінансово-економічна трансформація під впливом CBAM полягає у переході від моделі прямого бюджетного субсидування до моделі стратегічної мобілізації приватного капіталу, диверсифікації джерел фінансування та формування довгострокових інвестиційних стимулів для низьковуглецевого розвитку.

Важливим напрямом трансформації системи публічного управління розвитком відновлювальної енергетики в умовах дії CBAM є посилення інформаційно-просвітницької складової державної політики. Перехід до низьковуглецевої моделі енергетики потребує не лише нормативних та фінансових змін, а й підвищення обізнаності учасників ринку щодо нових вимог вуглецевого регулювання, можливостей участі у «зелених» аукціонах, механізмах підтримки ВДЕ та інструментах сталого фінансування. У цьому контексті варто підкреслити, що публічна політика безпосередньо впливає на рішення суб'єктів господарювання реалізовувати принципи циркулярної економіки. Завдяки чітко визначеним нормативно-правовим ініціативам і державним програмам публічне управління може сприяти створенню стимулів для впровадження циркулярних принципів у різних сферах економіки. У свою чергу, бізнес-моделі, що відображають циркулярні підходи, дозволяють підприємствам не тільки досягти економічної вигоди через ефективне використання ресурсів, але й зменшити екологічний вплив. Інтеграція цих інструментів забезпечує оптимальне поєднання державної політики та приватних ініціатив, що веде до стійкішого економічного розвитку, зменшення

негативних екологічних наслідків та підвищення конкурентоспроможності підприємств [18]. Зазначені положення є релевантними і для сфери відновлювальної енергетики, оскільки формування стимулюючого регуляторного середовища та поширення інформації про можливості «зеленого» інвестування безпосередньо впливають на рішення бізнесу щодо впровадження низьковуглецевих технологій. Інформаційна підтримка має охоплювати роз'яснення процедур гарантій походження електроенергії, вимог до моніторингу викидів, умов доступу до ESG-орієнтованого фінансування, а також перспектив інтеграції до системи торгівлі квотами. Реалізація цього напряму можлива через підготовку методичних рекомендацій, проведення навчальних програм для виробників електроенергії з ВДЕ, створення цифрових консультаційних платформ та розширення інституційної взаємодії з бізнесом.

Таким чином, у стратегічному вимірі імплементація CBAM інтегрує розвиток відновлювальної енергетики в ширший контекст економічної та енергетичної безпеки держави. Кліматичні орієнтири закріплюються у стратегічних документах, вибудовуються довгострокові траєкторії скорочення викидів, а управління енергетичним переходом набуває комплексного й системного характеру. За такої логіки відновлювальна енергетика постає не як автономний сегмент, а як ключовий елемент низьковуглецевої трансформації національної економіки.

У цьому контексті наголошуємо, що CBAM виконує функцію зовнішнього регуляторного імпульсу, який ініціює перехід від компенсаторної моделі державної підтримки відновлювальної енергетики до інтегрованої кліматично-орієнтованої моделі публічного управління. Такий імпульс трансформує саму логіку регуляторної політики: замість механізмів часткового відшкодування витрат виробників формується система довгострокових ринкових стимулів, узгоджених із внутрішнім вуглецевим ціноутворенням, стратегічними кліматичними цілями та вимогами європейського регулювання.

Висновки. Механізм прикордонного вуглецевого коригування виступає каталізатором глибинної модернізації системи публічного управління розвитком відновлювальної енергетики, зумовлюючи перехід до інтегрованої, нормативно узгодженої та стратегічно зорієнтованої моделі управління низьковуглецевим розвитком. Його вплив охоплює нормативно-правову, інституційну, фінансово-економічну та інформаційно-просвітницьку площини, формуючи передумови для гармонізації національної політики з європейською кліматичною архітектурою та розвитку внутрішніх механізмів вуглецевого регулювання.

Під впливом CBAM особливого значення набуває формування національної реєстраційної інфраструктури обліку вуглецевих одиниць як базового інституційного елементу системи торгівлі викидами. Йдеться не лише про створення технічної бази даних, а про формування цифрово-правової платформи, яка забезпечує прозорість обліку квот, контроль за їх обігом, запобігання подвійній реєстрації та сумісність із європейською системою регулювання.

Встановлено, що без функціонування національного реєстру вуглецевих одиниць неможливе повноцінне запровадження внутрішнього вуглецевого ціноутворення та інтеграція України до європейської архітектури вуглецевого регулювання. Саме реєстр виступає інституційним «містком» між системою моніторингу, звітності та верифікації (MRV), національною системою торгівлі квотами та механізмом прикордонного вуглецевого коригування. У цьому контексті його створення слід розглядати як структурну передумову переходу до інтегрованої кліматично-орієнтованої моделі публічного управління, що підвищує прогнозованість регуляторного середовища, зміцнює довіру інвесторів і формує основу для розвитку внутрішнього ринку вуглецевих інструментів.

Перспективи подальших досліджень доцільно пов’язати з обґрунтуванням моделей інтеграції національної системи торгівлі викидами з європейською СТВ, розробленням архітектури національного реєстру вуглецевих одиниць із забезпеченням його технічної сумісності з міжнародними платформами, оцінюванням впливу CBAM на інвестиційну привабливість сектору ВДЕ, а також формуванням інструментів підвищення стійкості відновлювальної енергетики в умовах воєнних і післявоєнних викликів.

Література:

1. Regulation (EU) 2023/956 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 establishing a carbon border adjustment mechanism (CBAM). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/956/oj

2. EU Emissions Trading System. URL: https://climate.ec.europa.eu/eu-action/carbon-markets/eu-emissions-trading-system-eu-ets_en

3. Progress towards achieving 2030 climate and energy targets in the EU-27. URL: https://www.eea.europa.eu/en/analysis/indicators/total-greenhouse-gas-emission-trends/progress-towards-achieving-2030-climate-and-energy

4. EU ETS Dashboard. URL: https://sandbag.be/eu-ets-dashboard/

5. Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів: Закон України № 377-IX від 12 грудня 2019 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-20#Text

6. Про основні засади державної кліматичної політики: Законі України № 3991-IX від 8 жовтня 2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3991-20#Text

7. Гудіма Т.С., Джабраілов Р.А., Єремєєва Н.В. Перспективи вдосконалення правового регулювання відносин з впровадження вуглецевих кредитів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2025. № 90. Том 2. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/341133

8. Про затвердження плану заходів щодо створення національної системи торгівлі квотами на викиди парникових газів: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2025 р. № 146-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/146-2025-%D1%80#n11

9. American Carbon Registry. Official website. URL: https://americancarbonregistry.o

10. A newly accredited digital public good, the National Carbon Registry will help countries meet their climate targets. URL: https://www.undp.org/news/newly-accredited-digital-public-good-national-carbon-registry-will-help-countries-meet-their-climate-targets

11. The International Carbon Registry. URL: https://www.carbonregistry.com/a-digital-home-of-climate-action?

12. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення конкурентних умов виробництва електричної енергії з альтернативних джерел енергії 13219 від 28.04.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56245

13. Бондаренко, Л. ESG-банківництво в Україні та світі: виклики та новітні тренди. *Економіка та суспільство*. 2025. №72). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-15

14. ESG-вимоги в програмі 5-7-9: як бізнесу адаптуватися до нових стандартів. URL:https://gto.dixigroup.org/novyny/esg-vymohy-v-prohrami-5-7-9-iak-biznesu-adaptuvatysia-do-novykh-standartiv

15. Principles for Responsible Investment. Annual Report 2024. URL: https://dwtyzx6upklss.cloudfront.net/Uploads/v/y/x/annualreport2024_fi-nal_98918.pdf

16. NBU Sustainable Finance Development Policy 2025. URL: https://surl.li/fzdwwr

17. НЕК «Укренерго» досягла згоди щодо умов операції з управління боргом за «зеленими» облігаціями сталого розвитку. URL: https://surl.lu/oqdibs

18. Щепанський Е.В., Арзянцева Д.А. Управління відходами як ключовий інструмент досягнення екологічної нейтральності бізнесу: роль публічного управління. *Наукові перспективи*. 2025. № 3 (57). С. 609- 623. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3(57)-609-623

References:

1. Regulation (EU) 2023/956 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 establishing a carbon border adjustment mechanism (CBAM). Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/956/oj [in English]

2. EU Emissions Trading System. Retrieved from: https://climate.ec.europa.eu/eu-action/carbon-markets/eu-emissions-trading-system-eu-ets_en [in English]

3. Progress towards achieving 2030 climate and energy targets in the EU-27. Retrieved from: https://www.eea.europa.eu/en/analysis/indicators/total-greenhouse-gas-emission-trends/progress-towards-achieving-2030-climate-and-energy [in English]

4. EU ETS Dashboard. Retrieved from: https://sandbag.be/eu-ets-dashboard/ [in English]

5. *Pro zasady monitorynhu, zvitnosti ta veryfikatsii vykhydiv parnykovykh haziv* [On the Principles of Monitoring, Reporting and Verification of Greenhouse Gas Emissions]: Zakon Ukrainy № 377-IX vid 12 hrudnia 2019 roku. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-20#Text [in Ukrainian]

6. *Pro osnovni zasady derzhavnoi klimatychnoi polityky* [On the Basic Principles of State Climate Policy]: Zakon Ukrainy № 3991-IX vid 8 zhovtnia 2024 roku. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3991-20#Text [in Ukrainian]

7. Hudima, T. S., Dzhabrailov, R. A., & Yeremieieva, N. V. (2025). Perspektyvy vdoskonalennia pravovoho rehuliuvannia vidnosyn z vprovadzhennia vuhletsevykh kredytiv v Ukraini [Prospects for improving legal regulation of relations regarding the implementation of carbon credits in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo*, 90(2). Retrieved from: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/341133 [in Ukrainian]

8. *Pro zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo stvorennia natsionalnoi systemy torhivli kvotamy na vykydy parnykovykh haziv* [On approval of the action plan for establishing the national greenhouse gas emissions trading system]: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21 liutoho 2025 r. № 146-r. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/146-2025-%D1%80#n11 [in Ukrainian]

9. American Carbon Registry. Official website. Retrieved from: https://americancarbonregistry.o [in English]

10. A newly accredited digital public good, the National Carbon Registry will help countries meet their climate targets. Retrieved from: https://www.undp.org/news/newly-accredited-digital-public-good-national-carbon-registry-will-help-countries-meet-their-climate-targets [in English]

11. The International Carbon Registry. Retrieved from: https://www.carbonregistry.com/a-digital-home-of-climate-action [in English]

12. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo udoskonalennia konkurentnykh umov vyrobnytstva elektrychnoi enerhii z alternatyvnykh dzherel enerhii 13219 vid 28.04.2025. Retrieved from: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56245 [in Ukrainian]

13. Bondarenko, L. (2025). ESG-bankivnytstvo v Ukraini ta sviti: vyklyky ta novitni trendy [ESG banking in Ukraine and the world: challenges and latest trends]. *Ekonomika ta suspilstvo*, (72). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-15 [in Ukrainian]

14. ESG-vymohy v prohrami 5-7-9: yak biznesu adaptuvatysia do novykh standartiv. Retrieved from: https://gto.dixigroup.org/novyny/esg-vymohy-v-prohrami-5-7-9-iak-biznesu-adaptuvatysia-do-novykh-standartiv [in Ukrainian]

15. Principles for Responsible Investment. (2024). Annual Report 2024. Retrieved from: https://dwtyzx6upklss.cloudfront.net/Uploads/v/y/x/annualreport2024_fi-nal_98918.pdf [in English]

16. National Bank of Ukraine. (2025). NBU Sustainable Finance Development Policy 2025. Retrieved from: https://surl.li/fzdwwr [in English]

17. NEK «Ukrenerho» dosiahla zghody shchodo umov operatsii z upravlinnia borhom za «zelenymy» oblihatsiiamy staloho rozvytku. Retrieved from: https://surl.lu/oqdibs [in Ukrainian]

18. Shchepanskyi, E. V., Arziantseva, D. A. (2025). Upravlinnia vidkhodamy yak kliuchovyi instrument dosiahnennia ekolohichnoi neitralnosti biznesu: rol publichnoho upravlinnia [Waste management as a key tool for achieving environmental neutrality of business: the role of public administration]. *Naukovi perspektyvy*, 3(57), 609–623. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-3(57)-609-623 [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 351:004.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-135-145

Єрмішова Світлана Василівна кандидат наук з державного управління, Національний університет фізичного виховання і спорту України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-0779-4275

Кургузенкова Людмила Анатоліївна кандидат економічних наук, доцент, Національний університет фізичного виховання і спорту України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0003-4839-7142

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: СИСТЕМНИЙ ВПЛИВ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті досліджено цифрову трансформацію публічного управління як комплексний інституційний процес, що охоплює технологічні, організаційні та соціально-політичні зміни функціонування держави.

Обґрунтовано, що діджиталізація не обмежується впровадженням окремих електронних сервісів, а виступає системним чинником модернізації управлінських процедур, формування нової моделі взаємодії влади і громадян та переходу від адміністративно-регуляторної до сервісно-орієнтованої держави. Проаналізовано сучасні міжнародні та вітчизняні наукові підходи до електронного врядування, а також результати практичної реалізації цифрових реформ в Україні у 2021–2025 рр. Особливу увагу приділено функціонуванню платформи «Дія» як прикладу комплексної цифрової екосистеми державних послуг, що забезпечує зростання доступності адміністративних процедур, скорочення транзакційних витрат для громадян і підвищення прозорості діяльності органів влади. Встановлено, що цифрові інструменти сприяють підзвітності, розвитку участі громадян у прийнятті рішень та формуванню data-driven підходу до державної політики. Водночас визначено низку ризиків, пов'язаних із кібербезпекою, захистом персональних даних, цифровою нерівністю та етичними аспектами алгоритмічного управління. Показано, що ефективність цифрового врядування залежить не лише від технологічних інновацій, а й від рівня інституційної адаптації, цифрової культури державних службовців та доступності цифрових компетентностей населення. Обґрунтовано необхідність розроблення комплексної політики кіберзахисту, програм цифрової інклюзії та нормативного регулювання використання штучного інтелекту в публічному секторі. Зроблено висновок, що сталий розвиток цифрової держави можливий за умови поєднання технологічної модернізації, інституційних реформ і розвитку людського капіталу, що забезпечить формування ефективної, безпечної та інклюзивної системи публічного управління в Україні.

Ключові слова: цифрова трансформація, публічне управління, діджиталізація, електронне врядування, цифрові послуги, платформа «Дія»

Yermishova Svitlana Vasylivna PhD in Public Administration, National University of Ukraine on Physical Education and Sport, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-0779-4275

Kurhuzenkova Liudmyla Anatoliivna PhD in Economics, Associate Professor, National University of Ukraine on Physical Education and Sport, Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-4839-7142

DIGITAL TRANSFORMATION OF PUBLIC ADMINISTRATION: SYSTEMIC IMPACT OF DIGITALIZATION IN UKRAINE

Abstract. The article examines the digital transformation of public administration as a comprehensive institutional process encompassing technological, organizational and socio-political changes in the functioning of the state. It is substantiated that digitalization is not limited to the implementation of individual electronic services but acts as a systemic factor in the modernization of administrative procedures, the formation of a new model of interaction between government and citizens, and the transition from a regulatory-administrative to a service-oriented state. Modern international and national scientific approaches to e-governance as well as the practical results of digital reforms in Ukraine during 2021–2025 are analyzed. Particular attention is paid to the “Diia” platform as an example of a comprehensive digital ecosystem of public services, which increases the accessibility of administrative procedures, reduces transaction costs for citizens and enhances transparency of public authorities. It is established that digital tools contribute to accountability, civic participation in decision-making and the development of a data-driven approach to public policy.

At the same time, a number of risks are identified, including cybersecurity threats, personal data protection issues, digital inequality and ethical challenges of algorithmic governance. The study demonstrates that the effectiveness of digital governance depends not only on technological innovation but also on institutional adaptation, the digital culture of civil servants and the level of citizens’ digital competencies. The necessity of a comprehensive cybersecurity policy, digital inclusion programs and regulatory frameworks for the use of artificial intelligence in the public sector is substantiated. It is concluded that sustainable development of a digital state requires the integration of technological modernization, institutional reforms and human capital development in order to ensure an efficient, secure and inclusive public administration system in Ukraine.

Keywords: digital transformation, public administration, digitalization, e-governance, digital services, the “Diia” platform

Постановка проблеми. Цифрова трансформація публічного управління є однією з ключових характеристик сучасного розвитку держави, оскільки впровадження інформаційно-комунікаційних технологій суттєво змінює принципи організації управлінських процесів і взаємодію влади з громадянами. Розвиток електронних сервісів, державних цифрових платформ та інтегрованих інформаційних систем сприяє переходу від традиційної адміністративно-бюрократичної моделі до сервісно-орієнтованого врядування, у межах якого підвищуються доступність послуг, прозорість діяльності органів влади та оперативність прийняття управлінських рішень. Для України ця проблематика набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану, коли цифрові технології виконують не лише модернізаційну, а й стабілізаційну функцію, забезпечуючи безперервність надання державних послуг і стійкість управління.

Водночас цифровізація державного сектору супроводжується низкою суперечностей і викликів. Попри активне впровадження електронного врядування, залишаються невирішеними питання оцінювання його впливу на ефективність публічного управління. Серед ключових проблем - зростання кіберзагроз і уразливість інформаційних систем, нерівномірний доступ населення до цифрових ресурсів, недостатній рівень цифрової грамотності, а також ризики автоматизації управлінських рішень без належного правового та етичного регулювання. Цифрова нерівність і обмежена доступність електронних сервісів для окремих соціальних груп зумовлюють потребу в науковому обґрунтуванні підходів до формування інклюзивної цифрової держави.

Практичним прикладом системної діджиталізації в Україні є функціонування платформи «Дія», що дозволяє оцінити реальні результати цифрових реформ за показниками доступності, якості та швидкості адміністративних процедур. Водночас досвід її впровадження свідчить, що цифрова модернізація має як позитивні ефекти, пов’язані зі спрощенням взаємодії громадян з державою, так і нові ризики, зокрема у сфері кібербезпеки та захисту персональних даних.

Отже, виникає необхідність системного дослідження цифрової трансформації як чинника змін у публічному управлінні, що передбачає узагальнення теоретичних підходів, аналіз практичних результатів цифрових реформ та визначення умов формування ефективної, безпечної й інклюзивної моделі цифрового врядування в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних наукових дослідженнях цифрова трансформація публічного управління розглядається як складова інституційної модернізації держави, що поєднує технологічні, організаційні та правові зміни. У працях, присвячених правовим аспектам цифровізації, підкреслюється необхідність нормативного забезпечення цифрових перетворень і формування регуляторної бази функціонування цифрової держави [1]. Дослідження зарубіжного досвіду державного управління доводять, що ефективність цифрових реформ визначається не стільки впровадженням

технологій, скільки їх інтеграцією в інституційні та управлінські зміни [2]. Концепція належного врядування пов'язує цифрові інструменти з підвищенням відкритості, підзвітності та участі громадян у прийнятті рішень [3].

Вітчизняні науковці розглядають інформаційні технології як чинник підвищення ефективності діяльності органів влади та як інструмент розширення доступності адміністративних послуг [4–7]. Зокрема, дослідження засвідчують зростання ролі електронних сервісів, інтеграції державних інформаційних систем і розвитку електронної взаємодії між владою та громадянами. Окремий напрям становлять роботи, присвячені інформаційній безпеці та ризикам цифровізації. У них наголошується на необхідності комплексної політики кіберзахисту, управління даними та врахування інформаційних ризиків, що супроводжують цифрову трансформацію державного сектору [8–12].

Таким чином, наукові підходи свідчать, що цифрова трансформація публічного управління є системним процесом, який охоплює нормативно-правові, технологічні та соціальні аспекти і потребує одночасного розвитку цифрових сервісів, інституційної адаптації та забезпечення інформаційної безпеки.

Мета статті – дослідження системного впливу цифрової трансформації на функціонування публічного управління в Україні, визначення її переваг і ризиків та обґрунтування напрямів формування ефективної й безпечної моделі цифрового врядування.

Виклад основного матеріалу. Упродовж останніх років цифрові технології глибоко впливають на структуру та функціонування публічного управління. Перехід від інформатизації до комплексної діджиталізації означає не лише впровадження електронних сервісів, а й переформатування інституцій, процедур та управлінської культури. Ця трансформація набуває особливої інтенсивності в Україні через поєднання державних ініціатив, суспільного попиту на електронні послуги та міжнародної технічної підтримки. Підхід до оцінювання ефективності цифрового врядування в останні роки змістився від простих індикаторів наявності сервісів до оцінки їхнього впливу на прозорість, підзвітність та участь громадян у прийнятті рішень (Good Governance). Тому, у статті аналізуються ключові виміри цієї трансформації на основі українського й міжнародного досвіду 2021–2025 рр. (зокрема звіти ООН/UN-E-Government, аналітика UNDP, незалежні оцінки платформи «Дія» та наукові дослідження з 2021–2024 р.[1].

Теоретичні засади цифрової трансформації публічного управління у сучасних дослідженнях трактуються як комплекс технологічних, організаційних і правових змін, що зумовлюють переорієнтацію функцій держави та механізмів управління. У працях, присвячених правовому забезпеченню цифровізації, наголошується, що цифрові технології виступають не лише інструментом автоматизації процедур, а й чинником інституційної модернізації, який змінює характер взаємодії держави і суспільства, потребуючи нормативного регулювання обігу даних, електронної ідентифікації та електронних послуг [1].

У контексті досліджень державного управління цифровізація розглядається як складова загальних реформ публічного сектору. Зокрема, аналіз зарубіжного досвіду трансформації державного управління свідчить, що ефективність цифрових перетворень залежить від їх інтеграції у структурні інституційні зміни, а не лише від впровадження окремих інформаційних систем [2]. Концепція належного врядування підкреслює, що використання цифрових інструментів сприяє підвищенню відкритості, підзвітності та участі громадян у прийнятті управлінських рішень [3].

Дослідження ролі інформаційних технологій у діяльності органів влади підтверджують їх вплив на модернізацію адміністративних процесів. Цифрові технології забезпечують спрощення процедур надання послуг, підвищення прозорості діяльності органів влади та оптимізацію управлінських процесів [4;5]. Практичні аспекти впровадження інформаційних систем на рівні місцевого самоврядування свідчать про підвищення доступності адміністративних послуг і формування електронної взаємодії між державою та громадянами [6]. У дослідженнях взаємодії органів влади та інформаційних систем наголошується на необхідності інтеграції державних інформаційних ресурсів та розвитку електронних адміністративних сервісів [7].

Окремий напрям наукових праць присвячений проблемам інформаційної безпеки цифрового врядування. У міжнародних дослідженнях підкреслюється важливість комплексного управління інформаційною безпекою, захисту даних і кіберстійкості державних систем [8–10]. Водночас у роботах, присвячених ризикам цифрової трансформації, зазначається, що зростання залежності від інформаційних технологій формує нові інформаційні та управлінські ризики, які потребують відповідного регуляторного і організаційного забезпечення [11;12].

Таким чином, у сучасному науковому дискурсі цифрова трансформація публічного управління розглядається як системний процес інституційного оновлення, що поєднує розвиток електронних сервісів, інтеграцію інформаційних ресурсів, забезпечення кібербезпеки та формування нової управлінської культури державних інституцій (табл.1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз наукових підходів до цифрової трансформації публічного управління

Автор, рік	**Основний фокус дослідження**	**Ключові положення / висновки**	**Вплив на розуміння цифрової трансформації**
Єфремова К.В. та ін. (2021)	Правове забезпечення цифровізації	Обґрунтовано необхідність нормативної бази функціонування електронних сервісів, електронної ідентифікації та обігу даних	Формує правову основу цифрової держави

Автор, рік	Основний фокус дослідження	Ключові положення / висновки	Вплив на розуміння цифрової трансформації
Гуменюк В.В. (2022)	Реформи державного управління	Ефективність цифрових реформ залежить від їх інтеграції в інституційні зміни	Розглядає цифровізацію як складову державних реформ
Бєльська Т.В., Горник В.Г., Євмєшкіна О.Л. (2024)	Належне врядування	Цифрові інструменти підвищують відкритість, підзвітність та участь громадян	Пов'язує цифровізацію з принципами Good Governance
Берназюк О.О. (2017)	Цифрові технології в управлінні	ІТ підвищують ефективність діяльності органів влади та доступність послуг	Показує адміністративну ефективність цифровізації
Голобородько Т.В., Дубіна О.Д. (2018)	Електронне адміністрування	Електронні сервіси оптимізують управлінські процедури	Підкреслює модернізаційний характер цифровізації
Малюхов О.С. (2023)	Місцеве самоврядування	Впровадження ІТ підвищує якість послуг громадянам	Розкриває практичний рівень цифровізації
Коцюба К.М. (2023)	Інформаційні системи влади	Інтеграція інформаційних систем забезпечує електронну взаємодію держави і громадян	Формує уявлення про сервісну модель держави
Smith J., Johnson L., Müller F. (2025); Brown A., Davis P. (2019); Lee K. et al. (2023)	Кібербезпека	Необхідність політики інформаційної безпеки та управління даними	Визначає безпековий вимір цифрової держави
Korablinova I.A. (2018); Hranaturov V.M. (2017)	Інформаційні ризики	Цифрова трансформація супроводжується новими інформаційними ризиками	Підкреслює ризик-орієнтований підхід

Джерело: узагальнено авторами на підставі [1–12]

Безумовно, українська платформа «Дія» [13] стала одним із найбільш помітних кейсів державної діджиталізації останніх років. Її запуск супроводжувався масштабними трансформаціями нормативної бази (законодавче визнання цифрових документів), технічним розвитком екосистеми послуг та комунікаційними кампаніями щодо цифрової грамотності. Оцінки ефектів «Дія» (зокрема незалежні звіти та проєкти оцінки впливу) показують позитивний вплив

на зручність доступу до послуг, зниження транзакційних витрат для громадян та послаблення деяких корупційних ризиків.

Водночас дослідження підкреслюють необхідність посилення кібербезпеки, удосконалення політик захисту персональних даних та розв'язання проблем доступу для вразливих груп. Окремі соціологічні виміри підтверджують зростання задоволеності громадян урядовими е-сервісами: згідно з опитуваннями 2024 р., серед користувачів державних цифрових сервісів велика частка оцінює свій досвід позитивно, що свідчить про підвищення якості надання послуг у цифровому форматі. Це важливий індикатор прийнятності інновацій та довіри до цифрової держави [13].

Переваги діджиталізації публічного сектору підтверджуються як міжнародними, так і українськими дослідженнями. зокрема:

1. Підвищення оперативності та доступності послуг. Автоматизація процесів скорочує час надання послуг і зменшує потребу в фізичних візитах [7].
2. Прозорість і підзвітність, що посилюються через відкриті дані та електронні реєстри та підвищують спроможність громадян контролювати діяльність органів влади, про що це докладно пишуть науковці [3].
3. Ефективність ресурсного використання. Централізовані сервіси й стандартизація дозволяють економити адміністративні ресурси [2].
4. Персоналізація сервісів. Використання даних дає змогу орієнтувати послуги на індивідуальні потреби користувачів [2].

Попри переваги, діджиталізація породжує низку ризиків, що потребують системних рішень з боку держави (табл.2):

Таблиця 2

Ризики та обмеження: проблематика 2021–2025 рр.

Ризики	**Характеристика**
Кібербезпека та захист даних	Масове накопичення даних підвищує привабливість державних систем для кібернападів; необхідні інвестиції в інфраструктуру, процедури реагування та стандарти захисту [5].
Цифрова нерівність	Нерівномірний доступ до інтернету, пристроїв і навичок може посилити соціальну нерівність; для цього потрібні програми з цифрової інклюзії та навчання [6].
Етичні питання ШІ і автоматизації рішень	Використання алгоритмів у прийнятті адміністративних рішень ставить питання прозорості алгоритмів, відповідальності за помилки та дискримінаційних упереджень. Потрібні етичні рамки й нормативні підходи [2].
Проблема довіри	Швидка автоматизація без належного комунікаційного супроводу може викликати втрату довіри громадян і зниження рівня участі [4].

Джерело: сформовано авторами на підставі [1, 5, 6]

На основі проведеного аналізу за 2021–2025 рр. авторами сформульовано рекомендації для розбудови сталого й інклюзивного цифрового врядування:

1. Побудова цілісної стратегії кібербезпеки з чіткими стандартами та відповідним ресурсним забезпеченням (національна та секторні політики) [5].
2. Інвестиції в цифрову освіту та розвиток цифрової грамотності на регіональному рівні (Dia.Education як приклад національної освітньої цифрової платформи, створеної Міністерством цифрової трансформації України в межах екосистеми «Дія») [6].
3. Розроблення етичних стандартів для застосування ШІ у публічному секторі (прозорість алгоритмів, механізми оскарження рішень) [2].
4. Запровадження системного моніторингу й оцінювання впливу цифрових рішень (незалежні експертні оцінки, соціологічні опитування задоволеності користувачів) [6].

Посилення інклюзивності через субсидії, створення доступних точок доступу в малих громадах та реалізацію програм підтримки для вразливих груп населення [6].

Висновки. Діджиталізація публічного управління у 2021–2025 рр. засвідчує, що цифрові технології здатні суттєво підвищити якість державних сервісів, рівень прозорості та участь громадян у прийнятті рішень. Український досвід, зокрема розвиток платформи «Дія» [13], демонструє, що за умов комплексної політики та відповідної інституційної підтримки цифрові інновації можуть стати потужним чинником адміністративних і суспільних реформ. Разом із тим визначено, що успішність цифрових змін залежить від здатності держави ефективно реагувати на нові ризики: посилення кіберзагроз, зростання цифрової нерівності та етичні виклики, пов’язані із застосуванням ШІ. Технологічні інструменти не можуть забезпечити якісне врядування без належного інституційного, нормативного та соціального підґрунтя. Сучасний етап цифровізації супроводжується низкою викликів - від нерівного доступу до цифрових ресурсів до проблем етичної відповідальності в алгоритмічному управлінні.

Виходячи з результатів аналізу, автори припускають, що сучасна цифрова трансформація публічного управління в Україні свідчить про поступовий перехід від традиційних адміністративних моделей до цілісної цифрової екосистеми.

Цифровізація не обмежується впровадженням окремих сервісів, а перетворюється на комплексний інституційний процес, який охоплює оновлення управлінських процедур, модернізацію регуляторного середовища та розширення можливостей громадянської участі.

Подальший розвиток публічного управління буде пов’язаний зі зростанням значення аналітики даних і алгоритмічних моделей у процесах ухвалення рішень. Це забезпечить точніше прогнозування суспільних потреб, оптимізацію ресурсів і підвищення обґрунтованості державної політики. Водночас автори акцентують на необхідності створення етичних та нормативних рамок, що

запобігатимуть зловживанням, ризикам втручання в приватність та алгоритмічній упередженості.

Важливою умовою успішної цифрової трансформації є розвиток цифрових компетентностей державних службовців. Недостатній рівень підготовки може істотно обмежити ефективність упровадження інноваційних технологій. У цьому контексті особливої ваги набувають програми підвищення кваліфікації та формування цифрової культури в органах влади.

Отже, результати дослідження дають підстави стверджувати, що цифрова трансформація публічного управління в Україні набуде цілісного та стійкого характеру за умови поєднання технологічного розвитку, інституційної модернізації та інвестування у людський капітал. На думку авторів, саме такий підхід забезпечить формування ефективної, безпечної та інклюзивної моделі цифрового врядування, здатної відповідати викликам сучасного глобального середовища.

Література:

1.Базові аспекти цифровізації та їх правове забезпечення: монографія / К.В.Єфремова, Д. І. Шматков, В. П. Кохан та ін.; за ред. К. В. Єфремової. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2021. 180 с.

2. Гуменюк В. В. Зарубіжний досвід повоєнної трансформації державного управління і уроки для України. Економіка України. 2022. No 8. С. 34–54.

3.Трансформація механізмів належного урядування в умовах глобалізації : монографія / Т. В. Бєльська, В. Г. Горник, О. Л. Євмєшкіна та ін. ; Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. Одеса : Олді+, 2024. 290 с.

4.Берназюк О. О. Роль та місце цифрових технологій у сфері публічного управління // Підприємництво, господарство і право. –2017. –No 10. –С. 166–170.

5.Голобородько Т. В., Дубіна О. Д. Використання інформаційнихтехнологій в публічному адмініструванні: досвід України та Європейські орієнтири // Державне управління: удосконалення та розвиток. –2018. –No 39. –С. 1–8.

6.Малюхов О. С. Впровадження новітніх інформаційних технологій в діяльність органів місцевого самоврядування: кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. – Харків, 2023. – Режим доступу: https://eprints.kname.edu.ua/64616/1/%D0%94%D0%B8 %D1%81% D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D1%8E%D1%85%D0%BE%D0%B2%20%D0%9E._%2030.11.2023%D0%90.pdf.

7.Коцюба К. М. Взаємодія органів публічної влади та інформаційних систем органів публічної влади в контексті надання адміністративних послуг населенню // Науковий вісник: Державне управління. –2023. –No 2 (14). – С. 279–309. – Режим доступу: https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2(14)-279-309.

8.Smith, J., Johnson, L., & Müller, F. (2025). Information security governance in the public sector: Investigations, approaches, measures, and trends. Journal of Information Security, 14(2), 45–68. Retrieved from https://link.springer.com/article/10.1007/s10207-025-01097-x.

9.Brown, A., & Davis, P. (2019). Information security assessment in public administration. Computers & Security, 87, 101–118. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0167404819302469.

10.Lee, K., Wang, H., & Smith, T. (2023). A worldwide overview on the information security posture of online public services. arXiv Preprint. Retrieved from https://arxiv.org/abs/2310.01200.

11.Korablinova, I. A. (2018). “Digital transformation” as a sourceof company risk in modern conditions. Innovatsiina Ekonomika, 1–2, 217–223.

12.Hranaturov, V. M., & Korablinova, I. A. (2017). Information risk of an enterprise: Regarding solving the qui pro quo problem in defining the concept. Innovatsiina Ekonomika, 5–6(69), 199–206.

13. ДІЯ – Режим доступу: https://diia.gov.ua/

References:

1.Yefremova, K. V., Shmatkov, D. I., Kokhan, V. P., et al. (2021). Bazovi aspekty tsyfrovizatsii ta yikh pravove zabezpechennia[Basic aspects of digitalization and their legal support]. Kharkiv: NDI pravovoho zabezpechennia innovatsiinoho rozvytku NAPrN Ukrainy [in Ukrainian].

2.Humeniuk, V. V. (2022). Zarubizhnyi dosvid povoiennoi transformatsii derzhavnoho upravlinnia i uroky dlia Ukrainy [Foreign experience of post-war transformation of public administrationand lessons for Ukraine]. Ekonomika Ukrainy –Economy of Ukraine, (8), 34–54 [in Ukrainian].

3.Bielska, T. V., Hornyk, V. H., Yevmeshkina, O. L., et al. (2024). Transformatsiia mekhanizmiv nalezhnoho uriaduvannia v umovakh hlobalizatsii[Transformation of good governance mechanisms in the context of globalization]. Odesa: Oldi+ [inUkrainian]

4.Bernaziuk, O. O. (2017). Rol’ ta misce cyfrovych technologiy u spheri publichnogo upravlinnia (Role and place of digital technologies in public administration). Pidpryiemnytstvo, Hospodarstvo i Pravo, 10, 166–170.

5.Holoborodko, T. V., & Dubina, O. D. (2018). Vykorystannia informaciynych technologiy v publichnomu administruvanni: Dosvid Ukrainy ta Evropeys’ki oriyentyry (Use of information technologies in public administration: Ukrainian experience and European guidelines). Derzhavne Upravlinnia: Udoskonalennia ta Rozvytok, 39, 1–8.

6.Maliukhov, O. S. (2023). Vprovadzhennia informaciynych technologiy v diyal’nist’ organiv miscevogo samovriaduvannia: kvalifikaciyna naukova pracia na pravah rukopysu. (Implementation of advanced information technologies in the activities of local self-government bodies: Qualification scientific work). Kharkiv. Retrieved from https://eprints.kname.edu.ua/64616/1/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D1%8E%D1%85%D0%BE%D0%B2%20%D0%9E._%2030.11.2023%D0%90.pdf

7.Kotsiuba, K. M. (2023). Vzayemodia organiv publichnoi vlady ta organizaciynyh system organiv publichnoi vlady v konteksti nadannia administratyvnych poslug naselenniu. (Interaction between public authorities and information systems of public authorities in the context of providing administrative services to the population.) Naukovyi Visnyk: Derzhavne Upravlinnia, 2(14), 279–309.https://doi.org/10.33269/2618-0065-2023-2(14)-279-309

8.Smith, J., Johnson, L., & Müller, F. (2025). Information security governance in the public sector: Investigations, approaches, measures, and trends. Journal of Information Security, 14(2), 45–68.Retrieved from https://link.springer.com/article/10.1007/s10207-025-01097-x

9.Brown, A., & Davis, P. (2019). Information security assessment in public administration. Computers & Security, 87, 101–118. Retrieved from https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0167404819302469

10.Lee, K., Wang, H., & Smith, T. (2023). A worldwide overview on theinformation security posture of online public services. arXiv Preprint. Retrieved from https://arxiv.org/abs/2310.01200

11.Korablinova, I. A. (2018). “Digital transformation” as a source of company risk in modern conditions. Innovatsiina Ekonomika, 1–2, 217–223.

12.Hranaturov, V. M., & Korablinova, I. A. (2017). Information risk of an enterprise: Regarding solving the qui pro quo problem in defining the concept. Innovatsiina Ekonomika, 5–6(69), 199–206.

13. Diia. Retrieved from https://diia.gov.ua.

Дата першого надходження статті до видання: 23.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 364.4:376.1:37.013.42(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-146-156

Жилінський Ігор Васильович аспірант кафедри економіки та публічного управління факультету програмної інженерії та бізнесу Національного аерокосмічного університету "Харківський авіаційний інститут", https://orcid.org /0009-0009-1685-4100

ІНКЛЮЗИВНИЙ ПІДХІД У ПРОЄКТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ОСВІТНЬОЇ СФЕР УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджено теоретичні засади та практичні аспекти впровадження інклюзивного підходу в проєктній діяльності соціальної та освітньої сфер України. Проаналізовано сучасний стан розвитку інклюзивних практик у контексті реалізації соціальних та освітніх проєктів, визначено ключові принципи та критерії інклюзивності в проєктному менеджменті.

Особлива увага приділена аналізу нормативно-правового забезпечення інклюзивних процесів в Україні та його впливу на формування проєктної культури в соціальній та освітній галузях.

У дослідженні виявлено основні бар'єри, що перешкоджають повноцінній реалізації інклюзивного підходу в проєктній діяльності, зокрема: інституційні, інфраструктурні, інформаційні, методологічні та соціально-психологічні. На основі аналізу успішних кейсів запропоновано комплексну модель інтеграції принципів інклюзії в проєктну діяльність, яка охоплює етапи планування, реалізації, моніторингу та оцінювання проєктів.

Представлено результати емпіричного дослідження щодо рівня готовності фахівців соціальної та освітньої сфер до впровадження інклюзивного підходу в проєктній діяльності. Визначено ключові компетентності, необхідні для ефективної реалізації інклюзивних проєктів, та запропоновано шляхи їх формування через систему професійної підготовки та підвищення кваліфікації.

Обґрунтовано стратегічні напрями розвитку інклюзивного підходу в проєктній діяльності соціальної та освітньої сфер України з урахуванням міжнародного досвіду та національних особливостей. Розроблено практичні рекомендації для керівників проєктів, освітніх та соціальних установ щодо впровадження принципів інклюзії на всіх етапах проєктного циклу.

Результати дослідження мають теоретичне та практичне значення для розвитку інклюзивних практик у соціальній та освітній сферах України, сприяють формуванню безбар'єрного середовища та розширенню можливостей для повноцінної участі всіх категорій населення в суспільному житті.

Ключові слова: інклюзивний підхід, публічне управління, управлінські рішення, проєктна діяльність, соціальна сфера, освітня сфера, безбар'єрність,

інклюзивні практики, соціальна інклюзія, доступність, проєктний менеджмент, інклюзивне середовище.

Zhylinskyi Ihor Vasylovich graduate student of the Department of Economics and Public Administration, Faculty of Software Engineering and Business, National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute",https://orcid.org/0009-0009-1685-4100

INCLUSIVE APPROACH IN PROJECT ACTIVITIES IN THE SOCIAL AND EDUCATIONAL SPHERES OF UKRAINE

Abstract. The article explores the theoretical foundations and practical aspects of implementing an inclusive approach in project activities within the social and educational spheres of Ukraine. It analyzes the current state of development of inclusive practices in the context of social and educational project implementation, identifying key principles and criteria for inclusivity in project management. Special attention is given to the analysis of the regulatory framework governing inclusive processes in Ukraine and its impact on the formation of project culture in the social and educational sectors.

The study identifies the main barriers hindering the full realization of the inclusive approach in project activities, including institutional, infrastructural, informational, methodological, and socio-psychological obstacles. Based on the analysis of successful cases, a comprehensive model for integrating inclusion principles into project activities is proposed, covering the stages of planning, implementation, monitoring, and evaluation of projects.

Results from empirical research regarding the preparedness of professionals in the social and educational fields to implement an inclusive approach in project activities are presented. Key competencies necessary for the effective realization of inclusive projects are identified, along with suggested pathways for their development through professional training and further education.

Strategic directions for the development of the inclusive approach in project activities within Ukraine's social and educational spheres are substantiated, taking into account international experience and national characteristics. Practical recommendations for project managers, educational and social institutions regarding the implementation of inclusion principles at all stages of the project cycle are developed.

The research findings hold theoretical and practical significance for the advancement of inclusive practices in Ukraine's social and educational spheres, contributing to the formation of a barrier-free environment and expanding opportunities for the full participation of all population categories in public life.

Keywords: inclusive approach, public management, managerial decisions, project activities, social sphere, educational sphere, barrier-free environment, inclusive practices, social inclusion, accessibility, project management, inclusive environment.

Постановка проблеми. Нинішній період розвитку публічного управління в Україні відзначається інтенсифікацією соціальних перетворень, що виникають внаслідок процесів децентралізації, цифрової трансформації, зобов'язань у контексті європейської інтеграції, а також викликів, породжених повномасштабною збройною агресією проти нашої держави.

У такому контексті надзвичайно важливим стає впровадження принципів інклюзивності та безбар'єрності як фундаментальних засад розробки і втілення державної політики, орієнтованої на задоволення потреб різноманітних соціальних груп та забезпечення рівноправного доступу громадян до публічних послуг.

Соціальна та освітня галузі представляють пріоритетні напрями реалізації публічної політики, де інклюзивність і безбар'єрність безпосередньо впливають на якісні показники життя населення, соціальну єдність та сталий розвиток територіальних громад. Збільшення чисельності внутрішньо переміщених осіб, людей з інвалідністю, ветеранів та членів їхніх родин, а також осіб, що опинились у вразливому становищі через воєнні дії, підкреслює необхідність переосмислення підходів до планування та впровадження соціальних і освітніх проєктів органами публічної влади. У цих умовах інклюзивність і безбар'єрність необхідно розглядати не лише як соціальні цінності, але й як управлінські категорії та індикатори ефективності публічних рішень.

Проте аналіз практичного впровадження соціальних та освітніх проєктів в Україні виявляє низку системних недоліків, пов'язаних із непослідовністю державної політики, недостатньою взаємодією між суб'єктами публічного управління, обмеженістю ресурсного забезпечення та формальним підходом до інтеграції принципів інклюзивності та безбар'єрності на різних етапах проєктного циклу. Нерідко ці принципи лише декларуються в нормативних документах, але не знаходять належного відображення в управлінських механізмах, процедурах планування, моніторингу та оцінювання результатів проєктної діяльності [7].

У цьому контексті виникає наукова проблема, що полягає в необхідності комплексного осмислення інклюзивності та безбар'єрності як інтегрального виміру реалізації проєктів у соціальній та освітній сферах у системі публічного управління. Відсутність цілісного управлінського підходу до впровадження цих принципів знижує результативність проєктів, обмежує їх соціальний вплив і не дозволяє повністю реалізувати потенціал державної та регіональної політики. Це зумовлює потребу в науковому обґрунтуванні управлінських механізмів, спрямованих на підвищення інклюзивності та безбар'єрності соціальних і освітніх проєктів як важливого фактора сталого розвитку та зміцнення системи публічного управління в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки тематика інклюзивності та безбар'єрності суттєво розширила свою присутність у наукових

дослідженнях, що пов'язано зі зміною парадигми публічного управління, посиленням людиноцентричного підходу та спрямуванням державної політики на забезпечення рівноправного доступу до публічних послуг. У сучасному науковому дискурсі інклюзивність розглядається як фундаментальний принцип соціальної справедливості, механізм зменшення нерівності та ключовий елемент належного врядування, тоді як безбар'єрність інтерпретується як практичний результат управлінських рішень у сфері планування, організації та надання публічних послуг.

Аналіз сучасної науково-публіцистичної та державної літератури демонструє, що питання інклюзивності й безбар'єрності поступово укріплюють свої позиції як у науковому дискурсі, так і в практиці публічного управління в Україні. Значна частина досліджень 2024–2025 рр. трактує безбар'єрність не просто як соціальну цінність, а як управлінську категорію, що потребує інтеграції в політичні, проєктні та нормативно-правові механізми.

Вагома кількість досліджень присвячена концептуальним засадам інклюзивного розвитку та соціальної інклюзії, зокрема у працях зарубіжних науковців, де інклюзивність аналізується у взаємозв'язку з good governance, сталим розвитком та залученням громадян до процесів прийняття рішень. У межах цих підходів особлива увага приділяється ролі держави як координатора політик, спрямованих на подолання структурних бар'єрів та забезпечення рівних можливостей для різних соціальних груп.

У теоретичних працях останнього періоду інклюзивність та безбар'єрність інтерпретуються не лише як доступність фізичного середовища, а як комплексний процес формування інклюзивного суспільства та адаптації соціальних структур до потреб різноманітних категорій громадян. Зокрема, інклюзивність визначається як філософія трансформаційних змін із врахуванням унікальності кожної особистості, а безбар'єрність — як невід'ємний компонент сучасного просторового планування та управлінських рішень для забезпечення рівних умов участі у соціальному житті.

Емпіричні дослідження вказують на те, що численні міста і громади України все ще не відповідають вимогам безбар'єрності. Так, аналіз понад 200 медіа-повідомлень за період із листопада 2024 р. по лютий 2025 р. виявив численні згадки про невідповідність будівельним нормам, недостатній рівень фізичного доступу, недоступність громадського транспорту та цифрові бар'єри для людей з інвалідністю [8].

Суттєвий внесок у практичне розуміння теми здійснили державні та публічні ініціативи. За інформацією офіційних джерел, у 2025 р. в рамках Національної стратегії створення безбар'єрного простору в Україні запущено 25 ключових проєктів, з яких 11 були ініційовані саме цього року. Серед них — проєкти з розвитку фізичної доступності (зокрема, створення 77 км безбар'єрних маршрутів у 15 пілотних містах), інформаційної та цифрової доступності, а також освітні програми, що охопили майже 50 000 дітей у інклюзивних класах.

Результати відкритих оцінювань свідчать, що Україна активізує створення доступних електронних сервісів: зокрема, у 2024 р. кількість урядових сайтів із високим рівнем доступності значно зросла порівняно з 2021 р., коли лише один ресурс мав такий рівень. Також зафіксовано покращення доступності порталів Diia, Diia.Osvita та веб-сайтів центральних адміністрацій областей [9].

Наукові публікації також наголошують на необхідності міжсекторальної співпраці та залучення громадськості до процесів управління безбар'єрністю. Зокрема, у 2025 р. створено публічну Платформу для підтримки інклюзивного суспільства, що об'єднує громадські організації, урядові структури та міжнародних партнерів для розробки політик, які враховують потреби внутрішньо переміщених осіб, ветеранів, осіб із функціональними обмеженнями та інших груп [4].

Водночас, низка досліджень констатує, що переважна частина наукових робіт поки що має описовий, а не управлінський характер, а питання інтеграції інклюзивності та безбар'єрності безпосередньо в процес проєктного циклу залишається недостатньо розробленим. Ці прогалини підкреслюють необхідність подальших академічних досліджень, що поєднуватимуть теоретичні рамки, які вимірюють результативність управлінських рішень у соціальних і освітніх проєктах, із емпіричними індикаторами реальних змін у громадах.

Мета статті – теоретико-методологічне обґрунтування концептів інклюзивності та безбар'єрності як ключових управлінських вимірів у процесі реалізації соціальних та освітніх проєктів в Україні, а також визначення стратегічних напрямів підвищення результативності їх імплементації в сучасній системі публічного управління.

Дослідження спрямоване на розкриття управлінського потенціалу принципів інклюзивності та безбар'єрності, їх трансформацію з декларативних цінностей у практичні інструменти проєктного менеджменту в соціальній та освітній сферах, а також на формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення механізмів інтеграції цих принципів у процеси планування, реалізації та оцінювання проєктної діяльності в контексті модернізації системи публічного управління в Україні.

Виклад основного матеріалу. Впровадження принципів інклюзивності та безбар'єрності як невід'ємних компонентів сучасної державної політики України стало предметом активних наукових дискусій та практичних ініціатив в останні роки. Концептуальні характеристики цих категорій у сфері публічного управління розкривають різні дослідники: зокрема, Армен Назарян визначає безбар'єрність як «ціннісну парадигму, філософію трансформаційних змін у суспільстві, що враховує унікальність кожної людини» і фундаментальний елемент просторового планування, який має інтегруватися в діяльність органів влади, бізнесових структур та громадського сектору одночасно [5].

Практичні дослідження виявляють реальні виклики у впровадженні безбар'єрності: аналіз доступності громадських просторів у малих населених

пунктах демонструє недосконаліть інфраструктури, недостатній рівень цифрової доступності та обмеження для осіб з інвалідністю. У освітньому середовищі Міністерство освіти і науки України наголошує на необхідності адаптації навчальних програм та інфраструктури для дітей з особливими освітніми потребами [7].

Проблематика недостатнього рівня практичної безбар'єрності відображена також у емпіричних дослідженнях: аналіз доступності громадського простору малого міста Гребінка виявив суттєві недоліки в облаштуванні пандусів, доступних укриттів, транспортної інфраструктури та інформаційного середовища, що свідчить про недостатнє врахування потреб маломобільних груп населення на етапах проєктування й реалізації [6].

У контексті освітнього середовища науковці підкреслюють важливість інклюзивності та безперешкодного доступу до освітніх послуг (особливо для дітей з особливими освітніми потребами), що знайшло відображення в методичних рекомендаціях Міністерства освіти і науки України.

Інклюзивність у публічному управлінні виходить за межі фізичної доступності – вона охоплює також цифрову сферу. Так, Зоряна Бурик у дослідженні цифрової інклюзії зазначає, що цифровий розрив серед населення становить серйозну перешкоду для реалізації прав громадян на доступ до публічних послуг, що потребує спеціальних управлінських підходів і відповідного ресурсного забезпечення.

Практичні кроки щодо впровадження інклюзивності в управлінських практиках демонструє проєкт «Публічне управління без бар'єрів», що реалізується Національним агентством України з питань державної служби. За даними 2025 року, в рамках цього проєкту понад 13 000 державних службовців пройшли спеціалізоване навчання, спрямоване на впровадження безбар'єрних підходів у професійній діяльності, а ключові показники ефективності з питань безбар'єрності вперше встановлено для державних секретарів і керівників центральних органів виконавчої влади. Міжнародні та міжсекторальні ініціативи також посилюють управлінський компонент інклюзивності. Зокрема, Barrier-Free Routes School, започаткована за підтримки ПРООН, забезпечила навчання 61 учасника з 15 громад, що сприяє розвитку спроможності місцевого управління до проєктування інклюзивної інфраструктури [3].

Особливої актуальності питання інклюзивності та безбар'єрності набуває в умовах воєнного стану. Війна створила нові категорії громадян, які потребують підтримки, серед яких внутрішньо переміщені особи, ветерани, постраждалі від бойових дій та особи з інвалідністю. За інформацією Міністерства соціальної політики, станом на 2025 рік в Україні налічується понад 1,7 млн ВПО, значна частина яких потребує безперешкодного доступу до соціальних, освітніх і медичних послуг. У цих обставинах особливо важливим стає забезпечення мобільності, доступності укриттів, транспортної інфраструктури та житлових послуг для маломобільних груп населення [2].

Виклики воєнного часу змушують органи публічного управління оперативно адаптувати проєкти та сервіси. Обмеженість фінансових і кадрових ресурсів, необхідність швидкого переналаштування інфраструктури та підвищена потреба у міжрегіональній координації роблять управлінські рішення більш комплексними та критично важливими для суспільства. У таких умовах особливої ваги набувають цифрові сервіси та дистанційне навчання (Diia, e-Consul, дистанційні освітні платформи), а також мобільні інклюзивні центри, які забезпечують доступ до соціальної допомоги, психологічної підтримки та юридичних консультацій [11].

Практична реалізація принципів інклюзивності на національному та регіональному рівнях свідчить, що державна політика поступово трансформується у системний управлінський інструмент. Зокрема, Національна стратегія зі створення безбар'єрного простору до 2030 року визначає ключові напрями розвитку:

• забезпечення доступу до освіти для всіх категорій громадян, включно з дітьми з особливими освітніми потребами;

• сприяння працевлаштуванню та соціальній інтеграції людей з інвалідністю і вразливих груп;

• розвиток соціальної мобільності, що передбачає рівний доступ до громадських, культурних і спортивних просторів;

• просторове планування, адаптоване до потреб маломобільних груп, з урахуванням принципів універсального дизайну.

Реалізація цих напрямів потребує не лише нормативного закріплення, а й інтеграції управлінських механізмів, включно з моніторингом, оцінкою результативності та координацією між центральними органами влади, місцевими громадами та громадськими організаціями. Стратегія формує основу для системного підходу до інклюзивності та безбар'єрності у сфері соціальних та освітніх проєктів [4].

Серед практичних прикладів, що демонструють ефективне управління інклюзивними проєктами, варто відзначити:

Конкурс «Кращі інклюзивні практики України – 2025» – підтримка громадських організацій, шкіл та ІРЦ у впровадженні інклюзивних ініціатив; участь 42 проєктів з 18 регіонів; поширення кращих практик.

Вінниця – безбар'єрні рішення у громаді – облаштування 12 км безбар'єрних маршрутів, адаптація туристичної та культурної інфраструктури.

Universal Design School (ПРООН) – навчання фахівців з інклюзивного дизайну; створення 13 проєктів у пілотних громадах.

Проєкт «Active parks: barrier-free recreation» – мережа адаптованих парків і спортивних клубів у 18 регіонах, понад 200 клубів, охоплено близько 85 000 учасників.

Barrier-free driving schools (МВС) – доступ до водійських курсів для осіб з інвалідністю у 7 містах, підвищення соціальної мобільності.

Digital barrier-free services (Цифрова доступність) – адаптація урядових платформ (Diia, e-Consul) для людей з обмеженими можливостями.

Інклюзивні культурні практики (Львів, Кролевець) – театри з аудіоописом, безбар'єрні зали, бібліотеки з адаптованими сервісами.

Ці приклади ілюструють різноманітні управлінські аспекти інтеграції інклюзивності: від навчання та підготовки кадрів до цифрової та фізичної доступності, міжсекторальної координації та взаємодії держави, громад і міжнародних організацій. Вони свідчать, що ефективне публічне управління безбар'єрністю вимагає комплексного підходу, який поєднує нормативно-правові рамки, ресурсне забезпечення та контроль результативності реалізованих проєктів [2].

Управлінський вимір інклюзивності виходить за межі інфраструктурних рішень і охоплює трансформацію організаційної культури публічного сектору, адже, як наголошують експерти, «безбар'єрність — це не лише фізична доступність, а й спосіб мислення, політики та організаційних процесів, що забезпечують рівні можливості для всіх».

Проаналізовані наукові дослідження та практичний досвід свідчать, що принципи інклюзивності та безбар'єрності поступово утверджуються як невід'ємні складові сучасної системи публічного управління в Україні. Водночас залишається значна кількість викликів, пов'язаних з їх повноцінною інтеграцією в управлінські механізми проєктної діяльності. Комплексний підхід до впровадження цих принципів вимагає не лише удосконалення нормативно-правової бази, але й забезпечення відповідними ресурсами, професійними кадрами та створення ефективних інституційних структур.

Висновки. Аналіз впровадження принципів інклюзивності та безбар'єрності у соціальних та освітніх проєктах України дозволяє стверджувати, що ці концепти трансформуються з суто соціальних цінностей у фундаментальні управлінські критерії ефективності публічного управління. В умовах воєнного стану вони набувають особливого значення, оскільки забезпечують рівноправний доступ до послуг для вразливих категорій населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб, ветеранів та осіб з інвалідністю.

Вивчення практичних кейсів та нормативно-правових ініціатив, зокрема Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору до 2030 року, демонструє, що результативне впровадження принципів інклюзивності потребує комплексного підходу.

Такий підхід передбачає гармонізацію нормативно-правових, організаційних та фінансових механізмів, зміцнення взаємодії між центральними органами влади, органами місцевого самоврядування, громадськими та міжнародними організаціями, а також своєчасне реагування на кризові ситуації [1].

Практичний досвід свідчить, що результативність проєктів суттєво залежить від розвитку цифрових та мобільних сервісів, адаптації освітніх та соціальних програм до потреб маломобільних груп, а також від застосування

принципів універсального дизайну у просторовому та інформаційному плануванні. Провідні національні та регіональні ініціативи, такі як Конкурс «Кращі інклюзивні практики України», Universal Design School та проєкт «Active parks: barrier-free recreation», підтверджують, що поєднання виважених управлінських рішень і соціальної спрямованості дозволяє поширювати успішні практики і підвищувати якість публічних послуг.

На підставі проведеного дослідження пропонуються такі управлінські рекомендації:

Імплементація принципів інклюзивності на всіх етапах проєктного циклу, від розробки до оцінки результатів, з урахуванням потреб усіх категорій населення.

Посилення міжсекторальної співпраці, що охоплює взаємодію державних органів, місцевого самоврядування, громадських організацій та міжнародних партнерів для оптимального використання ресурсів і обміну ефективними практиками.

Розширення цифрових та мобільних сервісів, забезпечення віддаленого доступу до освітніх, соціальних та медичних послуг для вразливих категорій населення, включно з внутрішньо переміщеними особами та ветеранами.

Систематичний моніторинг та оцінювання ефективності реалізованих проєктів, використання сучасних управлінських індикаторів для оперативного коригування рішень та підвищення результативності ресурсного забезпечення.

Впровадження принципів універсального дизайну у просторовому та інформаційному плануванні, що сприяє формуванню безбар'єрного середовища на національному та регіональному рівнях [2].

Реалізація запропонованих рекомендацій дозволить підвищити ефективність публічного управління соціальними та освітніми проєктами в Україні, забезпечити рівноправний доступ до послуг для всіх громадян і сформувати стійке безбар'єрне середовище, що відповідає сучасним соціальним викликам, у тому числі в умовах воєнного стану.

Література:

1. Міністерство розвитку громад та територій України. (2025). Національна стратегія зі створення безбар’єрного простору в Україні на період до 2030 року. https://mindev.gov.ua/diialnist/bezbariernyi-prostir/natsionalna-stratehiia-zi-stvorennia-bezbariernoho-prostoru-vukraini

2. Міністерство розвитку громад та територій України. (2025). План заходів на 2025–2026 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар’єрного простору в Україні на період до 2030 року. https://mindev.gov.ua/diialnist/bezbariernyi-prostir/natsionalna-stratehiia-zistvorennia-bezbariernoho-prostoru-v-ukraini/plan-zakhodiv-na-2025-2026-roky-z-realizatsiinatsionalnoi-stratehii-iz-stvorennia-bezbariernoho-prostoru-v-ukraini-na-period-do-2030-roku

3. United Nations Development Programme (UNDP). (2025, August 29). Barrier-Free Routes School strengthens local capacity for inclusive recovery in Ukraine. https://www.undp.org/ukraine/press-releases/barrier-free-routes-school-strengthens-local-capacity-inclusive-recoveryukraine

4. United Nations Development Programme (UNDP). (2025, September 10). Universal Design School launches new cycle to advance inclusive and barrier-free recovery in Ukraine. https://www.undp.org/ukraine/press-releases/universal-design-school-launches-new-cycle-advanceinclusive-and-barrier-free-recovery-ukraine

5. Назарян, Армен (2025). Сучасний етап формування інклюзивного суспільства та побудови безбар'єрного простору в Україні. Стаття опублікована в науковому журналі Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення із DOI: https://doi.org/10.31470/2786-6246-2025-11-90-99

6. Tsapenko, Gnatiuk (2025). Inclusivity and barrier-free access of public space in a small Ukrainian town: A case of Hrebinka. Constructive Geography and Rational Use of Natural Resources, 6(1), 112–121. DOI: https://doi.org/10.17721/2786-4561.2025.6.1.-13/11

7. Міністерство освіти і науки України. (2025). Методичні рекомендації щодо інклюзивного навчання та безбар'єрного доступу до освіти. Київ, Україна.

8. Міністерство соціальної політики України. (2025). Статистика внутрішньо переміщених осіб в Україні станом на 2025 рік. Київ, Україна.

9. Національне агентство України з питань державної служби. (2025). Публічне управління без бар'єрів: Річний звіт 2025. Київ, Україна.

10. Бурик, З. (2024). Цифрова інклюзія та доступ до публічних послуг в Україні. Журнал цифрового управління, 5(2), 45–59.

11. UNDP. (2024). Universal Design in Local Governance: Lessons from Pilot Projects in Ukraine. Kyiv, Україна.

References:

1. Ministerstvo rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy. (2025). Natsionalna stratehiia zi stvorennia bezbariernoho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku [National Strategy for Creating Barrier-Free Space in Ukraine for the period until 2030]. https://mindev.gov.ua/diialnist/bezbariernyi-prostir/natsionalna-stratehiia-zi-stvorennia-bezbariernoho-prostoru-v-ukraini

2. Ministerstvo rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy. (2025). Plan zakhodiv na 2025–2026 roky z realizatsii Natsionalnoi stratehii iz stvorennia bezbariernoho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku [Action Plan for 2025-2026 on the implementation of the National Strategy for Creating Barrier-Free Space in Ukraine for the period until 2030]. https://mindev.gov.ua/diialnist/bezbariernyi-prostir/natsionalna-stratehiia-zi-stvorennia-bezbariernoho-prostoru-v-ukraini/plan-zakhodiv-na-2025-2026-roky-z-realizatsii-natsionalnoi-stratehii-iz-stvorennia-bezbariernoho-prostoru-v-ukraini-na-period-do-2030-roku

3. United Nations Development Programme (UNDP). (2025, August 29). Barrier-Free Routes School strengthens local capacity for inclusive recovery in Ukraine. https://www.undp.org/ukraine/press-releases/barrier-free-routes-school-strengthens-local-capacity-inclusive-recovery-ukraine

4. United Nations Development Programme (UNDP). (2025, September 10). Universal Design School launches new cycle to advance inclusive and barrier-free recovery in Ukraine. https://www.undp.org/ukraine/press-releases/universal-design-school-launches-new-cycle-advance-inclusive-and-barrier-free-recovery-ukraine

5. Nazarian, A. (2025). Suchasnyi etap formuvannia inkliuzyvnoho suspilstva ta pobudovy bezbariernoho prostoru v Ukraini [The current stage of forming an inclusive society and building a barrier-free space in Ukraine]. Publichne upravlinnia: kontseptsii, paradyhma, rozvytok, udoskonalennia. https://doi.org/10.31470/2786-6246-2025-11-90-99

6. Tsapenko, & Gnatiuk. (2025). Inclusivity and barrier-free access of public space in a small Ukrainian town: A case of Hrebinka. Constructive Geography and Rational Use of Natural Resources, 6(1), 112–121. https://doi.org/10.17721/2786-4561.2025.6.1.-13/11

7. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2025). Metodychni rekomendatsii shchodo inkliuzyvnoho navchannia ta bezbariernoho dostupu do osvity [Methodological recommendations on inclusive education and barrier-free access to education]. Kyiv, Ukraine.

8. Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy. (2025). Statystyka vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini stanom na 2025 rik [Statistics of internally displaced persons in Ukraine as of 2025]. Kyiv, Ukraine.

9. Natsionalne ahentstvo Ukrainy z pytan derzhavnoi sluzhby. (2025). Publichne upravlinnia bez barieriv: Richnyi zvit 2025 [Public administration without barriers: Annual report 2025]. Kyiv, Ukraine.

10. Buryk, Z. (2024). Tsyfrova inkliuziia ta dostup do publichnykh posluh v Ukraini [Digital inclusion and access to public services in Ukraine]. Zhurnal tsyfrovoho upravlinnia, 5(2), 45–59.

11. UNDP. (2024). Universal Design in Local Governance: Lessons from Pilot Projects in Ukraine. Kyiv, Ukraine.

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 351.77:32.022

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-157-166

Костенюк Наталя Іванівна кандидат наук з державного управління, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук, Науково-навчального Інституту публічної служби та управління Національного університету «Одеська політехника», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-6723-7166

Димитрова Тетяна Костянтинівна аспірант кафедри соціально-гуманітарних наук, Науково-навчального Інституту публічної служби та управління Національного університету «Одеська політехника», м.Одеса

СУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЛІКАРСЬКИМИ ЗАСОБАМИ

Анотація. У статті досліджено сутність державної політики забезпечення населення лікарськими засобами як комплексного та багаторівневого напряму публічного управління у сфері охорони здоров'я. Державна політика у фармацевтичній сфері є цілісною системою стратегічних орієнтирів, нормативно-правових актів, регуляторних інструментів, фінансово-економічних і організаційних механізмів, спрямованих на гарантування доступності, якості, безпеки та ефективності лікарських засобів відповідно до потреб громадського здоров'я та принципів соціальної справедливості.

Систематизовано теоретико-методологічні підходи до визначення державної політики у сфері лікарського забезпечення як складової соціально орієнтованої державної стратегії. До основних функцій можна віднести: регуляторну, координаційну, контролюючу, соціальну та інноваційну. Розкрито взаємозв'язок між інституційною структурою управління фармацевтичним сектором, економічними механізмами впливу держави на ринок лікарських засобів та інструментами забезпечення раціонального їх використання.

Проаналізовано основні структурні складові державної політики у сфері лікарського забезпечення, зокрема механізми державного регулювання цін і формування переліків основних лікарських засобів, процедури державної реєстрації та фармаконагляду, системи бюджетного фінансування і реімбурсації, розвиток національного фармацевтичного виробництва, логістичної інфраструктури та інформаційного забезпечення населення.

Окреслено роль органів державної влади та міжвідомчої координації у формуванні й реалізації відповідної політики, а також значення міжнародного співробітництва, гармонізації законодавства з міжнародними стандартами та імплементації рекомендацій міжнародних організацій у сфері охорони здоров'я. Акцентовано увагу на впливі епідеміологічних ризиків, демографічних змін і

технологічних трансформацій на формування стратегічних пріоритетів державної політики.

Ключові слова: державна політика, лікарські засоби, населення, органи публічної влади, публічне управління, система охорони здоров'я.

Kosteniuk Natalia PhD in Public Administration, Associate Professor of the Department of Social Sciences and Humanities, ESI of Public Service and Administration Odesa Polytechnic National University, of the Department of Social and Humanitarian Sciences. Odesa, https://orcid.org/0000-0001-6723-7166

Dymytrova Tetiana Postgraduate student of the Department of Social and Humanitarian Sciences, ESI of Public Service and Administration Odesa Polytechnic National University, of the Department of Social and Humanitarian Sciences, Odesa

THE ESSENCE OF THE STATE POLICY FOR ENSURING THE POPULATION'S ACCESS TO MEDICINES

Abstract. The article examines the essence of the state policy for ensuring the population's access to medicines as a complex and multi-level direction of public administration in the field of healthcare. State policy in the pharmaceutical sector is defined as an integrated system of strategic priorities, legal and regulatory acts, regulatory instruments, financial and economic tools, and organizational mechanisms aimed at guaranteeing the availability, quality, safety, and effectiveness of medicines in accordance with public health needs and the principles of social justice.

The study systematizes theoretical and methodological approaches to defining state policy in the field of pharmaceutical provision as a component of a socially oriented state strategy. The main functions of such policy are identified as regulatory, coordination, supervisory, social, and innovative. The interrelation between the institutional structure of governance in the pharmaceutical sector, the economic mechanisms of state influence on the medicines market, and the instruments for ensuring the rational use of medicines is substantiated. The main structural components of state policy in the field of pharmaceutical provision are analyzed, including mechanisms of state price regulation and the formation of essential medicines lists, procedures for state registration and pharmacovigilance, systems of budget financing and reimbursement, the development of national pharmaceutical manufacturing, logistics infrastructure, and public information support. The role of public authorities and interagency coordination in shaping and implementing the relevant policy is outlined, as well as the importance of international cooperation, harmonization of legislation with international standards, and the implementation of recommendations of international health organizations. Particular attention is paid to the impact of epidemiological risks, demographic changes, and technological transformations on the formation of strategic priorities of state policy.

Keywords: state policy, medicines, population, public authorities, public administration, healthcare system.

Постановка проблеми. Забезпечення населення лікарськими засобами є одним із ключових напрямів державної політики у сфері охорони здоров'я та важливою складовою соціальної безпеки держави. В умовах трансформації системи охорони здоров'я, реформування механізмів фінансування медичних послуг, євроінтеграційних процесів та зростання викликів глобального характеру питання формування ефективної державної політики забезпечення населення лікарськими засобами набуває особливої актуальності.

Незважаючи на наявність розвиненої нормативно-правової бази у сфері обігу лікарських засобів, залишаються проблеми доступності препаратів для окремих соціальних груп, цінової стабільності, раціонального використання медикаментів та недостатньої узгодженості між інституційними суб'єктами реалізації політики. Водночас у науковому дискурсі недостатньо систематизовано теоретико-методологічні підходи до визначення сутності державної політики саме у сфері забезпечення населення лікарськими засобами як комплексного управлінського явища.

Проблема полягає у необхідності концептуалізації державної політики забезпечення населення лікарськими засобами як цілісної системи стратегічних цілей, інструментів публічного управління та механізмів регулювання фармацевтичного ринку, спрямованих на гарантування доступності, якості, безпеки та ефективності лікарських засобів відповідно до потреб громадського здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різним аспектам формування та реалізації державної політики забезпечення населення лікарськими засобами у різні періоди розвитку системи охорони здоров'я приділялася увага провідних вітчизняних науковців. Значний внесок у дослідження теоретичних, організаційно-економічних та управлінських засад лікарського забезпечення зробили І. О. Власенко, Л. О. Гала, Б. П. Громовик, О. П. Гудзенко, О. М. Заліська, М. В. Зарічкова, К. Л. Косяченко, А. А. Котвіцька, О. В. Кривов'яз, З. М. Мнушко, В. М. Назаркіна, А. С. Немченко, Г. Л. Панфілова, І. В. Пестун, О. В. Посилкіна, Н. О. Ткаченко, В. В. Трохимчук, Л. М. Унгурян та інші. У їхніх працях висвітлено питання фармацевтичної політики, економіки лікарського забезпечення, регулювання обігу лікарських засобів, механізмів реімбурсації та забезпечення доступності медикаментів для населення.

Мета статті – дослідження сутності державної політики забезпечення населення лікарськими засобами.

Виклад основного матеріалу. Державна фармацевтична політика - це сукупність заходів, стратегій і регуляторних механізмів, спрямованих на забезпечення доступності, якості, безпеки та ефективності лікарських засобів для населення країни. Така політика охоплює різні аспекти функціонування

фармацевтичного сектору, зокрема виробництво, розподіл, контроль якості, регулювання цін і впровадження нових лікарських засобів.

Крім того, державна політика забезпечення населення лікарськими засобами є системою нормативно-правових актів, у межах яких держава визначає цілі розвитку фармацевтичної галузі щодо забезпечення населення лікарськими засобами, а також формує державну стратегію їх досягнення у сфері дослідження, виробництва та розподілу лікарських засобів відповідно до реальних потреб системи громадського здоров'я [1, с.146].

Державна політика щодо лікарських засобів формується на основі положень нормативно-правових актів, що регулюють правила надання медичної допомоги в конкретній державі та обіг лікарських засобів - від етапу виробництва до їх розподілу та постачання кінцевому споживачеві. Державна політика у сфері лікарських засобів формується з урахуванням економічних, політичних та соціокультурних особливостей конкретної держави. Вона відображає рівень розвитку інституцій громадянського суспільства та характер взаємодії держави з суб'єктами фармацевтичного ринку.

За своєю сутністю державна політика у сфері лікарських засобів є комплексною системою стратегій, нормативно-правових актів, регуляторних інструментів і державних програм, спрямованих на впорядкування діяльності фармацевтичного сектору. Вона охоплює всі стадії обігу лікарських засобів: від розроблення, виробництва та державної реєстрації до розподілу, реалізації, застосування і контролю якості.

Тому, метою державної політики щодо лікарських засобів є забезпечення населення доступними, ефективними, якісними та безпечними препаратами. Для цього держава формує механізми реєстрації нових лікарських засобів, створює умови для їх належного розподілу, впроваджує системи нагляду та здійснює регулювання цін [2].

Одним із провідних напрямів державної політики є контроль якості та безпеки лікарських засобів, що реалізується шляхом встановлення стандартів, проведення інспекцій, ліцензування діяльності суб'єктів ринку та моніторингу обігу лікарських засобів. Водночас важливим інструментом є державне регулювання ціноутворення, спрямоване на підвищення доступності лікарських засобів для населення та забезпечення стабільності фармацевтичного ринку.

Державна політика спрямована на підтримку громадського здоров'я шляхом забезпечення доступу до необхідних лікарських засобів для лікування та профілактики захворювань. Це включає заходи щодо запобігання епідеміям, реалізацію програм лікування хронічних хвороб, а також підтримку національних програм імунізації. Політика також розглядає інфраструктури фармацевтичного сектору, зокрема створення та підтримку науково-дослідних центрів, лабораторій контролю якості, фармацевтичних виробничих підприємств і аптечних закладів. Важливою складовою державної політики є інформаційний компонент, який характеризує надання населенню достовірної інформації щодо

ефективного та безпечного застосування лікарських засобів, їх властивостей, можливих побічних реакцій і взаємодії з іншими препаратами [3, с.36].

З урахуванням підходів ВООЗ, державна політика у сфері забезпечення населення лікарськими засобами має бути спрямована на реалізацію таких стратегічних цілей [1, с.150]:

– забезпечення доступності лікарських засобів, тобто рівний та фінансово прийнятний доступ для всіх верств населення;

– гарантування якості, тобто належна якість, безпечність та ефективність лікарських засобів;

– забезпечення раціонального використання лікарських засобів.

Соціально орієнтований механізм формування та реалізації державної політики передбачає досягнення зазначених цілей через систему відповідних інструментів, регуляторних заходів і організаційних рішень. До її структурних складових належать усі напрями обігу лікарських засобів, зокрема: розвиток національного фармацевтичного виробництва, удосконалення системи постачання та логістики, функціонування аптечної мережі, механізми фінансування та реімбурсації лікарських засобів тощо. Водночас раціональне використання лікарських засобів розглядається не лише як окрема мета державної політики, а й як її структурний елемент та ключовий інструмент забезпечення ефективності системи фармацевтичного забезпечення населення.

Найважливішою соціально-економічною категорією у системі охорони здоров'я та фармації є доступність, яка розглядається як глобальний пріоритет під час розроблення та реалізації державної політики забезпечення населення лікарськими засобами. Доступність у цій системі зазвичай означає як фізичну можливість отримання медичної або фармацевтичної послуги, так і економічну гарантію оплати такої послуги державою. Варто підкреслити значення впровадження відповідних складових у забезпеченні доступності лікарських засобів на міжнародному рівні, що насамперед стосується міждержавної взаємодії та орієнтирів щодо формування політики, які нині визначаються документами ВООЗ. Державна лікарські політики багатьох країн передбачають основні заходи щодо забезпечення справедливого доступу та фінансової доступності лікарських засобів, їх високої якості та раціонального використання, однак ці положення суттєво відрізняються майже в усіх країнах [4, с.56].

Важливою складовою державної політики у сфері забезпечення населення лікарськими засобами є формування ефективної державної інформаційної політики та впровадження освітніх програм. Гарантування відкритості, доступності й достовірності інформації про лікарські засоби, особливості їх застосування та можливі побічні реакції сприяє підвищенню рівня раціонального використання препаратів і зміцненню громадського здоров'я.

З урахуванням глобалізації фармацевтичного ринку та стрімкого розвитку наукових досягнень, міжнародне співробітництво виступає важливим напрямом реалізації державної політики. Участь у міжнародних ініціативах і програмах,

запозичення кращих практик, гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами та адаптація регуляторних вимог до внутрішніх потреб становлять основу ефективної міжнародної взаємодії.

Ключову роль у формуванні та реалізації державної політики відіграють органи державної влади, які забезпечують нормативно-правове регулювання фармацевтичної сфери. До їхніх повноважень належать розроблення та прийняття законодавчих актів, регулювання обігу лікарських засобів, забезпечення їх доступності, здійснення контролю якості й безпеки, а також формування та впровадження державних програм і стратегій у сфері охорони здоров'я. До суб'єктів державного управління, що безпосередньо залучені до реалізації цієї політики, як правило, належать Міністерство охорони здоров'я, Міністерство фінансів України, уповноважені органи з регулювання обігу лікарських засобів, інші регуляторні структури, а також міжвідомчі координаційні органи й робочі групи [4, с.56].

Відповідно до рекомендацій ВООЗ, державна політика у сфері лікарських засобів ґрунтується на концепції основних лікарських засобів, що має надзвичайно важливе значення, оскільки спрямована на захист прав пацієнтів і дає можливість визначати пріоритети розвитку системи охорони здоров'я та публічного лікарського забезпечення. Основою цієї концепції є використання обмеженого переліку основних лікарських засобів, відібраних на підставі клінічних та фармакоекономічних показників. Це сприяє покращенню забезпечення препаратами, їх більш раціональному використанню та зниженню витрат. Застосування основних лікарських засобів, відбір яких є фармацевтично та економічно обґрунтованим, дозволяє підвищити якість медичної допомоги та скоротити фінансові витрати. З одного боку, обмеження кількості лікарських засобів, а з іншого - збільшення обсягів їх споживання дає змогу досягти значної економічної ефективності на національному та регіональному рівнях за рахунок посилення цінової конкуренції [5].

Методологія ВООЗ щодо розроблення та оцінювання державної політики у сфері лікарських засобів може бути інтерпретована як інструмент аналітичного забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері фармацевтичного забезпечення населення. В її основі лежить система індикаторів, узагальнення яких дозволяє структурувати чинники впливу на державну політику за п'ятьма взаємопов'язаними групами [5].

Перша група охоплює базові соціальні чинники, що формують стратегічне середовище державної політики: демографічні та статистичні показники у сфері охорони здоров'я (чисельність населення, очікувана тривалість життя, рівень смертності, ВВП на душу населення тощо). Саме ці параметри визначають обсяг державних зобов'язань і пріоритети у сфері лікарського забезпечення.

Друга група індикаторів характеризує стан фармацевтичного сектору як об'єкта державного регулювання: кадровий потенціал (кількість лікарів, фармацевтів, провізорів), фінансові показники (загальні витрати на лікарські

засоби), обсяг Національного переліку основних лікарських засобів, кількість зареєстрованих препаратів, масштаби вітчизняного виробництва, імпорту, кількість виробників, дистриб'юторів та аптечних закладів. Ці показники відображають ресурсну та інституційну спроможність держави реалізовувати відповідну політику [1, с.150].

Третя група індикаторів пов'язана з нормативно-правовим і регуляторним забезпеченням державної політики: наявність законодавчих і підзаконних актів у сфері фармацевтичної діяльності, процедури відбору та державної реєстрації лікарських засобів, механізми забезпечення основними препаратами, системи контролю якості, інспектування, фармаконагляду, а також регулювання реклами та просування лікарських засобів [1, с.151].

Четверта група охоплює фінансово-економічні інструменти державної політики: регулювання цін на лікарські засоби, моделі фінансування у державному та приватному секторах, організацію розподілу, логістики та зберігання препаратів. Ці показники визначають ефективність економічних механізмів впливу держави на фармацевтичний ринок.

П'ята група індикаторів спрямована на оцінювання результативності державної політики та функціонування системи фармацевтичного забезпечення. Вона включає показники фізичної та фінансової доступності лікарських засобів, рівень обізнаності населення щодо їх застосування, а також ступінь раціонального використання медикаментів.

Таким чином, система індикаторів ВООЗ може розглядатися як комплексний інструментарій оцінювання ефективності державної політики у сфері забезпечення населення лікарськими засобами та визначення напрямів її подальшого вдосконалення.

Обмеження переліку передбачає оптимізацію кількості препаратів, рекомендованих як основні, що полегшує контроль їх якості та спрощує умови закупівлі, зберігання, розподілу й реалізації. Крім того, створюються можливості для систематизованого отримання інформації про лікарські засоби - як навчального характеру для медичних і фармацевтичних працівників, так і загального інформування пацієнтів. За умов обмеженого переліку основних препаратів лікареві легше контролювати показники ефективності лікування, випадки взаємодії лікарських засобів і прояви побічних реакцій [5].

У межах реалізації державної політики у сфері забезпечення населення лікарськими засобами досягнуто суттєвого підвищення рівня їх доступності, зокрема завдяки механізмам державного регулювання цін, впровадженню програм реімбурсації та підтримці соціально вразливих груп населення. Посилення нормативно-правового регулювання та функціонування систем державного контролю якості сприяло підвищенню безпечності лікарських засобів і мінімізації ризиків їх фальсифікації. Державна політика створює передумови для розвитку наукових досліджень, інновацій та модернізації фармацевтичного сектору. Підтримка національного виробника, стимулювання

інвестицій у фармацевтичну галузь та формування сприятливого регуляторного середовища сприяють зміцненню економічної безпеки держави [6, с.205].

Разом із тим, залишаються проблеми забезпечення рівного доступу до сучасних і високовартісних лікарських засобів. Соціально-економічні диспропорції, регіональні відмінності та фінансові обмеження державного бюджету можуть зумовлювати нерівність у доступі до медичних послуг. Динамічний розвиток медичних технологій, зміни епідеміологічної ситуації та поява нових глобальних викликів потребують постійного вдосконалення механізмів державного управління та стратегічного планування у сфері фармацевтичного забезпечення. З огляду на зростання витрат на реформування системи охорони здоров'я, особливо в умовах економічної нестабільності чи воєнних загроз, державна політика має забезпечувати ефективний розподіл фінансових ресурсів, збалансування бюджетних можливостей із потребами населення та впровадження сучасних інструментів публічного управління для гарантування доступності та якості лікарських засобів [7, с.88].

Висновки. Реалізація державної політики забезпечення населення лікарськими засобами потребує системного вдосконалення механізмів державного управління у всіх сферах обігу препаратів - від розроблення та виробництва до розподілу й кінцевого споживання. Формування ефективної політики має здійснюватися відповідно до міжнародних стандартів і рекомендацій ВООЗ із чітким визначенням стратегічних цілей, інституційних складових та інструментів державного впливу.

Державна політика у цій сфері повинна реалізовуватися на різних рівнях управління - міжнародному, національному, регіональному та локальному - і базуватися на принципах публічності, прозорості, обґрунтованості та підзвітності. Важливим напрямом є систематичний моніторинг результативності політики на основі відповідних індикаторів, що дозволяє оцінювати досягнутий прогрес у забезпеченні доступності, якості та безпеки лікарських засобів, а також своєчасно виявляти проблемні аспекти для подальшого коригування управлінських рішень [8, с.30].

З метою підвищення ефективності державної політики забезпечення населення лікарськими засобами доцільно: визначити пріоритети підтримки національного фармацевтичного виробництва та сформувати довгострокову стратегію зменшення імпортозалежності; удосконалити систему управління лікарським забезпеченням шляхом впровадження механізмів моніторингу попиту та споживання, зміцнення логістичних ланцюгів і підвищення стійкості постачання; модернізувати процеси призначення та відпуску лікарських засобів, зокрема через впровадження електронних рецептів і цифрових сервісів; забезпечити ефективну міжвідомчу координацію та діалог між органами державної влади, суб'єктами фармацевтичного ринку та громадськістю щодо реалізації політики регулювання цін і механізмів реімбурсації; розвивати інформаційну інфраструктуру та підвищувати рівень обізнаності населення

щодо раціонального використання лікарських засобів. Таким чином, державна політика забезпечення населення лікарськими засобами має бути комплексною, соціально орієнтованою та стратегічно спрямованою на гарантування рівного доступу громадян до якісних, безпечних і ефективних препаратів у довгостроковій перспективі.

Література:

1. Карамишев Д. В. Реалізація державної політики України щодо забезпечення населення лікарськими засобами в умовах інтеграції до Європейського союзу. Д. В. Карамишев, Л. В. Сотнікова. Теорія та практика державного управління.2021. № 1(72). С. 145–157.

2. Дергалюк Б. В., Шевчук П. О. Перспективи розвитку підприємств фармацевтичної промисловості в Україні. Економіка та суспільство. 2022. Вип. 38.

3. Шмалько О.О. Особливості забезпечення населення лікарськими засобами під час надзвичайних ситуацій та воєнного стану: аналіз та перспективи. Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України, 2022, (1), 35–39.

4. Єренко О. К. Управління та економіка фармації : навчальний посібник з самостійної роботи для асистентів фармацевтів на курсах підвищення кваліфікації (вторинна спеціалізація). О. К. Єренко, Т.В. Хортецька, І. В. Бушуєва. Запоріжжя: ЗДМФУ, 2024. 100 с.

5. Урядова програма "Доступні ліки". URL: https://liky.gov.ua

6. Попова І. А., Демченко Н. В., Швед А. Б. Тенденції розвитку фармацевтичного ринку України в умовах воєнного стану. Бізнес Інформ. 2023. №4. С. 203–209.

7. Пашков В., Гнедик Є. Фармацевтична політика держави в умовах воєнного стану. Публічне право. 2022. № 2. С. 82–90.

8. Смірнова Г.В. Регулювання фармацевтичного ринку в контексті оптимізації соціального забезпечення населення. Регіональна економіка 2021, № 4. С. 29-34.

References:

1. Karamyshev, D. V., & Sotnikova, L. V. (2021). Realizatsiia derzhavnoi polityky Ukrainy shchodo zabezpechennia naselennia likarskymy zasobamy v umovakh intehratsii do Yevropeiskoho Soiuzu [Implementation of the state policy of Ukraine on ensuring the population with medicines in the context of integration into the European Union]. Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia, 1(72), 145–157.

2. Derhaliuk, B. V., & Shevchuk, P. O. (2022). Perspektyvy rozvytku pidpryiemstv farmatsevtychnoi promyslovosti v Ukraini [Prospects for the development of pharmaceutical industry enterprises in Ukraine]. Ekonomika ta suspilstvo, 38.

3. Shmalko, O. O. (2022). Osoblyvosti zabezpechennia naselennia likarskymy zasobamy pid chas nadzvychainykh sytuatsii ta voiennoho stanu: analiz ta perspektyvy [Features of ensuring the population with medicines during emergencies and martial law: Analysis and prospects]. Visnyk sotsialnoi hihiieny ta orhanizatsii okhorony zdorovia Ukrainy, 1, 35–39.

4. Yerenko, O. K., Khortetska, T. V., & Bushuieva, I. V. (2024). Upravlinnia ta ekonomika farmatsii: navchalnyi posibnyk z samostiinoi roboty dlia asystentiv farmatsevtiv na kursakh pidvyshchennia kvalifikatsii (vtorynna spetsializatsiia) [Management and economics of pharmacy: Study guide for pharmacy assistants in advanced training courses (secondary specialization)]. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University.

5. Cabinet of Ministers of Ukraine. (n.d.). Government program "Affordable Medicines". Retrieved from https://liky.gov.ua

6. Popova, I. A., Demchenko, N. V., & Shved, A. B. (2023). Tendentsii rozvytku farmatsevtychnoho rynku Ukrainy v umovakh voiennoho stanu [Trends in the development of the pharmaceutical market of Ukraine under martial law]. Biznes Inform, 4, 203–209.

7. Pashkov, V., & Hnedyik, Ye. (2022). Farmatsevtychna polityka derzhavy v umovakh voiennoho stanu [State pharmaceutical policy under martial law]. Publichne pravo, 2, 82–90.

8. Smirnova, H. V. (2021). Rehuliuvannia farmatsevtychnoho rynku v konteksti optymizatsii sotsialnoho zabezpechennia naselennia [Regulation of the pharmaceutical market in the context of optimizing social security of the population]. Rehionalna ekonomika, 4, 29–34.

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 341.231.12:061.2(4-672ЄС)]:327.88+316.776.23(470:477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-167-175

Кустова Світлана Миколаївна кандидат наук з державного управління, Заслужений юрист України, Асистент кафедри євроінтеграційної політики Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, ORCID ID: 0000-0003-3563-1454

ІНСТИТУЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ ЯК ОСНОВА ДЕМОКРАТИЧНОЇ СТІЙКОСТІ: ДОСВІД ЄС ТА СТВОРЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ЦЕНТРУ ДЕМОКРАТИЧНОЇ СТІЙКОСТІ

Анотація. У статті досліджено боротьбу з дезінформацією як системну передумову забезпечення стійкості сучасних демократичних режимів в умовах цифровізації, зростання гібридних загроз та трансформації інформаційного простору. Обґрунтовано, що ефективність протидії інформаційним маніпуляціям залежить не лише від нормативного регулювання цифрових платформ, але й від рівня інституційної спроможності наднаціональних та національних структур, здатних забезпечувати координацію, моніторинг та стратегічне реагування на інформаційні загрози. Особливу увагу приділено формуванню нової інституційної архітектури Європейського Союзу у сфері захисту демократичного простору, зокрема створенню Європейського центру демократичної стійкості в межах ініціативи European Democracy Shield.

Показано, що новий центр виступає ключовим аналітико-координаційним елементом системи протидії дезінформації, забезпечуючи централізований моніторинг координованих інформаційних операцій, аналіз FIMI-кампаній та розроблення рекомендацій для держав-членів. Його функціонування сприяє підвищенню інституційної узгодженості дій, створенню механізмів раннього попередження та інтеграції даних у межах єдиного інформаційно-аналітичного простору. Інституційна спроможність центру визначається рівнем ресурсного забезпечення, експертного потенціалу, технологічних інструментів аналізу та здатністю ефективно взаємодіяти з національними органами, науковими установами й міжнародними партнерами. Проаналізовано нормативно-правові інструменти ЄС, зокрема Регламент про цифрові послуги (Digital Services Act) та Кодекс практики щодо дезінформації, які формують правову основу регулювання цифрового середовища та встановлюють обов'язки для великих онлайн-платформ щодо управління системними ризиками. Доведено, що поєднання обов'язкового регулювання, механізмів співрегуляції та інституційної координації створює багаторівневу модель забезпечення інформаційної безпеки. Водночас саме інституційна спроможність нового центру визначає практичну ефективність імплементації цих механізмів у державах-членах.

Окремо підкреслено взаємозв'язок між безпекою досліджень, науковою дипломатією та демократичною стійкістю, оскільки академічне середовище може бути як об'єктом, так і каналом інформаційного впливу. Новий центр виконує функцію платформи для інтеграції експертних знань, формування аналітичних рекомендацій та забезпечення стратегічної автономії Європейського Союзу у сфері інформаційної безпеки.

Зроблено висновок, що стійкість демократичної системи у цифрову епоху прямо залежить від інституційної здатності держав і наднаціональних структур швидко та скоординовано реагувати на інформаційні загрози. Подальші дослідження мають бути спрямовані на оцінку ефективності функціонування Європейського центру демократичної стійкості, аналіз його взаємодії з іншими інституціями ЄС та визначення показників вимірювання результативності його діяльності.

Ключові слова: дезінформація, інституційна спроможність, демократична стійкість, Європейський центр демократичної стійкості, НАТО, інституційна спроможність, публічне управління, інформаційна безпека, гібридні загрози, цифрове регулювання, інституційна координація.

Svitlana Mykolaivna Kustova PhD in Public Administration, Honored Lawyer of Ukraine, Assistant Professor, Department of European Integration Policy, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, ORCID ID: 0000-0003-3563-1454

INSTITUTIONAL MECHANISMS FOR COUNTERING DISINFORMATION AS A BASIS FOR DEMOCRATIC RESILIENCE: EU EXPERIENCE AND THE ESTABLISHMENT OF THE EUROPEAN CENTRE FOR DEMOCRATIC RESILIENCE

Abstract. The article examines countering disinformation as a systemic prerequisite for ensuring the resilience of modern democratic regimes under conditions of digital transformation, increasing hybrid threats and transformation of the information space. It argues that the effectiveness of countering information manipulation depends not only on regulatory mechanisms governing digital platforms but also on the institutional capacity of supranational and national structures capable of ensuring coordination, monitoring and strategic response to information threats. Special attention is paid to the formation of a new institutional architecture of the European Union aimed at protecting the democratic space, in particular the establishment of the European Centre for Democratic Resilience within the framework of the European Democracy Shield initiative.

The Centre acts as a key analytical and coordination element of the system for countering disinformation by providing centralized monitoring of coordinated information operations, analysis of FIMI campaigns and development of recommendations for Member States. Its functioning enhances institutional coherence,

creates early warning mechanisms and integrates data within a unified analytical framework. Institutional capacity is determined by resources, expertise, technological tools and effective cooperation with national authorities, academic institutions and international partners.

The study analyses key EU regulatory instruments, including the Digital Services Act and the Code of Practice on Disinformation, which establish obligations for online platforms to manage systemic risks. It concludes that the combination of binding regulation, co-regulatory mechanisms and institutional coordination forms a multi-level governance model for information security. Future research should evaluate the practical effectiveness of the new Centre and its performance indicators.

Keywords: disinformation, institutional capacity, democratic resilience, European Centre for Democratic Resilience, NATO (North Atlantic Treaty Organization), public governance, information security, hybrid threats, digital regulation, institutional coordination.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку демократичних держав характеризується трансформацією безпекового середовища під впливом цифровізації, глобалізації інформаційних потоків та зростання ролі алгоритмічних платформ у формуванні суспільної думки. Інформація перетворилась на стратегічний ресурс, а її маніпулятивне використання — на інструмент політичного впливу та гібридної конфронтації.

Дезінформація як системне явище виходить за межі звичайного поширення недостовірних відомостей. Вона інтегрується у стратегії зовнішньополітичного впливу, спрямованого на підрив демократичних інституцій, дискредитацію виборчих процесів, дестабілізацію суспільства та формування альтернативних інформаційних реальностей. Особливої актуальності проблема набула у зв'язку з використанням технологій штучного інтелекту, deepfake-технологій та автоматизованого поширення контенту через соціальні мережі.

Європейський Союз формує багаторівневу модель протидії інформаційним загрозам, що включає нормативно-правові, інституційні та технологічні механізми. Центральним елементом нової архітектури стала ініціатива European Democracy Shield та створення European Centre for Democratic Resilience, який виконує координаційну, аналітичну та стратегічну функції.

Таким чином, дослідження проблеми боротьби з дезінформацією безпосередньо пов'язане з практичним завданням забезпечення демократичної стабільності та формування ефективної системи інформаційної безпеки ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дезінформації активно розробляється у межах європейської правової науки, політичної аналітики та комунікаційних досліджень.

Суттєвий внесок у формування концепції протидії іноземному інформаційному втручанню зроблено European External Action Service (EEAS), який визначає свою стратегічну мету: «Наша мета — забезпечити більш цілеспрямовані,

ефективні та скоординовані відповіді на МВЗІ, щоб захистити Спільну зовнішню та безпекову політику ЄС, демократичні процеси та громадян, а також наших партнерів у всьому світі» [1] та який запровадив поняття Foreign Information Manipulation and Interference (FIMI) - «ФІМІ – це здебільшого нелегальна модель поведінки, яка загрожує цінностям, процедурам та політичним процесам або може негативно вплинути на них. Така діяльність має маніпулятивний характер, здійснюється навмисно та скоординовано. Суб'єктами такої діяльності можуть бути державні або недержавні суб'єкти, включаючи їхніх посередників усередині та за межами їхньої власної території [2] як аналітичну категорію для системного моніторингу загроз.

Аналітична платформа EUvsDisinfo [3] здійснює регулярну ідентифікацію та класифікацію дезінформаційних наративів, формуючи емпіричну базу для наукових досліджень.

У нормативному аспекті ключову роль відіграє:

- Regulation (EU) 2022/2065 – Digital Services Act [4];
- Code of Practice on Disinformation [5];
- Data Governance Act [6];
- European Media Freedom Act [7].

Європейський парламент у своїх брифінгах підкреслює необхідність посилення інституційної спроможності щодо захисту виборчих процесів та інформаційної цілісності.

Попри наявність значної кількості досліджень, залишаються недостатньо опрацьованими питання:

- ефективності нових інституційних структур;
- оцінки результативності координаційних механізмів;
- інтеграції безпеки досліджень у політику демократичної стійкості;
- довгострокового прогнозування інформаційних загроз.

Метою дослідження є комплексний аналіз боротьби з дезінформацією як системної передумови стійкої демократії та обґрунтування ролі Нового Європейського центру демократичної стійкості у формуванні інституційної архітектури захисту інформаційного простору ЄС.

Завдання:

- систематизувати теоретичні підходи до визначення дезінформації;
- дослідити нормативно-правову базу ЄС;
- проаналізувати функціональну модель нового центру;
- оцінити ефективність політики European Democracy Shield;
- визначити перспективи розвитку системи демократичної стійкості.

Виклад основного матеріалу.

У сучасному глобалізованому та цифровізованому середовищі інформаційний простір трансформувався у самостійну площину реалізації політичних, економічних та безпекових інтересів держав і наднаціональних утворень. Інтенсифікація цифрових комунікацій, алгоритмічне поширення контенту та

впровадження технологій штучного інтелекту радикально змінили механізми продукування та циркуляції інформації, що обумовило виникнення нових форм структурованого інформаційного впливу. У цих умовах дезінформація перестає бути випадковим викривленням фактів і набуває ознак стратегічного інструменту гібридного впливу, інтегрованого у комплексні моделі політичної та інформаційної конфронтації [8].

З позиції сучасної політико-правової доктрини дезінформація розглядається як цілеспрямована діяльність із формування викривлених когнітивних уявлень у суспільстві з метою впливу на політичну поведінку, електоральні процеси та рівень довіри до інституцій. Її системна небезпека полягає у поступовій ерозії базових принципів демократії — прозорості управління, підзвітності влади та легітимності демократичних процедур [9]. У цьому контексті інформаційні маніпуляції виступають інструментом підриву інституційної стабільності та каталізатором соціальної поляризації, що підтверджується аналітичними звітами Європейської служби зовнішніх дій щодо.

Європейський Союз сформував багаторівневу модель протидії інформаційним загрозам, яка поєднує нормативне регулювання цифрового середовища, координаційні механізми між державами-членами та створення спеціалізованих інституційних структур. Ключовим елементом цієї системи є Регламент про цифрові послуги [4], який запровадив обов'язкову оцінку системних ризиків для великих онлайн-платформ та встановив підвищені вимоги до прозорості алгоритмічного управління контентом. Вперше на рівні обов'язкового права ЄС було нормативно закріплено підхід до управління системними ризиками у цифровому просторі, що означає перехід від реактивного реагування до превентивного регулювання.

Паралельно функціонує Кодекс практики щодо дезінформації [5] як механізм співрегуляції між Європейською Комісією та цифровими платформами, який передбачає добровільні зобов'язання щодо маркування політичної реклами, підвищення прозорості рекомендаційних алгоритмів та співпраці з незалежними фактчекінговими структурами. Незважаючи на м'який характер цього правового інструменту, його імплементація сприяє формуванню стандартів відповідальної поведінки технологічних компаній та підвищує рівень публічного контролю за інформаційними потоками.

Інституційна еволюція політики ЄС у сфері протидії дезінформації проявляється у створенні Європейського центру демократичної стійкості в межах ініціативи European Democracy Shield. Формування цього центру відображає перехід від фрагментованих механізмів реагування до централізованої аналітико-координаційної моделі управління інформаційними загрозами. Його функціональне призначення полягає у системному моніторингу координованих інформаційних операцій, аналізі динаміки FIMI-кампаній та розробленні стратегічних рекомендацій для держав-членів [1-2]. Запровадження механізмів раннього попередження дозволяє підвищити оперативність реагування на інформаційні

атаки та мінімізувати їхній вплив на демократичні процеси. У теоретичному вимірі демократична стійкість розглядається як здатність політичної системи адаптуватися до зовнішніх і внутрішніх загроз без втрати своїх фундаментальних цінностей і інституційної цілісності [10]. Інформаційна безпека у цьому контексті виступає складовою загальної системи безпеки держави, оскільки стабільність демократичного процесу безпосередньо залежить від рівня інформаційної доброчесності та прозорості комунікацій. Європейська модель, закріплена у стратегічних документах Європейської Комісії (European Democracy Action Plan, 2020) та аналітичних звітах Європейського парламенту, підкреслює необхідність інтегрованого підходу до формування стійкості через поєднання регуляторних, освітніх та інституційних інструментів.

Важливим компонентом цієї системи є інтеграція безпеки досліджень у політику демократичної стійкості. Умови глобального наукового співробітництва створюють потенційні ризики інформаційного проникнення та використання академічного середовища як каналу стратегічного впливу. У відповідь на ці виклики ЄС розробляє механізми захисту дослідницької інфраструктури та підвищення рівня обізнаності щодо ризиків зовнішнього втручання [11]. Такий підхід дозволяє розглядати наукову дипломатію як інструмент забезпечення відкритості, що водночас ґрунтується на принципах безпеки та стратегічної автономії.

Порівняльний аналіз міжнародних моделей демонструє, що підхід ЄС вирізняється високим рівнем нормативної деталізації та інституційної інтеграції. На відміну від систем, де регулювання інформаційного середовища здійснюється переважно через судову практику або фрагментарні механізми саморегуляції, європейська модель формує комплексну архітектуру управління цифровими ризиками. Така інтеграція дозволяє забезпечити узгодженість дій між державами-членами та підвищити ефективність реагування на координовані інформаційні операції.

Разом із тим практична реалізація зазначених механізмів стикається з низкою викликів, зокрема неоднорідністю імплементації регуляторних норм, складністю контролю за глобальними цифровими корпораціями та необхідністю забезпечення балансу між регулятивним втручанням і гарантіями свободи вираження поглядів. Перспективним напрямом розвитку є застосування технологій штучного інтелекту для автоматизованого моніторингу інформаційних ризиків, розширення аналітичних спроможностей новоствореного центру та поглиблення міжнародної співпраці у сфері протидії гібридним інформаційним загрозам .

Порівняльний аналіз міжнародних підходів демонструє, що модель Європейського Союзу вирізняється високим рівнем інституційної формалізації та нормативного закріплення механізмів протидії інформаційним загрозам. На відміну від підходу, який переважає у Сполучених Штатах і базується на судовій практиці та антимонопольному регулюванні платформ, або моделі НАТО, що

розглядає інформаційні операції переважно через призму військово-стратегічних загроз, ЄС формує комплексну політику, яка поєднує правове регулювання, координацію держав-членів та розвиток інституційної спроможності. Така багатовимірність дозволяє забезпечити системність реагування на інформаційні виклики.

Водночас ефективність нової архітектури залежить від практичної імплементації прийнятих рішень та належного ресурсного забезпечення. Серед основних викликів залишаються різний рівень готовності держав-членів до впровадження єдиних стандартів, складність контролю за глобальними цифровими платформами, а також необхідність збереження балансу між регуляторним втручанням і гарантіями свободи вираження поглядів. Перспективним напрямом розвитку є впровадження технологічних рішень на основі штучного інтелекту для автоматизованого моніторингу інформаційних ризиків, посилення міжнародної співпраці та подальша інституціоналізація механізмів демократичної стійкості.

Висновки.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що боротьба з дезінформацією у сучасних умовах є не лише елементом інформаційної політики, а структурною передумовою забезпечення стійкості демократичних систем. У цифровізованому середовищі інформаційні потоки перетворилися на стратегічний ресурс, а їх маніпулятивне використання — на інструмент гібридного впливу, спрямованого на підрив легітимності інституцій, електоральних процесів і суспільної довіри. Це зумовлює необхідність системного підходу до формування механізмів протидії інформаційним загрозам, що поєднують нормативне регулювання, інституційну координацію та технологічні інструменти моніторингу.

Аналіз правової та інституційної архітектури Європейського Союзу свідчить про формування багаторівневої моделі управління інформаційними ризиками, центральними елементами якої є Регламент про цифрові послуги (Digital Services Act), Кодекс практики щодо дезінформації та ініціатива European Democracy Shield із створенням Європейського центру демократичної стійкості. Запровадження обов’язкової оцінки системних ризиків для цифрових платформ означає перехід від фрагментарного реагування до превентивної моделі регулювання, що орієнтована на запобігання поширенню маніпулятивного контенту.

Створення Європейського центру демократичної стійкості має стратегічне значення для інституціоналізації координаційних механізмів у сфері протидії дезінформації. Центр забезпечує аналітичний моніторинг координованих інформаційних операцій, формування експертних рекомендацій та підтримку держав-членів у питаннях раннього виявлення загроз. Його функціонування сприяє зменшенню рівня фрагментації національних підходів і формуванню єдиного інформаційно-аналітичного простору в межах ЄС.

Важливим результатом дослідження є встановлення взаємозв'язку між інформаційною безпекою, безпекою досліджень та демократичною стійкістю. Умови глобальної наукової взаємодії створюють потенційні ризики зовнішнього інформаційного впливу, що потребує інтеграції механізмів захисту дослідницького середовища у загальну систему демократичної безпеки. У цьому контексті наукова дипломатія та інституційна координація набувають значення інструментів стратегічної автономії Європейського Союзу.

Порівняльний аналіз міжнародних підходів демонструє, що європейська модель характеризується високим рівнем нормативної деталізації та поєднанням обов'язкового регулювання з механізмами співрегуляції. Водночас ефективність цієї моделі залежить від належної імплементації прийнятих актів у державах-членах, фінансової та організаційної спроможності нових інституцій, а також здатності забезпечити баланс між регуляторними заходами та гарантіями свободи вираження поглядів.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому аналізі практичної ефективності діяльності Європейського центру демократичної стійкості, оцінці результатів імплементації Digital Services Act у національні правопорядки, а також дослідженні впливу технологій штучного інтелекту на трансформацію методів поширення дезінформації. Подальший науковий розвиток цієї проблематики має бути спрямований на формування комплексної, технологічно адаптивної та інституційно узгодженої системи захисту демократичного простору.

Література

1. European External Action Service (EEAS). Official website. URL: https://www.eeas.europa.eu/_en (дата звернення: 02.03.2026).

2. European External Action Service (EEAS). Information integrity and countering Foreign Information Manipulation and Interference (FIMI). URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/information-integrity-and-countering-foreign-information-manipulation-interference-fimi_en (дата звернення: 02.03.2026).

3. EUvsDisinfo. Disinformation cases database. URL: https://euvsdisinfo.eu/disinformation-cases (дата звернення: 02.03.2026).

4. European Union. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (дата звернення: 02.03.2026).

5. European Commission. Code of Practice on Disinformation. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/code-conduct-disinformation (дата звернення: 02.03.2026).

6. European Union. Regulation (EU) 2022/868 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on European data governance (Data Governance Act). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32022R0868 (дата звернення: 02.03.2026).

7. European Commission. European Media Freedom Act. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/protecting-democracy/european-media-freedom-act_en (дата звернення: 02.03.2026).

8. High Level Group on Fake News and Online Disinformation. Final Report. European Commission, 2018. URL: https://op.europa.eu (дата звернення: 02.03.2026).OECD. Facts Not

Fakes: Tackling Disinformation, Strengthening Information Integrity. Paris: OECD Publishing, 2024. URL: https://www.oecd.org (дата звернення: 02.03.2026).

9. Wardle C., Derakhshan H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. Council of Europe, 2017. URL: https://rm.coe.int/information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-research/ (дата звернення: 02.03.2026).

10. OECD. Building Democratic Resilience. Paris: OECD Publishing, 2023. URL: https://www.oecd.org (дата звернення: 02.03.2026).

11. European Commission. European Centre for Democratic Resilience. 2026. URL: https://commission.europa.eu/european-centre-democratic-resilience_en (дата звернення: 25.02.2026).

12. European Commission. European Democracy Action Plan. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (COM/2020/790 final). Brussels, 2020. 26 p.

References

1. European External Action Service (EEAS). Official website. Available at: https://www.eeas.europa.eu/_en (accessed: 02.03.2026).

2. European External Action Service (EEAS). Information integrity and countering Foreign Information Manipulation and Interference (FIMI). Available at: https://www.eeas.europa.eu/eeas/information-integrity-and-countering-foreign-information-manipulation-interference-fimi_en (accessed: 02.03.2026).

3. EUvsDisinfo. Disinformation cases database. Available at: https://euvsdisinfo.eu/disinformation-cases (accessed: 02.03.2026).

4. European Union. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market for Digital Services (Digital Services Act). Available at: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj/eng (accessed: 02.03.2026).

5. European Commission. Code of Practice on Disinformation. Available at: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/code-conduct-disinformation (accessed: 02.03.2026).

6. European Union. Regulation (EU) 2022/868 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2022 on European data governance (Data Governance Act). Available at: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32022R0868 (accessed: 02.03.2026).

7. European Commission. European Media Freedom Act. Available at: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/protecting-democracy/european-media-freedom-act_en (accessed: 02.03.2026).

8. High Level Group on Fake News and Online Disinformation. Final Report. European Commission, 2018. Available at: https://op.europa.eu (accessed: 02.03.2026).

9. Wardle, C., Derakhshan, H. Information Disorder: Toward an Interdisciplinary Framework for Research and Policy Making. Council of Europe, 2017. Available at: https://rm.coe.int/information-disorder-toward-an-interdisciplinary-framework-for-research/ (accessed: 02.03.2026).

10. OECD. Building Democratic Resilience. Paris: OECD Publishing, 2023. Available at: https://www.oecd.org (accessed: 02.03.2026).

11. European Commission. European Centre for Democratic Resilience. 2026. Available at: https://commission.europa.eu/european-centre-democratic-resilience_en (accessed: 25.02.2026).

12. European Commission. European Democracy Action Plan. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (COM/2020/790 final). Brussels, 2020.

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 35.075.5-027.555:388.488.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-176-190

Мазур Олександр Олександрович аспірант кафедри публічного управління та адміністрування, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, м. Хмельницький, https://orcid.org/0009-0005-5128-6998

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ГОТЕЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ У СИСТЕМІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СФЕРИ ГОСТИННОСТІ

Анотація. У статті досліджено організаційно-економічний механізм публічного управління готельним господарством України в контексті забезпечення сталого розвитку сфери гостинності. Обґрунтовано актуальність формування ефективної системи державного регулювання готельного бізнесу в умовах євроінтеграційних процесів, цифровізації економіки, екологічних викликів та воєнного стану. Наголошено, що розвиток готельного господарства є важливою складовою туристичної індустрії та національної економіки, оскільки ця сфера сприяє створенню робочих місць, підвищенню інвестиційної привабливості територій, розвитку підприємництва та розширенню міжнародних економічних і культурних зв'язків. Визначено ключові компоненти організаційно-економічного механізму публічного управління, що включають нормативно-правове, інституційне, фінансово-економічне та інформаційно-комунікаційне забезпечення. Удосконалено підхід до оцінювання ефективності публічного управління готельним господарством на засадах принципів сталого розвитку, що враховує економічну, соціальну та екологічну складові діяльності готельних підприємств та їх вплив на розвиток туристичної інфраструктури і підвищення якості обслуговування. Виявлено основні проблеми та управлінські бар'єри розвитку готельного господарства, зокрема недосконалість нормативно-правової бази, обмеженість фінансових ресурсів для модернізації інфраструктури, недостатню інтеграцію принципів сталого розвитку у практику управління готельними підприємствами, а також виклики, пов'язані з функціонуванням галузі в умовах воєнного стану. Запропоновано напрями вдосконалення організаційно-економічного механізму публічного управління готельним господарством, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності вітчизняних готельних підприємств, впровадження міжнародних стандартів якості обслуговування, розвиток цифрових технологій у сфері гостинності, стимулювання інвестиційної діяльності та адаптацію галузі до викликів воєнного часу і післявоєнного відновлення.

Ключові слова: публічне управління, готельне господарство, сфера гостинності, сталий розвиток, організаційно-економічний механізм, державне

регулювання, євроінтеграція, цифровізація, екологічна відповідальність, воєнний стан.

Mazur Oleksandr Oleksandrovich, PhD student of the Department of Public Administration and Management, Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0009-0005-5128-6998

ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM OF PUBLIC MANAGEMENT OF THE HOTEL INDUSTRY IN THE SYSTEM OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE HOSPITALITY SPHERE

Abstract. The article examines the organizational and economic mechanism of public administration of the hotel industry in Ukraine in the context of ensuring the sustainable development of the hospitality sector. The relevance of forming an effective system of state regulation of the hotel business under the conditions of European integration processes, economic digitalization, environmental challenges, and martial law is substantiated. It is emphasized that the development of the hotel industry is an important component of the tourism sector and the national economy, as it contributes to job creation, increases the investment attractiveness of territories, stimulates entrepreneurship, and expands international economic and cultural relations. The key components of the organizational and economic mechanism of public administration are identified, including regulatory and legal, institutional, financial and economic, as well as information and communication support. An improved approach to assessing the effectiveness of public administration of the hotel industry based on the principles of sustainable development is proposed, taking into account the economic, social, and environmental components of hotel enterprises' activities and their impact on the development of tourism infrastructure and the improvement of service quality.

The main problems and managerial barriers to the development of the hotel industry are identified, in particular the imperfection of the regulatory framework, limited financial resources for infrastructure modernization, insufficient integration of sustainable development principles into the management practices of hotel enterprises, as well as challenges related to the functioning of the sector under martial law. Directions for improving the organizational and economic mechanism of public administration of the hotel industry are proposed, aimed at increasing the competitiveness of domestic hotel enterprises, implementing international service quality standards, developing digital technologies in the hospitality sector, stimulating investment activity, and adapting the industry to the challenges of wartime conditions and post-war recovery.

Keywords: public management, hotel industry, hospitality sector, sustainable development, organizational and economic mechanism, state regulation, European integration, digitalization, environmental responsibility, martial law.

Постановка проблеми. Готельне господарство як ключова складова сфери гостинності відіграє важливу роль у забезпеченні соціально-економічного розвитку держави, формуванні позитивного міжнародного іміджу України та залученні іноземних інвестицій. В умовах глобальних викликів, пов'язаних з кліматичними змінами, цифровою трансформацією економіки, зростанням вимог споживачів до якості та екологічності послуг, а також воєнного стану в Україні, актуалізується потреба у формуванні ефективного організаційно-економічного механізму публічного управління готельним господарством, який би забезпечував його сталий розвиток та конкурентоспроможність на міжнародному ринку.

Сучасна система публічного управління готельним господарством в Україні характеризується фрагментарністю нормативно-правового регулювання, відсутністю комплексної стратегії розвитку галузі, недостатньою координацією дій органів державної влади різних рівнів, обмеженістю фінансових механізмів підтримки готельного бізнесу та слабкою інтеграцією принципів сталого розвитку у практику управління готельними підприємствами, що стримує реалізацію потенціалу галузі та знижує її внесок у національну економіку.

Особливої актуальності дослідження набуває в умовах структурних зрушень в економіці, кризових явищ та потреби у післякризовому й післявоєнному відновленні, де сфера гостинності розглядається як один із драйверів економічного зростання та відновлення регіонів. Відтак, формування та удосконалення організаційно-економічного механізму публічного управління готельним господарством у системі сталого розвитку є важливим науково-практичним завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та прикладні аспекти публічного управління готельним господарством у системі сталого розвитку сфери гостинності привертають значну увагу вітчизняної наукової спільноти. Теоретико-методологічні засади публічного управління туристичною галуззю та готельним бізнесом досліджували О. Ахмедова, В. Герасименко, В. Кифяк, Н. Леоненко, О. Любіцева, М. Мальська, Л. Матвійчук, Е. Щепанський [1, 4, 11].

Питання сталого розвитку готельного господарства та впровадження екологічних практик розглядали Н. Мамонтенко, А Грицина, Т. Парфіненко, І. Пандяк [2, 8, 9]. Економічні аспекти функціонування готельних підприємств вивчали О. Олійник, О. Давидова, акцентуючи увагу на фінансових механізмах підтримки готельного бізнесу та інноваційних бізнес-моделях [3, 7].

Цифровізацію сфери гостинності досліджували І. Мендела, М.Подолян, які аналізували вплив інформаційних технологій на конкурентоспроможність готельних підприємств [6]. Водночас недостатньо висвітленими залишаються питання комплексного організаційно-економічного механізму публічного управління готельним господарством в умовах воєнного стану та трансформації сфери гостинності.

Мета статті – полягає у дослідженні організаційно-економічного механізму публічного управління готельним господарством України, визначенні його ключових компонентів та особливостей функціонування в умовах сталого розвитку сфери гостинності, а також обґрунтуванні напрямів удосконалення цього механізму для підвищення ефективності державного регулювання галузі, забезпечення її економічної стійкості та конкурентоспроможності з урахуванням викликів євроінтеграції, цифровізації та воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Сучасні трансформаційні процеси в системі публічного управління зумовлюють необхідність переосмислення підходів до розвитку сфери гостинності як важливої складової регіональної економіки. Готельне господарство відіграє ключову роль у формуванні туристичної привабливості територій, створенні робочих місць, активізації підприємницької діяльності та забезпеченні соціально-економічного розвитку регіонів. У контексті глобальних викликів, зокрема посилення екологічних обмежень, цифровізації та необхідності досягнення Цілей сталого розвитку, актуалізується потреба у впровадженні ефективних механізмів публічного управління готельним господарством.

Концептуальні основи публічного управління готельним господарством формуються на засадах теорій державного регулювання економіки, положень концепції сталого розвитку та сучасних управлінських підходів у сфері послуг. Публічне управління готельним господарством доцільно розглядати як цілеспрямований вплив органів державної влади та органів місцевого самоврядування, спрямований на формування нормативно-правових, організаційних, економічних та інформаційних передумов для стабільного функціонування і розвитку готельних підприємств, підвищення їх конкурентоспроможності, забезпечення захисту прав споживачів та досягнення суспільно значущих результатів у сфері гостинності.

Виходячи з цього, організаційно-економічний механізм публічного управління готельним господарством можемо визначити як інтегровану систему організаційних структур, економічних інструментів, правових регуляторів та управлінських процедур, за допомогою яких суб’єкти публічної влади здійснюють регулюючий та стимулюючий вплив на діяльність і розвиток готельних підприємств з метою досягнення стратегічних цілей галузі та узгодження приватних і суспільних інтересів. Цей механізм включає декілька ключових компонентів, що формують цілісну систему регулювання галузі (рис.1).

Нормативно-правовий компонент охоплює законодавчі та підзаконні акти, що регулюють діяльність готельних підприємств, включаючи Закон України «Про туризм», Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності», Правила користування готелями й аналогічними засобами розміщування та надання готельних послуг, санітарні норми та правила, вимоги пожежної безпеки, будівельні стандарти та нормативи класифікації готелів. Нормативно-правова база визначає умови доступу на ринок готельних послуг, вимоги до

матеріально-технічної бази та якості обслуговування, права та обов'язки готельних підприємств і споживачів, механізми контролю та відповідальності за порушення встановлених норм.

Інституційний компонент організаційно-економічного механізму предс-тавлений системою органів публічної влади, що здійснюють регулювання готельного господарства на національному та регіональному рівнях.

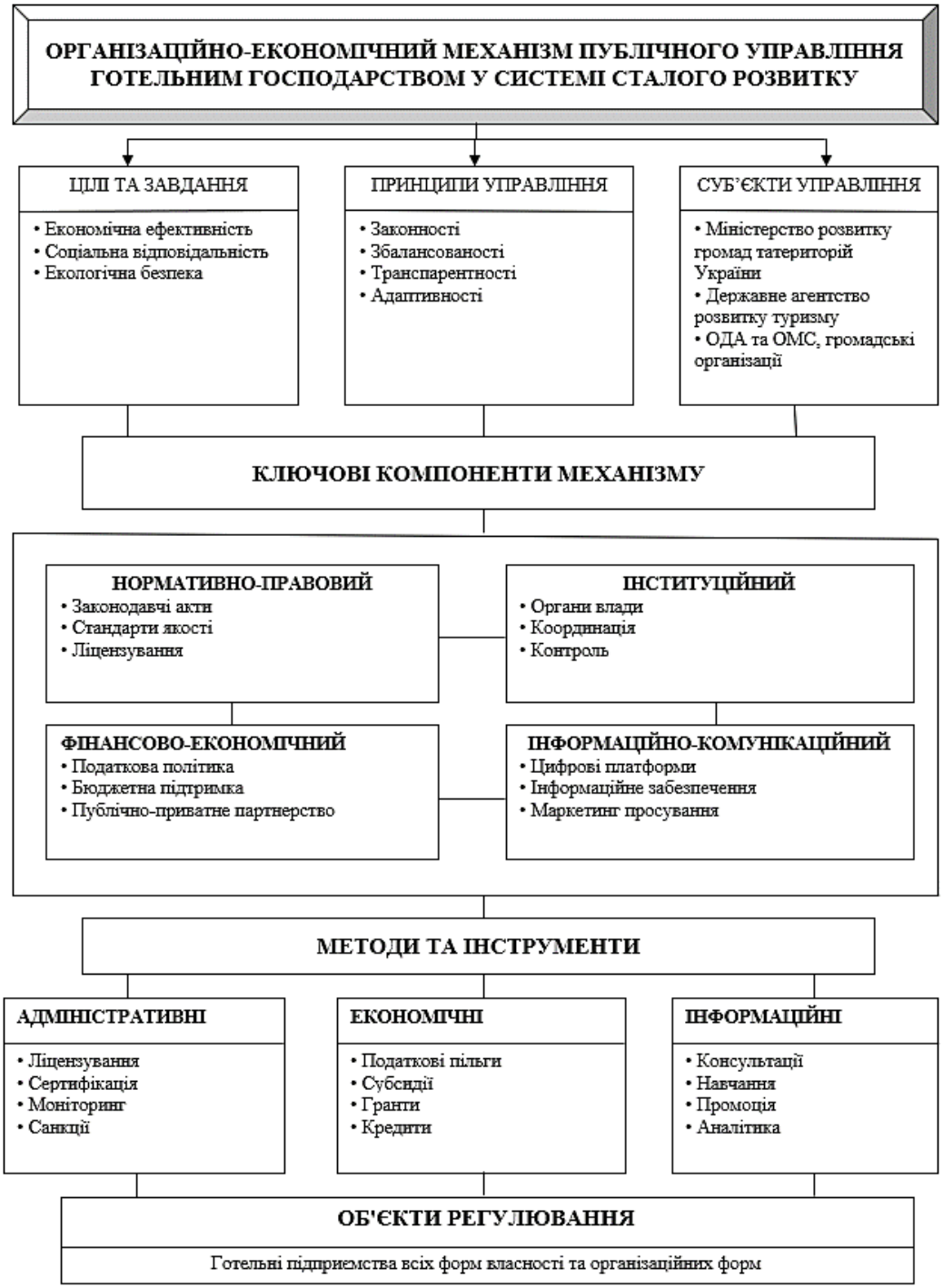

Рис. 1. Організаційно-економічний механізм публічного управління готельним господарством у системі сталого розвитку

На загальнодержавному рівні повноваження щодо формування державної політики у сфері туризму та готельного господарства покладено на Міністерство розвитку громад та територій України, яке розробляє стратегічні документи розвитку галузі, координує діяльність інших органів виконавчої влади у цій сфері та забезпечує міжнародне співробітництво з питань туризму та гостинності.

Державне агентство розвитку туризму України виконує функції реалізації державної політики у сфері туризму, здійснює методичне забезпечення діяльності суб'єктів туристичної галузі та координує роботу з розвитку туристичної інфраструктури.

Регіональні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відповідають за реалізацію державної політики у сфері туризму та готельного господарства на відповідних територіях, розробляють та впроваджують регіональні програми розвитку туризму, забезпечують створення сприятливих умов для функціонування готельних підприємств та здійснюють контроль за дотриманням вимог законодавства.

Фінансово-економічний компонент механізму публічного управління включає систему економічних важелів та інструментів, за допомогою яких держава впливає на економічні умови функціонування готельних підприємств та стимулює їхній розвиток. Податкова політика є одним із ключових інструментів регулювання, що визначає фінансове навантаження на готельний бізнес через встановлення ставок податку на прибуток підприємств, податку на додану вартість, місцевих податків та зборів, зокрема туристичного збору. Бюджетна підтримка розвитку готельного господарства може здійснюватися через надання субсидій, дотацій, грантів на модернізацію матеріально-технічної бази готельних підприємств, впровадження інноваційних технологій та екологічних практик, професійну підготовку персоналу. Кредитно-інвестиційні інструменти включають державні програми пільгового кредитування готельного бізнесу, гарантійну підтримку для залучення банківських кредитів, створення умов для залучення іноземних інвестицій у готельну інфраструктуру. Механізми публічно-приватного партнерства створюють можливості для спільної реалізації проєктів розвитку готельної інфраструктури.

Інформаційно-комунікаційний компонент механізму публічного управління передбачає формування та функціонування системи інформаційного забезпечення діяльності готельних підприємств, включаючи створення та підтримку баз даних про готельний фонд країни, туристичні потоки, кон'юнктуру ринку готельних послуг, найкращі практики управління та інновації у сфері гостинності. Інформаційно-промоційна діяльність держави спрямована на формування позитивного іміджу України як привабливої туристичної дестинації, просування національного готельного продукту на міжнародних ринках, організацію участі у спеціалізованих виставках та форумах, підтримку маркетингових кампаній для залучення туристів. Цифровізація системи

публічного управління готельним господарством передбачає впровадження електронних сервісів для реєстрації та ліцензування готельних підприємств, подання звітності, здійснення контрольних процедур, а також розвиток платформ для взаємодії органів влади з готельним бізнесом та споживачами послуг.

Слід акцентувати увагу на принципах публічного управління готельним господарством, що визначають основні засади, на яких має базуватися діяльність органів публічної влади у цій сфері. Принцип законності передбачає здійснення управлінської діяльності виключно на підставі та в межах повноважень, визначених законодавством, дотримання прав суб'єктів готельного бізнесу та споживачів послуг. Принцип збалансованості інтересів означає необхідність врахування та узгодження інтересів різних стейкхолдерів, включаючи готельні підприємства, споживачів, місцеві громади, інвесторів та суспільство загалом. Принцип транспарентності та підзвітності вимагає відкритості процесів прийняття рішень у сфері регулювання готельного господарства, доступності інформації про діяльність органів влади та механізми громадського контролю. Принцип адаптивності та гнучкості передбачає здатність системи публічного управління оперативно реагувати на зміни зовнішнього середовища, ринкової кон'юнктури, споживчих преференцій та глобальних трендів розвитку індустрії гостинності.

З огляду на вище вказане, принципи публічного управління готельним господарством формують концептуальну основу управлінської діяльності, визначаючи її ціннісні орієнтири, нормативні межі та загальну логіку взаємодії суб’єктів управління зі стейкхолдерами сфери гостинності. Вони окреслюють вимоги до змісту та характеру управлінських рішень, проте самі по собі не забезпечують практичної реалізації управлінського впливу. Перехід від принципових засад до їх прикладного втілення відбувається через систему методів публічного управління, які виступають інструментарієм реалізації визначених цілей і завдань державної політики у сфері готельного господарства.

Методи публічного управління готельним господарством поділяються на адміністративні, економічні та інформаційні залежно від способу впливу на об'єкти регулювання. Адміністративні методи базуються на владних повноваженнях органів публічної влади та включають ліцензування діяльності готельних підприємств, обов'язкову сертифікацію та класифікацію готелів відповідно до встановлених стандартів, державний нагляд за дотриманням санітарних, протипожежних та будівельних норм, застосування санкцій за порушення законодавства у вигляді штрафів, призупинення діяльності або анулювання ліцензій.

Економічні методи ґрунтуються на створенні матеріальних стимулів та економічних умов, що спонукають готельні підприємства до діяльності у напрямі, бажаному для суспільства, і включають податкові пільги для інвесторів у готельну інфраструктуру, субсидії на впровадження енергоефективних

технологій та екологічних практик, пільгове кредитування проєктів модернізації готельних об'єктів.

Інформаційні методи спрямовані на формування сприятливого інформаційного середовища для розвитку готельного господарства через проведення промоційних кампаній, надання консультаційної підтримки готельним підприємствам, поширення інформації про найкращі практики управління та інновації.

Розгляд організаційно-економічного механізму публічного управління готельним господарством дозволяє окреслити інструментарій впливу держави та органів місцевого самоврядування на розвиток сфери гостинності. Водночас функціонування цього механізму не може розглядатися ізольовано від загальносистемних трансформацій, що визначають сучасну парадигму розвитку економіки та публічного управління. Його зміст, структура та пріоритети безпосередньо залежать від стратегічних орієнтирів державної політики, серед яких ключове місце посідають засади сталого розвитку, євроінтеграційні процеси та цифровізація суспільних відносин.

Сталий розвиток сфери гостинності передбачає збалансоване поєднання економічної ефективності, соціальної відповідальності та екологічної безпеки діяльності готельних підприємств, що зумовлює особливу роль держави та органів місцевого самоврядування у формуванні сприятливого інституційного середовища.

Економічний вимір сталого розвитку фокусується на забезпеченні фінансової стійкості готельного бізнесу, підвищенні продуктивності праці, раціональному використанні ресурсів, створенні доданої вартості та внеску готельного господарства у національну та регіональну економіку через сплату податків, створення робочих місць та залучення інвестицій.

Соціальний вимір передбачає створення гідних умов праці для персоналу готельних підприємств із забезпеченням справедливої оплати праці, соціального захисту, можливостей професійного розвитку та кар'єрного зростання, дотримання принципів рівності та недискримінації, а також внесок готельного бізнесу у розвиток місцевих громад через підтримку освітніх, культурних та благодійних ініціатив.

Екологічний вимір сталого розвитку готельного господарства включає мінімізацію негативного впливу на довкілля через впровадження систем енергоменеджменту та зменшення споживання електроенергії, використання відновлювальних джерел енергії, раціональне водокористування та очищення стічних вод, ефективне управління відходами з максимальною переробкою та мінімізацією їх обсягів, використання екологічних матеріалів та технологій у будівництві та експлуатації готельних об'єктів, збереження природних ландшафтів та біорізноманіття на територіях розташування готелів.

Євроінтеграційні процеси створюють як можливості, так і виклики для розвитку готельного господарства України. Імплементація європейських

стандартів якості обслуговування, безпеки, екологічної відповідальності підвищує конкурентоспроможність вітчизняних готельних підприємств на міжнародному ринку та створює умови для залучення іноземних туристів та інвестицій. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачає гармонізацію українського законодавства у сфері послуг, включаючи готельне господарство, з європейськими нормами та стандартами, що вимагає перегляду та оновлення нормативно-правової бази галузі. Участь України у європейських програмах підтримки туризму та готельного бізнесу відкриває доступ до фінансових ресурсів, технологій та експертизи для модернізації галузі.

Цифровізація є глобальним трендом, що кардинально трансформує сферу гостинності та вимагає адаптації механізмів публічного управління готельним господарством до нових реалій цифрової економіки. Онлайн-платформи бронювання готелів докорінно змінили канали збуту готельних послуг, переносячи значну частину взаємодії між готелями та споживачами у цифровий простір, що вимагає від готельних підприємств розвитку цифрових компетенцій, присутності на глобальних платформах та ефективного управління онлайн-репутацією.

Технології штучного інтелекту впроваджуються для персоналізації обслуговування гостей, автоматизації комунікації через чат-боти, оптимізації ціноутворення на основі аналізу великих даних про попит та пропозицію. Інтернет речей дозволяє створювати розумні готельні номери з автоматичним управлінням освітленням, температурою, мультимедійними системами відповідно до преференцій гостей. Безконтактні технології, включаючи мобільну реєстрацію, цифрові ключі від номерів, безконтактні платежі, набули особливої актуальності в період пандемії COVID-19 та залишаються важливими елементами сучасного готельного сервісу.

Аналіз функціонування готельного господарства України за період 2020-2024 років демонструє складну динаміку та трансформацію галузі під впливом пандемії COVID-19 та повномасштабної російської агресії. Пандемія спричинила критичне падіння туристичних потоків та завантаження готельного фонду у 2020 році з скороченням кількості розміщених осіб на 60 % порівняно з докризовим 2019 роком, що призвело до масштабних фінансових втрат галузі та закриття частини готельних підприємств. Період 2021 року характеризувався поступовим відновленням на основі розвитку внутрішнього туризму та адаптації готельних підприємств до нових санітарно-епідеміологічних вимог через впровадження безконтактних технологій та посилених заходів гігієни.

Повномасштабна агресія проти України у 2022 році створила якісно нові виклики через пряме руйнування готельної інфраструктури у зонах бойових дій, припинення міжнародного туризму та переорієнтацію значної частини готельного фонду на обслуговування внутрішньо переміщених осіб, представників міжнародних організацій та гуманітарних місій. Період 2023-2024 років демонструє адаптацію галузі до умов воєнного стану через формування нових

сегментів попиту, диверсифікацію послуг та посилення уваги до питань безпеки та енергетичної автономії готельних об'єктів.

Адаптація системи публічного управління готельним господарством до умов воєнного стану включала низку невідкладних заходів підтримки галузі та мобілізації її ресурсів для потреб оборони та гуманітарної допомоги. Урядом запроваджено мораторій на проведення планових перевірок готельних підприємств контролюючими органами, що дозволило знизити адміністративний тиск на бізнес в умовах кризи. Спрощено процедури зміни цільового призначення готельних об'єктів для їх використання як центрів розміщення внутрішньо переміщених осіб, волонтерських хабів, пунктів гуманітарної допомоги. Місцеві органи влади налагодили механізми співпраці з готельними підприємствами для організованого розміщення переселенців із компенсацією вартості послуг з місцевих бюджетів або за рахунок міжнародної гуманітарної допомоги.

Впроваджено програми часткової компенсації комунальних платежів для готельних підприємств, що надавали послуги розміщення внутрішньо переміщеним особам на пільгових умовах.

Структурні зміни у готельному господарстві України, які відбулися в цей кризовий період, включають трансформацію бізнес-моделей, диверсифікацію послуг та переорієнтацію на нові цільові сегменти споживачів. Зростання частки тривалого проживання замість традиційного короткострокового розміщення туристів вимагало адаптації операційних процесів, ціноутворення та сервісної пропозиції готельних підприємств. Впровадження додаткових послуг, включаючи організацію робочих просторів для віддаленої роботи, послуги харчування з доставкою, організацію дозвілля для сімей з дітьми, дозволило готелям диверсифікувати доходи та підвищити привабливість для нових сегментів споживачів. Посилення уваги до питань безпеки через облаштування укриттів у готельних об'єктах, забезпечення автономного енергопостачання та водопостачання, створення запасів продовольства та медикаментів стало обов'язковою умовою функціонування готелів в умовах загрози ракетних обстрілів та можливих перебоїв у комунальному постачанні.

Цифровізація готельного господарства отримала додатковий імпульс в умовах пандемії та воєнного стану, коли безконтактні технології та онлайн-сервіси стали не лише конкурентною перевагою, але й необхідністю для функціонування бізнесу. Впровадження систем онлайн-бронювання та онлайн-реєстрації дозволило мінімізувати фізичний контакт між персоналом та гостями, що було критично важливим для дотримання санітарно-епідеміологічних вимог у період пандемії.

Використання мобільних додатків для управління перебуванням у готелі, включаючи цифрові ключі від номерів, замовлення послуг, безконтактні платежі, підвищило зручність для гостей та ефективність операційних процесів. Системи управління репутацією та онлайн-відгуками набули критичної важливості для залучення гостей в умовах високої конкуренції та обмеженого попиту, в той час

як позитивна онлайн-репутація стає вирішальним фактором вибору готелю споживачами.

Екологізація готельного господарства набуває зростаючого значення як у контексті глобальних кліматичних викликів, так і з огляду на зростання екологічної свідомості споживачів та вимог міжнародних партнерів.

Впровадження систем енергоменеджменту та енергоефективних технологій дозволяє готельним підприємствам значно скоротити споживання електроенергії через використання LED-освітлення, енергоефективного обладнання, систем автоматичного управління температурним режимом та освітленням у номерах. Інтеграція відновлювальних джерел енергії, зокрема встановлення сонячних панелей, дозволяє частково забезпечити власні енергетичні потреби та зменшити залежність від централізованого енергопостачання, що набуло особливої актуальності в умовах воєнного стану та загрози енергетичній інфраструктурі. Раціональне водокористування через встановлення водозберігаючого обладнання, систем повторного використання води, очищення стічних вод забезпечує економію ресурсів та зменшення негативного впливу на довкілля. Управління відходами з акцентом на сортування, переробку та мінімізацію обсягів відходів, відмова від одноразового пластику, використання екологічних миючих засобів та косметичних продуктів відповідає міжнародним стандартам екологічної відповідальності готельного бізнесу.

Міжнародне співробітництво у сфері готельного господарства створює можливості для трансферу технологій, знань та інвестицій, проте його потенціал використовується недостатньо через обмежену присутність міжнародних готельних мереж в Україні та складність залучення іноземних інвестицій у нестабільних політико-економічних умовах. Міжнародні готельні оператори, що функціонують в Україні переважно під франчайзинговими договорами або договорами управління, привносять міжнародні стандарти якості обслуговування, сучасні системи управління, бренд та маркетингову підтримку, проте їхня частка у загальному готельному фонді залишається незначною.

Двостороннє співробітництво з туристичними адміністраціями іноземних держав, участь у міжнародних туристичних виставках та форумах, реалізація спільних промоційних кампаній сприяють просуванню України як туристичної дестинації та готельного продукту на міжнародних ринках, проте потребують системної координації та фінансової підтримки з боку держави.

Поряд із об’єктивними трансформаційними процесами, що відбуваються в економіці, розвиток готельного господарства України стримується низкою системних проблем і бар’єрів. До них, насамперед, належить недосконалість нормативно-правового регулювання галузі, що проявляється у фрагментарності та неузгодженості законодавчих актів. Додатковим обмежувальним чинником є застаріла система класифікації готелів, яка не повною мірою відповідає міжнародним стандартам якості та ускладнює інтеграцію українського готельного бізнесу у світовий ринок послуг.

Суттєвою проблемою залишається дефіцит фінансових ресурсів для модернізації матеріально-технічної бази готельних підприємств, зумовлений високою вартістю кредитів і недостатнім розвитком програм державної підтримки. Негативний вплив також має значне податкове навантаження на суб'єктів готельного бізнесу, що не враховує розмір підприємств та їх інвестиційну активність. Ускладнюють розвиток галузі й надмірні бюрократичні процедури отримання дозвільних документів і ліцензій, які підвищують адміністративні витрати та формують корупційні ризики, знижуючи інвестиційну привабливість сектору. Окремої уваги потребує недостатня інтеграція принципів сталого розвитку у практику діяльності готельних підприємств, що пов'язано з обмеженою обізнаністю щодо екологічних стандартів та економічних переваг «зеленого» готельного бізнесу. Водночас слабкість системи професійної підготовки кадрів у сфері гостинності зумовлює невідповідність рівня компетентностей випускників сучасним вимогам ринку, що додатково ускладнює підвищення конкурентоспроможності готельного господарства.

Висновки. Дослідження організаційно-економічного механізму публічного управління готельним господарством України в системі сталого розвитку сфери гостинності дозволяє сформулювати комплекс висновків теоретичного та прикладного характеру, що мають значення для вдосконалення державної політики у цій сфері та підвищення конкурентоспроможності вітчизняної готельної індустрії.

По-перше, необхідно здійснити комплексну модернізацію нормативно-правової бази регулювання готельного господарства через прийняття спеціального закону про готельну діяльність, що комплексно врегулював би питання класифікації готелів відповідно до міжнародних стандартів, вимог до якості обслуговування, прав та обов'язків готельних підприємств і споживачів, механізмів державного нагляду та відповідальності за порушення встановлених норм. Оновлена система класифікації має базуватися на об'єктивних критеріях оцінювання якості матеріально-технічної бази та сервісу, передбачати незалежні механізми сертифікації та регулярний моніторинг дотримання стандартів.

По-друге, доцільно посилити фінансово-економічну підтримку розвитку готельного господарства через створення спеціалізованого державного фонду підтримки готельного та туристичного бізнесу з диверсифікованими джерелами фінансування, включаючи бюджетні асигнування, кошти від туристичного збору, міжнародну технічну допомогу. Фонд має надавати пільгові кредити та гранти готельним підприємствам на модернізацію матеріально-технічної бази, впровадження енергоефективних та екологічних технологій, цифровізацію операційних процесів, професійну підготовку персоналу. Податкова політика має бути переглянута у напрямі зниження фіскального навантаження на готельний бізнес через запровадження диференційованих ставок оподаткування залежно від розміру підприємства, регіону розташування, обсягів інвестицій у розвиток, впровадження екологічних практик та створення робочих місць.

Доцільно запровадити податкові канікули або знижені ставки оподаткування для новостворених готельних підприємств у регіонах з недостатньо розвиненою готельною інфраструктурою, для інвестиційних проєктів будівництва готелів високої категорії та для готельних підприємств, сертифікованих за міжнарод-ними екологічними стандартами.

По-третє, потрібно посилити інституційну спроможність системи публічного управління готельним господарством через акивізацію координації дій органів виконавчої влади різних рівнів, чітке розмежування повноважень та відповідальності, створення єдиного координаційного органу з питань розвитку туризму та готельного господарства на рівні центральної виконавчої влади з відповідними повноваженнями та ресурсами. Слід налагодити системну взаємодію органів публічної влади з бізнес-асоціаціями готельного та туристичного сектору через створення консультативно-дорадчих органів, проведення регулярних діалогів, залучення представників бізнесу до розробки нормативно-правових актів та стратегічних документів розвитку галузі.

По-четверте, необхідно прискорити цифровізацію системи публічного управління готельним господарством через створення єдиної цифрової платформи для взаємодії органів влади з готельними підприємствами, що забезпечить електронну реєстрацію та ліцензування готельної діяльності, подання звітності, отримання дозволів та сертифікатів, здійснення контрольних процедур. Платформа має інтегрувати інформацію про готельний фонд країни, статистику туристичних потоків, аналітичні дані про стан галузі, найкращі практики управління та доступні програми підтримки. Доцільно розвинути національний туристичний портал з детальною інформацією про готельні підприємства України, можливістю онлайн-бронювання, віртуальними турами, відгуками споживачів, що сприятиме просуванню національного готельного продукту на міжнародних ринках та залученню туристів.

По-п'яте, варто системно інтегрувати принципи сталого розвитку у політику публічного управління готельним господарством через запровадження обов'язкових екологічних стандартів для готельних підприємств, стимулювання впровадження систем енергоменеджменту, використання відновлювальних джерел енергії, ефективного управління водними ресурсами та відходами, використання екологічних матеріалів та технологій. Фінансова підтримка держави має пріоритетно спрямовуватися на проєкти впровадження екологічних інновацій у готельному господарстві через компенсацію частини вартості встановлення необхідного обладнання.

По-шосте, слід модернізувати систему професійної підготовки кадрів для готельного господарства через оновлення освітніх стандартів та програм підготовки фахівців відповідно до вимог міжнародної індустрії гостинності, посилення практичної складової навчання через впровадження механізмів дуальної освіти з обов'язковим стажуванням у готельних підприємствах, що створить можливість отримувати реальний досвід роботи під керівництвом досвідчених фахівців.

Література:

1. Ахмедова О.О., Єрмаков І.О. Особливості формування державної політики забезпечення безпеки туристичної галузі та готельно-ресторанного бізнесу. Науковий Вісник Одеського національного економічного університету. № 9 (322), 2024. С.100-110.

2. Грицина А., Твердохліб В., Шаран Л., Бондар Н., Пушка О. Перспективні напрями екологізації вітчизняних готельних підприємств. Інновації та технології в сфері послуг і харчування. №1 (15). 2025. С. 45–50. DOI: https://doi.org/10.32782/2708-4949.1(15).2025.8

3. Давидова О.Ю. Стратегічні орієнтири розвитку готельної індустрії в Україні. Бізнес-Інформ. №2. 2025. С.255-261. DOI: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2025-2-255-261

4. Леоненко Н. А. Організаційний механізм державного регулювання туристичної сфери України. Держава та регіони. Серія: Державне управління. №5(65). 2019 р. С.66-69.

5. Мамонтенко Н.С. Сталий розвиток готельного бізнесу в Україні: стимули, перешкоди, найкращі практики. Сталий розвиток економіки. №3 (54). 2025. DOI: https://doi.org/10.32782/2308-1988/2025-54-47

6. Мендела І.Я., Подолян М.І. Інноваційні технології в розвитку готельно-ресторанного бізнесу. Здобутки економіки: перспективи та інновації. 2025. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.16741875

7. Олійник О.С. Економічна характеристика діяльності готельних підприємств в умовах сучасності. «Економічний вісник НТУУ "Київський політехнічний інститут"» № 20, 2021.С.60-63.

8. Пандяк І.Г. Сталий розвиток готельної індустрії. Науковий вісник Херсонського державного університету. Вип. 8. 2018. С. 276–281.

9. Парфіненко Т. Синергія цілей сталого розвитку у готельній галузі як показник стійкості бізнесу. Development Service Industry Management. 2025. № 1. С. 176–183. DOI: https://doi.org/10.31891/dsim-2025-9(24).

10. Стан та перспективи розвитку туристичного та готельно-ресторанного бізнесу : колективна монографія / за ред. Г. М. Чепурди. Черкаси, 2019. 157 с.

11. Shchepanskiy E., Stryzhak O., Akhmedova O., Postupna O., Tiurina D. National Brand, Tourism and Human Development: Analysis of the Relationship and Distribution. Journal of Distribution Sciencethis link is disabled. 2021. № 19(12). pp. 33-43. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/14569

References:

1. Akhmedova O.O., Yermakov I.O. (2024). Osoblyvosti formuvannya derzhavnoyi polityky zabezpechennya bezpeky turystychnoyi haluzi ta hotel′no-restorannoho biznesu [Peculiarities of forming a state policy to ensure the safety of the tourism industry and the hotel and restaurant business]. Visnyk Odes′koho natsional′noho ekonomichnoho universytetu – Bulletin of the Odessa National Economic University. No. 9 (322), 2024. P.100-110 [in Ukrainian].

2. Hrytsyna A., Tverdokhlib V., Sharan L., Bondar N., Pushka O. (2025). Perspektyvni napryamy ekolohizatsiyi vitchyznyanykh hotel′nykh pidpryyemstv [Promising directions of ecologization of domestic hotel enterprises]. Innovatsiyi ta tekhnolohiyi v sferi posluh i kharchuvannya - Innovations and technologies in the sphere of services and catering. No. 1(15). 2025. P. 45–50. DOI: https://doi.org/10.32782/2708-4949.1(15).2025.8 [in Ukrainian].

3. Davydova O.Yu. (2025). Stratehichni oriyentyry rozvytku hotel′noyi industriyi v Ukrayini [Strategic guidelines for the development of the hotel industry in Ukraine]. Biznes-Inform - Business-Inform. No. 2. 2025. P.255-261. DOI: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2025-2-255-261 [in Ukrainian].

4. Leonenko N. A. (2019). Orhanizatsiynyy mekhanizm derzhavnoho rehulyuvannya turystychnoyi sfery Ukrayiny [Organizational mechanism of state regulation of the tourism sector of

Ukraine]. Derzhava ta rehiony. Seriya: Derzhavne upravlinnya - State and regions. Series: State administration. No. 5(65). 2019. P.66-69 [in Ukrainian].

5. Mamontenko N.S. (2025). Stalyy rozvytok hotel′noho biznesu v Ukrayini: stymuly, pereshkody, naykrashchi praktyky [Sustainable development of the hotel business in Ukraine: incentives, obstacles, best practices]. Stalyy rozvytok ekonomiky - Sustainable development of the economy. No. 3 (54). 2025. DOI: https://doi.org/10.32782/2308-1988/2025-54-47 [in Ukrainian].

6. Mendela I.Ya., Podolyan M.I. (2025). Innovatsiyni tekhnolohiyi v rozvytku hotel′no-restorannoho biznesu [Innovative technologies in the development of hotel and restaurant business]. Zdobutky ekonomiky: perspektyvy ta innovatsiyi - Economic achievements: prospects and innovations. 2025. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.16741875 [in Ukrainian].

7. Oliynyk O.S. (2021). Ekonomichna kharakterystyka diyal′nosti hotel′nykh pidpryyemstv v umovakh suchasnosti [Economic characteristics of the activities of hotel enterprises in modern conditions]. «Ekonomichnyy visnyk NTUU "Kyyivs′kyy politekhnichnyy instytut"» - "Economic Bulletin of NTUU "Kyiv Polytechnic Institute"" No. 20. 2021. P.60-63 [in Ukrainian].

8. Pandyak I.H. (2018). Ctalyy rozvytok hotel′noyi industriyi [Sustainable development of the hotel industry]. Naukovyy visnyk Khersons′koho derzhavnoho universytetu - Scientific Bulletin of the Kherson State University. Issue 8. 2018. P. 276–281 [in Ukrainian].

9. Parfinenko T. (2025). Synerhiya tsiley staloho rozvytku u hotel′niy haluzi yak pokaznyk stiykosti biznesu [Synergy of sustainable development goals in the hotel industry as an indicator of business sustainability]. Development Service Industry Management - Development Service Industry Management. No. 1. 2025. P. 176–183. DOI: https://doi.org/10.31891/dsim-2025-9(24) [in Ukrainian].

10. Stan ta perspektyvy rozvytku turystychnoho ta hotel′no-restorannoho biznesu: kolektyvna monohrafiya / za red. H. M. Chepurdy [State and prospects for the development of tourism and hotel and restaurant business: collective monograph / edited by G. M. Chepurda]. Cherkasy, 2019. 157 p. [in Ukrainian].

11. Shchepanskiy E., Stryzhak O., Akhmedova O., Postupna O., Tiurina D. (2021). National Brand, Tourism and Human Development: Analysis of the Relationship and Distribution. Journal of Distribution Sciencethis link is disabled. № 19 (12). 2021. P. 33-43. Retrieved from http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/14569

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 351.77:338.242

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-191-199

Мороз-Огінська Майя Олександрівна доктор педагогічних наук, доцент, декан гуманітарно-педагогічного факультету КЗВО «Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського»; старший викладач кафедри управління та адміністрування, КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти», https//orcid.org/0000-0001-5187-0434

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА РОЛЬ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СТАБІЛЬНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Анотація: У статті проведено комплексне теоретичне дослідження сутнісних характеристик та ролі публічного управління у забезпеченні стабільного функціонування галузі охорони здоров'я України. Актуальність теми зумовлена необхідністю трансформації вітчизняної медичної системи в умовах безпрецедентних зовнішніх викликів, воєнного стану та триваючих реформаційних процесів.

Автор здійснює етимологічний аналіз поняття «публічне управління», виокремлюючи його специфічні риси у медичній сфері, такі як високий рівень нормативності, соціальна детермінованість та ресурсна інтенсивність.

У роботі детально проаналізовано світовий досвід організації медичних систем через призму моделей Семашко, Бісмарка та Беверіджа. Доведено, що стабільність функціонування галузі безпосередньо залежить від адаптивності обраної управлінської моделі до ринкових умов та потреб соціуму. Особливу увагу приділено нормативно-правовому забезпеченню управління, зокрема аналізу Закону України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», який став базовим інструментом переходу до нової фінансової моделі «гроші йдуть за пацієнтом».

Досліджено роль інноваційного інструментарію у системі публічного управління, де цифровізація та впровадження системи eHealth визначені як ключові чинники забезпечення прозорості, антикорупційної стійкості та ефективності розподілу бюджетних коштів.

Автор доводить, що публічне управління у сфері охорони здоров'я на сучасному етапі має трансформуватися з адміністративно-контролюючого органу у сервісно-орієнтовану систему, здатну гарантувати інституційну стабільність та життєздатність медичної мережі.

Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення державної політики у сфері охорони здоров'я та розробки стратегій післявоєнного відновлення медичної інфраструктури.

Ключові слова: публічне управління, система охорони здоров'я, національна безпека, сутнісні характеристики, державна політика, інституційні механізми, трансформація медицини, цифровізація.

Moroz-Ohinska Maiia Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Humanities and Pedagogy, Municipal Institution of Higher Education «Bar Humanitarian and Pedagogical College named after Mykhailo Hrushevskyi», 1 Hrushevskyi Square, Bar; Senior Lecturer at the Department of Management and Administration, Municipal Institution of Higher Education «Vinnytsia Academy of Continuing Education», Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0001-5187-0434

ESSENTIAL CHARACTERISTICS AND ROLE OF PUBLIC ADMINISTRATION IN ENSURING STABLE FUNCTIONING OF THE HEALTH CARE SECTOR

Abstract: The article presents a comprehensive theoretical study of the essential characteristics and role of public administration in ensuring the stable functioning of the healthcare sector of Ukraine. The relevance of the topic is due to the need to transform the domestic medical system in the face of unprecedented external challenges, martial law and ongoing reform processes. The author carries out an etymological analysis of the concept of «public administration», highlighting its specific features in the medical sphere, such as a high level of normativity, social determinism and resource intensity. The work analyzes in detail the world experience of organizing medical systems through the prism of the Semashko, Bismarck and Beveridge models. It is proven that the stability of the industry's functioning directly depends on the adaptability of the chosen management model to market conditions and the needs of society. Particular attention is paid to the regulatory and legal support of management, in particular, the analysis of the Law of Ukraine «On State Financial Guarantees of Medical Care for the Population», which became the basic instrument of the transition to the new financial model «money follows the patient». The role of innovative tools in the public administration system is studied, where digitalization and the implementation of the eHealth system are identified as key factors in ensuring transparency, anti-corruption stability and efficiency of budget allocation. The author proves that public administration in the field of health care at the present stage should transform from an administrative and control body into a service-oriented system capable of guaranteeing institutional stability and viability of the medical network. The results of the study can be used to improve state policy in the field of health care and develop strategies for the post-war restoration of medical infrastructure.

Keywords: public administration, healthcare system, national security, essential characteristics, public policy, institutional mechanisms, transformation of medicine, digitalization.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізаційних викликів та наростаючої соціально-економічної нестабільності сфера охорони здоров'я остаточно трансформувалася з суто соціальної галузі на стратегічний пріоритет національної безпеки будь-якої сучасної держави. Для України це питання сьогодні набуває безпрецедентної гостроти, що зумовлено критичним накладанням декількох факторів: необхідністю екстреного подолання руйнівних наслідків повномасштабних воєнних дій, поглибленням демографічної кризи та триваючим, подекуди болісним, процесом системного реформування медичної галузі.

Основна проблема, що постає перед вітчизняною наукою та практикою, полягає у вичерпності потенціалу традиційних методів жорсткого адміністративного впливу, які в умовах динамічного хаосу вже не здатні забезпечити необхідну гнучкість, швидкість реакції та адаптивність системи до зовнішніх шоків. На зміну застарілій вертикалі приходить парадигма публічного управління, яка постає не просто як сукупність регламентованих бюрократичних процедур, а як багатогранний та живий механізм безперервного узгодження інтересів держави, професійної медичної спільноти та, що найважливіше, пацієнта як кінцевого бенефіціара послуг.

Актуальність нашого дослідження пояснюється нагальною потребою фундаментального переосмислення самої природи управлінського впливу. Останній має не просто «адмініструвати ресурси», а гарантувати непохитне функціонування галузі навіть у періоди пікових, критичних навантажень. У зв'язку з цим критично важливим є чітке виокремлення та детальний аналіз тих іманентних характеристик публічного управління, які є стрижневими для підтримки інституційної життєздатності медичної системи та реального забезпечення конституційного права громадян на якісну охорону здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теоретичного обґрунтування публічного управління та його специфіки в медицині перебувають у центрі уваги багатьох провідних українських учених. Фундаментальні засади теорії публічного управління закладені у працях таких науковців, як В. Бакуменка, який детально досліджував методологію державно-управлінських рішень, та Ю. Сурміна, чиї роботи присвячені системному аналізу в державному управлінні. Специфіку функціонування медичної галузі крізь призму управлінського впливу досліджували В. Князевич, який акцентує увагу на соціальній відповідальності держави, та І. Шкробанець, чиї розробки стосуються механізмів державного регулювання охорони здоров'я на регіональному рівні. Питаннями нормативно-правового забезпечення реформ та інституційної розбудови системи активно займається В. Рудий.

Вагомий внесок у дослідження якості медичної допомоги як об'єкта управління внесла О. Степанова.

Попри наявність ґрунтовних праць, питання виокремлення сутнісних характеристик управління, що безпосередньо відповідають за стабільність

системи в умовах реформування і трансформацій, залишається недостатньо висвітленим, що й зумовлює вибір теми статті.

Мета статті. Метою статті є теоретична концептуалізація сутнісних характеристик публічного управління у сфері охорони здоров'я та розкриття його ролі у забезпеченні стабільного функціонування галузі в умовах сучасних викликів і реформаційних змін.

Виклад основного матеріалу. Переосмислення сучасної парадигми публічного управління у медичній сфері вимагає відмови від спрощеного розуміння управлінського процесу як жорсткої ієрархії «наказ-виконання». Сьогодні ми спостерігаємо перехід до моделі складної багаторівневої взаємодії, де сутнісне наповнення явища полягає у створенні унікальної синергії зусиль центральних органів влади, місцевого самоврядування та активних інститутів громадянського суспільства. Фундаментальною відмінністю такого підходу від класичного державного адміністрування є його виражений людиноцентристський характер, що базується на непохитних принципах прозорості прийняття рішень, взаємної підзвітності та широкої участі громади у процесах реформування.

Розглядаючи сутність публічного управління крізь призму стабільності медичної мережі, варто акцентувати увагу на тому, що воно проявляється передусім у створенні специфічного регуляторного ландшафту. У такому середовищі кожен медичний заклад отримує реальну фінансову та управлінську автономію, проте продовжує діяти в межах суворих єдиних державних стандартів якості. Таке управління виходить за межі простого розподілу бюджетних асигнувань; воно трансформується в управління цінностями, де найвищим пріоритетом і мірилом ефективності стає безпосередньо здоров'я нації. Аналізуючи ключові характеристики цього процесу, слід детально зупинитися на його глибокій соціальній детермінованості. Публічне управління за своєю природою є телеологічним, тобто суворо орієнтованим на конкретний соціальний результат – від відчутного зниження показників смертності до загального покращення якості життя населення. Водночас, не можна ігнорувати високий рівень нормативності цієї сфери: будь-яке управлінське рішення тут має спиратися на залізобетонну базу законодавчого супроводу та жорстку регламентацію медичних протоколів, що є гарантією безпеки як для пацієнта, так і для лікаря.

Особливе місце в архітектурі стабільності посідає ресурсна інтенсивність управління, яка в українських реаліях втілюється через складні та інтелектуальні механізми перерозподілу фінансів (зокрема через діяльність НСЗУ), кадрового потенціалу та високотехнологічного обладнання. Всі ці процеси сьогодні неможливо уявити без наскрізної інноваційності. Швидке впровадження інструментів цифровізації, втілених у системі eHealth, перестало бути просто технологічною надбудовою. Сьогодні це – невід'ємна характеристика управлінського циклу, яка забезпечує антикорупційну стійкість та прозорість кожної витраченої гривні.

Визначальна роль публічного управління у забезпеченні життєздатності медицини найяскравіше проявляється в його стабілізуючій та координаційній функціях. Через інструменти стратегічного планування держава отримує можливість превентивно згладжувати ризики, що виникають внаслідок недофінансування чи раптових кризових ситуацій. Досвід останніх років довів, що саме ефективне публічне управління дозволяє в лічені дні перепрофілювати мережу лікарень, миттєво налагодити складну логістику життєво необхідних ліків та скоординувати евакуаційні процеси в умовах війни чи пандемії.

Розуміння сутності публічного управління у вітчизняному контексті неможливе без ретроспективного аналізу світового досвіду, де історично викристалізувалися три фундаментальні моделі організації медичного простору. Кожна з них пропонує власний унікальний механізм забезпечення стабільності галузі, що базується на різному ступені державного втручання та ринкової свободи.

Розглядаючи систему Семашко, яка тривалий час була базовою для України, варто зазначити, що її сутність полягає у тотальній централізації та повному державному фінансуванні. У цій моделі медицина постає як ієрархічна державна служба, де управлінський вплив спрямований на жорстку регламентацію кожного аспекту діяльності – від кількості ліжко-місць до постачання медикаментів. Попри здатність мобілізувати ресурси в екстремальних умовах (наприклад, під час епідемій минулого століття), роль такого управління у сучасному світі стає обмеженою через низьку адаптивність до індивідуальних потреб пацієнта та відсутність економічних стимулів для розвитку персоналу.

На противагу цьому, модель Бісмарка, поширена у країнах Західної Європи, вибудовує зовсім іншу архітектуру публічного управління, що ґрунтується на принципах соціального солідаризму. Тут роль держави зміщується від прямого керівництва закладами до модерації діалогу між страховими фондами, роботодавцями та надавачами послуг. Стабільність функціонування системи забезпечується за рахунок незалежності страхових кас від бюджетних коливань, що дозволяє медицині залишатися життєздатною навіть у періоди політичної нестабільності. Публічне управління у цьому контексті виступає гарантом дотримання правил гри та рівного доступу до допомоги для всіх застрахованих осіб.

Окремої уваги заслуговує модель Беверіджа, яка послужила концептуальним орієнтиром для української реформи. Її філософія базується на тому, що держава є стратегічним замовником послуг, які фінансуються із загальних податків.

Управлінська парадигма тут фокусується не на утриманні інфраструктури, а на купівлі конкретного результату лікування. Саме такий підхід дозволяє забезпечити високу ефективність використання публічних коштів та створює здорову конкуренцію між закладами різних форм власності. Аналіз цих моделей доводить, що стабільність галузі є прямою похідною від здатності публічного

управління балансувати між соціальними гарантіями та економічною доцільністю.

Узагальнений аналіз фундаментальних світових моделей організації медичного простору подаємо в таблиці 1.

Таблиця 1

Світові моделі організації медичного простору

Характеристика	Модель Семашко	Модель Бісмарка	Модель Беверіджа
Джерело фінансування	Державний бюджет (податки)	Страхові внески (фонди)	Загальні податки населення
Роль держави	Прямий власник і управлінець	Регулятор та модератор	Замовник послуг і стратег
Форма власності закладів	Виключно державна	Переважно приватна/змішана	Державна/Муніципальна
Метод управління	Командно-адміністративний	Соціальне партнерство	Контрактування послуг
Приклад країн	Куба	Німеччина, Франція	Велика Британія, Іспанія

Порівняння запропонованих світових моделей доводить, що стабільність функціонування медичної галузі безпосередньо залежить від обраного механізму публічного управління: від жорсткого державного контролю (Семашко) до соціального солідаризму (Бісмарк) та податкового фінансування (Беверідж).

Фундаментальним поворотом у розвитку вітчизняного публічного управління став перехід до нової нормативно-правової бази, стрижнем якої виступає Закон України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення». Цей документ докорінно змінив філософію взаємодії держави та медичної системи, де сутність управління тепер полягає не у пасивному розподілі бюджетних залишків, а у чіткому гарантуванні пакету послуг для кожного громадянина.

Впровадження програми медичних гарантій дозволило створити прозорий фінансовий каркас, який забезпечує інституційну стабільність галузі через механізм контрактування. Роль публічного управління у цьому процесі реалізується через Національну службу здоров'я України, яка виступає єдиним стратегічним закупівельником. Це дозволило відійти від суб'єктивного «ручного» управління фінансами на місцях і перейти до об'єктивного принципу «гроші йдуть за пацієнтом». Такий підхід стимулює медичні заклади до внутрішньої трансформації, адже їхній фінансовий стан тепер прямо залежить від якості та обсягу наданої допомоги, а не від кількості пустих палат.

Особливе значення має процес автономізації лікарень, що став логічним наслідком прийняття законодавчих змін. Перетворення медичних установ на

комунальні некомерційні підприємства відкрило шлях до гнучкого менеджменту. Керівники закладів отримали реальні інструменти управління кадровим потенціалом та ресурсами, що є критично важливим для збереження життєздатності системи в умовах воєнного стану. Таким чином, сучасне законодавство сформувало нову управлінську реальність, де стабільність досягається через відповідальність, автономію та чіткі договірні зобов'язання перед суспільством.

Сучасний етап розвитку публічного управління у сфері охорони здоров'я неможливо уявити без наскрізної цифровізації, яка в українських реаліях втілилася у створенні та розвитку електронної системи eHealth. Ця трансформація постає не просто як впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, а як фундаментальний інструмент забезпечення прозорості, підзвітності та антикорупційної стійкості всієї галузі. Впровадження цифрових інструментів докорінно змінює архітектуру управлінського впливу, перетворюючи його з пасивного спостерігача на активного модератора процесів, що відбуваються в режимі реального часу.

Однією з ключових характеристик цифровізації як інструменту публічного управління є забезпечення інформаційної прозорості фінансових потоків. Запровадження електронних рецептів у межах програми «Доступні ліки» та перехід на електронні направлення дозволили органам управління отримати верифіковані дані про реальне споживання медичних послуг та лікарських засобів. Це, у свою чергу, нівелювало можливості для маніпуляцій, пов'язаних із так званими «паперовими звітами» чи фіктивними візитами пацієнтів, що раніше було суттєвим дестабілізуючим фактором для бюджетного планування. Цифрові дані стають основою для прийняття обґрунтованих управлінських рішень, що базуються на методології Big Data.

Більше того, роль eHealth у забезпеченні функціонування сфери особливо яскраво проявилася в умовах воєнного стану та масового внутрішнього переміщення населення. Завдяки централізованому зберіганню медичних даних в електронній системі, публічне управління змогло забезпечити безперервність лікувального процесу для мільйонів громадян, незалежно від їхнього фактичного перебування чи фізичного стану медичних архівів у зоні бойових дій. Електронна медична картка стала тим цифровим містком, який з'єднує пацієнта з необхідною допомогою в будь-якій точці країни, що є критичним фактором підтримки соціальної стабільності.

Розвиток цифрової екосистеми також посилює пацієнтоцентричність публічного управління. Можливість онлайн-запису до лікаря, доступ до власних медичних даних через кабінет пацієнта та автоматизація виписки медичних висновків про тимчасову непрацездатність – все це суттєво знижує адміністративне навантаження на систему та підвищує рівень довіри суспільства до державних інституцій. У підсумку, цифровізація виступає не лише технічним базисом, а й потужним ціннісним трансформатором, який робить публічне управління відкритим, зрозумілим та орієнтованим на конкретні потреби

людини, забезпечуючи при цьому непохитну життєздатність всієї системи охорони здоров'я.

Висновки. Таким чином, публічне управління у сфері охорони здоров'я на сучасному етапі остаточно ствердилося як фундамент інституційної стабільності держави. Його сутність полягає у переході від жорсткого командного адміністрування до моделі гнучкого партнерства, де держава бере на себе роль стратегічного замовника та гаранта якості послуг. Визначено, що ключовими характеристиками такого управління є його глибока соціальна орієнтованість, висока нормативна регламентація та беззаперечна орієнтація на цифрові інновації, що в сукупності створює необхідний «запас міцності» для медичної системи перед обличчям глобальних і локальних криз.

Роль публічного управління у забезпеченні функціонування галузі трансформувалася у напрямку створення адаптивних механізмів життєздатності.

Це досягається через запровадження чітких законодавчих гарантій, автономізацію медичних закладів та побудову прозорих фінансових відносин за принципом «гроші йдуть за пацієнтом». Аналіз міжнародного досвіду підтвердив, що найбільш стійкими є ті моделі управління, які здатні поєднувати державні гарантії з ефективними економічними стимулами.

Для подальшого стабільного розвитку медичної сфери в Україні критично важливим є продовження процесів децентралізації управлінських повноважень, посилення спроможності місцевих громад у підтримці медичної інфраструктури та подальше поглиблення цифрової трансформації. Перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямку мають бути зосереджені на розробці інноваційних моделей публічного управління в умовах післявоєнного відновлення, що дозволить не лише відбудувати зруйноване, а й створити якісно нову, стійку до викликів майбутнього систему охорони здоров'я.

Література:

1. Бакуменко В. Д. Теоретико-методологічні засади формування державно-управлінських рішень : монографія. Київ : Вид-во НАДУ, 2003. 352 с.

2. Князевич В. М. Публічне управління розвитком системи охорони здоров'я в Україні: автореф. дис. ... докт. наук з держ. упр. Київ, 2014. 36 с.

3. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19.10.2017 р. № 2168-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19

4. Рудий В. М. Публічне управління у сфері охорони здоров'я: від адміністрування до стратегічного менеджменту. *Публічне управління та адміністрування в Україні*. 2019. Вип. 12. С. 45–51.

5. Степанова О. В. Державне регулювання якості медичної допомоги в умовах реформування галузі. *Наукові праці МАУП*. 2020. № 2. С. 88–94.

6. Сурмін Ю. П. Державне управління: словник-довідник. Київ : НАДУ, 2002. 228 с.

7. Шкробанець І. Д. Механізми державного управління розвитком регіональних систем охорони здоров'я України. *Вісник НАДУ*. 2015. № 3. С. 112–118.

8. eHealth: цифрова трансформація охорони здоров'я в Україні. URL: https://ehealth.gov.ua.

References

1. Bakumenko, V. D. (2003). Teoretyko-metodolohichni zasady formuvannia derzhavno-upravlinskykh rishen: monohrafiia [Theoretical and methodological foundations of state management decisions: a monograph]. Kyiv: Vyd-vo NADU. [in Ukrainian].

2. Kniazevych, V. M. (2014). Publichne upravlinnia rozvytkom systemy okhorony zdorov'ia v Ukraini [Public management of healthcare system development in Ukraine]. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv. [in Ukrainian].

3. Pro derzhavni finansovi harantii medychnoho obsluhovuvannia naselennia: Zakon Ukrainy vid 19.10.2017 r. № 2168-VIII [On State Financial Guarantees of Medical Services for the Population: Law of Ukraine of October 19, 2017, No. 2168-VIII]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19 . [in Ukrainian].

4. Rudyi, V. M. (2019). Publichne upravlinnia u sferi okhorony zdorov'ia: vid administruvannia do stratehichnoho menedzhmentu [Public management in healthcare: from administration to strategic management]. *Publichne upravlinnia ta administruvannia v Ukraini – Public Management and Administration in Ukraine*, Vol. 12, pp. 45–51. [in Ukrainian].

5. Stepanova, O. V. (2020). Derzhavne rehuliuvannia yakosti medychnoi dopomohy v umovakh reformuvannia haluzi [State regulation of the quality of medical care in the context of industry reform]. *Naukovi pratsi MAUP – Scientific Works of MAUP*, No. 2, pp. 88–94. [in Ukrainian].

6. Surmin, Yu. P. (2002). Derzhavne upravlinnia: slovnyk-dovidnyk [State administration: a dictionary-reference book]. Kyiv: NADU. [in Ukrainian].

7. Shkrobanets, I. D. (2015). Mekhanizmy derzhavnoho upravlinnia rozvytkom rehionalnykh rystem okhorony zdorov'ia Ukrainy [Mechanisms of state management of the development of regional healthcare systems of Ukraine]. *Visnyk NADU – Bulletin of the NADU*, No. 3, pp. 112–118. [in Ukrainian].

8. eHealth: tsyfrova transformatsiia okhorony zdorov'ia v Ukraini [eHealth: digital transformation of healthcare in Ukraine]. Available at: https://ehealth.gov.ua. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 351.07:005.52

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-200-219

Осадчий Олександр Олександрович аспірант кафедри публічного управління та регіоналістики Інститут публічної служби та управління Національний університет «Одеська політехніка», м. Одеса, https://orcid.org/0009-0000-7932-4822

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Анотація. У статті досліджено концептуальні підходи до оцінювання діяльності органів публічної влади в умовах повоєнної відбудови держави. Актуальність теми зумовлена масштабністю завдань повоєнного відновлення України, необхідністю ефективного управління ресурсами відбудови та підвищенням вимог до підзвітності й результативності діяльності публічних інституцій. Зростання обсягів міжнародної допомоги, реалізація комплексних програм відбудови та необхідність відновлення соціально-економічної інфраструктури потребують формування сучасної системи оцінювання діяльності органів влади, здатної забезпечити прозорість, ефективність та стратегічну орієнтованість управлінських рішень. Проаналізовано основні наукові підходи до розуміння сутності оцінювання в публічному управлінні, визначено еволюцію теоретичних підходів до оцінювання діяльності органів публічної влади, зокрема у контексті концепції «трьох хвиль» розвитку evaluation. Запропоновано виокремлення четвертої хвилі розвитку оцінювання, пов'язаної з особливостями постконфліктної реконструкції держав. Охарактеризовано основні теоретичні моделі оцінювання діяльності органів публічної влади та визначено можливості їх використання в умовах повоєнного відновлення. Особливу увагу приділено трансформації змісту оцінювання в умовах війни та повоєнного відновлення, що передбачає врахування нових вимірів управлінської діяльності, зокрема інституційної стійкості, управління ризиками, ефективності використання міжнародної допомоги та рівня суспільної довіри.

Запропоновано авторське визначення оцінювання діяльності органів публічної влади в умовах повоєнного відновлення та обґрунтовано інтегровану модель післявоєнного оцінювання, яка передбачає багаторівневий підхід і охоплює стратегічний, програмний, інституційний, фінансово-ресурсний та соціальний рівні аналізу. Застосування такої моделі дозволяє поєднати традиційні підходи до оцінювання діяльності влади з новими вимірами, що враховують специфіку післявоєнної трансформації держави та потребу забезпечення прозорості, результативності та підзвітності діяльності органів публічної влади.

Ключові слова: оцінювання, публічне управління, органи публічної влади, післявоєнне відновлення, інституційна спроможність, міжнародна допомога, підзвітність влади.

Osadchyi Oleksandr Oleksandrovych postgraduate student of the Department of Public Administration and Regional Studies Institute of Public Service and Administration Odesa Polytechnic National University, Odesa, https://orcid.org/0009-0000-7932-4822

CONCEPTUAL APPROACHES TO ASSESSING THE ACTIVITIES OF PUBLIC AUTHORITY BODIES IN THE CONTEXT OF POST-WAR RECONSTRUCTION

Abstract. The article explores conceptual approaches to assessing the performance of public authorities in the context of post-war reconstruction of the state. The relevance of the topic is due to the scale of the tasks of post-war reconstruction of Ukraine, the need for effective management of reconstruction resources and increased requirements for accountability and effectiveness of public institutions. The growth of international aid, the implementation of comprehensive reconstruction programs and the need to restore socio-economic infrastructure require the formation of a modern system for assessing the performance of public authorities, capable of ensuring transparency, efficiency and strategic orientation of management decisions.

The main scientific approaches to understanding the essence of evaluation in public administration are analyzed, the evolution of theoretical approaches to evaluating the activities of public authorities is determined, in particular in the context of the concept of "three waves" of evaluation development. It is proposed to identify the fourth wave of evaluation development, related to the specifics of post-conflict reconstruction of states.The main theoretical models of evaluating the activities of public authorities are characterized and the possibilities of their use in the conditions of post-war reconstruction are determined. Particular attention is paid to the transformation of the content of assessment in conditions of war and post-war reconstruction, which involves taking into account new dimensions of management activities, in particular institutional stability, risk management, the effectiveness of the use of international assistance, and the level of public trust.

The author proposes an author's definition of the evaluation of the activities of public authorities in the conditions of post-war reconstruction and substantiates an integrated model of post-war evaluation, which provides for a multi-level approach and covers strategic, programmatic, institutional, financial-resource and social levels of analysis. The application of such a model allows us to combine traditional approaches to assessing government performance with new dimensions that take into account the specifics of the post-war transformation of the state and the need to ensure transparency, effectiveness, and compliance of the activities of public authorities.

Keywords: evaluation, public administration, public authorities, post-war reconstruction, institutional capacity, international assistance, government accountability.

Постановка проблеми. Повоєнна трансформація держави супроводжується глибокими структурними змінами в системі публічного управління, зростанням масштабів відбудовних процесів та підвищенням відповідальності органів влади за раціональне використання ресурсів. В умовах значних руйнувань інфраструктури, втрат людського та економічного потенціалу, а також масштабного залучення міжнародної фінансової та технічної допомоги особливої актуальності набуває формування дієвої системи оцінювання діяльності органів публічної влади.

Звіт Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA5) [1], підготовлений Світовим банком спільно з Урядом України, Європейським Союзом та ООН, засвідчує значне зростання масштабів завданих збитків та складність відновлення критично важливих секторів економіки й соціальної сфери. У таких умовах раціональне використання ресурсів та результативність управлінських рішень значною мірою залежать від здатності держави забезпечити системне оцінювання результатів діяльності органів влади. Крім того, відсутність єдиного підходу до концептуалізації оцінювання діяльності органів публічної влади зумовлює актуальність модернізації підходів до оцінювання в межах національної рамки повоєнного відновлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика оцінювання діяльності органів публічної влади є предметом дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. У зарубіжній науковій традиції теоретичні засади оцінювання розкриті у працях М. Паттона [3], П. Россі, М. Ліпсея, Г. Фрімена [6], К. Вайс [5], Е. Хауса і К. Хоу [4], Е. Ведунга [21], В. Данна [26], Г. Вольмана [2], а також сучасних дослідників, зокрема Р. Фернандеса [29]. У цих роботах оцінювання розглядається як системний аналітичний процес дослідження результативності та впливу публічної політики, що забезпечує інформаційну основу для прийняття управлінських рішень та вдосконалення державного управління. У вітчизняній науковій літературі питання оцінювання діяльності органів публічної влади досліджували В. Бакуменко [31], Ю. Ковбасюк, К. Ващенко, Ю. Сурмін [17], І. Кравчук [12], Л. Приходченко [22], О. Крайник [16], С. Базика [15], О. Ткачова [7], Т. Королюк [30], С. Щеглюк [10], О. Пікулик, Н. Власюк [8], І. Нечаєва, П. Гудзь [9], І. Петренко, О. Салтовський, В. Федорченко, В. Колюх [33], С. Серьогін, Є. Бородін, К. Комарова, Н. Липовська, Т. Тарасенко [13] та інші. У працях цих дослідників оцінювання розглядається як аналітичний процес, інструмент вимірювання результативності державної політики, механізм підвищення ефективності публічного управління та важливий елемент управлінського циклу, що забезпечує зворотний зв’язок між цілями політики та досягнутими результатами.

Водночас аналіз наукових джерел свідчить про відсутність єдиного підходу до трактування сутності оцінювання діяльності органів публічної влади. Крім того, більшість досліджень зосереджена на оцінюванні діяльності органів влади в умовах стабільного управлінського середовища, тоді як питання оцінювання в умовах повоєнної відбудови держави залишаються недостатньо розробленими.

Мета статті – узагальнення наукових підходів до оцінювання діяльності органів публічної влади та визначення нових вимірів оцінювання їх діяльності в умовах повоєнного відновлення та відбудови держави.

Виклад основного матеріалу. Формування сучасних підходів до оцінювання відбувалося поступово і відображає еволюцію управлінських моделей, зміну ролі держави та ускладнення механізмів вироблення й реалізації публічної політики. Зокрема, спираючись на підхід Гельмута Вольмана, розвиток оцінювання публічної політики та програм можна умовно поділити на три хвилі. Перша хвиля, що сформувалася в період становлення держави загального добробуту після Другої світової війни, була орієнтована на вимірювання безпосередніх результатів (outputs) реалізованих програм з метою підвищення якості планування та обґрунтування державних витрат. Оцінювання здійснювалося переважно зовнішніми дослідницькими інституціями і зосереджувалося на соціальних ефектах політики.

Друга хвиля виникла у 1970-х роках в умовах економічної кризи та бюджетних обмежень. У цей період оцінювання набуло фіскальної спрямованості: основна увага приділялася витратам (inputs), ефективності використання ресурсів та скороченню державних видатків. Оцінювання стало постійним елементом публічної політики й інструментом підвищення легітимності державних рішень.

Третя хвиля пов’язана із впровадженням концепції нового державного менеджменту наприкінці 1980-х років. Оцінювання почало розглядатися як інструмент управління результатами та ринкової орієнтації державного сектору. Акцент змістився на співвідношення «витрати – вигоди», «витрати – результати», самооцінювання, конкурентність та підзвітність. З’явилися механізми аутсорсингу та управління за результатами [2].

У сучасних умовах глобальних трансформацій, зумовлених війнами, постконфліктною реконструкцією та значним залученням міжнародної допомоги, формуються нові умови функціонування систем публічного управління. Це дає підстави говорити про появу четвертої хвилі розвитку оцінювання, пов’язаної з постконфліктним та відновлювальним розвитком держав. На відміну від попередніх етапів, у межах цієї хвилі оцінювання спрямоване не лише на вимірювання традиційних аспектів управлінської діяльності, але й на визначення інституційної спроможності держави відновлювати зруйновані системи управління, забезпечувати прозоре використання міжнародної допомоги, управляти ризиками та підтримувати соціальну легітимність процесів відбудови. Основними характеристиками такого підходу є оцінювання політик відбудови та

реконструкції, інтеграція державного і донорського контролю, аналіз інституційної стійкості держави, врахування високого рівня ризиків і нестабільності середовища, вимірювання соціального впливу відновлення та оцінювання ефективності використання міжнародної фінансової допомоги. Подібні підходи до оцінювання формувалися у процесі післяконфліктної реконструкції низки держав. Зокрема, у Хорватії після війни 1990-х років оцінювання використовувалося для аналізу ефективності відбудови інфраструктури, регіонального розвитку та інтеграції країни до європейських структур. У Боснії та Герцеговині міжнародні організації здійснювали системні оцінювання програм післявоєнної реконструкції та інституційних реформ, зокрема за участю Світового банку та Програми розвитку ООН, що було спрямовано на відновлення державних інституцій, координацію донорської допомоги та забезпечення прозорості відбудовних процесів. Аналогічні підходи застосовувалися у Іраку та Афганістані, де evaluation використовувалося для оцінювання ефективності програм реконструкції, управління міжнародною допомогою та стабілізаційних політик. У цьому контексті на сучасному етапі Україна фактично формує нову практику оцінювання діяльності органів публічної влади по реалізації політик відбудови, оскільки масштаб руйнувань, обсяги міжнародної підтримки та комплексність відновлювальних програм зумовлюють необхідність інтеграції національних механізмів оцінювання з міжнародними стандартами підзвітності та моніторингу програм реконструкції.

Ведучи мову про оцінювання діяльності органів публічної влади передусім треба чітко визначити дане поняття. Наприклад, Майкл Паттон визначає оцінювання як систематичний збір інформації щодо характеристик та результатів політики, покращення її ефективності та допомоги в ухваленні рішень щодо її подальшого розвитку [3]. А от Ернест Хаус та Кеннет Хов пропонують розуміти під оцінкою публічної політики інститут, що підвищує демократичність публічних рішень, оскільки він робить програми й політику більш відкритими для суспільного вивчення та обговорення [4]. Керол Вайс називає оцінюванням систематичну оцінку операцій та/або результатів програми чи політики у порівнянні з комплексом явних чи неявних стандартів з метою вдосконалення програми чи політики [5]. Науковці Пітер Россі, Марк Ліпсей та Говард Фрімен вважають, що оцінювання полягає у використанні соціологічних методів для систематичного вивчення ефективності соціальних програм [6].

В теорії та практиці публічного управління сформувалися п’ять найбільш поширених підходів до оцінювання діяльності органів публічної влади. Цільовий підхід виходить із того, що основною метою діяльності є досягнення організацією поставлених цілей найбільш раціональним способом. Функціональний підхід оцінює ефективність з позицій організації управлінської праці та діяльності управлінського персоналу, тобто аналізує результати й витрати самої системи управління. Композиційний підхід спрямований на визначення впливу управлінської діяльності на загальні результати організації. Множинний підхід

передбачає застосування узагальнюючих показників, що дозволяють комплексно охопити кілька ключових аспектів управлінської діяльності. Поведінковий підхід базується на оцінюванні рівня задоволення інтересів і потреб зацікавлених сторін [7]. На думку Пікулик О.І. і Власюк Н.І. [8] правовий підхід передбачає аналіз дотримання законності, відсутності корупційних проявів, зловживань повноваженнями та надмірної бюрократизації. Організаційний підхід зосереджується на якості організації роботи установи, зокрема умовах обслуговування громадян, оперативності реагування, доступності інформації та зрозумілості адміністративних процедур. Соціально орієнтований підхід враховує рівень громадської довіри, кількість скарг і оцінки населення, сформовані на основі опитувань. Експертний підхід базується на фахових оцінках щодо доцільності та суспільної корисності діяльності інституції. Технологічний підхід оцінює рівень цифровізації та використання електронних засобів комунікації. Прагматичний підхід орієнтований на аналіз кінцевих результатів діяльності з використанням як кількісних, так і якісних показників.

Нечаєва І. та Гудзь П. [9] пропонують свою класифікацію підходів та вважають, що у межах підходу, що базується на концепції лідерства, оцінюється насамперед якість управлінського керівництва: стратегічна спроможність лідерів формувати бачення розвитку, приймати обґрунтовані рішення, забезпечувати консолідацію ресурсів та підтримку суспільства. Об’єктом оцінювання виступає лідерський потенціал, рівень довіри та управлінська результативність керівництва. Підхід, що розвиває теорію раціональної бюрократії М. Вебера, орієнтує оцінювання на стан організаційної структури, чіткість розподілу повноважень, дотримання процедур і законності. У цьому випадку оцінюється ступінь інституційної впорядкованості, формалізації процесів та стабільності функціонування адміністративної системи. У межах підходу, заснованого на теорії життєвих циклів, оцінюється відповідність діяльності органів влади певному етапу їх інституційного розвитку. Об’єктом оцінювання є здатність системи адаптуватися до змін, модернізуватися та трансформуватися відповідно до нових викликів. Підхід, що ґрунтується на концепції економічної відповідальності, передбачає оцінювання раціональності використання ресурсів, співвідношення витрат і результатів, фінансової дисципліни та прозорості.

Нарешті, підхід, заснований на концепції професіоналізму, зосереджує оцінювання на кадровому потенціалі, рівні компетентності державних службовців, дотриманні етичних стандартів та інституційній спроможності органів влади. Об’єктом оцінювання виступає якість управлінських процесів через призму професійної культури та управлінської кваліфікації.

Отже, сучасні підходи до оцінювання ефективності публічної влади відрізняються за тим, що саме стає предметом аналізу: лідерство, організаційна структура, стадія розвитку інституції, ресурсна раціональність чи професійна спроможність, що підтверджує багатовимірний характер оцінювання у сфері публічного управління. Оскільки жоден із зазначених підходів не має беззапе-

речної переваги над іншими, у практиці оцінювання публічного управління доцільним вважається їх поєднання. Комбіноване застосування різних підходів дозволяє забезпечити більш повну та достовірну оцінку управлінських результатів. Різноманітні підходи до оцінювання доцільно систематизувати за низкою класифікаційних ознак. Зокрема, залежно від функціональної сфери, у межах якої здійснюється оцінювання; за об'єктами оцінювання (політика, програми, проєкти); за методами, що застосовуються в процесі аналізу; за предметом оцінювання; за рівнями його проведення (локальний, регіональний, загальнодержавний); за стадіями реалізації політики (попереднє, поточне, підсумкове оцінювання); а також за суб'єктами, які здійснюють оцінювання (внутрішнє, зовнішнє або самооцінювання) [10].

Щодо сутності оцінювання, то сьогодні воно розглядається крізь призму концепції управління, орієнтованого на результати (Results-Based Management), яка зміщує акцент із контролю процедур на досягнення цілей: економічних, соціальних, інституційних і просторових. У цьому контексті оцінювання розглядається як системний аналітичний процес визначення того, наскільки реалізована політика або програма забезпечила заплановані зміни та довгостроковий вплив [11].

Вітчизняні дослідники вважають, що оцінювання політики це систематичне вивчення певної діяльності, що передбачає визначення ступеню відповідності результатів діяльності поставленим цілям для вивчення впливу цієї діяльності на суспільство. Оцінювання розуміють як процес, який покликаний узагальнити досвід реалізації політики, програми, проєкту, визначити співвідношення між заявленим цілями та досягнутими результатами, з метою ухвалення щодо них управлінського рішення [12]. Узагальнені підходи до трактування поняття «оцінювання» в публічному управлінні систематизовано в табл. 1.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика підходів до визначення оцінювання діяльності органів публічної влади

Автор	**Сутність поняття**
Серьогін С. М., Бородін Є. І., Комарова К.В., Липовська Н.А., Тарасенко Т. М. [13]	оцінювання – це *процес порівняння* об'єкта пізнання із тим, що виступає стандартом (еталон).
Методика проведення моніторингу та оцінювання ефективності програм соціальної підтримки населення [14]	оцінювання - це *виявлення впливу програм* соціальної підтримки населення на добробут і самопочуття окремих груп населення в цілому, вимірювання соціальних результатів, що здійснюється шляхом аналізу зміни рівнів бідності
Базика С.К [15]	оцінювання *це процедура порівняння* результатів управлінських рішень із критеріями, що відображають офіційно визнані цінності, інтереси, цілі та норми, а також процес виявлення суперечностей між суб'єктивними й об'єктивними чинниками управління.

Автор	Сутність поняття
Крайник О. [16]	оцінювання є інструментом вимірювання як завершеної діяльності, так і тієї, яка ще триває в реалізації запланованих проєктів
Ковбасюк Ю. В., Ващенко К. О., Сурмін Ю. П. [17]	оцінювання виступає максимально системним і неупередженим вивченням певної діяльності, проекту, програми, стратегії, політики, теми, сектора, сфери діяльності, роботи організації
Яневська Т.М. [18]	оцінювання як систематичний дослідницький процес, підпорядкований потребам управлінської практики, що полягає в порівнянні реальних дій відповідних органів публічної влади та досягнутих ними суспільних результатів з офіційно встановленими цілями, планами заходів, стандартами
Закону України «Про засади державної регіональної політики» [19]	оцінювання здійснюється через визначення результативності, ефективності та впливу виконання стратегічних документів і використання публічних коштів на розвиток регіонів, що здійснюється на основі моніторингових даних, статистичної інформації, оцінок неурядових організацій, наукових установ, міжнародних експертів
Чальцева О. [20]	оцінювання публічної політики, визначають його як об'єктивний і системний процес емпіричного аналізу впливу чинних політик та програм на визначені цільові групи з урахуванням задекларованих цілей та очікуваних результатів їх реалізації
Ведунг Е. [21]	оцінюванням ретельне ретроспективне визначення достоїнств, вартості й цінності адміністрування, результатів та наслідків дій урядових установ, що має зіграти свою роль у майбутніх управлінських ситуаціях
Приходченко Л. [22]	оцінювання є систематичним процесом порівняння діяльності органів публічної влади, результатів виконання програм, проєктів, стратегій та концепцій із цілями, завданнями, комплексом явних або неявно виражених стандартів з метою внесення необхідних адміністративних чи політичних змін
Common Assessment Framework (CAF) [23]	оцінювання публічного управління це вимірювання відповідності діяльності органів влади принципам ефективності, підзвітності, прозорості та стратегічної спроможності відповідно до стандартів ЄС

Аналіз наукових джерел та нормативних актів свідчить про наявність різних теоретико-методологічних підходів до розуміння оцінювання в публічному управлінні. Європейська традиція (OECD, CAF, RBM) переважно трактує його як системний аналітичний процес вимірювання цінності, результативності та впливу політики. Українські науковці частіше розглядають оцінювання як процес, інструмент, як підсистему управління, орієнтовану на порівняння

результатів із цілями та формування управлінських рішень. Також розглядають його складовою управлінського циклу, що забезпечує зворотний зв'язок, коригування рішень і стратегічне вдосконалення політики [24]. Нормативно-правові акти визначають його як офіційно регламентовану процедуру встановлення результативності, ефективності та впливу з використанням моніторингових, статистичних і експертних даних. Таким чином, попри відмінності у трактуванні усі підходи об'єднує спільне розуміння оцінювання як систематичної, доказово обґрунтованої діяльності, спрямованої на вимірювання результатів, співвіднесення їх із визначеними цілями та забезпечення підстав для вдосконалення діяльності органів публічної влади.

Враховуючи, що саме функції оцінювання розкривають його практичну роль, визначають, яким чином воно впливає на формування, реалізацію та коригування публічної політики, доцільно перейти до з'ясування його функціонального призначення у системі публічного управління. До прикладу, відома американська дослідниця Е. Челімскі [25] виділяє три найважливіші функції оцінювання:

– підсумовуюча функція (accountability perspective);
– дослідницька функція (knowledge perspective);
– розглядаютьрозвиткова функція (development perspective.

Один з провідних науковців у сфері аналізу політики Вільям Данн також вирізняє три функції оцінювання: надання надійної й обгрунтованої інформації стосовно дієвості політики, тобто міри, до якої потреби, цінності й можливості реалізуються через дії уряду; сприяння проясненню й критичному осмисленню цінностей, що лежать в основі вибору цілей і завдань; сприяння застосуванню інших політико-адміністративних методів, у тому числі структурування проблеми й вироблення рекомендацій [26]. На особливу увагу щодо визначення функцій оцінювання заслуговують розробки польських науковців та практиків, які з початком державної трансформації, за активної підтримки європейських структур широко почали застосовувати оцінювання у практиці публічного управління.

На думку Б. Поребської-Мачьолек, до функцій оцінювання в контексті управління регіоном та розробки регіональних публічних політики відносяться: сприяння відкритому та прозорому управлінню, що виявляється у доступі до інформації; застосування багатовимірного системного підходу до вироблення політики; посилення тенденції участі громадян у вдосконаленні публічної політики; здійснення контролю та оцінювання результативності та ефективності; створення інтелектуального майданчика для пошуку інноваційних та більш ефективних рішень в управлінні публічною політикою [27].

Для вітчизняної управлінської практики важливим є врахування практик країн із подібними трансформаційними процесами, зокрема Польщі, для доповнення напрямів оцінювання діяльності органів публічної влади в умовах повоєнного відновлення шляхом розширення участі громадян у оцінюванні

політики та запровадження оцінювання інноваційності управлінських рішень у сфері відбудови.

Отже, оцінювання як система взаємопов'язаних заходів, забезпечує:

– вимірювання реальних результатів та ефективності управлінських рішень;

– порівняння фактичних показників із плановими цілями, стандартами чи нормативами;

– аналіз діяльності як інституційних суб'єктів, так і впливу, який їх рішення мають на розвиток регіону та задоволення потреб населення;

– формування практичних рекомендацій щодо вдосконалення політик та управлінських практик [28].

З огляду на багатоманітність підходів до трактування сутності та функцій оцінювання, важливого значення набуває систематизація існуючих моделей оцінювання діяльності органів публічної влади. Аналіз таких моделей дозволяє визначити концептуальні засади організації процесу оцінювання, уточнити його інструментарій та окреслити можливості застосування в різних управлінських контекстах. У науковій літературі спроби систематизації моделей оцінювання пов'язані насамперед із роботами Е. Ведунга [21] та В. Данна [26], які запропонували різні, але взаємодоповнювальні концептуальні рамки аналізу. Е. Ведунг розглядає оцінювання через призму моделей, що відрізняються критеріями, об'єктом та логікою аналізу. Серед них він виокремлює оцінку досягнення мети, яка зосереджується на перевірці відповідності фактичних результатів задекларованим цілям; оцінку побічних (сторонніх) результатів, що враховує як заплановані, так і непередбачені наслідки політики; модель аналізу результатів, яка оцінює всі ефекти незалежно від формально визначених цілей; комплексну оцінку, що поєднує аналіз результатів і процесу реалізації; оцінку, орієнтовану на клієнта, яка базується на сприйнятті політики її безпосередніми споживачами; модель зацікавлених сторін, спрямовану на врахування інтересів різних акторів; модель продуктивності, що оцінює співвідношення результатів і витрат; та модель експертної оцінки, яка передбачає професійний аналіз із залученням спеціалістів. Натомість В. Данн підходить до проблеми з позиції методології та ціннісних критеріїв і розрізняє псевдооцінювання, яке обмежується описом наслідків; формальне оцінювання, що спирається на офіційно проголошені цілі; та оцінювання з позиції теорії рішень, яке враховує як явні, так і приховані інтереси різних суб'єктів політики. У межах останнього він виділяє оцінку міри оцінювання, що перевіряє можливість адекватного вимірювання політики, та мультиатрибутивний аналіз корисності, спрямований на узгодження суперечливих інтересів стейкхолдерів.

Аналіз підходів, запропонованих R. Fernandes [29], свідчить про доцільність застосування у процесі оцінювання публічної політики поєднання двох взаємодоповнюючих моделей – моделі оцінювання результатів політики (policy outcomes) та моделі оцінювання соціального прогресу, що дозволяє не лише

вимірювати безпосередні результати управлінських рішень, але й оцінювати їх довгостроковий вплив на соціально-економічний розвиток, добробут населення та інституційну спроможність держави. У контексті повоєнного відновлення України використання такого підходу є особливо актуальним, оскільки дає змогу поєднати оцінювання ефективності реалізації програм відбудови з аналізом їх впливу на якість життя населення, відновлення територій та досягнення стратегічних цілей розвитку.

Оцінювання публічного управління передбачає визначення системи кількісних і якісних критеріїв, на основі яких здійснюється вимірювання відповідних показників. Найбільш поширеними критеріями виступають ефективність, результативність, економічність, оптимальність, справедливість, якість надання послуг та інноваційність [30]. Критерії та показники ефективності державного управління мають ґрунтуватися на офіційних статистичних та інших перевірюваних даних, а методи їх збирання й обробки повинні забезпечувати можливість контролю достовірності отриманої інформації. Формулювання показників має бути чітким і однозначним для всіх учасників процесу оцінювання, а отримання необхідних даних здійснюватися з мінімальними витратами часу й ресурсів. Водночас система критеріїв повинна передбачати безперервне накопичення інформації та її порівнянність у динаміці, охоплювати всі напрями діяльності державного органу й орієнтувати його на якісне виконання покладених функцій [31]. Формування показників ефективності діяльності державних органів передбачає розроблення об’єктивної та комплексної системи індикаторів, що відображають результати їх функціонування та ступінь просування до визначених цілей.

Індикатор забезпечує кількісне відображення якісних характеристик управлінських процесів [8].

Визначення критеріїв оцінювання створює концептуальну основу для аналізу діяльності органів публічної влади, однак їх практична реалізація потребує застосування відповідного методичного інструментарію. Саме методи оцінювання забезпечують можливість вимірювання визначених критеріїв, збору та аналізу необхідних даних, а також формування обґрунтованих висновків щодо діяльності органів влади. У наукових дослідженнях до найбільш поширених методів оцінювання відносять:

– метод інтегральних оцінок, що базується на узагальненні статистичних показників та результатів соціологічних досліджень;

– метод порівняння фактичних значень показників із запланованими або нормативними орієнтирами;

– аналіз «витрати – результат», спрямований на визначення ефективності використання ресурсів;

– методи суб’єктивного оцінювання, зокрема соціологічні опитування та експертні судження;

– методи аналізу чинників впливу та оцінювання ризиків [10].

Оцінювання ефективності може здійснюватися за методами, що спираються на один критерій (фінансові показники, аналіз «витрати–вигоди», «витрати–корисність»), або за багатокритеріальними методами (ранжування, шкалювання, попарні порівняння, методи Сааті, Фуллера тощо).

Багатокритеріальні підходи є більш складними, проте забезпечують комплексніше та об'єктивніше відображення ефективності публічного управління. Водночас універсальної концепції оцінювання не існує, що зумовлено специфікою діяльності органів влади та їх взаємодії з населенням [30].

Метою здійснення оцінювання є забезпечення та підвищення ефективності й результативності діяльності органів публічної влади, удосконалення процесів прийняття управлінських рішень, оптимізація організаційної структури органів влади та покращення якості надання публічних послуг юридичним і фізичним особам. Об'єктами оцінювання можуть виступати різні результати управлінської діяльності, зокрема види суспільних відносин, управлінські процеси, конкретні рішення або дії суб'єктів владних повноважень [15].

Щодо видів оцінювання, практика засвідчує однакову значущість як зовнішнього (external evaluation), так і внутрішнього (internal evaluation) оцінювань. Зовнішнє оцінювання, як правило, здійснюється незалежними експертними групами або спеціалізованими приватними організаціями, тоді як внутрішнє проводиться безпосередньо органами державної влади, відповідальними за формування та реалізацію політики [10].Також виділяють попереднє оцінювання, яке спрямоване на визначення вихідних умов та прогнозування можливих результатів і наслідків її впливу; проміжне (поточне) оцінювання, що дозволяє встановити рівень досягнення проміжних результатів, скоригувати механізми реалізації та оптимізувати управлінські впливи; а також підсумкове оцінювання, яке здійснюється після завершення програмного періоду з метою визначення загальної ефективності реалізованих заходів і досягнення поставлених цілей.

Різноманітність видів оцінювання зумовлює необхідність чіткої організації процесу його здійснення. Незалежно від обраного виду, оцінювання передбачає наступні етапи: визначення цілей, об'єктів та методології оцінювання; збір і аналіз релевантних даних; встановлення рівня досягнення запланованих результатів і ефективності управлінської діяльності; формування обґрунтованих рекомендацій; впровадження управлінських рішень із подальшим моніторингом їх реалізації [32].

Оцінювання публічної політики може бути спрямоване як на комплексний аналіз її реалізації, так і на дослідження окремих аспектів або компонентів. У багатьох випадках саме фокусоване оцінювання конкретних елементів діяльності дає змогу більш точно визначити проблемні зони та ефективність окремих управлінських рішень. У період повоєнного відновлення такий підхід набуває особливої ваги, оскільки дозволяє оперативно оцінювати ефективність окремих програм, інструментів і механізмів відбудови, забезпечуючи своєчасне коригування управлінських дій та більш раціональне використання ресурсів. Саме

такий підхід, зокрема, запропонований Л. Приходченко виводить три основні аспекти оцінювання: функціональне – дозволяє оцінювати роль органів влади у вирішенні соціально-економічних проблем; діяльнісне – оцінює наслідки діяльності державного сектору; витратне – оцінює витрачання матеріальних, фінансових, кадрових, інтелектуальних, інформаційних ресурсів для функціонування органів влади [22].

На особливу увагу заслуговують напрями оцінювання, запропоновані І. І. Петренком, О. І. Салтовським, В. М. Федорченком та В. В. Колюхом [33], які виділяють чотири основні напрями оцінювання:

– оцінювання процесу реалізації, яке визначає доцільність обраної стратегії, ефективність управлінських методів, організаційну спроможність та здатність мобілізувати ресурси;

– оцінювання результатів, що передбачає порівняння фактичних досягнень із поставленими цілями та альтернативними способами розв’язання проблеми;

– оцінювання наслідків, спрямоване на аналіз впливу політики на суспільство та діяльність організацій;

– оцінювання економічної ефективності, яке визначає раціональність використання ресурсів і співвідношення витрат та отриманих результатів.

У досліджені Тарасенко Т., Сорокіної Н., Кащенко Н., Браницької Т. та Кухаря І. оцінювання розглядається як інструмент аналізу ролі міжнародних організацій та колективних ініціатив у системі публічного врядування. Хоча автори не подають окремого теоретичного визначення evaluation, концептуально оцінювання постає як визначення значущості, ефективності та впливу міжнародної співпраці на формування і реалізацію публічної політики. У контексті повоєнного відновлення України такий підхід набуває особливої ваги, оскільки діяльність органів влади дедалі більше інтегрується у вектори міжнародної підтримки – фінансової, інституційної, гуманітарної та експертної. Оцінювання в цьому випадку повинно враховувати не лише внутрішні показники результативності органів публічної влади, а й ступінь ефективності використання міжнародної допомоги, координацію із зовнішніми партнерами, уникнення дублювання зусиль і відповідність стратегічним цілям відбудови. Таким чином, оцінювання діяльності влади у повоєнному періоді має набувати багаторівневого та міжсекторного характеру, інтегруючи індикатори міжнародної співпраці як один із ключових критеріїв у оцінці діяльності влади [34].

Наразі слід зазначити, що класичні моделі оцінювання формувалися в умовах відносно стабільного управлінського середовища, яке характеризувалося достатнім ресурсним забезпеченням, інституційною стабільністю та обмеженим впливом зовнішніх факторів. Такі моделі передбачали наявність сталих стратегічних цілей, відносну передбачуваність ризиків і можливість довгострокового планування управлінської діяльності. Однак у період війни та повоєнної трансформації держави ці передумови істотно змінюються. Стратегічні пріоритети набувають динамічного характеру, інституції перебувають у процесі

реорганізації, ресурсна база є нестабільною та значною мірою залежною від міжнародної допомоги, а управлінські рішення приймаються в умовах підвищеної невизначеності та ризику.

У таких умовах оцінювання діяльності органів публічної влади не може зводитися лише до співвідношення витрат і результатів. Повоєнне середовище характеризується наявністю воєнних, інституційних, фінансових, корупційних і соціальних ризиків, що безпосередньо впливають на діяльність публічних інституцій. Зокрема, зростає залежність від зовнішнього фінансування, посилюються вимоги до прозорості та підзвітності перед партнерами, актуалізується проблема управління масштабними відбудовними проєктами в умовах безпекових загроз. Крім того, підвищується соціальна чутливість до питань справедливості розподілу ресурсів і довіри до органів влади. Таким чином, наразі при оцінюванні діяльності органів публічної влади необхідно враховувати низку критично важливих вимірів, зокрема адаптивність інституцій, їх стійкість до кризових впливів, рівень керованості ризиками, здатність забезпечувати міжнародну довіру та соціальну легітимність управлінських рішень.

Отже, оцінювання в умовах повоєнного відновлення пропонуємо розглядати як систематичний процес збору, аналізу та інтерпретації даних відповідно до встановлених критеріїв з метою визначення інституційної спроможності органів публічної влади забезпечувати реалізацію політик і проєктів відбудови, прийняття управлінських рішень щодо їх коригування та забезпечення публічної і донорської підзвітності з урахуванням ризиків післявоєнного середовища.

Таке розуміння оцінювання діяльності органів публічної влади зумовлює необхідність розроблення чіткого алгоритму його здійснення, який має включати: визначення стратегічних орієнтирів відбудови; ідентифікацію рівнів оцінювання (стратегічного, програмного, інституційного, фінансово-донорського та соціально-легітимаційного); формування системи індикаторів, інтегрованих із рамкою відновлення; здійснення багаторівневого аналізу результатів з урахуванням ризиків; та підготовку управлінських висновків і коригувальних рішень.

На наш погляд, інтегрована модель післявоєнного оцінювання діяльності органів публічної влади має ґрунтується на зміні об’єкта оцінювання від аналізу поточної функціональної діяльності органу до визначення його спроможності забезпечувати відбудову, управляти міжнародною підтримкою, мінімізувати ризики та підтримувати соціальну довіру в умовах відновлення та відбудови. Модель передбачає п’ять взаємопов’язаних рівнів оцінювання. Стратегічний рівень спрямований на визначення узгодженості цілей відбудови з національними пріоритетами та прогресу у досягненні довгострокових результатів. Програмний рівень оцінює ефективність реалізації проєктів, дотримання графіків, бюджетів і досягнення запланованих прямих результатів виконання програм, заходів або проєктів (outputs) та більш широкі зміни, які відбуваються внаслідок реалізації діяльності влади (outcomes). Інституційний рівень фокусується на організаційній спроможності, кадровій забезпеченості, цифровій

зрілості та стійкості управлінських процесів. Рівень управління міжнародними фінансовими ресурсами охоплює прозорість, підзвітність, відповідність міжнародним стандартам і якість управління фінансовими ресурсами. Рівень суспільної підтримки визначає рівень довіри, справедливість розподілу ресурсів, громадську участь і задоволеність послугами. Наскрізними елементами моделі є ризик-орієнтованість (ідентифікація та управління ризиками) та інтеграція індикаторів оцінювання з національною стратегічною рамкою післявоєнного відновлення (Recovery Framework).

Отже, проведений теоретичний аналіз засвідчує, що оцінювання діяльності органів публічної влади є складним багатовимірним процесом, який поєднує різні підходи, критерії та методологічні інструменти.

Висновки. У сучасних умовах повоєнної трансформації держави оцінювання діяльності органів публічної влади набуває стратегічного значення як інструмент підвищення результативності управління, забезпечення підзвітності та формування доказової основи для прийняття управлінських рішень. Уточнено теоретичне розуміння оцінювання діяльності органів публічної влади в умовах повоєнного відновлення як системного процесу збору, аналізу та інтерпретації даних, спрямований на визначення інституційної спроможності органів влади забезпечувати реалізацію політик і проєктів відбудови, а також на формування управлінських рішень щодо їх удосконалення. Запропоновано виокремлення четвертої хвилі розвитку оцінювання, характерної для повоєнної відбудови держав, у межах якої оцінювання діяльності органів публічної влади трансформується у комплексний аналізу інституційної стійкості, управління процесами відбудови та ефективності використання міжнародної підтримки. Обґрунтовано доцільність застосування інтегрованої моделі післявоєнного оцінювання діяльності органів публічної влади, яка передбачає багаторівневий підхід та охоплює стратегічний, програмний, інституційний, фінансово-ресурсний та соціальний рівні оцінювання. Запропонована інтегрована модель післявоєнного оцінювання дозволяє поєднати традиційні підходи до оцінювання ефективності з новими вимірами, що враховують ризики післявоєнного середовища, інституційну стійкість органів влади, ефективність використання міжнародної допомоги та рівень суспільної довіри. Застосування такої моделі сприятиме формуванню комплексної системи оцінювання діяльності органів публічної влади, здатної забезпечити ефективну реалізацію політики повоєнного відновлення України

Література:

1. World Bank, Government of Ukraine, European Union, & United Nations. (2025). *Ukraine Fifth Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA5)*. Washington, DC: World Bank. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099022026094036395/pdf/P514499-22f93f3a-4278-42bc-b907-db9553d12069.pdf

2. Wollmann H. Evaluation in public-sector reform: Toward a ‘third wave’ of evaluation? // Evaluation in Public Sector Reform / ed. by H. Wollmann. Cheltenham ; Northampton : Edward Elgar, 2003. 288 p.

3. Patton M. Q. Utilization-focused evaluation: the new century text / M. Q. Patton. 3rd ed. Newbury Park, CA : Sage Publications Inc., 1997. 448 p.

4. House E. R., Howe K. R. Values in evaluation and social research / E. R. House, K. R. Howe. Thousand Oaks, CA : Sage Publications, 1999. 176 p.

5. Вайс К. Г. Оцінювання: методи дослідження програм та політики / Керол Г. Вайс ; пер. з англ. Р. Ткачука та М. Корчинської ; наук. ред. пер. О. Кілієвич. Київ : Основи, 2000. 671 с. URL: https://ipas.org.ua/images/doc/Library/Books/weiss_2000_otsiniuvannia_metody_doslidzhennia_program_ta_polityky.pdf

6. Rossi P. H., Lipsey M. W., Freeman H. E. Evaluation: A systematic approach / P. H. Rossi, M. W. Lipsey, H. E. Freeman. 7th ed. Newbury Park, CA : Sage Publications, Inc., 2004. 480 p.

7. Ткачова О. Ефективність державного управління: поняття та підходи до оцінювання. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2013. № 2. С. 30-37. URL:

8. Пікулик О.І., Власюк Н.І. Основні підходи до оцінювання ефективності діяльності органів державного управління. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування.* 2023. Том 34 (73). № 1. С. 93-100. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/1_2023/17.pdf

9. Нечаєва І., Гудзь П. Критичний огляд методів оцінки ефективності функціонування органів публічної влади. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення.* 2024. № 9. С. 107–122. URL: https://doi.org/10.31470/2786-6246-2024-9-107-122

10. Щеглюк С.Д. Підходи до оцінювання ефективності державної регіональної політики. *Територіальний розвиток та регіональна економіка*. 2021. № 3 (149). С.26-35. DOI: https://doi.org/10.36818/2071-4653-2021-3-5

11. Пуліна Т.В., Панкова А.Ю., Телюк О.В. Моніторинг та оцінювання у системі механізмів державної регіональної політики: проблеми та інновації. *Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій.* 2025. No 4 (18). С. 592-603. DOI: http://doi.org/10.32750/2025-0449

12. Кравчук І. В. Оцінювання державної політики в Україні: монографія. К.: К.І.С., 2013. 272 с.

13. Управління персоналом в органах публічної влади : навч. посіб. / С. М. Серьогін, Є. І. Бородін, К. В. Комарова, Н. А. Липовська, Т. М. Тарасенко. Дніпро. : ДРІДУ НАДУ, 2019. 200 с.

14. Про затвердження Методики проведення моніторингу та оцінювання ефективності програм соціальної підтримки населення: Наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України,Міністерства фінансів України, Державної служба статистики України,Національної академія наук України від 01.09.2017 № 1396/1272/730/243/528. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1191-17#Text

15. Базика С.К Підходи до оцінювання ефективності публічного управління у світовій практиці. *Публічне управління та адміністрування в Україні*. 2018. Вип.4 С.30-35

16. Крайник О. Механізми контролю за реалізацією стратегій соціально-економічного розвитку регіону. *Ефективність державного управління: зб.наук. пр.* 2018. Вип. 1(54). Ч. 2. С. 210-216.

17. Державна політика : підручник / ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, Ю. П. Сурмін та ін. Київ: НАДУ, 2014. 448 с.

18. Яневська Т.М. Суспільна ефективність публічного управління у сфері охорони здоров'я та її оцінювання: аналіз понятійного апарату. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування.* 2023.Том 34 (73). № 3 С. 85-93. DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2023.3/14

19. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 5 лютого 2015 року № 156-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text

20. Чальцева О. Оцінювання публічної політики як показник її ефективності: досвід для України. *Публічне управління та місцеве самоврядування*. 2023. Вип. 1. С.63-68. DOI: https://doi.org/10.32782/2414-4436/2023-1-9

21. Ведунг Е. Оцінювання державної політики і програм / Еверт Ведунг ; пер. з англ. В. Шульга. Київ: Всеувито, 2003. 350 с. URL: https://www.ipas.org.ua/images/doc/Library/Books/vedunh_2002_otsiniuvannia_derzhavnoi_polityky_i_program.pdf

22. Приходченко Л. Л. Забезпечення ефективності державного управління: теоретико-методологічні засади: монографія. Національна академія держ. управління при Президентові України. Одеський регіональний ін-т держ. управління. Одеса, 2009. 299 с.

23. European Public Administration Network (EUPAN). (2020). *Common Assessment Framework (CAF): The European Quality Management Tool for the Public Sector*. European Public Administration Network. URL: https://www.eupan.eu/caf/

24. Деркач А. І. Функція оцінювання в діяльності регіонального органу місцевого самоврядування в умовах децентралізації влади. *Інвестиції: практика та досвід.* 2022. № 15-16. С. 119-124. DOI: 10.32702/2306-6814.2022.15—16.119

25. Chelimsky E., Shadish W.R., Evaluation for the 21st Century: A Handbook. Washington: SAGE Publications, Inc. 1997, 560 p.

26. Данн Вільям Н. Державна політика: вступ до аналізу/пер. з англ. Г. Є. Краснокутського; наук. ред. М. О. Баймуратов. Одеса: АО БАХВА, 2005. 504 с.

27. Porebska-Maciolek B. Rola ewaluacji w zarzadzaniu regionem. Monitorowanie i ewaluacja polityk publicznych - doswiadczenia przeszlosci wyzwaniem dla przyszlosci. Opole, Wydawnictwo i Drukarnia Swittego Krzyza, 2015. S. 119 – 126. URL: https://www.euroreg.uw.edu.pl/dane/web_euroreg_publications_files/5637/publikacja-ew-monit.-2015.pdf?utm_source=chatgpt.com

28. Гончаренко І., Дубініна М., Кубіний Н., Гончаренко О. Оцінка діяльності регіональних органів державної влади. *Теорія та дослідження управління для розвитку сільського бізнесу та інфраструктури*. 2021. № 43 (1). С. 90–99. DOI: https://doi.org/10.15544/mts.2021.08

29. Fernandes R. Public policies and social progress: two evaluation models. *Journal of Public Policy*. 2023. № 43(2). p. 199-214. DOI:10.1017/S0143814X22000289

30. Королюк Т. О. Сучасні підходи до оцінювання ефективності публічного управління. *Інвестиції: практика та досвід.* 2023. № 24. С.181-187 DOI: 10.32702/23066814.2023.24.181

31. Бакуменко В.Д., Бєлоусова О.С., Бєлоусов В.М. Принципи оцінки ефективності і результативності реформування державного управління. *Державне управління та регіональний розвиток.* 2020. № 7 С. 286-308. DOI: 10.34132/pard2020.07.14

32. Криштанович М. Ф. Система оцінювання роботи місцевих органів публічної влади: виклики сучасності. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2024. No 3 (21). С. 302-312. URL: https://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/9915/9968

33. Петренко І. І., Салтовський О. І., Федорченко В. М., Колюх В. В. Особливості оцінювання публічної політики: уроки для України. *Актуальні проблеми політики.* 2022. Вип. 69. С.80-87. DOI https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1306

34. Tarasenko T., Sorokina N., Kashchenko N., Branitska T., Kukhar, I. International collaboration in public governance: Assessing the role of collective initiatives and organisations. *Multidisciplinary Science Journal*. 2024. Vol. 6. DOI: https://doi.org/10.31893/multiscience.2024ss0715

References:

1. World Bank, Government of Ukraine, European Union, & United Nations. (2025). *Ukraine Fifth Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA5).* Washington, DC: World Bank. Retrieved from https://documents1.worldbank.org/curated/en/099022026094036395/pdf/P514499-22f93f3a-4278-42bc-b907-db9553d12069.pdf

2. Wollmann, H. (2003). Evaluation in public-sector reform: Toward a 'third wave' of evaluation? In H. Wollmann (Ed.), *Evaluation in Public Sector Reform.* Cheltenham; Northampton: Edward Elgar.

3. Patton, M. Q. (1997). *Utilization-focused evaluation: The new century text* (3rd ed.). Newbury Park, CA: Sage Publications.

4. House, E. R., & Howe, K. R. (1999). *Values in evaluation and social research.* Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

5. Vais, K. H. (2000). Otsiniuvannia: metody doslidzhennia prohram ta polityky [Evaluation: Methods for studying programs and policies]. (R. Tkachuk & M. Korchynska, Trans.). Kyiv: Osnovy. Retrieved from https://ipas.org.ua/images/doc/Library/Books/weiss_2000_otsiniuvannia_metody_doslidzhennia_program_ta_polityky.pdf [in Ukrainian].

6. Rossi, P. H., Lipsey, M. W., & Freeman, H. E. (2004). *Evaluation: A systematic approach* (7th ed.). Newbury Park, CA: Sage Publications.

7. Tkachova, O. (2013). Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia: poniattia ta pidkhody do otsiniuvannia [Efficiency of public administration: concepts and approaches to evaluation]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 2, 30–37 [in Ukrainian].

8. Pikulyk, O.I., & Vlasiuk, N.I. (2023). Osnovni pidkhody do otsiniuvannia efektyvnosti diialnosti orhaniv derzhavnoho upravlinnia [Main approaches to evaluating the effectiveness of public administration bodies]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Publichne upravlinnia ta administruvannia – Scientific Notes of V.I. Vernadsky TNU. Series: Public Administration and Management*, 34(73), 1, 93–100. Retrieved from https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/1_2023/17.pdf [in Ukrainian].

9. Nechaeva, I., & Hudz, P. (2024). Krytychnyi ohliad metodiv otsinky efektyvnosti funktsionuvannia orhaniv publichnoi vlady [Critical review of methods for evaluating the effectiveness of public authorities functioning]. *Publichne upravlinnia: kontseptsii, paradyhma, rozvytok, udoskonalennia – Public Administration: Concepts, Paradigm, Development, Improvement*, 9, 107–122. Retrieved from https://doi.org/10.31470/2786-6246-2024-9-107-122 [in Ukrainian].

10. Shchehliuk, S.D. (2021). Pidkhody do otsiniuvannia efektyvnosti derzhavnoi rehionalnoi polityky [Approaches to evaluating the effectiveness of state regional policy]. *Terytorialnyi rozvytok ta rehionalna ekonomika – Territorial Development and Regional Economy*, 3(149), 26–35. Retrieved from https://doi.org/10.36818/2071-4653-2021-3-5 [in Ukrainian].

11. Pulina, T.V., Pankova, A.Yu., & Teliuk, O.V. (2025). Monitorynh ta otsiniuvannia u systemi mekhanizmiv derzhavnoi rehionalnoi polityky: problemy ta innovatsii [Monitoring and evaluation in the system of mechanisms of state regional policy: problems and innovations]. *Yevropeiskyi naukovyi zhurnal Ekonomichnykh ta Finansovykh innovatsii – European Scientific Journal of Economic and Financial Innovations*, 4(18), 592–603. Retrieved from http://doi.org/10.32750/2025-0449 [in Ukrainian].

12. Kravchuk, I.V. (2013). *Otsiniuvannia derzhavnoi polityky v Ukraini [Evaluation of public policy in Ukraine].* Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

13. Serohin, S.M., Borodin, Ye.I., Komarova, K.V., Lypovska, N.A., & Tarasenko, T.M. (2019). *Upravlinnia personalom v orhanakh publichnoi vlady [Personnel management in public authorities].* Dnipro: DRIDU NADU [in Ukrainian].

14. Pro zatverdzhennia Metodyky provedennia monitorynhu ta otsiniuvannia efektyvnosti prohram sotsialnoi pidtrymky naselennia [*On approval of the Methodology for monitoring and evaluating the effectiveness of social support programs for the population*]. (2017, September 1). Nakaz Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy, Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy, Ministerstva finansiv Ukrainy, Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy, Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy № 1396/1272/730/243/528. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1191-17#Text [in Ukrainian].

15. Bazyka, S.K. (2018). Pidkhody do otsiniuvannia efektyvnosti publichnoho upravlinnia u svitovii praktytsi [Approaches to evaluating the effectiveness of public administration in world practice]. *Publichne upravlinnia ta administruvannia v Ukraini – Public Administration and Administration in Ukraine*, 4, 30–35 [in Ukrainian].

16. Krainyk, O. (2018). Mekhanizmy kontroliu za realizatsiieiu stratehii sotsialno-ekonomichnoho rozvytku rehionu [Mechanisms of control over the implementation of strategies for socio-economic development of the region]. *Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia – Efficiency of Public Administration*, 1(54), part 2, 210–216 [in Ukrainian].

17. Kovbasiuk, Yu.V., Vashchenko, K.O., Surmin, Yu.P., et al. (2014). *Derzhavna polityka [Public policy].* Kyiv: NADU [in Ukrainian].

18. Yanevska, T.M. (2023). Suspilna efektyvnist publichnoho upravlinnia u sferi okhorony zdorovia ta yii otsiniuvannia: analiz poniatiinoho aparatu [Social efficiency of public administration in the field of healthcare and its evaluation: analysis of the conceptual framework]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Publichne upravlinnia ta administruvannia – Scientific Notes of V.I. Vernadsky TNU. Series: Public Administration and Management*, 34(73), 3, 85–93. Retrieved from https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2023.3/14 [in Ukrainian].

19. Zakon Ukrainy «Pro zasady derzhavnoi rehionalnoi polityky» [Law of Ukraine "On the Principles of State Regional Policy"]. (2015, February 5). № 156-VIII. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text [in Ukrainian].

20. Chaltseva, O. (2023). Otsiniuvannia publichnoi polityky yak pokaznyk yii efektyvnosti: dosvid dlia Ukrainy [Evaluation of public policy as an indicator of its effectiveness: experience for Ukraine]. *Publichne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia – Public Administration and Local Self-Government*, 1, 63–68. Retrieved from https://doi.org/10.32782/2414-4436/2023-1-9 [in Ukrainian].

21. Vedunh, E. (2003). *Otsiniuvannia derzhavnoi polityky i prohram [Evaluation of public policy and programs].* (V. Shulha, Trans.). Kyiv: Vseuvyto. Retrieved from https://www.ipas.org.ua/images/doc/Library/Books/vedunh_2002_otsiniuvannia_derzhavnoi_polityky_i_program.pdf [in Ukrainian].

22. Prykhodchenko, L.L. (2009). *Zabezpechennia efektyvnosti derzhavnoho upravlinnia: teoretyko-metodolohichni zasady [Ensuring the effectiveness of public administration: theoretical and methodological foundations].* Odesa: Natsionalna akademiia derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy, Odeskyi rehionalnyi instytut derzhavnoho upravlinnia [in Ukrainian].

23. European Public Administration Network (EUPAN). (2020). *Common Assessment Framework (CAF): The European quality management tool for the public sector.* European Public Administration Network. Retrieved from https://www.eupan.eu/caf/

24. Derkach, A.I. (2022). Funktsiia otsiniuvannia v diialnosti rehionalnoho orhanu mistsevoho samovriaduvannia v umovakh detsentralizatsii vlady [Evaluation function in the activities of a regional local self-government body under decentralization of power]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: Practice and Experience*, 15–16, 119–124. Retrieved from https://doi.org/10.32702/2306-6814.2022.15-16.119 [in Ukrainian].

25. Chelimsky, E., & Shadish, W.R. (1997). *Evaluation for the 21st century: A handbook.* Washington, DC: SAGE Publications.

26. Dunn, W.N. (2005). *Derzhavna polityka: vstup do analizu [Public policy analysis: An introduction].* (H. Ye. Krasnokutskyi, Trans.). Odesa: AO BAKHVA [in Ukrainian].

27. Porebska-Maciolek, B. (2015). Rola ewaluacji w zarzadzaniu regionem [The role of evaluation in regional management]. In *Monitorowanie i ewaluacja polityk publicznych – doswiadczenia przeszlosci wyzwaniem dla przyszlosci* (pp. 119–126). Opole: Wydawnictwo i Drukarnia Swittego Krzyza. Retrieved from https://www.euroreg.uw.edu.pl/dane/web_euroreg_publications_files/5637/publikacja-ew-monit.-2015.pdf [in Polish].

28. Honcharenko, I., Dubinina, M., Kubinyi, N., & Honcharenko, O. (2021). Otsinka diialnosti rehionalnykh orhaniv derzhavnoi vlady [Evaluation of the activities of regional public authorities]. *Teoriia ta doslidzhennia upravlinnia dlia rozvytku silskoho biznesu ta infrastruktury – Management Theory and Studies for Rural Business and Infrastructure Development*, 43(1), 90–99. Retrieved from https://doi.org/10.15544/mts.2021.08 [in Ukrainian].

29. Fernandes, R. (2023). Public policies and social progress: Two evaluation models. *Journal of Public Policy*, 43(2), 199–214. Retrieved from https://doi.org/10.1017/S01438 14X22000289.

30. Koroliuk, T.O. (2023). Suchasni pidkhody do otsiniuvannia efektyvnosti publichnoho upravlinnia [Modern approaches to evaluating the effectiveness of public administration]. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: Practice and Experience*, 24, 181–187. Retrieved from https://doi.org/10.32702/23066814.2023.24.181 [in Ukrainian].

31. Bakumenko, V.D., Bielousova, O.S., & Bielousov, V.M. (2020). Pryntsypy otsinky efektyvnosti i rezultatyvnosti reformuvannia derzhavnoho upravlinnia [Principles of evaluating the efficiency and effectiveness of public administration reform]. *Derzhavne upravlinnia ta rehionalnyi rozvytok – Public Administration and Regional Development*, 7, 286–308. Retrieved from https://doi.org/10.34132/pard2020.07.14 [in Ukrainian].

32. Kryshtanovych, M.F. (2024). Systema otsiniuvannia roboty mistsevykh orhaniv publichnoi vlady: vyklyky suchasnosti [The system of evaluating the work of local public authorities: challenges of modernity]. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi – Current Issues in Modern Science*, 3(21), 302–312. Retrieved from https://perspectives.pp.ua/index.php/sn/article/view/9915/9968 [in Ukrainian].

33. Petrenko, I.I., Saltovskyi, O.I., Fedorchenko, V.M., & Koliukh, V.V. (2022). Osoblyvosti otsiniuvannia publichnoi polityky: uroky dlia Ukrainy [Features of public policy evaluation: lessons for Ukraine]. *Aktualni problemy polityky – Current Issues of Politics*, 69, 80–87. Retrieved from https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1306 [in Ukrainian].

34. Tarasenko, T., Sorokina, N., Kashchenko, N., Branitska, T., & Kukhar, I. (2024). International collaboration in public governance: Assessing the role of collective initiatives and organisations. *Multidisciplinary Science Journal*, 6. Retrieved from https://doi.org/10.31893/multiscience.2024ss0715.

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 351.86:355(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-220-231

Осипов Дмитро Миколайович доктор філософії, доцент кафедри публічного адміністрування та землеустрою Класичного приватного університету. https://orcid.org/ 0000-0002-7132-5991

ЕТОС ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ЯК СКЛАДОВА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ КОНФІГУРАЦІЇ: ДОСВІД КРАЇН НАТО

Анотація. Стаття присвячена дослідженню воїнського етосу як складової інституційної конфігурації збройних сил із аналізом досвіду країн НАТО та України. Розглядається еволюція поняття воїнського етосу в історичному контексті, починаючи з традиційних військових культур та підходів США у XX столітті, включно з трансформацією армій під впливом технологічних інновацій і змін характеру конфліктів. Показано, що одним із ключових елементів, що визначає ефективність військових організацій, є етос військової служби – система професійних цінностей, норм поведінки, моральних установок і корпоративної культури, які формують мотивацію військовослужбовців та визначають їхнє ставлення до служби, держави і суспільства.

Проаналізовано, як у США воїнський етос поступово інституціоналізувався через професійну підготовку, кодекси поведінки та корпоративну культуру збройних сил, що дозволило забезпечити єдність цінностей і норм поведінки серед військовослужбовців. Звертається увага на зміну структури військової професії від призовної до добровільної армії та розширення ролі військових у різних операційних середовищах, включно з кібер- і космічним простором.

На основі досвіду країн НАТО показано, що формування воїнського етосу здійснюється комплексно: через систему військової освіти, етичні кодекси, розвиток корпоративної культури та участь у багатонаціональних навчаннях і операціях. Вивчено приклади США, Великобританії, Німеччини та Польщі, де поєднуються історичні військові традиції з сучасними стандартами Альянсу для забезпечення професійної ідентичності, дисципліни та готовності військових діяти у складних умовах.

Визначено, що для України, що реформує сектор безпеки та оборони та інтегрується до євроатлантичного простору, досвід НАТО є важливим орієнтиром. Запровадження сучасних етичних кодексів, підготовка офіцерів за стандартами Альянсу та участь у спільних навчаннях сприяють формуванню професійної ідентичності військовослужбовців, зміцненню інституційної спроможності армії та підвищенню боєздатності. У статті підкреслюється, що воїнський етос виступає не лише морально-етичною основою служби, а й

ефективним інструментом організаційної стабільності, адаптації до нових викликів безпеки та інтеграції у багатонаціональні оборонні структури.

Ключові слова: етос, безпека, військова служба, інститут, публічна служба; армія, професійний розвиток, держава.

Osipov Dmytro PhD, Associate Professor of the Department of Public Administration and Land Management, Classical Private University, https://orcid.org/0000-0002-7132-5991

THE ETHOS OF MILITARY SERVICE AS A COMPONENT OF THE INSTITUTIONAL CONFIGURATION: THE EXPERIENCE OF NATO COUNTRIES

Abstract. The article is devoted to the study of military ethos as a component of the institutional configuration of the armed forces with an analysis of the experience of NATO countries and Ukraine. The evolution of the concept of military ethos in the historical context is considered, starting with traditional military cultures and approaches of the United States in the XX century, including the transformation of armies under the influence of technological innovations and changes in the nature of conflicts. It is shown that one of the key elements determining the effectiveness of military organizations, There is an ethos of military service – a system of professional values, norms of behavior, moral attitudes and corporate culture, which form the motivation of military personnel and determine their attitude to service, the state and society.

It is analyzed how in the United States the military ethos was gradually institutionalized through professional training, codes of conduct and corporate culture of the armed forces, which made it possible to ensure the unity of values and norms of behavior among military personnel. Attention is drawn to the change in the structure of the military profession from conscription to voluntary army and the expansion of the role of the military in various operational environments, including cyber and outer space.

Based on the experience of NATO countries, it is shown that the formation of a military ethos is carried out comprehensively: through a system of military education, codes of ethics, the development of corporate culture and participation in multinational exercises and operations. The examples of the United States, Great Britain, Germany and Poland are studied, where historical military traditions are combined with modern standards of the Alliance to ensure professional identity, discipline and readiness of the military to act in difficult conditions.

It is determined that for Ukraine, which is reforming the security and defense sector and integrating into the Euro-Atlantic space, NATO's experience is an important guideline. The introduction of modern codes of ethics, training of officers according to Alliance standards and participation in joint exercises contribute to the formation of

professional identity of military personnel, strengthening the institutional capacity of the army and increasing combat capability. The article emphasizes that the military ethos is not only the moral and ethical basis of the service, but also an effective tool for organizational stability, adaptation to new security challenges and integration into multinational defense structures.

Keywords: ethos, security, military service, institution, public service; army, professional development, state.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації систем безпеки та зростання ролі міжнародної військово-політичної співпраці особливого значення набуває дослідження інституційних основ функціонування збройних сил. Одним із ключових елементів, що визначає ефективність військових організацій, є етос військової служби – система професійних цінностей, норм поведінки, моральних установок і корпоративної культури, які формують мотивацію військовослужбовців та визначають їхнє ставлення до служби, держави і суспільства.

У країнах НАТО формування та підтримка військового етосу розглядається як важлива складова інституціональної конфігурації оборонного сектору. Саме через систему цінностей, традицій та професійної етики забезпечується стабільність військових інститутів, довіра суспільства до збройних сил і здатність військових організацій ефективно виконувати свої функції в умовах сучасних загроз. Досвід держав-членів Альянсу демонструє, що інституціоналізація військового етосу відбувається через комплекс механізмів: систему військової освіти, нормативно-правове регулювання, історичні традиції, а також через формування професійної ідентичності військовослужбовців.

Для України, яка здійснює глибоку трансформацію сектору безпеки та оборони відповідно до стандартів НАТО, проблема формування сучасного етосу військової служби набуває особливої актуальності. Перехід від пострадянської моделі військової організації до системи, що базується на демократичному цивільному контролі, професіоналізмі та цінностях військової служби, потребує ґрунтовного наукового осмислення інституційних механізмів формування такого етосу.

Незважаючи на наявність значної кількості досліджень у сфері військової соціології, інституціональної теорії та досвіду реформування збройних сил держав-членів НАТО, питання взаємозв’язку між етосом військової служби та інституціональною конфігурацією військових організацій досі не отримало достатнього комплексного висвітлення. Це зумовлює необхідність аналізу досвіду країн НАТО з метою виявлення ключових інституційних механізмів формування та підтримки військового етосу і визначення можливостей його адаптації у процесі реформування українського сектору безпеки та оборони.

Стан наукової розробки проблеми. Проблематика військового етосу, професійної військової етики та інституційних основ функціонування збройних

сил активно досліджується у межах військової соціології, політології, інституціональної теорії та безпекових студій. Значний внесок у формування теоретичних засад аналізу військових інститутів зробили класики політичної та соціальної думки, зокрема Макс Вебер, який розглядав інститути влади та легітимності, а також Джозеф Шумпетер, що досліджував взаємозв'язок політичних і соціально-економічних інституцій. Їхні підходи стали методологічною основою для подальших досліджень ролі цінностей та норм у функціонуванні суспільних інститутів, зокрема й військових.

Важливий напрям досліджень пов'язаний із формуванням професійної етики військовослужбовців та цивільно-військових відносин. Значний внесок у розробку цієї проблематики зробив Гантігтон, який обґрунтував концепцію професіоналізації військової служби та особливостей взаємодії військових інститутів із цивільною владою. Подальший розвиток ідеї військового професіоналізму та військового етосу отримали у працях М. Яновітца, який досліджував трансформацію ролі військових у сучасному суспільстві, а також Ч.Москоса, котрий аналізував еволюцію військових організацій та моделі переходу від масових до професійних армій.

Питання морально-етичних засад військової служби, формування військових цінностей і професійної ідентичності військовослужбовців також розглядалися у працях Снайдера та Тонера, які досліджували етичні стандарти військової професії, роль військового лідерства та систему цінностей, що формує етос збройних сил.

У вітчизняній науковій думці проблематика військової служби, військово-професійних цінностей та трансформації сектору безпеки і оборони знайшла відображення у працях таких дослідників, як В. Горбулін, А. Лопата, В. Смолянюк та С. Телешун. У їхніх роботах аналізуються інституційні засади реформування Збройних Сил, формування професійної військової культури, а також особливості інтеграції України до євроатлантичного безпекового простору.

Водночас, попри значну кількість досліджень, питання етосу військової служби як елементу інституціональної конфігурації оборонного сектору, особливо у контексті досвіду держав-членів НАТО, залишається недостатньо комплексно опрацьованим. Потребує подальшого наукового аналізу взаємозв'язок між інституційними механізмами функціонування військових організацій, системою професійних цінностей та ефективністю військової служби. Це зумовлює актуальність поглибленого дослідження зазначеної проблематики з урахуванням досвіду країн НАТО та можливостей його адаптації в Україні.

Мета статті: дослідити досвід країн НАТО щодо формування етосу військової служби.

Виклад основного матеріалу. Слово «ethos» має багато тонких значень, але загалом стосується способу буття: характерного духу та культури групи людей, які формують те, як члени групи мислять і діють. Оскільки війна завжди

безпосередньо пов’язана з життям і смертю, давня концепція воїнської етики має потужний емоційний удар.

Прикладом ефективних підходів до формування етосу військової служби є США. Американські військові та політичні лідери дедалі частіше стверджують, що сильний воїнський дух є ключем до здатності армії до успіху [1]. Поняття «воїнський етос», як і багато поширених суспільно-політичних термінів, допускає різні інтерпретації та поєднання змістів. Водночас узгоджене розуміння морально-етичних засад військової служби є важливою передумовою забезпечення національної безпеки в умовах нестабільного, невизначеного та швидкоплинного технологічного і геополітичного середовища. Питання про те, хто саме веде війну, з яких мотивів вони це роблять і як самі військові сприймають свою роль, виходить далеко за межі суто академічних дискусій. Ці аспекти значною мірою визначають те, як суспільство осмислює загрози, готується до них та реагує на виклики, що постають перед усталеним способом життя.

У найзагальнішому розумінні воїн – це людина, яка бере участь у збройній боротьбі. Упродовж тисячоліть у різних культурах і мовах сформувалися власні уявлення про воїна, проте всі вони пов’язані з практикою насильницького протистояння, спрямованого на досягнення суспільно схвалених, хоча й не завжди однозначно сприйнятих цілей. Історично воїни вступали в боротьбу задля збереження власного життя, захисту побратимів, родин, домівок, громад і держав [2]. За визначенням одного з дослідників, «класичний західний образ ідеального воїна» постає як людина, чия висока майстерність у бою забезпечує їй авторитет і повагу серед інших. Демонстрація відваги, сили та військової вправності стає підставою для суспільного визнання та підтримки з боку спільноти [3].

Водночас взаємовідносини американського суспільства з військовими мають складний і суперечливий характер. Конституція Сполучених Штатів, ратифікована у червні 1788 року, проголошувала мету створення «досконалішого Союзу», утвердження правосуддя, гарантування внутрішнього спокою, забезпечення спільної оборони, сприяння загальному добробуту та збереження свободи для майбутніх поколінь [4]. Прийнята після Війни за незалежність, ця преамбула фактично закріпила суспільний договір, у якому спільна оборона посідає центральне місце. Протягом наступних поколінь американські військові реалізовували цей принцип у різних історичних умовах і формах.

На початковому етапі боротьби за незалежність ключову роль відігравали колоніальні ополчення, сформовані та очолювані місцевими жителями, які вели бойові дії на власній території проти британської монархії. Упродовж наступного століття молода армія та флот Сполучених Штатів розширювали територіальні кордони держави, боролися з морським піратством, протистояли вторгненням із півночі та брали участь у кривавій громадянській війні. Сукупність цих історичних подій сприяла формуванню стійкої політичної культури, яка надавала пріоритет цивільному керівництву у прийнятті

стратегічних рішень і водночас породжувала насторожене ставлення до існування великих постійних армій.

Поняття «воїнський етос», як і багато поширених соціально-політичних категорій, допускає різні інтерпретації та змістові поєднання. Водночас узгоджене розуміння цінностей і морально-етичних засад військової служби є важливою передумовою забезпечення національної безпеки держав у сучасному нестабільному, невизначеному та динамічному технологічному й геополітичному середовищі. Питання про те, хто саме веде війну, якими є мотивації військовослужбовців і як вони самі усвідомлюють свою роль у суспільстві, виходить далеко за межі суто теоретичних дискусій. Ці аспекти значною мірою впливають на формування оборонної політики, підготовку збройних сил і спроможність держав протистояти загрозам національній безпеці.

У найзагальнішому розумінні воїн – це особа, яка бере участь у збройній боротьбі. У різних культурах і суспільствах образ воїна формувався протягом тисячоліть і був пов'язаний із захистом спільноти, держави та суспільно значущих цінностей. Історично воїни вступали в боротьбу задля збереження власного життя, захисту побратимів, родин, домівок і батьківщини. У західній військовій традиції образ ідеального воїна нерідко пов'язується з високим рівнем бойової майстерності, відвагою, дисципліною та здатністю до самопожертви заради колективної безпеки.

У державах-членах НАТО воїнський етос розглядається як важливий елемент професійної культури збройних сил і складова інституціональної конфігурації оборонного сектору. Він формується через систему військової освіти, традиції військової служби, етичні кодекси та практики військового лідерства. Такий підхід сприяє зміцненню професійної ідентичності військовослужбовців, підвищенню довіри суспільства до збройних сил і забезпеченню ефективної взаємодії між військовими структурами та цивільною владою.

Для України, яка здійснює масштабну трансформацію сектору безпеки та оборони та поступово інтегрується до євроатлантичного безпекового простору, питання формування сучасного воїнського етосу набуває особливого значення. Умови тривалої збройної агресії проти України актуалізують потребу у зміцненні професійних цінностей військової служби, розвитку військової культури та утвердженні принципів відповідального військового лідерства. У цьому контексті досвід держав-членів НАТО щодо інституціоналізації воїнського етосу може слугувати важливим орієнтиром для подальшого реформування українських збройних сил, формування їхньої професійної ідентичності та зміцнення взаємодії між армією і суспільством.

Початок XX століття не супроводжувався радикальними змінами у підходах до використання збройних сил Сполучених Штатів Америки, однак ситуація суттєво трансформувалася після Першої світової війни. Використання нових військових технологій, зокрема авіації, а також масштабне розгортання американських експедиційних сил у Європі стало важливим етапом

переосмислення ролі та функцій збройних сил у системі національної безпеки. Після завершення війни відбулося традиційне скорочення армії, однак під час Друга світова війна чисельність американських збройних сил різко зросла, перевищивши вісім мільйонів військовослужбовців. Подальші спроби президента Гаррі Трумена скоротити та реорганізувати військову систему були обмежені новими геополітичними викликами, зокрема початком ядерного протистояння та розгортанням Корейської війни.

Упродовж наступних десятиліть Холодної війни військові конфлікти, включно з війною у В'єтнамі, значною мірою відтворювали традиційні форми наземних і повітряних бойових дій. Водночас стратегічні сили США формували систему ядерного стримування, яка стала одним із ключових елементів глобальної безпеки другої половини XX століття. Після падіння Берлінської стіни та завершення Холодної війни чисельність американських збройних сил почала скорочуватися, хоча регіональні конфлікти, зокрема на Близькому Сході, стримували цей процес.

Протягом тривалого часу військові конфлікти для США мали переважно епізодичний характер, а основу збройних сил становили громадяни-солдати, яких очолював порівняно невеликий корпус професійних військових. Хоча в окремих елітних підрозділах сформувалася виразна воїнська культура, саме поняття «воїн» довгий час не посідало центрального місця у військовому дискурсі.

Ситуація почала змінюватися на початку XXI століття у зв'язку з тривалими військовими операціями в Афганістані та Іраку, які вимагали регулярної ротації військовослужбовців і постійної участі у бойових діях. Цей досвід сприяв формуванню нового покоління військових та поступово трансформував суспільне сприйняття військової служби. У результаті поняття воїна стало використовуватися значно ширше, а відповідна система цінностей почала інституціоналізуватися у вигляді нормативних принципів, професійних стандартів і морально-етичних настанов військової служби.

Подібні процеси характерні не лише для США, а й для більшості держав-членів Організації Північноатлантичного договору, де формування професійної військової культури та системи цінностей військовослужбовців розглядається як важлива складова ефективності збройних сил. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження воїнського етосу як елементу інституційної організації військової служби. Для України, яка здійснює трансформацію сектору безпеки та оборони в умовах війни та орієнтується на стандарти НАТО, аналіз досвіду держав Альянсу у формуванні та підтриманні воїнського етосу є важливим для розвитку професійної культури військової служби та зміцнення інституційних основ функціонування Збройних Сил.

На відміну від воїнських каст попередніх історичних епох, сучасні військовослужбовці Сполучених Штатів функціонують у межах професійної військової системи, що значною мірою визначає особливості формування та

сприйняття воїнського етосу. Однією з ключових концепцій, що пояснює природу військової професії, стала ідея, запропонована американським політологом Гантінгтоном, який визначав її основну компетенцію як «управління насильством» [5]. Такий підхід, на перший погляд, узгоджується з уявленням про військових як про воїнів, однак у своїй праці дослідник розглядав військову професію значно вужче, ніж це прийнято сьогодні.

Працюючи у період, коли основу американських збройних сил становила система призову, Гантінгтон відносив до військових професіоналів передусім досвідчених офіцерів, які перебували на активній службі. Резервісти, більшість офіцерів забезпечення та рядовий склад розглядалися ним як представники військової організації, але не як повноправні члени військової професії. Водночас дослідник звертав увагу на особливий професійний етос старшого офіцерського корпусу, який він характеризував як своєрідну «корпоративність» – тісну спільноту, засновану на взаємній підтримці, саморегуляції та професійній солідарності. За своїми ознаками така система цінностей певною мірою нагадувала традиційні кодекси воїнів, що існували в різних культурах. Важливо також, що відповідальність військових професіоналів Гантінгтон визначав як забезпечення військової безпеки власного суспільства [5].

Проте через кілька десятиліть після формулювання цих положень структура та характер військової служби суттєво змінилися. Після переходу у 1973 році до повністю добровільної системи комплектування збройних сил військова служба стала відкритою для представників усіх соціальних груп американського суспільства, а значна частина військовослужбовців присвячує їй тривалий період життя. У зв’язку з цим сучасне розуміння військової професії значно розширилося і вже не обмежується виключно управлінням насильством.

Сучасні військові фахівці виконують широкий спектр спеціалізованих функцій у різних операційних середовищах – на суші, на морі, у повітрі, а також у космічному та інформаційно-кібернетичному просторах. Це потребує високого рівня професійної підготовки, досвіду та відповідальності. Частина військовослужбовців безпосередньо бере участь у бойових діях, тоді як інші забезпечують функціонування складної військової системи через розвиток озброєння та військових технологій, захист космічної інфраструктури, забезпечення кібербезпеки, організацію логістики, управління персоналом та виконання багатьох інших критично важливих завдань.

У зв’язку з цим саме поняття військової безпеки суспільства сьогодні має значно ширший зміст, ніж у середині XX століття. Частина функцій, які раніше виконувалися виключно цивільними структурами, поступово інтегрується у сферу діяльності військових, тоді як водночас цивільні державні інституції та приватний сектор дедалі активніше беруть участь у забезпеченні безпеки у сферах, що можуть ставати об’єктами атак.

Подібно до того, як еволюціонує характер воєнних конфліктів, змінюється і зміст воїнського етосу. Військові професіонали всіх рівнів – від молодших

військовослужбовців до вищого командування – повинні усвідомлювати трансформацію сучасної війни та відповідно адаптувати систему професійних цінностей і принципів військової служби.

Сучасне безпекове середовище значно відрізняється від традиційних уявлень про війну. Сьогодні конфлікти дедалі частіше охоплюють нові сфери протистояння, зокрема кіберпростір та космічний простір, що безпосередньо впливає на традиційні способи ведення бойових дій на суші, морі та в повітрі. Дії у цих нових середовищах можуть істотно змінювати перебіг збройного протистояння та створювати нові загрози для національної безпеки держав.

Крім того, сучасні суперники дедалі частіше стирають межу між мирним і воєнним станом, використовуючи комплексні форми тиску, які виходять далеко за межі традиційного збройного протистояння. У цьому контексті війна розглядається не лише як безпосереднє застосування сили, а як ширший процес боротьби за ослаблення і дезорганізацію суспільства противника. Як зазначав британський військовий історик Кіган, сутність війни полягає у цілеспрямованій боротьбі, спрямованій на руйнування людських спільнот [6]. У сучасних умовах така боротьба може відбуватися не лише на традиційному полі бою, а й у цифрових мережах, інформаційному просторі, космічному середовищі та інших сферах.

Усе це свідчить про необхідність переосмислення ролі воїнського етосу у сучасних збройних силах. Особливої актуальності це питання набуває для держав-членів НАТО, де формування системи професійних військових цінностей розглядається як важливий елемент інституційної спроможності оборонного сектору.

Його зміст закріплюється через систему військової освіти, професійні стандарти, етичні кодекси та традиції військової служби. Для України, яка здійснює реформування сектору безпеки і оборони відповідно до стандартів НАТО, вивчення досвіду держав Альянсу у формуванні воїнського етосу є важливим для розвитку професійної ідентичності військовослужбовців та зміцнення інституційних основ функціонування Збройних Сил. Саме тому доцільним є аналіз підходів країн НАТО до формування та підтримання воїнського етосу як складової інституційної організації військової служби.

У країнах-членах НАТО воїнський етос розглядається як ключова складова професійної військової культури та інституційної спроможності збройних сил. Його формування забезпечується через комплекс взаємопов’язаних механізмів, серед яких особлива роль належить системі військової освіти, підготовки та безперервного професійного розвитку. Високий рівень стандартизації навчальних програм і процедур підготовки військовослужбовців сприяє узгодженню цінностей та поведінкових норм у всіх видах збройних сил. Це дозволяє створювати єдине уявлення про професійний обов’язок, відповідальність та моральні принципи, якими керуються військові під час виконання завдань у різних операційних середовищах.

Ключовим інструментом підтримання воїнського етосу є також етичні кодекси, що затверджуються на рівні окремих родів військ або національних збройних сил.

Вони регламентують поведінку військовослужбовців у мирний і воєнний час, визначають принципи взаємодії всередині підрозділів і зі суспільством, а також формують уявлення про честь, доблесть та професіоналізм. Наприклад, у низці країн НАТО існують національні військові кодекси або «кодекси воїна», які систематизують вимоги до дисципліни, бойової підготовки та моральної поведінки, одночасно підкреслюючи відповідальність перед державою та цивільним суспільством.

Особливу увагу в країнах Альянсу приділяють розвитку лідерства і корпоративної культури у військових організаціях. Старші офіцери виступають носіями традицій воїнського етосу та координаторами передачі цих цінностей молодшому складу. Такий підхід забезпечує єдність моральних і професійних стандартів у підрозділах, підвищує боєздатність і згуртованість військ, а також формує у військовослужбовців усвідомлення своєї ролі у забезпеченні національної та колективної безпеки.

Не менш важливим елементом є участь військових у багатонаціональних навчаннях і операціях НАТО, що дозволяє уніфікувати воїнський етос у міжнародному контексті. Участь у спільних навчаннях, операціях під егідою Альянсу та обмін досвідом сприяє формуванню професійних цінностей, адаптованих до різних операційних середовищ, і зміцнює довіру між військовими різних держав.

Для України, яка прагне інтеграції до євроатлантичної безпекової спільноти, досвід країн НАТО у формуванні воїнського етосу є важливим орієнтиром. Перехід до професійної, повністю добровільної армії, посилення системи військової освіти, затвердження етичних кодексів та розвиток корпоративної культури є ключовими кроками на шляху формування сучасної української військової професійної ідентичності. Впровадження цих механізмів сприяє зміцненню інституційних основ сектору безпеки і оборони та підвищенню спроможності українських збройних сил відповідати викликам сучасної безпеки.

Досвід країн НАТО демонструє різні підходи до формування воїнського етосу, які поєднують етичні принципи, професійну підготовку та традиційні військові цінності.

В армії США ключову роль відіграє впровадження «Воїнського етосу» та професійних кодексів, що визначають обов’язок військовослужбовців перед місією, побратимами та суспільством. Армія, корпус морської піхоти та повітряні сили мають власні документи, які закріплюють моральні та етичні стандарти, включно з принципами відваги, витривалості та відповідальності у бойових умовах. Крім того, багатонаціональні навчання НАТО допомагають американським військовим адаптувати свій етос до міжнародних стандартів і

формувати спільне розуміння професійної відповідальності в операціях із союзниками.

У Великобританії воїнський етос традиційно ґрунтується на кодексах честі та історичних військових традиціях. Основні цінності включають дисципліну, відданість підрозділу та державі, а також дотримання міжнародних норм ведення війни. Система освіти офіцерів і молодших командирів спрямована на виховання корпоративного почуття відповідальності та готовності діяти в складних бойових умовах, що забезпечує єдність поведінкових стандартів у різних підрозділах.

У Німеччині особливу увагу приділяють морально-етичному вихованню військовослужбовців у поєднанні з правовими нормами та принципами демократичного цивільного контролю.

Військова служба розглядається як професійний обов'язок із високими етичними стандартами, а виховання воїнського етосу поєднує практичну підготовку з навчанням у сфері міжнародного гуманітарного права та цивільної відповідальності.

У Польщі та країнах Східної Європи, що інтегруються в структури НАТО, процес формування воїнського етосу поєднує традиційні історичні військові цінності з новими стандартами Альянсу. Польська армія, наприклад, активно впроваджує систему етичних кодексів, військову освіту за стандартами НАТО та багатонаціональні навчання, що формують у військовослужбовців відчуття корпоративності та професійної відповідальності.

Для України досвід країн НАТО є важливим орієнтиром. Інтеграція стандартів Альянсу передбачає не лише модернізацію озброєння та тактики, а й формування єдиного уявлення про воїнський етос, корпоративну культуру та професійні етичні стандарти. Запровадження системи військових кодексів, підготовка офіцерів і командирів за міжнародними стандартами, а також участь у спільних навчаннях з союзниками сприяють розвитку професійної ідентичності та зміцненню інституційних основ української армії.

Таким чином, аналіз досвіду НАТО показує, що воїнський етос формується комплексно: через освіту, підготовку, корпоративну культуру, етичні кодекси та практичні спільні операції. Для України це створює можливість побудувати сучасну професійну армію, здатну відповідати викликам безпеки XXI століття.

Висновок. Аналіз досвіду країн НАТО демонструє, що воїнський етос є не лише морально-етичною основою військової служби, а й ключовим інституційним інструментом забезпечення професіоналізму, боєздатності та згуртованості збройних сил. Його формування відбувається через систему військової освіти, етичні кодекси, корпоративну культуру та практичну участь у багатонаціональних навчаннях і операціях.

Такі механізми дозволяють забезпечувати узгодженість цінностей та поведінкових стандартів військовослужбовців у різних операційних середовищах та у співпраці з союзниками.

Для України формування воїнського етосу є стратегічно важливим у контексті реформування сектору безпеки та оборони та інтеграції до євроатлантичного простору. Впровадження етичних кодексів, розвиток корпоративної культури, підготовка офіцерів і командирів за стандартами НАТО та участь у спільних навчаннях із союзниками сприяють зміцненню професійної ідентичності військових, підвищенню інституційної спроможності армії та здатності протидіяти сучасним загрозам.

Таким чином, воїнський етос виступає фундаментом для розвитку сучасної професійної армії, де поєднуються бойова майстерність, етична відповідальність та здатність адаптуватися до нових форм конфліктів. Україна, враховуючи досвід НАТО, має можливість створити сучасну систему військових цінностей, здатну ефективно забезпечувати національну безпеку та взаємодію з союзниками у складному міжнародному середовищі.

Література:

1. McMaster, H. R. (2021). *Preserving the Warrior Ethos.* Hudson Institute. https://www. hudson.org/nation- al-security-defense/preserving-the-warrior-ethos
2. Fromm, P. D. (2010). Warriors, the army ethos, and the sacred trust of soldiers. *Military Review*, 90, 19–26.
3. French, S. (2003). *ke Code of the Warrior: Exploring Warrior Values Past and Present* (p. 21). Lanham: Rowman & Littlefield Publishers Inc.
4. U.S. National Archives, Preamble to the U.S. Consti- tution, September 17, 1787, https://www.archives. gov/founding-docs/constitution-transcrip
5. Huntington, S. P. (1957). *ke Soldier and the State: ke keory and Politics of Civil-Military Relations* (p. 11). Cambridge: The Belknap Press of Harvard Univer- sity Press.
6. Keegan, J. (1976). *ke Face of Battle* (p. 298). New York, NY: The Viking Press.

References:

1. McMaster, H. R. (2021). *Preserving the Warrior Ethos.* Hudson Institute. https://www. hudson.org/nation- al-security-defense/preserving-the-warrior-ethos
2. Fromm, P. D. (2010). Warriors, the army ethos, and the sacred trust of soldiers. *Military Review*, 90, 19–26.
3. French, S. (2003). *ke Code of the Warrior: Exploring Warrior Values Past and Present* (p. 21). Lanham: Rowman & Littlefield Publishers Inc.
4. U.S. National Archives, Preamble to the U.S. Consti- tution, September 17, 1787, https://www.archives. gov/founding-docs/constitution-transcrip
5. Huntington, S. P. (1957). *ke Soldier and the State: ke keory and Politics of Civil-Military Relations* (p. 11). Cambridge: The Belknap Press of Harvard Univer- sity Press.
6. Keegan, J. (1976). *ke Face of Battle* (p. 298). New York, NY: The Viking Press.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 351:004.8:711.4(100)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-232-244

Пархоменко-Куцевіл Оксана Ігорівна доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Університету Григорія Сковороди в Переяславі, https://orcid.org/0000-0002-0758-346X

ІНТЕГРАЦІЯ ПРИНЦИПІВ “РОЗУМНОГО МІСТА” У СИСТЕМУ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНОЮ СФЕРОЮ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

Анотація. У статті здійснено обґрунтування інтеграції принципів “розумного міста” у систему державного управління архітектурно-будівельною сферою в умовах глобалізаційних викликів. Інтеграція принципів розумного міста у систему державного управління архітектурно-будівельною сферою має розглядатися як довгострокова інституційна трансформація, спрямована на формування нової моделі публічного управління, заснованої на даних, цифрових технологіях, міжсекторальній координації та людиноцентричності.

Реалізація інтеграції принципів «розумного міста» у систему державного управління архітектурно-будівельною сферою потребує комплексних практичних кроків, що охоплюють стратегічний, нормативний, організаційний та кадровий рівні трансформації.

Передусім доцільним є формування єдиної національної стратегії цифрової трансформації архітектурно-будівельної сфери, яка б системно інтегрувала принципи «розумного міста» у містобудівну політику, просторове планування та регуляторні процедури.

Така стратегія має визначати довгострокові цілі, етапність упровадження цифрових інструментів, механізми міжвідомчої координації та систему індикаторів результативності, узгоджених із цілями сталого розвитку.

Водночас необхідним є нормативне закріплення обов’язковості використання цифрових інструментів планування, проєктування і контролю, зокрема технологій інформаційного моделювання будівель, геоінформаційних систем і цифрових реєстрів.

Важливим напрямом модернізації є створення інтегрованих центрів аналітики та моніторингу міського розвитку, здатних забезпечувати системний збір, обробку й інтерпретацію даних для прийняття обґрунтованих управлінських рішень.

Такі центри мають діяти як міжвідомчі платформи координації, об’єднуючи інформаційні потоки з різних секторів – будівництва, транспорту, енергетики, екології та соціальної інфраструктури.

Суттєву роль відіграє розвиток людського капіталу в системі публічного управління. Підготовка та перепідготовка державних службовців повинна охоплювати формування цифрових компетентностей, знань у сфері урбаністики, аналізу даних, управління ризиками та кібербезпеки.

Необхідним елементом трансформації є розвиток механізмів електронної участі громадян у плануванні та реалізації архітектурно-будівельних проєктів. Розширення інструментів публічних консультацій, інтерактивних платформ, цифрових сервісів зворотного зв'язку та відкритих даних забезпечить прозорість управління, врахування локальних потреб і підвищення рівня довіри до органів влади.

Доцільним є також активне використання механізмів публічно-приватного партнерства для реалізації інноваційних інфраструктурних проєктів, модернізації цифрової інфраструктури та підтримки стартапів у сфері розумних технологій для містобудування.

Ключові слова: публічне управління, архітектурно-будівельна сфера, будівництво, архітектура, містобудівництво, розумне місто, цифровізація, сталий розвиток територій.

Parkhomenko-Kutsevil Oksana, Doctor of Science in Public Administration, Professor, Head of the Department of Public Management and Administration of the Hrigoriy Skovoroda University in Pereyaslav, https://orcid.org/0000-0002-0758-346X

INTEGRATION OF SMART CITY PRINCIPLES INTO THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE ARCHITECTURAL AND CONSTRUCTION SECTOR UNDER CONDITIONS OF GLOBALIZATION CHALLENGES

Abstract. The article substantiates the integration of smart city principles into the system of public administration in the architectural and construction sector under conditions of globalization challenges. The integration of smart city principles into public administration in the architectural and construction domain should be considered as a long-term institutional transformation aimed at shaping a new model of governance based on data-driven decision-making, digital technologies, intersectoral coordination, and a human-centered approach.

The implementation of smart city principles within the system of public administration in the architectural and construction sector requires comprehensive practical measures encompassing strategic, regulatory, organizational, and human resource dimensions of transformation.

A priority step involves the development of a unified national strategy for the digital transformation of the architectural and construction sector, systematically embedding smart city principles into urban policy, spatial planning, and regulatory procedures. Such a strategy should define long-term objectives, phased implementation

of digital tools, mechanisms of interagency coordination, and a system of performance indicators aligned with the Sustainable Development Goals.

At the regulatory level, it is essential to establish the mandatory use of digital instruments for planning, design, and supervision, including Building Information Modeling (BIM) technologies, geographic information systems (GIS), and digital registries.

An important direction of modernization lies in the establishment of integrated urban analytics and monitoring centers capable of ensuring systematic data collection, processing, and interpretation for evidence-based managerial decision-making. These centers should operate as interagency coordination platforms, consolidating information flows from construction, transport, energy, environmental protection, and social infrastructure sectors.

The development of human capital within the public administration system plays a significant role in this transformation. Education and professional training of civil servants should encompass the formation of digital competencies, knowledge in urban studies, data analytics, risk management, and cybersecurity.

An essential component of transformation is the expansion of electronic citizen participation mechanisms in the planning and implementation of architectural and construction projects. The enhancement of public consultation tools, interactive platforms, digital feedback services, and open data practices will ensure transparency in governance, consideration of local needs, and increased public trust in governmental institutions.

It is also advisable to actively employ public-private partnership mechanisms for the implementation of innovative infrastructure projects, modernization of digital infrastructure, and support of startups developing smart technologies for urban development.

Keywords: public administration, architectural and construction sector, construction, architecture, urban planning, smart city, digitalization, sustainable territorial development.

Постановка проблеми. Стрімка урбанізація, зростання навантаження на міську інфраструктуру, цифрова трансформація суспільства та посилення глобальної конкуренції між містами формують нові вимоги до системи державного управління архітектурно-будівельною сферою. У цих умовах традиційні адміністративні підходи до планування територій, управління забудовою та розвитку інженерно-транспортної інфраструктури виявляються недостатніми для забезпечення збалансованого просторового розвитку, енергоефективності, екологічної безпеки та високої якості міського середовища.

Концепція «розумного міста», що активно реалізується у провідних європейських центрах, зокрема в Барселона, Амстердам та Копенгаген, передбачає інтеграцію цифрових технологій, відкритих даних, інтелектуальних транспортних систем, енергоменеджменту та інструментів електронної

демократії у процеси управління міським розвитком. Водночас її впровадження потребує не лише технологічних рішень, а й системної модернізації публічного управління, оновлення нормативно-правової бази, формування нових управлінських компетентностей та міжвідомчої координації.

Для України це питання набуває особливої ваги в контексті післявоєнної відбудови, децентралізації та євроінтеграційних процесів. Архітектурно-будівельна сфера стає ключовим елементом відновлення територій, формування безпечного, інклюзивного та енергоефективного середовища. Інтеграція принципів «розумного міста» дозволяє перейти від фрагментарного управління об'єктами до системного управління міськими екосистемами на основі даних, прогнозування та цифрового моніторингу.

Глобалізаційні виклики – зміна клімату, енергетична нестабільність, міграційні процеси, технологічна конкуренція – зумовлюють необхідність формування адаптивних управлінських моделей, здатних оперативно реагувати на кризові явища.

У цьому контексті архітектурно-будівельна політика повинна інтегрувати принципи сталого розвитку, цифрової безпеки, екологічної відповідальності та участі громадян у прийнятті рішень.

Крім того, впровадження інтелектуальних систем управління у сфері містобудування безпосередньо пов'язане з підвищенням прозорості дозвільних процедур, мінімізацією корупційних ризиків та посиленням довіри до органів публічної влади. Використання цифрових реєстрів, геоінформаційних систем та автоматизованих платформ створює передумови для формування відкритого й підзвітного середовища у сфері будівництва.

Таким чином, інтеграція принципів «розумного міста» у систему державного управління архітектурно-будівельною сферою постає як стратегічний напрям трансформації публічної політики, що поєднує технологічні інновації з інституційним оновленням, забезпечуючи конкурентоспроможність територій, стійкість міського розвитку та підвищення якості життя населення в умовах глобалізаційних трансформацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел засвідчує, що проблематика інтеграції принципів «розумного міста» у систему державного управління архітектурно-будівельною сферою формується на перетині кількох дослідницьких напрямів: теорії «розумного міста», цифрового врядування, сталого міського розвитку, цифрової трансформації будівельної галузі та публічного адміністрування в умовах глобалізації. Незважаючи на значну кількість праць, комплексні дослідження, які б системно поєднували ці аспекти в єдиній управлінській моделі, залишаються відносно обмеженими, що обумовлює актуальність подальших наукових розвідок.

Фундаментальні засади концепції «розумного міста» закладені у працях зарубіжних дослідників, які розглядають місто як складну соціо-технічну систему, керовану за допомогою цифрових технологій і даних.

Роберт Г. Голландс критично осмислює феномен «розумного міста», наголошуючи на необхідності уникнення технократичного редукціонізму та врахування соціального виміру урбаністичного розвитку.

Подальший розвиток теоретичної бази відображено у роботі Маркуса Батті та співавторів, де «розумне місто» трактується як мережа інтегрованих потоків даних, що забезпечують моделювання та прогнозування розвитку міських систем.

Суттєвий внесок у формування управлінського виміру концепції здійснили Альберт Мейєр та Мануель Педро Родрігес Болівар, які розглядають «розумне місто» як інституційний механізм цифрової трансформації публічного управління. Проблематика використання даних як стратегічного ресурсу міського управління детально досліджена Р. Кітчін який аналізує управління на основі великих масивів даних.

Метою статті є обґрунтування інтеграції принципів “розумного міста” у систему державного управління архітектурно-будівельною сферою в умовах глобалізаційних викликів.

Виклад основного матеріалу. В умовах сучасної глобалізації, стрімкої урбанізації та цифрової трансформації суспільства концепція «розумного міста» набуває стратегічного значення як інструмент підвищення ефективності управління міськими системами, забезпечення сталого розвитку та реагування на комплексні глобальні виклики.

У науковій літературі «розумне місто» розглядається як мультидисциплінарний феномен, що інтегрує інформаційно-комунікаційні технології, великі дані, Інтернет речей, штучний інтелект та цифрові сервіси для оптимізації функціонування міської інфраструктури і покращення якості життя мешканців у широкому спектрі сфер від транспорту до житлово-комунального господарства.

Концептуально «розумне місто» є комплексною системою урбаністичного розвитку, у якій інформаційно-комунікаційні технології, дані та інновації є інтегрованими механізмами управління містом для задоволення соціально-економічних, екологічних і адміністративних завдань сучасності та майбутнього. Основна ціль такої концепції – підвищення ефективності надання послуг, якісного життя громадян, сталого використання ресурсів і конкурентоспроможності територій за рахунок технологій, відкритості даних, партнерства між владою, бізнесом і громадою [1].

У науковому дискурсі «розумне місто» визначають, зокрема, як місто, яке застосовує цифрові технології для ефективного управління міськими функціями, автоматизації процесів та підтримки прийняття рішень на основі даних, водночас забезпечуючи сталий розвиток і високу якість життя мешканців [2].

Принципи «розумного міста» відображають ґрунтовні засади, на яких будується ця модель управління. За узагальненням академічної літератури та практичного досвіду, ключові принципи «розумного міста» можна формалізувати таким чином:

- інноваційність і цифрова трансформація: основою є активне застосування ІКТ, Інтернету речей, аналітики даних, штучного інтелекту та інших цифрових рішень для автоматизації, моніторингу й оптимізації міських функцій. Це дозволяє використовувати дані в реальному часі для прийняття рішень органами влади та управління інфраструктурою;

- екологічність та сталий розвиток: включає розумне управління природними ресурсами, енергоефективність, контроль стану довкілля, скорочення викидів та оптимізацію використання енергії й води. Такі підходи сприяють адаптації міст до змін клімату та збереженню екологічної рівноваги;

- людиноцентричність і соціальна інклюзивність: функції «розумного міста» повинні бути зорієнтовані на підвищення якості життя громадян, включно з доступом до послуг, безпеки, освіти, охорони здоров'я та участі у прийнятті рішень. Це передбачає створення цифрових форматів комунікації між владою та мешканцями, включно з електронними платформами для участі у громадських консультаціях [3];

- цифрове управління: це принцип, що поєднує прозорість, відкритість, підзвітність та результативність управлінських процесів через цифрові рішення, автоматизацію адміністративних процедур, електронне врядування, інтегровані системи даних та аналітики. Цей принцип у «розумному місті» розглядають як основу для модернізації державного управління, що сприяє продуктивності, зниженню бюрократії і підвищенню якості публічних послуг [3];

- стійкість і адаптивність до змін: «розумні» міста повинні бути здатні не лише вирішувати поточні завдання, а й передбачати та адаптуватися до довгострокових викликів – демографічних, економічних, технічних чи кліматичних.

Це включає розробку стратегій розвитку та інструментів, які підтримують довгострокову стійкість міської системи [4];

- партнерство та мультистейкхолдерність: принцип передбачає співпрацю між різними секторами – публічним, приватним, громадським та науковим. Такий підхід сприяє формуванню інноваційних екосистем, залученню інвестицій та мобілізації знань для вирішення складних урбаністичних задач.

Управління архітектурно-будівельною сферою, як ключовою складовою інфраструктурної складності міст, традиційно базується на нормативно-правових рамках будівництва, планування містобудівних регламентів, процедур видачі дозволів і контролю якості робіт. Глобалізаційні виклики, включно з демографічним тиском, змінами клімату та вимогами до сталої екології, а також потребами цифрової трансформації суспільства, ставлять перед системою державного управління нові вимоги щодо гнучкості, інтегрованості та технологічної адаптивності.

У широкому науковому дискурсі підкреслюється, що «розумне місто» не є лише набором окремих ІТ-рішень, а комплексною моделлю управління, що включає технологічні, соціальні та управлінські компоненти.

Інтеграція принципів «розумного міста» у державне управління архітектурно-будівельною сферою передбачає трансформацію існуючих адміністративних процесів та функцій державних органів через цифровізацію процедур, впровадження систем моніторингу і аналізу даних у реальному часі, а також інтегровану взаємодію між державними структурами, бізнес-середовищем та громадськістю. На рівні нормативної політики це означає перегляд підходів до розроблення містобудівної документації з урахуванням потреб сталого розвитку, цифрових стандартів та відкритих даних. Впровадження цифрових двійників міських систем, стандартів інформаційного моделювання будівель у поєднанні з технологіями Інтернету речей дозволяє створити інформаційний модельний простір для прогнозування наслідків проектних рішень, оптимізації використання ресурсів та підвищення прозорості процедур будівництва й експлуатації об’єктів [5].

Глобальні приклади показують, що інтегрована цифрова платформа управління інфраструктурою сприяє вирішенню традиційних проблем міст – від транспортних заторів та енергоефективності до екологічного моніторингу. Аналіз літератури вказує, що у розумних містах окрім технологічної складової вирішальним є залучення громадян і стейкхолдерів через інтерактивні сервіси участі та електронне врядування, що підсилює соціальну згуртованість і підзвітність влади.

Інтеграція концепції «розумного міста» у систему державного управління архітектурно-будівельною сферою з позиції системного підходу передбачає трансформацію не окремих інструментів, а всієї управлінської моделі – від нормативно-правового регулювання до практики прийняття рішень, моніторингу та взаємодії з громадськістю. Системний підхід у публічному управлінні виходить із розуміння міста як складної соціо-технічної системи, елементи якої (інфраструктура, інституції, економіка, громада, цифрові мережі) перебувають у постійній взаємодії та взаємозалежності. Саме тому інтеграція принципів «розумного міста» не зводиться до впровадження окремих ІТ-рішень, а означає побудову цілісної екосистеми управління на основі даних, цифрових платформ і партнерських механізмів.

Першим структурним елементом такої інтеграції є цифровізація процедур та нормативів. У межах концепції «розумного міста» цифрова трансформація адміністративних процесів розглядається як ключовий чинник підвищення ефективності публічного управління та зменшення транзакційних витрат [6]. Європейська комісія у стратегічних документах щодо цифрового урядування підкреслює, що створення єдиних цифрових платформ, інтероперабельність державних реєстрів і відкритість даних є необхідними умовами модернізації управління міським розвитком. У сфері містобудування та будівництва це означає запровадження електронних систем подання та погодження проєктної документації, електронного документообігу, інтеграцію кадастрових, геоінформаційних та реєстраційних даних. Дослідження доводять, що цифровізація

регуляторних процедур сприяє прозорості, зменшенню корупційних ризиків та прискоренню надання адміністративних послуг [7]. Таким чином, цифровізація нормативного середовища в архітектурно-будівельній сфері формує основу для інтегрованого управління просторовим розвитком територій.

Другим важливим компонентом є моніторинг і аналітика в реальному часі. У науковій літературі «розумне місто» визначається як система, що використовує сенсорні мережі, Інтернет речей, великі дані та штучний інтелект для збору, аналізу й інтерпретації інформації про стан міської інфраструктури [8]. Реалізація цього принципу в державному управлінні означає створення інтегрованих центрів обробки даних, що забезпечують оперативний контроль за станом транспортних систем, енергомереж, будівельних об'єктів, екологічних показників і безпеки. Аналітика в реальному часі дозволяє органам влади приймати рішення на основі фактичних даних, прогнозувати ризики та оптимізувати використання ресурсів. Згідно з дослідженням Р. Кітчин [9], дані стають стратегічним ресурсом управління містом, а їхня якісна інтерпретація забезпечує підвищення адаптивності управлінських рішень до глобальних викликів – кліматичних, економічних чи демографічних.

Третім елементом системної інтеграції є інтегроване планування та цифрове моделювання. У сучасній практиці містобудування дедалі більшого значення набуває технологія інформаційного моделювання будівель, яка забезпечує створення цифрової інформаційної моделі об'єкта на всіх етапах його життєвого циклу – від концепції до експлуатації та демонтажу. За даними звітів Глобального інституту Маккінсі (2018), впровадження інформаційного моделювання будівель і цифрових двійників здатне підвищити продуктивність будівельної галузі на 15–20 %, скоротити витрати та мінімізувати помилки проєктування. Інтеграція таких інструментів у державне управління означає перехід до доказового планування, коли стратегічні рішення щодо забудови, реконструкції чи модернізації інфраструктури приймаються на основі комплексного цифрового аналізу [10]. Цифрове моделювання сприяє також оцінці впливу на довкілля та розрахунку показників енергоефективності, що відповідає цілям сталого розвитку, визначеним ООН.

Четвертим системним компонентом є залучення громадськості. У рамках концепції «розумного міста» участь громадян розглядається як невід'ємний елемент ефективного управління [11]. Електронні платформи громадських консультацій, онлайн-опитування, інтерактивні карти забудови, механізми електронної демократії створюють можливості для прямої комунікації між владою та громадою. Дослідження ОЕСР підкреслюють, що цифрові інструменти участі підвищують рівень довіри до органів влади та сприяють кращому врахуванню локальних потреб у процесі планування. У сфері архітектурно-будівельного управління це особливо важливо, оскільки рішення щодо забудови чи реконструкції безпосередньо впливають на якість життя мешканців, екологічну ситуацію та соціальну інфраструктуру.

П’ятим складником системної інтеграції виступає розвиток партнерств та інноваційних інструментів. У міжнародній практиці реалізація проєктів «розумного міста» часто здійснюється через механізми публічно-приватного партнерства, що дозволяє поєднати ресурси держави, бізнесу та наукових установ. Такий підхід забезпечує мобілізацію інвестицій у цифрову інфраструктуру, розвиток стартап-екосистем та впровадження інноваційних технологій у будівельній галузі. Дослідження В. Альбіно, Ю. Берарді, Р.М. Данджеліко доводять, що інноваційна екосистема є ключовим чинником успішності «розумного міста», оскільки дозволяє швидко адаптуватися до технологічних змін і стимулює конкуренцію між рішеннями [12].

Отже, з позиції системного підходу інтеграція «розумного міста» у державне управління архітектурно-будівельною сферою означає комплексну трансформацію інституційних, технологічних і соціальних механізмів управління. Вона охоплює цифровізацію нормативно-процедурної бази, створення систем моніторингу й аналітики в реальному часі, застосування цифрового моделювання життєвого циклу об’єктів, розвиток інструментів електронної участі та формування партнерських інноваційних екосистем. Така модель відповідає сучасним глобалізаційним викликам, забезпечує підвищення ефективності використання ресурсів, прозорість рішень та орієнтацію на потреби громадян як центрального елементу міської системи.

Інтеграція концепції «розумного міста» у систему державного управління архітектурно-будівельною сферою супроводжується комплексом інституційних, правових і технологічних викликів, що зумовлюють необхідність глибокої трансформації національних стандартів регулювання, управлінських процедур і кадрового забезпечення.

Одним із ключових викликів є адаптація національних правових і технологічних стандартів до вимог інноваційного управління. Традиційні системи містобудівного регулювання, дозвільні процедури та стандарти проєктування здебільшого сформовані в умовах паперового документообігу, фрагментованих реєстрів і галузевої ізольованості. Концепція «розумного управління», що розглядається як складова «розумного міста», передбачає сумісність інформаційних систем, відкритість даних, автоматизацію процедур і впровадження цифрових стандартів. Європейська Комісія у межах політики цифрової трансформації публічного сектору наголошує на необхідності гармонізації національних правових рамок із принципами цифрового врядування, включаючи забезпечення сумісності електронних сервісів, відкритих даних та електронної ідентифікації.

Не менш важливим аспектом є забезпечення кібербезпеки та захисту персональних даних. Розбудова цифрової інфраструктури міського управління передбачає обробку значних масивів інформації – від даних про об’єкти нерухомості до персональних відомостей громадян, які користуються електронними сервісами.

Водночас ключовим фактором успішності інтеграції «розумного міста» виступає розвиток людського капіталу. Технологічні інновації не забезпечують очікуваного ефекту без належного рівня цифрових компетентностей управлінців. Державні службовці повинні володіти знаннями у сфері цифрової економіки, урбаністики, управління даними, аналітики великих масивів інформації та кібербезпеки. Водночас, інституційна спроможність публічного сектору є визначальним чинником реалізації цифрових стратегій розвитку міст. Розвиток таких компетентностей потребує системної модернізації освітніх програм, впровадження міждисциплінарної підготовки кадрів та безперервного професійного навчання.

Окремої уваги заслуговує питання використання даних і технологій для прогнозування та управління ризиками. Здатність органів влади застосовувати аналітику великих даних і алгоритмічні інструменти для передбачення кризових ситуацій (надзвичайні події, інфраструктурні збої, екологічні ризики) суттєво підвищує стійкість міських систем. Дослідження у сфері цифрового врядування підкреслюють, що управління на основі даних – стає новою парадигмою публічної політики, яка забезпечує обґрунтованість і швидкість прийняття рішень.

Крім того, ефективність інтеграції «розумного міста» значною мірою залежить від здатності державних інституцій здійснювати крос-секторальну координацію політик. Оскільки архітектурно-будівельна сфера перетинається з транспортом, енергетикою, екологією, соціальною інфраструктурою та цифровими сервісами, необхідною умовою є створення інтегрованих платформ управління та міжвідомчої взаємодії.

Отже, адаптація правових і технологічних стандартів, забезпечення кібербезпеки, розвиток людського капіталу та здатність до аналітичного прогнозування й міжсекторальної координації є ключовими передумовами успішної інтеграції концепції «розумного міста» у систему державного управління. Без належної нормативної модернізації, захисту інформаційних ресурсів і формування компетентнісного потенціалу публічної служби цифрові інструменти не забезпечать системного ефекту, а впровадження «розумного міста» ризикує залишитися фрагментарним і технологічно ізольованим явищем.

Висновки. Узагальнення проведеного аналізу дає підстави стверджувати, що інтеграція принципів розумного міста у систему державного управління архітектурно-будівельною сферою має розглядатися як довгострокова інституційна трансформація, спрямована на формування нової моделі публічного управління, заснованої на даних, цифрових технологіях, міжсекторальній координації та людиноцентричності. Її стратегічне значення полягає не лише у підвищенні ефективності адміністративних процедур, а й у створенні передумов для сталого просторового розвитку, раціонального використання ресурсів, зменшення екологічного навантаження та підвищення конкурентоспроможності територій в умовах глобалізаційних викликів.

Системний характер таких змін вимагає переосмислення ролі держави в регулюванні архітектурно-будівельної діяльності: від переважно контролюючої та дозвільної функції – до функції інтегратора даних, координатора інфраструктурних політик та модератора партнерських взаємодій між публічним, приватним і громадським секторами. У цьому контексті впровадження цифрових платформ, інформаційного моделювання, систем моніторингу в реальному часі та аналітики великих даних повинно супроводжуватися переглядом нормативно-правових підходів, гармонізацією технічних стандартів і впровадженням принципів сумісності державних інформаційних ресурсів.

З огляду на це доцільно запропонувати комплекс практичних кроків. По-перше, необхідним є формування єдиної національної стратегії цифрової трансформації архітектурно-будівельної сфери, яка б інтегрувала принципи «розумного міста» у містобудівну політику, просторове планування та регуляторні процедури. Така стратегія має передбачати поетапне впровадження цифрових інструментів із чіткими індикаторами результативності, узгодженими з цілями сталого розвитку.

По-друге, слід забезпечити нормативне закріплення обов'язкового використання цифрових інструментів планування і контролю, зокрема технологій інформаційного моделювання будівель, геоінформаційних систем і цифрових реєстрів. Це потребує оновлення державних будівельних норм, технічних регламентів і процедур надання адміністративних послуг з урахуванням принципів відкритості даних та кібербезпеки.

По-третє, важливим напрямом є створення інтегрованих центрів аналітики та моніторингу міського розвитку, які забезпечуватимуть збір, обробку й інтерпретацію даних для прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Такі центри мають функціонувати як міжвідомчі платформи координації, що дозволить уникнути фрагментації політик і забезпечити узгодженість інфраструктурних проєктів.

По-четверте, особливу увагу необхідно приділити розвитку людського капіталу. Підготовка та перепідготовка державних службовців повинна охоплювати цифрові компетентності, основи урбаністики, аналіз даних, управління ризиками та кібербезпеку. Доцільним є впровадження міждисциплінарних освітніх програм та систем безперервного професійного навчання, що сприятиме формуванню управлінської культури, орієнтованої на інновації та доказове прийняття рішень.

По-п'яте, необхідно розвивати механізми електронної участі громадян у плануванні та реалізації архітектурно-будівельних проєктів. Розширення інструментів публічних консультацій, інтерактивних платформ і цифрових сервісів зворотного зв'язку дозволить забезпечити прозорість управління та підвищити рівень довіри до органів влади.

По-шосте, доцільно активізувати використання публічно-приватних партнерств для реалізації інноваційних інфраструктурних проєктів, залучення

інвестицій у цифрову інфраструктуру та підтримки технологічних стартапів у сфері розумних рішень для містобудування. Такий підхід дозволить поєднати державні стратегічні пріоритети з підприємницькою ініціативою та науковим потенціалом.

Література

1. Yashchenko O., Makatora D., Kubanov R., Prusov D. The smart city concept in the context of sustainable territorial development: innovation, economy, management, construction and applied characteristics. *Ефективна економіка*. 2024. № 2. URL: https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/d408fe69-a5be-433e-9709-a2ed2c8a3599/content

2. Almulhim A.I., Yigitcanlar T. Understanding Smart Governance of Sustainable Cities: A Review and Multidimensional Framework. *Smart Cities*. 2025. № 8. 113. https://doi.org/10.3390/smartcities8040113

3. Abdullah Kaiser Z.R.M. Smart governance for smart cities and nations. *Journal of Economy and Technology*. 2024. Volume 2. P. 216-234. https://doi.org/10.1016/j.ject.2024.07.003.

4. El-Sheikh G., El-Kholei A.O., El-Buhairi A.B. Good governance drives human-centric smart cities toward resilience and equity. *Discov Cities*. 2026. № 3, 7. https://doi.org/10.1007/s44327-026-00190-7

5. Apanaviciene R., Vanagas A., Fokaides P.A. Smart Building Integration into a Smart City (SBISC): Development of a New Evaluation Framework. *Energie*. 2020. № 13. 2190. https://doi.org/10.3390/en13092190

6. Meijer A., Bolivar M.P.R. Governing the Smart City: A Review of the Literature on Smart Urban Governance. International Review of Administrative Sciences. 2016. № 82. P. 1-17.

7. Gil-Garcia J. R., Pardo T. A., Nam T. What Makes a City Smart? Identifying Core Components and Proposing an Integrative and Comprehensive Conceptualization. *Information Polity*. 2015. № 20. P. 61-87. https://doi.org/10.3233/IP-150354

8. Batty M., Axhausen K.W., Giannotti F. et al. Smart cities of the future. *Eur. Phys. J. Spec. Top.* 2012. № 214. P. 481-518. https://doi.org/10.1140/epjst/e2012-01703-3

9. Kitchin R. The Real-Time City? Big Data and Smart Urbanism. *Geo Journal*. 2014. № 79. P. 1-14. https://doi.org/10.1007/s10708-013-9516-8

10. McKinsey & Company. Smart cities: digital solutions for a more livable future. URL: https://www.mckinsey.com/~/media/McKinsey/Industries/Public%20and%20Social%20Sector/Our%20Insights/Smart%20cities%20Digital%20solutions%20for%20a%20more%20livable%20future/MGI-Smart-Cities-Executive-summary.pdf

11. Nam T., Pardo T.A. Conceptualizing Smart City with Dimensions of Technology, People, and Institutions. Proceedings of the 12th Annual International Digital Government Research Conference: Digital Government Innovation in Challenging Times, College Park, 12-15 June 2011. P. 282-291. https://doi.org/10.1145/2037556.2037602

12. Albino V., Berardi U., Dangelico R M. Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives. *Journal of Urban Technology*. 2015. № 2. P. 3-21. https://doi.org/10.1080/10630732.2014.942092

References

1. Yashchenko O., Makatora D., Kubanov R., Prusov D. The smart city concept in the context of sustainable territorial development: innovation, economy, management, construction and applied characteristics. *Ефективна економіка*. 2024. № 2. URL: https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/d408fe69-a5be-433e-9709-a2ed2c8a3599/content [in English].

2. Almulhim A.I., Yigitcanlar T. Understanding Smart Governance of Sustainable Cities: A Review and Multidimensional Framework. *Smart Cities*. 2025. № 8. 113. https://doi.org/10.3390 /smartcities8040113 [in English].

3. Abdullah Kaiser Z.R.M. Smart governance for smart cities and nations. *Journal of Economy and Technology.* 2024. Volume 2. P. 216-234. https://doi.org/10.1016/j.ject.2024.07.003 [in English].

4. El-Sheikh G., El-Kholei A.O., El-Buhairi A.B. Good governance drives human-centric smart cities toward resilience and equity. *Discov Cities*. 2026. № 3, 7. https://doi.org/10.1007/s44327-026-00190-7 [in English].

5. Apanaviciene R., Vanagas A., Fokaides P.A. Smart Building Integration into a Smart City (SBISC): Development of a New Evaluation Framework. *Energie.* 2020. № 13. 2190. https://doi.org /10.3390/en13092190 [in English].

6. Meijer A., Bolivar M.P.R. Governing the Smart City: A Review of the Literature on Smart Urban Governance. International Review of Administrative Sciences. 2016. № 82. P. 1-17 [in English].

7. Gil-Garcia J. R., Pardo T. A., Nam T. What Makes a City Smart? Identifying Core Components and Proposing an Integrative and Comprehensive Conceptualization. *Information Polity*. 2015. № 20. P. 61-87. https://doi.org/10.3233/IP-150354 [in English].

8. Batty M., Axhausen K.W., Giannotti F. et al. Smart cities of the future. *Eur. Phys. J. Spec. Top.* 2012. № 214. P. 481-518. https://doi.org/10.1140/epjst/e2012-01703-3 [in English].

9. Kitchin R. The Real-Time City? Big Data and Smart Urbanism. *Geo Journal*. 2014. № 79. P. 1-14. https://doi.org/10.1007/s10708-013-9516-8 [in English].

10. McKinsey & Company. Smart cities: digital solutions for a more livable future. URL: https://www.mckinsey.com/~/media/McKinsey/Industries/Public%20and%20Social%20Sector/Our%20Insights/Smart%20cities%20Digital%20solutions%20for%20a%20more%20livable%20future/MGI-Smart-Cities-Executive-summary.pdf [in English].

11. Nam T., Pardo T.A. Conceptualizing Smart City with Dimensions of Technology, People, and Institutions. Proceedings of the 12th Annual International Digital Government Research Conference: Digital Government Innovation in Challenging Times, College Park, 12-15 June 2011. P. 282-291. https://doi.org/10.1145/2037556.2037602 [in English].

12. Albino V., Berardi U., Dangelico R M. Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives. *Journal of Urban Technology*. 2015. № 2. P. 3-21. https://doi.org/10.1080/10630732.2014.942092 [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 351:342:004.67+352

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-245-256

Петрович Валентина Василівна кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк, https://orcid.org/0000-0003-0407-0471

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ СИСТЕМИ ДОКУМЕНТАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Анотація. Роль цифрових технологій у підвищенні ефективності управлінських процесів та документообігу сьогодні важко переоцінити. У статті розглядається сучасний стан та ключові тенденції цифрової трансформації системи документаційного забезпечення в управлінській діяльності. Зокрема, з'ясовано, вплив швидкого розвитку цифрових технологій у документаційному забезпеченні державного управління та їх ефективність при ухваленні управлінських рішень. Звернуто увагу, що основними цифровими технологіями, які сьогодні використовуються у документообігу, є хмарні сервіси та системи електронного документообігу. Вони забезпечують безперервність інформаційних процесів в установах, а також спрощують комунікацію і контроль за виконанням управлінських завдань. За допомогою використання інноваційних технологій працівники мають змогу підвищити швидкість, точність та ефективність створення і обробки документів. Визначено переваги електронних документів. Вказано на їх оперативність, доступність, легкість зберігання та передачі у просторі і часі. Перевагами автоматизації управлінських процесів і використання системи електронного документообігу є зменшення кількості паперових документів та пришвидшення процесів документаційного забезпечення управління. Зазначено, що основними ознаками та реквізитами електронного документа, як складової цифрового середовища, є юридична сила, наявність основних реквізитів та електронного підпису, що підтверджують автентичність документу. Визначено, що важливою у сучасних умовах є проблема забезпечення інформаційної безпеки та захисту даних, а також дотримання нормативно-правових вимог організації електронного документообігу. Перспективними напрямами розвитку цифрових технологій у документаційній сфері є використання технології блокчейн, штучного інтелекту та аналітики великих даних, що підтримує автоматизацію, безпеку та прозорість управлінських процесів.

Ключові слова: документаційне забезпечення управління, цифрова трансформація, цифрові технології, електронний документ, електронний документообіг.

Petrovich Valentina Vasylivna PhD in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Museology, Monument Studies and Information and Analytical Activities of Lesya Ukrainka Volyn National University, Voli Avenue, 13, Lutsk, https://orcid.org/0000-0003-0407-0471

DIGITAL TRANSFORMATION OF THE MANAGEMENT DOCUMENTATION SUPPORT SYSTEM IN UKRAINE

Abstract. The role of digital technologies in improving the efficiency of management processes and document flow today can hardly be overestimated. The article considers the current state and key trends in the digital transformation of the documentation support system in managerial activities. In particular, the impact of the rapid development of digital technologies in the documentation support of public administration and their effectiveness in making managerial decisions has been clarified. It was noted that the main digital technologies used today in document management are cloud services and electronic document management systems. They ensure the continuity of information processes in institutions, as well as simplify communication and control over the implementation of management tasks. Through the use of innovative technologies, employees are able to increase the speed, accuracy and efficiency of document creation and processing. The advantages of electronic documents are defined.

Their efficiency, accessibility, ease of storage and transmission in space and time are indicated. The advantages of automating management processes and using an electronic document management system are reducing the number of paper documents and speeding up the processes of documentation support of management. It is noted that the main features and details of an electronic document, as a component of the digital environment, are legal force, the presence of basic details and an electronic signature confirming the authenticity of the document. It is determined that the problem of ensuring information security and data protection, as well as compliance with regulatory and legal requirements for the organization of electronic document management, is important in modern conditions. Promising areas for the development of digital technologies in the documentation field are the use of blockchain technology, artificial intelligence and big data analytics, which supports automation, security and transparency of management processes.

Keywords: documentation support of management, digital transformation, digital technologies, electronic document, electronic document management.

Постановка проблеми. Сьогодні цифрові інструменти трансформують всі сфери діяльності, зокрема і документаційну. Використання сучасних технологій стає необхідною умовою підвищення ефективності роботи установ. Основними перевагами використання цифрових технологій у документаційному забезпеченні управління є швидке створення, редагування, передача та зберігання

документів, а також зменшення людського фактору та помилок у роботі з документами.

Стрімке зростання обсягів документообігу потребує використання електронних систем для ефективного управління. Актуальною у цьому плані є роль систем електронного документообігу, що підтримує стандартизацію та контроль управлінських процесів. Інтеграція нових технологій, наприклад, блокчейн, штучного інтелекту та аналітики великих даних, формує перспективні напрями для розвитку документообігу. Необхідним в сучасних умовах є впровадження цифрових технологій у документообіг, що дасть змогу підвищити ефективність роботи установ, зекономить ресурси компанії, а також сприятиме розвитку електронного урядування.

Особливої актуальності дослідження набуває в контексті воєнного стану в Україні, коли необхідність забезпечення безперервності роботи органів влади та установ, можливість віддаленого доступу до документів та ефективної координації дій різних відомств стає критично важливою для національної безпеки та стійкості держави. Цифрові системи документообігу забезпечують можливість продовження роботи навіть в умовах евакуації, пошкодження офісних приміщень чи неможливості фізичної присутності працівників на робочих місцях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема цифрової трансформації системи документаційного забезпечення управління, не дивлячись на відносно молодий напрям наукових досліджень, вже знайшла широке висвітлення у наукових розвідках та й надалі залишається в центрі уваги сучасних науковців. Зокрема, питанням цифрових процесів присвячені праці С. Газуда та А. Поліщук, Д. Манько, М. Міхровської, В. Петрович, В. Саприкіна тощо.

Низка публікацій присвячена питанням впровадження інформаційних технологій та функціонування систем електронного документообігу в органах державної влади – У. Балан і М. Заяць, І. Клименко, Г. Почепцов, К. Копняк і В. Покиньчереда, В. Легкова, В. Петрович, К. Самойлова, О. Шевчук та інші. Зокрема, В. Ковальова та О. Литовченко, В. Петрович, Я. Хімко, А. Ясінська вказують на вплив швидкого розвитку цифрових технологій у документаційному забезпеченні державного управління та їх ефективність при прийнятті управлінських рішень. Проте, незважаючи на досить ґрунтовні дослідження, проблема використання, зокрема, окремих елементів цифровізації в системі функцій державного управління, досліджена фрагментарно й потребує аналізу, активного вивчення та вдосконалення.

Мета статті – дослідити актуальні тенденції та перспективи використання цифрових технологій у документаційній сфері.

Виклад основного матеріалу. Вивчення процесів створення та обробки документів у цифровому середовищі є важливим завданням у сучасних умовах з огляду на стрімку цифровізацію управлінських процесів, поширення електронного документообігу та автоматизацію діловодства. Цифрові інструменти

трансформують процес підготовки, обробки, зберігання та передачі документів. Крім того, актуальним є також і значення електронного підпису, хмарних сервісів та систем електронного документообігу, що значно спрощують процеси документаційного забезпечення управління.

Цифрова трансформація є глобальним процесом, основною метою якого є переведення інформації та процесів в цифрову форму. Зазначене досягається шляхом вдосконалення інструментів оцифрування та методів передачі даних, що дозволяє створювати контент у цифровому середовищі. Експерти підкреслюють, що цифрова трансформація передбачає не лише активне використання цифрових технологій, але й культурні зміни в організаціях. Вона більше стосується людей, ніж самих технологій, та потребує фундаментальних змін у внутрішніх процесах підприємства, підтриманих керівництвом [6, с. 33].

Процеси цифровізації стосуються впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема:

– інтернет-технологій, як технологій створення та управління різноманітними інформаційними ресурсами, пов'язаними з комп'ютерною мережею – Інтернетом (вебсайти, блоги, форуми, чати, електронні бібліотеки та енциклопедії);

– інтернет-технологій, як сукупності методів, програмних та апаратних засобів, що інтегровані для забезпечення ефективної обробки мультимедійних ресурсів на вебсайтах, тобто інформації, розташованої в мережевому просторі;

– мобільних технологій та пристроїв, що охоплюють широкий спектр цифрових пристроїв, до яких належать мобільні телефони, смартфони, планшети, електронні книги тощо;

– програмного забезпечення, програмних засобів, що дозволяють обробляти інформаційні дані, та відповідних програмних документів, що допомагають здійснювати процес забезпечення обробки інформації;

– аналізу інформаційних даних на основі збору, узагальнення, обміну, агрегації та комбінування [3, с. 60].

Документ є ключовим елементом сучасного цифрового середовища організацій. Відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», електронний документ – це документ, у якому інформація представлена у вигляді електронних даних. Законодавство визначає склад і порядок внесення обов'язкових даних до електронного документа. Такий документ може бути створений, переданий, збережений та перетворений в електронному вигляді у візуальну форму. Візуальна форма електронного документа забезпечує відображення його даних за допомогою електронних засобів або на папері у вигляді, доступному для сприйняття людиною [14].

С. Собур виділяє такі ознаки електронного документа:

– інформація в електронному документі записується як електронні дані у певному форматі з обов'язковими можливостями візуалізації;

– документ обробляється за допомогою інструментів ЕОТ;

– зміст електронного документу складається виключно з інформації, що має юридичне значення;

– електронний документ може існувати лише на певних типах носіїв (електронних носіях);

– документ створюється уповноваженою особою у випадках, що відповідають законодавчим положенням;

– електронний документ повинен містити обов'язкові дані, щоб бути юридично дійсними [17, с. 35–36].

О. Чекотовська зазначає, що на відміну від традиційного (аналогового) документа, який може зберігати свою первісну форму протягом тривалого часу, електронний документ може змінюватися через особливості своєї структури в інформаційно-телекомунікаційних системах. Аналоговий документ зберігає свої основні властивості на всіх етапах життєвого циклу: створення, відправлення, передачі, отримання, зберігання, обробки, використання та знищення. Електронний документ залишається незмінним лише під час зберігання в пам'яті комп'ютера, однак під час обробки інформації його властивості можуть істотно змінюватися. Тому для розуміння динаміки електронного документа його доцільно розглядати у контексті інформаційно-телекомунікаційної системи та процесів, що відбуваються у часі й просторі [19, с. 135].

Кожен електронний документ має свій життєвий цикл, що складається з процесів, які відбуваються безпосередньо після його створення і до його видалення або довгострокового зберігання. Життєвий цикл електронного документа, на думку І. Новак та Т. Ляльчук, зазвичай складається з п'яти основних етапів [10, с. 68]:

1. Підготовка до створення документа.
2. Реєстрація документа.
3. Передача документу в мережі до виконавця.
4. Реалізація завдань та контроль за виконанням документа.
5. Архівація та подальше зберігання документа.

Згідно з Наказом Державного агентства з питань електронного управління України «Про затвердження Вимог до форматів даних електронного документообігу в державних органах» від 7 вересня 2018 року № 60, електронний документ здійснюється відповідно до загальних правил документообігу та має аналогічні реквізити до документа з паперовим носієм інформації, враховуючи такі особливості: 1) створення окремих реквізитів електронного документа (електронний підпис та/або електронна печатка); 2) для електронних документів з постійним та тривалим (понад 10 років) терміном зберігання обов'язковим є використання електронних підписів та/або печаток у форматі, придатному для тривалого архівного зберігання [15].

В управлінських установах інформація оформляється в електронній формі із застосуванням кваліфікованого електронного підпису, електронної печатки та електронної позначки часу. Згідно Н. Капітаненко, створення електронного

документа вважається завершеним після проставлення електронного підпису та/або печатки. Електронний документ може бути створений, переданий, збережений і перетворений у візуальну форму електронним способом, що передбачає відображення його даних як у цифровому вигляді, так і на паперовому носії у форматі, доступному для сприйняття людиною. Оригіналом такого документа є його електронна версія з обов'язковими реквізитами та електронним підписом автора або еквівалентом власноручного підпису відповідно до закону. Юридична сила електронного документа не залежить від його електронної форми. При цьому один і той самий документ не може одночасно існувати в електронному та паперовому форматі в архівах установи [5, с. 134].

Цифровий підпис формується за допомогою асиметричної криптографії, відомої також як система відкритих ключів. В. Петрович зазначає, що основною перевагою його використання є забезпечення того, що документ або повідомлення не можуть бути змінені чи підроблені під час передачі. Цифровий підпис також дозволяє підтвердити особу відправника та одержувача. Документ або повідомлення, що передаються через загальнодоступну мережу, підписуються та перевіряються за допомогою спеціального цифрового коду, відомого лише сторонам, які беруть участь у обміні. Завдяки цьому цифровий підпис гарантує автентичність відправника та правильність доставки документа до отримувача. Крім того, ЕЦП забезпечує неможливість заперечення факту надсилання або отримання документа будь-якою зі сторін. Цифрові підписи можуть включати автоматичні позначки дати та часу, що підвищує точність і швидкість ділових операцій [11, с. 124].

А. Волкова та В. Прус звертають увагу, що ефективність безпеки не є єдиною причиною популярності цифрових підписів. Важливу роль відіграють також економія коштів і підвищення ефективності. Використання електронного підпису дозволяє уникнути витрат на папір, друк і кур'єрські послуги, а обробка документа в електронному вигляді (натисканням кнопки або введенням пароля) значно прискорює процес у порівнянні з традиційною доставкою поштою чи кур'єром [2, с. 42].

Особливістю сучасного забезпечення управління документацією в установах є використання найсучаснішого комп'ютерного обладнання та технологій, а також сучасного та передового програмного забезпечення. Системи електронного документообігу відіграють особливу роль у процесі управлінського документообігу, слугуючи ефективним інструментом підвищення ефективності управління документами. Системи електронного документообігу для органів державного управління, промислових підприємств та банків характеризуються такими особливостями:

– для державних органів – системи обробки запитів фізичних та юридичних осіб, а також внутрішніх адміністративних регламентів;

– у банківській сфері – заявки на архівовані кредитні історії та інші дані клієнтів;

– промислові підприємства в першу чергу потребують автоматизації внутрішнього документообігу [12, с. 229].

Системи електронного документообігу сприяють створенню, управлінню доступом та розподілу великих обсягів документів через комп'ютерні мережі, а також забезпечують контроль над документообігом в організації. Ці документи часто зберігаються у спеціалізованих сховищах або в ієрархії файлових систем. Типи файлів, які зазвичай підтримуються системами EDM, включають текстові документи, електронні таблиці, аудіо- та відеофайли, графічні об'єкти та веб-документи. Документи будь-якого вмісту вимагають певних дій: отримання та надсилання, реєстрації, пересилання за призначенням, контролю виконання та забезпечення виконання договірних зобов'язань. Спеціалізовані системи (і практично всі вітчизняні рішення в цьому сегменті належать до цієї категорії) призначені для вирішення таких завдань, наприклад, автоматизації офісних операцій компанії [18].

Фізично структура зберігання електронних документів організована у вигляді тематичного каталогу, підкаталоги якого містять електронні документи, що відповідають тематиці основного каталогу. Технологія підготовки та зберігання повнотекстових електронних документів включає такі етапи:

1. Сканування документа. Рекомендується використовувати програмне забезпечення сканера з підтримкою пакетного сканування. Якщо стандартне ПЗ сканера такої функції не має, можна застосувати ABBYY FineReader, яке дозволяє виконувати пакетне сканування навіть у демонстраційному режимі на більшості сканерів.

2. Обробка відсканованих зображень. Після сканування сторінки документа обробляються у будь-якому пакетному графічному редакторі. Наприклад, можна використовувати безкоштовний ImageMagick для пакетної обробки зображень.

3. Створення електронного документа. За допомогою програми DjVU Solo оброблені зображення перетворюються на документ формату DjVU (Indirect), який виглядає як звичайний каталог на локальному диску.

Розміщення у репозиторії. Підготовлений документ завантажується до репозиторію повнотекстових електронних документів для подальшого зберігання та використання [1; 4; 20].

Як і будь-яка інформація, електронні документи потребують захисту від несанкціонованого доступу, що можна забезпечити за допомогою програмних і апаратних засобів. Програмні методи передбачають розмежування прав доступу через індивідуальні паролі для програм, а також можливість встановлення пароля на редагування документа самим автором. Апаратні засоби захисту включають використання спеціальних ключів, які можуть бути різних форм – наприклад, пристрої, ручки, посвідчення або картки з вбудованою пам'яттю, що надає доступ до комп'ютера чи програмного забезпечення. Іншим методом апаратного захисту є біометричні технології, що забезпечують ідентифікацію

особи за унікальними фізіологічними або поведінковими характеристиками, такими як голос або відбитки пальців [9, с. 255].

Однією із технологій, яку активно використовують у вимірі документаційного забезпечення управління, є хмарні сервіси. Вони дозволяють організаціям знизити витрати на інфраструктуру, пришвидшити процеси та забезпечити доступ до інформації в режимі реального часу. Такі платформи, як Amazon Web Services (AWS), Microsoft Azure та Google Cloud, пропонують широкий спектр інструментів управління бізнесом, від зберігання даних до аналітики. Хмарні технології поділяються на кілька основних категорій, які відіграють важливу роль у забезпеченні ефективного управління бізнес-процесами. Основні види хмарних рішень такі:

1. Платформа як послуга (PaaS) – надає засоби для розробки та запуску додатків без необхідності управління фізичною інфраструктурою.
2. Інфраструктура як послуга (IaaS) – забезпечує користувачів віртуалізованими обчислювальними ресурсами, зокрема серверами, сховищами даних і мережевими компонентами.
3. Програмне забезпечення як послуга (SaaS) – дозволяє користуватися готовими програмними рішеннями через Інтернет, наприклад, CRM-системами або системами управління проєктами [7; 8].

Використання хмарних платформ значно спрощує організацію документообігу, знижує витрати на ІТ-інфраструктуру, прискорює доступ до інформації та покращує співпрацю між організаційними підрозділами. Вкрай важливим це є у випадку віддаленої або гібридної роботи. Однак незважаючи на очевидні переваги, впровадження хмарних сервісів пов’язане з низкою ризиків, що стосуються безпеки даних, юридичних аспектів та технічної залежності від постачальників. Тому вкрай важливо всебічно проаналізувати як позитивні, так і потенційно проблемні аспекти використання хмарних технологій у системах документообігу.

На думку К. Рябикіної та Н. Рябикіної, до основних переваг використання хмарних сервісів у документообігу належать [16]:

1. Доступність і мобільність.
2. Масштабованість і гнучкість.
3. Зниження витрат на ІТ-інфраструктру.
4. Автоматичні оновлення ПЗ.
5. Швидке розгортання та управління хмарною системою.

Системи електронного документообігу сприяють формуванню нової організаційної культури в органах державної влади та місцевого самоврядування, а також полегшують роботу посадових осіб. Водночас стає зрозуміло, що для досягнення максимальної ефективності такі системи повинні бути впроваджені на всіх робочих місцях, де відбувається створення, редагування та зберігання інформації. Дослідження впровадження електронного документообігу в Україні має суттєві практичні наслідки: воно сприяє розвитку електронного урядування,

підвищує ефективність роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, а також підтримує процеси європейської інтеграції та вдосконалює операційну практику уповноважених суб'єктів.

Тому очікувані результати та переваги впровадження інтегрованої системи електронного документообігу можна описати наступним чином: більш ефективне електронне документообіг завдяки автоматизованому контролю впровадження; підтримка ефективного збору, управління та доступу до інформації та знань; забезпечення гнучкості персоналу; можливість командної роботи; чіткі права доступу до інформації з обмеженим доступом; економія часу; значне скорочення процедур підписання, обробки та подання договорів; мінімізація обігу паперових документів; економія коштів; підвищення прозорості внутрішньої діяльності компанії; підвищення інформаційної та документної безпеки. криптографічний захист інформації (електронних документів) [13, с. 26].

Висновки. Цифровізація стала невід'ємною складовою сучасного управління та документообігу. Впровадження цифрових технологій дає змогу прискорити документообіг, підвищити точність обробки документів, а також зменшити ризики помилок та втрати інформації. Поява електронних документів сприяє автоматизації управлінських процесів та зменшує обсяги паперового документообігу. Основними характеристиками електронних документів є їх юридична сила, чітка структура, а також наявність електронного підпису. Перевагами електронних документів є оперативність, доступність, легкість зберігання та передачі у просторі і часі. Система електронного документообігу забезпечують безперервність інформаційних процесів в установах, а також спрощують комунікацію і контроль за виконанням управлінських завдань.

Література:

1. Влащенко Л. Г., Грищенко Т. Б., Нікітенко О. М. Створення повнотекстових документів для електронної бібліотеки. URL: https://lib.nure.ua/storage/app/media/doc/arch/2004/2.pdf.

2. Волкова А., Прус В. Захист документів за допомогою електронного цифрового підпису. *Інформаційні технології та автоматизація*. Одеса, 2018. С. 42. URL: https://card-file.ontu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9182ac0d-723a-4a43-8780-0a73ebbe6d7b/content.

3. Газуда С., Поліщук А. Науково-теоретичні аспекти тлумачення поняття цифровізації. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Економіка». 2024. Вип. 2 (64). С. 59–67. URL: http://visnyk-ekon.uzhnu.edu.ua/article/view/316032/306703.

4. Електронний документообіг: системи, види, особливості впровадження та як він працює в Україні. *InBase*. 13 травня 2024. URL: https://inbase.com.ua/elektronnyj-dokumentoobig-systemy-vydy-osoblyvosti-vprovadzhennya-ta-yak-vin-praczyuye-v-ukrayini/.

5. Капітаненко Н. Правове забезпечення електронного документообігу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2024. Вип. 84. Т. 3. С. 130–138. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/312494.

6. Манько Д. Цифровізація та цифрове середовище: щодо співвідношення понять. *Цифровий розвиток україни: проблеми та перспективи* : матеріали доповідей учасників круглого столу (м. Одеса, 22 березня 2024 р.) / уклад.: Д. Г. Манько, Я. О. Тицька, А. О. Згама; Міжнар. гуман. ун-т. Одеса: Фенікс, 2024. С. 31–35. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/91274484-f67f-416b-bebe-542d51d328ab/content#page=31.

7. Мерінова С., Половенко Л. Хмарні технології в управлінні бізнес-процесами на сучасному підприємстві. *Здобутки економіки: перспективи та інновації.* 2024. Вип. 10. URL: http://econp.com.ua/index.php/journal/article/view/181.

8. Мізік А., Толочин М. Використання хмарних технологій для побудови масштабованого сервісу електронного документообігу. *Збірник матеріалів 77-ї наукової конференції професорів, викладачів, наукових працівників, аспірантів та студентів Національного університету «Полтавська політехніка ім. Ю. Кондратюка».* 2025. С. 472–474. URL: https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/19237/1/12.pdf.

9. Нікітіна В., Думанський Н. Особливості збереження і захисту електронних документів. *Інформація, комунікація, суспільство 2014*: матеріали 3-ї Міжнар. наук. конф. ICS-2014. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2014. С. 254–255. URL: https://www.researchgate.net/profile/Solomia-Fedushko/publication/331276453_Proceedings_of_the_International_Academic_Conference_ICS-2014/links/5c6fc13392851c69503696b0/Proceedings-of-the-International-Academic-Conference-ICS-2014.pdf#page=254.

10. Новак І., Ляльчук Т. Сутність та правовий статус електронного документа. *Вісник студентського наукового товариства «ВАТРА» Вінницького торговельно-економічного інституту КНТЕУ*. Вінниця : Редакційно-видавничий відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2021. Вип. 108. С. 67–69. URL: http://vtei.edu.ua/doc/21_04_2021/108.pdf#page=67.

11. Петрович В. Місце і роль документаційного забезпечення у системі функцій державного управління. Наукові інновації та передові технології. 2025. № 7(47). С. 119–221. DOI https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7(47)-119-130.

12. Плешакова-Боровинська М. Особливості роботи з електронними документами в умовах промислового підприємства. *Студії з архівної справи та документознавства.* 2012. Вип. 20. С. 228–231. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/sasd_2012_20_37.pdf.

13. Політанський В. Теоретико-правові засади системи електронного документообігу в Україні. *Право і суспільство*. 2021. Вип. 1. С. 22–27. URL: https://elar.navs.edu.ua/items/19902afc-2ec6-4b58-8aec-e8b90fdb3b1a.

14. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV (Редакція від 31.12.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text.

15. Про затвердження Вимог до форматів даних електронного документообігу в органах державної влади : наказ Державного агентства з питань електронного урядування України від 07.09.2018 № 60. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1309-18#Text.

16. Рябикіна К., Рябикіна Н. Організація документообігу на підприємстві: ключові аспекти та ефективні методи. *Економіка та суспільство*. 2025. Вип. 77. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/6449.

17. Собур С. Теоретичні підходи до визначення поняття «електронний документ». *Правова інформатика*. 2008. № 4 (20). С. 32–36. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/Zurnal_2010/Zurnal-20.pdf#page=32.

18. Тукало С. Особливості автоматизації електронного документообігу в наукових установах. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2012. № 2(28). URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/580/.

19. Чекотовська О. Основні підходи до розуміння категорії електронний документ. *Часопис Київського університету права*. 2012. Вип. 2. С. 134–137. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Chkup_2012_2_32.pdf.

20. Як відсканувати документ і навіть без сканера: 18 сучасних способів. URL: https://www.moyo.ua/ua/news/kak_otskanirovat_dokument_i_dazhe_bez_skanera_15_sposobov_.html.

References:

1. Vlashchenko, L. H., Hryshchenko, T. B., Nikitenko, O. M. Stvorennia povnotekstovykh dokumentiv dlia elektronnoi biblioteky [Creating full-text documents for an electronic library]. Retrieved from https://lib.nure.ua/storage/app/media/doc/arch/2004/2.pdf [in Ukrainian].

2. Volkova, A., Prus, V. (2018). Zakhyst dokumentiv za dopomohoiu elektronnoho tsyfrovoho pidpysu [Document protection with electronic digital signature]. *Informatsiini tekhnolohii ta avtomatyzatsiia*. Odesa. (p. 42) Retrieved from https://card-file.ontu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9182ac0d-723a-4a43-8780-0a73ebbe6d7b/content [in Ukrainian].

3. Hazuda, S., Polishchuk, A. (2024). Naukovo-teoretychni aspekty tlumachennia poniattia tsyfrovizatsii [Scientific and theoretical aspects of the interpretation of the concept of digitalization]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia «Ekonomika»,* 2 (64), 59–67. Retrieved from http://visnyk-ekon.uzhnu.edu.ua/article/view/316032/306703 [in Ukrainian].

4. Elektronnyi dokumentoobih: systemy, vydy, osoblyvosti vprovadzhennia ta yak vin pratsiuie v Ukraini (2024). [Electronic Document Management: Systems, Types, Features of Implementation and How It Works in Ukraine]. *InBase*. Retrieved from https://inbase.com.ua/elektronnyj-dokumentoobig-systemy-vydy-osoblyvosti-vprovadzhennya-ta-yak-vin-praczyuye-v-ukrayini/ [in Ukrainian].

5. Kapitanenko, N. (2024). Pravove zabezpechennia elektronnoho dokumentoobihu [Legal support of electronic document management]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo.* 84, 3, 130–138. Retrieved from http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/312494 [in Ukrainian].

6. Manko, D. (2024). Tsyfrovizatsiia ta tsyfrove seredovyshche: shchodo spivvidnoshennia poniat [Digitalization and the Digital Environment: On the Correlation of Concepts]. *Tsyfrovyi rozvytok ukrainy: problemy ta perspektyvy* : materialy dopovidei uchasnykiv kruhloho stolu / uklad.: D. H. Manko, Ya. O. Tytska, A. O. Zghama ; Mizhnar. human. un-t. Odesa : Feniks, (p. 31–35). Retrieved from https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/91274484-f67f-416b-bebe-542d51d328ab/content#page=31 [in Ukrainian].

7. Merinova, S., Polovenko, L. (2024). Khmarni tekhnolohii v upravlinni biznes-protsesamy na suchasnomu pidpryiemstvi [Cloud Technologies in Business Process Management at a Modern Enterprise]. *Zdobutky ekonomiky: perspektyvy ta innovatsii.* 10. Retrieved from http://econp.com.ua/index.php/journal/article/view/181 [in Ukrainian].

8. Mizik, A., Tolochyn, M. (2025). Vykorystannia khmarnykh tekhnolohii dlia pobudovy masshtabovanoho servisu elektronnoho dokumentoobihu [Using cloud technologies to build a scalable electronic document management service]. *Zbirnyk materialiv 77-yi naukovoi konferentsii profesoriv, vykladachiv, naukovykh pratsivnykiv, aspirantiv ta studentiv Natsionalnoho universytetu «Poltavska politekhnika im. Yu. Kondratiuka»,* (p. 472–474). Retrieved from https://reposit.nupp.edu.ua/bitstream/PoltNTU/19237/1/12.pdf [in Ukrainian].

9. Nikitina, V., Dumanskyi, N. (2014). Osoblyvosti zberezhennia i zakhystu elektronnykh dokumentiv [Features of the preservation and protection of electronic documents]. *Informatsiia, komunikatsiia, suspilstvo 2014*: materialy 3-yi Mizhnar. nauk. konf. ICS-2014. Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniky (p. 254–255). Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Solomia-Fedushko/publication/331276453_Proceedings_of_the_International_Academic_Conference_ICS-2014/links/5c6fc13392851c69503696b0/Proceedings-of-the-International-Academic-Conference-ICS-2014.pdf#page=254 [in Ukrainian].

10. Novak, I., Lialchuk, T. (2021). Sutnist ta pravovyi status elektronnoho dokumenta [Essence and legal status of an electronic document]. *Visnyk studentskoho naukovoho tovarystva «VATRA» Vinnytskoho torhovelno-ekonomichnoho instytutu KNTEU. Vinnytsia : Redaktsiino-vydavnychyi viddil VTEI KNTEU*, 108, 67–69. Retrieved from http://vtei.edu.ua/doc/21_04_2021/108.pdf#page=67 [in Ukrainian].

11. Petrovych, V. (2025). Mistse i rol dokumentatsiinoho zabezpechennia u systemi funktsii derzhavnoho upravlinnia [Place and Role of Documentation Support in the System of Public Administration Functions]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii*, 7(47), 119–221. Retrieved from https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7(47)-119-130 [in Ukrainian].

12. Pleshakova-Borovynska, M. (2012). Osoblyvosti roboty z elektronnymy dokumentamy v umovakh promyslovoho pidpryiemstva [Features of working with electronic documents in an industrial enterprise]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 20, 228–231. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/sasd_2012_20_37.pdf [in Ukrainian].

13. Politanskyi, V. (2021). Teoretyko-pravovi zasady systemy elektronnoho dokumentoobihu v Ukraini [Theoretical and Legal Foundations of the Electronic Document Management System in Ukraine]. *Pravo i suspilstvo*, 1, 22–27. Retrieved from https://elar.navs.edu.ua/items/19902afc-2ec6-4b58-8aec-e8b90fdb3b1a [in Ukrainian].

14. Pro elektronni dokumenty ta elektronnyi dokumentoobih (2003) [On electronic documents and electronic document management] : Zakon Ukrainy 851-IV (Redaktsiia vid 31.12.2023). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text [in Ukrainian].

15. Pro zatverdzhennia Vymoh do formativ danykh elektronnoho dokumentoobihu v orhanakh derzhavnoi vlady (2018) [On Approval of the Requirements for Electronic Document Management Data Formats in Public Authorities] : nakaz Derzhavnoho ahentstva z pytan elektronnoho uriaduvannia Ukrainy № 60. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1309-18#Text [in Ukrainian].

16. Riabykina, K., Riabykina, N. (2025). Orhanizatsiia dokumentoobihu na pidpryiemstvi: kliuchovi aspekty ta efektyvni metody [Organization of document flow at the enterprise: key aspects and effective methods]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 77. Retrieved from https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/6449 [in Ukrainian].

17. Sobur, S. (2008). Teoretychni pidkhody do vyznachennia poniattia «elektronnyi dokument» [Theoretical approaches to the definition of the concept of «electronic document»]. *Pravova informatyka*, 4 (20), 32–36. Retrieved from https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/Zurnal_2010/Zurnal-20.pdf#page=32 [in Ukrainian].

18. Tukalo, S. (2012). Osoblyvosti avtomatyzatsii elektronnoho dokumentoobihu v naukovykh ustanovakh [Особливості автоматизації електронного документообігу в наукових установах]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*, 2(28). Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/580/ [in Ukrainian].

19. Chekotovska, O. (2012). Osnovni pidkhody do rozuminnia katehorii elektronnyi dokument [Basic approaches to understanding the category of electronic document]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 2, 134–137. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Chkup_2012_2_32.pdf [in Ukrainian].

20. Iak vidskanuvaty dokument i navit bez skanera: 18 suchasnykh sposobiv [How to scan a document even without a scanner: 18 modern ways]. Retrieved from https://www.moyo.ua/ua/news/kak_otskanirovat_dokument_i_dazhe_bez_skanera_15_sposobov_.html [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 321.7.01

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-257-268

Полухтович Тетяна Григорівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціогуманітарних технологій, Луцький національний технічний університет м. Луцьк, https://orcid.org/0000- 0002-0558-2981

Костюк Михайло Петрович кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціогуманітарних технологій, Луцький національний технічний університет м. Луцьк, https://orcid.org/0000- 0002-9934-0755

ІСТОРИЧНИЙ ВИМІР ДЕМОКРАТІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню питання про демократію, демократичне суспільство, яке є основоположним в теорії демократії. Авторами статті розглянуто демократію в історичному вимірі: у працях Арістотеля, Алексіса де Токвіля та її ролі сьогодні, передусім, у діяльності інституцій, які покликані захищати свободи громадян. Зазначено, що в сучасних умовах пізнавальний елемент знань про демократію отримують у навчальних закладах, які покликані закласти її концепти і правові також. Навчання культурі демократії, її цінностям відбувається протягом життя, адже інколи ми живемо в суспільстві подвійних стандартів. Демократія – це жива система, яка постійно стикається з новими викликами. Якими вони є в сучасному світі? Це: дезінформація у медіа та соціальних мережах, яка спотворює реальність; зловживання владою, що знецінює демократичні цінності, підриває довіру до демократичних інститутів; обмеження свобод громадян. Тому активність громадян, громадських, неурядових організацій є тією рушійною силою демократичних змін, яка реагує на загрози та формує майбутнє демократії. Важливими залишаються критичне мислення і перевірка фактів, що допомагають, на нашу думку, протистояти різним викликам. Автори спираються на Конституцію України. У статті розглянуто основний зміст, напрямки і пріоритети програми «Долучайся!», мета якої зробити урядування в Україні більш репрезентативним і підзвітним, розвивати потенціал, активність громадян на місцевому, регіональному, національному рівнях, розбудовувати демократію.

Нами обгрунтовано, що демократія – це спосіб життя, де кожен має голос і може впливати на майбутнє своєї країни, демократія – це обов'язок будувати справедливе суспільство для себе, в першу чергу. Демократія – це: «я», «ми», «громада», «суспільство», «суверенітет держави», «демократичні процедури» (роль громадян у прийнятті рішень, участь у виборах).

Ключові слова: демократія, демократичне суспільство, демократична держава, демократичні цінності, принципи, свобода.

Polukhtovich Tetiana Grygorivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Socio- humanitarian technologies of Lutsk National Tehnical University, Lutsk, https://orcid.org/0000- 0002-0558-2981

Kostiuk Mykhailo Petrovych Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Socio- humanitarian technologies of Lutsk National Tehnical University, Lutsk, https://orcid.org/0000- 0002-9934-0755

THE HISTORICAL DIMENSION OF DEMOCRACY

Abstract. The article is devoted to the study of the issue of democracy and democratic society, which is fundamental in the theory of democracy. The authors examine democracy in its historical dimension: in the works of Aristotle and Alexis de Tocqueville, as well as its role today, primarily in the activities of institutions designed to protect citizens' freedoms. It is noted that under contemporary conditions, the cognitive component of knowledge about democracy is acquired in educational institutions, which are called upon to lay its conceptual and legal foundations. Education in the culture of democracy and its values continues throughout life, as we sometimes live in a society of double standards. Democracy is a living system that constantly faces new challenges. What are these challenges in the modern world? They include disinformation in the media and social networks that distorts reality; abuse of power, which devalues democratic values and undermines trust in democratic institutions; and restrictions on citizens' freedoms. Therefore, the activity of citizens, public and non-governmental organizations is the driving force of democratic change that responds to threats and shapes the future of democracy. Critical thinking and fact-checking remain important, as they help, in our opinion, to counter various challenges.

The authors rely on the Constitution of Ukraine. The article examines the main content, directions, and priorities of the "Join In!" program, the purpose of which is to make governance in Ukraine more representative and accountable, to develop citizens' capacity and activity at the local, regional, and national levels, and to strengthen democracy.

We substantiate that democracy is a way of life in which everyone has a voice and can influence the future of their country; democracy is, above all, a responsibility to build a just society for oneself. Democracy is: "I," "we," "community," "society," "state sovereignty," and "democratic procedures" (the role of citizens in decision-making and participation in elections).

Keywords: democracy, democratic society, democratic state, democratic values, principles, freedom.

Постановка проблеми. Дослідження демократії належить до актуальних у політико-правовій, соціально-філософській думці від античних часів і до сучасності. Починаючи з праці Політика Арістотеля, де розглядалася демократія

як одна з форм правління з притаманними їй перевагами та ризиками, і до сучасних теорій демократії, – осмислення сутності народовладдя зазнало істотних змін. Сьогодні, в умовах глобальних трансформацій – цифровізації, інформаційних війн, міграційних процесів, економічної нерівності, криз соціальних інститутів, традиційні уявлення про демократію змінилися. Глобалізація сприяла новим загрозам: маніпуляції суспільною свідомістю, а відтак набувають переосмислення нові демократичні підходи для балансу між правами і обов'язками громадян у демократичному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання демократії, її історичний розвиток активно досліджуються українськими науковцями в політології, соціології, праві. Значний внесок у дослідження цієї проблематики зробили: М. С. Булкат, Л. Ю. Малюга, Н.М. Оніщенко, З.Ф. Самчук, О.В. Скрипнюк та інші. У статті використано їхні погляди на актуальні напрями досліджень української демократії [4]. Дана проблематика досліджується авторами статті вперше. Аналіз останніх досліджень і публікацій із вказаної тематики набуває нових вимірів в умовах світових викликів, а також поляризації українського суспільства та війни.

Мета: сформувати уявлення про демократію і демократичне суспільство, про роль демократичних процедур і місце громадян у демократичній державі на основі історичної інтерпретації демократії філософами, політичними діячами, сучасними науковцями.

Для досягнення мети нами поставлено наступні завдання:

– розкрити зміст понять «демократія», «державна демократія», «пряма і представницька демократія»;

– проаналізувати праці Арістотеля, Алексіса де Токвіля та сучасних дослідників цього питання;

– розкрити цінності демократії;

– обгрунтувати думку, що демократія є засобом реалізації прав і забезпечення свобод громадян;

– дати оцінку програмі «Долучайся!», яка впроваджена в Україні, підтримує та просуває демократичні реформи;

Виклад основного матеріалу.

Демократія – це правління народу, вибраного народом і для народу (на переконання багатьох дослідників цього питання, дане визначення, американського президента А. Лінкольна є найбільш точним). *Державна* демократія трактується як політичний режим, за якого єдиним легітимним джерелом державної влади постає народ. *Пряма і представницька* демократія розглядається як безпосередня участь громадян у вирішенні справ.

Термін має глибоке коріння і походить від давньогрецьких слів «народ» і «влада», тобто «влада народу». Саме Афінська демократія стала однією з перших в історії системою прямої демократії, де її громадяни мали право на голосування з будь-яких питань. Назвемо особливості афінської демократії. Це – народні

збори; пряма демократія; рада П’ятисот; суд присяжних; посади та жеребкування. У 17-18 століттях про демократію як ідею «народного суверенітету» заговорили Джон Локк, Шарль Луї Монтеск’є та інші мислителі. Їхні погляди справили величезний вплив на формування демократичних ідей (суспільний договір, розподіл влади, права людини) та на розвиток політичної європейської думки зокрема. 19 століття стало періодом значних політичних змін: політична демократія почала активно втілювалася в конкретну політичну практику. Виокремимо основні її риси: парламентська система; розширення виборчого права; політичні партії; ідеї націоналізму; суспільні рухи. Закладені основи стали фундаментом для подальшої демократизації у 20 столітті. Видатний український політик В.Чорновіл виступав за демократичні принципи, як: права людини, свобода слова, національну незалежність, верховенство права.

Назвемо цінності демократії:

- верховенство права (закони однакові для всіх громадян; Конституція України, Ст.8 визнає принцип верховенства права);
- свобода (свобода зібрань, свобода віросповідань);
- рівність (у здобутті освіти та ін.);
- справедливість, яку забезпечує держава;
- плюралізм і толерантність (вільне висловлювання думок; повага кожного при різноманітності культур);
- повага до прав людини (баланс між правами і обов’язками громадян створює гармонійне суспільство.

Проаналізуємо толерантність як цінність демократії. Суспільства прекрасні у своєму різноманітті культур. Сьогодні, в умовах світової глобалізації, люди об’єднуються, що створює можливості для культурного обміну, комунікації, вивчення світового досвіду. Дослідники цього питання вказують, що нації з багатими культурами схильні до більш стрімкого економічного, соціального прогресу. Але розрізненість може призвести і до конфлікту, нетолерантності. Щоб відчути переваги різноманітності, маємо уникати цих загроз. Зазначимо, що толерантність є основою для використання можливостей, які надає різноманіття суспільств. Вона також з’єднує різні частини конкретного соціуму.

Толерантність означає: прийняття людей різних рас, релігій; перехід від культури війни до культури миру; політичну і правову потреба; розповсюдження принципів взаємоповаги, прояву не штучного інтересу, що люди є різні. Бути толерантним це – раціональний і моральний вибір кожного [3]. «Толерантність – це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі культурного плюралізму), демократії, верховенства права. Толерантність — це поняття, що означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини і затверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах в області прав людини» [3]. Як формується толерантність? Її формуванню сприяють знання, виховання, переконання. Що є нетолерантністю? Людська байдужість, прийняття насильства, відкидання поглядів інших людей, стереотипність

мислення. У Декларації принципів толерантності (1995 р.), затвердженої ЮНЕСКО, зазначається: «Толерантність необхідна у взаєминах між окремими особами, в сім'ї та громаді. У школах, університетах та осередках неформальної освіти, удома і на роботі необхідно формувати атмосферу толерантності, стосунки відкритості, уважність один до одного та почуття солідарності. Засоби комунікації здатні відіграти конструктивну роль у сприянні вільному і відкритому діалогу та спілкуванню, роз'ясненню ваги толерантності та загроз, що їх несе байдужість до проявів нетолерантності з боку груп та ідеологій» [3].

При толерантності враховується безліч показників, зокрема показник особистісної свободи індивіда (Україна займає 85 місце серед 164 країн, на першому місці – Норвегія, Швеція, Данія). Як побудувати толерантне суспільство? За теорією афективного інтелекту людина реагує негативно, тому що колись засвоїла певні стереотипи. Їх можна змінити, прийнявши нове. Погане розуміння цінностей, коли даємо оцінку, що є погано, а що – добре. Зазначимо: в Україні має місце співпадання етнічного і кримінального факторів. Розділити ці фактори можна, коли існує довіра до людей. Люди, які мало подорожують мають підозри до нових людей у соціумі. Зрештою, чим більше людина читає книжок, тим ширші її погляди, а це поєднує усіх. Високий рівень тривожності у суспільстві є кроком до нетолерантності. Отже, антиподом толерантності постає нетерпимість.

Демократія розглядається нами у дихотомії з громадянським суспільством:

- Активна участь у житті держави:
- вибори як основний інструмент впливу громадян на владу;
- підтримання соціальних проектів;
- участь у громадських ініціативах.

Так, принципи виборчого права складають елементи демократії. Варто акцентувати увагу сьогодні як вони працюють в соціумі. Доводити інформацію про активне і пасивне виборче право. Не просто вибори заради виборів. Молоді люди мають усвідомити, що вони також можуть себе зреалізувати в майбутньому, працюючи в органах виконавчої, законодавчої, судової влади. Проте, вибори не є самоціллю.

У розрізі питання підтримки різноманітних проектів в Україні, – нами розкрито зміст і пріоритети програми громадської активності «Долучайся!», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється Pact в Україні. У ній закладений компетентнісно-орієнтований підхід, що дає змогу виміряти результати навчання. Програма спрямована на підвищення обізнаності, рівня участі громадян у громадській діяльності. Вона підтримує громадянське, демократичне суспільство, просуває демократичні реформи, підзвітність влади, соціальну згуртованість, залучення громадян до повоєнної відбудови, надаючи гранти.

Назвемо її основні напрямки. Це:

- підвищення рівня громадянської освіти.

- розбудова громадських ініціатив.
- підвищення організаційної спроможності партнерських ОГС.
- розвиток потенціалу для довготривалого залучення громадян.

Тематичні пріоритети:

- покращення демократичного врядування й верховенства права,
- прозорість влади,
- демократичні реформи,
- соціальна інтеграція,
- захист культурної спадщини.

Програма «Долучайся!» засновується на ідеях, що громадяни є достатньо обізнаними і залученими до громадської діяльності, тому урядування на місцевому і державному рівнях стане більш репрезентативним, підзвітним українському соціуму. Отже, Пакт сприяє: 1) підвищенню рівня громадянської освіти; 2) розбудові ефективних національних, регіональних, місцевих громадських ініціатив для просування демократії; 3) підвищенню організаційної спроможності партнерських ОГС; 4) довготривалому залученню громадян у процес демократичних реформ.

Сьогодні громадські організації або інститути громадського суспільства працюють у різних сферах:

• правозахисній;

• підтримки реформ в економічній сфері;

• сприяння політичним трансформаціям, вдосконалення виборчих процесів;

• реалізації реформи місцевого самоврядування, посилення механізмів демократії;

• благодійній, зокрема у сферах культури та соціальній;

• підтримки та реабілітації учасників/ветеранів війни;

• сприяння толерантності, формуванню поваги до різноманіття (культурними ознаками);

• захисту прав і свобод внутрішньо переміщених осіб;

• розбудови безбар'єрного простор, забезпечення рівних можливостей для всіх людей;

• участі в реалізації антикорупційної політики (5, С.6)

Демократичні інститути – це організації, механізми, процедури, що забезпечують функціонування демократичного суспільства (парламент, політичні партії, судова система, ЗМІ). Створені для захисту прав і свобод громадян, забезпечення рівності перед законом, для представлення інтересів різних соціальних груп у прийнятті рішень. У демократичних країнах державна влада поділена на виконавчу, законодавчу і судову. Вони забезпечують баланс демократії.

Зазначимо позицію українського дослідника демократії О. Скрипнюка, який проаналізувавши основні правові і політичні інститути демократії,

«наголошував, що процес демократизації та демократичного розвитку в Україні не можна розглядати виключно з позицій «інституційної демократії», оскільки структурно-функціональна ефективність демократичних інститутів значною мірою залежить від соціально-політичного середовища, в якому вони функціонують» [4, С. 101].

Здійснимо історичний огляд демократії у працях «Політика» давньогрецького філософа Арістотеля та «Про демократію в Америці» французького політичного діяча Алексіса де Токвіля (19 століття), що дозволить простежити еволюцію уявлень про народовладдя, свободу, форми правління. Арістотель розділяє інституції на три гілки влади: виконавчу, законодавчу і судову. Демократія – це влада більшості. Підкреслює її переваги, але водночас застерігає від можливих відхилень і зловживань: переродження демократії в охлократію, коли інтереси більшості витісняють принцип справедливості.

Основною засадою демократичного ладу називає *свободу*. «На загальну думку, тільки при цьому ладі всі громадяни користуються свободою, оскільки до неї, як стверджують, прагне всяка демократія. Однією ж з умов свободи є почерговий послух і владування. Справді, засада права при демократії полягає в тому, що рівність у ній здійснюється на підставі кількості, а не достоїнства. І коли розуміти демократичне право саме так, то верховна влада в демократії має зосереджуватися в руках народу. І те, що буде схвалено більшістю, повинне вважатися остаточним рішенням, і воно вважатиметься справедливим. Говорять-бо, що всі громадяни повинні користуватися рівними правами; цим пояснюється й те, що в демократичних державах злидарі мають більше верховної влади в своїх руках, ніж заможні, — адже злидарі становлять більшість, тому й верховну силу має рішення більшості» (1, С.166). *Другою* засадою демократії, на переконання філософа, є можливість «*жити кожному за його бажанням*… Звідси й виникло прагнення взагалі нікому не коритися; оскільки ж цього досягти неможливо, то принаймні хоча б почергово (владувати й коритися). І в даному випадку це прагнення збігається із засадою свободи, яка, своєю чергою, спирається на засади рівноправності» (1, С.166).

Наведена цитата відображає класичну модель античної прямої демократії, заснованої на широкій участі громадян, рівності й колегіальності прийняття рішень. «Беручи до уваги ці твердження й основні засади демократії, ми повинні визнати притаманними для демократичного устрою такі ознаки: всі посадові особи обираються з усього складу громадян; всі управляють кожним, узятим окремо, і цей останній, коли до нього дійде черга, владує над усіма; органи влади заміщуються за жеребом або всі без винятку, або за винятком тих, котрі вимагають особливих знань і досвіду; заміщення посад не обумовлено або обумовлено зовсім невисоким майновим цензом. Ніхто не може перебувати на одній посаді двічі, за винятком тільки небагатьох посад, пов’язаних з військовими справами; всі органи влади або всі, де це можливо, — короткочасні; судова влада належить усім, і судді обираються з усього складу громадян;

повноваження суддів охоплює усякі справи чи більшість із них, а саме — найважливіші та найістотніші: прийняття звітів від посадових осіб, затвердження і розірвання державних та приватних угод. Народне зібрання являє собою верховну владу в державі; жоден з органів влади таких повноважень не має у жодній справі, чи принаймні має у дуже обмеженому колі справ; найголовніші ж державні справи вирішує зібрання»(1, с.167). Подані положення відображають концепцію демократії. Виокремимо її ключові аспекти.

1. Принцип політичної рівності. Арістотель підкреслює, що всі громадяни беруть участь у здійсненні влади: посадові особи обираються з-поміж усього складу громадян, а управління здійснюється по черзі. Відображена рівність вільних громадян поліса, що запобігає узурпації влади окремими особами.

2. Жереб як механізм справедливості. Заміщення посад за жеребом (за винятком тих, що потребують спеціальних знань) Арістотель вважає демократичною процедурою, оскільки вона мінімізує вплив багатства, знатності або політичного впливу. Засвідчує прагнення до рівності і недопущення концентрації влади в руках еліти.

3.Обмеження майнового цензу та строковість повноважень. Низький або відсутній майновий ценз розширює коло учасників політичного життя. Короткочасність перебування на посаді, заборона повторного її обіймання (за винятком окремих військових функцій) спрямовані на запобігання формування стійких владних груп і корупційних практик.

4. Верховенство народного зібрання. Найважливіші державні справи вирішує народне зібрання, яке постає як верховний орган влади. Інші органи мають обмежені повноваження. Підкреслює домінування колективної волі громади над інституційною владою.

5. Судова влада як форма участі громадян**.** Судові функції здійснюються громадянами, що розширює сферу їхнього політичного впливу. Суд розглядає найважливіші питання, зокрема контроль за посадовими особами, що є механізмом відповідальності влади перед народом.

Водночас, демократія за Арістотелем – це не ідеальна форма правління, а одна з «правильних» чи «відхилених» форм, залежно від того, чи служить вона загальному благу. «…можна говорити, що необхідні інституції відають таким колом діяльності: релігійною, військовою, фінансовою (надходженнями й видатками), наглядацькою (за міським майданом, самим містом, міським портом та краєм). А ще — судовою, куди входять записи угод, виконання вироків, ув'язнення, далі — контролю, куди відносять звітність, ревізію та перевірку діяльності посадових осіб, і, нарешті, законодавчою — щодо державних справ». Наведений уривок відображає інституційне бачення держави давньогрецьким філософом. Простежується прагнення мислителя систематизувати функції держави, окреслити необхідні сфери публічного управління.

1. Функціональна диференціація влади. Арістотель виділяє окремі напрями діяльності інституцій, як: релігійний, військовий, фінансовий, наглядацький,

судовий, контрольний, законодавчий. Це свідчить про розуміння держави як складної організації, де різні органи виконують спеціалізовані функції. Хоча в античному полісі ще не існувало сучасного принципу поділу влади, тут помітні його передумови – розмежування компетенцій і сфер відповідальності.

2. Єдність сакрального і політичного. Включення релігійної діяльності до кола державних інституцій демонструє зв'язок між політикою і сакральною сферою в античному суспільстві. Поліс виступав не лише політичною, а й морально-релігійною спільнотою, що формувала цінності громадян.

3. Пріоритет безпеки та фінансової стабільності. Окреме виділення військової та фінансової сфер підкреслює важливість оборони й управління ресурсами. Арістотель розуміє, що стійкість держави залежить від належного контролю над доходами й видатками, а також від здатності захищати громаду.

4. Контроль і підзвітність посадових осіб. На думку Арістотеля, демократія неможлива без механізмів відповідальності влади перед громадянами. Контрольна функція є гарантією недопущення зловживань.

5. Законодавча і судова влада як основа державності. Законодавча діяльність стосується загальнодержавних справ і формування правил співжиття. У цьому проявляється розуміння права як основи політичного устрою. А судова охоплює реєстрацію угод, виконання вироків, тобто забезпечує правопорядок.

Арістотель постає як теоретик інституційної держави, який не лише описує демократію як владу більшості, а розглядає її організаційні механізми. Спадщина філософа заклала підґрунтя для подальшого розвитку теорії держави і демократичного суспільства.

В історичному вимірі демократії фігурує ім'я Алексіса де Токвіля (19 століття), якого в англосаксонських країнах називають найбільшим політичним мислителем свого часу. У праці «Про демократію в Америці» він розглядає демократію як зрівняння умов життя. «Демократичним можна вважати суспільство, в якому більше не існує відмінностей між станами і класами, в якому всі індивідууми, що складають колектив, рівні в соціальному плані. Соціальна рівність – це ні в якому разі не інтелектуальна, ні економічна.., означає, що немає спадкової відмінності суспільного становища й усі види діяльності, титули, почесті приступні кожному»[2]. У самій ідеї демократії Алексіс де Токвіль заклав соціальну рівність до однакового способу і рівня життя. Французький мислитель вважав, що свобода не може грунтуватися на нерівності, вона повинна спиратися на демократичну реальність і бути захищеною інститутами. За взірець бере Америку.

Складовою свободи вважав відсутність свавілля. «Коли влада здійснюється тільки згідно із законами, люди є в безпеці. Втім, треба остерігатися людей: вони не настільки доброчесні, щоб підтримувати абсолютну владу; нікому не слід надавати абсолютної влади. Потрібно, щоб було багато центрів ухвали рішень, політичних і адміністративних органів, які зрівноважують один одного. Ті, хто здійснює владу, були так чи інакше представниками керованих,

їхніми делегатами. Інакше кажучи, треба, щоб народ, наскільки це фізично можливо, керував сам собою»[2].

І Арістотель, і А. де Токвіль в питанні влади народу як основи демократії, вважали розумне правління за законами та відповідальність громадян. У праці «Про демократію в Америці» французький суспільствознавець називає сприятливі умови, за яких американська демократія була ліберальною. Це – «три роди причин:

- випадкова і своєрідна ситуація, в якій опинилося американське суспільство;
- закони;
- звички й звичаї»[2].

Перша причина випливає з географічного простору Америки: відсутності поряд ворожих держав-сусідів, приїзду до країни великої кількості мігрантів. На переконання А. де Токвіля, справжніми причинами свободи є закони, звички і звичаї (друга і третя причини). Він пише: «Якби у світі існували маленькі країни, а про великі не було б і згадки, то людство, без жодного сумніву, стало б щасливішим і вільнішим.

Одначе існування великих держав – неминуче. Ця обставина приводить до того, що в світі для забезпечення національного добробуту з'являється такий новий елемент, як сила. Що з того, що народ живе у вільній та заможній державі, якщо йому день від дня загрожує завоювання? Яке значення має те, що на її території працюють промисловість і торгівля, якщо інша держава панує на морях і встановлює свої закони на всіх ринках? Маленькі країни часто-густо вбогі не тому, що вони маленькі, а тому, що вони слабкі. Звідси випливає, що коли не складається якихось особливих обставин, то маленькі народи опиняються приєднаними до великих…»[2].

Щодо релігії, звичок і звичаїв А. де Токвіль наголошує, що Америка поєднала дух свободи з духом релігії. Свобода бачить у релігії охоронницю моралі, а релігія у свободі – вияв людських цінностей.

Якою має бути модель ідеального демократичного суспільства за Алексісом де Токвілем?

1. В демократичному суспільстві переважає рухливість, тобто кожний може піднятися по соціальній драбині;
2. Пристрасть до рівності. (Тут проглядається вплив ідей Монтеск'є);
3. Переконаність, що всі професії – почесні. «Всяку професію тут шанують»[2].
4. Демократичне суспільство – це суспільство індивідуалістське; кожний прагне усамітнитися.
5. Демократичне суспільство є централізованим (все планується державою).
6. Повага до закону (революції в суспільствах є насильством над законністю).

Отже, концепція демократії Токвіля є актуальною і сьогодні. Досліджуючи політичну систему Сполучених Штатів, він дійшов висновку, що демократія – це історично неминучий процес. Водночас застерігав від «тиранії більшості», надмірної централізації влади. Токвіль підкреслив особливу роль місцевого самоврядування, громадських об'єднань, релігії, що підтримують свободу і стримують зловживання владою. На його думку, життєздатність демократії залежить не лише від інституцій, а й від моральних засад, активної участі громадян у суспільному житті.

Висновки. Демократія є процесом прийняття важливих для спільноти рішень і ці рішення приймаються більшістю. Демократична взаємодія людей означає: добровільну співпрацю, спільне узгодження правил співпраці, їх дотримання, коригування тощо. Елементи народовладдя були присутні з давніх-давен.

У процесі дослідження нами проаналізовані праці Арістотеля та Алексіса де Токвіля, які жили в різні історичні епохи. У питанні демократії спільним у підходах мислителів було усвідомлення, що якість демократії залежить від багатьох чинників, зокрема: моральних засад, законності, активної участі громадян.

Водночас відмінність у поглядах філософів простежується в історичному контексті, в оцінці перспектив. Якщо Арістотель бачив у демократії одну з можливих форм правління, то Токвіль розглядав її як провідну тенденцію розвитку суспільства.

Існування демократії стало можливим завдяки цінностям, які приймаються усім демократичним суспільством. Саме цінності (ідеї) допомагають формувати суспільні орієнтири, принципи власної поведінки. У статті нами розглянуті цінності: свободи, різноманітності, рівності, участі. Подальші дослідження демократії можуть бути спрямовані на реалії сьогодення, а саме: аналізу конкретного демократичного суспільства та порівняння його з іншим або продовження історичного виміру демократії у спадщині європейських філософів, суспільствознавців.

Література:

1.Арістотель. Політика / Пер.з давньогр. О.Кислюка. К.: Основи. 2005. 234с. http://litopys.org.ua/aristotle/arist07.htm (дата звернення: 10.02.2026р.).

2.Арон, Реймон. Етапи розвитку соціологічної думки /Пер.з фр. Г.Філіпчука.К.: Юніверс, 2004. 688с.

3. Декларація принципів толерантності. URL: https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/337/ (дата звернення: 20.02.2026р.).

4. Onishchenko N.M., Malyuga L.Yu., Bulkat M.S. Democracy: vectors of researches in Ukraine.

Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство. Випуск N 2, 2025. с.100-105.

5.Стан розвитку громадянського суспільства в Україні: шлях протягом 30-ти років та ключові аспекти 2021 року : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2021.112 с.

References:

1.Aristotle (2005). Polityka [Politics]. (O. Kysliuk, Trans.). Kyiv: Osnovy. (Original work written in Ancient Greek). Retrieved from http://litopys.org.ua/aristotle/arist07.htm [in Ukrainian].

2.Aron, Reimon.(2004). *Etapy rozvytku sotsiolohichnoi dumky [Stages of development of sociological thought]*. Kyiv:Yunivers [in Ukrainian].

3.UNESCO (1995). Declaration of Principles on Tolerance. Retrieved from from https://nibu.kyiv.ua/exhibitions/337/[in Ukrainian].

4.Onishchenko, N. M., Malyuga, L. Yu., & Bulkat, M. S. (2025). *Democracy: vectors of researches in Ukraine. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo* [Analytical and Comparative Jurisprudence], Issue 2 [in Ukrainian].

5. National Institute for Strategic Studies (2021). *Stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini: shliakh protiahom 30-ty rokiv ta kliuchovi aspekty 2021 roku* [*The state of civil society development in Ukraine: The 30-year path and key aspects of 2021*]. Kyiv: NISS[in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 351.86:351.74:005.334

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-269-278

Русинюк Микола Миколайович кандидат наук з державного управління, докторант кафедри публічного адміністрування, Міжрегіональна Академія управління персоналом, https://orcid.org/0009-0002-4791-6633

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РОЗБУДОВИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ

Анотація. Проаналізовано ключові підходи до змістовного наповнення категорії публічне управління. Запропоновано публічне управління розглядати як цілеспрямовану діяльність суб'єктів владних повноважень, спрямовану на задоволення суспільних інтересів та забезпечення сталого розвитку держави в умовах сучасних безпекових викликів через залучення інститутів громадянського суспільства та приватного сектору. Ключовою відмінністю даного підходу у сфері безпеки є його інклюзивність та прозорість, що є фундаментальною умовою для розбудови національної стійкості.

Публічне управління у сфері розбудови національної стійкості характеризується як складне системне явище, що постає у єдності трьох ключових аспектів: інституційного, функціонального, ціннісно-аксіологічного. Саме їхня інтеграція в межах єдиної системи публічного управління дозволяє трансформувати потенційну вразливість держави у динамічну національну стійкість. Виявлено, ціннісна єдність та демократична участь постають фундаментом держаної безпеки нового формату, здатної не лише протистояти зовнішнім загрозам, а й динамічно відновлюватися після кризових шоків.

У ході дослідження обґрунтовано, що безпека у системі публічного управління трансформується з теоретичного концепту захищеності життєво важливих інтересів у функціональну мету державної політики. Як складний багатогранний феномен, безпека сьогодні не обмежується лише відсутністю загроз, а реалізується через розбудову національної стійкості.

Аргументовано, категорії «національна безпека», «державна безпека» та «безпека держави» є змістовно спорідненими, проте не ідентичними. Поняття «національна безпека» є більш ширшим за категорію «державна безпека» та співвідносяться як ціле та частина. Якщо національна безпека визначає загальний вектор захищеності нації, то державна безпека фокусується на захисті суверенітету, територіальної цілісності та конституційного ладу. Обґрунтовано, державна безпека спрямована на недопущення руйнації системи, а національна стійкість, спираючись на параметри безпекового середовища, забезпечує здатність цієї системи функціонувати та розвиватися навіть під впливом критичних викликів. У цьому контексті, державна безпека формує необхідні

превентивні умови, тоді як національна стійкість постає безпосереднім результатом ефективного публічного управління всіма сферами суспільного життя.

Ключові слова: національна стійкість, національна безпека, інституційна резильєнтність, публічне управління, воєнний стан, антикризове урядування, управління ризиками, цивільна готовність.

Mykola Rusyniuk PhD in Public Administration, Doctoral Student, Department of Public Administration, Interregional Academy of Personnel Management, https://orcid.org/0009-0002-4791-6633

THEORETICAL BASIS OF DEVELOPING PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF ENSURING NATIONAL RESILIENCE

Abstract. The key approaches to the substantive content of the category of public administration are analyzed. It is proposed to consider public administration as a purposeful activity of subjects of power, aimed at satisfying public interests and ensuring sustainable development of the state in the context of modern security challenges through the involvement of civil society institutions and the private sector. The key difference of this approach in the field of security is its inclusiveness and transparency, which is a fundamental condition for building national resilience.

Public administration in the field of building national resilience is characterized as a complex systemic phenomenon that appears in the unity of three key aspects: institutional, functional, value-axiological. It is their integration within a single system of public administration that allows transforming the potential vulnerability of the state into dynamic national stability. It has been revealed that value unity and democratic participation become the foundation of a new format of state security, capable not only of resisting external threats, but also of dynamically recovering after crisis shocks.

The study substantiates that security in the public administration system is being transformed from a theoretical concept of protecting vital interests into a functional goal of state policy. As a complex multifaceted phenomenon, security today is not limited only to the absence of threats, but is realized through the development of national stability.

It is argued that the categories of “national security”, “state security” and “state security” are related in content, but not identical. The concept of “national security” is broader than the category of “state security” and are related as a whole and a part. If national security determines the general vector of the nation's security, then state security focuses on protecting sovereignty, territorial integrity and constitutional order. It is reasonable to assume that state security is aimed at preventing the destruction of the system, and national resilience, based on the parameters of the security environment, ensures the ability of this system to function and develop even under the influence of critical challenges. In this context, state security forms the necessary

preventive conditions, while national resilience is a direct result of effective public management of all spheres of public life.

Keywords: national resilience, national security, institutional resilience, public administration, martial law, anti-crisis governance, risk management, civil preparedness.

Постановка проблеми. У межах сучасної парадигми державотворення концептуалізація національної стійкості постає не лише як відповідь на загрози самому існуванню суверенної держави, а й як фундаментальна трансформація самого об'єкта публічного правління. В умовах динамічних безпекових викликів, де межа між внутрішньою та зовнішньою агресією стає дедалі розмитішою, забезпечення державної безпеки вимагає виходу за межі традиційних оборонних сценаріїв. Це зумовлює необхідність формування управлінської моделі, де державна безпека базується на синергії інституційної міцності та консолідації демократії. Таким чином, розгляд стійкості як об'єкта управління дозволяє об'єднати зусилля державних органів та громадянського суспільства, створюючи адаптивний механізм захисту національних інтересів, здатний не лише до спротиву, а й до сталого розвитку в кризових умовах.

Аналіз останніх досілджень та публікацій. Питання розбудови національної стійкості та її концептуалізації як об'єкта публічного управління перебувають у центрі уваги багатьох сучасних учених. Складність і багатоаспектність цієї проблеми зумовлюють її міждисциплінарний характер, де поєднується теорія державного управління у роботах І.Аль-Атті [1], В.Андріяш, О.Євтушенка [2], О.Вольської [3], В.Кадали, О.Гузенка [4], Л.Новак-Каляєвої [6], А.Оксенюка [5], Н.Філіпової [7] та інших.

Мета статті: удосконалити обгрунтування теоретичних основ розбудови публічного управління у сфері забезпечення національної стійкості.

Виклад основного матеріалу: Аналіз запровадження Концепції національної системи стійкості (2021 р.) та досвід функціонування державних інституцій в умовах повномасштабного вторгнення відображено у аналітичних доповідях Національного інституту стратегічних досліджень та працях фахівців Центру Разумкова.

Попри значну кількість напрацювань, питання формування конкретних механізмів публічного управління, які б одночасно забезпечували і високий рівень державної безпеки, і незворотність демократичних процесів у воєнний та поствоєнний періоди, залишається недостатньо розкритим, що обумовлює актуальність нашого дослідження.

Сучасна парадигма публічного управління

Сучасна парадигма державного будівництва в Україна характеризується трансформацією від жорстких ієрархічних моделей адміністрування до гнучких механізмів публічного управління. У сфері державної безпеки цей перехід обґрунтований тим, що традиційні методи вже не спроможні повноцінно

нівелювати динамічні виклики сучасності, які вимагають не тільки залучення силового блоку, а й об'єднання зусиль усього суспільства.

У термінологічному словнику з публічного управління Л.Новак-Каляєва поняття «публічне управління» пропонує розуміти як діяльність органів державного управління, органів місцевого самоврядування, представників приватного сектору та інститутів громадянського суспільства в рамках встановлених законодавством повноважень та функціональних зобов'язань (планування, організації, керівництва, координації і контролю) відносно формування та впровадження управлінських рішень суспільного значення, політики розвитку країни, а також її адміністративно-територіальних одиниць [6, с. 86-87].

У своєму дослідженні І.Аль-Атті стверджує, що публічне управління представляє собою різновид суспільно корисної діяльності, що здійснюється певним масивом суб'єктів, у тому числі органами державної влади, місцевого самоврядування та ін. Автор наголошує, що разом з тим більш повною мірою повинні застосовуватися позапримусові механізми (на противагу «державного управління», що гуртується на механізмах примусу суб'єкта управління) та виявляється у зовнішніх відносинах органів виконавчої влади з іншими органами публічної влади та приватними особами [1, с. 39].

О.Вольська констатує, публічне управління − це передусім компонування державного управління та місцевого самоврядування, ціль якого контроль діяльності органів публічної влади зі сторони громадян через систему виборчого права. Отже, за твердженням дослідниці, публічне управління є системою, що складається з механізмів державного управління: організаційний, правовий, політичний, економічний та механізму місцевого самоврядування, до якого входять кадрова, організаційна та адміністративна компонента [3, с. 17].

Природа публічного управління комбінує у собі два елементи – управління через владу та публічність через громадськість. Підвищення рівня останнього головне завдання публічного управління, яке втілюється через принципи демократії, прозорості та відкритості діяльності органів публічної влади [3, с. 18].

Публічне управління: по-перше, забезпечує взаємодію інтересів держави та народу; по-друге, спирається на державну владу; по-третє, залучення суспільства до участі в соціально-економічному та громадському, суспільному та політичному процесах [7].

Відрізняється публічне управління від державного специфікою влади, межею втручання держави в життя суспільства (зокрема там де втручання потрібне, бажане, доречне та де воно є неприпустимим), управляючими державними/недержавними суб'єктами, змогою активної участі громадян з опорою на їх ініціативу та самостійність щодо розв'язання спільних публічних справ через різні інструменти партиципації, рівного доступу громадян до інформації, що гарантує прямі й зворотні зв'язки керуючих та керованих, створенні системи управління, при якій ключова ціль органів влади – надання якісних публічних послуг своїм громадянам [2, с. 60].

Важливою для нас є наукова праця А.Оксенюк, оскільки розглядаючи публічне управління в адміністративно-політичній сфері автор пропонує його розуміння як організаційно-регулювальний вплив держави на різноманітні сфери суспільного життя, що включають оборону та національну безпеку, внутрішні справи, юстицію і впровадження державної політики у міжнародних відносинах. На думку дослідника, цю управлінську діяльність доцільно студіювати як єдину систему, що включає суб'єкти управління, об'єкти управління та взаємозв'язки поміж ними, які слугують досягненню національних цілей та захисту інтересів народу. Мають вагомий вплив інститути громадянського суспільства щодо здійснення публічного управління у даній сфері, а їхня результативна співпраця з органами державної влади, додержання європейських принципів публічного управління напряму має вплив на формування та розвиток публічного управління [5, с. 168].

Публічне управління обумовлює значне підвищення результативності управлінської діяльності через високий рівень громадської піддержки та згуртованості суспільства довкола спільних цілей, воно зв'язане з демократичними цінностями, принципами верховенства права, поваги до гідності людини, рівності, справедливості, безпеки тощо [6, с. 86-87].

Доцільно навести широкий спектр поглядів щодо публічного управління В.Кадала та О.Гузенко, які стверджують, що даний феномен являє собою сукупність способів і прийомів здійснення алгоритмів управління, у рамках внутрішньої діяльності держаних інституцій, що спроможні гарантувати процес досягнення національних інтересів/цілей шляхом організації діяльності суб'єктів публічної сфери, представників широкої громадськості та окремих громадських організацій, задля досягнення результатів у сфері задоволення потреб життєдіяльності всіх громадян суспільства, яке перебуває в кризових обставинах.

На думку вказаних науковців, запропонована інтерпретація поняття «публічне управління» характеризується вагомими аналітичними перевагами: 1) розкривається змога щодо долучення сукупності способів та прийомів здійснення управлінських циклів, у рамках внутрішньої діяльності державних установ, що підтверджує наявність застосування різного методологічного інструментарію у системі ухвалення публічно-управлінських рішень на рівні держави, районів, селищних громад; 2) акумульовано взаємозв'язок публічного управління із національними інтересами/цілями, що принципово важливо для держави, районів, територіальних громад, що діють в режимі особливих обставин; 3) розкрито участь суб'єктів публічної сфери, представників широкої громадськості та окремих громадських організацій, що відповідає законодавчим положенням публічного управління; 4) детерміновано кінцеву ціль публічного управління органами виконавчої влади, районних рад і територіальних громад, а саме досягнення результатів у сфері задоволення потреб життєдіяльності всіх громадян суспільства [4, с. 52].

Система публічного управління відіграє значну роль у забезпеченні національної стійкості до глобальних та національних ризиків. Від того, як вона організована, за якими принципами діє, значною мірою залежить ефективність протидії держави викликам та загрозам національній безпеці.

У межах нашого наукового дослідження публічне управління пропонуємо розглядати як цілеспрямовану діяльність суб'єктів владних повноважень, спрямовану на задоволення суспільних інтересів та забезпечення сталого розвитку держави в умовах сучасних безпекових викликів через залучення інститутів громадянського суспільства та приватного сектору.

Ключовою відмінністю даного підходу у сфері безпеки є його інклюзивність та прозорість, що є фундаментальною умовою для розбудови національної стійкості.

Отже, теоретико-концептуальний базис публічного управління ґрунтується на принципах відкритості, підзвітності та ефективності, що є фундаментальним для захисту конституційного ладу та зміцнення національної безпеки.

Особливого значення набуває ціннісний аспект, де публічне управління виступає не лише як спосіб реалізації державної політики, а як засадничий механізм консолідації демократії.

На відміну від авторитарних моделей управління безпекою, які базуються на примусі, публічне управління в демократичному суспільстві трансформує безпеку у суспільну відповідальність держави та громадянина. Означене забезпечується через:

- інклюзивність → залучення громадських інститутів до процесу прийняття рішень, що підвищує легітимність дій влади;
- прозорість → підзвітність сектору безпеки, що мінімізує соціальну напругу;
- взаємну довіру → формування стійкого зв'язку між державними інституціями та суспільством.

Отже, консолідація демократії стає не просто ціллю, а технологічним складником державної безпеки: чим вищим є рівень демократичної участі та довіри, тим вищою є здатність нації до опору та швидкого відновлення (стійкості) перед обличчям сучасних викликів.

Таким чином, аналіз сучасних наукових підходів засвідчив, що публічне управління у сфері розбудови національної стійкості тлумачиться як складне системне явище, що постає у єдності трьох ключових аспектів:

- інституційний: а) взаємодія органів влади, громадянського сектору та бізнесу; б) мережева структура управління; в) децентралізація та субсидіарність;
- функціональний: а) прогнозування та моніторинг загроз; б) кризове реагування; в) стратегічні комунікації;
- ціннісно-аксіологічний: а) суспільна довіра та легітимність; б) консолідація демократії; в) національна ідентичність та соціальний капітал (рис. 1.).

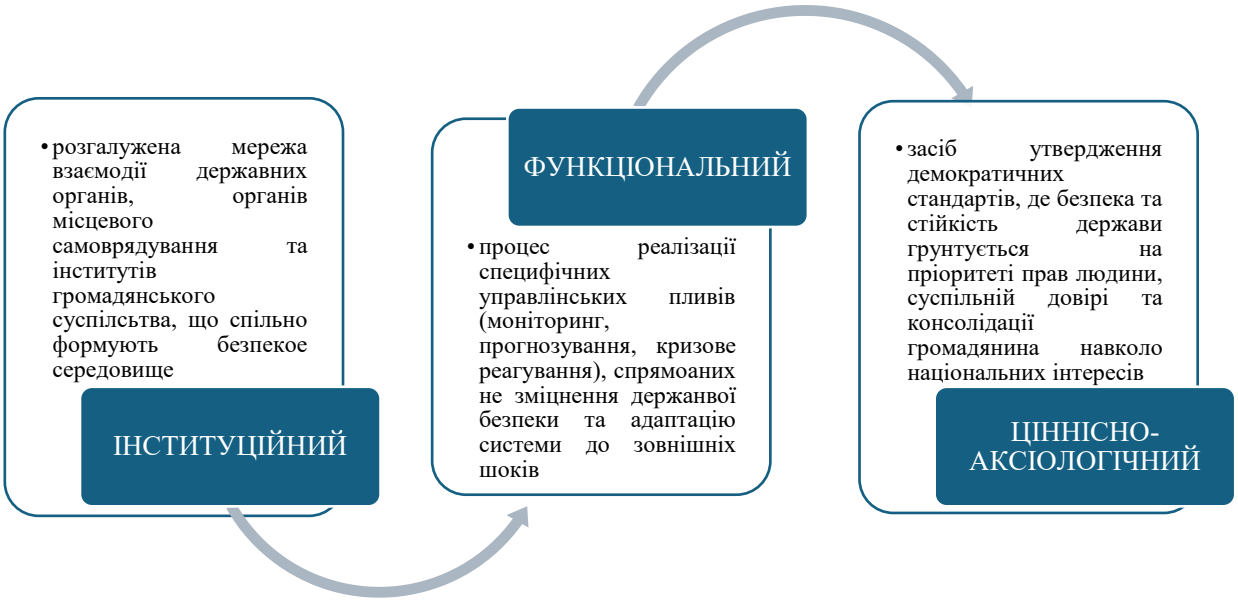

Рис. 1. Багатоаспектна сутність публічного управління
в системі розбудови національної стійкості
Джерело: сформовано автором

Як зображено на рисунку 1, публічне управління у сфері стійкості не обмежене лише інституційними раками, а є синтезом функціональної ефективності та ціннісної єдності суспільства. Саме на перетині цих трьох аспекті формується здатність держави до самовідновлення.

Доцільно наголосити, що жоден із зазначених аспектів не може бути реалізований ізольовано. Так, інституційна мережа буде неефективною без чіткого функціонального наповнення, а найсучасніші алгоритми реагування не спрацюють без ціннісної підтримки з боку суспільства. Саме їхня інтеграція в межах єдиної системи публічного управління дозволяє трансформувати потенційну вразливість держави у динамічну національну стійкість.

Генезис та співвідношення «національної безпеки» та «державної безпеки». Особливої актуальності набуває ідентифікація специфічних рис поняття «виклик», що є базовим для розуміння трансформації архітектури державної безпеки в умовах глобальної нестабільності. Виклик – проблемна ситуація від вирішення якої залежить подальше функціонування, саме існування суспільства, держави.

Саме здатність давати відповідь на виклики робить держави цивілізаційним суб'єктом. Виклик – зовнішній або внутрішній поштовх, що стимулює як розвиток держави, так і її руйнування – коли він є несвоєчасним чи виступає результатом маніпуляцій, є інструментом впливу внутрішньополітичних або геополітичних гравців. В підсумку, національна стійкість визначається як відповідь не на всі виклики, а тільки на ті, що підкріплюють цивілізаційну

суб'єктність. В іншому разі виклик – це провокації та спокуси, що можуть стати загрозами й зумовити до криз.

З огляду на зазначене, доцільно зазначити про чіткі критерії розмежування, зокрема:

а) деструктивні виклики – зовнішні або внутрішні детермінанти, спрямовані на деградацію (ослаблення) системи (руйнація інститутів, підрив довіри до органів публічної влади, фізичне знищення ресурсів); мета полягає у хаосі та деградації;

б) конструктивні (стимулюючі) виклики – кризові ситуації, які виявляють слабкі місця системи та зумовлюють її до трансформації.

Таким чином, державна безпека не може базуватися лише на стратегії відсічі. Необхідний перехід до проактивного управління викликами, де аналітична складова дозволяє диференціювати їх за потенціалом впливу. Деструктивні виклики потребують нейтралізації, у той час як конструктивні повинні бути інтегровані в стратегію національного розвитку як каталізатори системних змін.

Важливо відзначити, що виклик є первинною точкою такою напруги, яка, за умови ігнорування або неадекватної відповіді, неминуче детермінує появу конкретних загроз державній безпеці.

З огляду на вищезазначене, виклик постає як детермінанта (перша-причина), що за умови відсутності адаптивних механізмів реагування, неминуче генерує спектр конкретних загроз. Прогностична аналітика має бути направлена на перехоплення виклику на етапі його зародження, запобігаючи його переростанню у прямі загрози національним інтересам.

Висновки. Таким чином, влучна відповідь на виклики та випередження загроз є найбільш успішною стратегією відносно досягнення стійкості цивілізаційної суб'єктності – національної стійкості. Ця стратегія надає змогу своєчасно осягнути й підготуватися задля мінімізації витрат політичного та матеріального характеру, що можуть бути катастрофічними для національних інтересів держави, її цивілізаційної суб'єктності й в цілому щодо її існування у турбулентному світі.

Література

1. Аль-Атті І. В. Публічне управління: сутність і визначення. Аспекти публічного правління. 2018. Т. 6. № 8. С. 35-41. DOI: 10.15421/151844.

2. Андріяш В. І., Євтушенко О. Н. Поняття «публічного управління» у вітчизняному науковому дискурсі. Публічне управління та регіональний розвиток. 2018. № 1. С. 51-65. DOI: https://doi.org/10.26693/pard2018.01.01.

3. Вольська О. М. Публічне управління як системне явище в сучасному суспільстві. Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка». Вип. 3. 2020. С. 15-20. DOI: https://doi.org/10.32851/2708-0366/2020.3.2.

4. Кадала В. В., Гузенко О. П. Механізми публічного управління: наукові позиції та осучаснення змісту в умовах сьогодення. Центральноукраїнський вісник права та публічного управління. 2025. Вип. 1 (9). С. 49-55. DO:I 10.32782/cuj-2025-1-6.

5. Оксенюк А. Поняття, принципи та система публічного управління в адміністративно-політичній сфері. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». 2025. Т. 12. № 1 (45). С. 163-172. DOI: https://doi.org/10.23939/law2025.45.163.

6. Куйбіда В. С. Публічне управління. Київ: НАДУ, 2018. 224 с.

7. Філіпова Н. В. Зміна співвідношення понять «державне управління», «публічне адміністрування», «публічне управління» в системі суспільно-політичної трансформації. Державне управління: удосконалення та розвиток. № 6. 2015. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=865.

8. Semenets-Orlova I. A. Tendencies in reforming the, educational system of modern Ukraine: national and regional aspects. Public management, 2018, (2), 191-200.

9. Семенець-Орлова І. А. Актуальні стратегії подолання супротиву освітнім змінам. Ефективність державного управління, 2016, (48). https://doi.org/10.33990/2070-4011.48.2016.175758.

10. Семенець-Орлова І. А. Державне управління освітніми змінами: наукові категорії, методологія та актуальна проблематика досліджень на основі досвіду України та США. Університетські наукові записки, 2015, (1), 302–311.

11. Семенець-Орлова І. А. Сучасні тенденції управління актуальними освітніми змінами на прикладі зарубіжного досвіду. Університетські наукові записки, 2014, (1), 219-226.

References

1. Al-Atti, I. (2018). (Publichne upravlinnia: sutnist i vyznachennia [Public administration: essence and definition. Aspects of public administration]. Aspekty publichnoho pravlinnia. T. 6. № 8. S. 35 -41. DOI: 10.15421/151844 [in Ukrainian].

2. Andriiash, V., Yevtushenko, O. (2018). Poniattia «publichnoho upravlinnia» u vitchyznianomu naukovomu dyskursi [The concept of "public administration" in the domestic scientific discourse]. Publichne upravlinnia ta rehionalnyi rozvytok. № 1. S. 51-65. DOI: https://doi.org/10.26693/pard2018.01.01 [in Ukrainian].

3. Volska, O. (2020). Publichne upravlinnia yak systemne yavyshche v suchasnomu suspilstvi [Public administration as a systemic phenomenon in modern society]. Tavriiskyi naukovyi visnyk. Seriia: Ekonomika». Vyp. 3. S. 15-20. DOI: https://doi.org/10.32851/2708-0366/2020.3.2 [in Ukrainian].

4. Kadala, V., Huzenko, O. (2025). Mekhanizmy publichnoho upravlinnia: naukovi pozytsii ta osuchasnennia zmistu v umovakh sohodennia [Mechanisms of public administration: scientific positions and modernization of content in the current conditions]. Tsentralnoukrainskyi visnyk prava ta publichnoho upravlinnia. Vyp. 1 (9). S. 49-55. DO:I 10.32782/cuj-2025-1-6 [in Ukrainian].

5. Okseniuk, A. (2025). Poniattia, pryntsypy ta systema publichnoho upravlinnia v administratyvno-politychnii sferi [Concept, principles and system of public administration in the administrative and political sphere]. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Seriia: «Iurydychni nauky». T. 12. № 1 (45). S. 163-172. DOI: https://doi.org/10.23939/law2025.45.163 [in Ukrainian].

6. Kuibida, V. (2018). Publichne upravlinnia [Public administration]: terminol. slov. Kyiv: NADU. 224 s. [in Ukrainian].

7. Filipova, N. (2015). Zmina spivvidnoshennia poniat «derzhavne upravlinnia», «publichne administruvannia», «publichne upravlinnia» v systemi suspilno-politychnoi transformatsii [Changing the relationship between the concepts of "state administration", "public administration", "public management" in the system of socio-political transformation]. Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok. № 6. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=865 [in Ukrainian].

8. Semenets-Orlova, I. (2018). Tendencies in reforming the educational system of modern Ukraine: national and regional aspects. *Public management*, (2), 191-200.

9. Semenets-Orlova, I. (2016). Aktualni stratehii podolannia suprotyvu osvitnim zminam [Current strategies for overcoming resistance to educational changes]. *Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia*, (48). https://doi.org/10.33990/2070-4011.48.2016.175758 [in Ukrainian].

10. Semenets-Orlova, I. (2015). Derzhavne upravlinnia osvitnimy zminamy: naukovi katehorii, metodolohiia ta aktualna problematyka doslidzhen na osnovi dosvidu Ukrainy ta USA [Public administration of educational changes: scientific categories, methodology and current research issues based on the experience of Ukraine and the USA]. *Universytetski naukovi zapysky*, (1), 302–311 [in Ukrainian].

11. Semenets-Orlova, I. (2014). Suchasni tendentsii upravlinnia aktualnymy osvitnimy zminamy na prykladi zarubizhnoho dosvidu [Modern trends in the management of current educational changes based on foreign experience]. *Universytetski naukovi zapysky*, (1), 219-226 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 351 (477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-279-293

Сидоренко Владислав Олегович аспірант кафедри публічного управління та адміністрування, Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут», м. Київ, https://orcid.org/0009-0004-5337-8418

МЕХАНІЗМИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ВПЛИВУ МІЖНАРОДНИХ ФІНАНСОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА РЕАЛІЗАЦІЮ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджується роль міжнародних фінансових організацій у процесі європейської інтеграції України. Комплексно вивчається вплив співробітництва з Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції та розвитку, Європейським інвестиційним банком та іншими провідними фінансовими інституціями на поступове реформування економічної, політичної та соціальної систем України відповідно до європейських стандартів і принципів демократичного врядування.

Детально розглядаються багатоаспектні механізми взаємодії: пряма фінансова підтримка макроекономічної стабілізації, надання технічної допомоги у розбудові державних інститутів, інвестування в розвиток інфраструктури та приватного сектору, а також система обов'язкових реформ, які Україна зобов'язувалася виконати в обмін на отримання кредитів і грантів, – та її безпосередній і опосередкований вплив на імплементацію стратегічних євроінтеграційних перетворень у бюджетній, банківській, енергетичній, антикорупційній та регуляторній сферах.

Окрема увага приділяється еволюції характеру співробітництва: від переважно стабілізаційних програм раннього перехідного періоду – до структурних реформ, пов'язаних із підписанням Угоди про асоціацію України та ЄС у 2014 році, і далі до якісно нової моделі взаємодії, що сформувалася після набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС у червні 2022 року.

Аналізуються як позитивні результати багаторічного партнерства, так і його системні проблеми, зокрема непослідовність у виконанні взятих зобов’язань, недостатня координація між донорами та розрив між формальним ухваленням реформ і їх фактичною імплементацією. Окреслюються перспективи поглиблення взаємодії в контексті переговорного процесу щодо набуття членства, а також функціонування механізму Ukraine Facility як інноваційного інструменту поєднання зовнішньої фінансової підтримки з виконанням євроінтеграційних зобов’язань.

Ключові слова: міжнародні фінансові організації, європейська інтеграція, державне управління, МВФ, Угода про асоціацію з ЄС, інституційні реформи, фінансова допомога, структурні перетворення, економічна трансформація, Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, Європейський інвестиційний банк, Ukraine Facility, acquis communautaire.

Sydorenko Vladyslav Postgraduate Student Department of Public Management and Administration State Non-Commercial Company «State University «Kyiv Aviation Institute», Kyiv, https://orcid.org/0009-0004-5337-8418

MECHANISMS AND INSTRUMENTS OF INFLUENCE OF INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS ON THE IMPLEMENTATION OF UKRAINE'S EUROPEAN INTEGRATION POLICY

Abstract. The article examines the role of international financial organizations in the process of European integration of Ukraine. It comprehensively examines the impact of cooperation with the International Monetary Fund, the World Bank, the European Bank for Reconstruction and Development, the European Investment Bank, and other leading financial institutions on the gradual reform of Ukraine's economic, political, and social systems in line with European standards and principles of democratic governance.

The multifaceted mechanisms of interaction are examined in detail: direct financial support for macroeconomic stabilization, technical assistance in building state institutions, investment in infrastructure and private sector development, as well as the system of mandatory reforms that Ukraine committed to implement in exchange for loans and grants, and its direct and indirect impact on the implementation of strategic European integration reforms in the budgetary, banking, energy, anti-corruption, and regulatory spheres.

Particular attention is paid to the evolution of cooperation: from predominantly stabilization programs in the early transition period to structural reforms related to the signing of the Ukraine-EU Association Agreement in 2014, and further to a qualitatively new model of interaction that emerged after Ukraine acquired EU candidate status in June 2022.

The analysis covers both the positive results of the long-standing partnership and its systemic problems, in particular inconsistency in the implementation of commitments, insufficient coordination between donors, and the gap between the formal adoption of reforms and their actual implementation. The prospects for deepening cooperation in the context of the membership negotiation process are outlined, as well as the functioning of the Ukraine Facility mechanism as an innovative tool for combining external financial support with the fulfillment of European integration commitments.

Keywords: international financial organizations, European integration, public administration, IMF, Association Agreement with the EU, institutional reforms, financial assistance, structural reforms, economic transformation, World Bank, European Bank for Reconstruction and Development, European Investment Bank, Ukraine Facility, acquis communautaire.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку української державності характеризується унікальним поєднанням двох взаємообумовлених стратегічних процесів: забезпеченням національної безпеки в умовах збройного конфлікту та реалізацією безпрецедентного за масштабом євроінтеграційного курсу. Євроінтеграційна спрямованість держави закріплена конституційно [1] та операціоналізована через Угоду про асоціацію між Україною та ЄС [2], яка передбачає широкомасштабну адаптацію національного законодавства до норм acquis communautaire, реформування інститутів державного управління та трансформацію економічного середовища відповідно до стандартів єдиного внутрішнього ринку ЄС.

Реалізація зазначеного курсу потребує не лише сталої політичної волі, але й значних фінансових і технічних ресурсів, залучення яких в умовах воєнної економіки виключно з внутрішніх джерел є об'єктивно неможливим. У цьому контексті визначальну роль відіграє співробітництво із зовнішніми партнерами – насамперед із міжнародними фінансовими організаціями (МФО), що традиційно поєднують надання фінансової підтримки з вимогами щодо проведення структурних реформ.

Такий підхід, концептуалізований у науковій літературі як «кондиційність», формує специфічний управлінський контекст, за якого уряд здійснює одночасне виконання зовнішніх вимог кількох впливових акторів – МФО та інституцій ЄС, – що неминуче актуалізує питання про характер і ступінь узгодженості між відповідними системами вимог.

Наукова проблема, що потребує осмислення, полягає в тому, що попри очевидну практичну значущість зазначених взаємозв'язків, механізми впливу співробітництва з МФО на євроінтеграційний прогрес України залишаються теоретично недостатньо структурованими, а практика інституційної координації відповідних управлінських процесів – субоптимальною. Особливої наукової та практичної гостроти це питання набуває в контексті розпочатих переговорів про членство України в ЄС [3] та значного за обсягом зовнішнього фінансування, що супроводжує цей процес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика взаємодії держав із міжнародними фінансовими організаціями та її наслідків для внутрішньої політики є предметом тривалої наукової дискусії. Критичний напрям у дослідженні кондиційності МФО закладено у працях J. Stiglitz [4], який доводить, що жорсткі зовнішні вимоги здатні підривати демократичні процеси. Натомість David Dollar та Jakob Svensson [5] обґрунтовують визначальну роль

внутрішньої політичної волі як чинника ефективності програм МФО – висновок, безпосередньо релевантний для аналізу українського досвіду.

В євроінтеграційному вимірі концептуальною основою дослідження слугує модель зовнішнього стимулювання Schimmelfennig F. та Sedelmeier U. [6], що пояснює умови здійснення реформ під впливом перспективи членства.

Серед українських дослідників структурні передумови інтеграції аналізує В. Сіденко [7], торговельно-економічні аспекти асоціації – І. Бураковський [8], теоретичні засади економічної інтеграції – О. Шнирков [9], правову адаптацію – М. Кравченко [10], механізми реалізації програм МВФ – О. Марцеляк [11]. Разом із тим, в українській науці бракує синтетичних досліджень, що комплексно охоплюють усі виміри впливу МФО на євроінтеграцію – особливо в контексті статусу держави-кандидата та механізму Ukraine Facility [12], – що й визначає наукову новизну пропонованої статті.

На з’ясування механізмів впливу співробітництва України з міжнародними фінансовими організаціями з метою формування стійкості України у воєнний та післявоєнний період направлено це дослідження, яке проводиться в межах науково-дослідної теми: «Теоретико-методологічні засади трансформації публічного управління в умовах дії воєнного стану та післявоєнного відновлення» (ДР №0125U002024) кафедри публічного управління та адміністрування Державного університету «Київський авіаційний інститут».

Метою статті є комплексний аналіз механізмів впливу співробітництва України з міжнародними фінансовими організаціями на динаміку та інституційний зміст євроінтеграційного процесу держави.

Виклад матеріалу. Актуальність обраної теми дослідження обумовлюється кількома взаємопов'язаними факторами фундаментального характеру. Отримання Україною довгоочікуваного статусу кандидата до членства в Європейському Союзі на саміті Європейської Ради у червні 2022 року кардинально змінило контекст та перспективи євроінтеграційних процесів, актуалізувавши питання ролі та значення зовнішніх фінансових партнерів у прискоренні та поглибленні цих процесів.

Збройна агресія Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, створила принципово нові виклики для української економіки та суспільства, внаслідок чого роль міжнародної фінансової допомоги для забезпечення стійкості державних фінансів, підтримки критичної інфраструктури, відновлення зруйнованих об'єктів та подальшої модернізації економіки України відповідно до європейських стандартів суттєво зросла і набула стратегічного значення [13].

Багаторічний досвід співпраці України з міжнародними фінансовими організаціями, накопичений протягом трьох десятиліть незалежності, може та повинен слугувати важливим аналітичним підґрунтям для глибокого розуміння механізмів, можливостей та обмежень майбутньої повноцінної інтеграції до європейських фінансових структур та інституцій. В умовах глобальних економічних трансформацій та появи нових форм міжнародного фінансового

співробітництва, досвід України може бути корисним для інших країн-кандидатів та потенційних кандидатів до членства в ЄС.

Співробітництво України з міжнародними фінансовими організаціями розпочалося практично одночасно з проголошенням незалежності та стало одним із ключових елементів формування зовнішньоекономічної стратегії молодої держави. У вересні 1992 року Україна офіційно стала членом Міжнародного валютного фонду та Світового банку, що відкрило шлях для отримання перших програм фінансової та технічної допомоги. Цей крок мав стратегічне значення, оскільки членство в цих організаціях автоматично надавало Україні доступ до міжнародних фінансових ринків та створювало передумови для залучення приватних іноземних інвестицій.

Перші програми фінансової допомоги, запроваджені у середині 1990-х років, були насамперед спрямовані на стабілізацію критичної макроекономічної ситуації, подолання гіперінфляції, запровадження національної валюти та проведення базових ринкових реформ, які мали створити фундамент для подальшого економічного розвитку [14]. Одночасно Україна стала активно співпрацювати з Європейським банком реконструкції та розвитку.

Протягом 1990-х років основними міжнародними фінансовими партнерами України поступово стали МВФ, Світовий банк, ЄБРР та Європейський інвестиційний банк, кожен з яких мав свою специфіку та сфери пріоритетного впливу. МВФ традиційно зосереджувався на питаннях макроекономічної стабілізації, монетарної та фіскальної політики, реформування фінансового сектору. Світовий банк концентрував свої зусилля на структурних реформах, розвитку людського капіталу, модернізації інфраструктури та інституційному розвитку. ЄБРР спеціалізувався на підтримці приватного сектору, розвитку фінансових ринків та великих інфраструктурних проектах, тоді як ЄІБ зосереджувався на проектах, що мали європейське значення або сприяли наближенню до ЄС. ЄІБ почав активніше працювати з Україною трохи пізніше, ніж інші інституції – його роль у 1990-х була менш вираженою, а значно посилилася вже у 2000-х роках, особливо після укладення угод про співпрацю з ЄС.

Вплив міжнародних фінансових організацій на процеси європейської інтеграції України здійснюється через складну систему взаємопов'язаних механізмів, які можна умовно розділити на прямі та непрямі, короткострокові та довгострокові, економічні та інституційні.

Найбільш вагомим механізмом є система кондиціональності, яка передбачає встановлення певних умов та критеріїв для надання фінансової допомоги. Ці умови часто суттєво перетинаються або навіть повністю співпадають з основними вимогами Європейського Союзу щодо проведення демократичних та економічних реформ, що створює природний синергетичний ефект [15]. Зокрема, програми МВФ традиційно включають жорсткі вимоги щодо лібералізації валютного законодавства, що є важливою передумовою для майбутньої інтеграції до європейської валютної системи.

Аналогічно, вимоги щодо реформування банківської системи, покращення корпоративного управління, запровадження сучасних стандартів фінансової звітності, боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму, які є стандартними компонентами програм МФО, повністю відповідають acquis communautaire ЄС у сфері фінансових послуг. Така конвергенція вимог створює потужний стимул для України проводити реформи, які одночасно задовольняють умови отримання міжнародної фінансової допомоги та сприяють наближенню до європейських стандартів [16].

Другим за важливістю механізмом впливу є надання технічної допомоги та підтримка інституційного розвитку. Світовий банк та ЄБРР протягом десятиліть надають всебічну технічну допомогу у сферах, які є критично важливими для успішної європейської інтеграції: реформування державного управління, підвищення енергоефективності, розвиток конкурентних фінансових ринків, модернізація освітньої та системи охорони здоров'я, запровадження сучасних екологічних стандартів [17].

Особливе значення мають програми з розбудови інституційної спроможності центральних та місцевих органів влади, судової системи, правоохоронних органів, які є необхідною передумовою для ефективної імплементації європейського законодавства. Технічна допомога МФО часто включає навчання українських фахівців європейським практикам, створення спільних робочих груп з європейськими експертами, фінансування досліджень та аналітичних робіт.

Третім інструментом виступає пряме фінансування або співфінансування стратегічних ініціатив, спрямованих на інтеграцію української інфраструктури до європейських мереж.

Інвестиції міжнародних фінансових організацій у транспортну сферу, зокрема у проєкти з'єднання автошляхів та залізниць України з європейськими коридорами, мають ключове значення для поглиблення економічної взаємодії [18].

Пріоритетними є проекти в енергетичній сфері, включаючи історичну інтеграцію української енергосистеми до європейської мережі ENTSO-E у березні 2022 року, яка стала можливою завдяки багаторічним інвестиціям у модернізацію енергетичної інфраструктури за підтримки міжнародних фінансових організацій [19]. Аналогічне значення мають проекти з розвитку газотранспортної системи, модернізації інфраструктури портів, створення сучасних логістичних центрів.

Четвертим механізмом є сприяння гармонізації українських регуляторних стандартів з європейськими нормами через фінансування відповідних реформ та надання технічної експертизи. МФО активно підтримують реформи у сферах екологічного регулювання, стандартизації та сертифікації продукції, безпеки харчових продуктів, фармацевтичного регулювання, що є важливими компонентами процесу наближення до внутрішнього ринку ЄС [20].

Протягом трьох десятиліть співробітництва пріоритети та підходи міжнародних фінансових організацій у роботі з Україною зазнали суттєвих змін, що відображало як еволюцію самої України, так і зміни у глобальних підходах до співпраці у галузі розвитку та євроінтеграційної політики.

У перше десятиліття незалежності основний акцент у співробітництві з міжнародними фінансовими організаціями було зроблено на макроекономічній стабілізації та формуванні базових ринкових інститутів. Програми того періоду були спрямовані на подолання трансформаційної економічної кризи, приборкання гіперінфляції, лібералізацію цін і зовнішньої торгівлі, а також приватизацію державних підприємств. Попри те, що євроінтеграційна перспектива на той час ще не була чітко окреслена як стратегічний пріоритет, здійснені реформи закладали необхідне інституційне та макроекономічне підґрунтя для подальшого зближення з європейськими стандартами.

У 2000-ні роки, в міру поступового утвердження євроінтеграційного вектору як стратегічного пріоритету зовнішньої політики України, підходи міжнародних фінансових організацій набули більш комплексного характеру. Програми цього періоду вийшли за межі суто макроекономічної стабілізації та охопили структурні, інституційні й соціальні компоненти реформування [21].

Особлива увага приділялася модернізації державного управління, реформуванню судової системи та посиленню антикорупційних механізмів – сферам, які є критично важливими для відповідності копенгагенським критеріям членства в ЄС і які водночас входили до переліку структурних умов надання кредитної підтримки з боку МФО.

Після 2014 року, у зв'язку з підписанням Угоди про асоціацію з ЄС та початком російської агресії, співробітництво з МФО набуло принципово нового характеру. Програми стали більш цілеспрямованими на підтримку євроінтеграційних реформ, причому МФО почали тісніше координувати свої дії з інституціями ЄС [22]. Водночас суттєво зросли обсяги допомоги, що було пов'язано з необхідністю підтримки України в умовах збройного конфлікту та економічних викликів.

Комплексний аналіз результатів багаторічного співробітництва України з міжнародними фінансовими організаціями у контексті європейської інтеграції засвідчує складну та неоднозначну картину, що поєднує вагомі здобутки з системними проблемами та структурними обмеженнями. Серед безумовних досягнень передусім слід відзначити суттєвий прогрес у сфері макроекономічної стабілізації. Реалізація програм МВФ дозволила подолати гіперінфляцію 1990-х років, забезпечити відносну стабільність національної валюти, а також сформувати інституційні засади сучасної монетарної та фіскальної політики. Зокрема, було закладено основи незалежності Національного банку України, впроваджено середньострокове бюджетне планування та посилено боргову дисципліну. Ці здобутки створили необхідне макроекономічне підґрунтя для поглиблення євроінтеграційних процесів, оскільки фінансова стабільність є

одним із базових критеріїв готовності держави до інтеграції у спільний економічний простір ЄС.

Значних результатів було досягнуто у сфері розвитку банківської системи. За підтримки МФО в Україні була створена дворівнева банківська система, запроваджені сучасні стандарти банківського нагляду та регулювання, модернізована платіжна система [21]. Ці реформи суттєво наблизили українську банківську систему до європейських стандартів та створили передумови для майбутньої інтеграції до європейського фінансового простору.

Суттєвих позитивних змін зазнав і бізнес-клімат. Завдяки реформам, підтриманим міжнародними фінансовими організаціями, Україна помітно покращила свої позиції у міжнародних рейтингах легкості ведення бізнесу: зменшились адміністративні бар'єри, спростились процедури реєстрації підприємств, було впроваджено інструменти електронного урядування та цифровізації адміністративних послуг. Ці зміни сприяли поступовому зближенню українського регуляторного середовища з європейськими стандартами і стали одним із вимірюваних індикаторів євроінтеграційного прогресу.

Водночас аналіз виявляє і системні проблеми у співробітництві. Однією з найбільш стійких була циклічна непослідовність у проведенні структурних реформ, що регулярно призводила до неповного виконання умов програм МФО, необхідності їх перегляду або тимчасового призупинення фінансування. Особливо виразно ця тенденція проявлялася в енергетичному секторі, аграрній політиці та сфері державного управління.

Серйозною перешкодою була та залишається корупція, яка не лише знижує ефективність використання міжнародної допомоги, але й створює системні бар'єри для євроінтеграційних процесів. Незважаючи на численні антикорупційні ініціативи, підтримані МФО, прогрес у цій сфері залишається недостатнім для відповідності європейським стандартам ефективного управління [23].

Політична нестабільність та регулярні оновлення урядів створювали проблеми безперервності у реформах, що призводило до неефективного використання ресурсів МФО та гальмування євроінтеграційних процесів. Часто нові політичні сили намагалися переглянути або скасувати реформи, започатковані попередниками, що негативно впливало на довіру міжнародних партнерів [16].

Події 24 лютого 2022 року кардинально змінили контекст та характер співробітництва України з міжнародними фінансовими організаціями. У нових умовах роль МФО суттєво зросла і трансформувалася з традиційних функцій сприяння розвитку до критично важливої підтримки державної стійкості та виживання [24].

У 2022-2024 роках були надані значні обсяги міжнародного фінансування для підтримки державного бюджету, покриття гуманітарних потреб, забезпечення функціонування критичної інфраструктури та підготовки до процесу

повоєнного відновлення. З лютого 2022 року для України було мобілізовано 88,2 млрд доларів фінансової підтримки, з яких переважна більшість була зібрана від імені донорів та партнерів [25]. Рада директорів Міжнародного валютного фонду (МВФ) планує найближчим часом розглянути нову чотирирічну кредитну програму для України обсягом $8,1 млрд. Нова угода в межах механізму розширеного фінансування (EFF) покликана замінити чинну програму на $15,6 млрд і стати інструментом макроекономічної стабільності країни. Україна виконала попередні умови, необхідні для просування запиту на нову програму, зокрема подала проєкт закону про кодекс праці й ухвалила бюджет [26].

Водночас відбулася значна трансформація підходів до кондиціональності. Якщо раніше умови програм МФО зосереджувалися переважно на структурних реформах та макроекономічній політиці, то в умовах війни пріоритети змістилися у бік забезпечення фінансової стійкості держави, підтримки соціальних стандартів, збереження критичних державних функцій [12]. Це не означає відмови від реформ, але їх адаптацію до воєнних реалій та потреб.

Особливо важливою стала посилена координація між міжнародними фінансовими організаціями та інституціями Європейського Союзу у наданні допомоги Україні. Було створено спеціальні координаційні механізми, запроваджено регулярні консультації, узгоджено підходи до кондиціональності з урахуванням євроінтеграційних пріоритетів України [23]. Це створює унікальні можливості для посилення синергії між програмами МФО та процесом європейської інтеграції.

Майбутнє співробітництво України з міжнародними фінансовими організаціями в контексті європейської інтеграції буде визначатися кількома ключовими факторами та трендами. Статус кандидата до ЄС кардинально змінює рамки та цілі цієї співпраці, роблячи євроінтеграційні критерії центральними у визначенні пріоритетів та умов програм підтримки.

Масштабні потреби повоєнного відновлення створюють як унікальні можливості, так і серйозні виклики. З одного боку, відновлення дає змогу "build back better", тобто створювати нову інфраструктуру та інститути одразу відповідно до європейських стандартів. З іншого боку, величезні фінансові потреби можуть створити ризики надмірного боргового навантаження та залежності від зовнішнього фінансування.

Зростаюча роль кліматичних та екологічних пріоритетів у політиці як МФО, так і ЄС створює нові можливості для "зеленої" трансформації української економіки у відповідності до Європейського зеленого курсу. Програми МФО дедалі більше зосереджуються на підтримці енергетичного переходу, розвитку відновлюваних джерел енергії, підвищенні енергоефективності, що повністю співпадає з євроінтеграційними пріоритетами.

Стратегічно важливим є посилення координації між МФО та інституціями ЄС у плануванні та імплементації програм підтримки України. Це включає узгодження умов та пріоритетів, спільний моніторинг прогресу, координацію

технічної допомоги [22]. Така координація може суттєво підвищити ефективність використання міжнародної допомоги та прискорити євроінтеграційні процеси.

Попри відкриті статусом кандидата можливості, співробітництво України з міжнародними фінансовими організаціями супроводжується низкою системних викликів. Перший і найбільш гострий із них – необхідність збалансування короткострокових стабілізаційних потреб із довгостроковими цілями структурних реформ. Концентрація ресурсів на нагальних потребах об'єктивно створює ризик відкладення перетворень, критично важливих для виконання членських критеріїв ЄС.

Другий виклик пов'язаний із ризиком накопичення надмірного зовнішнього боргу. Масштаби зовнішнього фінансування, необхідного для підтримки економіки та відновлення, можуть у перспективі ускладнити відповідність маастрихтським критеріям і підірвати довгострокову боргову стійкість держави.

Третій виклик – потенційна суперечливість вимог різних міжнародних партнерів. Відмінності у підходах і пріоритетах МФО та інституцій ЄС здатні породжувати конкуруючі зобов'язання для української сторони, що посилює потребу в ефективній координації зовнішньої підтримки [22].

Четвертий виклик має внутрішньополітичний характер: історично реформаторський імпульс в Україні послаблювався після подолання гострих кризових явищ. Збереження мотивації до продовження структурних перетворень в умовах воєнного та післявоєнного відновлення є самостійним завданням, яке потребує цілеспрямованих стимулюючих механізмів з боку міжнародних партнерів.

Сучасний етап співробітництва України з міжнародними фінансовими організаціями характеризується появою нових, інноваційних механізмів та інструментів, які краще відповідають специфіці євроінтеграційних процесів та викликам теперішнього часу. Одним із найважливіших нововведень є розвиток програм підтримки, спеціально орієнтованих на виконання конкретних зобов'язань за Угодою про асоціацію з ЄС.

Зокрема, ЄБРР запровадив спеціальну "EU Integration Programme", яка передбачає фінансування проектів, що безпосередньо сприяють гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами у сферах енергетики, транспорту, сільського господарства, фінансових послуг. Аналогічні програми розробляє Європейський інвестиційний банк, який дедалі більше зосереджується на проектах, що мають чітко виражений євроінтеграційний компонент.

Важливою інновацією є запровадження механізмів змішаного фінансування (blended finance), коли ресурси МФО поєднуються з коштами європейських структур та програм. Це дозволяє не лише збільшити обсяги доступного фінансування, але й забезпечити кращу координацію між різними джерелами допомоги. Прикладом такого підходу є спільні програми ЄБРР та Європейської комісії у сфері енергоефективності та розвитку відновлюваних

джерел енергії. Розвивається також практика результат-орієнтованого фінансування (results-based financing), коли кошти надаються не просто під зобов'язання провести певні реформи, а за фактично досягнуті, вимірювані результати у наближенні до європейських стандартів. Такий підхід стимулює більш ефективне та цілеспрямоване використання ресурсів, а також забезпечує кращу підзвітність як з боку України, так і з боку МФО [24].

Помітним напрямом співробітництва стало залучення приватного сектору через механізми державно-приватного партнерства, гарантії та інструменти часткового покриття ризиків, що особливо актуально для інфраструктурних, енергетичних та технологічних проектів євроінтеграційного спрямування.

У фінансовому секторі вплив МФО виявився особливо відчутним. Завдяки програмам технічної допомоги українська банківська система зазнала глибокої трансформації: НБУ впровадив принципи Базельських угод, адаптував міжнародні стандарти фінансової звітності, реформував корпоративне управління банків та вдосконалив механізми протидії відмиванню коштів. Паралельно здійснювався розвиток небанківського фінансового сектору – страхування, пенсійного забезпечення та ринків цінних паперів – відповідно до європейських стандартів [24].

В енергетичній сфері програми Світового банку та ЄБРР підтримували реформування галузі відповідно до вимог третього енергетичного пакету ЄС, розвиток відновлюваної енергетики та підвищення енергоефективності. Практичним результатом цих зусиль стала успішна синхронізація української енергосистеми з європейською мережею ENTSO-E у 2022 році [19].

У транспортній сфері ЄІБ та ЄБРР фінансували модернізацію доріг, залізничної інфраструктури та прикордонних переходів, сприяючи інтеграції України до трансєвропейських транспортних мереж [18].

Окремим напрямом була підтримка розвитку громадянського суспільства, соціальних реформ та стандартів демократичного врядування – складових, що безпосередньо відповідають копенгагенським критеріям членства в ЄС.

Висновки та пропозиції подальших досліджень. Проведене дослідження дозволяє сформулювати кілька ключових висновків. Взаємодія України з міжнародними фінансовими організаціями має неоднозначний, проте в цілому сприятливий вплив на її євроінтеграційний поступ – через механізми макроекономічної стабілізації, модернізації ключових секторів економіки та інституційного розвитку. Технічна допомога і програми інституційної розбудови створили важливі передумови для імплементації європейського законодавства.

Водночас це співробітництво супроводжувалося системними обмеженнями. Умови зовнішнього фінансування не завжди узгоджувалися з євроінтеграційними пріоритетами, що подекуди породжувало конфлікт цілей. Повільні темпи структурних реформ, корупція та політична нестабільність суттєво звужували реалізацію потенціалу партнерства. Набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС створило якісно нові умови для координації

зовнішньої підтримки, втілені у механізмі Ukraine Facility. З точки зору публічного адміністрування цей механізм є показовим прикладом результат-орієнтованого управління, де фінансування прямо пов'язане з досягненням вимірюваних реформаційних показників.

Перспективи подальшої співпраці потребують розбудови ефективної системи міжвідомчої координації, підвищення інституційної спроможності органів державної влади та запровадження прозорих механізмів моніторингу виконання зовнішніх зобов'язань. Саме вирішення цих завдань у сфері публічного управління матиме велике значення для успішного завершення євроінтеграційного курсу України.

Нарешті, ключовою умовою ефективності співробітництва залишається збалансування короткострокових стабілізаційних потреб із довгостроковими цілями структурної трансформації – лише за такого підходу зовнішня фінансова підтримка може стати дієвим інструментом євроінтеграції.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

2. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

3. European Council, 23-24 June 2022. URL: https://www.europeansources.info/record/european-council-23-24-june-2022/

4. Stiglitz J. E. Globalization and Its Discontents. New York: W.W. Norton & Company, 2002. 282 p.

5. Dollar D., Svensson J. What Explains the Success or Failure of Structural Adjustment Programmes? The Economic Journal. 2000. Vol. 110, № 466. P. 894–917. DOI: https://doi.org/10.1111/1468-0297.00569.

6. Schimmelfennig F., Sedelmeier U. The Europeanization of Central and Eastern Europe. Ithaca: Cornell University Press, 2005. 256 p.

7. Сіденко В.Р. Співвідношення глобалізації та локалізації економічних процесів в умовах зростання глобальних ризиків. Економічна теорія. 2021. № 3. С. 72–90. DOI: https://doi.org/10.15407/etet2021.03.072

8. Burakovsky et al. Coping with the Effects of International Financial Crisis. Searching for Proper Policy Response. Problems of Economic Transition, vol. 51, no. 10, February 2009. pp. 78-99.

9. Шнирков О. Економічна інтеграція України до ЄС в умовах російсько-української війни. Журнал європейської економіки, Том 22, №. 1, Травень 2023, С. 49-68.

10. Кравченко М. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС: сучасний стан, проблеми та перспективи. Адміністративне право і процес, № 2 (16). 2016. С. 137-146.

11. Марцеляк О.В. Співпраця України з міжнародними фінансовими організаціями в умовах війни, глобалізації та євроінтеграції. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/19-3.pdf

12. Regulation (EU) 2024/792 of the European Parliament and of the Council of 29 February 2024 establishing the Ukraine Facility. Official Journal of the European Union. 2024. L 792. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj/eng

13. Світовий банк. Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA2). Washington: World Bank Group, 2023. February. 142 p. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099184503212328877/pdf/P1801740d1177f03c0ab180057556615497.pdf

14. Ukraine: Recent Economic Developments. URL: https://www.imf.org/en/publications/cr/issues/2016/12/30/ukraine-recent-economic-developments-681

15. Shapovalova N. Assessing democracy assistance: Ukraine. Madrid: FRIDE Working Paper, 2010. 16 p.

16. IMF Lending to Ukraine: State of Play and the Road Ahead. URL: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_IDA(2024)760264

17. The EBRD's Strategy Implementation Plan. URL: https://www.ebrd.com/home/who-we-are/strategies-governance-compliance/ebrd-strategies-policies/the-ebrd-s-strategy-implementation-plan.html

18. Ukraine to rebuild infrastructure with support from Ukraine FIRST initiative. URL: https://euagenda.eu/news/887682

19. Ukraine's Power Network Integration with EU ENTSO-E. URL: https://mev.gov.ua/en/reforma/ukraines-power-network-integration-eu-entso-e

20. Ukraine successfully completes its screening process. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/news/ukraine-successfully-completes-its-screening-process-2025-09-30_en

21. Dzyublyuk O. Transformation of the banking system in the context of global challenges. Vienna. Premier Publishing s.r.o. Vienna. 2018. 354 p.

22. Cooperation with international financial institutions. URL: https://bank.gov.ua/en/about/international/financial-institutions

23. Donor Financing Mechanisms for Supporting Ukraine. URL: https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/brief/world-bank-group-donor-financing-mechanisms-for-supporting-ukraine

24. Financing Mobilized for Ukraine since February 24, 2022. URL: https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/brief/world-bank-emergency-financing-package-for-ukraine

25. Ukraine: Request for an Extended Arrangement Under the Extended Fund Facility and Review of Program Monitoring with Board Involvement-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine. URL: https://www.imf.org/en/publications/cr/issues/2023/03/31/ukraine-request-for-an-extended-arrangement-under-the-extended-fund-facility-and-review-of-531687

26. У МВФ найближчими днями розглянуть нову кредитну угоду для України. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2026/02/20/8021866/

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text [in Ukrainian].

2. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony vid 27.06.2014. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian].

3. European Council, 23-24 June 2022. URL: https://www.europeansources.info/record/european-council-23-24-june-2022/ [in English].

4. Stiglitz J. E. Globalization and Its Discontents. New York: W.W. Norton & Company, 2002. 282 p. [in English].

5. Dollar D., Svensson J. What Explains the Success or Failure of Structural Adjustment Programmes? The Economic Journal. 2000. Vol. 110, № 466. P. 894–917. DOI: https://doi.org/10.1111/1468-0297.00569 [in English].

6. Schimmelfennig F., Sedelmeier U. The Europeanization of Central and Eastern Europe. Ithaca: Cornell University Press, 2005. 256 p. [in English].

7. Sidenko V.R. Spivvidnoshennia hlobalizatsii ta lokalizatsii ekonomichnykh protsesiv v umovakh zrostannia hlobalnykh ryzykiv. Ekonomichna teoriia. 2021. № 3. S. 72–90. DOI: https://doi.org/10.15407/etet2021.03.072 [in Ukrainian].

8. Burakovsky et al. Coping with the Effects of International Financial Crisis. Searching for Proper Policy Response. Problems of Economic Transition, vol. 51, no. 10, February 2009. pp. 78-99. [in English].

9. Shnyrkov O. Ekonomichna intehratsiia Ukrainy do YeS v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny. Zhurnal yevropeiskoi ekonomiky, Tom 22, №. 1, Traven 2023. S. 49-68. [in Ukrainian].

10. Kravchenko M. Adaptatsiia zakonodavstva Ukrainy do zakonodavstva YeS: suchasnyi stan, problemy ta perspektyvy. Administratyvne pravo i protses, № 2 (16). 2016. S. 137-146 [in Ukrainian].

11. Martseliak O.V. Spivpratsia Ukrainy z mizhnarodnymy finansovymy orhanizatsiiamy v umovakh viiny, hlobalizatsii ta yevrointehratsii. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/19-3.pdf [in Ukrainian].

12. Regulation (EU) 2024/792 of the European Parliament and of the Council of 29 February 2024 establishing the Ukraine Facility. Official Journal of the European Union. 2024. L 792. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/792/oj/eng [in English].

13. World Bank Ukraine Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA2). Washington: World Bank Group, 2023. February. 142 p. URL: https://documents1.worldbank.org/curated/en/099184503212328877/pdf/P1801740d1177f03c0ab180057556615497.pdf [in English].

14. Ukraine: Recent Economic Developments. URL: https://www.imf.org/en/publications/cr/issues/2016/12/30/ukraine-recent-economic-developments-681 [in English].

15. Shapovalova N. Assessing democracy assistance: Ukraine. Madrid: FRIDE Working Paper, 2010. 16 p. [in English].

16. IMF Lending to Ukraine: State of Play and the Road Ahead. URL: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/IPOL_IDA(2024)760264 [in English].

17. The EBRD's Strategy Implementation Plan. URL: https://www.ebrd.com/home/who-we-are/strategies-governance-compliance/ebrd-strategies-policies/the-ebrd-s-strategy-implementation-plan.html [in English].

18. Ukraine to rebuild infrastructure with support from Ukraine FIRST initiative. URL: https://euagenda.eu/news/887682 [in English].

19. Ukraine's Power Network Integration with EU ENTSO-E. URL: https://mev.gov.ua/en/reforma/ukraines-power-network-integration-eu-entso-e [in English].

20. Ukraine successfully completes its screening process. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/news/ukraine-successfully-completes-its-screening-process-2025-09-30_en [in English].

21. Dzyublyuk O. Transformation of the banking system in the context of global challenges. Vienna. Premier Publishing s.r.o. Vienna. 2018. 354 p. [in English].

22. Cooperation with international financial institutions. URL: https://bank.gov.ua/en/about/international/financial-institutions [in English].

23. Donor Financing Mechanisms for Supporting Ukraine. URL: https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/brief/world-bank-group-donor-financing-mechanisms-for-supporting-ukraine [in English].

24. Financing Mobilized for Ukraine since February 24, 2022. URL: https://www.worldbank.org/en/country/ukraine/brief/world-bank-emergency-financing-package-for-ukraine [in English].

25. Ukraine: Request for an Extended Arrangement Under the Extended Fund Facility and Review of Program Monitoring with Board Involvement-Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine. URL: https://www.imf.org/en/publications/cr/issues/

2023/03/31/ukraine-request-for-an-extended-arrangement-under-the-extended-fund-facility-and-review-of-531687 [in English].

26. U MVF naiblyzhchymy dniamy rozghlianut novu kredytnu uhodu dlia Ukrainy. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2026/02/20/8021866/ [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 351:355.01:061.1ЄС

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-294-303

Харчун Андрій Миколайович аспірант кафедри публічного врядування, Інститут адміністрування, державного управління та професійного розвитку Національного університету «Львівська політехніка», Львів, https://orcid.org/0009-0004-7309-2804

ОСОБЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ ПОДАЛЬШОГО РЕФОРМУВАННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню особливостей та ключових викликів подальшого реформування публічного управління в Україні в контексті європейської інтеграції. Актуальність теми зумовлена необхідністю адаптації національної системи публічного управління до стандартів і принципів Європейського Союзу в умовах глибоких трансформацій, воєнного стану та підвищених безпекових ризиків. Європейська інтеграція розглядається як стратегічний чинник модернізації управлінських інститутів, управлінських процесів і публічної служби, що формує нові вимоги до ефективності, прозорості та підзвітності органів публічної влади.

У статті проаналізовано основні напрями реформування публічного управління, зокрема інституційну перебудову органів публічної влади, удосконалення нормативно-правового забезпечення відповідно до Acquis Communautaire, розвиток децентралізації, цифрового врядування та сервісної моделі держави. Особливу увагу приділено кадровому виміру реформ, ролі професійної публічної служби та впливу воєнного стану на управлінські рішення й механізми реалізації публічної політики. Обґрунтовано, що реформування публічного управління в сучасних умовах набуває адаптивного характеру та потребує поєднання кризового управління з довгостроковими євроінтеграційними цілями.

Визначено ключові виклики подальшого реформування публічного управління, серед яких виділено інституційну фрагментарність, кадрові дисбаланси, нерівномірність ресурсного забезпечення, обмеженість координаційних механізмів, а також ризики надмірної централізації управління в умовах воєнного стану. Доведено, що наявність цих викликів стримує повноцінну імплементацію європейських стандартів та знижує результативність публічних реформ.

Зроблено висновок, що ефективне реформування публічного управління в контексті європейської інтеграції можливе за умови комплексного та системного підходу, спрямованого на посилення інституційної спроможності, розвиток людського потенціалу, удосконалення управлінських механізмів і забезпечення

балансу між безпековими пріоритетами та демократичними принципами. Перспективи подальших наукових досліджень пов'язані з розробленням інструментів оцінювання ефективності реформ та адаптації європейських управлінських практик до національних умов.

Ключові слова: публічне управління, європейська інтеграція, реформування, належне врядування, публічна служба, воєнний стан, інституційна спроможність

Kharchun Andriy Mykolayovych graduate student of the Department of Public Governance, Institute of Administration, Public Administration and Professional Development, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0009-0004-7309-2804

FEATURES AND CHALLENGES OF FURTHER PUBLIC ADMINISTRATION REFORM IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

Abstract. The article is devoted to the study of the features and key challenges of further reforming public administration in Ukraine in the context of European integration. The relevance of the topic is due to the need to adapt the national public administration system to the standards and principles of the European Union in conditions of deep transformations, martial law and increased security risks. European integration is considered as a strategic factor in the modernization of administrative institutions, administrative processes and public service, which forms new requirements for the efficiency, transparency and accountability of public authorities. The article analyzes the main areas of public administration reform, in particular the institutional restructuring of public authorities, the improvement of regulatory and legal support in accordance with the Acquis Communautaire, the development of decentralization, digital governance and the service model of the state. Special attention is paid to the personnel dimension of reforms, the role of professional public service and the impact of martial law on administrative decisions and mechanisms for implementing public policy. It is substantiated that public administration reform in modern conditions is becoming adaptive and requires a combination of crisis management with long-term European integration goals.

The key challenges of further public administration reform are identified, including institutional fragmentation, personnel imbalances, uneven resource provision, limited coordination mechanisms, and the risks of excessive centralization of management under martial law. It is proven that the presence of these challenges hinders the full implementation of European standards and reduces the effectiveness of public reforms.

The conclusion is made that effective public administration reform in the context of European integration is possible under the condition of a comprehensive and

systematic approach aimed at strengthening institutional capacity, developing human potential, improving management mechanisms, and ensuring a balance between security priorities and democratic principles. Prospects for further scientific research are related to the development of tools for assessing the effectiveness of reforms and adapting European management practices to national conditions.

Keywords: public administration, European integration, reform, good governance, public service, martial law, institutional capacity

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України характеризується поглибленням європейської інтеграції, що зумовлює необхідність подальшого реформування системи публічного управління відповідно до стандартів та принципів Європейського Союзу. Вимоги щодо належного врядування, прозорості, підзвітності, ефективності та орієнтації на потреби громадян стають визначальними орієнтирами трансформації управлінських процесів. Водночас національна система публічного управління функціонує в умовах високої динамічності соціально-економічних змін, воєнного стану, обмеженості ресурсів та інституційної нестабільності, що ускладнює імплементацію європейських управлінських практик.

Незважаючи на досягнуті результати адміністративної реформи, децентралізації та цифровізації публічних послуг, у сфері публічного управління зберігається низка системних проблем. До них належать фрагментарність нормативно-правового забезпечення, недостатня інституційна спроможність органів публічної влади, кадрові дисбаланси, опір змінам, а також обмежений рівень залучення громадськості до процесів формування та реалізації публічної політики.

Це свідчить про наявність розриву між задекларованими євро-інтеграційними цілями та реальними механізмами їх практичної реалізації.

У цьому контексті особливої актуальності набуває наукове осмислення особливостей та викликів подальшого реформування публічного управління з урахуванням європейського вектору розвитку. Відсутність комплексного підходу до адаптації європейських управлінських стандартів до національних умов стримує формування ефективної, стійкої та орієнтованої на результат системи публічного управління, що обумовлює необхідність поглиблених досліджень у зазначеній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальні дослідження проблематики публічного управління в країнах Європейського Союзу представлені у працях вчених, які внесли важливий здобуток в науку державного управління, зокрема: Авер’янов В. Б., Бакуменко В. Д., Киричук О. С., Кодіс Є. І., Когут П. В., Красівський О. Я., Лахижа М. І., Михненко А. М., Ніколюк О. В., Нижник Н. Р., Савченко І. О., Сурмін Ю. П. та інші визначні українські науковці. Зусилля теоретиків та практиків зосереджені на розробці універсальної парадигми публічного управління, яка передбачає адаптацію світових концепцій

до українських реалій, вдосконалення невдалого досвіду реформ та застосування нових ідей для покращення адміністративної діяльності.

Проте на шляху до євроінтеграції в української держави існує чимало викликів та проблем, які гальмують процеси подальшого реформування публічного управління в контексті європейської інтеграції. Все це зумовлює потребу глибоких наукових досліджень у даній сфері, що зумовило вибір теми статті.

Мета статті – дослідити особливості та виклики подальшого реформування публічного управління в контексті європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Реформування системи публічного управління в Україні в умовах європейської інтеграції є складним і багатовимірним процесом, що передбачає глибоку трансформацію інституційних, нормативно-правових та організаційно-управлінських засад функціонування органів публічної влади. Європейський Союз формує чіткі вимоги до держав-кандидатів щодо дотримання принципів належного врядування (Good Governance), верховенства права, субсидіарності, відкритості, підзвітності та участі громадян у процесах прийняття управлінських рішень. Адаптація цих принципів до національної системи публічного управління виступає ключовою передумовою успішної інтеграції України до європейського адміністративного простору.

Однією з ключових особливостей подальшого реформування публічного управління в контексті європейської інтеграції є необхідність поєднання процесів інституційної трансформації з адаптацією європейських управлінських стандартів до національних умов. На відміну від формального запозичення моделей управління, євроінтеграційний вектор передбачає глибинні зміни управлінської культури, управлінського мислення та механізмів прийняття рішень. Особливої ваги набуває впровадження принципів належного врядування, орієнтація на результат і публічну цінність, що вимагає перегляду ролі держави як сервісного та партнерського суб’єкта у взаємодії з громадянами [1].

Іншою суттєвою особливістю є багаторівневий характер реформування публічного управління, що охоплює центральний, регіональний та місцевий рівні. Умови децентралізації посилюють значення спроможності територіальних громад реалізовувати публічні політики відповідно до європейських підходів, однак водночас загострюють проблему нерівності управлінських та фінансових ресурсів. Це зумовлює потребу в удосконаленні механізмів вертикальної та горизонтальної координації, а також у розвитку партнерських форм взаємодії між органами влади, громадянським суспільством і бізнесом.

Важливою особливістю сучасного етапу реформування публічного управління є його здійснення в умовах воєнного стану та підвищених безпекових ризиків. Це формує специфічні вимоги до управлінських рішень, зокрема щодо оперативності, гнучкості та кризового реагування, водночас не скасовуючи необхідності дотримання демократичних принципів і європейських цінностей. У цьому контексті реформування публічного управління набуває ознак

адаптивного процесу, спрямованого на забезпечення стійкості державних інституцій та збереження євроінтеграційного курсу в умовах довготривалих викликів.

В сучасних умовах існує низка викликів подальшого реформування публічного управління і одним із ключових є інституційна фрагментарність та недостатня узгодженість управлінських рішень. Попри наявність стратегічних документів і дорожніх карт європейської інтеграції, процеси реформування часто мають несистемний характер, що ускладнює ефективну координацію між органами публічної влади різних рівнів. Відсутність єдиного методологічного підходу до впровадження європейських стандартів призводить до дублювання функцій, перевантаження управлінських структур і зниження результативності публічної політики.

Суттєвим викликом залишається кадрове забезпечення системи публічного управління. Європейські інтеграційні процеси потребують високого рівня професійної підготовки державних службовців, розвитку управлінських та аналітичних компетентностей, а також здатності працювати в умовах постійних змін. Водночас кадрова система стикається з проблемами відтоку кваліфікованих фахівців, обмежених можливостей кар'єрного зростання та недостатньої мотивації, що посилюється впливом воєнного стану. Це знижує інституційну спроможність органів влади забезпечувати якісну імплементацію європейських реформ.

Ще одним вагомим викликом є забезпечення балансу між безпековими пріоритетами та дотриманням демократичних принципів публічного управління. В умовах воєнного стану зростає роль централізованих управлінських рішень, що може обмежувати прозорість, участь громадськості та підзвітність влади. За таких умов актуалізується ризик відтермінування або формалізації євроінтеграційних реформ, що потребує розроблення адаптивних механізмів управління, здатних поєднувати оперативність реагування з довгостроковими цілями демократичного розвитку та європейської інтеграції [2].

Зважаючи на розглянуті особливості та виклики, сформулюємо основні напрями подальшого реформування публічного управління у досліджуваній сфері. Так, одним із ключових напрямів є інституційна перебудова системи публічного управління з метою підвищення її ефективності та стійкості. Йдеться про оптимізацію структури органів виконавчої влади, чітке розмежування повноважень між рівнями управління, удосконалення механізмів міжвідомчої координації та стратегічного планування. У цьому контексті особливу роль відіграє реформа децентралізації, яка сприяла посиленню спроможності територіальних громад, однак водночас актуалізувала проблеми кадрового забезпечення, фінансової автономії та управлінської відповідальності на місцевому рівні.

Важливим складником європейського вектору реформування публічного управління є модернізація нормативно-правової бази відповідно до Acquis

Communautaire. Незважаючи на значну кількість ухвалених стратегічних документів і програм реформ, правове регулювання публічного управління в Україні залишається фрагментарним та недостатньо систематизованим. Це ускладнює впровадження європейських стандартів державної служби, оцінювання ефективності діяльності органів влади та забезпечення належної якості публічних послуг.

Окрему увагу слід приділити кадровому виміру реформування публічного управління. Європейські практики передбачають формування професійної, політично нейтральної та орієнтованої на результат публічної служби. В Україні ж кадрова система стикається з такими викликами, як плинність кадрів, недостатній рівень оплати праці, обмежені можливості професійного розвитку та зниження мотивації державних службовців, що посилюється умовами воєнного стану.

Це негативно впливає на інституційну пам’ять органів влади та спроможність реалізовувати довгострокові реформи.

Суттєвим фактором трансформації публічного управління в контексті європейської інтеграції є цифровізація управлінських процесів і розвиток електронного врядування. Запровадження цифрових сервісів, електронних реєстрів, систем електронної взаємодії та відкритих даних сприяє підвищенню прозорості, зниженню корупційних ризиків і покращенню якості взаємодії між державою та громадянами.

Водночас нерівномірність цифрової спроможності органів влади, кіберзагрози та недостатній рівень цифрових компетентностей персоналу залишаються серйозними викликами на шляху до повноцінної реалізації європейських стандартів цифрового врядування публічного управління.

Особливе значення в сучасних умовах має вплив воєнного стану на процеси реформування публічного управління. З одного боку, війна загострила потребу в оперативності, централізації управлінських рішень і кризовому менеджменті, а з іншого – актуалізувала питання збереження демократичних принципів, дотримання прав людини та підзвітності влади. Це вимагає гнучкого поєднання безпекових пріоритетів із довгостроковими євроінтеграційними цілями розвитку публічного управління [3].

З метою узагальнення ключових напрямів реформування публічного управління в Україні в контексті європейської інтеграції та систематизації основних викликів їх реалізації доцільно представити порівняльну характеристику відповідних процесів.

У табл. 1 відображено взаємозв’язок між європейськими стандартами публічного управління, поточним станом їх упровадження в Україні та проблемними аспектами, що стримують досягнення очікуваних результатів реформ.

Таблиця 1

Напрями реформування публічного управління України в контексті європейської інтеграції та пов'язані з ними виклики

Напрям	Європейські підходи	Стан реалізації в Україні	Основні виклики
Інституційна спроможність органів публічної влади	Чіткий розподіл повноважень, координація політик, принцип субсидіарності	Проведено адміністративну реформу та децентралізацію	Фрагментарність управлінських рішень, слабка міжвідомча взаємодія
Нормативно-правове забезпечення	Відповідність Acquis Communautaire, правова визначеність	Активна гармонізація законодавства з правом ЄС	Непослідовність змін, надмірна кількість стратегічних документів
Державна та публічна служба	Професіоналізм, політична нейтральність, Merit-Based система	Запроваджено нові підходи до добору кадрів	Кадровий дефіцит, плинність кадрів, зниження мотивації працівників
Децентралізація та місцеве самоврядування	Фінансова автономія, відповідальність громад	Сформовано спроможні територіальні громади	Нерівність ресурсного забезпечення, кадрові дисбаланси
Цифрове врядування	E-government, відкриті дані, сервісна держава	Активний розвиток електронних послуг	Цифрова нерівність, кібербезпекові ризики
Участь громадськості	Партисипативне врядування, громадський контроль	Розвиваються інструменти е-участі	Формальний характер залучення, низька довіра до влади
Публічне управління в умовах воєнного стану	Баланс безпеки і демократії	Адаптація управлінських процесів до кризових умов	Ризик надмірної централізації, обмеження відкритості

Джерело: розробка автора на основі [4]

Наведена у табл.1 інформація свідчить про те, що реформування публічного управління в Україні відбувається в руслі європейських підходів, однак характеризується нерівномірністю та наявністю системних викликів. Найбільш уразливими залишаються питання інституційної спроможності, кадрового забезпечення та узгодженості нормативно-правових змін, що ускладнює імплементацію європейських стандартів на практиці. Водночас позитивна динаміка у сфері децентралізації та цифрового врядування створює передумови для підвищення ефективності публічного управління за умови подолання цифрової нерівності та посилення міжрівневої координації. У сукупності це підтверджує необхідність комплексного та адаптивного підходу

до подальшого реформування публічного управління, орієнтованого на поєднання безпекових пріоритетів, євроінтеграційних зобов'язань та національних управлінських особливостей.

Поряд із представленими в табл. 1 напрямами потрібно окремо наголосити на наступних моментах. В першу чергу, варто наголосити на важливості ролі цифровізації у реформуванні публічного управління, адже цифрове врядування стає ключовим інструментом підвищення ефективності та прозорості публічного управління. В Україні активно впроваджуються електронні сервіси, платформи для електронних звернень громадян, інтерактивні карти та електронні петиції. Ці інструменти дозволяють зменшити бюрократичні бар'єри, підвищити швидкість реагування органів влади на запити громадян та сприяють формуванню прозорої комунікації між державою і суспільством. Водночас цифровізація вимагає підвищення цифрових компетентностей персоналу та посилення кібербезпеки державних інформаційних систем.

Важливу роль в процесах реформування відіграє координація між рівнями влади та децентралізація. Подальше реформування публічного управління вимагає ефективної координації між центральними, регіональними та місцевими органами влади. Децентралізація дала змогу створити спроможні територіальні громади, здатні реалізовувати публічні політики на місцевому рівні. Проте нерівність ресурсного забезпечення та кадрові обмеження залишаються серйозними викликами. Вирішення цих проблем потребує формування механізмів міжрівневої координації та розвитку партнерських моделей співпраці між державою, місцевим самоврядуванням і громадянським суспільством.

В умовах воєнного стану управлінські процеси змінюють свій характер: підвищується роль кризового управління, оперативності рішень та централізації функцій. Водночас зберігається необхідність дотримання принципів прозорості, підзвітності та захисту прав громадян. Це створює унікальні виклики для реформування системи публічного управління, адже потребує одночасного поєднання безпекових пріоритетів із довгостроковими євроінтеграційними цілями та принципами належного врядування.

Таким чином, подальше реформування публічного управління в контексті європейської інтеграції потребує комплексного та системного підходу, що поєднує інституційні, правові, кадрові та цифрові трансформації. Подолання наявних викликів є передумовою формування ефективної, прозорої та стійкої системи публічного управління, здатної забезпечити реалізацію європейських стандартів та сталий розвиток України.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що подальше реформування публічного управління в Україні в контексті європейської інтеграції є об'єктивною необхідністю, зумовленою як внутрішніми трансформаційними процесами, так і зовнішніми зобов'язаннями держави щодо імплементації європейських стандартів належного врядування. Євроінтеграційний вектор розвитку визначає стратегічні орієнтири модернізації

інституційної структури, нормативно-правового забезпечення та управлінських практик, що має сприяти формуванню ефективної, прозорої та підзвітної системи публічного управління.

Доведено, що попри наявність позитивних зрушень у сфері децентралізації, цифрового врядування та розвитку сервісної моделі держави, реформування публічного управління супроводжується низкою системних викликів. Серед них особливе місце посідають інституційна фрагментарність, кадрові дисбаланси, нерівномірність ресурсного забезпечення та ускладнення управлінських процесів в умовах воєнного стану. Це вимагає переходу від фрагментарних реформ до комплексного та узгодженого підходу, орієнтованого на досягнення вимірюваних результатів публічної політики.

Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що ефективне реформування публічного управління в контексті європейської інтеграції можливе за умови поєднання безпекових пріоритетів із дотриманням демократичних принципів, посилення інституційної спроможності органів влади та розвитку професійної публічної служби. Перспективи подальших наукових досліджень доцільно пов’язати з розробленням адаптивних механізмів управління, спрямованих на забезпечення стійкості публічних інституцій та поглиблення інтеграції України до європейського адміністративного простору.

Перспективами подальших наукових досліджень у даному напрямі є обґрунтування процесів імплементації Угоди про асоціацію Україна-ЄС.

Література:

1. Кодіс Є.І. Модель інтеграції систем державного управління України та Європейського Союзу. Державне будівництво. № 2/2020. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2020_2_12. (дата звернення 25.01.2026)

2. Ніколюк О.В., Мироненко Б.В., Кирилова В.П. Реформування системи публічного управління в умовах децентралізації влади. Економіка харчової промисловості. Том 14, Випуск 2/2022. С. 77-83.

3. Савченко І.О. Модернізація системи державного управління України в аспекті європейської інтеграції. Наукові праці МАУП. 2012. Вип. 4. С. 62-65.

4. Реформа державного управління. Урядовий портал. URL: https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivnevryaduvannya/reforma-derzhavnogo-upravlinnya. (дата звернення 26.01.2026)

5. Сорос Дж. Brexit та майбутнє ЄС. Економічна правда. 2016. URL: http://www.epravda.com.ua/columns/2016/06/29/597285/. (дата звернення 26.01.2026)

References:

1. Kodis E.I. (2020). Model′ intehratsiyi system derzhavnoho upravlinnya Ukrayiny ta yevropeys′koho soyuzu [Model of integration of the state administration systems of Ukraine and the European Union]. *Derzhavne budivnytstvon – State construction*. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2020_2_12. [in Ukraine]

2. Nikoliuk O.V., Myronenko B.V., Kyrylova V.P. (2022). Reformuvannya systemy publichnoho upravlinnya v umovakh detsentralizatsiyi vlady [Reforming the system of public administration in conditions of decentralization of power]. Economics of the food industry – Economics of the food industry. T. 14, Vyp. 2. Pp. 77-83. [in Ukraine]

3. Savchenko I.O. (2012). Modernizatsiya systemy derzhavnoho upravlinnya Ukrayiny v aspekti yevropeys′koyi intehratsiyi [Modernization of the state administration system of Ukraine in the aspect of European integration]. *Naukovi pratsi MAUP – Scientific works of MAUP*. Vyp. 4. Pp. 62-65. [in Ukraine]

4. Reforma derzhavnoho upravlinnya [Reform of public administration]. *Uryadovyy portal – Government portal*. URL: https://www.kmu.gov.ua/reformi/efektivnevryaduvannya/reforma-derzhavnogo-upravlinnya. [in Ukraine]

5. Soros J. (2016). Brexit ta maybutnye YES [Brexit and the future of the EU]. *Ekonomichna pravda – Economic truth*. URL: http://www.epravda.com.ua/columns/2016/06/29/597285/. [in Ukraine]

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

UDC 658.8:004.738.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-304-317

Popelo Olha Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Management and Administration, Chernihiv Polytechnic National University, Chernihiv, https://orcid.org/0000-0002-4581-5129

Raskin Vasyl PhD student, Department of Management and Administration, Chernihiv Polytechnic National University, Chernihiv, https://orcid.org/0009-0003-1132-1424

MECHANISM OF STRATEGIC DEVELOPMENT OF COMMERCIAL ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION AND INTENSIFYING COMPETITION

Abstract. The article is devoted to the development of a mechanism for the strategic development of trading enterprises in the conditions of digitalization and increased competition. It is studied that a systemic approach to the formation of an organizational and economic mechanism of a trading enterprise involves as follows: considering the enterprise as a limited set of elements that interact with each other; establishing a vertical hierarchy of the system, i.e. identifying the supersystem and subsystems in relation to the system under study, the place of the system among other systems; determining the composition, structure, hierarchy, and relationships between the elements of the system; identifying external influences on the system, the composition of factors that form these influences; revealing the patterns of the system development.

A model of an organizational and economic mechanism is presented. An organizational and economic mechanism for the strategic development of trading enterprises is proposed using the example of the auto parts market, which combines economic resources, management decisions, and organizational structures into a single system aimed at the effective achievement of strategic goals and which consists of methods, approaches, levers, and tools.

It has been studied that at the international level, environmental safety standards, recycling of spare parts, and the growing popularity of electric vehicles are becoming more important, while in Ukraine, the problem of recycling of used parts and the gradual adaptation of the market to the "green" EU standards are becoming relevant. It is proved that the strategic development of a trading enterprise is determined by the complex influence of internal and external levers of an economic, financial, social and organizational nature, the effective combination of which ensures the formation of a stable competitive position, increased profitability and adaptation to dynamic market conditions.

Keywords: mechanism, strategy, strategic development, strategic priorities, trading company, auto parts market, marketing strategy, logistics company, competitiveness, competition, competitive advantages, digitalization, digital technologies.

Попело Ольга Володимирівна доктор економічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту та адміністрування, Національний університет «Чернігівська політехніка», Чернігів, https://orcid.org/0000-0002-4581-5129

Раскін Василь Леонідович аспірант кафедри менеджменту та адміністрування, Національний університет «Чернігівська політехніка», Чернігів, https://orcid.org/0009-0003-1132-1424

МЕХАНІЗМ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ ТОРГОВЕЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТА ЗАГОСТРЕННЯ КОНКУРЕНЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена розробці механізму стратегічного розвитку торговельних підприємств в умовах цифровізації та загострення конкуренції. Досліджено, що системний підхід до формування організаційно-економічного механізму торговельного підприємства передбачає: розгляд підприємства як обмеженої множини елементів, що взаємодіють між собою; встановлення вертикальної ієрархії системи, тобто виявлення надсистеми та підсистем по відношенню до системи, що досліджується, місця системи серед інших систем; визначення складу, структури, ієрархії, взаємозв'язків між елементами системи; виявлення зовнішнього впливу на систему, складу факторів, що формують такий вплив; розкриття закономірностей розвитку системи. Представлено модель організаційно-економічного механізму. Запропоновано організаційно-економічний механізм стратегічного розвитку торговельних підприємств на прикладі ринку автозапчастин, що поєднує економічні ресурси, управлінські рішення та організаційні структури в єдину систему, спрямовану на ефективне досягнення стратегічних цілей і складається з методів, підходів, важелів та інструментів. Досліджено, що на міжнародному рівні дедалі більшого значення набувають стандарти екологічної безпеки, утилізація запчастин, зростання популярності електромобілів, а в Україні актуальною стає проблема утилізації відпрацьованих деталей і поступове пристосування ринку до «зелених» стандартів ЄС. Доведено, що стратегічний розвиток торговельного підприємства обумовлюється комплексним впливом внутрішніх та зовнішніх важелів економічного, фінансового, соціального та організаційного характеру, ефективне поєднання яких забезпечує формування стійкої конкурентної позиції, підвищення рентабельності та адаптацію до динамічних умов ринку.

Ключові слова: механізм, стратегія, стратегічний розвиток, стратегічні пріоритети, торговельне підприємство, ринок автозапчастин, маркетингова стратегія, логістична компанія, конкурентоспроможність, конкуренція, конкурентні переваги, цифровізація, цифрові технології.

Introduction. In modern conditions, digital transformation for an auto parts trading company opens up new opportunities not only in working with end consumers, but also in developing partnership of this cooperation are obvious - workshops get quick access to the electronic catalog of spare parts. Thanks to integration by VIN code, you can automatically select the necessary parts without errors. Creating a personal account for a partner workshop will allow you to place an order in a few clicks, and the system immediately shows availability, price and delivery time. Using digital delivery tracking services (real-time tracking) allows the workshop to plan work without downtime, and loyalty programs will allow workshops to accumulate bonuses, receive discounts or special offers, which strengthens long-term cooperation. An auto parts sales company and a repair shop can create joint online offers - a repair appointment with a simultaneous order of parts, the consumer sees a transparent price and deadlines for work.

Analysis of recent publications and research. In modern conditions of functioning of commercial enterprises there are many scientific works of foreign and Ukrainian scientists, which are devoted to the issues of developing strategies, outlining strategic priorities, and developing mechanisms for strategic development, including taking into account digital transformations. Among these scientists, it is appropriate to note the following scientists: Jackson M., Teece D., Kovalchuk S., Polenchuk V., Trushkina N., Drazhnytsia S., Petetsky I., Piletska S., Klyus I., Senyk I., Melnyk L., Buzhynska K., Turylo A., Ivanova N., Kosach I., Dranus L., et al.

Noting the importance of existing scientific developments, it is appropriate to note that the issue of developing a mechanism for the strategic development of commercial enterprises in the digitalization context and increased competition requires further in-depth study and analysis.

Formulation goals. The aim of the article is to develop a mechanism for the strategic development of trading enterprises in the context of digitalization and increased competition.

Presentation of the main material. In modern economic science, the concepts of economic mechanism, management mechanism, and organizational and economic mechanism are presented. Despite the fact that they are closely related, each of the concepts has its own meaning, however, there is no consensus among numerous scientists and researchers about the components of these mechanisms and their scope.

Most often, all three mechanisms reflect a system of means, methods, and instruments of influence on the activities of business entities; their goal is to ensure the effective functioning of the enterprise and the achievement of certain results according to the scope of activity.

The broadest concept is the economic mechanism, which encompasses the entire system of methods and levers of influence on economic processes at an enterprise - prices, taxes, loans, financial incentives, state regulation, etc.

The management mechanism is narrower, its essence lies in the organization and coordination of activities through the main management functions - planning, organization, motivation, control, decision-making; the emphasis is not on financial and economic instruments, but on management methods (administrative, economic, socio-psychological). The organizational and economic mechanism combines economic methods with organizational forms of their implementation. That is, it is not only about the presence of economic levers, but also about the management structure, the order of interaction of units, and the system of contractual relations.

All three mechanisms are interconnected, namely: the economic mechanism sets a general basis, the managerial mechanism ensures manageability, and the organizational and economic mechanism acts as a bridge between them, combining economic incentives with organizational forms of their implementation.

N. Trushkina, considering the essence of the organizational and economic mechanism, includes resources, tools, factors of influence, goals, principles, functions, methods, management levers, information technologies, and efficiency criteria. To improve the mechanism, the author suggests using e-commerce and digital marketing [1]. V.M. Polenchuk and O.B. Naumov consider the economic mechanism of an enterprise to be one of the main components of the economic mechanism and consists of a set of economic methods, means, forms, tools, levers, resources that influence economic relations and processes occurring at the enterprise [2].

Stanford University Professor M. Jackson, in his scientific work “Theory of Mechanism”, argues that an economic mechanism is a function of the result. The theory of mechanism design considers the components of mechanisms and how they affect the results of the interaction of these components. The main attention in the design of mechanisms is focused on the components that meet certain goals [3].

D. Teece, studying the mechanism of strategic development of the company, emphasizes that the main idea of strategic management is that the company must coordinate its capabilities with the constantly changing environment if it wants to achieve the best results. Usually this involves the development and implementation of plans related to the creation and deployment of the company’s assets. Therefore, the issue of resource allocation is part of strategic management, and that there should be a known set of economic principles that can be used to guide decision-making in the strategic management [4]. Fig. 1 shows a diagram of the organizational and economic mechanism. Let us consider the organizational and economic mechanism of an enterprise that sells spare parts for cars from the standpoint of an economic-cybernetic approach based on systems theory. The scientific apparatus of economic cybernetics makes it possible to reveal the patterns of functioning of any systems, to explain the features of their management, to justify the directions of development. From the standpoint of economic cybernetics, any economic system, which certainly includes

trading enterprises, belongs to complex dynamic systems, therefore it is necessary to study them from the standpoint of cybernetics. Although economic cybernetics is closely related to the theory of control, management, micro- and macroeconomics, and other sciences, its basis is the systems theory.

The systems theory as the basis of economic cybernetics gave rise to the concept of a systems approach in scientific research, which involves describing a real object as a set of individual elements united by certain relationships and a common goal. The scientific term "approach" most often means a set of views, research rules, points of view, therefore, a systems approach directs a scientist or researcher to a systemic vision of the object under study, when the object of study is considered as a separate system that has its own characteristics of functioning and development (Fig. 1).

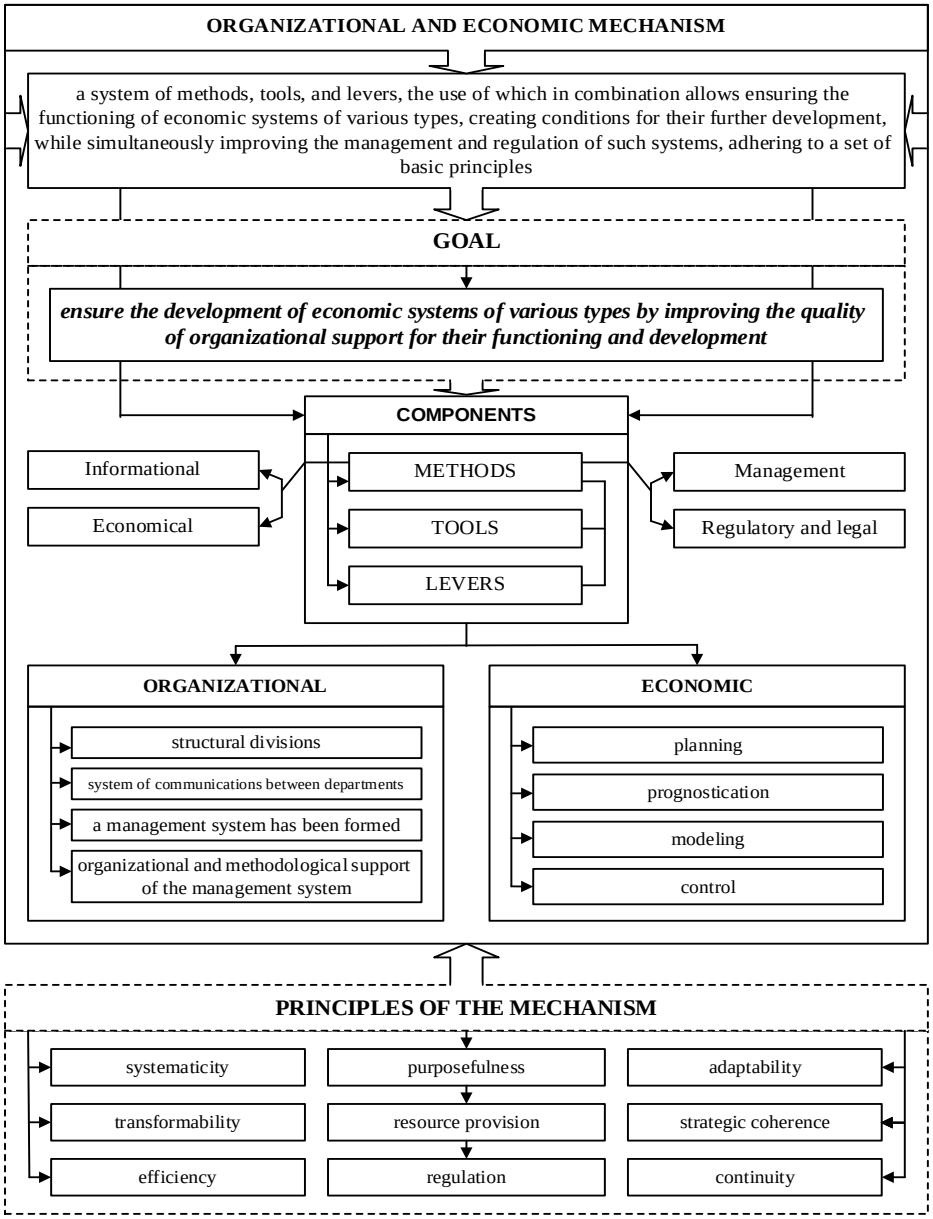

Fig. 1 – Model of organizational and economic mechanism

Source: developed by the authors.

The systematic approach to study the organizational and economic mechanism of a commercial enterprise involves:

– considering an enterprise as a limited set of elements that interact with each other;

– establishing a vertical hierarchy of the system, i.e. identifying the supersystem and subsystems in relation to the system under study, the place of the system among other systems;

– determination of the composition, structure, hierarchy, and relationships between system elements;

– identification of external influence on the system, the composition of factors that form this influence;

– revealing the patterns of system development.

The very relationship of the mechanism of a commercial enterprise to the organizational and economic one implies a certain orderliness of structural elements. Traditionally, economic cybernetics divides systems into simple, complex and supercomplex. Commercial enterprises can be attributed to complex systems.

The construction of an organizational and economic mechanism of strategic development for an auto parts trading enterprise is a critically important condition for its long-term competitiveness. It combines economic resources, management decisions and organizational structures into a single system aimed at the effective achievement of strategic goals.

Thus, to optimize the strategic development of an auto parts trading enterprise, it is advisable to consider its organizational and economic mechanism, which consists of methods, approaches, levers, and tools (Fig. 2).

Let us consider the impact of the external environment on the enterprise. Traditionally, it is common to divide external factors into factors of direct and indirect influence. In the spare parts market, partners have a direct impact on a trading enterprise. The relevance of this impact is explained by the fact that any store selling spare parts has an advantage in servicing employees of repair shops who order parts for repair.

That is, the repairman orders, the car owner pays. The advantage of this trade is obvious - the master knows better than the car owner what is needed for repair, moreover, repair without replacing spare parts is a rather rare phenomenon, so partnerships provide stable sales.

Another example of partnerships is interaction with carriers, logistics companies, banks, when partnership helps to quickly and efficiently solve current problems, since when solving many issues in carrying out economic activities, the advantage is always given to partners [5-8].

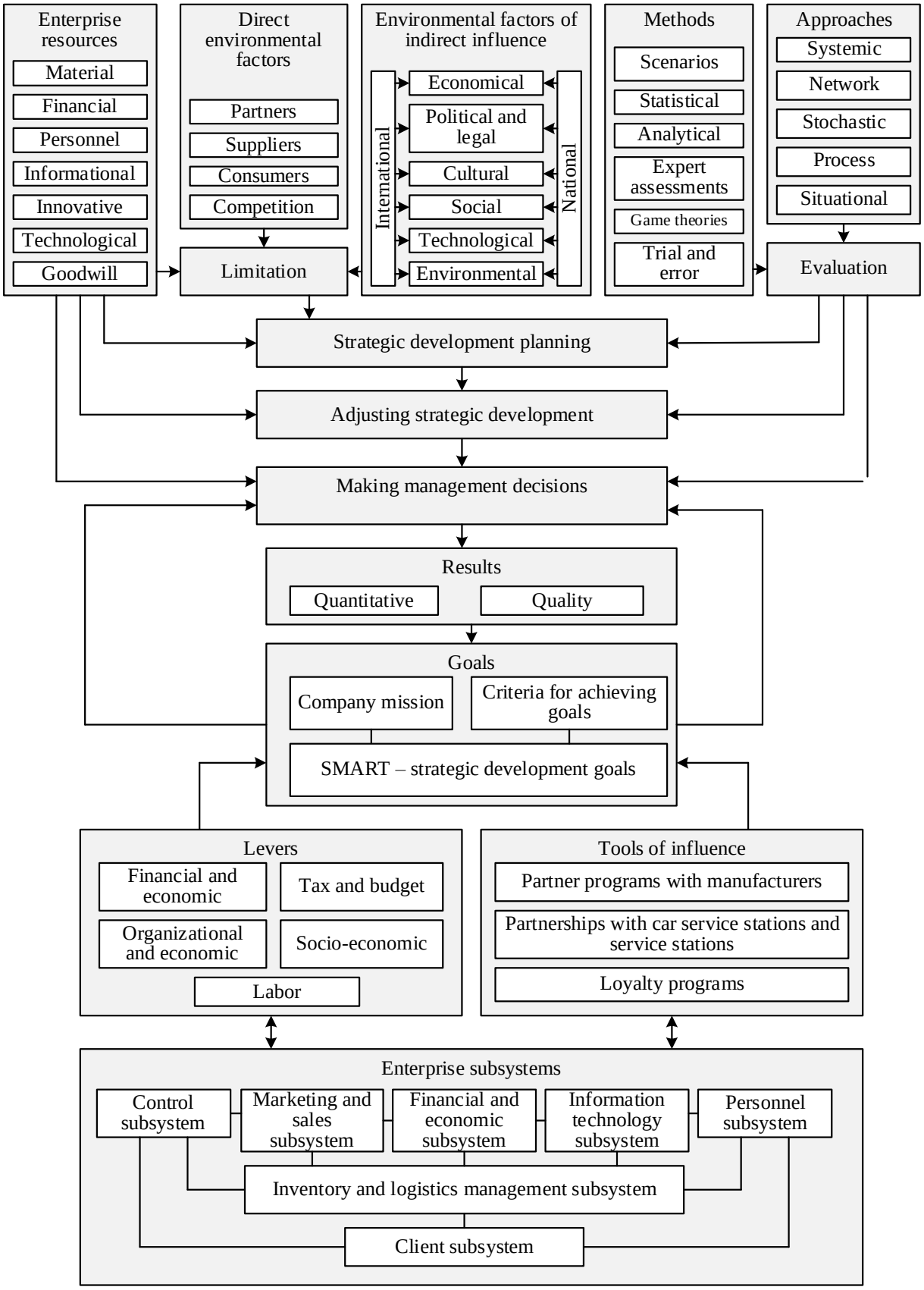

Fig. 2. Organizational and economic mechanism for the strategic development of an auto parts trading enterprise

Source: developed by the authors.

Suppliers of spare parts also directly influence sellers, as delivery times and prices often depend on them. In the spare parts market, suppliers are often not manufacturers, since the international nature of the automotive industry requires rather complex logistics, and in addition, there are a number of manufacturers who offer analogues of spare parts for sale. Also, when trading in spare parts, one should not forget about the presence of numerous fakes on the market, which are successfully disguised as original parts. That is why some car repair masters prefer spare parts that have already been used to new ones of dubious quality. Therefore, sellers who are oriented to the long-term perspective and care about their reputation should avoid relationships with unscrupulous suppliers. The number of suppliers should be such as to ensure demand for goods in any conditions.

The auto parts market is highly competitive, so the presence of a large number of players stimulates trading companies to develop marketing strategies, look for unique competitive advantages, in addition, competitors influence the pricing strategy, quality of service and pace of innovation implementation. In the digitalization context, the struggle is not only for price, but also for the speed of delivery, convenience of online ordering and the level of customer support, therefore, strategic development priorities should include monitoring competitors and active implementation of modern IT solutions that allow maintaining leadership positions [9-11].

Consumers are the central factor of any strategy, they determine demand, expectations and the direction of market development. Modern buyers value not only price, but also speed of service, guarantees, availability of online consultations and the ability to easily select the necessary spare part, therefore, the role of after-sales service, loyalty programs and digital communication channels is growing, so the company's strategy should be customer-oriented, that is, with an emphasis on service and creating a positive experience of interaction with the brand.

Thus, the external environment of direct influence forms the basis of the strategic development of an auto parts trading enterprise. Suppliers determine the possibilities of forming the assortment, competitors - the dynamics of prices and the quality of service, consumers - the direction of innovative changes, and partners - the infrastructure for the effective functioning of the business, and the enterprise strategy should be flexible, customer-oriented and aimed at creating stable business relationships throughout the entire chain of interaction with the external environment.

Enterprises operating in the auto parts market operate in a complex and changing external environment. In addition to direct factors, indirect factors are crucial, shaping the conditions for doing business at the macro level. Among them are economic, political, legal, cultural, social, technological and environmental. The impact of these factors should be considered both in the international context and in the conditions of modern Ukraine, where business faces special challenges and opportunities.

Indirect factors affect the activities of the enterprise in different ways. For example, economic instability, military operations, the consequences of the pandemic caused by COVID-19, lead to the fact that it is quite difficult for enterprises in Ukraine

to predict their activities in the long term, and short-term plans are preferred. The fall in incomes of the population also has a powerful impact on the trade in spare parts, which causes sellers to reorient themselves to cheaper products. Let's consider the main factors of the external environment of indirect influence:

– economic factors: inflation, tax rate, employment level, solvency of enterprises are investigated;

– political factors: tariff and trade agreements between countries, government regulations, credit policy, etc.

– technological factors: changes in the external technological environment: creation of fundamentally new technologies for production, processing and transmission of information, etc. Globally, the auto parts market is being transformed thanks to digital platforms, warehouse automation, and the development of e-commerce. In Ukraine, digitalization is accelerating thanks to government initiatives and the active use of online services.

– social factors include social values, attitudes. Recently, the role of social factors in trade has increased significantly, and these changes have occurred thanks to social networks, where reviews of goods or sellers are often of key importance.;

– international factors – analysis of the policies of other countries;

– legal environment – all industrial enterprises operate within a legal framework. The enterprise’s contacts with consumers, suppliers, and hired labor are subject to special laws that protect their rights and define their obligations [12-15].

At the international level, environmental safety standards, recycling of spare parts, and the growing popularity of electric vehicles are becoming increasingly important. In Ukraine, the problem of recycling of used parts and the gradual adaptation of the market to the "green" EU standards is becoming relevant.

The organizational and economic mechanism of strategic development provides for appropriate approaches to strategy building.

One of the most famous, however, and the most complex approaches to building the organizational and economic mechanism of an enterprise selling spare parts for cars is the systems approach. It was it that became the basis for the development of this science as economic cybernetics and allowed us to consider any enterprise as a system. As already noted above, this approach simultaneously considers all structural elements of the enterprise as a single whole, and the results of activity should be compared with the inputs to the system through feedback.

The network approach considers the enterprise not as a separate entity, but as an element of a network. The value of this network is proportional to the number of participants. This approach provides scientific justification for the value of partnership relations in business, and the network development model has become a trend in modern business.

The stochastic approach suggests using the provisions of probability theory to build a model of strategic development. According to the specified approach, to build a forecast of the state of the external environment, it is necessary to determine the

probability of occurrence of certain events that will affect the enterprise. Also, probability calculations can be used to forecast the need for spare parts.

The process approach requires the decomposition of the satisfying the needs of the consumer in spare parts into separate business processes and the determination of the necessary resources that each of them requires.

For each process, an "owner" must be determined who will be responsible for the effectiveness of the process. And most importantly, before presenting any activity as a process, it is necessary to make sure that this activity brings added value to the enterprise.

The situational approach is perhaps the simplest in its understanding, as it involves actions based on the situation. At first glance, the situational approach is based on the use of the scenario method, however, the key feature of this approach is that all future situations will be different, and it is necessary to act according to these situations, therefore the responsibility for the correctness of the decisions made lies entirely with the company's personnel. As a conclusion, the personnel must be sufficiently competent.

The above methods and approaches to building an organizational and economic mechanism require qualified assessment to use them to develop strategic plans and adjust them over time due to some unpredictability and variability of the external environment. Also, the proposed organizational and economic mechanism provides for making management decisions at all levels of the enterprise hierarchy exclusively taking into account strategic plans.

The action of the organizational and economic mechanism is enhanced by various levers, among which the main ones are financial and economic, tax and budgetary, organizational and economic, socio-economic and labor. Financial and economic levers stimulate, first, the financial component of strategic development. Tax and budgetary levers create conditions for stimulating certain types of activity. Organizational and economic levers relate, first, to the construction of a rational organizational management structure for each enterprise, the creation of a system of delegation of authority, the establishment of vertical and horizontal ties between structural divisions of the enterprise, and provide for the stimulation of the establishment of beneficial relations with partners. Socio-economic and labor levers stimulate the personnel of both the commercial enterprise and partners to effective work, the composition of which is expedient to determine from the specific conditions of the enterprise's activity, the composition of the personnel, and the motivation system used.

In addition to levers, a significant impact on the effectiveness of the organizational and economic mechanism of strategic development of enterprises in the spare parts market is exerted by instruments of influence. First, these are various loyalty programs and stimulation of partnership relations with suppliers and repair enterprises. Levers and instruments of influence are closely related to the subsystems of the enterprise, and the latter structurally interact with each other.

The logistics subsystem is responsible for organizing the supply, storage and transportation of auto parts. The management subsystem manages all other subsystems, coordinating their activities. The personnel subsystem provides the enterprise with qualified personnel, from sales managers to logisticians and IT specialists. The financial subsystem records, analyzes and distributes financial resources, coordinates activities with logistics regarding transportation cost control, marketing regarding the budget of advertising campaigns, and personnel regarding the payroll. The marketing subsystem is responsible for market research, product positioning, and organizing advertising and promotion. The information subsystem provides data exchange between all other subsystems regarding sales automation, inventory management, demand analytics and allows for increased speed of management decision-making and reduced costs, uses tools such as ERP, CRM, e-commerce, and business analytics systems. The client subsystem forms and maintains relationships with customers.

Conclusions. The proposed mechanism for the strategic development of a trading enterprise in the context of the digitalization and increased competition contains levers and tools through which it is possible to influence the results of the enterprise's activities, stimulate its development and ensure competitiveness. The strategic development of a trading enterprise is determined by the complex influence of internal and external levers of an economic, financial, social and organizational nature. The effective combination of these levers ensures the formation of a stable competitive position, increased profitability and adaptation to dynamic market conditions.

It is argued that the action of the organizational and economic mechanism is enhanced by various levers, among which the main ones are financial and economic, tax and budgetary, organizational and economic, socio-economic and labor. It is proved that the levers and instruments of influence are closely related to the subsystems of the enterprise, and the latter structurally interact with each other. The subsystems of the auto parts trading enterprise interact with each other as a single mechanism. Logistics ensures the availability of goods, marketing - demand, finance - resource base, information technology - efficiency, personnel - competence, management - strategic development, and the client subsystem - trust and loyalty of buyers. The use of economic levers and instruments allows not only to coordinate the work of internal processes, but also to effectively adapt to the influence of the external environment.

References

1. Trushkina, N. (2019). Udoskonalennia orhanizatsiino-ekonomichnoho mekhanizmu upravlinnia lohistychnoiu diialnistiu pidpryiemstva [Improvement of the organizational and economic mechanism of enterprise logistics activity management]. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal – Silskohospodarska ta resursna ekonomika: mizhnarodnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, 5*(4), 156–172. http://are-journal.com.

2. Polenchuk, V. M., & Naumov, O. B. (2011). Ekonomichnyi mekhanizm rozvytku pidpryiemstv u istorychnomu dosvidi rynkovykh transformatsii [Economic mechanism of enterprise development in the historical experience of market transformations]. *Ekonomichni innovatsii – Economic Innovations,* (45), 189–196. https://core.ac.uk/download/pdf/38392439.pdf.

3. Jackson, M. O. (2014). *Mechanism theory*. Stanford University, Stanford CA 94305, 2014, Santa Fe Institute, and CIFAR. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2542983.

4. Teece, D. J. (1984). Economic analysis and strategic management. *California Management Review*, *26*(3), 88–110. https://www.proquest.com/openview/6425c668fc7e12d1db7981fab659b8a6/1?pq-origsite=gscholar&cbl=42246.

5. Kovalchuk, S. V. (2023). Problemni aspekty ta perspektyvy rozvytku treid-marketynhu na rynku torhivli avtozapchastynamy Ukrainy [Problematic aspects and prospects for the development of trade marketing in the auto parts trade market of Ukraine]. *Transformatsiina ekonomika – Transformational Economics*, (1), 28–34. https://doi.org/10.32782/2786-8141/2023-1-5.

6. Drazhnytsia, S. A., & Dariush, S. V. (2022). Metodychni pidkhody do upravlinnia konkurentospromozhnistiu pidpryiemstv avtoservisu [Methodical approaches to managing the competitiveness of car service enterprises]. In *Pidpryiemnytstvo i marketynh u formuvanni natsionalnoi bezpeky za umov suchasnykh hlobalnykh vyklykiv – Entrepreneurship and marketing in the formation of national security under modern global challenges* (pp. 54–56). Khmelnytskyi National University. https://mr.khmnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/35/zbirnyk-tez_ekonomichnyj-forum_1-3_grudnya_2022_hmelnyczkyj.pdf#page=336.

7. Petetskyi, I. (2023). Adaptatsiia avtomobilnoho rynku do potreb sotsialnovazhlyvykh tovariv [Adaptation of the automobile market to the needs of socially important goods]. *Upravlinnia zminamy ta innovatsii – Change Management and Innovations*, (7), 19–25. https://doi.org/10.32782/cmi/2023-7-3.

8. Piletska, S., Klius, I., & Bilous, N. (2024). Osoblyvosti formuvannia stratehii rozvytku pidpryiemstva v umovakh makroekonomichnoi nestabilnosti [Features of the formation of the enterprise development strategy in conditions of macroeconomic instability]. *Stalyi rozvytok ekonomiky – Sustainable Development of Economy*, (2), 174–179. https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-49-27.

9. Ivanova, N., Popelo, O., Avhustyn, R., Rusak, O., & Proshchalykina, A. (2022). Marketing strategy of the small business adaptation to quarantine limitations in the sphere of trade entrepreneurship [Marketynhova stratehiia adaptatsii maloho biznesu do karantynnykh obmezhen u sferi torhovelnoho pidpryiemnytstva]. *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security – Mizhnarodnyi zhurnal kompiuternykh nauk ta bezpeky merezh*, *22*(1), 149–160. http://paper.ijcsns.org/07_book/202201/20220121.pdf.

10. Kosach, I., & Kormylo, A. (2025). Marketynhova stratehiia tsyfrovizatsii v konteksti innovatsiinoho rozvytku pidpryiemstv [Marketing strategy of digitalization in the context of innovative development of enterprises]. *Uspikhy i dosiahnennia u nautsi – Successes and Achievements in Science*, (8), 1021–1032. https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-8(18)-1021-1031.

11. Dranus, L. S. (2025). Formuvannia marketynhovoi stratehii torhovelnykh pidpryiemstv na zasadakh sotsialnoi vidpovidalnosti [Formation of the marketing strategy of trade enterprises on the basis of social responsibility]. *Efektyvna ekonomika – Efficient Economy*, (8). http://doi.org/10.32702/2307-2105.2025.8.79.

12. Senyk, I. (2025). Diahostyka yak osnova planuvannia stratehichnykh tsilei pidpryiemstva v umovakh aktyvizatsii intehratsiinykh protsesiv [Diagnostics as a basis for planning strategic goals of the enterprise in the conditions of intensification of integration processes]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, (73). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-73-103.

13. Melnyk, L., Yursha, O., & Honcharuk, O. (2024). Kontseptualni pidkhody do rozrobky ta realizatsii stratehii rozvytku pidpryiemstva [Conceptual approaches to the development and implementation of the enterprise development strategy]. *Naukovi perspektyvy – Scientific Perspectives*, (9). https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-9(51)-661-678.

14. Buzhymska, K. O., & Tsaruk, I. M. (2020). Mekhanizmy upravlinnia rozvytkom pidpryiemstva: sutnist i struktura [Mechanisms of enterprise development management: essence and structure]. *Biznes Inform – Business Inform*, (7), 278–287.

15. Turylo, A. M., et al. (2024). Stratehichne upravlinnia pidpryiemstvom: sutnist i oznaky [Strategic management of the enterprise: essence and features]. *Visnyk Kryvorizkoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Kryvyi Rih National University*, (58), 89–94. https://doi.org/10.31721/2306-5451-2024-1-58-89-94.

Література

1. Трушкіна Н. Удосконалення організаційно-економічного механізму управління логістичною діяльністю підприємства. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*. 2019. Vol. 5. No. 4. Pp. 156–172. URL: http://are-journal.com.

2. Поленчук В. М., Наумов О. Б. Економічний механізм розвитку підприємств у історичному досвіді ринкових трансформацій. *Економічні інновації.* 2011. Вип. 45. С. 189–196. URL : https://core.ac.uk/download/pdf/38392439.pdf.

3. Jackson M. O. Mechanism Theory. Stanford University, Stanford CA 94305, 2014, Santa Fe Institute, and CIFAR. URL: http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2542983.

4. Teece D. J. Economic Analysis and Strategic Management. *California management review*. 1984. *Spring*. Vol. XXVI, No. 3. Pp. 88–110. URL: https://www.proquest.com/openview/6425c668fc7e12d1db7981fab659b8a6/1?pq-origsite=gscholar&cbl=42246.

5. Ковальчук С.В. Проблемні аспекти та перспективи розвитку трейд-маркетингу на ринку торгівлі автозапчастинами України. *Трансформаційна економіка*. 2023. № 1(01). С28–34. DOI: https://doi.org/10.32782/2786-8141/2023-1-5.

6. Дражниця С. А., Даріуш С. В. Методичні підходи до управління конкурентоспроможністю підприємств автосервісу. *Підприємництво і маркетинг у формуванні національної безпеки за умов сучасних глобальних викликів* : тези доп. Екон. науково-практ. форуму, м. Хмельницький, 1–3 груд. 2022 р. Хмельницький, 2022. С. 54–56. URL: https://mr.khmnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/35/zbirnyk-tez_ekonomichnyj-forum_1-3_grudnya_2022_hmelnyczkyj.pdf#page=336.

7. Петецкі І. Адаптація автомобільного ринку до потреб соціальноважливих товарів. *Управління змінами та інновації*. 2023. № 7. С. 19–25. URL: https://doi.org/10.32782/cmi/2023-7-3.

8. Пілецька С., Клюс І., Білоус Н. Особливості формування стратегії розвитку підприємства в умовах макроекономічної нестабільності. *Сталий розвиток економіки*. 2024. № 2(49). С. 174–179. URL: https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-49-27.

9. Ivanova N., Popelo O., Avhustyn R., Rusak O., Proshchalykina A. Marketing Strategy of the Small business Adaptation to Quarantine Limitations in the Sphere of Trade Entrepreneurship. *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*. 2022. Vol. 22, No.1. Pp. 149-160. URL: http://paper.ijcsns.org/07_book/202201/20220121.pdf.

10. Косач І., Кормило А. Маркетингова стратегія цифровізації в контексті інноваційного розвитку підприємств. *Успіхи і досягнення у науці*. 2025. №8 (18). С. 1021-1032. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-8(18)-1021-1031.

11. Дранус Л. С. Формування маркетингової стратегії торговельних підприємств на засадах соціальної відповідальності. *Ефективна економіка.* 2025. № 8. DOI: http://doi.org/10.32702/2307-2105.2025.8.79.

12. Сеник І. Діагностика як основа планування стратегічних цілей підприємства в умовах активізації інтеграційних процесів. *Економіка та суспільство*. 2025. № 73. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-73-103.

13. Мельник Л., Юрша О., Гончарук О. Концептуальні підходи до розробки та реалізації стратегії розвитку підприємства. *Наукові перспективи*. 2024. № 9(51). URL: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-9(51)-661-678.

14. Бужимська К. О., Царук І. М. Механізми управління розвитком підприємства: сутність і структура. *Бізнес Інформ*. 2020. № 7. С. 278–287.

15. Стратегічне управління підприємством: сутність і ознаки / А. М. Турило та ін. *Вісник Криворізького національного університету.* 2024. № 58. С. 89–94. URL: https://doi.org/10.31721/2306-5451-2024-1-58-89-94.

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК: 658.5:004

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-318-327

Алькема Віктор Григорович д.е.н., професор, завідувач кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-5997-7076

СТРАТЕГІЯ УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЧИМИ ПРОЦЕСАМИ ПІДПРИЄМСТВА НА ОСНОВІ ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ ЦИФРОВОГО ОБЛІКУ ТОВАРНО-МАТЕРІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Анотація. З точки зору сучасного розуміння цифрової трансформації економіки управління виробничими процесами підприємства набуває нового змісту, що пов'язується з необхідністю інтеграції інформаційних технологій у систему стратегічного менеджменту підприємства. У статті визначено теоретико-методологічні засади щодо формування та реалізації стратегії управління виробничими процесами на основі інтеграції інноваційної системи цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей. У статті доведено, що цифровізація облікових процедур виступає не тільки інструментом підвищення точності контролю за рухом запасів, а й стратегічним фактором забезпечення стійкості та конкурентоспроможності підприємства.

У статті проаналізовано еволюцію підходів до управління виробництвом: починаючи від індустріальних моделей раціоналізації праці й до системного та стратегічного управління, що формує належне підґрунтя для інтеграції подальших цифрових рішень у виробничу діяльність. Крім того, у статті висвітлено сутність стратегії управління виробничими процесами в умовах цифровізації як довгострокової системи цілей, принципів і управлінських рішень, спрямованих на забезпечення ефективного використання ресурсів, синхронізацію матеріальних та інформаційних потоків, підвищення адаптивності виробничої системи тощо.

Особливу увагу в рамках даного дослідження приділено визначенню ролі цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей як ключового елементу інформаційної інфраструктури підприємства. У статті доведено, що впровадження інтегрованих цифрових систем сприяє оптимізації рівня запасів, пришвидшенню їх оборотності, зменшенню витрат на зберігання та мінімізації ризиків виробничих простоїв. У статті запропоновано поетапну модель формування стратегії, що включає стратегічну діагностику, визначення цілей цифровізації, проєктування архітектури системи, організаційне забезпечення та моніторинг результативності.

Ключові слова: стратегія управління, виробничі процеси, цифровізація, цифровий облік, товарно-матеріальні цінності, цифрова трансформація.

Alkema Victor Doctor of Science (Economics), Professor, Head of the Management Technologies Department, "KROK" University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-5997-7076

STRATEGY FOR MANAGING ENTERPRISE PRODUCTION PROCESSES BASED ON THE IMPLEMENTATION OF A DIGITAL ACCOUNTING SYSTEM FOR INVENTORY

Abstract. From the point of view of the modern understanding of the digital transformation of the economy, the management of production processes at an enterprise is taking on a new meaning, which is linked to the need to integrate information technologies into the strategic management system of the enterprise. The article defines the theoretical and methodological foundations for the formation and implementation of a production process management strategy based on the integration of an innovative digital inventory accounting system. The article proves that the digitalisation of accounting procedures is not only a tool for improving the accuracy of inventory control, but also a strategic factor in ensuring the sustainability and competitiveness of an enterprise.

The article analyses the evolution of approaches to production management: from industrial models of labour rationalisation to systemic and strategic management, which forms a proper basis for the integration of further digital solutions into production activities. In addition, the article highlights the essence of the strategy for managing production processes in the context of digitalisation as a long-term system of goals, principles and management decisions aimed at ensuring the efficient use of resources, synchronising material and information flows and increasing the adaptability of the production system.

Particular attention is paid to defining the role of digital accounting of inventory as a key element of the enterprise's information infrastructure. The article proves that the implementation of integrated digital systems contributes to the optimisation of inventory levels, acceleration of their turnover, reduction of storage costs and minimisation of production downtime risks. The article proposes a phased model for strategy formation, which includes strategic diagnostics, setting digitalisation goals, system architecture design, organisational support and performance monitoring.

Keywords: management strategy, production processes, digitalisation, digital accounting, inventory, digital transformation.

Постановка проблеми. Сьогоденний розвиток економіки все частіше пов'язується з активними процесами цифровізації ключових бізнес-процесів підприємств, що зумовлює трансформацію традиційних підходів до управління їх виробництвом. Зважаючи на активне зростання конкуренції на ринку, загальної нестабільності зовнішнього середовища та значного підвищення вимог до ефективності використання ресурсів, підприємства все частіше потребують

реалізації інтегрованих цифрових рішень, здатних забезпечити прозорість, оперативність та обґрунтованість під час ухвалення управлінських рішень. Слід зауважити, що все більшого значення дана проблематика набуває щодо управління товарно-матеріальними цінностями як матеріальною основою подальших виробничих процесів. Дана теза обґрунтовується тим, що неефективна система управління запасами спричиняє уповільнення оборотності капіталу, збільшення витрат і появу виробничих простоїв.

Навіть зважаючи на значну кількість наукових розробок у даному векторі наукової діяльності, питання формування комплексної стратегії управління виробничими процесами на основі впровадження системи цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей залишається актуальним питанням та таким що потребує подальшого опрацювання. Крім того, дослідження питання стратегії управління виробничими процесами підприємства на основі впровадження системи цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей є теоретико-прикладним питанням, що акумулює в собі врахування багатьох факторів та має практичне значення у сучасному менеджменті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика визначення порядку формування та реалізації стратегії управління виробничими процесами підприємства на основі впровадження системи цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей стало предметом наукового інтересу ряду відомих українських та зарубіжних авторів. Особливого значення набувають наукові напрацювання наступних авторів: А. Боцеан, М. Коса, Т. Дзюба, В. Горбаньова, Д. Голушко, Д. Іванов, В. Калітаньї, К. Краус, Н. Краус, М. Мусайгва, Ю. Радзіховська, Л. Райчева, В. Салабай, Й. Шьонбергер, А. Ціпуланідіс, Р. Тореллі, А. Варзару, М. Кравченко, Л. Вербівська, С. Чжен, Ю. Чжоу.

На сьогоднішній день, дане питання, а також суміжні аспекти, що пов’язані з упровадженням цифрових технологій здійснення контролю за обігом товарно-матеріальних цінностей залишається вкрай актуальним. Передусім, це пов’язується з інтересами функціонування комерційного сектору економічної сфери держави. Необхідність узгодження цифрових інструментів із загальною корпоративною стратегією зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета статті: визначити теоретико-методологічні засади формування та реалізації стратегії управління виробничими процесами підприємства на основі впровадження системи цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей.

Виклад основного матеріалу. З метою висвітлення сучасних підходів до формування стратегії управління виробничими процесами підприємства на основі впровадження системи цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей, доцільно звернути увагу на історичні передумови та теоретичні засади розвитку управління підприємством. Аналіз еволюції управлінських концепцій надає можливість глибше висвітлити логіку трансформаційних процесів виробничих систем та визначити доцільність здійснення інтеграції цифрових інструментів у сучасну систему управління підприємством [1].

Отже, управління виробничими процесами змінювалося залежно від історичного етапу розвитку та домінуючих управлінських парадигм. Зокрема, в рамках періоду становлення індустріального виробництва основою управління ставали засади раціоналізації праці, орієнтовані на підвищення показника продуктивності через впорядкування та формалізацію операцій. В подальшому, етап розвитку теорії управління фокусувався на утвердженні системного підходу, що визначає підприємство як цілісну інтегровану систему взаємодіючих між собою складових. В свою чергу, вже у другій половині XX століття формується концепція так званого «стратегічного управління», основою якого стало довгострокове планування та забезпечення відповідності внутрішніх можливостей (потенціалу) підприємства до умов зовнішнього середовища. Слід зауважити, що в рамках зазначеної парадигми виробництво вийшло за межі виключно операційної діяльності та стало складовим елементом загальної системи стратегічного управління підприємством.

На сьогоднішній день, питання розвитку управління виробництвом все частіше пов'язується із трансформацією цифрових моделей управління, де основну роль відіграють інформаційні канали, засоби автоматизації, використання *Big Data* та інтегровані цифрові платформи [2,3]. У цьому контексті стратегія управління виробничими процесами стає квінтесенцією розвитку цифрових технологій та орієнтується на трансформацію традиційних механізмів координації та контролю.

А тому, враховуючи зазначені трансформаційні процеси, видається за необхідне уточнити зміст та саму сутність стратегії управління виробничими процесами в умовах активної цифровізації економіки. Отже, під стратегією управління виробничими процесами пропонується розуміти довгострокову систему принципів, цілей, завдань, методів та управлінських рішень, що орієнтовані на забезпечення стійкого (стабільного) функціонування, підвищення показника продуктивності (ефективності) й забезпечення сталого розвитку виробничої системи відповідного підприємства, з урахуванням динаміки зовнішнього середовища, технологічних змін та зростання конкуренції. Крім того, дана стратегія закріплює напрями раціонального застосування ресурсів, організацію виробничої діяльності, а також механізми координації та взаємодії між структурними підрозділами підприємства.

Сучасна ж стратегія управління виробничими процесами залежить від розвитку цифрової економіки, зокрема у векторі цифровізації відповідних бізнес-процесів, забезпечення автоматизації обробки даних та інтеграції інформаційних систем до механізму управління підприємством. У зв'язку з цим доцільно визначити ключові завдання стратегії управління виробничими процесами, а саме: формування цілісного інформаційного простору відповідного підприємства з урахуванням забезпечення прозорості механізмів обміну даними; забезпечення функціональної єдності матеріальних та інформаційних процесів (потоків) в уніфіковану керовану систему; мінімізація трансакційних витрат;

забезпечення механізму ухвалення управлінських рішень на основі актуальних, достовірних даних у режимі реального часу; забезпечення стійкості та адаптивності виробництва в умовах мінливого ринкового середовища тощо.

Варто зауважити, що цифровізаційна складова стратегії зумовлює застосування сучасних аналітичних інструментів для можливості прогнозування необхідних потреб у ресурсному забезпеченні, у тому числі й щодо структурної оптимізації запасів та відображення їх прозорого руху в системі обліку. Це дає змогу стверджувати, що застосування сучасних цифрових систем забезпечує своєчасне отримання релевантної управлінської інформації та знижує ризик ухвалення необґрунтованих рішень [4]. У структурі виробничої системи особливого значення набуває управління товарно-матеріальними цінностями, які формують матеріальну основу подальших виробничих процесів. З точки зору економічної площини, то товарно-матеріальні цінності характеризуються наступними ознаками: обмеженість і вартісна визначеність; безпосередня участь у формуванні собівартості продукції; вплив на ліквідність та оборотність активів; тісний взаємозв’язок із логістичними процесами та параметрами виробництва.

Причому, нераціональне управління запасами зумовлює виникнення двох крайніх ситуацій: їх надлишку або ж дефіциту. Обидва визначені варіанти можуть негативно впливати й на фінансово-економічні показники діяльності підприємства, зокрема перевищення оптимального рівня запасів обмежує оборотність капіталу, тоді як їх недостатність викликає зупинки виробництва. А тому, особливу увагу доцільно приділити цифровій ідентифікації (контролю) за товарно-матеріальними цінностями, що відкриває можливість у цифровому вигляді забезпечити повний цикл управління за вказаними об’єктами, починаючи від надходження (постачання) і до списання або реалізації.

Інформаційна інтеграція облікової системи з виробничими модулями забезпечує: синхронізацію графіків (планів) постачання з виробничими потребами чи прогнозами; автоматизоване коригування виробничих планів відповідно до фактичного рівня залишків; оперативний моніторинг і реагування на відхилення; формування звітів для подальшого планування діяльності підприємства.

Що стосується стратегічного виміру забезпечення цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей, то останній виступає, передусім засобом раціоналізації використання ресурсів [5]. Отже, його впровадження може забезпечити: пришвидшення оборотності запасів; зменшення витрат на їх зберігання та обслуговування; мінімізацію втрат, пов’язаних із псуванням або несанкціонованим використанням; підвищення точності розрахунку собівартості продукції. Таким чином, забезпечення цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей виступає не тільки інструментом бухгалтерського контролю, а й критичним стратегічним компонентом системи управління виробництвом, що формує інформаційне підґрунтя для стратегічного та оперативного планування, зокрема й координацію дій, підвищуючи конкурентоспроможність підприємства в цифровому середовищі.

Надалі, пропонується дослідити методологію формування стратегії щодо впровадження цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей. Варто зауважити, що процес формування стратегії впровадження системи цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей передбачає дотримання комплексного методологічного підходу, що синтезує в собі економіко-організаційні та інформаційно-управлінські фактори. Крім того, даний підхід має ґрунтуватися на фундаментальних засадах системності, послідовності (поетапності), інтегрованості, адаптивності, а також економічної доцільності. У разі недотримання визначених засад, фактично нівелюється узгодженість цифрових змін із загальною стратегією підприємства.

Першим етапом слід визначити стратегічну діагностику вихідного стану. В межах даного етапу проводиться діагностика чинної системи управління запасами та формування інформаційної бази виробництва для своєчасного виявлення стримуючих чинників. Зокрема, аналізуються рівень цифровізації облікових процесів; узгодженість функціонування підсистем управління ресурсами; наявність інформаційних розривів і темпоральних затримок; структура витрат, пов’язаних з управлінням запасами; відповідність фактичних залишків даним обліку.

Крім того, в рамках даного етапу здійснюється оцінювання показників оборотності запасів, а також рівня забезпеченості виробництва матеріалами [6]. Врешті, результати проведеної діагностики стають фундаментальною основою для формування пріоритетів цифрової трансформації.

Другим етапом слід визначити формування стратегічних цілей процесу цифровізації. Другий етап покликаний провести ідентифікацію ключових (пріоритетних) цілей інтеграції цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей, що скоординовано з корпоративною стратегією та перспективними напрямами розвитку виробництва відповідного підприємства. Основними завданнями даного етапу пропонується визначити: забезпечення прозорості обліку та руху товарно-матеріальних цінностей; мінімізація операційних витрат і ресурсних втрат; оптимізація обсягів запасів; пришвидшення темпів ухвалення необхідних управлінських рішень; формування аналітичного підґрунтя для процесів планування [7]. Висвітлення стратегічних цілей та встановлення цільових значень ключових показників формує концептуальну основу подальшої цифрової трансформації.

Третім етапом є проєктування архітектури цифрової системи. Слід акцентувати увагу на тому, що побудова відповідної архітектури системи обліку товарно-матеріальних цінностей здійснюється враховуючи функціональні особливості підприємства, а також його рівня технологічного розвитку. Отже, у процесі проєктування конкретизуються основні складові архітектури цифрової системи, а саме: функціональні модулі (зокрема регулювання запасів, аналітичне забезпечення, система звітності тощо); інструменти інтеграційної взаємодії з виробничими та фінансовими контурами підприємства; засоби захисту даних;

засоби аналітичного опрацювання та узагальнення інформаційних масивів; протоколи та регламенти передачі й синхронізації інформації.

Водночас ефективність запропонованої архітектури цифрової системи безпосередньо залежить від належного організаційного забезпечення її впровадження та управління змінами в діяльності підприємства. А тому, четвертим етапом слід визначити організаційне забезпечення та управління змінами. Слід зауважити, що безпосередня інтеграція цифрової системи супроводжується низкою адаптаційних змін до організаційної побудови (структури) підприємства, у тому числі й щодо коригування внутрішніх правил і стандартів роботи.

Крім того, не менш важливого значення набуває й профільна підготовка працівників щодо використання інноваційного інструментарію та адаптованих процедур. Критично важливим заходом є раціональна диференціація функцій та зон відповідальності поряд з оптимізацією інформаційної взаємодії та інтегруванням нових бізнес-процесів у систему управління підприємством [8]. З метою реалізації задекларованих цілей, необхідно здійснити наступні заходи: організувати підготовку та підвищити кваліфікацію персоналу; закріпити відповідальних осіб за забезпечення достовірності даних; розробити внутрішні нормативні документи; запровадити процедури внутрішнього аудиту та контролю. Видається, що належна організація управління змінами нівелює чи значним чином мінімізує негативне сприйняття нововведень з боку персоналу. Навпаки, такі заходи мають стати каталізатором до формування стійкого позитивного ставлення до інноваційної діяльності, що неодмінно забезпечує стабільність і безперервність функціонування цифрової системи.

П’ятим етапом варто визначити моніторинг за виконанням стратегічних цілей. Проведення оцінювання щодо ефективності інтеграції цифрової системи обліку товарно-матеріальних цінностей здійснюється на основі системи взаємопов’язаних показників. Останні ж доцільно диференціювати за трьома ключовими напрямами, що відображають організаційні, інформаційні та економічні вектори функціонування підприємства.

Організаційні показники передбачають: мінімізацію часу обробки відповідної інформації, скорочення частки «ручних» операцій, акумуляцію узгодженості дій структурних підрозділів підприємства, нівелювання проявів виробничих простоїв та проведення систематичної оптимізації внутрішніх бізнес-процесів. Отже, сутність організаційного напрямку проведення моніторингу за реалізацією стратегічних цілей, передусім фокусується саме на внутрішньо організаційних заходів діяльності відповідного підприємства.

Надалі варто висвітлити інформаційні показники. Останні характеризуються підвищенням точності та достовірності даних, мінімізації прояву кількості помилок у відповідних облікових операціях. Крім того, інформаційні показники пов’язуються із забезпеченням доступності аналітичної інформації в режимі реального часу, а також показником узгодженості та взаємодії інформаційних систем підприємства. Таким чином, сутність інформаційного

вектору проведення моніторингу за реалізацією стратегічних цілей покликаний забезпечити інформаційно-аналітичною складовою діяльність підприємства.

Врешті, слід звернути увагу на економічні показники, що охоплюють: мінімізацію витрат на зберігання запасів, скорочення витрат матеріальних ресурсів, зростання рентабельності виробництва, підвищення оборотності запасів, а також системне удосконалення структурної побудови оборотного капіталу. Безумовно, що економічний вектор проведення моніторингу за реалізацією стратегічних цілей відіграє одну із ключових функцій, вказуючи на розвиток чи занепад фінансово-економічної площини підприємства в рамках необхідних трансформаційних чи адаптаційних перетворень до реалій ринку чи стратегій організації.

Резюмуючи, варто констатувати, що проведення комплексного оцінювання за визначеними напрямами показників надає можливість висвітлити, наскільки реалізовані стратегічні цілі, а також визначити проблемні зони та оперативно скоригувати напрями цифрової трансформації підприємства.

Відповідно, інтеграцію цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей доцільно розглядати крізь призму безперервного та поетапного процесу стратегічного розвитку, орієнтованого на формування цифрової моделі управління виробництвом, що ґрунтується на своєчасності ухвалення управлінських рішень, прозорості інформаційного обміну та ефективному використанні ресурсного потенціалу підприємства [9]. Подальший розвиток управління виробництвом пов’язаний із розбудовою комплексних цифрових рішень, які забезпечують інтеграцію функціональних модулів в уніфіковану інформаційну інфраструктуру. Це створює умови для координації ресурсних та інформаційних процесів, зростання рівня контролю за операційною діяльністю та зміцнення системності управління виробничою діяльністю.

На сьогодні, перспективним напрямком розвитку управління виробничими процесами слід визначити інтеграцію прогнозної аналітики та інтелектуальних інструментів оперативної обробки даних, які забезпечують моделювання потреби в ресурсах на основі аналізу історичних даних функціонування відповідного підприємства, а також ряду виробничих показників і ринкових тенденцій [10].

Видається, що зазначений напрям є каталізатором подальшого удосконалення переходу від реактивної моделі управління, що передбачає реагування на вже наявні відхилення до проактивного управління, зосередженого на мінімізації ризику виникнення відхилень та довгостроковому прогнозуванні потреб у ресурсах.

До того ж, все більшої актуальності набуває модельний підхід до управління виробництвом, що передбачає розроблення цифрових моделей виробничої системи (цифрових двійників) для опрацювання альтернативних сценаріїв, ідентифікації ризиків і прогнозної оцінки управлінських наслідків. Використання визначеного інструментарію надасть можливість підвищити

рівень обґрунтованості під час ухвалення рішень стратегічного значення, а також сприяє подальшому формуванню гнучкої та адаптивної системи управління.

Висновки. В рамках даного дослідження було встановлено, що інтеграція системи цифрового обліку товарно-матеріальних цінностей залишається стратегічним підґрунтям трансформації системи управління виробничими процесами відповідного підприємства. Саме інтеграція цифрових облікових інструментів із виробничими, логістичними та фінансовими підсистемами формує цілісну інформаційну інфраструктуру, яка синхронізує ресурсні й інформаційні потоки та сприяє прийняттю більш обґрунтованих управлінських рішень.

Запропонований комплексний поетапний алгоритм формування стратегії передбачає послідовну реалізацію стадій: від стратегічної діагностики та визначення цілей до проєктування архітектури системи, організаційного забезпечення та моніторингу результативності. Така побудова надає можливість закріпити комплексний характер цифрової трансформації виробництва.

Таким чином, на сьогоднішній день досліджуваний цифровий облік товарно-матеріальних цінностей слід розглядати як одну із найбільш ефективних стратегічних основ формування адаптивної, інтегрованої та високотехнологічної моделі управління виробництвом.

Література:

1. Салабай В. О., Кравченко М. О. Управління бізнес-процесами підприємств в умовах цифрової трансформації бізнесу // Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2023. С. 64–65. URL: https://confmanagement-proc.kpi.ua/article/view/279696

2. Райчева Л. І., Горбаньова В. О. Цифрова трансформація бізнес-процесів як основна складова формування стратегії розвитку підприємств // Економічний вісник НТУУ «КПІ». 2024. № 30. С. 71–76. DOI: https://doi.org/10.20535/2307-5651.30.2024.313040.

3. Zheng S., Zhou Y. Digital Transformation and Competitive Advantage in Manufacturing: The Role of Business Model Innovation // Economies. 2025. Vol. 13, No. 7. Article 209. DOI: https://doi.org/10.3390/economies13070209.

4. Musaigwa M., Kalitanyi V. Transforming Manufacturing: A Systematic Literature Review of Industry 4.0 Technologies and Their Impact on Operational Efficiency // International Journal of Applied Research in Business and Management. 2026. Vol. 7, No. 1. DOI: https://doi.org/10.51137/wrp.ijarbm.486.

5. Краус К. М., Краус Н. М., Радзіховська Ю. М. Світова практика реалізації Індустрії 4.0: платформи, інструменти, бенчмаркинг // European Scientific Journal of Economic and Financial Innovation. 2022. № 1(9). С. 92–105. DOI: http://doi.org/10.32750/2022-0108

6. Ivanov D., Schönberger J., Tsipoulanidis A. Global Supply Chain and Operations Management. Springer, 2016. DOI: 10.1007/978-3-319-24217-0

7. Голушко Д. Ю. Цифрова трансформація управління підприємством: світові тренди та українська практика // Економіка та суспільство. 2025. Вип. 79. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-79-102

8. Вербівська Л. В., Дзюба Т. В. Цифрова трансформація підприємництва: стратегічні виклики та управлінські рішення // Інвестиції: практика та досвід. 2025. № 12. С. 60–66. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6814.2025.12.60

9. Cosa M., Torelli R. Digital Transformation and Flexible Performance Management: A Systematic Literature Review of the Evolution of Performance Measurement Systems // Global Journal of Flexible Systems Management. 2024. Vol. 25, No. 5. DOI: https://doi.org/10.1007/s40171-024-00409-9.

10. Vărzaru A. A., Bocean C. G. Digital Transformation and Innovation: The Influence of Digital Technologies on Turnover from Innovation Activities and Types of Innovation // Systems. 2024. Vol. 12, No. 9. Article 359. DOI: https://doi.org/10.3390/systems12090359.

References:

1. Salabai, V. O., & Kravchenko, M. O. (2023). Upravlinnia biznes-protsesamy pidpryiemstv v umovakh tsyfrovoi transformatsii biznesu [Management of business processes of enterprises in the conditions of digital transformation of business]. In *Biznes, innovatsii, menedzhment: problemy ta perspektyvy: Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference* (pp. 64–65). Kyiv: KPI named after Igor Sikorskyi. Retrieved from https://confmanagement-proc.kpi.ua/article/view/279696 [in Ukrainian].

2. Raicheva, L. I., & Horbanova, V. O. (2024). Tsyfrova transformatsiia biznes-protsesiv yak osnovna skladova formuvannia stratehii rozvytku pidpryiemstv [Digital transformation of business processes as the main component of enterprise development strategy formation]. *Ekonomichnyi visnyk NTUU "KPI"*, (30), 71–76. https://doi.org/10.20535/2307-5651.30.2024.313040 [in Ukr].

3. Zheng, S., & Zhou, Y. (2025). Digital transformation and competitive advantage in manufacturing: The role of business model innovation. *Economies, 13*(7), 209. https://doi.org/10.3390/economies13070209

4. Musaigwa, M., & Kalitanyi, V. (2026). Transforming manufacturing: A systematic literature review of Industry 4.0 technologies and their impact on operational efficiency. *International Journal of Applied Research in Business and Management, 7*(1). https://doi.org/10.51137/wrp.ijarbm.486

5. Kraus, K. M., Kraus, N. M., & Radzikhovska, Yu. M. (2022). Svitova praktyka realizatsii Industrii 4.0: platformy, instrumenty, benchmarkinh [World practice of Industry 4.0 implementation: Platforms, tools, benchmarking]. *European Scientific Journal of Economic and Financial Innovation, 1*(9), 92–105. http://doi.org/10.32750/2022-0108 [in Ukrainian].

6. Ivanov, D., Schönberger, J., & Tsipoulanidis, A. (2016). *Global supply chain and operations management*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-24217-0

7. Holushko, D. Yu. (2025). Tsyfrova transformatsiia upravlinnia pidpryiemstvom: svitovi trendy ta ukrainska praktyka [Digital transformation of enterprise management: Global trends and Ukrainian practice]. *Ekonomika ta suspilstvo*, (79). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-79-102 [in Ukrainian].

8. Verbivska, L. V., & Dziuba, T. V. (2025). Tsyfrova transformatsiia pidpryiemnytstva: stratehichni vyklyky ta upravlinski rishennia [Digital transformation of entrepreneurship: Strategic challenges and management decisions]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, (12), 60–66. https://doi.org/10.32702/2306-6814.2025.12.60 [in Ukrainian].

9. Cosa, M., & Torelli, R. (2024). Digital transformation and flexible performance management: A systematic literature review of the evolution of performance measurement systems. *Global Journal of Flexible Systems Management, 25*(5). https://doi.org/10.1007/s40171-024-00409-9

10. Vărzaru, A. A., & Bocean, C. G. (2024). Digital transformation and innovation: The influence of digital technologies on turnover from innovation activities and types of innovation. *Systems, 12*(9), 359. https://doi.org/10.3390/systems12090359

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 658.15:005.334

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-328-340

Богашко Олександр Леонідович кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу, менеджменту та управління бізнесом, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, https://orcid.org/0000-0003-2665-6772

Космідайло Інна Василівна кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів, менеджменту та інформаційних технологій, директор Уманської філії ПВНЗ «Європейський університет», Уманська філія ПВНЗ «Європейський університет», м. Умань, https://orcid.org/0000-0003-2836-3033

АНТИКРИЗОВЕ УПРАВЛІННЯ МАЛИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ЕКОНОМІКИ

Анотація. У статті розглянуто теоретичні та практичні засади антикризового управління малими підприємствами в умовах системної нестабільності економіки. Доведено, що сучасні макроекономічні виклики, зокрема фінансові коливання, цифрова трансформація, наслідки пандемії та воєнні дії, формують нове бізнес-середовище, у якому стабільність є радше винятком, ніж правилом. У цьому контексті визначено, що кризові явища набувають комплексного характеру, поєднуючи фінансові, виробничі, маркетингові, кадрові та стратегічні проблеми, що зумовлює необхідність переходу від фрагментарних управлінських рішень до системного підходу.

Уточнено сутність антикризового управління як безперервного процесу адаптації малих підприємств до змін зовнішнього та внутрішнього середовища. Підкреслено, що антикризове управління має превентивний характер, оскільки передбачає своєчасну діагностику загроз, розроблення сценаріїв реагування та інтеграцію стратегічних, фінансових, інноваційних і соціально-психологічних інструментів.

Розкрито логіку формування антикризової стратегії, яка включає етапи діагностики, оцінювання кризи, розроблення програми стабілізації, реалізацію заходів і контроль результатів.

Доведено, що інновації є стратегічним чинником зміцнення стійкого стану малих підприємств, забезпечуючи цифровізацію процесів, модернізацію виробництва та створення нових бізнес-моделей. Проаналізовано особливості управління персоналом в умовах воєнних дій, акцентовано увагу на збереженні людського капіталу, розвитку гнучких форм зайнятості та підтримці корпоративної культури. На основі узагальнення міжнародного досвіду підкреслено необхідність координації взаємодії бізнесу та держави.

Запропоновано інтегровану модель антикризового управління, яка поєднує стратегічний, фінансово-стабілізаційний, інноваційно-технологічний, організаційний, соціально-кадровий блоки та систему ризик-менеджменту. Обґрунтовано, що системність, інноваційна спрямованість і гнучкість управління є ключовими умовами забезпечення довгострокової конкурентоспроможності підприємств у період економічних трансформацій.

Ключові слова: антикризове управління; стратегічна адаптація; фінансова стабілізація; ризик-менеджмент; інноваційний розвиток; цифровізація; управління персоналом; інтегрована модель управління.

Bohashko Oleksandr Leonidovych PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Marketing, Management and Business Administration, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https://orcid.org/0000-0003-2665-6772

Kosmidailo Inna Vasylivna PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Finance, Management and Information Technologies, Director of the Uman Branch of the Private Higher Educational Institution “European University”, Private Higher Education Institution “European University”, Uman, https://orcid.org/0000-0003-2836-3033

CRISIS MANAGEMENT OF SMALL ENTERPRISES IN CONDITIONS OF SYSTEMIC ECONOMIC INSTABILITY

Abstract. The article examines the theoretical and practical foundations of crisis managing small enterprises under conditions of systemic economic instability. It is substantiated that contemporary macroeconomic challenges-particularly financial fluctuations, digital transformation, and the consequences of the pandemic and military actions-are shaping a new business environment in which stability is more the exception than the rule. In this context, crisis phenomena are identified as having a complex nature, combining financial, production, marketing, personnel, and strategic problems, which necessitates a shift from fragmented managerial decisions to a systemic approach.

The essence of crisis management is clarified as a continuous process of adapting small enterprises to changes in the external and internal environment. It is emphasized that crisis management has a preventive character, as it involves timely diagnosis of threats, the development of response scenarios, and the integration of strategic, financial, innovative, and socio-psychological instruments. The logic of forming an anti-crisis strategy is revealed, including the stages of diagnosis, assessment of the depth of the crisis, development of a stabilization program, implementation of measures, and monitoring of results.

It is proven that innovation serves as a strategic factor in strengthening the resilience of small enterprises by ensuring process digitalization, production modernization, and the creation of new business models. The peculiarities of human resource management under conditions of military actions are analysed, with emphasis placed on preserving human capital, developing flexible forms of employment, and maintaining corporate culture.

Based on a generalization of international experience, the necessity of coordinating interaction between business and the state is emphasized.

An integrated model of crisis management is proposed, combining strategic, financial-stabilization, innovation-technological, organizational, socio-personnel components, and a risk management system. It is substantiated that systemic coherence, innovation orientation, and managerial flexibility are key conditions for ensuring the long-term competitiveness of enterprises during periods of economic transformation.

Keywords: crisis management; strategic adaptation; financial stabilization; risk management; innovative development; digitalization; personnel management; integrated management model.

Постановка проблеми. Останні роки стали для українського бізнесу періодом безпрецедентних випробувань. Підприємства змушені працювати в умовах постійної невизначеності, коли правила гри змінюються швидше, ніж встигають оновлюватися стратегічні плани. Глобальні економічні процеси, цифровізація, фінансові коливання, наслідки пандемії та повномасштабна війна суттєво вплинули на характер господарської діяльності. Те, що раніше здавалося тимчасовими труднощами, нині перетворилося на нову реальність, у якій стабільність стала радше винятком, ніж нормою.

У таких умовах малі підприємства стикаються з різними проявами кризових явищ: погіршенням фінансових показників, дефіцитом обігових коштів, розривами логістичних ланцюгів, зменшенням попиту, відтоком кваліфікованих працівників. Війна додала до цього ще й фізичні втрати активів, перебої з постачанням ресурсів, зростання витрат на безпеку та енергозабезпечення. Часто навіть ефективно організований бізнес опиняється під тиском зовнішніх обставин, які не залежать від управлінських рішень.

За таких умов антикризове управління вже не можна сприймати лише як набір заходів для запобігання банкрутству. Воно набуває значення системного підходу до забезпечення життєздатності малого підприємства. Йдеться не просто про скорочення витрат чи реструктуризацію боргів, а про здатність організації швидко адаптуватися до змін, переглядати стратегію, знаходити нові джерела доходу та формувати конкурентні переваги навіть у складних обставинах.

Разом із тим практика показує, що багато малих підприємств реагують на кризу фрагментарно – шляхом точкових рішень, спрямованих на усунення найбільш гострих проблем. Відсутність системності, довгострокового бачення та

інтеграції різних управлінських інструментів знижує ефективність таких заходів. Саме тому особливої актуальності набуває розроблення цілісної моделі антикризового управління, яка поєднувала б фінансові, організаційні, інноваційні та соціальні аспекти діяльності малих підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика антикризового управління вже тривалий час перебуває в центрі уваги науковців і практиків. Вітчизняні та зарубіжні дослідження свідчать про поступову еволюцію підходів: від вузького трактування, пов'язаного переважно з фінансовим оздоровленням, до розуміння антикризового управління як комплексної стратегічної функції [1 – 13].

У сучасних наукових працях акцент робиться на необхідності формування стійких конкурентних переваг як запоруки протидії кризовим впливам. Зокрема, дослідники Т. Балановська, О. Гавриш та О. Гогуля підкреслюють, що підприємства, які інвестують у розвиток інновацій, людського капіталу та гнучких бізнес-моделей, легше адаптуються до змін і швидше відновлюються після потрясінь [1].

Окремий напрям досліджень присвячений етапності антикризового процесу. Науковці Г. Миськів та В. Білик обґрунтовують важливість чіткої послідовності дій: від ранньої діагностики проблем до впровадження стабілізаційних програм і подальшої трансформації бізнесу. Такий підхід дозволяє уникнути хаотичних рішень та забезпечує логіку управлінського процесу [7].

Значну увагу приділено й інноваційній складовій антикризового управління. У праці Є. Бойко та Ю. Дяченко, впровадження нових технологій і організаційних змін розглядається як один із ключових чинників відновлення та розвитку. Інновації стають не лише способом подолання труднощів, а й можливістю переосмислення ролі підприємства на ринку [3].

Особливого значення набувають дослідження, присвячені управлінню персоналом у період війни. Підприємства стикаються з мобілізацією працівників, релокацією, психологічним виснаженням колективів [6; 12]. У таких умовах збереження команди, підтримка мотивації та формування довіри між керівництвом і працівниками є критично важливими для стабільності бізнесу.

Міжнародний досвід також демонструє, що ефективне антикризове управління часто поєднує внутрішні зусилля підприємства з державною підтримкою та регуляторними заходами [11]. Це свідчить про важливість координації дій на різних рівнях економічної системи.

Попри значну кількість наукових праць, потребує подальшого осмислення інтегрований підхід, який об'єднав би фінансові, інноваційні, організаційні та соціальні механізми в єдину логічну модель, адаптовану до умов воєнної та післявоєнної економіки.

Мета статті. Метою статті є формування цілісного бачення антикризового управління малими підприємствами як системи взаємопов'язаних управлінських

рішень, що поєднують стратегічні, фінансові, інноваційні та соціально-кадрові інструменти з урахуванням сучасних макроекономічних викликів.

Для досягнення поставленої мети передбачено: уточнити зміст і сутність антикризового управління; розкрити логіку формування антикризової стратегії; визначити роль інновацій у забезпеченні стійкості малого підприємства; охарактеризувати особливості управління персоналом у період війни; запропонувати інтегровану модель антикризового управління. Під час підготовки рукопису для мовного редагування та перекладу було використано ChatGPT [9]. Автори перевірили та затвердили остаточну версію статті.

Виклад основного матеріалу. У сучасному розумінні антикризове управління – це не разова реакція на проблеми, а безперервний процес адаптації малого підприємства до змін середовища. Його зміст полягає у своєчасному виявленні загроз, оцінюванні їхнього впливу та розробленні рішень, спрямованих на збереження та розвиток організації [4; 5].

Якщо раніше антикризові заходи асоціювалися переважно з фінансовою реструктуризацією, то сьогодні йдеться про багаторівневу систему, що охоплює стратегічне планування, управління ресурсами, інноваційний розвиток, кадрову політику та ризик-менеджмент [2; 13]. Важливою рисою сучасного підходу є його превентивний характер: мале підприємство повинно не чекати настання кризи, а постійно оцінювати потенційні загрози та готувати сценарії реагування (табл. 1).

Таблиця 1

Теоретичні підходи до кризового менеджменту малих підприємств

Аспекти кризового менеджменту	Зміст та практичне застосування для малих підприємств
Стратегічна адаптивність та сценарне планування	Розробка гнучких планів розвитку та сценаріїв реагування на кризові ситуації. Малий бізнес може швидко коригувати стратегію відповідно до змін на ринку та обмежених ресурсів.
Людський капітал і лідерство	Підтримка провідних співробітників, розвиток лідерських якостей менеджерів, психологічна підтримка команди. Важливо зберегти мотивованих працівників у малих колективах, де кожен фахівець критично важливий.
Фінансова стійкість	Оптимізація витрат, контроль грошових потоків, формування резервів. Для малих підприємств це основа виживання в умовах економічної нестабільності.
Управління ризиками та комплаєнс	Ідентифікація фінансових, операційних і репутаційних ризиків, впровадження базових систем контролю. Для малого бізнесу ризики можуть бути критичними, тому раннє їх виявлення має вирішальне значення.
Цифрова трансформація та інновації	Використання доступних технологій для автоматизації процесів, онлайн-комунікації, маркетингу та аналітики. Це допомагає малим підприємствам працювати ефективніше при обмежених ресурсах.

Аспекти кризового менеджменту	Зміст та практичне застосування для малих підприємств
Операційна гнучкість і безперервність бізнесу	Планування альтернативних варіантів роботи та диверсифікація постачальників. Для малих підприємств здатність швидко відновити роботу після криз є критичною.
Маркетингова та клієнтська адаптація	Адаптація продуктів і послуг до змін у потребах клієнтів, використання соціальних мереж та цифрових каналів для підтримки лояльності. Малий бізнес може швидко реагувати на запити ринку.
Інноваційні бізнес-моделі	Модернізація процесів, впровадження сервісних та платформених рішень, пошук нових джерел доходу. Для малого підприємства це спосіб залишатися конкурентним у кризовий період.
ESG та соціальна відповідальність	Впровадження екологічних, соціальних та етичних практик, формування довіри клієнтів і громади. Малі підприємства часто тісно пов'язані з місцевим середовищем, тому відповідальність має практичний ефект.
Комунікації та репутаційний менеджмент	Відкрите та швидке інформування клієнтів, партнерів і співробітників про зміни та нові умови роботи. Це допомагає зберігати довіру та підтримувати репутацію під час криз.
Співпраця та партнерство	Встановлення міцних зв'язків з постачальниками, бізнес-об'єднаннями та державними структурами для отримання підтримки та ресурсів. Для малих підприємств партнерство часто вирішує питання ресурсної обмеженості.
Моніторинг та оцінка результатів	Відстеження ключових показників ефективності, регулярний аналіз результатів антикризових заходів. Малий бізнес може швидко коригувати дії на основі конкретних даних.

Джерело: сформовано на основі [2; 3; 5; 13].

Системність антикризового управління проявляється у взаємодії кількох ключових підсистем. Стратегічне планування визначає довгострокові орієнтири розвитку. Фінансовий менеджмент забезпечує ліквідність і платоспроможність. Операційне управління відповідає за ефективність виробничих процесів. Інноваційний компонент сприяє оновленню продуктів і технологій. Управління персоналом формує людський потенціал, а ризик-менеджмент дозволяє ідентифікувати та мінімізувати загрози [2; 4]. Лише узгоджена робота цих елементів створює підґрунтя для внутрішньої стійкості малого підприємства.

Кризові явища можуть виникати з різних причин і мати різний масштаб. Найпоширенішими є фінансові кризи, що проявляються у втраті ліквідності, зростанні боргового навантаження та дефіциті обігових коштів. Не менш небезпечними є виробничі проблеми – зниження продуктивності, перебої з постачанням, зношеність обладнання.

Маркетингові кризи пов'язані зі скороченням попиту, посиленням конкуренції або зміною споживчих переваг. Кадрові труднощі можуть проявлятися у дефіциті кваліфікованих фахівців, зниженні мотивації чи внутрішніх конфліктах.

Стратегічна криза виникає тоді, коли обрана бізнес-модель перестає відповідати ринковим умовам.

Для українських малих підприємств характерним є поєднання кількох криз одночасно. У воєнний період до внутрішніх проблем додаються зовнішні фактори – руйнування інфраструктури, релокація бізнесу, обмеження експорту, енергетичні ризики [12]. Це формує системну нестабільність, що вимагає глибшого та більш комплексного підходу до управління.

Антикризове управління в таких умовах повинно виходити за межі стандартних фінансових інструментів. Воно має передбачати стратегічну гнучкість, диверсифікацію, впровадження інновацій та посилення внутрішньої згуртованості колективу.

Лише поєднання цих складових дозволяє малому підприємству не лише вижити, а й зберегти потенціал для подальшого розвитку.

Формування антикризової стратегії не може бути спонтанним або ситуативним процесом. Воно потребує чіткої логіки дій, послідовності та глибокого аналізу реального стану малого підприємства. У наукових підходах виокремлюється кілька взаємопов'язаних етапів, які дозволяють системно вибудувати процес подолання кризи (рис. 1).

Рис. 1. Етапи формування антикризової стратегії малих підприємств
Джерело: розроблено авторами на основі [7; 8].

Першим кроком є *діагностика*. На цьому етапі керівництво має отримати максимально об'єктивну картину стану справ: аналізуються фінансові показники, структура активів і зобов'язань, динаміка грошових потоків, позиції

на ринку, ефективність операційних процесів. Важливо не лише зафіксувати проблеми, а й зрозуміти їхні причини.

Другий етап передбачає *визначення глибини та характеру кризи*. Потрібно оцінити, наскільки відхилення показників є критичними, чи має ситуація тимчасовий характер, чи свідчить про системні дисбаланси. Саме на цьому етапі формується розуміння масштабу майбутніх змін.

Третій етап – *розроблення антикризової програми*. Йдеться про формування комплексу заходів, спрямованих на стабілізацію діяльності підприємства. Програма повинна бути реалістичною, враховувати ресурсні обмеження та визначати конкретні строки реалізації.

Далі відбувається *практична реалізація запланованих заходів*. Це може включати реструктуризацію зобов'язань, перегляд витрат, модернізацію виробництва, оптимізацію організаційної структури або вихід на нові ринки. Важливо, щоб ці рішення були узгодженими між собою та підпорядковувалися єдиній стратегії.

Завершальний етап – *контроль і коригування*. Навіть найкраще розроблена стратегія потребує постійного моніторингу. Зміни у зовнішньому середовищі можуть вимагати оперативного перегляду окремих рішень, тому гнучкість і здатність до швидкої адаптації є невід'ємними складовими антикризового управління.

Ефективність антикризових рішень залежить від якості діагностики. Проникливість керівника важлива, однак у складних економічних умовах вона має доповнюватися об'єктивними розрахунками. Саме тому економіко-математичні інструменти набувають особливої ваги.

Система оцінювання повинна поєднувати кількісні та якісні показники. До базових фінансових індикаторів належать *коефіцієнт поточної ліквідності* (CR = оборотні активи / поточні зобов'язання), який відображає здатність підприємства виконувати короткострокові зобов'язання; *коефіцієнт автономії* (FA = власний капітал / валюта балансу), що характеризує фінансову незалежність; а також *рентабельність активів* (ROA = чистий прибуток / активи), яка демонструє ефективність використання ресурсів [10].

Для оцінювання ризику банкрутства малого підприємства застосовуються узагальнені моделі прогнозування, зокрема *модель Альтмана*. Вона дозволяє на основі інтегрального показника оцінити ймовірність фінансової неспроможності підприємства в майбутньому періоді. Застосування таких моделей підвищує обґрунтованість управлінських рішень і зменшує вплив суб'єктивних оцінок. У поєднанні з аналізом зовнішнього середовища це створює підґрунтя для формування реалістичної антикризової стратегії. У періоди нестабільності інновації часто стають тим ресурсом, який дозволяє малому підприємству не лише втриматися на ринку, а й зміцнити свої позиції. Впровадження нових технологій, оновлення продуктового портфеля, оптимізація процесів – усе це формує основу для відновлення та розвитку.

Інноваційний менеджмент у межах антикризової політики сприяє підвищенню продуктивності праці, зниженню витрат, розширенню асортименту. Малі підприємства, які активно інвестують у модернізацію, як правило, демонструють вищу здатність до адаптації та швидше реагують на зміни попиту.

Інноваційна трансформація може проявлятися у цифровізації управлінських процесів, автоматизації виробництва, впровадженні сучасних інформаційних систем, розвитку дослідницьких підрозділів або створенні нових бізнес-моделей. В умовах воєнної економіки особливої актуальності набувають рішення, що дозволяють працювати дистанційно, автоматизувати облік і мінімізувати фізичну присутність персоналу там, де це можливо.

Таким чином, інновації виступають не допоміжним, а стратегічним інструментом антикризового управління.

Людський капітал залишається одним із найцінніших ресурсів малого підприємства, особливо у період кризи. Навіть за наявності фінансових і матеріальних ресурсів відсутність згуртованої та мотивованої команди може суттєво обмежити можливості відновлення.

В умовах війни малі підприємства змушені адаптувати кадрову політику до нових реалій. Поширюються гнучкі форми зайнятості, дистанційна робота, часткова зайнятість. Зростає потреба у психологічній підтримці працівників, створенні безпечних умов праці та програмах перекваліфікації.

Антикризове управління персоналом має поєднувати економічну доцільність із соціальною відповідальністю. Збереження ключових фахівців, підтримка корпоративної культури та формування довіри між керівництвом і працівниками стають важливими чинниками довгострокової стійкості підприємства [12].

Практика інших країн свідчить, що ефективне подолання криз часто ґрунтується на поєднанні зусиль бізнесу та держави. Державні програми підтримки, податкові пільги, компенсації витрат, кредитні гарантії допомагають підприємствам зберегти ліквідність у періоди різкого скорочення доходів.

Європейський підхід до кризового менеджменту базується на координації між різними інституціями та швидкому реагуванні на виклики. Важливу роль відіграє прозорість рішень і довіра між державою та бізнесом. Для України врахування такого досвіду є надзвичайно актуальним. Інтеграція до європейських механізмів кризового реагування може стати додатковим чинником економічної стійкості, особливо в умовах післявоєнного відновлення [11].

Сучасне антикризове управління потребує комплексності. Неможливо досягти стійкого результату, обмежившись лише фінансовими заходами або кадровими змінами. Потрібна інтегрована модель, яка поєднує стратегічні, фінансові, інноваційні та соціальні рішення в єдину систему.

Нами розроблена модель, яка має враховувати макроекономічні умови (інфляційні процеси, валютні ризики, державну політику), галузеву специфіку, внутрішні ресурси підприємства, рівень його інноваційної активності та стан людського капіталу (рис. 2).

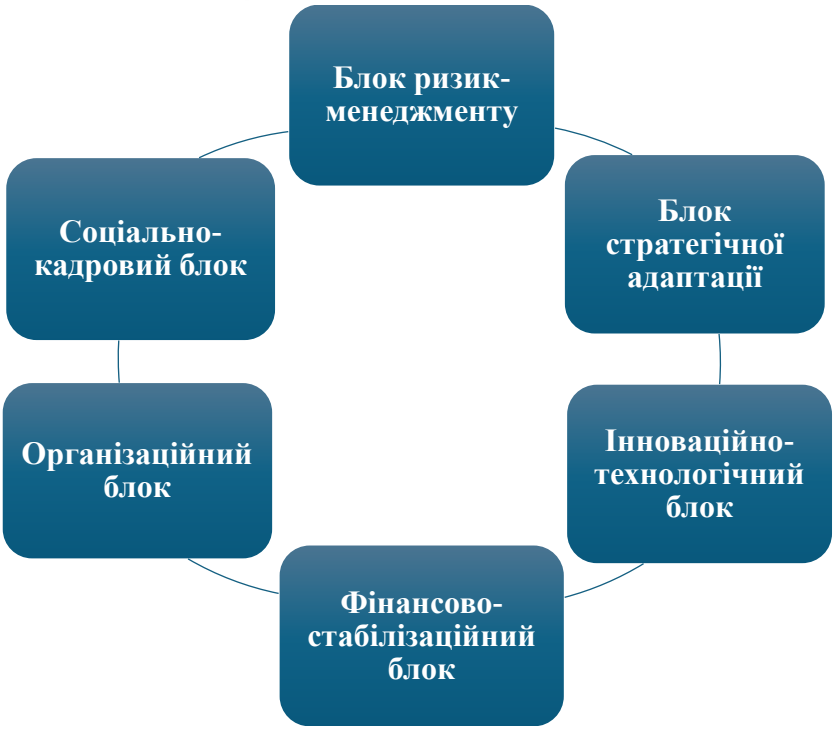

Рис. 2. Інтегрована модель антикризового управління малим підприємством

Джерело: сформовано авторами

Структурні блоки інтегрованої моделі включають:

Блок стратегічної адаптації. Передбачає формування гнучкої стратегії розвитку, диверсифікацію діяльності, освоєння нових ринків і перегляд бізнес-моделі відповідно до змін середовища.

Фінансово-стабілізаційний блок. Спрямований на відновлення платоспроможності, оптимізацію структури капіталу, управління грошовими потоками та пошук альтернативних джерел фінансування.

Інноваційно-технологічний блок. Охоплює автоматизацію процесів, цифровізацію управління, впровадження сучасних інформаційних систем та розвиток електронної комерції.

Організаційний блок. Передбачає вдосконалення структури управління, скорочення дублювання функцій, застосування проектного підходу та підвищення швидкості ухвалення рішень.

Соціально-кадровий блок. Спрямований на підтримку персоналу, розвиток компетенцій і формування стабільної корпоративної культури.

Блок ризик-менеджменту. Включає систему раннього попередження криз, постійний моніторинг ключових показників та розроблення альтернативних сценаріїв розвитку подій.

На нашу думку, подальший розвиток антикризового управління в Україні має бути пов’язаний із ширшим використанням цифрових інструментів

моніторингу, впровадженням сценарного планування та посиленням співпраці між державою і бізнесом. Важливо забезпечити узгодженість корпоративних стратегій із європейськими підходами до кризового реагування.

Практика європейських країн підтверджує, що комплексна підтримка підприємств у періоди нестабільності сприяє не лише збереженню економічного потенціалу, а й формує передумови для швидшого відновлення [11]. Для України це особливо важливо в контексті післявоєнної трансформації та інтеграції до європейського економічного простору.

Висновки. Проведений аналіз дає змогу сформулювати ключові висновки щодо сутності, ролі та перспектив розвитку антикризового управління малих підприємств в сучасних умовах.

Антикризове управління слід сприймати не як разову реакцію на проблеми, а як постійну функцію стратегічного менеджменту, інтегровану в загальну систему управління малим підприємством. Його завдання полягає не лише у реагуванні на фінансові труднощі, а передусім у створенні механізмів раннього виявлення кризових сигналів, підтриманні фінансової рівноваги та забезпеченні організаційної гнучкості.

Сучасні кризи мають багатовимірний характер, охоплюючи фінансову, виробничу, кадрову, інноваційну та ринкову сфери. Особливо складними вони стають в умовах воєнної економіки, коли внутрішні проблеми підприємства накладаються на потужні зовнішні шоки. Тому застосування комплексного підходу, який враховує як внутрішні ресурси, так і макроекономічні фактори, є необхідністю.

Конкурентні переваги стають ядром стійкості. Здатність впроваджувати інновації, розвивати ключові компетенції, диверсифікувати ринки збуту та швидко адаптувати бізнес-модель дозволяє зберігати позиції навіть під час глибокої нестабільності. У цьому контексті антикризове управління виконує не лише стабілізаційну, а й трансформаційну функцію.

Інновації залишаються одним із найпотужніших інструментів виходу з кризи. Цифровізація процесів управління, автоматизація виробництва, впровадження сучасних інформаційних систем і розвиток нових продуктів сприяють підвищенню продуктивності та зниженню витрат. Вони дозволяють підприємству перейти від простої моделі виживання до моделі сталого розвитку.

Важливою умовою підвищення стійкості підприємства є взаємодія з державними та міжнародними структурами. Координація дій з програмами державної підтримки, доступ до фінансових ресурсів і стабільна регуляторна база підсилюють ефективність антикризових заходів.

У підсумку антикризове управління в сучасних умовах виступає механізмом стратегічного оновлення підприємства. Його результативність визначається системністю, інноваційною спрямованістю, своєчасною діагностикою та здатністю менеджменту координувати дії на всіх рівнях управління. Такий підхід створює умови для довгострокової конкурентоспроможності та

стійкого розвитку навіть у періоди глибоких економічних і соціальних трансформацій.

Що стосується подальших напрямів досліджень, вони мають бути зосереджені на цифровізації антикризового управління та розвитку адаптивних бізнес-моделей. Сучасні виклики вимагають інтеграції штучного інтелекту, аналітики великих даних і сценарного планування у систему раннього попередження криз, а також пошуку механізмів післявоєнного відновлення та формування довгострокової конкурентоспроможності підприємств.

Література:

1. Balanovska T., Havrysh O., Gogulya O. Developing enterprise competitive advantage as a component of anti-crisis management. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2019. Вип. 7(1). 303–323. DOI: https://doi.org/10.9770/jesi.2019.7.1(23)

2. Богашко О. Л., Космідайло І. В. Ризик-менеджмент у системі функціонального управління: роль лідерства, кризових комунікацій та прийняття рішень в умовах організаційних змін. *Сталий розвиток економіки*. 2025. № 5(56). С. 329–335. DOI: https://doi.org/10.32782/2308-1988/2025-56-45

3. Бойко Є., Дяченко Ю. Інноваційний менеджмент – сучасне антикризове управління. *Управління розвитком складних систем.* 2022. Вип. 52. С. 5–11. DOI: https://doi.org/10.32347/2412-9933.2022.52.5-11

4. Болотнов Д. Особливості антикризового управління вітчизняними підприємствами. *Innovation and Sustainability*. 2022. № 2. С. 171–176. DOI: https://doi.org/10.31649/ins.2022.2.171.176

5. Федик О. Особливості антикризового управління підприємством. *Вісник Львівського національного університету природокористування. Серія Економіка АПК.* 2023. № 30. С. 130–133. DOI: https://doi.org/10.31734/economics2023.30.130

6. Mańka-Szulik M., Krawczyk D., Wodarski K. Anti-crisis and aid measures taken in Poland following Russia's aggression against Ukraine, including activity at local government level. *Scientific papers of silesian university of technology. Organization and management series.* 2023. № 168. P. 325–338. DOI: https://doi.org/10.29119/1641-3466.2023.168.22

7. Meiste R., Jakstiene S. Crisis diagnosis in anti-crisis management process in a company. *Oeconomia Copernicana*. 2015. № 6(4). P. 49–58. DOI: https://doi.org/10.12775/OeC.2015.028

8. Миськів Г. В., Білик В. М. Етапи та заходи антикризового управління на підприємстві. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*. 2024. Вип. 1(11). С. 19–27. DOI: https://doi.org/10.23939/smeu2024.01.019

9. OpenAI. ChatGPT (GPT-4) [велика мовна модель]. 2026. URL: https://chat.openai.com/

10. Roik O., Zanevych D. Anti-crisis management in tourism enterprises: theoretical and methodological foundations and practical recommendations. *Economics and Region*. 2024. № 4(95). P. 40–7. DOI: https://doi.org/10.26906/EiR.2024.4(95).3605

11. Stankov V. Perspectives on the Development of the EU Crisis Management System. *European Journal of Humanities and Social Sciences*. 2022. Vol. 2(1). P. 87–90. DOI: https://doi.org/10.24018/ejsocial.2022.2.1.212

12. Цалко Т., Невмержицька С., Птуха А. Антикризове управління персоналом під час війни. *Економіка та суспільство*. 2024. № 60. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-120

13. Ткаченко А. Антикризове управління як комплексна система запобігання кризовим ситуаціям. *Modeling the development of the economic systems*. 2023. № 1. С. 220–225. DOI: https://doi.org/10.31891/mdes/2023-7-30

References:

1. Balanovska, T., Havrysh, O., & Gogulya, O. (2019). Developing enterprise competitive advantage as a component of anti-crisis management. *Entrepreneurship and Sustainability Issues, 7*(1), 303–323. DOI: https://doi.org/10.9770/jesi.2019.7.1(23) [in English].

2. Bohashko, O. L., & Kosmidailo, I. V. (2025). Ryzyk-menedzhment u systemi funktsionalnoho upravlinnia: rol liderstva, kryzovykh komunikatsii ta pryiniattia rishen v umovakh orhanizatsiinykh zmin. [Risk management in the functional management system: the role of leadership, crisis communications and decision-making in the context of organisational change]. *Stalyi rozvytok ekonomiky – Sustainable Development of Economy, 5*(56), 329–335. DOI: https://doi.org/10.32782/2308-1988/2025-56-45 [in Ukrainian].

3. Boiko, Y., & Diachenko, Y. (2022). Innovatsiinyi menedzhment – suchasne antykryzove upravlinnia. [Innovative management – modern anti-crisis management]. *Upravlinnia rozvytkom skladnykh system – Management of Development of Complex Systems, 52*, 5–11. DOI: https://doi.org/10.32347/2412-9933.2022.52.5-11 [in Ukrainian].

4. Bolotnov, D. (2022). Osoblyvosti antykryzovoho upravlinnia vitchyznianymy pidpryiemstvamy. [Features of anti-crisis management of domestic enterprises]. *Innovation and Sustainability, 2*, 171–176. DOI: https://doi.org/10.31649/ins.2022.2.171.176 [in Ukrainian].

5. Fedyk, O. (2023). Osoblyvosti antykryzovoho upravlinnia pidpryiemstvom [Peculiarities of anti-crisis management of the enterprise]. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu pryrodokorystuvannia. Seriia Ekonomika APK – Bulletin of Lviv National Environmental University. Series "AIC Economics", 30*, 130–133. DOI: https://doi.org/10.31734/economics2023.30.130

6. Mańka-Szulik, M., Krawczyk, D., & Wodarski, K. (2023). Anti-crisis and aid measures taken in Poland following Russia's aggression against Ukraine, including activity at local government level. *Scientific Papers of Silesian University of Technology. Organization and Management Series, 168*, 325–338. DOI: https://doi.org/10.29119/1641-3466.2023.168.22 [in English].

7. Meiste, R., & Jakstiene, S. (2015). Crisis diagnosis in anti-crisis management process in a company. *Oeconomia Copernicana, 6*(4), 49–58. DOI: https://doi.org/10.12775/OeC.2015.028

8. Myskiv, G. V., & Bilyk, V. M. (2024). Etapy ta zakhody antykryzovoho upravlinnia na pidpryiemstvi. [Stages and measures of crisis management at the enterprise]. *Menedzhment ta pidpryiemnytstvo v Ukraini: Etapy stanovlennia ta problemy rozvytku – Management and Entrepreneurship in Ukraine: the stages of formation and problems of development, 1*(11), 19–27. DOI: https://doi.org/10.23939/smeu2024.01.019 [in Ukrainian].

9. OpenAI. (2026). *ChatGPT (GPT-4)* [Large language model]. Retrieved from https://chat.openai.com/

10. Roik, O., & Zanevych, D. (2024). Anti-crisis management in tourism enterprises: Theoretical and methodological foundations and practical recommendations. *Economics and Region, 4*(95), 40–47. DOI: https://doi.org/10.26906/EiR.2024.4(95).3605 [in English].

11. Stankov, V. (2022). Perspectives on the development of the EU crisis management system. *European Journal of Humanities and Social Sciences, 2*(1), 87–90. DOI: https://doi.org/10.24018/ejsocial.2022.2.1.212 [in English].

12. Tsalko, T., Nevmerzhytska, S., & Ptukha, A. (2024). Antykryzove upravlinnia personalom pid chas viiny [Anti-crisis management of personnel during the war]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society, 60*. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-120 [in Ukrainian].

13. Tkachenko, A. (2023). Antykryzove upravlinnia yak kompleksna systema zapobihannia kryzovym sytuatsiiam. [Crisis management as a comprehensive system of crisis prevention]. *Modeling the Development of the Economic Systems, 1*, 220–225. DOI: https://doi.org/10.31891/mdes/2023-7-30 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 005.32:614.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-341-352

Боровик Марина Вікторівна доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту і публічного адміністрування, Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова, м. Харків, https://orcid.org/0000-0001-7362-7830

ОЦІНКА СТАНУ ТА ПРОБЛЕМ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ САМОЗАЙНЯТИХ ОСІБ У ЗАКЛАДАХ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Анотація. У статті здійснено оцінку стану та визначено ключові проблеми управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб у закладах охорони здоров'я в умовах трансформації системи медичного обслуговування. Обґрунтовано, що за умов реформування галузі та розширення організаційної автономії медичних установ самозайняті особи дедалі активніше залучаються до надання медичних послуг, поєднуючи високу професійну автономію з обмеженою управлінською інтеграцією у внутрішні процеси закладів охорони здоров'я. Така специфіка статусу ускладнює системний розвиток їх лідерського потенціалу та потребує формування відповідних управлінських механізмів.

Розроблено методику оцінки стану управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб, що базується на системі п'яти взаємопов'язаних критеріїв: інституційного, організаційно-управлінського, інструментального, мотиваційного та оцінювально-контрольного.

Для узагальнення результатів оцінювання запропоновано чотирирівневу шкалу зрілості управління: початковий, фрагментарний, системний та інтегрований рівні.

Застосування методики в межах аналізу управлінських практик у закладах охорони здоров'я дозволило встановити домінування фрагментарного рівня зрілості управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб. Виявлено відсутність стратегічного закріплення розвитку лідерства, низький рівень інтеграції самозайнятих осіб у управлінські процеси, обмеженість інструментів розвитку лідерських компетентностей, недостатню мотиваційну підтримку та відсутність системи оцінювання результативності управлінського впливу.

На основі результатів дослідження обґрунтовано аналітичну модель удосконалення управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб, що передбачає взаємодію інституційного, організаційного та індивідуального рівнів управлінського впливу. Реалізація запропонованої моделі сприятиме переходу від фрагментарного до системного управління розвитком лідерських якостей у закладах охорони здоров'я.

Ключові слова: лідерські якості; самозайняті особи; заклади охорони здоров'я; управління персоналом; управлінські практики; зрілість управління; компетентнісна модель; коучинг; мотивація; KPI.

Borovyk Maryna Viktorivna Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Management and Public Administration, O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0001-7362-7830

ASSESSMENT OF THE STATE AND PROBLEMS OF MANAGING THE DEVELOPMENT OF LEADERSHIP QUALITIES OF SELF-EMPLOYED PROFESSIONALS IN HEALTHCARE INSTITUTIONS

Abstract. The article assesses the current state and identifies key problems in managing the development of leadership qualities of self-employed professionals in healthcare institutions under conditions of healthcare system transformation. It is substantiated that, in the context of sectoral reform and the expansion of organizational autonomy of medical institutions, self-employed professionals are increasingly involved in the provision of healthcare services, combining a high level of professional autonomy with limited managerial integration into the internal processes of healthcare institutions. Such a specific status complicates the systematic development of their leadership potential and requires the formation of appropriate management mechanisms.

A methodology for assessing the state of management of leadership development among self-employed professionals has been developed. It is based on a system of five interrelated criteria: institutional, organizational-managerial, instrumental, motivational, and evaluation-control. To generalize the results of the assessment, a four-level management maturity scale is proposed, including the initial, fragmented, systematic, and integrated levels.

The application of the proposed methodology through the analysis of managerial practices in healthcare institutions revealed the predominance of a fragmented level of maturity in managing the development of leadership qualities of self-employed professionals. It was found that in most institutions there is no strategic formalization of leadership development, the integration of self-employed professionals into managerial processes remains low, the instruments for developing leadership competencies are limited, motivational support is insufficient, and there is no system for evaluating the effectiveness of managerial influence.

Based on the research results, an analytical model for improving the management of leadership development among self-employed professionals is substantiated. The model involves the interaction of institutional, organizational, and individual levels of managerial influence. The implementation of the proposed model

will facilitate the transition from fragmented to systematic management of leadership development in healthcare institutions.

Keywords: leadership qualities; self-employed professionals; healthcare institutions; human resource management; managerial practices; management maturity; competency model; coaching; motivation; KPIs.

Постановка проблеми. Сучасний етап трансформації системи охорони здоров'я України характеризується зміною організаційно-економічної моделі функціонування закладів охорони здоров'я (ЗОЗ), розширенням автономії медичних установ, упровадженням договірних відносин та активним залученням самозайнятих осіб до надання медичних послуг. За таких умов зростає значення не лише професійної компетентності медичних працівників, а й їх здатності виконувати лідерські функції в межах мультидисциплінарних команд, взаємодіяти з адміністрацією закладу, пацієнтами та іншими стейкхолдерами.

Самозайняті особи у сфері охорони здоров'я (зокрема фізичні особи-підприємці, лікарі первинної ланки, консультанти, вузькопрофільні спеціалісти, що працюють на контрактних умовах) функціонують на перетині професійної, підприємницької та управлінської діяльності. Їх статус поєднує високу автономію з обмеженою інтегрованістю у внутрішні управлінські процеси ЗОЗ. Водночас саме вони часто виступають неформальними лідерами медичних команд, ініціаторами інновацій та драйверами змін у клінічній практиці.

Попри це, управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб у більшості ЗОЗ має фрагментарний характер. У стратегічних документах закладів, як правило, відсутні положення щодо формування лідерських компетентностей цієї категорії суб'єктів, не визначено інструментарій їх оцінювання та не сформовано системи мотивації до управлінської активності. Така ситуація зумовлює недостатнє використання потенціалу самозайнятих осіб у забезпеченні якості медичних послуг і розвитку закладів охорони здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика лідерства в системі охорони здоров'я активно досліджується у зарубіжній науковій літературі. Зокрема, Ж.-Л. Деніс та Н. ван Гестел [1] обґрунтовують роль лікарів як суб'єктів управлінських процесів і акцентують на теоретичних та практичних викликах розвитку медичного лідерства. І. Спехар та співавт. [2] аналізують бачення лікарями лідерських ролей у первинній ланці та підкреслюють значущість формування лідерських компетентностей у середовищі високої автономії професійної діяльності.

Вітчизняні дослідження переважно концентруються на трансформації управління ЗОЗ, кадровому забезпеченні та механізмах управління персоналом. І. Семчук [3], Г. Кукель [3], В. Роледерс [3], К. Нетудихата [4], В. Погромський [4], Т. Михайлова [4], В. Звірич [5] висвітлюють проблеми та інструменти управління персоналом у сфері охорони здоров'я, зокрема питання управлінських механізмів у контексті реформ. Питання інноваційного розвитку та

модернізації систем управління ЗОЗ розглядають В. Данько [6] і К. Ягельська [9], а мотиваційні та кадрові аспекти – С. Романенко [7], І. Марчук [7], Р. Жарлінська [7] та О. Ханіна [8]. Водночас питання оцінки стану управління розвитком лідерських якостей саме самозайнятих осіб, а також інституційного закріплення їх управлінської ролі залишаються недостатньо розкритими, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета статті. Метою статті є оцінка стану та визначення ключових проблем управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб у закладах охорони здоров'я та обґрунтування напрямів удосконалення управлінських механізмів у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах сучасного менеджменту лідерські якості трактуються як сукупність компетентностей, що забезпечують вплив, координацію, мотивацію та спрямування групової діяльності на досягнення цілей організації. При цьому акцент поступово зміщується від «лідерства як позиції» до «лідерства як компетентнісної поведінки», що може проявлятися незалежно від формального статусу. Для систем охорони здоров'я, де домінує професійна автономія та командний характер роботи, лідерські якості мають прикладний вимір: вони визначають здатність організовувати взаємодію, забезпечувати безперервність процесів, підтримувати якість і безпеку послуг, а також управляти змінами [1].

Зарубіжні дослідження підкреслюють, що у медичному середовищі лідерство виникає на перетині клінічної експертизи й управлінської координації, а його дефіцит часто проявляється не у відсутності «лідерів», а у слабкій інституційній підтримці та нестачі формалізованих механізмів розвитку відповідних компетентностей [1–2]. Таким чином, управління розвитком лідерських якостей є завданням не лише індивідуального розвитку, а насамперед – організаційного дизайну, кадрової політики, систем мотивації та оцінювання.

Самозайняті особи у закладах охорони здоров'я є специфічними суб'єктами управлінських і професійних відносин. Їхня діяльність заснована на поєднанні професійної автономії та договірної взаємодії із закладом, що формує відмінні управлінські умови порівняно зі штатним персоналом. З позицій управління персоналом це означає, що прямі адміністративні інструменти впливу застосовуються обмежено, а ключову роль відіграють інституційні правила, організаційні практики інтеграції, механізми залучення та стимулювання. Наявні дослідження управління персоналом у сфері охорони здоров'я вказують на значущість удосконалення управлінських механізмів і підходів до розвитку людського потенціалу, однак окрема увага до самозайнятих осіб як носіїв лідерського ресурсу потребує подальшого опрацювання [3–5].

Особливості формування лідерства в умовах самозайнятості у сфері охорони здоров'я проявляються у трьох ключових аспектах:

по-перше, лідерство часто має неформальний характер і ґрунтується на професійному авторитеті та довірі в команді;

по-друге, лідерські ролі виникають ситуативно – у процесі вирішення клінічних або організаційних задач;

по-третє, розвиток лідерських компетентностей значною мірою залежить від того, наскільки заклад створює умови для залучення самозайнятих осіб до управлінських процесів та забезпечує інструменти підтримки їх розвитку.

У цьому контексті інструменти наставництва та коучингу розглядаються як релевантні механізми розвитку лідерства для суб'єктів із високою автономією, оскільки вони не потребують жорсткого адміністративного контролю й орієнтуються на розвиток компетентностей через взаємодію та рефлексію [3].

Отже, аналіз управлінських практик у закладах охорони здоров'я свідчить, що розвиток лідерських якостей самозайнятих осіб здебільшого не є об'єктом цілеспрямованого управління, а відбувається спонтанно, у процесі професійної взаємодії та виконання клінічних функцій. Узагальнення результатів аналізу дало змогу систематизувати основні проблеми управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб та визначити напрями їх подолання (табл. 1).

Таблиця 1

Проблеми управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб у закладах охорони здоров'я та напрями їх вирішення

Проблема	**Прояв у діяльності закладів охорони здоров'я**	**Наслідки**	**Напрями вдосконалення**
Відсутність системного підходу	Лідерство не закріплене у стратегії розвитку	Фрагментарність управлінського впливу	Інтеграція розвитку лідерства у стратегію ЗОЗ
Низька управлінська інтеграція	Самозайняті особи не залучені до управлінських рішень	Зниження мотивації та ініціативності	Залучення до дорадчих і проєктних груп
Відсутність оцінювання	Не визначено критерії лідерських компетентностей	Неможливість моніторингу розвитку	Запровадження компетентнісних моделей
Обмеженість інструментів розвитку	Відсутність коучингу та менторства	Повільний розвиток управлінських навичок	Використання сучасних освітніх інструментів

Джерело: авторська розробка

Отримані результати підтверджують, що підвищення ефективності діяльності закладів охорони здоров'я потребує переходу від ситуативного до системного управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб. Такий підхід дозволить не лише підвищити рівень управлінської взаємодії, а й забезпечити стійкість організаційних змін і покращення якості медичних послуг, що узгоджується з висновками вітчизняних і зарубіжних досліджень [1; 5; 7].

ОТже, з метою об’єктивної оцінки стану управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб у закладах охорони здоров’я доцільно застосовувати комплексний підхід, орієнтований не на оцінювання індивідуальних якостей окремих осіб, а на аналіз управлінської системи, умов і практик, у межах яких відбувається формування та розвиток лідерства.

Такий підхід узгоджується з сучасними концепціями менеджменту, відповідно до яких лідерство розгля-дається як результат організаційного середовища та управлінських рішень, а не виключно як особистісна характеристика [1; 4].

Запропонована методика базується на поєднанні інституційного, організаційного та інструментального підходів і передбачає оцінювання за системою критеріїв, що відображають ключові аспекти управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб.

У межах дослідження виділено п’ять базових критеріїв: інституційний, організаційно-управлінський, інструментальний, мотиваційний та оцінювально-контрольний.

Інституційний критерій характеризує рівень нормативного та стратегічного закріплення розвитку лідерських якостей самозайнятих осіб у діяльності закладу охорони здоров’я. Його оцінка здійснюється за показниками наявності стратегічних документів, внутрішніх положень або політик, у яких визначено роль самозайнятих осіб у розвитку закладу, а також формалізовано підходи до розвитку їх управлінських компетентностей.

Організаційно-управлінський критерій відображає рівень інтеграції самозайнятих осіб у систему управління: участь у дорадчих органах, робочих і проєктних групах, залученість до прийняття управлінських рішень, характер взаємодії з адміністрацією закладу.

Інструментальний критерій характеризує наявність та різноманітність управлінських інструментів розвитку лідерських якостей: навчання, наставництво, коучинг, внутрішні тренінги, участь у проєктах. Мотиваційний критерій відображає наявність матеріальних і нематеріальних стимулів, визнання лідерської ролі, можливості професійного зростання й підвищення статусу.

Оцінювально-контрольний критерій визначає наявність механізмів оцінювання результативності розвитку лідерських якостей: компетентнісні моделі, KPI, регулярність моніторингу й зворотного зв’язку.

Для узагальнення результатів оцінки використано чотирирівневу шкалу зрілості управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб: початковий, фрагментарний, системний та інтегрований рівні (табл. 2). Початковий рівень характеризується відсутністю формалізованого підходу; фрагментарний – наявністю окремих елементів без системної узгодженості; системний – формалізацією інструментів і регулярністю управлінського впливу; інтегрований – повною інтеграцією розвитку лідерства у стратегічне управління та комплексною системою оцінювання.

Таблиця 2

Критерії та рівні оцінки стану управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб у закладах охорони здоров'я

Критерій оцінки	**Початковий рівень**	**Фрагментарний рівень**	**Системний рівень**	**Інтегрований рівень**
Інституційний	Відсутні нормативні та стратегічні положення щодо розвитку лідерства	Окремі згадки у внутрішніх документах	Розвиток лідерства закріплено у кадровій політиці	Лідерство інтегроване у стратегію розвитку ЗОЗ
Організаційно-управлінський	Самозайняті особи не залучені до управління	Ситуативна участь у робочих групах	Регулярна участь у дорадчих органах	Активна роль у стратегічному управлінні
Інструментальний	Відсутні інструменти розвитку	Поодинокі тренінги або навчання	Системне використання навчання, наставництва	Комплексні програми розвитку лідерства
Мотиваційний	Відсутні стимули до управлінської активності	Обмежені нематеріальні стимули	Поєднання матеріальних і нематеріальних стимулів	Лідерська активність є елементом мотиваційної системи
Оцінювально-контрольний	Не здійснюється оцінювання	Епізодичний зворотний зв'язок	Регулярне оцінювання компетентностей	Інтегрована система KPI та моніторингу

Джерело: авторська розробка

Застосування методики до аналізу управлінських практик у закладах охорони здоров'я дозволило здійснити комплексну оцінку стану управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб. Аналіз здійснювався на основі вивчення внутрішніх регламентів, програм професійного розвитку, управлінських рішень та узагальнення практик взаємодії адміністрації закладів із самозайнятими особами. Ураховуючи підходи вітчизняних досліджень щодо удосконалення управління персоналом і трансформації управлінських механізмів у ЗОЗ, об'єктом оцінювання визначено саме управлінську систему, а не індивідуальні психологічні якості [3; 5; 6; 9].

За інституційним критерієм встановлено, що в більшості закладів охорони здоров'я розвиток лідерських якостей самозайнятих осіб не має нормативного або стратегічного закріплення. Внутрішні документи зосереджені переважно на регулюванні договірних відносин і клінічної діяльності, тоді як управлінська роль самозайнятих осіб у розвитку закладу чітко не визначена. Це свідчить про переважання початкового або фрагментарного рівня зрілості управління за даним критерієм.

Оцінка за організаційно-управлінським критерієм показала, що залучення самозайнятих осіб до управлінських процесів має переважно ситуативний характер. Їх участь у роботі дорадчих органів або проєктних груп, як правило, не є системною та залежить від ініціативи окремих керівників або конкретних управлінських завдань. Такий підхід обмежує можливості використання лідерського потенціалу самозайнятих осіб і відповідає фрагментарному рівню управління.

Аналіз інструментального забезпечення розвитку лідерських якостей свідчить про обмежене використання сучасних управлінських інструментів. Освітні заходи переважно орієнтовані на підвищення професійної кваліфікації, тоді як розвиток управлінських і лідерських компетентностей реалізується епізодично або не передбачений взагалі. Це корелює з висновками зарубіжних досліджень про те, що медичні працівники нерідко виконують лідерські функції без належної інституційної підтримки [1–2], а також з вітчизняними результатами щодо потреби модернізації управлінських підходів у ЗОЗ [6; 9].

За мотиваційним критерієм встановлено, що в більшості випадків відсутні спеціальні стимули, спрямовані на заохочення самозайнятих осіб до управлінської та лідерської активності. Лідерські функції виконуються переважно на неформальній основі та не супроводжуються визнанням або додатковими можливостями професійного зростання, що негативно впливає на рівень зацікавленості у розвитку відповідних компетентностей. Враховуючи значущість мотиваційних механізмів у кадровому забезпеченні та управлінні персоналом, це є критичним обмеженням для розвитку закладів охорони здоров’я [7; 8].

Оцінювально-контрольний критерій виявив відсутність системи моніторингу результативності розвитку лідерських якостей самозайнятих осіб. У практиці управління не застосовуються компетентнісні моделі або показники ефективності, що унеможливлює об’єктивну оцінку управлінського впливу та корекцію управлінських рішень. Наявність індикаторів і контрольних процедур у сфері управління персоналом розглядається як необхідна умова підвищення керованості та ефективності, що підтверджується й вітчизняними підходами кадрової діагностики [4].

Узагальнення результатів оцінки за всіма критеріями дозволяє зробити висновок, що стан управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб у закладах охорони здоров’я в цілому відповідає фрагментарному рівню зрілості, що характеризується наявністю окремих елементів управління без їх системної інтеграції. Такий стан обмежує можливості ефективного використання лідерського потенціалу самозайнятих осіб та зумовлює необхідність системного й інтегрованого управління розвитком лідерських якостей, що й зумовлює логічний перехід до аналізу проблем і напрямів удосконалення.

Результати оцінки стану управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб у закладах охорони здоров’я свідчать, що існуюча система

характеризується фрагментарністю, відсутністю стратегічної узгодженості та низьким рівнем інституційної інтеграції. Виявлені проблеми мають системний характер і охоплюють декілька рівнів управління, що зумовлює необхідність формування цілісної аналітичної моделі їх подолання.

На відміну від традиційних підходів, які зосереджуються на окремих організаційних заходах, запропонована модель ґрунтується на ієрархічній логіці управлінського впливу та передбачає взаємодію інституційного, організаційного та індивідуального рівнів. Кожен із рівнів виконує самостійну функцію, водночас забезпечуючи цілісність системи управління розвитком лідерських якостей.

Інституційний рівень визначає нормативно-стратегічні умови управління та формує базу для реалізації організаційних і індивідуальних механізмів. Ключовою проблемою на цьому рівні є відсутність формалізованого закріплення розвитку лідерських якостей самозайнятих осіб у стратегічних документах ЗОЗ та кадровій політиці. У результаті лідерський потенціал самозайнятих осіб не розглядається як стратегічний ресурс розвитку закладу, а управлінські рішення щодо їх залучення мають ситуативний характер. Напрями вдосконалення на інституційному рівні передбачають інтеграцію розвитку лідерських якостей самозайнятих осіб у стратегії розвитку закладів, розроблення внутрішніх політик і положень щодо управління розвитком лідерства, нормативне визначення управлінських ролей і зон відповідальності самозайнятих осіб, а також формалізацію їх участі у стратегічному плануванні та прийнятті управлінських рішень. Інституційний рівень забезпечує легітимність і стабільність управлінських рішень у сфері розвитку лідерства та узгоджується з необхідністю вдосконалення управлінських механізмів у системі охорони здоров’я [5].

Організаційний рівень відображає практичну реалізацію інституційних рішень через управлінські механізми та інструменти. Основними проблемами на цьому рівні є обмежена інтеграція самозайнятих осіб у систему управління, відсутність системних програм розвитку лідерських компетентностей та недостатнє використання сучасних управлінських інструментів. Напрями вдосконалення включають:

– упровадження програм управлінського та лідерського розвитку, орієнтованих на самозайнятих осіб;

– застосування наставництва та коучингу як інструментів розвитку управлінських компетентностей;

– створення міждисциплінарних проєктних і дорадчих груп із залученням самозайнятих осіб;

– розроблення компетентнісної моделі лідера-самозайнятої особи;

– упровадження системи оцінювання результативності розвитку лідерських якостей.

Важливість коучингу як інструмента розвитку лідерства в охороні здоров’я підтверджується результатами систематичних оглядів.

Індивідуальний рівень спрямований на розвиток особистісних і професійних компетентностей самозайнятих осіб, необхідних для реалізації лідерських функцій.

Основними проблемами є недостатній розвиток управлінських і комунікативних навичок, обмежена мотивація до управлінської активності та відсутність механізмів визнання лідерської ролі. Напрями вдосконалення включають розвиток soft skills (комунікація, командна взаємодія, управління конфліктами), формування стратегічного мислення та здатності до управління змінами, стимулювання професійної самореалізації та лідерської ініціативи, створення умов для нематеріального визнання лідерських досягнень. Мотиваційні аспекти кадрового забезпечення та управління персоналом у медичній сфері, зокрема в умовах реформ, розглядаються як важливий чинник результативності діяльності ЗОЗ [7; 8].

Запропонована модель дозволяє забезпечити послідовний перехід від фрагментарного до системного та інтегрованого управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб. Її застосування створює умови для підвищення ефективності управлінської взаємодії, посилення ролі самозайнятих осіб як агентів організаційних змін та підвищення стійкості розвитку закладів охорони здоров’я, що узгоджується з концепцією необхідності модернізації управління ЗОЗ в умовах трансформацій.

Висновки. У результаті проведеного дослідження здійснено комплексну оцінку стану управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб у закладах охорони здоров’я та виявлено системні проблеми, що обмежують ефективність використання їх лідерського потенціалу. Доведено, що самозайняті особи виступають важливими суб’єктами управлінських і професійних відносин, проте їх лідерська роль не має достатнього інституційного закріплення, а управління розвитком лідерських якостей у більшості ЗОЗ здійснюється на фрагментарному рівні та не інтегроване у стратегічне управління.

Розроблено методику оцінки стану управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб, що базується на інституційному, організаційно-управлінському, інструментальному, мотиваційному та оцінювально-контрольному критеріях. Застосування методики дозволило встановити домінування фрагментарного рівня зрілості управління, що характеризується наявністю окремих елементів без їх системної узгодженості.

Ідентифіковано ключові проблеми управління розвитком лідерських якостей самозайнятих осіб: відсутність стратегічної моделі розвитку лідерства, низький рівень управлінської інтеграції, обмеженість інструментів розвитку, недостатню мотиваційну підтримку та відсутність системи оцінювання результативності. Обґрунтовано аналітичну модель удосконалення управління розвитком лідерських якостей, що передбачає взаємодію інституційного, організаційного та індивідуального рівнів управлінського впливу та створює передумови для переходу до інтегрованого рівня зрілості управління.

Отримані результати підтверджують фрагментарність існуючих управлінських практик і необхідність системного впровадження механізмів розвитку лідерських якостей самозайнятих осіб.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання запропонованої методики оцінювання та аналітичної моделі при формуванні кадрової політики, програм професійного розвитку та стратегій розвитку закладів охорони здоров'я. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням кількісних індикаторів оцінювання рівня зрілості управління розвитком лідерства.

Література:

1. Denis J.-L., van Gestel N. Medical doctors in healthcare leadership: theoretical and practical challenges and perspectives. *BMC Health Services Research*. 2016. Vol. 16, Suppl. 2. P. 1–9. DOI: 10.1186/s12913-016-1392-8.

2. Spehar I., Frich J. C., Kjekshus L. General practitioners' views on leadership roles and leadership development in primary care. *BMC Health Services Research*. 2017. Vol. 17. P. 1–10. DOI: 10.1186/s12913-017-2166-8.

3. Семчук І. В., Кукель Г. С., Роледерс В. В. Впровадження нових підходів до управління закладами охорони здоров'я в умовах ринку. *Ефективна економіка.* 2020. № 5. – URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7910 (дата звернення: 01.03.2026). DOI: 10.32702/2307-2105-2020.5.88

4. Нетудихата К. Л., Погромський В. О., Михайлова Т. М. Кадрова діагностика як інструмент оцінки ефективності кадрового менеджменту закладу сфери охорони здоров'я. *Ефективна економіка*. 2021. № 8. – URL: http://www.economy.nayka. com.ua/?op=1&z=9171 (дата звернення: 01.03.2026). DOI: 10.32702/2307-2105-2021.8.98

5. Звірич В. В. Механізм публічного управління персоналом у системі охорони здоров'я: понятійно-категоріальний апарат. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 1. – URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1940 (дата звернення: 01.03.2026). DOI: 10.32702/2307-2156-2021.1.30

6. Данько В. В. Удосконалення системи управління закладами охорони здоров'я на інноваційних засадах. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2019. Т. 30 (69), № 2. С. 102–110. URL: https://econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/30_69_2/22.pdf (дата звернення: 01.03.2026).

7. Романенко С. В., Марчук І. А., Жарлінська Р. Г. Стратегії покращення мотивації медичного персоналу в державних медичних установах. *Інвестиції: практика та досвід*. 2025. № 5. С. 125–132. URL: https://www.nayka.com.ua/index.php/investplan/article/download/5886/5945/13205 (дата звернення: 01.03.2026).

8. Ханіна О. І. Напрями вдосконалення системи державного управління кадровим розвитком системи охорони здоров'я *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 24. С. 78–83.

9. Ягельська К. Ю. Організаційно-економічні особливості трансформаційної моделі охорони здоров'я України. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. 2020. Т. 31 (70), № 6. С. 83–88. URL: https://www.econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/31_70_6/16.pdf (дата звернення: 01.03.2026).

References:

1. Denis J.-L., van Gestel N. (2016) Medical doctors in healthcare leadership: theoretical and practical challenges and perspectives. *BMC Health Services Research*, vol. 16 (Suppl. 2), pp. 1–9. DOI: 10.1186/s12913-016-1392-8.

2. Spehar I., Frich J. C., Kjekshus L. (2017) General practitioners' views on leadership roles and leadership development in primary care. *BMC Health Services Research*, vol. 17, pp. 1–10. DOI: 10.1186/s12913-017-2166-8.

3. Semchuk I. V., Kukel H. S., Roleders V. V. (2020) Vprovadzhennia novykh pidkhodiv do upravlinnia zakladamy okhorony zdorovia v umovakh rynku [Implementation of new approaches to healthcare institution management in market conditions]. *Efektyvna ekonomika*, no. 5. Available at: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7910 (accessed March 01, 2026). DOI: 10.32702/2307-2105-2020.5.88 (in Ukrainian).

4. Netudykhata K. L., Pohromskyi V. O., Mykhailova T. M. (2021) Kadrova diahnostyka yak instrument otsinky efektyvnosti kadrovoho menedzhmentu zakladu sfery okhorony zdorovia [Personnel diagnostics as a tool for evaluating the effectiveness of HR management in healthcare institutions]. *Efektyvna ekonomika*, no. 8. Available at: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=9171 (accessed March 01, 2026). DOI: 10.32702/2307-2105-2021.8.98 (in Ukrainian).

5. Zvirych V. V. (2021) Mekhanizm publichnoho upravlinnia personalom u systemi okhorony zdorovia: poniatiino-katehorialnyi aparat [The mechanism of public personnel management in the healthcare system: conceptual and categorical apparatus]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*, no. 1. Available at: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1940 (accessed March 01, 2026). DOI: 10.32702/2307-2156-2021.1.30 (in Ukrainian).

6. Danko V. V. (2019) Udoskonalennia systemy upravlinnia zakladamy okhorony zdorovia na innovatsiinykh zasadakh [Improving the healthcare institution management system on innovative principles]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Ekonomika i upravlinnia*, vol. 30 (69), no. 2, pp. 102–110. Available at: https://econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2019/30_69_2/22.pdf (accessed March 01, 2026). (in Ukrainian).

7. Romanenko S. V., Marchuk I. A., Zharlinska R. H. (2025) Stratehii pokrashchennia motyvatsii medychnoho personalu v derzhavnykh medychnykh ustanovakh [Strategies for improving the motivation of medical staff in public medical institutions]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, no. 5, pp. 125–132. Available at: https://www.nayka.com.ua/index.php/investplan/article/download/5886/5945/13205 (accessed March 01, 2026). (in Ukrainian).

8. Khanina O. I. (2021) Napriamy vdoskonalennia systemy derzhavnoho upravlinnia kadrovym rozvytkom systemy okhorony zdorovia [Directions for improving the system of public management of personnel development in the healthcare system]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, no. 24, pp. 78–83. (in Ukrainian).

9. Yahelska K. Yu. (2020) Orhanizatsiino-ekonomichni osoblyvosti transformatsiinoi modeli okhorony zdorovia Ukrainy [Organizational and economic features of the transformational model of healthcare in Ukraine]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Ekonomika i upravlinnia*, vol. 31 (70), no. 6, pp. 83–88. Available at: https://www.econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/31_70_6/16.pdf (accessed March 01, 2026). (in Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 005.96:005.412(100+477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-353-367

Ворончак Іван Осипович кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри математики та економіки, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, https://orcid.org/0000-0002-0309-5282

СТРАТЕГІЯ УПРАВЛІННЯ ЛЮДСЬКИМИ РЕСУРСАМИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. У статті систематизовано теоретичні засади та практичні підходи до формування стратегії управління людськими ресурсами (УЛР) з урахуванням зарубіжного досвіду та сучасних викликів для України. В

становлено, що стратегічне УЛР є не сукупністю кадрових процедур, а цілісною системою довгострокових управлінських рішень і практик, інтегрованих у загальнокорпоративну стратегію, спрямованих на формування стійких конкурентних переваг через розвиток людського капіталу. Обґрунтовано, що ефективність стратегії УЛР визначається рівнем узгодженості HR-процесів із бізнес-цілями, використанням компетентнісної моделі розвитку персоналу та впровадженням систем оцінювання результативності.

Узагальнення ресурсно-орієнтованої, процесно-орієнтованої та компетентнісної моделей дало змогу встановити, що конкурентні переваги організації формуються за рахунок розвитку унікальних компетенцій працівників, інтеграції HR-функції у бізнес-процеси та системного управління талантами. Доведено, що американська модель стратегічного УЛР забезпечує високу результативність через індивідуалізовані системи мотивації та KPI; європейська – сприяє стабільності та лояльності персоналу завдяки соціальному діалогу; азійська – формує довгострокові команди на основі наставництва й передачі знань. Визначено, що оптимальною для України є комбінована модель, яка поєднує інструменти результативності, соціальної відповідальності та колективної взаємодії.

Проаналізовано стан УЛР в Україні та встановлено, що домінування фінансової мотивації, формалізований характер оцінювання та недостатня інтеграція HR-стратегії у бізнес-стратегію обмежують можливості довгострокового розвитку організацій. Водночас окреслено позитивні тенденції: зростання ролі цифрових HR-систем, впровадження елементів управління талантами та посилення уваги до корпоративної культури. Обґрунтовано доцільність поетапної адаптації міжнародних стандартів і моделей (зокрема Investors in People, ISO 30414, EFQM) як інструментів підвищення організаційної зрілості, розвитку лідерства та HR-аналітики.

Запропоновано багаторівневу систему стратегічного УЛР, що охоплює державний, організаційний та індивідуальний рівні. Встановлено, що лише узгоджена взаємодія цих рівнів забезпечує відтворення людського капіталу, зростання соціального потенціалу та підвищення рентабельності інвестицій у розвиток особистості. Зроблено висновок, що селективна та поетапна адаптація зарубіжного досвіду, поєднана з цифровізацією HR-процесів, розвитком компетентностей і соціального партнерства, створює передумови для формування в Україні сучасної моделі стратегічного УЛР, здатної забезпечити сталий розвиток в умовах трансформацій та воєнних викликів.

Ключові слова: стратегічне управління людськими ресурсами, людський капітал, HR-стратегія, компетентнісний підхід, адаптація зарубіжних моделей менеджменту; цифровізація HR-процесів; організаційна культура; сталий розвиток.

Voronchak Ivan Osypovych Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Mathematics and Economics,Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, https://orcid.org/0000-0002-0309-5282

Abstract. The article systematizes the theoretical foundations and practical approaches to the formation of a Human Resource Management (HRM) strategy, taking into account international experience and contemporary challenges facing Ukraine. It is established that strategic HRM is not a set of personnel procedures, but an integrated system of long-term managerial decisions and practices embedded in the overall corporate strategy and aimed at creating sustainable competitive advantages through the development of human capital. It is substantiated that the effectiveness of an HRM strategy depends on the degree of alignment between HR processes and business objectives, the implementation of a competency-based development model, and the introduction of performance evaluation systems.

The generalization of the resource-based, process-oriented and competency-based models made it possible to determine that organizational competitive advantages are formed through the development of unique employee competencies, the integration of the HR function into business processes, and systematic talent management. It is demonstrated that the American model of strategic HRM ensures high performance through individualized motivation systems and KPIs; the European model promotes stability and employee loyalty through social dialogue; the Asian model builds long-term teams based on mentoring and knowledge transfer. It is determined that a combined model, integrating performance-driven tools, social responsibility mechanisms, and collective interaction practices, is the most appropriate for Ukraine.

The current state of HRM in Ukraine is analyzed, revealing that the dominance of financial incentives, the formalized nature of performance evaluation, and the insufficient integration of HR strategy into business strategy limit the potential for

long-term organizational development. At the same time, positive trends are identified, including the growing role of digital HR systems, the introduction of talent management elements, and increased attention to corporate culture. The expediency of the phased adaptation of international standards and models (in particular Investors in People, ISO 30414 and EFQM) is substantiated as instruments for enhancing organizational maturity, leadership development, and the implementation of HR analytics.

A multi-level system of strategic HRM encompassing the state, organizational, and individual levels is proposed. It is established that only the coordinated interaction of these levels ensures the reproduction of human capital, the growth of social potential, and a higher return on investment in personal development. It is concluded that the phased adaptation of international experience, combined with the digitalization of HR processes, competency development, and the strengthening of social partnership, creates the preconditions for forming a modern model of strategic human resource management in Ukraine capable of ensuring sustainable socio-economic development under conditions of transformation and wartime challenges.

Keywords: strategic human resource management, human capital, HR strategy, competency-based approach, adaptation of foreign management models, digitalization of HR processes, organizational culture, sustainable development.

Постановка проблеми. У сучасних економічних та суспільно-політичних умовах людські ресурси набувають статусу ключового стратегічного активу компанії. Глобалізаційні процеси, цифровізація, посилення конкуренції на міжнародних ринках, а також структурні трансформації зайнятості зумовлюють необхідність переосмислення традиційних підходів до управління персоналом і переходу до стратегічного УЛР. Саме HR-стратегія визначає здатність бізнесу адаптуватися до динамічних змін зовнішнього середовища, забезпечувати сталий розвиток і довгострокові конкурентні переваги. Міжнародний досвід свідчить, що провідні компанії інтегрують стратегію УЛР у корпоративну стратегію, розглядаючи персонал не лише як фактор виробництва, а як носія знань, компетентностей та інноваційного потенціалу. Зарубіжні моделі HR-менеджменту демонструють різноманіття підходів до формування мотиваційних систем, розвитку талантів, оцінювання ефективності праці та побудови організаційної культури з урахуванням національно-культурних й інституційних особливостей. Для України проблематика стратегічного УЛР є особливо актуальною. Наслідки воєнних дій та кризових явищ, інтеграція у європейський економічний простір, демографічні виклики, трудова міграція впливають на ринок праці та кадровий потенціал організацій. У таких умовах адаптація ефективних міжнародних практик УЛР набуває важливого наукового і практичного значення, а багатоаспектний характер зазначеної проблеми вимагає комплексного підходу до її розв’язання з використанням сучасних теорій стратегічного УЛР та людським капіталом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основи концепції «людських ресурсів» сформульовані в роботах Дж. Барні [1], П. Райта і Г. Макмахана [2], Л. Спенсера і С. Спенсера [3] та ін.

Розвиток стратегічного управління людським капіталом та людськими ресурсами знайшов відображення у публікаціях П. Боксхолла і Дж. Парселла [4], Р. Шулера і С. Джексона [5], М. Армстронга [6]. Порівняльна характеристика моделей УЛР здійснена в працях Д. Ульріха і В. Брокбенда [7], К. Брюстера і П. Спарроу [8], П. Даулінга і А. Енгла [9]. Сучасні тенденції розвитку HR-менеджменту висвітлено в дослідженнях Дж. Шварца, Л. Коллінза, Г. Стоктона, Б. Волш [10].

Особливості стратегічних підходів до УЛР вітчизняних підприємств аналізують О. Боровиков, І. Олійник, С. Шевченко [11], Г. Жосан, Н. Кириченко [12], Н. Васюткіна, М. Андрієнко, Р. Самітов [13] тощо.

Метою статті є узагальнення зарубіжного досвіду формування та реалізації стратегій УЛР, а також обґрунтування перспектив і можливостей його адаптації в українських організаціях.

Для досягнення поставленої мети передбачено розкриття теоретичних засад стратегічного УЛР, аналіз ключових зарубіжних моделей та визначення напрямів удосконалення вітчизняної практики з урахуванням сучасних соціально-економічних умов.

Виклад основного матеріалу. Стратегічне УЛР можна визначити як системний процес формування, реалізації та оцінювання заходів щодо ефективного використання персоналу для досягнення довгострокових цілей організації. У фаховій літературі [13; 14; 15] підкреслюється, що стратегія УЛР є розділом загальнокорпоративної стратегії, спрямованим на забезпечення синергії між людським капіталом та бізнес-цілями. Традиційні елементи стратегії УЛР включають прогнозування потреб у персоналі, підбір і розвиток талантів, впровадження систем мотивації, оцінювання продуктивності праці, управління компетенціями, формування адаптивної та інноваційно орієнтованої організаційної культури.

У сучасному науковому дискурсі можна виокремити декілька підходів до стратегічного УЛР: ресурсно-орієнтована модель (Resource-Based View, RBV) розглядає людський капітал як стратегічний ресурс, що створює конкурентні переваги [1; 2]; процесно-орієнтована модель (HR Process Model) фокусується на інтеграції HR-процесів у бізнес-процеси: від підбору та адаптації до оцінки ефективності та розвитку [4; 5]; компетентнісна модель (Competency-Based, HRM) зосереджена на розвитку та управлінні ключовими компетенціями працівників, необхідними для реалізації стратегії [3; 7].

Зазначені підходи формують теоретичну основу стратегічного УЛР і використовуються для побудови практичних HR-політик у зарубіжних компаніях (табл. 1).

Таблиця 1

Теоретичні моделі стратегічного УЛР: зміст та практичне застосування

Модель	**Основна ідея**	**Ключові елементи**	**Практичне застосування**
Ресурсно-орієнтована	Людський капітал як стратегічна перевага	Розвиток та утримання талантів, унікальні компетенції, стійкий HR-потенціал	Використовується для створення унікальних команд і управління знаннями
Процесно-орієнтована	Інтеграція HR у бізнес-процеси	Планування, підбір, адаптація, оцінка ефективності, розвиток, мотивація	Застосовується для підвищення ефективності персоналу та узгодження HR із цілями бізнесу
Компетентнісна	Ключові компетенції для реалізації стратегії	Ідентифікація критичних компетенцій, оцінка, розвиток, управління талантами, навчання	Використовується для розвитку талантів та підвищення адаптивності організації

Джерело: узагальнено автором за даними [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

Стратегічне УЛР формується під впливом економічних, соціокультурних та інституційних чинників, що визначають специфіку HR-політик у різних країнах.

Підходи відрізняються орієнтацією на результат, колективізм, соціальний діалог, корпоративну культуру, відображають особливості економіки, законодавчого регулювання, традицій УЛР в процесі праці:

1. *Американська модель* стратегічного УЛР спрямована на підвищення продуктивності та результативності. Центральне місце займає індивідуальна мотивація та система винагород, пов’язана з досягненнями працівника. Активно використовуються інструменти оцінки ефективності, такі як KPI, оцінка компетенцій і результатів, а також програми розвитку кар’єри. Компанії приділяють значну увагу гнучкості HR-процесів, реагуванню на зміни ринку та стимулюванню інновацій. Підхід ефективний у динамічних і конкурентних ринкових середовищах, де ключовим є результативність та адаптація.

2. *Європейська модель* відзначається увагою до соціального діалогу та стабільності. Основними принципами є баланс між роботою та особистим життям, залучення працівників до прийняття рішень та розвиток корпоративної культури. Типові практики включають колективні угоди, системи навчання та розвитку лідерства, інтеграцію соціальних стандартів у HR-політики. Підхід сприяє формуванню стабільного середовища, підвищенню лояльності та реалізації принципів соціальної відповідальності.

3. Азійська модель стратегічного УЛР базується на колективізмі, довгостроковій зайнятості і лояльності до компанії. Основний акцент робиться на командній роботі, поступовому розвитку компетенцій та передачі знань від досвідчених працівників новим кадрам. Застосовуються наставництво, традиційні корпоративні цінності та внутрішні системи навчання. Підхід дозволяє створювати міцні команди, мінімізувати плинність кадрів та підтримувати сильну культуру, що забезпечує стійкий розвиток у довгостроковій перспективі.

У таблиці 2 узагальнено напрями, принципи, типові практики та переваги американської, європейської та азійської моделей, а також окреслено можливості їх адаптації до умов вітчизняних підприємств з урахуванням соціально-економічних, культурних та організаційних особливостей.

Таблиця 2

Зарубіжні підходи до стратегічного УЛР та можливості їх адаптації для України

Підхід	**Основні принципи**	**Типові практики**	**Переваги**	**Сфери адаптації для України**
Американська	Індивідуальна мотивація, винагороди за досягнення, гнучкі HR-процеси	KPI, бонусні системи, програми розвитку кар'єри	Швидке реагування на ринкові зміни, стимулювання високих результатів	Системи мотивації для стимулювання інновацій та підвищення продуктивності
Європейська	Баланс робота-життя, корпоративна культура, участь у прийнятті рішень	Колективні угоди, навчальні програми, розвиток лідерства	Підтримка лояльності, соціальна відповідальність, стабільність	Програми розвитку лідерства, внутрішнє навчання, залученість персоналу
Азійська	Командна робота, передача знань, поступове формування компетенцій	Передача досвіду, системи навчання, традиційні корпоративні цінності	Довгострокові команди, сильна культура, мінімізація плинності кадрів	Наставництво та внутрішнє навчання для формування стабільних, компетентних та лояльних команд

Джерело: узагальнено автором за даними [4; 5; 6; 7; 8; 9]

Водночас, під впливом триваючої цифрової революції, демографічних, політичних і соціальних чинників стратегії УЛР швидко еволюціонують, а майже 90 відсотків HR- і бізнес-лідерів визначають формування людського капіталу організації майбутнього як свій найвищий пріоритет. Як зазначає Б. Волш (Deloitte Global): «оскільки технології, штучний інтелект і робототехніка трансформують бізнес-моделі та зміст праці, компаніям слід переосмислити свої управлінські практики й організаційні моделі… Майбутнє зумовлює

формування комплексу «нових стратегій», яких організації мають дотримуватися, якщо прагнуть залишатися конкурентоспроможними» [10].

Ще в 2017 році компанія Deloitte Consulting провела опитування HR-менеджерів з метою визначення актуальних пріоритетних напрямів розвитку управління персоналом і тенденцій їх змін до 2022 р. (див. рис. 1). Більшість тодішніх прогнозів підтверджуються реаліями 2026 року. Зокрема, окрім традиційних елементів кадрової стратегії (управління ефективністю, HR-аналітика, досвід працівників тощо) на порядку денному з'явилися нові виклики для управління персоналом, зумовлені технологічними та ідеологічними змінами.

Рис. 1. Динаміка найважливіших тенденцій розвитку HR-менеджменту
Джерело: [10]

УЛР в Україні перебуває на етапі трансформації, поєднуючи традиційні підходи та сучасні практики, запозичені з міжнародного досвіду. Особливості української HR-сфери визначаються економічними, соціально-культурними і законодавчими чинниками:

– компанії переважно використовують стандартизовані методи підбору та оцінки персоналу, хоча зростає інтерес до системного планування потреб у

кадрах та інтеграції HR-процесів у загальну стратегію (найбільш поширені підходи: прямий рекрутинг, кадрові оголошення, внутрішні резерви);

– переважає фінансова мотивація, тоді як комплексні системи нематеріального стимулювання та корпоративного розвитку впроваджуються поступово. Розвиваються програми навчання та підвищення кваліфікації, проте їхня інтеграція у стратегії ще не є системною;

– методи оцінки ефективності переважно формалізовані та не враховують стратегічний внесок працівника. Системи управління талантами та формування ключових компетенцій поступово впроваджуються в IT-секторі, промисловості та міжнародних компаніях;

– формування організаційної культури та корпоративна соціальна відповідальність є новими напрямами (робляться перші кроки у розвитку прозорих комунікацій, наставництва, участі персоналу у прийнятті рішень).

Вітчизняні підприємства демонструють поступове наближення до міжнародних стандартів УЛР. Проте адаптація зарубіжного досвіду потребує системного підходу, поєднання фінансової та нематеріальної мотивації, інтеграції навчання і розвитку компетенцій у стратегію, а також активного формування організаційної культури (таблиця 3).

Таблиця 3

Пріоритетні напрями розвитку УЛР в Україні

Сфера HR-менеджменту	**Стан в Україні**	**Основні проблеми**	**Можливості вдосконалення**
Планування та підбір персоналу	Наявність кадрових резервів, базові рекрутингові практики	Відсутність системного стратегічного планування	Впровадження цифрових HR-систем і прогнозування потреб у кадрах
Мотивація	Домінують фінансові стимули	Недостатнє використання нематеріальної мотивації	Створення комплексних систем стимулювання та програм розвитку
Оцінка ефективності	Формалізовані інструменти оцінки	Обмежена стратегічна оцінка, відсутність KPI для всіх позицій	Інтеграція сучасних систем оцінки продуктивності та управління талантами
Корпоративна культура	Початкові практики корпоративних заходів	Низький рівень соціального діалогу та наставництва	Розвиток лідерства, наставництва та участі персоналу у прийнятті рішень

Сфера HR-менеджменту	**Стан в Україні**	**Основні проблеми**	**Можливості вдосконалення**
Довгострокова стратегія	Частково використовується	Обмежена інтеграція HR у бізнес-стратегію	Впровадження стратегічного HRM та планування розвитку персоналу

Джерело: узагальнено автором за даними [11; 12; 14; 15]

Аналіз зарубіжних моделей стратегічного управління персоналом свідчить, що українські організації можуть підвищити ефективність HR-практик шляхом цілеспрямованої адаптації ключових елементів міжнародного досвіду:

1. Впровадження результативних систем мотивації та оцінки персоналу: адаптація елементів американської моделі дозволяє стимулювати продуктивність, підвищувати індивідуальну відповідальність та підтримувати розвиток талантів через KPI, бонуси та програми кар'єрного зростання.

2. Розвиток корпоративної культури та соціального діалогу: використання принципів європейської моделі допомагає формувати прозорі комунікаційні канали, заохочувати участь персоналу у прийнятті рішень, впроваджувати програми та практики розвитку лідерства, що підвищує залученість і лояльність співробітників.

3. Наставництво та формування стабільних колективів: елементи азійської моделі можуть сприяти збереженню знань, розвитку компетенцій молодших спеціалістів та формуванню довгострокових команд, що особливо актуально для промислових та сервісних підприємств.

4. Комбінування підходів: оптимальною стратегією є інтеграція окремих елементів усіх трьох моделей із урахуванням специфіки українського ринку праці та культурного контексту. Це дозволяє створити гнучку HR-стратегію, яка поєднує стимулювання продуктивності, соціальну відповідальність і розвиток корпоративного потенціалу.

5. Використання у HR-менеджменті цифрових технологій: сучасні HRM-системи та платформи для оцінки, розвитку та управління талантами дозволяють ефективно впроваджувати елементи міжнародного досвіду та забезпечують аналітику для прийняття стратегічних рішень.

Перспективною стратегією є комплексна адаптація корпоративних стандартів управління, оцінювання та звітності у сфері людського капіталу. Моделлю для вітчизняних компаній може бути, зокрема, Investors in People (IIP) – міжнародна система оцінювання та сертифікації практик управління людьми, підвищення організаційної ефективності через розвиток персоналу, лідерства, корпоративної культури.

Ініційований за підтримки уряду Великої Британії на початку 1990-х років, сьогодні IIP застосовують 59 тис. організацій у 101 країні світу в різних секторах (від бізнесу до державного управління та освіти). IIP Framework (стратегія →

лідерство → залученість персоналу → розвиток компетентностей → результативність) охоплює три ключові блоки:

– leading (лідерство): оцінюється стратегічне бачення, управління змінами, відповідальність керівників, цінності та корпоративна культура;

– supporting (підтримка): аналізуються HR-процеси – підбір, адаптація, навчання, розвиток, управління ефективністю, визнання результатів;

– improving (удосконалення): перевіряється здатність до безперервного покращення, інновацій, управління результатами та організаційного навчання.

Оцінювання в моделі здійснюється за низкою індикаторів, що охоплюють чіткість стратегії та її донесення персоналу; узгодженість HR-практик зі стратегічними цілями; рівень залученості кадрів; якість лідерства на різних рівнях; систему зворотного зв'язку та вимірювання результатів. IIP (на відміну від ISO) не є вузько нормативним стандартом, це рамкова модель організаційної зрілості у сфері УЛР. Вона більше за ISO 30414 або EFQM орієнтована на культуру та поведінкові практики, ніж на формальну документацію (див. табл. 4).

Таблиця 4

Порівняльний аналіз Investors in People (IIP), ISO 30414 та EFQM у вимірі УЛР та організаційної зрілості

Критерій	**Investors in People**	**ISO 30414**	**EFQM Model**
Тип інструменту	Рамковий стандарт та система сертифікації управління людьми	Міжнародний стандарт звітності щодо людського капіталу	Модель організаційної досконалості
Основна мета	Підвищення результативності через розвиток лідерства та персоналу	Стандартизація показників і прозорості HR-метрик	Комплексна оцінка ефективності та сталого розвитку організації
Фокус	Культура, лідерство, залученість, розвиток	Кількісні показники людського капіталу	Стратегія, лідерство, процеси, результати
Характер підходу	Поведінковий та управлінський	Метрик-орієнтований, аналітичний	Системний, інтегративний
Рівень формалізації	Середній (менше акценту на документації)	Високий (чітко визначені показники)	Середній-високий (самооцінка і зовнішня оцінка)
Об'єкт оцінювання	Практики управління людьми та їх вплив на результати	Людський капітал (плинність, навчання, продуктивність)	Вся організація як система

Критерій	Investors in People	ISO 30414	EFQM Model
Інструменти оцінювання	Інтерв'ю, аналіз практик, опитування	HR-аналітика та стандартизована звітність	Самооцінка за критеріями, RADAR-логіка
Рівні визнання	Standard, Silver, Gold, Platinum	Сертифікація відповідності стандарту	Рівні визнання (Recognised for Excellence тощо)
Географія застосування	Міжнародний, історично британський	Міжнародний стандарт ISO	Міжнародний
Орієнтація на соціальну відповідаль-ність	Через розвиток персоналу та етичне лідерство	Через прозорість та звітність	Через концепцію сталого розвитку та stakeholder approach
Придатність для HR-стратегії	Висока	Висока (аналітична підтримка)	Опосередкована (через модель досконалості)
Основне обмеження	Суб'єктивність оцінювання	Фокус на оцінці, а не культурі	Складність впровадження

Джерело: узагальнено автором за даними [16; 17]

Отже, Investors in People доцільно розглядати як прикладну модель розвитку лідерства та формування організаційної культури УЛР, орієнтовану на підвищення залученості персоналу, тоді як ISO 30414 виконує функцію стандартизованого інструменту вимірювання та розкриття інформації щодо людського капіталу, забезпечуючи аналітичну основу для прийняття управлінських рішень. Натомість модель EFQM має ширший системний характер і інтегрує HR-підсистему в загальну архітектуру організаційної досконалості та сталого розвитку.

Важливо відзначити і роль державних інститутів як пріоритетного суб'єкта УЛР на макро- і мезорівні, а також роль самоменеджменту в формуванні та максимізації індивідуального людського капіталу окремого працівника. Таким чином, лише єдність та діалектичний взаємозв'язок трьох рівнів УЛР здатні комплексно розв'язати проблему відтворення та ефективного використання людських ресурсів у вітчизняній економіці (див. рис. 2).

Рис. 2. Багаторівнева система стратегічного УЛР

Джерело: розроблено автором

Висновки. Сучасні виклики для економіки України, зумовлені трансформаційними процесами, євроінтеграційним курсом та воєнними діями, актуалізують необхідність оновлення підходів до УЛР. У цьому контексті досвід розвинених країн має бути не зразком для прямого копіювання, а джерелом інструментів і принципів, що потребують адаптації з урахуванням національних особливостей.

Аналіз практик країн Європейського Союзу, а також рекомендацій міжнародних організацій (OECD, European Union) свідчить про доцільність запозичення таких елементів стратегій УЛР:

– стратегічна інтеграція HR-функції у загальну систему корпоративного та публічного управління, тобто розвиток персоналу як довгострокова інвестиція, а не поточні витрати;

– орієнтація на компетентісний підхід, що передбачає ідентифікацію ключових компетенцій працівників і їх зв'язок із організаційними цілями;

– системи безперервного навчання і підвищення кваліфікації, які поєднують формальну освіту, внутрішні та неформальні освітні практики;

– використання стандартів та моделей якості управління персоналом (на кшталт Investors in People) для оцінювання ефективності HR-політики;

– розвиток культури залученості, соціального діалогу та партнерства між роботодавцями, працівниками і державою.

Зазначені елементи довели свою ефективність у стабільних економіках і можуть бути адаптовані до українських реалій за умови належного інституційного та нормативного супроводу. Адаптація міжнародного досвіду УЛР в Україні має базуватися на принципі селективності та поетапності. З огляду на обмежені фінансові ресурси, нерівномірність регіонального розвитку та вплив зовнішніх ризиків, доцільними є такі механізми:

– поетапне впровадження стратегічного HRM, починаючи з пілотних проєктів у державному секторі та великих організаціях;

– адаптація міжнародних стандартів до національного законодавства та ринку праці;

– поєднання централізованого державного регулювання з автономією бізнесу у питаннях управління персоналом;

– розвиток державно-приватного партнерства у сфері підготовки і перепідготовки кадрів;

– системне врахування соціально-психологічних факторів, зокрема впливу воєнного стану, міграційних процесів та демографічних змін.

Такий підхід дозволить мінімізувати ризики формального запозичення іноземних практик, забезпечить їх реальну ефективність у вітчизняних умовах.

Література:

1. Barney, J. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. *Journal of Management*. 1991. Vol. 17, № 1. P. 99-120

2. Wright, P.M., McMahan, G.C. Exploring human capital: putting 'human' back into strategic human resource management. *Human Resource Management Journal*. 1992. Vol. 32, № 3. P. 345-357.

3. Spencer, L., Spencer, S. Competence at Work: Models for Superior Performance. New York: Wiley, 1993.

4. Boxall, P., Purcell, J. Strategy and Human Resource Management. 4th ed. London: Palgrave Macmillan, 2016.

5. Schuler, R.S., Jackson, S.E. Strategic Human Resource Management. *Blackwell Handbook of Human Resource Management.* Oxford: Blackwell Publishers, 2007. P. 237–259.

6. Armstrong M. Strategic Human Resource Management: A Guide to Action. 5th ed. London: Kogan Page, 2014.

7. Ulrich, D., Brockbank, W. The HR Value Proposition. Boston: Harvard Business School Press, 2005.

8. Brewster C., Chung C., Sparrow P. Globalizing Human Resource Management. London: Routledge, 2016.

9. Dowling P.J., Festing M., Engle A.D. International Human Resource Management. 7th ed. Cengage Learning, 2017.

10. Schwartz, J., Collins, L., Stockton, H., Wagner, D., & Walsh, B. Deloitte global human capital trends. Deloitte University Press. URL: https://www.academia.edu/115164918/Rewriting_the_Rules_for_the_Digital_Age_2017_Deloitte_Global_Human_Capital_Trends

11. Borovykov O., Khilukha O., Sochynska-Sybirtseva I., Oliinyk I., Shevchenko S. Features and trends in the development of HR management in Ukraine. *Human Resources Management and Services.* 2025. №7(3), 4627. https://doi.org/10.18282/hrms4627

12. Жосан Г., Кириченко Н. Менеджмент персоналу в умовах постпандемії та воєнного стану в Україні. *Таврійський науковий вісник. Серія: Економіка*, 2022. №12, С.46–51. https://doi.org/10.32851/2708-0366/2022.12.6

13. Васюткіна, Н., Андрієнко, М., Самітов, Р. Стратегічне управління людським розвитком підприємства на основі інноваційно-креативних компетенцій. *Сталий розвиток економіки*. 2024. №2(49), С.15-22. https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-49-3

14. Горбаль Н. І., Мельничук К. Ю. Підвищення мотивації працівників українських підприємств в умовах кризи. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Проблеми економіки та управління*. 2023. Т. 7, № 1. С. 107-119.

15. Sytnyk Yo., Zakharchyn H. HR management of enterprises under martial law, socio-cultural and technological challenges. *Economics, Entrepreneurship, Management*. 2024. №11(1), P.67-79. https://doi.org/10.56318/eem2024.01.067

16. Мігус І. Стратегічне управління людськими ресурсами на основі цифрових технологій. *Вчені записки Університету «КРОК».* 2023. № 2 (70), С. 131-138

17. Танасюк І.М. Кіршо С.М. Розвиток креативності персоналу підприємства як стратегічна умова конкурентоспроможності компанії. *Економіка та суспільство*. 2022. № 37. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1246/1201

References:

1. Barney, J. Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. *Journal of Management*. 1991. Vol. 17, № 1. P. 99-120

2. Wright, P.M., McMahan, G.C. Exploring human capital: putting ‘human’ back into strategic human resource management. *Human Resource Management Journal*. 1992. Vol. 32, № 3. P. 345-357.

3. Spencer, L., Spencer, S. Competence at Work: Models for Superior Performance. New York: Wiley, 1993.

4. Boxall, P., Purcell, J. Strategy and Human Resource Management. 4th ed. London: Palgrave Macmillan, 2016.

5. Schuler, R.S., Jackson, S.E. Strategic Human Resource Management. *Blackwell Handbook of Human Resource Management.* Oxford: Blackwell Publishers, 2007. P. 237–259.

6. Armstrong M. Strategic Human Resource Management: A Guide to Action. 5th ed. London: Kogan Page, 2014.

7. Ulrich, D., Brockbank, W. The HR Value Proposition. Boston: Harvard Business School Press, 2005.

8. Brewster C., Chung C., Sparrow P. Globalizing Human Resource Management. London: Routledge, 2016.

9. Dowling P.J., Festing M., Engle A.D. International Human Resource Management. 7th ed. Cengage Learning, 2017.

10. Schwartz, J., Collins, L., Stockton, H., Wagner, D., & Walsh, B. Deloitte global human capital trends. Deloitte University Press. URL: https://www.academia.edu/115164918/Rewriting_the_Rules_for_the_Digital_Age_2017_Deloitte_Global_Human_Capital_Trends

11. Borovykov O., Khilukha O., Sochynska-Sybirtseva I., Oliinyk I., Shevchenko S. Features and trends in the development of HR management in Ukraine. *Human Resources Management and Services.* 2025. №7(3), 4627. https://doi.org/10.18282/hrms4627

12. Zhosan H., Kyrychenko N. Menedzhment personalu v umovakh postpandemii ta voiennoho stanu v Ukraini [Personnel Management under Conditions of Post-Pandemic Recovery and Martial Law in Ukraine]. *Tavriiskyi naukovyi visnyk. Seriia: Ekonomika [Tavrian Scientific Bulletin. Series: Economics].* 2022. №12, С.46–51. https://doi.org/10.32851/2708-0366/2022.12.6

13. Vasiutkina, N., Andriienko, M., Samitov, R. Stratehichne upravlinnia liudskym rozvytkom pidpryiemstva na osnovi innovatsiino-kreatyvnykh kompetentsii [Strategic Management of Enterprise Human Development Based on Innovative and Creative Competencies]. *Stalyi rozvytok ekonomiky [Sustainable Economic Development]*. 2024. №2(49), С.15-22. https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-49-3

14. Horbal, N. I., Melnychuk, K. Yu. Pidvyshchennia motyvatsii pratsivnykiv ukrainskykh pidpryiemstv v umovakh kryzy. [Increasing Employee Motivation at Ukrainian Enterprises under Crisis Conditions]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Seriia: Problemy ekonomiky ta upravlinnia [Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Problems of Economics and Management]*. 2023. Т. 7, № 1. С. 107-119.

15. Sytnyk Yo., Zakharchyn H. HR management of enterprises under martial law, socio-cultural and technological challenges. *Economics, Entrepreneurship, Management*. 2024. №11(1), P.67-79. https://doi.org/10.56318/eem2024.01.067

16. Mihus I. Stratehichne upravlinnia liudskymy resursamy na osnovi tsyfrovykh tekhnolohii [Strategic Human Resource Management Based on Digital Technologies]. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK» [Scientific Notes of KROK University].* 2023. № 2 (70), С. 131-138

17. Tanasiuk I.M. Kirsho S.M. Rozvytok kreatyvnosti personalu pidpryiemstva yak stratehichna umova konkurentospromozhnosti kompanii [Development of Enterprise Personnel Creativity as a Strategic Condition for Company Competitiveness]. *Ekonomika ta suspilstvo [Economy and Society]*. 2022. № 37. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1246/1201

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 005.1+004.4

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-368-376

Губернат Тарас Ярославович аспірант кафедри підприємництва та маркетингу, Інституту економіки та менеджменту, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0009-0008-0296-1901

ВИЗНАЧЕННЯ ВИМОГ ДО МЕХАНІЗМУ ОБ'ЄКТНО-ОРІЄНТОВАНОГО УПРАВЛІННЯ

Анотація. Мета дослідження полягає у формуванні системи вимог до механізму об'єктно-орієнтованого управління, яка забезпечує керованість життєвих циклів об'єктів, прозорість відповідальності, узгодженість правил взаємодії та якість управлінських даних. Об'єктом дослідження виступає механізм об'єктно-орієнтованого управління в організації як сукупність об'єктів, ролей, подій, станів, правил доступу, контрольних точок, інтеграцій і процедур оцінювання дієвості. Актуальність визначення вимог до механізму об'єктно-орієнтованого управління зумовлена тим, що сучасні організації працюють у середовищі з високою складністю процесів, великою кількістю взаємопов'язаних ролей, даних, ресурсів, а також постійними змінами у зовнішньому середовищі та внутрішньому середовищі. В роботі розкрито підхід до визначення вимог до механізму об'єктно-орієнтованого управління як інструменту підвищення керованості організаційних процесів у внутрішньому середовищі та у зовнішньому середовищі. Обґрунтовано, що практична результативність такого механізму залежить від чіткого опису об'єктів управління, їхніх меж, атрибутів, правил переходів між станами, а також від формалізації подій, які ініціюють зміни.

Систематизовано вимоги до рольової моделі та відповідальності, що дає можливість зменшити конфлікти повноважень, підвищити доказовість управлінських рішень і забезпечити контроль доступу.

Окрему увагу приділено вимогам до даних, включно зі словником даних, правилами валідації, версіонуванням та аудитом змін, оскільки якість даних безпосередньо визначає якість планування, контролю та оцінювання результатів. Показано, що інтеграція з рішеннями на базі застосованих цифрових технологій потребує єдиного джерела істини для ключових атрибутів об'єктів і узгоджених правил синхронізації.

Додатково окреслено умови коректного застосування технологій на базі штучного інтелекту в аналітиці та прогнозуванні, зокрема вимоги до якості даних, пояснюваності рекомендацій і збереження відповідальності людини за управлінські рішення.

Ключові слова: об’єктно-орієнтоване управління, вимоги до механізму, життєвий цикл об’єкта, рольова модель, відповідальність, якість даних, контроль доступу, аудит змін, інтеграція систем, кібербезпека, аналітика та прогнозування

Taras Gubernat Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0009-0008-0296-1901

DETERMINATION OF REQUIREMENTS FOR THE OBJECT-ORIENTED MANAGEMENT MECHANISM

Abstract. The purpose of the study is to form a system of requirements for the object-oriented management mechanism, which ensures the manageability of object life cycles, transparency of responsibility, consistency of interaction rules and quality of management data. The object of the study is the object-oriented management mechanism in the organization as a set of objects, roles, events, states, access rules, checkpoints, integrations and procedures for assessing effectiveness. The relevance of determining the requirements for the object-oriented management mechanism is due to the fact that modern organizations operate in an environment with high complexity of processes, a large number of interconnected roles, data, resources, as well as constant changes in the external and internal environment. The paper reveals an approach to determining the requirements for an object-oriented management mechanism as a tool for improving the manageability of organizational processes in the internal and external environment. It is substantiated that the practical effectiveness of such a mechanism depends on a clear description of management objects, their boundaries, attributes, rules for transitions between states, as well as on the formalization of events that initiate changes.

The requirements for the role model and responsibility are systematized, which makes it possible to reduce conflicts of authority, increase the provability of management decisions and ensure access control. Special attention is paid to data requirements, including a data dictionary, validation rules, versioning and audit of changes, since data quality directly determines the quality of planning, control and evaluation of results.

It is shown that integration with solutions based on applied digital technologies requires a single source of truth for key attributes of objects and agreed synchronization rules. Additionally, the conditions for the correct application of artificial intelligence-based technologies in analytics and forecasting are outlined, in particular, requirements for data quality, explainability of recommendations, and maintaining human responsibility for management decisions.

Keywords: object-oriented management, requirements for the mechanism, object life cycle, role model, responsibility, data quality, access control, change audit, systems integration, cybersecurity, analytics and forecasting

Постановка проблеми. Актуальність визначення вимог до механізму об’єктно-орієнтованого управління зумовлена тим, що сучасні організації працюють у середовищі з високою складністю процесів, великою кількістю взаємопов’язаних ролей, даних, ресурсів, а також постійними змінами у зовнішньому середовищі та внутрішньому середовищі. У таких умовах управління, яке спирається лише на загальні правила або на фрагментарні регламенти, не рідко призводить до розривів відповідальності, дублювання функцій, втрати керованості та появи «сліпих зон» у контролі результатів. Об’єктно-орієнтований підхід у управлінні дає можливість описувати систему як сукупність чітко визначених об’єктів, наприклад процесів, підрозділів, сервісів, ресурсів, документів, показників, із зафіксованими властивостями, межами відповідальності та правилами взаємодії. Разом із цим, без формування підґрунття у вигляді зрозумілих вимог до механізму, зокрема до складу об’єктів, їхніх життєвих циклів, подій, прав доступу, правил узгодження та ескалації, такий підхід ризикує залишитися лише красивою моделлю без практичної керованості. Саме тому попереднє визначення вимог постає як ключова умова, яка забезпечує однозначність інтерпретацій, узгодженість управлінських дій, а також відтворюваність результатів незалежно від персональних стилів керівників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науково-практичній літературі проблема визначення вимог до механізму об’єктно-орієнтованого управління розглядається на перетині управлінських підходів, формалізації бізнес-процесів та інструментів об’єктно-орієнтованого моделювання [1-10]. І. Перевозова, В. Шайбан і О. Деделюк [1] акцентують, що сучасний менеджмент розвивається під впливом зростання складності організацій, прискорення змін у зовнішньому середовищі, а також посилення вимог до результативності, адаптивності та узгодженості управлінських рішень. У цьому баченні пріоритет набуває системність управління, орієнтація на прогнозованість майбутніх сценаріїв і підвищення керованості через чіткі правила та відповідальність. Д. О. Дзіурбан і І. М. Яшина [2] розглядають метод оцінювання об’єктно-орієнтованих програмних систем на основі аналізу зміни вимог, пов’язуючи динаміку вимог із якістю процесу розроблення програмного забезпечення. А. В. Гончаренко [3] аналізує вимоги до об’єктно-орієнтованого моделювання просторових об’єктів, акцентуючи на точності визначення атрибутів, відношень, обмежень цілісності та коректності представлення взаємодій між об’єктами. О. І. Полотай [4] демонструє моделювання процедур надання освітніх послуг із застосуванням UML, показуючи, що формалізація процедур у вигляді моделей надає можливість чітко задавати ролі учасників, послідовність дій, точки контролю та очікувані результати.

Мета дослідження полягає у формуванні системи вимог до механізму об’єктно-орієнтованого управління, яка забезпечує керованість життєвих циклів об’єктів, прозорість відповідальності, узгодженість правил взаємодії та якість

управлінських даних. Об'єктом дослідження виступає механізм об'єктно-орієнтованого управління в організації як сукупність об'єктів, ролей, подій, станів, правил доступу, контрольних точок, інтеграцій і процедур оцінювання дієвості.

Виклад основного матеріалу. Відтак, повне розкриття теми визначення вимог до механізму об'єктно-орієнтованого управління варто починати з формування підґрунтя понять і меж системи. Об'єкт у межах управління являється керованою сутністю, якій можна однозначно надати назву, мету, власника відповідальності, набір властивостей, правила зміни станів, а також правила взаємодії з іншими об'єктами. У практичному сенсі об'єктами постають процес, послуга, продукт, клієнтська заявка, договір, ресурс, актив, компетенція, ризик, показник результативності, документ, підрозділ, роль, контрольний захід. Ключова ідея полягає у тому, що управління відбувається не лише через загальні настанови, а через керування життєвими циклами об'єктів, через події, стани, правила доступу, правила узгодження, правила ескалації, та через прозору простежуваність рішень. Разом із цим, без чіткого визначення вимог виникає неоднозначність, що саме вважається об'єктом, які межі відповідальності, де починається і де завершується життєвий цикл, які дані мають бути достовірними, хто має право змінювати стан, які контрольні точки є обов'язковими (табл.1).

Таблиця 1

Формування підґрунтя до побудови
механізму об'єктно-орієнтованого управління

Позиція	**Зміст і пояснення**	**Типові помилки без вимог**	**Практичний результат після фіксації**
Визначення об'єкта	Об'єкт являється сутністю, що має межі, власника відповідальності, атрибути даних і правила переходів між станами. Об'єкт не дорівнює просто документу або підрозділу, він може бути як матеріальним, так і інформаційним, а керованість з'являється тоді, коли зрозуміло, що саме змінюється і за якими правилами	Підміна об'єктів абстракціями, дублювання однакових об'єктів у різних підрозділах, плутанина між процесом і документом, відповідальність «розмазується» між ролями	Єдина мова опису системи, чіткі межі відповідальності, швидше узгодження між підрозділами, зменшення конфліктів через різні трактування
Межі системи	Межі визначають, які об'єкти керуються механізмом, а які лише враховуються як зовнішні. Таке розмежування важливе для інтеграцій і для оцінювання результатів.	Спроба «керувати всім», надмірна складність, хаотичні інтеграції, відсутність пріоритетів у впровадженні	Реалістичний обсяг робіт, ясний напрям розвитку, можливість впроваджувати механізм поетапно без втрати цілісності
Життєвий цикл	Життєвий цикл описує послідовність станів, у яких об'єкт може перебувати, наприклад створено, перевірено, погоджено, виконано, закрито, архівовано	«Сірі зони», коли незрозуміло, на якому етапі об'єкт, хто має діяти далі, чому рішення змінено, хто ініціював зміну	Простежуваність процесів, контроль якості, швидке виявлення затримок, обґрунтована управлінська відповідальність

Позиція	Зміст і пояснення	Типові помилки без вимог	Практичний результат після фіксації
Ролі і відповідальність	Ролі відображають, хто має право створювати, змінювати, погоджувати, контролювати, закривати об'єкт. Важливо розрізняти роль і посаду	Неконтрольований доступ, несанкціоновані зміни, конфлікти повноважень, відсутність доказів, хто і чому ухвалив рішення	Прозорість, контроль доступу, підвищення довіри до даних, зниження внутрішніх ризиків

Сформовано автором

Разом із цим, після визначення базових понять постає завдання структурувати вимоги так, щоб вони охопили і функціональну, і нефункціональну складову механізму. Функціональна складова описує, які сценарії управління мають підтримуватися, як відбувається планування, виконання, контроль, коригування, звітування, ескалація, та як працюють правила узгодження. Нефункціональна складова визначає, за яких характеристик механізм буде придатним для реального використання, зокрема продуктивність, надійність, масштабованість, стійкість до збоїв, аудит, кібербезпека, вимоги до навчання користувачів, вимоги до доступності. Водночас, окремою вимогою являється управління змінами, оскільки організаційні структури і процеси не рідко трансформуються, і механізм має підтримувати оновлення правил без руйнування всієї системи (табл.2).

Таблиця 2

Структура вимог до механізму об'єктно-орієнтованого управління

Група вимог	Що саме описується	Характеристикаи
Функціональні вимоги	Поведінка механізму у типових управлінських сценаріях. Мова йде про те, що має відбуватися з об'єктом і за яких умов	Сценарії створення, редагування, погодження, відхилення, повернення на доопрацювання, закриття. Правила ескалації при простроченні. Правила винятків, коли допускається відступ від стандартного порядку із фіксацією причин.
Вимоги до даних	Які дані потрібні для об'єкта, як вони зберігаються і хто за них відповідає.	Словник даних, правила обов'язковості і валідації, правила версіонування, правила збереження історії змін, вимоги до джерела істини для ключових полів.
Вимоги до ролей і доступу	Хто і що може робити з об'єктом, як запобігти несанкціонованим змінам.	Рольова модель, принцип мінімально необхідних прав, правила делегування, правила заміщення, права на перегляд, права на зміну станів, обов'язковість журналювання.
Нефункціональні вимоги	Параметри придатності механізму для реальної експлуатації.	Продуктивність при пікових навантаженнях, час відповіді, доступність, план відновлення після збою, резервне копіювання, вимоги до аудитної складової, кібербезпека.

Група вимог	Що саме описується	Характеристикаи
Вимоги до управління змінами	Як оновлюються правила, довідники, стани, ролі, інтеграції.	Процедура зміни, погодження змін, тестування змін, комунікація з користувачами, версії правил, сумісність зі старими даними.
Вимоги до аналітики і прогнозування	Як механізм підтримує оцінювання результатів і прогнозування, включно з використанням технологій на базі штучного інтелекту.	Визначення показників, правила розрахунку, періодичність оновлення, правила інтерпретації, вимоги до пояснюваності підказок, межі автоматизації рішень.

Сформовано автором

Механізм має описувати, як об’єкти взаємодіють між собою, які події є тригерами, як організовано маршрути погодження, як здійснюється контроль виконання, які метрики використовуються для оцінювання, та як забезпечується простежуваність рішень. Важливо, щоб механізм підтримував різні рівні управління, зокрема операційний, тактичний і стратегічний, оскільки один і той самий об’єкт може бути важливим і як елемент щоденної роботи, і як джерело даних для управлінських звітів. Разом із цим, інтеграції із рішеннями на базі застосованих цифрових технологій мають будуватися на єдиному підході до даних і подій, інакше з’являються паралельні джерела істини. Не рідко саме інтеграційна складова стає причиною невдач, коли технічно об’єкти існують у різних системах, але семантично мають різні значення, різні стани, різні правила заповнення, а узгодження відбувається вручну, що зменшує керованість (табл.3).

Таблиця 3

Проєктування механізму об’єктно-орієнтованого управління

Елемент механізму	Як він працює у об’єктно-орієнтованому підході	Які вимоги варто сформулювати	Критичні нюанси для узгодженості
Подієва модель	Подія запускає зміну стану об’єкта або створює новий об’єкт. Події можуть бути внутрішніми, наприклад зміна статусу, і зовнішніми, наприклад надходження даних із іншої системи	Перелік подій, правила їх фіксації, структура повідомлення, допустимі джерела, часові вимоги, правила обробки дублювань, правила обробки помилок	Узгоджені часові зони, єдині ідентифікатори, захист від повторної обробки, аудит подій
Маршрути погодження	Узгодження описується як керований маршрут з ролями і умовами, а не як хаотична переписка	Правила маршрутизації, умови обов’язкового погодження, рівні ескалації, терміни, правила винятків, вимоги до фіксації причин відхилення	Запобігання «паралельним каналам» погодження, збереження історії, прозорість причин
Зв’язки між об’єктами	Об’єкти пов’язані залежностями, наприклад заявка пов’язана з договором, ресурсом, виконавцем, ризиком, показником результативності	Типи зв’язків, обов’язковість зв’язку, правила каскадних змін, правила видалення і архівації, правила спадкування атрибутів	Уникнення циклічних залежностей, контроль версій, правила цілісності даних

Елемент механізму	Як він працює у об'єктно-орієнтованому підході	Які вимоги варто сформулювати	Критичні нюанси для узгодженості
Контрольні точки	Контрольні точки являються подіями або станами, де потрібна перевірка якості, ризиків, відповідності політикам	Перелік контрольних точок, критерії проходження, відповідальні ролі, докази проходження, вимоги до документування	Не перевантажувати контроль, узгодити критерії з показниками, забезпечити доказовість
Інтеграція з іншими системами	Інтеграція забезпечує єдині дані про об'єкт у різних рішеннях на базі застосованих цифрових технологій	Джерело істини, правила синхронізації, частота оновлення, формат даних, правила конфліктів, журнал інтеграцій, контроль помилок	Семантична сумісність, узгодження довідників, версійність схем, кібербезпека інтеграцій
Аналітична складова	Аналітика використовує дані об'єктів, їх стани і події для оцінювання і прогнозування	Методики розрахунку показників, правила інтерпретації, вхідні дані, періодичність, контроль якості, правила пояснюваності при застосуванні технологій на базі штучного інтелекту	Контроль упереджень даних, межі автоматизації, відповідальність людини за рішення

Сформовано автором

Реальна цінність з'являється тоді, коли вимоги перетворюються на робочі регламенти, навчання, контроль виконання, аудит, регулярні перегляди правил і показників. Водночас, механізм має бути зрозумілим користувачам, інакше він постає як «надбудова», яку обходять через неформальні канали. Тому вимоги мають містити вимоги до підтримки користувачів, до інструкцій, до сценаріїв навчання, до відповідальності за адміністрування, до порядку змін. Разом із цим, важливо визначити показники дієвості механізму, наприклад час проходження життєвого циклу, частка повернень на доопрацювання, частка прострочень, кількість інцидентів доступу, стабільність даних у звітах, відповідність контрольним точкам. Якщо механізм включає елементи автоматизації та рекомендацій на базі технологій на базі штучного інтелекту, тоді до оцінювання слід додати точність, стабільність, ризики помилкових рекомендацій, і процедури людської перевірки, оскільки відповідальність за рішення не може бути «делегована» алгоритму.

Висновки. Таким чином, якісно сформульовані вимоги стають базою для проєктування, впровадження й оцінювання дієвості механізму, а також для подальшої автоматизації процедур у межах рішень на базі застосованих цифрових технологій. Коли вимоги визначені, організація отримує прозорий напрям для вибору інструментів, налаштування інформаційних потоків, інтеграції різних систем, забезпечення кібербезпеки, простежуваності управлінських рішень і відповідності нормативним обмеженням. Водночас, вимоги мають охоплювати не лише функціональну складову, наприклад які саме управлінські сценарії підтримуються, як відбувається планування, контроль,

коригування та звітність, але й нефункціональну складову, зокрема продуктивність, масштабованість, стійкість до збоїв, якість даних, контроль доступу та аудит дій користувачів. Разом із цим, у вимогах доцільно закладати адаптивність до змін, оскільки організаційні структури, бізнес-процеси та регуляторні умови постійно змінюються, і механізм має не рідко переналаштовуватися без руйнування всієї системи. Окремого значення набуває узгодження механізму з аналітикою та прогнозуванням, включно з використанням технологій на базі штучного інтелекту, адже без чітких вимог до даних, правил інтерпретації та відповідальності за рішення автоматизація може підсилювати помилки замість їх зменшення.

Література:

1. Перевозова, І., Шайбан, В., & Деделюк, О. Реалії і перспективи вітчизняного й міжнародного менеджменту: пріоритетні напрями, прогноз майбуття. Економіка та суспільство, (53). 2023. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-53-34

2. Дзіурбан Д.О., Яшина І.М. Метод оцінки об’єктно-орієнтованих програмних систем на основі аналізу зміни вимог для забезпечення якості процесу розроблення програмного забезпечення. № 3(219), 2023. Кібернетика і комп’ютерні технології. С. 60–64.

3. Гончаренко А.В. Аналіз вимог до об’єктно-орієнтованого моделювання просторових об’єктів. № 38, 2019. Управління розвитком складних систем. С. 64–70.

4. Полотай О.І. Моделювання процедур надання освітніх послуг із застосуванням UML. № 12, 2012. Управління розвитком складних систем. С. 154–158.

5. Данченко О.Б., Бедрій Д.І., Семко І.Б. Огляд інформаційних технологій управління бізнес-процесами в організаціях. № 44, 2020. Управління розвитком складних систем. С. 20–26.

6. Поліщук О.В., Овсянкін А.М. Управління вимогами в системі менеджменту освітньої організації. Вип. 37, 2022. Економіка та суспільство. С. 31–39.

7. Грицюк Ю.І., Нємова О.А. Особливості формулювання вимог до програмного забезпечення з об’єктно-орієнтованою структурою. Т. 28, № 7, 2018. Науковий вісник НЛТУ України. С. 135–148.

8. Лубко Д.В., Зінов’єва О.Г., Шаров С.В. Проектування та розробка експертної системи діагностування несправностей транспортних засобів. № 1(156), 2019. Системи обробки інформації. С. 15–21.

9. Зибарева О.В. Управління ризиками бізнес-проєктів в умовах цифровізації. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління, 2023, (10). https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-10-04-09

10. Штангрет А., Силкін О. Безпекові аспекти управління персоналом в умовах гіпердинамічного зовнішнього середовища. № 9(37), 2024. Наукові інновації та передові технології. С. 227-237.

References:

1. Perevozova, I., Shaiban, V., & Dedeliuk, O. (2023). Realii i perspektyvy vitchyznianoho y mizhnarodnoho menedzhmentu: priorytetni napriamy, prohnoz maibuttia [Realities and prospects of domestic and international management: priority directions and a forecast of the future]. Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society, 53. DOI 10.32782/2524-0072/2023-53-34. [in Ukrainian].

2. Dziurban, D. O., & Yashyna, I. M. (2023). Metod otsinky obiektno-oriientovanykh prohramnykh system na osnovi analizu zminy vymoh dlia zabezpechennia yakosti protsesu rozroblennia prohramnoho zabezpechennia [A method for evaluating object-oriented software

systems based on analyzing requirements changes to ensure the quality of the software development process]. Kibernetyka i kompiuterni tekhnolohii – Cybernetics and Computer Technologies, 3(219), 60-64. [in Ukrainian].

3. Honcharenko, A. V. (2019). Analiz vymoh do obiektno-oriientovanoho modeliuvannia prostorovykh obiektiv [Analysis of requirements for object-oriented modeling of spatial objects]. Upravlinnia rozvytkom skladnykh system – Managing the Development of Complex Systems, 38, 64-70. [in Ukrainian].

4. Polotai, O. I. (2012). Modeliuvannia protsedur nadannia osvitnikh posluh iz zastosuvanniam UML [Modeling procedures for providing educational services using UML (Unified Modeling Language)]. Upravlinnia rozvytkom skladnykh system – Managing the Development of Complex Systems, 12, 154-158. [in Ukrainian].

5. Danchenko, O. B., Bedrii, D. I., & Semko, I. B. (2020). Ohliad informatsiinykh tekhnolohii upravlinnia biznes-protsesamy v orhanizatsiiakh [Review of information technologies for business process management in organizations]. Upravlinnia rozvytkom skladnykh system – Managing the Development of Complex Systems, 44, 20-26. [in Ukrainian].

6. Polishchuk, O. V., & Ovsiankin, A. M. (2022). Upravlinnia vymohamy v systemi menedzhmentu osvitnoi orhanizatsii [Requirements management in the management system of an educational organization]. Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society, 37, 31-39. [in Ukrainian].

7. Hrytsiuk, Yu. I., & Niemova, O. A. (2018). Osoblyvosti formuliuvannia vymoh do prohramnoho zabezpechennia z obiektno-oriientovanoiu strukturoiu [Features of formulating requirements for software with an object-oriented structure]. Naukovyi visnyk NLTU Ukrainy – Scientific Bulletin of Ukrainian National Forestry University, 28(7), 135-148. [in Ukrainian].

8. Lubko, D. V., Zinovieva, O. H., & Sharov, S. V. (2019). Proektuvannia ta rozrobka ekspertnoi systemy diahnostuvannia nespravnostei transportnykh zasobiv [Design and development of an expert system for diagnosing vehicle malfunctions]. Systemy obrobky informatsii – Information Processing Systems, 1(156), 15-21. [in Ukrainian].

9. Zybareva, O. V. (2023). Upravlinnia ryzykamy biznes-proiektiv v umovakh tsyfrovizatsii [Risk management of business projects under digitalization]. Problemy suchasnykh transformatsii. Seriia: ekonomika ta upravlinnia – Problems of Modern Transformations. Series: Economics and Management, 10. DOI 10.54929/2786-5738-2023-10-04-09. [in Ukrainian].

10. Shtangret, A., & Silkin, O. (2024). Bezpekovi aspekty upravlinnia personalom v umovakh hiperdynamichnoho zovnishnoho seredovyshcha [Security aspects of personnel management in a hyperdynamic external environment]. Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii – Scientific Innovations and Advanced Technologies, 9(37), 227-237. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 005.5:005.21:005.95/.96

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-377-387

Дацько Тарас Володимирович аспірант, Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет», м. Київ, https://orcid.org/0009-0003-1174-0522.

Городецький Тарас Ігорович аспірант, Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет», м. Київ, https://orcid.org/0009-0000-1095-2687.

Боркін Володимир Володимирович аспірант, Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет», м. Київ, https://orcid.org/0009-0006-2766-0211.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ОРГАНІЗАЦІЇ: ПРОГРАМНЕ ПЛАНУВАННЯ, РЕСУРСНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКА

Анотація. Статтю присвячено обґрунтуванню теоретико-методичних засад управління розвитком організації в умовах зростаючої динамічності та невизначеності зовнішнього середовища. Вихідним положенням дослідження є трактування розвитку не як побічного результату функціонування організації, а як самостійного об’єкта управлінського впливу, що передбачає цілеспрямовану зміну її структурних, функціональних і ресурсних характеристик. У роботі розмежовано поняття розвитку, зростання, адаптації та модернізації, що дозволило конкретизувати зміст управління розвитком як діяльності, спрямованої на переведення організації у новий якісний стан.

Обґрунтовано роль програмного планування як ключового механізму реалізації розвитку, який забезпечує трансформацію стратегічних орієнтирів у систему конкретних управлінських дій, визначає цілі, показники результативності, строки виконання та відповідальних виконавців. Доведено, що результативність програм розвитку безпосередньо залежить від їх ресурсного забезпечення, яке охоплює фінансові, матеріально-технічні, кадрові, інформаційні та організаційні ресурси, а також передбачає їх збалансований розподіл і контроль використання.

Встановлено, що ключовим чинником реалізації розвитку виступає управлінська компетентність керівника, яка забезпечує координацію діяльності учасників, узгодження інтересів і подолання організаційного опору змінам. Запропоновано інтегровану модель управління розвитком організації, що

поєднує програмне планування, ресурсне забезпечення та управлінську компетентність керівника в єдину систему. Доведено, що ефективність організаційного розвитку визначається рівнем узгодженості зазначених складових, а їх комплексна взаємодія створює передумови переходу організації до нового якісного стану. При цьому управлінська компетентність керівника виступає зв'язувальною ланкою між програмними рішеннями та практичною діяльністю персоналу, забезпечуючи трансформацію запланованих заходів у реальні результати.

Ключові слова: розвиток організації; управління розвитком; програмне планування; програма розвитку; ресурсне забезпечення; управлінська компетентність; керівник; організаційні зміни.

Datsko Taras Volodymyrovych postgraduate student, Private Higher Educational Institution "European University", Kyiv, https://orcid.org/0009-0003-1174-0522.

Horodetskyi Taras Ihorovych postgraduate student, Private Higher Educational Institution "European University", Kyiv, https://orcid.org/0009-0000-1095-2687.

Borkin Volodymyr Volodymyrovych postgraduate student, Private Higher Educational Institution "European University", Kyiv, https://orcid.org/0009-0006-2766-0211

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF ORGANIZATIONAL DEVELOPMENT MANAGEMENT: PROGRAM PLANNING, RESOURCE PROVISION AND FORMATION OF MANAGERIAL COMPETENCE OF THE LEADER

Abstract. The article substantiates the theoretical and methodological foundations of organizational development management under conditions of increasing environmental dynamism and uncertainty. The study is based on the interpretation of development not as a side effect of organizational functioning but as an independent object of managerial influence involving purposeful transformation of structural, functional and resource characteristics of the organization. The concepts of development, growth, adaptation and modernization are differentiated, which makes it possible to specify development management as an activity aimed at transferring the organization to a new qualitative state.

The role of program planning as a key mechanism for development implementation is justified. It transforms strategic intentions into a system of specific managerial actions, defines objectives, performance indicators, time frames and responsible executors. It is proved that the effectiveness of development programs

directly depends on resource provision, which includes financial, material, human, informational and organizational resources, as well as their balanced allocation and control.

It is established that managerial competence of the leader acts as a crucial factor in development implementation, ensuring coordination of participants' activities, alignment of interests and overcoming resistance to change. An integrated model of organizational development management is proposed, combining program planning, resource provision and managerial competence of the leader into a single system. The study demonstrates that the effectiveness of organizational development depends on the coherence of these components, and their integrated interaction creates the preconditions for the transition of the organization to a new qualitative state.

Keywords: organizational development; development management; program planning; development program; resource provision; managerial competence; leader; organizational change.

Постановка проблеми. Сучасні умови функціонування організацій характеризуються зростаючою динамічністю середовища, технологічними змінами та посиленням конкуренції, що підвищує вимоги до ефективності управління. За таких обставин забезпечення лише стабільного функціонування не гарантує життєздатності організації, а визначального значення набуває здатність ініціювати та реалізовувати розвиток.

Разом із тим у практиці управління розвиток часто ототожнюється зі зростанням або окремими інноваційними заходами, що зумовлює фрагментарність рішень і декларативність стратегічних намірів. Програми розвитку нерідко не підкріплюються належним ресурсним забезпеченням, а їх реалізація ускладнюється недостатнім рівнем управлінської компетентності керівників, здатної забезпечити координацію дій і подолання опору змінам.

Отже, виникає необхідність обґрунтування цілісного підходу до управління розвитком організації, який поєднує програмне планування, ресурсне забезпечення та управлінську компетентність керівника в єдину систему, що й визначає актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних наукових дослідженнях управління розвитком організації розглядається як поєднання стратегічного планування, ресурсного забезпечення та управлінської діяльності керівника. Павлов К. В., Павлова О. М., Спас В. В., Данилюк В. В., Романюк Я. Ю. досліджують оцінювання ефективності бізнес-проєктів і підкреслюють необхідність орієнтації управлінських рішень на вимірювані результати, що безпосередньо пов'язано з програмним плануванням розвитку та обґрунтуванням його результативності. У монографії за редакцією Ілляшенка Н. С. розвиток підприємства розглядається як керований процес випереджаючих інноваційних змін, який потребує визначення пріоритетів і механізмів їх реалізації, а також активної ролі керівника у координації трансформаційних

процесів. Мазур Н. А. у колективній праці, присвяченій цифровій трансформації економіки, акцентує на зростанні ролі інформаційних і інтелектуальних ресурсів, що розширює зміст ресурсного забезпечення програм розвитку та підвищує вимоги до управлінської компетентності керівників. Статистичні матеріали Світового банку щодо інноваційної активності підприємств і частки високотехнологічного експорту підтверджують визначальний вплив технологічних і ресурсних факторів на конкурентоспроможність організацій. Узагальнення наведених підходів свідчить, що програмне планування, ресурсне забезпечення та управлінська діяльність керівника розглядаються у наукових працях переважно окремо, тоді як їх інтеграція в єдину модель управління розвитком організації потребує подальшого дослідження.

Мета статті – обґрунтування теоретико-методичних засад управління розвитком організації на основі інтеграції програмного планування, ресурсного забезпечення та формування управлінської компетентності керівника.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах функціонування організацій, що характеризуються високою динамікою зовнішнього середовища, технологічними зрушеннями та зростанням конкуренції, управління вже не може обмежуватися забезпеченням стабільного відтворення наявних процесів.

Збереження поточного стану організації не гарантує її життєздатності, оскільки параметри середовища змінюються швидше, ніж внутрішні механізми пристосування. За цих обставин об’єктом управлінського впливу стає не лише функціонування, а насамперед розвиток організації як цілеспрямована зміна її якісних характеристик.

У науковій літературі поняття «розвиток організації» нерідко ототожнюється із зростанням, модернізацією або адаптацією, що зумовлює методичну невизначеність у дослідженнях і практиці управління. Зростання, як правило, відображає кількісні зміни масштабів діяльності (обсягу виробництва, чисельності персоналу, ринку збуту), однак не обов’язково супроводжується структурними перетвореннями. Адаптація характеризує реакцію організації на зовнішні впливи і має переважно реактивний характер. Модернізація пов’язана з оновленням окремих елементів системи. Натомість розвиток слід розглядати як процес якісних змін, що охоплюють структуру, функції, технології, систему управління та поведінку організації в середовищі.

Таким чином, розвиток організації доцільно трактувати як незворотний, спрямований і закономірний процес трансформації її внутрішніх параметрів та способів взаємодії із зовнішнім середовищем, результатом якого є підвищення здатності до досягнення стратегічних цілей. Його ключовою ознакою є не саме оновлення, а формування нових можливостей функціонування, що змінюють потенціал організації.

Виходячи з цього, розвиток не може розглядатися як побічний наслідок поточної діяльності або автоматичний результат ринкових процесів. Він виступає самостійним об’єктом управління, що потребує визначення цілей,

інструментів і механізмів впливу. Управління розвитком організації доцільно розглядати як підсистему загального менеджменту, спрямовану на ініціювання, планування, координацію та контроль змін, які забезпечують довгострокову результативність діяльності.

Сутність управління розвитком полягає у свідомому переведенні організації з одного стану до іншого, більш ефективного, шляхом реалізації комплексу взаємопов'язаних управлінських рішень [2]. На відміну від оперативного управління, що орієнтоване на підтримання стабільності процесів, управління розвитком має проєктно-цільову природу і передбачає зміну параметрів системи, а не лише їх регулювання. У цьому контексті воно поєднує елементи стратегічного, інноваційного та проєктного менеджменту.

Важливою особливістю управління розвитком є його системний характер. Організація виступає відкритою соціально-економічною системою, у якій зміни одного елементу спричиняють трансформації інших. Тому розвиток не може бути локалізований в окремому підрозділі або обмежений окремими заходами. Він передбачає узгодження цілей, структури, ресурсів, процесів і поведінки персоналу. Відсутність такої узгодженості зумовлює ситуацію, коли проголошені стратегічні наміри не реалізуються на практиці. З огляду на зазначене, управління розвитком організації доцільно визначити як цілеспрямовану управлінську діяльність, спрямовану на формування і реалізацію змін у структурі, процесах та ресурсному потенціалі організації з метою підвищення її довгострокової ефективності та конкурентоспроможності. Таке розуміння дозволяє перейти від розгляду розвитку як абстрактної категорії до його інституалізації у вигляді конкретних управлінських механізмів, що, у подальшому викладі, обґрунтовує необхідність програмного планування, ресурсного забезпечення та відповідної управлінської компетентності керівника як взаємопов'язаних складових єдиного процесу.

Перехід від декларативного розуміння розвитку до його практичної реалізації потребує інструменту, здатного трансформувати стратегічні наміри організації у систему конкретних дій. У цьому контексті ключового значення набуває програмне планування, яке виступає механізмом організації та координації змін [4]. Саме воно забезпечує зв'язок між стратегічним баченням майбутнього стану організації і повсякденною управлінською діяльністю. У традиційній практиці менеджменту стратегія часто має концептуальний характер і фіксує лише загальні орієнтири розвитку. Поточні плани, навпаки, регламентують операційну діяльність, не виходячи за межі існуючих процесів. У результаті виникає розрив між стратегічними цілями та реальними управлінськими діями. Програмне планування заповнює цю прогалину, оскільки спрямоване на формування комплексу узгоджених заходів, об'єднаних спільною метою розвитку.

Програму розвитку організації доцільно розглядати як систематизований набір взаємопов'язаних заходів, ресурсів, виконавців і строків реалізації,

орієнтованих на досягнення якісних змін у діяльності організації. На відміну від стратегії, яка визначає напрям, програма визначає спосіб досягнення бажаного стану. Вона конкретизує цілі, встановлює показники результативності, визначає відповідальних суб'єктів і формує механізм контролю виконання. Особливість програмного планування полягає у його проєктно-цільовій природі. Кожен захід у межах програми пов'язаний із досягненням конкретного результату, що підлягає оцінюванню [3]. Це дозволяє перейти від управління намірами до управління результатами. Водночас програма розвитку інтегрує окремі управлінські рішення у єдину систему, запобігаючи їх фрагментарності та суперечливості.

Розроблення програми розвитку передбачає послідовне проходження низки управлінських етапів. На першому етапі здійснюється діагностика стану організації та визначення проблем, що обмежують її розвиток. Далі формуються цілі розвитку, які мають бути узгоджені зі стратегічними орієнтирами. Наступним кроком є визначення комплексу заходів, здатних забезпечити досягнення поставлених цілей. Після цього встановлюються строки реалізації, відповідальні виконавці та показники результативності. Завершальним етапом є організація контролю і коригування програми в процесі її виконання.

Важливою функцією програмного планування є координація діяльності структурних підрозділів [1]. Розвиток організації зазвичай передбачає зміни, що зачіпають різні сфери її діяльності – виробництво, фінанси, персонал, інформаційні процеси. Без єдиного програмного документа такі зміни реалізуються несинхронно, що знижує їх ефективність. Програма розвитку забезпечує узгодження дій і розподіл відповідальності між учасниками процесу. Крім того, програмне планування створює основу для подальшого ресурсного обґрунтування змін. Будь-які перетворення пов'язані з витратами, і без попереднього визначення їх структури розвиток залишається нереалізованим. Саме програма дозволяє ідентифікувати потребу в ресурсах і встановити їх пріоритетність. Отже, програмне планування виступає центральним елементом управління розвитком організації, оскільки переводить розвиток із концептуального рівня на рівень управлінської практики. Воно забезпечує цілеспрямованість, узгодженість і контрольованість змін, створюючи передумови для їх ресурсного забезпечення та подальшої реалізації управлінським персоналом.

Реалізація програм розвитку організації безпосередньо залежить від наявності та раціонального використання ресурсів. Навіть за обґрунтованих цілей розвиток залишається декларативним без належного ресурсного підкріплення, тому ресурсне забезпечення слід розглядати як необхідну умову організаційних змін. Практика управління свідчить, що значна частина програм не досягає результатів через неврахування реальних можливостей їх виконання, що зумовлює розрив між запланованими заходами і фактичною спроможністю організації. Відтак ресурсне забезпечення має інтегруватися у процес управління розвитком уже на етапі планування. Під ресурсним забезпеченням програм

розвитку доцільно розуміти управлінську діяльність із визначення потреби в ресурсах, їх залучення, розподілу та контролю використання з метою досягнення запланованих результатів [3]. Воно охоплює не лише фінансові, а й матеріально-технічні, кадрові, інформаційні та організаційні ресурси, що формують потенціал організації до змін. Важливою умовою є їх збалансованість, оскільки дефіцит одного виду ресурсів не компенсується надлишком іншого. Оцінювання ресурсної достатності передбачає співвіднесення потреб із можливостями та визначення пріоритетів реалізації заходів, унаслідок чого ресурсні обмеження виступають не лише стримуючим фактором, а й інструментом стратегічної концентрації.

Окремого значення набуває контроль використання ресурсів. Реалізація програм розвитку пов’язана з підвищеним рівнем невизначеності, оскільки зміни часто відбуваються в умовах недостатньої інформації. Це зумовлює необхідність постійного моніторингу витрат і результатів, а також коригування заходів програми. Управління ресурсами в цьому випадку виступає не одноразовою дією, а безперервним процесом супроводу розвитку. Отже, ресурсне забезпечення є системоутворюючою складовою управління розвитком організації, оскільки воно визначає реальність досягнення поставлених цілей. Програма розвитку задає напрям змін, однак саме ресурси визначають можливість їх здійснення [2]. Разом із тим ефективність використання ресурсів залежить від управлінської діяльності суб’єкта управління, що обумовлює необхідність розгляду управлінської компетентності керівника як наступної ключової складової процесу управління розвитком.

Реалізація програм розвитку організації залежить не лише від наявності обґрунтованих цілей і ресурсного забезпечення, а й від спроможності суб’єкта управління забезпечити їх практичне виконання. Організаційні зміни не відбуваються автоматично після ухвалення рішень, а потребують активної управлінської діяльності, спрямованої на координацію дій, подолання опору та підтримання цілеспрямованості колективу. Тому визначальним чинником ефективності управління розвитком виступає управлінська компетентність керівника. У сучасній теорії менеджменту керівник розглядається як суб’єкт змін, що поєднує стратегічні наміри з фактичними результатами діяльності [2].

Управлінську компетентність доцільно трактувати як інтегровану характеристику, яка відображає здатність керівника здійснювати управлінські функції, приймати рішення в умовах невизначеності та координувати діяльність учасників. Вона поєднує когнітивні, організаційні, комунікаційні та соціально-психологічні компоненти, що забезпечують планування, розподіл повноважень, взаємодію з персоналом і мотивацію колективу.

Особливого значення управлінська компетентність набуває у процесі розвитку організації, оскільки зміни супроводжуються ризиком і невизначеністю. Керівник має не лише організувати виконання заходів програми, а й сформувати готовність персоналу до їх сприйняття та подолати опір змінам.

Відповідно, підготовка майбутніх керівників повинна орієнтуватися на формування практичних умінь прийняття рішень, комунікації та відповідальності. Отже, управлінська компетентність керівника є необхідною умовою реалізації програм розвитку: програмне планування визначає напрями змін, ресурси створюють можливості їх здійснення, а керівник забезпечує перетворення цих можливостей у реальний результат. Розгляд програмного планування, ресурсного забезпечення та управлінської компетентності керівника як ізольованих явищ не дає змоги повністю пояснити механізм управління розвитком організації. У практиці вони утворюють взаємозалежну систему, у межах якої ефективність кожного елемента визначається станом інших, тому управління розвитком доцільно трактувати як інтегрований процес, що поєднує управлінські рішення, ресурсні можливості та діяльність суб'єкта управління.

Вихідним елементом цієї системи є програмне планування, яке визначає цілі розвитку, напрями змін і послідовність дій. Однак програма розвитку має нормативний характер і набуває практичного значення лише за наявності ресурсного забезпечення.

Ресурси виступають матеріальною основою розвитку, переводячи програмні наміри у реальні можливості їх реалізації. Водночас ефективність їх використання залежить від діяльності керівника: його управлінська компетентність забезпечує координацію виконавців, вибір пріоритетів і підтримання цілісності процесу змін.

Взаємодія складових має циклічний характер: програма визначає потребу в ресурсах, ресурси – можливості реалізації, управлінська компетентність – результативність використання, а отримані результати зумовлюють коригування програми.

Таким чином формується замкнений контур управління, у якому лише узгоджена взаємодія елементів забезпечує розвиток організації. Запропонована інтегрована модель (рис.1) дозволяє розглядати управління розвитком як системний процес: програмне планування визначає напрями змін, ресурсне забезпечення створює умови їх здійснення, а управлінська компетентність керівника забезпечує організацію та координацію діяльності.

Порушення будь-якої складової знижує результативність: відсутність чіткої програми спричиняє хаотичність змін, недостатність ресурсів – їх нереалізованість, а низький рівень управлінської компетентності – неузгодженість дій.

Рис.1. Інтегрована модель розвитку організації
Джерело: Розроблено автором на підставі [1-4]

Практичне значення інтегрованого підходу полягає у підвищенні результативності розвитку організації через одночасне вдосконалення всіх трьох складових. Лише узгодження програмних рішень, ресурсних можливостей і управлінської діяльності створює передумови переходу організації до нового якісного стану. Узагальнення отриманих теоретичних положень дозволяє перейти від аналітичного розгляду окремих складових управління розвитком до їх системної інтерпретації. Проведений аналіз засвідчив, що програмне планування, ресурсне забезпечення та управлінська компетентність керівника не можуть розглядатися як самостійні явища, оскільки у реальній управлінській практиці вони функціонують у тісному взаємозв'язку. Будь-яка програма розвитку набуває практичного значення лише за наявності ресурсів, а ресурси стають чинником розвитку лише за умови їх цілеспрямованого використання керівником. У зв'язку з цим виникає необхідність представлення управління розвитком організації як цілісної системи, у межах якої зазначені складові утворюють єдиний механізм реалізації змін. Логіку такої взаємодії відображено у запропонованій інтегрованій моделі управління розвитком організації.

Представлена модель демонструє, що розвиток організації є результатом не ізольованих управлінських рішень, а послідовної взаємодії елементів управлінської системи. Програма розвитку визначає зміст і напрями змін, ресурсне забезпечення створює можливість їх здійснення, а управлінська компетентність керівника забезпечує координацію та практичну реалізацію запланованих заходів. Порушення будь-якого із зазначених елементів

призводить до втрати цілісності процесу: без програми зміни стають випадковими, без ресурсів – нереалізованими, а без компетентного керівника – неузгодженими. Отже, ефективність управління розвитком визначається не силою окремого фактору, а рівнем їх узгодженості, що підтверджує системний характер організаційних змін.

Висновки. У результаті дослідження обґрунтовано теоретико-методичні засади управління розвитком організації як самостійної підсистеми менеджменту.

Доведено, що розвиток організації слід розглядати як цілеспрямований процес якісних змін її структури, функцій і ресурсного потенціалу, спрямований на підвищення довгострокової ефективності діяльності та адаптивності до умов зовнішнього середовища.

Встановлено, що практична реалізація розвитку забезпечується програмним плануванням, яке переводить стратегічні орієнтири у систему конкретних управлінських дій. Показано, що необхідною умовою виконання програм розвитку є ресурсне забезпечення, яке передбачає визначення потреби в ресурсах, їх залучення, розподіл і контроль використання. Разом із тим ефективність використання ресурсів залежить від управлінської компетентності керівника, яка забезпечує організацію взаємодії учасників, координацію дій і підтримання цілеспрямованості процесу змін.

Запропонована інтегрована модель дозволяє розглядати управління розвитком організації як результат узгодженої взаємодії програмного планування, ресурсного забезпечення та управлінської компетентності керівника. Встановлено, що лише комплексне поєднання зазначених складових створює передумови переходу організації до нового якісного стану, тоді як порушення будь-якої з них знижує результативність змін. Подальші наукові дослідження доцільно спрямувати на розроблення методичних підходів до оцінювання ефективності програм розвитку, визначення критеріїв ресурсної достатності та вдосконалення механізмів формування управлінської компетентності керівників в умовах зростаючої невизначеності управлінського середовища.

Література:

1..Павлов К. В., Павлова О. М., Спас В. В., Данилюк В. В., Романюк Я. Ю. Оцінка ефективності бізнес-проєктів: теорія та практика реалізації. Бізнес Інформ. 2024. No5. С. 161-167. https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-5- 161-167.

2.Управління стратегіями випереджаючого інноваційного розвитку : монографія / за ред. к.е.н., доцента Ілляшенко Н.С. Суми : Триторія, 2020. 440 с.

3..Цифрова трансформація економіки: мікро-та макроаспекти: колективна монографія / за заг. ред. Н.А. Мазур, д.е.н., проф.; Кам'янець-Подільськ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Чернівці: Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 440 с.

4..World Bank. Formal Sector Enterprise Surveys. URL: https://www.enterprisesurveys.org/en/ data/exploretopics/innovation-and-technology (дата звернення: 05.01.2026).

5.World Bank. High-technology exports (% of manufactured exports). URL: https://data.world bank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS(дата звернення: 05.01.2026).

References:

1.Pavlov, K. V., Pavlova, O. M., Spas, V. V., Danyliuk, V. V., & Romaniuk, Ya. Yu. (2024). Otsinka efektyvnosti biznes-proiektiv: teoriia ta praktyka realizatsii [Evaluation of business project effectiveness: Theory and practice of implementation]. Biznes Inform, 5, 161–167. https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-5- 161-167 [in Ukrainian].

2.Illiashenko, N. S. (Ed.). (2020). Upravlinnia stratehiiamy vyperedzhaiuchoho innovatsiinoho rozvytku [Management of strategies of advanced innovative development]. Sumy: Trytoriia [in Ukrainian].

3.Mazur, N. A. (Ed.). (2022). Tsyfrova transformatsiia ekonomiky: mikro- ta makroaspekty [Digital transformation of the economy: Micro- and macro-aspects]. Chernivtsi: Yurii Fedkovych Chernivtsi National University [in Ukrainian].

4.World Bank. (2026). Formal Sector Enterprise Surveys. Retrieved January 5, 2026, from https://www.enterprisesurveys.org/en/data/exploretopics/innovation-and-technology.

5.World Bank. (2026). High-technology exports (% of manufactured exports). Retrieved January 5, 2026, from https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS.

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 332.8:330

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-388-399

Карпенко Оксана Олександрівна доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту, публічного управління та адміністрування, Національний транспортний університет, м. Київ, https://orcid.org/0000-0003-2943-1982.

Данильченко Артем Володимирович здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, Національний транспортний університет, м. Київ, https://orcid.org/ 0009-0004-6903-779X

ІНФРАСТРУКТУРА ДЕВЕЛОПМЕНТУ ТА ІНЖИНІРИНГУ В УКРАЇНІ: НОВІ РОЛІ ТА МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ

Анотація. У статті встановлено, що сучасний інвестиційно-будівельний сектор України перебуває у фазі структурних трансформацій, зумовлених появою нових суб'єктів - девелоперських, консалтингових та інжинірингових компаній, які окреслили нову архітектуру взаємодії учасників ринку та запропонували сучасні моделі організації інвестиційних процесів. Визначено, що традиційні механізми координації, управління ризиками та фінансування проєктів нерухомості все ще характеризуються фрагментарністю та недостатньою узгодженістю, а відсутність цивілізованого ринку землі та прозорих моделей партнерства ускладнює ефективну реалізацію проєктів.

Встановлено, що девелоперські компанії визначають основні напрями інвестування, організовують підготовку та фінансування проєктів, контролюють будівництво та введення об'єктів в експлуатацію, отримуючи винагороду у межах 5–10 % від загального обсягу вкладених інвестицій. Окреслено дві основні моделі девелопменту: класичну (Fee-development), де девелопер працює за фіксовану винагороду без фінансових ризиків, та спекулятивну, коли девелопер самостійно формує фінансовий план проєкту та може претендувати на до 50 % прибутку. Визначено, що консалтингові компанії виконують допоміжні функції - проведення Due diligence, маркетингових досліджень, аналізу земельних ділянок, розроблення концепцій і бізнес-планів, а також фінансовий консалтинг.

Встановлено, що інжинірингові компанії визначають комплекс робіт із підготовки технічних завдань, проєктних пропозицій, конструкторського опрацювання, авторського нагляду та консультування з економічних і фінансових питань. Окреслено три методи надання інжинірингових послуг: консультативний, повний комплекс робіт та об'єкти «під ключ».

Визначено, що ключовим учасником інвестиційно-будівельного процесу є інвестор-власник або інвестор-споживач, який окреслює напрямки вкладення

коштів у будівництво, утримання та експлуатацію житлових об'єктів. Встановлено, що ефективне управління будинком потребує залучення професійних компаній-управителів, які визначають взаємодію з підприємствами водо-, газо-, теплопостачання, вивезення та перероблення відходів, а також організовують роботи з ремонту, модернізації чи реконструкції будівель.

Визначено, що держава, зокрема Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, окреслює умови для діяльності всіх суб'єктів ринку, стимулює розвиток будівництва, оптимізує вартість житлових об'єктів та вдосконалює земельні, договірні й цінові відносини. У статті встановлено, що інтеграція девелоперських, консалтингових, інжинірингових та управлінських структур формує нову, більш гнучку та ринково орієнтовану організаційну модель інвестиційно-будівельного комплексу України.

Ключові слова: інфраструктура, девелопмент, Україна, моделі, інвестиційно-будівельні процеси, компанії.

Karpenko Oksana Oleksandrivna Doctor of Science in Economics, Professor, Professor of the Department of Management, Public Administration and Management, National Transport University, Kyiv, https://orcid.org/ 0000-0003-2943-1982.

Danylchenko Artem Volodymyrovych applicant for the third (educational and scientific) level of higher education, National Transport University, Kyiv, https://orcid.org/ 0009-0004-6903-779X

DEVELOPMENT AND ENGINEERING INFRASTRUCTURE IN UKRAINE: NEW ROLES AND MODELS OF INTERACTION

Abstract. The article establishes that the modern investment and construction sector in Ukraine is undergoing structural transformations caused by the emergence of new players-development, consulting, and engineering companies-which have defined a new architecture for market participants' interaction and proposed modern models for organizing investment processes. It has been determined that traditional mechanisms for coordination, risk management, and financing of real estate projects are still fragmented and insufficiently coordinated, while the absence of a civilized land market and transparent partnership models complicates the effective implementation of projects. It has been established that development companies determine the main areas of investment, organize the preparation and financing of projects, supervise construction and commissioning of facilities, receiving remuneration in the range of 5–10% of the total amount of investments made. Two main development models have been outlined: classic (fee-development), where the developer works for a fixed fee without financial risks, and speculative, where the developer independently forms a financial plan for the project and can claim up to 50% of the profit. It has been

determined that consulting companies perform auxiliary functions, such as due diligence, marketing research, land analysis, concept and business plan development, and financial consulting.

It has been established that engineering companies determine the scope of work involved in preparing technical specifications, project proposals, design work, author supervision, and consulting on economic and financial issues. Three methods of providing engineering services have been outlined: consulting, a full range of services, and turnkey projects. It has been determined that the key participant in the investment and construction process is the investor-owner or investor-consumer, who outlines the directions for investing funds in the construction, maintenance, and operation of residential properties. It has been established that effective building management requires the involvement of professional management companies that determine interaction with water, gas, and heat supply companies, waste disposal and processing companies, and organize repair, modernization, or reconstruction of buildings.

It has been determined that the state, in particular the Ministry of Regional Development, Construction, and Housing and Communal Services, outlines the conditions for the activities of all market participants, stimulates the development of construction, optimizes the cost of residential properties, and improves land, contractual, and pricing relations. The article establishes that the integration of development, consulting, engineering, and management structures forms a new, more flexible, and market-oriented organizational model for Ukraine's investment and construction complex.

Keywords: infrastructure, development, Ukraine, models, investment and construction processes, companies.

Постановка проблеми. Сучасний інвестиційно-будівельний сектор України перебуває у фазі структурних трансформацій, що зумовлені появою нових суб’єктів - девелоперських компаній, консалтингових та інжинірингових структур. Вони формують нову архітектуру взаємодії учасників ринку, пропонуючи інші моделі організації інвестиційних процесів, що істотно відрізняються від традиційних вітчизняних підходів.

Разом з тим наявні механізми координації, розподілу функцій, управління ризиками та фінансування проєктів нерухомості в Україні все ще характеризуються фрагментарністю, недостатньою узгодженістю та обмеженим використанням сучасних девелоперських і інжинірингових практик. Відсутність цивілізованого ринку землі, недосконалі процедури дозвільної діяльності, нестача прозорих моделей партнерства між інвесторами, забудовниками, девелоперами та інжиніринговими компаніями ускладнюють ефективну реалізацію проєктів.

У цих умовах актуальною стає потреба в окресленні ролей нових учасників інвестиційно-будівельного комплексу, визначенні особливостей їх взаємодії, оцінці сучасних моделей девелопменту та інжинірингу, а також формуванні

інституційної інфраструктури, здатної забезпечити підвищення ефективності проєктів та прозорість ринку нерухомості в Україні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В останні роки зросла увага до управління ризиками, зокрема у сфері стратегічного планування та реалізації інноваційно-інвестиційних проєктів підприємств. Особливий акцент робиться на методах і інструментах, які дозволяють не лише виявляти потенційні загрози, а й зменшувати їхній вплив на фінансові результати та загальний розвиток компаній. Значний внесок у дослідження цієї теми зробили вітчизняні вчені, серед яких Бідюк П.І., Білан О.В., Бітюк І.М., Бутенко В., Глушенкова А.А., Гросул В.А., Дячков Д.В., Жиров О.Л., Кушнір С.О., Никифоров А.Є., Проскурович О., Разумова Г.В., Салига К.С., Сарана Л.А., Чайковська І. та інші.

Особливу увагу приділяють управлінню ризиками у будівельній галузі, зокрема в контексті сталого розвитку та ефективного ведення будівельного бізнесу, аналізу ризиків житлових проєктів і практик ризик-менеджменту, а також інтеграції принципів сталого розвитку в сучасні моделі житлового будівництва. Підкреслюється важливість врахування всіх факторів для досягнення максимальної ефективності. Ці питання досліджували І.Б. Азарова [1], О. Пігуль [2] та В. Сьомушкін.

В.А. Кавун [3] пропонує ієрархічну класифікацію проєктних ризиків за стандартом PMBoK, що дозволяє ефективніше їх розподіляти та управляти ними. І. Ганечко [4] звертає увагу на європейські тенденції та наголошує на необхідності впровадження принципів ESG (екологічної, соціальної та управлінської сталості) у українському будівельному бізнесі для підвищення інвестиційної привабливості та покращення міжнародного іміджу.

Проте, незважаючи на наявні розробки та рекомендації, у практиці українських будівельних компаній часто спостерігається недостатня ефективність управління ризиками, що зумовлює необхідність подальших досліджень і впровадження системного підходу відповідно до мети забезпечення стабільного розвитку та підвищення ефективності проєктів.

Метою статті є комплексний аналіз сучасної інфраструктури девелопменту та інжинірингу в Україні, визначення нових ролей учасників інвестиційно-будівельного ринку та обґрунтування трансформації моделей їхньої взаємодії в умовах змін економічного середовища, інституційних обмежень та розвитку професійних сервісів.

Виклад основного матеріалу. Останніми роками в Україні з’явилися нові суб’єкти, залучені до інвестиційно-будівельних процесів, зокрема девелоперські компанії та інжинірингові структури, що істотно змінило конфігурацію учасників цього ринку.

На підготовчому етапі, ще до укладання будь-яких договорів із учасниками інвестиційного проєкту, інвестор може звернутися за фаховими консультаціями до аудиторських, юридичних або інших спеціалізованих компаній. Аудиторські структури виконують функції незалежних перевіряючих, аналізуючи фінансово-

господарський стан як інвестора, так і потенційних партнерів. У сучасних умовах особливого значення набувають організації, діяльність яких спрямована на професійне управління проєктами та узгодження взаємодії всіх сторін. До таких учасників належать девелоперські компанії, консалтингові фірми у сфері управління та будівельно-інжинірингові підприємства.

Девелопмент є відносно новою для України моделлю організації інвестиційного процесу, яка вибудовує ефективні взаємозв'язки між усіма учасниками та орієнтована передусім на отримання максимального фінансового результату. Сутність цієї концепції полягає в тому, що функції розроблення проєкту, організації його фінансування та подальшої реалізації бере на себе новий суб'єкт ринку - девелопер. Саме він відповідає за створення, управління та продаж об'єктів будівництва у встановлені строки і в межах визначених бюджетних ресурсів, нерідко залучаючи для цього власний капітал [5, с. 107].

Зазвичай така компанія самостійно визначає найбільш перспективні напрями інвестування, займається підготовкою проєкту, забезпечує його фінансування, організовує будівництво та вводить об'єкт в експлуатацію.

Девелопер, при цьому, отримує винагороду в межах 5–10 % від загального обсягу вкладених інвестицій. Українська модель девелопменту має свої відмінності від класичної західної (табл.1). У країнах Заходу девелоперська діяльність базується на маркетингових дослідженнях, які визначають необхідність створення або розвитку певного типу нерухомості [6]. Натомість у вітчизняній практиці ключовою передумовою є наявність земельної ділянки чи об'єкта, під які вже формується концепція майбутнього проєкту.

До специфічних завдань девелоперських компаній на ринку житлової нерухомості можна віднести такі:

– оформлення дозвільної документації в органах місцевої влади, зокрема отримання розпорядження по проєкту, укладання інвестиційного контракту, оформлення технічного паспорта та всіх необхідних погоджень і дозволів;

– управління процесом проєктування, що включає формування команди проєктувальників, контроль підготовки ескізного проєкту та техніко-економічного обґрунтування, а також організацію робіт на стадії робочого проєктування;

– керування будівельним процесом, яке охоплює проведення тендерів для вибору підрядників, контроль будівельно-монтажних робіт та організацію введення об'єкта в експлуатацію;

– залучення зовнішніх джерел фінансування, у тому числі розроблення інвестиційної стратегії, визначення схеми фінансування проєкту та підготовку пакетів договорів для взаємодії з фінансовими установами;

– маркетингове просування об'єкта нерухомості, що передбачає створення маркетингової концепції та стратегії, розміщення рекламних матеріалів, розробку типових договорів оренди чи продажу й ведення переговорів з потенційними покупцями або орендарями [7].

Таблиця 1

Порівняльні характеристики розвитку девелопменту
у розвинених країнах та в Україні

№ п\п	Розвиток у розвинених країнах	Розвиток в Україні
1	2	3
1.	Доступність фінансування	
	Професійні розробники не мають проблем з фінансуванням, зокрема з пошуком інвесторів та кредиторів. Головною проблемою для них є пошук покупців для своїх продуктів.	Пов'язано з пошуком фінансових ресурсів
2.	Джерела фінансування та основні партнери інвестиційного процесу	
	Фінансування забезпечують банки, фонди, страхові компанії та інвестори; мета - отримання доходу.	Основні партнери – банки, інвестиційні фонди, фонди фінансування будівництва
3.	Підхід девелоперів до організації інвестиційно-будівельного процесу	
	Розробники використовують класичну модель	Алгоритм, який використовують розробники, значно відрізняється від класичної моделі – це відсутність цивілізованого ринку землі в Україні
4.	Підходи до формування інвестиційно-будівельних проєктів	
	Ідея створення нерухомості базується на ринковому попиті.	Використовується підхід, за якого об’єкт удосконалюють відповідно до його функціонального призначення, проте це може бути неефективно, оскільки сам об’єкт має певні недоліки щодо запланованої функції.
5.	Моделі участі замовника в інвестиційно-будівельному процесі	
	Інвестори не беруть особистої участі в процесі створення проекту, обмежуючи свою діяльність перерахуванням коштів професійному девелоперу, який доводить все до логічного завершення.	Будь-який замовник, що укладає договір із проєктною організацією та генеральним підрядником, фактично є забудовником свого об’єкта. Забудову здійснюють компанії, які інвестують у будівництво й керують ним. Головне завдання - звести об’єкт нерухомості відповідно до вимог замовника.
6.	Статус і рівень незалежності девелоперів у різних країнах	
	Розробники на Заході є незалежними компаніями	Українські розробники часто не є незалежними компаніями, а скоріше структурними підрозділами фінансових та промислових груп.
7.	Механізм фінансування	
	Механізм фінансування на Заході – «під ключ»	Механізм фінансування в Україні - авансовий платіж

№ п\п	Розвиток у розвинених країнах	Розвиток в Україні
8.	Підходи до старту девелоперського проєкту	
	У більшості випадків західні девелопери не розпочинають проекти, доки не буде підписано хоча б один контракт з майбутнім орендарем	Українські девелопери зазвичай розробляють проекти самостійно на початковому етапі їх реалізації, після чого починають пошук орендарів/покупців та
	нерухомості та знайдено стабільне джерело зовнішнього фінансування.	фінансових партнерів.
9.	Поведінка інвесторів та момент їхнього звернення до девелоперських послуг	
	Інвестори звертаються до послуг з розвитку навіть на початковому етапі реалізації проекту	Найчастіше інвестори звертаються до послуг девелоперських компаній на етапі, коли виникають проблеми, що необхідно вирішити. Основним завданням девелопера є надання інвестору готового проекту.

На сьогодні, значення девелопменту на ринку будівельно-ремонтних робіт і надалі зростатиме. Це, у свою чергу, спричинить появу більш вузьких спеціалізацій серед девелоперських компаній або навіть розширення повноважень компаній-управителів. У практиці взаємодії замовника з девелопером переважно використовують дві моделі.

Перша модель передбачає, що девелопер не бере на себе фінансових ризиків і працює за фіксовану винагороду. Найчастіше його обирають шляхом тендеру. Інвестор очікує, що девелопер здійснить ремонт чи реконструкцію будівлі на наявній ділянці «під ключ» і, за потреби, забезпечить її заповнення

орендарями. Для виконання цих завдань девелопер може залучати професійних фахівців - архітекторів, підрядників, менеджерів з нерухомості - або виконувати більшість робіт власними ресурсами. У цій моделі відповідальність за реалізацію проєкту лежить на девелопері, а його винагорода може сягати 10 % вартості проєкту. Це так звана Fee-development, або класична модель.

Друга модель передбачає, що девелопер сам створює комерційний об’єкт нерухомості, фактично виступаючи одноосібним організатором усього процесу. Окрім завдань першої схеми, він формує фінансовий план проєкту, який включає складне поєднання власних вкладень, залучених інвестицій, банківських кредитів і майбутніх платежів орендарів. Така діяльність є ризикованою, проте при змішаному фінансуванні девелопер може претендувати до 50 % майбутнього прибутку від експлуатації збудованого об’єкта. Цю модель називають спекулятивною. Близькою за змістом до девелопменту є консалтингова діяльність. Основна відмінність полягає в тому, що девелопер контролює весь життєвий цикл проєкту - від початкової ідеї до експлуатації нерухомості, тоді як консалтингова компанія надає лише окремі послуги та не супроводжує проєкт. Консалтингові компанії виконують низку важливих функцій у процесі підготовки й реалізації девелоперських проєктів. Основними їхніми завданнями є такі:

1. Проведення Due diligence та Technical due diligence. Ці процедури дають змогу комплексно оцінити технічний стан об'єкта, його якісні характеристики, а також проаналізувати правові та фінансові аспекти, пов'язані з його використанням чи придбанням.

2. Проведення маркетингових досліджень. Завдяки таким дослідженням можна отримати дані про попит і пропозицію в певному сегменті ринку нерухомості, виявити потенційних конкурентів, детально вивчити ситуацію, що склалася на ринку, оцінити цінову політику та визначити перспективні напрями його подальшого розвитку.

3. Аналіз земельної ділянки. Такий аналіз дозволяє оцінити можливі варіанти найбільш ефективного використання ділянки з урахуванням її фізичних, юридичних характеристик і фінансових можливостей реалізації. Він дає змогу визначити основні параметри об'єкта, співвіднести їх із потребами ринку, розрахувати дохідність кожного варіанта використання та визначити вартість нерухомості в кожному можливому сценарії.

4. Розроблення концепцій розвитку об'єктів нерухомості. Створення якісної концепції є базою успішності проєкту. Цей процес включає колективну роботу фахівців різного профілю - маркетологів, оцінювачів, консультантів у сфері інвестиційного проєктування, фінансових аналітиків, архітекторів - які формують цілісне бачення майбутнього об'єкта.

5. Формування економічної моделі проєкту. Оцінка інвестиційного проєкту ґрунтується на підготовленій концепції та передбачає прогнозування позитивних і негативних грошових потоків, визначення ключових показників і загальної ефективності реалізації ремонту або реконструкції нерухомого майна.

6. Розроблення бізнес-плану девелоперського проєкту. У бізнес-плані відображається концепція майбутнього об'єкта, його інвестиційна привабливість, детальний графік реалізації, фінансова стратегія, юридична структура проєкту, а також показники економічної ефективності та фінансові розрахунки.

7. Фінансовий консалтинг. Він охоплює пошук джерел фінансування, оптимізацію фінансової структури, розроблення стратегії та підвищення економічної ефективності компанії. До цього виду послуг також належать консультації з питань оподаткування, ведення бухгалтерського обліку, організації документообігу, підготовки звітності та інших аспектів фінансово-економічної діяльності.

Ще одним специфічним учасником інвестиційно-будівельного процесу, діяльність якого близька до девелоперських і консалтингових послуг, є інжинірингові компанії**.** Під інжинірингом розуміють комплекс робіт і послуг, що охоплюють підготовку технічних завдань, проведення наукових досліджень, розроблення проєктних пропозицій, виконання техніко-економічних обстежень та інженерно-розвідувальних робіт для будівництва різних об'єктів. До інжинірингу також належить створення технічної документації, проєктування та конструкторське опрацювання об'єктів, технологій і обладнання, надання

консультацій і здійснення авторського нагляду під час монтажних та пусконалагоджувальних робіт, а також консультування з економічних, фінансових та інших питань, пов'язаних з реалізацією таких робіт.

Існує три основні підходи до надання інжинірингових послуг:

1. Перший метод передбачає, що більшу частину робіт виконує сам замовник. У цьому випадку інжинірингова компанія зазвичай обмежується функціями консультанта і не несе відповідальності за кінцевий результат реалізації проєкту.

2. Другий метод полягає в тому, що інжинірингова фірма бере на себе виконання більшості або навіть усіх інжинірингових робіт, а отже, отримує й відповідальність за їхнє належне виконання.

3. Третій метод використовується під час будівництва об'єктів «під ключ». У цьому разі інжинірингові послуги надає генеральний підрядник як частину повного комплексу робіт, необхідних для створення та введення об'єкта в експлуатацію.

Також доцільно включити до інвестиційно-будівельного комплексу житлово-експлуатаційну складову, тобто сукупність суб'єктів, які забезпечують функціонування та обслуговування об'єктів упродовж усього їхнього життєвого циклу (рис.1).

Рис.1. Альтернативні діаграми взаємозв'язків в IBEC

Головним учасником цієї системи є інвестор-власник або інвестор-споживач. На цьому етапі не має значення, чи був об'єкт зведений ним самостійно, чи придбаний у готовому вигляді — ключовим є те, що надалі він продовжує вкладати кошти в утримання будинку, оскільки саме це забезпечує можливість користування його експлуатаційними характеристиками.

Подальший розвиток подій передбачає вибір між залученням або незалученням професійного управителя, який може представляти інтереси інвестора у взаємодії з підприємствами водо-, газо-, теплопостачання, водовідведення, компаніями з вивезення та перероблення побутових відходів тощо.

Також до важливих альтернатив належать варіанти організації робіт з капітального ремонту, модернізації чи реконструкції будівель - процесів, що за своєю суттю та структурою наближаються до нового будівництва. Опис функцій консультаційної та управлінської інфраструктури ІВЕС наведено на рис. 2.

Поява та активний розвиток згаданих специфічних учасників ринку будівельних інвестицій свідчать про глибоку внутрішню структурну трансформацію будівельної галузі, спрямовану на формування нових, більш гнучких і ринково орієнтованих організаційних структур [8]. Такі зміни зумовлені потребою адаптації до сучасних умов господарювання та посилення конкурентоспроможності учасників будівельного процесу.

Важливу роль у складі інвестиційно-експлуатаційного комплексу відіграє держава. Вона може бути як прямим власником житлових об’єктів, так і опосередкованим учасником інвестиційного процесу через систему державних інституцій, органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, а також органів, що здійснюють експертизу та контроль у сфері будівництва.

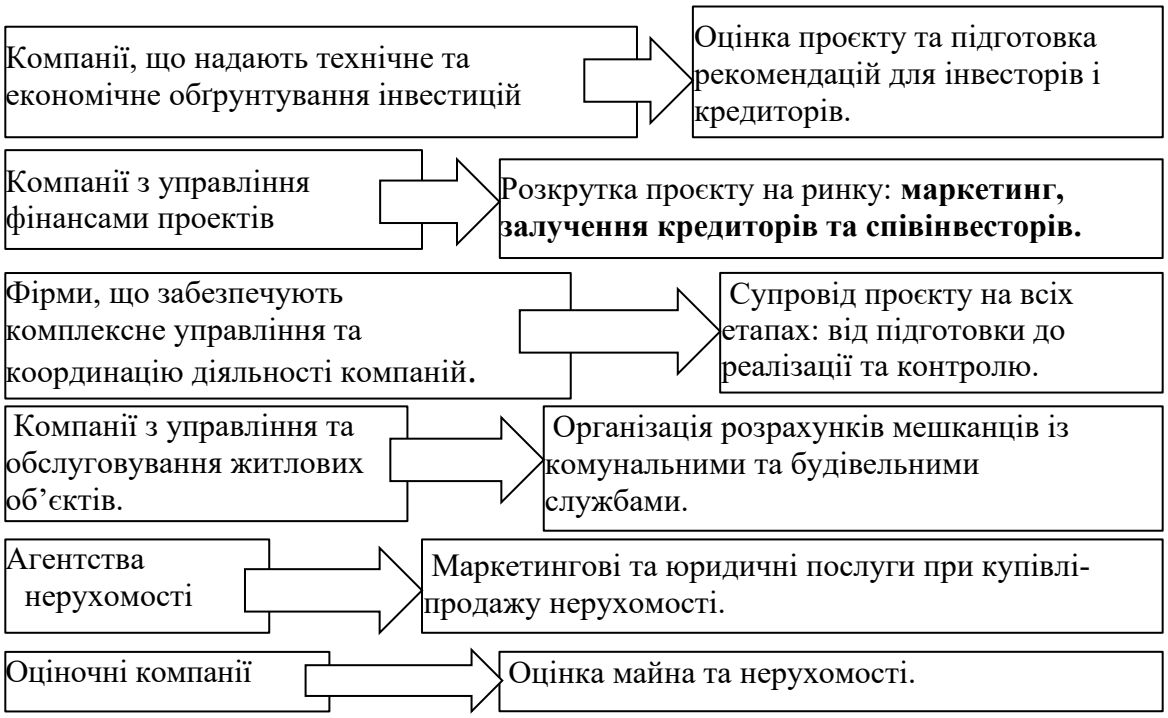

Рис. 2. Інфраструктура процесу інвестування, будівництва та експлуатації

Від того, які умови держава створює для діяльності всіх перелічених суб’єктів, залежить динаміка розвитку будівництва та житлового сектору: вона може або стимулювати їхній розвиток, або, навпаки, стримувати.

Цікавим елементом державної системи регулювання житлової сфери є Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, яке поєднує в собі функції, пов'язані і з будівництвом житла, і з його подальшим утриманням та експлуатацією. Водночас варто зазначити, що це міністерство було створене шляхом формального об'єднання двох окремих центральних органів виконавчої влади. Спрямування діяльності міністерства на комплексне вирішення проблем розвитку житлового будівництва та забезпечення ефективної експлуатації житлового фонду є важливим напрямом удосконалення державного управління.

Міністерство має забезпечити таку організацію проектування житлових об'єктів, щоб їхня вартість протягом усього життєвого циклу була оптимальною. Крім того, на нього покладається завдання вдосконалити земельні та договірні відносини, а також систему формування цін у будівництві, під час утримання, ремонту, модернізації та реконструкції житлового фонду.

Отже, з точки зору власників житла (мешканців), управління житловим об'єктом - це не просто організація комунальних послуг чи поточне технічне обслуговування. Це комплексний процес, що передбачає виконання широкого спектра професійних функцій, які часто потребують участі фахівців будівельного профілю та інших спеціалістів. За таких умов стає очевидно, що покладати всі функції управління будинком на одну фізичну особу практично неможливо. Це обумовлює необхідність створення сильних, професійних компаній-управителів, здатних забезпечити весь комплекс управлінських та технічних послуг.

Висновки. Інвестиційно-будівельний процес в Україні зазнає структурних змін із появою девелоперів, консалтингових та інжинірингових компаній, що підвищують ефективність проєктів і забезпечують професійне управління житловою сферою. Девелопмент дозволяє організовувати проєкт від ідеї до експлуатації, координуючи учасників, фінансування та маркетинг.

Консалтингові компанії здійснюють оцінку проєктів, маркетингові дослідження та розробку економічних моделей, а інжинірингові - технічну підтримку, документацію та контроль якості робіт. Житлово-експлуатаційна складова потребує професійного управління та сильних компаній-управителів. Держава визначає умови діяльності всіх учасників ринку, а ефективна взаємодія суб'єктів забезпечує сталий розвиток житлової сфери в Україні.

Література:

1. Азарова, І. Б. (2022). Управління ризиками у житловому будівництві: проблеми та перспективи. Урбаністичні студії, (23), 45-57. https://urss.knuba.edu.ua/files/zbirnyk-23/2.pdf

2. Пігуль, О., & Сьомушкін, В. (2023). Інтеграція сталого розвитку в управління проєктами будівництва житла. Економіка і суспільство, (44), 102-117. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-44-15

3. Кавун, В. А. (2018). Категоризація ризиків будівельних підприємств: методологічні підходи. Економіка та управління підприємствами, 2(86), 91-98. https://www. economy.nayka. com.ua/? op=1&z=5775

4. Ганечко, І. (2023). Девелопмент нерухомості: європейські тренди. ResearchGate. URL: https://surl.li/qwytpy

5. Рашковський О. А., Девелопмент як принципово нова концепція організації інвестиційного процесу. Інвестиції: практика та досвід № 5/2016, С. 106-108

6. Петраш О.П., Дослідження та аналіз перспектив діяльності девелоперських компаній на ринку нерухомості України. Міжнародний науково-виробничий журнал «Сталий розвиток економіки» 1’2015, с. 37-41. file:///C:/Users/Admin/Downloads/475-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-457-1-10-20230913.pdf

7. Гуменна О.В., Гончар В.В., Калінін О.В., (2025). Турбулентність, невизначеність і ризики в будівельному бізнесі: виклики та адаптивні стратегії. С. 491-512 https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9e25f27d-fe94-4d1f-b8ef-76ee51748e3b/content

8. Соколовська К.В., Касич А.О. Тенденції у розвитку підприємств будівельної галузі. Економіка та суспільство, Вип. № 41, 2022. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-34

References:

1. Azarova, I. B. (2022). Upravlinnya ryzykamy u zhytlovomu budivnytstvi: problemy ta perspektyvy. [Risk Management in Residential Construction: Problems and Prospects] *Urbanistychni studiyi - Urban Studies* (23), 45-57 https://urss.knuba.edu.ua/files/zbirnyk-23/2.pdf [in Ukrainian].

2. Pihul′, O., & S′omushkin, V. (2023). Intehratsiya staloho rozvytku v upravlinnya proyektamy budivnytstva zhytla. [Integration of sustainable development into the management of housing construction projects] *Ekonomika i suspil'stvo - Economy and Society*, (44), 102-117. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-44-15 [in Ukrainian].

3. Kavun, V.A. (2018). Katehoryzatsiya ryzykiv budivel′nykh pidpryyemstv: metodolohichni pidkhody. [Categorization of risks of construction enterprises: methodological approaches] *Ekonomika ta upravlinnya pidpryyemstvamy - Economics and Enterprise Management,* 2(86), 91-98. https://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5775 [in Ukrainian].

4. Hanechko, I. (2023). Development nerukhomosti: yevropeys′ki trendy. [Real Estate Development: European Trends]. ResearchGate. https://surl.li/qwytpy [in Ukrainian].

5. Rashkovs′kyy O.A., (2016). Development yak pryntsypovo nova kontseptsiya orhanizatsiyi investytsiynoho protsesu. [Development as a fundamentally new concept of organizing the investment process] *Investytsiyi: praktyka ta dosvid - Investments: practice and experience*. № 5, S. 106-108

6. Petrash O.P., (2015). Doslidzhennya ta analiz perspektyv diyal′nosti developers′kykh kompaniy na rynku nerukhomosti Ukrayiny. [Research and analysis of prospects for the activities of development companies in the real estate market of Ukraine]. *Mizhnarodnyy naukovo-vyrobnychyy zhurnal «Stalyy rozvytok ekonomiky» - International scientific and production journal "Sustainable Development of Economy"* 1, s. 37-41. file:///C:/Users/Admin/Downloads/475-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-457-1-10-20230913.pdf [in Ukrainian].

7. Humenna O.V., Honchar V.V., Kalinin O.V., (2025). Turbulentnist′, nevyznachenist′ i ryzyky v budivel′nomu biznesi: vyklyky ta adaptyvni stratehiyi. [Turbulence, uncertainty and risks in the construction business: challenges and adaptive strategies]. S. 491-512. https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9e25f27d-fe94-4d1f-b8ef-76ee51748e3b/Content [in Ukr].

8. Sokolovs′ka K.V., Kasych A.O. (2022). Tendentsiyi u rozvytku pidpryyemstv budivel′noyi haluzi. [Trends in the development of construction industry enterprises.] *Ekonomika ta suspil'stvo - Economy and Society,* Issue No. 41. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-34 [in Ukr].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 656.615:658.7:005.334

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-400-412

Кібік Ольга Миколаївна доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки та менеджменту, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-9587-578X.

Котлубай Вячеслав Олексійович кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та менеджменту, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0002-4560-7063.

Корнілова Олеся Володимирівна PhD, доцент, доцент кафедри економіки та менеджменту, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-5022-7033.

ТРАНСФОРМАЦІЯ МОРСЬКОЇ ЛОГІСТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ НА ЗАСАДАХ ІННОВАЦІЙНОГО АНТИКРИЗОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ТА УПРАВЛІННЯ БЕЗПЕКОВИМИ РИЗИКАМИ

Анотація. Дослідження присвячено трансформації логістичної діяльності морського транспорту України у 2021-2025 рр. під впливом війни та пов'язаних із нею змін режимів функціонування портів, морських шляхів і експортної логістики. Теоретико-методологічний фокус зосереджено на управлінських інноваціях антикризового характеру як на сукупності організаційних, процесних, цифрово-аналітичних і координаційних рішень, що забезпечують безперервність і відновлюваність логістичних процесів у середовищі високої невизначеності та екзогенних загроз. Емпіричну основу становлять відкриті офіційні матеріали ДП «АМПУ» щодо режимності роботи портів у 2022-2023 рр., динаміки вантажообігу та операційних обмежень, а також повідомлення профільних органів щодо функціонування Українського морського коридору як системного інституційно-операційного механізму відновлення морських перевезень.

Аналітична інтерпретація доводить, що зростання вантажообігу у 2024 році може розглядатися як індикатор адаптації системи за умов коридорного режиму, проте не є підставою для висновків про усунення базових ризиків, оскільки атаки на інфраструктуру та безпекові обмеження залишаються визначальними чинниками логістичних рішень. Обґрунтовано концепцію авторської моделі інноваційного антикризового менеджменту морської логістики, у межах якої формалізовано контури ризик-діагностики, сценарно-тригерного планування, операційної стійкості, цифрово-аналітичної підтримки рішень та міжорганізаційної координації, що узгоджується з практикою

коридорного функціонування і необхідністю швидкого перепроєктування логістичних конфігурацій. Запропоновано алгоритм поетапного впровадження моделі з урахуванням ризиків реалізації, а також типологізацію компаній портового ланцюга за очікуваною ефективністю застосування інструментів, що дозволяє уникати некоректної універсалізації управлінських рішень у середовищі різної ресурсної спроможності та різних ролей у ланцюгах постачання. Практичне значення результатів полягає у можливості використання запропонованої моделі як рамки для управлінських команд портів, терміналів, експедиторів, 3PL-провайдерів і вантажовласників, які працюють в умовах коридорної логістики та потребують стандартизованих антикризових процедур, прозорих правил ескалації та метрик відновлюваності.

Ключові слова: морська логістика, антикризовий менеджмент, управлінські інновації, стійкість ланцюгів постачання, портова інфраструктура, сценарно-тригерне планування, цифрова трансформація, безпека, ризик-менеджмент.

Kibik Olha Mykolaivna Doctor of Economic Sciences, Professor, Head of the Department of Economics and Management, National University «Odesa Law Academy», Odesa, https://orcid.org/0000-0001-9587-578X.

Kotlubai Viacheslav Oleksiyovych, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics and Management, National University «Odessa Law Academy», Odesa, https://orcid.org/0000-0002-4560-7063.

Kornilova Olesya Volodymyrivna, Ph.D, Associate Professor of the Department of Economics and Management National University «Odessa Law Academy», Odesa, https://orcid.org/0000-0001-5022-7033.

TRANSFORMATION OF MARITIME LOGISTICS ACTIVITIES IN UKRAINE BASED ON INNOVATIVE ANTI-CRISIS MANAGEMENT AND SECURITY RISK MANAGEMENT

Abstract. The study explores the transformation of Ukraine's maritime logistics in 2021-2025 under the impact of the war, focusing on how the blockade and the subsequent corridor-based operational regimes reshaped managerial decision-making in ports and port-related supply chains. The conceptual framework treats innovative anti-crisis management as a portfolio of organisational, process, digital-analytical and coordination innovations designed to maintain continuity and recoverability of logistics operations under extreme uncertainty and predominantly exogenous risks. The empirical basis relies on publicly available official materials of the Ukrainian Sea Ports Authority, including evidence on port closures and operational constraints in

2022-2023 and the dynamics of cargo turnover, combined with official communications on the Ukrainian Maritime Corridor as a systemic mechanism enabling partial restoration of maritime flows. The analysis argues that the sharp increase in port cargo turnover recorded for 2024 can be interpreted as a sign of adaptation and partial stabilisation, yet it does not indicate a return to pre-war equilibrium because infrastructure attacks and security restrictions remain decisive determinants of logistics performance. The concept of the author's model of innovative anti-crisis management of maritime logistics is substantiated, within which the contours of risk diagnostics, scenario-trigger planning, operational stability, digital analytical decision support, and inter-organisational coordination are formalised, which is consistent with the practice of corridor functioning and the need for rapid redesign of logistics configurations. An implementation algorithm is developed, including risk categories and mitigation mechanisms relevant to wartime port operations, while a company typology differentiates expected effectiveness of the model depending on scale, functional role in the port supply chain and resource capacity. The practical contribution lies in providing a management framework applicable to ports, terminal operators, freight forwarders, 3PL providers and cargo owners operating in corridor logistics, supporting standardised crisis procedures, faster decision cycles and measurable recoverability outcomes.

Keywords: maritime logistics, crisis management, management innovations, supply chain resilience, port infrastructure, scenario-trigger planning, digital transformation, security, risk management.

Постановка проблеми. Війна спричинила різку трансформацію морської логістики України: блокування та часткове закриття портів у 2022-2023 рр., перехід до коридорних режимів роботи та постійні безпекові обмеження зумовили необхідність швидких управлінських рішень в умовах високої невизначеності та переважно екзогенних ризиків. Водночас відновлення вантажообігу (зокрема його зростання у 2024 р. як прояв адаптації) не означає повернення до довоєнної рівноваги, оскільки удари по інфраструктурі та обмеження судноплавства залишаються визначальними чинниками ефективності логістичних ланцюгів. За цих умов проблемою є відсутність (або недостатня формалізація) концепції цілісної моделі інноваційного антикризового управління морською логістикою, яка б поєднувала діагностику ризиків, сценарно-тригерне планування, цифрово-аналітичну підтримку рішень і міжорганізаційну координацію для забезпечення безперервності та відновлюваності операцій у коридорній логістиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науковій літературі проблематика воєнної трансформації логістики та функціонування портової галузі висвітлена у працях Сержука А.В., Волохової І.В., Волохова В.А., Лук'янової О.М., Корнійка Я.Р., Валявської Н.О., Ушацького Р.В., Подцерковного О.П., а також інших вітчизняних науковців [1-9]. Зазначені

дослідження фіксують зміщення управлінських пріоритетів від мінімізації витрат до забезпечення адаптивності та стійкості логістичних ланцюгів, з акцентом на наслідках блокади портів, зміні маршрутів, зростанні ролі дунайських портів і актуалізації цифровізації/автоматизації як напряму трансформації портової системи. Окремий внесок становлять напрацювання щодо інституційно-правових умов функціонування портової галузі у воєнний період, які окреслюють рамки прийняття управлінських рішень. Водночас наявна доказова база має переважно описово-аналітичний характер і лише частково розкриває специфіку морського транспорту як середовища з підвищеними безпековими та контрактно-страховими вимогами. Наведене зумовлює наукову прогалину у формалізованому конструюванні антикризових управлінських інновацій саме для морської логістики та портових учасників, з відтворюваним алгоритмом упровадження, поєднанням цифрових рішень із сценарним плануванням/резервуванням/координацією та типологізацією суб'єктів за придатністю інструментів.

Мета статті. Мета статті – обґрунтувати та запропонувати концептуальну модель інноваційного антикризового управління для забезпечення стійкої роботи морської логістики України в умовах воєнних загроз і коридорних режимів.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 року спричинив шокову трансформацію логістичних систем України: від конкуренції логістичних каналів – до вимушеної субституції маршрутів. Критерії маршрутизації змістилися від мінімізації сукупних витрат до пріоритизації безпеки, доступності страхового покриття та дотримання інституційних обмежень, що визначають режим експлуатації портової інфраструктури.

За офіційною звітністю ДП «АМПУ» за 2023 рік із початком бойових дій було зафіксовано блокаду роботи морських портів південного узбережжя; рішення Міністерства інфраструктури формалізували закриття портів Бердянськ, Маріуполь, Скадовськ і Херсон до відновлення контролю України над цими територіями [10]. Поєднання воєнної блокади й адміністративного закриття портів зумовило перехід морської логістики від інфраструктурно детермінованої моделі до конфігурації, де домінують ризикові обмеження. Відповідно управлінські інновації зосередилися на стійкості ланцюгів постачання та швидкому перепроєктуванні мереж у відповідь на зовнішні шоки.

У 2022-2023 рр. сформувався гібридний режим: дунайські порти та порти Великої Одеси (Одеса, Чорноморськ, Південний) діяли взаємодоповнювально з різними функціями та обмеженою номенклатурою вантажів. У І півріччі 2023 р. дунайський кластер працював у відносно стандартному режимі, тоді як порти Великої Одеси функціонували переважно в межах «Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна…» (Стамбульська угода від 22.07.2022) з фокусом на агро- та продовольчому експорті. Одностороннє призупинення Ініціативи в липні 2023 р. погіршило фінансово-економічні параметри портової діяльності,

однак запуск альтернативного морського коридору через північно-західну акваторію Чорного моря у IV кварталі 2023 р. підтримав відновлення операційних показників [16].

Динаміка вантажообігу підтверджує результативність організації безпечних коридорів: 59,252 млн т у 2022 р., 61,935 млн т у 2023 р. та 97,2 млн т у 2024 р. [11-14]. За даними ДП «АМПУ», зростання 2024 р. (+56,8% р/р) корелює зі стабілізацією Українського морського коридору, хоча обсяги залишаються близько 60% довоєнного рівня, що потребує обережної інтерпретації. З позицій антикризового менеджменту це радше часткова нормалізація в умовах персистентних загроз, ніж повернення до довоєнної моделі, оскільки ключові обмеження мають екзогенний характер і потребують координації на державному рівні. Інституційна роль Українського морського коридору підтверджується даними профільних органів: його запуск відбувся 16.08.2023 р. у відповідь на вихід РФ із Зернової ініціативи; принципова новизна – забезпечення товарообігу без номенклатурних обмежень за відсутності формалізованих міжнародних гарантій безпеки. За даними Міністерства розвитку громад та територій, за перший рік роботи здійснено 2379 суднозаходів і експортовано 64,4 млн т до 46 країн, з яких 43,5 млн т (67,5%) – агропродукція; звітність ДП «АМПУ» за 2024 р. фіксує 79,9 млн т вантажообігу коридором (експорт – 76,4 млн т) і 3138 суден [16-18]. У підсумку коридор можна трактувати як інтегрований інституційно-операційний механізм антикризового управління: він одночасно потребує міжвідомчої координації безпеки та знижує невизначеність планування для операторів і вантажовласників.

Проблемне поле 2022-2025 рр. визначається багатофакторною кризою: руйнування й пошкодження портових активів, атаки на критичну інфраструктуру, мінування акваторій, зростання страхових ставок, дефіцит суднових потужностей, регуляторні зміни, проблеми енергопостачання та кадрові обмеження. Висновки RDNA3 і звітність ДП «АМПУ» за 2023 р. фіксують регулярні інтенсивні атаки та втрату/блокування значної частини активів [19-22]. Паралельно відбулося звуження інвестиційного потенціалу та перехід до жорсткої оптимізації витрат, що вимагає адаптивних стратегій управління в умовах екстремальної невизначеності.

Додатковий виклик – зміна взаємозалежностей між морським і наземним транспортом: порт дедалі більше виступає вузлом антикризової синхронізації залізничних, автомобільних і внутрішніх водних потоків. За звітом ДП «АМПУ» за 2023 р., операційний фокус змістився на дунайський сегмент (зокрема днопоглиблення та підтримання глибин), а «вузькі місця» набули характеру динамічних обмежень, зумовлених не лише інфраструктурою, а й режимами безпеки та процедурними вимогами [10].

Узагальнено трансформацію морської логістики характеризують три тенденції: (1) інтеграція безпекового компонента у логістичний менеджмент і включення воєнних ризиків у маршрутизацію та контрактування; (2) інтенси-

фікація цифровізації як інструмента керованості й прозорості в умовах порушених комунікацій та зростання транзакційних витрат; (3) перехід від екстенсивного нарощування потужностей до забезпечення відновлюваності та ремонтопридатності інфраструктури – від «капіталомісткого зростання» до «стійкої працездатності». Водночас зростання вантажообігу у 2024 р. не можна автоматично трактувати як відновлення конкурентної структури галузі: агреговані показники можуть відображати концентрацію потоків у невеликій кількості доступних портів і коридорів. Офіційні дані ДП «АМПУ» (97,2 млн т у 2024 р.) є емпіричною основою для висновку про адаптаційну спроможність системи [12], але не свідчать про усунення ключових ризиків, що підтверджується систем-ністю атак на інфраструктуру.

Для комплексної оцінки ефективності антикризових інновацій доцільно поєднувати макроіндикатори з мікрометриками. Однак обмеженість відкритих даних у воєнний період ускладнює багатовимірне вимірювання.

Загалом воєнна трансформація морської логістики України у 2021-2025 рр. означає перехід антикризового менеджменту до інституційно закріпленого контуру управління безперервністю процесів, ризиками та відновлюваністю критичної інфраструктури. Траєкторія «блокада – часткове відновлення через спеціалізовані коридори» змінила парадигму рішень: від оптимізації витрат – до проєктування системної стійкості. У науковій інтерпретації це слід концептуалізувати як домінування організаційних і процесних інновацій, спрямованих на скорочення часу відновлення, зниження вразливості та підвищення керованості логістики, а не як суто технологічну модернізацію матеріально-технічної бази. Узагальнення існуючого інструментарію для окремих портових кластерів дозволяє сформулювати концепцію цілісної авторської моделі інноваційного антикризового менеджменту морської логістики (рис. 1). В рамках моделі портова логістика розглядається як вузол мультиканальної координації, а управлінські інновації - як інструмент антикризового переформатування потоків, контрактів та організаційної архітектури.

Модель має багаторівневу архітектуру: стратегічний рівень задає цільову функцію стійкості, операційний забезпечує безперервність процесів, а цифрово-аналітичний знижує невизначеність через прискорення циклів ухвалення рішень. Її відмінність від традиційних підходів полягає у зміщенні акценту з оптимізації витрат на управління портфелем ризиків і сценаріїв в умовах системних загроз.

Операціоналізація моделі здійснюється через п’ять взаємопов’язаних контурів: (1) ризик-діагностичний – безперервний моніторинг загроз і фіксація зміни режиму ризику; (2) адаптивне планування – набір сценаріїв із визначеними тригерами перемикання, узгоджений із практикою коридорного функціонування; (3) операційна стійкість – підтримання критичних функцій портів (диспетчеризація, днопоглиблення, енергетична стійкість), що підтверджується практикою ДП «АМПУ»; (4) інноваційно-цифровий – технологічна підтримка через системи обліку та моніторингу; (5) координація ланцюга постачання –

узгодження часових вікон і страхових умов як ключових параметрів взаємодії поряд із фізичною інфраструктурою.

Практична імплементація трактується як послідовність управлінських циклів, що підвищують зрілість антикризового управління: інвентаризація критичних процесів і ресурсних залежностей; стандартизація процедур і регламенти перемикання між сценаріями; портфель процесних, цифрових та організаційних інновацій для швидкого ефекту керованості; інституціоналізація міжорганізаційної координації як системної основи стійкості морської логістики.

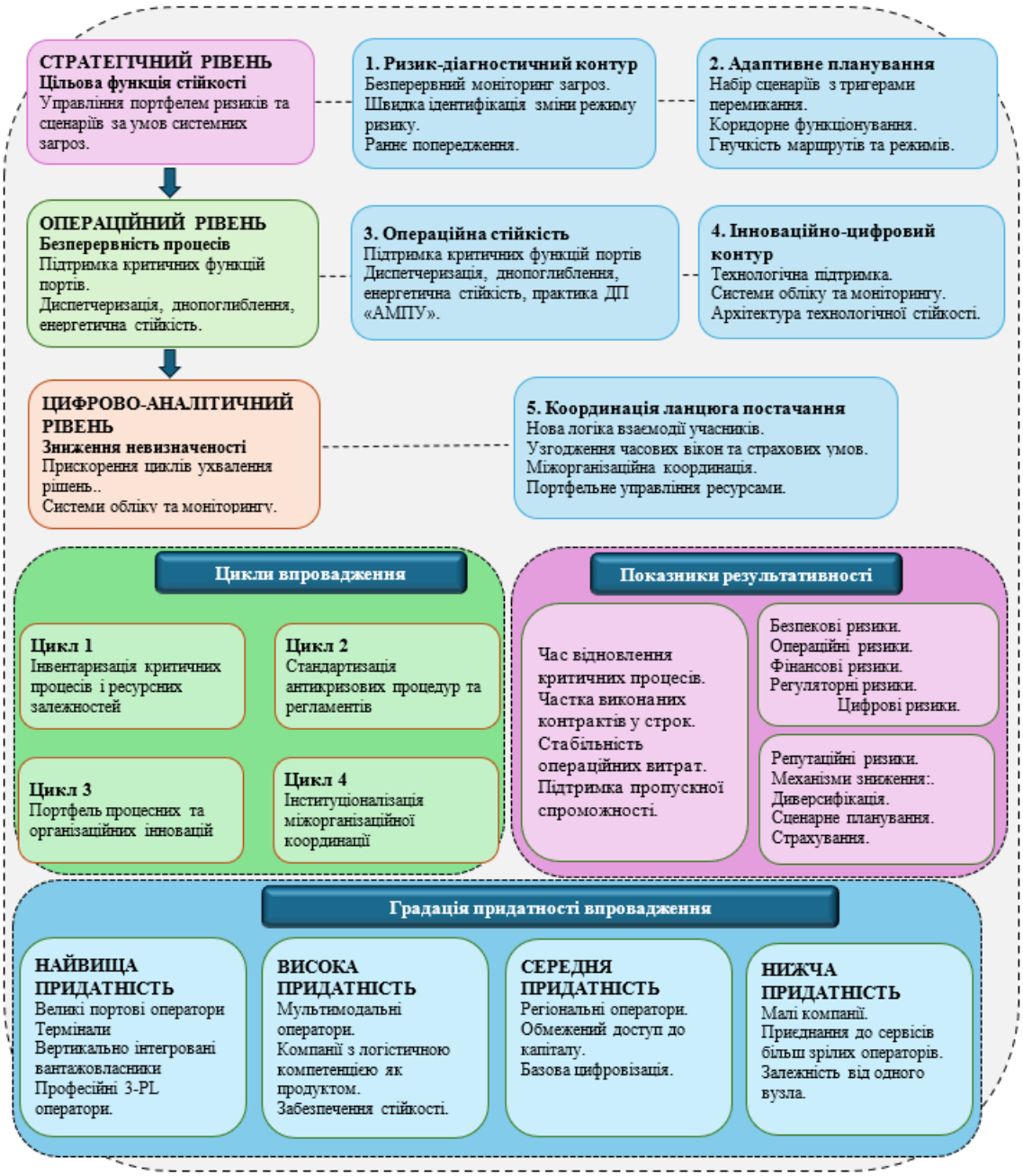

Рис. 1. Концептуальна модель інноваційного антикризового менеджменту морської логістики

Джерело: сформовано авторами

Результативність моделі пропонується оцінювати за показниками антикризової логіки: середній час відновлення критичних процесів, частка контрактів, виконаних у строк, стабільність операційних витрат за коливань безпекової ситуації та здатність підтримувати пропускну спроможність за локальних руйнувань.

Макропоказники вантажообігу є допоміжними, оскільки зростання може відображати адаптацію, але не гарантує рівномірного відновлення та не усуває ризики подальших атак.

Окремого методичного блоку потребує аналіз ризиків впровадження, адже антикризові інновації у воєнних умовах стають джерелом нових ризиків. Ризик-структура охоплює безпекові, операційні, фінансові, регуляторні, цифрові та репутаційні ризики. Механізми їх зниження мають бути інтегровані на стадії проєктування: диверсифікація портових вузлів і маршрутів, сценарне планування та портфельне управління ресурсами, поєднання страхових механізмів із коректними договірними умовами, а також технологічна стійкість із режимами деградації цифрових сервісів без втрати критичних функцій.

Придатність впровадження моделі залежить від ролі у морському ланцюгу постачання, ресурсної спроможності та керованості ризиків: найвищий потенціал мають великі портові оператори, термінали й вертикально інтегровані вантажовласники; високий – 3PL-оператори, орієнтовані на мультимодальні рішення; середній – регіональні оператори (скорочена версія з акцентом на сценарії та базову цифровізацію); нижчий – малі компанії (доцільне приєднання до сервісів зрілих операторів). Для компаній, критично залежних від одного портового вузла, модель потребує посиленого блоку диверсифікації через високий системний ризик.

Межі застосовності визначаються екзогенним характером значної частини ризиків, які не можуть бути усунуті на рівні компанії й можуть лише пом’якшуватися через резервування та координацію з інституційними механізмами. Додатковим обмеженням є нерівномірна доступність мікроданих щодо витрат, страхових премій і зривів контрактів, що ускладнює побудову універсальних параметричних моделей і зумовлює подальші дослідження на основі кейс-методології.

У сукупності це підтверджує доцільність розгляду інноваційного антикризового менеджменту як базового підходу до забезпечення стійкості морської логістики в умовах воєнної невизначеності. Запропонована модель дозволяє узгодити стратегічні цілі з операційною безперервністю та цифрово-аналітичним контуром підтримки рішень, зменшуючи фрагментарність управлінських дій. Водночас урахування окреслених меж застосовності підвищує надійність управлінських інтерпретацій і знижує ризик помилкових універсалізацій під час впровадження запропонованих рішень.

Висновок. Отримані результати дають підстави стверджувати, що у 2021-2025 рр. морська логістика України пройшла перехід від моделі, зорієнтованої

на оптимізацію витрат і пропускної спроможності, до моделі, у якій пріоритетом виступають стійкість, відновлюваність і керованість ризиків за умов воєнних загроз.

Визначальним чинником трансформації стала одночасна дія інфраструктурних пошкоджень, режимних обмежень роботи портів і високої небезпекової невизначеності, що переводить більшість рішень логістичного менеджменту в площину антикризового управління. Емпіричні дані щодо вантажообігу портів у 2022-2024 рр. фіксують наявність адаптаційної динаміки, однак така динаміка не тотожна поверненню до довоєнної рівноваги, оскільки базові ризики залишаються екзогенними та здатні різко змінювати режим функціонування морських перевезень.

Аналітичне узагальнення впливу війни на морську логістику підтверджує, що інституційні механізми забезпечення судноплавства та організації морських шляхів набули ролі системних управлінських інновацій, які задають рамки доступності морського експорту й імпорту, а також визначають конфігурацію взаємодії портів, операторів, вантажовласників і страхового сегмента.

Функціонування Українського морського коридору слід інтерпретувати як ключовий елемент антикризового управління на національному рівні, який зменшує невизначеність планування і створює підґрунтя для процесних та організаційних інновацій на рівні компаній, водночас не усуваючи потреби у сценарному управлінні та резервуванні критичних функцій. Виявлена неоднорідність режимів роботи портів Великої Одеси та дунайського кластера у 2022-2023 рр. обґрунтовує необхідність диференційованого набору управлінських інструментів, де для першого сегмента домінує логіка коридорної координації та швидкого перепроєктування операцій, а для другого сегмента - логіка управління вузькими місцями пропускної спроможності та інфраструктурної підтримки.

Запропонована концептуальна модель трансформації логістичної діяльності на засадах інноваційного антикризового менеджменту має прикладну цінність як основа для поетапного впровадження кризових офісів, сценарно-тригерного планування, цифрово-аналітичних контурів підтримки рішень і міжорганізаційної координації з чітким урахуванням ризиків реалізації. Межі застосовності моделі визначаються тим, що значна частина загроз морській логістиці у воєнний період має системний характер і не підлягає повному контролю на рівні окремої компанії, тому очікувані ефекти впровадження коректно трактувати як зниження вразливості та скорочення часу відновлення, а не як гарантію безперервності за будь-яких умов.

Література:

1. Сержук А.В. Морські перевезення під час війни. Економіка та підприємництво : зб. наук. пр. М-во освіти і науки України, Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана ; [редкол.: І. М. Рєпіна (голов. ред.) та ін.]. – Київ : КНЕУ, 2023. – Вип. 50. – С. 40-48. URL: https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/40859.

2. Волохова І.В., Волохов В.А., Лук'янова О.М. Фактори впливу на логістичне забезпечення України в умовах війни. Економіка та управління національним господарством. Вісник економіки транспорту і промисловості, 2022. № 80. С. 106-111. URL: http://btie.kart.edu.ua/article/download/286822/280749

3. Корнійко Я. Р., Валявська Н. О., Ушацький Р. В. Перспективи розвитку та аналіз сучасного стану портової галузі України. Економіка та суспільство. 2025. Вип.№ 76. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/6283/6225

4. Подцерковний О. П. Проблеми правого забезпечення портової галузі в умовах війни. Право та державне управління. 2023. №3. С. 205-212. http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2023/32.pdf.

5. Козікова А. С., Пічугіна М. А. Управління ризиками та стійкість ланцюгів поставок у кризові періоди. Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи : зб. тез доп. V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 25 квіт. 2024 р. – Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2024. С. 223-224.

6. Личкун Л.О. Антикризовий ринок логістичних послуг в умовах війни. URL: https://dspace.khadi.kharkov.ua/bitstreams/b7019adb-699f-46a9-ab25-e59745db61ea/download

7. Бойко Є., Дяченко Ю. Інноваційний менеджмент – сучасне антикризове управління. Управління розвитком складних систем. 2022. (52). С. 5-11. https://doi.org/10.32347/2412-9933.2022.52.5-11

8. Кустріч Л.О. Інновації в сфері логістичного менеджменту. Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво, 2023 р., № 3 (129). С. 68-73. URL: http://www.econom.stateandregions.zp.ua/journal/2023/3_2023/14.pdf

9. Красностанова Н.Е., Яроміч С.А. Застосування організаційних інновацій у логістичній діяльності підприємств у сучасному середовищі України. Інфраструктура ринку. 2024. Вип. 76. С. 107-111. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2024/76_2024/20.pdf

10. Звіт про управління ДП «Адміністрація морських портів України» за 2023 рік. URL: https://www.uspa.gov.ua/wp-content/uploads/2024/04/zvit_2023-%E2%80%93-15.04.2024.pdf

11. Вантажообіг портів України за 8 місяців 2021 року склав 91,7 млн тонн вантажів. URL: https://dzi.gov.ua/press-centre/news/vantazhoobig-portiv-ukrayiny-za-8-misyatsiv-2021-roku-sklav-91-7-mln-tonn-vantazhiv.

12. Вантажообіг портів України у 2024 році досяг рекордного показника 97,2 млн тонн. URL: https://www.uspa.gov.ua/news/vantazhoobig-portiv-ukrayiny-u-2024-roczi-dosyag-rekordnogo-pokaznyka-972-mln-tonn

13. Через українські порти у 2023 році експортували понад 56 мільйонів тонн вантажів - АМПУ. URL: https://epravda.com.ua/news/2024/01/24/709110/

14. За підсумками 2022 року порти України перевантажили понад 59 млн тонн вантажів. URL: https://newportua.com/novyny/za-pidsumkamy-2022-roku-porty-ukrainy-perevantazhyly-ponad-59-mln-tonn-vantazhiv

15. Вантажообіг портів України за січень-лютий 2021 р. знизився на 24,1% - до 20,6 млн т. URL: https://imtrex.com.ua/tpost/9z19uzj901-vantazhoobg-portv-ukrani-za-schen-lyutii

16. Рік роботи Українського коридору: експортовано понад 64 млн тонн продукції. URL: https://mtu.gov.ua/news/35854.html (дата звернення: 21.01.2026).

17. Українському морському коридору два роки. URL: https://marad.gov.ua/ua/news/ukrayinskomu-morskomu-koridoru-dva-roki .

18. 150 мільйонів тонн вантажів уже пройшли через український морський коридор — Олексій Кулеба. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/150-milioniv-tonn-vantazhiv-uzhe-proishly-cherez-ukrainskyi-morskyi-korydor-oleksii-kuleba

19. The World Bank. Updated Ukraine recovery and reconstruction needs assessment released (press release, 25.02.2025). URL: https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2025/02/25/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released

20. The World Bank Group; Government of Ukraine; European Union; United Nations. Ukraine Third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3): February 2022 – December 2023. 2024. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-02/UA%20RDNA3%20report%20EN.pdf

21. UNDP Ukraine. Updated damage assessment finds $524 billion needed to recovery Ukraine over next decade (press release). URL: https://www.undp.org/ukraine/press-releases/updated-damage-assessment-finds-524-billion-needed-recovery-ukraine-over-next-decade

22. KSE Institute. Прямі збитки інфраструктури України через війну зросли до 170 млрд дол. (станом на листопад 2024 року). URL: https://kse.ua/ua/about-the-school/news/pryami-zbitki-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-zrosli-do-170-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-listopad-2024-roku

References:

1. Serzhuk, A. V. (2023). Morski perevezennia pid chas viiny [Sea transportation during the war]. Ekonomika ta pidpryiemnytstvo, 50, 40–48. Kyiv: KNEU. Retrieved from https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/40859 [in Ukrainian].

2. Volokhova, I. V., Volokhov, V. A., & Lukianova, O. M. (2022). Faktory vplyvu na lohistychne zabezpechennia Ukrainy v umovakh viiny [Factors influencing logistics support of Ukraine in wartime]. Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti, 80, 106–111. Retrieved from http://btie.kart.edu.ua/article/download/286822/280749 [in Ukrainian].

3. Korniiko, Ya. R., Valiavska, N. O., & Ushatskyi, R. V. (2025). Perspektyvy rozvytku ta analiz suchasnoho stanu portovoi haluzi Ukrainy [Prospects and current state of the Ukrainian port industry]. Ekonomika ta suspilstvo, 76. Retrieved from https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/6283/6225 [in Ukrainian].

4. Podtserkovnyi, O. P. (2023). Problemy pravovoho zabezpechennia portovoi haluzi v umovakh viiny [Problems of legal support of the port industry in wartime]. Pravo ta derzhavne upravlinnia, 3, 205–212. Retrieved from http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2023/32.pdf [in Ukrainian].

5. Kozikova, A. S., & Pichuhina, M. A. (2024). Upravlinnia ryzykamy ta stiikist lantsiuhiv postavok u kryzovi periody [Risk management and resilience of supply chains in crisis periods]. In Biznes, innovatsii, menedzhment: problemy ta perspektyvy: Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference (pp. 223–224). Kyiv: KPI im. Ihoria Sikorskoho, Vyd-vo «Politekhnika» [in Ukrainian].

6. Lychkun, L. O. (n.d.). Antykryzovyi rynok lohistychnykh posluh v umovakh viiny [Anti-crisis market of logistics services in wartime]. Retrieved from https://dspace.khadi.kharkov.ua/bitstreams/b7019adb-699f-46a9-ab25-e59745db61ea/download [in Ukrainian].

7. Boiko, Ye., & Diachenko, Yu. (2022). Innovatsiinyi menedzhment – suchasne antykryzove upravlinnia [Innovation management as modern crisis management]. Upravlinnia rozvytkom skladnykh system, 52, 5–11. https://doi.org/10.32347/2412-9933.2022.52.5-11 [in Ukrainian].

8. Kustrich, L. O. (2023). Innovatsii v sferi lohistychnoho menedzhmentu [Innovations in logistics management]. Derzhava ta rehiony. Seriia: Ekonomika ta pidpryiemnytstvo, 3(129), 68–73. Retrieved from http://www.econom.stateandregions.zp.ua/journal/2023/3_2023/14.pdf [in Ukr].

9. Krasnostanova, N. E., & Yaromich, S. A. (2024). Zastosuvannia orhanizatsiinykh innovatsii u lohistychnii diialnosti pidpryiemstv u suchasnomu seredovyshchi Ukrainy [Use of organizational innovations in logistics activities of enterprises in today's Ukrainian environment]. Infrastruktura rynku, 76, 107–111. Retrieved from http://www.market-infr.od.ua/journals/2024/76_2024/20.pdf [in Ukrainian].

10. Derzhavne pidpryiemstvo «Administratsiia morskykh portiv Ukrainy». (2024). Zvit pro upravlinnia DP «Administratsiia morskykh portiv Ukrainy» za 2023 rik [Management report of SE "Ukrainian Sea Ports Authority" for 2023]. Retrieved from https://www.uspa.gov.ua/wp-content/uploads/2024/04/zvit_2023-%E2%80%93-15.04.2024.pdf [in Ukrainian].

11. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. (2021). Vantazhoobih portiv Ukrainy za 8 misiatsiv 2021 roku sklav 91,7 mln tonn vantazhiv [Cargo turnover of Ukrainian ports for 8 months of 2021 amounted to 91.7 million tons]. Retrieved from https://dzi.gov.ua/press-centre/news/vantazhoobig-portiv-ukrayiny-za-8-misyatsiv-2021-roku-sklav-91-7-mln-tonn-vantazhiv [in Ukr].

12. Administratsiia morskykh portiv Ukrainy. (2024). Vantazhoobih portiv Ukrainy u 2024 rotsi dosiah rekordnoho pokaznyka 97,2 mln tonn [Cargo turnover of Ukrainian ports in 2024 reached a record 97.2 million tons]. Retrieved from https://www.uspa.gov.ua/news/vantazhoobig-portiv-ukrayiny-u-2024-roczi-dosyag-rekordnogo-pokaznyka-972-mln-tonn [in Ukrainian].

13. Ekonomichna pravda. (2024). Cherez ukrainski porty u 2023 rotsi eksportuvaly ponad 56 mln tonn vantazhiv – AMPU [More than 56 million tons of cargo were exported through Ukrainian ports in 2023 – USPA]. Retrieved from https://epravda.com.ua/news/2024/01/24/709110/ [in Ukrainian].

14. Newport. (2023). Za pidsumkamy 2022 roku porty Ukrainy perevantazhyly ponad 59 mln tonn vantazhiv [In 2022 Ukrainian ports handled more than 59 million tons of cargo]. Retrieved from https://newportua.com/novyny/za-pidsumkamy-2022-roku-porty-ukrainy-perevantazhyly-ponad-59-mln-tonn-vantazhiv [in Ukrainian].

15. Imtrex. (2021). Vantazhoobih portiv Ukrainy za sichen–liutyi 2021 r. znyzyvsia na 24,1% – do 20,6 mln t [Cargo turnover of Ukrainian ports for January–February 2021 decreased by 24.1% to 20.6 million tons]. Retrieved from https://imtrex.com.ua/tpost/9z19uzj901-vantazhoobg-portv-ukrani-za-schen-lyutii [in Ukrainian].

16. Ministerstvo rozvytku hromad, terytorii ta infrastruktury Ukrainy. (2026, January 21). Rik roboty Ukrainskoho koridoru: eksportovano ponad 64 mln tonn produktsii [One year of the Ukrainian corridor: more than 64 million tons of products exported]. Retrieved from https://mtu.gov.ua/news/35854.html [in Ukrainian].

17. Morska administratsiia Ukrainy. (2026). Ukrainskomu morskomu koridoru dva roky [Ukrainian maritime corridor turns two]. Retrieved from https://marad.gov.ua/ua/news/ukrayinskomu-morskomu-koridoru-dva-roki [in Ukrainian].

18. Kabinet Ministriv Ukrainy. (n.d.). 150 milioniv tonn vantazhiv uzhe proishly cherez ukrainskyi morskyi korydor — Oleksii Kuleba [150 million tons of cargo have already passed through the Ukrainian maritime corridor — Oleksii Kuleba]. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/news/150-milioniv-tonn-vantazhiv-uzhe-proishly-cherez-ukrainskyi-morskyi-korydor-oleksii-kuleba [in Ukrainian].

19. World Bank. (2025, February 25). Updated Ukraine recovery and reconstruction needs assessment released (Press release). Retrieved from https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2025/02/25/updated-ukraine-recovery-and-reconstruction-needs-assessment-released

20. World Bank Group, Government of Ukraine, European Union, & United Nations. (2024). Ukraine Third Rapid Damage and Needs Assessment (RDNA3): February 2022 – December 2023. Retrieved from https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-02/UA%20RDNA3%20report%20EN.pdf

21. United Nations Development Programme (UNDP) Ukraine. (n.d.). Updated damage assessment finds 524 billion needed to recovery Ukraine over next decade (Press release). Retrieved from https://www.undp.org/ukraine/press-releases/updated-damage-assessment-finds-524-billion-needed-recovery-ukraine-over-next-decade

22. KSE Institute. (2024). Priami zbytky infrastruktury Ukrainy cherez viinu zrosly do 170 mlrd dol. (otsinka stanom na lystopad 2024 roku) [Direct damage to Ukraine's infrastructure due to

the war reached 170 billion USD (as of November 2024)]. Retrieved from https://kse.ua/ua/about-the-school/news/pryami-zbitki-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-zrosli-do-170-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-listopad-2024-roku [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 331.108:351.78:005.32

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-413-429

Корнілова Олеся Володимирівна PhD, доцент, доцент кафедри економіки та менеджменту, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-5022-7033

Фасій Богдан Володимирович к.ю.н., доцент, асистент кафедри економіки та менеджменту, декан факультету судового та міжнародного права, Національний університет «Одеська юридична академія», https://orcid.org/0000-0002-8715-930X

ПОЄДНАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА САМОМЕНЕДЖМЕНТУ В АНТИКРИЗОВОМУ УПРАВЛІННІ ТРУДОВИМИ РЕСУРСАМИ

Анотація. Повномасштабна війна в Україні продовжує спричиняти глибокі соціально-економічні трансформації, які суттєво впливають на формування, збереження та відтворення людського капіталу. В умовах тривалої воєнної невизначеності людський капітал залишається стратегічним ресурсом економічної стійкості держави, її конкурентоспроможності на глобальному ринку праці та потенціалу повоєнного відновлення. Традиційні механізми його розвитку зазнають трансформацій через демографічні втрати, масову міграцію, руйнування інфраструктури, погіршення здоров'я населення та зростання нерівності.

У статті узагальнено теоретичні підходи до людського капіталу та обґрунтовано необхідність його розширеного трактування в умовах війни, що поряд зі знаннями, навичками та здоров'ям включає адаптивність, психологічну стійкість і здатність до безперервного навчання.

Особливу увагу приділено впливу міграційних процесів, структурних змін на ринку праці та погіршенню здоров'я на якісні характеристики людського капіталу. Обґрунтовано, що мінімізація негативних наслідків вимагає переходу від політики збереження до політики активного відновлення та розвитку людського капіталу, яка поєднує антикризові заходи з довгостроковими інвестиціями в освіту, охорону здоров'я, професійну перепідготовку, соціальну згуртованість та розвиток навичок самоменеджменту.

Запропоновано трирівневу синергетичну модель антикризового управління трудовими ресурсами, що інтегрує інструменти державного регулювання, організаційну підтримку бізнес-структур та практики індивідуального самоменеджменту. Для апробації моделі рекомендовано пілотний проект «Синергія Адаптації 2026» у пріоритетних регіонах.

Зроблено висновок, що ефективна державна політика розвитку людського капіталу, заснована на синергії зовнішньої підтримки та внутрішньої проактивності населення, є передумовою сталого повоєнного розвитку України. У статті запропоновано розширене трактування людського капіталу, яке інтегрує адаптивність, психологічну стійкість та здатність до швидкого навчання як ключові складові, а також удосконалено підхід до державної політики шляхом поєднання антикризових і стратегічних заходів інвестування в освіту, здоров'я та соціальну згуртованість.

Ключові слова: людський капітал, воєнна невизначеність, антикризове управління, ринок праці, самоменеджмент, синергетична модель, повоєнне відновлення.

Kornilova Olesia Volodymyrivna PhD, Associate Professor, Department of Economics and Management, National University "Odesa Law Academy", https://orcid.org/0000-0001-5022-7033

Fasii Bohdan Volodymyrovych PhD in Law, Associate Professor, Assistant of the Department of Economics and Management, Dean of the Faculty of Judicial and International Law, National University "Odesa Law Academy", https://orcid.org/0000-0002-8715-930X

SYNERGY OF STATE REGULATION INSTRUMENTS AND SELF-MANAGEMENT IN ANTI-CRISIS LABOR MANAGEMENT

Abstract. The full-scale war in Ukraine continues to trigger profound socio-economic transformations that significantly affect the formation, preservation, and reproduction of human capital.

Under conditions of prolonged wartime uncertainty, human capital remains a strategic resource for the country's economic resilience, its competitiveness in the global labor market, and its post-war recovery potential. Traditional mechanisms of human capital development are undergoing transformation due to demographic losses, mass migration, infrastructure destruction, deterioration of public health, and growing inequality.

The article generalizes theoretical approaches to human capital and substantiates the need for its expanded interpretation under wartime conditions, which, alongside knowledge, skills, and health, includes adaptability, psychological resilience, and the capacity for lifelong learning.

Particular attention is paid to the impact of migration processes, structural changes in the labor market, and declining health indicators on the qualitative characteristics of human capital. It is argued that minimizing negative consequences requires a shift from a preservation-oriented policy to a policy of active recovery and development of human capital, combining anti-crisis measures with long-term

investments in education, healthcare, professional retraining, social cohesion, and the development of self-management skills.

A three-level synergistic model of anti-crisis labor resource management is proposed, integrating instruments of state regulation, organizational support from business structures, and individual self-management practices. To test the model, a pilot project titled “Adaptation Synergy 2026” is recommended for implementation in priority regions.

The study concludes that an effective state policy for human capital development, based on the synergy of external support and the internal proactivity of the population, is a prerequisite for Ukraine’s sustainable post-war development. The article proposes an expanded interpretation of human capital that integrates adaptability, psychological resilience, and rapid learning ability as key components, and refines the approach to public policy by combining anti-crisis and strategic investment measures in education, health, and social cohesion.

Keywords: human capital, wartime uncertainty, crisis management, labor market, self-management, synergistic model, post-war recovery.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна в Україні створила унікальну ситуацію на ринку праці, коли традиційні механізми його функціонування виявилися недостатньо ефективними. За даними Державної служби зайнятості, кількість офіційно зареєстрованих безробітних скоротилася до рекордно низького рівня – близько 100 тисяч осіб на початок 2025 року, що, однак, не відображає реальної ситуації, адже значна частина працездатного населення перебуває за кордоном, мобілізована або зайнята в неформальному секторі [4]. Водночас спостерігається парадоксальна ситуація, коли бізнес-структури повідомляють про дефіцит кваліфікованих кадрів, а значна частина працівників не готова до перекваліфікації чи зміни професійної траєкторії.

Звідси актуалізується проблема розриву між державними інструментами регулювання зайнятості та реальними можливостями і готовністю працівників до професійної адаптації. Держава впроваджує програми підтримки (ваучери на навчання, гранти, компенсації роботодавцям), але ефективність цих інструментів обмежується низькою мотивацією населення до перекваліфікації.

З іншого боку, індивідуальні спроби працівників адаптуватися до нових умов часто не отримують достатньої підтримки з боку держави та роботодавців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема антикризового управління трудовими ресурсами в умовах війни досліджується українськими науковцями за кількома напрямами, які, однак, характеризуються певною фрагментарністю підходів.

До першого напряму варто віднести позиції авторів щодо державного регулювання ринку праці, а саме В.В. Близнюк, Л.С. Ладонько, І.В. Калінько, Н.В. Філіпова, А.О. Шумлін. Другий напрям характеризується дослідженням людського капіталу в умовах війни, зокрема такі науковці працювали, як:

О. Новікова, Ю. Залознова, Н. Азьмук, В. Антонюк, Л.Д. Яценко, В.В. Близнюк. Антикризове управління персоналом досліджували низка авторів, які належать до третього напряму, зокрема І.В. Кривов'язюк, О. Адамська, А.І. Ковальова, Н.В. Кічук. До четвертого напряму належать позиції авторів щодо самоменеджменту та професійного розвитку, а саме: О.В. Білецький та ін.

Наукова проблема полягає у відсутності теоретично обґрунтованої моделі інтеграції державного регулювання ринку праці та практик індивідуального самоменеджменту працівників в умовах тривалої воєнної невизначеності. Існуючі дослідження зосереджуються або на аналізі державної політики зайнятості, або на розвитку індивідуальних компетенцій працівників, залишаючи поза увагою механізми їх синергетичної взаємодії, що підкреслює актуальність дослідження.

Метою статті є розроблення та теоретичне обґрунтування триланкової синергетичної моделі антикризового управління трудовими ресурсами, яка інтегрує інструменти державного регулювання, організаційну підтримку бізнес-структур та практики індивідуального самоменеджменту працівників в умовах воєнної невизначеності.

Державне регулювання ринку праці – це система правових та організаційно-економічних заходів держави щодо забезпечення ефективної зайнятості, нормальних умов праці та раціонального використання робочої сили [5]. В умовах воєнної невизначеності роль державного регулювання суттєво зростає, оскільки ринкові механізми виявляються недостатньо ефективними для подолання глибоких структурних деформацій.

Стратегічні цілі державного регулювання ринку праці полягають у досягненні повної продуктивної і вільнообраної зайнятості шляхом поєднання заходів макроекономічного регулювання зайнятості та регулювання ринку праці. Державне регулювання має бути спрямоване на забезпечення умов відтворення робочої сили та її розподілу й перерозподілу за територіями та видами економічної діяльності для досягнення збалансованості між попитом і пропозицією робочої сили.

Пропонуємо розуміти державне регулювання ринку праці в умовах війни як систему взаємопов'язаних інструментів, які не лише безпосередньо впливають на попит і пропозицію робочої сили, а й створюють умови та стимули для активізації індивідуального самоменеджменту працівників та організаційної підтримки з боку бізнес-структур.

Звідси і варто проаналізувати розуміння самоменеджменту, як свідоме управління власним професійним розвитком, часом, здоров'ям та кар'єрою. В умовах воєнної невизначеності це поняття набуває нових характеристик, а саме:

– адаптуватися до швидких змін на ринку праці (зміна професії, перекваліфікація)

– проактивно використовувати зовнішню підтримку (державні програми, корпоративні ініціативи)

– управляти стресом та підтримувати працездатність в умовах невизначеності

– інвестувати у власний розвиток навіть за обмежених ресурсів

– будувати кар'єрну стратегію з урахуванням ризиків та можливостей кризового періоду [11; 13].

Варто зазначити, що самоменеджмент перестає бути ізольованою індивідуальною практикою і стає елементом системи антикризового управління, яка включає державну та організаційну підтримку.

Теоретичне обґрунтування необхідності синергії державного регулювання та самоменеджменту базується на тому, що жоден із цих механізмів окремо не забезпечує стійкого розвитку людського капіталу. «Чисте» державне регулювання має обмежені ресурси та охоплення, а стандартизовані програми не враховують індивідуальних потреб громадян. Пасивне отримання допомоги не формує довгострокової адаптивності населення. Низька мотивація до перекваліфікації додатково знижує ефективність державних ініціатив.

Водночас самоменеджмент без інституційної підтримки також є недостатнім. Індивідуальні зусилля обмежені фінансовими, часовими та інформаційними ресурсами. Відсутність формального визнання нових компетенцій і психологічний тиск війни зменшують результативність особистих стратегій розвитку.

Синергетичний ефект досягається тоді, коли державні програми стимулюють особисту активність, а не заміщають її. Самоменеджмент підвищує віддачу від державних інвестицій, а бізнес трансформує підтримку у реальні можливості для працівників. Такий підхід відповідає концепції спільного створення цінності, згідно з якою максимальний ефект формується через взаємодію держави, бізнесу та громадян [10].

Реалізація зазначеного синергетичного підходу потребує чіткої систематизації інструментів та механізмів взаємодії між основними суб’єктами. Для забезпечення практичної результативності важливо структурувати заходи з урахуванням їх стратегічної спрямованості та функціонального призначення. Це дозволить узгодити короткострокові рішення з довгостроковими цілями розвитку людського капіталу. Водночас необхідно враховувати різні рівні управлінського впливу та інтенсивність регуляторного втручання.

З огляду на це пропонуємо класифікацію за трьома критеріями: часовий горизонт, рівень втручання та характер впливу (Табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація інструментів державного регулювання зайнятості в Україні в умовах війни

Критерій	Тип інструментів	Рівень взаємодії з самоменеджментом
1. Часовий горизонт		
Короткострокові (до 1 року)	Антикризова підтримка	Низький – пасивна підтримка, не стимулює активність
Середньострокові (1-3 роки)	Програми перекваліфікації	Високий – вимагає активного вибору та реалізації з боку працівника
Довгострокові (більше 3 років)	Інвестиції в людський капітал	Середній – створює умови, але ефект залежить від індивідуальних рішень
2. Рівень втручання		
Пряма підтримка	Фінансова допомога	Низький без додаткових умов; Високий, якщо є активні дії
Непряма підтримка	Створення відповідних умов	Високий – працівник сам використовує створені можливості
Інституційна підтримка	Регуляторні зміни	Високий – знімає бар'єри для самостійної реалізації
3. Характер впливу		
Матеріальна підтримка	Фінансові ресурси	Середній – необхідна мотивація для ефективного використання
Інформаційна підтримка	Знання, консультації	Високий – знижує невизначеність, підвищує якість індивідуальних рішень
Інфраструктурна підтримка	Доступ до можливостей	Високий – розширює простір для самореалізації

Джерело сформовано автором на основі [2; 3; 12]

Найвищий потенціал інтеграції з самоменеджментом мають середньострокові програми перекваліфікації, непряма та інституційна підтримка, а також інформаційні та інфраструктурні інструменти. Саме вони створюють простір для індивідуальної активності, а не заміщають її.

Натомість короткострокові фінансові виплати без додаткових умов мають низький потенціал інтеграції, оскільки формують патерналістську залежність замість проактивності.

Саме тому державна політика має збільшувати частку інструментів з високим потенціалом інтеграції.

Аналіз статистичних даних свідчить про складну ситуацію на ринку праці України в умовах війни. На початок 2025 року в Україні зафіксовано рекордно низьку кількість офіційно зареєстрованих безробітних – близько 100 тисяч осіб (за деякими даними - 94-96 тис.). Це стрімке скорочення порівняно з 400 тис. на початок 2024 року.

Серед офіційних безробітних 82% складають жінки [6]. За оцінками Info Sapiens, у квітні 2025 року рівень безробіття в Україні залишився на рівні 12,1% – найнижчий показник від початку повномасштабної війни [7]. Станом на 1 січня 2026 року в Україні зареєстровано 88 тис. осіб зі статусом безробітного (загальна

кількість шукачів роботи – 135 тис.). Це найнижчий показник за весь період війни (порівняно з 400 тис. на початку 2024) [1].

За прогнозом Національного банку України (Інфляційний звіт, січень 2026), рівень безробіття продовжить знижуватися: 11% у 2025, 10% у 2026 та 9% у 2027 роках [8].

В умовах воєнної невизначеності особливо важливими стають превентивні заходи антикризового управління. Як зазначають дослідники, на великих підприємствах зазвичай діє превентивне антикризове управління з найманим антикризовим менеджером або навіть відділом, що дозволяє вчасно виявити внутрішні або зовнішні ознаки кризи. Водночас на малих та середніх підприємствах здебільшого відсутнє превентивне антикризове управління, що ускладнює виявлення ознак кризи [10].

Звідси, державна політика в умовах воєнної кризи має передбачати такі напрями:

1) програми перекваліфікації та підвищення кваліфікації для внутрішньо переміщених осіб та демобілізованих військовослужбовців;

2) субсидування зайнятості в пріоритетних галузях економіки;

3) створення додаткових робочих місць у сферах критичної інфраструктури;

4) розширення систем соціального захисту та підтримки безробітних (станом на 2026 рік мінімальна допомога по безробіттю становить 3900 грн, максимальна – 8647 грн. [15]);

5) стимулювання повернення трудових мігрантів через створення економічних та інституційних умов;

6) розвиток механізмів транснаціональної та дистанційної зайнятості [16].

Як зазначають дослідники, людський капітал у період війни формується під впливом як негативних, так і потенційно стимулюючих чинників, зокрема розвитку цифрових навичок та нових форм зайнятості [4].

Водночас поряд із потенційними можливостями для розвитку постають і суттєві деструктивні фактори, що обмежують реалізацію людського потенціалу. Воєнні умови формують середовище підвищеної невизначеності, у якому навіть наявні компетенції не завжди можуть бути повною мірою реалізовані. Особливо гостро це проявляється через системні ризики для базових умов життєзабезпечення населення.

Масовані атаки на енергетичну інфраструктуру призводять до тривалих вимушених відключень електроенергії та опалення, особливо в холодну пору року, створюючи додатковий стрес, загрозу здоров'ю та добробуту населення, безпосередньо впливаючи на психологічну стійкість і мотивацію людей, які виступають важливими складовими людського капіталу [19]. У таких умовах особливої актуальності набувають інструменти самоменеджменту, спрямовані на підтримання особистої ефективності та адаптивності. До таких інструментів належать стратегічне планування професійного розвитку, формування індиві-

дуальної траєкторії навчання, розвиток цифрової грамотності, тайм-менеджмент в умовах обмежених ресурсів, управління стресом і емоційною стійкістю, фінансове планування та диверсифікація джерел доходу. Важливими також є розвиток навичок самоосвіти, використання онлайн-платформ для підвищення кваліфікації, побудова професійних мереж і підтримання соціального капіталу [10]. Застосування таких інструментів дозволяє частково компенсувати негативний вплив зовнішніх факторів та підвищити індивідуальну конкурентоспроможність навіть в умовах нестабільності.

Відтак мінімізація окреслених ризиків потребує системної державної політики, спрямованої на збереження, відновлення та нарощування людського капіталу в умовах воєнної та післявоєнної трансформації.

До основних складових людського капіталу належать чотири категорії, а саме:

1. Освітній капітал – набуті компетентності, кваліфікації, дипломи.
2. Професійний/трудовий капітал – навички, досвід, кваліфікації.
3. Соціально-психологічний капітал – мотивація, адаптивність, психологічна стійкість.
4. Здоров’я – фізіологічний та психічний аспект.

Звідси, освітній капітал створює основу для набуття професійних компетентностей і формує здатність особистості до навчання впродовж життя. Професійний капітал, у свою чергу, реалізується та відтворюється через рівень соціально-психологічної стійкості, адаптивності й мотивації індивіда в умовах невизначеності; капітал здоров’я виступає базовою передумовою ефективного функціонування та розвитку всіх складових людського капіталу. При цьому зазначені компоненти перебувають у тісному взаємозв’язку та взаємообумовленості: погіршення стану здоров’я або соціально-психологічної рівноваги призводить до зниження результативності освітньої та професійної діяльності, тоді як інвестиції в освіту, професійний розвиток і психосоціальну підтримку сприяють зміцненню людського капіталу в цілому (рис 1.).

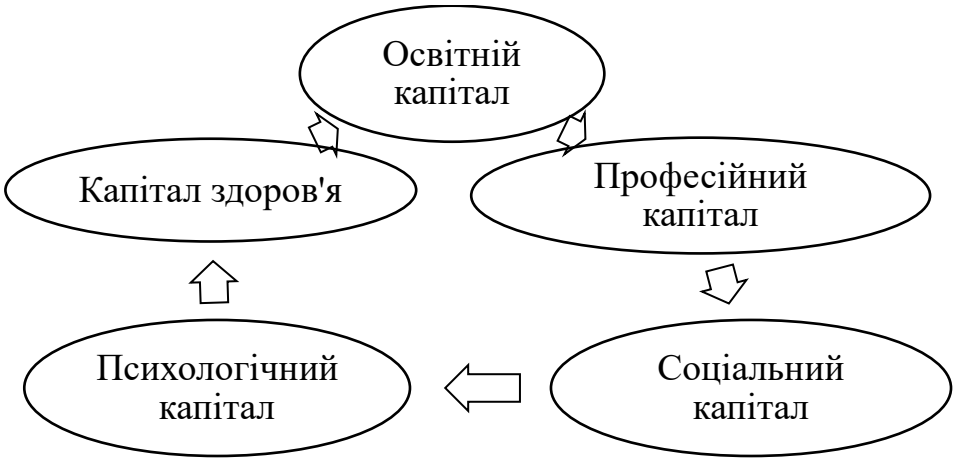

Рис. 1 - Послідовність формування та відтворення людського капіталу
Джерело сформовано автором

Освіта та наука є базовими інститутами формування людського капіталу, однак у воєнний період вони функціонують в умовах обмежених ресурсів і підвищених ризиків. Перехід до дистанційних і змішаних форматів навчання, посилення ролі неформальної освіти та міжнародної академічної мобільності розглядаються як основні інструменти збереження освітнього потенціалу країни [5]

Важливу роль відіграє також залучення української діаспори до освітніх, наукових і інноваційних ініціатив, що сприятиме перенесенню міжнародного досвіду та сучасних практик у вітчизняне середовище. Водночас довгострокова стабілізація людського капіталу неможлива без системних інвестицій у його розвиток всередині країни, зокрема у сферу освіти, професійної перекваліфікації, охорони здоров'я та психологічної підтримки населення. Завершальним елементом має стати формування стратегічної політики утримання кадрів, орієнтованої на підвищення якості життя, зміцнення довіри до державних інституцій і забезпечення соціально-економічної стійкості, що в сукупності дозволить перетворити міграційні виклики на чинник повоєнного відновлення та сталого розвитку України.

Попри стратегічну важливість інституційних рішень і державної політики, не менш суттєвим чинником залишається індивідуальна готовність населення до професійних змін. Саме рівень мотивації до навчання впродовж життя, гнучкість мислення та відкритість до нових компетентностей визначають, наскільки ефективно можуть бути реалізовані ініціативи з розвитку людського капіталу. Тому особливої уваги потребує аналіз фактичної готовності громадян до перекваліфікації та зміни професійної траєкторії.

Низька готовність населення до перенавчання, здобуття нової кваліфікації та зміни професійної діяльності суттєво ускладнює швидке подолання структурних диспропорцій на ринку праці. У 2024 році лише 9 % респондентів загалом заявили про відкритість до перекваліфікації. Водночас серед зареєстрованих безробітних ситуація дещо відрізняється: 47,2 % з них розглядають можливість зміни професії. Разом із тим 29,6 % безробітних не виявляють готовності змінювати фах, а лише 23,1 % погоджуються на зміну професійної діяльності безпосередньо з метою подальшого працевлаштування (рис.1) [18]

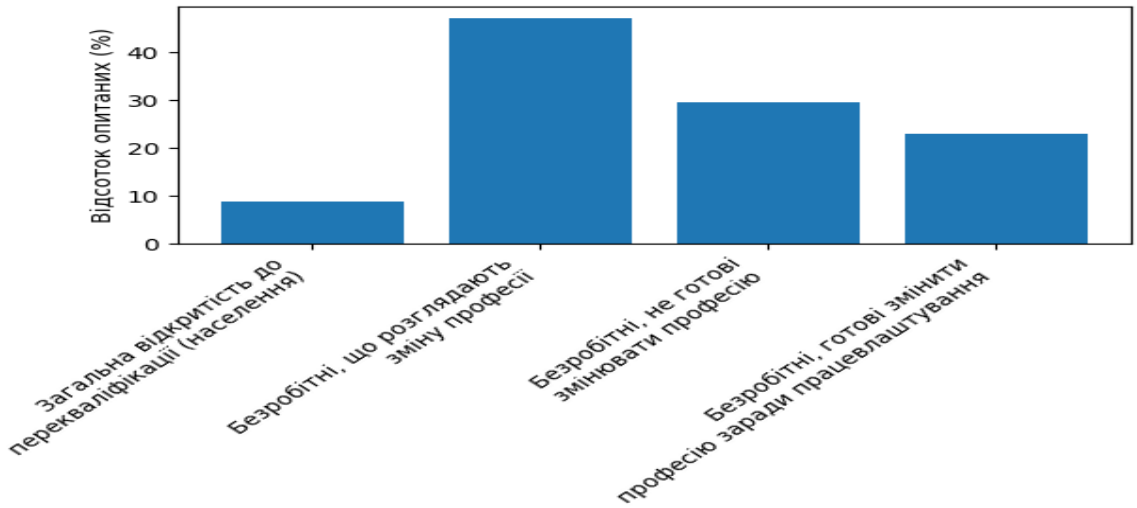

Рис. 1 - Готовність населення до перекваліфікації у 2024 році, %
Джерело сформовано автором на основі [18]

Масштаб викликів для людського капіталу України підтверджується низкою кількісних індикаторів. За даними МОП та агентств ООН, у Європі зареєстровано майже 6 млн українських біженців, багато з яких були економічно активними перед війною [23]. Оцінки українських експертів, урядових джерел свідчать про втрату до ~ 40 % працездатного населення [21]. Одночасно спостерігається зростання рівня бідності населення та нерівності доступу до освітніх і медичних послуг, що безпосередньо обмежує можливості відтворення людського капіталу. Внаслідок атак на енергетичну інфраструктуру мільйони українців залишаються без світла та тепла під час морозів, що створює серйозні ризики для здоров'я та добробуту населення.

У відповідь на зазначені виклики в Україні поступово впроваджуються окремі елементи політики збереження людського капіталу, зокрема програми перекваліфікації та підвищення кваліфікації для внутрішньо переміщених осіб, розширення дистанційних форматів освіти, а також заходи з підтримки ментального здоров'я населення. Водночас ефективність таких ініціатив значною мірою залежить від їх інтеграції в єдину довгострокову стратегію розвитку людського капіталу, орієнтовану на повоєнне відновлення.

Проблема погіршення здоров'я населення в умовах війни є одним із найбільш визначальних чинників зниження якості людського капіталу, оскільки хронічний стрес, посттравматичні розлади та погіршення умов життя безпосередньо обмежують продуктивність праці, адаптивність і здатність населення до професійного розвитку. У цьому контексті здоров'я слід розглядати не як соціальну цінність, а як стратегічно-економічний ресурс, від якого залежить стійкість та відновлювальний потенціал держави [15].

Вихід із цієї ситуації полягає у формуванні цілісного міжсекторального підходу, за якого політика охорони здоров'я органічно інтегрується з економічною та соціальною політикою, забезпечуючи доступність медичних і

психосоціальних послуг, підтримку зайнятості та гідних умов праці. Пріоритетного значення набуває розвиток програм психологічної реабілітації, профілактики професійного вигорання та відновлення працездатності населення, зокрема економічно активних груп. У довгостроковій перспективі інвестиції в збереження та відновлення здоров'я населення мають розглядатися як інвестиції в людський капітал, що створюють підґрунтя для економічного відновлення, підвищення продуктивності та сталого розвитку країни в післявоєнний період.

В умовах воєнної невизначеності самоменеджмент набуває стратегічного значення як механізм адаптації працівників до швидкозмінних умов середовища. Проблема полягає в тому, що традиційні підходи до організації праці та управління персоналом не справляються з викликами воєнного часу, коли працівники стикаються з постійним стресом, непередбачуваністю, необхідністю швидкого прийняття рішень та балансування між професійними обов'язками і особистою безпекою. Варто зазначити декілька стратегічних напрямів задля вирішення даної проблеми. Перш за все, необхідним є розроблення та впровадження корпоративних програм розвитку навичок самоменеджменту, адаптованих до кризових умов. Такі програми мають включати тренінги з тайм-менеджменту в умовах невизначеності, коли традиційне планування втрачає свою ефективність. Важливо, щоб ці програми не були разовими заходами, а становили система-тичний процес розвитку компетенцій працівників.

Другим напрямом є впровадження гнучких систем організації праці, які дозволяють швидко адаптуватися до змін зовнішнього середовища, передбачаючи створення адаптивних графіків роботи з урахуванням безпекової ситуації, розвиток різних форм зайнятості з можливістю оперативного переходу на дистанційний режим роботи, а також делегування більшої автономії працівникам у прийнятті оперативних рішень. Така гнучкість дозволяє співробітникам ефективніше управляти власними ресурсами та адаптувати робочі процеси під конкретні обставини.

Створення підтримуючого організаційного середовища є третім важливим компонентом вирішення проблеми. Необхідно забезпечити доступ працівників до психологічної підтримки та коучингу, де співробітники можуть обмінюватися досвідом та підтримувати одне одного, а також налагодити регулярний зворотний зв'язок між керівництвом та працівниками. Такий підхід дозволяє створити атмосферу довіри та взаємопідтримки, що є важливим в умовах кризи.

Цифрова трансформація процесів самоорганізації становить четвертий напрям вирішення проблеми. Впровадження сучасних інструментів для планування та контролю завдань, використання платформ для комунікації та координації між учасниками команди, а також застосування систем моніторингу благополуччя працівників дозволяє підвищити ефективність самоменеджменту та забезпечити прозорість робочих процесів. Цифрові технології стають об'єднуючим елементом, який дозволяє інтегрувати різні інструменти самоменеджменту в єдину систему антикризового управління.

П'ятим напрямом є формування корпоративної культури, стійкості до кризових ситуацій, що передбачає активне заохочення ініціативності та проактивності працівників, визнання та винагороду за здатність адаптуватися до нових умов, а також систематичний обмін досвідом успішної адаптації між членами колективу.

Інтеграція цих п'яти напрямів у єдину систему антикризового управління трудовими ресурсами дозволяє створити синергетичний ефект, коли індивідуальні навички самоменеджменту працівників підсилюються організаційною підтримкою, технологічними рішеннями та відповідною корпоративною культурою. Відповідна інтеграція забезпечує виживання бізнес-структури в кризових умовах та можливість розвитку та зміцнення конкурентних позицій через підвищення адаптивності трудових ресурсів.

Ефективність поєднання інструментів самоменеджменту в антикризовому управлінні залежить від послідовності та системності їх впровадження, а також від готовності керівництва інвестувати ресурси у розвиток людського капіталу навіть в умовах обмежених можливостей. Дослідження показують, що працівники з розвиненими навичками самоменеджменту демонструють вищу адаптивність до змін, кращі показники зайнятості та нижчий рівень професійного вигорання в кризових ситуаціях [11]. В умовах війни, коли традиційні кар'єрні траєкторії порушені, здатність до самоорганізації стає вирішальним фактором професійного виживання та розвитку.

Варто запропонувати синергетичну модель активного відновлення трудових ресурсів, яка складається з трьох взаємопов’язаних рівнів, а саме:

– макрорівень (державне регулювання) – держава створює інструменти підтримки – ваучери на навчання, гранти «Власна справа», платформу «Обрій», компенсації роботодавцям та визнання військового досвіду як цивільних компетенцій;

– мезорівень (бізнес-структури як посередники) та мікрорівня (індивідуальний самоменеджмент працівника) – держава створює інструменти підтримки (ваучери на навчання, гранти «Власна справа», платформу «Обрій», компенсації роботодавцям та визнання військового досвіду як цивільних компетенцій).

– мікрорівень – бізнес-структури забезпечують інфраструктуру для реалізації цих інструментів: впроваджують гнучкі графіки, корпоративні програми розвитку самоменеджменту, менторство та психологічну підтримку.

На мікрорівні працівник активно перетворює державну та організаційну підтримку на власний капітал через самоосвіту, самостійне кар’єрне планування, стрес-менеджмент, проактивність та підприємницьку ініціативу.

Взаємодія відбувається за ланцюговим принципом, зокрема «стимул → вибір → дія → результат». Наприклад, держава видає ваучер на навчання, працівник сам обирає спеціальність і графік, проходить курс у вільний час і застосовує нові навички на роботі або в бізнесі.

Варто також зазначити, що зворотний зв'язок посилює модель, зокрема зростання зайнятості, продуктивності та підприємництва зменшує навантаження на державний бюджет і дозволяє розширювати інструменти підтримки. Для апробації моделі пропонується запустити пілотний проект «Синергія Адаптації 2026» у Хмельницькій та Львівській областях. Держава забезпечує фінансові інструменти (ваучери, гранти), бізнес – інфраструктуру та менторство, а працівники – активний самоменеджмент. За результатами 2026–2027 рр. планується охопити 5 тис. осіб, з яких не менше 70% пройдуть успішну реінтеграцію на ринок праці.

У результаті синергії держава та індивід спільно переходять від пасивного збереження трудових ресурсів до їх активного відновлення та якісного оновлення в умовах воєнної невизначеності та повоєнного відновлення.

Висновки. Формування людського капіталу в Україні в умовах воєнної невизначеності є складним багатовимірним процесом, який визначає перспективи післявоєнного відновлення держави. Війна суттєво посилює ризики втрати людського капіталу, але водночас створює передумови для переосмислення його структури та пріоритетів розвитку.

Для України основним завданням має стати перехід від політики збереження людського капіталу до політики його активного відновлення та розвитку навіть в умовах невизначеності. Стратегія розвитку людського капіталу України повинна ґрунтуватися на принципі випереджального інвестування в людину навіть в умовах невизначеності. Держава має зосередитися не лише на збереженні наявного людського потенціалу, а й на створенні умов для його якісного оновлення через розвиток освіти, науки, системи охорони здоров'я та соціальної згуртованості. Людина повинна розглядатися не лише як ресурс, а як центральна цінність і суб'єкт відбудови країни.

Література

1. Аналітична інформація та статистика. URL: https://www.dcz.gov.ua/stat/stattrend
2. Бабаєв В.Ю., Бабаєва І.О. Державні фінансові інструменти сприяння зайнятості населення в контексті відновлення економіки України. *Zürich, Schweizerische Eidgenosse nschaft*. 31. März, 2023. С. 35-37
3. Головань Т.Г. Державна політику у сфері зайнятості населення в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* С. 241-244. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/39.pdf#:~:text=%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%B7%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D1%8F%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B1%D0%B0%D0%B7%D1%83%2D%20%D1%94%D1%82%D1%8C%D1%81%D1%8F%20%D0%BD%D0%B0,%D1%82%D0%B0%20%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8E%20%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8%20%D1%83%20%D1%81%D1%84%D0%B5%D1%80%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D0%B9%D0%BD%D1%8F%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F

4. Залознова Ю.С., Азьмук Н.А. Людський капітал україни в умовах війни: втрати та здобутки. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/1312/1266

5. Ємельяненко Л.М., Пантасенко В.В. Розвиток людського капіталу в системі стратегування післявоєнної відбудови України. *Трансформаційна економіка*. № 2 (11). 2025. URL: https://transformations.in.ua/index.php/journal/article/download/179/176

6. Державна служба зайнятості. URL: https://dcz.gov.ua/

7. Дружиніна В.В. Механізм державного регулювання ринку праці: теоретичний аспект. *Економічні науки. Вісник Хмельницького національного університету.* 2010. № 4, Т. 4. С. 67-71

8. За п’ятиріччя кількість офіційних безробітних сягнула рекордного мінімуму – 94190 осіб. URL: https://skilky-skilky.info/za-p-iatyrichchia-kilkist-ofitsiynykh-bezrobitnykh-siahnula-rekordnoho-minimumu-94190-osib/

9. Індекс споживчих настроїв у квітні 2025 року становить 79,1 п. URL: https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=350

10. Інфляція буде помірною у 2026–2028 роках, а економіка поступово зростатиме – Інфляційний звіт. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiya-bude-pomirnoyu-u-20262028-rokah-a-ekonomika-postupovo-zrostatime--inflyatsiyniy-zvit

11. Кібік О.М., Котлубай В.О., Корнілова О.В. Ефективний менеджмент як чинник інноваційного розвитку сучасного бізнесу. *Розвиток методів управління та господарювання на транспорті.* № 3(80). С. 26-36.

12. Ковальов А. І., Кічук Н. В., Захарченко Н. В., Клєвцєвич Н. А., Горбаченко С. А. Антикризове управління бізнесом: Навч. посібн. Одеса: ОНЕУ. 2022. 182 с.

13. Корнілова О. В. Самоменеджмент : навч.-метод. посібник / О. В. Корнілова ; нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2023. 57 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/24267; DOI: 10.32837/11300.24267

14. Михайлишин Н.П., Романів С.Р. Концепція створення спільної цінності: новий погляд на формування цінностей компанії. *Економіка та управління підприємствами*. Випуск № 2. 2016. С. 312-317.

15. Мойсіяха А.В. Державне управління розвитком людського капіталу в поствоєнний період. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. Том 33 (72) № 4 2022. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/4_2022/9.pdf,

16. Огерчук Ю.В., Томашкова Н.С. Самоменеджмент: методи та етапи реалізації. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку.* № 2 (14). 2025. С. 48-54;

17. Основні послуги державної служби зайнятості та сучасні підходи щодо їх отримання. URL: https://lubashivska-gromada.gov.ua/news/1564132716/#:~:text=%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%8E%20%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%8E%20%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B8,%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%20%E2%80%93%20%D0%BA%D0%B0%D1%80'%D1%94%D1%80%D0%BD%D1%96%20%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8

18. Про схвалення Стратегії зайнятості населення України на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2026 - 2028 роках. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92-2026-%D1%80#Text

19. Скільки платять у центрі зайнятості в 2026 році. URL: https://nfront.org.ua/skilky-platyat-u-czentri-zajnyatosti-v-2026-roczi/

20. Стратегії зайнятості до 2030 року: визначено пріоритетні групи підтримки. Розпорядження КМУ № 92-р від 07.01.2026. URL: https://business.diia.gov.ua/news/stratehii-zainiatosti-do-2030-roku-vyznacheno-priorytetni-hrupy-pidtrymky

21. Україна уже втратила 40% працездатного населення – Мінсоцполітики. URL: https://tsn.ua/groshi/ukrayina-uze-vtratyla-40-pratsezdatnoho-naselennia-minsotspolityky-2862074.html

22. Якобчук В. П. та ін. Публічне управління та адміністрування : навч. посібник / за заг. ред. В. П. Якобчук. Київ: Видавництво Ліра-К, 2025. 476 с.

23. Country portal Ukraine. URL: https://www.ilo.org/regions-and-countries/europe-and-central-asia/ukraine].

24. Russian air attack knocks out power for over a million Ukrainians. URL: https://www.reuters.com/world/ukrainian-capital-under-russian-attack-air-defences-operation-2026-01-24/

References:

1. Analitychna informatsiia ta statystyka [Analytical information and statistics]. (n.d.). dcz.gov.ua. Retrieved from https://www.dcz.gov.ua/stat/stattrend [in Ukrainian].

2. Babaiev, V.Iu., & Babaieva, I.O. (2023). Derzhavni finansovi instrumenty spryiannia zainiatosti naselennia v konteksti vidnovlennia ekonomiky Ukrainy [State financial instruments for promoting employment in the context of Ukraine's economic recovery]. Zürich, Schweizerische Eidgenossenschaft, 35–37 [in Ukrainian].

3. Holovan, T.H. (2023). Derzhavna polityka u sferi zainiatosti naselennia v umovakh voiennoho stanu [State policy in the field of employment under martial law]. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and Comparative Jurisprudence, 241–244. Retrieved from https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/04/39.pdf [in Ukrainian].

4. Zaloznova, Yu.S., & Azmuk, N.A. (2022). Liudskyi kapital Ukrainy v umovakh viiny: vtraty ta zdobutky [Human capital of Ukraine in wartime: losses and gains]. Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society, 38. Retrieved from https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/1312/1266 [in Ukrainian].

5. Yemelianenko, L.M., & Pantasenko, V.V. (2025). Rozvytok liudskoho kapitalu v systemi stratehuvannia pisliavoiennoi vidbudovy Ukrainy [Development of human capital in the system of strategic planning for Ukraine's post-war reconstruction]. Transformatsiina ekonomika – Transformational Economy, 2(11). Retrieved from https://transformations.in.ua/index.php/journal/article/download/179/176 [in Ukrainian].

6. Derzhavna sluzhba zainiatosti [State Employment Service]. (n.d.). dcz.gov.ua. Retrieved from https://dcz.gov.ua/ [in Ukrainian].

7. Druzhynina, V.V. (2010). Mekhanizm derzhavnoho rehuliuvannia rynku pratsi: teoretychnyi aspekt [Mechanism of state regulation of the labor market: theoretical aspect]. Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Khmelnytskyi National University, 4(4), 67–71 [in Ukrainian].

8. Za piatyrichchia kilkist ofitsiinykh bezrobitnykh siahnula rekordnoho minimumu – 94190 osib [Over five years, the number of officially unemployed reached a record low – 94,190 persons]. (n.d.). skilky-skilky.info. Retrieved from https://skilky-skilky.info/za-p-iatyrichchia-kilkist-ofitsiynykh-bezrobitnykh-siahnula-rekordnoho-minimumu-94190-osib/ [in Ukrainian].

9. Indeks spozhyvchykh nastroiv u kvitni 2025 roku stanovyt 79,1 p. [Consumer sentiment index in April 2025 amounted to 79.1 points]. (2025). sapiens.com.ua. Retrieved from https://www.sapiens.com.ua/ua/publication-single-page?id=350 [in Ukrainian].

10. Infliatsiia bude pomirnoiu u 2026–2028 rokakh, a ekonomika postupovo zrostatyme – Infliatsiinyi zvit [Inflation will be moderate in 2026–2028, and the economy will gradually grow – Inflation report]. (n.d.). bank.gov.ua. Retrieved from https://bank.gov.ua/ua/news/all/inflyatsiya-bude-pomirnoyu-u-20262028-rokah-a-ekonomika-postupovo-zrostatime--inflyatsiyniy-zvit [in Ukrainian].

11. Kibik, O.M., Kotlubai, V.O., & Kornilova, O.V. (2022). Efektyvnyi menedzhment yak chynnyk innovatsiinoho rozvytku suchasnoho biznesu [Effective management as a factor of innovative development of modern business]. Rozvytok metodiv upravlinnia ta hospodariuvannia na transporti – Development of management and entrepreneurship methods on transport, 3(80), 26–36. [in Ukrainian]

12. Kovalov, A.I., Kichuk, N.V., Zakharchenko, N.V., Klievtsevych, N.A., & Horbachenko, S.A. (2022). Antykryzove upravlinnia biznesom [Anti-crisis business management]. Odesa: ONEU [in Ukrainian].

13. Kornilova, O.V. (2023). Samomenedzhment [Self-management]. Odesa: Feniks. Retrieved from https://hdl.handle.net/11300/2426 . DOI: 10.32837/11300.24267 [in Ukrainian].

14. Mykhailyshyn, N.P., & Romaniv, S.R. (2016). Kontseptsiia stvorennia spilnoi tsinnosti: novyi pohliad na formuvannia tsinnostei kompanii [The concept of shared value creation: a new view on company value formation]. Ekonomika ta upravlinnia pidpryiemstvamy – Economics and Enterprise Management, 2, 312–317 [in Ukrainian].

15. Moisiakha, A.V. (2022). Derzhavne upravlinnia rozvytkom liudskoho kapitalu v postvoiennyi period [Public administration of human capital development in the post-war period]. Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho – Scientific Notes of V.I. Vernadsky TNU, 33(72), 4. Retrieved from https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/4_2022/9.pdf [in Ukrainian].

16. Oherchuk, Yu.V., & Tomashkova, N.S. (2025). Samomenedzhment: metody ta etapy realizatsii [Self-management: methods and stages of implementation]. Menedzhment ta pidpryiemnytstvo v Ukraini – Management and Entrepreneurship in Ukraine, 2(14), 48–54 [in Ukrainian].

17. Osnovni posluhy derzhavnoi sluzhby zainiatosti ta suchasni pidkhody shchodo yikh otrymannia [Main services of the State Employment Service and modern approaches to obtaining them]. (n.d.). lubashivska-gromada.gov.ua. Retrieved from https://lubashivska-gromada.gov.ua/news/1564132716/ [in Ukrainian].

18. Pro skhvalennia Stratehii zainiatosti naselennia Ukrainy na period do 2030 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii u 2026–2028 rokakh [On approval of the Employment Strategy of the Population of Ukraine until 2030 and approval of the operational implementation plan for 2026–2028]. (2026). Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 07.01.2026 № 92-r. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92-2026-%D1%80#Text [in Ukrainian].

19. Skilky platiat u tsentri zainiatosti v 2026 rotsi [How much is paid at the employment center in 2026]. (2026). nfront.org.ua. Retrieved from https://nfront.org.ua/skilky-platyat-u-czentri-zajnyatosti-v-2026-roczi/ [in Ukrainian].

20. Stratehii zainiatosti do 2030 roku: vyznacheno priorytetni hrupy pidtrymky. Rozporiadzhennia KMU № 92-r vid 07.01.2026 [Employment strategies until 2030: priority support groups identified. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 92-r from January 7, 2026]. (2026). business.diia.gov.ua. Retrieved from https://business.diia.gov.ua/news/stratehii-zainiatosti-do-2030-roku-vyznacheno-priorytetni-hrupy-pidtrymky [in Ukrainian].

21. Ukraine has already lost 40% of the working-age population – Ministry of Social Policy]. (n.d.). TSN. Retrieved from https://tsn.ua/groshi/ukrayina-uze-vtratyla-40-pratsezdatnoho-naselennia-minsotspolityky-2862074.html [in Ukrainian].

22. Iakobchuk, V.P. (Ed.). (2025). Publichne upravlinnia ta administruvannia [Public administration and management]. Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].

23. Country portal Ukraine. (n.d.). International Labour Organization (ILO). Retrieved from https://www.ilo.org/regions-and-countries/europe-and-central-asia/ukraine [in English].

24. Russian air attack knocks out power for over a million Ukrainians. (2026). Reuters. Retrieved from https://www.reuters.com/world/ukrainian-capital-under-russian-attack-air-defences-operation-2026-01-24/ [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.1:005:061.2(4)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-430-439

Матюхіна Дар'я Анатоліївна аспірантка спеціальності 073 Менеджмент, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, м. Глухів, https://orcid.org/0009-0003-3500-1097

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ СТУДЕНТСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ПРОВІДНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

Анотація. У представленому дослідженні здійснено комплексний компаративний аналіз архітектури студентської суб'єктності в провідних європейських університетах, що репрезентують ключові моделі вищої освіти: англосаксонську, німецьку, австрійську, швейцарську та скандинавську. Актуальність теми зумовлена необхідністю трансформації українського освітнього простору відповідно до стандартів ESG-2015 та ком'юніке Болонського процесу, де здобувач освіти визнається повноправним партнером та стратегічним стейкхолдером університетського врядування.

Автором деталізовано «ліберальну модель» Великої Британії, що базується на принципі юридичної та фінансової екстериторіальності студентських спілок як незалежних благодійних організацій. Доведено, що трирівнева децентралізація в Оксфорді та Кембриджі забезпечує захист прав студентів від локального побутового рівня до стратегічного дивізіонального управління. Особливу увагу приділено концепції «публічно-правової корпорації», характерній для німецькомовного академічного простору, де студентське самоврядування інтегроване в державну систему управління через обов'язкове членство та законодавчо закріплені квоти в сенатах університетів.

Досліджено скандинавський підхід «радикального паритету», де реалізовано принцип 50/50 у навчальних радах, що надає студентам право конструктивного вето на зміну освітніх стандартів. У роботі синтезовано погляди провідних теоретиків (P. Altbach, R. Brooks, M. Klemenčič, T. Luescher, J. Olsen), що дозволило класифікувати моделі суб'єктності за критеріями юридичного статусу, джерел фінансування та рівня політичного впливу.

Ключові слова: студентське самоврядування, вища освіта, Болонський процес, англосаксонська модель, академічна свобода, забезпечення якості освіти, юридична автономія, освітня політика.

Matiukhina Daria Anatoliivna PhD Student in Specialty 073 Management, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, https://orcid.org/0009-0003-3500-1097

COMPARATIVE ANALYSIS OF MODELS OF STUDENT SELF-GOVERNMENT IN LEADING UNIVERSITIES OF THE EUROPEAN EDUCATIONAL AREA

Abstract. The presented study provides a comprehensive comparative analysis of the architecture of student subjectivity in leading European universities, representing key models of higher education: Anglo-Saxon, German, Austrian, Swiss, and Scandinavian. The relevance of the topic is due to the need to transform the Ukrainian educational space in accordance with the ESG-2015 standards and the Bologna Process communiqué, where the student is recognized as a full partner and strategic stakeholder of university governance. The author details the "liberal model" of Great Britain, which is based on the principle of legal and financial extraterritoriality of student unions as independent charitable organizations. It is proven that three-level decentralization in Oxford and Cambridge ensures the protection of students' rights from the local household level to strategic divisional management. Particular attention is paid to the concept of a “public-law corporation”, typical of the German-speaking academic space, where student self-government is integrated into the state system of governance through mandatory membership and legally established quotas in university senates.

The Scandinavian approach of “radical parity” is studied, where the 50/50 principle is implemented in academic councils, which gives students the right of constructive veto on changes in educational standards. The work synthesizes the views of leading theorists (P. Altbach, R. Brooks, M. Klemenčič, T. Luescher, J. Olsen), which allowed classifying models of subjectivity according to the criteria of legal status, sources of funding, and level of political influence.

Keywords: student self-government, higher education, Bologna process, Anglo-Saxon model, academic freedom, ensuring the quality of education, legal autonomy, educational policy**.**

Постановка проблеми. Сучасна трансформація вищої освіти в контексті Болонського процесу та розбудови Європейського простору вищої освіти (ЕНЕА) висуває нові вимоги до статусу здобувачів. Згідно з ком'юніке конференцій міністрів освіти (від Берліна 2003 р. до Тирани 2024 р.), студенти визнаються «повними партнерами» в управлінні вищою школою. У цьому контексті студентське самоврядування у провідних європейських університетах розглядається не як допоміжний виховний механізм, а як фундаментальний інститут забезпечення якості освіти та інструмент реалізації академічної свободи. Проведений нами аналіз діяльності репрезентативних університетів Великої Британії, Німеччини, Австрії, Швейцарії та Данії дозволяє стверджувати, що попри розбіжності в національних законодавствах, простежується спільна тенденція до переходу від «моделі сервісу» до «моделі партнерства та співуправління». У межах цього дослідження ми виокремлюємо три основні вектори інституціоналізації студентського голосу.

Мета статті - здійснити компаративний аналіз європейських моделей студентського самоврядування та обґрунтувати шляхи впровадження принципів «спільного врядування» в освітню систему України.

Виклад основного матеріалу. Реалізація поставленої мети передбачає детальну деконструкцію національних підходів, що дозволяє виявити специфіку інституційної природи студентської влади.

1. Модель «Захищеної автономії» (Велика Британія: Оксфорд, Кембридж)

Британська традиція базується на принципі юридичної та фінансової екстериторіальності. Студентські спілки тут функціонують як незалежні благодійні організації згідно з *Education Act 1994*.

- University of Oxford: демонструє трирівневу децентралізацію (коледжі JCR/MCR, курсові представники та дивізіональні ради). Як зазначає Тьєррі Люшер, це створює модель «зовнішнього стейкхолдера», де студенти мають доступ до вищих бюджетних комітетів, зберігаючи повну незалежність від адміністрації [5, с. 312–330].
- University of Cambridge: Втілює «колегіальний федералізм», де злиття спілок у 2020 році забезпечило «єдиний голос» студентства в Генеральній раді факультетів. Статус студентів як «Members of the University» законодавчо прирівнює їх до викладачів у питаннях врядування.

2. Модель «Публічно-правової корпорації» (Австрія, Німеччина, Швейцарія)

Тут самоврядування інтегроване в державну систему управління. Студент є членом корпорації з чітко визначеними правами та обов'язковими внесками.

- Віденський університет (Австрія): Діяльність регулюється Законом *HS-G 2014*. Австрійська модель (ÖH) є найбільш фінансово потужною в Європі завдяки обов'язковим членським внескам, що виховують «політичну відповідальність» через прямі вибори за партійними списками.
- Університет Цюриха (Швейцарія): Унікальною рисою є «управлінська зрілість», описана Ульріхом Тайхлером. Студенти самостійно керують соціальними активами, несучи повну фінансову відповідальність за підтримку колег та біженців.

3. Модель «Радикального паритету» (Данія: Університет Копенгагена)

Данський підхід, проаналізований Йоханом Ольсеном, базується на концепції університету як «інституту демократії».

- København Universitet: Найвищий рівень демократизації. У навчальних радах діє принцип паритету 50/50. Як підкреслює Мануела Клеменчич, це створює ситуацію «позитивного вето», де жодна зміна в курсі неможлива без інтелектуальної згоди студентів [4, с. 396–411]. Крім того, студенти виступають етичними контролерами, ініціюючи дивестиції з екологічно небезпечних активів [1].

Порівняльна характеристика за ключовими індикаторами розвитку

Університет	Правовий статус суб'єкта	Основний рівень впливу	Механізм фінансування
Oxford	Independent Charity	Академічні дивізіони / Коледжі	Університетський грант + комерційна діяльність
Heidelberg	Public Law Entity	Fachschaften (факультети)	Студентські внески (обов'язкові)
Wien	National Statutory Body	Університетський Сенат / Міністерство	Загальнодержавні внески через ÖH
Copenhagen	Academic Partner	Study Boards (Навчальні ради)	Гранти від університету та держави

А тепер розглянемо кожну модель більш детально на прикладі конкретних ЗВО.

Велика Британія: Традиція незалежної суб'єктності (Oxford та Cambridge)

В англосаксонській академічній парадигмі, еталонно репрезентованій університетами Оксфорда та Кембриджа, архітектура студентської суб'єктності базується на фундаментальному принципі політичної, організаційної та юридичної екстериторіальності, де ключовим суб'єктом виступає Students' Union, що, згідно з Актом про освіту 1994 року [3], володіє статусом незалежної юридичної особи та зареєстрованої благодійної організації, підпорядковуючись безпосередньо Комісії з питань благодійності, а не університетському віцеканцлеру. Як стверджує провідний дослідник університетського врядування Тьєррі Люшер, така правова конструкція формує «модель захищеної автономії», де студентська спільнота функціонує як зовнішній контролер та стратегічний партнер адміністрації одночасно, що корелює з концепцією «студента-громадянина» [5, С. 312-330]. Університет Оксфорда реалізує цю автономію через унікальну дивізіональну модель, яку Генрі Розовський [7] у своїй праці «The University: An Owner's Manual» описує як систему «розподіленого володіння», де децентралізація дозволяє уникнути ієрархічного розриву між центральним апаратом Спілки та рядовим здобувачем. Академічне предс-тавництво в Оксфорді структуроване за принципом «знизу вгору»: від представників курсів, які, за висновками Філіпа Альтбаха, є гарантами інституційної пам'яті та якості освіти, до представників дивізіонів, інтегрованих у чотири стратегічні блоки – гуманітарний, соціальних наук, математичних і фізичних наук та медичних наук. Ця конфігурація дозволяє студентам безпосередньо впливати на архітектуру навчальних планів у вузькоспеціалі-

зованих середовищах, де професори та студенти виступають копродюсерами знань. Більше того, інституційна вага здобувачів підкріплюється їхньою участю в University Council та Education Committee, де представники Oxford мають не лише консультативне значення, а й реальне право голосу, що поширюється на бюджетний контроль та розподіл коштів на соціальні потреби, а також на затвердження нових регламентів оцінювання. Дослідниця Рейчел Брукс наголошує, що оксфордська система «Shared Governance» (спільного врядування) забезпечує такий рівень легітимності студентських рішень, за якого жодна масштабна зміна в освітніх стандартах не може бути впроваджена без консенсусу зі студентською стороною, що перетворює суб'єктність із декларативної норми на дієвий механізм захисту академічних свобод [2]. Диференціація рівнів представництва, що охоплює коледжні JCR/MCR та загальноуніверситетські органи, створює умови для багаторівневої адвокації, де фінансова суверенність Спілки, підкріплена університетськими грантами та власними комерційними активами, дозволяє утримувати професійний штат експертів для ведення паритетного діалогу з адміністрацією на рівні юридичної та економічної доцільності.

Університет Кембриджа втілює унікальну модель колегіального федералізму, де суб'єктність студентства нерозривно інтегрована в багатовікову автономну структуру коледжів, що, за визначенням Рейчел Брукс, створює досконалий баланс між локальним мікросамоврядуванням та глобальним політичним лобізмом [2]. Центральним елементом цієї системи є Студентська спілка Кембриджа, яка після стратегічної консолідації 2020 року (злиття CUSU та GU) забезпечує «єдиний голос» здобувачів у діалозі з ректоратом, координуючи розгалужену конфедеративну мережу Рад коледжів: Junior Combination Room (JCR – для бакалаврів) та Middle Combination Room (MCR – для магістрів і докторантів). Як зазначає теоретик університетської демократії Тьєррі Люшер, така дворівнева архітектура гарантує всебічний захист прав студента, охоплюючи як соціально-побутову автономію всередині коледжу (право вето на рішення щодо проживання, харчування та локальної підтримки), так і участь у формуванні загальноуніверситетської стратегії розвитку. Інституційне співуправління у Кембриджі підкріплене статусом здобувачів як «Members of the University», що, згідно зі Статутом, де-юре прирівнює їх до викладацького складу в питаннях врядування та надає фіксовані квоти у Генеральній раді факультетів. Цей механізм дозволяє студентським представникам не лише брати участь у затвердженні нових екзаменаційних стандартів, а й ефективно блокувати дискримінаційні рішення, що можуть стосуватися умов доступу до бібліотечних фондів чи зміни вартості академічного сервісу. Дослідник Йохан Ольсен підкреслює, що така модель «колегіальної солідарності» перетворює самоврядування на багатовекторного гравця, чия фінансова потужність базується на автономних ендавментах коледжів та прямих університетських грантах, забезпечуючи реальну

спроможність студентської спільноти бути не об’єктом адміністративних реформ, а повноправним архітектором академічного простору Кембріджа [6]. Високий рівень легітимності Кембріджа додатково підтверджується участю студентів у виборах канцлера університету як членів Сенату, що остаточно закріплює за ними роль стратегічних стейкхолдерів, здатних формувати етичне та інтелектуальне обличчя однієї з найвпливовіших наукових інституцій світу.

Німеччина: Модель «Корпоративного самоврядування» (Universität Heidelberg)

Німецька модель студентської суб’єктності, еталонно репрезентована Гейдельберзьким університетом, ґрунтується на фундаментальній доктрині «Verfasste Studierendenschaft», що визначає студентську спільноту не як добровільне об’єднання, а як законодавчо закріплений суб’єкт публічного права зі статусом самоврядної корпорації.

Згідно з висновками дослідника університетського врядування Ульріха Тайхлера, такий статус надає здобувачам освіти інституційну сталість та фінансову незалежність, що кардинально відрізняє німецький досвід від британського лібералізму [8].

Ключовим інститутом цієї системи виступає Studierendenrat (StuRa) – легітимний «парламент» студентства Гейдельберга, який обирається на основі загальних прямих виборів та володіє функціями публічної корпорації, включаючи право на збір обов'язкових членських внесків та розпорядження багатомільйонним бюджетом.

Особливу роль у цій архітектурі відіграють Fachschaften (факультетські громади), які, на відміну від багатьох європейських аналогів, наділені реальною фінансовою та операційною автономією. Кожна факультетська рада отримує фіксовану частку від загальноуніверситетських студентських внесків і володіє виключним правом самостійного планування видатків: від фінансування вузькоспеціалізованих наукових конференцій та закупівлі інноваційного обладнання для лабораторій до реалізації масштабних культурних ініціатив. Як зазначає теоретик вищої освіти Йоган Ольсен, така децентралізація ресурсів виступає потужним інструментом демократичного виховання, оскільки змушує студентів брати на себе пряму управлінську та фінансову відповідальність, трансформуючи їх із пасивних отримувачів сервісів на компетентних менеджерів академічного середовища [6].

Крім того, представники факультетської громади інтегровані у вчені ради факультетів, де вони мають законодавчо закріплене право голосу в питаннях призначення професорів та акредитації освітніх програм, що забезпечує неперервний контроль за якістю викладання та наукових досліджень.

Отже, гейдельберзька модель демонструє перехід від «адвокації вимог» до «корпоративного управління», де студентська суб’єктність підкріплена публічно-правовим статусом, солідарною фінансовою відповідальністю та глибокою інтеграцією у вертикаль прийняття стратегічних академічних рішень.

Австрія: Національна централізація (Universität Wien)

Австрійська модель студентської суб'єктності, яскраво втілена у Віденському університеті, базується на концепції глибокої інституціоналізації та державно-правової інтеграції, де самоврядування розглядається не як автономне об'єднання, а як невід'ємний складник загальнонаціональної системи управління вищою освітою. Фундаментом цієї архітектури є Австрійська спілка студентів (Österreichische Hochschülerinnenschaft – ÖH), статус якої чітко регламентований федеральним Законом про студентські спілки (Hochschülerinnen- und Hochschülerschaftsgesetz – HSG 2014), згідно з яким кожен здобувач освіти автоматично стає членом Австрійської спілки студентів за фактом зарахування до університету. Як зазначає дослідниця Мануела Клеменчич, принцип обов'язкового членства забезпечує організації не лише колосальний та стабільний бюджет, сформований із членських внесків, а й найвищий рівень політичної легітимності в діалозі з Міністерством освіти та адміністрацією ЗВО [4, С. 396-411]. Унікальність Віденського університету полягає в реальному та законодавчо закріпленому впливі студентів на стратегічне врядування через представництво у Сенаті – вищому колегіальному органі університету. Делегати займають чітко визначену квоту місць у Сенаті, що надає їм право прямої участі у ключових політичних процесах: від виборів ректора та формування переліку кандидатів на керівні посади до затвердження Статуту університету та планів розвитку освітньої інфраструктури. Згідно з висновками Філіпа Альтбаха, австрійська модель перетворює студентське представництво на одного з найпотужніших акторів у Європі, оскільки воно володіє реальними інструментами блокування або лобіювання адміністративних рішень на вищому рівні [1]. Більше того, розгалужена структура на факультетському рівні дозволяє студентам здійснювати безперервний моніторинг якості викладання та брати участь у комісіях із призначення професорів, що робить суб'єктність віденського студента не просто соціальним привілеєм, а професійною управлінською функцією, інтегрованою в систему стримувань і противаг академічної корпорації.

Таким чином, досвід Відня демонструє перехід від ліберального активізму до моделі «публічного партнерства», де фінансова суверенність та юридично імперативне представництво у вчених радах гарантують студентам статус рівноправних архітекторів національного освітнього простору.

Швейцарія: Консенсус та соціальний сервіс (Universität Zürich)

У Цюрихському університеті архітектура студентської суб'єктності базується на засадах «прямої демократії» та високого рівня автономного соціального менеджменту, що відображає ширшу політичну культуру Швейцарської Конфедерації. Ключовим суб'єктом тут виступає Спілка студентів Цюрихського університету (Verband der Studierenden der Universität Zürich – VSUZH), яка, за визначенням дослідника Ульріха Тайхлера, функціонує як легітимна корпорація публічного права, офіційно визнана законодавством

кантону Цюрих як єдиний повноважний представник інтересів понад 25 тисяч здобувачів освіти [8]. Специфікою швейцарської моделі, яку Мануела Клеменчич характеризує як «прагматичне партнерство», є виняткова роль студентів у безпосередньому управлінні академічною та соціальною інфраструктурою університету [4, с. 396–411]. Студентське самоврядування університету Цюриха наділене широкими повноваженнями у сфері соціального менеджменту: члени студентського самоврядування самостійно керують Фондом солідарності та Касою взаємодопомоги, розпоряджаючись коштами для підтримки малозабезпечених колег, студентів-біженців та фінансування проєктів розвитку кампусу. Окрім соціальної автономії, швейцарська модель гарантує студентам право реального впливу на організацію академічного календаря, зокрема право вето в питаннях реформування системи канікул, а також участь у комісіях із планування бюджету та акредитації курсів. Як стверджує Йохан Ольсен, інтеграція самоврядування у вчені ради та кантональні освітні комітети перетворює студента на «активного акціонера» знань, чия суб'єктність підкріплена традицією децентралізації та високим рівнем довіри між академічною громадою та адміністрацією [6]. Така система «спільного врядування» забезпечує не лише захист прав здобувачів, а й виховує високу управлінську відповідальність, оскільки студенти виступають повноправними операторами публічних фондів та сервісів, що робить Цюрихський університет одним із найбільш демократичних та адаптивних наукових центрів Європи.

Данія: Паритетний демократизм (University of Copenhagen)

Скандинавська модель студентської суб'єктності, еталонно репрезентована Копенгагенським університетом, базується на радикальній концепції повної рівності сторін освітнього процесу, де студент розглядається не як реципієнт знань, а як повноправний ко-директор академічної корпорації. Фундаментальною особливістю данського підходу, за визначенням провідного теоретика університетського врядування С'юра Бергана, є законодавчо закріплений принцип паритетного представництва у навчальних радах , де 50% місць належить студентам, а 50% – викладацькому складу. Така конфігурація влади створює унікальний механізм «позитивного вето», описаний Мануелою Клеменчич, за якого жодна зміна в структурі курсу, методиці викладання чи системі оцінювання не може бути легітимізована без досягнення консенсусу зі студентською половиною ради [4, с. 396–411]. Студентська рада Копенгагена функціонує як потужна незалежна політична сила, чия суб'єктність виходить далеко за межі кампусу, інтегруючись у загальнонаціональний дискурс через активне лобіювання питань екологізації вищої школи та цифровізації освіти безпосередньо в парламенті Данії . Як зазначає Філіп Альтбах, данський досвід втілює ідею «ціннісного самоврядування», де студенти формують етичне обличчя інституції, ініціюючи глобальні зміни, такі як повна диверсифікація університетських інвестицій та відмова від активів компаній, що видобувають викопне паливо [1]. Крім того, згідно з дослідженнями Йохана Ольсена, високий

рівень легітимності базується на культурі «суспільного договору» та довіри, де відсутність обов'язкових членських внесків компенсується державною підтримкою демократичних інституцій та доходами від власної комерційної діяльності спілки [6].

Таким чином, копенгагенська модель демонструє найвищий у Європі рівень демократизації академічного життя, перетворюючи студента на стратегічного партнера, здатного блокувати консервативні реформи та стимулювати інноваційний розвиток університету на засадах паритету та етичної відповідальності.

Висновки. Проведений компаративний аналіз провідних європейських моделей студентської суб'єктності дозволяє сформулювати цілісне бачення сучасних трансформацій у сфері університетського врядування, де ефективність самоврядування в європейському просторі вищої освіти базується на тріаді юридичної автономії, ресурсної спроможності та інституційного паритету. Англосаксонський досвід Оксфорда та Кембриджа доводить першочергову важливість фінансової та правової екстериторіальності через статус незалежних благодійних організацій, що перетворює студентські спілки на автономних адвокатів якості освіти, тоді як німецько-австрійський вектор Гейдельберга та Відня демонструє силу публічно-правової корпорації, де обов'язкове членство та законодавчо закріплені квоти в Сенатах роблять студентів невід'ємною частиною державної освітньої вертикалі. Швейцарська та данська моделі Цюриха й Копенгагена акцентують на прямій демократії та радикальному паритеті у навчальних радах, де студент виступає не просто реципієнтом знань, а повноправним ко-директором академічного процесу.

Для України адаптація цього досвіду має полягати у переході від пострадянської моделі виховної роботи до моделі професійного партнерства, що передбачає трансформацію юридичного статусу органів самоврядування в бік фінансової незалежності, впровадження паритетного представництва у робочих органах, які відповідають за дизайн освітніх програм, та надання студентам реального права вето у питаннях академічної етики та розподілу соціальних фондів. Лише за умови юридичної захищеності за прикладом британських спілок та інституційної інтеграції за скандинавським зразком українське студентство зможе трансформуватися з об'єкта виховного впливу на повноправного суб'єкта та стратегічного стейкхолдера модернізації вищої школи.

Література:

1. Altbach, P. G. (2016). Global Perspectives on Higher Education. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 352 p.

2. Brooks, R. (2018). The Role of Students in University Decision-Making. New York: Routledge, 210 p.

3. Education Act 1994. *Legislation.gov.uk*. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1994/30/contents (date of access: 05.03.2026).

4. Klemenčič, M. (2014). Student power in a global perspective and contemporary trends in student organising. *Studies in Higher Education*. Vol. 39, No. 3. P. 396–411.

5. Luescher, T. M. (2018). Student Governance in Africa: Thematic Comparisons of Governance and Student Representation. *African Journal of Information Systems*. Vol. 10, No. 4. P. 312–330.

6. Olsen, J. P. (2007). The Institutional Dynamics of the European University. Dordrecht: Springer, 284 p.

7. Rosovsky, H. (1991). The University: An Owner's Manual. New York: W. W. Norton & Company, 312 p.

8. Teichler, U. (2019). Higher Education Systems: Structural and Institutional Modifications. London: Palgrave Macmillan, 265 p.

References:

1. Altbach, P. G. (2016). Global Perspectives on Higher Education. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 352 p.

2. Brooks, R. (2018). The Role of Students in University Decision-Making. New York: Routledge, 210 p.

3. Education Act 1994. *Legislation.gov.uk*. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1994/30/contents (date of access: 05.03.2026).

4. Klemenčič, M. (2014). Student power in a global perspective and contemporary trends in student organising. *Studies in Higher Education*. Vol. 39, No. 3. P. 396–411.

5. Luescher, T. M. (2018). Student Governance in Africa: Thematic Comparisons of Governance and Student Representation. *African Journal of Information Systems*. Vol. 10, No. 4. P. 312–330.

6. Olsen, J. P. (2007). The Institutional Dynamics of the European University. Dordrecht: Springer, 284 p.

7. Rosovsky, H. (1991). The University: An Owner's Manual. New York: W. W. Norton & Company, 312 p.

8. Teichler, U. (2019). Higher Education Systems: Structural and Institutional Modifications. London: Palgrave Macmillan, 265 p.

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК: 338.43:330.322:330.341

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-440-448

Міненко Софія Іванівна докторка філософії з менеджменту, доцентка, доцентка кафедри менеджменту, бізнесу і адміністрування, докторантка, Інститут тваринництва Національної академії аграрних наук України, https://orcid.org/0000-0003-3033-1911

ІНВЕСТИЦІЙНА ПІДТРИМКА ІННОВАЦІЙ ЯК ФАКТОР СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ СУБ'ЄКТІВ АГРАРНОГО БІЗНЕСУ

Анотація. Аграрний сектор економіки України відіграє ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки держави, розвитку сільських територій та формуванні експортного потенціалу країни. У сучасних умовах глобалізації економічних процесів, цифрової трансформації виробництва та посилення конкуренції на світових аграрних ринках особливого значення набуває інноваційний розвиток аграрних підприємств. У статті проаналізовано роль інвестиційних ресурсів у забезпеченні інноваційного розвитку аграрних підприємств. Обґрунтовано, що інвестиційна підтримка є одним із ключових інструментів стимулювання інноваційної діяльності у сільському господарстві. Інвестиції забезпечують фінансування наукових досліджень, оновлення матеріально-технічної бази підприємств, впровадження цифрових технологій, розвиток біотехнологій та застосування ресурсозберігаючих технологій. У результаті дослідження запропоновано концептуальну модель інвестиційно-інноваційного забезпечення стратегічного розвитку аграрних підприємств, що включає інституційний, фінансово-інвестиційний та інноваційно-технологічний блоки. Взаємодія зазначених складових формує результативний блок, який відображає підвищення конкурентоспроможності підприємств, модернізацію виробництва та зміцнення соціально-економічної безпеки суб'єктів аграрного бізнесу.

Доведено, що активізація інвестиційно-інноваційних процесів сприяє технологічній модернізації аграрного виробництва, підвищенню продуктивності праці, ефективнішому використанню ресурсного потенціалу та формуванню стійких конкурентних переваг аграрних підприємств.

Зроблено висновок, що формування ефективної системи інвестиційної підтримки інновацій є важливою передумовою забезпечення стратегічного розвитку аграрного сектору та зміцнення соціально-економічної безпеки суб'єктів аграрного бізнесу.

Ключові слова: інвестиції, інновації, аграрний сектор, стратегічний розвиток, соціально-економічна безпека, суб'єкти аграрного бізнесу.

Minenko Sofiia PhD, Associate Professor, Associate Professor of the Department Management, Business and Administration, State Biotechnological University, Doctoral Candidate, Institute of Animal Husbandry of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, https://orcid.org/0000-0003-3033-1911

INVESTMENT SUPPORT FOR INNOVATION AS A FACTOR OF STRATEGIC DEVELOPMENT AND SOCIO-ECONOMIC SECURITY OF AGRARIAN BUSINESS ENTITIES

Abstract. The agricultural sector of Ukraine's economy plays a key role in ensuring national food security, developing rural areas, and shaping the country's export potential. In the current conditions of globalization of economic processes, digital transformation of production, and increasing competition in global agricultural markets, the innovative development of agricultural enterprises is becoming particularly important. The article analyzes the role of investment resources in ensuring the innovative development of agricultural enterprises. It is substantiated that investment support is one of the key instruments for stimulating innovation activity in agriculture. Investments provide financing for scientific research, modernization of the material and technical base of enterprises, implementation of digital technologies, development of biotechnology, and introduction of resource-saving technologies. As a result of the research, a conceptual model of investment and innovation support for the strategic development of agricultural enterprises is proposed. The model includes institutional, financial-investment, and innovation-technological blocks. The interaction of these components forms a result-oriented block that reflects the increase in enterprise competitiveness, modernization of production, and strengthening of the socio-economic security of agrarian business entities.

It is proved that the intensification of investment and innovation processes contributes to technological modernization of agricultural production, improvement of labor productivity, more efficient use of resource potential, and formation of sustainable competitive advantages of agricultural enterprises.

It is concluded that the formation of an effective system of investment support for innovation is an important prerequisite for ensuring the strategic development of the agricultural sector and strengthening the socio-economic security of agrarian business entities.

Keywords: investment, innovation, agricultural sector, strategic development, socio-economic security, agrarian business entities.

Постановка проблеми. Аграрний сектор економіки України відіграє важливу роль у формуванні національної економічної системи, забезпеченні продовольчої безпеки держави та розвитку сільських територій. У сучасних умовах глобалізації економічних процесів, цифрової трансформації виробництва та посилення конкуренції на світових аграрних ринках особливого значення

набуває інноваційний розвиток аграрних підприємств. Саме впровадження інновацій сприяє підвищенню ефективності виробництва, модернізації технологічної бази підприємств та зміцненню їх конкурентних позицій на внутрішніх і зовнішніх ринках [3;4].

Разом із тим реалізація інноваційних проєктів у аграрному секторі потребує значних фінансових ресурсів, що зумовлює зростання ролі інвестиційної підтримки інноваційної діяльності [1;2]. Інвестиції забезпечують фінансування наукових досліджень, оновлення матеріально-технічної бази підприємств, впровадження сучасних технологій виробництва та цифрових рішень у сільському господарстві. У цьому контексті інвестиційна підтримка інновацій виступає одним із ключових чинників стратегічного розвитку аграрних підприємств та підвищення їх соціально-економічної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інноваційного розвитку аграрного сектору та інвестиційного забезпечення аграрних підприємств широко висвітлюється у працях вітчизняних і зарубіжних науковців. Значний внесок у розвиток теорії інноваційного розвитку аграрної економіки зробили В. Андрійчук, П. Саблук, Ю. Лупенко, М. Малік, О. Бородіна, В. Геєць та інші дослідники. У їхніх працях підкреслюється, що інновації є ключовим фактором підвищення ефективності виробництва, модернізації аграрного сектору та забезпечення сталого розвитку сільських територій. Водночас ефективність інноваційних процесів значною мірою залежить від рівня інвестиційної активності та ефективності державної політики підтримки аграрного сектору.

Мета дослідження - обґрунтування теоретико-методичних засад інвестиційної підтримки інноваційної діяльності як чинника стратегічного розвитку та соціально-економічної безпеки суб'єктів аграрного бізнесу, а також узагальнення сучасних тенденцій інвестиційно-інноваційних процесів у аграрному секторі економіки України.

Виклад основного матеріалу. Інноваційний розвиток аграрних підприємств передбачає системне впровадження нових технологій виробництва, сучасних методів управління, цифрових технологій та біотехнологічних рішень. У сучасних умовах інновації охоплюють широкий спектр напрямів, серед яких особливе значення мають цифровізація аграрного виробництва, застосування технологій точного землеробства, розвиток біоекономіки та впровадження ресурсозберігаючих технологій. Реалізація зазначених напрямів потребує значних інвестиційних ресурсів, що обумовлює необхідність формування ефективної системи фінансування інноваційної діяльності.

Фінансове забезпечення інноваційної діяльності аграрних підприємств може здійснюватися за рахунок різних джерел інвестицій [8]. До основних джерел належать власні фінансові ресурси підприємств, банківські кредити, державна підтримка, іноземні інвестиції та грантове фінансування. Кожне з цих джерел має свої особливості та відіграє важливу роль у забезпеченні інноваційного розвитку аграрного сектору.

Інвестиційне забезпечення інноваційної діяльності у сучасних умовах розглядається як один із ключових факторів підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств. Інноваційні інвестиції сприяють технологічній модернізації виробництва, підвищенню продуктивності праці, оптимізації використання ресурсного потенціалу та формуванню доданої вартості у аграрному секторі.

З точки зору економічної теорії, інвестиції у інновації виконують мультиплікативну функцію, оскільки їх реалізація сприяє не лише підвищенню ефективності окремих підприємств, а й стимулює розвиток суміжних галузей економіки. У результаті формується інноваційна екосистема аграрного сектору, яка забезпечує довгострокове економічне зростання та підвищення рівня економічної безпеки.

Важливу роль у стимулюванні інноваційної діяльності відіграє організаційно-економічний механізм інвестиційної підтримки інновацій. Такий механізм включає систему фінансових, інституційних та управлінських інструментів, спрямованих на формування сприятливих умов для розвитку інновацій у аграрному секторі. До його основних елементів належать державна інноваційна політика, система фінансового стимулювання інноваційної діяльності, розвиток інноваційної інфраструктури та удосконалення механізмів управління інвестиційними процесами.

Узагальнення теоретичних положень та результатів дослідження дозволило сформувати концептуальну модель інвестиційно-інноваційного забезпечення стратегічного розвитку аграрних підприємств (рис. 1). Запропонована модель відображає системний взаємозв’язок між інституційним середовищем, фінансово-інвестиційними ресурсами, інноваційно-технологічними процесами та результативними показниками функціонування суб’єктів аграрного бізнесу.

Інституційний блок моделі формує нормативно-правові та організаційні умови розвитку інноваційної діяльності. До його складових належать державна аграрна політика, нормативно-правове регулювання, інноваційна інфраструктура, інститути розвитку та міжнародне співробітництво.

Фінансово-інвестиційний блок забезпечує акумулювання та ефективне використання фінансових ресурсів, необхідних для реалізації інноваційних проєктів. Основними джерелами інвестування виступають власні фінансові ресурси підприємств, банківські кредити, державні програми підтримки, іноземні інвестиції та грантове фінансування.

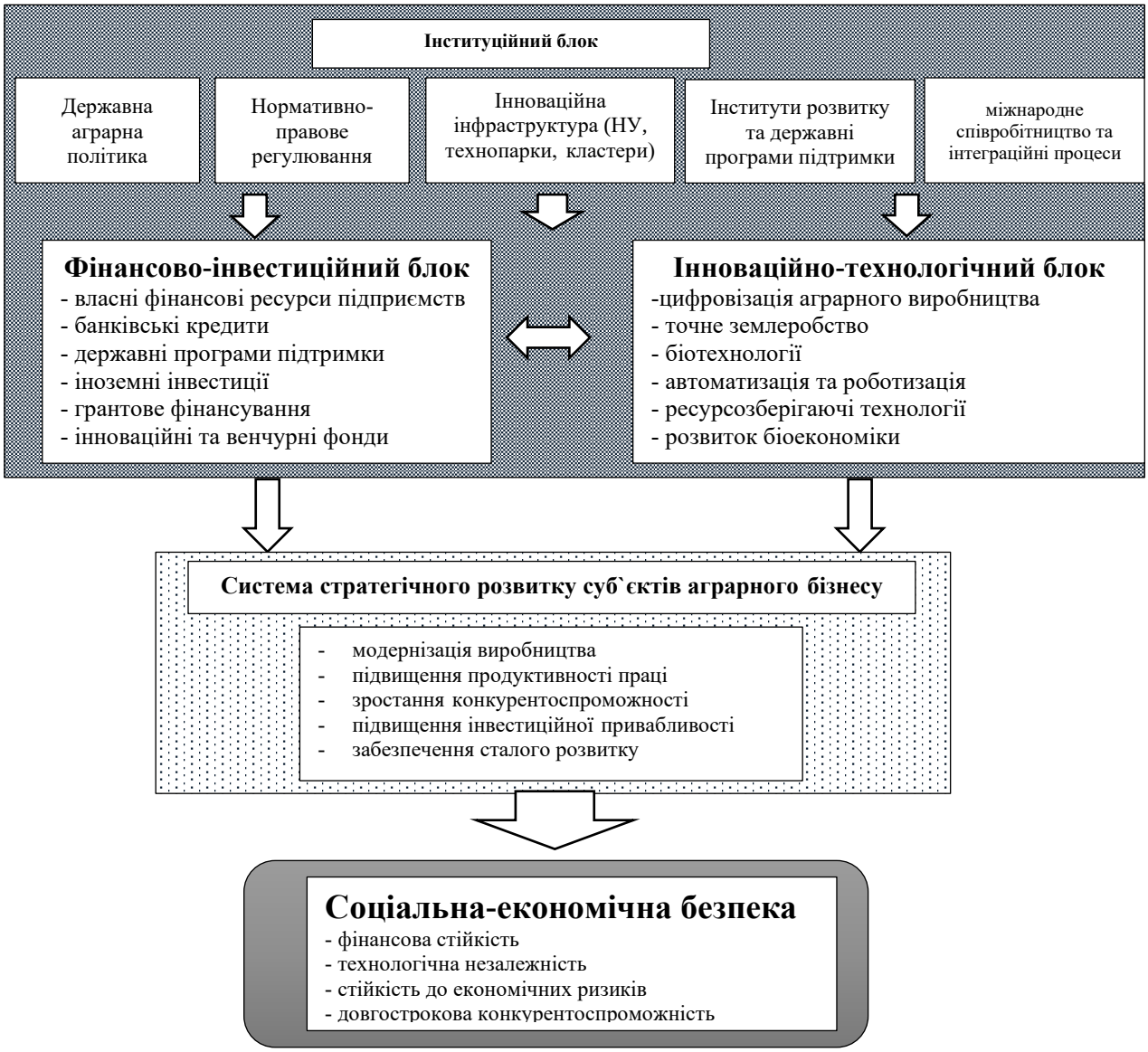

Рис. 1. Концептуальна модель інвестиційно-інноваційного забезпечення стратегічного розвитку та соціально-економічної безпеки аграрних підприємств

Інноваційно-технологічний блок передбачає впровадження сучасних технологій у аграрному виробництві, зокрема цифровізації аграрного сектору, використання технологій точного землеробства, біотехнологій, автоматизації виробничих процесів та ресурсозберігаючих технологій.

Взаємодія зазначених блоків формує результативний блок моделі, який відображає стратегічний розвиток аграрних підприємств, підвищення їх конкурентоспроможності, модернізацію виробництва та зміцнення соціально-економічної безпеки.

Інвестиційна підтримка інноваційної діяльності має безпосередній вплив на стратегічний розвиток аграрних підприємств. Інвестиції у нові технології дозволяють підвищити продуктивність праці, знизити виробничі витрати,

покращити якість продукції та забезпечити вихід підприємств на нові ринки збуту.

У результаті підвищується конкурентоспроможність аграрного сектору та його інвестиційна привабливість.

Аналіз статистичної інформації свідчить, що інвестиційна активність у аграрному секторі характеризується певною циклічністю, що зумовлено як макроекономічними чинниками, так і впливом зовнішніх ризиків. У періоди економічної стабілізації спостерігається зростання обсягів інвестування у модернізацію виробництва, розвиток аграрної інфраструктури та впровадження сучасних технологій.

Водночас у періоди економічної нестабільності та посилення воєнних ризиків відбувається тимчасове скорочення інвестиційної активності.

Проведений аналіз свідчить, що інвестиції відіграють ключову роль у забезпеченні інноваційної трансформації аграрного виробництва. Інвестиційні ресурси спрямовуються на оновлення матеріально-технічної бази підприємств, впровадження цифрових технологій у сільському господарстві, розвиток біотехнологій та застосування ресурсозберігаючих технологій.

Особливого значення у сучасних умовах набуває формування ефективної системи інвестиційної підтримки інноваційної діяльності, що передбачає поєднання державних, приватних та міжнародних фінансових ресурсів. Такий підхід дозволяє забезпечити диверсифікацію джерел фінансування інноваційних проєктів та підвищити інвестиційну привабливість аграрного сектору.

Таким чином, узагальнення статистичних даних та результатів наукових досліджень свідчить про наявність стійкого взаємозв’язку між інвестиційною активністю та інноваційним розвитком аграрних підприємств. Активізація інвестиційно-інноваційних процесів сприяє підвищенню ефективності аграрного виробництва, технологічній модернізації галузі та зміцненню її конкурентних позицій на світових ринках.

Інвестиційна підтримка інноваційної діяльності сприяє також зміцненню соціально-економічної безпеки аграрних підприємств. Соціально-економічна безпека передбачає здатність підприємства стабільно функціонувати, протидіяти економічним ризикам та забезпечувати сталий розвиток у довгостроковій перспективі.

Інновації дозволяють диверсифікувати виробництво, зменшити залежність від зовнішніх факторів та підвищити ефективність управління ресурсами.

Таким чином, інвестиції та інновації формують основу стратегічного розвитку аграрного сектору та забезпечують його довгострокову конкурентоспроможність.

Для більш детального аналізу інвестиційної активності у аграрному секторі було досліджено динаміку валового нагромадження основного капіталу, яке відображає обсяг інвестицій у економіку країни. Динаміка цього показника характеризує рівень інвестиційної активності та інвестиційної привабливості аграрного сектору [8;9].

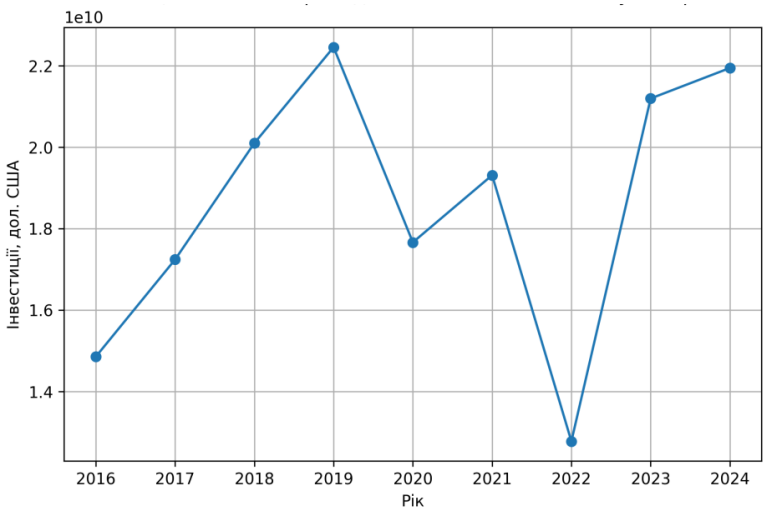

Рис. 2. Динаміка інвестицій у аграрний сектор України (валове нагромадження основного капіталу) у 2016–2024 рр.

Емпіричний аналіз інвестиційної активності у аграрному секторі України свідчить про суттєву динаміку обсягів інвестицій протягом досліджуваного періоду. Як видно з рис. 2, обсяги валового нагромадження основного капіталу в економіці України мали тенденцію до зростання у 2016–2019 роках, що було пов'язано із активізацією інвестиційних процесів та поступовим відновленням економіки після кризових явищ.

Найвищий рівень інвестиційної активності спостерігався у 2019 році, після чого у 2020–2022 роках відбулося зниження обсягів інвестування, що було зумовлено глобальними економічними викликами та військовими ризиками. Починаючи з 2023 року спостерігається поступове відновлення інвестиційної активності, що свідчить про адаптацію аграрного сектору до нових економічних умов.

Отримані результати підтверджують важливу роль інвестицій у забезпеченні інноваційного розвитку аграрного сектору та підвищенні його економічної ефективності

Інвестиційна підтримка інноваційної діяльності сприяє також зміцненню соціально-економічної безпеки аграрних підприємств. Соціально-економічна безпека передбачає здатність підприємства стабільно функціонувати, протидіяти економічним ризикам та забезпечувати сталий розвиток у довгостроковій перспективі. Інновації дозволяють диверсифікувати виробництво, зменшити залежність від зовнішніх факторів та підвищити ефективність управління ресурсами.

Таким чином, інвестиції та інновації формують основу стратегічного розвитку аграрного сектору та забезпечують його довгострокову конкурентоспроможність.

Висновки. Проведене дослідження дозволило встановити, що інвестиційна підтримка інноваційної діяльності є важливим чинником стратегічного розвитку

аграрних підприємств та підвищення їх соціально-економічної безпеки. Інвестиції забезпечують модернізацію виробництва, впровадження сучасних технологій, підвищення ефективності використання ресурсів та зростання конкурентоспроможності аграрної продукції.

Розроблена концептуальна модель інвестиційно-інноваційного забезпечення стратегічного розвитку аграрних підприємств відображає взаємозв'язок між інституційним середовищем, фінансовими ресурсами інвестування, інноваційною діяльністю та результатами функціонування суб'єктів аграрного бізнесу.

Активізація інвестиційно-інноваційних процесів створює передумови для технологічної модернізації аграрного виробництва, підвищення продуктивності праці, ефективного використання ресурсного потенціалу та зміцнення соціально-економічної безпеки аграрних підприємств. У перспективі подальші дослідження доцільно спрямувати на розроблення механізмів стимулювання інноваційної діяльності у аграрному секторі та підвищення ефективності інвестиційної політики держави.

Література

1. Дудар Т. Розвиток інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки України. Вісник економіки. 2019. №1. С. 60–69. https://doi.org/10.35774/visnyk2019.01.060
2. Гуторов А. О. Інноваційний потенціал розвитку аграрного сектора економіки. Вісник Хмельницького національного університету. 2018. №3. С. 183–188. URL: https://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/pdfbase/2018/2018_3_2/jrn/pdf/39.pdf
3. Саблук П. Т. Наукове обґрунтування інноваційного розвитку в аграрній сфері. Економіка АПК. 2021. №6. https://doi.org/10.32317/2221-1055.202106016
4. Лупенко Ю. О. Розвиток аграрного сектору економіки України: прогнози та перспективи. Науковий вісник Мукачівського державного університету. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe
5. Калачевська Л. І. Інноваційний розвиток сільських територій: наукові основи, стан та перспективи. Суми: ФОП Литовченко, 2019. URL: https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/11217/1/монографія.pdf
6. Турчин Л. Я. Інвестиційна діяльність та інноваційний розвиток аграрного сектору України. Actual Problems of Innovative Economy. 2021. URL: https://apie.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/apie_2021_r02.pdf
7. World Bank. World Development Indicators. URL: https://data.worldbank.org
8. State Statistics Service of Ukraine. Agriculture of Ukraine. Kyiv. URL: https://www.ukrstat.gov.ua
9. FAO. Agricultural Innovation Systems. Rome. URL: https://www.fao.org

References

1. Dudar, T. (2019). Rozvytok innovatsiinoi diialnosti v ahrarnomu sektori ekonomiky Ukrainy [Development of innovation activity in the agricultural sector of Ukraine's economy]. *Visnyk ekonomiky*, 1, 60–69. https://doi.org/10.35774/visnyk2019.01.060
2. Hutorov, A.O. (2018). Innovatsiinyi potentsial rozvytku ahrarnoho sektora ekonomiky [Innovation potential for the development of the agricultural sector of the economy]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*, 3, 183–188. Retrieved from https://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/pdfbase/2018/2018_3_2/jrn/pdf/39.pdf

3. Sabluk, P.T. (2021). Naukove obgruntuvannia innovatsiinoho rozvytku v ahrarnii sferi [Scientific substantiation of innovative development in the agricultural sphere]. *Ekonomika APK*, 6. https://doi.org/10.32317/2221-1055.202106016

4. Lupenko, Yu.O. (n.d.). Rozvytok ahrarnoho sektoru ekonomiky Ukrainy: prohnozy ta perspektyvy [Development of the agricultural sector of the economy of Ukraine: forecasts and prospects]. *Naukovyi visnyk Mukachivskoho derzhavnoho universytetu*. Retrieved from https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe

5. Kalachevska, L.I. (2019). *Innovatsiinyi rozvytok silskykh terytorii: naukovi osnovy, stan ta perspektyvy* [Innovative development of rural territories: scientific foundations, state and prospects]. Sumy: FOP Lytovchenko. Retrieved from https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/11217/1/монографія.pdf

6. Turchyn, L.Ya. (2021). Investment activity and innovative development of the agricultural sector of Ukraine. *Actual Problems of Innovative Economy*. Retrieved from https://apie.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/apie_2021_r02.pdf

7. World Bank. (n.d.). *World Development Indicators*. Retrieved from https://data.worldbank.org

8. State Statistics Service of Ukraine. (n.d.). *Agriculture of Ukraine*. Retrieved from https://www.ukrstat.gov.ua

9. FAO. (n.d.). *Agricultural Innovation Systems*. Retrieved from https://www.fao.org

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 330.1:658

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-449-465

Мостенська Тетяна Леонідівна доктор економічних наук, професор, професор кафедри адміністративного менеджменту та зовнішньоекономічної діяльності, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-2112-4745

Мостенська Тетяна Геннадіївна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри зовнішньоекономічної діяльності підприємств, Державний університет «Київський авіаційний інститут», м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-6962-2463

Костюк Ольга Дмитрівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного менеджменту та зовнішньоекономічної діяльності, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-6425-2739

Ієвлєв Дмитро Сергійович аспірант кафедри адміністративного менеджменту та ЗЕД, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0009-0002-9833-1475

Крайник Богдан Михайлович аспірант кафедри адміністративного менеджменту та ЗЕД, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0009-0000-8355-6562

КЛЮЧОВІ ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОГО СТРАТЕГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ (ЧАСТИНА 2)

Анотація. Розвиток теорії стратегічного управління відбувався через інтеграцію різноманітних теоретичних підходів, що стало відповіддю на трансформацію зовнішнього середовища та зміну пріоритетів у здійсненні підприємницької діяльності. Кожна з цих теорій робить самостійний внесок у формування концептуальних засад стратегічного управління, орієнтуючи управлінські рішення на досягнення стійкого успіху та його довгострокове збереження. Сукупність розглянутих теоретичних підходів надає менеджерам відповідний інструментарій для прийняття обґрунтованих стратегічних рішень, сприяючи зниженню рівня стратегічних помилок і ризиків. Ефективне використання внутрішнього потенціалу компаній та їх здатність адаптуватися до динамічних умов зовнішнього середовища забезпечуються застосуванням знань, що лежать в основі сучасної теорії стратегічного управління. У другій частині

статті продовжено розгляд впливу низки теорій на сучасне стратегічне управління. Серед таких теорій: поведінкова теорія (Behavioural Theory), теорія конкурентних переваг (Theory of Competitive Advantage), теорія фірми, заснована на знаннях (Knowledge-Based View), ресурсна теорія стратегічних альянсів (Resource-Based Theory of Strategic Alliances) та теорія відкритих інновацій (Open Innovation Theory). В статті авторами визначено вплив розглянутих теорій на стратегічні цілі та на очікувані результати реалізації організаційної стратегії. Кожна із теорій змінює теоретичні засади стратегічного управління, збагачуючи практику управлінської діяльності, здійснивши комплексний вплив на формування сучасної парадигми стратегічного управління. У сукупності зазначені теорії формують цілісне бачення стратегічного управління, орієнтоване на ефективне використання внутрішніх ресурсів і зовнішніх можливостей, забезпечуючи адаптацію до динамічних змін зовнішнього середовища та формуючи стійкі конкурентні переваги. Кожна із наведених теорій доповнює практику стратегічного управління, що дозволяє знизити невизначеність та підвищити конкурентоспроможність за рахунок оптимізації управлінських процесів, створення та утримання унікальних позицій на ринку, інтеграції зовнішніх знань і технологій у внутрішні інноваційні процеси, забезпечуючи міжфірмову взаємодію як механізм доступу до комплементарних ресурсів і компетенцій.

Ключові слова: стратегічне управління, поведінкова теорія, теорія конкурентних переваг, теорія фірми, заснована на знаннях, ресурсна теорія стратегічних альянсів, теорія відкритих інновацій.

Mostenska Tetiana Leonidivna Doctor of Science in Economics, Professor, Professor of the Department of Administrative Management and Foreign Economic Activity, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-2112-4745

Mostenska Tetiana Gennadiivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management of Foreign Economic Activity of Enterprises, State Enterprise "Kyiv Aviation Institute", Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-6962-2463

Kostyuk Olga Dmytrivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Administrative Management and Foreign Economic Activity, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-6425-2739

Iyevlyev Dmytro Serhiyovych Postgraduate student of the Department of Administrative Management and Foreign Economic Activity, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0009-0002-9833-1475

Kraynyk Bogdan Mykhailovych Postgraduate student of the Department of Administrative Management and Foreign Economic Activity, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0009-0000-8355-6562

KEY THEORETICAL CONCEPTS OF MODERN STRATEGIC MANAGEMENT (PART 2)

Abstract. The development of strategic management theory has been driven by the integration of various theoretical approaches in response to changes in the external environment and shifting priorities in business activities. Each of these theories makes an independent contribution to the formation of the conceptual foundations of strategic management, orienting management decisions towards achieving sustainable success and its long-term preservation. The combination of the theoretical approaches considered provides managers with the appropriate tools for making informed strategic decisions, helping to reduce the level of strategic errors and risks. The effective use of companies' internal potential and their ability to adapt to dynamic external conditions are ensured by the application of knowledge underlying modern strategic management theory. Part 2 of the article continues to examine the influence of a number of theories on modern strategic management. These theories include: Behavioural Theory, Theory of Competitive Advantage, Knowledge-Based View, Resource-Based Theory of Strategic Alliances, and Open Innovation Theory. The article identifies the impact of the theories considered on strategic goals and the expected results of organizational strategy implementation. Each of the theories changes the theoretical foundations of strategic management, enriching the practice of management activities and exerting a comprehensive influence on the formation of the modern paradigm of strategic management. Together, these theories form a holistic vision of strategic management focused on the effective use of internal resources and external opportunities, ensuring adaptation to dynamic changes in the external environment and forming sustainable competitive advantages. Each of these theories complements the practice of strategic management, which reduces uncertainty and increases competitiveness by optimizing management processes, creating and maintaining unique market positions, integrating external knowledge and technologies into internal innovation processes, and ensuring inter-company interaction as a mechanism for accessing complementary resources and competencies.

Keywords: strategic management, behavioral theory, theory of competitive advantage, knowledge-based view, resource-based theory of strategic alliances, open innovation theory.

Постановка проблеми. Сучасна теорія стратегічного управління має інтегративний характер і будується на низці сучасних теорій, що дозволяє використовувати дієві інструменти здійснення стратегічного управління,

формулювати актуальні стратегічні цілі, досягнення яких забезпечить організаціям стійкі конкурентні переваги в умовах турбулентного зовнішнього середовища при максимально ефективному використанні організаційних ресурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання стратегічного управління не втрачає своєї актуальності, відбувається постійне розширення основних положень теорії стратегічного управління, що зумовлено зростаючою складністю та динамічністю зовнішнього середовища, посиленням глобальної конкуренції, швидкими технологічними зрушеннями, підвищенням рівня невизначеності та ризикованості у прийнятті управлінських рішень.

Визначення внеску окремих теоретичних підходів у стратегічне управління здійснили Johnson G., Whittington R., Scholes K., Angwin D., Regné P. [1].

Поведінковій теорії присвятили дослідження Kahneman D. [2], Gavetti G. [3], Bazerman M., Moore D. [4], Bromiley P. [5] та ін.

Теорія конкурентних переваг досліджується у працях Wang H. [6], Porter M.E. [7], Huff A.S., Floyd S., Sherman H., Terjesen S. [8], Willis A. O. C., Kinyua G., Muchemi A. [9], Grant R. [10], Cegliński P. [11] та ін.

Теорія фірми, заснована на знаннях, знайшла відображення у публікаціях Hamel G. і Prahalad C.K. [12], Tiwana A. [13], Zack M. [14, 16], Evans M, Dalkir K та Bidian C. [15], Van den Berg H. A. [17] та ін.

Науковцями Eisenhardt K. M., Schoonhoven C. B. [18], Das T.K. та Teng B.-S. [19, 20, 21], Steiner B. [22], Tsang E. W. K. [23] досліджені особливості ресурсної теорії стратегічних альянсів.

Chesbrough H. [24], 25. De Jong, J.P.J, Vanhaverbeke W., Kalvet T., Chesbrough H. [25], Abdul-Hadi G. Abulrub, Junbae Lee [26], Gassmann O., Enkel E., Chesbrough H. [27] та ін. визначають особливості теорії відкритих інновацій та їх вплив на теорію стратегічного управління.

Мета статті полягає у дослідженні сучасних теоретичних підходів до стратегічного управління та визначенні їх впливу на формулювання стратегічних цілей та зміну стратегічних пріоритетів організацій.

Виклад основного матеріалу. Сучасні умови ведення бізнесу вимагають від організацій здатності до довгострокового прогнозування при забезпеченні гнучкої адаптації до змін зовнішнього середовища, підвищенні ефективності використання внутрішніх і зовнішніх ресурсів, що неможливо без удосконалення теоретичних підходів до стратегічного управління.

Розвиток теорії стратегічного управління сприяє формуванню науково обґрунтованих підходів до забезпечення стійких конкурентних переваг, підвищенню ефективності управлінських процесів та мінімізації стратегічних ризиків.

У цьому контексті розуміння еволюції теорії стратегічного управління надає менеджерам компаній ефективний інструмент забезпечення ефективної діяльності в умовах постійних трансформацій економічного середовища. Розглянемо внесок окремих теорій у сучасну теорію стратегічного управління.

Поведінкова теорія (Behavioural Theory). Поведінкова теорія виникла як результат критики раціональності у стратегічному прийнятті рішень. Лауреат Нобелівської премії D. Kahneman та його колеги розробили підхід під назвою «поведінкова економіка», який спрямований на покращення прийняття рішень із врахуванням реальної людської поведінки [1, с. 512].

Kahneman D. зазначає, що навіть керівники вищої ланки привносять «когнітивні упередження» у свої рішення: їхні розумові процеси схильні нехтувати, спотворювати або перебільшувати певні питання. Проблема з когнітивними упередженнями полягає у тому, що людям, за визначенням, дуже важко розпізнати, від чого вони страждають. Зменшення негативних наслідків цих упереджень при прийнятті стратегічних рішень пояснює поведінкова теорія [2].

Gavetti G. [3] робить висновок, що ключове розуміння поведінкової основи прийняття рішень полягає в тому, що кращі можливості когнітивно віддалені, вони рідко відповідають поширеним способам мислення, а поведінкові основи високої продуктивності випливають із кращої здатності долати фокальні поведінкові обмеження.

Особа, яка приймає рішення, має упередження. Kahneman D. [2] виділяє п'ять поширених упереджень у прийнятті рішень (упередження підтвердження, закріплення, важливості, афекту та ризику), та визначає способи їх зменшення, у тому числі у стратегічному прийнятті рішень. Автор при цьому зазначає, що витрати на помилки зазвичай перевищують витрати на втрачені можливості.

Сучасна поведінкова модель управлінського судження ґрунтується на інтеграції сучасних досягнень когнітивної психології, поведінкової економіки, теорії прийняття рішень [4].

Таким чином, на стратегічне управління впливає реальна поведінка організацій та менеджерів, а не лише припущення щодо повної раціональності Автором визначено, що стратегічні рішення формуються під впливом багатьох чинників, серед яких: обмежена раціональність, організаційні рутини, прагнення до задовільних, а не оптимальних результатів, та соціальних і когнітивних чинників, що дозволило інтегрувати поведінкову теорію у сучасне стратегічне управління [5].

Поведінкова теорія дозволяє визначити стратегію як складний, багатовимірний, поведінковий і контекстуальний процес, який поєднує аналіз, вибір та реалізацію в умовах невизначеності [1].

З точки зору поведінкової теорії стратегія розглядається як результат взаємодії обмеженої раціональності, організаційних рутин, когнітивних викривлень, організаційного навчання та інтересів внутрішніх коаліцій.

Таким чином, реалізація впливу поведінкової теорії на стратегічне управління проявляється як результат пошуку стратегічних рішень, що дозволяють реагувати на проблеми та здійснювати поступові зміни, формуючи стратегічну поведінку компанії.

Теорія конкурентних переваг (Theory of Competitive Advantage). Wang H.-L. у розділі книги [6] розглядає еволюцію розвитку теорії конкурентних переваг, починаючи з 60-х років 20 ст. На його думку, конкурентна перевага може бути досягнута, коли організація розробляє або набуває набір атрибутів (або здійснює дії), що дозволяють їй перевершити своїх конкурентів [6, с.33], зазначаючи, що прагнення до конкурентної переваги, безперечно, є центральною темою академічної галузі стратегічного менеджменту.

Термін «конкурентна перевага» був введений M.Porter у 1985 році [7], де він зазначає, що конкурентна перевага фундаментально випливає з цінності, яку фірма здатна створити для своїх покупців, що перевищує витрати фірми на її створення. Теорія конкурентних переваг орієнтована на стан зовнішнього середовища, на зовнішні ринкові фактори. M.Porter зосередився на аналізі структури галузі та конкурентній позиції.

На цьому етапі основна увага науковців приділялася навколишньому середовищу фірми та зовнішнім факторам, що впливають на галузь, зазначаючи, що ефективність фірми значною мірою залежить від стану галузі. Таким чином, стратегія розглядалась в контексті галузі в цілому та позиції компанії на ринку щодо конкурентів [6, с.34].

В статті [8] зазначається, що конкурентна перевага реалізується, коли діяльність даної організації є більш прибутковою, ніж діяльність її конкурентів на ринку, або коли вона перевершує їх за іншими значними результатами діяльності. При цьому конкурентна перевага має розглядатися як невід'ємна умова для досягнення успіху через реалізацію поставлених стратегічних цілей. У турбулентному зовнішньому середовищі досягти конкурентної переваги стає все важче.

У подальшому науковці до конкурентних переваг стали включати ключові внутрішні ресурси організації. Ресурсна теорія забезпечує розуміння того, як компанії можуть досягати конкурентних переваг, мобілізуючи внутрішні активи, що забезпечують створення вищої ефективності та вищої продуктивності.

На думку [9, с. 24] модель п'яти сил Портера не допомагає компаніям виявляти та підтримувати унікальну та стійку конкурентну перевагу. На основі цієї критики була розроблена концепція конкурентної переваги, яка більше фокусується на ресурсах та можливостях, що також називається ресурсно-орієнтованою теорією (RBV).

Grant R. зазначає, що компанії обирають стратегію, яка найкращим чином використовує ресурси та використовує зовнішні можливості [10, с. 115], обґрунтовуючи, що ресурси і можливості є фундаментом для стратегії [10, с. 116].

У міру того як ринки стають все більш турбулентними та непередбачуваними, швидкість реагування за рахунок більшої гнучкості набуває все більшого значення як джерело конкурентної переваги [11, с. 61].

Основи формування конкурентних переваг є більш комплексними, ніж це припускалося у попередніх наукових дослідженнях. Попри наявність численних

критичних зауважень, теорія конкурентних переваг зберігає статус домінантної наукової концепції, яка пояснює диференціацію результатів діяльності підприємств у конкурентному середовищі [11, с. 66].

Теорія конкурентних переваг здійснила суттєвий вплив на розвиток стратегічного управління. Конкурентні переваги визначають обрання стратегічної альтернативи та сприяють формулюванню компанією стратегії підтримки та розвитку стійкої унікальної пропозиції, що є найбільш ефективною у динамічному конкурентному середовищі при здійсненні комплексного аналізу внутрішнього та зовнішнього середовища, орієнтуючись на джерела довгострокової ефективності, визначаючи довгострокові стратегічні цілі.

Теорія фірми, заснована на знаннях (Knowledge-Based View). Розвиток ресурсної теорії супроводжувався виділенням в окремий напрямок дослідження теорії фірми, заснованої на знаннях. Hamel G. і Prahalad C.K. (1994) стверджували, що знання, ноу-хау, інтелектуальні активи та компетенції виступають основними факторами, що забезпечують високу ефективність діяльності в інформаційну епоху. Автори зазначають, що в умовах турбулентності традиційні підходи до стратегії не працюють. Дерегуляція, глобальна конкуренція, технологічні розриви та зміна очікувань клієнтів вимагають нових підходів від менеджерів [12, с.5]. В статті зазначається, що конкурентний простір компаній зазнає кардинальних змін, які вимагають відповідної реакції. До сил, що призвели до зміни джерел переваг фірм та змінили економіку галузей, автори відносять: структурні зміни, дерегуляцію, наявність надмірних потужностей, хвилю злиттів та поглинань, зміну очікувань клієнтів, технологічні розриви, екологічні проблеми, виникнення торговельних блоків, зменшення протекціонізму, глобальну конкуренцію [12, с. 6-9].

Таким чином, зміни, що відбуваються, ставлять ряд нових завдань перед управлінцями та науковцями.

Позицію щодо того, що знання є найважливішим ресурсом підприємств, підтримує Tiwana A. Автор визначає, що ефективне управління знаннями можливе за умови узгодження трьох ключових складових: бізнес-стратегії, інформаційних технологій та організаційних процесів роботи зі знаннями. При цьому управління знаннями Tiwana A. розглядається як стратегічна управлінська діяльність, що спрямована на створення, збереження, поширення та використання знань для підвищення конкурентоспроможності [13].

Zack M. [14], описуючи знання, класифікують їх у три групи, виокремлюючи основні, передові та інноваційні знання. Маючи на увазі, що основні знання являють собою базові знання, що дозволяють фірмі виживати у ринковому середовищі у короткостроковій перспективі; передові знання – це знання, що аналогічні знанням конкурентів, які дозволяють фірмі активно конкурувати на ринку у короткостроковій перспективі; інноваційні знання – це вид знань, що забезпечують фірмі конкурентну перевагу. Компанії, що є власниками інноваційних знань, здатні впроваджувати інноваційні продукти чи

послуги. Інноваційні знання допомагають компаніям стати лідером ринку. Автор зазначає, що «знання виступають ключовим стратегічним ресурсом, а навчання виступають найважливішою стратегічно важливою здатністю для бізнес-організацій». Таким чином, стійкі конкурентні переваги можна сформувати завдячуючи унікальним, важковідтворюваним знанням та організаційним компетенціям.

Evans M, Dalkir K та Bidian C., використовуючи підхід, заснований на знаннях, визначають як компанії концептуалізують та управляють організаційними знаннями. Автори запропонували модель життєвого циклу управління знаннями (рис.1), яка включає сім фаз: ідентифікація, збереження, обмін, використання, навчання, вдосконалення та створення [15, с.91-94].

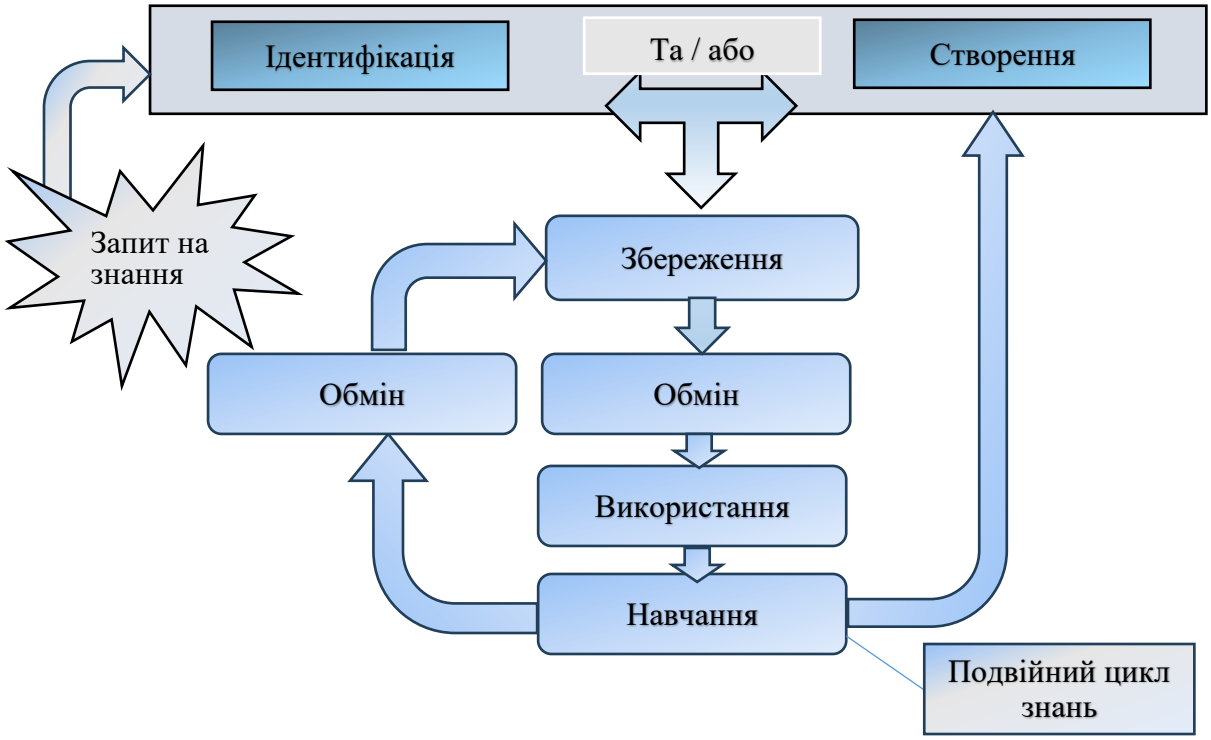

Рис. 1. Модель життєвого циклу управління знаннями
Джерело: [15, с. 92]

Створення унікальних стратегічних знань потребує часу, змушуючи фірму балансувати короткострокові та довгострокові стратегічні рішення щодо ресурсів. Тому фірма повинна визначити, на чому найкраще зосередити свої зусилля: на створенні знань, їх використанні чи на обох, а потім відповідно до цього збалансувати свої ресурси та зусилля для обробки знань. Для ефективного управління знаннями необхідно його «міцно пов'язати зі створенням економічної цінності та конкурентної переваги» [16].

Van den Berg H.A. [17] зазначає, що знання є скоріше метаресурсом, оскільки вони «виходять за межі базових ресурсів і є унікальним джерелом економічного зростання та вартості». Знання відмінностей між трьома формами організаційних знань може допомогти менеджерам:

а) визначити найбільш економічне поєднання знань для використання у виробництві;

б) більш ефективно передавати знання всередині та між організаційними межами; в) визначити найбільш економічне розташування кордону фірми;

г) забезпечити отримання цінності для фірми [17, с. 160].

У формуванні теорії управління теорія знань відіграє важливу роль. Знання розглядаються як ключовий стратегічний ресурс, що дозволяє одержати компаніям стійку конкурентну перевагу. З точки зору стратегічного управління знання виступають як сукупність компетенцій, досвіду, навичок, які потребують постійного розвитку для ефективного прийняття стратегічних рішень та виступають ресурсом, який важко відтворюється.

Теорія знань обґрунтовує важливість постійного організаційного навчання, наголошує на необхідності управління знаннями та розвитку інтелектуального капіталу для адаптації компаній до змін зовнішнього середовища.

Забезпечення стратегічної гнучкості відбувається шляхом інтеграції знань у інноваційні стратегії компанії, підвищуючи здатність компанії до змін.

Ресурсна теорія стратегічних альянсів (Resource-Based Theory of Strategic Alliances). В основі логіки формування альянсів лежать стратегічні потреби та соціальні можливості, а також фактори, пов'язані з галуззю, фірмою та вищим керівництвом. Особливо це актуально для галузей, що швидко ростуть [18, с. 136].

Відомі публікації науковців, які займаються дослідженнями у площині ресурсної теорії стратегічних альянсів, Das T.K. та Teng B.-S. [19; 20; 21].

Так, науковцями у [19] досліджуються критично важливі ресурси, які виступають внеском партнерів при створенні альянсів (фінансові, технологічні, матеріальні та управлінські), розглядаються два типи ризиків, що супроводжують створення альянсів (реляційний ризик і ризик ефективності). Дослідження теоретичних підходів дозволило авторам запропонувати чотири основні компоненти ресурсної теорії стратегічних альянсів: обґрунтування, формування, структурні переваги та ефективність.

Автори, визначивши характеристики ресурсів, до яких віднесено неповну мобільність, можливість імітації та взаємозамінність, обґрунтували, що при створенні альянсів виникає потенціал зростання цінності.

Das T.K. та Teng B.-S. прийшли до висновку, що профілі ресурсів фірм-партнерів визначають їх структурні переваги при створенні певних видів альянсів: спільні підприємства з дольовою участю, альянсів з міноритарною дольовою участю, двосторонніх альянсів на основі контрактів та односторонніх альянсів на основі контрактів.

Ресурсна теорія стратегічних альянсів обґрунтовує положення, що конкурентна перевага альянсів базується на ефективній інтеграції цінних ресурсів фірм-партнерів, а спосіб агрегування ресурсів буде істотно впливати на ефективність альянсу [20].

В публікації [21] автор аналізує ризики, що пов'язані зі специфічними функціями, що виконує альянс, та досвідом партнерів, які увійшли до альянсу.

Крім того, автори вивчають ризики, що пов'язані із транскордонним ліцензуванням, структурою альянсів, попередніми зв'язками при придбанні партнерів та ін.

Steiner B. та ін. [22] з'ясували важливу роль ресурсів та їх диверсифікацію як рушійних сил формування альянсів в рамках єдиного ланцюга постачання первинних ресурсів та зазначають, що неоднорідність ресурсів виступає однією із причин формування альянсів та досягнення організаційного успіху в них. Автори визначають роль реляційних можливостей у порівнянні з внутрішніми ресурсами фірми для забезпечення стійкої конкурентної переваги.

Tsang E. W. K. [23] розглядає п'ять основних мотивів створення стратегічних альянсів, серед яких: створення ренти, розширення використання ресурсів, диверсифікація використання ресурсів, імітація ресурсів, розпорядження ресурсами.

Таким чином, ресурсна теорія стратегічних альянсів дозволяє пояснити роль створення стратегічних альянсів як інструменту набуття стійких конкурентних переваг за рахунок полегшення доступу до комплементарних, рідкісних ресурсів і ресурсів, що важко відтворити, тобто до таких ресурсів, якими окрема фірма не володіє самостійно. При цьому якість ресурсної сумісності партнерів, здатність до спільного навчання та забезпечення ефективного трансферу знань визначає успіх альянсів, забезпечуючи досягнення стратегічних цілей.

Стратегічне управління альянсами забезпечує ефективне використання нематеріальних активів, створює та підтримує позитивну взаємодію з членами альянсу та стейкхолдерами, формує довгострокову цінність альянсу.

Теорія відкритих інновацій (Open Innovation Theory). Chesbrough H. [24] визначає відмінності між закритими та відкритими інноваціями, зазначаючи, що відкриті інновації виступають як поєднання внутрішніх та зовнішніх ідей, а також внутрішніх та зовнішніх шляхів виходу на ринок для просування розвитку нових технологій. Автор наголошує, що інноваційні екосистеми функціонують у складних, взаємозалежних мережах, до складу яких віднесено університети, підприємства, уряд та фінансові установи, зазначаючи, що для сприяння передачі знань, впровадження сучасних технологій та забезпечення регіональної конкурентоспроможності їм необхідно узгоджувати власні дії. Це дозволить забезпечити синергетичну взаємодію. Обмін знаннями за межами фірм, на думку автора, прискорює технологічний прогрес та комерціалізацію. Роль інноваційних мереж полягає у прискоренні інноваційного процесу, зниженні витрат, скороченні часу виходу на ринок.

В книзі [25, с.4] дається визначення відкритих інновацій як використання цілеспрямованого притоку та відтоку знань для прискорення внутрішніх інновацій та розширення ринків для зовнішнього використання інновацій. Автори дослідження дають відповідь на наступні питання: які ключові виміри

відкритих інновацій; які є легітимні політики; яка легітимність розробки політики для відкритих інновацій; які політичні принципи відображені в поточних поєднаннях політик трьох обраних країн (Нідерланди, Бельгія, Естонія); які є найкращі практики та що можна запозичити з порівняння цих країн.

Автори аналізують ключові характеристики відкритих інновацій, серед яких п’ять типів поведінки підприємств щодо відкритих інновацій (створення мереж, співробітництво, підприємництво, управління інтелектуальною власністю, дослідження та розробки) та три зовнішні можливості (великий запас базових знань; високоосвічена та мобільна робоча сила; гарний доступ до фінансування) [25, с.17-23].

Інновації є ключем до збереження конкурентної переваги на ринку та здобуття лідерства. Відкриті інновації є новаторським механізмом, що дозволяє з'ясувати, чи існують суттєві відмінності в діяльності з відкритих інновацій за чотирма факторами навколишнього середовища (тип галузі, розмір компанії, тип ринку та інтенсивність досліджень і розробок) на прикладі південнокорейських компаній [26, с.130].

Abdul-Hadi G. Abulrub та Junbae Lee [26, с.132-133] здійснили аналіз режимів 13 типів відкритих інновацій: інновацій всередину ззовні (придбання, ліцензування, спільне підприємство, спільна розробка, контрактні дослідження та розробки (аутсорсинг), венчурний капітал, злиття та поглинання, залучення клієнтів, зовнішнє мережеве співробітництво) та зсередини на зовні (продаж, видача ліцензій, виділення, відкритий ресурс). В результаті зроблено висновок, що вирішальне значення для стратегічного та практичного впровадження стратегій мають відкриті інновації чотирьох типів: спільні дослідження, розробки за контрактом (аутсорсинг досліджень та розробок), зовнішня мережа, залучення клієнтів. Ці типи відкритих інновацій являють собою відкриті інновації ззовні всередину.

Gassmann O., Enkel E., Chesbrough H. [27] зазначають, що відкриті інновації базуються на дослідницьких напрямах. Ці напрями автори організують у дев'ять різних перспектив: просторова перспектива, що веде до досліджень глобалізації інновацій; структурна перспектива показує, що поділ роботи в інноваціях збільшився; перспектива користувача, яка фокусується на залученні провідних користувачів до процесу інновацій; перспектива постачальника, що здійснює сильний вплив на інновації; перспектива використання коштів, де зазначається, що існуючі дослідницькі компетенції та поширення інтелектуальної власності на нові ринкові сфери часто нехтуються, незважаючи на їхній потенціал для створення нових потоків доходів; перспектива процесу, з орієнтацією на три основні інноваційні процеси: зовні всередину, зсередини назовні та пов'язаний; перспектива інструменту, що визначає необхідний набір інструментів для відкриття інноваційного процесу; інституційна перспектива, що характеризує відкриті інновації як приватно-колективну інноваційну модель, що орієнтована на вільне розкриття винаходів, висновків, відкриттів та знань і є визначальною

характеристикою моделі відкритих інновацій; культурна перспектива, що має вирішальне значення для практики відкритих інновацій, цінуючи зовнішню компетенцію та ноу-хау і на яку впливають такі чинники як: цінності компанії, системи стимулювання, системи управлінської інформації, комунікаційні платформи, критерії прийняття рішень щодо проєктів, списки оцінки постачальників тощо [27, с.213-214].

Автори визначили тенденції розвитку відкритих інновацій: проникнення в галузь: від піонерів до мейнстріму; інтенсивність досліджень і розробок: від високотехнологічних до низькотехнологічних; розмір: від великих фірм до малих та середніх підприємств; процеси: від початкового етапу до дослідження та навчання; структура: від автономних організацій до альянсів; університети: від веж зі слонової кістки до брокерів знань; процеси: від аматорів до професіоналів; зміст: від продуктів до послуг; інтелектуальна власність: від захисту до товару, придатного для торгівлі [27, с.215-217].

Окреслені перспективи розвитку відкритих інновацій свідчать про широкі можливості розвитку теорії та її значний внесок у стратегічне управління.

Таким чином, роль теорії відкритих інновацій у стратегічному управлінні полягає у переорієнтації внутрішніх можливостей компаній щодо розвитку та впровадження інновацій до використання зовнішніх знань та поєднання їх із внутрішніми ресурсами. Ця теорія обґрунтовує необхідність використання зовнішніх інновацій для забезпечення довгострокових конкурентних переваг та сприяє підвищенню адаптивності, інноваційної спроможності компаній у сучасному турбулентному середовищі. Крім того, теорія відкритих інновацій визначає доцільність міжорганізаційної взаємодії, спільного створення інновацій та гнучкого управління інтелектуальною власністю. При цьому інструменти реалізації положень теорії відкритих інновацій можуть бути різними.

Еволюція теоретичних концепцій стратегічного управління формує сучасний підхід до ефективного управління компаніями. Вплив поведінкової теорії, теорії конкурентних переваг, теорії фірми, заснованої на знаннях, ресурсної теорії стратегічних альянсів, теорії відкритих інновацій на стратегічні цілі та очікувані результати реалізації стратегії представлено у табл.1.

Таблиця 1

Теоретична архітектура сучасного стратегічного управління

Теорія	Вплив на стратегічні цілі	Очікувані результати реалізації стратегії
Теорія конкурентних переваг	стратегічні цілі фокусуються на виборі та підтриманні джерел конкурентних переваг при забезпеченні їх довгострокової захищеності	покращення ринкової позиції, вища ефективність використання ресурсів, зниження конкурентного тиску, посилення лояльності споживачів

Теорія	Вплив на стратегічні цілі	Очікувані результати реалізації стратегії
Теорія фірми, заснована на знаннях	цілі будуються на розумінні, що знання є основою створення цінності та довгострокової ефективності підприємства; спрямування на нарощування знаннєвих компетенцій, створення умов для безперервного навчання індивідуального та організаційного навчання	формування стійких конкурентних переваг у довгостроковій перспективі; управління інтелектуальним капіталом і захист знань як стратегічного активу
Ресурсна теорія стратегічних альянсів	акцентує увагу на ролі управлінських рішень щодо вибору партнерів, структуруванні альянсів і захисті критичних ресурсів від опортуністичної поведінки; забезпечення переорієнтації цілей на доступ, поєднання та спільне використання комплементарних ресурсів партнерів; забезпечення мережевого характеру цілей	свідомий стратегічний механізм формування та посилення стійких конкурентних переваг; концептуальна основу для стратегій кооперативної конкуренції (coopetition) та сприяє переходу від ізольованого бачення конкурентних переваг до мережевого підходу, у якому джерелом стратегічної ефективності стають спільно створені ресурси й компетенції; забезпечення контролю над потоками знань, технологій і компетенцій у межах альянсів
Теорія відкритих інновацій	скорочення інноваційного циклу та прискорення комерціалізації інновацій; спрямування стратегічних цілей на реалізацію технологічних і ринкових змін; забезпечення ефективного управління знаннями	підвищення якості інноваційної стратегії; зниження інноваційних ризиків; зростання вартості нематеріальних активів; забезпечення довгострокової конкурентоспроможності за рахунок створення стійких конкурентних переваг

Джерело: запропоновано авторами

Формування сучасної теорії стратегічного управління відбувається на засадах інтегрування теоретичних підходів, що змінюють як природу стратегічних цілей, так і результати реалізації стратегії. Інтеграція досліджених теоретичних підходів дозволяє розглядати стратегію, з точки зору забезпечення стійкого розвитку організації в умовах високого рівня невизначеності та конкуренції, що посилюється.

Висновки. Запорукою успіху сучасних організацій виступають здатність гнучко адаптуватись до постійних трансформацій зовнішнього середовища, ефективне використання внутрішніх та зовнішніх ресурсів, якісне здійснення довгострокового прогнозування. Такий підхід можливий лише за умови постійного вдосконалення теоретичних засад стратегічного управління.

Авторами досліджено вплив низки теорій на сучасну теорію управління: теорії сталого розвитку, теорія стейкхолдерів, інституційної теорії, ресурсної теорії, теорії корпоративної соціальної відповідальності, теорії динамічних здібностей [28] та поведінкової теорії, теорії конкурентних переваг, теорії фірми, заснованої на знаннях, ресурсної теорії стратегічних альянсів, теорії відкритих інновацій. Це дозволяє організаціям забезпечити стійкі конкурентні переваги, підвищити ефективність процесів управління, мінімізувати стратегічні ризики.

Література:

1. Johnson G., Whittington R., Scholes K., Angwin D., Regné P. Exploring strategy. Text and cases. Eleventh Edition. 2017. Pearson. 829 p.
2. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. 2011. Penguin, 496 p.
3. Gavetti G. Perspective: Toward a Behavioral Theory of Strategy. Organization Science. 2012. Vol. 23. No. 1. P. 267–285. DOI: http://dx.doi.org/10.1287/orsc.1110.0644
4. Bazerman M., Moore D. Judgment in Managerial Decision Making. Eighth edition. 2012. Wiley. URL: https://books.google.com.ua/books?id=6HP4DwAAQBAJ&pg=PP3&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false
5. Bromiley P. The Behavioral Foundations of Strategic Management. International Journal of Leadership in Public Services. 2005. Vol. 1(1) P. 56-57. DOI: https://doi.org/10.1108/17479886200500012
6. Wang H. Theories for competitive advantage. In H. Hasan (Eds.), Being Practical with Theory: A Window into Business Research (pp. 33-43). Wollongong, Australia: THEORI. 2014. URL: http://eurekaconnection.files.wordpress.com/2014/02/p-33-43-theoriesof-competitive-advantage-theori-ebook_finaljan2014-v3.pdf
7. Porter M.E. Competitive Advantage. Creating and Sustaining Superior Performance. 1985. New York: Free Press. 557 p.
8. Huff A.S., Floyd S., Sherman H., Terjesen S. Strategic Management: Logic and Action. 2009. Hoboken, NJ: John Wiley and Sons, Inc. 432 p.URL: https://www.alexandria.unisg.ch/handle/20.500.14171/76979
9. Willis A.O.C., Kinyua G., Muchemi A. Strategic Leadership as an Antecedent of Competitive Advantage: A Review of Literature. International Journal of Managerial Studies and Research. 2022. Vol 10 (1). P. 18-33. DOI: https://doi.org/10.20431/2349-0349.1001003
10. Grant R. The Resource-Based Theory of Competitive Advantage: Implications for Strategy Formulation. California Management Review. 1999. Vol. 33. P. 3-23. DOI: https://doi.org/10.1016/B978-0-7506-7088-3.50004-8

11. Cegliński P. The Concept of Competitive Advantages. Logic, Sources and Durability. Journal of Positive Management. 2017. Vol. 7(3). P. 57-70. DOI: https://doi.org/10.12775/JPM.2016.016

12. Prahalad C. K., Hamel Gary. Strategy as a field of study: Why search for a new paradigm? Strategic Management Journal. 1994. Vol. 15(S2). P. 5-16. URL: https://www.jstor.org/stable/2486873

13. Tiwana A. The Knowledge Management Toolkit: Orchestrating IT, Strategy, and Knowledge Platforms. 2002. Pearson Education. 383 p.

14. Zack M. Developing a knowledge strategy. California Management Review. 1999. Vol. 41 (3). P.125-145. DOI: https://doi.org/10.2307/41166000

15. Evans M, Dalkir K., Bidian C. A Holistic View of the Knowledge Life Cycle: The Knowledge Management Cycle (KMC) Model. The Electronic Journal of Knowledge Management. 2022. Vol. 12 (2). P. 85-97. URL: www.ejkm.com

16. Zack M.H. Knowledge and Strategy. 2011. London and New York: Routledge.

17. Van den Berg, H.A. Three shapes of organisational knowledge. Journal of Knowledge Management. 2013. Vol. 17(2). P. 159-174. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2233492

18. Eisenhardt K. M., Schoonhoven C. B. (1996). Resource-Based View of Strategic Alliance Formation: Strategic and Social Effects in Entrepreneurial Firms. Organization Science. Vol. 7(2). P. 136–150. URL: http://www.jstor.org/stable/2634977

19. Das T.K., Teng B.-S. Resource and risk management in the strategic alliance making process. Journal of Management. 1998. Vol. 24 (1). P. 21-42. DOI https://doi.org/10.1016/S0149-2063(99)80052-X

20. Das T.K, Teng B.-S. A resource-based theory of strategic alliances. Journal of Management. 2000. Vol. 26 (1). P. 31-61. DOI: https://doi.org/10.1016/S0149-2063(99)00037-9

21. Das T. Managing Risks in Strategic Alliances. In book: Managing Interpartner Risks in Strategic Alliances. 2019. P. 165-187. DOI: 10.1108/978-1-64113-910-620251007

22. Steiner B., Lan K., Unterschultz J., Boxall P. Applying the resource-based view to alliance formation in specialized supply chains. Journal of Strategy and Management. 2017. Vol. 10 (3). P. 262–292. DOI: https://doi.org/10.1108/JSMA-06-2016-0040

23. Tsang E.W.K. Motives for strategic alliance: A resource-based perspective. Scandinavian Journal of Management. 1998. Vol. 14(3). P. 207-221, DOI: https://doi.org/10.1016/S0956-5221(97)00036-5

24. Chesbrough H. Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting From Technology. 2003. Publisher: Harvard Business School Press. 245 p.

25. De Jong, J.P.J, Vanhaverbeke W., Kalvet T., Chesbrough H. Policies for Open Innovation: Teory, Framwork and Cases. Research Project funded be VISION Era-Net. 2008. Helsinki: Finland. 245 p.

26. Abulrub A.H.G., Lee J. Open innovation management: challenges and prospects. Procedia - Social and Behavioral Sciences. 2012. Vol. 41. P. 130-138. DOI: https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.04.017

27. Gassmann1 O., Enkel E., Chesbrough H. The future of open innovation. R&D Management. 2010. Vol. 40 (3). P. 213-221. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/j.1467-9310.2010.00605.x

28. Мостенська Т.Л., Костюк О.Д., Мостенська Т.Г., Ієвлєв Д.С., Крайник Б.М. Ключові теоретичні концепції сучасного стратегічного управління (Частина 1). Наукові інновації та передові технології. 2026. № 2(54) С. 695-714. URL: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-2(54)-695-713

References:

1. Johnson, G., Whittington, R., Scholes, K., Angwin, D., Regné, P. (2017). *Exploring strategy. Text and cases*. Eleventh Edition. Pearson.

2. Kahneman, D. (2011). *Thinking, Fast and Slow*. Penguin.

3. Gavetti, G. (2012). Perspective: Toward a Behavioral Theory of Strategy. *Organization Science,* 23(1), 267–285. Retrieved from: http://dx.doi.org/10.1287/orsc.1110.0644

4. Bazerman, M., Moore, D. 2012. *Judgment in Managerial Decision Making*. Eighth edition. Wiley. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?id=6HP4DwAAQBAJ&pg=PP3&hl=uk&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false

5. Bromiley, P. (2005). The Behavioral Foundations of Strategic Management. *International Journal of Leadership in Public Services*, 1(1), 56-57. Retrieved from: https://doi.org/10.1108/17479886200500012

6. Wang, H. (2014). *Theories for competitive advantage.* In H. Hasan (Eds.), Being Practical with Theory: A Window into Business Research, 33-43. Wollongong, Australia: THEORI. Retrieved from: http://eurekaconnection.files.wordpress.com/2014/02/p-33-43-theoriesof-competitive-advantage-theori-ebook_finaljan2014-v3.pdf

7. Porter, M.E. (1985). *Competitive Advantage. Creating and Sustaining Superior Performance.* Free Press, New York.

8. Huff, A.S., Floyd, S., Sherman, H., Terjesen, S. 2009. *Strategic Management: Logic and Action.* John Wiley and Sons, Inc. Retrieved from: https://www.alexandria.unisg.ch/handle/20.500.14171/76979

9. Willis, A.O.C., Kinyua, G., Muchemi, A. (2022). Strategic Leadership as an Antecedent of Competitive Advantage: A Review of Literature. *International Journal of Managerial Studies and Research*, 10(1), 18-33. Retrieved from: https://doi.org/10.20431/2349-0349.1001003

10. Grant, R. (1999). The Resource-Based Theory of Competitive Advantage: Implications for Strategy Formulation. *California Management Review*, 33, 3-23. Retrieved from: https://doi.org/10.1016/B978-0-7506-7088-3.50004-8

11. Cegliński, P. (2017). The Concept of Competitive Advantages. Logic, Sources and Durability. *Journal of Positive Management,* 7(3), 57-70. Retrieved from: https://doi.org/10.12775/JPM.2016.016

12. Prahalad, C. K., Hamel, G. (1994). Strategy as a field of study: Why search for a new paradigm? *Strategic Management Journal,* 15(S2), 5-16. Retrieved from: https://www.jstor.org/stable/2486873

13. Tiwana, A. (2002). *The Knowledge Management Toolkit: Orchestrating IT, Strategy, and Knowledge Platforms*. Pearson Education.

14. Zack, M. (1999). Developing a knowledge strategy. *California Management Review*, 41(3), 125-145. Retrieved from: https://doi.org/10.2307/41166000

15. Evans, M, Dalkir, K., Bidian, C. (1999). A Holistic View of the Knowledge Life Cycle: The Knowledge Management Cycle (KMC) Model. *The Electronic Journal of Knowledge Management*, 12 (2), 85-97. Retrieved from: www.ejkm.com

16. Zack, M.H. (2011). *Knowledge and Strategy.* London and New York: Routledge.

17. Van den Berg, H. A. (2013) 'Three shapes of organisational knowledge', *Journal of Knowledge Management*, 17(2), 159-174. Retrieved from: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2233492

18. Eisenhardt, K. M., Schoonhoven, C. B. (1996). Resource-Based View of Strategic Alliance Formation: Strategic and Social Effects in Entrepreneurial Firms. *Organization Science*, *7*(2), 136–150. Retrieved from: http://www.jstor.org/stable/2634977

19. Das T.K. (1998). Teng, Bing-Sheng. Resource and risk management in the strategic alliance making process, *Journal of Management,* 24(1), 21-42. Retrieved from: https://doi.org/10.1016/S0149-2063(99)80052-X;

20. Das, T.K, Teng, B.-S. (2000). A resource-based theory of strategic alliances, *Journal of Management,* 26(1), 31-61. Retrieved from: https://doi.org/10.1016/S0149-2063(99)00037-9

21. Das, T. (2019). *Managing Risks in Strategic Alliances*. In book: Managing Interpartner Risks in Strategic Alliances, 165-187. Retrieved from: https://doi.org/10.1108/978-1-64113-910-620251007

22. Steiner, B, Lan, K, Unterschultz, J, Boxall, P. (2017). .Applying the resource-based view to alliance formation in specialized supply chains. *Journal of Strategy and Management*, 10 (3), 262–292. Retrieved from: https://doi.org/10.1108/JSMA-06-2016-0040

23. Tsang, E.W.K. (1998). Motives for strategic alliance: A resource-based perspective. *Scandinavian Journal of Management*, 14(3), 207-221. Retrieved from: https://doi.org/10.1016/S0956-5221(97)00036-5

24. Chesbrough, H. (2003). *Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting From Technology*. Publisher: Harvard Business School Press.

25. De Jong, J.P.J, Vanhaverbeke. W., Kalvet. T., Chesbrough. H. (2008). *Policies for Open Innovation:Teory, Framwork and Cases,* Research Project funded be VISION Era-Net, Helsinki: Finland

26. Abulrub, A.H.G., Lee, J. (2012). Open innovation management: challenges and prospects. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 41, 130-138. Retrieved from: https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.04.017

27. Gassmann1, O., Enkel, E., Chesbrough, H. (2010). The future of open innovation. *R&D Management,* 40(3), 213-221. Retrieved from: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/j.1467-9310.2010.00605.x

28. Mostenska, T.L., Kostyuk O.D., Mostenska T.G., Iyevlyev D. S., Kraynyk B. M. (2026). Key theoretical concepts of modern strategic management (part 1). *Scientific innovations and advanced technologies,* 2 (54), 695-714. Retrieved from: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-2(54)-695-713

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК:331.5:004.9:338.43-056.26(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-466-483

Немченко Валерій Вікторович д.е.н, професор, Одеський національний технологічний університет, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0002-2984-3357

Севастьянов Владислав Віталійович аспірант III курсу навчання, Одеський національний технологічний університет, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0002-4375-4780

ТЕХНОЛОГІЧНА ІНКЛЮЗИВНІСТЬ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ: ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ

Анотація. У статті досліджено теоретико-методологічні та прикладні засади формування технологічної інклюзивності в аграрному секторі України в умовах повномасштабної війни та трансформаційних процесів післявоєнного відновлення економіки. Актуальність роботи зумовлена стрімким зростанням кількості осіб з інвалідністю, зокрема ветеранів війни, та необхідністю створення ефективних механізмів їх професійної реінтеграції, що поєднують соціальні, економічні й технологічні інструменти. Обґрунтовано, що сучасний аграрний сектор володіє значним потенціалом для формування адаптованих робочих місць завдяки впровадженню цифрових технологій, автоматизованих систем управління виробництвом, GPS-навігації, технологій точного землеробства, сенсорного моніторингу, роботизованих комплексів та безпілотних літальних апаратів. Зазначені інновації сприяють зниженню фізичних бар'єрів праці, трансформації професійної структури зайнятості та зміщенню акценту з важкої механічної діяльності на цифрово-аналітичні компетенції.

У дослідженні проаналізовано інституційне підґрунтя інклюзивної політики, включаючи державні механізми підтримки працевлаштування осіб з інвалідністю, компенсаційні програми для роботодавців, а також міжнародні стандарти, закріплені у документах ООН, МОП, Світового банку та ВООЗ. Окрему увагу приділено міжнародному досвіду США, Канади та країн ЄС щодо інтеграції ветеранів у сільське господарство, який базується на поєднанні професійної перепідготовки, менторських програм, фінансових стимулів і технологічної адаптації виробничих процесів.

Доведено, що технологічна інклюзивність є не лише інструментом соціальної підтримки, а й фактором підвищення продуктивності праці, диверсифікації зайнятості, розвитку людського капіталу та зміцнення конкурентоспроможності аграрного сектору. Запропоновано модель тристоронньої взаємодії «держава – бізнес – громада», яка забезпечує системну інтеграцію ветеранів війни з інвалідністю в економічну діяльність на засадах державно-

приватного партнерства та цифрової модернізації. Отримані результати можуть бути використані при формуванні державної політики інклюзивного відновлення, розробці регіональних програм зайнятості та стратегій технологічного розвитку аграрної сфери України.

Ключові слова: інклюзивність, аграрний сектор, ветерани війни, працевлаштування, цифровізація, технологічна адаптація, соціальна відповідальність бізнесу.

Nemchenko Valeriy Viktorovych Doctor of Economics, Professor, Odesa National Technological University, Odesa, https://orcid.org/0000-0002-2984-3357

Sevastyanov Vladyslav PhD student (3nd year), Odesa National Technological University, Odesa, https://orcid.org/0000-0002-4375-4780

TECHNOLOGICAL INCLUSION IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF UKRAINE EMPLOYMENT OF VETERANS

Abstract. The article examines the theoretical, methodological, and applied foundations for the formation of technological inclusiveness in Ukraine's agricultural sector in the context of full-scale war and the transformational processes of post-war economic recovery. The relevance of the work is due to the rapid growth in the number of persons with disabilities, in particular war veterans, and the need to create effective mechanisms for their professional reintegration, combining social, economic, and technological tools. It is argued that the modern agricultural sector has significant potential for the formation of adapted workplaces through the introduction of digital technologies, automated production management systems, GPS navigation, precision farming technologies, sensor monitoring, robotic complexes, and unmanned aerial vehicles. These innovations contribute to reducing physical barriers to work, transforming the professional structure of employment, and shifting the focus from heavy mechanical work to digital and analytical skills.

The study analyzes the institutional basis of inclusive policies, including state mechanisms for supporting the employment of persons with disabilities, compensation programs for employers, and international standards enshrined in documents of the UN, ILO, World Bank, and WHO. Particular attention is paid to the international experience of the United States, Canada, and EU countries in integrating veterans into agriculture, which is based on a combination of professional retraining, mentoring programs, financial incentives, and technological adaptation of production processes.

It has been proven that technological inclusiveness is not only a tool for social support, but also a factor in increasing labor productivity, diversifying employment, developing human capital, and strengthening the competitiveness of the agricultural sector. A model of trilateral interaction between the state, business, and community has been proposed, which ensures the systematic integration of disabled war veterans into

economic activity on the basis of public-private partnerships and digital modernization. The results obtained can be used in the formation of state policy on inclusive recovery, the development of regional employment programs, and strategies for the technological development of Ukraine's agricultural sector.

Keywords: inclusiveness, agricultural sector, war veterans, employment, digitalization, technological adaptation, corporate social responsibility.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна в Україні зумовила безпрецедентний рівень участі громадян у бойових діях, внаслідок чого десятки тисяч військовослужбовців повертаються до цивільного життя, часто з травмами, інвалідністю та потребою в соціальній і професійній реінтеграції. За півтора року від початку вторгнення кількість українців з інвалідністю зросла на 300 тисяч осіб — з 2,7 млн до 3 млн, що, за словами міністерки соціальної політики Оксани Жолнович, суттєво збільшує навантаження на систему соціальної підтримки та реабілітації [10]. Таким чином, проблема працевлаштування ветеранів війни з інвалідністю виходить за межі суто соціальної політики та набуває економічного й управлінського виміру, що потребує пошуку інноваційних, технологічно орієнтованих рішень у межах галузей із високим потенціалом зайнятості, зокрема аграрного сектору.

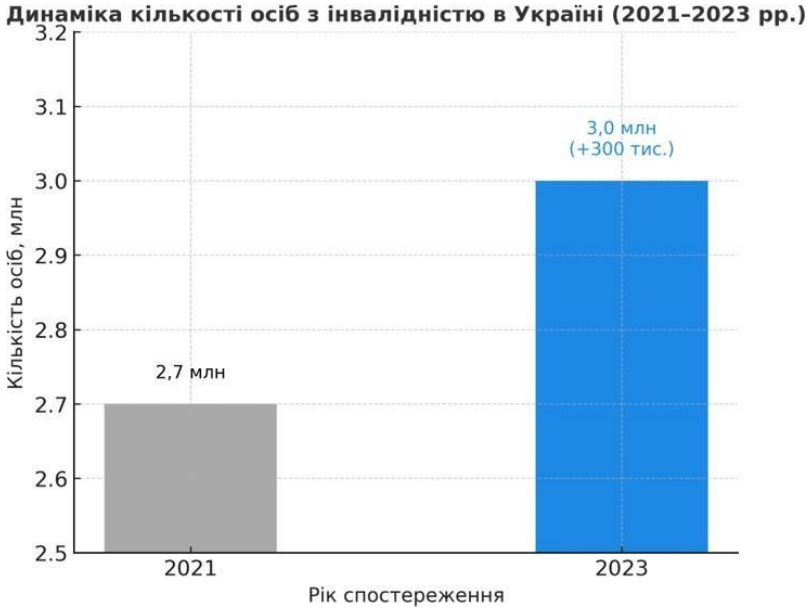

Рис. 1. «Динаміка зростання кількості осіб з інвалідністю в Україні у 2021–2023 рр.»
*створено автором на основі: [10].

За півтора року після початку повномасштабного вторгнення кількість осіб з інвалідністю зросла з 2,7 млн до 3,0 млн, тобто приблизно на 11%. Ця тенденція вказує на посилення соціального навантаження на систему державної підтримки та підкреслює необхідність розвитку інклюзивних механізмів працевлаштування

[10]. Вона наголосила, що Україна потребує більшої кількості фахівців з реабілітації, нових центрів та відділень, які б допомагали людям з травмами відновлювати функціональність, однак фінансові ресурси на модернізацію та ремонт реабілітаційних закладів залишаються вкрай обмеженими через пріоритетні потреби оборони [10]. За цих умов особливого значення набуває підтримка міжнародних партнерів та пошук додаткових інструментів для професійної реінтеграції осіб з інвалідністю. У цьому контексті одним із ключових викликів для держави й суспільства є створення ефективної системи працевлаштування ветеранів війни, особливо тих, хто внаслідок бойових дій отримав інвалідність. В умовах обмежених бюджетних ресурсів і необхідності відновлення економіки пріоритетним стає залучення ветеранів до виробничих процесів [14]. Аграрний сектор України, з огляду на його значний внесок у ВВП, обсяг зайнятості та потребу в робочій силі, може стати одним із ключових інструментів у забезпеченні інклюзивного працевлаштування, особливо в середніх фермерських господарствах та агрохолдингах, які мають достатній ресурсний, технічний та кадровий потенціал для адаптації виробничих процесів під потреби осіб з інвалідністю [19]. Використання сучасної сільськогосподарської техніки, автоматизованих систем управління, GPS- навігації, а також розвиток напрямку точного землеробства із залученням операторів дронів відкриває нові можливості для створення доступних і ефективних робочих місць для ветеранів війни [18].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішення проблем інклюзивного відновлення економіки та розширення можливостей зайнятості для осіб з інвалідністю, зокрема ветеранів війни, базується на наукових працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, присвячених теорії інклюзивного зростання, політиці інклюзивної зайнятості та технологічній модернізації аграрного виробництва. Концептуальні засади інклюзивного розвитку сформовані у працях ОЕСР, Всесвітнього економічного форуму, Світового банку та Всесвітньої організації охорони здоров'я, які акцентують увагу на поєднанні економічної ефективності з розширенням доступу до ринку праці та ресурсів.

Нормативно-правові аспекти інклюзії та професійної реабілітації осіб з інвалідністю висвітлено в документах Організації Об'єднаних Націй і Міжнародної організації праці, зокрема у Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю та Конвенції МОП №159, що визначають базові стандарти формування національної політики зайнятості. Емпіричну основу дослідження інклюзивних практик становлять аналітичні звіти ВООЗ, ЮНІСЕФ та Світового банку, у яких доведено, що доступ до допоміжних і цифрових технологій суттєво підвищує рівень економічної участі осіб з інвалідністю.

Вагомий внесок у розвиток теоретичних і прикладних аспектів інклюзивного розвитку аграрного сектору зробили українські науковці, зокрема О. Бородіна, С. Степаненко, О. Бервено, О. Гаршина, С. Дідух, які досліджують інституційні, соціально-економічні та регіональні виміри інклюзивності

сільського розвитку. Технологічні аспекти інклюзії в аграрному виробництві розкрито у працях J. Lowenberg-DeBoer, B. Erickson, C. Zhang, J. Kovacs та інших дослідників, які обґрунтовують роль цифровізації, GPS-навігації, автоматизованих систем і безпілотних технологій у зниженні фізичних бар'єрів праці.

Разом із тим, попри наявний науковий доробок, недостатньо дослідженими залишаються питання практичної інтеграції технологічної інклюзивності в аграрному секторі України з урахуванням потреб ветеранів війни з інвалідністю, а також механізми взаємодії держави, бізнесу та громад у формуванні інклюзивного ринку праці.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз технологічної інклюзивності аграрного сектору України та розробка практичних рекомендацій для середніх фермерських господарств і агрохолдингів щодо працевлаштування ветеранів війни з інвалідністю.

Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: розкрити зміст поняття технологічної інклюзивності в контексті аграрного виробництва; дослідити міжнародний досвід залучення ветеранів з інвалідністю до агросектору; проаналізувати наявні можливості і бар'єри працевлаштування ветеранів в аграрних підприємствах України; представити приклад успішної адаптації (на прикладі ФГ «Анаста»); сформулювати рекомендації для середніх фермерських господарств і агрохолдингів щодо створення доступного виробничого середовища для ветеранів-інвалідів.

Об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження є процес інклюзивного працевлаштування в аграрному секторі України.

Предметом дослідження є технологічні, організаційні та управлінські аспекти залучення ветеранів війни з інвалідністю до праці у середніх фермерських господарствах і агрохолдингах.

Методологія. У дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід, який поєднує методи системного, порівняльного, емпіричного та експертного аналізу. Застосування зазначених методів дозволило не лише теоретично обґрунтувати роль технологічної інклюзивності, а й оцінити практичні можливості її реалізації в умовах діяльності середніх фермерських господарств і агрохолдингів України. Метод системного аналізу використано для визначення взаємозв'язку між технологічною модернізацією аграрного сектору та можливостями інклюзивного працевлаштування ветеранів війни з інвалідністю. За його допомогою досліджено вплив цифровізації, автоматизації виробництва та впровадження GPS-технологій на доступність робочих місць для осіб з обмеженими фізичними можливостями.

Метод порівняльного аналізу застосовано для зіставлення міжнародного досвіду підтримки ветеранів війни у сільському господарстві (США, Канада, країни ЄС) із наявними українськими практиками. На його основі виявлено подібності й відмінності у формах державного стимулювання, рівні залучення бізнесу та громадських ініціатив до процесу соціальної реінтеграції.

Емпіричний метод використано при аналізі практичної діяльності фермерського господарства «Анаста», де досліджено реальні можливості адаптації сільськогосподарської техніки під потреби працівників з інвалідністю. Цей метод дозволив встановити, що впровадження сучасних технологій може забезпечити ефективне залучення ветеранів до продуктивної праці без ризику для їхнього здоров'я.

Метод експертного оцінювання застосовано для формування практичних рекомендацій щодо удосконалення політики інклюзивного працевлаштування. У межах цього підходу було проаналізовано позиції представників державних органів, аграрних підприємств і громадських організацій, які займаються питаннями реабілітації та зайнятості ветеранів.

Таким чином, обрана методологія дозволила комплексно дослідити проблему технологічної інклюзивності в аграрному секторі України — від теоретичних засад і світового досвіду до практичних прикладів і рекомендацій для середніх фермерських господарств та агрохолдингів.

Виклад основного матеріалу. Поняття інклюзивності в сучасному науковому дискурсі вийшло за межі соціальної політики і дедалі активніше інтегрується в економічну, освітню, інституційну та технологічну сфери. У найзагальнішому значенні інклюзивність означає створення рівних можливостей для всіх громадян незалежно від їх фізичного стану, статі, віку, соціального походження чи життєвих обставин. Інклюзивний розвиток у наукових дослідженнях розглядається як комплексний соціально-економічний механізм, спрямований на забезпечення справедливості, рівності можливостей і активної участі населення у процесах економічного зростання. Дослідники наголошують, що модернізація агропродовольчого виробництва не може обмежуватися лише впровадженням інноваційних технологій, а має супроводжуватися формуванням нової системи розвитку, орієнтованої на підвищення якості людського капіталу та розширення доступу населення до економічних вигід. Інклюзивний розвиток аграрної сфери передбачає створення умов для активної участі різних соціальних груп у господарській діяльності, що особливо актуально в умовах структурних трансформацій та демографічних викликів [5]. Застосування положень інклюзивності в аграрному секторі має особливе значення, оскільки саме ця галузь здатна забезпечити зайнятість різних категорій населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб та інших соціально вразливих груп, що формує підґрунтя для сталого розвитку регіонів у післякризовий період [1].

Дослідження регіонального виміру інклюзивного розвитку аграрного сектору свідчать про наявність значного потенціалу для залучення трудових ресурсів у сільській місцевості. Формування механізму інклюзивного розвитку доцільно розглядати як систему взаємодії соціальних і економічних інструментів, що забезпечує зв'язок між нормативно-правовим регулюванням і господарською діяльністю підприємств. Такий підхід створює передумови для розширення зайнятості та адаптації робочих місць відповідно до потреб різних

соціальних груп, що є релевантним для сучасних викликів розвитку аграрного сектору України [1]. У післявоєнних умовах до переліку таких груп обґрунтовано належать ветерани війни з інвалідністю, для яких доступ до праці визначається не лише соціальною підтримкою, а й рівнем технологічної готовності підприємств до адаптації виробничих процесів. Саме тому в аграрному секторі особливої ваги набуває технологічна інклюзивність як практичний інструмент забезпечення безбар'єрного працевлаштування.

Сучасні моделі інклюзивного розвитку агробізнесу передбачають активну цифровізацію та використання інноваційних технологій як інструментів розширення доступу до економічних можливостей. Використання цифрових платформ, інформаційно-комунікаційних технологій та елементів смарт- інфраструктури формує передумови для підвищення рівня зайнятості, соціалізації населення та інтеграції різних соціальних груп у ланцюги створення вартості аграрного сектору [3]. З урахуванням процесів цифрової трансформації, які охоплюють аграрний сектор, з'являються нові можливості адаптації виробничих процесів. Сучасні трактори, комбайни та інша сільськогосподарська техніка оснащуються:

- GPS-навігацією та автопілотами;
- автоматичними коробками передач, що не вимагають зусиль для перемикання швидкостей;
- ергономічними кабінами з сенсорним керуванням і пневмокріслами; можливістю віддаленого моніторингу і технічної підтримки [9;24].

Ці рішення дозволяють створити такі умови праці, які не тільки зменшують фізичне навантаження, але й забезпечують якісну адаптацію робочого місця під індивідуальні потреби працівника з інвалідністю. Таким чином, технологічна інклюзивність це не лише аспект модернізації виробництва, а й практичний інструмент соціальної відповідальності бізнесу.

Провідні аграрні країни світу вже кілька десятиліть впроваджують політики підтримки працевлаштування ветеранів у сільському господарстві. Зокрема, в Сполучених Штатах Америки діє програма USDA Military Veterans Agriculture Program, яка передбачає:

- надання ветеранам пільгових кредитів на придбання землі та техніки; освітні курси з ведення фермерського господарства;
- адаптацію техніки під фізичні обмеження колишніх військовослужбовців;
- розвиток кооперації між ветеранськими господарствами [14;17].

У Канаді діє проект «Vets to Ag», який поєднує професійну реабілітацію з практичними стажуваннями на фермах та забезпечує менторську підтримку. Значна увага приділяється технологіям точного землеробства, що дає змогу залучати ветеранів до роботи з дронами, системами аналізу ґрунтів, програмним забезпеченням для обліку посівів і врожайності [17].

У країнах Європейського Союзу, зокрема в Німеччині та Франції, застосовуються інструменти компенсацій роботодавцям за працевлаштування

осіб з інвалідністю, а також державні програми з модернізації техніки в агросекторі з урахуванням принципу універсального дизайну. Такі підходи дозволяють не лише реалізовувати інклюзивні цілі, а й стимулювати розвиток конкурентоспроможного і соціально орієнтованого агробізнесу [20].

Міжнародний досвід свідчить про те, що поєднання цифрових технологій, державної підтримки та бізнес-ініціатив є дієвим механізмом соціальної адаптації ветеранів через зайнятість у сільському господарстві. Для України ці приклади можуть слугувати основою для розробки національної політики інклюзивної реінтеграції захисників у повоєнній економіці.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика міжнародних програм для ветеранів

Країна/ Програма	**Назва програми /ініціативи**	**Основна мета**	**Інструменти підтримки ветеранів**	**Результати/ Особливості реалізації**
США	USDA Military Veterans Agriculture Program	Реінтеграція ветеранів у сільське господарство	- пільгові кредити на купівлю землі та техніки; - навчальні курси з агробізнесу; - менторська підтримка від фермерів.	За даними USDA Census of Agriculture, сотні тисяч фермерів у США мають статус ветеранів, що свідчить про високий рівень інтеграції колишніх військовослужбовців у сільське господарство.
Канада	Vets to Ag Program	Професійна реабілітація та зайнятість ветеранів	- програми навчання агротехнологіям; - стажування на фермах; - адаптація техніки до потреб осіб з інвалідністю.	Понад 70% учасників працевлаштовані; активна участь місцевих громад.
Велика Британія	Farming for the Future	Підтримка ветеранів у розвитку власного фермерського бізнесу	Гранти на відкриття ферми; юридичні консультації; психологічна підтримка.	Розвиток мережі ветеранських ферм; позитивний досвід адаптації.
Німеччина	Veterans' Employment Reintegration Initiative	Професійна підготовка та ресоціалізація військових	- державні ваучери на навчання; - компенсації роботодавцям; - програми психологічної адаптації.	Модель державно-приватного партнерства; координація через Федеральне міністерство праці.

Країна/ Програма	Назва програми /ініціативи	Основна мета	Інструменти підтримки ветеранів	Результати/ Особливості реалізації
Франція	Mission Handicap Défense	Інклюзивна зайнятість військовослужбовців після служби	- фінансування перепідготовки; - індивідуальні плани працевлаштування; - субсидії для роботодавців.	Партнерство між Міноборони, громадами та бізнесом.
ЄС (загальний рівень)	European Network for Veteran Employmen t (ENVE)	Координація національних програм з підтримки ветеранів	- обмін - найкращими практиками; грантові ініціативидля інклюзивного бізнесу; цифрові платформи пошуку роботи.	Забезпечує об'єднання досвіду держав-членів; створює базу даних ефективних практик.

*систематизовано автором на основі: [5;8;16;15.]

Ветерани війни, які повертаються до цивільного життя, зіштовхуються з комплексом проблем, що охоплюють як фізичну, так і психологічну сфери. Частина з них має поранення, ампутації кінцівок або інші форми інвалідності, які суттєво обмежують їхні можливості до традиційної фізичної праці [14]. Водночас навіть ті, хто фізично зберіг працездатність, нерідко мають посттравматичні стани, тривожні розлади, проблеми з адаптацією до мирного життя [16]. У сільському господарстві, де праця часто має сезонний, інтенсивний і фізично важкий характер, ці виклики посилюються. Багато ветеранів, попри бажання працювати, не можуть виконувати завдання, що потребують тривалої фізичної напруги, роботи на відкритому повітрі чи в умовах нестабільного графіку. Тому адаптація до аграрної праці потребує не лише змін у психологічній підтримці ветеранів, а й в організації робочих процесів та формуванні спеціальних умов праці. Соціальні проблеми сільського ринку праці поглиблюються незадовільним станом інфраструктури, обмеженим доступом до медичних, освітніх і транспортних послуг, що знижує привабливість сільської місцевості для працездатного населення. Навіть за умови створення нових робочих місць, відсутність належних умов життя та праці стримує зайнятість і сприяє подальшому відтоку населення із сільських територій [7].

Суттєвою перепоною для інклюзивного працевлаштування ветеранів у сільському господарстві є відсутність належної інфраструктури та технічної готовності підприємств до інтеграції працівників з інвалідністю. Значна частина аграрних підприємств, особливо малих і частково середніх, досі використовує морально застарілу техніку, що не дозволяє проводити адаптацію робочого місця

без кардинального переоснащення [10]. Механічні коробки передач, відсутність ергономічних рішень у кабінах тракторів, ручне керування технікою — усе це робить її недоступною для багатьох осіб з інвалідністю. Крім того, на рівні інфраструктури часто бракує елементарних умов: пандусів, адаптованих санітарних приміщень, безпечних зон відпочинку. Ці фактори мають вирішальне значення, коли йдеться не просто про короткочасну допомогу ветерану, а про його повноцінну трудову реінтеграцію як працівника на рівні з іншими [13]. Зважаючи на це, реальна готовність до працевлаштування ветеранів війни з інвалідністю сьогодні є обмеженою на більшості підприємств [2]. Саме тому актуальним є питання розробки системних рішень і стратегій, зосереджених насамперед на середніх фермерських господарствах та агрохолдингах, які мають необхідні фінансові, технічні та організаційні ресурси для здійснення таких змін.

Ефективне управління розвитком сільських територій вимагає не лише підтримки аграрного сектору економіки, а й забезпечення високої якості трудового потенціалу, поліпшення умов праці та життя населення. У цьому контексті модернізація виробництва й упровадження інноваційних технологій можуть стати інструментом розширення можливостей зайнятості та підвищення соціальної привабливості аграрної сфери [7].

Останнє десятиліття ознаменувалося інтенсивною технологізацією аграрного сектору, яка супроводжується впровадженням автоматизованих систем управління, цифрових інструментів точного землеробства та ергономічних інженерних рішень. Для фермерських господарств середнього рівня, а також для великих агропромислових об'єднань, це відкриває принципово нові можливості з адаптації робочих місць під потреби працівників з інвалідністю, у тому числі — ветеранів війни.

- Сучасна сільськогосподарська техніка провідних виробників (John Deere, Fendt, New Holland тощо) все частіше оснащується:
- системами автоматичного підрульового керування, які дозволяють зменшити фізичне навантаження на водія;
- GPS-навігацією з можливістю точного маршруту та корекції траєкторії у режимі реального часу;
- автоматичними або варіаторними коробками передач, що повністю усувають потребу у використанні зчеплення — критичний фактор для осіб з ампутацією нижніх кінцівок;
- комфортними кабінами з кондиціонуванням, сенсорними дисплеями, адаптивними кріслами та мінімальним рівнем вібрацій;
- віддаленим моніторингом техніки, що дозволяє частину операцій
- виконувати без виходу з кабіни або з адміністраторського пункту [7;14].

Усе це суттєво знижує бар’єри входження ветеранів з інвалідністю у професійне середовище сільського господарства, дозволяючи їм не лише фізично виконувати обов’язки, але й почуватися впевнено у професійній ролі.

Наведений приклад має ілюстративний характер та використовується виключно з метою демонстрації можливостей практичної реалізації принципів технологічної інклюзивності в аграрному виробництві. Показовим є досвід фермерського господарства «Анаста» — середнього за масштабом аграрного підприємства, яке активно впроваджує сучасну техніку та адаптує виробничі процеси з урахуванням потреб ветеранів війни. У 2023–2026 рр. господарство здійснило поступовий перехід від техніки зі стандартним механічним керуванням до агрегатів із електронним контролем, навігаційними системами та комфортними кабінами. На базі фермерського господарства «Анаста» — було найнято особу з інвалідністю. Завдяки інтеграції сучасних технологій працівник швидко адаптувався та відзначив відмінні умови праці на господарстві.

Також застосований перехід до технології No-Till це сучасна технологія яка знижує не тільки паливо та ресурс техніки, а значною мірою і трудовитрати. Окремий сегмент, що має високий потенціал для інклюзивного працевлаштування, — це оператори дронів і аналітики даних у точному землеробстві. На відміну від класичної фізичної праці, робота з дронами вимагає здебільшого: базової технічної грамотності; вміння працювати з комп'ютером, картами полів, програмним забезпеченням; зосередженості, уваги до деталей і здатності працювати з віддаленими даними.

У країнах Північної Америки (зокрема, в Канаді) та ЄС (Франція, Нідерланди) вже діють державні й приватні ініціативи, що залучають ветеранів до дистанційного управління дронами для:

- моніторингу стану посівів;
- визначення вогнищ шкідників чи захворювань; точкового внесення добрив або ЗЗР;
- створення аграрних карт для аналітики [20;21].

Для України, яка має високий рівень цифрової проникності серед молоді та учасників бойових дій, розвиток цього напряму є перспективним як з економічної, так і з соціальної точки зору. З урахуванням того, що багато ветеранів мають бойовий досвід з використанням безпілотної техніки, навчання їх роботі в мирному аграрному середовищі може мати високу швидкість і ефективність. Формування інклюзивного вектора соціально-економічного розвитку потребує інституційної трансформації національної економіки та комплементарної взаємодії державних і економічних інститутів. Саме інклюзивні інститути, на відміну від екстрактивних, забезпечують відкритий доступ до ресурсів, можливість самореалізації та справедливий розподіл результатів економічної діяльності між усіма учасниками суспільного відтворення [5].

Напрями підтримки та рекомендації

Розв'язання проблеми працевлаштування ветеранів війни з інвалідністю в аграрному секторі України потребує системного підходу, який поєднує модернізацію виробництва, формування інституційної підтримки та соціально

відповідальну поведінку бізнесу. Технологічна інклюзивність може бути реалізована лише за умови наявності відповідних освітніх, організаційних і нормативних умов. Саме тому першочергову увагу необхідно приділити трьом ключовим напрямам: освіті й перекваліфікації, міжсекторальному партнерству та формуванню інклюзивних технічних стандартів.

Перш за все, розвиток людського капіталу ветеранів має базуватися на доступі до освіти та сучасних програм професійної перепідготовки. Значна частина учасників бойових дій потребує не лише нових навичок, а й перенавчання з урахуванням обмежень, спричинених інвалідністю. Цього неможливо досягти без створення спеціалізованих курсів за участі аграрних університетів, центрів професійної освіти та виробників сільськогосподарської техніки [10]. Важливим елементом підтримки є надання грантів, стипендій та фінансування технічної адаптації робочих місць, яке може здійснюватися на рівні громад або у межах державно-приватних ініціатив [23].

Наразі в Україні діють механізми державної підтримки, спрямовані на сприяння працевлаштуванню та професійній адаптації осіб з інвалідністю, у тому числі ветеранів війни. Зокрема, на базі центрів зайнятості реалізується програма компенсації витрат роботодавцю на облаштування робочого місця для працівників з інвалідністю відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України №893. Додатково передбачено можливість отримання фінансової підтримки фізичними особами-підприємцями з інвалідністю, а також для роботодавців, які працевлаштовують мобілізованих співробітників, що повернулися з інвалідністю [13]. Важливим інструментом є діяльність Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю, який забезпечує право на безкоштовне навчання у закладах освіти. Крім того, на практиці використовується компенсація за постановою №124, що передбачає відшкодування єдиного соціального внеску та заробітної плати працівника [12]. Окремої уваги заслуговує партнерство держави з міжнародними благодійними організаціями у сфері протезування та медичної реабілітації ветеранів, яке створює необхідні передумови для їх подальшої професійної інтеграції.

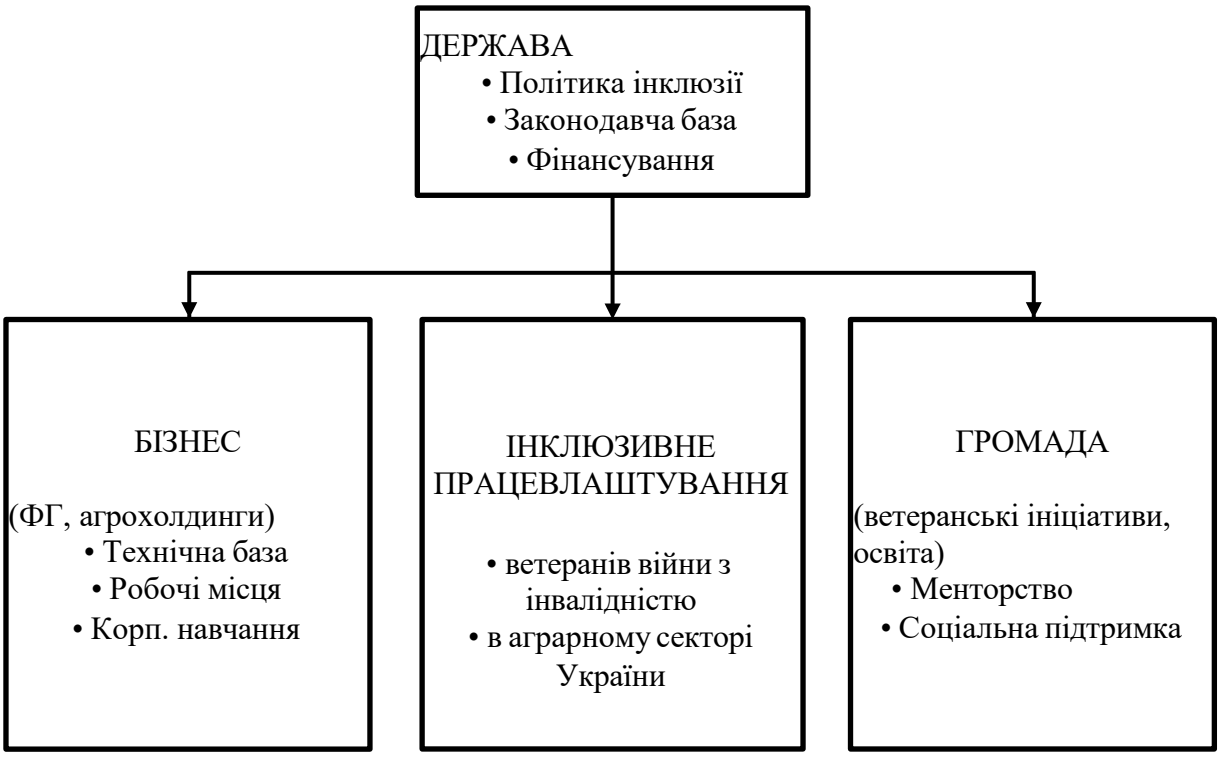

Рис. 2. Схема взаємодії держави, бізнесу та громади у забезпеченні інклюзивного працевлаштування ветеранів війни з інвалідністю в аграрному секторі України. * Розроблено автором на основі: [2;4;14].

Як показано на рис. 2, ефективна реалізація політики інклюзивності можлива лише за умови тристоронньої взаємодії між державою, бізнесом і громадою. Держава створює нормативно-правове та фінансове підґрунтя, бізнес забезпечує технічну й організаційну адаптацію робочих місць, а громада бере на себе соціальну, освітню та менторську підтримку ветеранів. Спільні дії цих секторів формують стійку екосистему інклюзивного відновлення економіки.

Рекомендація 1.

Створити регіональні програми перекваліфікації ветеранів війни з урахуванням потреб аграрного сектору, зокрема з підготовки операторів дронів, техніків точного землеробства та спеціалістів з експлуатації сучасної техніки.

Рекомендація 2.

Запровадити грантові механізми для покриття витрат на навчання, обладнання інклюзивного робочого місця та компенсацію роботодавцю в перші місяці адаптації працівника.

Наступним критично важливим компонентом є створення стабільного партнерства між державою, агробізнесом і громадськими організаціями, оскільки жоден із секторів не здатен ефективно реалізувати інклюзивні практики одноосібно. Держава має сформувати сприятливе середовище через податкові преференції, фінансові стимули та нормативну підтримку. У свою чергу, аграрні компанії — особливо середні ФГ і агрохолдинги — повинні взяти на себе лідерство у створенні робочих місць, адаптованих до потреб ветеранів.

Громадські організації можуть виконувати посередницьку функцію, забезпечуючи супровід, комунікацію та менторство.

Рекомендація 3.

Передбачити у державних програмах сільського розвитку інструменти підтримки інклюзивного працевлаштування — зокрема, через доступ до дешевих кредитів, пільгового оподаткування або часткової компенсації інвестицій у технічну модернізацію.

Рекомендація 4.

Стимулювати агрохолдинги та середні ФГ до участі в програмах соціального підприємництва через конкурсні проєкти, де одним із критеріїв буде працевлаштування ветеранів з інвалідністю. Ще одним важливим викликом є відсутність чітких технічних стандартів та галузевих вимог до адаптації робочих місць у сільському господарстві. Переважна частина агротехніки, що експлуатується в Україні, не враховує потреб осіб з інвалідністю. Водночас відсутність державних стандартів або галузевих рекомендацій унеможливлює системну зміну ситуації. Потрібна ініціатива з боку урядових структур, профільних міністерств і бізнес-асоціацій щодо розробки нормативно-технічних рішень, які б враховували принципи універсального дизайну.

Рекомендація 5.

Розробити галузеві технічні стандарти (або рекомендації) для виробників агротехніки та постачальників обладнання, що передбачають адаптивне керування, доступ до кабіни, спрощене обслуговування.

Рекомендація 6.

Запровадити державні або корпоративні каталоги (реєстри) техніки, придатної до використання особами з інвалідністю, та включити відповідні параметри до технічних завдань при закупівлях. Усі запропоновані напрями мають не ізольований, а взаємопов’язаний характер. Освіта без техніки не дає повноцінного результату, техніка без політичної волі не буде впроваджена, а політика без участі бізнесу залишиться декларативною. Лише взаємодія між усіма учасниками — ветеранами, роботодавцями, державою, громадами — дозволить сформувати в аграрному секторі України стійку модель інклюзивного працевлаштування.

Висновки

Проведене дослідження підтвердило, що технологічна інклюзивність розглядається як один із ключових чинників розвитку сучасного аграрного сектору України та є ефективним інструментом соціальної реінтеграції ветеранів війни з інвалідністю.

Використання цифрових технологій, автоматизованих систем управління, GPS-навігації, безпілотних літальних апаратів і адаптованої техніки суттєво розширює можливості залучення осіб з обмеженими фізичними можливостями до продуктивної праці, забезпечуючи не лише соціальну, а й економічну ефективність виробництва.

Наукова новизна полягає у поглибленому обґрунтуванні поняття технологічної інклюзивності як інтеграційного механізму, що поєднує соціальні, економічні та технічні аспекти інклюзивного працевлаштування. У роботі узагальнено та адаптовано до умов України взаємозв'язок між технологічною модернізацією аграрного виробництва та можливістю створення робочих місць для ветеранів війни з інвалідністю. Запропоновано модель тристоронньої взаємодії «держава – бізнес – громада», яка забезпечує сталий розвиток інклюзивного ринку праці в аграрному секторі.

Практичні результати дослідження виявляються у розроблених рекомендаціях щодо:

– впровадження регіональних програм перекваліфікації ветеранів війни з урахуванням потреб аграрного сектору;

– надання грантів та компенсацій для роботодавців, які створюють інклюзивні робочі місця;

– розроблення галузевих технічних стандартів інклюзивного оснащення;

– формування партнерства держави, бізнесу й громадських організацій для забезпечення системної підтримки ветеранів.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленням аналізу економічної ефективності впровадження інклюзивних технологій у виробництво, оцінкою соціального ефекту від реінтеграції ветеранів у сільське господарство та формуванням національних стандартів інклюзивного агровиробництва.

***Література*:**

1. Acemoglu, D., & Robinson, J. (2012). Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty. New York, NY: Crown Publishers. (1)

2. Berveno, O. V. (2019). Inkliuzyvnist yak systemna kharakterystyka v aktualnii strukturi yakosti zhyttia [Inclusiveness as a systemic characteristic in the current structure of quality of life]. Ekonomika ta derzhava – Economy and State, 6, 4–10. [in Ukrainian].

3. Borodina, O. M. (2018). Inkliuzyvnyi rozvytok silskoho hospodarstva ta silskykh terytorii: teoriia, metodolohiia, praktyka [Inclusive development of agriculture and rural areas: Theory, methodology, practice]. Kyiv: NNTs "IAE". [in Ukrainian].

4. Didukh, S. M. (2020). Kontseptualni zasady modeli inkliuzyvnoho rozvytku ahroprodovolchykh kholdynhiv [Conceptual foundations of the inclusive development model of agro-food holdings]. Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky ta tekhniky – Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology, 5(4), 3–8. https://doi.org/10.36887/2415-8453-2020-4-1 [in Ukrainian].

5. European Network for Veteran Employment. (2023). Annual highlights report 2023. Brussels: ENVE. Retrieved from https://www.enveurope.eu/

6. FAO. (2023). Ukraine: Rapid needs assessment of agriculture and value chains 2023. Rome: FAO. Retrieved from https://www.fao.org/emergencies/resources/documents/ resources detail/en/c/1659013/

7. Garshyna, O. K. (2018). Kontseptualni osnovy indykatoriv i standartiv inkliuzyvnoho rozvytku [Conceptual foundations of indicators and standards of inclusive development]. Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Herald of the Donbas, 3(53), 16–18. [in Ukrainian].

8. International Labour Organization. (1983). Vocational rehabilitation and employment (Disabled persons) convention, 1983 (No. 159). Geneva: ILO. Retrieved from https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312304

9. Lowenberg-DeBoer, J., & Erickson, B. (2019). Setting the record straight on precision agriculture adoption. Precision Agriculture, 20(4), 1–16. https://doi.org/10.1007/s11119-019-09651-7

10. Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy. (2023). Zvit pro stan realizatsii derzhavnoi polityky u sferi sotsialnoho zakhystu osib z invalidnistiu ta veteraniv viiny [Report on implementation of state policy in the field of social protection of persons with disabilities and war veterans]. Kyiv: Ministry of Social Policy of Ukraine. Retrieved from https://www.msp.gov.ua/ [in Ukrainian].

11. OECD. (2018). Inclusive growth framework. Paris: OECD Publishing. Retrieved from https://www.oecd.org/inclusive-growth/

12. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy №124 vid 09.02.2023 r. Pro kompensatsiiu yedynoho sotsialnoho vnesku robotodavtsiam, yaki pratsevlashtovuiut veteraniv viiny ta osib z invalidnistiu [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 124 of February 9, 2023]. (2023). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-2023-%D0%BF [in Ukrainian].

13. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy №893 vid 22.08.2023 r. Pro zatverdzhennia Poriadku kompensatsii vytrat na oblashtuvannia robochykh mists dlia osib z invalidnistiu [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 893 of August 22, 2023]. (2023). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2023-%D0%BF [in Ukrainian].

14. Stepanenko, S. V. (2022). Inkliuzyvnist rozvytku ahrarnoho sektoru i silskykh terytorii: suchasnyi stan ta instrumenty zabezpechennia [Inclusiveness of agricultural sector and rural territories development: Current state and support instruments]. Tavriiskyi naukovyi visnyk. Seriia: Ekonomika – Tavria Scientific Bulletin. Series: Economics, 13, 135–142. https://doi.org/10.32782/2708-0366/2022.13.16 [in Ukrainian].

15. United Nations. (2006). Convention on the rights of persons with disabilities (CRPD). New York: United Nations. Retrieved from https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html

16. United States Department of Agriculture. (2023). Military veterans in agriculture: Programs and resources. Washington, DC: USDA. Retrieved from https://www.usda.gov/our-agency/initiatives/veterans

17. Veterans Affairs Canada. (2023). Transition and employment programs for veterans. Ottawa: Government of Canada. Retrieved from https://www.veterans.gc.ca/en

18. Williamson, O. E. (2000). The new institutional economics: Taking stock, looking ahead. Journal of Economic Literature, 38(3), 595–613. https://doi.org/10.1257/jel.38.3.595

19. World Bank. (2023). Ukraine rapid damage and needs assessment (RDNA2). Washington, DC: World Bank. Retrieved from https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099433123071820238

20. World Economic Forum. (2017). The inclusive growth and development report 2017. Geneva: WEF. Retrieved from https://www.weforum.org

21. World Economic Forum. (2018). The inclusive development index 2018. Geneva: WEF. Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf

22. World Health Organization, & World Bank. (2011). World report on disability. Geneva: WHO. Retrieved from https://www.who.int/publications/i/item/world-report-on-disability

23. World Health Organization, & UNICEF. (2022). Global report on assistive technology. Geneva–New York: WHO/UNICEF. Retrieved from https://www.who.int/publications/i/item/9789240062884

24. Zhang, C., & Kovacs, J. (2012). The application of small UAVs for precision agriculture: A review. Precision Agriculture, 13(6), 693–712. https://doi.org/10.1007/s11119-012-9274-5

References:

1. Acemoglu, D., & Robinson, J. (2012). Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty. New York, NY: Crown Publishers. (1)
2. Berveno, O. V. (2019). Inkliuzyvnist yak systemna kharakterystyka v aktualnii strukturi yakosti zhyttia [Inclusiveness as a systemic characteristic in the current structure of quality of life]. Ekonomika ta derzhava – Economy and State, 6, 4–10. [in Ukrainian].
3. Borodina, O. M. (2018). Inkliuzyvnyi rozvytok silskoho hospodarstva ta silskykh terytorii: teoriia, metodolohiia, praktyka [Inclusive development of agriculture and rural areas: Theory, methodology, practice]. Kyiv: NNTs "IAE". [in Ukrainian].
4. Didukh, S. M. (2020). Kontseptualni zasady modeli inkliuzyvnoho rozvytku ahroprodovolchykh kholdynhiv [Conceptual foundations of the inclusive development model of agro-food holdings]. Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky ta tekhniky – Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology, 5(4), 3–8. https://doi.org/10.36887/2415-8453-2020-4-1 [in Ukrainian].
5. European Network for Veteran Employment. (2023). Annual highlights report 2023. Brussels: ENVE. Retrieved from https://www.enveurope.eu/
6. FAO. (2023). Ukraine: Rapid needs assessment of agriculture and value chains 2023. Rome: FAO. Retrieved from https://www.fao.org/emergencies/resources/documents/resourcesdetail/en/c/1659013/
7. Garshyna, O. K. (2018). Kontseptualni osnovy indykatoriv i standartiv inkliuzyvnoho rozvytku [Conceptual foundations of indicators and standards of inclusive development]. Ekonomichnyi visnyk Donbasu – Economic Herald of the Donbas, 3(53), 16–18. [in Ukrainian].
8. International Labour Organization. (1983). Vocational rehabilitation and employment (Disabled persons) convention, 1983 (No. 159). Geneva: ILO. Retrieved from https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_INSTRUMENT_ID:312304
9. Lowenberg-DeBoer, J., & Erickson, B. (2019). Setting the record straight on precision agriculture adoption. Precision Agriculture, 20(4), 1–16. https://doi.org/10.1007/s11119-019-09651-7
10. Ministerstvo sotsialnoi polityky Ukrainy. (2023). Zvit pro stan realizatsii derzhavnoi polityky u sferi sotsialnoho zakhystu osib z invalidnistiu ta veteraniv viiny [Report on implementation of state policy in the field of social protection of persons with disabilities and war veterans]. Kyiv: Ministry of Social Policy of Ukraine. Retrieved from https://www.msp.gov.ua/ [in Ukrainian].
11. OECD. (2018). Inclusive growth framework. Paris: OECD Publishing. Retrieved from https://www.oecd.org/inclusive-growth/
12. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy №124 vid 09.02.2023 r. Pro kompensatsiiu yedynoho sotsialnoho vnesku robotodavtsiam, yaki pratsevlashtovuiut veteraniv viiny ta osib z invalidnistiu [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 124 of February 9, 2023]. (2023). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-2023-%D0%BF [in Ukrainian].
13. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy №893 vid 22.08.2023 r. Pro zatverdzhennia Poriadku kompensatsii vytrat na oblashtuvannia robochykh mists dlia osib z invalidnistiu [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 893 of August 22, 2023]. (2023). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/893-2023-%D0%BF [in Ukrainian].
14. Stepanenko, S. V. (2022). Inkliuzyvnist rozvytku ahrarnoho sektoru i silskykh terytorii: suchasnyi stan ta instrumenty zabezpechennia [Inclusiveness of agricultural sector and rural territories development: Current state and support instruments]. Tavriiskyi naukovyi visnyk. Seriia: Ekonomika – Tavria Scientific Bulletin. Series: Economics, 13, 135–142. https://doi.org/10.32782/2708-0366/2022.13.16 [in Ukrainian].
15. United Nations. (2006). Convention on the rights of persons with disabilities (CRPD). New York: United Nations. Retrieved from https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html

16. United States Department of Agriculture. (2023). Military veterans in agriculture: Programs and resources. Washington, DC: USDA. Retrieved from https://www.usda.gov/our-agency/initiatives/veterans

17. Veterans Affairs Canada. (2023). Transition and employment programs for veterans. Ottawa: Government of Canada. Retrieved from https://www.veterans.gc.ca/en

18. Williamson, O. E. (2000). The new institutional economics: Taking stock, looking ahead. Journal of Economic Literature, 38(3), 595–613. https://doi.org/10.1257/jel.38.3.595

19. World Bank. (2023). Ukraine rapid damage and needs assessment (RDNA2). Washington, DC: World Bank. Retrieved from https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099433123071820238

20. World Economic Forum. (2017). The inclusive growth and development report 2017. Geneva: WEF. Retrieved from https://www.weforum.org

21. World Economic Forum. (2018). The inclusive development index 2018. Geneva: WEF. Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2018.pdf

22. World Health Organization, & World Bank. (2011). World report on disability. Geneva: WHO. Retrieved from https://www.who.int/publications/i/item/world-report-on-disability

23. World Health Organization, & UNICEF. (2022). Global report on assistive technology. Geneva–New York: WHO/UNICEF. Retrieved from https://www.who.int/publications/i/item/9789240062884

24. Zhang, C., & Kovacs, J. (2012). The application of small UAVs for precision agriculture: A review. Precision Agriculture, 13(6), 693–712. https://doi.org/10.1007/s11119-012-9274-5

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 65.014.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-484-494

Овчаренко Матвій здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, https://orcid.org/0009-0004-0023-1674

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ СТРАТЕГІЧНОГО БІЗНЕС-ПЛАНУВАННЯ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ

Анотація. У статті розглянуто теоретико-методичні підходи до оцінки ефективності впровадження стратегічного бізнес-планування в систему управління підприємством в умовах посилення конкуренції та нестабільності зовнішнього середовища.

Актуальність теми зумовлена необхідністю підвищення результативності стратегічного управління та забезпечення довгострокового розвитку підприємств шляхом формування обґрунтованої системи оцінювання управлінських рішень. Метою дослідження є систематизація сучасних наукових підходів до оцінки ефективності стратегічного бізнес-планування та обґрунтування комплексної системи критеріїв, що дозволяє визначити рівень його впливу на результати діяльності підприємства.

Методологічну основу дослідження становлять методи теоретичного узагальнення, аналізу і синтезу, системного та процесного підходів, порівняльного аналізу, а також логічного моделювання. Акцентовано увагу на ролі стратегічного планування як інструменту забезпечення довгострокового розвитку, підвищення конкурентоспроможності та адаптивності підприємства до змін ринкового середовища. Визначено основні критерії та показники комплексної оцінки результативності стратегічного бізнес-планування, зокрема кадрові, фінансові, виробничі, інноваційні та організаційні аспекти діяльності підприємства, що дозволяє сформувати багатовимірну систему оцінювання.

Обґрунтовано доцільність інтеграції результатів оцінювання у процес прийняття управлінських рішень з метою оптимізації використання ресурсів, підвищення ефективності стратегічного управління та мінімізації ризиків. Наукова новизна полягає у формуванні системного підходу до оцінки впровадження стратегічного бізнес-планування з урахуванням взаємозв’язку внутрішніх та зовнішніх чинників впливу. Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх застосування керівниками підприємств для вдосконалення стратегічних процесів, підвищення прозорості управління та формування гнучких моделей розвитку. Запропоновані підходи забезпечують підвищення стійкості підприємства та його ефективне функціонування в умовах невизначеності.

Ключові слова: стратегічне бізнес-планування, оцінка ефективності, управління підприємством, стратегічний розвиток, конкурентоспроможність, адаптивність, організаційні механізми.

Ovcharenko Matvii third (educational and scientific) level of higher education, V.N. Karazin Kharkiv National University, https://orcid.org/0009-0004-0023-1674

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF STRATEGIC BUSINESS PLANNING IMPLEMENTATION IN THE ENTERPRISE MANAGEMENT SYSTEM

Abstract. The article considers theoretical and methodological approaches to assessing the effectiveness of implementing strategic business planning into the enterprise management system under conditions of intensified competition and environmental instability. The relevance of the research is обусловлена the necessity to enhance the effectiveness of strategic management and ensure long-term enterprise development through the formation of a well-grounded evaluation system for managerial decisions. The purpose of the study is to systematize modern scientific approaches to evaluating the effectiveness of strategic business planning and to substantiate a comprehensive system of criteria that allows determining its impact on enterprise performance.

The methodological basis of the research includes methods of theoretical generalization, analysis and synthesis, systemic and process approaches, comparative analysis, and logical modeling. Particular attention is paid to the role of strategic planning as an instrument for ensuring long-term development, increasing competitiveness, and improving enterprise adaptability to changes in the market environment.

The main criteria and indicators for a comprehensive assessment of strategic business planning effectiveness are identified, including human resource, financial, production, innovation, and organizational components, which makes it possible to form a multidimensional evaluation framework.

The expediency of integrating evaluation results into the managerial decision-making process in order to optimize resource allocation, improve the effectiveness of strategic management, and minimize risks is substantiated. The scientific novelty lies in the development of a systemic approach to assessing the implementation of strategic business planning, taking into account the interrelation of internal and external influencing factors.

The practical significance of the obtained results consists in their application by enterprise managers to improve strategic processes, enhance management transparency, and develop flexible growth models. The proposed approaches contribute to increasing enterprise sustainability and ensuring effective functioning under conditions of uncertainty.

Keywords: strategic business planning, effectiveness assessment, enterprise management, strategic development, competitiveness, adaptability, organizational mechanisms.

Постановка проблеми

Стратегічне бізнес-планування виступає ключовим інструментом формування довгострокових напрямів розвитку підприємства, забезпечення його конкурентоспроможності та адаптивності до змін зовнішнього середовища. В умовах постійного зростання ринкової невизначеності, посилення конкуренції, швидкої зміни технологій та підвищення вимог до ефективності управлінських рішень важливим стає не лише розробка стратегічних планів, але й оцінка результативності їх впровадження у систему управління підприємством.

Незважаючи на значну кількість теоретичних досліджень у сфері стратегічного менеджменту, на практиці залишається складною проблема визначення об'єктивних критеріїв і показників, що дозволяють комплексно оцінити ефективність реалізації стратегічного бізнес-планування. Багато підприємств стикаються з труднощами інтеграції стратегічних рішень у поточну діяльність, забезпечення їх узгодженості з ресурсними можливостями та організаційною структурою, а також із відсутністю системного підходу до моніторингу та коригування стратегій.

Необхідність удосконалення методичного апарату оцінювання ефективності впровадження стратегічного бізнес-планування обумовлюється потребою підвищення якості управлінських рішень, раціонального розподілу ресурсів, формування стійких конкурентних переваг та забезпечення стабільного розвитку підприємства. Це підкреслює як теоретичну, так і практичну значущість досліджуваної проблеми, оскільки ефективність стратегічного управління визначає здатність підприємства своєчасно реагувати на виклики зовнішнього середовища та забезпечувати довгострокову результативність своєї діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання оцінки ефективності стратегічного бізнес-планування активно досліджуються в працях як класичних теоретиків стратегічного менеджменту (M. Porter, H. Mintzberg, I. Ansoff), так і сучасних авторів, які зосереджують увагу на інтеграції стратегічних підходів із корпоративним управлінням та показниками результативності. Зокрема, концепції Kaplan та Norton щодо системи збалансованих показників (Balanced Scorecard) та підходи до вимірювання стратегічної ефективності підкреслюють необхідність поєднання фінансових і нефінансових індикаторів для комплексної оцінки реалізації стратегії [5].

У сучасних публікаціях наголошується на потребі визначення чітких критеріїв і показників, що дозволяють вимірювати як процес впровадження стратегічних ініціатив, так і їх кінцеві результати — економічні, організаційні та соціальні. Дослідники відзначають роль таких інструментів, як KPI, система контролінгу, сценарне планування та стратегічні карти, у забезпеченні цілісного

моніторингу виконання бізнес-планів і своєчасної корекції стратегічних рішень [6].

Емпіричні дослідження останніх років звертають увагу на практичні труднощі інтеграції стратегічних планів у щоденне управління підприємством: недостатній рівень комунікації стратегічних цілей між підрозділами, відсутність узгоджених систем мотивації, слабка аналітична підтримка прийняття рішень та нерозвинуті механізми зворотного зв'язку [7]. Це підкреслює необхідність розвитку методик оцінювання, які враховують не лише формальні показники реалізації стратегії, а й організаційні аспекти її впровадження.

Окрему увагу в сучасній літературі приділено ролі цифровізації та аналітичних технологій (великих даних, бізнес-аналітики, автоматизованих систем контролінгу) у підвищенні точності оцінювання ефективності стратегічних ініціатив [8]. Інтеграція цифрових інструментів дозволяє оперативно відстежувати динаміку ключових показників, моделювати сценарії розвитку та підвищувати адаптивність системи управління.

У теоретичному плані зростає інтерес до розробки галузево-специфічних моделей оцінювання ефективності стратегічного бізнес-планування, які враховують особливості виробничих циклів, регуляторного середовища та специфіки конкурентних відносин у різних секторах економіки. Це спричинює запит на комбіновані методики, що поєднують кількісні й якісні підходи, а також на прикладні дослідження, що підтверджують практичну ефективність таких інструментів [5–8].

Таким чином, аналіз останніх досліджень вказує на високу актуальність проблеми оцінки ефективності впровадження стратегічного бізнес-планування та на необхідність удосконалення методичного інструментарію, що поєднує індикатори результативності, механізми контролю й цифрові аналітичні засоби для забезпечення стійкого та прогнозованого розвитку підприємств.

Формулювання цілей статті

Оцінка ефективності впровадження стратегічного бізнес-планування є важливим елементом системи управління підприємством, оскільки дозволяє визначити, наскільки обрана стратегія реалізується відповідно до планових показників, забезпечує підвищення конкурентоспроможності, адаптивності та стійкості підприємства. З теоретичної точки зору, ефективність впровадження стратегічного бізнес-планування розглядається як комплексна характеристика, що включає кадрові, фінансові, організаційні, виробничі та інноваційні аспекти діяльності підприємства, а також рівень інтеграції стратегічних рішень у поточне управління.

У зв'язку з цим виникає потреба систематизувати та уточнити підходи до оцінювання ефективності впровадження стратегічного бізнес-планування, визначити ключові показники результативності та обґрунтувати методичні інструменти, що забезпечують комплексну оцінку. Проведення такого аналізу дозволяє не лише оцінити результативність стратегічних ініціатив, а й розробити

практичні рекомендації щодо підвищення ефективності управлінських рішень і оптимізації ресурсів підприємства.

Виходячи з викладеного, метою статті є теоретичне обґрунтування підходів до оцінки ефективності впровадження стратегічного бізнес-планування та розробка науково-практичних рекомендацій щодо його інтеграції у систему управління підприємством.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення таких завдань:

- визначити основні критерії та показники оцінки ефективності впровадження стратегічного бізнес-планування;
- проаналізувати сучасні підходи та методи вимірювання результативності стратегічних ініціатив;
- розробити удосконалені методичні інструменти комплексної оцінки впровадження бізнес-плану;
- визначити роль результатів оцінювання у прийнятті управлінських рішень та оптимізації ресурсного використання.

Виклад основного матеріалу

Стратегічне планування є ключовим інструментом забезпечення стабільного розвитку підприємства в умовах високої невизначеності ринку, швидких технологічних змін та зростаючої конкуренції. Ефективний процес стратегічного планування дозволяє підприємству не лише прогнозувати майбутні тенденції, а й адаптувати свої ресурси для досягнення довгострокових цілей.

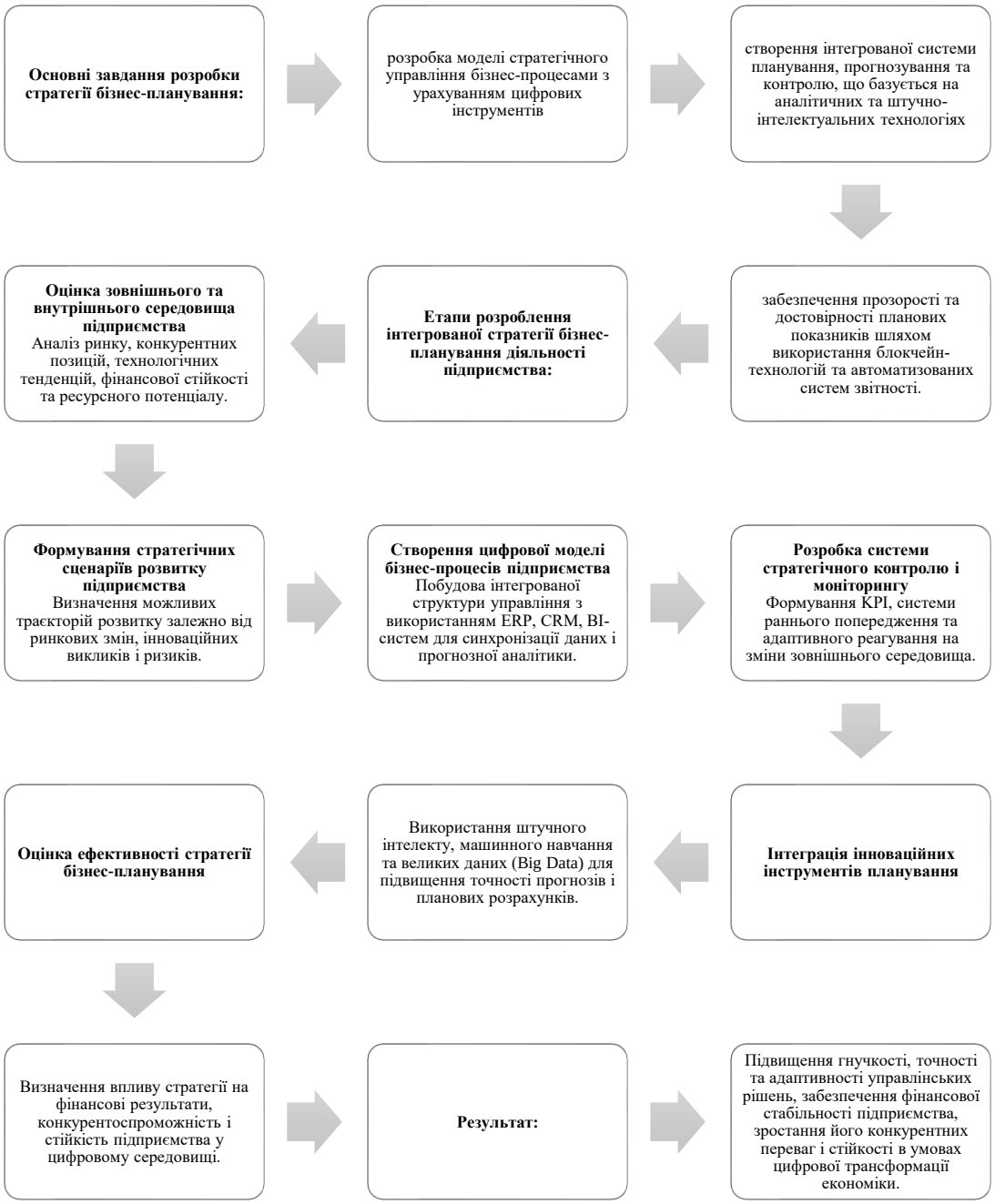

Рис. 1. Розробка інтегрованої стратегії бізнес-планування діяльності підприємства в умовах цифрової економіки (*розроблено автором)*

На основі аналізу сучасних практик та проблем, що виникають на підприємствах, можна виділити комплекс рекомендацій для удосконалення процесу стратегічного планування.

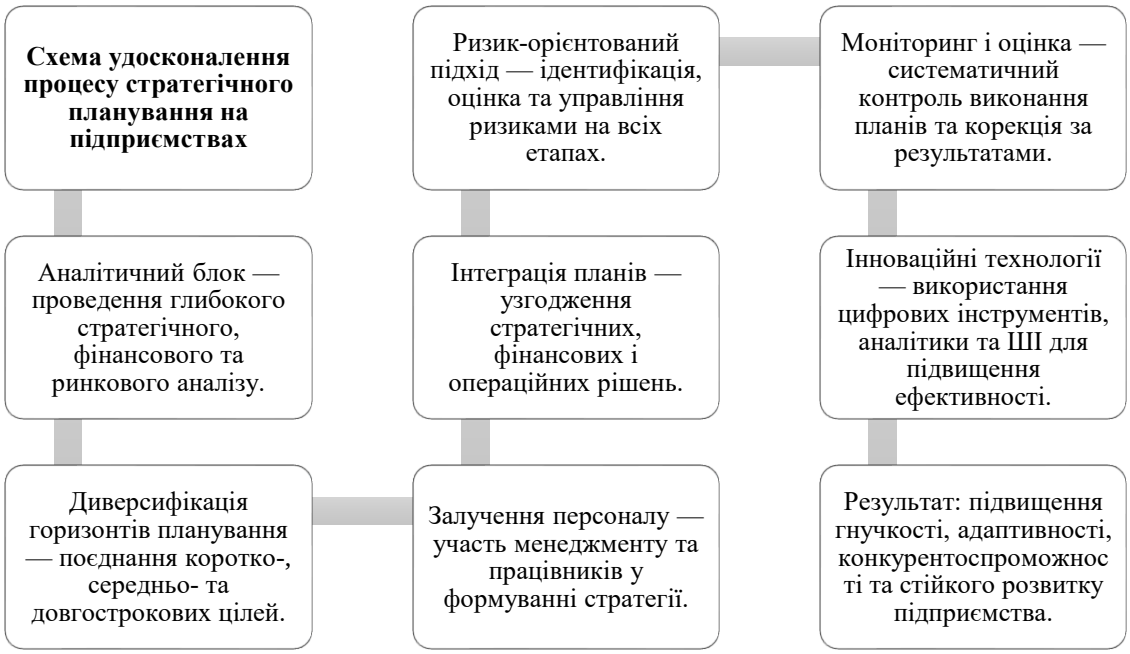

Рис. 2. Схема удосконалення процесу стратегічного планування на підприємствах (*розроблено автором)*

1. Поглиблений аналітичний підхід

Удосконалення процесу планування починається з якісного аналізу внутрішнього та зовнішнього середовища підприємства. Для цього рекомендується:

- Використовувати **розширений SWOT-аналіз**, що включає не лише традиційні сильні та слабкі сторони, можливості і загрози, але й глибокий аналіз внутрішніх ресурсів, фінансового стану, кадрового потенціалу та технологічного рівня підприємства.
- Впроваджувати **PESTEL-аналіз**, щоб оцінювати політичні, економічні, соціальні, технологічні, екологічні та правові фактори, що впливають на стратегічний розвиток.
- Застосовувати **GAP-аналіз** для виявлення розриву між поточними показниками та стратегічними цілями, що дозволяє визначити пріоритети розвитку.
- Інтегрувати **сценарне планування**, яке дозволяє розробити декілька варіантів майбутнього розвитку підприємства і підготувати адаптивні плани у разі несприятливих зовнішніх умов.
- Використовувати **інформаційні аналітичні системи та Big Data**, які дають можливість відстежувати поведінку споживачів, ринкові тенденції та активність конкурентів у реальному часі.

2. Диверсифікація горизонтів стратегічного планування

Однією з проблем багатьох підприємств є надто короткий горизонт стратегічного планування, що обмежує можливості для довгострокових інвестицій і розвитку.

Рекомендовано:

- Встановлювати **тривалі горизонти стратегічного планування** — короткострокові (1 рік), середньострокові (3–5 років) та довгострокові (7–10 років).
- Використовувати **динамічні KPI** для оцінки прогресу на різних часових горизонтах, щоб мати змогу швидко коригувати плани.
- Розробляти **резервні сценарії розвитку**, що дозволяють підприємству адаптуватися до раптових змін на ринку чи в політичній та економічній ситуації.

3. Підвищення залучення менеджменту та персоналу

Ефективність стратегічного планування багато в чому залежить від залучення всіх рівнів управління та персоналу:

- Впроваджувати **систему стратегічних сесій**, де представники середнього і нижчого менеджменту обговорюють цілі і пропонують ідеї щодо їх досягнення.
- Розробляти **програми навчання та підвищення кваліфікації**, що включають методики стратегічного аналізу, управління ризиками та оцінки ефективності стратегічних рішень.
- Створювати **внутрішні комунікаційні платформи**, де співробітники можуть вносити пропозиції, аналізувати проблеми і брати участь у розробці стратегій.

4. Інтеграція стратегічного, фінансового та операційного планування

Частою проблемою підприємств є відсутність зв'язку між стратегічними цілями та операційними планами.

Для удосконалення процесу:

- Впроваджувати **систему Balanced Scorecard**, яка інтегрує фінансові показники, показники розвитку персоналу, операційної ефективності та взаємодії з клієнтами.
- Забезпечувати **синхронізацію бюджету та стратегічного плану**, щоб ресурси виділялися відповідно до пріоритетів.
- Використовувати **ERP-системи та бізнес-аналітику**, що дозволяють відслідковувати виконання планів у режимі реального часу та оперативно реагувати на відхилення.

5. Ризик-орієнтоване стратегічне планування

У сучасних умовах невизначеності важливо враховувати ризики на всіх етапах стратегічного планування:

- Впроваджувати **систему раннього виявлення ризиків**, яка включає фінансові, технологічні, екологічні та регуляторні ризики.
- Розробляти **антикризові плани** і сценарії реагування на негативні події, включаючи падіння ринкових цін, технічні аварії чи зміни законодавства.
- Використовувати **страхові механізми та фінансові хеджі**, щоб зменшити негативний вплив зовнішніх факторів на фінансовий стан підприємства.

6. Моніторинг та оцінка ефективності

Удосконалення стратегічного планування неможливе без постійного контролю:

- Встановлювати **регулярні звітні періоди** та KPI для оцінки реалізації стратегії.
- Використовувати **дашборди та системи бізнес-аналітики**, які в режимі реального часу показують виконання ключових показників і дозволяють швидко приймати управлінські рішення.
- Проводити **щорічний аудит стратегії**, що включає аналіз досягнутих результатів, виявлення недоліків та корекцію планів на наступний період.

7. Використання інноваційних технологій

Сучасні IT-технології дозволяють значно підвищити ефективність стратегічного планування:

- Інтеграція ERP, CRM та аналітичних платформ для централізованого управління інформацією.
- Використання **штучного інтелекту та прогнозних моделей** для оцінки ринкових тенденцій і поведінки споживачів.
- Автоматизоване формування стратегічних сценаріїв та розрахунок їх фінансової ефективності.

Удосконалення процесу стратегічного планування на підприємствах потребує комплексного підходу, який поєднує глибокий аналітичний блок, диверсифікацію горизонтів планування, залучення менеджменту та персоналу, інтеграцію стратегічних, фінансових та операційних планів, ризик-орієнтоване планування, постійний моніторинг та оцінку, використання інноваційних технологій і соціально-економічну орієнтацію. Реалізація цих рекомендацій дозволяє підприємствам підвищити гнучкість і адаптивність, зменшити ризики, оптимізувати витрати, підвищити конкурентоспроможність і забезпечити довгостроковий розвиток у мінливому середовищі.

Висновки. У сучасних умовах динамічного ринкового середовища та високої невизначеності ефективне впровадження стратегічного бізнес-планування стає ключовим фактором забезпечення стійкого розвитку та конкурентоспроможності підприємств. Проведене дослідження показало, що оцінка ефективності впровадження стратегічного бізнес-планування дозволяє комплексно визначити рівень реалізації стратегічних ініціатив, оцінити використання ресурсів, а також виявити сильні та слабкі сторони організаційних і управлінських механізмів.

Результати аналізу свідчать про те, що інтеграція оцінки ефективності в систему управління підприємством сприяє підвищенню адаптивності, оптимізації ресурсного потенціалу та своєчасному коригуванню стратегічних рішень. Крім того, застосування комплексних підходів, що поєднують фінансові, організаційні, кадрові та інноваційні показники, забезпечує більш точну та обґрунтовану оцінку реалізації стратегічного плану.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці прикладних моделей оцінки ефективності стратегічного бізнес-планування для підприємств різних галузей економіки, удосконаленні методичних підходів до інтеграції цифрових технологій та аналітичних систем у процеси стратегічного управління. Це дозволить створити більш гнучкі та адаптивні системи планування, що здатні забезпечити стабільний розвиток підприємств у умовах невизначеності та глобальних викликів, а також сприятиме формуванню довгострокових конкурентних переваг.

Література:

1. Азаренков Г.Ф. Формування аналітичного інструментарію забезпечення економічної безпеки стратегічного розвитку підприємства. *Молодий вчений*. 2017. №5 (45). С. 508–517.

2. Бєлоус Н. Д. Етап планування в системі оцінки економічної безпеки підприємств. *Вісник Хмельницького національного університету*. *Економічні науки*. 2016. № 2(1). С. 12-16.

3. Білоус С. П., Северинчук А. А. Поняття та значення стратегічного планування на підприємстві. *Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2019». XXI Всеукраїнська наукова конференція молодих учених*. 2019. С. 254–255.

4. Васильців Т.Г., Лупак Р.Л. Механізми та функціонально-структурні інструменти забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в умовах сучасних загроз економічної безпеки : монографія. Львів : Вид-во ННВК “АТБ”, 2019. 552 с.

5. Вергал К. Ю. Теоретичні аспекти стратегічного управління підприємством в умовах інтеграції. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки*. 2018. № 3. С. 33–40.

6. Вороніна А.В. Прийняття стратегічних рішень в умовах невизначеності та ризику. *Молодий вчений*. 2016. № 1 (28) Частина 1. С. 35-39.

Voronina, A. V. (2016). Гарнага В. В. Стратегічне планування як основа розвитку підприємства. *Ефективна економіка*. 2016. № 11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_11_67

7. Горняк О. В. Стратегія організаційного розвитку підприємств в умовах невизначеного середовища. *Стратегія економічного розвитку України*. Київ: 2020. Вип.14. С.186–189.

8. Петрук Ю. В., Артеменко Л. П. Особливості стратегічного планування підприємства в умовах кризи. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. № 22. 2022. С. 72–78.

9. Протасова Л. В. Стратегічне планування розвитку підприємства: особливості оцінки та інтеграції. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки*. 2015. № 3. С. 101–105.

References:

1. Azarenkov, H. F. (2017). Formuvannia analitychnoho instrumentariiu zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky stratehichnoho rozvytku pidpryiemstva [Formation of analytical tools for ensuring economic security of strategic enterprise development]. *Molodyi vchenyi*, 5(45), 508–517. [in Ukrainian].

2. Bielous, N. D. (2016). Etap planuvannia v systemi otsinky ekonomichnoi bezpeky pidpryiemstv [Planning stage in the system of enterprise economic security assessment]. Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Ekonomichni nauky, 2(1), 12–16. [in Ukrainian].

3. Bilous, S. P., & Severynchuk, A. A. (2019). Poniattia ta znachennia stratehichnoho planuvannia na pidpryiemstvi [The concept and significance of strategic planning at the enterprise].

In Aktualni problemy pryrodnychykh i humanitarnykh nauk u doslidzhenniakh molodykh uchenykh "Rodzynka – 2019" (pp. 254–255). [in Ukrainian].

4. Vasyltsiv, T. H., & Lupak, R. L. (2019). Mekhanizmy ta funktsionalno-strukturni instrumenty zabezpechennia konkurentospromozhnosti natsionalnoi ekonomiky v umovakh suchasnykh zahroz ekonomichnoi bezpeky [Mechanisms and functional-structural instruments for ensuring the competitiveness of the national economy under modern threats to economic security]. Lviv: Vyd-vo NNVK "ATB", 552 p. [in Ukrainian].

5. Verhal, K. Yu. (2018). Teoretychni aspekty stratehichnoho upravlinnia pidpryiemstvom v umovakh intehratsii [Theoretical aspects of strategic enterprise management in integration conditions]. Naukovyi visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli. Seriia: Ekonomichni nauky, 3, 33–40. [in Ukrainian].

6. Harnaha, V. V. (2016). Stratehichne planuvannia yak osnova rozvytku pidpryiemstva [Strategic planning as the basis of enterprise development]. Efektyvna ekonomika, 11. http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2016_11_67

[in Ukrainian].

7. Horniak, O. V. (2020). Stratehiia orhanizatsiinoho rozvytku pidpryiemstv v umovakh nevyznachenoho seredovyshcha [Strategy of organizational development of enterprises under uncertain environment]. Stratehiia ekonomichnoho rozvytku Ukrainy, 14, 186–189. [in Ukrainian].

8. Petruk, Yu. V., & Artemenko, L. P. (2022). Osoblyvosti stratehichnoho planuvannia pidpryiemstva v umovakh kryzy [Features of strategic enterprise planning in crisis conditions]. Ekonomichnyi visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskyi politekhnichnyi instytut", 22, 72–78. [in Ukrainian].

9. Protasova, L. V. (2015). Stratehichne planuvannia rozvytku pidpryiemstva: osoblyvosti otsinky ta intehratsii [Strategic planning of enterprise development: features of assessment and integration]. Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu. Seriia: Ekonomichni nauky, 3, 101–105. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 658.012.2:005.21:330.341.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-495-506

Павлик Віталій Ярославович аспірант, Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет», м. Київ, https://orcid.org/0009-0004-3130-3829.

Кухта Павло Андрійович аспірант, Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет», м. Київ, https://orcid.org/0009-0009-4263-42-59.

Дацко Орест Мар'янович аспірант, Приватний вищий навчальний заклад «Європейський університет», м. Київ, https://orcid.org/009-0009-9753-823X.

ФОРМУВАННЯ ІНТЕГРОВАНОЇ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТА ІНСТИТУЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ЕКОНОМІКИ

Анотація. У статті досліджено теоретико-методологічні засади формування інтегрованої системи управління розвитком підприємства в умовах інформаційних та інституційних трансформацій економіки. Обґрунтовано, що сучасний етап господарювання характеризується поширенням цифрових технологій, зростанням ролі інформації як ключового економічного ресурсу, підвищенням рівня невизначеності та ускладненням регуляторного середовища, що змінює традиційну логіку функціонування підприємств. Доведено, що підприємство в сучасній економіці виступає відкритою соціально-економічною системою, ефективність діяльності якої визначається не лише ресурсним потенціалом, а здатністю до адаптації, координації взаємодії із зацікавленими сторонами та узгодженням внутрішніх управлінських процесів із вимогами зовнішнього середовища. Розкрито сутність інтегрованої системи управління розвитком підприємства як цілісного управлінського контуру, що поєднує стратегічні орієнтири, оцінювання середовища і ризиків, формування портфеля проєктів розвитку, інституційну адаптацію та механізм зворотного зв'язку. Визначено, що інтегрованість управління полягає у взаємозалежності його складових, серед яких виокремлено ціннісно-орієнтовану, ризик-орієнтовану та інституційну підсистеми. Показано, що жодна з них окремо не здатна забезпечити стійкість функціонування підприємства, тоді як їх узгоджена взаємодія формує керованість розвитку.

Запропоновано циклічну концептуальну модель інтегрованої системи управління розвитком підприємства, яка відображає безперервний характер управлінського процесу та забезпечує перехід від реактивного до проактивного управління. Доведено, що стратегічні орієнтири визначають критерії оцінювання

ризиків, ризик-аналіз обґрунтовує вибір напрямів розвитку, реалізація проєктів потребує інституційної адаптації, а результати діяльності коригують стратегічне бачення підприємства. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання запропонованих положень при формуванні систем стратегічного управління, плануванні інвестиційної діяльності та управлінні проєктами розвитку підприємств у мінливому економічному середовищі.

Ключові слова: інтегроване управління; розвиток підприємства; стратегічне управління; інформаційна економіка; цифровізація; управління ризиками; інституційне середовище; інституційна адаптація; стійкість підприємства.

Pavlyk Vitalii Yaroslavovych postgraduate student, Private Higher Educational Institution “European University”, Kyiv, https://orcid.org/0009-0004-3130-3829.

Kukhta Pavlo Andriiovych postgraduate student, Private Higher Educational Institution “European University”, Kyiv, https://orcid.org/0009-0009-4263-4259.

Datsko Orest Marianovych postgraduate student, Private Higher Educational Institution “European University”, Kyiv, https://orcid.org/009-0009-9753-823X.

FORMATION OF AN INTEGRATED ENTERPRISE DEVELOPMENT MANAGEMENT SYSTEM UNDER CONDITIONS OF INFORMATIONAL AND INSTITUTIONAL TRANSFORMATIONS OF THE ECONOMY

Abstract. The article examines the theoretical and methodological foundations for the formation of an integrated system of enterprise development management under conditions of informational and institutional transformations of the economy. It is substantiated that the current stage of economic activity is characterized by the widespread diffusion of digital technologies, the increasing role of information as a key economic resource, a higher level of uncertainty, and the growing complexity of the regulatory environment, which alters the traditional logic of enterprise functioning. It is proven that in the modern economy an enterprise operates as an open socio-economic system whose performance depends not only on its resource potential but also on its capacity for adaptation, coordination of interaction with stakeholders, and alignment of internal management processes with external environmental requirements.

The essence of the integrated enterprise development management system is revealed as a holistic managerial loop combining strategic orientations, environmental and risk assessment, formation of a portfolio of development projects, institutional adaptation, and a feedback mechanism. It is determined that the integrative nature of management lies in the interdependence of its components, among which the value-

oriented, risk-oriented, and institutional subsystems are distinguished. It is demonstrated that none of these subsystems alone can ensure the sustainability of enterprise functioning, whereas their coordinated interaction provides controllability of development.

A cyclic conceptual model of the integrated enterprise development management system is proposed, reflecting the continuous nature of the managerial process and enabling the transition from reactive to proactive management. It is proven that strategic orientations determine the criteria for risk assessment, risk analysis substantiates the selection of development directions, project implementation requires institutional adaptation, and performance outcomes adjust the enterprise's strategic vision. The practical significance of the research lies in the possibility of applying the proposed provisions in the formation of strategic management systems, planning of investment activities, and management of enterprise development projects in a dynamic economic environment.

Keywords: integrated management; enterprise development; strategic management; information economy; digitalization; risk management; institutional environment; institutional adaptation; enterprise sustainability.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку економіки характеризується глибинними трансформаційними процесами, пов'язаними з цифровізацією господарської діяльності, поширенням інформаційних технологій, посиленням глобальної конкуренції та зміною інституційних умов функціонування підприємств. Унаслідок цього відбувається зміна самої природи економічної взаємодії: підприємство перестає бути ізольованим виробничим суб'єктом і дедалі більше функціонує як елемент відкритої соціально-економічної системи, включеної до мережевих ланцюгів створення вартості. За таких умов ефективність діяльності визначається не лише наявністю матеріальних і фінансових ресурсів, а здатністю підприємства до адаптації, координації взаємодії із зацікавленими сторонами та відповідності вимогам регуляторного середовища.

Поширення цифрових технологій, використання великих масивів даних, швидка зміна бізнес-моделей і скорочення життєвого циклу продукції підвищують рівень невизначеності господарювання. Паралельно відбувається інституційне ускладнення економічного середовища: гармонізація стандартів, посилення вимог до прозорості діяльності, інтеграція до міжнародних ринків і розширення регуляторних процедур. У таких умовах традиційні підходи до управління підприємством, що ґрунтуються на адміністративному контролі або виключно на фінансово-економічній оптимізації, виявляються недостатніми для забезпечення довгострокової стійкості.

Практика функціонування підприємств свідчить, що окреме застосування стратегічного планування, ризик-менеджменту чи інституційної відповідності не забезпечує керованого розвитку. Відсутність узгодженості між стратегічними

цілями, оцінкою ризиків і вимогами зовнішнього середовища призводить до фрагментарності управлінських рішень, короткострокової орієнтації діяльності та втрати адаптивності. Отже, виникає потреба у формуванні цілісного підходу, який би поєднував поведінкові принципи, управління ризиками та інституційні вимоги в межах єдиної системи управління розвитком підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання управління розвитком підприємств, їх адаптації до змінного економічного середовища та впливу цифровізації й інституційних трансформацій активно досліджуються у сучасній економічній науці. Так, у працях В. Вітлінського та О. Піскунової розвиток підприємництва розглядається як керований процес, що потребує застосування комплексних моделей управління, поєднання стратегічного планування та врахування невизначеності середовища.

Вплив цифровізації на функціонування підприємств і трансформацію управлінських процесів висвітлюється у дослідженнях С. Філіппової, Г. Свінарьової та Л. Лігоненко, які обґрунтовують зміну ролі інформації, зростання значення аналітики даних і необхідність інтеграції цифрових інструментів у систему стратегічного управління. Аналогічні висновки щодо необхідності поєднання цифрових рішень із загальною управлінською стратегією наведено й у аналітичних матеріалах McKinsey & Company.

Ризик-орієнтований підхід до управління розвитком підприємств досліджено у роботах П. Райхлінга та П. Перерви, де підкреслюється стратегічний характер оцінювання ризиків у цифровій економіці. Інституційний аспект функціонування організацій і їх здатність до реалізації проєктної діяльності розкрито у дослідженні Т. Безверхнюк, В. Ємельянова та С. Хаджирадєвої, що акцентує увагу на важливості інституційної спроможності та взаємодії із зовнішніми стейкхолдерами.

Разом із тим наявні наукові праці переважно аналізують стратегічне управління, цифровізацію, ризики та інституційне середовище як окремі напрями дослідження. Питання їх системної інтеграції у межах єдиної моделі управління розвитком підприємства залишаються недостатньо розробленими, що й обумовлює актуальність подальших досліджень у цьому напрямі.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та розробленні концептуальних засад формування інтегрованої системи управління розвитком підприємства в умовах інформаційних та інституційних трансформацій економіки, а також визначенні її структури, функціональних складових і логіки взаємодії елементів управлінського контуру.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку економіки характеризується не стільки циклічними коливаннями, скільки структурною зміною самої природи господарювання. Підприємство дедалі менше функціонує як відокремлена виробнича одиниця та дедалі більше - як елемент складної відкритої соціально-економічної системи, в якій виробництво, обмін інформацією, комунікація та регуляторні вимоги взаємопов’язані значно тісніше, ніж

у попередні періоди індустріального розвитку. Ці зміни визначаються передусім поширенням цифрових технологій, формуванням інформаційної економіки, посиленням ролі мережевих взаємодій і трансформацією інституційного середовища, що обумовлює необхідність перегляду усталених підходів до управління розвитком підприємства.

Цифровізація господарської діяльності змінює не лише інструменти, а й логіку функціонування економічних суб'єктів. Інформація перестає бути допоміжним ресурсом і перетворюється на самостійний фактор виробництва, що впливає на створення вартості [3]. Дані, аналітичні алгоритми, цифрові платформи та системи оброблення інформації формують нову інфраструктуру економічних процесів, у межах якої швидкість прийняття рішень стає не менш важливою, ніж їх економічна обґрунтованість. Внаслідок цього конкурентні переваги підприємств дедалі частіше визначаються не обсягом матеріальних ресурсів, а здатністю працювати з інформаційними потоками, прогнозувати поведінку ринку та адаптуватися до змін середовища [4].

Умови інформаційної економіки супроводжуються різким зростанням рівня невизначеності. Невизначеність набуває не лише ринкового, а й технологічного та інституційного характеру. Поява нових технологій, швидка зміна бізнес-моделей, скорочення життєвого циклу продуктів і нестабільність попиту призводять до того, що довгострокове планування, побудоване виключно на екстраполяції попередніх тенденцій, втрачає практичну ефективність [5]. Управління перестає бути орієнтованим на підтримання стабільності, натомість його ключовою функцією стає забезпечення адаптивності. Відповідно розвиток підприємства дедалі більше пов'язується з умінням діяти в умовах ризику та неповноти інформації.

Важливим наслідком цифровізації є формування мережевої структури економіки. Підприємства дедалі частіше інтегруються у ланцюги створення вартості, платформенні екосистеми, партнерські та кооперaційні взаємодії. Конкуренція переноситься з рівня окремих організацій на рівень взаємопов'язаних систем, у межах яких значення набуває не тільки внутрішня ефективність, а й здатність до координації, обміну інформацією та довгострокової взаємодії з іншими суб'єктами [5]. У таких умовах управління розвитком підприємства повинно враховувати інтереси широкого кола стейкхолдерів - партнерів, споживачів, державних органів, фінансових інституцій і міжнародних контрагентів. Відповідно стратегія підприємства формується вже не лише на основі внутрішніх ресурсів, а й на основі позиції підприємства у мережевому економічному просторі.

Паралельно відбуваються інституційні трансформації, пов'язані з гармонізацією економічних правил, міжнародною інтеграцією, зміною регуляторних стандартів і посиленням вимог до прозорості діяльності. Інституційне середовище перестає бути зовнішнім фоном функціонування підприємства і перетворюється на активний фактор його розвитку [1, 2]. Регуляторні вимоги,

стандарти якості, правила зовнішньоекономічної діяльності, вимоги до корпоративного управління та звітності безпосередньо впливають на вибір стратегічних рішень, структуру організації та інвестиційну поведінку підприємства. Таким чином розвиток підприємства визначається не лише ринковими умовами, а й здатністю адаптуватися до інституційних змін і відповідати встановленим правилам економічної взаємодії.

Зазначені процеси суттєво трансформують логіку управління. Традиційні адміністративні моделі, засновані на ієрархічному контролі та стабільності функцій, були ефективними в умовах передбачуваного середовища та відносної технологічної інерційності. Фінансово-економічні моделі, що орієнтувалися переважно на оптимізацію витрат і прибутковість, також передбачали відносну сталість параметрів ринку. Однак у сучасних умовах вони виявляються недостатніми, оскільки не враховують високої динаміки середовища, значущості нематеріальних ресурсів і ризиків інституційних змін [1].

Стійкість функціонування підприємства сьогодні забезпечується не лише ефективністю операційної діяльності, а передусім здатністю інтегрувати інформацію, передбачати ризики та узгоджувати власну діяльність із вимогами середовища. Відповідно управління розвитком підприємства повинно виходити за межі окремих функціональних підсистем і набувати комплексного характеру, поєднуючи стратегічне бачення, управління ризиками та інституційну адаптацію. Саме в таких умовах виникає об’єктивна потреба у формуванні інтегрованої системи управління розвитком підприємства, здатної забезпечувати не лише економічну ефективність, а й довгострокову стійкість його функціонування.

Подальший розгляд проблеми потребує переходу від аналізу середовищних змін до з’ясування сутності інтегрованої системи управління розвитком підприємства.

Якщо трансформація економіки зумовлює ускладнення умов господарювання, то відповідною реакцією управління має стати не механічне нарощування управлінських функцій, а їх якісна перебудова [3, 5, 7]. Йдеться про формування такої управлінської конструкції, у межах якої стратегічні орієнтири, поведінкові установки організації, механізми реагування на ризики та інституційні вимоги середовища розглядаються як взаємопов’язані елементи єдиного процесу.

У традиційних підходах розвиток підприємства часто трактувався як наслідок інвестиційної активності або зростання обсягів виробництва. Проте в сучасних умовах розвиток доцільно розуміти значно ширше - як керований процес довгострокового відтворення економічної спроможності підприємства функціонувати та досягати стратегічних цілей у мінливому середовищі. Отже, управління розвитком перестає бути лише плануванням розширення діяльності; воно включає підтримання життєздатності організації, її адаптивності, інноваційності та здатності до взаємодії з економічним оточенням.

Інтегрований характер системи означає, що вона не зводиться до сукупності окремих управлінських підсистем [1]. Навпаки, ключовим є взаємопроникнення функцій. Стратегічні рішення визначають структуру ризиків, ризики впливають на інвестиційну політику, інституційні обмеження коригують напрями розвитку, а корпоративні цінності визначають поведінку організації в умовах невизначеності. Таким чином, інтегрованість полягає у логічному узгодженні цілей, поведінкових принципів і управлінських інструментів. У цьому контексті інтегровану систему управління розвитком підприємства доцільно розглядати як сукупність взаємопов'язаних підсистем, кожна з яких виконує окрему функцію, але лише у взаємодії забезпечує стійкість розвитку. Її структурну основу формують три взаємодоповнювальні компоненти: ціннісно-орієнтована, ризик-орієнтована та інституційна підсистеми.

Ціннісно-орієнтована складова визначає поведінкову логіку підприємства. У сучасній економіці стратегія дедалі більше залежить від довіри, репутації, корпоративної культури та внутрішньої узгодженості управлінських рішень [1]. Саме вона забезпечує довгострокову передбачуваність поведінки організації для партнерів і контрагентів. Відсутність чітких ціннісних орієнтирів призводить до ситуації, коли рішення приймаються ситуативно, що унеможливлює сталість розвитку навіть за сприятливих економічних показників.

Ризик-орієнтована складова відображає необхідність функціонування підприємства в умовах невизначеності. Управління ризиками перестає бути лише захисною функцією і перетворюється на механізм стратегічного вибору [1]. Оцінювання ризиків дозволяє визначити доцільність інновацій, інвестиційних проєктів, виходу на нові ринки та змін організаційної структури. Фактично саме через управління ризиками стратегія набуває практичного змісту.

Інституційна складова забезпечує узгодженість діяльності підприємства із зовнішнім економічним порядком. Сучасне підприємство змушене діяти в умовах багаторівневого регулювання - від національних правових норм до міжнародних стандартів і вимог ринків [2]. Інституційна адаптація стає не обмеженням, а фактором розвитку, оскільки доступ до нових ринків, фінансових ресурсів та партнерств безпосередньо залежить від відповідності діяльності підприємства встановленим правилам.

Для узагальнення змісту інтегрованої системи управління розвитком підприємства доцільно представити характеристику її складових (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристика складових інтегрованої системи управління розвитком підприємства

Складова системи	**Зміст**	**Основна функція**	**Управлінський результат**
Ціннісно-орієнтована	Сукупність корпоративних принципів, норм поведінки, стратегічних орієнтирів і управлінської культури	Узгодження довгострокових цілей і поведінки організації	Формування стабільної стратегії та підвищення довіри контрагентів
Ризик-орієнтована	Ідентифікація, оцінювання та регулювання ризиків інвестиційних, інноваційних і проєктних рішень	Забезпечення адаптивності підприємства до невизначеності	Обґрунтований вибір напрямів розвитку та підвищення стійкості діяльності
Інституційна	Взаємодія з регуляторним середовищем, дотримання стандартів, інтеграція у зовнішньоекономічні зв’язки	Адаптація підприємства до правил економічної взаємодії	Розширення ринків діяльності та зниження регуляторних бар’єрів

Джерело: систематизовано автором на підставі [1, 3, 4, 6]

Представлена структура демонструє, що розвиток підприємства не може бути забезпечений жодною з підсистем окремо. Наприклад, ефективне управління ризиками без ціннісної визначеності призводить до короткострокових рішень, тоді як орієнтація лише на інституційну відповідність без стратегічних орієнтирів обмежує інноваційність. Лише їх взаємодія формує керованість розвитку.

Таким чином, інтегрована система управління розвитком підприємства виступає не додатковим управлінським інструментом, а новою логікою управління, в якій стратегія, ризики та інституційні умови функціонують як взаємозалежні елементи єдиного процесу забезпечення довгострокової стійкості підприємства. На рисунку 1 представлено концептуальну модель інтегрованої системи управління розвитком підприємства.

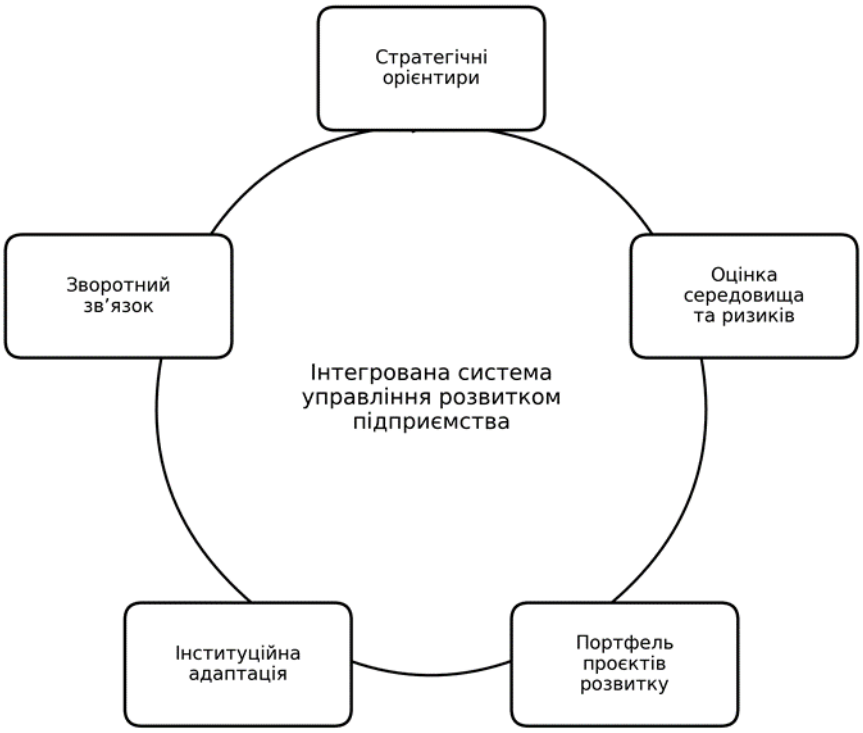

Рис. 1. Циклічна модель інтегрованої системи управління розвитком підприємства. Джерело: розроблено автором

Зазначимо, що інтегрована система управління розвитком підприємства не може розглядатися як окремий функціональний підрозділ або формалізований регламент. Вона виступає управлінським контуром, що поєднує стратегічне бачення, поточні управлінські рішення та реакцію підприємства на зміни зовнішнього середовища. Її функціонування ґрунтується на циклічності управління, у межах якої результати діяльності постійно коригують стратегічні орієнтири.

Вихідною точкою є формування стратегічних орієнтирів розвитку. На цьому етапі визначаються довгострокові цілі підприємства, але їх зміст уже не обмежується фінансовими показниками. До стратегічних орієнтирів включаються позиція підприємства у мережевій економіці, очікувана модель взаємодії зі стейкхолдерами, інноваційна спрямованість діяльності та рівень прийнятного ризику. Саме тут ціннісна складова системи виконує визначальну роль, оскільки вона задає межі допустимих управлінських рішень і забезпечує узгодженість поведінки організації.

Другим етапом виступає аналітична оцінка середовища та ідентифікація ризиків. У межах інтегрованої системи аналіз середовища набуває комплексного характеру: досліджуються не лише ринкові параметри, але й технологічні тенденції, поведінка партнерів, регуляторні вимоги та інституційні обмеження. Оцінювання ризиків при цьому виконує не допоміжну, а системоутворюючу

функцію. Саме через оцінку ризиків відбувається перевірка реалістичності стратегічних орієнтирів і визначення допустимих напрямів розвитку.

Наступний етап пов'язаний із формуванням портфеля проєктів розвитку. Проєкти виступають практичною формою реалізації стратегії: інвестиційні, інноваційні, організаційні або ринкові зміни матеріалізуються у вигляді конкретних програм діяльності. Особливістю інтегрованої системи є те, що відбір проєктів здійснюється не лише за критерієм прибутковості, а й за ступенем відповідності стратегічним цінностям підприємства та його інституційним можливостям. Таким чином, економічна доцільність доповнюється поведінковою та регуляторною обґрунтованістю.

Реалізація проєктів розвитку супроводжується інституційною адаптацією підприємства. Йдеться про приведення організаційної структури, процедур управління, системи звітності та стандартів якості у відповідність до вимог зовнішнього середовища. Особливої ваги набуває здатність підприємства функціонувати в умовах багаторівневого регулювання, включаючи міжнародні ринки, галузеві стандарти та правила економічної інтеграції. У результаті інституційна складова забезпечує легітимність діяльності підприємства і доступ до нових економічних можливостей.

Завершальним елементом функціонування системи виступає зворотний зв'язок. Оцінювання результатів реалізованих проєктів дозволяє не лише визначити їх економічну ефективність, але й уточнити стратегічні орієнтири та рівень прийнятного ризику. Таким чином, управління розвитком набуває безперервного характеру: стратегія коригується під впливом практичного досвіду, а накопичений досвід, у свою чергу, формує нові підходи до прийняття рішень.

Узагальнення викладеного дозволяє стверджувати, що інтегрована система управління розвитком підприємства функціонує як замкнений управлінський цикл: стратегічні орієнтири визначають напрями діяльності, оцінка ризиків уточнює можливості їх реалізації, проєкти матеріалізують стратегію, інституційна адаптація забезпечує її легітимність, а зворотний зв'язок формує новий рівень стратегічного бачення. Взаємодія цих елементів створює умови для переходу від реактивного управління до проактивного, коли підприємство не лише реагує на зміни середовища, а й передбачає їх.

Отже, формування інтегрованої системи управління розвитком підприємства слід розглядати як необхідну умову його довгострокової стійкості. Сучасне підприємство зберігає конкурентоспроможність не стільки завдяки масштабам діяльності, скільки завдяки здатності поєднувати стратегічні цінності, управління ризиками та інституційну відповідність у межах єдиного управлінського механізму. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням методик оцінювання ефективності інтегрованих систем управління та їх адаптацією до специфіки різних галузей економіки.

Висновки. Узагальнення результатів проведеного дослідження дає підстави стверджувати, що сучасні умови господарювання зумовлюють зміну самої логіки управління розвитком підприємства. Поширення цифрових технологій, зростання ролі інформації як економічного ресурсу, посилення невизначеності та інституційні трансформації, пов'язані з інтеграційними процесами, формують середовище, у якому традиційні адміністративні або виключно фінансово-економічні підходи до управління втрачають достатню пояснювальну та практичну спроможність. Ефективність діяльності підприємства дедалі більше визначається не обсягом ресурсів, а здатністю координувати стратегічні рішення, поведінкові принципи та взаємодію із зовнішнім середовищем.

У роботі обґрунтовано доцільність розгляду розвитку підприємства як керованого процесу забезпечення його довгострокової життєздатності в умовах змінного середовища. Доведено, що такий процес не може бути забезпечений функціонуванням окремих управлінських підсистем ізольовано. Ціннісна визначеність формує стратегічну спрямованість діяльності, ризик-орієнтований підхід забезпечує адаптивність і обґрунтованість управлінських рішень, а інституційна відповідність створює можливості економічної взаємодії та доступу до ринків. Лише їх узгоджене поєднання забезпечує керованість розвитку підприємства.

Розроблено концептуальні засади інтегрованої системи управління розвитком підприємства, яка розглядається як цілісний управлінський контур, що об'єднує стратегічні орієнтири, оцінювання середовища і ризиків, формування портфеля проєктів розвитку, інституційну адаптацію та механізм зворотного зв'язку. Запропонована циклічна модель демонструє безперервний характер управління, у межах якого результати діяльності коригують стратегічні орієнтири та започатковують новий цикл розвитку. Такий підхід дозволяє перейти від реактивного управління до проактивного, орієнтованого на передбачення змін середовища.

Література:

1. Вітлінський В. В., Піскунова О. В. Моделювання та управління розвитком малого підприємництва. Вчені записки. No 14. 2012. С 261 -268. Режим доступу : https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9a48cfd9-b813-4e89-b038-5dedc8e918e1/content.

2. Безверхнюк Т., Ємельянов З/В., Хаджирадєва С. Інституційна спроможність територіальних громад до проєктної діяльності у сфері гуманітарного реагування. Публічне управління та регіональний розвиток. 2025. No 27. С. 230-255.

3. Філиппова С.В., Свінарьова Г.Б. Діджиталізація як середовище та фактор змін системи управління підприємством. Вісник Хмельницького національного університету. 2020. No 6. С. 330-335.

4. Digital strategy in a time of crisis.McKinsey & Company. 2021. URL: https://surl.li/cljyfi.

5. Лігоненко Л.О. Вплив цифровізації на систему управління результативністю підприємств та формування стратегії їх діяльності. Економічний простір. 2025. No 199. С. 220-227. https://economic-prostir.com.ua/wp-content/uploads/2025/04/199-220-227-ligonenko.pdf23.

6. Райхлінг П., Перерва П.Г. Оцінювання ризиків в цифровій економіці. Цифрова трансформація та цифрова економіка в умовах воєнного стану: аспекти інтелектуальної власності: Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції з проблем економіки інтелектуальної власності, 27 травня 2022 р. / Наук.-дослід. ін-т інтелектуальної власності НАПрН України. Київ: Інтерсервіс, 2022. С. 181-186.

References:

1. Vitlinskyi, V. V., & Piskunova, O. V. (2012). Modeliuvannia ta upravlinnia rozvytkom maloho pidpryiemnytstva [Modeling and management of small business development]. Vcheni zapysky, (14), 261–268. http://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9a48cfd9-b813-4e89-b038-5dedc8e918e1/content [in Ukrainian]

2. Bezverkhnuk T., Yemelyanov V., Khadzhiradeva S. (2025) Instytutsiina spromozhnist terytorialnykh hromad do proektnoi diialnosti u sferi humanitarnoho reahuvalnia. Publichne upravlinnia ta rehionalnyi rozvytok [Public Administration and Regional Development]. 27. pp. 230–255 [in Ukrainian].

3. Filippova, S.V., Svinariova, H.B. (2020). Didzhytalizatsiia yak seredovyshche ta faktor zmin systemy upravlinnia pidpryiemstvom [Digitalization as an environment and factor of changes in enterprise management systems]. Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Khmelnytskyi National University, 6, 330-335 [in Ukrainian].

4. Digital strategy in a time of crisis. (2021). McKinsey & Company. https://surl.li/cljyfi [in English].

5. Lihonenko, L.O. (2025). Vplyv tsyfrovizatsii na systemu upravlinnia rezultatyvnistiu pidpryiemstv ta formuvannia stratehii yikh diialnosti [Impact of digitalization on enterprise performance management systems and the formation of their activity strategies]. Ekonomichnyi prostir – Economic Space, 199, 220-227. https://economic-prostir.com.ua/wp-content/uploads/2025/04/199-220-227-ligonenko.pdf [in Ukrainian]

6..Raikhlinh, P., Pererva, P.H. (2022). Otsiniuvannia ryzykiv v tsyfrovoi ekonomitsi [Risk assessment in the digital economy]. Tsyfrova transformatsiia ta tsyfrova ekonomika v umovakh voiennoho stanu: aspekty intelektualnoi vlasnosti: Zbirnyk materialiv V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z problem ekonomiky intelektualnoi vlasnosti – Digital transformation and digital economy under martial law: aspects of intellectual property: Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference on Intellectual Property Economy Issues, 27.05.2022. Kyiv: Interservis, 181-186 [In Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 631.11.017:338.436

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-507-518

Петров Вадим Миколайович кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту, бізнесу і адміністрування, Державний біотехнологічний університет, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-1693-2545

ОБҐРУНТУВАННЯ ОПТИМАЛЬНИХ РОЗМІРІВ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. Статтю присвячено проблемі обґрунтування оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств в умовах нестабільності зовнішнього і внутрішнього середовища їх діяльності.

Доведено, що у будь-якій сфері матеріального виробництва однією з головних передумов ефективної організації та управління суб'єктами господарської діяльності є визначення їх оптимальних розмірів. Особливо це важливо для сільського господарства, виробничі процеси в якому передбачають використання природних ресурсів – земельних угідь, сільськогосподарських тварин і рослин.

Установлено, що на розміри сільськогосподарських підприємств впливає багато факторів: природні умови; виробнича спеціалізація; підвищення рівня механізації, автоматизації і комп'ютеризації технологічних процесів; економія витрат на амортизацію, утримання (ремонти, технічні догляди, зберігання тощо) основних засобів та управління господарською діяльністю; логістична (транспортна) складова; місця проживання робітників, розміри сільських населених пунктів, їх щільність та відстані між ними; загальний рівень розвитку продуктивних сил у країні. Усі ці фактори діють не по-одинці, а комплексно, але у кожних конкретних умовах рівень їх впливу на процеси концентрації сільськогосподарського виробництва буде різним.

Визначено, що при обґрунтуванні оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств та їх відокремлених структурних підрозділів використовують різні модифікації та варіанти поєднання монографічного, статистичного, варіантного, розрахунково-конструктивного, економіко-математичного та інших методів. В останні десятиліття високу ефективність довели саме економіко-математичні моделі визначення оптимальних параметрів суб'єктів господарювання, які дають можливість використовувати практично необмежену кількість змінних і обмежень та за невеликі проміжки часу опрацьовувати оптимальні варіанти відповідних управлінських рішень.

Ключові слова: сільськогосподарське підприємство, оптимальний розмір, управління, організація, природні умови, засоби виробництва, сільськогосподарська техніка, економія, ефективність, транспортні витрати.

Petrov Vadym Mykolaiovych candidate of economic sciences, associate Professor of the Department of Management, Business and Administration, State Biotechnology University, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-1693-2545

JUSTIFICATION OF OPTIMAL SIZES OF AGRICULTURAL ENTERPRISES

Abstract. The article is devoted to the problem of substantiating the optimal sizes of agricultural enterprises under conditions of instability of their external and internal operating environments.

It is proved that in any sphere of material production, one of the main prerequisites for effective organization and management of economic entities is the determination of their optimal sizes. This is especially important for agriculture, where production processes involve the use of natural resources, namely agricultural land, farm animals, and plants.

It is established that the size of agricultural enterprises is influenced by many factors: natural conditions; production specialization; increasing levels of mechanization, automation, and computerization of technological processes; cost savings on depreciation, maintenance (repairs, technical servicing, storage, etc.) of fixed assets and management of economic activity; the logistics (transport) component; workers' places of residence; the size of rural settlements, their density and distances between them; and the overall level of development of productive forces in the country. All these factors act not individually but in combination; however, under specific conditions, the degree of their influence on the processes of concentration of agricultural production varies. It is determined that when substantiating the optimal sizes of agricultural enterprises and their separate structural subdivisions, various modifications and combinations of monographic, statistical, variant, computational–constructive, economic–mathematical, and other methods are used. In recent decades, economic–mathematical models for determining optimal parameters of economic entities have proven to be particularly effective, as they allow the use of an almost unlimited number of variables and constraints and enable the processing of optimal variants of relevant managerial decisions within short time periods.

Keywords: agricultural enterprise, optimal size, management, organization, natural conditions, means of production, agricultural machinery, economy, efficiency, transport costs.

Постановка проблеми. У будь-якій сфері матеріального виробництва однією з головних передумов ефективної організації та управління суб'єктами господарської діяльності є визначення їх оптимальних розмірів. Особливо це важливо для сільського господарства, виробничі процеси в якому, на відміну від інших галузей національної економіки, передбачають використання природних ресурсів – земельних угідь, сільськогосподарських тварин і рослин.

Сільськогосподарське виробництво, як жодний інший вид економічної діяльності, розосереджене по усіх 25 областях України. З урахуванням того, що її територія становить близько 603,7 тис. км^2 (другий показник за площею у Європі, для порівняння: Франція – 551,7 тис. км^2, Іспанія – 505,9, Швеція – 450,3, Норвегія – 385,2, Німеччина – 357,6, Фінляндія – 338,5, Польща – 312,7, Велика Британія – 243,6 тис. км^2), господарська діяльність тут ведеться у чотирьох ґрунтово-кліматичних зонах (Степ, Лісостеп, Полісся, гірські та передгірні райони Карпат і Криму) і дев'яти ґрунтово-кліматичних підзонах, які мають принципово відмінні кількісно-якісні характеристики аграрного потенціалу, галузеву спеціалізацію, рівні концентрації виробництва та, відповідно, передбачають використання різних підходів до визначення оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств та їх структурних підрозділів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після отримання державної незалежності велику роботу щодо опрацювання теоретичних, методологічних та прикладних аспектів аграрної реформи проводили науковці Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» НААН України. Вони ґрунтовно досліджували об'єктивні передумови трансформації відносин власності та організаційних форм ведення господарської діяльності у галузі; розробляли механізми створення, реорганізації, управління, операційної діяльності знов створених суб'єктів господарювання; опрацьовували методичний інструментарій визначення оптимальних параметрів суб'єктів господарювання різних організаційно-правових форм з урахуванням комплексу наявних у них природних, техніко-технологічних, організаційно-економічних та інших особливостей; досліджували особливості управлінських і виробничих процесів, що відбуваються протягом їх діяльності тощо [1-7]. Проте постійні зміни інституціональних складових зовнішнього середовища, виникнення нових ризиків, еволюційний розвиток продуктивних сил і виробничих відносин у галузі вимагають подальших розвідок з метою удосконалення існуючих та розроблення нових методологічних основ і практичних рекомендацій щодо визначення оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств та їх структурних підрозділів.

Мета статті – узагальнення теоретичних основ та передового досвіду формування оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств як одного з визначальних факторів їх ефективної організації та управління у сучасних умовах нестабільності зовнішнього і внутрішнього середовища.

Виклад основного матеріалу. Вагомим чинником, що у великій мірі впливає на розміри сільськогосподарських підприємств в усіх регіонах України, є територіальна розосередженість земельних угідь. У плануванні, організації та управлінні виробництвом це зумовлює необхідність комплексного врахування значно більшої, у порівнянні з іншими галузями, сукупності факторів; генерує великі додаткові витрати на створення логістичних, інженерних та інших комунікацій; ускладнює координування, зв'язок тощо.

Територіальна розосередженість земельних угідь не дає можливості широко використовувати у технологічному процесі рослинництва найбільш ефективні види енергетичних ресурсів (електроенергія, природній газ), призводить до зростання обсягів вантажоперевезень, перш за все внутрішньогосподарських (урожаю основної і побічної продукції сільськогосподарських культур, продукції тваринницьких ферм, органічних і мінеральних добрив, агромеліорантів, насіннєвого і посадкового матеріалу, кормів тощо).

Розосередженість сільськогосподарського виробництва залишається одним з об'єктивних факторів, який необхідно постійно враховувати при формуванні нормативної бази витрат матеріалів, паливно-енергетичних та інших ресурсів як на галузевому і регіональному, так і на локальному рівні.

Під оптимальним розуміють такий розмір сільськогосподарського підприємства, за якого, за усіх інших однакових умов, забезпечується одержання кращих результатів операційної діяльності. Оптимальний розмір визначається для досягнення більш ефективної організації виробництва та управління ним як у цілому по господарству, так і за його окремими підрозділами (відділками, бригадами, виробничими ділянками тощо).

До отримання державної незалежності у 1991 р. основні виробники товарної сільськогосподарської продукції в Україні були представлені суб'єктами господарювання суспільного сектору – колгоспами (номінально кооперативні господарства) і радгоспами (державні підприємства). У сукупності вони мали у господарському обігу 38628 тис. га сільськогосподарських угідь, з яких 31188 тис. га складала рілля (це дорівнювало 91,9 та 92,9 % загальної площі відповідних угідь по країні). Решту сільгоспугідь використовували суб'єкти господарської діяльності інших організаційних форм (підсобні господарства галузевих науково-дослідних установ, міжгосподарські та агропромислові формування, агрофірми тощо), а також особисті підсобні господарства населення (таблиця).

Таблиця 1

Показники розвитку сільськогосподарських підприємств в Україні у 1990 р. (станом на кінець року)*

Показники	Колгоспи (крім риболовецьких)	Радгоспи	Разом
Загальна земельна площа (територія), тис. га: сільськогосподарські угіддя рілля			42030 33571
Кількість підприємств	8542	2630	11172
Землі у користуванні сільськогосподарських підприємств, тис. га: сільськогосподарські угіддя рілля	28701 23344	9927 7844	38628 31188

Частка земель сільськогосподарських підприємств у загальній земельній площі (території), % сільськогосподарські угіддя рілля	68,3 69,5	23,6 23,4	91,9 92,9
У середньому припадає на одне підприємство, га: сільськогосподарських угідь ріллі	3360 2733	3775 2983	

* – розраховано за даними: Народне господарство Української РСР у 1990 році : стат. щорічник / від. за випуск В.В. Самченко. Київ : Техніка. 1991. 496 с. [8].

В Україні на початок 1991 р. у середньому на одне колективне господарство припадало 3360 га сільськогосподарських угідь (з них 2733 га ріллі), а на одне державне сільгосппідприємство (радгосп), відповідно, 3775 та 2983 га. При чому, варіація абсолютних показників розмірів землекористувань цих категорій сільських товаровиробників за окремими регіонами була не суттєвою.

В умовах планової економіки за чітко визначеної номенклатури сільськогосподарської, автомобільної і спеціальної техніки вітчизняного виробництва у господарствах практично за всіма видами і групами (трактори загального призначення, універсально-просапні і спеціальні; причіпні і самохідні збиральні комбайни; робочі машин для обробітку ґрунту, сівби і садіння, догляду за посівами та їх захисту; транспортні засоби різного призначення; допоміжне та обслуговуюче обладнання тощо), за жорсткого контролю держави за дотриманням структури посівних площ, це давало змогу формувати у сільському господарстві України доволі виважену технічну політику, планомірно опрацьовувати регіональні системи ведення господарства та їх техніко-технологічне забезпечення. До початку 90-х років XX ст. рівень технічного забезпечення агротехнологій досяг такого рівня, що за умов збереження набутих тенденцій можна було б вести мову про перехід на комплексну механізацію сільськогосподарського виробництва вже у найближче десятиліття [9-11]. Незважаючи на те, що деякі види тодішньої сільгосптехніки були неналежної якості і за техніко-технологічними показниками поступалися відповідним іноземним аналогам, рівень механізації оранки й сівби підвищився до 99 %, збирання зернових культур – до 84, цукрових буряків – до 62 % [12]. Наявна на ті часи одинична потужність силових засобів механізації технологічних процесів (перш за все у рослинництві) давала всі підстави відносити переважну більшість колгоспів і радгоспів до організаційних форм з високим рівнем концентрації виробництва.

В останні десятиліття у країнах з розвиненим аграрним сектором економіки відбуваються перманентні процеси концентрації сільськогосподарського виробництва і збільшення розмірів суб'єктів господарювіання. Це дає

змогу впроваджувати та ефективно використовувати інноваційні технології у рослинництві і тваринництві, основу яких складають сучасні надійні засоби механізації й автоматизації технологічних процесів: трактори, комбайни та інші самохідні машини з великою одиничною потужністю; універсальні блочно-модульні енергетичні засоби широкого спектру використання; широкозахватні багатофункціональні робочі машини і знаряддя; автоматизоване і роботизоване технологічне обладнання тваринницьких ферм тощо. Сучасні інноваційні моделі сільськогосподарських машин обладнуються багато функціональними ком-п'ютеризованими системами супутникової навігації, управління і контролю за якісними параметрами виконання агротехнічних операцій та технічного стану машинно-тракторних агрегатів; засобами безпеки та забезпечення комфортних умов праці; автоматизованими системами диференційованих режимів роботи агрегатів у залежності від конкретних умов на окремих виробничих ділянках тощо. Ці нововведення значно збільшують вартість сільськогосподарської техніки і обладнання, тому їх використання є економічно виправданим лише за великого «поля» виробництва та якомога тривалішого завантаження протягом року (відомий з основ економічної теорії ефект використання капіталу [13, 14]).

В Україні за часів агарної реформи за доби державної незалежності відбулися кардинальні зміни у структурі організаційних форм виробників товарної сільськогосподарської продукції. Інтенсивні процеси реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств (особливо після виходу Указу Президента України Л. Кучми за № 1529/99 від 03.12.1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [15]) через такі її форми як поділ і виділення призвели до суттєвого збільшення кількості суб'єктів господарської діяльності (рисунок 1).

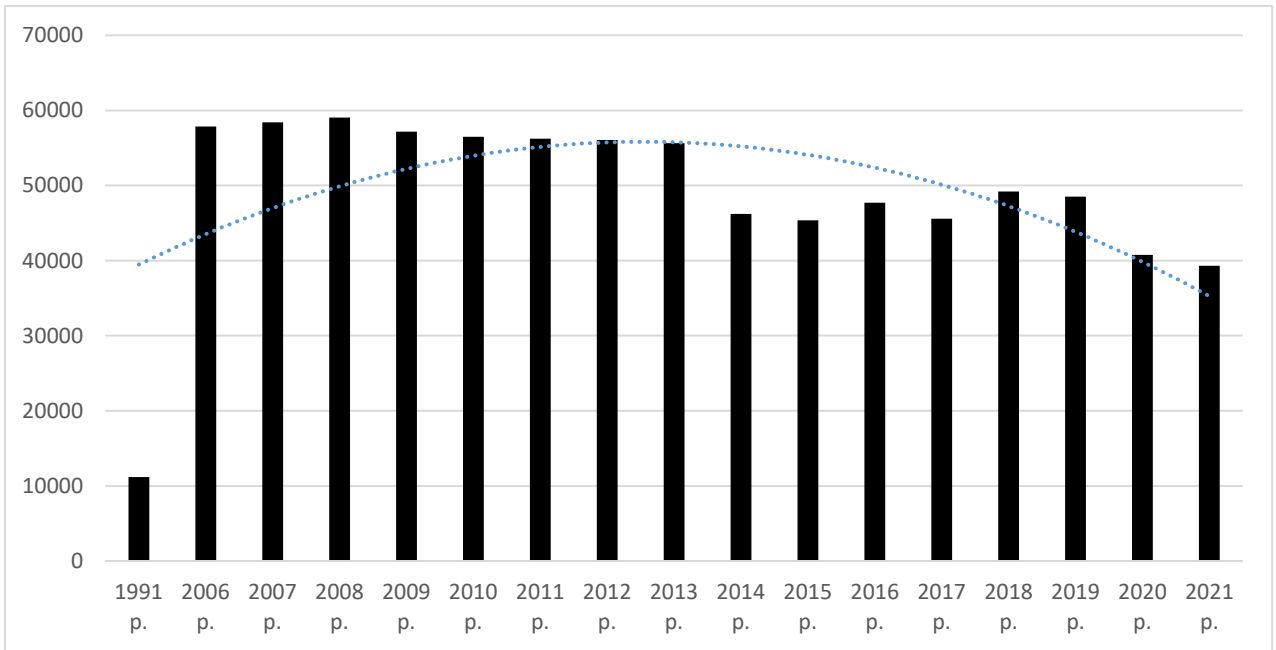

Рис. 1. Кількість сільськогосподарських підприємств в Україні

Свого максимуму кількість сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм в Україні досягла у 2008 р. – 59059, що у 5,3 рази більше, ніж на початок 1991 р. Проте з 2009 р. намітилася стійка тенденція щодо її зменшення, що не в останню чергу пов'язане з низькою економічною ефективністю операційної діяльності сільських товаровиробників з низьким рівнем концентрації аграрного потенціалу (перш за все фермерських господарств) і поступовою їх ліквідацією. Одночасно відбувався активний процес перерозподілу земельних паїв приватних землевласників (пайовиків) через механізм переукладання договорів оренди з крупними аграрними формуваннями корпоративного типу (акціонерні товариства, агрохолдинги, агрокорпорації). Стрибкоподібне зменшення в Україні кількості сільських товаровиробників з 2014 р. є прямим наслідком військової агресії російської федерації та окупації Автономної Республіки Крим, частини Донецької і Луганської областей. Але це не змінює загальної тенденції щодо природнього процесу поступової концентрації сільськогосподарського виробництва.

Кількаразове збільшення кількості сільськогосподарських підприємств за одночасного скороченні площ земельних угідь в їх виробничому обігу призвело до суттєвого зменшення середніх розмірів господарств. У 1990 р. середні розміри колгоспів і радгоспів у середньому складали, відповідно, 3,4 і 3,8 тис. га сільгоспугідь, а у 2021 р. 30627 сільських товаровиробників різних організаційно-правових форм (77,9 % загальної кількості) використовували до 500 га сільгоспугідь, а 21256 господарств (54,1 %, тобто більше половини) – до 100 га. У 2021 р. 601 підприємство, що мало у власності та користуванні сільськогосподарські угіддя площею більше 5 тис. га (1,5 % загальної кількості), у сукупності обробляло 5273,8 тис. га сільгоспугідь (25,3 % їх загальної площі) [16].

Результатом трансформаційних процесів в аграрному секторі економіки України за доби державної незалежності є формування багатоукладності суб'єктів господарювання з великою диференціацією щодо їх розмірів та рівнів концентрації аграрного потенціалу. Це створює системні управлінські, техніко-технологічні, соціально-економічні, екологічні та інші проблеми в організації їх операційної діяльності [17-20]. Зокрема дуже актуальним постає чинник матеріально-технічного забезпечення виробничих процесів у рослинництві і тваринництві, адже необхідним є формування ринку широкої номенклатури типорозмірних рядів енергетичних засобів, шлейфу самохідних і робочих машин, що повинні задовольняти практично усі запити щодо продуктивності машинно-тракторних агрегатів, умов їх використання і способів агрегатування; обладнання тваринницьких ферм; забезпечення комфортних і безпечних умов праці тощо з урахуванням фінансових можливостей різних категорій сільських товаровиробників. Крім того, створення широкого параметричного ряду силових і робочих сільськогосподарських машин для рослинництва обумовлюється вимогами агротехнологій і структурою посівних площ. В Україні

сільгоспвиробництво ведеться на великій території, необхідність зональної і територіальної диференціації технологій вирощування сільськогосподарських культур обумовлюється місцевими особливостями агроландшафтів, ступенем прояву ерозійних процесів, біологічними характеристиками культур, фітосанітарним станом посівів, погодними, гідрологічними та іншими умовами. Тому кожний клас енергетичних засобів і робочих машин має своє специфічне призначення у системі землеробства.

Протягом останніх 20-25 років в Україні сформувався сегмент аграрних формувань корпоративного типу з високим рівнем концентрації сільськогосподарського виробництва. За оцінками аналітиків національної премії Ukrainian Business Award (UBA), що визначає здобутки українських підприємців і компаній, у 2024 р. до ТОП-15 цього пулу потрапили агрохолдинги: НІБУЛОН, МХП, ЛНЗ, Kernel, Укрпромінвест-Агро, Астарта-Київ, Prometey, Agroprosperis, Контінентал Фармерз Груп, UkrLandFarming, KSG Agro, ІМК, Епіцентр Агро, HarvEast, AgroVista. Сьогодні діяльність агрохолдингів не обмежується виробництвом сільськогосподарської продукції. Їх операційна діяльність є доволі диверсифікованою і весь час динамічно розвивається. Так, Епіцентр Агро, НІБУЛОН, Астарта-Київ, ЛНЗ та KSG Agro одночасно провадять 6-7 різних видів виробничої і комерційної діяльності. Разом з великотоварним сільськогосподарським виробництвом, доробкою і переробкою продукції рослинництва і тваринництва вони створюють складні інфраструктурні системи щодо її зберігання, перевалки і логістики, реалізують активну інноваційно-інвестиційну, маркетингову й іміджмейкерську політику тощо. Більшість з топових агрохолдингів має давню історію на аграрному ринку незалежної України. Зокрема Контінентал Фармерз Груп, НІБУЛОН і Kernel тут присутні вже більше 30 років. За цей час вони сформували розгалужену за багатьма регіонами країни організаційну структуру, створили численні офіси і представництва (зокрема, Kernel і ЛНЗ мають по країні, відповідно, 13 і 12 офісів); практично всі досліджені аграрні формування є членам тих чи інших спеціалізованих галузевих асоціацій, а Kernel представляє свої інтереси аж у дев’яти [21, 22]. Великі обсяги операційної діяльності разом з високими показниками її економічної ефективності дають можливість менеджменту агрохолдингів концентрувати значні інвестиційні ресурси на оновлення матеріально-технічної бази практично в усіх сферах виробництва й управління на якісно новій інноваційній основі. Це різноманітні цифрові платформи з широким використанням сучасних модифікацій електронно-обчислювальної техніки, супутникової навігації, а в останні роки – й штучного інтелекту; генна інженерія і біотехнології у рослинництві і тваринництві; автоматизовані і роботизовані системи оптимізації виробничих процесів; широке застосування безпілотних літальних апаратів; інноваційні підходи до роботи з персоналом; сучасні форми і засоби комунікацій, реклами, інформаційних впливів на споживачів і потенційних партнерів тощо.

Висновки. На розміри сільськогосподарських підприємств впливає багато факторів: природні умови (ґрунтово-кліматична зона, рельєф місцевості, площа і конфігурація земельних ділянок, якісні характеристики ґрунтів, забезпеченість вологою, теплом тощо); виробнича спеціалізація (від неї залежить організаційна структура і структура управління господарства); підвищення рівня механізації, автоматизації і комп'ютеризації технологічних процесів; економія витрат на амортизацію, утримання (ремонти, технічні догляди, зберігання тощо) основних засобів та управління господарською діяльністю; логістична (транспортна) складова; місця проживання робітників, розміри сільських населених пунктів, їх щільність та відстані між ними; загальний рівень розвитку продуктивних сил у країні (чим він вищий, тим кращі можливості для організації складних інноваційних виробничих систем). Усі ці фактори діють не по-одинці, а комплексно, але у кожних конкретних умовах рівень їх впливу на процеси концентрації сільськогосподарського виробництва буде різним.

Як правило, оптимальні розміри сільськогосподарських підприємств та їх структурних підрозділів визначають під час складання перспективних планів. При цьому використовують різні модифікації та варіанти поєднання монографічного, статистичного, варіантного, розрахунково-конструктивного, економіко-математичного та інших методів. В останні десятиліття високу ефективність довели саме економіко-математичні моделі визначення оптимальних параметрів суб'єктів господарювання, які постійно розвиваються та удосконалюються відповідно до розвитку та удосконалення електронно-обчислювальної техніки та відповідного програмного забезпечення. Використання цього методу при побудові оптимізаційних моделей дає можливість використовувати практично необмежену кількість змінних і обмежень та за невеликі проміжки часу опрацьовувати оптимальні варіанти відповідних управлінських рішень.

За будь-яких підходів до визначення оптимальних параметрів сільськогосподарських підприємств та їх структурних підрозділів логістичні (транспортні) витрати враховуються як надзвичайно важливий фактор, що обмежує збільшення їх розмірів. При здійсненні відповідних розрахунків звичайно порівнюють, якою мірою при збільшенні розміру землекористування приріст транспортних витрат буде компенсовуватися економією прямих виробничих витрат, що будуть виникати внаслідок ефективного використання більш продуктивних енергонасичених машинно-тракторних агрегатів під час виконання польових робіт та економії загальновиробничих і загальногосподарських витрат.

Усі розрахунки тут зводяться до пошуку балансу між двома наведеними факторами, тобто такого стану виробничої системи, за якого економія виробничих витрат буде перебільшувати обсяги збільшення транспортних витрат. При цьому в оптимальному варіанті різниця між двома цими показниками повинна бути максимальною.

У тваринництві фактор зростання транспортних витрат також враховують під час визначення оптимальних розмірів ферм і комплексів, адже збільшення поголів'я тварин і птиці об'єктивно призводить до зростання обсягів перевезень кормів і гною (пташиного посліду). Тут зміну величини транспортних витрат звичайно порівнюють зі зміною величини внутрішньофермських витрат.

Література:

1. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) : монографія / Присяжнюк М.В., Зубець М.В., Саблук П.Т., Месель-Веселяк В.Я, Федоров М.М., Грищенко О.Ю. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2011. 1008 с.

2. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного виробництва. Київ : ІАЕ УААН, 1999. 272 с.

3. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного сектора України (здобутки, проблеми, вирішення). *Вісник економічної науки*. 2010. № 12. С. 205-212.

4. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва (посібник у питаннях і відповідях) / За ред. П.Т. Саблука. Київ : ІАЕ УААН, 1999. 532 с.

5. Розвиток господарських формувань і організація виробництва в аграрній сфері АПК. Київ : ІАЕ УААН, 1999. 296 с.

6. Розвиток форм господарювання на селі / В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, М.Й. Малік та ін. Київ : Урожай, 1993. 376 с.

7. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / Ю.О. Лупенко, В.Я. Месель-Веселяк, М.Й. Малік та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 180 с.

8. Народне господарство Української РСР у 1990 році : стат. щорічник / від. за випуск В.В. Самченко. Київ : Техніка. 1991. 496 с.

9. Білоусько Я.К., Дем'яненко М.Я., Питулько В.О., Товстопят В.Л. Економічні аспекти державної технічної політики в агропромисловому комплексі : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2005. 134 с.

10. Проблеми реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі : кол. монографія / Білоусько Я.К., Бурилко А.В., Галушко В.О. та ін. Київ : ННЦ ІАЕ, 2007. 216 с.

11. Шебанін В.С. Системне оновлення і розвиток матеріально-ресурсного потенціалу сільського господарства : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2005. 276 с.

12. Білоусько Я.К. Тенденції розвитку вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. *Економіка АПК*. 2010. № 7. С. 84-90.

13. Петров В.М. Виробнича та ринкова політика провідних світових виробників сільськогосподарської техніки. *Економіка АПК*. 2013. № 12. – С. 63-70.

14. Петров В.М. Технічне забезпечення інноваційних технологій у рослинництві. *Економіка АПК*. 2013. № 2. С. 100-105.

15. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки : Указ Президента України. *Урядовий кур'єр*. 1999. № 230. С. 1.

16. Сільське господарство України за 2021 рік : стат. щорічник / від. за випуск О.М. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики. 2022. 221 с.

17. Лупенко Ю.О., Саблук П.Т., Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М. Результати і проблеми реформування сільського господарства України. *Економіка АПК*. 2014. № 7. С. 26-38.

18. Саблук П.Т., Месель-Веселяк В.Я, Федоров М.М. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення). *Економіка АПК*. 2009. № 12. С. 3-14.

19. Юрчишин В. Аграрні перетворення в Україні (не безальтернативний погляд на проблему). К.: ІАЕ УААН, 1999. 68 с.

20. Юрчишин В.В., Скупий В.М. Реформування аграрних відносин (аналітичний огляд). Київ : ІАЕ УААН, 1998. 86 с.

21. Топ 100 латифундистів України. URL: https://latifundist.com/rating/top100#369

22. Топ-15 агрохолдингів Україна 2024. URL: https://uba.top/agricultural-holdings-of-ukraine/

References:

1. Prysiazhniuk M.V., Zubets M.V., Sabluk P.T., Mesel-Veseliak V.Ya, Fedorov M.M., Hryshchenko O.Yu. et al. (2011) *Ahrarnyi sektor ekonomiky Ukrainy (stan i perspektyvy rozvytku) [Agrarian sector of the Ukrainian economy (state and development prospects)]*. Kyiv: NNTs «IAE». [in Ukrainian].

2. Mesel-Veseliak V.Ya. (1999). *Reformuvannia ahrarnoho vyrobnytstva [Reforming agricultural production]*. Kyiv: IAE UAAN [in Ukrainian].

3. Mesel-Veseliak V.Ya. (2010). Reformuvannia ahrarnoho sektora Ukrainy (zdobutky, problemy, vyrishennia) [Reforming the agricultural sector of Ukraine (achievements, problems, solutions)]. *Visnyk ekonomichnoi nauky – Bulletin of Economic Science, 12, 205-212* [in Ukrainian].

4. Sabluk P.T. *Reformuvannia ta rozvytok pidpryiemstv ahropromyslovoho vyrobnytstva (posibnyk u pytanniakh i vidpovidiakh) [Reform and development of agro-industrial enterprises (questions and answers guide)]*. Kyiv: IAE UAAN [in Ukrainian].

5. *Rozvytok hospodarskykh formuvan i orhanizatsiia vyrobnytstva v ahrarnii sferi APK [Development of economic formations and organization of production in the agricultural sector of the agro-industrial complex]* (1999). Kyiv: IAE UAAN [in Ukrainian].

6. Mesel-Veseliak V.Ya., Sabluk P.T., Malik M.Y. et al. (1993). *Rozvytok form hospodariuvannia na seli [Development of forms of farming in rural areas]*. Kyiv: Urozhai [in Ukrainian].

7. Lupenko Yu.O., Mesel-Veseliak V.Ya., Malik M.Y. et al. (2012). *Stratehichni napriamy rozvytku silskoho hospodarstva Ukrainy na period do 2020 roku [Strategic directions for the development of agriculture in Ukraine for the period until 2020]*. Kyiv: NNTs «IAE» [in Ukrainian].

8. Samchenko V.V. (1991). *Narodne hospodarstvo Ukrainskoi RSR u 1990 rotsi : stat. shchorichnyk [National economy of the Ukrainian SSR in 1990: statistical yearbook]*. Kyiv: Tekhnika [in Ukrainian].

9. Bilousko Ya.K., Demianenko M.Ya., Pytulko V.O. & Tovstopiat V.L. (2005). *Ekonomichni aspekty derzhavnoi tekhnichnoi polityky v ahropromyslovomu kompleksi [Economic aspects of state technical policy in the agro-industrial complex]*. Kyiv: NNTs IAE [in Ukrainian].

10. Bilousko Ya.K., Burylko A.V., Halushko V.O. et al. (2007). *Problemy realizatsii tekhnichnoi polityky v ahropromyslovomu kompleksi [Problems of implementing technical policy in the agro-industrial complex]*. Kyiv: NNTs IAE [in Ukrainian].

11. Shebanin V.S. (2005). *Systemne onovlennia i rozvytok materialno-resursnoho potentsialu silskoho hospodarstva [Systematic renewal and development of the material and resource potential of agriculture]*. Kyiv: NNTs IAE [in Ukrainian].

12. Bilousko Ya.K. (2010). Tendentsii rozvytku vitchyznianoho silskohospodarskoho mashynobuduvannia [Development trends of domestic agricultural machinery manufacturing]. *Ekonomika APK – Economy APK, 7,* 84-90 [in Ukrainian].

13. Petrov V.M. (2013). Vyrobnycha ta rynkova polityka providnykh svitovykh vyrobnykiv silskohospodarskoi tekhniky [Production and market policy of the world's leading manufacturers of agricultural machinery]. *Ekonomika APK – Economy APK, 12,* 63-70 [in Ukrainian].

14. Petrov V.M. (2013). Tekhnichne zabezpechennia innovatsiinykh tekhnolohii u roslynnytstvi [Technical support for innovative technologies in crop production]. *Ekonomika APK – Economy APK, 2,* 100-105 [in Ukrainian].

15. Pro nevidkladni zaxody shhodo pryskorennya reformuvannya agrarnogo sektoru ekonomiky [On urgent measures to accelerate the reform of the agrarian sector of the economy] (1999). *Uryadovyj kuryer – Government courier, 230,* 1 [in Ukrainian].

16. Prokopenko O.M. (2022). *Silske gospodarstvo Ukrayiny za 2021 rik : stat. shhorichnyk [Agriculture of Ukraine for 2021: statistical yearbook]*. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky [in Ukrainian].

17. Lupenko Yu.O., Sabluk P.T., Mesel-Veseliak V.Ya., Fedorov M.M. (2014). Rezultaty i problemy reformuvannia silskoho hospodarstva Ukrainy [Results and problems of agricultural reform in Ukraine]. *Ekonomika APK – Economy APK, 7,* 26-38 [in Ukrainian].

18. Sabluk P.T., Mesel-Veseliak V.Ya, Fedorov M.M. (2009). Ahrarna reforma v Ukraini (zdobutky, problemy i shliakhy yikh vyrishennia) [Agrarian reform in Ukraine (achievements, problems and ways to solve them)]. *Ekonomika APK – Economy APK, 12,* 3-14 [in Ukrainian].

19. Yurchyshyn V. (1999). *Ahrarni peretvorennia v Ukraini (ne bezalternatyvnyi pohliad na problemu) [*Agrarian *transformations in Ukraine (not an alternative view of the problem)]*. Kyiv: IAE UAAN [in Ukrainian].

20. Yurchyshyn V.V., Skupyi V.M. (1998). *Reformuvannia ahrarnykh vidnosyn (analitychnyi ohliad) [Reforming agrarian relations (analytical review)]*. Kyiv: IAE UAAN [in Ukrainian].

21. Top 100 latyfundystiv Ukrayiny [Top 100 landowners of Ukraine]. Retrieved from https://latifundist.com/rating/top100#369 [in Ukrainian].

22. Top-15 agroxoldyngiv Ukrayina 2024 [Top 15 agricultural holdings Ukraine 2024]. Retrieved from https://uba.top/agricultural-holdings-of-ukraine/ [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 331.102.8:004.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-519-533

Подвальна Наталія Едуардівна к.е.н., доцент кафедри Управління персоналом та економіки праці, Одеський національний економічний університет, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0002-0589-4723

HR-АНАЛІТИКА ЯК ІНСТРУМЕНТ УПРАВЛІННЯ КАДРОВИМИ РИЗИКАМИ В УМОВАХ КРИЗ ТА ВОЄННОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Анотація. У статті досліджено сучасні соціально-економічні трансформації, що характеризуються посиленням глобальної нестабільності, кризових явищ та воєнних ризиків, суттєво змінюють умови функціонування підприємств і актуалізують проблему ефективного управління людським капіталом. У статті досліджено теоретико-методологічні засади застосування HR-аналітики як інструменту антикризового управління персоналом та забезпечення кадрової стійкості підприємств в умовах невизначеності. Обґрунтовано необхідність переходу від традиційних адміністративно орієнтованих моделей управління людськими ресурсами до стратегічно орієнтованого ризик-інформованого аналітичного підходу, здатного забезпечити прогнозування кадрових загроз і формування превентивних управлінських рішень.

Визначено роль HR-аналітики у системі забезпечення організаційної стійкості підприємств, що передбачає інтеграцію управління персоналом із механізмами корпоративного ризик-менеджменту та цифрової трансформації управлінських процесів. Досліджено вплив кризових економічних і воєнних факторів на стан ринку праці, рівень зайнятості, стабільність трудових колективів, збереження критичних компетенцій та психоемоційний стан працівників. Особливу увагу приділено трансформації HR-функції в умовах воєнної нестабільності, коли пріоритетного значення набувають завдання кадрової безпеки, підтримки мотиваційної стійкості персоналу та забезпечення безперервності бізнес-процесів.

Запропоновано концептуальні підходи до формування інтегрованої ризик-орієнтованої системи HR-метрик, яка базується на принципах системності, прогностичності, гнучкості та цифровізації аналітичних процесів. Розглянуто структуру HR-показників, що включає демографічні показники, показники продуктивності, фінансові, поведінкові та ризик-орієнтовані індикатори кадрової стійкості. Обґрунтовано доцільність використання статистичних моделей прогнозування, сценарного прогнозування та цифрових аналітичних платформ для ранньої ідентифікації зон кадрової вразливості, оцінювання концентрації критичних компетенцій та прогнозування втрати людського капіталу.

Доведено, що впровадження HR-аналітики в систему стратегічного управління підприємством сприяє переходу до проактивної моделі управління персоналом, що передбачає не лише оцінювання поточного стану кадрового потенціалу, але й формування прогнозних управлінських стратегій його збереження, розвитку та відновлення у посткризовий період. Практична значущість дослідження полягає у можливості застосування запропонованого підходу для підвищення адаптивності підприємств, оптимізації витрат на персонал, зміцнення кадрової безпеки та забезпечення конкурентоспроможності підприємств в умовах тривалої соціально-економічної нестабільності.

Ключові слова: HR-аналітика, управління персоналом, людський капітал, кадрові ризики, воєнні ризики, організаційна стійкість, ризик-орієнтоване управління, цифровізація HR-процесів.

Podvalna Nataliia Eduardivna, PhD in Economics, Associate Professor of the Department of Personnel Management and Labor Economics, Odesa National Economic University, Odesa, https://orcid.org/0000-0002-0589-4723

HR ANALYTICS AS A TOOL FOR MANAGING PERSONNEL RISKS IN TIMES OF CRISIS AND MILITARY INSTABILITY

Abstract. The article examines contemporary socio-economic transformations characterized by increasing global instability, crisis phenomena, and military risks that significantly alter the operating conditions of enterprises and intensify the need for effective human capital management. The study explores the theoretical and methodological foundations of applying HR analytics as a tool for crisis-oriented personnel management and for ensuring workforce resilience of enterprises under conditions of uncertainty. The necessity of transitioning from traditional administratively oriented models of human resource management to a strategically oriented, risk-informed analytical approach capable of forecasting personnel-related threats and forming preventive managerial decisions is substantiated.

The role of HR analytics within the system of ensuring organizational resilience of enterprises is determined, which involves the integration of human resource management with corporate risk management mechanisms and the digital transformation of managerial processes. The impact of crisis-related economic and military factors on the labor market, employment levels, workforce stability, the preservation of critical competencies, and the psycho-emotional condition of employees is analyzed. Particular attention is paid to the transformation of the HR function under conditions of military instability, where issues of workforce security, maintenance of employees' motivational stability, and the continuity of business processes become of primary importance.

Conceptual approaches to the formation of an integrated risk-oriented system of HR metrics are proposed, based on the principles of systemicity, predictability,

flexibility, and the digitalization of analytical processes. The structure of HR indicators is examined, including demographic indicators, productivity indicators, financial, behavioral, and risk-oriented indicators of workforce resilience. The feasibility of using statistical forecasting models, scenario-based forecasting, and digital analytical platforms for the early identification of personnel vulnerability zones, assessment of the concentration of critical competencies, and forecasting the potential loss of human capital is substantiated.

It is demonstrated that the implementation of HR analytics within the strategic management system of an enterprise facilitates the transition to a proactive model of personnel management. Such a model involves not only assessing the current state of human resource potential but also developing predictive managerial strategies for its preservation, development, and recovery in the post-crisis period. The practical significance of the study lies in the possibility of applying the proposed approach to enhance enterprise adaptability, optimize personnel costs, strengthen workforce security, and ensure the competitiveness of enterprises under conditions of prolonged socio-economic instability.

Keywords: HR analytics, human resource management, human capital, personnel risks, military risks, organizational resilience, risk-oriented management, digitalization of HR processes.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку соціально-економічних систем характеризується зростанням рівня нестабільності та невизначеності, що обумовлено сукупною дією глобальних і локальних чинників дестабілізації, зокрема економічних криз, пандемічних загроз, геополітичних конфліктів та повномасштабних воєнних дій. Зазначені процеси суттєво трансформують умови функціонування підприємств, змінюють параметри ринку праці, посилюють дисбаланс у сфері зайнятості та загострюють проблему збереження і відтворення людського капіталу.

Для України ці виклики мають системний і довготривалий характер, оскільки воєнні ризики безпосередньо впливають на економічну активність, демографічну ситуацію, трудову міграцію, рівень соціальної напруги та психологічну стійкість працюючого населення.

У таких умовах традиційні підходи до управління людськими ресурсами виявляються недостатньо ефективними, що зумовлює потребу у впровадженні аналітично обґрунтованих управлінських рішень, заснованих на системному аналізі HR-даних. Особливого значення набуває HR-аналітика як інструмент, здатний забезпечити своєчасне виявлення кадрових ризиків, оцінювання впливу кризових і воєнних чинників на трудові показники, а також підтримку стратегічних рішень щодо стабілізації та розвитку персоналу. Застосування HR-аналітики дозволяє перейти від реактивного до про активного управління людськими ресурсами, що є критично важливим в умовах високої турбулентності зовнішнього середовища.

Водночас кризові та воєнні ризики істотно ускладнюють процеси планування чисельності персоналу, прогнозування кадрових потреб, оцінювання ефективності праці та результативності систем мотивації. Значно зростає невизначеність щодо доступності трудових ресурсів, збереження ключових компетенцій, рівня залученості працівників і їх психоемоційного стану. За таких обставин особливої актуальності набуває проблема адаптації існуючих методів і інструментів HR-аналітики до екстремальних умов функціонування підприємств, що потребує розширення аналітичних моделей за рахунок урахування поведінкових, психосоціальних та ризик-орієнтованих показників.

Наукова проблема, яка постає у цьому контексті, полягає у відсутності цілісної методології HR-аналітики, зорієнтованої на управління персоналом в умовах криз та воєнних ризиків, а також у недостатньому рівні інтеграції HR-аналітичних інструментів із системами управління ризиками та організаційної стійкості. Вирішення зазначеної проблеми має важливе наукове значення для розвитку теорії управління людськими ресурсами та практичне значення для забезпечення кадрової безпеки, збереження людського капіталу і підвищення адаптивності підприємств та організацій, особливо в країнах, що перебувають у стані тривалих кризових і воєнних трансформацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика HR-аналітики останніми роками активно досліджується у працях зарубіжних і вітчизняних науковців. Значний внесок у розвиток концепції People Analytics зробили James Bessen, Thomas H. Davenport, Jeanne G. Harris, які розглядали HR-аналітику як інструмент підвищення ефективності управлінських рішень на основі даних [1, 2]. У працях CIPD наголошується на ролі HR-аналітики у забезпеченні організаційної стійкості та управління ризиками в умовах криз [3].

Українські науковці зосереджують увагу на питаннях кадрової безпеки, управління людським капіталом у кризових умовах, трансформації HR-функції в період воєнних загроз [4, 5, 6].

Окремі дослідження присвячені аналізу впливу війни на ринок праці та соціально-трудові відносини [7]. Разом з тим, більшість наукових праць мають фрагментарний характер і не формують цілісної методології HR-аналітики, адаптованої саме до умов воєнних ризиків.

Невирішеними залишаються питання визначення релевантних HR-індикаторів для кризових ситуацій, інтеграції показників психоемоційного стану персоналу в аналітичні моделі, а також використання HR-аналітики для прогнозування кадрових втрат і відновлення людського потенціалу після криз.

Мета статті – обґрунтування ролі HR-аналітики в умовах криз та воєнних ризиків, визначення ключових аналітичних показників і підходів до управління персоналом в екстремальних умовах, а також формування напрямів розвитку HR-аналітики для забезпечення кадрової стійкості підприємств.

Виклад основного матеріалу. Управління персоналом як складова загальної системи менеджменту підприємства відіграє визначальну роль у

забезпеченні його стабільного функціонування, результативності діяльності та формування конкурентних переваг в умовах динамічних внутрішніх і зовнішніх змін. Посилення процесів глобалізації, економічна нестабільність, кризові явища та зростання воєнних ризиків створюють додаткові виклики для HR-менеджменту, що зумовлює необхідність перегляду традиційних підходів до управління людськими ресурсами та розроблення адаптивних стратегій, спрямованих на збереження й розвиток людського капіталу підприємства.

У цьому контексті кризові явища економічного, соціального та політичного характеру, а також воєнні загрози суттєво трансформують умови функціонування підприємств, безпосередньо впливаючи на ефективність системи управління персоналом. У періоди масштабних потрясінь традиційні моделі HRM виявляють обмежену результативність, що зумовлено зростанням рівня невизначеності, дефіцитом фінансових і трудових ресурсів, посиленням соціально-психологічних ризиків та порушенням стабільності трудових колективів. За таких умов, управління персоналом поступово еволюціонує від інструменту переважно адміністративного регулювання до стратегічного механізму забезпечення організаційної стійкості та довгострокового збереження людського капіталу [8, 9].

Воєнні ризики формують комплекс нових викликів для HR-служб, зокрема в частині забезпечення фізичної та психологічної безпеки працівників, підтримки їхньої мотивації, збереження продуктивності праці та адаптації до змінених форматів зайнятості. Вітчизняні дослідження засвідчують, що класичні HR-моделі не здатні повною мірою відповідати потребам підприємств у період воєнного стану, що зумовлює необхідність упровадження антикризових підходів, інструментів ризик-менеджменту та системної психологічної підтримки персоналу [10]. Особливої актуальності набуває проблема втрати кваліфікованих кадрів, дефіциту робочої сили та трансформації мотиваційних механізмів з урахуванням нових соціальних викликів і викликів безпеки [11].

Поглиблений аналіз впливу криз та воєнних ризиків на систему управління персоналом, свідчить, що в умовах невизначеності HR-функція набуває рис інтегрованого ризик-орієнтованого управління людським капіталом. Якщо в стабільному середовищі HR-менеджмент орієнтований переважно на оптимізацію витрат, підвищення продуктивності та розвиток талантів, то в період криз домінують завдання забезпечення кадрової безпеки, підтримки організаційної стійкості, кадрової безпеки та збереження критичних компетенцій. Теоретично це відповідає концепції стратегічного HRM, що передбачає узгодження кадрової політики з довгостроковими цілями підприємства та інтеграцію HR у систему корпоративного ризик-менеджменту [12, 13].

Воєнні ризики трансформують саму логіку управління персоналом: зростає значення сценарного планування, гнучкого перерозподілу функцій, формування резервних команд, цифровізації HR-процесів. У таких умовах актуалізується концепція «resilient organization» (організація стійкості), де

людський капітал розглядається як ключовий фактор адаптивності та відновлення бізнесу [14]. HR-аналітика стає інструментом кількісного вимірювання рівня цієї стійкості.

У сучасних умовах економічної нестабільності, посилення кризових явищ та воєнних ризиків HR-аналітика трансформується з інструменту операційного контролю в стратегічний механізм забезпечення організаційної стійкості. Якщо у стабільному середовищі домінує дескриптивна модель аналізу (облік і фіксація кадрових показників), то в період невизначеності ключового значення набувають предиктивна та прескриптивна аналітика, спрямовані на прогнозування ризиків і формування превентивних управлінських рішень.

Одним із пріоритетних напрямів застосування HR-аналітики в умовах нестабільності є аналіз і прогнозування плинності персоналу. Втрата кваліфікованих працівників у кризовий період створює не лише операційні, а й стратегічні загрози, пов'язані з втратою знань, досвіду та соціального капіталу організації. Застосування моделей ризику звільнення (attrition risk models), заснованих на методах логістичної регресії, аналізу виживання та моделей статистичного навчання, дозволяє ідентифікувати групи працівників із підвищеною ймовірністю звільнення. У межах наукового підходу плинність персоналу розглядається як індикатор рівня організаційної стабільності та ефективності мотиваційної політики. Відповідно, результати аналітичного прогнозування стають підґрунтям для формування програм утримання персоналу, перегляду системи стимулювання та розвитку кадрового резерву.

Другим ключовим напрямом є моніторинг кадрової безпеки, що набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану. Кадрова безпека визначається як здатність підприємства зберігати необхідний рівень компетентності персоналу та мінімізувати ризики втрати критичних знань і навичок. Аналітичний інструментарій у цьому випадку включає аудит критичних компетенцій, оцінку концентрації експертних знань, визначення залежності від ключових фахівців та моделювання сценаріїв мобілізаційних чи релокаційних ризиків. Кількісними індикаторами виступають коефіцієнт заміщуваності ключових посад, частка працівників із унікальними компетенціями, середній час заміщення стратегічних позицій. Такий підхід забезпечує інтеграцію HR-функції в систему корпоративного ризик-менеджменту та сприяє формуванню механізмів передачі знань і крос-функціонального навчання.

Третім важливим напрямом застосування HR-аналітики є оцінювання залученості та психологічної стійкості персоналу. Воєнні ризики, соціальна напруженість і зростання невизначеності негативно впливають на емоційний стан працівників, що безпосередньо відображається на рівні їх продуктивності. У науковій площині залученість (engagement) трактується як інтегральний показник мотивації, організаційної прихильності та готовності працівника досягати стратегічних цілей підприємства. Використання регулярних опитувань, індексу eNPS, показників емоційного вигорання та рівня прогулів (absenteeism)

дозволяє здійснювати комплексну оцінку соціально-психологічного клімату на підприємстві. Аналітичні результати слугують основою для розроблення програм психологічної підтримки, удосконалення внутрішніх комунікацій і зміцнення корпоративної культури.

Наступним напрямом є аналіз продуктивності праці в умовах гібридних і дистанційних форматів зайнятості. Трансформація організаційних моделей роботи потребує перегляду підходів до оцінювання результативності персоналу. У теоретичному аспекті продуктивність у гібридному форматі доцільно вимірювати не за показниками часу присутності, а за досягнутими результатами, виконанням ключових показників ефективності (KPI) та рівнем досягнення цілей (OKR). HR-аналітика дозволяє порівнювати ефективність різних форматів зайнятості, визначати оптимальне співвідношення дистанційної та офісної роботи та оцінювати вплив цифрових інструментів на результативність праці.

Важливим стратегічним напрямом є моделювання витрат на персонал у кризових сценаріях. В умовах фінансової турбулентності підприємства змушені оптимізувати витрати, зберігаючи при цьому ключові компетенції. HR-аналітика забезпечує проведення сценарного аналізу (оптимістичного, песимістичного, базового), оцінювання впливу скорочень чисельності, автоматизації процесів або релокації персоналу на фінансові результати підприємства. Використання показників ROI від навчання (Return on Investment), середньої вартості працівника та частки витрат на персонал у структурі операційних витрат дозволяє збалансувати короткострокову економію та довгострокову ефективність інвестицій у людський капітал.

Таким чином, у період нестабільності HR-аналітика виконує діагностичну, прогностичну та стратегічну функції. Вона забезпечує кількісне вимірювання кадрових ризиків, сприяє формуванню превентивних управлінських рішень і виступає інструментом інтеграції HR-політики в систему забезпечення організаційної стійкості.

У цьому контексті розвиток аналітичних підходів до управління персоналом є необхідною умовою збереження людського капіталу, підвищення адаптивності підприємств і забезпечення їх конкурентоспроможності в умовах довготривалої невизначеності.

Розгляд ключових напрямів застосування HR-аналітики в умовах нестабільності дозволяє визначити її функціональну роль у системі антикризового управління персоналом. Водночас ефективність реалізації зазначених напрямів безпосередньо залежить від наявності науково обґрунтованої системи кількісних та якісних індикаторів, здатних забезпечити об’єктивне вимірювання кадрових ризиків і рівня організаційної стійкості.

У цьому контексті виникає потреба переходу від загального визначення аналітичних функцій HR до формування структурованої системи показників, яка б дозволяла здійснювати комплексну діагностику стану людського капіталу в умовах невизначеності.

Саме через систему релевантних HR-метрик забезпечується інтеграція аналітичних результатів у процес стратегічного планування та ризик-менеджменту підприємства.

З огляду на багатовимірний характер кадрових ризиків, доцільним є групування HR-показників за функціональними блоками, що відображають різні аспекти кадрової стійкості та адаптивності підприємства. Для забезпечення комплексності оцінювання пропонується структурувати HR-показники за такими групами: демографічні, показники продуктивності, фінансові, поведінкові та ризик-орієнтовані. Такий підхід створює методологічне підґрунтя для побудови інтегрованої системи аналізу кадрових ризиків у період нестабільності.

В таблиці 1 наведені базові HR-показники оцінювання кадрової стійкості підприємства.

Таблиця 1

Оцінювання кадрової стійкості підприємства за базовими HR-показниками

№ з/п	Група показників	Показник	Економічний зміст	Управлінська інтерпретація
1.	Демографічні	Коефіцієнт плинності персоналу	Частка звільнених працівників	Визначає рівень кадрової нестабільності
		Середній стаж роботи	Стабільність трудового колективу	Індикатор лояльності
2.	Продуктивність	Дохід на одного працівника	Ефективність використання трудових ресурсів	Оцінка економічної результативності
3.	Фінансові	Частка витрат на персонал у собівартості	Навантаження на фінансові ресурси	Рівень оптимальності HR-витрат
4.	Поведінкові	Індекс залученості (Engagement Index)	Ступінь мотивації персоналу	Прогноз продуктивності та ризику звільнення

Джерело: складено на основі [1, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 13]

В таблиці 2 наведені HR-показники, рекомендовані до використання у період невизначеності та воєнних ризиків.

Таблиця 2

HR-показники, рекомендовані до використання
у період невизначеності та воєнних ризиків

№ з/п	Показник	Формула/метод оцінки	Значення в умовах нестабільності
1.	Коефіцієнт критичної залежності	Частка працівників із унікальними компетенціями загальна чисельність	Визначає ризик втрати ключових знань
2.	Індекс кадрової безпеки	Комплексний показник: плинність + мобілізаційний ризик + релокація	Оцінює рівень кадрової вразливості
3.	Рівень (коефіцієнт) абсентеїзму або рівень відсутності працівників на роботі (Absenteeism rate)	Дні відсутності Фонд робочого часу	Сигналізує про психологічні та соціальні проблеми
4.	Рівень внутрішньої мобільності	Кількість внутрішніх переміщень Загальна чисельність	Характеризує адаптивність персоналу
5.	Індекс психологічного добробуту	Результати анкетування	Оцінка емоційної стійкості працівників
6.	Час закриття вакансії або тривалість заповнення вакансії або період підбору кандидата на посаду (Time-to-fill)	Час закриття ключових посад	Визначає оперативність HR-служби

Джерело: складено на основі [3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14]

Комплексне використання базових HR-показників кадрової стійкості (демографічних, продуктивності, фінансових і поведінкових) у поєднанні зі спеціалізованими індикаторами періоду невизначеності дозволяє підприємству сформувати інтегровану систему оцінювання кадрового потенціалу та рівня його вразливості до зовнішніх і внутрішніх ризиків.

Поєднання коефіцієнта плинності персоналу, середнього стажу роботи, доходу на одного працівника, частки витрат на персонал у собівартості та індексу залученості забезпечує комплексну характеристику стабільності трудового колективу, економічної ефективності використання людських ресурсів і рівня мотиваційної стійкості персоналу. Водночас використання ризик-орієнтованих показників – коефіцієнта критичної залежності, індексу кадрової безпеки, рівня відсутності працівників (absenteeism), внутрішньої мобільності, індексу психологічного добробуту та часу закриття критичних вакансій – дозволяє здійснювати ранню ідентифікацію зон кадрової вразливості, оцінювати концентрацію критичних компетенцій і визначити адаптаційну спроможність підприємства в умовах воєнних та кризових загроз.

У результаті комплексної аналітичної оцінки підприємство отримує можливість:

- кількісно вимірювати рівень кадрової стійкості та безпеки;
- прогнозувати ризики втрати ключових працівників і компетенцій;
- оцінювати взаємозв'язок між психологічним станом персоналу та економічними результатами діяльності;
- оптимізувати структуру витрат на персонал без втрати стратегічного людського капіталу;
- формувати превентивні управлінські рішення щодо утримання, розвитку та перерозподілу кадрових ресурсів.

Таким чином, системне поєднання базових та ризик-орієнтованих HR-показників створює методологічне підґрунтя для побудови інтегрованої моделі управління кадровими ризиками, що забезпечує підвищення організаційної стійкості, адаптивності та конкурентоспроможності підприємства в умовах довготривалої нестабільності.

Отже, сформована інтегрована система HR-метрик створює методологічне підґрунтя для подальшої формалізації підходів до оцінювання кадрових ризиків, що передбачає деталізацію структури показників та обґрунтування їх практичного застосування в процесі управління персоналом підприємства.

Формування ризик-орієнтованої системи HR-метрик в умовах невизначеності ґрунтується на поєднанні концепцій стратегічного управління людськими ресурсами, ризик-менеджменту та аналітики даних.

У період кризових трансформацій і воєнних загроз традиційна система кадрових показників, орієнтована переважно на оцінювання ефективності використання персоналу, виявляється недостатньою.

Актуалізується необхідність переходу до такої моделі вимірювання, яка дозволяє не лише фіксувати стан людського капіталу, а й ідентифікувати потенційні загрози, прогнозувати їх наслідки та забезпечувати прийняття превентивних управлінських рішень.

У цьому контексті ризик-орієнтована система HR-метрик має відповідати низці методологічних принципів:

1. Системність – передбачає інтеграцію HR-показників із фінансовими, виробничими та операційними індикаторами діяльності підприємства.

Людський капітал розглядається не ізольовано, а як складова загальної системи створення вартості. Це означає, що аналіз плинності персоналу, залученості або продуктивності повинен корелювати з показниками рентабельності, витрат, обсягів виробництва чи якості продукції. Такий підхід забезпечує узгодженість кадрової політики зі стратегічними пріоритетами підприємства та дозволяє кількісно оцінити внесок HR-функції у формування конкурентних переваг.

2. Прогностичність – означає орієнтацію HR-метрик на виявлення та передбачення ризиків.

На відміну від дескриптивних показників, що відображають минулі результати, ризик-орієнтована система передбачає використання моделей статистичного навчання, аналізу трендів та сценарного прогнозування. Зокрема, індикатори ризику звільнення, кадрової вразливості чи концентрації критичних компетенцій дозволяють ідентифікувати потенційні загрози до того, як вони набудуть системного характеру. Це забезпечує можливість переходу від реактивного до проактивного управління персоналом.

3. Гнучкість системи HR-метрик полягає у здатності адаптуватися до змін зовнішнього середовища.

В умовах воєнної нестабільності, релокації працівників, зміни форматів зайнятості та трансформації організаційної структури набір показників не може залишатися статичним. Він повинен доповнюватися новими індикаторами, що відображають специфіку поточного етапу розвитку підприємства (наприклад, показники внутрішньої мобільності, психологічного добробуту або часу заміщення критичних вакансій). Гнучкість також передбачає можливість перегляду цільових значень показників відповідно до нових стратегічних орієнтирів.

4. Цифровізація – є ключовою умовою ефективності ризик-орієнтованої системи HR-метрик.

Автоматизований збір, обробка та візуалізація даних на основі HRIS-систем, аналітичних панелей (dashboards) та інструментів бізнес-аналітики забезпечують оперативність управлінських рішень і мінімізують суб’єктивізм оцінювання.

Цифрові технології дозволяють інтегрувати різнорідні джерела інформації (кадрові, фінансові, соціально-психологічні) та формувати комплексні індекси кадрової стійкості.

Методологічним підґрунтям побудови такої системи виступає підхід HR Scorecard (карта оцінки HR) – це інструмент стратегічного управління, що пов’язує діяльність HR-відділу (HR-департаменту) з загальними стратегічними цілями підприємства. У межах цієї концепції людський капітал розглядається як стратегічний актив, а HR-метрики – як інструмент оцінювання ступеня його відповідності стратегічним завданням підприємства.

В умовах воєнної нестабільності стратегічними пріоритетами стають: забезпечення безперервності діяльності підприємства, збереження та відновлення людського капіталу, підтримка психологічної стійкості персоналу, а також формування адаптивної організаційної структури. Відповідно, система HR-метрик має відображати рівень досягнення саме цих цілей. Наприклад, індикатори кадрової безпеки та заміщуваності ключових посад корелюють із завданням безперервності бізнес-процесів; показники залученості та психологічного добробуту – із підтримкою соціально-психологічної стабільності; фінансові HR-метрики – із забезпеченням економічної ефективності в умовах обмежених ресурсів.

Таким чином, теоретичне обґрунтування ризик-орієнтованої системи HR-метрик базується на інтеграції стратегічного підходу до управління персоналом, принципів корпоративного ризик-менеджменту та цифрових аналітичних технологій. Її впровадження створює передумови для переходу до проактивної моделі управління людським капіталом, що забезпечує підвищення адаптивності, стійкості та довгострокової конкурентоспроможності підприємства в умовах тривалої невизначеності.

Висновки. В умовах кризових трансформацій і воєнних ризиків HR-аналітика виступає одним із ключових інструментів забезпечення стабільності функціонування підприємств та збереження людського капіталу. Посилення невизначеності зовнішнього середовища актуалізує необхідність переходу від традиційних адміністративних моделей управління персоналом до стратегічно орієнтованих аналітичних підходів, заснованих на системному аналізі даних, прогнозуванні кадрових ризиків і формуванні превентивних управлінських рішень. Результати дослідження підтверджують, що інтеграція HR-аналітики в систему корпоративного управління створює методологічне підґрунтя для підвищення організаційної стійкості та адаптивності підприємств до екстремальних умов функціонування.

Обґрунтовано, що сучасна HR-аналітика повинна розвиватися у напрямі ризик-орієнтованого управління людським капіталом, яке поєднує принципи стратегічного менеджменту, ризик-менеджменту та цифровізації управлінських процесів. Встановлено, що ефективність управління персоналом у період нестабільності визначається здатністю підприємства своєчасно ідентифікувати кадрові загрози, прогнозувати можливі втрати компетенцій, оцінювати психоемоційний стан працівників та забезпечувати баланс між економічною ефективністю та збереженням стратегічного людського потенціалу.

Запропоновано концептуальні підходи до формування інтегрованої системи HR-метрик, яка базується на принципах системності, прогностичності, гнучкості та цифровізації. Комплексне використання демографічних показників, показників продуктивності, фінансових, поведінкових і ризик-орієнтованих показників дозволяє здійснювати багатовимірну оцінку кадрової стійкості підприємства та забезпечує можливість раннього виявлення зон організаційної вразливості.

Особливу увагу приділено показникам кадрової безпеки, концентрації критичних компетенцій, залученості персоналу, психологічного добробуту та адаптаційної мобільності працівників.

Доведено, що цифровізація HR-процесів і використання статистичного моделювання, сценарного прогнозування та аналітичних платформ створюють умови для переходу до проактивної моделі управління персоналом. Така модель передбачає не лише оцінювання поточного стану людського капіталу, але й формування прогнозних управлінських стратегій щодо його збереження, розвитку та відновлення після кризових періодів.

Практична значущість дослідження полягає у можливості застосування запропонованої системи HR-аналітики для забезпечення кадрової безпеки підприємств, оптимізації витрат на персонал, підвищення мотиваційної стійкості працівників та підтримки безперервності бізнес-процесів в умовах довготривалих кризових трансформацій. Перспективними напрямами подальших наукових досліджень є розвиток методів штучного інтелекту в HR-аналітиці, удосконалення моделей прогнозування кадрових ризиків та формування адаптивних систем управління людським капіталом у посткризовий період.

Література:

1. Davenport T. H., Harris J. Competing on Analytics: The New Science of Winning. Boston: Harvard Business School Press, 2007. 218 p.
URL: https://books.google.com.ua/books?id=n7Gp7Q84hcsC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false
2. Bessen J. AI and Jobs: The Role of Demand. NBER Working Paper. 2018. No. 24235
URL: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w24235/w24235.pdf
3. CIPD. People analytics: driving business performance with people data. London: Chartered Institute of Personnel and Development, 2021.
URL: https://www.cipd.org/en/knowledge/reports/people-data-driving-performance/
4. Котковський В., Самородов В., Чхеайло А. Управління людськими ресурсами в умовах війни: мотивація, шляхи і способи ефективного застосування особистісного потенціалу. / В. Котковський, В. Самородов, А. Чхеайло // *Сталий розвиток економіки*. – 2024. - № 3(50). – С. 228-235. DOI: https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-50-34
5. Дзвінчук Д. І., Петренко В. П., Лопушинський І. П. Управління людськими ресурсами в умовах криз / Д.І. Дзвінчук, В.П. Петренко, І.П. Лопушинський – Київ: НАДУ, 2022. – 256 с.
6. Колот А. М., Герасименко О. О. Людський капітал: теорія, методологія, практика. / А.М. Колот, О.О. Герасименко – Київ: КНЕУ, 2020. – 384 с.
7. Штундер І. Ринок праці України в умовах воєнного стану. / І. Штундер // *Економіка та суспільство.* – 2022. - № 40. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-22
8. Рябченко В. Стратегії ситуаційного управління людським капіталом в умовах глобалізації та кризових явищ економіки. / В. Рябченко // *Економіка та суспільство.* – 2024. – № 64. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-64-35
9. Яковенко В. Г., Громова О. В. Вплив соціально-психологічних чинників на управління людськими ресурсами в умовах кризових явищ. /В.Г. Яковенко, Н.Г. Кутова // *Вісник економіки транспорту і промисловості.* – 2024. – № 85.
DOI: https://doi.org/10.18664/btie.85.306555
10. Яковенко В. Г., Громова О. В. Управління людськими ресурсами підприємства в умовах воєнного стану. / В.Г. Яковенко, О.В. Громова // *Вісник економіки транспорту і промисловості.* – 2025. – № 90. DOI: https://doi.org/10.18664/btie.90.33707411.
11. Россоха М., Коротич А., Тицька А. Стратегії управління ефективністю та продуктивністю персоналу в умовах кризових викликів та воєнного стану. /М. Россоха, А. Коротич, А. Тицька // *Економічний простір.* – 2025. – № 199. – С. 262-267
DOI: https://doi.org/10.30838/EP.199.262-267
12. Armstrong M., Taylor S. Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice. 15th ed. London : Kogan Page, 2020. 824 p.
URL: https://euczelnia.uek.krakow.pl/pluginfile.php/604792/mod_folder/content/0/Armstrongs%20Handbook%20of%20Human%20Resource%20Management%20Practice_1.pdf

13. Cascio W. F., Boudreau J. W. Investing in People: Financial Impact of Human Resource Initiatives. 3rd ed. Upper Saddle River : FT Press, 2016. 432 p.
URL: https://ptgmedia.pearsoncmg.com/images/9780137070923/samplepages/9780137070923.pdf
14. Lengnick-Hall C. A., Beck T. E. Resilience Capacity and Strategic Agility // Journal of Management. 2011. Vol. 37(2). P. 243–276.
URL: https://www.researchgate.net/publication/247124203_Developing_a_capacity_for_organizational_resilience_through_strategic_human_resource_management
15. OECD. *OECD Compendium of Productivity Indicators 2025*. Paris: OECD Publishing, 2025. DOI: https://doi.org/10.1787/b024d9e1-en.URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-compendium-of-productivity-indicators-2025_b024d9e1-en.html

***References**:*

1. Davenport, T. H. & Harris, J. (2007). *Competing on Analytics: The New Science of Winning*. Boston: Harvard Business School Press. Retrieved from https://books.google.com.ua/books?id=n7Gp7Q84hcsC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false
2. Bessen, J. (2018). AI and jobs: The role of demand. *NBER Working Paper*, 24235. Retrieved from https://www.nber.org/system/files/working_papers/w24235/w24235.pdf
3. CIPD (2021). *People analytics: driving business performance with people data.* London: Chartered Institute of Personnel and Development. Retrieved from https://www.cipd.org/en/knowledge/reports/people-data-driving-performance/
4. Kotkovskyi, V., Samorodov, V. & Chkheailo, A. (2024). Human resource management in wartime: motivation, ways and methods of effective use of personal potential. *Stalyi rozvytok ekonomiky*, 3(50), 228–235. DOI: https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-50-34 [in Ukrainian].
5. Dzvinchuk, D. I., Petrenko, V. P. & Lopushynskyi, I. P. (2022). *Upravlinnia liudskymy resursamy v umovakh kryz* [Human resource management in crisis conditions]. Kyiv: NADU [in Ukrainian].
6. Kolot, A. M. & Herasymenko, O. O. (2020). *Liudskyi kapital: teoriia, metodolohiia, praktyka* [Human capital: theory, methodology, practice]. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
7. Shtunder, I. (2022). Labour market of Ukraine under martial law. *Ekonomika ta suspilstvo*, 40. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-22 [in Ukrainian].
8. Riabchenko, V. (2024). Strategies of situational human capital management in the context of globalization and economic crises. *Ekonomika ta suspilstvo*, 64. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-64-35 [in Ukrainian].
9. Yakovenko, V. H. & Hromova, O. V. (2024). Influence of socio-psychological factors on human resource management in crisis conditions. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*, 85. DOI: https://doi.org/10.18664/btie.85.306555 [in Ukrainian].
10. Yakovenko, V. H. & Hromova, O. V. (2025). Human resource management of enterprises under martial law. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti*, 90. DOI: https://doi.org/10.18664/btie.90.337074 [in Ukrainian].
11. Rossokha, M., Korotych, A. & Tytska, A. (2025). Strategies for managing staff efficiency and productivity under crisis challenges and martial law. *Ekonomichnyi prostir*, 199, 262–267. DOI: https://doi.org/10.30838/EP.199.262-267 [in Ukrainian].
12. Armstrong, M. & Taylor, S. (2020). *Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice* (15th ed.). London: Kogan Page. Retrieved from https://euczelnia.uek.krakow.pl/pluginfile.php/604792/mod_folder/content/0/Armstrongs%20Handbook%20of%20Human%20Resource%20Management%20Practice_1.pdf
13. Cascio, W. F. & Boudreau, J. W. (2016). *Investing in People: Financial Impact of Human Resource Initiatives* (3rd ed.). Upper Saddle River: FT Press. Retrieved from https://ptgmedia.pearsoncmg.com/images/9780137070923/samplepages/9780137070923.pdf

14. Lengnick-Hall, C. A. & Beck, T. E. (2011). Resilience capacity and strategic agility. *Journal of Management*, 37(2), 243–276. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/247124203_Developing_a_capacity_for_organizational_resilience_through_strategic_human_resource_management

15. OECD (2025). *OECD Compendium of Productivity Indicators 2025*. Paris: OECD Publishing. DOI: https://doi.org/10.1787/b024d9e1-en. Retrieved from https://www.oecd.org/en/publications/oecd-compendium-of-productivity-indicators-2025_b024d9e1-en.html

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 37.07:005.591.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-534-543

Пономаренко Кирило Ігорович аспірант спеціальності 073 Менеджмент ННІ Педагогіки і психології Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, м.Глухів, https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0002-5514-4151

ОРГАНІЗАЦІЙНІ УМОВИ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ СПРИЙНЯТЛИВІСТЮ ПЕДАГОГІВ

Анотація. У статті досліджено сутність та зміст організаційних умов управління інноваційною сприйнятливістю педагогів у сучасному освітньому середовищі. Обґрунтовано значення інноваційної сприйнятливості педагогічних працівників як ключового чинника ефективного функціонування закладу освіти в умовах цифровізації та суспільних трансформацій. Визначено структуру інноваційної сприйнятливості педагогів, яка охоплює мотиваційний, когнітивний, діяльнісний та рефлексивний компоненти. Розкрито систему організаційних умов управління інноваційною сприйнятливістю педагогів, зокрема створення інноваційного освітнього середовища, розвиток професійної автономії, підтримку управлінського лідерства, впровадження системи професійного розвитку та формування культури педагогічних інновацій. Запропоновано модель управління інноваційною сприйнятливістю педагогів на рівні закладу освіти. Основою для розвитку інноваційної сприйнятливості педагогів закладів загальної середньої освіти є застосування запропонованих організаційних умов. визначенні організаційних умов управління інноваційною сприйнятливістю педагогів закладів загальної середньої освіти та розкритті особливостей їх застосування на практиці. Обґрунтовано взаємозв'язок між рівнем розвитку інноваційності вчителів та сучасними засобами управління закладами загальної середньої освіти. У ході дослідження застосовувалися такі методи: аналіз наукової літератури, аналіз, синтез, порівняння, опитування, анкетування, метод експертного оцінювання. Зроблено висновок про те, що ефективність управління інноваційними процесами значною мірою залежить від системності організаційних умов та їх узгодженості зі стратегією розвитку освітньої установи.

Ключові слова: інноваційна сприйнятливість, організаційні умови, педагоги закладів загальної середньої освіти, освітнє середовище, професійний розвиток, управління освітою

Ponomarenko Kyrylo Ihorovych postgraduate student in the specialty of 073 Management, Education and Scientific Institute of Pedagogy and Psychology, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, https://orcid.org/0009-0002-5514-4151

ORGANIZATIONAL CONDITIONS FOR MANAGING THE INNOVATIVE RECEPTIVITY OF TEACHERS

Abstract. The article examines the essence and content of organizational conditions for managing the innovative receptivity of teachers in the modern educational environment. The importance of the innovative receptivity of educators as a key factor in the effective functioning of educational institutions in the context of digitalization and social transformations is substantiated. The structure of the innovative receptivity of educators is defined, covering motivational, cognitive, activity-based, and reflective components. The system of organizational conditions for managing the innovative receptivity of teachers is revealed, in particular, the creation of an innovative educational environment, the development of professional autonomy, the support of managerial leadership, the introduction of a professional development system, and the formation of a culture of pedagogical innovation. A model for managing teachers' innovative receptivity at the educational institution level is proposed. The basis for developing the innovative receptivity of teachers in general secondary education institutions is the application of the proposed organizational conditions, the definition of organizational conditions for managing the innovative receptivity of teachers in general secondary education institutions, and the disclosure of the specifics of their application in practice. The interconnection between the level of development of teachers' innovativeness and modern means of managing general secondary education institutions is substantiated. The following methods were used in the study: analysis of scientific literature, analysis, synthesis, comparison, surveys, questionnaires, and expert assessment. It is concluded that the effectiveness of innovation process management largely depends on the consistency of organizational conditions and their alignment with the development strategy of the educational institution.

Keywords: innovation receptivity, organizational conditions, teachers of general secondary education institutions, educational environment, professional development, education management.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток освіти характеризується високою динамікою змін, зумовлених цифровізацією, глобалізацією, трансформацією соціально-економічних процесів та необхідністю формування компетентностей XXI століття. У цих умовах особливого значення набуває здатність педагогів сприймати, приймати та ефективно впроваджувати інновації у професійну діяльність. Саме інноваційна сприйнятливість педагогічних працівників визначає рівень адаптивності освітніх систем, їх конкурентоспроможність та якість освітніх результатів.

Сьогодні все більше документів наголошують на потребі розвитку інноваційності вчителів та застосуванні інноваційних технологій в освітньому процесі школи. Інноваційні методи управління можуть створити культуру

співпраці, заохотити відкрите спілкування та сприяти інноваціям. Крім того, забезпечення можливостей професійного розвитку та підтримка благополуччя вчителів є важливими факторами розвитку інноваційної сприйнятливості вчителів, сприяння позитивному робочому середовищу та забезпечення успіху освітніх закладів.

Управління інноваційною діяльністю закладу освіти неможливе без цілеспрямованого формування відповідних організаційних умов, що забезпечують готовність педагогів до змін, їх професійну мобільність і відкритість до нових педагогічних практик. Водночас у наукових дослідженнях недостатньо системно розкрито саме організаційні механізми управління інноваційною сприйнятливістю педагогів як цілісним управлінським процесом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика педагогічних інновацій широко представлена у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, які розглядають інноваційну діяльність як системоутворювальний чинник розвитку освіти. У науковій літературі розкрито питання інноваційної культури педагога, управління змінами в освітніх організаціях, професійного розвитку педагогів та впровадження освітніх технологій.

Про важливість і актуальність проблеми розвитку і управління інноваційність педагогів ЗЗСО зазначено в більшості чинних документів. [9; 10; 13 – 15]. Багато вчених як в Україні, так і за кордоном досліджували різни аспекти інноваційної компетентності педагогів. Зокрема, вітчизняними вченими О. Волярською та Н. Мурановою виокремлено основні інноваційні тренди розвитку вищої освіти наступної п’ятирічки у світі: «переосмислення діяльності закладів освіти; навчання за модулями та рівнями; просування культури інновацій; зростання фокусу на оцінювання навчальних досягнень; перепроєктування освітнього простору; змішаний формат навчання» [1, с.56].

Колективом учених із Хмельницького [2] було здійснено аналіз психолого-педагогічних джерел щодо проблеми управління персоналом закладу освіти, забезпечення якості освіти у системі функціонування освітніх установ, етико-комунікаційної взаємодії менеджера з працівниками закладу освіти.

Науковець С. Загородній [3] провів ґрунтовне дослідження та представив результати щодо впровадження моделі розвитку інноваційної компетентності керівників загальноосвітніх навчальних закладів у системі післядипломної освіти та запропонував відповідні педагогічні умови розвитку інноваційної компетентності.

У монографії О. Ігнатовича [4] представлено нове бачення проблеми вивчення психологічних основ розвитку фахової інноваційної культури, обґрунтовано особистісно-професіологічний підхід, визначено психологічну структуру фахової інноваційної культури, психологічні чинники, механізми, закономірності її розвитку.

Колектив Сумських дослідників [5] висвітлили теоретико-методологічні засади освітніх технологій, науково-практичний контент сучасних навчальних

технологій, детермінанти сучасних соціально-виховних технологій та акцентували увагу на новітніх підходах до технологій сучасного менеджменту.

Монографію О. Мармази [6] присвячено дослідженню інноваційних підходів до управління, в ході чого було здійснено аналіз термінологічного поля інноватики, розкрито системні засади управління інноваційними процесами в освітніх установах, виявлено потенціал інноваційних технологій управління та можливості їх застосування в умовах закладу освіти.

Колектив вітчизняних учених з Тернополя [7] розробили підручник, де розкрили теоретичні і методологічні основи управління процесами інноваційного розвитку господарюючих суб'єктів, особливості організаційних форм інноваційних компаній, значну увагу приділено питанням прогнозування, планування і забезпечення досягнення результатів з урахуванням зовнішніх і внутрішніх факторів середовища.

І. Михайленко [8] представила алгоритм управління інноваційно-педагогічною діяльністю, реалізація якого включає п'ять основних стадій: підготовку інновації, уведення нового, організацію діяльності педагогів по засвоєнню й застосуванню нового, попередні підсумки інноваційної діяльності, поширення й удосконалення нового досвіду.

Дослідники підкреслюють, що інноваційна сприйнятливість є інтегративною характеристикою особистості педагога, яка визначає його готовність до професійних змін, творчої діяльності та експериментування. Водночас питання управління цим процесом на рівні організації, особливо в контексті створення відповідних організаційних умов, потребує подальшого теоретичного та практичного осмислення.

Мета статті полягає визначенні та обґрунтуванні організаційних умов управління інноваційною сприйнятливістю педагогів закладів загальної середньої освіти та розкритті особливостей їх застосування на практиці.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні засади інноваційної сприйнятливості педагогів складають основу нашого дослідження і передбачали визначення сутності досліджуваного поняття. У наших попередніх роботах було визначено, що інноваційна сприйнятливість педагогів – це інтегрована професійно-особистісна характеристика, що відображає здатність і готовність педагогічних працівників сприймати, оцінювати, приймати та впроваджувати інновації в освітній процес.

Це поняття передбачає володіння педагогом відкритістю до змін, позитивне ставлення до нововведень, готовність до професійного розвитку, здатність до творчої діяльності, рефлексивне оцінювання результатів інновацій.

Інноваційна сприйнятливість педагогів має чотирикомпонентну структуру та містить мотиваційний, когнітивний, діяльнісний та рефлексивний компоненти. *Мотиваційний* компонент виявляється з інтересі вчителя до інновацій, професійній мотивації та орієнтації на професійний розвиток. *Когнітивний* компонент передбачає оволодіння вчителями знань про інноваційні технології,

розуміння їх педагогічного потенціалу. *Діяльнісний* компонент спрямований на практичну готовність до впровадження нововведень в освітній процес школи. *Рефлексивний* компонент має на меті оволодіння здатністю оцінювати результати інноваційної діяльності.

Управління інноваційною сприйнятливістю педагогів є цілеспрямованим процесом створення організаційних, педагогічних та психологічних умов, що забезпечують готовність педагогів до інноваційної діяльності.

Основними функціями управління є стратегічне планування інноваційного розвитку керівництвом освітнім закладом, організація інноваційного середовища закладу загальної середньої освіти, мотивація педагогів та підтримка їхнього професійного зростання, моніторинг та оцінювання результатів зазначених процесів.

Організаційні умови управління інноваційною сприйнятливістю педагогів включають створення стимулюючого середовища, систему безперервного підвищення кваліфікації, мотиваційні механізми та методичну підтримку. Ключовими чинниками є формування позитивної мотивації до змін, забезпечення технічної бази, демократизація управління та впровадження інноваційних форм організації праці (творчі групи, майстер-класи).

Організаційні умови управління інноваційною сприйнятливістю педагогів включають комплекс заходів, спрямованих на створення сприятливого середовища для впровадження інновацій у освітній процес.

Методом експертного оцінювання було визначено основні організаційні умови розвитку інноваційної сприйнятливості педагогів.

Адміністративна підтримка та управлінське лідерство. Ефективне управління інноваціями можливе лише за умови лідерської позиції керівника, який формує стратегічне бачення розвитку освітнього закладу, підтримує педагогічні ініціативи вчителів, стимулює професійне зростання педагогів. Керівництво навчального закладу повинно мати чітке бачення розвитку інновацій та активно підтримувати їх впровадження. Окрім того, важливим аспектом є забезпечення ресурсів, що спрямоване на надання необхідних фінансових, матеріальних та технологічних ресурсів для реалізації інноваційних проєктів. Керівництво повинно мати чітку і прозору політику і стратегії розвитку закладу освіти, тобто вміти створити й упровадити такі політики управління, що сприяють інноваціям у навчальному закладі, а також важливим є розроблення довгострокових стратегій для впровадження та підтримки інновацій.

Професійний розвиток педагогів передбачає існування системи безперервного професійного розвитку, що, своєю чергою, спрямована на забезпечення інноваційними підвищеннями кваліфікації (організація регулярних курсів підвищення кваліфікації, семінарів та професійних тренінгів для педагогів) та наставництвом молодих учителів (менторство, що передбачає створення системи наставництва, де досвідчені педагоги допомагають новачкам освоїти нові методики та технології). Важливу роль у цьому відіграє професійна спільнота,

що сприятиме створенню і підтримці професійних спільнот педагогів для обміну досвідом та кращими практиками.

Інформаційно-технічна та мотиваційна підтримка педагогів включає матеріальні та нематеріальні стимули: визнання професійних досягнень, підтримка творчих ініціатив, можливості кар'єрного зростання. Важливою є сучасна інфраструктура, що забезпечить доступ до сучасних інформаційних технологій, таких як комп'ютери, інтерактивні дошки, Інтернет тощо. Окрім того, варто зауважити про технічну підтримку, тобто наявність технічних спеціалістів, які можуть оперативно вирішувати проблеми з обладнанням та програмним забезпеченням.

Створення інноваційного середовища. Інноваційне середовище передбачає відкритість до змін, підтримку експериментування, доступ до сучасних технологій та інформаційних ресурсів. Можливість упровадження пілотних експериментальних проєктів для апробації нових методик та технологій, а також створення простору для творчості педагогів, тобто наявність спеціально облаштованих просторів, де вчителі можуть експериментувати та розробляти інноваційні ідеї. У рамках цієї організаційної умови важливим аспектом убачаємо колаборативну культуру співпраці, що сприятиме заохоченню командної роботи між педагогами, спільної розробки навчальних програм та проєктів. Розвиток організаційної культури інновацій характеризується довірою, співпрацею, готовністю до змін, підтримкою експериментування.

Оцінювання та зворотний зв'язок, реагування на запити. Моніторинг має бути регулярним та передбачати впроваджених інновацій та оцінку їхньої ефективності. Зворотний зв'язок має на меті проведення постійних опитувань з метою зворотного зв'язку від учнів, батьків та колег для вдосконалення інноваційних практик.

Результати опитування вчителів щодо важливості запропонованих організаційних умов управління інноваційною сприйнятливістю педагогів та відповідні рейтинги запропонованих умов подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Рейтинги організаційні умови управління інноваційною сприйнятливістю педагогів

Організаційні умови управління інноваційною сприйнятливістю педагогів	**Кількість учителів %**	**Рейтинг**
Адміністративна підтримка та управлінське лідерство	83,64	2
Професійний розвиток педагогів	44,83	4
Інформаційно-технічна та мотиваційна підтримка педагогів	72,58	1
Створення інноваційного середовища	57,36	3
Оцінювання та зворотний зв'язок, реагування на запити	21,62	5

З метою наочного зображення результатів опитування вчителів щодо важливості організаційних умов результати досліджень подано на рис.1

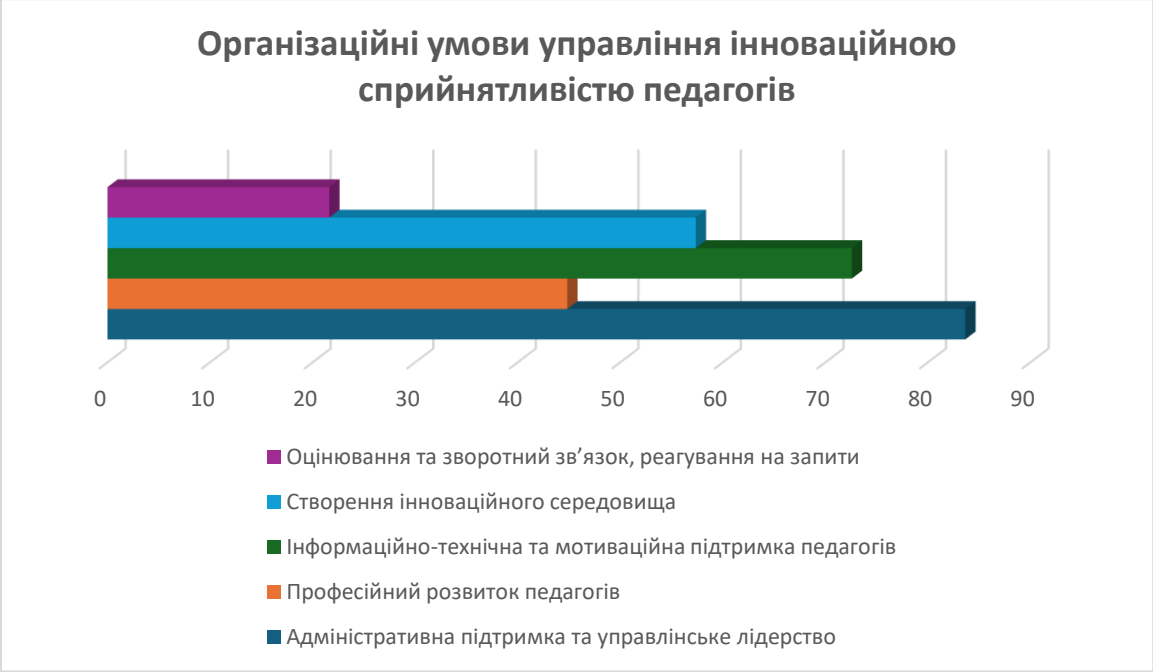

Рис. 1. Важливість організаційних умов управління інноваційною сприйнятливістю педагогів відповідно до опитувань учителів ЗЗСО

Модель управління інноваційною сприйнятливістю педагогів взаємодіє на трьох рівнях: стратегічний рівень визначає інноваційну політику закладу загальної середньої освіти, організаційний рівень створює ефективні умови діяльності педагогів, особистісний рівень сприяє професійному розвитку вчителів. Модель функціонує на принципах системності, відкритості, партнерства та безперервного розвитку.

Дослідження показує, що інноваційна сприйнятливість педагогів не формується спонтанно. Вона є результатом системної управлінської діяльності. Відсутність організаційної підтримки призводить до формального впровадження інновацій та зниження їх ефективності.

Натомість комплекс організаційних умов забезпечує: зростання професійної активності педагогів, підвищення якості освітнього процесу, розвиток інноваційної культури закладу освіти.

Висновки. Інноваційна сприйнятливість педагогів є ключовим чинником розвитку освітньої організації. Вона має складну структуру та формується під впливом управлінських рішень. Основними організаційними умовами управління є інноваційне середовище, управлінське лідерство, професійний розвиток, мотиваційна підтримка та культура інновацій. Ефективне управління інноваційною сприйнятливістю можливе лише за умови системного підходу.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричною перевіркою запропонованої моделі управління.

Література

1. Волярська О. С., Муранова Н. П. Готовність науково-педагогічних працівників до впровадження ключових інноваційних тенденцій розвитку освіти. *Освіта та розвиток обдарованої особистості.* Серія «Педагогіка», «Психологія». № 3 (78). 2020. С. 56–62. https://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2020/3/9.pdf

2. Дарманська І., Дарманський С., Дичаківський О., Сівак Н. Освітній менеджмент: навчальний посібник. Хмельницький: ХГПА. 2021. 200 с. http://elar.kgpa.org.ua:88/jspui/bitstream/123456789/587/1/%d0%9f%d0%be%d1%81%d1%96%d0%b1%d0%bd%d0%b8%d0%ba%20%d0%94%d0%b0%d1%80%d0%bc%d0%b0%d0%bd%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b0%202021.pdf

3. Загородній С. П. Розвиток у керівників загальноосвітніх навчальних закладів інноваційної компетентності у системі післядипломної освіти. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Вінниця. 2017. https://www.vspu.edu.ua/science/dis/des_17_3.pdf

4. Ігнатович О.М. Психологічні основи розвитку фахової інноваційної культури педагогічних працівників. Монографія (друге видання). К.: ДКСЦентр, 2018. 376 с. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/710964/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%86%D0%B3%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%20%D0%9E.%D0%9C..pdf

5. Інноваційні технології в сучасному освітньому просторі: колективна монографія / за заг. редакцією Г.Л. Єфремової. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2020. 444 с http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/14387/1/%d0%9c%d0%be%d0%bd%d0%be%d0%b3%d1%80%d0%b0%d1%84%d1%96%d1%8f%2027.05.21%20%d1%80.%20%d0%b2%d0%b5%d1%80%d1%81%d1%82%d0%ba%d0%b0.pdf

6. Мармаза О. І. Інновації в менеджменті освіти : монографія. Харків : Вид. група «Основа», 2019. 128 с. https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/65d1331e-290e-4386-b16b-0321f0e512c3/content

7. Микитюк П. П., Брич В. Я., Шкільняк М. М., Микитюк Ю. І. Інноваційний менеджмент: підручник. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2019. 518 с. https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/540abb4d-514a-42f9-976c-e92a37220bf9/content

8. Михайличенко І. В. Організаційно-управлінські умови впровадження інновацій у заклади вищої освіти. *Педагогічний альманах,* (44), 2020. 122-129. https://doi.org/10.37915/pa.vi44.27

9. Освіта України в умовах воєнного стану. Інноваційна та проєктна діяльність: Науково-методичний збірник/ за загальною ред. С. М. Шкарлета. Київ - Чернівці «Букрек». 2022. 140 с. https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Nauk-metod.zbirnyk-Osv.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu-%20Innovatsiyna.ta.proyektna.diyalnist.pdf

10. Про інноваційну діяльність : Закон України від 4 липня 2002 р. № 36, ст.266. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/40-15 (дата звернення: 17.11.2025).

11. Черненко Н. М. Ризик-менеджмент у закладах освіти: навчальний посібник. Серія «Управління закладом освіти». Вид.: Університет К. Д. Ушинського. 2020. 116 с. http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/9759/1/Chernenko.%202020.pdf

12. Alieksieiev I., Mazur A. Methodology of financial research by stages of innovation process. *Economics, Entrepreneurship, Management*. 2022, 9(1), 7-14. URL: https://doi.org/10.56318/eem2022.01.007

13. The Global Talent Competitiveness Index 2022. URL: https://www.insead.edu/sites/default/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2022-report.pdf [in English].

14. Stratehiya tsyfrovoho rozvytku innovatsiynoyi diyalnosti ukrayiny na period do 2030 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-%D1%80#n14 [in Ukrainian].

15. UNESCO (2018). ICT Competency Framework for Teachers. Paris: UNESCO. 68 p. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265721 [in English].

References

1. Volyarska, O. S., & Muranova, N. P. (2020). Hotovnist naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv do vprovadzhennya klyuchovykh innovatsiynykh tendentsiy rozvytku osvity. [Readiness of scientific and pedagogical workers to implement key innovative trends in the development of education]. *Osvita ta rozvytok obdarovanoyi osobystosti. Seriya «Pedahohika», «Psykholohiya». – Education and development of gifted individuals. Series "Pedagogy", "Psychology*". No. 3 (78). P. 56–62. URL: https://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2020/3/9.pdf [in Ukrainian].

2. Darmanska, I., Darmanskyi, S., Dychakivskyi, O., & Sivak, N. (2021*) Osvitniy menedzhment: navchalnyy posibnyk [Educational management: a textbook]*. Khmelnytskyi: KhGPA. 200 p. URL: http://elar.kgpa.org.ua:88/jspui/bitstream/123456789/587/1/%d0%9f%d0%be%d1%81%d1%96%d0%b1%d0%bd%d0%b8%d0%ba%20%d0%94%d0%b0%d1%80%d0%bc%d0%b0%d0%bd%d1%81%d1%8c%d0%ba%d0%b0%202021.pdf [in Ukrainian].

3. Zahorodniy, S. P. (2017). Rozvytok u kerivnykiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv innovatsiynoyi kompetentnosti u systemi pislyadyplomnoyi osvity [Development of innovative competence in the system of postgraduate education among heads of general education institutions]. *Candidate's thesis.* Vinnytsia. URL: https://www.vspu.edu.ua/science/dis/des_17_3.pdf [in Ukrainian].

4. Ihnatovych, O.M. (2018). *Psykholohichni osnovy rozvytku fakhovoyi innovatsiynoyi kultury pedahohichnykh pratsivnykiv [Psychological foundations of the development of professional innovative culture of pedagogical workers*]. Monograph (second edition). Kyiv: DKStsentr. 376 p. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/710964/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%86%D0%B3%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%20%D0%9E.%D0%9C..pdf [in Ukrainian].

5. *Innovatsiyni tekhnolohiyi v suchasnomu osvitnomu prostori: kolektyvna monohrafiya. [Innovative technologies in the modern educational space: collective monograph]* / edited by H.L. Yefremova. Sumy: Publishing house of Sumy State University named after A. S. Makarenko, 2020. 444 p. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/14387/1/%d0%9c%d0%be%d0%bd%d0%be%d0%b3%d1%80%d0%b0%d1%84%d1%96%d1%8f%2027.05.21%20%d1%80.%20%d0%b2%d0%b5%d1%80%d1%81%d1%82%d0%ba%d0%b0.pdf [in Ukrainian].

6. Marmaza, O. I. (2019). *Innovatsiyi v menedzhmenti osvity [Innovations in education management*]: monograph. Kharkiv: Publishing house group "Osnova". 128 p. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/65d1331e-290e-4386-b16b-0321f0e512c3/content [in Ukrainian].

7. Mykytyuk, P. P., Brych, V. Ya., Shkilnyak, M. M., & Mykytyuk, Yu. I. (2019). *Innovatsiynyy menedzhment [Innovation Management*]: Textbook. Ternopil: Economic Thought of TNEU. 518 p. URL: https://api.dspace.wunu.edu.ua/api/core/bitstreams/540abb4d-514a-42f9-976c-e92a37220bf9/content [in Ukrainian].

8. Mykhailychenko, I. V. (2020). Orhanizatsiyno-upravlinski umovy vprovadzhennya innovatsiy u zaklady vyshchoyi osvity [Organizational and Management Conditions for the Introduction of Innovations in Higher Education Institutions]. *Pedahohichnyy almanakh – Pedagogical Almanac*, (44). 122-129. URL: https://doi.org/10.37915/pa.vi44.27 [in Ukrainian].

9. Shkarlet, S. M. (Eds). (2022). *Osvita Ukrayiny v umovakh voyennoho stanu. Innovatsiyna ta proyektna diyalnist [Education in Ukraine under martial law. Innovative and project activities]*.

Kyiv – Chernivtsi: “Bukrek. 140 p. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Nauk-metod.zbirnyk-Osv.Ukrainy.v.umovakh.voyennoho.stanu-%20Innovatsiyna.ta.proyektna.diyalnist.pdf [in Ukrainian].

10. Zakon Ukrainy Pro innovatsiinu diialnist : pryiniatyi 4 lyp. 2002 roku № 40-IV [Law of Ukraine on innovative activity from July 4 2002, № 40-IV]. (2002, August 9). *Holos Ukrainy – Voice of Ukraine*, No. 36, Art. 266, pp. 10-12 URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/40-15 [in Ukrainian].

11. Chernenko, N. M. (2020*). Ryzyk-menedzhment u zakladakh osvity [Risk management in educational institutions]*: a textbook. Series “Management of an educational institution”. Publisher: K. D. Ushinsky University.. 116 p. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/9759/1/Chernenko.%202020.pdf [in Ukrainian].

12. Alieksieiev, I., & Mazur, A. (2022). Methodology of financial research by stages of innovation process. *Economics, Entrepreneurship, Management*, 9(1), 7-14. URL: https://doi.org/10.56318/eem2022.01.007 [in English].

13. The Global Talent Competitiveness Index 2022. URL: https://www.insead.edu/sites/default/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2022-report.pdf [in English].

14. Stratehiya tsyfrovoho rozvytku innovatsiynoyi diyalnosti ukrayiny na period do 2030 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1351-2024-%D1%80#n14 [in Ukrainian].

15. UNESCO (2018). ICT Competency Framework for Teachers. Paris: UNESCO. 68 p. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265721 [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 005.1+336.64

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-544-552

Синиця Світлана Михайлівна кандидат економічних наук, доцент, кафедра управління та адміністрування, Західноукраїнський національний університет, Івано-Франківський навчально-науковий інститут менеджменту, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0009-0009-3807-2273

Фурса Тетяна Петрівна кандидат економічних наук, доцент, кафедра управління та адміністрування, Західноукраїнський національний університет, Івано-Франківський навчально-науковий інститут менеджменту, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0000-0003-4562-2252

ОСОБЛИВОСТІ МЕНЕДЖМЕНТУ ФІНАНСОВИМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯМ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ВНУТРІШНІХ ПРОЦЕСІВ НА ПІДПРИЄМСТВІ

Анотація. Мета дослідження полягає у розробленні підходів до менеджменту фінансовим забезпеченням цифровізації внутрішніх процесів на підприємстві з урахуванням повної вартості володіння, ризиків і результативності. Об'єктом дослідження є процеси фінансового планування, розподілу та контролю ресурсів, що спрямовуються на цифровізацію внутрішніх процесів підприємства. Так, тема постає однією з ключових, тому що внутрішнє середовище бізнесу швидко ускладнюється, а вимоги до прозорості, швидкості й керованості операцій зростають. Не рідко підприємства одночасно модернізують облік і планування, управління запасами, закупівлями, виробництвом, логістикою, персоналом, документообігом, а також внутрішнім контролем і комплаєнсом, водночас кожен із цих напрямів потребує чіткого фінансування, пріоритизації та узгодження з цілями розвитку. В статті розглянуто менеджмент фінансовим забезпеченням цифровізації внутрішніх процесів на підприємстві як систему рішень щодо планування, розподілу, контролю та коригування витрат упродовж повного життєвого циклу ініціатив. Увагу зосереджено на тому, що цифровізація охоплює облік, документообіг, закупівлі, складську логістику, планування виробництва, кадрові процедури, внутрішній контроль і захист даних, а тому потребує портфельного підходу до інвестування. Обґрунтовано доцільність розмежування одноразових і повторюваних витрат, а також формування резервів на інтеграцію, міграцію даних, тестування, кіберзахист і навчання персоналу. Показано, що оцінювання ефекту має поєднувати фінансові результати з операційними показниками, зокрема скороченням часу обробки операцій, зниженням кількості помилок, стабілізацією якості даних і підвищенням керованості. Разом із цим проаналізовано організаційні передумови, зокрема ролі власників процесів, фінансового менеджменту, інформаційних

підрозділів і служби безпеки, які забезпечують узгодженість бюджету, графіків робіт і критеріїв приймання. Висвітлено підхід до управління змінами, який передбачає комунікації, навчальні програми, підтримку користувачів і регулярний перегляд пріоритетів на підставі фактичних даних. Окремо окреслено перспективи використання технологій на базі штучного інтелекту для моніторингу аномалій, прогнозування навантаження та підсилення внутрішнього контролю.

Ключові слова: менеджмент, фінансове забезпечення, цифровізація внутрішніх процесів, портфель ініціатив, повна вартість володіння, управління ризиками, кіберзахист, управління змінами, технології на базі штучного інтелекту

Svitlana Synytsia West Ukrainian National University, Ivano-Frankivsk Education and Research Institute of Management, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0009-0009-3807-2273

Tetiana Fursa West Ukrainian National University, Ivano-Frankivsk Education and Research Institute of Management, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0000-0003-4562-2252

FEATURES OF MANAGEMENT BY FINANCIAL SUPPORT OF DIGITIZATION OF INTERNAL PROCESSES AT AN ENTERPRISE

Abstract. The purpose of the study is to develop approaches to management by financial support of digitalization of internal processes at an enterprise, taking into account the total cost of ownership, risks and effectiveness. The object of the study is the processes of financial planning, distribution and control of resources aimed at digitalization of internal processes of an enterprise. Thus, the topic becomes one of the key ones, because the internal environment of a business is rapidly becoming more complicated, and the requirements for transparency, speed and manageability of operations are increasing. It is not uncommon for enterprises to simultaneously modernize accounting and planning, inventory management, procurement, production, logistics, personnel, document management, as well as internal control and compliance, while each of these areas requires clear financing, prioritization and coordination with development goals. The article considers the management of financial support for the digitalization of internal processes at the enterprise as a system of decisions on planning, distribution, control and adjustment of costs throughout the entire life cycle of initiatives. Attention is focused on the fact that digitalization covers accounting, document management, procurement, warehouse logistics, production planning, personnel procedures, internal control and data protection, and therefore requires a portfolio approach to investment. The feasibility of distinguishing one-time and recurring costs, as well as the formation of reserves for integration, data migration,

testing, cyber security and personnel training is substantiated. It is shown that the assessment of the effect should combine financial results with operational indicators, in particular, reducing the time for processing operations, reducing the number of errors, stabilizing data quality and increasing manageability. At the same time, organizational prerequisites are analyzed, in particular, the roles of process owners, financial management, information departments and security services, which ensure the consistency of the budget, work schedules and acceptance criteria. The change management approach is highlighted, which includes communications, training programs, user support and regular review of priorities based on factual data. The prospects for using artificial intelligence technologies for anomaly monitoring, load forecasting and strengthening internal controls are separately outlined.

Keywords: management, financial provision, digitalization of internal processes, portfolio of initiatives, total cost of ownership, risk management, cyber security, change management, artificial intelligence technologies

Постановка проблеми. Так, тема постає однією з ключових, тому що внутрішнє середовище бізнесу швидко ускладнюється, а вимоги до прозорості, швидкості й керованості операцій зростають. Не рідко підприємства одночасно модернізують облік і планування, управління запасами, закупівлями, виробництвом, логістикою, персоналом, документообігом, а також внутрішнім контролем і комплаєнсом, водночас кожен із цих напрямів потребує чіткого фінансування, пріоритизації та узгодження з цілями розвитку. Саме тому актуальність теми визначається необхідністю перетворювати цифровізацію з набору розрізнених ініціатив на керований портфель інвестицій, де зрозуміло, які витрати є одноразовими, які повторюваними, які ресурси потрібні для підтримки рішень на базі застосованих цифрових технологій, і який ефект вони надають для продуктивності, якості, безпеки та швидкості ухвалення управлінських рішень. Разом із цим посилюються ризики, пов’язані з кіберзагрозами, помилками інтеграції, залежністю від постачальників, дефіцитом компетенцій і опором змінам, тому фінансове забезпечення має враховувати не лише закупівлю програмних продуктів і обладнання, а й навчання, підтримку, тестування, резервування, аудит, безперервність бізнес процесів і захист даних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відтак, наукові публікації формують підґрунття для дослідження фінансового забезпечення цифровізації внутрішніх процесів підприємства, зосереджуючи увагу на фінансовій стійкості, інвестиційній динаміці, інформатизації обліку й звітності, а також на інструментах управління результативністю цифрової трансформації [1-10]. До прикладу, Н. Танклевська та В. Мірошниченко [1] розглядають фінансову стійкість підприємств в умовах цифрової економіки, підкреслюючи залежність стабільності від здатності підприємства адаптувати фінансову політику до технологічних змін. О. Суховєєв [2] аналізує тенденції та структуру інвестиційного розвитку підприємств у нашій країні у контексті цифрової

трансформації, звертаючи увагу на зміну інвестиційних пріоритетів, джерел фінансування і структури вкладень у технологічне оновлення. Важливим для нашого дослідження являється те, що автор показує цифрову трансформацію як процес, який потребує довгострокового інвестиційного бачення, а не лише ситуативних закупівель. В. Мельничук [3] розкриває інформатизацію та диджиталізацію обліку й звітності як інструмент підвищення фінансової безпеки підприємства, акцентуючи на ролі якості даних, швидкості обробки інформації та зниженні ймовірності помилок. Д. Тищенко [4] зазначає, що оптимізація фінансового забезпечення цифрової трансформації підприємств може спиратися на засади збалансованої системи показників, коли управлінська увага концентрується не лише на витратах, а й на результатах у кількох взаємопов'язаних напрямах.

Мета дослідження полягає у розробленні підходів до менеджменту фінансовим забезпеченням цифровізації внутрішніх процесів на підприємстві з урахуванням повної вартості володіння, ризиків і результативності. Об'єктом дослідження є процеси фінансового планування, розподілу та контролю ресурсів, що спрямовуються на цифровізацію внутрішніх процесів підприємства.

Виклад основного матеріалу. Менеджмент фінансовим забезпеченням цифровізації внутрішніх процесів на підприємстві являється не просто підбором програмних продуктів і оплатою рахунків, а системною роботою з формування портфеля ініціатив, які мають різну складність, різні строки впровадження та різну цінність для внутрішнього середовища. У практиці підприємства одночасно виникають витрати на автоматизацію документообігу, інтеграцію обліку й складської логістики, модернізацію планування виробництва, підсилення внутрішнього контролю, захист даних, а також навчання персоналу. Разом із цим фінансовий менеджмент має забезпечити співставність таких ініціатив, щоб керівництво розуміло, що саме фінансується, у якій послідовності, з якими умовами прийнятності ризику та які ресурси потрібні для підтримки рішень на базі застосованих цифрових технологій упродовж усього життєвого циклу. Окремої уваги потребує поділ витрат на одноразові та повторювані, а також планування резервів на непередбачувані інтеграційні роботи, міграцію даних, перевірки безпеки й додаткові налаштування, які не рідко з'являються після старту проєкту (табл.1).

Таблиця 1

Фінансові потреби цифровізації внутрішніх процесів і підходи до їх оцінювання

Внутрішній процес	**Рішення на базі застосованих цифрових технологій**
Облік і управлінська звітність у внутрішньому середовищі	Єдина система обліку з автоматичними проведеннями, електронними первинними документами, узгодженням платежів і вбудованими контрольними правилами
Закупівлі, склад, логістика у внутрішньому середовищі	Автоматизація заявок і погоджень, контроль лімітів, управління запасами, штрихкодування, відстеження руху товарів у реальному часі

Внутрішній процес	Рішення на базі застосованих цифрових технологій
Виробництво і планування у внутрішньому середовищі	Планування потреб у матеріалах, календарне планування, диспетчеризація, контроль виконання, збір даних з обладнання, якщо це релевантно
Кадрові процеси у внутрішньому середовищі	Електронні особові справи, облік робочого часу, самообслуговування працівників, навчальні модулі, автоматизація нарахувань

Сформовано автором

Фінансове забезпечення цифровізації потребує чіткої архітектури управління, де зрозуміло, хто ініціює зміни, хто відповідає за фінансову дисципліну, хто приймає ризики та хто забезпечує результат у внутрішньому середовищі. На практиці ефективним підходом стає портфельне управління, коли ініціативи групуються за напрямами, наприклад облік і контроль, операції та логістика, виробництво, кадри, клієнтські сервіси, і для кожного напряму встановлюються пріоритети, ліміти та критерії відбору. Водночас фінансова частина не має зводитися до формальної оцінки, адже цифровізація не рідко приносить ефект через зниження ризиків, підвищення стійкості й керованості, а ці результати потребують коректної методики оцінювання, у якій фіксуються цільові показники, джерела даних і правила перегляду бюджету (табл.2).

Таблиця 2

Інструменти менеджменту фінансови
забезпеченням цифровізації внутрішніх процесів

Етап управління	Фінансові інструменти, які доречно застосовувати	Ролі та відповідальність у внутрішньому середовищі
Формування портфеля ініціатив	Бюджетування за програмами, ранжування заявок, порівняння альтернатив, встановлення лімітів за напрямами, правила резервування коштів	Фінансовий менеджмент формує правила і перевіряє повноту витрат, власники процесів описують потреби і ефекти, інформаційні підрозділи оцінюють технічну здійсненність і ресурси
Планування витрат і контрактування	Кошториси, календар фінансування, модель платежів, оцінка залежності від постачальника, сценарії зміни цін, правила приймання робіт	Юридична служба забезпечує умови договорів, закупівлі організовують конкуренцію, фінанси контролюють ліміти і графік платежів, проєктна команда формує критерії приймання
Впровадження і контроль виконання	Фінансовий контроль фактичних витрат, аналіз відхилень, управління змінами обсягу робіт, резерви на ризики, контроль трудомісткості внутрішніх команд	Керівник проєкту координує етапи, фінанси відстежують відхилення, інформаційні підрозділи відповідають за інтеграцію і безпеку, власники процесів приймають результат

Етап управління	**Фінансові інструменти, які доречно застосовувати**	**Ролі та відповідальність у внутрішньому середовищі**
Експлуатація, розвиток, оцінювання ефекту	План підтримки і оновлень, фінансування кіберзахисту, бюджет навчання, регулярне оцінювання ефекту, правила інвестування у розвиток	Служби підтримки забезпечують стабільність, фінансовий менеджмент контролює повторювані витрати, власники процесів фіксують досягнуті результати, керівництво визначає пріоритети розвитку

Сформовано автором

Не рідко підприємства недооцінюють витрати на інвентаризацію даних, очищення довідників, визначення відповідальних за якість даних, налаштування прав доступу і запис дій, а без цього рішення на базі застосованих цифрових технологій працюють нестабільно і створюють додаткові ризики. Відтак, у фінансовій моделі мають бути передбачені ресурси на кіберзахист, резервне копіювання, тестування відновлення, аудит доступів, а також на внутрішні регламенти, які визначають порядок змін, оновлень і реагування на інциденти. Окрема увага потрібна для взаємодії із зовнішнім середовищем, зокрема з постачальниками програмних продуктів, хмарними сервісами та інтеграторами, адже фінансові зобов'язання, штрафи, умови сервісного рівня і доступ до даних прямо впливають на стійкість бізнесу.

Таблиця 3

Складові фінансової моделі витрат на дані, кіберзахист і керованість змін у цифровізації внутрішніх процесів

Напрям витрат, який не рідко недооцінюють	**Що саме потрібно профінансувати у внутрішньому середовищі, щоб рішення працювало стабільно**
Інвентаризація даних і очищення довідників	Потрібні ресурси на опис джерел даних, виявлення дублювань, нормалізацію номенклатури і контрагентів, узгодження кодів, відокремлення застарілих записів, а також на документування правил ведення довідників. Доцільно профінансувати участь власників процесів і відповідальних працівників, тому що без їх знань дані очищуються формально і з помилками
Визначення відповідальних за якість даних і регулярний контроль	Потрібні ресурси на формалізацію ролей, призначення відповідальних за домени даних, підготовку інструкцій, створення процедур контролю, а також на регулярні перевірки, зокрема вибіркові аудити коректності довідників і операцій. Водночас необхідні ресурси на навчання, щоб відповідальні особи розуміли критерії якості і типові помилки
Кіберзахист, резервне копіювання і тестування відновлення	Потрібні ресурси на захист кінцевих пристроїв, мережеві політики, оновлення, антивірусні та антифішингові інструменти, резервне копіювання, зберігання резервів, а також регулярне тестування відновлення, щоб підтвердити, що резерви реально працездатні. Водночас важливо профінансувати план реагування на інциденти і тренування відповідальних осіб

Напрям витрат, який не рідко недооцінюють	Що саме потрібно профінансувати у внутрішньому середовищі, щоб рішення працювало стабільно
Внутрішні регламенти змін, оновлень і реагування на інциденти	Потрібні ресурси на розробку процедур управління змінами, календар оновлень, правила тестування перед запуском у продуктив, порядок повернення до попередньої версії, а також на навчання працівників і підтримку документації. Водночас необхідне фінансування на відповідальних осіб, які координують ці процеси у внутрішньому середовищі

Сформовано автором

Таким чином, менеджмент фінансовим забезпеченням цифровізації внутрішніх процесів на підприємстві являється системною управлінською діяльністю, яка поєднує планування інвестицій, контроль повної вартості володіння, управління ризиками та організацію змін у внутрішньому середовищі. Водночас результативність досягається тоді, коли фінансування будується як портфель ініціатив із прозорими пріоритетами, чіткими критеріями приймання та регулярним оцінюванням ефекту на підставі даних. Разом із цим критично важливо завчасно закладати повторювані витрати на підтримку, оновлення, кіберзахист і навчання, а також резерви на інтеграцію та міграцію даних. У таких умовах цифровізація постає не разовою витратою, а керованою траєкторією розвитку, що надає підприємству стійкість, керованість і конкурентоспроможність.

Висновки. Таким чином, саме вкрай грамотний менеджмент фінансовим забезпеченням цифровізації стає інструментом, який дає можливість обґрунтовано вибирати між альтернативами, наприклад між поетапним упровадженням і одночасною трансформацією, між розвитком власної команди і залученням підрядників, між хмарною інфраструктурою і локальними серверами, а також між різними моделями оплати й ліцензування. При такого роду умовах вирішальним є підхід до оцінювання економічного ефекту, де враховуються не лише прямі заощадження часу та витрат, а й зниження помилок, скорочення циклу операцій, підвищення керованості, стійкість до збоїв, поліпшення якості даних для планування та контролю.

Література:

1. Танклевська Н. С., Мірошниченко В. О. Фінансова стійкість підприємств в умовах цифрової економіки. № 3, 2024. Бізнес Інформ. С. 249-255.
2. Суховєєв О. В. Тенденції та структура інвестиційного розвитку підприємств України 2014–2024 у контексті цифрової трансформації. № 78, 2025. Економіка та суспільство. С. 743-752. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-78-104
3. Мельничук В. Інформатизація та диджиталізація обліку й звітності як інструмент підвищення фінансової безпеки підприємства. № 6(57), 2025. Сталий розвиток економіки. С. 623-629.
4. Тищенко Д. Оптимізація фінансового забезпечення цифрової трансформації підприємств на засадах збалансованої системи показників. № 3(50), 2024. Сталий розвиток економіки. С. 371-377.

5. Давиденко Н., Буряк А., Ключка О. Цифровізація фінансового менеджменту підприємств. № 2(53), 2025. Сталий розвиток економіки. С. 417-422.

6. Зверук Л. А. Цифровізація фінансового менеджменту підприємств в умовах сталого розвитку. № 6, 2025. Бізнес Інформ. С. 322-331.

7. Кириченко О. Управління інвестиційно-інноваційним забезпеченням впровадження адаптивних стратегій розвитку підприємств, малого та середнього бізнесу в умовах цифрової трансформації. № 4(72), 2023. Вчені записки Університету «КРОК». С. 94-101.

8. Івченко Є. А., Хімченко А. О. Цифрова трансформація систем управління бізнес-процесами на українських підприємствах. № 6(286), 2024. Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. С. 45-50.

9. Зибарева О.В. Управління ризиками бізнес-проєктів в умовах цифровізації. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління, 2023, (10). https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-10-04-09

10. Штангрет А., Силкін О. Безпекові аспекти управління персоналом в умовах гіпердинамічного зовнішнього середовища. № 9(37), 2024. Наукові інновації та передові технології. С. 227-237.

References:

1. Anklevska, N. S., & Miroshnychenko, V. O. (2024). Finansova stiikist pidpryiemstv v umovakh tsyfrovoi ekonomiky [Financial sustainability of enterprises in the digital economy]. Biznes Inform (Business Inform), 3, 249-255. [in Ukrainian].

2. Sukhovieiev, O. V. (2025). Tendentsii ta struktura investytsiinoho rozvytku pidpryiemstv Ukrainy 2014–2024 u konteksti tsyfrovoi transformatsii [Trends and structure of investment development of enterprises of Ukraine, 2014–2024, in the context of digital transformation]. Ekonomika ta suspilstvo (Economy and Society), 78, 743-752. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-78-104[in Ukrainian].

3. Melnychuk, V. (2025). Informatyzatsiia ta dydzhytalizatsiia obliku y zvitnosti yak instrument pidvyshchennia finansovoi bezpeky pidpryiemstva [Informatization and digitalization of accounting and reporting as a tool for increasing the financial security of an enterprise]. Stalyi rozvytok ekonomiky (Sustainable Development of the Economy), 6(57), 623-629. [in Ukrainian].

4. Tyshchenko, D. (2024). Optymizatsiia finansovoho zabezpechennia tsyfrovoi transformatsii pidpryiemstv na zasadakh zbalansovanoi systemy pokaznykiv [Optimization of financial support for digital transformation of enterprises based on the balanced scorecard]. Stalyi rozvytok ekonomiky (Sustainable Development of the Economy), 3(50), 371-377. [in Ukrainian].

5. Davydenko, N., Buriak, A., & Kliuchka, O. (2025). Tsyfrovizatsiia finansovoho menedzhmentu pidpryiemstv [Digitalization of enterprise financial management]. Stalyi rozvytok ekonomiky (Sustainable Development of the Economy), 2(53), 417-422. [in Ukrainian].

6. Zveruk, L. A. (2025). Tsyfrovizatsiia finansovoho menedzhmentu pidpryiemstv v umovakh staloho rozvytku [Digitalization of enterprise financial management under sustainable development conditions]. Biznes Inform (Business Inform), 6, 322-331. [in Ukrainian].

7. Kyrychenko, O. (2023). Upravlinnia investytsiino-innovatsiinym zabezpechenniam vprovadzhennia adaptyvnykh stratehii rozvytku pidpryiemstv, maloho ta serednoho biznesu v umovakh tsyfrovoi transformatsii [Management of investment and innovation support for implementing adaptive development strategies of enterprises and small and medium business in the context of digital transformation]. Vcheni zapysky Universytetu KROK (Scientific Notes of KROK University), 4(72), 94-101. [in Ukrainian].

8. Ivchenko, Ye. A., & Khimchenko, A. O. (2024). Tsyfrova transformatsiia system upravlinnia biznes-protsesamy na ukrainskykh pidpryiemstvakh [Digital transformation of business

process management systems at Ukrainian enterprises]. Visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia (Bulletin of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University), 6(286), 45-50. [in Ukrainian].

9. Zybareva, O. V. (2023). Upravlinnia ryzykamy biznes-proiektiv v umovakh tsyfrovizatsii [Risk management of business projects in the context of digitalization]. Problemy suchasnykh transformatsii, Seriia ekonomika ta upravlinnia (Problems of Modern Transformations, Series Economics and Management), 10. https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-10-04-09[in Ukrainian].

10. Shtangret, A., & Silkin, O. (2024). Bezpekovi aspekty upravlinnia personalom v umovakh hiperdynamichnoho zovnishnoho seredovyshcha [Security aspects of personnel management in a hyperdynamic external environment]. Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii – Scientific Innovations and Advanced Technologies, 9(37), 227-237. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 005.334:330.322:368

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-553-563

Слободянюк Ольга Василівна доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки та менеджменту, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0003-2678-4707

Орлов Василь Миколайович доктор економічних наук, професор, професор кафедри публічного управління та цифрової економіки, Державний університет інтелектуальних технологій і зв'язку, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-6392-5500

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО ІНВЕСТИЦІЙНОГО ТА СТРАХОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В КОНТЕКСТІ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ БІЗНЕС-СТРУКТУРАМИ

Анотація. У статті досліджується системний підхід до формування інтегрованої моделі інвестиційного та страхового менеджменту в умовах антикризового управління бізнес-структурами. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади взаємодії інвестиційного та страхового менеджменту як взаємодоповнювальних складових єдиної системи управління бізнес-структурою в умовах циклічних коливань ринкового середовища та підвищеної волатильності фінансових ринків. Визначено, що інвестиційний менеджмент виконує превентивну та реабілітаційну функції в антикризовій системі, тоді як страховий менеджмент забезпечує функцію фінансового буфера, що поглинає шокові втрати бізнес-структури. Проаналізовано сучасні концепції антикризового менеджменту та визначено специфічну роль інвестиційних і страхових інструментів у забезпеченні фінансової стійкості бізнес-структур в умовах наростаючої нестабільності зовнішнього середовища. Досліджено стадії кризового циклу бізнес-структури та відповідні управлінські реакції з позиції координованого застосування інвестиційних та страхових інструментів на кожному з етапів кризового розвитку. Запропоновано трирівневу концептуальну модель інтеграції зазначених видів менеджменту, що охоплює стратегічний, тактичний та операційний рівні управління з відповідними механізмами зворотного зв'язку між ними. Розроблено матрицю антикризового захисту бізнес-структури, яка встановлює відповідність між видами ризиків та оптимальними комбінаціями інвестиційних і страхових інструментів управління. Обґрунтовано синергетичний ефект від поєднання інвестиційного та страхового менеджменту, який полягає у формуванні системи подвійного захисту бізнес-структури, а саме дохідного через оптимізацію інвестиційного портфеля, та компенсаційного через страхові механізми передачі ризику третій стороні.

Проведене дослідження засвідчує, що системна інтеграція інвестиційного та страхового менеджменту формує якісно новий рівень антикризового захисту бізнес-структур, забезпечуючи комплексну стійкість до фінансових потрясінь і створюючи підґрунтя для сталого розвитку в умовах економічної нестабільності.

Ключові слова: інвестування, інвестиційний менеджмент, страхування, страховий менеджмент, антикризове управління, бізнес-структура, системний підхід, ризик-менеджмент, фінансова стабілізація.

Slobodianiuk Olha Vasylivna Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Economics and Management, National University «Odesa Law Academy», Odesa, https://orcid.org/0000-0003-2678-4707

Orlov Vasyl Mykolayovych Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Public Administration and Digital Economy, State University of Intellectual Technologies and Communications, Odesa, https://orcid.org/0000-0001-6392-5500

A SYSTEMIC APPROACH TO INVESTMENT AND INSURANCE MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF ANTI-CRISIS MANAGEMENT OF BUSINESS STRUCTURES

Abstract. This article investigates a systemic approach to the formation of an integrated model of investment and insurance management in the context of anti-crisis management of business structures. The theoretical and methodological foundations of the interaction between investment and insurance management as complementary components of a unified business structure management system under conditions of cyclical market fluctuations and heightened financial market volatility are substantiated. It is established that investment management performs preventive and rehabilitative functions within the anti-crisis system, while insurance management provides a financial buffer function that absorbs shock losses of a business structure. Contemporary anti-crisis management concepts are analyzed, and the specific role of investment and insurance instruments in ensuring the financial stability of business structures under conditions of increasing external environment instability is determined. The stages of the crisis cycle of a business structure and the corresponding managerial responses from the perspective of the coordinated application of investment and insurance instruments at each stage of crisis development are examined. A three-level conceptual model for integrating these types of management is proposed, encompassing strategic, tactical, and operational management levels with corresponding feedback mechanisms between them. An anti-crisis protection matrix for business structures is developed, establishing correspondence between risk types and optimal combinations of investment and insurance instruments. The synergistic effect of combining investment and insurance management is substantiated, consisting

in forming a dual protection system for business structures, namely income-based protection through investment portfolio optimization, and compensatory protection through insurance risk transfer mechanisms to a third party. The conducted research demonstrates that the systemic integration of investment and insurance management forms a qualitatively new level of anti-crisis protection for business structures, ensuring comprehensive resilience to financial shocks and creating the foundation for sustainable development under conditions of economic instability.

Keywords: investment, investment management, insurance, insurance management, anti-crisis management, business structure, systemic approach, risk management, financial stabilization.

Постановка проблеми. Сучасне середовище функціонування бізнес-структур характеризується наростаючою турбулентністю, а саме глобалізацією фінансових ринків, геополітичною нестабільністю, прискоренням технологічних змін та структурною трансформацією економік, що формують якісно нове середовище ризиків, у межах якого функціонують суб'єкти господарювання. В українських реаліях дана проблематика набуває особливої гостроти. Вітчизняні бізнес-структури функціонують одночасно в умовах макроекономічної нестабільності, воєнного стану, руйнування логістичних ланцюгів та стрімкої трансформації регуляторного середовища.

Попри значний масив наукових досліджень у суміжних галузях, у сучасній управлінській науці залишається невирішеною проблема щодо інвестиційного та страхового менеджменту, які традиційно розглядаються як відокремлені функціональні підсистеми управління бізнес-структурою. Перший асоціюється переважно зі зростанням капіталу та дохідністю активів, другий із захистом від конкретних страхових випадків. Така фрагментарність управлінського мислення призводить до утворення «зон незахищеності», ризиків, які не покриваються ні інвестиційними, ні страховими інструментами через відсутність їхньої координації.

Особливо дана проблема постає в умовах кризи. Практика свідчить, що бізнес-структури, які управляють інвестиційним портфелем та страховим захистом розрізнено, у кризових ситуаціях зазнають суттєво більших втрат порівняно з тими, де ці функції інтегровані в єдину антикризову систему. Відсутність системного підходу до поєднання інвестиційного та страхового менеджменту обумовлює низьку ефективність антикризових заходів, надмірні витрати на захист і недостатню фінансову стійкість бізнес-структур у періоди нестабільності.

Наукова новизна даного дослідження полягає саме в подоланні зазначеної фрагментарності. Поєднання інвестиційного та страхового менеджменту в єдиній системі антикризового управління бізнес-структурою породжує якісно новий управлінський феномен, а саме інтегровану модель захисту капіталу, яка не зводиться до простої суми двох окремих підходів. Взаємодія цих підсистем

генерує синергетичний ефект. Інвестиційні інструменти підсилюють ефективність страхового захисту, а страхові механізми знижують ризиковість інвестиційних рішень, формуючи тим самим нову якість антикризової стійкості бізнес-структури.

Таким чином, об'єктивна необхідність подолання фрагментарності у застосуванні інструментів інвестиційного та страхового менеджменту, формування їхньої системної інтеграції в контексті антикризового управління та розроблення відповідного теоретико-методологічного підґрунтя визначають актуальність і практичну значущість даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика антикризового управління, інвестиційного та страхового менеджменту досліджується вітчизняними вченими, однак переважно в розрізі окремих напрямів без їхнього системного поєднання.

У сфері антикризового управління слід відзначити праці Кузьомка В.М. та Несвата А.Ю., які обґрунтовують, що розроблення та реалізація антикризових стратегій дозволяє на ранніх стадіях виявляти й мінімізувати наслідки кризових явищ, підвищуючи економічну стійкість бізнесу в умовах нестабільності [4]. Буряк А. та Заяць М. досліджують фінансову реструктуризацію як ключовий інструмент антикризового управління, систематизуючи механізми оптимізації структури капіталу та управління заборгованістю в кризових умовах [2].

У сфері інвестиційного менеджменту Крижанівська М. та Степанова А. формують концептуальні засади управління інвестиційною діяльністю, розкриваючи принципи, функції та методи прийняття інвестиційних рішень в умовах ринкової нестабільності [5].

Білоусова О. розвиває інструментарій оцінки інвестиційної привабливості та управління інвестиційними проєктами, а Могильна Л. і Воробйов І. досліджують ризики інноваційно-інвестиційних проєктів, пропонуючи методи їхньої ідентифікації та мінімізації [1; 6].

У сфері страхового менеджменту Глухова В. та Крот Л. здійснили класифікацію ризиків страхової діяльності та узагальнили теоретичні засади управління фінансовими ризиками страховика в контексті забезпечення фінансової безпеки [3].

Онишко С.В., Богріновцева Л.М. та Ключка О.В. аналізують трансформаційні процеси у страховому секторі України, визначаючи сучасний стан та перспективи розвитку страхового ринку як інституційного середовища для реалізації страхового менеджменту бізнес-структур [7].

Проведений аналіз засвідчує, що вітчизняні науковці здійснюють вагомий внесок у дослідження кожного із зазначених напрямів окремо. Водночас системний підхід до інтеграції інвестиційного та страхового менеджменту в єдину модель антикризового управління бізнес-структурами залишається поза увагою наукової спільноти. Саме це визначає наукову новизну та практичну значущість даного дослідження.

Мета статті. Метою статті є обґрунтування теоретико-методологічних засад системної інтеграції інвестиційного та страхового менеджменту як якісно нового підходу до антикризового управління бізнес-структурами та розроблення відповідної концептуальної моделі, що забезпечує синергетичний захист капіталу в умовах фінансової нестабільності.

Виклад основного матеріалу.

Інвестиційний менеджмент бізнес-структури являє собою систему принципів і методів розроблення та реалізації управлінських рішень, спрямованих на формування, збереження та примноження капіталу через оптимальний розподіл активів з урахуванням дохідності та ризику [5; 6]. Страховий менеджмент, своєю чергою, охоплює сукупність управлінських дій з ідентифікації, оцінки та передачі ризиків страховим організаціям з метою захисту майнових та фінансових інтересів бізнес-структури [3; 7].

Принципова відмінність між цими двома видами менеджменту полягає в логіці управління ризиком: інвестиційний менеджмент прагне до оптимального балансу між прийнятим ризиком і очікуваною дохідністю, тоді як страховий менеджмент спрямований на передачу ризику третій стороні за визначену плату. Саме ця відмінність робить їх взаємодоповнювальними там, де інвестиційний менеджмент приймає ризик заради дохідності, страховий менеджмент компенсує можливі втрати від його реалізації.

У контексті антикризового управління бізнес-структурою кожна з підсистем виконує специфічні функції. Інвестиційний менеджмент реалізує дві ключові функції: превентивну через формування диверсифікованого захисного портфеля активів до настання кризи, та реабілітаційну через залучення інвестиційних ресурсів для відновлення після кризи [5].

Страховий менеджмент забезпечує функцію фінансового буфера, що поглинає шокові втрати бізнес-структури, не допускаючи їхньої трансформації в системну кризу [3; 7].

Традиційний підхід до управління бізнес-структурою розглядає ці підсистеми ізольовано, що породжує «зони незахищеності» ризики, які залишаються поза увагою через відсутність координації між інвестиційними та страховими рішеннями.

Системна інтеграція цих підсистем дозволяє усунути зазначений недолік і сформувати якісно нову інтегровану модель антикризового захисту бізнес-структури.

Ефективність антикризового управління бізнес-структурою значною мірою визначається своєчасністю застосування відповідних інструментів на кожній стадії кризового циклу.

Аналіз наукової літератури та практики антикризового менеджменту дозволяє виділити чотири основні стадії кризового циклу бізнес-структури [2; 4], кожна з яких вимагає специфічної комбінації інвестиційних та страхових інструментів (табл. 1).

Таблиця 1.

Інструменти інвестиційного та страхового менеджменту
на стадіях кризового циклу бізнес-структури

Стадія кризи	**Характеристика**	**Інструменти інвестиційного менеджменту**	**Інструменти страхового менеджменту**
I. Прихована криза	Погіршення фінансових показників без явних симптомів	Формування захисного інвестиційного портфеля, збільшення частки ліквідних активів	Аудит страхових полісів, розширення страхового покриття
II. Гостра криза	Явні ознаки: скорочення доходів, зростання боргового навантаження	Реалізація ліквідних активів для стабілізації, реструктуризація портфеля	Активація страхових виплат, використання відшкодувань для покриття збитків
III. Хронічна криза	Тривале зниження ефективності, загроза неплатоспроможності	Залучення санаційних інвестицій, пошук стратегічного інвестора	Страхування ризиків реорганізації, страхування ключових менеджерів
IV. Подолання кризи	Відновлення платоспроможності та ділової активності	Формування нового збалансованого інвестиційного портфеля, реінвестування	Розширення страхового захисту, формування оновленого страхового портфеля

Джерело: складено авторами

Як свідчать дані табл. 1, на кожній стадії кризового циклу інвестиційний та страховий менеджмент діють синхронно, взаємно посилюючи захисний ефект. Особливо критичним є етап прихованої кризи. Саме тут системна інтеграція дає змогу виявити ранні ознаки кризових явищ через індикатори, що формуються як на основі інвестиційного моніторингу, так і страхового [4].

На основі проведеного аналізу запропоновано концептуальну модель системної інтеграції інвестиційного та страхового менеджменту в контексті антикризового управління бізнес-структурою (рис. 1).

Модель відображає механізм взаємодії трьох ключових елементів та результуючий синергетичний ефект від їхньої інтеграції.

Суцільні стрілки в моделі відображають прямий управлінський вплив та ієрархічну координацію рівнів управління, тоді як пунктирні позначають механізми зворотного зв’язку, що забезпечують адаптивність системи до змін зовнішнього та внутрішнього середовища.

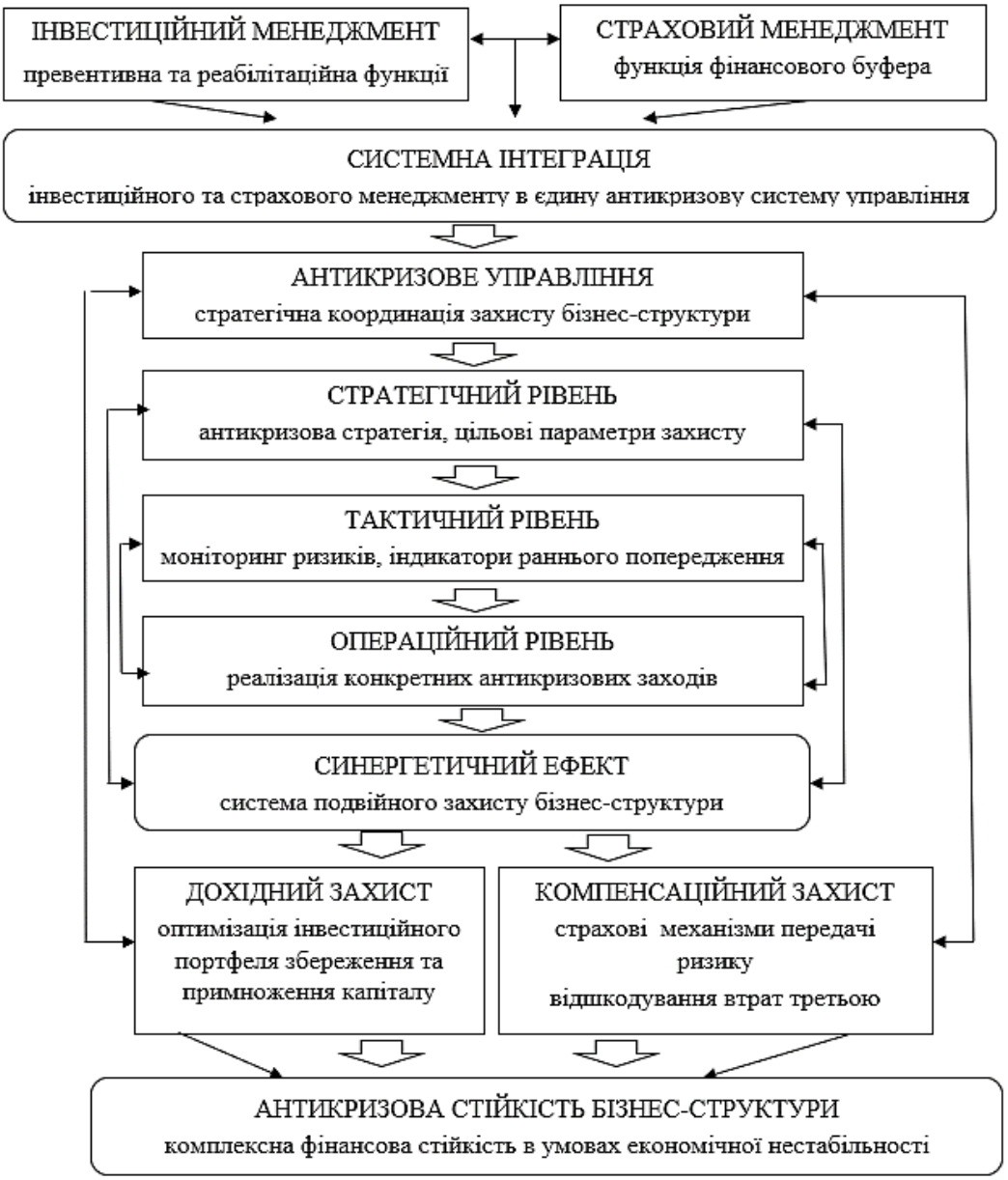

Рис. 1. Концептуальна модель системної інтеграції інвестиційного та страхового менеджменту в антикризовому управлінні бізнес-структурою
Джерело: розроблено авторами

Модель функціонує на трьох рівнях управлінської взаємодії. Стратегічний рівень передбачає формування єдиної антикризової стратегії бізнес-структури з визначенням цільових параметрів інвестиційного та страхового портфелів і допустимого рівня ризику. Тактичний рівень включає оперативне управління портфелями та моніторинг ризиків через систему індикаторів раннього попередження кризових явищ [1; 6]. Операційний рівень охоплює конкретні механізми реалізації антикризових заходів: ребалансування інвестиційного портфеля, укладання страхових договорів, залучення антикризових інвестицій та використання страхового відшкодування для відновлювальних заходів.

Принциповою особливістю запропонованої моделі є наявність зворотного зв'язку між усіма трьома рівнями, що забезпечує адаптивність системи до змін зовнішнього та внутрішнього середовища і дозволяє реагувати на перші ознаки кризи швидше, ніж кожна з підсистем окремо.

Практичним інструментом реалізації запропонованої моделі є матриця антикризового захисту бізнес-структури (табл. 2), яка встановлює відповідність між основними видами ризиків та оптимальними комбінаціями інвестиційних і страхових інструментів управління ними.

Таблиця 2

Матриця антикризового захисту бізнес-структури

Вид ризику	**Інвестиційний інструмент**	**Страховий інструмент**	**Синергетичний ефект**
Ринковий	ETF захисних секторів, ОВДП, золото	Страхування перерви у виробництві	Компенсація втрат доходу + збереження капіталу
Кредитний	Диверсифікація портфеля дебіторів, факторинг	Кредитне страхування	Мінімізація кредитних збитків при збереженні оборотності
Операційний	Інвестиції в модернізацію та резервування потужностей	Майнове страхування, страхування відповідальності	Відновлення діяльності + превентивна модернізація
Валютний	Хеджування через валютні деривативи	Страхування валютних ризиків	Стабілізація валютної позиції бізнес-структури
Форс-мажорний	Резервний фонд у ліквідних активах	Комплексне страхування від катастрофічних подій	Подвійний захист — дохідний і компенсаційний

Джерело: складено авторами

Матриця антикризового захисту (табл. 2) демонструє, що для кожного виду ризику одночасне застосування інвестиційних та страхових інструментів формує синергетичний ефект, який забезпечує більш високий інтегральний рівень фінансової стійкості порівняно з роздільним застосуванням інструментів [3; 6].

Центральним теоретичним результатом дослідження є обґрунтування синергетичного ефекту від системної інтеграції інвестиційного та страхового менеджменту, що полягає у формуванні системи подвійного захисту бізнес-структури. Дохідний захист реалізується через оптимізацію інвестиційного портфеля: формування асиметричного портфеля з підвищеною часткою захисних активів у передкризовий та кризовий періоди дозволяє мінімізувати втрати капіталу і зберегти фінансовий ресурс для реабілітаційних заходів [1; 5].

Компенсаційний захист реалізується через страхові механізми передачі ризику третій стороні: страховик приймає на себе фінансові наслідки реалізації

застрахованих ризиків, надаючи бізнес-структурі компенсацію, що дозволяє уникнути критичного скорочення активів у кризовий момент [3; 7].

Взаємодія цих двох вимірів захисту породжує якісно новий управлінський феномен: інвестиційні рішення стають менш ризикованими завдяки страховому захисту, а страхові рішення більш ефективними завдяки інвестиційним резервам.

Саме цей взаємопосилювальний ефект становить наукову новизну запропонованого підходу, оскільки він не виникає при роздільному застосуванні жодного з видів менеджменту [2; 4].

В умовах високої волатильності фінансових ринків та зростання системних ризиків інтегрований підхід дозволяє знизити амплітуду фінансових коливань бізнес-структури та скоротити часовий лаг між виникненням кризових явищ і управлінською реакцією на них. Таким чином, синергія проявляється не лише у зменшенні втрат, але й у прискоренні процесів фінансової стабілізації.

Синергетичний ефект у межах запропонованого підходу проявляється у зменшенні сукупних фінансових втрат бізнес-структури за умов одночасного застосування інвестиційних та страхових інструментів порівняно з їхнім ізольованим використанням.

Умовно це може бути представлено як:

$$L(I+S) < L(I) + L(S),$$

де L - очікувані втрати,

I - інвестиційні інструменти управління ризиком,

S - страхові механізми компенсації.

Така взаємодія забезпечує не лише мінімізацію збитків, а й стабілізацію грошових потоків у кризових фазах.

Висновки. Отримані результати підтверджують доцільність системної інтеграції інвестиційного та страхового менеджменту як концептуальної основи сучасного антикризового управління бізнес-структурами. Запропонований підхід формує інструментальну базу для підвищення фінансової стійкості, зниження ризиковості управлінських рішень та забезпечення довгострокової стабільності розвитку в умовах економічної нестабільності.

Інвестиційний та страховий менеджмент є взаємодоповнювальними підсистемами управління бізнес-структурою, які традиційно розглядаються ізольовано, що породжує «зони незахищеності» від ризиків у кризових умовах.

Системна інтеграція цих підсистем в єдину антикризову модель управління генерує синергетичний ефект, що забезпечує вищий рівень фінансової стійкості порівняно з їхнім роздільним застосуванням та формує якісно новий управлінський феномен системи подвійного захисту бізнес-структури. Запропонована трирівнева концептуальна модель інтеграції охоплює стратегічний, тактичний та операційний рівні управління з механізмами зворотного зв'язку між ними, що забезпечує адаптивність системи до змін зовнішнього середовища на кожній стадії кризового циклу.

Розроблена матриця антикризового захисту бізнес-структури встановлює оптимальні комбінації інвестиційних і страхових інструментів для основних видів ризиків, що дозволяє практично реалізувати запропонований системний підхід.

Література:

1. Білоусова О. Інструментарій оцінки інвестиційної привабливості інноваційних проектів розвитку стратегічних видів промислової діяльності. *Економіка та суспільство*, 2023. №57. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-57-2

2. Буряк, А., Заяць М. Фінансова реструктуризація як спосіб антикризового управління. *Економіка та суспільство*, 2024. №62. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-62-131

3. Глухова В., Крот Л. Управління ризиками діяльності страхових компаній в контексті фінансової безпеки. *Економіка та суспільство*, 2023 №54. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-81.

4. Кузьомко В.М., Несват А.Ю. Антикризові стратегії управління бізнесом в сучасних умовах. *Економіка та підприємництво*. 2021. № 47. С. 118-127. http://doi.org/10.33111/EE.2021.47.KuzomkoV_NesvatA

5. Крижанівська М., Степанова А. Концептуальні засади управління інвестиційною діяльністю підприємства. *Економіка та суспільство*, 2022. №37. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-10

6. Могильна Л., Воробйов І. Управління ризиками інноваційно-інвестиційних проєктів підприємства. *Економіка та суспільство*, 2024 №66. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-66-130

7. Онишко С.В., Богріновцева Л.М., Ключка О.В. Трансформація страхового ринку України в умовах сьогодення. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: "Економічні науки". Серія: Економічні науки*. 2023. № 9. https://www.inter-nauka.com/issues/economic2023/9/9147

References:

1. Bilousova, O. (2023) Instrumentarii otsinky investytsiinoi pryvablyvosti innovatsiinykh proektiv rozvytku stratehichnykh vydiv promyslovoi diialnosti [Tools for assessing the investment attractiveness of innovative projects for the development of strategic types of industrial activity]. Economy and Society, no. 57 [in Ukrainian]. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-57-2

2. Buriak, A., Zaiats, M. (2024) Finansova restrukturyzatsiia yak sposib antykryzovoho upravlinnia [Financial restructuring as a method of anti-crisis management]. Economy and Society, no. 62. [in Ukrainian]. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-62-131

3. Hlukhova, V., Krot, L. (2023) Upravlinnia ryzykamy diialnosti strakhovykh kompanii v konteksti finansovoi bezpeky [Risk management of insurance companies in the context of financial security]. Economy and Society, no. 54. [in Ukrainian]. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-54-81

4. Kuzomko, V., Nesvat, A. (2021) Antykryzovi stratehii upravlinnia biznesom v suchasnykh umovakh [Anti-crisis business management strategies in modern conditions]. Economy and Entrepreneurship, no. 47. pp. 118-127. [in Ukrainian]. http://doi.org/10.33111/EE.2021.47.KuzomkoV_NesvatA

5. Kryzhanivska, M., Stepanova, A. (2022) Kontseptualni zasady upravlinnia investytsiinoi diialnosti pidpryiemstva [Conceptual foundations of investment activity management of an enterprise]. Economy and Society, no. 37. [in Ukrainian]. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-10

6. Mohylna, L., Vorobiov, I. (2024) Upravlinnia ryzykamy innovatsiino-investytsiinykh proektiv pidpryiemstva [Risk management of innovative and investment projects of an enterprise]. Economy and Society, no. 66. [in Ukrainian]. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-66-130

7. Onyshko, S., Bohrintseva, L., Kliuchka, O. (2023) Transformatsiia strakhovoho rynku Ukrainy v umovakh sohodennia [Transformation of the insurance market of Ukraine in current conditions]. International Scientific Journal "Internauka". Series: Economic Sciences, no. 9. [in Ukrainian]. https://www.inter-nauka.com/issues/economic2023/9/9147

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 005.591.6:005.8:658:658.8

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-564-574

Федотов Олексій Павлович доктор юридичних наук, професор, професор кафедри морського, митного та інформаційного права, начальник науково-дослідної частини, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-7659-3023

Капустян Ірина Володимирівна кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки та менеджменту, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0002-4915-7864

Кузнецова Людмила Валентинівна, асистент кафедри економіки та менеджменту, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, https://orcid.org/0009-0001-1782-8264

УПРАВЛІННЯ ЗМІНАМИ В ПРОЦЕСІ СТВОРЕННЯ ТА ЗАПУСКУ БІЗНЕС-ПРОЄКТІВ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ КЛЮЧОВИХ ПОКАЗНИКІВ ЕФЕКТИВНОСТІ ЦИФРОВОГО МАРКЕТИНГУ

Анотація. Досліджено проблематику управління змінами в умовах глобальної цифровізації із акцентом на впровадження цифрового маркетингу у межах бізнес-проєктів. Обґрунтовано, що цифровий маркетинг виступає ключовим елементом управлінських змін, формуючи безперервне інформаційне середовище, де кожен контакт із цільовою аудиторією фіксується та підлягає кількісному аналізу, а управлінські рішення приймаються на основі оперативних даних.

Особливу увагу приділено системі ключових показників ефективності (KPI) цифрового маркетингу, яка здатна виконувати функцію тригера для управлінських коригувань, забезпечуючи моніторинг, оцінювання та контроль результатів проєктних рішень.

Проаналізовано українські та зарубіжні дослідження та виявлено методичні прогалини щодо інтеграції KPI в управління змінами, недостатню формалізацію показників і відсутність узгоджених процедур документування та оцінки ефекту змін на різних етапах проєктного циклу. Розроблено алгоритм KPI-орієнтованого управління змінами, який передбачає поетапне структуроване поєднання показників за функціональним призначенням та життєвим циклом бізнес-проєкту. Запропоновано формалізацію тригерів управлінських дій на основі відхилень або трендів у групах показників, що дозволяє стандартизувати реакції проєктної команди на зміни, підвищуючи ефективність рішень і результативність управлінського процесу.

Наукова новизна дослідження полягає у формалізації KPI як тригерів управлінських рішень, дворівневій логіці оцінювання та поетапній класифікації показників цифрового маркетингу. Практична реалізація передбачає використання дашбордів і журналів змін, що забезпечує оперативний контроль та координацію управлінських процесів. Перспективи подальших досліджень пов'язані з удосконаленням методів адаптації KPI до специфіки бізнес-проєктів, автоматизацією управлінських рішень та розвитком інструментів візуалізації й інтерпретації показників, що сприятиме ефективному доказовому управлінню змінами та зниженню ризиків неефективних коригувань у цифровому середовищі бізнес-проєктів.

Ключові слова: цифровий маркетинг, управління змінами, бізнес-проєкт, управлінські рішення, ключові показники ефективності (KPI).

Fedotov Oleksii Pavlovych Doctor of Law, Professor, Professor at the Department of Maritime, Customs and Information Law, Head of the Research and Development Department, National University «Odessa Law Academy», Odesa, https://orcid.org/0000-0001-7659-3023

Kapustian Iryna Volodymyrivna, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics and Management, National University «Odessa Law Academy», Odesa, https://orcid.org/0000-0002-4915-7864

Kuznetsova Liudmyla Valentynivna, Assistant of the Department of Economics and Management, National University «Odessa Law Academy», Odesa, https://orcid.org/0009-0001-1782-8264

CHANGE MANAGEMENT IN THE PROCESS OF CREATING AND LAUNCHING BUSINESS PROJECTS USING KEY PERFORMANCE INDICATORS OF DIGITAL MARKETING

Abstract. The study examines the issue of change management in the context of global digitalization, with a focus on the implementation of digital marketing within business projects. It is substantiated that digital marketing acts as a key element of managerial changes, creating a continuous information environment where each interaction with the target audience is recorded and subjected to quantitative analysis, and managerial decisions are made based on operational data. Special attention is given to the system of key performance indicators (KPIs) in digital marketing, which can function as a trigger for managerial adjustments, ensuring monitoring, evaluation, and control of project decision outcomes.

Ukrainian and international studies were analyzed, revealing methodological gaps regarding the integration of KPIs into change management, insufficient formalization of indicators, and the absence of standardized procedures for

documenting and evaluating the effects of changes at different stages of the project lifecycle. A KPI-oriented change management algorithm was developed, which involves the stepwise structured combination of indicators according to their functional purpose and the lifecycle stages of a business project. The formalization of managerial action triggers based on deviations or trends in groups of indicators is proposed, allowing the project team's reactions to changes to be standardized, thereby increasing the effectiveness of decisions and the efficiency of the management process.

The scientific novelty of the study lies in the formalization of KPIs as triggers for managerial decisions, the two-level evaluation logic, and the phased classification of digital marketing indicators. Practical implementation involves the use of dashboards and change logs, ensuring operational control and coordination of management processes. Prospects for further research are associated with improving methods for adapting KPIs to the specifics of business projects, automating managerial decisions, and developing tools for visualization and interpretation of indicators, which will contribute to effective evidence-based change management and reduce the risks of inefficient adjustments in the digital environment of business projects.

Keywords: digital marketing, change management, business project, managerial decisions, key performance indicators (KPIs)

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобальної цифровізації управління змінами набуває особливої значущості, зокрема в контексті впровадження цифрового маркетингу у межах бізнес-проєктів. Цифровий маркетинг стає ключовим елементом управлінських змін, формуючи безперервне інформаційне середовище, де кожен контакт із цільовою аудиторією фіксується та аналізується, а управлінські рішення приймаються на основі оперативних показників. При цьому система ключових показників ефективності (KPI) цифрового маркетингу здатна виконувати функцію тригера для управлінських коригувань, забезпечуючи моніторинг, оцінювання та контроль результатів проєктних рішень [1; 2].

Водночас у науковій літературі відзначаються методичні прогалини, зокрема немає чітко визначеної взаємодії між управлінням змінами та KPI на різних етапах проєктного циклу, недостатня формалізація показників як інструменту оперативного контролю та відсутність узгоджених процедур документування та оцінювання ефекту від впроваджених змін [3; 4]. Ці прогалини ускладнюють відтворюваність управлінських рішень і підвищують ризик несистемних або запізнілих коригувань, що особливо критично на етапах створення та запуску бізнес-проєктів.

Таким чином, актуальною стає розробка методики KPI-орієнтованого управління змінами, яка б інтегрувала вимірювання показників, інтерпретацію аналітичних даних і стандартизовані управлінські дії, забезпечуючи доказовий контроль ефективності та підвищуючи системність управлінського процесу в цифровому середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика управління змінами в умовах цифровізації бізнес-процесів дедалі частіше розглядається крізь призму трансформації маркетингової діяльності підприємств, зокрема впровадження інструментів цифрового маркетингу у межах бізнес-проєктів. У працях українських науковців висвітлюються питання еволюції цифрового маркетингу як складової управлінських змін, що проявляються у розширенні цифрових точок контакту зі споживачами, зміні моделей їхньої поведінки та переході до аналітично обґрунтованих управлінських рішень [5-8]. У цьому контексті цифровий маркетинг розглядається як елемент системних змін у бізнес-проєктах, що потребує планування, координації та контролю результатів.

Важливу роль в управлінні змінами відіграє система ключових показників ефективності (KPI) цифрового маркетингу, яка використовується для моніторингу перебігу змін і оцінювання їх результативності. Дослідження, присвячені KPI цифрового маркетингу, пропонують підходи до структурування ключових метрик та їх застосування для оцінювання маркетингових активностей [1; 3]. Водночас у межах бізнес-проєктів ці показники набувають додаткового значення, оскільки дозволяють відстежувати не лише маркетинговий ефект, а й ступінь досягнення цілей проєкту, своєчасно ініціювати коригувальні управлінські дії та підтримувати процес управління змінами на основі даних.

Як інструмент оперативного управління змінами у проєктному середовищі, зокрема для оцінювання ефективності каналів залучення трафіку, розглядається аналітична складова цифрового маркетингу. У відповідних дослідженні [9] підкреслюється, що використання аналітики забезпечує можливість швидкого зворотного зв’язку, ідентифікації відхилень від запланованих показників та прийняття рішень щодо оптимізації каналів комунікації у межах реалізації бізнес-проєктів. Таким чином, аналітика виступає механізмом управління змінами в коротких ітераційних циклах.

У працях, присвячених менеджменту маркетингової діяльності підприємств, цифрові технології розглядаються як чинник підвищення гнучкості організацій та їх здатності адаптуватися до змін ринкового середовища [10; 11]. Зростає необхідність інтеграції цифрових інструментів у систему управління бізнес-проєктами, що дозволяє забезпечити узгодженість стратегічних цілей, маркетингових рішень і процесів управління змінами. Окремої уваги заслуговують підходи до формування інформаційно-аналітичних систем показників для проєктних команд, які створюють основу для прозорого контролю змін та оцінювання їх впливу на результати проєкту [4].

Зарубіжні дослідження концептуалізують перехід до цифрового маркетингу як складової організаційних змін, що змінюють логіку взаємодії з клієнтами та управління даними [12]. У [2] запропоновано методичні підходи до вимірювання ефективності управління змінами, що є релевантними для оцінювання результатів бізнес-проєктів у динамічному середовищі. Аналіз ролі аналітики як інструменту кількісного обґрунтування управлінських рішень та

контролю реалізації змін у цифровому маркетингу представлений у [13]. Водночас аналіз наукових джерел свідчить про наявність методичної прогалини щодо практичного узгодження управління змінами в бізнес-проєктах із системою KPI цифрового маркетингу, особливо на етапах створення та запуску проєктів. Недостатньо чітко визначено, які показники доцільно використовувати на різних фазах проєктного циклу, як формалізувати KPI в якості «тригерів» управлінських змін та яким чином забезпечити документування й перевірку ефектів від упроваджених змін у межах коротких ітерацій реалізації бізнес-проєктів.

Мета статті. Методичне обґрунтування та формалізація KPI-орієнтованого підходу до управління змінами у процесі створення та запуску бізнес-проєктів, де ключові показники ефективності цифрового маркетингу використовуються як інструмент управлінського контролю, моніторингу та коригування рішень у коротких циклах.

Методологія дослідження. У дослідженні застосовано комплекс теоретичних і емпіричних методів для обґрунтування KPI-орієнтованого алгоритму управління змінами у цифровому маркетингу. Теоретичні методи включали аналіз і синтез літературних джерел, системний аналіз для визначення структури показників та управлінської логіки, а також формалізацію підходу «зміна – показники – управлінська дія». Емпіричні методи охоплювали збір і обробку даних аналітики цифрових каналів, класифікацію KPI за рівнями та етапами проєкту і порівняльний аналіз для виявлення закономірностей взаємодії показників і управлінських рішень. Поєднання цих методів забезпечило системність, доказовий характер та практичну застосовність отриманих результатів.

Виклад основного матеріалу. Цифровий маркетинг у сучасних умовах розглядається як сукупність цифрових каналів і технологій, що забезпечують керовану взаємодію з аудиторіями та дають можливість отримувати дані для прийняття управлінських рішень [5; 7]. Його специфіка полягає не лише у використанні онлайн-інструментів комунікації, а насамперед у формуванні безперервного інформаційного середовища, в якому кожен контакт із цільовою аудиторією фіксується, агрегується та піддається кількісному аналізу. Цифрові платформи, системи аналітики та рекламні кабінети дозволяють відстежувати структуру трафіку, поведінкові характеристики користувачів, конверсійні дії та витратні параметри в режимі, наближеному до реального часу.

Перехід бізнесу до цифрового маркетингу означає зростання вагомості даних та зміщення акценту на вимірюваність кількості контактів і їх результативності [12]. Якщо в традиційних форматах маркетингової діяльності оцінювання результатів було відтермінованим і часто мало агрегований характер, то в цифровому середовищі управлінські рішення приймаються на основі оперативних показників, які сигналізують про відхилення або підтвердження очікуваних результатів. Таким чином, отримані дані стають підґрунтям для формування та перевірки управлінських гіпотез.

Для бізнес-проєктів на етапах створення і запуску це означає, що маркетингова діяльність від самого початку набуває експериментального характеру:

- рішення щодо аудиторій, повідомлень, каналів і ресурсів приймаються в умовах високої невизначеності, оскільки ринкова реакція ще не є стабілізованою;
- підтвердження або спростування гіпотез відбувається через показники взаємодії й конверсій, які виконують роль кількісних індикаторів ефективності обраної стратегії;
- частота коригувань зростає разом із доступністю даних, оскільки кожне зафіксоване відхилення або тренд у показниках створює підставу для перегляду параметрів комунікації чи розподілу ресурсів.

Виходячи з цього, цифрове середовище об'єктивно підвищує інтенсивність змін при запуску бізнес-проєктів і формує потребу в їх системному управлінні на основі чітко визначених показників ефективності.

Управління змінами в такому контексті має виконувати функцію узгодження і контролю коригувань. Вимірювання є ключовою умовою оцінювання результативності змін: без формалізованої системи показників і правил використання метрик складно відрізнити проблему виконання змін від проблеми маркетингової гіпотези. Водночас аналітика як джерело показників потребує коректної інтерпретації та контролю якості даних, щоб управлінські висновки були доказовими.

Таким чином, у цифровому маркетингу на етапах створення та запуску бізнес-проєктів управлінські рішення фактично приймаються в режимі безперервних коригувань, зумовлених сигналами з показників. За відсутності формалізованого зв'язку між відхиленнями KPI та управлінськими діями зростає ризик фрагментарних запізнілих змін, які ускладнюють контроль результатів і знижують відтворюваність управлінського процесу. Це обумовлює необхідність створення такого підходу до управління змінами, який би поєднував вимірювання, інтерпретацію показників і стандартизовану управлінську реакцію в єдину логіку прийняття рішень.

З урахуванням зазначеного пропонується підхід «зміна – показники – управлінська дія», у межах якої KPI цифрового маркетингу виступають формалізованими тригерами управлінських рішень. Тригером є відхилення або тренд у групі показників, що підтверджує необхідність коригування (наприклад, погіршення конверсійних показників або зростання вартісних показників за незмінних обсягів). Кожен тригер має бути пов'язаний із визначеним типом зміни (стосовно аудиторії, сегментації, позиціонування й ін.) та з типовою управлінською реакцією. Це зменшує ризик несистемних коригувань і підвищує результативність управлінського процесу.

Підхід «зміна – показники – управлінська дія» потребує не лише формалізації тригерів, а й структурованого поєднання показників за функціональним призначенням та етапами життєвого циклу бізнес-проєкту. Через інтеграцію

рівнів показників та етапів запуску алгоритм здатен ефективно сигналізувати про необхідність коригувань і забезпечувати відтворюваність управлінських рішень.

Реалізація запропонованого підходу потребує чіткого розмежування показників за їх функціональним призначенням в управлінні змінами. Не всі KPI, що використовуються в цифровому маркетингу, безпосередньо сигналізують про необхідність управлінських коригувань: частина з них відображає ринковий результат, інші — процес реалізації самих змін. Тому для практичного застосування підходу доцільно розрізняти два рівні показників. Перший рівень – показники ринкового результату цифрового маркетингу (взаємодія, конверсії, витратні параметри, якість трафіку), що широко розглядаються у вітчизняних роботах щодо ефективності та аналітики [1; 9]. Другий рівень – показники процесу впровадження змін, які відображають послідовність виконання рішень (своєчасність реалізації, стабільність налаштувань, повторюваність коригувань тощо) та потрібні для оцінювання управління змінами як управлінської функції [2].

Оскільки KPI виконують різні функції на різних етапах запуску проєкту, доцільним є структурне поєднання їх за рівнями та етапами, щоб підтримувати логіку «зміна → показник → управлінська дія» у динамічному середовищі. Один і той самий показник може виконувати різні управлінські функції: на ранніх етапах – слугувати індикатором перевірки гіпотез, у фазі запуску – сигналізувати про необхідність оперативних коригувань, а після запуску – відображати стабільність і відтворюваність результатів. У зв’язку з цим доцільним є поетапне структурування показників цифрового маркетингу відповідно до логіки створення та запуску бізнес-проєктів: передзапуск, запуск, післязапуск. Така етапність узгоджується з підходами до систематизації показників ефективності цифрового маркетингу та їх використання у практиці оцінювання і дозволяє уникнути змішування різних управлінських завдань.

У табл. 1 наведено поетапну класифікацію ключових показників ефективності цифрового маркетингу для процесу створення та запуску бізнес-проєктів.

Таблиця 1

Класифікація ключових показників ефективності
цифрового маркетингу для створення та запуску бізнес-проєктів

Етап	**Управлінська мета**	**Показники**
Передзапуск	Перевірка гіпотез і готовності каналів та аналітики	Взаємодія з контентом; поведінкові сигнали; якість аудиторії; готовність даних
Запуск	Керування залученням і шляхом користувача від першого контакту до цільової дії	Охоплення та залучення; показники конверсійної воронки продажів; вартісні показники; якість трафіку
Післязапуск	Стабілізація результатів і розвиток ефекту	Повторна взаємодія; стабільність результатів каналів; інтегральні показники результативності

Джерело: узагальнено авторами на основі [1; 7; 9].

В бізнес-проєктах рішення про зміну ухвалюється лише після валідації даних і діагностики причини відхилення, щоб уникнути «помилкових сигналів» аналітики.

У межах запропонованого KPI_орієнтованого підходу алгоритм має містити чітку послідовність дій: фіксація сигналу; перевірка якості даних; діагностика причини; вибір типу зміни; виконання і контроль; оцінювання ефекту (рис. 1). Цей алгоритм створює формальний зв'язок між вимірюванням і управлінською дією та підтримує оцінювання внеску управління змінами у результат.

Рисунок 1 – Алгоритм KPI-орієнтованого управління змінами у запускових бізнес-проєктах.

Джерело: побудовано автором.

Зміст управлінських реакцій доцільно описувати через типові ситуації, які найчастіше виникають у запускових фазах:

- якщо змінюється цільова аудиторія, переглядаються показники структури трафіку, взаємодії, конверсій та вартісні показники, то типова реакція – уточнення сегментації, переналаштування таргетингу, тестування повідомлень;
- якщо коригується позиціонування, аналізуються показники взаємодії та переходів за ключовими кроками, то реакція – корекція унікальної торгової пропозиції та оновлення контенту;
- якщо змінюється канал збуту, порівнюється ефективність каналів за конверсійними й вартісними показниками, то реакція – перерозподіл активностей і уточнення аналітики;
- якщо коригується бюджет і оцінюється динаміка вартісних показників, то реакція – встановлення лімітів і оптимізація кампаній;
- якщо змінюється контент, аналізуються показники взаємодії та поведінкові сигнали, то реакція – тестування та адаптація креативів;
- якщо змінюються налаштування аналітики, контролюється повнота і стабільність даних та узгодженість подій, то реакція – аудит аналітики і регламентування.

Зазначені типові зв'язки відповідають практиці використання показників ефективності та аналітики в цифровому маркетингу [1; 9; 10] і підкреслюють необхідність коректної інтерпретації метрик.

Інформаційно-аналітична підтримка підходу передбачає наявність узгодженого дашборду та журналу змін. Дашборд агрегує показники за етапами (передзапуск, запуск, післязапуск) та дозволяє порівнювати динаміку KPI за каналами і сегментами, а журнал змін фіксує підставу, сутність рішення, відповідальних та критерій перевірки ефекту. Для проєктних команд така організація даних узгоджується з підходами до створення інформаційно-аналітичних систем ключових показників ефективності, орієнтованих на координацію та контроль виконання.

Наукова новизна підходу в межах основного матеріалу полягає у формалізації KPI цифрового маркетингу як тригерів управлінських рішень у контурі управління змінами під час створення та запуску бізнес-проєктів, а також у дворівневій логіці оцінювання (процес змін і ринковий результат) та етапній класифікації показників. Це забезпечує логічний зв'язок між вимірюванням, рішенням і оцінюванням ефекту, що є необхідною умовою доказового управління в цифровому маркетингу і відповідає вимогам вимірюваності управління змінами в бізнес-проєктах.

Висновки. У статті обґрунтовано підхід KPI-орієнтованого управління змінами у процесі створення та запуску бізнес-проєктів, що поєднує підхід «зміна – показники – управлінська дія», дворівневу структуру показників та поетапну класифікацію KPI. Запропонована методика забезпечує формалізацію управлінських рішень на основі показників ефективності цифрового маркетингу, підвищує результативність управлінського процесу та зменшує ризик несистемних або запізнілих коригувань. Запропонований алгоритм фіксує сигнали відхилень, перевіряє якість даних, діагностує причини та формалізує управлінську реакцію, що надає ключовим показникам ефективності доказовий характер та перетворює аналітичну інформацію на кероване управлінське рішення.

Практична реалізація підходу передбачає використання дашбордів і журналів змін, які дозволяють у коротких циклах контролювати ефект від впроваджених коригувань, підвищуючи координацію та системність управлінських процесів.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з удосконаленням методів адаптації KPI до специфіки бізнес-проєктів, автоматизацією управлінських рішень, розвитком інструментів візуалізації та інтерпретації показників. Це дозволить ще більш ефективно реалізовувати доказове управління змінами і зменшувати ризики неефективних коригувань у цифровому середовищі бізнес-проєктів.

***Література*:**

1. Бубенець І. Г., Сломінцев Д. М. Сучасні аспекти цифрового маркетингу: основні показники ефективності. *Бізнес Інформ*. 2022. № 11. С. 271–276. URL: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-11-271-276.

2. Creasey T., Ross D. S. Measurement to determine the return on change management. Practicing Organization Development: Leading Transformation and Change / eds. W. J. Rothwell, J. M. Stavros, R. L.

Sullivan. 4th ed. Hoboken: John Wiley & Sons, 2015. P. 211–219. URL: https://doi.org/10.1002/9781119176626.ch12.

3. Бєлікова О. Ю., Фоміченко І. П., Шашко В. О., Ніколаєва Ю. В. Тенденції розвитку цифрового маркетингу як інноваційного інструменту управління підприємствами. *Вісник економічної науки України.* 2020. № 2(39). С. 133–138. URL: https://doi.org/10.37405/1729-7206.2020.2(39).133-138.

4. Слободянюк О. В., Капустян І. В., Кучерявко А. С. Розробка інформаційно-аналітичної системи ключових показників ефективності для проєктних команд. *Успіхи і досягнення у науці.* 2025. № 10(20). С. 1130–1140. URL: https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-10(20)-1130-1140.

5. Мушка Д. В., Бондаренко В. М., Попадинець Н. М. Сутність та еволюція digital-маркетингу. *Регіональна економіка*. 2021. № 2(100). с. 200-204. URL: https://doi.org/10.36818/1562-0905-2021-2-18.

6. Обіход С. В., Матвеєв М. Е., Бойко В. Д. Digital-маркетинг в умовах цифровізації сучасних бізнес-процесів. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 50. С. 461–468. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-76.

7. Окландер М. А., Романенко О. О. Специфічні відмінності цифрового маркетингу від інтернет-маркетингу. *Економічний вісник НТУУ «КПІ».* 2015. Вип. 12. с. 362-371. URL: https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/64ae7f40-c905-489e-a2af-baa05a67c5d4/content.

8. Ігнатенко Р. В. Розвиток цифрового маркетингу у світі та в Україні. *Бізнес Інформ*. 2022. № 1. С. 450–455. URL: https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-1-450-455.

9. Кім О. О., Кім Т. І. Аналітика в цифровому маркетингу: дослідження каналів залучення трафіку провідних учасників ринку електронної комерції. *Агросвіт.* 2025. № 12. С. 64–70. URL: https://doi.org/10.32702/2306-6792.2025.12.64.

10. Какурінов К. В., Чернікова Н. М., Долина Р. М. Цифрові технології в управлінні маркетинговою діяльністю підприємства. *Вісник ПДАУ (Економіка, управління та фінанси).* 2024. Вип. 2. С. 36–43. URL: https://doi.org/10.32782/pdau.eco.2024.2.5.

11. Руденко В. С., Марухленко О. В., Лисенко І. В. Інтеграція Digital Management і цифрового маркетингу у підвищенні конкурентоспроможності компаній. *Економіка та суспільство.* 2025. Вип. 78. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-78-156.

12. Kotler P., Kartajaya H., Setiawan I. Marketing 4.0: Moving from Traditional to Digital. Hoboken, New Jersey : John Wiley & Sons, Inc., 2017. 208 p.

13. Järvinen J., Karjaluoto H. The use of Web analytics for digital marketing performance measurement. *Industrial Marketing Management*. 2015. Vol. 50. P. 117–127. URL: https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2015.04.009.

***References**:*

1. Bubenets, I. H., & Slomintsev, D. M. (2022). *Suchasni aspekty tsyfrovoho marketynhu: osnovni pokaznyky efektyvnosti* [Modern aspects of digital marketing: Key performance indicators]. *Biznes Inform – Business Inform*, (11), 271–276. Retrieved from https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-11-271-276. [in Ukrainian]

2. Creasey, T., & Ross, D. S. (2015). Measurement to determine the return on change management. In W. J. Rothwell, J. M. Stavros, & R. L. Sullivan (Eds.), Practicing organization development: Leading transformation and change (4th ed., pp. 211–219). John Wiley & Sons. Retrieved from https://doi.org/10.1002/9781119176626.ch12. [in English]

3. Bielikova, O. Yu., Fomichenko, I. P., Shashko, V. O., & Nikolaieva, Yu. V. (2020). *Tendentsii rozvytku tsyfrovoho marketynhu yak innovatsiinoho instrumentu upravlinnia pidpryiemstvamy* [Trends in the development of digital marketing as an innovative tool for enterprise management]. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy – Bulletin of Economic Science of Ukraine*, 2(39), 133–138. Retrieved from https://doi.org/10.37405/1729-7206.2020.2(39). [in Ukrainian]

4. Slobodianuk, O. V., Kapustian, I. V., & Kucheriavko, A. S. (2025). *Rozrobka informatsiino-analitychnoi systemy kliuchovykh pokaznykiv efektyvnosti dlia proiektnykh komand* [Development of an information-analytical system of key performance indicators for project teams]. *Uspikhy i dosiahnennia u nautsi – Successes and Achievements in Science*, 10(20), 1130–1140. Retrieved from https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-10(20)-1130-1140. [in Ukrainian]

5. Mushka, D. V., Bondarenko, V. M., & Popadynets, N. M. (2021). *Sutnist ta evoliutsiia digital-marketynhu* [Nature and evolution of digital marketing]. *Rehionalna ekonomika – Regional Economy*, 2(100), 200–204. Retrieved from https://doi.org/10.36818/1562-0905-2021-2-18. [in Ukrainian]

6. Obikhod, S. V., Matveiev, M. E., & Boiko, V. D. (2023). *Digital-marketynh v umovakh tsyfrovizatsii suchasnykh biznes-protsesiv* [Digital marketing in the context of digitalization of modern business processes]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, (50), 461–468. Retrieved from https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-76. [in Ukrainian]

7. Oklander, M. A., & Romanenko, O. O. (2015). *Spetsyfichni vidminnosti tsyfrovoho marketynhu vid internet-marketynhu* [Specific differences between digital marketing and internet marketing]. *Ekonomichnyi visnyk NTUU "KPI" – Economic Bulletin of NTUU "KPI",* 12, 362–371. Retrieved from https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/64ae7f40-c905-489e-a2af-baa05a67c5d4/content. [in Ukrainian]

8. Ihnatenko, R. V. (2022). *Rozvytok tsyfrovoho marketynhu u sviti ta v Ukraini* [Development of digital marketing in the world and in Ukraine]. *Biznes Inform – Business Inform*, (1), 450–455. Retrieved from https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-1-450-455. [in Ukrainian]

9. Kim, O. O., & Kim, T. I. (2025). *Analityka v tsyfrovomu marketynhu: doslidzhennia kanaliv zaluchennia trafiku providnykh uchasnykiv rynku elektronnoi komertsii* [Analytics in digital marketing: A study of traffic acquisition channels of leading e-commerce market participants]. *Ahrosvit – AgroWorld*, (12), 64–70. Retrieved from https://doi.org/10.32702/2306-6792.2025.12.64. [in Ukrainian]

10. Kakurinov, K. V., Chernikova, N. M., & Dolyna, R. M. (2024). *Tsyfrovi tekhnolohii v upravlinni marketynhovoiu diialnistiu pidpryiemstva* [Digital technologies in the management of marketing activities of an enterprise]. *Visnyk PDAU (Ekonomika, upravlinnia ta finansy) – Bulletin of PDAU (Economics, Management and Finance)*, (2), 36–43. Retrieved from https://doi.org/10.32782/pdau.eco.2024.2.5. [in Ukrainian]

11. Rudenko, V. S., Marukhlenko, O. V., & Lysenko, I. V. (2025). *Intehratsiia Digital Management i tsyfrovoho marketynhu u pidvyshchenni konkurentospromozhnosti kompanii* [Integration of Digital Management and digital marketing in increasing companies' competitiveness]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, (78). Retrieved from https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-78-156. [in Ukrainian]

12. Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2017). Marketing 4.0: Moving from traditional to digital. John Wiley & Sons. [in English]

13. Järvinen, J., & Karjaluoto, H. (2015). The use of Web analytics for digital marketing performance measurement. Industrial Marketing Management, 50, 117–127. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2015.04.009. [in English]

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 316.455

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-575-591

Юрик Наталія Євгенівна к. е. н., доцент кафедри менеджменту та адміністрування, Тернопільський національний технічний університет, м. Тернопіль, https://orcid.org/0000-0002-1672-3049

Радинський Сергій Віталійович к. е. н., доцент кафедри економіки та фінансів, Тернопільський національний технічний університет, м. Тернопіль, https://orcid.org/0000-0002-5457-0143

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КОНФЛІКТУ ЯК ОБ'ЄКТУ УПРАВЛІННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. У статті розкрито роль і значення конфлікту як суспільного феномену та об'єкта управління в сучасних умовах з урахуванням зростання складності соціальних взаємодій, посилення напруженості та трансформації комунікаційного середовища. Запропоновано авторське визначення конфлікту як динамічного процесу взаємодії (між особами, групами або всередині особистості), який виникає внаслідок усвідомленої несумісності інтересів, цілей, цінностей або способів дій і проявляється через протидію позицій та/або емоційно напружене переживання, спонукаючи сторони до вибору стратегій впливу, врегулювання чи розв'язання суперечності. Аргументовано, що саме управлінський вимір конфлікту актуалізується тоді, коли суперечність впливає на результативність взаємодії, стійкість соціальних відносин, ефективність організаційних процесів і якість прийняття рішень, перетворюючи конфлікт на об'єкт системного моніторингу та регулювання.

Систематизовано ключові ознаки конфлікту як соціального феномену (суб'єкти, предмет суперечності, ресурсно-ціннісна основа, емоційно-психологічний компонент, поведінкові прояви та наслідки), що забезпечує комплексне бачення його структури, внутрішньої логіки розвитку та функціонального навантаження. Обґрунтовано, що генезис і динаміка конфліктних ситуацій визначаються взаємодією об'єктивних чинників (ресурсна обмеженість, несумісність інтересів і цілей, асиметрія влади/статусу, інституційні прогалини, організаційно-структурні дисфункції, комунікаційні бар'єри, культурно-нормативні розбіжності, зовнішні шоки) та суб'єктивних чинників (інтерпретації намірів іншої сторони, емоційні стани, ціннісні установки, особистісні риси, комунікативна компетентність, рівень довіри, мотиваційні імпульси, групова ідентичність).

У межах управлінського підходу обґрунтовано процесну модель управління конфліктами, яка включає послідовність стадій: виявлення й первинна

ідентифікація; діагностика причин і чинників; постановка цілей та критеріїв врегулювання; вибір стратегії (співпраця, компроміс, суперництво, пристосування, уникнення) та формату впливу (переговори, фасилітація, медіація, арбітраж, адміністративні процедури); планування інструментів; реалізація управлінського втручання; моніторинг і корекція; оцінювання результатів і профілактика повторної ескалації. Доведено, що профілактика конфліктів є невід'ємною складовою управління та має комплексний характер, поєднуючи інституційно-процедурні, ресурсно-розподільчі та соціально-поведінкові заходи, спрямовані на зниження конфліктогенності середовища й підвищення стійкості взаємодії.

Ключові слова: конфлікт; ознаки конфлікту; об'єктивні чинники; суб'єктивні чинники; ескалація; управління конфліктами; профілактика конфліктів; організаційне середовище.

Yuryk Nataliia Evgenivna Associate Professor, Candidate of Economic Sciences (PhD), Associate Professor of management and administration department, Ternopil Ivan Pul'uj National Technical University, Ternopil, https://orcid.org/0000-0002-1672-3049

Radynskyi Serhii Vitaliyovych Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Economics and Finance, Ternopil National Technical University, Ternopil, https://orcid.org/0000-0002-5457-0143

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF CONFLICT AS AN OBJECT OF MANAGEMENT IN MODERN CONDITIONS

Abstract. The article reveals the role and significance of conflict as a social phenomenon and an object of management in modern conditions, taking into account the increasing complexity of social interactions, increased tension and transformation of the communication environment. The author's definition of conflict is proposed as a dynamic process of interaction (between individuals, groups or within an individual), which arises as a result of the perceived incompatibility of interests, goals, values or methods of action and manifests itself through opposing positions and/or emotionally intense experiences, prompting the parties to choose strategies for influencing, regulating or resolving the contradiction. It is argued that it is the managerial dimension of conflict that becomes relevant when the contradiction affects the effectiveness of interaction, the stability of social relations, the effectiveness of organizational processes and the quality of decision-making, turning the conflict into an object of systemic monitoring and regulation.

The key features of conflict as a social phenomenon (subjects, subject of controversy, resource-value basis, emotional-psychological component, behavioral manifestations and consequences) are systematized, which provides a comprehensive

vision of its structure, internal logic of development and functional load. It is substantiated that the genesis and dynamics of conflict situations are determined by the interaction of objective factors (resource limitations, incompatibility of interests and goals, asymmetry of power/status, institutional gaps, organizational-structural dysfunctions, communication barriers, cultural-normative differences, external shocks) and subjective factors (interpretations of the intentions of the other party, emotional states, value attitudes, personality traits, communicative competence, level of trust, motivational impulses, group identity).

Within the framework of the managerial approach, a process model of conflict management is substantiated, which includes a sequence of stages: detection and initial identification; diagnostics of causes and factors; setting goals and criteria for settlement; choosing a strategy (cooperation, compromise, rivalry, accommodation, avoidance) and a format of influence (negotiation, facilitation, mediation, arbitration, administrative procedures); planning tools; implementing management intervention; monitoring and correction; evaluating results and preventing re-escalation. It has been proven that conflict prevention is an integral part of management and is of a comprehensive nature, combining institutional and procedural, resource-distributive and socio-behavioral measures aimed at reducing the conflict-proneness of the environment and increasing the stability of interaction.

Keywords: conflict; signs of conflict; objective factors; subjective factors; escalation; conflict management; conflict prevention; organizational environment.

Постановка проблеми. У сучасних умовах суспільного розвитку конфлікт набуває особливої наукової та практичної значущості, оскільки виступає не лише формою зіткнення інтересів, цінностей і соціальних позицій, а й важливим індикатором структурних змін у суспільстві. Динаміка глобалізаційних процесів, цифровізація комунікацій, посилення соціальної поляризації, трансформація політичних інститутів, економічна нестабільність і зростання рівня невизначеності зумовлюють ускладнення природи конфліктів, зміну форм їх прояву та механізмів поширення. У таких умовах конфлікт постає як багатовимірний соціальний феномен, що одночасно може виконувати деструктивні й конструктивні функції, впливаючи на соціальну інтеграцію, інституційну стійкість і траєкторії суспільного розвитку.

Актуальність дослідження ролі та значення конфлікту як об’єкту здійснення раціонального управління посилюється тим, що сучасні конфліктні процеси все частіше виходять за межі локальної взаємодії та набувають мережевого, інформаційного і міжінституційного характеру. Конфлікти формуються та ескалують не лише в економічній, політичній чи культурній площині, але й у віртуальному просторі, де комунікаційна швидкість, медіавплив і цифрові алгоритми здатні істотно посилювати напруженість у суспільстві. Водночас конфлікт не слід розглядати виключно як негативне явище: за наявності ефективних механізмів регулювання він може виступати джерелом соціального оновлення, інституційної адаптації та перегляду застарілих моделей

взаємодії. Науковий інтерес до проблематики конфлікту зумовлений також необхідністю поглиблення теоретичного розуміння його соціальної сутності, функцій, причинно-наслідкових зв'язків і наслідків для різних рівнів суспільної організації – від міжособистісних відносин до макросоціальних систем. Особливої ваги набуває дослідження та вирішення конфлікту в контексті сучасних кризових процесів та війни, коли від якості його аналізу та управління залежить не лише рівень суспільної стабільності, а й здатність соціуму до відновлення, консолідації та сталого розвитку.

У зв'язку з цим дослідження ролі та значення конфлікту як об'єкту управління в сучасних умовах є важливим напрямом наукового пошуку, спрямованого на формування цілісного уявлення про конфлікт як невід'ємний елемент суспільної динаміки, а також на обґрунтування підходів до його конструктивного врегулювання в умовах зростаючої соціальної складності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика конфлікту в українській науковій літературі розробляється за кількома взаємопов'язаними напрямами: психологічне осмислення природи та механізмів конфліктності, соціологічне трактування конфлікту як форми соціальної взаємодії, а також управлінський підхід, у межах якого конфлікт розглядається як процес, що потребує регулювання в організаційному середовищі.

Психологічний напрям репрезентовано працями, у яких конфлікт інтерпретується через внутрішні механізми несумісності установок, мотивацій та переживань, що супроводжуються емоційною напругою.

Зокрема, В.О. Джелалі [2] розкриває психологічні закономірності виникнення та вирішення конфліктів, тоді як навчальні й прикладні напрацювання з конфліктології та психології управління представлені у працях О.М. Миронової та О.В. Мазоренко [5], Т.В. Дуткевич [6]. О.В. Квашук [1] акцентує на конфлікті як чиннику порушення взаємостосунків у колективі, підкреслюючи значущість соціально-психологічного виміру для організаційної взаємодії.

Соціологічний (політико-соціологічний) підхід зосереджується на структурних джерелах конфлікту, зокрема несумісності інтересів, дефіциті ресурсів і протистоянні групових цілей. У цьому контексті концептуально важливими є висновки Ю. Маційовського [3], який підкреслює множинність підходів до аналізу суспільних конфліктів та їхню зумовленість параметрами соціальної структури й колективної взаємодії.

Управлінський напрям охоплює дослідження, у яких конфлікт розглядається як керований процес у системі організаційного управління, що потребує вибору методів впливу, ролей відповідальних суб'єктів та процедур врегулювання. Так, Н.В. Довгань [7] виокремлює методи управління конфліктами та роль керівника у їх профілактиці, а сучасні акценти, пов'язані з економічною сутністю управління конфліктами та інноваційними аспектами планування психологічного управління на підприємствах, відображені у роботі А.В. Косенка, М.П. Бедроса, Д.С. Остапенка [4].

Прикладний вимір організаційного управління конфліктами підтримує й О.О. Леонов [14], розглядаючи конфлікт у контексті забезпечення ефективності управління організаціями.

Окремий масив становлять публікації, присвячені корпоративним та організаційним конфліктам: змісту, причинам і практикам розв'язання. Зокрема, проблематика корпоративних конфліктів та їх правово-організаційних аспектів висвітлюється у працях О.М. Вінник [10], А.К. Погореленка [9], О.Б. Дениса [12], а галузеві й інституційні прояви корпоративних конфліктів відображені у дослідженні Е.І. Данілової [8]. Соціально-психологічні чинники конфліктів на підприємстві аналізують Т.І. Лепейко та Н.К. Назаров [13], а специфіка конфліктів в організаціях соціальних послуг розкрита в роботі О.О. Роговської [11], розширюючи емпіричне поле проблематики.

Попри наявний науковий доробок [1-14], у публікаціях простежується потреба у більш системнішому поєднанні: ознак конфлікту як багатовимірного феномену (суб'єкти, предмет, ресурсно-ціннісна основа, емоційно-психологічний компонент, поведінкові прояви, наслідки) із чинниками виникнення (об'єктивними та суб'єктивними) та процесною логікою управління (стадійністю, інструментами, моніторингом і профілактикою ескалації). Саме тому важливо акцентувати увагу на представленому напрямі дослідження, оскільки сучасні соціальні й організаційні реалії підвищують частоту та складність конфліктних ситуацій, а отже потребують переходу від переважно описового розгляду конфлікту до його управлінської концептуалізації через виявлення конфліктогенних чинників, структуризацію ознак і обґрунтування послідовної моделі врегулювання та профілактики.

Метою статті є обґрунтування ролі та значення конфлікту як об'єкта управління в сучасних умовах шляхом систематизації його ключових ознак і чинників виникнення та визначення процесної логіки управління конфліктами з орієнтацією на їх конструктивне врегулювання і профілактику ескалації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній науковій періодиці проблематика конфлікту посідає важливе місце, що зумовлено зростанням складності соціальних взаємодій, посиленням суспільної напруженості та трансформацією комунікаційного середовища. Конфліктні процеси проявляються на різних рівнях – від міжособистісного до інституційного й макросоціального, актуалізуючи потребу їх системного теоретичного осмислення. Водночас у наукових публікаціях поняття «конфлікт» трактується по-різному – як форма соціальної взаємодії, спосіб виявлення суперечностей, механізм змін або чинник дестабілізації, засвідчуючи при цьому багатовимірність цього феномену. Саме тому виникає необхідність узагальнення й критичного аналізу наукових підходів до визначення поняття «конфлікт» у сучасній науковій періодиці, що дає змогу уточнити його змістові характеристики, функціональне навантаження та значення для дослідження соціальних процесів у сучасних умовах.

Аналізуючи основні підходи (соціологічні, психологічні, ділові/управлінські) до визначення сутності дефініції «конфлікт», необхідно відзначити, що в науковій періодиці (табл. 1) відсутнє універсальне трактування цього поняття, оскільки воно відображає різні рівні соціальної реальності та різні акценти дослідницьких парадигм.

Таблиця 1

Основні підходи до визначення дефініції «конфлікт» у науковій літературі

Автор(и)	**Визначення / ключова ідея**	**Акцент у трактуванні**	**Підхід**
Квашук О.В. [1, с.81]	Конфлікт – це відсутність згоди між двома або більше сторонами (особи/групи), де кожна сторона домагається прийняття своєї мети/позиції та перешкоджає іншій стороні.	Суб'єктна взаємодія, протидія позицій, конкуренція цілей, поведінкова складова.	Діловий / управлінський (також соціально-психологічний)
Джелалі В. О. [2]	Конфлікт – це зіткнення несумісних тенденцій у свідомості особи та в міжособистісних відносинах у групі, що супроводжується гострими негативними емоціями.	Внутрішні механізми, емоційні переживання, психологічна напруга та несумісність установок/тенденцій.	Психологічний
Мацієвський Ю. [3, с.6]	Конфлікт охоплює несумісність інтересів, взаємовиключення групових цілей через дефіцит ресурсів; дії/відносини з наміром завдати шкоди; стан ворожості між групами/особами.	Структурні причини (інтереси, ресурси), антагонізм груп, можливість деструктивних дій, соціальна ворожість.	Соціологічний / політико-соціологічний
Косенко А.В., Бердос М.П., Остапенко Д.С. [4, с.21]	Конфлікт – це процес зіткнення та загострення протиріч, неузгодженість інтересів сторін у розв'язанні значущої проблеми; кожна сторона прагне нав'язати позицію або перешкодити іншій.	Конфлікт як процес, значущість проблеми, протиборство позицій, поведінкова конкуренція.	Діловий / управлінський
Миронова О.М., Мазоренко О.В. [5, с.13], Дуткевич Т.В. [6, с.23]	Конфлікт – це суперечність, яку людина сприймає як значущу життєву проблему, що потребує розв'язання та активізує поведінку щодо її подолання.	Суб'єктивне сприйняття значущості, мотивація до розв'язання, активність/подолання.	Психологічний / соціально-психологічний

Автор(и)	Визначення / ключова ідея	Акцент у трактуванні	Підхід
Довгань Н. [7]	Конфлікт – це процес спілкування, де одна сторона відчуває, що інша протистоїть її інтересам та загальній меті.	Комунікативна природа конфлікту, суб'єктивне сприйняття протидії, інтереси й цілі як джерело напруження, «точка входу» через взаємодію.	Діловий / управлінський

Джерело: складено автором на основі [1, с.81; 2; 3, с.6; 4, с.21; 5, с.13; 6, с.23; 7]

Відповідно, соціологічний підхід здебільшого інтерпретує конфлікт як форму соціальної взаємодії, детерміновану структурною несумісністю інтересів, дефіцитом ресурсів, конкуренцією статусів і владних повноважень, а також протистоянням групових цілей. Психологічний підхід зосереджується на внутрішніх механізмах конфліктності – когнітивній дисонансності, мотиваційних суперечностях, суб'єктивному сприйнятті загрози чи несправедливості та пов'язаних із цим негативних емоційних переживаннях, які супроводжують міжособистісні зіткнення. Натомість діловий (управлінський) підхід розглядає конфлікт як процес, який виникає у професійній взаємодії внаслідок неузгодженості цілей, ролей і позицій сторін, проявляється через поведінкове протиборство та потребує інструментів регулювання й розв'язання в межах організаційного середовища.

У відповідності до вище представленого, на наш погляд, конфлікт – це динамічний процес взаємодії (між особами, групами або всередині особистості), який виникає внаслідок усвідомленої несумісності інтересів, цілей, цінностей або способів дій і проявляється через протидію позицій та/або емоційно напружене переживання, спонукаючи сторони до вибору стратегій впливу, врегулювання чи розв'язання суперечності.

З огляду на зазначене, доцільним є впорядкування наявних дефініцій за ключовими ознаками (суб'єкти конфлікту, предмет суперечності, ресурсна/ціннісна основа, емоційно-психологічний компонент, поведінкові прояви та наслідки) (табл. 2), даючи змогу уточнити сутність конфлікту і забезпечити методологічну цілісність подальшого аналізу.

Таблиця 2

Ключові ознаки конфлікту як соціального феномену

Ключова ознака	Зміст ознаки	Типові прояви / індикатори в соціальній реальності
Суб'єкти конфлікту	Носії суперечності, між якими виникає протистояння або напруження.	Особа-особа; особа-група; група-група; організація-організація; внутрішньоособистісний конфлікт (суперечність мотивів/цінностей).

Ключова ознака	Зміст ознаки	Типові прояви / індикатори в соціальній реальності
Предмет суперечності	Те, щодо чого виникає незгода та протидія сторін.	Розподіл повноважень, статусів і ролей; умови праці; правила/норми; рішення; оцінка результатів; межі відповідальності; інтерпретації подій; взаємні очікування.
Ресурсна та ціннісна основа	Першопричина конфлікту: дефіцит ресурсів або несумісність цінностей і цілей.	Боротьба за матеріальні ресурси (фінанси, час, інформацію); кадрові ресурси; доступ до влади; конфлікт цінностей (справедливість, свобода, безпека); несумісність групових/особистих цілей.
Емоційно-психологічний компонент	Переживання, оцінки та психологічні стани, що супроводжують конфлікт і впливають на його ескалацію/деескалацію.	Негативні емоції (образа, гнів, тривога); почуття несправедливості; недовіра; когнітивна дисонансність; поляризація сприйняття «ми-вони».
Поведінкові прояви	Зовнішні дії сторін, через які конфлікт набуває формальної/видимої форми.	Опір, протидія, блокування рішень; аргументація й суперечки; коаліції; конкуренція; саботаж; уникнення; переговори; пошук компромісу або примусу.
Наслідки	Результати конфлікту для сторін і системи взаємодії: як негативні, так і конструктивні.	Деструктивні: напруженість, зниження довіри й ефективності, дезорганізація. Конструктивні: уточнення ролей і правил, інновації, оптимізація рішень, розвиток комунікації, інституційні зміни.

Джерело: складено автором на основі [8; 9, с.43; 10, с.411]

Узагальнення ключових ознак конфлікту дає підстави стверджувати, що конфлікт доцільно розглядати як багатовимірний соціально-психологічний феномен, у структурі якого поєднуються суб'єктний, змістовий, ресурсно-ціннісний, емоційний, поведінковий та результативний компоненти. Такий підхід забезпечує комплексне бачення конфлікту, оскільки дозволяє одночасно ідентифікувати учасників протистояння, конкретизувати предмет суперечності, встановити першопричини її виникнення та простежити механізми трансформації напруження у відкриті форми взаємодії.

Суб'єктний вимір конфлікту охоплює широкий спектр можливих взаємодій – від внутрішньоособистісних суперечностей до міжгрупових і міжорганізаційних протистоянь, що підкреслює універсальність конфлікту як форми соціальної взаємодії.

Предмет конфлікту, у свою чергу, виступає конкретизатором соціальної напруги та найчастіше пов'язаний із розподілом ролей, статусів, повноважень, норм і правил, що визначають характер взаємодії в групі чи організації. Водночас ресурсна та ціннісна основа конфліктів засвідчує їх детермінованість як об'єктивними чинниками (дефіцит ресурсів, обмеження доступу до влади чи інформації), так і суб'єктивно-нормативними розбіжностями (несумісність цінностей, цілей, уявлень про справедливість і прийнятні способи дії) [8].

Суттєвою ознакою конфлікту є його емоційно-психологічний компонент, який виступає не лише супровідною характеристикою, а й чинником ескалації або деескалації протистояння, оскільки впливає на сприйняття сторін, рівень довіри, готовність до компромісу та якість комунікації. Поведінкові прояви конфлікту відображають різноманітність стратегій реагування – від опору та блокування рішень до переговорних практик і пошуку компромісних рішень, що вказує на процесуальну природу конфлікту та можливість його керованого врегулювання.

Наведена систематизація ключових ознак конфлікту засвідчує, що його сутність не зводиться до окремого епізоду незгоди чи емоційного загострення, а формується як цілісний процес соціальної взаємодії, детермінований сукупністю об'єктивних і суб'єктивних чинників (рис.1).

На підставі наведених об'єктивних і суб'єктивних чинників доцільно характеризувати конфлікт як багаторівневий процес, у якому об'єктивні детермінанти формують структурну основу суперечності (умови, обмеження, правила та розподіл ресурсів), а суб'єктивні детермінанти визначають спосіб її усвідомлення сторонами, емоційно-ціннісне «забарвлення» та вибір поведінкових стратегій. Така логіка відображає причинно-наслідковий ланцюг: макросередовище та інституційно-організаційні параметри взаємодії (ресурсний дефіцит, несумісність цілей, асиметрія влади, регуляторні прогалини, організаційні дисфункції, комунікаційні бар'єри, культурно-нормативні розбіжності, зовнішні шоки) створюють конфліктогенний контекст, у межах якого актуалізуються інтереси та виникає об'єктивний предмет суперечності.

Водночас перехід від потенційної суперечності до відкритого протистояння зумовлюється суб'єктивним модулем конфлікту: інтерпретацією намірів іншої сторони, рівнем емоційної напруги, ціннісними установками, особистісними рисами, комунікативною культурою, довірою та попереднім досвідом взаємин, прихованими мотивами і впливом групової ідентичності. Саме цей блок чинників визначає, чи набуває конфлікт форм ескалації (жорсткі позиції, взаємні звинувачення, поляризація «ми-вони») або ж переходить у формат керованого врегулювання (пошук компромісу, медіація, перегляд правил і процедур). В цілому, необхідно концептуалізувати конфлікт як систему взаємодії «структура-сприйняття-поведінка», зокрема об'єктивні умови задають рамку та інтенсивність протиріч, суб'єктивні механізми трансформують ці протиріччя у конкретні оцінки та емоційні реакції, поєднання двох груп чинників проявляється у поведінкових діях сторін і визначає результат конфлікту (деструктивний або конструктивний).

Рисунок 1. Ключові чинники впливу на появу конфліктних ситуацій

Джерело: узагальнено та доповнено автором на основі [11; 12, с.14; 13, с.238]

У сучасних умовах конфлікт доцільно розглядати не лише як спонтанний прояв соціальної напруги, а як об'єкт цілеспрямованого управління, зумовлюючи потребу його процесуального моніторингу, контролювання та врегулювання з урахуванням динаміки розвитку й можливих наслідків для суб'єктів взаємодії. Відповідно, управління конфліктами набуває характеру системної діяльності, спрямованої на своєчасне виявлення конфліктогенних чинників, діагностику предмета та рівня напруження, вибір адекватних інструментів впливу, а також оцінювання результативності прийнятих рішень.

З огляду на це, процес управління конфліктами передбачає послідовність взаємопов'язаних стадій, що забезпечують логіку переходу від ідентифікації конфлікту до його конструктивного розв'язання та запобігання повторній ескалації, що схематично представлено на рис. 2.

На першому етапі реалізується виявлення конфлікту та первинна ідентифікація, що передбачає фіксацію фактів виникнення суперечності, проявів напруження або інциденту, а також попереднє окреслення меж конфліктної ситуації. На цьому етапі визначаються ключові учасники (сторони конфлікту та залучені експерти), сфера й контекст взаємодії, характер проявів (латентний чи відкритий) та початковий рівень інтенсивності протистояння, що створює інформаційну основу для подальшого управлінського впливу.

На другому етапі здійснюється діагностика причин і чинників конфлікту, спрямована на виявлення його об'єктивної бази та суб'єктивних механізмів розгортання. У межах даного етапу аналізуються дефіцит і розподіл ресурсів, несумісність інтересів і цілей, інституційні прогалини, організаційні дисфункції та комунікаційні бар'єри, а також особливості сприйняття ситуації сторонами, емоційні стани, рівень довіри, мотиваційні установки й групова ідентичність. Результатом виступає уточнення предмета суперечності, визначення рушійних детермінант ескалації та оцінювання потенційних ризиків розвитку конфлікту.

На третьому етапі відбувається постановка цілей і критеріїв врегулювання, що полягає у формалізації бажаного стану після завершення конфлікту та визначенні параметрів, за якими оцінюватиметься результативність управління. На цьому етапі встановлюються пріоритети (деескалація, відновлення співпраці, мінімізація втрат, забезпечення справедливого розподілу тощо), часові обмеження, допустимі компроміси та індикатори успіху, забезпечуючи при цьому достатню керованість процесу й узгодженість управлінських рішень із системними цілями організації.

На четвертому етапі здійснюється вибір стратегії управління конфліктом, який передбачає визначення загальної логіки впливу на ситуацію з урахуванням балансу сил, рівня ескалації та цінності предмета суперечності для кожної зі сторін. Обираються відповідні стратегічні підходи (співпраця, компроміс, суперництво, пристосування або уникнення), а також інституційний формат врегулювання (переговори, фасилітація, медіація, арбітраж чи адміністративне рішення). Науково обґрунтований вибір стратегії дозволяє забезпечити відповідність інструментів управління природі конфлікту та мінімізувати ризики його повторної ескалації.

На п'ятому етапі реалізується планування заходів та інструментів впливу, що полягає в операціоналізації обраної стратегії у вигляді конкретного плану дій. Визначаються відповідальні суб'єкти, ресурси, канали комунікації, послідовність процедур, правила взаємодії та механізми фіксації домовленостей. Також підбирається інструментарій, який може включати регламентацію процесів, коригування ролей і повноважень, зміну процедур розподілу ресурсів, впровадження стимулів і санкцій, а також застосування переговорних технік, спрямованих на переведення протистояння у конструктивне русло.

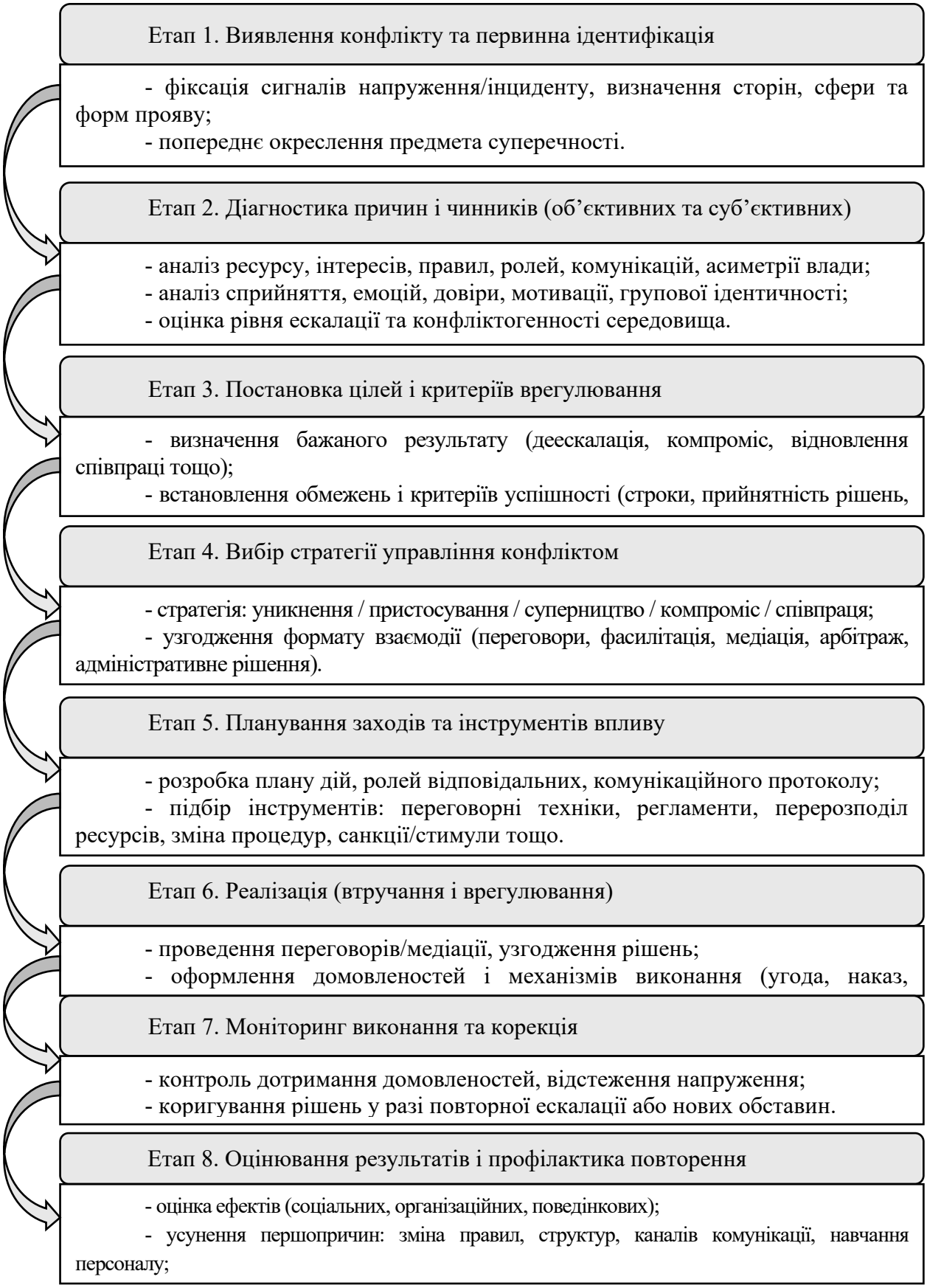

Рисунок 2. Етапність процесу управління конфліктами

Джерело: запропоновано автором із урахуванням [9, с.45; 14]

На шостому етапі здійснюється реалізація управлінського втручання та врегулювання конфлікту, що передбачає практичне застосування запланованих інструментів і процедур взаємодії сторін. На цьому етапі проводяться переговори або медіаційні сесії, уточнюються позиції та інтереси, формуються взаємоприйнятні рішення, після чого домовленості закріплюються у відповідних організаційних або правових формах (протоколи, угоди, накази, регламенти). Важливою умовою результативності виступає забезпечення прозорості комунікацій, дотримання принципів нейтральності процедур і збереження можливостей для корекції рішень у разі зміни обставин.

На сьомому етапі реалізується моніторинг виконання та корекція, що спрямовано на контроль дотримання досягнутих домовленостей і відстеження динаміки напруження у взаємодії сторін. Здійснюється оцінювання поведінкових змін, аналізуються індикатори повторної ескалації, виявляються нові конфліктогенні фактори або бар'єри виконання рішень. За необхідності вносяться різні коригування до процедур, комунікаційних механізмів чи розподілу ресурсів, що забезпечує стабілізацію досягнутого результату.

На восьмому етапі здійснюється оцінювання результатів та профілактика повторення конфлікту, при цьому передбачає узагальнення ефектів управлінського впливу та ідентифікацію причин, які потребують системного усунення. Оцінюються наслідки для ефективності взаємодії, соціально-психологічного клімату та інституційної стійкості, а також формуються рекомендації щодо запобігання подібним конфліктам у майбутньому.

Достатньо важливим є реалізація профілактичних заходів, які можуть включати вдосконалення регламентів, підвищення прозорості розподілу ресурсів, розвиток конфліктологічної компетентності учасників, формування культури діалогу та механізмів раннього попередження конфліктів, що відображено у табл. 2.

Таблиця 2

Профілактичні заходи в контексті нівелювання конфліктних ситуацій

Напрям профілактики	**Зміст заходу (інструменти реалізації)**	**Очікуваний результат**
Вдосконалення регламентів і процедур	Актуалізація положень/інструкцій; стандартизація процесів прийняття рішень; чітке визначення ролей, прав і відповідальності (RACI); алгоритми реагування на інциденти.	Зменшення «сірих зон» і підстав для суперечок; підвищення передбачуваності взаємодій.
Прозорість розподілу ресурсів	Запровадження критеріїв і правил розподілу ресурсів (бюджет, час, доступ до інформації); протоколювання рішень; відкриті реєстри/дашборди розподілу.	Зниження відчуття несправедливості; мінімізація конфліктів через дефіцит.

Напрям профілактики	Зміст заходу (інструменти реалізації)	Очікуваний результат
Управління комунікаціями	Встановлення комунікаційних протоколів (канали, строки відповіді, правила ескалації); регулярні координаційні зустрічі; єдині шаблони повідомлень/звітів.	Зменшення непорозумінь і інформаційної асиметрії; підвищення якості координації.
Розвиток конфліктологічної компетентності	Тренінги з переговорів, деескалації, ненасильницької комунікації; навчання керівників методам медіації; кейс-розбори конфліктів.	Підвищення здатності сторін конструктивно вирішувати суперечності
Формування культури діалогу	Впровадження стандартів взаємоповаги; правила «професійної дискусії»; практики фасилітації на нарадах; заохочення конструктивного зворотного зв'язку.	Зниження персоналізації суперечок; перехід від позицій до інтересів.
Механізми раннього попередження	Система «ранніх сигналів»: регулярні pulse-опитування; скринька звернень; моніторинг скарг/плинності кадрів; аналіз «гарячих точок» процесів.	Виявлення конфліктів на латентній стадії; зменшення масштабів ескалації.
Інституціоналізація медіації	Визначення внутрішніх медіаторів/комісії; порядок звернення; нейтральні процедури розгляду; конфіденційність.	Скорочення тривалості конфліктів; підвищення довіри до врегулювання.
Управління справедливістю та етикою	Кодекс етики; політики недискримінації; прозорі механізми розгляду скарг; захист від репресій за звернення.	Зниження конфліктів на ґрунті порушення норм/цінностей; підвищення легітимності управління.
Баланс навантаження та запобігання вигоранню	Нормування робочого часу; перегляд планів і дедлайнів; ротація задач; програми підтримки; управління пріоритетами.	Зменшення емоційної напруги як каталізатора конфліктів.
Узгодження цілей і мотивацій	Каскадування цілей; узгодження KPI між підрозділами; уникнення взаємовиключних показників; прозорі правила винагород.	Зниження структурної несумісності цілей; зменшення кількості «конфліктів інтересів».

Джерело: запропоновано автором

На сучасному етапі повноцінна профілактика конфліктів має комплексний характер і ґрунтується на поєднанні інституційно-процедурних, ресурсно-розподільчих та соціально-поведінкових інструментів впливу. Зокрема, вдосконалення регламентів, підвищення прозорості розподілу ресурсів і стандартизація комунікацій формують передбачуване та справедливе середовище взаємодії, зменшуючи імовірність виникнення структурних суперечностей і «конфліктогенних зон» у діяльності організації.

Водночас розвиток конфліктологічної компетентності учасників, формування культури діалогу та інституціоналізація медіації забезпечують підвищення здатності сторін до конструктивного опрацювання розбіжностей, що знижує ризики персоналізації протистояння та переходу конфлікту в деструктивні форми.

Особливої значущості набувають механізми раннього попередження, оскільки вони орієнтовані на виявлення латентних проявів напруження й створюють передумови для втручання на ранніх стадіях, коли витрати на врегулювання є мінімальними, а ймовірність досягнення взаємоприйнятного рішення – максимальною.

Представлені профілактичні заходи слід розглядати як взаємодоповнювальну систему, результативність якої визначається не окремими інструментами, а їх узгодженою реалізацією та наявністю критеріїв оцінювання (індикаторів). Такий підхід підсилює керованість конфліктів, підвищує організаційну стійкість і сприяє трансформації конфлікту з джерела дестабілізації у фактор розвитку через інституційне вдосконалення та оптимізацію взаємодії між суб'єктами.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що конфлікт у сучасній науковій періодиці розглядається як багатовимірний феномен, зміст якого доцільно уточнювати через систематизацію його ключових ознак. Узагальнення дефініцій і їх впорядкування за суб'єктним, змістовим, ресурсно-ціннісним, емоційно-психологічним, поведінковим та результативним компонентами дозволило конкретизувати внутрішню структуру конфлікту як соціального процесу та забезпечити методологічну цілісність подальшого аналізу.

Генезис і динаміка конфліктних ситуацій визначаються взаємодією об'єктивних та суб'єктивних чинників. Об'єктивні детермінанти (ресурсний дефіцит, несумісність цілей, асиметрія влади, регуляторні прогалини, організаційні дисфункції, комунікаційні бар'єри, культурно-нормативні розбіжності та зовнішні шоки) формують конфліктогенний контекст і структурну основу суперечності, тоді як суб'єктивні чинники (інтерпретації, емоційна напруга, ціннісні установки, особистісні риси, рівень довіри, мотиваційні імпульси, групова ідентичність) визначають спосіб її переживання та траєкторію ескалації або деескалації. Це підтверджує доцільність концептуалізації конфлікту як системи взаємодії «структура-сприйняття-поведінка», де поєднання двох груп чинників безпосередньо проявляється у поведінкових стратегіях сторін і зумовлює деструктивні або конструктивні наслідки.

В сучасних умовах конфлікт виступає об'єктом управління, а результативність його врегулювання залежить від процесної логіки управлінського впливу. Запропонована етапність управління конфліктами (ідентифікація, діагностика, постановка цілей, вибір стратегії, планування інструментів, реалізація втручання, моніторинг і корекція, оцінювання та профілактика) забезпечує послідовний перехід від фіксації суперечності до стабілізації

взаємодії та зниження ризиків повторної ескалації. Водночас систематизовані профілактичні заходи підсилюють керованість конфліктів через зменшення конфліктогенності середовища, підвищення прозорості процедур і розвиток комунікативно-конфліктологічної компетентності учасників.

Література:

1. Квашук О.В. Конфлікт як один з головних чинників розладу взаємостосунків у колективі. *Наукові записки. Серія «Психологія».* 2008. Вип.11. С. 78-87.

2. Джелалі В. О. Психологія вирішення конфліктів : навч. посібник для студентів ВНЗ. К. : Наукова думка, 2006. 320 с.

3. Мацієвський Ю. Теоретичні аспекти аналізу суспільних конфліктів: множинність концептуальних підходів. *Людина і політика.* 2004. №3. С. 115-129.

4. Косенко А. В., Бедрос М.П., Остапенко Д.С. Економічна сутність управління конфліктами і інноваційні аспекти планування психологічного управління на промислових підприємствах. *Вісник НТУ «ХПІ» (економічні науки).* 2024. №3. С. 19-25.

5. Миронова О.М., Мазоренко О.В. Конфліктологія: навч. посіб. Х.: Вид. ХНЕУ, 2011. 168 с.

6. Дуткевич Т.В. Конфліктологія з основами психології управління: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 456 с.

7. Довгань Н.В. Методи управління конфліктами, роль керівника у профілактиці конфліктів. *Вісник Української академії державного управління при Президентові України.* 2002. Вип. 12/2002. № 4. С. 223-228.

8. Данілова Е. І. Дослідження корпоративних конфліктів в корпораціях авіаційної галузі України. *Проблеми підвищення ефективності інфраструктури.* 2012. № 33. URL: (дата звернення: 25.02.2026).

9. Погореленко А. К. Корпоративні конфлікти: зміст та особливості розв'язання. *Соціальна економіка.* 2019. Випуск 57. С. 39-47.

10. Вінник О. М. До проблеми корпоративних конфліктів. *Університетські наукові записки.* 2012. № 1(41). С. 407-415.

11. Роговська О.О. Конфлікти в організаціях, що надають соціальні послуги. *Вісник Приазовського державного технічного університету. Серія: Соціально-гуманітарні науки та публічне адміністрування*. 2024. № 12 т.1. URL: https://journals.uran.ua/vsgf_pstu/article/view/320581 (дата звернення до ресурсу 27.02.2026)

12. Денис О.Б. Суть та специфіка корпоративних конфліктів. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2016. Випуск 17. Частина 1. С.12-14.

13. Лепейко Т. І., Назаров Н. К. Соціально-психологічні чинники конфліктів на підприємстві. *Бізнес-інформ.* 2021. № 9. С.236-243.

14. Леонов О.О. Управління конфліктом в системі ефективного управління організаціями. *Економіка та суспільство.* 2023. Вип.55. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2834 (дата звернення до ресурсу 27.02.2026)

References:

1. Kvashuk, O. V. (2008) Konflikt yak odyn z holovnykh chynnykiv rozladu vzaiemostosunkiv u kolektyvi. [Conflict as one of the main factors of relationship breakdown in a team]. Naukovi zapysky. Seriia “Psykholohiia”, 11, pp. 78–87. (in Ukrainian)

2. Dzhelali, V. O. (2006) Psykholohiia vyrishennia konfliktiv: navch. posibnyk dlia studentiv VNZ. [Psychology of conflict resolution: study guide]. Kyiv: Naukova dumka, 320 p. (in Ukrainian)

3. Matsiievskyi, Yu. (2004) Teoretychni aspekty analizu suspilnykh konfliktiv: mnozhynnist kontseptualnykh pidkhodiv. [Theoretical aspects of analyzing social conflicts: multiplicity of conceptual approaches]. Liudyna i polityka, 3, pp. 115–129. (in Ukrainian)

4. Kosenko, A. V., Bedros, M. P., Ostapenko, D. S. (2024) Ekonomichna sutnist upravlinnia konfliktamy i innovatsiini aspekty planuvannia psykholohichnoho upravlinnia na promyslovykh pidpryiemstvakh. [Economic essence of conflict management and innovative aspects of planning psychological management at industrial enterprises]. Visnyk NTU "KhPI" (ekonomichni nauky), 3, pp. 19–25. (in Ukrainian)

5. Myronova, O. M., Mazorenko, O. V. (2011) Konfliktolohiia: navch. posibnyk. [Conflict studies: study guide]. Kharkiv: Vyd. KhNEU, 168 p. (in Ukrainian)

6. Dutkevych, T. V. (2005) Konfliktolohiia z osnovamy psykholohii upravlinnia: navch. posibnyk. [Conflict studies with the basics of management psychology: study guide]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury, 456 p. (in Ukrainian)

7. Dovhan, N. V. (2002) Metody upravlinnia konfliktamy, rol kerivnyka u profilaktytsi konfliktiv. [Methods of conflict management and the role of a manager in conflict prevention]. Visnyk Ukrainskoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy, 12/2002(4), pp. 223–228. (in Ukrainian)

8. Danilova, E. I. (2012) Doslidzhennia korporatyvnykh konfliktiv v korporatsiiakh aviatsiinoi haluzi Ukrainy. [Research on corporate conflicts in corporations of the aviation industry of Ukraine]. Problemy pidvyshchennia efektyvnosti infrastruktury, 33. (accessed 25 February 2026). (in Ukrainian)

9. Pohorelenko, A. K. (2019) Korporatyvni konflikty: zmist ta osoblyvosti rozviazannia. [Corporate conflicts: content and features of resolution]. Sotsialna ekonomika, 57, pp. 39–47. (in Ukrainian)

10. Vinnyk, O. M. (2012) Do problemy korporatyvnykh konfliktiv. [On the problem of corporate conflicts]. Universytetski naukovi zapysky, 1(41), pp. 407–415. (in Ukrainian)

11. Rohovska, O. O. (2024) Konflikty v orhanizatsiiakh, shcho nadaiut sotsialni posluhy. [Conflicts in organizations providing social services]. Visnyk Pryazovskoho derzhavnoho tekhnichnoho universytetu. Seriia: Sotsialno-humanitarni nauky ta publichne administruvannia, 12(1). Available at: https://journals.uran.ua/vsgf_pstu/article/view/320581 (accessed 27 February 2026). (in Ukrainian)

12. Denys, O. B. (2016) Sut ta spetsyfika korporatyvnykh konfliktiv. [Essence and specifics of corporate conflicts]. Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu, 17(1), pp. 12–14. (in Ukrainian)

13. Lepeiko, T. I., Nazarov, N. K. (2021) Sotsialno-psykholohichni chynnyky konfliktiv na pidpryiemstvi. [Socio-psychological factors of conflicts at an enterprise]. Biznes-inform, 9, pp. 236–243. (in Ukrainian)

14. Leonov, O. O. (2023) Upravlinnia konfliktom v systemi efektyvnoho upravlinnia orhanizatsiiamy. [Conflict management in the system of effective organizational management]. Ekonomika ta suspilstvo, 55. Available at: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2834 (accessed 27 February 2026). (in Ukrainian)

Дата першого надходження статті до видання: 23.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 69.003:004

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-592-605

Яцкевич Інна Володимирівна доктор економічних наук, професор, професор кафедр менеджменту і маркетингу, Одеська державна академія будівництва та архітектури, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0003-0210-6135

Станкевич Ірина Володимирівна доктор економічних наук, професор, завідувачка кафедри менеджменту і маркетингу, Одеська державна академія будівництва і архітектури, аудитор із сертифікації СУЯ, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0003-3937-9145

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЖИТЛОВОГО БУДІВНИЦТВА ЯК ФАКТОР УДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНОГО МЕХАНІЗМУ РОЗВИТКУ

Анотація. Модернізація житлового будівництва в умовах цифрової економіки та післявоєнного відновлення потребує впровадження інноваційних управлінських і технологічних рішень. Цифрова трансформація сприяє підвищенню прозорості процесів, ефективності використання ресурсів, скороченню термінів реалізації проєктів і зниженню витрат, що безпосередньо впливає на удосконалення організаційно-економічного механізму розвитку будівництва.

Обґрунтовано сутність цифрової трансформації як переходу до інтегрованого цифрового середовища життєвого циклу об'єкта нерухомості, що охоплює проєктування, будівництво, фінансування та експлуатацію житла.

Визначено основні компоненти цифровізації, зокрема інформаційне моделювання будівель, цифрові платформи управління проєктами, аналітику великих даних і штучний інтелект, а також смарт-технології експлуатації житлових об'єктів.

Доведено, що інтеграція зазначених технологій забезпечує підвищення ефективності управління житловими проєктами, прозорості інвестиційних процесів, оптимізацію використання ресурсів і зниження ризиків реалізації будівництва. Окреслено стратегічні напрями впровадження цифрових інструментів у житловому секторі, пов'язані з нормативно-правовим забезпеченням цифрового будівництва, розвитком цифрової інфраструктури, підготовкою кадрів нової формації, стимулюванням інноваційних інвестицій та інтеграцією принципів ESG і сталого розвитку. Встановлено, що цифрова трансформація виступає системоутворювальним фактором формування інноваційної, конкурентоспроможної та екологічно орієнтованої моделі розвитку житлового будівництва, що є особливо актуальним у контексті післявоєнного відновлення економіки України та впровадження концепції «розумного міста».

Ключові слова: житлове будівництво, інтеграція, організаційно-економічний механізм, стратегія, сталий розвиток, цифрова трансформація.

Yatskevych Inna Doctor in Economics, Professor, Professor of the department of management and marketing, Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture, Odesa, https://orcid.org/0000-0003-0210-6135

Stankevych Iryna Doctor in Economics, Professor, Head of the Department of Management and Marketing, Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture, QMS certification auditor, Odesa, https://orcid.org/0000-0003-3937-9145

DIGITAL TRANSFORMATION OF HOUSING CONSTRUCTION AS A FACTOR IN IMPROVING THE ORGANISATIONAL AND ECONOMIC MECHANISM OF DEVELOPMENT

Abstract. The modernisation of housing construction in the context of the digital economy and post-war reconstruction requires the implementation of innovative management and technological solutions. Digital transformation contributes to increased transparency of processes, efficient use of resources, reduced project implementation times and lower costs, which directly affects the improvement of the organisational and economic mechanism of construction development.

The essence of digital transformation as a transition to an integrated digital environment for the life cycle of a real estate object, covering the design, construction, financing and operation of housing, is substantiated. The main components of digitalisation are identified, in particular, information modelling of buildings, digital project management platforms, big data analytics and artificial intelligence, as well as smart technologies for the operation of residential properties.

It has been proven that the integration of these technologies improves the efficiency of housing project management, the transparency of investment processes, the optimisation of resource use and the reduction of construction risks. Strategic directions for the implementation of digital tools in the housing sector are outlined, related to the regulatory and legal support of digital construction, the development of digital infrastructure, the training of new personnel, the stimulation of innovative investments, and the integration of ESG principles and sustainable development.

It has been established that digital transformation is a system-forming factor in the formation of an innovative, competitive and environmentally oriented model of housing construction development, which is particularly relevant in the context of Ukraine's post-war economic recovery and the implementation of the ‘smart city’ concept.

Keywords: housing construction, integration, organisational and economic mechanism, strategy, sustainable development, digital transformation.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток житлового будівництва відбувається в умовах високої динамічності зовнішнього середовища, посилення конкуренції, обмеженості ресурсів та необхідності забезпечення сталого розвитку територій. Так, будівельна галузь України у 2025 році демонструє адаптивне зростання приблизно на 15,5-16%, попри значне падіння в секторі інфраструктури (дороги, мережі) на 30% у першому півріччі. Основні тренди включають фокус на енергоефективності, відновленні, цифровізації та лідерстві Київської області за обсягами введення житла [1].

За даними Державної служби статистики України, у першій половині 2025 року загальна площа нового житлового будівництва збільшилась на 45 % у порівнянні з аналогічним періодом 2024 року і становила близько 2,965 млн. кв. м. Підтверджено зростання площі багатоквартирних будинків (2,86 млн. кв. м) та зростання початих квартир на 51,5 % (33000 одиниць). Незважаючи на воєнні дії в Україні найбільше житла у 2025 р. заплановано до будівництва у Київській області, Львівській, Івано-Франківській, Закарпатській та Полтавській областях, що демонструє перерозподіл будівельних інвестицій у більш безпечні західні та центральні регіони [2].

Особливої актуальності набувають процеси у контексті післявоєнного відновлення України, де житловий сектор виступає ключовим елементом соціально-економічної стабілізації країни. За даних умов традиційні підходи до управління будівельною діяльністю виявляються недостатньо ефективними, що зумовлює потребу в удосконаленні організаційно-економічного механізму розвитку галузі на основі цифрових технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання удосконалення організаційно-економічного механізму розвитку будівельної галузі висвітлюються такими вченими, як Гой В. В., Дмитренко А. А., Дубина М. В., Забаштанський М. М., Коваленко Л. Б., Пруненко Д. О., Славков М. П. та ін. [3...5].

Автори роботи [3] надають визначення організаційно-економічного механізму забезпечення розвитку будівельних підприємств як системи організаційних та економічних елементів взаємодіяяких призводить до трансформації організаційної структури, формування нормативно-правовогозабезпечення, створення та використання організаційної культури, побудови кількісної основи розробки і реалізації заходів забезпечення розвитку будівельних підприємств.

Микола Павлович вважає, що організаційно-економічний механізм є невід'ємним елементом функціонування усіх господарських об'єктів та складових національної економіки. Його розробка базується на використанні конкретного механізму та окремих елементів, які передусім необхідні для досягнення очікуваних результатів [4].

У роботі визначено [5], що організаційно-економічний механізм розвитку житлового фонду – складноструктурована система методів,

інструментів та важелів, які використовуються для здійснення впливу органами державної влади, місцевого самоврядування та іншими інститутами на економічну поведінку суб'єктів господарювання у сфері активізації попиту та пропозиції економічних суб'єктів на житло.

Однак, незважаючи на значний внесок вищезазначених науковців щодо удосконалення організаційно-економічного механізму розвитку будівельної галузі потребує подальшого дослідження з урахуванням розвитку цифрових технологій.

Мета статті. Метою роботи є дослідження впливу цифрової трансформації на удосконалення організаційно-економічного механізму розвитку житлового будівництва та визначення ключових інструментів підвищення ефективності, інвестиційної привабливості й сталості галузі.

Виклад основного матеріалу. Цифрова трансформація (далі - ЦТ) у будівельній галузі розглядається не лише як впровадження окремих інформаційних інструментів, а як системна зміна моделей управління, взаємодії учасників будівельного процесу, способів планування ресурсів та контролю результатів. Застосування BIM-технологій, цифрових платформ управління проєктами, інтелектуального аналізу даних та автоматизованих систем моніторингу формує передумови для підвищення ефективності житлового будівництва, забезпечення прозорості інвестиційних процесів і мінімізації ризиків, що підтверджується зростанням обсягів інвестування у галузь.

Світовий ринок ЦТ у будівництві за прогнозами зросте з $8 млрд. у 2019 році до $17 млрд. до 2030 року при середньому річному темпі зростання понад 8 %. Основними сегментами є інформаційне моделювання будівель (далі - BIM), програмне забезпечення для управління проєктом, мобільні та хмарні платформи [6]. Будівельна галузь традиційно має низьку продуктивність: середньорічний приріст продуктивності у будівництві складає близько 1 %, що значно нижче від середньогалузевих показників та стимулює впровадження цифрових технологій для оптимізації робіт [7]. Основні тенденції розвитку цифрових технологій у будівельній галузі в Україні надано у таблиці 1.

Таблиця 1

Тенденції розвитку цифрових технологій у будівельній галузі в Україні

Індикатор	Значення / Тренд
Обсяг глобального ринку цифрових технологій у будівництві	Прогноз до $17 млрд до 2030 р.
Середньорічний темп зростання ринку	≈ 8 % CAGR
Темпи підвищення продуктивності галузі без Digital	≈ 1 % щорічно
Основні цифрові технології	BIM, AI, IoT, Digital Twins
Стан цифрової трансформації в Україні	Вважається ключовою стратегією адаптації будівельних підприємств

Джерело: сформовано автором на основі даних [7...10]

Варто зазначити, що ЦТ житлового будівництва передбачає перехід від фрагментарного використання інформаційних технологій до формування інтегрованого цифрового середовища, що охоплює весь життєвий цикл об'єкта нерухомості - від ініціювання інвестиційної ідеї та проєктування до будівництва, експлуатації та модернізації [11...13]. Даний системний підхід забезпечує безперервність інформаційних потоків, узгодженість управлінських рішень і підвищення ефективності використання матеріальних, фінансових і часових ресурсів, що є критично важливим у контексті післявоєнного відновлення житлового фонду та переходу до моделі сталого розвитку.

Ключовим елементом ЦТ виступає BIM, яке забезпечує інтеграцію проєктних, будівельних та експлуатаційних процесів у єдину інформаційну модель. Використання BIM-технологій дозволяє здійснювати просторово-часову координацію робіт, автоматизоване виявлення колізій, оптимізацію конструктивних рішень і прогнозування витрат на всіх етапах життєвого циклу будівлі. У стратегічному вимірі BIM формує основу для створення цифрових двійників об'єктів нерухомості, що відкриває можливості для довгострокового моніторингу технічного стану будівель, управління їх енергоефективністю та планування реконструкції.

Важливою складовою є цифрові платформи управління проєктами, які забезпечують синхронізацію ресурсів, термінів і витрат у режимі реального часу. Використання хмарних середовищ спільної роботи, систем календарно-мережевого планування, електронного документообігу та інструментів контролю виконання робіт сприяє підвищенню прозорості будівельних процесів, скороченню транзакційних витрат і мінімізації ризиків перевищення бюджету або строків реалізації проєктів. Такі платформи також створюють основу для альянсу цифрової взаємодії між державними органами, девелоперами, підрядниками, інвесторами та майбутніми користувачами житла.

Суттєвий трансформаційний потенціал має аналітика великих даних та штучний інтелект, що дозволяють здійснювати прогнозування попиту на житло, оцінювання інвестиційної доцільності проєктів, моделювання ризиків будівництва та оптимізацію використання ресурсів. Застосування алгоритмів машинного навчання у поєднанні з даними про енергоспоживання, стан інженерних мереж і поведінкові характеристики користувачів житла сприяє підвищенню енергоефективності будівель і зниженню експлуатаційних витрат. Крім того, цифрова аналітика забезпечує інформаційну підтримку стратегічних рішень органів державного управління у сфері житлової політики.

Не менш важливим напрямом є впровадження смарт-технологій експлуатації житла, що передбачають використання автоматизованих систем управління будівлями, датчиків Інтернету речей, інтелектуальних систем обліку ресурсів та цифрових сервісів для мешканців. Зазначені рішення дозволяють підвищити комфортність проживання, забезпечити безпеку житлового середовища, оптимізувати споживання енергії та води, а також створити

передумови для розвитку концепції «розумного міста», яка передбачає впровадження смарт-інфраструктури житлових комплексів, цифрових платформ управління будівлями, систем моніторингу енергоспоживання, безпеки та комфорту мешканців, що сприяє підвищенню енергоефективності, оптимізації експлуатаційних витрат і зменшенню негативного впливу на довкілля [14]. У довгостроковій перспективі це сприяє формуванню нової культури управління житловою інфраструктурою, орієнтованої на сталість і ресурсоефективність.

У результаті комплексного впровадження зазначених цифрових компонентів формується нова модель функціонування житлового будівництва, що характеризується високим рівнем прозорості управління, адаптивністю до змін зовнішнього середовища, інноваційністю технологічних рішень та відповідністю принципам сталого розвитку. Дана модель підсилює інвестиційну привабливість галузі, підвищує якість житлового середовища та забезпечує стратегічні передумови для ефективної післявоєнної відбудови та довгострокового соціально-економічного зростання.

З метою систематизації та узагальнення змісту зазначених складових, визначення їх функціонального призначення та очікуваних результатів впливу на розвиток житлового будівництва авторами сформовано таблицю 2, у якій структуровано основні компоненти ЦТ галузі та розкрито їх роль у підвищенні ефективності, інвестиційної привабливості та сталості житлового середовища.

Таблиця 2

Компоненти цифрової трансформації житлового будівництва та їх функціональне значення

Компонент цифрової трансформації	**Зміст і технологічна сутність**	**Функціональне призначення у житловому будівництві**	**Очікуваний ефект**
Інформаційне моделювання будівель (BIM)	Створення цифрової інформаційної моделі об’єкта на всіх стадіях життєвого циклу	Інтеграція проєктування, будівництва та експлуатації; виявлення колізій; оптимізація ресурсів	Зменшення помилок і витрат, підвищення якості проєктних рішень, скорочення строків будівництва
Цифрові платформи управління проєктами	Хмарні середовища спільної роботи, системи планування, моніторингу та електронного документообігу	Координація ресурсів, термінів і бюджету у режимі реального часу; взаємодія стейкхолдерів	Підвищення прозорості управління, скорочення транзакційних витрат, зниження ризиків перевищення бюджету
Аналітика великих даних та штучний інтелект	Оброблення великих масивів даних, прогнозні моделі, машинне навчання	Прогнозування попиту, оцінювання інвестиційної ефективності, управління ризиками, підвищення енергоефективності	Обґрунтованість управлінських рішень, оптимізація витрат, підвищення інвестиційної привабливості

Компонент цифрової трансформації	Зміст і технологічна сутність	Функціональне призначення у житловому будівництві	Очікуваний ефект
Смарт-технології експлуатації житла	IoT-датчики, автоматизовані системи управління будівлями, цифрові сервіси для мешканців	Моніторинг технічного стану, облік ресурсів, управління енергоспоживанням і безпекою	Зниження експлуатаційних витрат, підвищення комфорту проживання, формування сталого житлового середовища

Джерело: сформовано автором на основі даних [11...14]

Кожен із визначених компонентів табл. 2 виконує специфічні функції на різних етапах життєвого циклу об'єкта нерухомості, однак їх інтегроване застосування забезпечує системний ефект підвищення ефективності управління, оптимізації ресурсів і зниження ризиків реалізації житлових проєктів. Водночас, ЦТ виступає ключовим фактором підвищення конкурентоспроможності житлового будівництва, забезпечуючи довгострокову ефективність функціонування галузі, зростання інвестиційної привабливості та формування якісного й безпечного житлового середовища.

Організаційно-економічний механізм розвитку житлового будівництва включає взаємопов'язану систему управлінських структур, економічних інструментів, нормативно-правового забезпечення та інституційних взаємозв'язків, що спільно формують умови для ефективної реалізації житлових проєктів і довгострокового функціонування галузі. Даний механізм визначає логіку прийняття управлінських рішень, розподіл ресурсів, умови взаємодії стейкхолдерів та інструменти державного регулювання, забезпечуючи збалансованість економічних, соціальних і просторових інтересів розвитку територій.

ЦТ здійснює системний вплив на кожен із зазначених компонентів, змінюючи як внутрішню структуру управління будівельними процесами, так і зовнішні інституційні умови функціонування галузі. У розрізі управлінських структур цифрові технології сприяють переходу від ієрархічних моделей координації до мережевих і платформних форм взаємодії, що забезпечують оперативний обмін даними, підвищення прозорості управління та скорочення часу прийняття рішень. Використання інформаційного моделювання будівель, цифрових двійників і хмарних систем управління проєктами дозволяє інтегрувати всі стадії життєвого циклу об'єкта в єдине інформаційне середовище, зменшуючи ризики помилок і перевитрат ресурсів.

В економічному вимірі цифровізація трансформує підходи до фінансування, бюджетування та оцінювання ефективності житлових проєктів. Аналітика даних, прогнозні моделі попиту, автоматизований контроль витрат і цифрові інструменти управління інвестиціями підвищують обґрунтованість фінансових рішень, сприяють оптимізації структури капіталовкладень і

зниженню невизначеності. Одночасно розширюються можливості залучення альтернативних джерел фінансування, включаючи «зелені» інвестиції, механізми державно-приватного партнерства та цифрові платформи колективного інвестування, що підсилює інноваційний характер розвитку житлового будівництва.

У нормативно-правовій площині ЦТ зумовлює модернізацію регуляторних процедур, розвиток електронних реєстрів будівельної діяльності, впровадження цифрових стандартів проєктування та гармонізацію національного законодавства з міжнародними вимогами. Це сприяє підвищенню прозорості дозвільних процесів, скороченню адміністративних бар'єрів і зменшенню корупційних ризиків, що є критично важливим у контексті післявоєнного відновлення житлового фонду.

Інституційні взаємозв'язки також зазнають якісних змін під впливом цифровізації. Формуються нові моделі співпраці між державою, бізнесом, фінансовими установами, громадами та міжнародними партнерами, засновані на відкритих даних, цифрових платформах взаємодії та спільному доступі до інформаційних ресурсів. Це підвищує рівень довіри між учасниками ринку, покращує координацію дій і створює передумови для реалізації комплексних програм сталого житлового розвитку.

Для системного обґрунтування сутності організаційно-економічного механізму розвитку житлового будівництва доцільно структурувати його складові за функціональними елементами, що відображають управлінський, економічний, нормативно-правовий та інституційний виміри функціонування галузі. Даний підхід дозволяє комплексно визначити зміст ключових компонентів механізму, інструменти їх реалізації та очікувані результати впливу на ефективність житлових проєктів. Узагальнення зазначених характеристик подано у таблиці 3, що відображає логіку взаємозв'язків між структурними елементами механізму та їх роллю у забезпеченні сталого розвитку житлового будівництва.

Таблиця 3

Складові організаційно-економічного механізму розвитку житлового будівництва та їх функціональне призначення

Складова механізму	Зміст та ключові елементи	Інструменти реалізації	Очікуваний ефект для розвитку житлового будівництва
Управлінські структури	Девелоперські компанії, органи державної влади та місцевого самоврядування, проєктні команди, оператори експлуатації житла	Проєктне та портфельне управління, BIM-координація, цифрові платформи взаємодії, системи моніторингу	Підвищення керованості проєктів, скорочення термінів будівництва, зниження управлінських ризиків

Складова механізму	Зміст та ключові елементи	Інструменти реалізації	Очікуваний ефект для розвитку житлового будівництва
Економічні інструменти	Інвестиційні моделі, механізми фінансування, ціноутворення, бюджетування, державно-приватне партнерство, ESG-підходи	Фінансове моделювання, цифровий контроль витрат, «зелені» інвестиції, податкові стимули, краудфандингові платформи	Зростання інвестиційної привабливості, оптимізація витрат, підвищення економічної ефективності житлових проєктів
Нормативно-правове забезпечення	Будівельні норми і стандарти, містобудівне регулювання, цифрові реєстри, вимоги до енергоефективності та безпеки	Електронні дозвільні системи, BIM-стандарти, гармонізація із законодавством ЄС, цифрові кадастри	Прозорість регуляторних процедур, скорочення адміністративних бар'єрів, зменшення корупційних ризиків
Інституційні взаємозв'язки	Взаємодія держави, бізнесу, фінансових установ, громад, міжнародних донорів та інвесторів	Публічно-приватне партнерство, цифрові платформи співпраці, відкриті дані, програми відновлення територій	Підвищення довіри між стейкхолдерами, узгодженість дій учасників ринку, формування умов сталого розвитку

Джерело: сформовано автором на основі даних [11...13]

Дані таблиці 3 свідчить, що ефективність складових організаційно-економічного механізму розвитку житлового будівництва визначається узгодженістю функціонування управлінських структур, економічних інструментів, нормативно-правового середовища та інституційної взаємодії учасників ринку. Кожна із зазначених складових виконує специфічні функції, однак лише їх комплексна інтеграція забезпечує досягнення стратегічних цілей розвитку житлового сектору.

Авторами зазначено, що управлінські структури формують організаційну основу реалізації житлових проєктів; економічні інструменти визначають ресурсне забезпечення та інвестиційну привабливість галузі; нормативно-правове регулювання створює інституційні умови стабільності та прозорості; а інституційні взаємозв'язки забезпечують координацію інтересів ключових стейкхолдерів. Сукупний вплив цих елементів визначає рівень ефективності функціонування житлового будівництва, його інноваційний потенціал та здатність до адаптації в умовах динамічного соціально-економічного середовища.

Отже, формування цілісного організаційно-економічного механізму розвитку житлового будівництва потребує інтеграції зазначених складових на засадах ЦТ, інноваційності та принципів сталого розвитку. Це створює передумови для підвищення результативності житлових програм, ефективного

використання ресурсів і забезпечення якісного житлового середовища, що є особливо актуальним у контексті післявоєнного відновлення економіки України.

Для ефективної інтеграції ЦТ до організаційно-економічного механізму житлового будівництва доцільно реалізувати комплекс взаємопов'язаних стратегічних напрямів, спрямованих на модернізацію інституційного середовища, технологічної бази галузі та управлінських підходів до реалізації житлових проєктів. А саме:

1. Нормативно-правове забезпечення цифрового будівництва має передбачати формування сучасної регуляторної бази, що визначає правила застосування інформаційного моделювання будівель, цифрових реєстрів, електронного документообігу та автоматизованих дозвільних процедур. Запровадження обов'язкових BIM-стандартів для державних і муніципальних житлових проєктів сприятиме уніфікації підходів до проєктування, підвищенню прозорості витрачання бюджетних коштів і зменшенню ризиків технічних помилок на всіх стадіях життєвого циклу об'єкта. Гармонізація національного законодавства з європейськими цифровими стандартами створить передумови для інтеграції українського будівельного ринку у спільний економічний простір.

2. Розвиток цифрової інфраструктури галузі передбачає створення єдиного інформаційного середовища управління житловим будівництвом, що включає національні платформи координації проєктів, системи моніторингу виконання будівельних робіт, електронні кадастри та відкриті бази даних. Такі рішення забезпечують оперативний доступ до достовірної інформації, підвищують якість управлінських рішень і сприяють прозорості взаємодії між державними органами, девелоперами та інвесторами.

Важливим елементом є також інтеграція цифрових сервісів експлуатації житла, що дозволяє здійснювати моніторинг технічного стану будівель, споживання ресурсів і рівня енергоефективності.

3. Підготовка кадрів нової формації є критично важливою умовою ЦТ галузі. Формування професійних компетентностей у сфері BIM-моделювання, управління цифровими проєктами, аналітики даних та смарт-технологій потребує оновлення освітніх програм, розвитку системи безперервного професійного навчання та активної співпраці між закладами освіти й будівельним бізнесом. Підвищення цифрової культури управлінців і технічних фахівців забезпечить ефективне використання сучасних технологій та сприятиме інноваційному розвитку житлового будівництва.

4. Стимулювання інновацій та інвестицій має бути спрямоване на підтримку впровадження енергоефективних матеріалів, смарт-інженерних систем, цифрових рішень управління життєвим циклом будівель і технологій низьковуглецевого будівництва. Використання фінансових інструментів державної підтримки, податкових стимулів, механізмів державно-приватного партнерства та «зеленого» фінансування сприятиме активізації інноваційної діяльності девелоперських компаній і підвищенню інвестиційної привабливості

житлового сектору. Водночас цифрові платформи колективного інвестування відкривають додаткові можливості залучення капіталу до житлових проєктів.

5. Інтеграція принципів ESG та сталого розвитку у стратегічне планування житлового будівництва забезпечує поєднання економічної ефективності, соціальної відповідальності та екологічної безпеки. Цифрові інструменти дозволяють здійснювати комплексну оцінку впливу житлових проєктів на довкілля, контролювати енергоспоживання, управляти вуглецевим слідом будівель і підвищувати комфортність житлового середовища. Такий підхід відповідає міжнародним стандартам сталого розвитку та є ключовим для післявоєнної відбудови житлового фонду України.

Стратегічні напрями ЦТ житлового будівництва та їх впливу на розвиток будівельної галузі надано у табл.4.

Таблиця 4

Узагальнення стратегічних напрямів цифрової трансформації житлового будівництва та їх впливу на розвиток галузі

Стратегічний напрям	Зміст трансформаційних змін	Ключові цифрові інструменти	Очікувані результати для галузі
Нормативно-правове забезпечення цифрового будівництва	Модернізація регуляторної бази, впровадження BIM-стандартів, розвиток електронного документообігу та цифрових дозвільних процедур	BIM-регламенти, електронні реєстри, цифрові підписи, автоматизовані дозвільні системи	Підвищення прозорості регулювання, скорочення адміністративних бар'єрів, зниження корупційних ризиків
Розвиток цифрової інфраструктури галузі	Формування єдиного інформаційного середовища управління житловими проєктами, інтеграція даних життєвого циклу будівель	Національні цифрові платформи, BIM-хмари, системи моніторингу будівництва, цифрові кадастри	Підвищення якості управлінських рішень, оперативний контроль реалізації проєктів, зростання ефективності використання ресурсів
Підготовка кадрів нової формації	Оновлення освітніх програм, розвиток цифрових компетентностей, впровадження безперервного професійного навчання	BIM-освіта, цифрові тренажери, онлайн-платформи навчання, аналітичні системи підтримки рішень	Підвищення професійної спроможності фахівців, зростання інноваційної культури галузі, ефективне використання технологій
Стимулювання інновацій та інвестицій	Підтримка енергоефективних і смарт-технологій, розвиток «зеленого» фінансування та державно-приватного партнерства	Платформи інвестування, фінансове моделювання, цифровий контроль витрат, ESG-метрики	Зростання інвестиційної привабливості, оптимізація витрат, прискорення впровадження інновацій

Стратегічний напрям	Зміст трансформаційних змін	Ключові цифрові інструменти	Очікувані результати для галузі
Інтеграція принципів ESG та сталого розвитку	Урахування екологічних, соціальних і управлінських факторів у стратегічному плануванні житлових проєктів	Системи моніторингу енергоспоживання, цифрові двійники будівель, аналітика вуглецевого сліду	Підвищення енергоефективності, екологічної безпеки та якості житлового середовища, відповідність міжнародним стандартам

Джерело: розроблено авторами

Реалізація стратегічних напрямів з таблиці 4 сприятиме формуванню ефективної цифрово-орієнтованої моделі розвитку житлового будівництва, що характеризується підвищеною прозорістю управління, інноваційністю технологічних рішень, стійкістю до зовнішніх викликів і відповідністю принципам сталого розвитку. Комплексне впровадження ЦТ створює передумови для довгострокового економічного зростання галузі, підвищення якості житлового середовища та інтеграції національного будівельного сектору до європейського простору.

Висновки. ЦТ виступає ключовим фактором удосконалення організаційно-економічного механізму розвитку житлового будівництва, забезпечуючи підвищення ефективності управління, прозорості інвестиційних процесів і якості житлового середовища. Її впровадження сприяє переходу галузі до інноваційної моделі функціонування, орієнтованої на сталий розвиток і післявоєнну відбудову.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на розроблення інтегрованих цифрових моделей управління житловими проєктами, оцінювання економічної ефективності цифровізації та формування механізмів державної підтримки інновацій у будівельній сфері.

Література:

1. Цифровізація будівництва та містобудування: підсумки 2025 року та плани на 2026 рік. URL: https://mindev.gov.ua/news/tsyfrovizatsiia-budivnytstva-ta-mistobuduvannia-pidsumky-2025-roku-ta-plany-na-2026-rik#:~:text.

2. New housing construction in Ukraine increases by 45% in H1 2025 - statistics. URL: https://en.interfax.com.ua/news/economic/1105400.html.

3. Гой В. В., Пруненко Д. О., Дмитренко А.А., Коваленко Л. Б. Організаційно-економічний механізм забезпечення розвитку будівельних підприємств для формування й використання інтелектуальної економічної системи: теоретичні аспекти та напрями розробки. *Наука і техніка сьогодні*. 2024. № 5(33). DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5(33)-394-405 .

4. Славков М. П. Побудова організації ноекономічного механізму розвитку сільського будівництва. *Український журнал прикладної економіки та техніки.* 2024. Том 9. № 2. С. 224 – 227. DOI: https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-2-38.

5. Дубина М.В., Забаштанський М.М. Організаційно-економічний інструментарій розвитку житлового фонду в Україні. *Економіка та суспільство.* 2023. № 54. URL: https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2732.

6. Global Digital Transformation on the Building and Constructio Market Analysis from 2022 to 2034 Containing Market Size, Share along with its CAGR, Forecast and Trends. URL: https://www.cognitivemarketresearch.com/digital-transformation-on-the-building-and-constructio-market-report.

7. Chen G., Feng Q., Jiang C., Zhang S., Li Q. Towards Digital Transformation in the Construction Industry: A Selection Framework of Building Information Modeling Lifecycle Service Providers (BLSPs). *Systems.* 2025, No. *13*(9), Pp. 816. DOI: https://doi.org/10.3390/systems13090816 .

8. Yoşumaz İ. Digital Transformation Process in the Construction Sector *International Journal of Management and Data Analytics. 2025.* Vol. 5 No. 1. https://ijmada.com/index.php/ijmada/article/view/90.

9. Chen G. Digital Transformation in the Construction Industry: A Systematic Literature Review. *ICIBE '23: Proceedings of the 2023 9th International Conference on Industrial and Business Engineering*. 2023. Pp. 235 - 244. DOI: https://doi.org/10.1145/3629378.3629431.

10. Дубінін Д. В. Цифрова трансформація українських будівельних і проєктних підприємств. *Управління розвитком складних систем.* 2023. №56. URL:https://urss.knuba.edu.ua/ua/zbirnyk-56/article-1736.

11. Denysenko M., Breus S., Levchenko O., Prytula Y., Balymov O. Strategic management: from the digitalization of the construction industry to the development of the housing market under the terms of financial leasing. *Economics, Finance and Management Review*, 2024. No. 3(19), Pp. 78–90. DOI: https://doi.org/10.36690/2674- 5208-2024-3-78-90.

12. Маркетинг житлових комплексів у цифровому середовищі. URL:https://meget.kiev.ua/Statji/2210-marketing-zhitlovikh-kompleksiv-u-cifrovomu-seredovishi/.

13. Бондаренко Д., Калашнікова К. Цифровізація будівельної галузі україни: аналіз стану, проблем та перспектив розвитку. *Економіка та суспільство*, 2024. № 65. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-2.

14. Smart city: розумні технології сучасного міста. URL: https://hub.kyivstar.ua/articles/smart-city-rozumni-tehnologiyi-suchasnogo-mista.

References:

1. Tsyfrovizatsiia budivnytstva ta mistobuduvannia: pidsumky 2025 roku ta plany na 2026 rik [Digitalisation of construction and urban planning: results for 2025 and plans for 2026]. Retrieved from https://mindev.gov.ua/news/tsyfrovizatsiia-budivnytstva-ta-mistobuduvannia-pidsumky-2025-roku-ta-plany-na-2026-rik#:~:text [in Ukrainian].

2. New housing construction in Ukraine increases by 45% in H1 2025 - statistics. Retrieved from https://en.interfax.com.ua/news/economic/1105400.html [in USA].

3. Hoi, V. V., Prunenko, D. O., Dmytrenko, A.A., Kovalenko, L. B. (2024) Orhanizatsiino-ekonomichnyi mekhanizm zabezpechennia rozvytku budivelnykh pidpryiemstv dlia formuvannia y vykorystannia intelektualnoi ekonomichnoi systemy: teoretychni aspekty ta napriamy rozrobky [Organisational and economic mechanism for ensuring the development of construction enterprises for the formation and use of an intellectual economic system: theoretical aspects and directions of development]. *Nauka i tekhnika sohodni [Science and Technology Today].* No. 5(33). DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-5(33)-394-405 [in Ukrainian].

4. Slavkov, M. P. (2024) Pobudova orhanizatsiy noekonomichnoho mekhanizmu rozvytku silskoho budivnytstva [Building an organisational and economic mechanism for the development of rural construction]. *Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky ta tekhniky [Ukrainian Journal of*

Applied Economics and Technology]. T. 9. No.2. Pp. 224 – 227. DOI: https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-2-38 [in Ukrainian].

5. Dubyna, M.V., Zabashtanskyi, M.M. (2023) Orhanizatsiino-ekonomichnyi instrumentarii rozvytku zhytlovoho fondu v Ukraini [Organisational and economic tools for the development of the housing stock in Ukraine]. *Ekonomika ta suspilstvo [Economy and Society].* No. 54. Retrieved from https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/2732 [in Ukrainian].

6. Global Digital Transformation on the Building and Constructio Market Analysis from 2022 to 2034 Containing Market Size, Share along with its CAGR, Forecast and Trends. Retrieved from https://www.cognitivemarketresearch.com/digital-transformation-on-the-building-and-constructio-market-report.

7. Chen, G., Feng, Q., Jiang, C., Zhang, S., Li, Q. (2025) Towards Digital Transformation in the Construction Industry: A Selection Framework of Building Information Modeling Lifecycle Service Providers (BLSPs). *Systems.* No. *13*(9), Pp. 816. DOI: https://doi.org/10.3390/systems 13090816 [in USA].

8. Yoşumaz, İ. (2025**)** Digital Transformation Process in the Construction Sector *International Journal of Management and Data Analytics.* Vol. 5, No. 1. Retrieved from https://ijmada.com/index.php/ijmada/article/view/90 [in USA].

9. Chen, G. (2023) Digital Transformation in the Construction Industry: A Systematic Literature Review. *ICIBE '23: Proceedings of the 2023 9th International Conference on Industrial and Business Engineering*. Pp. 235 - 244. DOI: https://doi.org/10.1145/3629378.3629431 [in USA].

10. Dubinin, D. V. (2023) Tsyfrova transformatsiia ukrainskykh budivelnykh i proiektnykh pidpryiemstv [Digital transformation of Ukrainian construction and design companies]. *Upravlinnia rozvytkom skladnykh system [Management of complex systems development*]. No. 56. Retrieved from https://urss.knuba.edu.ua/ua/zbirnyk-56/article-1736 [in Ukrainian].

11. Denysenko, M., Breus, S., Levchenko, O., Prytula, Y., Balymov, O. (2024) Strategic management: from the digitalization of the construction industry to the development of the housing market under the terms of financial leasing. *Economics, Finance and Management Review*, No. 3(19), Pp. 78–90. DOI: https://doi.org/10.36690/2674- 5208-2024-3-78-90 [in USA].

12. Marketynh zhytlovykh kompleksiv u tsyfrovomu seredovyshchi [Marketing of residential complexes in the digital environment]. Retrieved from https://meget.kiev.ua/Statji/2210-marketing-zhitlovikh-kompleksiv-u-cifrovomu-seredovishi/ [in Ukrainian].

13. Bondarenko, D., Kalashnikova, K. (2024) Tsyfrovizatsiia budivelnoi haluzi ukrainy: analiz stanu, problem ta perspektyv rozvytku [Digitalisation of the construction industry in Ukraine: analysis of the state, problems and prospects for development]. *Ekonomika ta suspilstvo [Economy and Society],* No. 65. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-65-2.

14. Smart city: rozumni tekhnolohii suchasnoho mista [Smart city: smart technologies of the modern city]. URL: https://hub.kyivstar.ua/articles/smart-city-rozumni-tehnologiyi-suchasnogo-mista [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

СЕРІЯ «Педагогіка»

UDC 37.091:37.018.43:004]:5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-606-619

Bozhynska Myroslava *PhD student* of V. G. Korolenko National Pedagogical University, https://orcid.org/0009-0000-8490-7336

Grynyova Maryna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Corresponding Member of the Poltava National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Rector, V. G. Korolenko National Pedagogical University, https://orcid.org/0000-0003-3912-9023

DIDACTIC DESIGN OF FORMATIVE ASSESSMENT OF AN INTEGRATED NATURE COURSE IN THE CONDITIONS OF BLENDED LEARNING

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical and didactic justification of approaches to constructing formative assessment of an integrated science course for students in grades 7–9 in blended learning. The relevance of the study is due to the transformation of the content of basic secondary education and the introduction of a competency-based model of learning, which requires rethinking traditional mechanisms for assessing academic achievements. Formative assessment is considered as a structural component of the educational process aimed at ensuring continuous feedback, supporting an individual educational trajectory and developing students' academic self-regulation.

The specifics of an integrated science course that combines the content of physics, chemistry, biology, geography and astronomy are analyzed, and the need to develop a coordinated interdisciplinary system of assessment criteria is substantiated. Didactic principles for constructing formative assessment are determined, including integrity, integrativity, transparency of criteria, adaptability to the educational environment and orientation towards the development of research skills. A structural model of formative assessment is outlined, which includes target, operational-instrumental, digital and reflective components.

Particular attention is paid to the impact of blended learning on the organization of assessment activities. It is proven that the combination of face-to-face and distance learning formats actualizes the use of digital tools for monitoring educational progress, electronic portfolios, rubrics and checklists, as well as visualization of success criteria.

It is argued that the integration of qualitative and quantitative assessment strategies contributes to the development of a scientific style of thinking, the formation of a reflective position and a responsible attitude of students to their own learning. The results of the study outline directions for further improvement of digital assessment models and training of teachers to implement interdisciplinary assessment practices in the context of the New Ukrainian School.

Keywords: formative assessment, integrated science course, blended learning, didactic design, interdisciplinary integration, educational trajectory, digital tools, reflection.

Мирослава Божинська аспірантка Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава, https://orcid.org/0009-0000-8490-7336

Марина Гриньова доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, ректор Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка, м. Полтава, https://orcid.org/0000-0003-3912-9023

ДИДАКТИЧНЕ ПРОЕКТУВАННЯ ФОРМУЮЧОГО ОЦІНЮВАННЯ ІНТЕГРОВАНОГО ПРИРОДНИЧОГО КУРСУ В УМОВАХ ЗМІШАНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. У статті наведено комплексне теоретико-дидактичне обґрунтування підходів до побудови формувального оцінювання інтегрованого курсу природознавства для учнів 7–9 класів у змішаному навчанні. Актуальність дослідження зумовлена трансформацією змісту базової середньої освіти та впровадженням компетентнісної моделі навчання, що вимагає переосмислення традиційних механізмів оцінювання навчальних досягнень. Формувальне оцінювання розглядається як структурний компонент освітнього процесу, спрямований на забезпечення безперервного зворотного зв'язку, підтримку індивідуальної освітньої траєкторії та розвиток академічної саморегуляції учнів.

Проаналізовано специфіку інтегрованого курсу природознавства, що поєднує зміст фізики, хімії, біології, географії та астрономії, та обґрунтовано необхідність розробки узгодженої міждисциплінарної системи критеріїв оцінювання.

Визначено дидактичні принципи побудови формувального оцінювання, зокрема цілісність, інтегративність, прозорість критеріїв, адаптивність до освітнього середовища та орієнтацію на розвиток дослідницьких навичок.

Окреслено структурну модель формувального оцінювання, яка включає цільовий, операційно-інструментальний, цифровий та рефлексивний компоненти.

Особлива увага приділяється впливу змішаного навчання на організацію оціночної діяльності. Доведено, що поєднання форматів очного та дистанційного навчання актуалізує використання цифрових інструментів для моніторингу освітнього прогресу, електронних портфоліо, рубрик та контрольних списків, а також візуалізації критеріїв успіху. Стверджується, що інтеграція якісних та кількісних стратегій оцінювання сприяє розвитку наукового стилю мислення, формуванню рефлексивної позиції та відповідального ставлення учнів до власного навчання. Результати дослідження окреслюють напрямки подальшого вдосконалення цифрових моделей оцінювання та підготовки вчителів до впровадження міждисциплінарних практик оцінювання в контексті Нової української школи.

Ключові слова: формувальне оцінювання, інтегрований курс природничих наук, змішане навчання, дидактичний дизайн, міждисциплінарна інтеграція, освітня траєкторія, цифрові інструменти, рефлексія.

Statement of the problem. The current stage of development of basic secondary education in Ukraine is characterized by profound changes in the content, structure and organization of the educational process, which are due to the introduction of a competency paradigm and the integration of educational subjects within educational branches. These transformations are particularly relevant in the natural sciences, where an integrated course combines the content of several disciplines and is aimed at forming a holistic scientific worldview, research skills and environmental awareness of students. Under such conditions, traditional approaches to assessing educational achievements are insufficient to reflect the dynamics of cognitive development, integration of knowledge and the formation of cross-cutting competencies.

Formative assessment is increasingly seen as a tool of pedagogical support that provides feedback, correction of educational activities and the development of academic self-regulation. However, in the context of an integrated science course, the problem of didactic construction of such an assessment system arises, which would be consistent with the interdisciplinary logic of the content and meet the requirements of blended learning. The combination of face-to-face and distance formats of educational interaction changes the nature of communication between the teacher and students, actualizes the use of digital tools and requires the development of adaptive mechanisms for monitoring educational progress.

Despite the presence of regulatory and legal principles for the implementation of formative assessment, its practical implementation in an integrated science course remains fragmentary. The lack of a holistic didactic model, inconsistency of criteria between subject components and insufficient methodological support for teachers complicate the formation of a single assessment culture. This creates a contradiction between the declared competency guidelines of education and the real practice of assessment.

Thus, the problem of didactic construction of formative assessment of an integrated science course in the context of blended learning acquires not only theoretical, but also applied significance. Its solution is associated with improving the methodological support of the educational process, developing tools for assessing cognitive integration of knowledge, forming reflective skills of students, and preparing teachers to implement interdisciplinary assessment practices. This is what determines the need for scientific understanding and systematization of approaches to designing formative assessment in the modern educational environment.

Analysis of recent research and publications. The issue of formative assessment in modern pedagogical science is considered as a component of the transition from control-oriented models of measuring results to the development of educational autonomy, self-regulation and reflective thinking of students. In the international scientific discourse, formative assessment is conceptualized as a cyclical process that combines the clarification of educational goals and success criteria, the collection of evidence of learning, the interpretation of progress and the provision of feedback that changes further educational actions.

In this direction, significant works are those that emphasize the role of transparency of expected results and criteria, pedagogical dialogue and active participation of students in self-assessment and mutual assessment as conditions for the formation of educational subjectivity. A separate layer of research is associated with natural science and STEM education, where formative assessment is considered as a tool for supporting research practices, argumentation, data interpretation and the development of scientific thinking.

A noticeable trend of the last decade is the increased attention to the digital dimension of formative assessment. Researchers analyze the potential of digital platforms for collecting “traces of learning”, operational monitoring, visualization of progress and personalization of feedback. Within the framework of such approaches, the digital environment is considered not as a technical addition, but as a tool for changing the logic of assessment: from recording the result to supporting the process, from monological commentary to dialogical interaction and correction of the learning trajectory.

In the Ukrainian educational context, the intensification of research on formative assessment is associated with the introduction of the competency paradigm and the change in the normative and methodological regulation of assessment in basic schools. A significant part of the publications is devoted to clarifying the essence of formative assessment, describing its functions, principles and tools, as well as determining the conditions for its effective application in the practice of the New Ukrainian School. At the same time, the advantage of the normative-methodical and descriptive perspective is noticeable: the authors comment in detail on the framework requirements and recommendations, but less often offer holistic didactic models that can be directly applied in integrated courses of basic secondary education. The works of Ukrainian authors dealing with the natural sciences outline the difficulties of ensuring criterion

transparency, the lack of tools for evaluating research activities, as well as the uneven use of digital resources in different types of educational institutions.

A separate, as yet insufficiently developed line is the study of formative assessment in the integrated natural sciences course for grades 7–9. The integration of physics, chemistry, biology, geography and astronomy creates a situation of multiplicity of subject logics and different ways of substantiating knowledge, which complicates the construction of a single assessment framework. Existing methodological publications mainly offer individual techniques (rubrics, checklists, reflective questions, comments), but the issue of didactic design of a formative assessment system - with agreed criteria, procedures for collecting evidence of learning and mechanisms for integrated feedback - remains fragmented. The situation is further complicated by blended learning, which requires adaptive, digitally supported monitoring tools and new formats of assessment communication.

Thus, the analysis of scientific sources shows that despite significant theoretical achievements and the expansion of the methodological tools of formative assessment, there is a shortage of research that holistically combines the didactic design of formative assessment with the features of integrated natural science content and the conditions of blended learning in basic school. It is this gap that determines the need for further conceptualization and modeling of an assessment system suitable for interdisciplinary organization of learning and modern educational formats.

The aim of the article is to provide theoretical justification and conceptual modeling of the didactic principles for constructing formative assessment of an integrated science course for students in grades 7–9 in blended learning. Within the framework of the set goal, it is intended to determine the structural components of the formative assessment system, outline the principles of harmonizing criteria with the interdisciplinary logic of the natural science field, and substantiate the mechanisms for integrating digital tools into the process of monitoring educational progress.

The implementation of this goal is aimed at overcoming the contradiction between the normatively declared competency guidelines of basic secondary education and the fragmentary practice of assessment in integrated courses.

The article aims to form a holistic vision of formative assessment as a didactically designed system capable of ensuring the development of research thinking, academic self-regulation, and a reflective position of students in a blended educational environment.

Presentation of the main material. The integrated natural science course in grades 7–9 is built on the principles of interdisciplinarity, which involves not a mechanical combination of the content of physics, chemistry, biology, geography and astronomy, but the formation of a holistic system of scientific ideas about the laws of nature. In such a structure of educational material, assessment cannot remain only a tool for fixing learned facts or individual subject results. It should reflect the process of forming integrated knowledge, the dynamics of research activity and the ability of students to transfer ways of thinking from one subject area to another.

The didactic construction of formative assessment involves the design of a holistic system of interconnected components. First of all, it is about harmonizing the goals of assessment with the general logic of competency-based learning. Within the framework of an integrated natural science course, this means focusing not only on subject results, but also on the development of critical thinking, the ability to formulate hypotheses, interpret experimental data, build arguments and carry out self-analysis of educational activities.

The next step is to define assessment criteria that should be transparent, operationalized, and interdisciplinary. In traditional practice, criteria often remain tied to individual subjects, which complicates the assessment of integrated tasks. Instead, within the framework of an integrated course, it is advisable to distinguish the following groups of criteria: cognitive (depth of understanding of patterns and connections), operational (ability to apply scientific methods), communicative (reasoning of statements), and reflective (awareness of one's own progress). Such a structure provides a comprehensive reflection of educational activities.

A feature of blended learning is the combination of face-to-face interaction and distance learning in a digital environment. This expands the possibilities of formative assessment, while at the same time complicating its organization. In a synchronous format, dialogic feedback, joint discussion of criteria, and prompt error correction play an important role.

In the distance segment, it is advisable to use electronic portfolios, interactive test environments, automated task tracking systems that allow recording individual progress and providing personalized recommendations.

The digital component of formative assessment should perform not only a control, but also an analytical function. Visualization of results, dynamics of task performance, and levels of development of individual skills helps to increase motivation and develop educational autonomy. At the same time, digital tools should be integrated into the general didactic model, and not used fragmentarily. That is why the design of formative assessment involves coordinating digital mechanisms with the goals, content, and criteria of the course.

An important condition for the effectiveness of the system is the organization of students' reflective activity. Formative assessment develops when students not only receive teacher comments, but also engage in self-assessment, peer assessment, and analysis of their own educational results. This creates a basis for the formation of academic self-regulation and a responsible attitude to learning. Within the framework of an integrated science course, reflection can be implemented through the analysis of completed research, discussion of interdisciplinary connections, evaluation of one's own hypotheses and their justification.

The didactic construction of formative assessment also assumes the teacher's professional readiness for interdisciplinary coordination. The teacher must have diagnostic competence, the ability to interpret students' learning activities, adapt assessment tools to a mixed format and support educational dialogue. In this context,

assessment becomes a component of the pedagogical design of the course, rather than an additional procedure.

In the system of formative assessment of an integrated natural science course, it is advisable to pay special attention to the logic of constructing educational tasks. The task itself acts as the basic unit of assessment design, since it is through it that the relationship between content, student activity and success criteria is realized. In the context of the integration of natural sciences, complex problem situations that require the use of knowledge from several subject areas at the same time are productive. Formative assessment in this case should be aimed at tracking not only the correctness of the final answer, but also the way of thinking, argumentation, and the logic of research.

In the process of constructing a system of formative assessment, it is important to ensure phasing. At the initial stage of the educational topic, it is advisable to use diagnostic tools that reveal students' previous ideas and the level of formation of basic concepts. The next stage involves organizing formative support - short reflective pauses, microanalysis of experimental results, discussion of hypotheses, and clarification of criteria. The final stage of the topic may include a final reflection, self-assessment and correlation of the achieved result with the initial expectations.

In blended learning, such a phasing acquires special importance. The face-to-face part of the educational process allows for an emotional and value component of interaction, joint discussion of problem situations, and the formation of a research culture. The distance format expands the possibilities of individualizing learning: students can complete tasks at their own pace, receive personalized feedback, and analyze their own progress through digital visualization tools.

One of the key conditions for the didactic construction of formative assessment is to ensure criterion transparency. Criteria should be formulated in such a way that students can use them as a guide in the process of completing the task. The practice of joint discussion of criteria contributes to the formation of an understanding of the expected results and increases the level of responsibility for their own learning. Within the framework of an integrated natural science course, criteria can reflect the level of integration of knowledge, the quality of scientific justification, the correct use of terminology, and the ability to perform reflective analysis.

An important component of the system is the organization of various forms of feedback. Formative assessment involves not only individual teacher comments, but also collective discussion of typical errors, peer evaluation, and the use of digital comments in shared documents or on educational platforms. This approach forms a culture of educational dialogue and promotes the transition from external control to internal regulation of educational activities.

The didactic design of formative assessment should also take into account the psychological characteristics of middle school students. This age category is characterized by an increased need for autonomy, critical thinking, and social interaction. Therefore, assessment should be aimed at supporting independence,

stimulating cognitive interest, and creating situations of success. Excessive formalization or focusing exclusively on errors can reduce motivation and hinder the formation of a positive educational identity.

The systematic nature of formative assessment in an integrated natural science course is also ensured through the design of assessment situations of varying levels of complexity. This involves creating learning contexts in which students have the opportunity to apply knowledge in changed or problematic conditions. For example, integrated research tasks that involve analyzing a natural phenomenon from the perspective of several disciplines allow not only to check the depth of understanding, but also to track the process of forming intersubject connections. In such situations, formative assessment records not so much the final result as the logic of reasoning, the ability to generalize and argue.

Blended learning expands the possibilities of organizing such assessment situations. The distance component may include performing virtual laboratory work, modeling natural processes, analyzing digital data, or working with interactive simulations. In this case, formative assessment becomes analytical: the teacher gets the opportunity to track the sequence of the student's actions, the frequency of using auxiliary materials, and the nature of error correction. Such data become the basis for personalized feedback and correction of individual educational trajectory.

The issue of balance between qualitative and quantitative assessment strategies is of particular importance. Within the framework of an integrated natural science course, it is inappropriate to limit oneself to quantitative fixation of results only, since this does not reflect the complexity of the process of knowledge integration. Qualitative characteristics - the level of argumentation, depth of analysis, ability to reflect - should have no less weight than quantitative indicators of task performance. Therefore, it is advisable to use detailed descriptive rubrics that allow for detailed levels of formation of certain skills.

At the same time, it is important to avoid overcomplicating assessment procedures. Didactic design involves optimizing the tools in such a way that they are understandable for students and do not create additional cognitive load. The clarity of the formulation of criteria, the logical structure of rubrics and the sequence of feedback stages contribute to the formation of a stable assessment culture.

No less important is the organizational aspect. The effectiveness of formative assessment depends on the ability of the teaching staff to coordinate interdisciplinary approaches. In the context of an integrated course, it is important to ensure a common understanding of assessment criteria, consistency of expected results and consistency of requirements. This requires methodological consultations, joint planning and analysis of learning outcomes.

In a mixed format, support for the communicative environment is of particular importance. Formative assessment should remain dialogical even in conditions of remote interaction. The use of video conferences, forums, comments in shared documents allows maintaining the nature of feedback as interaction, rather than one-

sided information. This approach enhances the feeling of students' involvement in the learning process and forms a responsible attitude towards completing tasks.

A separate direction is the integration of reflective practices into the structure of each educational module. Reflection can be implemented through short written reports, analysis of difficulties, self-assessment of the level of understanding or the construction of individual improvement plans. In the system of formative assessment, reflection plays the role of a self-correction mechanism that promotes the transition from external regulation to internal self-regulation of educational activity.

One of the defining aspects of the didactic design of formative assessment is its integration into the pedagogical design of the educational module. Formative assessment should not be considered as an additional procedure after the completion of the study of the topic. It should be embedded in the planning logic: from the formulation of expected results to the structuring of educational activities and the determination of methods for obtaining evidence of learning. This approach involves backward design, when success criteria and indicators of the formation of competencies are determined at the stage of content development.

Within the framework of an integrated natural science course, this means a clear outline of what intersubject connections and ways of scientific thinking should be formed. For example, when studying a topic related to energy processes in nature, assessment should take into account not only knowledge of physical laws, but also understanding of chemical transformations, biological consequences and geographical context. Accordingly, formative assessment should record students' ability to integrate these aspects into a holistic argument.

An important mechanism for ensuring such integration is the use of multi-level tasks. The tasks of the first level can be aimed at reproducing basic concepts, the second - at applying knowledge in standard situations, the third - at analyzing complex problems or modeling natural processes. Formative assessment allows you to identify the student's transition between levels, track his progress and identify areas for further development.

Special attention should be paid to the issue of individualization of assessment. In blended learning, opportunities open up for adapting tasks to the level of preparation and pace of students' work. The use of digital platforms allows you to vary the complexity of tasks, offer additional materials or corrective exercises. Formative assessment in this context performs the function of navigation, directing the student to the optimal learning trajectory.

At the same time, excessive technologization of the assessment process can lead to a decrease in the quality of pedagogical interaction. Therefore, digital tools should complement, not replace, a live pedagogical dialogue. The combination of automated monitoring and qualitative analysis of results creates conditions for a deeper understanding of individual learning characteristics.

In the context of an integrated science course, it is important to ensure the consistency of the assessment system throughout the school year. Inconsistency of

criteria or frequent changes in approaches can disorient students and reduce confidence in assessment. Didactic design involves creating a stable structure of assessment procedures with the possibility of adapting to the content features of individual topics.

It is also important to develop students' ability to interpret the feedback received. Formative assessment achieves its goal only when the teacher's comment or digital analytics become the basis for changes in educational activities. Therefore, it is advisable to teach students strategies for dealing with errors, planning further steps, and setting their own learning goals.

An important element of the didactic design of formative assessment is the definition of the logic of the relationship between assessment and educational content. In traditional practice, assessment is often “superimposed” on already formed educational material. Instead, within the framework of an integrated natural science course, it is advisable to proceed from the principle of interdependence: the content determines the nature of the assessment, and assessment, in turn, structures the presentation of the content. This means that the formulation of learning objectives should immediately contain indicators of ways of thinking that are subject to tracking.

For example, if the goal of the topic is to form the ability to analyze the interaction of ecosystem components, then assessment should include tools for fixing a systemic vision, establishing cause-and-effect relationships, and the ability to predict the consequences of changes. In blended learning, such activities can be implemented through online modeling, joint digital concept maps, or analytical reports that are subject to phased commenting.

A separate aspect is ensuring horizontal and vertical consistency of assessment. Horizontal coherence provides for uniform approaches to the formation of criteria within different thematic blocks of an integrated course. Vertical coherence ensures the sequential complication of requirements from grades 7 to 9, which corresponds to the logic of the development of students' cognitive structures. Formative assessment in this case serves as a mechanism for gradually increasing complexity, allowing for the recording of qualitative changes in ways of thinking.

An essential component is the interpretation of assessment results. Within the formative model, interpretation is not limited to assigning a score or verbal commentary. It includes an analytical analysis of typical difficulties, identifying areas of immediate development, and developing recommendations for further action. In a digital environment, such interpretations can take the form of analytical reports or individual educational maps.

Blended learning also raises the issue of academic integrity. In the distance format, monitoring the independence of task performance becomes more difficult, so formative assessment should focus on open-ended tasks that involve individualized reasoning, authorial conclusions, or analysis of unique situations. This reduces the risk of formal performance and stimulates the development of independent thinking.

The social and communicative component of formative assessment is no less important. An integrated natural science course creates conditions for organizing group

research, project activities, and collective analysis of results. In such formats, assessment should take into account the contribution of each participant, the level of interaction, and the ability to reasoned discussion. Accordingly, it is advisable to include indicators of teamwork and scientific communication in the system of criteria.

The didactic design of formative assessment also requires taking into account the emotional and motivational aspect. The supportive nature of feedback, the emphasis on progress, and not only on shortcomings, form a positive attitude towards learning. This is especially important in blended learning environments, where the distance learning format can reduce the level of student engagement in the learning process.

From the standpoint of pedagogical design, it is advisable to consider the didactic construction of formative assessment as a sequential algorithm of teacher actions. The first step is the operationalization of expected learning outcomes through the definition of measurable indicators. Within the framework of an integrated science course, such indicators should reflect not only subject knowledge, but also the ability of students to carry out scientific explanation, analyze relationships, interpret data, and formulate conclusions based on evidence.

The second step is to develop a system of assessment tasks that provide evidence of learning. These tasks can have different formats: problem cases, research mini-projects, laboratory work, analytical essays, integrated test modules with open questions. In blended learning, some of such tasks can be implemented in a digital environment, which allows recording the process of implementation, and not just the result.

The third component of the algorithm is the construction of a feedback system. Feedback should be timely, specific, and aimed at further development. Its content should include indications of the achieved results, identification of difficulties and recommendations for improvement.

The combination of oral discussion of the results in the classroom with written comments in electronic format is particularly effective. This creates conditions for a deeper understanding of one's own actions.

The fourth element is the organization of the reflective stage. Students should be able to correlate their own results with the specified criteria, assess the degree of achievement of goals and plan further steps. In blended learning, online self-assessment questionnaires, electronic progress journals, individual educational maps can be used for this. Reflection is the final, but at the same time starting point of a new cycle of educational activities.

It is important to emphasize that the effectiveness of formative assessment largely depends on the level of formation of the teacher's assessment competence. This is about the ability to analyze students' educational actions, select adequate tools, interpret the results obtained and adapt the educational process. Within the framework of an integrated science course, this competence should be supplemented by an interdisciplinary vision of the content.

In modern conditions, when the educational process often takes place in a situation of instability, formative assessment acquires additional importance as a mechanism for supporting educational sustainability. The flexibility of assessment procedures, the ability to adapt tasks to technical or organizational constraints, and the maintenance of regular feedback contribute to reducing learning losses and maintaining motivation.

In general, the didactic design of formative assessment of an integrated science course in a blended learning environment should be considered as a strategic direction for the modernization of the educational process. Its implementation involves the integration of content, methodological, and digital components into a single system focused on the development of interdisciplinary thinking, research skills, and students' educational autonomy.

Conclusions. The theoretical and didactic analysis conducted shows that formative assessment in an integrated science course for students in grades 7–9 cannot be considered as a separate methodological procedure or a set of feedback techniques. Its effectiveness is determined by the degree of systematicity of didactic design, which includes the coordination of goals, content, criteria, tools and reflective mechanisms within the framework of a holistic pedagogical model. The integrated nature of the course necessitates the interdisciplinary coordination of assessment criteria, focused not only on subject results, but also on the formation of research skills, the ability to scientific argumentation and systemic thinking.

It is substantiated that blended learning significantly transforms the organization of formative assessment, combining face-to-face dialogic practices with digital tools for monitoring educational progress.

Visualization of results, use of electronic portfolios, interactive rubrics and analytical platforms expand the possibilities of tracking cognitive dynamics of students and provide personalized feedback. At the same time, the digital component should be integrated into the general didactic structure of the course and support pedagogical dialogue, and not replace it.

It has been established that formative assessment in an integrated natural science course performs a set of functions - diagnostic, regulatory, motivational and reflective. It contributes to the development of academic self-regulation, the formation of a responsible attitude to learning and the awareness of an individual educational trajectory.

Systematic implementation of the formative model allows us to move from fixing results to supporting the learning process as a continuous development.

The promising nature of the proposed approaches lies in their adaptability to the conditions of the modern educational environment, in particular the blended format of organizing learning. Further scientific research should be directed towards empirical verification of the effectiveness of the developed didactic model, improvement of digital assessment tools, and development of teacher training programs to form interdisciplinary assessment competence.

References:

1. Bibik, N. M. (2018). Kompetentnisnyi pidkhid u suchasnii osviti: teoretychni zasady ta praktyka realizatsii [Competency-based approach in modern education: Theoretical foundations and implementation practice]. *Pedahohika i psykholohiia – Pedagogy and Psychology*, 3, 5–12. [in Ukrainian].
2. Hrynova, M. V. (2020). Intehratsiia zmistu pryrodnychoi osvity v umovakh reformuvannia shkoly [Integration of natural science content in the context of school reform]. *Vytoky pedahohichnoi maisternosti – Origins of Pedagogical Mastery*, 26, 45–52. [in Ukrainian].
3. Koval, T. V. (2021). Formuvalne otsiniuvannia yak chynnyk rozvytku navchalnoi avtonomii uchniv [Formative assessment as a factor in the development of students' learning autonomy]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii – Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, 7(111), 98–107. [in Ukrainian].
4. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2024). *Metodychni rekomendatsii shchodo otsiniuvannia rezultativ navchannia uchniv 7–9 klasiv (2024/2025 n.r.)* [Methodological recommendations on assessment of learning outcomes of students in grades 7–9 (2024/2025 academic year)]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2020). *Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity* [State Standard of Basic Secondary Education]. Postanova № 898 vid 30.09.2020. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Myrna, L. V. (2022). Problemy vprovadzhennia formuvalnoho otsiniuvannia v bazovii shkoli [Problems of implementing formative assessment in basic school]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova – Scientific Notes of M. P. Drahomanov National Pedagogical University*, 151, 108–115. [in Ukrainian].
7. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2022). *Modelna navchalna prohrama "Pryrodnychi nauky. 7–9 klasy" dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity* [Model curriculum "Natural Sciences. Grades 7–9" for general secondary education institutions]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Pometun, O. I. (2019). Intehrovane navchannia: teoriia i praktyka vprovadzhennia [Integrated learning: Theory and practice of implementation]. *Pedahohichnyi dyskurs – Pedagogical Discourse*, 26, 36–42. [in Ukrainian].
9. Andrade, H. (2019). Formative assessment in the classroom: Theory and practice. *Theory Into Practice*, 58(3), 200–207.
10. Heritage, M. (2018). *Formative assessment: Making it happen in the classroom*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
11. Cowie, B., & Bell, B. (2017). A model of formative assessment in science education. *Assessment in Education*, 24(1), 17–35.
12. Klug, J., Bruder, S., & Kelava, A. (2020). Effects of transparent assessment criteria on students' motivation. *Learning and Instruction*, 65, 101–118.

Література:

1. Білик, Н. М. (2018). Компетентнісний підхід у сучасній освіті: теоретичні засади та практика реалізації. *Педагогіка і психологія*, 3, 5–12.
2. Гриньова, М. В. (2020). Інтеграція змісту природничої освіти в умовах реформування школи. *Витоки педагогічної майстерності*, 26, 45–52.
3. Коваль, Т. В. (2021). Формувальне оцінювання як чинник розвитку навчальної автономії учнів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 7(111), 98–107.
4. Міністерство освіти і науки України. (2024). *Методичні рекомендації щодо оцінювання результатів навчання учнів 7–9 класів (2024/2025 н.р.)*. Київ.
5. Кабінет Міністрів України. (2020). *Державний стандарт базової середньої освіти*. Постанова № 898 від 30.09.2020. Київ.

6. Мирна, Л. В. (2022). Проблеми впровадження формувального оцінювання в базовій школі. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*, 151, 108–115.

7. Міністерство освіти і науки України. (2022). *Модельна навчальна програма «Природничі науки. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти*. Київ.

8. Пометун, О. І. (2019). Інтегроване навчання: теорія і практика впровадження. *Педагогічний дискурс*, 26, 36–42.

9. Andrade, H. (2019). Formative Assessment in the Classroom: Theory and Practice. *Theory Into Practice*, 58(3), 200–207.

10. Heritage, M. (2018). *Formative Assessment: Making It Happen in the Classroom*. Thousand Oaks: Corwin Press.

11. Cowie, B., & Bell, B. (2017). A Model of Formative Assessment in Science Education. *Assessment in Education*, 24(1), 17–35.

12. Klug, J., Bruder, S., & Kelava, A. (2020). Effects of Transparent Assessment Criteria on Students' Motivation. *Learning and Instruction*, 65, 101–118.

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

UDC: 378.091.3:811.111

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-620-628

Haieva Polina Oleksandrivna Teacher, Department of English language for Humanities #3, linguistics faculty, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-2017-3430

DEVELOPING PROFESSIONAL COMMUNICATION SKILLS THROUGH TEAM-BASED ACTIVITIES IN ENGLISH CLASSES

Abstract. The development of professional communication skills has become a highly relevant issue in terms of teaching English for specific purposes, ESP. In modern learning environment teaching English is focused not only on formation of linguistic competence, but also on the developing of professional communication skills which are essential for successful activities in an intercultural and interdisciplinary environment.

Effective interaction, teamwork, ability to express professional opinion and active participation in problem-solving processes are getting more and more significance nowadays.

The research is dedicated to studying the potential possibilities of developing students' professional communication skills through using teamwork activities during classes. Theoretical approaches, methods of interactive studying, project-based activities, case-methods, group discussions and digital form of interaction were analyzed in my study.

Teamwork activities create conditions which resemble real professional communication, contribute to the engagement of students in the educational process, forms key soft skills, such as collaboration, decision-making, distributing roles and taking responsibility for the common result. Special attention was given to using digital tools and network platforms because nowadays they are the means for developing of communication and education during distant and blended learning.

Pedagogical experience and analyzing of theoretical sources can help to conclude the integration of groupwork and interactive methods in ESP-education fosters to increase motivation of students and effectively improves speaking skills. Moreover, teamwork activities help students overcome language problems and feel more confident in professional situations. This encourages critical thinking and ability to react better in different communicative situations. In addition, digital tools give students more chances to communicate beyond the classroom. Practical significance of the article lies in the possibility of using and applying these approaches in learning environment for training specialists in different fields.

Keywords: teamwork, professional communication, collaboration, digital tools, interactive approach, interaction.

Гаєва Поліна Олександрівна викладач, кафедра англійської мови гуманітарного спрямування #3, факультет лінгвістики, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-2017-3430

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНИХ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК ЧЕРЕЗ КОМАНДНУ РОБОТУ НА ЗАНЯТТЯХ З АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. Розвиток професійних комунікативних навичок став надзвичайно актуальним питанням у викладанні англійської мови для спеціальних цілей. У сучасному освітньому середовищі викладання англійської мови зосереджується не лише на формуванні лінгвістичної компетентності, а й на розвитку професійних комунікативних навичок, які необхідні для успішної діяльності у міжкультурному та міждисциплінарному середовищі. Ефективна взаємодія, групова робота, здатність висловлювати професійну думку та активна участь у розв'язанні проблем набувають дедалі більшої значущості в сучасних умовах.

Ця робота присвячена вивченню потенційних можливостей розвитку професійних комунікативних навичок у студентів через використання командної роботи на заняттях. У статті були проаналізовані теоретичні підходи, методи інтерактивного навчання, проєктно-орієнтовані види діяльності, кейс-методи, групові дискусії та цифрові форми взаємодії.

Групові форми діяльності створюють умови наближені до справжньої професійної комунікації, сприяють активному залученню студентів до активного процесу, формують ключові soft skills такі як співпрацю, прийняття рішень, розділення ролей та відповідальність за спільний результат. Особлива увага була спрямована на використання цифрових методів та мережевих платформ, оскільки у сучасних умовах вони є засобами розвитку комунікації та освіти у процесі дистанційного та змішаного навчання.

За допомогою педагогічного досвіду та аналізуванню теоретичних ресурсів можна зробити висновок, що інтеграція групової роботи та інтерактивних методів підвищує мотивацію студентів та ефективно покращує навички говоріння. Більше того, командна робота допомагає студентам долати мовленнєві труднощі та почувати себе більш впевнено у професійних ситуаціях. Це сприяє розвитку критичного мислення и здатності краще реагувати у різних комунікативних ситуаціях.

Крім того, цифрові інструменти дають студентам більше можливостей для спілкування поза межами аудиторії. Практична значимість статті полягає у можливості використання та застосування цих підходів у освітньому середовищі для підготовки спеціалістів у різних сферах.

Ключові слова: групова робота, професійна комунікація, співпраця, цифрові інструменти, інтерактивний підхід, взаємодія.

The purpose of this research is to investigate how team-based activities contribute to developing professional communicative skills and to analyze their effectiveness. The research focuses on how collaborative tasks contribute to the improvement of professional vocabulary, interaction skills and communication in job-related situations.

Statement of the problem.

The development of professional communication skills has become a key competence for graduates who enter global labour market. Employers look for graduates who have not only grammar and vocabulary skills, but can effectively communicate in professional situations, works in team, express clearly their ideas, and solve problems in real-world professional scenarios. However, many universities are still focused mainly on basic grammar and vocabulary knowledge rather that in real workplace communication.

Students often have limited opportunities to practice English as a tool for professional communication, even though communicative competence is widely recognized as a significant educational goal. Learners need more tasks with authentic professional communication demand, but a lot of programs still rely on traditional formats where engagement of learners in interactional and task-based practice is insufficient.

There is an obvious need to integrate more team-based, collaborative and problem-solving activities into English classes in higher education. They will facilitate not only linguistic development but also soft skills such as negotiation, reflective feedback and coordination, which are appreciated by employers.

Analysis of the latest research and publications.

In contemporary higher education developing professional communication skills is very important, especially in ESP courses. Pervaiz, Irshad and Yasmin explain that effective workplace communication requires not only grammatical accuracy and vocabulary knowledge, but also a range of soft skills, which include teamwork negotiation, adaptabilty and leadership. Michael Canale and Merrill Swain added that successful communication involves also sociolinguistic and strategic abilities. Michael Byram expanded this theory by adding intercultural aspect, understanding cultural differences. According to Rus courses shoul focus on students' professional needs and prepare them for real work situations.

Team-based activities correspond to the ideas of communicative and task-based teaching. Nunan claims that this learning helps students to use language while perform ing tasks and reflect real-life communication. Therefore, team based activities help student develop professional communication skills because they require them to negotiate meaning,

Presentation of the main material of the study.

In modern professional environment successful communication depends not only on grammar and vocabulary knowledge, but also on a range on soft skills which are important for effective workplace communication. These skills include teamwork,

flexibility, negotiation, leadership, emotional intelligence and critical thinking. They help individuals to cooperate with colleagues, solve issues, make decisions and present ideas persuasively [9].

The concept of 'communicative competence' is widely used in pedagogy and is defined as individual's ability to use language effectively in different situations taking into account conditions and purposes of communication. Traditional language training is mainly focused on acquisition of grammar and vocabulary knowledge, while communicative competence is about practical usage of the language as a means of interaction. It represents an integrative quality of personality which incorporates knowledge of language, speaking skills, personal characteristics and professional experience which are essential for successful performance of tasks in a foreign language environment [11].

Teaching of foreign language in higher education nowadays is based on understanding it as activity and interaction, not as just grammar and reading/translation of texts as it used to be before. Activity-based approach focuses on general pedagogy when students are engaged in collaborative activity in which they use language as a tool for performing specific actions. The main focus of these tasks is emphasis on development of spontaneous speech, collaboration and they are focused on meaning, but not on following grammar rules [7].

Communicative and activity-based approaches are not opposed to each other, but they function together in integration. Communicative is about students' ability to communicate effectively, while activity-based achieves this through students' performance of speaking tasks. This combination creates conditions for formation of sustainable communication skills which are required in professional environment. Particular significance it gets in teaching English to non-philological specialties, where students use language as a tool for professional communication, to achieve a result, rather than an object of study itself [10].

In modern pedagogy learning is viewed as a social process in which skills and knowledge are developed not only through individual efforts but also through interaction with other participants. From this perspective the concept of collaborative learning becomes especially important as it emphasizes students' involvement into mutual communicative activities. The development of psychological functions occurs though social interaction. The process of learning is most effective when students communicate with each other and solve tasks together.

Professional communication is not just the ability to exchange information in a foreign language, but a multidimensional concept that includes language skills, social skills, cognitive and behavioral components. In modern educational research professional communication helps people work effectively in real situations. Communicative language ability includes discourse and strategic skills, which help people continue communication, explain ideas in various ways and deal with problems [2]. This allows speakers to overcome difficulties, reformulate messages and keep effective interaction.

Recent research shows that digital tools play significant role in higher education, especially in language and ESP courses. Scholars emphasize that online platforms help students communicate more and collaborate. Digital tools such as Zoom, Google Classroom, Microsoft Teams and Google Docs help students to participate in authentic workplace environments and task-based activities [5]. For example, Zoom enhances language learning because it provides real-time interaction and allows teachers to divide students into small groups (breakout rooms) which lets students participate in small-group discussions, where they can speak more actively and feel less nervous [6]. Other tools like Kahoot!, Quizzes and Padlet give opportunities for fast feedback and allow students evaluate how they communicate in English, which helps not onle with language skills, but also develop soft skills such leadership, teamwork, flexibility and critical thinking. Using Microsoft Teams and Google Docs allows students co-create documents, share files, communicate asynchronously and improve their digital skills [8].

This study used a classroom-based implementation project aimed at evaluating the development of professional communication skills. This project was carried out over one academic semester during regular English classes. Team activities were incorporated into weekly classes, which simulated real professional situations, discussing problems, making decisions, technical briefings and decision-making meeting. Students were given roles and worked in teams, which helped each student take responsibility and actively participate.

Teacher worked as a facilitator and was monitoring communication, encouraged natural speaking and cooperation.

Assessment was focused not on vocabulary and grammar accuracy, but more on interpersonal dimensions. The main criteria included clear speaking, teamwork, ability to express and justify ideas, leadership, role responsibility and adaptability during discussions.

It was observed how teams worked together, and special attention was given to equal participation, leadership behavior, reaction to other ideas and conflict resolution strategies. After each lesson notes were taken to see if students improved their communication.

Students also completed a self-assessment questionnaire at the beginning and at the end of semester. The questionnaire included liked-scale items about confidence, teamwork skills and problem-solving communication skills. Comparing the results helped to understand how students see their own progress.

Teaching language is almost impossible without practice, and creating situations which are close to real professional communication. Teamwork in the process of studying encourages students not only to activate speaking skills, but helps to conduct professional dialogue, justify opinions, interact with colleagues and use vocabulary within the context.

The article emphasizes the implementation of those activities in the process of teaching English and examples of team-based tasks provided below.

Example 1. Team-based project: developing and presenting an IT product.

Students are asked to develop and present an IT product. This task is aimed at expanding students' professional vocabulary and improving collaborative communication.

Students are divided into teams and assigned professional roles (*project manager, developer, UI/UX designer, marketer*). Before starting the project, students are given with role-specific vocabulary lists and functional phrases relevant to the topic.

Given vocabulary and phrases: *"The main purpose of this application is to…", "This feature allows users to…", "From a technical point of view…", "Our target audience includes…", "The main goal of our project is to…", "This solution is intended to improve…"*

These phrases are practiced during planning discussions, written documentation, and oral presentations.

The activity contributed to the development of usage of professional vocabulary in an authentic context and fluency and accuracy in spoken English.

As a result, students demonstrate improved confidence in using ESP vocabulary and greater autonomy in professional communication.

Example 2. Team meeting simulation. This activity creates typical workplace communication. Students work in groups and are required to report on completed tasks, describe work in progress, plan future tasks and identify problems and challenges.

Vocabulary and useful phrases: *At the moment, I am working on…", "I have completed the task related to…", "The main challenge I am facing is…", "I will need assistance with…", "We should discuss possible solutions to…", "I suggest focusing on…"*

This activity helps students to develop clear reporting skills, listening and confidence in professional interaction.

Example 3. Collaborative problem-solving task.

Another team-based activity focused on collaborative problem-solving to analyze technical problems. This task encourages students to discuss ideas in English. They are given a technical problem scenario, divided into small groups in which students have to identify the problem. Offer some possible solutions and choose the best one.

Vocabulary and useful phrases: *"The issue occurs when…", "This error might be caused by…", "One possible solution would be to…", "In our opinion, the most effective approach is…", "This approach would reduce the risk of…"*

This activity supported the development of critical thinking, analytical thinking, interaction skills, negotiation and evaluation abilities. Students show improved ability to explain technical problems in English and participate in a professional dialogue.

Example 4. Team-based project planning and role distribution task.

This task is focused on developing planning and coordination skills. When students are divided into teams, they are given a general problem goal, e.g. to develop

a simple web app, create digital service for students, plan an online platform for some purposes, etc. After that they have to define the main project stages, assign roles ans responsibilities and agree on deadlines.

Vocabulary and useful phrases: *"The first stage of the project will involve…"*, *"We suggest dividing responsibilities as follows…"*, *"This role is responsible for…, "We agreed to prioritize…"*, *"This task requires close collaboration between…"*, *"The estimated timeframe for this stage is…"*.

This activity develops organizational and planning communication skills, professional vocabulary related to project management and interactive communicative competence.

Example 5. Reflection and professional feedback session. This task is designed to develop students' abilities to provide professional feedback in English.

Activity is performed after students have completed a teamwork task. They are not divided inot groups, they work individually or as a whole class sharing observations and feedback. Students talk about their role in a team, how efectively they communicated, which communication strategy was successful and about difficulties they faced while interacting.

Useful vocabulary and phrases: *"During the activity, I was responsible for…","I found it easy / difficult to communicate when…"*, *"One communication strategy that worked well was…"*, *"I realized the importance of…"*, *"In future team tasks, I would try to…"*, *"Overall, this activity helped me improve…"*.

By intergating post-activity reflection inot ESP, students become better prepared for professional interaction in a real workplace. This activity also develops reflective communicative competence, self-evaluation skills and articulation of professional experience in English.

Data was collected to understand how students improved their professional communication skills from multiple sources, such as observation notes, students work and reflective feedback. The first was watching how students worked in teams, how they spoke, used vocabulary and solved problems. Student work was written reports, presentations which were collected to analyze the use language and how students organized ideas. Reflective feedback – after each activity students wrote or spoke about their experience, shared what was easy, difficult and what helped them to communicate better. Despite clear benefits that team-based activities bring to help students develop professional communication skills, there are some challenges that still remain. First is that all students have different levels of English, which creates imbalance in participation and limit effectiveness in team-based tasks. Second, inadequate preparation, or when roles are not clear, that makes students confused and less motivated. Third, cultural differences and different communication style, especially in classes with international students [1].

To address these challenges teachers can take some steps. At the beginning diagnostic assessments should be conducted to understand students' levels. Instructions and guidance should be clear, and teachers must be sure that students

understand their roles, responsibilities and know what to do. Extra support, such as vocabulary lists, useful phrases, prompts should be given, which help weaker students to join in. Raising awareness of intercultural communication and asking students to think about teamwork can reduce misunderstandings and enhance collaboration [3].

Finally, feedback and reflective sessions should be included. By encouraging students to talk about what they did well, what was hard, and what they can improve can strengthen their communication, planning, working in teams and building real communication skills.

Conclusion. The results of the study provide evidence that integrating team-based activities especially with digital tools significantly develop students' professional communication skills. Students perform activities such as team projects, meetings, role simulations, problem-solving tasks, leading discussions and reflective sessions. They practice speaking English using professional vocabulary, cooperating with others, explaining and justifying their ideas. Digital tools such as Zoom, Google Docs, Kahoot!, etc. give students real situations where they can communicate, share work and have real-time asynchronous interaction which help them feel more confident, encourages equal participation and engagement in authentic professional interaction. However, if students don't clear understand their roles or instructions were confusing, some problems can appear. To overcome them teachers should give clear instructions, vocabulary lists and encourage reflection after activities. Reflective feedback helps students assess what they did wrong and what can be improved.

Furthermore, the development of professional communication skills requires a systematic and organized approach which shifts learners gradually from passive users to active discussion participants who are capable of keeping conversations, negotiations, solving problems and adapting communication styles depending on the situation. Overall, combining teamwork, digital tools and collaborative reflection develops practical communication skills which are essential in professional environment.

Students improve not only their language knowledge, but also are prepared to solve problems, lead discussions and work in teams.

References:

1. Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Multilingual Matters.

2. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.

3. Dudley-Evans, T., & St John, M. J. (1998). *Developments in English for specific purposes: A multi-disciplinary approach*. Cambridge University Press.

4. Hamzah, F., Othman, S., Sharifudin, M. A., & Phong, S. Y. (2024). Students' evaluation of language teaching and learning using Microsoft Teams. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*, 8(7), 188–197. https://doi.org/10.47772/IJRISS.2024.807188

5. Hartono, H., Widiyati, E., & Anwar, C. (2023). Students' evaluation of language teaching and learning using Zoom breakout rooms to enhance English-speaking self-efficacy. *Studies in English Language and Education*, 10(1), 137–154. https://doi.org/10.24815/siele.v10i1.26021

6. Nisa, L. Z., Prameswari, T. N., & Alawiyah, Y. I. (2021). The effect of using small group discussions through Zoom breakout room to increase the frequency of individual speaking participation in speaking courses. *Journal of Digital Learning and Education*, 1(3), 109–117. https://doi.org/10.52562/jdle.v1i3.264

7. Nunan, D. (2004). *Task-Based Language Teaching*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511667336

8. Pardayeva, Z. (2025). Pedagogical approaches and effective digital tools to develop speaking skills of ESP learners. *European International Journal of Pedagogics*, 5(7), 40–45. https://doi.org/10.55640/eijp-05-07-10

9. Pervaiz, R., Irshad, I., & Yasmin, M. (2025). Effective workplace communication: Integrating soft skills into an ESP course for administrative staff. *Journal of Development and Social Sciences*, 6(3), 543–551.

10. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching* (2nd ed.). Cambridge University Press.

11. Rus, D. (2023). Communicative competence in the context of ESP methodology. *Acta Marisiensis. Philologia*. https://doi.org/10.2478/amph-2022-0011

Література:

1. Byram M. Teaching and assessing intercultural communicative competence. Clevedon : Multilingual Matters, 1997.

2. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics. 1980. Vol. 1, No. 1. P. 1–47.

3. Dudley-Evans T., St John M. J. Developments in English for specific purposes: A multi-disciplinary approach. Cambridge : Cambridge University Press, 1998.

4. Hamzah F., Othman S., Sharifudin M. A., Phong S. Y. Students' evaluation of language teaching and learning using Microsoft Teams. International Journal of Research and Innovation in Social Science. 2024. Vol. 8, No. 7. P. 188–197. DOI: https://doi.org/10.47772/IJRISS.2024.807188

5. Hartono H., Widiyati E., Anwar C. Students' evaluation of language teaching and learning using Zoom breakout rooms to enhance English-speaking self-efficacy. Studies in English Language and Education. 2023. Vol. 10, No. 1. P. 137–154. DOI: https://doi.org/10.24815/siele.v10i1.26021

6. Nisa L. Z., Prameswari T. N., Alawiyah Y. I. The effect of using small group discussions through Zoom breakout room to increase the frequency of individual speaking participation in speaking courses. Journal of Digital Learning and Education. 2021. Vol. 1, No. 3. P. 109–117. DOI: https://doi.org/10.52562/jdle.v1i3.264

7. Nunan D. Task-Based Language Teaching. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511667336

8. Pardayeva Z. Pedagogical approaches and effective digital tools to develop speaking skills of ESP learners. European International Journal of Pedagogics. 2025. Vol. 5, No. 7. P. 40–45. DOI: https://doi.org/10.55640/eijp-05-07-10

9. Pervaiz R., Irshad I., Yasmin M. Effective workplace communication: Integrating soft skills into an ESP course for administrative staff. Journal of Development and Social Sciences. 2025. Vol. 6, No. 3. P. 543–551.

10. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2001.

11. Rus D. Communicative competence in the context of ESP methodology. Acta Marisiensis. Philologia. 2023. DOI: https://doi.org/10.2478/amph-2022-0011

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

UDC 174:005.8:331.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-629-640

Kapliienko Mykola Viktorovych Lecturer at the Department of Social Sciences, The Pre-Danube branch of the Private Joint Stock Company «Higher education institution «The Interregional Academy of Personnel Management»», Izmail, https://orcid.org/0000-0003-0471-5516

ETHICAL ASPECTS OF GRANT WRITING AS A MEANS OF DEVELOPING LEADERSHIP SKILLS

Abstract. The article provides theoretical justification for the ethical aspects of grant writing as a means of developing leadership skills among master's and doctoral learners in the field of Education. The point of departure is that, in university training, grant writing is often presented as a set of techniques for producing a competitive proposal and preparing a budget. In actual project funding practice, however, ethics largely determines trust in the team, the sustainability of partnerships, and the validity of claimed outcomes, since a grant proposal serves as a public commitment to how data, resources, and participants will be managed. The purpose of the study is to clarify the content of ethics as a practical competence of an educational leader and to describe how it manifests itself through decisions and procedures across all stages of the grant cycle, from problem formulation to reporting and dissemination. The methodological basis combines a qualitative document analysis of international frameworks on research integrity and research ethics with a conceptual modelling of the relationship between ethical requirements and leadership skills.

The document analysis identified principles relevant to educational projects, including responsible data governance, transparency, and accountability, as well as requirements to prevent conflicts of interest and distortions in the communication of results.

Conceptual modelling was implemented by aligning typical ethical dilemmas in grant writing with managerial decisions made by the project team, potential consequences for participants and partners, and the leadership skills required to maintain integrity under resource constraints and deadlines. The results systematize six interrelated dimensions of ethics in grant writing that are particularly relevant to education: responsibility for data and risk minimization, transparency of budget logic and traceability of expenditures, prevention of manipulation in problem framing and indicator selection, honesty in declaring and interpreting results, correctness of partnerships and the authenticity of partners' contributions, and prevention of "activity imitation" through substituting genuine social impact with report-friendly activities. It is shown that each dimension has operational features in the form of procedures and decision points at different stages of the project, while ethical choices are directly

associated with leadership skills such as responsible decision-making, self-regulation, team management, negotiation, transparent communication, and accountability. The article concludes that integrating ethical dilemmas and criteria into grant-writing learning tasks enables the assessment of leadership not through declarative statements but through the quality of procedures, the reasoning behind decisions, and the ability to sustain trust while ensuring the realistic social impact of educational projects.

Keywords: grant writing, leadership skills, ethics, research integrity, data governance, budget transparency, partnerships, accountability, educational projects.

Каплієнко Микола Вікторович викладач кафедри суспільно-наукових дисциплін, Придунайська філія Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія Управління Персоналом», м. Ізмаїл, https://orcid.org/0000-0003-0471-5516

ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ГРАНТРАЙТИНГУ ЯК ЗАСОБУ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ УМІНЬ

Анотація. Стаття присвячена теоретичному обґрунтуванню етичних аспектів грантрайтингу як засобу розвитку лідерських умінь у магістрів і аспірантів галузі Освіта. Вихідним положенням є те, що в університетській підготовці грантрайтинг нерідко подають як сукупність технік написання конкурентної заявки та оформлення бюджету. У практиці ж проєктного фінансування саме етичність визначає довіру до команди, стійкість партнерств і коректність заявлених результатів, оскільки грантова пропозиція виконує роль публічного зобов’язання щодо способів роботи з даними, ресурсами й учасниками. Метою дослідження є уточнення змісту етичності як практичної компетентності освітнього лідера та опис того, як вона проявляється у вигляді рішень і процедур на всіх етапах грантового циклу, від постановки проблеми до звітування й поширення результатів. Методологічну основу становить якісний документ-аналіз міжнародних рамок доброчесності та етики досліджень, а також концептуальне моделювання зв’язку між етичними вимогами й лідерськими уміннями. Документ-аналіз дозволив виокремити релевантні для освітніх проєктів принципи відповідального управління даними, прозорості та підзвітності, а також вимоги до запобігання конфліктам інтересів і викривленням у комунікації результатів. Концептуальне моделювання реалізовано через зіставлення типових етичних дилем грантрайтингу з управлінськими рішеннями команди, потенційними наслідками для учасників і партнерів та лідерськими уміннями, необхідними для підтримання доброчесності під тиском ресурсних обмежень і дедлайнів. У результатах систематизовано шість взаємопов’язаних площин етичності грантрайтингу, релевантних для освітньої сфери: відповідальність за дані та мінімізація ризиків, прозорість бюджетної логіки та відстежуваність витрат, запобігання маніпуляціям у постановці проблеми й

виборі індикаторів, чесність у декларуванні та інтерпретації результатів, коректність партнерств і реальність внесків сторін, недопущення імітації діяльності через підміну суспільного ефекту зручними для звітування активностями. Показано, що кожна площина має операційні ознаки у вигляді процедур і “точок рішення” на різних стадіях проєкту, а етичні вибори безпосередньо пов’язані з лідерськими уміннями відповідального ухвалення рішень, саморегуляції, управління командою, ведення переговорів, прозорої комунікації та підзвітності. Зроблено висновок, що включення етичних дилем і критеріїв у навчальні завдання з грантрайтингу дозволяє оцінювати лідерство не за декларативними твердженнями, а за якістю процедур, аргументацією рішень і здатністю забезпечувати довіру та реалістичний суспільний ефект освітніх проєктів.

Ключові слова: грантрайтинг, лідерські уміння, етичність, доброчесність досліджень, управління даними, прозорість бюджету, партнерства, підзвітність, освітні проєкти.

Introduction. The ethical dimension of grant writing in education is often framed as a checklist of formal proposal requirements rather than as a practice of professional responsibility that can reshape the behavior of an emerging educational leader. In master’s and doctoral preparation in Education, grant writing is increasingly used as an activity-based format in which the learner identifies a problem, builds a team, negotiates with stakeholders, allocates resources, and evaluates outcomes. Yet it is precisely in this work that moral choices arise that cannot be reduced to “comply with the funder’s rules.” These choices involve responsibility for data and data quality, budget transparency, integrity in claimed results, the soundness of partnerships, and the risk of manipulation or “activity imitation” pursued for symbolic success. Such practices not only erode donors’ and partners’ trust but also cultivate a distorted view of leadership as a technology for achieving goals at any cost.

A defining feature of the grant cycle is that it combines high uncertainty with high accountability. On the one hand, applicants must justify the problem persuasively, propose realistic outcomes and indicators, and demonstrate team capacity. On the other hand, during implementation, any inaccuracy in data, weak transparency of expenditures, or embellishment of achievements takes on not only methodological but also ethical significance. Policy and program documents explicitly define responsible data handling, proper risk management, transparent integrity practices, and conflict-of-interest prevention as obligations of both the applicant and the institution [3; 5; 8; 9]. Thus, ethics in grant writing is not a “values statement” attached to a proposal; it is a functional competence without which sustained collaboration with donors and partners is unlikely.

The challenge is intensified because, in educational settings, grant proposals frequently involve personal or sensitive data, the participation of children or other

vulnerable groups, the use of digital platforms, and expectations of openness in reporting results. This raises the cost of error. Failures may be technical, such as flawed anonymization, but they may also be value-laden, such as substituting a community's actual needs with "convenient" indicators that are easier to display in reports. These dilemmas naturally emerge in project environments where rewards for success and deadline pressure can encourage simplification, exaggeration, or cosmetic activities that look persuasive in public communication but have limited impact on practice. As a result, grant writing can devolve into a rhetorical exercise, even though educational leadership requires the capacity to make responsible decisions and preserve integrity under resource constraints.

At the same time, contemporary approaches to responsible research and innovation emphasize that socially desirable and publicly beneficial outcomes depend not only on the technical quality of a project but also on how decisions are made, how risks are managed, how stakeholders are engaged, and how accountability is ensured [11]. This has particular weight in educator preparation for two reasons. First, educational projects almost always shape norms and behavioral models for others. Second, in grant-funded activity, the future educator learns while simultaneously influencing others, practicing leadership skills in real interactions where it is not enough to deliver outputs; one must act honestly, transparently, and responsibly.

A methodological tension follows from this: an instrumental view of grant writing as a set of proposal-writing techniques conflicts with the need to treat the grant cycle as a learning environment for leadership development with ethics embedded throughout.

It is not sufficient to teach learners to write a strong narrative and assemble a budget. They must be able to see how ethics in grant writing is enacted through concrete actions and decisions: data accuracy and candid disclosure of limitations, transparent spending and conflict-of-interest prevention, credible partnerships, and refusal of imitative practices. For this reason, the ethical aspects of grant writing as a means of developing leadership skills require focused study in which ethics is conceptualized as a practical competence of the educational leader rather than as a declarative add-on to project documentation.

Review of Current Research. In the scholarly literature, ethics in grant-funded activity is most often examined within the broader framework of research integrity and sound project governance, where a grant proposal is not only a "work plan" but also a public commitment regarding how results will be obtained, processed, and presented. European and UK approaches to research integrity emphasize that integrity is not limited to the absence of fabrication or plagiarism. It includes responsible data management, procedural transparency, appropriate team interaction, conflict-of-interest prevention, and honesty in communicating results [1; 10]. From this perspective, grant writing functions as an entry point into integrity practices because the design stage is where verification procedures, indicator systems, data-handling rules, and the boundaries of acceptable interpretation are established.

A distinct body of work addresses data responsibility and confidentiality, which is especially sensitive in educational projects that often involve personal data about learners and education staff, as well as data related to vulnerable groups. Normative ethics frameworks for research involving humans stress that confidentiality includes protection against unauthorized access, loss, alteration, or disclosure. This is not a technical add-on but an ethical obligation that sustains participants' trust and the project's legitimacy [8]. In parallel, European guidance on integrity highlights principles of scientific data stewardship, including data quality, reproducibility, and adequate documentation, all of which directly affect the credibility of claimed results and the possibility of external scrutiny [1]. Within the grant cycle, these requirements are operationalized through open science instruments and data management plans that specify what will be collected, on what grounds, how it will be stored, and who will have access [4].

A second line of research focuses on transparency in financial decision-making and the prevention of conflicts of interest. International recommendations increasingly treat transparency, disclosure, and conflict-of-interest governance as baseline conditions for trust in decisions and outcomes rather than as bureaucratic formality [3; 9]. In educational grants, this issue has a practical dimension: budgeting, procurement, compensation, and contractor and partner selection create risks of bias and "mixed loyalties," particularly in small professional communities. Accordingly, ethics begins with how teams define roles, authority, and rules for financial decisions, and how they document the rationale for expenditures and ensure traceability.

A third strand of the literature outlines the risks of manipulation and "activity imitation" that arise under competitive funding, deadlines, and demands for measurable results. Research on perverse incentives in science and higher education shows that tight coupling of rewards to metrics or rankings pushes organizations and individuals toward "gaming" indicators, that is, actions that improve reporting but do not necessarily improve actual quality or social impact [2]. Audit and accountability logics, when transferred into the university environment, can also promote formalization: what is easy to verify displaces what truly changes practice, while pressure to demonstrate success encourages optimistic promises and embellished results [12]. In grant writing, this appears as inflated expected effects, substituting qualitative change for quantitative surrogates, selecting indicators "for the report," and communication practices that signal activity without producing substantive shifts in educational practice.

A fourth set of studies focuses on the integrity of the grant proposal as a document, where false or embellished claims can have not only ethical but also legal consequences. Illustrative cases involve misleading statements about experience, publications, or roles, which may constitute misrepresentation. Such cases are documented in the work of bodies responsible for research ethics and responsible conduct and show that "minor exaggerations" can undermine trust and lead to serious consequences for both individual careers and institutions [7]. At the empirical level,

scholars have also described the inclusion of fictitious team members or "false investigators" in grant proposals, which compromises the fairness of competition and the project's accountability structure [6]. For educator preparation, this line of research is particularly important because it enables a move from moral declarations to concrete violations and criteria for identifying them.

A fifth strand is shaped by Responsible Research and Innovation approaches, which expand the ethics frame from minimum compliance to reflective and proactive engagement with societal expectations and consequences. UKRI documents emphasize that responsible innovation is not equivalent to formal "ethical approval," because even approved work may lack societal acceptability. For this reason, they highlight the importance of early dialogue with stakeholders, explicit discussion of uncertainty, and management of potential adverse effects [10; 11]. In education grant writing, this implies that ethics is evident in how a team defines the problem, who is involved in setting goals, how indicators of change are selected, and how transparent communication about limitations and risks is conveyed.

Overall, the review of current research indicates a shift from viewing ethics as a "proposal section" to understanding ethics as a system of practices across the entire grant cycle, from needs assessment and data planning to budget governance, partnerships, and public reporting. At this point, the ethical dimension of grant writing can be conceptualized as a component of leadership development for master's and doctoral learners in Education, as it concerns the capacity to make responsible decisions under pressure from time, resources, and expectations, and to sustain integrity as action rather than as a declaration.

The purpose of this study is to provide a theoretical justification for the ethical aspects of grant writing as a means of developing leadership skills among master's and doctoral learners in the field of Education, and to describe how ethics manifests as practical decisions and actions across all stages of the grant cycle. With this purpose, the study clarifies the content of the grant-writer-as-leader's ethical competence through six interrelated dimensions: responsibility for data, budget transparency, prevention of manipulation and distortion, honesty in reporting results, soundness of partnerships, and prevention of imitation practices. In addition, the study develops an analytical framework that links typical ethical dilemmas in grant writing to specific leadership skills, particularly responsible decision-making, self-regulation, team management, communication, and accountability.

Methods. Methodologically, the study is theoretical and analytical, and it relies on a combination of two methodological approaches. The first group involves analyzing sources that define normative and value-based reference points for research integrity and responsible conduct in research, innovation, and project funding. A qualitative document analysis was conducted to identify requirements and principles relevant to the education grant cycle, including expectations for data governance, conflicts of interest, transparency, appropriate communication of results, and accountability. The analysis used thematic coding to group the provisions of the

reviewed documents into the six dimensions of ethics and align them with the stages of the grant cycle, from problem formulation and project design to reporting and dissemination.

The second group of methods focuses on conceptual modelling of the relationship between ethical requirements and the development of leadership skills. This stage employed theoretical generalization, comparative analysis, and the construction of an analytical framework. A comparative analysis was used to contrast approaches that treat ethics as compliance with minimum rules with those that conceptualize ethics as proactive responsibility and reflective governance. On this basis, ethics was conceptualized as a practical competence of leadership, illustrated through descriptions of typical dilemmas and decision points in grant writing. To maintain internal coherence, the framework was built through a structured alignment of "ethical dilemma, managerial decision, potential consequences, prevention mechanism, and the manifestation of a leadership skill." In this way, the methods support a shift from general declarations to an operational understanding of how ethics in grant-funded activity can function as a learning outcome, a core element of practice, and a quality criterion for leadership skill development in educator preparation.

Results. The study shows that ethics in the grant cycle can be described as a set of observable decisions and actions with clear "checkpoints" at each stage of grant writing, which simultaneously serve as manifestations of leadership skills. In this understanding, ethics is not an external constraint on creativity or a tool of control. It functions as an operational criterion of leadership quality because it sets boundaries of acceptable practice, sustains the trust of participants and partners, and improves the reliability and reproducibility of project decisions.

First, the analysis clarifies that ethics in grant writing, understood as a practical competence of an educational leader, has at least six interrelated dimensions that are expressed not in wording but in procedural choices. The first dimension concerns responsibility for data. In educational projects, this means that, even at the proposal stage, the team specifies the legal and ethical grounds for data collection, the scope of data, the minimization of personal information, methods of pseudonymization or anonymization, access rules, retention periods, and limits on reuse. An ethical decision is reflected in refusing "excess" data collection, providing a candid account of risks and built-in safeguards, and being willing to narrow the project design if safe procedures cannot be ensured. The leadership component here is the ability to make unpopular but responsible choices, manage uncertainty, and accept responsibility for consequences affecting participants.

The second dimension is budget transparency. The findings indicate that an ethical budget is not only about complying with funder rules; it requires a clear justification of each cost item in relation to stated outcomes and the ability to make the budget readable to an external reviewer. Transparency means traceability of the logic linking expenditures to activities and outcomes, prevention of hidden

reallocation of resources, and refusal to inflate prices or include costs unrelated to the project's purpose. For a leader, this is a practice of accountability and fairness, as well as the capacity to organize internal financial decision-making so as to avoid pressure, lobbying, or informal arrangements.

The third dimension concerns preventing manipulation and distortion in problem framing, indicator selection, and approaches to outcome assessment. In the study, this dimension is the most risk-prone because manipulation can be subtle and disguised as effective communication. An ethical leader in grant writing avoids substituting a real need with a "convenient" problem description, does not design inevitably achievable indicators that fail to capture change, and does not build an evaluation system that guarantees "success" regardless of actual impact. Ethics here is expressed through candid articulation of limitations, the use of indicators aligned with the project's purpose, and readiness to accept partial attainment of results when external conditions affect implementation. The corresponding leadership skills involve critical thinking, professional courage, precision in formulation, and resistance to the temptation to game metrics.

The fourth dimension covers honesty in declaring results and communicating them publicly. The study clarifies that ethics here is not about "modesty" but about the correctness of causal claims, methodological transparency, and respect for the audience receiving the results. In the grant cycle, honesty means the team does not attribute to the project effects that cannot be supported by data, does not conceal negative or null results, does not substitute results with activities, and does not hide design weaknesses. The leadership component is responsible for representing results and for explaining setbacks as learning opportunities, while maintaining partners' trust and preserving team motivation.

The fifth dimension concerns sound partnerships. The findings show that partnership practices often fall into "gray zones," where agreements are formal but collaboration is minimal, or where partners' contributions are uneven and not explicitly negotiated. Ethical grant collaboration requires truthful representation of partners' roles and contributions, voluntary participation, transparent rules for using results and data, and appropriate mechanisms for joint decision-making. In educational projects, it is important that partnerships do not become a tool for legitimizing a proposal without real benefit for the community the project claims to support. Leadership skills here manifest in negotiation competence, expectation management, the ability to build trust, and the ability to formalize agreements in clear rules.

The sixth dimension is preventing "activity imitation," in which a project produces the appearance of activity but does not deliver the change for which funding was awarded. The study interprets this phenomenon as a consequence of reporting pressure and the desire to demonstrate rapid achievements. A marker of ethical practice is that the team designs activities with a plausible mechanism for impacting the problem rather than simply convenient for reporting, and builds in tools to verify

whether change is real. An ethical leader does not replace outcomes with media products, does not inflate the number of events without substantive content, does not produce artifacts that remain unused, and does not structure communication to conceal the absence of effect. Leadership competence here is expressed as responsibility for meaning, sustained focus on purpose, and the ability to stop ineffective activities and adjust the plan without eroding stakeholders' trust.

A second result is the finding that each of the six dimensions contains decision points across all stages of the grant cycle, not only during implementation. At the problem-formulation stage, ethics is evident in the selection of data sources used to justify needs, the avoidance of stigmatizing the target group, and the honest definition of the project's realistic scope of influence. At the design stage, ethical attention centers on decisions regarding data, indicators, and evaluation, as well as on an accurate description of risks. During budget preparation, ethics becomes evident in the justification of expenditures and in the management of potential conflicts of interest. During implementation, it is enacted through day-to-day decisions about data access, fair workload distribution, and transparent collaboration with partners. At the reporting stage, ethics takes the form of honest interpretation of results, appropriate articulation of limitations, and refusal to exaggerate in public communication. During dissemination, ethics is reflected in openness within permitted boundaries, accurate attribution of contributions, and compliance with agreements governing the use of results.

A third result is a conceptual clarification of the relationship between ethics and leadership skills in the preparation of master's and doctoral learners in Education. Ethical choices in grant writing were directly linked to leadership skills such as responsible decision-making, self-regulation under deadline pressure, organization of teamwork, risk management, transparent communication, and accountability. This means that teaching grant writing without a systematic ethical dimension primarily develops technical competence in proposal preparation but does not cultivate leadership as a social skill grounded in trust and professional responsibility.

Taken together, the results support treating ethics in grant-funded activity as both a learning outcome and a criterion for the quality of leadership skills. In master's and doctoral preparation, this opens the possibility of evaluating leadership not by declarations or charisma but by how the learner designs procedures, justifies decisions, ensures transparency, and maintains integrity in situations where the temptation to simplify, embellish, or "play" with requirements is strongest.

Conclusions. The ethical aspects of grant writing in the preparation of master's and doctoral learners in Education should be treated not as a formal proposal section or a list of prohibitions, but as a practical competence of the educational leader that is expressed through concrete decisions across the entire grant cycle. This article argues that the activity-based nature of grant writing makes ethics observable: it is reflected in how a team defines the problem, handles data, plans the budget, builds partnerships, designs evaluation, and communicates results. In this sense, ethics

ceases to be a declaration and becomes a matter of procedures, responsibility, and accountability.

Systematizing the ethical dimensions of grant writing enabled the identification of six dimensions particularly relevant to educational projects: responsibility for data, budget transparency, prevention of manipulation and distortion, honesty in reporting results, sound partnerships, and prevention of imitation practices. Each dimension contains its own decision points at different stages of a project, from problem formulation through reporting and dissemination.

This means that the ethical dimension cannot be “added at the end” as general language. It is embedded in the logic of planning and implementation, shapes data quality and the validity of claimed effects, and sustains trust among participants, partners, and funders.

Linking ethical decisions to characteristics of leadership behavior shows that ethics is directly related to the development of leadership skills as a social competency.

Responsible data practices, transparent spending, and honest communication of results require self-regulation, the ability to act under deadline pressure without simplification or exaggeration, the capacity to manage risks, organize teamwork, and maintain accountability. In this respect, leadership skills acquire operational meaning: they are assessed not by rhetorical persuasiveness but by the quality of procedures through which the learner ensures integrity and the attainability of stated results.

An important conclusion is that educational projects create heightened ethical sensitivity because they often involve personal data, potentially vulnerable groups, digital platforms, and socially significant consequences. Therefore, preparing learners to use grant writing as a tool for leadership development should include not only proposal-writing techniques but also structured learning around typical dilemmas: data minimization and justified access, selecting indicators without gaming metrics, transparency of roles and contributions within partnerships, responsible interpretation of results, and refusal to replace impact with the appearance of activity.

Working through these dilemmas supports professional maturity and reduces the risk of “imitative” project design.

Thus, grant writing can serve as an effective means of developing leadership skills among master’s and doctoral learners in Education, provided that ethics is defined as an assessable learning outcome. A practical implication is the need for instructional models that evaluate not only proposal texts but also the reasoning behind decisions, the transparency of budget logic, the quality of the data management plan, the soundness of partnership arrangements, the realism of indicators, and the honest presentation of limitations. This approach supports trust in grant-funded work and fosters leadership grounded in responsibility rather than in achieving results at any cost.

References:

1. ALLEA. (2023). *The European Code of Conduct for Research Integrity* – Revised Edition 2023. https://doi.org/10.26356/ECOC
2. Edwards, M. A., & Roy, S. (2017). Academic research in the 21st century: Maintaining scientific integrity in a climate of perverse incentives and hypercompetition. *Environmental Engineering Science, 34*(1), 51–61. https://doi.org/10.1089/ees.2016.0223
3. European Commission. (2021a). *EU grants: How to complete your ethics self-assessment*. https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/common/guidance/how-to-complete-your-ethics-self-assessment_en.pdf
4. European Commission. (2021b). *Horizon Europe data management plan template*. https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/horizon/temp-form/report/data-management-plan_he_en.docx
5. European Research Council. (2025, March 6). *Ethics requirements in your ERC application: Guidance on research ethics requirements.* https://erc.europa.eu/sites/default/files/2025-03/Guidance_on_Research_Ethics_requirements.pdf
6. Fong, E. A., & Wilhite, A. W. (2021). The impact of false investigators on grant funding. *Research Policy, 50*(10), 104366. https://doi.org/10.1016/j.respol.2021.104366
7. Government of Canada. (2022). Tri-Council Policy Statement: Ethical Conduct for Research Involving Humans (TCPS 2, 2022). *Panel on Research Ethics*. https://ethics.gc.ca/eng/policy-politique_tcps2-eptc2_2022.html
8. Government of Canada. (2025, June 9). *Responsible Conduct of Research file summaries*. https://rcr.ethics.gc.ca/eng/education_summaries-dossiers.html
9. OECD. (2022). Integrity and security in the global research ecosystem. *OECD Publishing*. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/06/integrity-and-security-in-the-global-research-ecosystem_2bd8511d/1c416f43-en.pdf
10. UK Research and Innovation. (2025, May 12). *Framework for research ethics (ESRC).* https://www.ukri.org/councils/esrc/guidance-for-applicants/research-ethics-guidance/framework-for-research-ethics/
11. UK Research and Innovation. (2026, January 20). *Framework for responsible research and innovation (EPSRC).* https://www.ukri.org/who-we-are/epsrc/our-policies-and-standards/framework-for-responsible-innovation/
12. Wright, S., & Shore, C. (2000). Coercive accountability: The rise of audit culture in higher education. In M. Strathern (Ed.), *Audit cultures: Anthropological studies in accountability, ethics and the academy* (pp. 57–89). Routledge.

Література:

1. ALLEA. *The European Code of Conduct for Research Integrity – Revised Edition 2023*. https://doi.org/10.26356/ECOC
2. Edwards M. A., Roy S. Academic research in the 21st century: Maintaining scientific integrity in a climate of perverse incentives and hypercompetition. *Environmental Engineering Science*. 2017. Vol. 34, no. 1. P. 51–61. https://doi.org/10.1089/ees.2016.0223
3. European Commission. *EU grants: How to complete your ethics self-assessment*. 2021. URL: https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/common/guidance/how-to-complete-your-ethics-self-assessment_en.pdf
4. European Commission. *Horizon Europe data management plan template*. 2021. URL: https://ec.europa.eu/info/funding-tenders/opportunities/docs/2021-2027/horizon/temp-form/report/data-management-plan_he_en.docx

5. European Research Council. *Ethics requirements in your ERC application: Guidance on research ethics requirements*. 2025. URL: https://erc.europa.eu/sites/default/files/2025-03/Guidance_on_Research_Ethics_requirements.pdf

6. Fong E. A., Wilhite A. W. The impact of false investigators on grant funding. *Research Policy*. 2021. Vol. 50, no. 10. Article 104366. https://doi.org/10.1016/j.respol.2021.104366

7. Government of Canada. *Responsible Conduct of Research file summaries*. 2025. URL: https://rcr.ethics.gc.ca/eng/education_summaries-dossiers.html

8. Government of Canada. *Tri-Council Policy Statement: Ethical Conduct for Research Involving Humans (TCPS 2, 2022)*. Panel on Research Ethics. 2022. URL: https://ethics.gc.ca/eng/policy-politique_tcps2-eptc2_2022.html

9. OECD. *Integrity and security in the global research ecosystem*. Paris : OECD Publishing, 2022. URL: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/06/integrity-and-security-in-the-global-research-ecosystem_2bd8511d/1c416f43-en.pdf

10. UK Research and Innovation. *Framework for research ethics (ESRC)*. 2025. URL: https://www.ukri.org/councils/esrc/guidance-for-applicants/research-ethics-guidance/framework-for-research-ethics/

11. UK Research and Innovation. *Framework for responsible research and innovation (EPSRC)*. 2026. URL: https://www.ukri.org/who-we-are/epsrc/our-policies-and-standards/framework-for-responsible-innovation/

12. Wright S., Shore C. Coercive accountability: The rise of audit culture in higher education. *Audit cultures: Anthropological studies in accountability, ethics and the academy* / ed. by M. Strathern. London : Routledge, 2000. P. 57–89.

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

UDC 37.013.3:811.111

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-641-651

Khalabuzar Oksana Anatoliivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Philology and Translation, Kyiv National University of Technologies and Design, Department of Philology and Translation, Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-2338-0854

CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING FOR THE STUDENTS OF NON-PHILOLOGICAL SPECIALTIES

Abstract. The article examines the implementation of the Content and Language Integrated Learning (CLIL) methodology in teaching English to students of non-philological majors. The emphasis is on the potential of integrating subject knowledge and language competence, as the author considers CLIL as an innovative pedagogical approach that goes beyond traditional language learning, combining the mastery of academic content and a foreign language.

The author analyzes the theoretical foundations of CLIL based on research by Ukrainian and foreign scholars, emphasizing the development of intercultural competence, cognitive and academic skills. Certain problems of CLIL implementation are also outlined, including: insufficient level of language training of teachers and the lack of standardized methodological recommendations, as well as gaps in empirical research on the use of CLIL. The author describes the Soft, Hard and Modular CLIL models, demonstrating practical ways of organizing classes that integrate subject and language goals.

Examples of developed recommendations and exercises for students of the specialties "Pharmacy", "Political Science", "Design" and "Law" are given, which illustrate the integration of professional terminology, functional language and subject discourse into the teaching of English. The expected results are considered to be the development of higher cognitive functions, professional communicative competence, as well as metacognitive and metalinguistic skills.

The author emphasizes the importance of adapting the CLIL methodology to the conditions of Ukrainian higher education, providing theoretical justification and practical recommendations for teachers aimed at increasing academic success and motivation of students. The article contributes to the development of foreign language pedagogy and preparing students for effective participation in a globalized academic and professional environment.

Keywords: CLIL methodology in higher education, integration of content and language learning, English for non-philological students, development of academic English, professional terminology in English, interdisciplinary learning, intercultural competence development, cognitive and metacognitive skills

Халабузар Оксана Анатоліївна кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри філології та перекладу Київського національного університету технологій та дизайну, м. Київ, https://orcid.org/0000-0003-2338-0854

CLIL НАВЧАННЯ ДЛЯ СТУДЕНТІВ НЕФІЛОЛОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Анотація. У статті розглядається імплементація методики Content and Language Integrated Learning (CLIL) у викладанні англійської мови для студентів нефілологічних спеціальностей. Зроблено акцент на потенціалі інтеграції предметних знань та мовної компетенції, адже CLIL розглядається авторкою як інноваційний педагогічний підхід, що виходить за межі традиційного вивчення мови, поєднуючи опанування академічного змісту та іноземної мови. Авторка аналізує теоретичні засади CLIL на основі досліджень українських та зарубіжних науковців, підкреслюючи розвиток міжкультурної компетенції, когнітивних та академічних навичок. Окреслено й певні проблеми реалізації CLIL, серед яких: недостатній рівень мовної підготовки викладачів та відсутність стандартизованих методичних рекомендацій, а також прогалини у емпіричних дослідженнях щодо застосування CLIL. Авторка описує моделі Soft, Hard та Modular CLIL, демонструючи практичні способи організації занять, що інтегрують предметні та мовні цілі. Наведено приклади розроблених рекомендацій та вправ для студентів спеціальностей «Фармація», «Політологія», «Дизайн» та «Право», які ілюструють інтеграцію професійної термінології, функціональної мови та предметного дискурсу в навчання англійської. Очікуваними результатами вважаються розвиток вищих когнітивних функцій, професійної комунікативної компетенції, а також метапізнавальних та металінгвістичних навичок. Авторка підкреслює важливість адаптації методики CLIL до умов української вищої освіти, надаючи теоретичне обґрунтування та практичні рекомендації для викладачів, спрямовані на підвищення академічної успішності та мотивації студентів. Стаття сприяє розвитку педагогіки іноземної мови та підготовці студентів до ефективної участі у глобалізованому академічному та професійному середовищі.

Ключові слова: Методика CLIL у вищій освіті, інтеграція предметного та мовного навчання, англійська мова для нефілологів, розвиток академічної англійської, професійна термінологія в англійській, міждисциплінарне навчання, формування міжкультурної компетенції, когнітивні та метапізнавальні навички

The problem's statement. Within modern conditions of the global communication and trade affairs via English language we deal with the increasing demands to the transformation of language education development which should be characterized by a rethinking of approaches to teaching English as a foreign language. Nowadays the English language is estimated as a tool for accessing international academic knowledge

and development of the society in various spheres in general due to the professional experience exchange. In this context, the concept of Content and Language Integrated Learning (CLIL) which was proposed by David Marsh within the framework of the coordination of European studies on language education is of particular relevance due to the educational situation which must be created for the implementation of the subject content into the second or third language along with the simultaneous achievement of subject and language outcomes. Although CLIL has been extensively studied, there is a lack of research on its application in Ukrainian higher education, and few studies analyze the integration of professional terminology for specific disciplines. One of the unresolved issues in CLIL research is the language proficiency of teachers because not all educators possess sufficient command of the target language to deliver subject content effectively, and some studies suggest that professional development programs are necessary to enhance teacher competence. The lack of standardized guidelines creates variability in CLIL implementation across schools, indicating the need for further research to explore strategies for teacher training that ensure both linguistic and subject expertise. Empirical studies indicate that CLIL students often outperform peers in both language and subject knowledge; however, the majority of research focuses on European contexts, with limited data from other regions. Comparative analyses of Soft CLIL versus Hard CLIL show differing impacts on language acquisition, and some studies reveal improvements in cognitive skills, such as critical thinking and problem-solving, yet more comprehensive longitudinal research is required to confirm these trends across diverse educational settings. Thus, **as the goal of our research** we state the addressing these gaps which will provide a clearer basis for methodological recommendations in professional English teaching and contribute to enhancing both linguistic and subject-specific competencies in diverse educational contexts. Besides we'd like to represent certain recommendations and samples of the created exercises which could be used during the CLIL studies for the students of non-philological specialties

Analysis of recent research and publications.

The theoretical and methodological foundations of Content and Language Integrated Learning (CLIL) have been extensively developed in the works of foreign scholars. The conceptual framework of CLIL was introduced by David Marsh, who substantiated the idea of integrating subject content and foreign language learning within a unified educational model. Further theoretical elaboration of the approach is presented in the studies of Do Coyle, who proposed the well-known 4Cs framework (Content, Communication, Cognition, Culture) as a structural basis for CLIL implementation. The didactic and organizational aspects of bilingual and multilingual education have also been examined by Hugo Baetens Beardsmore and Jasone Cenoz, who analyze CLIL within broader processes of European multilingual policy and intercultural communication. Coyle, Hood & Marsh (2010) are among the key works defining CLIL as an integrated approach to learning that simultaneously develops subject knowledge and foreign language proficiency [1]

Empirical validation of CLIL effectiveness in teaching English has been provided in the works of Yolanda Ruiz de Zarobe, Carmen Pérez-Vidal, and Ana Llinares. Their studies focus on the development of language proficiency, cognitive engagement, and subject-specific discourse in CLIL classrooms. These scholars emphasize that integrating language and content instruction contributes to higher levels of communicative competence and supports the formation of academic literacy in English. Sari Y. S. underlined that CLIL shows a positive relationship with students' motivation and development of English competence by integrating content comprehension and language learning [7]. Ruiz de Zarobe Y mentioned that CLIL instruction generally fosters higher motivation and more positive attitudes towards language learning compared to traditional non-CLIL settings [6]. Zhou Y. made the stress that CLIL classrooms contribute to learners' cognitive development, improved language knowledge and increased motivation, but pose challenges to teachers and material selection [9]. In the Ukrainian scientific discourse, CLIL has gained increasing attention in the context of reforming foreign language education and aligning it with European standards. Among the researchers who have addressed theoretical and methodological aspects of CLIL implementation are Alla Shykun, Maryna Zakharevych, Tetiana Leleka, Vita Hamaniuk, and others. Their works examine the adaptation of CLIL to Ukrainian secondary and higher education, the formation of professional foreign language competence, and the methodological conditions necessary for integrating subject content into English language teaching. Ukrainian scholars primarily focus on the didactic potential of CLIL for enhancing learners' motivation, developing subject-specific vocabulary, and fostering interdisciplinary links.

Thus, the majority of scientists determine CLIL as an innovative pedagogical approach that transforms standard English language learning into an integrated tool for mastering subject knowledge, developing higher-order thinking skills, and forming intercultural communicative competence.

According to the research works the methodology of teaching English, CLIL is an integrated model of forming foreign language communicative competence in the context of content learning. That's why during our work with the students of Kyiv National University of Technology and Design we tried to maintain the appropriate English language teaching system, which includes CLIL because it helps to create opportunities for the formation of a professionally oriented language environment for the students of the non-philological specialties (Pharmacology, Nanotechnology, Design, Information Technologies, etc). The content of the training is boosted with the topics of academic disciplines (history, geography, biology, economics, etc.), which contributes to the development of professional vocabulary and subject-specific discourse in ESP. This approach ensures the development of metacognitive and metalinguistic skills, as our students analyze the content and language means simultaneously. As a result, an integrated subject-specific language competence is formed, which meets the modern requirements for teaching English in the context of

globalization. Empirical studies show that the implementation of CLIL has a positive effect on the level of English language proficiency because students demonstrate a wider vocabulary, greater confidence in using the language and better results compared to the traditional EFL (English as a Foreign Language) model. At the same time, the level of mastery of subject content is not inferior to teaching in the native language.

We'd like to underline that there are several CLIL models which were distinguished as the "soft" model (Soft CLIL) which is implemented within the framework of English lessons, when individual topics of other disciplines are integrated into the language course. Besides, there is the "hard" model (Hard CLIL) which involves partial immersion, when a significant part of the subjects is taught in English. During our work in KNUTD we tend to implement the "modular" model which combines elements of both approaches and involves teaching individual modules of the discipline in English for a certain period.

We support scholars who underline that for an English teacher, the choice of model depends on the level of language training of students, educational context and human resources.

Due to the fact that the theoretical basis of CLIL is the "4C" concept developed by Do Coyle we have to implement four interrelated components: Content, Communication, Cognition and Culture. In English teaching students of the non-philological specialties, the Content component means integrating subject matter into the language course. Communication involves increasing students' soft skills, speaking activity and using peer assessment strategies. Cognition focuses on developing critiacal thinking operations (analysis, synthesis, evaluation) in English. Culture is aimed at developing intercultural competence and understanding the role of English as a means of global communication and business, trading and business etiquette.

An important aspect of implementing CLIL in English teaching is determining students' language level in accordance with the requirements of the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) which could be realised via assessments in the online mode.

At the same time, special attention must be paid to the formation of subject-specific vocabulary and functional language, necessary for explaining, arguing, and describing processes in English.

Within CLIL studies of students of the non-philological specialties, grammar is integrated into the context of subject content. As the result, lexical and grammatical structures are learned through their functional use in academic discourse which involves the synthesis of linguistic and content components, ensuringthe formation of holistic foreign language academic competence.

When planning an integrated lesson, teachers need to adhere to the basic statement "all teachers are also language teachers". A lesson using the CLIL approach has two goals: subject and language and lesson planning needs to be organised by the teacher who anticipates possible language difficulties of his students and provides support for "removing" these difficulties.

Besides the lesson plan must obtain the CLIL content and learning objectives, stages of the lesson, recommendations, instructions and possible students' answers. We need to define the content of the knowledge and skills that will be taught to the students.

In order to focus on the students rather than the teacher, the term 'learning outcomes' is often used when defining lesson objectives. This is a definition of what most students should know, be able to do and understand as a result of the learning experience. Learning outcomes can be broad or narrow, but they must be achievable and measurable. We have prepared some exercises which proved their effectiveness during the CLIL studies at Kyiv National University of Technologies and Design. We'd like to propose them for as the sample or the template for the implementation.

Samples of the exercises according to the students' specialties.

English + Pharmacy

Exercise 1. Patient Information Leaflet Analysis

Content objectives:

– to develop the ability to analyze the structure of the instructions for a medicine;

– to determine indications, contraindications, dosage and side effects.

Language objectives:

– vocabulary acquisition: dosage, contraindications, adverse reactions, precautions;

– use of modal verbs (must, should, may);

– development of professional consulting skills in English.

Procedure:

1. Students receive an authentic or adapted Patient Information Leaflet.

2. Perform text scanning tasks (find dosage instructions; identify warnings).

3. In pairs, prepare an oral consultation for the patient.

Example of the task:

Explain to a patient how to take the medicine safely. Mention at least two contraindications and one possible side effect.

Expected outcome:

Students demonstrate the ability to integrate pharmaceutical knowledge and professional English communication.

Example student response:

1. *This medicine is indicated for the treatment of mild to moderate bacterial infections.*

2. The recommended dosage for adults is one tablet twice daily after meals.

3. Patients must not take this drug if they are allergic to penicillin.

4. Possible side effects include nausea, dizziness, and mild skin rash.

5. You should consult your doctor immediately if severe reactions occur.

Exercise 2. Drug Interaction Case Study

Content objectives: analysis of drug interaction mechanisms.

Language objectives: conditional sentences (If the patient takes…, it may cause…), vocabulary clinical risk, interaction, prescription.

Procedure:

Students are given a clinical case (for example, a patient takes an antibiotic and an anticoagulant). In groups, they identify potential risks and formulate recommendations.

Example of a language task:

If the patient combines Drug A and Drug B, what complications may occur?

Result:

Development of critical thinking and professional discourse.

Example of a student's answer:

1. If the patient combines these two drugs, it may increase the risk of bleeding.
2. Drug A enhances the anticoagulant effect of Drug B.
3. The patient should inform the physician about all prescribed medications.
4. If symptoms such as bruising appear, the treatment must be adjusted.
5. Careful monitoring is necessary to prevent adverse reactions.

2. English + Political Science

Exercise 3. Political Speech Analysis

Content objectives: analysis of political rhetoric.

Language objectives: vocabulary democracy, governance, policy-making; analysis of persuasive devices.

Procedure:

Students read an excerpt from a political speech and identify key ideas.

Example:

Identify three rhetorical strategies used by the speaker. Explain their purpose.

Outcome:

Developing skills in critical analysis of political discourse in English.

Example of student response:

1. *The speaker emphasizes the importance of democratic values.*
2. One rhetorical strategy used is repetition to strengthen the main idea.
3. The speech appeals to national unity and collective responsibility.
4. Emotional language is applied to influence public opinion.
5. The overall purpose is to persuade citizens to support the reform.

Exercise 4. Model United Nations Simulation

Content objectives: understanding the mechanisms of international relations.

Language objectives: functional language of debate (We strongly support…, We object to…).

Procedure:

Students represent different countries and discuss the issue of climate policy.

Outcome:

Integrating subject knowledge and public speaking skills.

Example student answer:

1. *Our country strongly supports international cooperation on climate change.*
2. We believe that sustainable development should be a global priority.

3. Financial assistance must be provided to developing countries.
4. We propose reducing carbon emissions by 30 percent by 2030.
5. In conclusion, joint action is essential to solve this global issue.

3. English + Design

Exercise 5. Design Brief Presentation

Content objectives: analysis of the technical task.

Language objectives: vocabulary layout, typography, branding, visual adjectives (minimalist, sustainable).

Procedure:

Students receive a design brief to create a logo for an ecological brand.

Example task:

Present your concept and justify your choice of colors and materials.

Result:

Development of skills in presenting design solutions in English.

Example student answer:

1. *My concept is based on minimalism and environmental sustainability.*
2. I chose green and blue colors to symbolize nature and trust.
3. The typography is simple and modern to attract young consumers.
4. The layout is balanced and visually clear.
5. This design communicates the brand's eco-friendly mission effectively.

Exercise 6. Visual Analysis Workshop

Content objectives: analyze composition and style.

Language objectives: use comparative forms (more dynamic, less balanced).

Procedure:

Students analyze international design case and prepare a written review (200–250 words).

Example of student response:

1. *The composition is dynamic and asymmetrical.*
2. The designer uses contrast to highlight the main element.
3. The color palette creates a calm and professional impression.
4. Compared to traditional designs, this solution looks more innovative.
5. Overall, the visual identity reflects the target audience's expectations.

4. English + Law

Exercise 7. Case Law Discussion

Content objectives: analysis of case law.

Language objectives: legal terminology (plaintiff, defendant, evidence, ruling).

Procedure:

Students read the abbreviated text of the court decision and answer the questions.

Example:

What arguments did the defendant present? Was the court's decision justified?

Example of student response:

1. *The plaintiff claimed that the contract was violated.*

2. The defendant argued that the agreement was not legally binding.
3. The court examined the evidence presented by both parties.
4. The judge concluded that the defendant was responsible for damages.
5. The final ruling required financial compensation.

Exercise 8. Contract Drafting Task

Content objectives: developing legal writing skills.

Language objectives: conditional constructions, formal style.

Procedure:

Students draft a confidentiality clause for an international contract.

Example of a student response:

1. *The parties agree to keep all confidential information private.*
2. This clause shall remain valid for five years after termination.
3. The information may not be disclosed without written consent.
4. If either party breaches this clause, legal action may follow.
5. This agreement is governed by international commercial law.

Exercise 9. Mock Trial Simulation

Content objectives: understanding the structure of the judicial process.

Language objectives: oral argumentation (The evidence clearly shows…, In our opinion…).

Procedure:

Role-playing with the distribution of roles (judge, attorney, witness).

Example of a student's answer:

1. *The evidence clearly shows that the defendant acted negligently.*
2. The witness confirmed the timeline of events.
3. In our opinion, the damages were caused by a breach of duty.
4. The defense failed to provide sufficient proof.
5. Therefore, we request a fair and lawful judgment.

5. Interdisciplinary exercise

Exercise 10. Terminology Mapping Project

Content objectives: systematization of professional terminology.

Language objectives: definitions, explanatory constructions (is defined as…, refers to…).

Procedure:

Students create a terminology map of their specialty in English and present it.

Expected result:

Formation of integrated academic and professional foreign language competence.

Example of a student's answer:

1. "Sustainable development" refers to balanced economic and environmental growth.

2. In law, "liability" is defined as legal responsibility for one's actions.

3. In pharmacy, "dosage" means the amount of medicine taken at one time.

4. In design, “branding” describes the process of creating a unique identity.

5. These terms demonstrate how professional vocabulary shapes academic discourse.

The proposed exercises could be shortened or complicated according to the level of your students. Also we’d like to mention that the implementation of the creative work (posters, presentations, creating multimedia content) is very effective for the formation of the softs skills, including team-building, time-management, leadership etc. These samples could be proposed via the online mode of education depending on the students’ safety level and via the face-to-face mode.

Conclusions. Thus, CLIL in the system of teaching English appears as an innovative methodological model that integrates subject content, communicative activity, cognitive development and intercultural component, contributing to the preparation of students for effective participation in the globalized educational and professional space. **As the prospect of our further research work** we mark the impact of CLIL on students’ meta-cognitive skills and analysis of the potential of digital tools can support which should be applied during the CLIL.

References

1. Coyle D., Hood P., Marsh D. CLIL: Content and Language Integrated Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 173 p.

2. Dalton Puffer C., Ortega-Sánchez D. R. CLIL (Content and Language Integrated Learning) Methodological Approach in the Bilingual Classroom: A Systematic Review // *International Journal of Instruction*. – 2023. – Vol. 16, No. 3. – P. 915–934.

3. Hidalgo, D. R., & Ortega-Sánchez, D. . CLIL (Content and Language Integrated Learning) methodological approach in the bilingual classroom: A systematic review. *International Journal of Instruction*, 2023, V. 3, 16(3), Pp. 915–934.

4. Peizhen Lyu. (2022). How does Content and Language Integrated Learning (CLIL) Influence University Students’ English Acquisition? A Systematic Literature Review. esearch and dvances in ducation, 1(6), 28–37. Retrieved from https://www.paradigmpress.org/rae/article/view/355.

5. Papaja, K. Content and Language Integrated Learning (CLIL) in European higher education. *Multidisciplinary Journal of School Education*. (2023). Retrieved from https://czasopisma.ignatianum.edu.pl/jpe/article/view/2248/2393

6. Ruiz de Zarobe, Y. *Content and Language Integrated Learning (CLIL)*. Cambridge: Cambridge University Press. (2025). Pp. 1–10.

7. Sari, T. T., & Khoiriyah. (2025). Content and language integrated learning activities and vocabulary learning for young learners. European Journal of English Language Studies, 5(4), 229-241. https://doi.org/10.12973/ejels.5.4.229

8. Zhou, Y. (2024). A Scoping Review of Content-and-Language Integrated Learning. *Frontiers in Science and Engineering*, *4*(7), 1-6. https://doi.org/10.54691/k5b50003

9. Zhou, Y. (2024). A Scoping Review of Content-and-Language Integrated Learning. Frontiers in Science and Engineering, 4(7), 1-6. https://doi.org/10.54691/k5b50003

Література

1. Coyle D., Hood P., Marsh D. CLIL: Content and Language Integrated Learning. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 173 p.

2. Dalton Puffer C., Ortega-Sánchez **D. R.** CLIL (Content and Language Integrated Learning) Methodological Approach in the Bilingual Classroom: A Systematic Review // *International Journal of Instruction*. – 2023. – Vol. 16, No. 3. – P. 915–934.

3. Hidalgo, D. R., & Ortega-Sánchez, D. . CLIL (Content and Language Integrated Learning) methodological approach in the bilingual classroom: A systematic review. *International Journal of Instruction*, 2023, V. 3, 16(3), Pp. 915–934.

4. Peizhen Lyu. (2022). How does Content and Language Integrated Learning (CLIL) Influence University Students' English Acquisition? A Systematic Literature Review. esearch and dvances in ducation, 1(6), 28–37. Retrieved from https://www.paradigmpress.org/rae/article/view/355.

5. Papaja, K. Content and Language Integrated Learning (CLIL) in European higher education. *Multidisciplinary Journal of School Education*. (2023). Retrieved from https://czasopisma.ignatianum.edu.pl/jpe/article/view/2248/2393

6. Ruiz de Zarobe, Y. *Content and Language Integrated Learning (CLIL)*. Cambridge: Cambridge University Press. (2025). Pp. 1–10.

7. Sari, T. T., & Khoiriyah. (2025). Content and language integrated learning activities and vocabulary learning for young learners. European Journal of English Language Studies, 5(4), 229-241. https://doi.org/10.12973/ejels.5.4.229

8. Zhou, Y. (2024). A Scoping Review of Content-and-Language Integrated Learning. *Frontiers in Science and Engineering*, *4*(7), 1-6. https://doi.org/10.54691/k5b50003

9. Zhou, Y. (2024). A Scoping Review of Content-and-Language Integrated Learning. Frontiers in Science and Engineering, 4(7), 1-6. https://doi.org/10.54691/k5b50003

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

UDC 378.04.015.31

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-652-659

Orlova Nataliia Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Professional Education and Design, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, https://orcid.org/0000-0002-5071-869X

Borysova Tetiana Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Professional Education and Design, Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, https://orcid.org/0000-0002-6013-4364

CREATIVE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

Abstract. The article examines the problem of creative development of higher education students in the process of professional training while studying art-related disciplines. The necessity of improving the content and teaching methods of artistic design, implementing modern educational and digital technologies, and taking into account students' individual characteristics as well as their technical and technological outlook is substantiated. It is determined that artistic and engineering design activity is an effective means of developing an individual's creative potential, aesthetic taste, professional culture, and moral values of future specialists.

Scientific approaches to the interpretation of creativity are analysed, and the insufficient theoretical and methodological exploration of the problem of artistic and engineering design creativity is identified. The aim of the research is to determine the potential impact of modern methods of artistic design on the creative development of higher education students.

The role of systematic organisation of creative activity, the application of heuristic methods and the implementation of personality-oriented educational and creative tasks of varying degrees of complexity is outlined.

The levels of activation of students' creative abilities, the peculiarities of forming professionally significant qualities in the process of artistic design, and the possibilities of overcoming psychological inertia of thinking are characterized. The potential of bionic and combinatorial methods as means of stimulating creative search and developing form-making thinking is highlighted. The importance of 3D modeling and 3D printing in developing digital competencies, spatial thinking, and ensuring interdisciplinary training within the context of educational digitalization and the STEAM approach is considered.

The research concludes that the comprehensive combination of traditional and modern methods of artistic design creates favorable conditions for the formation of a

competitive, creatively active, and professionally mobile specialist capable of innovative activity in the modern educational and design environment.

Keywords: creative development, professional training, artistic design, heuristic methods, bionic method, combinatorial method, 3D technologies.

Орлова Наталія Станіславівна кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри професійної освіти та дизайну, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава, https://orcid.org/0000-0002-5071-869X

Борисова Тетяна Миколаївна кандидатка педагогічних наук, професорка, завідувачка кафедри професійної освіти та дизайну, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава, https://orcid.org/0000-0002-6013-4364

КРЕАТИВНИЙ РОЗВИТОК ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Анотація. У статті розглянуто проблему креативного розвитку здобувачів вищої освіти у процесі професійної підготовки під час вивчення дисциплін художнього спрямування. Обґрунтовано необхідність удосконалення змісту й методики навчання художнього проєктування, упровадження сучасних освітніх і цифрових технологій, а також урахування індивідуальних особливостей, технічного й технологічного світогляду студентів. Визначено, що художньо-конструкторська діяльність є ефективним засобом формування творчого потенціалу особистості, розвитку естетичного смаку, професійної культури та моральних орієнтирів майбутніх фахівців.

Проаналізовано наукові підходи до трактування креативності та встановлено недостатню теоретико-методичну розробленість проблеми художньо-конструкторської творчості. Метою дослідження визначено з'ясування потенціалу впливу сучасних методів художнього проєктування на креативний розвиток здобувачів вищої освіти. Розкрито роль систематичної організації творчої діяльності, застосування евристичних методів і впровадження особистісно орієнтованих навчально-творчих завдань різного рівня складності.

Охарактеризовано рівні активізації творчих здібностей студентів, особливості формування професійно значущих якостей у процесі художнього проєктування та можливості подолання психологічної інерції мислення. Висвітлено потенціал біонічного й комбінаторного методів як засобів активізації творчого пошуку та розвитку формоутворювального мислення. Розглянуто значення 3D-моделювання й 3D-друку у формуванні цифрових компетентностей, розвитку просторового мислення та забезпеченні міждисциплінарності підготовки в контексті цифровізації освіти та STEAM-підходу.

Зроблено висновок, що комплексне поєднання традиційних і сучасних методів художнього проєктування створює сприятливі умови для формування конкурентоспроможного, творчо активного та професійно мобільного фахівця, здатного до інноваційної діяльності в сучасному освітньому та дизайнерському середовищі.

Ключові слова: креативний розвиток, професійна підготовка, художнє проєктування, евристичні методи, біонічний метод, комбінаторний метод, 3D-технології.

The introduction to the problem. Professional training of higher education students today requires the improvement of the content and methods of teaching arts-related disciplines; the introduction of new educational technologies; consideration of students' technical and technological worldview and their individual qualities.

The participation of students in artistic and design activities in artistic design classes provides great prospects for the comprehensive development of creative potential. Moreover, gaining knowledge of the mastery and art of creating design objects contributes to the formation of moral ideals, aesthetic taste, and the enhancement of the cultural level of future specialists. Therefore, the search for methods of teaching artistic design that would contribute to enhancing the level of assimilation of the curriculum, aesthetic education, and the formation of creative abilities remains a relevant problem today.

The analysis of recent studies and publications. Remarkable contributions to creative development and invention were made by R. Ackoff, J. Geisinger, W. Edwards, F. Emery, R. Kinney, J. Clear, R. Lewis, O. Morgenstern, J. Neumann, H. Raif, H. Taha, and others, as well as Ukrainian scientists Z. Boguslavska, L. Vygotsky, L. Yevlanov, U. Zaychenko, V. Kutuzov, G. Melnykov, N. Mykhailova, S. Orlovsky, O. Reva, and others. Attempts to classify gamification technologies were made by M. Klarin, A. Petrov, O. Pometun, V. Semenov, G. Selevko, S. Tyunnikova, and others.

The analysis of psychological and pedagogical literature revealed discrepancies among scientists in their views on creative development, in particular: how a person becomes creative and how to develop their creative potential. The problem of artistic and engineering design creativity has also not been sufficiently studied. Precisely these circumstances – the incomplete theoretical development and methodological research of the problem, combined with its great practical significance and relevance – led to the choice of the topic of this work.

The aim of the study: to determine the potential impact of modern methods of artistic design on the creative development of higher education students.

The object of the study: the process of professional training of higher education students.

The subject of the study: the process of creative development of higher education students in the process of professional training.

The presentation of the research results. The research was based on the assumption that the creative development of higher education students in the process of professional training will be more effective if it is fostered by a specially organised, systematic creative approach to learning, incorporated into educational, cognitive and practical activities; a wide range of heuristic methods are used, which enable future educators to demonstrate initiative and express their individuality; a system of personally and socially significant educational and creative tasks of varying degrees of complexity, which is focused on the individuality of the student and their level of preparedness, has been developed and is being used.

The process of creativity is a search for unity of form and content. Sometimes the resolution of a creative task using traditional design methods does not yield new and interesting solutions.

Therefore, the stimulation of creative search is important, aimed at the creative development of higher education students and the intensification of the design process itself.

In the process of artistic and engineering design activities aimed at developing models of design objects, creative abilities can be developed in accordance with the specifics of these activities.

Their purposeful formation should be based on individual qualities of personality, natural talents and inclinations, ensuring self-expression and self-improvement [1].

The researchers have identified three levels of the activation of creative abilities:

– productive level – creativity is zero, but with help it begins to develop (external motivation);

– heuristic level – transition to searching, creating new means of setting goals (internal motivation);

– creative level – not only the search for heuristics, but also the establishment of one's own goals (going beyond the problem situation).

Artistic design is a specific type of creativity, with characteristics similar to those of inventive creativity. Consequently, "students should develop the following skills throughout their studies:

– purposefully observing and comprehending the surrounding environment (comparing, contrasting, revealing similarities and differences between objects and phenomena);

– identifying the main features not only in a product, but also in the world around us;

– perceiving the interdependence of elements of an image, structures connected by compositional logic;

– developing objective and conceptual thinking, different types of memory, imagination, fantasy, originality and non-standard thinking;

– analysing and synthesizing real objects and phenomena in an artistic image based on comparison and search for distant and close analogies;

– developing sensory skills and abilities in order to improve the functional capabilities of the sensory organs, increasing their overall sensitivity based on a differentiated analysis of objects and phenomena of the surrounding reality;

– forming composition skills, the ability to plan and select materials and tools;

– forming special practical skills and abilities;

– planning one's activities while performing educational and creative tasks of varying degrees of complexity" [2].

In the course of analysing specialised literature, it was found that "the method in engineering is the orderly achievement of a design goal, the solution of a functional-spatial, technological and artistic task assigned to the engineer, a sequence of techniques or operations that are required to obtain the desired result; a system of measures for the optimal organisation of project activities" [3].

Heuristic methods provide opportunities for creative development, finding unconventional approaches to solving creative design tasks, and overcoming psychological inertia. Modern designers often use straightforward heuristic techniques based on the methods of analogy, association, combination, inversion, etc. The use of a wide variety of heuristic methods enables future lecturers to show initiative, express their individual creative abilities, and develop logical thinking in a professional field.

Modern heuristic methods that are used to intensify cognitive activity and accelerate the entire design process include:

– methods of design itself (methods of analogy, association, neology, heuristic combination, anthropotechnics, application of advanced technologies, etc.);

– methods of comprehending the assigned task (guided analogical task, altering the wording of the task, leading questions, listing shortcomings, free expression of function, etc.);

– methods that provide new paradoxical solutions (inversion, empathy, brainstorming, brain under siege, pirate meeting, Delphi, caricatures, etc.);

– methods of mathematical analysis (sevenfold search, construction of matrices and interaction networks, generation of ideas based on the construction of diagrams, etc.);

– methods that involve professional games (script writing, games (game simulation method), etc.) [4].

Any of the above-mentioned methods that best suits a particular task, or a group of methods, can be selected and utilised in the artistic design of new models of design objects.

Supposing that every student possesses creative abilities, the educator should create psychological conditions under which the creative abilities of future designers will emerge and develop.

Therefore, the methodological practice of stimulating students' creative thinking through the use of music as a primary source for creating a clothing collection was tested during the "Clothing Design" course at the Kharkiv State Academy of Design and Fine Arts [1].

Studies show that the perception of music has an active auditory-motor character. A person feels rhythmic pulsation, reproducing it with the help of bodily and emotional movements, real or imaginary. In this way, emotionally sensitive perception of music can be used to stimulate the creative activity of design students.

Specific methods of artistic design also exist. As an example, the bionic method aims to analyse objects of living nature. Its essence lies in using the forms, structures, principles of organisation and functioning of living nature as a source of inspiration and constructive solutions in the process of creating new design products. Bionics as an interdisciplinary field was formed at the intersection of biology, technology and art, and has gained particular significance in design through its harmonious combination of aesthetics and practicality [5].

The bionic method is based on the study of natural analogues – plants, animals, microstructures, natural phenomena – with the aim of identifying their formative, structural and functional patterns.

This can be expressed in artistic design in the following ways: borrowing the plasticity of natural forms (leaves, shells, flowers); applying the principles of symmetry, rhythm and proportionality typical for living organisms; imitation of structural features (cellular structure, spirality, branching); interpretation of nature's colour and texture patterns.

Students are encouraged to find interesting ideas, principles, methods, or anything else that can be used in the design of new products in natural analogues. It is important to emphasise that bionics does not involve the mechanical copying of natural objects, but is based on the creative transformation of their essential features.

There are a number of advantages to using the bionic method: harmony and naturalness of image – products acquire organic expressiveness; functional practicality – natural forms are evolutionarily optimised; innovative solutions – analysis of natural systems stimulates non-standard thinking; ecological orientation – bionics contributes to the formation of a responsible attitude towards the environment.

Most often, during art design classes, lecturers give assignments on using the combinatorial method (method of combinations), which was first used in the 1920s by constructivists L. Popova, A. Rodchenko, and V. Stepanova [6]. It consists of searching for different combinations based on specific forms and elements in a certain order through rearrangements, insertions, connections, groupings, reversals, combinations of details, and proportional divisions within the basic form.

The application of 3D technologies in design classes carries great significance today. It makes the learning process more visual and enables students to develop their professional competencies, implement a personalised approach, and engage in project-based activities.

3D modelling enables students to master modern digital design software, develop spatial thinking and engineering skills, conduct virtual testing of the shape, proportions and ergonomics of products, and integrate artistic and technical components into a unified digital environment.

Working with programs such as Blender, Autodesk Fusion 360, or SolidWorks contributes to the acquisition of practical skills that are in demand in today's job market.

The integration of 3D modelling with 3D printing opens up new opportunities for the practical implementation of creative ideas. The use of devices such as 3D printers makes it possible to produce prototypes, models, parts or decorative elements directly in the classroom. This contributes to a better understanding of technological processes, materials science and the design features of products.

The digital environment expands the boundaries of creative experimentation. Students can combine different stylistic approaches, apply parametric design, model bionic or complex organic forms, and work with virtual and augmented reality. This type of environment stimulates the exploration of unconventional form-building approaches and contributes to the development of an innovative culture among future specialists.

The application of 3D technologies aligns with contemporary tendencies in the digitisation of education and the integration of the STEAM approach. It provides an interdisciplinary connection between art, technology, engineering, and mathematics, increases student motivation, and makes the learning process more interactive and practice-oriented.

Conclusions. The creative development of higher education students is an important component of their professional training and requires the purposeful organisation of creative activities within the educational process. The effectiveness of creative potential development is ensured by the systematic application of heuristic methods, educational and creative tasks of varying complexity, and the creation of a psychologically comfortable environment for self-expression. Artistic and engineering design activities contribute to the development of spatial, imaginative and analytical thinking, foster the capacity to synthesise form and content, and cultivate aesthetic taste and professional responsibility.

The application of bionic and combinatorial methods stimulates creative exploration, expands the range of formative design solutions, and contributes to overcoming stereotypical thinking.

The integration of 3D technologies into the artistic design process increases the visuality of learning, develops digital competencies, and ensures the interdisciplinarity and practical focus of the training of future specialists.

Therefore, the creative development of higher education students results from a comprehensive combination of traditional and modern methods of artistic design, which creates conditions for the formation of competitive, creatively active, and professionally mobile specialists.

The implementation of these methods is aimed at bringing out the individual creative abilities of students, fostering initiative and logical thinking in a professional direction. The application of such approaches in teaching provides an opportunity to respond in a timely manner to challenges in education.

References:

1. Yeremenko, I. I. (2009). Aktyvizatsiia kreatyvnoho myslennia studentiv [Activation of students' creative thinking]. *Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts.* No. 1. pp. 46–55. [in Ukrainian].

2. Marushchak, O. V., Berbeha, I. M., Boichuk, S. O. (2019). Rozvytok tvorchoho myslennia pid chas navchannia osnov dyzainu yak zasib profesiinoho stanovlennia maibutnikh uchyteliv trudovoho navchannia ta tekhnolohii [Development of creative thinking during teaching the basics of design as a means of professional development of future teachers of labor training and technologies]. *Science, research, development*. Pedagogy: materials of the international scientific-practical conference, (30.01.2019-31.01.2019, Berlin). Warszawa. No. 13. pp. 2–96. [in Ukrainian].

3. Kyrychenko, O. M. (2003). Metodyka formuvannia tvorchykh umin u maibutnikh inzheneriv-pedahohiv: Metodychni rekomendatsii [Methodology for the formation of creative skills in future engineer-teachers: Methodological recommendations]. Kharkiv: UIPA. 56 p. [in Ukrainian].

4. Hurianova, O. V. (2013). Aktyvizatsiia tvorchoho myslennia studentiv za dopomohoiu novykh pedahohichnykh tekhnolohii. [Activation of students' creative thinking with the help of new pedagogical technologies]. *Scientific notes of the KDPU*. Series: Pedagogical sciences / ed. col.: V. V. Radul [et al.]. Kirovograd : KDPU. Issue 120. pp. 117–127. [in Ukrainian].

5. Kyrychenko, O. M. (2014). Formuvannia tvorchykh umin: teoriia ta praktyka. Monohrafiia [Formation of creative skills: theory and practice. Monograph]. Kharkiv : Publishing house LLC "Schedra sadyba plus". 200 p. [in Ukrainian].

6. Kosiak, I. V. (2015). Vzaiemodiia mekhanizmu tvorchosti ta suchasnykh metodiv proektuvannia v dyzaini odiahu [The interaction of the mechanism of creativity and modern design methods in the design of clothing]. *Scientific notes of the Volodymyr Vynnychenko Kirovohrad State Pedagogical University.* Series: Problems of the methodology of physical, mathematical and technological education. Issue 7(1). pp. 78–81. [in Ukrainian].

Література

1. Єременко І. І. Активізація креативного мислення студентів – дизайнерів одягу. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2009. № 1. С. 46–55.

2. Марущак О. В., Бербега І. М., Бойчук С. О. Розвиток творчого мислення під час навчання основ дизайну як засіб професійного становлення майбутніх учителів трудового навчання та технологій. *Science, research, development. Pedagogy*: матеріали міжнар. наук.-прак. конференції, (30.01.2019-31.01.2019, Berlin (Берлін). Warszawa, 2019. № 13. С. 2–96.

3. Кириченко О. М. Методика формування творчих умінь у майбутніх інженерів-педагогів: Методичні рекомендації. Харків : УІПА, 2003. 56 с.

4. Гур'янова О. В. Активізація творчого мислення студентів за допомогою нових педагогічних технологій. *Наукові записки КДПУ. Серія: Педагогічні науки* / ред. кол.: В. В. Радул [та ін.]. Кіровоград : КДПУ, 2013. Вип. 120. С. 117–127.

5. Кириченко О. М. Формування творчих умінь: теорія та практика. Монографія. Харків : Видавництво ТОВ «Щедра садиба плюс», 2014. 200 с.

6. Косяк І. В. Взаємодія механізму творчості та сучасних методів проектування в дизайні одягу. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія : Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти. 2015. Вип. 7(1). С. 78–81.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

UDC 81'322.4:51:004.8

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-660-677

Sachaniuk-Kavets'ka Natalia Vasylivna, Candidate of technical sciences, Associate professor, Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0001-6405-1331.

Nykyporets Svitlana Stepanivna the senior English language lecturer, Vinnytsia National Technical University, Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0002-3546-1734.

LLM-BASED AUTOMATION FOR TRANSLATING MATHEMATICAL FORMULAE AND SYMBOLS: CHALLENGES AND PERSPECTIVES FOR TECHNICAL COMMUNICATION

Abstract. The growing reliance of students and researchers on large language models for the translation of technical and scientific texts has outpaced critical evaluation of the risks such reliance entails, particularly where formal mathematical notation is concerned. This paper investigates the characteristic failure modes of three state-of-the-art generative language models – GPT-4o, Claude 3.5 Sonnet, and Gemini 1.5 Pro – when tasked with translating mathematical discourse from English into Ukrainian across a stratified corpus of 120 text fragments drawn from university-level textbooks, peer-reviewed journal articles, and olympiad problem sets. Employing a dual prompting design that contrasted zero-shot and few-shot conditions, and evaluating outputs against human-produced reference translations using four criteria – symbolic fidelity, logical coherence, terminological conformity with ISO 80000 and IEC 60050, and register consistency – the study identifies and classifies 274 critical errors into four taxonomic categories: syntactic and structural errors, semantic symbol conflation, contextual hallucination, and natural language interference. Quantitative analysis reveals that symbolic fidelity scores lagged behind logical coherence ratings by between four and nine percentage points across all model-condition pairs, confirming that current models handle the expository prose of mathematical argument more reliably than the formal notation it describes. Claude 3.5 Sonnet produced the fewest critical errors overall, whilst structural distortions in nested notation represented the single most prevalent failure type across all three models. The study further identifies a previously underdescribed phenomenon – the context-driven silent correction of formally correct but non-standard expressions toward distributional typicality – and argues that this constitutes a particularly consequential risk in professional and academic translation contexts. The paper concludes by outlining directions for domain-specialised model development, hybrid verification pipelines, and dedicated evaluation frameworks for mathematical translation, whilst acknowledging the study's linguistic and temporal scope as avenues for future investigation.

Keywords: large language models, mathematical translation, symbolic fidelity, hallucination, technical communication.

Сачанюк-Кавецька Наталія Василівна кандидат технічних наук, доцент кафедри вищої математики, Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця, https://orcid.org/0000-0001-6405-1331.

Никипорець Світлана Степанівна старший викладач кафедри іноземних мов, Вінницький національний технічний університет, м. Вінниця, https://orcid.org/0000-0002-3546-1734.

АВТОМАТИЗАЦІЯ ПЕРЕКЛАДУ МАТЕМАТИЧНИХ ФОРМУЛ І СИМВОЛІВ НА ОСНОВІ ВЕЛИКИХ МОВНИХ МОДЕЛЕЙ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ ТЕХНІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Анотація. Зростаюча залежність студентів і дослідників від великих мовних моделей при перекладі технічних та наукових текстів випередила критичне осмислення ризиків, які така залежність несе в собі, – особливо там, де йдеться про формальний математичний запис. У цій статті досліджуються характерні типи помилок трьох сучасних генеративних мовних моделей – GPT-4o, Claude 3.5 Sonnet та Gemini 1.5 Pro – при виконанні завдання перекладу математичного дискурсу з англійської мови на українську на основі стратифікованого корпусу з 120 текстових фрагментів, відібраних із університетських підручників, рецензованих наукових статей та умов задач олімпіад. Застосовуючи двомовний промпт-дизайн, що порівнював режими zero-shot та few-shot, і оцінюючи результати на тлі еталонних перекладів, виконаних людьми, за чотирма критеріями – символьна точність, логічна зв'язність, термінологічна відповідність стандартам ISO 80000 та IEC 60050, а також регістрова узгодженість – дослідження виявляє та класифікує 274 критичні помилки за чотирма таксономічними категоріями: синтаксичні та структурні помилки, семантичне змішування символів, контекстуальні галюцинації та інтерференція природної мови. Кількісний аналіз засвідчує, що показники символьної точності відставали від оцінок логічної зв'язності на від чотирьох до дев'яти відсоткових пунктів у всіх парах «модель – умова», підтверджуючи, що сучасні моделі значно надійніше відтворюють пояснювальну прозу математичної аргументації, ніж формальний символьний апарат, який ця проза описує й інтерпретує. Claude 3.5 Sonnet продемонстрував найменшу загальну кількість критичних помилок, тоді як структурні спотворення у вкладених нотатках виявилися найпоширенішим типом помилок у всіх трьох моделях. Дослідження також виявляє раніше недостатньо описане явище – контекстно зумовлене мовчазне «виправлення» формально коректних, але нестандартних виразів у бік дистрибутивної типовості – і обстоює думку, що саме воно становить особливо серйозний ризик у контексті професійного та академічного перекладу. На

завершення окреслено напрямки розробки вузькоспеціалізованих моделей, гібридних конвеєрів верифікації та спеціалізованих систем оцінювання математичного перекладу, а також визначено лінгвістичні та часові обмеження дослідження як орієнтири для майбутніх праць.

Ключові слова: великі мовні моделі, математичний переклад, символьна точність, галюцинації, технічна комунікація.

English has long served as the principal medium of scientific exchange, consolidating its role as the de facto lingua franca of mathematics, engineering, and the natural sciences over the course of the twentieth century. The practical consequences of this dominance are well documented: researchers and students whose native language is not English face considerable pressure to produce, comprehend, and disseminate technical knowledge in a second tongue, frequently with limited institutional support. In recent years, the rapid proliferation of large language models (LLMs) – most notably ChatGPT, Claude, and Gemini – has introduced a widely accessible means of bridging this linguistic gap. Students, engineers, and academics increasingly rely on these tools not merely for general-purpose translation but for the rendering of dense, symbol-laden technical texts that resist conventional approaches. This shift has proceeded largely without critical scrutiny, driven by the intuitive appeal of fluent, confident-sounding output. Yet mathematical language occupies a peculiar position within the broader landscape of natural language: it is simultaneously a formal symbolic system and a domain-specific register of prose, and the two dimensions impose distinct and sometimes conflicting demands on any translation process. LLMs, trained predominantly on natural language corpora, have demonstrated a well-documented tendency to produce plausible-sounding but factually incorrect outputs - a phenomenon commonly referred to as hallucination – and there is good reason to suspect that this tendency is particularly consequential when the text in question involves precise symbolic notation. An erroneously rendered integral, a misplaced subscript, or a conflated operator can silently alter the meaning of an expression in ways that neither the author nor a casual reader may immediately detect. Despite the scale of LLM adoption in academic and technical settings, systematic investigation of the specific failure modes that arise in the translation of mathematical discourse remains sparse.

The present study aims to address this gap by identifying, classifying, and analysing the characteristic errors that state-of-the-art language models commit when tasked with translating mathematical texts, with a view to informing both users and developers about the current limitations of automated technical translation.

Literature review

The past several years have produced a substantial body of empirical work examining how well large language models handle mathematical content, and the picture that emerges is one of genuine but sharply constrained competence. Frieder et al. (2024), in one of the most thorough evaluations of its kind, tested ChatGPT and GPT-4 against

graduate-level mathematical problems using the newly assembled GHOSTS and miniGHOSTS datasets, which were curated by working research mathematicians rather than derived from existing examination banks. Their principal finding was that while both models can serve effectively as mathematical search engines at the undergraduate level – retrieving known results, identifying relevant theorems, and completing partially specified arguments – neither approaches the standard expected of a graduate student when confronted with problems that demand genuine multi-step deductive reasoning. GPT-4 failed consistently on graduate-level tasks, exhibiting a troubling tendency to generate justifications that, though superficially coherent, contained elementary logical flaws invisible to a non-specialist reader [1]. This finding was corroborated and refined by Collins et al., who introduced [2] the CheckMate platform to study real-time interactions between professional mathematicians and language models during theorem proving. By moving beyond static input-output evaluation to observe dynamic human-LLM collaboration, they were able to identify a recurring failure mode in which models fabricate supporting facts that were not present in the problem statement – a direct manifestation of hallucination in a formally structured domain. Crucially, expert mathematicians reported that erroneous generations were often perceived as superficially plausible, raising serious concerns about the reliability of LLM-generated mathematical assistance in contexts where the user lacks the domain expertise to identify errors independently.

A broader survey of the field by Ahn et al. further confirmed [3] that, whilst progress on benchmark datasets such as GSM8K has been dramatic, performance degrades sharply as tasks become more abstract and require sustained symbolic manipulation, and that existing benchmarks have arguably rewarded surface-level pattern matching rather than the kind of procedural fluency demanded by genuine mathematical reasoning.

Alongside these STEM-specific evaluations, a parallel literature has addressed the broader question of how generative language models compare with dedicated neural machine translation (NMT) systems – such as Google Translate and DeepL – when applied to technical and scientific texts. The conventional wisdom, rooted in a decade of NMT development, held that task-specialised models trained on parallel corpora would inevitably outperform general-purpose language models on translation tasks requiring domain precision. This assumption has been progressively challenged. Hendy et al. (2023), in a large-scale comparison spanning eighteen language pairs and three GPT variants, found [4] that GPT models are highly competitive with state-of-the-art NMT systems for high-resource language pairs, though they exhibit markedly inferior performance on low-resource languages and domain-specific lexis – a limitation directly attributable to the heavily English-dominated composition of LLM training corpora. He et al. (2024), drawing on findings from the WMT22 translation shared task, argued [5] that the qualitative advantage of LLMs over conventional NMT lies not in raw accuracy scores but in their capacity for contextual flexibility: unlike pipeline-based NMT architectures, which perform deterministic source-to-target

mapping, LLMs can integrate metalinguistic instructions, style constraints, and domain preferences directly into the generation process.

A recent study specifically focused on the translation of full scientific articles extended these findings considerably: Kleidermacher and Zou (2025) developed [6] an LLM-based pipeline for translating journal papers across 28 languages whilst preserving JATS XML formatting, reporting an average comprehension-based benchmark accuracy of 95.9%; however, the same user study revealed that approximately one-third of researcher-participants found technical terminology to be systematically overtranslated – that is, discipline-specific English terms were rendered into target-language equivalents when authors preferred them left in English, suggesting that the models lack an adequate register model for scientific prose.

A dimension that has received considerably less attention in the machine translation literature, but that is directly relevant to the present study, concerns the cognitive consequences for non-native readers of encountering mathematical texts in a second language. Roussel, Tricot, and Sweller (2022) conducted a tightly controlled randomised experiment [7] to test the widely held assumption that exposure to academic content through a second language simultaneously promotes both content acquisition and language development – a belief sometimes described as "killing two birds with one stone." Their results were unequivocal: processing subject-matter content in an L2 consistently suppressed content learning without producing commensurate gains in language proficiency, an outcome they interpreted within the framework of cognitive load theory as a consequence of the finite capacity of working memory being diverted to the metalinguistic demands of L2 processing [8] at the expense of subject-matter comprehension. Applied to the context of the present study, this finding has an important practical implication: when non-native-English-speaking students or researchers resort to LLMs to reduce the linguistic burden [9] of technical texts – and in particular to render mathematical notation into their first language – any errors introduced by the translation process are especially likely to go undetected, precisely because the user's cognitive resources are already engaged in managing L2 load. The literature reviewed here therefore converges on a picture in which LLMs occupy a position of considerable practical influence in STEM education and research communication, while simultaneously exhibiting systematic weaknesses in symbolic precision and domain-specific register that the existing evaluation paradigms have only partially characterised.

Methodology

The corpus assembled for this study was drawn from three categories of published technical material: chapters from widely adopted university-level textbooks in calculus, linear algebra, and classical mechanics; excerpts from peer-reviewed journal articles in applied mathematics and theoretical physics sourced from open-access repositories; and problem sets from international mathematics olympiad archives, selected on the grounds that they offer dense, unambiguous symbolic content whose correct interpretation admits no reasonable dispute. In total, the corpus

comprised 120 text fragments, each between 150 and 400 words in length, with every fragment containing a minimum of five distinct mathematical expressions rendered in standard LaTeX notation. Fragments were stratified across three levels of symbolic complexity – elementary (single-variable calculus, basic linear algebra), intermediate (multivariable analysis, differential equations), and advanced (functional analysis, tensor calculus) – so as to permit systematic comparison of model performance across varying degrees of notational density. Source texts were all originally written in English, and the target translation language was Ukrainian, chosen both for its non-Latin script and for the relative scarcity of high-quality Ukrainian-language STEM corpora, conditions which were expected to stress-test the models' technical register and symbol-handling capabilities.

Three state-of-the-art generative language models were selected for evaluation: GPT-4o (OpenAI, May 2024 release), Claude 3.5 Sonnet (Anthropic, June 2024 release), and Gemini 1.5 Pro (Google DeepMind, February 2024 release). Each model was accessed through its official API under default temperature settings to ensure reproducibility and to minimise stochastic variation across runs. Two prompting conditions were employed for each fragment: a zero-shot condition, in which the model received only the source text and a minimal instruction to produce [10] an accurate Ukrainian translation preserving all mathematical notation; and a three-example few-shot condition, in which the instruction was preceded by three human-verified translation pairs drawn from outside the evaluation corpus, illustrating the expected treatment of inline formulae, displayed equations, and technical nomenclature. This two-condition design allowed us to assess whether explicit demonstration of correct symbol-handling behaviour in the prompt materially improves output quality, or whether the limitations observed under zero-shot conditions reflect deeper architectural constraints that surface-level prompt engineering cannot overcome.

Translated outputs were evaluated against human-produced reference translations prepared by two bilingual academics – one a professional mathematician, the other a specialist in technical translation – who worked independently and resolved disagreements through discussion. Four evaluation criteria were applied. First, symbolic fidelity, defined as the proportion of mathematical expressions in the source text reproduced without structural alteration in the target, was assessed by direct token-level comparison of LaTeX source and output notation. Second, logical coherence was rated on a five-point scale by the mathematician evaluator, who judged whether the translated prose preserved the inferential structure of the original argument irrespective of surface linguistic choices. Third, terminological conformity was assessed against the relevant vocabulary sections of ISO 80000 (Quantities and Units) and IEC 60050 (International Electrotechnical Vocabulary), which together constitute the principal international normative standards for scientific and technical terminology. Fourth, register consistency – that is, whether the output maintained a level of formality and disciplinary specificity appropriate to academic scientific writing – was evaluated by the translation specialist using a binary pass/fail judgement supplemented by

qualitative annotation. Inter-rater reliability for the symbolic fidelity and terminological conformity criteria was calculated using Cohen's kappa, and all fragments on which the two evaluators disagreed by more than one scale point were excluded from the quantitative analysis and retained solely for qualitative case study.

Presentation of the main material of the study

A taxonomy of LLM errors in the translation of mathematical discourse

The systematic analysis of model outputs across the three prompting conditions and three models yielded a richly varied body of translational failure. Rather than treating errors as isolated incidents, we found it both analytically productive and pedagogically useful to organise them into four broad categories that reflect distinct mechanisms of breakdown – syntactic, semantic, contextual, and natural-language-driven. What follows is a detailed account of each category, illustrated with representative cases drawn from the evaluation corpus.

Syntactic and structural errors

The most immediately visible class of error concerned the structural integrity of mathematical expressions themselves. Mathematical notation encodes hierarchical relationships – between numerator and denominator, between base and exponent, between operator and operand – that are represented in LaTeX through nested bracket structures and command scoping. All three models, under both prompting conditions, exhibited a recurring tendency to flatten or misparse these hierarchies, particularly when an expression extended over several nested levels or when a single symbol served simultaneously as both an operator and a delimiter.

A representative and instructive example arose from a fragment drawn from a graduate-level real analysis textbook, which contained the following expression for the limit of a Riemann sum:

$$\lim_{n\to\infty} \sum_{i=1}^{n} f\,(x_i^*)\Delta x_i$$

All three models correctly reproduced the summation symbol and the limit notation in isolation, but each introduced a structural distortion when the expression appeared embedded within a longer displayed equation. GPT-4o rendered the superscript on x_i^* as a standalone asterisk following the closing parenthesis, thereby shifting the asterisk from its syntactically prescribed position as an index to a visually adjacent but logically unconnected character. Gemini 1.5 Pro collapsed the subscript-superscript pair on the summation sign into a single subscript, producing a symbol that superficially resembled the original but which, in a formal context, encodes a meaningfully different operation. Claude 3.5 Sonnet performed best on this particular item under the few-shot condition, reproducing the structure faithfully; however, under zero-shot prompting it omitted the Δx_i term entirely from the translated output without comment, a failure that will be addressed more fully in the next sections. These structural distortions were especially prevalent in expressions involving fractions

within exponents, double integrals with compound limits, and matrix notation in which row and column indices must be simultaneously maintained – configurations in which the depth of nesting appears to exceed the models' reliable parsing horizon.

Semantic ambiguity and symbol conflation

A subtler and in many respects more dangerous class of error arose not from misformatting a symbol but from systematically conflating two distinct symbols that share visual similarity, historical lineage, or overlapping usage across disciplines. Unlike structural errors, which we may detect [11] through visual inspection of the output, semantic conflation errors can survive undetected because the substituted symbol is itself mathematically legitimate – it simply carries a different meaning than the one the author intended.

The most frequently observed instance of this type in our corpus involved the conflation of the Latin lowercase letter v (typically denoting velocity or a general vector component) with the Greek letter ν (nu), which appears in physics as the symbol for kinematic viscosity, oscillation frequency, and photon frequency, among other quantities. Across the 120 fragments, this pair was confused on fourteen separate occasions – eleven of which occurred under the zero-shot condition – with Gemini 1.5 Pro accounting for the largest share of confusions. The practical consequences of such an error in, say, the Navier-Stokes equations, where both v (velocity component) and ν (kinematic viscosity) appear in adjacent terms, would be a translated equation that is internally consistent in appearance but physically nonsensical.

A second pair that generated considerable confusion was the nabla operator ∇ and the Laplacian Δ. Although these two symbols occupy distinct roles in vector calculus – ∇ denoting the gradient, divergence, or curl depending on context, and Δ denoting the scalar Laplacian operator – they are historically related and occasionally used interchangeably in older or less rigorously typeset texts. GPT-4o substituted Δ for ∇ in three fragments drawn from electromagnetism and fluid dynamics, in each case producing a translated equation in which a vector differential operator was replaced by a scalar one, fundamentally altering the dimensionality of the expression. Analogous conflations were observed between Σ (summation) and σ (standard deviation or stress tensor), between $\mathcal{L}$ (Lagrangian or Laplace transform, context-dependent) and L (angular momentum or inductance), and between the integral sign $\int$ and the contour integral $\oint$, the latter pair being particularly consequential in complex analysis. Taken together, these findings suggest that the models' representations of mathematical symbols are organised along dimensions of visual similarity and co-occurrence statistics derived from training corpora, rather than along the semantic and disciplinary distinctions that govern their correct use.

Contextual hallucination

The third category of error is arguably the most epistemically troubling: cases in which a model generated mathematical content – symbols, variables, entire sub-expressions – that had no counterpart in the source text, without flagging the addition in any way. We use the term contextual hallucination deliberately, to distinguish these

events from hallucination in the broader sense of generating factually incorrect prose. Here the issue is not that the model misremembers a theorem or a date but that it actively synthesises new mathematical structure, apparently by extrapolating from distributional patterns in its training data concerning how expressions of this type typically develop.

Across the corpus, sixty-three instances of contextual hallucination were identified – representing by some margin the most frequent single failure mode in absolute terms. They clustered into three recognisable subtypes. In the first, a model simplified a complex expression without acknowledging that it had done so, replacing a multi-term series expansion with its leading-order approximation or substituting an exact integral with a closed-form antiderivative that holds only under restrictive conditions. This subtype was most prevalent in fragments from thermodynamics and quantum mechanics, where asymptotic approximations and boundary conditions play a structurally central role that cannot safely be elided. In the second subtype, a model introduced an additional variable or parameter – typically a conventional one consistent with the disciplinary context – that was not present in the source. For instance, in one fragment involving a partial differential equation without explicit boundary conditions, GPT-4o introduced a boundary term $u\,|_{\partial\Omega} = 0$ in the translated output, evidently inferring that a Dirichlet condition of this form would typically accompany the equation in a standard textbook treatment. The inference is not unreasonable from a mathematical standpoint; but it represents a modification of the source that a translator has no authority to make silently. In the third and most serious subtype, a model replaced a correct but unfamiliar-looking expression with a similar but mathematically distinct one that is more commonly encountered in training data. This was observed, for example, when an expression involving a generalised Fourier transform kernel was silently replaced with the standard $e^{-i\omega t}$convention, discarding the author's non-standard kernel without comment.

Natural language interference

The fourth category concerns not the symbolic component of mathematical texts but the expository prose that surrounds, introduces, and interprets formal expressions – what might be termed the discursive scaffolding of mathematical argument. This prose is not merely decorative: it carries crucial information about the logical status of an expression (whether it is a definition, a theorem, a hypothesis under consideration, or an intermediate step), the scope of quantifiers, the conditions under which a result holds, and the conventions governing notation. Translation errors at this level do not corrupt the symbols themselves but disrupt the semantic frame within which the symbols must be read.

One recurrent source of such errors was the handling of canonical technical phrases whose correct translation requires disciplinary knowledge that sits at the boundary between mathematical content and grammatical structure. The phrase integration by parts, for instance, admits a direct Ukrainian rendering (*інтегрування частинами*) that is well established in the national mathematical tradition; all three

models produced acceptable versions of this phrase in the majority of cases. However, subtler variants – such as the phrase "*integrating by parts twice in succession*" embedded in a proof, or "*the boundary term vanishes after integration by parts*" – elicited translations in which the syntactic relationship between the procedural instruction and its mathematical consequence was obscured. Partial derivatives posed a more persistent difficulty: whereas the English noun phrase "*the partial derivative of u with respect to x*" maps onto a well-defined Ukrainian equivalent, the adjectival and adverbial forms that mathematical prose routinely deploys – "*the partially differentiable function*", "*differentiating partially with respect to each variable*" – were rendered inconsistently, with models frequently defaulting to circumlocutions drawn from general-purpose language that lacked the terminological precision expected in scientific writing.

A further and practically significant subcategory of natural language interference concerned conditionals and quantifier scope. Phrases such as "*for all x in the domain*", "*provided that the series converges uniformly*", and "*if and only if the operator is self-adjoint*" were frequently translated in ways that weakened or altered the logical force of the condition – substituting a universal quantifier with an existential one, or rendering a biconditional as a one-directional implication. Such errors are especially insidious because they are fluent, grammatically well-formed, and read naturally to a non-specialist, while silently misrepresenting the logical structure of a mathematical argument. Across the corpus, forty-one instances of this subtype were recorded, distributed broadly across all three models and more prevalent under zero-shot than few-shot conditions, suggesting, encouragingly, that explicit demonstration of correct logical phrasing in the prompt exerts a measurable corrective influence.

Results and discussion

Quantitative overview of error distribution

Across the full evaluation corpus of 120 fragments, three models, and two prompting conditions, a total of 274 critical errors were recorded – that is, errors judged by both evaluators to constitute a substantive misrepresentation of the source text's mathematical or propositional content, as opposed to minor stylistic infelicities. The distribution of these errors across the four taxonomic categories and across models is presented in Table 1.

Table 1

Distribution of critical errors by type and model across all prompting conditions (N = 120 fragments per model; errors aggregated across zero-shot and few-shot conditions).

Error category	GPT-4o	Claude 3.5 Sonnet	Gemini 1.5 Pro	Total
Syntactic / structural	31	22	34	**87**
Semantic conflation	19	12	24	**55**

Error category	GPT-4o	Claude 3.5 Sonnet	Gemini 1.5 Pro	Total
Contextual hallucination	24	17	22	**63**
Natural language interference	27	18	24	**69**
Total	**101**	**69**	**104**	**274**
Errors per fragment (mean)	*0.84*	*0.58*	*0.87*	*0.76*

Source: created by authors.

The figures in Table 1 tell a reasonably clear story at the level of inter-model comparison. Claude 3.5 Sonnet produced the fewest critical errors overall, both in absolute terms and expressed as errors per fragment, with a mean of 0.58 critical errors per fragment compared with 0.84 for GPT-4o and 0.87 for Gemini 1.5 Pro. Gemini's aggregate total was marginally the highest, but the difference between Gemini and GPT-4o is small enough that one should resist the temptation to draw strong conclusions from rank ordering alone, particularly given that neither model's advantage over the other was consistent across error categories. More informative, perhaps, is the finding that syntactic and structural errors constituted the largest single category across all three models, collectively accounting for 31.8% of the total error count – a result that underscores how inadequately current models handle the hierarchical nesting properties of formal notation, regardless of architectural differences.

The effect of prompting condition on error rates was statistically reliable and practically meaningful. Across all models and all error categories, the few-shot condition was associated with a 23.4% reduction in critical error rate relative to zero-shot, a difference that was consistent in direction for every model-category combination.

This finding provides qualified support for the hypothesis that explicit demonstration of correct translation behaviour within the prompt can partially compensate for limitations in the models' baseline treatment of mathematical notation; however, as will be discussed in Section 5.3, the nature of that compensation appears to be primarily imitative rather than reflective of deeper structural understanding.

Symbolic versus descriptive performance

One of the study's central comparative questions concerned whether LLMs perform differentially on the symbolic and expository components of mathematical texts.

To address this, we computed symbolic fidelity scores – the proportion of mathematical expressions reproduced without structural error – alongside logical coherence ratings derived from the mathematician evaluator's five-point assessments, which applied primarily to the surrounding prose argument. Figure 1 presents these two performance dimensions side by side for each model under both prompting conditions.

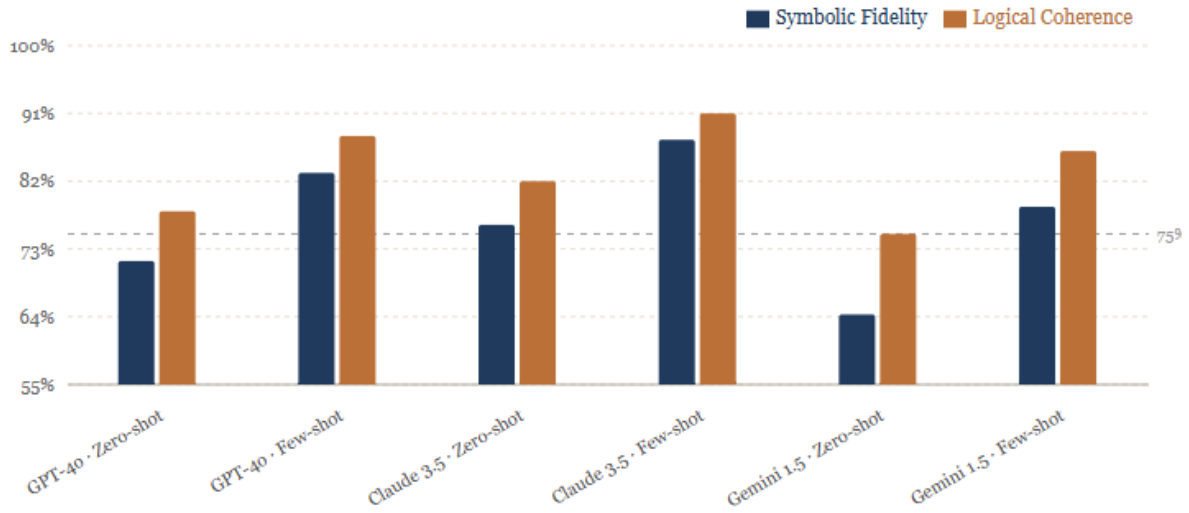

Figure 1. Symbolic fidelity vs. logical coherence scores across models and prompting conditions

Scores expressed as percentages. Logical coherence normalised from a 5-point scale. Error bars omitted for clarity; n = 120 fragments per condition. (GPT-4o: OpenAI, May 2024. Claude 3.5 Sonnet: Anthropic, June 2024. Gemini 1.5 Pro: Google DeepMind, Feb. 2024)

Key observation: across all six model-condition pairs, logical coherence (prose argumentation) consistently outperformed symbolic fidelity (formal notation) by 4.0-9.4 percentage points, confirming that current LLMs are substantially more reliable translators of mathematical prose than of formal symbolic structure. The few-shot condition narrowed, but did not close, this gap.

The pattern that emerges from Figure 1 is striking and warrants careful interpretation. Across all three models and both prompting conditions, logical coherence ratings for the expository prose consistently and substantially exceeded symbolic fidelity scores. Under zero-shot conditions, the mean symbolic fidelity across models was 70.6%, whilst mean logical coherence, normalised to the same percentage scale, stood at 78.4%. Under few-shot conditions the gap narrowed somewhat – 82.4% versus 87.1% – but remained clearly present. The models are, by this measure, appreciably more reliable at preserving the argumentative logic of mathematical prose than they are at faithfully reproducing the formal symbolic structures that prose describes and interprets.

This asymmetry is perhaps less surprising than it may initially appear. The expository prose surrounding mathematical expressions is, ultimately, a register of natural language: sophisticated, disciplinary, and demanding, certainly, but nonetheless of the same fundamental kind as the text on which these models were predominantly trained. The symbolic component, by contrast, demands something structurally different – not pattern completion within a distributional space but exact rule-governed replication of a formal syntax in which any single character displacement constitutes a categorical error. The models appear to be doing what models of their type do well, which is to say producing fluent, contextually coherent

language, whilst struggling with the aspects of the task that more nearly resemble formal symbol manipulation. This conclusion is consistent with the broader literature reviewed [12] above and lends empirical support to the theoretical position that LLM competence in mathematical contexts is better characterised as sophisticated linguistic mimicry than as anything that meaningfully resembles symbolic reasoning.

The Black Box problem: context-driven correction of correct formulae

Among the most intellectually disquieting findings of the study was a phenomenon that does not fall straightforwardly within any of the four taxonomic categories previously described, because it involves not the introduction of an error where the model was uncertain, but the replacement of a correct expression with an incorrect one under the apparent influence of contextual pressure. We observed, across a total of nineteen fragments, instances in which a source expression that was formally correct but unusual – unconventional in notation, non-standard in its choice of variable names, or atypical in its structural arrangement – was silently modified in the translation output to conform to what the model evidently treated as the more probable expression given the surrounding context.

A particularly clear example arose in a fragment from a mathematical physics text using the notation $\widehat{H}\psi = E\psi$ for the time-independent Schrödinger equation, but with the Hamiltonian operator written in an expanded form employing a non-standard ordering of kinetic and potential terms. All three models produced a translation in which the expansion was silently reordered to match the conventional arrangement – the kinetic term preceding the potential term – despite the fact that the reordering was mathematically inconsequential in this specific case. More seriously, two fragments contained deliberately non-standard but mathematically valid definitions introduced earlier in the text and then used consistently thereafter. In both cases, Gemini 1.5 Pro substituted the standard definition in the translated output, rendering the subsequent uses of the term inconsistent with the definition as the author had stated it.

This pattern strongly suggests that the models are not translating in any strict sense of the word – that is, they are not performing a structure-preserving mapping from source to target – but are instead generating text that is probable given both the source content and the broader distributional context of mathematical writing at that register. When source content deviates from the distributional centre of that context, the generative process exerts a corrective force that draws the output back toward typicality, regardless of whether the source deviation is erroneous or intentional. The opacity of this process – the fact that users cannot inspect which distributional pressures are acting on a given output, or distinguish a genuine preservation from a contextually normalised substitution – constitutes what we term the black box problem of LLM-based mathematical translation. Unlike a human translator who might flag [13] an unusual notation with a footnote or query, the model presents its normalised output with identical confidence to one that faithfully

reproduces the source, affording the reader no indication that a substitution has occurred. This asymmetry of information between model and user is, in our judgement, the single most practically consequential limitation identified by the present study.

Conclusion

The findings reported in the preceding sections collectively paint a coherent and, in certain respects, sobering picture of the current state of LLM-based mathematical translation. Three overarching challenges emerge from the analysis with sufficient consistency across models and prompting conditions to warrant treatment as structural rather than incidental limitations.

The first and most pervasive is the fragility of symbolic fidelity under conditions of notational complexity. As the quantitative results demonstrate, all three models – regardless of their general-purpose capabilities – exhibit a measurable and practically significant tendency to distort, flatten, or silently substitute formal mathematical expressions, with structural errors being particularly frequent in deeply nested notation and in expressions that require the simultaneous maintenance of multiple index levels. This fragility is not merely a matter of typographical inconvenience; in technical documents whose entire argumentative weight is carried by symbolic precision, a single misplaced index or conflated operator can invalidate a result or, more dangerously, produce an output that is wrong but plausible.

The second challenge is the black box problem – the systematic, undisclosed normalisation of non-standard but correct expressions toward distributional typicality. Unlike outright errors, which a sufficiently attentive reader may detect, these corrections are by their nature invisible: they produce output that looks entirely reasonable and that may even appear improved to a non-specialist, whilst silently misrepresenting the author's intended formalism.

The third challenge concerns the asymmetry between natural language and symbolic performance, which suggests that the apparent fluency of LLM output in mathematical contexts can actively mislead users into attributing a level of symbolic reliability that the models do not in practice possess. Fluent prose and correct notation are not, it turns out, correlated in the way that one might intuitively expect – and this decoupling carries real risks in pedagogical and research settings where non-expert users are the most likely to trust the output uncritically.

Table 2

Representative error cases: source expression, AI-generated translation, corrected form, and error category

#	Source (original)	AI translation output	Corrected form	Error category
1	$\lim_{n\to\infty} \sum_{i=1}^{n} f(x_i^*)\,\Delta x_i$	$\lim_{n\to\infty} \sum_{i=1}^{n} f(x_i) * \Delta x_i$(asterisk detached from subscript)	$\lim_{n\to\infty} \sum_{i=1}^{n} f(x_i^*)\,\Delta x_i$	Syntactic / Structural *(GPT-4o)*
2	"The kinematic viscosity νgoverns momentum diffusion"	"Швидкість v керує дифузією імпульсу" (v rendered as Latin v)	"Кінематична в'язкість ν керує дифузією імпульсу"	Semantic Conflation (Gemini 1.5 Pro)
3	$-\frac{\hbar^2}{2m}\nabla^2\psi + V\psi = E\psi$	$-\frac{\hbar^2}{2m}\Delta\psi + V\psi = E\psi$($\nabla^2$ replaced by Δ)	$-\frac{\hbar^2}{2m}\nabla^2\psi + V\psi = E\psi$	Semantic Conflation (GPT-4o)
4	$\int_\Omega u\frac{\partial v}{\partial x}\,d\Omega = -\int_\Omega v\frac{\partial u}{\partial x}\,d\Omega + \oint_{\partial\Omega} uv\,n_x\,dS$	$\oint_{\partial\Omega}$ Boundary integral omitted silently from translated output	Full expression preserved intact	Contextual Hallucination (Claude 3.5 Sonnet, zero-shot)
5	"Integrating by parts twice in succession yields…"	"Двічі інтегруючи, отримуємо…" (procedural specificity lost)	"Двічі застосовуючи інтегрування частинами, отримуємо…"	NL Interference (Gemini 1.5 Pro)
6	"The result holds if and only if the operator is self-adjoint"	"Результат має місце, якщо оператор є самоспряженим" (biconditional weakened to implication)	"Результат має місце тоді і лише тоді, коли оператор є самоспряженим"	NL Interference (GPT-4o)
7	Non-standard kernel $K(x,\xi) = e^{-\alpha\|x-\xi\|^2}$(defined earlier in text)	Standard kernel $e^{-i\omega t}$silently substituted	$K(x,\xi) = e^{-\alpha\|x-\xi\|^2}$preserved	Contextual Hallucination (Gemini 1.5 Pro)
8	$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = 0$(Laplace equation, as stated)	Additional boundary condition $u\|_{\partial\Omega} = 0$inserted without source warrant	Expression without boundary condition	Contextual Hallucination (GPT-4o)

Source: created by authors.

Note. All examples drawn from the evaluation corpus; model responsible for each error indicated in parentheses.

Looking beyond the present limitations, the results of this study nonetheless point toward a productive research agenda. The most promising near-term direction, in

our view, is the development of domain-specialised translation models trained on curated parallel corpora of verified mathematical texts – corpora in which symbolic content has been explicitly annotated, formally parsed, and aligned at the expression level rather than merely at the sentence level. Such models would, in principle, be capable of treating a LaTeX expression as a structured object with compositional semantics rather than as a substring within a probability distribution over token sequences.

Early work in this direction, drawing on formal grammar representations and tree-structured neural architectures, suggests that the symbolic fidelity problem is tractable if addressed at the level of model design rather than prompt engineering alone. A complementary direction concerns the integration of verification layers – lightweight symbolic checkers or computer algebra systems – into the translation pipeline, such that the output of a generative model is passed through a formal consistency check before being presented to the user. This hybrid approach would not require the generative model itself to perform reliable symbolic reasoning; it would instead outsource that function to a tool for which it is purpose-built, whilst retaining the generative model's considerable strengths in register adaptation, terminological flexibility, and contextual coherence. At a broader level, there is a compelling case for the development of evaluation frameworks specifically designed for mathematical translation – frameworks that go beyond surface-level BLEU scores and human fluency ratings to incorporate formal verification of symbolic equivalence, something that the present study has attempted in a limited form through token-level LaTeX comparison but that a mature field would operationalise through standardised, publicly available benchmarks.

Several limitations of the present study deserve explicit acknowledgement. The corpus, whilst carefully stratified, was restricted to English-to-Ukrainian translation, and it is not straightforward to generalise the findings to other target languages, particularly those – such as Chinese or Arabic – whose mathematical typographic traditions differ more substantially from the European conventions that dominate the training data of all three models tested. The evaluation of logical coherence and register consistency, though conducted by credentialled specialists working from explicit criteria, retains a degree of subjectivity that a larger inter-rater study would help to quantify.

The models were accessed at a specific point in their development cycles, and the rapidly evolving nature of the field means that some of the specific failure rates reported here will almost certainly have changed by the time this paper reaches its readership. Future work should additionally examine the interaction between translation errors and user behaviour – specifically, whether and under what conditions non-expert users detect, query, or propagate LLM-generated mathematical errors in their own writing – a question that sits at the intersection of translation studies, cognitive psychology, and science communication and that ultimately bears on the practical stakes of the challenges this study has sought to characterise.

References

1. Simon Frieder, Luca Pinchetti, Alexis Chevalier, Ryan-Rhys Griffiths, Tommaso Salvatori, Thomas Lukasiewicz, Philipp Christian Petersen, Julius Berner. (2024). Mathematical capabilities of chatgpt. *Advances in Neural Information Processing Systems, 36*. https://doi.org/10.48550/arXiv.2301.13867.

2. Collins, K. M., Jiang, A. Q., Frieder, S., Wong, L., Zilka, M., Bhatt, U., Lukasiewicz, T., Wu, Y., Tenenbaum, J. B., Hart, W., Gowers, T., Li, W., Weller, A., & Jamnik, M. (2024). Evaluating language models for mathematics through interactions. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, 121*(24), Article e2318124121. https://doi.org/10.1073/pnas.2318124121.

3. Ahn, J., Verma, R., Lou, R., Liu, D., Zhang, R., & Yin, W. (2024). Large language models for mathematical reasoning: Progresses and challenges. In N. Falk, S. Papi, & M. Zhang (Eds.), *Proceedings of the 18th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics: Student Research Workshop* (pp. 225-237). Association for Computational Linguistics. https://doi.org/10.18653/v1/2024.eacl-srw.17.

4. Hendy, A., Abdelrehim, M., Sharaf, A., Raunak, V., Gabr, M., Matsushita, H., Kim, Y. J., Afify, M., & Awadalla, H. H. (2023). How good are GPT models at machine translation? A comprehensive evaluation [Preprint]. *arXiv*. https://doi.org/10.48550/arXiv.2302.09210.

5. He, Z., Liang, T., Jiao, W., Zhang, Z., Yang, Y., Wang, R., Tu, Z., Shi, S., & Wang, X. (2024). Exploring human-like translation strategy with large language models. *Transactions of the Association for Computational Linguistics, 12*, 229-246. https://doi.org/10.1162/tacl_a_00642

6. Kleidermacher, H. C., & Zou, J. (2025). Science across languages: Assessing LLM multilingual translation of scientific papers [Preprint]. *arXiv*. https://doi.org/10.48550/arXiv.2502.17882.

7. Roussel, S., Tricot, A., & Sweller, J. (2022). The advantages of listening to academic content in a second language may be outweighed by disadvantages: A cognitive load theory approach. *British Journal of Educational Psychology, 92*(2), 627-644. https://doi.org/10.1111/bjep.12468.

8. Nykyporets, S. S., Herasymenko, N. V., & Chopliak, V. V. (2023). Cognitive strategies impacting the structural composition of translated technical and scientific texts: An analysis of translation methodologies. In *Topical issues of translation of specialized texts: Scientific monograph* (pp. 130-154). Baltija Publishing. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-394-1-7.

9. Stepanova, I. S., Nykyporets, S. S., Hadaichuk, N. M., Boiko, Y. V., & Slobodianiuk, A. A. (2025). Hedging and epistemic modality in academic discourse: Linguistic markers of caution and non-categorical claiming. *Bulletin of Science and Education. Series "Philology*", No. 12(42), 140-155. https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-12(42)-140-155.

10. Nykyporets, S. S. (2025). The role of AI in enhancing technical vocabulary acquisition among engineering students. *Distance Education in Ukraine: Innovative, Normative-Legal, Pedagogical Aspects*, *1*(5), 79-85. https://doi.org/10.18372/2786-5495.1.20579.

11. Nykyporets, S. S., Melnyk, O. D., Piddubchak, S. Y., Magas, L. M., & Kriutchenko, O. O. (2025). The influence of intralexical code-switching on the formation of interlingual interference in power engineering students. *Bulletin of Science and Education. Series "Philology",* 7(37), 76-89. https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-7(37)-76-89.

12. Kravchenko, K., Ketsyk-Zinchenko, U., Suduk, I., Nykyporets, S., & Cherednychenko, V. (2025). Effectiveness of online platforms in developing language skills of higher education students. *Revista Eduweb*, 19(3), 303-314. https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2025.19.03.19.

13. Stepanova, I., Ibrahimova, L., Nykyporets, S., & Derun, V. (2021). Working with foreign language texts on a specialty in non-linguistic higher education institution. *Grail of Science*, (10), 387-392. https://doi.org/10.36074/grail-of-science.19.11.2021.077.

Література

1. Frieder S., Pinchetti L., Chevalier A., et al. Mathematical Capabilities of ChatGPT. *Advances in Neural Information Processing Systems*. 2023. Vol. 36. URL: https://doi.org/10.48550/arXiv.2301.13867.

2. Collins K. M., Jiang A. Q., Frieder S., Wong L., Zilka M., Bhatt U., Lukasiewicz T., Wu Y., Tenenbaum J. B., Hart W., Gowers T., Li W., Weller A., Jamnik M. Evaluating language models for mathematics through interactions. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America.* 2024. Vol. 121, No. 24. e2318124121. URL: https://doi.org/10.1073/pnas.2318124121.

3. Ahn J., Verma R., Lou R., Liu D., Zhang R., Yin W. Large language models for mathematical reasoning: Progresses and challenges. In: Falk N., Papi S., Zhang M. (eds.). *Proceedings of the 18th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics: Student Research Workshop*. 2024. P. 225-237. URL: https://doi.org/10.18653/v1/2024.eacl-srw.17.

4. Hendy A., Abdelrehim M., Sharaf A., et al. How good are GPT models at machine translation? A comprehensive evaluation. *arXiv*. 2023. URL: https://doi.org/10.48550/arXiv.2302.09210.

5. He Z., Liang T., Jiao W., Zhang Z., Yang Y., Wang R., Tu Z., Shi S., Wang X. Exploring human-like translation strategy with large language models. *Transactions of the Association for Computational Linguistics.* 2024. Vol. 12. P. 229-246. URL: https://doi.org/10.1162/tacl_a_00642.

6. Kleidermacher H. C., Zou J. Science across languages: Assessing LLM multilingual translation of scientific papers. *arXiv*. 2025. URL: https://doi.org/10.48550/arXiv.2502.17882.

7. Roussel S., Tricot A., Sweller J. The advantages of listening to academic content in a second language may be outweighed by disadvantages: A cognitive load theory approach. *British Journal of Educational Psychology*. 2022. Vol. 92, No. 2. e12468. URL: https://doi.org/10.1111/bjep.12468.

8. Nykyporets S. S., Herasymenko N. V., Chopliak V. V. Cognitive strategies impacting the structural composition of translated technical and scientific texts: An analysis of translation methodologies. In: *Topical issues of translation of specialized texts: Scientific monograph*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2023. P. 130-154. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-394-1-7.

9. Stepanova I. S., Nykyporets S. S., Hadaichuk N. M., Boiko Y. V., Slobodianiuk A. A. Hedging and epistemic modality in academic discourse: Linguistic markers of caution and non-categorical claiming. *Bulletin of Science and Education. Series "Philology"*. 2025. № 12(42). P. 140-155. URL: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-12(42)-140-155.

10. Nykyporets S. S. The role of AI in enhancing technical vocabulary acquisition among engineering students. *Distance Education in Ukraine: Innovative, Normative-Legal, Pedagogical Aspects.* 2025. № 5. P. 79-85. URL: https://doi.org/10.18372/2786-5495.1.20579.

11. Nykyporets S. S., Melnyk O. D., Piddubchak S. Y., Magas L. M., Kriutchenko O. O. The influence of intralexical code-switching on the formation of interlingual interference in power engineering students. *Bulletin of Science and Education. Series "Philology"*. 2025. № 7(37). P. 76-89. URL: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-7(37)-76-89.

12. Kravchenko K., Ketsyk-Zinchenko U., Suduk I., Nykyporets S., Cherednychenko V. Effectiveness of online platforms in developing language skills of higher education students. *Revista Eduweb.* 2025. Vol. 19, No. 3. P. 303-314. URL: https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2025.19.03.19.

13. Stepanova I., Ibrahimova L., Nykyporets S., Derun V. Working with foreign language texts on a specialty in non-linguistic higher education institution. *Grail of Science*. 2021. № 10. P. 387-392. URL: https://doi.org/10.36074/grail-of-science.19.11.2021.077.

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

UDC 37.013.3:81’42

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-678-686

Stavytska Iryna Vasylivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of English for Specific Purposes № 2, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, https//orcid.org/0000-0003-4915-0141

Shalova Natalia Stanislavivna Senior Lecturer at the Department of English for Specific Purposes № 2, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-4719-727X

Korbut Oksana Hryhorivna Senior Lecturer at the Department of English for Specific Purposes № 2, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-6671-3925

FOREIGN LANGUAGE COMPETENCE IN EUROPEAN AND UKRAINIAN EDUCATIONAL CONTEXTS: APPROACHES TO DEFINITION

Abstract. The article provides a theoretical and analytical review of modern approaches to interpreting foreign language competence in the context of the European and national educational spaces. The relevance of the study is due to the increasing role of foreign language training in the context of globalisation, digitalisation of education and Ukraine's integration into the European educational space. Key international documents are analyzed, in particular, the Common European Framework of Reference for Languages (CEFR Companion Volume), the Recommendations of the European Parliament and the Council of the EU on Key Competences for Lifelong Learning (2018), UNESCO framework documents (Education 2030 Framework), as well as DigCompEdu as a conceptual basis for the relationship between language and digital competences. Special attention is paid to the analysis of Ukrainian regulatory and legal documents in the field of education, in particular, the Law of Ukraine "On Education", the Law of Ukraine "On Higher Education", and the State Standards of Higher Education, in which foreign language competence is considered as a component of the general and professional competences of education seekers. The modern approaches of Ukrainian scientists to the definition of foreign language and foreign language communicative competence are summarised, which made it possible to outline the national scientific tradition of its understanding.

Based on the analysis of international and national sources, a refined author's definition of foreign language competence is presented, which is considered as a dynamic combination of knowledge, skills, practical skills, ways of thinking and value orientations, which ensures the ability of an individual to effectively use a foreign

language in professional, scientific activities and social communication. The conclusion is made about the expediency of combining European conceptual approaches with the achievements of Ukrainian pedagogical science in order to further improve foreign language training in the education system.

Keywords: competence, foreign language competence, higher education, European educational space.

Ставицька Ірина Василівна кандидат педагогічних наук доцент, доцент кафедри англійської мови технічного спрямування № 2, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, https//orcid.org/0000-0003-4915-0141

Шалова Наталія Станіславівна старший викладач кафедри англійської мови технічного спрямування № 2, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, https://orcid.org/0000-0003-4719-727X

Корбут Оксана Григорівна, старший викладач кафедри англійської мови технічного спрямування № 2, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-6671-3925

ІНШОМОВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТА УКРАЇНСЬКОМУ ОСВІТНІХ КОНТЕКСТАХ: ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ

Анотація. У статті здійснено теоретико-аналітичний огляд сучасних підходів до трактування іншомовної компетентності в контексті європейського та національного освітнього простору. Актуальність дослідження зумовлена посиленням ролі іншомовної підготовки в умовах глобалізації, цифровізації освіти та інтеграції України до європейського освітнього простору.

Проаналізовано ключові міжнародні документи, зокрема Загально-європейські рекомендації з мовної освіти (CEFR Companion Volume), Рекомендації Європейського Парламенту і Ради ЄС щодо ключових компетентностей для навчання впродовж життя, рамкові документи ЮНЕСКО (Education 2030 Framework), а також DigCompEdu як концептуальну основу взаємозв’язку мовної та цифрової компетентностей. Окрему увагу приділено аналізу українських нормативно-правових документів у сфері освіти, зокрема Закону України «Про освіту», Закону України «Про вищу освіту», Державних стандартів вищої освіти, у яких іншомовна компетентність розглядається як складова загальних і фахових компетентностей здобувачів освіти. Узагальнено сучасні підходи українських науковців до визначення іншомовної та іншомовної

комунікативної компетентності, що дало змогу окреслити національну наукову традицію її осмислення.

На основі аналізу міжнародних і національних джерел подано уточнене авторське визначення іншомовної компетентності, яке розглядається як динамічна комбінація знань, умінь, практичних навичок, способів мислення та ціннісних орієнтацій, що забезпечує здатність особистості ефективно використовувати іноземну мову в професійній, науковій діяльності та соціальній комунікації. Зроблено висновок про доцільність поєднання європейських концептуальних підходів із напрацюваннями української педагогічної науки з метою подальшого вдосконалення іншомовної підготовки в системі освіти.

Ключові слова: компетентність, іншомовна компетентність, вища освіта, європейський освітній простір.

Problem statement. The processes of European integration in Ukraine and the entry of the national education system into the European Higher Education Area necessitate a rethinking of learning outcomes in higher education institutions. One of the key outcomes of professional training for a modern specialist is the development of foreign-language competence, which enables academic mobility, professional communication, and access to the international scientific community.

In regulatory documents on higher education in Ukraine, foreign language training is declared an important component of the educational process; however, the concept of “foreign language competence” lacks a unified normative definition. This necessitates an appeal to European conceptual approaches and their relationship to Ukrainian scientific discourse.

Analysis of Relevant Research. The CEFR Companion Volume (2020) explains key aspects of the CEFR's application to teaching and learning, in particular by highlighting the importance of the concept of plurilingual and pluricultural competence.

This approach promotes the development of learners’ ability to use their entire language repertoire in interlingual and intercultural situations, rather than being limited to their knowledge of individual languages [1].

In addition to the traditional descriptors for the skills of comprehension, speaking, reading and writing, the Companion Volume adds new descriptors for mediation and online interaction that address communicative actions in real-life situations. These descriptors aim to describe how a language user can mediate between languages, communicate and interact in different social contexts, including the digital environment.

The CEFR Companion Volume (2020) contains an updated set of descriptors that expands the traditional understanding of language competence, in particular by adding new scales for mediation, plurilingual/pluricultural competence and online interaction alongside conventional skills. That is, language competence here is not limited to comprehension and production at the grammatical/lexical level [1].

ESCO applies the same definition of "competence" as the European Qualification Framework (EQF). According to this, "competence means the proven ability to use knowledge, skills and personal, social and/or methodological abilities, in work or study situations and in professional and personal development." [3]

The Recommendation on Key Competences for Lifelong Learning (2019) presents the language domain as multilingual competence, defined as one of the eight key competences necessary for personal fulfilment, employment, social integration, and active citizenship. The document states that multilingual competence encompasses the ability to use different languages effectively and appropriately for oral and written communication in different contexts, as well as the ability to understand, interpret and produce texts according to the situation and needs of communication [2].

In addition to the communicative aspect, the Recommendation emphasises that multilingual competence includes awareness of the linguistic and cultural diversity of Europe, understanding of social and cultural norms of language use, as well as openness to and respect for other languages and cultures. The document emphasises the importance of a positive attitude towards intercultural interaction and the willingness to use language resources for learning, professional activity and participation in public life throughout life.

UNESCO's Languages Matter: Global Guidance on Multilingual Education (2025) emphasises that the language of instruction is a key factor in access to quality, inclusive education. UNESCO emphasises that the use of languages learners understand well has a positive impact on learning outcomes, reduces educational inequalities, and promotes the inclusion of vulnerable and marginalised groups. The document considers multilingual education as a systemic approach that involves the use of multiple languages in the learning process, taking into account the linguistic and cultural context of learners [10].

The guidance also emphasises that the development of multilingual education requires appropriate teacher training, teaching materials and educational policies that are sensitive to linguistic diversity. UNESCO notes that multilingualism promotes intercultural dialogue, social cohesion and participation in the global educational space. Although the document does not introduce the term "foreign language competence" as a separate category, it considers multilingualism as an important condition for effective communication, lifelong learning, and integration into the global knowledge society.

The Tuning Educational Structures in Europe methodology emerged in the early 2000s as a university initiative within the Bologna Process with the aim of harmonizing educational structures through a clear definition of competences and learning outcomes for bachelor's and master's degree programmes [4]. In Tuning, competences are understood not only as knowledge and skills, but also as a broader set of abilities, responsibilities and attitudes that a student should acquire after completing an educational programme and which are described as part of the learning outcomes for a particular cycle of education; this covers both general (transversal) and subject-specific

competences, and also provides a common "language" for describing what graduates should do for successful social and professional implementation. In this context, foreign language competence is included in the list of general competences of a bachelor's or master's degree, which meet the expectations of employers and society, and acts as an important component of communicative and intercultural skills integrated into learning profiles and reference points.

In the context of the Bologna Process, foreign language competence is considered one of the universal competencies of a graduate of a higher education institution, correlated with learning outcomes, the European Qualifications Framework, and graduate employability requirements.

Purpose of the Study. The purpose of this article is to analyse foreign language competence in higher education from the perspective of the European competence approach and to generalise modern Ukrainian approaches to its interpretation.

Outlining the Key Research Findings. In the Ukrainian system of higher education, the concept of “foreign language competence” as a separate term is not explicitly fixed; however, its conceptual basis is contained in the definition of competence in legislative documents. In the Law of Ukraine “On Education” (2020), the term “competence” is defined as “a dynamic combination of knowledge, abilities, skills, ways of thinking, attitudes, values, and other personal qualities that determine a person’s ability to successfully socialise, engage in professional and/or further educational activities” [11].

This definition emphasises the social and professional focus of competence, which logically includes foreign-language aspects as tools for socialisation and professional interaction.

Competence – the ability of a person to successfully socialise, study and conduct professional activities that arise on the basis of a dynamic combination of knowledge, skills, ways of thinking, views, values and other personal qualities [12].

An important regulatory document that specifies learning outcomes is the National Qualifications Framework of Ukraine (2011), which states: “The National Qualifications Framework is a systematic and competency-structured description of qualification levels of education, each of which is characterised by a set of individual competencies defined by the education standard” [6].

In modern Ukrainian scientific and pedagogical discourse, the concepts of foreign language competence and foreign language communicative competence are considered as key characteristics of training specialists in the context of integration into the European and global educational space. Analysis of scientific sources indicates the absence of a single universal definition of this phenomenon, which is due to its multidimensionality and interdisciplinary nature.

Thus, N. Iukhno interprets foreign language competence as an integrative personal and professional education that determines the ability and readiness of a specialist to creatively solve practically-oriented and informational-communicative tasks in the field of professional activity and foreign language professionally-oriented

communication [5]. This definition emphasises the ability of students to effectively use a foreign language in real professional situations.

The works of modern Ukrainian researchers also emphasise the professional-communicative aspect of foreign-language competence. In particular, in scientific publications devoted to the formation of foreign language professional communicative competence, it is noted that “the concept of "foreign language professional communicative competence” will be understood as a set of knowledge, skills, abilities and experience that were formed in the process of teaching a person foreign language and special (subject) components intended for narrowly professional, interpersonal, intercultural communication. The result of the effective formation of professional foreign language communicative competence is the ability of a specialist and professional to skillfully, effectively and appropriately use knowledge of a foreign language in the process of communication in the relevant field” [8]. This interpretation emphasises the applied nature of foreign language training and its orientation towards the professional environment.

O. Pavlenko defines communicative competence in foreign language learning as the comprehensive ability to use language effectively in real-world communication, encompassing components such as linguistic (knowledge of grammar and vocabulary), strategic (ways to bridge communicative gaps), discursive (coherent organisation of text), and sociocultural (understanding of cultural norms). The author distinguishes between "competence" (basic knowledge and skills for using language) and "performance" (actual application of this knowledge in practice), the former being the primary goal in teaching [7].

In the study, I. Stavytska expalins foreign language competence of under-graduates as a dynamic combination of knowledge, skills and practical abilities, ways of thinking and moral and ethical values, which determines a person's ability to effectively use a foreign language in professional, scientific activities and in the process of social communication [9].

Thus, the formation of foreign language competence in higher education in Ukraine is integrated into the general system of competencies that determines the ability of education seekers to act effectively in professional, academic and social spheres, using a foreign language as a tool of professional communication. Modern Ukrainian scientific approaches to the definition of foreign language competence are characterised by an emphasis on its integrative nature, professional orientation and practical significance. This creates a theoretical basis for further clarification of the author's definitions and allows us to logically introduce our own definition of foreign language competence, based on previous scientific developments.

In modern socio-cultural and educational conditions, foreign language competence is gaining particular relevance as one of the key characteristics of a person capable of effective communication in a globalised world. The expansion of international cooperation, academic and professional mobility, access to world information resources and scientific achievements lead to an increase in the role of

foreign languages as a tool for intercultural interaction and social integration. Under these conditions, foreign language competence is considered not only as the possession of language knowledge and skills, but as an integrated ability of a person to use a foreign language in accordance with communicative situations, professional needs and social contexts, which corresponds to modern competency-based guidelines for the development of education.

The presented study has certain limitations due to its theoretical and analytical focus. In particular, attention is focused on the analysis of regulatory documents in Ukraine and on European educational approaches to understanding foreign-language competence in higher education, without empirical verification of the levels of its formation in students. In addition, the article does not provide a detailed differentiation of the components of foreign language competence by types of speech activity, which is due to the purpose of the study - to clarify the conceptual apparatus and regulatory principles of the formation of foreign language competence of undergraduates.

Conclusions and Prospects for Further Research. Analysis of Ukrainian regulatory documents, in particular the Laws of Ukraine "On Higher Education" (2014) and "On Education" (2020), as well as the National Qualifications Framework (2011), shows that the term "foreign language competence" is not directly enshrined; however, its conceptual basis is laid in the definition of competence.

In these documents, competence is considered as an integrated dynamic set of knowledge, skills, abilities, ways of thinking and value orientations, which ensures a person's ability to perform effective professional, academic and social activities. This approach creates a normative basis for including foreign language competence as an important aspect of master's degree training.

In foreign documents, in particular in the CEFR Companion Volume (2020) and Key Competences for Lifelong Learning (2019), foreign language competence is specified through an emphasis on communicative, mediational and intercultural components. These standards form a European approach, where language competence is integrated with interdisciplinary, social and digital skills, which ensures the ability of education seekers to function effectively in a global professional and academic environment. In this sense, foreign approaches complement national ones, expanding the understanding of foreign language competence as a complex, dynamic system.

The combination of the Ukrainian and European vision creates the basis for a modern interpretation of foreign language competence in pedagogical practice. The conclusions of the normative and methodological analysis indicate that in Ukraine there is an opportunity to adapt national competence standards to the requirements of the modern educational process, taking into account international practices, ensuring the integration of language, professional and intercultural skills in the training of master's students and increasing their competitiveness in the global labour market and scientific space.

We see the prospects for further scientific exploration in the empirical study of the levels of formation of foreign language competence of future professionals in the

context of the modern educational environment, in particular in the conditions of blended and distance learning. A relevant direction for further research is also the clarification of criteria and indicators for assessing foreign language competence, taking into account digital and intercultural aspects of professional training, as well as a comparative analysis of national and European approaches to the formation of foreign language competence in higher education.

References:

1. Council of Europe. (2020). Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment — Companion Volume with New Descriptors. Council of Europe Publishing. https://book.coe.int/en/education-and-modern-languages/8152-common-european-framework-of-reference-for-languages-learning-teaching-assessment-companion-volume.html

2. Council of the European Union. (2019). Key competences for lifelong learning — European reference framework (Catalogue No. NC-02-19-150-EN-N). Publications Office of the European Union. https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/297a33c8-a1f3-11e9-9d01-01aa75ed71a1/language-en

3. European Commission. (n.d.). Competence. In European skills, competences, qualifications and occupations (ESCO) — Escopedia. European Commission. https://esco.ec.europa.eu/en/about-esco/escopedia/escopedia/competence

4. European Higher Education Area. (n.d.). Tuning Educational Structures in Europe executive summary. Retrieved from https://ehea.info/cid101886/tuning-educational-structures-europe.html

5. Iukhno, N. (2022). Sutnist i struktura formuvannia inshomovnoi komunikatyvnoi kompetentnosti fakhivtsiv [The essence and structure of the formation of foreign language communicative competence of specialists]. Scientific Notes of the Pedagogical Department, (51), 113–119. https://doi.org/10.26565/2074-8167-2022-51-13 [in Ukrainian].

6. Kabinet Ministriv Ukrainy [Cabinet of Ministers of Ukraine]. (2011). Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ramky kvalifikatsii [On approval of the National Qualifications Framework] (Postanova No. 1341). https://zakon.rada.gov.ua/go/1341-2011-п [in Ukrainian].

7. Pavlenko, O. (2021). *Sutnist', struktura ta zmist inshomovnoyi komunikatyvnoyi kompetentsiyi* [The essence, structure, and content of foreign language communicative competence]. *Pedahohichni nauky* (No. 77), 23–27. https://doi.org/10.33989/2524-2474.2021.77.239277 [in Ukrainian].

8. Podoliak, M. V. (2023). Analiz poniattia inozemnomovnoi profesiinoi komunikatyvnoi kompetentnosti u vitchyznianomu ta mizhnarodnomu naukovomu prostori [Analysis of the concept of foreign language professional communicative competence in the domestic and international scientific space]. Academic Studies. Series “Pedagogy”, (4), 36–44. https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2022.4.6 [in Ukrainian].

9. Stavytska, I. (2015). Formuvannia inshomovnoi kompetentnosti mahistrantiv mashyno-budivnykh spetsialnostei zasobamy multymedia [Formation of Foreign Language Competence of Master's Students in Mechanical Engineering Specialities by Means of Multimedia] [Abstract of PhD dissertation, speciality 13.00.04 – Theory and methodology of professional education]. Kyiv. [in Ukrainian].

10. UNESCO. (2025). Languages matter: Global guidance on multilingual education. UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000392477/PDF/392477eng.pdf.multi

11. Zakon Ukrainy “Pro osvitu” [Law of Ukraine “On Education”] (13 May 2020). https://vnz.org.ua/zakonodavstvo/110-zakon-ukrayiny-pro-osvitu [in Ukrainian].

12. Zakon Ukrainy “Pro vyshchu osvitu” [Law of Ukraine “On Higher Education”], No. 1556-VII (01 July 2014). https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18 [in Ukrainian].

Література:

1. Council of Europe. (2020). Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment — Companion Volume with New Descriptors. Council of Europe Publishing. https://book.coe.int/en/education-and-modern-languages/8152-common-european-framework-of-reference-for-languages-learning-teaching-assessment-companion-volume.html

2. Council of the European Union. (2019). Key competences for lifelong learning — European reference framework (Catalogue No. NC-02-19-150-EN-N). Publications Office of the European Union. https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/297a33c8-a1f3-11e9-9d01-01aa75ed71a1/language-en

3. European Commission. (n.d.). Competence. In European skills, competences, qualifications and occupations (ESCO) — Escopedia. European Commission. https://esco.ec.europa.eu/en/about-esco/escopedia/escopedia/competence

4. European Higher Education Area. (n.d.). Tuning Educational Structures in Europe executive summary. Retrieved from https://ehea.info/cid101886/tuning-educational-structures-europe.html

5. Юхно, Н. (2022). Сутність і структура формування іншомовної комунікативної компетентності фахівців. *Scientific Notes of the Pedagogical Department*, (51), 113–119. https://doi.org/10.26565/2074-8167-2022-51-13

6. Кабінет Міністрів України. (2011). *Про затвердження Національної рамки кваліфікацій* (Постанова № 1341). https://zakon.rada.gov.ua/go/1341-2011-п

7. Павленко, О. (2021). Сутність, структура та зміст іншомовної комунікативної компетенції. *Педагогічні науки*, (77), 23–27. https://doi.org/10.33989/2524-2474.2021.77.239277

8. Подоляк, М. В. (2023). Аналіз поняття іншомовної професійної комунікативної компетентності у вітчизняному та міжнародному науковому просторі. *Academic Studies. Series “Pedagogy”*, (4), 36–44. https://doi.org/10.52726/as.pedagogy/2022.4.6

9. Ставицька, І. (2015). *Формування іншомовної компетентності магістрантів машинобудівних спеціальностей засобами мультимедіа* [Автореферат дисертації кандидата педагогічних наук, спеціальність 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти]. Київ.

10. UNESCO. (2025). Languages matter: Global guidance on multilingual education. UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000392477/PDF/392477eng.pdf.multi

11. Закон України «Про освіту» (13 травня 2020 року). https://vnz.org.ua/zakonodavstvo/110-zakon-ukrayiny-pro-osvitu

12. Закон України «Про вищу освіту», № 1556-VII (01 липня 2014 року). https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

UDK 378:35.08:005.336.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-687-700

Sushynskyi Oleksandr Yivanovych Doctor of Science in Public Administration, Professor, Professor of Public Administration and Management Department, National Forestry University of Ukraine, Lviv, https://orcid.org/0000-0002-3213-5976

Levchenko Yana Ernstovna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the English Phylology Department, H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0001-5069-3798

Kalashnyk Nadiia Serhiyivna Doctor of Science in Public Administration, Professor, Head of the Department of Public Management and Administration, National Forestry University of Ukraine, Lviv, https://orcid.org/0000-0003-0814-0246

MANAGERIAL COMPETENCE DEVELOPMENT AS A STRATEGIC DIMENSION OF PROFESSIONAL EDUCATION FOR PUBLIC SECTOR LEADERSHIP IN THE CONTEXT OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Abstract: The achievement of the Sustainable Development Goals requires a new generation of public sector leaders equipped with advanced managerial competencies capable of responding to global uncertainty, digital transformation, and complex governance challenges. This article conceptualises managerial competence development as a strategic dimension of professional education systems and examines its growing role within contemporary public sector leadership formation. Drawing upon comparative policy analysis and theoretical synthesis, the study explores how different governance models (particularly those of the United States, China, and selected European countries) integrate managerial competence into professional training frameworks.

Special attention is paid to the digital governance cluster, which requires new management competencies, including data-driven decision-making, innovation management, and institutional flexibility. Digital government ecosystems and administrative innovations, the development of digital governance as part of public administration reforms, and the application of AI in public administration – as a trend – highlight the interconnection between digital skills and management transformation focused on sustainable development and require the expansion of management competencies for leadership in the public sector.

The paper argues that managerial competence development is no longer limited to administrative efficiency but increasingly encompasses strategic thinking,

sustainability-oriented decision-making, ethical governance, and adaptive leadership capacities aligned with the SDG agenda. By identifying key trends in curriculum design, competence-based education, and institutional reforms, the study highlights convergences and divergences in international approaches to preparing public sector leaders for sustainable development imperatives. The findings contribute to the theoretical discourse on professional education modernisation and offer a conceptual framework for embedding sustainability-driven managerial competencies into public sector training systems. The study positions managerial competence development as a critical mechanism for strengthening governance effectiveness and advancing the global sustainability agenda.

Keywords: public administration, higher education institution, sustainable development, public policy, humanitarian policy, competence-based education, management decisions, professional development, management competence, PR China / China, USA, EU countries, Ukraine, managerial training, managers.

Сушинський Олександр Іванович доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління та менеджменту, Національний лісотехнічний університет України, Львів, https://orcid.org/0000-0002-3213-5976

Левченко Яна Ернстівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри англійської філології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Харків, https://orcid.org/0000-0001-5069-3798

Калашник Надія Сергіївна доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри державного управління та адміністрування, Національний лісотехнічний університет України, Львів, https://orcid.org/0000-0003-0814-0246

РОЗВИТОК УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ВИМІР ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ЛІДЕРСТВА У ПУБЛІЧНОМУ СЕКТОРІ В КОНТЕКСТІ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Анотація: Досягнення Цілей сталого розвитку потребує формування нового покоління лідерів публічного сектору, наділених розвиненими управлінськими компетентностями, здатними ефективно реагувати на глобальну невизначеність, цифрову трансформацію та складні виклики врядування. У статті розвиток управлінської компетентності концептуалізується як стратегічний вимір систем професійної освіти та аналізується його зростаюча роль у сучасних моделях підготовки лідерів публічного сектору. На основі порівняльного аналізу публічної політики та теоретичного синтезу досліджено,

яким чином різні моделі врядування (зокрема Сполучених Штатів Америки, Китаю та окремих європейських країн) інтегрують розвиток управлінської компетентності у професійні освітні програми.

Окрему увагу приділено кластеру цифрового управління, який вимагає нових управлінських компетенцій, зокрема прийняття рішень на основі мета даних, управління інноваціями та інституційної гнучкості. Цифрові урядові екосистеми та адміністративні інновації, розвиток цифрового управління в рамках реформ публічного управління, застосування ШІ в публічному управлінні – як тенденція підкреслює взаємозв'язок між цифровими навичками та трансформацією управління, орієнтованою на сталий розвиток і отре дує розширення управлінських компетентностей для лідерства в публічному секторі.

Обґрунтовано, що розвиток управлінської компетентності вже не обмежується підвищенням адміністративної ефективності, а дедалі більше охоплює стратегічне мислення, прийняття рішень, орієнтованих на сталий розвиток, етичне врядування та адаптивні лідерські спроможності, узгоджені з порядком денним ЦСР. Визначення ключових тенденцій у проектуванні освітніх програм, упровадженні компетентнісного підходу та інституційних реформах дозволило виявити спільні риси та відмінності міжнародних підходів до підготовки лідерів публічного сектору відповідно до імперативів сталого розвитку. Отримані результати поглиблюють теоретичний дискурс щодо модернізації професійної освіти та пропонують концептуальні засади інтеграції управлінських компетентностей, орієнтованих на сталий розвиток, у системи підготовки кадрів публічного сектору. Розвиток управлінської компетентності розглядається як ключовий механізм підвищення результативності врядування та просування глобального порядку денного сталого розвитку.

Ключові слова: державне управління, заклад вищої освіти, сталий розвиток, державна політика, гуманітарна політика, компетентнісна освіта, управлінські рішення, професійний розвиток, управлінська компетентність, КНР / Китай, США, країни ЄС, Україна, управлінська підготовка, менеджер.

Problem Statement and Its Relation to Important Scientific and Practical Tasks: Contemporary transformations in global governance, accelerated digitalisation, geopolitical instability, and the intensification of sustainability challenges have fundamentally redefined the professional requirements for public sector leadership. The implementation of the Sustainable Development Goals (SDGs) has shifted the focus of public administration from traditional bureaucratic efficiency toward strategic, adaptive, and value-oriented governance models. In this context, managerial competence development emerges not merely as a functional element of administrative training but as a strategic dimension of professional education systems. Despite the growing international discourse on competence-based education and sustainable governance, a conceptual gap persists regarding the systemic integration of managerial competence development into professional education

frameworks for public sector leadership. Existing studies often address managerial skills, leadership capacities, or sustainability education separately, without offering a comprehensive theoretical model that connects these domains within a unified strategic perspective. Moreover, comparative analyses of how different governance systems embed sustainability-driven managerial competencies into professional training remain insufficiently systematised.

The problem addressed in this study lies in the need to conceptualise managerial competence development as a strategic mechanism linking professional education modernisation with the achievement of the SDGs. This issue is directly related to pressing scientific and practical tasks, including the reform of higher education curricula, the transformation of public administration training systems, the institutionalisation of competence-based approaches, and the strengthening of governance capacity in response to sustainable development imperatives. Thus, addressing this problem contributes to advancing theoretical foundations of professional education reform and supports practical efforts aimed at enhancing the effectiveness, accountability, and sustainability orientation of public sector leadership in diverse governance contexts.

Analysis of recent studies and publications: Recent academic discourse demonstrates an intensifying shift toward the integration of managerial competence development into professional education systems, particularly in relation to public sector leadership and sustainable governance. Rather than remaining confined to administrative skill formation, contemporary research conceptualises managerial competence as a multidimensional construct linked to strategic governance transformation. Several dominant publication trends can be identified:

• Competence-Based Professional Education and Public Leadership Modernisation. A major trend here concerns the transition from knowledge-centred curricula toward competence-oriented professional education models in public administration. Scholars emphasise measurable leadership capacities, strategic thinking, and governance performance. In the United States, James L. Perry and John Nalbandian have explored the transformation of public service education through competency frameworks aligned with public value and accountability. Mirko Noordegraaf (Netherlands) highlights the professionalisation of public managers in increasingly complex governance environments. Similarly, Geert Bouckaert (Belgium) analyses performance management and institutional reform as competence-driven processes. Across these works, managerial competence is presented as a systemic educational outcome rather than an isolated skill set;

• Sustainable Development as a Normative Framework for Leadership Education. This trend situates managerial competence development within the broader paradigm of sustainable development. Researchers argue that achieving the Sustainable Development Goals requires leaders capable of integrating long-term strategic planning, ethical governance, and cross-sector collaboration. In this research direction Jari Stenvall (Finland) examines adaptive governance capacities within

sustainability-oriented reforms; Christoph Knill (Germany) analyses governance transformations linked to environmental and sustainability policies; Yongnian Zheng (China) addresses state modernisation and strategic leadership formation in the context of national development agendas. These contributions frame sustainability not merely as policy content but as a structural determinant of competence design in professional education systems.

• Digitalisation and Adaptive Governance Competencies. A rapidly expanding body of literature focuses on the impact of digital transformation on public sector leadership requirements. Scholars argue that digital governance necessitates new managerial competencies, including data-driven decision-making, innovation management, and institutional flexibility. Carolyn J. Heinrich (USA) examines evidence-based governance and performance analytics. In his publications Robert Krimmer (Estonia) studies digital government ecosystems and administrative innovation. Chinese scholars such as Xiaonan Zhu analyse digital governance capacity-building within state administration reforms. This trend underscores the intersection of digital skills and sustainability-driven governance transformation;

• Ethical Governance and Public Value Orientation. This direction in recent research concerns ethical leadership and public value as integral components of managerial competence. In the United Kingdom, Mark Moore has shaped the discourse on public value governance, while Paul ‘t Hart (Netherlands) explores responsible leadership and crisis governance. In Scandinavian scholarship, ethical accountability and transparency are frequently embedded within competence frameworks for civil service training. This body of work broadens managerial competence beyond efficiency metrics to include normative and societal responsibility dimensions aligned with sustainable development principles.

Overall, contemporary scholarship reflects a clear transition from traditional administrative training models toward multidimensional managerial competence development embedded in sustainability, digitalisation, and governance reform agendas. However, despite rich thematic exploration, an integrative conceptual synthesis linking these trends within a unified framework for professional education systems remains insufficiently developed, thereby necessitating further theoretical elaboration.

Article aims to conceptualise managerial competence development as a strategic dimension of professional education systems for public sector leadership within the framework of the Sustainable Development Goals. The study aims to synthesise contemporary theoretical approaches and identify dominant international trends in integrating sustainability-oriented managerial competencies into public sector training models. By conducting a comparative analytical review of selected governance contexts, the article seeks to clarify the structural components, normative foundations, and institutional mechanisms through which managerial competence formation contributes to strengthening governance capacity and advancing sustainable development imperatives. Ultimately, the study proposes a conceptual framework for

embedding sustainability-driven managerial competencies into professional education systems.

Discussion. The growing complexity of global governance, intensified by digital transformation, socio-economic volatility, environmental crises, and geopolitical uncertainty, has fundamentally altered the expectations placed upon public sector leadership. Within this context, managerial competence development can no longer be interpreted as a technical or auxiliary component of administrative training. Instead, it must be conceptualised as a strategic dimension of professional education systems that directly shapes the capacity of public institutions to advance the Sustainable Development Goals. From a systemic perspective, professional education for public sector leadership functions as a structural mechanism for reproducing governance capacity. Traditionally, such education emphasised legal knowledge, procedural expertise, and hierarchical accountability. However, the SDG framework introduces a normative shift: governance is expected to be forward-looking, sustainability-oriented, inclusive, and innovation-driven [1]. Consequently, managerial competence development becomes a transformative axis that aligns educational objectives with long-term development imperatives.

Conceptually, managerial competence development in this context encompasses three interrelated dimensions. The first dimension is strategic and anticipatory capacity. Public sector leaders must demonstrate the ability to formulate long-term policies that balance economic growth, social equity, and environmental sustainability. This requires systems thinking, risk assessment, and the capacity to integrate cross-sectoral knowledge. Professional education systems therefore need to move beyond disciplinary silos and cultivate interdisciplinary analytical competencies aligned with SDG implementation.

The second dimension concerns adaptive and innovation-oriented governance capacity. The rapid digitalisation of public administration demands competencies related to data governance, digital ethics, evidence-based policymaking, and institutional agility. Within the SDG framework, innovation is not merely technological but institutional and societal. Professional education must therefore foster experimentation, collaborative problem-solving, and resilience. Managerial competence development becomes strategic insofar as it prepares leaders to navigate uncertainty and redesign governance processes in response to emerging sustainability challenges. The third dimension relates to ethical and value-based leadership orientation. The SDGs embed normative commitments to equity, inclusiveness, and accountability. Managerial competence thus extends beyond operational efficiency to include ethical judgement, stakeholder engagement, and public value creation [6]. Professional education systems play a decisive role in institutionalising these values through competence-based curricula, reflective learning methodologies, and experiential training environments. In this sense, managerial competence development operates as a bridge between technical governance capacity and normative sustainability commitments.

Importantly, conceptualising managerial competence development as a strategic dimension implies that it is not an isolated curricular element but an organising principle of professional education reform. It influences programme design, learning outcomes, assessment models, and institutional governance structures. Competence-based approaches aligned with SDG priorities require rethinking traditional pedagogical models, integrating project-based learning, policy simulations, cross-sector internships, and digital platforms that reflect real-world governance complexity. Moreover, the strategic character of managerial competence development becomes evident when viewed through the lens of institutional sustainability. Public sector organisations increasingly operate within networked governance environments involving private actors, civil society, and international institutions. Leaders must coordinate across boundaries, manage conflicting interests, and ensure coherence between national policies and global sustainability commitments [12]. Professional education systems therefore function as incubators of governance coordination capacity. Embedding sustainability-driven managerial competencies strengthens institutional resilience and enhances policy implementation effectiveness. At the macro level, managerial competence development contributes to governance modernisation. It reinforces the alignment between educational systems and public sector reform agendas, particularly in contexts where states seek to improve transparency, digital readiness, and policy coherence with global development frameworks. By integrating SDG-oriented competencies into leadership preparation, professional education becomes a strategic instrument of long-term institutional transformation rather than a reactive training mechanism.

Today the Sustainable Development Goals function not only as a global normative framework but also as a catalyst for institutional reform, public governance transformation, and professional education modernisation. However, the interpretation and operationalisation of the SDGs differ significantly across governance systems. The United States, China, the European Union, and Ukraine demonstrate distinct models of integrating sustainability into public policy and leadership formation.

In the United States, the SDGs are not formally embedded as a binding federal strategic doctrine; rather, they operate as a guiding reference framework influencing public policy, state-level initiatives, and higher education institutions. American governance tradition emphasises decentralisation and institutional autonomy. Consequently, the implementation of SDG-related policies often occurs through local government innovation, cross-sector partnerships, and university-driven sustainability initiatives. In contrast, China demonstrates a state-coordinated and strategically integrated approach to the SDGs. Sustainable development priorities are embedded within national five-year plans, long-term strategic documents, and administrative reforms. The SDGs align closely with China’s broader development strategies, including ecological civilisation, digital governance expansion, and poverty alleviation programmes [15]. The European Union presents a supranational model in which the SDGs are explicitly integrated into policy frameworks such as the European Green

Deal, digital transformation strategies, and cohesion policy instruments. At the EU level, sustainability is institutionalised as a cross-cutting principle influencing economic, environmental, and social governance. Member states operationalise SDG commitments through national sustainability strategies and public administration reforms. In countries such as Finland and Germany, sustainable governance principles are incorporated into civil service training systems, emphasising ethical leadership, stakeholder engagement, and policy coherence. Ukraine, as a country undergoing institutional transformation and European integration processes, treats the SDGs as a strategic framework for post-reform governance modernisation. The SDGs are incorporated into national development strategies and public administration reform agendas, particularly in areas related to decentralisation, anti-corruption policy, digital governance, and environmental sustainability. Ukraine's public administration reform emphasises competence-based civil service training, transparency, and institutional resilience. In the context of current socio-political challenges and recovery planning, sustainability is increasingly interpreted through the lens of reconstruction, institutional strengthening, and European alignment. Comparatively, these governance contexts reveal distinct interpretations of the SDGs [2]. Across all cases, sustainability is transitioning from a policy objective to a structural determinant of governance competence design. Public sector leaders are expected to demonstrate strategic foresight, cross-sector coordination capacity, ethical accountability, and digital adaptability. Consequently, professional education systems serve as strategic platforms through which sustainability-driven managerial competencies are institutionalised.

In the United States, the integration of Sustainable Development Goals–related priorities into public administration education occurs primarily through decentralised institutional mechanisms rather than through a centrally mandated federal framework. Professional preparation of public sector leaders is shaped by autonomous universities and guided by accreditation standards established by organisations such as NASPAA (Network of Schools of Public Policy, Affairs, and Administration). Within this structure, managerial competence development is framed through competency-based curricula that emphasise public value creation, ethical governance, diversity and inclusion, analytical decision-making, and performance accountability [11]. Although the SDGs are not formally codified as a binding national doctrine, their principles are substantively reflected in the thematic orientation of Master of Public Administration (MPA) and public policy programmes. Sustainability governance, climate policy, social equity, and evidence-informed policymaking are increasingly embedded into core and elective modules. Leadership education prioritises adaptive governance capacities, collaborative management approaches, and strategic problem-solving skills necessary for navigating complex policy environments. Implementation mechanisms extend beyond classroom instruction. Capstone projects frequently address local sustainability challenges in partnership with municipal authorities, while service-learning formats expose students to community-based resilience initiatives, environmental planning processes, and inclusive development strategies. Executive

education programmes at institutions such as Harvard Kennedy School and Arizona State University incorporate sustainability-oriented leadership modules designed for mid-career and senior public officials [13]. In parallel, digital governance competencies (including data analytics, performance measurement, and technology-enabled public service delivery) are systematically integrated into training frameworks to enhance institutional responsiveness and innovation capacity. Overall, the U.S. model reflects a pluralistic and market-responsive governance tradition in which managerial competence development aligned with sustainability objectives emerges through institutional entrepreneurship, accreditation-driven standards, and professional networks rather than through hierarchical state coordination [18].

In China, managerial competence development for public sector leadership is embedded within a highly institutionalised and centrally coordinated governance framework. Professional formation of public officials is conducted through an interconnected system comprising universities, administrative academies, and the Central Party School, all operating in alignment with national development strategies [16]. The Sustainable Development Goals are incorporated into Five-Year Plans and long-term policy frameworks, which directly shape the priorities and content of public sector training programmes. Within this vertically integrated model, sustainability is conceptualised not as a discrete policy area but as a structural objective of state modernisation.

Consequently, managerial competence development is closely linked to strategic planning capacities, ecological civilisation policies, digital governance transformation, and coordinated regional development initiatives [8]. Training programmes emphasise long-term policy design, intersectoral coordination, and governance capacity-building consistent with national sustainability agendas. Executive and mid-career education modules address green development strategies, poverty reduction mechanisms, smart city governance, and crisis management. Particular attention is given to digital competencies, including big data administration, artificial intelligence applications in public service delivery, and the integration of e-government systems. These competencies are treated as essential instruments for enhancing administrative efficiency and advancing sustainable governance objectives [3]. Institutional mechanisms reinforce this alignment between education and policy implementation. Mandatory in-service training, structured career development pathways, and performance evaluation systems tied to sustainability targets ensure that managerial competence formation is directly connected to professional advancement. Policy simulations and applied governance exercises further strengthen practical implementation capacity [19].

The Chinese approach reflects a vertically aligned governance paradigm in which managerial competence development operates as an instrument of national strategic transformation. Sustainability-driven competencies are embedded within leadership preparation through centralised coordination, ensuring coherence between professional education systems and long-term state development priorities.

As it was already mentioned, within the European Union, the integration of the Sustainable Development Goals is institutionalised through a structured policy architecture that includes instruments such as the European Green Deal, the Digital Europe Programme, and cohesion policy frameworks [5]. These instruments embed sustainability as both a normative commitment and an operational benchmark guiding governance reforms across member states. As a result, managerial competence development has become a central component of public administration modernisation, reflecting the EU's multi-level governance structure and emphasis on regulatory coherence. Professional education systems across the Union increasingly incorporate competence-based reforms designed to align leadership preparation with sustainability transitions. Interdisciplinary curricula, project-based learning formats, and digital skills development are systematically introduced to strengthen adaptive governance capacities. Sustainability is not treated as a peripheral subject area but as a cross-cutting criterion influencing programme design, learning outcomes, and evaluation standards [9]. National examples illustrate the operationalisation of this approach. In Finland, civil service training prioritises systems thinking, intersectional coordination, and policy coherence in the context of sustainable development. Executive programmes delivered by institutions such as the Finnish Institute of Public Management (HAUS) focus on stakeholder engagement, ethical leadership, and strategic foresight. In Germany, public administration academies at both federal and Länder levels incorporate environmental governance, regulatory impact assessment, and performance management tools aligned with sustainability benchmarks. Leadership programmes combine legal-administrative expertise with innovation management and digital transformation competencies, ensuring alignment between regulatory implementation and long-term sustainability objectives. The Netherlands emphasises experimentation and collaborative governance as core components of managerial competence development. Public innovation laboratories and cross-sector partnerships support adaptive policy design and participatory decision-making processes. Here, sustainability is conceptualised as a systemic transformation challenge requiring anticipatory capacity and inclusive governance strategies [6]. Across the EU, practical mechanisms supporting this model include policy laboratories, cross-border cooperation initiatives, digital simulation tools, and structured executive education formats. Collectively, these elements reflect a governance paradigm in which managerial competence development serves as a strategic instrument for achieving sustainability objectives through coordinated, ethically grounded, and innovation-oriented public leadership [17].

In Ukraine, managerial competence development within the framework of the Sustainable Development Goals is closely intertwined with ongoing public administration reform and the broader process of European integration. The SDGs are incorporated into national development strategies and serve as guiding principles for decentralisation, anti-corruption policy, digital transformation, and environmental governance. In this context, sustainability functions not only as a global commitment

but also as a structural reference point for institutional modernisation [10]. Professional training for public servants is coordinated through the National Academy for Public Administration and a network of regional training centres. Recent reforms have introduced competence-based standards that emphasise strategic management, policy analysis, transparency, and digital governance skills. Educational programmes increasingly integrate sustainability-related components into recovery planning, environmental regulation, and local governance reform, reflecting the need to align public administration capacity with long-term development priorities. Digital transformation constitutes a central dimension of managerial competence development. Initiatives supporting e-governance, open data infrastructures, and electronic public services contribute to strengthening adaptive leadership capacity and improving administrative responsiveness [7]. These mechanisms enhance the ability of public institutions to operate in conditions of institutional change and external pressure. International cooperation plays a significant role in this process. Partnerships with European Union institutions facilitate curriculum modernisation, promote the adoption of European administrative standards, and support the integration of sustainability-oriented governance principles into training frameworks. At the same time, the implementation of these reforms is influenced by institutional capacity constraints and the complexity of systemic transformation. Resource limitations, organisational restructuring, and evolving governance priorities create challenges for consistent programme delivery [14].

Nevertheless, within the Ukrainian context, the SDGs operate simultaneously as a normative orientation and as a practical reform instrument, shaping governance restructuring and capacity-building efforts in the public sector.

Despite the fact that different countries interpret and operationalise the Sustainable Development Goals in accordance with their distinct socio-historical trajectories, institutional traditions, developmental priorities, and governance models, the SDGs increasingly perform the function of a universal normative framework shaping contemporary public sector transformation. Variations in strategic implementation (whether decentralised and innovation-driven, centrally coordinated, or multi-level and regulatory) do not diminish the overarching integrative role of the SDGs as a global reference point for policy alignment and institutional reform. In particular, the SDGs operate as a normative anchor guiding the modernisation of governance systems and the restructuring of professional education, especially within the sphere of public administration and state management. Their influence extends beyond policy formulation to the redefinition of leadership expectations, organisational cultures, and competence-based standards. Within this framework, managerial competence development becomes a strategic priority embedded in professional training systems for public sector leaders. It reflects the need to cultivate strategic foresight, ethical accountability, digital adaptability, and sustainability-oriented decision-making capacities. Thus, irrespective of contextual differences, the SDGs serve as a coherent normative orientation that links governance reform agendas with

the transformation of professional education systems responsible for preparing contemporary public sector leadership.

Conslusions. The analysis made in this study demonstrates that sustainability is no longer treated as a sectoral policy domain but increasingly functions as a structural determinant of governance design, institutional reform, and leadership preparation. In this context, managerial competence development emerges as a key mechanism linking professional education modernisation with long-term sustainable governance outcomes. While governance models differ (ranging from decentralised and accreditation-driven approaches in the United States to centrally coordinated systems in China, multi-level regulatory alignment in the European Union, and reform-oriented transformation in Ukraine) all contexts demonstrate a growing integration of sustainability-oriented competencies into public sector training. Strategic foresight, digital governance capacity, ethical accountability, policy coherence, and adaptive leadership have become core components of contemporary managerial competence frameworks.The findings indicate that managerial competence development operates not merely at the level of individual skill acquisition but at the systemic level of institutional transformation. Competence-based curricula, executive training programmes, performance evaluation systems, and digital learning environments collectively serve as instruments for embedding sustainability principles into public administration structures. Thus, professional education systems function as strategic platforms through which governance capacity is reproduced and modernised in alignment with SDG imperatives. The study contributes to the theoretical discourse by proposing an integrated perspective that connects competence-based education, governance reform, and sustainable development within a unified conceptual framework. Practically, it underscores the necessity of aligning professional training mechanisms with sustainability-driven policy agendas to enhance institutional resilience and effectiveness. Future research may further refine comparative analytical models and examine the measurable impact of sustainability-oriented managerial competencies on governance performance indicators.

References:

1. Biermann, F., Hickmann, T., & Scholz, I. (2024). What the Sustainable Development Goals mean for global governance: Analysing SDG integration, implementation, and institutional change. Global Policy, 15(1), 46–58. https://doi.org/10.1111/1758-5899.13221

2. Candel, J. J. L., & Pereira, J. S. (2024). Institutional integration of the Sustainable Development Goals: A framework for governance and policy alignment. Policy and Society, 43(2), 123–140. https://doi.org/10.1080/14494035.2024.2041819

3. Chen, L., Chen, Z., & Lu, Y. (2025). How do China's elite universities contribute to the Sustainable Development Goals (SDGs)? Cases of Tsinghua University and Zhejiang University. International Journal of Sustainability in Higher Education, Earlycite. https://doi.org/10.1108/IJSHE-05-2025-0474

4. European Commission Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture. (2025). Assessment of GreenComp learning in training programmes: Skills for sustainable governance and leadership. Frontiers in Education, 1608850. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1608850

5. European University Institute / SDSN Europe. (2024). Europe Sustainable Development Report 2023/24: Priorities for SDG implementation in the European Union. SDG Transformation Center. https://doi.org/10.25546/104407

6. Hak, T., Janouskova, S., & Moldan, B. (2025). Assessing progress toward the SDGs: Critical reflections on metrics and policy pathways. Annual Review of Environment and Resources, 50, 140–162. https://doi.org/10.1146/annurev-environ-101924-050432

7. Kalashnyk, N., Khudoba, O., & Zayats, D. (2024). Challenges in the professional development of public servants in Ukraine: A systemic approach to competence building in adult education. Society and Education, 1–18. https://doi.org/10.17770/sie2024vol2.7815

8. Lu, H., Xie, Z., Xu, G., & Cao, X. (2023). Study on the integration of the Sustainable Development Goals in management disciplines in Chinese universities: A content analysis. Sustainability, 15(7), 5774. https://doi.org/10.3390/su15075774

9. Martín-Ramos, P., García-Cruz, J. F., & Rubio-Andrada, C. (2025). Operationalizing the European sustainability competence framework in higher education: Open badges and competency integration. Open Research Europe. https://doi.org/10.12688/openreseurope.20300.1

10. Marynchenko, I. (2025). Ways to improve the professional training of public servants in Ukraine: Educational process design and modern governance challenges. FAG Journal. https://www.eu-scientists.com/index.php/fag/article/view/72.

11. Network of Schools of Public Policy, Affairs, and Administration (NASPAA). (2023). NASPAA accreditation standards 2023–2028. https://www.naspaa.org/accreditation/standards

12. Patterson, J., & Schulz, K. (2026). Rethinking the SDG Agenda: Synergies, Trade-offs, and Systemic Sustainability. Sustainability Science. https://doi.org/10.1007/s11625-025-01489-2

13. Perry, J. L. (2020). Public service motivation and public administration education. Public Administration Review, 80(6), 1025–1033. https://doi.org/10.1111/puar.13270

14. United Nations. (2024). Sustainable Development Cooperation Framework: Ukraine 2025–2029. United Nations. https://ukraine.un.org/en/download/197897/306811.

15. United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN DESA). (2024). Transforming education for the SDGs: Policy guidance, capacity building, and global frameworks. https://sdgs.un.org/sites/default/files/2024-09/Transforming-Education-for-SDGs_2024.pdf

16. United Nations Development Programme (UNDP). (2021). China's progress on the Sustainable Development Goals: Policy innovations and governance transformation. https://www.undp.org/china/publications

17. Venn, R., Vandenbussche, V., & Perez, P. (2024). Competencies of experienced sustainability professionals: Implications for education and training. Frontiers in Sustainability, 5, 1411041. https://doi.org/10.3389/frsus.2024.1411041

18. Wiek, A., Withycombe Keeler, L., & Kay, B. (2021). Sustainability competencies in higher education: A systematic review. Sustainability Science, 16, 13–30. https://doi.org/10.1007/s11625-020-00838-2

19. Zhu, X., & Zhang, Y. (2022). Digital governance and administrative capacity building in China: Implications for sustainable public sector reform. Governance, 35(4), 1235–1252. https://doi.org/10.1111/gove.12634

Література:

1. Biermann, F., Hickmann, T., & Scholz, I. (2024). What the Sustainable Development Goals mean for global governance: Analysing SDG integration, implementation, and institutional change. Global Policy, 15(1), 46–58. https://doi.org/10.1111/1758-5899.13221

2. Candel, J. J. L., & Pereira, J. S. (2024). Institutional integration of the Sustainable Development Goals: A framework for governance and policy alignment. Policy and Society, 43(2), 123–140. https://doi.org/10.1080/14494035.2024.2041819

3. Chen, L., Chen, Z., & Lu, Y. (2025). How do China's elite universities contribute to the Sustainable Development Goals (SDGs)? Cases of Tsinghua University and Zhejiang University.

International Journal of Sustainability in Higher Education, Earlycite. https://doi.org/10.1108/IJSHE-05-2025-0474

4. European Commission Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture. (2025). Assessment of GreenComp learning in training programmes: Skills for sustainable governance and leadership. Frontiers in Education, 1608850. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1608850

5. European University Institute / SDSN Europe. (2024). Europe Sustainable Development Report 2023/24: Priorities for SDG implementation in the European Union. SDG Transformation Center. https://doi.org/10.25546/104407

6. Hak, T., Janouskova, S., & Moldan, B. (2025). Assessing progress toward the SDGs: Critical reflections on metrics and policy pathways. Annual Review of Environment and Resources, 50, 140–162. https://doi.org/10.1146/annurev-environ-101924-050432

7. Kalashnyk, N., Khudoba, O., & Zayats, D. (2024). Challenges in the professional development of public servants in Ukraine: A systemic approach to competence building in adult education. Society and Education, 1–18. https://doi.org/10.17770/sie2024vol2.7815

8. Lu, H., Xie, Z., Xu, G., & Cao, X. (2023). Study on the integration of the Sustainable Development Goals in management disciplines in Chinese universities: A content analysis. Sustainability, 15(7), 5774. https://doi.org/10.3390/su15075774

9. Martín-Ramos, P., García-Cruz, J. F., & Rubio-Andrada, C. (2025). Operationalizing the European sustainability competence framework in higher education: Open badges and competency integration. Open Research Europe. https://doi.org/10.12688/openreseurope.20300.1

10. Marynchenko, I. (2025). Ways to improve the professional training of public servants in Ukraine: Educational process design and modern governance challenges. FAG Journal. https://www.eu-scientists.com/index.php/fag/article/view/72.

11. Network of Schools of Public Policy, Affairs, and Administration (NASPAA). (2023). NASPAA accreditation standards 2023–2028. https://www.naspaa.org/accreditation/standards

12. Patterson, J., & Schulz, K. (2026). Rethinking the SDG Agenda: Synergies, Trade-offs, and Systemic Sustainability. Sustainability Science. https://doi.org/10.1007/s11625-025-01489-2

13. Perry, J. L. (2020). Public service motivation and public administration education. Public Administration Review, 80(6), 1025–1033. https://doi.org/10.1111/puar.13270

14. United Nations. (2024). Sustainable Development Cooperation Framework: Ukraine 2025–2029. United Nations. https://ukraine.un.org/en/download/197897/306811.

15. United Nations Department of Economic and Social Affairs (UN DESA). (2024). Transforming education for the SDGs: Policy guidance, capacity building, and global frameworks. https://sdgs.un.org/sites/default/files/2024-09/Transforming-Education-for-SDGs_2024.pdf

16. United Nations Development Programme (UNDP). (2021). China's progress on the Sustainable Development Goals: Policy innovations and governance transformation. https://www.undp.org/china/publications

17. Venn, R., Vandenbussche, V., & Perez, P. (2024). Competencies of experienced sustainability professionals: Implications for education and training. Frontiers in Sustainability, 5, 1411041. https://doi.org/10.3389/frsus.2024.1411041

18. Wiek, A., Withycombe Keeler, L., & Kay, B. (2021). Sustainability competencies in higher education: A systematic review. Sustainability Science, 16, 13–30. https://doi.org/10.1007/s11625-020-00838-2

19. Zhu, X., & Zhang, Y. (2022). Digital governance and administrative capacity building in China: Implications for sustainable public sector reform. Governance, 35(4), 1235–1252. https://doi.org/10.1111/gove.12634

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

UDC 378.147:37.014.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-701-713

Zablotska Lyubov Mykhailivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Foreign Languages, Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil. https://orcid.org/0000-0002-4388-4710

Chernii Liudmyla Vitalyivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Foreign Languages, Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil. https://orcid.org/0000-0002-4755-9536

Meleshchenko Vira Oleksandrivna Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Foreign Languages, Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil. https://orcid.org/0000-0002-3484-9905

INTEGRATING SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS INTO FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN HIGHER EDUCATION

Abstract. This article explores practical approaches to integrating the Sustainable Development Goals (SDGs) into university foreign language instruction. It focuses on teaching methods, task design, and strategies for enhancing student awareness and motivation. As higher education increasingly acknowledges its role in advancing sustainable development, foreign language classrooms are emerging as valuable, though still underexplored, spaces for sustainability-oriented learning. The study is based in the Ukrainian educational context, where the ongoing war has brought issues of peace, justice, inequality, and access to quality education into sharp, immediate focus. For many Ukrainian university students, the themes represented by the SDGs are not abstract global concerns but immediate realities that shape their everyday experiences, making this context particularly relevant for SDG-integrated instruction. The study employs a qualitative, descriptive-analytical approach. Academic sources in the fields of Foreign Language Teaching (FLT), Content and Language Integrated Learning (CLIL), and Education for Sustainable Development (ESD) were systematically reviewed and analysed. In addition, a pilot survey was conducted with 66 first- and second-year students of the Faculty of Geography of Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University (TNPU). The findings demonstrate that active, student-centred methods, such as Task-Based Language Teaching (TBLT), Project-Based Learning (PBL), discussions, and CLIL, effectively support the integration of the SDGs into language teaching. The article provides practical examples of reading, writing, and speaking tasks aligned with specific SDGs, along with a framework for instructional planning. Survey results suggest that integrating the SDGs into language instruction enhances students' motivation, positively affects their

satisfaction, and increases their perception of the relevance of English language learning. The article concludes by outlining directions for future empirical research, with particular attention to the wartime educational context in Ukraine.

Keywords: Sustainable Development Goals (SDGs), Foreign Language Teaching (FLT), higher education, Education for Sustainable Development (ESD), Ukraine, teaching methods, student motivation.

Заблоцька Любов Михайлівна кандидат педагогічних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль. https://orcid.org/0000-0002-4388-4710

Черній Людмила Віталіївна кандидат педагогічних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль. https://orcid.org/0000-0002-4755-9536

Мелещенко Віра Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль. https://orcid.org/0000-0002-3484-9905

ІНОЗЕМНІ МОВИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ СТУДЕНТІВ

Анотація. У даній статті досліджуються практичні шляхи інтеграції Цілей Сталого Розвитку (ЦСР) у процес навчання іноземних мов в університетах. Дослідження зосереджено на трьох ключових сферах: методах викладання, розробці завдань та стратегіях підвищення обізнаності та мотивації студентів. Воно особливо актуальне для українського контексту, де тривала війна зробила такі ЦСР, як якісна освіта (ЦСР 4), мир і справедливість (ЦСР 16) та зменшення нерівності (ЦСР 10), частиною повсякденного життя студентів.

У дослідженні використовується якісний, описово-аналітичний підхід. Це допомогло проаналізувати та узагальнити академічні джерела з викладання іноземних мов, інтегрованого навчання змісту та мови (CLIL) та освіти для сталого розвитку. Також було проведено пілотне опитування серед 66 студентів першого та другого курсів географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (ТНПУ) для збору попередніх даних щодо мотивації та задоволеності студентів інтегрованим навчанням з ЦСР.

У статті показано, що активні, орієнтовані на студента методи, такі як викладання мови на основі завдань, проектне навчання, дискусії та CLIL, ефективно підтримують інтеграцію ЦСР. Дослідження містить приклади завдань з читання, письма та говоріння, що стосуються конкретних Цілей сталого розвитку. Результати пілотного опитування показують, що інтеграція ЦСР у

процес вивчення іноземних мов сприяє позитивному ставленню до навчання та підвищує мотиваційний потенціал студентів. Стаття визначає перспективні напрями подальших емпіричних досліджень, зокрема в умовах воєнного часу в Україні.

Ключові слова: Цілі сталого розвитку (ЦСР), викладання іноземних мов, вища освіта, викладання англійської мови, освіта для сталого розвитку, Україна, методи навчання, мотивація студентів.

Introduction. The world today continues to face serious challenges. Climate change, social inequality, and risks to peace and security are among the most pressing issues of our time. To address them, the international community has renewed its commitment to the 2030 Agenda for Sustainable Development, first adopted by the United Nations in 2015. The Sustainable Development Goals (SDGs) set 17 key priorities for building a better future, addressing pressing global issues such as poverty, inequality, and climate change. Achieving them demands coordinated action from governments, communities, and institutions.

Universities as hubs of learning and innovation play a vital role in shaping the future generation. Their responsibility is not only to train competent professionals but also to develop globally-minded and socially responsible individuals. In this regard, foreign language education at university should not only aim to develop future specialists' communicative competence but also provide a rich platform for exploring values, perspectives, and global issues.

This challenge feels especially urgent in Ukraine. Since February 2022, Ukrainian society has been living through the conditions of full-scale war, which has profoundly affected the higher education system by disrupting academic routines, displacing both students and faculty, and accelerating the transition to distance and blended learning formats. In the current context, the SDGs have become especially important. Peace and justice (SDG 16), quality education (SDG 4), and reduced inequalities (SDG 10) are closely linked to the need for resilient higher education institutions. These goals are not distant ideals; they are everyday realities for Ukrainian students. At the university level, English language teaching plays a key role. It connects global perspectives with local experiences, turning the classroom into a space for meaningful and values-based learning. This integration highlights both the educational value of the SDGs and their practical relevance within higher education.

Despite growing international interest in Education for Sustainable Development and its integration into foreign language instruction, significant research gaps remain in the Ukrainian academic context. While policymakers have highlighted the importance of Education for Sustainable Development in higher education, there remains limited empirically grounded and discipline-specific research on how SDG themes can be practically integrated into foreign language instruction. Scholars have given limited attention to teaching methods and classroom practices that support SDG-focused foreign language learning. They have also overlooked tasks that build students'

awareness and motivation regarding sustainability, as well as the ways wartime conditions in Ukraine influence these processes.

The aim of this article is to explore practical approaches to embedding SDG content into university English language instruction, with particular attention to teaching methods, task design, and strategies for raising student awareness and motivation. The study seeks to add new perspectives to academic discussion and to offer English-language instructors in Ukraine clear, research-based ideas for integrating sustainability themes into their courses.

Analysis of Recent Research and Publications. Global policy frameworks, including the 2030 Agenda for Sustainable Development [1] and UNESCO's Education 2030 Incheon Declaration [2, 3], place education at the centre of efforts to achieve the SDGs. They call on universities to prepare graduates who understand global challenges and feel responsible for addressing them. Researchers have examined various ways universities are trying to embed sustainability into teaching and institutional practice. Active learning approaches, such as project-based learning, have been identified as particularly effective [4, 5].

Foreign language education is increasingly recognized as a natural space for integrating sustainability, as it not only develops communication skills but also encourages intercultural awareness and critical reflection on global challenges. Scholars argue that English as a Lingua Franca is well-suited to fostering global citizenship alongside language learning (Bekteshi & Xhaferi, 2020; Yu, Guo & Fu, 2024; Vasiljevic, 2025). Other researchers, such as Nazirova [9] and Karimova [10], provide practical examples of embedding SDG content into everyday lessons. Teaching methods are central to this process, with task-based and project-based approaches shown to improve both language outcomes and student motivation [11].

In Ukraine, this area of research is still developing. Chaikovska & Levchyk [12, 13] and Chaikovska et al. (2024) have explored integrating the SDGs into English for Specific Purposes (ESP) courses, while Korolchuk and Voitenko [15] and Stukalo and Lytvyn [16] offer broader perspectives on sustainability in Ukrainian higher education. Tsos and Makaruk [17] highlight the specific pressures of wartime on academic life. While interest in the field is still growing, empirical, classroom-based research remains limited, particularly in foreign language teaching, a gap this article seeks to address.

Methodology. This study uses a qualitative, descriptive-analytical approach, grounded in a review of the academic literature across three related fields: foreign language teaching, content and language integrated learning (CLIL), and Education for Sustainable Development. Sources were reviewed from major academic databases (Google Scholar, ERIC, Scopus) using keywords related to SDGs, foreign language teaching, CLIL, and task-based approaches. Relevant pedagogical frameworks were analysed and adapted to the Ukrainian university context, with particular emphasis on TBLT as a practical model for SDG-focused instruction.

To complement the literature review, a pilot survey was conducted among first- and second-year students of the Geography Faculty at Ternopil Volodymyr Hnatiuk

National Pedagogical University (TNPU), Ukraine. The survey involved 66 participants: 32 first-year students (24 male, 8 female) and 34 second-year students (24 male, 10 female). It consisted of four multiple-choice questions on student motivation, satisfaction with SDG-integrated lessons, perceived relevance of SDG topics, and willingness to continue with this approach. Responses were analyzed descriptively, as the findings were treated as preliminary and indicative.

The main research findings are presented across four themes: the SDGs and foreign language education; teaching methods; task design; and strategies for raising student awareness and motivation.

1. The SDGs and English Language Education

The 2030 Agenda for Sustainable Development, adopted by the United Nations in 2015, sets out 17 goals to address the world's most urgent challenges. These range from ending poverty and reducing inequality to protecting the environment and promoting peace and justice. The goals are closely connected: progress in one area often supports progress in others. Together, they form a shared vision for a more just and sustainable world by 2030.

Among the 17 goals, SDG 4 on Quality Education is especially relevant to higher education. It calls for inclusive and equitable learning opportunities and encourages the development of knowledge and skills that support sustainable development, including global citizenship and critical thinking.

For university English language instructors, SDG 4 offers both guidance and responsibility. It frames the classroom not only as a place to build communication skills but also as a space where students can grow into informed, reflective, and socially responsible individuals.

This connection between language learning and sustainability education is not coincidental. As a global language, English enables students to participate in international conversations about climate change, inequality, human rights, and peace. It also provides authentic materials, such as news articles, reports, speeches, and documentaries, that illustrate SDG themes across different contexts. Working with these topics in English encourages students to think critically, share opinions, and engage with diverse perspectives. For these reasons, the university English classroom is a natural setting for integrating SDG content.

2. Teaching Methods for SDG Integration in University English Classrooms

Choosing the right teaching methods is essential for meaningful integration of the SDGs. When sustainability topics are taught in a passive, teacher-centred way, students often engage only at the surface level. In contrast, active and student-centred methods help learners think more deeply and connect more genuinely with global issues [4]. Approaches such as debates, project-based learning, role-plays, and problem-solving tasks are especially effective for bringing the UN SDGs into university English language classes. These methods not only build language skills but also encourage students to reflect on real-world challenges and explore possible solutions.

TBLT is one of the most practical frameworks for this purpose. In TBLT, students complete meaningful, real-world tasks that require them to use language purposefully. When tasks are designed to correspond to SDG themes, such as writing a proposal to reduce food waste or preparing a short presentation on gender equality, students develop language skills and, at the same time, gain awareness of global challenges. This combined focus makes TBLT especially valuable for instructors who want to integrate sustainability while still meeting language learning objectives [11].

Project-based learning (PBL) takes this idea further by engaging students in extended, collaborative projects over a longer period. PBL encourages students to research real problems, think critically, and produce meaningful outcomes, all of which align naturally with the spirit of the SDGs [5]. In an English language course, a PBL project might involve students investigating a local sustainability issue, gathering information in English, and presenting their findings to the group. Such projects build language skills while also developing a sense of civic agency and responsibility.

Discussion and debate are also powerful tools for SDG-focused language teaching. These formats give students the opportunity to express opinions, listen to others, and practise argumentation. Topics such as climate change, justice, access to education, and the impact of war on communities are not only relevant to the SDGs but also personally meaningful to many Ukrainian students. When students feel that a topic genuinely matters to them, they are more likely to engage deeply and communicate authentically [6, 7].

CLIL offers a broader framework that can incorporate all of the above. CLIL involves teaching subject matter through a foreign language. In this case, sustainability topics are introduced and explored in the target language. Research shows that this approach supports both language development and subject learning simultaneously [8]. For English language instructors in Ukraine, CLIL offers a flexible, well-researched model for integrating SDG content into the classroom in a structured and principled way.

3. Designing SDG-Focused Tasks for the Foreign Language Classroom

Effective task design is at the heart of successful SDG integration. A well-designed task does more than practise language. It encourages students to think, reflect, and engage with ideas that matter. When designing SDG-focused tasks, instructors should keep a few core principles in mind: tasks should be meaningful and connected to real-world issues, remain achievable within the boundaries set by the course structure, and they should allow students to use language creatively and purposefully, rather than simply reproducing fixed phrases or structures [11, 10].

Reading and discussion tasks are a natural starting point. Authentic texts, such as news articles, UN reports, or opinion pieces on sustainability topics, expose students to real English while also introducing SDG themes in context. After reading, students can discuss the main ideas, share their reactions, or compare the situation described in the text with their own national or local experience. A short article about the global refugee crisis, for example, can spark a rich discussion of SDG 16 (Peace and Justice)

that feels immediate and relevant to students across the world. Nazirova [9] and Karimova [10] both highlight the value of using authentic materials to make SDG content accessible and engaging for language learners.

Writing tasks offer another productive avenue. Students can be asked to write opinion essays on sustainability issues, draft letters to local authorities proposing solutions to environmental problems, or produce short reports on a specific SDG and its relevance to their own country or community. These genres are not only useful for developing academic writing skills but also encourage students to take a position, support their arguments with evidence, and reflect on their role as citizens. Korolchuk and Voitenko [15] suggest that connecting writing tasks to professional and civic contexts increases student motivation and gives language practice a clear sense of purpose.

Speaking tasks bring SDG content to life in the classroom. Presentations, debates, and role-plays create opportunities for meaningful communication on sustainability themes. Role-plays, such as simulating a UN committee meeting or a community consultation on a local environmental issue, add an element of creativity and can make abstract global goals feel more concrete and human [6, 8].

Table 1 below, developed by the authors, provides an overview of how different task types can be matched to specific SDGs, offering instructors a practical reference point for lesson planning.

Table 1

Task Types and Their Alignment with Selected SDGs

Task Type	SDG(s) Addressed	Example Activity	Language Skills Developed
Reading & Discussion	SDG 4 (Quality Education) SDG 10 (Reduced Inequalities)	Read a UN report on education access; discuss disparities in your country	Reading comprehension, speaking, and critical thinking
Opinion Essay	SDG 13 (Climate Action) SDG 15 (Life on Land)	Write an essay arguing for or against a proposed climate policy	Academic writing, argumentation, vocabulary
Proposal Writing	SDG 11 (Sustainable Cities) SDG 12 (Responsible Consumption)	Draft a proposal to reduce waste on your university campus	Formal writing, persuasion, civic literacy

Task Type	SDG(s) Addressed	Example Activity	Language Skills Developed
Presentation	SDG 4 (Quality Education) SDG 8 (Decent Work)	Prepare and deliver a 5-minute presentation on youth unemployment in Ukraine	Speaking, research skills, and academic vocabulary
Debate	SDG 16 (Peace & Justice) SDG 10 (Reduced Inequalities)	Debate: Should economic development take priority over environmental protection?	Argumentation, listening, and turn-taking
Role Play / Simulation	SDG 16 (Peace & Justice) SDG 17 (Partnerships)	Simulate a UN committee session on refugee rights	Interactive communication, negotiation language
Project-Based Learning	Multiple SDGs (student-chosen)	Research a local sustainability issue and present findings to the group	All four skills, collaborative language use

Task design should also be sensitive to the specific circumstances of students and institutions. In contexts where distance or blended learning is common, or where students face significant personal or social pressures, tasks that are flexible, clearly structured, and not overly resource-intensive are more likely to succeed. Importantly, SDG topics, particularly those related to peace, justice, and resilience, can provide students with a meaningful framework for making sense of their own experiences, turning challenging circumstances into a source of genuine engagement rather than an obstacle to learning [17].

4. Fostering Student Awareness and Motivation Through SDG-Focused Learning

Integrating SDG content into English language teaching is not only about choosing the right methods or designing effective tasks. It also requires attention to how students feel about the topics they are studying. Awareness and motivation are closely linked: students who understand why sustainability matters are more likely to engage with it genuinely, and students who feel personally connected to a topic are more likely to develop deeper awareness over time [7].

To gather preliminary evidence on these dynamics, a pilot survey was conducted among 66 first- and second-year students of the Geography Faculty at TNPU. Students were asked four closed questions: their motivation for engaging with SDG-related content in English, their overall satisfaction with SDG-integrated lessons, whether they

perceived SDG topics as relevant to real life, and whether they wished to see more such content in their courses. Responses were collected on a four-point scale (e.g., very motivated/motivated/neutral/not motivated). The authors present the results in Table 2 below.

Table 2

Pilot Survey Results: Student Motivation and Satisfaction (n=66)

Survey Question	Year 1 (n=32)	Year 2 (n=34)
How motivated did you feel when SDG topics were used in English class?	Very motivated: 12 (37.5%), Motivated: 14 (43.8%), Neutral: 5 (15.6%), Not motivated: 1 (3.1%)	Very motivated: 15 (44.1%) Motivated: 15 (44.1%) Neutral: 4 (11.8%) Not motivated: 0 (0%)
How satisfied were you overall with SDG-integrated English lessons?	Very satisfied: 10 (31.3%) Satisfied: 16 (50.0%) Neutral: 5 (15.6%) Dissatisfied: 1 (3.1%)	Very satisfied: 14 (41.2%) Satisfied: 16 (47.1%) Neutral: 4 (11.8%) Dissatisfied: 0 (0%)
Did you feel that SDG topics made English learning more relevant to real life?	Strongly agree: 11 (34.4%) Agree: 15 (46.9%) Uncertain: 5 (15.6%) Disagree: 1 (3.1%)	Strongly agree: 14 (41.2%) Agree: 17 (50.0%) Uncertain: 3 (8.8%) Disagree: 0 (0%)
Would you like more SDG-related content in your English lessons?	Yes: 23 (71.9%), Unsure: 7 (21.9%), No: 2 (6.3%)	Yes: 27 (79.4%), Unsure: 6 (17.6%), No: 1 (2.9%)

The survey results suggest a generally positive response to SDG-integrated English language teaching across both year groups. The large majority of students in both cohorts reported feeling motivated or very motivated when SDG topics were used in class, and most expressed satisfaction with this approach. Second-year students showed slightly higher levels of motivation and satisfaction, which may reflect greater familiarity with sustainability themes or a more developed capacity for critical engagement. Most students across both years agreed that SDG topics made their English learning feel more relevant to real life, and a substantial majority indicated that they would welcome more SDG-related content in future lessons. These preliminary findings, while not statistically representative, consistently support the value of SDG integration and reinforce the need for further empirical research in this area.

Ukrainian university students experience the SDGs in a way that most students worldwide do not. Issues like displacement, inequality, limited access to education, and the ongoing struggle for peace are things many of them live through personally, not just read about in textbooks. This gives English language teachers a real advantage. When SDG topics are introduced in the classroom in ways that connect global goals to what students already know and feel, learning becomes more personal and relevant. As a result, students are more likely to engage with the material seriously and find genuine meaning in it [13]. A discussion about SDG 4 and access to quality education, for example, can lead to reflection on how war has affected Ukrainian universities and what quality education might look like in the future.

Connecting the global to the local is therefore one of the most effective strategies for building student awareness. Instructors can encourage students to examine international SDG frameworks and ask how they apply specifically to Ukraine. This kind of critical localisation helps students see themselves not merely as observers of global issues but as participants in them [18, 8]. It also makes English language learning feel more relevant, as students are using the language to explore questions that genuinely matter to them.

The role of the teacher should not be underestimated here. Research indicates that instructors who show genuine curiosity and openness and demonstrate a personal commitment to sustainability values tend to foster a similar attitude in their students [4]. When teachers come to SDG topics with real questions rather than predetermined answers, students are more likely to feel motivated and engaged. This approach treats students as partners in exploring ideas, rather than as passive listeners who simply absorb what they are told.

Building learner autonomy is also an important factor in keeping students motivated over time. When students are given some degree of choice, whether in the topics they explore, the tasks they complete, or the SDGs they focus on, they tend to feel a stronger sense of ownership over their own learning [10, 9]. Reflective activities such as learning journals, self-assessment tasks, or end-of-unit discussions can help students notice their own progress and see how their language learning connects to their growth as aware and responsible citizens. In the Ukrainian context, where many students are dealing with significant personal and social difficulties, having some control over their learning and feeling that it serves a real purpose becomes particularly meaningful.

Conclusions. This study explored the potential of integrating the Sustainable Development Goals (SDGs) into university English language teaching, focusing on methodology, task design, and learner motivation. The findings show that SDG content enriches language learning by providing meaningful contexts for communication, fostering critical thinking, and cultivating civic awareness. Student-centred approaches such as TBLT, project-based learning, and CLIL proved most effective, and task design should emphasise relevance and purposeful language use. Survey data from TNPU students indicate that SDG-integrated lessons enhance motivation and the perceived

value of English learning, particularly in the wartime Ukrainian context, where sustainability themes carry immediate personal significance.

The study is limited by its small sample size and single-institution scope, and further longitudinal and comparative research is needed across different disciplines and contexts. Future inquiries should also examine the specific challenges and opportunities of wartime higher education in Ukraine, as these findings may be relevant beyond the national setting.

References:

1. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations.
https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf
2. UNESCO. (2016). Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4. UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245656
3. UNESCO. (2017). Education for Sustainable Development Goals: Learning objectives. UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444
4. Moreno Pires, S., Nicolau, M., Mapar, M., Ferreira Dias, M., Horta, D., Bacelar Nicolau, P., Caeiro, S., Patrizi, N., Pulselli, F. M., Galli, A., & Malandrakis, G. (2020). How to integrate sustainability teaching and learning in higher education institutions? From context to action for transformation towards SDGs implementation: A literature review. UA Editora. https://doi.org/10.34624/6gq8-9480
5. Zamora-Polo, F., & Sanchez-Martin, J. (2022). Teaching for a better world. Sustainability and sustainable development goals in the construction of a change-maker university. Sustainability, 11(15), 4224. https://doi.org/10.3390/su11154224
6. Bekteshi, E., & Xhaferi, B. (2020). Learning about the Sustainable Development Goals through English language teaching. Research in Social Sciences and Technology, 5(3), 78–94. https://doi.org/10.46303/ressat.05.03.4
7. Yu, B., Guo, W. Y., & Fu, H. (2024). Sustainability in English language teaching: Strategies for empowering students to achieve the Sustainable Development Goals. Sustainability, 16(8), 3325. https://doi.org/10.3390/su16083325
8. Vasiljevic, Z. (2025). Cultivating global citizens: Sustainable development in foreign language education. International Journal of Second and Foreign Language Education, 4(1), 72–88. https://doi.org/10.33422/ijsfle.v4i1.959
9. Nazirova, O. O. (2025). Sustainable development goals in foreign language teaching: Innovative methods and practices. International Conference on Science, Education & Law, 1(1), 143–147. https://uniconflix.com/index.php/ICSEL/article/view/162
10. Karimova, A. (2025). Sustainable development goals in foreign language teaching: Innovative methods and practices. Yangi O'zbekiston Ilmiy Tadqiqotlar Jurnali, 2(5), 45–48. https://doi.org/10.5281/zenodo.15382570
11. Chand, S. P. (2024). Bridging the gaps in quality education. The Educational Review, USA, 8(2), 202–210. https://doi.org/10.26855/er.2024.02.001
12. Chaikovska, H. B., & Levchyk, I. Yu. (2021). Interdisciplinary integration of education for sustainable development in foreign language teaching. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical Universityhttp://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/28751/1/CHAIKOVSKA.pdf
13. Chaikovska, H., & Levchyk, I. Yu. (2022). Interdisciplinary integration of education for sustainable development into higher education institution (integrated ESP case study). Zhytomyr Ivan

Franko State University Journal. Pedagogical Sciences, 2(109), 195–212. https://doi.org/10.35433/pedagogy.2(109).2022.195-211

14. Chaikovska, H., Levchyk, I., Adamska, Z., et al. (2024). Formation of sustainable development competencies in Ukrainian English for specific purposes students. International Journal of Sustainability in Higher Education, 25(4), 744–766. https://doi.org/10.1108/IJSHE-07-2023-0306

15. Korolchuk, L., & Voitenko, I. (2023). Integration of Sustainable Development Goals into foreign language teaching for professional purposes. Aktual'ni pytannia humanitarnykh nauk, 60(5), 126–130. http://www.aphn-journal.in.ua/archive/60_2023/part_5/22.pdf

16. Stukalo, N., & Lytvyn, M. (2021). Towards sustainable development through higher education quality assurance. Education Sciences, 11(11), 664. https://doi.org/10.3390/educsci 11110664

17. Tsos, A., & Makaruk, L. (2023). Sustaining academic commitment under adverse circumstances and adapting to new roles during the year of war: Example of Lesya Ukrainka Volyn National University. Problems and Perspectives in Management, 21(2), 133–139. https://doi.org/10.21511/ppm.21(2-si).2023.16

18. Mendez Seijas, J., & Parra, M. L. (2022). Engaging students with social, cultural and environmental sustainability topics in the Spanish-speaking world. In M. J. de la Fuente (Ed.), Education for sustainable development in foreign language learning (pp. 87–104). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003080183-8

19. Ramisio, P. J., Costa Pinto, L. M., Gouveia, N., Costa, H., & Aretes, D. (2019). Sustainability strategy in higher education institutions: Lessons learned from a nine-year case study. Journal of Cleaner Production, 222, 300–309 https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.02.257

Література:

1. United Nations. (2015). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations.

https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf

2. UNESCO. (2016). Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4. UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245656

3. UNESCO. (2017). Education for Sustainable Development Goals: Learning objectives. UNESCO. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247444

4. Moreno Pires, S., Nicolau, M., Mapar, M., Ferreira Dias, M., Horta, D., Bacelar Nicolau, P., Caeiro, S., Patrizi, N., Pulselli, F. M., Galli, A., & Malandrakis, G. (2020). How to integrate sustainability teaching and learning in higher education institutions? From context to action for transformation towards SDGs implementation: A literature review. UA Editora. https://doi.org/10.34624/6gq8-9480

5. Zamora-Polo, F., & Sanchez-Martin, J. (2022). Teaching for a better world. Sustainability and sustainable development goals in the construction of a change-maker university. Sustainability, 11(15), 4224. https://doi.org/10.3390/su11154224

6. Bekteshi, E., & Xhaferi, B. (2020). Learning about the Sustainable Development Goals through English language teaching. Research in Social Sciences and Technology, 5(3), 78–94. https://doi.org/10.46303/ressat.05.03.4

7. Yu, B., Guo, W. Y., & Fu, H. (2024). Sustainability in English language teaching: Strategies for empowering students to achieve the Sustainable Development Goals. Sustainability, 16(8), 3325. https://doi.org/10.3390/su16083325

8. Vasiljevic, Z. (2025). Cultivating global citizens: Sustainable development in foreign language education. International Journal of Second and Foreign Language Education, 4(1), 72–88. https://doi.org/10.33422/ijsfle.v4i1.959

9. Nazirova, O. O. (2025). Sustainable development goals in foreign language teaching: Innovative methods and practices. International Conference on Science, Education & Law, 1(1), 143–147. https://uniconflix.com/index.php/ICSEL/article/view/162

10. Karimova, A. (2025). Sustainable development goals in foreign language teaching: Innovative methods and practices. Yangi O'zbekiston Ilmiy Tadqiqotlar Jurnali, 2(5), 45–48. https://doi.org/10.5281/zenodo.15382570

11. Chand, S. P. (2024). Bridging the gaps in quality education. The Educational Review, USA, 8(2), 202–210. https://doi.org/10.26855/er.2024.02.001

12. Chaikovska, H. B., & Levchyk, I. Yu. (2021). Interdisciplinary integration of education for sustainable development in foreign language teaching. Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/28751/1/CHAIKOVSKA.pdf

13. Chaikovska, H., & Levchyk, I. Yu. (2022). Interdisciplinary integration of education for sustainable development into higher education institution (integrated ESP case study). Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences, 2(109), 195–212. https://doi.org/10.35433/pedagogy.2(109).2022.195-211

14. Chaikovska, H., Levchyk, I., Adamska, Z., et al. (2024). Formation of sustainable development competencies in Ukrainian English for specific purposes students. International Journal of Sustainability in Higher Education, 25(4), 744–766. https://doi.org/10.1108/IJSHE-07-2023-0306

15. Korolchuk, L., & Voitenko, I. (2023). Integration of Sustainable Development Goals into foreign language teaching for professional purposes. Aktual'ni pytannia humanitarnykh nauk, 60(5), 126–130. http://www.aphn-journal.in.ua/archive/60_2023/part_5/22.pdf

16. Stukalo, N., & Lytvyn, M. (2021). Towards sustainable development through higher education quality assurance. Education Sciences, 11(11), 664. https://doi.org/10.3390/educsci11110664

17. Tsos, A., & Makaruk, L. (2023). Sustaining academic commitment under adverse circumstances and adapting to new roles during the year of war: Example of Lesya Ukrainka Volyn National University. Problems and Perspectives in Management, 21(2), 133–139. https://doi.org/10.21511/ppm.21(2-si).2023.16

18. Mendez Seijas, J., & Parra, M. L. (2022). Engaging students with social, cultural and environmental sustainability topics in the Spanish-speaking world. In M. J. de la Fuente (Ed.), Education for sustainable development in foreign language learning (pp. 87–104). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003080183-8

19. Ramisio, P. J., Costa Pinto, L. M., Gouveia, N., Costa, H., & Aretes, D. (2019). Sustainability strategy in higher education institutions: Lessons learned from a nine-year case study. Journal of Cleaner Production, 222, 300–309 https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.02.257

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК [378. 4. 018: 004]: 378. 013–044. 22

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-714-724

Акімова Ольга Вікторівна доктор педагогічних наук, професор, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, https://orcid.org/0000-0001-6988-6258

Сапогов Микита Володимирович доктор філософії, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, https://orcid.org/0000-0002-0046-7650

Гапчук Яна Анатоліївна доктор філософії, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м.Вінниця, https://orcid.org/0000-0003-1739-7326

ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

Анотація. У статті здійснено теоретичне осмислення ціннісних засад професійної компетентності майбутніх учителів історії в умовах модернізації вищої педагогічної освіти України. Актуальність проблеми зумовлена трансформаційними процесами в освітній сфері, пов'язаними з євроінтеграційним вектором розвитку держави, цифровізацією освітнього простору та впровадженням компетентнісного підходу як провідної парадигми оновлення змісту підготовки педагогічних кадрів. У дослідженні проаналізовано сучасні наукові праці, у яких професійна компетентність розглядається як інтегративне утворення, що охоплює ціннісно-мотиваційний, діяльнісний, рефлексивний і когнітивний компоненти, а також обґрунтовано необхідність виокремлення її аксіологічного виміру як системоутворювального чинника професійного становлення майбутнього вчителя історії. Особливу увагу зосереджено на ролі компетентнісного, діяльнісного та особистісно орієнтованого підходів у формуванні професійної компетентності, що забезпечує здатність майбутнього педагога діяти в реальних професійних ситуаціях, застосовувати знання, здійснювати рефлексію та розвивати критичне мислення. Розкрито значення духовно-моральних і загальнолюдських цінностей у структурі професійної підготовки, що визначають гуманістичну спрямованість педагогічної діяльності та відповідальне ставлення до виконання професійної місії. Підкреслено, що майбутній учитель історії має виступати носієм української ідентичності, транслятором історичної пам'яті та суб'єктом формування громадянина нової генерації, що надає його професійній компетентності виразного громадянсько-ідентифікаційного виміру. Обґрунтовано, що в умовах цифровізації освіти та

глобалізованого інформаційного простору професійна компетентність майбутнього вчителя історії передбачає сформованість трансдисциплінарної компетентності, здатність працювати з різними джерельними базами, використовувати сучасні, зокрема дистанційні, методики викладання, а також організовувати навчальну діяльність учнів, спрямовану на розвиток умінь аналізу й оцінювання інформаційних ресурсів. Узагальнено структуру ціннісних засад професійної компетентності майбутнього вчителя історії як системну єдність ціннісно-мотиваційного, духовно-морального, громадянсько-ідентифікаційного, діяльнісно-рефлексивного та трансдисциплінарного компонентів, концептуально обґрунтованих у сучасних наукових дослідженнях.

Ключові слова: професійна компетентність; майбутній учитель історії; ціннісні засади; компетентнісний підхід; національна ідентичність; трансдисциплінарність.

Akimova Olha Viktorivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0001-6988-6258

Sapohov Mykyta Volodymyrovych PhD in Education, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0002-0046-7650

Hapchuk Yana Anatoliivna PhD in Education, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0003-1739-7326

THE VALUE PRINCIPLES OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE HISTORY TEACHERS

Abstract. The article provides a theoretical interpretation of the value foundations of the professional competence of future history teachers within the context of modernization of higher pedagogical education in Ukraine. The relevance of the issue is determined by transformational processes in the educational sphere related to the European integration vector of state development, digitalization of the educational space, and the implementation of the competence-based approach as a leading paradigm for updating the content of teacher training. The study analyzes contemporary scientific works in which professional competence is considered as an integrative formation encompassing value-motivational, activity-based, reflexive, and cognitive components, and substantiates the necessity of distinguishing its axiological dimension as a system-forming factor in the professional development of a future history teacher. Special attention is paid to the role of the competence-based, activity-based, and personality-oriented approaches in shaping professional competence, which

ensures the ability of a future teacher to act in real professional situations, apply knowledge, carry out reflection, and develop critical thinking. The significance of spiritual, moral, and universal human values within the structure of professional training is highlighted, as they determine the humanistic orientation of pedagogical activity and a responsible attitude toward the fulfillment of professional mission. It is emphasized that a future history teacher should act as a bearer of Ukrainian identity, a transmitter of historical memory, and a subject of forming a new generation citizen, which gives their professional competence a distinct civic and identity-related dimension. It is substantiated that under conditions of educational digitalization and a globalized information space, the professional competence of a future history teacher presupposes the formation of transdisciplinary competence, the ability to work with various source bases, use modern (including distance-learning) teaching methods, and organize students' learning activities aimed at developing skills of analyzing and evaluating information resources. The structure of the value foundations of professional competence of a future history teacher is generalized as a systemic unity of value-motivational, spiritual-moral, civic-identity, activity-reflexive, and trans-disciplinary components, conceptually grounded in contemporary scientific research.

Keywords: professional competence; future history teacher; value foundations; competence-based approach; national identity; transdisciplinarity.

Постановка проблеми. В часи розбудови інформаційного суспільства одним із пріоритетних напрямів визначається створення цілісної та ефективної національної системи освіти, модернізація котрої набуває особливого значення в умовах євроінтеграційного спрямування України. Динамічність трансформаційних процесів у вищій школі зумовлює оновлення освітнього середовища та вдосконалення підготовки педагогічних працівників на засадах компетентнісного підходу.

Сучасні нормативні документи та концептуальні засади розвитку освіти орієнтують систему підготовки вчителя на формування ключових компетентностей і професійної компетентності як інтегративної характеристики фахівця. У цьому контексті особлива роль належить майбутньому вчителю історії, який має бути носієм української ідентичності та спрямовувати свою діяльність на формування громадянина нової генерації Водночас модернізація професійної підготовки майбутніх учителів історії передбачає оволодіння ними надпрофесійними й професійними компетенціями, зокрема здатністю працювати з різними джерельними базами та застосовувати сучасні методики навчання [1, с. 67; 2]. За таких умов актуалізується проблема осмислення ціннісних засад професійної компетентності майбутніх учителів історії в системі сучасної вищої педагогічної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому дискурсі проблема професійної компетентності майбутнього вчителя історії розглядається з різних методологічних позицій. Так, Г. Черевичний обґрунтовує

необхідність модернізації підготовки вчителів історії на засадах компетентнісного підходу [3]; В. Коваль у своєму дослідженні розкриває теоретико-методологічні засади формування професійної компетентності майбутніх учителів у контексті компетентнісного, особистісно орієнтованого та діяльнісного підходів [4]; В. Абакумова, А. Гриценко досліджують формування в учнів умінь використовувати інформаційні ресурси у процесі навчання історії [5]. Д. Шутов аналізує структуру професійної компетентності вчителя історії профільної школи, виокремлюючи ціннісно-мотиваційний компонент як важливу складову її змісту, а також у подальших дослідженнях розглядає розвиток професійної компетентності засобами самоосвіти [7; 10]. А. Гриценко досліджує особливості структури професійної компетентності майбутніх учителів історії в умовах інформаційного суспільства [8]; Є. Мамчур розкриває проблему розвитку професійно-ціннісних орієнтацій як внутрішнього аксіологічного підґрунтя професійного становлення педагога [11].

Разом із тим, попри ґрунтовне висвітлення структурних, діяльнісних і методичних аспектів професійної компетентності, потребує подальшого наукового осмислення саме цілісне обґрунтування ціннісних засад професійної компетентності майбутніх учителів історії, зокрема взаємозв'язку духовно-моральних, громадянсько-ідентифікаційних та професійно-ціннісних орієнтацій із механізмами її формування у системі вищої педагогічної освіти.

Мета статті є теоретичне обґрунтування ціннісних засад професійної компетентності майбутніх учителів історії та з'ясування їх місця і ролі у структурі та процесі формування професійної компетентності в умовах модернізації вищої педагогічної освіти.

Виклад основного матеріалу. Сучасному етапу розвитку вищої педагогічної освіти в Україні притаманні глибинні трансформаційні процеси, що зумовлені євроінтеграційним спрямуванням держави та розбудовою інформаційного суспільства, у межах яких модернізація підготовки педагогічних кадрів постає як стратегічне завдання. У даному контексті оновлення освітнього середовища передбачає впровадження нових методологій у практику вищої школи, зокрема транс дисциплінарного підходу, що актуалізує необхідність формування у майбутніх учителів здатності діяти в умовах глобалізованого простору та швидкоплинності інформаційних потоків [1, с. 67].

Динамічність цифровізації освіти зумовлює потребу ефективного використання педагогічних і науково-методичних ресурсів, інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури та сучасних технологічних засобів, що безпосередньо впливає на зміст і організацію професійної підготовки майбутніх учителів. Водночас модернізація системи освіти орієнтує підготовку фахівців на формування ключових компетентностей, оволодіння якими дозволяє майбутнім учителям успішно розв'язувати професійні та соціальні завдання.

Оновлення змісту підготовки майбутніх педагогів пов'язується з переходом до компетентнісного підходу, що передбачає переосмислення

структури професійної компетентності, її компонентів і механізмів формування [2, с. 121]. У цьому вимірі, відповідно, професійна підготовка розглядається як цілісний процес, спрямований на формування інтегративної характеристики особистості майбутнього вчителя, здатного до практичної діяльності та інноваційного розвитку.

Як зазначає Г. Черевичний, особливого значення набуває проблема підготовки вчителя історії, оскільки саме він покликаний бути носієм української ідентичності та спрямовувати свою педагогічну діяльність на формування громадянина нової генерації . У сучасних умовах на вчителя історії покладається завдання передання підростаючому поколінню достовірних знань про витоки державності, історичне коріння та традиції народу, що підсилює аксіологічний вимір його професійної компетентності. А тому, модернізація вищої педагогічної освіти вимагає не лише оновлення змісту й технологій підготовки, а й цілеспрямованого формування ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя як суб'єкта освітнього процесу в умовах сучасних викликів [3, с. 71].

У сучасному науково-педагогічному дискурсі (В. Коваль, В. Абакумова, А. Гриценко, Ю. Коняхін) формування професійної компетентності майбутнього вчителя розглядається крізь призму компетентнісного підходу як провідної парадигми модернізації вищої освіти, що передбачає оновлення змісту підготовки відповідно до орієнтації на ключові компетентності [4; 5; 6]. У дослідженнях підкреслюється, що професійна компетентність є інтегративною характеристикою особистості майбутнього педагога, а її формування потребує теоретичного осмислення структури, компонентів і методологічних засад організації освітнього процесу. Компетентнісний підхід пов'язується з переорієнтацією результатів навчання на здатність діяти, застосовувати знання у практичних ситуаціях та розв'язувати професійні завдання, що визначає нову логіку організації підготовки майбутнього вчителя [4; с. 132; 6, с. 79; 5, с. 44].

Водночас у науковій літературі, зокрема у дослідженні Д. Шутова, простежується взаємозв'язок компетентнісного, діяльнісного та особистісно орієнтованого підходів, що розглядаються як взаємодоповнювальні методологічні орієнтири професійної підготовки. Дослідник наголошує, що компетентнісний підхід інтегрує особистісну та діяльнісну сутність освітнього процесу, оскільки результат навчання визначається не лише засвоєнням знань, а й сформованістю здатності до їх застосування в реальній професійній діяльності. У цьому контексті особистісно орієнтований підхід акцентує на розвитку індивідуальності майбутнього педагога, його здатності до саморозвитку та самореалізації, тоді як діяльнісний – на активному залученні до різних видів навчально-професійної діяльності як умови становлення компетентності [7, с. 121; 10, с. 87].

Діяльнісні засади професійної підготовки, за твердженнями А. Гриценко, набувають особливого значення в умовах сучасних викликів, оскільки передбачають реалізацію принципів активності, практичної спрямованості та

інтеграції теоретичного й практичного компонентів підготовки. У межах діяльнісного підходу важливим визнається розвиток творчого та критичного мислення як необхідної умови професійного становлення майбутнього фахівця, здатного до аналізу, оцінювання та прийняття обґрунтованих рішень у складних освітніх ситуаціях. Застосування активних форм і методів навчання, орієнтованих на формування дослідницької позиції, креативності та професійної рефлексії, розглядається як важливий механізм формування компетентності в системі вищої педагогічної освіти. Відак, теоретико-методологічні підходи до формування професійної компетентності майбутнього вчителя постають як цілісна система взаємопов'язаних орієнтирів, що визначають зміст, структуру й організацію його професійної підготовки [8, с. 62].

У дослідженні С. Щербини професійна компетентність учителя історії розглядається як складне інтегративне утворення, що охоплює систему взаємопов'язаних компонентів, серед яких вагоме місце посідає ціннісно-мотиваційний складник. Дослідник підкреслює, що професійна компетентність учителя історії профільної школи як суб'єкта освітнього процесу передбачає наявність стійких професійних мотивів, ціннісних орієнтацій і внутрішньої спрямованості на педагогічну діяльність, що забезпечує усвідомлений характер професійних дій. Такий підхід дозволяє розглядати аксіологічний вимір не як додатковий, а як системотвірний елемент структури професійної компетентності, оскільки саме цінності визначають зміст професійної позиції вчителя та спрямовують його діяльність [9, с. 124].

Проблема формування духовно-моральних цінностей майбутніх учителів у процесі фахової підготовки розкривається як необхідна умова становлення особистості педагога, здатного здійснювати виховний вплив на учнів. С. Олексенко наголошує, що в умовах суспільних трансформацій актуалізується потреба посилення духовно-моральної складової професійної підготовки, яка має забезпечувати формування гуманістичних орієнтацій, відповідального ставлення до професії та усвідомлення соціальної місії вчителя. Духовно-моральні цінності розглядаються як основа професійної культури педагога, що визначає характер його взаємодії з учасниками освітнього процесу та сприяє утвердженню гуманістичних принципів у педагогічній діяльності [1, с. 70].

У контексті компетентнісного підходу підготовка майбутнього вчителя пов'язується з формуванням загальнолюдських і національних ціннісних орієнтирів, що визначають його світоглядні позиції та професійну відповідальність. Нормативні та концептуальні засади розвитку освіти підкреслюють необхідність створення умов для формування й самореалізації особистості, орієнтованої на демократичні цінності, гуманізм і культурну ідентичність. У структурі професійної підготовки вчителя ціннісні орієнтації пов'язуються з формуванням національно свідомої, духовно багатої особистості, здатної до свідомого виконання професійних обов'язків і реалізації освітньої місії в умовах сучасних викликів [2, с. 208]. Таким чином, аксіологічний вимір професійної

компетентності майбутнього вчителя постає як системна єдність ціннісно-мотиваційних, духовно-моральних і національно орієнтованих компонентів, що визначають спрямованість та якість його професійної діяльності.

В умовах модернізації освіти майбутній учитель історії розглядається як носій української ідентичності, покликаний спрямовувати свою педагогічну діяльність на формування громадянина нової генерації, здатного усвідомлювати витоки державності та значення історичного минулого для розвитку суспільства. Є. Мамчур зазначає, що саме вчитель історії має оволодіти технологіями, методами й способами передання підростаючому поколінню знань про історичне коріння, традиції та державотворчі процеси, що визначає аксіологічний характер його професійної діяльності. У цьому контексті професійне завдання вчителя історії полягає не лише в трансляції фактологічного матеріалу, а й у формуванні в учнів громадянських і національно-патріотичних орієнтацій, що співвідносяться з потребою узгодження особистих, суспільних і національних інтересів [11, с. 76].

Важливим складником професійної компетентності майбутнього вчителя історії є здатність працювати з різними джерельними базами, зокрема законодавчими, архівними, бібліотечними та іншими ресурсами, що розглядається як необхідна умова формування фахового складника його професійності. Дана діяльність передбачає не лише технічне опрацювання матеріалів, а й осмислене ставлення до історичного джерела як носія певної ціннісної інформації, що має бути інтерпретована й подана учням у контексті національної історичної пам’яті [11, с. 79].

А. Гриценко зазначає, що формування вмінь критичного аналізу інформаційних ресурсів у процесі навчання історії розглядається як необхідний компонент підготовки сучасного учня і, відповідно, як орієнтир професійної діяльності вчителя. У дослідженнях підкреслюється, що освічена особистість має вміти знаходити, аналізувати, оцінювати інформацію та її джерела, що вимагає від учителя організації такої навчальної діяльності, яка сприятиме розвитку відповідних умінь [8, с. 36]. А отже, ціннісні орієнтири професійної діяльності майбутнього вчителя історії пов’язуються з його роллю носія національної ідентичності, організатора формування громадянської свідомості учнів і суб’єкта діяльності, здатного забезпечити осмислену роботу з історичними та інформаційними ресурсами.

У контексті модернізації вищої педагогічної освіти особливої актуальності набуває формування трансдисциплінарної компетентності майбутнього вчителя історії, що пов’язується з упровадженням нових методологій у практику вищої школи в умовах глобалізованого простору. Так, В. Коваль стверджує, що сформованість трансдисциплінарної компетентності є важливим аспектом професійного становлення майбутніх учителів історії, оскільки їхні знання та вміння мають набуватися на засадах міждисциплінарної інтеграції та спиратися як на науковий досвід, так і на реалії повсякденного буття поза межами окремих

навчальних дисциплін . Такий підхід передбачає оволодіння надпрофесійними і професійними компетенціями, що забезпечують здатність ефективно працювати з різними джерельними базами та інтегрувати знання в освітній процес [4, с. 212].

В умовах цифровізації освіти важливим складником сучасної професійної компетентності майбутнього вчителя історії визначається оволодіння дистанційними методиками викладання історичних навчальних предметів.

Динамічність трансформаційних процесів, пов'язаних із розвитком інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури та сучасних технологічних засобів, зумовлює необхідність ефективного використання цифрових ресурсів у професійній діяльності педагога. Опанування дистанційних форм навчання розглядається як відповідь на сучасні виклики та як умова забезпечення безперервності й гнучкості освітнього процесу [2, с. 194].

Водночас у діяльнісних засадах професійної підготовки підкреслюється значення активної, практико орієнтованої організації навчального процесу, що сприяє розвитку критичного мислення, творчості та професійної рефлексії майбутніх фахівців. Реалізація принципів діяльнісного підходу в умовах сучасних викликів розглядається як необхідна умова формування компетентності, здатної до адаптації в динамічному освітньому середовищі. Відповідно трансдисциплінарність і цифровізація постають новими ціннісними вимірами професійної підготовки майбутнього вчителя історії, що інтегрують оновлені методологічні орієнтири та сучасні технологічні можливості в структуру його професійної компетентності [2, с. 194].

Здйснений аналіз наукових джерел дає нам підстави розглядати структуру ціннісних засад професійної компетентності майбутнього вчителя історії як багатовимірне інтегративне утворення, у якому провідну роль відіграє ціннісно-мотиваційний компонент, що пов'язується з наявністю стійких професійних мотивів, ціннісних орієнтацій та внутрішньої спрямованості на педагогічну діяльність. Даний компонент визначає усвідомлений характер професійних дій учителя історії як суб'єкта освітнього процесу та забезпечує його готовність до відповідальної реалізації професійної ролі. Невід'ємною складовою аксіологічної структури виступає духовно-моральний компонент, що охоплює формування гуманістичних орієнтацій, відповідального ставлення до професії та усвідомлення соціальної місії педагога в умовах суспільних трансформацій.

Громадянсько-ідентифікаційний компонент професійної компетентності майбутнього вчителя історії пов'язується з його роллю носія української ідентичності та суб'єкта формування громадянина нової генерації, здатного усвідомлювати історичні витоки державності та значення національної пам'яті. У даньому вимірі професійна діяльність учителя історії набуває ціннісного характеру, оскільки спрямовується на узгодження особистих, суспільних і національних інтересів. Діяльнісно-рефлексивний компонент відображає необхідність активного залучення майбутнього фахівця до навчально-професійної діяльності, розвитку критичного мислення, творчості та здатності

до осмислення власних дій у професійних ситуаціях. А тому, у контексті компетентність розглядається як здатність діяти, застосовувати знання та аналізувати інформаційні ресурси й джерела в освітньому процесі.

Трансдисциплінарний компонент зумовлюється потребою міждисциплінарної інтеграції знань, оволодіння надпрофесійними та професійними компетенціями, здатності працювати з різними джерельними базами та використовувати сучасні методики, зокрема дистанційні, у професійній діяльності. Сформованість трансдисциплінарної компетентності визначається як важливий аспект професійного становлення майбутнього вчителя історії в умовах цифровізації та глобалізованого освітнього простору. Таким чином, структура ціннісних засад професійної компетентності майбутнього вчителя історії постає як цілісна система взаємопов'язаних компонентів, концептуально обґрунтованих у сучасних наукових дослідженнях і зорієнтованих на забезпечення його професійної зрілості та соціальної відповідальності.

Висновок. Проведений аналіз засвідчує, що модернізація підготовки майбутніх учителів історії в умовах євроінтеграційного розвитку та цифровізації освіти зумовлює необхідність переосмислення змісту й структури їхньої професійної компетентності на засадах компетентнісного підходу. Професійна компетентність учителя історії постає як інтегративне утворення з виразним ціннісно-мотиваційним складником, що визначає спрямованість і усвідомлений характер його професійної діяльності. Її аксіологічний вимір пов'язується з формуванням духовно-моральних, загальнолюдських і національних цінностей, а також із роллю вчителя історії як носія української ідентичності та суб'єкта формування громадянина нової генерації. Водночас діяльнісно-рефлексивний і трансдисциплінарний виміри професійної компетентності передбачають здатність працювати з різними джерельними базами, застосовувати сучасні методики, зокрема дистанційні, та організовувати навчальну діяльність, спрямовану на розвиток критичного мислення й умінь аналізу інформаційних ресурсів. Отже, ціннісні засади професійної компетентності майбутнього вчителя історії визначаються як системоутворювальний чинник його професійного становлення в сучасному освітньому просторі.

Література:

1. Олексенко С. В. Психологічні аспекти професійної компетентності:психологічна компетентність вчителя історії. *Modern scientific researches*. 2017. Issue 17. Part 1. С. 66-73.

2. Діяльнісні засади підготовки майбутніх компетентних фахівців в умовах сучасних викликів: монографія / за ред. О.А. Дубасенюк. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2024. 366 с.

3. Черевичний Г. Модернізація підготовки учителів історії в університетах України на засадах компетентнісного підходу. *Вища школа.* 2022. 1(2). С. 69–73. DOI: https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-1(202)-69-73.

4. Коваль В. О. Підготовка майбуніх учителів української мови та літератури до професійної діяльності на засадах компетентнісного підходу в закладах вищої освіти : монографія. Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Візаві, 2021. 449 с.

5. Абакумова В. І., Гриценко А. П. Формування у старшокласників умінь використовувати інформаційні ресурси у процесі застосування навчальних хрестоматій з історії. *Педагогічні науки.* 2016. Випуск 32. С. 42-48.

6. Коняхін Ю. Ціннісна детермінація формування професійних компетентностей майбутніх учителів історії. Педевтологія. 2024. 2(1). С. 77-87. DOI: https://doi.org/10.31652/3041-1203-2024(1)-77-87.

7. Шутов Д.О. Професійна компетентність вчителя історії профільної школи як суб'єкта освітнього процесу. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* 2019. № 66. Т. 1. С. 119-126. DOI: https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.66-1.24.

8. Гриценко А. П. Особливості структури професійної компетентності майбутніх учителів історії в інформаційному суспільстві. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи.* Випуск 68. 2019. С. 61-64. DOI: https://doi.org/10.31392/2311-5491/2019-68.14.

9. Щербина С. М. Формування духовно-моральних цінностей у майбутніх учителів у процесі фахової підготовки. *Educational Dimension.* 2017. 49. С. 121–130. DOI: https://doi.org/10.31812/pedag.v49i0.1176.

10. Шутов Д.О. Розвиток професійної компетентності вчителя історії профільної школи засобами самоосвіти: дис. ... д-ра філос.: 015. Дніпро, 2024. 336 с.

11. Мамчур Є. Розвиток професійно-ціннісних орієнтацій майбутніх учителів іноземної мови : монографія. Умань : Видавець «Сочінський М. М.», 2021. 219 с.

References:

1. Oleksenko, S. V. (2017). Psykholohichni aspekty profesiinoi kompetentnosti:psykholohichna kompetentnist vchytelia istorii. [Psychological aspects of professional competence: psychological competence of a history teacher]. *Modern scientific researches.* - *Modern scientific researches.* 17(1). 66-73. [in Ukrainian].

2. Dubaseniuk, O. A. (2024). Diialnisni zasady pidhotovky maibutnikh kompetentnykh fakhivtsiv v umovakh suchasnykh vyklykiv: monohrafiia. [Operational principles of training future competent specialists in the face of modern challenges: monograph]. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I.Franka, 366. [in Ukrainian].

3. Cherevychnyi, H. (2022). Modernizatsiia pidhotovky uchyteliv istorii v universytetakh Ukrainy na zasadakh kompetentnisnoho pidkhodu. [Modernization of training of history teachers in universities of Ukraine based on the competency approach]. *Vyshcha shkola.* - *Higher School.* 1(2). 69–73. DOI: https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-1(202)-69-73. [in Ukrainian].

4. Koval, V. O. (2021). Pidhotovka maibunikh uchyteliv ukrainskoi movy ta literatury do profesiinoi diialnosti na zasadakh kompetentnisnoho pidkhodu v zakladakh vyshchoi osvity : monohrafiia. [Training future teachers of the Ukrainian language and literature for professional activity on the basis of a competency-based approach in higher education institutions: monograph]. Umanskyi derzh. ped. un-t imeni Pavla Tychyny. Uman : Vizavi, 449. [in Ukrainian].

5. Abakumova, V. I., & Hrytsenko, A. P. (2016). Formuvannia u starshoklasnykiv umin vykorystovuvaty informatsiini resursy u protsesi zastosuvannia navchalnykh khrestomatii z istorii. [Formation of high school students' skills to use information resources in the process of using educational history textbooks]. *Pedahohichni nauky.* - *Pedagogical Sciences.* 32. 42-48. [in Ukrainian].

6. Koniakhin, Yu. (2024). Tsinnisna determinatsiia formuvannia profesiinykh kompetentnostei maibutnikh uchyteliv istorii. [Valuable determination of the formation of professional competencies of future history teachers]. *Pedevtolohiia.*- *Pedeutology.* 2(1). 77-87. DOI: https://doi.org/10.31652/3041-1203-2024(1)-77-87. [in Ukrainian].

7. Shutov, D.O. (2019). Profesiina kompetentnist vchytelia istorii profilnoi shkoly yak subiekta osvitnoho protsesu. [Professional competence of a history teacher of a specialized school as a subject of the educational process]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh. - Pedagogy of the formation of a creative personality in higher and general education schools.* 66. 1. 119-126. DOI: https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.66-1.24. [in Ukrainian].

8. Hrytsenko, A. P. (2019). Osoblyvosti struktury profesiinoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv istorii v informatsiinomu suspilstvi. [Peculiarities of the structure of professional competence of future history teachers in the information society]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 5. Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy. - Scientific journal of the NPU named after M. P. Dragomanov. Series 5. Pedagogical sciences: realities and prospects.* 68. 61-64. DOI: https://doi.org/10.31392/2311-5491/2019-68.14. [in Ukrainian].

9. Shcherbyna, S. M. (2017). Formuvannia dukhovno-moralnykh tsinnostei u maibutnikh uchyteliv u protsesi fakhovoi pidhotovky. [Formation of spiritual and moral values in future teachers in the process of professional training]. *Educational Dimension.* 49. 121–130. DOI: https://doi.org/ 10.31812/pedag.v49i0.1176. [in Ukrainian].

10. Shutov, D.O. (2024). Rozvytok profesiinoi kompetentnosti vchytelia istorii profilnoi shkoly zasobamy samoosvity. [Development of professional competence of a history teacher of a specialized school by means of self-education].: dys. ... d-ra filos.: 015. Dnipro, 336. [in Ukrainian].

11. Mamchur, Ye. (2021). Rozvytok profesiino-tsinnisnykh oriientatsii maibutnikh uchyteliv inozemnoi movy : monohrafiia. [Development of professional and value orientations of future foreign language teachers: monograph]. Uman : Vydavets «Sochinskyi M. M.», 219. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 316.477

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-725-734

Алєксєєва Світлана Володимирівна доктор педагогічних наук, завідувач відділу моніторингу та оцінювання якості загальної середньої освіти Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України, Україна, м. Київ, https//orcid.org/0000-0002-8132-0465

РОЗВИТОК ЯКОСТІ ОСВІТИ В УКРАЇНІ: ЧИННИКИ ВПЛИВУ МІЖНАРОДНИХ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ МОНІТОРИНГІВ

Анотація. У статті розкрито класифікацію чинників впливу міжнародних та національних моніторингів на розвиток якості освіти. Визначено, що ЮНЕСКО надала рекомендації щодо розроблення рамок моніторингу якості освіти, які включають набір інструментів для збору даних та опис практик оцінювання освітніх систем. Основна мета процесу оцінювання полягає у визначенні того, наскільки система освіти забезпечує учнів необхідними знаннями, навичками та цінностями для ефективної участі в житті суспільства. Структура, що відстежує результати навчання, може слугувати базою для комплексного плану моніторингу та оцінювання ефективності системи освіти протягом визначеного періоду. Вона застосовується на національному та міжнародному рівнях, забезпечує порівнянність результатів між країнами та сприяє моніторингу прогресу у досягненні Цілей сталого розвитку ООН, зокрема, ЦСР 4 – якісна освіта. Висвітлено, що існує три типу моніторингу, а саме, моніторинг відповідності, діагностичний моніторинг; моніторинг успішності.

Обґрунтовано, що необхідність адаптації змісту й технологій навчання до реальних освітніх результатів учнів забезпечується методичними чинниками, потреба в обґрунтованих управлінських рішеннях на основі достовірних емпіричних даних про стан і динаміку якості освіти зумовлюється управлінськими чинниками, необхідність адаптації змісту й технологій навчання до реальних освітніх результатів учнів забезпечується методичними чинниками, а потребу в забезпеченні системного використання результатів моніторингових досліджень на рівні закладів освіти закривають інституційні чинники.

Доведено, що результати міжнародних і національних моніторингових досліджень, таких як PISA, TIMSS, ДПА та НМТ, виступають вихідним чинником впливу на систему загальної середньої освіти. На основі цих результатів ухвалюються нормативні рішення, що визначають стандарти, правила та стратегічні орієнтири освітньої політики. Далі вони трансформуються у управлінські механізми, що реалізуються органами освіти на державному, регіональному та шкільному рівнях і забезпечують ефективне планування, розподіл ресурсів та контроль за виконанням освітніх програм.

Ключові слова: якість освіти, моніторингові дослідження, оцінювання освітніх систем, чинники впливу, освітні результати, моніторинг відповідності, діагностичний моніторинг; моніторинг успішності.

Svitlana Alieksieieva doctor of pedagogical sciences, head of the department of monitoring and evaluation of the quality of general secondary education, Institute of pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, https//orcid.org/0000-0002-8132-0465

DEVELOPMENT OF EDUCATION QUALITY IN UKRAINE: FACTORS INFLUENCING INTERNATIONAL AND NATIONAL MONITORING STUDIES

Abstract. The article presents a classification of factors influencing the impact of international and national monitoring studies on the development of education quality. It is determined that UNESCO has provided recommendations for the development of education quality monitoring frameworks, which include a set of data collection tools and a description of practices for evaluating education systems. The main purpose of the evaluation process is to determine the extent to which the education system equips learners with the knowledge, skills, and values necessary for effective participation in social life.

A framework for tracking learning outcomes may serve as a basis for a comprehensive plan for monitoring and evaluating the effectiveness of the education system over a defined period. It is applied at both national and international levels, ensures the comparability of results across countries, and contributes to monitoring progress toward achieving the United Nations Sustainable Development Goals, in particular SDG 4 – Quality Education. The study highlights three types of monitoring, namely compliance monitoring, diagnostic monitoring, and performance monitoring.

It is substantiated that the need to adapt educational content and teaching technologies to students' actual learning outcomes is ensured by methodological factors; the need for evidence-based managerial decision-making grounded in reliable empirical data on the state and dynamics of education quality is driven by managerial factors; and the need to ensure the systematic use of monitoring results at the level of educational institutions is addressed by institutional factors.

It is proved that the results of international and national monitoring studies, such as PISA, TIMSS, the State Final Attestation (DPA), and the National Multidisciplinary Test (NMT), act as initial influencing factors on the general secondary education system. Based on these results, regulatory decisions are adopted that define standards, rules, and strategic priorities of education policy. Subsequently, they are transformed into managerial mechanisms implemented by education authorities at the national, regional, and school levels, ensuring effective planning, resource allocation, and control over the implementation of educational programs.

Keywords: education quality, monitoring studies, evaluation of education systems, influencing factors, learning outcomes, compliance monitoring, diagnostic monitoring, performance monitoring.

Постановка проблеми. У 2022 році ЮНЕСКО започаткувала ініціативу «Глобальна коаліція для фундаментального навчання» (англ. The Global Coalition for Foundational Learning), метою якої є об'єднання міжнародних партнерів для підвищення якості базового навчання та прискорення впровадження освітніх змін і реформ. У межах цієї ініціативи фундаментальне навчання визначається як базова грамотність, уміння рахувати та гнучкі навички, зокрема соціально-емоційні, які є необхідними для подальшого навчання й формування знань і навичок вищого рівня. Для забезпечення узгодженості результатів оцінювання на національному та міжнародному рівнях запропоновано методологію «зв'язування політики» (англ. Policy Linking), що передбачає нестатистичний спосіб збирання даних на основі експертних суджень, узгоджених з елементами національних систем оцінювання та вимогами «Глобальної структури кваліфікації» (англ. Global Proficiency Framework, GPF). Застосування методології Policy Linking забезпечує встановлення міжнародно порівнюваних еталонних показників на основі дескрипторів еталонних тестів, визначених у межах GPF. «Глобальна структура кваліфікації» є рамковим рекомендаційним документом, який визначає рівні сформованості навичок читання та математики, що мають бути продемонстровані учнями наприкінці кожного рівня навчання з 1-го по 9-й класи. Документом визначено чотири рівні навчальних досягнень, від низького до високого, що характеризують ступінь відповідності мінімальним вимогам і рівень опанування базових знань та вмінь [1].

Методологія «зв'язування політики» сьогодні застосовується в ряді країн як пілотний інструмент, що проходить етап тестування. Вона була запропонована під час засідання Глобального альянсу з моніторингу навчання у 2017 році, вперше пілотована у 2019 році, переглянута у 2020 році та повторно пілотована у 2021–2022 роках. У січні 2023 року проведено перегляд «Глобальної структури кваліфікації» (англ. Global Proficiency Framework). При цьому Інститут статистики ЮНЕСКО не використовує результати «зв'язування політики» для звітування щодо показника ЦСР 4.1.1, оскільки інструмент залишається на стадії пілотного впровадження.

Станом на сьогодні багато країн не мають систематизованих даних про результати навчання. У 2021 році ЮНЕСКО надала рекомендації щодо розроблення рамок моніторингу якості освіти, які включають набір інструментів для збору даних та опис практик оцінювання освітніх систем. Основна мета процесу оцінювання полягає у визначенні того, наскільки система освіти забезпечує учнів необхідними знаннями, навичками та цінностями для ефективної участі в житті суспільства. Структура, що відстежує результати навчання, може слугувати базою для комплексного плану моніторингу та

оцінювання ефективності системи освіти протягом визначеного періоду. Вона застосовується на національному та міжнародному рівнях, забезпечує порівняннність результатів між країнами та сприяє моніторингу прогресу у досягненні Цілей сталого розвитку ООН, зокрема ЦСР 4 – якісна освіта.

Однією з ключових цілей моніторингу та оцінювання є забезпечення справедливої та якісної освіти для всіх учнів на різних рівнях. ЮНЕСКО пропонує систему моніторингу якості освіти на рівнях країни, регіону та школи, а також для різних груп учасників освітнього процесу: керівників шкіл, педагогів і учнів.

Структура моніторингу базується на наборі інструментів та компонентів для збору, обробки та організації даних про ефективність системи освіти. Це включає шкільні інструменти для збору інформації про учнів і педагогів, національні інформаційні системи управління освітою, системи управління людськими ресурсами (кадрами), а також системи оцінювання і фінансового моніторингу.

ЮНЕСКО пропонує класифікувати моніторинг якості *освіти відповідно до підходу К. Річардса за трьома типами: моніторинг* відповідності (спрямований на оцінку відповідності навчальних закладів стандартам і нормативам, зокрема щодо ресурсів (вчителі, підручники, аудиторії, обладнання); *діагностичний моніторинг* (фокусується на процесах навчання, оцінюючи, чи відбувається ефективне навчання учнів, та надає інформацію про якість освітніх послуг у школах); *моніторинг успішності* (зосереджується на оцінці навчальних досягнень учнів за допомогою тестування, що дозволяє оцінити результативність інвестицій в освіту).

Ці три типи моніторингу можуть співіснувати в системі освіти та використовуватися для підтримки управління на рівні школи. Для ефективного проведення моніторингу важливим є розроблення детального плану, який визначає: що саме вимірюється, з якою метою, яким чином це реалізується, очікувані результати та зв’язок із загальними цілями системи освіти [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика моніторингових досліджень якості освіти та їх впливу на освітні системи є предметом досліджень в сучасній педагогіці. Зокрема, вплив участі у TIMSS та PISA на реформування системи шкільної освіти (на прикладі Німеччини), що важливо для порівняльного освітнього аналізу дослідила А. Джурило; модель міжнародних порівняльних моніторингових досліджень якості загальної середньої освіти розробила С. Науменко [5, 7]; проблеми оцінювання, моніторингу та управління в якості освіти аналізував О. Ляшенко [8]; участь України в міжнародних дослідженнях і можливості використання їх результатів для підвищення якості освіти висвітлювали М. Бурда, Л. Гриневич, Л. Дворецька, Ю. Ковальчук, Т. Коршевнюк та інші.

Мета статті полягає у розкритті чинників впливу міжнародних та національних моніторингів на розвиток якості освіти.

Виклад основного матеріалу. Чинники впливу можна визначити як умови, елементи або обставини, які безпосередньо чи опосередковано визначають характер, силу та результати впливу певного явища чи процесу. У контексті розвитку якості освіти чинники впливу результатів міжнародних і національних моніторингових досліджень визначають, яким чином результати трансформуються у нормативні, управлінські, методичні та інституційні зміни системи освіти. Таким чином, чинники впливу результатів міжнародних і національних моніторингових досліджень це ті умови, що визначають, як результати моніторингів оцінювання якості освіти (PISA, TIMSS, ДПА, НМТ) впливають на розвиток загальної середньої освіти в Україні.

Як ми вже зазначали вплив результатів міжнародних і національних моніторингових досліджень якості освіти на розвиток загальної середньої освіти в Україні зумовлюється сукупністю взаємопов'язаних чинників, реалізація яких відбувається через відповідні механізми та призводить до конкретних управлінських і педагогічних результатів.

Зокрема, необхідність узгодження національної системи оцінювання якості освіти з міжнародними підходами та стандартами визначає *нормативно-правові чинники* – це використання результатів міжнародних порівняльних досліджень (PISA, TIMSS) і національних оцінювань (ДПА, НМТ) під час розроблення й оновлення державних стандартів загальної середньої освіти, типових освітніх програм, стратегічних і нормативно-правових документів. Результатом є нормативне закріплення компетентнісно орієнтованих результатів навчання та забезпечення відповідності національних освітніх вимог міжнародним показникам якості освіти.

Потреба в обґрунтованих управлінських рішеннях на основі достовірних емпіричних даних про стан і динаміку якості освіти зумовлює *управлінські чинники.*

Механізм реалізації – це аналіз результатів PISA, TIMSS, ДПА та НМТ органами управління освітою для визначення проблемних зон, встановлення пріоритетів освітньої політики, планування реформ і розподілу ресурсів на державному та регіональному рівнях, а результат спостерігається у підвищенні ефективності управління системою загальної середньої освіти, цілеспрямованості реформ і оптимізації управлінських рішень.

Необхідність адаптації змісту й технологій навчання до реальних освітніх результатів учнів забезпечується *методичними чинниками*, завдяки яким відбувається використання аналітичних звітів за результатами PISA і TIMSS для оновлення змісту навчання та впровадження методик, орієнтованих на розвиток функціональної грамотності, а також застосування результатів ДПА і НМТ для коригування навчально-методичного забезпечення й системи підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Як результат – удосконалення освітнього процесу, підвищення якості навчальних досягнень учнів і професійної компетентності педагогів.

Потребу в забезпеченні системного використання результатів моніторингових досліджень на рівні закладів освіти та відповідних установ закривають *інституційні чинники*, які сприяють формуванню інституційної спроможності до використання результатів моніторингу як інструменту сталого розвитку загальної середньої освіти. Механізм реалізації – це діяльність інституцій, відповідальних за організацію та аналіз результатів PISA, TIMSS, ДПА і НМТ, розвиток міжінституційної взаємодії та впровадження внутрішніх систем забезпечення якості освіти.

Ключові чинники впливу результатів міжнародних і національних моніторингових досліджень на розвиток загальної середньої освіти в Україні у контексті ESG, SDGs та європейських стандартів якості освіти ми представляємо в таблиці.

Таблиця

Ключові чинники впливу результатів міжнародних і національних моніторингових досліджень

Чинник	**Причина (запит системи)**	**Механізм реалізації (інструменти)**	**Результат для ЗСО**	**Узгодження з ESG / SDGs / європейськими підходами**
Нормативно-правовий	Необхідність забезпечення якості освіти відповідно до міжнародно визнаних стандартів і показників	Використання результатів PISA, TIMSS, ДПА, НМТ при оновленні державних стандартів, типових освітніх програм, стратегій розвитку освіти	Компетентнісно орієнтовані стандарти та цілі навчання, гармонізовані з міжнародними вимогами	SDG 4 (якісна освіта); ESG – Governance (прозоре регулювання); європейський принцип *evidence-based policy*
Управлінський	Потреба в обґрунтованих управлінських рішеннях на основі надійних даних	Аналіз результатів PISA, TIMSS, ДПА, НМТ органами управління освітою для визначення проблемних зон, пріоритетів реформ, розподілу ресурсів	Підвищення ефективності управління освітою, цільове планування реформ	ESG – Governance (підзвітність і ефективність); SDG 16 (ефективні інституції); європейські моделі стратегічного управління освітою

Чинник	**Причина (запит системи)**	**Механізм реалізації (інструменти)**	**Результат для ЗСО**	**Узгодження з ESG / SDGs / європейськими підходами**
Методичний	Необхідність підвищення якості навчальних досягнень і функціональної грамотності учнів	Упровадження результатів PISA і TIMSS у зміст навчання та методики; використання результатів ДПА і НМТ для коригування навчально-методичного забезпечення і підвищення кваліфікації педагогів	Оновлення освітнього процесу, орієнтація на розвиток ключових компетентностей	SDG 4.1, 4.7; ESG – Social (людський капітал); європейський компетентнісний підхід (key competences for lifelong learning)
Інституційний	Потреба в системному використанні результатів моніторингу на рівні закладів освіти	Діяльність інституцій, відповідальних за проведення PISA, TIMSS, ДПА, НМТ; розвиток внутрішніх систем забезпечення якості освіти; міжінституційна взаємодія	Інституційна спроможність до сталого забезпечення якості освіти	ESG – Governance & Social; SDG 17 (партнерство); європейські підходи до внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості

Результати міжнародних і національних моніторингових досліджень, таких як PISA, TIMSS, ДПА та НМТ, виступають вихідним чинником впливу на систему загальної середньої освіти. На основі цих результатів ухвалюються нормативні рішення, що визначають стандарти, правила та стратегічні орієнтири освітньої політики. Далі вони трансформуються у управлінські механізми, що реалізуються органами освіти на державному, регіональному та шкільному рівнях і забезпечують ефективне планування, розподіл ресурсів та контроль за виконанням освітніх програм.

У свою чергу, управлінські механізми стимулюють методичні зміни — оновлення навчальних програм, педагогічних технологій та підходів до викладання, а також підвищення кваліфікації педагогів. Це впливає на інституційну спроможність освітніх закладів, їх здатність організовувати навчальний процес, ефективно використовувати ресурси та реалізовувати освітні програми відповідно до вимог часу.

Внаслідок поєднання цих елементів досягається підвищення якості загальної середньої освіти, що проявляється у кращих навчальних досягненнях учнів та відповідності освітніх практик міжнародним стандартам. У довгостроковій перспективі така інтегрована система впливу сприяє досягненню Цілі сталого розвитку 4 (SDG 4), забезпечує відповідність принципам ESG та європейським стандартам якості освіти, формуючи стійку та ефективну освітню екосистему.

Висновки. Отже, узагальнюючи зазначимо, що аналіз результатів міжнародних і національних моніторингових досліджень, таких як PISA, TIMSS, ДПА та НМТ, демонструє їхню ключову роль у розвитку загальної середньої освіти в Україні. Вплив цих досліджень реалізується через послідовність взаємопов'язаних чинників: нормативні рішення, управлінські механізми, методичні зміни та інституційну спроможність освітніх закладів. Комплексне застосування цих механізмів забезпечує підвищення якості навчання, формування компетентностей учнів і модернізацію освітньої системи. Крім того, інтеграція міжнародного досвіду та національної практики сприяє досягненню Цілі сталого розвитку 4 (SDG 4), відповідає принципам ESG та європейським стандартам якості освіти, створюючи передумови для стійкого і ефективного розвитку української школи.

Література:

1. Home - Global Alliance to Monitor Learning. (n.d.). Global Alliance to Monitor Learning URL: https://www.uis.unesco.org/en/gaml.

2. Топузов, О., Алєксєєва, С. (2024). Забезпечення якості загальної середньої освіти: сучасні виклики та можливості. *Проблеми сучасного підручника*, (33), 266–272. https://doi.org/10.32405/2411-1309-2024-33-266-272 URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745824

3. Топузов О., Алєксєєва С. Штучний інтелект та імерсивні технології в освітніх практиках: компенсація освітніх втрат у загальній середній освіті під час війни в Україні. *Освіта для цифрової трансформації суспільства*: монографія. Київ: ТОВ «Юрка Любченка», 2024. С. 249-260 URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744578

4. Алєксєєва С. Штучний інтелект в освіті: основні можливості трансформації навчання. *Штучний інтелект у науці та освіті* (AISE 2024). Artificial intelligence in science and education: збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (Київ, 1-2 березня 2024 р.) [Електронний ресурс]. Київ: УкрІНТЕІ, 2024. С. 17-20. URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745075

5. Науменко С. Модель міжнародних порівняльних моніторингових досліджень якості загальної середньої освіти. *Педагогічна освіта: теорія і практика* : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : КПНУ, 2016. Вип. 21 (2-2016). Ч. 1. С. 250–258

6. Алєксєєва С. Дидактичний алгоритм розроблення індивідуальної освітньої траєкторії. *Витоки педагогічної майстерності*: журнал. Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2023. Випуск 32. С. 5-9 https://doi.org/10.33989/2075-146x.2023.32.292607 URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/740455

7. Алєксєєва С. Порівняльний аналіз міжнародних систем підтримки обдарованості в контексті якості освіти. Обдаровані діти – скарб нації! : матеріали VI Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 22–28 жовтня 2025 року) – Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2025. С. 30-35 https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/747195

8. Ляшенко О. Якість освіти: проблеми оцінювання, моніторингу та управління. *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002* : збірник наукових праць до 10-річчя АПН України. Ч. 1. Харків : ОВС, 2002. С. 243–250.

9. Алєксєєва С. В. Система забезпечення якості загальної середньої освіти на засадах сталого розвитку: стратегічні пріоритети та шляхи їх реалізації. *Theoretical and applied aspects of sustainable development of Ukrainian regions* : scientific monograph. Volume 1. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2025 С. 359- 372 DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-539-6-15 URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745063

10. Алєксєєва С. Еволюція освітніх парадигм у контексті розвитку технологій штучного інтелекту. *Інноваційні трансформації в сучасній освіті: виклики, реалії, стратегії* : зб. Матеріалів VII Всеукр. відкр. наук.-практ. онлайн-форуму, Київ, 25–28 лист. 2025. Київ, 2025. С. 21-24. URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/747484

11. Алєксєєва С. Можливості Edtech-педагогіки: цифрові освітні платформи та хмарні сервіси як основа нової архітектури навчання. *Гармонізація системи освіти України з європейським освітнім простором: досягнення, виклики та перспективи* : зб. тез доп. VII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 30 жовт. 2025 р. Київ : ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2025. С. 209-212 URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/747741

12. Алєксєєва С. Забезпечення якості освітніх послуг у контексті парадигми сталого розвитку. Гуманність у контексті сталого розвитку: виклики і перспективи: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, Україна – Земмерінг, Австрія, 11-14 березня 2025 року). Львів. ЛНУ імені Івана Франка. 2025. С. 42-48 URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745998

References:

1. Home - Global Alliance to Monitor Learning. (n.d.). Global Alliance to Monitor Learning URL: https://www.uis.unesco.org/en/gaml. [in France].

2. Topuzov, O., Alieksieieva, S. (2024). Zabezpechennia yakosti zahalnoi serednoi osvity: suchasni vyklyky ta mozhlyvosti. [Ensuring the quality of general secondary education: current challenges and opportunities]. Problemy suchasnoho pidruchnyka, (33), 266–272. https://doi.org/10.32405/2411-1309-2024-33-266-272 [in Ukrainian].

3. Topuzov O., Alekseeva S.(2024) Artificial Intelligence and Immersive Technologies in Educational Practices: Compensating Educational Losses in General Secondary Education during the War in Ukraine. Education for Digital Transformation of Society: Monograph. Kyiv: LLC "Yurka Liubchenka", Pp. 249-260. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744578. [in Ukrainian].

4. Alekseeva S. (2024). Artificial Intelligence in Education: Key Opportunities for Transforming Learning. Artificial Intelligence in Science and Education (AISE 2024). Proceedings of the International Scientific Conference (Kyiv, March 1–2, 2024) [Electronic resource]. Kyiv: UkrINTEI, 2024. Pp. 17–20. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745075[in Ukrainian].

5. Naumenko S. Model mizhnarodnykh porivnialnykh monitorynhovykh doslidzhen yakosti zahalnoi serednoi osvity. [Model of International Comparative Monitoring Studies of the Quality of General Secondary Education]. Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka : zb. nauk. prats. Kamianets-Podilskyi : KPNU, 2016. Vyp. 21 (2-2016). Ch. 1. S. 250–258[in Ukrainian].

6. Alekseeva, S. (2023). Didactic algorithm for developing an individual educational trajectory. Vytoky pedahohichnoi maisternosti: Journal of Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Issue 32, 5–9. https://doi.org/10.33989/2075-146x.2023.32.292607 https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/740455 [in Ukrainian].

7. Alieksieieva S. (2025) Porivnialnyi analiz mizhnarodnykh system pidtrymky obdarovanosti v konteksti yakosti osvity. [Comparative analysis of international giftedness support systems in the context of educational quality]. Obdarovani dity – skarb natsii!: materialy VI

Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi onlain-konferentsii (Kyiv, 22–28 zhovtnia 2025 roku) – Kyiv : Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy, 2025. S. 30-35 https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/747195 [in Ukrainian].

8. Liashenko O. Yakist osvity: problemy otsiniuvannia, monitorynhu ta upravlinnia. [Education Quality: Issues of Assessment, Monitoring, and Management]. Rozvytok pedahohichnoi i psykholohichnoi nauk v Ukraini 1992–2002 : zbirnyk naukovykh prats do 10-richchia APN Ukrainy. Ch. 1. Kharkiv : OVS, 2002. S. 243–250. [in Ukrainian].

9. Alieksieieva S. V. (2025) Systema zabezpechennia yakosti zahalnoi serednoi osvity na zasadakh staloho rozvytku: stratehichni priorytety ta shliakhy yikh realizatsii. [A System for Ensuring the Quality of General Secondary Education Based on the Principles of Sustainable Development: Strategic Priorities and Ways of Their Implementation]. Theoretical and applied aspects of sustainable development of Ukrainian regions : scientific monograph. Volume 1. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2025 S. 359- 372 DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-539-6-15 URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745063 [in Latvia].

10. Alieksieieva S. (2025) Evoliutsiia osvitnikh paradyhm u konteksti rozvytku tekhnolohii shtuchnoho intelektu. [The Evolution of Educational Paradigms in the Context of Artificial Intelligence Technology Development]. Innovatsiini transformatsii v suchasnii osviti: vyklyky, realii, stratehii : zb. Materialiv VII Vseukr. vidkr. nauk.-prakt. onlain-forumu, Kyiv, 25–28 lyst. 2025. Kyiv, 2025. S. 21-24. URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/747484 [in Ukrainian].

11. Alieksieieva S. (2025) Mozhlyvosti Edtech-pedahohiky: tsyfrovi osvitni platformy ta khmarni servisy yak osnova novoi arkhitektury navchannia. [Opportunities of EdTech Pedagogy: Digital Educational Platforms and Cloud Services as the Basis for a New Learning Architecture]. Harmonizatsiia systemy osvity Ukrainy z yevropeiskym osvitnim prostorom: dosiahnennia, vyklyky ta perspektyvy : zb. tez dop. VII Mizhnar. nauk.-prakt. konf., m. Kyiv, 30 zhovt. 2025 r. Kyiv : DNU «Instytut osvitnoi analityky», 2025. S. 209-212 URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/747741 [in Ukrainian].

12. Alieksieieva S. (2025) Zabezpechennia yakosti osvitnikh posluh u konteksti paradyhmy staloho rozvytku. [Ensuring the quality of educational services in the context of the sustainable development paradigm]. Humannist u konteksti staloho rozvytku: vyklyky i perspektyvy: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Lviv, Ukraina – Zemmerinh, Avstriia, 11-14 bereznia 2025 roku). Lviv. LNU imeni Ivana Franka. 2025. S. 42-48 URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745998 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 378.147:81

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-735-744

Амеліна Світлана Миколаївна доктор педагогічних наук, професор, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-6008-3122

Назаров Богдан Олександрович старший викладач, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0009-0001-7386-3689

ІНТЕРАКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ SOFT SKILLS У МАЙБУТНІХ ФІЛОЛОГІВ

Анотація. У статті розглянуто питання формування і розвитку soft skills у майбутніх філологів у освітньому процесі закладів вищої освіти. Актуальність дослідження посилюється очікуваннями роботодавців щодо наявності у їхніх потенційних співробітників не тільки фахових умінь, але й певних м'яких навичок. На основі результатів наукових досліджень і практики вітчизняних і зарубіжних університетів, які здійснюють підготовку здобувачів за філологічними освітніми програмами, визначено основні soft skills, важливі для професійної діяльності філологів. До них віднесено комунікативні уміння, критичне й аналітичне мислення, емоційний інтелект, здатність до самоконтролю й тайм-менеджменту, креативність, уміння працювати в команді, адаптивність, здатність приймати рішення. Зазначено, що особливу увагу варто приділити насамперед формуванню комунікативних умінь, оскільки професійна діяльність філологів завжди пов'язана з мовною комунікацією. Акцентовано на важливості цілеспрямованого розвитку м'яких навичок як необхідного складника освітнього процесу закладів вищої освіти. Відзначено, що деякі зарубіжні університети включають до описів профіля філолога не тільки професійні уміння, але й soft skills. У результаті проведеного аналізу встановлено, що доцільним для формування м'яких навичок у освітньому процесі є використання інтерактивних технологій. Визначено можливості їх застосування з цією метою. Констатовано важливість застосування інтерактивних технологій в аудиторній, позааудиторній і самостійній роботі студентів. Запропоновано використовувати для формування і розвитку soft skills форми роботи, які підтвердили свою ефективність на практиці, зокрема: рольові й ділові ігри, проєктну роботу, кейс-метод, брейнстормінг, роботу в малих групах. Зазначено про доцільність і перспективність використання інструментів ШІ у навчанні майбутніх філологів є під кутом зору розвитку м'яких навичок.

Ключові слова: майбутні філологи, інтерактивні технології, soft skills, комунікативні уміння, формування м'яких навичок, розвиток soft skills, заклади вищої освіти.

Amelina Svitlana Mykolayivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-6008-3122

Nazarov Bohdan Oleksandrovich Senior lecturer, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0009-0001-7386-3689

INTERACTIVE TECHNOLOGIES FOR DEVELOPING SOFT SKILLS IN PROSPECTIVE PHILOLOGISTS

Abstract. The paper deals with the formation and development of soft skills in prospective philologists in the educational process of higher education institutions. The relevance of the study is reinforced by employers' expectations that their potential employees possess not only professional skills but also certain soft skills. Based on the results of scientific research and practice of domestic and foreign universities that train applicants for philological educational programs, the main soft skills important for the professional activities of philologists have been identified. These include communication skills, critical and analytical thinking, emotional intelligence, the ability to self-control and time management, creativity, teamwork, adaptability, and decision-making. It is noted that special attention should be paid primarily to the formation of communicative skills, since the professional activity of philologists is always associated with linguistic communication. The importance of the targeted development of soft skills as a necessary component of the educational process of higher education institutions is emphasized. It is noted that some foreign universities include not only professional skills, but also soft skills in the descriptions of the philologist's profile.

Because of the analysis, it was found that the use of interactive technologies is appropriate for the formation of soft skills in the educational process. The possibilities of their application for this purpose are determined. The importance of using interactive technologies in classroom, extracurricular and independent work of students has been stated. It is proposed to use forms of work that have proven their effectiveness in practice to form and develop soft skills, in particular: role-playing and business games, project work, case method, brainstorming, and work in small groups. The feasibility and prospects of using AI tools in the training of prospective philologists are noted from the perspective of developing soft skills.

Keywords: prospective philologists, interactive technologies, soft skills, communication skills, formation of soft skills, development of soft skills, higher education institutions.

Постановка проблеми. Формування і розвиток так званих м'яких навичок (soft skills) привертають дедалі більшу увагу як науковців, так і практиків. Ці навички вважають універсальними, адже вони не пов'язані безпосередньо з конкретною професією чи конкретним видом професійної діяльності. Вони є досить загальними і можуть сприяти досягненню успіхів у роботі й навчанні, а також полегшити міжособистісну взаємодію. Тому багато роботодавців оцінюють своїх потенційних співробітників не тільки під кутом зору їхніх фахових умінь, але й щодо наявності у них певних м'яких навичок. Зважаючи на це, вітчизняні й зарубіжні університети розглядають можливості формування й розвитку soft skills у студентів у процесі їхнього навчання в межах відповідних освітніх програм. Цілеспрямований розвиток м'яких навичок стає дедалі більш звичним складником освітнього процесу закладів вищої освіти. Водночас постає питання щодо пошуків технологій і засобів, які підвищили б ефективність формування у студентів soft skills, необхідних для їхньої майбутньої успішної професійної діяльності. Оскільки навички доцільно формувати й розвивати шляхом їх постійного застосування на практиці, варто розглянути використання інтерактивних технологій під час навчання майбутніх фахівців у закладах вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Свідченням зростання значення м'яких навичок є те, що різні аспекти проблеми формування soft skills майбутніх фахівців вивчали вітчизняні й зарубіжні дослідники.

Зокрема, О. Максимець відносить до важливих гнучких навичок комунікацію, колаборацію, креативне і критичне мислення. При цьому авторка пропонує використовувати такі методи: рольова гра (для розвитку комунікативних умінь), метафоричні карти (сприяють творчому мисленню й формуванню уміння продукувати різні за жанром тексти), кейс-метод (для підвищення почуття відповідальності й формування необхідних професійних навичок та особистісних якостей), вирішення проблемних ситуацій з протилежними поглядами (розвиток критичного мислення) [1, с. 343].

О. Язловицька вважає, що для успішного вирішення професійних завдань майбутньому фахівцю-філологу необхідно володіти навичками «комунікації, співпраці, керування проектами, креативності, адаптивності, критичного мислення, емоційної інтелігентності та лідерства» [2, с. 384].

На основі кластерного аналізу наукових джерел О. Семеног, О. Кульбабська пропонують об'єднати м'які навички, важливі для філологів, в такі групи: «навчальні навички (здатність швидко навчатися, виявляти адаптивність до мінливих реалій світу, креативність, прагнення до досягнень у професійній сфері та до саморозвитку, навички тайм-менеджменту, самовмотивованість і самовіддача); соціальні навички (позитивне мислення, емоційний інтелект, уміння працювати в команді, лідерство, навички неконфліктного спілкування, ораторське мистецтво); особистісні навички (здатність людини гнучко управляти емоційними реакціями інших людей, актуалізувати та

реалізувати особистісний потенціал, ініціативність); навички інфомедійної та цифрової грамотності (критичного мислення й навички навчання впродовж життя для спілкування, віднаходити інформацію, визначати достовірність джерел із використанням різних інструментів оцінювання, оприлюднювати дібрані факти, створювати технології, необхідні для реалізації активної громадянської позиції)» [3].

Н. Зінукова виділяє на основі аналізу підходів дослідників до класифікації м'яких навичок такі три групи м'яких навичок: соціально-комунікативні навички (комунікативні навички, міжособистісні навички, групова робота, лідерство, соціальний інтелект, відповідальність, етика спілкування); когнітивні навички (критичне мислення, навички вирішення проблем, інноваційне мислення, управління інтелектуальним навантаженням, навички самостійного навчання, управління часом); особистісні якості та компоненти емоційного інтелекту (емоційний інтелект, чесність, оптимізм, гнучкість, креативність, мотивація та емпатія) [4].

V. Simmel обґрунтовує актуальність і необхідність формування м'яких навичок кількома причинами. По-перше, на її думку, це потрібно для ефективної співпраці з міжнародними колегами, особливо в контексті глобалізації й інтернаціоналізації. Крім того, soft skills також допомагають справлятися зі змінами і постійним прискоренням темпів трансформації ринку праці, а відтак можуть забезпечити тривалу конкурентну перевагу. Авторка також наголошує на тому, що на фоні появи інструментів на основі штучного інтелекту, таких як ChatGPT, саме м'які навички стають дедалі більше затребуваними, а саме: комунікативні уміння, ініціативність і творче вирішення проблем [5].

Попри наявність низки публікацій українських науковців з теми формування м'яких навичок питання ролі інтерактивних технологій у цьому процесі потребує більш детального вивчення.

Мета статті – визначити можливості використання інтерактивних технологій у процесі формування soft skills у майбутніх філологів.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що попри наявність численних праць науковців з питань формування soft skills, не існує вичерпного переліку цих навичок. У своєму дослідженні ми враховуємо, як інші науковці, перелік soft skills, проголошених на Всесвітньому економічному форумі (2020). До них було віднесено, зокрема, такі: аналітичне мислення й інновації; активне навчання та стратегії навчання; комплексне вирішення проблем; критичне мислення й аналіз; креативність, оригінальність та ініціативність; лідерство і соціальний вплив; використання технологій, моніторинг та контроль; проектування та програмування технологій; стійкість, стресостійкість та гнучкість; аргументування, вирішення проблем і генерування ідей [6].

Незважаючи на те, що soft skills, як уже зазначалось, розглядають як універсальні навички, тобто такі, що є важливими для усіх професій, варто

враховувати, що ступінь їх важливості є все-таки різним для різних видів професійної діяльності. Зокрема, для майбутніх філологів більш важливими є комунікативні уміння в широкому сенсі, адже їхні завдання як фахівців пов'язані насамперед з мовленнєвою діяльністю. З іншого боку, хоч вони мають володіти здатністю до роботи в команді, проте вона є менш релевантною для цієї професії, адже філологи можуть працювати також перекладачами-фрілансерами.

S. Oeder визначає уміння, навички і якості, які доповнюють професійну кваліфікацію філолога-перекладача, а саме: хороші загальні знання, семантичне розуміння, швидке розуміння, вільне володіння рідною й іноземною мовами, міжкультурне розуміння, методологічні та галузеві знання, надійність, дискретність, безвідмовність, здатність концентруватися [7].

Варто відзначити, що зарубіжні університети в описі профіля філолога-перекладача виокремлюють не тільки професійні уміння, а й soft skills. Зокрема, у Лейпцигському університеті визначені такі: відданість справі та готовність до виконання, точність, самостійний стиль роботи, гнучкість, психологічна стійкість, комунікативні навички (в тому числі уважне слухання й врахування емоційних нюансів), залученість (підтримка контактів), емпатія (наприклад, розпізнавання емоцій партнерів по взаємодії та відповідні реакції), міжкультурна компетентність (наприклад, відповідна адаптація до мови та культурного походження відповідного співрозмовника), зацікавлений підхід (створення відкритої та довірливої атмосфери для розмови), орієнтація на клієнта [8].

Розглянемо деякі soft skills, які є важливими саме для філологів і на які доцільно спрямувати педагогічний вплив під час професійної підготовки цих фахівців, зокрема, й шляхом використання інтерактивних технологій навчання.

Оскільки професійна діяльність філологів завжди пов'язана з мовною комунікацією, вважаємо, що під час підготовки таких фахівців у закладах вищої освіти необхідно звернути увагу насамперед на формування комунікативних умінь.

У бізнесовій сфері ефективна комунікація розглядається вже навіть не просто як м'яка навичка, а як конкурентна перевага [9]. Філологи мають бути здатними до формулювання чіткого і логічного висловлення рідною й іноземною мовою, адаптації змісту і його подачі до різних ситуацій, цілеспрямованого структурування повідомлень. Висловлювання повинно бути точним, правильним, граматично коректним і контекстуально доречним. Варто не забувати також про ввічливість, що проявляється через повагу, емпатію і толерантність під час комунікативної взаємодії. Ввічливість сприяє подоланню комунікативних бар'єрів, таких як стрес, культурні відмінності та корпоративна ієрархія. Конкретність спілкування не залишає місця для сумнівів, усуває неоднозначність і невизначеність, встановлює довіру між комунікантами.

На нашу думку, для формування й розвитку вище зазначених soft skills, важливих для успішної майбутньої професійної діяльності філологів, доцільно

використати низку інтерактивних технологій, які спонукатимуть студентів до активної участі у спілкуванні.

Як акцентує Н. Волкова, «інтерактивні технології навчання – сукупність методів, засобів і форм організації навчання, що забезпечують активний характер взаємодії учасників навчального процесу на засадах співпраці та співтворчості й спрямовані на досягнення поставлених дидактичних цілей» [10, с.14].

Ефективними для розвитку м'яких навичок у філологів є, на думку В. Кириченко, такі інтерактивні технології навчання: розвитку критичного мислення («Своя опора», «Ланцюжкове опитування», «Інтелектуальний конфлікт», «Навчаючи – вчуся», есеї, дебати, міні-конференції); кооперативного навчання («Робота в парах», «Пошук інформації», «Карусель», «Синтез думок», «Коло ідей», «Спільний проект», «Акваріум»); колективно-групового навчання («Мозковий штурм», «Навчаючись – учуся», «Аналіз ситуацій» (Case-метод), «Вирішення проблем», «Дерево рішень»); ситуативного моделювання («Рольова гра», «Програвання уривку твору», «Драматизація»); опрацювання дискусійних питань (дискусії, метод PRES, «Займи позицію», «Зміни позицію», «Неперервна шкала думок», дискусія в стилі телевізійного ток-шоу, оцінювальна дискусія, дебати) [11, с.50].

Зазначимо, що практика свідчить про те, що ефективними для розвитку м'яких навичок може бути виконання групових проєктів. Участь студентів у роботі в групах вчить їх взаємодіяти з різними людьми й спільно знаходити рішення певних питань чи проблем. Таким чином формуються й вдосконалюються не тільки навички командної роботи, але також комунікативні уміння і здатності до вирішення проблем.

Варто тренувати soft skills також шляхом проведення презентацій. Презентації сприяють розвитку здатності комунікувати, тобто чітко та впевнено повідомляти інформацію, відповідати на запитання й аргументувати свою точку зору для переконання аудиторії. Цей формати слугує підготовці філологів до викликів професійного життя.

Уважаємо, що доцільним є також спрямування уваги студентів під час їхньої участі у різних видах інтерактивної роботи на самоконтроль, що підвищить рівень усвідомлення ними власних досягнень і вад у процесі формування й розвитку soft skills. З цією метою рекомендуємо студентам практикувати активне, тобто уважне слухання. Це означає і сприйняття інформації, яку повідомляє співрозмовник, і прояв зацікавленості, в тому числі й за допомогою невербальних знаків, наприклад, кивків головою, підтримки зорового контакту.

З іншого боку, бути чіткими, послідовними й лаконічними у власних висловлюваннях. Емоційний інтелект дозволить коректно реагувати на висловлювання й емоції інших. Для його розвитку студенти повинні навчитись розпізнавати свої емоції й емоції співрозмовників.

Маючи на меті формування й розвиток soft skills, варто звернути увагу на те, що майбутнім філологам під час професійної діяльності у сферах перекладу, редагування, копірайтингу тощо доводиться дотримуватись чітких графіків і дедлайнів. Такі фахівці повинні навчитись гарантувати дотримання термінів, оперативно реагувати на запити. Тому у освітньому процесі варто обирати для них завдання з обмеженим строком виконання і навчати їх самостійно контролювати час виконання, тобто розвивати уміння тайм-менеджменту. Це можуть бути, наприклад, міні-проєкти, коли потрібно вчасно виконати свою частину командної роботи і спілкуватись з іншими учасниками проєкту. Такі інтерактивні завдання спряють комплексному розвитку soft skills, адже у практичній діяльності вони є затребуваними не як поодинокі уміння, а у поєднанні.

Серед основних навичок, що визначають хорошого перекладача, першочерговими є точність, пунктуальність та конфіденційність (дискретність). Точність – це ще одна незамінна навичка для перекладача, яка забезпечує переклад без неточностей, друкарських помилок чи спотворень значення.

У пошуках шляхів формування і розвитку компетентностей майбутніх філологів доцільно враховувати рекомендації практиків. Зокрема, К. Варга радить студентам-перекладачам зважати не тільки на набуття та розвитку спеціалізованих знань і навичок, але й на інші фактори, які відіграють важливу роль у цій професії. Варто загалом бути відкритим, зацікавленим у житті та сприйнятливим до можливостей, що виникають. Корисним може бути приєднання до відкритих або закритих спеціалізованих груп у Facebook, оскільки там можна спілкуватись з колегами щодо конкретних фахових питань, навіть новачки можуть ставити свої запитання в цих групах. За можливості варто якомога частіше відвідувати спеціалізовані заходи; це служить для налагодження зв'язків та дозволяє налагодити професійні контакти на ранній стадії [12]. Зауважимо, що ці поради є цінними також для розвитку комунікативних умінь у різний спосіб, з різними комунікантами, у різних форматах – як офлайн, так і онлайн.

Розглядаючи можливість застосування інтерактивних технологій для формування soft skills у майбутніх філологів, варто звернути увагу також на використання з цією метою інструментів штучного інтелекту (ШІ). Варто зауважити, що протягом трьох-чотирьох останніх років у освітянському середовищі точаться жваві дискусії щодо виправданості, доцільності, етичності та інших аспектів, пов’язаних із ШІ у освітньому процесі [13, 14, 15]. Попри наявність дискусійних міркувань, з’являються і дослідження, які засвідчують ефективність використання ШІ для підготовки майбутніх фахівців, зокрема, філологів. Як зазначають Н. Авшенюк, Н. Семініхіна, студенти повідомляли про позитивний вплив ChatGPT на розвиток когнітивних і мовних навичок. Особливо це стосувалось прийняття рішень, аналітичного і критичного мислення, що, в свою чергу, сприяло «покращенню окремих аспектів вивчення

англійської мови, зокрема щодо формування персоналізованого досвіду навчання» [15]. На нашу думку, використання інструментів ШІ у навчанні майбутніх філологів є перспективним під кутом зору розвитку м'яких навичок. Крім тих soft skills, про які дослідниці повідомляли на основі власного досвіду, важливим є також засвоєння й тренування різних видів комунікативної взаємодії. Це може стати дієвим засобом підготовки філологів до виконання ними у майбутньому таких професійних задач, які зараз ще є незвичними або не дуже поширеними. Зважаючи на те, що поява і розвиток нових технологій зумовлюють кардинальні трансформації у перекладацькій індустрії, вбачаємо доцільним запровадження у межах окремих дисциплін освітніх програм філологів тренінгових занять щодо взаємодії з ШІ. Вони матимуть, на наш погляд, подвійну ефективність – опанування матеріалу відповідної дисципліни й розвиток soft skills.

Висновки. Аналіз публікацій з питань професійної підготовки майбутніх філологів засвідчив зростання уваги до формування і розвитку soft skills (м'яких навичок). На основі праць дослідників варто виокремити soft skills, які є важливими для діяльності філологів. До них віднесено: комунікативні уміння, критичне й аналітичне мислення, емоційний інтелект, здатність до самоконтролю й тайм-менеджменту, креативність, уміння працювати в команді, адаптивність, здатність приймати рішення. Для забезпечення формування м'яких навичок у освітньому процесі доцільним є використання інтерактивних технологій, які стимулюють як самостійну роботу студентів, так і їхню взаємодію у процесі навчання. Практика свідчить, що ефективними є рольові й ділові ігри, проєктна робота (зокрема, й виконання міні-проєктів), кейс-метод, брейнстормінг, робота в малих групах.

Література:

1. Максимець О. (2024). Інтерактивні методи формування soft skills майбутніх фахівців при вивченні мовознавчих дисциплін. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 73, том 2.

2. Язловицька О. (2023). Розвиток soft skills як невід'ємна складова підготовки фахівців у галузі філології. *Актуальні питання гуманітарних наук.* Вип. 64, том 2.

3. Семеног, О., Кульбабська О. (2021). Формування м'яких навичок студентів-філологів у міжрегіональному проєкті з інфомедійної грамотності. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, № 4 (108).

4. Zinukova, N. (2021). Soft Skills as a Requirement of Time and their Development in Future Translators. *Research Bulletin Series Philological Sciences*. № 1 (193).

5. Simmel, V. (2023). Soft Skills. https://wirschreiben.at/blog/soft-skills-erfolgsfaktor-in-studium-und-beruf/

6. World economic forum (2020). These are the top 10 job skills of tomorrow – and how long it takes to learn them. https://www.weforum.org/stories/2020/10/top-10-work-skills-of-tomorrow-how-long-it-takes-to-learn-them/#:~:text=The%20platform%20says%20it%20could,new%20opportunities%2C%20the%20report%20notes.

7. Oeder, S. (2024). Menschen Einblicke in eine fremde Sprache geben. https://www.kursfinder.de/wissensguide/welche-faehigkeiten-brauche-ich-als-dolmetscher-22621

8. Universität Leipzig. 2017). Übersetzen & Dolmetschen. https://www.uni-leipzig.de/fileadmin/ul/Dokumente/210115_CS_Branchenmapping_%C3%9Cbersetzen-Dolmetschen.pdf

9. Internationale Wirtschaftsuniversität (2025). Die 7 wichtigsten Kommunikations fähigkeiten, die den beruflichen Erfolg prägen. https://ibu.ca/de/blog/cs-of-communication-skills-that-shape-career-success/

10. Волкова Н.П. (2018). Інтерактивні технології навчання у вищій школі: навчально-методичний посібник. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля.

11. Кириченко В.Г. (2023). Формування м'яких навичок майбутніх учителів-філологів під час вивчення «Історії української літератури». *Modern engineering and innovative technologies*. Issue 26, Part 3.

12. Varga, K. (2020). Welche Kompetenzen braucht ein Übersetzer und wie können sie während des Studiums gefördert werden? The skills a translator needs and how to improve them during your studies. *Germanistinnen und Germanisten im Beruf – zwischen Ausbildung und Realität*. Łódź–Kraków. S. 161-172.

13. Decker, R., Kroll, F., Hentschel, D., & Fortmann, L.M. (2012). Computergestützte Planspiele als Instrument zur Förderung von Soft Skills bei Studierenden. *Zeitschrift für Hochschulentwicklung*. https://doi.org/10.3217/zfhe-7-04/04

14. Fitzke, Ch. (2019). Förderung überfachlicher Kompetenzen an Hochschulen. Neurowissenschaftliche Erkenntnisse in der Studienberatung nutzen. Springer Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-658-26903-6

15. Авшенюк Н., Семініхіна Н. (2024). Роль ChatGPT у вивченні англійської мови студентами закладів вищої освіти. *Освіта для цифрової трансформації суспільства / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society*: монографія. У 2 т. Т. 1; за наук. ред. В. Кременя, Н. Ничкало, Л. Лук'янової, Н. Лазаренко. Київ: ТОВ «Юрка Любченка». С. 271-282.

References:

1. Maksymets O. (2024). Interaktyvni metody formuvannia soft skills maibutnikh fakhivtsiv pry vyvchenni movoznavchykh dystsyplin [Interactive methods for developing soft skills in prospective specialists studying linguistic disciplines]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. Vyp. 73, tom 2 [in Ukrainian].

2. Iazlovytska O. (2023). Rozvytok soft skills yak nevidiemna skladova pidhotovky fakhivtsiv u haluzi filolohii [Development of soft skills as an integral component of training specialists in the field of philology]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. Vyp. 64, tom 2 [in Ukrainian].

3. Semenoh, O., Kulbabska O. (2021). Formuvannia miakykh navychok studentiv-filolohiv u mizhrehionalnomu proiekti z infomediinoi hramotnosti [Formation of soft skills of philology students in an interregional project on infomedia literacy]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, № 4 (108) [in Ukrainian].

4. Zinukova, N. (2021). Soft Skills as a Requirement of Time and their Development in Future Translators. *Research Bulletin Series Philological Sciences*. № 1 (193).

5. Simmel, V. (2023). Soft Skills. https://wirschreiben.at/blog/soft-skills-erfolgsfaktor-in-studium-und-beruf/

6. World economic forum (2020). These are the top 10 job skills of tomorrow – and how long it takes to learn them. https://www.weforum.org/stories/2020/10/top-10-work-skills-of-tomorrow-how-long-it-takes-to-learn-them/#:~:text=The%20platform%20says%20it%20could,new%20opportunities%2C%20the%20report%20notes.

7. Oeder, S. (2024). Menschen Einblicke in eine fremde Sprache geben. https://www.kursfinder.de/wissensguide/welche-faehigkeiten-brauche-ich-als-dolmetscher-22621

8. Universität Leipzig. 2017). Übersetzen & Dolmetschen. https://www.uni-leipzig.de /fileadmin/ul/Dokumente/210115_CS_Branchenmapping_%C3%9Cbersetzen-Dolmetschen.pdf

9. Internationale Wirtschaftsuniversität (2025). Die 7 wichtigsten Kommunikations fähigkeiten, die den beruflichen Erfolg prägen. https://ibu.ca/de/blog/cs-of-communication-skills-that-shape-career-success/

10. Volkova N.P. (2018). Interaktyvni tekhnolohii navchannia u vyshchii shkoli: navchalno-metodychnyi posibnyk [Interactive learning technologies in higher education: a teaching and methodological manual]. Dnipro: Universytet imeni Alfreda Nobelia [in Ukrainian].

11. Kyrychenko V.H. (2023). Formuvannia miakykh navychok maibutnikh uchyteliv-filolohiv pid chas vyvchennia «Istorii ukrainskoi literatury» [Formation of soft skills of prospective philology teachers during the study of "History of Ukrainian Literature"]. *Modern engineering and innovative technologies*. Issue 26, Part 3 [in Ukrainian].

12. Varga, K. (2020). Welche Kompetenzen braucht ein Übersetzer und wie können sie während des Studiums gefördert werden? The skills a translator needs and how to improve them during your studies. *Germanistinnen und Germanisten im Beruf – zwischen Ausbildung und Realität*. Łódź–Kraków. S. 161-172.

13. Decker, R., Kroll, F., Hentschel, D., & Fortmann, L.M. (2012). Computergestützte Planspiele als Instrument zur Förderung von Soft Skills bei Studierenden. *Zeitschrift für Hochschulentwicklung*. https://doi.org/10.3217/zfhe-7-04/04

14. Fitzke, Ch. (2019). Förderung überfachlicher Kompetenzen an Hochschulen. Neurowissenschaftliche Erkenntnisse in der Studienberatung nutzen. Springer Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-658-26903-6

15. Avsheniuk N., Seminikhina N. (2024). Rol ChatGPT u vyvchenni anhliiskoi movy studentamy zakladiv vyshchoi osvity [The role of ChatGPT in learning English by students of higher education institutions]. *Osvita dlia tsyfrovoi transformatsii suspilstva / Edukacja dla cyfrowej transformacji społeczeństwa / Education for digital transformation of society: monohrafiia*. U 2 t. T. 1; za nauk. red. V. Kremenia, N. Nychkalo, L. Lukianovoi, N. Lazarenko. Kyiv: TOV «Iurka Liubchenka». S. 271-282 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.011.3-051:62/64]:004.8

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-745-756

Андросенко Артем Олександрович доктор філософії, старший викладач кафедри технологічної і професійної освіти, Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка, м. Глухів, https//orcid.org/0000-0001-8189-4146.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ФАХОВІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. Статтю присвячено висвітленню особливостей використання штучного інтелекту (ШІ) у фаховій підготовці майбутніх учителів технологій. Обґрунтовано актуальність проблеми інтеграції ШІ в педагогічну освіту як одного з ключових чинників модернізації освітнього процесу, підвищення його ефективності та формування професійних компетентностей майбутніх педагогів. Акцентовано увагу на тому, що сучасний учитель технологій має не лише володіти інструментами ШІ, а й усвідомлювати їхній дидактичний потенціал, методологічні обмеження та етичні наслідки використання в освітній діяльності.

У роботі проаналізовано сучасні наукові підходи до визначення поняття «штучний інтелект», представлено міждисциплінарний характер досліджень цієї проблематики, а також узагальнено трактування ШІ, запропоновані міжнародними та національними інституціями. Розглянуто основні положення державної політики України у сфері розвитку штучного інтелекту, зокрема Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні та Національну стратегію розвитку штучного інтелекту на 2021–2030 роки, а також освітні ініціативи, спрямовані на впровадження інтелектуальних технологій у систему освіти.

Особливу увагу приділено аналізу концептуальних підходів до інтеграції штучного інтелекту у професійну підготовку майбутніх учителів, зокрема інструментального, дидактичного та компетентнісного підходів. У статті охарактеризовано можливості застосування сучасних інструментів штучного інтелекту (генеративних моделей, аналітичних платформ, графічних сервісів, інтелектуальних навчальних систем) у професійній підготовці майбутніх учителів технологій, а також окреслено їхній вплив на підвищення якості освітнього процесу. Наголошено на необхідності дотримання організаційно-педагогічних умов, забезпечення інформаційної безпеки та врахування етичних і соціальних аспектів використання ШІ в освіті. Зроблено висновок про доцільність системного й науково обґрунтованого впровадження технологій ШІ у фахову підготовку майбутніх учителів технологій з метою формування конкурентоспроможних педагогічних кадрів, здатних ефективно діяти в умовах цифрового суспільства.

Ключові слова: штучний інтелект, майбутні вчителі технологій, цифрові технології, професійна підготовка, ШІ-грамотність.

Artem Oleksandrovych Androsenko doctor of philosophy, senior lecturer of the Department of Technological and Professional Education, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Glukhiv, https//orcid.org/ 0000-0001-8189-4146.

FEATURES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TECHNOLOGY TEACHERS

Abstract. The article is devoted to highlighting the features of using artificial intelligence (AI) in the professional training of future technology teachers. The relevance of integrating AI into pedagogical education is substantiated as one of the key factors in modernizing the educational process, increasing its effectiveness, and developing the professional competencies of future educators. Emphasis is placed on the fact that a modern technology teacher should not only be proficient in AI tools but also understand their didactic potential, methodological limitations, and the ethical implications of their use in educational practice.

The study analyzes contemporary scientific approaches to defining the concept of "artificial intelligence," highlights the interdisciplinary nature of research in this field, and summarizes interpretations of AI proposed by international and national institutions. The main provisions of Ukraine's state policy in the field of artificial intelligence development are considered, in particular the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine and the National Strategy for the Development of Artificial Intelligence for 2021–2030, as well as educational initiatives aimed at integrating intelligent technologies into the education system.

Special attention is paid to the analysis of conceptual approaches to integrating artificial intelligence into the professional training of future teachers, namely the instrumental, didactic, and competency-based approaches. The article characterizes the possibilities of applying modern AI tools – such as generative models, analytical platforms, graphic services, and intelligent learning systems – in the professional training of future technology teachers and outlines their impact on improving the quality of the educational process. The necessity of ensuring appropriate organizational and pedagogical conditions, information security, and consideration of ethical and social aspects of AI use in education is emphasized. The article concludes that the systematic and scientifically grounded implementation of artificial intelligence technologies in the professional training of future technology teachers is expedient for developing competitive teaching professionals capable of effectively operating in a digital society.

Keywords: artificial intelligence, future technology teachers, digital technologies, professional training, AI literacy.

Постановка проблеми. У сучасній педагогічній освіті інтеграція цифрових технологій стає не просто трендом, а необхідністю. Однією з ключових інновацій, що формують нову парадигму освіти, є штучний інтелект, який відкриває широкі можливості для оптимізації навчального процесу, диференціації навчання, підвищення ефективності педагогічної діяльності та формування професійних компетентностей.

Майбутні вчителі виступають ключовими агентами технологічних змін у сучасному суспільстві, тому вони мають не лише впевнено користуватися інструментами ШІ, а й усвідомлювати їхній дидактичний потенціал, методологічні межі та можливі етичні наслідки застосування. Актуальність окресленої проблеми зумовлена потребою в пошуку та науковому обґрунтуванні ефективних засобів формування у майбутніх фахівців сталої ШІ-компетентності, яка є важливою складовою їхньої професійної готовності та конкурентоспроможності на сучасному ринку праці [3, с. 46]. У контексті підготовки майбутніх учителів технологій постає питання: яким чином і з якою педагогічною ефективністю слід впроваджувати ШІ у професійну підготовку майбутніх фахівців?

Попри значний інтерес до теми ШІ в освіті, комплексного аналізу особливостей його використання саме у професійній підготовці учителів технологій недостатньо. У наукових джерелах переважають загальні розгляди інтелектуальних технологій у школі, однак мало досліджено їхню роль у формуванні професійної компетентності майбутніх учителів технологій, що включає як педагогічні, так і технічні аспекти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обрана проблематика дедалі активніше привертає увагу сучасних науковців. З кожним роком зростає кількість досліджень, присвячених аналізу змісту, значення, ролі та впливу штучного інтелекту на організацію та ефективність освітнього процесу в закладах освіти (Д. Буряк, І. Громова, С. Доценко, О. Лисенко, Л. Лукашевська, В. Ковальчук, Д. Корчевський, Н. Мартинюк, Т. Носенко, А. Погорєлова, Ж. Сироткіна, Т. Собченко, Л. Чеботар, Т. Чепіль, В. Шакотько, Є. Шакотько, О. Шевченко та ін.).

Зокрема, С. Доценко та Т. Собченко акцентують увагу на оптимізації освітнього процесу ЗВО України засобами ШІ, визначаючи інституційний, методичний і напрям підтримки студентів як ключові вектори його впровадження. Авторки також окреслюють основні переваги та ризики використання ШІ в освіті, наголошуючи на необхідності етичного та відповідального підходу до його застосування [2]. У дослідженні В. Ковальчука, Д. Корчевського, Д. Буряка та Д. Буряка представлено концептуальні підходи до застосування штучного інтелекту в освітній діяльності, зокрема інструментальний, дидактичний і компетентнісний. Науковці обґрунтовують доцільність використання ШІ як засобу персоналізації навчання, розвитку критичного мислення та формування професійної компетентності майбутніх учителів [3].

Питання використання соціальних мереж і штучного інтелекту у фаховій підготовці майбутніх учителів трудового навчання та технологій розглядають І. Цісарук, М. Олесюк і В. Цісарук. Автори підкреслюють потенціал ШІ в персоналізації навчання, аналітиці освітніх даних і формуванні професійних компетентностей майбутніх педагогів [9]. Окремі аспекти практичного застосування інструментів ШІ учасниками освітнього процесу висвітлено в роботах Є. Шакотька та В. Шакотька, де проаналізовано можливості генеративних сервісів у навчальній діяльності [9].

Однак питання цілеспрямованого використання технологій ШІ у фаховій підготовці майбутніх учителів технологій, на нашу думку, залишається недостатньо опрацьованим і потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Мета статті – теоретично обґрунтувати особливості використання ШІ у фаховій підготовці майбутніх учителів технологій.

Виклад основного матеріалу. Упродовж останніх десятиліть лексичний склад мови активно збагачується новими одиницями, більшість із яких з'являється внаслідок стрімкого та всеосяжного впровадження в повсякденне життя здобутків четвертої промислової революції. Вагоме місце серед цих новацій належить технологіям штучного інтелекту. Коли ж уживання нових термінів у суспільному дискурсі сягає певного рівня й супроводжується нечіткістю або варіативністю тлумачень, це призводить до численних непорозумінь і дискусій щодо змісту та меж відповідних понять. Поява ШІ, а згодом і його дедалі активніше впровадження в різні сфери людської діяльності, зокрема в технології Інтернету речей, спричинили широкі наукові обговорення в межах філософії, соціології, машинобудування, приладобудування, комп'ютерних технологій, робототехніки, медицини, освіти, військової справи, юриспруденції та інших галузей [1, с. 39-40].

Така широта застосування штучного інтелекту та зростання інтересу до нього з боку наукової спільноти зумовлюють потребу в концептуальній визначеності цього явища.

Відсутність уніфікованого підходу до розуміння ШІ, а також різні акценти, які роблять представники окремих галузей знань, спричиняють множинність дефініцій і підходів до його трактування.

У зв'язку з цим особливої ваги набувають офіційні визначення, розроблені авторитетними міжнародними інституціями, що прагнуть узгодити наукове та практичне бачення ШІ.

Експертна група високого рівня Європейської комісії з питань штучного інтелекту запропонувала таке визначення: **штучний інтелект** – це створені людиною системи, які, маючи задану комплексну мету, функціонують у фізичному або цифровому середовищі, сприймають його, інтерпретують зібрані структуровані чи неструктуровані дані та, спираючись на знання, отримані з цих даних, ухвалюють оптимальні рішення (у межах попередньо визначених параметрів) для досягнення поставленої мети [12].

Європейський парламент трактує штучний інтелект як будь-який інструмент, що застосовується програмним забезпеченням для відтворення поведінки, властивої людині, зокрема міркування, планування та творчості. Водночас зазначається, що це поняття може бути розширене, оскільки сучасні системи ШІ вже здатні перевищувати людські можливості в окремих видах діяльності [13].

В українському правовому полі зазначене поняття закріплене в Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні. Відповідно до цього документа, штучний інтелект трактується як впорядкований комплекс інформаційних технологій, призначених для розв'язання складних багатоаспектних завдань на основі використання сукупності наукових методів і алгоритмів оброблення даних, які система отримує або формує самостійно в процесі функціонування. Такі технологічні рішення спроможні створювати та застосовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень і алгоритми роботи з інформацією, а також визначати найбільш ефективні шляхи досягнення поставлених цілей [7].

Україна, яка у жовтні 2019 р. набула членства у Спеціальному комітеті із штучного інтелекту при Раді Європи, здійснила низку послідовних кроків на державному законодавчому рівні щодо формування політики у сфері ШІ.

У грудні 2020 року КМУ ухвалив «Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні», визначивши розвиток технологій ШІ одним із стратегічних пріоритетів державної політики у сфері науково-технологічного поступу [7]. У цьому документі сформульовано основні стратегічні засади розвитку ШІ, окреслено ключові напрями їх застосування, а також визначено інституційні, організаційні та нормативні механізми впровадження ШІ в різні сфери суспільного життя та економіки.

На виконання положень Концепції було ініційовано розроблення стратегічного документа – «Національної стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні на 2021–2030 рр.» [5], підготовленої МОН України спільно з НАН України та Інститутом проблем штучного інтелекту. У зазначеній Стратегії систематизовано категоріально-понятійний апарат галузі штучного інтелекту, окреслено ключові напрями наукових досліджень і прикладних розробок, визначено стратегічну мету та комплекс завдань державної політики у цій сфері. Документ містить ґрунтовний аналіз актуального стану розвитку технологій ШІ в Україні, а також співвідносить національні орієнтири з міжнародними стандартами та глобальними тенденціями цифрової трансформації. Окрему увагу приділено практичним результатам діяльності Інституту проблем штучного інтелекту МОН України та НАН України, зокрема прикладам розроблених технологічних рішень, що демонструють наявний науково-прикладний потенціал галузі [5].

Безпосередньо у сфері освіти вагомим є впровадження ініціатив, спрямованих на інтеграцію інтелектуальних технологій в освітній процес. Так МОН України було розроблено програму великої трансформації «Освіта 4.0:

український світанок» [6], яка передбачає цифрову модернізацію освітньої системи. Крім того, реалізується й унікальний цифровий проєкт під назвою «Мрія» [4], спрямований на створення сучасного освітнього цифрового середовища. Також упроваджено тест для надолуження освітніх втрат за допомогою ШІ [11] – розробку МОН України та Асоціації інноваційної та цифрової освіти, що сприяє діагностиці рівня знань і визначенню індивідуальних освітніх траєкторій здобувачів освіти.

У Рекомендаціях ЮНЕСКО з етики використання ШІ в освіті наголошується на необхідності реалізації низки першочергових кроків, які країни-члени ООН у галузі освіти мають здійснювати вже на сучасному етапі. Зокрема, йдеться про:

1) забезпечення ШІ-грамотності різних верств населення на всіх рівнях освіти з метою зменшення або подолання цифрового розриву та нерівності в доступі до цифрових технологій, насамперед до технологій ШІ;

2) формування навичок XXI століття, які становлять основу для ефективного використання технологій ШІ;

3) підвищення обізнаності щодо переваг і ризиків застосування ШІ, а також його впливу на права людини, зокрема права дітей;

4) проведення досліджень, спрямованих на забезпечення відповідального та етичного використання технологій ШІ в навчанні, підготовці вчителів і системах електронного навчання;

5) використання ШІ для розширення можливостей учнів (студентів) і вчителів (викладачів), збагачення їхнього цифрового досвіду з урахуванням цінності традиційних форм освіти та безпосередньої педагогічної взаємодії;

6) розроблення відповідно до національних освітніх програм і традицій навчальних курсів з етики ШІ для всіх рівнів освіти із забезпеченням балансу між набуттям технічних навичок і гуманістичними, етичними та соціальними аспектами використання інтелектуальних технологій;

7) забезпечення критичної оцінки досліджень і практик застосування технологій ШІ з метою запобігання зловживанням і негативним наслідкам [8].

В. Ковальчук, Д. Корчевський, Д. Буряк і Д. Буряк наголошують, що результативне впровадження ШІ в систему професійної підготовки майбутніх учителів базується на поєднанні трьох взаємодоповнювальних концептуальних підходів, а саме: інструментального, дидактичного й компетентнісного (рис. 1).

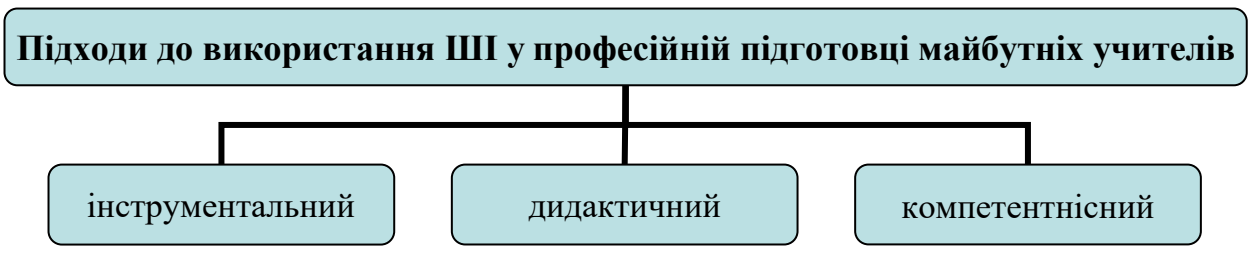

Рис. 1. Концептуальні підходи до використання ШІ у професійній підготовці майбутніх учителів [3, с. 10]

У межах інструментального підходу штучний інтелект трактується як сучасний технологічний ресурс, спрямований на підвищення ефективності навчальної та викладацької діяльності, а також на реалізацію персоналізованих освітніх маршрутів здобувачів освіти. Ключовим його елементом є персоналізація навчання за допомогою адаптивних та інтелектуальних навчальних систем, які аналізують успішність, темп і стиль навчання студентів та забезпечують своєчасний зворотний зв'язок. У підготовці вчителів математики й фізики такі системи сприяють глибшому засвоєнню складних алгоритмів і моделей, а генеративні інструменти автоматизують створення навчальних матеріалів і планування, звільняючи час для педагогічної взаємодії.

Дидактичний підхід передбачає використання ШІ як об'єкта навчання з метою розвитку критичного мислення та педагогічної рефлексії. Зокрема, застосування ШІ для моделювання помилкових розв'язків і навчальних ситуацій дозволяє студентам аналізувати, виявляти та коригувати помилки, що є ефективним засобом формування професійних умінь у межах проблемно-орієнтованого навчання.

Компетентнісний підхід орієнтований на інтеграцію ШІ-грамотності у структуру професійної компетентності вчителя та реалізується, зокрема, через модель AI-TPACK, яка поєднує змістові, педагогічні й технологічні знання з розумінням впливу ШІ на навчальні дисципліни та методику їх викладання. Дослідники підкреслюють необхідність цілеспрямованих освітніх програм, що сприяють подоланню фрагментарності знань про ШІ та підвищують готовність майбутніх учителів до його відповідального й ефективного використання [3, с. 47–48].

Українські науковиці С. Доценко та Т. Собченко розглядають застосування ШІ у сфері вищої освіти крізь призму трьох основних напрямів. Перший напрям – інституційний, який охоплює питання маркетингової діяльності закладів вищої освіти, процеси прийому та зарахування студентів, формування освітніх програм і навчальних планів, а також управління ресурсами й планування. Другий напрям пов'язаний із підтримкою студентів і передбачає використання ШІ для консультування, моніторингу навчальних досягнень та своєчасного виявлення ризиків академічної неуспішності. Третій напрям – методичний – спрямований на відстеження навчальних результатів, реалізацію персоналізованого навчання та вдосконалення педагогічної діяльності загалом [2, с. 10].

Дослідниці також виокремлюють низку ключових напрямів використання інтелектуальних технологій в освітній сфері. Зокрема, йдеться про застосування ШІ в комп'ютерних системах, що імітують людську поведінку (голосові помічники на зразок Siri, рекомендаційні сервіси в інтернет-магазинах, системи автоматичного перекладу, зокрема Google Translator тощо). Важливим напрямом є визначення траєкторії переходу до персоналізованої адаптивної освіти, яка передбачає організацію освітнього процесу відповідно до індивідуальних потреб учнів, а також рівня їхньої підготовки.

Окрему увагу науковиці приділяють створенню інтелектуальних систем консультування, що сприяють покращенню студентського досвіду, допомагають здобувачам освіти адаптуватися до умов навчання та збагачують їхній освітній і життєвий досвід. Перспективним визнається й використання ШІ для оцінювання навчальних досягнень здобувачів освіти, зокрема шляхом аналізу робіт на основі зразків сильних і слабких результатів, попередньо атестованих викладачами. Значний потенціал ШІ вбачають авторки у розширенні можливостей студентів з особливими освітніми потребами, зокрема через опис зображень для осіб із порушеннями зору, створення субтитрів у відеоматеріалах для осіб із порушеннями слуху, синтез мовлення для текстового введення, а також керування комп'ютерними пристроями за допомогою руху очей. Важливим напрямом є також посилення аналітичних можливостей у навчанні, що охоплює збір, вимірювання, аналіз та інтерпретацію освітніх даних з метою підвищення якості навчального процесу та освітнього середовища [2, с. 10].

Водночас С. Доценко та Т. Собченко наголошують на зростанні етичних і моральних викликів, пов'язаних із використанням ШІ, зокрема необхідності захисту персональних даних, забезпечення згоди на їх використання, визначення суб'єктів доступу та мінімізації можливих помилок. Окремо відзначається трансформація традиційних аспектів академічного життя, включно з діяльністю бібліотек, науковими дослідженнями, комунікацією зі студентами, створенням навчальних матеріалів і розвитком зовнішньої освітньої діяльності [2, с. 10].

Як зазначають українські дослідники І. Цісарук, М. Олесюк, В. Цісарук, ШІ відкриває широкі перспективи для модернізації освітнього процесу та підвищення якості професійної підготовки майбутніх фахівців. Насамперед його потенціал реалізується в аналітиці освітніх даних. Використання алгоритмів машинного навчання дає змогу здійснювати комплексний аналіз навчальної діяльності здобувачів освіти, виявляти прогалини у знаннях, прогнозувати рівень академічної успішності та своєчасно надавати індивідуалізовану педагогічну підтримку. Такий підхід сприяє підвищенню ефективності освітнього процесу й забезпечує адресну допомогу кожному майбутньому вчителеві [9, с. 147].

Важливим напрямом застосування ШІ є створення персоналізованих навчальних матеріалів і курсів. Завдяки впровадженню адаптивних алгоритмів навчання стає можливим розроблення освітніх програм, що враховують індивідуальні потреби, інтереси та рівень підготовки здобувачів освіти. Системи ШІ здатні пропонувати диференційовані завдання, навчальні ресурси та рекомендації, спрямовані на підвищення якості професійної підготовки майбутніх учителів. Особливої актуальності набуває ознайомлення майбутніх учителів технологій із сучасними інструментами ШІ, які можуть оптимізувати їхню професійну діяльність і підвищити результативність навчання.

Зокрема, OpenAI GPT (Generative Pre-trained Transformer) є одним із найбільш відомих інструментів генерації тексту на основі ШІ. Його можливості дозволяють створювати навчальні матеріали, конспекти уроків, тестові та творчі

завдання, а також розробляти інтерактивні освітні ресурси. Модель забезпечує варіативність стилів і форматів подання інформації, що розширює дидактичний потенціал її використання.

Платформа IBM Watson являє собою комплекс інструментів для реалізації рішень на основі ШІ. Вона може застосовуватися для створення інтерактивних навчальних програм, розроблення індивідуалізованих завдань, аналізу освітніх результатів і забезпечення комунікації через мовні інтерфейси. Це підвищує доступність і функціональність цифрових освітніх середовищ.

Важливим ресурсом є Google Cloud AI Platform, який надає інструменти для розроблення та впровадження застосунків ШІ в хмарному середовищі. Платформа охоплює сервіси машинного навчання, обробки природної мови, комп'ютерного зору та аналітики даних. Її використання відкриває можливості для створення інтерактивних освітніх додатків і впровадження інтелектуальних систем оцінювання навчальних досягнень.

Дослідницька діяльність компанії DeepMind зосереджена на розвитку алгоритмів машинного та глибокого навчання. Розробки у цій сфері можуть бути використані для створення навчальних симуляцій, інтерактивних ігор і програм моделювання технічних процесів, що є особливо актуальним для підготовки вчителів технологічного спрямування [9, с. 147].

Генеративні інструменти графічних сервісів ШІ, зокрема Microsoft Copilot, можуть застосовуватися для створення наочного та ілюстративного матеріалу, демонстрації особливостей комп'ютерної графіки, розроблення схем вишивки, а також проєктування дизайну шкільних і домашніх приміщень тощо [10, с. 12].

Загалом зазначені інструменти здатні суттєво розширити методичний арсенал майбутніх учителів технологій, сприяти впровадженню інноваційних форм і методів навчання, а також підвищити якість освітнього процесу.

Окремої уваги заслуговує можливість використання ШІ для створення імітаційних педагогічних ситуацій і віртуальних навчальних середовищ. Такі цифрові моделі дозволяють майбутнім учителям відпрацьовувати професійні навички взаємодії з учнями, прийняття педагогічних рішень і управління освітнім процесом ще на етапі професійної підготовки, що позитивно впливає на рівень їхньої готовності до практичної діяльності [9, с. 147].

Водночас впровадження технологій ШІ в освіту потребує врахування етичних і соціальних аспектів. Необхідно забезпечити належний рівень конфіденційності та захисту персональних даних учасників освітнього процесу, а також мінімізувати ризики поглиблення соціальної нерівності, пов'язані з нерівним доступом до цифрових технологій. Комплексний і відповідальний підхід до використання ШІ сприятиме його ефективній інтеграції в систему професійної підготовки майбутніх учителів.

І. Цісарук, М. Олесюк і В. Цісарук наголошують, що ефективне впровадження технологій ШІ у фахову підготовку майбутніх учителів технологій потребує дотримання комплексу організаційно-педагогічних умов.

Передусім необхідною є наявність відповідного матеріально-технічного забезпечення, зокрема сучасних комп'ютерів, смартфонів, планшетів, а також стабільного доступу до мережі Інтернет. Важливим чинником є використання ліцензованого програмного забезпечення та цифрових сервісів для роботи з інструментами ШІ. Не менш суттєвою умовою виступає сформованість у викладачів не лише технічних умінь користування цифровими платформами та інструментами ШІ, а й усвідомлення їхнього педагогічного потенціалу. Йдеться про здатність цілеспрямовано застосовувати ці технології для реалізації дидактичних завдань, організації інтерактивної взаємодії, розвитку професійних компетентностей здобувачів освіти.

Важливим аспектом є також розроблення або добір спеціалізованих навчально-методичних матеріалів і цифрових ресурсів, які можуть бути інтегровані в освітній процес через соціальні мережі або використовуватися з опорою на інструменти ШІ. Такі матеріали мають відповідати змісту професійної підготовки та сприяти формуванню фахових умінь і навичок.

Обов'язковою умовою є забезпечення конфіденційності та захисту персональних даних студентів і викладачів під час використання цифрових платформ. Дотримання норм інформаційної безпеки та етичних принципів роботи з даними виступає запорукою відповідального впровадження інноваційних технологій. Крім того, необхідною є наявність системної методичної підтримки викладачів, що передбачає проведення тренінгів, консультацій, розроблення рекомендацій щодо ефективного використання ШІ в освітньому процесі [9, с. 148].

Завершальним, але не менш важливим компонентом є створення механізмів моніторингу та оцінювання результативності впровадження технологій штучного інтелекту у фахову підготовку майбутніх учителів технологій. Це дозволить визначати рівень їхньої педагогічної доцільності, коригувати стратегії використання та забезпечувати підвищення якості професійної освіти.

Висновки. Отже, у процесі фахової підготовки майбутніх учителів технологій інтеграція ШІ як засобу розвитку професійних, цифрових і дослідницьких компетентностей набуває особливого значення. Застосування інтелектуальних систем аналізу даних, адаптивних платформ і генеративних моделей сприяє формуванню здатності до самостійного проєктування освітніх продуктів, ухвалення обґрунтованих педагогічних рішень і творчого використання сучасних технологій. Ефективність використання ШІ у фаховій підготовці значною мірою залежить від рівня сформованості ШІ-грамотності майбутніх учителів, що передбачає не лише володіння цифровими інструментами, а й розуміння принципів функціонування інтелектуальних систем та здатність критично оцінювати результати їх роботи. Важливою умовою також є міждисциплінарна інтеграція ШІ в освітні програми, яка поєднує педагогічні, технічні й гуманітарні компоненти та сприяє розвитку етичної відповідальності майбутніх педагогів.

Отже, упровадження технологій ШІ у професійну підготовку майбутніх учителів технологій має здійснюватися на засадах системності, наукової обґрунтованості й педагогічної доцільності. Поєднання інструментального, дидактичного та компетентнісного підходів з урахуванням організаційно-педагогічних і етичних умов створює підґрунтя для підвищення якості професійної освіти.

Перспективи подальших досліджень пов'язуємо з поглибленим вивченням шляхів формування ШІ-грамотності майбутніх учителів технологій та визначенням педагогічних умов ефективного використання інтелектуальних технологій у їхній фаховій підготовці.

Література:

1. Баранов О. А. Визначення терміну «штучний інтелект». *Інформація і право*. № 1 (44). 2023. С. 32-49.

2. Доценко С., Собченко Т. Оптимізація освітнього процесу закладів вищої освіти України засобами штучного інтелекту, *Молодь і ринок.* № 2 (222). 2024. С. 7–12.

3. Ковальчук В., Корчевський Д., Буряк Д., Буряк Д. Підходи до застосування штучного інтелекту в освітній діяльності. *Технології електронного навчання*, 2025. Вип. 9. С. 45–52.

4. Мрія: державна освітня екосистема. URL: https://mriia.gov.ua/app.

5. Національна стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні 2021–2030. Київ. 2021. URL: https://wp.oecd.ai/app/uploads/2021/12/Ukraine_National_Strategy_for_Devel opment_of_ Artificial_Intelligence_in_Ukraine_2021-2030.pdf.

6. Програма великої трансформації «Освіта 4.0: український світанок». URL: https://mon.gov.ua/storage/app/ media/news/2022/12/10/Osvita-4.0.ukrayinskyy.svitanok.pdf.

7. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text.

8. Рекомендації ЮНЕСКО щодо етики штучного інтелекту: ключові факти. URL: https://nrat.ukrintei.ua/rekomendacziyi-yunesko-shhodo-etyky-shtuchnogo-intelektu-klyuchovi-fakty/?pdf=22613

9. Цісарчук І. В., Олесюк М. П., Цісарук В. Ю. Використання соціальних мереж і штучного інтелекту в процесі фахової підготовки майбутніх учителів трудового навчання та технологій. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2024. Вип. 18. С. 144-150.

10. Шакотько Є. В., Шакотько В. В. Використання штучного інтелекту учасниками освітнього процесу. *Імідж сучасного педагога*. 2024. № 3 (216). С. 5-13.

11. Штучний інтелект, що визначає рівень знань: тест для надолуження освітніх втрат. URL: https://www.aitest.in.ua/.

12. European commission. 2018. A definition of artificial intelligence: main capabilities and scientific disciplines. report high-level expert group on artificial intelligence. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/definition-artificial-intelligence-main-capabilities-and-scientific-disciplines.

13. Intelligence artificielle: définition et utilisation. URL: https://www.euro-parl.europa. eu/news/fr/headlines/society/20200827sto85804/intelligence-artificielle-definition-et-utilisation.

References:

1. Baranov, O. A. (2023). Vyznachennia terminu «shtuchnyi intelekt» [Definition of the term "artificial intelligence"]. Informatsiia i pravo – Information and Law, 1(44), 32–49 [in Ukrainian].

2. Dotsenko, S., & Sobchenko, T. (2024). Optymizatsiia osvitnoho protsesu zakladiv vyshchoi osvity Ukrainy zasobamy shtuchnoho intelektu [Optimization of the educational process of higher education institutions of Ukraine by means of artificial intelligence]. Molod i rynok – Youth and the Market, 2(222), 7–12 [in Ukrainian].

3. Kovalchuk, V., Korchevskyi, D., Buriak, D., & Buriak, D. (2025). Pidkhody do zastosuvannia shtuchnoho intelektu v osvitnii diialnosti [Approaches to the application of artificial intelligence in educational activities]. Tekhnolohii elektronnoho navchannia – E-learning Technologies, 9, 45–52 [in Ukrainian].

4. Mriia: derzhavna osvitnia ekosystema [Mriia: state educational ecosystem]. (n.d.). Retrieved from https://mriia.gov.ua/app [in Ukrainian].

5. Natsionalna stratehiia rozvytku shtuchnoho intelektu v Ukraini 2021–2030 [National Strategy for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine 2021–2030]. (2021). Kyiv. Retrieved from https://wp.oecd.ai/app/uploads/2021/12/Ukraine_National_Strategy_for_ Develop ment_of_Artificial_Intelligence_in_Ukraine_2021-2030.pdf [in Ukrainian].

6. Prohrama velykoi transformatsii «Osvita 4.0: ukrainskyi svitanok» [Large-scale transformation program "Education 4.0: Ukrainian dawn"]. (n.d.). Retrieved from https://mon.gov. ua/storage/app/media/news/2022/12/10/Osvita-4.0.ukrayinskyy.svitanok.pdf [in Ukrainian].

7. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku shtuchnoho intelektu v Ukraini: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 2 hrudnia 2020 r. № 1556-r [On approval of the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated December 2, 2020, No. 1556-r]. (2020). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text [in Ukrainian].

8. Rekomendatsii YuNESKO shchodo etyky shtuchnoho intelektu: kliuchovi fakty [UNESCO recommendations on the ethics of artificial intelligence: key facts]. (n.d.). Retrieved from https://nrat.ukrintei.ua/rekomendacziyi-yunesko-shhodo-etyky-shtuchnogo-intelektu-klyuchovi-fakty/?pdf=22613 [in Ukrainian].

9. Tsisaruk, I. V., Olesiuk, M. P., & Tsisaruk, V. Yu. (2024). Vykorystannia sotsialnykh merezh i shtuchnoho intelektu v protsesi fakhovoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv trudovoho navchannia ta tekhnolohii [Use of social networks and artificial intelligence in the professional training of future teachers of labor education and technologies]. Naukovyi visnyk Kremenetskoi oblasnoi humanitarno-pedahohichnoi akademii imeni Tarasa Shevchenka. Pedahohichni nauky – Scientific Bulletin of Taras Shevchenko Kremenets Regional Humanitarian Pedagogical Academy. Pedagogical Sciences, 18, 144–150 [in Ukrainian].

10. Shakotko, Ye. V., & Shakotko, V. V. (2024). Vykorystannia shtuchnoho intelektu uchasnykamy osvitnoho protsesu [Use of artificial intelligence by participants of the educational process]. Imidzh suchasnoho pedahoha – Image of the Modern Educator, 3(216), 5–13 [in Ukrainian].

11. Shtuchnyi intelekt, shcho vyznachaie riven znan: test dlia nadoluzhennia osvitnikh vtrat [Artificial intelligence that determines the level of knowledge: test for compensating educational losses]. (n.d.). Retrieved from https://www.aitest.in.ua/ [in Ukrainian].

12. European Commission. (2018). A definition of artificial intelligence: Main capabilities and scientific disciplines. Report of the High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. Retrieved from https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/definition-artificial-intelligence-main-capabili ties-and-scientific-disciplines.

13. European Parliament. (2020). Intelligence artificielle: définition et utilisation. Retrieved from https://www.europarl.europa.eu/news/fr/headlines/society/20200827sto85804 /intelligence-artificielle-definition-et-utilisation.

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 796.015.572:[378.018.8:37.011.3-051:796](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-757-769

Атамась Ольга Анатоліївна доцентка кафедри теорії і методики физичного виховання, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького Навчально-науковий інститут фізичної культури, спорту і здоров'я Кандидатка педагогічних наук, https//orcid.org/ 0000-0003-4711-5211

Гаценко Вячеслав Петрович старший викладач кафедри теорії і методики фізичного виховання, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, https//orcid.org/ 0009-0007-8959-4683

Гріцишіна Жанна Миколаївна Викладач кафедри теорії і методики фізичного виховання, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького Навчально-науковий інститут фізичної культури, спорту і здоров'я, https//orcid.org/ 0009-0008-6359-0665

КЛАСИЧНА АЕРОБІКА ЯК ОСВІТНІЙ КОМПОНЕНТ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. У статті розглянуто проблему зниження рівня рухової активності здобувачів освіти в умовах сучасних соціально-освітніх викликів, зумовлених цифровізацією навчального процесу, поширенням дистанційного та змішаного навчання, наслідками повномасштабного воєнного вторгнення, а також системними перебоями з електропостачанням. Увагу зосереджено на негативних наслідках малорухливого способу життя для фізичного стану, функціональних можливостей і психоемоційного благополуччя дітей та молоді, що актуалізує потребу в посиленні здоров'язбережувальної складової фізичного виховання в закладах загальної середньої освіти.

Метою статті є теоретичне обґрунтування аеробіки як освітнього компонента у системі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури в контексті реалізації здоров'язбережувальних завдань сучасної школи. У дослідженні застосовано методи аналізу й узагальнення науково-методичної літератури, системного аналізу, педагогічного моделювання та логіко-структурного узагальнення.

У результаті дослідження встановлено, що аеробіка характеризується значним освітнім та оздоровчим потенціалом завдяки доступності, варіативності навантаження, можливості адаптації до різних умов проведення занять і поєднанню рухової активності з музично-ритмічним супроводом. Обґрунтовано, що включення аеробіки до системи професійної підготовки майбутніх учителів

фізичної культури сприяє формуванню їхньої професійної готовності до організації рухової діяльності учнів у різних форматах навчання, зокрема в умовах обмеженого простору, дистанційної взаємодії та нестабільного освітнього середовища.

Доведено, що опанування аеробіки забезпечує розвиток методичних умінь, здатності до дозування фізичного навантаження, реалізації принципів диференціації та індивідуалізації, а також підтримання мотивації до систематичної рухової активності.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання для вдосконалення змісту освітніх компонентів спеціальності А4 «Середня освіта (Фізична культура)» та підвищення ефективності підготовки майбутніх учителів фізичної культури до реалізації здоров'язбережувального підходу в сучасних умовах.

Ключові слова: класична аеробіка, професійна підготовка, майбутні учителі фізичної культури, рухова активність, здоров'язбережувальний підхід, фізичне виховання, дистанційне та змішане навчання, Нова українська школа, спеціальності А4 «Середня освіта (Фізична культура)»

Atamas Olga Anatoliivna Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytskyi Educational and Research Institute of Physical Culture, Sport and Health PhD in Pedagogical Sciences Associate Professor of the Department of Theory and Methods of Physical Education, https//orcid.org/ 0000-0003-4711-5211

Hatsenko Viacheslav Petrovych Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Senior Lecturer, Department of Theory and Methods of Physical Education, https//orcid.org/0009-0007-8959-4683

Hrytsyshina Zhanna Mykolaivna Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy Educational and Scientific Institute of Physical Culture, Sport and Health Lecturer, Department of Theory and Methods of Physical Education, https//orcid.org/0009-0008-6359-0665

AEROBICS AS AN EDUCATIONAL COMPONENT IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Abstract. The article addresses the problem of a decrease in the level of motor activity of learners under modern socio-educational challenges caused by the digitalization of the educational process, the spread of distance and blended learning, the consequences of full-scale military aggression, as well as systemic power outages. Attention is focused on the negative effects of a sedentary lifestyle on physical condition, functional capabilities, and psycho-emotional well-being of children and

youth, which actualizes the need to strengthen the health-preserving component of physical education in general secondary education institutions.

The purpose of the article is to theoretically substantiate aerobics as an educational component in the system of professional training of future physical education teachers in the context of implementing health-preserving objectives of the modern school. The study employs methods of analysis and generalization of scientific and methodological literature, system analysis, pedagogical modeling, and logical-structural generalization.

The results of the study indicate that aerobics is characterized by significant educational and health-promoting potential due to its accessibility, variability of physical load, adaptability to different conditions of conducting classes, and the combination of motor activity with musical and rhythmic accompaniment. It is substantiated that the inclusion of aerobics in the system of professional training of future physical education teachers contributes to the formation of their professional readiness to organize pupils' motor activity in various learning formats, particularly under conditions of limited space, distance interaction, and an unstable educational environment. It is proved that mastering aerobics ensures the development of methodological skills, the ability to dose physical loads, the implementation of principles of differentiation and individualization, as well as maintaining motivation for systematic motor activity.

The practical significance of the obtained results lies in the possibility of their use to improve the content of educational components of specialty A4 "Secondary Education (Physical Culture)" and to enhance the effectiveness of training future physical education teachers to implement a health-preserving approach in modern conditions.

Keywords: aerobics, physical culture, professional training, future physical education teachers, motor activity, health-preserving approach, physical education, educational component, professional readiness, sedentary lifestyle, distance and blended learning, contemporary educational challenges, New Ukrainian School, healthy lifestyle, movement-based technologies.

Постановка проблеми.

Сучасні реалії функціонування української освіти суттєво загострили проблему зниження рухової активності дітей та молоді й поставили перед системою фізичного виховання нові виклики. Тривала цифровізація освітнього процесу, розширення частки дистанційного та змішаного навчання, а також наслідки повномасштабного вторгнення зумовили суттєву трансформацію повсякденних практик школярів і студентів. Переважання екранних форм діяльності, зменшення частоти організованих рухових активностей та обмеження доступу до спортивної інфраструктури призвели до формування стійких проявів малорухливого способу життя, що підвищує ризики погіршення фізичного стану, зниження працездатності та адаптаційних можливостей організму [1].

В умовах дистанційного навчання рухова активність здобувачів освіти часто набуває фрагментарного й нерегулярного характеру, а фізичне виховання стає вразливим до організаційних обмежень. Наявність формального навчального навантаження не гарантує реальної участі учнів у руховій діяльності, оскільки контроль виконання фізичних вправ у дистанційному форматі ускладнюється, а мотиваційні механізми знижуються через дефіцит безпосередньої педагогічної взаємодії та групової підтримки [2]. Додатковим негативним чинником виступає психоемоційне напруження, зумовлене тривалими стресовими впливами воєнного часу, що часто призводить до зниження внутрішньої готовності до систематичних занять фізичними вправами.

Повномасштабне вторгнення спричинило не лише руйнування або обмеження доступу до спортивних об'єктів, а й суттєві зміни просторово-часової організації освітнього процесу. Часті повітряні тривоги, необхідність перебування в укриттях, порушення звичного режиму дня, міграційні процеси та зміна місця проживання негативно впливають на стабільність навчання й можливості для організованої рухової активності. У ряді регіонів ці чинники посилюються системними перебоями з електропостачанням, що зумовлює скорочення навчального часу, зміну розкладів і обмеження використання цифрових ресурсів, у тому числі під час проведення занять з фізичної культури [2]. У таких умовах освітнє середовище функціонує в режимі постійної нестабільності, що вимагає гнучких і педагогічно вивірених рішень у сфері фізичного виховання.

За означених умов особливої актуальності набуває підготовка майбутнього вчителя фізичної культури як фахівця, здатного забезпечувати реалізацію здоров'язбережувальних завдань незалежно від формату навчання. Сучасний педагог має володіти інструментарієм, який дозволяє організовувати безпечну, доступну та мотивувальну рухову діяльність у різних умовах — у спортивній залі, на відкритому просторі, у малому приміщенні, в укритті або дистанційно. Це узгоджується з положеннями концепції Нової української школи, де фізичне виховання розглядається як засіб формування життєвих компетентностей і відповідального ставлення до власного здоров'я [3].

У цьому контексті аеробіка як освітній компонент у системі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури має особливу практичну цінність. Наукові дослідження засвідчують, що використання засобів оздоровчої аеробіки сприяє підвищенню рівня рухової активності, розвитку витривалості, координаційних здібностей і формуванню позитивного ставлення до занять фізичними вправами [4]. Аеробіка характеризується доступністю, широкими можливостями модифікації інтенсивності та змісту занять, чіткою структурованістю уроку й можливістю реалізації без складного обладнання.

Аеробні комплекси можуть адаптуватися до різного рівня фізичної підготовленості здобувачів освіти, що забезпечує реалізацію принципів диференціації та індивідуалізації, особливо важливих в умовах неоднорідних

груп. Поєднання рухової діяльності з музично-ритмічним супроводом підвищує емоційну залученість і мотивацію до систематичних занять, що набуває особливого значення в умовах підвищеного рівня тривожності та психоемоційного виснаження [5].

Таким чином, науково-практичне значення порушеної проблеми зумовлене необхідністю пошуку ефективних механізмів компенсації дефіциту рухової активності в умовах воєнного часу та нестабільності освітнього процесу. Виникає об'єктивна потреба наукового обґрунтування місця аеробіки в структурі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури, визначення її потенціалу для реалізації здоров'язбережувальних завдань і окреслення педагогічних умов ефективного застосування в сучасній українській школі [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз нормативно-правових, наукових і методичних джерел засвідчує, що проблема забезпечення достатнього рівня рухової активності здобувачів освіти в умовах сучасних соціально-освітніх викликів є однією з пріоритетних у системі фізичного виховання. В умовах цифровізації освітнього процесу, зростання навчального навантаження та зменшення обсягу природної рухової активності питання збереження й зміцнення здоров'я дітей та молоді набуває стратегічного значення для державної освітньої політики. Саме тому фізична культура розглядається не лише як навчальний предмет, а як важливий соціально-педагогічний механізм формування здорового способу життя та профілактики негативних наслідків малорухливого способу життя.

Закон України «Про освіту» [1] закріплює здоров'я людини як одну з базових цінностей освіти та визначає обов'язок закладів освіти створювати безпечне й здоров'язбережувальне освітнє середовище. У документі підкреслюється, що освітній процес має забезпечувати гармонійний розвиток особистості, формування відповідального ставлення до власного здоров'я та здатності до саморегуляції життєдіяльності. Таким чином, фізична культура в нормативному полі освіти набуває системоутворювального значення, оскільки поєднує освітні, виховні та оздоровчі функції.

Подальший розвиток цих положень знаходить відображення в концептуальних засадах Нової української школи, де здоров'язбережувальна спрямованість визначається як один із ключових принципів організації освітнього процесу. Концепція НУШ орієнтує фізичне виховання на компетентнісний підхід, дитиноцентризм і педагогіку партнерства, що передбачає формування в учнів здатності застосовувати набуті рухові вміння та знання у повсякденному житті. За таких умов фізична культура перестає зводитися до виконання нормативів і набуває практико-орієнтованого характеру, спрямованого на формування стійких здоров'язбережувальних компетентностей.

Важливим аспектом НУШ є також вимога до гнучкості та адаптивності освітнього процесу, що особливо актуально в умовах нестабільного освітнього середовища, зумовленого дистанційним і змішаним навчанням, воєнним станом

та обмеженням інфраструктурних можливостей. У цьому контексті зростає потреба у використанні таких рухових технологій, які поєднують доступність, варіативність і можливість реалізації в різних умовах навчання. Саме ці вимоги створюють нормативно-педагогічні передумови для впровадження аеробіки як ефективного освітнього компонента, здатного забезпечити реалізацію здоров'я-збережувальних цілей фізичного виховання відповідно до ідей Нової української школи.

Інструктивно-методичні рекомендації Міністерства освіти і науки України щодо викладання фізичної культури [2] акцентують увагу на необхідності варіативності змісту уроків, урахуванні індивідуальних особливостей учнів та адаптації освітнього процесу до умов дистанційного й змішаного навчання. У модельній навчальній програмі «Фізична культура. 5–6 класи» [3] чітко простежується орієнтація на формування ключових компетентностей, розвиток рухової активності та використання сучасних рухових модулів, серед яких вагоме місце можуть посідати елементи аеробіки як доступного й ефективного засобу фізичного розвитку.

Наукові дослідження вітчизняних авторів підтверджують доцільність використання оздоровчої аеробіки в освітньому процесі. Так, у праці І. В. Ремзі, О. М. Школи та С. А. Самойлова доведено позитивний вплив оздоровчої аеробіки на розвиток рухових здібностей студентів закладів вищої освіти, зокрема на показники витривалості та координації рухів. Автори наголошують, що аеробіка сприяє підвищенню мотивації до систематичних занять фізичними вправами та може бути ефективно інтегрована у систему професійної підготовки майбутніх фахівців [4].

Дослідження О. А. Хуртенко та В. О. Шпильчука присвячене застосуванню засобів оздоровчої аеробіки на уроках фізичної культури з дівчатами старших класів. У роботі підкреслено, що використання аеробіки позитивно впливає не лише на фізичний розвиток, а й на емоційний стан школярок, сприяє формуванню позитивного ставлення до рухової активності. Це особливо важливо в умовах зростання рівня гіподинамії та зниження інтересу до традиційних форм фізичного виховання [5].

Важливим теоретичним підґрунтям дослідження є праця В. Семененка та В. Теліуса, у якій фізичне виховання розглядається крізь призму концепції Нової української школи. Автори наголошують на необхідності переходу від формального виконання навчальних нормативів до формування життєвих компетентностей, зокрема здатності учнів самостійно дбати про власне здоров'я. У цьому аспекті аеробіка розглядається як засіб реалізації компетентнісного та здоров'язбережувального підходів [6].

Міжнародні документи Всесвітньої організації охорони здоров'я [7; 8] акцентують увагу на глобальній проблемі недостатньої фізичної активності та пов'язаних із нею ризиках для здоров'я. У «Global action plan on physical activity 2018–2030» наголошено на необхідності створення умов для регулярної рухової

активності в освітніх закладах, а рекомендації ВООЗ щодо фізичної активності та малорухливої поведінки визначають мінімальні рівні рухової активності для різних вікових груп. Ці положення безпосередньо корелюють із завданнями фізичного виховання в сучасній школі.

Подібні ідеї містяться й у «Physical Activity Guidelines for Americans» [9], де підкреслюється роль освітніх інституцій у формуванні стійких рухових звичок. Документ UNESCO «Quality Physical Education» [10] розглядає фізичне виховання як важливу складову цілісного розвитку особистості та наголошує на необхідності підготовки вчителів, здатних використовувати інноваційні та інклюзивні рухові практики.

Таким чином, аналіз наукових і нормативних джерел свідчить, що аеробіка має значний потенціал як освітній компонент у системі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Вона відповідає сучасним вимогам освітньої політики, принципам Нової української школи та міжнародним рекомендаціям щодо підвищення рівня рухової активності населення. Водночас результати аналізу підтверджують доцільність подальшого теоретичного осмислення та методичного обґрунтування використання аеробіки в умовах нестабільного освітнього середовища

Метою статті є теоретичне обґрунтування аеробіки як освітнього компонента у системі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури в умовах сучасних освітніх викликів, зумовлених зниженням рівня рухової активності, поширенням дистанційного та змішаного навчання, а також необхідністю реалізації здоров’язбережувального підходу в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Для досягнення поставленої мети у статті передбачено розв’язання таких завдань:

1) проаналізувати сучасні соціально-освітні чинники, що впливають на організацію фізичного виховання в умовах нестабільного освітнього середовища;

2) визначити місце аеробіки в структурі освітніх компонентів спеціальності А4 «Середня освіта (Фізична культура)»;

3) охарактеризувати освітній та здоров’язбережувальний потенціал аеробіки як засобу підвищення рухової активності;

4) обґрунтувати роль аеробіки у формуванні професійної готовності майбутніх учителів фізичної культури до організації рухової діяльності учнів у різних форматах навчання;

5) окреслити перспективи використання аеробіки в системі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури з урахуванням вимог сучасної школи.

Виклад основного матеріалу

Сучасний освітній простір України функціонує в умовах тривалої нестабільності, що зумовлено поєднанням соціальних, безпекових та

організаційних чинників. Цифровізація освіти, поширення дистанційного та змішаного навчання, наслідки повномасштабного воєнного вторгнення, часті повітряні тривоги, вимушене перебування в укриттях, а також системні перебої з електропостачанням суттєво впливають на організацію освітнього процесу загалом і фізичного виховання зокрема. За таких умов традиційні підходи до забезпечення рухової активності здобувачів освіти втрачають ефективність і потребують переосмислення.

Однією з ключових проблем сучасної освіти є зростання рівня малорухливого способу життя дітей та молоді. Тривале перебування перед екранами цифрових пристроїв, зменшення часу активного пересування, обмеження доступу до спортивної інфраструктури та порушення режиму дня сприяють формуванню стійких гіподинамічних тенденцій. Це негативно позначається на фізичному розвитку, функціональному стані серцево-судинної та дихальної систем, опорно-руховому апараті, а також психоемоційному стані здобувачів освіти. У таких умовах фізичне виховання має виконувати не лише навчальну, а передусім здоров'язбережувальну та компенсаторну функцію.

У структурі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури аеробіка посідає особливе місце як освітній компонент інтегративного характеру. Вона поєднує теоретичні знання з анатомо-фізіологічних основ рухової діяльності, методики фізичного виховання, педагогіки та здоров'я-збереження з практичними вміннями організації рухової діяльності. На відміну від окремих традиційних видів спорту, аеробіка орієнтована на формування універсальних методичних компетентностей, що можуть бути адаптовані до різних умов освітнього процесу.

Таблиця 1

Освітній і здоров'язбережувальний потенціал аеробіки у професійній підготовці майбутніх учителів фізичної культури

Напрям реалізації аеробіки	**Характеристика**	**Освітній результат для майбутнього вчителя фізичної культури**
Оздоровчий	Сприяє підвищенню рівня рухової активності, розвитку загальної витривалості, покращенню функціонального стану серцево-судинної та дихальної систем	Усвідомлення ролі рухової активності у збереженні та зміцненні здоров'я учнів

Напрям реалізації аеробіки	**Характеристика**	**Освітній результат для майбутнього вчителя фізичної культури**
Рухово-розвивальний	Забезпечує розвиток координаційних здібностей, ритмічності рухів, рухової культури	Формування здатності демонструвати вправи та коригувати техніку виконання
Методичний	Дає можливість опанувати принципи планування занять, дозування фізичного навантаження, добору вправ	Формування методичних умінь організації занять у різних умовах навчання
Мотиваційний	Поєднання рухової діяльності з музично-ритмічним супроводом підвищує зацікавленість і позитивне ставлення до занять	Здатність формувати мотивацію учнів до систематичної рухової активності
Адаптивний	Можливість варіювання інтенсивності, використання в обмеженому просторі, дистанційному форматі	Готовність до організації рухової діяльності в умовах нестабільного освітнього середовища
Здоров’язбережувальний	Реалізація принципів безпечності, індивідуалізації та профілактики перевантажень	Готовність до впровадження здоров’язбережувального підходу в шкільній практиці

Освітній компонент «Класична аеробіка та методика її викладання» забезпечує формування здатності майбутніх учителів фізичної культури до планування та конструювання занять, добору вправ з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей, дозування фізичного навантаження й організації безпечного освітнього середовища. Важливою є також можливість міждисциплінарної інтеграції аеробіки з іншими освітніми компонентами фахової підготовки, що сприяє цілісному формуванню професійної готовності майбутнього вчителя.

Аеробіка характеризується значним освітнім і здоров'язбережувальним потенціалом, що зумовлює її актуальність у сучасних умовах організації фізичного виховання.

Поєднання циклічних рухів помірної інтенсивності з музично-ритмічним супроводом створює сприятливі умови для розвитку витривалості, координаційних здібностей, рухової культури та підтримання оптимального функціонального стану організму.

Перевагою аеробіки є можливість гнучкого регулювання інтенсивності навантаження без порушення загальної структури заняття. Це дозволяє реалізовувати принципи доступності, поступовості та індивідуалізації, що є особливо важливими в умовах різного рівня фізичної підготовленості здобувачів освіти. Крім того, аеробні вправи можуть виконуватися в обмеженому просторі та не потребують спеціального обладнання, що робить аеробіку ефективним засобом підвищення рухової активності в умовах дистанційного або змішаного навчання.

У процесі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури аеробіка виступає важливим чинником формування професійної готовності до організації рухової діяльності учнів. Опанування цього освітнього компонента сприяє розвитку методичних умінь, пов'язаних із плануванням структури заняття, добором вправ, регулюванням навантаження та педагогічним контролем за виконанням рухових дій.

Особливе значення має формування здатності майбутніх учителів адаптувати аеробні програми до різних форматів навчання — очного, дистанційного та змішаного.

Це відповідає сучасним вимогам освітнього процесу, де педагог має діяти в умовах невизначеності та швидкої зміни обставин. Таким чином, аеробіка сприяє розвитку професійної гнучкості, педагогічної автономії та готовності до реалізації здоров'язбережувального підходу в сучасній школі.

Перспективи використання аеробіки в системі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури пов'язані з необхідністю подальшого оновлення змісту фахової освіти відповідно до вимог сучасної школи. Компетентнісний підхід, дитиноцентризм, здоров'язбережувальна спрямованість та педагогіка партнерства зумовлюють потребу в підготовці вчителя, здатного застосовувати варіативні та адаптивні рухові технології.

Аеробіка має потенціал стати універсальним інструментом реалізації цих вимог, оскільки поєднує оздоровчу ефективність, методичну доцільність і можливість використання в різних умовах освітнього процесу. Перспективним є розширення змісту освітнього компонента шляхом інтеграції цифрових засобів супроводу занять, формувального оцінювання та міждисциплінарних зв'язків, що сприятиме підвищенню якості професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури та їхньої готовності до ефективної педагогічної діяльності в умовах сучасного освітнього простору.

Висновки.Узагальнення теоретичного аналізу сучасних наукових джерел і соціально-освітніх реалій дозволяє зробити висновок, що організація фізичного виховання в умовах нестабільного освітнього середовища потребує суттєвого оновлення змісту, форм і засобів професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Малорухливий спосіб життя здобувачів освіти, поширення дистанційного та змішаного навчання, наслідки воєнного стану й обмеження інфраструктурних можливостей актуалізують необхідність використання адаптивних і здоров'язбережувальних рухових технологій, здатних забезпечити стабільну рухову активність незалежно від зовнішніх умов.

У ході теоретичного аналізу обґрунтовано, що аеробіка посідає важливе місце в структурі освітніх компонентів спеціальності А4 «Середня освіта (Фізична культура)» як інтегративний засіб формування професійної готовності майбутніх учителів фізичної культури.

Освітній компонент «Класична аеробіка та методика її викладання» поєднує теоретичні знання та практичні вміння, сприяє формуванню методичної культури, розвитку здатності до планування й організації рухової діяльності, дозування фізичного навантаження та забезпечення безпечного освітнього середовища.

Доведено, що аеробіка має значний освітній і здоров'язбережувальний потенціал, який реалізується через варіативність рухових дій, доступність виконання, можливість адаптації до різного рівня фізичної підготовленості та умов проведення занять.

Використання аеробних програм сприяє підвищенню рівня рухової активності, розвитку витривалості й координаційних здібностей, а також формуванню позитивного ставлення до систематичної рухової діяльності, що є важливим чинником профілактики гіподинамії.

Особливу увагу приділено ролі аеробіки у формуванні професійної готовності майбутніх учителів фізичної культури до організації рухової діяльності учнів у різних форматах навчання. Теоретичний аналіз засвідчує, що опанування аеробіки сприяє розвитку професійної гнучкості, педагогічної автономії та готовності до впровадження здоров'язбережувального підходу в сучасній школі з урахуванням вимог компетентнісної освіти та Нової української школи.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаються у поглибленому вивченні методичних аспектів інтеграції аеробіки в освітній процес закладів вищої та загальної середньої освіти, розробленні модельних програм і навчально-методичного забезпечення освітнього компонента «Класична аеробіка та методика її викладання», а також у дослідженні можливостей використання цифрових і дистанційних форматів аеробних занять. Актуальним напрямом подальших досліджень є також аналіз ефективності аеробіки як засобу реалізації здоров'язбережувальних стратегій у системі фізичного виховання в умовах тривалих соціальних і освітніх трансформацій.

Література

1. Закон України «Про освіту» від 05 вересня 2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38–39. Ст. 380.
2. Міністерство освіти і науки України. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2023/2024 навчальному році. Освітня галузь «Фізична культура». Київ, 2023.
3. Міністерство освіти і науки України. Модельна навчальна програма «Фізична культура. 5–6 класи» для закладів загальної середньої освіти. Київ, 2022.
4. Ремзі І. В., Школа О. М., Самойлов С. А. Вплив оздоровчої аеробіки на розвиток рухових здібностей студентів закладів вищої освіти. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15. Теорія і методика фізичного виховання та спорту. 2021. № 2 (79). С. 78–85.
5. Хуртенко О. А., Шпильчук В. О. Застосування засобів оздоровчої аеробіки на уроках фізичної культури з дівчатами старших класів. Фізична культура, спорт та здоров'я нації. 2025. Вип. 19 (38). С. 143–150.
6. Семененко В., Теліус В. Фізичне виховання в концепції Нової української школи: проблематика і перспективи. Sport Science Spectrum. 2024. № 1. С. 104–108.
7. World Health Organization. Global action plan on physical activity 2018–2030: more active people for a healthier world. Geneva: World Health Organization, 2018.
8. World Health Organization. WHO guidelines on physical activity and sedentary behaviour. Geneva: World Health Organization, 2020.
9. U.S. Department of Health and Human Services. Physical Activity Guidelines for Americans. 2nd ed. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, 2018.
10. UNESCO. Quality Physical Education: Guidelines for Policy Makers. Paris: UNESCO, 2015.

References

1. Zakon Ukrainy "Pro osvitu" vid 05 veresnia 2017 r. № 2145-VIII[Law of Ukraine "On Education"]. (2017). Vidomosti Verkhovnoi RadyUkrainy – Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, 38–39, Article 380 [in Ukrainian].
2. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2023).Instruktyvno-metodychni rekomendatsii shchodo vykladannia navchalnykh predmetiv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity u 2023/2024 navchalnomu rotsi. Osvitnia haluz "Fizychna kultura"[Instructional and methodological recommendations for teaching subjects in general secondary education institutions in the 2023/2024 academic year. Educational field "Physical Culture"]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2022).Modelna navchalna prohrama "Fizychna kultura. 5–6 klasy" dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity[Model curriculum "Physical Culture. Grades 5–6" for general secondary education institutions]. Kyiv [in Ukrainian].
4. Remzi, I. V., Shkola, O. M., & Samoilov, S. A. (2021).Vplyv ozdorovchoi aerobiky na rozvytok rukhovykh zdibnostei studentiv zakladiv vyshchoi osvity[The influence of health-oriented aerobics on the development of motor abilities of higher education students]. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 15. Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia ta sportu – Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University. Series 15. Theory and Methods of Physical Education and Sports, 2(79), 78–85 [in Ukrainian].
5. Khurtenko, O. A., & Shpylchuk, V. O. (2025).Zastosuvannia zasobiv ozdorovchoi aerobiky na urokakh fizychnoi kultury z divchatamy starshykh klasiv[Application of health-oriented aerobics in physical education lessons for senior schoolgirls]. Fizychna kultura, sport ta zdorovia natsii – Physical Culture, Sport and Health of the Nation, 19(38), 143–150 [in Ukrainian].

6. Semenenko, V., & Telius, V. (2024).Fizychne vykhovannia v kontseptsii Novoi ukrainskoi shkoly: problematyka i perspektyvy[Physical education in the concept of the New Ukrainian School: issues and prospects]. Sport Science Spectrum, 1, 104–108 [in Ukrainian].

7. World Health Organization. (2018).Global action plan on physical activity 2018–2030: More active people for a healthier world. Geneva: World Health Organization.

8. World Health Organization. (2020).WHO guidelines on physical activity and sedentary behaviour. Geneva: World Health Organization.

9. U.S. Department of Health and Human Services. (2018).Physical Activity Guidelines for Americans (2nd ed.). Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services.

10. UNESCO. (2015).Quality Physical Education: Guidelines for Policy Makers. Paris: UNE**SCO.**

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.147:796.41

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-770-780

Бабюк Сергій Миколайович кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії і методики фізичного виховання, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, https://orcid.org/0000-0002-1762-5555

Марчук Даніїл Володимирович асистент кафедри теорії і методики фізичного виховання Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, https://orcid.org/0000-0003-4015-4998

УДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ГІМНАСТИЧНИМ ВПРАВАМ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. У статті обґрунтовано необхідність удосконалення методики навчання гімнастичним вправам у системі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Актуальність дослідження зумовлена підвищенням вимог до рівня рухової, технічної та методичної компетентності здобувачів вищої освіти, а також потребою інтеграції сучасних педагогічних і цифрових технологій у процес гімнастичної підготовки. Здійснено аналіз наукових праць українських і зарубіжних дослідників щодо формування рухових навичок, поетапності моторного навчання, ролі зворотного зв'язку, відеоаналізу та біомеханічного підходу в удосконаленні техніки виконання вправ. Розкрито зміст і структуру удосконаленої методики, яка передбачає аналітичний розбір технічної структури рухів, поетапне формування навичок через систему підвідних і допоміжних вправ, використання відеозворотного зв'язку, елементів взаємонавчання (microteaching) та диференційованого педагогічного контролю динаміки результатів.

Описано організацію педагогічного експерименту, у межах якого порівнювалися показники технічної підготовленості та методичної готовності студентів контрольної й експериментальної груп. Результати дослідження засвідчили статистично достовірне зростання рівня виконання стійки на руках і перекиду вперед у здобувачів експериментальної групи, а також суттєве підвищення їхньої здатності до методичного аналізу й пояснення гімнастичних вправ.

Доведено, що інтеграція традиційних і інноваційних підходів у навчанні гімнастичних вправ сприяє підвищенню якості професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури, формуванню їхньої професійної рефлексії та готовності до реалізації гімнастичного змісту в умовах закладів загальної середньої освіти.

Ключові слова: гімнастичні вправи; професійна підготовка; майбутні учителі фізичної культури; методика навчання; моторне навчання; відеоаналіз; педагогічний експеримент; методична компетентність; рухові уміння.

Babiuk Sergii Ph.D. of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Theory and Methods of Physical Education, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Kamianets-Podilskyi, https://orcid.org/0000-0002-1762-5555

Marchuk Daniil Assistant of the Department of Theory and Methods of Physical Education, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Kamianets-Podilskyi, https://orcid.org/0000-0003-4015-4998

IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING GYMNASTIC EXERCISES TO FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Abstract. The article substantiates the necessity of improving the methodology of teaching gymnastic exercises within the system of professional training of future physical education teachers. The relevance of the study is determined by the increasing requirements for the level of motor, technical, and methodological competence of higher education students, as well as the need to integrate modern pedagogical and digital technologies into the process of gymnastics training. An analysis of Ukrainian and international research on the formation of motor skills, the staged nature of motor learning, the role of feedback, video analysis, and the biomechanical approach in improving exercise technique has been conducted. The content and structure of the improved methodology are revealed, which include analytical examination of the technical structure of movements, phased development of skills through preparatory and lead-up exercises, the use of video feedback, elements of microteaching, and differentiated pedagogical monitoring of performance dynamics. The organization of the pedagogical experiment is described, within which the indicators of technical proficiency and methodological readiness of students in the control and experimental groups were compared. The results of the study demonstrated a statistically significant improvement in the performance of handstands and forward rolls among students of the experimental group, as well as a substantial increase in their ability to conduct methodological analysis and explain gymnastic exercises. It is proven that the integration of traditional and innovative approaches in teaching gymnastic exercises contributes to improving the quality of professional training of future physical education teachers, fostering their professional reflection and readiness to implement gymnastics content in general secondary education institutions.

Keywords: gymnastic exercises; professional training; future physical education teachers; teaching methodology; motor learning; video analysis; pedagogical experiment; methodological competence; motor skills.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку вищої педагогічної освіти в Україні зумовлюють необхідність оновлення змісту й технологій професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури. В умовах реалізації компетентнісного підходу особливої актуальності набуває проблема якісного формування рухових і методичних умінь, що забезпечують готовність випускників до ефективної професійної діяльності в закладах загальної середньої освіти. У цьому контексті гімнастика розглядається як базовий компонент фахової підготовки, оскільки вона створює підґрунтя для розвитку координаційних здібностей, просторової орієнтації, рухової культури та педагогічної майстерності. Гімнастика традиційно розглядається як універсальний засіб розвитку координаційних здібностей, сили, гнучкості та рухової культури, а також як ефективний інструмент формування методичних умінь педагога. Як зазначає Г. Грибан та ін., «гімнастичні вправи створюють методичний фундамент професійної діяльності вчителя фізичної культури» [3, с. 61].

Разом із тим аналіз освітньої практики засвідчує, що рівень засвоєння гімнастичних вправ студентами закладів вищої освіти часто не відповідає сучасним вимогам.

Недостатня технічна підготовленість, труднощі в усвідомленні фазової структури рухів, невміння здійснювати методичний аналіз і забезпечувати безпеку під час виконання вправ негативно впливають на якість професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури [4; 7]. Це актуалізує потребу удосконалення методики навчання гімнастичним вправам із урахуванням сучасних педагогічних і технологічних можливостей.

Проблема вдосконалення методики навчання гімнастичним вправам зумовлена низкою факторів, які проявляються в освітній практиці. Серед них варто виділити недостатню індивідуалізацію навчання, обмежене використання цифрових технологій, недостатній аналіз механіки рухів, а також брак педагогічного досвіду у студентів під час виконання вправ. Як зазначає О. Андрєєва, «більшість студентів мають труднощі не лише у виконанні складних гімнастичних елементів, а й у їх методичному поясненні» [1, с. 11]. Тому актуальним є створення модернізованої методики, здатної поєднати інновації з традиційними принципами гімнастичної підготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема навчання гімнастичним вправам у системі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури широко представлена в працях українських учених. У дослідженнях Л. Волкова, Н. Москаленко, О. Даниско, С. Черненко, Е. Nyman гімнастика визначається як універсальний засіб формування рухових умінь і розвитку фізичних якостей, що має вагоме значення для становлення професійної компетентності педагога. Наголошується, що ефективність навчання гімнастичним вправам залежить від поетапності формування навичок, усвідомлення студентами структури руху та систематичного коригування технічних помилок [11, с. 28].

У своїх працях О. Андрєєва звертає увагу на те, що традиційні підходи до навчання гімнастичним вправам не завжди забезпечують інтеграцію рухової й методичної підготовки студентів, унаслідок чого випускники мають труднощі з практичним застосуванням здобутих умінь у шкільній практиці. Подібну позицію поділяє Н. Москаленко, яка підкреслює, що складнокоординаційні гімнастичні вправи потребують використання спеціальних педагогічних прийомів, спрямованих на зниження страху та підвищення рухової впевненості студентів [5; 6].

Зарубіжні дослідження базуються переважно на теорії моторного навчання та біомеханічному підході до аналізу рухів. У дослідженнях R. Schmidt і T. Lee обґрунтовано положення про фазовий характер формування рухових навичок і визначальну роль зворотного зв'язку в процесі навчання [12]. D. Knudson доводять, що застосування відеоаналізу й біомеханічного моделювання сприяє підвищенню точності рухів і скорочує час засвоєння складних гімнастичних елементів [10]. G. Haff і T. Triplett акцентують увагу на необхідності поєднання технічної підготовки з розвитком силових і стабілізаційних якостей [9].

Водночас аналіз публікацій свідчить про недостатню кількість досліджень, присвячених комплексному удосконаленню методики навчання гімнастичним вправам майбутніх учителів фізичної культури з урахуванням інтеграції цифрових технологій, взаємонавчання та поетапного методичного аналізу рухів. У зарубіжній літературі домінує теорія моторного навчання, згідно з якою, як зазначають R. Schmidt і T. Lee, «руховий навик проходить три фази – когнітивну, асоціативну та автоматизовану, і кожна з них потребує різних педагогічних впливів» [12, с. 77]. Саме ця трифазність стала основою для модернізації методики навчання гімнастичним вправам у запропонованій експериментальній моделі.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка ефективності удосконаленої методики навчання гімнастичним вправам у процесі професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до сучасних стандартів вищої освіти, майбутній учитель фізичної культури повинен володіти руховою, технічною та методичною компетентностями. Проте аналіз освітньої практики засвідчує, що здобувачі освіти часто мають труднощі у виконанні базових гімнастичних елементів: стійки на руках, перекидів, рівноваг, а також у поясненні виконання рухових дій школяреві на уроках фізичної культури. У ході попереднього педагогічного моніторингу, виявлено, що лише 21% студентів продемонстрували технічно точне виконання стійки на руках, тоді як 79% потребували суттєвої корекції положення плечового поясу, тазу та центру маси. У 42% студентів спостерігалось порушення узгодженості фаз руху під час перекиду вперед. Це відповідає висновкам Н. Москаленко та ін., які вказують, що «недостатність рухового досвіду та страх падіння є ключовими чинниками помилок у техніці перекидів» [5, с. 91].

Удосконалення методики навчання гімнастичним вправам майбутніх учителів фізичної культури передбачало цілеспрямовану зміну змісту, структури та організації практичних занять із гімнастики. Основною ідеєю методики стало поєднання формування рухових умінь із розвитком методичної готовності студентів, що забезпечувало цілісність професійної підготовки. Удосконалена методика передбачає поєднання традиційного навчання з сучасними технологічними та педагогічними інструментами. Її сутність полягає у використанні навчальних відеофільмів, відеоаналізу, QR-карток, поетапного моделювання рухів, взаємонавчання та біомеханічного аналізу. Удосконалена методика навчання гімнастичним вправам ґрунтується на поєднанні компетентнісного, діяльнісного та особистісно орієнтованого підходів. Її зміст передбачає поетапне формування рухових умінь із паралельним розвитком методичної готовності здобувачів освіти.

Удосконалена методика навчання гімнастичним вправам була спрямована на подолання формалізованого характеру традиційних занять і забезпечення усвідомленого оволодіння здобувачами освіти як технікою виконання рухів, так і методикою їх навчання. Її впровадження в освітній процес здійснювалося системно й охоплювало зміст занять, організацію навчальної діяльності студентів та способи педагогічного контролю.

На початковому етапі навчання гімнастичним вправам особлива увага приділялася формуванню у студентів чіткого уявлення про технічну структуру рухів. Наприклад, під час вивчення стійки на руках заняття розпочиналося не з безпосереднього виконання вправи, а з аналітичного розбору її фаз. Студентам пропонувалося визначити опорні точки тіла, положення плечового поясу, роботу м’язів-стабілізаторів і можливі причини втрати рівноваги. Такий підхід дозволяв сформувати усвідомлену когнітивну основу рухової дії ще до початку практичного виконання.

У процесі практичної роботи зі студентами активно застосовувалися підвідні вправи, які логічно відтворювали окремі елементи основного руху. Так, перед виконанням повної стійки на руках студенти опановували вправи біля гімнастичної стінки з опорою на руки, вправи з підніманням тазу з положення нахилу та утриманням напівстійки.

Це дозволяло поступово адаптувати опорно-руховий апарат до навантаження та зменшити страх перед перевертанням тіла.

Для навчання перекиду вперед у рамках удосконаленої методики було змінено традиційну логіку занять. Замість одразу повного виконання вправи студенти працювали з окремими фазами руху, зокрема з групуванням, перенесенням ваги тіла та перекатом через спину. Практичні заняття проводилися з використанням м’яких гімнастичних модулів і матів підвищеної товщини, що створювало безпечні умови та сприяло зниженню психологічного напруження. У результаті студенти демонстрували більшу впевненість і готовність до самостійного виконання вправи.

Важливим компонентом удосконаленої методики стало впровадження систематичного відеозворотного зв'язку. Після виконання гімнастичної вправи студент мав змогу переглянути власний рух у сповільненому режимі та порівняти його з еталонним виконанням. Аналіз здійснювався за чітко визначеними критеріями: положення тіла у ключових фазах, узгодженість рухів, стабільність рівноваги. Практика показала, що такий підхід значно підвищує здатність студентів до самокорекції та усвідомлення причин власних помилок.

Окрему увагу було приділено інтеграції рухової та методичної підготовки. У межах занять систематично використовувалися елементи взаємонавчання, коли здобувачі освіти по черзі виконували роль викладача й навчали одногрупників [8]. Наприклад, студент, який виступав у ролі умовного вчителя, мав пояснити техніку стійки на руках, звернути увагу на типові помилки, запропонувати корекційні вправи та організувати страховку. Такий формат роботи сприяв формуванню методичної рефлексії й дозволяв поєднати власний руховий досвід із педагогічною діяльністю.

У процесі впровадження удосконаленої методики значну увагу приділяли організації педагогічного контролю. Оцінювання здійснювалося не лише за кінцевим результатом виконання вправи, а й за динамікою формування навику. Фіксувалися зміни у стабільності положення тіла, точності виконання фаз руху та здатності студента пояснювати техніку вправи. Такий підхід дозволяв відстежувати індивідуальний прогрес кожного здобувача освіти та своєчасно вносити корективи в навчальний процес.

Практика впровадження удосконаленої методики засвідчила, що студенти почали більш усвідомлено ставитися до процесу навчання гімнастичним вправам, проявляти вищий рівень зацікавленості та відповідальності за власні результати. Зросла якість технічного виконання вправ, зменшилася кількість грубих помилок, а також підвищився рівень методичної готовності до майбутньої професійної діяльності.

Реалізація удосконаленої методики в освітньому процесі здійснювалася поетапно та системно. На першому етапі акцент робився на формуванні усвідомленого уявлення студентів про технічну структуру гімнастичних вправ. Практичні заняття розпочиналися з аналітичного розбору руху, під час якого студенти визначали ключові фази вправи, опорні точки тіла та основні помилки, що можуть виникати під час виконання. Наприклад, при навчанні стійки на руках увага зосереджувалася на положенні плечового поясу, активній роботі рук, стабілізації корпусу та контролі положення тазу. Такий підхід дозволяв сформувати когнітивну основу рухової дії ще до початку її практичного відпрацювання.

Другий етап методики був спрямований на формування рухових умінь через систему підвідних і допоміжних вправ. У процесі навчання стійки на руках використовувалися вправи біля гімнастичної стінки, утримання напівстійки з опорою на ноги партнера, поступове перенесення маси тіла на руки. Для

навчання перекиду вперед заняття будувалися на поетапному опануванні окремих фаз руху, зокрема групування, перекату через спину та завершальної фази виходу у стійке положення. Використання м'яких гімнастичних модулів і матів підвищеної товщини сприяло зниженню страху перед перекидами і підвищенню впевненості здобувачів освіти у власних можливостях.

На третьому етапі ключову роль відігравав зворотний зв'язок, організований із застосуванням відеоаналізу. Після виконання гімнастичних вправ студенти переглядали відеозаписи власних рухів, аналізували положення тіла у ключових фазах та порівнювали їх з еталонним виконанням. Аналіз здійснювався під керівництвом викладача з акцентом на причинах помилок і шляхах їх усунення. Така форма роботи сприяла розвитку навичок самоконтролю та самокорекції, що є важливою складовою професійної компетентності майбутнього вчителя фізичної культури.

Особливістю удосконаленої методики стало цілеспрямоване поєднання рухової та методичної підготовки здобувачів освіти. У межах практичних занять систематично впроваджувалися елементи взаємонавчання, під час яких студенти по черзі виконували роль викладача. Студент, який перебував у ролі умовного вчителя, мав пояснити техніку виконання вправи, звернути увагу на типові помилки, запропонувати корекційні завдання та організувати страховку. Такий формат роботи сприяв формуванню методичної рефлексії та дозволяв студентам усвідомити специфіку педагогічної діяльності в реальних умовах навчального процесу.

У процесі реалізації удосконаленої методики особлива увага приділялася організації педагогічного контролю. Оцінювання результатів навчання здійснювалося не лише за кінцевим показником виконання вправи, а й за динамікою формування навички. Фіксувалися зміни у стабільності положення тіла, точності виконання фаз руху, а також здатності здобувача освіти пояснювати техніку вправи та здійснювати страховку. Це дозволяло своєчасно коригувати освітній процес і враховувати індивідуальні особливості кожного здобувача освіти.

Для наочності та систематизації змісту експериментальної методики подано узагальнену характеристику її впровадження в освітній процес (табл. 1).

Таблиця 1

Зміст та особливості впровадження удосконаленої методики навчання гімнастичним вправам

№ п/п	Компонент методики	Характеристика впровадження
1.	Формування уявлення про рух	Аналітичний розбір техніки вправ, виділення фаз руху, акцент на ключових помилках
2.	Підвідні та допоміжні вправи	Поетапне опанування елементів вправ, використання м'яких модулів і матів
3.	Відеоаналіз	Перегляд і аналіз власного виконання вправ, порівняння з еталонною технікою

№ п/п	Компонент методики	Характеристика впровадження
4.	Взаємонавчання	Виконання студентами ролі викладача, пояснення техніки, організація страховки
5.	Педагогічний контроль	Оцінювання динаміки формування навику та методичної готовності

Результати впровадження удосконаленої методики засвідчили позитивні зміни не лише у рівні технічної підготовленості студентів, а й у сформованості їхньої методичної компетентності. Студенти стали більш усвідомлено ставитися до процесу навчання, виявляли підвищену зацікавленість у виконанні гімнастичних вправ і демонстрували здатність аналізувати власні дії з позиції майбутньої професійної діяльності.

Практичний приклад застосування: під час навчання стійки на руках студенти спочатку отримували QR-картку з фазами руху, потім переглядали відеофрагмент з правильною технікою, а після виконання вправи аналізували власне виконання вправи на відео. Здобувачка освіти К. відзначила під час опитування: «Я зрозуміла, що конкретно роблю неправильно. Коли побачила себе на відео, побачила, що таз іде вперед, а руки недостатньо активні». Цей досвід повністю узгоджується з твердженням D. Knudson: «біомеханічний і візуальний аналіз формує у студента здатність бачити рух не лише зовні, а й внутрішньо» [10, с. 56].

У навчанні перекиду вперед застосовано м’які акробатичні модулі, що знижували страх перед перевертанням. Після чотирьох занять 67% студентів експериментальної групи виконували перекид технічно правильно, що є значним покращенням порівняно з контрольними показниками (36%).

Для оцінювання ефективності впровадженої методики було проведено педагогічний експеримент, у якому взяли участь 50 здобувачів вищої освіти другого курсу спеціальності «Фізична культура», розподілені на контрольну та експериментальну групи. На констатувальному етапі зафіксовано низький і середній рівні технічної підготовленості більшості студентів, що підтвердило доцільність упровадження удосконаленої методики. На констатувальному етапі показники виконання стійки на руках становили 3,1 бала з 10 можливих, а після впровадження методики – 7,4 бала. У контрольній групі приріст був значно нижчим: на констатувальному етапі становив 3,2 бали, а потім 4,9 бала. Під час тестування точності фаз перекиду вперед середній показник експериментальної групи покращився з 4,0 до 8,1 бала, що свідчить про високу дієвість технології відеоаналізу та моделювання. На думку G. Haff, «точність руху зростає тоді, коли студент навчається аналізувати себе так само, як тренер аналізує спортсмена» [9, с. 104].

З метою забезпечення логічного переходу від опису експериментальної методики до аналізу її результатів важливо зазначити, що ефективність навчання гімнастичним вправам оцінювалася не лише за кінцевим результатом виконання

вправ, а й за динамікою формування рухових і методичних умінь. Це дало змогу комплексно оцінити вплив удосконаленої методики на професійну підготовку майбутніх учителів фізичної культури (табл. 2).

Таблиця 2

Порівняльна таблиця вплив удосконаленої методики на професійну підготовку майбутніх учителів фізичної культури (бали, max = 10)

Показник	Початковий рівень технічної підготовленості здобувачів вищої освіти		Рівень технічної підготовленості здобувачів освіти вищої після експерименту		Δ КГ	Δ ЕГ	Приріст ЕГ (%)	t	p
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ					
Стійка на руках	3,2	4,9	3,1	7,4	+1,7	+4,3	138,7 %	3,21	<0,01
Перекид вперед	4,1	5,6	4,0	8,1	+1,5	+4,1	102,5 %	2,98	<0,01

Δ (приріст) визначався за формулою: $\Delta = X_2 - X_1$, де X_1 – середній показник до експерименту, X_2 – середній показник після експерименту. Відсотковий приріст обчислювався за формулою: приріст (%) = $(\Delta / X_1) \times 100$ %. Статистична достовірність різниці між показниками контрольної та експериментальної груп визначалася за допомогою t-критерію Стьюдента для незалежних вибірок. Отримані значення t (3,21 та 2,98) перевищують критичне значення для $p < 0,05$, що свідчить про статистично достовірну перевагу експериментальної методики.

Аналіз результатів, поданих у табл. 2, засвідчує суттєву перевагу експериментальної групи над контрольною за всіма досліджуваними показниками. Приріст рівня виконання стійки на руках у здобувачів експериментальної групи становив 4,3 бала (138,7 %), тоді як у контрольній – лише 1,7 бала. Аналогічна тенденція спостерігається у вправі «перекид вперед», де приріст у ЕГ у 2,7 раза перевищує показник КГ. Розраховані значення t-критерію підтверджують статистичну достовірність отриманих результатів ($p < 0,01$), що дозволяє стверджувати про ефективність удосконаленої методики навчання гімнастичним вправам.

Емпіричні дані доводять ефективність запропонованої методики не лише у формуванні рухових навичок, а й у розвитку педагогічної компетентності. Під час microteaching студенти відпрацьовували вміння пояснювати техніку одногрупникам, виконували інструктаж із безпеки, демонстрували страховку і корекцію. Це відповідає висновку Л. Волкова: «уміння навчати руху формується лише тоді, коли студент систематично перебирає на себе роль учителя» [2, с. 58]. Окрім технічних показників, оцінювався рівень методичної готовності здобувачів освіти до пояснення та навчання гімнастичним вправам. Отримані результати засвідчують істотну перевагу експериментальної групи як за рівнем технічної підготовленості, так і за показниками методичної готовності. Так, до

експерименту сформовані методичні уміння засвідчили 23% здобувачів освіти контрольної групи і 21% експерентальної групи, а після експерименту відповідно 41% здобувачів контрольної і 68% здобувачів освіти експериментальної груп. Це підтверджує ефективність удосконаленої методики та її позитивний вплив на процес професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що цілеспрямоване удосконалення методики навчання гімнастичним вправам, засноване на поєднанні аналітичного підходу, поетапного формування рухових умінь, відеозворотного зв'язку та взаємонавчання, забезпечує підвищення якості професійної підготовки студентів. Модернізація методики навчання гімнастичним вправам є актуальним завданням професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури. Удосконалена методика, що поєднує цифрові технології, моделювання рухів, індивідуалізоване навчання та взаємонавчання, демонструє високу ефективність. Отримані результати підтверджують зростання рівня технічної та методичної компетентності студентів, а також зниження страху перед виконанням складних рухів.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розширенні використання цифрових технологій у гімнастичній підготовці майбутніх учителів фізичної культури та інтеграції удосконаленої методики в освітні програми закладів вищої освіти.

Література:

1. Андрєєва О., Степанюк В., Усенко Д., Лазакович Ю., Садовський О., Івчатова Т. Особливості рухової активності здобувачів вищої освіти – відвідувачів спортивно-оздоровчого комплексу в умовах воєнного стану. Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. 2025. Серія 15, (4(190). С. 9–13. https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2025.04(190).01

2. Волков Л. В. Теорія і методика дитячого та юнацького спорту. Київ : Олімпійська література, 2002. 294 с.

3. Грибан Г., Лайчук А., Жуковський Є. Теорія і методика навчання фізичної культури: навч.-метод. посіб. Житомир : Видавництво «Рута», 2026. 244 с. https://eprints.zu.edu.ua/46753/1/1.pdf

4. Даниско О.В. Професійна підготовка майбутніх учителів фізичної культури: теорія і практика: монографія. Полтава : ПНПУ імені В.Г.Короленка, 2022. 360 с. http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/%D0%94%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%A1%D0%9A%D0%9E.pdf

5. Москаленко Н., Борисова Ю., Сидорчук Т., Лядська О. Інформаційні технології у фізичному вихованні : навч. посіб. Дніпропетровськ : Інновація, 2014. 127 с.

6. Москаленко Н., Сидорчук Т., Решетилова В., Яковенко А. Інновації у фізичному вихованні в закладах загальної середньої освіти : навч. посіб. Дніпро, 2022. 70 с. http://infiz.dp.ua/misc-documents/repozit/AL-A2/A2-A7-2-2022-04.pdf

7. Тищенко В., Зубов В., Марамуха Н., Ковальчук Л. Теорія і методика фізичного виховання як основа формування професійної компетентності майбутніх фахівців галузі А7 Фізична культура і спорт. Академічні візії. Вип. 46/2025. 2025. С. 1–9. https://doi.org/10.5281/zenodo.17478423

8. Черненко С.О. Теорія і методика фізичного виховання: навч. посіб. у 2 ч. Краматорськ: ДДМА, 2021. Ч. 1. 215 с.

9. Haff G., Triplett T. Essentials of Strength Training and Conditioning. United States : Human Kinetic, 2016. 736 p. https://studylib.net/doc/25663958/dokumen.pub-essentials-of-strength-training-and-condition...

10. Knudson D. Fundamentals of Biomechanics. New York : Springer, 2020. 456 p.

11. Nyman E. Biomechanics of Gymnastics. Gymnastics Medicine. 2020. P. 27-54. https://www.researchgate.net/publication/336369562_Biomechanics_of_Gymnastics

12. Schmidt R., Lee T. Motor Learning and Performance. United States : Human Kinetics, 2025. 352 p.

References:

1. Andrieieva, O., Stepaniuk, V., Usenko, D., Lazakovych, Yu., Sadovskyi, O., & Ivchatova, T. (2025). Osoblyvosti rukhovoi aktyvnosti zdobuvachiv vyshchoi osvity – vidviduvachiv sportyvno-ozdorovchoho kompleksu v umovakh voiennoho stanu [Features of motor activity of higher education students – visitors of a sports and recreation complex under martial law]. Scientific Journal of the Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov. Series 15, 4(190), 9–13. https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2025.04(190).01 [in Ukrainian].

2. Volkov, L. V. (2002). Teoriia i metodyka dytiachoho ta yunatskoho sportu [Theory and methodology of children's and youth sport]. Kyiv: Olimpiiska literatura [in Ukrainian].

3. Hryban, H., Laichuk, A., & Zhukovskyi, Ye. (2026). Teoriia i metodyka navchannia fizychnoi kultury [Theory and methodology of teaching physical education]. Zhytomyr: Ruta Publishing House. https://eprints.zu.edu.ua/46753/1/1.pdf [in Ukrainian].

4. Danysko, O. V. (2022). Profesiina pidhotovka maibutnikh uchyteliv fizychnoi kultury: teoriia i praktyka [Professional training of future physical education teachers: Theory and practice]. Poltava : V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University. http://elcat.pnpu.edu.ua/docs/DANYsKO.pdf [in Ukrainian].

5. Moskalenko, N., Borysova, Yu., Sydorchuk, T., & Liadska, O. (2014). Informatsiini tekhnolohii u fizychnomu vykhovanni [Information technologies in physical education]. Dnipropetrovsk: Innovatsiia [in Ukrainian].

6. Moskalenko, N., Sydorchuk, T., Reshetylova, V., & Yakovenko, A. (2022). Innovatsii u fizychnomu vykhovanni v zakladakh zahalnoi serednoi osvity [Innovations in physical education in general secondary education institutions]. Dnipro. http://infiz.dp.ua/misc-documents/repozit/AL-A2/A2-A7-2-2022-04.pdf [in Ukrainian].

7. Tyshchenko, V., Zubov, V., Maramukha, N., & Kovalchuk, L. (2025). Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia yak osnova formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnikh fakhivtsiv haluzi A7 Fizychna kultura i sport [Theory and methodology of physical education as the basis for forming professional competence of future specialists in field A7 Physical Culture and Sports]. Academic Visions, 46, 1–9. https://doi.org/10.5281/zenodo.17478423 [in Ukrainian].

8. Chernenko, S. O. (2021). Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia [Theory and methodology of physical education] (Part 1). Kramatorsk: Donbas State Engineering Academy

13. Haff, G., & Triplett, T. (2016). Essentials of Strength Training and Conditioning. United States: Human Kinetics . https://studylib.net/doc/25663958/dokumen.pub-essentials-of-strength-training-and-condition... [in English].

9. Knudson, D. (2020). Fundamentals of Biomechanics. New York: Springer [in English].

10. Nyman, E. (2020). Biomechanics of gymnastics. In Gymnastics Medicine (pp. 27–54). https://www.researchgate.net/publication/336369562_Biomechanics_of_Gymnastics [in English].

11. Schmidt, R., & Lee, T. (2025). Motor Learning and Performance. United States: Human Kinetics [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 373.2:502/504(4)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-781-793

Бабюк Тетяна Йосипівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методик дошкільної освіти, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, https://orcid.org/0000-0002-7199-1951

Каньоса Наталія Григорівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методик дошкільної освіти, заступник декана з навчальної роботи та забезпечення якості вищої освіти, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, https://orcid.org/0000-0002-3716-9112

Карук Інна Василівна доктор філософії (PhD), старший викладач кафедри дошкільної освіти, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, https://orcid.org/0000-0001-9626-9589

Стахова Інна Анатоліївна доктор філософії (PhD), доцент, доцент кафедри початкової освіти, заступник декана з наукової роботи, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, https://orcid.org/0000-0002-8942-6248

ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ТА МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД, ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ, НАСТУПНІСТЬ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Анотація. У статті обґрунтовано актуальність екологічної освіти дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах глобальних екологічних викликів і нормативного оновлення змісту дошкілля. Теоретико-нормативною основою дослідження визначено Державний стандарт дошкільної освіти, а також положення Державного стандарту початкової освіти.

Концептуально доведено, що екологічна компетентність формується як інтегрований результат поєднання когнітивного, ціннісно-емоційного та діяльнісного компонентів, що узгоджується з ідеями українських дослідників і європейськими підходами освіти для сталого розвитку. Методологія ґрунтується на компетентнісному, діяльнісному та системному підходах із використанням проєктних і дослідницьких технологій та врахуванням європейського досвіду (зокрема норвезьких outdoor-практик). Емпіричну частину становив педагогічний експеримент, проведений у закладах дошкільної освіти та початкових

класах Хмельницької й Вінницької областей. Визначено критерії та показники сформованості екологічної компетентності, здійснено порівняльний аналіз динаміки в експериментальних і контрольних групах. Як ефективний механізм наступності та регіоналізації змісту подано наскрізний екологічний проєкт «Вода Поділля – джерело життя», що забезпечив узгодженість змісту, єдність методів і спільні форми діяльності на двох освітніх ланках. Результати засвідчили істотне зростання частки дітей із високим рівнем сформованості компетентності в експериментальних групах та зменшення низького рівня, що підтверджує ефективність запропонованої моделі наступності у екологічному вихованні дітей в регіональному контексті Поділля. Регіональна складова екологічної освіти виступає потужним ресурсом формування локальної екологічної ідентичності, підвищення мотивації та усвідомлення особистої відповідальності за стан довкілля.

Ключові слова: екологічна освіта, екологічна компетентність, Державний стандарт дошкільної освіти, наступність, старший дошкільний вік, молодший шкільний вік, проєктна діяльність, outdoor-педагогіка, регіональний компонент, Поділля.

Babiuk Tetiana PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of Department of Theory and Methodology of Preschool Education, Kamianets-Podilskyi Ivan National University, Kamianets-Podilskyi, https://orcid.org/0000-0002-7199-1951

Kanosa Nataliia PhD of Psychology, Associate Professor, Associate Professor of Department of Theory and Methodology of Preschool Education, Deputy Dean for Academic Affairs and Quality Assurance in Higher Education, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Kamianets-Podilskyi, https://orcid.org/0000-0002-3716-9112

Karuk Inna Doctor of Philosophy (PhD), Senior lecturer of Department of Preschool Education, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0001-9626-9589

Stakhova Inna Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Associate Professor of Department of Primary Education, Deputy Dean for Research, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0002-8942-6248

ENVIRONMENTAL EDUCATION OF SENIOR PRESCHOOL AND PRIMARY SCHOOL CHILDREN: EUROPEAN EXPERIENCE, COMPARATIVE ANALYSIS, CONTINUITY AND THE REGIONAL DIMENSION

Abstract. The article substantiates the relevance of environmental education for senior preschool and primary school children in the context of global environmental

challenges and the regulatory renewal of preschool education content. The theoretical and normative framework of the study is based on the State Standard of Preschool Education as well as the provisions of the State Standard of Primary Education. Conceptually, it is argued that environmental competence is formed as an integrated outcome of the combination of cognitive, value-emotional, and activity-based components, which corresponds to the ideas of Ukrainian scholars and European approaches to education for sustainable development.

The methodology is grounded in competence-based, activity-oriented, and systemic approaches, employing project-based and research technologies while taking into account European experience, particularly Norwegian outdoor practices. The empirical component consisted of a pedagogical experiment conducted in preschool institutions and primary school classes in the Khmelnytskyi and Vinnytsia regions. Criteria and indicators for assessing the level of environmental competence were identified, and a comparative analysis of the dynamics in experimental and control groups was carried out.

As an effective mechanism for ensuring continuity and regionalization of content, the cross-cutting environmental project “Water of Podillia – Source of Life” was implemented, providing content alignment, methodological unity, and joint forms of activity across both educational levels. The results demonstrated a significant increase in the proportion of children with a high level of environmental competence in the experimental groups and a decrease in the low level, confirming the effectiveness of the proposed model of continuity in environmental education within the regional context of Podillia. The regional component of environmental education serves as a powerful resource for fostering local environmental identity, enhancing motivation, and developing personal responsibility for the state of the environment.

Keywords: environmental education, environmental competence, State Standard of Preschool Education, continuity, senior preschool age, primary school age, project-based learning, outdoor pedagogy, regional component, Podillia.

Постановка проблеми. Глобальні екологічні трансформації XXI століття, пов’язані з кліматичними змінами, виснаженням природних ресурсів, деградацією екосистем і зростанням антропогенного навантаження на довкілля, зумовлюють необхідність системного формування екологічної культури суспільства. У цьому контексті особливого значення набуває освіта для сталого розвитку, яка розглядається як стратегічний напрям модернізації освітніх систем у світі. Дошкільна освіта відіграє базову роль у формуванні ціннісних орієнтацій дитини, адже саме в цей період закладаються первинні уявлення про взаємозв’язки у природі, моделі поведінки та ставлення до навколишнього середовища.

В Україні актуалізація проблеми екологічної освіти дітей дошкільного віку відбувається в умовах складної соціально-економічної та воєнної ситуації, що посилює значення раціонального використання ресурсів, формування відпо-

відальності за стан довкілля та розвитку локальної екологічної ідентичності. З огляду на це особливої ваги набуває нормативне оновлення змісту дошкільної освіти, зокрема прийняття Державного стандарту дошкільної освіти, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2025 року [4]. Новий стандарт визначає обов'язкові результати навчання та компетентності дитини, інтегруючи екологічну складову в систему особистісного, соціального та пізнавального розвитку. У документі наголошується на формуванні здатності дитини взаємодіяти з природним середовищем, розуміти елементарні взаємозв'язки в довкіллі, виявляти дбайливе ставлення до природних ресурсів та діяти екологічно доцільно [4]. Така орієнтація свідчить про перехід від фрагментарного ознайомлення з природою до цілісного формування екологічної компетентності як інтегрованої характеристики особистості.

Водночас впровадження нового стандарту актуалізує низку науково-методичних проблем. По-перше, потребують осмислення механізми інтеграції екологічної складової в освітній процес закладів дошкільної освіти з урахуванням діяльнісного підходу. По-друге, виникає необхідність забезпечення наступності у формуванні екологічної компетентності у старших дошкільників і молодших школярів, оскільки саме в цей період формуються стійкі моделі поведінки та базові уявлення про природу. По-третє, потребує наукового обґрунтування регіональний компонент екологічної освіти, зокрема використання природного потенціалу Поділля як засобу формування локальної екологічної ідентичності дітей.

Проблема наступності екологічного виховання є особливо актуальною в контексті реформування загальної середньої освіти. Державний стандарт початкової освіти передбачає формування природознавчої компетентності, яка включає здатність пояснювати природні явища, усвідомлювати відповідальність за довкілля та застосовувати знання в повсякденному житті. Відсутність узгодженості між змістом дошкільної та початкової ланок освіти може призвести до фрагментарності знань і втрати ціннісної складової екологічного виховання. Додаткового осмислення потребує питання імплементаційних викликів, пов'язаних із матеріально-технічним забезпеченням закладів освіти, підготовкою педагогів до реалізації компетентнісного підходу, організацією outdoor-практик, інтеграцією регіонального компоненту та забезпеченням партнерської взаємодії з громадою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Теоретичне підґрунтя українських досліджень традиційно спирається на ідеї гуманістичної педагогіки та особистісно орієнтованого підходу. У працях О. Кононко акцентується, що взаємодія дитини з природою має розгортатися не як суто інформаційне «ознайомлення», а як простір становлення ціннісних орієнтацій, саморегуляції та емпатійного ставлення до живого, тобто як особистісний досвід, що впливає на вибір поведінкових стратегій [6]. У руслі подібних підходів А. Богуш, Н. Гавриш послідовно підкреслюють, що екологічне виховання в дошкіллі не

може обмежуватися накопиченням уявлень про явища природи; воно має формувати морально виважені мотиви природодоцільної поведінки й культуру повсякденних дій дитини щодо довкілля [2]. Дослідження Н. Гавриш конкретизують інтегративний характер екологічної освіти: результативність досягається за умови поєднання пізнавальної активності, мовленнєвого розвитку, художньо-естетичних практик і проєктної діяльності, що створює умови для «проживання» екологічних смислів у дитячому досвіді [3]. Важливим маркером сучасності є поява парціальних програм і методичних рішень, зорієнтованих на освіту для сталого розвитку в дошкіллі; зокрема, програма «Дошкільнятам – освіта для сталого розвитку» (упоряд. Н. Гавриш, О. Пометун), яка посилює діяльнісну та соціальну складові екоосвіти й задає практико-орієнтовану логіку роботи з дітьми дошкільного віку [3].

У методичному сегменті українських публікацій останніх років простежується тенденція до технологізації екологічного виховання через розгортання екологічних «освітніх просторів», проєктів, екостежин, дитячих міні-лабораторій і практик партнерства із сім'єю та громадою. Дослідження, присвячені освітнім екопросторам, свідчать, що результативність екологічної освіти зростає, коли середовище не лише «ілюструє» природу, а організовує діяльність дитини: спостереження, дослідження, догляд, фіксацію змін, комунікацію та прийняття простих рішень щодо екологічно доцільної поведінки. Зростає увага до ціннісного ставлення до природи як ключового показника сформованості екологічної компетентності старших дошкільників, у низці публікацій підкреслюється, що саме ціннісна складова (емпатія, турбота, переживання краси й значущості природи) забезпечує сталість екологічної поведінки, тоді як знання без дії не дають стійкого ефекту [7]. Паралельно здійснюються дослідження, орієнтовані на європейський контекст екологічного виховання дошкільників, що дозволяє розглядати українські практики в межах ширшої рамки освіти для сталого розвитку [1].

Суттєвий блок сучасних публікацій становлять дослідження наступності між дошкільною та початковою ланками в екологічній освіті. У цих роботах наступність обґрунтовується як педагогічна умова збереження смислової цілісності екологічних знань і практик у переході від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку. Наголошується, що без узгодженості цілей, змісту, методів і очікуваних результатів між двома ланками виникає фрагментарність уявлень про природу, звуження діяльнісної складової та формалізація екологічної тематики.

Показовими є праці, у яких наступність розглядається через педагогічні умови взаємодії ЗДО і початкової школи, координацію змісту «ознайомлення з природою» та реалізацію спільних екологічних проєктів як механізму безперервності [1]. Європейський вимір наступності в екологічній освіті також набуває актуальності: автори підкреслюють значення особистісно орієнтованого та вікового підходів, що уможливлюють «м'який» перехід від дошкільних

практик дослідження довкілля до більш системного природничого навчання в школі [1].

У зарубіжному науковому полі провідною рамкою виступає Early Childhood Education for Sustainability (ECEfS). Нормативну основу норвезької моделі становить Framework Plan for Kindergartens (Rammeplan for barnehagen), що прямо позиціонує сталий розвиток як цінність і завдання дошкільної освіти та підкреслює роль дитячого садка у формуванні «цінностей, ставлень і практик» для більш сталих спільнот [9]. Низка досліджень пояснює норвезьку специфіку через феномен friluftsliv і outdoor-педагогіку: природа постає не як об'єкт «вивчення», а як співучасник і співучитель у дитячому досвіді, що змінює саму логіку екологічного виховання в ранньому віці [8]. Емпіричні роботи, виконані в Норвегії, зокрема в регіоні Ругаланн, показують, що діти 4–5 років здатні демонструвати змістовні уявлення про довкілля та практики турботи про природу, якщо освітнє середовище системно організовує дослідження й діяльність у природі [12]. Міжнародні огляди ECEfS наголошують також на значенні підготовки педагогів та узгодженості політик і практик; емпіричні дослідження в різних країнах фіксують залежність якості ESD-практик від нормативних орієнтирів, професійної готовності вихователів і доступності ресурсів [10]. Для українського контексту ці висновки є методологічно важливими, оскільки імплементація нового державного стандарту закономірно висуває вимоги до професійної компетентності педагогів, організації середовища та реалізації наступності.

Узагальнення огляду наукових джерел дозволяє констатувати, що українські й зарубіжні дослідження збігаються в розумінні екологічної освіти як інтегрованого процесу, який поєднує знання, цінності та діяльність, і розходяться переважно в механізмах реалізації. Водночас у вітчизняному дискурсі недостатньо представлені узагальнені результати емпіричних досліджень, які б показували ефективність конкретних технологій екологічної освіти, особливо на стику дошкільної та початкової освіти, а також у регіонально орієнтованих моделях ознайомлення дітей із природою.

Метою статті є комплексний теоретико-прикладний аналіз екологічної освіти дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку в контексті впровадження Державного стандарту дошкільної освіти, обґрунтування механізмів забезпечення наступності між дошкільною та початковою освітою, визначення імплементаційних викликів та розроблення регіонально орієнтованої моделі екологічного виховання на прикладі природного середовища Поділля.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих результатів. Державний стандарт дошкільної освіти інституціоналізує компетентнісний підхід як базову методологічну основу змісту освіти. У структурі стандарту визначено освітні напрями та очікувані результати навчання, які формують цілісну систему розвитку дитини. Екологічна складова інтегрується насамперед у природничий напрям, але водночас пронизує

соціально-громадянський, мовленнєвий та особистісний компоненти. Концептуально документ орієнтує педагогів на формування у дітей здатності розуміти взаємозв'язки в природі, спостерігати за змінами у довкіллі, виявляти дбайливе ставлення до природних ресурсів та діяти екологічно доцільно [4]. Таким чином, екологічна компетентність визначається як інтегрований результат поєднання знань, цінностей і досвіду діяльності. Ця позиція узгоджується з науковими підходами А. Богуш [2], О. Кононко [6], Н. Гавриш [2; 3], які розглядають екологічне виховання як процес формування особистісного ставлення до природи через діяльнісний досвід.

Структурно стандарт задає систему очікуваних результатів, які передбачають формування у старших дошкільників уявлень про природні явища, сезонні зміни, взаємозалежність живої і неживої природи, усвідомлення значення води, повітря, ґрунту для життя людини. Важливо, що екологічна складова не обмежується пізнавальним аспектом, а пов'язується з практичними діями: участю в догляді за рослинами, ощадливим використанням ресурсів, виконанням простих природоохоронних завдань. У контексті наступності між старшим дошкільним і молодшим шкільним віком екологічна складова Державного стандарту дошкільної освіти корелюється з вимогами Державного стандарту початкової освіти, який визначає формування природознавчої компетентності як здатності пояснювати явища природи, застосовувати знання в життєвих ситуаціях та відповідально ставитися до довкілля [5].

У методологічній побудові дослідження важливим є опора на наукові засади наступності як педагогічної основи безперервної освіти. Як зазначено в зарубіжних й українських дослідженнях, наступність у контексті екологічної освіти означає не лише поступове розширення змісту, а забезпечення єдності, взаємозв'язку та узгодженості мети, змісту, методів та форм навчання і виховання, враховуючи вікові особливості дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. У статті, присвяченій європейському досвіду екологічної освіти, підкреслюється, що саме «гармонійний перехід між освітніми етапами сприяє кращому засвоєнню знань, розвитку сталих навичок екологічно доцільної поведінки» та дозволяє уникнути «прогалин, бар'єрів у процесі навчання» [1]. Такий підхід доповнює традиційну педагогічну модель, в якій екологічні знання та дії розглядаються як фрагментарні елементи, і трансформує її в безперервну освітньо-діяльнісну лінію. Автори вказують, що у країнах Європейського Союзу розвиток екологічної освіти старших дошкільників і молодших школярів реалізується через інтегровані освітні проєкти, які включають як «природоохоронну діяльність, так і активну дослідницьку роботу у природному довкіллі» [1]. Цитуючи авторів: «Послідовна екологічна освіта з раннього віку є запорукою сталого розвитку суспільства» [1], можна стверджувати, що методологічна модель нашого дослідження, яка передбачає узгоджений зміст, єдність методів і спільну проєктну діяльність, відповідає актуальним освітнім тенденціям та грунтується на теоретично обґрунтованій педагогічній значущості наступності,

яка проілюстрована конкретними освітніми програмами ЄС, зокрема Eco-Schools та Learning about Forests, які активно реалізуються в закладах середньої освіти та сприяють формуванню екологічної свідомості і практичних навичок у дітей.

Отже, концептуально-структурна узгодженість двох стандартів створює нормативні передумови для безперервності екологічного виховання. Реалізація наступності передбачає узгодженість змісту, єдність методів та спільні проєктні форми діяльності. Узгодженість змісту полягає в тому, що в старшій групі ЗДО діти отримують цілісні уявлення про об'єкти та явища природи на рівні безпосереднього досвіду, тоді як у початковій школі ці уявлення поглиблюються, систематизуються й набувають причинно-наслідкового пояснення. Наприклад, якщо в дошкіллі дитина спостерігає за змінами станів води (випаровування, замерзання), то в 1–2 класах вона вже вивчає колообіг води у природі як систему. Єдність методів передбачає використання в обох ланках освіти діяльнісних технологій: спостереження, дослідницьких завдань, проєктної діяльності, елементів STEM-підходу, outdoor-практик. Така методична спадковість мінімізує розрив між освітніми рівнями та забезпечує психологічний комфорт під час переходу дитини до школи.

Особливої актуальності набуває регіональна складова екологічної освіти, зокрема ознайомлення дітей із природою Поділля. Природне середовище регіону – річки Південний Буг і Дністер, лісостепові ландшафти, заповідники, унікальні геологічні утворення – створює потужний потенціал для формування локальної екологічної ідентичності, а включення регіонального матеріалу відповідає положенням стандарту щодо врахування соціокультурного контексту розвитку дитини [4]. Прикладом забезпечення наступності в регіональному вимірі є екологічний проєкт «Вода Поділля – джерело життя», який розпочинався в старшій групі закладу дошкільної освіти та продовжувався в 1–2 класах початкової школи. Таким чином, екологічна складова стандарту дошкільної освіти у поєднанні з вимогами стандарту початкової освіти та регіональним компонентом, формує концептуальну основу для побудови системи неперервного, цілісного та діяльнісно орієнтованого екологічного виховання дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку.

Експериментальне дослідження було спрямоване на перевірку ефективності моделі наступності у екологічному вихованні дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку з урахуванням регіональної складової – ознайомлення з природою Поділля. Методологічною основою дослідження виступили положення компетентнісного, діяльнісного та системного підходів, а також концепція освіти для сталого розвитку, відповідно до якої екологічна компетентність формується через інтеграцію знань, цінностей і практичних дій. Дослідження проводилося у 2025–2026 навчальному році на базі чотирьох закладів дошкільної освіти та двох закладів загальної середньої освіти Хмельницької та Вінницької областей. У вибірці взяли участь 124 дитини, з яких

68 дітей старшого дошкільного віку та 56 учнів 1–2 класів. Було сформовано експериментальні (ЕГ) та контрольні (КГ) групи з однаковими стартовими показниками сформованості екологічної компетентності.

Дослідження реалізовувалося у три взаємопов'язані етапи. На констатувальному етапі було визначено вихідний рівень сформованості екологічної компетентності дітей. Використовувалися методи педагогічного спостереження, діагностичні бесіди, проблемні ситуації, аналіз продуктів діяльності, а для учнів початкової школи – тестові завдання природничого змісту. На формувальному етапі впроваджувалася модель наскрізного екологічного проєкту «Вода Поділля – джерело життя», що забезпечувало узгодженість змісту, єдність методів та спільні проєктні форми діяльності між дошкільною та початковою ланками освіти. Контрольний етап передбачав повторну діагностику за ідентичними критеріями з метою визначення динаміки розвитку.

Для оцінювання рівня сформованості екологічної компетентності було визначено три критерії: когнітивний, ціннісно-емоційний і діяльнісний. Когнітивний критерій відображав рівень розуміння властивостей води, знання місцевих водойм Поділля та здатність пояснювати прості природні процеси. Ціннісно-емоційний критерій характеризував ставлення дитини до води як життєво необхідного ресурсу, емоційну реакцію на екологічні проблеми та усвідомлення значення збереження довкілля. Діяльнісний критерій визначав здатність до практичних екологічно доцільних дій, зокрема дотримання правил економії води та участі в природоохоронних заходах.

За результатами констатувального етапу встановлено, що в експериментальних і контрольних групах переважав середній та низький рівні сформованості екологічної компетентності. Це проявлялося у фрагментарних знаннях про водні ресурси регіону, ситуативному характері екологічно доцільної поведінки та недостатній усвідомленості значення води як природного ресурсу Поділля. Формувальний етап передбачав реалізацію наскрізного екологічного проєкту «Вода Поділля – джерело життя», який розпочинався у старшій групі закладу дошкільної освіти та продовжувався у 1–2 класах початкової школи. У дошкільній ланці акцент було зроблено на безпосередньому досвіді взаємодії з водою: діти проводили прості досліди з очищення води через природні фільтри, спостерігали за процесами випаровування та замерзання, здійснювали екскурсії до місцевих водойм, зокрема до приток Південного Бугу. Значна увага приділялася емоційно-ціннісному компоненту – через обговорення значення води для життя людей Поділля, створення тематичних малюнків та моделювання екологічних ситуацій.

У початковій школі зміст проєкту набував більш системного характеру. Учні здійснювали міні-дослідження щодо стану водних ресурсів регіону, аналізували причини їх забруднення, обчислювали приблизне споживання води в родині, створювали моделі колообігу води в природі та брали участь у спільних із громадою заходах із прибирання прибережних територій, каньйону річки

Смотрич. Таким чином забезпечувалася змістова та методична наступність, а діяльність дітей набувала більшої усвідомленості. Порівняльний аналіз результатів до та після експерименту (узагальнені дані) засвідчив позитивну динаміку в експериментальних групах порівняно з контрольними (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка рівнів сформованості екологічної компетентності дітей в ЕГ і КГ (у %)

№ п/п	Рівень сформованості екологічної компетентності	Контрольна група			Експериментальна група		
		до експерименту	після експерименту	різниця	до експерименту	після експерименту	різниця
1.	Високий	21	25	+4	20	44	+24
2.	Середній	46	50	+4	47	46	-1
3.	Низький	33	25	-8	33	10	-23

Отримані результати свідчать про суттєве зростання частки дітей з високим рівнем сформованості екологічної компетентності в експериментальних групах, що майже вдвічі перевищує показники контрольних груп після завершення дослідження. Зниження частки дітей із низьким рівнем у ЕГ до 10 % підтверджує ефективність наскрізної моделі проєктної діяльності та регіонально орієнтованого підходу.

Отримані результати експериментальної роботи дають підстави для ґрунтовного узагальнення щодо ефективності запропонованої моделі наступності у екологічному вихованні дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку. Порівняльний аналіз показників експериментальних і контрольних груп засвідчив, що системне забезпечення наступності між освітніми ланками істотно впливає на рівень сформованості екологічної компетентності. Насамперед підтверджено значення узгодженості змісту як концептуальної основи безперервності екологічної освіти. Логічне продовження змістових ліній від безпосереднього досвіду спостереження і дослідження природних явищ у старшій групі закладу дошкільної освіти до їхнього науково обґрунтованого пояснення в початковій школі забезпечило цілісність формування природничих уявлень. Діти не сприймали новий матеріал як принципово відмінний від попереднього досвіду, а розширювали й поглиблювали вже сформовані знання. Це сприяло підвищенню когнітивного компонента екологічної компетентності та формуванню стійких причинно-наслідкових зв’язків у розумінні природних процесів.

Єдність методів організації освітньої діяльності виступила другим визначальним чинником результативності. Використання дослідницьких, проєктних, інтегрованих та outdoor-практик як у дошкільній, так і в початковій ланці мінімізувало розрив між освітніми середовищами. Діяльнісний підхід дозволив

зберегти активну позицію дитини як суб'єкта пізнання. Застосування спостереження, елементарного експериментування, моделювання, проблемних ситуацій і міні-досліджень забезпечило поступовий перехід від емоційно-практичного до аналітичного рівня осмислення екологічних явищ.

Важливим інтегрувальним чинником стали спільні проєктні форми діяльності, зокрема наскрізний екологічний проєкт. Проєктна діяльність дозволила об'єднати дітей різного віку навколо спільної проблематики, що мала безпосередній зв'язок із реальним життєвим середовищем. У процесі виконання завдань діти не лише накопичували знання, а й набували досвіду соціальної взаємодії, прийняття рішень і відповідальної поведінки. Участь у спільних екологічних заходах сприяла формуванню усвідомленого ставлення до водних ресурсів як цінності регіону. Регіональний компонент, пов'язаний із вивченням природи Поділля, виступив змістовим стрижнем моделі. Залучення матеріалу про місцеві річки, джерела, особливості ландшафту посилило мотиваційний та ціннісний аспекти екологічної освіти. Діти сприймали довкілля не як абстрактне поняття, а як простір власного життя й відповідальності. Формування локальної екологічної ідентичності сприяло переходу від декларативного знання до практичної діяльності, що підтверджено позитивною динамікою діяльнісного критерію.

Таким чином, експеримент переконливо засвідчив, що забезпечення наступності через змістову узгодженість, методичну єдність, спільні проєктні форми діяльності та регіоналізацію екологічної освіти значно підвищує рівень сформованості екологічної компетентності дітей. Особливо виразною виявилася динаміка зростання високого рівня та зменшення частки дітей із низьким рівнем сформованості компетентності в експериментальних групах.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок У результаті теоретичного аналізу та експериментальної перевірки моделі наступності у екологічному вихованні зроблено такі узагальнення: Державний стандарт дошкільної освіти створює нормативну основу для інтеграції екологічної складової в систему ключових компетентностей дитини. Його положення узгоджуються з вимогами Державного стандарту початкової освіти, що відкриває можливості для системного забезпечення безперервності екологічного виховання. Екологічна компетентність формується найбільш ефективно за умов поєднання когнітивного, ціннісно-емоційного та діяльнісного компонентів, що реалізується через дослідницьку та проєктну діяльність у реальному природному середовищі. Забезпечення наступності між старшим дошкільним і молодшим шкільним віком потребує узгодженості змісту, єдності методичних підходів та впровадження спільних наскрізних проєктів, які забезпечують цілісність освітнього процесу, а регіональна складова екологічної освіти, зокрема ознайомлення з природою Поділля, виступає потужним ресурсом формування локальної екологічної ідентичності, підвищення мотивації та усвідомлення особистої відповідальності за стан довкілля.

Перспективами подальших досліджень є розроблення моделі підготовки педагогів до реалізації екологічної складової Державного стандарту дошкільної освіти, розширення використання outdoor-технологій та статистичне підтвердження ефективності запропонованої моделі.

Література:

1. Бабюк Т., Каньоса Н., Карук І., Стахова І. Наступність в екологічній освіті дошкільників та молодших школярів: європейський досвід. Наука і техніка сьогодні. Серія «Педагогіка». № 4(45), 2025. С. 562–573. https://surl.lt/egztdr

2. Богуш А., Гавриш Н. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі: підручник для ВНЗ. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2008. 408 с. https://surl.li/rfuvuj

3. Гавриш Н., Пометун О. Дошкільнятам – освіта для сталого розвитку. Парціальна програма для закладів дошкільної освіти. С. 2. https://surl.li/drmvsh

4. Державний стандарт дошкільної освіти. 2025. https://surl.li/fgzpct

5. Державний стандарт початкової освіти. 2025. https://surl.li/qlefck

6. Кононко О.Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника: навч.-метод. посіб. Київ : Світич, 2009. 208 с.

7. Максимова О. О.*Екологічна компетентність та її формування у дітей старшого дошкільного віку.* Ekologia i racjonalne zarządzanie przyrodą: edukacja, nauka i praktyka [Zasób elektroniczny]: materiały z międzynarodowej konferencji naukowo-praktycznej, Łomża – Żytomierz, 2023. P. 59–66.

8. Jørgensen-Vittersø K. A., Blenkinsop S., Presthus Heggen M., Neegaard H. «Friluftsliv» and Wild Pedagogies: Building Pedagogies for Early Childhood Education in a Time of Environmental Uncertainty. Canadian Journal of Environmental Education. 2022. №25. P. 135–154. https://surl.li/rodeqe

9. Ministry of Education and Research. Framework Plan for Kindergartens (Rammeplan for barnehagen). Oslo, 2017. https://surl.li/ynarne

10. Norðdahl K., Pálmadóttir H., Heggen M., Jørgensen N., Furu A.-C., Thulin S. Early childhood education for sustainable development in the Nordic national curricula: status and content. Environmental Education Research. 2025. Vol. 31. P. 648 – 660. https://surl.li/bipqff

11. Framework Plan for Kindergartens (Rammeplan for barnehagen). NDFEAT, 2017. 64 p. https://surl.li/smivjl

12. Sageidet B. M., Christensen M., Davis J. M. Children's Understandings of Environmental and Sustainability-related Issues in Kindergartens in Rogaland, Norway, and Queensland, Australia. International Journal of Environmental & Science Education. 2019. Vol. 14. P. 191–205. http://www.ijese.net/makale/2115.html

13. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. Paris : UNESCO, 2020. 66 p. https://surl.lt/kdtgmw

References:

1. Babiuk, T., Kaniosa, N., Karuk, I., & Stakhova, I. (2025). Nastupnist v ekolohichnii osviti doshkilnykiv ta molodshykh shkoliariv: yevropeiskyi dosvid [Continuity in environmental education of preschool and primary school children: European experience]. *Nauka i tekhnika sohodni. Seriia "Pedahohika"*, 4(45), 562–573. https://surl.lt/egztdr [in Ukrainian].

2. Bohush, A., & Havrysh, N. (2008). *Metodyka oznaiomlennia ditei z dovkilliam u doshkilnomu navchalnomu zakladi: pidruchnyk dlia VNZ* [Methods of introducing children to the environment in preschool educational institutions]. Kyiv: Vydavnychyi Dim "Slovo". https://surl.li/rfuvuj [in Ukrainian].

3. Havrysh, N., & Pometun, O. (n.d.). *Doshkilniatam – osvita dlia staloho rozvytku. Partsialna prohrama dlia zakladiv doshkilnoi osvity* [Education for sustainable development for preschool children: A partial programme for preschool education institutions]. https://surl.li/drmvsh [in Ukrainian].

4. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2025). *Derzhavnyi standart doshkilnoi osvity* [State Standard of Preschool Education]. https://surl.li/fgzpct [in Ukrainian].

5. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2025). *Derzhavnyi standart pochatkovoi osvity* [State Standard of Primary Education]. https://surl.li/qlefck [in Ukrainian].

6. Kononko, O. L. (2009). *Vykhovuiemo sotsialno kompetentnoho doshkilnyka* [Educating a socially competent preschool child]. Kyiv: Svitych. [in Ukrainian].

7. Maksymova, O. O. (2023). Ekolohichna kompetentnist ta yii formuvannia u ditei starshoho doshkilnoho viku [Environmental competence and its formation in older preschool children]. In *Ekologia i racjonalne zarządzanie przyrodą: edukacja, nauka i praktyka: materialy z mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii,* 59–66. Łomża–Zhytomierz. [in Ukrainian].

8. Jørgensen-Vittersø, K. A., Blenkinsop, S., Presthus Heggen, M., & Neegaard, H. (2022). "Friluftsliv" and wild pedagogies: Building pedagogies for early childhood education in a time of environmental uncertainty. *Canadian Journal of Environmental Education*, 25, 135–154. https://surl.li/rodeqe [in English].

9. Ministry of Education and Research. (2017). *Framework Plan for Kindergartens (Rammeplan for barnehagen)*. Oslo. https://surl.li/ynarne [in English].

10. Norðdahl, K., Pálmadóttir, H., Heggen, M., Jørgensen, N., Furu, A.-S., & Thulin, S. (2025). Early childhood education for sustainable development in the Nordic national curricula: Status and content. *Environmental Education Research*, 31, 648–660. https://surl.li/bipqff [in English].

11. Ministry of Education and Research. (2017). *Framework Plan for Kindergartens (Rammeplan for barnehagen)*. NDFEAT. https://surl.li/smivjl [in English].

12. Sageidet, B. M., Christensen, M., & Davis, J. M. (2019). Children's understandings of environmental and sustainability-related issues in kindergartens in Rogaland, Norway, and Queensland, Australia. *International Journal of Environmental & Science Education*, 14, 191–205. http://www.ijese.net/makale/2115.html [in English].

13. UNESCO. (2020). *Education for Sustainable Development: A Roadmap*. Paris: UNESCO. https://surl.lt/kdtgmw [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 373.2.015.3:17.022.1]:82-3(045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-794-805

Балла Людмила Володимирівна викладач кафедри теорії та методик дошкільної освіти, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, https//orcid.org/0000-0001-7225-9001

ВИХОВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ЯК ПРОБЛЕМА ОСВІТИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Анотація. Духовна культура нашого народу є спадщина, яка передається від поколінь до поколінь. Разом з культурою і духовним світом дітям передаються і знання про основи формування духовності та моральної культури, що є основоположним для виховання зростаючої особистості.

Головна мета дошкільної освіти сьогодні – це формування основ духовно-моральної культури, як першочергових цінностей підростаючої особистості, яка базується, насамперед, на здобутках і надбаннях українського народу. Культура народу спокутується його досягненнями і наробками, народними або винаходами окремих людей. Вся культурна спадковість, яка дісталась нам від поколінь та митців і надбань народу виступає тим джерелом, яке на сьогодні плекає, формує, несе в собі виховну, формуючу, розвиваючу функції для освіти людства. Проявлена культура і спадщина, в будь-якому матеріалізованому вигляді, є основною для навчання майбутніх поколінь і розвитку країни в майбутньому. Таким чином, надбання творів художньої літератури на яких виховуються усі покоління є інструментом і потужним ресурсом для трансформації освіти як сьогодення так і майбутнього, як проблеми сталого розвитку сучасного суспільства.

Наголосимо, що вкрай гостро постає питання формування інклюзивного освітнього середовища закладів дошкільної освіти та трансформації його і взаємодії включених в нього дітей дошкільного віку. Інклюзивне освітнє середовище об’єднує як нормотипових так і дітей з особливими освітніми проблемами. Тож, питання інклюзії сьогодення є нагальним в сучасній освіті і соціокультурному просторі розвитку усіх країни, як запит проблеми сталого розвитку країн і суспільства в цілому.

Авторка намагалася дослідити і обґрунтувати ефективність практичного використання художніх творів в освітній роботі з дітьми старшого дошкільного віку, з метою формування у вихованців духовно-моральних цінностей які слід виховувати у дітей старшого дошкільного віку, які занурені в інклюзивне середовище закладів дошкільної освіти.

Ключові слова: духовно-моральні цінності, художні твори, діти старшого дошкільного віку, інклюзивне середовище закладу дошкільної освіти, сталий розвиток.

Balla Liudmyla Volodymyrivna Lecturer at the Department of Theory and Methods of Preschool Education, Municipal Institution "Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, https//orcid.org /0000-0001-7225-9001

EDUCATION OF SPIRITUAL AND MORAL VALUES OF CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE THROUGH ARTWORKS AS A PROBLEM OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT EDUCATION

Abstract: The spiritual culture of our people is a heritage that is passed down from generation to generation. Along with culture and the spiritual world, children are also given knowledge about the foundations of the formation of spirituality and moral culture, which is fundamental for the upbringing of a growing personality.

The main goal of preschool education today is the formation of the foundations of spiritual and moral culture, as the primary values of a growing personality, which is based, first of all, on the achievements and acquisitions of the Ukrainian people. The culture of the people is redeemed by its achievements and works, folk or inventions of individual people.

The entire cultural heritage that has come down to us from generations and artists and the achievements of the people is the source that today nurtures, shapes, carries an educational, formative, and developmental function for the education of humanity. The manifested culture and heritage, in any materialized form, is fundamental for the education of future generations and the development of the country in the future.

Thus, the acquisition of works of fiction on which all generations are educated is a tool and a powerful resource for the transformation of education, both present and future, as a problem of sustainable development of modern society.

We emphasize that the issue of forming an inclusive educational environment of preschool educational institutions and its transformation and interaction of preschool children included in it is extremely acute. An inclusive educational environment unites both normotypical and children with special educational problems. Therefore, the issue of inclusion today is urgent in modern education and the socio-cultural space of development of all countries, as a request for the problem of sustainable development of countries and society as a whole.

The author tried to investigate and substantiate the effectiveness of the practical use of works of art in educational work with children of senior preschool age, with the aim of forming in pupils spiritual and moral values that should be cultivated in children of senior preschool age who are immersed in the inclusive environment of preschool educational institutions.

Keywords: spiritual and moral values, works of art, children of senior preschool age, inclusive environment of preschool educational institution, sustainable development.

Постановка проблеми. Дошкільний вік є першим визначним і затребуваним періодом в житті кожної людини коли починають закладатись моральні норми, правила, сенси, особливості поведінки, проекція індивідуальних емоційних сигналів на різні життєві ситуації, події тощо. В цей період, старші дошкільники, копіюючи вчинки і дії своїх батьків і значимих друзів проявляють перші емоційні спроби любові до своєї сім'ї, рідних, близьких людей, родичів, братів, сестер, друзів. Разом з проявом любові до людей починає формуватись і потяг до рідної культури, рідного дому, рідного краю, мови, Батьківщини, проявляючись через вшанування старших людей, відтворення рідних пісень, малювання маленької Батьківщини, національного прапору, місцевості де проживає дитина. Тим самим прокидаються в малечі потяги генетично зумовленої національної приналежності до свого народу, землі, культурної спадщини, духовності, що обумовлює формування певної ментальності майбутньої особистості. Саме дошкільний вік вважається фізіологами і психологами сенситивним періодом, коли досить швидко і бурхливо дитина вчиться, розвивається, зростає та набуває первинної освіченості. В цей час формуються усі когнітивні функції, дозрівають психічні процеси, розвивається емоційна сфера, формується вольова складова особистості, закладаються основи фундаменту формування і прояву індивідуальних особливостей особистості.

Духовна складова формування особистості дошкільника є першою складовою, що формує і спрямовує розвиток дитини в соціумі. Задовольняючи потребу дитини-дошкільника у дії і спілкуванні з соціумом тим самим з'являється і вимога до неї – впорядкування своїх знань через навчання і пізнання правил і норм, що беруть свій початок з моральності та духовності. Саме людські цінності, як первинні моральні і духовні надбання людства, закладаються в дошкільному віці, виступаючи, як основа духовності особистості, що формують її життєдіяльність з позиції сенсу та мотиваційного поклику. Людські цінності і є регуляторами життєдіяльності особистості, що формують і спрямовують її все подальше життя.

Однак, поруч з проблемою виховання духовності і моральності особистості стоїть не менш значуща - актуалізація освітніх завдань в контексті проблем сталого розвитку. Тому, виховання особистості дошкільника потребує впровадження гнучких та інноваційних підходів до пошуку дієвих засобів і методів, що підвищують результативність виховного впливу освітнього середовища. У цьому процесі ключову роль відіграє емоційно-ціннісний компонент. Саме його актуалізація стає тим фундаментальним ресурсом у вихованні духовно-моральних цінностей дітей старшого дошкільного віку, через який максимально реалізується виховний потенціал освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Головним питанням та проблемою чисельних вчень і досліджень щодо духовних цінностей і духовності займались філософи: С. Анісімов, М. Бахтін, М. Бердяєв, Л. Буєва, Г. Сковорода, І.Ільїн,К.Ушинський,А.Макаренко;педагоги-освітяни:А.Богуш, Є.Бондаревська, Т. Власова, Н. Гавриш О. Олексюк, О. Омельченко, С. Русова, В. Сергєєва, О. Сухомлинська, Г. Шевченко; психологи (І. Бех, М. Боришевський, З. Карпенко, С. Максименко, М. Михалков, С. Рубінштейн, В. Франкл, Е. Фромм.

Проблемою виховання духовно-моральних цінностей особистості, а саме дітей дошкільного і старшого дошкільного віку опікувались науковці-освітяни: О.Артемова, А.Богуш, О. Кононко, І. Кучинська, М. Мельничук, А. Поліхроніді, Г. Пономарьова, М. Роганова, А. Чаговець та інші.

Питанням духовного і морального виховання дошкільнят та дітей початкової освітньої ланки включеними в інклюзивне освітнє середовище, займались такі науковці: А.Поліхроніді, А. Колупаєва, Є. Ісаєва, І. Малишевська, І. Макаренко, Л. Будяк, Л. Коргун, Н. Теплова, О. Василенко, О. Ковшар, С. Іноземцева, Т. Соловйова та інші.

Тож проблема виховання і становлення маленької особистості в дошкільному віці є досить важливою і привертає чимало поглядів з боку фахівців різних галузей. Нагальною ця проблема постає і в наш час, коли актуалізується питання духовно-морального розвитку особистості, як проблеми сталого розвитку.

Мета статті: теоретично дослідити і обґрунтувати ефективність практичного використання художніх творів у формуванні духовно-моральних цінностей дітей старшого дошкільного віку в інклюзивному середовищі закладів дошкільної освіти.

Викладення основного матеріалу дослідження. Система освіти сьогодення нашої країни ставить на мету підвищення якості навчання, освіченості, полікультурного розвитку дітей дошкільного віку, початкової, середньої і старшої школи.

Окрема увага приділяється здобувачам вищої освіти та післядипломної освітньої ланки. Першочерговість і основа виховання людини покладається на дошкільну освіту, як первинну ланку, що узгоджується зі статтею 7 Закону України «Про дошкільну освіту», де зазначається, що функція полягає у забезпеченні цілісного розвитку дитини і формування її як особистості; набуття нею соціального досвіду та підготовці до наступного етапу здобуття освіти; її розвитку і трансформації [6].

Функціональні задачі дошкільної освіти багаторівневі і спрямовані на догляд, виховання, навчання вихованців, а також ведення соціально-педагогічного патронажу сучасної сім'ї з метою освіченості та наданні допомоги у створенні умов для духовного розвитку особистості дитини, її фізичного і розумового зростання. Усі функції дошкільної освіти: виховна, навчальна,

функція розвитку цілісності особистості, здоров'язберігаюча, соціальна несуть своє освітнє навантаження, мету і певний сенс [6].

На нашу думку, саме *«вихована»* функція виступає тією траєкторією, яка починає формувати в дитині людські якості, риси, особливості тощо. Виховна функція багаторівнева і багатогранна. Вона включає в себе: формування моральних і духовних цінностей особистості; наслідування і дотримання загальнолюдських цінностей і правил буття; формування національних витоків (поглядів, приналежності) і цінностей; виховання власної гідності в контексті – «людина - творець добра і прекрасного»; виховання емоційного становлення, як людини та сприйняття навколишнього середовища і життя в ньому; формування і виховання вольової організації особистості; виховання впевненості в собі та рис притаманних саме людині.

Проблема морального виховання молодого покоління посідає чільне місце у творчості таких видатних українських класиків, як Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко та М. Коцюбинський, і проходить червоною ниткою крізь усю їхню творчу спадщину.

Саме ці класичні ідеї гуманізму та відповідальності перед громадою складають підґрунтя для сучасного розуміння духовних цінностей у межах концепції сталого розвитку.

Ці гуманістичні ідеали минулого сьогодні знаходять своє концептуальне переосмислення у працях сучасних науковців (зокрема І. Беха, О. Кононко, К. Крутій), які розглядають духовність як стратегічний ресурс розвитку особистості в умовах глобальних викликів.

Сучасна педагогиня А. Богуш досліджує духовність, як «своєрідний інтелектуально-чуттєвий, емоційний стан особистості, що протікає на позитивному тлі поведінки і діяльності людини, і характеризує її як цілісну особистість [2, с.7]. В той же час науковиця наголошує, що «розвинена мовленнєва компетентність дітей дошкільного віку, а конкретно, комунікативні вміння особистості, які виявляються в будь-якій ситуації та спрямовані на спілкування саме рідно мовою і виступають тією сформованою компетенцією що проявляється в певний віковий період і є проявом інтелектуального, чуттєвого і емоційного стану. Саме такі прояви свідчать про початок прояву несвідомої автоматизованої (що виникає під впливом навіювання навколишнім середовищем, наслідування вчинок дорослих та однолітків) але вже наявної духовності дитини [3, с.23].

Одну з головних ролей в питанні виховання духовно-моральних цінностей дітей старшого дошкільного віку відіграють твори українських письменників. Так, чільне місце відводиться українській культурі її традиціям, звичаям, які покликані передавати у спадок наступним поколінням досягнення народу та митців, тим самим виховувати любов, повагу і потяг до рідного краю, рідної землі, Батьківщини. Через це виховується у нащадків і уміння цінувати здобутки рідного народу, розуміти красу природи, красу душі людини через поезію,

літературу, творчість, споглядання прекрасного і розуміння його сенсу в житті. Так виховуються, а потім і формуються перші цінності людини духовні, моральні, цінності краси, цінності життя. З часом, поступово просинається і відчуття цінності людини, як одиниці всього соціуму, і як чогось безцінного, що вкрай страшно загубити. Через прекрасне, чуттєве, естетичне виховується у дитини мораль і прищеплюється любов до прекрасного і бажання його споглядати.

Одна з теорій «виховання людини через красу» увійшла в наукові і освітянські кола через творчість великого митця Василя Сухомлинського. Його теорія про важливість єдності і злиття у вихованні двох компонентів *«морального»* і *«естетичного»* дає розуміння формування витоків основних категорій і понять процесу творення і зародження у людини умінь цінувати, розуміти, відчувати і створювати елементарну просту красу. Тим самим відкривати своє серце, бути приналежним і дотичним до людяності, розвивати її в собі, що в свою чергу трансформується у зародження таких категорій, як гуманність, моральна чистота, душевна чистота і, як наслідок, відбувається зародження духовних цінностей [7]. Тож слід наголосити, що педагогічна система гуманістичних поглядів на виховання Василя Сухомлинського посіла найперше місце в сучасній Українській освіті серед різноманітних теорій і поглядів виховання [10].

У творах науковця досить чітко простежується регламентація і обов'язковість дотримання родинних традицій і правил духовного виховання дитини. Його твори насичені неповторними, а натомість, і звичайними життєвими ситуаціями, на перший погляд, які навіть і не помічаються пересічним глядачем, що несуть в собі увесь потенціал духовно-морального виховання.

Так, твори Сухомлинського переслідують чітку мету, завдання і принципи духовного і морального виховання в яких простежується виховний вплив художнього слова і подається маленькому слухачу, як неповторний і вірний продукт для наслідування. Читаючи твори неповторного митця і філософа Василя Сухомлинського дітям, ми тим самим, лагідно і ніжно розкриваємо увесь потенціал людяності і любові до навколишнього, який закладено в дітях від природи, від Всесвіту. Тим самим виховуємо і даємо розвиток саме людським рисам і здібностям до любові, бережливості, добра, турботи, співчуття, співпереживання які закладено в маленькій людині. Натомість, на основі розкриття рис людяності починає формуватись і розвиватись у старших дошкільників і почуття власної гідності, а разом з ним і своєї впевненості у власних діях вчинках, у власних силах. Так, позитивні і гарні вчинки дитини поступово формують її цілісність в людському образі, яскравіше просочуються у мозок дитини уявлення, «як треба вчинити», що таке «добро» і «для чого воно існує», яка його «мета». На основі гарних позитивних вчинків поступово починає виокремлюватись і формуватись світогляд і уявлення маленької дитини, які є

основою її майбутнього духовного і морального потенціалу, образу, а згодом і зросту духовно розвиненої особистості [4, 9].

Слід відмітити, що педагогічна спадщина Василя Сухомлинського охоплює і висвітлює дослідження формування духовності не тільки дітей дошкільного віку. Досить щільно вивчається і приділяється в його напрацюваннях увага розквіту духовності самої молоді, формування у неї моральних переконань та ідеалів. Саме в своїй педагогічній спадщині великий педагог наголошував, на необхідності саме «одухотворення всього виховного процесу, що є важливим шляхом розвитку чуттєво-емоційної сфери учнів. Відсутність духовності особистості призводить до порожнечі її душі» [8]. Василь Сухомлинський намагався поєднати в своїй філософії освіти дві різні, а натомість і дуже схожі речі, це *духовне виховання* і *художнє слово*, які на його думку «роблять великі дива і чудеса». За допомогою слова, він вважав, можна достукатись до дитини, до її душі, це слово все охоплює і проникає будь де, тож вони і є початком духовного виховання людини. Слово в житті вихованця є тим добром і радістю які відкривають навколишню красу світу дитині. Вони виступають щастям для неї і в цей час її наповнює почуття власної гідності і спроможності. В цей час в дитини з'являється душевна радість, впевненість в собі, в своїх силах і пробуджується відчуття власної значущості. За таких умов дитина поступово починає відчувати себе дорослішою і чує найбажаніші слова для себе - «Я бажаю тобі стати справжньою людиною». Недарма цей вислів належить видатному українському педагогу-гуманісту Василю Олександровичу Сухомлинському, який є фразою з однієї його знакових праць - «Листи до сина. Я бажаю тобі стати справжньою людиною».

Наукові доробки Василя Сухомлинського налічують велику кількість художніх творів серед яких є казки, оповідання, притчі, легенди тощо. В них митець вклав всю свою душу спокутану любов'ю і повагою до дітей

Підсумовуючи все вище сказане, наголосимо, що для людини досить природно є чути людську рідну мову, голос батьків. Тому, недарма, і філософія виховної теорії Сухомлинського побудована на природних основах людського буття, де ключову роль відіграє людська мова і голос для дитини дошкільника є досить важливі. Перші слова при народженні які чує дитина, це вітальні слова рідної матері, що вітає її у цьому світі. Тож і подальше знайомство з життям у дитини і її розвиток проходить в супроводі людської мови. Через що, як не через мову ми можемо передати свої бажання, виразити власні відчуття, враження, чемно дякувати або прохати на допомогу тощо. Тож і всю красу навколишнього людина пропускає через свою душу, серце, мозок і відтворює у своїй мові. Таким чином, вся творчість Василя Сухомлинського побудована на літературних творах в яких втілена і передана людська мова просочена через душу людини і втілена у розповідях. Тож митець, спостерігаючи за життям людей зосереджував свою увагу саме на вчинках і роздумах дітей, і якомога намагався передати увесь цей неоціненний скарб у своїх працях які пропонував для навчання дітей.

Наведемо приклад оповідання Василя Сухомлинського «Ялинка для горобчиків» де чітко простежується переживання, хвилювання, піклування і турбота хлопчика за птахів. Через три дні Новий рік, а хворий Віталько в ліжку. Мама поставила перед ліжечком ялинку, прикрасила її іграшками, цукерками, яблуками. Надвечір загорілися на ялинці ліхтарики. Надійшов останній ранок перед Новим роком. Подивився Віталько у вікно, побачив трьох маленьких горобчиків. Стрибають, їжу шукають. Шкода йому стало пташок. - Мамо, - говорить Віталько, - влаштуймо і горобчикам ялинку. - Як? – здивувалася мама. - Подивіться як, - відповів Віталько. Він уштрикнув ялинкову гілочку в коробку з під цукерок. Насипав зерна і крих. Винесла мама цю маленьку ялинку і поставила на подвір'ї. Побачили це горобчики, підлетіли до зерна, святкують, весело цвірінькають. Радісний Новий рік у Віталька [10].

Хоча сама дитина знаходиться в стані хвороби: *«…а хворий Віталько…»* але як піклується за братів наших менших. І як швидко він знайшов вихід і створив птахам *«свято»: «Він уштрикнув ялинкову гілочку в коробку з під цукерок. Насипав зерна і крих.»*. Саме в цьому вчинку простежується серйозний намір і чіткий вибір дитини до свого рішення зробити птахам *«свято»,* тобто, зробити доброго. Через свою хворобу, погане самопочуття, а можливо і безсилля дитина робить над собою зусилля створити річ яка принесе задоволення і користь птахам, що стрибають на морозі. Тож звісно, тут впевнено можна казати, що тільки у чутливої людини з гідними моральними поглядами, чутливим і добрим серцем та високими духовними орієнтаціями виникне бажання творити добро для птахів і тварин з любов'ю, з великим бажанням попри все і через поборення власної хвороби.

Ми простежили, як автор чітко, конкретно, в межах маленького твору зміг показати дітям ситуацію яка дуже гарно вчить людяності, чуйності, співпереживанню, гуманності, любові до всього живого. Слід зазначити великі професійні вміння Василя Сухомлинського, так стисло по викладу але так об'ємно і широко по ситуації, діях, емоціях і загальному сприйнятті сюжету твору формувати і передавати усі барви, почуття, відчуття і позитивний настрій, які формуються у читача долученого до цього твору.

Тож на нашу думку, вважаємо, що твори Василя Сухомлинського і інших українських письменників і митців досить потужно і спроможно можуть бути представлені для дитячої аудиторії як перші проблемні життєві ситуації які наглядно висвітлюють і виховують духовні і моральні почуття дитини. Напевно, після прочитання такого твору старшим дошкільникам, велика кількість дітей проявить бажання творити таке добро. Щодо проблеми виховання духовних і моральних цінностей у дітей в інклюзивному середовищі, вважаємо, що зазначені твори Сухомлинського досить потужно впливатимуть не тільки на чуттєве пробудження по допомогу тваринам, а й пробудять у дітей почуття і бажання надати «необхідної допомоги» дітям з особливими освітніми потребами. На наш погляд, саме такі твори, в яких пробуджується у дитини чуття

піклування і переживання до живої природи, до тварин і птахів, покликані пробудити гуманні почуття і співпереживання до людини яка потребує допомоги. Тож зауважимо, що саме природа *«відкриває серце дитини»* до любові, спочатку до самої природи, а наступним кроком, людина згадує і про іншу людину, яка потребує не меншої уваги і допомоги, а можливо і важливішої чим сама природа. Таким чином виведемо супідрядність дії (формулу) і розкриття гуманних почуттів у людини «від природи до людини».

Як тлумачить педагогічний словник: «Духовні цінності — це є витвори людського духу, зафіксовані у здобутках науки, мистецтва, моралі, культури [5]. На основі наших попередніх досліджень, ми розглядали питання духовних цінностей і надали висновку, що більш актуальнішим та значущим у формуванні духовності самої людини є постійне формування її духовних цінностей починаючи вже з самих маленьких років її життя. В наш час, поняття «духовність» людство намагається вкласти і дійти ще ширших розумінь і понять в трактуванні.

Тож, духовна людина – це не тільки та, що має піднесені ідеали краси і добра в своєму житті, а і вбачає в дефініції «духовність» щось божественне, що йде від Бога, а це насамперед людина, яка в змозі прийти на допомогу іншій людині в скрутний для кожного час. Це людина, яка творить добро не відкладаючи на потім, а «тут і зараз», володіє елементарним співчуттям і співпереживанням. Вона щиро та відверто, дарує іншій людині надію і сподівання на краще, дарує часточку енергії, що запалює потухле багаття. Тож, саме тому, які духовні цінності будуть вкладені у душу маленької дитини і залежить майбутнє нашої країни, нації. Тож духовність – це є основа постійного зростання і формування особистості з великої літери, це основа буття нашої нації і Всесвіту [1]. Збереження нації з метою існування коду нації і є початок зародження духовних цінностей на яких виростають майбутні покоління.

Тож на нашу думку, словотворчий освітній потенціал українського народу закарбований в усіх здобутках людей як матеріальних, мульфільми, книги, картини, устала етика спілкування, побут, споруди країни і все інше, так і духовних, що має народ в своїй країні передає неповторну самобутність, колорит і несе Всесвітню мету *осоння* (ст. давнє укр. – «*як на небі так і на землі*» [12]) і є духовні цінності народу.

Таким чином, творчість митця є неперевершеним благом і здобутком для сучасних дітей дошкільного і молодшого шкільного віку, як споглядання виховного потенціалу так і неоціненного фонду культурної спадщини який передається дітям сьогодення. Також вважаємо, що буде слугувати і цінним смислоутворюючим компонентом навчально-виховного потенціалу для дітей майбутнього. Його спадщина є незамінним продуктом, який буде слугувати як основа духовно-морального становлення світогляду дитини-маленької особистості у далекому майбутньому і нестиме свій виховний потенціал ще багато і багато століть.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В межах даної статі проаналізовано роль художніх творів у вихованні духовно-моральних цінностей особистості старшого дошкільника, як нагальної проблеми дошкільної освіти і сталого розвитку загалом. Проаналізовано психолого-педагогічну роль мистецтва Василя Сухомлинського у формуванні духовних і моральних цінностей сучасних дошкільнят в якому висвітлена концептуальна сучасна освітня парадигма виховання, траєкторія якої базується і бере свій початок формування з усталеної форми освіти минулих років нашої країни. Усі реформи, які пройшла українська освітня платформа базуються на усталеному підґрунті здобутків освітян минулих епох. Сьогодення з питаннями і запитами розвитку, формування, набуття нового стратегічного напряму освіти і проблемою сталого розвитку країн, поринає у минуле для пошуку і обрання ресурсу формування ціннісних орієнтацій для нових поколінь, їх духовного і морального становлення, розвитку світогляду і бачення проблеми наперед. Твори, здобутки, напрацювання освітян минулих століть слугують сьогодні для вирішення нагальних питань, що виникають в суспільстві не тільки на освітянській ниві, а й на філософських, соціально-економічних, політичних і інших платформах, як головне питання сталого розвитку. Безумовно, освітня політика країни одна з перших, яка формує і виховує людину з огляду на майбутнє життя. Тож і проблеми майбуття вирішуються вже сьогодні, у нагальних питаннях сталого розвитку суспільства. Духовно-моральні цінності, духовність і моральність, людяність і співчуття, гуманність і відданість це ті базові платформи, які ніколи не зникнуть з Вічної Світової програми формування і виховання духовно-розвиненої особистості.

Все, що ми будемо мати завтра і в майбутньому, ми формуємо вже сьогодні, беручи ресурс у вчорашньому. Тож формування людських цінностей у підростаючого покоління ми вирішуємо сьогодні, беручи за основу приклади творців минулого, щоб вирішити майбутні проблеми духовно-морально вихованого покоління через актуалізацію сьогоденного питання сталого розвитку.

Сталий розвиток – це момент вирішення проблеми на завтра, де сьогодні поєднується усталене вчорашнє і дається людині для зростання.

Тож, вбачаємо доречним і актуальним продовжити наші дослідження у створенні авторської бази творів для дітей старшого дошкільного віку в яких передаватимуться настрої, колористика, питання соціально-побутового, емоційно-ціннісного настрою і світобачення дитини через соціально-політичні проблеми сьогодення нашої країни. Ставимо на меті, зберегти і втілити в сучасних творах увесь духовно-моральний скарб яким володіємо (емоції і почуття, які виникають під час обстрілів і бомбардувань нашої країни; емоції страху від війни і одночасної любові до своєї країни; неперевершені емоції стовідсоткової перемоги над загарбниками і мрії про майбутнє щасливе життя тощо) і який маємо на сьогодні.

В умовах сучасних жорстких змін, які відбуваються на теренах нашої країни, що зумовлені нищівною агресією проти України, збереження та відтворення духовного потенціалу нації стає питанням національної безпеки та фундаментом сталого розвитку суспільства. Саме через художні твори, що плекають емоційну чутливість та критичне ставлення до дійсності, ми закладаємо в дитині імунітет проти жорстокості. Тож нехай крізь призму педагогічної спадщини великого митця та його концепції «виховання серця», у часи найскладніших випробувань для нашої країни, ключовим орієнтиром для кожного освітянина залишається єдино правильна мета — допомогти кожній дитині попри все «стати справжньою людиною», здатною оберігати мир, гідність і життя.

Література:

1. Балла Л. В. Теоретичне дослідження дефініції «духовність» у філософському аспекті. *Духовність особистості : методологія, теорія і практика :* збірник наукових праць. Сєвєродонецьк : 2020. Вип. 1 (94). С. 29–38.

2. Богуш А.М. Духовні цінності в контексті сучасної парадигми виховання. Культура. – 2001. - №1. – С.5.

3. Богуш А. М. Мовленнєвий компонент дошкільної освіти. – Харків : Ранок, 2013. – 192 с.

4. Богуш А. М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі : Монографія. – К. : Видавничий Дім «Слово», 2008 – 272 с.

5. Гончаренко С.У. Педагогічний словник : Київ «Либідь» 1997. – 366 с.

6. Про дошкільну освіту : Закон України від 11 лип. 2001 р. № 2628-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14 (дата звернення: 29.01.2026)

7. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук. – Київ : Всеукраїнський фонд «Добро», 2006. – 43 с.

8. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. – К. : Рад. школа, 1978. – 283 с.

9. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5 т. К. : Рад.шк., 1977. Т.5. 653 с.

10. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / Вибрані твори : в 5-ти т. К.: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – 450 с.

11. Сухомлинський В. О. Ялинка для горобчиків. Хрестоматія для дошкільнят. Світ навколо мене / упоряд. О. Є. Шевченко. Харків : Школа, 2003. С. 294–296

12. Великий тлумачний словник сучасної мови URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%8F (дата звернення: 02.02.2026)

References:

1. Balla, L. V. (2020). Theoretical study of the definition of “spirituality” in the philosophical aspect. Spirituality of Personality: Methodology, Theory and Practice, 1(94), 29–38. [in Ukrainian].

2. Bohush, A. M. (2001). Spiritual values in the context of the modern paradigm of education. Kultura, (1), 5. [in Ukrainian].

3. Bohush, A. M. (2013). Speech component of preschool education. Ranok. [in Ukrainian].

4. Bohush, A. M. (2008). Pedagogical dimensions of Vasyl Sukhomlynskyi in the modern educational space. Vydavnychyi Dim “Slovo”. [in Ukrainian].

5. Honcharenko, S. U. (1997). Pedagogical dictionary. Lybid. [in Ukrainian].

6. Law of Ukraine “On Preschool Education” No. 2628-III (2001, July 11). Retrieved January 29, 2026, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14 [in Ukrainian].

7. Sukhomlynska, O. V. (2006). Spiritual and moral education of children and youth: General trends and individual search. All-Ukrainian Foundation “Dobro”. [in Ukrainian].

8. Sukhomlynskyi, V. O. (1978). Batkivska pedahohika [Parental pedagogy]. Radianska shkola. [in Ukrainian].

9. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Vybrani tvory v 5 t. [Selected works in 5 vols.] (Vol. 5). Radianska shkola. [in Ukrainian].

10. Sukhomlynskyi, V. O. (1976). Yak vykhovaty spravzhniu liudynu. Vybrani tvory v 5 t. [How to raise a real person. Selected works in 5 vols.] (Vol. 2). Radianska shkola. [in Ukrainian].

11. Sukhomlynskyi, V. O. (2003). Yalynka dlia horobchykiv [A Christmas tree for sparrows]. In O. Ye. Shevchenko (Ed.), Khrestomatiia dlia doshkilniat. Svit navkolo mene [Chrestomathy for preschoolers. The world around me] (pp. 294–296). Shkola. [in Ukrainian].

12. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi movy [Great explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. (n.d.). Retrieved February 2, 2026, from https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%8F [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.014:004

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-806-820

Биков Аллен Валерійович здобувач наукового ступеня доктора філософії кафедри педагогіки та психології, Міжнародний університет, м.Одеса, https://orcid.org/0009-0000-4049-2474

МОДЕЛЮВАННЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЗВО В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена теоретико-методологічним засадам та практичним аспектам проєктування моделі освітнього середовища закладу вищої освіти в умовах цифрової трансформації суспільства. Мета дослідження – обґрунтувати структуру та зміст моделі освітнього середовища ЗВО, визначити її складові та розкрити функціональні взаємозв'язки між ними в контексті цифровізації освіти. В межах наукового дослідження використовувалися загальнонаукові методи пізнання: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, моделювання та порівняння. Розроблено цілісну модель освітнього середовища ЗВО, яка складається з шести взаємопов'язаних блоків, кожен із яких виконує визначену функцію у системі проєктування та реалізації освітнього процесу. Зроблено висновок, що цільовий блок забезпечує формування стратегічних орієнтирів розвитку освітнього середовища та узгодження освітніх цілей із суспільними потребами й вимогами ринку праці. Досліджено, що змістовий блок спрямований на відбір, структурування та оновлення освітнього контенту з урахуванням викликів цифрової економіки, розвитку міждисциплінарних зв'язків та необхідності формування цифрових компетентностей. Показано, що технологічний блок визначає інструментально-методичне забезпечення освітнього процесу, зокрема використання LMS-платформ, хмарних сервісів, мобільних застосунків та інноваційних педагогічних технологій. З'ясовано, що організаційний блок регламентує взаємодію суб'єктів освітнього процесу та забезпечує координацію очного, дистанційного й змішаного форматів навчання. Обґрунтовано, що контрольно-оцінювальний блок здійснює моніторинг навчальних досягнень на основі стандартизованих критеріїв та діагностичного інструментарію. Доведено, що рефлексивно-корекційний блок забезпечує зворотний зв'язок, аналіз результатів та своєчасне коригування освітнього процесу, замикаючи цикл його проєктування. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання запропонованої моделі для вдосконалення системи управління та організації освітнього процесу в закладах вищої освіти в умовах цифровізації.

Ключові слова: освітнє середовище, цифровізація, заклад вищої освіти, моделювання, освітній процес

Bykov Allen Valeriyovych PhD Candidate at the Department of Pedagogy and Psychology, International University, Odesa, https://orcid.org/0009-0000-4049-2474

MODELING THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION

Abstract. The article is devoted to the theoretical and methodological principles and practical aspects of designing a model of the educational environment of a higher education institution in the context of the digital transformation of society. The purpose of the study is to substantiate the structure and content of the model of the educational environment of higher education institutions, to determine its components and to reveal the functional relationships between them in the context of the digitalization of education. During the scientific research, general scientific methods of cognition were used: analysis, synthesis, generalization, systematization, modeling and comparison. The results of the study show that a holistic model of the educational environment of higher education institutions has been developed, which consists of six interconnected blocks, each of which performs a specific function in the system of designing and implementing the educational process. It is concluded that the target block ensures the formation of strategic guidelines for the development of the educational environment and the coordination of educational goals with social needs and labor market requirements. It has been studied that the content block is aimed at the selection, structuring and updating of educational content taking into account the challenges of the digital economy, the development of interdisciplinary connections and the need to form digital competencies. It has been shown that the technological block determines the instrumental and methodological support of the educational process, in particular the use of LMS platforms, cloud services, mobile applications and innovative pedagogical technologies. It has been found that the organizational block regulates the interaction of the subjects of the educational process and ensures the coordination of full-time, distance and blended learning formats. It has been substantiated that the control and evaluation block monitors educational achievements based on standardized criteria and diagnostic tools. It has been proven that the reflective and corrective block provides feedback, analysis of results and timely adjustment of the educational process, closing the cycle of its design. The practical significance of the study lies in the possibility of using the proposed model to improve the management system and organization of the educational process in higher education institutions in the conditions of digitalization.

Keywords: educational environment, digitalization, higher education institution, modeling, educational process

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток цифрових технологій кардинально змінює вимоги до системи вищої освіти, спонукаючи заклади вищої освіти до пошуку нових підходів організації підготовки майбутніх фахівців.

Глобальні тенденції цифрової трансформації, що охоплюють усі сфери суспільного життя, актуалізують потребу в переосмисленні усталених освітніх парадигм та розробленні інноваційних механізмів забезпечення якості освітнього процесу. В умовах, коли роботодавці висувають дедалі вищі вимоги до цифрової компетентності випускників, а ринок праці зазнає безпрецедентних структурних змін, заклади вищої освіти постають перед необхідністю не лише оновлення змісту підготовки фахівців, а й трансформації самої логіки організації освітнього процесу.

Відповіддю на ці виклики є науково обґрунтоване проєктування освітнього процесу, яке забезпечує системну інтеграцію цифрових інструментів, сучасних педагогічних технологій та організаційних механізмів управління навчанням. Саме моделювання як метод наукового пізнання дає змогу не лише описати наявний стан освітньої системи, а й спрогнозувати шляхи її вдосконалення, визначити оптимальну конфігурацію компонентів освітнього процесу та обґрунтувати педагогічні умови, за яких досягнення запланованих результатів стає можливим. З огляду на це, розроблення структурно-функціональної моделі проєктування освітнього процесу у ЗВО в умовах цифровізації набуває як теоретичного, так і практичного значення для розвитку сучасної педагогічної науки.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Питання моделювання освітнього середовища закладів вищої освіти в умовах цифровізації є достатньо висвітленим у вітчизняній науковій літературі, що зумовлено активними трансформаційними процесами у сфері професійної підготовки педагогів та розвитку цифрової компетентності.

Теоретико-методологічні засади педагогічного моделювання розкрито у працях Є. Лодатка [11; 12], який обґрунтовує сутність, функції та етапи побудови педагогічних моделей, а також у «Енциклопедії освіти» за ред. В. Кременя [4], де подано системне трактування моделювання як наукового методу. Принципи та концептуальні положення педагогічного моделювання окреслено у дослідженнях Р. Мартинової, С. Боднар [13], а також Б. Грудиніна [3], який розглядає моделювання як технологію розвитку компетентностей. Проблеми структурно-функціонального моделювання підготовки майбутніх педагогів висвітлено у працях Л. Зданевич [5], М. Бадіци [1], О. Коберника [7], О. Мещанінова [14], які зосереджуються на системно-структурній організації професійної освіти. Питання цифровізації фахової підготовки розробляють В. Барладин [2], І. Козубцов [8], Н. Лазаренко та ін. [10], О. Мирошниченко [15], О. Сахно та ін. [17], О. Спірін та ін. [19], Я. Сікора [18], обґрунтовуючи моделі формування цифрової компетентності в інформаційно-освітньому середовищі.

Організаційно-управлінські аспекти цифрового освітнього середовища розкрито у працях О. Осередчук [16], Л. Конопляник та ін. [9], а феномен цифрового університету в контексті глобальних трансформацій проаналізовано А. Олексієнко та ін. [20]. Попри значну кількість досліджень, відчувається

потреба в узагальненні та систематизації підходів до цілісного моделювання освітнього середовища ЗВО в умовах цифровізації.

Мета статті – розроблення та теоретичне обґрунтування структурно-функціональної моделі проєктування освітнього процесу у закладах вищої освіти в умовах цифровізації. Для досягнення мети в межах дослідження необхідно виконанати наступні завдання: проаналізувати наукові підходи до трактування поняття моделювання та визначити його специфіку в контексті педагогічних досліджень; узагальнити наявні в науковій літературі структурно-функціональні моделі професійної підготовки фахівців в умовах цифровізації; розробити структурно-функціональну модель проєктування освітнього процесу у ЗВО в умовах цифровізації та охарактеризувати зміст і функції її структурних компонентів.

Виклад основного матеріалу. Сучасний освітній простір закладів вищої освіти характеризується стрімким впровадженням цифрових технологій, що перетворилося з факультативного напряму розвитку на обов'язкову умову збереження позицій на ринку освітніх послуг. Разом із тим цей процес неминуче спричиняє глибоку трансформацію організаційних засад, змістового наповнення та методичного інструментарію освітнього процесу, висуваючи нові вимоги до компетентнісного профілю всіх його учасників. Наукові дослідження переконливо засвідчують, що в таких умовах традиційні підходи до організації навчання у ЗВО виявляються недостатньо дієвими [9; 16; 20]. Відтак проєктування освітнього процесу в умовах цифровізації постає як механізм інтеграції дидактичних, організаційних та цифрових ресурсів задля досягнення ключової мети – підготовки висококваліфікованих і конкурентоспроможних фахівців. Побудова відповідної моделі уможливить визначення оптимальних способів поєднання цифрових інструментів, інноваційних методів і технологій навчання при збереженні належного рівня результативності освітнього процесу.

Моделювання освітнього середовища охоплює широкий спектр аспектів – від теоретичного обґрунтування самого процесу до розроблення конкретних моделей підготовки фахівців різних галузей. Зокрема, Н. Лазаренко, Р. Гуревич та В. Кобися [10] зосередили увагу на принципах моделювання фахової підготовки майбутніх педагогів професійної освіти. Б. Грудинін [3] розробив модель розвитку дослідницької компетентності учнів старших класів, О. Ішутіна та Є. Шаповалова [6] дослідили специфіку моделювання процесу формування методичної компетентності майбутніх учителів, а О. Коберник [7] проаналізував закономірності моделювання виховного процесу в закладах освіти.

Окремої уваги заслуговують розвідки, спрямовані на осмислення сучасних викликів вищої освіти: О. Мещанінов [14] запропонував концептуальну модель сучасного університету, що враховує актуальні суспільні запити. О. Лодатко [11-12] дослідив специфіку моделювання освітніх систем крізь призму цифрового розвитку суспільства та з'ясував характер впливу цифрових технологій на структурно-змістові параметри освітніх моделей.

Поділяємо позицію Р. Мартинова та С. Боднар [13], які кваліфікують моделювання як універсальний інструмент наукового пізнання з широкою сферою застосування, що охоплює і педагогічну науку. У науковому дискурсі склалися два основні підходи до інтерпретації цього поняття.

У рамках першого підходу моделювання розглядається як метод наукового пізнання. Б. Грудинін [3] визначає його як дослідницький метод, що передбачає вивчення явищ і процесів через відтворення їх суттєвих характеристик на спеціально сконструйованих об’єктах – моделях. Перевага цього методу полягає у можливості дослідження об’єкта в контрольованих умовах, що є особливо значущим у ситуаціях, коли проведення прямих експериментів є технічно складним, недоцільним або вимагає надмірних часових ресурсів.

Другий підхід, представлений В. Кременем [4], потрактовує моделювання як форму наукового пізнання, акцентуючи на його методологічній гнучкості та придатності для вирішення дослідницьких завдань у різних сферах.

Незважаючи на відмінності у трактуваннях, дослідники одностайні в розумінні моделювання не як механічного копіювання дійсності, а як інструменту її аналізу та прогнозування. О. Ішутіна та Є. Шаповалова [6] виокремлюють два рівні інтерпретації поняття «модель»: у широкому значенні – це система, що існує в матеріальному чи ідеальному просторі й відображає об'єкт дослідження; у вузькому – інструмент пояснення складних явищ через побудову аналогій із більш простими та зрозумілими. Використання моделі дозволяє спростити сприйняття досліджуваного об'єкта, представивши його через вже вивчені аналоги, виявити притаманні йому закономірності та здійснити прогнозування розвитку відповідних процесів. У цьому сенсі модель виступає спрощеним замінником досліджуваного об'єкта, що візуалізує його структуру, міжелементні зв’язки або алгоритм дій, слугуючи інструментом аналізу та планування.

Водночас моделювання освітніх процесів є складною багатоетапною діяльністю, що потребує послідовного застосування системного підходу [1]. На думку Є. Лодатка [12], педагогічне моделювання суттєво відрізняється від аналогічних процедур у точних науках і має власну специфіку, яку необхідно брати до уваги при організації наукового пошуку. Освітня галузь вирізняється розмитістю базових дефініцій та відсутністю уніфікованих інструментів для вимірювання рівнів сформованості особистісних якостей здобувачів освіти. Зазначені чинники істотно ускладнюють побудову точних моделей із чіткою системою кількісних індикаторів. Дослідники змушені працювати переважно з якісними показниками, суб'єктивними оцінками та нелінійними залежностями, що принципово відрізняє педагогічне моделювання від природничо-наукового. Відповідно, моделі освітніх процесів здебільшого мають якісний, описовий або структурний характер: вони уможливлюють візуалізацію й аналіз взаємозв'язків між елементами системи, однак не завжди дають змогу надійно прогнозувати конкретні результати. Беручи до уваги викладене, розглядаємо моделювання

освітніх процесів не як точне відтворення реальності, а як її спрощену інтерпретацію, покликану окреслити оптимальні шляхи досягнення поставленої мети.

А. Мирошниченко [15] наголошує, що в контексті педагогічних досліджень особливу роль відіграє структурно-функціональна модель, методологічною основою якої слугує аналіз змістових зв'язків і відносин між складовими досліджуваної системи.

Застосування структурно-функціонального моделювання дозволяє декомпозувати складні педагогічні проблеми на менші, більш піддатливі до аналізу компоненти, що забезпечує поглиблене розуміння внутрішньої логіки та механізмів функціонування досліджуваного явища.

На нашу думку, в межах цього дослідження найбільш доцільним є саме структурно-функціональний підхід до проєктування освітнього процесу у ЗВО в умовах цифровізації. Його застосування дасть змогу виокремити ключові компоненти освітньої системи – цілі, зміст, методи, засоби та очікувані результати, – дослідити характер їх взаємодії, встановити функціональне призначення кожного елемента у досягненні поставленої мети, а також сформувати підґрунтя для оптимізації освітнього процесу через цілеспрямований вплив на окремі складові системи.

З урахуванням результатів теоретичного аналізу пропонуємо таке трактування поняття «структурно-функціональна модель проєктування освітнього процесу у ЗВО в умовах цифровізації»: це система взаємообумовлених компонентів, що інтегрує цільові орієнтири, змістове наповнення, технологічне забезпечення, організаційні форми, механізми оцінювання та рефлексію навчальної діяльності. Її призначення полягає у забезпеченні ефективного проєктування й практичної реалізації освітнього процесу на засадах поєднання цифрових інструментів та інноваційних педагогічних підходів. У табл. 1 систематизовано підходи до розроблення структурно-функціональних моделей різних аспектів цифровізації освітнього середовища, представлені в сучасних наукових дослідженнях.

Таблиця 1

Структурні компоненти моделей професійної підготовки фахівців в умовах цифровізації

Автор	**Предмет дослідження**	**Структурні компоненти авторської моделі**
Сікора Я.Б. [18]	адаптивна система професійної підготовки майбутніх фахівців з інформаційних технологій в умовах цифровізації	цільовий (вимоги до підготовки фахівців та мета), концептуально-змістовий (методологічні підходи, освітні компоненти, принципи), адаптивно-технологічний (форми, методи, засоби) та результативний

Автор	Предмет дослідження	Структурні компоненти авторської моделі
Барладин В.І. [2]	цифровізація фахової підготовки майбутніх педагогів професійного навчання у закладах вищої освіти	цільовий (запланований результат), теоретико-методологічний (сукупність ідей з позиції врахування яких побудовано оновлений зміст професійної підготовки майбутніх педагогів професійного навчання у ЗВО в умовах цифровізації), процесно-технологічний (сукупність цифрових технологій та етапи формування професійної компетентності), критеріально-оцінний (критерії та рівні сформованості професійної компетентності)
Козубцов І.М. [8]	система ступеневої підготовки майбутніх науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти до наукової-діяльності в цифровому освітньо-науковому середовищі	змістовний (зміст професійної підготовки), технологічний (цифрові технології), операційно-діяльнісний (методи, форми та засоби навчання), результативний (діагностичний апарат та рефлексія)
Спірін О., Олексюк В., Василенко Я., Сіренко О. [19]	розвиток цифрової компетентності наукових та науково-педагогічних працівників у галузі освітніх наук	цільовий (базується на інтеграції національного законодавства та європейських рамкових документах у формуванні цифрової компетентності науковців), змістовий (містить узагальнені види діяльності наукових і науково-педагогічних працівників), технологічний (методи та засоби навчання), діагностично-аналітичний (методи оцінювання)
Сахно О.В., Грядуща В.В., Денисова А.В. [17]	модель розвитку цифрової компетентності педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти	концептуальний (вимоги, мета, завдання), змістовний (структура цифрової компетентності, засоби), організаційно-методичний (етапи, форми та методи навчання), діагностувально-результативний

Примітка: складено автором

Попри суттєві відмінності щодо предмета дослідження, моделі, представлені в табл. 1, виявляють значну концептуальну спорідненість у наборі структурних компонентів. Кожна з розглянутих моделей побудована на основі кількох взаємопов'язаних блоків, що у сукупності забезпечують її цілісність, функціональність та здатність до адаптації. До спільних характеристик проаналізованих моделей належить наявність таких структурних складових:

Цільовий (концептуальний) блок покликаний окреслити дослідницьку мету та очікуваний результат – зокрема, рівень сформованості відповідної

компетентності або кваліфікаційні вимоги до фахівців. Цей блок становить методологічну основу дослідження і формується з опорою на вітчизняну та європейську нормативно-правову базу й провідні методологічні підходи.

Змістовий блок зосереджений на характеристиці змістового наповнення освітнього процесу та розкритті структури досліджуваного явища.

Технологічний блок визначає конкретні механізми практичної реалізації розробленої моделі. У його межах дослідники обґрунтовують вибір відповідних цифрових технологій – систем управління навчанням, хмарних сервісів тощо, а також встановлюють форми, методи та засоби навчання, що забезпечують досягнення поставленої мети.

Контрольно-оцінний (результативний) блок є завершальним і водночас регулювальним елементом моделі. Він передбачає визначення критеріїв і показників оцінювання рівня сформованості досліджуваного явища, а також обґрунтування діагностичного інструментарію та механізмів рефлексії.

Узагальнення результатів аналізу суміжних досліджень, систематизованих у табл. 1, створює достатнє підґрунтя для розроблення структурно-функціональної моделі проєктування освітнього процесу у ЗВО в умовах цифровізації, графічне представлення якої подано у табл. 2.

Таблиця 2

Структурно-функціональна модель проєктування освітнього процесу у ЗВО в умовах цифровізації

Блок моделі	**Зміст блоку**
Змістовий блок	Навчальні програми освітніх компонентів; інтерактивні курси; цифрові освітні ресурси; матеріали для самостійної та дослідницької діяльності здобувачів освіти.
Технологічний блок	1. Платформи управління навчанням (LMS). 2. Цифрові інструменти: хмарні сервіси, мобільні застосунки. 3. Інтегрований комплекс педагогічних методик (гейміфікація, проєктне навчання, проблемне навчання). 4. Цифрові інструменти комунікації та співпраці.
Організаційний блок	Взаємодія учасників освітнього процесу; форми навчання (очна, дистанційна, змішана); побудова гнучкої освітньої траєкторії; регламенти використання цифрових сервісів і ресурсів.
Контрольно-оцінювальний блок	Критерії та показники результативності проєктування освітнього процесу; діагностичний інструментарій оцінювання результатів навчання.
Рефлексивно-корекційний блок	Онлайн-опитування та анкетування здобувачів освіти; системи відстеження навчальних досягнень; механізми корекції освітнього процесу.

Примітка: складено автором

Розроблена нами у табл. 2. структурно-функціональна модель проєктування освітнього процесу у ЗВО в умовах цифровізації містить систему взаємопов’язаних блоків (цільовий, змістовий, технологічний, організаційний,

контрольно-оцінювальний, рефлексивно-корекційний). Побудована модель базується на визначеній меті дослідження – підготовка компетентної, конкурентоспроможної та адаптивної особистості, здатної ефективно працювати в умовах швидких змін, технологічного прогресу та глобалізації, яка визначена зовнішніми чинниками, що формують ключові вимоги до підготовки сучасних фахівців.

Інформаційною основою освітнього процесу є змістовий блок моделі. Усі його елементи є динамічними, оскільки за вимогами освітні програми систематично переглядаються, а навчальні плани корегуються.

Ключовими компонентами змістового блоку є:

- освітні програми та відповідні їм освітні компоненти, які спрямовані на формування окреслених компетентностей та програмних результатів навчання. їх зміст формується з урахуванням міждисциплінарних зв’язків та сучасних наукових досягнень;
- цифрові освітні ресурси, які забезпечують взаємодію здобувачів вищої освіти з освітнім контентом за рахунок використання мультимедійного контенту. Завдяки цьому, цифрові ресурми не лише підвищують академічну мотивацію мотивацію здобувачів, але й впливають на розвиток необхідних практичних навичок;
- матеріали для самостійної та наукової роботи здобувачів. Ці матеріали є основою не лише професійного розвитку майбутніх фахівців, але й сприяють формуванню їх самостійності, стимулюють до аналізу та синтезу даних, вдосконалення практичних навичок тощо;
- контент, адаптований до вимог цифрової економіки та професійних стандартів. Це інформаційний матеріал, який безпосередньо відповідає сучасним потребам ринку праці та вимогам, що висуваються до фахівців в умовах цифрової економіки. Це не традиційний статичний навчальний матеріал, а сучасні інтерактивні ресурси, метою яких є формування готовності здобувачів до ефективної діяльності в умовах цифрової економіки.

В межах технологічного блоку ми визначили необхідний для вдосконалення професійної підготовки майбутніх фахівців в умовах цифровізації інструментарій. Технічною основою цього блоку є система управління навчанням, наприклад Moodle, Google Classroom або їхні функціональні аналоги в залежності від вподобань конкретного ЗВО. Такі платформи дозволяють адмініструвати освітній контент, створювати ефективні канали комунікації між учасниками освітнього процесу та відстежувати академічний прогресу здобувачі. Додатково до LMS доцільно використовувати хмарні сервіси (наприклад, Google Workspace, Microsoft 365, Dropbox тощо) та мобільні додатки, які розширюють доступ до навчально-методичних матеріалів та забезпечують ефективну співпрацю в дослідницьких та освітніх проєктах.

Основною функцією організаційного блоку моделі є регулювання взаємодії між учасниками освітнього процесу, а метою – забезпечення

стабільності та ефективності освітнього процесу в контексті цифровізації. В межах цього блоку ми визначили механізми регулювання взаємодії учасників освітнього процесу, форми взаємодії тощо. Саме ефективна, двостороння цифрова комунікація є важливою умовою для успішної реалізації освітніх проєктів. В межах розробленої моделі нами передбачено використання очного, дистанційного та змішаного форматів навчання, враховано особливості використання цифрових технологій у кожному з них через розробку відповідних регламентів. Крім того, зазначений блок забезпечує логічне та функціональне узгодження змістового, технологічного та цільового блоків моделі, тим самим гарантуючи цілісність освітнього процесу.

В контрольно-оцінювальному блоці передбачено процедури моніторингу ефективності освітнього процесу та відповідні інструменти. Основною його функцією є діагностика академічних досягнень. Компонентами цього є критерії та показники ефективності (стандартизовані параметри, що використовуються для вимірювання ефективності проєктування освітнього процесу у ЗВО в контексті цифровізації) та діагностичний інструментарій (систематизований набір методів та засобів, що використовуються для об'єктивного збору даних та оцінки досягнутих освітніх результатів).

Рефлексивно-корекційний блок є останньою частиною моделі проєктування освітнього процесу в ЗВО в умовах цифровізації. В його межах передбачено проведення аналізу академічних результатів та впровадження необхідних коригувальних дій за потреби. Рефлексивно-корекційний блок забезпечує зворотній зв'язок та містить механізми, які дозволяють ідентифікувати проблеми та здійснювати відповідні коригувальні дії. Зокрема, для цього передбачено організацію опитування та анкетування, а отримані дані є аналітичною базою для обґрунтованого подальшого прийняття рішень щодо корекційних дій. Ще одним елементом є використання аналітичних інструментів (зокрема, інтегрованих у LMS), які відстежують моніторинг освітнього прогресу кожного студента. Це гарантує проактивну підтримку та забезпечення персоналізації навчання. На основі комплексного аналізу даних (як якісних, таких і якісних) та отриманого зворотного зв'язку ініціюються зміни в освітньому процесі, які можуть включати вдосконалення змістового наповнення курсів, впровадження новітніх освітніх технологій, перегляд та модифікацію дидактичних підходів тощо. Такий рефлексивний механізм забезпечує актуальність, стійкість та ефективність освітнього процесу у ЗВО в умовах цифровізації.

Зміст та функцій кожного блоків узагальнено в табл. 3.

Таблиця 3

Змісту та функції елементів структурно-функціональної моделі проєктування освітнього процесу у ЗВО в умовах цифровізації

Структурний компонент	Зміст	Функції
Цільовий	визначення стратегічних і тактичних цілей освітнього процесу	формування орієнтирів освітнього процесу, забезпечення відповідності цілей освіти запитам суспільства та ринку праці
Змістовий	добір освітнього контенту з урахуванням цифрового формату освітнього процесу	інтеграція традиційного й цифрового контенту, актуалізація матеріалу згідно з вимогами, забезпечення актуальності змісту освіти
Техноло гічний	використання цифрових платформ, засобів, інструментів	забезпечення інноваційності освітнього процесу, реалізація принципу змішаного й адаптивного навчання, забезпечення інтерактивності та доступності освіти.
Організа ційний	управління освітнім процесом	оптимізація навчального навантаження, гнучке планування й академічна мобільність, координація взаємодії учасників освітнього процесу
Контрольно-оцінювальний	моніторинг результатів освітнього процесу	оцінка навчальних досягнень, збір та аналіз освітньої аналітики
Рефлексивно-корекційний	зворотний зв'язок, самокорекція процесу	забезпечення саморефлексії студентів, коригування освітнього процесу

Примітка: складено автором

Прогнозований результат є кінцевою метою та критерієм ефективності реалізації моделі проєктування освітнього процесу в ЗВО в умовах цифровізації. Педагогічні умови є наскрізним елементом усієї моделі, оскільки вони є сполучною ланкою, яка інтегрує цілі, зміст, технології та організацію освітнього процесу, а також визначають методичний та організаційний контекст, в якому відбувається навчання. Саме педагогічні умови (наприклад, методики, технології, форми навчання) визначають, як буде реалізовано зміст освіти. Наприклад, вибір форми навчання безпосередньо впливає на структуру навчальних програм та відбір цифрових засобів. Педагогічні умови формують зв'язки між усіма структурними елементами моделі, оскільки визначають, як саме будуть досягнуті окреслені цілі та які інструменти будуть використані для оцінювання наявних результатів. Таким чином, педагогічні умови є динамічним ядром моделі, що забезпечує її цілісність та функціональність.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз засвідчує, що моделювання освітніх процесів є складною багатоетапною діяльністю, яка принципово відрізняється від моделювання в точних науках та потребує врахування специфіки педагогічної галузі. Освітні моделі мають переважно описовий або структурний характер і виконують не стільки прогностичну, скільки аналітично-орієнтувальну функцію – допомагають визначити оптимальні шляхи досягнення поставленої педагогічної мети.

На основі узагальнення результатів аналізу суміжних наукових досліджень розроблено структурно-функціональну модель проєктування освітнього процесу у ЗВО в умовах цифровізації, яку визначено як систему взаємообумовлених компонентів, що інтегрує цільові орієнтири, змістове наповнення, технологічне забезпечення, організаційні форми, механізми оцінювання та рефлексію навчальної діяльності.

Розроблена модель містить шість взаємопов'язаних блоків, кожен з яких виконує специфічну функцію в системі проєктування освітнього процесу. Цільовий блок формує стратегічні орієнтири та забезпечує відповідність освітніх цілей суспільним і ринковим запитам. Змістовий блок відповідає за добір та актуалізацію освітнього контенту з урахуванням вимог цифрової економіки та міждисциплінарних зв'язків. Технологічний блок визначає інструментальне забезпечення освітнього процесу – LMS-платформи, хмарні сервіси, мобільні застосунки та інноваційні педагогічні методики. Організаційний блок регулює взаємодію учасників освітнього процесу та координує реалізацію очного, дистанційного і змішаного форматів навчання. Контрольно-оцінювальний блок забезпечує моніторинг навчальних досягнень через систему стандартизованих критеріїв і діагностичного інструментарію. Завершальний рефлексивно-корекційний блок замикає цикл проєктування, забезпечуючи зворотний зв'язок і створюючи механізм для своєчасного коригування освітнього процесу на основі комплексного аналізу якісних і кількісних даних.

Література:

1. Бадіца М. Теоретичні основи моделювання процесу формування творчих умінь образотворчого характеру у майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів. *Педагогічна освіта: теорія і практика,* 2016, №20, 178–182.

2. Барладин В.І. Структурно-функціональна модель цифровізації фахової підготовки майбутніх педагогів професійного навчання у закладах вищої освіти. *Наукові інновації та передові технології,* 2025, №7, 1529–1538. URL: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7(47)-1529-1538

3. Грудинін Б.О. Педагогічне моделювання як технологія розвитку дослідницької компетентності старшокласників у процесі навчання фізики. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології,* 2016, №2, 236–245.

4. Енциклопедія освіти / Акад.пед.наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. Вид. 2. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040с.

5. Зданевич Л.В. Системно-структурна концептуальна модель підготовки майбутніх вихователів днз до професійної діяльності. *Професійна педагогічна освіта: системні дослідження,* 2015, 173–192.

6. Ішутіна О., Шаповалова Є. Педагогічне моделювання як засіб формування методичної компетентності майбутнього вчителя. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти,* 2018, №7, 87–96. URL: https://doi.org/10.31865/2414-9292.7.2018.140601

7. Коберник О.М. Психолого-педагогічне проектування виховного процесу в сільській загальноосвітній школі. Київ, 2000, 34 с.

8. Козубцов І.М. Модель системи ступеневої підготовки майбутніх науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти до наукової діяльності в цифровому освітньо-

науковому середовищі. *Вісник науки та освіти,* 2023, №6, 412–430. URL: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-6(12)-414-430

9. Конопляник Л.М., Пришупа Ю.Ю., Коваленко О.О. Організація освітнього процесу в закладах вищої освіти україни з використанням технологій дистанційного навчання. *Академічні візії,* 2023, №17. URL: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7743250

10. Лазаренко Н.І., Гуревич Р.С., Кобися А.П., Кобися В.М., Опушко Н.Р. Моделювання підготовки магістрів професійної освіти до діяльності в інформаційно-цифровому середовищі. *Інформаційні технології і засоби навчання,* 2023, №4, 137–151. URL: https://doi.org/10.33407/itlt.v96i4.5275

11. Лодатко Є.О. Моделювання в педагогіці: точки відліку. / е-журнал *«Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку»,* 2010, Вип.1. URL: http://www.intellect-invest.org.ua/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_vypuski_n1_2010_st_2/

12. Лодатко Є.О. Педагогічне моделювання. Тернопіль: навчальна книга – Богдан, 2022, 206 с.

13. Мартинова Р., Боднар С. Принципи педагогічного моделювання. *Український педагогічний журнал,* 2021, №2, 51–60. URL: https://doi.org/10.32405/2411-1317-2021-2-51-60

14. Мещанінов О.П. Сучасні моделі розвитку університетської освіти в україні. Миколаїв: вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2005, 460 с.

15. Мирошниченко О.А. Структурно-функціональна модель формування в майбутніх педагогів закладів вищої освіти цифрової компетентності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах,* 2020, №71, 168–172.

16. Осередчук О. Модель моніторингу якості вищої освіти в Україні. *Витоки педагогічної майстерності,* 2022, №29, 175–180.

17. Сахно О.В., Грядуща В.В., Денисова А.В. Модель розвитку цифрової компетентності педагогічних працівників зп(пт)о. Розвиток цифрової компетентності педагогічних працівників закладів професійної (професійно-технічної) освіти засобами інформаційно-комунікаційних технологій, 2021, 51–70.

18. Сікора Я.Б. Теоретико-методичні засади адаптивної системи професійної підготовки майбутніх фахівців з інформаційних технологій в умовах цифровізації. Житомир, 2025, 42 с.

19. Спірін О., Олексюк В., Василенко Я., Сіренко О. Модель розвитку цифрової компетентності наукових та науково-педагогічних працівників. *Інформаційні технології і засоби навчання,* 2024, №6, 156–179. URL: https://doi.org/10.33407/itlt.v104i6.5889

20. Oleksiienko A., Kotendzhy L., Kyryllova Y., Kaminskyy V., Viesova O. An analysis of the digital university phenomenon: dilemmas, new opportunities. *Futurity education,* 2022, №4, 18–25. URL: https://doi.org/10.57125/FED.2022.25.12.02

References:

1. Baditsa, M. (2016). Teoretychni osnovy modeliuvannia protsesu formuvannia tvorchykh umin obrazotvorchoho kharakteru u maibutnikh vykhovateliv doshkilnykh navchalnykh zakladiv [Theoretical foundations of modeling the process of forming creative visual skills in future preschool educators]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka,* (20), 178–182. [in Ukrainian].

2. Barladyn, V.I. (2025). Strukturno-funktsionalna model tsyfrovizatsii fakhovoi pidhotovky maibutnikh pedahohiv profesiinoho navchannia u zakladakh vyshchoi osvity [Structural and functional model of digitalization of professional training of future vocational education teachers in higher education institutions]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii,* (7), 1529–1538. URL: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-7(47)-1529-1538 [in Ukrainian].

3. Hrudynin, B.O. (2016). Pedahohichne modeliuvannia yak tekhnolohiia rozvytku doslidnytskoi kompetentnosti starshoklasnykiv u protsesi navchannia fizyky [Pedagogical modeling

as a technology for developing research competence of senior students in the process of learning physics]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii,* (2), 236–245. [in Ukrainian].

4. Kremen, V.H. (Ed.). (2008). Entsyklopediia osvity [Encyclopedia of education]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].

5. Zdanevych, L.V. (2015). Systemno-strukturna kontseptualna model pidhotovky maibutnikh vykhovateliv dnz do profesiinoi diialnosti [System-structural conceptual model of training future preschool educators for professional activity]. *Profesiina pedahohichna osvita: systemni doslidzhennia,* 173–192. [in Ukrainian].

6. Ishutina, O., & Shapovalova, Ye. (2018). Pedahohichne modeliuvannia yak zasib formuvannia metodychnoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia [Pedagogical modeling as a means of forming methodological competence of the future teacher]. *Profesionalizm pedahoha: teoretychni y metodychni aspekty,* (7), 87–96. URL: https://doi.org/10.31865/2414-9292.7.2018.140601 [in Ukrainian].

7. Kobernyk, O.M. (2000). Psykholoho-pedahohichne proektuvannia vykhovnoho protsesu v silskii zahalnoosvitnii shkoli [Psychological and pedagogical design of the educational process in a rural secondary school]. Kyiv. [in Ukrainian].

8. Kozubtsov, I.M. (2023). Model systemy stupenevoi pidhotovky maibutnikh naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv zakladiv vyshchoi osvity do naukovoi diialnosti v tsyfrovomu osvitno-naukovomu seredovyshchi [Model of a multi-level training system for future academic staff of higher education institutions for research activities in a digital educational and scientific environment]. *Visnyk nauky ta osvity,* (6), 412–430. URL: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-6(12)-414-430 [in Ukrainian].

9. Konoplianyk, L.M., Pryshupa, Yu.Yu., & Kovalenko, O.O. (2023). Orhanizatsiia osvitnoho protsesu v zakladakh vyshchoi osvity Ukrainy z vykorystanniam tekhnolohii dystantsiinoho navchannia [Organization of the educational process in higher education institutions of Ukraine using distance learning technologies]. *Akademichni vizii,* (17). URL: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7743250 [in Ukrainian].

10. Lazarenko, N.I., Hurevych, R.S., Kobysia, A.P., Kobysia, V.M., & Opushko, N.R. (2023). Modeliuvannia pidhotovky mahistriv profesiinoi osvity do diialnosti v informatsiino-tsyfrovomu seredovyshchi [Modeling the training of masters of professional education for activity in the information and digital environment]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia,* (4), 137–151. URL: https://doi.org/10.33407/itlt.v96i4.5275 [in Ukrainian].

11. Lodatko, Ye.O. (2010). Modeliuvannia v pedahohitsi: tochky vidliku [Modeling in pedagogy: reference points]. *Pedahohichna nauka: istoriia, teoriia, praktyka, tendentsii rozvytku,* (1). URL: http://www.intellect-invest.org.ua/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_vypuski_n1_2010_st_2/ [in Ukrainian].

12. Lodatko, Ye.O. (2022). Pedahohichne modeliuvannia [Pedagogical modeling]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. [in Ukrainian].

13. Martynova, R., & Bodnar, S. (2021). Pryntsypy pedahohichnoho modeliuvannia [Principles of pedagogical modeling]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal,* (2), 51–60. URL: https://doi.org/10.32405/2411-1317-2021-2-51-60 [in Ukrainian].

14. Meshchaninov, O.P. (2005). Suchasni modeli rozvytku universytetskoi osvity v Ukraini [Modern models of university education development in Ukraine]. Mykolaiv: Vyd-vo mdhu im. Petra Mohyly. [in Ukrainian].

15. Myroshnychenko, O.A. (2020). Strukturno-funktsionalna model formuvannia v maibutnikh pedahohiv zakladiv vyshchoi osvity tsyfrovoi kompetentnosti [Structural and functional model of forming digital competence in future teachers of higher education institutions]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh,* (71), 168–172. [in Ukrainian].

16. Oseredchuk, O. (2022). Model monitorynhu yakosti vyshchoi osvity v Ukraini [Model of monitoring the quality of higher education in Ukraine]. *Vytoky pedahohichnoi maisternosti,* (29), 175–180. [in Ukrainian].

17. Sakhno, O.V., Hriadushcha, V.V., & Denysova, A.V. (2021). Model rozvytku tsyfrovoi kompetentnosti pedahohichnykh pratsivnykiv zp(pt)o [Model of development of digital competence of pedagogical staff of vocational education institutions]. Rozvytok tsyfrovoi kompetentnosti pedahohichnykh pratsivnykiv zakladiv profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi) osvity zasobamy informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii, 51–70. [in Ukrainian].

18. Sikora, Ya.B. (2025). Teoretyko-metodychni zasady adaptyvnoi systemy profesiinoi pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv z informatsiinykh tekhnolohii v umovakh tsyfrovizatsii [Theoretical and methodological principles of an adaptive system of professional training of future IT specialists in the context of digitalization]. Zhytomyr. [in Ukrainian].

19. Spirin, O., Oleksiuk, V., Vasylenko, Ya., & Sirenko, O. (2024). Model rozvytku tsyfrovoi kompetentnosti naukovykh ta naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv [Model of development of digital competence of researchers and academic staff]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia,* (6), 156–179. URL: https://doi.org/10.33407/itlt.v104i6.5889 [in Ukrainian].

20. Oleksiienko, A., Kotendzhy, L., Kyryllova, Y., Kaminskyy, V., & Viesova, O. (2022). An analysis of the digital university phenomenon: dilemmas, new opportunities. *Futurity Education,* (4), 18–25. URL: https://doi.org/10.57125/FED.2022.25.12.02 [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 376.1:159.9:37

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-821-832

Білан Валентина Андріївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології, початкової, дошкільної освіти та управління закладами освіти Закарпатського угорського університету імені Ференца Ракоці II. https://orcid.org/0000-0002-6615-5211

Бевзюк Марина Сергіївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології, початкової, дошкільної освіти та управління закладами освіти Закарпатського угорського університету імені Ференца Ракоці II. https://orcid.org/0000-0002- 7093-9932

Калиновська Ірина Сергіївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. https://orcid.org/0000-0001-8805-4641

МІЖДИСЦИПЛІНАРНА ВЗАЄМОДІЯ УЧАСНИКІВ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. У статті досліджується проблематика міждисциплінарної взаємодії учасників освітнього процесу як одного з ключових чинників забезпечення ефективності інклюзивного навчання. Акцентується увага на необхідності інтеграції зусиль педагогів, практичних психологів, соціальних педагогів, логопедів, спеціальних педагогів, методистів та батьків для створення гармонійного освітнього середовища, що враховує індивідуальні освітні та психологічні потреби дітей з особливими освітніми потребами.

У роботі обґрунтовуються теоретичні засади міждисциплінарної взаємодії, її основні принципи, функції та завдання. Виділяються ключові аспекти співпраці: координація навчальної та корекційної діяльності, обмін інформацією про розвиток і прогрес учнів, спільне планування освітнього процесу, проведення моніторингу результатів та оцінювання ефективності інклюзивних практик. Також аналізуються механізми організації спільної діяльності фахівців, форми комунікації, алгоритми прийняття рішень та моделі співпраці, які забезпечують реалізацію принципів інклюзії на різних рівнях освітнього процесу.

Особлива увага приділяється практичним аспектам: розглядаються приклади успішної реалізації міждисциплінарних команд у закладах освіти, впровадження інноваційних педагогічних і психологічних технологій, а також методи стимулювання активної участі батьків у процесі навчання та розвитку

дітей. У статті підкреслюється, що ефективна міждисциплінарна взаємодія сприяє не лише підвищенню академічних досягнень, а й розвитку соціальних, емоційних, комунікативних і творчих компетентностей учнів, формуванню позитивної мотивації до навчання, самостійності та адаптації у колективі.

На основі проведеного аналізу автор формулює практичні рекомендації щодо вдосконалення системи міждисциплінарної взаємодії, пропонує алгоритми співпраці педагогів і фахівців, моделі інтеграції сучасних цифрових і психологічних технологій у процес інклюзивного навчання, а також окреслює перспективи подальших досліджень у сфері підвищення ефективності інклюзії в освіті. Робота має науково-практичну цінність для педагогів, психологів, адміністрації освітніх закладів та батьків, зацікавлених у створенні інклюзивного, гармонійного та соціально адаптованого освітнього середовища.

Ключові слова: інклюзивне навчання, міждисциплінарна взаємодія, освітній процес, учасники освітнього процесу, ефективність навчання, спеціальна освіта, педагогічна підтримка.

Bilan Valentyna Andreevna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Pedagogy, psychology, primary, preschool education and management of educational institutions, Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian University, https://orcid.org/0000-0002-6615-5211

Bevziuk Maryna Serhiivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Pedagogy, psychology, primary, preschool education and management of educational institutions, Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian University. https://orcid.org/0000-0002- 7093-9932

Kalynovska Iryna Serhiivna PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Special and Inclusive Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. https://orcid.org/0000-0001-8805-4641

INTERDISCIPLINARY INTERACTION OF PARTICIPANTS IN THE EDUCATIONAL PROCESS IN ENSURING THE EFFECTIVENESS OF INCLUSIVE EDUCATION

Abstract. The article examines the issue of interdisciplinary interaction between participants in the educational process as one of the key factors in ensuring the effectiveness of inclusive education.

The author emphasizes the need to integrate the efforts of teachers, practical psychologists, social educators, speech therapists, special educators, methodologists, and parents to create a harmonious educational environment that takes into account the individual educational and psychological needs of children with special educational needs.

The work substantiates the theoretical foundations of interdisciplinary interaction, its basic principles, functions, and tasks. Key aspects of cooperation are highlighted: coordination of educational and corrective activities, exchange of information about the development and progress of students, joint planning of the educational process, monitoring of results, and evaluation of the effectiveness of inclusive practices. The author also analyzes the mechanisms for organizing joint activities of specialists, forms of communication, decision-making algorithms, and models of cooperation that ensure the implementation of the principles of inclusion at various levels of the educational process.

Particular attention is paid to practical aspects: examples of successful implementation of interdisciplinary teams in educational institutions, the introduction of innovative pedagogical and psychological technologies, as well as methods of stimulating active participation of parents in the process of learning and development of children are considered. The article emphasizes that effective interdisciplinary interaction contributes not only to improving academic achievement, but also to developing students' social, emotional, communicative, and creative competencies, forming positive motivation for learning, independence, and adaptation in a team.

Based on the analysis, the author formulates practical recommendations for improving the system of interdisciplinary interaction, proposes algorithms for cooperation between teachers and specialists, models for integrating modern digital and psychological technologies into the process of inclusive education, and outlines prospects for further research in the field of improving the effectiveness of inclusion in education. The work has scientific and practical value for educators, psychologists, administrators of educational institutions, and parents interested in creating an inclusive, harmonious, and socially adapted educational environment.

Keywords: inclusive education, interdisciplinary interaction, educational process, participants in the educational process, learning effectiveness, special education, pedagogical support.

Постановка проблеми. Інклюзивне навчання в сучасній освіті є однією з ключових стратегій забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх учнів, зокрема для дітей з особливими освітніми потребами. Однак ефективність інклюзивного навчання значною мірою залежить від узгодженої взаємодії всіх учасників освітнього процесу: педагогів, спеціальних педагогів, психологів, батьків та адміністрації закладу освіти.

Складність реалізації інклюзії полягає в тому, що кожен учасник освітнього процесу має власну професійну компетентність, знання і підходи до навчання та підтримки дітей, що потребують корекційно-розвивальної допомоги. Відсутність скоординованої міждисциплінарної взаємодії може призводити до недостатньої адаптації освітнього середовища, зниження мотивації дітей, конфліктів між учасниками навчального процесу та, як наслідок, до зниження ефективності навчання.

Таким чином, проблема полягає у визначенні ефективних механізмів міждисциплінарної взаємодії педагогів, спеціалістів та батьків, що сприятиме створенню умов для повноцінного розвитку, навчання та соціалізації дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному класі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема забезпечення ефективності інклюзивного навчання та міждисциплінарної взаємодії учасників освітнього процесу залишається надзвичайно актуальною в сучасній науковій літературі. Дослідники звертають увагу на необхідність інтеграції педагогічних, психологічних, соціальних та медичних підходів для створення умов, що сприяють всебічному розвитку, навчанні та соціалізації учнів з особливими освітніми потребами (ООП).

Багато вітчизняних та зарубіжних досліджень підкреслюють важливість координації дій між основними суб'єктами освітнього процесу — вчителем, асистентом учителя, спеціальним педагогом, практичним психологом, логопедом та батьками — для оптимального планування та реалізації індивідуальних навчальних траєкторій. У працях таких авторів, як Бондар В. Волкова І., Даниленко Л. Дікова-Фаворська О. та інших, обґрунтовується, що ефективність інклюзивного навчання залежить не лише від наявності нормативно-правової бази, а й від рівня професійної компетентності педагогів та їх комунікативної культури. [3,4,5].

Проблеми організації міждисциплінарної взаємодії у процесі навчання дітей з ООП та створення ефективного інклюзивного середовища досліджувалися багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями, серед яких М. Войцехівський, Н. Дятленко, А. Даниленко, І. Зверєва, А. Колупаєва, І. Луценко, О. Нагорна, Ю. Найда, М. Сварник, Т. Скрипник, Н. Софій, Т. Тараненко, В. Тесленко, В. Ткачук, М. Уілл, М. Форест, Д. Фрайзен, Florian L Їхні дослідження підкреслюють, що ефективна міждисциплінарна взаємодія є ключовим чинником успішної інклюзії та визначає рівень навчальних досягнень і соціальної адаптації учнів з особливими освітніми потребами.

Проте питання організації ефективної міждисциплінарної взаємодії фахівців у команді супроводу молодших школярів з особливими освітніми потребами залишається надзвичайно актуальним. Дослідники відзначають, що успішна інклюзія залежить від чіткої координації дій учителя, асистента вчителя, спеціального педагога, практичного психолога, логопеда та батьків.

Кожен із учасників команди виконує специфічну роль: педагог відповідає за навчальний процес та адаптацію освітніх матеріалів, психолог забезпечує підтримку емоційного та соціального розвитку учня, логопед – формування мовленнєвих навичок, а батьки – активну участь у домашній підтримці та мотивації дитини [7].

Незважаючи на наявні дослідження, проблема ефективної взаємодії фахівців потребує подальшого вивчення та розвитку, оскільки сучасне освітнє середовище постійно змінюється. Зокрема, нові педагогічні технології, цифрові

ресурси та вимоги до інклюзивної освіти ставлять перед командою супроводу додаткові завдання щодо узгодження методик, комунікації та розподілу відповідальності. Аналіз сучасних публікацій показує, що формування скоординованої, взаємопідтримуючої та професійно компетентної команди є ключовим чинником забезпечення високої ефективності навчання та всебічного розвитку дітей з ООП у початковій школі.

Мета статті – дослідити особливості організації міждисциплінарної взаємодії учасників освітнього процесу у команді супроводу молодших школярів з особливими освітніми потребами та визначити шляхи підвищення ефективності інклюзивного навчання в умовах сучасного освітнього середовища.

Виклад основного матеріалу. Ефективність інклюзивного навчання молодших школярів з особливими освітніми потребами значною мірою зумовлюється рівнем організованості, узгодженості та системності діяльності команди психолого-педагогічного супроводу. Саме командна форма роботи забезпечує комплексний підхід до задоволення освітніх, розвиткувальних і соціалізаційних потреб дитини в умовах інклюзивного освітнього середовища.

До складу команди супроводу, як правило, входять класний керівник (учитель початкових класів), асистент учителя, спеціальний педагог (дефектолог), практичний психолог, учитель-логопед, соціальний педагог, а також батьки (законні представники) дитини. Кожен із учасників команди виконує чітко окреслені професійні функції, спрямовані на всебічний розвиток учня, корекцію порушень розвитку, формування адаптивної поведінки та створення оптимальних умов для навчання і соціальної інтеграції дитини в освітньому середовищі [11].

Аналіз наукових джерел дозволив виокремити базові принципи, що є визначальними для діяльності міждисциплінарних команд супроводу. До них належать: **принцип членства**, який передбачає участь фахівців у командній роботі незалежно від їх основної професійної зайнятості; **принцип колективної відповідальності**, що передбачає спільну відповідальність за прийняті рішення та результати їх реалізації; **принцип інтеграції**, який забезпечує об’єднання зусиль різних спеціалістів у процесі ухвалення рішень з урахуванням найкращих інтересів дитини [11].

Водночас міждисциплінарна взаємодія команд супроводу дітей молодшого шкільного віку з особливими освітніми потребами має специфічні особливості, зумовлені віковими, психофізіологічними та соціальними характеристиками цієї категорії дітей, що потребує особливої уваги до координації дій фахівців.

У закладі освіти команда психолого-педагогічного супроводу створюється та функціонує відповідно до **Примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти**. Її міждисциплінарний характер забезпечується залученням фахівців різного профілю, які спільно планують, реалізують і коригують освітню траєкторію дитини з ООП з

урахуванням її індивідуальних можливостей та потреб. У зазначеному нормативному документі визначено основоположні ідеї та принципи діяльності команди супроводу, зокрема: повага до індивідуальних особливостей дитини з особливими освітніми потребами; дотримання її прав і законних інтересів, недопущення дискримінації; реалізація командного підходу; активна співпраця з батьками та їх залучення до освітнього процесу й розроблення індивідуальної програми розвитку (ІПР); забезпечення конфіденційності та дотримання етичних норм; міжвідомча взаємодія як умова комплексної підтримки дитини [12].

Педагогічний супровід дітей з ООП в інклюзивному класі загальноосвітньої школи це взаємоузгоджена діяльність команди фахівців та батьків учнів направлена на створення умов, які сприяють розвитку особистості, засвоєнню знань, умінь навичок та її інтеграції в суспільство. Принцип партнерства є одним із ключових напрямів реалізації сучасної реформи загальної середньої освіти, що визначений у Концепції Нової української школи. У межах зазначеної Концепції задекларовано впровадження педагогіки партнерства, яка ґрунтується на засадах взаємоповаги, довіри, діалогу, співпраці та розподіленої відповідальності між усіма учасниками освітнього процесу. Такий підхід передбачає активну взаємодію педагогів, фахівців психолого-педагогічного супроводу, батьків і дітей задля створення безпечного, підтримувального та інклюзивного освітнього середовища. [8].

Принцип партнерства є одним із концептуальних засад реформування системи освіти України та нормативно закріплений у **Концепції Нової української школи**, де педагогіка партнерства визначається як основа організації освітнього процесу. Вона передбачає взаємодію та співпрацю між усіма учасниками освітнього процесу — педагогами, фахівцями психолого-педагогічного супроводу, батьками та дітьми — на засадах рівноправності, довіри, взаємної відповідальності та дитиноцентризму (Концепція НУШ, 2016). Реалізація цього принципу особливо актуальна в умовах інклюзивної освіти, де успішність навчання дитини з особливими освітніми потребами безпосередньо залежить від узгодженості дій усіх суб’єктів освітнього середовища. [1,5].

Нормативно-правові засади інклюзивного навчання визначені в **Законі України «Про освіту»** (2017), де закріплено право осіб з особливими освітніми потребами на доступну та якісну освіту, а також наголошено на необхідності створення умов для навчання з урахуванням індивідуальних потреб і можливостей здобувачів освіти. Подальший розвиток цих положень відображено в **Законі України «Про повну загальну середню освіту»**, який визначає команду психолого-педагогічного супроводу як обов’язковий елемент організації інклюзивного навчання в закладі освіти. [13].

Склад команди психолого-педагогічного супроводу визначається з урахуванням індивідуальних освітніх потреб, особистісних, психологічних і педагогічних особливостей дитини. Члени команди здійснюють комплексну оцінку рівня розвитку дитини, спільно розробляють індивідуальні довгострокові

та короткострокові плани роботи, реалізують їх у процесі безпосередньої взаємодії з дитиною, ухвалюють рішення щодо доцільності залучення додаткових фахівців і спеціалізованих послуг, аналізують та оцінюють результати спільної діяльності. Важливим аспектом роботи команди є також постійне підвищення професійної компетентності її членів. [11].

Основна ідея командного підходу полягає в залученні до освітнього процесу різних фахівців (асистента вчителя, спеціального педагога, практичного психолога, логопеда та інших) з метою забезпечення ефективного супроводу дітей з особливими освітніми потребами, надання консультативної та методичної підтримки педагогам, а також створення умов для реалізації індивідуальної освітньої траєкторії кожної дитини. Навчання у співпраці розглядається як інноваційний підхід до організації освітнього процесу, що забезпечує персоналізацію навчального середовища, активне залучення всіх учнів класу до навчальної діяльності та підвищення якості освітніх послуг. Реалізація такого підходу потребує ретельного планування навчальних занять, чіткої координації дій та ефективної комунікації між учителем, асистентом і фахівцями команди супроводу. [12].

Функціональний розподіл ролей у команді психолого-педагогічного супроводу чітко регламентований нормативними документами та науково обґрунтований у дослідженнях з інклюзивної педагогіки.

- **учитель (педагог)** відповідає за організацію та реалізацію освітнього процесу, адаптацію та модифікацію освітніх програм, диференціацію навчальних завдань відповідно до індивідуальних потреб учнів;
- **асистент учителя** здійснює безпосередню підтримку дитини під час навчальних занять, сприяє засвоєнню навчального матеріалу та формуванню навчальних і соціальних навичок;
- **спеціальний педагог (дефектолог)** реалізує корекційно-розвиткову роботу, спрямовану на подолання труднощів у навчанні та розвиток ключових компетентностей;
- **практичний психолог** забезпечує психоемоційну підтримку, сприяє формуванню соціальних умінь, саморегуляції та зниженню рівня тривожності;
- **учитель-логопед** працює над розвитком мовлення та комунікативних навичок, що є необхідною умовою повноцінної участі дитини в освітньому процесі;
- **батьки (законні представники)** виступають повноправними партнерами освітнього процесу, забезпечують підтримку дитини в сімейному середовищі та сприяють формуванню позитивної мотивації до навчання. [12].

У процесі спільної діяльності члени команди узгоджують мету та зміст навчального процесу, визначають структуру уроку, стратегії викладання й форми оцінювання навчальних досягнень учнів. Перевагами спільного викладання є можливість активного залучення всіх учнів класу до навчальної діяльності, реалізація диференційованих підходів до навчання, ефективний

моніторинг освітніх потреб учнів та забезпечення індивідуального супроводу дітей з особливими освітніми потребами, що загалом сприяє підвищенню якості інклюзивної освіти. [11, 12].

Дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів (М. Войцехівський, Н. Дятленко, А. Даниленко, І. Зверєва, М. Уілл, М. Форест, Florian L. та ін.) показують, що ефективність інклюзивного навчання значною мірою визначається рівнем професійної компетентності фахівців, їх комунікативною культурою та здатністю до взаємодії у команді.

Особливу увагу сучасні дослідження приділяють механізмам **координації між фахівцями**: спільне планування уроків, обмін інформацією про досягнення та труднощі учнів, регулярні наради та обговорення індивідуальних освітніх траєкторій. Важливим чинником є також **використання цифрових технологій** для підтримки навчання та організації комунікації між учасниками процесу.

Разом із тим, сучасна практика свідчить про наявність певних проблем: нерівномірний рівень професійної підготовки педагогів до роботи в інклюзивному середовищі, недостатня взаємодія з батьками, фрагментарність підходів до психолого-педагогічного супроводу. Це обумовлює необхідність **розробки комплексних моделей міждисциплінарної взаємодії**, що забезпечують інтегровану підтримку учнів, підвищують ефективність навчання та сприяють їх соціальній адаптації. [10 14].

У контексті інклюзивної освіти батьки дедалі частіше усвідомлюють необхідність не лише забезпечення навчальних досягнень своїх дітей, а й їх повноцінної соціалізації в суспільстві та колективі однолітків. Як зазначає А. А. Колупаєва, саме соціальна інтеграція та прийняття дитини з особливими освітніми потребами є одним із ключових показників ефективності інклюзивного навчання, що неможливо реалізувати без активної участі родини в освітньому процесі [8].

У цьому зв’язку важливими завданнями інклюзивної освіти є налагодження продуктивного діалогу з батьками, розвиток партнерських форм взаємодії між сім’єю та закладом освіти, а також залучення батьків до спільного прийняття освітніх рішень. Наукові дослідження переконливо доводять, що системна взаємодія батьків та інших членів родини з дошкільними й шкільними закладами освіти на всіх етапах розвитку дитини є необхідною умовою формування відповідальної поведінки, емоційної стабільності та успішної соціалізації [1, 15]. За висновками Т. Лях і Т. Спіріної, активне залучення родини до освітнього процесу сприяє узгодженості виховних і педагогічних впливів, що особливо важливо для дітей з особливими освітніми потребами, які потребують стабільного й передбачуваного соціального середовища [10].

Партнерська взаємодія між батьками, учнями, педагогами та керівниками закладів освіти розглядається сучасними дослідниками як невід’ємна складова формування індивідуальних освітніх траєкторій кожної дитини та їх реалізації через індивідуальні навчальні плани й індивідуальні програми розвитку (ІПР)

[7,14]. Така взаємодія забезпечує узгодження цілей навчання, корекційно-розвиткових заходів і виховних впливів, що підвищує ефективність інклюзивної практики.

У **Концепції Нової української школи** наголошується, що педагогіка партнерства передбачає взаємодію, спілкування та співпрацю між учителем, учнем і батьками, а вчителю відводиться роль фасилітатора та наставника, який підтримує дитину й родину в побудові індивідуальної освітньої траєкторії [9]. Родина при цьому визнається рівноправним суб'єктом освітнього процесу, що бере активну участь у прийнятті рішень щодо навчання й розвитку дитини.

Водночас дослідники звертають увагу на низку проблем, пов'язаних із залученням батьків до реалізації інклюзивної освіти. Зокрема, за результатами досліджень В. Бондаря та Л. Даниленко, батьки нерідко не мають достатнього розуміння своєї ролі в розробленні та впровадженні індивідуальної програми розвитку, відчувають невпевненість і психологічну напругу, що знижує ефективність їхньої участі в освітньому процесі [3].

Разом з тим без активної участі батьків реалізація ІПР не може бути повноцінною та результативною. Саме тому важливо не лише інформувати батьків, а й залучати їх до планування та впровадження політики інклюзивної освіти, визнаючи їх експертами щодо потреб власної дитини.

У зарубіжних дослідженнях також підкреслюється, що інклюзивна освіта та інклюзивне батьківство впродовж останнього десятиліття стали ключовими темами освітніх дискусій. За даними J. Epstein, співпраця між школою та родиною здатна суттєво впливати на навчальні досягнення, поведінку та самооцінку дітей з особливими освітніми потребами [15]. Сучасні заклади освіти дедалі активніше заохочують батьків до партнерської участі в навчанні дитини, що сприяє формуванню атмосфери взаємної підтримки, довіри та спільної відповідальності за результати освітнього процесу.

Партнерська взаємодія «вчитель – батьки» у науковій літературі трактується як багатовимірний процес, що охоплює партнерські стосунки, спільну діяльність, обмін інформацією, взаємовплив і взаєморозуміння [14].

Ефективність такої взаємодії ґрунтується на дотриманні низки принципів, зокрема: неприпустимості прямої або непрямої критики партнера; свободи думок і коректності висловлювань; поваги до різноманітності життєвих позицій; задоволення пізнавальних інтересів і потреб у самореалізації всіх учасників освітнього процесу.

Таким чином, ключовим завданням інклюзивної освіти є створення умов для системної, скоординованої та науково обґрунтованої взаємодії педагогів, фахівців психолого-педагогічного супроводу, батьків і дітей, що забезпечує реалізацію потенціалу інклюзивної освіти, сприяє соціальній інтеграції дітей з особливими освітніми потребами та підвищує якість освітніх послуг загалом.

Висновки. Міждисциплінарна взаємодія учасників освітнього процесу є ключовою умовою забезпечення ефективності інклюзивного навчання, оскільки

саме узгоджена діяльність педагогів, асистентів учителя, практичних психологів, учителів-логопедів, соціальних педагогів, медичних працівників та батьків сприяє комплексному задоволенню освітніх і розвиткувальних потреб дітей з особливими освітніми потребами. Така взаємодія забезпечує цілісність психолого-педагогічного супроводу, індивідуалізацію освітньої траєкторії дитини та підвищує результативність реалізації індивідуальної програми розвитку.

У процесі дослідження встановлено, що ефективна міждисциплінарна співпраця ґрунтується на принципах партнерства, командної відповідальності, відкритої комунікації та спільного планування корекційно-розвиткової роботи. Важливу роль у цьому процесі відіграє активна участь батьків як рівноправних членів команди психолого-педагогічного супроводу, що сприяє узгодженості освітніх впливів та підвищенню якості інклюзивного середовища.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаються у поглибленому вивченні моделей міждисциплінарної взаємодії в умовах закладів дошкільної та загальної середньої освіти, розробленні та апробації ефективних механізмів координації діяльності фахівців команди супроводу, а також дослідженні впливу цифрових інструментів на організацію командної взаємодії в інклюзивному освітньому просторі. Окремої уваги потребує аналіз підготовки педагогічних кадрів до роботи в міждисциплінарних командах та визначення шляхів підвищення їхньої професійної компетентності в контексті інклюзивної освіти.

Література

1. Барабаш О. Педагогіка партнерства – сучасний тип взаємодії між учасниками освітнього процесу. // *Учитель початкової школи*. 2018. № 8. С. 3–2.

2. Бех І. Д. Особистісно орієнтоване виховання: науково-методичні засади : монографія. Київ : Либідь, 2018. 312 с.

3. Бондар В. І., Даниленко Л. І. Інклюзивна освіта: організаційно-педагогічні засади. Київ : Освіта України, 2019. 220 с.

4. Волкова І. Реалізація партнерської взаємодії учасників освітнього процесу засобами рухової (фізичної) активності. // *Джерело педагогічних інновацій*. № 2 (34). 2021. Харків. С. 55–59

5. Дікова-Фаворська О. Педагогіка партнерства як передумова успішної реалізації концепції інклюзії. // *Педагогіка партнерства як основа розвитку суб'єктів освітньої діяльності в умовах НУШ* : зб. матеріалів наук. конф. (22 квіт. 2019 р.). URL: https://conf.zippo.net.ua/?p=263 (дата звернення: 10.02.2026).

6. . Колісник О. Партнерство як умова ефективності діяльності команди психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої освіти. // *Джерело педагогічних інновацій*. 2021. № 2(34). С. 66–82.

7. Колупаєва А. А., Данілавічюте Е. А., Литовченко С. В. Професійне співробітництво в інклюзивному навчальному закладі: навчально методичний посібник. К.: Видавнича група «А.С.К.», 2012. 192 с

8. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзивна освіта: від основ до практики : монографія. Київ : АТОПОЛ, 2016. 152 с

9. Концепція Нової української школи : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 груд. 2016 р. № 988-р. URL: https://www.kmu.gov.ua (дата звернення: 10.02.2026).

10. Лях Т. Л., Спіріна Т. П., Рогожинська В. О. Міждисциплінарна взаємодія фахівців у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами. // *Соціальна робота та освіта*. 2021. Т. 8, № 2. С. 214–225.

11. Миронова С. П. Командний підхід до психолого-педагогічного супроводу дітей з вадами психофізичного розвитку в умовах інклюзивної освіти. // *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. № 14(225). С. 108–112

12. Примірне положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти : наказ МОН України від 08 черв. 2018 р. № 609. URL: https://mon.gov.ua (дата звернення: 10.02.2026).

13. Про освіту: Закон України редакція від 01.01.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 25.03.2023).

14. Савченко О. Я. Педагогіка партнерства як основа сучасної освіти. // *Педагогіка і психологія*. 2017. № 4. С. 5–14

15. Epstein J. L. *School, Family, and Community Partnerships: Preparing Educators and Improving Schools*. 2nd ed. Boulder : Westview Press, 2018. 640 p.

16. Florian L. Inclusive pedagogy: A transformative approach to individual differences // *Inclusive education across cultures* / ed. by A. Mintz, H. J. Wyse. London : Routledge, 2019. P. 11–23

References

1. Barabash, O. (2018). Pedahohika partnerstva – suchasnyi typ vzaiemodii mizh uchasnykamy osvitnoho protsesu [Pedagogy of partnership as a modern type of interaction between participants of the educational process]. Uchytel pochatkovoi shkoly, 8, 3–12. [in Ukrainian].

2. Bekh, I. D. (2018). *Osobystisno oriientovane vykhovannia: naukovo-metodychni zasady* [Personality-oriented education: scientific and methodological principles]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

3. Bondar, V. I., & Danylenko, L. I. (2019). *Inkliuzyvna osvita: orhanizatsiino-pedahohichni zasady* [Inclusive education: organizational and pedagogical principles]. Kyiv: Osvita Ukrainy. [in Ukrainian].

4. Volkova, I. (2021). Realizatsiia partnerskoi vzaiemodii uchasnykiv osvitnoho protsesu zasobamy rukhovoi (fizychnoi) aktyvnosti [Implementation of partnership interaction of participants in the educational process by means of physical activity]. *Dzherelo pedahohichnykh innovatsii*, 2(34), 55–59. [in Ukrainian].

5. Dikova-Favorska, O. (2019). Pedahohika partnerstva yak peredumova uspishnoi realizatsii kontseptsii inkliuzii [Pedagogy of partnership as a prerequisite for successful implementation of the concept of inclusion]. *In Pedahohika partnerstva yak osnova rozvytku subiektiv osvitnoi diialnosti v umovakh NUSh* (Conference proceedings, April 22, 2019). Retrieved from https://conf.zippo.net.ua/?p=263 [in Ukrainian].

6. Kolisnyk, O. (2021). Partnerstvo yak umova efektyvnosti diialnosti komandy psykholoho-pedahohichnoho suprovodu dytyny z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v zakladi zahalnoi serednoi osvity [Partnership as a condition for the effectiveness of the psychological and pedagogical support team for a child with special educational needs in a general secondary education institution]. *Dzherelo pedahohichnykh innovatsii*, 2(34), 66–82. [in Ukrainian].

7. Kolupaieva, A. A., Danilavichiute, E. A., & Lytovchenko, S. V. (2012). *Profesiine spivrobitnytstvo v inkliuzyvnomu navchalnomu zakladi* [Professional cooperation in an inclusive educational institution]. Kyiv: Vydavnycha hrupa “A.S.K.”. [in Ukrainian].

8. Kolupaieva, A. A., & Taranchenko, O. M. (2016). *Inkliuzyvna osvita: vid osnov do praktyky* [Inclusive education: from basics to practice]. Kyiv: ATOPOL. [in Ukrainian].

9. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2016). *Kontseptsiia Novoi ukrainskoi shkoly* [The concept of the New Ukrainian School] (Order No. 988-r, December 14, 2016). Retrieved from https://www.kmu.gov.ua (accessed February 10, 2026). [in Ukrainian].

10. Liakh, T. L., Spirina, T. P., & Rohozhynska, V. O. (2021). Mizhdystsyplinarna vzaiemodiia fakhivtsiv u roboti z ditmy z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Interdisciplinary interaction of specialists in working with children with special educational needs]. *Sotsialna robota ta osvita*, 8(2), 214–225. [in Ukrainian].

11. Myronova, S. P. (2011). Komandnyi pidkhid do psykholoho-pedahohichnoho suprovodu ditei z vadamy psykhofizychnoho rozvytku v umovakh inkliuzyvnoi osvity [Team approach to psychological and pedagogical support of children with psychophysical developmental disorders in inclusive education]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 14(225), 108–112. [in Ukrainian].

12. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2018). *Prymirne polozhennia pro komandu psykholoho-pedahohichnoho suprovodu dytyny z osoblyvymy osvitnimy potrebamy* [Model regulation on the team of psychological and pedagogical support of a child with special educational needs] (Order No. 609, June 8, 2018). Retrieved from https://mon.gov.ua (accessed February 10, 2026). [in Ukrainian].

13. Law of Ukraine. (2023). *Pro osvitu* [On education] (as amended January 1, 2023). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (accessed March 25, 2023). [in Ukrainian].

14. Savchenko, O. Ya. (2017). Pedahohika partnerstva yak osnova suchasnoi osvity [Pedagogy of partnership as the basis of modern education]. *Pedahohika i psykholohiia, 4, 5–14.* [in Ukrainian].

15. Epstein, J. L. (2018). *School, family, and community partnerships*: *Preparing educators and improving schools* (2nd ed.). Boulder: Westview Press. [in English].

16. Florian, L. (2019). Inclusive pedagogy: A transformative approach to individual differences. In A. Mintz & H. J. Wyse (Eds.), *Inclusive education across cultures* (pp. 11–23). London: Routledge. [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 13.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.02.2026

УДК 378.018.8:37.011.3-051:811.111]:[378.017:316.61](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-833-844

Білецька Ірина Олександрівна доктор педагогічних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, https//orcid.org/0000-0002-3372-9100

Паладьєва Алла Федорівна кандидат педагогічних наук, доцент, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, https//orcid.org/0000-0002-8182-679X

ФОРМУВАННЯ SOFT SKILLS У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ФАХОВИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Анотація. Статтю присвячено формуванню soft skills (м'яких навичок) у майбутніх учителів англійської мови під час викладання фахових теоретичних дисциплін. Розвиток soft skills у здобувачів вищої освіти – це відповідь на виклики часу, необхідна умова підготовки висококваліфікованого фахівця. У цьому контексті постає необхідність переосмислення підходів до викладання фахових теоретичних дисциплін у закладах вищої освіти, які здійснюють підготовку вчителів англійської мови. Особливого значення при цьому мають **теоретичні дисципліни англійської мови**, які традиційно розглядаються як «академічні», проте мають великий потенціал для розвитку soft skills. У дослідженні soft skills трактуються як комплекс неспеціалізованих, надпрофесійних навичок, які відповідають за успішну участь у робочому процесі, високу продуктивність і, на відміну від спеціалізованих навичок, не пов'язані з конкретною сферою. До них належить критичне мислення, креативність, вирішення комплексних проблем, емоційний інтелект, міжособистісна комунікація, лідерство, командна робота та ін.

Висвітлено досвід формування soft skills у ході підготовки здобувачів освітнього ступеня «Бакалавр» за спеціальністю 014.021 Середня освіта. Англійська мова і література факультету іноземних мов Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, які опановують такі теоретичні дисципліни, як «Історія англійської мови», «Теоретична фонетика», «Теоретична граматика», «Лексикологія», «Стилістика». Вивчення майбутніми вчителями англійської мови теоретичних аспектів (граматика, фонетика, стилістика, лексикологія, синтаксис тощо) традиційно сприймається як сфера, зорієнтована на засвоєння термінології, аналіз мовних явищ та розвиток академічної компетентності. Проте сучасна методика викладання іноземних мов дедалі частіше апелює до необхідності створення такого освітнього середовища, в

якому здобувач вищої освіти не лише опановує знання, а й активно залучається до обговорень, міжособистісних комунікацій, дискусій, колективних проєктів, а отже, формує та розвиває soft skills.

Ключові слова: soft skills, англійська мова, майбутній учитель, лексикологія, стилістика, історія англійської мови, теоретична граматика, теоретична фонетика, інтерактивні методи навчання.

Biletska Iryna Oleksandrivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https//orcid.org/0000-0002-3372-9100

Paladieva Alla Fedorivna PhD, Associate Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https// orcid.org/0000-0002-8182-679X

SOFT SKILLS FORMATION IN FUTURE ENGLISH TEACHERS IN THE PROCESS OF STUDING PROFESSIONAL THEORETICAL DISCIPLINES

Abstract. The article is devoted to the formation of soft skills in future English teachers during the teaching of professional theoretical disciplines. The development of students' soft skills is a response to the challenges of our time and a necessary condition for training highly qualified specialists. In this context, there is a need to rethink approaches to teaching professional theoretical disciplines in higher educational establishments that train English teachers. Of particular importance here are theoretical disciplines of English, which are traditionally considered «academic» but have great potential for the development of soft skills. In this study, soft skills are interpreted as a set of non-specialized, supra-professional skills that are responsible for successful participation in the work process, high productivity, and, unlike specialized skills, are not related to a specific field. These include critical thinking, creativity, complex problem solving, emotional intelligence, interpersonal communication, leadership, teamwork, and more.

The experience of developing soft skills during the training of Bachelor's degree students of the Faculty of Foreign Languages of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, who study such theoretical disciplines as «History of the English language», «Theoretical phonetics», «Theoretical grammar», «Lexicology», and «Stylistics» is highlighted. The study of theoretical aspects (grammar, phonetics, stylistics, lexicology, syntax, etc.) by future English teachers is traditionally perceived as a field focused on the acquisition of terminology, analysis of linguistic phenomena, and the development of academic competence. However, modern foreign language teaching methods increasingly emphasize the need to create an educational environment in which higher education students not only acquire knowledge but also actively engage in discussions, interpersonal communication, debates, and group projects, thereby forming and developing soft skills.

Key words: soft skills, English, future teacher, lexicology, stylistics, history of the English language, theoretical grammar, theoretical phonetics, interactive teaching methods.

Постановка проблеми. Зміни, що відбуваються у сучасному глобалізованому світі під впливом цифрових технологій, економічних трансформацій і соціокультурних зрушень, зумовлюють потребу у висококваліфікаційних фахівцях, які повинні володіти не лише професійними знаннями (hard skills), а й ефективно комунікувати, співпрацювати з іншими, приймати рішення в різних ситуаціях, працювати в командах. Ці компетенції, відомі як soft skills (м'які навички), стають невід'ємною частиною успішної професійної діяльності та особистісного зростання.

На особливу увагу ця проблема заслуговує саме в українському освітньому просторі, де триває процес інтеграції до європейської системи вищої освіти. Нові освітні стандарти вимагають компетентнісного підходу до навчання, за якого soft skills займають ключову позицію. З огляду на це заклади вищої освіти, де відбувається активне професійне становлення особистості, повинні не лише передавати фахові знання, а й формувати комплекс особистісних та соціальних характеристик, необхідних для всебічного розвитку майбутніх фахівців, зокрема вчителів іноземної мови.

Традиційна модель викладання, зосереджена переважно на передачі знань, дедалі більше поступається інтегрованому підходу до навчання, що передбачає розвиток не лише інтелектуального, а й емоційного, комунікативного та соціального інтелекту здобувачів вищої освіти. Саме тому актуальним є завдання впровадження елементів формування soft skills у всі освітні компоненти, якими опановують майбутні вчителі англійської мови, включаючи й теоретичні дисципліни, що раніше вважалися переважно академічними й орієнтованими на знання, а не на розвиток навичок.

На нашу думку, теоретичні дисципліни англійської мови мають значний потенціал для розвитку soft skills, адже іншомовна освіта нерозривно пов'язана з формуванням навичок міжкультурної комунікації, здатності до самопрезентації, аргументації, аналітичного мислення, емоційного інтелекту та інших складових soft skills. Проте ефективність такого формування залежить від методики викладання, організації освітнього процесу, вибору дидактичних засобів та активного залучення здобувачів вищої освіти до інтерактивних освітніх практик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування soft skills у здобувачів вищої освіти стала предметом наукових пошуків значної кількості вчених. Зокрема, в Україні її дослідженням займаються В. Миценко, Т. Русановська, М. Цілина, І. Чухно (описують теоретичний та практичний аспекти основних принципів формування soft skills у студентів ЗВО), О. Кірдан (обґрунтовує важливість формування soft skills у контексті критеріїв оцінювання якості освітньої програми та дескрипторів Національної рамки кваліфікацій),

О. Максимець (окреслює основні інтерактивні методи розвитку soft skills під час вивчення мовознавчих дисциплін), Н. Гаврилюк (аналізує методологію інтеграції soft skills у викладання іноземних мов та їх значення у формуванні успішності студентів-філологів), А. Гембарук (досліджує ефективність вправ для розвитку soft skills на заняттях з методики навчання англійської мови) та ін.

На важливості формування гнучких навичок у студентів наголошується і в наукових доробках зарубіжних дослідників. Так, у своїх роботах P. Raciti, D. Shek визначають, що пріоритетним завданням університету має бути навчання та розвиток soft skills студента, оскільки вони впливають на особисте благополуччя та соціальну адаптацію.

З огляду на не аби-який інтерес науковців до зазначеної проблеми, стає очевидним, що розвиток soft skills у здобувачів вищої освіти – це відповідь на виклики часу, необхідна умова підготовки висококваліфікованого фахівця. У цьому контексті постає необхідність переосмислення підходів до викладання фахових теоретичних дисциплін у закладах вищої освіти, які здійснюють підготовку вчителів іноземної, зокрема, англійської мови. Особливого значення при цьому мають **теоретичні дисципліни англійської мови**, які традиційно розглядаються як «академічні», проте мають великий потенціал для розвитку soft skills.

Метою статті є аналіз можливостей та умов ефективного формування soft skills у майбутніх учителів англійської мови під час викладання фахових теоретичних дисциплін.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі, де роботизовані системи та штучний інтелект дедалі частіше замінюють рутинну працю, все більшу роль починають відігравати soft skills – м'які *навички*, які забезпечують ефективну комунікацію, адаптивність, критичне мислення та здатність працювати в команді. Саме вони, за даними Всесвітнього економічного форуму, є вирішальними для успішної кар'єри та адаптації в умовах постійно змінюваного світу.

Перші спроби вивчення поняття «soft skills» та їх впливу на ефективність діяльності працівників, їх професійну кар'єру та розвиток, а також набуття цих навичок беруть свій початок ще з 50-70-х років XX століття в США, коли відбувалося реформування підготовки особового складу та дослідження компетенцій в армії, що потребувало компетентнісної деталізації навичок і їх поділу на hard skills і soft skills [1].

Досить пізніше, у 2013 р., опитування американською компанією Millennial Branding було проведене опитування серед менеджерів провідних 225 фірм з метою виявлення особистісних якостей, компетенцій, які мають вирішальне значення для їх професійного становлення. Як показала обробка даних, такими є комунікабельність, позитивне мислення, гнучкість, уміння працювати в команді. Спочатку ці особистісні утворення були визнані провідними для управлінців, але згодом стали використовуватися для всіх фахівців, які пов'язані зі сферою «людина – людина».

У загальному, soft skills (з анг. м'ягкий, гнучкий) розуміють як комплекс неспеціалізованих, надпрофесійних навичок, які відповідають за успішну участь у робочому процесі, високу продуктивність і, на відміну від спеціалізованих навичок, не пов'язані з конкретною сферою [2]. Вони пов'язані з особистими якостями конкретної людини і необхідні для успішного функціонування в соціумі взагалі та універсальні для всіх професій.

О. Максимець трактує soft skills як надпрофесійні навички, загальні (універсальні) компетентності, що дозволяють особистості ефективно взаємодіяти у різноманітних професійних та життєвих ситуаціях [3]. Це поняття також розглядається як інтегративне особистісне утворення, що фіксується в особистісних якостях індивіда, його ціннісних орієнтаціях і мотивації, акцентуючи увагу на включеність у зміст цього поняття «знань людини про суспільство і власну особу», а також її умінь, навичок поведінки у соціумі, досвіду для реалізації соціально важливих цілей і завдань [1].

У своїх наукових працях дослідники пропонують також різні підходи до визначення складових soft skills, виокремлюють найбільш важливі з них на сучасному етапі в цілому або ж для певних професій. Дехто розділяє soft skills на 4 групи: соціальні, інтелектуальні, вольові та лідерські, визначаючи при цьому й топ найважливіших та найбільш запитуваних на ринку праці: комунікаційні навички, комп'ютерна та технічна грамотність, міжособистісні навички, адаптивність, навички дослідження, навички управління проєктами, вміння вирішувати проблеми, експертиза та вдосконалення бізнес-процесів, трудова етика, емоційний інтелект [1]. Інші відносять до найбільш затребуваних soft skills: креативність, здатність переконувати, вміння працювати в команді, адаптивність, тайм-менеджмент.

На думку зарубіжних науковців, складовими soft skills можуть бути мотивація, когнітивні процеси, соціальні інтереси, інтеракція, соціальний інтелект, соціальна перцепція, комунікація, здатність давати оцінку тому, що відбувається, впевненість у власних діях тощо [4; 5]. Разом ці компоненти можуть слугувати основою для формування будь-якої нової «надкомпетентності».

У 2016 р. у Давосі в рамках Світового економічного форуму були сформульовані основні soft skills, необхідні сучасному фахівцеві для успішної професійної діяльності [6]:

- критичне мислення;
- креативність;
- вирішення комплексних проблем;
- емоційний інтелект;
- міжособистісна комунікація;
- лідерство та командна робота.

Таким чином, суть поняття «soft skills» відображає інтегральну якість здобувача вищої освіти, що містить взаємопов'язані соціально орієнтовані

компетентності (особистісну, професійну, культурну, комунікативну, інформаційну, лідерську), сприяє особистісному та професійному зростанню, продуктивній соціальній взаємодії, підвищенню рівня позитивної соціальної активності та гармонійній життєдіяльності у соціумі.

На розвитку soft skills в освітньому процесі наголошується у низці міжнародних освітніх документів. Зокрема, «Рамка навичок 21 століття» (**21st Century Skills Framework**) акцентує увагу на формуванні гнучких навичок у поєднанні з академічними знаннями. В іншому документі – **«Стандарти і рекомендації із забезпечення якості» (ESG Standards and Guidelines for Quality Assurance),** що стосуються Європейського простору вищої освіти, визнається важливість особистісного розвитку та соціальних навичок у вищій освіті. У «Загальноєвропейських рекомендаціях з мовної освіти» (**Common European Framework of Reference for Languages)** підтримується компетентнісний підхід у вивченні мов**.**

У контексті вищої освіти формування soft skills стає пріоритетним завданням, особливо у процесі вивчення іноземних мов, зокрема англійської, що є універсальним засобом міжкультурного спілкування. **І**нтеграція soft skills у мовну освіту є невід'ємною для формування комплексного навчального досвіду та підвищення успішності здобувачів вищої освіти. Комунікаційні навички, співпраця та командна робота, адаптивність та гнучкість, співчуття та культурна освіченість, а також лідерство й ініціатива є важливими soft skills, які сприяють володінню мовою та міжкультурною компетентністю студентів.

Пріоритетизуючи їх розвиток поряд із лінгвістичною компетентністю, педагоги можуть допомогти здобувачам стати ефективними комунікаторами, культурно чутливими особистостями у багатомовному та багатокультурному світі.

Вивчення майбутніми учителями англійської мови теоретичних аспектів (граматика, фонетика, стилістика, лексикологія, синтаксис тощо) традиційно сприймається як сфера, зорієнтована на засвоєння термінології, аналіз мовних явищ та розвиток академічної компетентності. Проте сучасна методика викладання іноземних мов дедалі частіше апелює до необхідності створення такого освітнього середовища, в якому здобувач вищої освіти не лише опановує знання, а й активно залучається до обговорень, міжособистісних комунікацій, дискусій, колективних проєктів, а отже, формує та розвиває soft skills. Тому викладачі теоретичних курсів англійської мови повинні переглядати свої підходи до викладання, перетворюючи їх у засіб комплексного розвитку особистості студента.

В Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини на факультеті іноземних мов у ході підготовки здобувачів освітнього ступеня «Бакалавр» за спеціальністю 014.021 Середня освіта. Англійська мова і література здійснюється викладання таких теоретичних дисциплін, як «Історія англійської мови», «Теоретична фонетика», «Теоретична граматика»,

«Лексикологія», «Стилістика». На перший погляд ці курси зосереджені на здобутті предметних знань, проте при правильному педагогічному підході вони можуть стати ефективною платформою для розвитку цілого спектру soft skills: критичне та логічне мислення, комунікативні навички, креативність, робота в команді, адаптивність, цифрова грамотність, емпатія та ін.

Такий обов'язковий освітній компонент, як «Лексикологія» для здобувачів освітнього ступеня «Бакалавр» 4 курсу, охоплюючи питання значення, словотвору, семантики та лексичної системи, досить ефективно використовується для формування креативності здобувачів вищої освіти, зокрема через створення ними словесних ігор, ребусів і власних неологізмів. Аналіз багатозначності слів, ідіом чи синонімії впливає на розвиток їхнього критичного мислення. Зіткнення з неоднозначністю мовних явищ та варіативністю мовної норми стимулює здатність швидко пристосовуватись до нових умов, мислити нестандартно, шукати творчі рішення лінгвістичних проблем. Завдяки роботі з електронними корпусами та лексичними базами, наприклад, при підготовці різного виду індивідуальних науково-дослідних завдань, у майбутніх учителів англійської мови формується інформаційна грамотність, яка буде дуже важливою у їх професійній діяльності з огляду на інтенсивний розвиток сучасних інформаційних технологій.

Одним із найкращих навчальних курсів для розвитку *емпатії, емоційного інтелекту* та *соціальної свідомості* є «Стилістика», яка є вибірковою дисципліною, оскільки студент на лекційних та практичних заняттях має можливість працювати з різними стилями мовлення (офіційним, художнім, розмовним тощо), культурними та соціальними контекстами та способами вираження думок і впливу на аудиторію. Завдяки аналізу стилістичних прийомів, створенню власних текстів та їх обговоренню майбутні вчителі англійської мови виробляють у*певненість у собі* та *вміння презентувати ідеї.* Групові проєкти, спільне редагування перекладів або стилістичний аналіз текстів сприяють розвитку навичок роботи в команді, відповідальності за спільний результат та гнучкості у розподілі ролей.

Під час вивчення вибіркового освітнього компонента «Теоретична граматика» опанування різними граматичними структурами англійської мови передбачає аналітичний підхід. Наприклад, аналіз речень на синтаксичному рівні сприяє розвитку *логічного мислення студентів 3 курсу, а використання* різних інтерпретацій граматичних теорій, оцінювання різних підходів – його гнучкості, формуванню власних обґрунтованих висновків. Групові завдання з побудови граматичних моделей на практичних заняттях стимулюють *співпрацю та комунікацію*.

Немалу роль у формуванні важливих для професії вчителя soft skills відіграє така навчальна дисципліна, як «Теоретична фонетика». Різного виду вправи та завдання, що виконуються здобувачами на практичних заняттях та у якості домашнього завдання, не лише покращують вимову, а й формують їхню

уважність до деталей і слухову пам'ять. Також розвивається *інтонаційна виразність*, яка є дуже важливою для невербальної комунікації. Інтерактивні завдання з аудіозаписами, фонетичні діалоги та робота з програмами розпізнавання мови сприяють розвитку цифрових та комунікативних навичок.

Ще одна теоретична дисципліна – «Історія англійської мови», що опановується на ранніх етапах навчання, дає змогу не лише осмислити еволюцію мови в історичному, культурному, соціальному контекстах, вивчати глобалізаційні процеси та їхній вплив на мову, а й розвивати *аналітичні* та *інтеркультурні* навички. Робота з першоджерелами, порівняння староанглійських та сучасних форм, дебати щодо мовної норми розвивають у здобувачів вищої освіти *дискусійні навички* та *пошукову активність*.

Кожна зі згаданих теоретичних дисциплін англійської мови має величезний потенціал для формування комунікативних навичок. Дискусії на заняттях, презентації про мовні явища, робота в парах та групах – все це сприяє удосконаленню навичок публічного виступу, уміння висловлювати думку англійською, слухати та переконувати.

Інтеграція інформаційно-комунікаційних технологій здійснюється у процес вивчення всіх теоретичних курсів (використання електронних корпусів мови, онлайн-словників, лінгвістичних платформ, створення мультимедійних презентацій), що впливає на розвиток цифрових навичок у майбутніх учителів англійської мови.

Для забезпечення ефективного розвитку soft skills у ході викладання теоретичних дисциплін іноземної мови варто враховувати ряд методичних прийомів та підходів.

В сучасному освітньому середовищі активне навчання, зокрема різноманітні інтерактивні методи (групові обговорення, мозковий штурм, дебати, рольові ігри, аналіз кейсів тощо) мають велику популярність і сприяють підвищенню мотивації здобувачів вищої освіти, розвитку креативності та співпраці.

Значне місце серед них посідають групові обговорення, що є формою колективної роботи. Під час обговорення різноманітних лінгвістичних проблем на практичних заняттях з теоретичних дисциплін іноземної мови студенти обмінюються думками, здійснюють їх аналіз та шукають рішення. Це розвиває у них не лише комунікативні, а й такі соціальні навички, як співробітництво, слухання та взаємодія з іншими. У ході групових обговорень створюється атмосфера співпраці, що активізує участь студентів в освітньому процесі та мотивує їх проявляти ініціативу та взаємодію, оскільки кожен може зробити власний внесок в обговорення. При цьому відбувається удосконалення мовних навичок, поповнення лексичного запасу новими словами та виразами, які висловлюються учасниками групового обговорення. Реагуючи на запитання швидко і правильно, здобувачі вчаться слухати інших, висловлювати свої відповіді у реальному часі, аналізувати інформацію та робити висновки. Це

розвиває критичне мислення та уміння оцінювати різні точки зору та переконання.

Мозковий штурм може стати важливим інструментом для розвитку цілого ряду soft skills у ході вивчення «Теоретичної граматики», оскільки ця дисципліна часто здається студентам надто відірваною від життя. Використання цього методу дозволяє перетворити теоретичний матеріал на майданчик для критичного мислення, вирішення проблем, командної роботи. Студенти вчаться слухати один одного та будувати нові ідеї на базі вже висловлених, презентація результатів штурму перед аудиторією знімає страх висловлення складної наукової думки, а його обмеження 5–7 хвилинами вчить фокусуватися на головному. Наприклад, цікавим для мозкового штурму і розвитку прогностичного мислення може бути запитання «Як виглядатиме граматика через 100 років під впливом ШІ та соцмереж?».

Застосування методу дебатів на заняттях з будь-якої теоретичної дисципліни також дозволяє удосконалити різноманітні soft skills у майбутніх учителів англійської мови. Так, із курсу «Історія англійської мови» замість простого переказу фактів їм можна запропонувати дискусії на теми, що вимагають аналізу історичного контексту і сприятимуть розвитку навичок аргументації та пріоритезації фактів (тема дебатів **«Скандинавський вплив чи нормандське завоювання: що більше змінило граматичну структуру англійської мови?»**), тренуванню етичного судження та розгляду складних соціолінгвістичних питань (тема дебатів **«Чи була б англійська мова світовою без колоніальної експансії Британської імперії?»), стимулюватимуть** науковий пошук та роботу з джерелами (тема дебатів **«Великий зсув голосних (Great Vowel Shift): чи був це природний процес чи результат зовнішніх впливів?»).**

Як стверджує О. Максимець, ще одним із інтерактивних методів, який допомагає розвивати комунікативні уміння та налаштовує студентів до творчості та креативності може бути рольова гра [3, с. 342]. Ми також погоджуємося і думкою Т. Гарлицької, що «рольова гра допомагає спілкуванню, сприяє передачі накопиченого досвіду, одержанню нових знань, правильній оцінці вчинків, розвитку комунікативних навичок людини, її сприйняття, пам’яті, мислення, уяви, емоцій, таких рис, як колективізм, активність, дисциплінованість, уважність, спостережливість» [7]. Скажімо, використання ігор на заняттях з навчальної дисципліни «Лексикологія» дозволяє перетворити абстрактні лінгвістичні поняття на живий мовленнєвий досвід. Оскільки студенти змушені виходити за межі сухої теорії, вони розвивають навички, які критично важливі для їхньої майбутньої кар’єри.

Зокрема, у ході вивчення теми «Stylistic differentiation of English vocabulary» («Стилістична диференціація словникового складу англійської мови») можна запропонувати розіграти одну й ту саму ситуацію (наприклад, прохання про відпустку) у двох різних регістрах: офіційно-діловому (з

керівником) та розмовному (з другом). Завдання полягає у тому, щоб використовувати терміни-синоніми різного походження: латинського або французького – для офіційного стилю та германські – для розмовного. Зміна стилю мовлення навчає відчувати контекст, що розвиває здатність підлаштовувати свій тон і лексику під аудиторію.

На практичному занятті з теми «Phraseology» («Фразеологія») цікавою буде гра за типом «Крокодил», де один студент має показати фразеологізм буквально (наприклад, *«break a leg»* або *«kick the bucket»*), а інші мають відгадати ідіому та пояснити її ідіоматичне значення. Такі ігри змушують мозок працювати нестандартно. Здобувачі вчаться швидко знаходити вихід із лінгвістичних «пасток», коли не вистачає словникового запасу або виникає непорозуміння.

Проєктне навчання може стати досить дієвим для формування такої ключової та необхідної soft skill сучасності, як уміння працювати в команді. Виконання спільних проєктів на заняттях з теоретичних дисциплін англійської мови, зокрема дослідницьких, презентацій, відіграє важливу роль у розвитку соціальної взаємодії здобувачів вищої освіти, лідерських якостей, дозволяє практикувати мовленнєві навички, вміння публічного виступу та співпраці.

Підготовка різних проєктів також впливає на формування креативності – ще однієї затребуваної у XXI столітті soft skill, що передбачає «уміння творчо підходити до процесу створення та вдосконалення інформації, знаходити нові нестандартні рішення, змінювати своє мислення та поведінку залежно від ситуації, бути оригінальним у своїх судженнях» [3]. Наприклад, під час опрацювання офіційно-ділового стилю на заняттях з освітнього компоненту «Стилістика», такий проєкт, як розробка власного резюме відповідно до сучасних вимог розвиває креативне мислення у створенні такого виду документації. А це, в свою чергу, допомагає оцінити власні досягнення у вибраній професійній діяльності, усвідомити цінність на ринку праці.

Розвиток цифрової грамотності, що є надзвичайно важливою у сучасному світі, можна забезпечити завдяки віртуальним і мультимедійним проєктам, у ході яких студенти можуть разом розробляти блоги, відео-презентації, аудіо-подкасти, відеоролики, презентації з використанням графіки та анімації. Така спільна робота навчає розв’язувати та уникати конфліктів у колективі, розвиває навички самоорганізації, а також підвищує мотивацію і сприяє глибшому засвоєнню матеріалу завдяки активній участі у процесі навчання.

Одночасно з розвитком цифрової грамотності сучасної молоді, яка сьогодні постійно перебуває у дуже насиченому інформаційному просторі, важливо формувати у неї здатність до критичного мислення – уміння аналізувати, оцінювати й інтерпретувати інформацію, швидко уникати неправдивих відомостей. А цього можна досягти лише через практику. Серед основних методів розвитку зазначеної навички О. Максимець називає такі: постановка пізнавальних завдань, створення під час навчання проблемних ситуацій з протилежними поглядами для заохочення здобувачів до висловлення

власних поглядів з обов'язковою аргументацією та доведенням, прохання проаналізувати ситуацію з позиції аргументів «за» – «проти» тощо [3].

Безперечно, кожен із коротко проаналізованих нами методів має величезний потенціал для розвитку soft skill у майбутніх учителів англійської мови під час вивчення ними усіх фахових теоретичних дисциплін. І це далеко не весь їх перелік.

Висновки. Таким чином, теоретичні дисципліни англійської мови не лише забезпечують академічні знання, а й створюють умови для розвитку особистісних та професійних якостей здобувачів вищої освіти, які є необхідними для успішної інтеграції у сучасне полікультурне, інформаційне та динамічне середовище. Їх ефективне викладання вимагає методичної гнучкості, інноваційності та усвідомлення викладачем своєї ролі не лише як носія знань, а й як наставника, що формує компетентну, адаптивну та комунікативну особистість.

Вивчення особливостей формування soft skills під час викладання теоретичних дисциплін англійської мови є не лише актуальним, а й необхідним для підвищення якості освіти, формування конкурентоспроможного випускника та забезпечення ефективної комунікації в умовах глобального інформаційного простору. Тому перспективи подальших досліджень убачаються у з'ясуванні методів та технологій розвитку soft skills, які не стали предметом обговорення у статті, а також специфіки їх формування у здобувачів вищої освіти різних етапів навчання.

Література:

1. Чухно І. А. Формування soft skills як складова якісної підготовки студентів медичних ЗВО в сучасних умовах. *Topical issues of modern science, society and education :* Proceedings of I International Scientific and Practical Conference (Kharkiv, 8–10 August 2021). Kharkiv, 2021. P. 613–619. URL: https://sci-conf.com.ua/i-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-topical-issues-of-modern-science-society-and-education-8-10-avgusta-2021-goda-harkov-ukraina-arhiv/

2. М'які навички. *Вікіпедія, вільна енциклопедія.* URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%27%D1%8F%D0%BA%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B8

3. Максимець О. Інтерактивні методи формування soft skills майбутніх фахівців при вивченні мовознавчих дисциплін. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2024. Вип. 73, том 2. С. 340–344.

4. Wellhofer P. R. Schlusselqualifikation Sozialkompetenz. Stuttgart : Lucius & Lucius, 2004. 222 p.

5. While R. Motivation reconsidered. The concept of competence. *Psychological review.* 1959. № 66. P. 78–99.

6. Цілина М. Формування soft skills і компетенцій у здобувачів вищої освіти як підґрунтя адаптації майбутніх фахівців до професійної діяльності. *Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук.* 2023. № 11. С. 156–166.

7. Гарлицька Т. Комунікативний підхід як спосіб формування творчих здібностей майбутніх учителів англійської мови. URL: http://naub.oa.edu.ua/2013/komunikatyvnyj-pidhidyak-sposib-formuvannya-tvorchyhzdibnostejmajbutnihuchyteliv-anhlijskoji-movy/

References:

1. Chukhno, I. A. (2021). Formuvannia soft skills yak skladova yakisnoi pidgotovky studentiv medychnykh ZVO v suchasnykh umovakh [The development of soft skills as a component of high-quality training for medical students in higher education institutions in modern conditions]. *Topical issues of modern science, society and education:* Proceedings of I International Scientific and Practical Conference (Kharkiv, 8–10 August 2021). Kharkiv, 2021 [in Ukrainian].

2. Soft skills. Wikipedia, the free encyclopedia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki /%D0%9C%27%D1%8F%D0%BA%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%87% D0%BA%D0%B8 [in Ukrainian].

3. Maksymets, O. (2024). Interaktyvni metody formuvannia soft skills maibutnikh fahivtsiv pty vyvchenni movoznavchykh dystsyplin [Interactive methods for developing soft skills in future specialists studying linguistic disciplines]. *Aktualni pytannia gumanitarnykh nauk [Current issues in the humanities], 73(2), 340–344* [in Ukrainian].

4. Wellhofer, P. R. (2004). Schlusselqualifikation Sozialkompetenz. Stuttgart: Lucius & Lucius [in German].

5. While, R. (1959). Motivation reconsidered. The concept of competence. *Psychological review, 66, 78–99* [in English].

6. Tsilyna, M. (2023). Formuvannia soft skills i kompetentsii u zdobuvachiv vyshchoi osvity yak pidgruntia adaptatsii maibutnikh fahivtsiv do profesiinoi diyalnosti [The development of soft skills and competencies in higher education students as a basis for the adaptation of future specialists to professional activity]. *Ukrainskyi zhurnal z bibliotekoznavstva ta informatsiinykh nauk [Ukrainian Journal of Library and Information Science], 11. 156–166* [in Ukrainian].

7. Harlytska, T. (2013). Komunikatyvnyi pidkhid yak sposib formuvannia tvorchykh zdibnostei maibutnikh uchyteliv anhliiskoi movy [Communicative approach as a way of forming creative abilities of future teachers of the English language]. URL: http://naub.oa.edu.ua/ 2013/komunikatyvnyj-pidhidyak-sposib-formuvannya-tvorchyh-zdibnostejmajbutnihuchytelivanh lijskoji-movy/ [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 373.5.016:62:004.8

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-845-852

Білобров Оксана Борисівна здобувачка вищої освіти ступеня доктора філософії Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка кафедра теорії і методики технологічної освіти, м. Кременчук, https://orcid.org/0000-0002-4227-1015

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ: ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Анотація. У статті здійснено комплексне теоретичне обґрунтування та деталізацію педагогічних умов формування інформаційно-цифрової компетентності учнів основної школи в процесі технологічної підготовки.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю трансформації змісту трудового навчання відповідно до вимог концепції Нової української школи та викликів глобальної цифровізації. Автор акцентує увагу на наскрізній інтеграції інноваційного цифрового контенту у структуру технологічного циклу проєктування.

Обґрунтовано першу педагогічну умову – впровадження адаптованих програм, зокрема «Experience AI», що дозволяє розглядати штучний інтелект як потужний когнітивний інструмент та «інтелектуального партнера» у творчій діяльності. Розкрито роль генеративних моделей у стимулюванні евристичних процесів, візуалізації проєктних ідей та подоланні «творчого ступору» в учнів під час художнього конструювання.

Другою визначеною умовою є застосування активних методів формування цифрової культури та медіагігієни на основі методики «Аси інтернету». У статті деталізовано аксіологічний компонент компетентності через п’ять категорій цифрового громадянства: обачність, безпеку, етику спілкування, стійкість до кіберзагроз та критичну верифікацію інформації. Доведено, що формування «цифрового імунітету» є невід’ємною частиною технологічної культури сучасної особистості.

Третя умова передбачає створення відкритого цифрового освітнього середовища на засадах педагогіки партнерства. Висвітлено дидактичний потенціал хмарних сервісів (Google Workspace, Canva) у трансформації ролі вчителя з транслятора знань у фасилітатора та ментора. Описано переваги використання цифрових портфоліо та інструментів спільного редагування для розвитку автономності учнів та навичок колаборації.

Теоретичне значення результатів полягає у системному підході до цифровізації технологічної освіти, де технологічні інструменти інтегровані в усі

етапи проєктування, створюючи надійний фундамент для підготовки конкурентоспроможної особистості в умовах високотехнологічного суспільства.

Ключові слова: інформаційно-цифрова компетентність, штучний інтелект, технологічна освіта, педагогічні умови, кібербезпека, педагогіка партнерства, хмарні сервіси.

Oksana Borysivna Bilobrov candidate of higher education for the degree of Doctor of Philosophy, Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko, Department of Theory and Methods of Technological Education, Kremenchuk, https://orcid.org/0000-0002-4227-1015

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE DIGITALIZATION OF TECHNOLOGY EDUCATION: PEDAGOGICAL CONDITIONS AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTEGRATION

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical substantiation and detailed description of the pedagogical conditions for forming the information and digital competence of basic school students during technology training.

The relevance of the study is driven by the need to transform the content of technology education in accordance with the New Ukrainian School concept and the challenges of global digitalization. The author focuses on the cross-cutting integration of innovative digital content into the structure of the technological design cycle. The first pedagogical condition is substantiated – the introduction of adapted programs, specifically «Experience AI», which allows considering artificial intelligence as a powerful cognitive tool and an «intellectual partner» in creative activity. The role of generative models in stimulating heuristic processes, visualizing project ideas, and overcoming «creative blocks» in students during artistic design is revealed.

The second identified condition is the application of active methods for forming digital culture and media hygiene based on the «Internet aces» methodology. The article details the axiological component of competence through five categories of digital citizenship: share with care, secure your secrets, etiquette in communication, resilience to cyber threats, and critical verification of information. It is proven that the formation of «digital immunity» is an integral part of the technological culture of a modern individual.

The third condition involves creating an open digital educational environment based on the principles of partnership pedagogy. The didactic potential of cloud services (Google Workspace, Canva) in transforming the teacher's role from a transmitter of knowledge to a facilitator and mentor is highlighted. The advantages of using digital portfolios and collaborative editing tools for developing student autonomy and collaboration skills are described.

The theoretical significance of the results lies in a systemic approach to the digitalization of technology education, where technological tools are integrated into all

stages of design, creating a solid foundation for preparing a competitive individual in a high-tech society.

Keywords: information and digital competence, artificial intelligence, technology education, pedagogical conditions, cybersecurity, partnership pedagogy, cloud services.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку загальної середньої освіти в Україні характеризується глибокою трансформацією освітньої парадигми під впливом глобальної цифровізації.

Предметна галузь «Технології» в умовах реалізації концепції Нової української школи перестає бути сферою виключно матеріального виробництва, перетворюючись на інтелектуальний простір для інноваційного проєктування.

Стрімке впровадження систем штучного інтелекту (ШІ) та хмарних технологій створює нові виклики для методики навчання. Постає гостра суперечність між необхідністю підготовки учнівства до життя у високотехнологічному суспільстві та недостатнім теоретичним обґрунтуванням педагогічних умов, за яких цифрові інструменти стають дієвим засобом формування компетентності, а не лише технічним додатком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічний фундамент дослідження базується на працях В.Ю. Бикова [1], який обґрунтував цифрову трансформацію як стратегічний вектор розвитку освіти. Важливе значення мають напрацювання Н.В. Морзе та О.В. Співаковського [7] щодо моделювання цифрових компетентностей.

Питання інтеграції технологій у підготовку вчителів висвітлено у працях Г.В. Терещука та О.В. Кузнець [10]. Дидактичні можливості штучного інтелекту аналізує Д.П. Коротенька [5], а понятійний апарат цифровізації – О.М. Спірін [9].

Аксіологічний аспект, пов’язаний із безпекою, розкрито у роботах М.А. Бойченко [2], а роль хмарних сервісів – у працях С.Г. Литвинової [6] та А. В. Кільченко [4].

Водночас, наскрізна інтеграція штучного інтелекту саме в процес технологічної освіти учнів основної школи потребує подальшого обґрунтування.

Мета статті – теоретичне обґрунтування та розкриття змісту педагогічних умов формування інформаційно-цифрової компетентності учнівства основної школи в процесі технологічної підготовки з використанням інструментів штучного інтелекту та засобів кібербезпеки.

Виклад основного матеріалу. Формування інформаційно-цифрової компетентності учнівства основної школи в межах галузі «Технології» вимагає переосмислення традиційної дидактичної моделі. В умовах розбудови Нової української школи інформаційно-цифрова компетентність розглядається не просто як сукупність знань про комп’ютерну техніку, а як складна інтегративна характеристика особистості, що включає здатність впевнено, критично і

відповідально використовувати цифрові технології для навчання, роботи та участі у житті суспільства [1].

Методологічним підґрунтям нашого дослідження виступає компетентнісний підхід, який орієнтує освітній процес на результат – здатність учня застосовувати набуті знання у реальних життєвих ситуаціях. У контексті технологічної освіти це означає перехід від репродуктивного виготовлення об'єктів за зразком до творчого проєктування з використанням інноваційних інструментів [8].

Діяльнісний підхід дозволяє розглядати процес формування ІЦК як активну взаємодію учня з цифровим середовищем. Проєктна діяльність стає тим стрижнем, навколо якого групуються цифрові навички: від пошуку інформації та створення ескізів за допомогою штучного інтелекту до презентації готового виробу у хмарних сервісах [7].

Важливою складовою нашого теоретичного аналізу є уточнення сутності цифровізації технологічної освіти. Ми розглядаємо її як процес системного впровадження цифрових засобів, що трансформують структуру технологічного циклу:

1. Інформаційно-пошуковий етап: використання штучного інтелекту для аналізу тенденцій дизайну та генерації ідей.
2. Конструкторський етап: застосування CAD-систем та хмарних платформ для спільного моделювання.
3. Презентаційний етап: використання засобів мультимедіа та віртуальної реальності для захисту проєкту [9].

Особливого значення набуває аксіологічний аспект, оскільки стрімкий розвиток технологій (зокрема штучного інтелекту) породжує нові етичні та безпекові виклики.

Отже, теоретична модель формування інформаційно-цифрової компетентності повинна базуватися на гармонійному поєднанні операційних навичок із високим рівнем цифрової культури та кібергігієни.

Виходячи з наведених методологічних позицій, нами було визначено сукупність педагогічних умов, які забезпечують цілісність цього процесу та його відповідність сучасним вимогам діджиталізації. В межах нашого дослідження, ми виокремили та обґрунтували три ключові педагогічні умови.

Розкриємо зміст та механізми реалізації кожної з умов більш детально.

1. Наскрізна інтеграція інноваційного цифрового контенту на засадах штучного інтелекту.

Реалізація цієї умови передбачає докорінне оновлення змістового компонента уроків технологій шляхом імплементації адаптованих міжнародних програм, зокрема «Experience AI» (спільного проєкту Raspberry Pi Foundation та Google DeepMind). У нашому дослідженні штучний інтелект (ШІ) розглядається не як допоміжний засіб, а як потужний когнітивний інструмент, що докорінно трансформує інформаційний та проєктний етапи діяльності учня [5].

Центральним поняттям тут виступає грамотність у сфері штучного інтелекту, яка в межах технологічної підготовки реалізується на трьох взаємопов'язаних рівнях:

– Рівень розуміння: опанування учнівством логіки роботи алгоритмів та принципів машинного навчання. Це дозволяє демистифікувати ШІ, перетворюючи його з «чорної скриньки» на зрозумілий технічний об'єкт.

– Рівень практичного застосування: використання генеративних моделей (ChatGPT, Gemini для текстових запитів; Midjourney, DALL-E, Canva AI для візуалізації). На організаційно-підготовчому етапі проєктування учень чи учениця використовує ШІ як інтелектуального партнера для пошуку аналогів виробу, створення комбінаторних ідей та швидкої візуалізації концепцій.

– Рівень критичної оцінки: формування здатності аналізувати результати роботи ШІ на предмет помилок, упередженості чи технологічної неможливості реалізації згенерованого дизайну в умовах шкільної майстерні.

Штучний інтелект у цій моделі виконує важливу евристичну функцію: він допомагає підліткам долати «творчий ступор», пропонуючи варіанти форм, кольорових рішень чи оздоблення майбутнього виробу. Це стимулює креативність, оскільки учень чи учениця отримують можливість миттєво порівнювати десятки варіантів дизайну, обираючи та доопрацьовуючи найкращі [3].

Таким чином, штучний інтелект виступає каталізатором проєктного мислення, звільняючи час від рутинного пошуку інформації для інтелектуально місткої творчої праці.

2. Використання активних методів формування цифрової культури та медіагігієни.

Формування ІЦК не може обмежуватися лише операційною складовою (вмінням натискати кнопки). Аксіологічний (ціннісний) компонент є критично важливим, особливо з огляду на ризики цифрового середовища. Реалізація цієї умови здійснюється через методику «Аси Інтернету», яка дозволяє органічно вплести принципи кібербезпеки у тканину уроку технологій.

Ми виокремлюємо п'ять стратегічних категорій, які формують «цифровий імунітет» особистості:

– Обачність: учні та учениці вчаться відповідально ставитися до публікації своїх проєктів у мережі, розуміти межі приватності та поважати авторське право інших розробників.

– Безпека: формування навичок захисту власних облікових записів у хмарних CAD-системах та сховищах (Google Drive, Canva), де зберігаються результати їхньої інтелектуальної праці.

– Ввічливість: засвоєння правил нетикету під час колективної роботи над проєктами, що попереджає конфліктні ситуації та сприяє здоровій конкуренції.

– Сміливість: виховання готовності відкрито обговорювати кіберзагрози (булінг, шахрайство) з учителем чи батьками.

– Розсудливість: розвиток критичного мислення при верифікації технічних даних, знайдених у мережі.

Медіагігієна в нашому контексті стає внутрішнім регулятором діяльності дітей. Це дозволяє трансформувати поведінку дитини в інтернеті з пасивно-стихійної у свідомо-безпечну. Учень чи учениця усвідомлюють, що цифрова безпека – це не обмеження, а необхідна умова комфортної та результативної творчості в сучасному світі [2].

3. Створення цифрового освітнього середовища на засадах педагогіки партнерства.

Третя педагогічна умова фокусується на зміні самої архітектури взаємодії між суб'єктами освітнього процесу. Використання хмарних сервісів (Google Workspace for Education, Canva, Miro, Tinkercad) створює фундамент для реалізації педагогіки партнерства.

У такому середовищі відбувається радикальна зміна ролей:

– Учитель перестає бути єдиним джерелом знань. Його функція трансформується у роль фасилітатора, ментора та тьютора, який спрямовує учня, допомагає налаштувати цифрові інструменти та координує спільну діяльність.

– Учень стає активним суб'єктом, менеджером власного проєкту, який несе відповідальність за свій темп навчання та якість кінцевого продукту [10].

Цифрове освітнє середовище стає відкритою екосистемою, де реалізуються такі дидактичні можливості:

– Колаборація у віртуальному просторі: спільне редагування проєктної документації, проведення «мозкових штурмів» на онлайн-дошках у реальному часі, незалежно від фізичного розташування учнів.

– Цифрове портфоліо: накопичення дитиною результатів своєї діяльності (ескізів, 3D-моделей, фотографій виробів, презентацій) у хмарі. Це забезпечує наочність особистісного зростання та дозволяє здійснювати об'єктивне самооцінювання.

– Безперервний зворотний зв'язок: учитель чи вчителька можуть коментувати роботу учня безпосередньо у цифровому документі на будь-якому етапі виконання проєкту, що забезпечує оперативну корекцію знань [4].

Отже, створення такого середовища сприяє розвитку автономності учнівства, їхньої здатності до самоорганізації та продуктивної взаємодії у команді – якостей, що є базовими для конкурентоспроможної особистості в цифрову епоху. Визначені педагогічні умови у своїй сукупності утворюють цілісну систему, яка забезпечує якісне формування інформаційно-цифрової компетентності учнів основної школи.

Висновки. З огляду на викладене можна зробити висновок, що формування інформаційно-цифрової компетентності учнівства на уроках технологій потребує системного підходу, де цифрові інструменти інтегровані в усі етапи проєктної діяльності. Обґрунтовано, що використання програм «Experience AI» та «Аси Інтернету» забезпечує збалансований розвиток

когнітивного, операційного та аксіологічного компонентів компетентності. Встановлено, що цифровізація технологічної освіти має базуватися на принципах педагогіки партнерства, де вчитель і учень спільно опановують інноваційні технології в безпечному та етичному цифровому середовищі.

У зв'язку з цим доцільно зазначити, що запропоновані педагогічні умови створюють надійний фундамент для успішної реалізації завдань Нової української школи в галузі технологічної підготовки підростаючого покоління.

Література:

1. Биков В. Ю. Цифрова трансформація суспільства і розвиток комп'ютерно-технологічної платформи освіти і науки в Україні. Інформаційні технології і засоби навчання. 2019. Т. 70, № 2. с. 1-13.

2. Бойченко М. А. Кібербезпека та цифрова гігієна в освітньому процесі. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2022. № 4(118). с. 87-95.

3. Гуржій А. М., Карташова Л. А., Лапінський В. В. Стратегія розвитку інформаційно-цифрової компетентності вчителів у системі неперервної професійної освіти. Науковий вісник Ужгородського університету. 2021. Вип. 1(48). с. 108-112.

4. Кільченко А. В. Методичні засади використання хмарних сервісів у навчальній діяльності учнів. Комп'ютер у школі та сім'ї. 2019. № 3. с. 14-20.

5. Коротенька Д. П. Штучний інтелект в освіті: сучасний стан та перспективи впровадження. Наукові записки ЦДПУ ім. В. Винниченка. 2023. Вип. 209. с. 142-146.

6. Литвинова С. Г. Організація цифрового освітнього середовища закладу загальної середньої освіти : монографія. Київ : Компринт, 2016. 329 с.

7. Морзе Н. В., Співаковський О. В., Смирнова-Трибульська Є. М. Модель цифрової компетентності викладачів. Інформаційні технології і засоби навчання. 2020. Т. 75, № 1. с. 37-54.

8. Овчарук О. В. Цифрова компетентність: європейський контекст та українські реалії. Вісник післядипломної освіти. 2020. Вип. 13(42). с. 111-124.

9. Спірін О. М. Інформаційно-комунікаційні та цифрові технології в освіті. Інформаційні технології і засоби навчання. 2018. Т. 67, № 5. с. 9-22.

10. Терещук Г. В., Кузнець О. В. Формування цифрової компетентності майбутніх учителів технологій. Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2022. № 1. с. 134-142.

References:

1. Bykov, V. Yu. (2019). Tsyfrova transformatsiia suspilstva i rozvytok kompiuterno-tekhnolohichnoi platformy osvity i nauky v Ukraini [Digital transformation of society and development of the computer-technological platform of education and science in Ukraine]. Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia – Information Technologies and Learning Tools, 70(2), 1-13 [in Ukrainian].

2. Boichenko, M. A. (2022). Kiberbezpeka ta tsyfrova hihiiena v osvitnomu protsesi [Cybersecurity and digital hygiene in the educational process]. Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii – Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies, 4(118), 87-95 [in Ukrainian].

3. Hurzhii, A. M., Kartashova, L. A., & Lapinskyi, V. V. (2021). Stratehiia rozvytku informatsiino-tsyfrovoi kompetentnosti vchyteliv u systemi neperervnoi profesiinoi osvity [Strategy for the development of information and digital competence of teachers in the system of continuous professional education]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: «Pedahohika.

Sotsialna robota» – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: "Pedagogy. Social Work", 1(48), 108-112 [in Ukrainian].

4. Kilchenko, A. V. (2019). Metodychni zasady vykorystannia khmarnykh servisiv u navchalnii diialnosti uchniv [Methodological principles of using cloud services in students' educational activities]. Kompiuter u shkoli ta simi – Computer at School and Family, 3, 14-20 [in Ukrainian].

5. Korotenka, D. P. (2023). Shtuchnyi intelekt v osviti: suchasnyi stan ta perspektyvy vпrovadzhennia [Artificial intelligence in education: current state and prospects for implementation]. Naukovi zapysky Tsentralnoukrainskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriia: Pedahohichni nauky – Scientific Notes of Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University. Series: Pedagogical Sciences, 209, 142-146 [in Ukrainian].

6. Lytvynova, S. H. (2016). Orhanizatsiia tsyfrovoho osvitnoho seredovyshcha zakladu zahalnoi serednoi osvity [Organization of the digital educational environment of the general secondary education institution]. Kyiv: Komprynt [in Ukrainian].

7. Morze, N. V., Spivakovskyi, O. V., & Smyrnova-Trybulska, Ye. M. (2020). Model tsyfrovoi kompetentnosti vykladachiv [Digital competence model for teachers]. Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia – Information Technologies and Learning Tools, 75(1), 37-54 [in Ukrainian].

8. Ovcharuk, O. V. (2020). Tsyfrova kompetentnist: yevropeiskyi kontekst ta ukrainski realii [Digital competence: European context and Ukrainian realities]. Visnyk pisladyplomnoi osvity. Seriia «Pedahohichni nauky» – Bulletin of Postgraduate Education. Series "Pedagogical Sciences", 13(42), 111-124 [in Ukrainian].

9. Spirin, O. M. (2018). Informatsiino-komunikatsiini ta tsyfrovi tekhnolohii v osviti [Information-communication and digital technologies in education]. Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia – Information Technologies and Learning Tools, 67(5), 9-22 [in Ukrainian].

10. Tereshchuk, H. V., & Kuznets, O. V. (2022). Formuvannia tsyfrovoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv tekhnolohii [Formation of digital competence of future technology teachers]. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Pedahohika – Scientific Notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: Pedagogy, 1, 134-142 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 378.017:[159.943.7:614.88]:355.58](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-853-866

Бойко Юлія Степанівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри медико-біологічних основ фізичної культури, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, https://orcid.org/0000-0001-8554-9737

Бойко Андрій Ігорович викладач-стажист кафедри медико-біологічних основ фізичної культури, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, https://orcid.org/0009-0004-2395-092X

Соколенко Людмила Степанівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри медико-біологічних основ фізичної культури, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, https://orcid.org/0000-0002-1285-1596

Танасійчук Юлія Миколаївна доктор філософії, доцент кафедри медико-біологічних основ фізичної культури, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, https://orcid.org/0000-0001-7772-1509

ФОРМУВАННЯ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НАВИЧОК САМОДОПОМОГИ ТА ВЗАЄМОДОПОМОГИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Анотація. У статті здійснено теоретичне обґрунтування змісту, структури та педагогічних умов формування у здобувачів вищої освіти навичок самодопомоги та взаємодопомоги в умовах надзвичайних ситуацій.

Актуальність дослідження зумовлена зростанням воєнних, техногенних, природних і соціальних ризиків, що підвищують вимоги до рівня безпекової компетентності студентської молоді та її готовності до ефективної поведінки в кризових умовах. Проаналізовано сучасні наукові підходи до проблеми на перетині педагогіки безпеки, психології кризових станів, медицини катастроф і професійної освіти.

Обґрунтовано, що навички самодопомоги та взаємодопомоги мають комплексну структуру та включають когнітивний, діяльнісний, емоційно-вольовий і соціально-комунікативний компоненти. Визначено їх змістові характеристики та очікувані результати сформованості. Розроблено структурну модель формування зазначених навичок, яка відображає взаємозв’язок мети підготовки, педагогічних умов, методів навчання, компонентів навичок і результатів.

Окреслено педагогічні умови ефективного формування навичок самодопомоги та взаємодопомоги, серед яких провідними є практикоорієнтований характер підготовки, інтеграція безпекової тематики у зміст фахових дисциплін, використання інтерактивних і тренінгових технологій, розвиток психологічної стійкості та організація командної взаємодії студентів. Підкреслено значення формування емоційної саморегуляції та відповідальної поведінки як передумови зниження панічних реакцій і підвищення ефективності колективних дій у кризових умовах.

Представлено результати емпіричного дослідження (n = 45), що дозволило визначити рівні сформованості навичок за виділеними компонентами. Встановлено переважання середнього рівня сформованості, що свідчить про необхідність посилення практичної та тренінгової підготовки студентів. Запропонований діагностичний інструментарій дає змогу здійснювати комплексну оцінку готовності здобувачів освіти до дій у надзвичайних ситуаціях і коригувати зміст професійної підготовки.

Зроблено висновок про доцільність системної інтеграції підготовки до дій у надзвичайних ситуаціях у професійну освіту майбутніх педагогів та впровадження практикоорієнтованих моделей формування навичок самодопомоги й взаємодопомоги.

Ключові слова: самодопомога; взаємодопомога; надзвичайні ситуації; безпекова компетентність; здобувачі вищої освіти; психологічна готовність; домедична допомога; педагогічні умови; практикоорієнтоване навчання; професійна підготовка.

Julia Boyko Professor of Medical and Biological Fundamentals of Physical Culture Department of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, https://orcid.org/0000-0001-8554-9737

Boiko Andrii trainee teacher of the Department of Medical and Biological Foundations of Physical Culture, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, https://orcid.org/0000-0001-8554-9737

Lyudmyla Sokolenko Professor of Medical and Biological Fundamentals of Physical Culture Department of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, https://orcid.org/0000-0002-1285-1596

Tanasiichuk Yuliia Associate Professor of the Department of Medical and Biological Foundations of Physical Culture, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, https://orcid.org/0000-0001-7772-1509

DEVELOPMENT OF SELF-HELP AND MUTUAL AID SKILLS AMONG HIGHER EDUCATION STUDENTS IN EMERGENCY SITUATIONS

Abstract. The article provides a theoretical substantiation of the content, structure, and pedagogical conditions for developing self-help and mutual aid skills among higher education students in emergency situations. The relevance of the study is обусловлена the growing number of military, technological, natural, and social risks, which increase the requirements for the level of safety competence of student youth and their readiness for effective behavior in crisis conditions. Modern scientific approaches to the problem are analyzed at the intersection of safety pedagogy, crisis psychology, disaster medicine, and professional education.

It is substantiated that self-help and mutual aid skills have a complex structure and include cognitive, activity-based, emotional-volitional, and socio-communicative components. Their content characteristics and expected learning outcomes are defined. A structural model for the formation of these skills has been developed, reflecting the interrelationship between the training objectives, pedagogical conditions, teaching methods, skill components, and expected results.

The pedagogical conditions for the effective development of self-help and mutual aid skills are outlined, among which the leading ones are the practice-oriented nature of training, integration of safety-related topics into professional disciplines, the use of interactive and training technologies, development of psychological resilience, and organization of teamwork among students. The importance of developing emotional self-regulation and responsible behavior as prerequisites for reducing panic reactions and increasing the effectiveness of collective actions in crisis situations is emphasized.

The results of an empirical study (n = 45) are presented, which made it possible to determine the levels of skill development according to the identified components. The predominance of a medium level of skill formation was revealed, indicating the need to strengthen practical and training-based preparation of students. The proposed diagnostic toolkit enables a comprehensive assessment of students' readiness to act in emergency situations and allows for adjusting the content of professional training.

It is concluded that there is a need for systematic integration of emergency preparedness into the professional education of future teachers and for the implementation of practice-oriented models for developing self-help and mutual aid skills.

Keywords: self-help; mutual aid; emergency situations; safety competence; higher education students; psychological readiness; pre-medical aid; pedagogical conditions; practice-oriented learning; professional training.

Постановка проблеми: Сучасний етап розвитку суспільства характеризується зростанням кількості надзвичайних ситуацій різного походження – воєнних, техногенних, природних і соціальних [17; 8]. У таких умовах підвищується значущість готовності особистості до безпечної поведінки,

здатності оперативно реагувати на загрози та надавати допомогу собі й оточуючим [4; 10]. Особливої актуальності ця проблема набуває в контексті необхідності збереження життя, фізичного та психічного здоров'я населення, а також забезпечення соціальної стійкості спільнот [20; 19].

Досвід кризових ситуацій свідчить, що ефективність реагування значною мірою визначається не лише діяльністю спеціалізованих служб, а й рівнем сформованості навичок самодопомоги та взаємодопомоги у громадян [1; 17]. Здатність контролювати власний емоційний стан, швидко оцінювати ризики, надавати базову домедичну допомогу, координувати спільні дії та підтримувати інших виступає важливим чинником мінімізації негативних наслідків надзвичайних подій [7; 13; 18].

Водночас аналіз освітньої практики засвідчує наявність суперечностей між: зростанням потреби суспільства у підготовці особистості до дій у надзвичайних ситуаціях та недостатньою сформованістю відповідних практичних умінь [3; 14]; необхідністю розвитку психологічної стійкості та взаємопідтримки і домінуванням переважно теоретичної підготовки у сфері безпеки [4; 15]; потребою інтеграції безпекових компетентностей у освітній процес та недостатнім використанням інтерактивних і практикоорієнтованих методів навчання [12; 15].

Особливого значення набуває формування зазначених навичок у здобувачів освіти, оскільки саме освітнє середовище має значний потенціал для розвитку безпекової культури, відповідальної поведінки та готовності до співпраці в умовах ризику [2; 6]. Важливим є також формування психологічної готовності до дій у стресових ситуаціях, що забезпечує збереження здатності до раціонального мислення та ефективної взаємодії [7; 16].

Таким чином, існує об'єктивна потреба у науковому обґрунтуванні змісту, структури та педагогічних умов формування навичок самодопомоги та взаємодопомоги, а також у визначенні ефективних методів їх інтеграції в освітній процес [4; 12]. Це зумовлює актуальність дослідження та визначає необхідність подальшого теоретичного й практичного опрацювання зазначеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування навичок самодопомоги та взаємодопомоги в умовах надзвичайних ситуацій у контексті підготовки студентської молоді набуває особливої актуальності у зв'язку з підвищенням безпекових ризиків освітнього середовища [11; 17]. У сучасних дослідженнях дана проблематика розглядається на перетині педагогіки безпеки, психології кризових станів, медицини катастроф та менеджменту освіти, що відображено у працях І. Д. Беха, В. Г. Кременя, С. Д. Максименка та С. О. Сисоєвої [2; 6; 7; 15].

У наукових працях українських дослідників значна увага приділяється формуванню безпекової культури особистості, розвитку готовності до дій у надзвичайних ситуаціях та забезпеченню безпечного освітнього середовища [1; 4]. Зокрема, І. Д. Бех обґрунтовує значення ціннісних орієнтацій і відповідальної

поведінки особистості у ситуаціях ризику [2], а В. Г. Кремень підкреслює роль людиноцентризму та безпечного освітнього середовища як основи розвитку здобувачів освіти [6]. Дослідники наголошують, що студенти виступають не лише суб'єктами власної безпеки, а й активними учасниками взаємодопомоги, здатними організовувати безпечну поведінку в освітньому середовищі та надавати психологічну підтримку іншим у кризових умовах [4; 15].

Окремий напрям становлять дослідження формування готовності студентів до реагування на ризики. Так, Н. М. Бібік і О. Я. Савченко акцентують увагу на компетентнісному підході до формування безпекових умінь [3; 14], тоді як О. М. Отич розглядає підготовку здобувачів освіти до дій у нестандартних ситуаціях як складову їхнього особистісного та професійного розвитку [12]. У працях цього напряму обґрунтовується, що ефективність поведінки студентів у надзвичайних ситуаціях залежить від сформованості практичних алгоритмів дій, здатності швидко приймати рішення та взаємодіяти з іншими учасниками освітнього процесу [3; 4].

У психологічних дослідженнях С. Д. Максименка та О. В. Тімченка розкрито значення емоційної саморегуляції, подолання панічних реакцій, розвитку емпатії та підтримувальної комунікації як складових взаємодопомоги [7; 13; 16]. Підкреслюється, що студенти повинні володіти базовими навичками психологічної підтримки, сприяти стабілізації емоційного стану інших та зберігати здатність до раціональної поведінки в умовах стресу [19].

У педагогічній літературі також висвітлюються питання інтеграції безпекової підготовки у систему професійного становлення здобувачів освіти [4; 15]. С. О. Сисоєва обґрунтовує доцільність використання інтерактивних та тренінгових технологій у підготовці майбутніх фахівців [15], а В. І. Бондар підкреслює важливість педагогіки безпеки як складової формування життєвої компетентності особистості [4]. Значна увага приділяється розвитку командної взаємодії студентів, що розглядається як важливий чинник ефективної взаємодопомоги в умовах ризику [5].

Разом із тим аналіз наукових публікацій і практики підготовки студентів дозволяє виявити низку невирішених аспектів [1; 4]. Зокрема, спостерігається фрагментарність підготовки, переважання теоретичних форм навчання над практичними, недостатня увага до формування психологічної готовності діяти в умовах стресу [7; 13], а також обмежене використання методів оцінювання сформованості навичок самодопомоги та взаємодопомоги.

Крім того, недостатньо досліджено педагогічні умови системного формування зазначених навичок у процесі професійної підготовки студентів, а також механізми інтеграції безпекової підготовки у внутрішню систему забезпечення якості освіти закладу вищої освіти [11; 12].

Таким чином, результати аналізу наукових досліджень свідчать про значний інтерес до проблеми безпечної поведінки та кризової готовності студентської молоді [2; 6], проте потребують подальшого теоретичного

узагальнення питання формування цілісної системи навичок самодопомоги та взаємодопомоги, визначення ефективних педагогічних умов і розроблення практикоорієнтованих моделей підготовки студентів до дій у надзвичайних ситуаціях [3; 4; 15].

Метою статті є теоретичне обґрунтування змісту та структури навичок самодопомоги і взаємодопомоги здобувачів вищої освіти в умовах надзвичайних ситуацій, визначення педагогічних умов їх формування у процесі професійної підготовки та окреслення ефективних практикоорієнтованих підходів до інтеграції відповідної підготовки в освітнє середовище закладу вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Сучасні умови функціонування суспільства зумовлюють необхідність підготовки студентської молоді до ефективної поведінки в умовах надзвичайних ситуацій [17; 11]. Особливої значущості ця проблема набуває у професійній підготовці майбутніх педагогів, оскільки вони мають бути здатними не лише забезпечувати власну безпеку, а й організовувати безпечну діяльність здобувачів освіти, здійснювати координацію взаємодопомоги та надавати первинну психологічну підтримку [6; 4].

Формування навичок самодопомоги та взаємодопомоги студентів доцільно розглядати як складову безпекової компетентності, що поєднує когнітивний, діяльнісний, емоційно-вольовий і соціально-комунікативний компоненти [3; 4]. Когнітивний компонент передбачає засвоєння знань про види небезпек, алгоритми дій у надзвичайних ситуаціях, основи домедичної допомоги та правила безпечної поведінки [10; 18; 1]. Діяльнісний компонент пов’язаний із формуванням практичних умінь оцінювати ризики, приймати рішення, надавати допомогу та діяти відповідно до ситуації [9; 18]. Емоційно-вольовий компонент відображає здатність до саморегуляції, подолання страху та збереження працездатності в умовах стресу [7; 13]. Соціально-комунікативний компонент передбачає взаємодію, координацію дій, підтримку інших і відповідальність за безпеку групи [15; 5]. (табл. 1).

Таблиця 1

Структура навичок самодопомоги та взаємодопомоги студентів у надзвичайних ситуаціях

Компонент	Зміст	Очікувані результати формування
Когнітивний	знання про види небезпек, алгоритми дій, основи домедичної допомоги	здатність орієнтуватися в ризикових ситуаціях та приймати обґрунтовані рішення
Діяльнісний	практичні уміння оцінювати ситуацію, надавати допомогу, діяти за алгоритмом	готовність до ефективних дій у надзвичайних умовах

Компонент	Зміст	Очікувані результати формування
Емоційно-вольовий	саморегуляція, подолання страху, збереження працездатності	психологічна стійкість та контроль поведінки у стресі
Соціально-комунікативний	взаємодія, координація дій, підтримка інших	здатність до взаємодопомоги та командної діяльності

Ефективність формування зазначених навичок значною мірою залежить від організації освітнього процесу [14; 15]. Важливими педагогічними умовами є практична спрямованість підготовки, інтеграція безпекової тематики у фахові дисципліни, використання інтерактивних методів навчання та створення освітнього середовища, орієнтованого на розвиток життєстійкості студентів [12; 6]. Особливу роль відіграє поєднання теоретичної підготовки з тренувальною діяльністю, що дозволяє сформувати автоматизовані поведінкові реакції та підвищити впевненість у власних діях [4; 1] (табл. 2).

Таблиця 2

Педагогічні умови та методи формування навичок самодопомоги і взаємодопомоги студентів

Педагогічна умова	Характеристика	Методи реалізації	Очікуваний результат
Практикоорієнтоване навчання	спрямованість підготовки на відпрацювання реальних алгоритмів дій	тренінги домедичної допомоги, практичні заняття, симуляції	формування впевненості у власних діях
Інтеграція безпекової підготовки у фахові дисципліни	включення тем самодопомоги та взаємодопомоги в освітні компоненти	міждисциплінарні заняття, кейс-метод	системність безпекових знань
Розвиток психологічної стійкості	формування здатності діяти в умовах стресу	психологічні тренінги, вправи саморегуляції, рефлексія	зниження панічних реакцій, підвищення самоконтролю
Організація командної взаємодії	формування взаємної підтримки та координації дій	групові вправи, рольові ігри, командні квести	розвиток взаємодопомоги та відповідальності

Педагогічна умова	Характеристика	Методи реалізації	Очікуваний результат
Використання активних освітніх технологій	стимулювання активної участі студентів	проєктні методи, імітаційні вправи, цифрові симулятори	підвищення мотивації та готовності до дій

У процесі професійної підготовки майбутніх педагогів доцільно застосовувати комплекс методів, які сприяють формуванню навичок самодопомоги та взаємодопомоги [4; 15]. До таких методів належать тренінги домедичної допомоги [9; 18], ситуаційні вправи, кейс-метод, моделювання кризових ситуацій, рольові ігри, командні завдання та психологічні вправи саморегуляції [13; 16].

Використання зазначених методів забезпечує активну участь студентів у навчальному процесі, формує готовність до швидкого реагування та сприяє розвитку відповідальності за безпеку інших [5; 4].

Важливим напрямом підготовки є формування психологічної готовності до дій у стресових умовах [7; 19]. Це передбачає розвиток емоційної стійкості, навичок контролю тривожності, здатності підтримувати інших та зберігати керованість групи [13; 16].

Не менш важливою є організація колективної взаємодії студентів, що дозволяє відпрацьовувати алгоритми спільних дій у надзвичайних ситуаціях [5; 4]. Командні вправи, групові симуляції та навчальні евакуаційні тренування сприяють розвитку координації, розподілу ролей та формуванню відповідальності за безпеку інших учасників освітнього процесу [17].

Підвищенню ефективності формування навичок самодопомоги та взаємодопомоги сприяє використання цифрових освітніх ресурсів, інтерактивних симуляторів і мультимедійних засобів навчання, що дозволяють моделювати різні сценарії надзвичайних ситуацій та забезпечують варіативність підготовки [15; 12].

Поєднання традиційних і цифрових методів навчання розширює можливості формування практичних умінь і підвищує мотивацію студентів до засвоєння безпекових знань [3].

Узагальнення теоретичних положень щодо структури навичок самодопомоги та взаємодопомоги, педагогічних умов їх формування та методів реалізації дозволило розробити структурну модель формування зазначених навичок у студентів [4; 6]. Модель відображає взаємозв’язок мети підготовки, педагогічних умов, методів навчання, компонентів навичок та очікуваних результатів. (Рис. 1).

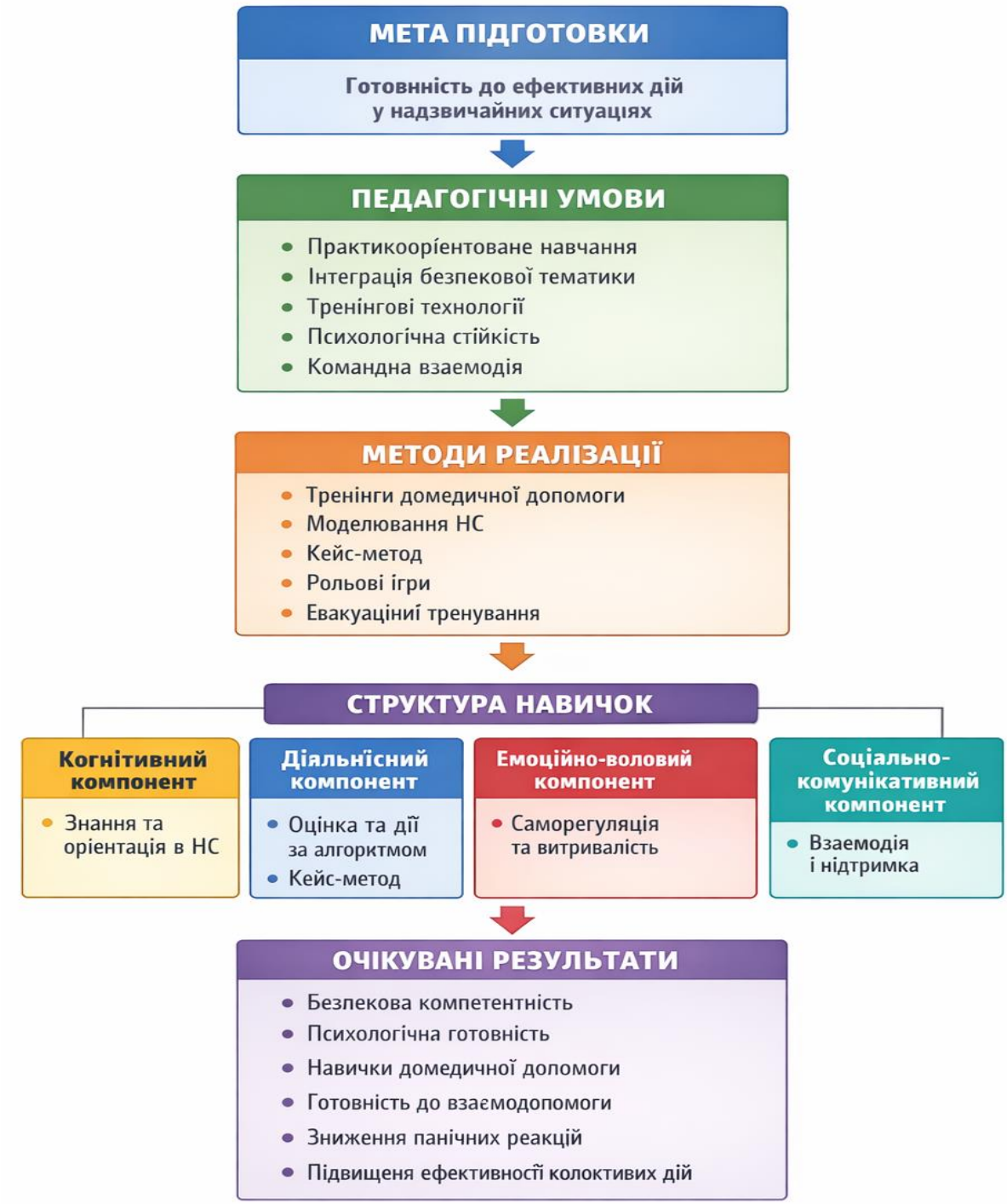

Рис. 1. Структурна схема формування навичок самодопомоги та взаємодопомоги студентів

Запропонована модель відображає системний характер формування навичок самодопомоги та взаємодопомоги та підкреслює необхідність поєднання практикоорієнтованої підготовки, психологічної готовності та розвитку командної взаємодії [4; 7].

З метою перевірки ефективності теоретично обґрунтованої моделі формування навичок самодопомоги та взаємодопомоги студентів проведено

емпіричне дослідження, спрямоване на визначення рівня сформованості зазначених навичок та виявлення навчальних потреб здобувачів освіти [5; 7].

Емпіричне дослідження здійснювалося шляхом анкетування 45 студентів III курсу факультету фізичного виховання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, що дозволило отримати репрезентативні дані щодо рівня сформованості навичок самодопомоги та взаємодопомоги. Інструментарій містив закриті твердження за шкалою Лайкерта, що дозволило оцінити когнітивний, діяльнісний, емоційно-вольовий та соціально-комунікативний компоненти навичок самодопомоги і взаємо-допомоги. Отримані результати оброблялися шляхом підрахунку сумарних показників за кожним компонентом та визначення рівнів їх сформованості (таблиця 3)

Таблиця 3

Рівні сформованості навичок самодопомоги та взаємодопомоги студентів (результати анкетування, n = 45)

Компонент навичок	**Кількість студентів (n=45)**	**Низький рівень (%)**	**Середній рівень (%)**	**Високий рівень (%)**	**Середній бал**
Когнітивний	45	22 % (10 осіб)	51 % (23 особи)	27 % (12 осіб)	3,3
Діяльнісний	45	31 % (14 осіб)	47 % (21 особа)	22 % (10 осіб)	3,1
Емоційно-вольовий	45	27 % (12 осіб)	49 % (22 особи)	24 % (11 осіб)	3,2
Соціально-комунікативний	45	18 % (8 осіб)	53 % (24 особи)	29 % (13 осіб)	3,5
Загальний показник	**45**	**25 %**	**50 %**	**25 %**	**3,3**

Примітка. Рівні сформованості визначалися відповідно до відсоткового співвідношення отриманих балів: низький – до 49 %, середній – 50–74 %, високий – 75–100 %.

Результати анкетування свідчать про переважання середнього рівня сформованості навичок самодопомоги та взаємодопомоги студентів. Найбільш розвиненим виявився соціально-комунікативний компонент, що пояснюється активною взаємодією студентів у навчальному середовищі. Водночас діяльнісний компонент характеризується найбільшою часткою низького рівня, що підтверджує недостатність практичного досвіду надання допомоги та необхідність посилення тренінгової підготовки. Отримані результати обґрунтовують доцільність впровадження практикоорієнтованих форм навчання, спрямованих на формування готовності студентів до дій у надзвичайних ситуаціях.

Для інтерпретації результатів визначено критерії та рівні сформованості навичок, що відображають здатність студентів орієнтуватися в умовах ризику, надавати допомогу, контролювати власний емоційний стан і взаємодіяти з іншими (табл.4)

Таблиця 4

Критерії та рівні сформованості навичок самодопомоги та взаємодопомоги студентів

Критерій	Показники	Низький рівень	Середній рівень	Високий рівень
Когнітивний	знання алгоритмів дій, орієнтація в небезпеках	фрагментарні знання, невпевненість	часткове розуміння алгоритмів	системні знання, впевнена орієнтація
Діяльнісний	здатність діяти та надавати допомогу	труднощі у практичних діях	виконання дій за підказкою	самостійні та впевнені дії
Емоційно-вольовий	саморегуляці, контроль паніки	виражена тривожність, дезорганізація	частковий контроль емоцій	психологічна стійкість і самоконтроль
Соціально-комуніка-тивний	взаємодія та підтримка інших	пасивність, труднощі взаємодії	епізодична взаємодопом ога	активна підтримка та координація

Отримані критерії дозволяють здійснювати комплексну оцінку сформованості навичок та визначати динаміку їх розвитку у процесі професійної підготовки студентів. Використання анкетування у поєднанні з практичними завданнями та спостереженням створює можливість більш об’єктивного визначення рівня готовності студентів до дій у надзвичайних ситуаціях.

Застосування запропонованої системи критеріїв і рівнів сприяє не лише діагностиці сформованості навичок, а й коригуванню освітнього процесу, підбору ефективних методів навчання та підвищенню результативності підготовки майбутніх педагогів до безпечної професійної діяльності.

Таким чином, результати емпіричного дослідження підтверджують необхідність системного формування навичок самодопомоги та взаємодопомоги студентів та доцільність впровадження практикоорієнтованих форм підготовки у процес професійної освіти.

Висновки. У результаті проведеного теоретичного та емпіричного аналізу встановлено, що формування навичок самодопомоги та взаємодопомоги студентів є важливою складовою їх безпекової компетентності та професійної готовності до майбутньої педагогічної діяльності. В умовах зростання соціальних і техногенних ризиків підготовка студентів до ефективної поведінки

в надзвичайних ситуаціях набуває особливої актуальності та потребує системної інтеграції у професійну освіту. Обґрунтовано, що навички самодопомоги та взаємодопомоги мають комплексну структуру і включають когнітивний, діяльнісний, емоційно-вольовий та соціально-комунікативний компоненти, взаємодія яких забезпечує здатність студентів орієнтуватися в небезпечних ситуаціях, надавати допомогу, контролювати власний психоемоційний стан та організовувати взаємодію з іншими. Визначено педагогічні умови ефективного формування зазначених навичок, серед яких провідними є практикоорієнтований характер підготовки, інтеграція безпекової тематики у зміст професійної освіти, використання тренінгових технологій, розвиток психологічної стійкості та організація командної взаємодії студентів. Доведено, що поєднання теоретичної підготовки з моделюванням реальних ситуацій сприяє підвищенню впевненості студентів у власних діях та формуванню готовності до взаємодопомоги.

Розроблена структурна модель формування навичок самодопомоги та взаємодопомоги відображає взаємозв'язок мети підготовки, педагогічних умов, методів навчання, компонентів навичок та очікуваних результатів і може використовуватися як теоретико-методична основа організації освітнього процесу.

Запропонований діагностичний інструментарій (критерії та рівні сформованості навичок) дозволяє здійснювати комплексну оцінку готовності студентів до дій у надзвичайних ситуаціях, визначати навчальні потреби та коригувати зміст підготовки.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з експериментальною перевіркою ефективності впровадження тренінгових програм формування навичок самодопомоги та взаємодопомоги, розробленням цифрових симуляцій кризових ситуацій та удосконаленням методів психологічної підготовки майбутніх педагогів до діяльності в умовах підвищеного ризику.

Література:

1. Безпека життєдіяльності: підручник; за ред. В. В. Березуцького. Київ: Каравела, 2021. 416 с.
2. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку. Київ: Академвидав, 2018. 256с.
3. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. Київ: К.І.С., 2019. 112 с.
4. Бондар В. І. Педагогіка безпеки: навч. посіб. Київ: Освіта України, 2020. 272 с.
5. Волкова Н. П. Педагогіка: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2019. 576 с.
6. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 2018. 376 с.
7. Домедична допомога в умовах надзвичайних ситуацій: навч. посіб.; за ред. Я. В. Радиша. Київ: Медицина, 2022. 304 с.
8. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освіті. Київ: Педагогічна думка, 2020. 520 с.
9. Максименко С. Д. Психологія особистості: підручник. Київ: КММ, 2017. 296 с.
10. Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 441 від 09.03.2022. Про затвердження порядків надання домедичної допомоги особам при невідкладних станах. URL: https://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 21.02.2026).

11. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої освіти. Київ: МОН України, 2017. 40 с.

12. Отич О. М. Професійний розвиток педагогічних працівників у системі післядипломної освіти. Київ: Педагогічна думка, 2021. 320 с.

13. Психологічна допомога в кризових ситуаціях: навч. посіб.; за ред. О. В. Тімченка. Київ: Ніка-Центр, 2021. 248 с.

14. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти. Київ: Грамота, 2018. 504 с.

15. Сисоєва С. О. Педагогічна творчість учителя. Київ: Каравела, 2019. 320 с.

16. Тімченко О. В. Психологічна допомога в кризових ситуаціях: навч. посіб. Київ: Ніка-Центр, 2021. 248 с.

17. Цивільний захист та безпека життєдіяльності: навч. посіб.; за ред. М. І. Хилька. Київ: Кондор, 2020. 364 с.

18. American Heart Association. First Aid Guidelines. URL: https://cpr.heart.org (date of access: 21.02.2026).

19. Stop the Bleed Coalition. Stop the Bleed Training Program. URL: https://www.stopthebleed.org (date of access: 21.02.2026).

20. World Health Organization. Psychological first aid: Guide for field workers. Geneva: WHO, 2019. 60 p.

References

1. Berezutskyi, V. V. (Ed.). (2021). *Bezpeka zhyttiediialnosti* [Life safety]. Kyiv: Karavela [in Ukrainian].

2. Bekh, I. D. (2018). *Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku* [Personality in the space of spiritual development]. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].

3. Bibik, N. M. (2019). *Kompetentnisnyi pidkhid u suchasnii osviti: Svitovyi dosvid ta ukrainski perspektyvy* [Competence approach in modern education: World experience and Ukrainian perspectives]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

4. Bondar, V. I. (2020). *Pedahohika bezpeky* [Pedagogy of safety]. Kyiv: Osvita Ukrainy [in Ukrainian].

5. Volkova, N. P. (2019). *Pedahohika* [Pedagogy]. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].

6. Honcharenko, S. U. (2018). *Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk* [Ukrainian pedagogical dictionary]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

7. Radysh, Ya. V. (Ed.). (2022). *Domedychna dopomoha v umovakh nadzvychainykh sytuatsii* [Pre-medical aid in emergency situations]. Kyiv: Medytsyna [in Ukrainian].

8. Kremen, V. H. (2020). *Filosofiia liudynotsentryzmu v osviti* [Philosophy of human-centeredness in education]. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].

9. Maksymenko, S. D. (2017). *Psykholohiia osobystosti* [Psychology of personality]. Kyiv: KMM [in Ukrainian].

10. Ministry of Health of Ukraine. (2022). Order No. 441 of March 9, 2022: On approval of procedures for providing pre-medical aid in emergency conditions. Retrieved February 21, 2026, from https://zakon.rada.gov.ua

11. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2017). *Nova ukrainska shkola: Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi osvity* [New Ukrainian school: Conceptual principles of secondary education reform]. Kyiv: MON Ukrainy [in Ukrainian].

12. Otych, O. M. (2021). *Profesiinyi rozvytok pedahohichnykh pratsivnykiv u systemi pisliadyplomnoi osvity* [Professional development of teaching staff in postgraduate education system]. Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].

13. Timchenko, O. V. (Ed.). (2021). *Psykholohichna dopomoha v kryzovykh sytuatsiiakh* [Psychological assistance in crisis situations]. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

14. Savchenko, O. Ya. (2018). *Dydaktyka pochatkovoi osvity* [Didactics of primary education]. Kyiv: Hramota [in Ukrainian].

15. Sysoieva, S. O. (2019). *Pedahohichna tvorchist uchytelia* [Pedagogical creativity of a teacher]. Kyiv: Karavela [in Ukrainian].

16. Timchenko, O. V. (2021). *Psykholohichna dopomoha v kryzovykh sytuatsiiakh* [Psychological assistance in crisis situations]. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

17. Khylko, M. I. (Ed.). (2020). *Tsyvilnyi zakhyst ta bezpeka zhyttiediialnosti* [Civil protection and life safety]. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].

18. American Heart Association. (2026). *First aid guidelines*. Retrieved February 21, 2026, from https://cpr.heart.org

19. Stop the Bleed Coalition. (2026). *Stop the Bleed training program*. Retrieved February 21, 2026, from https://www.stopthebleed.org

20. World Health Organization. (2019). *Psychological first aid: Guide for field workers*. Geneva: WHO.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 373.5.016:51+005.336.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-867-880

Болдарєва Ольга Миколаївна, кандидат фізико-математичних наук, доцент, доцент кафедри вищої математики і статистики, Навчально-науковий інститут природничо-математичних наук, інформатики та менеджменту, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», https://orcid.org/0000-0002-1047-4184

Олефір Олена Іванівна, кандидат фізико-математичних наук, доцент, доцент кафедри вищої математики і статистики, Навчально-науковий інститут природничо-математичних наук, інформатики та менеджменту, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0002-4629-3668

Урум Галина Дмитрівна кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри вищої математики і статистики, Навчально-науковий інститут природничо-математичних наук, інформатики та менеджменту, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0003-3054-3893

КОНТЕКСТНІ ЗАДАЧІ ЯК БАЗОВИЙ МЕТОД ФОРМУВАННЯ ПРИКЛАДНИХ МАТЕМАТИЧНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ УЧНІВ.

Анотація. У статті досліджено теоретичні та методичні засади формування прикладних математичних компетентностей учнів у процесі навчання математики на основі впровадження контекстних задач. Актуальність теми зумовлена сучасними вимогами до результатів шкільної освіти, а також необхідністю підвищення рівня математичної грамотності українських школярів відповідно до міжнародних освітніх тенденцій.

Було проаналізовано сутність компетентнісного підходу в освіті, розкрито структуру математичної компетентності та визначено місце прикладної компетентності в її складі. Охарактеризовано контекстні задачі як ефективний засіб формування здатності застосовувати математичні знання для розв’язання практичних проблем.

Виявлено суперечність між потребою у формуванні прикладних математичних компетентностей та недостатнім рівнем системного впровадження контекстних задач у вітчизняній освітній практиці.

Також було розглянуто можливості інтеграції змісту навчання, використання цифрових інструментів, організації групової та парної роботи, реалізації диференційованого підходу та проблемного навчання. Показано, що засто-

сування контекстних задач сприяє підвищенню мотивації учнів, розвитку критичного мислення, навичок аналізу, планування, інтерпретації результатів, а також формуванню фінансової грамотності та комунікативних умінь. Наведено приклади задач для базової та старшої школи, які демонструють практичну спрямованість навчального матеріалу та його зв'язок із реальними життєвими ситуаціями.

Систематичне використання контекстних задач у процесі навчання математики є дієвим інструментом формування прикладних математичних компетентностей учнів і відповідає стратегічним напрямам модернізації сучасної української школи.

Ключові слова: компетентнісний підхід, математична компетентність, прикладна компетентність, контекстні задачі, шкільний курс математики, методика навчання математики, інтеграція навчання, цифрові інструменти, фінансова грамотність, PISA.

Olga Boldarieva Ph. D. degree in Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Higher Mathematics and Statistics, Educational and Scientific Institute of Natural and Mathematical Sciences, Informatics and Management, State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky" (Odesa, Ukraine), Odesa, https://orcid.org/0000-0002-1047-4184

Olena Olefir Ph. D. degree in Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Higher Mathematics and Statistics, Educational and Scientific Institute of Natural and Mathematical Sciences, Informatics and Management, State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky" (Odesa, Ukraine), Odesa, https://orcid.org/0000-0002-4629-3668

Halyna Urum Ph. D. degree in Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Higher Mathematics and Statistics, Educational and Scientific Institute of Natural and Mathematical Sciences, Informatics and Management, State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky" (Odesa, Ukraine), Odesa, https://orcid.org/0000-0003-3054-3893

CONTEXTUAL PROBLEMS AS A BASIC METHOD FOR FORMING STUDENTS' APPLIED MATHEMATICAL COMPETENCES.

Abstract. This study examines the theoretical and methodological foundations for developing students' applied mathematical competence through the use of context-based problems in mathematics education. The relevance of the research stems from

current requirements for school education outcomes and the need to enhance Ukrainian students' mathematical literacy in line with international educational trends.

The paper analyzes the essence of the competency-based approach in education, clarifies the structure of mathematical competence, and defines the role of applied competence within this framework. Context-based problems are characterized as an effective means of fostering students' ability to apply mathematical knowledge to real-world situations. The study identifies a gap between the recognized need to develop applied mathematical competence and the insufficient systematic implementation of context-based problems in Ukrainian educational practice.

The research also explores opportunities for curriculum integration, the use of digital tools, the organization of collaborative (pair and group) learning, differentiated instruction, and problem-based learning. It is demonstrated that the systematic use of context-based problems enhances student motivation, promotes critical thinking, and develops analytical, planning, and interpretative skills. Furthermore, it contributes to the development of financial literacy and communication skills. Examples of problems designed for lower and upper secondary school levels illustrate the practical orientation of the proposed approach and its connection to authentic real-life contexts.

The findings suggest that the systematic integration of context-based problems into mathematics instruction is an effective strategy for developing students' applied mathematical competence and aligns with the strategic priorities of contemporary educational reform in Ukraine.

Keywords: competency-based approach; mathematical competence; applied mathematical competence; context-based problems; mathematics education; curriculum integration; digital tools; financial literacy; PISA

Постановка проблеми. Математика традиційно розглядається як фундаментальна наука, що виступає універсальною мовою опису закономірностей навколишнього світу та є підґрунтям розвитку природничих, технічних, економічних і соціальних дисциплін. Проте, попри її об'єктивну значущість для інтелектуального розвитку особистості та формування ключових компетентностей, у сучасному освітньому просторі зберігається проблема недостатнього усвідомлення учнями практичної цінності математичних знань і вмінь.

Низький рівень навчальної мотивації до вивчення математики, формальне сприйняття змісту предмета та орієнтація переважно на відтворення алгоритмів і формул з метою складання національного мультипредметного тесту (НМТ) зумовлюють зниження якості засвоєння матеріалу. У результаті математика дедалі частіше розглядається учнями не як інструмент пізнання та практичного застосування, а як засіб досягнення короткострокового результату у вигляді тестового балу.

Такий підхід суперечить компетентнісній парадигмі сучасної освіти, що передбачає формування здатності застосовувати знання в реальних життєвих ситуаціях.

Аналіз результатів НМТ 2025 року свідчить про наявність системної проблеми: найбільша частка учасників, які не подолали пороговий бал, припадає саме на математику (11,9%), а середній результат із цього предмета є найнижчим у порівнянні з іншими дисциплінами (132,3 бали). Такі показники виступають індикатором суперечності між суспільною потребою у формуванні високого рівня математичної компетентності та недостатньою ефективністю наявних підходів до її формування в освітньому процесі.

Незважаючи на реалізацію в Україні освітньої реформи, спрямованої на переорієнтацію з формального засвоєння знань на розвиток практичних умінь і ключових компетентностей, проблема підвищення мотивації до вивчення математики та забезпечення результативності навчання залишається актуальною. Це зумовлює необхідність пошуку й упровадження ефективних методичних підходів, що сприятимуть усвідомленню учнями значущості математичних знань, підвищенню їх пізнавальної активності та покращенню освітніх результатів.

Саме тому розв’язання контекстних задач на уроках математики дозволить покращити рівень математичної компетентності учнів за рахунок демонстрації практичного застосування математичних знань у житті та, як наслідок, підвищення рівня зацікавленості до предмету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття контекстної або прикладної задачі досліджували Маслова Г. Г. , Тихонов Н. Л. , Варданян С.С. та ін. Гайбулаєв Н. , Мороз Г. М. та ін вважають, що така задача за своїм формулюванням та методами її розв’язання має бути близькою до задач, що виникають на практиці. Н. А. Терешин визначає прикладну задачу як таку, яка поставлена поза математикою та яка розв’язується математичними засобами.

Питання формування прикладних компетентностей та розробки контекстних задач у шкільному курсі математики розглядаються в працях таких українських дослідників як Слєпкань З. І., Бевз Г. П., Мерзляк А. Г. та його співавтори Полонський В.Б. та Якір М. С., Тарасенкова Н. А.

Реалізацію метапредметного підходу (мета-(грец.)–понад), у навчанні математики досліджував Бурда М. І. [1]. Збільшення у змісті математичної освіти питомої ваги прикладного компонента досліджував авторський колектив Бурда М.І., Васильєва Д.В., Волошена В. В., Вашуленко О. П., Тарасенкова Н. А. [2].

Мета статті – формування прикладної математичної компетентності учнів методом контекстних задач у шкільному курсі математики.

Виклад основного матеріалу. Компетентнісний підхід в освіті полягає в переорієнтації освітнього процесу з простого накопичення знань, умінь і навичок на формування ключових компетентностей, що дозволяє учням успішно та ефективно діяти в реальних життєвих ситуаціях, спираючись на здобуті знання та вміння. Відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти, затвердженого 30 вересня 2020 року, можна виділити основні принципи

компетентнісного підходу: практичне спрямування, інтеграція, особистісно-орієнтоване навчання, мотивація.

Під математичною компетентністю будемо розуміти вміння бачити та застосовувати математику в реальному житті, розуміти зміст і методи математичного моделювання, вміння будувати математичну модель, досліджувати її методами математики, інтерпретувати отримані результати, оцінювати похибку обчислень. Прикладна компетентність – складова математичних компетентностей. Це не просто знання математичних правил і формул, а вміння їх застосувати для вирішення життєвих проблем та ситуацій. У більш широкому розумінні прикладна спрямованість математики розуміється як змістовний та методологічний зв'язок шкільного курсу з практикою, що передбачає формування в учнів вмінь та навичок, необхідних для розв'язання практичних завдань засобами математики. Структура прикладних математичних компетентностей в цілому схожа на структуру загальних математичних та включає в себе процедурну, логічну, технологічну, дослідницьку і методологічну компетентності. В умінні розв'язувати задачі у дійсному житті із застосуванням математичних знань і полягає суть прикладних математичних компетентностей. Вони можуть формуватися, зокрема, за допомогою методу контекстних задач. Цей метод є базовим і означає розв'язання задач із реального життя математичними засобами (аналіз, моделювання, інтерпретація тощо). Наприклад, планування бюджету на подорож або ремонт авто, житла тощо.

Контекстною є така задача, яка описує ситуацію з реального життя чи деякої предметної галузі (фізика, біологія, економіка тощо), розв'язання якої здійснюється математичними засобами та потребує аналізу, побудови математичної моделі, розв'язання та інтерпретації отриманого рішення.

Представимо етапи розв'язання контекстної задачі схематично (рис. 1.1.).

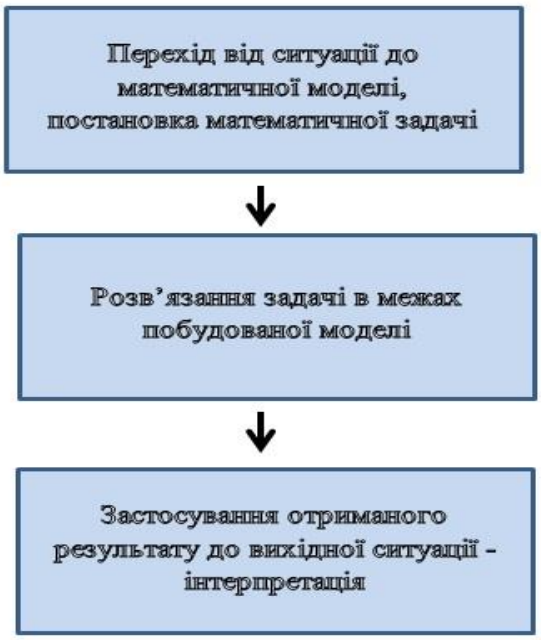

Рис. 1.1. Етапи розв'язання контекстної задачі

Отже, для розв'язання задачі прикладного змісту учні мають опанувати вказані на схемі 1.1. етапи: формалізувати практичну ситуацію, побудувати її математичну модель, розв'язати задачу в межах отриманої моделі, інтерпретувати результат.

За своєю структурою та метою контекстні задачі поділяються на задача-проблему, задачу-сюжет, задачу-кейс, задачу-проект, задачу-дослідження.

Задачами-проблемами є такі задачі, які є практичними ситуаціями, але не містять достатньо числових даних для розв'язання. Такі задачі сприяють розвитку творчого мислення та вмінню знаходити нестандартні рішення. Для їх розв'язання часто застосовуються комбінації математичних методів. Наприклад, знайти об'єм бункера, маючи лише рулетку та калькулятор.

Такі задачі часто не мають єдиного рішення та очевидного розв'язання, а сам метод збагачує учнів теоретичними знаннями з технічних та інших дисциплін.

Приклад. Контекст: Родина Петренків планує зменшити витрати на освітлення та придбати на зекономлені гроші панорамні вікна. Необхідно розробити рекомендації щодо ефективного використання електроенергії. Проблема: як завдяки математиці обґрунтувати заходи для економії електроенергії та прогнозувати розмір зекономлених коштів?

Така задача є відкритою, оскільки потребує додаткового пошуку інформації, її опрацювання та аналізу, на основі якого пропонуватимуться варіанти рішень ситуації.

Сюжетними є задачі, які описують реальні життєві ситуації або наближені до них. З цієї точки зору будь-яка практична ситуація є сюжетною задачею. Для їх розв'язання необхідно з текстової інформації створити математичну модель. Наприклад, рибалки Іван та Геннадій щодня виловлювали однакову кількість карасів, причому Геннадій виловлював щодня на 2 карасі більше, ніж Іван. За домовленістю з місцевим притулком для самотніх котів Іван мав виловити 28 карасів, а Геннадій — 60 карасів. У підсумку виявилося, що для виконання домовленості Івану знадобилося на 3 дні менше, ніж Геннадію. Скільки карасів щодня виловлював Іван?[8]

Задачі-кейси частіше ілюструють професійні ситуації, для їх розв'язання необхідно збирати інформацію з різних джерел, аналізувати таблиці, графіки, діаграми та приймати рішення. Наприклад, батьки відклали певний бюджет на літній відпочинок. Необхідно розглянути пропозиції трьох туристичних агентств та запропонувати країну для відпочинку родини з чотирьох осіб в межах наявного бюджету.

Задачі-проекти передбачають строки виконання, завдання може ставитись не одній особі, а групі та виконуватись у декілька етапів. Такі задачі інтегрують знання з різних дисциплін і передбачають представлення результату у вигляді макета, презентації або звіту. Наприклад, розробити проект кухні та представити її макет, розрахувати кількість матеріалів скласти бюджет.

Задачі-дослідження передбачають проведення учнем деяких спостережень, досліджень, збирання даних, аналізу та формування висновків. Тобто такі задачі не мають єдиного рішення, а важливим є процес отримання результату. Наприклад, необхідно вивчити як змінюється рівень води у ставку протягом місяця, представити заміри та графік залежності.

Одним з методичних підходів впровадження контекстних задач з метою формування прикладних компетентностей є застосування цифрових інструментів.

Застосування цифрових інструментів у розв'язанні контекстних задач значно полегшує та прискорює роботу учнів.

З точки зору розподілу етапів розв'язування контекстних задач, етап розв'язання саме математичної моделі є технічним, тому, обчислення можуть бути здійснені за допомогою електронних таблиць, програм для побудови графіків, онлайн-калькуляторів тощо.

Інтерпретація рішення задачі може бути представлена, наприклад, у вигляді презентації, інфографіки або діаграми. Крім того, для здійснення дослідницької частини розв'язання контекстної задачі можна застосовувати пошукові системи та бази даних.

Таким чином, методичний підхід застосування цифрових інструментів додає процесу наочності, графічні можливості, дозволяє швидко діяти, забезпечуючи проведення великої кількості розрахунків за незначний проміжок часу.

Застосування такого методичного прийому як групова робота або робота в парі є важливим не лише у формуванні математичних компетентностей, а й дозволяє реалізовувати компетентнісний підхід в цілому.

Робота учнів у групі буде доцільною для розв'язання складних контекстних задач, задач-проблем, які не мають одного простого рішення. Тоді етапи задачі можна розділити між учасниками – аналітик, моделювальник, обчислювач, інтерпретатор. В цьому випадку учні мають не лише критично мислити, а й структурувати інформацію, системно мислити, працювати з цифровими інструментами, презентувати та обґрунтовувати результати.

Крім того, групова робота сприяє розвитку комунікативних навичків, адже при такій роботі формування математичних навичків відбувається через взаємодію – сильніші учні допомагають слабшим. До того ж, у груповій роботі вірогідність помилок є нижчою ніж при індивідуальній роботі над задачею.

Робота в парі фокусується на діалозі та взаємоконтролі, що підвищує відповідальність учасників. Задачі для парної роботи є легшими, тому, може бути запропоновано розв'язати контекстну задачу декількома способами та порівняти їх ефективність.

Повноцінний розвиток прикладних математичних компетентностей може бути забезпечений поєднанням індивідуальної роботи, роботи в парі та групової роботи.

Дієвим у формуванні відповідних компетентностей є диференційований підхід, який залучає до роботи учнів з різним рівнем знань та дозволяє формувати також і соціальні компетентності. Диференційований підхід виховує уміння обирати, приймати рішення, брати відповідальність за зроблений вибір.

Розглянемо приклад. Щоб зменшити витрати на опалення, родина вирішує утеплити стіни будинку зовні. Будинок має форму прямокутного паралелепіпеда. Довжина будинку 12 м, ширина 9 м, висота стін 3 м, площа вікон та дверей 17 кв.м. Розглядаються два варіанти утеплювача, ціни яких за 1 кв.м складають 200 грн та 250 грн.

Питання для базового рівня – яка загальна площа стін, які необхідно утеплити?

За допомогою вчителя діти моделюють задачу, згадують формулу загальної площа паралелепіпеда та розраховують площу стін, віднімаючи площу вікон та дверей.

Другим етапом інтерпретують результат у грошовому еквіваленті, тобто обчислюють повну вартість утеплювачів.

Третім етапом учні формулюють відповідь у контексті поданої ситуації – яка сума необхідна для закупівлі утеплювача?

На стандартному рівні знань учні можуть обчислити та порівняти вартість різних матеріалів. Без допомоги вчителя діти розраховують повну вартість утеплювача як на базовому рівні. Застосовуючи формулу відсотків, обчислюють економію за умови вартості утеплювача 200 грн та 250 грн, аналізують та обирають оптимальний варіант. У цьому випадку формуються критичне мислення та спроможність приймати рішення.

Для учнів, які є сильнішими та мають творчо-дослідницький рівень знань, метою буде побудова складної моделі, знаходження додаткових даних та обґрунтування рішення.

Крім проведеної роботи як на перших двох рівнях, учні самостійно досліджують, через скільки років окупляться утеплювачі (дорожчий та дешевший), порівнюють терміни окупності. Також, на цьому рівні можливе формування звіту у вигляді таблиць та надання висновків і рекомендацій з обґрунтуванням. Різна глибина опрацювання матеріалу відповідно до рівнів знань учнів дає вчителю можливість працювати з усім класом одночасно.

Наведемо приклад контексних задач для базової та профільної школи, що можна використовувати вчителю у власній професійній діяльності.

Задача 1 (див. [3]). Іванко майстрував з іграшкових цеглинок стіну з бійницями, тому в кожному наступному ряду було на 6 цеглинок менше, ніж у попередньому. Скільки було цеглинок у найнижчому ряду, якщо в найвищому їх було 3, а всього стіна містила 300 цеглинок?

Розв'язання.

Подана задача є прикладом арифметичної прогресії, а саме, кількість цеглинок у кожному рядку утворює арифметичну прогресію:

- перший член прогресії $a_1 = 3$ – кількість цеглинок у найвищому рядку;
- різниця $d = 6$ – зміна кількості цеглинок у кожному наступному рядку.

Оскільки ми обрали першим членом прогресії останній – самий верхній рядок, то, спускаючись донизу, у кожному наступному рядку буде на 6 цеглинок більше;

- сума $S_n = 300$ сума членів арифметичної прогресії, тобто загальна кількість цеглинок у стіні.

Формула суми n членів арифметичної прогресії має вигляд:

$$S_n = \frac{2a_1 + (n-1)d}{2}n$$

Застосуємо подані в умові задачі дані:

$$300 = \frac{2 \cdot 3 + (n-1)6}{2}n = 3n + 3n^2 - 3n$$

$$300 = 3n^2$$

$$n^2 = 100$$

$$n = \sqrt{100} = \pm 10$$

У даному випадку кількість членів арифметичної прогресії n є кількістю рядків, тому $n = 10$.

Знайдемо кількість цеглинок у найнижчому рядку користуючись формулою n-го члена арифметичної прогресії:

$$a_n = a_1 + (n-1) \cdot d$$

Підставимо наші дані для $n = 10$:

$$a_{10} = 3 + (10-1) \cdot 6 = 3 + 9 \cdot 6 = 3 + 54 = 57$$

Відповідь: у найнижчому рядку було 57 цеглинок.

Задача 2. Сила струму I в провіднику змінюється з часом за законом $I = 2 + 3t^2$. Визначити, яка кількість електрики проходить через поперечний зріз провідника за час від $t_1 = 2\ c$ до $t_2 = 5\ c$.

Розв'язання.

Уявімо собі змінний струм, що протікає по провіднику. Обчислимо кількість електрики, яка протікає за інтервал часу через перетин провідника.

Якби сила не мінялась з часом, то зміна кількості електрики q дорівнювала б добутку $I(b-a)$. Нехай задано закон зміни $I = I(t)$ в залежності від часу. Тоді кількість електрики, що протікає за інтервал часу $[a, b]$ дорівнює $q(b) - q(a)$. З іншого боку, на малому проміжку часу можна вважати силу струму постійною, такою що дорівнює $I(t)$, а $dq = I(t)dt$, отже, обчислення кількості електрики за даний проміжок часу зводиться до знаходження первісної функції I(t).

Різницю $q(b) - q(a)$ є інтегралом від функції I(t) на відрізку [a;b], тоді:

$$\int_a^b I(t) = q(b) - q(a).$$

Нехай по провіднику тече струм змінної сили $I = I(t)$, где $I(t) \geq 0$. Тоді кількість електрики Q, що протікала через поперечний переріз провідника за проміжок часу , $[t_1; t_2]$ $(t_1 < t_2)$, обчислюється за формулою

$$Q = \int_{t_1}^{t_2} I(t)dt,$$

де $I -$ сила струму виражено в амперах, $t -$ в секундах.

Отже, для поданої задачі кількість електрики:

$$Q = \int_2^5 (2 + 3t^2)dt = \left(2t + 3 \cdot \frac{t^3}{3}\right)\Big|_2^5 = 10 + 125 - 4 - 8 = 123 \text{ (Кл.)}$$

Відповідь: через поперечний зріз провідника від 2с до 5с проходить 123 Кл електрики.

Задача 3. Кількість міліграм препарату $m(t)$, який потрапляє до кровотоку за t хвилин після прийому пігулки, визначається швидкістю його потрапляння у кров. Скільки препарату буде у крові за 15 хвилин після прийому пігулки, якщо ці ліки потрапляють у кров зі швидкістю $3te^{-0.4t}$мг/хв?

Розв'язання.

Бачимо, що швидкість подано у вигляді добутку двох неперервних функцій, які залежать від часу t, тому застосуємо метод інтегрування частинами.

Нехай $u = 3t$, $dv = e^{-0.4t}dt$

Тоді $du = 3dt$, а $v = \frac{1}{-0.4}e^{-0.4t} = -2{,}5e^{-0.4t}$

Застосуємо формулу інтегрування частинами:

$$\int udv = uv - \int vdu$$

Тоді, $m(t) = \int_0^{15} 3te^{-0.4t}dt = 3t \cdot (-2{,}5e^{-0.4t}) - \int_0^{15}(-2{,}5e^{-0.4t}) \cdot 3dt = -7{,}5te^{-0.4t} - 18{,}75e^{-0.4t}|_0^{15} = -7{,}5e^{-0.4t} \cdot (t + 2{,}5)|_0^{15} = 18{,}2$ мг*Відповідь:* за 15 хвилин після прийому пігулки у крові буде 18,2 мг препарату.

Задача 4 (див. [8]). Пакетик для томатної пасти має форму піраміди, в основі якої рівнобедрений трикутник із рівними сторонами 12 см і кутом між ними 30°. Висота піраміди дорівнює 6 см. Обчисліть об'єм пакетика.

Розв'язання. Зобразимо пакетик для томатної пасти схематично:

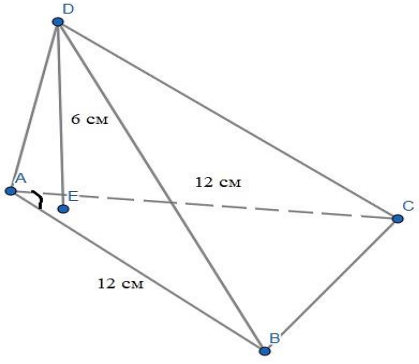

За умовами задачі: $AB = AC = 12$ см,

$$DE \perp \triangle ABC, DE = 6 \text{ см}, \angle BAC = 30°$$

Для знаходження об’єму піраміди скористуємось формулою:

$$V = \frac{1}{3} S_{\text{осн}} \cdot H,$$

де $S_{\text{осн}}$ – площа основи піраміди, тобто площа $\triangle ABC$,

H – висота піраміди, в нашому випадку висотою є DE, $H = DE = 6$см.

Площа основи піраміди нам невідома, однак, відомі величини двох сторін та кута між ними, тому, для знаходження площі трикутника в основі піраміди скористуємось формулою:

$$S = \frac{1}{2} AB \cdot AC \cdot sin\angle BAC$$

$$sin\angle BAC = \sin 30° = \frac{1}{2}$$

Тоді $S_{\text{осн}} = \frac{1}{2} \cdot 12 \cdot 12 \cdot \frac{1}{2} = 36$ (см^2).

Отримане значення площі основи підставимо у формулу для знаходження об’єму: $V = \frac{1}{3} \cdot 36 \cdot 6 = 72$ (см^3).

Відповідь: пакетик для томату має об’єм 72 см^3.

Задача 5 (див. [8]). При насипанні сипучого матеріалу у вигляді купи, близької за формою до конуса, для кожного сипучого матеріалу кут природного укосу (кут нахилу твірної конуса до площини його основи) свій і для вологого піску він наближено дорівнює 45°. Для бетонування підлоги в їдальні школи привезли пісок, який висипали в купу, що має форму конуса, з твірною 1,2 м. Цей пісок необхідно перенести до приміщення. Скільки відер із піском місткістю 10 л доведеться перенести до приміщення.

Розв’язання. Зобразимо купу піску схематично:

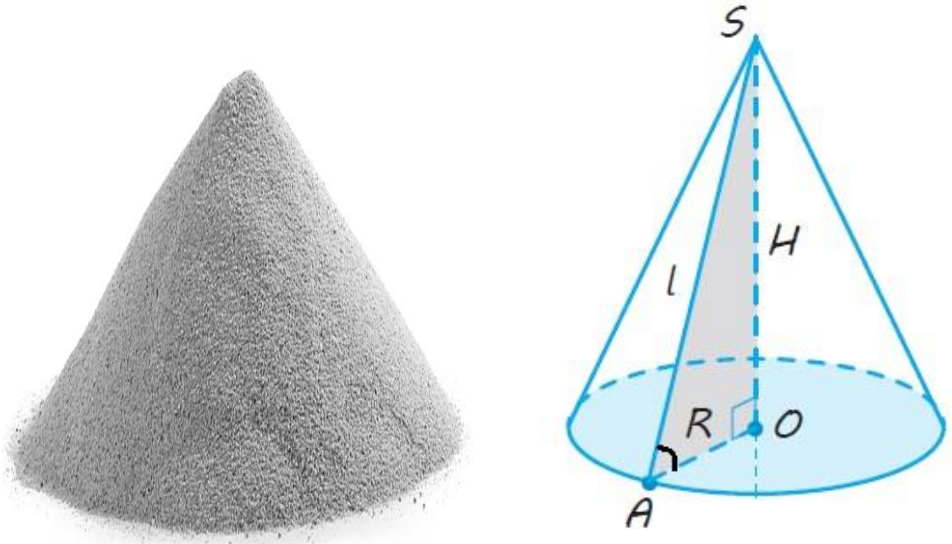

За умовою задачі: твірна $l = 1{,}2$ м, $\angle SAO = 45°$.

Об’єм всієї купи піску знаходимо за формулою для знаходження об’єму конуса: $V = \frac{1}{3}\pi R^2 H$,

де R – радіус основи конуса, H – висота конуса (висота купи піску).

Розглянемо $\triangle AOS$: $\angle SAO = 45°, \angle AOS = 90°$, тоді $\angle ASO = 45°$, а відтак $\triangle AOS$ є рівнобедреним, де $AO = SO$, а радіус дорівнює висоті $R = H$.

За співвідношеннями сторін у прямокутному трикутнику згадуємо:

$$\cos SAO = \frac{R}{l}$$

Звідси $R = l \cdot \cos SAO = 1{,}2 \cdot \cos 45° = 1{,}2 \cdot \frac{\sqrt{2}}{2} = 0{,}6\sqrt{2}$

Отже, радіус основи конуса та його висота $R = H = 0{,}6\sqrt{2}$ (м).

Підставимо отримані значення у формулу знаходження об’єму:

$V = \frac{1}{3}\pi R^2 H = \frac{1}{3}\pi \cdot \left(0{,}6\sqrt{2}\right)^2 \cdot 0{,}6\sqrt{2} = 0{,}2 \cdot \pi \cdot 0{,}36 \cdot 2 \cdot \sqrt{2} \approx 0{,}64$

$V \approx 0{,}64$ (м^3) – об’єм конуса, тобто всієї купи піску.

Оскільки пісок переноситимуть відром 10 л, переведемо м^3 у літри:

1 м^3 $= 1000$ л, тоді $V \approx 0{,}64 \cdot 1000 \approx 640$ (л).

Загальний об’єм піску поділимо на літраж відра - дізнаємось кількість відер: $\frac{640}{10} = 64$ відра приблизно.

Відповідь: до приміщення доведеться перенести приблизно 64 відра з піском.

Висновки. Базовим методом формування прикладних математичних компетентностей у шкільному курсі математики є розв’язання контекстних задач. Контекстні задачі з математики для базової та профільної школи виступають дієвим інструментом у формуванні прикладних математичних компетентностей тоді, як вітчизняний досвід демонструє прогалину у впровадженні таких задач, у зв’язку з чим, існує необхідність у запровадженні розв’язання контекстних задач у шкільний курс математики.

Розв’язання контекстних задач та контекстне навчання в цілому має багато переваг, зокрема підвищується мотивація та сенс навчання, формуються прикладні компетентності, розвиваються комунікативні навички. Крім того, розв’язання контекстних задач забезпечує наступність у навчанні, що робить здобуті компетентності більш стійкими. Важливим моментом у контекстному підході є визначення учня активним учасником освітнього процесу – достатньо підібрати завдання, близьке або схоже за змістом на інтереси або вподобання учня, останній активно включається в роботу. Так підвищується мотивація до вивчення предмету.

Література:

1. Бурда М. І. Компетентнісний потенціал змісту шкільних підручників з математики. Проблеми сучасного підручника: збірник наукових праць. Київ, Педагогічна думка, 2023. Вип. 31. С. 18–25.

2. Бурда М.І., Васильєва Д.В., Волошена В.В., Вашуленко О.П., Тарасенкова Н.А. Прикладна спрямованість навчання математики в гімназії: Методичний посібник / [Електронне видання]. — К.: Видавничий дім «Освіта», 2024. — 161 с.

3. Захарійченко Ю.О., Школьний О.В., Захарійченко Л.І., Школьна О.В. Повний курс математики в тестах (Енциклопедія тестових завдань)/— Х.: Видавництво «Ранок», 2011.— 496 с.

4. Кисельова К., PISA: усе, що треба знати про глобальне дослідження освіти. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://osvitoria.media/experience/pisa-use-shho-treba-znaty-pro-globalne-doslidzhennya-osvity/M

5. Мерзляк А.Г., Номіровський Д.А., Полонський В.Б. та ін. Геометрія: початок вивчення на поглибленому рівні з 8 класу, профільний рівень: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти – Х.: Гімназія, 2019. – 240 с.

6. Моторіна В.Г. Технологія підготовки вчителя математики до уроку: Навчальний посібник для студентів фізико-математичних факультетів педагогічних навчальних закладів. Друге доповнене і виправлене видання –Х.: Видавець Іванченко І. С., 2012. – 318 с.

7. Нелін Є.П., Долгова О.Є. Геометрія (профільний рівень): підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. освіти. — Харків : Вид-во «Ранок», 2019. —208 с.

8. НМТ-2025: Офіційний звіт за результатами проведення. Український центр оцінювання якості освіти. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://testportal.gov.ua/nmt-2025-ofitsijnyj-zvit-za-rezultatamy-provedennya/ .

9. PISA. Міністерство освіти і науки України. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: https://mon.gov.ua/tag/pisa?&tag=pisa. URL: https://ipvid.org.ua/index.php/psp/article/view/686/737 .

References:

1. Burda, M.I. (2023). Kompetentnisnyi potentsial zmistu shkilnykh pidruchnykiv z matematyky [Competence potential of the content of school mathematics textbooks]. Problemy suchasnoho pidruchnyka: zbirnyk naukovykh prats – Problems of the Modern Textbook: Collection of Scientific Works. Kyiv: Pedahohichna dumka, Issue 31, 18–25 [in Ukrainian].

2. Burda, M.I., Vasylieva, D.V., Voloshena, V.V., Vashulenko, O.P., & Tarasenkova, N.A. (2024). Prykladna spriamovanist navchannia matematyky v himnazii: Metodychnyi posibnyk [Applied orientation of teaching mathematics in gymnasium: Methodical manual]. Kyiv: Vydavnychyi dim «Osvita», 161 p. [in Ukrainian].

3. Zakharichenko, Yu.O., Shkolnyi, O.V., Zakharichenko, L.I., & Shkolna, O.V. (2011). Povnyi kurs matematyky v testakh (Entsyklopediia testovykh zavdan) [Complete course of mathematics in tests (Encyclopedia of test tasks)]. Kharkiv: Vydavnytstvo «Ranok», 496 p. [in Ukrainian].

4. Kyseleva, K. (n.d.). PISA: use, shcho treba znaty pro hlobalne doslidzhennia osvity [PISA: Everything you need to know about the global education study]. osvitoria.media. Retrieved from https://osvitoria.media/experience/pisa-use-shho-treba-znaty-pro-globalne-doslidzhennya-osvity/ [in Ukrainian].

5. Merzliak, A.H., Nomirovskyi, D.A., Polonskyi, V.B., et al. (2019). Heometriia: pochatok vyvchennia na pohlyblenomu rivni z 8 klasu, profilnyi riven: pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Geometry: Beginning of in-depth study from grade 8, profile level: Textbook for grade 11 of general secondary education institutions]. Kharkiv: Himnaziia, 240 p. [in Ukrainian].

6. Motorina, V.H. (2012). Tekhnolohiia pidhotovky vchytelia matematyky do uroku: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv fizyko-matematychnykh fakultetiv pedahohichnykh navchalnykh zakladiv [Technology of preparing a mathematics teacher for a lesson: Study guide for students of

physical and mathematical faculties of pedagogical educational institutions]. Kharkiv: Vydavets Ivanchenko I.S., 318 p. [in Ukrainian].

7. Nelin, Ye.P., & Dolhova, O.Ye. (2019). *Heometriia (profilnyi riven) : pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Geometry (profile level): textbook for Grade 11 general secondary education institutions]*. Kharkiv: Vydavnytstvo «Ranok», 208 p. [in Ukrainianin] .

8. NMT-2025: Ofitsiinyi zvit za rezultatamy provedennia [NMT-2025: Official report on the results]. (n.d.). Ukrainskyi tsentr otsiniuvannia yakosti osvity. Retrieved from https://testportal.gov.ua/nmt-2025-ofitsijnyj-zvit-za-rezultatamy-provedennya/ [in Ukrainian].

9. PISA. (n.d.). Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. Retrieved from https://mon.gov.ua/tag/pisa?&tag=pisa [in Ukrainian]. URL: https://ipvid.org.ua/index.php/psp/article/view/686/737.

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 37.091.3:001]:355.01(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-881-897

Бондаренко Галина Петрівна к. пед. н., доцент, методист відділу досліджень та аналітики Українського центру оцінювання якості освіти, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-8552-0387

Задорожна Ольга Миколаївна к. пед. н., доцент, доцент кафедри ЮНЕСКО з наукової освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-7451-1685

ВІДНОВЛЕННЯ ЧЕРЕЗ НАУКУ: СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ НАУКОВОЇ ОСВІТИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Анотація. У статті здійснено теоретико-аналітичне осмислення ролі наукової освіти в розвитку освітнього простору України в умовах сучасних соціальних викликів, зумовлених наслідками пандемії COVID-19 та повномасштабної війни. Обґрунтовано, що трансформації освітнього середовища спричинили суттєві освітні втрати, які проявляються у зниженні рівня природничо-наукової, математичної та читацької грамотності учнів, що підтверджується результатами міжнародного дослідження PISA-2022. Наголошено, що такі тенденції актуалізують потребу переосмислення стратегій розвитку освіти, зокрема посилення ролі наукової освіти як інструменту формування наукового мислення, дослідницьких умінь і здатності до критичного аналізу інформації.

Проаналізовано сучасні підходи українських і зарубіжних дослідників до визначення сутності та цілей наукової освіти. Виявлено різні інтерпретації цього феномену: як рівня професійної підготовки до наукової діяльності, як педагогічної моделі дослідницько-орієнтованого навчання, а також як освітнього концепту популяризації науки серед учнівської молоді. Показано, що у міжнародному освітньому дискурсі наукова освіта розглядається комплексно — як система формування наукової грамотності, розвитку дослідницьких компетентностей і підготовки громадян до відповідального прийняття рішень на основі наукових даних.

У дослідженні підкреслено, що важливою складовою розвитку наукової освіти є використання дослідницьких, проблемно-пошукових, евристичних та проєктних методів навчання, які сприяють активному залученню учнів до процесу пізнання, формуванню навичок аналізу, узагальнення та самостійного здобування знань. Розглянуто потенціал наукової освіти у подоланні освітніх втрат та відновленні якості освітнього процесу шляхом інтеграції інноваційних педагогічних технологій, розвитку STEM-освіти, розширення позашкільної

дослідницької діяльності та формування освітнього середовища, орієнтованого на дослідження і творчість.

Обґрунтовано, що розвиток наукової освіти є важливим чинником формування інтелектуального потенціалу держави, підготовки інноваційно мислячих фахівців і активних громадян, здатних до науково обґрунтованого прийняття рішень та участі в процесах суспільного і технологічного розвитку. Визначено, що стратегічне посилення наукової складової освіти може стати ефективною відповіддю на сучасні освітні виклики та важливим ресурсом повоєнного відновлення України.

Ключові слова: наукова освіта, наукове мислення, науковий світогляд, освітні втрати, освітні виклики, стратегії розвитку наукової освіти.

Galyna Bondarenko PhD in Education (Pedagogical Sciences), Associate Professor, Methodologist, Research and Analytics Department, Ukrainian Center for Educational Quality Assessment (UCEQA), Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-8552-0387

Olha Zadorozhna PhD in Education (Pedagogical Sciences), Associate Professor, Associate Professor at the UNESCO Chair on Science Education, Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-7451-1685

RECOVERY THROUGH SCIENCE: STRATEGIES FOR THE DEVELOPMENT OF SCIENCE EDUCATION IN THE POST-WAR PERIOD

Abstract. The article provides a theoretical and analytical understanding of the role of scientific education in the development of Ukraine's educational space in the context of contemporary social challenges caused by the consequences of the COVID-19 pandemic and full-scale war. It is argued that the transformations in the educational environment have caused significant educational losses, which are manifested in a decline in the level of natural science, mathematical, and reading literacy among students, as confirmed by the results of the international PISA-2022 study. It is emphasized that such trends highlight the need to rethink education development strategies, in particular, to strengthen the role of science education as a tool for shaping scientific thinking, research skills, and the ability to critically analyze information.

The article analyzes contemporary approaches of Ukrainian and foreign researchers to defining the essence and goals of science education. Various interpretations of this phenomenon have been identified: as a level of professional training for scientific activity, as a pedagogical model of research-oriented learning, and as an educational concept for popularizing science among young students. It is shown that in the international educational discourse, scientific education is considered comprehensively — as a system for forming scientific literacy, developing research

competencies, and preparing citizens for responsible decision-making based on scientific data.

The study emphasizes that an important component of scientific education development is the use of research, problem-solving, heuristic, and project-based teaching methods, which promote active student involvement in the learning process and the formation of skills in analysis, generalization, and independent knowledge acquisition. The potential of science education in overcoming educational losses and restoring the quality of the educational process through the integration of innovative pedagogical technologies, the development of STEM education, the expansion of extracurricular research activities, and the formation of an educational environment focused on research and creativity is considered.

It is argued that the development of science education is an important factor in shaping the intellectual potential of the state, training innovative-minded specialists and active citizens capable of scientifically sound decision-making and participation in the processes of social and technological development. It has been determined that the strategic strengthening of the scientific component of education can be an effective response to contemporary educational challenges and an important resource for Ukraine's post-war recovery.

Keywords: science education, science thinking, science outlook, educational losses, educational challenges, strategies for the development of science education.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку освітньої галузі України, зумовлений наслідками пандемії COVID-19 та повномасштабної військової агресії, актуалізує потребу системного переосмислення ролі наукової освіти як стратегічного ресурсу відновлення людського капіталу й інтелектуального потенціалу держави. Погіршення результатів міжнародних моніторингових досліджень, зокрема зниження рівня природничо-наукової та математичної грамотності учнівства, свідчить не лише про кількісні освітні втрати, а й про якісні трансформації освітнього середовища, що впливають на формування наукового мислення, дослідницьких умінь і здатності до критичного аналізу інформації. У цих умовах особливої ваги набуває наукове осмислення феномену наукової освіти як інтегративної моделі навчання, що поєднує змістову, методологічну та ціннісну складові підготовки здобувачів освіти.

Проблематика дослідження зумовлена необхідністю уточнення теоретико-методологічних засад наукової освіти, окреслення її стратегічних цілей у контексті компетентнісного підходу та сталого розвитку, а також визначення потенціалу наукової освіти у подоланні освітніх втрат. Важливим є комплексний аналіз понятійного поля, зокрема співвідношення категорії «освітні втрати» із суміжними поняттями, з урахуванням впливу соціальних, економічних, психологічних і безпекових чинників на функціонування системи освіти. Окремої уваги потребує дослідження впливу кризових явищ на якість природничо-математичної підготовки та можливостей використання дослідницьких,

проблемно-пошукових і проєктних методів як інструментів компенсації втрат і водночас розвитку інноваційного потенціалу учнівства.

Таким чином, дослідження спрямоване на обґрунтування стратегічних орієнтирів розбудови наукової освіти в Україні як системної відповіді на виклики сучасності, визначення її ролі у формуванні активного, відповідального громадянина, здатного до науково обґрунтованого прийняття рішень, участі в інноваційних процесах і неперервного навчання впродовж життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових розвідок українських і зарубіжних авторів, а також законодавства в освітні сфері засвідчив актуальність пошуку ефективних стратегій розвитку освітньої галузі, зокрема наукової, у післявоєнний період.

Так, у «Плані відновлення України: освіта і наука як фундамент розвитку людського потенціалу» Сергієм Шкарлетом наголошено на необхідності «створення умов для інноваторів і науковців, що сприятиме розвитку інноваційної економіки країни» [15]. На міжнародному форумі «Людський капітал: навички для майбутнього» заступниця міністра економіки Тетяна Бережна зазначила, що «найбільш затребуваними будуть інженери та технічні спеціалісти для відновлення оборонно-промислового комплексу та розвитку вітчизняних технологій. … І, що дуже важливо, нам будуть потрібні випускники STEM-освіти (наука, технологія, інженерія, математика)» [цит. за 10]. Міністр освіти і науки Оксен Лісовий серед пріоритетів повоєнної відбудови освітньої системи визначив необхідність «перейти до розуміння, що освіта — це про розвиток держави, у тому числі науково-технічний» [12]. Учасники численних міжнародних конференцій з відбудови України пріоритетним завданням освітнього розвитку зазначають «закладення фундаменту для розвитку науки та проведення досліджень для відновлення країни» [4].

На необхідності посилення наукової складової освітнього процесу загострено увагу в Інформаційно-аналітичному збірнику МОН України «Освіта України в умовах воєнного стану». Насамперед, акцентовано на завданні розвитку людського потенціалу: «створення сучасної освітньої й дослідницької інфраструктури відповідно до потреб громадян і держави … збільшення фінансування досліджень; забезпечення доступу до інформації, а також мобільності науковців … інтеграція науки й інноваційного підприємництва» [14].

Аналіз публікацій засвідчив, що на сьогодні не існує спільного погляду на визначення провідної мети впровадження наукової освіти в освітню парадигму України.

І. Бех, Н. Бібік, В. Биков та автори Закону «Про освіту» бачать наукову освіту як специфічний рівень професійної освіти, основна мета якого готувати здобувачів освіти до майбутньої дослідницької діяльності [2, с. 163; 8].

Ю. Гоцуляк вбачає провідним завданням наукової освіти вважає формування дослідницьких здібностей через застосування освітніх технологій,

методів навчання, предметних методики, які ґрунтуються на принципі самостійного здобування учнем знань і пошуквої діяльності [6, с. 8].

На думку С. Бабійчук, провідне призначення наукової освіти «популяризація та вивчення науки серед учнів» [1].

Автори термінологічного словника до Збірника інноваційних практик наукової освіти учнів МАН України формулюють багаторівневу мету наукової освіти, базовий рівень, якої має бути спрямований на розвиток наукової грамотності та глобального громадянства, а просунутий – на розвиток наукового мислення, наукової творчості та наукової компетентності [9].

Отже, одні дослідники інтерпретують наукову освіту як рівень професійної освіти, призначений для підготовки до наукової діяльності. Інші вважають ключовою рисою наукової освіти роль учня у позиції дослідника, який самостійно формулює питання і розробляє рішення проблем. І в такому випадку, наукова освіта визначається як освітня модель, яка містить педагогічні концепції, освітні технології, методи навчання та предметні методики, засновані на принципі самостійного здобування учнем знань, що виражаються в практичній, дослідницькій та проєктній діяльностях.

З іншого боку, наукова освіта розглядається як педагогічний концепт, спрямований на популяризацію та вивчення науки серед учнівської молоді. Окремі автори позиціонують наукову освіту як «спеціалізовану освіту», визначення якої ми знаходимо в Законі України «Про освіту», як вид «спеціалізованої освіти, що базується на дослідно-орієнтованому навчанні, спрямованому на поглиблене вивчення профільних предметів та набуття компетентностей, необхідних для подальшої дослідно-експериментальної, конструкторської, винахідницької діяльності» [8].

Також важливим аспектом, який наразі набуває все більшого поширення, є розвиток наукової освіти у позашкільній системі, зокрема через Малу академію наук, що сприяє науковій діяльності серед молоді.

З огляду на міжнародний контекст, наукова освіта визначається ширше, охоплюючи всі зазначені аспекти. У європейському законодавстві на призначення наукової освіти склався узагальнений погляд на ідею і роль наукової освіти, що передбачає популяризацію наукового знання від дошкілля до освіти впродовж життя; формування дослідницьких здібностей учнів шляхом широкого упровадження інтегрованих курсів STEM, STEAM, STREAM; розповсюдження найновіших досягнень у науці через позашкільні активності надавачів неформальних та інформальних освітніх послуг; розвиток наукового мислення учнів шляхом широкого застосування в освітньому процесі інноваційних технологій, зокрема проєктних технології та можливостей цифрових за стосунків. Європейська комісія у своєму звіті визначає шість ключових напрямків розвитку наукової освіти, включаючи навчання через науку, підвищення якості викладання та розвиток інноваційних стратегій на різних рівнях [21].

Таким чином, наукова освіта - це освітній процес, спрямований на набуття знань, навичок та компетентностей у галузі науки та досліджень. Вона включає в себе вивчення наукових дисциплін, методологій, критичного мислення, а також розвиток дослідницьких навичок. Провідна мета наукової освіти - підготовка компетентних фахівців, здатних вносити вклад у науковий та технологічний розвиток суспільства.

Метою статті є визначення концептуальної сутності, цілей наукової освіти в освітньому просторі України, стратегій її розвитку у повоєнний, а особливо післявоєнний період розбудови освітнього середовища України, визначити можливості наукової освіти в подоланні освітніх втрат в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення.

Для досягнення завдань дослідження використано методи порівняльного аналізу та теоретичного узагальнення сучасних підходів в освітній науці та практиці щодо стратегій розвитку освітнього процесу, планування й реалізації актуальних завдань модернізації освітньої галузі з урахуванням воєнних і післявоєнних викликів, вивчення й інтерпретації світового досвіду, результатів опитувань учнів і педагогів закладів загальної середньої шкільної й позашкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. Розвиток наукової освіти в Україні є однією з найважливіших складових будівництва успішної та конкурентоспроможної країни в сучасному світі. Наукова освіта не лише сприяє поглибленню знань, але і впливає на розвиток науки, інновацій та суспільства в цілому. На думку С. Бабійчук, «кінцевим результатом такого навчання має бути новий тип мислення в учнів, коли наука сприймається як інструмент, засіб для вирішення практичних проблем конкретної людини, сім’ї, міста, держави чи більш глобальних масштабів» [1].

Тобто нині особливої актуальності набуває питання формування учнівської допитливості, розвиток наукового мислення, навчання застосовувати знання в майбутньому для вирішення конкретних проблем.

Такий напрям корелює зі світовими трендами, зокрема прогнозами Європейської комісії «Наукова освіта для відповідального громадянства» щодо обов'язковості наукової освіти для кожного в процесі навчання впродовж життя, починаючи з дошкілля, школи й до університету та освіти дорослих підкреслюється, що у світі, де «все взаємопов’язане, у світі, в якому зростає конкуренція, а технології та дослідження стрімко розвиваються, усі громадяни мають мати краще розуміння цих процесів. Саме тоді вони будуть здатними приймати відповідальні рішення, спираючись на наукові дані, та брати активну участь у інноваціях» [3].

У сучасному швидкозмінному світі важливо підготувати учнів до непередбачуваного майбутнього, надаючи їм навички, які дозволяють їм навчатися та адаптуватися протягом усього життя. Покращити обізнаність учнів у наукових та технологічних питаннях, що сприятиме формуванню добре

інформованого громадянства відкритого до інновацій і викликів технологізації – призначення наукової освіти.

Зважаючи на актуальність такого завдання, професорка Ліверпульського університету Вінн Гарлен основною метою наукової освіти визначила «виховання активного громадянина, через участь у розбудові власного благополуччя, добробуту суспільства та навколишнього середовища» [26].

Побіжно спроби визначити цілі наукової освіти, а також намітити стратегії її розвитку у повоєнний період зроблені в дослідженнях С. Бабійчук [1], Ю. Гоцуляка, М. Гальченка [6], С. Довгого, Л. Гриневич, Н. Морзе, М. Бойко [7], Н. Поліхун, І. Сліпухіної, І. Чернецького [16], A. Czyż, D. Svyrydenko [20].

Проте, в умовах перебування освітнього середовища в стані постійних викликів, зумовлених переходом на дистанційний формат навчання у зв'язку з пандемією Covid-19, а також воєнною агресією, провідним завданням, поряд з розвитком окремих освітніх напрямів, стає виявлення освітніх втрат здобувачів освітніх послуг й розробленя ефективних стратегій їх подолання й корекції, оскільки вони «впливають на поточний рівень умінь вінавичок» [22], що унеможливлює масове залучення учнівської молоді до наукотворення, й, відповідно потребує залучення вітчизнянного й міжнародного досвіду з подолання освітніх втрат, зумовлених воєнними діями [4; 11; 13; 22].

Підтвердженям згубного впливу воєнної ситуації на загальнонавчальні досягнення підлітків стали результати дослідження PISA-2022, що засвідчило безпрецедентне падіння успішності в усіх предметних галузях. Зокрема, оцінювання з природничо-наукової грамотності 15-річного учнівства з проблеми, пов'язаних з наукою й науковими ідеями, готовності брати участь у глибокому та обґрунтованому обговоренні наукових та технологічних тем, що вимагає відповідних навичок, засвідчило зменшення результатів на 19 балів порівняно з 2018 роком. Згідно оприлюднених на сайті Міністерства освіти і науки України результатів міжнародного дослідження якості освіти PISA-2022, «Україна в міжнародному дослідженні якості освіти PISA-2022: про що свідчать результати» зазначається, що «базового рівня грамотності за шкалою PISA досягли 66% українських учнів і учениць. Це означає, що вони здатні застосувати знання в галузі природничо-наукових дисциплін на рівні їхнього побутового розуміння, а також демонструють елементарні знання, засвідчуючи спроможність виявляти ті питання, які можна дослідити науково. Водночас рівня 3 і вище досягли 36% учнів» [18].

Порівняння даних досліджень PISA 2018 та 2022 років показало, що рівень успішності українських учнів погіршився. Так, результати з математики знизилися на 12 балів, з природничо-наукових дисциплін – на 19 балів, з читання – на 38 балів. Виходячи з наведених результатів, освітні втрати з математико-наукової компетентності дорівнюють приблизно 1 року (розрив у 20 балів приблизно 1 рік). Результати не є критичними, проте дають підґрунтя для розробки і коригування освітньої політики насамперед у галузі наукової освіти [18].

Отримані результати свідчать не лише про кількісне зниження показників, а й про якісні виклики для всієї системи шкільної підготовки, передусім у сфері формування математичної та природничо-наукової компетентностей. Освітні втрати актуалізують необхідність переосмислення змісту, методів і стратегій розвитку наукової освіти в Україні. У цьому контексті важливо не обмежуватися компенсаторними заходами, а зосередитися на стратегічному посиленні наукової складової освітнього процесу як основи формування інтелектуального потенціалу здобувачів освіти. Саме тому постає потреба чітко окреслити цілі та ціннісні орієнтири наукової освіти, які мають стати відповіддю на виявлені освітні виклики.

Основні цілі наукової освіти включають надання глибоких знань у конкретній галузі, розвиток аналітичного мислення та навичок розв'язання проблем, підготовка учнів до самостійних наукових досліджень та забезпечення здатності до навчання впродовж життя. Через наукову освіту учні мають можливість вивчати наукові концепції та принципи, які є основою для інновацій та технологічного прогресу. Наукова освіта відкриває наскрізну ідею постійного навчання та дослідження. Це створює основу для культури пошуку та відкриття нових знань, що, у свою чергу, сприяє розвитку освітньої та наукової спільноти. У контексті наукової освіти наскрізна ідея підкреслює значущість неперервного професійного розвитку та постійного вдосконалення наукових навичок та знань.

Провідне завдання наукової освіти — посилювати інтерес учнів, що спирається на їхню природну схильність шукати сенс та розуміння навколишнього світу, активне включення в процес дослідження та відкриття. Це допомагає розвивати не тільки знання, а й навички критичного мислення, аналізу та самостійного вивчення та може сприяти виникненню позитивної емоційної реакції, яка мотивує до подальшого навчання.

У вітчизняній педагогіці такого поняття як «наукова освіта» до останніх декількох років не існувало. Проте це не означає, що вітчизняна педагогіка не приділяла уваги формування наукового мислення, елементи наукової освіти були включені до різних методів навчання як інноваційні або нетрадиційні методи: пошуковий (або евристичний), проблемний, проєктний і дослідницький. Саме ці методи сприяють розвитку критичного мислення й формуванню наукового світогляду.

Метод проблемного викладу дозволяє учневі не лише сприймати інформацію й усвідомлювати і запам'ятовувати готові наукові висновки, але й стежити за логікою доведення, за плином думки вчителя, контролювати її переконливість, впевнюватися у правильності такого аналізу, а також брати участь у прогнозуванні наступних кроків дослідження.

Частково-пошуковий (евристичний) метод спонукає учнів до пошуку нових знань з допомогою різноманітних засобів під керівництвом учителя, що дозволяє розвивати навички самостійного розмірковування, розв'язання пізнавальних завдань, створення і вирішення проблемних ситуацій тощо.

Метод проєктів формує у учнів або групи вміння розв'язувати проблеми, які вимагає низки пізнавальних дій: узагальнення інформації з проблеми, її структурування, визначення раніше невирішених питань, пропонування власного бачення розв'язання питання, презентацію результатів дослідження.

Дослідницький метод передбачає вміння формулювання проблеми, на розв'язання якої виділяється певний відрізок навчального часу. В процесі вирішення дослідницьких завдань учні самостійно здобувають знання, аналізуючі різноманітні варіанти отриманих відповідей.

У світовій освітній діяльності зазначені методи стали основою нової освітньої моделі, яку називають науковою освітою. Яка значно розширює інструменти роботи вчителя шляхом зміни способу навчання з використанням сучасних наукових технологій, а також допомагає поширити наукові теорії серед учнів та пристосувати їх до вирішення практичних завдань пд. Час навчання [20].

У нашій країні наукова освіта перебуває на стадії становлення: Підґрунтям до розбудови системи наукової освіти є передусім програми, державні стандарти, стратегії, концепції розвитку шкільної, позашкільної і вищої освіти. Зокрема, в програмі трансформації «Освіта 4.0: Український світанок» закладено пріоритетність проблемного й інноваційного навчання, створення STEM-центрів і STEM-лабораторій, інтерактивних музеїв науки, що є ознаками наукового освітнього середовища.

Наукову освіту здебільше розглядають як альтернативу традиційному навчанню. Особливо важливо враховувати це в контексті швидкого розвитку технологій та змін у суспільстві. Як інноваційний метод, на думку Anna Czyż та Denys Svyrydenko, саме наукова освіта дозволяє задовольнити потреби учнів у ефективному створенні дружнього середовища для спільного розвитку [20]. І це повинно стати ідеєю для кожного здобувача освіти різного рівня освіти — від дитячого садка до університету. Оскільки наукова освіта це не лише навчання фактам, але й розвиток критичного мислення, здатності аналізувати дані та використовувати інноваційні підходи до вирішення проблем. Отже, саме наукова освіта може стати відповіддю на особливі вимоги сучасності в тому числі й сприяти вирішенню проблем інклюзивного навчання.

Що надає підтримки вчителям у розвитку компетенцій та розумінні специфіки роботи з кожним учнем, при цьому учням надається можливість отримати знання про навички та компетентність, засновані на найбільш придатних методах і засобах.

Побіжно терміни, пов'язані зі становленням і впровадженням наукової освіти в освітній процес закладів середньої освіти зустрічаємо в «Професійному стандарті за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти». Зокрема, в цих документах прописано вимоги до професійної компетентності вчителя, які мають сприяти формуванню наукового мислення його учнів, а саме: *інформаційно-цифрова компетентність, інноваційна компетентність, предметно-*

методична компетентність, проєктувальна компетентність. організаційно-комунікативна компетентність.

Звертаємо увагу також і на оновлений «Державний стандарт початкової освіти», «Державний стандарт базової середньої освіти». У цих документах серед 11 ключових компетентностей виділено компетентності важливі для формування наукового мислення й організації наукової діяльності: «компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій, інноваційність, інформаційно-комунікаційна компетентність, навчання впродовж життя, підприємливість і фінансова грамотність». Ці компетентності підкреслюють важливість глибокого розуміння науки, навичок критичного мислення, адаптивності та здатності до інновацій, які є фундаментальними для ефективного наукового освітнього процесу.

У пріоритеті «Державного стандарту профільної середньої освіти» формування наукового світогляду і принципів сталого розвитку. В цьому документі визначено *мету профільної середньої освіти*, яка акцентує на розвитку особистості здобувачів освіти; *ключові компетентності,* що спрямовані не тільки на надання знань, але й на формування здатності учнів мислити критично та відповідально в контексті природничих наук; а також *провідні здібності здобувачів освіти*, які повинні стати фундаментальними для сучасної освітньої системи, особливо у контексті природничих наук. Це все не тільки сприятиме розвитку наукових знань та навичок, але й повинно готувати учнів до ефективної взаємодії зі складним та динамічним світом [17].

Таким чином, нині наукова освіта в нашій державі перебуває на стадії становлення, чіткої стратегії щодо її розбудови поки не розроблено, проте в засадничих концепціях реформування освітньої галузі приділено увагу розбудові наукового освітнього простору, формування ключових компетентностей, без яких неможливе становлення наукового світогляду та мислення, підготовці кваліфікованих педагогів, здатних реалізовувати завдання підготовки молодого покоління, здатного брати активну участь у трансформаційних та інноваційних процесах нашого суспільства.

На жаль нині до завдань онауковлення освітнього процесу додалися завдання подолання освітніх втрат, оскільки без міцного знаннєвого підґрунтя циклу предметів природничо-математичного спрямування не можливе формування наукового мислення як базису наукової освіти.

До пандемії освітні втрати в Україні та за кордоном здебільше трактувалися як «прогалини у знаннях і навичках, які виникають в учнівства під час освітнього процесу у порівнянні зі стандартами освіти та очікуваними результатами навчальних здобутків» [13].

Пандемія внесла додаткові виклики, збільшуючи втрати в освіті. А у контексті воєнного конфлікту в Україні, вже існуючі проблеми, викликані пандемією COVID-19, загострилися ще більше через військові дії. Тобто, на нашу думку, концепція «освітніх втрат» охоплює більший спектр аспектів, ніж

інші, частково схожі терміни, такі як навчальні втрати, освітні прогалини чи розрив у навчанні. Ця концепція може бути визначена в ширшому контексті, оскільки вона оцінює втрати у всіх сферах освіти: системі, процесі та результаті. Зокрема, освітні втрати включають наслідки, викликані політичними, економічними, соціальними, психолого-педагогічними та іншими факторами.

Спочатку пандемія, а потім повномасштабне вторгнення РФ спричинили значні зміни в організації освітнього процесу в нашій країні. І особливо ці зміни помітні у зв'язку з військовою агресією Росії проти України.

У 2022 році, під час брифінгу, заступник міністра освіти та науки Андрій Вітренко, зазначав, що станом на кінець грудня 2022 року «на підконтрольній українському уряду території працювало 12 902 школи» [11]. За межами держави перебувало 516 тисяч дітей шкільного віку, проте спостерігалися і позитивні зміни. А саме: більше 100 тисяч дітей повернулися в Україну наприкінці 2022 року. Тобто раніше ця цифра становила 620 тисяч осіб. Однак, треба пам'ятати, що близько 95 тисяч школярів перебували на окупованих територіях [там само].

Станом на початок четвертого навчального року війни (вересень 2025) приблизно 4,6 мільйона дітей в Україні продовжують стикатися з перешкодами в отриманні освіти, оскільки триває повномасштабна війна й освітній процес зазнає серйозних збоїв. Значна частина школярів не може регулярно навчатися в класах через безпекові обмеження, пошкодженість або відсутність укриттів у закладах освіти, а також через вимушені переселення [19].

Майже 1 мільйон дітей залишається повністю або частково залученим до дистанційного навчання або змішаних форм освіти через закриті чи небезпечні для очного навчання школи.

Більше ніж 10 % освітньої інфраструктури пошкоджено або зруйновано з лютого 2022 року до кінця 2024 року, що також ускладнює повернення до нормального навчального процесу.

У 2025 році понад 340 освітніх закладів були пошкоджені або знищені, а з початку повномасштабного вторгнення загальна кількість таких навчальних закладів перевищує приблизно 2 800 шкіл (за даними UNICEF і підтверджено UN-джерелами), що значно впливає на доступ дітей до безпечної освіти [24].

Ці дані оновлюють попередні оцінки, підкреслюючи, що війна продовжує створювати серйозні перешкоди для реалізації права дітей на освіту в Україні, зокрема через руйнування шкіл та обмеження доступу до очного навчання, а також через високий рівень бар'єрів у навчанні, які переживає значна частина учнівства.

Оцінки ситуації станом на початок 2026 року дає нам вже інші показники: близько 330 000 українських школярів перебувають за кордоном, але продовжують здобувати українську освіту в дистанційних форматах чи в українських освітніх центрах (з визнаними результатами навчання) [25].

За даними UNICEF, понад 1,79 млн дітей проживають як біженці за межами України, а ще майже 0,8 млн внутрішньо переміщені всередині країни,

що свідчить про значну частку дітей, які залишаються переміщеними внаслідок війни. Водночас важливо зазначити, що у самій Україні відновлюється очне навчання, і за даними на початок 2025 навчального року понад 2 млн дітей навчаються в школах у звичайному режимі, хоч частина шкіл і надалі працює в змішаному форматі через безпекові вимоги [23].

Крім того, після повернення окупованих територій до складу України постануть питання подолання прогалин у знаннях і навичках учнівства у порівнянні із національними стандартами освіти та очікуваними результатами навчальних здобутків. І це вимагає термінової розробки відповідних освітніх механізмів вже зараз.

Це, як бачимо, дуже серйозна проблема для нашої країни, яка матиме значний вплив на майбутнє не тільки цих дітей, а й українського суспільства в цілому. Руйнування освітньої інфраструктури, закриття шкіл через безпосередню близькість до лінії зіткнення, інші обмеження доступу до освіти через постійну військову загрозу, або перебування на окупованих територіях, можуть призвести до фатальних наслідків, як то: 1) втрата можливостей для отримання якісної освіти, що може вплинути на їхній особистий і професійний розвиток у майбутньому; 2) виникнення почуття соціальної ізоляції, через втрату можливості взаємодіяти з однолітками та отримувати підтримку вчителів; 3) зростання економічної нерівності, оскільки в майбутньому такі учні можуть стати менш конкурентоспроможними на ринку праці; 4) зниження доступу дітей до базових медичних та соціальних послуг, що може вплинути на їхнє фізичне та психічне здоров'я; 5) відсутність доступу до освіти порушує права дітей на освіту, як це визначено в міжнародних документах, таких як Конвенція ООН про права дитини тощо.

Отже, існує складність у визначенні та оцінюванні освітніх втрат у воєнних умовах, що вимагає аналізу декількох аспектів. Одним із ключових моментів є термінологічне уточнення використовуваних понять, з урахуванням специфіки ситуації. Українські вчені пропонують більш широке визначення «освітніх втрат», включаючи вплив політичних, економічних, соціальних та психологічних факторів. У військових умовах особливу увагу слід приділити оцінці втрат та аналізу чинників, що впливають на якість освіти.

Таким чином можемо стверджувати, що наша держава має справу з мультиплікативним ефектом освітніх втрат, коли ізоляції і дистанційна взаємодія карантинного періоду наклалися на територіальну розпорошеність і обмеженість доступу до якісних освітніх послуг певної частини учнівської молоді.

З одного боку, пандемія збільшила втрати у навчанні, пов'язані із зниженням успішності та розривом у результатах навчання учнів. Детальний аналіз термінологічного аспекту проблеми виконаний групою українських вчених. На нашу думку, термін «освітні втрати» має ширший зміст, ніж інші подібні поняття, оскільки він охоплює втрати у всіх складових освіти - системі, процесі та результаті.

Перед виникненням пандемії, тенденція до зниження освітнього рівня була традиційно пов'язана з розширенням розриву у навчальних досягненнях здобувачів освіти, особливо під час літніх відпусток. Дослідники з України здійснили глибокий аналіз цієї проблеми, з особливою увагою до використовуваної термінології. У нашому розумінні, концепція «освітніх втрат» охоплює більший спектр аспектів, ніж інші, частково схожі терміни, такі як навчальні втрати, освітні прогалини чи розрив у навчанні. Ця концепція може бути визначена в ширшому контексті, оскільки вона оцінює втрати у всіх сферах освіти: системі, процесі та результаті. Зокрема, освітні втрати включають наслідки, викликані політичними, економічними, соціальними, психолого-педагогічними та іншими факторами.

З іншого боку, у контексті воєнного конфлікту в Україні спостерігається погіршення стану освіти, що стосується якості освітнього процесу та функціонування системи освіти. Учні стикаються з труднощами у набутті необхідних знань та навичок. Аналіз освітніх втрат у воєнних умовах вимагає врахування різноманітних факторів та термінологічного уточнення.

Бачення трансформації освітніх стратегій знаходимо у «Візії майбутнього освіти і науки України», що спрямована «на науково орієнтоване навчання: наука та освіта мають іти пліч-о-пліч, а наша система освіти орієнтуватися на найновіші наукові результати, винаходи та відкриття, використовувати їх в освітньому процесі. Інтеграція з наукою має відбуватися ще з початкової школи, а природнича освіта та стимулювання до дослідницької діяльності упродовж усієї освітньої траєкторії» [5].

Висновки. Аналіз стратегій і реальних особливостей функціонування вітчизняної освіти, зокрема наукової, в умовах воєнного стану показав необхідність пошуку практичних механізмів компенсації освітніх втрат, пов’язаних передусім із безпековою ситуацією та переведенням закладів освіти на дистанційний або змішаний формат навчальної діяльності. Виявив потребу в орієнтації освітньої системи на розвиток людського потенціалу через введення інтегрованих курсів STEM-освіти в практику освітньої діяльності ЗСО, створення сучасної освітньої та дослідницької інфраструктури, забезпечення доступу до інформації, та інтеграцію науки й дослідницької діяльності учнівської молоді. Засвідчив активне стратегічне спрямування розвитку наукова освіта в Україні, основною метою якої має стати виховання активного громадянина та підготовка компетентних фахівців для наукового та технологічного розвитку суспільства. Дав підстави констатувати важливість наукової освіти в післявоєнному відновленні країни, наголошуючи на ролі науки у розвитку держави та суспільства як світового тренду.

Література:

1. Бабійчук С. Наукова освіта як педагогічний концепт. (Science Education as a pedagogical concept). *Молодь і ринок*, 2018, No 2 (157), С. 60-63. URL: http://mir.dspu.edu.ua/article/download/126827/121696/270864 (дата звернення: 01.03.2026)

2. Бех І., Бібік Н., Биков, В. та ін. *Енциклопедія освіти*. Юрінком Інтер,Київ,2008,1040с.

3. Биков В. Ю., Спірін О. М., Пінчук О. П. Проблеми та завдання сучасного етапу інформатизації освіти. *Вісник кафедри ЮНЕСКО «Неперервна професійна освіта XXI століття»*. 2020. № 1. С. 27–36. URL: https://lib.iitta.gov.ua/709026/1/Пробл%20та%20завд%20%20інформатизації%20освіти.pdf (дата звернення: 28.02.2026).

4. Бойко І. Метінвест Політехніка провів першу міжнародну конференцію з відбудови України. 01.12.2023. URL: https://www.unian.ua/society/metinvest-politehnika-proviv-pershu-mizhnarodnu-konferenciyu-z-vidbudovi-ukrajini-12472119.html (дата звернення: 28.02.2026).

5. Візія майбутнього освіти і науки України. 2023. URL: https://mon.gov.ua/ua/viziya (дата звернення: 28.02.2026).

6. Гоцуляк Ю., Гальченко М. Наукова освіта в Україні: теоретичний та нормативно-правовий контекст. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. № 4. С. 5–11.

7. Гриневич Л. М., Морзе Н. В., Бойко М. А. Наукова освіта як основа формування інноваційної компетентності в умовах цифрової трансформації суспільства. *Information Technologies and Learning Tools*. 2020. Т. 77, № 3. С. 1–26. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32752/ (дата звернення: 28.02.2026).

8. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради України*. від 05.09.2017 № 2145-VIII. № 38–39. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (дата звернення: 28.02.2026).

9. Збірник інноваційних практик наукової освіти учнів Малої академії наук України / за заг. ред. О. А. Ковальової. Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2021. URL: https://lib.iitta.gov.ua/727852/1/Zbirnyk20innov20praktik_Kovaleva_D0B3D0BED82D0BED0B2D0BE.pdf (дата звернення: 28.02.2026).

10. Ільченко Л. «Технарі», медики, енергетики: у Мінекономіки спрогнозували професії, які будуть необхідні Україні. 17.11.2023. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2023/11/17/706726/ (дата звернення: 28.02.2026).

11. Коваль О. У МОН підрахували кількість закладів освіти, пошкоджених та зруйнованих росіянами. *ua.news*. 30.12.2022. URL: https://ua.news/ua/ukraine/v-mon-podschitali-kolichestvo-uchebnyh-zavedenij-povrezhdennyh-i-razrushennyh-rossiyanami (дата звернення: 28.02.2026).

12. Лісовий О. Освіта – це не про видатки. Освіта – це про інвестиції і розвиток держави. 2023. URL: https://osvitoria.media/experience/osvita-tse-ne-pro-vydatky-osvita-tse-investytsiyi-i-rozvytok-derzhavy-oksen-lisovyj/ (дата звернення: 28.02.2026).

13. Назаренко Ю. Освітні втрати: підходи до вимірювання та компенсації / за ред. І. Вербицького. Київ: Міжнародний фонд «Відродження», 2022. 23 с.

14. Освіта України в умовах воєнного стану: інформаційно-аналітичний збірник. Київ, 2022. 358 с. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf (дата звернення: 28.02.2026).

15. План відновлення України: освіта та наука як фундамент розвитку людського потенціалу. 06.07.2022. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/plan-vidnovlennya-ukrayini-osvita-ta-nauka-yak-fundament-rozvitku-lyudskogo-potencialu (дата звернення: 28.02.2026).

16. Поліхун Н. І., Сліпухіна І. А., Чернецький І. С. Наукова освіта як інновація в системі освіти України. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки*. 2018. Вип. 168. С. 186–189. URL: https://cusu.edu.ua/ua/arkhiv-publikatsii/356-general-information/naukovi-chasopysy-tsdpu/pedahohichni-nauky/9117-naukova-osvita-yak-innovatsiya-v-systemi-osvity-ukrayiny (дата звернення: 28.02.2026).

17. Про затвердження Державного стандарту профільної середньої освіти. Постанова КМУ від 25 липня 2024 р. № 851. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-%D0%BF#Text (дата звернення: 28.02.2026).

18. Україна в міжнародному дослідженні якості освіти PISA-2022: про що свідчать результати. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/rezultati-mizhnarodnogo-doslidzhennya-yakosti-osviti-pisa-2022 (дата звернення: 28.02.2026).

19. *4*.6 million children in Ukraine face ongoing educational barriers as fourth academic year during war begins. *UNICEF*. 01 September 2025. URL : https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/back-to-school (date of access: 28.02.2026).

20. Czyż A., Svyrydenko D. Science Education as a Response to the Needs of the Modern Open "Education for Everyone". *Future Human Image*. 2019. Vol. 11. P. 14–21.

21. European Commission. *Science Education for Responsible Citizenship*. Brussels, 2015. P. 8–11. URL: http://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_science_education/KI-NA-26-893-EN-N.pdf (date of access: 28.02.2026).

22. Gyöngyvér M., Zoltán H. Short- and long-term effects of COVID related kindergarten and school closures on first- to eighth-grade students' school readiness skills and mathematics, reading and science learning. *Learning and Instruction*. 2022. Vol. 83. URL: https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2022.101706 (date of access: 28.02.2026).

23. More than a third of Ukraine's children remain displaced four years into war – UNICEF. *UNICEF*. 17 February 2026. URL: https://www.unicef.org/press-releases/more-third-ukraines-children-remain-displaced-four-years-war-unicef (date of access: 28.02.2026).

24. More than 340 educational facilities damaged or destroyed in Ukraine this year. *UNICEF*. 25 November 2025. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/more-340-educational-facilities-damaged-or-destroyed-ukraine-year (date of access: 28.02.2026).

25. About 330,000 Ukrainian students receive Ukrainian education abroad – Ministry of Education. *Ukrinform – Ukrainian National News Agency*. URL: https://www.ukrinform.net/rubric-society/4095662-about-330000-ukrainian-students-receive-ukrainian-education-abroad-ministry-of-education.html (date of access: 28.02.2026).

26. Wynne H. *Principles and Big Ideas of Science Education*. 2010. URL: https://www.interacademies.org/sites/default/files/publication/principles-and-big-ideas-of-science-education.pdf (date of access: 28.02.2026).

References:

1. Babiichuk S. Naukova osvita yak pedahohichnyi kontsept. [Science Education as a pedagogical concept]. Molod i rynok, 2018, No 2 (157), C. 60-63. URL: http://mir.dspu.edu.ua/article/download/126827/121696/270864 (data zvernennia: 01.03.2026)

2. Bekh I., Bibik N., Bykov, V. ta in. Entsyklopediia osvity [Encyclopedia of education]. Yurinkom Inter, Kyiv, 2008, 1040 s.

3. Bykov V. Yu., Spirin O. M., Pinchuk O. P. Problemy ta zavdannia suchasnoho etapu informatyzatsii osvity [Problems and tasks of the modern stage of informatization of education]. *Visnyk kafedry YuNESKO «Neperervna profesiina osvita KhKhI stolittia».* 2020. № 1. S. 27–36. URL: https://lib.iitta.gov.ua/709026/1/Probl%20ta%20zavd%20%20informatyzatsii%20osvity.pdf (data zvernennia: 28.02.2026).

4. Boiko I. Metinvest Politekhnika proviv pershu mizhnarodnu konferentsiiu z vidbudovy Ukrainy [Metinvest Polytechnic held the first international conference on the reconstruction of Ukraine]. 01.12.2023. URL: https://www.unian.ua/society/metinvest-politehnika-proviv-pershu-mizhnarodnu-konferenciyu-z-vidbudovi-ukrajini-12472119.html (data zvernennia: 28.02.2026).

5. Viziia maibutnoho osvity i nauky Ukrainy [Vision of the future of education and science of Ukraine]. 2023. URL: https://mon.gov.ua/ua/viziya (data zvernennia: 28.02.2026).

6. Hotsuliak Yu., Halchenko M. Naukova osvita v Ukraini: teoretychnyi ta normatyvno-pravovyi kontekst [Scientific education in Ukraine: theoretical and legal context]. *Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti*. 2016. № 4. S. 5–11.

7. Hrynevych L. M., Morze N. V., Boiko M. A. Naukova osvita yak osnova formuvannia innovatsiinoi kompetentnosti v umovakh tsyfrovoi transformatsii suspilstva [Scientific education as a basis for the formation of innovative competence in the conditions of digital transformation of society]. *Information Technologies and Learning Tools.* 2020. T. 77, № 3. S. 1–26. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32752/ (data zvernennia: 28.02.2026).

8. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [Law of Ukraine «On Education»]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. vid 05.09.2017 № 2145-VIII. № 38–39. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (data zvernennia: 28.02.2026).

9. Zbirnyk innovatsiinykh praktyk naukovoi osvity uchniv Maloi akademii nauk Ukrainy [Collection of innovative practices of scientific education of students of the Small Academy of Sciences of Ukraine] / za zah. red. O. A. Kovalovoi. Kyiv: Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy, 2021. URL: https://lib.iitta.gov.ua/727852/1/Zbirnyk20innov20praktik_Kovaleva_D0B3D0BED82D0BED0B2D0BE.pdf (data zvernennia: 28.02.2026).

10. Ilchenko L. «Tekhnari», medyky, enerhetyky: u Minekonomiky sprohnozuvaly profesii, yaki budut neobkhidni Ukraini [«Technicians», doctors, energy workers: the Ministry of Economy predicted professions that will be needed in Ukraine]. 17.11.2023. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2023/11/17/706726/ (data zvernennia: 28.02.2026).

11. Koval O. U MON pidrakhuvaly kilkist zakladiv osvity, poshkodzhenykh ta zruinovanykh rosiianamy [The Ministry of Education and Science of Ukraine counted the number of educational institutions damaged and destroyed by the Russians]. ua.news. 30.12.2022. URL: https://ua.news/ua/ukraine/v-mon-podschitali-kolichestvo-uchebnyh-zavedenij-povrezhdennyh-i-razrushennyh-rossiyanami (data zvernennia: 28.02.2026).

12. Lisovyi O. Osvita – tse ne pro vydatky. Osvita – tse pro investytsii i rozvytok derzhavy [Education is not about expenses. Education is about investment and development of the state]. 2023. URL: https://osvitoria.media/experience/osvita-tse-ne-pro-vydatky-osvita-tse-investytsiyi-i-rozvytok-derzhavy-oksen-lisovyj/ (data zvernennia: 28.02.2026).

13. Nazarenko Yu. Osvitni vtraty: pidkhody do vymiriuvannia ta kompensatsii [Educational losses: approaches to measurement and compensation] / za red. I. Verbytskoho. Kyiv: Mizhnarodnyi fond «Vidrodzhennia», 2022. 23 s.

14. Osvita Ukrainy v umovakh voiennoho stanu: informatsiino-analitychnyi zbirnyk [Education of Ukraine under martial law: informational and analytical collection]. Kyiv, 2022. 358 s. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho stanu.22.08.2022.pdf (data zvernennia: 28.02.2026).

15. Plan vidnovlennia Ukrainy: osvita ta nauka yak fundament rozvytku liudskoho potentsialu [Ukraine's reco very plan: education and science as a foundation for the development of human potential]. 06.07.2022. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/plan-vidnovlennya-ukrayini-osvita-ta-nauka-yak-fundament-rozvitku-lyudskogo-potencialu (data zvernennia: 28.02.2026).

16. Polikhun N. I., Slipukhina I. A., Chernetskyi I. S. Naukova osvita yak innovatsiia v systemi osvity Ukrainy [Scientific education as an innovation in the education system of Ukraine]. *Naukovi zapysky Tsentralnoukrainskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka.* Seriia: Pedahohichni nauky. 2018. Vyp. 168. S. 186–189. URL: https://cusu.edu.ua/ua/arkhiv-publikatsii/356-general-information/naukovi-chasopysy-tsdpu/pedahohichni-nauky/9117-naukova-osvita-yak-innovatsiya-v-systemi-osvity-ukrayiny (data zvernennia: 28.02.2026).

17. Pro zatverdzhennia Derzhavnoho standartu profilnoi serednoi osvity [On the approval of the State standard of specialized secondary education]. Postanova KMU vid 25 lypnia 2024 r. № 851. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-%D0%BF#Text (data zvernennia: 28.02.2026).

18. Ukraina v mizhnarodnomu doslidzhenni yakosti osvity PISA-2022: pro shcho svidchat rezultaty [Ukraine in the international study of the quality of education PISA-2022: what the results show]. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/rezultati-mizhnarodnogo-doslidzhennya-yakosti-osviti-pisa-2022 (data zvernennia: 28.02.2026).

19. *4*.6 million children in Ukraine face ongoing educational barriers as fourth academic year during war begins. *UNICEF*. 01 September 2025. URL : https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/back-to-school (date of access: 28.02.2026).

20. Czyż A., Svyrydenko D. Science Education as a Response to the Needs of the Modern Open "Education for Everyone". *Future Human Image*. 2019. Vol. 11. P. 14–21.

21. European Commission. *Science Education for Responsible Citizenship*. Brussels, 2015. P. 8–11. URL: http://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_science_education/KI-NA-26-893-EN-N.pdf (date of access: 28.02.2026).

22. Gyöngyvér M., Zoltán H. Short- and long-term effects of COVID related kindergarten and school closures on first- to eighth-grade students' school readiness skills and mathematics, reading and science learning. *Learning and Instruction*. 2022. Vol. 83. URL: https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2022.101706 (date of access: 28.02.2026).

23. More than a third of Ukraine's children remain displaced four years into war – UNICEF. *UNICEF*. 17 February 2026. URL: https://www.unicef.org/press-releases/more-third-ukraines-children-remain-displaced-four-years-war-unicef (date of access: 28.02.2026).

24. More than 340 educational facilities damaged or destroyed in Ukraine this year. *UNICEF*. 25 November 2025. URL: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/more-340-educational-facilities-damaged-or-destroyed-ukraine-year (date of access: 28.02.2026).

25. About 330,000 Ukrainian students receive Ukrainian education abroad – Ministry of Education. *Ukrinform – Ukrainian National News Agency*. URL: https://www.ukrinform.net/rubric-society/4095662-about-330000-ukrainian-students-receive-ukrainian-education-abroad-ministry-of-education.html (date of access: 28.02.2026).

26. Wynne H. *Principles and Big Ideas of Science Education*. 2010. URL: https://www.interacademies.org/sites/default/files/publication/principles-and-big-ideas-of-science-education.pdf (date of access: 28.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 37.033+372.4(477.83/.86)(091)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-898-911

Борис Уляна Зіновіївна кандидат педагогічних наук, викладач кафедри педагогіки та методик навчання освітніх галузей і технологій початкової освіти, Коломийський педагогічний фаховий коледж Івано-Франківської обласної ради, м. Коломия, https://orcid.org/0000-0002-2670-8061

ІНТЕГРАТИВНІ ОСНОВИ ПОЧАТКОВОЇ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТИ В ГАЛИЧИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Анотація. У статті здійснено історико-педагогічний аналіз інтегративних засад початкової природничої освіти в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. Актуальність дослідження зумовлена потребою осмислення історичного досвіду поєднання природничого змісту з мовно-читальним навчанням у контексті формування цілісного світосприйняття молодших школярів. На основі аналізу навчальних курсів, букварів, перших читанок, наукових планів і методичних публікацій означеного періоду з'ясовано особливості інтеграції природничих знань із мовним навчанням і пізнавальною діяльністю учнів. Установлено, що в народній школі Галичини природничий компонент функціонував як інтегрований елемент мовно-читального навчання, реалізований через «науку погляду» та «науку реалій». За результатами зіставлення наукових планів, підручникового фонду для початкових шкіл другої половини XIX ст. зроблено висновок, що в народній школі Галичини сформувалася цілісна інтегративна модель початкової природничої освіти. У цій моделі «наука погляду» та «наука реалій» виконували системоутворювальну функцію, забезпечуючи поєднання мовного, природничого та пізнавального складників навчального процесу.

Результати контент-аналізу навчальних книг засвідчують стабільно високу частку природничого матеріалу в букварях другої половини XIX ст. (≈38–40 %), що відображає їх комплексний характер. Наприкінці XIX – на початку XX ст. простежується певне зменшення питомої ваги природничих текстів у читанках, однак загальна тенденція до інтеграції природничого й мовно-читального змісту зберігається.

Центральне місце в цій системі посідає буквар, у структурі якого перша читанка виконувала роль провідного навчального інструменту народної школи. Саме в її межах поєднувалися навчання читання, розвиток мовлення, морально-ціннісне виховання та формування початкових уявлень про природу. Показано, що буквар і перша читанка виконували системоутворювальну роль у початковій освіті, забезпечуючи діяльнісне засвоєння природничих уявлень і формування цілісної картини про довкілля в молодших школярів.

Ключові слова: інтегративний підхід, початкова освіта, природнича освіта, молодші школярі, підручники, читання, навчальна книга, природничі дисципліни, буквар, читанка, Галичина, педагоги, народні школи.

Borys Uliana Zinoviivna Ph.D. (Pedagogy), Lecturer of the Department of Pedagogy and Teaching Methods of Educational Fields and Technologies of Primary Education, Kolomyia Pedagogical Proffecional College of Ivano-Frankivsk Region, Kolomyia, https://orcid.org/0000-0002-2670-8061

INTEGRATIVE FOUNDATIONS OF PRIMARY NATURAL SCIENCE EDUCATION IN GALICIA (SECOND HALF OF THE XIX TH – EARLY XX TH CENTURY)

Abstract. The article presents a historical and pedagogical analysis of the integrative foundations of primary natural science education in Galicia in the second half of the 19th – early 20th century. The relevance of the study is determined by the need to comprehend the historical experience of combining natural science content with language and reading instruction in the context of forming a holistic worldview of younger schoolchildren. Based on the analysis of curricula, primers, first readers, academic plans, and methodological publications of the specified period, the peculiarities of integrating natural science knowledge with language instruction and students' cognitive activity have been clarified. It has been established that in the public school of Galicia the natural science component functioned as an integrated element of language and reading instruction, implemented through the "science of observation" and the "science of realities." As a result of comparing academic plans and the textbook corpus for primary schools of the second half of the 19th century, it has been concluded that a holistic integrative model of primary natural science education was formed in the public school of Galicia. In this model, the "science of observation" and the "science of realities" performed a system-forming function, ensuring the combination of the linguistic, natural science, and cognitive components of the educational process. The results of the content analysis of educational books indicate a consistently high proportion of natural science material in primers of the second half of the 19th century (≈38–40%), which reflects their comprehensive character. At the end of the 19th – beginning of the 20th century, a certain decrease in the proportion of natural science texts in readers can be observed; however, the general tendency toward the integration of natural science and language-reading content is preserved. The central place in this system is occupied by the primer, within the structure of which the first reader performed the role of the leading instructional instrument of the public school. It was within its framework that reading instruction, speech development, moral and value education, and the formation of initial concepts about nature were combined. It is shown that the primer and the first reader performed a system-forming role in primary education, ensuring the activity-based assimilation of natural science representations

and the formation of a holistic picture of the environment among younger schoolchildren.

Keywords: integrative approach, primary education, natural science education, younger schoolchildren, textbooks, reading, educational book, natural science disciplines, primer, reader, Galicia, educators, public schools.

Постановка проблеми. У сучасному освітньому просторі інтеграція змісту навчання в початковій школі розглядається як один із провідних підходів до формування в учнів цілісної картини світу. Актуалізація природничої освітньої галузі та її поєднання з мовно-читальним розвитком зумовлює звернення до історичного досвіду, у якому простежуються витоки інтегративного підходу як дидактичного явища. У цьому контексті науковий інтерес становить початкова школа Галичини другої половини XIX ст., де природничі знання формувалися не ізольовано, а у взаємозв'язку з іншими складниками навчального процесу.

Педагогічна практика означеного періоду засвідчує, що елементи інтеграції реалізовувалися через зміст навчальних курсів («наука погляду», «наука реальна»), а також через букварі, читанки й методичні настанови для народних шкіл. Природничий матеріал у них поєднувався з мовним навчанням, розвитком спостережливості та формуванням уявлень про навколишній світ, що відповідало віковим можливостям молодших школярів і сприяло цілісному засвоєнню знань.

Водночас аналіз історико-педагогічних досліджень свідчить, що інтегративні підходи до початкової природничої освіти в Галичині другої половини XIX ст. залишаються недостатньо висвітленими. Наукові праці переважно зосереджені на організаційних засадах шкільництва, мовній політиці або загальній характеристиці підручників, тоді як поєднання природничого змісту з мовним і пізнавальним компонентами не виокремлюється як самостійний об'єкт аналізу. Це зумовлює потребу комплексного дослідження змісту й методики початкової природничої освіти означеного періоду крізь призму інтегративних підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема інтеграції в освіті посідає важливе місце в сучасних педагогічних дослідженнях і розглядається як одна з провідних методологічних засад організації навчального процесу. У науковому дискурсі інтегративний підхід трактується як багатовимірний педагогічний процес поєднання змісту, методів і форм навчання, спрямований на формування в учнів цілісної картини світу [1].

Водночас у педагогічній науці зберігається термінологічна неоднозначність у вживанні понять, пов'язаних з інтеграцією. Паралельне функціонування термінів «інтегрований», «інтегративний», «інтеграційний», «інтегрувальний» зумовлене різними семантичними акцентами та специфікою їх використання в наукових контекстах [2]. У межах нашого дослідження поняття «інтегративний підхід» використовується як узагальнювальне поняття для позначення способів організації навчання, спрямованих на забезпечення цілісності засвоєння знань.

Історико-педагогічні дослідження розвитку шкільництва в Галичині створюють наукове підґрунтя для реконструкції освітніх практик XIX століття. Водночас аналіз спеціальних студій засвідчує, що інтегративний потенціал курсів науки погляду, науки реальної та читанок висвітлено фрагментарно. Недостатньо дослідженими залишаються передусім природнича складова початкової освіти та способи його поєднання з мовно-читальним навчанням і пізнавальною діяльністю учнів.

Проблеми теорії та методики навчання, змісту початкової освіти й підручникотворення висвітлено в працях українських дидактів і методистів Н. Бібік, М. Вашуленка, Я. Кодлюк, О. Савченко та ін., а також у дослідженнях історії українських підручників і галицького шкільництва Н. Богданець-Білоскаленко, Т. Гавриленко, О. Фізеші, Г. Білавич, Т. Завгородня, Б. Ступарик та ін. Проте інтегративні засади початкової природничої освіти Галичини другої половини XIX ст. досі не стали предметом спеціального комплексного аналізу.

Отже, сучасний стан наукової розробленості проблеми характеризується поєднанням ґрунтовної теоретико-методологічної бази з питань інтеграції та практично відсутністю спеціальних історико-педагогічних досліджень, присвячених аналізу інтегративних основ початкової природничої освіти в Галичині, що, окрім іншого, зумовлює актуальність порушеної проблеми.

Метою статті є аналіз інтегративних підходів до початкової природничої освіти в Галичині другої половини XIX ст. шляхом вивчення навчальних курсів, букварів, перших читанок і методичних настанов задля виявлення специфіки поєднання природничого змісту з мовним навчанням і пізнавальною діяльністю молодших школярів.

Виклад основного матеріалу. Інтеграція як спосіб організації навчального змісту має тривалу історію осмислення в педагогічній науці й не є винятково надбанням сучасної дидактики. Водночас застосування цього поняття до аналізу освітніх практик XIX ст. потребує методологічної обережності та врахування історико-культурних і дидактичних умов функціонування школи. У педагогічному дискурсі досліджуваного періоду інтеграція ще не постає як самостійна теорія, однак фактично реалізується через зміст і методику навчання.

За умов відсутності чіткої предметної диференціації в початковій школі Галичини навчальний процес вибудовувався на основі комплексних курсів і методичних підходів, зокрема «науки погляду» та «науки реалій». У їхніх межах природничі уявлення поєднувалися з мовним розвитком, формуванням спостережливості та елементарних знань про довкілля; життєвий досвід дитини виступав організаційним принципом навчального змісту.

Важливим джерелом для реконструкції цієї інтегративної моделі є публікація Антіна Павенцького «Початок і розвій шкільництва на Руси» (1900). Аналізуючи перероблений буквар 1851 року, автор зазначає, що ця навчальна книга виконувала функцію не лише посібника з читання, а й комплексної освітньої книжки, у якій поєднувалися граматичні вправи, морально-релігійні

тексти та елементи природничих знань. Характеризуючи це видання як *«цілу енциклопедію»,* дослідник наголошує на реалізації принципу non multa sed multum, що сприяло формуванню в учнів цілісного світогляду [3, с. 184–187].

Конкретне методичне втілення цієї логіки простежується в «Книжці вспомагательній къ употребленію Букваря и первой языкоучебной читанки…» (Відень, 1857), призначеній для вчителів і препарандистів народних шкіл. Її статус як допоміжного методичного посібника засвідчує спрямованість не тільки на мовне навчання, а й на формування цілісної освітньої практики, що поєднувала пізнавальні, виховні та світоглядні завдання.

Мета народної школи в посібнику окреслюється як комплексна: поряд із вихованням вона мала формувати здатність дитини розуміти навколишній світ. Підкреслюється, що *«народна школа повинна бути водночас навчальним і виховним закладом; вона має вводити дитину в розуміння світу через речі, з якими вона стикається щодня»* [4, с. 1].

Навчання послідовно протиставляється механічному заучуванню й ґрунтується на наочному пізнанні, адже *«лише те, що дитина бачить і розуміє, може стати її власним знанням»* [4, с. 2].

Особливого значення набувають предмети, пов’язані з повсякденним життям дитини: зміст навчання мав починатися з найближчого оточення: дому, двору, поля, лісу, тварин і речей повсякденного вжитку [4, с. 3]. У цьому контексті чітко артикульовано принцип «науки реалій», відповідно до якого *«річ повинна передувати слову; бо слово без речі є лише звуком»* [4, с. 3–4], що забезпечувало інтеграцію мовного й природничого навчання.

Природа в методичних настановах постає як первинний дидактичний простір дитини й головне джерело формування пізнавальних здібностей. Наголошується, що *«пізнання природи повинно ґрунтуватися на живому спогляданні»* [4, с. 4], а навчальний процес має діяльнісний характер: учні спостерігають, описують, порівнюють і осмислюють побачене. Роль учителя визначається як посередницька: він не замінює предмет, а спрямовує спостереження учня [4, с. 33–34].

Отже, «Книжка вспомагательная…» 1857 р. фіксує ранню концептуально вибудувану модель інтегративної початкової освіти, у якій природниче пізнання, мовне навчання та виховання становлять єдиний освітній процес. Принципи «науки погляду» та «науки реалій» забезпечували зв’язок навчання з природою та реальним життям дитини, формуючи підґрунтя для розвитку природничих уявлень у молодших школярів Галичини.

У педагогічних публікаціях 1863–1864 рр. чітко простежується усвідомлення необхідності цілісної організації навчального процесу. Підкреслюється, що навчання має ґрунтуватися не на ізольованому засвоєнні фактів, а на узгодженому поєднанні чуттєвого сприймання, мовлення й мислення, адже *«предмети науки повинні бути пов’язані між собою»* [5, с. 111–112]. У цьому контексті «наука погляду» розглядається як початок і підстава інших навчальних

предметів, оскільки саме через безпосереднє спостереження формуються чіткі уявлення та поняття, доступні дитячому розумінню.

Подальший розвиток цих ідей простежується в педагогічній періодиці 1869–1913 рр., де інтеграція осмислюється як методичний принцип, заснований на наочності, зв'язку навчального змісту із життєвим досвідом дитини та поєднанні читання, письма, мовних і природничих вправ у єдиному навчальному процесі. «Наука погляду» трактується як наскрізна основа навчання, що забезпечує внутрішній зв'язок між різними галузями знань.

Наприкінці XIX ст. інтегративний характер початкової освіти набуває чіткішого методичного оформлення через поняття концентрації. У публікаціях часопису «Учитель» (1897–1903) «концентрація» тлумачиться як принцип організації навчального змісту, спрямований проти механічного повторення та розпорошення знань; повторення розглядається як повернення до матеріалу *«з нової сторони»* шляхом поєднання споріднених понять і узагальнення *«учитель лучить покревні предмети, комбінує і концентрує»* [6, с. 129–130].

Особливо виразно цей принцип обґрунтовується у викладанні природничих наук, де наголошується на цілісності природи та необхідності зосередження на істотних зв'язках між явищами *«природа становить одну цілість»* [7, с. 140–141]. У галицькому педагогічному дискурсі кінця XIX ст. концентрація усвідомлюється як засадничий принцип побудови навчального плану й засіб подолання роздрібненості знань, що забезпечує формування цілісних природничих уявлень.

Формування цього підходу відбувалося під помітним впливом німецької педагогіки: у публікаціях 1890-х рр. метод концентрації розглядається в контексті реформаторських ідей, обговорюваних на з'їздах учителів природничих дисциплін у Кельні [7, с. 140–141]. Це засвідчує історичну зумовленість і європейське підґрунтя інтегративних підходів, адаптованих у практиці народної школи Галичини.

Інтегративний характер початкової освіти особливо чітко простежується в наукових планах і методичних публікаціях 1870–1871 рр., які виконували не лише регулятивну, а й концептуальну функцію. Показовим є «План науки для триклясної школи народної» Т. Петрики (1870), у якому «наука погляду» посідає перше місце як методична основа всієї початкової освіти. Автор наголошує, що *«тільки через безпосереднє спостереження і порівняння предметів дитина доходить до ясних понять»* [8, с. 170].

Другим системоутворювальним компонентом цієї моделі є наука рідної мови, безпосередньо пов'язана з «наукою погляду». Читання, письмо й усне мовлення мають *«виходити з живої мови і бути пов'язані з наукою погляду»* [8, с. 170], унаслідок чого мовна освіта інтегрується з пізнанням реального світу та розвитком мислення учнів.

У додатках до наукових планів 1871 р. природничі дисципліни (історія натуральна, географія та елементи фізики) осмислюються як єдине поле

реального пізнання, об'єднане принципом погляду. Педагогічну цінність становлять тільки ті знання, що здобуваються шляхом безпосереднього спостереження за явищами рідного краю [9, с. 17–18], тоді як викладання фізики обмежується поясненням явищ, доступних дитячому досвідові, без теоретичного перевантаження [9, с. 21].

У публікаціях початку 1890-х рр. інтегративна модель зазнає подальшого осмислення. Наголошується, що в умовах одно- та двокласових народних шкіл природничі знання не можуть викладатися через окремі автономні курси, а мають органічно входити до читання, мовних вправ, письма й рахунків. Читанка при цьому розглядається як ключовий інтегративний інструмент, що поєднує мовний розвиток із формуванням елементарних наукових уявлень.

Отже, зіставлення наукових планів і педагогічних публікацій другої половини XIX ст. дає підстави стверджувати, що в народній школі Галичини сформувалася цілісна інтегративна модель початкової природничої освіти. У цій моделі «наука погляду» та «наука реалій» виконують системоутворювальну функцію, забезпечуючи поєднання мовного, природничого та пізнавального складників навчального процесу.

Таблиця 1

Узагальнена таблиця природничого змісту в букварях і читанках (1853–1918)

№	Автор	Підручник	Рік	Видано	Стор.	К-сть статей (усього)	К-сть статей природничого змісту	Природничий матеріал (%)
1	—	Буквар для шкіл народних	1853	Відень	90	100	≈38	≈38 %
2	—	Буквар для шкіл народних в австрійській державі	1868	Відень	102	96	≈38	≈39,6 %
3	—	Буквар для шкіл народних	1870	Відень	96	97	≈38	≈39,2 %
4	—	Буквар для шкіл народних в австрійській державі	1872	Львів	102	96	≈38	≈39,6 %
5	Омелян Партицький	Руський буквар для шкіл народних	1882	Львів	112	76	24	31,6 %

№	Автор	Підручник	Рік	Видано	Стор.	К-сть статей (усього)	К-сть статей природничого змісту	Природничий матеріал (%)
6	Еміліян Попович	Буквар для шкіл народних	1884	Відень	121	80	≈26	≈32,5 %
7	Омелян Попович	Читанка для шкіл народних. Частина I (Буквар)	1892	Відень	96	≈40	≈13	≈32,5 %
8	Омелян Попович	Читанка і граматика для шкіл народних. Ч. I	1895 (перевид. 1904, 1913, 1915)	Відень	132	58	13	22,4 %
9	Антін Крушельницький, Омелян Попович, Богдан Лепкий	Перша читанка (Буквар) для народних шкіл	1918	Відень	80	51	22	43,1 %

Дані табл. 1 засвідчують стабільно високу частку природничого матеріалу в букварях другої половини XIX ст. (≈38–40 %), що відображає їх комплексний характер. Наприкінці XIX – на початку XX ст. простежується певне зменшення питомої ваги природничих текстів у читанках, однак загальна тенденція до інтеграції природничого й мовно-читального змісту зберігається.

Центральне місце в цій системі посідає буквар, у структурі якого перша читанка виконувала роль провідного навчального інструменту народної школи. Саме в її межах поєднувалися навчання читання, розвиток мовлення, морально-ціннісне виховання та формування початкових уявлень про природу. Водночас педагоги застерігали від перетворення читанки на енциклопедію, наголошуючи, що вона *«не може бути ані книжкою науковою, ані публіцистичною, але мусить бути шкільною»* [14, с. 173].

Важливою дидактичною вимогою визнавався принцип поступовості: природничі уявлення мали вводитися концентрично, з опорою на вже відоме, відповідно до настанови *«ліпше менше, але ґрунтовно, ніж багато і поверхово»* [15, с. 94]. Нормативні документи кінця XIX ст. також підкреслювали необхідність міри та єдності навчального процесу, обмежуючи використання підручників офіційно затвердженим переліком [14, с. 203].

Попри детальний добір навчальних книжок, провідна роль у реалізації інтеграції відводилася вчителеві, який визначав доцільність використання природничого матеріалу в мовній роботі. Недарма підкреслювалося, що *«навіть найліпша читанка не заступить учителя»* [14, с. 176], який виступає посередником між текстом, природою і дитиною.

У структурі Букваря для училищ народних в ц. к. австрійських краях (Відень, 1853) розділ «Вещества къ погляду» виконує системоутворювальну функцію, закладаючи основи початкових природничих уявлень. Його зміст вибудувано відповідно до логіки «науки погляду»: від безпосередньо доступних предметів повсякденного оточення до узагальнених уявлень про природу й світ.

Лексичні переліки першої читанки ґрунтувалися на природничому матеріалі й охоплювали назви тварин, рослин, дерев, городніх культур і злаків *«песъ, ко́тка, коро́ва…», «ду́бъ, ли́па, бу́къ…», «пшени́ца, жи́то, ячмѣ́нь…»*, подані в оригінальному написанні. Такі ряди забезпечували поєднання мовного навчання з пізнанням природи, реалізуючи принцип науки реалій і формуючи первинні природничі уявлення на основі чуттєвого досвіду дитини [16, с. 38–40].

Домінантним у змісті розділу є природничий компонент, що охоплює об’єкти живої й неживої природи, елементи ландшафту, атмосферні явища та початкові астрономічні уявлення *«Земля, сонце, місяць, звізди»* [16, с. 42]. Природничі знання подаються у зв’язку з людською діяльністю, побутом і працею, що забезпечувало цілісне сприймання довкілля.

Система вправ першої читанки демонструє інтеграцію природничого пізнання з елементарними математичними уявленнями через спостереження, лічбу й вимірювання. Запитальні завдання та побутові приклади поєднували кількісні уявлення з аналізом будови людини, тварин і господарських реалій [16, с. 43–45], надаючи абстрактним поняттям наочного й діяльнісного характеру.

У прозових текстах перших читанок «День і ніч», «Цвітки», «Ранок» природні явища постають об’єктом спостереження й пояснення, а добові та сезонні ритми осмислюються через доступні причинно-наслідкові зв’язки [16, с. 70–71]. У такий спосіб формувалися елементарні уявлення про закономірності природи та їх значення для життя людини.

Кількісний контент-аналіз (див. табл. 1) засвідчує, що 44 % текстів букваря 1853 р. мають природничий зміст, що підтверджує системний характер інтеграції природничих відомостей у мовно-читальне навчання. Буквері 1868, 1870 і 1872 рр. демонструють стабілізацію цієї моделі: їхня структура й корпус матеріалів відтворюють усталений канон науки погляду, забезпечуючи спадкоємність початкової освіти.

Буквар Омеляна Партицького (1882) репрезентує якісну трансформацію інтегративної моделі: відмова від окремого розділу «науки погляду» супроводжується безпосередньою інтеграцією природничого матеріалу в корпус зв’язних текстів. Перехід від лексично-номінативного до описово-пояснювального способу подання знань засвідчує зміну дидактичної парадигми. Кількісний аналіз показує, що 31,6 % текстів мають природничий зміст (див. табл. 1).

Читанки Омеляна Поповича фіксують утвердження текстоцентричної інтегративної моделі, у межах якої природничі уявлення формуються через оповідні й описові тексти про людину, тварин, рослини та природні явища.

Природа постає не як об’єкт дисциплінарного вивчення, а як складник життєвого досвіду дитини; частка природничих текстів сягає 40–45 % (див. табл. 1).

Аналіз змісту «Букваря для народних шкіл» 1882 р., укладеного Омеляном Партицьким (112 сторінок, 76 текстів), демонструє якісну трансформацію інтегративної моделі початкового навчання порівняно з букварями 1853–1872 рр (див. табл. 1). Якщо попередні видання ґрунтувалися на відносно стабільному каноні «науки погляду» із чітко виокремленим природничим ядром, то буквар 1882 р. репрезентує перехід до текстоцентричної моделі, у межах якої формування природничих уявлень відбувається опосередковано – через зміст зв’язних текстів для читання. Структура підручника відходить від традиційної тричленної схеми «звуки – наука погляду – читання»: системоутворювальний розділ типу «Рѣчи / Вещества до погляду» відсутній, а провідне місце посідає різножанровий читанковий матеріал.

Природничий компонент у букварі не зникає, однак утрачає статус автономного дидактичного ядра й інтегрується в мовно-читальне навчання. Географічні уявлення формуються через просторово-описові тексти «Видокржгъ» [20, с. 77], «Мѣсто», «Ремѣсники», «Весна» [20, с. 90–92], у яких осмислюються сторони світу, типи поселень і взаємозв’язок природи з людською діяльністю; зоологічні – через оповідні тексти про свійських і диких тварин «Звѣрята домашнї», «Муравлѣ», «Жайворонок» [20, с. 66, 78– 79], подані як складник повсякденного селянського світу; ботанічні – через художньо-дидактичні й алегоричні сюжети «Сварка межи деревами» [20, с. 84], що поєднують уявлення про рослини як живі організми та як елемент матеріальної культури.

Астрономічні уявлення представлені в пояснювальних текстах «Сонце, місяць і звізди» [20, с. 101], які виконують передусім світоглядну функцію, розширюючи межі дитячого пізнання за межі безпосереднього довкілля. Ілюстрації в букварі виконують не декоративну, а дидактичну функцію, доповнюючи текстоцентричну модель навчання та конкретизуючи зміст оповідних і пояснювальних текстів природничого спрямування.

Контент-аналіз «Читанки і граматики для шкіл народних. Часть І» (1895), укладеної Омеляном Поповичем, увиразнює утвердження наприкінці XIX ст. текстоцентричної інтегративної моделі початкового навчання. Природничий компонент у читанці не має дисциплінарної автономії, а функціонує як інтегрований складник текстового матеріалу. Гігієнічні уявлення формуються через тексти про людину як біологічну істоту «Тіло чоловіка» [23, с. 91]; зоологічні – через описи свійських і диких тварин у зв’язку з господарською діяльністю людини «Худоба», «Жайворонок» [23, с. 95], ботанічні – через художньо-дидактичні та алегоричні сюжети («Огород», «Поле», «Ліс», «Жолуді та гарбузи» [23, с. 98, 100, 102, 104]. Географічні й астрономічні уявлення інтегруються в тексти про простір і будову світу («Село», «Город», «Земля і небо» [23, с. 107, 108, 109]. Читанка фіксує завершальний етап переходу від

науки погляду до текстоцентричної моделі початкової природничої освіти, у межах якої знання формуються через прозу, опис і причинно-наслідкові зв'язки.

Контент-аналіз навчальної книги «Перша читанка (Буквар) для народних шкіл» (1918), укладеної Антіном Крушельницький, Омеляном Поповичем та Богданом Лепким (див. табл. 1), засвідчує завершений етап трансформації букваря в текстоцентричну читанку з виразним інтегративним потенціалом. Загальний корпус становить 51 текст, із яких 22 мають природничий зміст (43,1 %). Природничі уявлення формуються через поєднання оповідних, поетичних і дидактичних текстів, у яких природа постає як безпосереднє середовище життя дитини, пов'язане з працею, побутом і моральними настановами «Де живуть сі звірята і птиці? Як вони виглядають? [24, с. 80]. Зоологічний, ботанічний, географічний, гідрологічний та астрономічний зміст інтегрується в образні описи довкілля «Ставок, неначе полотно» [24, с.61], «Сонце вже сховалось за високі гори…» [24, с. 63], забезпечуючи формування цілісної картини світу. У букварях і перших читанках другої половини XIX – початку XX ст. ілюстрації поступово перетворюються з епізодичного допоміжного елемента на важливий дидактичний засіб початкової освіти. Якщо в ранніх виданнях візуальний компонент був відсутнім, то з 1882 р. у читанках систематично з'являються зображення тварин, школи, церкви, які забезпечували наочне засвоєння природничого та соціального змісту. Ілюстрації виконували інтегративну функцію, поєднуючи природні й культурно-побутові уявлення та сприяючи переходу від чуттєвого сприйняття до елементарного узагальнення. На початку XX ст. цей процес поглиблюється завдяки стилістично цілісним серіям рисунків і появі кольорових ілюстрацій, зокрема образків Олени Кульчицької в читанках 1918 р., що значно посилило пізнавальний і естетичний потенціал навчальної книги. Таким чином, ілюстрації стали органічним складником інтегративних засад початкової природничої освіти в Галичині, поєднуючи текст, образ і життєвий досвід дитини.

Отже, контент-аналіз букварів і перших читанок другої половини XIX – початку XX ст. дає підстави стверджувати, що природничий компонент у початковій освіті Галичини функціонував як інтегрований елемент мовно-читального навчання. Від «науки погляду» з її лексично-спостережною логікою до текстоцентричних читанок кінця XIX ст. простежується тяглість інтегративного підходу, спрямованого на формування цілісних уявлень про довкілля та світоглядне становлення дитини.

Висновки. Природничий компонент у народній школі Галичини функціонував не як самостійна навчальна дисципліна, а як органічно інтегрований складник мовно-читального навчання, зорієнтованого на формування цілісного пізнання навколишнього світу. Системоутворювальну роль у цій моделі відігравали «наука погляду» та «наука реалій», які визначали принципи добору, структурування й подання навчального матеріалу. Їх реалізація ґрунтувалася на опорі на чуттєвий досвід дитини, безпосереднє спостереження природних

об’єктів і явищ, а також на поступовому переході від наочного сприймання до мовного й понятійного осмислення. Природа, предмети повсякденного вжитку та життєві ситуації дитини виступали водночас об’єктами пізнання й дидактичними засобами розвитку мовлення, мислення та пізнавальної активності учнів.

Контент-аналіз букварів і перших читанок другої половини XIX ст. підтвердив системний характер інтеграції природничого матеріалу в мовно-читальне навчання. Висока частка природничих текстів у букварях середини XIX ст. засвідчує їх комплексну освітню функцію, тоді як наприкінці XIX – на початку XX ст. простежується трансформація інтегративної моделі від лексично-спостережної організації змісту до текстоцентричних форм подання природничих уявлень. Попри зміну дидактичних акцентів, інтегративний принцип зберігався як засадничий. Зазначене вище дає підстави стверджувати про сформовану цілісну інтегративну модель початкової природничої освіти, у якій мова, читання та природниче пізнання функціонували як взаємопов’язані складники єдиного освітнього процесу. Здобуті результати розширюють уявлення про історичні витоки інтегративних підходів у початковій освіті Галичини та можуть бути використані для подальших історико-педагогічних досліджень і порівняльних освітніх студій.

Література:

1. Засєкіна Т. М. Інтегративний підхід у шкільній природничій освіті. *Український педагогічний журнал*. 2020. № 4. С. 61–68. DOI: https://doi.org/10.32405/2411-1317-2020-4-61-68.

2. Коць Т. А. Інтегративний – інтеграційний – інтегрований – інтегрувальний. URL: http://kulturamovy.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine70-15.pdf.

3. Павенцький А. Початок і розвій шкільництва на Руси. *Учитель*. 1900. Ч. 12. С. 184–187.

4. Книжка вспомагательна для вжитку в першій язиковій читанці шкіл народних загальноосвітніх в державі австрійській: для учителів і препарандистів. Відень : Ц. к. дирекція накладів шкільних книжок, 1857. 277 с.

5. Дубравський С. Яковыхъ способомъ возможно есть силы умственный у дѣтей возбуждати и сіи дальше розвивати? *Домъ и школа*. 1864. Ч. 14. С. 111–112.

6. Пачовський М. Замітки до науки руської мови в середних школах. *Учитель.* 1898. Ч. 9. С. 129–130.

7. Новочасне навчанє природниче. *Учитель*. 1897. Ч. 9. С. 140–141.

8. Петрика Т. Плян науковий для триклясовой школы народной. *Учитель.* 1870. Ч. 43. С. 170.

9. Петрика Т. Додаток до пляну наукового для 3-ої кляси школ народних. *Учитель*. 1871. Ч. 3, 5, 6. С. 10, 17–18, 21–22.

10. Миколаєвич Я. Про нові плани научні для шкіл народних. *Учитель*. 1894. Ч. 22. С. 360–362.

11. Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). Івано-Франківськ, 1994.143с.

12. Якъ учити матернёго, с. е. русского языка въ народныхъ школахъ нашихъ? *Учитель*. 1869. Ч. 33. С. 129–130.

13. Дмитро. О школьныхъ подручникахъ для народныхъ школъ. Учитель. 1891. Ч. 8. С. 118–120.

14. Миколаєвич Я. Дещо про читанки шкільні. *Учитель*. 1894. Ч. 11 і 12, 13. С. 173–178, 199–203.

15. Білецький Т. Записки учителя. *Учитель*. 1893. Ч. 6. С. 92–94.

16. Буквар для училищ народних. Відень: Видання С. Анни, 1853. 90 с.

17. Буквар для шкіл народних в австрійській державі. Відень: Ц.-к. королівський наклад шкільних книжок Ставропігійського інституту, 1868. 102 с.

18. Буквар для шкіл народних. Відень: Ц.-к. королівський наклад шкільних книжок Ставропігійського інституту, 1870. 96 с.

19. Буквар для шкіл народних в австрійській державі. Львів: Ц.-к. королівський наклад шкільних книжок Ставропігійського інституту, 1872. 102 с.

20. Партицький О. Руський буквар для шкіл людових. Львів: У Львові, в ц.-к. королівському накладі шкільних книжок Ставропігійського інституту, 1882. 112 с.

21. Попович Е. Буквар для шкіл народних. Відень: Наклад ц.-к. видавництва шкільних книжок, 1884. 121 с.

22. Попович О. Читанка для шкіл народних. Частина I (Буквар). Відень: Наклад ц.-к. видавництва шкільних книжок, 1892. 96 с.

23. Попович О. Читанка для шкіл народних. Частина I для I і II класу. Відень : Наклад ц.-к. видавництва шкільних книжок, 1895. 132 с.

24. Крушельницький А., Попович О., Лепкий Б. Перша читанка (буквар) для народних шкіл. Відень, 1918. 80 с.

References:

1. Zasiekina, T. M. (2020). Intehratyvnyi pidkhid u shkilnii pryrodnychii osviti [Integrative approach in school natural science education]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal - Ukrainian Pedagogical Journal,4,* 61–68. DOI: https://doi.org/10.32405/2411-1317-2020-4-61-68.

2. Kots, T. A. Intehratyvnyi – intehratsiinyi – intehrovanyi – intehruvalnyi [Integrative – integration – integrated – integrative]. URL: http://kulturamovy.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine70-15.pdf.

3. Paventskyi, A. (1900). Pochatok i rozvii shkilnytstva na Rusy [The beginning and development of schooling in Russia]. *Uchytel - Teacher, 12,* 184–187.

4. Knyzhka vspomahatelna dlia vzhytku v pershii yazykovii chytantsi shkil narodnykh zahalnoosvitnikh v derzhavi avstriiskii: dlia uchyteliv i preparandystiv [A book to aid in the first language reading of general public schools in the Austrian state: for teachers and preparators]. (1857). Viden: Ts. k. dyrektsiia nakladiv shkilnykh knyzhok. 277 s.

5. Dubravskyi, S. (1864). Yakovыkhъ sposobomъ vozmozhno est sylы umstvennыi u dѣtei vozbuzhdaty y siy dalshe rozvyvaty? [Is it possible to stimulate and further develop the mental faculties of children in any way?] *Dom t shkola - Home and School, 14,* 111–112.

6. Pachovskyi, M. (1898). Zamitky do nauky ruskoi movy v serednykh shkolakh [Notes on the Study of the Russian Language in Secondary Schools]. *Uchytel - Teacher, 9,* 129–130.

7. Novochasne navchanie pryrodnyche [Modern Natural Science Teaching]. (1897). *Uchytel - Teacher, 9,* 140–141.

8. Petryka, T. (1870). Plian naukovyi dlia trykliasovoi shkolы narodnoi [Scientific plan for a three-grade public school]. *Uchytel - Teacher , 43,* 170.

9. Petryka, T. (1871). Dodatok do plianu naukovoho dlia 3-oi kliasy shkol narodnykh [Appendix to the scientific plan for the 3rd grade of public schools]. *Uchytel - Teacher, 3, 5, 6,* 10, 17–18, 21–22.

10. Mykolaievych, Ya. (1894). Pro novi plany nauchni dlia shkil narodnykh [On new scientific plans for public schools]. *Uchytel - Teacher, 22*, 360–362.

11. Stuparyk, B. M. (1994). Shkilnytstvo Halychyny (1772–1939) [On new scientific plans for public schools]. Ivano-Frankivsk. 143 s.

12. Iakъ uchyty maternëho, s. e. russkoho yazыka vъ narodnыkhъ shkolakhъ nashykhъ? [How to teach the mother tongue, the Russian language in our public schools?]. (1899). *Uchytel - Teacher, 33*, 129–130.

13. Dmytro. (1891). O shkolnыkhъ podruchnykakhъ dlia narodnыkhъ shkolъ[On school textbooks for public schools]. *Uchytel - Teacher, 8*, 118–120.

14. Mykolaievych, Ya. (1894). Deshcho pro chytanky shkilni [Something about school reading books]. *Uchytel - Teacher, 11 i 12, 13*, 173–178, 199–203.

15. Biletskyi, T. (1893). Zapysky uchytelia [Teacher's notes]. *Uchytel - Teacher*, 6, 92-94.

16. Bukvar dlia uchylyshch narodnykh [Primer for public schools]. (1853). Viden: Vydannia S. Anny. 90 s.

17. Bukvar dlia shkil narodnykh v avstriiskii derzhavi [Primer for public schools in the Austrian state]. (1868). Viden: Ts.-k. korolivskyi naklad shkilnykh knyzhok Stavropihiiskoho instytutu. 102 s.

18. Bukvar dlia shkil narodnykh [Primer for folk schools]. (1870). Viden: Ts.-k. korolivskyi naklad shkilnykh knyzhok Stavropihiiskoho instytutu. 96 s.

19. Bukvar dlia shkil narodnykh v avstriiskii derzhavi [Primer for folk schools in the Austrian state.]. (1872). Lviv: Ts.-k. korolivskyi naklad shkilnykh knyzhok Stavropihiiskoho instytutu. 102 s.

20. Partytskyi, O. (1882). Rus'kyi bukvar dlia shkil liudovykh [Rus'kyi primer for folk schools]. Lviv: U Lvovi, v ts.-k. korolivskomu nakladi shkilnykh knyzhok Stavropihiiskoho instytutu. 112 s.

21. Popovych, E. (1884). Bukvar dlia shkil narodnykh [Primer for folk schools]. Viden: Naklad ts.-k. vydavnytstva shkilnykh knyzhok. 121 s.

22. Popovych, O. (1892). Chytanka dlia shkil narodnykh. Chastyna I (Bukvar) [Reader for public schools. Part I (Primary)]. Viden: Naklad ts.-k. vydavnytstva shkilnykh knyzhok. 96 s.

23. Popovych, O. (1895). Chytanka dlia shkil narodnykh. Chastyna I dlia I i II klasu [Reader for public schools. Part I for I and II grades]. Viden : Naklad ts.-k. vydavnytstva shkilnykh knyzhok. 132 s.

24. Krushelnytskyi, A., Popovych, O., Lepkyi, B. (1918). Persha chytanka (bukvar) dlia narodnykh shkil [The first reader (primary) for public schools]. Viden. 80 s.

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 37.091:796.01

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-912-922

Бутенко Галина Олександрівна кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент, доцент кафедри теорії і методики фізичного виховання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, м. Глухів, https://orcid.org/0000–0002–5479–3224

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ ІНКЛЮЗИВНИХ КЛАСІВ ЗАСОБАМИ ФІЗИЧНОЇ РЕКРЕАЦІЇ

Анотація. У статті представлено результати експериментального дослідження ефективності використання засобів фізичної рекреації у системі фізичного виховання учнів інклюзивних класів середнього шкільного віку. Актуальність роботи зумовлена необхідністю модернізації змісту фізичного виховання в умовах інклюзивної освіти та пошуку педагогічно доцільних, доступних і безпечних форм організації рухової діяльності дітей з особливими освітніми потребами. Метою дослідження було експериментальне обґрунтування впливу фізкультурно-оздоровчої програми рекреаційного спрямування на показники фізичної підготовленості та функціонального стану організму учнів інклюзивних класів. У педагогічному експерименті взяли участь учні 5–7 класів закладу загальної середньої освіти з інклюзивним навчанням, які були розподілені на експериментальну та контрольну групи. Програма для експериментальної групи передбачала поєднання уроків фізичної культури з системою позаурочних фізкультурно-оздоровчих заходів: ранковою гігієнічною гімнастикою, фізкультурними хвилинками, руханками на перервах та рекреаційними заняттями двічі на тиждень. Оцінювання здійснювалося шляхом педагогічного тестування (швидкісно-силові здібності, силова витривалість, гнучкість, рівновага, загальна витривалість, сила кистей) та функціональних проб (життєва ємність легенів, проба Руф'є-Діксона). Результати експерименту засвідчили статистично значуще покращення більшості показників фізичної підготовленості та функціонального стану учнів експериментальної групи порівняно з контрольною. Доведено, що впровадження засобів фізичної рекреації сприяє підвищенню адаптаційних можливостей організму, розвитку рухових якостей, що є важливим чинником соціалізації дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: фізичне виховання, фізична рекреація, інклюзивна освіта.

Butenko Halyna Oleksandrivna PhD in Physical Education and Sport, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Physical Education, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, https://orcid.org/0000–0002–5479–3224

PHYSICAL EDUCATION OF STUDENTS IN INCLUSIVE CLASSES THROUGH PHYSICAL RECREATION TOOLS

Abstract. The article presents the results of an experimental study on the effectiveness of using physical recreation tools within the system of physical education for students of inclusive classes at the middle school level. The relevance of the study is determined by the need to modernize the content of physical education in the context of inclusive education and to identify pedagogically appropriate, accessible, and safe forms of organizing motor activity for children with special educational needs. The purpose of the study was to experimentally substantiate the impact of a recreation-oriented physical fitness and health program on indicators of physical fitness and the functional state of the organism of students in inclusive classes. The pedagogical experiment involved students of grades 5–7 from a general secondary education institution implementing inclusive education, who were divided into experimental and control groups. The program for the experimental group combined regular physical education lessons with a system of extracurricular physical fitness and health activities, including morning hygienic gymnastics, physical activity breaks, active movement sessions during school breaks, and recreational classes conducted twice a week. Assessment was carried out through pedagogical testing (speed-strength abilities, strength endurance, flexibility, balance, general endurance, and handgrip strength) and functional tests (vital lung capacity and the Ruffier-Dixon test). The results of the experiment demonstrated statistically significant improvements in most indicators of physical fitness and functional state among students in the experimental group compared with the control group.

It was proven that the implementation of physical recreation tools contributes to enhancing the adaptive capacities of the organism and the development of motor qualities, which constitutes an important factor in the socialization of children with special educational needs.

Keywords: physical education, physical recreation, inclusive education.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку системи загальної середньої освіти України характеризується активним упровадженням інклюзивної форми навчання, що передбачає забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх дітей незалежно від особливостей їх психофізичного розвитку. Особливого значення в умовах інклюзії набуває фізичне виховання як важливий чинник збереження та зміцнення здоров’я, соціалізації й адаптації учнів з особливими освітніми потребами [1; 2].

Водночас, традиційна система фізичного виховання у закладах загальної середньої освіти не завжди відповідає функціональним можливостям та індивідуальним потребам учнів з інклюзією. Надмірна регламентованість, орієнтація на нормативні показники та недостатня варіативність рухової діяльності знижують ефективність фізкультурно-оздоровчого впливу. У зв’язку

з цим актуалізується проблема пошуку інноваційних педагогічних підходів, зокрема використання засобів фізичної рекреації, які забезпечують адаптивність, доступність і мотиваційну привабливість рухової активності [3].

Фізична рекреація розглядається як ефективний інструмент оптимізації фізичного виховання учнів інклюзивних класів, оскільки поєднує оздоровчі, корекційні, соціально-адаптаційні та виховні функції, створюючи умови для індивідуалізації фізичних навантажень і позитивного емоційного фону занять [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інклюзивного фізичного виховання сьогодні залишається однією з найактуальніших у контексті модернізації освітньої системи та створення доступного освітнього середовища для дітей з особливими освітніми потребами. Вітчизняні науковці приділяють значну увагу питанням адаптації рухової діяльності таких учнів до вимог шкільної програми, оптимізації фізичного навантаження та забезпечення максимальної безпеки і результативності навчально-тренувального процесу. Зокрема, у працях О. Блавт [3] висвітлюється необхідність модернізації змісту фізичного виховання у умовах інклюзії, а також обґрунтовується доцільність впровадження оздоровчо-рекреаційних технологій як засобу підвищення фізичної підготовленості учнів з інвалідністю та створення сприятливих умов для їх соціальної інтеграції.

Авторка підкреслює, що сучасне інклюзивне фізичне виховання має поєднувати загальноосвітні цілі розвитку рухових навичок із індивідуалізованим підходом, який враховує специфіку соматичних та нейропсихологічних особливостей учнів.

Дослідження І.Р. Боднар [4] та І.Р. Боднар та А.Ф. Хамаде [5] присвячені розробці та експериментальному впровадженню авторських програм фізичного виховання для школярів з розладами аутичного спектра. В роботах зазначено, що диференційовані фізичні навантаження, підібрані з урахуванням рівня моторних і когнітивних можливостей дитини, сприяють підвищенню показників фізичної працездатності, розвитку швидкісно-силових і витривалісних якостей, покращенню координації рухів та загальної фізичної активності.

Дослідники також підкреслюють позитивний вплив систематичних фізичних занять на функціональний стан серцево-судинної та дихальної систем, а також на психоемоційний стан дітей, що має безпосередній вплив на успішність їх соціальної адаптації.

Питання педагогічної індивідуалізації та диференціації фізкультурно-оздоровчої роботи з дітьми з комплексними порушеннями розвитку докладно розглядають Н. Лещій [6], С. Яковлевої [7] та О. Яшної [8]. У їхніх працях розкрито методичні умови та педагогічні прийоми, які забезпечують ефективне поєднання навчально-оздоровчого та рекреаційного компонентів фізичного виховання. Автори доводять, що застосування адаптивних вправ, модульних програм, коротких рухових активностей у перервах та рекреаційних занять

дозволяє не лише підвищити рівень фізичної підготовленості, а й сформувати у дітей позитивне ставлення до регулярної рухової діяльності, що є важливим чинником успішної інтеграції в колектив і соціалізації в умовах інклюзивного навчання.

Аналіз сучасних наукових джерел свідчить про недостатню кількість комплексних експериментальних досліджень, які б цілеспрямовано оцінювали ефективність застосування засобів фізичної рекреації в системі фізичного виховання учнів інклюзивних класів середнього шкільного віку. Незважаючи на окремі результати, що підтверджують користь фізичних навантажень для розвитку фізичних і функціональних показників дітей з особливими освітніми потребами [9; 10; 11], відсутня узагальнена методика комплексного оцінювання ефективності рекреаційно-оздоровчих заходів у школі.

Саме цей науковий пробіл зумовив актуальність обраної теми дослідження та визначив необхідність розробки й апробації цілісної фізкультурно-оздоровчої програми, яка поєднувала б уроки фізичного виховання з позаурочними рекреаційними заходами, спрямованими на гармонійний розвиток рухових, функціональних і адаптаційних можливостей учнів інклюзивних класів.

Метою статті є експериментальне обґрунтування ефективності використання засобів фізичної рекреації у фізичному вихованні учнів інклюзивних класів середнього шкільного віку шляхом аналізу змін показників фізичної підготовленості та функціонального стану організму.

У дослідженні застосовувалися такі методи: аналіз і узагальнення науково-методичної літератури; педагогічне спостереження; педагогічне тестування фізичних здібностей; функціональні проби (спірометрія, проба Руф’є-Діксона); педагогічний експеримент; методи математичної статистики (t-критерій Стьюдента, рівень значущості $p \leq 0,05$).

Педагогічний експеримент проводився на базі закладу загальної середньої освіти з інклюзивним навчанням. У дослідженні взяли участь учні 5–7 класів інклюзивних класів, які були розподілені на експериментальну (ЕГ) та контрольну групи (КГ).

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою експериментального обґрунтування ефективності використання засобів фізичної рекреації у фізичному вихованні учнів інклюзивних класів була розроблена та апробована експериментальна фізкультурно-рекреаційна програма для учнів інклюзивних класів.

Метою експериментальної програми було створення комплексної системи фізичного виховання, яка б забезпечувала гармонійний розвиток рухових, функціональних та адаптаційних можливостей учнів інклюзивних класів середнього шкільного віку.

Програма передбачала інтеграцію уроків фізичного виховання з системою позаурочних рекреаційних заходів, що дозволяло підтримувати щоденну рухову активність, покращувати фізичну підготовленість та стимулювати соціальну інтеграцію дітей з особливими освітніми потребами.

Основними принципами експериментальної програми є:

- індивідуалізація та диференціація навантажень – врахування фізичних, психоемоційних та когнітивних можливостей кожного учня, застосування адаптивних вправ для учнів із різними видами особливих освітніх потреб (соматичні, нейропсихологічні, моторні обмеження);

- комплексність та системність – поєднання розвитку швидкісно-силових, витривалісних, координаційних і гнучкісних якостей з тренуванням функціональних систем організму (серцево-судинної та дихальної);

- безпечність фізичних навантажень – обмеження інтенсивності та обсягу вправ відповідно до стану здоров'я учнів; контроль за технікою виконання всіх рухових дій;

- рекреаційний компонент – включення ігрових форм, дихальної гімнастики, руханок під час перерв та легких активностей, спрямованих на зняття психоемоційного напруження;

- систематичність і регулярність – щотижневе проведення трьох уроків фізичної культури та двох позаурочних занять, а також щоденні короткі рухові активності протягом дня (фізкультурні хвилинки, ранкова гігієнічна гімнастика, руханки під час перерв).

Структура експериментальної програми складається з:

- уроків фізичної культури (3 рази на тиждень, 40–45 хвилин);

- позакласних рекреаційних заходів (2 рази на тиждень, 45 хвилин): адаптивні рухові ігри та естафети для розвитку швидкості, гнучкості та координації; легкі силові та витривалісні вправи з використанням доступного обладнання (м'ячі, еспандери, гімнастичні палиці); дихальні та розслаблюючі вправи для нормалізації роботи дихальної системи та зниження втомлюваності;

- щоденних фізичних активностей (10–15 хвилин на день): ранкова гігієнічна гімнастика – підвищує тонус, сприяє адаптації серцево-судинної системи; фізкультурні хвилинки під час уроків та перерв – підтримують активність, покращують концентрацію уваги та координацію; легкі руханки на перервах – стимулюють моторику, знижують статичне навантаження на опорно-руховий апарат.

Перед кожним заняттям проводилося детальне інструктаж і показ техніки виконання вправ. Кожен учень виконував вправи відповідно до індивідуальних можливостей; для учнів з обмеженими можливостями передбачалися модифікації та спрощені варіанти. Оцінка ефективності програми здійснювалася через педагогічні тести (швидкісно-силові здібності, гнучкість, витривалість, координація, сила кистей рук) та функціональні проби (життєва ємність легенів, індекс Руф'є-Діксона). Результати фіксувалися до початку експерименту та після його завершення, що дозволяло визначити динаміку змін і відсотковий приріст показників.

Педагогічне тестування проводилося з метою визначення рівня розвитку фізичних здібностей учнів інклюзивних класів середнього шкільного віку та

оцінки ефективності впровадження фізкультурно-оздоровчої програми з використанням засобів фізичної рекреації.

Усі рухові тести виконувалися відповідно до загальноприйнятих методичних рекомендацій. Перед початком тестування учням надавалося докладне пояснення та здійснювався якісний показ правильного виконання кожного тесту. Особлива увага приділялася дотриманню індивідуального підходу, безпечних умов виконання та психологічного комфорту учнів з інклюзією.

Для комплексної оцінки фізичної підготовленості використовувалися такі показники: швидкісно-силові здібності м'язів ніг – стрибок у довжину з місця (см); швидкість пересування – біг 30 м з високого старту (с); швидкісно-силові здібності м'язів рук – метання набивного м'яча та метання тенісного м'яча; динамічна силова витривалість м'язів рук – згинання-розгинання рук в упорі лежачи; динамічна силова витривалість м'язів тулуба – піднімання тулуба з положення лежачи; гнучкість – нахил тулуба вперед стоячи на підвищенні; загальна витривалість – біг у заданому темпі до першої втоми; статична рівновага – проба Ромберга; сила кистей рук – кистьова динамометрія.

У таблиці 1 представлені результати педагогічного тестування учнів інклюзивних класів середнього шкільного віку до та після проведення експериментальної фізкультурно-оздоровчої програми. Для оцінки фізичних здібностей були використані стандартизовані рухові тести та динамометрія, що дозволило визначити розвиток швидкісно-силових якостей, силової витривалості, гнучкості, загальної витривалості, координації та сили кистей рук.

Таблиця 1

Показники фізичних здібностей учнів інклюзивних класів (M±m)

Фізичні здібності	Показник	Група	До експерименту	Після експерименту	% змін
Швидкісно-силові	Стрибок у довжину з місця, см	ЕГ	128,6±3,2	146,4±3,5	+13,8
		КГ	129,1±3,4	136,2±3,6	+5,5
	Біг 30 м, с	ЕГ	6,78±0,12	6,21±0,10	–8,4
		КГ	6,75±0,11	6,51±0,12	–3,6
	Метання набивного м'яча, см	ЕГ	368,4±9,6	421,3±10,1	+14,4
		КГ	370,1±10,0	392,8±9,8	+6,1
	Метання тенісного м'яча, м	ЕГ	17,6±0,5	20,4±0,6	+15,9
		КГ	17,8±0,6	18,9±0,5	+6,2
Силова витривалість	Згинання-розгинання рук, разів	ЕГ	9,4±0,6	14,8±0,7	+57,4
		КГ	9,6±0,7	11,8±0,6	+22,9
	Піднімання тулуба, разів	ЕГ	14,2±0,8	20,9±0,9	+47,2
		КГ	14,4±0,7	17,1±0,8	+18,8
Гнучкість	Нахил тулуба вперед, см	ЕГ	–2,6±0,7	+3,4±0,6	+230,8
		КГ	–2,4±0,8	+0,6±0,7	+125,0
Загальна витривалість	Біг до втоми, с	ЕГ	286,5±12,4	356,2±13,1	+24,3
		КГ	289,8±11,9	317,4±12,6	+9,5
Координація	Проба Ромберга, с	ЕГ	11,2±0,9	19,6±1,1	+75,0
		КГ	11,4±1,0	14,8±1,2	+29,8

Фізичні здібності	Показник	Група	До експерименту	Після експерименту	% змін
Сила кистей рук	Динамометрія (провідна рука), кг	ЕГ	16,8±0,6	20,9±0,7	+24,4
		КГ	17,0±0,7	18,6±0,6	+9,4
	Динамометрія (непровідна рука), кг	ЕГ	15,2±0,5	18,6±0,6	+22,4
		КГ	15,4±0,6	16,8±0,5	+9,1

Стрибок у довжину з місця показав зростання у ЕГ на +13,8%, тоді як у КГ приріст склав лише +5,5%, що свідчить про значну ефективність комплексних рекреаційно-оздоровчих занять у розвитку м'язів ніг.

Біг 30 м з високого старту покращився на –8,4% у ЕГ, порівняно з –3,6% у КГ (зменшення часу бігу свідчить про підвищення швидкісних якостей).

Метання набивного м'яча та тенісного м'яча показало у ЕГ відповідно +14,4% та +15,9%, що перевищує приріст КГ, підтверджуючи ефективність тренувань м'язів рук та координації рухів.

Згинання-розгинання рук та піднімання тулуба демонструють найбільший прогрес у ЕГ (+57,4% та +47,2%), що вказує на суттєве підвищення динамічної силової витривалості у дітей, які брали участь у програмі. У КГ приріст значно нижчий (+22,9% та +18,8%), що підкреслює позитивний вплив рекреаційних занять.

Нахил тулуба вперед у ЕГ зріс із –2,6 см до +3,4 см, тобто на +230,8%, у КГ приріст склав +125%, що демонструє значний розвиток рухливості в кульшових суглобах завдяки систематичним вправам на розтягнення та гнучкість.

Біг до втоми у ЕГ збільшився на +24,3%, у КГ – на +9,5%, що свідчить про підвищення аеробної витривалості та ефективності серцево-судинної системи у учнів, які брали участь у комплексній програмі.

Проба Ромберга у ЕГ показала збільшення часу утримання рівноваги на +75%, тоді як у КГ – +29,8%, що підкреслює важливість рекреаційних вправ для розвитку статичної рівноваги та вестибулярного апарату.

Динамометрія провідної та непровідної руки у ЕГ показала приріст +24,4% та +22,4%, у КГ – +9,4% та +9,1%, що свідчить про значне покращення силових показників верхніх кінцівок у дітей експериментальної групи.

Найбільш виражена позитивна динаміка спостерігалася у розвитку силової витривалості, гнучкості, статичної рівноваги та загальної витривалості. Це зумовлено комплексним впливом рекреаційних форм рухової активності, які забезпечують оптимальне поєднання фізичного навантаження, емоційної насиченості та соціальної взаємодії.

Дані таблиці 1 демонструють, що запропонована фізкультурно-оздоровча програма рекреаційного спрямування сприяє статистично достовірному покращенню всіх основних показників фізичних здібностей учнів інклюзивних класів. Найбільший прогрес спостерігається у силовій витривалості, гнучкості та координації, що підтверджує ефективність систематичних позаурочних

рекреаційних заходів у комплексному розвитку рухових якостей дітей з особливими освітніми потребами.

Оцінка функціонального стану дихальної системи учнів інклюзивних класів здійснювалася за показником життєвої ємності легенів (ЖЄЛ), який є інтегральним критерієм функціональних можливостей апарату зовнішнього дихання та опосередковано характеризує рівень фізичної підготовленості.

Таблиця 2 відображає результати оцінки функціонального стану організму учнів інклюзивних класів середнього шкільного віку до та після проведення фізкультурно-оздоровчої програми рекреаційного спрямування. Оцінка проводилася за двома ключовими системами: дихальною та серцево-судинною.

Таблиця 2

Показники функціонального стану учнів інклюзивних класів (M±m)

Функціональний стан	Показник	Група	До експерименту	Після експерименту	Зміни
Дихальної системи	Життєва ємність легенів, л	ЕГ	2248±62	2614±68	+16,3%
		КГ	2261±59	2418±63	+6,9%
Серцево-судинної системи	індекс Руф'є-Діксона, ум.од.	ЕГ	7,1±0,4	4,3±0,3	перехід із задовільного до середнього рівня
		КГ	7,0±0,5	6,1±0,4	збереження задовільного рівня

Для об'єктивної оцінки використовувалися стандартизовані функціональні проби: життєва ємність легенів (ЖЄЛ) та проба Руф'є-Діксона, що дозволяє визначити адаптаційні можливості серця до дозованого фізичного навантаження.

Показник життєвої ємності легенів у експериментальній групі (ЕГ) збільшився з 2248±62 л до 2614±68 л, що становить +16,3% приросту. У контрольній групі (КГ) спостерігався менший приріст – +6,9%, зростання з 2261±59 л до 2418±63 л.

Різниця свідчить про ефективність систематичних рекреаційних та фізкультурних занять у покращенні функціональних можливостей дихальної системи учнів з інклюзією, зокрема про підвищення об'єму легенів і, відповідно, можливостей кисневої доставки до тканин.

В експериментальній групі індекс Руф'є-Діксона знизився з 7,1±0,4 ум. од. до 4,3±0,3 ум. од., що відповідає переходу з «задовільного» рівня працездатності серця до «середнього». У контрольній групі спостерігалося незначне покращення – з 7,0±0,5 до 6,1±0,4 ум. од., при цьому рівень залишався «задовільним».

Це демонструє, що запропонована фізкультурно-оздоровча програма сприяє підвищенню ефективності роботи серцево-судинної системи та швидкості відновлення після фізичного навантаження у учнів експериментальної групи.

Результати педагогічного експерименту свідчать про статистично достовірне покращення показників функціонального стану учнів інклюзивних класів, що брали участь у комплексній рекреаційно-оздоровчій програмі. Найбільш виражені позитивні зміни спостерігаються у показниках життєвої ємності легенів та індексу Руф'є-Діксона, що підтверджує підвищення адаптаційних можливостей організму, а також загальне зміцнення здоров'я дітей з особливими освітніми потребами. Аналогічні тенденції зафіксовані у дослідженнях [10; 11].

Статистичний аналіз підтвердив достовірність позитивних змін більшості досліджуваних показників фізичної підготовленості та функціонального стану організму учнів експериментальної групи порівняно з контрольною, що узгоджується з результатами сучасних наукових досліджень у сфері інклюзивного фізичного виховання [3; 10; 11].

Результати педагогічного експерименту переконливо засвідчили, що впровадження фізкультурно-оздоровчої програми з використанням засобів фізичної рекреації сприяє суттєвому покращенню показників фізичної підготовленості та функціонального стану учнів інклюзивних класів середнього шкільного віку.

Отримані дані підтверджують положення про доцільність індивідуалізації та диференціації фізичних навантажень у роботі з учнями з особливими освітніми потребами, що узгоджується з висновками вітчизняних науковців [1; 4; 5].

Висновки. Теоретичний аналіз наукових джерел засвідчив актуальність проблеми вдосконалення фізичного виховання учнів інклюзивних класів шляхом використання засобів фізичної рекреації.

Результати педагогічного експерименту довели ефективність розробленої фізкультурно-оздоровчої програми, що проявилося у достовірному покращенні показників фізичної підготовленості учнів експериментальної групи. Найбільші позитивні зміни зафіксовано у розвитку силової витривалості м'язів рук і тулуба, гнучкості, загальної витривалості та статичної рівноваги. Показники функціонального стану дихальної та серцево-судинної систем учнів експериментальної групи зазнали статистично значущого покращення, що свідчить про підвищення адаптаційних можливостей організму.

Використання засобів фізичної рекреації у поєднанні з уроками фізичної культури та позаурочною діяльністю є педагогічно доцільним і ефективним напрямом оптимізації фізичного виховання учнів інклюзивних класів.

Перспективними напрямами подальших наукових досліджень є розробка та експериментальне обґрунтування диференційованих рекреаційно-оздоровчих

програм для учнів з різними нозологіями, а також вивчення довготривалого впливу систематичних занять фізичною рекреацією на психоемоційний стан і соціальну адаптацію дітей з особливими освітніми потребами.

Література:

1. Єрьоменко О., Толмачова І. Фасилітативні процеси розвитку інклюзивного освітнього середовища. *Адаптивне управління: теорія і практика. Серія Педагогіка : електронне наукове фахове видання.* 2024. Вип. 18 (35). 20 с. https://doi.org/10.33296/2707-0255-18(35)-07

2. Ніколенко О.І., Гамма Т.В., Зарічанська Л.О., Несенчук О.Л., Зінчук Т.О. Рекреація як соціально-культурне явище, її різновиди та характеристики. Rehabilitation and Recreation. 2022. № 12. С. 144–149. https://doi.org/10.32782/2522-1795.2022.12.19

3. Блавт О. Інклюзивне фізичне виховання учнів з інвалідністю: акценти в сучасному вимірі. *Гірська школа Українських Карпат*. 2023. №(29). С. 80–84. https://doi.org/10.15330/msuc.2023.29.80-84

4. Боднар І. Програма фізичного виховання школярів з розладами аутичного спектра. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 15*, 2024. (3К(176), С. 98-106. https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2024.3K(176).22

5. Боднар І.Р., Хамаде А.Ф. Вплив авторської програми фізичного виховання на показники фізичної підготовленості школярів з аутизмом. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15 : науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. Вип. 6К (135). С. 34-37.

6. Лещій Н.П. Педагогічні умови реалізації фізкультурно-оздоровчої роботи в умовах освітньо-реабілітаційного центру для дітей зі складними порушеннями розвитку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія.* 2019. № 37. С. 78–86.

7. Яковлева С.Д. Індивідуалізація і диференціація в процесі навчання учнів з порушеним інтелектом. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. Херсон: Видавничій дім «Гельветика», 2019. С.110-116

8. Яшна О.П. Теоретичне обґрунтування навчання фізичним вправам дітей з синдромом раннього аутизму. *Фізична реабілітація та рекреаційно-оздоровчі технології.* 2016. № 1. С. 124–127.

9. Боднар І., Петрусенко О. Показники адаптивності поведінки й фізичної підготовленості дітей із розладами аутичного спектру. *Фізичне виховання, спорт та культура здоров'я в сучасному суспільстві.* 2022. №4(60). С. 59–65.

10. Боднар І.Р., Хамаде А.Ф. Фізична працездатність, фізична підготовленість та фізична активність школярів з розладами аутичного спектру. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2021. Вип. 6 К (135). С. 34-37. DOI 10.31392/NPU-nc.series15.2020.6K(135).06

11. Хамаде А. Корекція психофізичного стану дітей шкільного віку з розладами аутичного спектру засобами фізичного виховання в умовах інклюзивної освіти: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії: Спеціальність 017 Фізична культура і спорт. 2022. 251 с.

References:

1. Yeromenko, O., & Tolmachova, I. (2024). Facilitativni protsesy rozvytku inkliuzyvnoho osvitnoho seredovyshcha [Facilitative processes of developing an inclusive educational environment]. Adaptive Management: Theory and Practice. Series Pedahohika: electronic scientific professional edition, 18(35), 1–20. https://doi.org/10.33296/2707-0255-18(35)-07 [in Ukrainian]

2. Nikolenko, O.I., Gamma, T.V., Zarichanska, L.O., Nesenchuk, O.L., & Zinchuk, T.O. (2022). Rekreatsiia yak sotsialno-kulturne yavysche, yii riznovydy ta kharakterystyky [Recreation as

a socio-cultural phenomenon: its types and characteristics]. Rehabilitation and Recreation, 12, 144–149. https://doi.org/10.32782/2522-1795.2022.12.19 [in Ukrainian]

3. Blavt, O. (2023). Inkliuzyvne fizychne vykhovannia uchniv z invalidnistiu: akcenty v suchasnomu vymiri [Inclusive physical education of students with disabilities: emphasis in the modern context]. Hirska shkola Ukrainskykh Karpat, (29), 80–84. https://doi.org/10.15330/msuc.2023.29.80-84 [in Ukrainian]

4. Bodnar, I. (2024). Prohrama fizychnoho vykhovannia shkoliariv z rozladamy autychnogo spektra [Physical education program for pupils with autism spectrum disorders]. Naukovyi chasopys Ukrainskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykhaila Drahomanova. Series 15, 3K(176), 98–106. https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series15.2024.3K(176).22 [in Ukrainian]

5. Bodnar, I.R., & Khamade, A.F. (2021). Vplyv avtors'koi prohramy fizychnoho vykhovannia na pokaznyky fizychnoi pidgotovlenosti shkoliariv z autyzmom [Influence of an author's physical education program on physical preparedness indicators of pupils with autism]. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Series 15: naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport), 6K(135), 34–37. [in Ukrainian]

6. Leshchii, N.P. (2019). Pedahohichni umovy realizatsii fizkulturno-ozdorovchoi roboty v umovakh osvito-reabilitatsiinoho tsentru dlia ditei zi skladnymy porushenniamy rozvytku [Pedagogical conditions for implementing physical and health-improving work in the educational-rehabilitation center for children with complex developmental disorders]. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Series 19: korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia, 37, 78–86. [in Ukrainian]

7. Yakovleva, S.D. (2019). Indyvidualizatsiia i dyferentsiatsiia v protsesi navchannia uchniv z porushenym intelektom [Individualization and differentiation in teaching students with intellectual disabilities]. Insight: Psychological Dimensions of Society. Kherson: Vydavnychyi dim "Helvetyka", 110–116. [in Ukrainian]

8. Yashna, O.P. (2016). Teoretychne obgruntuvannia navchannia fizychnym vpravam ditei z syndromom ranneho autyzmu [Theoretical justification of physical exercises training for children with early autism syndrome]. Fizychna reabilitatsiia ta rekreatsiino-ozdorovchi tekhnolohii, 1, 124–127. [in Ukrainian]

9. Bodnar, I., & Petrusenko, O. (2022). Pokaznyky adaptivnosti povedinky i fizychnoi pidgotovlenosti ditei iz rozladamy autychnogo spektra [Indicators of behavioral adaptability and physical preparedness of children with autism spectrum disorders]. Fizychne vykhovannia, sport ta kultura zdorovia v suchasnomu suspilstvi, 4(60), 59–65. [in Ukrainian]

10. Bodnar, I.R., & Khamade, A.F. (2021). Fizychna pratsiezdatnist, fizychna pidgotovlenist ta fizychna aktyvnist shkoliariv z rozladamy autychnogo spektra [Physical capacity, preparedness, and activity of pupils with autism spectrum disorders]. Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova, 6K(135), 34–37. https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2020.6K(135).06 [in Ukrainian]

11. Khamade, A. (2022). Korektsiia psykho-fizychnoho stanu ditei shkilnoho viku z rozladamy autychnogo spektra zasobamy fizychnoho vykhovannia v umovakh inkluziivnoi osvity [Correction of psycho-physical condition of school-age children with autism spectrum disorders using physical education in inclusive education conditions] (Doctoral dissertation). 251 p. [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 37.091.12:004.43]:373.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-923-935

Василиків Іван Богданович кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фундаментальних дисциплін початкової освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, https://orcid.org/0000-0002-9220-1736

ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО ВИКЛАДАННЯ ОСНОВ ПРОГРАМУВАННЯ У SCRATCH

Анотація. У статті обґрунтовано теоретичні та методичні засади підготовки вчителів початкової школи до викладання основ програмування у візуальному середовищі Scratch в умовах реалізації Концепції Нової української школи та Державного стандарту початкової освіти. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю формування в учнів молодшого шкільного віку інформаційно-цифрової компетентності, алгоритмічного та критичного мислення, здатності до творчої самореалізації в цифровому середовищі.

Встановлено, що ефективне впровадження елементів програмування в початковій школі потребує цілеспрямованої професійної підготовки педагогів, яка поєднує технологічну, методичну та психолого-педагогічну складові.

Проаналізовано сучасні наукові підходи до формування цифрової компетентності майбутніх учителів, визначено педагогічний потенціал Scratch як інструмента розвитку пізнавальної активності, креативності та логічного мислення молодших школярів. Запропоновано структурно-функціональну модель підготовки вчителів, що охоплює мотиваційний, когнітивний, діяльнісний і рефлексивний компоненти.

Розкрито зміст навчальної підготовки, який передбачає опанування базових понять алгоритмізації, створення навчальних проєктів у Scratch, інтеграцію програмування з предметами початкової школи та застосування проєктних і STEM-орієнтованих методів навчання.

Визначено педагогічні умови ефективної підготовки майбутніх учителів: практико-орієнтований характер навчання, використання змішаних форм організації освітнього процесу, міжпредметну інтеграцію, систематичну рефлексію та оцінювання результатів діяльності. Доведено, що системна підготовка педагогів до використання Scratch сприяє підвищенню якості навчання, формуванню стійкої мотивації учнів до вивчення інформатики та забезпечує реалізацію компетентнісного підходу в початковій освіті. Перспективи подальших досліджень пов’язані з експериментальною перевіркою запропонованої моделі та розробленням методичних рекомендацій для закладів вищої освіти.

Окрему увагу приділено визначенню критеріїв та показників готовності вчителів початкової школи до викладання основ програмування у Scratch, серед яких виокремлено рівень сформованості цифрової грамотності, методичної компетентності, здатності до педагогічного проєктування та інноваційної діяльності. Акцентовано на важливості формування в майбутніх педагогів умінь адаптувати зміст навчання до вікових особливостей молодших школярів, добирати дидактично доцільні завдання та здійснювати формувальне оцінювання результатів навчання. Підкреслено, що підготовка вчителів має бути безперервною та передбачати можливості підвищення кваліфікації в умовах швидкого розвитку цифрових технологій.

Ключові слова: початкова школа, Scratch, програмування, алгоритмічне мислення, підготовка вчителів, цифрова компетентність, НУШ.

Vasylykiv Ivan Bohdanovych Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Fundamental Disciplines of Primary Education Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, https://orcid.org/0000-0002-9220-1736

TRAINING PRIMARY SCHOOL TEACHERS TO TEACH THE BASICS OF PROGRAMMING IN SCRATCH

Abstract. The article substantiates the theoretical and methodological foundations of training primary school teachers to teach the basics of programming in the visual environment Scratch within the framework of the New Ukrainian School reform and the State Standard of Primary Education. The relevance of the study is determined by the need to develop primary school students' digital competence, algorithmic and critical thinking, and their ability for creative self-realization in a digital environment. It has been established that the effective implementation of programming elements in primary education requires purposeful professional training of teachers that integrates technological, methodological, and psychological-pedagogical components.

The study analyzes contemporary scientific approaches to the formation of digital competence in future teachers and identifies the pedagogical potential of Scratch as a tool for developing cognitive activity, creativity, and logical thinking in young learners. A structural and functional model of teacher training is proposed, encompassing motivational, cognitive, activity-based, and reflective components. The content of professional preparation is described as including the mastery of basic algorithmic concepts, the creation of educational projects in Scratch, the integration of programming with primary school subjects, and the application of project-based and STEM-oriented teaching methods.

The pedagogical conditions for effective teacher preparation are defined, including practice-oriented learning, blended forms of educational organization, interdisciplinary integration, systematic reflection, and assessment of learning

outcomes. It is proven that systematic preparation of teachers to use Scratch enhances the quality of instruction, fosters students' sustained motivation to study computer science, and ensures the implementation of a competence-based approach in primary education. Prospects for further research involve experimental validation of the proposed model and the development of methodological recommendations for higher education institutions.

Special attention is paid to determining criteria and indicators of teachers' readiness to teach programming in Scratch, including the level of digital literacy, methodological competence, ability for pedagogical design, and innovative activity. The importance of preparing future teachers to adapt educational content to the age characteristics of primary school students, select didactically appropriate tasks, and apply formative assessment strategies is emphasized. Continuous professional development in the context of rapid technological advancement is highlighted as a necessary condition for effective teaching practice.

Keywords: primary school, Scratch, programming, algorithmic thinking, teacher training, digital competence, New Ukrainian School.

Постановка проблеми. Цифрова трансформація освіти актуалізує потребу формування в учнів початкової школи інформаційно-цифрової компетентності, алгоритмічного та критичного мислення, що закріплено в Державному стандарті початкової освіти [1]. Реалізація цих завдань покладається на вчителя, професійні вимоги до якого визначені відповідним професійним стандартом [2], де акцентовано на здатності педагога ефективно використовувати цифрові технології та впроваджувати інноваційні освітні практики.

Одним із перспективних інструментів формування основ програмування в молодших школярів є візуальні середовища, зокрема Scratch, що відповідають віковим особливостям дітей та забезпечують доступність опанування алгоритмічних структур [6; 7]. Дослідження засвідчують, що блокове програмування сприяє розвитку логічного мислення, креативності та міжпредметної інтеграції [3; 8]. Водночас питання добору та методично доцільного використання програмних засобів потребує чітких критеріїв і наукового обґрунтування [5; 10].

Аналіз наукових праць свідчить про зростання інтересу до проблеми навчання основ програмування як у загальноосвітній школі [3; 4], так і в системі підготовки майбутніх учителів [12]. Практика використання Scratch та інших візуальних середовищ (Google Blockly, Alice) у педагогічній освіті доводить їх ефективність, однак ці підходи ще не набули системного характеру [12; 15; 16]. Крім того, сучасні тенденції розвитку мов програмування та цифрових технологій (зокрема їх популярність, відображена в міжнародних рейтингах [11]) зумовлюють необхідність раннього ознайомлення учнів із базовими принципами програмування.

Отже, виникає суперечність між нормативно визначеною потребою формування цифрової компетентності молодших школярів [1; 2], науково

доведеними можливостями візуального програмування [6; 7; 8] та недостатньою методичною готовністю частини вчителів початкової школи до викладання основ програмування у Scratch. Це зумовлює необхідність теоретичного обґрунтування та розроблення цілісної системи підготовки педагогів до реалізації зазначеного напряму в освітньому процесі початкової школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нормативно-правові засади впровадження цифрових технологій у початковій школі визначені Державним стандартом початкової освіти, який орієнтує освітній процес на формування ключових компетентностей, зокрема інформаційно-цифрової, та розвиток умінь працювати з інформацією й технологіями [1]. Вимоги до професійної діяльності педагога в умовах цифровізації конкретизовані у професійному стандарті, де акцентовано на цифровій компетентності, здатності використовувати ІКТ, добирати цифрові ресурси та організовувати навчання з урахуванням сучасних освітніх трендів [2].

Вагомий внесок у розуміння можливостей блокового (візуального) програмування зробили зарубіжні автори. У статті D. Bau та співавторів обґрунтовано концепцію «навчального програмування» та показано, що блокові середовища можуть знижувати поріг входження у програмування, підтримуючи поступовий перехід від візуальних конструкцій до складніших форм кодування [6]. Практикоорієнтований аспект застосування блоків для роботи з текстовим світом програмування розкрито в роботі про Pencil Code, де демонструються підходи до інтеграції блоків і тексту як засобу навчання [7]. Дослідження P. Bottoni та M. Ceriani розглядає блокове програмування як інструмент для опрацювання структурованих даних і організації запитів, що підтверджує універсальність блокових підходів у навчанні [8]. Окремий напрям складають роботи, пов’язані з освітньою анімацією та персоналізацією навчальних продуктів, що може бути реалізовано в середовищах типу Scratch через створення інтерактивних проєктів [9].

Українські дослідники також приділяють увагу підготовці майбутніх учителів до використання середовищ програмування. Зокрема, О. І. та О. С. Яценко пропонують критерії й показники добору середовища програмування для розвитку інформаційно-комунікаційної компетентності майбутнього вчителя початкової школи, що є методично важливим для впровадження Scratch у підготовку педагогів [10]. Праці В. Корецької та С. Шляхової безпосередньо висвітлюють використання Scratch у процесі підготовки майбутніх учителів, акцентуючи на його дидактичних можливостях і доцільності в педагогічній освіті [12]. Практика застосування Scratch-технологій у проєктній діяльності (на прикладі створення навчальних проєктів) відображена у роботі М. О. Гриценка, що підкреслює потенціал середовища для формування творчих і дослідницьких умінь [13].

У контексті сучасних методик важливими є дослідження гейміфікації освітнього процесу, адже Scratch природно підтримує ігрові механіки та

мотивацію через проєктування ігор та інтерактивних сценаріїв. Це підтверджується напрацюваннями М. В. Мар'єнко та І. Ю. Борисюк щодо використання гейміфікації під час вивчення дисциплін природничо-математичного циклу [14]. Дотичними до проблематики є дослідження візуального програмування з Google Blockly як основи формування знань майбутніх фахівців (Н. В. Герасименко), що демонструє близькі за логікою підходи до навчання через блокові конструкції [15]. Також перспективи використання альтернативних освітніх середовищ (наприклад, 3D-середовища Alice) у викладанні технологічних дисциплін описує С. О. Переяславська, що розширює уявлення про спектр інструментів для підготовки педагогів [16].

Разом із тим, попри наявність теоретичних і прикладних напрацювань, недостатньо дослідженими залишаються питання побудови цілісної моделі підготовки вчителів початкової школи саме до викладання основ програмування у Scratch, визначення педагогічних умов її реалізації та критеріїв оцінювання готовності. Урахування актуальних тенденцій розвитку програмування й поширеності мов у світі (зокрема за даними міжнародних рейтингів) додатково підсилює необхідність раннього залучення учнів до основ програмувального мислення та підвищення кваліфікації педагогів у цьому напрямі [11].

Метою статті є теоретичне обґрунтування та розроблення науково-методичних засад підготовки вчителів початкової школи до викладання основ програмування у візуальному середовищі Scratch відповідно до вимог Державного стандарту початкової освіти та професійного стандарту вчителя початкових класів.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні засади підготовки вчителів початкової школи до викладання основ програмування у середовищі Scratch ґрунтуються на нормативно-правових, психолого-педагогічних та методичних положеннях сучасної освіти. Відповідно до Державного стандарту початкової освіти, одним із ключових результатів навчання є формування інформаційно-цифрової компетентності, що передбачає здатність учнів застосовувати цифрові технології для навчання, творчості та розв'язання практичних завдань [1]. Це зумовлює необхідність підготовки педагогів, які володіють сучасними інструментами програмування та методикою їх використання.

Професійний стандарт учителя початкових класів визначає цифрову компетентність як обов'язкову складову професійної діяльності педагога, що включає вміння добирати цифрові ресурси, організовувати безпечне цифрове середовище та впроваджувати інноваційні технології навчання [2]. Таким чином, підготовка майбутніх учителів до викладання Scratch має інтегрувати технологічну, методичну та педагогічну складові.

Наукові підходи до використання середовищ програмування як засобу формування алгоритмічного мислення обґрунтовано у працях В. М. Базуріна, який розглядає програмні середовища як ефективний інструмент навчання основ програмування та розвитку логічних операцій мислення [3].

Зарубіжні дослідження підтверджують ефективність блокового програмування як початкового етапу навчання кодування. Зокрема, у праці D. Bau та співавторів обґрунтовано концепцію «learnable programming», відповідно до якої блокові середовища знижують бар'єри входження в програмування та забезпечують поступовий перехід до складніших форм кодування [6]. Подібні підходи реалізовано в середовищі Pencil Code, яке поєднує блоки та текстовий код, сприяючи розвитку обчислювального мислення [7]. Дослідження P. Bottoni та M. Ceriani демонструє можливості блокового програмування у формуванні навичок роботи з даними та логічними структурами [8].

Використання візуального програмування в освітніх цілях також пов'язане зі створенням навчальних анімацій та інтерактивних продуктів, що підтверджується результатами досліджень S. Musa та співавторів [9]. У контексті підготовки майбутніх учителів важливими є критерії добору середовищ програмування для розвитку інформаційно-комунікаційної компетентності, запропоновані О. І. та О. С. Яценко [10].

Досвід використання Scratch у системі педагогічної освіти представлено у працях В. Корецької та С. Шляхової, які доводять доцільність інтеграції цього середовища у підготовку майбутніх учителів [12]. Практичний потенціал Scratch-технологій для створення навчальних проєктів розкрито у роботі М. О. Гриценка [13], а можливості гейміфікації навчання із застосуванням цифрових середовищ – у дослідженні М. В. Мар'єнко та І. Ю. Борисюк [14].

Дотичними до проблематики є дослідження візуального програмування з Google Blockly [15] та використання 3D-середовища Alice у викладанні технологічних дисциплін [16], що свідчить про розширення спектра інструментів для навчання основ програмування. Водночас сучасні тенденції розвитку мов програмування, відображені в міжнародних аналітичних рейтингах [11], підкреслюють важливість раннього формування програмувального мислення.

Структурно-функціональна модель підготовки вчителів початкової школи до викладання основ програмування у середовищі Scratch розглядається як цілісна педагогічна система, спрямована на формування професійної готовності майбутнього педагога до реалізації інформатичної освітньої галузі відповідно до вимог Державного стандарту початкової освіти [1] та професійного стандарту вчителя [2]. Її побудова ґрунтується на компетентнісному підході, який передбачає інтеграцію знань, умінь, досвіду діяльності та ціннісних орієнтацій у сфері цифрових технологій.

Модель відображає взаємозв'язок цільового, змістового, процесуального та результативного блоків підготовки. Цільовий блок визначає формування цифрової та методичної компетентностей майбутнього вчителя, здатного організувати навчання основ програмування з урахуванням вікових особливостей молодших школярів. Змістовий блок охоплює теоретичні основи алгоритмізації, принципи блокового програмування, дидактичні можливості Scratch та критерії добору програмних засобів [5; 10]. Теоретичним підґрунтям є

дослідження, що обґрунтовують ефективність візуального програмування як початкового етапу навчання кодування [6; 7; 8].

Процесуальний блок передбачає використання інтерактивних форм і методів навчання: проєктної діяльності, практичних занять, моделювання фрагментів уроків, створення власних цифрових продуктів. Практична спрямованість підготовки підтверджується дослідженнями щодо використання Scratch у педагогічній освіті [12] та створення навчальних проєктів засобами блокового програмування [13]. Важливим є також застосування елементів гейміфікації, що підвищує мотивацію та сприяє формуванню креативності [14].

Результативний блок моделі орієнтований на досягнення інтегрованого результату – сформованості готовності вчителя до викладання основ програмування у Scratch, що виявляється у здатності проєктувати уроки, добирати адекватні цифрові інструменти, організовувати навчальну діяльність учнів та здійснювати рефлексію власної професійної діяльності. Урахування сучасних тенденцій розвитку програмування, відображених у міжнародних аналітичних оглядах [11], підсилює актуальність такої підготовки.

Таким чином, структурно-функціональна модель забезпечує системність, послідовність і практико-орієнтованість підготовки майбутніх учителів, поєднуючи нормативні вимоги [1; 2], наукові підходи до навчання програмування [3; 6] та методичні аспекти використання візуальних середовищ у педагогічній освіті [12; 15; 16].

Таблиця 1

Структурно-функціональна модель підготовки вчителів початкової школи до викладання основ програмування у Scratch

Блок моделі	Змістова характеристика	Форми та методи реалізації	Очікуваний результат
Цільовий	Формування цифрової та методичної компетентностей відповідно до вимог стандартів [1; 2]	Освітні програми, інтеграція курсу Scratch у фахову підготовку	Усвідомлення значущості програмування в початковій школі
Змістовий	Теоретичні основи алгоритмізації, принципи блокового програмування [6; 7], критерії добору ПЗ [5; 10]	Лекції, семінари, аналіз кейсів	Засвоєння теоретичних знань
Процесуальний	Практичне створення проєктів, інтеграція Scratch у різні предмети [12; 13]	Практичні заняття, проєктна діяльність, гейміфікація [14]	Сформованість практичних умінь
Результативний	Оцінювання рівня готовності до професійної діяльності	Рефлексія, портфоліо, самооцінювання	Інтегрована готовність до викладання Scratch

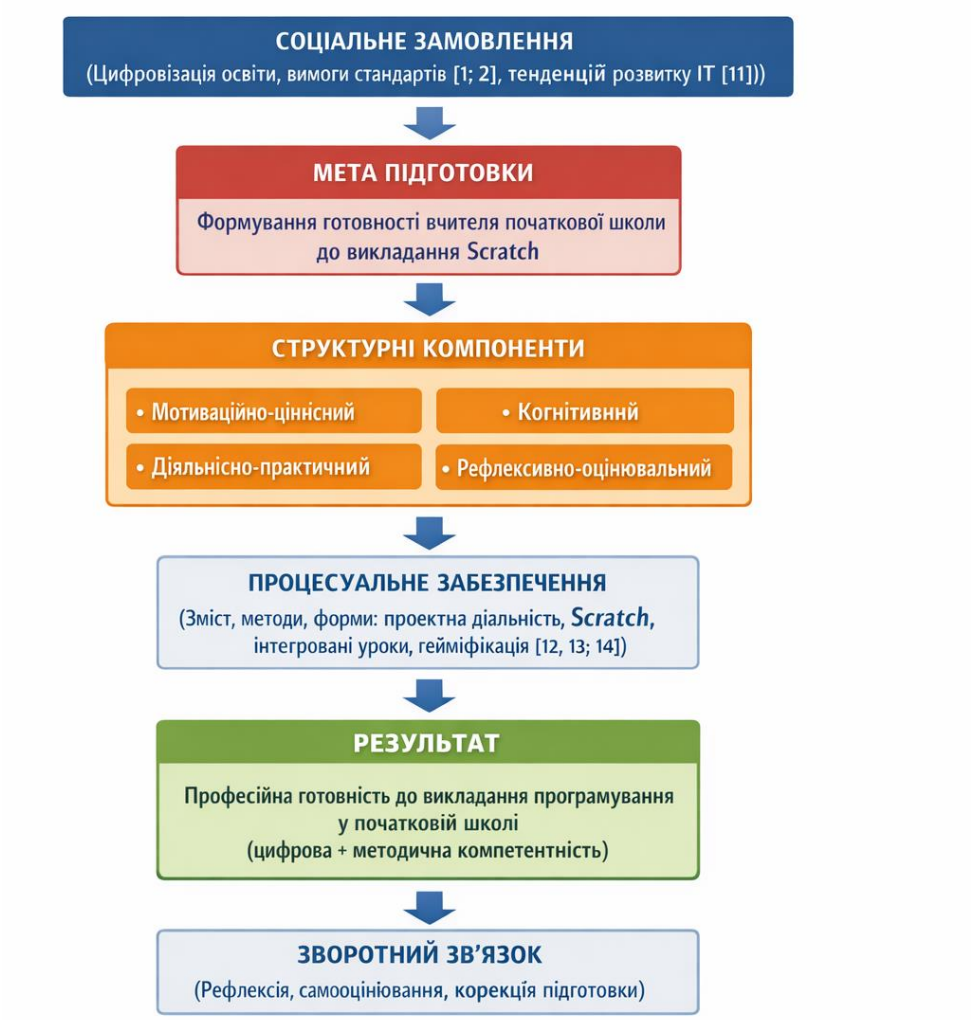

Рис. 1. Схема-модель структурно-функціональної підготовки вчителів початкової школи до викладання основ програмування у Scratch

Запропонована структурно-функціональна модель відображає системний підхід до підготовки майбутніх учителів початкової школи та враховує нормативні вимоги сучасної освіти [1; 2]. Вона базується на ідеї, що формування готовності до викладання Scratch не може обмежуватися лише технічним опануванням середовища, а передбачає інтеграцію педагогічних, методичних і цифрових складових.

Мотиваційно-ціннісний компонент забезпечує усвідомлення майбутніми вчителями ролі програмування як інструмента розвитку алгоритмічного мислення учнів. Формування внутрішньої мотивації ґрунтується на розумінні сучасних тенденцій розвитку цифрового суспільства, що підтверджується міжнародними аналітичними оглядами популярності мов програмування [11]. Важливо, щоб студент сприймав Scratch не лише як технічний ресурс, а як дидактичний засіб реалізації компетентнісного підходу.

Когнітивний компонент охоплює засвоєння теоретичних основ алгоритмізації, принципів блокового програмування та психолого-педагогічних

особливостей навчання молодших школярів. Наукове підґрунтя становлять дослідження ефективності візуального програмування [6; 7], які доводять, що блокові середовища знижують когнітивне навантаження та сприяють поступовому формуванню обчислювального мислення. Дидактичні критерії добору програмних засобів визначаються відповідно до наукових підходів [5; 10]. Діяльнісно-практичний компонент передбачає створення власних проєктів у Scratch, моделювання уроків, інтеграцію програмування з математикою, мовно-літературною та природничою освітніми галузями. Практична спрямованість підготовки підтверджується дослідженнями щодо використання Scratch у підготовці майбутніх учителів [12] та створення навчальних цифрових продуктів [13]. Застосування гейміфікації [14] підвищує мотивацію та сприяє розвитку творчості.

Рефлексивно-оцінювальний компонент забезпечує аналіз результатів навчальної діяльності, формування здатності до самооцінювання та професійного саморозвитку. Він реалізується через портфоліо, педагогічні кейси, взаємооцінювання та самоаналіз створених цифрових продуктів. Функціонально модель виконує освітню, розвивальну, методичну та інноваційну функції. Освітня функція полягає у формуванні системи знань і вмінь у галузі програмування. Розвивальна спрямована на формування логічного, алгоритмічного та креативного мислення. Методична забезпечує здатність проєктувати уроки та добирати адекватні цифрові ресурси. Інноваційна орієнтує на впровадження сучасних освітніх технологій відповідно до вимог стандартів [1; 2].

Запропонована структурно-функціональна модель забезпечує цілісність підготовки майбутніх учителів, поєднуючи нормативні вимоги, науково обґрунтовані підходи до навчання програмування [3; 6] та сучасні методичні практики використання Scratch у педагогічній освіті [12; 15; 16]. Її реалізація створює підґрунтя для ефективного впровадження основ програмування в освітній процес початкової школи.

Ефективність підготовки вчителів початкової школи до викладання основ програмування у середовищі Scratch значною мірою залежить від створення відповідних педагогічних умов, які забезпечують системність, практико-орієнтованість та відповідність сучасним освітнім вимогам. Такі умови мають узгоджуватися з положеннями Державного стандарту початкової освіти [1] та професійного стандарту вчителя [2], а також спиратися на наукові підходи до використання цифрових технологій у навчанні [3; 6].

Першою важливою умовою є інтеграція Scratch у зміст фахової підготовки майбутніх учителів не як окремого технічного модуля, а як методично обґрунтованого інструмента реалізації компетентнісного підходу. Засвоєння принципів блокового програмування має поєднуватися з опануванням методики його викладання у початковій школі. Дослідження доводять, що блокові середовища програмування знижують когнітивне навантаження та сприяють формуванню алгоритмічного мислення [6; 7], що робить їх доцільними для початкового етапу навчання програмування.

Другою умовою виступає практико-орієнтований характер підготовки. Формування готовності до викладання Scratch потребує систематичного виконання студентами навчальних проєктів, моделювання фрагментів уроків, розроблення інтегрованих занять та створення власних цифрових продуктів. Ефективність такого підходу підтверджується досвідом використання Scratch у підготовці майбутніх учителів [12] та створення навчальних проєктів у середовищі блокового програмування [13].

Третьою педагогічною умовою є використання інноваційних методів навчання, зокрема проєктної діяльності, гейміфікації та міжпредметної інтеграції. Scratch як середовище дозволяє реалізувати інтерактивні сценарії, навчальні ігри та анімації, що підвищують мотивацію та залученість здобувачів освіти. Питання гейміфікації освітнього процесу та її впливу на навчальну мотивацію розглянуто у дослідженні [14], що підтверджує доцільність її використання у професійній підготовці педагогів.

Четвертою умовою є формування критеріїв і показників оцінювання готовності майбутнього вчителя до викладання програмування. Обґрунтування критеріїв добору програмних засобів і розвитку інформаційно-комунікаційної компетентності запропоновано у працях [5; 10]. Урахування цих підходів дозволяє забезпечити об’єктивність оцінювання та визначити рівні сформованості професійної готовності.

П’ятою умовою є забезпечення рефлексивного супроводу навчання, що передбачає самооцінювання, аналіз власної діяльності та корекцію професійних дій відповідно до вимог стандартів [2]. Такий підхід сприяє формуванню готовності до безперервного професійного розвитку в умовах швидкого оновлення цифрових технологій.

Висновки. У результаті проведеного дослідження обґрунтовано теоретичні та методичні засади підготовки вчителів початкової школи до викладання основ програмування у середовищі Scratch в умовах цифровізації освіти.

Розроблена структурно-функціональна модель підготовки майбутніх учителів охоплює мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісно-практичний та рефлексивно-оцінювальний компоненти, що забезпечують системність і практико-орієнтованість професійної підготовки. Визначено педагогічні умови її ефективної реалізації: інтеграцію Scratch у зміст фахової підготовки, використання проєктної діяльності та гейміфікації, формування критеріїв оцінювання готовності, забезпечення рефлексивного супроводу навчання.

Отже, підготовка вчителів початкової школи до викладання основ програмування у Scratch є важливою складовою модернізації сучасної освіти та забезпечення якісної реалізації компетентнісного підходу. Перспективи подальших досліджень пов’язані з експериментальною перевіркою запропонованої моделі, розробленням інструментарію оцінювання рівнів готовності педагогів та вдосконаленням програм підвищення кваліфікації вчителів у сфері цифрових технологій.

Література

1. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти : Постанова Каб. Міністрів України від 21.02.2018 р. № 87 : станом на 6 жовт. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-п

2. Про затвердження професійного стандарту за професіями "Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти", "Вчитель закладу загальної середньої освіти", "Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)" : Наказ М-ва розвитку економіки, торгівлі та сіл. госп-ва України від 23.12.2020 р. № 2736-20. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2736915-20

3. Базурін В. М. Середовища програмування як засіб навчання учнів основ програмування. Інформаційні технології і засоби навчання. 2017. Т. 59, № 3. С. 13–27. URL: https://doi.org/10.33407/itlt.v59i3.1601

4. Вдовичин Т. Я., Лазурчак Л. В. Навчання основ програмування студентів фізико-математичного профілю. Інформаційні технології в освіті. 2017. № 31. С. 32–45. URL: http://ite.kspu.edu.ua/index.php/ite/article/view/60

5. Когут У. П. Класифікація та критерії відбору програмних засобів для фундаменталізації підготовки бакалаврів інформатики з інформатичних дисциплін. Інформаційні технології в освіті. 2012. № 11. С. 88–97. URL: http://ite.kspu.edu.ua/index.php/ite/article/view/408

6. Learnable programming: Blocks and beyond / D. Bau et al. Communications of the ACM. 2017. Vol. 60, no. 6. P. 72–80. URL: https://doi.org/10.1145/3015455

7. Pencil code: block code for a text world / D. Bau et al. IDC ’15: Proceedings of the 14th International Conference on Interaction Design and Children, Boston Massachusetts New York, NY, USA, 2015. P. 445–448. URL: https://doi.org/10.1145/2771839.2771875

8. Bottoni P., Ceriani M. Using blocks to get more blocks: Exploring linked data through integration of queries and result sets in block programming. 2015 IEEE Blocks and Beyond Workshop (Blocks and Beyond), Atlanta, GA, USA, 22 October 2015. 2015. P. 99–102. URL: https://doi.org/10.1109/blocks.2015.7369012

9. Developing Educational Computer Animation Based on Human Personality Types / S. Musa et al. European Journal of Contemporary Education. 2015. Vol. 11, no. 1. P. 52–71. URL: https://doi.org/10.13187/ejced.2015.11.52

10. Яценко О. І., Яценко О. С. Критерії та показники добору середовища програмування для розвитку інформаційно-комунікаційної компетентності майбутнього вчителя початкової школи. Актуальні питання сучасної інформатики : матеріали доп. IV Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Сучасні інформаційні технології в освіті та науці», вип. VI, м. Житомир, 7–8 листоп. 2019 р. / ред. Я. Б. Сікор. Житомир, 2019. С. 105–108. URL: http://eprints.zu.edu.ua/31178/

11. TIOBE Index for August 2023. TIOBE. URL: https://www.tiobe.com/tiobe-index/

12. Корецька В., Шляхова С. Використання середовища Scratch у процесі підготовки майбутніх учителів. Vzdelávanie a spoločnosť II : збірник матеріалів конференції, Prešov, 2017. С. 161–172. URL: https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9

13. Гриценко М. О. Скретч-технології для створення навчальних проектів з фізики. Комп’ютер у школі та сім’ї. 2010. № 7. С. 38–41.

14. Мар’єнко М. В., Борисюк І. Ю. Гейміфікація освітнього процесу під час вивчення дисциплін природничо-математичного циклу учнями ЗЗСО. Фізико-математична освіта. 2020. № 4(26). С. 72–78. URL: https://doi.org/10.31110/2413-1571-2020-026-4-013

15. Герасименко Н. В. Візуальне програмування з Google Blockly як основа знань для майбутньої професії програміста. Електронний інформаційний ресурс: створення,

використання, доступ : збірник матеріалів Міжнар. наук.-практ. інтернет конф., м. Вінниця, 24–25 жовт. 2016 р. 2016. С. 142–148.

16. Переяславська С. О. Застосування 3D-середовища програмування Alice при викладанні галуз. технологій у вищому навчальному закладі. Інформатика та системні науки (ICH-2016) : збірник матеріалів VII Всеукр. науково-практ. конф. за міжнар. участю, м. Полтава, 10–12 берез. 2016 р. 2016. С. 231–233.

References

1. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2018). Pro zatverdzhennia Derzhavnoho standartu pochatkovoi osvity [On approval of the State Standard of Primary Education]. Resolution No. 87 (February 21, 2018). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-p [in Ukrainian].

2. Ministry of Development of Economy, Trade and Agriculture of Ukraine. (2020). Pro zatverdzhennia profesiinoho standartu za profesiiamy "Vchytel pochatkovykh klasiv zakladu zahalnoi serednoi osvity" ta in. [On approval of the professional standard for primary school teachers and other teaching professions]. Order No. 2736-20 (December 23, 2020). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2736915-20 [in Ukrainian].

3. Bazurin, V. M. (2017). Seredovyshcha prohramuvannia yak zasib navchannia uchniv osnov prohramuvannia [Programming environments as a means of teaching students the basics of programming]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia – Information Technologies and Learning Tools*. Vol. 59 (3). 13–27. https://doi.org/10.33407/itlt.v59i3.1601 [in Ukrainian].

4. Vdovychyn, T. Ya., & Lazurchak, L. V. (2017). Navchannia osnov prohramuvannia studentiv fizyko-matematychnoho profiliu [Teaching the basics of programming to students of physical and mathematical specialties]. *Informatsiini tekhnolohii v osviti – Information Technologies in Education*. No. 31. 32–45. Retrieved from http://ite.kspu.edu.ua/index.php/ite/article/view/60 [in Ukrainian].

5. Kohut, U. P. (2012). Klasyfikatsiia ta kryterii vidboru prohramnykh zasobiv dlia fundamentalizatsii pidhotovky bakalavriv informatyky [Classification and criteria for selecting software tools for fundamental training of bachelors in computer science]. *Informatsiini tekhnolohii v osviti – Information Technologies in Education*. No. 11. 88–97. Retrieved from http://ite.kspu.edu.ua/index.php/ite/article/view/408 [in Ukrainian].

6. Bau, D., et al. (2017). Learnable programming: Blocks and beyond. *Communications of the ACM*. Vol. 60 (6). 72–80. https://doi.org/10.1145/3015455 [in English].

7. Bau, D., et al. (2015). Pencil code: block code for a text world. *IDC '15: Proceedings of the 14th International Conference on Interaction Design and Children*. Boston, MA, USA. 445–448. https://doi.org/10.1145/2771839.2771875 [in English].

8. Bottoni, P., & Ceriani, M. (2015). Using blocks to get more blocks: Exploring linked data through integration of queries and result sets in block programming. *2015 IEEE Blocks and Beyond Workshop*. Atlanta, GA, USA. 99–102. https://doi.org/10.1109/blocks.2015.7369012 [in English].

9. Musa, S., et al. (2015). Developing educational computer animation based on human personality types. *European Journal of Contemporary Education*. Vol. 11 (1). 52–71. https://doi.org/10.13187/ejced.2015.11.52 [in English].

10. Yatsenko, O. I., & Yatsenko, O. S. (2019). Kryterii ta pokaznyky doboru seredovyshcha prohramuvannia dlia rozvytku informatsiino-komunikatsiinoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia pochatkovoi shkoly [Criteria and indicators for selecting a programming environment for developing ICT competence of future primary school teachers]. *Aktualni pytannia suchasnoi informatyky – Current Issues of Modern Informatics*. Zhytomyr. 105–108. Retrieved from http://eprints.zu.edu.ua/31178/ [in Ukrainian].

11. TIOBE. (2023). TIOBE Index for August 2023. Retrieved from https://www.tiobe.com/tiobe-index/ [in English].

12. Koretska, V., & Shliakhova, S. (2017). Vykorystannia seredovyshcha Scratch u protsesi pidhotovky maibutnikh uchyteliv [Using Scratch in the training of future teachers]. *Vzdelávanie a spoločnosť II*. Prešov. 161–172. Retrieved from https://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bernatova9 [in Ukrainian].

13. Hrytsenko, M. O. (2010). Skretch-tekhnolohii dlia stvorennia navchalnykh proektiv z fizyky [Scratch technologies for creating educational projects in physics]. *Kompiuter u shkoli ta simi – Computer at School and Family*. No. 7. 38–41. [in Ukrainian].

14. Marienko, M. V., & Borysiuk, I. Yu. (2020). Heimifikatsiia osvitnoho protsesu pid chas vyvchennia dystsyplin pryrodnycho-matematychnoho tsyklu [Gamification of the educational process in studying natural and mathematical disciplines]. *Fizyko-matematychna osvita – Physical and Mathematical Education*. No. 4(26). 72–78. https://doi.org/10.31110/2413-1571-2020-026-4-013 [in Ukrainian].

15. Herasymenko, N. V. (2016). Vizualne prohramuvannia z Google Blockly yak osnova znan dlia maibutnoi profesii prohramista [Visual programming with Google Blockly as a basis of knowledge for the future profession of programmer]. *Elektronnyi informatsiinyi resurs: stvorennia, vykorystannia, dostup*. Vinnytsia. 142–148. [in Ukrainian].

16. Pereiaslavska, S. O. (2016). Zastosuvannia 3D-seredovyshcha prohramuvannia Alice pry vykladanni haluzevykh tekhnolohii u vyshchomu navchalnomu zakladi [Application of the 3D programming environment Alice in teaching technological disciplines in higher education institutions]. *Informatyka ta systemni nauky (ISN-2016)*. Poltava. 231–233. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 378.147:780.616.432

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-936-949

Ву Юйюе аспірантка кафедри музичного мистецтва і хореографії Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» м. Одеса, https://orcid.org/0009-0002-4225-7608

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА МЕТОДИ РОЗВИТКУ ХУДОЖНЬО-ЕКСПРЕСИВНОГО МИСЛЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ В ПРОЦЕСІ ФОРТЕПІАННОЇ ПІДГОТОВКИ

Анотація. У статті здійснено теоретико-методичне осмислення проблеми розвитку художньо-експресивного мислення здобувачів вищої мистецької освіти у процесі фортепіанної підготовки. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю подолання репродуктивно-виконавських підходів у навчанні та переорієнтації фортепіанної підготовки на формування здатності до свідомого смислотворення, інтерпретаційної самостійності й художньо-комунікативної активності майбутнього педагога-музиканта. Визначено, що розвиток художньо-експресивного мислення забезпечується взаємодією чотирьох взаємопов'язаних педагогічних умов: стимулювання уяви, фантазії та асоціативного мислення на основі емоційно-чуттєвого досвіду здобувача як мотиваційного чинника інтермодальної експресивної інтерпретації художнього образу; моделювання художньо-дослідницького середовища для поліверсійного переосмислення первинного художнього образу на основі нових емоційно-міжмистецьких, інтертекстуальних та контекстуальних зв'язків; активацію артистичної енергії здобувача як виконавця задля **утворення** емотивно-емпативного поля **емоційного резонансу зі слухачами** через інтенсивну сценічно-виразну ретрансляцію художнього змісту твору; **ініціювання самоспостереження здобувача та критичного самоаналізу виконавсько-педагогічної діяльності на основі внутрішнього діалогу як інструментів саморегуляції й професійного вдосконалення.** Обґрунтовано комплекс методів (ментальні вправи, імпровізація, рефлексивна бесіда, вербалізація емоційно-образного досвіду, відкрита інтерпретація, полімодальна мистецька інтеграція, відеорефлексія, рефлексивний щоденник музиканта), що конкретизують механізми реалізації означених умов у фортепіанній підготовці. Наукова новизна полягає у трактуванні художньо-експресивного мислення як системного утворення, що формується в процесі інтеграції емоційного переживання, аналітичного осмислення, виконавської дії та рефлексії.

Ключові слова: художньо-експресивне мислення; фортепіанна підготовка; здобувачі вищої мистецької освіти; педагогічні умови розвитку художньо-експресивного мислення здобувачів вищої мистецької освіти; методи розвитку художньо-експресивного мислення здобувачів вищої мистецької освіти.

Wu Yuyue postgraduate student of the Department of Musical Art and Choreography South Ukrainian K. D. Ushinsky National Pedagogical University State Institution, Odesa, https://orcid.org/0009-0002-4225-7608

PEDAGOGICAL CONDITIONS AND METHODS FOR DEVELOPING ARTISTIC AND EXPRESSIVE THINKING OF STUDENTS OF HIGHER ART EDUCATION IN THE PROCESS OF PIANO TRAINING

Abstract. The article provides a theoretical and methodological examination of the problem of developing artistic and expressive thinking in students of higher arts education in the process of piano training. The relevance of the study is determined by the need to overcome reproductive performance-oriented approaches in teaching and to reorient piano training toward the formation of the ability for conscious meaning-making, interpretative independence, and artistic-communicative activity of the future music educator. It is determined that the development of artistic and expressive thinking is ensured by the interaction of four interrelated pedagogical conditions: stimulation of imagination, fantasy, and associative thinking based on the learner's emotional and sensory experience as a motivational factor of intermodal expressive interpretation of the artistic image; modeling an artistic and research-oriented environment for multivariant reinterpretation of the primary artistic image through new emotional, inter-artistic, intertextual, and contextual connections; activation of the student's artistic energy as a performer in order to create an emotive-empathic field of emotional resonance with the audience through intensive stage-expressive transmission of the artistic content of a musical work; and initiation of students' self-observation and critical self-analysis of performance-pedagogical activity on the basis of inner dialogue as tools of self-regulation and professional development. A set of methods (mental exercises, improvisation, reflective dialogue, verbalization of emotional and imagery experience, open interpretation, polymodal artistic integration, video reflection, and the musician's reflective diary) is substantiated, specifying the mechanisms for implementing these conditions in piano training. The scientific novelty lies in interpreting artistic and expressive thinking as a systemic formation that develops through the integration of emotional experience, analytical comprehension, performative action, and reflection.

Key words: artistic and expressive thinking; piano training; students of higher arts education; pedagogical conditions for the development of artistic and expressive thinking of students of higher arts education; methods for developing artistic and expressive thinking of students of higher arts education.

Постановка проблеми. Сучасна система фортепіанної підготовки здобувачів вищої мистецької освіти дедалі частіше виявляє суперечність між високим рівнем технічно-виконавських вимог і недостатньою сформованістю художньо-експресивного мислення, як інтегративної професійної якості

майбутнього педагога-музиканта. У практиці навчання фортепіано домінує репродуктивно-орієнтована модель роботи з музичним текстом, у межах якої пріоритет надається точності відтворення нотного матеріалу, тоді як процеси смислотворення, індивідуального художнього вибору та рефлексивного осмислення виконавських рішень залишаються фрагментарними або другорядними. За таких умов інтерпретаційна діяльність часто втрачає діалогічний і творчий характер, що негативно позначається на становленні професійної суб'єктності, інтерпретаційної самостійності та художньо-комунікативної спроможності майбутнього фахівця.

У зв'язку з цим, постає потреба в науково обґрунтованому переосмисленні педагогічних умов і методів фортепіанної підготовки, спрямованих на розвиток художньо-експресивного мислення здобувачів. Проблема полягає у відсутності цілісної, концептуально вибудуваної системи, яка б забезпечувала поетапне й взаємоузгоджене формування компонентів означеного феномену в єдності з виконавською практикою. Саме ця обставина зумовлює необхідність визначення та обґрунтування педагогічних умов і відповідних методів, здатних трансформувати процес фортепіанної підготовки у простір свідомого художнього пошуку, творчої самореалізації та професійного становлення майбутнього педагога-музиканта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика художнього мислення у контексті професійного становлення педагога-музиканта посідає вагоме місце в сучасному науковому дискурсі, та осмислюється крізь призму розвитку професійної свідомості, художньо-ціннісних орієнтацій і здатності до смислотворчого опрацювання мистецького досвіду. У працях Н. Білової, Н. Гуральник, Л. Масол, Н. Мозгальової, Г. Падалки, О. Ростовського, О. Рудницької та ін. художнє мислення розглядається як складно організоване інтегративне утворення, що поєднує когнітивні, емоційно-чуттєві та аксіологічні компоненти й забезпечує формування цілісного художнього світобачення майбутнього фахівця. Зарубіжні дослідники Ґ. Макферсон, К. Смолл, Дж. Слобода, Б. Зиммерман та ін. акцентують увагу на взаємозв'язку художнього мислення з процесами саморегуляції, рефлексії та індивідуального конструювання музичного досвіду в ході виконавської діяльності.

У межах музично-педагогічних досліджень значного розвитку набули підходи, орієнтовані на процесуальну природу виконавства як динамічного інтерпретаційного акту. У працях О. Вознюка, Н. Гуральник, О. Козій, Ма Сіньюаня, Л. Тарасюк, Т. Токаревої та ін. розкриваються механізми формування інтерпретаційної свідомості, виконавської рефлексії та емоційно-образної регуляції, а також підкреслюється роль особистісної включеності здобувача у процес художнього відтворення. У зазначених дослідженнях виконавська діяльність трактується не лише як реалізація технічних навичок, а як простір усвідомленого художнього вибору та індивідуалізації інтерпретаційного досвіду.

Разом із тим, попри наявність ґрунтовних напрацювань у галузі художнього мислення, інтерпретації та виконавської рефлексії, проблема цілісного розвитку художньо-експресивного мислення здобувачів вищої мистецької освіти у процесі фортепіанної підготовки залишається фрагментарно висвітленою. Недостатньо розробленими є питання системної інтеграції педагогічних умов і методів, спрямованих на формування здатності до усвідомленого смислотворення, художньо аргументованого виконавського вибору та рефлексивної регуляції інтерпретаційної діяльності, що й зумовлює актуальність подальшого наукового дослідження означеної проблеми.

Мета статті – висвітлити провідні педагогічні умови та відповідні методи розвитку художньо-експресивного мислення здобувачів вищої мистецької освіти.

Виклад основного матеріалу. Ефективність розвитку художньо-експресивного мислення безпосередньо залежить від створення й цілеспрямованого впровадження комплексу педагогічних умов, які органічно інтегруються в навчально-творчу діяльність здобувачів. У філософському дискурсі «умова» осмислюється як сукупність обставин і зв'язків, що забезпечують можливість існування та розвитку певного явища; вона перебуває поза самим об'єктом, однак визначає спосіб його функціонування в системі ширшої реальності [6].

У педагогічній площині це поняття конкретизується як цілеспрямовано організований комплекс чинників, які моделюють перебіг навчально-виховного процесу й зумовлюють його ефективність. Ідеться про свідомо дібрану та структуровану взаємодію змістових, методичних і організаційних компонентів, поєднання яких створює передумови для досягнення прогнозованих освітніх результатів [5].

У площині формування художньо-експресивного мислення майбутніх фахівців у галузі мистецької освіти в системі фортепіанної підготовки, педагогічні умови постають не просто як допоміжні чинники, а як цілеспрямовано сконструйований освітній простір. Саме він активізує провідні компоненти означеного феномену, сприяє їх взаємоузгодженому розвитку та забезпечує становлення здобувача як суб'єкта інтерпретаційної діяльності. У такому розумінні педагогічні умови виконують функцію методологічного й організаційного підґрунтя, що стимулюють розвиток ключових складових досліджуваного феномену у здобувачів, забезпечуючи їхню готовність до високопрофесійної реалізації фахових функцій у сфері мистецько-педагогічної діяльності.

Перша педагогічна умова – *стимулювання уяви, фантазії та асоціативного мислення на основі емоційно-чуттєвого досвіду здобувача як мотиваційного чинника інтермодальної експресивної інтерпретації художнього образу.* Упровадження означеної педагогічної умови зорієнтоване на пробудження й мобілізацію внутрішнього емоційного потенціалу здобувача, як основи для проникнення в глибинні смислові пласти музичного тексту, осмислення його

семантики та драматургічної логіки. Йдеться не лише про переживання художнього образу, а про його активне «прочитання» й переосмислення, що відкриває можливість інтермодальної експресивної інтерпретації – зіставлення музичних вражень із візуальними, вербальними чи пластичними асоціаціями.

Формування уяви, фантазії та асоціативного мислення у процесі фортепіанної підготовки постає як необхідна передумова становлення індивідуалізованого інтерпретаційного стилю та авторської виконавської концепції. Саме ці психічні механізми забезпечують здатність до емоційного входження в інтонаційну тканину музики, осягнення внутрішньої логіки композиторського задуму й свідомої регуляції власних виконавських рішень [2]. Особливого значення така умова набуває у межах герменевтично-комунікативної парадигми, оскільки передбачає включення здобувача в смислотворчий діалог із текстом, автором і власним художнім досвідом, що трансформує процес виконання на простір творчої співучасті.

Активізація емоційно-чуттєвої сфери виконує також виразну мотиваційну функцію: вона підсилює внутрішню потребу в глибшому інтерпретаційному пошуку, формує усвідомлення особистісної значущості творчого самовираження та відповідальності за художній результат. Емоційний досвід у цьому контексті стає джерелом творчого імпульсу, що ініціює виникнення асоціативних ланцюгів, художніх паралелей і образних трансформацій, інтегруючи різні види мистецького сприйняття.

Комплексна реалізація цієї умови у фортепіанній підготовці сприяє формуванню цілісної системи художньо-інтерпретаційних умінь, у якій емоційне переживання поєднується з раціональним аналізом і творчою уявою. У результаті, художньо-експресивне мислення утверджується як інтегративна професійна якість майбутнього педагога-музиканта, що визначає глибину, переконливість і індивідуальність його виконавської інтерпретації.

Практичне втілення зазначеної умови здійснюється через застосування таких методів: ментальні вправи (на уявлення й асоціації), рефлексивна бесіда та імпровізація. Роздивимось їх детальніше.

Ментальні вправи (на уявлення й асоціації). Поняття асоціації, запроваджене Дж. Локком наприкінці XVII століття, у психології трактується як механізм встановлення зв’язків між образами та явищами, за якого один смисловий елемент викликає інший. Саме асоціативність забезпечує перехід від фрагментарних вражень до цілісного художнього бачення, стаючи підґрунтям образного моделювання. Ключовим чинником цього процесу виступає уява, що уможливлює створення індивідуалізованого художнього образу. У професійній фортепіанній підготовці вона функціонує як свідомо керований інтерпретаційний інструмент, спрямований на внутрішнє конструювання інтонаційно-смислової перспективи твору та розвиток образно-моделювального виміру художньо-експресивного мислення. Методична реалізація означеного підходу передбачає формування у свідомості виконавця цілісної образної моделі, що

виконує роль емоційно-смислового орієнтира. Завдання на уявлення певної ситуації чи психологічного стану, співвіднесених із характером музики, активізують зв'язки між музичними структурами та позамузичними асоціаціями. Згідно з позицією музичної психології [1], подібні вправи стимулюють емоційну пам'ять, поглиблюють образне мислення й сприяють трансформації пережитого досвіду у переконливі виконавські засоби.

У контексті розвитку художньо-експресивного мислення, важливого значення набуває метод *рефлексивної бесіди*, оскільки забезпечує усвідомлення здобувачем власних інтерпретаційних рішень і механізмів їх формування. Спираючись на концепції рефлексії Дж. Дьюї Д. Шона, зазначений метод дозволяє поєднати оперативну корекцію виконавських дій із глибоким аналітичним осмисленням уже набутого досвіду. Важливо, що рефлексивна бесіда активізує не лише раціональний аналіз, а й емоційно-ціннісну сферу, сприяючи інтеграції переживання, смислового тлумачення та художнього вибору. Через суб'єкт-суб'єктну взаємодію здобувач поступово набуває здатності аргументувати власну інтерпретаційну позицію, усвідомлювати образно-смислові акценти виконання й коригувати їх відповідно до художнього задуму. Таким чином, рефлексивна бесіда виступає дієвим механізмом формування досліджуваного мислення, оскільки переводить процес виконання з рівня інтуїтивного відтворення на рівень свідомого смислотворення, стимулюючи розвиток інтерпретаційної самостійності та індивідуального виконавського стилю.

Як відомо, *імпровізація* – це форма музичної творчості, у якій процес створення та виконання збігаються в часі [4, с. 345–346]. При цьому, вона не є спонтанною випадковістю, а поєднує свободу вираження зі структурною основою – темою чи гармонічною моделлю [9]. На відміну від фіксованого нотного тексту, імпровізація перетворює слухача на співучасника творчого акту, посилюючи ефект «тут і тепер». Підкреслимо, що у педагогічному вимірі імпровізація виступає дієвим засобом розвитку художньо-експресивного мислення, оскільки вимагає одночасного аналізу, прогнозування й миттєвого художнього вибору. Вона активізує уяву, формує гнучкість мислення, поглиблює відчуття форми, стилю й інтонаційної логіки. Навіть у роботі з нотним текстом елементи імпровізаційності (варіювання динаміки, темпу, артикуляції) сприяють особистісному осмисленню музики та становленню індивідуального виконавського стилю.

У межах проблематики розвитку художньо-експресивного мислення здобувачів вищої мистецької освіти, художній образ трактується не як усталена інтерпретаційна схема, а як динамічний смисловий конструкт, відкритий до множинних прочитань. Такий підхід зумовлює необхідність *моделювання художньо-дослідницького середовища для поліверсійного переосмислення первинного художнього образу на основі нових емоційно-міжмистецьких, інтертекстуальних та контекстуальних зв'язків.* Поліверсійність інтерпретації

активізує емоційну пам’ять, особистісні образні коди та механізми творчої уяви, формуючи інтерпретаційну гнучкість і здатність до варіативного художнього мислення. Одночасно розширення кола культурних зв’язків поглиблює смислову рефлексію й дозволяє осмислити твір у ширшому художньому просторі, що підсилює аргументованість виконавського вибору. За таких умов здобувач постає як суб’єкт смислотворення – дослідник і співтворець інтерпретації, який не відтворює задану модель, а конструює власні версії художнього образу. Реалізація цієї педагогічної умови сприяє розвитку творчої автономії, інтерпретаційної самостійності та художньо-експресивного мислення як інтегративної професійної якості майбутнього музиканта.

Практичне втілення зазначеної умови здійснюється через методи вербалізації емоційно-образного досвіду; **збагачення методичного арсеналу; відкритої інтерпретації;** полімодальної мистецької інтеграції; **проблемно-творчих інтерпретаційних завдань**.

Так, метод *вербалізації емоційно-образного досвіду* полягає в цілеспрямованому переведенні внутрішніх переживань, образних уявлень і виконавських відчуттів у словесну форму через характеристики, асоціації, метафори [10]. У музично-педагогічному вимірі він ґрунтується на взаємозв’язку емоційного досвіду й рефлексивного мислення, як підґрунті інтерпретації. Вербалізація виконує структурувальну функцію: вона трансформує інтуїтивне переживання музики в усвідомлену інтерпретаційну позицію, допомагає фіксувати відчуття та співвідносити їх із засобами виразності. Словесне осмислення активізує рефлексію, формує інтерпретаційну свідомість і поглиблює розуміння драматургічної логіки твору. На практиці реалізація даного методу відбувається через опис музичних образів, формулювання емоційних характеристик, аналіз власного виконавського стану та аргументацію інтонаційних рішень. У результаті інтегруються емоційний, інтелектуальний і мовленнєвий компоненти, що забезпечує перехід від спонтанного переживання до свідомої, обґрунтованої інтерпретації.

Метод *збагачення методичного арсеналу* ґрунтується на розумінні художньо-експресивного мислення як здатності майбутнього педагога-музиканта не лише інтерпретувати твір, а й усвідомлювати механізми його художнього впливу; у свою чергу, розвиток інтерпретаційної свідомості стає чинником оновлення педагогічних підходів, оскільки кожне смислове відкриття потребує відповідних дидактичних засобів. Активізація мислення пов’язана з усвідомленням багатоваріантності інтерпретацій і гнучким використанням засобів виразності. Це зумовлює впровадження проблемно-творчих завдань, спеціальних вправ і рефлексивних запитань, спрямованих на розвиток образності та самосвідомості. Таким чином, інтерпретаційна діяльність має зворотний педагогічний ефект, збагачуючи методичний інструментарій майбутнього фахівця й орієнтуючи освітній процес на формування здатності до самостійного смислотворення та аргументованого художнього вибору.

Трактування музичного твору, як багатошарової смислової системи, що не зводиться до єдиної версії прочитання, зумовлює потребу у відповідній педагогічній стратегії. У цьому контексті доречно окреслити *метод відкритої інтерпретації*, адже трактування твору постає як свідомий художній вибір виконавця, пов'язаний із формуванням особистісної концепції та відповідальністю за її смислову цілісність [12]. Такий підхід спирається на герменевтичну ідею діалогічної взаємодії з текстом, у межах якої значення актуалізуються в процесі виконавської діяльності. У практиці це реалізується через порівняння альтернативних рішень, створення власних інтерпретаційних версій і їх аргументоване обґрунтування, що розвиває гнучкість мислення, прийняття множинності смислів і сприяє становленню індивідуального виконавського стилю.

Метод *полімодальної мистецької інтеграції* ґрунтується на залученні різних видів мистецтва та культурних контекстів до осмислення музичного твору. Музика при цьому постає складником ширшого художнього простору, що взаємодіє з літературними, візуальними, театральними й історичними формами образного мислення. Практична реалізація методу передбачає зіставлення музики з літературними текстами, живописом, історичними паралелями, що активізує асоціативне мислення, поглиблює емоційно-образне переживання та забезпечує багатовимірний аналіз. У такий спосіб розширюється культурний контекст інтерпретації й стимулюється розвиток художньо-експресивного мислення.

Ще одним методом, що сприяє розвитку художньо-експресивного мислення здобувачів, є *метод проблемно-творчих інтерпретаційних завдань*. Його сутність полягає у створенні спеціально організованих проблемних і рефлексивних ситуацій у процесі роботи над музичним твором, які спонукають до самостійного художнього вибору та осмислення виконавських рішень. Теоретичним підґрунтям методу слугують ідеї Д. Елліота, К. Свонвіка, Д. Шона, які наголошують на значенні творчої ініціативи, критичного аналізу та формування індивідуальної художньої позиції. Зазначений підхід орієнтує здобувача не на репродукування усталених зразків, а на аргументоване обґрунтування власних рішень щодо образної концепції, драматургії, темпоритму, динаміки тощо. Практична реалізація передбачає зіставлення альтернативних інтерпретацій, моделювання нових виконавських умов і пошук варіативних способів розв'язання художніх завдань, що забезпечує розвиток гнучкого мислення, здатності до багатовимірного бачення музичного образу та відповідального ставлення до художнього результату.

Третьою педагогічною умовою визначено *активацію артистичної енергії здобувача як виконавця задля у**творення** емотивно-емпативного поля **емоційного резонансу зі слухачами** через інтенсивну сценічно-виразну ретрансляцію художнього змісту твору*. Упровадження цієї умови зумовлене потребою подолання репродуктивної моделі виконання та переходу до

усвідомленої художньої комунікації, у якій виконавець постає активним інтерпретатором і носієм смислів музичного тексту. Актуалізація артистичної енергії передбачає мобілізацію психоемоційних, тілесно-пластичних і образно-інтонаційних ресурсів, що виявляються в гнучкості інтонаційно-артикуляційних рішень, темпоритмічній варіативності, імпровізаційності мислення та виразності жесту. За спостереженням Дж. Слободи, саме емоційний стан виконавця визначає рівень художньої переконливості інтерпретації, адже через емоції вибудовується її виразна цілісність [14]. Емоційна включеність музиканта створює підґрунтя для виникнення емотивно-емпатійного простору, у якому активізується співпереживання слухачів і посилюється комунікативний потенціал музики. За твердженнями науковців, формування такого поля сприяє інтеграції духовно-енергетичних ресурсів усіх учасників художньої взаємодії [7]. Відтак, стимулювання артистичної енергії забезпечує перехід до сценічно переконливої, особистісно забарвленої інтерпретації та сприяє становленню емотивно-емпатійного простору художнього спілкування, необхідного для розвитку художньо-експресивного мислення майбутнього педагога-музиканта.

Реалізація цієї педагогічної умови здійснюється через методи **експресивного дихання образу; інтонаційно-емоційного перевтілення; емпатійного резонування**.

Завершальною ланкою вибудуваної системи педагогічних умов постає спрямоване ***ініціювання самоспостереження здобувача та критичного самоаналізу виконавсько-педагогічної діяльності на основі внутрішнього діалогу як інструментів саморегуляції й професійного вдосконалення***. Йдеться про розгортання внутрішнього діалогу, у межах якого інтерпретаційний задум піддається аналітико-оцінній перевірці на відповідність його художньої достовірності та способів сценічної репрезентації. Таке осмислення слугує механізмом професійної самокорекції й поступового вдосконалення. У контексті розвитку художньо-експресивного мислення саморегуляція виявляється як інтегральна здатність суб'єкта свідомо координувати психоемоційні реакції, прийняті інтерпретаційні рішення й конкретні виконавські дії, досягаючи узгодженості між внутрішнім образом твору та його акустичною реалізацією. За спостереженнями І. Зязюна та співавторів, професійна саморегуляція педагога передбачає вміння конструювати оптимальні психоемоційні стани, що підсилюють рефлексивність, аналітичність і результативність діяльності [3]. У площині фортепіанної підготовки розвиток внутрішнього діалогу та системного самооцінювання виконання трансформує абстрактне прагнення до самовдосконалення у чітко структуровану послідовність коригувальних дій, спрямованих на конкретизацію й поглиблення інтерпретаційної концепції. Особливої ваги набуває музично-вербальна репрезентація, як спосіб концептуалізації власних художніх рішень: вербалізація інтерпретаційних кроків сприяє їх усвідомленню, поглиблює герменевтичне проникнення у зміст музичного тексту та розширює спектр можливих смислових трактувань. Відтак, реалізація означеної

педагогічної умови забезпечує становлення рефлексивної культури здобувача, формує здатність до свідомої регуляції виконавського процесу та цілеспрямованого вдосконалення художньої виразності, утверджуючи музиканта як автономного й творчо активного суб'єкта професійної діяльності. Дана педагогічна умова реалізовується через такі методи: **інтерпретаційного самоінтерв'ю; порівняльно-аналітичної самооцінки; відеорефлексії (відеозворотного зв'язку); психомузичних кейсів; самовизначення ціннісних орієнтирів у виконанні; рефлексивного щоденника музиканта**.

Метод *інтерпретаційного самоінтерв'ю* ґрунтується на розумінні рефлексії як внутрішнього професійного діалогу, та на теорії саморегульованого навчання у музичному виконавстві [11], де самозапитування й вербалізація інтерпретаційних рішень виступають механізмами усвідомлення художньої позиції. У логіці reflection-on-action здобувач формулює запитання до власного задуму, оцінює результат виконання та співвідносить його з поставленими цілями. Метод передбачає усне або письмове опрацювання інтерпретаційних установок і виконавських рішень, поєднуючи ролі інтерпретатора й аналітика. Це поглиблює розуміння смислової структури твору, розвиває рефлексивні вміння та забезпечує саморегуляцію, підсилюючи рефлексивно-репрезентативний компонент художньо-експресивного мислення.

Наступний метод ***порівняльно-аналітичної самооцінки*** орієнтований на формування в здобувача навичок об'єктивного аналізу власного виконання через його порівняння з іншими інтерпретаційними версіями – професійними записами, педагогічними зразками чи виконанням колег. Залучення аудіо- та відеофіксації підсилює адекватність самосприйняття, допомагає виявити неточності та стимулює розвиток усвідомленого самоаналізу. Дослідження засвідчують, що робота із записами підвищує здатність музикантів критично оцінювати технічні й художні параметри виконання та є складником саморегульованого навчання [13]. У процесі застосування методу здобувач осмислює темпоритмічну організацію, динаміку, артикуляцію й образно-смислову концепцію виконання, співвідносячи їх із власним інтерпретаційним задумом. Така аналітична практика сприяє виробленню внутрішніх критеріїв оцінювання, посиленню самоконтролю й прийняттю виважених інтерпретаційних рішень у виконавсько-педагогічній діяльності.

У процесі розвитку художньо-експресивного мислення особливої значущості набувають засоби, що забезпечують об'єктивізацію самооцінювання та усвідомлення власних художніх дій. Одним із таких інструментів є фіксація виконання на відео з подальшим його аналітичним переглядом, що створює умови для дистанціювання від виконавського процесу, й переходу до позиції спостерігача. У цьому форматі здобувач сприймає власну інтерпретацію як окремий об'єкт аналізу та критично переосмислює технічні й художні рішення. Саме в такій логіці реалізується *метод відеорефлексії*, який передбачає цілеспрямований перегляд і самоаналіз відеозапису виконання. За Г. Джонстоном,

відеофіксація підвищує об'єктивність оцінювання, дає змогу виявити неусвідомлювані під час живого виконання технічні та поведінкові особливості, а їх обговорення з викладачем чи колегами активізує рефлексивне мислення й формує внутрішні критерії оцінювання [8]. Поєднання відеоаналізу з зіставленням альтернативних або попередніх власних інтерпретацій поглиблює розуміння виконавських рішень і розширює усвідомлення невербальних аспектів сценічної поведінки.

Метод *психомузичних кейсів* базується на кейс-технології, як способі аналізу й розв'язання професійно значущих ситуацій через комплексне осмислення обставин та ухвалення обґрунтованих рішень. У мистецькій підготовці він спрямований на формування здатності здобувача свідомо регулювати власну діяльність у моделях, наближених до реальної виконавської та педагогічної практики. Метод передбачає опрацювання змодельованих ситуацій (сценічне хвилювання, невдалий виступ, складна педагогічна взаємодія тощо) з поетапним аналізом дій і емоційних реакцій. Таке «програвання» професійних сценаріїв розвиває рефлексію, самоспостереження, самокорекцію та інтегрує психологічний, художній і педагогічний аспекти підготовки майбутнього педагога-музиканта.

Метод ***самовизначення ціннісних орієнтирів у виконанні*** орієнтований на виявлення й усвідомлення здобувачем внутрішніх мотивів та особистісних підстав власної інтерпретації. Його зміст полягає в актуалізації індивідуального ставлення до музичного твору, що переводить роботу над ним із площини суто технічного опрацювання у сферу осмислення його змісту. Застосування методу сприяє формуванню індивідуальної системи художніх цінностей, поєднанню емоційного досвіду з образним змістом музики та утвердженню власної виконавської позиції. Це поглиблює рефлексивний вимір діяльності й забезпечує цілісність та переконливість художнього висловлювання.

Специфіка методу *рефлексивного щоденника музиканта* полягає у його спрямованості на систематичне переосмислення індивідуального виконавського та навчального досвіду. Його зміст полягає в регулярній письмовій фіксації переживань, інтерпретаційних рішень, труднощів і професійних знахідок, що стимулює внутрішній діалог і усвідомлення динаміки власного розвитку. У процесі ведення щоденника здобувач співвідносить художній задум із результатом виконання, аналізує причини досягнень і помилок, відстежує еволюцію інтерпретаційного мислення. Важливо, що така практика розвиває самоаналіз і саморегуляцію, підтримує безперервність рефлексії та створює основу для цілеспрямованого професійного самовдосконалення.

Висновки. Таким чином, окреслена у статті система педагогічних умов і відповідних методів становить цілісне концептуально-методичне підґрунтя розвитку художньо-експресивного мислення здобувачів вищої мистецької освіти у процесі фортепіанної підготовки. Розвиток означеного феномену забезпечується взаємодією чотирьох взаємодоповнюваних умов: стимулювання уяви,

фантазії та асоціативного мислення на основі емоційно-чуттєвого досвіду здобувача як мотиваційного чинника інтермодальної експресивної інтерпретації художнього образу; моделювання художньо-дослідницького середовища для поліверсійного переосмислення первинного художнього образу на основі нових емоційно-міжмистецьких, інтертекстуальних та контекстуальних зв'язків; активацію артистичної енергії здобувача як виконавця задля у**творення** емотивно-емпативного поля **емоційного резонансу зі слухачами** через інтенсивну сценічно-виразну ретрансляцію художнього змісту твору; **ініціювання самоспостереження здобувача та критичного самоаналізу виконавсько-педагогічної діяльності на основі внутрішнього діалогу як інструментів саморегуляції й професійного вдосконалення.** Сукупно вони формують освітній простір, у якому здобувач постає суб'єктом інтерпретаційної діяльності, здатним до самостійного художнього вибору та відповідального сценічного висловлення.

Відповідні методи, серед яких: ментальні вправи, імпровізація, рефлексивна бесіда, вербалізація емоційно-образного досвіду, відкритої інтерпретації, полімодальної мистецької інтеграції та ін., конкретизують механізми реалізації означених умов у навчальному процесі. Їх комплексне застосування забезпечує інтеграцію емоційного переживання, інтелектуального аналізу, комунікативної виразності та сценічної переконливості виконання.

Узгоджена дія педагогічних умов і методів регламентує систему й характер фортепіанної підготовки, орієнтуючи її на перехід від репродуктивного виконання до усвідомленого, смислотворчого й комунікативно насиченого художнього висловлення, що сприяє становленню майбутнього педагога-музиканта як творчо автономного й рефлексивно активного суб'єкта професійної діяльності.

Література:

1. Григор'єва В. В. Музична психологія : навч. посіб. для підготовки здобувачів другого магістерського рівня вищої освіти педагогічних закладів вищої освіти спеціальності 014 Середня освіта, предметна спеціалізація 014.13 Музичне мистецтво. Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2019. 172 с.

2. Згурська Н. М. Особливості формування музичного мислення майбутніх учителів у класі фортепіано. Науковий часопис Українського державного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти. 2019. Вип. 26. С. 69–74.

3. Педагогічна майстерність : підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривоніс та ін. ; за ред. І. А. Зязюна. Київ : Вища школа, 1997. 349 с.

4. Імпровізація // Українська музична енциклопедія : у 5 т. Київ: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2011. Т. 2. С. 345–346.

5. Хриков Є. М. Педагогічні умови в структурі наукового знання. Шлях освіти. 2011. № 2. С. 11–15.

6. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. Шинкарука. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України ; Абрис, 2002.

7. Юй Цютун. Формування полікомунікативної компетентності здобувачів вищої мистецько-педагогічної освіти в процесі хормейстерської підготовки : дис. … д-ра філософії : 011. Одеса, 2025. 309 с.

8. Johnston H. The use of video self-assessment, peer assessment, and instructor feedback in evaluating conducting skills in music student teachers. British Journal of Music Education. 1993. Vol. 10, no. 1. P. 57–63.

9. Kertz-Welzel A. Piano improvisation develops musicianship. The Orff Echo. 2004. Vol. 38, no. 1. P. 11–14.

10. Lieberman M. D., Eisenberger N. I., Crockett M. J., Tom S. M., Pfeifer J. H., Way B. M. Putting feelings into words: Affect labeling disrupts amygdala activity in response to affective stimuli. Psychological Science. 2007. Vol. 18, no. 5. P. 421–428.

11. McPherson G. E., Zimmerman B. J. Self-regulation of musical learning: A social cognitive perspective. In: MENC handbook of research on music learning. Vol. 2 / ed. by R. Colwell, P. R. Webster. Oxford : Oxford University Press, 2011. P. 130–175.

12. Musical performance: A guide to understanding / ed. by J. Rink. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 245 p.

13. Silveira J. M., Gavin C. The effect of audio recording and playback on self-assessment. SAGE Open. 2015. Vol. 4, iss. 4. P. 880–892.

14. Van Zijl A. G. W., Sloboda J. A. The role of performers' experienced emotions in the construction process of an expressive performance. Psychology of Music. 2011. Vol. 39, no. 2. P. 196–219.

References:

1. Hryhorieva, V. V. (2019). Muzychna psykholohiia: navchalnyi posibnyk dlia pidhotovky zdobuvachiv druhoho mahisterskoho rivnia vyshchoi osvity pedahohichnykh zakladiv vyshchoi osvity spetsialnosti 014 Serednia osvita, predmetna spetsializatsiia 014.13 Muzychne mystetstvo [Musical psychology: a textbook for training second-level master's students of higher pedagogical education, specialty 014 Secondary education, subject specialization 014.13 Musical art]. Melitopol: Vydavnychyi budynok Melitopolskoi miskoi drukarni [in Ukrainian].

2. Zghurska, N. M. (2019). Osoblyvosti formuvannia muzychnoho myslennia maibutnikh uchyteliv u klasi fortepiano [Features of forming musical thinking of future teachers in the piano class]. Naukovyi chasopys Ukrainskoho derzhavnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 14: Teoriia i metodyka mystetskoi osvity, 26, 69–74 [in Ukrainian].

3. Ziaziun, I. A., Kramushchenko, L. V., Kryvonis, I. F., et al. (1997). Pedahohichna maisternist [Pedagogical mastery]. I. A. Ziaziun (Ed.). Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

4. Improvizatsiia (2011). In Ukrainska muzychna entsyklopediia [Ukrainian musical encyclopedia] (Vol. 2, pp. 345–346). Kyiv: Institute of Art Studies, Folklore and Ethnology named after M. T. Rylskyi, NAS of Ukraine [in Ukrainian].

5. Khrykov, Ye. M. (2011). Pedahohichni umovy v strukturi naukovoho znannia [Pedagogical conditions in the structure of scientific knowledge]. Shliakh osvity, 2, 11–15 [in Ukrainian].

6. Shynkaruk, V. (Ed.). (2002). Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Institute of Philosophy named after Hryhorii Skovoroda, NAS of Ukraine; Abris [in Ukrainian].

7. Yui, Qiutung. (2025). Formuvannia polikomunikatyvnoi kompetentnosti zdobuvachiv vyshchoi mystetsko-pedahohichnoi osvity v protsesi khormeysterskoi pidhotovky [Formation of polycommunicative competence of higher art and pedagogical education students in the process of choral conductor training]. Doctoral dissertation. Odesa [in Ukrainian].

8. Johnston, H. (1993). The use of video self-assessment, peer assessment, and instructor feedback in evaluating conducting skills in music student teachers. British Journal of Music Education, 10(1), 57–63 [in English].

9. Kertz-Welzel, A. (2004). Piano improvisation develops musicianship. The Orff Echo, 38(1), 11–14 [in English].

10. Lieberman, M. D., Eisenberger, N. I., Crockett, M. J., Tom, S. M., Pfeifer, J. H., & Way, B. M. (2007). Putting feelings into words: Affect labeling disrupts amygdala activity in response to affective stimuli. Psychological Science, 18(5), 421–428 [in English].

11. McPherson, G. E., & Zimmerman, B. J. (2011). Self-regulation of musical learning: A social cognitive perspective. In R. Colwell & P. R. Webster (Eds.), MENC handbook of research on music learning (Vol. 2, pp. 130–175). Oxford: Oxford University Press [in English].

12. Rink, J. (Ed.). (2002). Musical performance: A guide to understanding. Cambridge: Cambridge University Press [in English].

13. Silveira, J. M., & Gavin, C. (2015). The effect of audio recording and playback on self-assessment. SAGE Open, 4(4), 880–892 [in English].

14. Van Zijl, A. G. W., & Sloboda, J. A. (2011). The role of performers' experienced emotions in the construction process of an expressive performance. Psychology of Music, 39(2), 196–219 [in English]

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК: 378.147:004:657.1(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-950-963

Гаджерига Роман Васильович аспірант кафедри машинознавства і транспорту, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль, https://orcid.org/0009-0007-2936-6320

СУЧАСНІ ЦИФРОВІ ТЕХНОЛОГІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХОВИХ МОЛОДШИХ БАКАЛАВРІВ З ОБЛІКУ І ОПОДАТКУВАННЯ

Анотація. У статті досліджено значення, роль та особливості використання сучасних цифрових технологій у професійній діяльності фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування в умовах цифрової трансформації економіки.

Метою статті є визначення основних напрямів застосування цифрових технологій у професійній діяльності майбутніх фахівців з обліку і оподаткування та обґрунтування необхідності формування їх цифрових компетентностей у процесі фахової передвищої освіти.

У дослідженні використано методи аналізу і узагальнення наукових джерел, систематизації теоретичних положень та порівняння сучасних підходів до цифровізації професійної діяльності бухгалтера.

Охарактеризовано основні напрями цифровізації бухгалтерського обліку і податкового адміністрування, зокрема використання інформаційних систем, автоматизованих облікових платформ та електронних сервісів державних органів, що істотно змінюють зміст і характер професійної діяльності бухгалтера та підвищують вимоги до рівня його професійної підготовки.

Проаналізовано практичні аспекти застосування хмарних облікових систем, електронного документообігу, програмних продуктів для подання фінансової та податкової звітності, а також інструментів бізнес-аналітики й технологій Big Data, які забезпечують оперативність обробки інформації, підвищення точності облікових даних та ефективність прийняття управлінських рішень.

Особливу увагу приділено автоматизації рутинних бухгалтерських операцій, що сприяє оптимізації робочого часу фахівців, зменшенню кількості помилок та підвищенню продуктивності праці, а також питанням кібербезпеки, збереження і захисту фінансових даних у цифровому середовищі. Визначено значення формування цифрових компетентностей майбутніх фахівців з обліку і оподаткування та обґрунтовано необхідність оновлення змісту освітніх програм і вдосконалення практичної підготовки здобувачів освіти відповідно до сучасних вимог ринку праці, розвитку цифрової економіки та впровадження інноваційних освітніх технологій.

Ключові слова: цифрові технології, молодший бакалавр, облік, оподаткування, автоматизація, електронний документообіг, хмарні системи, бізнес-аналітика, Big Data.

Hadzheryha Roman Vasyliovych PhD Student, Department of Mechanical Engineering and Transport, Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University, Ternopil, https://orcid.org/0009-0007-2936-6320

MODERN DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF JUNIOR BACHELORS IN ACCOUNTING AND TAXATION

Abstract. The article examines the significance, role, and specific features of the use of modern digital technologies in the professional activities of professional junior bachelors in accounting and taxation under the conditions of the digital transformation of the economy. The purpose of the article is to determine the main directions of the application of digital technologies in the professional activities of future specialists in accounting and taxation and to substantiate the necessity of developing their digital competencies in the process of professional pre-higher education.

The study employs methods of analysis and generalization of scientific sources, systematization of theoretical provisions, and comparison of modern approaches to the digitalization of accountants' professional activities.

The main directions of digitalization of accounting and tax administration are characterized, in particular the use of information systems, automated accounting platforms, and electronic services of state authorities, which significantly change the content and nature of accountants' professional activities and increase the requirements for their professional training.

Practical aspects of the use of cloud-based accounting systems, electronic document management, software products for submitting financial and tax reports, as well as business analytics tools and Big Data technologies are analyzed, ensuring prompt information processing, improved accuracy of accounting data, and effective managerial decision-making.

Particular attention is paid to the automation of routine accounting operations, which contributes to the optimization of specialists' working time, reduction of errors, and increased labor productivity, as well as to issues of cybersecurity, preservation and protection of financial data in the digital environment. The importance of developing digital competencies of future accounting and taxation specialists is determined, and the necessity of updating educational programs and improving practical training of students in accordance with modern labor market requirements, the development of the digital economy, and the implementation of innovative educational technologies is substantiated.

Keywords: digital technologies, junior bachelor, accounting, taxation, automation, electronic document management, cloud systems, business analytics, Big Data.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток цифрової економіки та поширення сучасних інформаційно-комунікаційних технологій зумовлюють суттєві зміни у змісті, формах і методах ведення бухгалтерського обліку та податкового адміністрування. Автоматизація облікових процесів, використання хмарних облікових систем, електронного документообігу, аналітичних інструментів і технологій Big Data поступово стають стандартом професійної діяльності бухгалтерів. У таких умовах зростають вимоги до рівня цифрової грамотності та професійних компетентностей фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування.

Водночас існує низка проблем, пов'язаних із адаптацією підготовки фахових молодших бакалаврів до потреб цифрової економіки. Зокрема, освітні програми не завжди повною мірою відповідають сучасним вимогам ринку праці щодо володіння цифровими інструментами обліку, бізнес-аналітики та електронної взаємодії з державними органами. Недостатня практична підготовка у сфері використання хмарних сервісів, автоматизованих облікових систем і засобів захисту фінансової інформації знижує рівень готовності випускників до професійної діяльності в цифровому середовищі.

Окремою проблемою є зростання кіберризиків та необхідність забезпечення належного рівня захисту облікових і податкових даних, що потребує формування у майбутніх фахівців базових знань і навичок у сфері кібербезпеки. У зв'язку з цим актуалізується потреба комплексного дослідження впливу сучасних цифрових технологій на професійну діяльність фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування та визначення шляхів удосконалення їх фахової підготовки з урахуванням цифрових викликів сучасності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика використання сучасних цифрових технологій у сфері бухгалтерського обліку та оподаткування є предметом активних наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених.

У наукових працях акцентується увага на трансформації обліково-аналітичних процесів під впливом цифровізації економіки, автоматизації обліку та впровадження інформаційних систем.

Значний внесок у дослідження цифрових технологій в обліку зроблено Ф. Ф. Бутинцем, який розглядає інформаційні системи й технології як базовий інструмент забезпечення ефективності облікового процесу та прийняття управлінських рішень. У працях М. М. Шигуна та О. О. Левицької проаналізовано трансформацію професії бухгалтера в умовах цифрової економіки, окреслено зміну функціональних обов'язків фахівців та зростання ролі аналітичних компетентностей.

Питання впровадження хмарних технологій у бухгалтерському обліку детально висвітлено в дослідженнях Т. О. Кравченко, де обґрунтовано їх переваги для підприємств, зокрема підвищення мобільності, зменшення витрат на ІТ-інфраструктуру та забезпечення безперервності облікових процесів. Проблеми цифровізації обліку та перспективи її розвитку також розглянуто у працях М. І. Бондаря, який наголошує на необхідності адаптації облікових систем до сучасних цифрових викликів.

Зарубіжні дослідження, зокрема праці J. D. Warren, K. C. Moffitt та P. Byrnes, присвячені застосуванню Big Data та бізнес-аналітики в бухгалтерському обліку, розкривають потенціал аналітичних технологій для підвищення якості фінансової інформації та підтримки управлінських рішень. Аналітичні звіти міжнародних консалтингових компаній PwC і Deloitte висвітлюють тенденції цифрової трансформації обліку, проблеми кібербезпеки та ризики, пов’язані з обробкою фінансових даних у цифровому середовищі.

Нормативно-правову та методичну базу дослідження формують матеріали Міністерства освіти і науки України, зокрема стандарт фахової передвищої освіти за спеціальністю «Облік і оподаткування», а також офіційні ресурси Державної податкової служби України, що регламентують використання електронних сервісів у податковому адмініструванні. Міжнародні звіти IFAC, OECD та Європейської комісії акцентують увагу на глобальних тенденціях цифровізації, формуванні цифрових компетентностей та розвитку цифрової економіки загалом.

Таким чином, аналіз наукових публікацій і використаних джерел свідчить про комплексний характер досліджень у сфері цифровізації бухгалтерського обліку та оподаткування. Водночас недостатньо розкритими залишаються питання практичної підготовки фахових молодших бакалаврів з урахуванням сучасних цифрових викликів, що й зумовлює актуальність подальших наукових досліджень у цьому напрямі.

Мета статті. Метою статті є дослідження особливостей застосування сучасних цифрових технологій у професійній діяльності фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування, а також визначення їх ролі у формуванні професійних і цифрових компетентностей майбутніх фахівців в умовах цифрової економіки [1]. Для досягнення поставленої мети у статті визначено такі завдання: проаналізувати основні напрями цифрової трансформації бухгалтерського обліку та податкового адміністрування [1]; охарактеризувати можливості використання хмарних облікових систем та електронного документообігу в практичній діяльності бухгалтерів [3]; дослідити роль інструментів бізнес-аналітики та технологій Big Data в обліково-аналітичній діяльності [4]; визначити значення автоматизації рутинних бухгалтерських процесів у підвищенні ефективності професійної діяльності [7]; обґрунтувати необхідність формування цифрових компетентностей і кіберграмотності у процесі фахової передвищої освіти [5].

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку економіки характеризується активною цифровізацією бізнес-процесів, що суттєво впливає на зміст і характер професійної діяльності бухгалтерів [1]. Інформаційні технології змінюють традиційні підходи до ведення бухгалтерського обліку, формування звітності та податкового адміністрування [2]. Для фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування цифрові технології стають базовим інструментом професійної діяльності, оскільки забезпечують швидкість обробки інформації, точність розрахунків та дотримання вимог законодавства [6]. Тут можна виділити такі основні аспекти:

1. Цифровізація обліково-аналітичної діяльності. Цифровізація обліково-аналітичної діяльності є одним із ключових напрямів розвитку сучасної системи бухгалтерського обліку та фінансового контролю. В умовах цифрової економіки традиційні методи обліку поступово трансформуються під впливом інформаційних технологій, що забезпечують автоматизацію збору, обробки, зберігання та аналізу фінансово-економічної інформації [1]. Впровадження автоматизованих інформаційних систем охоплює не лише бухгалтерський облік, а й управлінський аналіз, внутрішній контроль і планування фінансово-господарської діяльності підприємств [7].

Науковці зазначають, що цифровізація бухгалтерського обліку сприяє формуванню єдиного інформаційного простору підприємства, у межах якого інтегруються різні види обліку та аналітичні функції [1]. Використання сучасних програмних продуктів дозволяє забезпечити оперативність обробки інформації, підвищити достовірність облікових даних та зменшити ризик виникнення помилок, пов’язаних із людським фактором. Це особливо важливо в умовах зростання обсягів інформації та ускладнення фінансово-господарських операцій.

У результаті цифрової трансформації змінюється роль бухгалтера в системі управління підприємством. Якщо раніше основна увага зосереджувалася на виконанні рутинних облікових операцій, то в сучасних умовах бухгалтер все більше виконує аналітичні, контрольні та консультативні функції [2]. Він бере участь у процесах планування, оцінювання фінансових ризиків, аналізу ефективності діяльності підприємства та підготовки управлінських рішень. Таким чином, цифровізація обліково-аналітичної діяльності сприяє підвищенню стратегічної ролі бухгалтера.

Важливе місце у цифровізації обліково-аналітичних процесів займають ERP-системи, які забезпечують комплексну автоматизацію діяльності підприємства. Такі системи інтегрують бухгалтерський, податковий, управлінський облік, а також модулі аналізу, планування та контролю [7]. Для фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування володіння навичками роботи з ERP-системами є необхідною умовою професійної підготовки, оскільки саме ці системи найчастіше використовуються на сучасних підприємствах.

Цифрові технології також розширюють можливості аналітичної обробки облікових даних. Автоматизовані системи дозволяють формувати різноманітні

аналітичні звіти, здійснювати порівняльний аналіз показників, виявляти тенденції та відхилення у фінансово-господарській діяльності [1]. Це створює умови для підвищення якості управлінських рішень і забезпечує більш ефективний контроль за використанням ресурсів підприємства.

Для фахових молодших бакалаврів цифровізація обліково-аналітичної діяльності означає необхідність формування нових професійних компетентностей. Окрім знання нормативно-правової бази та методики бухгалтерського обліку, вони повинні розуміти логіку формування цифрових даних, принципи функціонування інформаційних систем і вміти інтерпретувати результати аналітичної обробки інформації [7]. Це підвищує вимоги до рівня їх підготовки та зумовлює потребу у постійному професійному розвитку.

Окрему увагу слід приділити впливу цифровізації на систему внутрішнього контролю. Автоматизовані облікові системи дозволяють встановлювати контрольні процедури, обмежувати доступ до інформації, відстежувати зміни в облікових даних та забезпечувати прозорість фінансових операцій [1]. Це сприяє зниженню ризику зловживань і підвищує рівень фінансової безпеки підприємств.

Отже, цифровізація обліково-аналітичної діяльності є комплексним процесом, що охоплює технічні, організаційні та кадрові аспекти. Вона змінює зміст професійної діяльності бухгалтера, підвищує значення аналітичних функцій та зумовлює необхідність формування високого рівня цифрових компетентностей у фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування [6]. Ефективна інтеграція цифрових технологій у систему обліку є запорукою підвищення конкурентоспроможності як окремих фахівців, так і підприємств загалом.

2. Хмарні облікові системи як інструмент підвищення ефективності.

Хмарні облікові системи є одним із ключових інструментів цифрової трансформації бухгалтерського обліку та податкового адміністрування в умовах розвитку цифрової економіки. Їх впровадження зумовлене потребою підприємств у підвищенні оперативності обробки інформації, зниженні витрат на технічне забезпечення облікових процесів та забезпеченні доступності фінансових даних у режимі реального часу [3]. На відміну від традиційних локальних програмних продуктів, хмарні рішення базуються на віддалених серверах і надаються користувачам як сервіс, що суттєво змінює підходи до організації бухгалтерського обліку.

У наукових дослідженнях зазначається, що використання хмарних технологій дозволяє оптимізувати структуру обліково-аналітичної діяльності, забезпечуючи інтеграцію бухгалтерського, податкового та управлінського обліку в єдиному інформаційному середовищі [3]. Це сприяє підвищенню якості облікової інформації, зменшенню дублювання даних та покращенню внутрішнього контролю на підприємстві. Для фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування володіння навичками роботи з такими системами стає обов’язковою складовою професійної компетентності.

В українській практиці найбільш поширеними є такі хмарні облікові системи, як BAS, Master:Бухгалтерія, M.E.Doc та «Електронний кабінет платника». Зазначені програмні продукти забезпечують автоматизацію ведення бухгалтерського та податкового обліку, формування фінансової й податкової звітності, обмін електронними документами з контрагентами та контролюючими органами [8]. Їх використання значно скорочує часові витрати на виконання облікових операцій і підвищує точність розрахунків.

Однією з ключових переваг хмарних облікових систем є зменшення витрат на IT-інфраструктуру підприємства. Відсутність потреби у придбанні дорогого серверного обладнання, встановленні та регулярному оновленні програмного забезпечення дозволяє підприємствам оптимізувати фінансові витрати [9]. Оновлення програм і нормативно-правової бази здійснюється автоматично, що є особливо важливим у сфері обліку та оподаткування, де законодавчі зміни відбуваються досить часто.

Крім того, хмарні технології забезпечують високий рівень мобільності бухгалтерів. Доступ до облікових даних можливий з будь-якого пристрою, підключеного до мережі Інтернет, що дозволяє організувати дистанційну роботу та забезпечити безперервність облікових процесів навіть в умовах форс-мажорних обставин [3]. Це набуває особливої актуальності в сучасних умовах, коли гнучкість організації праці є важливою конкурентною перевагою підприємств.

Дослідники також підкреслюють, що використання хмарних облікових систем сприяє підвищенню рівня прозорості фінансово-господарської діяльності підприємств [2]. Завдяки єдиній базі даних керівництво отримує можливість оперативно аналізувати фінансові показники, контролювати виконання бюджетів та приймати обґрунтовані управлінські рішення. Для фахових молодших бакалаврів це означає розширення професійних функцій і необхідність розвитку аналітичних навичок.

Водночас застосування хмарних облікових систем висуває підвищені вимоги до рівня цифрової грамотності користувачів. Фахівці повинні не лише вміти працювати з інтерфейсом програмного забезпечення, а й розуміти принципи функціонування хмарних сервісів, особливості зберігання та обробки даних, а також правила інформаційної безпеки [6]. Це актуалізує потребу у формуванні відповідних компетентностей у процесі фахової передвищої освіти.

Таким чином, хмарні облікові системи виступають важливим інструментом підвищення ефективності професійної діяльності фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування. Вони забезпечують автоматизацію облікових процесів, зменшення витрат, підвищення мобільності та якості облікової інформації. Разом із тим ефективне використання хмарних технологій можливе лише за умови належного рівня цифрових компетентностей фахівців, що підтверджує необхідність їх системного формування у процесі професійної підготовки [1].

3. Електронний документообіг і взаємодія з державними органами.

Електронний документообіг є однією з ключових складових цифровізації облікової діяльності підприємств та важливим чинником підвищення ефективності взаємодії суб'єктів господарювання з державними органами [8]. Перехід від паперових носіїв до електронних документів зумовлений потребою у прискоренні облікових процесів, зниженні адміністративних витрат і підвищенні прозорості фінансово-господарської діяльності.

Сучасні системи електронного документообігу базуються на використанні кваліфікованого електронного підпису (КЕП), який забезпечує юридичну значущість електронних документів та їх відповідність чинному законодавству [10]. Застосування КЕП дозволяє підприємствам здійснювати електронний обмін первинними документами, податковими накладними, актами виконаних робіт і звітністю без необхідності особистої присутності або паперового дублювання.

Важливою перевагою електронного документообігу є скорочення часу на підготовку, передачу та обробку документів. Це особливо актуально для бухгалтерського обліку та податкового адміністрування, де своєчасність подання звітності та коректність даних мають вирішальне значення [1]. Автоматизація документообігу зменшує ймовірність технічних і арифметичних помилок, що позитивно впливає на рівень податкової дисципліни підприємств.

Особливу роль у системі електронного документообігу відіграють електронні сервіси Державної податкової служби України, зокрема «Електронний кабінет платника», системи подання податкової звітності та реєстрації податкових накладних [8]. Використання цих сервісів забезпечує оперативний обмін інформацією між платниками податків і контролюючими органами, а також підвищує прозорість податкових процедур.

Для фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування володіння практичними навичками роботи з електронними сервісами державних органів є обов'язковою складовою професійної компетентності. Вони повинні вміти формувати та подавати електронну звітність, здійснювати перевірку статусу податкових документів, контролювати строки їх подання та реагувати на повідомлення контролюючих органів [6]. Це сприяє мінімізації штрафних санкцій і забезпечує дотримання вимог податкового законодавства.

Електронний документообіг також відіграє важливу роль у підвищенні рівня внутрішнього контролю на підприємстві. Автоматизовані системи дозволяють відстежувати рух документів, фіксувати зміни та забезпечувати контроль доступу до інформації [1]. Це знижує ризик втрати або фальсифікації документів та сприяє збереженню цілісності облікових даних.

Науковці зазначають, що впровадження електронного документообігу сприяє формуванню нової моделі взаємодії між бізнесом і державою, яка ґрунтується на принципах відкритості, оперативності та цифрової довіри [10]. У таких умовах бухгалтер виступає не лише виконавцем технічних операцій, а й активним учасником процесу цифрової комунікації з державними інституціями.

Разом із тим, використання електронного документообігу вимагає від фахівців належного рівня цифрової грамотності та відповідальності. Недотримання правил зберігання електронних ключів, помилки під час підписання або подання документів можуть призвести до фінансових та правових наслідків [8]. Тому підготовка фахових молодших бакалаврів повинна включати не лише технічні аспекти роботи з електронними системами, а й розуміння правових і організаційних основ електронного документообігу.

Отже, електронний документообіг є невід'ємною складовою цифровізації професійної діяльності фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування. Його впровадження забезпечує підвищення ефективності облікових процесів, покращення взаємодії з державними органами та формування сучасних професійних компетентностей, необхідних для успішної діяльності в умовах цифрової економіки [8].

4. Аналітичні технології та Big Data в обліку. Розвиток цифрової економіки супроводжується стрімким зростанням обсягів фінансово-економічної інформації, що зумовлює необхідність використання сучасних аналітичних технологій та інструментів Big Data в системі бухгалтерського обліку [4]. Традиційні методи обробки даних стають недостатніми для прийняття ефективних управлінських рішень, тому аналітична функція обліку набуває особливої значущості.

Технології Big Data в обліку передбачають збирання, зберігання та аналіз великих масивів структурованих і неструктурованих даних з різних джерел: бухгалтерських програм, банківських систем, електронного документообігу, податкових сервісів та зовнішніх інформаційних ресурсів [11]. Це дозволяє формувати комплексне уявлення про фінансовий стан підприємства, його ризики та перспективи розвитку.

Сучасні інструменти бізнес-аналітики, зокрема Power BI, Google Data Studio та аналітичні модулі ERP-систем, забезпечують візуалізацію фінансових показників, побудову інтерактивних звітів і дашбордів, а також проведення прогнозного аналізу [4].

Використання таких інструментів значно підвищує якість управлінських рішень і дозволяє оперативно реагувати на зміни у внутрішньому та зовнішньому середовищі підприємства.

Науковці підкреслюють, що аналітичні компетентності стають ключовим елементом професійного розвитку бухгалтера в умовах цифрової трансформації [11]. Фахівець з обліку повинен не лише формувати облікову інформацію, а й інтерпретувати її, виявляти закономірності та надавати аналітичні рекомендації керівництву підприємства.

Для фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування опанування аналітичних технологій є важливою складовою професійної підготовки. Вони мають володіти навичками аналізу фінансової звітності, оцінки показників ефективності діяльності та виявлення фінансових ризиків з використанням

цифрових інструментів [6]. Це підвищує їх конкурентоспроможність на ринку праці та розширює можливості професійного зростання.

Отже, інтеграція аналітичних технологій і Big Data в бухгалтерський облік сприяє підвищенню ролі бухгалтера як фінансового аналітика та консультанта, що відповідає сучасним вимогам цифрової економіки [11].

5. Автоматизація рутинних бухгалтерських процесів. Автоматизація рутинних бухгалтерських процесів є одним із ключових напрямів цифровізації облікової діяльності підприємств [7]. Вона передбачає використання спеціалізованого програмного забезпечення для виконання стандартних операцій, що раніше здійснювалися вручну, зокрема обробки первинних документів, розрахунку заробітної плати, податків та формування фінансової звітності.

Сучасні облікові системи дозволяють значно скоротити час на виконання облікових операцій, зменшити кількість помилок та підвищити достовірність облікової інформації [7]. Автоматизація сприяє стандартизації облікових процедур і забезпечує відповідність обліку чинним нормативно-правовим вимогам.

Водночас автоматизація не зменшує ролі бухгалтера, а трансформує її. Фахівець переходить від виконання механічних операцій до контролю за правильністю автоматизованих розрахунків, аналізу отриманих результатів і прийняття професійних рішень [2]. Це вимагає від бухгалтера глибокого розуміння логіки роботи програмних продуктів та принципів формування облікових даних.

Для фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування важливою є здатність ефективно використовувати автоматизовані системи, а також виявляти й усувати помилки, що можуть виникати в процесі автоматичної обробки інформації [7].

Це передбачає поєднання технічних навичок із професійними знаннями з бухгалтерського обліку та оподаткування.

Таким чином, автоматизація рутинних бухгалтерських процесів сприяє підвищенню продуктивності праці, якості облікової інформації та професійного рівня фахових молодших бакалаврів [7].

6. Кібербезпека та захист фінансової інформації. Активна цифровізація облікових процесів супроводжується зростанням кіберризиків, що робить питання кібербезпеки та захисту фінансової інформації особливо актуальними [9]. Використання хмарних систем, електронного документообігу та онлайн-сервісів підвищує вразливість облікових даних до несанкціонованого доступу та кібератак.

Фінансова інформація є одним із найбільш цінних ресурсів підприємства, тому її втрата або спотворення може призвести до значних фінансових і репутаційних втрат [9]. У зв’язку з цим фахівці з обліку повинні дотримуватися правил інформаційної безпеки та володіти базовими знаннями з кіберзахисту.

До основних заходів захисту фінансової інформації належать використання складних паролів, захист електронних ключів, регулярне резервне копіювання даних та обмеження доступу до облікових систем [5]. Важливим є також дотримання внутрішніх політик інформаційної безпеки підприємства.

Для фахових молодших бакалаврів формування компетентностей у сфері кібербезпеки є необхідною складовою професійної підготовки [6]. Вони повинні усвідомлювати відповідальність за збереження облікових даних і розуміти потенційні ризики, пов'язані з використанням цифрових технологій.

Отже, кібербезпека є невід'ємною частиною професійної діяльності бухгалтера в умовах цифрової економіки та потребує системного підходу до підготовки майбутніх фахівців [9].

7. Формування цифрових компетентностей у фаховій передвищій освіті. Розвиток цифрових технологій зумовлює необхідність оновлення змісту та методів підготовки фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування [6]. Формування цифрових компетентностей стає одним із пріоритетних завдань фахової передвищої освіти.

Цифрові компетентності включають здатність працювати з обліковими програмами, аналітичними інструментами, електронними сервісами державних органів та засобами кіберзахисту [12]. Їх формування потребує інтеграції сучасних інформаційних технологій у навчальний процес та орієнтації на практичну підготовку студентів.

Використання навчальних версій облікових програм, кейс-методів і практичних завдань сприяє наближенню освітнього процесу до реальних умов професійної діяльності [6]. Такий підхід забезпечує формування у студентів стійких професійних навичок і підвищує їх готовність до роботи в цифровому середовищі.

Таким чином, формування цифрових компетентностей є необхідною умовою підготовки конкурентоспроможних фахових молодших бакалаврів, здатних ефективно працювати в умовах цифрової трансформації економіки [12].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що сучасні цифрові технології відіграють визначальну роль у трансформації професійної діяльності фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування в умовах цифрової економіки. Цифровізація бухгалтерського обліку та податкового адміністрування змінює не лише інструментарій, а й саму логіку професійної діяльності бухгалтера, підвищуючи значущість аналітичних, контрольних і консультативних функцій. У таких умовах володіння цифровими технологіями стає не додатковою перевагою, а обов'язковою складовою професійної компетентності сучасного фахівця.

У статті обґрунтовано, що цифровізація обліково-аналітичної діяльності сприяє формуванню єдиного інформаційного простору підприємства, в якому інтегруються бухгалтерський, податковий та управлінський облік. Використання автоматизованих інформаційних систем і ERP-рішень забезпечує оперативність

обробки даних, підвищення їх достовірності та зниження ризику помилок, зумовлених людським фактором. У результаті змінюється роль бухгалтера, який дедалі більше виступає як аналітик і учасник процесу прийняття управлінських рішень, що є особливо важливим для підвищення ефективності діяльності підприємств.

Дослідження показало, що хмарні облікові системи є одним із найбільш перспективних інструментів підвищення ефективності обліку та оподаткування. Їх використання дозволяє оптимізувати витрати на ІТ-інфраструктуру, забезпечити мобільність доступу до облікових даних і безперервність облікових процесів. Для фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування робота з хмарними сервісами формує нові професійні можливості, водночас висуваючи підвищені вимоги до рівня цифрової грамотності, відповідальності та розуміння принципів функціонування інформаційних систем.

Важливим результатом дослідження є висновок про ключову роль електронного документообігу у сучасній обліковій практиці. Перехід до електронних форм взаємодії з контрагентами та державними органами забезпечує скорочення часу на обробку документів, підвищення прозорості фінансово-господарської діяльності та дотримання вимог законодавства. Володіння навичками роботи з електронними сервісами Державної податкової служби України, використання кваліфікованого електронного підпису та контроль за поданням електронної звітності є невід'ємною складовою професійної підготовки майбутніх фахівців.

Автоматизація рутинних бухгалтерських процесів, як показано у дослідженні, сприяє підвищенню продуктивності праці та якості облікової інформації. Вона не зменшує значення професії бухгалтера, а трансформує її, зміщуючи акцент із механічного виконання операцій на контроль, аналіз і професійне судження. Для фахових молодших бакалаврів важливим є поєднання ґрунтовних знань з обліку та оподаткування з умінням ефективно працювати з автоматизованими системами і виявляти можливі помилки в процесі автоматичної обробки даних.

Окрему увагу у статті приділено питанням кібербезпеки та захисту фінансової інформації. Зростання обсягів цифрових даних і використання онлайн-сервісів підвищують ризики несанкціонованого доступу та втрати інформації. У зв'язку з цим формування базових компетентностей у сфері кібербезпеки є необхідною умовою професійної діяльності бухгалтерів. Майбутні фахові молодші бакалаври повинні усвідомлювати відповідальність за збереження фінансових даних і дотримуватися правил інформаційної безпеки в цифровому середовищі.

Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що формування цифрових компетентностей у процесі фахової передвищої освіти є ключовим чинником підготовки конкурентоспроможних фахівців з обліку і оподаткування. Освітні програми мають бути орієнтовані на практичне

використання сучасних облікових систем, аналітичних інструментів та електронних сервісів, а також на розвиток цифрової грамотності й кіберкультури здобувачів освіти. Інтеграція цифрових технологій у навчальний процес сприятиме підвищенню готовності випускників до професійної діяльності в умовах цифрової трансформації економіки.

Отже, сучасні цифрові технології виступають потужним чинником оновлення змісту професійної діяльності фахових молодших бакалаврів з обліку і оподаткування. Їх ефективне застосування забезпечує підвищення якості обліково-аналітичної інформації, оптимізацію бізнес-процесів та відповідність вимогам цифрової економіки.

Література:

1. Бутинець Ф. Ф. Інформаційні системи і технології в обліку : підручник. Житомир : ЖДТУ, 2021. 320 с.

2. Шигун М. М., Левицька О. О. Трансформація професії бухгалтера в умовах цифрової економіки // Економічні науки. 2022. № 3 (19). С. 30–37.

3. Кравченко Т. О. Хмарні технології в облікових системах підприємств // Фінанси, облік і аудит. 2021. № 2 (42). С. 113–122.

4. Warren J. D., Moffitt K. C., Byrnes P. Big Data Analytics in Accounting // Accounting Horizons. 2015. Vol. 29, no. 2. P. 397–401.DOI: https://doi.org/10.2308/acch-51068 (дата звернення: 10.12.2025).

5. PwC. Global Digital Trust Insights: Cybersecurity [Електронний ресурс]. 2022.Режим доступу: https://www.pwc.com/gx/en/issues/cybersecurity/global-digital-trust-insights.html(дата звернення: 10.12.2025).

6. Міністерство освіти і науки України. Стандарт фахової передвищої освіти за спеціальністю 071 «Облік і оподаткування» [Електронний ресурс]. Київ, 2020.Режим доступу: https://mon.gov.ua(дата звернення: 10.12.2025).

7. Бондар М. І. Цифровізація бухгалтерського обліку: виклики та перспективи // Облік і фінанси. 2020. № 4. С. 9–15.

8. Державна податкова служба України. Електронні сервіси для платників податків [Електронний ресурс].Режим доступу: https://tax.gov.ua(дата звернення: 10.12.2025).

9. Deloitte. Digital Transformation in Accounting and Finance [Електронний ресурс]. 2020.Режим доступу: https://www2.deloitte.com(дата звернення: 10.12.2025).

10. International Federation of Accountants. The Role of Technology in the Future of the Accounting Profession [Електронний ресурс]. 2021.Режим доступу: https://www.ifac.org(дата звернення: 10.12.2025).

11. Organisation for Economic Co-operation and Development. Digital Transformation [Електронний ресурс]. Paris: OECD Publishing, 2019.Режим доступу: https://www.oecd.org/digital(дата звернення: 10.12.2025).

12. European Commission. Digital Economy and Society Index (DESI) [Електронний ресурс]. 2021.Режим доступу: https://digital-strategy.ec.europa.eu(дата звернення: 10.12.2025).

References:

1. Butynets, F. F. (2021). *Informatsiini systemy i tekhnolohii v obliku* (Information systems and technologies in accounting). Zhytomyr: ZhDTU [in Ukrainian].

2. Shyhun, M. M., & Levytska, O. O. (2022). Transformatsiia profesii bukhhaltera v umovakh tsyfrovoi ekonomiky (Transformation of the accounting profession in the digital economy). *Ekonomichni nauky,* 3(19) [in Ukrainian].

3. Kravchenko, T. O. (2021). Khmarni tekhnolohii v oblikovykh systemakh pidpryiemstv (Cloud technologies in enterprise accounting systems). *Finansy, oblik i audyt*, 2(42) [in Ukrainian].

4. Warren, J. D., Moffitt, K. C., & Byrnes, P. (2015). Big data analytics in accounting. *Accounting Horizons*, 29(2), 397–401. https://doi.org/10.2308/acch-51068 [in Ukrainian].

5. PwC. (2022). *Global digital trust insights: Cybersecurity*. Retrieved December 10, 2025, from https://www.pwc.com/gx/en/issues/cybersecurity/global-digital-trust-insights.html [in Ukrainian].

6. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2020). *Standart fakhovoi peredvyshchoi osvity za spetsialnistiu 071 "Oblik i opodatkuvannia"* (Standard of professional pre-higher education in specialty 071 "Accounting and Taxation"). Kyiv. Retrieved December 10, 2025, from https://mon.gov.ua [in Ukrainian].

7. Bondar, M. I. (2020). Tsyfrovizatsiia bukhhalterskoho obliku: vyklyky ta perspektyvy (Digitalization of accounting: Challenges and prospects). *Oblik i finansy*, (4) [in Ukrainian].

8. Derzhavna podatkova sluzhba Ukrainy. (2025). *Elektronni servisy dlia platnykiv podatkiv* (Electronic services for taxpayers). Retrieved December 10, 2025, from https://tax.gov.ua [in Ukrainian].

9. Deloitte. (2020). *Digital transformation in accounting and finance*. Retrieved December 10, 2025, from https://www2.deloitte.com [in Ukrainian].

10. International Federation of Accountants. (2021). *The role of technology in the future of the accounting profession*. Retrieved December 10, 2025, from https://www.ifac.org [in Ukrainian].

11. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2019). *Digital transformation*. Paris: OECD Publishing. Retrieved December 10, 2025, from https://www.oecd.org/digital [in Ukrainian].

12. European Commission. (2021). *Digital economy and society index (DESI)*. Retrieved December 10, 2025, from https://digital-strategy.ec.europa.eu [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК: 378.091.4STEM:[159.98:615.851(045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-964-976

Герасімова Наталія Євгеніївна кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки і психології, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, https://orcid.org/0000-0001-5455-4891

Герасимова Інна Володимирівна кандидат педагогічних наук, транзакційний аналітик, доцент кафедри педагогіки і психології, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м.Черкаси, https://orcid.org/0000-0003-3981-1428

ДИНАМІКА КОГНІТИВНИХ ТА АФЕКТИВНИХ ДИСПАРИТЕТІВ У СУЧАСНІЙ STEM-ОСВІТІ: ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТА МЕХАНІЗМИ САМОРЕГУЛЯЦІЇ У ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ ФІЗИКО-МАТЕМАТИЧНО-ХІМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

Анотація. Сучасний освітній простір України переживає глибоку модернізацію, спрямовану на підвищення якості підготовки фахівців у критично важливих галузях. Актуальність аналізу психологічних особливостей STEM-освіти [8] постала як необхідність адаптації та оптимізації освітнього процесу. Хоча STEM-освіта сама по собі є інноваційною технологією навчання, що обіцяє гармонійний розвиток [7], вона також підвищує вимоги до інтеграції знань (міждисциплінарність). Ця інтеграція збільшує внутрішнє когнітивне навантаження. Якщо цей підвищений тиск не супроводжується адекватною психологічною підтримкою, він може призводити до зростання академічного стресу, особливо у студентів, які вже мають схильність до тривожності, пов'язаної з Р-М-С предметами [1]. Збільшене інтеграційне навантаження, накладене на існуючу математичну тривожність, створює психологічний ефект, що вимагає застосування комплексного, а не лише дидактичного, підходу для забезпечення успіху студента.

У сфері природничо-математичної освіти (Р-М-С) ця трансформація відбувається під впливом STEM-орієнтованого підходу, який об'єднує науку, технології, інженерію та математику [3]. Ця концепція висуває не лише вимоги до оновлення матеріально-технічного й навчально-методичного забезпечення, включаючи оснащення сучасних STEM-лабораторій [4], але й потребує кардинальної перебудови змісту освіти та методів викладання [3].

Сутність цієї модернізації полягає у фокусі на розвитку особистості студента та формуванні компетентностей, необхідних для успішної самореалізації у високотехнологічному суспільстві. Серед ключових компетентностей, визначених Державним стандартом, є математична, інформаційно-цифрова

компетентності, науковий світогляд та здатність застосовувати відповідний комплекс наукових знань і методологій для пояснення світу природи [3]. Впровадження STEM-освіти в освітній процес вищих навчальних закладів (ЗВО) та середньої ланки має на меті формування та розвиток навичок науково-дослідницької та інженерної діяльності, а також забезпечення ранньої професійної самовизначеності та готовності до усвідомленого вибору майбутньої професії [4]. Таким чином, успішна реалізація цього підходу накладає значні вимоги на когнітивну, емоційну та мотиваційну готовність абітурієнтів, які вступають на P-M-C спеціальності, та студентів, які освоюють складні інтегровані курси.

Ключові слова. академічний стрес, когнітивне навантаження, математична тривожність, міждисциплінарність, P-M-C освіта, STEM-освіта.

Gerasimova Natalia Eugenievna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Scientific-and-Research Institute of Pedagogical Education, Social Work and Arts, Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy, Cherkasy, https://orcid.org/0000-0001-5455-4891

Gerasymova Inna Volodymyrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Transactional Analyst, Scientific-and-Research Instituteof Pedagogical Education, Social Work and Arts, Bohdan Khmelnytsky National University at Cherkasy, Cherkasy, https://orcid.org/0000-0003-3981-1428

DYNAMICS OF COGNITIVE AND AFFECTIVE DISPARITIES IN MODERN STEM EDUCATION: PSYCHOLOGICAL ASPECTS AND MECHANISMS OF SELF-REGULATION IN THE TRAINING OF SPECIALISTS IN PHYSICS, MATHEMATICS, AND CHEMISTRY

Abstract. The modern educational space of Ukraine is undergoing a deep modernization aimed at improving the quality of training specialists in critical areas. The relevance of the analysis of the psychological features of STEM education [8] has emerged as a necessity for adapting and optimizing the educational process. Although STEM education itself is an innovative learning technology that promises harmonious development [7], it also increases the requirements for the integration of knowledge (interdisciplinarity). This integration increases the internal cognitive load. If this increased pressure is not accompanied by adequate psychological support, it can lead to increased academic stress, especially in students who are already prone to anxiety related to P-M-C subjects [1]. The increased integration load imposed on existing mathematics anxiety creates a psychological effect that requires a comprehensive, rather than merely didactic, approach to ensure student success.

In the field of science and mathematics education (STEM), this transformation is taking place under the influence of the STEM-oriented approach, which combines

science, technology, engineering, and mathematics [3]. This concept not only requires the renewal of material, technical, and educational and methodological support, including the equipping of modern STEM laboratories [4], but also requires a radical restructuring of the content of education and teaching methods [3].

The essence of this modernization is the focus on the development of the student's personality and the formation of competencies necessary for successful self-realization in a high-tech society. Among the key competencies defined by the State Standard are mathematical, information and digital competence, scientific worldview and the ability to apply the appropriate set of scientific knowledge and methodologies to explain the natural world [3]. The introduction of STEM education into the educational process of higher education institutions (HEI) and secondary education aims to form and develop skills in scientific research and engineering activities, as well as to ensure early professional self-determination and readiness for a conscious choice of a future profession [4]. Thus, the successful implementation of this approach imposes significant requirements on the cognitive, emotional, and motivational readiness of applicants entering P-M-C specialties and students mastering complex integrated courses.

Keywords: academic stress, cognitive load, math anxiety, interdisciplinarity, P-M-C education, STEM education.

Постановка проблеми. Освоєння фізико-математично-хімічних спеціальностей є процесом, що висуває екстремально високі вимоги до робочої пам'яті студента. Теорія когнітивного навантаження (ТКН) надає необхідний психологічний інструментарій для розуміння та оптимізації цього процесу. ТКН стверджує, що людський мозок зберігає інформацію в організованих структурах, відомих як «схеми». Ці схеми дозволяють опрацьовувати складні завдання та сприймати численні елементи в рамках одного уроку чи задачі як єдине ціле, формуючи нашу базу знань [12].

Когнітивне перевантаження виникає, коли вимоги до обробки інформації перевищують обмежені ресурси робочої пам'яті. У випадку P-M-C спеціальностей, перевантаження швидко призводить до помилок, нездатності повноцінно зануритися в предмет і, як наслідок, до незасвоєння матеріалу. Для математиків, високе внутрішнє навантаження часто виникає при освоєнні абстрактних доказів (наприклад, у топології чи функціональному аналізі). Для фізиків, когнітивне навантаження зростає через необхідність одночасної інтеграції складних математичних моделей і фізичних принципів (наприклад, розв'язання рівнянь Максвелла).

Для хіміків, критичним елементом є високе внутрішнє навантаження, пов'язане з послідовністю багатостадійних процесів (органічний синтез, кінетика реакцій), де забування одного кроку руйнує всю схему.

У складних дисциплінах, таких як квантова фізика чи органічний синтез, це стає критичним бар'єром [12].

Аналіз психологічних аспектів сучасної освіти для фізико-математично-хімічних спеціальностей свідчить про те, що успішна підготовка фахівців у галузі STEM знаходиться на критичному перетині високих когнітивних вимог та значних афективних бар'єрів. З одного боку, необхідна здатність до високої абстракції, концептуального поєднання та ефективного управління когнітивним навантаженням. З іншого боку, студентська спільнота стикається з математичною тривожністю, зростаючим академічним стресом та проблемами професійної ідентичності.

Успіх вимагає від студента розвинених механізмів саморегуляції, гнучкості та психологічної стійкості до роботи в умовах дискретності та непрогнозованості результатів, що є характерною рисою науково-дослідної та інженерної діяльності [7]. Психологічні особливості (мотивація, самооцінка, інтереси) вимагають індивідуального та диференційованого підходу, особливо з урахуванням виявлених гендерних та вікових відмінностей [8]. Оптимізація освітнього процесу повинна бути спрямована на подолання психологічних труднощів та адаптацію студентів до інноваційного освітнього середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних досліджень свідчить про зміну парадигми: від суто технічної підготовки до формування «цілісного фахівця», здатного керувати власними психічними станами в умовах інтелектуальної напруги. Успіх студента у фізико-математично-хімічних спеціальностях, які сьогодні є інтегрованими STEM-галузями, залежить від динамічної взаємодії трьох ключових психологічних доменів: когнітивного, афективного та мотиваційного. Когнітивний домен охоплює процеси мислення, пам'яті, опрацювання складної інформації та здатність до абстракції.

Афективний домен включає емоційну стійкість, здатність до подолання тривожності (зокрема, математичної) та управління академічним стресом. Мотиваційний домен визначається цільовою спрямованістю, механізмами саморегуляції та стійким інтересом до науково-трудової діяльності [7].

Дослідження в межах нейропсихології навчання вказують на нерівномірність розвитку різних типів інтелекту у студентів та підтверджують високий рівень розвитку алгоритмічного мислення яке часто супроводжується дефіцитом дивергентного (творчого) мислення [6]. Це створює диспаритет при вирішенні неструктурованих завдань.

Дослідники акцентують увагу на «когнітивному перевантаженні» через використання складного програмного забезпечення (MATLAB, ChemOffice тощо), що змінює структуру обробки інформації [6,11,12]. Афективні диспаритети проявляються у розриві між високою академічною успішністю та низькою емоційною стійкістю.

Сучасні праці доводять, що негативні емоції блокують робочу пам’ять [1,6,10,12]. У фізико-хімічному профілі це проявляється як страх перед лабораторними помилками або складними обчисленнями. Публікації останніх років вказують на високу поширеність цього стану серед студентів елітних

фізико-математичних факультетів, що веде до емоційного вигорання ще на етапі навчання [1,6,7].

Дослідники наголошують на специфіці профілю:

- фізики: потребують розвитку просторової уяви та здатності до тривалої концентрації.
- хіміки: важливим є поєднання сенсомоторного контролю (лабораторна практика) з теоретичним моделюванням.
- математики: основний акцент на подоланні «інтелектуальної ізоляції» через розвиток комунікативних навичок [7,11].

Аналіз публікацій показує, що подолання диспаритетів (невідповідностей) можливе лише через впровадження метакогнітивних тренінгів у навчальний процес. Майбутній фахівець має не просто «знати формулу», а розуміти, як його психіка реагує на складність цієї формули. Сучасна STEM-освіта переходить від моделі «накопичення знань» до моделі «керування когнітивними ресурсами» [5,7,8].

Мета статті – теоретично обґрунтувати та дослідити особливості когнітивно-афективних диспаритетів (невідповідностей між інтелектуальними можливостями та емоційним станом) у студентів фізико-математичного та хімічного профілів, а також визначити роль саморегуляції як механізму подолання цих розбіжностей у процесі професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Сучасна освітня парадигма вимагає відмови від універсальних методик на користь індивідуалізації. Для ефективного подолання психологічних бар'єрів у Р-М-С освіті, таких як математична тривожність та проблеми самооцінки, критично важливе впровадження диференційованого та особистісно зорієнтованого навчання [1]. Це означає, що вибір завдань, прийомів та методів викладання повинен відповідати індивідуальним потребам, стилям пізнання та початковому рівню знань студента.

Емпіричні дослідження психологічних особливостей STEM-освіти, навіть на рівні Нової української школи (НУШ), виявили, що у студентів (учнів) існують значні відмінності в інтересах, рівнях стресу та самооцінці залежно від гендерних та вікових критеріїв [8].

Наприклад, існують відмінності у самосприйнятті між дівчатами та хлопцями, що вимагає цілеспрямованих методик для формування позитивної самооцінки у специфічних груп [8]. Це свідчить про необхідність того, щоб викладачі Р-М-С спеціальностей у ЗВО володіли методами психологічної діагностики та адаптували методики для різних категорій студентів, особливо на молодших курсах.

Інтеграція штучного інтелекту та симуляційних технологій в освіту Р-М-С спеціальностей є потужним інструментом, який має глибокі психологічні переваги. Системи ШІ та моделювання радикально змінюють процес навчання, надаючи якісний досвід, який сприяє прогресу та досягненню успішних результатів у довгостроковій перспективі [2].

Дослідження підтверджують, що використання симуляцій дозволяє студентам вчитися швидше, ніж просто шляхом читання вказівок [2]. Психологічні переваги використання віртуальних та симуляційних середовищ включають:

1. *зниження страху помилки:* практика відбувається у безпечному, контрольованому цифровому середовищі, де наслідки невдач не є критичними. Це допомагає студентам долати афективні бар'єри.

2. *прискорення формування когнітивних схем:* ШІ-симуляції можуть адаптивно подавати інформацію, мінімізуючи зовнішнє навантаження та фокусуючись на релевантному навантаженні. Це сприяє швидкому формуванню та закріпленню складних когнітивних схем, необхідних у Р-М-С.

3. *оптимізація когнітивного навантаження:* найбільш значущий психологічний вплив ШІ полягає у його здатності адаптивно керувати навчальним процесом. ШІ може ідентифікувати ознаки когнітивного перевантаження у студента і автоматично перемикати його на консолідуючі симуляції або, навпаки, вводити завдання високої абстракції, коли початкові схеми вже сформовані. Це забезпечує постійну оптимізацію релевантного навантаження, дозволяючи досягати високого рівня абстракції [12].

Для забезпечення психологічної готовності студентів до освоєння Р-М-С дисциплін існує потреба у спеціалізованих корекційно-розвивальних програмах. Прикладом таких програм є «STEM-старт: крок до школи» [8], розроблена для молодших ланок, але принципи якої є універсальними для адаптації. Метою такої програми є підготовка до вивчення STEM-дисциплін шляхом розвитку ключових когнітивних процесів та навичок.

Програми повинні включати інтерактивні сесії, спрямовані на формування позитивного ставлення до Р-М-С освіти, розвиток креативності, самовираження та комунікативних навичок [8].

Хоча вищезгадана програма орієнтована на початкову школу, її принципи мають бути інтегровані в обов'язкові адаптаційні курси для першокурсників ЗВО. Ці курси мають не лише підтягувати знання, а й працювати над психологічними особливостями: знижувати стрес, підвищувати самооцінку та розвивати комунікаційні здібності, необхідні для кооперативного навчання [1]. Це сприяє готовності студентів до опанування складних дисциплін та покращує якість STEM-освіти загалом.

Крім того, успішна модернізація Р-М-С освіти вимагає не просто оновлення змісту, але й розвитку професійних компетентностей самих педагогів [3]. Викладач Р-М-С у ВНЗ має еволюціонувати до ролі STEM-психолога-педагога, здатного діагностувати та коригувати математичну тривожність, академічний стрес та проблеми з саморегуляцією. Це вимагає суттєвих змін у системі підготовки та післядипломної педагогічної освіти викладачів [4]. Для ефективного управління пізнавальними ресурсами необхідно розрізняти три типи когнітивного навантаження: внутрішнє, зовнішнє та релевантне.

Внутрішнє навантаження є невід'ємною складністю матеріалу, яка залежить від взаємодії його елементів (наприклад, складність багатоступеневого хімічного синтезу). *Зовнішнє навантаження* – це ті елементи, які не сприяють засвоєнню, але відволікають ресурси (наприклад, поганий дизайн презентації, нечітке формулювання задач). Оптимізація цього типу навантаження, наприклад, через мінімізацію «шуму» або використання інструментів штучного інтелекту (ШІ) для спрощення рутинної інформації [2], є першочерговим завданням педагога. *Релевантне навантаження* – це корисна частина навантаження, спрямована саме на побудову та вдосконалення когнітивних схем та інтеграцію знань. Це навантаження, яке виникає під час вирішення нестандартних проблем та концептуального поєднання [6].

Використання ТКН як практичного інструменту пояснює, чому студенти часто не можуть осягнути вищі, абстрактні ідеї. Якщо робоча пам'ять постійно перевантажена зовнішнім навантаженням (наприклад, необхідністю розшифровувати погано структуровані лекції) або надмірним внутрішнім навантаженням (через прогалини у базових схемах), ресурс, необхідний для глибокої обробки, метафоричної логіки та абстракції, виснажується. Таким чином, оптимізація когнітивного навантаження є не лише дидактичною, а й необхідною психологічною умовою для досягнення філософської мети пізнання – «знати, чому річ існує, а не тільки що вона є», що є кінцевою метою когнітивної науки [11].

Взаємозв'язок між типами навантаження та стратегіями оптимізації у Р-М-С дисциплінах можна систематизувати таким чином:

1. *внутрішнє навантаження*: його психологічна сутність полягає у складності, притаманній навчальному матеріалу (взаємодія елементів). Прикладами в Р-М-С є квантова фізика, багатоступеневий органічний синтез та диференціальні рівняння. Стратегії оптимізації включають розбиття матеріалу на менші модулі та попереднє формування міцних когнітивних схем [12].

2. *зовнішнє навантаження*: його психологічна сутність – це навчальні елементи, які не сприяють засвоєнню, а відволікають (дизайн, представлення). Приклади: нерелевантна інформація, хаотичні слайди, занадто багато тексту/символів одночасно. Оптимізація досягається через мінімізацію «шуму», чітку структуризацію уроку та використання інструментів ШІ для спрощення рутинної інформації [2].

3. *релевантне навантаження*: це навантаження, спрямоване на побудову схем та інтеграцію знань. Прикладами є вирішення нестандартних проблем, концептуальне поєднання та застосування метафоричної логіки.[9] Стратегії оптимізації включають інтерактивні та кооперативні методи, націлені на глибоку обробку та обговорення інформації [10].

Центральною вимогою Р-М-С спеціальностей є здатність до високого рівня абстрактного мислення. Абстракція дозволяє суб'єкту осягнути загальні, «зверхчуттєві якості», які неможливо отримати безпосередньо з чуттєвого досвіду. Наприклад, завдяки мисленню суб'єкт здатен осягнути твердість об'єкта

взагалі, а не лише твердість якогось конкретного предмета. Ця здатність підтверджує аргументи раціоналістів про те, що розум здатний самостійно здійснювати відкриття, які лише згодом підтверджуються досвідним шляхом [11].

Розвиток абстракції тісно пов'язаний із креативністю та інноваційною діяльністю, особливо необхідною в інженерії та наукових дослідженнях. Дослідження когнітивних теорій показують, що оригінальні ідеї найімовірніше виникають внаслідок концептуального поєднання – об'єднання двох різних наборів інформації, часто лише на дуже високому рівні абстракції. Це мислення часто описується як метафорична логіка [6]. Концептуальне поєднання підкреслює, що інновації не є простою сумою знань; вони вимагають здатності бачити несподівані зв'язки між, здавалося б, відмінними рисами. Для чистих математиків, абстракція є самоціллю, дозволяючи оперувати формальними системами та конструювати докази, які не мають прямого фізичного аналога. У фізиці, абстрактне мислення необхідне для оперування невидимими сутностями (поля, хвильові функції) та для переходу від макроскопічних явищ до мікроскопічних моделей. Для хіміків, абстракція використовується для розуміння квантово-механічних моделей зв'язку та механізмів реакцій на молекулярному рівні, які є непрямими [11].

Це посилює когнітивно-генетичний підхід до навчання, де взаємодія різних точок зору (наприклад, у кооперативному навчанні) прискорює розумовий розвиток [10]. Отже, програми Р-М-С повинні включати завдання, що вимагають поєднання навичок, отриманих у різних, навіть віддалених предметах, щоб стимулювати метафоричну логіку.

Крім абстракції, просторове мислення є фундаментальним для цілої низки Р-М-С дисциплін, особливо у фізиці (механіка, електродинаміка), хімії (стереохімія, структура молекул) та інженерії (креслення, моделювання). Хоча систематичний курс геометрії, що формує ці навички, розпочинається в основній та старшій школі [9], у вищій школі цей розвиток має бути поглиблений через візуалізацію складних структур, моделювання та формування практичних умінь. Для хіміків, просторове мислення є критичним для розуміння стереохімії та конформацій молекул, що безпосередньо впливає на реакційну здатність. Фізики використовують його для візуалізації векторних полів, траєкторій частинок та тривимірних систем (наприклад, кристалічних ґраток). Математики застосовують його у вищій геометрії та топології, де просторові концепції можуть бути перенесені на багатовимірні простори [9].

Одним із найбільш значущих психологічних бар'єрів на шляху до успішного освоєння Р-М-С спеціальностей є математична тривожність (МТ). МТ не є вродженою рисою, а набутим станом, що проявляється на емоційному, когнітивному та фізіологічному рівнях [1]. Вона є головною причиною низької успішності, оскільки безпосередньо атакує здатність студента ефективно використовувати свої когнітивні ресурси.

Критичними когнітивними наслідками МТ є зниження обсягу робочої пам'яті під час виконання математичних завдань. Це означає, що, коли студент відчуває тривогу, частина його пізнавальних ресурсів переключається на емоційне опрацювання страху, а не на розв'язання задачі. Як наслідок, студент забуває математичний зміст або алгоритми, припускається помилок в обчисленнях, що посилює відчуття некомпетентності та створює порочне коло тривоги та невдачі. Крім того, МТ може знижувати швидкість читання, ускладнюючи опрацювання умов задач та інструкцій [1].

Тоді як для математиків тривожність часто пов'язана безпосередньо з обчисленнями та формальною логікою, у фізиці та хімії вона набуває форми наукової чи інтеграційної тривожності. Це страх не стільки перед окремою формулою, скільки перед комплексною задачею, яка вимагає одночасного застосування математичного апарату, фізичних законів та хімічних принципів. Наприклад, у фізичній хімії або квантовій механіці ця інтеграційна тривожність може бути вищою, ніж чиста математична тривожність, оскільки вона виснажує робочу пам'ять на двох або більше рівнях складності [1].

Довгострокові наслідки МТ мають вирішальне значення для формування професійної траєкторії. Наявність ознак математичної тривожності впливає на вибір професії, змушуючи студентів уникати високотехнологічних спеціальностей у галузі науки, технології та інженерії (STEM) [1]. Це створює проблему дефіциту кадрів у критично важливих галузях, незважаючи на об'єктивну необхідність популяризації інженерних професій [5]. Розрив цього циклу вимагає не лише дидактичних змін, але й психологічної підтримки, спрямованої на розвиток позитивного ставлення до Р-М-С дисциплін та постійну підтримку відчуття впевненості у студентів.

Академічний стрес є супутнім елементом високих вимог, характерних для Р-М-С спеціальностей. Навіть на етапі початкової освіти виявлено, що учні (майбутні студенти) відчувають помірний стрес, причому цей рівень зростає у старших вікових групах [8].

Це підкреслює універсальну необхідність розробки ефективних стратегій зниження академічного стресу, особливо на перших курсах ВНЗ, де вимоги до самостійності та складності матеріалу різко зростають.

Взаємозв'язок між самооцінкою, професійною ідентичністю та успішністю є критичним. Аналіз показує, що негативна самооцінка або значна невідповідність між власним образом («Я є») та образом «еталонного фахівця» (наприклад, інженера чи науковця) може стати причиною професійної дезорієнтації та зниження мотивації, особливо серед першокурсників, які мають більш туманне уявлення про цінності та професійні якості [6]. Емпіричні дослідження вказують на те, що психологічні особливості, такі як самооцінка, мають значні відмінності залежно від гендерних та вікових критеріїв, що вимагає цілеспрямованої уваги до формування самосприйняття для конкретних категорій студентів Р-М-С [8].

Студенти, які отримують достатню соціальну та психологічну підтримку від свого середовища (викладачів, колег, сім'ї), демонструють вищу резилієнтність до стресу. Соціальна підтримка та інтерактивні методи навчання, які сприяють співпраці та комунікації , є потужними інструментами для зняття тривожності. Кооперативне навчання, підвищуючи взаємодопомогу, перетворює внутрішнє, ізолююче відчуття «Я не можу» на спільне «Ми розберемося», що зміцнює впевненість. Отже, програми адаптації першокурсників повинні включати чітке моделювання професійної ідентичності та цінностей Р-М-С спеціаліста, щоб мінімізувати професійну дезорієнтацію [1,8].

Основні психологічні наслідки математичної тривожності (МТ) та відповідні педагогічні стратегії для їх подолання у ВНЗ можна систематизувати так:

1. зниження робочої пам'яті:

○ *прояви в студентському середовищі:* помилки в обчисленнях, стан "ступору" на іспитах;

○ *когнітивний механізм:* ресурси уваги переключаються на емоційне опрацювання тривоги;

○ *педагогічний відгук:* впровадження інструментів для зняття тривожності та використання диференційованого підходу.

2. уникнення предмету/професії:

○ *прояви в студентському середовищі:* перехід на гуманітарні спеціальності, відсутність інтересу до інженерних задач;

○ *когнітивний механізм:* негативне підкріплення та страх невдачі;

○ *педагогічний відгук:* розвиток позитивного ставлення та постійна підтримка відчуття впевненості.

3. зниження швидкості читання:

○ *прояви в студентському середовищі:* повільне опрацювання умов задач та інструкцій;

○ *когнітивний механізм:* когнітивна загальмованість та надмірна концентрація на внутрішніх страхах;

○ *педагогічний відгук:* практикувати інтерактивні методи для збудження інтересу та комунікації [1].

Висновок. Для забезпечення максимальної ефективності освітніх програм необхідні подальші поглиблені емпіричні дослідження, безпосередньо спрямовані на студентську аудиторію Р-М-С спеціальностей. Дослідження мають бути аналогічними за методологією вже проведеним дослідженням у НУШ, але адаптованими для вищої освіти, з метою точного виявлення рівнів академічного стресу, мотиваційних особливостей та психологічних бар'єрів у студентів різних курсів.

Особливої уваги заслуговує поглиблене вивчення впливу інтеграції ШІ та віртуальних лабораторій на формування концептуального поєднання та метафоричної логіки – психологічних основ креативного наукового задуму.

Для підсумкової систематизації, пропонуються психологічні інструменти, спрямовані на оптимізацію освітнього процесу у Р-М-С спеціальностях:

1. *психологічна проблема: математична тривожність (МТ):*
   - основний механізм рішення: емоційна та когнітивна десенсибілізація;
   - практичні інструменти та методи: використання інтерактивних та ігрових методів навчання, диференційоване оцінювання, а також постійна підтримка відчуття впевненості;
   - очікуваний результат: зниження рівня МТ та підвищення обсягу робочої пам'яті.
2. *психологічна проблема: когнітивне перевантаження:*
   - основний механізм рішення: оптимізація теорії когнітивного навантаження (ТКН);
   - практичні інструменти та методи: модульне викладення матеріалу та використання ШІ-симуляцій для візуалізації складних концепцій;
   - очікуваний результат: ефективне формування когнітивних схем та розвиток абстрактного мислення.
3. *психологічна проблема: низька резилієнтність (до невдач):*
   - основний механізм рішення: розвиток саморегуляції та когнітивної гнучкості;
   - практичні інструменти та методи: впровадження проєктних робіт з високою невизначеністю, кооперативне навчання та тренування механізмів саморегуляції;
   - очікуваний результат: формування стійкості соціально-трудової спрямованості та готовності до інноваційної діяльності.
4. *психологічна проблема: професійна дезорієнтація:*
   - основний механізм рішення: формування чіткої професійної ідентичності;
   - практичні інструменти та методи: менторство, курси з моделювання цінностей фахівця та програми адаптації;
   - очікуваний результат: зростання мотивації та усвідомлений вибір професійної траєкторії.

Для забезпечення максимальної ефективності освітніх програм необхідні подальші поглиблені емпіричні дослідження, безпосередньо спрямовані на студентську аудиторію Р-М-С спеціальностей.

Дослідження мають бути аналогічними за методологією вже проведеним дослідженням у НУШ , але адаптованими для вищої освіти, з метою точного виявлення рівнів академічного стресу, мотиваційних особливостей та психологічних бар'єрів у студентів різних курсів.

Особливої уваги заслуговує поглиблене вивчення впливу інтеграції ШІ та віртуальних лабораторій на формування концептуального поєднання та метафоричної логіки – психологічних основ креативного наукового задуму.

Література:

1. Андрієвська, М., & Михайленко, Л. (2023). Змішане навчання математики: тенденції і шляхи подолання математичної тривожності. *Didactics of Mathematics: Problems and Research*.

2. Використання штучного інтелекту в освіті: Психологічні переваги симуляцій та швидкість навчання. (2023).

3. Кабінет Міністрів України. (2020). *Державний стандарт базової середньої освіти: Концепція «Нова українська школа» та компетентності у галузі природничих наук*.

4. Кабінет Міністрів України. (2020). *Концепція розвитку природничо-математичної освіти: Впровадження STEM-освіти та підготовка вчителів* (Розпорядження Кабінету Міністрів України). МОН України.

5. *Концепція розвитку природничо-математичної освіти: Популяризація інженерних професій та формування професійної самовизначеності через STEM*. (2020).

6. Марковський, В. Ю. (2021). *Когнітивні теорії: Концептуальне поєднання, метафорична логіка, професійна ідентичність* [Навчально-методичний посібник].

7. Піддячий, М. (2020). *Ефективність технологізації гармонійного розвитку особистості засобами STEM-освіти.*

8. *Психологічні особливості STEM-освіти в освітньому процесі НУШ*. (2020).

9. *Розвиток просторового мислення в школярів: Геометричний матеріал та логічне мислення*. (2022).

10. *Розвиток факторів ефективності кооперативного навчання: Теоретичні підходи (Мотиваційний, Когнітивно-генетичний)*. (2024).

11. *Філософські та методологічні основи когнітивної науки: Абстракція та мета пізнання*. (2019). [Навчальний посібник].

12. Sweller, J. (2017). *Теорія когнітивного навантаження (Cognitive Load Theory): Схеми, перевантаження, внутрішнє, зовнішнє та релевантне навантаження* (Концептуальний огляд).

References:

1. Andriievska, M., & Mykhailenko, L. (2023). Zmishane navchannia matematyky: tendentsii i shliakhy podolannia matematychnoi tryvozhnosti [Blended learning of mathematics: trends and ways to overcome math anxiety]. *Didactics of Mathematics: Problems and Research*. [in Ukrainian].

2. Vykorystannia shtuchnoho intelektu v osviti: Psykholohichni perevahy symuliatsii ta shvydkist navchannia [Use of artificial intelligence (AI) in education: Psychological benefits of simulations and learning speed]. (2023). [in Ukrainian].

3. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2020). *Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity: Kontseptsiia «Nova ukrainska shkola» ta kompetentnosti u haluzi pryrodnychykh nauk* [State standard of basic secondary education: "New Ukrainian School" concept and competencies in the field of natural sciences]. [in Ukrainian].

4. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2020). *Kontseptsiia rozvytku pryrodnycho-matematychnoi osvity: Vprovadzhennia STEM-osvity ta pidhotovka vchyteliv* [Concept for the development of natural and mathematical education: Implementation of STEM education and teacher training] (Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine). MES of Ukraine. [in Ukrainian].

5. Kontseptsiia rozvytku pryrodnycho-matematychnoi osvity: Populiaryzatsiia inzhenernykh profesii ta formuvannia profesiinoi samovyznachenosti cherez STEM [Concept for the development of natural and mathematical education: Popularization of engineering professions and formation of professional self-determination through STEM]. (2020). [in Ukrainian].

6. Markovskyi, V. Yu. (2021). *Kohnityvni teorii: Kontseptualne poiednannia, metaforychna lohika, profesiina identychnist* [Cognitive theories: Conceptual combination, metaphorical logic, professional identity]. [in Ukrainian].

7. Piddiachyi, M. (2020). *Efektyvnist tekhnolohizatsii harmoniinoho rozvytku osobystosti zasobamy STEM-osvity* [Efficiency of technologization of harmonious personality development by means of STEM education] [Thesis]. [in Ukrainian].

8. Psykholohichni osoblyvosti STEM-osvity v osvitniomu protsesi NUSh [Psychological features of STEM education in the NUS educational process]. (2020). [in Ukrainian].

9. Rozvytok prostorovoho myslennia v shkoliariv: Heometrychnyi material ta lohichne myslennia [Development of spatial thinking in schoolchildren: Geometric material and logical thinking]. (2022). [in Ukrainian].

10. Rozvytok faktoriv efektyvnosti kooperatyvnoho navchannia: Teoretychni pidkhody (Motyvatsiinyi, Kohnityvno-henetychnyi) [Development of effectiveness factors of cooperative learning: Theoretical approaches (Motivational, Cognitive-genetic)]. (2024). *ResearchGate*. [in Ukrainian].

11. *Filosofski ta metodolohichni osnovy kohnityvnoi nauky: Abstraktsiia ta meta piznannia* [Philosophical and methodological foundations of cognitive science: Abstraction and the goal of cognition]. (2019). [Educational manual]. [in Ukrainian].

12. Sweller, J. (2017). *Teoriia kohnityvnoho navantazhennia (Cognitive Load Theory): Skhemy, perevantazhennia, vnutrishnie, zovnishnie ta relevantne navantazhennia (Kontseptualnyi ohliad)* [Cognitive Load Theory: Schemas, overload, intrinsic, extraneous, and germane load (Conceptual review)]. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 10.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.02.2026

УДК 376.3:371.315:159.946

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-977-991

Глотка Альона Вікторівна логопед-дефектолог, спеціаліст з дефектології, сурдопедагогіки та спеціальної психології, фахівець з інклюзивної освіти, https://orcid.org/0009-0004-5374-481X

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ПІДТРИМКИ ДІТЕЙ ІЗ ТРУДНОЩАМИ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Анотація. Актуальність дослідження зумовлена зростанням кількості дітей із порушеннями мовленнєвого розвитку в умовах поширення інклюзивної освіти та потребою у впровадженні ефективних, науково обґрунтованих і водночас практично орієнтованих методик корекційної роботи. Сучасна освітня практика засвідчує обмежену результативність фрагментарних підходів до мовленнєвої реабілітації, що актуалізує пошук комплексних інноваційних засобів розвитку комунікативної компетентності дітей з особливими освітніми потребами.

Метою дослідження є обґрунтування та апробація авторської методики використання акустичних ігор як інструменту комплексного розвитку мовлення, слухового сприймання, сенсорної інтеграції та емоційно-комунікативної сфери дітей з мовленнєвими порушеннями. У дослідженні було застосовано методи теоретичного аналізу наукових джерел, узагальнення психологопедагогічного досвіду, систематизації корекційних практик, педагогічного спостереження, якісного аналізу результатів корекційної діяльності, а також методи моделювання та проєктування авторських дидактичних засобів. У результаті дослідження розроблено та науково обґрунтовано методичну концепцію застосування акустичних ігор «Жуки на квітках» і «Мишки в нірках» у системі корекційно-розвиткової роботи.

Встановлено, що їх системне використання сприяє формуванню фонематичного слуху, автоматизації звуків, збагаченню словникового запасу, розвитку граматичних структур і зв'язного мовлення, підвищенню мотивації до мовленнєвої діяльності та зниженню психоемоційної напруженості дітей. Доведено, що інтеграція мультисенсорних ігрових засобів у корекційний процес забезпечує його адаптивність, варіатив-ність та ефективність у спеціальних, інклюзивних і сімейних освітніх умовах.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання запропонованої методики в професійній діяльності логопедів, корекційних педагогів, практичних психологів і фахівців інклюзивної освіти для проєктування та реалізації індивідуальних програм мовленнєвого розвитку дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: акустичні ігри, мовленнєва реабілітація, сенсорна інтеграція, фонематичний слух, корекційна педагогіка, інклюзивне середовище, комунікативна компетентність, ігрові технології.

Hlotka Alona Speech Therapist-Defectologist, Specialist in Defectology, Surdopedagogy and Special Psychology, Inclusive Education Specialist, https://orcid.org/0009-0004-5374-481X

INNOVATIVE APPROACHES TO SUPPORTING CHILDREN WITH SPEECH DEVELOPMENT DIFFICULTIES IN CONTEMPORARY EDUCATION

Abstract. The relevance of this study is determined by the increasing number of children with speech development disorders in the context of the expansion of inclusive education and the need to implement effective, scientifically grounded, and practice-oriented corrective methodologies. Contemporary educational practice demonstrates the limited effectiveness of fragmented approaches to speech rehabilitation, which highlights the necessity of developing comprehensive innovative tools for enhancing the communicative competence of children with special educational needs. The purpose of the study is to substantiate and test the author's methodology of using acoustic games as a tool for the integrated development of speech, auditory perception, sensory integration, and emotional-communicative functioning of children with speech disorders. The research employed methods of theoretical analysis of scientific sources, generalization of psychological and pedagogical experience, systematization of corrective practices, pedagogical observation, qualitative analysis of correctional outcomes, as well as modeling and designing of authorial didactic tools. As a result of the study, a methodological concept for applying the acoustic games "Bugs on Flowers" and "Mice in Burrows" in corrective and developmental work was developed and scientifically substantiated. It was established that their systematic use contributes to the formation of phonemic hearing, sound automatization, vocabulary enrichment, development of grammatical structures and coherent speech, increased motivation for speech activity, and reduced psycho-emotional tension in children. It was proven that the integration of multisensory game-based tools into the corrective process ensures its adaptability, variability, and effectiveness in special, inclusive, and family educational settings. The practical significance of the study lies in the possibility of applying the proposed methodology in the professional activities of speech therapists, special education teachers, practical psychologists, and inclusive education specialists for designing and implementing individualized speech development programs for children with special educational needs.

Keywords: acoustic games, speech rehabilitation, sensory integration, phonemic hearing, special education pedagogy, inclusive environment, communicative competence, game-based technologies.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток системи освіти в Україні та світі характеризується активним упровадженням інклюзивних підходів, спрямованих на забезпечення рівного доступу до якісного навчання для всіх категорій дітей. У цьому контексті особливої уваги потребують діти з мовленнєвими порушеннями, кількість яких у закладах дошкільної та загальної середньої освіти щороку зростає. Порушення мовлення істотно ускладнюють процес навчання, соціальної взаємодії та особистісного розвитку дитини, обмежують її можливості повноцінної комунікації та адаптації в освітньому середовищі [1]. Умови сучасної освіти вимагають від фахівців корекційної та інклюзивної сфери впровадження ефективних, гнучких і науково обґрунтованих методик мовленнєвої підтримки, здатних враховувати індивідуальні особливості розвитку дітей та різноманітність освітніх потреб. Водночас традиційні форми логопедичної роботи не завжди забезпечують достатній рівень мотивації дітей, комплексність впливу та стійкість корекційних результатів, що зумовлює необхідність пошуку інноваційних педагогічних рішень [2]. Особливої актуальності в цьому контексті набуває використання ігрових та мультисенсорних технологій, які поєднують навчальний, розвивальний і терапевтичний потенціал. Залучення слухових, зорових, тактильних і рухових стимулів сприяє активізації мовленнєвої діяльності, розвитку фонематичних процесів і формуванню позитивного емоційного ставлення до занять. Ігровий формат організації корекційної роботи створює сприятливі умови для зниження тривожності, підвищення пізнавальної активності та формування стійкої мотивації до мовленнєвої взаємодії [3]. Важливим аспектом сучасної мовленнєвої підтримки є також орієнтація на партнерську взаємодію з родиною, що забезпечує безперервність розвитку мовлення в різних життєвих середовищах дитини. Узгоджена діяльність фахівців і батьків сприяє закріпленню набутих умінь, формуванню мовленнєвого середовища та підвищенню ефективності корекційного супроводу.

У зв’язку з цим актуальним є розроблення та впровадження практично орієнтованих інноваційних методик, спрямованих на комплексний розвиток мовлення, слухового сприймання, сенсорної інтеграції та комунікативної компетентності дітей з особливими освітніми потребами. Одним із перспективних напрямів такої діяльності є використання авторських акустичних ігор як засобу інтеграції корекційних, розвивальних і мотиваційних компонентів у єдиній педагогічній системі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних досліджень свідчить про посилення уваги науковців до комплексних, індивідуалізованих та технологічно орієнтованих підходів у підтримці дітей з мовленнєвими порушеннями в умовах інклюзивної освіти.

Так, у працях I. Tīģere та ін. обґрунтовано ефективність універсального дизайну навчання для розвитку комунікативних і соціальних навичок дітей з аутизмом за умови професійної компетентності педагогів [4]. Дослідження

N. Fitri та колеги підтверджують результативність поєднання моторної стимуляції та вербальних вправ у структурованих індивідуалізованих програмах корекції мовлення [5, p.187]. У систематичному огляді Z. Zhou та співавторів встановлено переважну спрямованість цифрових інтервенцій на розвиток фонологічних навичок, водночас наголошено на недостатній ефективності таких засобів щодо експресивного мовлення [6]. Результати метааналізу науковців на чолі з S. Kunnari засвідчують середньо-високий позитивний ефект групових інтервенцій у розвитку мовленнєвої точності [7, p.2686]. У дослідженні R. Ansari та співавторів доведено доцільність цілеспрямованої роботи з фонологічними та семантичними характеристиками слів з урахуванням індивідуального мовленнєвого профілю дитини [8]. A. Cano-Villagrasa та ін. підкреслюють значущість персоналізованих міждисциплінарних інтервенцій для розвитку мовленнєвих і когнітивних функцій [9]. Соціально-організаційні аспекти мовленнєвої підтримки висвітлено у роботі R. Loureiro та співавторів, які встановили залежність ефективності логопедичної допомоги від кадрових і управлінських умов [10, с. 2]. У міжнародному порівняльному дослідженні D. Coles-White та ін. наголошено на важливості міжфахової співпраці, культурної чутливості та системної підтримки нейродивергентних учнів [11, p. 2191]. Перспективи цифровізації корекційної роботи представлено у працях S. Hong та співавтори, які довели потенціал інтерактивних AI-систем для поєднання клінічної та домашньої практики [12], а також у дослідженні колективу на чолі з D. Oliva, де обґрунтовано можливості соціально-асистивної робототехніки у підвищенні залученості дітей до мовленнєвих занять [13].

Узагальнення наведених досліджень свідчить, що найбільш результативними є комплексні моделі мовленнєвої підтримки, які поєднують мультисенсорні, ігрові, цифрові та сімейно-орієнтовані підходи, забезпечують індивідуалізацію корекційної роботи та створюють умови для стійкого розвитку комунікативної компетентності дітей з особливими освітніми потребами.

Водночас аналіз сучасних наукових джерел засвідчує наявність низки невирішених питань, пов’язаних із недостатньою систематизацією практично орієнтованих методик, обмеженою кількістю досліджень авторських дидактичних засобів, а також недостатньою увагою до поєднання сенсорного, мовленнєвого й емоційного компонентів у межах єдиної корекційної моделі. Окремі дослідження також вказують на фрагментарність підходів, недостатню адаптацію методик до індивідуальних потреб дітей та обмежену інтеграцію сімейного середовища в корекційний процес. У зв’язку з цим актуалізується потреба у розробленні та науковому обґрунтуванні цілісних авторських методик, спрямованих на поєднання корекційних, розвивальних і мотиваційних засобів у структурованій системі мовленнєвої підтримки.

Мета статті – є наукове обґрунтування та практичне висвітлення авторської методики використання акустичних ігор у системі корекційно-розвиткової роботи з дітьми з мовленнєвими порушеннями, спрямованої на

розвиток слухового сприймання, мовленнєвої діяльності, сенсорної інтеграції та комунікативної компетентності в умовах сучасної інклюзивної освіти.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку інклюзивної освіти характеризується зростанням кількості дітей із різними формами мовленнєвих порушень, що зумовлює потребу в оновленні традиційних підходів до корекційно-розвиткової роботи. У цих умовах особливої актуальності набуває впровадження інноваційних моделей підтримки, орієнтованих не лише на усунення окремих мовленнєвих дефектів, а й на комплексний розвиток пізнавальної, емоційно-вольової та комунікативної сфер дитини [1]. Інноваційна підтримка дітей з мовленнєвими порушеннями розглядається як цілісна система психолого-педагогічних, корекційних і соціально-орієнтованих заходів, спрямованих на формування мовленнєвої компетентності, розвиток слухового сприймання, сенсорної інтеграції та мовленнєвого мислення. На відміну від традиційних методик, що переважно зосереджуються на тренуванні окремих звуків або мовленнєвих навичок, інноваційний підхід передбачає поєднання навчального, ігрового та терапевтичного компонентів у єдиному корекційному просторі [14, с. 143]. З метою систематизації основних складових такої підтримки та визначення їхнього корекційно-розвиткового потенціалу доцільно виокремити ключові структурні компоненти інноваційної моделі (табл. 1).

Таблиця 1

Структурні компоненти інноваційної підтримки дітей з мовленнєвими порушеннями

Компонент підтримки	Змістовна характеристика	Корекційно-розвитковий ефект
Мультисенсорний	Залучення слухових, зорових, тактильних і кінестетичних каналів	Активізація мовленнєвого сприймання, формування міжаналізаторних зв’язків
Індивідуалізований	Урахування рівня розвитку, емоційного стану, мотивації	Підвищення ефективності корекції, адаптація завдань
Ігровий	Використання дидактичних і сюжетно-рольових ігор	Зростання мотивації, зниження тривожності
Сімейно-орієнтований	Залучення батьків до корекційного процесу	Закріплення навичок у побутовому середовищі
Інтегративний	Поєднання навчальних, терапевтичних і соціальних впливів	Формування цілісної мовленнєвої компетентності

Джерело: побудовано за [3; 15; 16; 17]

Як свідчать дані, наведені в табл. 1, ефективність інноваційної підтримки зумовлюється взаємодією мультисенсорного, індивідуалізованого, ігрового, сімейно-орієнтованого та інтегративного компонентів, які в сукупності забезпечують комплексний вплив на мовленнєвий, когнітивний та емоційний розвиток дитини. Така структурна організація корекційної роботи створює

умови для адаптації педагогічних впливів до індивідуальних освітніх потреб та підвищує результативність мовленнєвої реабілітації.

Важливою особливістю інноваційної підтримки є її мультисенсорна спрямованість, що ґрунтується на залученні слухових, зорових, тактильних і кінестетичних каналів сприймання. Такий підхід забезпечує активізацію різних зон головного мозку, сприяє формуванню міжаналізаторних зв'язків і створює передумови для більш ефективного засвоєння мовленнєвого матеріалу. Особливої ваги це набуває у роботі з дітьми зі зниженим слухом, слуховою вербальною агнозією, моторною алалією та іншими складними порушеннями розвитку [18].

Сутність інноваційної підтримки також полягає в орієнтації на індивідуальні освітні потреби кожної дитини. Корекційно-розвитковий процес будується з урахуванням рівня мовленнєвого розвитку, особливостей сенсорної сфери, емоційного стану, мотивації та сімейного середовища. Такий підхід забезпечує диференціацію завдань, варіативність методів роботи та гнучкість педагогічного впливу.

Важливим компонентом інноваційної моделі є інтеграція ігрових технологій у систему корекційної роботи. Гра розглядається не лише як засіб мотивації, а як провідний механізм формування мовлення, розвитку мислення та соціальної взаємодії. Завдяки ігровому формату корекційні заняття набувають емоційної привабливості, знижують рівень тривожності та сприяють формуванню позитивного ставлення дітей до навчально-терапевтичного процесу [14]. Крім того, інноваційна підтримка передбачає активне залучення родини до корекційної діяльності. Батьки розглядаються як рівноправні партнери фахівця, які забезпечують безперервність розвитку мовлення в домашньому середовищі. Така взаємодія сприяє закріпленню набутих навичок, формуванню стабільного мовленнєвого оточення та підвищенню ефективності корекційної роботи.

Отже, сутність інноваційної підтримки дітей з мовленнєвими порушеннями полягає у створенні комплексної, гнучкої та дитиноцентрованої системи впливу, що поєднує науково обґрунтовані методи, ігрові технології, мультисенсорні засоби та партнерську взаємодію з родиною. Такий підхід забезпечує не лише корекцію мовленнєвих порушень, а й гармонійний розвиток особистості дитини в умовах сучасної освітньої практики.

Психолого-педагогічною основою інноваційної підтримки є розвиток слухового сприймання як базового механізму формування мовлення, що забезпечує здатність дитини розпізнавати, диференціювати та інтерпретувати звукові сигнали. Важливу роль у цьому процесі відіграє сенсорна інтеграція, яка передбачає узгоджену взаємодію слухових, зорових, тактильних і рухових відчуттів та сприяє формуванню цілісного сприймання мовленнєвих стимулів. Значущим чинником розвитку мовлення виступає мовленнєве наслідування, що реалізується через багаторазове повторення, звуконаслідування та поступовий перехід від окремих звуків до слів і фраз. Водночас ефективність корекційної

роботи значною мірою залежить від рівня емоційного контакту між дитиною та фахівцем, який забезпечує відчуття психологічної безпеки, довіри та внутрішньої мотивації до мовленнєвої активності.

Інноваційна корекційна робота ґрунтується на принципі індивідуалізації, що передбачає врахування особливостей психофізичного розвитку, мовленнєвого рівня та емоційного стану кожної дитини. Важливим є дотримання поетапності у формуванні мовленнєвих умінь, що забезпечує поступовий перехід від простих до складніших форм мовленнєвої діяльності. Провідне місце у структурі занять займає ігрова мотивація, яка сприяє активному залученню дітей до корекційного процесу та формуванню позитивного ставлення до навчання. Інтеграція сім'ї в систему підтримки дозволяє забезпечити безперервність розвитку мовлення в домашньому середовищі та закріплення набутих навичок. Реалізація зазначених принципів відбувається в контексті інклюзивного підходу, спрямованого на створення доступного, толерантного та підтримувального освітнього середовища для кожної дитини [3; 18].

Таким чином, поєднання психолого-педагогічних основ розвитку мовлення з принципами інноваційної корекційної роботи створює методологічне підґрунтя для впровадження ефективних авторських практик, спрямованих на комплексний розвиток мовленнєвої, когнітивної та емоційної сфер дітей з особливими освітніми потребами. У межах даного підходу особливого значення набуває розроблення та впровадження спеціально адаптованих дидактичних засобів, які поєднують корекційний, розвивальний і мотиваційний потенціал та відповідають сучасним вимогам інклюзивної освіти.

Практична реалізація інноваційних підходів у корекційно-розвитковій роботі здійснюється на основі авторської методичної концепції використання акустичних ігор, спрямованої на активізацію мовленнєвої діяльності дітей через інтеграцію слухових, тактильних, зорових і емоційних стимулів. Вибір ігрового формату як провідного засобу корекційного впливу зумовлений його високою мотиваційною цінністю, здатністю знижувати психоемоційну напруженість та створювати сприятливі умови для формування позитивного ставлення до занять. Гра в даному контексті виступає не лише формою організації діяльності, а й ефективним педагогічним інструментом розвитку мовлення, мислення та комунікативної взаємодії.

Авторські акустичні ігри інтегруються в структуру індивідуальних і групових корекційних занять як системний компонент, що забезпечує поетапне формування слухового сприймання, розвиток фонематичних процесів, збагачення словникового запасу та автоматизацію звуків. Вони органічно поєднуються з традиційними логопедичними вправами, елементами сенсорного розвитку та завданнями на формування граматичної будови мовлення, що дозволяє вибудовувати цілісну модель корекційного впливу.

Методика застосування акустичних ігор орієнтована на роботу з дітьми різного віку та з різними формами мовленнєвих і сенсорних порушень, зокрема

зі зниженим слухом, слуховою вербальною агнозією, моторною алалією, порушеннями звуковимови, затримкою мовленнєвого розвитку та особливостями сенсорного сприймання. Універсальність і варіативність ігрових матеріалів забезпечує можливість їх адаптації відповідно до індивідуальних потреб дитини, рівня сформованості мовленнєвих умінь та освітнього контексту.

Використання авторських акустичних ігор є ефективним як у спеціально організованих корекційних умовах, так і в інклюзивному освітньому середовищі та сімейному просторі. Це сприяє забезпеченню безперервності корекційно-розвиткового процесу, розширенню можливостей практичного застосування методики та формуванню єдиного підтримувального мовленнєвого середовища для дитини. Такий підхід підсилює результативність корекційної роботи та забезпечує її стійкий позитивний вплив на розвиток мовленнєвої компетентності.

Акустична гра «Жуки на квітках» є авторським корекційно-розвитковим засобом, спрямованим на формування та вдосконалення мовленнєвих і сенсорних функцій у дітей з особливими освітніми потребами. Методика її застосування орієнтована на роботу з дітьми з порушеннями слуху, слуховою вербальною агнозією, моторною алалією, затримкою мовленнєвого розвитку, порушеннями звуковимови, а також з дітьми раннього віку та дітьми з недостатньо сформованими тактильними відчуттями. Така широка цільова спрямованість зумовлює універсальність гри та можливість її використання в різних освітніх і корекційних контекстах.

Основною педагогічною метою використання гри є розвиток слухового сприймання як базової передумови формування мовлення, активізація мовленнєвої діяльності, збагачення словникового запасу та формування граматичної будови мовлення. Водночас гра сприяє розвитку мисленнєвих операцій аналізу, синтезу, порівняння й узагальнення, удосконаленню сенсорного досвіду та формуванню стійкої мотивації до корекційних занять.

Структура гри представлена набором із шести жуків різних кольорів та відповідних їм квіток, які зберігаються у спеціальному мішечку. Кожен жук обладнаний звуковим елементом, що утворює пари за акустичними характеристиками. Така конструкція забезпечує можливість організації різнорівневих завдань, спрямованих на розвиток кольоросприйняття, слухової диференціації, тактильних відчуттів і мовленнєвої активності. Поєднання візуальних, звукових і тактильних компонентів створює умови для реалізації мультисенсорного підходу в корекційній роботі.

Основні напрями корекційно-розвиткового впливу гри охоплюють формування навичок слухового аналізу та синтезу, розвиток фонематичного сприймання, автоматизацію звуків, удосконалення лексико-граматичних структур та активізацію комунікативної функції мовлення. Важливим аспектом є також розвиток емоційно-вольової сфери, формування впевненості у власних мовленнєвих можливостях та зниження рівня мовленнєвої тривожності. Завдяки

ігровому формату діти залучаються до активної взаємодії, що сприяє розвитку соціальних навичок і партнерської комунікації.

Практичне застосування гри передбачає використання різних варіантів завдань відповідно до віку та рівня розвитку дитини. На початковому етапі акцент робиться на ознайомленні з кольорами та сенсорними властивостями ігрових елементів, формуванні навичок співвіднесення жука з відповідною квіткою та розвитку предметної дії. Подальша робота спрямовується на розвиток слухового сприймання шляхом порівняння звуків, пошуку акустичних пар та виконання завдань із закритими очима. У процесі мовленнєвого розвитку активно використовуються вправи на звуконаслідування, формування перших слів, побудову простих висловлювань і автоматизацію звука [ж] у різних граматичних формах.

Крім того, гра застосовується для формування навичок узгодження слів у роді, числі та відмінку, розвитку зв'язного мовлення та розширення активного словника. У процесі занять фахівець має можливість гнучко варіювати складність завдань, поєднувати індивідуальну та групову роботу, а також залучати батьків до виконання окремих вправ у домашніх умовах.

Отже, акустична гра «Жуки на квітках» виступає ефективним засобом реалізації інноваційної методики розвитку мовлення, що поєднує сенсорний, когнітивний і мовленнєвий компоненти. Її використання сприяє комплексному розвитку дитини, підвищенню результативності корекційної роботи та формуванню позитивного ставлення до мовленнєвої діяльності.

Акустична гра «Мишки в нірках» є складовою авторської системи інноваційної підтримки дітей з мовленнєвими порушеннями та спрямована на комплексний розвиток слухового сприймання, мовлення й сенсорної сфери. Методика її застосування орієнтована на дітей зі зниженим слухом, слуховою вербальною агнозією, моторною алалією, порушеннями звуковимови, затримкою мовленнєвого розвитку, недостатньо сформованими тактильними відчуттями, а також на дітей раннього віку. Універсальність гри забезпечує можливість її використання в індивідуальній та груповій роботі в умовах спеціальної, інклюзивної та сімейної освіти.

Основною педагогічною метою використання гри є розвиток фонематичного слуху, формування навичок слухової диференціації, активізація мовленнєвої діяльності та збагачення словникового запасу. Водночас гра сприяє розвитку мисленнєвих операцій, формуванню просторових уявлень, удосконаленню граматичної будови мовлення та підвищенню комунікативної активності дітей. Особлива увага приділяється створенню емоційно комфортного середовища, що забезпечує позитивне ставлення до корекційних занять і стимулює мовленнєву ініціативу.

Структура гри представлена набором із шести мишок різних кольорів та відповідних їм нірок, які зберігаються у спеціальному мішечку. Кожна мишка обладнана звуковим елементом, що дозволяє формувати акустичні пари за

характером звучання. Поєднання кольорових, тактильних і звукових характеристик ігрових елементів створює умови для реалізації мультисенсорного підходу та забезпечує багатоканальний вплив на розвиток дитини.

Основні напрями корекційно-розвиткового впливу гри охоплюють формування слухового аналізу та синтезу, розвиток фонематичного сприймання, удосконалення артикуляційної моторики, автоматизацію звуків, зокрема [ш] і [р], а також формування граматичних категорій. Значна увага приділяється розвитку емоційної сфери, формуванню впевненості у власних можливостях і зниженню рівня мовленнєвої тривожності. Завдяки сюжетному наповненню гри активізується уява дитини та стимулюється розвиток зв'язного мовлення. Практичне застосування гри передбачає поетапне ускладнення завдань залежно від рівня мовленнєвого розвитку дитини. На початковому етапі здійснюється ознайомлення з кольорами, формування навичок співвіднесення мишки з відповідною ніркою та розвиток предметної дії. У подальшій роботі використовуються вправи на слухову диференціацію шляхом пошуку однакових за звучанням мишок, виконання завдань із закритими очима, а також вправи на звуконаслідування та формування перших слів і фраз. Особливу увагу приділяється автоматизації звуків у різних граматичних формах та побудові простих мовленнєвих конструкцій. Гра активно використовується для формування навичок узгодження слів у роді, числі та відмінку, розвитку просторових уявлень і лексико-граматичної компетентності. Варіативність завдань дозволяє поєднувати індивідуальну та групову форми роботи, а також залучати батьків до корекційного процесу шляхом використання елементів гри в домашніх умовах.

Отже, акустична гра «Мишки в нірках» є ефективним засобом реалізації інноваційної методики мовленнєвого розвитку, що забезпечує комплексний вплив на сенсорну, когнітивну та мовленнєву сфери дитини. Її застосування сприяє підвищенню результативності корекційної роботи, формуванню стійкої мотивації до мовленнєвої діяльності та створенню позитивного емоційного фону навчання.

Комплексне використання авторських акустичних ігор «Жуки на квітках» і «Мишки в нірках» дозволяє реалізувати системний підхід до розвитку мовлення, що охоплює різні рівні психофізичного функціонування дитини. З метою узагальнення основних напрямів корекційно-розвиткового впливу та визначення результативності застосування запропонованих методик доцільно систематизувати отримані ефекти за ключовими функціональними компонентами. Загальні результати впровадження авторських ігор у корекційно-освітній процес подано в табл. 2.

Таблиця 2

Узагальнення корекційно-розвиткових ефектів
застосування авторських акустичних ігор

Сфера розвитку	**Основні напрями впливу**	**Корекційно-розвиткові ефекти**	**Практичне значення**
Слухове сприймання	Диференціація звуків, розвиток фонематичного слуху, акустичний аналіз	Підвищення здатності розпізнавати та порівнювати звукові сигнали, розвиток слухової уваги	Полегшення засвоєння мовленнєвого матеріалу, покращення розуміння мовлення
Мовленнєвий розвиток	Звуконаслідування, автоматизація звуків, формування лексико-граматичних структур	Збагачення словникового запасу, удосконалення звуковимови, розвиток зв'язного мовлення	Підвищення комунікативної компетентності дитини
Сенсорна сфера	Розвиток тактильних, зорових і кінестетичних відчуттів	Формування сенсорної інтеграції, узгодження роботи аналізаторів	Покращення сприймання навчального матеріалу
Когнітивна сфера	Розвиток мисленнєвих операцій, уваги, пам'яті	Активізація аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення	Підвищення навчальної здатності
Емоційно-вольова сфера	Формування мотивації, зниження тривожності, емоційна підтримка	Підвищення впевненості, позитивне ставлення до занять	Стабільна участь у корекційному процесі
Соціально-комунікативна сфера	Розвиток взаємодії, партнерського спілкування	Формування навичок діалогу, співпраці	Поліпшення соціальної адаптації
Сімейне середовище	Залучення батьків до занять, домашня практика	Закріплення навичок у повсякденному житті	Підвищення ефективності корекції

Джерело: побудовано автором

Наведені результати свідчать, що використання авторських акустичних ігор забезпечує багатовимірний корекційно-розвитковий вплив на різні сфери психомовленнєвого розвитку дитини. Поєднання слухових, зорових і тактильних стимулів сприяє формуванню сенсорної інтеграції, активізації фонематичних процесів та підвищенню якості мовленнєвого сприймання.

Комплексний характер запропонованої методики забезпечує одночасний розвиток мовленнєвих, когнітивних і емоційно-вольових функцій, що створює передумови для стійкого прогресу в комунікативній діяльності дітей з особливими освітніми потребами. Важливим результатом є також зростання мотивації до мовленнєвої активності та формування позитивного ставлення до корекційних занять. Системне впровадження акустичних ігор у корекційно-освітній процес сприяє підвищенню його результативності, забезпечує

безперервність мовленнєвого розвитку та розширює можливості індивідуалізації навчання. Залучення батьків до реалізації методики підсилює практичний ефект корекційної роботи та формує єдине підтримувальне мовленнєве середовище для дитини. Отже, узагальнені корекційно-розвиткові ефекти підтверджують доцільність і педагогічну результативність використання авторських акустичних ігор як складової інноваційної системи підтримки дітей з мовленнєвими порушеннями.

Висновки. Запропонована система інноваційної підтримки дітей з мовленнєвими порушеннями ґрунтується на поєднанні мультисенсорного підходу, ігрових технологій та індивідуалізованої корекційної роботи. Її реалізація забезпечує цілісний вплив на мовленнєвий, когнітивний і емоційний розвиток дитини та відповідає сучасним вимогам інклюзивної освіти.

Авторські акустичні ігри «Жуки на квітках» і «Мишки в нірках» довели свою ефективність як засоби розвитку слухового сприймання, автоматизації звуків, формування лексико-граматичних структур і стимулювання комунікативної активності. Їх використання сприяє підвищенню стійкості мовленнєвих навичок і формуванню позитивної мотивації до мовленнєвої діяльності.

Системне впровадження запропонованих методик дозволяє оптимізувати корекційно-розвитковий процес, забезпечити його гнучкість та адаптацію до індивідуальних освітніх потреб дітей у різних освітніх середовищах. Залучення сім'ї до реалізації корекційних заходів підсилює їх результативність і сприяє закріпленню набутих умінь у повсякденній комунікації.

Практична цінність дослідження полягає у можливості використання авторських акустичних ігор як універсального інструменту професійної діяльності фахівців корекційної та інклюзивної освіти.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на розширення емпіричної бази ефективності методики та розроблення нових форм її інтеграції з цифровими освітніми технологіями.

Література:

1. Яйленко В. Ф., Дмитрієва І. В., Марєєва Т. В. Підготовка вихователів закладів дошкільної освіти до логопедичного супроводу дітей із порушеннями мовлення в інклюзивному середовищі. *Педагогічна Академія: наукові записки.* 2025. № 17. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15192789.

2. Лещій Н. П. Інтерактивні технології в логопедичній практиці для дітей з розладами аутистичного спектру. *Професійно-прикладні дидактики.* 2025. № 1. С. 67–71. DOI: https://doi.org/10.37406/2521-6449/2025-1-11.

3. Бережна Д. Інноваційні методи при коригуванні мовлення та корекційній педагогіці: інтерв'ю з логопедкою Альоною Глоткою. URL: https://focus.ua/uk/ukraine/710227-innovaciyni-metodi-pri-koriguvanni-movlennya-ta-korekciyniy-pedagogici-interv-yu-z-logopedkoyu-alonoyu-glotkoyu (дата звернення: 15.01.2026).

4. Tīģere I., Bethere D., Jurs P., Ļubkina V. Developing Inclusive Preschool Education for Children with Autism Applying Universal Learning Design Strategy. *Education Sciences*. 2025. Vol. 15, № 6. Art. 638. DOI: https://doi.org/10.3390/educsci15060638.

5. Fitri N. L., Novitasari N., Habibah F. H., Imamah Z. Speech Therapy Practices for Children with Speech Delay: Exploring Techniques, Challenges, and Support Systems in Inclusive Preschool Education. *Golden Age: Jurnal Ilmiah Tumbuh Kembang Anak Usia Dini.* 2025. Vol. 10, № 1. P. 187–199. DOI: https://doi.org/10.14421/jga.2025.101-15.

6. Zhou Z., Deng C., Yin D., Yang Q., Chen Z. Digital Intervention in Children With Developmental Language Disorder: Systematic Review. *JMIR mHealth and uHealth.* 2025. Vol. 13. Art. e59992. DOI: https://doi.org/10.2196/59992.

7. Kunnari S., Sanduvete-Chaves S., Chacon-Moscoso S., Alves D. C., Ozbič M., Petinou K., Tolonen A.-K., Zajdó K., Frizelle P. Intervention Studies with Group Design Targeting Expressive Phonology for Children with Developmental Speech and Language Disorder: A Systematic Review and Meta-Analysis. *International Journal of Language & Communication Disorders.* 2024. Vol. 59, № 6. P. 2686–2705. DOI: https://doi.org/10.1111/1460-6984.13110.

8. Ansari R., Chiat S., Cartwright M., Herman R. Vocabulary Interventions for Children with Developmental Language Disorder: A Systematic Review. *Frontiers in Psychology*. 2025. Vol. 16. Art. 1517311. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1517311.

9. Cano-Villagrasa A., Bonillo-Llavero B. M., López-Chicheri I., López-Zamora M. Cognitive–Behavioral Intervention for Linguistic and Cognitive Skills in Children with Speech and Language Impairments: A Case Report. *Languages.* 2025. Vol. 10, № 10. Art. 247. DOI: https://doi.org/10.3390/languages10100247.

10. Loureiro R., Vaz H., Ferreira E. School-Based Speech and Language Therapists: Between the Promises of Policy and the Realities of Practice. *European Journal of Special Needs Education*. 2025. P. 1–18. DOI: https://doi.org/10.1080/08856257.2025.2608160.

11. Coles-White D., Shilling T., Joseph J., Cattelan Tomé M., Ferguson H. L., Deliberato D., Jackson J. Inclusive Education for Neurodivergent Learners: Global Strategies and Success Stories–A Speech-Language Pathology Perspective. *Perspectives of the ASHA Special Interest Groups*. 2025. Vol. 10, № 6. P. 2191–2204. DOI: https://doi.org/10.1044/2025_PERSP-25-00019.

12. Hong S., Briggs X., Zheng Q., Du Y., Xiong J., Li T. J.-j. MORA: AI-Mediated Story-Based Practice for Speech Sound Disorder from Clinic to Home. *arXiv.* 2025. Art. 2510.23887 [cs.HC]. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2510.23887.

13. Oliva D., Olszewski A., Feil-Seifer D. SAR4SLPs: An Asynchronous Survey of Speech-Language Pathologists' Perspectives on Socially Assistive Robots. *arXiv.* 2025. Art. 2504.16055 [cs.RO]. DOI: https://doi.org/10.48550/arXiv.2504.16055.

14. Король А. Особливості мультидисциплінарного підходу у діагностиці та корекції порушень мовлення. *Педагогічна наука і освіта XXI століття.* 2025. № 4. С. 143–155. DOI: https://doi.org/10.35619/pse.vi4.71.

15. Суховієнко Н. Засади методики корекційної роботи при порушеннях мовленнєвого розвитку у дітей. *Особлива дитина: навчання і виховання.* 2025. № 4(120). С. 140–155. DOI: https://doi.org/10.33189/ectu.v120i4.293.

16. Лещій Н. П. Інноваційні та інформаційно-комунікаційні технології в розвитку мовлення учнів з порушеннями слуху. *Inclusion and Diversity*. 2025. № 5. С. 24–27. DOI: https://doi.org/10.32782/inclusion/2025.5.5.

17. Кравченко В. Перший крок до звуків: як допомогти дітям із порушеннями слуху. URL: https://24.rv.ua/pershyj-krok-do-zvukiv-yak-dopomogty-dityam-iz-porushennyamy-sluhu/ (дата звернення: 15.01.2026).

18. Iqbal S. How Families Can Become Active Participants in Speech and Hearing Correction: Expert Insights. URL: https://insiderpaper.com/how-families-can-become-active-participants-in-speech-and-hearing-correction-expert-insights/ (дата звернення: 15.01.2026).

***References**:*

1. Yailenko, V. F., Dmytriieva, I. V., & Marieieva, T. V. (2025). Pidhotovka vykhovateliv zakladiv doshkilnoi osvity do lohopedychnoho suprovodu ditei iz porushenniamy movlennia v inkliuzyvnomu seredovyshchi [Training preschool teachers for speech therapy support in inclusive education]. *Pedahohichna Akademiia: naukovi zapysky, 17.* https://doi.org/10.5281/zenodo .15192789. [in Ukrainian].

2. Berezhna, D. (2026). Innovatsiini metody pry koryhuvanni movlennia ta korektsiinii pedahohitsi: interviu z lohopedkoiu Alonoiu Hlotkoiu [Innovative methods in speech correction: Interview with speech therapist Alona Hlotka]. Retrieved from https://focus.ua/uk/ukraine/710227-innovaciyni-metodi-pri-koriguvanni-movlennya-ta-korekciyniy-pedagogici-interv-yu-z-logopedkoyu-alonoyu-glotkoyu. [in Ukrainian].

3. Leshchii, N. P. (2025). Innovatsiini ta informatsiino-komunikatsiini tekhnolohii v rozvytku movlennia uchniv z porushenniamy slukhu [Innovative and ICT technologies in speech development of hearing-impaired students]. *Inclusion and Diversity, 5,* 24–27. https://doi.org/10.32782/inclusion/ 2025.5.5. [in Ukrainian].

4. Tīģere, I., Bethere, D., Jurs, P., & Ļubkina, V. (2025). Developing inclusive preschool education for children with autism applying universal learning design strategy. *Education Sciences, 15(6),* 638. https://doi.org/10.3390/educsci15060638. [in English].

5. Fitri, N. L., Novitasari, N., Habibah, F. H., & Imamah, Z. (2025). Speech therapy practices for children with speech delay: Exploring techniques, challenges, and support systems in inclusive preschool education. *Golden Age: Jurnal Ilmiah Tumbuh Kembang Anak Usia Dini, 10(1),* 187–199. https://doi.org/10.14421/jga.2025.101-15. [in English].

6. Zhou, Z., Deng, C., Yin, D., Yang, Q., & Chen, Z. (2025). Digital intervention in children with developmental language disorder: Systematic review. *JMIR mHealth and uHealth, 13,* e59992. https://doi.org/10.2196/59992. [in English].

7. Kunnari, S., Sanduvete-Chaves, S., Chacon-Moscoso, S., Alves, D. C., Ozbič, M., Petinou, K., Tolonen, A.-K., Zajdó, K., & Frizelle, P. (2024). Intervention studies with group design targeting expressive phonology for children with developmental speech and language disorder: A systematic review and meta-analysis. *International Journal of Language & Communication Disorders, 59(6),* 2686–2705. https://doi.org/10.1111/1460-6984.13110. [in English].

8. Ansari, R., Chiat, S., Cartwright, M., & Herman, R. (2025). Vocabulary interventions for children with developmental language disorder: A systematic review. *Frontiers in Psychology, 16,* 1517311. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1517311. [in English].

9. Cano-Villagrasa, A., Bonillo-Llavero, B. M., López-Chicheri, I., & López-Zamora, M. (2025). Cognitive–behavioral intervention for linguistic and cognitive skills in children with speech and language impairments: A case report. *Languages, 10(10),* 247. https://doi.org/10.3390/languages 10100247. [in English].

10. Loureiro, R., Vaz, H., & Ferreira, E. (2025). School-based speech and language therapists: Between the promises of policy and the realities of practice. *European Journal of Special Needs Education,* 1–18. https://doi.org/10.1080/08856257.2025.2608160. [in English].

11. Coles-White, D., Shilling, T., Joseph, J., Cattelan Tomé, M., Ferguson, H. L., Deliberato, D., & Jackson, J. (2025). Inclusive education for neurodivergent learners: Global strategies and success stories–A speech-language pathology perspective. *Perspectives of the ASHA Special Interest Groups, 10(6),* 2191–2204. https://doi.org/10.1044/2025_PERSP-25-00019. [in English].

12. Hong, S., Briggs, X., Zheng, Q., Du, Y., Xiong, J., & Li, T. J.-j. (2025). MORA: AI-mediated story-based practice for speech sound disorder from clinic to home. *arXiv,* 2510.23887. https://doi.org/10.48550/arXiv.2510.23887. [in English].

13. Oliva, D., Olszewski, A., & Feil-Seifer, D. (2025). SAR4SLPs: An asynchronous survey of speech-language pathologists' perspectives on socially assistive robots. *arXiv*, 2504.16055. https://doi.org/10.48550/arXiv.2504.16055. [in English].

14. Korol, A. (2025). Osoblyvosti multydystsyplinarnoho pidkhodu u diahnostytsi ta korektsii porushen movlennia [Multidisciplinary approach in diagnosis and correction of speech disorders]. *Pedahohichna nauka i osvita XXI stolittia, 4,* 143–155. https://doi.org/10.35619/pse.vi4.71. [in Ukrainian].

15. Sukhoviyenko, N. (2025). Zasady metodyky korektsiinoi roboty pry porushenniakh movlennievoho rozvytku u ditei [Principles of corrective methodology for children with speech development disorders]. *Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia, 4(120),* 140–155. https://doi.org/10.33189/ectu.v120i4.293. [in Ukrainian].

16. Leshchii, N. P. (2025). Interaktyvni tekhnolohii v lohopedychnii praktytsi dlia ditei z rozladamy autystychnoho spektru [Interactive technologies in speech therapy for children with autism spectrum disorders]. *Profesiino-prykladni dydaktyky, 1,* 67–71. https://doi.org/10.37406/2521-6449/2025-1-11. [in Ukrainian].

17. Kravchenko, V. (2026). Pershyi krok do zvukiv: yak dopomohty ditiam iz porushenniamy slukhu [First step to sounds: How to help children with hearing impairments]. Retrieved from https://24.rv.ua/pershyj-krok-do-zvukiv-yak-dopomogty-dityam-iz-porushennyamy-sluhu/. [in Ukrainian].

18. Iqbal, S. (n.d.). How families can become active participants in speech and hearing correction: Expert insights. Retrieved from https://insiderpaper.com/how-families-can-become-active-participants-in-speech-and-hearing-correction-expert-insights/. [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 37.013.33:574.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-992-1002

Гомля Людмила Миколаївна доцент кафедри, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава, http://orcid.org/0000-0002-0462-9338

ДОСЛІДНИЦЬКО-ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ ЯК СКЛАДНИК ЕКООРІЄНТОВАНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ БІОЛОГІЇ В ПЕДАГОГІЧНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ

Анотація. У статті розглядається проблема дослідницько-орієнтованого навчання як складника екоорієнтованої підготовки майбутніх учителів біології в педагогічних університетах. Акцент зроблено на теоретичному обґрунтуванні концепції інтеграції дослідницької діяльності та екоорієнтованих цінностей у навчальний процес, що дозволяє формувати у студентів професійні, дослідницькі та ціннісно-смислові компетентності. Проаналізовано сучасний стан дослідницько-орієнтованого навчання у вітчизняній та зарубіжній педагогічній практиці, включно з питаннями розвитку дослідницької компетентності, формування екологічної свідомості та використання інноваційних методів навчання. На основі системного аналізу наукових джерел визначено ключові компоненти моделі дослідницько-орієнтованого навчання: змістовий блок, що включає фундаментальні знання з біології та екології; діяльнісний блок, що передбачає реалізацію дослідницьких завдань, лабораторно-польових робіт та проєктної діяльності; ціннісно-смисловий блок, спрямований на формування екологічної свідомості, професійної відповідальності та ціннісних орієнтирів. Запропонована модель інтегрує методи, форми та засоби навчання, серед яких лекційні та інтерактивні заняття, проблемне навчання, лабораторно-польові дослідження, кейс-методи, проєктна діяльність, а також використання цифрових ресурсів та сучасного лабораторного обладнання. Особлива увага приділена поєднанню теоретичної підготовки з практичними дослідницькими завданнями та активізацією рефлексивної діяльності студентів, що забезпечує цілісне формування їхніх компетентностей та мотивацію до педагогічної діяльності у сфері екоосвіти. Визначено перспективи подальших досліджень, серед яких емпірична перевірка ефективності запропонованої моделі у вітчизняних педагогічних університетах, розробка інноваційних дидактичних стратегій із використанням цифрових технологій та вивчення механізмів формування ціннісно-смислового блоку. Результати дослідження можуть бути використані для модернізації освітніх програм, розробки методичних рекомендацій та підвищення якості підготовки майбутніх учителів біології в контексті сталого розвитку та екоорієнтованого навчання.

Ключові слова: дослідницько-орієнтоване навчання, екоорієнтована підготовка, майбутні вчителі біології, педагогічні університети, професійна компетентність, екологічна свідомість, модель.

Liudmyla Homlia Associate Professor, V.G. Korolenko Poltava National Pedagogical University, Poltava, http://orcid.org/0000-0002-0462-9338

INQUIRY-BASED LEARNING AS A COMPONENT OF ECO-ORIENTED TRAINING OF FUTURE BIOLOGY TEACHERS IN PEDAGOGICAL UNIVERSITIES

Abstract. The article considers the problem of research-oriented learning as a component of eco-oriented training of future biology teachers in pedagogical universities. The emphasis is on the theoretical substantiation of the concept of integrating research activities and eco-oriented values into the educational process, which allows students to form professional, research and value-semantic competencies. The current state of research-oriented learning in domestic and foreign pedagogical practice is analyzed, including issues of developing research competence, forming environmental awareness and using innovative teaching methods. Based on a systematic analysis of scientific sources, the key components of the research-oriented learning model are identified: a content block, which includes fundamental knowledge in biology and ecology; an activity block, which involves the implementation of research tasks, laboratory and field work and project activities; a value-semantic block, aimed at forming environmental awareness, professional responsibility and value orientations.

The proposed model integrates methods, forms and means of learning, including lecture and interactive classes, problem-based learning, laboratory and field research, case methods, project activities, as well as the use of digital resources and modern laboratory equipment. Particular attention is paid to the combination of theoretical training with practical research tasks and the activation of students' reflective activity, which ensures the holistic formation of their competencies and motivation for pedagogical activity in the field of eco-education. Prospects for further research are identified, including empirical verification of the effectiveness of the proposed model in domestic pedagogical universities, the development of innovative didactic strategies using digital technologies and the study of mechanisms for the formation of a value-semantic block.

The results of the study can be used to modernize educational programs, develop methodological recommendations and improve the quality of training of future biology teachers in the context of sustainable development and eco-oriented learning.

Keywords: inquiry-based learning, eco-oriented training, future biology teachers, pedagogical universities, professional competence, ecological awareness, model.

Постановка проблеми. Сучасна освіта переживає етап інтенсивних трансформацій, зумовлений глобальними екологічними викликами та потребою формування у студентської молоді компетентностей сталого розвитку. Особливо актуальною є підготовка майбутніх учителів біології, адже вони виступають не лише носіями предметних знань, а й агентами екологічної культури, здатними формувати екологічно відповідальну поведінку учнів у школі. Проте традиційні форми навчання у педагогічних університетах часто орієнтовані на репродуктивне засвоєння знань, що не забезпечує достатнього розвитку критичного мислення, дослідницьких навичок та компетентностей у сфері екоосвіти.

У науково-педагогічній літературі підкреслюється, що ефективна підготовка майбутніх учителів біології потребує інтеграції дослідницько-орієнтованого навчання, яке передбачає активну участь студентів у практичній діяльності, експериментальних дослідженнях та проблемно-пошукових завданнях. Водночас реалізація таких підходів у контексті екоорієнтованої підготовки залишається недостатньо дослідженою, особливо у вітчизняних педагогічних університетах. Серед актуальних проблем, що потребують вирішення, виділяють: відсутність системного поєднання теоретичних знань з практичною діяльністю, недостатній рівень формування екологічної компетентності у студентів, а також обмеженість методичного забезпечення дослідницько-орієнтованих практик в освітніх програмах.

Таким чином, проблема полягає у пошуку ефективних моделей дослідницько-орієнтованого навчання, які б сприяли формуванню у майбутніх учителів біології цілісної системи екоорієнтованих знань, умінь та ціннісних орієнтирів. Усвідомлення цієї проблеми обґрунтовує необхідність наукового аналізу теоретичних засад та емпіричного дослідження дослідницько-орієнтованих підходів у підготовці студентів педагогічних спеціальностей, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню якості професійної підготовки та ефективності екоосвітньої діяльності у школі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми дослідницько-орієнтованого навчання (ДОН) у контексті підготовки майбутніх учителів біології має тривалу та багатопланову історію як у вітчизняній, так і в зарубіжній педагогічній науці. Вітчизняні науковці значну увагу приділяють інтеграції екоорієнтованих підходів у систему професійної підготовки, водночас закордонні дослідження фокусуються на моделюванні та оцінюванні ефективності різних стратегій навчання через дослідницьку діяльність.

О. Бульвінська (2019) у своїй праці розглядає сучасні методи навчання на основі дослідження, акцентуючи увагу на зарубіжному досвіді застосування дослідницько-орієнтованого навчання у школі та вищих закладах освіти. Авторка підкреслює, що інтерактивні методи, проблемні завдання та проєктна діяльність сприяють формуванню критичного мислення та дослідницьких компетентностей студентів, що є ключовим аспектом для підготовки педагогів біології [1].

Монографії українських учених, зокрема дослідження В. Вербицького (2003), розкривають історико-педагогічний аспект еколого-натуралістичної освіти в Україні, аналізують проблеми формування екологічної культури та визначають перспективи її розвитку у професійній підготовці вчителів біології. Науковець відзначає, що недостатньо системне включення дослідницьких методів у навчальні програми обмежує ефективність формування екологічної компетентності майбутніх педагогів [2].

Н. Грицай (2017) концентрує увагу на застосуванні ДОН у сучасній загальноосвітній школі, досліджуючи педагогічні умови формування дослідницьких навичок у школярів. Її висновки вказують на пряму кореляцію між активним застосуванням дослідницьких методів та підвищенням мотивації та навчальних досягнень учнів, що свідчить про необхідність подальшого впровадження подібних підходів на етапі підготовки майбутніх учителів [3].

І. Коренева (2019) [5] та О. Норкіна (2018) [6] досліджують систему підготовки майбутніх учителів біології до реалізації функцій освіти для сталого розвитку та розвитку дослідницької компетентності за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій. Вони підкреслюють, що комплексна підготовка, яка поєднує теоретичні знання з практичною дослідницькою діяльністю, сприяє формуванню у студентів професійних умінь, необхідних для екологічно орієнтованого навчання.

Праці О. Пташенчук та Н. Чайченко (2018) систематизують дидактичні підходи до формування дослідницької компетентності майбутніх учителів біології, наголошуючи на інтеграції проблемно-пошукових завдань у навчальний процес [7]. Дослідження О. Пташенчук (2018) додатково підкреслює, що набуття дослідницьких навичок стає вимогою часу, оскільки сучасна школа потребує педагогів, здатних організовувати дослідницьку діяльність учнів та ефективно використовувати лабораторні та цифрові ресурси [8].

Сучасні роботи, зокрема С. Рудишина та його співавторів (2023), аналізують роль навчально-дослідницької діяльності у професійній підготовці майбутніх учителів біології, підкреслюючи значення сучасного обладнання кабінетів біології та інтеграції практичних експериментів у навчальний процес. Автори доводять, що створення умов для самостійного експериментування студентів підвищує їхню дослідницьку активність та формує стійкі професійні компетентності [9].

Зарубіжні дослідження R. Ai [10], M. Bhatt [10], S. Friesen [11; 12], V. Lee [13], J. Shymansky [14] та інші науковці демонструють ефективність inquiry-based learning як універсальної моделі ДОН. Вони відзначають, що методи навчання через дослідження стимулюють активне пізнання, підвищують рівень зацікавленості студентів та покращують освітні результати, одночасно формуючи критичне мислення та здатність до самостійного пошуку знань. Окремі роботи [14] аналізують довгострокові ефекти застосування дослідницьких методів, демонструючи як переваги, так і обмеження підходу inquiry-based learning у контексті різних навчальних програм.

Таким чином, аналіз вітчизняних і зарубіжних публікацій свідчить про значну увагу до проблеми дослідницько-орієнтованого навчання як засобу формування професійної та екоорієнтованої компетентності майбутніх учителів біології. Разом з тим, існує потреба у системному дослідженні інтеграції ДОН у підготовку педагогів у національному контексті, розробці адаптованих дидактичних моделей та методичних рекомендацій, що враховують особливості української освітньої системи та вимоги сталого розвитку.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та побудові моделі дослідницько-орієнтованого навчання як складника екоорієнтованої підготовки майбутніх учителів біології в педагогічних університетах.

Виклад основного матеріалу. Основний зміст дослідження зосереджено на теоретичному обґрунтуванні та розробці моделі дослідницько-орієнтованого навчання (ДОН) як інтегрального складника екоорієнтованої підготовки майбутніх учителів біології в педагогічних університетах. Дослідницька діяльність у навчальному процесі розглядається як ключовий механізм формування професійних компетентностей, критичного мислення та екологічної свідомості студентів [1; 6].

Перш за все, теоретичний аналіз наукових джерел дозволяє визначити сутнісні характеристики ДОН у контексті підготовки педагогів біології. Відповідно до зарубіжного та вітчизняного досвіду [1; 3; 7; 10-12], ДОН передбачає активну участь студентів у постановці проблем, проведенні експериментальних досліджень, аналізі отриманих результатів та формуванні власних висновків.

Такий підхід не обмежується репродуктивним засвоєнням знань, а спрямований на розвиток самостійності, рефлексивності та здатності до міждисциплінарного мислення, що є невід'ємними складниками професійної компетентності сучасного вчителя біології.

У контексті екоорієнтованої підготовки особливе значення має інтеграція екологічних цінностей і принципів сталого розвитку у зміст навчальних дисциплін.

Як зазначають В. Вербицький (2003) та І. Коренева (2019), формування екологічної компетентності в майбутніх учителів забезпечується через системне поєднання теоретичних знань з практичними дослідницькими завданнями, що стимулюють розуміння взаємозв'язків у природі та відповідальності людини за стан довкілля [2; 5].

Це підкреслює необхідність трансформації традиційних навчальних програм, впровадження лабораторно-польових досліджень, проектної діяльності та міжпредметних дослідницьких модулів.

На основі узагальнення наукових джерел виокремимо ключові компоненти ефективного дослідницько-орієнтованого навчання (рис. 1): цілепокладання та проблемне формулювання завдань, дослідницька діяльність, рефлексія та узагальнення результатів, інтеграція екологічних аспектів.

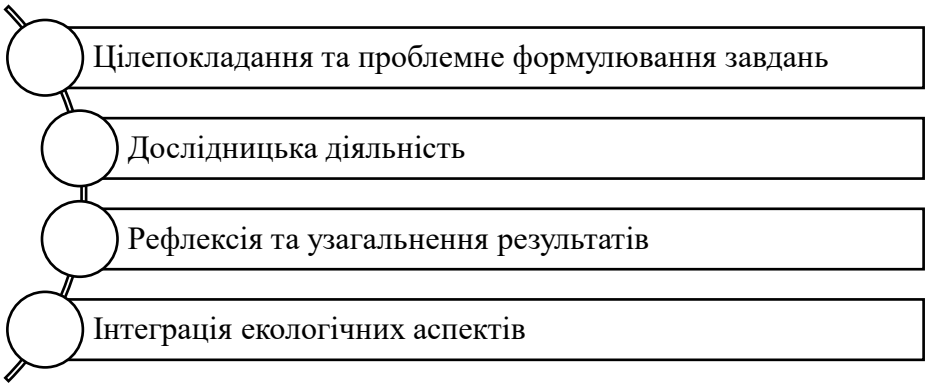

Рис. 1. Ключові компоненти ефективного дослідницько-орієнтованого навчання

Цілепокладання та проблемне формулювання завдань передбачає створення навчальних ситуацій, які стимулюють студентів до самостійного пошуку рішень і формування власних наукових гіпотез [3; 13].

Дослідницька діяльність зорієнтовує на проведення експериментів, польових спостережень та аналіз даних із застосуванням сучасних технологій [6; 9].

Рефлексія та узагальнення результатів передбачає критичний аналіз отриманих даних, формування висновків і представлення результатів у різних формах (презентації, наукові записки, публікації), що забезпечує розвиток академічної компетентності та комунікативних навичок [7].

Інтеграція екологічних аспектів забезпечує включення завдань, спрямованих на вивчення впливу людини на довкілля, практичних кейсів із сталого використання природних ресурсів та дослідницьких проектів із екоорієнтованою спрямованістю [2; 5].

На основі системного аналізу цих компонентів була розроблена теоретична модель ДОН як складника екоорієнтованої підготовки майбутніх учителів біології, яка передбачає поєднання *змістового, діяльнісного та ціннісно-смислового блоків*. *Змістовий* блок включає фундаментальні знання з біології та екології, *діяльнісний* – реалізацію дослідницьких завдань і практичних вправ, а *ціннісно-смисловий* – формування екологічної свідомості та професійної відповідальності. Узагальнено модель ДОН як складника екоорієнтованої підготовки майбутніх учителів біології подана у таблиці 1.

Таблиця 1

Модель дослідницько-орієнтованого навчання (ДОН) як складника екоорієнтованої підготовки майбутніх учителів біології

Блок моделі	**Зміст**	**Методи навчання**	**Форми навчання**	**Засоби навчання**
Змістовий	Фундаментальні знання з біології та екології	Лекційний, проблемний, інтерактивний	Лекції, семінари, інтерактивні заняття	Підручники, навчальні посібники, наукові статті, мультимедійні презентації

Блок моделі	Зміст	Методи навчання	Форми навчання	Засоби навчання
Діяльнісний	Реалізація дослідницьких завдань і практичних вправ	Дослідницький, проєктний, лабораторно-польовий, експериментальний, кейс-метод	Лабораторні роботи, польові дослідження, групові проєкти, науково-дослідницькі практикуми	Лабораторне обладнання, лабораторні матеріали, цифрові інструменти для збору та аналізу даних, програмне забезпечення для моделювання
Ціннісно-смисловий	Формування екологічної свідомості та професійної відповідальності	Рефлексивний, дискусійний, проблемно-пошуковий	Дискусії, круглі столи, еко-проєкти, самооцінювання	Кейси, відеоматеріали з екології, методичні рекомендації, соціальні та екологічні проєкти

Запропонована модель включає три взаємопов'язані блоки (змістовий, діяльнісний та ціннісно-смисловий), що забезпечує системне формування професійних компетентностей, дослідницьких навичок і екологічної свідомості студентів. Така комплексна структура сприяє інтеграції теоретичних знань із практичною діяльністю та ціннісним компонентом педагогічної підготовки.

Змістовий блок забезпечує фундаментальну базу знань із біології та екології, необхідну для самостійного проведення досліджень та аналізу екологічних проблем. Використання лекційних, інтерактивних та проблемно-орієнтованих методів навчання у цьому блоці сприяє усвідомленому засвоєнню теоретичних знань.

Діяльнісний блок виступає ключовим механізмом реалізації дослідницько-орієнтованого підходу. Використання експериментальних, лабораторно-польових, проєктних та кейс-методів стимулює активну участь студентів у навчальному процесі, сприяє розвитку практичних умінь та формуванню компетентностей, необхідних для організації дослідницької діяльності учнів у школі.

Ціннісно-смисловий блок забезпечує формування екологічної свідомості та професійної відповідальності майбутніх учителів біології. Методи рефлексії, дискусії та проблемно-пошукові стратегії дозволяють студентам усвідомлювати значення сталого розвитку, критично оцінювати наслідки людської діяльності для довкілля та розвивати ціннісні орієнтири, необхідні для екоорієнтованого викладання.

Методи, форми та засоби навчання у межах моделі взаємопов'язані та підпорядковані цільовому формуванню компетентностей. Така взаємопов'язаність гарантує ефективність дослідницько-орієнтованого навчання, підвищує мотивацію студентів та сприяє інтеграції екологічної складової у професійну підготовку педагогів.

Отже, запропонована модель є комплексним інструментом реалізації екоорієнтованої підготовки майбутніх учителів біології, яка забезпечує цілісне поєднання знань, практичних умінь та ціннісних орієнтирів. Її впровадження в освітній процес педагогічних університетів може підвищити ефективність професійної підготовки та сприяти формуванню екологічно свідомих і компетентних педагогів для сучасної школи.

Загалом, упровадження запропонованої моделі в освітній процес педагогічних університетів передбачає використання таких дидактичних стратегій: проблемне навчання, проєктна діяльність, кейс-методику, лабораторно-польові дослідження, інтерактивні заняття та застосування цифрових технологій для обробки та аналізу експериментальних даних. Як свідчать результати зарубіжних досліджень [11; 12; 15], такий підхід сприяє підвищенню мотивації студентів, розвитку їхніх пізнавальних та дослідницьких компетентностей, а також формуванню екологічно орієнтованої поведінки.

Таким чином, викладене вище підкреслює, що ДОН не лише забезпечує професійну підготовку майбутніх учителів біології, але й виступає механізмом інтеграції екоорієнтованих цінностей в освітній процес, що є ключовим для реалізації завдань сталого розвитку у сучасній школі.

Висновки. Проведений аналіз наукових джерел свідчить про актуальність ДОН як засобу формування професійної компетентності та екологічної свідомості майбутніх учителів біології. Вітчизняні та зарубіжні дослідження підтверджують, що інтеграція дослідницьких методів у навчальний процес стимулює критичне мислення, самостійність та мотивацію студентів до активного пізнання.

Теоретичний аналіз і систематизація компонентів ДОН дозволили визначити ключові блоки моделі: змістовий, діяльнісний та ціннісно-смисловий. Змістовий блок забезпечує базу фундаментальних знань з біології та екології; діяльнісний блок спрямований на реалізацію практичних та дослідницьких завдань; ціннісно-смисловий блок формує екологічну свідомість, ціннісні орієнтири та професійну відповідальність майбутніх педагогів.

Розроблена модель ДОН передбачає застосування комплексного поєднання методів, форм і засобів навчання: лекційні, проблемно-пошукові та інтерактивні методи; лабораторно-польові роботи, проєктна діяльність, кейс-метод; сучасні цифрові та лабораторні ресурси. Такий підхід забезпечує цілісну інтеграцію теоретичних знань, практичних умінь та ціннісних орієнтирів. Упровадження дослідницько-орієнтованого навчання у підготовку майбутніх учителів біології сприяє формуванню компетентностей, необхідних для

організації екоорієнтованого навчального процесу у школі, підвищує професійну готовність студентів до педагогічної діяльності та розвитку учнівської дослідницької активності. Ми переконані, що запропонована модель ДОН як складника екоорієнтованої підготовки є перспективною основою для модернізації освітніх програм педагогічних університетів, забезпечуючи системний розвиток професійних, дослідницьких та ціннісно-смислових компетентностей майбутніх учителів біології у відповідності до вимог сталого розвитку.

Перспективи подальших досліджень. Результати проведеного дослідження відкривають низку напрямів для подальшого наукового аналізу та експериментальної перевірки ефективності ДОН як складника екоорієнтованої підготовки майбутніх учителів біології. По-перше, доцільним є емпіричне дослідження впливу інтеграції запропонованої моделі на рівень формування професійних, дослідницьких і екологічних компетентностей студентів у різних педагогічних університетах України. Це дозволить оцінити ефективність методів, форм і засобів навчання в реальних умовах освітнього процесу.

По-друге, перспективним є розвиток дидактичних стратегій та методичних підходів, орієнтованих на поєднання дистанційних та цифрових технологій із традиційними формами ДОН. Зокрема, використання віртуальних лабораторій, онлайн-платформ для моделювання біологічних процесів та інтерактивних кейсів дозволить підвищити мотивацію студентів, розширити можливості для дослідницької діяльності та поглибити міждисциплінарну інтеграцію знань.

По-третє, актуальним є дослідження механізмів формування ціннісно-смислового блоку моделі, зокрема методів розвитку екологічної свідомості та професійної відповідальності. Це може включати розробку інноваційних підходів до проєктної діяльності, соціально-екологічних ініціатив та програм, спрямованих на практичне застосування знань у реальних умовах довкілля.

Загалом, подальші дослідження у цьому напрямі сприятимуть науково-методичному обґрунтуванню комплексних моделей підготовки майбутніх учителів біології, підвищенню якості професійної освіти та розвитку екологічної культури як невід'ємної складової сталого розвитку суспільства.

Література:

1. Бульвінська О. Сучасні методи навчання і викладання на основі дослідження: зарубіжний досвід. *OD*. 2019. № 1–2. С. 83–103.

2. Вербицький В.В. Еколого-натуралістична освіта в Україні: історія, проблеми, перспективи: монографія. Київ: Аверс, 2003.

3. Грицай Н. Дослідницько-орієнтоване навчання біології в сучасній загальноосвітній школі. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2017, № 4 (68).С. 177-189.

4. Кононец Н.В. Поєднання навчання і досліджень при реалізації освітньої програми «Організація освітнього процесу: консалтинг та експертиза»: дидактична модель inquiry-based learning. *Перспективи та інновації науки.* 2026. № 1(59). С. 879-890.

5. Коренева І.М. Система підготовки майбутніх учителів біології до реалізації функцій освіти для сталого розвитку: монографія. Суми: Вінниченко М. Д., 2019.

6. Норкіна О. В. Розвиток дослідницької компетентності педагогів засобами інформаційно-комунікаційних технологій: наук.-метод. посібник. Черкаси: КНЗ «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», 2019.

7. Пташенчук О., Чайченко Н. Дидактична система формування дослідницької компетентності майбутніх учителів біології. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2018. № 4 (78). С. 200–215.

8. Пташенчук О.О. Набуття дослідницької компетентності майбутніми вчителями біології як вимога часу. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: «Педагогічні науки».* 2018. № (4). URL: https://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/2117

9. Рудишин С., Луценко О., Кмець А., Коненко В. Навчально-дослідницька діяльність майбутніх учителів біології в процесі професійної підготовки: роль сучасного кабінету біології. *Український Педагогічний журнал*. 2023. № 4.С. 159–174.

10. Ai, R., Bhatt, M., Chevrier, S., Ciccarelli, R., Grady, R., Kumari, V., Wong, H. (2008). Choose your own inquiry. Lanham, MD: University Press of America.

11. Friesen, S. (2009). Inquiry-based learning: Three Alberta schools that know what it takes. Education Canada, 49(5), 8-14.

12. Friesen, S. (2012). Inquiry-based learning. Unpublished paper, University of Calgary.

13. Lee, V. S., Greene, D. B., Odom, J., Schechter, E., & Slatta, R. W. (2004). What is inquiryguided learning. In V. S. Lee (Ed.), Teaching and learning through inquiry: A guidebook for institutions and instructors (pp. 3-15). Sterling, VA: Stylus Publishing.

14. Shymansky, J., Hedges, L., and Woodworth, G. (1990). A Reassessment of the Effects of Inquiry-Based Science Curricula of the 60's on Student Performance. *Journal of Research in Science Teaching*, 27(2), 127-144.

15. Wang, B., and Li, Y. (2020). Evaluating the impact of inquiry-based learning on student engagement and learning outcomes: an online survey study. *J. Educ. Learn*. 2020. №9. P. 152–165.

References:

1. Bulvinska O. Cuchasni metody navchannia i vykladannia na osnovi doslidzhennia: zarubizhnyi dosvid [Modern methods of research-based learning and teaching: foreign experience]. *OD*. 2019. № 1–2. S. 83–103. [in Ukrainian].

2. Verbytskyi V.V. *Ekoloho-naturalistychna osvita v Ukraini: istoriia, problemy, perspektyvy: monohrafiia [Ecological and naturalistic education in Ukraine: history, problems, prospects: monograph]*. Kyiv: Avers, 2003. [in Ukrainian].

3. Hrytsai N. Doslidnytsko-oriientovane navchannia biolohii v suchasnii zahalnoosvitnii shkoli [Research-oriented teaching of biology in a modern secondary school]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii.* 2017, № 4 (68).S. 177-189. [in Ukrainian].

4. Kononets N.V. Poiednannia navchannia i doslidzhen pry realizatsii osvitnoi prohramy «Orhanizatsiia osvitnoho protsesu: konsaltynh ta ekspertyza»: dydaktychna model inquiry-based learning [Combining teaching and research in the implementation of the educational program "Organization of the educational process: consulting and expertise": the didactic model of inquiry-based learning]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky*. 2026. № 1(59). S. 879-890. [in Ukrainian].

5. Koreneva I.M. *Systema pidhotovky maibutnikh uchyteliv biolohii do realizatsii funktsii osvity dlia staloho rozvytku: monohrafiia [The system of training future biology teachers to implement the functions of education for sustainable development: monograph]*. Sumy: Vinnychenko M. D., 2019. [in Ukrainian].

6. Norkina O. V. *Rozvytok doslidnytskoi kompetentnosti pedahohiv zasobamy informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii [Development of research competence of teachers through information*

and communication technologies]: nauk.-metod. posibnyk. Cherkasy: KNZ «Cherkaskyi oblasnyi instytut pisliadyplomnoi osvity pedahohichnykh pratsivnykiv Cherkaskoi oblasnoi rady», 2019. [in Ukrainian].

7. Ptashenchuk O., Chaichenko N. Dydaktychna systema formuvannia doslidnytskoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv biolohii [Didactic system for forming research competence of future biology teachers]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*. 2018. № 4 (78). S. 200–215. [in Ukrainian].

8. Ptashenchuk O.O. Nabuttia doslidnytskoi kompetentnosti maibutnimy vchyteliamy biolohii yak vymoha chasu [Acquisition of research competence by future biology teachers as a requirement of the time]. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Seriia: «Pedahohichni nauky».* 2018. № (4). URL: https://ped-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/2117 [in Ukrainian].

9. Rudyshyn S., Lutsenko O., Kmets A., Konenko V. Navchalno-doslidnytska diialnist maibutnikh uchyteliv biolohii v protsesi profesiinoi pidhotovky: rol suchasnoho kabinetu biolohii [Educational and research activities of future biology teachers in the process of professional training: the role of the modern biology classroom]. *Ukrainskyi Pedahohichnyi zhurnal*. 2023. № 4.S. 159–174. [in Ukrainian].

10. Ai, R., Bhatt, M., Chevrier, S., Ciccarelli, R., Grady, R., Kumari, V., Wong, H. (2008). Choose your own inquiry. Lanham, MD: University Press of America. [in English].

11. Friesen, S. (2009). Inquiry-based learning: Three Alberta schools that know what it takes. Education Canada, 49(5), 8-14. [in English].

12. Friesen, S. (2012). Inquiry-based learning. Unpublished paper, University of Calgary. [in English].

13. Lee, V. S., Greene, D. B., Odom, J., Schechter, E., & Slatta, R. W. (2004). What is inquiryguided learning. In V. S. Lee (Ed.), Teaching and learning through inquiry: A guidebook for institutions and instructors (pp. 3-15). Sterling, VA: Stylus Publishing. [in English].

14. Shymansky, J., Hedges, L., and Woodworth, G. (1990). A Reassessment of the Effects of Inquiry-Based Science Curricula of the 60’s on Student Performance. *Journal of Research in Science Teaching*, 27(2), 127-144. [in English].

15. Wang, B., and Li, Y. (2020). Evaluating the impact of inquiry-based learning on student engagement and learning outcomes: an online survey study. *J. Educ. Learn*. 2020. №9. P. 152–165. [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 37.04:004

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1003-1011

Гончарук Олег Миколайович кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри мовної підготовки Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків, https://orcid.org/0000-0003-1787-5244

Кочин Владислав Дмитрович курсант третього курсу ННІ №4 Харківського національного університету внутрішніх справ, м.Харків, https://orcid.org/0009-0007-8809-5604

НАУКОВІ ПІДХОДИ КІБЕРПЕДАГОГІКИ ДО РОЗВИТКУ ЦИФРОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ПОЛІЦІЇ

Анотація. У статті розглянуто сучасні теоретичні та практичні засади застосування кіберпедагогіки у процесі формування цифрових компетентностей майбутніх офіцерів поліції. Проаналізовано наукові підходи до трактування понять «кіберпедагогіка» та «цифрові компетентності», визначено їх взаємозв'язок і значення в контексті підготовки правоохоронців. Показано, що в умовах цифровізації суспільства та розширення інформаційного простору роль поліції як гаранта безпеки виходить за межі традиційної діяльності – офіцери мають не лише реагувати на злочини, а й запобігати кіберзагрозам, дотримуватися норм кіберетики та підтримувати інформаційну стійкість громадян. Розкрито, що кіберпедагогіка як міждисциплінарна галузь поєднує педагогіку, інформаційні технології, кіберпсихологію, безпеку й етику взаємодії у цифровому середовищі, що робить її ключовим інструментом модернізації поліцейської освіти. Кіберпедагогіка є стратегічним напрямом розвитку сучасної освіти майбутніх офіцерів поліції, оскільки забезпечує інтеграцію цифрових технологій у навчальний процес та сприяє формуванню ключових цифрових компетентностей.

Досліджено сутність цифрових компетентностей офіцера поліції, які охоплюють інформаційну грамотність, цифрову комунікацію, створення контенту, безпечну поведінку в мережі та аналітичне мислення. У статті окреслено педагогічні умови та кіберпедагогічні інструменти, що забезпечують розвиток цих компетентностей – симуляційне навчання, гейміфікацію, технології AR/VR, цифрове наставництво, онлайн-курси й інтерактивні освітні платформи.

У результаті доведено, що впровадження кіберпедагогічних підходів у підготовку поліцейських підвищує ефективність навчання, сприяє формуванню критичного мислення, цифрової грамотності, етичної культури й готовності до діяльності в умовах інформаційних ризиків.

Ключові слова: кіберпедагогіка, цифрові компетентності, офіцери поліції, професійна підготовка, інформаційна безпека, кіберосвіта, цифрова етика.

Honcharuk Oleh Mykolaiovych Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Language Training, Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0003-1787-5244

Kochyn Vladyslav Dmytrovych Cadet of Educational and Research Institute No. 4, Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, https://orcid.org/0009-0007-8809-5604

SCIENTIFIC APPROACHES OF CYBER PEDAGOGY TO THE DEVELOPMENT OF DIGITAL COMPETENCIES FOR FUTURE POLICE OFFICERS

Abstract. The article discusses the modern theoretical and practical foundations of applying cyber pedagogy in the process of developing digital competencies in future police officers.

It analyses scientific approaches to interpreting the concepts of 'cyber pedagogy' and 'digital competencies' and determines their interconnection and significance in the context of training law enforcement officers. It is shown that in the context of the digitalisation of society and the expansion of the information space, the role of the police as a guarantor of security goes beyond traditional activities – officers must not only respond to crimes, but also prevent cyber threats, comply with cyber ethics standards and maintain the information resilience of citizens. It is revealed that cyber pedagogy as an interdisciplinary field combines pedagogy, information technology, cyber psychology, security and ethics of interaction in the digital environment, which makes it a key tool for modernising police education. Cyber pedagogy is a strategic direction for the development of modern education for future police officers, as it ensures the integration of digital technologies into the educational process and contributes to the formation of key digital competencies.

The essence of the digital competencies of a police officer, which include information literacy, digital communication, content creation, safe online behaviour and analytical thinking, has been studied.

The article outlines the pedagogical conditions and cyberpedagogical tools that ensure the development of these competencies – simulation training, gamification, AR/VR technologies, digital mentoring, online courses, and interactive educational platforms.

As a result, it has been proven that the introduction of cyberpedagogical approaches in police training increases the effectiveness of training, promotes the formation of critical thinking, digital literacy, ethical culture, and readiness to operate in conditions of information risks.

Keywords: cyber pedagogy, digital competencies, police officers, professional training, information security, cyber education, digital ethics.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується значною цифровізацією різних сфер: комунікація, управління, безпека, правоохоронна діяльність. Розвиток інформаційної грамотності, цифрової етики, безпеки та аналітичного мислення формує основу професійної готовності поліцейських до діяльності в умовах інформаційних викликів.

Застосування наукових підходів кіберпедагогіки – компетентнісного, діяльнісного, системного, акмеологічного й інтеграційного – забезпечує цілісність, ефективність і гнучкість навчання. Для працівників правоохоронних органів, зокрема майбутніх офіцерів поліції, це означає нові професійні вимоги: уміння діяти в умовах цифрового середовища, аналізувати інформацію, працювати з електронними доказами, захищати дані, ефективно комунікувати за допомогою ІКТ. Традиційна система підготовки офіцерів не завжди враховує ці виклики. У зв'язку з цим з'являється потреба в переосмисленні освітнього процесу, інтеграції сучасних педагогічних підходів, які звертаються до цифрової культури, безпечної поведінки в мережі та формування компетентностей, здатних реагувати на кіберзагрози. Саме тут постає задача – як засобами кіберпедагогіки створити умови для ефективного розвитку цифрових компетентностей майбутніх офіцерів поліції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі зростає увага до теми цифрової компетентності й підготовки фахівців до роботи в умовах цифрового суспільства. Зокрема, О. Пінчук та А. Прокопенко в дослідженні «Розвиток цифрової компетентності – професійно значущого складника підготовки офіцерів Збройних сил України» (2021) обґрунтували, що цифрова компетентність включає інформаційну грамотність, комунікацію, створення цифрового контенту, безпеку та захист даних [1]. М. В. Співак і О. М. Дубіна розглядають цифрові компетентності державних службовців у контексті кіберзагроз, наголошуючи на зростаючій ролі цифрової грамотності в державному секторі [2]. Л. В. Городянська в роботі «Роль цифрової компетентності фахівця у сфері кібербезпеки в умовах воєнних загроз» (2023) проаналізувала, як цифрові компетентності підтримують фахівців кібербезпеки у військових та кризових сценаріях [3]. Л. Арсенович у статті «Інструментарій підвищення рівня цифрової компетентності фахівців із кібербезпеки в освітньому процесі» (2022) досліджує методи формування цих компетентностей через освітні технології [4]. Таким чином, наукові дослідження охоплюють теми цифрової компетентності та професійної підготовки у військовому чи державному секторі; натомість спеціалізованого дослідження, яке б ґрунтовно розкривало застосування кіберпедагогіки у підготовці майбутніх офіцерів поліції, поки що обмежено – що й підтверджує актуальність обраної теми.

Метою статті є теоретичне обґрунтування наукових підходів кіберпедагогіки до розвитку цифрових компетентностей майбутніх офіцерів поліції, а також визначення рекомендацій щодо їхньої інтеграції в освітній процес підготовки офіцерів..

Виклад основного матеріалу. На думку деяких дослідників, педагогіка як наука еволюційно перероджується в інформаційну кіберпедагогіку чи електронну (e-pedagogy) [5, с. 67]. Кіберпедагогіка як новітній напрям сучасної педагогічної науки виникла у відповідь на потребу суспільства, що стрімко цифровізується. Її сутність полягає у вивченні закономірностей навчання, виховання й розвитку особистості в умовах інформаційно-комунікаційного середовища, де освітній процес відбувається із використанням цифрових технологій, мережевих платформ та інтерактивних інструментів. Вона інтегрує досягнення педагогіки, психології, інформаційних технологій і комунікаційних наук, створюючи основу для ефективної взаємодії між суб'єктами освітнього процесу за допомогою цифрових засобів. Кіберпедагогіка спрямована не лише на використання технологій у навчанні, а й на формування нової культури пізнання, комунікації та безпеки у цифровому просторі.

У системі професійної підготовки майбутніх офіцерів поліції кіберпедагогіка має особливе значення, оскільки діяльність сучасного поліцейського невід'ємно пов'язана з використанням цифрових технологій – від збору й аналізу інформації до комунікації, документування, фіксації доказів і протидії кіберзлочинності. Це зумовлює потребу в тому, щоб освітній процес у закладах вищої освіти МВС України не лише передавав знання, а й формував здатність діяти ефективно в цифровому середовищі. Веб-технології та технології хмарних обчислень стають основою для створення відкритого освітнього простору (середовища, у якому у відкритому доступі існують, циркулюють і поширюються навчальні матеріали) [6]. Відповідно, кіберпедагогічний підхід дає змогу створити навчальну модель, яка наближена до реальних професійних умов, що формує не лише технічні навички, а й професійні якості, етичні норми та правову свідомість. Цифрові компетентності майбутніх офіцерів поліції охоплюють комплекс знань, умінь і ставлень, необхідних для ефективної діяльності в цифровому середовищі. Вони включають інформаційну грамотність, уміння працювати з цифровими інструментами, створювати й аналізувати цифровий контент, забезпечувати кібербезпеку, використовувати цифрові комунікаційні засоби та критично оцінювати інформацію.

Визначальним чинником ефективності такої підготовки є розвиток цифрових компетентностей, які, згідно з європейською рамкою DigComp 2.2, охоплюють п'ять взаємопов'язаних компонентів: інформаційну грамотність, комунікацію та співпрацю, створення цифрового контенту, безпеку та розв'язання проблем. У контексті діяльності майбутнього офіцера поліції ці компетентності набувають прикладного професійного змісту [7]. Інформаційна грамотність означає здатність аналізувати, систематизувати й критично оцінювати інформацію з різних джерел; цифрова комунікація передбачає використання електронних засобів зв'язку для внутрішньої та зовнішньої взаємодії; створення контенту – це вміння формувати електронні документи, звіти, бази даних, цифрові докази; цифрова безпека охоплює захист

персональних даних, дотримання кібергігієни, протидію кіберзлочинності; а розв'язання проблем полягає у використанні цифрових інструментів для прийняття рішень і виявлення ризиків. Як стверджують О. Пінчук та А. Прокопенко (2021), цифрова компетентність офіцера поліції – це не окрема навичка, а системна характеристика його професійної готовності [1].

Розвиток цих компетентностей відбувається через застосування низки наукових підходів, серед яких ключовими є компетентнісний, діяльнісний, системний, акмеологічний та інтеграційний. Компетентнісний підхід забезпечує спрямованість освітнього процесу на формування практичних умінь і навичок, що безпосередньо використовуються у службовій діяльності. Діяльнісний підхід реалізується через інтерактивні методи навчання, симуляції, тренінги, де курсанти набувають досвіду професійних дій у змодельованих умовах.

Системний підхід дозволяє розглядати процес формування цифрових компетентностей як цілісну систему, де взаємодіють технології, зміст, середовище, педагог і курсант. Акмеологічний підхід орієнтований на особистісне зростання, саморозвиток та самоосвіту, формуючи у майбутнього офіцера прагнення до професійного вдосконалення в цифровому середовищі. Нарешті, інтеграційний підхід поєднує традиційні освітні методики з інноваційними цифровими інструментами, створюючи баланс між педагогічною спадковістю та технологічною модернізацією.

Засоби й технології кіберпедагогіки у підготовці офіцерів поліції охоплюють широкий спектр цифрових інструментів. Одним із найефективніших є віртуальні симулятори та кіберполігони, що дозволяють курсантам відпрацьовувати дії під час розслідування кіберінцидентів або реагування на інформаційні загрози. Не менш важливим є і розвиток нових технологій, які можуть сприяти вдосконаленню тренувальних програм, зокрема через використання віртуальних симуляторів, що поєднують вогневу підготовку та кібернавчання [8]. Гейміфікація підвищує мотивацію, залучає до змагальної діяльності, стимулює командну співпрацю та креативність. Освітні онлайн-платформи (Moodle, Microsoft Teams, Google Workspace for Education) створюють можливості для дистанційного навчання, обміну матеріалами та постійного зворотного зв'язку між курсантами й викладачами. Таке середовище має бути безпечним, доступним і гнучким, забезпечуючи можливість індивідуалізації навчання та постійного оновлення змісту. Особливу роль у цьому процесі відіграє цифрове наставництво – підтримка курсантів з боку викладачів і досвідчених офіцерів, спрямована на формування відповідальної кіберповедінки, правової культури та критичного мислення.

Значний потенціал мають технології доповненої та віртуальної реальності (AR/VR), які дають змогу моделювати реальні службові ситуації – від забезпечення правопорядку до виявлення кіберзлочинів. Важливу роль відіграє цифрове наставництво, коли досвідчені викладачі та практики поліції супроводжують курсантів у цифровому просторі, формуючи в них етичні й

правові установки поведінки в мережі. Додатковим напрямом стає використання аналітичних систем і штучного інтелекту, які дозволяють відпрацьовувати навички прийняття рішень у реалістичних цифрових сценаріях.

Ефективне застосування кіберпедагогіки вимагає створення певних педагогічних умов. По-перше, необхідне формування цілісного цифрового освітнього середовища у закладах вищої освіти системи МВС, яке забезпечить доступ до інтерактивних ресурсів, баз даних, навчальних платформ і лабораторій. По-друге, потрібно оновити зміст навчальних програм, доповнивши їх модулями з кібербезпеки, цифрової етики, інформаційної криміналістики та кіберпсихології. По-третє, важливим чинником є підвищення кваліфікації викладачів, які мають оволодіти методами кіберпедагогіки та вміти організовувати навчання у цифровому середовищі. По-четверте, необхідно розвивати у курсантів внутрішню мотивацію до самонавчання, цифрової самоосвіти й відповідальної поведінки в інформаційному просторі. У системі підготовки майбутніх офіцерів поліції кіберпедагогіка має стати основою нової моделі професійної освіти. Вона поєднує технологічні інновації, гуманістичні цінності та компетентнісний підхід, забезпечуючи формування високого рівня цифрової культури, інформаційної безпеки та готовності діяти у складних умовах цифрового середовища. Такий підхід не лише підвищує ефективність освітнього процесу, а й сприяє становленню професійно зрілої, відповідальної, технологічно грамотної особистості поліцейського.

Практика впровадження кіберпедагогічних технологій у закладах МВС (зокрема в Харківському національному університеті внутрішніх справ) демонструє позитивні результати: зростає рівень інформаційної грамотності курсантів, підвищується якість їхньої комунікації в цифровому середовищі, формується усвідомлене ставлення до питань кібербезпеки [9]. Випускники демонструють кращу готовність до роботи з інформаційними системами, аналітичними базами, цифровими доказами, що свідчить про ефективність кіберпедагогічних підходів.

Ефективність кіберпедагогічного підходу значною мірою залежить від готовності педагогічного колективу до використання цифрових технологій. Викладач має виступати не лише джерелом знань, а фасилітатором навчального процесу, який організовує взаємодію, підтримує мотивацію, створює умови для самостійної діяльності курсантів.

Важливо, щоб навчальні програми передбачали не лише засвоєння технічних навичок, а й розвиток критичного, аналітичного, етичного й комунікативного мислення. Реалізація кіберпедагогічного підходу потребує відповідних педагогічних умов:

- створення інтегрованого цифрового освітнього середовища;
- оновлення змісту навчальних дисциплін з урахуванням цифрових викликів;
- підвищення цифрової грамотності викладачів;

- формування у курсантів мотивації до самоосвіти та кіберетичної поведінки.

Досвід Харківського національного університету внутрішніх справ свідчить, що використання кіберпедагогічних технологій забезпечує підвищення рівня цифрової грамотності, професійної адаптивності та готовності курсантів до реальних викликів у сфері кібербезпеки.

Кіберпедагогіка створює новий тип освітнього середовища, у якому поєднуються технологічні інновації, діяльнісне навчання та гуманістичні принципи виховання. Її реалізація в системі підготовки майбутніх офіцерів поліції сприяє формуванню цифрової культури, аналітичного мислення, кіберетичної свідомості та готовності до професійної діяльності в умовах цифрових викликів сучасного світу.

Висновки. У статті доведено, що застосування наукових підходів кіберпедагогіки є важливою складовою модернізації професійної підготовки майбутніх офіцерів поліції. Розвиток цифрових компетентностей – не просто додаткова навичка, а стратегічна професійна потреба в умовах зростаючої ролі інформаційних технологій, кіберзлочинності та цифрових загроз.

Кіберпедагогічні технології, включно із симуляторами, гейміфікацією, онлайн-курсами та AR/VR, дозволяють формувати активну позицію курсантів, розвивати аналітичне мислення, інформаційну безпеку, цифрову етику. До педагогічних умов ефективного розвитку цифрових компетентностей належать створення цифрового освітнього середовища, оновлення програм, підготовка викладачів та мотивація курсантів. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на емпіричну перевірку запропонованих моделей, а також на розробку конкретних методичних модулів із кіберпедагогіки для правоохоронної освіти.

Література:

1. Пінчук О. П., Прокопенко А. А. Розвиток цифрової компетентності –професійно значущого складника компетентності офіцерів Збройних Сил України. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: збірник наукових праць. Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2021. Вип. 62. С. 54-69.

2. Співак М. В., Дубіна О. М. Цифрові компетентності державних службовців в умовах розвитку цифрового суспільства і виникнення кіберзагроз. Київський часопис права. 2024. № 3. С. 27-36.

3. Городянська Л. В. Роль цифрової компетентності фахівця у сфері кібербезпеки в умовах воєнних загроз [Електронний ресурс]. Електронне наукове видання КНУТД. 2023. Режим доступу: https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/24858 (дата звернення 21.02.2026).

4. Арсенович Л. А. Інструментарій підвищення рівня цифрової компетентності фахівців із кібербезпеки в освітньому процесі. Cybersecurity: Education, Science, Technique. Київ, 2022. № 3(15). С. 93–109.

5. Педагогічні аспекти відкритого дистанційного навчання : кол. монографія / О. О. Андрєєв, К. Л. Бугайчук, Н. О. Каліненко та ін. ; за ред. О. О. Андрєєва, В. М. Кухаренка. Харків: Міськдрук, 2013. 212 с.

6. Воронкін О. С. Роль «хмарних» обчислень у реалізації концепції відкритої освіти. FOSS Lviv 2015: зб. наук. пр. V міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 23–26 квіт. 2015 р.). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С. 12–14.

7. European Commission. DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. 104 p.

8. Кочин В. Д., Марков О. В., Тененьов Є. П., Лисенко Є. С., Владимиров М. В. Підготовка співробітників кіберполіції до операцій із забезпечення безпеки, включаючи зону бойових дій на території України за програмою вогневої підготовки, з використанням структурованого підходу. Національні інтереси України. № 3(8). 2025. С. 163-171.

9. Марков В. В., Рвачов О. М., Гельдт С. В. Використання чат-ботів для залучення населення до протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняють зловмисники з використанням засобів обчислювальної техніки та електронних комунікацій. Застосування інформаційних технологій у діяльності правоохоронних органів: зб. матеріалів круглого столу (09 грудня 2020 р., м. Харків) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2020. С. 69-77.

References:

1. Pinchuk O. P., Prokopenko A. A. Rozvytok tsyfrovoi kompetentnosti –profesiino znachushchoho skladnyka kompetentnosti ofitseriv Zbroinykh Syl Ukrainy [Development of digital competence – a professionally significant component of the competence of officers of the Armed Forces of Ukraine]. Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia u pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv-Vinnytsia: TOV firma «Planer», 2021. Vyp. 62. S. 54-69. [in Ukrainian]

2. Spivak M. V., Dubina O. M. Tsyfrovi kompetentnosti derzhavnykh sluzhbovtsiv v umovakh rozvytku tsyfrovoho suspilstva i vynyknennia kiberzahroz [Digital competencies of civil servants in the context of the development of a digital society and the emergence of cyber threats]. Kyivskyi chasopys prava. 2024. № 3. S. 27-36. [in Ukrainian]

3. Horodianska L. V. Rol tsyfrovoi kompetentnosti fakhivtsia u sferi kiberbezpeky v umovakh voiennykh zahroz [Elektronnyi resurs] [The role of digital competence of specialists in the field of cybersecurity in the context of military threats]. Elektronne naukove vydannia KNUTD. 2023. Rezhym dostupu: https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/24858 (data zvernennia 21.02.2026). [in Ukrainian]

4. Arsenovych L. A. Instrumentarii pidvyshchennia rivnia tsyfrovoi kompetentnosti fakhivtsiv iz kiberbezpeky v osvitnomu protsesi [Tools for improving the digital competence of cybersecurity specialists in the educational process]. Cybersecurity: Education, Science, Technique. Kyiv, 2022. № 3(15). S. 93–109. [in Ukrainian]

5. Pedahohichni aspekty vidkrytoho dystantsiinoho navchannia [Pedagogical aspects of open distance learning: collective monograph] kol. monohrafiia / O. O. Andrieiev, K. L. Buhaichuk, N. O. Kalinenko ta in. ; za red. O. O. Andrieieva, V. M. Kukharenka. Kharkiv: Miskdruk, 2013. 212 s. [in Ukrainian]

6. Voronkin O. S. Rol «khmarnykh» obchyslen u realizatsii kontseptsii vidkrytoi osvity [The role of cloud computing in the implementation of the concept of open education]. FOSS Lviv 2015: zb. nauk. pr. V mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Lviv, 23–26 kvit. 2015 r.). Lviv: LNU im. I. Franka, 2015. S. 12–14. [in Ukrainian]

7. European Commission. DigComp 2.2: The Digital Competence Framework for Citizens. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. 104 p. [in English]

8. Kochyn V. D., Markov O. V., Tenenov Ye. P., Lysenko Ye. S., Vladymyrov M. V. Pidhotovka spivrobitnykiv kiberpolitsii do operatsii iz zabezpechennia bezpeky, vkliuchaiuchy zonu boiovykh dii na terytorii Ukrainy za prohramoiu vohnevoi pidhotovky, z vykorystanniam

strukturovanoho pidkhodu [Training cyber police officers for security operations, including in the combat zone in Ukraine, under a firearms training programme using a structured approach]. Natsionalni interesy Ukrainy. № 3(8). 2025. S. 163-171. [in Ukrainian]

9. Markov V. V., Rvachov O. M., Heldt S. V. Vykorystannia chat-botiv dlia zaluchennia naselennia do protydii kryminalnym pravoporushenniam, shcho vchyniaiut zlovmysnyky z vykorystanniam zasobiv obchysliuvalnoi tekhniky ta elektronnykh komunikatsii [Use of chatbots to engage the public in countering criminal offences committed by malicious actors using computer technology and electronic communications]. Zastosuvannia informatsiinykh tekhnolohii u diialnosti pravookhoronnykh orhaniv: zb. materialiv kruhloho stolu (09 hrudnia 2020 r., m. Kharkiv) / MVS Ukrainy, Khark. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv: KhNUVS, 2020. C. 69-77. [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 37.015.31:37.013.42

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1012-1024

Гордійчук Мар'яна Сидорівна кандидат педагогічних наук, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, http:// orcid.org/0000-0002-4263-8104

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИВАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА СУЧАСНОЇ ШКОЛИ

Анотація. У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз освітнього середовища закладу загальної середньої освіти як соціокультурного й педагогічного феномену, що визначає становлення особистості здобувача освіти та формування його світосприйняття. Розкрито сутність освітнього середовища в широкому й вузькому значеннях, охарактеризовано його багаторівневу структуру (глобальний, регіональний і локальний рівні) та визначено роль школи як культурного суб'єкта в сучасному діалогічному просторі. Обґрунтовано, що освітнє середовище виступає інтегративною системою соціальних, культурних і спеціально організованих психолого-педагогічних умов, у процесі взаємодії з якими відбувається формування цілісної, внутрішньо узгодженої картини світу особистості.

Особливу увагу приділено характеристикам розвивального освітнього середовища, зокрема його цілісності, варіативності та діалогічності. Підкреслено, що можливість прояву суб'єктності школяра є визначальною умовою розвитку, а діалог між особистістю й середовищем набуває статусу самостійної цінності. Розглянуто типологію шкільних освітніх середовищ залежно від стилю взаємодії, характеру трансляції соціального досвіду, рівня творчої активності та способу взаємодії із зовнішнім соціокультурним простором.

Доведено, що ефективність освітнього середовища не може оцінюватися лише за результатами засвоєння предметних знань, а потребує комплексного врахування особистісних, ціннісних і соціальних змін у розвитку здобувачів освіти.

Актуалізовано необхідність розроблення критеріїв і показників ефективності освітнього середовища з урахуванням його багаторівневості та динамічності.

Зроблено висновок про те, що розвивальне освітнє середовище виступає умовою формування зрілої, відповідальної та культурно ідентифікованої особистості в умовах сучасних соціокультурних трансформацій.

Ключові слова: освітнє середовище; розвивальне середовище; заклад загальної середньої освіти; світосприйняття; суб'єктність; діалогічність; типологія освітнього середовища; розвиток особистості.

Hordiichuk Mariana Sydorivna Ph.D. of Pedagogical Sciences , Associate Professor, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, http://orcid.org/0000-0002-4263-8104

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR ENHANCING THE DEVELOPMENTAL POTENTIAL OF THE MODERN SCHOOL EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Abstract. The article presents a theoretical and methodological analysis of the educational environment of a general secondary education institution as a socio-cultural and pedagogical phenomenon that determines personality formation and the development of students' worldview. The essence of the educational environment is clarified in both broad and narrow meanings, and its multi-level structure (global, regional, and local levels) is characterized. The role of the school as a cultural subject in a modern dialogical space is substantiated. The educational environment is interpreted as an integrative system of social, cultural, and specially organized psychological and pedagogical conditions that contribute to the formation of a coherent and internally consistent worldview.

Special attention is paid to the characteristics of a developmental educational environment, including integrity, variability, and dialogical interaction. The possibility of students' subjectivity is emphasized as a key condition for personal development, while dialogue between the individual and the environment is considered an independent value. The typology of school educational environments is analyzed depending on the style of interaction, the character of social experience transmission, the level of creative activity, and the nature of interaction with the external socio-cultural context.

It is proved that the effectiveness of the educational environment cannot be assessed solely by academic achievements, but requires comprehensive consideration of personal, value-based, and social transformations in students' development. The necessity of developing criteria and indicators for evaluating the effectiveness of the educational environment, taking into account its multi-level and dynamic character, is substantiated. The study concludes that a developmental educational environment is a fundamental condition for shaping a mature, responsible, and culturally identified personality in the context of contemporary socio-cultural transformations.

Keywords: educational environment; developmental environment; environmental approach; general secondary education institution; worldview; subjectivity; dialogical interaction; typology of educational environment; personality development.

Постановка проблеми. Ефективність діяльності сучасних закладів загальної середньої освіти значною мірою визначається рівнем сформованості їхнього освітнього середовища. Однією з важливих проблем психолого-педагогічного супроводу дітей є формування підтримувального та розвивального освітнього

середовища відповідно до їхніх здібностей і можливостей. Професійно сконструйоване освітнє середовище забезпечує оптимізацію його впливу на особистість здобувача освіти, сприяє виявленню обдарованих дітей та створює умови для розвитку їхнього потенціалу.

Тенденція варіативності сучасної загальної середньої освіти характеризується різноманітними напрямами розвитку: з'явилися різні типи й моделі закладів освіти, упроваджуються нові освітні концепції та педагогічні технології (зокрема альтернативні освітні підходи), що зумовлює зростання кількості специфічних внутрішніх завдань, які визначає і розв'язує конкретний заклад загальної середньої освіти. Варіативні навчальні програми, педагогічні методи та форми організації освітнього процесу також істотно впливають на формування освітнього середовища.

Ефективна школа повинна формувати здобувачів освіти як активних суб'єктів освітнього процесу. Таке розуміння відповідає положенням суб'єктно-діяльнісного підходу, представленого в працях українських науковців (К. Гораш, О. Савченко) та європейських педагогів (Я. Корчак, Дж. Дьюї) [2;4].

Автори концепції вважають за необхідне розглядати всі аспекти ефективної школи з урахуванням позицій різних суспільних груп (представників органів управління освітою, батьків, учнів, педагогів). Проведені дослідження дають можливість описати узагальнену («базову») модель ефективного закладу загальної середньої освіти та порівняти її з реально функціонуючими освітніми установами [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із критеріїв ефективності освітнього середовища українські та європейські дослідники (В. Ясвін, С. Дерябо, П. Фрейре) визначають соціальну комфортність, яка може включати такі показники, як самооцінка участі в житті шкільного колективу, оцінка взаємовідносин між учнями та педагогами, а також характер взаємодії учнів між собою.

Відповідно до державної освітньої політики України особлива увага приділяється проблемі виявлення та підтримки обдарованих дітей, розробленню критеріїв визначення обдарованості, розвитку здібностей у сфері технічної та гуманітарної творчості, винахідницької діяльності, а також забезпеченню належного психолого-педагогічного супроводу таких дітей.

Мета статті: є теоретичне обґрунтування необхідності організації психолого-педагогічного супроводу формування та розвитку пізнавальних інтересів обдарованих дітей, а також забезпечення їхньої психолого-педагогічної підтримки в умовах освітнього середовища закладу загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу. Сучасна психолого-педагогічна наука перебуває на етапі трансформації підходів до вивчення освітнього середовища та оцінювання його ефективності. Більшість українських науковців розглядає освітнє середовище як сукупність взаємопов'язаних і комплементарних чинників (матеріальних, просторово-предметних, педагогічних, соціально-психологічних тощо), що суттєво впливають на характер освітнього процесу.

При цьому підкреслюється необхідність під час експертизи ефективності освітнього середовища приділяти особливу увагу аналізу його психологічного компонента. Частина підходів може розглядатися в контексті проблеми світосприйняття здобувачів освіти.

Розглядаючи освітнє середовище закладу загальної середньої освіти в контексті основних принципів психології розвитку та розвивального навчання, українські дослідники зазначають, що попри різноманітність освітніх середовищ, реалізованих у конкретних закладах освіти, їх можна певним чином класифікувати відповідно до внутрішніх цільових орієнтацій функціонування закладу освіти як організації.

Освітнє середовище може розглядатися в широкому й вузькому значеннях. У широкому розумінні соціокультурне освітнє середовище постає як багаторівнева структура. Глобальний рівень охоплює загальносвітові тенденції розвитку культури, економіки, політики та освіти, глобальні інформаційні мережі, через які здійснюється обмін знаннями й культурними зразками. Регіональний рівень (державний або міжрегіональний) включає освітню політику, систему освіти, культурні традиції, спосіб життя відповідно до соціальних і національних норм, а також засоби масової комунікації. Локальний рівень охоплює заклад освіти з його мікрокультурою та психологічним кліматом, найближче оточення дитини й сім'ю.

Діагностичний інструментарій включає три блоки методик.

Перший блок спрямований на вивчення результатів впливу освітнього середовища закладу загальної середньої освіти на здобувачів освіти. До таких результатів належать інтелектуальні здібності дітей, їхні соціальні та індивідуально-особистісні характеристики, мотиваційна сфера, зумовлена включенням в освітній процес. Для оцінювання інтелектуальних здібностей зіставлялися результати тестів, що дають змогу виявити базові інтелектуальні здібності та мисленнєві дії, формування яких безпосередньо залежить від освітнього процесу. Оцінювання індивідуально-особистісних особливостей здійснювалося шляхом дослідження самооцінки та рівня домагань дітей, виявлення ієрархії мотивів, визначення рівня навчальної мотивації та характеру ставлення до освітньої діяльності.

Оцінювання впливу освітнього середовища передбачає аналіз низки психологічних параметрів, зокрема рівня тривожності учнів, характеру їхніх міжособистісних взаємодій та інтенсивності соціальних контактів з однолітками.

Другий аналітичний блок спрямований на дослідження тих педагогічних інструментів і механізмів, за допомогою яких заклад освіти намагається досягти розвивального ефекту. З метою вивчення організації освітнього процесу та специфіки взаємодії в системі «педагог - здобувач освіти» використовується спеціально сконструйована схема аналізу уроку. Вона охоплює три взаємопов'язані аспекти: змістове наповнення навчання, організаційні умови його реалізації та міжособистісний характер педагогічної взаємодії.

Третій діагностичний блок орієнтований на виявлення стратегічних внутрішніх орієнтирів, які визначають напрям функціонування закладу освіти та ефективність впливу освітнього середовища на психічний розвиток учнів. За допомогою анкетування здійснюється зіставлення офіційно задекларованих цілей із реально реалізованими освітніми пріоритетами.

Комплексне застосування зазначеного діагностичного інструментарію дало можливість проаналізувати особливості освітніх середовищ у різних закладах освіти та сформувати їх індивідуальні характеристики. За результатами дослідження виокремлено три типологічні моделі освітнього середовища:

- розвивальна модель;
- перехідна модель (із декларованими розвивальними цілями та обмеженими засобами їх досягнення);
- традиційна модель організації освітнього процесу.

Оцінювання освітнього середовища доцільно здійснювати крізь призму його розвивального потенціалу. Методологічною основою такого аналізу виступає система ключових індикаторів, що передбачає:

- відповідність освітнього впливу віковим психологічним новоутворенням;
- організацію навчання на основі провідної діяльності;
- інтеграцію навчальної діяльності з іншими формами активності;
- наявність методичного забезпечення, яке дозволяє досягти прогнозованих результатів розвитку та здійснити їхню діагностику.

У контексті роботи з обдарованими дітьми особливої ваги набуває диференціація освітнього середовища відповідно до типів прояву обдарованості.

Для дітей із потенційною обдарованістю освітній простір має виконувати функцію розвивального освітнього середовища, що сприяє актуалізації природних задатків. Таке середовище повинно характеризуватися варіативністю змісту, різноманітністю культурних практик та можливістю переживання ситуації успіху.

Для учнів із ситуативними проявами творчих здібностей освітнє середовище має створювати умови для частішого включення у творчі стани, передбачати наявність проблемних, дослідницьких та креативних ситуацій.

У випадку стабільно вираженої обдарованості освітній простір повинен бути інтенсивним, інтелектуально збагачений і спрямованим на самореалізацію особистості. Він має забезпечувати не лише розвиток здібностей, а й формування ціннісних орієнтацій та особистісну самоідентифікацію.

У практиці діяльності закладу загальної середньої освіти педагог працює з учнями різного рівня обдарованості, тому освітнє середовище має бути гнучким і багатовекторним. Воно повинно одночасно створювати умови як для виявлення потенціалу, так і для поглибленого розвитку вже сформованих творчих здібностей. Робота зі стабільно обдарованими учнями часто потребує спеціалізованих програм та спеціально організованого освітнього простору.

Діагностування розвивального ефекту освітнього середовища доцільно здійснювати комплексно, враховуючи три взаємопов'язані складові: стан здоров'я здобувачів освіти, рівень розвитку їхньої пізнавальної сфери та особистісні характеристики. Сукупний показник розвитку формується на основі результатів тестових методик, аналізу навчальної успішності, даних медичного обстеження та інших емпіричних індикаторів.

Отримані дані інтерпретуються за допомогою стандартизованих шкал, що дає можливість порівняти індивідуальні показники з віковими нормативами та оцінити ефективність освітнього середовища в системному вимірі.

Аналіз підходів до оцінювання ефективності освітнього середовища засвідчує, що окремі концепції не забезпечують повного виявлення чинників, які мають системний вплив на становлення особистості здобувача освіти. Ігнорування структурних компонентів освітнього середовища унеможливлює адекватне визначення ступеня та характеру впливу як внутрішньошкільних, так і зовнішніх соціальних факторів, зокрема родини, системи позашкільної освіти та ширшого соціокультурного контексту, на процес формування особистості учня. У цьому зв'язку постає необхідність комплексного аналізу освітнього середовища як цілісної системи взаємопов'язаних елементів.

В українській та європейській педагогічній думці обґрунтовано підхід, відповідно до якого інтегративним критерієм якості освітнього середовища виступає сукупність можливостей для задоволення й розвитку потреб та ціннісних орієнтацій здобувачів освіти. У межах зазначеної концепції освітнє середовище розглядається як простір, що забезпечує реалізацію ієрархії особистісних потреб - від базових фізіологічних і потреби в безпеці до соціального визнання, самоповаги, пізнавальної активності, творчої самореалізації та досягнення високого рівня професійної або інтелектуальної майстерності. Особливого значення набуває створення умов для включення учнів у значущу діяльність, формування цілісної індивідуальної картини світу, розвитку здатності до перетворювальної активності, засвоєння групових норм і цінностей та естетичного освоєння освітнього простору.

Разом із тим у межах цього підходу залишається дискусійним питання методики вимірювання ступеня сформованості окремих потреб і визначення рівня їхньої реалізації в конкретному освітньому середовищі. Це актуалізує проблему розроблення валідного та надійного діагностичного інструментарію, який дозволив би здійснювати як кількісну, так і якісну оцінку впливу освітнього середовища на особистісний розвиток здобувачів освіти.

У сучасних дослідженнях гуманітарний компонент освітнього середовища розглядається як чинник, що забезпечує трансформацію структурних характеристик особистості. Суб'єктна взаємодія учня з гуманітарно насиченим освітнім простором сприяє формуванню світоглядних орієнтацій, розвитку самосвідомості та адекватної самооцінки, засвоєнню морально-етичних норм, розширенню духовного досвіду й активізації творчого потенціалу.

Методологічним підґрунтям такого аналізу виступає аксіологічний підхід, який передбачає ціннісно-смислову узгодженість позицій і діяльності всіх суб'єктів освітнього процесу. Принципи цілісності, полісуб'єктності, автономності, інтегративності, відкритості та свободи розглядаються як визначальні характеристики гуманітарної оцінки діяльності закладу загальної середньої освіти.

У межах концепції ефективного закладу загальної середньої освіти особистість випускника інтерпретується як результат взаємодії освітнього середовища та соціуму.

Враховуючи змінність соціальних запитів у різні історичні періоди, узагальнюючим критерієм результативності освітнього процесу виступає рівень особистісної зрілості випускника, що охоплює інтелектуальний, соціальний, емоційний і ціннісно-смисловий виміри. Ефективність закладу освіти визначається його здатністю формувати особистість, готову до функціонування в умовах соціальної динаміки, до самостійного прийняття рішень, відповідальної поведінки та конструктивної самореалізації в різних сферах життєдіяльності. Водночас важливою складовою є відповідність діяльності закладу освіти очікуванням родини та соціокультурного середовища.

У цьому контексті доцільним є аналіз діяльності закладу загальної середньої освіти у двох взаємопов'язаних площинах. Перша пов'язана з характером взаємодії школи із соціальним середовищем і передбачає дослідження освітніх орієнтацій родини, рівня залучення батьків до шкільного життя, використання соціокультурного потенціалу громади та підготовки учнів до активної участі в соціальних перетвореннях. Друга площина стосується внутрішніх ресурсів закладу освіти, зокрема інноваційної активності педагогів, якості педагогічної взаємодії, здоров'язбережувального й антропологічного компонентів освітнього процесу, а також створення умов для розвитку особистісної зрілості учнів.

Отже, ефективність освітнього середовища не може бути зведена до окремих параметрів або формальних показників. Вона визначається системною взаємодією структурних компонентів середовища, педагогічних стратегій та соціальних чинників, що забезпечують цілісний і гармонійний розвиток особистості здобувача освіти.

Таким чином, аналіз різних досліджень проблеми ефективності шкільного освітнього середовища дозволяє виокремити три основні підходи (блоки), до яких можна віднести ті чи інші наукові праці. Перший підхід пов'язаний із вивченням та аналізом структури освітнього середовища (структури загалом або окремих її компонентів, внутрішніх взаємозв'язків, можливостей розширення й розвитку тощо).

Дослідження в межах іншого підходу спрямовані на аналіз результатів взаємодії (або впливу) середовища на учасників освітнього процесу (переважно йдеться про здобувачів освіти і значно меншою мірою — про педагогів та інших суб'єктів). Третій підхід поєднує попередні два. Оскільки освітнє середовище

має складну багаторівневу структуру та спрямоване на зміну особистості людини, доцільно враховувати різні науково-практичні підходи, а також методики, що дають змогу досліджувати окремі аспекти шкільного середовища. Серед принципів, які можуть бути покладені в основу дослідницької стратегії аналізу шкільного освітнього середовища, можна виокремити такі:

- вивчення всіх компонентів освітнього середовища, їхніх взаємозв'язків та інтегративного впливу на особистість школяра й інших суб'єктів освіти;
- урахування пріоритетів і цільових позицій концептуальних засад діяльності окремого закладу освіти;
- дослідження взаємодії шкільного середовища не лише зі здобувачами освіти, а й з іншими суб'єктами освітнього процесу;
- урахування специфіки впливу шкільного середовища на різні вікові групи;
- поєднання якісних і кількісних методів дослідження;
- вивчення взаємодії середовища та суб'єктів освітнього процесу в динаміці, з можливістю аналізу відтермінованого ефекту впливу.

На основі окреслених принципів можна запропонувати такі напрями вивчення ефективності освітнього середовища закладу загальної середньої освіти:

- зміни, що відбуваються в особистості здобувача освіти, у структурах його світосприйняття під час взаємодії з освітнім середовищем у порівнянні з референтними групами учнів;
- ставлення учасників освітнього процесу (здобувачів освіти, педагогів, батьків) до різних аспектів локального освітнього середовища;
- дослідження та аналіз концептуальних засад побудови освітнього середовища, його основних компонентів.

Нами було розроблено низку орієнтирів (критеріїв) для оцінювання теорій і концептуальних положень, на основі яких заклад освіти проєктує та розвиває власне освітнє середовище.

1.Теорія має ґрунтуватися на морально-етичних принципах. Автори концепції повинні демонструвати відповідальну позицію; можливі ризики мають бути мінімізовані й науково обґрунтовані.

2.Теоретичні положення повинні формулюватися чітко й однозначно, щоб ідеї, пропозиції та гіпотези були зрозумілими для інтерпретації, перевірки й обговорення в науковому та професійному середовищі.

3.Концептуальні положення мають бути логічно пов'язаними між собою та вільними від внутрішніх суперечностей.

4.Концепція повинна охоплювати різні аспекти освітнього процесу, особистості здобувача освіти й педагога, а також соціокультурні умови функціонування закладу освіти. Цілісна концепція може слугувати логічною основою для інтеграції різних підходів і напрямів розвитку освітнього середовища.

5.На основі концепції має бути можливою результативна діяльність усіх компонентів освітнього середовища. Це передбачає її ефективну реалізацію в педагогічній практиці.

6.Основні ідеї концепції повинні мати потенціал застосування в різних освітніх системах і набувати поширення в ширшому освітньому просторі.

Усі ключові компоненти освітнього середовища окремого закладу загальної середньої освіти (просторово-семантичний, змістово-методичний, комунікативно-організаційний) можуть бути об'єктом експертного оцінювання. Один із перших досвідів структурного аналізу освітнього середовища на основі експертної оцінки було реалізовано в експериментальному українському закладі загальної середньої освіти. Процедура була організована таким чином: у ролі експертів виступали науковці, методисти, педагоги закладу освіти, батьки та випускники. У процесі обговорення було сформульовано перелік запитань, що характеризують освітнє середовище та результати діяльності закладу освіти на рівні суб'єктів освітнього процесу[3;5].

Ці запитання охоплювали такі групи проблем: вибір філософських засад діяльності та розвиток концепції закладу освіти; організація освітнього процесу, педагогічна діяльність і її результативність; образ учня сьогодення та найближчого майбутнього; перспективи й напрями розвитку освітнього середовища закладу освіти тощо. Експерт мав право обрати один або кілька блоків запитань або надати відповіді на весь перелік.

Судження експертів ґрунтувалися не лише на глибокому й тривалому ознайомленні з особливостями конкретного освітнього середовища, а й на порівняльному аналізі загальних тенденцій і перспектив розвитку освіти. Такі запитання можуть виступати своєрідними діагностичними критеріями, зміст і характер відповідей на які дозволяють визначити тип освітнього середовища, рівень його розвитку, ступінь відповідності запитам учнів, батьків і педагогів, а також сучасним вимогам психолого-педагогічної науки. Передбачається, що зазначені критерії залишатимуться актуальними як у теперішньому, так і в майбутньому, а порівняння відповідей у динаміці дасть змогу простежити особливості змін не лише освітнього середовища, а й розвитку особистості здобувача освіти [4;5].

Нині, аналізуючи характер шкільного освітнього середовища, експерти стикаються з методологічно значущим питанням: чи є це середовище розвивальним і таким, що розвивається? Відповідь на нього потребує зіставлення категорій «розвиток» і «функціонування» стосовно побудови освітнього середовища закладу освіти за кількома позиціями. Традиційний заклад освіти реалізує вже визначені зовнішні цілі, при цьому процес і результати цілепокладання не набувають принципового значення. Натомість заклад освіти, що розвивається, здійснює самостійне, цілеспрямоване вибудовування ієрархії цілей і формування концептуальних засад діяльності з урахуванням особливостей своєї роботи, соціокультурних і економічних умов.

Функціонуючий заклад освіти орієнтується переважно на оптимізацію передачі нормативно визначеного змісту та формування чітко окреслених умінь і навичок, насамперед навчальних. Заклад освіти, що розвивається, стимулює педагогів до більшої самостійності у відборі, структуруванні й оптимізації навчального змісту, до усвідомленого визначення освітніх пріоритетів із урахуванням інтересів і потреб учасників освітнього процесу за умови дотримання державних стандартів освіти.

Розвиток освітнього середовища передбачає системний характер організації освітнього процесу та його орієнтацію на інтерактивні технології, а також на технології розвитку дослідницької діяльності здобувачів освіти. За відсутності гнучкого цілепокладання й внутрішньої цілісності в умовах функціонуючої школи застосування педагогічних прийомів і технологій може набувати еклектичного, фрагментарного характеру, що знижує їхню результативність. Натомість у школі, що розвивається, педагогічні технології підпорядковані стратегічним цілям розвитку особистості та інтегровані в єдину концептуальну систему[2;3].

У традиційному підході до освіти провідне значення надається досвіду й знанням учителя, а також трансляції зразків поведінки, сприйняття та ставлення до світу. Розвивальна школа, не заперечуючи визначальної ролі педагога, вибудовує взаємини на принципах співпраці та спільного пізнання, коли учень за підтримки вчителя вступає в активний діалог із соціальною та культурною реальністю.

Школа з усталеним режимом функціонування базується переважно на поважному ставленні до інформації як до стабільного джерела знань. Розвивальна школа формує уважне й критичне ставлення до інформаційних ресурсів, акцентуючи увагу на їхній достовірності, актуальності та динамічності. Усвідомлюється, що інформація швидко застаріває, а засвоєння структур знань і принципів їх організації є важливішим, ніж механічне запам’ятовування великих обсягів матеріалу. Розвиток передбачає формування в педагогів і здобувачів освіти здатності до постановки пізнавальних і дослідницьких завдань, а також навичок самостійного пошуку, аналізу й інтерпретації інформації.

1.Традиційний підхід зосереджується переважно на оцінюванні рівня засвоєння предметних знань, навчальних умінь і навичок. Розвивальний підхід передбачає цілісну багаторівневу систему оцінювання результатів — від індивідуальних до рівня освітньої системи загалом, з урахуванням не лише предметної, а й надпредметної (інтегрально-особистісної) сфери досягнень, що включає розвиток ціннісних орієнтацій, креативності, соціальної компетентності та особистісної зрілості.

2.Функціонуюча школа спирається насамперед на власні ресурси та внутрішній потенціал. Школа, що розвивається, не лише використовує власні можливості, а й активно залучає ресурси соціокультурного середовища, партнерські зв’язки та інституції громадянського суспільства. Вона прагне

впливати на навколишнє середовище, бере участь у формуванні освітніх запитів здобувачів освіти та їхніх родин, а також сприяє розвитку освітнього простору громади.

У вузькому значенні освітнє середовище ототожнюється з безпосереднім найближчим оточенням особистості. Саме це оточення й характер взаємодії з ним можуть мати визначальний вплив на формування світосприйняття школяра. Фактично існує кілька локальних середовищ, у межах яких відбувається особистісно значуща життєдіяльність здобувача освіти: сім'я, неформальні групи однолітків і школа.

Освітнє середовище школи не є універсальним, оскільки заклади освіти суттєво відрізняються між собою, особливо в площині міжособистісних взаємин, які мають визначальне значення для становлення світогляду учня. Важливим є характер взаємодії в системах «педагог – учень», «учень – учень», «педагог – педагог». Процес становлення особистості школяра не має лінійного характеру. Недостатньо лише створити оптимальне для розвитку й творчості освітнє середовище; необхідно враховувати багатовимірність міжособистісних зв'язків і індивідуальні особливості дитини. Розвиток особистості значною мірою залежить від того, вплив яких соціальних систем — відкритих чи закритих — домінує в її індивідуальному досвіді. Психолого-педагогічні впливи певних систем формують відповідний індивідуально-психологічний склад особистості, який згодом визначає її самостійний вибір зовнішніх зв'язків і взаємин.

Необхідною умовою успішного розвитку особистості є забезпечення відкритої взаємодії з зовнішнім середовищем. Така взаємодія сприяє оптимальному регулюванню психічної організації людини через активний обмін інформацією та енергією з оточенням. Дитина виступає суб'єктом взаємодії зі шкільним середовищем за умови, що це середовище створює простір для активності, ініціативи й самовираження, а не лише для адаптації до заданих умов.

Освітнє середовище, яке забезпечує можливості прояву суб'єктності, характеризується цілісністю, варіативністю та діалогічністю взаємодії особистості й соціокультурного простору. Цілісність означає включення всіх необхідних і значущих для школяра компонентів взаємодії в системі «людина – світ», створення інтегративного, багатоваріантного соціального й культурного простору, у межах якого здобувач освіти може розвиватися як особистість.

Варіативність зумовлює збагачення смислового поля шкільного середовища різноманіттям значень, інтерпретацій і можливостей для самовираження в різних видах пізнавальної та культурно-перетворювальної діяльності. Таке змістове наповнення стає умовою самовизначення школяра в освітньому середовищі, допомагає особистості знаходити адекватні способи взаємодії не лише в локальному шкільному просторі, а й на ширших соціокультурних рівнях.

Діалогічність передбачає творчу, співтворчу взаємодію школяра та середовища, у процесі якої він вибудовує багатоманітні зв'язки з іншими людьми, із системою культурних цінностей і з природним світом. У такому

взаємозв'язку освітнє середовище виступає не як сукупність зовнішніх умов, а як простір співрозвитку.

Школа, якщо вона є суб'єктом культури, створює можливості для становлення світосприйняття та розвитку дитини в сучасному діалогічному просторі. Поняття «можливість» відображає єдність властивостей освітнього середовища та активності самої особистості; воно однаковою мірою характеризує і середовище, і поведінку суб'єкта. Діалог суб'єкта й середовища означає, що освітній простір створює умови для розвитку школяра, а сам здобувач освіти здатний трансформувати шкільне середовище у процесі навчально-пізнавальної діяльності.

Можливості шкільного середовища забезпечуються створенням відповідних умов, серед яких важливими є: активна участь учнів разом із педагогами та батьками у формуванні й удосконаленні елементів освітнього середовища; усвідомлений вибір школярами (особливо старшокласниками) власної соціально-освітньої ролі та життєвих цілей у межах школи й у ширшому соціокультурному контексті; узгодження цінностей у режимі діалогічної взаємодії між суб'єктами освітнього процесу, що забезпечує відповідність освітнього середовища ціннісним орієнтаціям учнів і їхніх родин. Діалог у цьому випадку постає не лише засобом розв'язання освітніх завдань, а й самостійною цінністю шкільного середовища.

Принципи побудови шкільного освітнього середовища визначають підстави, за якими його можна віднести до певного типу. На формування типів освітнього середовища впливають рівень культурно-історичного розвитку суспільства, особливості національної та регіональної культури, рівень розвитку педагогічної культури тощо. Типологія шкільного освітнього середовища може розглядатися відповідно до стилю взаємодії всередині середовища, характеру ставлення до соціального досвіду та способів його передавання, ступеня творчої активності, а також особливостей взаємодії із зовнішнім соціальним простором.

Висновки. Будь-яка типологія шкільного середовища має умовний характер, оскільки в межах одного закладу освіти можуть поєднуватися елементи різних типів. В основі певного типу освітнього середовища лежать ціннісно-смислові домінанти сприйняття світу та людини, які знаходять відображення у філософських і психолого-педагогічних концепціях. Вони можуть бути чітко сформульованими або існувати імпліцитно в професійній свідомості педагога чи батьків.

Варіативність сучасної загальної середньої освіти зумовила виникнення різних моделей освітніх середовищ. У зв'язку з цим актуалізується потреба в розробленні критеріїв і показників ефективності освітнього середовища в контексті становлення світосприйняття школярів. Зважаючи на складну багаторівневу структуру освітнього середовища та його вплив на трансформацію особистості, доцільно застосовувати різні науково-практичні підходи та методики, що дозволяють досліджувати окремі аспекти шкільного простору.

Узагальнюючи викладене, можна дійти таких висновків. Освітнє середовище як соціокультурна й педагогічна категорія характеризується сукупністю соціальних, культурних і спеціально організованих у закладі освіти психолого-педагогічних умов, у результаті взаємодії яких з індивідом відбувається становлення особистості та формування цілісної, внутрішньо несуперечливої картини світу й власного місця в ньому.

Література:

1. Гораш К. В. Сучасні тенденції змін освітнього середовища закладів загальної середньої освіти // *Науковий вісник Ужгородського університету.* № 2(49) 2021. с.42–47. https://doi.org/10.24144/2524-0609.2021.49.42-46

2. Жадько О. Організація взаємодії закладів загальної середньої освіти й органів місцевого самоврядування в освіті та вихованні дітей. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал. МОН України, Сумський держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка (редкол.: А. А. Сбруєва, О. А. Біда, Ю. А. Бондаренко та ін.). Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка. № 1 (95).2021. с. 62–66.

3. Молнар Т. І. Формування розвивального освітнього середовища в Новій українській школі // Педагогічні науки: збірник наукових праць. № 105 2024. с.20–25. https://doi.org/10.32999/ksu2413-1865/2024-105-3

4. Мушка О.В. Методологічні принципи проєктування освітнього середовища гімназії. Анотовані результати науково-дослідної роботи Інституту педагогіки НАПН України за 2019 рік. Київ: Інститут педагогіки, 2019. с.240–241.

5. Рощіна С.М. Розвивальне освітнє середовище навчального закладу як умова особистісного розвитку учнів// Педагогічний альманах. Вип. 12. Ч. 1. 2021. с. 34–38.

References:

1. Horash, K. V. (2021). Suchasni tendentsii zmin osvitnoho seredovyshcha zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Modern trends in changes of the educational environment of general secondary education institutions]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu, 2(49), 42–47. https://doi.org/10.24144/2524-0609.2021.49.42-46 [in Ukrainian].

2. Zhadko, O. (2021). Orhanizatsiia vzaiemodii zakladiv zahalnoi serednoi osvity y orhaniv mistsevoho samovriaduvannia v osviti ta vykhovanni ditei [Organization of interaction between general secondary education institutions and local self-government bodies in education and upbringing of children]. Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii, 1(95), 62–66

3. Molnar, T. I. (2024). Formuvannia rozvyvalnoho osvitnoho seredovyshcha v Novii ukrainskii shkoli [Formation of a developmental educational environment in the New Ukrainian School]. Pedahohichni nauky: zbirnyk naukovykh prats, 105, 20–25. https://doi.org/10.32999/ksu2413-1865/2024-105-3 [in Ukrainian].

4. Mushka, O. V. (2019). Metodolohichni pryntsypy proiektuvannia osvitnoho seredovyshcha himnazii [Methodological principles of designing the educational environment of a gymnasium]. In Anotovani rezultaty naukovo-doslidnoi roboty Instytutu pedahohiky NAPN Ukrainy za 2019 rik (pp. 240–241). Kyiv: Instytut pedahohiky [in Ukrainian].

5. Roshchina, S. M. (2021). Rozvyvalne osvitnie seredovyshche navchalnoho zakladu yak umova osobystisnoho rozvytku uchniv [Developmental educational environment of an educational institution as a condition for students' personal development]. Pedahohichnyi almanakh, 12(1), 34–38 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 37.09: 37.091.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1025-1033

Гришко Вікторія Іванівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри правоохоронної діяльності та спеціальних юридичних дисциплін Національного університету водного господарства та природокористування, https://orcid.org/0000-0001-9257-4535

Цевух Андрій Ігорович асистент кафедри інформаційного права та юридичної журналістики Національний університет водного господарства та природокористування Навчально - науковий інститут права та гуманітарних наук, https://orcid.org/0000-0001-9696-5971

НАВЧАЛЬНІ ДЕБАТИ ЯК ІНТЕГРОВАНИЙ МЕТОД ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

Анотація. Дана наукова стаття досліджує навчальні дебати як інтегрований метод викладання історії та громадянської освіти в закладах освіти. У роботі аналізується потенціал дебатів як унікально-інтерактивної педагогічної технології, яка здатна забезпечити одночасне формування предметних компетентностей з історії та громадянської освіти.

Наукова розвідка доводить, що систематичне застосування навчальних дебатів сприяє розвитку аргументованої комунікації, розвитку критичного мислення, вміння працювати з історичними джерелами та альтернативними інтерпретаціями певних подій, а також формує навички толерантного сприйняття іншої позиції, поваги до свободи альтернативних думок і конструктивного діалогу, що є базовими елементами демократичної громадянської культури.

У науковій статті обґрунтовано дидактичні переваги інтеграції дебатів у процес викладання історії: посилення мотивації учнів, поглиблення розуміння причинно-наслідкових зв'язків історичних процесів, розвитку історичної свідомості через призму зіткнень протилежних поглядів на історичне минуле. Окремо висвітлюється специфіка використання дебатів у громадянській освіті, де вони виступають в амплуа інструменту практичного оволодіння демократичними процедурами, виховання відповідальної громадянської позиції і моделювання прийняття суспільно значущих рішень.

На основі теоретичного аналізу та узагальнення практичного досвіду в даній науковій праці пропонуються рекомендації щодо конструювання тематичних дебатів, поєднання історичних матеріалів з актуальними громадянськими питаннями, організації підготовчого етапу, модерації та рефлексії. Висновки наукової розвідки підтверджують, що інтегрована

застосування навчальних дебатів здатне підвищити ефективність формування інтегрованих компетентностей та сприяє реалізації повноцінного компетентнісного підходу в сучасній українській освіті.

Ключові слова: навчальні дебати, критичне мислення, викладання історії, історична свідомість, демократична компетентність, громадянська освіта, аргументована комунікація.

Hryshko Viktoriya Ivanivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Law Enforcement Activities and Special Legal Disciplines of the National University of Water Management and Environmental Management**,** https://orcid.org/0000-0001-9257-4535

Tsevukh Andriy Igorovych Assistant Professor of the Department of Information Law and Legal Journalism of the National University of Water Management and Environmental Management Educational and Scientific Institute of Law and Humanities**,** https://orcid.org/0000-0001-9696-5971

EDUCATIONAL DEBATES AS AN INTEGRATED METHOD OF TEACHING HISTORY AND CIVIC EDUCATION

Abstract. This scientific article explores educational debates as an integrated method of teaching history and civic education in educational institutions. The work analyzes the potential of debates as a unique interactive pedagogical technology that is capable of ensuring the simultaneous formation of subject competencies in history and civic education.

Scientific research proves that the systematic use of educational debates contributes to the development of reasoned communication, the development of critical thinking, the ability to work with historical sources and alternative interpretations of certain events, and also forms the skills of tolerant perception of another position, respect for the freedom of alternative opinions and constructive dialogue, which are basic elements of democratic. civic culture.

The scientific article substantiates the didactic advantages of integrating debates into the process of teaching history: increasing student motivation, deepening understanding of the cause-and-effect relationships of historical processes, developing historical consciousness through the prism of the clash of opposing views on the historical past. Separately, the specification of the use of debates in civic education is highlighted, where they act as a broad tool for practical mastery of democratic procedures, education of an appropriate civic position and modeling of socially significant decision-making.

Based on theoretical analysis and generalization of practical experience, this scientific work offers recommendations for building thematic discussions, combining historical materials with current civic issues, organizing the preparatory stage,

moderation and reflection. The conclusions of scientific research confirm that the integrated use of educational debates can increase the effectiveness of the formation of integrated competencies and the development of a full-fledged competency-based approach in modern Ukrainian education.

Keywords: educational debates, critical thinking, history teaching, historical awareness, democratic competence, civic education, argumentative communication.

Постановка проблеми: система сучасної української середньої освіти перебуває перед завданням поєднання ґрунтовного опанування історичних знань з одночасним формуванням громадянських компетентностей, які необхідні заради повноцінної участі в житті сучасного демократичного суспільства. Поточні підходи до викладання історії в основному орієнтовані на відтворення фактологічного матеріалу та дат, що впливає на розвиток критичного мислення особистості, навичок аргументованого відстоювання власної думки і здатності до сприйняття різних точок зору. При цьому громадянська освіта в шкільній практиці нерідко має подібний характер, який зводиться до недостатнього ознайомлення з правами, обов'язками та демократичними інститутами без відповідної практичної спрямованості.

Брак інтегрованих освітніх підходів зумовлює відокремлення вивчення історичного минулого від осмислення сучасних суспільних процесів, що в комплексі ускладнює становлення історичної свідомості та активної громадянської позиції. Внаслідок цього, під час здобуття шкільної базової освіти школярі недостатньо розвивають уміння аналізувати різні інтерпретації історичних подій, вести змістовний і конструктивний діалог, а також брати виважену участь у дискусіях з актуальних суспільно-політичних питань.

Навчальні дебати як інтерактивна педагогічна технологія володіють значим потенціалом для подолання зазначених раніше викликів. Однак, станом на сьогодні, такі практики дебатів застосовуються не достатньо і не мають належного теоретичного та методичного обґрунтування як інтерактивного інструменту навчання історії та громадянської освіти. Отже, нагальною проблемою є потреба у науковому обґрунтуванні і методичному забезпеченні використання навчальних дебатів як інтегрованого методу, який сприяє одночасному розвитку історичної та громадянської освіти в умовах впровадження компетентнісного підходу Нової української школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: як відомо, наше життя це постійна комунікація одне з одним і дебати є одним з ключових інструментів цієї комунікації. Дебати або в нашому контексті навчальні дебати, являють собою форму обговорення певного спірного питання, де учасники цих дебатів використовують факти, аргументи і логічні міркування заради відстоювання власної позиції, при цьому поважаючи думку опонента. Їхня суть полягає в критичному аналізі певної проблеми, що корисно для формування критичного мислення особистості і загального розвитку, завдяки якому стає можливо вибудувати якісне демократичне-правове суспільство.

З огляду на зазначене, багато вітчизняних дослідників приділили увагу дослідженню дебатів як цінного освітнього інструменту, що може допомогти ефективно модернізувати українську освіту. Наприклад, О.В. Акімова та С.В. Нагорняк дослідили дебати як метод формування критичного та творчого мислення у дітей молодшого шкільного віку. Н. Шарата розглянула навчальні дебати у призмі розвитку комунікативної компетентності під час професійної підготовки майбутніх фахівців, О. Муляр і Н. Лесик приділили увагу навчальним дебатам як одному із інноваційних методів навчання шкільної історії, а В. Бойко разом з І.Є. Підберезних, досліджували дебати в контексті громадянської освіти як інструменту формування патріотизму у молоді.

Мета наукової статті полягає у дослідженні навчальних дебатів як інтегрованого методу викладання історії та громадянської освіти та цінного освітнього інструменту.

Виклад основного матеріалу: Навчальні дебати – це інтерактивний метод навчання, який у межах викладання історії та громадянської освіти поєднує засвоєння знань із активним їх практичним застосуванням, що спрямовано на формування критичного мислення історичної свідомості, та демократичної компетентності. Під час дебатного формату здобувачі освіти працюють з різноманітними історичними фактами і інтерпретаціями, проводять аналіз певних джерел, зіставляють альтернативні бачення на конкретну подію чи процес та навчаються аргументовано відстоювати власну точку зору з дотриманням принципів діалогу і поваги до опонента [1, с. 186-187]. Завдяки цьому освітньому підходу, стає можливо подолати репродуктивне навчання, перетворивши історичні знання на основу для осмислення сучасних суспільних процесів, а громадянську освіту на простір реальної практики участі. Через публічне обговорення, аргументовану комунікацію та оцінювання різних рішень навчальні дебати формують здатність до відповідальної громадянської позиції, забезпечуючи інтеграцію історії та громадянської освіти в логіці компетентнісного підходу.

Критичне мислення є важливою складовою розвитку особистості, яке формується завдяки навчальним дебатам, які також забезпечують формування історичної свідомості та демократичної компетентності в межах викладання історії і громадянської освіти, оскільки в таких дебатах поєднується робота з джерелами, альтернативними інтерпретаціями і будується аргументована комунікація.

Завдяки дебатам здобувачів освіти формують обґрунтовані висновки, оцінюють достовірність фактів та аргументів, враховують контраргументи опонента, розвивають етичну і метапізнавальну функцію, а також практикують активну участь у колективних дискусіях [2, с. 137-138]. Відповідно метод навчальних дебатів дозволяє сформувати навички аналізу, самостійного мислення та громадянської участі, дозволяє поєднати теоретичні знання з практичними вміннями і ціннісними установками, а історична свідомість

забезпечує розуміння минулого як контексту сучасних рішень і розвитку зрілого громадянства.

Основний сенс використання навчальних дебатів у навчальному процесі полягає в тому, що вони як освітній інструмент здатні перевести здобувача освіти з пасивного споживача знань у активного творця аргументованої комунікації, стимулюючи критичне мислення, роботу з різноманітними джерелами та усвідомлення альтернативних інтерпретацій. Навчальні дебати через формулювання тез, збір доказів, публічні виступи та реагування на контраргументи дозволяють структурно і комплексно розвити історичну свідомість, оцінити минуле в контексті сучасних суспільних процесів та одночасно формують демократичну компетентність – повагу до прав інших, відповідальність у дискусіях та готовності до участі у публічному житті. Аргументована комунікація в цьому процесі слугує інструментом інтеграції знань і практичних навичок, а правильно спроектовані дебати поєднують комунікативні, ціннісні, когнітивні та метапізнавальні цілі, стимулюючи мотивацію, соціальну взаємодію та глибоке засвоєння навчального матеріалу.

Важливе місце у викладанні історії відіграє причинно-наслідкове мислення, яке дозволяє здобувачам освіти встановити, проаналізувати і оцінити зв’язки між певними подіями, явищами та діями людей, розрізнити прямі та опосередковані, необхідні і достатні причини, врахувати мультикаузальні фактори (результат виник через декілька причин одночасно) та часові лаги (проміжок часу між причиною і її наслідком), а також відокремити факт від чиєїсь особистої інтерпретації події. Тобто, ця навичка такого мислення є критично важливою, оскільки без неї історичне знання перетворюється на простий набір фактів, тоді як її розвиток через навчальні дебати стимулює критичне мислення та дозволяє ефективно застосовувати історичну рефлексію у громадянській освіті. Під час процесу викладання історії дану здатність можна розвинути через поступове ускладнення завдань (від лінійних ланцюгів до міжказуальних систем), аналіз джерел і альтернативних пояснень, моделювання мислення педагогом, побудову тез та доказів з контраргументацією, міжпредметну інтеграцію та формувальне оцінювання, що забезпечить глибоке засвоєння матеріалу та формування навичок свідомого і критично мислячого громадянина.

Може виникнути питання – чому дебати це ефективний шлях до формування історичної свідомості? Відповідь на це питання полягає у декількох причинах. По-перше, навчальні дебати змушують здобувача освіти відстоювати власну і одночасно розглядати чужу позицію; по-друге, для переконливості у дебатах необхідно не просто повторити певні факти, а вміти їх інтерпретувати, співставити та вибудовувати причинні ланцюги [3, с. 112-113]; по-третє, підготовка до навчальних дебатів вимагає якісної роботи з джерелами (оцінка достовірності, виявлення упереджень, їх контекстуалізація); по-четверте, дебати добре розвивають емоційну та етичну емпатію, що є частиною емоційно-

ціннісного компоненту історичної свідомості; по-п'яте, навчальні дебати, які поєднують історичні кейси з сучасними громадянськими питаннями, роблять очевидним те, як знання про минуле впливає на сьогодення і громадянські вибори.

На нашу думку, заради формування історичної свідомості, необхідно сформувати педагогічні цілі, після досягнення яких здобувач освіти має демонструвати здатність до мультиперспективного аналізу, розрізняти факт і інтерпретацію, пояснювати причинно-наслідкові ланцюги у складних історично-громадських процесах, проявляти емпатію до історичних суб'єктів і критично оцінювати моральні вибори минулого, співвідносити історичні наративи з сьогоденням, використовувати первинні джерела як доказ у власних інтерпретаціях [4, с. 9]. Дані цілі разом інтегрують когнітивний, емоційно-ціннісні, темпоральний, ідентифікаційний та процедурний компоненти.

Під час викладання історії та громадянської освіти, важливо використовувати інтегровані теми у яких буде поєднуватись історія та громадянська освіта, як за приклад: «Чи мала держава застосовувати примус у часи національної кризи?», «Чи виправдана декомунізація пам'ятників?», «Чи враховували історичні лідери принципи прав людини?», тощо.

Відповіді здобувачів освіти на дані запитання ілюструють різні типи розвитку і можливостей – на високому рівні чітко аналізуються мультикаузальні фактори, здобувач посилається на різні джерела та демонструє етичну рефлексію. Натомість за умови середнього рівня розвитку, відповідь обмежується фактом і простим оцінним судженням без аргументації чи використання джерел.

Педагогу важливо розуміти, що робота з чутливими та контроверсійними темами вимагає чіткої етичної рамки, балансу джерел, попередньої перевірки потенційно травматичних тем і обов'язкової рефлексії з письмовою або індивідуальною підтримкою після таких дебатів. Навчальні дебати у такому форматі дозволять формувати історичну свідомість паралельно з аргументованою комунікацією, демократичною компетентністю, що надає можливість здобувачам освіти критично аналізувати минуле та брати відповідальну участь у сучасних громадянських процесах.

В розрізі викладання історії, аналіз, оцінювання та синтез історичної інформації утворюють разом єдиний цикл критичного мислення. Відповідно аналіз надає можливість зрозуміти походження джерела, його тип, мету його створення тощо; оцінювання дозволяє перевірити достовірність такого джерела, його упередженість і корисність; у синтезі поєднується дані з різних джерел у цілісне причинно-наслідкове пояснення та аргументований висновок. Саме під час навчальних дебатів це можливо реалізувати на практиці, оскільки здобувачі освіти під час таких дебатів працюють з доказами, формують і захищають власні інтерпретації певних подій, зіставляють альтернативні позиції та бачення на певну ситуацію, що розвиває в комплексі необхідні історичні та громадянські

навички, адже завдяки такій формі навчання здобувачі навчаються відповідально мислити, дискутувати і роботи обґрунтовані висновки.

Громадянська освіта становить важливу частину загального розвитку особистості, яка необхідна для повноцінної участі у житті суспільства [5, с. 109-110]. Через формат навчальних дебатів здобувачі можуть засвоїти практичні основи демократії. Під час їхнього проведення моделюються ключові демократичні процедури: дотримання регламентів, публічні обговорення, зважування аргументів, повагу до прав опонентів, ухвалення колективних рішень. Таким чином демократична компетентність формується не як абстрактне знання про демократичні громадянські інститути, а як реальний досвід участі в громадянських процесах і усвідомленого вибору, що і є основним призначенням сучасної громадянської освіти.

За час викладання громадянської освіти, педагог має забезпечити донесення до здобувачів освіти важливості прав людини, плюралізму думок і свободи слова, які є основою демократичної щоденної практики [6, с. 305-307]. Тобто, громадянська освіта має перетворитися на простір реального досвіду демократичної участі, де формуються демократична компетентність і культура відповідального публічного діалогу.

Інтеграція викладання історії та громадянської освіти через використання інструменту навчальних дебатів дозволяє перетворити набуті знання про минуле на реальні громадянські навички і при цьому поглибити історичну свідомість здобувачів освіти. Наприклад, історія надає контекст, джерела та приклади, а громадянська освіта ілюструє конкретні практики, норми і процедури, де це комплексно поєднується в навчальних дебатах і формує критичне мислення, а також аргументовану комунікацію. Робота з історичними кейсами, що мають актуальні суспільні наслідки, спонукує здобувачів освіти до аналізування доказів, зіставлянні різноманітних інтерпретацій, активного слухання опонентів і формулювання точних логічних позиції з врахування контраргументів та етичних меж проведення дебатів.

Заради ефективного проведення такого заняття через інтегрований метод навчання дебатів, педагог має забезпечити чіткі процедури цих дебатів, опору на перевірені джерела, педагогічну нейтральність і обов’язкову рефлексію після таких дебатів, що забезпечить успішний перехід від знання до навички, а згодом і до усвідомленої дії. Саме за такої моделі, навчальні дебати постають своєрідним методичним мостом між історичним мисленням і громадянською практикою, формуючи відповідального і критичного мислячого громадянина України.

В результаті проведеного нами дослідження, необхідно зауважити, що в рамках наукової новизни нами було обґрунтовано важливість навчальних дебатів як інтегрованого міжпредметного методу викладання історії та громадянської освіти, який здатний забезпечити паралельне формування історичної свідомості і демократичної компетентності здобувачів освіти. Вперше наукові дебати розглядаються в амплуа інструменту цілеспрямованого розвитку причинно-

наслідкового мислення і мультикаузального мислення, а також як форма аргументованої публічної комунікації, у межах котрої поєднано когнітивні, емоційно-ціннісні та процедурні компоненти історичного мислення. Запропонований нами підхід передбачає використання історичних кейсів, що мають безпосередній зв'язок з сучасними громадянськими викликами і дилемами українського суспільства, що дозволяє трансформувати історичні знання у практику усвідомленої громадянської участі.

Висновки: отже, на основі викладеного, варто розуміти, що навчальні дебати це інтегрований цінний метод викладання історії та громадянської освіти в умовах компетентнісного підходу, який сприяє активному осмисленню історичного минулого в контексті сучасних суспільних процесів та формуванню відповідальної громадянської позиції здобувачів освіти.

Було встановлено, навчальні дебати забезпечують розвиток історичної свідомості через поєднання роботи з різноманітними джерелами, мульти-перспективного аналізу та аргументованої комунікації, а також ефективно формують критичне, зокрема причинно-наслідкове мислення. Завдяки інтеграції історичних кейсів з елементами громадянської освіти українські освіті надається можливість трансформувати теоретичні історичні знання у практику демократичної участі. Тобто, було досягнуто висновку, що навчальні дебати є дієвим способом організації навчання, який формуватиме демократичну компетентність, культуру публічного діалогу, високий рівень критичного і причинно-наслідкового мислення. Подальші дослідження в розрізі даної тематики можуть бути спрямовані на емпрічну апробацією даного підходу та розроблення відповідних критеріїв оцінювання його ефективності, тощо.

Література

1. Котурбаш Н., Михайлишин Г. Технологія дебатів у системі професійної підготовки фахівців з вищою освітою. Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти. 2025. Т. 1. №. 23. С. 182-195.

2. Шарата Н. Розвиток комунікативної компетентності під час професійної підготовки майбутніх фахівців. Гуманізація навчально-виховного процесу. 2024. №. 2 (106). С. 134-144.

3. Муляр О., Лесик Н. Дебати як один із інноваційних методів навчання шкільної історії. Методологічні та методичні аспекти навчання в освітньому процесі НУШ: збірник матеріалів доповідей (статей, тез) учасників Всеукр. інтернет-конф.(м. Луцьк, 15 черв. 2023 р.). Луцьк: ВІППО, 2023. 322 с. С. 112-116.

4. Мороз І. М., Каюн В. О. Роль історичної освіти у формуванні громадянської ідентичності молоді. Вісник гуманітарних наук. 2025. №12. 21 с.

5. Савченко Н. С. Громадянська освіта як шлях розвитку та соціалізації особистості, формування її національної самосвідомості та громадянської позиції. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології, 2024, № 3 (137). 2024. С. 105-116. DOI 10.24139/2312-5993/2024.03/105-116.

6. Кульбач Л. М. Громадянська освіта в Україні в контексті євроінтеграційних змін. The 2th International scientific and practical conference "Modern education using the latest technologies"(January 17-20, 2023). Lisbon, Portugal. International Science Group. 2023. 504 p. 2023. С. 302-308.

References

1. Koturbash, N., & Mykhailyshyn, H. (2025). Tekhnolohiia debativ u systemi profesiinoi pidhotovky fakhivtsiv z vyshchoiu osvitoiu [The technology of debates in the system of professional training of specialists with higher education]. Profesionalizm pedahoha: teoretychni i metodychni aspekty — Professionalism of the Teacher: Theoretical and Methodological Aspects, 1(23), 182–195. [in Ukrainian].

2. Sharata, N. (2024). Rozvytok komunikatyvnoi kompetentnosti pid chas profesiinoi pidhotovky maybutnikh fakhivtsiv [Development of communicative competence during the professional training of future specialists]. Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu — Humanisation of the Educational Process, 2(106), 134–144. [in Ukrainian].

3. Muliar, O., & Lesyk, N. (2023). Debaty yak odyn iz innovatsiinykh metodiv navchannia shkilnoi istorii [Debates as one of the innovative methods of teaching school history]. In Metodolohichni ta metodychni aspekty navchannia v osvitnomu protsesi NUSh: Zbirnyk materialiv dopovidei (statei, tez) uchasnykiv Vseukrainskoi internet-konferentsii (Lutsk, 15 chervnia 2023) (pp. 112–116). Lutsk: VIPPO. [in Ukrainian].

4. Moroz, I. M., & Kaiun, V. O. (2025). Rol istorychnoi osvity u formuvanni hromadianskoi identychnosti molodi [The role of historical education in the formation of youth civic identity]. Visnyk humanitarnykh nauk — Bulletin of the Humanities, (12), 21 pp. [in Ukrainian].

5. Savchenko, N. S. (2024). Hromadianska osvita yak shliakh rozvytku ta sotsializatsii osobystosti, formuvannia yii natsionalnoi samosvidomosti ta hromadianskoi pozytsii [Civic education as a way of development and socialization of the personality, formation of its national consciousness and civic position]. Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii — Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies, 3(137), 105–116. https://doi.org/10.24139/2312-5993/2024.03/105-116 [in Ukrainian].

6. Kulbach, L. M. (2023). Hromadianska osvita v Ukraini v konteksti yevrointehratsiinykh zmin [Civic education in Ukraine in the context of European integration changes]. In The 2nd International Scientific and Practical Conference “Modern Education Using the Latest Technologies” (January 17–20, 2023), Lisbon, Portugal (pp. 302–308). International Science Group. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.147:796

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1034-1044

Гуленко Володимир Михайлович здобувач третього (освітньо-наукового) ступеня Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Ізмаїл, https://orcid.org/0009-0006-4385-2176

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ТРЕНЕРІВ З ВЕСЛУВАННЯ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті обґрунтовано актуальність модернізації професійної підготовки майбутніх тренерів з веслування в умовах трансформації системи вищої освіти України. Наголошено, що сучасні освітні процеси характеризуються переходом до компетентнісної парадигми, орієнтацією на результати навчання, студентоцентрованістю, цифровізацією освітнього середовища та функціонуванням закладів вищої освіти в умовах воєнного стану. Визначено, що зазначені трансформації зумовлюють необхідність оновлення змісту професійної підготовки фахівців у галузі фізичної культури і спорту, зокрема майбутніх тренерів з веслування. У статті визначено сучасні вимоги до професійної діяльності тренера з веслування, що передбачають здатність планувати і організовувати тренувальний процес, навчати техніки веслування, застосовувати відеоаналіз і цифрові засоби контролю, забезпечувати безпеку спортсменів під час занять на воді, а також формувати психологічну стійкість і мотивацію вихованців. Обґрунтовано основні напрями модернізації професійної підготовки майбутніх тренерів з веслування. Серед них визначено оновлення змісту освітніх програм через інтеграцію компонентів цифрової аналітики у спорті, поглиблення педагогічної та психологічної підготовки, посилення безпекового складника.

Важливим напрямом визначено цифровізацію освітнього процесу, що передбачає використання відеоаналізу техніки, онлайн платформ для планування тренувального процесу та цифрових симуляційних тренінгів. Окрему увагу приділено посиленню практико-орієнтованої підготовки шляхом упровадження елементів дуальної освіти, організації тренерських стажувань і менторського супроводу студентів.

Підкреслено значення формування професійної ідентичності майбутнього тренера через розвиток рефлексії, етичної відповідальності та лідерських якостей. Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання запропонованих напрямів модернізації під час оновлення освітніх програм і вдосконалення системи професійної підготовки майбутніх тренерів з веслування у закладах вищої освіти.

Ключові слова: модернізація професійної підготовки, майбутні тренери з веслування, вища освіта, компетентнісний підхід, цифровізація, відеоаналіз, дуальна освіта, професійна ідентичність.

Gulenko Volodymyr Mykhailovych PhD Candidate (Third Educational and Scientific Level), Izmail State University of Humanities, Izmail, https://orcid.org/0009-0006-4385-2176

MODERNIZATION OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE ROWING COACHES IN THE CONTEXT OF HIGHER EDUCATION TRANSFORMATION

Abstract. The article substantiates the relevance of modernizing the professional training of future rowing coaches in the context of the transformation of the higher education system in Ukraine. It is emphasized that modern educational processes are characterized by the transition to a competence-based paradigm, orientation toward learning outcomes, student-centeredness, digitalization of the educational environment, and the functioning of higher education institutions under martial law. It is determined that these transformations necessitate updating the content of professional training for specialists in the field of physical culture and sports, particularly future rowing coaches. The article identifies the contemporary requirements for the professional activity of a rowing coach, which include the ability to plan and organize the training process, teach rowing techniques, apply video analysis and digital monitoring tools, ensure the safety of athletes during water training sessions, and develop the psychological resilience and motivation of athletes. The main directions for modernizing the professional training of future rowing coaches are substantiated. Among them are updating the content of educational programs through the integration of digital analytics in sports, strengthening pedagogical and psychological training, and enhancing the safety component. An important direction is the digitalization of the educational process, which involves the use of video analysis of technique, online platforms for planning the training process, and digital simulation training. Special attention is paid to strengthening practice-oriented training through the implementation of elements of dual education, coaching internships, and mentoring support for students. The importance of developing the professional identity of future coaches through reflection, ethical responsibility, and leadership skills is also emphasized. The practical significance of the study lies in the possibility of applying the proposed modernization directions when updating educational programs and improving the system of professional training of future rowing coaches in higher education institutions.

Keywords: modernization of professional training, future rowing coaches, higher education, competence-based approach, digitalization, video analysis, dual education, professional identity.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку системи вищої освіти України характеризується глибокими трансформаційними процесами, зумовленими цифровізацією освітнього простору, інтеграцією до європейського освітнього середовища, переорієнтацією на компетентнісний підхід та функціонуванням закладів освіти в умовах воєнного стану. У дослідженнях Ю. Вітренко [2], С. Сідлецького, А. Шандар [7] наголошується, що стратегія розвитку вищої освіти в умовах відновлення України потребує оновлення змісту підготовки фахівців відповідно до сучасних суспільних викликів. Трансформація освітнього середовища безпосередньо впливає й на сферу фізичної культури і спорту.

Підготовка майбутніх тренерів потребує не лише ґрунтовної спеціальної спортивної підготовки, а й сформованості педагогічної, психологічної, управлінської та цифрової компетентностей. Особливо це стосується тренерів з веслування – виду спорту, що поєднує високі вимоги до технічної майстерності, координації рухів, фізичної витривалості та суворого дотримання правил безпеки на воді.

Разом з тим у практиці підготовки майбутніх тренерів зберігається низка суперечностей:

- між новими вимогами до професійної діяльності тренера і традиційною знаннєво-орієнтованою моделлю підготовки;
- між потребою в цифровізації тренувального процесу та недостатнім використанням цифрових інструментів у професійній освіті;
- між необхідністю інтеграції практико-орієнтованих форм навчання і обмеженою кількістю реальної тренерської практики.

Зазначені суперечності актуалізують проблему модернізації професійної підготовки майбутніх тренерів з веслування в умовах трансформації вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика модернізації вищої освіти в умовах воєнного стану знайшла ґрунтовне висвітлення у сучасних наукових дослідженнях. Так, у працях Ю. Вітренко [2] визначено стратегічні орієнтири відновлення та розвитку системи вищої освіти України в післявоєнний період. Автор наголошує на необхідності формування нової освітньої політики, спрямованої на підвищення якості підготовки фахівців, забезпечення її відповідності європейським стандартам, оновлення змісту освітніх програм та посилення практико-орієнтованої складової навчання. Особливу увагу приділено гнучкості освітніх траєкторій, автономії закладів вищої освіти та орієнтації на компетентнісні результати навчання.

У дослідженнях С. Сідлецького та А. Шандар [7] акцентовано увагу на ключових викликах функціонування закладів вищої освіти в умовах воєнного стану: безпекових ризиках, міграційних процесах, необхідності змішаного та дистанційного навчання, психологічній підтримці здобувачів освіти. Автори визначають серед пріоритетів модернізацію освітнього процесу, посилення цифрової інфраструктури, оновлення змісту підготовки з урахуванням

суспільних потреб та забезпечення стійкості освітньої системи до кризових впливів.

Цифровізація освіти як ключова умова її розвитку та конкурентоспроможності обґрунтована в роботах Л. Петрової, І. Петрова, О. Сівік [5]. Дослідники підкреслюють, що інтеграція цифрових технологій у професійну підготовку фахівців має системний характер і передбачає використання онлайн-платформ, цифрових ресурсів, інструментів аналітики, електронного оцінювання та змішаних форматів навчання. Автори наголошують, що цифрова трансформація освіти змінює не лише форми організації навчання, а й зміст підготовки, оскільки формування цифрової компетентності стає невід'ємною складовою професійної готовності майбутнього фахівця. Проблеми оновлення системи фізичного виховання у закладах вищої освіти висвітлено в працях Т. Йопа, Л. Оніщук, О. Пермякова, А. Остапова, де здійснено аналіз сучасного стану фізичного виховання студентів і визначено напрями його реформування в умовах освітніх змін [4]. У дослідженнях В. Єфременко, Д. Міщук, З. Сироватко, обґрунтовується доцільність впровадження інноваційних підходів і технологій у фізичному вихованні студентської молоді, зокрема інтерактивних методів, проєктного навчання та варіативних форм рухової активності [6]. У навчальному посібнику О. Юденко систематизовано сучасні інноваційні технології у сфері фізичного виховання і спорту, підкреслено важливість міждисциплінарного підходу та інтеграції теоретичної й практичної підготовки майбутніх фахівців [8].

Питання рухової активності та мотивації студентів у сучасних соціально-політичних умовах розглянуто в працях В. Арефьєва, Н. Михайлової, О. Саламахи, де обґрунтовується необхідність диференціації занять з фізичної культури та врахування індивідуальних можливостей здобувачів освіти [1]. У дослідженнях Т. Єрмакової, В. Луцького, О. Несен, Д. П'ятницької, проаналізовано особливості мотивації студентів до фізичної активності в умовах воєнного конфлікту, що дозволяє розглядати індивідуалізацію та психологічну підтримку як необхідні складові сучасної професійної підготовки.

Аналіз наукових джерел свідчить, що проблеми модернізації вищої освіти, цифровізації навчання, оновлення фізичного виховання, розвитку мотивації та професійно-прикладної підготовки студентів активно досліджуються вітчизняними науковцями.

Водночас комплексне теоретичне обґрунтування модернізації професійної підготовки саме майбутніх тренерів з веслування з урахуванням специфіки їхньої діяльності та сучасних трансформаційних процесів у вищій освіті залишається недостатньо розробленим, що зумовлює актуальність і наукову доцільність подальших досліджень у цьому напрямі.

Мета статті – теоретично обґрунтувати напрями модернізації професійної підготовки майбутніх тренерів з веслування в умовах трансформації вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Сучасна вища освіта характеризується переходом до компетентнісної парадигми, орієнтацією на результати навчання, студентоцентрованістю та цифровізацією освітнього процесу. Такі зміни не є формальними, вони визначають нову логіку побудови освітніх програм, перегляд змісту навчальних дисциплін і підходів до оцінювання. У зв'язку з цим професійна підготовка майбутніх тренерів з веслування потребує суттєвого оновлення відповідно до сучасних вимог.

Перехід до компетентнісної парадигми означає, що центральним результатом навчання стає не обсяг засвоєної інформації, а сформована здатність діяти у професійних ситуаціях. Для майбутнього тренера з веслування це передбачає готовність планувати тренувальний процес, здійснювати педагогічний вплив, аналізувати техніку рухів, приймати рішення в умовах змінних зовнішніх факторів, зокрема погодних та організаційних. Відповідно зміст підготовки має інтегрувати знання з теорії спорту, педагогіки, психології, фізіології та менеджменту спорту в єдину систему професійних умінь.

Орієнтація на результати навчання зумовлює необхідність чіткого визначення програмних компетентностей і показників їх сформованості. У підготовці тренерів це означає конкретизацію очікуваних результатів, таких як здатність розробляти програми багаторічної підготовки спортсменів, здійснювати контроль фізичного стану, забезпечувати безпеку під час занять на воді, використовувати сучасні методи технічного аналізу. Таким чином освітній процес має бути побудований так, щоб кожен освітній компонент був спрямований на досягнення визначених професійних результатів.

Студентоцентрований підхід змінює роль здобувача освіти у навчальному процесі. Студент виступає активним суб'єктом формування власної професійної траєкторії. Для майбутніх тренерів з веслування це означає можливість вибору варіативних дисциплін, участь у проєктній діяльності, виконання індивідуальних завдань, пов'язаних із розробкою тренувальних програм або аналізом техніки веслування. Такий підхід сприяє розвитку відповідальності, самостійності та рефлексії, що є важливими характеристиками професійної діяльності тренера.

Цифровізація освітнього процесу також виступає важливим чинником трансформації підготовки. Використання електронних освітніх платформ, онлайн ресурсів, відеоаналізу та цифрових засобів моніторингу фізичних показників змінює зміст і форми навчання. У сфері веслування цифрові технології дають можливість детально аналізувати техніку рухів, оцінювати динаміку фізичної підготовленості, здійснювати планування тренувального процесу на основі об'єктивних даних. Тому цифрова компетентність стає невід'ємною складовою професійної готовності майбутнього тренера [5].

В умовах трансформації вищої освіти зростає значення інтеграції теоретичної та практичної підготовки. Освітній процес має забезпечувати не лише засвоєння теоретичних положень, а й їх систематичне застосування в умовах реальної або змодельованої тренерської діяльності. Це передбачає

розширення баз практики, співпрацю із спортивними школами та клубами, залучення студентів до організації тренувань і змагань.

Професійна діяльність тренера з веслування має комплексний і багатовимірний характер. Вона поєднує спеціально-спортивну, педагогічну, організаційну, аналітичну та виховну складові. У сучасних умовах до тренера висуваються значно ширші вимоги, ніж лише забезпечення високого спортивного результату.

Передусім діяльність тренера передбачає планування та організацію тренувального процесу. Йдеться про розроблення перспективних, річних і поточних планів підготовки, визначення обсягів і інтенсивності навантажень, побудову мікроциклів і мезоциклів, урахування індивідуальних особливостей спортсменів. Планування має базуватися на принципах поступовості, системності та індивідуалізації. Тренер повинен володіти методикою контролю фізичної підготовленості, аналізувати динаміку показників і коригувати тренувальні програми відповідно до отриманих результатів [3].

Важливим напрямом професійної діяльності є навчання техніки веслування. Веслування належить до технічно складних видів спорту, що вимагають точності рухів, координації, синхронності дій в екіпажі. Тренер повинен уміти поетапно формувати рухові навички, застосовувати методи пояснення і показу, використовувати спеціальні вправи для відпрацювання окремих елементів техніки. Важливою є здатність своєчасно виявляти помилки, пояснювати їх причини та пропонувати шляхи корекції.

Не менш важливим є формування психологічної стійкості вихованців. Спортивна діяльність пов’язана зі змагальним стресом, високим рівнем відповідальності, необхідністю долати труднощі. Тренер має створювати сприятливий психологічний клімат у команді, підтримувати мотивацію спортсменів, формувати впевненість у власних силах, розвивати здатність до саморегуляції. У роботі з юними спортсменами особливого значення набуває виховний аспект, спрямований на формування дисциплінованості, наполегливості, командної взаємодії. Сучасний тренер з веслування виступає не лише як фахівець із техніки та фізичної підготовки.

Він є педагогом, який здійснює навчально-виховний вплив, наставником, що супроводжує особистісний розвиток спортсмена, та менеджером спортивного процесу, який організовує тренування, змагання та взаємодію з батьками, адміністрацією і спортивними організаціями.

Комплексність професійних функцій зумовлює необхідність відповідної модернізації системи його професійної підготовки у закладах вищої освіти.

Модернізація професійної підготовки майбутніх тренерів з веслування передусім пов’язана з оновленням змісту освітніх програм. Зміст навчання має відповідати сучасним вимогам професійної діяльності тренера, враховувати тенденції розвитку спорту, цифровізації та підвищені безпекові стандарти. Освітня програма повинна бути спрямована на формування інтегрованої

професійно-педагогічної компетентності, що поєднує спеціальні, педагогічні, управлінські та цифрові складові [7].

Одним із ключових напрямів оновлення є включення дисциплін з цифрової аналітики у спорті. Сучасна тренерська діяльність неможлива без використання цифрових інструментів аналізу техніки та фізичної підготовленості спортсменів. До змісту підготовки доцільно вводити навчальні компоненти, пов'язані з відеоаналізом рухів, обробкою спортивних даних, використанням програм для планування тренувального процесу, основами спортивної статистики. Засвоєння таких дисциплін сприятиме формуванню аналітичного мислення та здатності приймати обґрунтовані рішення на основі об'єктивних показників. Важливим напрямом модернізації є поглиблення педагогічної та психологічної підготовки. Тренер з веслування працює з різними віковими категоріями спортсменів, що потребує знання вікової психології, педагогіки співпраці, методів формування мотивації та розвитку особистості. Доцільним є розширення змісту дисциплін з педагогіки спорту, психології змагальної діяльності, конфліктології, комунікативної культури тренера. Особлива увага має приділятися формуванню навичок педагогічної взаємодії, створенню позитивного психологічного клімату в команді, розвитку лідерських якостей майбутнього тренера.

Окремого значення набуває посилення безпекового компоненту підготовки. Веслування є видом спорту, пов'язаним із перебуванням на воді, що зумовлює підвищені вимоги до знання правил техніки безпеки та організації безпечного освітньо-тренувального середовища. Освітні програми повинні включати теми, пов'язані з безпекою на водних об'єктах, управлінням ризиками, основами домедичної допомоги, організацією евакуаційних заходів у разі надзвичайних ситуацій. Формування безпекової компетентності має здійснюватися не лише теоретично, а й у процесі практичних занять і тренувань.

Цифровізація освітнього процесу є одним із провідних напрямів модернізації професійної підготовки майбутніх тренерів з веслування. Вона охоплює не лише використання електронних ресурсів для організації навчання, а й інтеграцію цифрових технологій у зміст фахової підготовки. У сучасному спортивному середовищі цифрові інструменти виступають ефективним засобом підвищення якості тренувального процесу, об'єктивізації контролю та вдосконалення технічної майстерності спортсменів.

Використання відеоаналізу техніки є важливою складовою професійної підготовки тренера з веслування. Завдяки відеофіксації можна детально аналізувати фази гребка, положення корпусу, синхронність рухів у командному човні, швидкість та амплітуду рухів. У навчальному процесі відеоаналіз дозволяє студентам формувати навички спостереження, порівняння та корекції технічних помилок. Робота з відеоматеріалами сприяє розвитку аналітичного мислення та здатності до професійної рефлексії. Важливо, щоб майбутні тренери вміли не лише користуватися технічними засобами, а й інтерпретувати отримані дані з урахуванням методичних принципів підготовки [5].

Суттєвого значення набуває використання онлайн платформ для планування тренувань. Такі платформи дозволяють структурувати навчально тренувальний процес, фіксувати показники фізичної підготовленості, контролювати навантаження, аналізувати динаміку розвитку спортсменів. У процесі навчання студенти можуть опановувати алгоритми складання індивідуальних і командних планів, працювати з електронними журналами, здійснювати цифровий моніторинг результатів. Це формує в них уміння системно організовувати підготовку та приймати обґрунтовані рішення на основі накопичених даних. Перспективним напрямом цифровізації є впровадження цифрових симуляційних тренінгів. Симуляційні програми дозволяють моделювати різні ситуації тренувального процесу, відпрацьовувати тактичні рішення, аналізувати можливі помилки без ризику для спортсменів. У підготовці майбутніх тренерів такі технології створюють можливість відпрацювання професійних дій в умовах, максимально наближених до реальних. Це особливо важливо в умовах обмеженого доступу до водних баз або несприятливих погодних умов.

Одним із ключових напрямів модернізації професійної підготовки майбутніх тренерів з веслування є посилення її практико-орієнтованої складової. Специфіка тренерської діяльності зумовлює необхідність постійного поєднання теоретичних знань із реальним досвідом організації та проведення тренувального процесу. Тому освітній процес має бути максимально наближеним до умов майбутньої професійної діяльності.

Важливим механізмом реалізації цього напряму є впровадження елементів дуальної освіти. Такий підхід передбачає поєднання навчання у закладі вищої освіти з систематичною практичною діяльністю на базі спортивних клубів, дитячо-юнацьких спортивних шкіл або федерацій з веслування. Студенти отримують можливість не лише спостерігати за роботою досвідчених тренерів, а й виконувати окремі професійні функції під контролем наставника. Це сприяє формуванню відповідальності, професійної самостійності та розуміння реальних умов функціонування спортивних організацій.

Суттєву роль відіграють тренерські стажування. Вони дозволяють майбутнім фахівцям ознайомитися з різними моделями організації тренувального процесу, сучасними методиками підготовки спортсменів, інноваційними підходами до планування та контролю навантажень. Стажування можуть здійснюватися як на національних спортивних базах, так і в міжнародних спортивних центрах. Такий досвід розширює професійний світогляд студентів, сприяє обміну практиками та формує готовність до впровадження сучасних технологій у власну діяльність. Ефективним інструментом практико-орієнтованої підготовки є менторство. Залучення досвідчених тренерів до супроводу студентів створює умови для передачі професійного досвіду, формування професійних цінностей і норм поведінки. Ментор допомагає студенту аналізувати складні ситуації, здійснювати самооцінку власних дій, розвивати рефлексивні вміння. Така взаємодія сприяє формуванню професійної

ідентичності майбутнього тренера та зміцненню його впевненості у власних можливостях.

Важливим напрямом модернізації професійної підготовки майбутніх тренерів з веслування є формування їх професійної ідентичності. Йдеться про усвідомлення себе як суб'єкта тренерської діяльності, прийняття цінностей професії, відповідальності за результати підготовки спортсменів і власний професійний розвиток. Професійна ідентичність забезпечує внутрішню мотивацію до діяльності, стійкість до професійних труднощів та готовність до самовдосконалення [1].

Одним із ключових компонентів цього процесу є розвиток рефлексії. Майбутній тренер повинен уміти аналізувати власні дії, оцінювати ефективність прийнятих рішень, визначати причини успіхів і невдач у роботі зі спортсменами. У процесі підготовки доцільно впроваджувати рефлексивні завдання, аналіз професійних ситуацій, ведення щоденників практики, обговорення результатів тренувань. Рефлексія сприяє формуванню здатності до самокорекції, критичного мислення та професійного зростання.

Не менш важливим є формування етичної відповідальності. Діяльність тренера пов'язана з впливом на фізичний, психологічний та соціальний розвиток спортсменів, тому вона має ґрунтуватися на принципах гуманізму, справедливості, поваги до особистості. У процесі професійної підготовки необхідно акцентувати увагу на дотриманні норм спортивної етики, недопустимості дискримінації, відповідальному ставленні до здоров'я вихованців. Формування етичної культури забезпечує готовність майбутнього тренера діяти в інтересах спортсмена та суспільства.

Важливим аспектом професійної ідентичності є розвиток лідерських якостей. Тренер з веслування виступає організатором спортивного колективу, координатором діяльності спортсменів, мотиватором і наставником. Лідерські якості проявляються у здатності приймати відповідальні рішення, організовувати командну взаємодію, підтримувати дисципліну та створювати позитивний психологічний клімат. У межах підготовки доцільно застосовувати групові проєкти, рольові моделювання управлінських ситуацій, участь у спортивних заходах як організаторів. Це сприяє розвитку організаторських умінь, комунікативної культури та впевненості у власних професійних можливостях.

Висновки. У результаті проведеного теоретичного аналізу встановлено, що трансформаційні процеси у вищій освіті суттєво впливають на систему професійної підготовки фахівців галузі фізичної культури і спорту. Зміна освітньої парадигми, цифровізація, орієнтація на результати навчання та посилення вимог до якості підготовки зумовлюють необхідність комплексної модернізації професійної підготовки майбутніх тренерів з веслування. Доведено, що сучасна модель підготовки повинна ґрунтуватися на компетентнісному, цифровому та практико-орієнтованому підходах. Компетентнісна спрямованість

забезпечує формування інтегрованої професійно-педагогічної готовності до здійснення тренерської діяльності. Цифровий компонент дозволяє майбутнім фахівцям ефективно використовувати інструменти відеоаналізу, електронного планування та моніторингу підготовленості спортсменів. Практико-орієнтований підхід сприяє формуванню реального досвіду професійної діяльності через дуальні форми навчання, стажування та менторську підтримку.

Обґрунтовано, що модернізація має охоплювати зміст освітніх програм, форми і методи організації навчання, а також систему практичної підготовки. Оновлення змісту передбачає інтеграцію цифрової аналітики, поглиблення педагогічної і психологічної підготовки та посилення безпекового компоненту. Удосконалення форм навчання пов'язане із впровадженням інноваційних технологій, симуляційних методів і активних форм роботи. Посилення практичної складової забезпечує наближення підготовки до реальних умов тренерської діяльності.

Література:

1. Арефьєв В., Михайлова Н., Саламаха О. Стан і перспективи диференціації занять з фізичної культури учнівської молоді. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.* Серія 15, 2023. С. 30–34. Doi: https://doi.org/10.31392/NPUnc.series15.2023.3K(162).04

2. Вітренко Ю.М. Вища освіта в умовах відновлення України від наслідків війни: якою має бути стратегія? *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 6(2): 2024. С. 1–10. Doi: https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6214

3. Єрмакова Т., Луцький В., П'ятницька Д., Несен О. Мотивація до фізичної активності студентів ВНЗ, які проживають у зонах воєнного конфлікту в Україні. *Педагогіка здоров'я*, 2(2): 2023. С. 74–82. Doi: https://doi.org/10.15561/health.2023.0204

4. Пермяков О., Оніщук Л., Йопа Т., Остапов А. Сучасна система фізичного виховання в умовах ЗВО. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*, 13: 2020. С. 102–112. Doi: https://doi.org/10.31865/24149292.13.2020.222853.

5. Петрова Л.О., Сівік О.Б., Петров І.В. Цифровізація освіти як умова її розвитку. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*, 1(83): 2025. С. 129–135. Doi: https://doi.org/10.30748/zhups.2025.83.16.

6. Сироватко З.В., Єфременко В.М., Міщук Д.М. Використання інноваційних підходів у фізичному вихованні студентів. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова.* Серія 15, 3K(162): 2023. С. 361–365. Doi: https://doi.org/10.31392/NPUnc.series15.2023.3K(162).75

7. Сідлецький С., Шандар А. Вища освіта в Україні в умовах воєнного стану: виклики та пріоритети. *Економіка та суспільство*, Вип. 64. 2024: Doi: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-64-151

8. Юденко О.В. Інноваційні технології фізичного виховання і спорту: навчальний посібник. Київ: Національний університет оборони України. 2024. 360 с. URL: https://eprints.zu.edu.ua/40571/1/fizk.pdf

References:

1. Arefiev V., Mykhailova N., Salamaha O. (2023) Stan i perspektyvy dyferentsiatsii zaniat z fizychnoi kultury uchnivskoi molodi [State and prospects of differentiation of physical education classes for student youth]. *Naukovyi chasopys Ukrainskoho derzhavnoho universytetu imeni*

Mykhaila Drahomanova. Seriia 15. P. 30–34. DOI: https://doi.org/10.31392/NPUnc.series15.2023.3K(162).04 [in Ukrainian]

2. Vitrenko Yu. M. (2024) Vyshcha osvita v umovakh vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny: yakoiu maie buty stratehiia? [Higher education in the conditions of Ukraine's recovery from the consequences of war: what should the strategy be?]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*. Vol. 6(2). P. 1–10. DOI: https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6214 [in Ukrainian]

3. Yermakova T., Lutskyi V., Piatnytska D., Nesen O. (2023) Motyvatsiia do fizychnoi aktyvnosti studentiv VNZ, yaki prozhyvaiut u zonakh voiennoho konfliktu v Ukraini [Motivation for physical activity of university students living in conflict zones in Ukraine]. *Pedahohika zdorovia*. Vol. 2(2). P. 74–82. DOI: https://doi.org/10.15561/health.2023.0204 [in Ukrainian]

4. Permiakov O., Onishchuk L., Yopa T., Ostapov A. (2020) Suchasna systema fizychnoho vykhovannia v umovakh ZVO [Modern system of physical education in higher education institutions]. *Profesionalizm pedahoha: teoretychni y metodychni aspekty*. Vol. 13. P. 102–112. DOI: https://doi.org/10.31865/24149292.13.2020.222853 [in Ukrainian]

5. Petrova L. O., Sivik O. B., Petrov I. V. (2025) Tsyfrovizatsiia osvity yak umova yii rozvytku [Digitalization of education as a condition for its development]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl.* Vol. 1(83). P. 129–135. DOI: https://doi.org/10.30748/zhups.2025.83.16 [in Ukrainian]

6. Syrovatko Z. V., Yefremenko V. M., Mishchuk D. M. (2023) Vykorystannia innovatsiinykh pidkhodiv u fizychnomu vykhovanni studentiv [Use of innovative approaches in physical education of students]. *Naukovyi chasopys Ukrainskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykhaila Drahomanova. Seriia* 15. Vol. 3K(162). P. 361–365. DOI: https://doi.org/10.31392/NPUnc.series15.2023.3K(162).75 [in Ukrainian]

7. Sidletskyi S., Shandar A. (2024) Vyshcha osvita v Ukraini v umovakh voiennoho stanu: vyklyky ta priorytety [Higher education in Ukraine under martial law: challenges and priorities]. *Ekonomika ta suspilstvo*. Issue 64. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-64-151 [in Ukrainian]

8. Yudenko O. V. (2024) Innovatsiini tekhnolohii fizychnoho vykhovannia i sportu [Innovative technologies of physical education and sport]. Kyiv: *Natsionalnyi universytet oborony Ukrainy*. 360 p. URL: https://eprints.zu.edu.ua/40571/1/fizk.pdf [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.02:81’1(045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1045-1052

Гутиряк Оксана Ігорівна кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики англійської мови і методики її навчання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка**,** м. Дрогобич, https://orcid.org/0000-0002-4143-7802

ЛІНГВОДИДАКТИЧНА ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ В МУЛЬТИМЕДІЙНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

Анотація. Актуальність статті обумовлена загостренням протиріччя між становленням нової освітньої парадигми вимогою якої є перехід від інтуїтивного та технократичного накопичення знань до розвитку іншомовної компетентності на основі діалогу культур, та недостатнім теоретичним та практичним обґрунтуванням переходу на нові освітні стандарти підготовки майбутніх вчителів іноземної мови із забезпеченням їх відповідними компетентностями, міжкультурної взаємодії в мультимедійному освітньому просторі. У статті автори звертаються до розгляду лінгводидактичної підготовки майбутніх вчителів іноземної мови, яку характеризовано як процес вербальної та невербальної комунікації у формуванні мовної особистості вчителя іноземної мови, готового і спроможного виходячи за межі власної культури набувати якості медіатора культури, не втрачаючи при цьому власної культурної ідентичності. Охарактеризовано мультимедійний освітній простір як інформаційне середовище сучасної міжкультурної взаємодії, як новий тип технологічного, психофізичного та соціокультурного полікультурної особистості вчителя іноземної мови, який дозволяє долати просторові і часові обмеження аналогового інформаційного середовища і є засобом ефективної освітньої взаємодії. Основними засобами забезпечення лінгводидактичної підготовки в мультимедійному освітньому просторі визначено створення автентичної міжнародної проєктно-грантової лінгводидактичної діяльності майбутнього вчителя іноземної мови; створення лінгводидактичного веб-порталу щодо підготовки майбутнього вчителя іноземної мови; застосування онлайн-технологій та методів дистанційного консультування. Запропоновано процес лінгводидактичної підготовки через формування мультимедійного освітнього середовища, що забезпечує майбутнім фахівцям алгоритм для конструювання мультимедійної ідентичності у сукупності комунікативних, культурних і поведінкових аспектів у вигляди створеного особистого сайту.

Ключові слова: лінгводидактична підготовкакомпетенції, вчитель іноземної мови, інформаційний простір, мультимедійний освітній простір.

Hutyriak Oksana PH.D. Associate Professor Associate Professor of the Department of the English Practice and Methods of its Teaching Department of the English Practice and Methods of its Teaching Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, https://orcid.org/0000-0002-4143-7802

LINGUODIDACTIC TRAINING OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS IN MULTIMEDIA EDUCATIONAL SPACE

Abstract. Relevance of article determined by the rowing contradiction between emergence of new educational paradigm, which requires a shift from intuitive and technocratic knowledge accumulation to development of foreign language competence based on the dialogue of cultures and transition to new educational standards for training future foreign language teachers, aimed at ensuring the acquisition of appropriate competencies for intercultural interaction in multimedia educational space. In the article, the authors refer to the consideration of linguodidactic training of future teachers of a foreign language, which is characterized as a process of verbal and non-verbal communication in the formation of the linguistic personality of a foreign language teacher, who is ready and able to go beyond the boundaries of his own culture to acquire the quality of a cultural mediator without losing his own cultural identity. The multimedia educational space is characterized as an information environment of modern intercultural interaction, as a new type of technological, psychophysical and sociocultural multicultural personality of a foreign language teacher, which allows overcoming the spatial and temporal limitations of the analog information environment and is a means of effective educational interaction.

The main means of providing linguodidactic training in the multimedia educational space are the creation of an authentic international project-grant linguodidactic activity of the future teacher of a foreign language; creation of a linguodidactic web portal for the training of a future teacher of a foreign language; application of online technologies and methods of remote counseling. The process of linguodidactic training through the formation of a multimedia educational environment is proposed, which provides future specialists with an algorithm for constructing a multimedia identity in a set of communicative, cultural and behavioral aspects in the form of a created personal site.

Keywords: linguodidactic training of competences, teacher of a foreign language, information space, multimedia educational space.

Постановка проблеми. Посилення міжнародної та міжнаціональної співпраці, інтеграційних процесів у житті українського суспільства зумовили підвищення вимог до якості іноземної освіти, становлення нової освітньої парадигми вимогою якої є перехід від інтуїтивного та технократичного накопичення знань до розвитку іншомовної компетентності на основі діалогу культур, виховання гуманістичної особистості, яка усвідомлює важливість

міжкультурної взаємодії. Перед закладами вищої педагогічної освіти постає завдання переходу на нові освітні стандарти у підготовці майбутніх вчителів іноземної мови, забезпечення їх відповідними компетентностями, вагоме місце серед яких відводиться лінгводидактичній підготовці.

Аналіз досліджень. Окремий кластер для розробки досліджуваної проблеми складають праці закордонних експертів і науковців стосовно: розвитку комунікативної компетентності (M. Celce-Murcia & Z. Dérnyei Thurrell, 1995; R. Scarcella, 1992), використання засобів вербалізації начального матеріалу (W. Chafe, 2007), характеристики комунікативних форм та методів в освітній діяльності (J. Dobson, 2012; H. Wode, 1991), особливостей мовної соціалізації у вищій освіті (P. Duff, 2008), особливості білінгвальної підготовки під час вивчення другої мови (S. Ervin & Ch. Osgood, 1965), особливостей мовної соціалізації підлітків (S. Heath, 2008; C. Paulston, 1992), теоретичних засад антропологічної лінгвістики (W. Foley, 2007) та ін. Науковці наголошують, що посилення особистісного потенціалу освіти у дусі світу, у дусі діалогу культур неможливо здійснити без міждисциплінарної інтеграції спеціальних методик викладання на науково-методичному та навчально-методичному рівнях з орієнтацією на політику взаємозв'язку, що розробляється світовою спільнотою.

У вітчизняних дослідженнях питання лінгводидактичної підготовки майбутніх вчителів була представлена у наукових розвідках стосовно лінгводидактичних засад навчання іноземної мови учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів (В. Редько, Т. Полонська, Н. Басай, 2013), методологічних аспектів професійної підготовки майбутнього вчителя

іноземної мови початкової школи (С. Лук’янчук, 2015), особливостей застосування сучасних педагогічних технологій майбутніми вчителями іноземних мов (Ю. Рибінська, 2016), перспектив формування комп’ютерної лінгводидактики педагога (А. Соломаха, 2015), методики формування у майбутніх учителів професійно орієнтованої англомовної компетенції в говорінні (В. Черниш, 2013) та ін. Дослідники наголошують, що посилення міждисциплінарності та інтеграції європейського простору обумовлюють все зростаюче освітнє і виховне значення іноземної мови в контексті комунікативної, культурознавчої підготовки до міжкультурного спілкування в умовах безпосередньої міжособистісної комунікації фахівців в інформаційному освітньому просторі.

Метою статті є обґрунтування теоретичних основ лінгводидактичної підготовки майбутніх вчителів іноземної мови в інформаційному освітньому просторі

Виклад основного матеріалу. Лінгводидактика як наука покликана осмислити й описати лінгвокогнітивну структуру мовної особистості, обґрунтувати умови і закономірності її розвитку як бажаного результату в процесі викладання та вивчення іноземної мови, а також вивчити специфіку як об’єкта засвоєння / викладання (мови, мовної картини світу носія мови, що вивчається), так і взаємодію всіх суб’єктів цього процесу, природу помилок

(мовних, лінгвокраїнознавчих і, більш широко, культурологічних) і механізм їх усунення (Голівер, 2013).

Як зазначає Л. Дзевицька «сучасна педагогіка виносить на передній план таке поняття, як «лінгводидактична культура» вчителя іноземної мови. Під терміном «лінгводидактична культура» майбутнього вчителя … мається на увазі одна із найважливіших характеристик професійної культури вчителя як цілісної системи взаємопов'язаних психолого-педагогічних, лінгвістичних, лінгвістично-методичних, дидактичних знань та вмінь, які передбачають наявність комунікативних, організаторських і творчих здібностей, а також такі професійно значущі якості, як самоконтроль, емпатія, рефлексія у процесі педагогічної діяльності» (Дзевицька, 2016; 59).

У нашому дослідженні такий підхід надає змогу розглянути процес лінгводидактичної підготовки у контексті формування саморозвивальної, соціокультурної і методичної готовності майбутнього фахівця до професійної діяльності.

Тому у дослідженні лінгводидактичну підготовку ми розглядаємо як процес вербальної та невербальної комунікації у формуванні мовної особистості вчителя іноземної мови, готового і спроможного виходячи за межі власної культури набувати якості медіатора культури, не втрачаючи при цьому власної культурної ідентичності.

Показниками готовності майбутнього вчителя іноземної мови до лінгводидактичної діяльності у ролі медіатора культур є сформованість наступних компетенцій.

Загальнокультурна компетенція, що передбачає широку гуманітарну підготовку вчителя іноземної мови, її світогляд, загальний рівень культури та освіченості, сформованість навичок толерантної поведінки у полікультурному середовищі, готовність до здолання впливу стереотипів та здійснення міжкультурного діалогу у загальній та професійній сферах спілкування.

Професійна компетенція передбачає наявність психолого-педагогічних знань, оволодіння основами мовної культури, володіння навичками та вміннями сприйняття, розуміння, а також багатоаспектного аналізу усного та писемного мовлення, володіння теоретичними основами викладання іноземної мови, засобами та методами професійної діяльності вчителя іноземної мови.

Лінгводидактична компетенція, яка забезпечена системою лінгвістичних знань, що включає в себе знання основних фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних, словотворчих явищ та закономірностей функціонування іноземної мови, готовність використовувати понятійний апарат теоретичної лінгвістики, лінгводидактики та теорії міжкультурної комунікації для вирішення професійних завдань, здатність вибудовувати стратегію спілкування іноземною мовою відповідно до соціокультурних особливостей цієї мови, здатність використовувати мовні засоби для досягнення комунікативних цілей у конкретній ситуації.

Методична компетенція, яка включає сформованість вміння організації процесу навчання іноземної мови у різних формах, здатність до організації та процесу міжкультурного спілкування на заняттях та поза ними, здатність до планування та проектування освітнього процесу міжкультурної взаємодії, здатність до аналізу та контролю успішності оволодіння засобами міжкультурної комунікації.

Реалії інформаційного суспільства, безперечно, вносять суттєві корективи у процес лінгводидактичної підготовки майбутніх вчителів іноземної мови. Таким чином на теоретичному та практичному рівнях слід усвідомити важливість та актуальність орієнтації вищої мовної освіти не лише на процес лінгводидактичної підготовки вчителя іноземних мов, але і на забезпечення інформатизації нової освітньої парадигми.

Так специфічним компонентами лінгводидактичної підготовки ми виокремлюємо інформаційну компетенцію вчителя іноземної мови яка передбачає наявність певних умінь, а саме: «уміння використовувати сучасні ІКТ для підготовки, супроводу, аналізу, корегування навчального процесу, керування навчальним процесом і навчальним закладом; уміння вибирати найбільш раціональні методи і засоби навчання, враховувати індивідуальні особливості учнів, їхні запити, нахили і здатності; уміння ефективно поєднувати традиційні методичні системи навчання з новими інформаційно-комунікаційними технологіями» (Жук, 2012; 9)

У дослідженні нас цікавить мультимедійний освітній простір, який має важливе значення у міжкультурній взаємодії майбутніх вчителів іноземної мови, адже мова йде про опосередковану полікультурну і полілінгвальну взаємодію яка регулює спілкування між віддаленими партнерами; про особливості мультимедійно опосередкованого самовираження лінгводидактичної компетентності вчителя; оперування мультимедійними структурами із перенесенням в реальну освітню діяльність набутих у мультимедійному середовищі комунікативних компетенцій.

Питання створення мультимедійного освітнього простору ми знаходимо у наукових розвідках О. Буйницької, С.Риженко, О. Хомік та ін.

Спираючись на вищезазначених авторів мультимедійний освітній простір ми розглядаємо як інформаційне середовище сучасної міжкультурної взаємодії, як новий тип технологічного, психофізичного та соціокультурного полікультурної особистості вчителя іноземної мови, який дозволяє долати просторові і часові обмеження аналогового інформаційного середовища і є засобом ефективної освітньої взаємодії.

Беручи до уваги особливості лінгводидактичної підготовки майбутніх вчителів іноземної мови особливої ваги надаємо формуванню готовності майбутніх фахівців до міжкультурної комунікації у мультимедійному освітньому просторі, формування умінь користування іншомовними універсальними пошуковими серверами, самостійного створення мультимедійних продуктів.

Тобто йдеться про необхідність мультимедійної підготовки полілінгвальної та полікультурної особистості вчителя іноземної мови, що в свою чергу вимагає орієнтації лінгводидактичної підготовки на процеси інформатизації освіти.

Створення мультимедійного освітнього простору передбачає якісне інформаційне наповнення, що забезпечує підтримку процесу вищої лінгводидактичної підготовки майбутніх фахівців.

У сучасному соціокультурному середовищі це міжнародні мережеві спільноти фахівців у галузі іншомовної підготовки, взаємодія яких здійснюється на основі мультимедійного обміну інформацією за допомогою комп'ютерних мереж, формування телекомунікаційної системи міжнародної професійної взаємодії в режимі он-лайн круглих столів, форумів, конференцій, майстер-класів, семінарів.

Завдяки телекомунікаційній системі можна організувати включення студентів до міжнародної спільної науково-дослідної та грантової проєктної діяльності, проведення на основі віддаленої взаємодії спільних міжнародних занять та цілих курсів дисциплін.

Основними засобами забезпечення лінгводидактичної підготовки в мультимедійному освітньому просторі нами визначні наступні: створення автентичної міжнародної проєктно-грантової лінгводидактичної діяльності майбутнього вчителя іноземної мови; створення лінгводидактичного веб-порталу щодо підготовки майбутнього вчителя іноземної мови; застосування онлайн-технологій та методів дистанційного консультування.

Ознайомлення зі спільнотами стосовно проєктно-грантової лінгводидактичної діяльності, публікаціями, форумами, стилем спілкування, умовами вступу до різних спільнот є необхідною складовою лінгводидактичної підготовки майбутніх фахівців. Адже рівень розвитку лінговодидактичної компетентності вчителів іноземної мови повинен гарантувати його реалізацію як потенційного члена міжнародної спільноти.

Формування мультимедійного освітнього середовища та їх лінгводидактичної підготовки забезпечує майбутнім фахівцям алгоритм для конструювання мультимедійної ідентичності у сукупності комунікативних, культурних і поведінкових аспектів у вигляди створеного особистого сайту.

Висновки. Отже, мультимедійно опосередковані загальнокультурна, професійна, лінгводидактична, методична та інформаційні компетенції відносяться до пріоритетних компетенцій вчителя іноземної мови. Тому при визначенні завдань і напрямів підготовки майбутніх фахівців у закладі вищої освіти повинні враховувати особливості міжкультурної комунікації в умовах інформатизації суспільства.

Література

1. Голівер Н.О. Лінгводидактичні аспекти мовної підготовки майбутніх фахівців URL: https://www.researchgate.net/publication/352275815_Lingvodidakticni_aspekti_movnoi_pidgotovki_majbutnih_fahivciv (дата звеременення 01.02.2025 р.)

2. Дзевицька Л. Основні напрями та особливості професійної підготовки вчителів німецької мови в Україні / Л. Дзевицька // Педагогіка вищої та середньої школи, 2016 - Вип. 48. - С. 58-63.

3. Лінгводидактичні засади навчання іноземної мови учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів : навч.-метод. посіб. / за наук. ред. В. Г. Редька. - Київ : Пед. думка, 2013. - 260 с.

4. Лук'янчук С. Ф. Професійна підготовка майбутнього вчителя іноземної мови початкової школи: методологічний аспект. Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія: Теорія і практика навчання і виховання, 2015. - Вип. 27. - С. 90-93.

5. Рибінська Ю. А. Особливості застосування сучасних педагогічних технологій майбутніми вчителями іноземних мов. / Ю.А Рибінська // Вісник Житомиського державного університету ім. І. Франка. Педагогічні науки. 2016. Вип. 3. С. 114-117.

6. Соломаха А. В. Комп'ютерна лінгводидактика та іншомовна освіта педагога: досвід та перспективи. / А.В. Соломаха // Іншомовна освіта педагога: виклики, проблеми, перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 5 листоп. 2015 р., м. Київ. - С. 158-163.

7. Черниш, В. В. Методика формування у майбутніх учителів професійно орієнтованої англомовної компетенції в говорінні : монографія. - Київ : Ленвіт, 2013. - 395 с.

8. Celce-Murcia, M., Dérnyei, Z., Thurrell, S. (2015). Communicative competence: A pedagogically motivated model with content specifications. Issues in Applied Linguistics. P. 5-35.

9. Chafe, W. L. (2007). Repeated verbalizations as evidence for the organization of knowledge Preprints of the plenary session papers: XIV International Congress of linguists. Berlin.

10. Dobson, J. M. (2012). Effective Techniques for English Conversation Groups.Washington D. C. US Information Agensy. 137 p.

11. Duff, P. (2008). Language Socialization Higher Education, and Work. Encyclopedia of Language and Education. USA. Vol. 8. Language Socialization. P. 257–270.

12. Foley, W. A. (2007). Anthropological linguistics. Blackwell Publishers. 2007. 495 p.

13. Heath, S. B. (2008). Language Socialization in Learning Communities of Adolescents. Encyclopedia of Language and Education. USA. Vol. 8. : Language Socialization. P. 217–230.

14. Paulston Christina, B. (1992). Introduction: English Teaching as a Foreign or Second Language. Linguistic and Communicative competence. Multilingual Matters. 1992. P. 347–362.

15. Scarcella Robin, C. (1992). Developing Communicative Competence in a Second language. California: Heinle &Heinle Publishers. 356 p.

16. Wode, H. (1991). Formen und Leistungsfahigkeit mehrsprachigen Unterrichts. Fremdsprachen lehren und lernen: Perspektiven fur ein Europa nach 1992. S. 35-46.

References

1. Holiver, N.O. Linhvodydaktychni aspekty movnoi pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv [Linhvodydaktychni aspekty movnoi pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv] URL : https://www.researchgate.net/publication/352275815_Lingvodidakticni_aspekti_movnoi_pidgotovki_majbutnih_fahivciv (date of application 01.02.2025 y.) [in Ukrainian].

2. Dzevytska L. (2016.) Osnovni napriamy ta osoblyvosti profesiinoi pidhotovky vchyteliv nimetskoi movy v Ukraini [Main directions and features of professional training of German language teachers in Ukraine] Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly. Vyp. 48. S. 58-63 [in Ukrainian].

3. Linhvodydaktychni zasady navchannia inozemnoi movy uchniv starshykh klasiv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv: navch.-metod. posib. (2013) [Language-didactic principles of teaching a foreign language to students of senior classes of general educational institutions: teaching method. manual] / za nauk. red. V. H. Redka. Kyiv : Ped. Dumka. 260 s. [in Ukrainian].

4. Lukianchuk S. F. (2015) Profesiina pidhotovka maibutnoho vchytelia inozemnoi movy pochatkovoi shkoly: metodolohichnyi aspekt [Professional training of the future foreign language teacher of primary school: methodological aspect] Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. M. P. Drahomanova. Seriia: Teoriia i praktyka navchannia i vykhovannia. Vyp. 27. S. 90-93 [in Ukrainian].

5. Rybinska Yu. A. (2016) Osoblyvosti zastosuvannia suchasnykh pedahohichnykh tekhnolohii maibutnimy vchyteliamy inozemnykh mov. [Features of the use of modern pedagogical technologies by future teachers of foreign languages] Visnyk Zhytomyskoho derzhavnoho universytetu im. I. Franka. Pedahohichni nauky. Vyp. 3. S. 114-117 [in Ukrainian].

6. Solomakha, A. V. (2015) Kompiuterna linhvodydaktyka ta inshomovna osvita pedahoha: dosvid ta perspektyvy [Computer language didactics and foreign language teacher education: experience and prospects] Inshomovna osvita pedahoha: vyklyky, problemy, perspektyvy : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., 5 lystop. 2015 r., m. Kyiv. S. 158-163 [in Ukrainian].

7. Chernysh, V. V. (2013) Metodyka formuvannia u maibutnikh uchyteliv profesiino oriientovanoi anhlomovnoi kompetentsii v hovorinni [The method of formation of future teachers' professionally oriented English speaking competence]: monohrafiia. Kyiv : Lenvit. 395 c. [in Ukrainian].

8. Celce-Murcia, M., Dérnyei, Z., Thurrell, S. (2015). Communicative competence: A pedagogically motivated model with content specifications. Issues in Applied Linguistics. P. 5-35 [in English].

9. Chafe, W. L. (2007). Repeated verbalizations as evidence for the organization of knowledge Preprints of the plenary session papers: XIV International Congress of linguists. Berlin [in English].

10. Dobson, J. M. (2012). Effective Techniques for English Conversation Groups.Washington D. C. US Information Agensy. 137 p. [in English].

11. Duff, P. (2008). Language Socialization Higher Education, and Work. Encyclopedia of Language and Education. USA. Vol. 8. Language Socialization. P. 257–270 [in English].

12. Foley, W. A. (2007). Anthropological linguistics. Blackwell Publishers. 495 p. [in English].

13. Heath, S. B. (2008). Language Socialization in Learning Communities of Adolescents. Encyclopedia of Language and Education. USA. Vol. 8. : Language Socialization. P. 217-230 [in English].

14. Paulston Christina, B. (1992). Introduction: English Teaching as a Foreign or Second Language. Linguistic and Communicative competence. Multilingual Matters. P. 347-362 [in English].

15. Scarcella Robin, C. (1992). Developing Communicative Competence in a Second language. California: Heinle &Heinle Publishers. 356 p. [in English].

16. Wode, H. (1991). Formen und Leistungsfahigkeit mehrsprachigen Unterrichts. Fremdsprachen lehren und lernen: Perspektiven fur ein Europa nach. P. 35-46 [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 11.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.03.2026

УДК 378.147:37.011.3-051:005.336.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1053-1065

Дарманська Ірина Миколаївна доктор педагогічних наук, професор, декан факультету початкової освіти та філології, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, м. Хмельницький, https://orcid.org/0000-0002-8212-7229

Очеретний Володимир Олександрович кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри природничо-математичних дисциплін, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, м. Хмельницький, https://orcid.org/0000-0002-8890-3655

Кикилик Аліна Миколаївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та літератури, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, м. Хмельницький, https://orcid.org/0000-0003-3552-6435

ОЦІНКА СТУДЕНТАМИ РОЛІ ПРАВОВОЇ, ІНФОРМАЦІЙНОЇ І МОВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ СУЧАСНОГО ВЧИТЕЛЯ

Анотація. У представленому дослідженні висвітлено проблему формування ключових компетентностей майбутніх учителів у контексті сучасних освітніх викликів. Особливу увагу приділено ролі правової, інформаційної та мовної компетентностей як базових складових професійної підготовки педагогічних кадрів. На основі результатів опитування здобувачів вищої освіти Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (60 респондентів) проаналізовано їхні уявлення щодо важливості зазначених компетентностей для успішної педагогічної діяльності.

Дослідження засвідчило, що студенти високо оцінюють необхідність правової компетентності, яка забезпечує дотримання норм законодавства, академічної доброчесності та правових засад освітньої діяльності. Інформаційна компетентність розглядається як здатність ефективно працювати з цифровими ресурсами, здійснювати пошук, аналіз та інтеграцію інформації в освітній процес. Мовна компетентність, у свою чергу, визначається як фундаментальний чинник професійної культури педагога, що забезпечує якість комунікації, трансляції знань. Отримані результати засвідчують інтегративність компетентнісного підходу, де правова, інформаційна та мовна компетентності взаємодіють між собою, формуючи системну основу професійної підготовки сучасного вчителя. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його висновків для удосконалення навчальних програм, розробки методичних матеріалів та впровадження інноваційних освітніх практик.

За результатами проведеного дослідження було розроблено комплекс рекомендацій для педагогічних закладів вищої освіти, спрямованих на вдосконалення змістового та діяльнісного компонентів підготовки майбутніх учителів. Узагальнення даних анкетування надало можливість сформувати цілісний, педагогічно обґрунтований погляд на сучасний стан підготовки педагогічних кадрів, а також визначити стратегічні напрями модернізації освітнього процесу у підготовці вчителів.

Ключові слова: підготовка студентів педагогічних закладів вищої освіти, компетентнісний підхід, правова компетентність, інформаційна компетентність, мовна компетентність.

Darmanska Iryna Mykolaivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Dean of the Faculty of Primary Education and Philology, Khmelnytsky Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytsky, https://orcid.org/0000-0002-8212-7229

Ocheretnyy Volodymyr Oleksandrovych Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Natural and Mathematical Disciplines, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0002-8890-3655

Kykylyk Alina Mykolaivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature Natural and Mathematical Disciplines, Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0003-3552-6435

STUDENT EVALUATION OF THE ROLE OF LEGAL, INFORMATION, AND LANGUAGE COMPETENCES IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF THE MODERN TEACHER

Abstract. The presented study highlights the issue of developing key competencies among future teachers in the context of modern educational challenges. Particular attention is paid to the role of legal, informational, and linguistic competencies as fundamental components of professional teacher training. Based on a survey of higher education students at Khmelnytskyi Humanitarian-Pedagogical Academy (n = 60), this research analyzes their perceptions of the significance of these competencies for successful pedagogical activity. The findings show that students highly value legal competence, which ensures adherence to legislation, academic integrity, and the legal foundations of educational activity. Information competence is understood as the ability to effectively work with digital resources, conduct information search, analysis, and integration into the educational process. Linguistic competence, in turn, serves as a fundamental factor of a teacher's professional culture, ensuring the quality of communication and knowledge transmission.

The obtained results confirm the integrative nature of the competence-based approach, in which legal, informational, and linguistic competencies interact to form a systemic foundation for modern teacher training. The practical significance of the study lies in the potential to apply its conclusions to enhance curricula, develop methodological materials, and introduce innovative educational practices.

Based on the research outcomes, a set of recommendations was developed for higher pedagogical education institutions aimed at enhancing both the content and activity components of future teachers' training. The generalization of the survey data provided a holistic, pedagogically grounded view of the current state of teacher training and identified strategic directions for modernizing the educational process in teacher preparation.

Keywords: training of pedagogical university students, competence-based approach, legal competence, information competence, linguistic competence.

Постановка проблеми. Сучасна система педагогічної освіти перебуває у стані постійного оновлення, прагнучи відповідати викликам динамічного суспільства, процесам глобалізації, тенденціям у розвитку науки й технологій. У цьому контексті професійна підготовка майбутнього вчителя передбачає ґрунтовне засвоєння предметних знань, формування комплексу ключових компетентностей, що забезпечують результативну взаємодію з учнями, колегами та батьками. Варто зауважити, що професійні вимоги до вчителя сьогодні виходять за межі предметної обізнаності й охоплюють правову культуру, інформаційну грамотність, мовну компетентність та здатність діяти відповідально, технологічно й комунікативно ефективно.

З огляду на це, особливого значення набувають правова, інформаційна та мовна компетентності, які є важливими складниками успішної педагогічної діяльності.

Безумовно, значущість цих компетентностей зумовлена тим, що вони сприяють становленню професійної готовності сучасного вчителя. Зокрема, правова компетентність забезпечує майбутньому вчителю знання та розуміння нормативно-правових основ освітньої діяльності, захист його професійних прав і водночас сприяє дотриманню прав та інтересів учнів. Інформаційна компетентність забезпечує здатність майбутнього вчителя результативно застосовувати сучасні інформаційно-комунікаційні технології, здійснювати пошук, критичний відбір та аналітичну обробку даних, необхідних для якісної підготовки до навчальних занять й безперервного професійного саморозвитку. Мовна компетентність постає базовою основою професійної діяльності педагога, адже саме вона забезпечує результативну комунікацію з учнями, батьками та колегами, слугує інструментом якісної передачі знань і водночас сприяє формуванню ключових компетентностей у здобувачів освіти. Їх поєднання сприяє формуванню відповідальної, ефективної та інноваційної педагогічної діяльності, що дозволяє вчителю успішно відповідати викликам сучасності.

У сучасних умовах, коли інформаційні потоки поширюються надзвичайно швидко, а правове поле постійно трансформується, професійна підготовка майбутнього вчителя потребує системного й багатовимірного підходу. Саме в межах освітнього процесу студент формує здатність орієнтуватись в складному інформаційному просторі, розуміти свої права та обов'язки, а також вільно володіти мовою викладання. Таким чином, правова, інформаційна та мовна компетентності, розвинені під час професійної підготовки, взаємопов'язані і є ключовими для формування кваліфікованого та конкурентоспроможного педагога.

З огляду на це, нами проведено анкетування здобувачів педагогічної освіти з метою отримання інформації про усвідомлення ними сутності вищезгаданих компетентностей й оцінювання ролі правової, інформаційної та мовної компетентностей для успішної педагогічної діяльності, визначення мотиваційних стимулів і професійних запитів в оволодінні цими компетентностями. Отримана інформація слугуватиме основою для розробки обґрунтованих рекомендацій педагогічним закладам вищої освіти щодо вдосконалення змістового та діяльнісного компонентів професійної підготовки майбутніх учителів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних наукових дослідженнях проблему оцінювання ролі правової, інформаційної та мовної компетентностей у професійній підготовці майбутніх учителів розглядають як ключовий аспект формування готовності до професійної діяльності. Значну увагу цьому приділяють дослідники, які вивчають теоретичні й емпіричні виміри компетентнісного підходу в освіті, а саме: компетентнісний підхід у підготовці майбутніх педагогів (М. Головкова [5], А. Коробченко [5], С. Романюк [10], Т. Скорик [13], О. Сорока [15] тощо); особливості формування правової компетентності педагогів (Т. Попадич [8], Т. Потапчук [9], Л. Рябовол [11], А. Смолюк [14], І. Сотніченко [16] тощо); підходи до формування інформаційної компетентності майбутніх учителів (Т. Бережна [2], Н. Бессараб [2], Я. Бордіян [19], Г. Вернидуб [7], Ю. Запорожцева [3], Л. Капітан [19], Л. Петренко [7], С. Петренко [7], А. Самко [12], О. Шелевер [19] тощо); формування мовної компетентності вчителя (Н. Безлюдна [1], Н. Дудник [1], Н. Калюжка [4], І. Онищенко [6], Л. Тритинник [17], О. Шарапова [18] тощо).

Мета статті – дослідити та проаналізувати роль правової, інформаційної і мовної компетентностей у професійній підготовці сучасного вчителя; узагальнити результати анкетування здобувачів педагогічної освіти та на цій основі розробити науково обґрунтовані рекомендації, які будуть спрямовані на вдосконалення змістового та діяльнісного компонентів підготовки майбутніх учителів.

Відповідно до поставленої мети визначено наступні *завдання:* визначити сутність та значення правової, інформаційної і мовної компетентностей у структурі професійної готовності педагога; проаналізувати результати

анкетування здобувачів освіти, спрямованого на оцінку ролі зазначених компетентностей; виявити проблемні аспекти змісту та організації підготовки майбутніх учителів у контексті формування ключових компетентностей; розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо вдосконалення змістового та діяльнісного компонентів професійної підготовки педагогів.

Виклад основного матеріалу. Емпірична частина дослідження базується на узагальненні матеріалів та результатів анкетування студентів із подальшим формулюванням практичних рекомендацій для педагогічних закладів вищої освіти. Анкетування було проведено серед студентських груп факультету початкової освіти та філології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, зокрема: ПО-41, ПО-42 (рівень фахової передвищої освіти, спеціальність 013 Початкова освіта); ПО-21б, ПО-21ф, ПО-31ф, ПО-31б, ПО-41б (перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, спеціальність 013 Початкова освіта), МПО-71, ЗМПО-81 (другий (магістерський) рівень вищої освіти, спеціальність А3/013 Початкова освіта); Філ-22у, Філ-42у (перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, спеціальність 014 Середня освіта(українська мова та література), Філ-41а (перший (бакалаврський) рівень вищої освіти, спеціальність 014 Середня освіта (англійська мова та зарубіжна література), ЗФіл-62у другий (магістерський) рівень вищої освіти, спеціальність 014 Середня освіта(українська мова та література). Всього в опитуванні взяли участь 60 студентів, що забезпечує достатню емпіричну базу для узагальнення отриманих даних та формулювання об’єктивних висновків щодо предмета дослідження.

Серед опитаних студентів 71,7 % належать до спеціальності 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями) та 28,3 % представляють спеціальність А3/013 Початкова освіта. Такий розподіл респондентів відображає реальну структуру педагогічної освіти: більшість здобувачів готуються до роботи у середній школі, проте значна частка майбутніх учителів початкової освіти забезпечує комплексність аналізу та можливість порівняння освітніх потреб різних спеціальностей. Варто зауважити, що в опитуванні взяли участь здобувачі фахової передвищої освіти – 13,3 %, першого (бакалаврського) рівня – 66,7 %, другого (магістерського) рівня –20 %. Отримані дані свідчать про переважання студентів бакалаврського рівня у вибірці, що зумовлює акцент дослідження на проблемах та потребах саме цієї категорії майбутніх учителів. Водночас участь респондентів із фаховою передвищою та магістерською освітою забезпечує ширший спектр поглядів і дозволяє здійснити більш комплексний аналіз освітньої підготовки педагогів.

У результаті проведеного опитування було проаналізовано віковий склад респондентів. Зауважимо, що 85 % від загальної кількості опитаних учасників дослідження становлять студенти віком від 18 до 23 років. Це свідчить про переважну участь студентської молоді, яка перебуває на етапі активного професійного становлення та формування ключових компетентностей. Респонденти віком понад 24 роки становлять 15 %. Ця група представлена

здобувачами освіти, які вже мають певний життєвий та професійний досвід, що може впливати на їхні освітні потреби та очікування. Таким чином, вибірка дослідження дає можливість отримати актуальне бачення професійних компетентностей і потреб майбутніх педагогів з позицій сучасного покоління студентів.

Отримані результати анкетування засвідчують, що усі респонденти мають певний педагогічний досвід, зокрема: проходження різних видів педагогічної практик (85 %), волонтерство, яке передбачало роботу із дітьми (20 %) та робота за спеціальністю (35 %). Беззаперечно, наявність педагогічного досвіду в усіх респондентів забезпечує високу валідність отриманих даних, адже їхні оцінки та судження ґрунтуються не лише на теоретичних знаннях, а й на реальних практиках взаємодії з дітьми та освітнім середовищем.

Основна частина анкети була структурована за трьома блоками «Правова компетентність очима майбутнього педагога», «Інформаційна компетентність майбутнього вчителя», «Мовна компетентність сучасного вчителя». Зауважимо, така структуризація анкети дала змогу комплексно дослідити важливість правових, інформаційних та мовних знань у професійній підготовці майбутніх учителів, а також виявити пріоритети та проблемні аспекти у формуванні їхніх компетентностей. Детальний аналіз та інтерпретація результатів анкетування проводились окремо за кожним блоком, що дозволило всебічно оцінити думки респондентів та виділити ключові тенденції.

Правова компетентність у професійній підготовці вчителя включає знання законодавчих норм і практичне усвідомлення їхнього застосування в освітній діяльності. Респонденти розглядають її крізь призму власних очікувань і майбутніх професійних викликів. На думку студентів спеціальностей 013 Початкова освіта та 014 Середня освіта (за предметними спеціальностями), найбільш необхідними для вчителя є такі правові аспекти:

Отже, результати опитування студентів підтверджують, що правова компетентність учителя має інтегративний характер і поєднує знання законодавства у сфері освіти, права й обов'язки учасників освітнього процесу, норми академічної доброчесності, цінності та практичні навички, що забезпечують професійну відповідальність і авторитет педагога у сучасному суспільстві.

Реципієнти визначили основні чинники, що спонукають майбутніх учителів до опанування норм законодавства:

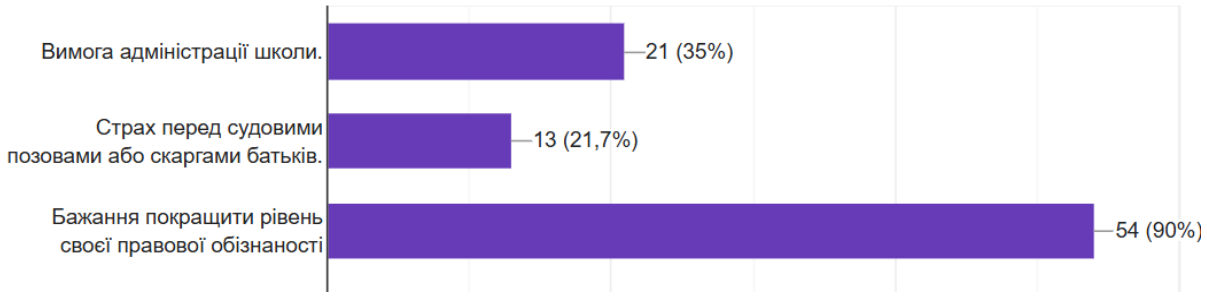

Ці дані свідчать, що домінуючим мотивом є саме усвідомлене прагнення до підвищення правової культури, тоді як зовнішні фактори (адміністративний контроль та страх перед санкціями) відіграють другорядну роль.

Сучасна педагогічна освіта потребує системного й цілеспрямованого формування правової компетентності майбутніх учителів, адже саме правова культура педагога забезпечує дотримання прав учнів і вчителів, сприяє підтриманню академічної доброчесності. У педагогічних закладах вищої освіти важливо забезпечити такий формат вивчення правових питань, який би поєднував теоретичну підготовку, практичні вправи та інтерактивні методи, створюючи цілісну систему формування правової компетентності майбутнього педагога. Такий підхід дозволяє вчителю інтегрувати знання законодавства у повсякденну професійну діяльність, забезпечуючи дотримання принципів безпеки та справедливості в школі. Ці висновки підтверджуються даними анкетування майбутніх педагогів:

Перший блок анкети був присвячений правовій компетентності, то як другий зосереджувався на інформаційній компетентності майбутнього вчителя. Ця компетентність визначає здатність педагога ефективно функціонувати в умовах цифрового суспільства та інтегрувати сучасні технології в освітній процес. Інформаційна компетентність майбутнього вчителя передбачає розвиток технічних навичок і культури роботи з інформацією, яка поєднує технологічну грамотність, критичне мислення та педагогічну творчість.

Її розвиток є необхідною умовою професійної готовності вчителя до викликів сучасної школи, адже саме інформаційна компетентність забезпечує інтерактивність, інноваційність та ефективність освітнього процесу. Сучасні студенти педагогічних спеціальностей усвідомлюють значення інформаційної компетентності для роботи з учнями, виділяючи її ключові аспекти з таких позицій:

Школа потребує педагога, який володіє методикою викладання та здатний ефективно діяти в умовах цифрового суспільства. Саме тому головним фокусом інформаційної підготовки майбутнього вчителя у закладі вищої освіти має стати формування інтегрованої інформаційної компетентності, що поєднує такі елементи: робота з освітніми платформами, використання цифрових інструментів, створення презентацій, відео, мультимедіа, робота з електронними журналами та щоденниками, основи кібербезпеки та медіаграмотності, опанування програмного забезпечення тощо. Студенти окреслили власні пріоритети щодо розвитку інформаційної компетентності:

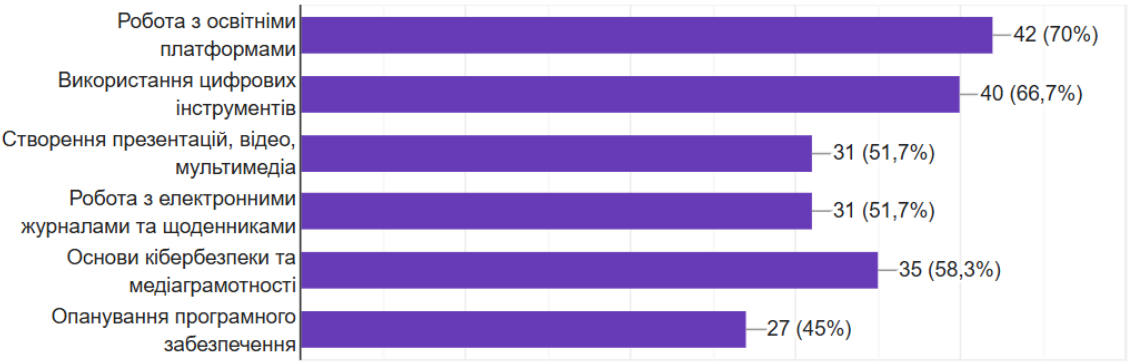

Варто підкреслити, що головний фокус інформаційної підготовки майбутнього вчителя полягає у формуванні здатності ефективно використовувати цифрові інструменти та інтегрувати їх у навчальний процес творчо, критично та відповідально. Це забезпечить якість, інноваційність та безпеку сучасної освіти. Студенти факультету початкової освіти та філології усвідомлюють важливість інформаційної компетентності для своєї професійної підготовки і віддають перевагу таким формам її розвитку:

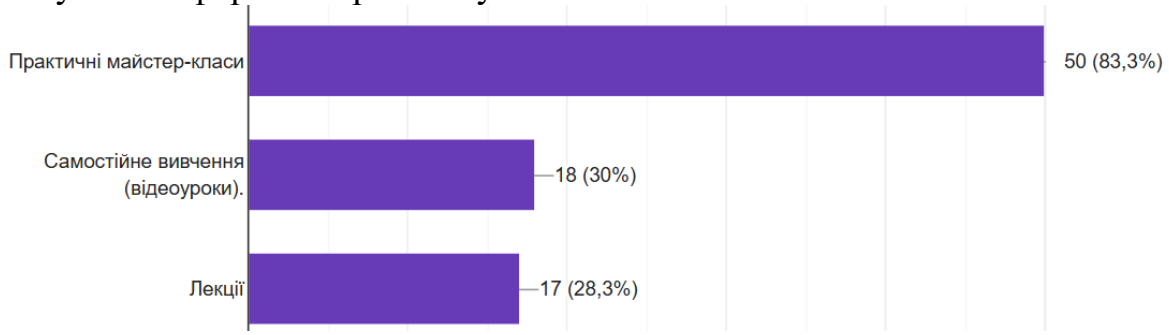

Важливо зауважити, що інформаційна компетентність не обмежується технічними навичками, а передбачає розвиток інформаційної культури, яка включає відповідальність, безпеку та інноваційність у використанні цифрових

ресурсів. Формування інформаційної компетентності майбутнього вчителя у закладі вищої освіти має бути спрямоване на системне поєднання теоретичної підготовки, практичних вправ та інтерактивних методів, що забезпечить готовність педагога до викликів сучасної школи.

Третій блок анкети присвячено вивченню ролі мовної компетентності майбутнього вчителя, яка виступає інструментом передачі знань, а також засобом формування ціннісних орієнтацій, розвитку культури спілкування та забезпечення якісної взаємодії у педагогічному середовищі. Беззаперечно, рівень володіння мовою визначає здатність педагога здійснювати ефективну комунікацію, забезпечувати мотиваційний вплив на учнів та сприяти розвитку їхніх мовленнєвих компетентностей, що є ключовим чинником професійної культури й успішності освітнього процесу. Як засвідчили результати проведеного дослідження, респонденти розглядають мовну компетентність як одну з ключових умов успішної професійної діяльності. Студенти визначають необхідність оволодіння такими складовими мовної компетентності: грамотність (усна та письмова) – 95 %, виразне читання, дикція – 80 %, комунікативна культура – 85 %, володіння іноземною мовою – 46,7 %, ведення ділової документації – 46,7 %.

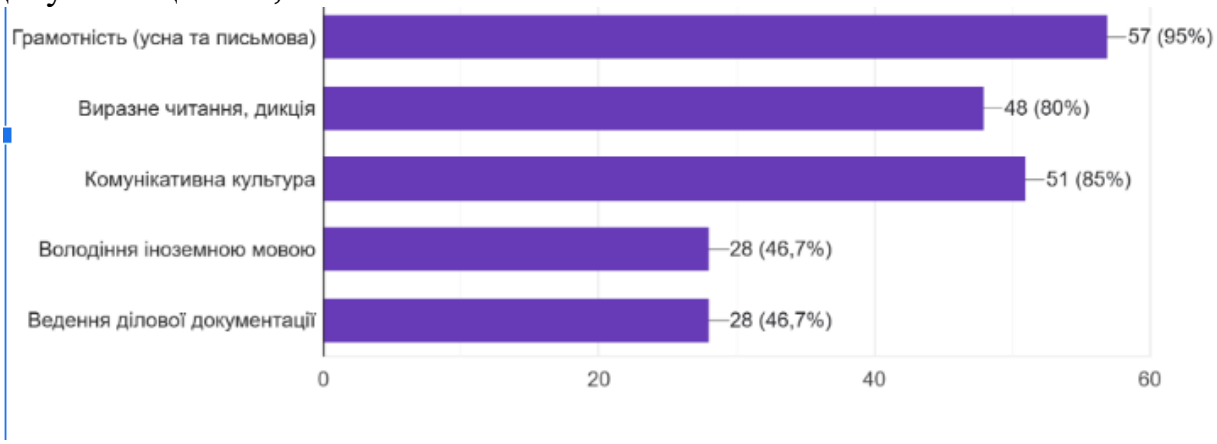

Отримані дані свідчать про те, що здатність ефективно спілкуватися усно й письмово є визначальною для академічного успіху, професійного зростання та соціальної взаємодії. Аналіз мовної компетентності студентів дозволяє визначити пріоритети навчання та ключові навички, які, на їхню думку, мають найбільше значення для оволодіння професійною майстерністю. Дослідження показують, що студенти часто надають перевагу практичним аспектам мови, таким як грамотність та комунікативні навички, що відображає їхнє прагнення до успішної адаптації у професійному середовищі. Водночас, володіння іноземною мовою та навички ділової документації також набувають все більшого значення в умовах глобалізації та інтеграції.

Досягнення найвищого рівня мовної компетентності є необхідною умовою професійної підготовки майбутнього вчителя, оскільки саме вона виступає показником інтелектуальної культури педагога та водночас слугує інструментом якісної трансляції знань, утвердження професійного авторитету й розвитку

критичного мислення. Студенти визначили резерви для розвитку власної мовної компетентності. Як показують результати анкетування, переважна більшість респондентів розвиток мовної компетентності майбутнього вчителя визначають як системне вдосконалення кількох ключових напрямів. Зокрема, ораторська майстерність (66,7 %) забезпечує впевненість і переконливість у публічних виступах; правильність мови (65 %) гарантує дотримання норм літературної та академічної комунікації; психологія мовлення (61,7 %) формує здатність враховувати особливості аудиторії та будувати ефективний діалог; стилістика ділового мовлення (38,3 %) сприяє професійному володінню офіційно-діловим стилем у педагогічній та адміністративній діяльності. Таким чином, удосконалення зазначених резервів створює цілісну основу для формування високого рівня мовної культури педагога, що є необхідною умовою його професійної компетентності та успішності освітнього процесу.

Представлене дослідження засвідчило, що здобувачі педагогічної освіти висловлюють чітке прагнення до підвищення рівня мовної компетентності, розглядаючи її як ключовий чинник професійної успішності. Зокрема, студенти визначили такі форми роботи, які, на їхню думку, є найбільш ефективними: індивідуальні консультації з викладачем (55 %), онлайнові курси (60 %), записи та аналіз власного мовлення (33,3 %) лекції та читання спеціалізованої літератури (41,7 %). Водночас отримані дані демонструють, що студенти прагнуть до балансу між класичними формами навчання (лекції, консультації, читання спеціалізованої літератури) та інноваційними підходами (онлайнові курси, мультимедійні інструменти, саморефлексія через записи власного мовлення). Така інтеграція забезпечує розвиток мовних навичок, формування критичного мислення, комунікативної культури та здатності адаптуватися до різних освітніх контекстів.

Отже, мовна компетентність майбутнього вчителя постає як складне й комплексне утворення, що потребує постійного вдосконалення через поєднання теоретичних знань, практичних навичок та інноваційних технологій. Саме така стратегія дозволяє сформувати високий рівень професійної культури педагога, здатного ефективно здійснювати наукові виступи, комунікувати з різними аудиторіями та відповідати викликам сучасної освіти.

Висновки. Узагальнені результати анкетування свідчать про інтегративний характер сучасної педагогічної підготовки, де правові, інформаційні та мовні знання взаємодоповнюють одне одного й становлять важливі складники загальної системи компетентностей майбутнього вчителя. На основі отриманих даних розроблено рекомендації, спрямовані на вдосконалення змістового та діяльнісного компонентів підготовки педагогів.

Удосконалення змістового компонента підготовки майбутніх педагогів має передбачати оновлення та інтеграцію правової, інформаційної й мовної складових у межах цілісної професійної підготовки. Доцільно посилити практичну спрямованість правових дисциплін через аналіз педагогічних ситуацій,

пов'язаних із дотриманням прав учасників освітнього процесу, академічною доброчесністю та професійною відповідальністю. Інформаційну підготовку варто зосередити на формуванні цифрової грамотності, медіакультури, навичок безпечної роботи з інформацією та ефективного використання освітніх платформ. Мовна підготовка має охоплювати не тільки нормативність і грамотність, а й розвиток ораторської майстерності, комунікативної культури, психології мовлення та навичок професійного ділового спілкування.

Удосконалення діяльнісного компонента передбачає розширення практико-орієнтованих форм навчання: моделювання професійних ситуацій, виконання кейс-завдань, створення власних освітніх продуктів, проведення тренінгів і майстер-класів. Важливо забезпечити системну саморефлексію студентів через аналіз власного мовлення, оцінювання рівня цифрових і правових умінь, а також активне використання інтерактивних і змішаних форматів навчання. Посилення зв'язку теоретичної підготовки з педагогічною практикою сприятиме усвідомленому застосуванню набутих знань і вмінь у реальному освітньому середовищі та формуванню професійної готовності майбутніх педагогів до викликів сучасної школи.

Література:

1. Безлюдна Н.В., Дудник Н.В. Мовно-комунікативна компетентність як компонент професійної мобільності сучасного вчителя початкових класів. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2024. № 11 (29). С. 760-773.

2. Бережна Т.І., Бессараб Н.А. Формування інформаційно-цифрової компетентності сучасного вчителя Нової української школи. *Проблеми сучасних трансформацій.* 2024. № 3. URL: https://reicst.com.ua/pmtp/article/view/2024-3-02-01/2024-3-02-01

3. Запорожцева Ю.С. Інформаційно-цифрова компетентність як складник сучасного навчально-виховного процесу. *Інноваційна педагогіка.* 2019. Випуск 12. Т. 1. С. 79-82.

4. Калюжка Н.С. Формування мовної особистості сучасного учня: пошук підходів. URL: https://ehsupir.uhsp.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4ff49e78-0e1a-4d8d-b42a-1c1ce9f6bcfe/content

5. Коробченко А.А., Головкова М.М. Компетентнісний підхід до професійної підготовки майбутніх учителів Нової української школи. URL: https://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/6808/1/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%85%D1%96%D0%B4%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%97.pdf

6. Онищенко І.В. Культура мовлення вчителя початкових класів як складова його мовно-комунікативної компетентності. *Закарпатські філологічні студії.* Випуск 40. Том 4. 2024. С. 22-26.

7. Петренко С., Петренко Л., Вернидуб Г. Інформаційно-цифрова компетентність сучасного учителя. *Освіта. Інноватика. Практика.* 2025. № 13 (5). С. 41-45.

8. Попадич О.О. Завдання та цілі формування професійної педагогічно-правової компетентності майбутнього вчителя початкової школи. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6d57e653-f7a6-49af-b9f2-8671e387d692/content

9. Потапчук Т. Формування правової компетентності учителів засобами інноваційних технологій. *Наукові записки.* 2026. № 222. С. 37-42.

10. Романюк С. Компетентнісний підхід у підготовці майбутніх вчителів початкових класів до професійної діяльності в Новій українській школі. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2080/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%85%D1%96%D0%B4_%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D1%8E%D0%BA%20%D0%A1.%D0%97..pdf?sequence=1&isAllowed=y

11. Рябовол Л.Т. Правова компетентність учнівської і студентської молоді як предмет педагогічного дослідження. Наукові записки. 2016. № 3. С. 121-129.

12. Самко А.М. Цифрова компетентність педагогічного персоналу в системі післядипломної педагогічної освіти. *Освітня політика України.* 2021. № 2 (13). С. 33-43.

13. Скорик Т.В. Особливості формування професійної компетентності сучасного вчителя. URL: https://surl.li/srxyhl

14. Смолюк А.І. Правова складова фахової підготовки вчителів у педагогічних коледжах. *Інноваційна педагогіка.* 2022. Випуск 51. Том 2. С. 136-141.

15. Сорока О.В. Компетентнісний підхід у підготовці вчителя початкової школи. Науковий вісник Ужгородського національного університету. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/78e352e1-793f-48f6-9e8c-a5ee9d0b42d9/content

16. Сотніченко І.І. Готовність вчителя до реалізації компетентнісного підходу: правовий компонент. *Народна освіта.* URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=4118

17. Тритинник Л. Мовно-комунікативна компетентність учителя як важливий чинник формування компетентного мовця на роках української мови і літератури. *Українська мова і література в школі.* 2024. № 80-81. С. 83-88.

18. Шарапова О.В. Мовно-комунікативна компетентність як базис самореалізації сучасного вчителя. *Молодь і ринок.* 2021. № 9 (195). С. 114-117.

19. Шелевер О.В., Капітан Л.І., Бордіян Я.І. Інформаційна компетентність як основа професійного розвитку сучасного педагога. *Педагогічна інноватика та перспективи.* 2025. № 7. С. 125-129.

References:

1. Bezliudna, N.V., & Dudnyk, N.V. (2024). Movno-komunikatyvna kompetentnist yak komponent profesiinoi mobilnosti suchasnoho vchytelia pochatkovykh klasiv [Linguistic and communicative competence as a component of professional mobility of the modern primary school teacher]. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi* (11(29)), (pp.760–773) [in Ukrainian].

2. Berezhna, T.I., & Bessarab, N.A. (2024). Formuvannia informatsiino-tsyfrovoi kompetentnosti suchasnoho vchytelia Novoi ukrainskoi shkoly [Developing information and digital competence of the modern New Ukrainian School teacher]. *Problemy suchasnykh transformatsii* №3 [in Ukrainian].

3. Zaporozhtseva, Yu. S. (2019). Informatsiino-tsyfrova kompetentnist yak skladnyk suchasnoho navchalno-vykhovnoho protsesu [Information and digital competence as a component of the modern educational process]. *Innovatsiina pedahohika* (12(1)), (pp.79–82) [in Ukrainian].

4. Kaliuzhka, N.S. (n.d.). Formuvannia movnoi osobystosti suchasnoho uchnia: poshuk pidkhodiv [Formation of the linguistic personality of the modern student: A search for approaches] [in Ukrainian].

5. Korobchenko, A.A., & Holovkova, M.M. (n.d.). Kompetentnisnyi pidkhid do profesiinoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv Novoi ukrainskoi shkoly [Competence-based approach to the professional training of future New Ukrainian School teachers] [in Ukrainian].

6. Onyshchenko, I.V. (2024). Kultura movlennia vchytelia pochatkovykh klasiv yak skladova yoho movno-komunikatyvnoi kompetentnosti [Speech culture of the primary school teacher as a

component of their linguistic and communicative competence]. *Zakarpatski filolohichni studii* (40(4)), (pp.22–26) [in Ukrainian].

7. Petrenko, S., Petrenko, L., & Vernydub, H. (2025). Informatsiino-tsyfrova kompetentnist suchasnoho uchytelia [Information and digital competence of the modern teacher]. *Osvita. Innovatyka. Praktyka* (13(5)), (pp.41–45) [in Ukrainian].

8. Popadych, O.O. (n.d.). Zavdannia ta tsili formuvannia profesiinoi pedahohichno-pravovoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia pochatkovoi shkoly [Tasks and goals of forming professional pedagogical and legal competence of the future primary school teacher] [in Ukrainian].

9. Potapchuk, T. (2026). Formuvannia pravovoi kompetentnosti uchyteliv zasobamy innovatsiinykh tekhnolohii [Developing teachers' legal competence through innovative technologies]. *Naukovi zapysky* (222), (pp.37–42) [in Ukrainian].

10. Romaniuk, S. (n.d.). Kompetentnisnyi pidkhid u pidhotovtsi maibutnikh vchyteliv pochatkovykh klasiv do profesiinoi diialnosti v Novii ukrainskii shkoli [Competence-based approach in preparing future primary school teachers for professional activity in the New Ukrainian School] [in Ukrainian].

11. Riabovol, L.T. (2016). Pravova kompetentnist uchnivskoi i studentskoi molodi yak predmet pedahohichnoho doslidzhennia [Legal competence of school and university youth as a subject of pedagogical research]. *Naukovi zapysky* (3), (pp.121–129) [in Ukrainian].

12. Samko, A.M. (2021). Tsyfrova kompetentnist pedahohichnoho personalu v systemi pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity [Digital competence of teaching staff in the system of in-service teacher education]. *Osvitnia polityka Ukrainy* (2(13)), (pp.33–43) [in Ukrainian].

13. Skoryk, T.V. (n.d.). Osoblyvosti formuvannia profesiinoi kompetentnosti suchasnoho vchytelia [Peculiarities of forming the professional competence of the modern teacher] [in Ukrainian].

14. Smoliuk, A.I. (2022). Pravova skladova fakhovoi pidhotovky vchyteliv u pedahohichnykh koledzhakh [Legal component of teachers' professional training in pedagogical colleges]. *Innovatsiina pedahohika* (51(2)), (pp.136–141) [in Ukrainian].

15. Soroka, O.V. (n.d.). Kompetentnisnyi pidkhid u pidhotovtsi vchytelia pochatkovoi shkoly [Competence-based approach in the training of the primary school teacher]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu* [in Ukrainian].

16. Sotnichenko, I.I. (n.d.). Hotovnist vchytelia do realizatsii kompetentnisnoho pidkhodu: pravovyi komponent [Teacher's readiness to implement the competence-based approach: Legal component]. *Narodna osvita* [in Ukrainian].

17. Trytynnyk, L. (2024). Movno-komunikatyvna kompetentnist uchytelia yak vazhlyvyi chynnyk formuvannia kompetentnoho movtsia na urokakh ukrainskoi movy i literatury [Teacher's linguistic and communicative competence as an important factor in forming a competent speaker in Ukrainian language and literature lessons]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli* (80–81), (pp.83–88) [in Ukrainian].

18. Sharapova, O.V. (2021). Movno-komunikatyvna kompetentnist yak bazys samorealizatsii suchasnoho vchytelia [Linguistic and communicative competence as a basis for modern teacher's self-realization]. *Molod i rynok* (9(195)), (pp.114–117) [in Ukrainian].

19. Shelever, O.V., Kapitan, L.I., & Bordiyan, Ya.I. (2025). Informatsiina kompetentnist yak osnova profesiinoho rozvytku suchasnoho pedahoha [Information competence as a basis for the professional development of the modern teacher]. *Pedahohichna innovatyka ta perspektyvy* (7), (pp.125–129) [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.147:364-051

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1066-1080

Демченко Ірина Іванівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та реабілітації, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0003-4302-7564

Григоренко Тетяна Володимирівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та реабілітації, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-4616-6853

Тверезовська Ніна Трохимівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та реабілітації, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-0672-9308

Калиновська Ірина Сергіївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. м. Умань, https://orcid.org/0000-0001-8805-4641

ПРИНЦИПИ УНІВЕРСАЛЬНОГО ДИЗАЙНУ В ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі інтеграції принципів універсального дизайну навчання (UDL) у систему підготовки фахівців соціономічних спеціальностей в умовах сучасних викликів, зумовлених воєнним станом та необхідністю повоєнної відбудови України. Автори обґрунтовують необхідність формування інклюзивно-проєктувальної компетентності майбутніх соціальних працівників. Теоретико-концептуальну основу дослідження становлять соціальна модель інвалідності та доведено, що в контексті соціальної роботи UDL постає як концептуальна рамка проектування безбар'єрних освітніх, інформаційних і комунікаційних середовищ. Розкрито зміст трьох базових принципів UDL у соціальній роботі (багатоманітності представлення інформації, гнучкості дій і самовираження та різноманітності способів залучення.) Автори пропонують чотириетапну модель формування інклюзивно-проєктувальної компетентності, яка включає рефлексію власних стереотипів щодо вразливих груп; освоєння інструментарію аудиту безбар'єрності соціальних закладів; проєктну діяльність з розробки кейсів реконструкції інклюзивних просторів; симуляцію взаємодії зі стейкхолдерами щодо захисту інклюзивних ініціатив.

У статті представлено практичний досвід впровадження дисципліни «Основи соціальної інклюзії та безбар'єрності» в Національному університеті біоресурсів і природокористування України. Наведено результати анкетування студентів до та після завершення курсу, які демонструють позитивну динаміку готовності майбутніх фахівців до проектування інклюзивних середовищ. Отримані дані свідчать про зростання впевненості студентів у власних можливостях проводити аудит доступності, розробляти індивідуальні плани підтримки та брати участь у створенні інклюзивних соціальних програм.

Результати дослідження можуть бути використані для масштабування в інших закладах вищої освіти, розробки методичних рекомендацій щодо впровадження принципів UDL в навчальні плани підготовки фахівців соціономічних спеціальностей.

Ключові слова: універсальний дизайн, інклюзивно-проєктувальна компетентність, підготовка фахівців соціономічних спеціальностей, соціальна робота, безбар'єрність, доступність соціальних послуг, підготовка фахівців, інклюзивне середовище, соціальна інклюзія.

Demchenko Iryna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Work and Rehabilitation of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-4302-7564

Hryhorenko Tetiana Volodymyrivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Work and Rehabilitation, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-4616-6853

Tverezovska Nina Trokhymivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Work and Rehabilitation, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-0672-9308

Kalynovska Iryna PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Special and Inclusive Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. Uman, https://orcid.org/0000-0001-8805-4641

PRINCIPLES OF UNIVERSAL DESIGN IN THE TRAINING OF SPECIALISTS IN SOCIO-ECONOMIC DISCIPLINES

Annotation. Abstract. The article is devoted to the topical issue of integrating the principles of universal design for learning (UDL) into the system of training specialists in socio-economic specialties in the context of modern challenges caused by the state of war and the need for post-war reconstruction of Ukraine. The authors

justify the need to develop the inclusive design competence of future social workers. The theoretical and conceptual basis of the study is the social model of disability, and it is proven that in the context of social work, UDL emerges as a conceptual framework for designing barrier-free educational, informational, and communication environments. The content of the three basic principles of UDL in social work (diversity of information presentation, flexibility of actions and self-expression, and diversity of engagement methods) is revealed.

The authors propose a four-stage model for developing inclusive design competence, which includes reflecting on one's own stereotypes about vulnerable groups; mastering the tools for auditing the accessibility of social institutions; project activities to develop case studies for the reconstruction of inclusive spaces; simulation of interaction with stakeholders to protect inclusive initiatives.

The article presents practical experience in implementing the discipline «Fundamentals of Social Inclusion and Accessibility» at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. The results of a student survey conducted before and after the course are presented, demonstrating a positive trend in the readiness of future specialists to design inclusive environments. The data obtained indicate an increase in students' confidence in their own ability to conduct accessibility audits, develop individual support plans, and participate in the creation of inclusive social programs.

The results of the study can be used for scaling in other higher education institutions and for developing methodological recommendations for the implementation of UDL principles in the curricula for training specialists in socio-economic specialties.

Keywords: universal design, inclusive design competence, training of specialists in socio-economic specialties, social work, accessibility, accessibility of social services, training of specialists, inclusive environment, social inclusion.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку української освіти поєднує стратегічні виклики з реальними можливостями для трансформації. Інтеграція європейських освітніх цінностей відбувається в умовах повномасштабного збройного конфлікту, що робить інклюзивний підхід ключовим інструментом соціальної реінтеграції вразливих груп населення. Упровадження інклюзивних принципів неможлива без відповідної підготовки фахівців, здатних визнавати, поширювати та втілювати цінності доступності у конкретних соціальних практиках.

Саме тут виявляється суттєва прогалина. Аналіз освітніх програм провідних вітчизняних університетів показує системну відсутність освітніх компонентів, орієнтованих на формування навичок проектування інклюзивних просторів серед майбутніх соціальних працівників, педагогів, психологів. Недостатня фахова підготовка обмежує спроможність випускників реалізовувати принципи доступності у конкретних соціальних практиках. Слабка готовність

фахівців посилює соціальні бар'єри, поглиблює маргіналізацію вразливих груп і знижує якість соціальних послуг, одночасно утворюючи науковий дефіцит через недостатнє впровадження принципів універсального дизайну навчання (UDL) у підготовку соціальних працівників.

Усвідомлення цього дефіциту визначає напрям необхідних змін. Нагальна потреба полягає в інтеграції UDL до освітніх програм задля формування у майбутніх фахівців компетентностей, необхідних для реалізації європейських стандартів доступності, зокрема вимог Директиви (ЄС) 2019/882, що визначає обов'язкові умови рівного доступу до соціальних послуг [9]. Стратегічна інтеграція цих принципів у вітчизняну систему підготовки соціальних працівників стане не лише відповіддю на євроінтеграційні зобов'язання України, а й реальною основою для підвищення якості соціальних послуг та побудови інклюзивного суспільства в умовах повоєнного відновлення країни.

Отже, інтеграція принципів універсального дизайну навчання у систему підготовки соціальних працівників є стратегічною передумовою успішної імплементації європейських стандартів доступності і сприятиме формуванню інклюзивного суспільства та підвищенню якості соціальних послуг в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція універсального дизайну навчання сформувалася на перетині когнітивної науки, спеціальної педагогіки та освітнього дизайну, а її сучасний дискурс визначають насамперед розробки команди CAST на чолі з Девідом Роузом та Енн Маєр. У своїй фундаментальній праці вони визначають UDL як цілісний фреймворк для проєктування навчального процесу з урахуванням людської варіативності [11].

Первинна модель UDL ґрунтувалася на трьох нейропсихологічних сферах навчання: стратегічній («як навчатися»), розпізнавальній («що навчатися») та афективній («чому навчатися»). Подальша еволюція концепції виходить за межі методики подання навчального матеріалу, інтегруючи фізичний, цифровий та соціальний виміри безбар'єрності в єдину екосистему інклюзивного середовища [15]. У зазначених роботах наголошується на трьох принципах UDL в освіті, які позначають множинні способи представлення, дії та вираження, а також залучення. Вони окреслюють рамку для переосмислення цілей, методів, матеріалів і оцінювання в освітньому процесі.

Сучасні емпіричні дослідження розширюють цю рамку, розглядаючи UDL як науково обґрунтований інструмент зміни освітніх практик, орієнтований на створення динамічних навчальних середовищ, де різноманіття здобувачів освіти сприймається як норма [16]. Також у міжнародних дослідженнях окремої уваги заслуговує аналіз ставлень і переконань учасників освітнього процесу щодо впровадження принципів UDL [14]. Констатовано, що більшість викладачів і студентів загалом позитивно сприймають UDL як засіб реалізації інклюзивних практик, однак відчувають більшу впевненість у реалізації принципу множинних способів представлення, ніж у забезпеченні різних шляхів залучення та вираження розуміння. Для ефективного впровадження UDL потрібні чіткі

методичні орієнтири спрямованих на перехід від «адаптацій для окремих студентів» до системного проєктування інклюзивних курсів і програм.

Низка емпіричних досліджень у європейському просторі демонструють реалізацію принципів UDL реалізуються у підготовці майбутніх шкільних психологів [13]. Американські науковці A. Sewell, A. Kennett, V. Pugh звертають увагу на застосування принципів UDL у контексті імплементації інклюзивної освіти в майбутній професійній діяльності, особливості проєктування інклюзтивного середовища з урахуванням потреб і можливостей різних категорій здобувачів освіти, а також рівнів їхньої задоволеності та відчуття благополуччя.

Таким чином, у міжнародному дискурсі UDL дедалі більше позиціонується як дизайн-підхід, що інтегрує фізичний, цифровий та соціальний виміри безбар'єрності і безпосередньо пов'язаний із підготовкою фахівців соціономічних спеціальностей до роботи у умовах інклюзії. Хоча питання формування інтегрованої «інклюзивно-проєктувальної» компетентності ще потребує додаткового теоретичного осмислення.

Український контекст характеризується активним розвитком інклюзивної освіти на нормативному, організаційному та методичному рівнях. Водночас з'являються роботи, які наближають розуміння універсального дизайну до логіки сучасних міжнародних підходів. Так, у статті С. Паламар та М. Науменко універсальний дизайн закладів освіти розглядається крізь призму доступності інформаційного простору, зокрема через аналіз сайтів як важливого компонента безбар'єрного освітнього середовища, де поєднуються технічні, організаційні та комунікаційні аспекти забезпечення доступу до інформації для різних груп користувачів [4].

Н. Бирко у своїй праці фокусує увагу на гуманістичних і комунікативних засадах універсального дизайну, пов'язуючи його з педагогікою партнерства, толерантності та ненасильницьким спілкуванням. Дослідниця визначає роль універсального дизайну як способу врахування різноманіття здобувачів освіти в межах єдиного освітнього процесу [1].

Дослідження, присвячені соціальному проєктуванню інклюзивної освіти для молоді з інвалідністю актуалізують роль майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей як суб'єктів створення програм, сервісів і практик, спрямованих на розширення можливостей участі зазначеної категорії молоді в освіті та суспільному житті [2]. Однак навіть у межах цих наукових розвідок соціальне проєктування та універсальний дизайн постають як частково взаємопов'язані напрями, без виокремлення цілісної інклюзивно-проєктувальної компетентності майбутніх фахівців. Зазначена обставина підтверджує наявність концептуальної прогалини в сучасному українському науковому дискурсі й окреслює простір для подальшого теоретичного та прикладного пошуку.

Отже, у вітчизняному науковому полі практично відсутні концептуально оформлені підходи до формування інклюзивно-проєктувальної компетентності студентів соціономічних спеціальностей, яка передбачає інтегративну здатність

здійснювати професійну взаємодію та цілеспрямовано створювати безбар'єрні безбар'єрні освітні, соціальні та комунікативні середовища, що забезпечують рівний доступ до ресурсів для всіх груп населення.

Метою статті є обґрунтування необхідності інтеграції принципів універсального дизайну навчання в освітні програми підготовки фахівців соціономічних спеціальностей та розробка теоретико-методологічної моделі формування інклюзивно-проєктувальної компетентності майбутніх соціальних працівників.

Виклад основного матеріалу. Концепція універсального дизайну навчання (UDL) спирається на розвинуті теоретичні підходи й потребує цілеспрямованої адаптації до специфіки соціальної роботи. Теоретико-концептуальне підґрунтя інтеграції UDL у підготовку фахівців соціономічних спеціальностей становить соціальна модель інвалідності, яка означає парадигмальний зсув від медичного до правозахисного та середовищного підходів. На відміну від медичної моделі, орієнтованої на виявлення та компенсацію «дефіцитів» особистості, соціальна модель інвалідності акцентує увагу на бар'єрах, створених фізичним, інформаційним і соціальним середовищем, що не враховує різноманіття людського досвіду. У працях М. Олівера [12] соціальна модель інвалідності була концептуалізована як інтелектуальна основа сучасного руху за права людей з інвалідністю й водночас як теоретична база для розвитку підходів універсального дизайну.

У сфері соціальної роботи соціальна модель інвалідності задає стратегічний вектор професійної діяльності. Як влусно зазначає О. Полумисна, орієнтація соціальних працівників переноситься з «корекції» індивідуальних особливостей людини на трансформацію середовища, усунення бар'єрів та створення умов для повноцінної участі різних груп населення в суспільному житті [5]. Такий підхід узгоджується з професійним принципом «допомагати людині в її середовищі», коли соціальна робота поєднує індивідуальну підтримку з системними змінами на рівні громади та інституцій. У результаті акцент поступово зміщується від формально задекларованої інклюзії до практично реалізованих перетворень у соціальних просторах.

На цьому тлі універсальний дизайн навчання стає для соціальної роботи не лише педагогічною методикою, а й загальною стратегією проектування інклюзивних соціальних середовищ. Застосування принципів UDL дає можливість конструювати освітні, інформаційні й комунікаційні простори, у яких кожна людина отримує реальні можливості реалізувати власний потенціал відповідно до індивідуальних психофізичних і соціальних характеристик [11]. Особливість професійної діяльності у соціальній сфері полягає в інтенсивному безпосередньому спілкуванні, постійній взаємодії та тісній співпраці з клієнтами, що вимагає від фахівців високої чутливості до різноманіття досвідів, потреб і способів комунікації. Враховуючи особливості застосування UDL в соціальній сфері, професійний інструментарій соціальних працівників доцільно

вибудовувати на основі трьох фундаментальних, універсальних принципів: багатоманітності представлення інформації (multiple means of representation), гнучкості дій і самовираження (multiple means of action and expression) та різноманітності способів залучення (multiple means of engagement).

Принцип багатоманітності представлення інформації передбачає використання різних способів подання змісту, щоб забезпечити доступність знань для людей з різними сенсорними, когнітивними та мовними особливостями. У соціальній роботі реалізація цього принципу проявляється в організації комунікаційних матеріалів служб і установ так, щоб кожен отримувач послуг міг не лише формально «отримати інформацію», а й осмислити її, прийняти й використати у власній життєвій ситуації. Майбутні фахівці соціономічних спеціальностей у процесі навчання мають опановувати вміння створювати й адаптувати інформаційні ресурси з урахуванням різноманітних потреб клієнтів, поєднуючи текстові, візуальні, аудіальні та цифрові формати. У цьому контексті важливою стає не лише форма, а й ступінь складності повідомлення, його структурованість, ясність і чутливість до життєвого досвіду адресата.

Практична реалізація першого принципу передбачає розроблення візуальних інфографік і схем, які полегшують сприйняття інформації для людей з порушеннями слуху, а також підготовку текстів простою мовою для осіб з інтелектуальними або когнітивними особливостями. Окремий напрям становить створення аудіоматеріалів для людей з порушеннями зору й мультилінгвальних матеріалів, орієнтованих на внутрішньо переміщених осіб, біженців та представників мовних меншин. В умовах воєнного стану й тривалої дії травматичних чинників особливої ваги набувають короткі, чітко структуровані повідомлення, які знижують когнітивне навантаження і допомагають людині зорієнтуватися в ситуації, що часто сприймається як загрозлива або невизначена. Таким чином, багатоманітність представлення інформації у соціальній роботі стає не лише технічною вимогою, а й етичним орієнтиром, пов’язаним із повагою до гідності та автономії кожної особи.

Другий принцип, пов’язаний із гнучкістю дій і самовираження, спрямований на забезпечення різних способів участі клієнтів у взаємодії та надання можливостей для альтернативних форм висловлення потреб, почуттів і позицій. У соціальній роботі цей принцип трансформується в вимогу створити такі умови комунікації, за яких людина не змушена «пристосовуватися» до єдиного допустимого формату взаємодії. Соціальні служби можуть пропонувати різні канали зв’язку й різні форми включення в процес підтримки: від особистих зустрічей до онлайн-консультацій, від вербального обговорення до використання письмових відповідей, візуальних засобів чи посередницьких форматів. Для багатьох клієнтів саме можливість обрати свій спосіб участі стає передумовою безпечної та довірливої взаємодії.

Гнучкість дій і самовираження у практиці соціальної роботи може реалізовуватися через застосування жестової мови або залучення перекладача

для нечуючих осіб, використання тактильних карт і рельєфних зображень для людей з порушеннями зору, впровадження цифрових платформ із текстовими чатами для клієнтів, які з різних причин уникають голосової комунікації. У роботі з дітьми, зокрема з дітьми, які мають досвід травми війни або вимушеного переселення, важливу роль відіграють методи арт-терапії, ігрової терапії, казкотерапії, що дозволяють опосередковано виражати складні емоції та переживання. Упровадження цього принципу не означає спрощення змісту чи «зниження планки» вимог до участі. Ідеться про повагу до індивідуального способу самопрезентації людини, визнання права на власний темп, свій формат висловлювань та самовизначення у взаємодії з системою соціальної підтримки.

Третій принцип, який стосується різноманітності способів залучення, зосереджує увагу на формуванні мотивації, підтримці інтересу й зміцненні відчуття суб'єктності отримувача послуг. У професійній діяльності соціальних працівників цей принцип реалізується через продуману розробку мотиваційних стратегій, які враховують культурні, емоційні, психологічні та соціальні особливості різних груп населення. Завданням стає не лише інформування про можливості підтримки, а й створення умов, за яких участь у програмах, заходах чи індивідуальній роботі сприймається як безпечний, осмислений і корисний крок. Соціальна робота, орієнтована на UDL, виходить з того, що «залученість» не може бути результатом примусу або формального виконання інструкцій.

Різні цільові групи потребують адаптованих стратегій залучення. Для людей похилого віку важливими стають відчуття безпеки, повага до життєвого досвіду, можливість діяти у власному темпі та отримувати підтримку в знайомому або передбачуваному середовищі. Ветерани бойових дій із посттравматичним стресовим розладом нерідко потребують контролю над інтенсивністю і форматом взаємодії, чіткого обговорення меж і уникнення тригерів, пов'язаних із травматичними подіями. Внутрішньо переміщені підлітки краще реагують на поєднання цифрових інструментів, пірингової підтримки та можливостей для самореалізації в групових ініціативах. Особи з інтелектуальними порушеннями або розладами аутистичного спектру, своєю чергою, більш успішно долучаються до програм за умов передбачуваного режиму, чіткої структури взаємодії та послідовного позитивного підкріплення [6]. Усі ці приклади демонструють, що різноманітність способів залучення виходить за межі «ангажування в послуги» і стосується формування партнерських, довірливих стосунків.

Ключовим змістовим акцентом третього принципу у соціальній роботі стає перехід від патерналістської логіки, за якої фахівець нібито «краще знає», що буде корисним для клієнта, до партнерської моделі взаємодії. Як зазначають Т. Семигіна та О. Столярик партнерство передбачає спільне визначення цілей, методів і темпу підтримки, визнання досвіду клієнта та права на незгоду, сумнів чи зміну рішення. За такої оптики клієнт розглядається не як пасивний об'єкт впливу, а як активний учасник процесу, який разом із соціальним працівником

проектує зміни у власному житті та в соціальному середовищі [7]. Саме цей поворот до партнерства, суб'єктності та спільного прийняття рішень дозволяє принципам UDL стати органічною частиною професійної культури соціальної роботи, а не лише набором технічних рекомендацій.

Поєднання універсального дизайну навчання із завданнями підготовки соціальних працівників відкриває можливість системно формувати інклюзивно-проєктувальну компетентність [10]. Інклюзивно-проєктувальна компетентність у цьому контексті постає як інтегрована здатність фахівця не лише розуміти різноманіття психофізичних та соціальних характеристик отримувачів послуг, а й цілеспрямовано проектувати безбар'єрні освітні, соціальні та комунікаційні середовища. Таке розуміння компетентності поєднує знання про інклюзію, ціннісні орієнтації, навички взаємодії з різними групами клієнтів і вміння змінювати середовище, в якому відбувається ця взаємодія. Важливим є те, що акцент переноситься від індивідуальної «готовності допомагати» до спроможності конструювати умови для реальної участі всіх груп населення.

Розгортання цієї компетентності відбувається поетапно [8]. Перший етап присвячений рефлексії власних стереотипів та упереджень майбутніх соціальних працівників, що розглядаються як фундаментальна складова професійної ідентичності.

Освітній процес на цьому етапі вибудовується навколо аналізу особистого досвіду, критичного осмислення усталених уявлень про людей з інвалідністю, ветеранів бойових дій, внутрішньо переміщених осіб, представників ЛГБТК+ спільноти й інших вразливих груп. Метод критичного інциденту, робота з реальними кейсами, обговорення медійних образів і культурних наративів дають змогу студентам побачити власні автоматичні реакції та схеми інтерпретації поведінки інших. Поступово формується здатність не лише помічати упередження, а й простежувати їх джерела, пов'язані з культурою, медіапростором або особистим життєвим досвідом.

Другий етап зосереджується на розвитку інструментальних умінь оцінювати безбар'єрність середовища. У центр освітньої роботи виходить опанування методики аудиту доступності, орієнтованої на аналіз фізичних, інформаційних та цифрових аспектів соціального простору. Майбутні соціальні працівники вчаться бачити, як, наприклад, відсутність пандусів, тактильних покажчиків чи доступних санітарних кімнат обмежує можливості людей з порушеннями опорно-рухового апарату, а відсутність адаптованих інформаційних матеріалів або альтернативних форматів комунікації звужує участь людей з когнітивними особливостями чи сенсорними порушеннями. Практичні завдання можуть включати аналіз реальних установ соціальної сфери, складання чек-листів, формулювання рекомендацій щодо зміни середовища з урахуванням принципу розумних пристосувань. На цьому етапі формується вміння пов'язувати абстрактні принципи інклюзії з конкретними просторовими та організаційними рішеннями.

Третій етап передбачає перехід від аналізу до проєктування. Студенти залучаються до розроблення проєктів трансформації соціальних просторів у міждисциплінарній взаємодії з майбутніми архітекторами, психологами, фахівцями з інформаційних технологій та іншими спеціалістами суміжних сфер. Спільні проєкти можуть стосуватися адаптації центрів підтримки ветеранів, створення інклюзивних громадських майданчиків, розроблення цифрових платформ для координації соціальної допомоги або проектування інформаційних кампаній, орієнтованих на різні групи населення. Такий формат роботи дозволяє майбутнім соціальним працівникам побачити, як UDL-орієнтовані підходи інтегруються в архітектурні рішення, цифровий дизайн та організацію комунікації.

Поступово формується проєктне мислення, здатне поєднувати потреби конкретних людей із можливостями конкретних інституцій та спільнот.

Четвертий етап спрямований на відпрацювання навичок комунікації й захисту інклюзивних ініціатив у взаємодії з різними стейкхолдерами. Майбутні соціальні працівники беруть участь у рольових та симуляційних формах роботи, де необхідно презентувати проєкти органам місцевого самоврядування, представникам громадських організацій, потенційним донорам і самим отримувачам соціальних послуг. У процесі таких вправ відбувається не тільки тренування риторичних умінь, а й опанування стратегій травмаінформованої комунікації, чутливої до досвіду війни, переміщення, втрати або дискримінації. У центр уваги потрапляє уміння будувати аргументацію, що ґрунтується на правах людини, принципах UDL та аналітичних даних, а також здатність слухати, реагувати на заперечення, шукати компроміси й досягати погоджених рішень.

Поєднання рефлексивної роботи, освоєння інструментів аудиту, розвитку проєктного мислення та формування комунікативної майстерності створює цілісну траєкторію становлення інклюзивно-проєктувальної компетентності. Така траєкторія дає можливість майбутнім соціальним працівникам рухатися від усвідомлення власних позицій і обмежень до активної участі в проектуванні й впровадженні змін у соціальному середовищі. Інклюзія в цьому баченні постає не як окрема тема навчального курсу, а як спосіб мислення і дії, який пронизує всі рівні професійної підготовки та практики.

Реалізація цієї моделі в освітній практиці підготовки майбутніх соціальних працівників у НУБіП України відбувається через нормативну дисципліну «Основи соціальної інклюзії та безбар'єрності» [3]. Розміщення курсу в базовому навчальному плані підкреслює, що інклюзія та безбар'єрність розглядаються як невід'ємна частина професійної підготовки, а не як факультативний додаток. Структурування дисципліни протягом одного семестру з визначеним обсягом аудиторної й самостійної роботи дозволяє поєднати систематичне опрацювання теоретичних засад із послідовним формуванням практичних умінь проектування безбар'єрних середовищ.

Зміст курсу згруповано у два взаємодоповнювальні модулі, кожен із яких виконує власну функцію в логіці формування компетентності. Перший змістовий модуль, присвячений соціальній інклюзії та забезпеченню прав і інтересів осіб з інвалідністю, створює теоретичний фундамент для подальшої роботи. У рамках цього модуля відбувається порівняльний аналіз медичної та соціальної моделей інвалідності, розглядаються ключові положення Конвенції про права осіб з інвалідністю, аналізується практика імплементації міжнародних стандартів у вітчизняному контексті. Особливу увагу приділено опануванню інструментів експертизи соціальних програм і проєктів крізь призму прав людини та принципів інклюзії. Такий підхід дозволяє студентам побачити взаємозв'язок між мовою нормативних документів, реальними управлінськими рішеннями й повсякденним досвідом людей, які користуються послугами соціальної сфери.

Другий змістовий модуль акцентує практичний вимір безбар'єрності як філософії суспільства без обмежень. У межах цього модуля здобувачі поступово переходять від аналізу до реальної роботи з просторами, сервісами та інформаційними ресурсами. Практичні заняття включають проведення технічного аудиту фізичної доступності об'єктів громадського призначення, спостереження за тим, як архітектурні рішення та елементи благоустрою впливають на можливість пересування й орієнтування людей з різними потребами. Паралельно студенти тестують веб-ресурси на відповідність сучасним вимогам цифрової доступності, вчаться виявляти перешкоди для людей із сенсорними, когнітивними чи моторними порушеннями, а також формулювати рекомендації щодо покращення користувацького досвіду. Важливим елементом модуля стає створення інформаційних матеріалів у форматі простої мови, де принципи універсального дизайну навчання поєднуються з етичними вимогами до комунікації з вразливими групами.

Ключовою інноваційною характеристикою дисципліни виступає перехід від пасивного засвоєння знань до активного проектування інклюзивних рішень, що змінює уявлення майбутніх фахівців про власну роль і допомагає сформувати образ соціального працівника як проектувальника середовища та модератора змін Оцінювання ефективності впровадження описаного курсу дало змогу побачити, як змінюється готовність майбутніх соціальних працівників до проектування інклюзивних середовищ. Для цього було застосовано анкетування студентів до та після завершення навчання, у межах якого учасники оцінювали власні вміння й установки щодо ключових аспектів інклюзивно-проєктувальної компетентності. Питання стосувалися впевненості у здатності проводити аудит доступності, готовності розробляти індивідуальні плани підтримки з урахуванням різноманіття потреб клієнтів, а також розуміння ролі соціального працівника як проектувальника соціального середовища. Порівняння початкових і підсумкових показників дозволило виявити не лише загальну позитивну динаміку, а й ті компоненти компетентності, які виявилися найбільш чутливими до запропонованих освітніх впливів.

Отримані результати демонструють суттєве зростання суб'єктивної готовності студентів до виконання завдань, пов'язаних із інклюзивним проектуванням. Значна частина опитаних після завершення курсу відзначила підвищення впевненості у власних можливостях проводити аудит доступності, формулювати обґрунтовані пропозиції щодо усунення бар'єрів і брати участь у розробленні інклюзивних соціальних програм. Зросла також частка відповідей, у яких майбутні фахівці окреслювали роль соціального працівника не лише як «допоміжного спеціаліста», а як агента змін, що впливає на архітектуру соціальних послуг, логіку комунікації з клієнтами та організацію соціального простору загалом.

Водночас результати анкетування засвідчили потребу у подальшому посиленні компонентів, пов'язаних із міждисциплінарною взаємодією та адвокацією інклюзивних рішень на рівні громад і органів влади.

Інтерпретація отриманих даних дозволяє розглядати інтеграцію принципів універсального дизайну навчання в підготовку соціальних працівників як перспективний напрям оновлення змісту фахової освіти. У межах одного курсу не вдається повністю сформувати всі необхідні компоненти інклюзивно-проєктувальної компетентності, однак результати дають підстави говорити про створення стійкого підґрунтя для подальшого професійного зростання.

Студенти, які пройшли навчання, демонструють більш чітке розуміння зв'язку між універсальним дизайном навчання, правозахисними підходами в соціальній роботі та завданнями післявоєнної відбудови соціальної інфраструктури.

Таким чином, описаний освітній досвід можна розглядати як модель, що має потенціал до масштабування в інші заклади вищої освіти, де здійснюється підготовка фахівців соціономічних спеціальностей.

Висновки. Окреслений досвід інтеграції принципів універсального дизайну навчання в підготовку майбутніх соціальних працівників демонструє, як теоретико-концептуальні засади інклюзії можуть бути послідовно втілені в освітній практиці.

Соціальна модель інвалідності, правозахисний підхід і орієнтація на трансформацію середовища задають рамку, у межах якої універсальний дизайн навчання набуває професійного виміру та перетворюється на інструмент проектування безбар'єрних соціальних просторів. Реалізація трьох принципів UDL у змісті та формах навчання, побудова поетапної моделі формування інклюзивно-проєктувальної компетентності, а також результати оцінювання динаміки готовності студентів створюють підстави для узагальнення отриманих напрацювань. потребує подальшого дослідження міждисциплінарний вимір проектування інклюзивних соціальних середовищ. Подальшого дослідження потребує міждисциплінарний вимір проектування інклюзивних соціальних середовищ, що відображенням реальної логіки сучасної інклюзивної практики фахівців соціономічних спеціальностей.

Література:

1. Бирко Н. М. Пріоритетні підходи універсального дизайну. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. 2022. Вип. 2. С. 46–52. URL: DOI: https://doi.org/10.24195/2617-6688-2022-3-5

2. Давиденко Г. Цифрова інклюзія та доступність: соціальна діджиталізація : монографія. Вінниця : ТВОРИ, 2023. 240 с.

3. НУБіП України. Освітня програма «Соціальна робота» освітнього ступеня «Бакалавр». Робочі програми. Київ : *Національний університет біоресурсів і природокористування України*, 2025. URL: https://nubip.edu.ua/robochi-prohramy-28 (дата звернення: 20.02.2026).

4. Паламар С. І., Науменко М. С. Універсальний дизайн закладів освіти України: доступність інформаційного простору. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2022. Вип. 32. С. 87–98. DOI: https://doi.org/10.28925/2311-2409.2022.3811

5. Полумисна О. О. Дефініції та визначення статусу «людина з інвалідністю» в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 4. С. 132–146. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.4(48).232667

6. Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти: теоретико-концептуальні засади, цільові групи, виміри та індикатори : монографія / О. Оржель, М. Бойченко, О. Петроє, С. Цимбалюк, Н. Шофолова ; за ред. О. Оржель. Київ : Інститут вищої освіти НАПН України, 2024. 122 с.

7. Столярик О., Семигіна Т. Забезпечення якості соціальних послуг як завдання підготовки соціальних працівників. *Social Work and Education*. 2024. Vol. 11, № 3. P. 417–431. DOI: https://doi.org/10.25128/2520-6230.24.3.9

8. Developing culturally competent models for inclusive social work and healthcare practice. *International Journal of Scientific Research in Arts*. 2025. Vol. 9, iss. 1. URL: https://journalijsra.com/sites/default/files/fulltext_pdf/IJSRA-2025-0226.pdf (дата звернення: 13.02.2026).

9. Directive (EU) 2019/882 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on the accessibility requirements for products and services (European Accessibility Act). *Official Journal of the European Union.* 2019. L 151. P. 70–115. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/882/oj/eng (дата звернення: 21.02.2026).

10. Implementing Universal Design for Learning in the Inclusive Early Childhood Classroom: Master's Thesis. Orange City, IA: Northwestern College, 2024. URL: https://nwcommons.nwciowa.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1551&context=education_masters (дата звернення: 19.02.2026).

11. Meyer A., Rose D. H., Gordon D. Universal Design for Learning: Theory and Practice. Wakefield: CAST Professional Publishing, 2014. 328 p. URL: https://publishing.cast.org/catalog/books-products/universal-design-for-learning-meyer-rose-gordon (дата звернення: 16.02.2026).

12. Oliver M. The Politics of Disablement. London : Macmillan Education, 1990. 208 p. URL: https://www.scribd.com/document/740879802/The-Politics-of-Disablement (дата звернення: 23.02.2026).

13. Sewell A., Kennett A., Pugh V. Universal Design for Learning as a theory of inclusive practice for use by educational psychologists. 2022. *Educational Psychology in Practice* URL: https://sct.ageditor.ar/index.php/sct/article/view/1352 (дата звернення: 20.02.2026).

14. Teachers' and Students' Beliefs Towards Universal Design for Learning Framework and Inclusive Practices. *SAGE Open.* 2024. DOI: 10.1177/21582440241272032. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/21582440241272032 (дата звернення: 20.02.2026).

15. The Science and Research Behind the UDL Framework. Novak Education. URL: https://www.novakeducation.com/blog/the-science-and-research-behind-the-udl-framework (date of access: 23.02.2026

16. Thoughtful Engagement with Disability Through Inclusive Design Principles. Cambridge, MA: MIT AeroAstro Communication Lab, 2024. URL: https://mitcommlab.mit.edu/aeroastro/2024/07/25/thoughtful-engagement-with-disability-through-inclusive-design-principles/ (дата звернення: 22.02.2026).

References:

1. Byrko, N. M. (2022). Priorytetni pidkhody universalnoho dyzainu [Priority approaches to universal design]. *Naukovyi visnyk Pivdennoukrainskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni K. D. Ushynskoho,* (2), 46–52. https://doi.org/10.24195/2617-6688-2022-3-5 [in Ukrainian].

2. Davydenko, H. (2023). *Tsyfrova inkliuziia ta dostupnist: sotsialna didzhytalizatsiia [Digital inclusion and accessibility: social digitalization]*: monohrafiia. Vinnytsia: TVORY. [in Ukrainian].

3. NUBiP Ukrainy. (2025). *Osvitnia prohrama «Sotsialna robota» osvitnoho stupenia «Bakalavr». Robochi prohramy*. Kyiv: Natsionalnyi universytet bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. https://nubip.edu.ua/robochi-prohramy-28 [in Ukrainian].

4. Palamar, S. I., & Naumenko, M. S. (2022). Universalnyi dyzain zakladiv osvity Ukrainy: dostupnist informatsiinoho prostoru [Universal design of Ukrainian educational institutions: accessibility of information space]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka*, (32), 87–98. https://doi.org/10.28925/2311-2409.2022.3811 [in Ukrainian].

5. Polumysna, O. O. (2020). Definitsii ta vyznachennia statusu «liudyna z invalidnistiu» v Ukraini [Definitions and determination of the status “person with disability” in Ukraine]. *Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh*, (4), 132–146. https://doi.org/10.15407/sociology 2020.04.132 [in Ukrainian].

6. Orzhel, O., Boichenko, M., Petroie, O., Tsymbaliuk, S., & Shofolova, N. (2024). *Sotsialna inkliuziia u sferi vyshchoi osvity: teoretyko-kontseptualni zasady, tsilovi hrupy, vymiry ta indykatory [Social inclusion in higher education: theoretical-conceptual foundations, target groups, dimensions, and indicators]*: monohrafiia (O. Orzhel, Ed.). Kyiv: Instytut vyshchoi osvity NAPN Ukrainy. [in Ukrainian].

7. Stolyaryk, O., & Semyhina, T. (2024). Zabezpechennia yakosti sotsialnykh posluh yak zavdannia pidhotovky sotsialnykh pratsivnykiv [Ensuring the quality of social services as a task of training social workers]. *Social Work and Education*, 11(3), 417–431. https://doi.org/10.25128/2520-6230.24.3.9 [in Ukrainian].

8. Developing culturally competent models for inclusive social work and healthcare practice. (2025). *International Journal of Scientific Research in Arts*, 9(1). https://journalijsra.com/sites/default/files/fulltext_pdf/IJSRA-2025-0226.pdf [in English].

9. Directive (EU) 2019/882 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on the accessibility requirements for products and services (European Accessibility Act). (2019). *Official Journal of the European Union*, L 151, 70–115. http://data.europa.eu/eli/dir/2019/882/oj [in English].

10. *Implementing Universal Design for Learning in the Inclusive Early Childhood Classroom*. (2024). [Master’s Thesis, Northwestern College]. NWCommons. https://nwcommons.nwciowa.edu/education_masters/751/ [in English].

11. Meyer, A., Rose, D. H., & Gordon, D. (2014). *Universal Design for Learning: Theory and Practice*. Wakefield: CAST Professional Publishing. [in English].

12. Oliver, M. (1990). *The Politics of Disablement*. London: Macmillan Education. [in English].

13. Sewell, A., Kennett, A., & Pugh, V. (2022). Universal Design for Learning as a theory of inclusive practice for use by educational psychologists. *Educational Psychology in Practice*. https://doi.org/10.1080/02667363.2022.2136005 [in English].

14. Teachers' and Students' Beliefs Towards Universal Design for Learning Framework and Inclusive Practices. (2024). *SAGE Open*, 14(3). https://doi.org/10.1177/21582440241272032 [in English].

15. Novak Education. (n.d.). *The Science and Research Behind the UDL Framework*. https://www.novakeducation.com/blog/the-science-and-research-behind-the-udl-framework [in English].

16. MIT AeroAstro Communication Lab. (2024). *Thoughtful Engagement with Disability Through Inclusive Design Principles*. https://mitcommlab.mit.edu/aeroastro/resources/thoughtful-engagement-with-disability-through-inclusive-design-principles/ [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.147:811.111:37.014

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1081-1093

Демченко Наталія Володимирівна кандидат економічних наук, доцент кафедри іноземних мов, Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-5915-0087

УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ МОВНОЇ ПІДГОТОВКИ КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ЗМІШАНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. У статті здійснено комплексний науковий аналіз проблеми управління якістю мовної підготовки курсантів військових закладів вищої освіти України в умовах змішаного навчання. Актуальність дослідження зумовлена стратегічним значенням іншомовної компетентності як функціонального інструменту військового управління, прийняття рішень та забезпечення взаємосумісності у багатонаціональних операціях у контексті інтеграції України до євроатлантичного безпекового простору, розширення міжнародної військової співпраці та впровадження стандартів НАТО, зокрема STANAG 6001.

Окреслено основні суперечності між нормативними вимогами до рівнів володіння іноземною мовою (SLP 2222/3333) та наявними педагогічними практиками в умовах освітніх трансформацій. Проаналізовано міжнародний досвід організації змішаного навчання у військовій освіті, зокрема підходи до поєднання синхронних і асинхронних форматів, використання цифрових платформ, імерсивних технологій та формувального оцінювання.

Обґрунтовано релевантність моделі CoI для організації мовної підготовки, що забезпечує інтеграцію когнітивної, соціальної та викладацької присутності в освітньому середовищі. Доведено, що забезпечення якості вивчення іноземних мов умовах змішаного навчання не може обмежуватися впровадженням окремих цифрових інструментів, а потребує системного підходу на інституційному рівні та актуалізує необхідність розроблення цілісної моделі управління якістю мовної підготовки у змішаному форматі, здатної забезпечити узгодженість між нормативними вимогами, освітніми процесами та фактичними результатами навчання.

Запропоновано циклічну модель управління якістю мовної підготовки курсантів, яка охоплює: кадрово-методичний блок (підвищення кваліфікації викладачів і формування готовності до інтеграції технологій у професійно орієнтоване навчання); професійно-комунікативний блок (створення спільнот практики та механізмів менторства); аналітико-оцінювальний блок (моніторинг результатів, аудит, бенчмаркінг); інституційно-інфраструктурний блок (формування центрів підтримки навчального дизайну та цифрової інфраструктури).

Дана модель орієнтована на системну інституціоналізацію механізмів забезпечення якості мовної підготовки та трансформацію змішаного навчання з епізодичної інноваційної практики у нормативно врегульовану, стандартизовану складову багаторівневої системи професійної військової освіти. Її впровадження передбачає узгодження кадрових, методичних, організаційних та оцінювальних компонентів освітнього процесу відповідно до вимог НАТО.

Ключові слова: мовна підготовка, змішане навчання, управління якістю освіти, STANAG 6001, Standardized Language Profile, цифрові освітні технології, інституційна підтримка, цифрові інструменти навчання, модель «Community of Inquir»у

Demchenko Nataliia Volodymyrivna PhD, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Kruty Heroes Military Institute of Telecommunications and Information Technology, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-5915-0087

QUALITY MANAGEMENT OF FOREIGN LANGUAGE TRAINING FOR OFFICER TRAINEES AT MILITARY HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS UNDER BLENDED LEARNING

Abstract. The article conducts a comprehensive scientific analysis of the problem of managing the quality of language training for cadets at military higher education institutions in Ukraine in the context of blended learning. The relevance of the study is determined by the strategic importance of foreign language competence as a functional tool for military management, decision-making, and ensuring interoperability in multinational operations in the context of Ukraine's integration into the Euro-Atlantic security space, the expansion of international military cooperation, and the implementation of NATO standards, in particular STANAG 6001.

The main contradictions between regulatory requirements for foreign language proficiency levels (SLP 2222/3333) and existing pedagogical practices in the context of educational transformations are outlined. The international experience of organizing blended learning in military education is analyzed, in particular, approaches to combining synchronous and asynchronous formats, the use of digital platforms, immersive technologies, and formative assessment. The relevance of the CoI model for organizing language training, which ensures the integration of cognitive, social, and teaching presence in the educational environment, is substantiated. It is proven that ensuring the quality of language training for cadets in a blended learning environment cannot be limited to the introduction of individual digital tools, but requires a systematic approach at the institutional level and highlights the need to develop a comprehensive model for managing the quality of language training in a blended format, capable of ensuring consistency between regulatory requirements, educational processes, and actual learning outcomes.

A cyclical model for managing the quality of language training for officers trainees is proposed, covering: a personnel and methodological unit (improving the qualifications of teachers and preparing them for the integration of technologies into professionally oriented learning); a professional and communication unit (creation of communities of practice and mentoring mechanisms); an analytical and evaluation unit (monitoring of results, auditing, benchmarking); an institutional and infrastructure unit (formation of learning design support centers and digital infrastructure). This model focuses on the systematic institutionalization of mechanisms to ensure the quality of language training and on transforming blended learning from an episodic, innovative practice into a regulated, standardized component of a multi-level system of professional military education. Its implementation involves coordinating the personnel, methodological, organizational, and assessment components of the educational process in accordance with NATO requirements.

Keywords: language training, blended learning, education quality management, STANAG 6001, Standardized Language Profile, digital educational technologies, institutional support, digital learning tools, Community of Inquiry model.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та розширення міжнародної військової співпраці володіння іноземними мовами, насамперед англійською як мовою оперативної комунікації в системі НАТО, набуває стратегічного значення для українських військовослужбовців. Після початку повномасштабної російської агресії проти України у 2022 році питання інтеграції Збройних Сил України до євроатлантичних безпекових структур суттєво актуалізувалося [5]. У контексті інтеграції України до євроатлантичних структур мовна компетентність військовослужбовців має стратегічне значення для ефективної взаємодії з партнерами НАТО та іншими міжнародними військовими організаціями . Це зумовлює необхідність приведення системи мовної підготовки курсантів і офіцерів у відповідність до міжнародних стандартів.

У межах програми NATO DEEP (Defence Education Enhancement Programme) знання англійської мови визначаються як критичний елемент забезпечення взаємосумісності (interoperability) та ефективності спільних операцій. Таким чином, мовна компетентність виходить за межі загальноосвітньої характеристики і стає функціональним інструментом військового управління та координації дій. Водночас українські наукові праці та практики військової освіти вказують на низку труднощів, що виникають у процесі впровадження змішаного навчання у мовну підготовку, зокрема, на недостатнє методичне забезпечення, обмежені можливості використання цифрових освітніх ресурсів, а також на проблеми підготовки викладачів до використання інноваційних технологій навчання.

Досягнення визначених міжнародними стандартами результатів потребує переходу від ситуативних педагогічних рішень до системного управління якістю, що охоплює стратегічне планування мовної підготовки, координацію кадрових і

ресурсних можливостей, запровадження прозорих критеріїв оцінювання результативності та механізмів регулярного моніторингу досягнення цільових рівнів мовної компетентності. У цьому контексті якість розглядається як керований параметр освітньої системи, що формується через взаємодію організаційних структур, професійного розвитку викладачів, навчального дизайну та аналітичного контролю результатів.

Попри важливість володіння іноземними мовами як ключової професійної компетентності майбутніх офіцерів, існує низка системних проблем, що ускладнюють забезпечення високої якості мовної підготовки в умовах сучасних освітніх трансформацій [1].

Основна проблема полягає у розриві між існуючими освітніми вимогами, педагогічними практиками та ефективністю навчального процесу в умовах змішаного навчання у військових вищих навчальних закладів.

З одного боку, міжнародні стандарти мовної компетентності, такі як STANAG 6001, встановлюють чіткі вимоги до рівня володіння мовою для військовослужбовців, однак на практиці далеко не всі курсанти досягають необхідних рівнів, що ставить під питання готовність майбутніх офіцерів до професійної комунікації у багатонаціональних операціях. З іншого боку, впровадження blended learning у мовну підготовку у ЗСУ супроводжується методичними та технологічними труднощами. Незважаючи на те, що змішане навчання потенційно підсилює мотивацію студентів та розширює можливості індивідуального навчання через використання цифрових інструментів, його застосування часто є фрагментарним та недосконалим через відсутність чітких стандартів організації, недостатню підготовку викладачів та обмежений доступ до сучасних освітніх платформ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика забезпечення якості змішаного навчання у вищій освіті широко досліджується міжнародною науковою спільнотою. Систематичний огляд науковців Benson, Williams та Heggart [9] виявив, що у сфері забезпечення якості змішаного навчання вищої освіти існують чотири ключові підходи: професійний розвиток викладачів, спільноти практики з менторингом, впровадження аудит-та оціночних рамок та підтримка навчального дизайну — кожна з яких може по-різному впливати на розвиток академічних навичок педагогів і на ефективність змішаних курсів. Дослідники підкреслюють, що забезпечення якості змішаного навчання має охоплювати не лише технічну платформу та систему управління навчанням, але й педагогічну якість навчальної ситуації та доступність підтримки студентів. Крім того, важливими є доступ до цифрової інфраструктури та навички цифрової грамотності, оскільки без цього цифрові форми навчання лише поглиблюють соціально-структурні розриви у суспільстві.

У контексті військової освіти особливої уваги заслуговує стандарт НАТО STANAG 6001 [16], який визначає рівні мовної компетентності для військового персоналу, зокрема передбачає оцінювання чотирьох мовленнєвих навичок

(аудіювання, говоріння, читання та письмо) за шкалою від 0 (без володіння) до 5 (рівень носія мови).

Міжнародний досвід, зокрема досвід Королівської військової академії Сандхерст (Велика Британія) [11], демонструє ефективність інтегрованого підходу до змішаного навчання, де академічні дисципліни викладаються поряд з військовою підготовкою. Такий підхід дозволяє курсантам мати заняття з військової тактики, потім дві години академічної освіти, а потім дві години фізичної підготовки, що забезпечує комплексний розвиток майбутніх офіцерів.

Американський Центр іноземних мов Інституту оборонних мов [10] використовує систему дистанційного навчання BLTS (Broadband Language Training System), яка поєднує комп'ютерні засоби навчання мов, інструменти віртуального класу та інтернет-технології для створення інтерактивного та колаборативного навчального середовища. Типовий курс BLTS триває 12 тижнів з двогодинними заняттями один-два рази на тиждень.

У наукових працях українських дослідників [4, 15] мовна підготовка розглядається не як «soft skill», а як операційний ресурс, що безпосередньо впливає на якість командування, прийняття рішень та інформаційну безпеку. Водночас відсутність уніфікованих підходів до оцінювання за стандартом STANAG 6001 або різна інтерпретація рівнів SLP (Standardized Language Profile) ускладнює стандартизацію підготовки та взаємодію у багатонаціональному середовищі.

Інші вітчизняні дослідники [2, 6] наголошують на критичній ролі термінологічної точності у військовій комунікації, особливо в умовах міжнародної військової допомоги та опанування західних зразків озброєння.

У 2024–2025 рр. в Україні відбулася значна трансформація нормативно-правової бази військової освіти, включаючи мовну підготовку. Генеральний штаб ЗСУ розробив, а Міністерство оборони затвердило відповідну «Дорожню карту» з мовної освіти для військових [3]. Нове законодавство передбачає, що з 2027 року володіння англійською мовою стане обов'язковим для певних категорій військового персоналу, що підкреслює пріоритетність цієї сфери для досягнення відповідності стандартам НАТО.

Мета статті – аналіз проблем, пов’язаних з управлінням та забезпеченням якості мовної підготовки курсантів військових закладів вищої освіти в умовах змішаного навчання та розробка науково обґрунтованих рекомендацій щодо їх вирішення на основі міжнародного досвіду та вітчизняних реалій.

Виклад основного матеріалу. Змішане навчання (blended learning) визначається як продумане поєднання очного та онлайн-навчання, що має потенціал підвищити якість освітніх послуг порівняно з традиційним навчанням за рахунок забезпечення гнучкого самостійного онлайн-навчання, яке доповнює аудиторну освіту [11]. Воно пропонує можливість індивідуалізувати траєкторію навчання для кожного студента, покращуючи позааудиторну діяльність та можливості для зворотного зв'язку.

У військовому контексті змішане навчання набуває специфічних рис, пов'язаних з необхідністю формування не лише академічних знань, але й практичних навичок, що застосовуються у стресових та критичних ситуаціях. Дослідження показують, що імерсивні технології, такі як віртуальна реальність, адаптивне навчання на основі штучного інтелекту та гібридні моделі, що поєднують людські інструкції з цифровими інструментами, значно підвищують рівень володіння мовою та показники утримання знань [14].

Важливим елементом теоретичної бази є модель «Community of Inquiry» (CoI), яка розглядає освітній процес через призму трьох взаємопов'язаних компонентів: когнітивної присутності, соціальної присутності та навчальної присутності. Ця модель релевантна для мовної освіти, де соціальна взаємодія та комунікативна практика є невід'ємними елементами навчального процесу.

Ефективність змішаного навчання іноземної мови курсантами безпосередньо корелює з чіткістю визначених цільових мовних рівнів та механізмів їх оцінювання. У системі професійної військової освіти стандарт STANAG 6001 [16] визначено шість рівнів мовної компетентності (0–5) за чотирма видами мовленнєвої діяльності — Listening, Speaking, Reading, Writing. Результати фіксуються у вигляді SLP. Відповідно до стандарту досягнення рівня SLP 2222 (функціональна компетентність) забезпечує здатність військовослужбовця виконувати професійні завдання в типових міжнародних ситуаціях, тоді як рівень SLP 3333 (професійна компетентність) дозволяє ефективно діяти в умовах складної оперативної взаємодії, планування та стратегічної комунікації. Саме ці рівні визначають мінімальні та цільові показники якості мовної підготовки у військових закладах освіти.

У цьому контексті змішане навчання демонструє низку системних переваг. По-перше, воно дозволяє диференціювати підготовку відповідно до індивідуального початкового рівня курсантів, що є критично важливим для поетапного досягнення SLP 2222/3333. По-друге, цифрові інструменти забезпечують регулярне формувальне оцінювання та аналітику прогресу, що узгоджується з вимогами стандартизованого тестування за STANAG 6001. По-третє, онлайн-компоненти створюють можливість моделювання автентичних комунікативних ситуацій (брифінги, радіообмін, робота з технічною документацією), що складно реалізувати виключно в межах традиційної аудиторної моделі.

Результати досліджень свідчать, що інтеграція змішаного навчання сприяє переходу від переважно теоретичної мовної підготовки до компетентнісної моделі, орієнтованої на виконання професійних завдань [8]. Це особливо актуально в умовах оновлення нормативно-правової бази військової освіти України у 2024–2025 роках, зокрема впровадження Дорожньої карти з мовної освіти та посилення вимог до володіння англійською мовою відповідно до стандартів НАТО. Запровадження обов’язкових вимог володіння іноземною мовою для визначених категорій військовослужбовців з 2027 року підвищує інституційну значущість системного контролю якості підготовки.

Крім того, впровадження багаторівневої системи професійної військової освіти (L-1 – L-5) та інтеграція принципів «Mission Command» у навчальні програми створюють додаткові умови для функціональної інтеграції мовної підготовки у професійні дисципліни [13].

Змішане навчання у цьому випадку виступає інструментом горизонтальної інтеграції мовного компоненту у загальновійськову та фахову підготовку. Особливої уваги потребує розвиток продуктивних мовленнєвих навичок (Speaking, Writing), які є найбільш чутливими до зниження якості в дистанційному середовищі.

Дослідження Belt & Lowenthal [7] показує, що поєднання синхронних онлайн-сесій, імітаційних вправ, відеозворотнього зв'язку та очних практичних занять дозволяє мінімізувати ризики втрати «викладацької присутності» та підтримувати необхідний рівень комунікативної взаємодії, передбачений моделлю CoI.

Системний огляд 103 емпіричних досліджень Zhou & Zhang [17] підтверджує, що змішане навчання сприяє кращим результатам у мовній компетентності, включно з усіма видами діяльності (Speaking, Listening, Reading, Writing). Застосування змішаних форматів у професійній військовій освіті показує, що синхронні та асинхронні компоненти сприяють більш гнучкому та ефективному процесу вивчення мови [15].

Використання формативного зворотного зв'язку в синхронних умовах підвищує якість продуктивних навичок [8], а структура освітнього середовища, яка включає когнітивну, соціальну і викладацьку присутність, підтверджує значення моделі CoI для глибинної взаємодії в змішаному навчанні іноземних мов [12].

Результати дослідження дозволили встановити, що забезпечення якості мовної підготовки курсантів у змішаному форматі не може обмежуватися модернізацією окремих курсів або впровадженням цифрових інструментів. Якість у цьому випадку виступає системною характеристикою, яка формується на перетині педагогічних рішень, управлінських механізмів, кадрового потенціалу та аналітичного контролю результатів. Таким чином, мова йде не лише про створення умов, а про цілеспрямоване управління процесами, ресурсами та результатами. Такий підхід узгоджується з міжнародними моделями управління якістю освіти (PDCA-цикл), що базуються на логіці планування – реалізації – оцінювання – коригування і передбачають чітке визначення показників результативності, механізмів моніторингу та управлінської відповідальності.

З огляду на узагальнення міжнародних підходів і врахування специфіки військової освіти, у дослідженні запропоновано циклічну модель управління якістю мовної підготовки курсантів/офіцерів ЗСУ у змішаному форматі навчання, структурно вибудувану як замкнений управлінський цикл із чотирьох взаємопов'язаних блоків (рис. 1).

Рис. 1. Циклічна модель управління якістю мовної підготовки курсантів в умовах змішаного навчання
Джерело: розробка автора

Перший блок — кадрово-методичний (вхід системи). Якість змішаного навчання визначається рівнем готовності викладача працювати в новій педагогічній парадигмі. Управлінський фокус переноситься з індивідуальної компетентності викладача на управління людським капіталом як стратегічним ресурсом якості. Йдеться про: системне планування підвищення кваліфікації, стандартизацію підходів до проєктування змішаних курсів, управління розвитком мовних компетентностей курсантів відповідно до STANAG 6001 (рівні 0–5 для кожної мовної навички; цільові показники 2222/3333), формування методичної узгодженості навчального контенту. Таким чином, перший блок формує професійну спроможність системи.

Другий блок — професійно-комунікативний (механізм стабілізації) забезпечує горизонтальну інтеграцію через інструменти:

- інституціоналізація спільнот практики;
- формалізовані механізми менторства;
- регламентований обмін методичними матеріалами;
- уніфікація підходів до підготовки до сертифікації за STANAG 6001.

Модель передбачає створення спільнот практики та механізмів менторства, що виконують функцію горизонтальної інтеграції. Це дозволяє уніфікувати підходи до розроблення матеріалів, мінімізувати методичну

варіативність, забезпечити обмін ефективними сценаріями підготовки до тестування за STANAG 6001 та підтримати впровадження інновацій. Управлінське значення цього блоку полягає у мінімізації транзакційних витрат, зниженні варіативності освітніх результатів та забезпеченні організаційної узгодженості.

Третій блок — аналітико-оцінювальний (контроль якості) передбачає не епізодичний контроль, а інституціоналізовану систему безперервного моніторингу, що базується на чітко визначених ключових показниках ефективності: оцінювання динаміки просування курсантів до цільових рівнів мовної компетентності відповідно до вимог SLP (2222/3333), ефективність співвідношення між синхронними й асинхронними компонентами змішаного навчання, стабільність результатів між навчальними групами. Запровадження процедур бенчмаркінгу дозволяє виявляти відхилення між запланованими та фактичними результатами, оцінювати продуктивність використання освітніх ресурсів, порівнювати результати між закладами та виявляти практики, що демонструють найвищу ефективність, та приймати управлінські рішення на основі доказових даних. Цей блок формує механізм управлінського зворотного зв'язку, який забезпечує корекцію стратегічних і операційних рішень, підвищує прозорість управління та підтримує сталий розвиток системи мовної підготовки.

Четвертий блок — інституційно-інфраструктурний виконує функцію стратегічного регулювання і ресурсного забезпечення системи управління якістю, яке потребує не лише педагогічних рішень, а й інституційного механізму, що передбачає:

- створення центрів підтримки навчального дизайну як структурних елементів управління якістю;
- централізоване управління цифровою інфраструктурою та освітніми платформами;
- стандартизацію онлайн-компонентів курсів відповідно до затверджених критеріїв якості;
- формування єдиного репозиторію навчальних матеріалів як інструменту оптимізації ресурсів;
- регламентацію процедур оновлення та масштабування ефективних практик.

Даний блок забезпечує раціональне управління ресурсами, зниження дублювання витрат і підвищення віддачі від інвестицій у цифрову трансформацію освітнього процесу. Інституційна інфраструктура виконує роль стабілізуючого елемента системи, що забезпечує її довгострокову сталість та масштабованість. Водночас вона формує умови для професійного розвитку викладачів, стимулює інноваційну активність та підтримує організаційну гнучкість. Запропонована циклічна модель управління якістю мовної підготовки курсантів/офіцерів ЗСУ у змішаному форматі навчання має системний характер та базується на логіці безперервного управлінського циклу: професійний

розвиток викладачів → професійна взаємодія та менторинг → аудит і бенчмаркінг результатів → інституційна підтримка та навчальний дизайн → корекція освітньої практики — відображає взаємозалежність кадрових, методичних, організаційних і результативних компонентів.

У цьому контексті якість виступає не статичною характеристикою освітнього процесу, а динамічною категорією, що формується через системне управління ресурсами, результативністю та інституційною координацією.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило, що змішане навчання є об'єктивно зумовленою та педагогічно доцільною формою організації мовної підготовки курсантів військових закладів вищої освіти в сучасних умовах. Поєднання очного та онлайн-компонентів створює можливості для індивідуалізації освітньої траєкторії, розширення комунікативної практики та оптимізації часу навчання, однак його ефективність визначається не стільки технологічними ресурсами, скільки якістю педагогічного проєктування та інституційної підтримки.

Аналіз вимог стандарту STANAG 6001 та актуальних нормативних змін у сфері військової освіти засвідчив зростання ролі іншомовної компетентності як складової професійної готовності військовослужбовців. Досягнення визначених рівнів SLP (2222/3333) постає не формальним показником, а індикатором спроможності до ефективної міжнародної взаємодії відповідно до стандартів НАТО. Водночас встановлено, що за відсутності системних механізмів забезпечення якості змішане навчання ризикує залишатися фрагментарною практикою, залежною від індивідуальної компетентності окремих викладачів.

У відповідь на виявлені суперечності обґрунтовано доцільність упровадження комплексної моделі управління якістю мовної підготовки курсантів/майбутніх офіцерів ЗСУ, що має циклічний характер і поєднує професійний розвиток викладачів, їхню горизонтальну взаємодію, системний аудит результатів та інституційну підтримку навчального дизайну. Такий підхід дозволяє трансформувати змішане навчання з інноваційної ініціативи в структурований механізм управління якістю, забезпечувати узгодженість методичних рішень та стабільність досягнення цільових рівнів мовної компетентності.

Отже, перехід до системно організованої моделі управління якістю створює передумови для підвищення ефективності мовної підготовки курсантів вищих навчальних закладів, її відповідності міжнародним стандартам та зміцнення професійної готовності майбутніх офіцерів до діяльності в умовах багатонаціонального військового співробітництва. У стратегічному вимірі це означає інституційне закріплення механізмів прийняття управлінських рішень у сфері іншомовної підготовки, запровадження прозорих інструментів оцінювання її результативності та інтеграцію цього напряму освітньої діяльності до цілісної архітектури розвитку людського капіталу сектору безпеки й оборони. За таких умов якість розглядається як керований результат, що формується через узгодження стратегічних цілей, ресурсного забезпечення та організаційних механізмів на всіх рівнях функціонування військового закладу вищої освіти.

Література:

1. Армія Inform. Трансформація системи військової освіти спрямована на забезпечення взаємосумісності з НАТО. 2023. https://armyinform.com.ua/2023/10/11/transformacziya-systemy-vijskovoyi-osvity-spryamovana-na-zabezpechennya-vzayemosumisnosti-z-nato-volodymyr-mirnenko/

2. Боженець С.В. Становлення та сучасний стан дослідження військової терміносистеми української мови // *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика.* – 2023. – №34(73). – С. 2–12. DOI https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.3/02

3. Дорожня карта вдосконалення мовної підготовки у Збройних силах України (на 2021–2025 роки). – 2021. https://mod.gov.ua/diyalnist/normativno-pravova-baza/dorozhnia-karta-vdoskonalennia-movnoi-pidgotovki-u-zbroinikh-silakh-ukraini-na-2021-2025-roki

4. Серебрянська, І. М. (2024). Мовна підготовка військовослужбовців у контексті академічного військового співробітництва // *Південний архів (філологічні науки)* – 2024. – №99. – С. 64–70. https://doi.org/10.32999/ksu2663-2691/2024-99-6

5. Собора А., Третяк Н., Олійник Н. Виклики сьогодення щодо вдосконалення процесу мовної підготовки у Збройних силах України // *Збірник наукових праць Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки*. – 2023. – № 16(2). – С. 70–74.

6. Федоренко С. В., Бернадіна А. В. Загальна характеристика фахової мови військової сфери (на матеріалі англійської мови) // *Нова філологія*. – 2021. – №83. – С. 257–262.

7. Belt E. S., Lowenthal P. R. Synchronous video-based communication and online learning: An exploration of instructors' perceptions and experiences // *Education and Information Technologies*. – 2023. – №28(5). – P. 4941–4964. https://doi.org/10.1016/j.system.2025.103965

8. Bratanych O., Myroshnychenko N. Feedback practices in the context of synchronous esp distance learning in a non-language university under martial law in Ukraine // *Studies in Comparative Education*. – 2023. – №2. https://doi.org/10.31499/2306-5532.2.2022.270966

9. Benson H., Williams K. A., Heggart, K. Quality assurance interventions in blended learning design: A systematic review of the literature // *Australasian Journal of Educational Technology*. – 2024. – №*40*(5). – P. 31–46. https://doi.org/10.14742/ajet.9362

10. Defense Language Institute Foreign Language Center. *Broadband Language Training System (BLTS) Program*. – 2024. https://www.dliflc.edu/elearning/

11. Jacobs A. Teaching IR at Sandhurst: blended learning through an integrated approach // *Infinity Journal Special Edition. International Relations in Professional Military Education.* – 2016. – P. 50–55.

12. Huang M., Ling Y. Teaching and social presence in Chinese EFL blended learning: A mixed-methods investigation of cognitive presence development // *System.* – 2026. – №138, 103965. https://doi.org/10.1016/j.system.2025.103965

13. Ministry of Defence of Ukraine. NATO experts: Ukraine has achieved significant progress in professionalizing military education despite the challenges of war. GlobalSecurity. – 2026. https://www.globalsecurity.org/wmd/library/news/ukraine/2026/01/ukraine-260116-ukraine-mod04.htm

14. Rudnik Y. The Use of Augmented Reality and Virtual Reality Technologies in Teaching Foreign Languages. // *Educological Discourse*. – 2023. – № 1(40). – P. 165–183. https://doi.org/10.28925/2312-5829.2023.110

15. Serhiienko T. M., Samoilova Y. I. Synchronous and asynchronous format of blended learning as a way of english language training in professional military education institutions and higher education institutions with specific study conditions // Scientific Collection «Interconf». – 2022. – №105. – P. 129–136.

16. STANAG 6001 Edition 5. Language Proficiency Levels, is the NATO agreed standard for language curriculum, test development, and for recording and reporting Standardized Language Profiles. – 2019. https://natobilc.org/stanag-6001/

17. Zhou T., Zhang W. Effectiveness study on online or blended language learning based on student achievement: A systematic review of empirical studies // *Sustainability*. – №14(12), 7303.

References:

1. Armiia Inform (2023). Transformatsiia systemy viiskovoi osvity spriamovana na zabezpechennia vzaiemosumisnosti z NATO. https://armyinform.com.ua/2023/10/11/transforma cziya-systemy-vijskovoyi-osvity-spryamovana-na-zabezpechennya-vzayemosumisnosti-z-nato-volodymyr-mirnenko/ [in Ukrainian]

2. Bozhenets, S. V. (2023). Stanovlennia ta suchasnyi stan doslidzhennia viiskovoi terminosystemy ukrainskoi movy. *Scientific notes of VI Vernadskyi TNU. Series: Philology. Journalism, 34*(73), 2–12. DOI https://doi.org/10.32782/2710-4656/2023.3/02 [in Ukrainian]

3. Dorozhnia karta vdoskonalennia movnoi pidhotovky u Zbroinykh sylakh Ukrainy (na 2021–2025 roky). (2021). https://mod.gov.ua/diyalnist/normativno-pravova-baza/dorozhnia-karta-vdoskonalennia-movnoi-pidgotovki-u-zbroinikh-silakh-ukraini-na-2021-2025-roki [in Ukrainian]

4. Serebrianska, I. M. (2024). Movna pidhotovka viiskovosluzhbovtsiv u konteksti akademichnoho viiskovoho spivrobitnytstva. Pivdennyi arkhiv (filolohichni nauky), (99), 64–70. https://doi.org/10.32999/ksu2663-2691/2024-99-6 [in Ukrainian]

5. Sobora A., Tretiak N., Oliinyk N. (2023). Vyklyky sohodennia shchodo vdoskonalennia protsesu movnoi pidhotovky u Zbroinykh sylakh Ukrainy. *Zbirnyk naukovykh prats Derzhavnoho naukovo-doslidnoho instytutu vyprobuvan i sertyfikatsii ozbroiennia ta viiskovoi tekhniky*. № 16(2). 70–74. [in Ukrainian]

6. Fedorenko, S., & Bernadina, A. (2021). *Zahal'na kharakterystyka fakhovoyi movy viys'kovoyi sfery (na materiali anhliys'koyi movy). Nova filolohiia,* (83), 257–262. [in Ukrainian]

7. Belt, E. S., & Lowenthal, P. R. (2023). Synchronous video-based communication and online learning: An exploration of instructors' perceptions and experiences. *Education and Information Technologies, 28*(5), 4941–4964. https://doi.org/10.1016/j.system.2025.103965

8. Bratanych, O., & Myroshnychenko, N. (2023). Feedback practices in the context of synchronous esp distance learning in a non-language university under martial law in Ukraine. *Studies in Comparative Education,* (2). https://doi.org/10.31499/2306-5532.2.2022.270966

9. Benson, H., Williams, K. A., & Heggart, K. (2024). Quality assurance interventions in blended learning design: A systematic review of the literature. *Australasian Journal of Educational Technology, 40*(5), 31–46. https://doi.org/10.14742/ajet.9362

10. Defense Language Institute Foreign Language Center. (2024). *Broadband Language Training System (BLTS) Program*. Retrieved from https://www.dliflc.edu/elearning/

11. Jacobs, A. (2016). Teaching IR at Sandhurst: blended learning through an integrated approach. *Infinity Journal Special Edition. International Relations in Professional Military Education,(winter 2016)*, 50–55.

12. Huang, M., & Ling, Y. (2026). Teaching and social presence in Chinese EFL blended learning: A mixed-methods investigation of cognitive presence development. *System, 138*, 103965. https://doi.org/10.1016/j.system.2025.103965

13. Ministry of Defence of Ukraine. (2026, January 16). NATO experts: Ukraine has achieved significant progress in professionalizing military education despite the challenges of war. GlobalSecurity. https://www.globalsecurity.org/wmd/library/news/ukraine/2026/01/ukraine-260116-ukraine-mod04.htm

14. Rudnik Y. (2023). The Use of Augmented Reality and Virtual Reality Technologies in Teaching Foreign Languages, *Educological Discourse,* 1(40), 165–183. https://doi.org/10.28925/2312-5829.2023.110

15. Serhiienko, T. M., & Samoilova, Y. I. (2022). Synchronous and asynchronous format of blended learning as a way of english language training in professional military education institutions and higher education institutions with specific study conditions. SCIENTIFIC Collection «Interconf»105. 129–136.

16. STANAG 6001. Edition 5 (2019). Language Proficiency Levels, is the NATO agreed standard for language curriculum, test development, and for recording and reporting Standardized Language Profiles. https://natobilc.org/stanag-6001/

17. Zhou, T., & Zhang, W. (2022). Effectiveness study on online or blended language learning based on student achievement: A systematic review of empirical studies. *Sustainability*, *14*(12), 7303.

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.147:811.111 Д 504

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1094-1103

Дихта Наталя Миколаївна кандидат юридичних наук, доцент кафедри іноземних мов, Національний університет «Одеська юридична академія», м. Одеса, https//orcid.org/0000-0001-5775-715X

Присяжнюк Оксана Ярославівна кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов, Національний університет «Одеська політехніка», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-7357-5516

РОЛЬ ВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ У КОНТЕКСТІ ESP (АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ) ДЛЯ НЕМОВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ.

Анотація. ***У статті розглянуто ключові аспекти використання вербальних засобів у процесі викладання англійської мови за професійним спрямуванням (ESP) для здобувачів вищої освіти немовних спеціальностей.***

Автори дослідження систематизують «вербальні засоби викладання ESP», характеризують потенціал автентичних професійних текстів як базового вербального інструменту, визначають роль вербальної фасилітації (пояснень, дефініцій, мовних опор) у подоланні психологічних та мовних бар'єрів.

Дослідники також пропонують практичні рекомендації щодо інтеграції вербальних засобів у структуру занять, які сприятимуть активізації самостійної мовленнєвої діяльності майбутніх фахівців.

Автори наукової статті аналізують текстоцентричний підхід, стратегії англомовної семантизації фахової лексики та роль викладацького мовлення як інструменту фасилітації.

Проаналізовано основні види вербальної комунікації, методи семантизації фахової лексики та стратегії активізації мовленнєвої діяльності здобувачів вищої освіти немовних спеціальностей. Визначено, що ефективність вербальних засобів залежить від їхньої інтеграції у професійно-орієнтований контекст ESP.

У дослідженні акцентується увага на використання інтерактивних методів вербальної взаємодії з використанням сучасних технологій, освітніх платформ та використання штучного інтелекту. Усі вербальні засоби під час викладання іноземної мови за професійним спрямуванням повинні бути підпорядковані професійній меті, де мова є реальним інструментом вирішення фахових завдань і активно впливає на формування професійної мовної компетенції.

Отже, роль вербальних засобів полягає у створенні цілісного англомовного середовища, де слово є носієм професійного сенсу. Системне використання текстових джерел, стратегій семантизації та мовленнєвих опор дозволяє

здобувачам немовних спеціальностей ефективно перейти від вивчення окремих термінів до опанування повноцінного професійного дискурсу.

Ключові слова: вербальні засоби, ESP, англійська за професійним спрямуванням, немовні спеціальності, професійний дискурс, термінологія, семантизація, комунікативна компетенція, професійна мовна компетенція.

Dykhta Natalia Mykolaivna Candidate of Legal Sciences Associate Professor of the Department of Foreign Languages, National University "Odessa Law Academy", Odesa, https//orcid.org/0000-0001-5775-715X

Prysiazhniuk Oksana Yaroslavivna Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages, Odesa Polytechnic National University , Odesa, https://orcid.org/0000-0001-7357-5516

THE ROLE OF VERBAL MEANS IN THE CONTEXT OF ESP (ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES) FOR NON-LINGUISTIC SPECIALTIES

Abstract. The article explores the key aspects of using verbal means in the process of teaching English for Specific Purposes (ESP) to higher education students of non-linguistic specialties.

The authors of the study systematize "verbal means for teaching ESP," characterize the potential of authentic professional texts as a basic verbal instrument, and define the role of verbal facilitation (explanations, definitions, language prompts) in overcoming psychological and language barriers. The researchers also offer practical recommendations for integrating verbal means into the lessons structure, which will facilitate the activation of the independent speech activity of future specialists.

The authors of the research article analyze the text-centric approach, strategies for English-language semantization of professional vocabulary, and the role of teacher talk as a facilitation tool. The main types of verbal communication, methods of professional vocabulary semantization, and strategies for activating the speech activity of higher education students of non-linguistic specialties are analyzed. It is determined that the effectiveness of verbal means depends on their integration into a professionally-oriented context ESP.

The research focuses on the use of interactive methods of verbal interaction utilizing modern technologies, educational platforms, and the implementation of artificial intelligence. All verbal means must be subordinated to a professional purposes, where the language serves as a real instrument for solving professional tasks and actively influences the formation of professional language competence.

Thus, the function of verbal means is in creating a holistic English-language environment where the word serves of professional meaning. The systematic use of text sources, semantization strategies, and speech prompts allows students of non-

linguistic specialties to effectively transition from studying individual terms to mastering full-fledged professional discourse.

Keywords: verbal means, ESP (English for Specific Purposes), non-linguistic specialties, professional discourse, terminology, semantization, communicative competence, professional language competence.

Постановка проблеми. Трансформація вищої освіти в Україні вимагає підготовки фахівців, здатних до інтеграції у міжнародний простір не лише на науковому рівні, але і на професійному рівні у відповідних галузях. Для здобувачів немовних спеціальностей (інженерів, медиків, юристів, IT-спеціалістів) англійська мова є інструментом отримання та передачі інформації професійного спрямування. Провідними засобами навчання в цьому контексті являються **вербальні засоби** — слово викладача, автентичні тексти та професійний дискурс.

Проблема полягає у відборі відповідних вербальних інструментів, які б дозволили за обмежений час у здобувача вищої освіти сформувати стійкий професійний тезаурус та навички комунікації.

У сучасній системі вищої освіти викладання англійської мови за професійним спрямуванням (*English for Specific Purposes — ESP*) трансформується з навчальної дисципліни (слід врахувати, з непрофільної навчальної дисципліни) на стратегічний компонент підготовки фахівця, який бути спроможним реалізуватися у міжнародному простірі. Ключовим завданням для студентів немовних спеціальностей є не просто ознайомлення з іноземною мовою як непрофільною дисципліною, а можливість оволодіння нею як інструментом професійної діяльності. У центрі цього процесу важливу роль відіграють **вербальні засоби**, які й виступають основним каналом передачі фахових знань зарубіжних теоретиків та практиків, семантизації професійної термінології та реалізації професійної комунікації на міжнародному рівні в тому числі.

Проте аналіз освітньої практики у немовних вищих закладах освіти виявляє ряд суттєвих **протиріч та проблемних аспектів**, що потребують наукового вирішення:

1. **Дисбаланс між лексичним обсягом та комунікативною здатністю.**

Традиційні підходи часто фокусуються на пасивному накопиченні вербального матеріалу (читання текстів, виписування термінів).

Як наслідок, здобувачі володіють фаховим словником, але не спроможні вербалізувати складні виробничі процеси або аргументувати власну точку зору в умовах живого професійного дискурсу.

2. **Проблема семантизації професійного тезауруса.** Для здобувачів немовних спеціальностей (інженерів, юристів, медиків) вербальні засоби іноземної мови за професійним спрямуванням мають позначати не лише об’єкти, а й відтворювати мережу професійних концептів.

Відсутність чіткої методики використання вербальних засобів, дефініцій та парафразу призводить до фрагментарності знань.

3. **Когнітивне перевантаження в умовах обмеженого часу.** Навчальні програми немовних факультетів характеризуються обмеженістю годин вивчення іноземної мови. Виникає потреба виокремлення таких вербальних засобів, які б забезпечували максимальну інтенсифікацію навчання без втрати якості засвоєння спеціалізованого матеріалу.

4. **Психологічний бар'єр вербалізації.** Недостатня увага до вербальних засобів стимулювання мовлення (мовних кліше, стратегій підтримки розмови) породжує страх припуститися помилки. Це блокує професійний розвиток здобувача як учасника міжнародної професійної спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. ***Питання використання вербальних і невербальних засобів у лінгводидактиці досліджували такі вчені, як О. Тарнопольський, Н. Бориско, С. Ніколаєва. Концепція навчання англійської мови для спеціальних цілей (ESP) детально розроблена у працях Т. Дадлі-Еванса та М. Сент-Джона.***

Проте, в умовах цифровізації освіти, роль «живого» слова та текстоцентричного підходу потребує нового педагогічного осмислення з урахуванням **специфіки вербальних засобів у контексті ESP (*English for Specific Purposes*).**

Отже, теоретичне підґрунтя дослідження ролі вербальних засобів у процесі викладання іноземної мови за професійним спрямуванням формується на перетині лінгводидактики, когнітивної психології та професійної педагогіки. Аналіз наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних учених дозволяє систематизувати підходи дослідження за такими ключовими напрямами.

1. Концептуальні засади ESP та професійного дискурсу. Фундаментальні аспекти навчання англійської мови для спеціальних цілей закладені у працях зарубіжних дослідників, таких як Т. Дадлі-Еванс (T. Dudley-Evans), М. Сент-Джон (M. J. St John) та К. Хайланд (K. Hyland). Саме вербальні засоби розглядаються не ізольовано, а як складники професійного дискурсу, що мають специфічні жанрові та прагматичні характеристики [1, 92].

К. Хайланд наголошує на важливості вербальних маркерів (metadiscourse), які допомагають здобувачам вищої освіти структурувати професійну інформацію та взаємодіяти [2, 48].

2. Вербальна семантизація та текстоцентричний підхід. Вітчизняна школа методики викладання представлена працями О. Б. Тарнопольського та С. Ю. Ніколаєвої, сфокусована на використанні автентичних вербальних засобів (фахових текстів) як бази для формування іншомовної компетентності [5, 315].

О. Б. Тарнопольський обґрунтовує необхідність занурення здобувачів немовних спеціальностей у професійне середовище через моделювання мовленнєвих ситуацій, де вербальні засоби виступають головним інструментом виконання завдань [7, 135].

3. Методи активізації та стратегії вербальної взаємодії. Питання інтенсифікації навчання через вербальні стимули та інтерактивні методи досліджували Г. А. Китайгородська та Н. Ф. Бориско. У їхніх працях розкривається потенціал вербальних опор (clue cards, prompts), які допомагають здобувачам немовних спеціальностей долати труднощі щодо вибору відповідних мовних засобів у стресових ситуаціях професійного спілкування [4, 238].

4. Роль вербальної фасилітації у немовних закладах вищої освіти. Сучасні дослідники Л. П. Голованчук та О. П. Петращук звертають увагу на специфіку «викладацького мовлення» (*Teacher Talk*) як еталонного вербального засобу. Вони підкреслюють, що у немовних вишах викладач має використовувати стратегії перефразування, пояснювальні вербальні мікроконтексти та дефініції як альтернативу прямому перекладу, що сприяє глибшому засвоєнню професійного тезауруса [6, 49].

5. Невирішені аспекти. Незважаючи на ґрунтовність досліджень та напрацювань, залишається недостатньо вивченим питання ієрархізації вербальних засобів в умовах цифрової трансформації освіти.

Виникає потреба уточнення щодо методики поєднання традиційних вербальних інструментів (лекція, текст) з новими формами електронної вербальної комунікації (професійні чати, форуми, ШІ-асистенти), що і визначає актуальність нашого дослідження.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення ролі вербальних засобів у контексті ESP.

Потрібно перейти від простого засвоєння професійних термінів до формування цілісної вербальної стратегії, яка дозволить майбутньому фахівцю немовних факультетів ефективно оперувати інформацією, вибудовувати логічні зв’язки спілкування та мати можливість реалізовувати складні комунікативні інтенції в іншомовному професійному середовищі.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та методичне визначення ролі вербальних засобів у процесі викладання англійської мови за професійним спрямуванням, а також розробка стратегій та рекомендацій їх ефективного застосування для формування професійної іншомовної компетенції у здобувачів немовних спеціальностей.

Мета дослідження фокусується на «вербальних засобах» як комплексному інструменті викладання, при цьому враховується психологічний аспект, роль педагога та практична цінність вербальних засобів.

Автори дослідження намагаються досягти поставленої мети шляхом вирішення наступних **завдань**:

1. **Систематизувати поняття «вербальні засоби викладання** ESP», виокремивши їхні основні функції (інформативну, когнітивну, прагматичну).

2. **Дослідити потенціал автентичних професійних текстів** як базового вербального інструменту для формування фахового тезауруса майбутніх фахівців різних галузей.

3. **Визначити роль вербальної фасилітації** (пояснень, дефініцій, мовних опор) у подоланні психологічних та мовних бар'єрів під час обговорення спеціалізованих тем.

4. **Запропонувати практичні рекомендації** щодо інтеграції вербальних засобів у структуру заняття, що сприятиме активізації самостійної мовленнєвої діяльності майбутніх фахівців.

Виклад основного матеріалу. Вербальні засоби викладання іноземної мови — це інструменти, що реалізуються через мовну систему (усну або писемну).

Для здобувачів немовних спеціальностей вербальні засоби стають інструментом концептуалізації фахових знань. У методиці викладання ESP вони класифікуються:

1. **Текстоцентричний підхід як основа вербального навчання.** Для майбутнього фахівця основним джерелом професійно-значущої інформації є **автентичний фаховий текст** (статті, інструкції, патенти, кейси тощо). Такий текст є джерелом одиниць конкретної терміносистеми та синтаксичних структур, властивих конкретному професійному дискурсу. Врахуємо особливості такого підходу:

- **Методична роль:** Текст слугує «вербальною моделлю», на основі якої формується здатність здобувача до аналітичного опрацювання інформації.
- **Аналітичне читання:** Робота з текстом передбачає виокремлення ключових концептів, що формує логічне мислення професійною мовою.
- **Стратегія опрацювання:** Використання *Pre-reading tasks* (вербальне прогнозування змісту) та *Post-reading tasks* (критичне обговорення), що дозволяє перейти від пасивного сприйняття до активного використання професійних вербальних формул.

2. Підхід вербальної семантизації та дефініційний аналіз. Використання таких вербальних засобів як семантизація лексики та дефініційний аналіз в усній професійній комунікації дозволяють розкрити значення термінів через контекст, синонімію або дефініції англійською мовою, уникаючи прямого перекладу.

Для здобувачів немовних факультетів критично важливою є відмова від надмірного використання перекладу на користь англомовної семантизації. Такий підхід можна реалізувати, якщо звернутися до таких основних стратегій як:

- **Scaffolding (Підтримка):** Використання вербальних опор, кліше та вступних фраз (*"Based on the data...", "According to the safety regulations..."*).
- **Парафраз та синонімія:** Здатність викладача (та поступове залучення здобувача) пояснити складну професійну (технічну, юридичну, медичну …) ідею простими вербальними засобами. Це критично для інженерів, юристів або медиків, які мають спілкуватися як із колегами, так і з клієнтами. Тому досить актуальною є завдання навчати здобувачів підбирати вербальні еквіваленти (*"In other words...", "To put it simply..."*), що є необхідною навичкою в умовах реальної комунікації з іноземними партнерами.

- **Використання дефініцій:** Тлумачення терміна через простіші англійські слова, що розвиває гнучкість мислення.
- **Контекстуальні підказки:** Стимулювання здобувачів вищої освіти до виявлення значення слова через вербальне оточення (сусідні слова, логічні зв'язки в реченні).

3. Методи активізації вербальної взаємодії**. Ефективність навчання англійської за професійним спрямуванням (ESP) підвищується через використання таких методів**:

- **Професійні дискусії та дебати:** Використання мови як засобу вирішення поставлених завдань з фаху.
- **Метод «Case-study»:** Вербалізація аналізу конкретної ситуації, де здобувач має аргументувати свою позицію.
- **Role-play (Рольова гра):** Моделювання ситуацій «інженер — замовник», «юрист — клієнт», «лікар – пацієнт», де вербальні засоби підпорядковані професійній етиці та специфіці.
- **Мінімізація метамови:** викладач повинен менше пояснювати граматичну теорію, проте більше давати зразків живого професійного мовлення [7, 135].

4. Наступний підхід "Teacher Talk" **передбачає використання зразка, еталона. Коли викладач не є носієм мови, Джек Річардсон розглядає роль навчальних матеріалів як основного джерела мовного введення [3, 252].**

Ми пропонуємо використовувати насамперед "Teacher Talk" як еталонний вербальний інструмент. Мовлення викладача (Teacher Talk) у немовному закладі вищої освіти має бути адаптованим, але водночас насиченим фаховою моделлю поведінки. Мовлення викладача в аудиторії немовного університету виконує функцію вербальної фасилітації.

Викладач може змоделювати професійну поведінку [6, 52], використовуючи:

- **Дискурсивні маркери:** Фрази для структурування доповіді (*"First of all...", "To conclude...", "Regarding the technical aspect..."*).
- **Вербальне стимулювання (Prompting):** Короткі мовні імпульси, що Спонукають здобувача вищої освіти продовжити думку або уточнити технічну деталь, юридичну чи медичну особливість.
- **Мовні заготовки спілкування.** Замість того, щоб будувати кожне речення «з нуля» за правилами граматики, студент використовує **готові блоки**, так званні «мовні заготовки спілкування» характерні для конкретної галузі (наприклад, для інженерів: *"The system is designed to...", "The main advantage of this method is..."*). Це знижує когнітивне навантаження та забезпечує плавність мовлення у професійній сфері.

5. **Наступний підхід пов'язаний з використанням такої** вербальної стратегії, яка направлена на подолання психологічного бар'єра у **професійній мовній комунікації:**

- Використання вербальних засобів під час викладання англійської мови за професійним спрямуванням (ESP) є багатоаспектним процесом, де мова виступає одночасно і об'єктом вивчення, і засобом професійної діяльності.
- Через вербальні заохочення та створення ситуацій «happy end» або ситуацій успіху здобувачі немовних спеціальностей швидше починають використовувати іноземну мову як прикладний засіб.
- Специфіка немовних спеціальностей часто полягає у страху «неправильної вербалізації» професійної думки, що породжує психологічні проблеми та психологічні бар'єри у спілкуванні. У нашому випадку педагогічна стратегія має базуватися на використанні **мовленнєвих кліше (Chunks)**, щоб надати перший поштовх для початку професійного спілкування або постійно здійснювати цей поштовх для продовження спілкування. Але кожний поштовх супроводжується викладачем.

6. **Досить актуальним є наступний підхід в умовах сьогодення**, а саме цифровізації освіти та застосування змішаної форми навчання вносять суттєві корективи в навчальний процес і впливають на викладання.

Це використання інтерактивних методів вербальної взаємодії з використанням технік EDTech, Digital Collaboration, ШІ. Найбільш ефективними вербальними засобами активізації є кейс-стаді та рольові ігри з залученням сучасних технологій, освітніх платформ та використання штучного інтелекту. У цих формах роботи усі вербальні засоби повинні бути підпорядковані професійній меті:

- **Вербалізація рішення:** Здобувач має не просто знайти вихід із ситуації, а «проговорити» його, використовуючи відповідний регістр мовлення (офіційний, напівофіційний, неофіційний).
- **Аргументація:** Розвиток здатності вербально захищати свій проект чи точку зору під час професійної дискусії.
- **Управління знаннями:** Створення та використання спільних баз даних (інформаційні ресурси) щодо професійної лексики та граматичних конструкцій, до якої є доступ і можливості користовування при виконанні конкретних завдань.
- **Синхронна та асинхронна взаємодія:** Командна робота в реальному часі та комунікація з можливостями підготовки окремих членів команди.
- **Адаптивне навчання: В**аріативність навчального матеріалу за професійною тематикою та наявність завдань різного рівня.

Висновки. ***Вербальні засоби навчання є фундаментом викладання англійської мови за професійним спрямуванням. Ефективність вербальних засобів забезпечується не лише якістю текстового матеріалу, а й майстерністю викладача у моделюванні професійного дискурсу. Основним результатом використання вербальних засобів у викладанні є перехід здобувача від «знання мови» до «професійної діяльності цією мовою».***

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження наукової статті щодо ролі вербальних засобів у викладанні англійської мови за професійним

спрямуванням для здобувачів немовних спеціальностей, можна зробити такі висновки:

1. **Фундаментальна роль вербалізації:** Вербальні засоби (автентичні тексти, професійний дискурс викладача, термінологічні системи) є первинним інструментом формування професійної мовної компетенції в іноземному середовищі. Вони забезпечують не лише передачу інформації, а й структурування професійного мислення здобувачів вищої освіти.

2. **Пріоритетність контекстуальної семантизації:** Ефективність навчання ESP значною мірою залежить від відмови від механічного перекладу на користь вербальних стратегій пояснення (дефініції, парафраз, контекстуальні підказки). Це сприяє гнучкості мовлення та здатності майбутнього фахівця пояснити складні технічні, специфічні чи наукові концепти доступними мовними засобами.

3. **Стратегічне значення мовленнєвих опор:** Використання дискурсивних маркерів та сталих мовленнєвих блоків (*lexical chunks*) дозволяє здобувачам немовних факультетів знизити когнітивне навантаження, подолати психологічний бар'єр та забезпечити логічність і послідовність професійного висловлювання.

4. **Системна інтеграція:** Вербальні засоби досягають найбільшої ефективності за умови їхньої інтеграції в інтерактивні форми роботи (кейс-стаді, рольові ігри), де мова стає реальним інструментом вирішення фахових завдань.

Отже, роль вербальних засобів полягає у створенні цілісного англомовного середовища, де слово є носієм професійного сенсу. Системне використання текстових джерел, стратегій семантизації та мовленнєвих опор дозволяє здобувачам немовних спеціальностей ефективно перейти від вивчення окремих термінів до опанування повноцінного професійного дискурсу.

Перспективи досліджень полягають у вивченні взаємодії вербальних і візуальних засобів (мультимедійних інструментів) в умовах змішаного навчання та цифровізації освіти у немовних закладах вищої освіти.

Література:

1. Dudley-Evans T., St John M. J. Developments in English for Specific Purposes: A multi-disciplinary approach. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 317 p. P.92.

2. Hyland K. Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing. London : Continuum, 2005. 230 p. P.48.

3. Richards J. C. The Role of Instructional Materials in Language Teaching. *Curriculum Development in Language Teaching*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. P. 251–285. P. 252.

4. Бориско Н. Ф. Теоретичні основи створення навчально-методичних комплексів для мовної підготовки вчителів іноземних мов : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02. Київ, 2000. 464 с. С. 238.

5. Методика навчання іноземних мов і культур у середніх навчальних закладах : підручник / С. Ю. Ніколаєва та ін. ; за ред. С. Ю. Ніколаєвої. Київ : Ленвіт, 2013. 592 с. С. 315.

6. Петращук О. П. Теорія і практика навчання іноземної мови професійного спілкування студентів немовних спеціальностей. *Вісник КНЛУ. Серія Педагогіка та психологія*. 2015. Вип. 24. С. 45–53. С. 49. С. 52.

7. Тарнопольський О. Б. Методика навчання студентів немовних спеціальностей англійської мови для спеціальних цілей : навч. посіб. Дніпро : Університет імені Альфреда Нобеля, 2016. 224 с. С. 135.

8. Хоменко Л. О. Роль вербальних опор у процесі формування іншомовної професійної компетентності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологія»*. 2021. Вип. 10(78). С. 122–125.

***References**:*

1. Dudley-Evans T., St John M. J. Developments in English for Specific Purposes: A multi-disciplinary approach. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. 317 p. P.92

2. Hyland K. Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing. London : Continuum, 2005. 230 p. P. 48.

3. Richards J. C. The Role of Instructional Materials in Language Teaching. *Curriculum Development in Language Teaching*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. P. 251–285. P. 252.

4. Borysko, N. F. *Teoretychni osnovy stvorennia navchalno-metodychnykh kompleksiv dlia movnoi pidhotovky vchyteliv inozemnykh mov* [Theoretical foundations of creating educational and methodical complexes for language training of foreign language teachers] (Doctoral dissertation). 13.00.02. Kyiv. 2000. 464s. S. 238. [in Ukrainian]

5. Nikolaieva, S. Yu. (Ed.). *Metodyka navchannia inozemnykh mov i kultur u serednikh navchalnykh zakladakh* [Methods of teaching foreign languages and cultures in secondary educational institutions]. Kyiv: Lenvit. 2013. 59s. S. 315. [in Ukrainian]

6. Petrashchuk, O. P. (2015). Teoriia i praktyka navchannia inozemnoi movy profesiinoho spilkuvannia studentiv nemovnykh spetsialnostei [Theory and practice of teaching foreign language of professional communication to students of non-linguistic specialties]. *Visnyk KNLU. Seriia Pedahohika ta psykholohiia*, (24), S. 45–53. S. 49. S. 52. [in Ukrainian]

7. Tarnopolskyi, O. B. *Metodyka navchannia studentiv nemovnykh spetsialnostei anhliiskoi movy dlia spetsialnykh tsilei* [Methodology of teaching English for specific purposes to students of non-linguistic specialties]. Dnipro: Alfred Nobel University. 2016. 224 s. S. 135. [in Ukrainian]

8. Khomenko, L. O. (2021). Rol verbalnykh opor u protsesi formuvannia inshomovnoi profesiinoi kompetentnosti [The role of verbal supports in the process of forming foreign language professional competence]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriia "Filolohiia"*, 10(78), 2021. S. 122–125. 2017. 224 s. S. [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 373.2:159.955

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1104-1114

Доценко Світлана Олексіївна доктор пед. наук, професор, завідувач кафедри технологій дистанційного навчання та цифрової дидактики в дошкільній освіті ХНПУ імені Г.С. Сковороди. м.Харків, https://orcid.org/0000-0002-4501-9130

Холтобіна Олександра Устинівна канд. пед. наук, доцент, доцент кафедри технологій дистанційного навчання та цифрової дидактики в дошкільній освіті ХНПУ імені Г.С. Сковороди, м.Харків, https://orcid.org/0000-0002-2155-7129

ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ПРОБЛЕМНИХ ЗАВДАНЬ В УМОВАХ ЦИФРОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті науково обґрунтовано та аналізується ефективність використання проблемних завдань як дієвого засобу формування критичного мислення у дітей старшого дошкільного віку в умовах цифрового суспільства. Автор наголошує, що саме в цей період закладається фундамент для розвитку базових навичок самостійної діяльності, спрямованої на глибоке обмірковування, систематизацію та аналіз отриманої інформації. У контексті сучасних викликів інформаційного суспільства здатність дитини не просто засвоювати готові знання, а критично їх оцінювати, стає запорукою її успішної соціалізації та майбутньої адаптації до динамічних змін у світі.

У роботі розкрито сутність критичного мислення дошкільників як складного багатокомпонентного явища, що об’єднує інтелектуальні, емоційно-вольові та аналітичні риси. Виокремлено роль проблемних ситуацій у стимулюванні «пізнавального конфлікту», який змушує дитину виходити за межі звичного копіювання дій дорослого та переходити до самостійного пошуку відповідей. Описано логіку задіяння мисленнєвих операцій – аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення – у процесі розв’язання творчих задач.

Особливу увагу приділено трансформації ролі педагога в освітньому процесі. Визначено, що вихователь має виступати не як джерело готових істин, а як фасилітатор і помічник, який через евристичні бесіди, методи «мозкового штурму» та генерації ідей скеровує дитину до формулювання власних аргументованих висновків. У статті деталізовано педагогічні умови впровадження проблемних методів: необхідність врахування зони найближчого розвитку, забезпечення емоційного комфорту та створення атмосфери безпечного інтелектуального пошуку, де кожна думка дитини є цінною.

Автор доводить, що систематичне впровадження проблемних завдань сприяє формуванню таких важливих рис, як допитливість, інтелектуальна пластичність та спроможність бачити об’єкт у його суперечностях. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання запропонованих підходів для підвищення якості дошкільної освіти, формування свідомого світогляду майбутнього громадянина та патріота, здатного до незалежного аналізу навколишньої дійсності.

Ключові слова: critical thinking, digital society, senior preschool age, problem-based tasks, preschool education, independent activity

Svitlana Dotsenko Doctor of Pedagogic Sciences Professor Headofthe Department of Distance Learning Technologies and Digital Didactics in Preschool Education Department of Distance Learning Technologies and Digital Didactics in Preschool Education H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, https://orcid.org/0000-0002-4501-9130

Oleksandra Kholtobina PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Distance Learning Technologies and Digital Didactics in Early Childhood Education Department of Distance Learning Technologies and Digital Didactics in Preschool Education H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, https://orcid.org/0000-0002-2155-7129

FORMATION OF CRITICAL THINKING IN SENIOR PRESCHOOL CHILDREN THROUGH PROBLEM-BASED TASKS IN THE CONTEXT OF DIGITAL SOCIETY

Abstract. The article scientifically substantiates and analyzes the effectiveness of using problem-based tasks as an effective means of developing critical thinking in senior preschool children in the context of a digital society. The author emphasizes that this period is crucial for laying the foundation of independent activity aimed at deep reflection, systematization, and analysis of acquired information. In the context of modern challenges in an information-driven society, a child's ability to critically evaluate information, rather than merely assimilating ready-made knowledge, is essential for successful socialization and future adaptation to dynamic global changes.

The study reveals the essence of critical thinking in preschoolers as a complex, multi-component phenomenon encompassing intellectual, emotional-volitional, and analytical traits.

It highlights the role of problem-based situations in stimulating "cognitive conflict," which encourages children to move beyond simple imitation of adult actions toward an independent search for answers. The logic behind engaging mental operations – such as analysis, synthesis, comparison, and generalization – during the resolution of creative tasks is thoroughly described.

Special attention is given to the transformation of the teacher's role within the educational process. It is established that the educator should act not as a source of ready-made truths, but as a facilitator and guide. Through heuristic dialogues, brainstorming techniques, and idea generation, the teacher directs the child toward formulating their own reasoned conclusions. The article details the pedagogical conditions for implementing problem-based methods: the necessity of considering the zone of proximal development (ZPD), ensuring emotional comfort, and fostering an atmosphere of safe intellectual inquiry where every child's contribution is valued.

The author demonstrates that the systematic application of problem-based tasks fosters the development of vital qualities such as curiosity, intellectual flexibility, and the ability to perceive objects through their inherent contradictions. The practical significance of the research lies in the potential to use these approaches to enhance the quality of preschool education and to cultivate a conscious worldview in future citizens and patriots capable of independent analysis of reality.

Keywords: critical thinking, senior preschool age, problem tasks, preschool education, mental operations, cognitive activity, pedagogical interaction, analysis, synthesis, independent activity, educational process.

Постановка проблеми. Цифровізація всіх сфер життя вимагає від сучасної дитини не простого споживання контенту, а вміння виявляти суперечності та логічні помилки. Проблемні завдання у дошкільній освіті стають фундаментом для медіаграмотності та свідомого використання цифрових ресурсів у майбутньому. Критичне мислення є здібністю для успішного пристосування до сучасного, мінливого світу. В епоху «інформаційного перенасичення» здатність самостійно, неупереджено та аргументовано аналізувати відомості стає вкрай необхідною для власної безпеки кожної людини [4, с. 8].

Відомо, що критичне мислення тісно пов’язане з креативним, адже критичний аналіз допомагає оцінити дієвість та оригінальність наявних ідей, а творче мислення породжує нові рішення, забезпечуючи цілісний підхід до розв’язання інтелектуальних задач.

Дошкільна освіта спирається не тільки на сформоване критичне мислення дорослих, а на розбудові його засад і початкових складових, що відповідають віковим особливостям дитини, де домінує наочно-образне мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням критичного мислення присвячено багато наукових праць. Серед них варто згадати Дж. Брунера, Д. Гелперна, Р. Стернберга, Д. Дьюї тощо. В українській науковій спільноті такий напрям також є предметом ґрунтовних досліджень, зокрема з боку І. Бондарчука, С. Бикасової, С. Гаврилюк, Л. Горохової, А. Ковальчук, Н. Лалак, В. Мельничук, Ю. Рейпаш, Н. Харченко та інших учених [1; 3; 6; 7].

Питання критичного мислення в педагогічній науці має великий попит та інтерес. Ця проблема потребує наукового опрацювання, упровадження інноваційних підходів для її вирішення проблем сучасного дошкілля [1].

Аналіз наукового доробку сучасних дослідників дозволяє констатувати багатоаспектність проблеми формування критичного мислення, яка розглядається в межах кількох ключових напрямків.

Теоретико-фундаментальний аспект розвитку критичного мислення у дітей дошкільного віку ґрунтовно висвітлено у працях С. Бикасової [1], де визначено психолого-педагогічні засади цього процесу. Питання критичного мислення як інтегральної характеристики сучасної особистості та її ціннісних орієнтирів відображено в роботі Н. Харченко [7].

Методико-технологічний напрямок, що стосується безпосереднього інструментарію та практичного впровадження освітніх методик, представлений у посібниках Т. Валентьєвої та Т. Богдан [2]. Важливість візуалізації навчального матеріалу як дієвого засобу активізації мисленнєвих операцій підкреслюють Ю. Рейпаш та Н. Лалак [6], чиї підходи є релевантними для роботи зі старшими дошкільниками. Розвиток критичного мислення в умовах сучасної інклюзивної освіти та пошук інноваційних підходів до виховання дошкільників досліджують С. Гаврилюк та А. Ковальчук [3].

Соціально-комунікативний напрямок досліджень пов’язує розвиток мислення з культурою спілкування та безпекою особистості. Зокрема, О. Дуброва [5] акцентує увагу на формуванні культури діалогу як середовища для висловлення думок, а Л. Горохова та В. Мельничук [4] розглядають критичне мислення як ключовий механізм забезпечення інформаційної безпеки дитини в сучасному медіапросторі.

Нормативно-прикладний контекст дослідження спирається на вимоги оновленого Базового компонента дошкільної освіти [8], що визначає формування навичок критичного сприйняття світу як один із пріоритетів державної освітньої політики.

Попри значну кількість розвідок, питання цілеспрямованого використання саме проблемних завдань як комплексного засобу формування критичного мислення у дітей старшого дошкільного віку потребує подальшого уточнення та систематизації, що й зумовило вибір теми нашої статті

Метою дослідження є теоретичний аналіз критичного мислення дітей старшого дошкільного віку як основи розвитку особистості, спроможності самостійно аналізувати інформацію, ефективно адаптуватися до змін у сучасному світі засобами проблемних завдань.

Виклад основного матеріалу. У сучасному цифровому суспільстві, де дитина з раннього віку стикається з великими обсягами інформації та екранним контентом, критичне мислення стає базовою навичкою інтелектуальної безпеки. Формування здатності аналізувати, перевіряти та критично оцінювати інформацію через проблемні завдання дозволяє мінімізувати ризики маніпулятивного впливу цифрового середовища на свідомість дошкільника.

Критичне мислення дошкільників є сукупністю початкових інтелектуальних та особистісних рис, які дозволяють дитині визначати та

висловлювати проблемні питання, самостійно аналізувати розбіжності, обґрунтовувати прості судження, спираючись на прагнення до результату.

У старшому дошкільному віці критичне мислення постає як багатоскладове явище, розвиток якого повинен відбуватися через освітні методи, що спонукають внутрішні суперечності та пошукову діяльність, забезпечуючи перехід від простого копіювання до свідомого та обґрунтованого судження.

Критичне мислення визнається головною справою XXI століття, потрібною для успішної адаптації особистості до великого обсягу відомостей та змін у соціумі.

Розвинене критичне мислення зазвичай властиве дорослому віку, але його зародження формується ще у дошкільному дитинстві. У старших дошкільників воно сприймається як цілісна риса особистості, що об'єднує розумові, спонукальні та аналітичні складники. Це полягає у початковій спроможності незалежно оцінювати інформацію, знаходити невідповідності та обґрунтовувати нескладні висновки. Ця спроможність також охоплює формування початкових механізмів саморегуляції розумової діяльності, коли опановуються керування процесом знаходження відповіді, а не діє необдумано [3, с. 46].

Застосування проблемних завдань у навчанні має великий потенціал. Покращується розумово-операційний складник: проблемна ситуація спонукає дитину задіяти аналіз (виокремлення ознак), синтез (зіставлення відомого з невідомим), активізує пошук взаємозв'язків між причиною й наслідком, що є підґрунтям щодо логічного мислення. Це забезпечує перехід від поверхового сприйняття до ґрунтовнішого розуміння змісту питання.

Проблемні завдання є дієвим і природним методом для дошкільного віку, що сприяє формуванню засад критичного мислення. Вони перетворюють освітній процес із пасивного здобуття інформації на активний пошук та відкриття [8].

Ситуацією пізнавального конфлікту педагог стимулює складниками критичного мислення, закладаючи основу для розвитку самостійної, мислячої особистості. Проблемні завдання для старших дошкільників побудовано достатньо складними вправами, які активно стимулюють розумові навички. Це підтримує критичне мислення, зокрема здатність робити аналіз, узагальнювати, оцінювати, аргументувати власні висновки. У кожному завданні закладено пізнавальні труднощі, що спонукають дитину власноруч відшуковувати методи її подолання. Дієвість проблемних завдань у дошкільній освіті підтверджується теоретичними дослідженнями, які доводять позитивний вплив активного навчання на пізнавальний та особистісний розвиток.

Для ефективної реалізації методу проблемного навчання у роботі зі старшими дошкільниками доцільно використовувати певну типологію

завдань, кожне з яких спрямоване на активізацію конкретних механізмів критичного мислення:

• завдання на встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Метою таких завдань є розвиток здатності дитини виходити за межі очевидного та шукати приховані чинники явищ. Наприклад, питання: «Чому восени більшість дерев скидає листя, а хвойні залишаються зеленими?» або «Що станеться з лісом, якщо з нього зникнуть усі комахи?». Це спонукає до аналізу взаємозалежностей у природі та формує системне бачення світу;

• завдання з дефіцитом ресурсів або «відсутніми даними». Вони стимулюють винахідливість та пошук альтернативних шляхів розв'язання побутових чи ігрових проблем. Наприклад: «Як можна приготувати овочевий салат, якщо у нас немає ножа?» або «Як намалювати картину, якщо закінчилися фарби та пензлики?». Дитина змушена аналізувати властивості предметів навколо (терка, нитки, природні барвники) та знаходити їм нове застосування;

• завдання на вибір із суперечливих варіантів (діалектичні завдання). Цей тип вправ вчить дитину уникати категоричності та бачити об'єкт з різних сторін. Обговорення за схемою «Герой казки (наприклад, Лисиця) вчинив погано чи добре? Доведи обома варіантами» розвиває здатність до аргументації, гнучкість мислення та розуміння відносності оцінок;

• практично-ситуаційні завдання на подолання фізичних суперечностей. Вони базуються на елементах теорії розв'язання винахідницьких завдань. Класичне питання: «Як перенести воду в решеті?» підводить дитину до критичного переосмислення агрегатного стану речовини (вода може стати льодом) або модифікації інструменту (вистелити решето плівкою чи мохом).

Використання проблемного методу дає змогу перейти від звичайного відтворення відомостей до продуктивного та пошукового мислення, що є суттєвим для становлення засад критичного мислення [6, с. 480].

Для впровадження проблемних завдань у практику закладів дошкільної освіти слід проводити педагогічне обстеження, яке має демонструвати спроможність дитини самій виявляти проблему, тип запитань і ступінь слушності її роздумів. Це суттєве для персоналізації завдань, які дають змогу досягти найвищого педагогічного впливу.

У подальшому впровадження базується на засаді елементів відповідної складності, згідно з якою проблемне завдання мусить бути в зоні найближчого розвитку; емоційного залучення, що передбачає інтеграцію проблеми в контекст, який є зрозумілий та захопливий для дитини; безпечного пошуку та атмосфери, де діти можуть висловлювати різноманітні думки без сумніву, під стимулом творчого мислення [2, с. 77].

Методика формування проблемної ситуації вимагає застосування нових методів щодо пробудження пізнавального інтересу. Це створює суперечності між знаннями та новим фактом, наприклад, коли педагог

демонструє несподіваний результат, що не узгоджується із засвоєними знаннями, або ситуація вибору, де пропонується завдання з кількома можливими розв'язками.

Уживання елементів несподіванки може включати нетипові матеріали для виконання звичних дій, наприклад, створити зображення, використовуючи лише кубики тощо.

Основна функція педагога на стадії вирішення проблемного завдання полягає в тому, щоб бути помічником, який скеровує пошук за допомогою коректно сформульованих питань, без підказок до відповідей. Ключовим способом комунікації є евристична розмова, де застосовуються запитання, які вимагають розгорнутого тлумачення, пошук рішень (мозковий штурм), метод спільної генерації ідей, де фіксуються всі подані думки та лише по закінченні збору розпочинається їх аналіз [5, с. 237].

Функція педагога полягає у стимулюванні роздумів, а не у поданні готових відомостей. Етап роздумів є суттєвим для формування критичного мислення, де наставник організовує обговорення перебігу, допомагаючи дітям оцінити власну розумову роботу, зробити висновки щодо дієвості їхнього мислення.

Для ефективного управління процесом розв'язання інтелектуальних задач педагогу доцільно дотримуватися поетапного алгоритму роботи з проблемною ситуацією, який забезпечує поступовий перехід дитини від подиву до обґрунтованого висновку:

І етап – створення проблемної ситуації (стимулювання пізнавального інтересу). Педагог навмисно створює умови для виникнення когнітивного дисонансу – суперечності між наявним досвідом дитини та новим фактом. Головним інструментом тут є ефект несподіванки або подиву, що активізує увагу та емоційну залученість дошкільника.

ІІ етап – вербалізація та формулювання проблеми. Оскільки діти часто відчувають суперечність інтуїтивно, завданням вихователя є допомога у чіткому словесному окресленні питання. Через запитання «Що саме нас здивувало?», «Чого ми не знаємо?» дитина навчається виокремлювати суть проблеми та формулювати мету пошуку: *«Що нам потрібно з'ясувати?»*.

ІІІ етап – формулювання гіпотез (стимулювання інтелектуальної сміливості). На цьому етапі заохочується будь-яка активність. Вихователь створює безпечну атмосферу, де приймаються всі ідеї – від реалістичних до фантастичних. Це вчить дитину не боятися помилок та розвиває варіативність мислення. Важливо стимулювати пояснення: *«Як ти думаєш, чому це так? Які в тебе є припущення?»*.

ІV етап – перевірка гіпотез та пошук розв'язання. Це етап безпосереднього аналізу та дослідження. Дитина під керівництвом дорослого перевіряє свої припущення через практичний дослід, звернення до ілюстрацій, спостереження або логічне міркування. Тут відбувається

відсіювання хибних варіантів та знаходження доказів на користь правильного рішення.

V етап – формулювання висновку та рефлексії. Завершальний етап передбачає самостійне (або за мінімальної допомоги педагога) підбиття підсумків. Важливо не просто знайти відповідь, а усвідомити шлях її знаходження: *«Як ми про це дізналися? Чи справдилися наші припущення?»*. Це закладає засади рефлексивного аналізу власної розумової діяльності.

Така послідовність дій перетворює розв'язання будь-якого завдання на мінідослідження, у процесі якого дитина опановує логіку наукового пізнання та зміцнює впевненість у власних інтелектуальних силах

Планомірне та фахове застосування проблемних завдань у закладі дошкільної освіти забезпечує перехід дошкільників від пасивного прийняття відомостей до активного, критичного, винахідливого осмислення довкілля. Роботи з проблемними завданнями ґрунтуються на об'єднанні словесних, діалогічних висновках, що вимагає від дитини пояснень та обґрунтувань причинно-наслідкових зв'язків за допомогою питань.

Такі практичні методи, як досліди, дозволяють на власному досвіді перевіряти ідеї, що розвивають об'єктивність оцінки та аналітичне мислення. Розумовий розвиток відбувається завдяки застосуванню розумових операцій, як-от аналіз, синтез, прогнозування, узагальнення, а також діалектичного мислення – спроможності бачити об'єкт у його суперечностях. Формуються риси вдачі, важливі для аналітичного мислення, зокрема, допитливість та інтелектуальна пластичність. Показниками успіху є спроможність незалежно аналізувати проблему, обґрунтовувати свій вибір і розуміти причинно-наслідкові зв'язки. Проблемне навчання створює сприятливе середовище для поєднання аналітичного (оцінка, вибір) та творчого (генерація ідей) мислення.

Для об'єктивної оцінки результативності використання проблемних завдань необхідно визначити критерії сформованості засад критичного мислення у дітей старшого дошкільного віку. Виокремлюємо наступні якісні показники:

- незалежність та автономність суджень (когнітивна самостійність). Цей критерій виявляється у здатності дитини формулювати власну позицію, не вдаючись до механічного копіювання думок однолітків або авторитету дорослого. Дитина з високим рівнем цього показника прагне висловити оригінальну гіпотезу, навіть якщо вона суперечить загальноприйнятій у групі;
- логічна аргументованість. Показником є перехід від інтуїтивних відповідей до обґрунтованих суджень. Важливим індикатором тут виступає активне вживання каузальних сполучників (*«тому що», «через те що», «оскільки», «отже»*). Дитина не просто констатує факт, а намагається пояснити логіку свого вибору, будуючи прості доказові ланцюжки;

• інтелектуальна гнучкість та пластичність. Критерій передбачає здатність дитини відмовитися від помилкового твердження, якщо в процесі обговорення чи досліду з'явилися нові переконливі факти. Це свідчить про відкритість до нового досвіду та відсутність стереотипності сприйняття, що є ключовим для критичного аналізу;

• епістемічна допитливість (запитальна активність). Оцінюється не лише здатність відповідати на питання педагога, а й ініціативність у продукуванні власних запитань. Якість цих запитань змінюється: від уточнювальних (*«Що це?»*) до проблемно-пошукових (*«Як це працює?», «Навіщо це потрібно?», «Чому так не можна?»*). Висока запитальна активність свідчить про внутрішню мотивацію до розв'язання інтелектуальних суперечностей;

• елементарна рефлексія (самокорекція). Здатність дитини помічати помилки у власних міркуваннях або в діях персонажів завдань. Дитина починає усвідомлювати сам процес мислення, намагаючись контролювати хід знаходження відповіді, що мінімізує імпульсивні, необдумані рішення.

Висновки. Формування основ критичного мислення дошкільників є однією з ключових задач сучасної освіти. Розвиток здатності до критичного сприйняття інформації, аналізу та створення простих аргументованих висновків сприятиме успішному формуванню критичного мислення особистості у наступних етапах життя. Це дає можливість з раннього віку закладати основи світогляду українця-громадянина, патріота, готового активно долучатися до розвитку громадянського суспільства.

Отже, впровадження проблемних завдань є необхідною умовою підготовки дитини до життя в цифровому суспільстві. Це забезпечує перехід від пасивного сприйняття медіа-інформації до її критичного осмислення, що є запорукою успішної адаптації особистості в умовах глобальної цифровізації.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у розробці діагностичного інструментарію для вимірювання рівнів критичного мислення у дошкільників

Література

1. Бикасова С. Теоретичні основи розвитку критичного мислення у дітей дошкільного віку. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2024. Вип. 11. URL: https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/421/299

2. Валентьєва Т. І., Богдан Т. М. Педагогіка дошкільна: практичний курс : навч. посіб. Чернігів, 2017. 92 с. URL: https://salo.li/dE27077

3. Гаврилюк С., Ковальчук А. Розвиток критичного мислення дітей дошкільного віку. *Вісник науково-дослідної лабораторії інклюзивної педагогіки «Спеціальна та інклюзивна освіта: теорія, методика, практика»* : матеріали 10-ї Всеукр. наук.-практ. конф. (28 берез. 2024 р.) / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; голов. ред. І. А. Малишевська та ін. Умань : Візаві, 2024. Вип. 10. С. 45–47. URL: https://fdo.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/02/ZBIRNYK-inkyuziya-08.04.24.pdf#page=45

4. Горохова Л., Мельничук В. Критичне мислення як складова інформаційної безпеки. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософські науки»*. 2022. Вип. 29. С. 7–13. URL:

https://eprints.zu.edu.ua/34428/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%202022.pdf

5. Дуброва О. Формування основ культури спілкування у дітей 5–7 років. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2011. Вип. 39 (2). С. 236–243. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2011_39%282%29__36

6. Рейпаш Ю. В., Лалак Н. В. Розвиток критичного мислення здобувачів початкової освіти засобами візуалізації навчального матеріалу. *Сучасні тенденції розвитку науки й освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів* : зб. тез допов. за матеріалами IV Міжнар. наук.-практ. конф. (16 трав. 2024 р., м. Мукачево). Мукачево : Вид-во МДУ, 2024. 488 с. URL: http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/11720/1/Development_of_critical_thinking_of_students_of_primary_education_by_means_of_visualization_of_educational_material.pdf

7. Харченко Н. В. Критичне мислення як характеристика сучасної особистості підлітка. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2016. Вип. 20 (2). С. 276–286. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2016_20%282%29__27

8. Щодо методичних рекомендацій до оновленого Базового компонента дошкільної освіти : Лист Міністерства освіти і науки України від 16.03.2021 р. № 1/9-148. URL: https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-metodichnih-rekomendacij-do-onovlenogo-bazovogo-komponenta-doshkilnoyi-osviti

References:

1. Bykasova, S. (2024). Teoretychni osnovy rozvytku krytychnoho myslennia u ditei doshkilnoho viku [Theoretical foundations of critical thinking development in preschool children]. *Pedahohichna Akademiia: naukovi zapysky – Pedagogical Academy: scientific notes,* (11). Retrieved from https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/421/299 [in Ukrainian].

2. Valientieva, T.I. & Bohdan, T.M. (2017). *Pedahohika doshkilna: praktychnyi kurs: navchalnyi posibnyk* [Preschool pedagogy: a practical course: textbook]. Chernihiv. Retrieved from https://salo.li/dE27077 [in Ukrainian].

3. Havryliuk, S. & Kovalchuk, A. (2024). Rozvytok krytychnoho myslennia ditei doshkilnoho viku [Development of critical thinking of preschool children]. *Visnyk naukovo-doslidnoi laboratorii inkliuzyvnoi pedahohiky «Spetsialna ta inkliuzyvna osvita: teoriia, metodyka, praktyka» – Bulletin of the Research Laboratory of Inclusive Pedagogy "Special and Inclusive Education: Theory, Methodology, Practice"*, (10), 45-47. Retrieved from https://fdo.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/02/ZBIRNYK-inkyuziya-08.04.24.pdf#page=45 [in Ukrainian].

4. Horokhova, L. & Melnychuk, V. (2022). Krytychne myslennia yak skladova informatsiinoi bezpeky [Critical thinking as a component of information security]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia «Filosofski nauky» – Bulletin of Lviv University. Series "Philosophical Sciences"*, (29), 7-13. Retrieved from https://eprints.zu.edu.ua/34428/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F%20%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%202022.pdf [in Ukrainian].

5. Dubrova, O. (2011). Formuvannia osnov kultury spilkuvannia u ditei 5-7 rokiv [Formation of communication culture foundations in children 5-7 years old]. *Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly – Psychological and pedagogical problems of a rural school,* (39(2)), 236-243. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2011_39%282%29__36 [in Ukrainian].

6. Reipash, Yu.V. & Lalak, N.V. (2024). Rozvytok krytychnoho myslennia zdobuvachiv pochatkovoi osvity zasobamy vizualizatsii navchalnoho materialu [Development of critical thinking of primary education students by means of visualization of educational material]. *Suchasni tendentsii rozvytku nauky i osvity v umovakh pohlublennia yevrointehratsiinykh protsesiv – Modern trends in the development of science and education in the context of deepening European integration*

processes, Mukachevo, 488. Retrieved from http://dspace-s.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/11720/1/Development_of_critical_thinking_of_students_of_primary_education_by_means_of_visualization_of_educational_material.pdf [in Ukrainian].

7. Kharchenko, N.V. (2016). Krytychne myslennia yak kharakterystyka suchasnoi osobystosti pidlitka [Critical thinking as a characteristic of a modern adolescent's personality]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi – Theoretical and methodological problems of upbringing children and students*, (20(2)), 276-286. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2016_20%282%29__27 [in Ukrainian].

8. Shchodo metodychnykh rekomendatsii do onovlenoho Bazovoho komponenta doshkilnoi osvity: Lyst Ministerства osvity i nauky Ukrainy vid 16.03.2021 № 1/9-148 [Regarding methodological recommendations for the updated Basic Component of Preschool Education: Letter of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated March 16, 2021, No. 1/9-148]. (2021). mon.gov.ua. Retrieved from https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-metodichnih-rekomendacij-do-onovlenogo-bazovogo-komponenta-doshkilnoyi-osviti [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 377. 1:620.22

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1115-1123

Дуганець Віктор Іванович доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри тракторів, автомобілів та енергетичних засобів закладу вищої освіти «Подільський державний університет», https://orcid.org/0000-0002-3383-5907

Громик Олександр Олександрович аспірант спеціальності 015 «Професійна освіта», заклад вищої освіти «Подільський державний університет», https://orcid.org/0009-0000-0023-0721

ВИРОБНИЧО-ТЕХНІЧНЕ НАВЧАННЯ ЯК ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ КВАЛІФІКОВАНИХ РОБІТНИКІВ

Анотація. Сучасний промисловий комплекс потребує висококваліфікованих робітників, здатних ефективно виконувати складні виробничі завдання в умовах науково-технічного прогресу та соціально-економічних трансформацій. Важливою складовою професійної підготовки є виробничо-технічне навчання, структура і зміст якого зумовлюються розвитком виробництва, змінами технологій, засобів і характеру праці. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження проблем формування виробничо-технічної орієнтації майбутніх фахівців робітничих професій.

Метою дослідження є визначення та обґрунтування педагогічних умов формування виробничо-технічної орієнтації здобувачів професійної освіти в процесі фахової підготовки.

У дослідженні застосовано загальнонаукові методи пізнання (аналіз, синтез, історичний і логічний методи, системний підхід), а також спеціальні методи: педагогічний аналіз трудової діяльності кваліфікованих робітників, компонентний аналіз знань і вмінь, історико-логічний аналіз виробничого навчання. Визначено специфіку виробничо-технічного навчання, основою якого є поєднання виробничої праці та теоретичної підготовки, зумовленої технологічними, науково-технічними, організаційно-економічними та професійно-освітніми процесами. Обґрунтовано, що виробниче навчання є цілісним дидактичним процесом формування політехнічних і професійних знань, умінь і навичок на основі інтеграції розумової та практичної діяльності здобувачів освіти. Його організація відповідає логіці виробничого процесу, вимогам кваліфікації та завданням професійного розвитку особистості.

Логіка виробничого навчання проявляється у науково обґрунтованій послідовності формування професійних компетентностей, що забезпечують готовність до фахової діяльності, розвиток світоглядних, духовно-моральних і

фізичних якостей майбутніх робітників. Виробниче навчання сприяє адаптації здобувачів до сучасних умов виробництва та підвищенню продуктивності праці.

Ключові слова: виробниче навчання, виробничо-технічна орієнтація, виробнича праця, професійна підготовка, робітничі професії, науково-технічний прогрес, соціально-економічні умови.

Duganets Viktor Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Tractors, Automobiles and Energy Resources of the Higher Education Institution "Podilskyi State University", https://orcid.org/0000-0002-3383-5907

Hromyk Oleksandr Postgraduate Student in Specialty 015 "Vocational Education", Higher Education Institution "Podilskyi State University", https://orcid.org/0009-0000-0023-0721

PRODUCTION-TECHNICAL TRAINING AS THE BASIS OF VOCATIONAL TRAINING OF QUALIFIED WORKERS

Abstract. The modern industrial complex requires highly qualified workers capable of effectively performing complex production tasks in the conditions of scientific and technological progress and socio-economic transformations. An important component of vocational training is industrial and technical training, the structure and content of which are determined by the development of production, changes in technologies, means and the nature of work. In this regard, the study of the problems of forming the industrial and technical orientation of future specialists in working professions is of particular relevance.

The purpose of the study is to determine and substantiate the pedagogical conditions for the formation of the industrial and technical orientation of vocational education applicants in the process of professional training.

The study used general scientific methods of cognition (analysis, synthesis, historical and logical methods, a systematic approach), as well as special methods: pedagogical analysis of the labor activity of qualified workers, component analysis of knowledge and skills, historical and logical analysis of industrial training. The specifics of industrial and technical training are determined, the basis of which is the combination of production work and theoretical training, conditioned by technological, scientific and technical, organizational and economic and vocational educational processes. It is substantiated that industrial training is a holistic didactic process of forming polytechnic and professional knowledge, skills and abilities based on the integration of intellectual and practical activities of education seekers. Its organization corresponds to the logic of the production process, qualification requirements and tasks of professional development of the individual.

The logic of industrial training is manifested in a scientifically substantiated sequence of formation of professional competencies, which ensure readiness for

professional activity, development of worldview, spiritual and moral and physical qualities of future workers. Industrial training contributes to the adaptation of seekers to modern production conditions and increase labor productivity.

Keywords: industrial training, industrial and technical orientation, industrial work, professional training, working professions, scientific and technological progress, socio-economic conditions.

Постановка проблеми. Сучасні трансформації в економіці, індустріалізація виробництва, цифровізація технологічних процесів і глобалізаційні виклики зумовлюють необхідність підготовки конкурентоспроможних фахівців робітничих професій. Розвиток промисловості супроводжується зростанням складності технічних систем, упровадженням автоматизованого та роботизованого обладнання, що потребує від робітників високого рівня професійної компетентності, мобільності та здатності до безперервного навчання.

У цих умовах провідну роль у системі професійної освіти відіграє виробничо-технічне навчання, яке забезпечує поєднання теоретичної підготовки з практичною діяльністю. Саме в процесі виробничого навчання формуються основи професійної майстерності, виробничої культури, відповідальності та готовності до виконання складних технологічних операцій.

Водночас практика функціонування закладів професійної освіти засвідчує наявність суперечностей між вимогами сучасного виробництва та рівнем підготовки випускників, що актуалізує проблему наукового обґрунтування змісту й організації виробничо-технічного навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми професійної підготовки та виробничого навчання досліджували О. Іваськів, Г. Романова, І. Бендера, В. Дуганець, В. Жигірь, І. Курліщук, А. Нікуліна та ін. У працях зазначених авторів розкрито дидактичні засади організації виробничого навчання, визначено його структуру, форми та методи.

Зарубіжні дослідники P. Nielsen, R. Albrecht, I. Holtz та ін. обґрунтовують ефективність дуальної та компетентнісної моделей професійної підготовки [1].

Систематизацію педагогічних підходів до організації практичної підготовки, принципи формування професійної компетентності здобувачів освіти в умовах інтеграції навчального та виробничого процесів, моделі й технології взаємодії ЗВО з практичними підприємствами розглянуто в роботі Дуганця В.І. [3]. Праця містить практичні рекомендації щодо проектування змісту виробничого навчання, критерії оцінювання професійної підготовленості студентів та шляхи удосконалення педагогічної підтримки практичної підготовки майбутніх інженерів-аграрників.

Виявлено та проаналізовано фактори, що забезпечують ефективність виробничого навчання у праці [4, 5]. Педагогічні умови у процесі підготовки конкурентоздатних молодих робітників розглядав у своїх дослідженнях І. І. Курліщук [6]. Автор вважає, що тільки висококваліфіковані робітники

можуть пристосуватись до нових ринкових відносин і бути захищеними під час виникнення певних складнощів при влаштуванні на роботу. В основі методичної складової дослідження лежить особистісний підхід, що розглядає студента як головного суб'єкта навчально-виховного процесу із врахуванням його потреб (особистих, соціальних, професійних), вподобань, інтересів, ціннісних орієнтацій [2, 7, 8].

Разом із тим проблема цілісного формування виробничо-технічної орієнтації майбутніх робітників у сучасних умовах залишається недостатньо розробленою.

Метою дослідження є обґрунтування педагогічних умов формування виробничо-технічної орієнтації майбутніх фахівців робітничих професій у процесі фахової підготовки.

Завдання дослідження:

1. проаналізувати сутність виробничо-технічного навчання;
2. визначити його роль у формуванні професійних компетентностей;
3. обґрунтувати педагогічні умови ефективної підготовки майбутніх робітників.

У дослідженні використано теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення, систематизацію наукових джерел, історико-логічний аналіз. Застосовано спеціальні методи: педагогічний аналіз трудової діяльності, компонентний аналіз знань і вмінь, моделювання освітнього процесу.

Виклад основного матеріалу.

Сучасні тенденції розвитку виробництва зумовлюють необхідність формування в майбутніх кваліфікованих робітників не лише сукупності професійних знань і вмінь, а й цілісної виробничо-технічної орієнтації, що забезпечує готовність до ефективної діяльності в умовах технологічних змін. У зв'язку з цим виробничо-технічне навчання виступає ключовим компонентом професійної підготовки, який інтегрує освітній і виробничий процеси.

Виробничо-технічне навчання розглядається як спеціально організований педагогічний процес, спрямований на формування професійної майстерності, технічного мислення, відповідальності та виробничої культури майбутніх фахівців. Його зміст формується з урахуванням сучасних вимог ринку праці, розвитку техніки, технологій і організації виробництва.

У процесі дослідження встановлено, що ефективність виробничого навчання значною мірою залежить від узгодженості теоретичної підготовки з практичною діяльністю. Засвоєння теоретичних знань набуває прикладного характеру лише за умови їх систематичного використання під час виконання виробничих завдань. Саме інтеграція теорії та практики забезпечує формування цілісного професійного досвіду здобувачів освіти.

Особливе значення має поетапна організація виробничого навчання. На початковому етапі здійснюється формування базових умінь і навичок, оволодіння основними технологічними операціями, засвоєння правил безпеки

праці. На наступних етапах відбувається ускладнення навчально-виробничих завдань, розвиток самостійності, відповідальності та здатності до прийняття професійних рішень.

У ході дослідження визначено, що важливою складовою виробничо-технічного навчання є формування технічного мислення. Здобувачі освіти повинні не лише відтворювати алгоритми дій, а й розуміти сутність технологічних процесів, причини виникнення несправностей, способи їх усунення. Це сприяє розвитку аналітичних здібностей і творчого підходу до професійної діяльності.

Важливим чинником ефективності виробничого навчання є використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Застосування електронних навчальних платформ, мультимедійних матеріалів, віртуальних тренажерів дозволяє моделювати реальні виробничі ситуації, забезпечує індивідуалізацію навчання та оперативний зворотний зв'язок. Особливо ефективними в процесі формування виробничо-технічної орієнтації виявилися виробничі проєкти, симуляційні тренажери, дуальні елементи навчання та система наставництва, які забезпечили інтеграцію теоретичної і практичної підготовки та сприяли формуванню стійкої професійної мотивації здобувачів освіти.

Водночас ефективність виробничо-технічного навчання залежить від професійної компетентності майстра виробничого навчання. Викладач виступає не лише носієм знань, а й наставником, консультантом, організатором навчально-виробничої діяльності. Його педагогічна майстерність визначає рівень мотивації студентів, характер їх взаємодії в колективі та результативність навчального процесу.

Дослідження показало, що продуктивною є така організація навчання, за якої поєднуються індивідуальні та групові форми роботи. На початкових етапах переважає індивідуальне навчання, спрямоване на формування базових умінь, а на завершальних – колективна діяльність у складі виробничих бригад, що сприяє розвитку комунікативних і соціальних компетентностей.

Значну роль у формуванні виробничо-технічної орієнтації відіграє співпраця закладів освіти з підприємствами. Участь роботодавців в освітньому процесі, організація виробничої практики, стажувань, спільних проєктів дозволяє наблизити навчання до реальних умов праці та підвищити рівень професійної адаптації випускників.

Таким чином, виробничо-технічне навчання виступає багатокомпонентною системою, що поєднує освітні, виховні та розвивальні функції. Його ефективність забезпечується комплексною реалізацією педагогічних умов, спрямованих на розвиток професійної компетентності, творчого потенціалу та готовності до безперервного професійного самовдосконалення.

З метою перевірки ефективності запропонованих педагогічних умов було проведено педагогічний експеримент на базі закладу «Подільський державний університет» протягом 2023–2025 років.

У дослідженні взяли участь **64 здобувачі освіти** спеціальності «Агроінженерія», які були поділені на дві групи: контрольну (КГ) — 32 особи; експериментальну (ЕГ) — 32 особи.

У контрольній групі навчання здійснювалося за традиційною методикою. В експериментальній групі впроваджувалися розроблені педагогічні умови формування виробничо-технічної орієнтації.

Рівень сформованості виробничо-технічної орієнтації визначався за такими критеріями:

1. **Когнітивний** (рівень професійних знань);
2. **Операційно-діяльнісний** (практичні вміння);
3. **Мотиваційний** (професійна спрямованість);
4. **Рефлексивний** (самооцінка та самоконтроль).

За кожним критерієм визначалися три рівні: низький; середній; високий.

З метою перевірки ефективності запропонованих педагогічних умов формування виробничо-технічної орієнтації майбутніх кваліфікованих робітників було проведено педагогічний експеримент, який складався з констатувального, формувального та контрольного етапів.

На констатувальному етапі здійснювалася діагностика початкового рівня сформованості професійних компетентностей здобувачів освіти контрольної та експериментальної груп. Для цього використовувалися анкетування, тестування, спостереження та аналіз результатів навчальної діяльності (табл.1).

Таблиця 1

Початковий рівень сформованості виробничо-технічної орієнтації (%)

Рівень	КГ	ЕГ
Низький	41,2	39,5
Середній	43,7	45,1
Високий	15,1	15,4

Дані, наведені в таблиці 1, відображають результати констатувального етапу педагогічного експерименту та характеризують початковий рівень сформованості виробничо-технічної орієнтації здобувачів освіти контрольної та експериментальної груп.

Аналіз результатів свідчить, що переважна більшість респондентів обох груп перебувала на низькому та середньому рівнях сформованості професійних компетентностей. Зокрема, у контрольній групі частка здобувачів із низьким рівнем становила 41,2 %, а в експериментальній – 39,5 %. Середній рівень виявлено у 43,7 % респондентів контрольної групи та у 45,1 % – експериментальної.

Кількість здобувачів із високим рівнем підготовки була незначною і практично однаковою в обох групах (15,1 % у КГ та 15,4 % у ЕГ). Це свідчить

про відсутність статистично значущих відмінностей між групами на початковому етапі дослідження та підтверджує їх порівнюваність.

Отже, отримані результати засвідчують необхідність цілеспрямованого педагогічного впливу з метою підвищення рівня професійної підготовки здобувачів освіти.

Формувальний етап передбачав упровадження комплексу педагогічних умов, спрямованих на вдосконалення змісту, форм і методів виробничо-технічного навчання в експериментальній групі. Навчальний процес було організовано з використанням інтегрованих практичних завдань, проблемно-пошукових методів, цифрових ресурсів та виробничих кейсів, співпрацю з підприємствами; елементи дуальної освіти. Проводилися майстер-класи, тренінги, виробничі стажування.

На контрольному етапі проводилася повторна діагностика рівня сформованості виробничо-технічної орієнтації з метою визначення динаміки змін і порівняння результатів контрольної та експериментальної груп.

У таблиці 2 подано результати контрольного етапу експерименту, які відображають рівень сформованості виробничо-технічної орієнтації після впровадження розроблених педагогічних умов.

Таблиця 2

Підсумковий рівень сформованості виробничо-технічної орієнтації (%)

Рівень	КГ	ЕГ
Низький	28,3	9,4
Середній	47,6	36,2
Високий	24,1	54,4

Отримані дані свідчать про суттєві позитивні зміни в експериментальній групі.

Частка здобувачів із низьким рівнем у ЕГ зменшилася до 9,4 %, тоді як у контрольній групі вона залишилася досить високою – 28,3 %.

Показники середнього рівня в експериментальній групі становлять 36,2 %, що свідчить про перехід значної частини здобувачів до більш високого рівня підготовки. Водночас у контрольній групі цей показник залишається на рівні 47,6 %.

Найбільш показовим є зростання частки здобувачів із високим рівнем сформованості в експериментальній групі до 54,4 %, що більш ніж удвічі перевищує аналогічний показник контрольної групи (24,1 %).

Таким чином, результати підтверджують ефективність упроваджених педагогічних умов формування виробничо-технічної орієнтації.

Динаміка середніх показників успішності здобувачів освіти контрольної та експериментальної груп упродовж експерименту показано в табл. 3.

Таблиця 3

Середній бал професійної підготовки (100-бальна шкала)

Група	До експерименту	Після експерименту	Приріст
КГ	63,4	69,1	+5,7
ЕГ	64,2	82,6	+18,4

На початковому етапі середні бали обох груп були майже однаковими: 63,4 бала в контрольній групі та 64,2 бала в експериментальній. Це підтверджує однаковий рівень підготовки учасників на початку дослідження.

Після завершення формувального етапу в контрольній групі спостерігається незначне зростання середнього балу до 69,1, що становить приріст у 5,7 бала. Такі зміни можна пояснити природним впливом традиційного навчального процесу.

Водночас в експериментальній групі зафіксовано суттєве підвищення середнього балу до 82,6, що відповідає приросту в 18,4 бала. Це свідчить про значний позитивний вплив упроваджених педагогічних умов на якість професійної підготовки.

Отже, кількісні показники успішності підтверджують результативність експериментальної методики та її перевагу над традиційними підходами.

Висновки. У процесі експериментальної роботи встановлено, що впровадження цифрових засобів навчання сприяє:

– підвищенню мотивації здобувачів освіти;
– покращенню якості засвоєння матеріалу;
– розвитку навичок самоконтролю;
– формуванню інформаційної культури.

Особливо ефективними в процесі формування виробничо-технічної орієнтації виявилися виробничі проєкти, симуляційні тренажери, дуальні елементи навчання та система наставництва, які забезпечили інтеграцію теоретичної і практичної підготовки та сприяли формуванню стійкої професійної мотивації здобувачів освіти. Проведений експеримент довів, що запропоновані педагогічні умови є ефективними, сприяють розвитку професійної компетентності, формуванню готовності до реальної виробничої діяльності та підвищенню конкурентоспроможності випускників на ринку праці. Результати експерименту підтверджують, що інтеграція виробничої практики з цифровими технологіями та проєктною діяльністю значно підвищує рівень професійної підготовки. Проведений експеримент довів, що запропоновані педагогічні умови є ефективними, сприяють розвитку професійної компетентності, формуванню готовності до реальної виробничої діяльності та підвищенню конкурентоспроможності випускників на ринку праці.

Перспективними напрямами подальших досліджень є розробка цифрових моделей виробничого навчання, удосконалення системи оцінювання компетентностей та впровадження дуальної освіти.

Література:

1. Nielsen, S. P. Teacher and trainer training systems and quality. Turin : European Training Foundation, 2002. 10 p.
2. Гельжинська, Т. Я. Теорія та методика професійного навчання : навч. посіб. Львів: Новий Світ – 2000, 2024. 220 с.
3. Дуганець, В. І. Виробниче навчання майбутніх фахівців аграрно-інженерного напряму : теорія і практика. Кам'янець-Подільський : Сисин Я. І., 2014. 340 с.
4. Жигірь, В. І. Методологічні засади професійної освіти : навч. посіб. Бердянськ: БДПУ, 2017. 143 с.
5. Іваськів, О. Ф., Брик, Р. С. На допомогу майстру виробничого навчання: метод. посіб. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. 344 с.
6. Курліщук, І. І. Методика професійного навчання: основи технології навчання. Креативні технології навчання : навч.-метод. посіб. Старобільськ, 2017. 120 с.
7. Нікуліна, А. С., Сілаєва, І. Є., Шевчук, С. С. Сучасний урок у професійній школі: проєктування, організація, аналіз : метод. посіб. Донецьк : ДІПО ІПП, 2008. 160 с.
8. Романова, Г. М., Артюшина, М. В., Слатвінська, О. А. Педагогічні технології у професійній підготовці кваліфікованих робітників : довідник. Київ : Ін-т проф.-техн. освіти НАПН України, 2015. 87 с.

References:

1. Nielsen, S. P. (2002). *Teacher and trainer training systems and quality*. Turin: European Training Foundation.
2. Helzhynska, T. Ya. (2024). *Teoriia ta metodyka profesiinoho navchannia: navchalnyi posibnyk* [Theory and methodology of vocational training: textbook]. Lviv: Novyi Svit–2000. [in Ukrainian]
3. Duhanets, V. I. (2014). *Vyrobnyche navchannia maibutnikh fakhivtsiv ahrarno-inzhenernoho napriamu: teoriia i praktyka* [Industrial training of future agricultural engineering specialists: theory and practice]. Kamianets-Podilskyi: Sysyn Ya. I. [in Ukrainian]
4. Zhyhir, V. I. (2017). *Metodolohichni zasady profesiinoi osvity: navchalnyi posibnyk* [Methodological principles of vocational education: textbook]. Berdiansk: BDPU. [in Ukrainian]
5. Ivaskiv, O. F., & Bryk, R. S. (2013). *Na dopomohu maistru vyrobnychoho navchannia: metodychnyi posibnyk* [To help the master of industrial training: methodological guide]. Ternopil: Navchalna knyha–Bohdan. [in Ukrainian]
6. Kurlishchuk, I. I. (2017). *Metodyka profesiinoho navchannia: osnovy tekhnolohii navchannia. Kreatyvni tekhnolohii navchannia: navchalno-metodychnyi posibnyk* [Methods of vocational training: fundamentals of learning technologies. Creative learning technologies: methodological guide]. Starobilsk. [in Ukrainian]
7. Nikulina, A. S., Silaieva, I. Ye., & Shevchuk, S. S. (2008). *Suchasnyi urok u profesiinii shkoli: proiektuvannia, orhanizatsiia, analiz: metodychnyi posibnyk* [Modern lesson in vocational school: design, organization, analysis: methodological guide]. Donetsk: DIPO IPP. [in Ukrainian]
8. Romanova, H. M., Artiushyna, M. V., & Slatvinska, O. A. (2015). *Pedahohichni tekhnolohii u profesiinii pidhotovtsi kvalifikovanykh robitnykiv: dovidnyk* [Pedagogical technologies in vocational training of skilled workers: handbook]. Kyiv: Institute of Vocational Education of NAES of Ukraine. [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 07.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.03.2026

УДК 378.147: 001.1- 057.212

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1124-1139

Журавльов Дмитро Валерійович аспірант кафедри психології та педагогіки ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля», м. Дніпро, https://orcid.org/0009-0009-6516-3138

ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ PAEI-ПРОФІЛЮ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ

Анотація. У статті здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз та обґрунтовано потенціал інтерактивних методів навчання у процесі формування дослідницької компетентності майбутніх менеджерів. Актуальність дослідження зумовлена глибоким розривом між традиційною академічною підготовкою та динамічними вимогами глобального бізнес-середовища, що вимагає системного переосмислення освітніх парадигм. У теоретичному вимірі дослідження спирається на ґрунтовні праці Н. Волкової, С. Сисоєвої та І. Олійник, які доводять перевагу інтерактивних та цифрових технологій над пасивною трансляцією знань, акцентуючи на розвитку суб'єктності та академічної автономії здобувачів.

Методологічним фундаментом роботи стала функціонально-рольова теорія І. Адізеса, завдяки якій інструментарій бізнес-діагностики набуває статусу ключового механізму фахової підготовки. Впроваджений підхід, де управлінські завдання диференціюються відповідно до функціональних ролей PAEI, дозволяє здобувачам перейти від фрагментарного сприйняття обов'язків до цілісного, системного бачення організації як динамічного, живого організму.

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні педагогічних умов, за яких викладач трансформує свою роль, виконуючи функцію ментора та модератора, що інтегрує напрацювання кафедри психології та педагогіки у систему імітаційних бізнес-симуляцій. Доведено, що такий підхід дозволяє виявляти приховані прогалини в управлінській логіці студентів та коригувати їх до моменту виходу на реальний ринок праці. Практична цінність роботи полягає у впровадженні запропонованої моделі в освітній процес, що забезпечує формування професійної автономії, впевненості та високого рівня дослідницької спрямованості майбутніх управлінців. Зроблено висновок, що синергія теорії І. Адізеса з інтерактивними інструментами сприяє розвитку критичного мислення, емоційного інтелекту та здатності до прийняття стратегічних рішень в умовах перманентної невизначеності. Стаття відкриває перспективи для подальшої розробки діагностичного інструментарію дослідницької компетентності менеджерів на всіх етапах професійної підготовки.

Ключові слова: дослідницька компетентність, майбутні менеджери, методологія Адізеса, PAEI-профіль, інтерактивні методи навчання, бізнес-симуляції, педагогічний менторинг, функціональна діагностика.

Zhuravlov Dmytro PhD student Department of Psychology and Pedagogy Alfred Nobel University, Dnipro, https://orcid.org/0009-0009-6516-3138

USING INTERACTIVE LEARNING METHODS FOR DEVELOPING THE PAEI PROFILE OF RESEARCH COMPETENCE IN FUTURE MANAGERS

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical and methodological analysis and substantiates the potential of interactive learning methods in the process of forming research competence in future managers. The relevance of the study is driven by the significant gap between traditional academic training and the dynamic requirements of the global business environment, which necessitates a systemic rethinking of educational paradigms. Theoretically, the study is based on the foundational works of N. Volkova, S. Sysoieva, and I. Oliinyk, who demonstrate the superiority of interactive and digital technologies over passive knowledge transmission, emphasizing the development of learner agency and academic autonomy.

The methodological foundation of the work is the functional-role theory of I. Adizes, through which business diagnostics tools acquire the status of a key mechanism for professional training. The implemented approach, where management tasks are differentiated according to PAEI functional roles, allows learners to transition from a fragmented perception of duties to a holistic, systemic view of an organization as a dynamic, living organism.

The scientific novelty of the study lies in defining the pedagogical conditions under which the instructor transforms their role, acting as a mentor and moderator who integrates the advancements of the department of psychology and pedagogy into a system of simulated business scenarios. It is proven that this approach allows for identifying hidden gaps in the managerial logic of students and correcting them before they enter the real labor market. The practical value of the work lies in the implementation of the proposed model into the educational process, which ensures the formation of professional autonomy, confidence, and a high level of research orientation in future managers. It is concluded that the synergy of I. Adizes' theory with interactive tools facilitates the development of critical thinking, emotional intelligence, and the ability to make strategic decisions under conditions of permanent uncertainty. The article opens perspectives for further development of diagnostic tools for assessing the research competence of managers at all stages of professional training.

Keywords: research competence, future managers, Adizes methodology, PAEI profile, interactive learning methods, business simulations, pedagogical mentoring, functional diagnostics.

Постановка проблеми. Сучасна вища освіта стикається з викликом невідповідності між академічною теоретизацією та динамічними запитами бізнес-середовища. Традиційні підходи до підготовки менеджерів часто обмежуються вивченням окремих функцій, що не забезпечує комплексної готовності до практичної діяльності [7, 8]. Як наслідок, випускники відчувають бар'єр входження в професійне середовище, де академічні знання виявляються недостатніми для реальних управлінських кейсів [4, 5].

Зокрема, фундаментальні концепції, такі як методологія І. Адізеса, нерідко подаються в навчальному процесі як абстрактна теорія, що залишає здобувачів без розуміння практичного застосування функціональних ролей PAEI для досягнення цілей компанії [1]. Для формування дослідницької компетентності недостатньо засвоєння термінологічного апарату; необхідним є опанування навичок аналізу управлінських рішень, прийняття відповідальності та конструктивної взаємодії в команді.

Відтак, актуальним завданням сучасної педагогіки є обґрунтування переходу від пасивного засвоєння інформації до розвитку автономної управлінської позиції, здатної ефективно функціонувати в умовах професійних викликів. Саме на цьому етапі викладач набуває ролі ментора, що спрямовує здобувача до усвідомленого використання інструментарію бізнес-діагностики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування дослідницької компетентності є пріоритетним завданням сучасної вищої школи. Теоретичний фундамент цього напряму закладено у працях Н. Волкової та І. Олійник [4, 5, 7], які доводять переваги інтерактивних технологій над пасивними формами навчання, визначаючи їх як ключовий інструмент розвитку професійних навичок [4, 8].

Методологічним орієнтиром у питаннях системного управління виступає функціонально-рольова теорія І. Адізеса [1]. Цей світовий стандарт організаційної діагностики, що ґрунтується на аналізі функціональних ролей PAEI, стає дедалі вагомішим у контексті української управлінської культури.

Питання діагностики власних професійних компетенцій та розвитку управлінської культури як основи системного підходу детально розглядаються у роботах А. Ковбасюк та А. Тесьолкіної [6].

Адаптація зазначеного інструментарію до освітнього процесу сприяє розвитку інтелектуальної гнучкості, необхідної для розуміння складних бізнес-ієрархій. Зокрема, концепції експериментального навчання [13] дозволяють трансформувати бізнес-симуляції у майданчик для виявлення та аналізу помилок під час прийняття управлінських рішень.

Таким чином, науковий дискурс вказує на нагальну потребу в синтезі теорії PAEI з інтерактивними педагогічними інструментами [10]. Саме поєднання моделювання виробничих викликів із підтримкою ментора дозволяє майбутнім управлінцям опанувати професійні компетенції та адаптуватися до ринкових вимог ще на етапі навчання.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та розробка моделі формування дослідницької компетентності майбутніх менеджерів на основі методології PAEI в умовах інтерактивного навчання. Розроблена модель концептуалізує розвиток управлінської компетентності як багатофакторний процес, у якому теоретичне засвоєння методології, оволодіння діагностичними навичками та осмислення професійного досвіду під керівництвом ментора об'єднуються для подолання бар'єра між університетською аудиторією та управлінською практикою.

Для реалізації цієї мети послідовно вирішується низка завдань: аналіз педагогічних умов застосування функціонально-рольової моделі І. Адізеса у підготовці управлінців, трансформація ролі викладача у функцію ментора, що забезпечує практичний супровід бізнес-симуляцій, а також обґрунтування концептуального підходу до розвитку автономної управлінської позиції. Таким чином, науковий пошук спрямований на інтеграцію методологічного апарату бізнес-діагностики в освітній процес, що перетворює академічні знання на дієвий інструмент професійної адаптації фахівця.

Виклад основного матеріалу. Сучасне управлінське середовище вимагає від керівників не просто механічного відтворення алгоритмів, а здатності до системної діагностики організації як складного адаптивного механізму. Пропонована методологія ґрунтується на синтезі теорії систем [14], принципів активного навчання [13] та стратегій організаційного розвитку [1, 11], що дозволяє фахівцю вийти за межі традиційних, фрагментарних підходів до менеджменту.

В основі концепції лежить переконання, що життєздатність бізнес-системи визначається не лише ефективністю окремих функцій, а й здатністю управлінця гармонізувати цілі та ролі всередині команди. У цьому контексті професійна автономія стає ключовою характеристикою менеджера, що дозволяє йому діяти в умовах невизначеності, спираючись на аналітичне бачення, а не на готові «рецепти». Розглянуті нижче аспекти діагностики та імітаційного моделювання формують фундамент, на якому майбутній фахівець будує свою управлінську позицію під професійним супроводом ментора.

Функціональний підхід як інструмент стратегічного аналізу організації. Організація функціонує не як статична сукупність ресурсів, а як динамічна система, що постійно трансформується під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників.

Традиційні методи аналізу, орієнтовані на фінансову звітність чи кількісні показники, часто фіксують лише результат, ігноруючи механізми його досягнення. Для формування дослідницької компетентності управлінець має опанувати інструментарій, що дозволяє проаналізувати організаційну діяльність крізь призму функціональних складових. Фундаментальною мовою для такого опису слугує методологія PAEI І. Адізеса, яка структурує організацію через чотири взаємозалежні вектори.

Кожен із цих векторів виконує критичну роль у забезпеченні життєздатності бізнес-системи: результативність (P) відповідає за досягнення короткострокових цілей та виконання завдань, критичних для виживання бізнесу, тоді як адміністративна впорядкованість (A) гарантує стабільність регламентів та відтворюваність процесів у часі. Водночас підприємницька ініціатива (E) виступає рушійною силою адаптації, відповідаючи за зміну курсу відповідно до ринкових викликів, а інтеграція (I) забезпечує соціальну згуртованість команди та її довгострокову єдність.

Життєздатність системи залежить від динамічної рівноваги цих функцій, яка має адаптуватися до поточного етапу життєвого циклу організації. Ігнорування балансу між функціями неминуче веде до деградації: так, відсутність функції (E) робить компанію вразливою до ринкових змін, тоді як дефіцит (A) перетворює розвиток на хаотичне накопичення помилок [1]. У цьому контексті ментор допомагає здобувачеві ідентифікувати дисбаланс ролей у симуляційних кейсах, навчаючи діагностувати «хвороби» організації на ранніх стадіях, що є основою професійної управлінської позиції.

Діагностика функціональних розривів як інструмент стратегічної корекції. Професійна діагностика організації починається з ідентифікації прихованих функціональних розривів, які виникають при невідповідності управлінських зусиль поточним етапам розвитку бізнес-системи. Наприклад, компанія на стадії інтенсивного зростання часто надмірно зосереджується на результативності (P), свідомо нехтуючи адміністративними регламентами (A), що неминуче призводить до втрати контролю над якістю процесів. У таких умовах управлінець має вийти за межі простих директив щодо збільшення обсягів випуску продукції, перебравши на себе функцію дослідника, здатного ідентифікувати дисбаланс між поточною структурою та завданнями масштабування [6].

Під час навчання майбутні менеджери аналізують подібні ситуації через імітаційні бізнес-симуляції, де визначають функціональні розриви та розробляють корекційні дії згідно з моделлю PAEI [1]. Цей процес дозволяє не лише опанувати теоретичний базис, а й через власний досвід ідентифікувати обмеження індивідуального управлінського стилю, що є обов'язковою умовою формування цілісного системного бачення. У цьому контексті модель PAEI трансформується з теоретичного конструкту на практичний інструмент, який перетворює інтуїтивне управління на свідому інженерію організаційних змін, формуючи фундамент професійної автономії фахівця.

Особливу роль у цьому процесі відіграє ментор, який забезпечує практичний супровід аналізу, допомагаючи майбутньому управлінцю коригувати виявлені прогалини в управлінській логіці та перетворювати їх на зони професійного зростання.

Академічний розрив як інструмент діагностики пасток мислення в освіті. Сучасна підготовка менеджерів часто опиняється в пастці традиційних методик,

де накопичений теоретичний багаж помилково сприймається як гарант управлінської ефективності [4]. Класичний академічний підхід, що спирається на аналіз успішних кейсів минулого та запам'ятовування інструкцій, формує лише ілюзію компетентності. У результаті здобувач опановує масив програмованих знань, проте залишається дезорієнтованим перед обличчям реальних бізнес-викликів, де кожна ситуація є унікальною та не піддається лінійному аналізу [3, 7].

Проблема полягає в тому, що академічна освіта часто пропонує готові відповіді на запитання, які сучасний бізнес уже перестав ставити. Це створює небезпечну когнітивну пастку: менеджер володіє теоретичними конструкціями, але не здатен ідентифікувати симптоми дисфункцій у реальній організаційній структурі [11]. Водночас професійна підготовка майбутніх менеджерів у сучасних умовах вимагає інтеграції цифрових інструментів, що є критично важливим аспектом адаптації освітнього процесу [2]. При цьому особливого значення набуває професійна підготовка майбутніх менеджерів в умовах цифровізації, яка вимагає від вищої школи переходу до нових форматів навчання [2]. У цій площині ментор відіграє роль каталізатора трансформації, допомагаючи здобувачу переосмислити ці ілюзії професійної компетентності та вийти за межі академічного догматизму. Практичний супровід аналізу дозволяє перевести фокус із пошуку універсальних алгоритмів на розвиток здатності до самостійної діагностики, що є визначальним для формування справжньої професійної автономії.

Діагностична оптика як інструмент подолання управлінської сліпоти. У контексті методології PAEI криза традиційної освіти проявляється як нездатність випускників діагностувати системний стан організації [1]. Менеджер, навчений діяти виключно за шаблоном, сприймає компанію як механізм, де будь-яка дисфункція потребує ремонту згідно з чіткою інструкцією. Проте бізнес-система є складним живим організмом, у якому зниження результативності (P) часто виступає лише симптомом глибинного дефіциту інтеграційних процесів (I) або відсутності адміністративної бази (A) [1, 14].

Без належної дослідницької компетентності управлінець безрезультатно бореться з наслідками, ігноруючи приховані системні причини. Традиційна освіта часто не надає інструментарію для виявлення цих глибинних чинників, обмежуючись поверховим описом бізнес-процесів [5, 8]. Така підготовка формує виконавців інструкцій, тоді як сучасний ринок потребує архітекторів систем, здатних розуміти природу функціональних збоїв та здійснювати цілеспрямоване самооновлення організації [6, 14].

Саме ментор під час супроводу бізнес-симуляцій навчає здобувачів вибудовувати цю діагностичну оптику, замінюючи механістичне сприйняття на системне бачення.

Це дозволяє майбутньому фахівцю ідентифікувати приховані управлінські дисфункції та розробляти корекційні стратегії, що виходять за межі стандартних операційних процедур.

Трансформація навчання як інструмент формування дослідницької позиції. Подолання кризи традиційної освіти вимагає переходу до методології, де теорія обов'язково підкріплюється запитами, що стимулюють критичний самоаналіз [3, 8]. Менеджер-дослідник не вдається до пошуку готових рішень у підручниках - він розглядає будь-яку управлінську проблему як індикатор порушення функціонального балансу [1]. Навчання в такому форматі передбачає постійне зіставлення вивчених концепцій із результатами діагностики, отриманими під час симуляційних вправ [11, 13].

Якщо управлінець не здатен верифікувати поведінку команди крізь функціональний профіль (PAEI), його теоретичні знання перетворюються на баласт, який не приносить практичної цінності. Впровадження дослідницького компонента робить функціональний аналіз невід'ємною складовою мислення фахівця [6], що дозволяє йому виступати активним суб'єктом змін, а не пасивним спостерігачем. Завдяки наставницькому супроводу, здобувач опановує методику верифікації реальних бізнес-кейсів, що трансформує процес навчання з накопичення інформації на розвиток здатності до аналітичного переосмислення. Таким чином, перехід від теоретичного накопичення до дослідницької позиції стає головним критерієм якості сучасної підготовки, забезпечуючи фахівцеві здатність до обґрунтованого вибору стратегій розвитку в умовах абсолютної невизначеності [14].

Інтеграція методології PAEI як інструмент розвитку дослідницької компетентності менеджера. Дослідницька компетентність у сучасному менеджменті визначається не як простий набір професійних знань, а як складна інтелектуальна здатність управлінця трансформувати зовнішні сигнали організаційної діяльності в системне розуміння глибинних процесів [4, 5]. Це не просто навичка збору даних, а майстерність інтерпретації цієї інформації крізь призму функціональної структури організації. Базуючись на ієрархії пізнавальних цілей Б. Блума, процес формування професійних навичок менеджера передбачає еволюційний перехід від базових рівнів засвоєння інформації до складних рівнів аналізу, синтезу та оцінювання [4].

Застосування методології PAEI у цій структурі стає ключовим аналітичним інструментом, що дозволяє управлінцю опанувати вищі рівні стратегічного мислення. Інтеграція функціонального підходу в процес управлінського мислення перетворює абстрактну теорію на дієвий алгоритм прийняття управлінських рішень. Для формування такої компетентності необхідно опанувати методологію аналізу, що відповідає принципам неперервної освіти [9, 11]. Саме на цьому етапі ментор допомагає майбутньому менеджеру здійснити перехід від простого накопичення знань до здатності самостійно моделювати організаційні зміни, що є фундаментом професійної зрілості фахівця.

Системна декомпозиція проблем як інструмент формування дослідницької зрілості. Первинний рівень компетентності передбачає лише теоретичне засвоєння характеристик кожного з чотирьох векторів методології PAEI. Проте

справжня дослідницька зрілість управлінця настає з переходом до етапу системного аналізу. На цьому рівні формується здатність до декомпозиції діяльності організації на окремі функції та виявляти приховані суперечності, що гальмують розвиток [6].

Наприклад, діагностуючи розрив між високою результативністю та низькою якістю адміністративних процесів, менеджер робить обґрунтований висновок про дефіцит функції адміністратора (А). Це переводить управління з площини оперативного гасіння пожеж у площину цілеспрямованої корекції організаційної структури [1]. Усвідомлення того, що будь-яка організаційна діяльність має функціональну природу, стає фундаментом для утвердження дослідницької позиції фахівця.

Саме в цьому процесі ментор виступає архітектором навчального середовища, скеровуючи майбутнього менеджера від простого опису симптомів до виявлення причинно-наслідкових зв'язків. Це дозволяє майбутньому керівнику опанувати стратегію переходу від пасивного накопичення знань до здатності самостійно здійснювати декомпозицію складних управлінських викликів.

Функціональна гіпотеза як інструмент верифікації бізнес-реальності. Формування дослідницької позиції базується на циклі діагностики, де модель PAEI виконує роль наукового апарату [1]. Процес функціонує як послідовний алгоритм: спостереження за симптомами призводить до формування робочої гіпотези про конкретний функціональний перекіс.

Наприклад, конфлікти в колективі під час впровадження нових стратегій трактуються як дефіцит функції інтеграції (I), що сигналізує про потребу втручання в систему комунікації [6]. Далі відбувається вибір інструменту впливу та етап верифікації – оцінювання змін у системі. Якщо ситуація не змінилася, менеджер проводить ревізію початкової гіпотези [14]. Така послідовність дій перетворює управлінця на дослідника, для якого кожне рішення є способом перевірки точності власного діагнозу.

Синтез як інструмент стратегічної майстерності. Дослідницька компетентність позбавляє управлінця академічного консерватизму. Стає очевидним, що успіх бізнесу – це не наслідування універсальних рецептів, а результат постійного коригування функціонального балансу системи. На рівні синтезу менеджер-дослідник здатен конструювати нові управлінські схеми, що враховують специфіку етапу життєвого циклу компанії [1].

Методологічна база PAEI тут виконує роль навігатора, який вказує напрямок розвитку, мінімізуючи ризики стагнації чи хаосу. Це виводить фахівця на новий рівень, де він стає архітектором організаційного розвитку, готовим до діалогу з мінливою дійсністю на мові доказів та обґрунтованих рішень [12].

Викладач-модератор як інструмент архітектури навчального середовища. Трансформація ролі викладача є критичною умовою переходу від пасивного накопичення знань до системної діагностики [5, 11]. У традиційній

моделі педагог виступає джерелом експертного знання, яке сприймається як істина в останній інстанції. Така форма комунікації обмежує пізнавальний потенціал, оскільки не передбачає індивідуального пошуку чи верифікації власних гіпотез [8].

Натомість архітектура сучасного навчання вимагає від викладача позиції модератора, який проектує простір, що імітує динаміку реальних бізнес-систем. Викладач стає методологом, який створює умови для самоорганізації групи, перетворюючи навчальний процес на імітаційний полігон для відпрацювання дослідницьких компетенцій [13].

Моніторинг функціональних індикаторів як інструмент зворотного зв'язку. Володіючи інструментарієм PAEI, викладач перетворює аудиторію на лабораторію [6]. Його функція – не вказувати на помилки, а створювати умови, в яких вони стають очевидними для самих здобувачів.

Викладач здійснює постійний моніторинг: якщо в роботі над кейсом домінує лише результативність (P) без спроб структурувати інформацію (A), він не дає пряму вказівку, а ставить запитання, що провокують самоусвідомлення дисбалансу [5, 8]. Це відповідає циклу експериментального навчання Девіда Колба, де зворотний зв’язок стає інструментом саморегуляції системи [14].

Інтелектуальний виклик як інструмент розвитку функціональної гнучкості. Робота в межах PAEI-профілю дозволяє викладачеві ідентифікувати сліпі зони навчальної групи в режимі реального часу. Наприклад, якщо під час симуляції група ігнорує підприємницьку ініціативу (E), викладач може змінити параметри середовища, ввівши елемент раптової зміни ринкової кон’юнктури [1].

Така дія вимагає від групи негайної зміни стратегії, спонукає до самоорганізації та перерозподілу функціональних ролей, що безпосередньо впливає на розвиток функціональної гнучкості, необхідної для прийняття рішень в умовах високої невизначеності [11, 13]. У цьому процесі викладач виступає зовнішнім регулятором, що перетворює навчання на безперервну діагностику, де динаміка PAEI-профілю групи стає ключовим показником якості засвоєння навичок системного аналізу [6]. Впровадження методу інтелектуального виклику дозволяє вихованцям формувати глибинні управлінські компетенції, що є фундаментом для ефективної діяльності в умовах динамічної ринкової турбулентності.

Методологічне наставництво як інструмент формування управлінської культури. Така трансформація підходу вимагає від викладача майстерності в управлінні інтелектуальними процесами . Він перестає бути носієм знань про менеджмент і стає носієм методології [5, 11]. Викладач навчає майбутніх менеджерів того, як мислити системно, як не боятися висувати гіпотези та як витримувати напругу невизначеності.

Важливо, що викладач не оцінює результат як правильний чи неправильний, а оцінює якість дослідницького шляху, який пройшла група [8].

Такий підхід готує майбутніх управлінців до того, що лідерство – це не здатність знати всі відповіді, а здатність ставити правильні питання та створювати умови, в яких команда може розкрити свій функціональний потенціал [6, 14].

Проєктування навчальних криз як інструмент розвитку. Проєктування навчальних криз – це стратегічний перехід від пасивного опанування теорії до її активного застосування в умовах непередбачуваності [13]. Створення штучних умов, які вимагають від майбутніх менеджерів миттєвої реакції на складні виклики, дозволяє продемонструвати механізми адаптації організації в динаміці [6]. Використання моделі PAEI у цьому процесі дає можливість цілеспрямовано провокувати функціональний дефіцит. Наприклад, свідомо обмежуючи час на адміністрування (A) або перешкоджаючи комунікації (I), викладач змушує групу відчути наслідки порушення системного балансу [1]. Кожна така кризова ситуація є імітаційним тренуванням, де здобувачі вчаться діагностувати вузькі місця в реальному часі. Такий підхід позбавляє процес навчання академічної стерильності, перетворюючи його на полігон для випробування управлінської стійкості, де помилка, допущена в симуляції, стає цінним досвідом, а не бізнес-катастрофою [14].

Стрес-тести як метод діагностики функціональних дефіцитів. Для розвитку професійних компетенцій доцільно застосовувати диференційовані сценарії стрес-тестів. Наприклад, створення жорсткого дефіциту часу змушує команду зосередитися виключно на результативності (P), свідомо нехтуючи адміністративними регламентами (A) та внутрішньою інтеграцією (I) [1]. В таких умовах ключовим завданням майбутнього менеджера є виявлення того, як гонитва за результатом руйнує дисципліну та командний дух. Якщо він ігнорує ці симптоми, система починає накопичувати критичні помилки. Фіксація таких моментів дозволяє студентам на власному досвіді побачити наслідки рішень у безпечному середовищі симуляції, де помилки не завдають реальних збитків, але дають глибоке розуміння управлінських ризиків [14]. Інший сценарій – це інформаційний дисбаланс або необхідність впровадження швидких змін (E). Команди, що звикли працювати виключно за жорсткими інструкціями (A), у ситуації невизначеності стрімко втрачають ефективність [6]. Дослідницький метод вимагає від них зупинитися, проаналізувати поточний профіль PAEI та ідентифікувати дефіцит інноваційного компонента. Це перетворює навчання на серію експериментів, де учасники вчаться не просто виконувати інструкції, а конструювати стратегії розвитку в умовах високої турбулентності [11, 13].

Кризи як основа організаційного розвитку. Будь-яка складна система розвивається через подолання внутрішніх протиріч, що є фундаментальним законом організаційної динаміки [14]. Використання методології PAEI дозволяє штучно створювати керовані збурення, що почергово висвітлюють дефіцит кожної функції. Наприклад, свідоме обмеження комунікаційних каналів у навчальній групі миттєво підсвічує проблему відсутності інтеграції (I). Це

наочно демонструє, що навіть найсильніші фахівці-індивідуали стають неефективними, якщо не здатні вибудовувати взаємодію в системі [1]. Такі практичні кейси трансформують управлінця на дослідника, який не сприймає кризу як загрозу, а вбачає в ній методичну можливість для відновлення функціонального балансу в компанії [6]. Це готує майбутнього фахівця до розуміння того, що сучасне лідерство – це не здатність знати всі відповіді наперед, а вміння ставити коректні діагностичні питання та створювати умови, у яких команда розкриває свій функціональний потенціал [8, 11]. Таким чином, криза в руках менеджера-дослідника стає не катастрофою, а інструментом стратегічної корекції, що забезпечує довгострокову стійкість організації до зовнішніх змін [12].

Рольова ротація як засіб виходу за межі власної управлінської обмеженості. Практичне опанування методології PAEI вимагає від майбутнього менеджера здатності вийти за межі власного природного управлінського стилю, що зазвичай є глибоко вкоріненою поведінковою звичкою [4]. Найефективнішим інструментом для цього є механіка рольової ротації під час бізнес-симуляцій. Учасники послідовно виконують ролі, що відповідають кожному з чотирьох векторів: від виробника результатів (P) до інтегратора (I) [1]. Це дозволяє не лише зрозуміти функціональні особливості кожної ролі, а й на власному досвіді відчути когнітивні та емоційні бар'єри, що виникають при зміні фокуса.

Наприклад, управлінець, звиклий до адміністративного порядку (A), опинившись у ролі підприємця (E), змушений долати внутрішній опір до непередбачуваності. Цей дискомфорт є критично важливою точкою навчання, оскільки саме в цей момент відбувається розширення професійної компетенції через подолання управлінської інерції [13]. Такий підхід перетворює симуляцію на поле для свідомого експериментування, де учасник вчиться інтегрувати інший стиль мислення для вирішення системних завдань [15].

Рольова динаміка як джерело функціонального конфлікту. Зміна ролей під час симуляції провокує природний конфлікт між учасниками з різними функціональними профілями. Наприклад, здобувач із високим показником результативності (P) відчуває функціональне протиріччя від надмірної, на його думку, уваги до регламентів (A), яку демонструє колега. Модератор використовує цей конфлікт не для гасіння суперечок, а для глибинного аналізу. Учасникам пропонується розглянути ситуацію не як особисте зіткнення, а як об’єктивний прояв функціонального розриву між векторами (P) та (A) [1, 14]. Рольова ротація дозволяє студентам усвідомити: жоден управлінський стиль не є досконалим, а успіх організації залежить від здатності команди інтегрувати ці суперечливі підходи в єдину стратегію. Це переводить конфлікт із площини емоційного роздратування в площину пошуку системного балансу [6].

Зміна ролей як перехід від індивідуального стилю до системної гнучкості. Регулярна зміна ролей привчає майбутніх фахівців сприймати власну спеціалізацію лише як фрагмент загальної системи. Менеджер-дослідник,

пройшовши через повний цикл ротації, набуває здатності бачити організацію стереоскопічно — тобто в єдності всіх її функціональних векторів [1, 14]. Він усвідомлює, що ефективний розвиток вимагає здатності гнучко перемикатися між ролями виробника (P), адміністратора (A), підприємця (E) та інтегратора (I) залежно від стратегічних потреб ситуації. Це формує управлінську гнучкість, яка є прямою протилежністю шаблонності мислення та беззастережної прихильності до універсальних методик [4, 6]. Водночас важливо розуміти, що певна міра шаблонності, яка проявляється у суворому дотриманні регламентів, не є суто негативним явищем. У сферах, що вимагають високої стабільності, безпеки та точності, саме системна впорядкованість (A) стає фундаментом надійності. Проблемою вона стає лише тоді, коли цей підхід механічно переноситься на сфери, що вимагають інновацій (E) або інтеграції (I), де гнучкість є критичним фактором виживання. Усвідомлення власної функціональної обмеженості стає першим кроком до професійної зрілості. Майбутній менеджер починає цінувати взаємодоповнюваність командної роботи, розуміючи, що колеги заповнюють його власні функціональні прогалини, забезпечуючи цілісність управління [11, 13]. Це фіналізує перехід від менеджера-функціонера до менеджера-архітектора, який оперує не просто наказами, а цілісними стратегічними конструкціями.

Формування дослідницької позиції як механізм інтеграції PAEI. Метод рольової ротації кардинально змінює парадигму командної взаємодії. Якщо в традиційному навчанні конфлікти часто сприймаються як деструктивна перешкода, то в системній моделі вони стають цінним джерелом даних для аналізу. Дослідницька позиція управлінця формується тоді, коли замість пошуку винних у невдачі, фахівець ставить запитання: «Який саме функціональний розрив ми зараз спостерігаємо?» [6, 8]. Таким чином, рольова ротація інтегрує модель PAEI безпосередньо у систему прийняття рішень. Це вчить тому, що організація – не майданчик для реалізації особистих амбіцій, а динамічне поле для збалансованого функціонування, де кожен учасник має усвідомлювати свій вплив на цілісність системи [1, 14]. Важливо зазначити, що цей метод передбачає професійну етику: об'єктивний аналіз функцій не повинен перетворюватися на інструмент знецінення особистості. Конфлікт між виробником (P) та адміністратором (A) доцільно розглядати як зіткнення управлінських підходів як зіткнення управлінських підходів, що є необхідною умовою виживання складної системи. Отриманий у ході симуляції досвід стає фундаментом для наступного етапу – системного аналітичного розбору підсумків роботи [13].

Аналітичний розбір роботи як засіб перетворення досвіду на знання. Аналітичний розбір виступає завершальним етапом навчання, де польовий досвід трансформується у структуроване розуміння бізнес-процесів. Це не просто обговорення результатів, а процедура верифікації управлінських рішень на ефективність через призму моделі PAEI [13]. Важливою умовою ефективності цього етапу є зміщення фокусу з суб'єктивних інтерпретацій на фіксацію фактів та об'єктивних даних. Модератор спонукає майбутніх менеджерів проводити

реконструкцію подій на основі артефактів симуляції, зокрема протоколів прийнятих рішень, часових показників та протоколів комунікації, а не лише на основі їхніх особистих вражень. Це запобігає пастці заднім числом, коли вже відомий результат змушує майбутнього менеджера вигадувати логічні пояснення своїм хаотичним діям, наче вони були передбачуваними з самого початку. Такий підхід перетворює ситуативну реакцію на усвідомлений методологічний висновок [6, 8]. Кожен виявлений під час аналізу функціональний розрив стає для майбутнього менеджера верифікованим уроком, який він інтегрує у власну управлінську картину світу, роблячи її більш системною та стійкою до невизначеності [14].

Запитання як діагностичний інструмент управління. Під час аналітичного розбору викладач спрямовує дискусію від емоцій до аналізу причинно-наслідкових зв'язків. Запитання мають фокусуватися на пошуку функціональних збоїв через конкретні формулювання: яка саме функція (P, A, E чи I) виявилася найслабшою або яким чином поточний розподіл ролей вплинув на здатність команди адаптуватися до змін [1, 6]. Це допомагає студентам усвідомити, що будь-яка невдача є закономірним результатом функціонального дисбалансу, а не просто наслідком чиїхось суб'єктивних помилок [14]. Управлінець, який володіє мистецтвом таких запитань, перестає звинувачувати зовнішні обставини та починає оперувати категоріями системної ефективності, що є ключовою компетенцією дослідника в менеджменті [8, 11].

Синтез теорії та досвіду як показник професійної зрілості. Аналітичний розбір дозволяє зробити теорію прикладною. Коли майбутній менеджер аргументує свою позицію конкретними даними симуляції, він формує особисту базу професійних стратегій [13]. Група порівнює ефективність системи з використанням функцій PAEI, усвідомлюючи, що успішна стратегія — це не набір випадкових дій, а свідомий вибір функціонального акценту, який відповідає поточним вимогам ситуації [1, 12]. Водночас важливо пам'ятати: будь-яка модель, включаючи PAEI, є лише інтелектуальною картою, а не самою територією бізнес-реальності.

Менеджер-дослідник повинен усвідомлювати межі застосування теоретичних схем, що безпосередньо корелює із сучасними підходами до використання педагогічних технологій у професійній освіті [10]. Існує ризик підміни реальності моделлю, коли фахівець починає ігнорувати чинники, що не вкладаються в обрану схему, такі як емоційний клімат, неформальні ієрархії або зовнішні ринкові шоки.

Ефективність моделі закінчується там, де виникає потреба в інтуїції або виході за межі стандартних функціональних ролей. Тому головна мета навчання – не навчити майбутнього менеджера жити за схемою, а розвинути здатність визначати, коли цю схему варто відкласти вбік. Цей синтез перетворює академічні знання на інтуїтивно зрозумілий інструмент для швидкого прийняття рішень, що є ознакою професійної зрілості управління [6].

Системне мислення як фундамент управлінської культури. Головна мета цього етапу — навчити фахівця бачити в кожній помилці цінний матеріал для діагностики. Аналітичний розбір дисциплінує мислення, привчаючи до послідовності: будь-яка управлінська дія аналізується з погляду її впливу на здоров'я всієї організації [14]. Це перетворює навчання на керований процес, де кожна ітерація наближає майбутнього менеджера до створення системи, здатної самостійно виявляти проблеми на основі об'єктивних даних [6, 8]. Цей цикл практичної роботи – від постановки стратегічної задачі до рефлексії результатів – є фундаментом для розвитку справжньої управлінської автономії. Випускник, який пройшов через цей досвід, сприймає організацію не як набір інструкцій, а як живий організм, що потребує постійного балансування функціональних векторів [1, 12].

Таким чином, освіта стає середовищем, де майбутній лідер вчиться не лише керувати процесами, а й проєктувати саму архітектуру ефективної взаємодії.

Висновки. Кінцевою метою цієї методології є формування професійної автономії управлінця. Це стан, у якому фахівець перестає бути заручником зовнішніх інструкцій чи готових бізнес-рецептів. Автономія виникає там, де менеджер здатний самостійно провести діагностику системи через функціональний аналіз і прийняти обґрунтоване рішення навіть у ситуації абсолютної невизначеності [1, 14]. Це не означає, що управлінець більше не потребує знань чи консультацій – це означає, що він володіє інструментарієм, який дозволяє критично оцінювати будь-яку інформацію.

Звісно, може виникнути закономірне запитання: чи не перетворюється навчання на заміну одних традиційних шаблонів іншими – адізесівськими? Скептики мають рацію: якщо використовувати PAEI як жорстку матрицю для підгонки реальності, виникає лише новий вид сліпого дотримання правил. Професійна автономія можлива лише тоді, коли модель стає внутрішньою мовою мислення, а не зовнішнім фільтром. Менеджер має усвідомити, що PAEI – це лише мапа, а не територія [6, 12]. Справжня майстерність полягає в тому, щоб знати, коли модель потрібно ігнорувати або адаптувати під унікальний контекст конкретної компанії.

Поєднання інтерактивних методів навчання із системною діагностикою трансформує суть управлінської підготовки. Майбутній менеджер перестає бути пасивним споживачем теорії і стає дослідником, для якого кожна проблема в організації – це завдання на розробку діагнозу та пошук рішень [8, 11].

Резюмуючи викладену методологію, важливо підкреслити системний взаємозв'язок її ключових елементів.

По-перше, **діагностика є первинною**: управлінець-дослідник спочатку локалізує функціональний розрив, і лише потім обирає інструмент впливу [1, 6].

По-друге, **рольова гнучкість** забезпечує стереоскопічне бачення системи, що дозволяє уникати однобоких рішень [14].

По-третє, **навчання через кризу** готує фахівця до реальних викликів, де відсутність готової відповіді є не помилкою, а нормою [13].

Нарешті, **професійна автономія** вимагає від менеджера готовності брати на себе ризик помилки у власній діагностиці та системно вчитися на її виправленні [9].

Таким чином, пропонується не просто чергова стандартна навчальна програма, а методологія перетворення фахівця на архітектора організаційного розвитку. Це довготривалий процес, що вимагає постійного самоаналізу та практики. Саме такий підхід забезпечує сталий розвиток бізнес-систем, які здатні не лише виживати в умовах постійних змін, а й трансформуватися у відповідь на них, зберігаючи свою функціональну цілісність [6, 14].

Література:

1. Адізес І. К. *Управління життєвим циклом корпорацій* / пер. з англ. Київ : КМ-БУКС, 2017. 512 с.

2. Бортник С.М. Професійна підготовка майбутніх менеджерів в умовах цифровізації освіти : навч. посібник. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2024. 195 с.

3. Вовк М.П. *Розвиток педагогічної компетентності майбутніх викладачів*. Київ, 2023. 150 с.

4. Волкова Н.П., Лебідь О.В. З досвіду впровадження освітньо-наукової програми «Професійна освіта»... *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія: Педагогіка і психологія*. 2021. № 1 (21). С. 127–137.

5. Волкова Н.П. Професійна компетентність докторів філософії у галузі освіти... *Теорія і практика професійного становлення фахівця...* : монографія. Дніпро : Університет імені Альфреда Нобеля, 2023. С. 14–42.

6. Ковбасюк А.М., Тесьолкіна А. О. Системний підхід у менеджменті: управлінська культура та діагностика компетенцій. *Вісник економіки та управління*. 2022. № 12. С. 45–52.

7. Лук'янова Л.Б., Вовк М.П., Соломаха С.О., Грищенко Ю.В. Практична підготовка майбутніх педагогів в умовах освітніх трансформацій : навч.-метод. посібник. Київ ; Чернівці : Букрек, 2023. 80 с.

8. Олійник І.В. Навчальна автономія як важлива передумова формування у майбутніх докторів філософії дослідницької компетентності в умовах аспірантури. *Alfred Nobel University Journal of Pedagogy and Psychology*. 2024. № 1 (27). С. 114–122. DOI: 10.32342/2522-4115-2024-1-27-13.

9. Олійник І.В. Інтерактивні технології навчання як засіб розвитку професійної компетентності здобувачів вищої освіти. *Вісник інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія*. 2024. Вип. 28. С. 82-87.

10. Сисоєва С.О. Інтерактивні технології навчання: теоретико-методологічні засади. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* 2023. № 2 (116). С. 15–26.

11. Сисоєва С.О. *Педагогічні технології у неперервній професійній освіті* : монографія. Київ : ЕКМО, 2011. 502 с.

12. Adizes I. (1988). *Corporate Lifecycles: How and Why Corporations Grow and Die and What to Do About It*. Prentice Hall. 364 p.

13. Kolb D.A. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. 2nd ed. Pearson Education, 2014. 384 p.

14. Senge P. M. *The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization*. New York : Doubleday, 2006. 445 p.

References:

1. Adizes, I.K. (2017). *Upravlinnia zhyttievym tsyklom korporatsii* [Corporate lifecycle management]. Kyiv: KM-BUKS [in Ukrainian].

2. Bortnyk, S.M. (2024). *Profesiina pidhotovka maibutnikh menedzheriv v umovakh tsyfrovizatsii osvity* [Professional training of future managers in the conditions of digitalization of education]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].

3. Vovk, M.P. (2023). *Rozvytok pedahohichnoi kompetentnosti maibutnikh vykladachiv* [Development of pedagogical competence of future teachers]. Kyiv [in Ukrainian].

4. Volkova, N.P., & Lebid, O.V. (2021). Z dosvidu vprovadzhennia osvitno-naukovoi prohramy «Profesiina osvita» [From the experience of implementing the educational and scientific program "Professional Education"]. *Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelia. Seriia: Pedahohika i psykholohiia*, 1(21), 127–137 [in Ukrainian].

5. Volkova, N.P. (2023). Profesiina kompetentnist doktoriv filosofii u haluzi osvity [Professional competence of doctors of philosophy in the field of education]. In *Teoriia i praktyka profesiinoho stanovlennia fakhivtsia* (pp. 14–42). Dnipro: Alfred Nobel University [in Ukrainian].

6. Kovbasiuk, A.M., & Tesiolkina, A.O. (2022). Systemnyi pidkhid u menedzhmenti: upravlinska kultura ta diahnostyka kompetentsii [System approach in management: managerial culture and competence diagnostics]. *Visnyk ekonomiky ta upravlinnia*, 12, 45–52 [in Ukrainian].

7. Lukianova, L.B., Vovk, M.P., Solomakha, S.O., & Hryshchenko, Yu. V. (2023). *Praktychna pidhotovka maibutnikh pedahohiv v umovakh osvitnikh transformatsii* [Practical training of future teachers in the conditions of educational transformations]. Kyiv; Chernivtsi: Bukrek [in Ukrainian].

8. Oliinyk, I.V. (2024). Navchalna avtonomiia yak vazhlyva peredumova formuvannia u maibutnikh doktoriv filosofii doslidnytskoi kompetentnosti v umovakh aspirantury [Learning autonomy as an important prerequisite for the formation of research competence in future doctors of philosophy in postgraduate studies]. *Alfred Nobel University Journal of Pedagogy and Psychology*, 1(27), 114–122. https://doi.org/10.32342/2522-4115-2024-1-27-13 [in Ukrainian].

9. Oliinyk, I.V. (2024). Interaktyvni tekhnolohii navchannia yak zasib rozvytku profesiinoi kompetentnosti zdobuvachiv vyshchoi osvity [Interactive learning technologies as a means of developing the professional competence of higher education students]. *Visnyk instytutu rozvytku dytyny. Seriia: Filosofiia, pedahohika, psykholohiia*, 28, 82–87 [in Ukrainian].

10. Sysoieva, S.O. (2023). Interaktyvni tekhnolohii navchannia: teoretyko-metodolohichni zasady [Interactive learning technologies: theoretical and methodological foundations]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii*, 2(116), 15–26 [in Ukrainian].

11. Sysoieva, S.O. (2011). *Pedahohichni tekhnolohii u neperervnii profesiinii osviti* [Pedagogical technologies in continuous professional education]. Kyiv: EKMO [in Ukrainian].

12. Adizes, I. (1988). *Corporate lifecycles: How and why corporations grow and die and what to do about it*. Prentice Hall.

13. Kolb, D.A. (2014). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development* (2nd ed.). Pearson Education.

14. Senge, P.M. (2006). *The fifth discipline: The art and practice of the learning organization*. Doubleday.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 373.2.018.1.015. 31

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1140-1147

Журат Юлія Василівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології дошкільної та спеціальної освіти, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. https://orcid.org/0000-0003-3535-9817

СПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДОРОСЛИХ І ДІТЕЙ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНИХ ВЗАЄМИН У СІМ'Ї

Анотація. Спільна діяльність дорослих і дітей у сім'ї є важливим психолого-педагогічним чинником формування позитивних взаємин та забезпечення гармонійного розвитку дитини дошкільного віку. В умовах сучасних соціальних змін, зростання зайнятості батьків та активного використання цифрових технологій зменшується обсяг безпосередньої міжособистісної взаємодії в сім'ї, що негативно позначається на емоційній близькості та якості сімейних стосунків. У цьому контексті актуалізується потреба у вивченні можливостей спільної діяльності як засобу налагодження довіри, взаєморозуміння та конструктивного спілкування між дорослими та дітьми.

У статті проаналізовано наукові підходи до проблеми спільної діяльності та сімейних взаємин, зокрема положення теорії прив'язаності, теорії соціального научіння, екологічної та системної сімейної теорій. Окреслено зміст і основні характеристики спільної діяльності, а також виокремлено її провідні види у сімейному середовищі: ігрову, навчальну, побутову, дозвіллєву та творчу. Показано, що кожен із цих видів має власний виховний потенціал і по-різному впливає на формування позитивного психологічного клімату в сім'ї.

На основі результатів дослідження встановлено, що регулярна, різноманітна та емоційно наповнена спільна діяльність сприяє зміцненню емоційної близькості, розвитку партнерської взаємодії та підвищенню рівня взаєморозуміння між батьками й дітьми. Натомість формальний або епізодичний характер спільних занять пов'язаний зі зниженням якості сімейних взаємин. Практичне значення дослідження полягає в окресленні загальних напрямів оптимізації організації спільної діяльності дорослих і дітей у сім'ї та підвищення психолого-педагогічної компетентності батьків.

Ключові слова: спільна діяльність, сімейні взаємини, дошкільний вік, сімейне виховання, емоційна близькість, психологічний клімат сім'ї.

Yuliia Zhurat Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Preschool and Special Education, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, https://orcid.org/0000-0003-3535-9817

JOINT ACTIVITIES OF ADULTS AND CHILDREN AS A FACTOR IN THE FORMATION OF POSITIVE FAMILY RELATIONSHIPS

Abstract. Joint activities of adults and children in the family are an important psychological and pedagogical factor in the formation of positive relationships and the harmonious development of preschool children. In the context of contemporary social changes, increased parental workload, and the widespread use of digital technologies, direct interpersonal interaction within the family has decreased, which negatively affects emotional closeness and the quality of family relationships. Therefore, the study of joint activities as a means of fostering trust, mutual understanding, and constructive communication between adults and children is highly relevant.

The article analyzes scientific approaches to the problem of joint activities and family relationships, including attachment theory, social learning theory, ecological systems theory, and family systems theory. The essence and main characteristics of joint activities are outlined, and their key types in the family context are identified, namely play-based, educational, household, leisure, and creative activities. It is shown that each type has a specific educational potential and a distinct influence on the formation of a positive psychological climate in the family.

Based on the results of the study, it was established that regular, diverse, and emotionally rich joint activities contribute to strengthening emotional closeness, developing partnership interaction, and enhancing mutual understanding between parents and children. In contrast, episodic or formal joint activities are associated with a decrease in the quality of family relationships. The practical significance of the study lies in outlining general directions for optimizing the organization of joint activities of adults and children in the family and improving parents' psychological and pedagogical competence.

Keywords: joint activity, family relationships, preschool age, family upbringing, emotional closeness, family psychological climate.

Постановка проблеми. Сім'я є первинним соціальним середовищем розвитку дитини, у межах якого формуються базові емоційні, моральні та соціальні установки особистості. У сучасних умовах трансформації сімейних цінностей, зростання зайнятості батьків і активного впливу цифрових технологій зменшується обсяг безпосередньої взаємодії між дорослими та дітьми, що негативно позначається на якості сімейних взаємин. У зв'язку з цим актуалізується проблема пошуку ефективних чинників формування позитивного психологічного клімату в сім'ї. Одним із таких чинників є спільна діяльність дорослих і дітей, яка виступає важливим засобом налагодження емоційної близькості, розвитку довіри, взаєморозуміння та конструктивного спілкування. Дослідження ролі спільної діяльності має важливе наукове й практичне значення для вдосконалення сімейного виховання та підвищення ефективності психолого-педагогічного супроводу родин з дітьми дошкільного віку

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування позитивних взаємин між дорослими та дітьми у сім'ї та роль спільної діяльності в цьому процесі висвітлена у працях вітчизняних і зарубіжних учених. Емоційні аспекти взаємодії в сім'ї ґрунтовно розкрито у працях представників теорії прив'язаності — Джон Боулбі та Мері Ейнсворт, які довели, що якісна та регулярна взаємодія між батьками і дітьми є основою формування безпечної прив'язаності, емоційної близькості та психологічного благополуччя дитини. [1; 2]. Механізми засвоєння соціальних моделей поведінки у процесі спільної діяльності обґрунтовано в теорії соціального научіння Альберта Бандури, де наголошується на значенні наслідування та моделювання поведінки дорослих у спільних видах діяльності. У вітчизняній педагогічній науці проблему взаємодії батьків і дітей у сім'ї досліджували Іван Бех, Тетяна Поніманська, які підкреслювали значення партнерської взаємодії та спільної діяльності як чинників гармонізації сімейних взаємин; водночас недостатньо дослідженим залишається комплексний вплив різних видів спільної діяльності дорослих і дітей на формування позитивних взаємин у сучасних українських сім'ях, що зумовлює актуальність означеної проблематики [3; 4].

Мета статті полягає в аналізі впливу спільної діяльності дорослих і дітей на формування позитивних взаємин у сім'ї та визначенні практичних напрямів оптимізації такої взаємодії в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Для глибшого розуміння впливу спільної діяльності на формування позитивних взаємин у сім'ї необхідно насамперед окреслити її змістовні характеристики та розглянути основні психолого-педагогічні підходи до аналізу цієї проблеми. У психологічній науці спільна діяльність розглядається як організована система активності індивідів, які взаємодіють між собою з метою досягнення спільного результату та створення об'єктів матеріальної або духовної культури [4]. Вона передбачає наявність спільної мети, узгодженість дій, керівництво процесом, поєднання індивідуального досвіду та знань учасників, а також їхню взаємозалежність у процесі досягнення результату. За своєю суттю людська діяльність є соціальною, оскільки її реалізація неможлива поза межами комунікації та взаємодії між людьми, що набуває особливого значення в умовах сімейного середовища.

У педагогічному контексті спільна діяльність дорослих і дітей розглядається як важлива умова формування позитивних взаємин у сім'ї, оскільки саме в процесі спільної активності створюються передумови для емоційного зближення, налагодження довірливих стосунків і взаєморозуміння між поколіннями [4]. Такий підхід узгоджується з положеннями педагогіки партнерства, яка ґрунтується на принципах співпраці, взаємоповаги та діалогу між усіма учасниками виховного процесу, включаючи батьків і дітей. У межах цього підходу спільна діяльність виступає ефективним засобом досягнення спільних виховних цілей, формування відповідальності, розвитку ініціативи дитини та створення сприятливого психологічного клімату в сім'ї .

Позитивні взаємини в сім'ї, згідно з сучасними психологічними уявленнями, охоплюють емоційну близькість, підтримку, вдячність, здатність до прощення та спільне проведення часу, що забезпечує відчуття єдності та безпеки для кожного члена родини [5]. Гармонійні сімейні стосунки безпосередньо пов'язані з психологічним благополуччям особистості, здатністю позитивно сприймати життєві події та будувати здорові міжособистісні зв'язки. У педагогічному розумінні позитивні взаємини між дорослими та дітьми характеризуються повагою до особистості дитини, доброзичливістю, довірою, відкритістю у спілкуванні та співпрацею. Важливою складовою такого спілкування є підтримка дитини у її починаннях, віра в її можливості та заохочення до самостійності й розвитку, що сприяє формуванню позитивної самооцінки та впевненості у власних силах.

Суттєвий вплив на характер спільної діяльності та її ефективність має сімейна динаміка, яку доцільно розглядати як складну систему взаємовідносин і моделей взаємодії між членами сім'ї, що включає встановлені ролі, ієрархії, правила та особливості парентальної поведінки [6]. Здорові сімейні динаміки характеризуються взаємною підтримкою, гнучкістю у реагуванні на зміни, стабільністю та чіткою, відкритою комунікацією. Саме в такому середовищі спільна діяльність набуває найбільшого виховного потенціалу та стає чинником зміцнення позитивних взаємин між дорослими та дітьми.

Теоретичне обґрунтування взаємозв'язку між спільною діяльністю та розвитком сімейних взаємин спирається на низку психологічних концепцій. Теорія прив'язаності акцентує увагу на значенні ранніх взаємин дитини з основними опікунами, підкреслюючи роль послідовної, чуйної взаємодії та спільного досвіду у формуванні відчуття безпеки, довіри й емоційної стабільності. У межах цієї теорії спільна діяльність розглядається як контекст, у якому дитина отримує позитивний емоційний досвід і формується надійна прив'язаність.

Теорія соціального научіння розкриває механізми засвоєння дитиною соціальних норм і моделей поведінки через спостереження та наслідування дій дорослих. Спільна діяльність у цьому випадку створює сприятливе середовище для демонстрації конструктивних стратегій спілкування, способів розв'язання проблем і проявів емоційної регуляції. Водночас екологічна теорія розвитку розглядає спільну діяльність як процес, що відбувається в межах мікросистеми сім'ї, але формується під впливом ширших соціальних і культурних чинників, що визначають можливості та обмеження сімейної взаємодії [7].

Важливим доповненням до зазначених підходів є положення системної сімейної теорії, яка трактує сім'ю як цілісну динамічну систему, у межах якої будь-які зміни в поведінці одного члена впливають на функціонування всієї системи. У цьому контексті спільна діяльність може розглядатися як механізм, що сприяє підвищенню згуртованості, покращенню міжпоколінної комунікації та зниженню рівня конфліктності. Підходи позитивної психології, своєю чергою,

акцентують увагу на ролі спільної діяльності як джерела позитивних емоцій, задоволеності життям і розвитку почуття приналежності до сім'ї.

Аналіз наукових джерел дозволяє також виокремити основні види спільної діяльності дорослих і дітей у сім'ї, серед яких ігрова, навчальна, побутова, дозвіллєва та творча діяльність. Кожен із цих видів має специфічний вплив на формування позитивних взаємин: ігрова діяльність сприяє емоційному зближенню та розвитку соціальних навичок; навчальна — підтримує пізнавальний інтерес і якість комунікації; побутова — формує відповідальність і відчуття причетності; дозвіллєва — створює спільні позитивні переживання; творча — забезпечує простір для самовираження та взаєморозуміння [8].

Ефективність спільної діяльності визначається низкою чинників, серед яких вік дитини, стиль батьківського виховання, якість взаємодії, регулярність спільних занять і загальний психологічний клімат сім'ї. Водночас сучасні соціальні виклики — дефіцит часу, надмірне використання цифрових технологій, розбіжність інтересів та конфліктність — ускладнюють організацію спільної діяльності, що зумовлює необхідність її свідомого та цілеспрямованого планування.

З метою уточнення теоретичних положень і перевірки впливу спільної діяльності дорослих і дітей на формування позитивних взаємин у сім'ї було проведено дослідження на базі закладу дошкільної освіти, у якому взяли участь 25 сімей із дітьми старшого дошкільного віку. У межах дослідження здійснювався аналіз емоційного клімату сім'ї, характеру комунікації між батьками й дітьми та особливостей організації різних видів спільної діяльності. Для збору емпіричної інформації використано спостереження, анкетування батьків і опитування дітей.

Результати дослідження засвідчили наявність прямого взаємозв'язку між регулярністю та змістовою наповненістю спільної діяльності й якістю сімейних взаємин.

У сім'ях, де спільна діяльність має системний характер і представлена різними формами (ігровою, побутовою, дозвіллєвою, пізнавальною), зафіксовано вищий рівень емоційної близькості, довіри та партнерської взаємодії між батьками й дітьми.

Отримані результати дозволяють стверджувати, що вирішальне значення має не лише сам факт спільного перебування дорослих і дітей, а передусім його якість, емоційна залученість учасників та орієнтація на партнерську взаємодію.

Водночас у сім'ях, де спільна діяльність носила епізодичний або формальний характер і зводилася переважно до пасивних форм взаємодії, зокрема спільного використання цифрових пристроїв без активного спілкування, виявлялися ознаки емоційної дистанції, зниження рівня взаєморозуміння та підвищена конфліктність. Це підтверджує положення про те, що вирішальне значення має не лише сам факт спільного проведення часу, а передусім його зміст і якість.

Результати анкетування батьків показали, що найбільш поширеними видами спільної діяльності є побутова та дозвіллєва, які переважно оцінюються як корисні для налагодження взаємин у сім'ї. Разом із тим пізнавальна та творча діяльність практикується значно рідше, хоча саме ці форми взаємодії сприяють розвитку глибшого емоційного контакту, підтримують ініціативу дитини та збагачують сімейне спілкування. Опитування дітей засвідчило, що вони надають перевагу видам діяльності, у яких дорослі проявляють щиру зацікавленість, емоційну залученість і готовність до співпраці.

Узагальнення результатів аналізу дозволяє стверджувати, що спільна діяльність дорослих і дітей за умов її регулярності, різноманітності та емоційної наповненості виступає ефективним чинником формування позитивних взаємин у сім'ї. Саме в межах спільної діяльності створюються умови для відкритого діалогу, взаємної підтримки, засвоєння соціальних норм і моделей поведінки, що сприяє гармонізації сімейних стосунків і психологічному благополуччю дитини. Виявлений взаємозв'язок між характером спільної діяльності та якістю сімейних взаємин зумовлює необхідність звернення до практичних аспектів організації такої взаємодії. У сучасних соціокультурних умовах важливо не лише констатувати позитивний вплив спільних занять дорослих і дітей, а й окреслити ефективні форми організації спільного часу, які є системними, доступними та відповідають віковим можливостям дитини. У цьому контексті актуалізується потреба в розробленні узагальнених рекомендацій щодо активізації й урізноманітнення спільної діяльності в сім'ї, а також визначенні напрямів психолого-педагогічного супроводу батьків.

Оптимізація сімейних взаємин доцільна за умови поєднання різних видів спільної діяльності — ігрової, пізнавальної, побутової, дозвіллєвої та творчої, — оскільки кожен із них має власний виховний потенціал і по-різному впливає на емоційну близькість та взаєморозуміння між членами родини. Регулярні спільні ігри й активне дозвілля формують позитивний емоційний фон, посилюють контакт і сприяють розвитку співпраці; залучення до побутових справ підвищує відповідальність дитини та відчуття її причетності до сімейного життя; спільне читання та творча діяльність збагачують комунікацію, створюють спільні смисли й підтримують ініціативність.

Таким чином, визначальним чинником є не стільки формальний «спільний час», скільки його змістова наповненість, емоційна залученість дорослого та орієнтація на взаємодію як партнерство[9].

Ефективність організації спільної діяльності значною мірою визначається стилем сімейної комунікації. Позитивні зміни у взаєминах забезпечуються тоді, коли дорослі виступають не лише контролюючою стороною, а передусім підтримувальними учасниками взаємодії: демонструють уважне слухання, заохочують ініціативу дитини, надають посильну допомогу без підміни дій дитини та формують атмосферу прийняття. Важливе місце займає розвиток сімейних традицій і ритуалів (спільні вечори, читання перед сном, сімейні

вихідні, святкові практики), які забезпечують стабільність, передбачуваність і психологічне відчуття безпеки дитини, а також підтримують згуртованість сім'ї.

Окремої уваги потребує взаємодія сім'ї з фахівцями дошкільної освіти, оскільки заклад освіти може виступати ресурсом підтримки батьків у формуванні культури спільної діяльності. Інформаційні зустрічі, консультативна допомога, спільні сімейні заходи та педагогічне просвітництво сприяють підвищенню психолого-педагогічної компетентності батьків і поширенню практик, що зміцнюють емоційний зв'язок між дорослими та дітьми. У цьому контексті практичні рекомендації мають бути спрямовані не лише на пропозицію конкретних форм спільних занять, а й на формування в батьків усвідомленої установки: регулярна якісна взаємодія є інвестицією у психологічне благополуччя дитини та стійкість сімейних взаємин.

Висновки. Узагальнення теоретичних положень та результатів проведеного дослідження дозволяє дійти висновку, що спільна діяльність дорослих і дітей виступає значущим психолого-педагогічним чинником формування позитивних взаємин у сім'ї. Встановлено, що регулярна, різноманітна й емоційно насичена взаємодія сприяє зміцненню емоційної близькості, розвитку довіри, партнерської комунікації та підвищенню рівня взаєморозуміння між батьками й дітьми дошкільного віку.

Теоретичний аналіз засвідчив, що положення теорії прив'язаності, соціального научіння, екологічного та системного підходів концептуально підтверджують значення спільної діяльності як середовища соціалізації дитини та формування безпечних міжособистісних зв'язків. Результати продемонстрували взаємозв'язок між характером організації спільної діяльності та якістю сімейного психологічного клімату.

Доведено, що вирішальне значення має не лише сам факт спільного проведення часу, а його змістова наповненість, емоційна включеність дорослого та орієнтація на партнерську взаємодію. Практичне значення дослідження полягає в обґрунтуванні напрямів оптимізації організації спільної діяльності та підвищення психолого-педагогічної компетентності батьків.

Література:

1. Боулбі Дж. Прихильність і втрата. Пер. з англ. Київ: "Астрель". 2004. 344 с.
2. Ainsworth M. D. S., Blehar M. C., Waters E., Wall S. Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation. Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 1978. 391 p.
3. Бех І. Д. Особистісно орієнтоване виховання. науково-методичний посібник. Київ. Либідь, 2003. 280 с.
4. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : навч. посіб. Київ : Академвидав,2013. 464с.
5. Біла І. Формування світогляду дитини в умовах сімейного виховання. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2016. № 7. С. 15–20.
6. Глушко, О.І. Вибрані лекції з дисципліни «Психологічні проблеми батьківсько-дитячих стосунків». Дніпро: РВВ ДНУ, 2019. 56 с.

7. Гончар Л. В. Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку : монографія. Київ: ТОВ Задруга, 2017. 360 с.

8. Pomerantz E. M., Moorman E. A., Litwack S. D. The how, whom, and why of parents' involvement in children's academic lives. Review of Educational Research. 2007. Vol. 77(3). P. 373–410.

9. Токарєва Л. Сім'я як простір виховання дошкільника. Дошкільна освіта. 2010. № 2. С. 89–94.

References:

1. Boulbi, Dzh. (2004). *Prykhylnist i vtrata* [Attachment and Loss]. Kyiv: Astrel [in Ukrainian].

2. Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

3. Bekh, I. D. (2003). *Osobystisno oriientovane vykhovannia* [Personality-oriented education]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

4. Ponimanska, T. I. (2013). *Doshkilna pedahohika* [Preschool pedagogy]. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].

5. Bila, I. (2016). Formuvannia svitohliadu dytyny v umovakh simeinoho vykhovannia [Formation of a child's worldview in the conditions of family upbringing]. *Vykhovatel-metodyst doshkilnoho zakladu – Preschool Institution Methodologist Educator*, 7, 15–20 [in Ukrainian].

6. Hlushko, O. I. (2019). *Vybrani lektsii z dystsypliny «Psykholohichni problemy batkivsko-dytiachykh stosunkiv»* [Selected lectures on the discipline "Psychological problems of parent-child relationships"]. Dnipro: RVV DNU [in Ukrainian].

7. Honchar, L. V. (2017). *Formuvannia humannykh vzaiemyn batkiv z ditmy molodshoho shkilnoho i pidlitkovoho viku* [Formation of humane relationships between parents and children of primary school and adolescent age]. Kyiv: TOV Zadruga [in Ukrainian].

8. Pomerantz, E. M., Moorman, E. A., & Litwack, S. D. (2007). The how, whom, and why of parents' involvement in children's academic lives. *Review of Educational Research*, 77(3), 373–410.

9. Tokarieva, L. (2010). Simia yak prostir vykhovannia doshkilnyka [Family as a space of preschool child upbringing]. *Doshkilna osvita – Preschool Education*, 2, 89–94 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 378.016:53:57.087

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1148-1161

Збаравська Леся Юріївна кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри інформаційних технологій, фізико-математичних та безпекових дисциплін закладу вищої освіти «Подільський державний університет», https://orcid.org/0000-0001-5802-7351

Торчук Михайло Васильович кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри інформаційних технологій, фізико-математичних та безпекових дисциплін закладу вищої освіти «Подільський державний університет», https://orcid.org/0000-0001-8199-6927

Слободян Сергій Борисович кандидат фізико-математичних наук, доцент, доцент кафедри інформаційних технологій, фізико-математичних та безпекових дисциплін закладу вищої освіти «Подільський державний університет», https://orcid.org/0000-0001-5758-0147

МЕТОДИКА ІНТЕГРАЦІЇ ВИВЧЕННЯ ФІЗИКИ ТА БІОФІЗИКИ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Анотація. У статті обґрунтовано актуальність та педагогічну доцільність інтеграції фізики та біофізики у процесі професійної підготовки студентів природничих спеціальностей у закладах вищої освіти. Зазначено, що міждисциплінарний підхід сприяє формуванню цілісного наукового світогляду, розвитку аналітичного мислення, дослідницьких умінь і професійних компетентностей майбутніх фахівців.

Метою дослідження є розробка, теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка методики інтегрованого навчання фізики та біофізики. У роботі проаналізовано дидактичні засади міждисциплінарної інтеграції, визначено основні принципи, форми та методи реалізації інтегрованого підходу в освітньому процесі. Особливу увагу приділено використанню комп'ютерного моделювання, проблемно-орієнтованого навчання, проєктної та дослідницької діяльності студентів.

Для досягнення поставленої мети застосовано комплекс теоретичних та емпіричних методів дослідження, зокрема аналіз науково-педагогічної літератури, педагогічне спостереження, тестування, анкетування, педагогічний експеримент і методи математичної статистики.

У результаті експериментальної роботи встановлено, що впровадження запропонованої методики забезпечує статистично значуще підвищення рівня навчальних досягнень студентів, посилення їх навчальної мотивації, розвиток

міждисциплінарного мислення та сформованості дослідницьких компетентностей.

Практична значущість дослідження полягає у можливості використання розробленої методики в освітньому процесі закладів вищої освіти під час викладання дисциплін природничого циклу, а також у системі підготовки та підвищення кваліфікації викладачів.

Ключові слова: інтегроване навчання, біофізика, фізика, міждисциплінарний підхід, методика викладання, вища школа, професійна підготовка.

Zbaravska Lesya Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Information Technologies, Physical-Mathematical and Security Disciplines, Podillia State University, https://orcid.org/0000-0001-5802-7351

Torchuk Mykhailo Candidate of Technical Sciences, Associate Professor of the Department of Information Technologies, Physical-Mathematical and Security Disciplines, Podillia State University, https://orcid.org/0000-0001-8199-6927

Slobodian Sergii Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of the Department of Information Technologies, Physical-Mathematical and Security Disciplines, Podillia State University, https://orcid.org/0000-0001-5758-0147

METHODOLOGY OF INTEGRATION OF PHYSICS AND BIOPHYSICS STUDY IN HIGHER EDUCATION

Abstract. The article substantiates the relevance and pedagogical feasibility of integrating physics and biophysics in the process of professional training of students of natural sciences in higher education institutions. It is noted that an interdisciplinary approach contributes to the formation of a holistic scientific worldview, the development of analytical thinking, research skills and professional competencies of future specialists.

The purpose of the study is to develop, theoretically substantiate and experimentally verify the methodology of integrated teaching of physics and biophysics. The paper analyzes the didactic principles of interdisciplinary integration, identifies the main principles, forms and methods of implementing an integrated approach in the educational process. Particular attention is paid to the use of computer modeling, problem-based learning, project and research activities of students.

To achieve the goal, a complex of theoretical and empirical research methods was used, in particular, analysis of scientific and pedagogical literature, pedagogical observation, testing, questionnaires, pedagogical experiment and methods of mathematical statistics.

As a result of experimental work, it was established that the implementation of the proposed methodology provides a statistically significant increase in the level of

academic achievements of students, strengthening their academic motivation, development of interdisciplinary thinking and formation of research competencies.

The practical significance of the study lies in the possibility of using the developed methodology in the educational process of higher education institutions when teaching natural science subjects, as well as in the system of training and advanced training of teachers.

Keywords: integrated learning, biophysics, physics, interdisciplinary approach, teaching methodology, higher school, professional training.

Постановка проблеми. Сучасна система вищої освіти орієнтована на підготовку фахівців, здатних до міждисциплінарного аналізу, наукового моделювання та практичного застосування знань. У цьому контексті інтеграція фізики та біофізики набуває особливого значення, оскільки забезпечує поєднання фундаментальної підготовки з прикладною спрямованістю навчання.

Традиційна система викладання передбачає роздільне вивчення фізичних і біологічних дисциплін, що ускладнює формування цілісного уявлення про механізми функціонування живих систем. Це зумовлює потребу в розробці спеціальних методик інтегрованого навчання.

Аналіз актуальних досліджень. Проблема міждисциплінарної інтеграції в освіті розглядається у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, які підкреслюють важливість поєднання природничих наук у процесі професійної підготовки.

Дослідження свідчать, що використання інтегрованих курсів, проєктної діяльності та комп'ютерного моделювання сприяє підвищенню навчальної мотивації, розвитку критичного мислення та формуванню дослідницьких умінь студентів. Важливість міждисциплінарної інтеграції в освіті розглядається як ключовий чинник підвищення якості наукової підготовки студентів. У дослідженні Афанасьєва В. підкреслено, що міжпредметна інтеграція сприяє формуванню наукового світогляду та розвитку системного мислення, що є необхідним для розуміння складних природничих явищ [1]. Це стосується й інтеграції фізики з біологією та біофізикою, оскільки синтез знань із різних дисциплін дозволяє студентам більш глибоко засвоювати навчальний матеріал і розв'язувати комплексні задачі [2]. Підхід STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) розглядається як одна з найефективніших моделей інтегрованої освіти. У роботі [7] автори показали, що інтеграція природничих дисциплін у межах STEM-навчання суттєво підвищує мотивацію студентів, розвиває аналітичні навички та сприяє кращому засвоєнню матеріалу. При цьому моделювання, проблемно-орієнтоване навчання та проєктна діяльність виступають важливими складовими цього підходу. У дослідженні [6] показано, що розвиток STEM-освіти під час дистанційного навчання дозволяє підтримувати міждисциплінарні зв'язки та активізувати пізнавальну діяльність студентів, використовуючи цифрові платформи та інтерактивні симуляції.

І.А. Сліпухіна приділяє увагу ролі сучасного експерименту та комп'ютерного моделювання у STEM-орієнтованому навчанні фізики, що безпосередньо стосується підготовки до інтеграції фізичних та біофізичних концепцій. В роботі [4] показано, що використання лабораторних симуляцій, цифрових вимірювальних систем та проблемних задач сприяє формуванню практичних умінь і глибшому розумінню наукових принципів.

У роботі Трускавецької І. Я. аналізуються педагогічні аспекти впровадження STEM-технологій у навчання природничих дисциплін, зокрема через міждисциплінарні проєктні роботи, і підкреслюється їхній позитивний вплив на формування професійних компетентностей студентів [5].

Теоретичні підходи до поєднання диференціації та інтеграції у процесі навчання природничих дисциплін, обґрунтовуючи потребу у збалансованому поєднанні спеціалізованих і міждисциплінарних курсів в освітніх програмах розглянуто в роботі [3]. Цей підхід може бути використаний для обґрунтування структури навчальних курсів з фізики та біофізики.

Водночас недостатньо розробленими залишаються питання методичного забезпечення інтеграції фізики та біофізики у закладах вищої освіти.

Тому, **метою** статті є обґрунтування та експериментальна перевірка методики інтеграції вивчення фізики та біофізики у вищій школі. Основними завданнями дослідження було: проаналізувати педагогічні передумови інтегрованого навчання; розробити структуру інтегрованої методики; визначити ефективні форми та методи навчання; експериментально перевірити результативність запропонованого підходу.

Виклад основного матеріалу. Сучасна біофізика виступає своєрідним містком між фундаментальною фізикою та біологічними науками, пропонуючи системні інструменти для кількісного аналізу та моделювання живих систем. Біофізика, як міждисциплінарна наука, виникла на перетині фундаментальних фізичних законів та складності живих систем і забезпечує унікальні методи для кількісного опису біологічних процесів. Вона дозволяє досліджувати структурну організацію, динаміку та енергетичні характеристики живих організмів на різних масштабах — від молекул та макромолекул до клітинних мереж і багаторівневих організмових структур. Використання фізичних моделей і математичних методів у біології сприяє не лише точнішому прогнозуванню поведінки біологічних систем, а й відкриває перспективи для створення інноваційних технологій у медицині, синтетичній біології та прикладній біоінженерії. Інтеграція фізики та біофізики ґрунтується на таких педагогічних принципах: науковості та системності; міждисциплінарності; проблемності; практичної спрямованості; діяльнісного підходу.

Фізичні поняття механіки, термодинаміки, динаміки та квантової фізики розглядаються у взаємозв'язку з біологічними процесами, що забезпечує формування цілісного наукового мислення. Досягнення у класичній та квантовій фізиці, зокрема у механіці, термодинаміці та динаміці складних систем,

відкривають можливість пояснювати і прогнозувати поведінку біологічних структур на різних рівнях організації — від окремих молекул і макромолекулярних комплексів до клітин і цілих органів. Інтеграція фізичних підходів у біологічні дослідження не лише підвищує точність експериментальних спостережень, а й створює нові можливості для розвитку біомедичних технологій, біоінженерних рішень та нанотехнологій.

Запропонована методика інтеграції вивчення фізики та біофізики ґрунтується на поєднанні взаємопов'язаних компонентів, кожен з яких виконує визначену дидактичну функцію та сприяє формуванню професійних компетентностей студентів (рис.1).

Рис.1. Методика інтеграції вивчення фізики та біофізики

1. Теоретичний компонент (інтегровані лекції)

Теоретичний компонент спрямований на формування системних знань шляхом поєднання фундаментальних фізичних понять із біологічним контекстом. Інтегровані лекції будуються на основі міждисциплінарних зв'язків і передбачають синхронне вивчення фізичних законів та відповідних біофізичних процесів. Важливим елементом запропонованої методики є впровадження інтегрованих лекцій, спрямованих на формування системного уявлення про взаємозв'язок фізичних і біологічних процесів. Такі лекції будуються на основі міждисциплінарного підходу та передбачають поєднання фундаментальних фізичних понять із прикладними аспектами біофізики.

Однією з форм реалізації теоретичного компонента є лекція «Механіка біологічних систем», у межах якої розглядаються основні закони класичної механіки та їх застосування до аналізу рухових процесів у живих організмах.

Особлива увага приділяється вивченню механізмів клітинної міграції, деформацій мембран, механічних властивостей тканин і взаємодії клітин із позаклітинним матриксом. У процесі викладання студенти аналізують приклади біомеханічних моделей, розв'язують прикладні задачі та ознайомлюються з методами експериментального дослідження механічних характеристик клітин.

Лекція «Термодинаміка живих систем» спрямована на формування у студентів цілісного розуміння енергетичних процесів у біологічних структурах. У межах цього заняття розглядаються поняття вільної енергії, ентропії, хімічного потенціалу та рівноважних і нерівноважних станів у клітині. Аналізуються механізми енергетичного обміну, функціонування мітохондрій, синтез і використання АТФ, а також роль термодинамічних чинників у стабільності білкових і нуклеїнових структур. Застосування прикладних задач і комп'ютерних моделей сприяє поглибленому засвоєнню матеріалу та розвитку навичок кількісного аналізу.

Інтегровані лекції супроводжуються використанням мультимедійних презентацій, графічних моделей, комп'ютерних симуляцій і проблемних запитань, що активізує пізнавальну діяльність студентів. Такий підхід сприяє формуванню цілісного наукового світогляду, розвитку міждисциплінарного мислення та підвищенню рівня засвоєння навчального матеріалу.

Застосування описаних форм теоретичної підготовки забезпечує тісний зв'язок фундаментальних фізичних знань із практичними аспектами біофізики, що є необхідною умовою якісної підготовки майбутніх фахівців природничого профілю.

2. Практичний компонент (лабораторні роботи)

Практичний компонент інтегрованої методики спрямований на формування в студентів експериментальних умінь, навичок роботи з фізичними та біофізичними приладами, а також здатності застосовувати теоретичні знання для розв'язання прикладних завдань. Його реалізація ґрунтується на поєднанні традиційних лабораторних занять із використанням комп'ютерного моделювання та віртуальних освітніх ресурсів.

Важливим елементом практичної підготовки є лабораторна робота з дослідження дифузії речовин через напівпроникні мембрани, у межах якої студенти вивчають закономірності пасивного транспорту молекул у біологічних системах. Під час виконання роботи аналізуються залежності швидкості дифузії від концентраційного градієнта, температури та властивостей мембрани. Отримані експериментальні дані порівнюються з теоретичними моделями, що сприяє розвитку навичок кількісного аналізу та інтерпретації результатів. Комп'ютерне моделювання транспортних процесів у клітині використовується для вивчення складних багатофакторних явищ, які важко відтворити в умовах навчальної лабораторії. За допомогою спеціалізованого програмного забезпечення студенти моделюють процеси дифузії, активного транспорту та везикулярного перенесення речовин, аналізують вплив параметрів середовища на

швидкість і напрямок переносу (рис.2.). Такий підхід сприяє формуванню навичок роботи з математичними моделями та цифровими технологіями в наукових дослідженнях.

Важливе місце у практичній підготовці посідає експериментальне визначення електричних параметрів біологічних тканин, зокрема електричного опору, ємності та провідності. У процесі виконання відповідних лабораторних робіт студенти досліджують електрофізіологічні властивості тканин, аналізують залежність електричних характеристик від частоти та температури, а також ознайомлюються з принципами біоімпедансної діагностики. Це сприяє формуванню уявлень про фізичні основи функціонування нервової та м'язової тканин.

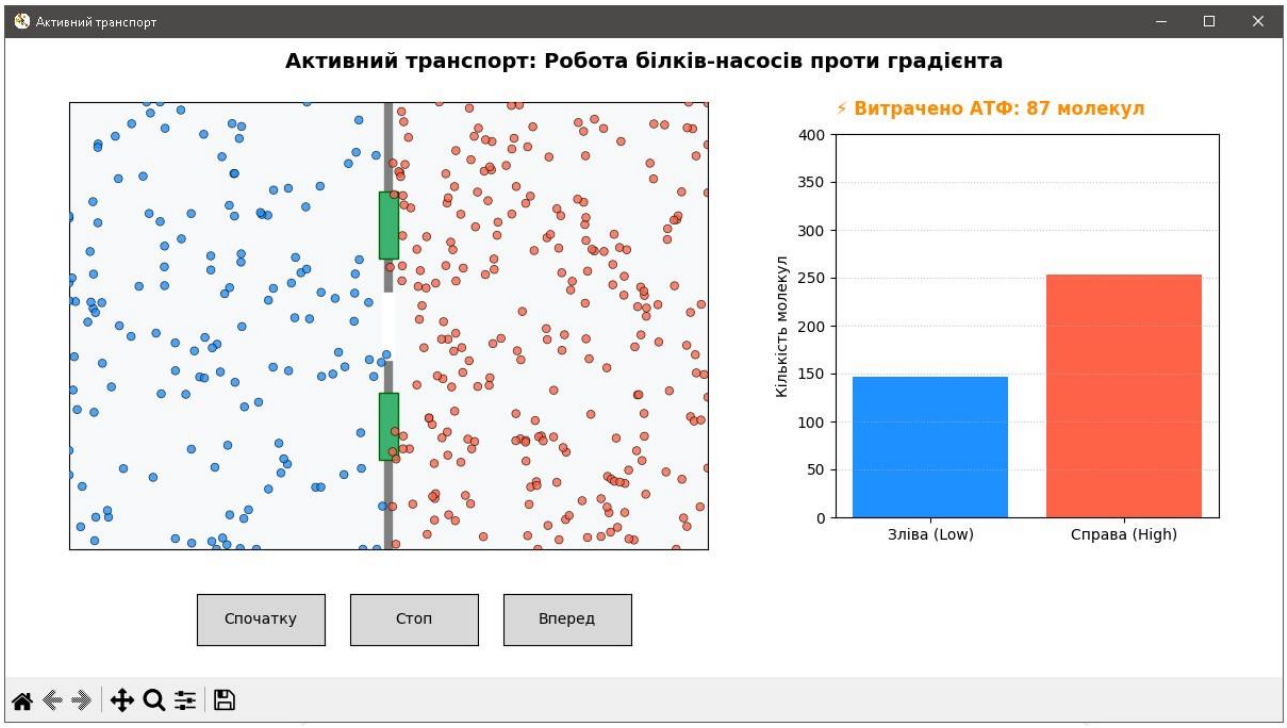

Рис. 2. Комп'ютерне моделювання транспортних процесів у клітині

З метою розширення експериментальних можливостей та підвищення доступності навчального матеріалу застосовується аналіз механічних властивостей мембран за допомогою віртуальних лабораторій. У межах таких занять студенти досліджують процеси розтягування, стиснення та деформації клітинних оболонок, вивчають вплив механічного навантаження на їхню стабільність і проникність (рис.3.). Використання віртуальних середовищ дозволяє моделювати різні експериментальні умови без значних матеріальних витрат і ризику пошкодження обладнання.

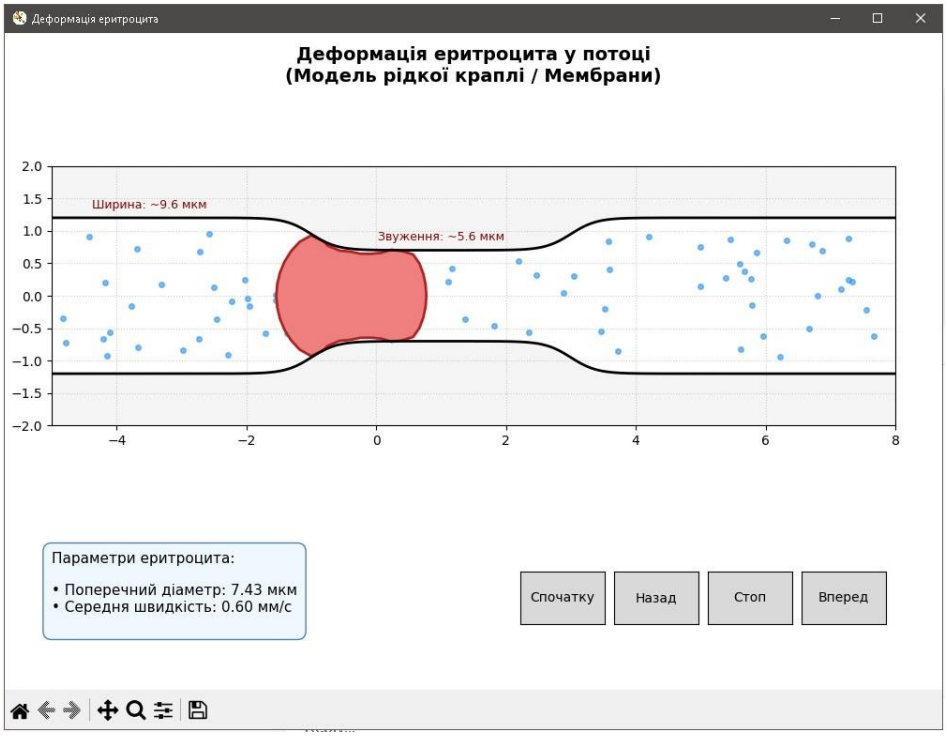

Рис. 3. Процес деформації клітинних оболонок

Комплексне використання реальних та віртуальних лабораторних робіт забезпечує поєднання експериментальної, аналітичної та цифрової підготовки студентів. Такий підхід сприяє формуванню професійних компетентностей, розвитку дослідницького мислення та підвищенню рівня готовності майбутніх фахівців до наукової й практичної діяльності у сфері біофізики та суміжних дисциплін.

3. Дослідницький компонент (проєкти, кейси)

Дослідницький компонент інтегрованої методики спрямований на формування в студентів навичок наукового пошуку, критичного аналізу інформації, планування та проведення самостійних досліджень, а також презентації й обґрунтування отриманих результатів. Його впровадження забезпечує поступовий перехід від репродуктивної навчальної діяльності до творчої та інноваційної, що є важливою умовою підготовки майбутніх фахівців природничого профілю.

Однією з форм реалізації дослідницького компонента є виконання проєкту «Моделювання поширення лікарських препаратів у тканинах», у межах якого студенти застосовують дифузійні та конвективні моделі для аналізу процесів транспорту фармакологічних речовин у біологічних середовищах. У процесі роботи вони досліджують вплив концентраційного градієнта, проникності тканин, швидкості кровотоку та фізико-хімічних властивостей препаратів на ефективність їх доставки до цільових клітин. Результати проєкту оформлюються у вигляді математичних моделей, графічних залежностей та комп’ютерних симуляцій.

Важливим напрямом дослідницької діяльності є проведення роботи «Вплив механічного навантаження на клітинну міграцію», спрямованої на вивчення механобіологічних процесів у живих системах. Студенти аналізують залежність швидкості та напрямку руху клітин від параметрів зовнішнього механічного впливу, досліджують роль цитоскелету та міжклітинних контактів у регуляції міграційних процесів. Такі дослідження сприяють поглибленому розумінню механізмів регенерації тканин, ембріогенезу та розвитку патологічних процесів.

Ефективною формою інтеграції теоретичних знань і практичних умінь є кейс-аналіз клінічних ситуацій, пов'язаних із порушенням біоелектричних процесів. У межах цього виду діяльності студенти розглядають реальні або змодельовані клінічні випадки, пов'язані з аритміями, нейром'язовими розладами або порушеннями провідності нервових імпульсів. Аналізуючи електрофізіологічні параметри, результати інструментальних досліджень і фізичні моделі, студенти формують уміння застосовувати біофізичні знання для інтерпретації медичних даних та прийняття обґрунтованих рішень.

Значне місце в структурі дослідницького компонента посідає підготовка наукових міні-досліджень із подальшою презентацією результатів, що передбачає самостійний вибір теми, формулювання гіпотези, підбір методів дослідження, обробку експериментальних або модельних даних та їх публічний захист. Така форма роботи сприяє розвитку академічної культури, навичок наукової комунікації та здатності аргументовано відстоювати власні висновки. Реалізація дослідницького компонента в інтегрованому навчальному процесі забезпечує формування у студентів дослідницької компетентності, підвищує рівень їхньої мотивації до наукової діяльності та сприяє підготовці конкурентоспроможних фахівців, здатних до самостійного вирішення складних міждисциплінарних завдань

У межах цього компонента студенти навчаються формулювати гіпотези, планувати експерименти, аналізувати результати та аргументовано їх представляти.

4. Рефлексивний компонент (самооцінювання та аналіз результатів)

Рефлексивний компонент інтегрованої методики відіграє важливу роль у формуванні здатності студентів до самоаналізу, саморегуляції навчальної діяльності та усвідомлення власної освітньої траєкторії. Його впровадження спрямоване на розвиток метакогнітивних умінь, критичного мислення та відповідальності за результати навчання, що є необхідною складовою професійної підготовки майбутніх фахівців природничого профілю.

Однією з основних форм реалізації рефлексивного компонента є ведення навчальних щоденників і портфоліо, у яких студенти систематично фіксують результати своєї навчальної та дослідницької діяльності, труднощі, що виникають у процесі виконання завдань, а також власні досягнення та перспективи подальшого розвитку. Аналіз таких матеріалів сприяє усвідомленню рівня

сформованості професійних компетентностей і формуванню навичок планування індивідуальної освітньої траєкторії.

Важливим елементом рефлексивної діяльності є проведення рефлексивних семінарів після виконання проєктів, під час яких студенти здійснюють колективне обговорення отриманих результатів, використовуваних методів і організації роботи. У ході таких семінарів формуються навички аргументованого висловлення власної позиції, конструктивної критики та взаємного оцінювання, що сприяє розвитку академічної комунікативної культури. Суттєве значення має самооцінювання результатів лабораторних і дослідницьких робіт, яке здійснюється на основі заздалегідь визначених критеріїв та показників якості. Студенти аналізують відповідність отриманих результатів поставленим цілям, коректність застосованих методів і достовірність інтерпретації даних. Такий підхід сприяє формуванню відповідального ставлення до наукової діяльності та підвищенню рівня навчальної автономії. Ефективною формою рефлексивної роботи є також обговорення помилок і шляхів їх усунення під час підсумкових занять, що передбачає колективний аналіз типових труднощів, методичних неточностей і експериментальних похибок. У процесі таких обговорень студенти вчаться сприймати помилки як невід'ємний елемент пізнавального процесу та використовувати їх як ресурс для вдосконалення власної діяльності. Реалізація рефлексивного компонента в межах інтегрованої методики забезпечує формування у студентів здатності до постійного професійного саморозвитку, сприяє підвищенню мотивації до навчання та створює передумови для становлення компетентного, відповідального й конкурентоспроможного фахівця. Рефлексія сприяє формуванню відповідальності за результати навчання, розвитку метакогнітивних умінь і підвищенню рівня навчальної автономії студентів.

Поєднання теоретичного, практичного, дослідницького та рефлексивного компонентів забезпечує цілісність інтегрованої методики та її відповідність сучасним вимогам вищої освіти. Така структура сприяє гармонійному розвитку знань, умінь, професійних компетентностей і дослідницького потенціалу студентів, а також підвищує ефективність навчального процесу.

З метою перевірки ефективності запропонованої методики інтеграції вивчення фізики та біофізики було проведено педагогічний експеримент у закладі вищої освіти «Подільський державний університет». У дослідженні брали участь студенти експериментальної та контрольної груп, які навчалися за освітніми програмами «Біомедична інженерія» та «Ветеринарна медицина», з використанням різних методичних підходів.

В експериментальній групі навчання здійснювалося за інтегрованою методикою, що поєднувала теоретичний, практичний, дослідницький і рефлексивний компоненти. У контрольній групі застосовувалася традиційна методика викладання фізики та біофізики без системної міждисциплінарної інтеграції. Оцінювання результатів здійснювалося за такими показниками:

рівень засвоєння теоретичних знань; сформованість практичних умінь; розвиток дослідницьких компетентностей; рівень навчальної мотивації та рефлексії.

На початковому етапі експерименту було проведено вхідне тестування з метою визначення вихідного рівня підготовки студентів (табл.1).

Таблиця 1.

Рівень навчальних досягнень студентів на початку експерименту (%)

Рівень	Контрольна група	Експериментальна група
Високий	18	17
Середній	49	51
Низький	33	32

Отримані дані свідчать про приблизно однаковий рівень підготовки студентів обох груп на початковому етапі, що забезпечує об’єктивність подальшого порівняльного аналізу.

Після завершення формувального етапу експерименту було проведено підсумкове оцінювання (табл.2).

Таблиця 2.

Рівень навчальних досягнень студентів після експерименту (%)

Рівень	Контрольна група	Експериментальна група
Високий	24	46
Середній	52	44
Низький	24	10

Аналіз результатів показує суттєве зростання кількості студентів із високим рівнем навчальних досягнень в експериментальній групі, а також зменшення частки студентів із низьким рівнем підготовки.

Для оцінювання рівня практичної та дослідницької підготовки використовувалися результати лабораторних робіт, проєктної діяльності та міні-досліджень (табл.3).

Таблиця 3.

Рівень сформованості професійних компетентностей (середній бал)

Показник	Контрольна група	Експериментальна група
Практичні вміння	3,6	4,4
Дослідницькі навички	3,4	4,3
Аналітичне мислення	3,7	4,5
Самостійність	3,5	4,6

Отримані результати свідчать про значно вищий рівень сформованості професійних компетентностей у студентів експериментальної групи, що пов’язано з активним використанням проєктної та дослідницької діяльності.

З метою вивчення мотиваційної сфери та розвитку рефлексивних умінь було проведено анкетування студентів (табл. 4).

Таблиця 4.

Рівень навчальної мотивації та рефлексії (%)

Показник	Контрольна група	Експериментальна група
Високий	21	48
Середній	47	42
Низький	32	10

Результати анкетування підтверджують позитивний вплив інтегрованої методики на формування стійкої навчальної мотивації, розвиток самооцінювання та відповідального ставлення до навчальної діяльності.

Порівняльний аналіз отриманих даних дозволяє зробити висновок, що впровадження інтегрованої методики вивчення фізики та біофізики сприяє: підвищенню рівня засвоєння навчального матеріалу; розвитку практичних і дослідницьких компетентностей; формуванню системного наукового мислення; зростанню навчальної мотивації та рефлексивної культури студентів.

Статистично значуще покращення показників в експериментальній групі підтверджує ефективність запропонованого підходу та доцільність його впровадження у практику вищої освіти природничого профілю.

Встановлено, що поєднання фізичних і біофізичних знань у єдиному освітньому просторі сприяє формуванню міждисциплінарної компетентності, необхідної для подальшої професійної діяльності в галузях біомедицини, біоінженерії, нанотехнологій та суміжних наукових напрямів. Запропонована методика створює передумови для підготовки конкурентоспроможних фахівців, здатних до інноваційної діяльності та безперервного професійного розвитку. Перспективи подальших досліджень полягають у вдосконаленні інтегрованих навчальних програм, розширенні використання цифрових і віртуальних лабораторій, впровадженні адаптивних освітніх технологій, а також у вивченні можливостей застосування запропонованої методики в умовах дистанційного та змішаного навчання. Таким чином, результати дослідження підтверджують наукову та практичну значущість інтеграції фізики та біофізики у вищій школі та обґрунтовують доцільність її широкого впровадження в освітній процес.

Література:

1. Афанасьєв В. Міжпредметні аспекти формування наукового світогляду школярів у навчанні фізики / В. Афанасьєв // *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. – 2020. – № 1(47). – С. 15–22. – Режим доступу: https://pednauk.cusu.edu.ua/index.php/pednauk/article/view/2405

2. Збаравська Л. Ю., Торчук М. В. Роль біофізики та професійно орієнтованих задач у підготовці майбутніх фахівців / Л. Ю. Збаравська, М. В. Торчук // *Наукові інновації та передові технології* (Серія «Педагогіка»). – 2025. – № 11(51). – С. 2329–2343. – Режим доступу: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-11(51)

3. Сальник І. В. Диференціація та інтеграція навчання природничих дисциплін — дві сторони єдиного освітнього процесу / І. В. Сальник // *Pedagogical Methodical Problems and Trends.* – 2021. – № 4(49). – С. 8–19. – Режим доступу: https://journals.cusu.in.ua/index.php/pmtp/article/view/143

4. Сліпухіна І. А. Сучасний фізичний експеримент у дидактиці STEM-орієнтованого навчання / І. А. Сліпухіна // *Серія «Педагогіка»*. – 2020. – № 7. – С. 123–134. – Режим доступу: https://ped-series.kpnu.edu.ua/article/view/95527

5. Трускавецька І. Я. Використання STEM-технології в освітньому процесі під час вивчення природничих дисциплін / І. Я. Трускавецька // *Електронний архів Луганського національного університету імені Т. Шевченка*. – 2021. – С. 34–47. – Режим доступу: https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10729

6. Фролов Д. Розвиток STEM-освіти природничих дисциплін в умовах дистанційної освіти / Д. Фролов // *Visnyk of University of Czestochowa – Education*. – 2022. – Vol. 29, No. 2. – С. 87–102. – Режим доступу: https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_15804_ve_2022_03_08

7. Фролов Д. О., Васильченко Л. В., Гребінь С. М. STEM-освіта як основа підвищення якості природничої освіти / Д. О. Фролов, Л. В. Васильченко, С. М. Гребінь // *Педагогічний журнал*. – 2021. – № 3(65). – С. 45–58. – Режим доступу: https://journalsofznu.zp.ua/index.php/pedagogics/article/view/2883

References:

1. Afanasiev, V. (2020). Mizhp predmetni aspekty formuvannia naukovoho svitohliadu shkoliariv u navchanni fizyky [Interdisciplinary aspects of forming students' scientific worldview in physics education]. Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii, 1(47), 15–22. https://pednauk.cusu.edu.ua/index.php/pednauk/article/view/2405 [in Ukrainian].

2. Zbaravska, L. Yu., & Torchuk, M. V. (2025). Rol biofizyky ta profesiino oriientovanykh zadach u pidhotovtsi maibutnikh fakhivtsiv [The role of biophysics and professionally oriented tasks in training future specialists]. Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii (Series "Pedahohika"), 11(51), 2329–2343. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-11(51) [in Ukrainian].

3. Salnyk, I. V. (2021). Dyferentsiatsiia ta intehratsiia navchannia pryrodnychykh dystsyplin — dvi storony yedynoho osvitnoho protsesu [Differentiation and integration of natural sciences education as two sides of a unified educational process]. Pedagogical Methodical Problems and Trends, 4(49), 8–19. https://journals.cusu.in.ua/index.php/pmtp/article/view/143 [in Ukrainian].

4. Slipukhina, I. A. (2020). Suchasnyi fizychnyi eksperyment u dydaktytsi STEM-oriientovanoho navchannia [Modern physical experiment in the didactics of STEM-oriented learning]. Seriia "Pedahohika", 7, 123–134. https://ped-series.kpnu.edu.ua/article/view/95527 [in Ukrainian].

5. Truskavetska, I. Ya. (2021). Vykorystannia STEM-tekhnolohii v osvitnomu protsesi pid chas vyvchennia pryrodnychykh dystsyplin [Use of STEM technologies in the educational process while studying natural sciences]. Elektronnyi arkhiv Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni T. Shevchenka, 34–47. https://dspace.luguniv.edu.ua/xmlui/handle/123456789/10729 [in Ukrainian].

6. Frolov, D. (2022). Rozvytok STEM-osvity pryrodnychykh dystsyplin v umovakh dystantsiinoi osvity [Development of STEM education in natural sciences under distance learning conditions]. Visnyk of University of Czestochowa – Education, 29(2), 87–102. https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_15804_ve_2022_03_08 [in Ukrainian].

7. Frolov, D. O., Vasylchenko, L. V., & Hrebin, S. M. (2021). STEM-osvita yak osnova pidvyshchennia yakosti pryrodnychoi osvity [STEM education as a basis for improving the quality of natural science education]. Pedahohichnyi zhurnal, 3(65), 45–58. https://journalsofznu.zp.ua/index.php/pedagogics/article/view/2883 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 37.015.3:159.954/955-043.86-02:808.53

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1162-1174

Зінченко Наталія Олександрівна кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та суспільних наук**,** Полтавський державний медичний університет**,** https//orcid.org/0000-0002-3247-3836

Каюн Вікторія Олександрівна кандидат історичних наук**,** в. о. завідувача кафедри філософії та суспільних наук**,** Полтавський державний медичний університет**,** https//orcid.org/0009-0006-0623-5881

Кутімов Антон здобувач вищої освіти**,** Полтавського державного медичного університету ОПП «Медицина»

ДЕБАТНА ДИСКУРСИВНА ПРАКТИКА ЯК ОСВІТНІЙ РЕСУРС РОЗВИТКУ ТВОРЧО-КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Анотація. У статті здійснено різносторонній аналіз дебатної дискурсивної практики як ефективного інструменту розвитку творчо-критичного мислення в освітньому процесі. Особливу увагу приділено вивченню її освітнього потенціалу в контексті філософії сучасної освіти, на прикладі освітнього процесу Полтавського державного медичного університету, кафедра філософії та суспільних наук. Метою роботи є не лише теоретичне осмислення дебатної практики, а й визначення її місця в процесі формування ключових компетентностей здобувачів освіти, здатних до критичного аналізу, творчого підходу у вирішенні проблем та ефективної комунікації. Одним із завдань дослідження є детальне вивчення теоретичних підходів до розвитку критичного і творчого мислення в освітній практиці, зокрема через використання дебатних методів, а також розгляд специфіки дебатної дискурсивної практики та її ролі в навчальному процесі.

У процесі дослідження особливу увагу було приділено філософсько-освітнім засадам використання дебатів як важливого компоненту педагогічного процесу, який сприяє розвитку критичного мислення, рефлексії, аналізу та конструктивного діалогу. В результаті дослідження було встановлено, що дебати сприяють розвитку когнітивних навичок здобувачів освіти, таких як аналітичне мислення, уміння формулювати висновки та узагальнення, а також здатність до конструктивної комунікації в умовах інтелектуальних конфліктів.

Особливий акцент робиться на досвіді використання дебатної практики в навчальному процесі Полтавського державного медичного університету, у дослідженні взяли участь здобувачі першого та третього курсів, медичного та стоматологічного факультетів. У роботі було проаналізовано практичний вплив

дебатів на розвиток творчо-критичного мислення студентів, а також їх здатність до ефективної аргументації, аналізу та побудови чітких і логічних висновків. Результати дослідження демонструють, що дебати сприяють підвищенню рівня студентської мотивації до навчання, розвитку навичок комунікації та самостійної роботи з інформацією. Важливо, що дебатна практика дозволяє створювати сприятливе середовище для розвитку міждисциплінарних навичок, що є необхідними для фахівців у таких складних і динамічних галузях, як медицина. Наукова новизна роботи полягає в інтеграції теоретичного аналізу дебатної практики з її філософським осмисленням як невід'ємної частини освітнього процесу, що сприяє формуванню особистості, здатної до критичного осмислення соціальних та професійних викликів, а також до розв'язання проблем у контексті сучасного інформаційного середовища. Дослідження пропонує нові підходи до впровадження дебатних методів у навчальний процес, що сприяють розвитку компетентностей, необхідних для ефективної участі в громадянському суспільстві та професійній діяльності в умовах глобалізованого світу.

Доведено, що дебатна дискурсивна практика є потужним інструментом розвитку творчо-критичного мислення, здатним не лише покращити навчальні результати здобувачів освіти, а й сприяти формуванню сучасних громадян, готових до активної участі в соціальних, політичних та економічних процесах. Враховуючи результати даного дослідження, доцільно подальше впровадження дебатних методів в освітні програми різних спеціальностей, зокрема в медичних університетах, як елемент, що сприяє розвитку ключових навичок у сучасному суспільстві.

Ключові слова: дебатна практика, творчо-критичне мислення, критичне мислення, медична освіта, аргументація.

Zinchenko N. Ph. D. in Philosophy, Associate Professor Department of Philosophy and Social Sciences**,** Poltava State Medical University**,** https//orcid.org/0000-0002-3247-3836

Kaiun V. Ph. D. in Philosophy**,** Actind Head of the Department of Philosophy and Social Science**,** Poltava State Medical University**,** https//orcid.org/0009-0006-0623-5881

Kutimov A. Master’s Degree Student Educational and Professional Program «Medicine», Poltava State Medical University

DEBATE DISCURSIVE PRACTICE AS AN EDUCATIONAL RESOURCE FOR THE DEVELOPMENT OF CREATIVE AND CRITICAL THINKING

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of debate discursive practice as an effective tool for fostering creative and critical thinking in the

educational process. Particular attention is paid to its educational potential in the context of the philosophy of contemporary education, drawing on the experience of the educational process at Poltava State Medical University, Department of Philosophy and Social Sciences. The aim of the study is not only to offer a theoretical conceptualization of debate practice, but also to define its role in shaping key competencies of learners capable of critical analysis, creative problem-solving, and effective communication. One of the research objectives is to examine theoretical approaches to the development of critical and creative thinking in educational practice, particularly through the use of debate-based methods, as well as to explore the specific features of debate discursive practice and its function in the learning process.

The study places special emphasis on the philosophical and educational foundations of debates as an essential component of the pedagogical process that promotes critical thinking, reflection, analytical skills, and constructive dialogue. The findings demonstrate that debate-based learning contributes to the development of learners' cognitive skills, including analytical reasoning, the ability to formulate conclusions and generalizations, and competence in constructive communication under conditions of intellectual disagreement.

A particular focus is placed on the experience of implementing debate practices in the teaching and learning process at Poltava State Medical University. The study involved first- and third-year students from the medical and dental faculties. The practical impact of debates on the development of students' creative and critical thinking was analyzed, along with their ability to construct effective arguments, analyze information, and formulate clear and logically coherent conclusions. The results indicate that debate practice enhances students' motivation to learn, strengthens communication skills, and improves self-directed work with information. Importantly, debates create a supportive environment for the development of interdisciplinary skills that are essential for professionals in complex and dynamic fields such as medicine.

The scientific novelty of this study lies in the integration of a theoretical analysis of debate practice with its philosophical interpretation as an integral element of the educational process that contributes to the formation of individuals capable of critically reflecting on social and professional challenges and addressing problems within the contemporary information environment. The study proposes new approaches to the implementation of debate-based methods in education, aimed at developing competencies necessary for effective participation in civil society and professional activity in a globalized world.

It is demonstrated that debate discursive practice is a powerful instrument for the development of creative and critical thinking, capable not only of improving learning outcomes but also of fostering the formation of modern citizens prepared for active engagement in social, political, and economic processes. Based on the findings of this study, further integration of debate-based methods into educational programs across various disciplines – particularly in medical universities – is recommended as a means of developing key skills required in contemporary society.

Keywords: debate practice; creative and critical thinking; critical thinking; medical education; argumentation.

Постановка проблеми. Важливу роль у розвитку інтелектуального та особистісного потенціалу здобувачів вищої освіти відіграє формування критичного та творчого мислення. Дані компетентності стали визначальними для підготовки конкурентоспроможних спеціалістів, здатних адаптуватися до швидких змін, а також для розвитку громадянської свідомості та відповідальності. Особливо важлива в сучасному освітньому середовищі є **дискурсивна практика** як методика, що сприяє активізації аналітичного мислення, розвитку навичок аргументації та рефлексії. Зокрема, **дебатна діяльність** в освіті стала важливим інструментом для формування **творчо-критичного мислення.** Дебатна діяльність створює умови для аналізу проблемних ситуацій, усвідомлення плюралістичність точок зору, розвитку навичок критичної оцінки та конструктивного заперечення. У зв'язку з цим, дебатна практика має значний потенціал не лише для розвитку когнітивних компетентностей, а й для зміцнення демократичних принципів та соціокультурних цінностей у навчальному середовищі.

З огляду на це, проблема дослідження дебатної дискурсивної практики як освітнього ресурсу для розвитку творчо-критичного мислення стає нагальним питанням, особливо в контексті сучасної філософії освіти, що акцентує увагу на цінності діалогічності, комунікації і взаємодії як основі навчального процесу.

Метою даної роботи зробити аналіз дебатної дискурсивної практики як інструменту розвитку творчо-критичного мислення в освітньому процесі, а також встановити її освітній потенціал у контексті філософії освіти на прикладі освітнього процесу у Полтавському державному медичному університеті. Для досягнення цієї мети передбачається вирішення таких завдань: оцінити теоретичні підходи до розвитку критичного і творчого мислення в освітній практиці; розглянути специфіку дебатної дискурсивної практики та її роль у навчальному процесі; проаналізувати філософсько-освітні засади використання дебатів для розвитку творчо-критичного мислення; зробити висновки щодо ефективності дебатів як освітнього ресурсу для сучасної освіти на базі Полтавського державного медичного університету.

Наукова новизна дослідження полягає у поєднанні теоретичного аналізу дебатної практики з її філософським осмисленням як важливого компонента освітнього процесу, здатного формувати особистість, яка здатна критично аналізувати, аргументувати, а також творчо підходити до вирішення проблем. Дослідження покликане сприяти розвитку нових підходів до інтеграції дебатних методів в освітні програми як інструменту розвитку ключових компетентностей для громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел засвідчує стійкий інтерес до розвитку критичного й творчого мислення в освіті

та до пошуку ефективних методів їх формування, зокрема через дебати. Теоретичне підґрунтя проблеми закладено у працях John Dewey (How We Think), який обґрунтував рефлексивне мислення як основу навчання, та Paulo Freire (Pedagogy of the Oppressed), де освіта розглядається як діалогічний простір критичного осмислення реальності.

Комунікативно-дискурсивний вимір освіти розкрито у концепціях Jürgen Habermas (The Theory of Communicative Action), Michel Foucault (The Archaeology of Knowledge) та Norman Fairclough (Critical Discourse Analysis), що дозволяє трактувати дебати як форму критичного дискурсу.

Психолого-педагогічні засади розвитку мислення обґрунтовано у працях Lev Vygotsky, Jean Piaget та Jerome Bruner, а в межах когнітивного підходу Deanna Kuhn акцентує на формуванні аргументаційних умінь як ядра критичного мислення. Теоретичну модель і критерії оцінювання критичного мислення систематизовано у працях Richard Paul та Linda Elder.

Вітчизняні дослідники (Н. Косова, О. Власова, М. Шевченко, В. Мірашниченко, Н. Петрова, В. Бондаренко, О. Іванова, Д. Шуляк, Л. Колесникова) обґрунтовують дебати як ефективний засіб розвитку аргументаційної культури, аналітичних умінь і творчого мислення, зокрема в умовах цифровізації освіти. Філософське осмислення аргументації представлено у праці Chaïm Perelman та Lucie Olbrechts-Tyteca, а діалогічну природу мислення розкрито у концепції Mikhail Bakhtin. Емпірично ефективність дебатів підтверджено у дослідженні Peyman Zare та Mohammad Othman.

Отже, сучасні дослідження мають міждисциплінарний характер і демонструють авторитетний потенціал дебатної практики у формуванні критичного й творчого мислення, що потребує подальшої методичної систематизації.

Виклад основного матеріалу. Проблема формування творчо-критичного мислення в освітньому процесі є предметом активних міждисциплінарних досліджень у галузях педагогіки, філософії освіти, психології та комунікативних студій. У сучасному науковому дискурсі критичне мислення розглядається як ключова компетентність особистості сучасного суспільства, що забезпечує здатність до раціонального аналізу, аргументованого оцінювання інформації, ухвалення зважених рішень і рефлексивного осмислення власної пізнавальної діяльності (Kosova, 2015). Водночас творчий компонент мислення інтерпретується як здатність до продукування нових ідей, нестандартних підходів та альтернативних способів розв’язання проблем, що набуває особливої значущості в умовах динамічних соціокультурних змін (Vlasova, 2019).

У філософсько-освітніх дослідженнях критичне мислення осмислюється не лише як когнітивна навичка, а як спосіб становлення автономного, відповідального суб’єкта пізнання. Філософи освіти наголошують на його зв’язку з раціональністю, рефлексією, діалогічністю та ціннісним вибором, що перетворює освітній процес на простір смислотворення (Dewey, 1933). У цьому контексті творчість постає як необхідна умова подолання репродуктивних

моделей навчання та переходу до освіти, зорієнтованої на розвиток особистісного потенціалу (Freire, 1970).

Окремий напрям наукових досліджень присвячений аналізу дискурсивних практик в освіті. Поняття «дискурсивна практика» трактується як сукупність комунікативних дій, у межах яких відбувається конструювання знань, смислів і соціальних ролей (Habermas, 1981). Освітній дискурс, зокрема у формі діалогу, дискусії та аргументативної взаємодії, розглядається як ефективний засіб активізації мислення, формування здатності до критичного аналізу позицій та усвідомлення множинності інтерпретацій.

У цьому контексті значна увага в педагогічних дослідженнях приділяється дебатам як освітній технології. Науковці відзначають, що дебати сприяють розвитку навичок аргументації, логічного мислення, публічного мовлення та рефлексії (Shevchenko, 2017). Участь у дебатній діяльності передбачає аналіз проблемної ситуації, формулювання й обґрунтування власної позиції, критичне осмислення аргументів опонента та здатність до зміни поглядів у разі переконливої контраргументації. Таким чином, дебати виступають не лише методом активного навчання, а й формою інтелектуальної взаємодії, що стимулює глибинні когнітивні процеси.

Водночас у низці досліджень підкреслюється творчий потенціал дебатної діяльності. Дебатна дискурсивна практика створює умови для креативного конструювання аргументів, пошуку нестандартних рішень і синтезу різних підходів до осмислення проблеми. Поєднання критичності й творчості в межах дебатів сприяє формуванню цілісного творчо-критичного мислення, що відповідає сучасним вимогам компетентнісно орієнтованої освіти (Mirashnychenko, 2020).

Разом із тим аналіз наукових джерел засвідчує, що більшість досліджень зосереджені переважно на методичних і дидактичних аспектах використання дебатів у навчальному процесі. Філософсько-освітній вимір дебатної дискурсивної практики, зокрема її роль у формуванні мисленнєвої автономії, рефлексивності та ціннісного самовизначення особистості, залишається недостатньо концептуалізованим. Це зумовлює необхідність подальшого теоретичного осмислення дебатів не лише як педагогічної технології, а як освітнього ресурсу, що має значний потенціал у розвитку творчо-критичного мислення в контексті філософії освіти (Shmidt, 2018).

Методологічною основою дослідження є інтерпретативно-діалогічний підхід, що акцентує роль комунікативної взаємодії у навчальному процесі. Цей підхід, зокрема, ґрунтується на концепції Habermas (1981), що дозволяє розглядати дебати як інструмент не лише формування, а й розвитку критичного та творчого мислення.

Використано також якісний метод, що поєднує теоретичний аналіз наукових публікацій та практичний досвід дебатної діяльності в освітньому процесі. Основним інструментом є контент-аналіз наукових робіт і методичних

матеріалів та дослідження кейсів впровадження дебатів у навчальні програми. Для глибшого розуміння впливу дебатної практики застосовано метод інтерв'ю з викладачами та здобувачами вищої освіти, що активно використовують дебати у навчанні. Це дозволяє отримати практичн підтвердження про ефективність даного методу в розвитку критичного і творчого мислення. Окрім цього, застосовано порівняльний метод для аналізу дебатної практики в різних освітніх контекстах, що дає змогу визначити ефективність її застосування у навчальних дисциплінах різних галузей знань.

Теоретико-методологічне осмислення дебатної дискурсивної практики ґрунтується на міждисциплінарному поєднанні положень теорії дискурсу, аргументації, критичної педагогіки та конструктивістських підходів до навчання.

У межах дискурсивної парадигми поняття «дискурс» трактується як соціально зумовлена мовленнєва практика, що формується в конкретизованому комунікативному контексті та відображає взаємозв'язок мови, мислення й влади (Foucault, 1972; Fairclough, 1995). Освітній дискурс, зокрема дебатний, виступає середовищем, у якому суб'єкти навчання не просто відтворюють знання, а активно залучаються до їх інтерпретації, оцінювання та переосмислення.

Вагомим теоретичним підґрунтям дебатної дискурсивної практики є соціальний конструктивізм, відповідно до якого знання формується у процесі соціальної взаємодії (Vygotsky, 1978; Bruner, 1996). З позицій критичної педагогіки дебатна практика розглядається як інструмент емансипативного навчання, що сприяє формуванню активної та рефлексивної особистості (Freire, 1970).

З позицій критичної педагогіки (Freire, 1970) дебатна практика розглядається як інструмент емансипативного навчання, що сприяє формуванню активної, відповідальної та рефлексивної особистості. Діалогічна природа дебатів активізує процес «проблематизації» знання, стимулює сумнів як когнітивну установку та формує здатність до самостійного критичного судження.

У сучасних педагогічних дослідженнях дебати також інтерпретуються як метакогнітивна стратегія, що забезпечує усвідомлення власних мисленнєвих операцій і сприяє інтеграції критичного та творчого мислення (Kuhn, 1999; Fisher & Scriven, 1997). Саме дискурсивний характер дебатів — зіткнення позицій, аргументів і контраргументів — створює умови для когнітивного конфлікту, який, за Ж. Піаже, є рушійною силою інтелектуального розвитку.

Отже, теоретико-методологічні засади дебатної дискурсивної практики формуються на перетині дискурс-аналізу, теорії аргументації, конструктивістської та критичної педагогіки. Це дозволяє розглядати дебати як потужний освітній ресурс розвитку творчо-критичного мислення, що поєднує логічну обґрунтованість, діалогічність і креативне переосмислення знання.

У сучасному освітньому середовищі дебати розглядаються як ефективний педагогічний ресурс, що забезпечує цілеспрямований вплив на когнітивний розвиток особистості. Їх освітній потенціал зумовлений сукупністю

взаємопов'язаних механізмів, які активізують критичне, аналітичне та творче мислення в процесі дискурсивної взаємодії.

Першим ключовим механізмом є аргументативна діяльність, що передбачає формулювання, обґрунтування та захист власної позиції. Участь у дебатах вимагає від учасників аналізу інформації, добору релевантних доказів, логічного структурування міркувань і прогнозування контраргументів опонента. Як зазначає Д. Кун, систематичне залучення до аргументативної практики сприяє переходу від інтуїтивного мислення до рефлексивного та доказового (Kuhn, 1999). Саме в цьому процесі формується здатність оцінювати силу аргументів і розрізняти обґрунтовані твердження та хибні судження.

Другим важливим механізмом є когнітивний конфлікт, що виникає внаслідок зіткнення альтернативних позицій. Згідно з конструктивістською традицією, когнітивний дисонанс стимулює переосмислення наявних знань і сприяє побудові більш складних когнітивних структур (Piaget, 1977). Учасники дебатів конфліктує з аргументами, які суперечать їхнім попереднім уявленням, що активізує процес аналізу, порівняння та синтезу інформації.

Третій механізм пов'язаний із діалогічною природою дебатів, що забезпечує розвиток мислення через взаємодію з іншим. За М. Бахтіним, діалог є формою смислотворення, у межах якої думка формується та деталізується у відповідь на позицію співрозмовника (Bakhtin, 1981). Освітні дебати створюють умови для поліфонії думок, що сприяє формуванню відкритості до альтернативних інтерпретацій та розвитку дивергентного мислення.

Наступним механізмом є метакогнітивна рефлексія, яка проявляється в усвідомленні власних мисленнєвих стратегій, помилок і когнітивних обмежень. У процесі підготовки та участі в дебатах здобувачі освіти навчаються оцінювати ефективність власних аргументів і коригувати стратегії мислення. Дослідження А. Фішера та М. Скривена підтверджують, що систематична рефлексія є ключовою умовою розвитку критичного мислення (Fisher & Scriven, 1997).

Важливу роль відіграє також емоційно-мотиваційний механізм. Дебати як змагальна й водночас кооперативна форма навчання підвищують рівень навчальної мотивації, залученості та відповідальності за власну позицію. За даними освітніх досліджень, емоційне залучення сприяє глибшому опрацюванню інформації та стійкішому формуванню когнітивних навичок (Zare & Othman, 2013).

Окремо слід виокремити механізм інтеграції критичного й творчого мислення. Дебати не обмежуються лише логічною оцінкою аргументів, а стимулюють пошук нестандартних підходів, аналогій і нових інтерпретацій проблеми. Таким чином, критичне мислення забезпечує аналітичну строгість, тоді як творче — гнучкість і продуктивність мислення, що відповідає сучасним освітнім цілям (Paul & Elder, 2006).

Отже, дебати як освітній ресурс впливають на розвиток мислення через систему взаємодіючих механізмів — аргументативного, когнітивно-

конфліктного, діалогічного, метакогнітивного та мотиваційного. Саме їх комплексна реалізація дозволяє розглядати дебатну дискурсивну практику як ефективний інструмент формування творчо-критичного мислення в освітньому процесі.

Дебатна дискурсивна практика в освітньому контексті виступає потужним інструментом розвитку творчо-критичного мислення. Вона дозволяє здобувачам освіти не лише активно взаємодіяти з іншими учасниками, але й здійснювати самостійний рефлексивний аналіз, формуючи власні переконання на основі аргументів і контраргументів. Аналіз дебатів на базі Полтавського державного медичного університету підтвердив, що ця практика позитивно сприяє розвитку когнітивних і соціальних навичок, створюючи інтерактивний і інтерсуб'єктивний простір для формування компетенцій у галузі критичного мислення.

Аналізуючи дебатні виступи, можна констатувати, що аргументація є одним із ключових компонентів, що сприяють розвитку критичного мислення. Здобувачі освіти Полтавського державного медичного університету активно формулюють позиції, намагаючись підтвердити їх за допомогою логічних доказів, статистичних даних та наукових фактів. Це відповідає концепції Людвіга Вітгенштейна, який трактує мислення як мовну гру, де кожен учасник, використовуючи певні «правила гри» (у даному випадку — аргументації), виробляє значення через взаємодію з іншими. Вітгенштейн вказував на авторитетність контексту для розуміння висловлювань, що є ключовим аспектом під час дебатів, де кожен аргумент оцінюється в залежності від його відповідності певним критеріям і контексту дискусії.

Контраргументація в дебатах виступає як стимул для когнітивного конфлікту, який активізує процес переосмислення та рефлексії. У результаті зіткнення різних позицій учасники повинні переглянути свої уявлення, оцінити авторитетність аргументів і знайти методи та прийоми захистити або змінити свою точку зору. Дана позиція підтверджується в дослідженнях Мішеля Фуко, який стверджує, що дискурс завжди пов'язаний із боротьбою за владу і знання. У дебатній методиці вище зазначена боротьба проявляється в тому, що кожен учасник веде її за власну позицію, що в результаті веде до зростання інтелектуальної напруги та стимулює глибше осмислення порушених тем. Згідно з концепцією Фуко, ця інтелектуальна напруга є ознакою того, як знання і влада формують тему дискурсу, змушуючи учасників дебатів постійно переглядати та коригувати власні переконання.

Рефлексія в контексті дебатів виражається не лише в процесі оцінки власних аргументів, а й у перегляді та переосмисленні змісту аргументів та контраргументів. Результати дослідження на базі Полтавського державного медичного університету, учасники активно здійснюють рефлексію, що є необхідним етапом для розвитку творчо-критичного мислення. 46,2% учасників вказали, що дебати значною мірою сприяли розвитку їхніх знань та навичок, що підкреслює важливість метакогнітивних процесів. Учасники дослідження не

лише оцінювали висловлені аргументи, а й активно ставили під сумнів свої власні переконання. Часто вони змінювали свої позиції, що свідчить про глибоке рефлексивне осмислення проблеми. Водночас 76,9% учасників відзначили актуальність порушених питань, що є показником відкритості до нових ідей і готовності до інтелектуальної трансформації.

Дебати на базі університету організовувалися з чітким дотриманням нормативної бази дискурсу, включаючи правила аргументації, обмеження на переривання і контроль часу, що сприяло більш структурованому обговоренню і збереженню поважного ставлення до різних точок зору. Це відповідало концепції Юрґена Габермаса, який розглядав дискурс як процес, у якому учасники повинні дотримуватися норм раціональності та справедливості, що дозволяє формувати суб'єктів, здатних до критико-аргументативної відповідальності. Практика дебатів демонструє, що такі умови створюють освітнє середовище, де учасники не лише формулюють і захищають свої позиції, а й розвивають здатність слухати, оцінювати контраргументи та здійснювати рефлексію над висловленим.

Емпіричні дані дослідження підтверджують високу ефективність дебатів як ресурсу розвитку критичного мислення. 53,8% учасників оцінили захід на найвищу оцінку (5), що свідчить про значну зацікавленість та залученість студентів. 46,2% учасників вказали на особливу ефективність дебатів у контексті розвитку знань і навичок. Крім того, 76,9% здобувачів освіти зазначили актуальність порушених під час дебатів питань, що свідчить про їхню глибоку соціокультурну значущість і готовність учасників до інтеграції нових ідей у свою когнітивну та етичну практику.

Висновки. У ході дослідження було здійснено комплексний аналіз дебатної дискурсивної практики як освітнього ресурсу розвитку творчо-критичного мислення в контексті сучасної філософії освіти. Проведений огляд теоретичних підходів до формування критичного й творчого мислення засвідчив, що ці когнітивні якості є ключовими компетентностями сучасного здобувача вищої освіти та необхідною умовою його професійної й соціальної самореалізації.

З'ясовано, що дебатна дискурсивна практика володіє значним педагогічним потенціалом, оскільки поєднує логічний аналіз, аргументацію, рефлексію, комунікативну взаємодію та креативний пошук альтернативних позицій. Її специфіка полягає в активному залученні здобувачів освіти до суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що сприяє розвитку навичок критичного оцінювання інформації, формуванню власної позиції та відповідальності за її обґрунтування.

Аналіз філософсько-освітніх засад використання дебатів дозволив визначити їх відповідність гуманістичній, компетентнісній та діалогічній парадигмам освіти, в межах яких навчальний процес розглядається як простір смислотворення, свободи мислення та інтелектуального саморозвитку. У цьому контексті дебати постають не лише як дидактичний метод, а як форма освітньої практики, що сприяє формуванню світоглядної зрілості особистості.

Досвід упровадження дебатної дискурсивної практики в освітній процес Полтавського державного медичного університету засвідчив її позитивний вплив на розвиток творчо-критичного мислення здобувачів освіти. Зокрема, було відзначено підвищення рівня аналітичних умінь, здатності до аргументованого мислення, міждисциплінарних узагальнень та ефективної комунікації, що є особливо важливим для підготовки майбутніх фахівців медичної галузі.

Отже, дебатна дискурсивна практика може бути розглянута як ефективний освітній ресурс сучасної вищої школи, що сприяє інтеграції теоретичних знань і практичних навичок, активізації пізнавальної діяльності здобувачів освіти та розвитку їх творчо-критичного мислення. Перспективи подальших досліджень вбачаються у розширенні емпіричної бази та розробці методичних рекомендацій щодо системного впровадження дебатів у різні освітні контексти.

Література

1. Бондаренко В. А. Інтеграція дебатної практики у навчальний процес як метод розвитку когнітивних навичок // Освітні технології та навчальні засоби. 2020. Т. 12, № 3. С. 44–56.
2. Власова О. І. Творчість як інструмент розвитку особистості в умовах сучасної освіти. Харків : Освіта, 2019.
3. Dewey J. *How We Think*. Lexington : D.C. Heath, 1933.
4. Fairclough N. *Critical Discourse Analysis*. London : Longman, 1995.
5. Fisher A., Scriven M. *Critical Thinking: Its Definition and Assessment*. Point Reyes, CA : Edgepress, 1997.
6. Foucault M. *The Archaeology of Knowledge*. London : Tavistock, 1972.
7. Freire P. *Pedagogy of the Oppressed*. New York : Herder and Herder, 1970.
8. Habermas J. *The Theory of Communicative Action*. Cambridge : Polity Press, 1981.
9. Habermas J. *The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston : Beacon Press, 1984.
10. Іванова О. М. Формування творчого мислення через дебати в умовах дистанційного навчання // Педагогічні інновації. 2022. Т. 10, № 1. С. 77–88.
11. Колесникова Л. І. Філософія освіти та дебати як інструмент формування критичного і творчого мислення // Філософські студії. 2023. Т. 14, № 2. С. 102–115.
12. Косова Н. В. Критичне мислення як основа освітньої діяльності. Київ : Логос, 2015.
13. Kuhn D. A Developmental Model of Critical Thinking // Educational Researcher. 1999. Vol. 28, No. 2. P. 16–25.
14. Мірашниченко В. В. Роль дебатів у розвитку творчого і критичного мислення студентів // Освітній процес: теорія і практика. 2020. Т. 8, № 1. С. 12–20.
15. Paul R., Elder L. *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life*. Upper Saddle River, NJ : Pearson, 2006.
16. Perelman C., Olbrechts-Tyteca L. *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1969.
17. Piaget J. *The Development of Thought: Equilibration of Cognitive Structures*. New York : Viking, 1977.
18. Петрова Н. О. Дебатна діяльність як засіб розвитку критичного мислення у сучасній освіті // Український педагогічний журнал. 2021. Т. 5, № 2. С. 23–34.
19. Bruner J. *The Culture of Education*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1996.

20. Шевченко М. В. Дебати як метод розвитку критичного мислення у старшокласників // Педагогічні науки. 2017. Т. 5, № 6. С. 34–47.

21. Шмідт П. Дебатна практика як освітній ресурс: філософські й методичні підходи // Журнал філософії освіти. 2018. Т. 4, № 3. С. 55–70.

22. Шуляк Д. В. Використання дебатів для розвитку критичного та творчого мислення у школі // Психологія і освіта. 2022. Т. 15, № 4. С. 34–46.

23. Vygotsky L. S. *Mind in Society*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1978.

24. Wittgenstein L. *Philosophical Investigations*. Oxford : Blackwell, 1953.

25. Zare P., Othman M. Classroom Debate as a Systematic Teaching/Learning Approach // World Applied Sciences Journal. 2013. Vol. 28, No. 11. P. 1506–1513.

References:

1. Kosova, N. V. (2015). Krytychne myslennia yak osnova osvitnoi diialnosti [Critical thinking as the basis of educational activity]. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].

2. Vlasova, O. I. (2019). Tvorchist yak instrument rozvytku osobystosti v umovakh suchasnoi osvity [Creativity as a tool for personal development in modern education]. Kharkiv: Osvita [in Ukrainian].

3. Dewey, J. (1933). *How we think*. Lexington: D.C. Heath.

4. Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. New York: Herder and Herder.

5. Habermas, J. (1981). *The theory of communicative action*. Cambridge: Polity Press.

6. Shevchenko, M. V. (2017). Debaty yak metod rozvytku krytychnoho myslennia u starshoklasnykiv [Debates as a method of developing critical thinking in high school students]. *Pedahohichni nauky*, 5(6), 34–47 [in Ukrainian].

7. Mirashnychenko, V. V. (2020). Rol debativ u rozvytku tvorchoho i krytychnoho myslennia studentiv [The role of debates in the development of students' creative and critical thinking]. *Osvitnii protses: teoriia i praktyka*, 8(1), 12–20 [in Ukrainian].

8. Shmidt, P. (2018). Debatna praktyka yak osvitnii resurs: filosofski y metodychni pidkhody [Debate practice as an educational resource: philosophical and methodological approaches]. *Zhurnal filosofii osvity*, 4(3), 55–70 [in Ukrainian].

9. Petrova, N. O. (2021). Debatna diialnist yak zasib rozvytku krytychnoho myslennia u suchasnii osviti [Debate activity as a means of developing critical thinking in modern education]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*, 5(2), 23–34 [in Ukrainian].

10. Ivanova, O. M. (2022). Formuvannia tvorchoho myslennia cherez debaty v umovakh dystantsiinoho navchannia [Formation of creative thinking through debates in distance learning]. *Pedahohichni innovatsii*, 10(1), 77–88 [in Ukrainian].

11. Bondarenko, V. A. (2020). Intehratsiia debatnoi praktyky u navchalnyi protses yak metod rozvytku kohnityvnykh navychok [Integration of debate practice into the educational process as a method of developing cognitive skills]. *Osvitni tekhnolohii ta navchalni zasoby*, 12(3), 44–56 [in Ukrainian].

12. Kolesnykova, L. I. (2023). Filosofiia osvity ta debaty yak instrument formuvannia krytychnoho i tvorchoho myslennia [Philosophy of education and debates as a tool for developing critical and creative thinking]. *Filosofski studii*, 14(2), 102–115 [in Ukrainian].

13. Shuliak, D. V. (2022). Vykorystannia debativ dlia rozvytku krytychnoho ta tvorchoho myslennia u shkoli [The use of debates for the development of critical and creative thinking at school]. *Psykholohiia i osvita*, 15(4), 34–46 [in Ukrainian].

14. Foucault, M. (1972). *The archaeology of knowledge*. London: Tavistock.

15. Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis*. London: Longman.

16. Perelman, C., & Olbrechts-Tyteca, L. (1969). *The new rhetoric: A treatise on argumentation*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.

17. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
18. Bruner, J. (1996). *The culture of education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
19. Kuhn, D. (1999). A developmental model of critical thinking. *Educational Researcher*, 28(2), 16–25.
20. Fisher, A., & Scriven, M. (1997). *Critical thinking: Its definition and assessment*. Point Reyes, CA: Edgepress.
21. Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations*. Oxford: Blackwell.
22. Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action. Vol. 1: Reason and the rationalization of society*. Boston: Beacon Press.
23. Paul, R., & Elder, L. (2006). *Critical thinking: Tools for taking charge of your learning and your life*. Upper Saddle River, NJ: Pearson.
24. Piaget, J. (1977). *The development of thought: Equilibration of cognitive structures*. New York: Viking.
25. Zare, P., & Othman, M. (2013). Classroom debate as a systematic teaching/learning approach. *World Applied Sciences Journal*, 28(11), 1506–1513.

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 371.13

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1175-1181

Зорочкіна Тетяна Сергіївна докторка педагогічних наук, професорка, завідувачка кафедри початкової освіти Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, https://orcid.org/0000-0002-6321-0852

Литвин Інна Миколаївна кандидатка педагогічних наук, старша викладачка кафедри початкової освіти, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, https://orcid.org/0000-0002-8946-1449

Здір Дарина Русланівна викладач кафедри початкової і спеціальної освіти, Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, https://orcid.org/0009-0009-4715-7025

КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ПІДХІД У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ-ЛОГОПЕДІВ ДО ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розкрито сутність компетентнісного підходу у професійній підготовці майбутніх учителів-логопедів до здійснення виховної діяльності в умовах сучасної освіти. Обґрунтовано структурні компоненти професійної компетентності фахівця логопедичного профілю, визначено зміст, форми й методи формування виховної компетентності у процесі фахової підготовки. Акцентовано увагу на інтеграції теоретичної, практичної та ціннісно-мотиваційної складових підготовки. Доведено, що компетентнісний підхід сприяє формуванню готовності майбутніх учителів-логопедів до організації виховного процесу з дітьми з особливими освітніми потребами, розвитку їх соціальної адаптації та комунікативної культури.

Компетентнісний підхід передбачає інтеграцію теоретичних знань із практичним досвідом через педагогічну практику, тренінги, кейс-метод, моделювання професійних ситуацій, проєктну діяльність. Значна увага приділяється розвитку комунікативної компетентності, емоційного інтелекту, здатності до міждисциплінарної співпраці та професійного самовдосконалення. Така організація підготовки забезпечує формування готовності майбутніх учителів-логопедів до здійснення не лише корекційної, а й повноцінної виховної діяльності, спрямованої на соціалізацію, особистісний розвиток і мовленнєву культуру дітей з особливими освітніми потребами.

Особливістю реалізації компетентнісного підходу є впровадження студентоцентрованого навчання, яке активізує самостійну пізнавальну діяльність, формує навички критичного мислення та відповідальності за власний професійний розвиток. У процесі підготовки значну роль відіграє формування

дослідницької компетентності: майбутні логопеди залучаються до науково-практичних проєктів, аналізу кейсів, апробації інноваційних методик. Це сприяє розвитку аналітичного мислення, здатності оцінювати ефективність власної роботи та впроваджувати доказові підходи у професійну діяльність. Таким чином, компетентнісний підхід забезпечує підготовку мобільного, конкурентоспроможного фахівця, здатного до безперервного професійного зростання в умовах динамічних змін освітнього простору.

Ключові слова: компетентнісний підхід, професійна підготовка, вчитель-логопед, виховна діяльність, професійна компетентність, інклюзивна освіта.

Zorochkina Tetiana Sergiivna Head of the Department, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Primary Education, Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University, Cherkasy, https://orcid.org/0000-0002-6321-0852

Litvin Inna Mykolaivna Candidate of Pedagogical Sciences, Senior teacher Department of Primary Education, Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University. Cherkasy, https://orcid.org/0000-0002-8946-1449

Zdir Daryna Ruslanivna lecturer at the Department of Primary and Special Education, Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University, Cherkasy, https://orcid.org/0009-0009-4715-7025

COMPETENCY-BASED APPROACH IN TRAINING FUTURE TEACHERS-SPEECH THERAPISTS FOR EDUCATIONAL ACTIVITIES

Abstract. The article reveals the essence of the competency-based approach in the professional training of future teachers-speech therapists for educational activities in the conditions of modern education. The structural components of the professional competence of a speech therapist are substantiated, the content, forms and methods of forming educational competence in the process of professional training are determined. Attention is focused on the integration of theoretical, practical and value-motivational components of training. It is proven that the competency-based approach contributes to the formation of the readiness of future teachers-speech therapists for organizing the educational process with children with special educational needs, the development of their social adaptation and communicative culture.

The competency-based approach involves the integration of theoretical knowledge with practical experience through pedagogical practice, training, case method, modeling of professional situations, project activities. Considerable attention is paid to the development of communicative competence, emotional intelligence, the ability to interdisciplinary cooperation and professional self-improvement. Such an organization of training ensures the formation of the readiness of future speech therapist teachers to carry out not only corrective, but also full-fledged educational

activities aimed at socialization, personal development and speech culture of children with special educational needs.

A feature of the implementation of the competency-based approach is the introduction of student-centered learning, which activates independent cognitive activity, forms critical thinking skills and responsibility for one's own professional development. In the training process, the formation of research competence plays a significant role: future speech therapists are involved in scientific and practical projects, case analysis, and testing innovative methods. This contributes to the development of analytical thinking, the ability to evaluate the effectiveness of one's own work and implement evidence-based approaches in professional activities. Thus, the competency-based approach ensures the training of a mobile, competitive specialist capable of continuous professional growth in the conditions of dynamic changes in the educational space.

Keywords: competency-based approach, professional training, speech therapist teacher, educational activity, professional competence, inclusive education.

Постановка проблеми. Модернізація вищої педагогічної освіти в Україні зумовлює переорієнтацію підготовки майбутніх фахівців на формування ключових і професійних компетентностей. Особливої актуальності набуває проблема підготовки майбутніх учителів-логопедів до здійснення виховної діяльності, адже їхня професійна функція виходить за межі корекційної роботи й передбачає комплексний вплив на особистісний розвиток дитини [3].

У межах компетентнісного підходу особлива увага приділяється формуванню професійної, комунікативної, соціальної та рефлексивної компетентностей майбутнього логопеда. Це передбачає інтеграцію психолого-педагогічних і спеціальних дисциплін, розширення практичної підготовки, використання інтерактивних методів навчання та моделювання професійних ситуацій.

Такий підхід забезпечує розвиток готовності студентів до комплексної підтримки дітей з мовленнєвими порушеннями, формування їхньої мовленнєвої культури та успішної соціалізації [1].

Мета статті. Метою статті є теоретичне обґрунтування особливостей реалізації компетентнісного підходу у підготовці майбутніх учителів-логопедів до виховної діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема компетентнісного підходу у професійній освіті знайшла відображення у працях вітчизняних і зарубіжних учених. Теоретичні засади компетентнісного підходу обґрунтовано в дослідженнях Л. Волкова, О. Мартинчук, Ю. Пінчук, О. Потапенко, Н. Савінової, В. Селіверстова, Р. Султанова, Л. Федорович, Л. Черніченко, Г. Чіркіна, О. Шевченко, М. Шеремет та ін.). Разом із тим проблема формування готовності майбутніх логопедів саме до виховної діяльності на засадах компетентнісного підходу потребує подальшого теоретичного осмислення й практичного обґрунтування.

Виклад основного матеріалу. Підготовка майбутніх вчителів-логопедів до виховної діяльності передбачає формування в них здатності здійснювати педагогічний вплив через організацію цілісного освітнього процесу. Логопед виступає не лише корекційним фахівцем, а й наставником, який формує у дітей моральні якості, культуру спілкування, відповідальність і самостійність. Тому в системі професійної підготовки важливе місце займає опанування сучасних виховних технологій, інтерактивних методів навчання, а також розвиток емоційного інтелекту майбутнього педагога [2].

Важливим аспектом є формування у студентів уміння проектувати виховне середовище, сприятливе для мовленнєвого та особистісного розвитку дитини. Це передбачає створення ситуацій успіху, підтримку позитивної мотивації до навчання, розвиток навичок конструктивної комунікації. Майбутні вчителі-логопеди повинні вміти інтегрувати виховні завдання у структуру логопедичного заняття, поєднуючи мовленнєві вправи з формуванням соціальних компетентностей та ціннісних орієнтацій.

Окрему увагу в підготовці приділяють розвитку професійної етики, педагогічної культури та здатності до партнерської взаємодії з родиною дитини. Ефективність виховної діяльності значною мірою залежить від співпраці з батьками, педагогічним колективом і фахівцями психолого-педагогічного супроводу. Таким чином, підготовка майбутнього логопеда до виховної роботи має комплексний характер і спрямована на формування фахівця, здатного забезпечити не лише корекцію мовлення, а й гармонійний розвиток особистості [4].

Компетентнісний підхід передбачає спрямування освітнього процесу не лише на засвоєння системи знань, а й на формування здатності ефективно діяти у професійних ситуаціях. У підготовці майбутніх учителів-логопедів це означає інтеграцію знань із логопедії, педагогіки, психології, методики виховної роботи та спеціальної освіти.

Виховна діяльність учителя-логопеда охоплює:

- формування мовленнєвої культури дитини;
- розвиток комунікативних умінь;
- виховання позитивної самооцінки;
- сприяння соціальній адаптації дітей з особливими освітніми потребами;
- формування толерантності та культури спілкування в учнівському колективі [1].

Компетентнісний підхід передбачає інтеграцію теоретичної, практичної та ціннісної складових підготовки. Виховна діяльність логопеда не обмежується проведенням окремих заходів, а охоплює цілісний процес формування особистості дитини з мовленнєвими порушеннями. Тому у структурі професійної компетентності майбутнього фахівця важливими є такі компоненти:

- мотиваційно-ціннісний – усвідомлення гуманістичних засад професії, позитивна установка на роботу з дітьми з особливими освітніми потребами;

- когнітивний – знання закономірностей виховання, психолого-педагогічних особливостей дітей з порушеннями мовлення, методів організації виховного процесу;
- діяльнісно-практичний – уміння планувати, організовувати й аналізувати виховну роботу, застосовувати інноваційні технології;
- рефлексивний – здатність до професійного самоаналізу, саморозвитку та оцінювання результатів власної діяльності [5].

Розглянемо основні напрями виховної діяльності.

1. Мовленнєво-комунікативний напрям. Логопед формує в дітей культуру усного мовлення, навички діалогічної та монологічної взаємодії, вміння слухати співрозмовника та адекватно реагувати на мовленнєву ситуацію. Особлива увага приділяється розвитку емоційно виразного мовлення, інтонаційної культури, невербальних засобів комунікації.

2. Соціально-адаптаційний напрям. Діти з мовленнєвими порушеннями нерідко відчувають труднощі у спілкуванні з однолітками. Учитель-логопед сприяє формуванню навичок соціальної взаємодії, розвитку емпатії, уміння працювати в групі. Він бере участь у створенні сприятливого мікроклімату в класі, попередженні проявів стигматизації чи ізоляції.

3. Особистісно-розвивальний напрям. Виховна діяльність передбачає підтримку позитивної самооцінки дитини, формування адекватного ставлення до власних труднощів і досягнень. Логопед допомагає дитині усвідомити власний прогрес, стимулює мотивацію до самовдосконалення.

4. Морально-ціннісний напрям. У процесі взаємодії з дітьми фахівець формує в них базові моральні якості: відповідальність, доброзичливість, повагу до інших, толерантність. Виховна робота інтегрується у зміст логопедичних занять через добір текстів, ігор, ситуацій спілкування [4].

Реалізація компетентнісного підходу у закладах вищої освіти передбачає використання інтерактивних методів навчання (кейс-методу, проєктної діяльності, тренінгів, педагогічного моделювання), розширення обсягів практичної підготовки, створення умов для набуття студентами досвіду організації виховної роботи в інклюзивному середовищі. Важливу роль відіграє міждисциплінарна інтеграція знань із логопедії, педагогіки, психології, спеціальної освіти [6].

Отже, компетентнісний підхід забезпечує формування готовності майбутніх учителів-логопедів до професійної виховної діяльності, сприяє розвитку їхньої професійної мобільності, відповідальності та здатності творчо вирішувати педагогічні завдання. Він орієнтує освітній процес на досягнення практичного результату – сформовану виховну компетентність як невід'ємну складову професійної майстерності логопеда.

Висновки. Компетентнісний підхід у підготовці майбутніх учителів-логопедів до виховної діяльності є методологічною основою формування їхньої професійної готовності до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами.

Його реалізація забезпечує інтеграцію знань, умінь, ціннісних орієнтацій та досвіду практичної діяльності, сприяє розвитку професійної мобільності, відповідальності та творчого підходу до організації виховного процесу.

Перспективи подальших досліджень убачаються у розробленні моделі формування виховної компетентності майбутніх учителів-логопедів, визначенні критеріїв та рівнів її сформованості, а також у впровадженні інноваційних освітніх технологій у процес їхньої професійної підготовки.

Література

1. Кузенко О. Формування фахової компетентності майбутніх учителів-логопедів в процесі професійної підготовки. Освітній простір України, 2018, 14, с. 88–96.

2. Мартинчук О. В. Компетентнісний підхід як концептуальна основа оновлення змісту підготовки майбутніх логопедів до роботи в умовах інклюзивного навчання. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. 26. 139–144.

3. Савінова Н. В. Актуальні проблеми формування професійної компетентності вчителів-логопедів. Проблеми підготовки сучасного вчителя. 2014. 9 (Ч. 1). 162–169.

4. Федорович Л.О. Компетентнісний підхід у підготовці майбутнього логопеда до професійно-педагогічної діяльності. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна. 2011. 17(2). 325-334.

5. Черніченко Л.А. Методологічні засади підготовки майбутніх логопедів до інноваційної діяльності в умовах інклюзивної дошкільної освіти. Житомирський педагогічний вісник. Педагогічні науки, 2018, 1(92). 144–149.

6. Чупахіна С.В., Потапчук Т.В., Лякішева А.В. Підготовка майбутніх учителів-логопедів до педагогічної діяльності в умовах інклюзивного освітнього середовища. Академічні студії. Серія «Педагогіка», 2022, 1. 159–167.

References

1. Kuzenko O. (2018). Formuvannya fakhovoyi kompetentnosti maybutnikh uchyteliv-lohopediv v protsesi profesiynoyi pidhotovky [Formation of professional competence of future speech therapist teachers in the process of professional training]. Osvitniy prostir Ukrayiny, 14, s. 88–96. [in Ukrainian].

2. Martynchuk O. V. (2014). Kompetentnisnyy pidkhid yak kontseptual′na osnova onovlennya zmistu pidhotovky maybutnikh lohopediv do roboty v umovakh inklyuzyvnoho navchannya [Competency-based approach as a conceptual basis for updating the content of training future speech therapists to work in inclusive education]. Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 19: Korektsiyna pedahohika ta spetsial′na psykholohiya. 26. 139–144. [in Ukrainian].

3. Savinova N. V. (2014). Aktual′ni problemy formuvannya profesiynoyi kompetentnosti vchyteliv-lohopediv [Current problems of forming professional competence of speech therapist teachers]. Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelya. 9 (CH. 1). 162–169. [in Ukrainian].

4. Fedorovych L.O. (2011). Kompetentnisnyy pidkhid u pidhotovtsi maybutn′oho lohopeda do profesiyno-pedahohichnoyi diyal′nosti [Competency-based approach in training a future speech therapist for professional and pedagogical activity]. Zbirnyk naukovykh prats′ Kam'yanets′-Podil′s′koho natsional′noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka. Seriya: Sotsial′no-pedahohichna. 17(2). 325-334. [in Ukrainian].

5. Chernichenko L.A. (2018). Metodolohichni zasady pidhotovky maybutnikh lohopediv do innovatsiynoyi diyal′nosti v umovakh inklyuzyvnoyi doshkil′noyi osvity [Methodological principles of training future speech therapists for innovative activities in the conditions of inclusive preschool education]. Zhytomyrs′kyy pedahohichnyy visnyk. Pedahohichni nauky, 1(92). 144–149. [in Ukrainian].

6. Chupakhina S.V., Potapchuk T.V., Lyakisheva A.V. (2022). Pidhotovka maybutnikh uchyteliv-lohopediv do pedahohichnoyi diyal′nosti v umovakh inklyuzyvnoho osvitn′oho seredovyshcha [Training future speech therapist teachers for pedagogical activities in the conditions of an inclusive educational environment]. Akademichni studiyi. Seriya «Pedahohika», 1. 159–167. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 376.36:373.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1182-1198

Ільченко Оксана Валеріївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної педагогіки і психології та інклюзивної освіти КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, Україна, Харків. https://orcid.org/0000-0002-5964-8237

Пєхарєва Альона Станіславівна кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри спеціальної педагогіки і психології та інклюзивної освіти КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, Україна, Харків. https://orcid.org/0000-0002-1836-4158

Тарасова Віталія Віталіївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної педагогіки і психології та інклюзивної освіти КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, Україна, Харків. https://orcid.org/0000-0003-4801-0833

Яковенко Віта Валеріївна доктор філософії (PhD), доцент, викладач кафедри спеціальної педагогіки і психології та інклюзивної освіти,Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, https://orcid.org/0000-0003-3826-037X

Потамошнєва Олена Миколаїна викладач кафедри спеціальної педагогіки і психології та інклюзивної освіти КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, Україна, Харків https://orcid.org/0000-0002-6974-4214

Мантулєнко Марія Анатоліївна викладач кафедри спеціальної педагогіки і психології та інклюзивної освіти КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, Україна, Харків. https://orcid.org/0009-0003-6127-6844

РОЗВИТОК НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ СПІЛКУВАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ: НЕВРОЛОГІЧНИЙ ТА КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИВАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Анотація. У статті висвітлено проблему розвитку невербальних засобів спілкування у дітей дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення крізь призму неврологічних передумов і завдань корекційно-розвивальної роботи. Обґрунтовано, що незрілість регуляторних, сенсомоторних та емоційно-

експресивних механізмів центральної нервової системи зумовлює не лише обмеженість вербальної продукції, а й дисгармонійність невербальної поведінки, що ускладнює комунікативну взаємодію та соціальну адаптацію дитини.

Невербальна комунікація розглядається як базовий рівень організації спілкування, який забезпечує встановлення контакту, передавання емоційних станів і підтримання взаємодії.

Проаналізовано типові прояви недостатності невербальної комунікації: нестійкість зорового контакту й спільної уваги, бідність або неточність мімико-жестової експресії, знижена інтонаційна виразність, труднощі емоційної саморегуляції та координації «погляд – жест – дія». Показано, що ці особливості мають системний характер і негативно впливають на формування соціальних навичок, взаємодію з однолітками та готовність до шкільного навчання.

Визначено основні напрями корекційно-розвивальної роботи: розвиток спільної уваги й зорового контакту, формування наслідування та мімічно-жестової експресії, удосконалення просодичних компонентів мовлення, навчання розпізнаванню й регуляції емоцій. Підкреслено, що системний розвиток невербальних засобів у поєднанні з логопедичним впливом підвищує комунікативну активність дітей, зменшує комунікативну напруженість і сприяє їх успішній соціалізації.

Обґрунтовано необхідність цілеспрямованого формування невербальних засобів спілкування в системі корекційно-розвивальної роботи з дошкільниками із загальним недорозвитком мовлення, зокрема із опорою на нейрологопедичний аспект. Показано, що результативність такої роботи зумовлюється її комплексним характером, систематичністю та поетапною організацією, а також узгодженням із розвитком вербального мовлення, пізнавальних процесів і емоційно-вольової сфери дитини.

Ключові слова: невербальні засоби спілкування; загальний недорозвиток мовлення; дошкільники; неврологічні передумови мовленнєвих порушень; комунікативна діяльність; корекційно-розвивальна робота; нейропсихологічні механізми.

Ilchenko Oksana Valeriivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Special Pedagogy and Psychology and Inclusive Education, Municipal Institution “Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy” of the Kharkiv Regional Council,Kharkiv, Ukraine. https://orcid.org/0000-0002-5964-8237

Piekharieva Alona Stanislavivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Special Pedagogy and Psychology and Inclusive Education, Municipal Institution “Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy” of the Kharkiv Regional Council,Kharkiv, Ukraine. https://orcid.org/0000-0002-1836-4158

Tarasova Vitaliia Vitaliivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Special Pedagogy and Psychology and Inclusive Education, Municipal Institution "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council,Kharkiv, Ukraine. https://orcid.org/0000-0003-4801-0833

Yakovenko Vita Valeriivna Doctor of Philosophy (PhD), Lecturer,Department of Special Pedagogy and Psychology and Inclusive Education,Municipal Institution "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine.https://orcid.org/0000-0003-3826-037X

Potamoshnieva Olena Mykolaivna Lecturer, Department of Special Pedagogy and Psychology and Inclusive Education,Municipal Institution "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine.https://orcid.org/0000-0002-6974-4214

Mantulienko Mariia Anatoliivna Lecturer, Department of Special Pedagogy and Psychology and Inclusive Education,Municipal Institution "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, Ukraine.https://orcid.org/0009-0003-6127-6844

DEVELOPMENT OF NONVERBAL MEANS OF COMMUNICATION IN PRESCHOOL CHILDREN WITH GENERAL UNDERDEVELOPMENT OF SPEECH: NEUROLOGICAL AND CORRECTIONAL-DEVELOPMENTAL ASPECTS

Abstract The article addresses the development of nonverbal means of communication in preschool children with general underdevelopment of speech through the lens of neurological prerequisites of speech disorders and the objectives of correctional-developmental intervention. It is argued that immaturity of regulatory, sensorimotor, and emotional-expressive mechanisms of the central nervous system may contribute not only to limitations in verbal production but also to the disharmony of nonverbal behavior, which complicates interaction and social adaptation. Typical manifestations of nonverbal difficulties are analyzed, including unstable eye contact and joint attention, reduced or inaccurate facial and gestural expressiveness, diminished intonational expressiveness, difficulties in emotional self-regulation, and poor coordination of «gaze–gesture–action» during communication. The main directions of correctional-developmental work are substantiated with a focus on neuropsychologically grounded compensation mechanisms: developing joint attention and eye-contact skills, training imitation and facial/gestural expressiveness, improving prosodic aspects of speech, and fostering emotion recognition and regulation strategies in interaction with adults and peers. It is emphasized that a systematic and targeted

development of nonverbal communication combined with speech therapy support increases communicative activity, enhances mutual understanding, reduces communicative tension, and contributes to readiness for school learning.

The necessity of purposeful formation of nonverbal means of communication within the system of correctional and developmental work with preschool children with general underdevelopment of speech is substantiated, particularly with reliance on the neurolinguistic and speech-therapy perspective. It is demonstrated that the effectiveness of such work is determined by its comprehensive nature, systematic implementation, and step-by-step organization, as well as by its integration with the development of verbal speech, cognitive processes, and the child's emotional and volitional sphere.

Keywords: nonverbal means of communication; general underdevelopment of speech; preschool children; neurological prerequisites of speech disorders; communicative activity; correctional-developmental work; neuropsychological mechanisms.

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування системи дошкільної освіти особливої актуальності набуває проблема формування комунікативної компетентності дітей дошкільного віку. Відповідно до положень Базового компонента дошкільної освіти, комунікативний розвиток дитини розглядається як один із пріоритетних напрямів освітньої роботи, що забезпечує її успішну соціалізацію, готовність до навчання в школі та здатність до конструктивної взаємодії з навколишнім соціальним середовищем.

Сформованість умінь спілкуватися з дорослими й однолітками, адекватно виражати власні потреби, емоції та наміри є необхідною умовою повноцінного особистісного розвитку дитини.

Особливої уваги в цьому контексті потребують діти із загальним недорозвитком мовлення (ЗНМ), у яких порушення мовленнєвої діяльності мають системний характер і негативно впливають не лише на вербальні засоби спілкування, а й на всі структурні компоненти комунікативної діяльності.

Обмеженість словникового запасу, порушення граматичної будови мовлення, недостатня сформованість зв'язного мовлення ускладнюють процес міжособистісної взаємодії таких дітей, знижують їхню мовленнєву та соціальну активність, перешкоджають встановленню повноцінних контактів з оточенням.

Водночас у дітей із ЗНМ мовленнєві труднощі часто поєднуються з недостатнім розвитком невербальних засобів спілкування — міміки, жестів, пантоміміки, інтонаційної виразності, зорового контакту, що відіграють важливу роль у процесі комунікації. Невміння адекватно використовувати невербальні сигнали або правильно інтерпретувати невербальну поведінку співрозмовника значно ускладнює процес взаєморозуміння, сприяє виникненню комунікативних бар'єрів, підвищує рівень тривожності та емоційної напруженості у спілкуванні [**2**].

Недостатня сформованість невербальних засобів спілкування у дошкільників із ЗНМ зумовлює зниження ефективності корекційно-розвивальної роботи, оскільки саме невербальна комунікація є важливою опорою для розвитку мовлення, особливо на початкових етапах формування комунікативної діяльності. За відсутності цілеспрямованої роботи з розвитку невербальних засобів спілкування корекційні заходи, спрямовані виключно на формування вербального мовлення, не забезпечують повноцінного розвитку комунікативної компетентності дітей із ЗНМ.

У зв'язку з цим проблема розвитку невербальних засобів спілкування у дошкільників із загальним недорозвитком мовлення в системі корекційно-розвивальної роботи набуває особливої актуальності як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Її розв'язання потребує науково обґрунтованого підходу до визначення змісту, форм і методів педагогічної роботи, спрямованої на формування цілісної комунікативної діяльності дітей дошкільного віку з мовленнєвими порушеннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема спілкування та комунікативної діяльності дитини дошкільного віку ґрунтовно розглядається у працях вітчизняних науковців, які аналізують її з позицій діяльнісного, особистісно орієнтованого та компетентнісного підходів. У наукових дослідженнях спілкування розглядається як провідний чинник психічного розвитку дитини, необхідна умова формування її особистості, соціальної активності та готовності до подальшого навчання. Значний внесок у розроблення теоретичних і методичних засад мовленнєвого й комунікативного розвитку дошкільників зробили А. Богуш, О. Боряк Н. Гавриш, Н. Кабельнікова, І. Мартиненко, Т. Піроженко, Ю. Рібцун, О. Ушакова, та інші дослідники, які підкреслюють інтегративний характер комунікативної діяльності, що поєднує мовленнєві, когнітивні, емоційно-вольові та соціальні складники розвитку дитини.

У працях зазначених авторів наголошується, що саме у дошкільному віці закладаються основи комунікативної компетентності, від рівня сформованості якої залежить ефективність подальшої соціалізації дитини.

Особливе місце у вітчизняних наукових дослідженнях посідає проблема мовленнєвого та комунікативного розвитку дітей із загальним недорозвитком мовлення. У працях М. Шеремет, Л. Трофименко розкрито психолого-педагогічні та логопедичні аспекти порушень мовленнєвої діяльності, окреслено основні напрями корекційно-розвивальної роботи з дітьми зазначеної категорії. Автори підкреслюють необхідність комплексного підходу до корекції мовлення, який передбачає цілеспрямований розвиток не лише лексичних, граматичних і фонетико-фонологічних компонентів, а й формування повноцінної комунікативної діяльності загалом, включно з розвитком соціально-комунікативних умінь і навичок .[10,11]

Корекційно-розвивальна робота з дошкільниками із загальним недорозвитком мовлення має спиратися не лише на психолого-педагогічний і

лінгводидактичний, а й на неврологічний вимір проблеми. Урахування стану та зрілості центральної нервової системи, особливостей мозкової організації мовленнєвої діяльності, а також можливих наслідків перинатальних уражень і мінімальних мозкових дисфункцій дає змогу точніше визначати механізми порушення, добирати адекватні корекційні прийоми й прогнозувати динаміку формування комунікації. У цьому контексті розвиток невербальних засобів спілкування (жесту, міміки, пантоміміки, погляду, пози, інтонаційної виразності) набуває компенсаторного значення, оскільки підтримує комунікативний намір дитини за умов недостатності мовленнєвих механізмів.

Боряк О. та Шеремет М. підкреслюють, що мовлення є функціональною системою, яка забезпечується узгодженою роботою різних мозкових структур і їхніх міжцентральних зв'язків, а порушення цієї узгодженості (через органічні ураження або незрілість нервових механізмів) відображається на фонетико-фонематичному оформленні, лексико-граматичному структуруванні та програмуванні висловлювання. Зокрема, у навчальному посібнику з неврологічних основ логопедії розкрито зв'язок мовленнєвих розладів із механізмами нейропластичності, компенсації та принципами побудови корекційної роботи з опорою на збережені ланки мовленнєвої системи .[12]

Кабельнікова Н. для системних мовленнєвих порушень у дошкільному віці акцентує значущість клінічного компонента: у структурі загального недорозвитку мовлення нерідко наявні прояви неврологічної недостатності, що ускладнюють формування артикуляційної моторики, просодики та темпо-ритмічної організації мовлення, а також знижують ефективність довільної регуляції комунікативної поведінки.[5]

Мартиненко І. зазначає, що системні порушення мовлення розглядаються у взаємозв'язку з показниками вищої нервової діяльності та комунікативної діяльності дитини, що методично підсилює необхідність поєднання мовленнєвих і невербальних компонентів у корекційно-розвивальній роботі. [6]

У низці досліджень зазначається, що мовленнєві порушення у дітей із ЗНМ негативно впливають на процес міжособистісної взаємодії, обмежують коло соціальних контактів, знижують рівень ініціативності та активності у спілкуванні з дорослими й однолітками. Недостатня сформованість мовленнєвих засобів зумовлює труднощі в реалізації діалогу, підтриманні бесіди, адекватному вираженні емоційних станів, що ускладнює процес соціальної адаптації дошкільників та сприяє формуванню негативних особистісних рис, таких як замкненість, тривожність, невпевненість у власних можливостях [2, 3].

Разом із тим аналіз наукових джерел свідчить, що проблема розвитку невербальних засобів спілкування у дошкільників із загальним недорозвитком мовлення залишається недостатньо систематизованою та потребує подальшого ґрунтовного вивчення. У більшості наукових праць основна увага зосереджується на формуванні вербального компонента мовлення, тоді як невербальна комунікація – міміка, жести, пантоміміка, інтонаційна виразність, зоровий

контакт – розглядається фрагментарно, переважно як допоміжний або вторинний аспект мовленнєвого розвитку. Водночас недостатня сформованість невербальних засобів спілкування істотно знижує ефективність комунікативної діяльності дітей із ЗНМ та ускладнює реалізацію корекційно-розвивальних завдань.

Таким чином, наявні наукові дослідження створюють вагоме теоретичне підґрунтя для вивчення проблеми комунікативного розвитку дошкільників, проте питання цілеспрямованого розвитку невербальних засобів спілкування у дітей із загальним недорозвитком мовлення в системі корекційно-розвивальної роботи залишається недостатньо висвітленим.

Це зумовлює актуальність подальших досліджень у зазначеному напрямі та визначає необхідність пошуку ефективних педагогічних шляхів формування невербальної комунікації як складової комунікативної компетентності дошкільників із ЗНМ.

Метою статті є теоретичне обґрунтування ролі та значення розвитку невербальних засобів спілкування у структурі комунікативної діяльності дошкільників із загальним недорозвитком мовлення, а також визначення й узагальнення ефективних напрямів їх формування в системі корекційно-розвивальної роботи в умовах закладу дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. Аналіз проблеми розвитку невербальних засобів спілкування у дошкільників із загальним недорозвитком мовлення потребує звернення до структури комунікативної діяльності дитини та визначення місця невербальної комунікації в її складі. Розуміння ролі міміки, жестів, інтонаційних та просторово-рухових компонентів у процесі спілкування дає змогу обґрунтувати необхідність їх цілеспрямованого формування в системі корекційно-розвивальної роботи.

У цьому контексті особливо важливим є теоретичний аналіз невербальних засобів як базових складників комунікативної взаємодії дитини дошкільного віку.

Комунікативна діяльність дитини дошкільного віку є складним, багаторівневим психолого-педагогічним утворенням, що забезпечує взаємодію дитини з соціальним середовищем і виступає провідним чинником її особис-тісного, пізнавального та мовленнєвого розвитку. Вона формується в процесі безпосереднього спілкування з дорослими й однолітками та охоплює систему мотивів, потреб, дій і засобів комунікації.

У структурі комунікативної діяльності органічно поєднуються **вербальні та невербальні засоби спілкування**, які перебувають у тісному взаємозв’язку й взаємозумовленості. Невербальні засоби виконують не лише допоміжну, а й самостійну функцію, забезпечуючи передачу емоційного, оцінного та регулятивного змісту повідомлення.

До невербальних засобів спілкування належать: міміка; жести; пантоміміка та пози; зоровий контакт; просторово-часові характеристики взаємодії; паралінгвістичні компоненти мовлення (інтонація, темп, ритм, сила голосу).

Саме невербальна комунікація відіграє провідну роль у встановленні контакту, підтриманні взаєморозуміння, регуляції міжособистісної взаємодії та вираженні емоційних станів дитини. [7]

У дошкільному віці невербальні засоби спілкування є **первинними щодо вербальних**, оскільки дитина ще не повністю володіє мовленнєвими засобами. Вони виконують компенсаторну функцію, дозволяючи дитині передавати інформацію, наміри й почуття навіть за умов обмеженого словникового запасу.

Загальний недорозвиток мовлення є складним системним порушенням, що охоплює всі компоненти мовленнєвої системи й негативно позначається на формуванні комунікативної діяльності дитини загалом. Обмежені вербальні можливості дітей із ЗНМ підвищують значущість невербальних засобів спілкування, однак їх розвиток також часто має недостатній і дисгармонійний характер. [4]

Неврологічний аспект загального недорозвитку мовлення у дошкільному віці доцільно аналізувати не лише на рівні «мовленнєвих зон», а як наслідок незрілості або функціональної недостатності регуляторно-сенсомоторних систем мозку, що забезпечують передумови комунікації. Йдеться про механізми програмування та контролю дій, стійкість уваги, робочу пам’ять, темпо-ритмічну організацію рухів, зорово-рухову координацію і перероблення сенсорної інформації. За таких умов страждає не тільки вербальна продукція, а й невербальна складова: дитині складніше утримувати зоровий контакт, своєчасно переключати погляд, координувати жест із мовленнєвим наміром, точно кодувати/зчитувати міміку, регулювати дистанцію та темп взаємодії. У вітчизняних працях з неврологічних основ логопедії підкреслюється значення нейропластичності й компенсаторних перебудов, а також потреба співвідносити корекційні впливи з функціональним станом нервової системи та провідними симптомокомплексами .[12]

Окремо слід враховувати роль підкіркових і мозочкових механізмів (регуляція плавності, темпу, автоматизації та послідовності рухів), а також систем емоційної реактивності, які опосередковують виразність міміки, інтонаційно-просодичні маркери та готовність до соціальної взаємодії. Саме тому при загальному недорозвитку мовлення нерідко спостерігаються труднощі синхронізації «погляд — жест — дія», недостатня виразність/точність мімічної реакції, нестійкість комунікативної ініціативи та слабка довільна регуляція невербальної поведінки.

У роботах, що висвітлюють нейропсихологічні механізми недорозвинення мовлення, наголошено на необхідності комплексної оцінки регуляторних функцій і сенсомоторної інтеграції як передумови ефективної корекційно-розвивальної роботи [5].

Для дошкільників із загальним недорозвитком мовлення характерним є комплекс специфічних порушень невербальної комунікації, що проявляються на різних рівнях міжособистісної взаємодії. Зокрема, у таких дітей спостерігається

знижена мімічна активність, яка виявляється у слабкій диференціації мімічних реакцій, обмеженому використанні виразів обличчя для передавання емоційного стану та недостатній відповідності міміки ситуації спілкування. Це ускладнює розпізнавання емоційних переживань дитини з боку дорослих і однолітків та знижує ефективність комунікативного контакту.

Бідність жестового репертуару у дошкільників із ЗНМ проявляється в обмеженому використанні жестів як засобів доповнення або заміщення мовленнєвих висловлювань. Жести часто мають стереотипний, малоінформативний характер, не виконують регулятивної чи експресивної функції та нерідко не узгоджуються зі змістом вербального повідомлення. Це знижує зрозумілість комунікативних намірів дитини та ускладнює взаємодію з оточенням.

Характерною особливістю є також нестійкий або відсутній зоровий контакт, що проявляється в уникканні погляду співрозмовника, короткочасному фіксуванні погляду або його повній відсутності під час спілкування. Порушення зорового контакту негативно впливає на встановлення емоційного зв'язку, знижує рівень залученості дитини у взаємодію та може сприйматися оточенням як незацікавленість або відстороненість.

Монотонність і недостатня інтонаційна виразність мовлення у дітей із ЗНМ зумовлюють обмежені можливості передавання емоційного й смислового навантаження висловлювання. Недостатня варіативність темпу, ритму, сили та висоти голосу призводить до зниження експресивності мовлення, ускладнює розуміння комунікативного наміру дитини та зменшує емоційну привабливість спілкування. [10]

Окремої уваги заслуговують труднощі емоційної саморегуляції, що проявляються у недостатній здатності контролювати власні емоційні реакції, імпульсивності, підвищеній тривожності або, навпаки, емоційній загальмованості.

Такі порушення ускладнюють адаптацію дитини до соціальних ситуацій, сприяють виникненню конфліктів у спілкуванні та негативно позначаються на формуванні позитивного соціального досвіду.

У сукупності зазначені особливості невербальної комунікації призводять до зниження комунікативної ініціативності дошкільників із загальним недорозвитком мовлення, обмеження кола соціальних контактів і формування негативного ставлення до процесу спілкування, що підкреслює необхідність цілеспрямованої корекційно-розвивальної роботи у цьому напрямі. [10]

Невербальні реакції таких дітей часто є стереотипними, неадекватними ситуації спілкування або не узгоджуються зі змістом вербального висловлювання [11].

Це ускладнює розуміння дитини оточенням, знижує її комунікативну ініціативність і сприяє формуванню негативного досвіду спілкування.

У таблиці 1 узагальнено основні особливості невербальної комунікації у дошкільників із ЗНМ.

Таблиця 1

Особливості розвитку невербальних засобів спілкування у дошкільників із ЗНМ

Компонент	Прояви у дітей із ЗНМ	Вплив на комунікацію
Міміка	Маловира-жена, обмежена	Ускладнює розпізнавання емоцій
Жести	Бідні, неадекватні	Знижує зрозумілість повідомлення
Зоровий контакт	Уникається або нестійкий	Порушує контактність
Інтонація	Монотонна	Зменшує емоційну виразність
Пантоміміка	Обмежена	Знижує експресивність

Аналіз даних, поданих у таблиці 1, засвідчує, що у дошкільників із загальним недорозвитком мовлення спостерігаються системні порушення розвитку основних компонентів невербальних засобів спілкування, які істотно впливають на ефективність комунікативної діяльності. Зокрема, мімічна сфера у таких дітей характеризується маловираженістю та обмеженістю, що ускладнює адекватне передавання й розпізнавання емоційних станів у процесі взаємодії з дорослими й однолітками. Недостатня мімічна експресія знижує емоційну насиченість спілкування та ускладнює встановлення емоційного контакту.

Жестовий компонент невербальної комунікації у дітей із ЗНМ є бідним і часто неадекватним змісту ситуації спілкування. Жести використовуються епізодично, мають стереотипний характер і не виконують повноцінної компенсаторної функції, що призводить до зниження зрозумілості комунікативних намірів дитини та ускладнює інтерпретацію її висловлювань співрозмовниками.

Порушення зорового контакту, яке проявляється в його уникненні або нестійкості, негативно позначається на контактності та залученості дитини у процес спілкування.

Відсутність або короткочасність зорового контакту ускладнює встановлення довірливих міжособистісних відносин і може сприйматися оточенням як незацікавленість або емоційна відстороненість.

Недостатній розвиток інтонаційної сторони мовлення, що проявляється в його монотонності, знижує емоційну виразність мовленнєвих висловлювань та ускладнює передавання смислових і емоційних акцентів. Це негативно впливає на сприймання мовлення дитини співрозмовниками та зменшує ефективність комунікативної взаємодії.

Обмеженість пантомімічних проявів (рухів тіла, пози, загальної моторної експресії) знижує загальну експресивність невербальної поведінки дитини, обмежує можливості передавання емоційного стану та ставлення до ситуації спілкування. У сукупності зазначені особливості призводять до зниження комунікативної активності дітей із ЗНМ та підкреслюють необхідність

цілеспрямованого розвитку невербальних засобів спілкування в системі корекційно-розвивальної роботи. [11]

Корекційно-розвивальна робота з дошкільниками із загальним недорозвитком мовлення має будуватися на засадах комплексності, системності, поетапності та міждисциплінарної взаємодії. Розвиток невербальних засобів спілкування доцільно розглядати як обов'язковий структурний компонент загальної логопедичної допомоги, що реалізується у тісному взаємозв'язку з формуванням мовлення, пізнавальної діяльності, емоційно-вольової сфери та соціальної компетентності дитини.

Комплексний підхід передбачає узгоджене залучення логопеда, вихователя, психолога та батьків до процесу корекційно-розвивальної роботи. Така взаємодія забезпечує створення єдиного комунікативного простору, у межах якого дитина має можливість систематично використовувати й закріплювати сформовані невербальні вміння у різних видах діяльності – ігровій, пізнавальній, побутовій та навчально-підготовчій.

Системність корекційно-розвивальної роботи полягає у цілеспрямованому впливі на всі компоненти невербальної комунікації: міміку, жести, пантоміміку, зоровий контакт, інтонаційну виразність мовлення та емоційну саморегуляцію. Формування кожного з цих компонентів має здійснюватися не ізольовано, а у взаємозв'язку з розвитком вербальних засобів спілкування, що сприяє цілісному становленню комунікативної діяльності дитини.

Поетапність корекційно-розвивальної роботи передбачає поступове ускладнення змісту, форм і методів впливу з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дошкільників із ЗНМ. На початковому етапі акцент робиться на формуванні емоційної чутливості, розвитку здатності до сприймання й розпізнавання невербальних сигналів. На наступних етапах здійснюється активне формування експресивних засобів невербальної комунікації та їх інтеграція у процес реального спілкування.

Важливою умовою ефективності корекційно-розвивальної роботи є орієнтація на діяльнісний та особистісно орієнтований підходи, відповідно до яких дитина розглядається як активний суб'єкт комунікації. Це передбачає створення таких педагогічних ситуацій, у яких використання невербальних засобів є природною необхідністю для досягнення комунікативної мети, а не формальним виконанням вправ. [9]

Таким чином, формування невербальної комунікації у дошкільників із загальним недорозвитком мовлення має розглядатися як цілеспрямований, багатоаспектний процес, що забезпечує підвищення ефективності міжособистісної взаємодії, активізацію комунікативної діяльності та створює передумови для успішної соціалізації й готовності до шкільного навчання.

Основні напрями корекційно-розвивальної роботи з формування невербальної комунікації у дошкільників із загальним недорозвитком мовлення подано в таблиці 2. Вони охоплюють ключові компоненти невербальної

взаємодії та спрямовані на поетапне формування здатності дитини адекватно сприймати, інтерпретувати й використовувати невербальні сигнали у процесі спілкування.

Першим і базовим напрямом є розвиток уміння розпізнавати емоційні стани, що реалізується через систему спеціально дібраних вправ і ігор, спрямованих на навчання дітей ідентифікувати емоції за мімічними, жестовими та інтонаційними ознаками. Формування цього вміння створює передумови для розвитку емпатії, соціального пізнання та адекватної поведінки у міжособистісній взаємодії.

Важливим напрямом корекційно-розвивальної роботи є формування мімічної виразності, що передбачає розвиток рухливості м'язів обличчя та здатності свідомо використовувати мімічні засоби для передавання емоційного змісту. Застосування мімічної гімнастики, вправ перед дзеркалом, елементів імітації сприяє підвищенню експресивності невербальної поведінки та збагаченню емоційної сфери дитини.

Розвиток жестової експресії здійснюється шляхом використання імітаційних, сюжетно-рольових та рухливих ігор, у процесі яких діти опановують різноманітні жести як засоби доповнення або заміщення мовленнєвих висловлювань. Розширення жестового репертуару підвищує зрозумілість комунікативних намірів дитини та сприяє активізації її участі у спільній діяльності.

Окремим напрямом є удосконалення інтонаційної сторони мовлення, що реалізується через інтонаційні, ритмічні та логоритмічні вправи, читання віршів, інсценування та ігри з голосом. Розвиток уміння варіювати темп, ритм і силу голосу сприяє формуванню емоційно забарвленого мовлення та підвищенню його комунікативної виразності. [8]

Значну увагу приділяють формуванню навичок зорового контакту, що здійснюється за допомогою парних і групових вправ, ігор на взаємодію, спільну увагу та наслідування. Розвиток зорового контакту підвищує контактність дітей, сприяє встановленню довірливих стосунків і залученості у процес спілкування.

Таблиця 2

Напрями та зміст корекційно-розвивальної
роботи з формування невербальної комунікації

Напрям	**Зміст роботи**	**Очікуваний результат**
Розпізнавання емоцій	Вправи на визначення та диференціацію емоцій за мімікою, жестами, інтонацією; ігри з емоційними картками	Розвиток емпатії, здатності розуміти емоційний стан співрозмовника
Мімічна виразність	Мімічна гімнастика, вправи перед дзеркалом, імітація емоцій	Підвищення мімічної експресивності та емоційної виразності
Жестова експресія	Імітаційні, сюжетно-рольові, рухливі ігри з використанням жестів	Розширення жестового репертуару, підвищення зрозумілості повідомлень

Напрям	Зміст роботи	Очікуваний результат
Інтонація	Інтонаційні, ритмічні, логоритмічні вправи, інсценування	Формування емоційно забарвленого, виразного мовлення
Зоровий контакт	Парні та групові вправи, ігри на взаємодію та спільну увагу	Підвищення контактності, готовності до міжособистісної взаємодії

Представлені в таблиці 2 напрями корекційно-розвивальної роботи відображають системний підхід до формування невербальної комунікації у дошкільників із ЗНМ та забезпечують узгодженість між цілями, змістом і очікуваними результатами логопедичної допомоги.

З огляду на неврологічний аспект, корекція невербальних засобів спілкування у дошкільників із загальним недорозвитком мовлення повинна здійснюватися з урахуванням стану центральної нервової системи, рівня сформованості міжпівкульної взаємодії, сенсомоторної інтеграції та довільної регуляції поведінки. У вітчизняних дослідженнях наголошується, що системні мовленнєві порушення пов’язані не лише з недорозвитком мовленнєвих механізмів, а й із незрілістю або функціональною недостатністю окремих мозкових структур, що забезпечують програмування, контроль і емоційно-прагматичну організацію висловлювання. Саме тому формування невербальних компонентів комунікації розглядається як компенсаторний напрям корекційної роботи, що спирається на нейропластичність та збережені ланки функціональної системи мовлення. [12]

У межах нейропсихологічного підходу доцільно розвивати базові передумови комунікації — спільну увагу, зоровий контакт, наслідування, вказівний жест, мімічну експресію, оскільки саме вони забезпечують формування комунікативного наміру та регуляцію взаємодії. У дисертаційних дослідженнях українських науковців підкреслюється взаємозв’язок мовленнєвої та комунікативної діяльності дитини, що обґрунтовує необхідність цілеспрямованого формування невербальних засобів у структурі комплексної допомоги дітям із системними мовленнєвими порушеннями.[6]

Ефективність формування невербальних засобів спілкування у дошкільників із загальним недорозвитком мовлення значною мірою залежить від добору адекватних методів і прийомів корекційно-розвивальної роботи. Найбільш результативними у цьому напрямі є ігрові, інтерактивні та діяльнісні методи, які відповідають віковим особливостям дітей дошкільного віку, забезпечують емоційну залученість, мотивацію до спілкування та природність комунікативної взаємодії.

Важливе місце в системі корекційної роботи посідають вправи на розвиток спільної уваги та зорового контакту. Використовуються вправи на встановлення та утримання погляду («подивись на мене», «знайди очима»), переведення уваги з дорослого на предмет і назад, стимулювання вказівного жесту. Ці техніки

активізують механізми довільної регуляції та сенсомоторної координації, що мають нейрофізіологічне підґрунтя .[12]

Провідне місце в системі корекційно-розвивальної роботи посідають ігри-драматизації, що створюють умови для активного використання міміки, жестів, пантоміміки та інтонаційних засобів мовлення. У процесі відтворення образів казкових персонажів, побутових або соціальних ролей діти вчаться передавати емоційні стани, інтонаційно забарвлювати висловлювання, узгоджувати невербальні прояви зі змістом мовлення. Такі ігри сприяють розвитку емоційної сфери, уяви та комунікативної ініціативності.

Важливим методом є сюжетно-рольові ігри, у межах яких моделюються різноманітні ситуації повсякденного спілкування (спілкування з дорослими, однолітками, у побутових і соціальних умовах). Участь у таких іграх забезпечує формування навичок адекватного зорового контакту, використання жестів як допоміжного засобу комунікації, дотримання соціально прийнятних норм невербальної поведінки. Сюжетно-рольові ігри також сприяють розвитку здатності до співпраці та координації дій з партнером по спілкуванню.

Значну корекційну цінність мають вправи на імітацію емоцій, спрямовані на формування вміння розпізнавати, відтворювати та диференціювати емоційні стани за мімічними, жестовими та інтонаційними ознаками. Виконання таких вправ сприяє розвитку емоційної чутливості, емпатії, а також збагаченню експресивної поведінки дітей із ЗНМ. Поступове ускладнення завдань (від відтворення базових емоцій до складних емоційних станів) забезпечує поетапність і доступність навчання. Застосовуються «дзеркальні» вправи, інсценування емоційних станів, ігри на відтворення соціально значущих жестів (привітання, прохання, подяка, згода/відмова). Методично це відповідає положенням про опору на збережені сенсомоторні механізми та розвиток компенсаторних шляхів комунікації .[5]

Інтонаційно-ритмічні вправи є важливим засобом удосконалення паралінгвістичних компонентів мовлення. Вони спрямовані на розвиток уміння варіювати темп, ритм, силу та висоту голосу відповідно до комунікативної ситуації. Такі вправи сприяють підвищенню емоційної виразності мовлення, формуванню навичок інтонаційного виділення смислово важливих компонентів висловлювання та покращенню загальної зрозумілості мовлення дитини. Вправи на варіювання інтонації, поєднання мовлення з рухом і ритмом, передавання змісту за допомогою міміки та інтонаційної виразності сприяють узгодженню мовленнєвої та емоційно-прагматичної складових комунікації .[5]

Особливе місце в системі методів посідає моделювання комунікативних ситуацій, наближених до реальних умов життя дитини. Створення спеціально організованих ситуацій спілкування дає змогу формувати навички адекватного невербального реагування, саморегуляції поведінки, вибору відповідних засобів взаємодії залежно від контексту спілкування. Такий підхід забезпечує перенесення набутих умінь у повсякденне життя дитини. Застосування карток із

зображеннями дій і потреб, простих комунікативних таблиць, візуального вибору з кількох варіантів сприяє зниженню навантаження на мовленнєве програмування та забезпечує успішність взаємодії. Міжнародні професійні рекомендації визнають ефективність таких підходів у підтримці комунікативного розвитку дітей із мовленнєвими порушеннями .[1]

Систематичне та цілеспрямоване включення зазначених методів і прийомів у структуру корекційно-розвивальних занять сприяє активізації комунікативної діяльності дошкільників із загальним недорозвитком мовлення, розвитку їх емоційної виразності, збагаченню невербального репертуару та формуванню позитивного досвіду міжособистісної взаємодії.

Висновки. У результаті проведеного теоретичного аналізу встановлено, що розвиток невербальних засобів спілкування є необхідною умовою повноцінного формування комунікативної діяльності дітей дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення. Невербальна комунікація виступає важливим механізмом забезпечення емоційного взаєморозуміння, регуляції міжособистісної взаємодії та компенсації обмежених вербальних можливостей дітей зазначеної категорії.

З’ясовано, що у дошкільників із загальним недорозвитком мовлення спостерігаються системні порушення розвитку основних компонентів невербальних засобів спілкування, зокрема міміки, жестової та пантомімічної експресії, зорового контакту, інтонаційної виразності мовлення та емоційної саморегуляції. Зазначені особливості негативно впливають на ефективність комунікативної діяльності, знижують комунікативну ініціативність дітей, ускладнюють процес соціальної взаємодії та адаптації до умов освітнього середовища.

Обґрунтовано доцільність цілеспрямованого розвитку невербальних засобів спілкування в системі корекційно-розвивальної роботи з дошкільниками із загальним недорозвитком мовлення. Доведено, що ефективність такої роботи забезпечується за умови її комплексності, системності та поетапності, а також інтеграції з формуванням вербального мовлення, пізнавальної діяльності й емоційно-вольової сфери дитини.

Визначено основні напрями корекційно-розвивальної роботи, спрямованої на формування невербальної комунікації, зокрема розвиток уміння розпізнавати емоційні стани, формування мімічної та жестової виразності, удосконалення інтонаційної сторони мовлення, формування навичок зорового контакту та здатності до емоційної саморегуляції.

Реалізація зазначених напрямів із використанням ігрових, інтерактивних та діяльнісних методів сприяє підвищенню комунікативної активності дітей, збагаченню їх невербального репертуару та формуванню позитивного досвіду міжособистісної взаємодії.

Отримані теоретичні узагальнення дозволяють рекомендувати включення спеціально організованої роботи з розвитку невербальних засобів спілкування до

програм логопедичного супроводу дітей дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення.

Перспективи подальших досліджень убачаються в розробленні, апробації та експериментальній перевірці комплексних корекційно-розвивальних програм, спрямованих на формування невербальної комунікації у дітей із різними рівнями мовленнєвого недорозвитку з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей.

Література

1. American Speech-Language-Hearing Association. Augmentative and Alternative Communication (Practice Portal) [Електронний ресурс]. URL: https://www.asha.org/practice-portal/professional-issues/augmentative-and-alternative-communication/ (дата звернення: 15.02.2026).

2. Базовий компонент дошкільної освіти України (Державний стандарт дошкільної освіти) / за ред. А. М. Богуш. Київ : Освіта, 2021. 26 с.

3. Богуш А. М., Гавриш Н. В. Дошкільна лінгводидактика : теорія і методика навчання дітей рідної мови в дошкільних навчальних закладах / А. М. Богуш, Н. В. Гавриш ; за ред. А. М. Богуш. К. : Видавничий дім «Слово», 2011. 704 с.

4. Гавриш Н.В Розвиток мовлення та навчання дошкільнят рідної мови: мета і завдання. Дошкільне виховання. 2003. №7. С. 12-14.

5. Кабельнікова Н. В. Первинне недорозвинення мовлення у дітей (клінічний, психолінгвістичний та психолого-педагогічний аспекти) : навч. посіб. Херсон : Борисфен-про, 2017. 222 с. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi78/0058576.pdf (дата звернення: 15.02.2026).

6. Мартиненко І. В. Психологічні засади формування комунікативної діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення : дис. … д-ра психол. наук : 19.00.08 «Спеціальна психологія» / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 502 с. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/%D0%94_26.053.23/Martynenko.pdf (дата звернення: 16.02.2026).

7. Піроженко Т. О. Комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини дошкільного віку : навч. посіб. Київ : Мандрівець , 2022. 152с.

8. Рібцун Ю. В. Змістові аспекти корекційно-розвивальної роботи з дітьми з особливими мовленнєвими потребами // Innovations in education and science in the context of European integration : scientific monograph. Volume 1. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2025. P. 469–488. DOI: 10.30525/978-9934-26-557-0-23.

9. Соколова Г. Б., Горбатюк О. Л., Гончарук С. П. Педагогічні умови ефективної корекційної роботи з дітьми старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення // Педагогічна інноватика: сучасність та перспективи. 2025. № 9. С. 69–73. DOI: 10.32782/ped-uzhnu/2025-9-12 .

10. Трофименко Л.І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ: Програмно-методичний комплекс. − 2013. – 108 с. [Електронний ресурс]. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/10502/1/Trofimenko5.pdf

11. Шеремет М.К. Логопедія : підручник. Київ : Слово, 2015. 776 с.

12. Шеремет М. К., Боряк О. В. Неврологічні основи логопедії : навч. посіб. Суми : ФОП Цьома С. П., 2016. 252 с. URL: https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/Boryak_Nevrologichni_osnovy.pdf (дата звернення: 13.02.2026).

References

1. American Speech-Language-Hearing Association. (n.d.). *Augmentative and Alternative Communication (Practice Portal)*. Retrieved February 15, 2026, from https://www.asha.org/practice-portal/professional-issues/augmentative-and-alternative-communication/ [in English].

2. Bohush, A. M. (Ed.). (2021). *Bazovyi komponent doshkilnoi osvity Ukrainy (Derzhavnyi standart doshkilnoi osvity)* [Basic component of preschool education of Ukraine (State standard of preschool education)]. Kyiv: Osvita [in Ukrainian].

3. Bohush, A. M., & Havrysh, N. V. (2011). *Doshkilna linhvodydaktyka: teoriia i metodyka navchannia ditei ridnoi movy v doshkilnykh navchalnykh zakladakh* [Preschool linguodidactics: theory and methodology of teaching children their native language in preschool institutions]. Kyiv: Vydavnychyi dim "Slovo" [in Ukrainian].

4. Havrysh, N. V. (2003). Rozvytok movlennia ta navchannia doshkilniat ridnoi movy: meta i zavdannia [Speech development and teaching preschool children their native language: goals and objectives]. *Doshkilne vykhovannia* [Preschool Education], (7), 12–14 [in Ukrainian].

5. Kabelnikova, N. V. (2017). *Pervynne nadorozvynennia movlennia u ditei (klinichnyi, psykholinhvistychnyi ta psykholoho-pedahohichnyi aspekty)* [Primary underdevelopment of speech in children (clinical, psycholinguistic, and psychological-pedagogical aspects)]. Kherson: Borysfen-pro. Retrieved February 15, 2026, from https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi78/0058576.pdf [in Ukrainian].

6. Martynenko, I. V. (2017). *Psykholohichni zasady formuvannia komunikatyvnoi diialnosti ditei starshoho doshkilnoho viku z systemnymy porushenniamy movlennia* [Psychological foundations of forming communicative activity of senior preschool children with systemic speech disorders] (Doctoral dissertation). National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine. Retrieved February 16, 2026, from https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/%D0%94_26.053.23/Martynenko.pdf [in Ukrainian].

7. Pirozhenko, T. O. (2022). *Komunikatyvno-movlennievyi rozvytok dytyny doshkilnoho viku* [Communicative and speech development of a preschool child]. Kyiv: Mandrivets [in Ukrainian].

8. Ribtsun, Yu. V. (2025). Zmistovi aspekty korektsiino-rozvyvalnoi roboty z ditmy z osoblyvymy movlennievymy potrebamy [Content aspects of correctional and developmental work with children with special speech needs]. In *Innovations in education and science in the context of European integration: Scientific monograph* (Vol. 1, pp. 469–488). Riga, Latvia: Baltija Publishing. https://doi.org/10.30525/978-9934-26-557-0-23 [in Ukrainian].

9. Sokolova, H. B., Horbatiuk, O. L., & Honcharuk, S. P. (2025). Pedahohichni umovy efektyvnoi korektsiinoi roboty z ditmy starshoho doshkilnoho viku iz zahalnym nadorozvytkom movlennia [Pedagogical conditions for effective correctional work with senior preschool children with general underdevelopment of speech]. *Pedahohichna innovatyka: suchasnist ta perspektyvy* [Pedagogical innovation: modernity and prospects], (9), 69–73. https://doi.org/10.32782/ped-uzhnu/2025-9-12 [in Ukrainian].

10. Trofymenko, L. I. (2013). *Korektsiine navchannia z rozvytku movlennia ditei starshoho doshkilnoho viku iz ZNM: prohramno-metodychnyi kompleks* [Correctional teaching for speech development of senior preschool children with general underdevelopment of speech: program and methodological complex]. Retrieved February 16, 2026, from https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/10502/1/Trofimenko5.pdf [in Ukrainian].

11. Sheremet, M. K., (2015). *Lohopediia* [Speech therapy]. Kyiv: Slovo [in Ukrainian].

12. Sheremet, M. K., & Boriak, O. V. (2016). *Nevrolohichni osnovy lohopedii* [Neurological foundations of speech therapy]. Sumy: FOP Tsoma S. P. Retrieved February 13, 2026, from https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/04/Boryak_Nevrologichni_osnovy.pdf [Ukr].

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 378.22:377]:17+005.941

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1199-1207

Іщенко Світлана Михайлівна доктор філософії в галузі професійної освіти, доцент, доцент кафедри інженерії та технологій виробництва Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-5791-803X

Кучменко Олександр Миколайович кандидат педагогічних наук, доцент кафедри професійної освіти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, м. Київ, https://orcid.org/0009-0004-0629-4158

ФОРМУВАННЯ ЕТИЧНОЇ ТА КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ БАКАЛАВРІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті досліджується процес формування етичної та корпоративної культури бакалаврів професійної освіти, що є однією з ключових складових професійної підготовки сучасного фахівця. Актуальність теми обумовлена необхідністю підготовки педагогів, здатних не лише передавати професійні знання та практичні навички, а й виховувати у студентів високий рівень моральної свідомості, дотримання етичних норм, відповідальності та професійної порядності.

Розглядаються теоретичні основи формування етичної та корпоративної культури, акцентуючи увагу на взаємозв'язку ціннісних орієнтацій, моральних принципів та соціальних компетенцій майбутніх педагогів. Значна увага приділяється аналізу педагогічних стратегій та методів, що забезпечують системне виховання етичної поведінки, розвиток корпоративної культури в освітньому середовищі та формування професійної етики.

Досліджуються різні підходи до організації навчального процесу, включаючи інтеграцію практичних і теоретичних занять, використання кейс-методів, групових проектів, рольових ігор та інших активних форм навчання, які сприяють розвитку комунікативних навичок, відповідальності, толерантності та здатності до ефективної командної роботи. Висвітлюються механізми мотивації студентів до саморозвитку та професійного вдосконалення через формування ціннісних орієнтацій і усвідомлення соціальної відповідальності.

Наголошується, що систематичне впровадження етичних принципів та корпоративних норм у навчальний процес сприяє підвищенню рівня професійної компетентності, готовності до адаптації у різних соціальних і професійних контекстах, а також формує у майбутніх педагогів стійкі моральні та професійні цінності. Практична значущість дослідження полягає у розробці рекомендацій щодо оптимізації педагогічного процесу та впровадження ефективних методик

формування етичної та корпоративної культури у студентів бакалаврського рівня.

Ключові слова: етична культура, корпоративна культура, професійна освіта, професійна етика, бакалаври, педагогічні стратегії, соціальні компетенції, моральні цінності, ділова етика.

Ishchenko Svitlana Mykhailivna doctor of philosophy in vocational education, associate professor, associate professor of the department of engineering and production technologies, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, https://orcid.org/0000-0001-5791-803X

Kuchmenko Oleksandr Mykolayovych Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor of the department of engineering and production technologies, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, https://orcid.org/0009-0004-0629-4158

FORMATION OF ETHICAL AND CORPORATE CULTURE OF BACHELORS IN VOCATIONAL EDUCATION

Abstract. The article examines the process of forming the ethical and corporate culture of bachelors in vocational education, which is one of the key components of modern specialist training. The relevance of the topic is determined by the need to prepare educators who are capable not only of imparting professional knowledge and practical skills but also of fostering a high level of moral consciousness, adherence to ethical standards, responsibility, and professional integrity among students.

Theoretical foundations for the formation of ethical and corporate culture are considered, with an emphasis on the interconnection of value orientations, moral principles, and social competencies of future educators. Special attention is paid to the analysis of pedagogical strategies and methods that ensure systematic development of ethical behavior, promotion of corporate culture in the educational environment, and the formation of professional ethics.

Various approaches to organizing the educational process are examined, including the integration of practical and theoretical lessons, the use of case methods, group projects, role-playing games, and other active learning forms that contribute to the development of communication skills, responsibility, tolerance, and the ability to work effectively in teams. Mechanisms for motivating students toward self-development and professional improvement through the formation of value orientations and awareness of social responsibility are highlighted.

It is emphasized that the systematic implementation of ethical principles and corporate norms in the educational process contributes to increasing the level of professional competence, readiness to adapt to different social and professional contexts, and the development of stable moral and professional values in future

educators. The practical significance of the study lies in the development of recommendations for optimizing the pedagogical process and implementing effective methods for forming ethical and corporate culture among bachelor-level students.

Keywords: ethical culture, corporate culture, vocational education, professional ethics, bachelors, pedagogical strategies, social competencies, moral values, business ethics

Постановка проблеми. Формування етичної та корпоративної культури у майбутніх педагогів професійної освіти є однією з ключових складових їхньої професійної підготовки. Сучасні умови розвитку освітньої та виробничої сфер вимагають від фахівців не лише високого рівня професійної компетентності, а й стійких моральних та етичних цінностей, здатності діяти відповідально, дотримуватися норм корпоративної культури та працювати ефективно в колективі.

Проте на практиці спостерігається недостатня увага до цілісного підходу у вихованні етичної та корпоративної культури у бакалаврів професійної освіти. Часто навчальні програми зосереджені лише на передачі теоретичних знань і практичних навичок, що не забезпечує формування соціальних компетенцій, моральної свідомості та готовності до взаємодії у професійному середовищі.

Таким чином, актуальним завданням є розробка та впровадження ефективних педагогічних стратегій і методик, спрямованих на комплексне формування етичної та корпоративної культури, що дозволить підготувати компетентних, відповідальних та соціально адаптованих фахівців для сучасного ринку праці та освітньої сфери.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Сучасні наукові та навчально-методичні джерела свідчать про вагоме значення вивчення етичної та корпоративної культури як інтегрального компоненту підготовки фахівців у системі вищої освіти. Дискусії в академічній літературі фокусуються, зокрема, на тому, як етичні цінності інтегруються в навчальні програми і які педагогічні підходи є найбільш ефективними для формування відповідної культури у студентів.

Серед академічних журналів, які публікують дослідження ділової етики та корпоративної культури, варто відзначити міжнародні фахові видання, наприклад Business Ethics Quarterly та Business Ethics: A European Review, [1] що розглядають теоретичні й емпіричні аспекти етики в бізнес-організаціях і вплив корпоративних культур на поведінку працівників і управлінські рішення.

Сучасні вітчизняні дослідження значною мірою зосереджуються на впливі етичних та корпоративних компонентів на професійну підготовку майбутніх фахівців. Зокрема, у статті «Педагогічні умови формування корпоративної культури майбутніх викладачів вищої школи» розглядаються концептуальні підходи до створення середовища, що сприяє розвитку корпоративної культури як важливої складової педагогічної підготовки. Автор обґрунтовує основні

педагогічні умови, серед яких - мотивація студентів до оволодіння корпоративною культурою, розвиток навичок командної роботи, формування культури професійної комунікації, що, на думку дослідника, є важливими показниками рівня підготовки майбутніх педагогів [4].

Дослідження О. Корносенко, О. Дениско, С. Хлібкевича «Дотримання академічної етики у науково-дослідній діяльності майбутніх фахівців в університеті», аналізує стан академічної етики серед здобувачів вищої освіти під час їхньої наукової діяльності. Автори наголошують, що академічна етика - це не лише відповідність формальним нормам, але й глибока моральна компетентність, яка впливає на якість науково-дослідної підготовки студентів, здатність до чесного виконання кваліфікаційних робіт і підтримання академічної доброчесності в освітньому середовищі [2].

Таким чином, аналіз українських джерел свідчить, що комплексне поєднання теоретичних знань, практичних завдань та педагогічних стратегій є ключовим для ефективного формування етичної та корпоративної культури у бакалаврів професійної освіти.

Метою статті є дослідити процес формування етичної та корпоративної культури у бакалаврів професійної освіти та визначити ефективні педагогічні підходи для розвитку професійної етики та моральних цінностей студентів.

Виклад основного матеріалу. Формування етичної та корпоративної культури у студентів бакалаврського рівня професійної освіти є ключовим чинником підготовки майбутніх фахівців, здатних успішно адаптуватися в сучасному професійному середовищі. Сьогоднішні вимоги до педагогів та інших спеціалістів полягають не лише у володінні професійними знаннями та практичними навичками, а й у високому рівні моральної свідомості, здатності діяти відповідно до етичних норм, дотримуватися професійної порядності та підтримувати корпоративні стандарти.

Етична культура передбачає розвиток у студента системи моральних цінностей, здатності до саморегуляції поведінки та прийняття відповідальних рішень у різних соціальних і професійних ситуаціях. Вона включає знання етичних принципів, правил взаємодії з колегами, студентами, керівництвом та партнерами, а також уміння застосовувати ці знання на практиці. Корпоративна культура, у свою чергу, формується як комплекс норм, традицій, правил і цінностей організації, що визначають стиль комунікації, поведінки та професійної взаємодії в колективі.

Таблиця 1

Компоненти етичної та корпоративної культури бакалаврів професійної освіти та методи їх формування

Компонент культури	Методи формування	Очікувані компетентності та навички
Етична культура	Лекції з етики, обговорення кейсів, рольові ігри	Здатність приймати морально обґрунтовані рішення, дотримання етичних норм, розвиток моральної свідомості
Корпоративна культура	Групові проєкти, симуляції корпоративних ситуацій, практичні завдання	Уміння працювати в команді, дотримання корпоративних стандартів, адаптація до колективу
Комунікативні навички	Тренінги, ділові переговори, публічні виступи	Ефективне спілкування, ведення переговорів, розвиток критичного мислення
Соціальні компетентності	Семінари, дискусії, аналіз ситуаційних завдань	Усвідомлення цінності мультикультурності, толерантність, готовність до співпраці та самовдосконалення
Професійна етика	Кейс-методи, модульні контрольні роботи	Професійна порядність, відповідальність, здатність до саморегуляції поведінки

Формування цих компетентностей здійснюється через системне поєднання теоретичного навчання та практичної діяльності (табл.1). Важливу роль відіграють активні педагогічні методи: обговорення реальних ситуацій, аналіз кейсів, рольові ігри та проєктна діяльність, які допомагають студентам засвоювати етичні норми та корпоративні стандарти на практиці. Через такі методи відбувається розвиток навичок критичного мислення, здатності аналізувати поведінку інших, прогнозувати наслідки дій та приймати зважені рішення.

Не менш важливим аспектом є розвиток комунікативних компетентностей, що включають вміння слухати, аргументовано висловлювати свою думку, дотримуватися норм етикету у ділових контактах, вести переговори та організовувати ефективну командну роботу. Студенти навчаються розпізнавати типи особистостей, рівень моральної відповідальності співрозмовників та адаптувати власну поведінку відповідно до контексту взаємодії.

Корпоративна культура підкреслює цінність спільних правил і норм, що підтримують професійне середовище та забезпечують успішну взаємодію у

команді. Формування корпоративної культури у майбутніх педагогів передбачає ознайомлення з принципами управління колективом, мотивації, організації роботи груп та підтримки позитивного мікроклімату. Особлива увага приділяється розвитку здатності приймати етичні рішення, вирішувати конфлікти, ефективно комунікувати та підтримувати взаємоповагу у колективі.

Соціальні компетентності, що розвиваються у процесі формування етичної та корпоративної культури, включають:

- усвідомлення цінності етичних норм та корпоративних стандартів;
- здатність до саморозвитку і постійного вдосконалення особистих та професійних якостей;
- готовність до співпраці та взаємодії у мультикультурному та професійному середовищі;
- уміння критично оцінювати поведінку себе та інших, приймати морально обґрунтовані рішення.

Навчальна дисципліна «Ділова етика та корпоративна культура», розроблена для бакалаврів освітнього рівня першого ступеня, спрямована на формування у студентів ціннісних орієнтацій, моральної свідомості та здатності застосовувати етичні норми на практиці (табл. 2). Вона поєднує теоретичні знання з активними педагогічними методами, що забезпечує не лише засвоєння матеріалу, а й розвиток професійної поведінки.

Перший модуль навчальної програми «Суть ділової етики та етикету» присвячений основам ділової етики та етикету, що є фундаментом для розвитку соціально відповідальної поведінки майбутніх педагогів. Студенти знайомляться з поняттям етики, основними принципами ділового спілкування, нормами українського мовленнєвого етикету та правилами організації ділових зустрічей. Значна увага приділяється невербальній комунікації — мові тіла, голосу, правильному розташуванню під час переговорів. Такий підхід дозволяє студентам формувати навички ефективного та культурного спілкування у різних професійних ситуаціях.

Тематика включає також переговори, укладання угод та ведення ділових контактів. Програма акцентує на структурі переговорів, стилях ведення дискусій, психологічних аспектах взаємодії та особливостях міжнародного спілкування. Студенти практикують складання контрактів, ділових листів, пропозицій та візиток, що сприяє розвитку професійної грамотності та комунікативних компетенцій.

Модуль завершується темою гостинності та ділових ситуацій за столом, де розглядаються організація прийомів, правила сервірування, поведінка під час офіційних заходів, ділові сніданки, обіди, вечері та фуршети. Студенти вчаться передбачати непередбачувані ситуації та діяти етично в будь-якому контексті.

Другий модуль «Структура, зміст і моделі корпоративної культури» спрямований на практичне формування корпоративної культури та управлінських компетентностей майбутніх педагогів. Особлива увага приділяється

зовнішньому вигляду та іміджу спеціаліста як невід'ємної складової професійного успіху. Студенти вивчають важливість охайності, кольорової гармонії, правил дарування, а також вплив дрібних деталей на сприйняття людини в професійному середовищі.

Таблиця 2

Зміст навчальної дисципліни «Ділова етика та корпоративна культура»

Модуль 1 «Суть поняття і особливості ділової етики»	
Тема 1.1	Поняття етикету. Етика ділового спілкування
Тема 1.2	Переговори, угоди, ділові контакти
Тема 1.3	Гостинність, ділові ситуації за столом
Модуль 2 «Структура, зміст і моделі корпоративної культури»	
Тема 2.1	Зовнішній вигляд – ключ до фінансового успіху
Тема 2.2	Система управління персоналом
Тема 2.3	Організація набору та відбору кадрів

Програма також охоплює систему управління персоналом: мотивацію, стимулювання, організацію командної роботи та управління трудовим потенціалом. Майбутні педагоги знайомляться з процесами набору та відбору кадрів, атестації та оцінювання працівників, формуванням резерву та розвитком кар'єри. Ці знання дозволяють студентам розуміти механізми корпоративної організації, цінувати професійні стандарти та формувати власну етичну модель поведінки в колективі.

Викладання дисципліни базується на інтеграції теоретичних знань і практичних навичок через активні методи навчання:

- кейс-методи для аналізу реальних ділових ситуацій;
- рольові ігри, які тренують поведінку у професійних та етичних сценаріях;
- групові проекти для розвитку командної взаємодії;
- дискусії та семінари, що формують критичне мислення і здатність оцінювати етичні аспекти поведінки.

Ці методи сприяють розвитку самостійності, відповідальності, соціальної свідомості та моральних якостей студентів.

За результатами вивчення дисципліни студенти здобувають компетентності у сфері:

- комунікації та взаємодії у професійному та міжнародному контексті;
- ефективного ділового спілкування та вибору оптимальних стратегій комунікації;
- усвідомлення цінності мультикультурності, рівних можливостей та гендерної рівності;

- самовдосконалення та формування власного індивідуального стилю професійного спілкування.

Формування цих компетентностей відбувається через практичні завдання, модульні контрольні роботи та підсумкову атестацію у формі заліку.

Вивчення дисципліни «Ділова етика та корпоративна культура» дозволяє майбутнім педагогам:

- підвищити професійну адаптивність та соціальну відповідальність;
- ефективно взаємодіяти в колективі та з партнерами;
- приймати морально обґрунтовані рішення у професійних ситуаціях;
- розвивати власний стиль комунікації та корпоративні навички.

Таким чином, навчальна програма сприяє формуванню у студентів стійких моральних та професійних цінностей, готовності до практичної діяльності та реалізації етичних і корпоративних норм у професійному житті.

Висновки. Отже, формування етичної та корпоративної культури у бакалаврів професійної освіти є складним і багатовимірним процесом, який поєднує теоретичну підготовку, практичне застосування знань та розвиток моральних і соціальних компетентностей. Ефективне виховання етичної поведінки та корпоративних цінностей забезпечує здатність майбутніх педагогів діяти відповідально, критично оцінювати власну поведінку та поведінку інших, ефективно взаємодіяти в колективі та приймати морально обґрунтовані рішення у професійних ситуаціях.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому вивченні ефективності різних педагогічних стратегій та методів формування етичної та корпоративної культури у бакалаврів професійної освіти. зокрема у контексті цифрових технологій та дистанційного навчання.

Література:

1. Jaganjac, B., Abrahamsen, L. M., Olsen, T. S., & Hunnes, J. A. (2023). Is it time to reclaim the ‘ethics’ in business ethics education? *Journal of Business Ethics, 190*, 1–22. https://doi.org/10.1007/s10551-023-05400-5

2. Kornosenko, O., Danysko, O., & Khlibkevych, S. (2022). Дотримання академічної етики у науково-дослідницькій діяльності майбутніх фахівців вищої кваліфікації в університеті. *Українська професійна освіта = Ukrainian Professional Education, 11*, 108–116. https://doi.org/10.33989/2519-8254.2022.11.275570

3. Калачевська, Л., & Лукаш, С. (2025). Трансформація бізнес-етики в умовах воєнного стану: виклики для українських підприємств. *Bulletin of Sumy National Agrarian University*, (3 (103), 45-52. https://doi.org/10.32782/bsnau.2025.3.7

4. Рожков, В. (2024). Педагогічні умови формування корпоративної культури майбутніх викладачів вищої школи. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія, 79*, 12–17. https://doi.org/10.31652/2415-7872-2024-79-12-12

5. Роїк, О., & Недзвецька, О. (2025). Персоналізація обслуговування та професійного етикету як основа успішного клієнтоорієнтованого підходу в сфері гостинності. Review of transport economics and management, (12(28), 156–163. https://doi.org/10.15802/rtem2024/327788

References:

1. Jaganjac, B., Abrahamsen, L. M., Olsen, T. S., & Hunnes, J. A. (2023). Is it time to reclaim the 'ethics' in business ethics education? Journal of Business Ethics, 190, 1–22. https://doi.org/10.1007/s10551-023-05400-5 [Norway]

2. Kornosenko, O., Danysko, O., & Khlibkevych, S. (2022). Dotrymannia akademichnoi etyky u naukovo-doslidnytskij diialnosti maibutnikh fakhivtsiv vyshchoi kvalifikatsii v universyteti [Compliance with academic ethics in the research activities of future highly qualified specialists at the university]. Ukrainian Professional Education, 11, 108–116. https://doi.org/10.33989/2519-8254.2022.11.275570 [Ukraine]

3. Kalachevska, L., & Lukash, S. (2025). Transformatsiia biznes-etyky v umovakh voyennoho stanu: vyklyky dlia ukrainskykh pidpryiemstv. [Transformation of business ethics under martial law: Challenges for Ukrainian enterprises]. *Bulletin of Sumy National Agrarian University*, 3(103), 45–52. https://doi.org/10.32782/bsnau.2025.3.7 [Ukraine]

4. Roshkov, V. (2024). Pedahohichni umovy formuvannia korporatyvnoyi kultury maibutnikh vykladachiv vyshchoi shkoly [Pedagogical conditions for the formation of corporate culture of future higher education teachers] Scientific Notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi. Series: Pedagogy and Psychology, 79, 12–17. https://doi.org/10.31652/2415-7872-2024-79-12-12 [Ukraine]

5. Roik, O., & Nedzvetska, O. (2025). Personalizatsiia obsluhovuvannia ta profesiinoho etyketu yak osnova uspishnoho kliientooriientovanoho pidkhodu v sferi hostynnosti [Personalization of service and professional etiquette as a basis for a successful client-oriented approach in the hospitality sector] Review of Transport Economics and Management, 12(28), 156–163. https://doi.org/10.15802/rtem2024/327788 [Ukraine]

Дата першого надходження статті до видання: 11.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.03.2026

УДК 373.2.064.1:[373.2.017:502/504-047.22](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1208-1218

Іщенко Людмила Валентинівна доктор педагогічних наук, професор кафедри дошкільної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, https://orcid.org/0000-0003-3382-4148

СПІВПРАЦЯ ЗДО ТА СІМ'Ї У ФОРМУВАННІ ПРИРОДНИЧО-ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті розглянуто проблему співпраці закладу дошкільної освіти та сім'ї у формуванні природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку. Обґрунтовано актуальність взаємодії педагогів і батьків в умовах реалізації компетентнісного підходу та необхідності формування у дітей цілісного уявлення про природу, екологічно доцільної поведінки й ціннісного ставлення до довкілля. Розкрито сутність поняття «природничо-екологічна компетентність» як інтегрованої якості особистості, що поєднує природничі знання, пізнавально-дослідницькі вміння та емоційно-ціннісне ставлення до природи. Уточнено структуру природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку, визначено її компоненти (когнітивний, діяльнісний, емоційно-ціннісний), критерії, показники та рівні сформованості.

Обґрунтовано педагогічні умови її ефективного формування, зокрема створення еколого-розвивального середовища, організацію систематичної пошуково-дослідницької діяльності, використання проблемних і експериментальних завдань, інтеграцію природничого змісту в різні види діяльності дітей та формування ціннісного ставлення до природи. Розроблено та апробовано діагностичний інструментарій для визначення рівнів сформованості досліджуваної компетентності. Визначено основні напрями та форми співпраці закладу дошкільної освіти з родиною, зокрема інформаційно-просвітницьку роботу, спільні природоохоронні заходи, участь батьків у дослідницькій діяльності дітей, реалізацію міні-проєктів природничого змісту, організацію сімейних спостережень і дослідів у природі. Зроблено висновок, що ефективна партнерська взаємодія закладу дошкільної освіти та сім'ї сприяє підвищенню рівня природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку та формуванню основ екологічно відповідальної поведінки.

Ключові слова: природничо-екологічна компетентність, діти старшого дошкільного віку, заклад дошкільної освіти, сім'я, взаємодія з батьками, партнерство, екологічне виховання, пошуково-дослідницька діяльність, еколого-розвивальне середовище.

Ishchenko Lyudmila Valentynivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Preschool Education, Uman State Pedagogical University named after University Pavlo Tychyna, Uman, https://orcid.org/0000-0003-3382-4148

COOPERATION BETWEEN PRESCHOOL INSTITUTIONS AND FAMILIES IN DEVELOPING NATURAL AND ENVIRONMENTAL COMPETENCE OF SENIOR PRESCHOOL CHILDREN

Abstract. The article examines the issue of cooperation between preschool educational institutions and families in the formation of natural and environmental competence of senior preschool children. The relevance of interaction between educators and parents is substantiated in the context of implementing a competence-based approach and the need to develop in children a holistic understanding of nature, environmentally appropriate behavior, and a value-based attitude toward the environment. The essence of the concept of "natural and environmental competence" is revealed as an integrated personal quality that combines scientific knowledge, cognitive-research skills, and an emotional-value attitude toward nature. The structure of natural and environmental competence of senior preschool children is clarified, and its components (cognitive, activity-based, and emotional-value), criteria, indicators, and levels of formation are identified. Pedagogical conditions for its effective development are substantiated, including the creation of an ecological-developmental environment, organization of systematic research-based activities, use of problem- and experiment-based tasks, integration of natural content into various types of children's activities, and formation of value-based attitudes toward nature. A diagnostic toolkit for determining levels of competence formation was developed and tested. The main directions and forms of cooperation between preschool institutions and families are determined, including informational and educational work, joint environmental activities, parental participation in children's research activities, implementation of mini-projects of natural content, and organization of family observations and experiments in nature. It is concluded that effective partnership between preschool institutions and families contributes to enhancing the natural and environmental competence of senior preschool children and forming the foundations of environmentally responsible behavior.

Keywords: natural and environmental competence, senior preschool children, preschool institution, family, parent interaction, partnership, environmental education, research-based activity, ecological-developmental environment.

Необхідність формування природничо-екологічної компетентності та стратегічні напрями реформування національної системи дошкільної освіти в контексті реалізації освітніх інновацій декларуються на законодавчому рівні та мають нормативно-правове регулювання (закони України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в

Україні»; Національна стратегія розвитку освіти в Україні, Концепція екологічної освіти в Україні, Базовий компонент дошкільної освіти, Положення про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності).

У Базовому компоненті дошкільної освіти зазначено, що освітній напрям «Дитина в природному довкіллі» передбачає, що дитина «виявляє інтерес до об'єктів і явищ живої та неживої природи, прагне їх досліджувати», «бере участь в елементарній дослідницькій діяльності, експериментує, робить прості висновки», а також «виявляє емоційно-ціннісне ставлення до природи» [1, с. 37].

В історії педагогічної думки питанням екологічного виховання підростаючого покоління присвячені праці А. Гумбольда, Я. Коменського, М. Монтессорі, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, С. Русової, В. Сухомлинського, Ф. Фребеля, С. Френе та ін. У центрі уваги сучасних науковців постають питання сутності та значення еколого-природничої освіти, екологічного виховання та екологічної культури дітей дошкільного віку (Н. Баюрко, Г. Бєлєнька, О. Вашак, О. Грошовенко, Н. Лисенко, Г.Марочко, З. Плохій, Н. Яришева тощо).

У сучасних умовах розвитку освіти проблема формування природничо-екологічної компетентності дітей дошкільного віку набуває особливої актуальності, що зумовлено необхідністю виховання екологічно відповідальної особистості, здатної до усвідомленої взаємодії з природним середовищем. Концептуальні засади цього напряму визначені в Базовому компоненті дошкільної освіти, де природничо-екологічна компетентність розглядається як складова освітнього напряму «Дитина в природному довкіллі» та передбачає сформованість елементарних уявлень про об'єкти і явища природи, розвиток пізнавальної активності, дослідницьких умінь і ціннісного ставлення до довкілля.

Аналіз наукових досліджень останніх років засвідчує багатовекторність підходів до розв'язання проблеми формування природничо-екологічної компетентності дітей дошкільного віку. У сучасній педагогічній науці увага зосереджується як на змісті цієї компетентності, так і на визначенні ефективних умов її розвитку.

Так, у працях О. Маланчук [2] розкрито сутність і структурні складники природничо-екологічної компетентності старших дошкільників. Дослідниця розглядає її як інтегроване утворення, що поєднує пізнавальний, практичний та емоційно-ціннісний компоненти. Автор наголошує, що результативність її формування залежить від організації різних видів активності дітей, зокрема спостережень за природними явищами, елементарної дослідницької діяльності, участі у природоохоронних заходах, а також інтеграції екологічного змісту в різні освітні напрями.

Окремий напрям сучасних досліджень стосується створення розвивального природного середовища. Зокрема, Л. Волкова [3] обґрунтовує педагогічний потенціал екологічної стежини як ефективного засобу екологічного виховання дітей дошкільного віку. Систематичне залучення дітей до спостережень, елементарних досліджень і практичної взаємодії з природними об'єктами сприяє

розвитку пізнавальної активності, формує здатність встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та виховує дбайливе, емоційно позитивне ставлення до довкілля. Н. Лисенко, О. Лисенко, Л. Мацук [4] розкрили можливості експериментально-дослідницької діяльності у формуванні природничо-екологічної компетентності, акцентували на вихованні відповідального ставлення до довкілля.

У роботах Н. Вахняк і Р. Чуксіної [5] визначено педагогічні умови формування екологічної компетентності старших дошкільників. Серед них – використання тематичного принципу організації освітнього процесу, безпосереднє ознайомлення дітей з об'єктами живої і неживої природи, проведення систематичних спостережень, бесід, дослідів та залучення до посильної природоохоронної діяльності. Дослідники підкреслюють, що важливим результатом екологічної освіти має бути не лише засвоєння знань, а й формування основ екологічно відповідальної поведінки.

Важливе місце у сучасних наукових пошуках відводиться використанню діяльності, що є провідною для дошкільного віку. Так, Г. Лук'яненко [6] розкриває можливості ігрової діяльності у формуванні екологічної компетентності. Використання дидактичних, сюжетно-рольових та ігор-імітацій природничого змісту підвищує емоційну залученість дітей, сприяє засвоєнню знань про природу, формуванню ціннісного ставлення до неї та закріпленню навичок екологічно доцільної поведінки.

Узагальнення результатів сучасних досліджень дає підстави виокремити провідні тенденції у формуванні природничо-екологічної компетентності дошкільників.

До них належать: орієнтація на компетентнісний підхід як методологічну основу екологічної освіти; інтеграція природничого змісту у різні види дитячої діяльності; активізація пізнавальної та дослідницької активності; створення еколого-розвивального середовища (екологічні стежини, куточки природи тощо); формування емоційно-ціннісного ставлення до довкілля та набуття досвіду природоохоронної поведінки; налагодження співпраці закладу дошкільної освіти з родиною.

Отже, сучасні наукові підходи спрямовані на цілісний розвиток особистості дитини, що передбачає поєднання природничих знань, практичного досвіду взаємодії з природою, дослідницьких умінь і стійкого пізнавального інтересу. Це зумовлює необхідність організації освітнього процесу на засадах діяльнісного, особистісно орієнтованого та компетентнісного підходів, які забезпечують ефективне формування природничо-екологічної компетентності дітей дошкільного віку.

Теоретичні засади досліджуваної проблеми також висвітлено у працях О. Вашак, Т. Дуки, І. Карук, Н. Науменко, Н. Глухової, Н. Горопахи, Т. Грицишиної, О. Соцької, І. Стеценко, Г. Тарасенко та інших учених, у яких розкрито різні аспекти екологічної освіти та виховання дітей дошкільного віку.

Науковці визначають природничо-екологічну компетентність як інтегровану характеристику особистості дитини, що поєднує систему елементарних знань про природу, пізнавальний інтерес, дослідницькі вміння та емоційно-ціннісне, відповідальне ставлення до навколишнього середовища. Ефективними умовами її формування вони вважають створення еколого-розвивального середовища, організацію спостережень, дослідницької, ігрової та проєктної діяльності, а також забезпечення взаємодії закладу дошкільної освіти і сім'ї.

Логіка дослідження вимагає виокремлення компонентів, критеріїв та рівнів сформованості природничо-екологічної компетентності дітей дошкільного віку

У сучасних наукових дослідженнях природничо-екологічна компетентність розглядається як інтегративна характеристика особистості дитини, що поєднує знання про природу, пізнавальну активність, практичні вміння та ціннісне ставлення до довкілля. Аналіз праць Г. Бєлєнької, Н. Лисенко, Л. Лохвицької, О. Маланчук, Л. Волкової, Н. Вахняк, Р. Чуксіної та ін. дозволяє виокремити основні компоненти, критерії та рівні сформованості природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку.

У структурі природничо-екологічної компетентності виокремлюємо такі взаємопов'язані компоненти: **когнітивний, діяльнісний, ціннісно-мотиваційний.** Відповідно до визначених компонентів виокремлено критерії з відповідними їм показниками. Схарактеризуємо їх.

Пізнавальний критерій: обсяг і системність знань про природу; розуміння причинно-наслідкових зв'язків; допитливість, пізнавальний інтерес.

Діяльнісний критерій: сформованість умінь спостереження, дослідження; здатність виконувати практичні природоохоронні дії; самостійність у взаємодії з природним середовищем.

Ціннісно-мотиваційний критерій: емоційна чуйність до об'єктів природи; дбайливе ставлення до довкілля; прагнення брати участь у догляді за природними об'єктами.

На основі зазначених критеріїв визначаємо рівні сформованості природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку.

Високий рівень : дитина має системні та усвідомлені знання про об'єкти і явища природи; встановлює прості причинно-наслідкові зв'язки; проявляє стійкий пізнавальний інтерес, самостійно ставить запитання; активно бере участь у спостереженнях, дослідах, догляді за рослинами і тваринами; виявляє дбайливе, емоційно позитивне ставлення до природи, дотримується правил природоохоронної поведінки.

Середній рівень: дитина має фрагментарні знання, інтерес до природи нестійкий, проявляється за підтримки дорослого; виконує практичні дії за зразком; дотримується правил поведінки в природі після нагадування; емоційне ставлення до природи ситуативне.

Низький рівень: знання поверхові або відсутні; пізнавальний інтерес до природного довкілля слабко виражений; дитина пасивна під час спостережень і

дослідницької діяльності; не виявляє ініціативи у практичній взаємодії з природою; байдужа або недбало ставиться до об'єктів природи, не дотримується правил екологічної поведінки.

Отже, визначені компоненти, критерії та рівні сформованості природничо-екологічної компетентності дають можливість здійснювати діагностику її розвитку у дітей старшого дошкільного віку та визначати ефективність педагогічних умов, зокрема організації пошуково-дослідницької діяльності, створення еколого-розвивального середовища та залучення дітей до різних видів практичної взаємодії з природою.

З метою виявлення рівнів сформованості природничо-екологічної компетентності підібрано діагностичні завдання для дітей старшого дошкільного віку.

Діагностика сформованості природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку здійснювалася відповідно виокремлених критеріїв: когнітивного, діяльнісного та емоційно-ціннісного. Діагностична методика охоплювала комплекс методів: бесіду, спостереження, ігрові завдання, проблемні ситуації та практичні дії. Схарактеризуємо діагностичні методики прояву рівнів сформованості природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку

Діагностика рівнів *когнітивного компонента* природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку.

Бесіда «Що ти знаєш про природу?»

Мета: виявити рівень знань дітей про об'єкти та явища природи, розуміння причинно-наслідкових зв'язків, правильність і повнота відповідей.

Запитання: «Які об'єкти природи ти знаєш?», «Чим жива природа відрізняється від неживої ?», «Що потрібно рослинам для життя?», «Чому не можна ламати гілки, рвати багато квітів?», «Як потрібно поводитися в лісі (парку)?».

Дидактична гра «Жива – нежива природа»

Мета: виявити уміння дітей класифікувати об'єкти на групи, їх здатність здатність аргументувати.

Процедура виконання: дітям пропонують розподілити об'єкти (дерево, пісок, квітка, кіт, камінь, сонце, ворона, вода тощо) на групи та пояснити свій вибір.

Матеріал: картки із зображеннями (дерево, квітка, кіт, камінь, сонце, вода тощо).

Оцінювання: 3 бали – повні, усвідомлені відповіді; 2 бали – часткові знання, відповіді з допомогою; 1 бал – поверхові або відсутні знання

Діагностика діяльнісного компонента природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку.

Завдання «Догляд за рослиною»

Мета: виявити сформованість практичних умінь, правильність дій, самостійність, висування припущень, розуміння доцільності.

Процедура виконання. Дітям пропонують: полити рослину; розпушити ґрунт; витерти листя; пояснити, навіщо це потрібно, задають проблемне запитання: «Що буде, якщо рослину не поливати?».

Оцінювання: 3 – виконує правильно і самостійно; 2 – виконує з допомогою; 1 – не вміє або відмовляється.

Діагностика *емоційно-ціннісного компонента* природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку.

Проблемні ситуації «Як вчинити?»

Мета: емоційна чуйність до об'єктів природи; дбайливе ставлення до довкілля; усвідомлення правил екологічної поведінки.

Процедура виконання. Дітям пропонують розв'язати проблемні ситуації: зірвали багато квітів на клумбі; хлопчик ламає гілки дерева; у лісі залишили сміття; пташка випала з гнізда.

Запитання: «Чи правильно вони зробили?», «Як потрібно вчинити? Чому?» та ін.

Діагностична методика включала проведення *спостережень* за поведінкою дітей у природі, які проводилися під час прогулянок; праці в куточку природи; догляду за рослинами; спостережень на ділянці.

Мета проведення спостережень полягала у з'ясуванні в дітей інтересу до природних об'єктів; дбайливому ставленні до них; ініціативності; дотриманні правил поведінки.

Оцінювання: 3 – проявляє постійний інтерес і дбайливість; 2 – поведінка ситуативна; 1 – інтерес відсутній, можливі негативні дії.

З метою визначення рівнів сформованості природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку було проведено констатувальний експеримент. Дослідження здійснювалося на базі закладів дошкільної освіти м. Умані серед дітей старшої групи у кількості 25 осіб.

Оцінювання здійснювалося за трирівневою шкалою: високий, середній і низький рівні.

Результати констатувального експерименту засвідчили, що на високому рівні сформованості природничо-екологічної компетентності перебувало 25,0 % дітей, на середньому – 50,0 %, на низькому 25,0%. Отже, у більшості дітей знання фрагментарні, поверхові; інтерес до природи нестійкий, проявляється за підтримки дорослого, або зовсім не проявляється; виконують практичні дії за зразком; дотримуються правил поведінки в природі після нагадування або зовсім не дотримуються; емоційне ставлення до природи ситуативне,

Найвищі показники діти продемонстрували за емоційно-ціннісним компонентом, що проявлялося у позитивному ставленні до природи. Водночас найменш сформованим виявився діяльнісний компонент, оскільки більшість дітей відчували труднощі у самостійному виконанні дослідницьких дій, формулюванні припущень і висновків. Це обумовлює необхідність розроблення

та впровадження системи роботи з формування природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку.

Ефективність формування природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку значною мірою залежить від створення відповідних педагогічних умов, які забезпечують цілісність освітнього процесу, активну пізнавальну діяльність дітей та їх емоційно-ціннісне ставлення до природи.

На основі аналізу сучасних наукових досліджень (Г. Бєлєнька, Н. Лисенко, Л. Лохвицька, І. Карапузова, Н. Кот та ін.) виокремлено педагогічні умови. Схарактеризуємо їх.

1. Організація пошуково-дослідницької діяльності дітей у природному середовищі. Провідною умовою є залучення дітей до активного пізнання об'єктів і явищ природи через спостереження, елементарні досліди, експериментування, проблемні ситуації.

Реалізація цієї педагогічної умови передбачає: проведення цілеспрямованих спостережень за сезонними змінами, рослинами, тваринами; організацію дослідів з водою, ґрунтом, повітрям, світлом; постановку проблемних запитань («Що станеться, якщо…?», «Чому…?»); стимулювання висування припущень і формулювання висновків. Така діяльність сприяє розвитку пізнавальної активності, дослідницьких умінь та формуванню причинно-наслідкового мислення.

2. Створення розвивального природничо-екологічного середовища. Мета цієї умови полягає у забезпеченні можливостей дітей для безпосереднього спостереження природних об'єктів і явищ, формуванні дослідницьких умінь через ігрову, практичну діяльність та розвитку у дітей екологічного мислення.

Важливою умовою є насичення освітнього простору матеріалами, які стимулюють дослідницьку активність дітей: куточок природи (живі рослини, міні-город, акваріум); центр експериментування (ємності для води, лупи, пісок, камінці, природні матеріали); календарі природи, моделі, колекції; природні об'єкти для тривалих спостережень. Таке середовище забезпечує підвищення пізнавальної активності дітей у природничо-дослідницькій діяльності; формування базових знань про об'єкти і явища природи; розвиток умінь спостерігати, аналізувати, робити елементарні висновки.

3. Інтеграція природничо-екологічного змісту в різні види діяльності. Формування *природничо-екологічної* компетентності відбувається ефективніше за умови інтеграції екологічного змісту у: ігрову діяльність (сюжетно-рольові, дидактичні ігри); художньо-творчу діяльність (малювання, аплікація з природних матеріалів); мовленнєву діяльність (бесіди, складання розповідей); трудову діяльність (догляд за рослинами, прибирання території). Інтеграція забезпечує цілісність сприйняття природи та закріплення знань у практичному досвіді.

4. Формування емоційно-ціннісного ставлення до природи. Важливою педагогічною умовою є розвиток у дітей: почуття відповідальності за живі

об’єкти; дбайливе ставлення до природи. Основними складовими та формами реалізації емоційного сприйняття природи є: використання природних матеріалів, ілюстрацій, фотоматеріалів, відео для викликання захоплення, цікавості та емоційного відгуку; організація спостережень за рослинами, тваринами, природними явищами, що викликають емоційний відгук.

Реалізація цієї умови досягається через: екологічні бесіди та обговорення; читання художніх творів природничої тематики; участь у природоохоронних акціях («Допоможемо птахам», «Посадимо квіти»); створення ситуацій морального вибору.

5. *Використання проблемно-пошукових методів навчання*. Використання проблемно-пошукових методів навчання передбачає створення в освітньому процесі ситуацій, які спонукають дітей старшого дошкільного віку самостійно шукати відповіді на запитання, досліджувати явища природи, робити висновки та приймати рішення. Такий підхід сприяє розвитку пізнавальної активності, дослідницьких умінь, логічного мислення та природничо-екологічної компетентності. Основними формами та прийомами реалізації виступають *проблемні завдання* (створення ситуацій, де дитині потрібно знайти причину явища або запропонувати рішення природничої проблеми); *пошуково-дослідницька діяльність* (спостереження за рослинами, тваринами та природними процесами); *проведення простих дослідів і експериментів* (з водою, ґрунтом, світлом, температурою); організація міні-проєктів із природничо-екологічного змісту.

Так, ефективність формування компетентності підвищується за умов: створення проблемних ситуацій; організації міні-досліджень; навчання дітей ставити запитання; стимулювання самостійного пошуку відповідей. Проблемно-пошуковий підхід сприяє розвитку допитливості, самостійності та дослідницького мислення.

6. *Співпраця закладу дошкільної освіти з сім’єю*. Важливою педагогічною умовою є узгодженість виховного впливу закладу дошкільної освіти з сім’єю: консультації для батьків; спільні природничі проєкти; сімейні спостереження за природою; участь батьків в екологічних заходах. Це забезпечує безперервність формування екологічної культури дитини.

З метою перевірки ефективності запропонених педагогічних умов формування природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку було проведено контрольний зріз. Діагностика здійснювалася за тими ж самими критеріями та показниками, що й на констатувальному етапі.

Результати контрольного зрізу засвідчили, що на високому рівні сформованості природничо-екологічної компетентності перебувало 45,0 % дітей, на середньому – 45,0 %, на низькому – 10,0 %. Отримані результати свідчать про позитивну динаміку у формуванні природничо-екологічної компетентності дітей.

Найбільш виражена позитивна динаміка спостерігається за діяльнісним компонентом, що проявилося у зростанні самостійності дітей під час проведення

дослідів, умінні висувати припущення та робити елементарні висновки. Також покращилися показники когнітивного компонента (розширення знань, встановлення зв'язків) та емоційно-ціннісного (стійкий інтерес до природи, дбайливе ставлення).

Отже, результати контрольного зрізу підтвердили ефективність впроваджених педагогічних умов формування природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку у процесі пошуково-дослідницької діяльності. Позитивна динаміка рівнів сформованості свідчить про доцільність системного використання дослідницьких завдань, створення еколого-розвивального середовища та організації різних видів пізнавальної активності дітей.

Висновок. Отже, ефективне формування природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку забезпечується за умов організації пошуково-дослідницької діяльності, створення розвивального природничого середовища, інтеграції екологічного змісту в різні види діяльності, формування емоційно-ціннісного ставлення до природи, використання проблемно-пошукових методів та активної співпраці з родиною.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробленні та впровадженні інноваційних методик формування природничо-екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку, зокрема через організацію пошуково-дослідницької діяльності в природному середовищі. Актуальним є також вивчення можливостей партнерської взаємодії закладу дошкільної освіти та сім'ї у формуванні екологічної культури дітей.

Література:

1. Базовий компонент дошкільної освіти (Державний стандарт дошкільної освіти) нова редакція. [Електронний ресурс]. URL: Pro_novu_redaktsiyu Bazovoho komponenta doshkilnoyi osvity.pdf

2. Маланчук О. В. Формування природничо-екологічної компетентності в дітей старшого дошкільного віку : методичні матеріали. Київ: Національний еколого-натуралістичний центр МОН України, 2024. 12 с.

3. Волкова Л. С. Формування еколого-природничої компетентності дітей дошкільного віку засобами екологічної стежини. ScienceRise: Pedagogical Education. 2022. № 3 (48).С.11-17.

4. Лисенко Н., Лисенко О., Мацук Л. Ознайомлення з природою та основи проекологічної освіти дітей дошкільного віку. Київ: Слово, 2019. 370 с.

5. Вахняк Н. В., Чуксіна Р. О. Формування екологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2021. № 2. С. 45–52.

6. Лук'яненко Г. В. Формування екологічної компетентності дітей дошкільного віку в ігровій діяльності. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2021. № 1. С. 78–83.

References:

1. *Bazovyi komponent doshkilnoi osvity (Derzhavnyi standart doshkilnoi osvity) nova redaktsiia [Basic Component of Preschool Education (State Standard of Preschool Education) new edition]*. Retrieved from https://pedpresa.com.ua/205021-bazovyj-komponent-doshkilnoyi-osvity.html [in Ukrainian].

2. Malanchuk, O. V. (2024). *Formuvannia pryrodnycho-ekolohichnoi kompetentnosti v ditei starshoho doshkilnoho viku: metodychni materialy* [Formation of natural and ecological competence in senior preschool children: Methodical materials]. Kyiv: Natsionalnyi ekoloho-naturalistychnyi tsentr MON Ukrainy.

3. Volkova, L. S. (2022). Formuvannia ekoloho-pryrodnychoi kompetentnosti ditei doshkilnoho viku zasobamy ekolohichnoi stezhyny [Formation of ecological and natural competence of preschool children by means of ecological trail]. *ScienceRise: Pedagogical Education*, 3(48), 11–17. [in Ukrainian].

4. Lysenko N., Lysenko O., Matsuk L. (2019) *Oznaiomlennia z pryrodoiu ta osnovy proekolohichnoi osvity ditei doshkilnoho viku.* [*Introduction to nature and the basics of environmental education for preschool children]*. Kyiv: Slovo. [in Ukrainian].

5. Vakhniak, N. V., & Chuksina, R. O. (2021). Formuvannia ekolohichnoi kompetentnosti ditei starshoho doshkilnoho viku [Formation of ecological competence of senior preschool children]. *Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia: Pedahohika (Scientific Bulletin of Melitopol State Pedagogical University. Series: Pedagogy*), 2, 45–52. [in Ukrainian].

6. Lukianenko, H. V. (2021). Formuvannia ekolohichnoi kompetentnosti ditei doshkilnoho viku v ihrovii diialnosti [Formation of ecological competence of preschool children in play activity]. *Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia: Pedahohika (Scientific Bulletin of Melitopol State Pedagogical University. Series: Pedagogy)*, 1, 78–83. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.22:376-056.36:37.091.12-051:005.336.2(045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1219-1227

Капустіна Олена Ігорівна доктор філософії, доцент, викладач кафедри теорії та методик дошкільної освіти, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м.Харків, https//orcid.org/ 0000-0001-8859-7435

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ РОЗВИТКУ ФАХОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ МАГІСТРІВ-ОЛІГОФРЕНОПЕДАГОГІВ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Анотація. Автором наголошено, що оновлення законодавства у сфері освіти, зміна ставлення з боку суспільства до дітей з особливими освітніми потребами, а також негативна тенденція щодо збільшення кількості дітей із порушеннями інтелектуального розвитку посилюють необхідність у висококваліфікованих фахівцях сфери спеціальної та інклюзивної освіти, спроможних забезпечувати соціальну інтеграцію таких дітей і ефективну реалізацію заходів психолого-педагогічної допомоги. Зазначено, що вирішення поставлених завдань стає можливим за умови високого рівня розвитку фахових компетентностей магістрів-олігофренопедагогів у системі професійної підготовки, що доводить доцільність вивчення сучасного стану досліджуваної проблеми. Автором висвітлено результати наукової розвідки, проведеної сучасними науковцями й присвяченої вивченню ролі корекційного педагога в освітньому процесі. Визначено, що ключовими позитивними рисами корекційного педагога є терплячість, креативність, комунікабельність, толерантність, а негативними – агресивність, грубість, неврівноваженість, некомпетентність, безвідповідальність. У статті представлено дані дослідження, які свідчать про середній рівень готовності корекційних педагогів до командної роботи. Відзначено, що попри високу мотивацію фахівців до співпраці фіксується тенденція до їхньої орієнтації переважно на індивідуальні здобутки, аніж на консолідований результат команди. На основі результатів досліджень автором зроблено висновок про важливість як особистісних, так і професійних якостей для магістрів-олігофренопедагогів та необхідність розвитку емпатії, умінь щодо створення безперечного та підтримуючого освітнього простору тощо. Обґрунтовано значення професіоналізму для магістрів-олігофренопедагогів як прояву високого рівня розвитку фахових компетентностей. Наголошено на важливості набуття магістрами-олігофренопедагогами здатності застосовувати цифрові технології, що є ключовою характеристикою розвиненості фахових компетентностей у сучасних умовах. За результатами проведеного автором емпіричного дослідження встановлено, що існує потреба у підвищенні рівня розвитку

фахових компетентностей магістрів-олігофренопедагогів у системі професійної підготовки.

Ключові слова: фахові компетентності, магістри-олігофренопедагоги, сучасний стан.

Kapustina Olena Ihorivna PhD, Associate Professor, Lecturer at the Department of Theory and Methods of Preschool Education, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council, Kharkiv, https//orcid.org/ 0000-0001-8859-7435

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCES OF MASTERS OF OLIGOPHRENOPEDAGOGUES IN THE VOCATIONAL TRAINING SYSTEM

Abstract. The author asserts that the ongoing transformation of educational laws, coupled with evolving social perceptions of children with special needs and a rising prevalence of intellectual impairments, intensifies the demand for expert practitioners.

These specialists in special and inclusive education are essential for facilitating successful social inclusion and delivering robust psychological and pedagogical support. The study emphasizes that fulfilling the outlined objectives depends on the advanced development of professional competencies among Master's students in oligophrenopedagogy during their academic training. This necessity underscores the importance of investigating the contemporary state of this issue. Furthermore, the author examines recent scholarly findings regarding the significance and functions of correctional educators within the learning environment. The study identifies resilience, innovative thinking, communicative skills, and tolerance as fundamental constructive attributes of a special education teacher, whereas hostility, incivility, emotional volatility, and professional inadequacy are viewed as detrimental. The article presents scientific research data that indicate the average level of readiness of correctional teachers for teamwork. It is observed that, despite a strong inclination toward cooperation, practitioners often prioritize personal accomplishments over the collective success of the group. Research findings indicate that for future specialists in oligophrenopedagogy, both personal attributes and professional skills are equally vital, particularly the capacity for empathy and the ability to foster a safe, inclusive learning environment. The study substantiates professionalism as a reflection of advanced vocational expertise. Furthermore, mastering digital tools is highlighted as a fundamental requirement, serving as a primary indicator of professional competency development in the modern educational landscape. The empirical data obtained by the author confirms the necessity of enhancing professional competency levels among master's students in oligophrenopedagogy during their vocational training

Keywords: professional competencies, masters-oligophrenopedagogues, current state.

Постановка проблеми. Посилення партнерства України з країнами Європи супроводжується модернізацією законодавчої бази галузі освіти, зміною ставлення з боку суспільства до дітей з особливими освітніми потребами (ООП), у тому числі з порушеннями інтелектуального розвитку, реалізацією ініціатив з упровадження інклюзії.

Протягом останніх років у державі відбуваються різні процеси, що передбачають підтримку дітей з ООП, поширення практики інтеграції таких дітей у суспільство [8, с. 79].

Досягнення прогнозованих результатів залежить від компетентності залучених фахівці, оскільки їх здатність якісно надавати психолого-педагогічну допомогу є визначальним чинником успішної інтеграції в суспільство дітей з ООП, у тому числі з порушеннями інтелектуального розвитку. Із огляду на це, постає необхідним вивчення сучасного стану розвитку фахових компетентностей магістрів-олігофренопедагогів у системі професійної підготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях сучасних дослідників відстежується тенденція до актуалізації проблеми підтримки дітей з ООП (Е. Данілавічютє, Т. Коломоєць, А. Колупаєва, Г. Пономарьова, Н. Провальна, А. Харківська, М. Чайка, Н. Шиліна та інші). На необхідності забезпечення ефективності професійної діяльності фахівців сфери спеціальної та інклюзивної освіти, підвищенні їхньої компетності наголошують О. Ільїна, А. Колосовська, М. Кляп, О. Ласточкіна, Т. Лопухіна, С. Миронова, С. Михальська та інші.

Мета статті – проаналізувати сучасний стан розвитку фахових компетентностей магістрів-олігофренопедагогів у системі професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Динамічні освітні реформи, які стали відповіддю на суспільні запити та утвердження інклюзивних цінностей, висувають нові вимоги до педагогів, що зумовлює необхідність підготовки фахівців, здатних адаптувати новітні методики до особливостей розвитку дітей з ООП, у тому числі з інтелектуальними порушеннями. Відтак, розвиток фахових компетентностей магістрів-олігофренопедагогів постає стратегічною умовою покращення якості навчання, що вимагає узгоджених зусиль держави, освітніх інституцій і професійної спільноти.

А. Харківська зазначає: «держава загалом та заклади освіти зокрема повинні бути орієнтовані на забезпечення доступної та якісної освіти для всіх категорій населення» [9].

Як зауважує Н. Провальна [7, с. 151], інклюзивне навчання з одного боку є пріоритетним для дітей з ООП, однак з іншого – є певним викликом для педагогів, оскільки вони мають вирішувати не стандартні складні ситуації для

вирішення яких потрібні специфічні знання. Учена також підкреслює, що недостатній рівень володіння специфічними знаннями та вміннями спричиняє у фахівців закладу освіти психологічний дискомфорт, що виражається у тривозі, невпевненості та страху перед викликами інклюзії. Накопичена внутрішня напруга часто зумовлює формування опору щодо впровадження інклюзивного навчання та особистісного неприйняття дітей з ООП.

Відтак, наша держава та суспільство потребують педагогів, спроможних забезпечити реалізацію принципів рівності, недискримінації, справедливості тощо. У цьому контексті посилюється роль і значення фахівців галузі спеціальної та інклюзивної освіти, оскільки вони не лише забезпечують якість навчання, але й виступають консультантами та лідерами, сприяючи подоланню опору тенденції щодо впровадження ідей інклюзії серед інших учасників освітнього процесу. Тому вкрай важливо, щоб професійна підготовка магістрів-олігофренопедагогів була спрямована на оволодіння ними компетентностей, які дозволять їм рішуче діяти у кризових ситуаціях, адекватно сприймати труднощі та долати їх на основі набутих теоретичних знань і практичних навичок.

Значущість здійснення якісної підготовки магістрів-олігофоренопедагогів також зумовлена тим, що кількість дітей з порушеннями інтелекту постійно збільшується.

Згідно зі світовою статистикою Всесвітньої охорони здоров’я, кожна п’ята дитина чи підліток (близько 20 %) має психічні розлади. Прогресуючий характер даного показника вказує на невпинне збільшення кількості дітей, які мають інтелектуальні порушення. При цьому, дві третини (66,2 %) від усіх зареєстрованих психічних розладів у дітей припадає саме на стійкі порушення інтелекту [11, с. 40].

Така негативна тенденція вказує на загострення проблеми здоров’я дітей та посилює необхідність удосконалення системи психолого-педагогічної підтримки та розвитку у магістрів-олігофренопедагогів фахових компетентностей, які дозволяють їм успішно проводити профілактичні, корекційні та освітні заходи. Особистісні якості фахівця, його професіоналізм є визначальними рисами сучасного педагога, адже від них залежить результативність педагогічної діяльності, ефективність освітнього процесу, продуктивність взаємодії з дітьми з інтелектуальними порушеннями, їхніми родинами та колегами.

На думку С. Михальської [5, с. 56-57], одним із найвагомішим чинником позитивної мотивації до навчання є особистість педагога. У результаті проведеного дослідження ученою встановлено, що найбільш прийнятними рисами корекційного педагога є терплячість (93,3 %); креативність (80,0 %); уміння співпрацювати (80,0 %); толерантність (80,0 %); врівноваженість (73,3 %); артистичність (66,7 %); справедливість (60,0 %); відповідальність (60,0 %); а негативними – агресивність (93,3 %); грубість (86,7 %); неврівноваженість (80,0 %); некомпетентність (73,3 %); безвідповідальність (73,3 %); упередженість (66,7 %).

Згідно з проведеним дослідженням А. Колосовської [3, с. 8], корекційні педагоги виявляють середній рівень готовності до командної роботи, який визначається поєднанням високої внутрішньої мотивації до спільної діяльності, усвідомленням її цінності та прагненням до активного досягнення цілей на тлі часткової орієнтації на власний індивідуальний результат, а не на спільні досягенння команди. Педагоги демонструють базове розуміння феномену командної роботи, володіють загальними комунікативними, організаторськими здібностями та вмінням слухати, мають сформовану емоційну обізнаність і здатні виконувати командні ролі, але їхня обізнаність щодо основних механізмів та складових ефективної командної роботи залишається частковою, а наявні навички супроводу дітей з ООП потребують цілеспрямованого вдосконалення. Відтак, особистість педагога значно впливає на процес навчання та ступінь оволодіння дітьми навчальним матеріалом. Важливо зауважити, що магістрамолігофренопедагогам має бути притаманне розвинена моральна свідомість та зрілість професійних якостей, оскільки діти з порушеннями інтелекту дуже чутливі до негативних емоцій, тону голосу, стилю спілкування, критики. Тому, у процесі професійної підготовки магістрів-олігофренопедагогів доцільно приділяти увагу розвитку емпатії, умінь щодо створення безпечечного та підтримуючого освітнього простору, сприяти посиленню навичок комунікації та недискримінаційного спілкування.

М. Омельченко [6, с. 117] зазначає, що корекційний педагог виступає як суб’єкт, що активно впливає на освітнє середовище, і як об’єкт, який зазнає внутрішніх змін (мотивів, інтересів, потреб) під час цього впливу. Це двостороннє перетворення визначає його свідомість і спосіб роботи. Професіоналізм корекційного педагога є цілісним і вимагає рівнозначного розвитку професіоналізму особистості та професіоналізму діяльності.

Як влучно зауважає О. Ільїна [1, с. 155], підґрунтям професіоналізму корекційного педагога є його майстерність, яка базується на специфічних психологічних властивостях. Це дозволяє фахівцеві вибудовувати свою діяльність на високому професійному рівні завдяки здатності до рефлексивного аналізу. Саме спроможність до самоаналізу дозволяє педагогу тонко відчувати потреби дитини з ООП та свідомо коригувати свою діяльність.

Професіоналізм є проявом високого рівня розвитку фахових компетентностей, що ґрунтується на професійних знаннях, практичних уміннях і професійно значущих особистісних якостей, педагогічній майстерності й проявляється як здатність до відповідальної, цілеспрямованої та результативної корекційно-освітньої діяльності, рефлексії, забезпеченні якісної психолого-педагогічної підтримки здобувачів освіти з урахуванням їхніх індивідуальних освітніх потреб. Тому, розвиток фахових компетентностей має стати однією із професійних цілей магістрів-олігофоренопедагогів, оскільки є підтвердженням їх здатності демонструвати високий результат у роботі з дітьми з інтелектуальними порушеннями.

Виходячи з того, що сьогодні значно посилюється роль і значення цифрових інструментів, педагогічні працівники мають бути спроможними ефективно діяти в умовах цифровізації освіти, а здатність магістрів-олігофренопедагогів до використання інформаційно-цифрових технологій в освітній, діагностичній, консультативній роботі з дітьми з порушеннями інтелекту свідчить про їхню компетентність.

На думку П. Хоми [10, с. 963], цифровізація освіти є одним із пріоритетних напрямів розвитку сучасної педагогіки. Своєю чергою, у результаті упровадження освітніх реформ до професійної діяльності вчителя висувають нові вимоги, зокрема здатність ефективно використовувати цифрові технології як засіб навчання, розвитку та соціалізації дітей.

О. Ласточкіна [4, с. 170] акцентує увагу на тому, що набуття навичок ефективного упровадження онлайн-інструментів набуває важливого значення для професійного становлення майбутніх фахівців логопедичного фаху.

Відтак, здатність до застосування цифрових технологій постає ключовою характеристикою розвиненості фахових компетентностей магістрів-оліфофренопедагогів, що дозволяє організовувати освітній процес, упроваджувачи інновації.

Отже, високий рівень розвитку фахових компетентностей магістрів-олігофренопедагогів забезпечує успішну корекційно-педагогічну діяльність у сфері спеціальної та інклюзивної освіти.

Усе вищезазначене актуалізувало проведення емпіричного дослідження розвитку фахових компетентностей магістрів-олігофренопедагогів у системі професійної підготовки.

Проведене дослідження було реалізовано у чотири етапи. До нього було залучено 124 здобувачі освіти – 62 особи експериментальної групи та 62 – контрольної групи.

Нижче подано узагальнені дані, отримані на констатувальному етапі експерименту за результатами вивчення рівня розвитку фахових компетентностей магістрів-оліфренопедагогів у системі професійної підготовки за визначеними критеріями: мотиваційно-рефлексивним, когнітивно-етичним та праксеологічним [2].

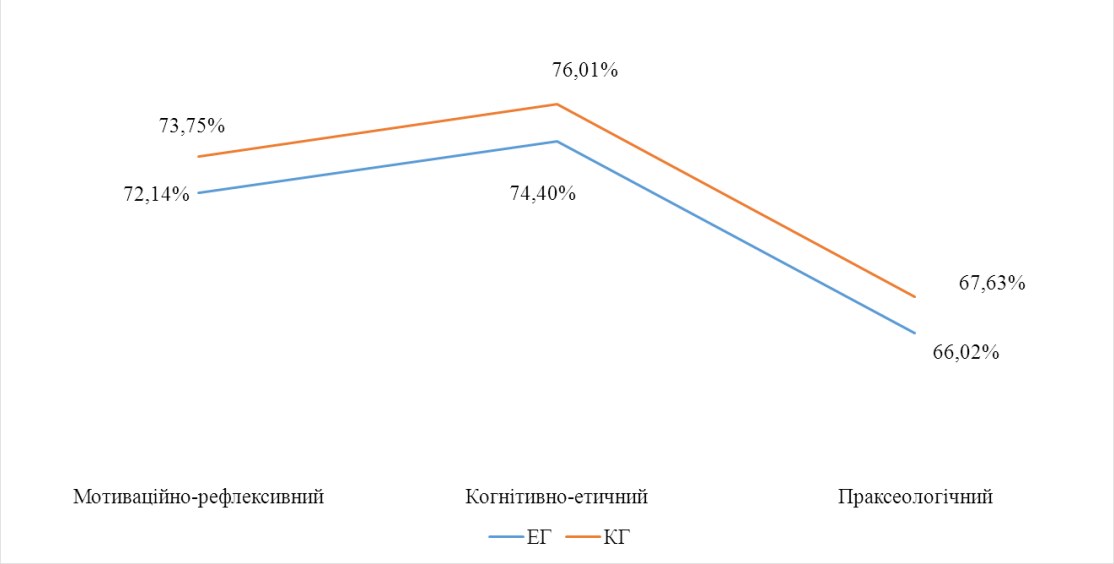

Рис. 1. Результати вивчення рівня розвитку фахових компетентностей магістрів-оліфренопедагогів у системі професійної підготовки на констатувальному етапі експерименту

Примітка: 90-100 % – високий рівень; 70-89 – середній рівень; 50-69 – базовий рівень

Як видно із діаграми, за кожним критерієм здобувачі освіти виявляють середній рівень, що вказує про необхідність посилення уваги до розвитку фахових компетентностей магістрів-оліфренопедагогів у системі професійної підготовки.

Висновки. Переосмислення ролі держави та суспільства у забезпеченні прав дітей з ООП, посилює необхідність у компетентних фахівцях галузі спеціальної та інклюзивної освіти. Ураховуючи те, що спостерігається негативна тенденція до зростання кількості дітей з інтелектуальними порушеннями, розвиненість фахових компетентностей магістрів-олігофренопедагогів постає важливим чинником надання якісної психолого-педагогічної допомоги.

Здатність до співпраці, прояву емпатії, відповідальність, толерантність, врівноваженість, а також професіоналізм є провідними характеристиками компетентного магістра-олігофренопедагога, які дозволяють ефективно здійснювати корекційно-розвивальну діяльність. Разом із тим, за результатами проведеного дослідження на констатувальному етапі встановлено, що існує потреба у підвищенні рівня розвитку фахових компетентностей магістрів-олігофренопедагогів у системі професійної підготовки.

Література:

1. Ільїна О. В. Діагностика рівнів педагогічних здібностей та рефлексивності у студентів, майбутніх корекційних педагогів та вчителів загальноосвітніх шкіл. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 31. С. 156–162.

2. Капустіна О. Розвиток фахових компетентностей магістрів- олігофренопедагогів у системі професійної підготовки: критерії та показники. *Інноваційна педагогіка*. 2025. Випуск 84. С. 123–126. URL: http://innovpedagogy.od.ua/archives/2025/84/part_1/24.pdf (дата звернення 19.12.2025)

3. Косовська А. Дослідження рівня готовності корекційних педагогів до командної роботи у навчанні дітей з особливими освітніми потребами. *International Science Journal of Education & Linguistics*. 2023. Vol. 2. Issue 5. P. 1–9.

4. Ласточкіна О. Цифрові помічники у спеціальній освіті: огляд корисних онлайн-сервісів для вчителів-логопедів і майбутніх фахівців. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки).* 2025. № 25. С. 166–187. DOI: https://doi.org/10.32626/2413-2578.2025-25.166-187

5. Михальська С. А. Роль корекційного педагога у формуванні мотивації навчальної діяльності молодших школярів з розладами спектру аутизму. *Inclusion and Diversity*. 2024. Випуск 3. С. 55–58.

6. Омельченко М. Механізми розвитку професійної свідомості. Корекційного педагога. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Т. 2. № 4. С. 116–120.

7. Провальна Н. Психологічна готовність фахівців інклюзивної освіти до роботи з дітьми з розладом аутистичного спектру (РАС). *Психологічні перспективи*. 2022. Вип. 40. С. 149–166. DOI: https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-pro

8. Ткаченко О. Інклюзивна освіта в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Психологічні науки*. 2023. С. 79–86. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-8745.2022.1(1).11.

9. Харківська А. Управління інклюзивною освітою студентів закладів вищої освіти. *Теорія і методика професійної освіти*. 2018. Вип. 15. URL : https://jrnls.ivet.edu.ua/index.php/3/article/view/529 (дата звернення 16.07.2025).

10. Хома П. П. Умови формування цифрової компетентності вчителів початкових класів в процесі фахової підготовки. *Перспективи та інновоації науки*. 2025. №6 (52). С. 961: DOI https://doi/org/10/52058/2786-4952-2025-6(52)-961-972

11. Чайка М. С. Вплив засобів АДК на розвиток комунікативної діяльності дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. *Науковий часопис*. 2022. Випуск 42. С. 39–50.

References:

1. Ilina, O. V. (2016). Diahnostyka rivniv pedahohichnykh zdibnostei ta refleksyvnosti u studentiv, maibutnikh korektsiinykh pedahohiv ta vchyteliv zahalnoosvitnikh shkil [Diagnostics of the level of pedagogical skills and reflexivity in students, future correctional teachers and teachers of secondary schools]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 19 : Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia – Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Series 19*: *Correctional pedagogy and special psychology*. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 31, 156–162 [in Ukrainian].

2. Kapustina, O. (2025). Rozvytok fakhovykh kompetentnostei mahistriv-olihofrenopedahohiv u systemi profesiinoi pidhotovky: kryterii ta pokaznyky [Development of professional competencies of master-level teachers in the system of professional training: criteria and indicators]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative pedagogy*, 84, 123–126. Retrieved from http://innovpedagogy.od.ua/archives/2025/84/part_1/24.pdf [in Ukrainian].

3. Kosovsk,a A. (2023). Doslidzhennia rivnia hotovnosti korektsiinykh pedahohiv do komandnoi roboty u navchanni ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy. *International Science Journal of Education & Linguistics*, 2, 5, 1–9 [in Ukrainian].

4. Lastochkina, O. (2025). Tsyfrovi pomichnyky u spetsialnii osviti: ohliad korysnykh onlain-servisiv dlia vchyteliv-lohopediv i maibutnikh fakhivtsiv [Digital assistants in special education: a review of useful online services for teachers, students and future specialists]. *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity (pedahohichni nauky) – Current issues of correctional education (pedagogical sciences)*, 25, 166–187. DOI: https://doi.org/10.32626/2413-2578.2025-25.166-187 [in Ukrainian].

5. Mykhalska, S. A. (2024). Rol korektsiinoho pedahoha u formuvanni motyvatsii navchalnoi diialnosti molodshykh shkoliariv z rozladamy spektru autyzmu [The role of the correctional teacher in shaping the motivation for educational activity of young schoolchildren with autism spectrum disorders]. *Inclusion and Diversity*, 3, 55–58 [in Ukrainian].

6. Omelchenko, M. (2019). Mekhanizmy rozvytku profesiinoi svidomosti. Korektsiinoho pedahoha [Mechanisms of development of professional conscience. Correctional pedagogy]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii – Theory and practice of contemporary psychology*, 2, 4, 116–120 [in Ukrainian].

7. Provalna, N. (2022). Psykholohichna hotovnist fakhivtsiv inkliuzyvnoi osvity do roboty z ditmy z rozladom autystychnoho spektru (RAS) [Psykholohichna hotovnist fakhivtsiv inkliuzyvnoi osvity do roboty z ditmy z rozladom autystychnoho spektru (RAS)]. *Psykholohichni perspektyvy – Psychological perspectives*, 40, 149–166. DOI: https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-pro [in Ukrainian].

8. Tkachenko, O. (2023). Inkliuzyvna osvita v Ukraini: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku [Inclusive education in Ukraine: current state and development prospects]. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Seriia Psykholohichni nauky – Journal of the Vasyl Stusa Donetsk National University. Psychological Sciences Series*, 79–86. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-8745.2022.1(1).11 [in Ukrainian].

9. Kharkivska, A. (2018). Upravlinnia inkliuzyvnoiu osvitoiu studentiv zakladiv vyshchoi osvity [Management of inclusive education for students in higher education institutions]. *Teoriia i metodyka profesiinoi osvity – Theory and methodology of professional education*, 15. Retrieved from https://jrnls.ivet.edu.ua/index.php/3/article/view/529 [in Ukrainian].

10. Khoma, P. P. (2025). Umovy formuvannia tsyfrovoi kompetentnosti vchyteliv pochatkovykh klasiv v protsesi fakhovoi pidhotovky [Conditions for the formation of digital competence of primary school students in the process of professional preparation]. Perspektyvy ta innovovatsii nauky – Perspektyvy ta innovovatsii nauky, 6 (52). С. 961–972: DOI https://doi/org/10/52058/2786-4952-2025-6(52)-961-972 [in Ukrainian].

11. Chaika, M. S. (2022). Vplyv zasobiv ADK na rozvytok komunikatyvnoi diialnosti ditei z porushenniamy intelektualnoho rozvytku [The impact of ADC tools on the development of communicative activity of children with intellectual disabilities]. *Naukovyi chasopys – Scientific watches*, 42, 39–50 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

Журнал «Наукові інновації та передові технології» № 3(55) 2026
ISSN 2786-5274 Print

УДК 378.014.3:005.336.2:37.091.12.011.3-051

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1228-1239

Коваленко Ярина Вікторівна аспірантка кафедри загальної педагогіки та андрагогіки, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава, https://orcid.org/0009-0009-4540-9620

ДОСЛІДНИЦЬКО-ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ У ПІДГОТОВЦІ ОСВІТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ ДО УПРАВЛІННЯ ОСВІТНІМ ПРОЦЕСОМ НА ОСНОВІ КЕЙС-МЕНЕДЖМЕНТУ

Анотація. У статті здійснено теоретичне обґрунтування та визначено особливості реалізації дослідницько-орієнтованого навчання у підготовці освітніх менеджерів до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту. Актуальність дослідження зумовлена трансформаційними процесами в системі освіти, зростанням вимог до якості управління закладами освіти та необхідністю формування керівників нового типу, здатних приймати доказово обґрунтовані управлінські рішення в умовах невизначеності та багатофакторності освітнього середовища. Уточнено зміст понять «дослідницько-орієнтоване навчання» та «кейс-менеджмент» у контексті професійної підготовки освітніх менеджерів. Обґрунтовано, що дослідницько-орієнтоване навчання виступає методологічною основою формування дослідницької компетентності майбутнього керівника закладу освіти, яка інтегрує когнітивний, операційно-діяльнісний, ціннісно-мотиваційний і рефлексивний компоненти. Доведено, що впровадження такого навчання сприяє розвитку аналітичного мислення, здатності до інтерпретації освітніх даних, проєктування управлінських рішень та оцінювання їх результативності. Розкрито сутність кейс-менеджменту як технології комплексного управління освітніми випадками, що передбачає ідентифікацію проблемної ситуації, її діагностику, планування індивідуальної стратегії втручання, координацію ресурсів, моніторинг та корекцію управлінських дій. Визначено, що логіка кейс-менеджменту узгоджується з дослідницьким циклом, що створює підґрунтя для їх інтеграції у системі професійної підготовки. Запропоновано принципи реалізації дослідницько-орієнтованого навчання у підготовці освітніх менеджерів: проблемності, доказовості, рефлексивності та інтегративності. Окреслено систему дослідницько-орієнтованого навчання у підготовці освітніх менеджерів до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту, що включає цільовий, змістовий, процесуальний та результативний блоки. Підкреслено значення використання реальних і змодельованих управлінських кейсів, освітньої аналітики, проєктних і проблемно-пошукових методів навчання. Зроблено висновок, що інтеграція дослідницько-орієнтованого навчання з кейс-менеджментом забезпечує перехід

від репродуктивної моделі професійної підготовки до формування готовності здійснювати системне, доказово обґрунтоване управління освітнім процесом.

Ключові слова: дослідницько-орієнтоване навчання, професійна підготовка, освітні менеджери, управління освітнім процесом, кейс-менеджмент, принципи, система

Yaryna Kovalenko postgraduate student of the Department of General Pedagogy and Andragogy, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogacal University, Poltava, https://orcid.org/0009-0009-4540-9620

INQUIRY-BASED LEARNING IN THE TRAINING OF EDUCATIONAL MANAGERS TO MANAGE THE EDUCATIONAL PROCESS BASED ON CASE MANAGEMENT

Abstract. The article provides theoretical justification and identifies the features of the implementation of research-oriented training in the preparation of educational managers for managing the educational process based on case management. The relevance of the study is due to transformational processes in the education system, increasing requirements for the quality of management of educational institutions and the need to form a new type of managers who are able to make evidence-based management decisions in conditions of uncertainty and multifactoriality of the educational environment. The content of the concepts of "research-oriented training" and "case management" in the context of professional training of educational managers is clarified. It is substantiated that research-oriented training serves as a methodological basis for the formation of research competence of the future head of an educational institution, which integrates cognitive, operational-activity, value-motivational and reflective components. It is proven that the implementation of this principle contributes to the development of analytical thinking, the ability to interpret educational data, design management decisions and evaluate their effectiveness. The essence of case management as a technology for comprehensive management of educational cases is revealed, which involves the identification of a problem situation, its diagnostics, planning an individual intervention strategy, coordination of resources, monitoring and correction of management actions. It is determined that the logic of case management is consistent with the research cycle, which creates a basis for their integration in the professional training system. The principles of implementing research-oriented training in the training of educational managers are proposed: problem-oriented, demonstrable, reflexive and integrative. The system of research-oriented training in the training of educational managers to manage the educational process based on case management is outlined, which includes target, content, procedural and effective blocks. The importance of using real and simulated management cases, educational analytics, project and problem-solving methods of learning is emphasized. It is concluded that the integration of research-oriented learning with case management

ensures the transition from a reproductive model of professional training to the formation of readiness to implement systematic, evidence-based management of the educational process.

Keywords: inquiry-based learning, professional training, educational managers, educational process management, case management, principles, system

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку системи вищої освіти України характеризується глибокими трансформаційними процесами, зумовленими глобалізацією, цифровізацією освітнього середовища, інтеграцією у європейський освітній простір та зростанням вимог до якості освітніх послуг. У цих умовах особливої актуальності набуває проблема підготовки освітніх менеджерів нового покоління, здатних здійснювати ефективне управління освітнім процесом на засадах інноваційності, доказовості, стратегічного мислення та гнучкого реагування на виклики нестабільного соціально-економічного середовища.

Традиційні моделі професійної підготовки управлінських кадрів у сфері освіти, орієнтовані переважно на трансляцію нормативно-правових знань і формування адміністративних умінь, дедалі менше відповідають потребам сучасної освітньої практики. Управління освітнім процесом сьогодні передбачає не лише організацію та контроль, але й аналітичну діяльність, прогнозування, проєктування освітніх змін, роботу з індивідуальними освітніми траєкторіями здобувачів освіти, забезпечення інклюзивності та якості освіти. Це актуалізує необхідність переосмислення методологічних засад професійної підготовки освітніх менеджерів і впровадження таких педагогічних підходів, які сприяють формуванню дослідницької культури, критичного мислення та здатності приймати обґрунтовані управлінські рішення.

Одним із перспективних напрямів модернізації підготовки управлінських кадрів є реалізація принципу дослідницько-орієнтованого навчання. Його сутність полягає в інтеграції науково-дослідної діяльності в освітній процес, активному залученні здобувачів освіти до аналізу реальних управлінських ситуацій, формуванні вмінь ставити проблеми, висувати гіпотези, здійснювати збір і інтерпретацію даних, розробляти та оцінювати альтернативні стратегії управління. Такий підхід забезпечує перехід від репродуктивної моделі навчання до продуктивної, в якій знання не лише засвоюються, а й конструюються в процесі дослідницької діяльності.

Особливої значущості дослідницько-орієнтоване навчання набуває у контексті впровадження кейс-менеджменту як інструменту управління освітнім процесом. Кейс-менеджмент у сфері освіти передбачає індивідуалізований супровід освітніх випадків (case), комплексний аналіз освітніх ситуацій, координацію взаємодії суб’єктів освітнього процесу та прийняття управлінських рішень на основі системного підходу. Реалізація цієї технології вимагає від освітнього менеджера здатності працювати з багатовимірними даними,

враховувати соціальні, психологічні, організаційні та правові чинники, що зумовлює потребу у сформованості дослідницьких компетентностей.

Попри зростання інтересу науковців до проблем управління освітою, професійної підготовки освітніх менеджерів та використання кейс-методу у навчанні, питання цілісного впровадження принципу дослідницько-орієнтованого навчання саме у підготовці до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту залишається недостатньо розробленим. Наявні дослідження здебільшого розглядають ці феномени фрагментарно: або в контексті розвитку дослідницьких умінь, або як окрему педагогічну технологію аналізу ситуацій, без належного теоретико-методологічного обґрунтування їх інтеграції. Виникає суперечність між зростаючими вимогами до професійної компетентності освітніх менеджерів щодо здійснення управління освітнім процесом на основі аналітичної, дослідницької та кейс-орієнтованої діяльності та недостатньою розробленістю теоретичних і методичних засад реалізації принципу дослідницько-орієнтованого навчання у системі їх професійної підготовки. Тож проблема дослідження полягає у необхідності наукового обґрунтування та визначення особливостей реалізації принципу дослідницько-орієнтованого навчання у підготовці освітніх менеджерів до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту, що забезпечить формування їхньої готовності до прийняття ефективних, доказово обґрунтованих управлінських рішень у складних та варіативних умовах функціонування сучасних закладів освіти.

Таким чином, актуальність окресленої проблеми зумовлена потребою підвищення якості професійної підготовки освітніх менеджерів, необхідністю інтеграції дослідницької складової в управлінську освіту та пошуком ефективних педагогічних механізмів впровадження кейс-менеджменту в систему управління освітнім процесом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика підготовки освітніх менеджерів до управління освітнім процесом, зокрема на засадах дослідницько-орієнтованого навчання та кейс-менеджменту, відображена у вітчизняних і зарубіжних наукових джерелах фрагментарно, у межах ширших досліджень педагогічного та освітнього менеджменту, інноваційної діяльності, технологій управління й inquiry-based learning.

Фундаментальні засади управління закладами загальної середньої освіти системно висвітлено у працях М. Гриньової, Л. Малаканової, Г. Сорокіної. Дослідниці розглядають менеджмент як багаторівневу систему організаційних, кадрових, інформаційно-аналітичних та стратегічних процесів, обґрунтовують функціонально-структурну модель управління закладом освіти. Особливу увагу приділено плануванню, контролю, моніторингу якості освіти та управлінню розвитком закладу [1].

Разом із тим дослідницька складова професійної підготовки керівника та інструменти індивідуалізованого управління освітніми випадками (case) у праці не виокремлюються як самостійний напрям.

Інноваційний вимір управлінської діяльності розкрито в монографії Л. Даниленко, де закцентовано на механізмах упровадження освітніх інновацій, управлінні змінами, розвитку інноваційного потенціалу закладу освіти. Концептуально важливим є положення про необхідність аналітичної культури керівника та його здатності до прогнозування результатів інноваційної діяльності [2]. Водночас дослідницько-орієнтоване навчання розглядається опосередковано через призму інноваційності управлінського мислення, без деталізації методики інтеграції наукового пошуку в систему підготовки освітніх менеджерів.

Комплексний підхід до осмислення педагогічного менеджменту представлено у навчальному посібнику «Педагогічний менеджмент» В. Лунячека. Учений обґрунтовує теоретико-методологічні засади педагогічного менеджменту, розкриває закономірності управління освітніми системами, висвітлює технології прийняття управлінських рішень. Значущим є акцент на компетентнісному підході та професіоналізації управлінської діяльності [5]. Однак питання застосування кейс-менеджменту як інтегративної технології управління освітнім процесом залишаються поза межами спеціального аналізу.

Систематизацію сучасних підходів до управління освітою здійснено в посібнику «Менеджмент освіти» за редакцією А. Рибчука. У праці висвітлено теоретичні основи освітнього менеджменту, стратегічне управління, лідерство, маркетинг освітніх послуг, моніторинг якості освіти. Видання відображає тенденцію до міждисциплінарності управлінської підготовки, однак дослідницько-орієнтоване навчання розглядається як загальна методологічна установка, без розроблення його принципів у контексті кейс-менеджменту [6].

Методичний аспект підготовки освітніх менеджерів ґрунтовно висвітлили О. Почуєва та В. Будянська, окреслюючи вимоги до виконання курсових робіт, структуру наукового дослідження, критерії оцінювання [8]. Доробок акцентує увагу на прикладному характері підготовки освітніх менеджерів і сприяє формуванню дослідницьких умінь здобувачів освіти, однак не пропонує цілісної моделі інтеграції дослідницько-орієнтованого підходу з управлінням освітнім процесом на основі кейсів.

Класичне осмислення теорії освітнього менеджменту представлено у праці Л. Даниленко та Л. Карамушки. У ній визначено концептуальні засади управління освітою, психологічні та соціально-педагогічні механізми керівництва, моделі професійної підготовки керівників [9]. Значущість цього наукового доробку полягає у формуванні теоретичного підґрунтя для подальших досліджень, проте питання кейс-менеджменту в освітньому середовищі на момент публікації ще не набули належної розробки.

Теоретико-методичні засади підготовки керівників до застосування технологій педагогічного менеджменту системно досліджено у монографії М. Швардак. Авторка обґрунтовує структуру професійної готовності керівника, визначає критерії та показники її сформованості, аналізує інноваційні

управлінські технології [10]. Доповнює цю проблематику стаття SWOT-аналіз системи підготовки майбутніх керівників (менеджерів у системі освіти), у якій здійснено стратегічний аналіз сильних і слабких сторін існуючої системи підготовки. Водночас інтеграція дослідницько-орієнтованого навчання з кейс-менеджментом як окремий напрям не виокремлюється [11].

Практико-орієнтований аспект кейс-менеджменту розкрито в методичному посібнику Н. Горішної та інших науковців. Видання містить алгоритми роботи з випадком, моделі міжвідомчої взаємодії, інструменти оцінювання потреб і планування індивідуального супроводу [3]. Хоча дослідження стосується соціальної сфери, воно має значний потенціал для адаптації до управління освітнім процесом, особливо в контексті інклюзивної освіти.

Зарубіжний досвід кейс-менеджменту представлено у працях Д. Gursansky та Дж. Harvey, де кейс-менеджмент розглядається як інтегративна професійна практика, що поєднує політичні, організаційні та етичні виміри управління випадком [12]. У науковому доробку S. McCormick та інших дослідників аналізуються стратегії підтримки молоді з інвалідністю, що підтверджує ефективність кейс-менеджменту як інструменту координації комплексної допомоги [14].

Теоретичні засади дослідницько-орієнтованого навчання (inquiry-based learning) ґрунтовно розкрито у статті M. Pedaste та інших учених, де визначено фази дослідницького циклу: орієнтація, концептуалізація, дослідження, висновки, обговорення [13]. Емпіричне підтвердження впливу цього підходу на залученість здобувачів освіти подано у B. Wang та Y. Li, що засвідчує позитивний зв’язок між дослідницькою активністю та результативністю навчання [15].

Проблематика педагогічної майстерності в умовах інноваційного освітнього середовища, зокрема STEM-освіти торкається зокрема питань методики кейсового навчання (В.М. Мокляк, Л. М. Петренко, Н. Кононец), де підкреслено значення дослідницької культури педагога як чинника ефективності освітнього процесу [7]. Ці положення концептуально співзвучні з ідеєю формування дослідницької компетентності освітнього менеджера.

Отже, аналіз наукових джерел свідчить про наявність ґрунтовних теоретичних розробок у сфері освітнього та педагогічного менеджменту, інноваційної діяльності, а також про зростання інтересу до кейс-менеджменту й дослідницько-орієнтованого навчання. Водночас інтеграція принципу дослідницько-орієнтованого навчання з підготовкою освітніх менеджерів до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту поки що не стала предметом спеціального комплексного дослідження, що зумовлює необхідність подальшого теоретико-методологічного обґрунтування зазначеної проблематики.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та визначенні особливостей реалізації системи дослідницько-орієнтованого навчання у

підготовці освітніх менеджерів до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту.

Виклад основного матеріалу. Досягнення поставленої мети передбачає уточнення ключових понять, окреслення концептуальних засад інтеграції зазначених підходів та визначення структурно-функціональних характеристик відповідної моделі професійної підготовки.

Теоретичні засади дослідницько-орієнтованого навчання у професійній підготовці освітніх менеджерів досліджено нами на основі праць таких науковців, як В. Бодак [6], О. Блистів [6], І. Ворончак [6], Н. Гук [6], В. Зінкевич [6], Н.Кононец [4], А. Рибчук [6], D. Gursansky [12], J. Harvey [12], M. Pedaste [13], M. Mäeots [13] та ін.

Принцип дослідницько-орієнтованого навчання (inquiry-based learning) ґрунтується на положенні про активну позицію здобувача освіти як суб'єкта пізнавальної діяльності, здатного до постановки проблем, формулювання гіпотез, здійснення пошуку та аналізу інформації, інтерпретації результатів і рефлексії. У контексті підготовки освітніх менеджерів цей принцип трансформується у вимогу формування дослідницької компетентності як інтегральної характеристики професійної готовності до управлінської діяльності [4].

Дослідницька компетентність освітнього менеджера охоплює:

– когнітивний компонент (знання методології педагогічних і управлінських досліджень, методів збору та аналізу даних);

– операційно-діяльнісний компонент (уміння застосовувати методи аналізу освітніх процесів, здійснювати моніторинг, інтерпретувати показники якості освіти);

– ціннісно-мотиваційний компонент (орієнтація на доказовість управлінських рішень, готовність до інновацій та рефлексії);

– рефлексивний компонент (здатність оцінювати ефективність управлінських дій і коригувати їх) [9; 10].

Таким чином, реалізація системи дослідницько-орієнтованого навчання у підготовці освітніх менеджерів передбачає інтеграцію наукового пошуку в усі етапи освітнього процесу: від аналізу управлінських ситуацій до моделювання стратегій розвитку закладу освіти.

З'ясовуючи сутність кейс-менеджменту як технології управління освітнім процесом, виявлено, що кейс-менеджмент у сфері освіти доцільно розглядати як технологію комплексного управління окремими освітніми випадками (case), що передбачає індивідуалізований підхід до розв'язання проблем здобувачів освіти, педагогічних колективів чи освітніх програм. Його ключовими характеристиками є: системність, міждисциплінарність, координація взаємодії суб'єктів освітнього процесу, орієнтація на результат та доказовість управлінських рішень [3; 14].

Управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту передбачає проходження послідовних етапів: ідентифікація проблемної ситуації;

комплексна діагностика; планування індивідуальної траєкторії втручання; координація ресурсів і виконавців; моніторинг і оцінювання результатів; корекція стратегії (рис. 1).

Рис. 1. Управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту

Зазначена логіка корелює з циклом дослідницької діяльності, що створює методологічне підґрунтя для інтеграції кейс-менеджменту з дослідницько-орієнтованим навчанням у підготовці освітніх менеджерів.

Теоретичне обґрунтування реалізації дослідницько-орієнтованого навчання в підготовці освітніх менеджерів до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту дозволяє виокремити такі його ключові принципи:

Принцип проблемності – освітній процес організовується навколо реальних або змодельованих управлінських кейсів, що відображають складні ситуації функціонування закладу освіти (конфлікти, інклюзивні виклики, низькі результати навчання, кадрові труднощі тощо).

Принцип доказовості – прийняття управлінських рішень ґрунтується на аналізі емпіричних даних (результати моніторингу, статистичні показники, анкетування, експертні оцінки).

Принцип рефлексивності – обов'язковим елементом підготовки є аналіз ефективності запропонованих управлінських рішень, визначення їх сильних і слабких сторін.

Принцип інтегративності – поєднання управлінських, педагогічних, психологічних і соціальних аспектів аналізу кейсу.

На цій основі може бути розроблена система дослідницько-орієнтованого навчання у підготовці освітніх менеджерів до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту, що включає:

– ***цільовий блок*** (формування готовності до дослідницько обґрунтованого управління кейсами);

– ***змістовий блок*** (навчальні дисципліни, модулі з аналізу кейсів, методології досліджень, освітньої аналітики);

– ***процесуальний блок*** (методи проєктного навчання, кейс-метод, проблемні семінари, аналітичні практикуми);

– ***результативний блок*** (сформованість дослідницької та управлінської компетентностей).

Реалізація дослідницько-орієнтованого навчання в підготовці освітніх менеджерів має низку специфічних особливостей [1; 4; 11]:

– *контекстуалізація навчання* – використання реальних даних закладів освіти (показники успішності, результати внутрішнього моніторингу, дані інституційного аудиту) як емпіричної бази для аналізу кейсів;

– *моделювання управлінських рішень* – здобувачі освіти не лише аналізують ситуацію, а й розробляють альтернативні стратегії втручання з обґрунтуванням прогнозованих результатів;

– *інтеграція освітньої аналітики* – застосування методів збору та інтерпретації даних (SWOT-аналіз, контент-аналіз, порівняльна статистика, експертна оцінка);

– *проєктування індивідуальних траєкторій управління кейсом* – розроблення комплексного плану супроводу конкретного освітнього випадку з урахуванням ресурсів і ризиків;

– *рефлексивний супровід* – організація обговорень, портфоліо управлінських рішень, самооцінювання професійного зростання.

Упровадження системи дослідницько-орієнтованого навчання у підготовці освітніх менеджерів до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту забезпечує: формування здатності до аналітичного мислення та системного бачення освітніх проблем; розвиток навичок роботи з даними та доказового прийняття рішень; підвищення рівня професійної автономії та відповідальності; готовність до інноваційного управління в умовах невизначеності.

Таким чином, теоретичне обґрунтування інтеграції дослідницько-орієнтованого навчання з кейс-менеджментом дозволяє розглядати її як методологічну основу модернізації професійної підготовки освітніх менеджерів. Зазначений підхід забезпечує перехід від репродуктивної моделі засвоєння знань до формування здатності здійснювати комплексне, доказово обґрунтоване управління освітнім процесом, що відповідає сучасним вимогам розвитку системи освіти.

Висновки. У результаті проведеного теоретичного аналізу обґрунтовано доцільність і необхідність реалізації дослідницько-орієнтованого навчання у підготовці освітніх менеджерів до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту. Встановлено, що сучасні трансформації освітнього середовища, зростання вимог до якості освіти та ускладнення управлінських завдань зумовлюють потребу в підготовці керівників нового типу: здатних здійснювати аналітичну, прогностичну та доказово обґрунтовану діяльність. Доведено, що дослідницько-орієнтоване навчання виступає методологічною основою формування професійної готовності освітніх менеджерів, оскільки забезпечує розвиток їхньої дослідницької компетентності, критичного мислення, здатності

працювати з даними та приймати обґрунтовані управлінські рішення. У структурі такої готовності виокремлено когнітивний, операційно-діяльнісний, ціннісно-мотиваційний та рефлексивний компоненти, що в сукупності визначають здатність майбутнього керівника до ефективного управління освітніми процесами в умовах невизначеності.

З'ясовано, що кейс-менеджмент як технологія управління освітнім процесом органічно поєднується з логікою дослідницького циклу, оскільки передбачає поетапний аналіз проблемної ситуації, діагностику, планування, координацію дій, моніторинг результатів і корекцію управлінських стратегій. Це створює підґрунтя для інтеграції дослідницько-орієнтованого навчання в систему професійної підготовки освітніх менеджерів через використання реальних і змодельованих управлінських кейсів.

Обґрунтовано, що реалізація дослідницько-орієнтованого навчання передбачає: контекстуалізацію навчального змісту; використання освітньої аналітики; моделювання альтернативних управлінських рішень; організацію рефлексивного супроводу; інтеграцію міждисциплінарних знань. Запропонована система дослідницько-орієнтованого навчання у підготовці освітніх менеджерів до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту (цільовий, змістовий, процесуальний та результативний блоки) дозволяє забезпечити перехід від репродуктивного засвоєння знань до формування здатності здійснювати системне, доказово обґрунтоване управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту. Відтак, реалізація системи дослідницько-орієнтованого навчання у підготовці освітніх менеджерів до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту є важливим чинником підвищення її якості та відповідності сучасним викликам розвитку освіти.

Перспективи подальших досліджень убачаються в розробленні методичного забезпечення впровадження запропонованої системи, визначенні критеріїв і показників оцінювання рівня сформованості готовності освітніх менеджерів до управління освітнім процесом на основі кейс-менеджменту, а також у проведенні емпіричної перевірки ефективності запропонованих підходів у практиці підготовки магістрів освітнього менеджменту.

Література:

1. Гриньова М.В., Малаканова Л.В., Сорокіна Г.Ю. Менеджмент загальноосвітніх навчальних закладів. Полтава: ПП «Астрая», 2012. 311 с.
2. Даниленко Л. І. Менеджмент інновацій в освіті. Київ: Шкільний світ, 2007. 120 с.
3. Кейсменеджмент у роботі з дітьми з інвалідністю та їх сім'ями у територіальних громадах: методичний посібник / Н. М. Горішна, І. П. Криницька, М. О. Скочко, Г. І. Слозанська, О. Ю. Столярик, Ж. В. Петрочко. Житомир: ТОВ «505», 2024. 256 с.
4. Кононец Н.В. Поєднання навчання і досліджень при реалізації освітньої програми «Організація освітнього процесу: консалтинг та експертиза»: дидактична модель inquiry-based learning. *Перспективи та інновації науки.* 2026. № 1(59). С. 879-890.
5. Лунячек В. Е. Педагогічний менеджмент : навчальний посібник. 2-е вид., випр. Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2015. 512 с.

6. Менеджмент освіти : навчальний посібник / автори-укладачі: А. Рибчук, В. Бодак, О. Блистів, І. Ворончак, Н. Гук, В. Зінкевич, Т. Конопельнюк, Г. Мельник, Н. Мінчак, І. Нищак, Г. Ожубко, Л. Оршанський, М. Оршанська, М. Паласевич, О. Процишин, Г. Пурій, О. Сивик, П. Скотний ; за ред. проф. А. Рибчука. Дрогобич : Ред.-вид. відділ Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, 2022. 326 с.

7. Мокляк В., Петренко Л., Кононец Н. Педагогічна майстерність вчителя у системі STEM-освіти. *Нові горизонти педагогічної майстерності: від традицій до інновацій: колективна монографія* / за ред. д-ра пед. наук М. В. Гриньової, д-ра пед. наук Н. В. Кононец ; Полтав. нац пед.ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2025. С. 315-349.

8. Освітній менеджмент : методичні рекомендації до виконання курсової роботи студентів спеціальності 073 "Менеджмент" освітньої програми "Управління навчальним закладом" другого (магістерського) рівня / уклад. О. О. Почуєва, В. А. Будянська. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2023. 47 с.

9. Освітній менеджмент: навчальний посібник. (2003) / за ред. Л. Даниленко, Л. Карамушки. Київ: Шкільний світ. 400 с.

10. Швардак М. В. Теоретичні та методичні засади підготовки майбутніх керівників закладів загальної середньої освіти до застосування технологій педагогічного менеджменту: монографія. Херсон: Олді+, 2022. 360 с.

11. Швардак М. В. SWOT-аналіз системи підготовки майбутніх керівників (менеджерів у системі освіти). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : Педагогічні науки*. 2021. № 6 (344). Ч. 2. С. 119-133.

12. Gursansky D., Harvey J. Case Management: Policy, Practice and Professional Business. New York : Columbia University Press, 2003. 238 p.

13. Margus, Pedaste, Mareo, Mäeots, Leo, A. Siiman, Ton, De Jong at al. Phases of inquiry-based learning: Definitions and the inquiry cycle. *Educational Research Review*. 2015. Volume 14. P. 47-61.

14. McCormick, S. T., Kurth, N. K., Chambless, C. E., Ipsen, C., & Hall, J. P. (2021). Case Management Strategies to Promote Employment for Transition- Age Youth With Disabilities. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*. 2021. № 44(2). P. 120-131.

15. Wang, B., and Li, Y. (2020). Evaluating the impact of inquiry-based learning on student engagement and learning outcomes: an online survey study. *J. Educ. Learn*. 2020. №9. P. 152–165.

References:

1. Hrynova M.V., Malakanova L.V., Sorokina H.Yu. *Menedzhment zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Management of secondary educational institutions]*. Poltava: PP «Astraia», 2012. 311 s. [in Ukrainian].

2. Danylenko L. I. *Menedzhment innovatsii v osviti [Innovation Management in Education]*. Kyiv: Shkilnyi svit, 2007. 120 s. [in Ukrainian].

3. *Keismenedzhment u roboti z ditmy z invalidnistiu ta yikh simiamy u terytorialnykh hromadakh: metodychnyi posibnyk [Case management in working with children with disabilities and their families in territorial communities: a methodological manual]* / N. M. Horishna, I. P. Krynytska, M. O. Skochko, H. I. Slozanska, O. Yu. Stoliaryk, Zh. V. Petrochko. Zhytomyr: TOV «505», 2024. 256 s. [in Ukrainian].

4. Kononets N.V. Poiednannia navchannia i doslidzhen pry realizatsii osvitnoi prohramy «Orhanizatsiia osvitnoho protsesu: konsaltynh ta ekspertyza»: dydaktychna model inquiry-based learning [Combining teaching and research in the implementation of the educational program "Organization of the educational process: consulting and expertise": the didactic model of inquiry-based learning]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky*. 2026. № 1(59). S. 879-890. [in Ukrainian].

5. Luniachek V. E. *Pedahohichnyi menedzhment : navchalnyi posibnyk [Pedagogical management: a textbook]*. 2-e vyd., vypr. Kh. : Vyd-vo KharRI NADU «Mahistr», 2015. 512 s. [in Ukrainian].

6. *Menedzhment osvity : navchalnyi posibnyk [Educational Management: A Textbook]* / avtory-ukladachi: A. Rybchuk, V. Bodak, O. Blystiv, I. Voronchak, N. Huk, V. Zinkevych, T. Konopelniuk, H. Melnyk, N. Minchak, I. Nyshchak, H. Ozhubko, L. Orshanskyi, M. Orshanska, M. Palasevych, O. Protsyshyn, H. Purii, O. Syvyk, P. Skotnyi ; za red. prof. A. Rybchuka. Drohobych : Red.-vyd. viddil Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. I. Franka, 2022. 326 s. [in Ukrainian].

7. Mokliak V., Petrenko L., Kononets N. Pedahohichna maisternist vchytelia u systemi STEM-osvity [Pedagogical skills of a teacher in the STEM education system]. *Novi horyzonty pedahohichnoi maisternosti: vid tradytsii do innovatsii: kolektyvna monohrafiia* / za red. d-ra ped. nauk M. V. Hrynovoi, d-ra ped. nauk N. V. Kononets ; Poltav. nats ped.un-t imeni V. H. Korolenka. Poltava, 2025. S. 315-349. [in Ukrainian].

8. *Osvitnii menedzhment : metodychni rekomendatsii do vykonannia kursovoi roboty studentiv spetsialnosti 073 "Menedzhment" osvitnoi prohramy "Upravlinnia navchalnym zakladom" druhoho (mahisterskoho) rivnia [Educational management: methodological recommendations for the completion of course work by students of the specialty 073 "Management" of the educational program "Management of an educational institution" of the second (master's) level]* / uklad. O. O. Pochuieva, V. A. Budianska. Kharkiv : KhNEU im. S. Kuznetsia, 2023. 47 s. [in Ukrainian].

9. *Osvitnii menedzhment: navchalnyi posibnyk [Educational Management: A Study Guide]*. (2003) / za red. L. Danylenko, L. Karamushky. Kyiv: Shkilnyi svit. 400 s. [in Ukrainian].

10. Shvardak M. V. *Teoretychni ta metodychni zasady pidhotovky maibutnikh kerivnykiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity do zastosuvannia tekhnolohii pedahohichnoho menedzhmentu: monohrafiia [Theoretical and methodological principles of training future heads of general secondary education institutions to apply pedagogical management technologies: monograph]*. Kherson: Oldi+, 2022. 360 s. [in Ukrainian].

11. Shvardak M. V. SWOT-analiz systemy pidhotovky maibutnikh kerivnykiv (menedzheriv u systemi osvity) [SWOT analysis of the system of training future leaders (managers in the education system)]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka : Pedahohichni nauky*. 2021. № 6 (344). Ch. 2. S. 119-133. [in Ukrainian].

12. Gursansky D., Harvey J. Case Management: Policy, Practice and Professional Business. New York : Columbia University Press, 2003. 238 p. [in English].

13. Margus, Pedaste, Mareo, Mäeots, Leo, A. Siiman, Ton, De Jong at al. Phases of inquiry-based learning: Definitions and the inquiry cycle. *Educational Research Review*. 2015. Volume 14. P. 47-61. [in English].

14. McCormick, S. T., Kurth, N. K., Chambless, C. E., Ipsen, C., & Hall, J. P. (2021). Case Management Strategies to Promote Employment for Transition- Age Youth With Disabilities. *Career Development and Transition for Exceptional Individuals*. 2021. № 44(2). P. 120-131. [in English].

15. Wang, B., and Li, Y. (2020). Evaluating the impact of inquiry-based learning on student engagement and learning outcomes: an online survey study. *J. Educ. Learn*. 2020. №9. P. 152–165. [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК: 004.92:[37.091.33-027.22

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1240-1252

Ковальов Юрій Адиславович кандидат технічних наук, доцент, старший викладач, кафедри механічної інженерії, Київський національний університет технологій та дизайну, м. Київ, https://orcid.org/0000-0003-2321-6763

Черняк Дарина Сергіївна кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри сценічного мистецтва і культури, Київський національний університет технологій та дизайну, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-1515-6070

ВАЖЛИВІСТЬ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ПРИ ВИВЧЕННІ ДИСЦИПЛІНИ „ІНЖЕНЕРНА ТА КОМП'ЮТЕРНА ГРАФІКА"

Анотація. Активний розвиток науки й техніки в сучасному суспільстві вимагають таких фахівців, які володіють практичними навичками розв'язання виробничих і управлінських завдань. На практичних заняттях з дисциплін технічного напряму треба приділяти більше уваги і часу для виконання студентами завдань, які виконуються власноруч за допомогою різних інструментів та канцелярського приладдя, без використання різних гаджетів.

Предмет „Інженерна графіка" складається з нарисної геометрії та технічного креслення.

Нарисна геометрія – одна з дисциплін, яка важко засвоюється студентами технічних спеціальностей. Це обумовлено тим, що даний курс викладається з самого початку навчання студентів в навчальному закладі, коли вони ще не опанували методикою навчання, а також тим, що в шкільній програмі не передбачено вивчення курсу «Креслення».

Під час лекцій студенти вивчають основні положення, а вже на практичних заняттях, виконуючі різні графічні завдання, вирішують наступні задачі:

– закріплюють теоретичний матеріал;

– навчаються працювати з різними креслярськими інструментами, а саме: лінійками, рейсшинами, косинцями, лекалами, циркулями тощо. Науковці зазначають, що саме моторика сприяє розвитку нових нейронних зв'язків – зіставляючи предмет в просторі з його графічним зображення, поступово розвивають просторову уяви, таку потрібну для творчої людини.

При виконання графічних побудов, у студента працює як зорова пам'ять, так і моторна, що сприяє кращому запам'ятовуванні матеріалу.

Теоретичний матеріал курсу викладений в навчальному посібнику „Нарисна геометрія. Точка. Пряма. Площина". Навчальний посібник розрахований на активну роботу студента в режимі виконання розрахунково-графічних робіт та самопідготовки до екзамену (заліку) з нарисної геометрії.

Для покращення засвоєння матеріалу в кінці кожної теми наведені QR-коди, які дозволяють за посиланням переходити на відео-лекцію теми, яка розглядається в даному розділі.

Розроблений навчальний посібник з технічного креслення, який у компактному вигляді має достатній обсяг теоретичних та нормативних положень щодо графічних методів передавання інформації, а саме – виконання, оформлення конструкторської документація, „читання" креслеників.

1. Вивчення дисципліни „Інженерна та комп'ютерна графіка" дозволяє розвивати у студентів просторове мислення. Це необхідно усім професіям, а особливо студентам- технологам, які мають справу з різними кривими поверхнями (створення та виготовлення одягу, взуття тощо), студентам-механікам, які мають справу з обладнанням різних галузей промисловості (проектування, виготовлення та експлуатація обладнання).

2. Необхідно якнайбільше надавати студентам завдань, що виконуються за допомогою креслярських інструментів. Це сприятиме як кращому засвоєнню матеріалу, так і розвитку просторової уяви. І що важливо, розвитку нових нейронних зв'язків, що буде сприяти розвитку гармонійно розвинутого фахівця, який буде працювати на благо нашої держави.

3. Проводити диференціацію та індивідуалізацію навчання з урахуванням раціональної організації самостійної роботи студентів.

Ключові слова: нарисна геометрія, технічне креслення, розрахунково-графічні робіти, креслярські інструменти, практичні навички.

Kovalov Yurii Adislavovich Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, senior Lecturer, Department of Mechanical Engineering, Kyiv National University of Technology and Design, Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-2321-6763

Chernyak Daryna Serhiivna Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Associate Professor, Department of Performing Arts and Culture, Kyiv National University of Technology and Design, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-1515-6070

THE IMPORTANCE OF PRACTICAL CLASSES IN THE STUDY OF THE DISCIPLINE "ENGINEERING AND COMPUTER GRAPHICS

Abstract. The active development of science and technology in modern society requires specialists who possess practical skills in solving production and management problems.

In practical classes, more attention and time should be paid to students' performance of tasks performed by hand using various tools and stationery, without the use of various gadgets.

The subject "Engineering Graphics" consists of descriptive geometry and technical drawing.

Descriptive geometry is one of the disciplines that is difficult for students of technical specialties to master. This is due to the fact that this course is taught from the very beginning of students' studies at the educational institution, when they have not yet mastered the teaching methodology at the institution, and also because the course had no predecessors in the school curriculum.

During lectures, students study the basic principles, and in practical classes, performing various graphic tasks, they solve the following problems:

– consolidate theoretical material;

– learn to work with various drawing tools, namely: rulers, straightedges, squares, templates, compasses, etc. And these motor skills will help develop new neural connections;

– comparing an object in space with its graphic image, they gradually develop spatial imagination, so necessary for a creative person.

When performing graphic constructions, the student uses both visual and motor memory, which contributes to better memorization of the material.

The theoretical material of the course is presented in the textbook "Descriptive Geometry. Point. Line. Plane". The textbook is designed for the student's active work in the mode of performing calculation and graphic work and self-preparation for the exam (credit) in descriptive geometry.

To improve the assimilation of the material, QR codes are provided at the end of each topic, which allow you to follow the link to the video lecture on the topic covered in this section.

A training manual on technical drawing has been developed, which in a compact form has a sufficient amount of theoretical and regulatory provisions regarding graphic methods of transmitting information, namely - execution, design of design documentation, "reading" of drawings.

1. Studying the discipline "Engineering and Computer Graphics" allows students to develop spatial thinking. This is necessary for all professions, especially for students-technologists who deal with various curved surfaces (creation and production of clothes, shoes, etc.), mechanical engineering students who deal with equipment in various industries (design, production and operation of equipment).

2. It is necessary to provide students with as many tasks as possible that are performed using drawing tools. This will contribute to both better assimilation of the material and the development of spatial imagination. And, importantly, the development of new neural connections, which will contribute to the development of a harmoniously developed specialist who will work for the benefit of our state.

3. To carry out differentiation and individualization of learning taking into account the rational organization of students' independent work.

Keywords: descriptive geometry, technical drawing, calculation and graphic works, drawing tools, practical skills.

Постановка проблеми. Активний розвиток науки й техніки в сучасному суспільстві вимагають таких фахівців, які володіють практичними навичками розв'язання виробничих і управлінських завдань [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перед вищою школою стоїть завдання побудови системи освіти таким чином, щоб не тільки підготувати з молодої людини фахівця, але й спонукати його до постійного навчання, самовдосконалення протягом всього життя [2].

Вища школа повинна готувати спеціалістів, які мають не тільки глибокі теоретичні знання, але й навички використання їх в своїй професійній діяльності. Майбутній спеціаліст має бути всебічно розвинутою людиною, мати широкий спектр знань, навичок та компетенцій. А для отримання цього треба звернути увагу на деякі аспекти у навчанні студентів, в їх підготовці до майбутньої роботи, яка має бути творчою і приносити задоволення.

Мета статті – акцентувати увагу на доцільність збільшення часу на практичних заняттях з дисциплін технічного напряму для виконання студентами завдань, які здійснюються власноруч за допомогою різних інструментів та канцелярського приладдя, без використання різних гаджетів.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо важливість практичних занять при вивченні технічних наук на прикладі навчальних дисциплін, які викладаються в Київському національному університеті технологій та дизайну. На кафедрі механічної інженерії викладається дисципліна „Інженерна та комп'ютерна графіка".

Як відомо, предмет „Інженерна графіка" складається з нарисної геометрії та технічного креслення.

Інженерам знайомий такий вислів: „Креслення – це мова інженера, а граматика цієї мови – нарисна геометрія". В технічних закладах вищої освіти нарисну геометрію розглядають як граматику креслення [3]. Цю граматику повинен добре знати кожен інженер – технічний фахівець. Крім того, прикладна геометрія розвиває здібності конструкторського мислення, краще розуміння питань проєктування, технології, розрахунку, економіки, експлуатації тощо. Фахівець, перед початком виконання будь-якого завдання, спочатку повинен уявити собі що саме він має зробити, якими шляхами і за допомогою яких методів виконати свій задум, а вже потім приступати до втілення свого задуму.

Нарисна геометрія – одна з дисциплін, яка важко засвоюється студентами технічних спеціальностей.

Це обумовлено тим, що даний курс викладається з самого початку занять студентів в освітній установі, коли вони ще не опанували методику навчання в закладі, а також тим, що в шкільній програмі у більшості майбутніх здобувачів вищої освіти відсутній курс з креслення.

Нарисна геометрія є однією з головних дисциплін в підготовці кваліфікованого інженера, одним з розділів геометрії, в якому просторові форми, з їх геометричними закономірностями, вивчають по їх зображеннях на площині [3].

Метою нарисної геометрії є розробка методів відображення просторових форм предметів та розкриття їх геометричних властивостей за допомогою плоских зображень.

Нарисна геометрія вивчає:

а) задачі побудови на площині просторових форм;

б) способи рішення на площині задач, які відносять до просторових форм.

Під час лекцій студенти вивчають основні положення, а вже на практичних заняттях, виконуючі різні графічні завдання, вирішують наступні задачі:

– закріплюють теоретичний матеріал;

– навчаються працювати з різними креслярськими інструментами, а саме: лінійками, рейсшинами, косинцями, лекалами, циркулями тощо;

– зіставляючи предмет в просторі з його графічним зображення, поступово розвивають просторову уяву, таку потрібну для творчої людини.

При виконанні графічних побудов у студента працює як зорова пам’ять, так і моторна, що сприяє кращому запам’ятовуванні матеріалу.

Доцільно розглянути це на прикладі одного із завдань (рис. 1) [3.]. За заданими координатами студент будує проекції точок. Вже на цьому етапі у студента формується просторова уява, адже маючі проекції точок на комплексному кресленику, студент уявляє, як та чи інша точка розташована в просторі відносно площин проекцій. На наступному етапі виконання завдання студент з’єднує побудовані проекції точок і отримує проекції багатогранника. Таким чином, студент вже здатний уявити розташування в просторі як окремих елементів (прямих, площин), так і всього геометричного тіла в просторі відносно площин проекцій.

Виконуючі різні геометричні побудови відповідно до завдання, студент закріплює матеріал лекції. І знову у студента працює зорова і моторна пам’ять. І знову формуються нові нейронні зв’язки.

Нейронні зв’язки — це комунікаційні шляхи між нейронами, які передають імпульси в різних напрямках.

Кожен раз, коли ми вчимося чомусь новому, певні нейрони утворюють нові зв'язки або зміцнюють вже існуючі [4, 5, 6].

Таким чином, використання ортогонального проекціювання (ортогональних проекцій) дає можливість оперувати складними формами, розмірами, положенням взаємопов’язаних деталей і всього просторового об’єкту. Наступні завдання з нарисної геометрії, а саме способи перетворення проекцій, перетин площин і поверхонь прямою лінією, розгортка поверхні, продовжують розвивати у студента просторову уяву.

А дві останні теми курсу мають безпосереднє відношення до технічного креслення, зокрема: при побудові перерізів та розрізів для кращого уявлення внутрішньої будови об’єкта, який має просторову форму.

Теоретичний матеріал курсу викладений в навчальному посібнику „Нарисна геометрія. Точка. Пряма. Площина” [7].

Навчальний посібник розрахований на активну роботу студента в режимі виконання розрахунково-графічних робіт та самопідготовки до екзамену (заліку) з нарисної геометрії.

Для кращого засвоєння матеріалу в кінці кожної теми наведені QR-коди, які дозволяють за посиланням переходити на відео-лекцію теми, яка розглядається в даному розділі.

Посібник вказує в якій послідовності доцільно вивчати предмет, на що треба звернути особливу увагу, які підручники і навчальні посібники треба використовувати для подальшого вивчення дисципліни.

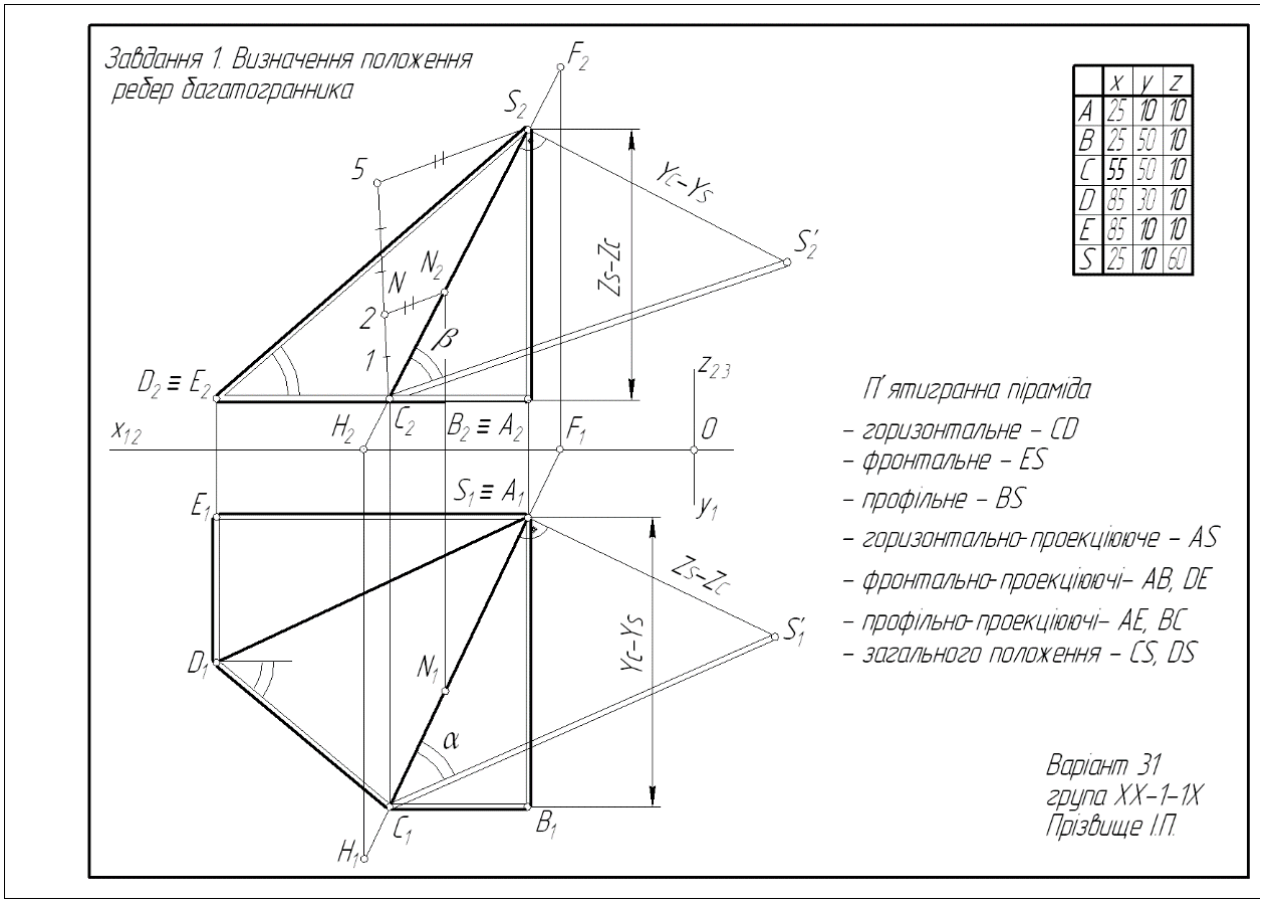

Рис. 1. Приклад завдання з нарисної геометрії

Кожну тему треба опрацьовувати. Опрацювання полягає не тільки у вивченні теоретичного матеріалу, але і у виконанні графічних задач, які є ілюстрацією до теми. В кінці теми є розділ „Запитаннями та завданнями для самоконтролю”.

На кожне запитання треба відповісти. А завдання графічно розв’язати на окремому аркуші. Все це допоможе краще вивчити дану тему та засвоїти практичні навички у виконанні графічних задач.

Для зручності користування додатковою літературою в кінці кожної лекції є розділ „Література по темі”.

В науці, техніці і мистецтві використовують зображення у вигляді креслень (креслеників), ескізів, рисунків, фотознімків. Найбільше значення для науки і техніки, мають креслення (кресленики), які є зручним та незамінним засобом збереження геометричної інформації [8]. Виконання креслеників, їх графічна побудова, базується на теоретично обґрунтованих методах побудови зображень, які вивчаються в нарисній геометрії.

Тому другою складовою дисципліни „Інженерна графіка" є технічне креслення. Це – унікальна старовинна графічна мова людської культури. В алфавіті цієї унікальної мови існує лише два знаки: точка і лінія, з яких в подальшому створюються креслення та інші технічні документи. Сьогодні у світі нараховується близько 7000 мов. У цієї єдиної графічної мови є, як міжнародні, так і державні стандарти (ЄСКД, ДСТУ, ISO) [1].

В курсі „„Технічне креслення" якій викладається, більше уваги приділяється вивченню різної нормативної документації – стандартів, які містять різну інформацію як по виконанню, так і по оформленню конструкторської документації (графічної і текстової). На цьому етапі студенти активно використовують свої знання і навички з нарисної геометрії. Це і уява об'єкта за ортогональними проекціями, це і побудова інших проекцій по заданим, це і виконання перерізів та розрізів для кращого уявлення внутрішньої будови просторого об'єкта. Студенти продовжують розвивати свою моторику в інший спосіб, а саме, виконують зображення від руки без використання креслярських інструментів – виконують ескізи деталей (рис. 2). Це завдання дозволяє:

– виконати зображення об'єкта з натури;
– вміти дотримуватися пропорцій елементів об'єкта;
– зробити руку „твердою" при проведенні різних ліній.

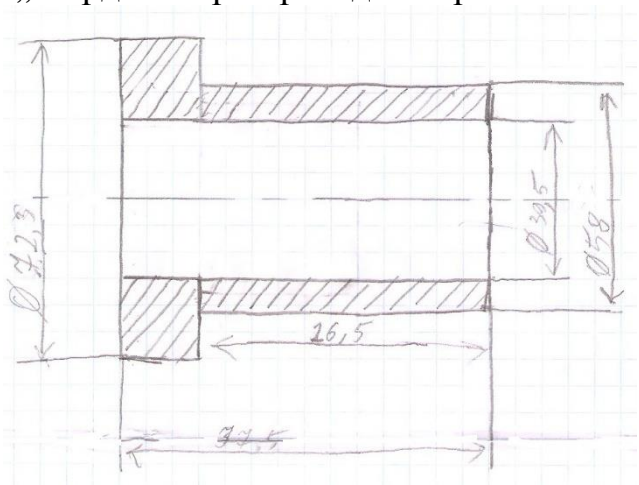

Рис. 2. Завдання з технічного креслення. Виконання ескізу деталі

Оформлення конструкторських документів, як графічних (креслеників) так і текстових базується на нормативних документах, встановлених Держстандартом України. Повний обсяг інформації з питань теорії та практики виконання та оформлення конструкторської документації достатньо великий. Інформація

знаходиться у відповідних монографіях, підручниках та нормативних документах. Інформації стосовно змін в Єдиній системі конструкторської документації (ЄСКД) України немає у вільному доступі.

У зв'язку з цим виникла потреба у створенні навчального посібника з технічного креслення [8], який у компактному вигляді містив би достатній обсяг теоретичних та нормативних положень щодо графічних методів передавання інформації, а саме – виконання, оформлення конструкторської документація, „читання" креслеників. Потреба у посібнику викликана ще і тим, що процес графічної підготовки студентів у закладах вищої освіти (ЗВО) ускладнений рядом факторів [9]. Найголовнішими з них є те, що в програмі середньої школи вилучено предмет „Креслення", а також низький рівень геометричної підготовки учнів [9]. Усе це не сприяє відповідній графічній підготовці вступників у ЗВО, а надалі негативно впливає на розвиток у студентів просторової уяви, яка так потрібна для повноцінної роботи інженерно-технічного працівника. Комп'ютер не замінить працівника, який не може графічного зобразити свій технічний задумок на папері, „грамотно" виконати і оформити відповідну документацію, а головне „прочитати" технічний кресленик або відповідну схему.

Структура і склад навчального посібника методично відображає обґрунтовану систему викладання теоретичного матеріалу [8.]. У перших главах наведені основні правила виконання креслеників у відповідності як до стандартів СКД, способи виконання геометричних побудов, способи отримання та виконання зображень (видів, розрізів, перерізів тощо), правила нанесення розмірів.

На жаль, студенти деяких спеціальностей, які мають справу з конструкторською документацією, не вивчають технічне креслення. Вони отримують деяку інформацію з інших дисциплін, або самостійно.

В Київському національному університеті технологій та дизайну для студентів спеціальності „Дизайн" викладають дисципліну „Перспектива та тіні". Перспектива – як спосіб зображення предметів на площині, підпорядковується певним геометричним законам. Побудова перспективних зображень досить складний процес, що ґрунтується на теорії перспективи і є результатом теоретичного узагальнення наукових даних про зорове сприйняття. Для розробки і представлення своїх проектів дизайнерам важливо володіти теоретичними положеннями та мати практичні навички побудов перспективних зображень [10].

Досвід викладання дисципліни „Перспектива та тіні" показує, що виконання студентами графічних робіт за допомогою креслярських інструментів, покращує засвоєння матеріалу (як було сказано вище – тут працює і зорова, і моторна пам'ять) і, безумовно, розвиває просторову уяву, що необхідна дизайнерам в їх подальших роботах над проектами. В рамках експерименту, була запропоновано вивчення основ побудови перспективних зображень для студентів-технологів (освітньої програми Моделювання, конструювання та

художнє оздоблення виробів легкої промисловості) в поза аудиторні години. Більшість студентів була задоволена, так як навички в побудові перспективи були в нагоді при вивченні інших дисциплін. На наш погляд, доцільно перейти від експерименту до практики.

На теперішний час використовуються деякі цікаві методики навчання, впровадження яких, на нашу думку, принесе користь у формуванні майбутнього всебічно розвинутого фахівця. А це є головним завданням освіти.

Варто звернути увагу на дані, опубліковані 23 жовтня 2011 р. на першій сторінці „Додатки до Нью-Йорк Таймс" із заголовком „A Silicon Valley School That Doesn't Computer (Школа без комп'ютерів у Силіконовій Долині)". „Технічний директор eBay відправив своїх дітей до школи, розташованої в Лос-Альтос в Каліфорнії. В цій школі також вчилися співробітники інших гігантів Силіконової долини, таких як Google, Apple, Yahoo, Hewlett-Packard [11].

Однак, для навчання в цій школі використовують методики, які не пов'язані з новітніми технологіями. На заняттях учні використовують ~~саме~~: ручки, олівці, швейні голки, іноді навіть глину та ін. І жодного комп'ютера. Жодного екрану. Їх використання заборонено у класах та не заохочується вдома.

Йдеться про Вальдорфську школу в Лос-Альтос, одну зі 160 вальдорфських шкіл країни, які дотримуються філософії навчання через фізичну активність та творчі завдання. Ті, хто використовує цей підхід, вважають, що комп'ютери пригнічують творче мислення, рухливість, людські стосунки та уважність.

Вальдорфській педагогіці вже майже сто років, проте її поширення тут, в епіцентрі розвитку цифрових технологій, викликало активні дебати про роль комп'ютерів в освіті.

У той час як інші школи регіону пишаються своїми оснащеними класами, вальдорфська школа має дуже простий старомодний вигляд – дошки з кольоровою крейдою, книжкові полиці з енциклопедіями, дерев'яні парти з зошитами та олівцями.

Школярі під час занять виконують багато завдань з ручної праці: в'яжуть на дерев'яних спицях, повторюють за вчителем вірші, водночас граючи з мішечком, наповненим квасолею. Мета цих вправ – синхронізувати тіло та мозок.

Вчителька Кеті Вахід, колишній комп'ютерний інженер, намагається зробити процес навчання практичним та «переживаним до кінчиків пальців». Наприклад, діти вивчаючи дроби, розрізають різні продукти (яблука, тістечка) на частини: половини, чверті та шістнадцяті.

Коли йдеться про ефективність „вальдорфської" освіти, представники Асоціації „вальдорфських" шкіл Північної Америки посилаються на дослідження, за даними якого 94% випускників „вальдорфських" шкіл у 1994-2004 роках вступили до коледжів, у тому числі й таких престижних закладів, як Оберлін, Берклі та Вассар.

Пол Томас, колишній вчитель та професор Університету Фурмана, який написав 12 книг про освітні методики в державних установах, стверджує: „Освіта – це насамперед людське переживання, здобуття досвіду. Технологія тільки відволікає, коли потрібні грамотність, уміння рахувати і здатність критично мислити” [11].

Коли прихильники оснащення класів комп’ютерами заявляють, що комп’ютерна грамотність необхідна, щоб протистояти викликам сучасності, батьки „вальдорфів” дивуються: навіщо поспішати, якщо все це так легко освоїти.

„Це дуже легко. Це приблизно так само, як навчитися чистити зуби, – каже Алан Ігл, 50 років, чия дочка Енді є одним із 196 учнів Вальдорфської початкової школи: „ У Google та подібних місцях ми робимо технології настільки тупо простими, наскільки це можливо. Не бачу причини, через яку дитина не зможе освоїти їх, коли стане старшою” [11].

У „вальдорфських” школах у Сан Франциску, Грінвуді, Мілл Веллі також багато дітей, батьки яких стоять близько до виробництва високих технологій” [11].

Ми ні в якому разі не закликаємо відмовитися від різних цифрових технологій. Комп’ютер – це інструмент, який дозволяє пришвидшити процес виконання поставленої задачі.

І не треба забувати про нейронні зв’язки. Кожна людина народжується з безліччю нейронів, але з дуже невеликою кількістю зв’язків між ними [4, 5, 6].

Тісно переплетені нейронні зв’язки і нервові шляхи становлять основу нашого інтелекту.

Нейронні зв’язки будуються по мірі взаємодії з навколишнім світом і зрештою створюють нас такими, якими ми є.

Саме нейронні зв’язки допомагають різним областям головного мозку передавати один одному дані, тим самим забезпечуючи життєво важливі для нас процеси: формування пам’яті, продукування і розуміння мови, управління рухами власного тіла і багато іншого [5.]

Коли ми вчимося, то не просто здобуваємо нові знання. Під час навчання в мозку формуються нові нейронні зв’язки, а коли ми повторюємо вивчене, ці зв’язки посилюються.

Тобто зміна звичного способу життя та навчання буквально змінює і наш мозок. А це є нейропластичність. І якщо ми прагнемо навчатися ефективніше, то маємо її розвивати [6].

Таким чином, чим більше студент виконує завдання власноруч, коли працюють різні органи почуттів, задіяні різні нервові центри, тим більше у студента з’являється нейронних зв’язків, що дозволяє суттєво розвинути інтелектуальні та творчі здібності студента.

Висновки. Досвід викладання дисциплін „Інженерна та комп’ютерна графіка” показав:

1. Вивчення дисципліни „Інженерна та комп'ютерна графіка" дозволяють розвивати у студентів просторове мислення. Це необхідно усім професіям, а особливо студентам- технологам, які мають справу з різними кривими поверхнями (створення та виготовлення одягу, взуття тощо), студентам-механікам, які мають справу з обладнанням різних галузей промисловості (проектування, виготовлення та експлуатація обладнання).

2. Необхідно збільшити кількість завдань для студентів, що виконуються за допомогою креслярських інструментів. Це сприятиме як кращому засвоєнню матеріалу, так і розвитку просторової уяви. І що важливо, розвитку нових нейронних зв'язків, що буде сприяти розвитку особистості.

3. Проводити диференціацію та індивідуалізацію навчання з урахуванням раціональної організації самостійної роботи студентів.

Література:

1. Анісімов М., Григор Н. Розподіл технічних дисциплін залежно від їхнього призначення. ЦДУ ім. Винниченка. *Наукові записки. Секція 3: Методологічні підходи навчання загальнонаукових та спеціальних дисциплін в сучасному технологічному суспільстві*. Кропивницький, 2016. С. 83-86. URL: https://dspace.cusu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/82d3a651-9f9e-4ca3-ac3e-16fb9a2e6fe7/content (дата звернення 05.03.2025).

2. Дворніков В.А., Мельниченко Н.П., Шамрай О.В. Методологічні проблеми вивчення фундаментальних та загально-інженерних дисциплін в умовах перебудови технічної освіти. *Гірничий вісник*, Криворізький національний університет. Випуск 103, 2018. С. 164-168. URL: http://ds.knu.edu.ua:8080/jspui/bitstream (дата звернення 05.03.2025).

3. Ковальов Ю. А., Макатьора Д. А.. Графічний інжиніринг : навчальний посібник. – Київ : КНУТД, 2021. 414 с.

4. Нейрон, нейронні зв'язки, нейропластичність. URL: https://www.grow-expert.pro/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F-%D0%9A%D0%BE%D1%83%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B3-%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA/%D0%9D%D0%B5%D0%B9%D1%80%D0%BE%D0%BD-%D0%BD%D0%B5%D0%B9%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%96-%D0%B7%D0%B2-%D1%8F%D0%B7%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B5%D0%B9%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C (дата звернення 31.01.20256.

5. Усе, що потрібно знати про нейронні зв'язки і чому вони важливіші за любовні, міжнародні та фінансові. URL: https://nv.ua/ukr/project/use-shcho-potribno-znati-pro-neyronni-zv-yazki-i-chomu-voni-vazhlivishi-za-lyubovni-mizhnarodni-ta-finansov-50189833.html# (дата звернення 05.03.2025).

6. Мозок як гнучке тісто: як розвивати нейропластичність дитини. URL: https://naurok.com.ua/post/mozok-yak-gnuchke-tisto-yak-rozvivati-neyroplastichnist-ditini (дата звернення 05.03.2025).

7. Ковальов Ю. А., Плешко С. А., Рубанка М. М., Хиневич Р. В. Нарисна геометрія. Точка. Пряма. Площина : інтерактивний навч. посіб. Київ : КНУТД, 2023. 148 с.

8. Ковальов Ю. А., Плешко С. А., Рубанка М. М. Технічне креслення : інтерактивний навч. посіб. Київ : КНУТД, 2024. 276 с.

9. Мартиненко М.А., Мартиненко В.П., Ткачук А.М. Роль фундаментальних наук в сучасній інженерній освіті України. *Збірник науково-методичних робіт*. Донецьк, Вип. 7. 2011. С. 218-222.

10. Прасол С. І., Хиневич Р. В., Ковальов Ю. А., Овчарек В. Є., Скляренко В. О. Особливості викладання дисципліни „Перспектива та тіні” для студентів спеціальності „Дизайн”. *ART AND DESIGN*. № 1 (17). 2022. С. 76-84.

11. Matt Richtel. A Silicon Valley School That Doesn’t Computer. The New York Times / 23.10.2011. Section A. P 1. URL: //www.nytimes.com/2011/10/23/technology/at-waldorf-school-in-silicon-valley-technology-can-wait.html?_r=2&sq=waldorf&st=cse&scp=1&pagewanted=print (дата звернення 05.03.2025).

***References**:*

1. Anisimov M. & Hryhor N. (2016). Rozpodil tekhnichnykh dystsyplin zalezhno vid yikhnoho pryznachennia [Distribution of technical disciplines depending on their purpose]. *Naukovi zapysky. Sektsiia 3: Metodolohichni pidkhody navchannia zahalnonaukovykh ta spetsialnykh dystsyplin v suchasnomu tekhnolohichnomu suspilstvi – Scientific notes. Section 3: Methodological approaches to teaching general scientific and special disciplines in a modern technological society.* TsDU im. Vynnychenka Kropyvnytskyi, 83-86. Retrieved from https://dspace.cusu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/82d3a651-9f9e-4ca3-ac3e-16fb9a2e6fe7/content [in Ukrainian].

2. Dvornikov V.A., Melnychenko N.P. & Shamrai O.V. (2018). Metodolohichni problemy vyvchennia fundamentalnykh ta zahalno-inzhenernykh dystsyplin v umovakh perebudovy tekhnichnoi osvity [Methodological problems of studying fundamental and general engineering disciplines in the context of restructuring technical education]. *Hirnychyi visnyk – Mining Bulletin, 103*, 164-168. Retrieved from http://ds.knu.edu.ua:8080/jspui/bitstream (data zvernennia 05.03.2025) [in Ukrainian].

3. Kovalov Yu. A. & Makatora D. A. (2021). *Hrafichnyi inzhynirynh [Graphic engineering]*. Kyiv : KNUTD [in Ukrainian].

4. Neiron, neironni zviazky, neiroplastychnist. [Neuron, neural connections, neuroplasticity]. Retrieved from https://www.grow-expert.pro/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F-%D0%9A%D0%BE%D1%83%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B3-%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA/%D0%9D%D0%B5%D0%B9%D1%80%D0%BE%D0%BD-%D0%BD%D0%B5%D0%B9%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%96-%D0%B7%D0%B2-%D1%8F%D0%B7%D0%BA%D0%B8-%D0%BD%D0%B5%D0%B9%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8S [in Ukrainian].

5. Use, shcho potribno znaty pro neironni zviazky i chomu vony vazhlyvishi za liubovni, mizhnarodni ta finansovi [Everything you need to know about neural connections and why they are more important than love, international, and financial ones]. Retrieved from https://nv.ua/ukr/project/use-shcho-potribno-znati-pro-neyronni-zv-yazki-i-chomu-voni-vazhlivishi-za-lyubovni-mizhnarodni-ta-finansov-50189833.html# [in Ukrainian].

6. Mozok yak hnuchke tisto: yak rozvyvaty neiroplastychnist dytyny [The brain is like flexible dough: how to develop a child's neuroplasticity]. Retrieved from https://naurok.com.ua/post/mozok-yak-gnuchke-tisto-yak-rozvivati-neyroplastichnist-ditini [in Ukrainian].

7. Kovalov Yu. A., Pleshko S. A., Rubanka M. M. & Khynevych R. V. (2023*). Narysna heometriia. Tochka. Priama. Ploshchyna [Descriptive geometry. Point. Line. Plane]*. Kyiv : KNUTD [in Ukrainian].

8. Kovalov Yu. A., Pleshko S. A. & Rubanka M. M. (2024). *Tekhnichne kreslennia [Technical drawing]*. Kyiv : KNUTD [in Ukrainian].

9. Martynenko M.A., Martynenko V.P. & Tkachuk A.M. (2011). Rol fundamentalnykh nauk v suchasnii inzhenernii osviti Ukrainy [The role of fundamental sciences in modern engineering

education in Ukraine]. *Zbirnyk naukovo-metodychnykh robit – Collection of scientific and methodological works*. (Vols. 7), (pp. 218-222). Donetsk [in Ukrainian].

10. Prasol S. I., Khynevych R. V., Kovalov Yu. A., Ovcharek V. Ye. & Skliarenko V. O. (2022). Osoblyvosti vykladannia dystsypliny „Perspektyva ta tini" dlia studentiv spetsialnosti „Dyzain" [Features of teaching the discipline "Perspective and Shadows" for students of the specialty "Design"]. *ART and DESIGN – ART and DESIGN, 1 (17)*, (pp. 76-84) [in Ukrainian].

11. Matt Richtel. (2021). A Silicon Valley School That Doesnt Computer [A Silicon Valley School That Doesn't Computer]. *The New York Times – The New York Times, 3.10.2011. A. R 1*//www.nytimes.com/2011/10/23/technology/at-waldorf-school-in-silicon-valley-technology-can-wait.html?_r=2&sq=waldorf&st=cse&scp=1&pagewanted=print [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 378.147.091.33-027.22

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1253-1265

Кожевникова Алла Власівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри освітології та педагогіки мистецтва, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, м.Запоріжжя, https://orcid.org/0000-0001-6987-0352

ОСВІТНЯ СТІЙКІСТЬ У ДІЇ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАВЧАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ (ПЕДАГОГІЧНОЇ) В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ

Анотація. У статті обґрунтовано роль навчальної (педагогічної) практики як стратегічного ресурсу для зміцнення освітньої вищої системи України в умовах воєнного стану. Розкрито сутність поняття «освітня стійкість» як здатності системно забезпечувати неперервність навчання та якість освіти в ситуаціях невизначеності. Авторка аналізує трансформацію функцій навчальної практики (педагогічної) – навчальної, діагностичної, формувальної, мотиваційної та рефлексивної – в умовах війни сьогодні. Окреслено особливості організації навчальної практики (педагогічної) для майбутніх вчителів у дистанційному та змішаному форматах, що використовуються Мелітопольським державним педагогічним університетом імені Богдана Хмельницького після релокації.

Особливу увагу приділено формуванню професійних компетентностей майбутніх учителів, зокрема навичок кризового менеджменту, психологічної підтримки учнів та здатності адаптувати цифрові методи навчання до нестабільних умов (відключення електроенергії, сигналів повітряної тривоги, ракетної та шахедної атаки). Узагальнено відмінності між традиційною моделлю практики та її реалізацією в умовах війни, де акцент зміщується на гнучкість, цифровізацію та емоційну витривалість. Авторкою було визначено «освітню стійкість» як ключову компетентність XXI століття, що поєднує психологічну витривалість, адаптивність та здатність забезпечувати неперервність навчання за будь-яких обставин. У роботі детально проаналізовано трансформацію змісту практики: організаційний аспект: перехід до змішаних та дистанційних форматів із використанням платформ Google Classroom, Moodle, Zoom та Google Meet; функціональний аспект: реалізація навчальної, діагностичної, формувальної, мотиваційної та рефлексивної функцій у контексті воєнних викликів; безпековий аспект: інтеграція в підготовку майбутніх педагогів навичок кризового менеджменту та алгоритмів дій в умовах війни.

Доведено, що навчальна практика (педагогічна) в умовах війни постає як ключовий чинник освітньої стійкості, що поєднує гнучкість, цифрову орієнтацію

та стратегічну значущість. Вона виходить за межі традиційної професійної підготовки, перетворюючись на ресурс зміцнення освітньої системи України.

Саме завдяки їй формується нове покоління педагогів, здатних не лише забезпечувати якісне навчання, а й підтримувати морально-патріотичний дух та психологічну рівновагу суб'єктів освітнього процесу.

Ключові слова: здобувачі вищої освіти, освітня стійкість, процес професійної підготовки, професійні компетентності, педагогічне партнерство.

Kozhevnikova Alla Vlasivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Educational Sciences and Art Pedagogy, Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, https://orcid.org/0000-0001-6987-0352

EDUCATIONAL SUSTAINABILITY IN ACTION: REALITIES AND PROSPECTS OF TEACHING PRACTICE (PEDAGOGICAL) IN THE SYSTEM OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS

Abstract. The article substantiates the role of educational (pedagogical) practice as a strategic resource for strengthening Ukraine's higher education system in conditions of martial law. It reveals the essence of the concept of 'educational resilience' as the ability to systematically ensure the continuity of learning and the quality of education in situations of uncertainty. The author analyses the transformation of the functions of teaching practice (pedagogical) – educational, diagnostic, formative, motivational and reflective – in the context of today's war. The features of the organisation of teaching practice (pedagogical) for future teachers in distance and blended formats used by the Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnytsky after relocation are outlined.

Particular attention is paid to the formation of professional competencies of future teachers, in particular crisis management skills, psychological support for students and the ability to adapt digital teaching methods to unstable conditions (power cuts, air raid sirens, rocket and shahid attacks). The differences between the traditional model of practice and its implementation in wartime conditions, where the emphasis shifts to flexibility, digitalisation and emotional resilience, are summarised. The author defined 'educational resilience' as a key competence of the 21st century, combining psychological resilience, adaptability, and the ability to ensure continuity of learning in all circumstances. The paper provides a detailed analysis of the transformation of the content of practice: organisational aspect: transition to blended and distance formats using Google Classroom, Moodle, Zoom and Google Meet platforms; functional aspect: implementation of educational, diagnostic, formative, motivational and reflective functions in the context of military challenges; security aspect: integration of crisis management skills and algorithms for action in wartime into the training of future teachers.

It has been proven that teaching practice (pedagogical) in wartime is a key factor in educational resilience, combining flexibility, digital orientation and strategic importance. It goes beyond traditional professional training, becoming a resource for strengthening Ukraine's education system. It is thanks to this practice that a new generation of teachers is being formed, capable not only of providing quality education, but also of maintaining the moral and patriotic spirit and psychological balance of those involved in the educational process.

Keywords: professional competencies, higher education students, professional training process, educational sustainability.

Постановка проблеми. Сучасні виклики, спричинені війною, поставили систему освіти України перед необхідністю не лише зберігати функціональність, а й формувати нові механізми освітньої стійкості. У цих умовах особливого значення набуває навчальна (педагогічна) практика як складова освітнього компоненту «Педагогіка» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Вона виступає не лише інструментом професійної підготовки майбутніх учителів, а й засобом підтримки освітньої спільноти, що прагне забезпечити безперервність навчання, розвиток педагогічної культури та формування професійних компетентностей, необхідних для роботи в кризових ситуаціях.

Педагогічна практика стає простором інтеграції теоретичних знань, практичних навичок і реальних викликів, де студенти мають змогу відчути відповідальність за освітній процес, навчитися адаптувати цифрові методи навчання до умов невизначеності та сприяти збереженню освітньої стійкості. Саме через практичну діяльність майбутні педагоги під час навчальної практики в освітньому компоненті «Педагогіка» постає не лише етапом професійного становлення, а й стратегічним ресурсом для зміцнення освітньої системи України, яка продовжує виконувати свою місію навіть у найскладніших умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми педагогічної практики у процесі професійної підготовки майбутніх учителів висвітлювали у своїх дослідженнях такі науковці: О. Абдулліна, В. Андрущенко, Ю. Бабанський, В. Бондар, М. Воровка, Ф. Гоноболін, С. Гончаренко, О. Дубасенюк, О. Непша, Н. Кузьміна, О. Рибак, В. Розов, Л. Сущенко та інші.

Освітня стійкість в закладі вищої освіти як науково-педагогічна проблема була предметом дослідження багатьох зарубіжних і вітчизняних учених: Н. Гармезі, Гонсалес Гутьєррес Дж.Л., Е. Гротберг, Е. Вернер, Корреа Альварес Дж. А., А.С. Мастен, С. Пінеда-Баес, М. Раттер, Б. Цирюльник, та українські: І. Бех, А. Брусенко, В. Кремень, І. Трубник та інші.

Аналіз наявних наукових здобутків свідчить про те, що навчальна практика (педагогічна) в освітньому компонентів «Педагогіка» як засіб підтримки освітньої стійкості в умовах війни недостатньо досліджено.

Метою статті є обґрунтування ролі навчальної (педагогічної) практики в освітньому компоненті «Педагогіка» як ефективного засобу підтримки освітньої

стійкості в умовах війни, а також визначення її потенціалу для формування професійних компетентностей майбутніх учителів, здатних діяти в кризових та нестабільних ситуаціях. Для досягнення поставленої мети передбачається виконання таких завдань:

1. розкрити сутність поняття «освітня стійкість» та її значення в процесі професійної підготовки майбутніх вчителів;
2. проаналізувати місце та функції навчальної практики (педагогічної) у структурі освітнього компоненту «Педагогіка»;
3. визначити особливості організації та проведення навчальної практики (педагогічної) в умовах воєнних викликів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі навчальної педагогічної практики постає проблемне питання: яким чином майбутні вчителі здатні зберігати освітню стійкість? Чи достатньо сформовані їхні внутрішні ресурси та професійні компетентності для того, щоб ефективно адаптуватися до реальних умов педагогічної діяльності та війни сьогодні в українських закладах освіти? Особливо коли суб'єкти освітнього процесу стикаються з непередбачуваними ситуаціями (сигналами тривоги, нестабільність інтернету та електроенергії, відсутність тепла в приміщеннях) та професійними викликами у шкільному середовищі.

Таке проблемне окреслення дозволяє надалі розкрити сутність поняття «освітня стійкість» та показати його значення у формуванні професійних компетентностей майбутніх учителів під час навчальної практики.

А. Брусенко та І. Трубник поняття «стійкість» (resilience) розглядають як міждисциплінарна категорія, що поєднує психологічні, соціальні, освітні та організаційні аспекти функціонування індивіда або системи. Саме тому resilience у педагогічній науці є здатністю освітніх систем забезпечувати неперервність навчання, підтримку учасників освітнього процесу та збереження якості освіти за умов невизначеності або надзвичайних ситуацій [1, с. 89].

Суттєвим є також уточнення закордонних науковців Гонсалес Гутьєррес Дж.Л., Корреа Альварес Дж.А., Пінеда-Баес С., Мастен А.С., що освітня стійкість охоплює не лише технічну готовність до змін (зокрема використання цифрових інструментів), але й формування психологічної витривалості студентів і викладачів, ефективне управління, гнучкість освітніх програм та створення підтримуючого середовища [2; 3].

Освітньої стійкості, що широко використовується у західних джерелах, – це «підвищена ймовірність успіху в досягненні освітніх результатів та інших досягнень у житті, незважаючи на негативні впливи середовища» [4, с. 46].

У процесі професійної підготовки майбутніх учителів освітня стійкість постає як ключова характеристика сучасного педагогічного фахівця. Вона охоплює здатність студента зберігати внутрішню мотивацію, витримувати інтелектуальні та емоційні навантаження, а також ефективно адаптуватися до змінних умов освітнього середовища.

Отже, у сфері вищої освіти студентська resilience дедалі частіше трактується як одна з ключових компетентностей XXI століття. Зарубіжні емпіричні дослідження доводять, що високий рівень стійкості пов'язаний із кращими навчальними досягненнями, підвищеною самоефективністю, здатністю витримувати стрес та підтримувати мотивацію навіть за умов значного навантаження чи кризових ситуацій [5, с. 40].

Слід зазначити, що у контексті професійної підготовки освітня стійкість розглядається як поєднання індивідуальних рис та результат системного формування професійних умінь, які сприяють здатності ефективно долати виклики й адаптуватися до непередбачуваних умов професійної практики. Вона передбачає розвиток критичного мислення, рефлексивних умінь, емоційної врівноваженості та здатності до саморегуляції, що у сукупності створює основу для сталого професійного зростання.

Водночас нажаль недостатній рівень освітньої стійкості може призводити до емоційного виснаження, формування схильності до академічної прокрастинації та підвищення ймовірності переривання навчального процесу.

Для нашого дослідження вагомим є визначені шість принципів освітньої стійкості Ради Європи, які сприяють забезпеченню інклюзивної, якісної та безперервної освіти в умовах криз і війни. Вони передбачають багаторівневе управління та залучення всіх учасників освітнього процесу – від державних інституцій до громад і сімей.

Основні принципи: 1) Зміцнення управління – прозорі структури та координація між рівнями влади; 2) **Безперервність освіти** – гнучкі формати навчання й підтримка учасників процесу; 3) **Розширення ролі освіти** – інтеграція у плани цивільного захисту, формування громадянської відповідальності; 4) **Доступність** – рівний доступ до ресурсів навіть у кризових умовах; 5) **Співпраця** – партнерство держави, громадянського суспільства й приватного сектору; 6) **Ефективність** – швидке реагування та раціональне використання ресурсів [6].

Ці принципи сприяють узгодженню української освітньої політики з європейськими стандартами та забезпечують стійкість освітнього процесу в умовах війни. Ефективність впровадження принципів освітньої стійкості безпосередньо залежить від синергії зусиль усіх суб'єктів педагогічного процесу, що трансформує теоретичні засади у життєздатну модель педагогічного партнерства. А найпоширенішими формами педагогічного партнерства є … практика здобувачів вищої освіти [7, с. 158].

Поєднання педагогічного партнерства, освітньої стійкості та навчальної практики (педагогічної) у дистанційних і змішаних форматах створює нову модель професійної підготовки майбутніх учителів. Вона забезпечує формування компетентних, гнучких і цифрово орієнтованих педагогів, здатних підтримувати учнів та зміцнювати освітню систему навіть у найскладніших умовах.

З огляду на окреслені принципи стійкості освіти, постає необхідність розглянути їх реалізацію у навчальній практиці освітнього компоненту «Педагогіки» як дієвого інструменту підтримки освітньої стійкості в умовах війни.

Ми погоджуємося із Д. Кібак, що «педагогічної практики є не тільки оволодіння студентами сучасними методами та формами організації навчального процесу, але й формування у них професійних умінь і навичок, що дозволяють приймати самостійні рішення в реальних умовах педагогічної діяльності. Це включає в себе здатність адаптувати навчальний матеріал до умов навчальної групи, ефективно використовувати різноманітні освітні технології, організовувати навчальний процес так, щоб він був максимально продуктивним для учнів» [8, с. 4].

М. Воровка, О. Непша зауважили, що «проте потреба в підготовці педагогічних працівників нової генерації, забезпеченні умов для становлення й розвитку сучасних альтернативних моделей безперервного професійного та особистісного розвитку педагогів залишається актуальною. Адже, Концепція «Нова українська школа» вимагає від учителів і учительок нових компетенцій, зокрема впроваджувати інноваційні підходи до навчання, розвивати критичне мислення в учнівства та бути готовими до постійного професійного зростання.

Однак існуюча система педагогічної підготовки не завжди забезпечує необхідний рівень знань та навичок. Важливим викликом залишається недостатня готовність або сприятливість освітян адаптуватися до змін та ефективно реалізовувати завдання реформування освіти в рамках згаданої концепції» [9, с. 330].

У сучасних умовах війни в Україні навчальна (педагогічна) практика у закладах загальної середньої освіти набуває особливого значення, адже вона поєднує професійну підготовку майбутніх учителів із викликами безпеки та необхідністю формування освітньої стійкості. Водночас дистанційна форма організації зазначеного виду практики виступає не лише вимушеним рішенням, а й стратегічним інструментом забезпечення безпечності та безперервності освітнього процесу. Такий формат є вимушеним у Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького із-за повномасштабного вторгнення російської федерації та релокації, але він дозволяє майбутнім педагогам здобувати досвід взаємодії з учнями, використовуючи цифрові технології, а також адаптуватися до реалій, коли фізична присутність у школі може бути обмежена. Також у здобувачів вищої школи є можливість за їх можливості та бажанні проходити навчальну (педагогічну) практику в ЗЗСО в очному форматі за оформленим Клопотанням або за укладеним Договором з закладом освіти – базою практики [10], навіть у складних умовах війни, залишається важливим етапом професійного становлення, адже саме такий вид практики дає можливість відчути живий контакт із дітьми, зрозуміти специфіку роботи в класі та навчитися приймати

рішення в непередбачуваних ситуаціях. Таким чином, поєднання дистанційної та очної практики створює комплексну модель професійної підготовки вчителя, яка відповідає викликам часу та забезпечує стійкість освітньої системи.

Саме тому, головною метою сьогодні Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького є формування безпечного освітнього середовища. Навчальна дисципліна «Педагогіка» викладається викладачами кафедри освітології та педагогіки мистецтва із самого початку створення закладу для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти різних спеціальностей. Даний освітній компонент включає 5 модулів для вивчення: Модуль 1. Історія педагогіка; Модуль 2. Дидактика; Модуль 3. Теорія виховання; Модуль 4. Основи педагогічної майстерності; Модуль 5. Педагогічна (навчальна) практика [11, с. 441].

Згідно з навчальним планом, проведення навчальної практики (педагогічної) передбачено у 3-му семестрі 2-го курсу терміном на 2 тижні. У цих умовах особливої ваги набуває визначення мети навчальної практики (педагогічної), адже вона окреслює завдання професійної підготовки майбутніх учителів та спрямовує їхню діяльність у реальних і дистанційних форматах. Метою зазначеного виду практики є:

- оволодіння сучасними формами й методами професійної діяльності в закладах загальної середньої освіти з урахуванням викликів воєнного часу та дистанційного формату;
- формування професійно значущих особистісних якостей і компетентностей, необхідних для організації та здійснення навчально-виховної роботи в умовах нестабільного освітнього середовища;
- розвиток готовності майбутніх педагогів до роботи в умовах дистанційного, змішаного та кризового навчання;
- виховання потреби у систематичному професійному самовдосконаленні та освітньої стійкості до стресових ситуацій.

Завдання практики

- ознайомлення майбутніх учителів із шкільною документацією та плануванням освітнього процесу й сучасним станом організаційно-виховної роботи в закладах загальної середньої освіти в умовах війни та дистанційно-змішаного навчання;
- формування навичок аналізу уроків та освітнього процесу як у реальному, так і в онлайн-форматі;
- вивчення психолого-педагогічних характеристик учнів із застосуванням дистанційних методів спостереження, анкетування та опитування;
- розширення знань про характер професійно-педагогічної діяльності та функціональні обов’язки вчителя в умовах воєнного часу;
- вивчення особливостей впровадження сучасних методів і технологій виховання, включно з дистанційними та онлайн-інструментами для підтримки безперервності освітнього процесу.

- розвиток умінь організовувати виховні заходи та позакласну роботу в умовах обмежених ресурсів і безпекових ризиків;
- ознайомлення з професійними обов'язками вчителя та класного керівника, зокрема в контексті очної або дистанційної взаємодії з учнями та батьками.

Таким чином, навчальна практика (педагогічна), незалежно від формату – дистанційного чи очного, – залишається основою формування висококваліфікованого вчителя, здатного працювати в реаліях сьогодення. Практика в таких умовах виступає не лише традиційним етапом професійної підготовки майбутніх учителів, а й важливим інструментом забезпечення освітньої стійкості в умовах війни. Вона спрямована на формування здатності педагогів ефективно діяти в кризових ситуаціях, підтримувати психологічну рівновагу учнів, організовувати навчально-виховний процес у дистанційних та змішаних форматах, а також реалізовувати завдання патріотичного та морального виховання.

Саме тому, такий вид зазначеної практики стає засобом адаптації майбутніх педагогів до нових реалій, забезпечує безперервність освітнього процесу та сприяє розвитку компетентностей, необхідних для підтримки учнівської молоді в умовах воєнних викликів. Вона поєднує професійну підготовку з формуванням стійкості освітнього середовища, що є ключовим чинником збереження та розвитку освіти в Україні.

Навчальна (педагогічна) практика є ключовим елементом освітнього компоненту «Педагогіка», оскільки вона забезпечує перехід від теоретичних знань до їхньої практичної реалізації та виступає завершальним етапом засвоєння педагогічних дисциплін, інтегруючи знання з психології, дидактики, методики та управління освітою, водночас вона є мостом між академічною підготовкою та професійною діяльністю, формуючи готовність до роботи в реальних умовах освітнього середовища, а також закріплює компетентності, визначені стандартами вищої освіти, і є обов'язковим компонентом освітньої програми.

Ми б хотіли звернути увагу на функції зазначеної практики:

1) навчальна функція: ознайомлення з особливостями роботи школи на сучасному етапі (бесіда з директором, знайомство зі школою через офіційний сайт); вивчення статуту, річного плану роботи школи, структури уроків за фахом; аналіз уроків у закріпленому класі, ознайомлення з порядком оформлення основних документів школи; вивчення обов'язків заступників директора з навчально-методичної та виховної роботи, принципів складання розкладу; ознайомлення з правами та обов'язками вчителя, програмами та підручниками; вивчення структури методичної роботи, порядку атестації вчителів, діяльності методичної ради; ознайомлення з особливостями виховної роботи та позакласної діяльності.

2) діагностична функція: вибір учня для складання психолого-педагогічної характеристики; вивчення психолого-педагогічних особливостей учня методами

спостереження, опитування, анкетування, тестування; визначення загальних даних учня, його ставлення до природи, суспільної діяльності, трудової та пізнавальної активності; використання незалежних характеристик для оцінки комунікативних навичок учня.

3) формувальна функція: розвиток професійних компетентностей через аналіз уроків та виховних заходів; формування педагогічної культури та комунікативних навичок; підготовка сценаріїв та проведення позакласних і виховних заходів й розробка дидактичних, наочних матеріалів.

4) мотиваційна функція: усвідомлення соціальної значущості педагогічної діяльності через участь у виховних заходах та позакласній роботі; підвищення інтересу до професії через відвідування уроків досвідчених учителів, знайомство з методичною роботою та діяльністю дитячих організацій.

5) рефлексивна функція: самоаналіз проведених уроків та виховних заходів; написання психолого-педагогічної характеристики учня за схемою; узагальнення досвіду практики та формування висновків щодо власної професійної готовності; захист сценарію виховного заходу та заповнення звітного листа студента-практиканта.

Доцільно зазначити, що кожна складова навчальної практики (педагогічної) в освітньому компоненті «Педагогіка» інтегрується у зазначені функції, забезпечуючи комплексний розвиток майбутнього педагога: від ознайомлення з організацією роботи закладу загальної середньої освіти до формування професійної ідентичності, розвитку освітньої стійкості та здатності до рефлексії.

Нажаль війна створює специфічні умови для освітнього процесу, що безпосередньо впливають на організацію навчальної практики (педагогічної), а саме:

Організаційні особливості – перехід до змішаних та дистанційних форматів практики (проведення онлайн-уроків, цифрові платформи (Google Classroom, Moodle та ін.), навчання через відео-конференції – Zoom, Google Meet); використання гнучких графіків та індивідуальних планів, враховуючи можливі евакуації, перебої із інтернетом та мобільним зв’язком чи електропостачанням; посилення ролі цифрових інструментів (електронні журнали, онлайн-тести, інтерактивні ресурси).

Психолого-педагогічні особливості: формування навичок психологічної підтримки учнів у кризових ситуаціях; розвиток толерантності, емпатії та стресостійкості у майбутніх педагогів; включення елементів освітньої безпеки (правила поведінки під час сигналів тривоги, евакуаційні інструкції, поводження з вибухонебезпечними предметами).

Соціально-виховний аспект – навчально (педагогічна) практика спрямована на підтримку освітньої стійкості та формування у студентів-практикантів відчуття місії педагога як носія культурних і національних цінностей з акцентом на вихованні патріотизму, взаємоповаги та солідарності серед учнів.

Ось порівняльна таблиця, яка наочно показує відмінності між традиційною організацією педагогічної практики та її проведенням в умовах воєнних викликів:

Аспект	Традиційна організація практики	Організація практики в умовах війни
Формат проведення	Очні заняття у закладах загальної середньої освіти, безпосередня робота з класом, класним керівником, директором закладу	Змішаний або дистанційний формат (онлайн-уроки, цифрові платформи, інтерактивні симуляції)
Методичне забезпечення	Використання друкованих матеріалів, традиційних методик	Активне застосування цифрових ресурсів, інтерактивних платформ, електронних журналів
Психолого-педагогічний аспект	Формування комунікативних навичок, розвиток педагогічної культури	Додатковий акцент на психологічну підтримку учнів, розвиток стресостійкості та емпатії
Безпекові умови	Звичайні правила поведінки в освітньому закладі	Включення інструкцій щодо дій під час сигналів тривоги, евакуаційних заходів, забезпечення освітньої стійкості
Соціально-виховна роль	Виховання загальнолюдських цінностей, розвиток колективної взаємодії	Підтримка патріотизму, солідарності, культурної ідентичності та освітньої резильєнтності
Рефлексія та оцінювання	Аналіз власної діяльності, звіти про практику	Рефлексія з урахуванням кризових умов, оцінка здатності адаптуватися до викликів війни

Таким чином, навчальна практика (педагогічна) в умовах війни трансформується з класичної моделі у більш гнучку, цифрово-орієнтовану та психологічно-чутливу систему, яка не лише формує професійні компетентності, а й готує майбутніх педагогів до роботи в умовах нестабільності та кризових ситуацій.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок.

Проведене дослідження засвідчує, що навчальна практика (педагогічна) у структурі освітнього компонента «Педагогіка» виступає не лише етапом апробації знань, а й стратегічним чинником підтримки освітньої стійкості майбутніх учителів. В умовах війни вона трансформується у простір педагогічного партнерства, де синергія зусиль університету, закладів загальної середньої освіти та здобувачів вищої освіти стає запорукою збереження якості та неперервності навчання.

Доцільно зазначити, що:

1. Трансформація ролі навчальна практика (педагогічної) в умовах воєнного стану зберігає свою провідну роль у професійному становленні вчителя, проте її зміст істотно переорієнтовується. Якщо у довоєнний період акцент робився на методичній підготовці, то нині практика спрямована на формування здатності діяти в нестабільному середовищі, опанування навичок кризового менеджменту та цифрову адаптивність (робота з платформами Google Classroom, Moodle, Zoom).

2. Педагогічне партнерство як механізм освітньої стійкості сприяє ефективності зазначеної практики в умовах релокації та безпекових викликів і безпосередньо залежить від моделі партнерської взаємодії. Це передбачає перехід від формального керівництва практикою до солідарної відповідальності всіх учасників освітнього процесу, де студент постає як активний суб'єкт, здатний надавати психологічну підтримку учням та забезпечувати морально-патріотичне виховання навіть у дистанційному форматі.

3. Формування нових компетентностей: Установлено, що через реалізацію навчальної, діагностичної, формувальної, мотиваційної та рефлексивної функцій навчальної практики у закладі загальної середньої освіти забезпечує розвиток емоційної витривалості та стресостійкості (resilience). Вона допомагає здобувачам долати психологічні бар'єри, зумовлені війною, і формує готовність до роботи в умовах невизначеності (повітряні тривоги, відключення енерго-постачання й тепла, ракетних та шахедних обстрілів тощо).

Таким чином, навчальна практика (педагогічна) в умовах війни виходить за межі традиційної підготовки, стаючи інструментом формування нового покоління педагогів – носіїв освітньої та суспільної стійкості, здатних через механізми партнерства зміцнювати освітню систему України.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у дослідженні механізмів цифрового партнерства між суб'єктами освіти та розробці методичного інструментарію для оцінювання рівня сформованості професійної резильєнтності майбутніх учителів на різних етапах практичної підготовки.

Література

1. Брусенко Аліна, Трубник Інна Роль університетів у формуванні стійкості студентів в умовах воєнного конфлікту. (2025). Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серія: Педагогічні науки, 3(59), 88-94. https://doi.org/10.31376/2410-0897-2025-3-59-88-94

2. González Gutiérrez J.L., Correa Álvarez J.A., Pineda-Báez C. Academic Resilience and Academic Performance in University Students: A Systematic Literature Review. Current Psychology. 2022. Vol. 41. P. 8730–8744. DOI: https://doi.org/10.1007/s12144-022-03366-7

3. Masten A. S. Ordinary magic: Resilience processes in development. American Psychologist. 2001. Vol. 56, No. 3. P. 227–238. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.227.].

4. Wang M., Haertel G., Walberg H. Educational resilience in inner cities. In M. Wang, E. Gordon (Eds.), Educational resilience in inner-city America: Challenges and prospects. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. 1994. P. 45-72

5. Grüttner M. Belonging as a resource of resilience: Psychological well-being of international and refugee students in study preparation at German higher education institutions. Student Success. 2019. Vol. 10, No. 3. P. 36–48. URL: https://studentsuccessjournal.org/index.php/Studentsuccess/article/view/1275 (дата звернення: 24.11.2025).

6. Ключові принципи стійкості освіти: європейська рамка. URL: https://sqe.gov.ua/6-principles-edures/ (Дата 28.02.2026)

7. Chovriy, S., Yatsenko, O., Kozhevnikova, A., Anisimova, O., Horbatiuk, O., & Kolbina, L. (2024). The power of partnership in higher education. Amazonia Investiga, 13(83), 157–173. DOI:https://doi.org/10.34069/AI/2024.83.11.12

8. Кібак Діана Вікторівна. Педагогічна практика як ключовий етап підготовки майбутніх вчителів. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15204232

9. Воровка М., Непша О. Організація виробничої практики в умовах дистанційного навчання. Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»). Випуск №1 (47), 2025. С. 327-339.

10. Положення про практичну підготовку здобувачів вищої освіти за освітніми ступенями бакалавра і магістра Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького П-41-46-95-2024 від 26.11.2024. URL: https://mdpu.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/41_praktychna-pidgotovka-zdobuvachiv_26.11.2024.pdf (Дата звернення 28.02.2026)

11. Кожевникова А.В., Воровка М.І. Освітні практики використання інноваційних технологій в дисципліні «Педагогіка» для майбутніх вчителів: в умовах воєнного стану. *// Збірник тез доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених: «Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу»*. (13–14 квітня 2023 року) Запоріжжя, 2023. С. 441-443.

References

1. Brusenko, A., & Trubnyk, I. (2025). Rol universytetiv u formuvanni stiikosti studentiv v umovakh voiennoho konfliktu [The role of universities in forming students' resilience in the conditions of military conflict]. Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka. Seriia: Pedahohichni nauky – Bulletin of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University. Series: Pedagogical Sciences, 3(59), 88-94. https://doi.org/10.31376/2410-0897-2025-3-59-88-94 [in Ukrainian].

2. González Gutiérrez, J. L., Correa Álvarez, J. A., & Pineda-Báez, C. (2022). Academic resilience and academic performance in university students: A systematic literature review. *Current Psychology*, 41, 8730–8744. https://doi.org/10.1007/s12144-022-03366-7

3. Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227–238. https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.227

4. Wang, M., Haertel, G., & Walberg, H. (1994). Educational resilience in inner cities. In M. Wang & E. Gordon (Eds.), *Educational resilience in inner-city America: Challenges and prospects* (pp. 45-72). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

5. Grüttner, M. (2019). Belonging as a resource of resilience: Psychological well-being of international and refugee students in study preparation at German higher education institutions. *Student Success*, 10(3), 36–48. Retrieved from https://studentsuccessjournal.org/index.php/Studentsuccess/article/view/1275

6. Kliuchovi pryntsypy stiikosti osvity: yevropeiska ramka [Key principles of education resilience: European framework]. (n.d.). sqe.gov.ua. Retrieved from https://sqe.gov.ua/6-principles-edures/ [in Ukrainian].

7. Chovriy, S., Yatsenko, O., Kozhevnikova, A., Anisimova, O., Horbatiuk, O., & Kolbina, L. (2024). The power of partnership in higher education. *Amazonia Investiga*, 13(83), 157–173. https://doi.org/10.34069/AI/2024.83.11.12

8. Kibak, D. V. (n.d.). Pedahohichna praktyka yak kliuchovyi etap pidhotovky maibutnikh vchyteliv [Pedagogical practice as a key stage of future teachers training]. https://doi.org/10.5281/zenodo.15204232 [in Ukrainian].

9. Vorovka, M., & Nepsha, O. (2025). Orhanizatsiia vyrobnychoi praktyky v umovakh dystantsiinoho navchannia [Organization of industrial practice in the conditions of distance learning]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky (Seriia «Pedahohika», Seriia «Psykholohiia», Seriia «Medytsyna») - Prospects and innovations of science (Series «Pedagogy», Series «Psychology», Series «Medicine»)*, 1(47), 327-339 [in Ukrainian].

10. Polozhennia pro praktychnu pidhotovku zdobuvachiv vyshchoi osvity za osvitnimy stupeniamy bakalavra i mahistra Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho P-41-46-95-2024 vid 26.11.2024 [Regulations on the practical training of higher education students for the bachelor's and master's degrees of the Bohdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University P-41-46-95-2024 dated 11.26.2024]. (2024, November 26). mdpu.org.ua. Retrieved from https://mdpu.org.ua/wp-content/uploads/2024/12/41_praktychna-pidgotovka-zdobuvachiv_26.11.2024.pdf [in Ukrainian].

11. Kozhevnikova, A. V., & Vorovka, M. I. (2023). Osvitni praktyky vykorystannia innovatsiinykh tekhnolohii v dystsyplini «Pedahohika» dlia maibutnikh vchyteliv: v umovakh voiennoho stanu [Educational practices of using innovative technologies in the discipline «Pedagogy» for future teachers: in the conditions of martial law]. *Proceedings from MIIM '23: IV Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia studentiv ta molodykh vchenykh: «Osvitni i kulturno-mystetski praktyky v konteksti intehratsii Ukrainy u mizhnarodnyi naukovo-innovatsiinyi prostir v umovakh voiennoho chasu»* (pp. 441-443). Zaporizhzhia [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.011.3-051:005.7:376.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1266-1276

Колбіна Людмила Анатоліївна кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету початкового навчання, Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», м. Одеса, https//orcid.org/0000-0001-6249-9546

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-ЛОГОПЕДІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті здійснено комплексне теоретико-методологічне обґрунтування сутності синергетичного підходу як інноваційної основи фахової підготовки майбутніх учителів-логопедів. Актуальність дослідження зумовлена трансформаційними процесами в системі інклюзивної початкової освіти, що потребують від фахівця здатності до гнучкого управління складними освітніми процесами. Автор розглядає організацію освітнього процесу як динамічну, відкриту систему, розвиток якої має нелінійний характер і залежить від сукупності зовнішніх та внутрішніх чинників. Доведено, що традиційні лінійні моделі навчання не повною мірою відповідають вимогам сучасної інклюзії, оскільки діяльність учителя-логопеда в таких умовах виходить за межі стандартного виконання корекційних програм і трансформується у складний процес багатосторонньої взаємодії всіх суб'єктів навчання. Висвітлено ключові положення синергетичного підходу, зокрема принципи відкритості, динамічності та професійної самоорганізації фахівця. Обґрунтовано поняття «інклюзивної синергії» як ефекту підвищеної результативності спільної дії всіх учасників освітнього процесу — учителів-логопедів, учителів початкових класів, асистентів учителів та батьків. Такий підхід дозволяє розглядати підготовку майбутнього фахівця як процес формування адаптивної моделі професійної поведінки, що здатна своєчасно реагувати на нерівномірний темп розвитку учнів із особливими освітніми потребами та мовленнєвими порушеннями. У роботі підкреслено, що синергетична парадигма сприяє переосмисленню ролі вчителя-логопеда, який у сучасних умовах виступає не лише транслятором знань, а й фасилітатором корекційно-розвиткового середовища. Сформульовано основні вимоги до підготовки майбутніх учителів-логопедів у закладах вищої освіти. Акцентовано на необхідності впровадження синергетичних методів навчання, спрямованих на стимулювання самоосвіти, розвиток професійної рефлексії та вміння приймати обґрунтовані рішення в мінливих умовах інклюзивного середовища. Зроблено висновок, що синергетичний підхід виступає міждисциплінарним підґрунтям, яке забезпечує інтеграцію спеціальної освіти в

загальну структуру національної освітньої системи, сприяючи якісній підготовці фахівців до роботи в умовах невизначеності та складних соціально-педагогічних викликів.

Ключові слова: синергетичний підхід, вчитель-логопед, інклюзивна початкова освіта, професійна підготовка, освітній процес, учні початкових класів

Kolbina Lyudmila Anatoliivna dean of the primary education department. Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogical Technologies in Primary Education State institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky» », Odesa, https//orcid id: 0000-0001-6249-9546

SYNERGETIC APPROACH IN THE TRAINING OF FUTURE SPEECH THERAPISTS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY IN THE CONTEXT OF INCLUSIVE PRIMARY EDUCATION

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical and methodological substantiation of the essence of the synergetic approach as an innovative basis for the professional training of future speech therapists. The relevance of the research is determined by the transformational processes in the system of inclusive primary education, which require a specialist to be able to flexibly manage complex educational processes. The author considers the organization of the educational process as a dynamic, open system, the development of which is non-linear and depends on a set of external and internal factors. It is proved that traditional linear models of education do not fully meet the requirements of modern inclusion, as the activity of a speech therapist in such conditions goes beyond the standard implementation of correctional programs and transforms into a complex process of multilateral interaction of all learning subjects. The key points of the synergetic approach are highlighted, in particular the principles of openness, dynamism, and professional self-organization of the specialist. The concept of "inclusive synergy" is substantiated as an effect of increased effectiveness of the joint action of all participants in the educational process — speech therapists, primary school teachers, teacher assistants, and parents. Such an approach allows for the training of a future specialist to be viewed as a process of forming an adaptive model of professional behavior capable of timely responding to the uneven pace of development of students with special educational needs and speech disorders. The paper emphasizes that the synergetic paradigm contributes to rethinking the role of the speech therapist, who in modern conditions acts not only as a translator of knowledge but also as a facilitator of the correctional and developmental environment. The main requirements for the training of future speech therapists in higher education institutions are formulated. Emphasis is placed on the need to introduce synergetic teaching methods aimed at stimulating self-education, developing professional reflection, and the ability to make informed decisions in the changing

conditions of an inclusive environment. It is concluded that the synergetic approach serves as an interdisciplinary foundation that ensures the integration of special education into the general structure of the national educational system, contributing to the high-quality training of specialists to work in conditions of uncertainty and complex socio-pedagogical challenges.

Keywords: synergetic approach, speech therapist, inclusive primary education, professional training, educational process, primary school students.

Постановка проблеми. Використання синергетичного підходу в організації освітнього процесу сьогодні є необхідною умовою розвитку сучасної освіти. Педагогічна теорія вже має значний доробок у цьому напрямі, оскільки саме в освітній діяльності найяскравіше проявляються такі властивості, як нелінійність розвитку учня, залежність результатів навчання від багатьох зовнішніх і внутрішніх умов та неоднозначність педагогічних ситуацій. Усе це є прямим підтвердженням того, що освітній процес у початковій школі не може відбуватися за жорстко визначеною схемою.

Особливого значення синергетична парадигма набуває у сфері підготовки майбутніх учителів-логопедів для роботи в інклюзивному освітньому середовищі. В умовах інклюзії професійна діяльність вчителя-логопеда перестає бути лише набором ізольованих корекційних вправ. Вона перетворюється на складний процес взаємодії, де вчитель-логопед має враховувати не лише мовленнєве порушення учнів, а й постійні їхні зміни в поведінці, їх соціалізацію та спільну роботу з іншими фахівцями й батьками. Синергетика як методологія допомагає майбутньому вчителю-логопеду бачити освітній процес цілісно, розуміючи, що розвиток учня початкових класів часто відбувається нерівномірно і потребує гнучкого коригування планів.

Студіювання наукової літератури доводить, що синергетика є провідною галуззю міждисциплінарних досліджень, які дозволяють глибше пізнати складні процеси в педагогічній освіті. Проте, попри визнану цінність цих ідей, у реальній підготовці майбутніх учителів-логопедів досі спостерігається певна фрагментарність: здобувачів вищої освіти зазвичай навчають окремим методикам і не завжди готують до прийняття самостійних рішень у мінливих умовах інклюзивного класу. Відтак, постає проблема обґрунтування змісту підготовки фахівців, які зможуть успішно поєднувати глибокі теоретичні знання зі здатністю до професійної самоорганізації та гнучкої взаємодії в системі інклюзивної початкової освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядаючи теоретичні основи проблеми підготовки майбутніх учителів-логопедів до професійної діяльності з учнями початкових класів в умовах інклюзії, важливим є аналіз синергетичного підходу, який досліджувався ученими в різних напрямах: методології сучасної освіти (І. Андрощук, Л. Березівська, О. Вознюк, А. Євтодюк, І. Княжева, В. Кремень, А. Кузьмінський С. Мировова, Л. Ткаченко

та ін.); реалізації синергетичного підходу в інклюзивному освітньому середовищі початкової школи (О. Ярощук, І. Ярощук та ін.). Окремі аспекти синергетичного підходу з педагогічної точки зору знайшли відображення у працях вітчизняних дослідників, з-поміж яких: Г. Васянович, О. Вознюк, А. Євтодюк, С. Клепко, І. Княжева, В. Кремень, В. Кушнір, В. Лутай, В. Радул, О. Чалий й ін. Попри поліаспектність досліджень, присвячених проблемам синергетичного підходу підготовки майбутніх учителів-логопедів до професійної діяльності, лише в невеликій частині наукових праць зосереджено увагу на професійній діяльності учителів-логопедів з учнями початкових класів в умовах інклюзії.

Мета статті полягає у визначені й теоретико-методологічному обгрунтуванні сутності синергетичного підходу в підготовці майбутніх учителів-логопедів до професійної діяльності в умовах інклюзивної початкової освіти.

Виклад основного матеріалу. У словникових джерелах термін «синергетика» визначається, як «науково-філософський принцип, що розглядає природу, світ як самоорганізовану комплексну систему» [2, с. 1317]. Доречно наголосити, що термін «синергетика» походить від грецького «synergeia» – «співдружність», «співробітництво», що виражає ідею погодженості взаємодії частин для розгляду структури того чи іншого явища як єдиного цілого. Засновником синергетики вважається німецький учений Г. Хакен, який уперше ввів і схарактеризував це поняття в книзі «Синергетика». Студіювання наукових джерел доводить, що «синергетика – наука про взаємодію в системах різної природи та самоорганізацію складних систем – виникнення нових якостей в цілому, що складається із взаємодіючих об’єктів» – зазначає В. Прісняков [10, с. 811-812]. У цьому контексті С. Гончаренко наголошує, що метою синергетики є «пізнання загальних принципів самоорганізації систем різної природи – від фізичних до соціальних, аби вони мали такі властивості як відкритість, нелінійність, нерівноважність, здатність підсилювати випадкові флуктуації» [3, с. 420]. Вчений визначає в якості предмету синергетики «прямі і зворотні переходи систем від стабільності до нестабільності, від хаосу до порядку, від руйнування до створення» [3, с. 420]. Влучним є визначення «синергетики» В. Кременя, на його думку «синергетика – це спосіб поглянути на проблему освіти відповідно до сучасних вимог» [11, с. 17]. Щодо гуманістичного змісту синергетичної парадигми йдеться у висловлюванні В. Кременя: «Синергетика як методологічна парадигма безпосередньо стосується філософії людиноцентризму, яка є виміром сучасної людини. Це означає, що в умовах сучасного інформаційного світу … недоцільно користуватися старими методами і моделями, оскільки вони використовують як базисні методи лінійного мислення й лінійних «наближень» [6, с. 279]. Також учений (В. Кремень) довів свою думку щодо «педагогічної синергетики», отже за визначенням В. Кременя «педагогічна синергетика дає можливість по-новому підійти до розроблення проблем розвитку педагогічних систем і педагогічного процесу, розглядаючи їх

насамперед з позиції відкритості, співтворчості й орієнтації на саморозвиток» [11, с. 4].

Отже, синергетика полягає в узгодженості і взаємодії складових єдиної цілісної національної освітньої структури, що дозволяє визначити і обґрунтовувати місце спеціальної освіти в загальній системі, а також осмислити роль і значення корекційного виховання в інклюзивному процесі.

У світлі означеної проблеми, важливо виокремити синергетичні принципи, які взяли свій початок вивчення і дослідження Г. Хакеном, які резонують і в інклюзивній освітній парадигмі, зокрема: визнання цінності розмаїтості учнів початкових класів з особливими освітніми потребами; цінність професійної співпраці (організація освітнього процесу у вигляді полілогу із залученням міжгалузевих психолого-педагогічних фахівців); спрямованість навчання не на результат, а на освітній процес (для кожного учня з типовим і з нетиповим рівнем розвитку траєкторія навчання буде різною); рівність і довіра до пізнавальних можливостей усіх дітей, віра в їхні творчі можливості (необхідним атрибутом професіоналізму стає любов до дитини); нова модель керування освітнім процесом за рахунок допомоги і забезпечення інклюзивного лідерства (відчуття постійної потреби у співпраці і самовдосконалення); освітнє середовище стає гнучким щодо організації у ньому навчання учнів з особливими освітніми потребами; здобувачі освіти є продуктом своєї власної діяльності, розширюючи коло своїх інтересів, розвиваючи свої здібності; в освітньому процесі психолого-педагогічний фахівець виступає лідером, а учень займає активну позицію; має місце інклюзивна синергія, тобто ефект підвищеної результативності спільної дії усіх чинників впливу на інклюзію.

Таким чином, уважаємо за доцільне у процесі дослідження проблеми підготовки майбутніх учителів-логопедів до професійної діяльності використати синергетичний підхід, оскільки синергетика є міждисциплінарною наукою, що займається вивченням процесів самоорганізації і виникнення, підтримки стійкості й розпаду структур (систем) різної природи; вона має справу з явищами та процесами, в результаті яких у системі – в цілому – можуть з’явитися властивості, якими не володіє жодна з частин. Йдеться про виявлення і використання загальних закономірностей у різних галузях, тому такий підхід передбачає міждисциплінарність.

У якості основних методологічних підходів до підготовки майбутніх учителів-логопедів до професійної діяльності з учнями початкових класів в умовах інклюзії можна назвати синергетичний підхід.

Національна стратегія розвитку освіти передбачає врахування синергетичного підходу як інновацію, що полягає у взаємодоповненні суміжних середовищ: особистісного, етнокультурного і інформаційно-освітнього середовища освітнього закладу [8, с. 28]. Застосування синергетичного підходу в педагогічних дослідженнях обґрунтовано у працях Л. Березівської, Є. Бондаревської, В. Андрущенко, М. Богуславський, І. Княжевої, Н. Колісніченко, С. Курдюмова

та ін. Л. Березівська дійшла висновку, що цей підхід дає змогу показати еволюцію і динаміку реформування освітнього закладу як інтегрованого, складного, хвилеподібного, суперечливого процесу, котрий відбувається під впливом багатьох чинників [1, с.31] Розглядаючи синергетичний підхід, в аспекті досліджуваної проблематики, слушною вважаємо позицію І. Княжевої, яка розглядає його як відкриту систему, що має здатність до самоорганізації, саморозвитку і віднаходить можливості для її розвитку через розробку наукової концепції. Її складові можуть виявляти різнорідність розвитку, що приводить до варіативності й неоднозначності перебігу і результатів освітнього процесу, суб'єктами якого є викладачі і студенти [4]. Використання синергетичного підходу сприяє процесу оптимізації освітньої системи через світоглядну методологію синергетики, яка, може слугувати основою цілісного, діалектичного, відкритого сприйняття світу, як доведено М. Нещадим, синергетика як новий постнекласичний напрям міждисциплінарних досліджень процесів самоорганізації певним чином могла б у майбутньому виступити в ролі теоретико-методологічної основи подальшого вдосконалення освіти, а синергетизацію можна розглядати як тенденцію розвитку останньої [9, с. 684]. Загалом, як зазначено О. Сухомлинською, існує правомірність застосування синергетичного підходу як міждисциплінарного напряму досліджень, що дозволяє залучити різні концепції, підходи до аналізу освітньо-виховної спрямованості педагогічних процесів [12, с. 18]. Принципи синергетичного підходу започаткували нову системно- синергетичну концепцію педагогіки, вихідними положеннями якої є такі: сутність усіх педагогічних явищ і процесів становить системний синергетичний підхід; кожна педагогічна система розглядається і розуміється як синергетична цілісність; джерелами і рушійними силами розвитку педагогічних систем є не суперечності, не боротьба, не заперечення, а синергетизм цих систем та їх взаємодія, як внутрішня, так і зовнішня; педагогічні системи, по суті, є антропологічними, оскільки мають об'єктивне призначення – забезпечити формування людини як особистості й оволодіння нею системною культурою людинознавства, виробленою попередніми поколіннями, що дає їй життєві сенси і цілі, орієнтири в її розвитку; особистість у педагогічному процесі розглядається як синергетична система, що саморозвивається [5 , с. 15]. Отже, наукові розвідки дають змогу довести, що головна мета синергетичного підходу полягає у розумінні й оптимізації взаємодії різних складників системи професійної підготовки для ефективного формування підготовленості майбутніх учителів-логопедів до виконання своїх професійних обов'язків. Синергетичний підхід також дає змогу інтерпретувати підготовку вчителів-логопедів як відкриту систему, що має здатність до самоорганізації і саморозвитку через розроблення наукової концепції і використання синергетичних механізмів.

І. Малішевською, проаналізовано вплив синергетичного підходу на інклюзивну освіту і виокремлено три основні системотвірні компоненти: 1) зміст інклюзивної освіти необхідно зорієнтовувати на задоволення освітніх потреб

дітей з особливими освітніми потребами і зону їхнього найближчого розвитку; 2) освітній процес в інклюзивно-освітньому середовищі повинен бути зорієнтований на саморозвиток, самоосвіту, самовдосконалення; 3) для ефективного психолого-педагогічного впливу необхідно використовувати методи, що гуртуються на засадах міжгалузевої взаємодопомоги [7]. Отже, на нашу думку, синергетичний підхід – це підхід, що дозволяє забезпечити освітній процес у ЗВО для майбутніх учителів-логопедів, як цілісні структуровані системи, здатні для самоорганізації і нелінійного розвитку.

Ключовими принципами синергетичного підходу є системність, відкритість, нелінійність, динамічність, здатність до самоорганізації, існування критичних точок (біфуркацій) і емерджентність нових станів системи. Зарубіжні засновники теорії складних систем (В. Ешбі, С. Бір, Дж. Нейман, Г. Хакен, Дж. Мекснер та ін.) у XX ст. заклали підвалини міждисциплінарного аналізу явищ, які сьогодні відображено в наукових дослідженнях в галузі освіти [1].

Такі постулати синергетики, як відкритість, динаміка, точки біфуркації, узаємодія і самоорганізація, стали ключовими орієнтирами в осмисленні змін в українській школі в умовах кризи. Проте застосування синергетичного підходу в контексті інклюзивної початкової освіти досі залишається недостатньо вивченим. Зазначимо, що поняття педагогічної синергетики тривалий час було недостатньо задіяне в українській педагогіці. Лише нещодавно з’явилися наукові дослідження, де автори (І. Бондар, А. Колупаєва, І. Малішевська, С. Миронова та ін.) доводять, що ефект узгодженої взаємодії учасників значно перевищує суму окремих дій, обґрунтовуючи перспективність синергетичного підходу.

Синергетичний підхід у педагогічній науці ґрунтується на уявленні про освітній процес як багатокомпонентну динамічну систему, у якій відбувається постійна взаємодія між різними суб’єктами – учнями, педагогами, батьками, фахівцями, а також освітнім середовищем і освітніми програмами. На противагу традиційним лінійним моделям навчання, які передбачають жорстко детерміновану послідовність дій і передбачуваність результату, синергетична парадигма підкреслює нелінійний, багатовекторний і ймовірнісний характер розвитку освітніх систем. Це означає, що навіть незначні зміни у вхідних параметрах чи умовах функціонування можуть призвести до глибоких якісних трансформацій системи в цілому. Такий ефект у контексті теорії хаосу позначається як «ефект метелика». Інклюзивне класне середовище, у свою чергу доцільно розглядати саме як відкриту адаптивну систему, яка постійно перебуває в динамічному стані перебудови під впливом індивідуальних особливостей, потреб і потенціалів учнів початкових класів. Кожен учень початкових класів з особливими освітніми потребами додає нові параметри до загальної структури освітньої взаємодії, що зумовлює потребу в постійному коригуванні педагогічної тактики, оновленні підходів до організації навчання і взаємодії учасників освітнього процесу. За таких умов учитель початкових класів утрачає функцію єдиного джерела управління і транслювання знань і перетворюється на

фасилітатора освітнього середовища, координатора командної діяльності, який створює передумови для самоорганізації шкільної спільноти й активізації внутрішніх ресурсів учнів. У свою чергу з учнями початкових класів з мовленнєвими порушеннями працює вчитель-логопед.

Одним із фундаментальних положень синергетики є принцип відкритості системи, які були досконало досліджені Олексієм та Іриною Ярощуками, згідно з яким ефективне функціонування будь-якої соціальної чи освітньої системи неможливе без постійного обміну інформацією, ресурсами і впливами з навколишнім середовищем. У випадку інклюзивної освіти відкритість виявляється у широкій залученості до освітнього процесу не лише основних педагогів, але й фахівців інклюзивного супроводу – психологів, логопедів, корекційних педагогів, соціальних працівників, тьюторів, а також батьків. Такий міждисциплінарний формат узаємодії є необхідною умовою досягнення синергетичного ефекту – виникнення цілісного результату, що перевищує просту суму впливів окремих елементів. Науковці зауважують, що саме завдяки поєднанню різних думок, професійних компетентностей і практичного досвіду кожного учасника команди з'являються інноваційні, креативні рішення, які не могли б бути досягнуті ізольовано. Зокрема, системна взаємодія між учителем початкових класів, учителем-логопедом і родиною дитини дає змогу синхронізувати освітній уплив удома й у школі, забезпечуючи сталу підтримку розвитку дитини і формування в неї навчальної мотивації, відповідальності й емоційного комфорту [13]. Цими ж ученими досліджено принцип нелінійності і динамічності розвитку системи. В інклюзивному освітньому просторі початкової школи цей принцип виявляється в тому, що педагогічна взаємодія не підпорядковується суворо фіксованій траєкторії, а є варіативною, відкритою до постійного коригування під впливом зворотного зв'язку. Освітній процес в інклюзивному класів набуває властивостей адаптивної системи: окремі події, пов'язані з прогресом або труднощами дитини з особливими освітніми потребами, можуть призводити до переоцінки раніше обраних методик, необхідності зміни темпу роботи, уведення додаткових форм диференціації завдань чи перерозподілу ролей і функцій між учасниками освітньої взаємодії. Водночас позитивна динаміка соціалізації такої дитини, наприклад, налагодження дружніх стосунків із ровесниками, здійснює опосередкований вплив на соціально-психологічну атмосферу класу, стимулює мотиваційну залученість усіх учнів до навчання. Такі нелінійні багатоканальні зв'язки між компонентами системи є типовими для синергетичних процесів і створюють умови для глибшого перетворення освітнього середовища [13, с. 34].

Використання синергетичного підходу передбачає здатність у першу чергу вчителя початкових класів і вчителя-логопеда здійснювати моніторинг освітньої динаміки для виявлення моментів потенційної трансформації – так званих точок біфуркації, за яких система може обрати один із кількох альтернативних векторів розвитку. У контексті інклюзивної освіти прикладом

такої біфуркації може бути прихід у клас учня з особливими потребами: колектив однокласників у цей момент постає перед вибором – або демонструвати відторгнення і створити бар'єри до інтеграції, або адаптуватися до нових умов і переосмислити принципи взаємодії, унаслідок чого підвищується рівень згуртованості і толерантності. У цьому процесі особливо важлива роль педагога як активного модератора змін, який через запровадження нових форм комунікації, групової роботи, ритуалів прийняття спрямовує колектив до формування позитивної взаємозалежності та взаємопідтримки.

Важливим є той факт, що впровадження синергетичного підходу в інклюзивну освіту розпочинається ще на етапі фахової підготовки майбутніх як учителів-логопедів, так і вчителів початкових класів. Актуальні освітні програми, спрямовані на формування професійної компетентності цих учителів, дедалі частіше інтегрують положення синергетичної методології, зокрема, у площині міжособистісної взаємодії, організаційної гнучкості і професійної рефлексії.

Таким чином, синергетична парадигма сучасної освітньо-педагогічної діяльності має спиратися на загальнонаукову тенденцію використання синергетики як методології в розвитку різних галузей наукового знання. Використання термінології синергетики у філософсько-освітньому і педагогічному аспектах дозволяє осмислити спільні для різних галузей знань загальні процеси, розпізнати в них нові значення, осягнути перспективу розвитку нового педагогічного знання. З урахуванням викладених основних положень синергетичного підходу, пропонуємо основні вимоги до підготовки майбутніх учителів-логопедів до професійної діяльності з учнями початкових класів в умовах інклюзії: процес професійної підготовки майбутніх учителів-логопедів має бути відкритою системою, тобто, складатися з підсистем, між якими відбувається обмін інформацією; необхідно збагачувати освітній процес синергетичними методами навчання, такими як: самоосвіта, саморозвиток, самоорганізація, стимулююче навчання, навчання як адаптивна модифікація, які сприятимуть формуванню методологічних і синергетичних знань і вмінь; створені умови закладом вищої освіти, як у забезпеченні майбутніх учителів-логопедів ґрунтовними професійними знаннями, уміннями і навичками для формування професійних компетентностей, так і в розвитку самостійного, критичного, творчого мислення, умінь і навичок контролю, прогнозування, своєчасного прийняття обґрунтованих рішень тощо.

Висновки. Отже, застосування синергетичного підходу для дослідження проблеми професійної підготовки майбутніх учителів-логопедів допомагає виявити: ефекти змін професійної підготовки, вивчаючи їх і в інших системах, елементи яких є частиною педагогічної системи; динаміку її розвитку, що також залежить від історико-педагогічної дійсності, соціальних, політичних і економічних чинників. Як бачимо, у той же час, синергетичний підхід є міждисциплінарним підґрунтям у системі професійної підготовки майбутніх учителів-логопедів до професійної діяльності з учнями початкових класів в умовах інклюзії.

Література:

1. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Інститут педагогіки АПН України. Київ, 2009. 505 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

3. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Вид. 2-ге, допов. і випр. Рівне : Волинські обереги, 2011. 519 с.

4. Княжева І. А. Методологічні детермінанти дослідження професійної підготовки майбутніх фахівців в умовах вищої педагогічної освіти. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. 2019. Вип. 4 (129). С. 137–142.

5. Кремень В. Г. Інформаційно-комунікаційні технології в освіті і формування інформаційного суспільства. *Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах*. 2006. № 6. С. 5–9.

6. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму. Київ : Педагогічна думка, 2012. 368 с.

7. Малішевська І. А. Теоретико-методичні основи підготовки фахівців психолого-педагогічного профілю до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.03 / Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань, 2020. 529 с.

8. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки : Указ Президента України від 25 черв. 2013 р. № 344/2013. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013 (дата звернення: 03.02.2026).

9. Нещадим М. І. Військова освіта України: історія, теорія, методологія, практика : монографія. Київ : Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2003. 852 с.

10. Прісняков В. Ф. Синергетика. *Енциклопедія освіти* / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 811–812.

11. Синергетика і творчість : монографія / за ред. В. Г. Кременя. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2014. 312 с.

12. Сухомлинська О. В. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання на шляху до синтезу парадигм. *Історико-педагогічний альманах*. 2005. Вип. 1. С. 5–20.

13. Ярощук О., Ярощук І. Реалізація синергетичного підходу в інклюзивному освітньому середовищі початкової школи. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2025. Вип. 83. С. 31–41.

References:

1. Berezivska, L. D. (2009). *Orhanizatsiino-pedahohichni zasady reformuvannia shkilnoi osvity v Ukraini u KhKh stolitti* [Organizational and pedagogical principles of reforming school education in Ukraine in the 20th century] (Doctoral dissertation). Institute of Pedagogy of the NAPN of Ukraine, Kyiv. [in Ukrainian].

2. Busel, V. T. (Ed.). (2009). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun». [in Ukrainian].

3. Honcharenko, S. U. (2011). *Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Ukrainian pedagogical encyclopedic dictionary] (2nd ed.). Rivne: Volynski oberehy. [in Ukrainian].

4. Kniazheva, I. A. (2019). Metodolohichni determinanty doslidzhennia profesiinoi pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv v umovakh vyshchoi pedahohichnoi osvity [Methodological determinants of the study of professional training of future specialists in the conditions of higher pedagogical education]. *Scientific Bulletin of South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky*, 4(129), 137–142. [in Ukrainian].

5. Kremen, V. G. (2006). Informatsiino-komunikatsiini tekhnolohii v osviti i formuvannia інформаційного suspilstva [Information and communication technologies in education and the formation of the information society]. *Informatics and Information Technologies in Educational Institutions*, 6, 5–9. [in Ukrainian].

6. Kremen, V. G. (Ed.). (2014). *Synerhetyka i tvorchist: monohrafiia* [Synergetics and creativity: a monograph]. Kyiv: Institute of the Gifted Child. [in Ukrainian].

7. Kremen, V. G., & Ilin, V. V. (2012). *Synerhetyka v osviti: kontekst liudynotsentryzmu* [Synergetics in education: the context of anthropocentrism]. Kyiv: Pedahohichna dumka. [in Ukrainian].

8. Malishevska, I. A. (2020). *Teoretyko-metodychni osnovy pidhotovky fakhivtsiv psykholoho-pedahohichnoho profiliu do roboty v umovakh inkliuzyvnoho osvitnoho seredovyshcha* [Theoretical and methodological foundations of training psychological and pedagogical specialists for work in an inclusive educational environment] (Doctoral dissertation). Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman. [in Ukrainian].

9. *Natsionalna stratehiia rozvytku osvity v Ukraini na 2012–2021 roky* [National strategy for the development of education in Ukraine for 2012–2021]. Decree of the President of Ukraine No. 344/2013 (2013, June 25). http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013. [in Ukrainian].

10. Neshchadym, M. I. (2003). *Viiskova osvita Ukrainy: istoriia, teoriia, metodolohiia, praktyka: monohrafiia* [Military education of Ukraine: history, theory, methodology, practice: a monograph]. Kyiv: Kyiv University Publishing and Printing Center. [in Ukrainian].

11. Prisniakov, V. F. (2008). Synergetyka [Synergetics]. In V. G. Kremen (Ed.), *Entsyklopediia osvity* [Encyclopedia of Education] (pp. 811–812). Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].

12. Sukhomlynska, O. V. (2005). Refleksii pro genezu dukhovnosti v konteksti vykhovannia na shliakhu do syntezu paradyhm [Reflections on the genesis of spirituality in the context of education on the way to the synthesis of paradigms]. *History of Pedagogy Almanac*, 1, 5–20. [in Ukrainian].

13. Yaroshchuk, O., & Yaroshchuk, I. (2025). Realizatsiia synerhetychnoho pidkhodu v inkliuzyvnomu osvitniomu seredovyshchi pochatkovoi shkoly [Implementation of the synergetic approach in the inclusive educational environment of primary school]. *Scientific Notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: Pedagogy and Psychology*, 83, 31–41. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 796:339.138:004.738.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1277-1289

Коноваленко Артем Олександрович магістр, Університет Хардінг, пр. Східний Маркет, м. Серсі, штат Арканзас, 72149, США, https://orcid.org/0009-0007-7331-9425

РОЛЬ ЦИФРОВИХ ПЛАТФОРМ У ПРОСУВАННІ ТА УПРАВЛІННІ КАР'ЄРОЮ СПОРТСМЕНА

Анотація. У статті розглянуто роль цифрових платформ у просуванні та управлінні кар'єрою спортсмена в умовах цифрової трансформації спортивної індустрії. Показано, що в сучасному спортивному середовищі професійна траєкторія спортсмена формується не лише під впливом змагальних результатів, а й через його присутність у цифровому просторі, характер комунікації з аудиторією, рівень публічної видимості, здатність підтримувати репутацію та ефективно взаємодіяти з партнерами, спонсорами, медіа й професійною спільнотою. У цьому контексті цифрові платформи постають як інтегроване середовище, у якому поєднуються комунікаційні, маркетингові, аналітичні, організаційні та репутаційні функції, що істотно впливають на професійне позиціонування спортсмена. Обґрунтовано, що цифрові платформи в сучасному спорті виконують системоутворювальну роль, оскільки саме через них забезпечуються медіапредставлення спортсмена, формування його публічного образу, підтримка впізнаваності, розширення аудиторії та створення додаткових можливостей для професійного просування. Встановлено, що цифрові інструменти використовуються не лише для комунікації, а й для аналітичного супроводу професійного розвитку, зокрема для моніторингу показників взаємодії з аудиторією, фіксації результатів, відеоаналізу, цифрового спостереження за динамікою підготовки та підтримки управлінських рішень. Завдяки цьому цифрові платформи поєднують функції самопрезентації, кар'єрного позиціонування, контролю репутації та інформаційно-аналітичного супроводу.

Узагальнення наукових підходів дало змогу показати, що на різних етапах професійного становлення спортсмена функціональне навантаження цифрових платформ змінюється. На етапі входження у професійне середовище вони сприяють самопрезентації, фіксації перших досягнень і розширенню кола професійних контактів. На етапі зростання посилюється їх роль у підтримці стабільної публічної присутності, розширенні комунікаційних можливостей і фіксації спортивного прогресу. На етапі професійної зрілості цифрові платформи дедалі більше використовуються як засіб стратегічного позиціонування, підтримки партнерської взаємодії, збереження репутаційної стійкості та утримання професійної конкурентоспроможності. Окрему увагу зосереджено на

тому, що ефективність цифрових платформ визначається не самим фактом присутності спортсмена в цифровому середовищі, а якістю організації цієї присутності. Послідовність комунікації, цілісність публічного образу, узгодженість цифрових дій із кар'єрними завданнями, доречний вибір платформ та використання аналітичних інструментів суттєво підвищують результативність цифрового супроводу. Водночас акцентовано, що цифрове середовище створює і низку обмежень, серед яких алгоритмічна залежність, нестабільність уваги аудиторії, інформаційне перевантаження, ризик репутаційних втрат, нерівний доступ до якісних цифрових ресурсів і потреба у постійному оновленні контенту. У підсумку цифрові платформи визначено як один із ключових чинників сучасного кар'єрного менеджменту спортсмена, що поєднує просування, аналітику, комунікацію та репутаційний контроль у межах єдиної професійної траєкторії.

Ключові слова: цифрові платформи, кар'єра спортсмена, кар'єрний менеджмент, спортивний маркетинг, цифровий брендинг, публічний образ, спортивна індустрія

Konovalenko Artem, Master of Science, Harding University, 915 E. Market Ave., Searcy, AR 72149, USA, https://orcid.org/0009-0007-7331-9425

THE ROLE OF DIGITAL PLATFORMS IN PROMOTING AND MANAGING AN ATHLETE'S CAREER

Abstract. The article examines the role of digital platforms in promoting and managing an athlete's career in the context of the digital transformation of the sports industry. It is shown that in the modern sports environment, an athlete's professional trajectory is formed not only under the influence of competitive results, but also due to his presence in the digital space, the nature of communication with the audience, the level of public visibility, the ability to maintain a reputation and effectively interact with partners, sponsors, the media and the professional community. In this context, digital platforms appear as an integrated environment that combines communication, marketing, analytical, organizational and reputational functions that significantly affect the professional positioning of an athlete. It is substantiated that digital platforms in modern sports play a system-forming role, since it is through them that the athlete's media representation, the formation of his public image, support for recognition, expansion of the audience and the creation of additional opportunities for professional advancement are ensured. It has been established that digital tools are used not only for communication, but also for analytical support of professional development, in particular for monitoring indicators of interaction with the audience, recording results, video analysis, digital observation of the dynamics of training and support of management decisions. Due to this, digital platforms combine the functions of self-presentation, career positioning, reputation control and information and analytical support.

The generalization of scientific approaches made it possible to show that at different stages of an athlete's professional development, the functional load of digital platforms changes. At the stage of entering the professional environment, they contribute to self-presentation, recording the first achievements and expanding the circle of professional contacts. At the stage of growth, their role in maintaining a stable public presence, expanding communication capabilities and recording sports progress increases. At the stage of professional maturity, digital platforms are increasingly used as a means of strategic positioning, supporting partnership interaction, maintaining reputational stability and maintaining professional competitiveness. Particular attention is paid to the fact that the effectiveness of digital platforms is determined not by the mere fact of an athlete's presence in the digital environment, but by the quality of the organization of this presence. The consistency of communication, the integrity of the public image, the consistency of digital actions with career goals, the appropriate choice of platforms and the use of analytical tools significantly increase the effectiveness of digital support. At the same time, it is emphasized that the digital environment also creates a number of limitations, including algorithmic dependence, instability of audience attention, information overload, the risk of reputational losses, unequal access to high-quality digital resources and the need for constant content updating. As a result, digital platforms are identified as one of the key factors in modern athlete career management, combining promotion, analytics, communication and reputation control within a single professional trajectory.

Keywords: digital platforms, athlete's career, career management, sports marketing, digital branding, public image, sports industry

Постановка проблеми. У сучасному спортивному середовищі цифрові платформи перестали бути лише додатковим каналом комунікації й перетворилися на один із ключових механізмів формування професійної траєкторії спортсмена. Саме через них сьогодні відбуваються репрезентація спортивних досягнень, побудова персонального бренду, взаємодія з аудиторією, спонсорами, менеджерами, клубами та медіа, а також розширення комерційних і професійних можливостей. У цих умовах кар'єра спортсмена дедалі менше залежить лише від результатів змагальної діяльності у вузькому спортивному сенсі, оскільки її динаміку визначають також видимість у цифровому середовищі, якість самопрезентації, вміння працювати з цифровими інструментами та здатність інтегрувати власний спортивний ресурс у платформену економіку. Така трансформація змінює саму логіку кар'єрного розвитку, де спортивне досягнення вже не функціонує ізольовано, а включається в ширший медійний, маркетинговий і управлінський контекст.

Попри очевидне зростання ролі цифрових платформ у сфері спорту, наукове осмислення їхнього впливу саме на просування та управління кар'єрою спортсмена все ще залишається недостатньо цілісним. У практиці спорту активно використовуються соціальні мережі, аналітичні сервіси, цифрові

комунікаційні екосистеми, платформи моніторингу результативності та інструменти онлайн-взаємодії з аудиторією, однак ці ресурси нерідко застосовуються фрагментарно, без системного поєднання маркетингових, репутаційних і кар'єрних цілей. Унаслідок цього виникає суперечність між високим потенціалом цифрових платформ для посилення професійної суб'єктності спортсмена та відсутністю достатньо обґрунтованих підходів до їх стратегічного використання в управлінні його кар'єрою. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах цифровізації спортивної індустрії, посилення конкуренції за увагу аудиторії, комерціалізації спортивного простору та зростання значення персонального бренду як чинника професійної стійкості. Саме тому дослідження ролі цифрових платформ у просуванні та управлінні кар'єрою спортсмена є своєчасним і науково значущим, оскільки дає змогу осмислити нові механізми професійного розвитку спортсменів у змінному цифровому середовищі та окреслити підходи до підвищення ефективності цього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика просування спортсмена в сучасному науковому дискурсі найчастіше розглядається крізь призму спортивного маркетингу, брендингу, менеджменту та цифрової трансформації спортивної сфери. Теоретичні й прикладні засади маркетингу у спорті висвітлено у працях Ю. Волкова, Л. Гальченко, Л. Гончарової, Є. Імаса, Ю. Мічуди, О. Ярмолюка, С. Кірсанова, Ю. Бабенка, Т. Воронкової, А. Симонік, А. Сватьєва, С. Караулової. У цих дослідженнях розкрито сутність спортивного маркетингу, особливості його функціонування у спорті вищих досягнень, механізми взаємодії спорту, ринку та споживацької аудиторії, а також роль маркетингових стратегій у підвищенні конкурентоспроможності спортсменів і спортивних організацій. Питання спонсорства, реклами, брендування та привабливості спортивних подій розглядали Д. Атаманюк, І. Гоцул, Л. Гонюкова, М. Корж, М. Назаренко, Л. Макаренко, М. Ткаченко, які акцентували увагу на комерційній складовій спортивної діяльності, формуванні іміджу та використанні інструментів просування в умовах зростання ролі медіа й цифрових комунікацій.

Окремий напрям становлять праці, присвячені цифровізації спорту та використанню цифрових ресурсів і платформ. А. Геревенко, Т. Ільїна, Л. Ібрагімова досліджували потенціал цифрових платформ у підвищенні якості професійної діяльності та організації взаємодії у цифровому середовищі. Г. Латіна, Я. Литвиненко зосередили увагу на структурі застосування цифрових ресурсів у тренувальному процесі спортсменів. В. Тищенко, Ю. Коваленко, Г. Омельяненко, Н. Кириченко розглядали цифрові платформи та мультимедійні технології у контексті сучасного фізичного виховання і спорту. Є. Сивохоп, Н. Семаль, В. Білогур аналізували інноваційні цифрові технології як чинник трансформації спортивного менеджменту, а В. Петрушевський досліджував цифровий поворот у спортивних медіа. Безпосередньо до проблеми кар'єрного менеджменту наближається праця О. Третяк, у якій висвітлено специфіку

управління кар’єрою кіберспортсмена, що розширює уявлення про нові моделі професійного розвитку спортсмена в цифровому середовищі.

У зарубіжному науковому полі питання спортивного маркетингу, стратегій просування та цифрової глобалізації спорту розкрито у працях І. Дубінського, А. Кравченко, Б. Малліна, С. Гарді, В. Саттона, А. Сміта, Б. Стюарта, Й. Тркулі, Р. Лойича, М. Лончара. Ці дослідження формують ширший контекст розуміння маркетингових механізмів у спорті, ролі цифрових комунікацій і глобальних платформ у просуванні спортивного продукту. Водночас аналіз наукових праць засвідчує, що питання ролі цифрових платформ саме в комплексному просуванні та управлінні кар’єрою спортсмена ще не отримало достатньо цілісного висвітлення. Найчастіше окремо вивчаються маркетинг, брендинг, цифрові інструменти, медіакомунікація або тренувальні ресурси, тоді як їх інтегрований вплив на кар’єрну траєкторію спортсмена потребує подальшого наукового осмислення.

Мета статті – теоретично обґрунтувати роль цифрових платформ у просуванні та управлінні кар’єрою спортсмена в умовах цифрової трансформації спортивної індустрії.

Виклад основного матеріалу. У сучасній спортивній індустрії цифрові платформи набувають значення не просто технологічного ресурсу, а одного з базових елементів організації професійної діяльності, комунікації та управління. Такий підхід зумовлений тим, що цифровізація в спорті охоплює не лише технічне оновлення окремих процесів, а й глибоку зміну способів взаємодії між спортсменами, тренерами, адміністрацією, медіа, спонсорами та аудиторією. На це переконливо вказують Е. Сивохоп, Н. Семаль, В. Білогур, які розглядають цифрову трансформацію спортивної індустрії як багатовимірний процес, що поширюється на управлінські практики, організацію змагань, підготовку спортсменів, маркетинг, аналітику результатів і взаємодію з уболівальниками [15, с. 156]. У такому контексті цифрові платформи постають як інфраструктурна основа сучасного спорту, оскільки саме через них забезпечуються швидкість обігу інформації, доступ до даних, координація дій та оперативність прийняття рішень. Поглиблюючи цю логіку, у праці В. Тищенко, Ю. Коваленко, Г. Омельяненко, Н. Кириченко обґрунтовано, що цифрові платформи та мультимедійні технології формують ефективне, інтерактивне й адаптивне середовище, яке відповідає потребам сучасної фізичної культури і спорту [16, с. 1–2]. Дослідники підкреслюють доцільність використання інтерактивних цифрових середовищ, систем відеоаналізу, мобільних тренувальних застосунків, візуально-аналітичних інструментів та дистанційних платформ, завдяки яким посилюються гнучкість, доказовість і керованість спортивних процесів [16, с. 1]. Отже, цифрова платформа в сучасному спортивному середовищі вже не зводиться до функції каналу зв’язку. Вона інтегрує інформаційний, аналітичний, організаційний і комунікаційний рівні, що дає підстави розглядати її як системоутворювальний компонент цифрової спортивної екосистеми.

Водночас належне теоретичне розуміння ролі цифрових платформ неможливе без урахування маркетингової природи сучасного спорту. У навчальному посібнику Т. Воронкової, А. Симонік, А. Сватьєва, С. Караулової акцентовано, що спортивний маркетинг у спорті вищих досягнень має специфічний характер, оскільки охоплює не лише просування подій чи послуг, а й роботу з брендом спортсмена, іміджем, емоційною залученістю аудиторії, спонсорством, мерчандайзингом і цифровими формами представлення спортивного продукту [3]. Саме тому цифрові платформи слід тлумачити не лише як технічне середовище, а і як простір, у якому спортивний результат набуває комунікативної, репутаційної та економічної цінності. Через них відбувається не просто передача інформації про спортсмена, а конструювання його публічної присутності, підтримка інтересу аудиторії та розширення можливостей професійного просування.

Практичний вимір цієї проблеми додатково розкривається у дослідженні Г. Латіної та Я. Литвиненка, які доводять, що у тренувальному процесі спортсмени найчастіше використовують засоби комунікації, прикладні програми, вебсервіси для інтерактивної взаємодії, моніторингові застосунки та системи відеоаналізу рухів [11, с. 64–65]. Така структура використання цифрових ресурсів засвідчує, що цифрова платформа в спорті поєднує щонайменше кілька функцій одночасно. Вона забезпечує обмін інформацією, підтримує контроль і моніторинг, сприяє аналітичному супроводу тренувального процесу та створює умови для оперативної корекції дій. Відповідно, у теоретичному плані цифрові платформи доцільно визначати як інтегроване цифрове середовище, яке не лише обслуговує окремі дії спортсмена, а й впливає на структуру його професійної активності.

Суттєво доповнює таке розуміння і підхід В. Петрушевського, який у дослідженні цифрового повороту у спортивних медіа показує, що розвиток цифрових технологій змінив не тільки канали поширення спортивної інформації, а й сам характер спортивної комунікації, зробивши її більш інтерактивною, мультимедійною та доступною для ширшої аудиторії [14, с. 7–8]. Унаслідок цього цифрові платформи стали середовищем, де поєднуються медіапредставлення, взаємодія з аудиторією, оперативне поширення контенту та формування нових моделей комунікації в спорті [14, с. 8]. Це особливо важливо для сучасної спортивної індустрії, у якій професійна діяльність спортсмена вже не існує відокремлено від інформаційного простору, а постійно співвідноситься з рівнем його цифрової видимості та комунікаційної присутності.

Отже, в сучасному науковому баченні цифрові платформи слід розглядати як комплексне середовище, у якому поєднуються функції організації, аналітики, комунікації, медіарепрезентації та маркетингового впливу. Саме така інтерпретація дає змогу надалі розглядати їх не як допоміжний інструмент, а як один із визначальних чинників просування спортсмена та управління його кар’єрною траєкторією.

Розуміння просування спортсмена в цифровому середовищі логічно спирається на маркетингову природу спорту, у якій спортивний результат набуває суспільної цінності лише тоді, коли він стає помітним, зрозумілим і значущим для цільових аудиторій. У цьому сенсі цифрові платформи виконують роль середовища, де поєднуються комунікація, самопрезентація та просувальні практики, а публічний образ спортсмена формується як система стійких уявлень, що підтримується регулярними повідомленнями, візуальними кодами й поведінковими маркерами. Власне маркетингова логіка спортивної комунікації підкреслює важливість узгодженості повідомлень, орієнтації на очікування аудиторії та цілеспрямованого використання інструментів просування, що забезпечує керованість репутаційного капіталу спортсмена в конкурентному інформаційному просторі [4].

Далі ця логіка природно переходить у площину рекламно-спонсорських механізмів, оскільки саме вони часто визначають, чи перетвориться медійна видимість на реальні можливості кар'єрного зростання. У праці Д. Атаманюка акцентовано значення спонсорства та реклами як складових маркетингової діяльності, що підсилюють упізнаваність і підвищують привабливість суб'єкта для партнерів [1]. Цифрові платформи, на відміну від традиційних медіа, дають змогу спортсмену не лише бути об'єктом просування, а й виступати активним комунікатором, який самостійно конструює наратив про власну професійну траєкторію, демонструє досягнення, цінності, стиль взаємодії з аудиторією та соціальну позицію. Саме тому просування через цифрові платформи варто розглядати як процес, у якому рекламні та спонсорські інструменти поєднуються з постійною роботою над довірою та залученням аудиторії.

У вітчизняних дослідженнях також підкреслюється, що привабливість спортивних подій і команд значною мірою залежить від брендингу та маркетингових комунікацій. На це вказують І. Гоцул і Л. Гонюкова, розглядаючи роль спортивного маркетингу та брендування у формуванні привабливості спортивних подій і команд, що в умовах цифрових платформ означає зростання значення впізнаваності, емоційної ідентифікації та символічної цінності спортивного продукту [7, с. 75–77]. У свою чергу М. Корж, аналізуючи сучасні підходи до спортивного маркетингу в Україні, фокусується на оновленні інструментарію й необхідності адаптації маркетингових практик до сучасних комунікаційних реалій, що фактично підводить до розуміння цифрових платформ як домінантного простору взаємодії зі споживачем спортивного контенту [10, с. 45–50]. У цьому контексті публічний образ спортсмена постає не як випадковий результат медійної уваги, а як керований ресурс, який потребує стратегічної узгодженості між спортивними досягненнями, комунікаційною поведінкою та маркетинговими цілями. У цьому зв'язку доречно врахувати, що С. Кірсанов і Ю. Бабенко пов'язують ефективність просування у спорті вищих досягнень із чітким стратегічним позиціонуванням спортсмена та послідовністю маркетингових дій [9]. Водночас М. Назаренко наголошує, що професійне

просування у сфері спорту потребує комплексного комунікаційного супроводу, який підсилює публічну репрезентацію спортсмена в конкурентному середовищі [13].

Додаткового значення набуває і питання брендування, яке в умовах цифрової трансформації перестає бути суто інституційною практикою спортивних організацій і дедалі частіше стосується персонального бренду спортсмена. Л. Макаренко, досліджуючи формування бренду спортивної організації в умовах цифрової трансформації, підкреслює важливість системної роботи з брендом у нових комунікаційних умовах, що є релевантним і для індивідуальної кар'єрної стратегії спортсмена, оскільки цифрове середовище підсилює як можливості репутаційного зростання, так і ризики репутаційних втрат [12, с. 75–80]. У підсумку цифрові платформи слід трактувати як простір, у якому просування спортсмена поєднує маркетингові інструменти, рекламно-спонсорські механізми та брендингову логіку, формуючи публічний образ як стратегічний чинник професійної стійкості та подальшого кар'єрного розвитку.

Управління кар'єрою спортсмена в умовах цифрової трансформації доцільно розглядати як послідовний процес, у якому різні цифрові інструменти виконують різні функції залежно від етапу професійного становлення. У ширшому управлінському вимірі Ю. Волков показує, що професійний розвиток спортсмена залежить не лише від спортивних результатів, а й від економічних і маркетингових умов функціонування сфери фізичної культури і спорту [2]. Цю логіку підтримує Л. Гончарова, яка розглядає спортивний менеджмент як систему організації рішень і ресурсів, спрямованих на забезпечення стійкого професійного зростання спортсмена [6]. Додатково Є. Імас, Ю. Мічуда, О. Ярмолюк підкреслюють, що спортивний маркетинг забезпечує суспільну видимість результату та перетворює його на чинник професійного просування [8]. Як підкреслює О. Третяк, кар'єрний розвиток охоплює навчання і підготовку, початковий досвід, зростання, управління та лідерство, а також етап експертності й менторства [18, с. 70]. На початковому етапі особливого значення набувають комунікаційні платформи та соціальні мережі, оскільки саме вони забезпечують першу професійну видимість спортсмена, дають змогу презентувати результати, розширювати коло контактів і входити у професійне середовище. У цьому сенсі цифрові канали на кшталт X, Instagram, TikTok, а також месенджери виконують не лише інформаційну, а й кар'єроформувальну функцію, оскільки створюють прямий зв'язок із аудиторією, менеджерами, партнерами й потенційними спонсорами [14, с. 28–29].

На етапі професійного зростання цифрові платформи стають уже не лише засобом самопрезентації, а інструментом системного супроводу результативності. Г. Латіна, Я. Литвиненко встановили, що спортсмени найчастіше використовують засоби комунікації, прикладні програми, вебресурси для інтерактивної взаємодії, програмні застосунки для моніторингу та системи відеоаналізу рухів [11, с. 64]. Це означає, що управління кар'єрою дедалі більше

спирається на дані, а не лише на суб'єктивну оцінку прогресу. Такий підхід посилюють і В. Тищенко, Ю. Коваленко, Г. Омельяненко, Н. Кириченко, які пов'язують ефективність сучасної спортивної підготовки з використанням мобільних тренувальних застосунків, систем відеоаналізу, візуально-аналітичних інструментів, VR/AR-симуляторів, а також платформ на кшталт Moodle, Google Classroom, Hudl, Dartfish, Smartabase [16, с. 1–2]. Саме ці засоби дають можливість фіксувати технічні помилки, аналізувати динаміку фізичної форми, коригувати підготовку та приймати більш обґрунтовані рішення щодо розвитку спортсмена.

На етапі професійної зрілості цифрові інструменти набувають виразного стратегічного значення, оскільки поєднують моніторинг ефективності, управління репутацією та підтримку зовнішніх професійних зв'язків. У цьому аспекті Е. Сивохоп, Н. Семаль, В. Білогур акцентують на ролі аналітики великих даних, систем управління ефективністю спортсменів, платформ для комунікації та маркетингу, а також цифрових рішень для взаємодії зі спонсорами [15, с. 155–156]. Отже, цифрові платформи супроводжують спортсмена на всіх етапах професійного розвитку, але їхня функція змінюється від забезпечення первинної видимості до інструмента data-driven управління, стратегічного позиціонування та довгострокового кар'єрного утримання.

Цифрові платформи підсилюють керованість кар'єрного просування спортсмена, оскільки дають змогу поєднати самопрезентацію, комунікацію, аналітику та репутаційний контроль в одному інформаційному середовищі. У практичному вимірі це виявляється у можливості відстежувати охоплення, залученість аудиторії, реакцію на різні формати контенту, частоту згадок і перетворення цифрової уваги на партнерські або професійні контакти. Як засвідчує М. Ткаченко, цифровий брендинг працює лише за умови послідовної комунікації та цілісності публічного образу, інакше цифрова активність втрачає стратегічну результативність [17].

Отже, перевага платформ полягає не лише у швидкості поширення інформації, а передусім у можливості керувати кар'єрною присутністю на основі вимірюваних показників.

Разом із тим цифрове середовище створює низку обмежень, що безпосередньо впливають на професійне позиціонування спортсмена. Йдеться про залежність від алгоритмів платформ, нестабільність уваги аудиторії, інформаційне перевантаження, а також ризик репутаційних втрат через помилки в комунікації або хаотичний стиль цифрової поведінки. Додатково на ефективність впливає нерівний доступ до якісних інструментів та професійного супроводу, що узгоджується з висновками І. Дубінського та А. Кравченка про залежність спортивного просування від умов маркетингового середовища [19]. Своєю чергою Б. Маллін, С. Гарді, В. Саттон підкреслюють, що результативність спортивного маркетингу ґрунтується на системному управлінні, а не на ситуативній активності [20]. Саме тому головною умовою ефективного

використання цифрових платформ стає не сама присутність у цифровому просторі, а здатність організувати її як послідовну й керовану стратегію.

З огляду на це, підвищення ефективності цифрових платформ слід пов'язувати насамперед із впорядкуванням цифрової активності та чітким розподілом її функцій. Практично доцільно розмежовувати платформи публічного просування, інструменти внутрішньої координації та засоби аналітичного супроводу, щоб комунікація, управління і моніторинг не зливалися в один неструктурований потік. У цьому зв'язку А. Геревенко, Т. Ільїна, Л. Ібрагімова наголошують на потребі комплексного підходу, розвитку цифрової компетентності користувачів і постійного оцінювання ефективності цифрових рішень [5]. Для спортивної кар'єри це означає, що цифрова стратегія має регулярно переглядатися відповідно до професійних результатів і змін у комунікаційному середовищі.

Ефективність такого підходу забезпечується завдяки поєднанню кількох практичних дій. До них належать планування контенту, системний аналіз реакції аудиторії, використання сервісів відеоаналізу та моніторингу, а також узгодження цифрової активності із загальною моделлю кар'єрного розвитку спортсмена [11], [16]. Як підкреслюють А. Сміт і Б. Стюарт, результативний спортивний маркетинг потребує узгодження повідомлення, каналу комунікації, аудиторії та цінності спортивного продукту [21]. Водночас, за висновками Дж. Тркулі, Р. Лойича, М. Лончара, цифрова комунікація має бути адаптивною до локального і ширшого інформаційного середовища [22]. Отже, цифрові платформи стають справді ефективними лише тоді, коли вони функціонують не як набір розрізнених сервісів, а як цілісна система просування, аналітики й професійного супроводу спортсмена.

Висновки. Узагальнення результатів дослідження дає підстави стверджувати, що цифрові платформи в сучасній спортивній індустрії виконують не допоміжну, а системоутворювальну роль у просуванні та управлінні кар'єрою спортсмена. Їх значення проявляється у здатності забезпечувати керовану публічну видимість, формування стійкого професійного образу, підтримку взаємодії з аудиторіями та партнерами, а також використання аналітичних інструментів для ухвалення більш обґрунтованих рішень щодо професійного розвитку. Водночас ефективність цифрових платформ визначається не фактом присутності спортсмена в цифровому просторі, а наявністю стратегічної логіки, дисципліни комунікації, розмежування функцій цифрових інструментів і здатності керувати ризиками алгоритмічної залежності, інформаційного перевантаження та репутаційної вразливості.

Література:

1. Атаманюк Д. В. Спонсорство та реклама в маркетинговій діяльності. Львів, 2019.18с.
2. Волков Ю. Г. Економіка і маркетинг у сфері фізичної культури та спорту. Київ: Наука і освіта, 2015. 172 с.

3. Воронкова Т. В., Симонік А. В., Сватьєв А. В., Караулова С. І. Маркетинг в спорті вищих досягнень : навч. посіб. для здобувачів ступеня вищої освіти магістра спец. «Фізична культура і спорт» ОПП «Спорт», «Фізичне виховання». Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2025. 97 с.

4. Гальченко Л. В. Маркетинг у спорті : навч.-метод. посіб. Запоріжжя: ЗНУ, 2016.111с.

5. Геревенко А. М., Ільїна Т. В., Ібрагімова Л. А. Використання цифрових платформ для підвищення якості професійної освіти. *Академічні візії*. 2024. Вип. 31. DOI: 10.5281/zenodo.11442893.

6. Гончарова Л. П. Менеджмент і маркетинг в олімпійському спорті. Львів : ЛДУФК, 2017. 188 с.

7. Гоцул І., Гонюкова Л. Роль спортивного маркетингу та брендування у привабливості спортивних заходів та команд. *Тенденції розвитку наукової думки в менеджменті, галузях спорту, обслуговування та охорони здоров'я : зб. тез доп. II Міжнар. студ. наук. конф.* Львів : ЛДУФК імені Івана Боберського, 2023. С. 75–77.

8. Імас Є. В., Мічуда Ю. П., Ярмолюк О. В. Маркетинг у спорті: теорія та практика. Київ : НУФВСУ, Олімпійська література, 2017. 272 с.

9. Кірсанов С. І., Бабенко Ю. П. Маркетингові стратегії у спорті вищих досягнень. Дніпро : ДДІФКС, 2013. 143 с.

10. Корж М. І. Сучасні підходи до спортивного маркетингу в Україні. *Науковий вісник Університету фізичного виховання і спорту*. 2016. № 3. С. 45–50.

11. Латіна Г. О., Литвиненко Я. В. Структура застосування цифрових ресурсів у тренувальному процесі спортсменів. *Олімпійський та паралімпійський спорт*. 2025. Вип. 1. DOI: 10.32782/olimpspu/2025.1.12.

12. Макаренко Л. П. Особливості формування бренду спортивної організації в умовах цифрової трансформації. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Соціальні комунікації*. 2023. № 1 (41). С. 75–80.

13. Назаренко М. В. Маркетинг спортивних заходів міжнародного рівня. Київ : Олімпійська література, 2019. 132 с.

14. Петрушевський В. Б. Цифровий поворот у спортивних медіа: трансглокалізаційні виклики, національні практики : кваліфікаційна робота. Дніпро : Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2024. 92 с.

15. Сивохоп Е., Семаль Н., Білогур В. Інноваційні цифрові технології як драйвер трансформації системи сучасного спортивного менеджменту. *Humanities Studies*. 2025. Вип. 25 (102). DOI: 10.32782/hst-2025-25-102-17.

16. Тищенко В. О., Коваленко Ю. О., Омельяненко Г. А., Кириченко Н. Цифрові платформи та мультимедійні технології у контексті сучасних технологій фізичного виховання та спорту. *Академічні візії*. 2024. Вип. 34. DOI: 10.5281/zenodo.17618978.

17. Ткаченко М. Ю. Цифровий брендинг у спорті: інструменти та стратегії. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2022. № 2. С. 98–105.

18. Третяк О. І. Управління кар'єрою кіберспортсмена : кваліфікаційна робота магістра. Київ : Національний університет фізичного виховання і спорту України, 2023. 79 с.

19. Dubinsky I., Kravchenko A. Sports Marketing in Eastern Europe: Challenges and Perspectives. *European Journal of Sports Management*. 2022. Vol. 8, No. 2. P. 112–128.

20. Mullin B. J., Hardy S., Sutton W. A. Sport Marketing. 5th ed. Champaign, IL : Human Kinetics, 2019. 536 p.

21. Smith A. C. T., Stewart B. Introduction to Sport Marketing. 2nd ed. London : Routledge, 2020. 312 p.

22. Trkulja J., Lojic R., Loncar M. Digital Globalization and Marketing of Sports Mega Events. *Poslovne studije / Business Studies*. 2018. Vol. 10. Issue 19–20. P. 153–159.

References:

1. Atamaniuk D. V. (2019). Sponsorstvo ta reklama v marketynhovii diialnosti [Sponsorship and advertising in marketing activity]. Lviv. 18 p. [in Ukrainian].

2. Volkov Yu. H. (2015). Ekonomika i marketynh u sferi fizychnoi kultury ta sportu [Economics and marketing in the field of physical culture and sports]. Kyiv, Nauka i osvita. 172 p. [in Ukrainian].

3. Voronkova T. V., Symonik A. V., Svatiev A. V., Karaulova S. I. (2025). Marketynh v sporti vyshchykh dosiahnen [Marketing in elite sport]. Zaporizhzhia, Zaporizhzhia National University. 97 p. [in Ukrainian].

4. Halchenko L. V. (2016). Marketynh u sporti [Marketing in sport]. Zaporizhzhia, ZNU. 111 p. [in Ukrainian].

5. Herevenko A. M., Ilina T. V., Ibrahimova L. A. (2024). Vykorystannia tsyfrovykh platform dlia pidvyshchennia yakosti profesiinoi osvity [Use of digital platforms to improve the quality of professional education]. *Akademichni vizii* [Academic Visions]. Issue 31. DOI: 10.5281/ zenodo.11442893. [in Ukrainian].

6. Honcharova L. P. (2017). Menedzhment i marketynh v olimpiiskomu sporti [Management and marketing in Olympic sport]. Lviv, LDUFK. 188 p. [in Ukrainian].

7. Hotsul I., Honiukova L. (2023). Rol sportyvnoho marketynhu ta brenduvannia u pryvablyvosti sportyvnykh zakhodiv ta komand [The role of sports marketing and branding in the attractiveness of sports events and teams]. In Tendentsii rozvytku naukovoi dumky v menedzhmenti, haluziakh sportu, obsluhovuvannia ta okhorony zdorovia [Trends in the development of scientific thought in management, sports, services and healthcare]. *Proceedings of the 2nd International Student Scientific Conference.* Lviv, LDUFK imeni Ivana Boberskoho, pp. 75–77. [in Ukrainian].

8. Imas Ye. V., Michuda Yu. P., Yarmoliuk O. V. (2017). Marketynh u sporti: teoriia ta praktyka [Marketing in sport: theory and practice]. Kyiv, NUFVSU, Olimpiiska literatura. 272 p. [in Ukrainian].

9. Kirsanov S. I., Babenko Yu. P. (2013). Marketynhovi stratehii u sporti vyshchykh dosiahnen [Marketing strategies in elite sport]. Dnipro, DDIFKS. 143 p. [in Ukrainian].

10. Korzh M. I. (2016). Suchasni pidkhody do sportyvnoho marketynhu v Ukraini [Modern approaches to sports marketing in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Universytetu fizychnoho vykhovannia i sportu* [Scientific Bulletin of the University of Physical Education and Sports]. No. 3, pp. 45–50. [in Ukrainian].

11. Latina H. O., Lytvynenko Ya. V. (2025). Struktura zastosuvannia tsyfrovykh resursiv u trenuvalnomu protsesi sportsmeniv [Structure of the use of digital resources in the training process of athletes]. *Olimpiiskyi ta paralimpiiskyi sport* [Olympic and Paralympic Sport]. Issue 1. DOI: 10.32782/olimpspu/2025.1.12. [in Ukrainian].

12. Makarenko L. P. (2023). Osoblyvosti formuvannia brendu sportyvnoi orhanizatsii v umovakh tsyfrovoi transformatsii [Features of forming the brand of a sports organization under conditions of digital transformation]. *Visnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka. Seriia Sotsialni komunikatsii* [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series Social Communications]. No. 1(41), pp. 75–80. [in Ukrainian].

13. Nazarenko M. V. (2019). Marketynh sportyvnykh zakhodiv mizhnarodnoho rivnia [Marketing of international-level sports events]. Kyiv, Olimpiiska literatura. 132 p. [in Ukrainian].

14. Petrushevskyi V. B. (2024). Tsyfrovyi povorot u sportyvnykh media: transhlokalizatsiini vyklyky, natsionalni praktyky [Digital turn in sports media: transglocalization challenges, national practices]. Qualification thesis. Dnipro, Oles Honchar Dnipro National University. 92 p. [in Ukrainian].

15. Syvokhop E., Semal N., Bilohur V. (2025). Innovatsiini tsyfrovi tekhnolohii yak draiver transformatsii systemy suchasnoho sportyvnoho menedzhmentu [Innovative digital technologies as a

driver of transformation of the modern sports management system]. *Humanities Studies*. Issue 25(102). DOI: 10.32782/hst-2025-25-102-17. [in Ukrainian].

16. Tyshchenko V. O., Kovalenko Yu. O., Omelianenko H. A., Kyrychenko N. (2024). Tsyfrovi platformy ta multymediini tekhnolohii u konteksti suchasnykh tekhnolohii fizychnoho vykhovannia ta sportu [Digital platforms and multimedia technologies in the context of modern technologies of physical education and sports]. *Akademichni vizii* [Academic Visions]. Issue 34. DOI: 10.5281/zenodo.17618978. [in Ukrainian].

17. Tkachenko M. Yu. (2022). Tsyfrovyi brendynh u sporti: instrumenty ta stratehii [Digital branding in sport: tools and strategies]. *Marketynh i menedzhment innovatsii* [Marketing and Management of Innovations]. No. 2, pp. 98–105. [in Ukrainian].

18. Tretiak O. I. (2023). Upravlinnia karieroiu kibersportsmena [Career management of an esports athlete]. Master's qualification thesis. Kyiv, National University of Ukraine on Physical Education and Sport. 79 p. [in Ukrainian].

19. Dubinsky I., Kravchenko A. (2022). Sports Marketing in Eastern Europe: Challenges and Perspectives. *European Journal of Sports Management*. Vol. 8, No. 2, pp. 112–128. [in English].

20. Mullin B. J., Hardy S., Sutton W. A. (2019). Sport Marketing. 5th ed. Champaign, IL, Human Kinetics. 536 p. [in English].

21. Smith A. C. T., Stewart B. (2020). Introduction to Sport Marketing. 2nd ed. London, Routledge. 312 p. [in English].

22. Trkulja J., Lojic R., Loncar M. (2018). Digital Globalization and Marketing of Sports Mega Events. *Poslovne studije / Business Studies*. Vol. 10, Issue 19–20, pp. 153–159. [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.147:004.8:811.111

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1290-1299

Конотоп Олена Сергіївна доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри германської філології та методики викладання іноземних мов, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин, https://orcid.org/0000-0002-8451-357X

ІНТЕГРАЦІЯ ГЕНЕРАТИВНОГО ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ОСВІТНІЙ ПРОЦЕС: МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ПРАКТИЧНА ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ GEMINI STORYBOOK У ВИКЛАДАННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Анотація. У статті здійснено комплексне теоретико-методологічне дослідження процесу інтеграції генеративного штучного інтелекту (GenAI) у вищу освіту, зокрема у сферу лінгводидактики. Актуальність роботи зумовлена парадигмальним зсувом у навчальних моделях, де ШІ постає як активний агент освітньої екосистеми. На основі аналізу останніх розробок Google DeepMind, розкрито архітектурні особливості мультимодальної моделі Gemini, її мультимодальність та потенціал для створення адаптивних освітніх середовищ.

Основну увагу приділено інструменту Gemini Storybook як засобу реалізації стратегії цифрового сторітелінгу. Трирівнева модель взаємодії «Сендвіч» (Human-AI-Human) забезпечує паритет між технологічною автоматизацією та експертним контролем педагога. Визначено методичний алгоритм створення дидактичного контенту, що включає етапи концептуалізації, ітеративного промпт-інжинірингу, верифікації та фіналізації.

У роботі представлено компаративний аналіз AI-генерованих матеріалів та традиційних підручників, виокремлено шість ключових лінгводидактичних сценаріїв: від контекстуалізації граматики до реалізації принципів інклюзії (scaffolding) та розвитку медіаграмотності.

Окрему увагу приділено мітигації ризиків (галюцинації ШІ, алгоритмічна упередженість, когнітивна атрофія). Роль викладача трансформується у функцію куратора-дизайнера, відповідального за етичність та дидактичну релевантність цифрового контенту.

Результати дослідження окреслюють перспективи використання GenAI як трансформаційної сили, здатної забезпечити безпрецедентний рівень персоналізації навчання англійської мови.

Ключові слова: генеративний штучний інтелект, Google Gemini, Gemini Storybook, лінгводидактика, викладання англійської мови, модель «Сендвіч», промпт-інжиніринг, цифрова трансформація освіти, мультимодальність, сторітелінг.

Olena Konotop Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor at the Department of Germanic Philology and Foreign Language Teaching Methods, Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn, https://orcid.org/0000-0002-8451-357X

INTEGRATION OF GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLEGENCE INTO THE EDUCATIONAL PROCESS: METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL IMPLEMENTATION OF GEMINI STORYBOOK IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Abstract. The article presents a comprehensive theoretical and methodological study of the integration of Generative Artificial Intelligence (GenAI) into higher education, specifically within the field of linguodidactics. The relevance of the study is driven by a paradigmatic shift in teaching models, where AI acts as an active agent in the educational ecosystem. Based on an analysis of the latest developments from Google DeepMind, the architectural features of the Gemini multimodal model, its multimodality, and its potential for creating adaptive learning environments.

The primary focus is placed on the Gemini Storybook tool as a means of implementing digital storytelling strategies. The three-level "Sandwich" interaction model (Human-AI-Human), which ensures parity between technological automation and the teacher's expert control is described. A methodological algorithm for creating didactic content is defined, encompassing stages of conceptualization, iterative prompt engineering, verification, and finalization.

The paper provides a comparative analysis of AI-generated materials versus traditional textbooks for the first time, identifying six key linguodidactic scenarios: from grammar contextualization to the implementation of inclusion principles (scaffolding) and the development of media literacy. Special attention is paid to risk mitigation (AI hallucinations, algorithmic bias, cognitive atrophy). The author argues that the teacher's role is being transformed into a curator-designer function, responsible for the ethical and didactic relevance of digital content. The study's results outline the prospects of using GenAI as a transformative force capable of providing an unprecedented level of personalization in English language learning.

Keywords: Generative Artificial Intelligence, Google Gemini, Gemini Storybook, linguodidactics, English Language Teaching (ELT), "Sandwich" model, prompt engineering, digital transformation of education, multimodality, storytelling.

Сучасний етап розвитку вищої освіти характеризується парадигмальним зсувом від традиційних педагогічних практик до технологічно опосередкованих моделей навчання, де штучний інтелект виступає не просто допоміжним інструментом, а повноцінним агентом освітньої екосистеми [1, 2]. За даними емпіричного дослідження British Council (2024), що охопило понад 1300 викладачів з різних країн світу, 36% респондентів уже активно використовують

генеративні моделі ШІ у професійній діяльності, причому 57% із них застосовують ці технології саме для розробки дидактичних матеріалів. Ці показники свідчать про перехід від фази експериментального впровадження до стадії системної інституційної адаптації GenAI у глобальному освітньому дискурсі [6]. Особливої актуальності набуває питання методичної імплементації ШІ-технологій у викладанні іноземних мов, оскільки ця дисциплінарна сфера традиційно потребує високого рівня персоналізації навчального контенту, автентичності мовленнєвого матеріалу та мультимодальності дидактичних засобів. Мультимодальні моделі, зокрема архітектура Gemini від Google DeepMind, відкривають нові можливості для створення адаптивних навчальних середовищ, що симультанно інтегрують текстові, візуальні та аудіальні компоненти.

Постановка проблеми. Попри зростаючий інтерес педагогічної спільноти до GenAI, спостерігається дефіцит систематизованих методологічних розробок щодо інтеграції цих технологій у лінгводидактичний процес. Більшість наявних публікацій мають переважно дескриптивний характер і не пропонують чітких алгоритмів педагогічної взаємодії з ШІ-інструментами. Зокрема, залишаються недостатньо вивченими питання структурування промптів для генерації дидактично релевантного контенту, верифікації та адаптації ШІ-генерованих матеріалів відповідно до педагогічних цілей, оцінки ефективності AI-асистованого навчання порівняно з традиційними методами, а також мітигації когнітивних ризиків, пов'язаних із делегуванням творчих функцій машинному інтелекту.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та розробці методичного алгоритму використання інструменту Gemini Storybook для оптимізації процесу викладання англійської мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика впровадження штучного інтелекту в освітній процес перебуває на перетині декількох дисциплінарних сфер: педагогічної інноватики, прикладної лінгвістики, когнітивної науки та інформаційних технологій. Аналіз наукової літератури дозволяє виокремити три основні дослідницькі напрями, що формують теоретичне підґрунтя для імплементації GenAI у лінгводидактику.

Перший напрям охоплює роботи, присвячені філософським та етичним аспектам цифровізації освіти. Дослідники цього спрямування (Luckin et al., 2016; Holmes et al., 2019) наголошують на необхідності критичного переосмислення ролі педагога в умовах технологічної трансформації [10, 8]. Обґрунтовується концепція "педагога-куратора", що виступає посередником між машинним інтелектом та людським.

Другий напрям репрезентований емпіричними дослідженнями ефективності GenAI у викладанні мов (Warschauer & Matuchniak, 2023; Baidoo-Anu & Ansah, 2023) [3, 12]. Автори констатують статистично значущий приріст мотивації та індивідуалізації навчання при використанні ШІ-асистентів,

водночас фіксуючи ризики академічної недоброчесності та зниження рівня критичного мислення. Ці результати обґрунтовують необхідність розробки протоколів верифікації AI-контенту.

Третій напрям зосереджений на методичних розробках конкретних дидактичних сценаріїв використання GenAI (Sullivan et al., 2023; Koraishi, 2023) [9, 11]. Однак більшість цих публікацій мають прикладний характер і базуються на моделях попереднього покоління (GPT-3.5, GPT-4), що обмежує можливості їх екстраполяції на новітні мультимодальні системи.

Попри значну кількість публікацій, у вітчизняній педагогічній науці бракує систематичних досліджень, присвячених методології використання саме мультимодальних GenAI-інструментів у контексті викладання англійської мови. Це зумовлює наукову новизну даного дослідження, яке пропонує методичний алгоритм роботи з Gemini Storybook.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо архітектурні особливості моделі Gemini. Google Gemini являє собою мультимодальну нейромережеву архітектуру, розроблену командою DeepMind та презентовану в грудні 2023 року. Принциповою інновацією цієї моделі є її "нативна мультимодальність" — на відміну від попередніх систем, що інтегрували окремі модулі для обробки різних типів даних, Gemini спроектовано як єдину архітектуру, здатну до симультанного опрацювання текстової, візуальної, аудіальної та відеоінформації на рівні базових трансформерів.

Ключовою характеристикою Gemini є здатність до контекстуально-когерентної генерації контенту в різних модальностях. Якщо попередні моделі часто демонстрували семантичну розбіжність між текстовими описами та згенерованими зображеннями, то Gemini забезпечує високий рівень міжмодальної узгодженості, критично важливий для створення дидактично цілісних матеріалів.

Gemini Storybook є спеціалізованим інтерфейсом, розробленим для автоматизованого створення ілюстрованих наративних структур. Технічно інструмент базується на конфігурації Gemini Pro та забезпечує: мультилінгвальність (підтримку понад 45 мов, включаючи англійську та українську); стилістичну варіативність (генерацію візуального контенту в різних художніх манерах); адаптивну складність (автоматичне калібрування лексико-граматичної складності тексту відповідно до рівнів CEFR: A1-C2); інтерактивність (ітеративне уточнення контенту через діалогову взаємодію); експортні можливості (збереження у форматах PDF, EPUB або як мультимедійні презентації).

З дидактичної перспективи, Storybook реалізує принцип сторітелінгу — педагогічної стратегії, що базується на наративній організації навчального матеріалу.

Згідно з дослідженнями когнітивної психології (Bruner, 1991; Haven, 2007), інформація, структурована у формі історій, характеризується вищим рівнем запам'ятовування та емоційної залученості порівняно з експозиторним викладом

[5, 7]. Ця теоретична основа обґрунтовує доцільність використання AI-генерованого сторітелінгу.

Ефективне використання GenAI в освітньому процесі базується на трирівневій моделі взаємодії, що отримала назву концепції "Сендвіч" (Human-AI-Human). Ця модель підкреслює, що технологічний процес генерації завжди має бути обрамлений людською експертизою. Опишемо її.

Рівень 1: Педагогічна ініціація (Human Input). Викладач формулює чіткий навчальний запит (промпт), що включає: ідентифікацію цільової аудиторії (рівень володіння мовою, вік, професійні інтереси); визначення дидактичної мети (засвоєння конкретної граматичної структури, розширення лексичного запасу, розвиток навичок читання тощо); специфікацію контенту (тематика, сюжетна лінія, стилістика викладу, бажаний обсяг).

Рівень 2: Машинна генерація (AI Processing). Модель Gemini обробляє промпт та генерує первинну версію навчального матеріалу — текстово-візуальний наратив, що відповідає заданим параметрам. Цей етап характеризується високою швидкістю виконання (3-5 хвилин для створення повноцінної книги з 10-15 сторінок) та можливістю множинних ітерацій.

Рівень 3: Експертна верифікація та адаптація (Human Validation). Викладач здійснює критичний аналіз згенерованого контенту за параметрами лінгвістичної точності, фактологічної достовірності, дидактичної придатності та етичної коректності. На цьому етапі відбувається мітигація ризиків, систематизованих у другому завданні дослідження (феномен галюцинацій, алгоритмічна упередженість), та доповнення методичним апаратом.

Зауважимо, що якість згенерованого навчального матеріалу прямо детермінується якістю вхідного промпту. Для лінгводидактичних цілей рекомендується використовувати структуровані промпти, що включають: рольову атрибуцію ("You are an experienced ESL teacher" тощо), конкретизацію аудиторії ("Ukrainian university students, CEFR B2 level" тощо), тематичні обмеження, лінгводидактичну мету ("Focus on third conditionals" тощо) та стилістичні преференції.

Наводимо покроковий алгоритм створення історії з Gemini Storybook: 1) концептуалізація — визначення рівня CEFR, лексико-граматичного фокусу, тематики; 2) первинна генерація — введення структурованого промпту; 3) ітеративне уточнення — коригування деталей через діалог; 4) експертна верифікація — лінгвістична перевірка та фактчекінг; 5) дидактична обробка — додавання глосарію, питань для розуміння, вправ на цільові граматичні структури; 6) фіналізація — експорт та інтеграція в навчальне середовище з наступним збором зворотного зв'язку.

Для систематизації результатів компаративного аналізу представимо порівняльну характеристику AI-генерованих навчальних матеріалів та традиційних підручників, що дозволяє визначити функціональний потенціал та обмеження інструменту (таблиця 1).

Таблиця 1

Компаративний аналіз AI-генерованих та традиційних навчальних матеріалів

Критерій порівняння	AI-генеровані матеріали (Gemini Storybook)	Традиційні навчальні матеріали
Персоналізація	Високий рівень: можливість створення контенту, адаптованого до професійних інтересів, рівня володіння мовою, культурного контексту конкретної групи учнів / студентів	Обмежений: універсалізований контент, розрахований на середньостатистичного учні / студента, часто без урахування специфічних освітніх потреб
Швидкість створення	Дуже висока: 3-5 хвилин для створення повноцінної книги з ілюстраціями обсягом 1500-2000 слів	Низька: процес підготовки якісного навчального матеріалу потребує тижнів або місяців роботи
Мультимодальність	Інтегрована: текст, візуальні елементи та аудіо створюються як єдина когерентна система	Часто фрагментована: текст і ілюстрації можуть бути не оптимально узгоджені; обмежені можливості для аудіо-підтримки
Фактологічна достовірність	Нестабільна: ризик галюцинацій та фактичних помилок; вимагає обов'язкової експертної верифікації	Висока: матеріали проходять багаторівневе редагування та рецензування перед публікацією
Креативність та оригінальність	Варіабельна: здатність генерувати нестандартні сюжети, але ризик шаблонності при недостатньо специфічних промптах	Залежить від автора: може бути як дуже креативною, так і стереотипною

Критерій порівняння	AI-генеровані матеріали (Gemini Storybook)	Традиційні навчальні матеріали
Адаптивність	Висока: миттєва можливість модифікації контенту залежно від зворотного зв'язку учнів / студентів	Обмежена: зміни потребують значних часових та фінансових ресурсів; нові видання виходять рідко
Педагогічна методологія	Потребує розробки: методичний апарат (завдання, вправи) має створюватися вчителем / викладачем додатково	Комплексна: зазвичай включає систему завдань, методичні рекомендації для вчителя / викладача, додаткові матеріали

Представлений компаративний аналіз дозволяє констатувати, що AI-генеровані матеріали мають значні переваги в персоналізації, швидкості створення, мультимодальності та адаптивності, водночас вимагають обов'язкової експертної верифікації та додаткової методичної розробки, що узгоджується з моделлю "Сендвіч".

На основі проведеного аналізу можна виокремити шість специфічних лінгводидактичних сценаріїв, де використання Gemini Storybook є методично виправданим:

➢ **Контекстуалізація граматичного матеріалу.** Традиційно граматичні структури вивчаються через ізольовані речення або діалоги. AI-книжки дозволяють створити зв'язний наратив, де цільова граматика виступає органічним елементом сюжету. Наприклад, історія про альтернативну реальність природно насичена конструкціями Second and Third Conditionals; детективний сюжет забезпечує контекст для Past Perfect.

➢ **Розвиток професійно орієнтованої лексичної компетенції.** Для студентів немовних спеціальностей актуальною є проблема дефіциту автентичних текстів, що поєднують професійну тематику з відповідним рівнем мовної складності. Gemini Storybook дозволяє генерувати тексти на теми педагогіки, медицини, інженерії, економіки, права з орієнтацією на CEFR.

➢ **Культурна локалізація навчального контенту.** Більшість підручників англійської мови створені для глобальної аудиторії і часто оперують культурними реаліями, далекими від досвіду українських учнів / студентів. AI-генерація дозволяє створювати історії з персонажами, що мають українські імена, діють у знайомих локаціях, що підвищує емоційне залучення.

➢ **Реалізація принципів інклюзивної освіти (Scaffolding).** В умовах академічних груп із гетерогенним рівнем володіння мовою вчитель / викладач може створити кілька версій одного й того самого тексту — спрощену для

слабших учнів / студентів та ускладнену для сильніших, забезпечуючи диференційований підхід без сегрегації групи.

➢ **Розвиток критичного мислення та медіаграмотності.** Використання AI-контенту в навчальному процесі створює природний контекст для обговорення питань автентичності інформації, алгоритмічної упередженості, етики використання ШІ. Учні / студенти можуть порівнювати AI-генеровані тексти з еталонними зразками художньої літератури, аналізувати стилістичні особливості та обмеження машинної генерації, що розвиває критичне мислення.

➢ **Підвищення мотивації через візуалізацію та гейміфікацію.** Мультимодальний характер AI-книжок (текст + ілюстрації) апелює до різних каналів сприйняття інформації, що особливо важливо для покоління Z, звиклого до візуально насиченого цифрового контенту. Можливість "замовити" історію на улюблену тему перетворює процес читання на більш інтерактивний досвід.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки. Інтеграція генеративного штучного інтелекту, зокрема мультимодальної моделі Google Gemini, у процес викладання англійської мови відкриває якісно нові можливості для персоналізації, інтенсифікації та диверсифікації навчального процесу. Інструмент Gemini Storybook, що базується на принципі нативної мультимодальності, демонструє високий потенціал для створення дидактично релевантного, візуально привабливого та культурно адаптованого контенту за мінімальних часових витрат.

Ефективність використання GenAI в освіті детермінується не стільки технічними характеристиками моделі, скільки рівнем педагогічної компетентності педагога у сферах промпт-інжинірингу, критичної оцінки машинно-генерованого контенту та методичної адаптації матеріалів до специфічних навчальних цілей. Модель взаємодії "Сендвіч" (Human-AI-Human) забезпечує необхідний баланс між технологічною автоматизацією та людською експертизою, мінімізуючи ризики некритичного використання AI-контенту.

Впровадження AI-технологій в лінгводидактику супроводжується системними ризиками технологічного (галюцинації, непрозорість алгоритмів), етико-правового (алгоритмічна упередженість, невизначеність авторських прав) та когнітивного (атрофія критичного мислення, зниження креативності) характеру. Імплементація протоколів обов'язкової верифікації згенерованого контенту на етапі експертної валідації (третій рівень моделі "Сендвіч") є критично важливою для забезпечення якості навчальних матеріалів.

Дидактична доцільність використання Gemini Storybook найбільш виражена в шести лінгводидактичних сценаріях: контекстуалізації граматичного матеріалу через зв'язні наративи; розвитку професійно орієнтованої лексичної компетенції; культурної локалізації навчального контенту; реалізації принципів інклюзивного навчання (Scaffolding); розвитку критичного мислення та медіаграмотності через аналіз AI-контенту; підвищення мотивації через мультимодальну візуалізацію. Водночас визначено межі застосування: інструмент є

ефективним для розвитку рецептивних навичок, але не замінює роботу над фонетикою, спонтанним усним мовленням та навичками письма.

Роль викладача в умовах цифрової трансформації освіти трансформується з транслятора готових знань у куратора-дизайнера персоналізованих освітніх траєкторій. Педагог стає посередником між машинним інтелектом і студентом, відповідальним за якість, етичність та дидактичну релевантність цифрового контенту, що вимагає розвитку нових професійних компетентностей у сфері технопедагогічного знання.

Проведене дослідження окреслює низку напрямів для подальшої наукової роботи. Насамперед, необхідна емпірична верифікація ефективності AI-генерованих матеріалів через проведення порівняльних експериментів із контрольними групами для виміру впливу на рівень засвоєння лексико-граматичного матеріалу, розвиток комунікативної компетентності та мотивацію до навчання. Доцільною є розробка спеціалізованих промпт-бібліотек для різних аспектів викладання іноземних мов, що підвищить ефективність промпт-інжинірингу.

Перспективним є дослідження впливу тривалого використання AI-контенту на розвиток критичного мислення та креативності учнів / студентів, а також вивчення можливостей інтеграції GenAI-інструментів із системами адаптивного навчання (Learning Analytics) для створення повністю персоналізованих освітніх траєкторій. Не менш важливим є аналіз етичних та правових аспектів використання AI-генерованого контенту в академічному середовищі та розробка інституційних політик і стандартів.

Технологічний прогрес у сфері штучного інтелекту є незворотнім процесом, що висуває перед педагогічною наукою завдання не протистояння інноваціям, а їх критичної асиміляції в систему гуманістичних цінностей освіти.

Лише за умови усвідомленого, методично обґрунтованого та етично відповідального підходу GenAI може стати справді трансформаційною силою у викладанні іноземних мов.

Література:

1. Конотоп О. С. Вимоги до іншомовної практичної підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах євроінтеграції. *Інноваційна педагогіка*. 2020. № 28. С. 57–61. DOI: https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/28.10

2. Конотоп О. С. Теорія і практика формування у майбутніх учителів початкової школи англомовної навчально-стратегічної компетентності в аспекті міжкультурного спілкування : дис. ... д-ра пед. наук. Київський національний лінгвістичний університет. Київ, 2025.

3. Baidoo-Anu D., Ansah L. O. Education in the era of generative artificial intelligence (AI): Understanding the potential benefits of ChatGPT in promoting teaching and learning. *Journal of AI*. 2023. Vol. 7(1). P. 52–62.

4. British Council. Artificial Intelligence in English Language Teaching: A Global Survey of Teachers' Perspectives. London: British Council, 2024.

5. Bruner J. The narrative construction of reality. *Critical Inquiry*. 1991. Vol. 18(1). P. 1–21.

6. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment – Companion volume. Council of Europe Publishing, 2020.

7. Haven K. Story proof: The science behind the startling power of story. Westport, CT: Libraries Unlimited, 2007.

8. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning. Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.

9. Koraishi Y. AI-generated content in language learning: Benefits and concerns. *Language Learning & Technology*. 2023. Vol. 27(2). P. 15–31.

10. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. Intelligence Unleashed: An argument for AI in education. London: Pearson, 2016.

11. Sullivan M., Kelly A., McLaughlan P. ChatGPT in higher education: Considerations for academic integrity and student learning. *Journal of Applied Learning & Teaching*. 2023. Vol. 6(1). P. 31–40.

12. Warschauer M., Matuchniak T. AI in language education: From augmentation to transformation. *ReCALL*. 2023. Vol. 35(3). P. 221–237.

References:

1. Baidoo-Anu, D., & Ansah, L. O. (2023). Education in the era of generative artificial intelligence (AI): Understanding the potential benefits of ChatGPT in promoting teaching and learning. *Journal of AI*, 7(1), 52–62.

2. British Council. (2024). *Artificial Intelligence in English Language Teaching: A Global Survey of Teachers' Perspectives*. London: British Council.

3. Bruner, J. (1991). The narrative construction of reality. *Critical Inquiry*, 18(1), 1–21.

4. Council of Europe. (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment – Companion volume*. Council of Europe Publishing.

5. Haven, K. (2007). *Story proof: The science behind the startling power of story*. Westport, CT: Libraries Unlimited.

6. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign.

7. Konotop, O. S. (2020). Vymohy do inshomovnoi praktychnoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv pochatkovoi shkoly v umovakh yevrointehratsii [Requirements for foreign language practical training of future primary school teachers in the context of European integration]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative Pedagogy*, (28), 57–61. DOI: https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/28.10 [in Ukrainian].

8. Konotop, O. S. (2025). Teoriia i praktyka formuvannia u maibutnikh uchyteliv pochatkovoi shkoly anhlomovnoi navchalno-stratehichnoi kompetentnosti v aspekti mizhkulturnoho spilkuvannia [Theory and practice of formation of English-language educational and strategic competence in future primary school teachers in the aspect of intercultural communication] (Dyss. d-ra ped. nauk). Kyivskyi natsionalnyi linhvistychnyi universytet, Kyiv [in Ukrainian].

9. Koraishi, Y. (2023). AI-generated content in language learning: Benefits and concerns. *Language Learning & Technology*, 27(2), 15–31.

10. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence Unleashed: An argument for AI in education*. London: Pearson.

11. Sullivan, M., Kelly, A., & McLaughlan, P. (2023). ChatGPT in higher education: Considerations for academic integrity and student learning. *Journal of Applied Learning & Teaching*, 6(1), 31–40.

12. Warschauer, M., & Matuchniak, T. (2023). AI in language education: From augmentation to transformation. *ReCALL*, 35(3), 221–237.

Дата першого надходження статті до видання: 16.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 373.3:37.036:62

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1300-1312

Котелянець Наталка Валеріївна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри дошкільної та початкової освіти, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький, https://orcid.org/0000-0002-0575-5205

КРЕАТИВНІСТЬ ЯК КЛЮЧОВЕ ВМІННЯ ЛЮДИНИ XXI СТОЛІТТЯ: ПОТЕНЦІАЛ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Анотація. Стаття присвячена теоретичному обґрунтуванню креативності як ключового вміння людини XXI століття та розкриттю педагогічного потенціалу технологічної діяльності учнів початкової школи у її формуванні.

У роботі розкрито структуру креативності, що охоплює когнітивний, мотиваційний, діяльнісний та рефлексивний компоненти. Когнітивний компонент забезпечує здатність до дивергентного мислення та генерації нестандартних ідей; мотиваційний — внутрішню потребу у творчому самовираженні; діяльнісний — уміння реалізувати задум у конкретному продукті; рефлексивний — здатність оцінювати процес і результат власної діяльності.

Обґрунтовано, що технологічна діяльність у початковій школі створює природне середовище для інтегрованого розвитку всіх компонентів креативності. Її специфіка полягає у поєднанні проєктування, конструювання, художньо-продуктивної діяльності та практичної реалізації задуму. Матеріалізація ідеї у вигляді виробу сприяє формуванню ситуації успіху, розвитку впевненості у власних можливостях та підвищенню внутрішньої мотивації. Визначено, що особливу роль у розвитку креативності відіграють завдання відкритого типу, які не мають єдиного правильного розв'язку, а також інтегровані проєкти, що поєднують технологічну, мистецьку та пізнавальну діяльність.

У статті виокремлено педагогічні умови формування креативності в технологічній діяльності молодших школярів: створення психологічно безпечного освітнього середовища, забезпечення ситуації вибору, впровадження проєктно-дослідницького підходу, інтеграцію різних видів діяльності та реалізацію людиноцентричної позиції вчителя.

Доведено, що психологічна безпека сприяє зниженню страху помилки та стимулює творчу активність, а ситуація вибору формує автономію та відповідальність за результат. Проєктно-дослідницький підхід забезпечує проходження повного циклу творчої діяльності — від постановки проблеми до презентації результату, що сприяє розвитку самостійності та критичного мислення. Людиноцентрична позиція вчителя визначається як стратегічний

чинник, що забезпечує підтримку індивідуального стилю діяльності кожної дитини.

Узагальнено, що розвиток креативності в початковій школі має бути цілеспрямованим, системним і методично забезпеченим. Технологічна освітня галузь володіє значним потенціалом для реалізації цього завдання за умови впровадження компетентнісно орієнтованих підходів, відкритого освітнього середовища та педагогіки партнерства.

Ключові слова: креативність, ключові компетентності, технологічна освіта, початкова школа, проєктна діяльність, людиноцентричний підхід, НУШ.

Kotelianets Natalka Valeriyevna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Associate of the Department of Preschool and Primary School Education, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi, https://orcid.org/0000-0002-0575-5205

CREATIVITY AS A KEY SKILL OF THE 21ST CENTURY: THE POTENTIAL OF TECHNOLOGICAL ACTIVITIES OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract: The article is devoted to the theoretical substantiation of creativity as a key skill of the 21st century and to revealing the pedagogical potential of technological activities of primary school students in its development.

The paper elucidates the structure of creativity, which encompasses cognitive, motivational, activity-based, and reflective components. The cognitive component ensures the ability for divergent thinking and the generation of original ideas; the motivational component reflects the intrinsic need for creative self-expression; the activity-based component involves the ability to transform an idea into a tangible product; and the reflective component refers to the capacity to evaluate both the process and the outcomes of one's own activity.

It is substantiated that technological activities in primary school create a natural environment for the integrated development of all components of creativity. Their specificity lies in the combination of design, construction, artistic and productive activities, and the practical implementation of ideas. The materialization of an idea in the form of a product contributes to the creation of a situation of success, strengthens self-confidence, and enhances intrinsic motivation. It is determined that open-ended tasks, which do not have a single correct solution, as well as integrated projects combining technological, artistic, and cognitive activities, play a particularly significant role in fostering creativity.

The article identifies pedagogical conditions for the development of creativity in the technological activities of primary school students: the creation of a psychologically safe educational environment, the provision of situations of choice, the implementation of a project-based and research-oriented approach, the integration of

various types of activities, and the adoption of a learner-centered teacher position. Psychological safety reduces the fear of making mistakes and stimulates creative initiative, while situations of choice foster autonomy and responsibility for outcomes. The project-based and research-oriented approach ensures the completion of the full cycle of creative activity—from problem formulation to presentation of results—thus promoting independence and critical thinking. The learner-centered position of the teacher is defined as a strategic factor that supports the individual style of each child's activity.

It is concluded that the development of creativity in primary school should be purposeful, systematic, and methodologically supported. The technological educational domain possesses significant potential for achieving this goal provided that competency-based approaches, an open educational environment, and partnership pedagogy are effectively implemented.

Keywords: creativity, key competencies, technological education, primary school, project-based activity, learner-centered approach, New Ukrainian School (NUS).

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується високою динамікою змін, цифровізацією, глобалізаційними процесами та швидким оновленням знань. За аналітичними прогнозами World Economic Forum, креативність входить до переліку ключових навичок, що визначатимуть конкурентоспроможність людини у XXI столітті [7].

В українському освітньому просторі ідея розвитку творчої особистості закріплена в концепції Нова українська школа, яка орієнтує освітній процес на формування компетентностей, ініціативності, критичного та креативного мислення [2]. У цьому контексті особливого значення набуває пошук ефективних педагогічних засобів розвитку креативності вже на рівні початкової освіти.

Освітня галузь «Технології» має значний потенціал для розвитку творчих здібностей учнів, однак потребує наукового осмислення як простір формування креативності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні основи дослідження креативності закладено у працях зарубіжних психологів другої половини XX століття.

Зокрема, Дж. Гілфорд обґрунтував концепцію дивергентного мислення як ядра творчості та визначив його основні параметри — гнучкість, оригінальність, продуктивність, здатність до деталізації ідей [4]. Його підхід започаткував експериментальні дослідження креативності як вимірюваної психічної характеристики. Подальший розвиток ці ідеї отримали в працях Е. Торренс, який розробив тести творчого мислення та визначив креативність як здатність до чутливості щодо проблем, висування гіпотез і продукування нових, соціально значущих ідей [6].

Системний підхід до розуміння творчості запропонував М. Чіксентмігаї, який розглядав її як результат взаємодії трьох складників: особистості, культурного середовища та професійної спільноти. У його концепції креативність виходить за межі індивідуальних здібностей і набуває соціокультурного виміру [5].

Важливими для осмислення структури творчості є також праці Г. Гарднер, який у теорії множинного інтелекту обґрунтував різні типи інтелектуальної обдарованості, та Р. Стернберг, який у триархічній теорії інтелекту виокремив творчу складову як здатність до продукування нових ідей у нестандартних ситуаціях.

У європейському освітньому дискурсі креативність розглядається як одна з ключових компетентностей XXI століття, що забезпечує інноваційний розвиток суспільства знань.

У межах компетентнісного підходу вона трактується не лише як індивідуальна якість, а як інтегрована здатність діяти творчо в різних видах діяльності.

В українській педагогічній науці проблема розвитку творчої особистості має глибокі традиції. В. Сухомлинський підкреслював значення праці, ручної діяльності та творчого самовираження у становленні дитини, розглядаючи працю як джерело радості пізнання і самореалізації [3]. Ідеї особистісно орієнтованого виховання розвинув І. Бех, який обґрунтував необхідність створення умов для розвитку індивідуальності, суб'єктності та внутрішньої свободи дитини як передумови її творчого зростання [1].

Питання інтеграції творчого розвитку з технологічною освітою знайшли відображення в сучасних дослідженнях українських учених, які акцентують на діяльнісному та проєктному підходах у початковій школі, а також на реалізації ідей компетентнісної освіти в умовах реформування загальної середньої освіти.

Попри наявність значного масиву теоретичних і прикладних досліджень, проблема формування креативності засобами технологічної діяльності молодших школярів залишається недостатньо систематизованою. Потребує подальшого наукового обґрунтування питання цілісного поєднання когнітивного, мотиваційного, діяльнісного та рефлексивного компонентів креативності саме в процесі проєктування, конструювання та художньо-продуктивної діяльності учнів початкової школи.

Мета статті: теоретично обґрунтувати значення креативності як ключового вміння людини XXI століття та розкрити педагогічний потенціал технологічної діяльності учнів початкової школи у її формуванні.

Виклад основного матеріалу. У науковому дискурсі креативність трактується як інтегральна властивість особистості, що поєднує інтелектуальні, емоційно-мотиваційні та діяльнісні компоненти.

Її структура включає: когнітивний компонент; мотиваційний; діяльнісний; рефлексивний.

Когнітивний компонент креативності визначає інтелектуальну основу творчості й охоплює:

- дивергентне мислення (здатність генерувати кілька варіантів розв'язання проблеми);
- гнучкість мислення (уміння змінювати стратегію діяльності);
- оригінальність (створення нестандартних ідей);
- розвинену уяву та образне мислення;
- здатність до комбінування відомих елементів у нові структури.

У технологічній діяльності молодших школярів когнітивний компонент проявляється під час:

- проєктування виробу;
- пошуку альтернативних матеріалів;
- моделювання конструкцій;
- створення власного дизайну.

Важливо, щоб учитель пропонував відкриті запитання («Які ще варіанти можливі?», «Що буде, якщо змінити форму?»), тим самим активізуючи дивергентне мислення.

У молодшому шкільному віці когнітивний компонент тісно пов'язаний із грою, фантазуванням та експериментуванням із матеріалом.

Мотиваційний компонент креативності відображає внутрішню потребу дитини у творчості та самовираженні. Він включає:

- пізнавальний інтерес;
- внутрішню мотивацію до створення нового;
- емоційне переживання процесу творчості;
- прагнення до самоствердження через результат діяльності.

За дослідженнями М. Чіксентмігайї, творчість найефективніше розгортається в умовах внутрішньої мотивації та переживання стану «потоку», коли дитина захоплена діяльністю.

У технологічній освіті мотиваційний компонент формується через:

- значущість завдання (виріб має практичну цінність);
- свободу вибору;
- позитивне підкріплення;
- можливість презентувати власну роботу.

Наприклад, якщо учні створюють вироби для оформлення класу або подарунки для батьків, їхня внутрішня мотивація значно зростає.

Діяльнісний компонент креативності передбачає здатність реалізувати творчий задум у конкретному продукті. Він включає:

- уміння планувати послідовність дій;
- володіння технологічними прийомами;
- навички роботи з інструментами й матеріалами;
- здатність доводити роботу до завершення;
- готовність удосконалювати результат.

У технологічній діяльності цей компонент набуває особливого значення, оскільки креативність матеріалізується у виробі. Ідея стає відчутною, видимою, оцінюваною.

Діяльнісний компонент забезпечує перехід від задуму до реалізації. Якщо дитина має ідею, але не володіє способами її втілення, креативність залишається потенційною. Тому важливо поєднувати розвиток фантазії з формуванням технологічної грамотності.

Рефлексивний компонент креативності пов'язаний зі здатністю оцінювати власний творчий процес і результат. Він включає:

- усвідомлення власного задуму;
- аналіз труднощів;
- порівняння результату з початковою ідеєю;
- готовність до вдосконалення;
- прийняття зворотного зв'язку.

У початковій школі рефлексія формується через:

- колективне обговорення робіт;
- запитання типу «Що вдалося найкраще?», «Що можна змінити?»;
- самооцінювання;
- взаємооцінювання у доброзичливій формі.

Рефлексивний компонент сприяє розвитку критичного мислення та формує здатність до саморозвитку.

Структура креативності є цілісною системою. У процесі технологічної діяльності:

- когнітивний компонент забезпечує генерацію ідеї;
- мотиваційний — спонукає до творчої активності;
- діяльнісний — забезпечує реалізацію задуму;
- рефлексивний — сприяє вдосконаленню результату.

Таким чином, технологічна діяльність у початковій школі створює природне середовище для інтегрованого розвитку всіх компонентів креативності.

У молодшому шкільному віці креативність проявляється природно, проте без педагогічної підтримки може поступово знижуватися через стандартизацію освітнього процесу.

Тому важливо створювати умови для відкритих завдань, варіативності рішень і підтримки ініціативи.

Освітня галузь «Технології» інтегрує конструкторську, художньо-продуктивну та проєктну діяльність. Її специфіка полягає у:

- матеріалізації ідеї;
- поєднанні інтелектуального та практичного компонентів;
- можливості індивідуального творчого рішення;
- інтеграції мистецьких і технічних знань.

Проєктна діяльність, яка активно впроваджується у НУШ, створює умови для розвитку ініціативності, відповідальності та творчого мислення. Учні

проходять етапи задуму, планування, реалізації та презентації продукту, що сприяє формуванню повного циклу творчої діяльності.

Особливе значення мають завдання відкритого типу, що передбачають множинність рішень:

- створення моделі «транспорту майбутнього»;
- конструювання корисного предмета для класу;
- розроблення екологічної упаковки;
- дизайн виробу з альтернативних матеріалів.

Результативність розвитку креативності в освітньому процесі визначається не стільки змістом завдань, скільки організаційними, психологічними та методичними умовами їх реалізації.

Узагальнення психолого-педагогічних досліджень та аналіз практики початкової школи дозволяють виокремити комплекс взаємопов'язаних педагогічних умов.

1. Психологічна безпека як основа творчої активності

Психологічна безпека передбачає створення освітнього середовища, у якому дитина не боїться помилятися, висловлювати нестандартні ідеї та експериментувати. Страх помилки є одним із головних бар'єрів розвитку креативності, оскільки творчий процес за своєю природою передбачає проби, пошук і навіть тимчасові невдачі.

У технологічній діяльності це означає:

- відмову від жорсткого порівняння робіт за єдиним зразком;
- позитивне ставлення до «незвичайних» рішень;
- акцент на процесі діяльності, а не лише на результаті;
- підтримувальний зворотний зв'язок.

Учитель має демонструвати толерантність до різних варіантів виконання завдання, формувати атмосферу співпраці, а не змагання. Психологічно безпечне середовище стимулює ініціативність, знижує тривожність і відкриває простір для творчої самореалізації.

2. Ситуація вибору як механізм розвитку автономії

Ситуація вибору є важливою умовою формування креативності, оскільки передбачає можливість самостійного прийняття рішень. Вибір матеріалів, інструментів, способів оздоблення або функціонального призначення виробу активізує дивергентне мислення та відповідальність за результат.

У технологічній діяльності це може реалізовуватися через:

- пропозицію кількох матеріалів (папір, картон, текстиль, природні матеріали);
- варіативність форм і конструкцій;
- можливість самостійно визначити колірну гаму;
- індивідуалізацію теми проєкту.

Ситуація вибору сприяє розвитку внутрішньої мотивації, адже дитина відчуває себе суб'єктом діяльності. Важливо, щоб вибір був педагогічно

доцільним — не надто обмеженим, але й не надмірно складним для молодшого школяра.

3. Проєктно-дослідницький підхід як організаційна основа творчості

Проєктно-дослідницький підхід забезпечує включення учнів у повний цикл творчої діяльності: від постановки проблеми до презентації результату. Такий підхід відповідає компетентнісним засадам Нової української школи та сприяє формуванню ключових умінь XXI століття.

У межах технологічної діяльності проєктний підхід передбачає:

- формулювання проблемного завдання;
- генерування ідей;
- планування роботи;
- виготовлення виробу;
- оцінювання та презентацію результату.

Дослідницький елемент може проявлятися у вивченні властивостей матеріалів, тестуванні міцності конструкцій, аналізі екологічності виробів. Така діяльність розвиває не лише креативність, а й критичне мислення, відповідальність і навички співпраці.

4. Інтеграція видів діяльності як умова цілісного розвитку

Креативність найбільш активно формується в умовах інтеграції різних видів діяльності. Поєднання художньої праці, конструювання, елементів дизайну, мовленнєвої діяльності та дослідницьких завдань створює багатовимірний освітній простір.

Наприклад:

- створення макета міста поєднує технологічну, математичну й мистецьку діяльність;
- виготовлення книжки-розгортки інтегрує дизайн, художню працю та мовлення;
- проєктування екологічного виробу включає природничі знання.

Інтеграція сприяє перенесенню знань у нові ситуації, розвитку гнучкості мислення та формуванню цілісного бачення світу.

5. Людиноцентрична позиція вчителя як стратегічний чинник

Людиноцентрична позиція передбачає визнання унікальності кожної дитини, її індивідуального темпу, стилю мислення та способу самовираження. Такий підхід ґрунтується на ідеях особистісно орієнтованої освіти, розроблених у працях І. Беха.

У технологічній діяльності це означає:

- підтримку навіть нестандартних задумів;
- диференціацію завдань;
- індивідуальні консультації;
- визнання цінності кожного творчого продукту.

Особливу роль у розвитку креативності відіграє педагог, який організовує та направляє діяльність учнів. У сучасній педагогіці його функції розглядаються

крізь призму людиноцентричного підходу, що передбачає врахування індивідуальних особливостей кожної дитини, її темпу навчання, стилю мислення та сфери інтересів.

Вчитель виступає мотиватором, фасилітатором і консультантом у процесі технологічної діяльності.

Його завдання полягає не в прямому нав'язуванні ідей, а в створенні умов для самостійного мислення і прийняття рішень.

Роль вчителя у розвитку креативності не обмежується методичним керівництвом — він формує культурне та ціннісне середовище, у якому творчість стає нормою поведінки та способом пізнання світу. Воно включає:

- Ціннісну орієнтацію на творчість і самовираження, коли творчі досягнення оцінюються і підтримуються;
- Збереження та розвиток національної культурної спадщини, що дозволяє учням усвідомлювати власну ідентичність і знаходити нестандартні рішення у творчих завданнях;
- Формування соціальної взаємодії та партнерства, де колективна робота та обмін ідеями стимулюють генерацію нових концепцій і проектів;
- Сприятливу атмосферу для дослідження і експериментів, що підтримує інтерес до навчання та внутрішню мотивацію.

Дослідження показують, що систематичне впровадження людиноцентричного підходу сприяє підвищенню внутрішньої мотивації, самостійності та здатності до продуктивної співпраці учнів у групових проектах.

Таким чином, педагог виступає стратегічним фактором формування креативності, оскільки саме його позиція визначає ефективність використання технологічної діяльності як засобу розвитку творчих умінь молодших школярів

Отже, формування креативності в технологічній діяльності молодших школярів можливе за умови комплексної реалізації психологічних, методичних та особистісно орієнтованих чинників.

Взаємодія психологічної безпеки, ситуації вибору, проєктно-дослідницького підходу, інтеграції видів діяльності та людиноцентричної позиції вчителя створює цілісну педагогічну систему розвитку творчого потенціалу дитини.

Ефективними методами розвитку креативності є:

- метод фантазування;
- мозковий штурм;
- дизайн-мислення;
- проблемні ситуації;
- колективне проєктування;
- рефлексивне обговорення результатів.

Ефективність розвитку креативності значною мірою залежить від того, як саме організовано діяльність учнів.

Нижче подано механізми впровадження кожного з визначених методів у практиці уроків технологій.

1. Метод фантазування

Метод фантазування спрямований на стимулювання уяви, створення нових образів і комбінування відомих елементів у нестандартні конструкції. Його теоретичні засади пов'язані з розвитком дивергентного мислення та творчої уяви.

Механізм реалізації:

1. Створення уявної ситуації («Уявіть, що ви дизайнери майбутнього»).
2. Використання прийомів трансформації:
   - зміна масштабу (велике – маленьке);
   - зміна функції;
   - поєднання несумісного;
   - додавання нових властивостей.
3. Матеріалізація фантазії у вигляді ескізу або виробу.

Завдання «Створи рюкзак для школяра майбутнього». Учні фантазують про додаткові функції (підсвітка, сонячна батарея, захист від дощу), а потім виготовляють модель із паперу чи картону. Розвиток уяви, гнучкості мислення, сміливості висловлювати ідеї.

2. Мозковий штурм

Мозковий штурм — колективний спосіб генерації ідей без їх критичного оцінювання на початковому етапі.

Етапи реалізації:

1. Формулювання проблеми (наприклад: «Як зробити годівничку екологічною?»).
2. Висловлення ідей без оцінювання.
3. Фіксація всіх пропозицій (на дошці або стікерах).
4. Аналіз і відбір найдоцільніших варіантів.
5. Реалізація обраного рішення.

Правила для молодших школярів:

- не перебивати;
- не критикувати;
- заохочувати навіть «незвичайні» ідеї;
- можна доповнювати думки однокласників. Розвиток дивергентного мислення, комунікативних навичок, уміння працювати в групі.

3. Дизайн-мислення

Дизайн-мислення передбачає орієнтацію на потреби людини та проходження етапів творчого проєктування. Метод активно використовується у сучасній інноваційній освіті та відповідає ідеям компетентнісного підходу Нової української школи.

Адаптовані етапи для початкової школи:

1. Емпатія – з'ясування потреб («Для кого ми створюємо виріб?»).
2. Формулювання проблеми – визначення завдання.
3. Генерація ідей – мозковий штурм.

4. Прототипування – створення макета.

5. Тестування – обговорення й удосконалення. Проєкт «Зручна підставка для книжок». Учні досліджують, чому книжки падають, створюють прототип, тестують його в класі. Розвиток практичної креативності, емпатії, навичок аналізу та вдосконалення продукту.

4. Створення проблемних ситуацій

Проблемна ситуація виникає тоді, коли учень стикається з труднощами, що потребують пошуку нового рішення.

Механізм реалізації:

- постановка відкритого запитання;
- демонстрація суперечності;
- створення обмежень (часових або матеріальних). «У вас є лише папір і нитки. Як створити міцну конструкцію моста?» Таке завдання стимулює експериментування та пошук нестандартних способів зміцнення виробу. Розвиток дослідницького мислення, здатності до аналізу й синтезу.

5. Колективне проєктування

Передбачає спільне створення продукту з розподілом ролей і відповідальності.

Механізм реалізації:

1. Визначення спільної мети (створити макет «Моє екологічне місто»).
2. Розподіл ролей (дизайнери, конструктори, декоратори).
3. Узгодження рішень.
4. Презентація спільного результату.

Колективна діяльність формує здатність домовлятися, враховувати думку інших, комбінувати ідеї. Соціальна креативність, розвиток співпраці та відповідальності.

6. Рефлексивне обговорення результатів

Рефлексія спрямована на усвідомлення процесу творчості, аналіз труднощів і досягнень.

Форми реалізації**:**

- «Коло вражень» після завершення проєкту;
- метод «Два плюси і одна порада»;
- самооцінювання за простими критеріями;
- порівняння початкового задуму з результатом.

Запитання для рефлексії:

- Що було найскладнішим?
- Яку ідею ти змінив у процесі роботи?
- Що хотів би вдосконалити? Формування рефлексивного компонента креативності, розвиток критичного мислення та готовності до самовдосконалення.

Реалізація зазначених методів у технологічній діяльності забезпечує поетапний розвиток усіх компонентів креативності:

- фантазування та мозковий штурм — активізують когнітивний компонент;
- дизайн-мислення та проблемні ситуації — поєднують когнітивний і діяльнісний;
- колективне проєктування — розвиває соціальну креативність;
- рефлексія — формує здатність до саморозвитку.

Таким чином, системне використання цих методів перетворює урок технологій на простір творчого пошуку, експериментування та самореалізації молодшого школяра.

Практика початкової школи свідчить, що систематичне використання творчих технологічних завдань сприяє:

- підвищенню навчальної мотивації;
- розвитку самостійності;
- формуванню впевненості у власних можливостях;
- зростанню рівня оригінальності мислення.

Технологічна діяльність стає простором самореалізації, у якому дитина переживає ситуацію успіху через матеріалізований результат власної ідеї.

Висновки. Креативність у XXI столітті набула статусу стратегічної компетентності, що забезпечує здатність особистості до інноваційного мислення, гнучкої адаптації до змін, продуктивного розв'язання проблем та самореалізації в умовах динамічного соціокультурного середовища. Аналітичні дослідження World Economic Forum засвідчують, що творчість входить до переліку ключових навичок майбутнього, визначаючи конкурентоспроможність людини в глобалізованому світі.

Початкова школа відіграє стратегічну роль у формуванні креативності, оскільки саме в молодшому шкільному віці закладаються основи творчого мислення, ініціативності, уяви та здатності до самовираження. У цей період особливо важливо не лише зберегти природну допитливість дитини, а й створити умови для її цілеспрямованого розвитку.

У ході дослідження обґрунтовано, що технологічна діяльність має значний педагогічний потенціал у розвитку креативності молодших школярів. Її специфіка — поєднання проєктування, конструювання, художньої творчості та практичної реалізації задуму — забезпечує інтегративний розвиток когнітивного, мотиваційного, діяльнісного та рефлексивного компонентів креативності. Матеріалізація ідеї у конкретному продукті створює ситуацію успіху та підсилює внутрішню мотивацію до творчості.

Доведено, що ефективність розвитку креативності в освітній галузі «Технології» визначається комплексом педагогічних умов: створенням психологічно безпечного середовища, забезпеченням ситуації вибору, впровадженням проєктно-дослідницького підходу, інтеграцією різних видів діяльності та реалізацією людиноцентричної позиції вчителя. Саме особистісно орієнтована взаємодія педагога й учня трансформує урок технологій із репродуктивної

діяльності на простір творчого пошуку. Системне використання методів фантазування, мозкового штурму, дизайн-мислення, проблемних ситуацій, колективного проєктування та рефлексивного обговорення забезпечує поетапне формування всіх складників креативності та сприяє становленню учня як активного суб'єкта діяльності.

Отже, технологічна діяльність у початковій школі виступає не лише засобом формування практичних умінь, а й ефективним інструментом розвитку творчої особистості, здатної до інноваційної діяльності в майбутньому.

Література:

1. Бех І. Д. Особистісно орієнтоване виховання. Київ : Либідь, 2003.
2. Нова українська школа : концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти до 2029 року. Київ : МОН України, 2016.
3. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Київ : Радянська школа, 1977.
4. Csikszentmihalyi M. Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention. New York : HarperCollins, 1996.
5. Guilford J. P. The Nature of Human Intelligence. New York : McGraw-Hill, 1967.
6. Torrance E. P. Torrance Tests of Creative Thinking. Lexington, MA : Personnel Press, 1974.
7. World Economic Forum. The Future of Jobs Report. Geneva : World Economic Forum, 2020.

References:

1. Bekh, I. D. (2003). Osobystisno oriientovane vykhovannia. Lybid.
2. Csikszentmihalyi, M. (1996). Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention. HarperCollins.
3. Guilford, J. P. (1967). The nature of human intelligence. McGraw-Hill.
4. Nova ukrainska shkola. (2016). Kontseptsiia realizatsii derzhavnoi polityky u sferi reformuvannia zahalnoi serednoi osvity do 2029 roku. MON Ukrainy.
5. Sukhomlynskyi, V. O. (1977). Sertse viddaiu ditiam. Radianska shkola.
6. Torrance, E. P. (1974). Torrance tests of creative thinking. Personnel Press.
7. World Economic Forum. (2020). The future of jobs report. World Economic Forum.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.147:004.8:81

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1313-1320

Кохан Олена Миколаївна старша викладачка кафедри іноземної філології та перекладу Державного торговельно-економічного університету, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-0705-3071

ПЕРСОНАЛІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ЗА ДОПОМОГОЮ ІНСТРУМЕНТІВ ШІ

Анотація. У процесі дослідження авторкою проаналізоване поняття персоналізованого навчання як цілеспрямованого педагогічного підходу, що передбачає адаптацію змісту, темпу, форм і методів освітнього процесу до індивідуальних особливостей здобувачів освіти. Актуальність дослідження зумовлена цифровою трансформацією освітнього середовища, зростанням ролі англійської мови як мови міжнародної професійної комунікації та необхідністю підвищення ефективності іншомовної підготовки майбутніх фахівців у різних галузях.

Особливої значущості проблема набуває в умовах інтеграції інструментів штучного інтелекту, які відкривають нові можливості для індивідуалізації освітнього процесу.

У дослідженні використано компетентнісний та системний підходи, які дозволили розглянути персоналізацію навчання як складову цілісної освітньої екосистеми, спрямованої на формування іншомовної комунікативної компетентності. Компетентнісний підхід забезпечив акцент на результативності навчання та розвитку практичних мовленнєвих умінь, тоді як системний підхід дав змогу проаналізувати взаємозв'язок між цифровими інструментами, педагогічними стратегіями та індивідуальними освітніми потребами здобувачів.

Виокремлені особливості персоналізації, зокрема адаптивність навчальних матеріалів, автоматизований індивідуальний зворотний зв'язок, формування індивідуальних освітніх траєкторій, використання аналітики навчальних даних та можливість моделювання професійно орієнтованих комунікативних ситуацій.

Показано, що інструменти штучного інтелекту сприяють зниженню когнітивного навантаження для здобувачів початкового рівня та ускладненню змісту для більш підготовлених здобувачів освіти.

В результаті дослідження встановлено, що інтеграція інструментів штучного інтелекту в процес навчання англійської мови підвищує мотивацію, автономність і результативність освітньої діяльності, створює умови для диференційованого підходу та сприяє формуванню конкурентоспроможних фахівців, здатних ефективно функціонувати в умовах глобалізованого професійного середовища.

Ключові слова: освітній процес, іноземна мова, заклади вищої освіти, штучний інтелект, цифровізація, персоналізація, індивідуальні освітні траєкторії.

Kokhan Olena Mykolaivna Senior Lecturer at the Department of Foreign Philology and Translation State University of Trade and Economics, https://orcid.org/0000-0002-0705-3071

PERSONALISATION OF ENGLISH LANGUAGE TEACHING WITH THE HELP OF AI TOOLS

Abstract. In the course of the study, the author analyses the concept of personalised learning as a targeted pedagogical approach that involves adapting the content, pace, forms and methods of the educational process to the individual characteristics of learners. The relevance of the study is determined by the digital transformation of the educational environment, the growing role of English as a language of international professional communication, and the need to improve the effectiveness of foreign language training for future specialists in various fields. The issue becomes particularly important in the context of the integration of artificial intelligence tools, which open up new opportunities for the individualisation of the educational process.

The study uses competence-based and systematic approaches, which allowed us to consider the personalisation of learning as a component of a holistic educational ecosystem aimed at developing foreign language communication skills. The competency-based approach ensured a focus on the effectiveness of learning and the development of practical language skills, while the systematic approach made it possible to analyse the relationship between digital tools, pedagogical strategies and the individual educational needs of learners.

The distinctive features of personalisation include the adaptability of learning materials, automated individual feedback, the formation of individual educational trajectories, the use of learning data analytics, and the ability to model professionally oriented communicative situations. It has been shown that artificial intelligence tools help reduce cognitive load for beginners and complicate content for more advanced learners.

The study found that integrating artificial intelligence tools into the English language learning process increases motivation, autonomy, and effectiveness of educational activities, creates conditions for a differentiated approach, and contributes to the formation of competitive specialists capable of functioning effectively in a globalised professional environment.

Keywords: educational process, foreign language, higher education institutions, artificial intelligence, digitalisation, personalisation, individual educational trajectories.

Постановка проблеми. У системі педагогічної та професійної освіти персоналізація набуває особливої ваги, оскільки сприяє формуванню професійно орієнтованої мовної компетентності як інтегративної якості особистості майбутнього фахівця. Зазначена компетентність охоплює не лише володіння загальномовними знаннями, а й опанування спеціалізованої термінології, здатність аналізувати та інтерпретувати фахові й наукові тексти, здійснювати професійну комунікацію в усній і письмовій формах. Для майбутніх фахівців у галузі туризму та готельно-ресторанної справи персоналізоване навчання іноземної мови передбачає орієнтацію на моделювання реальних професійних ситуацій, розвиток навичок ділового спілкування з клієнтами різних культур, підготовку презентацій туристичних продуктів, ведення переговорів, оформлення документації та роботу з міжнародними стандартами сервісу.

Персоналізація навчання трактується як цілеспрямований педагогічний процес, що передбачає індивідуалізацію змісту, темпу, форм і методів освітньої діяльності відповідно до когнітивних, мотиваційних і професійних особливостей здобувачів освіти [2]. Такий підхід ґрунтується на врахуванні індивідуального освітнього досвіду, рівня підготовленості, стилів навчання та професійних запитів здобувачів, що забезпечує підвищення їхньої залученості та результативності освітнього процесу.

Узагальнюючи вищезазначене, персоналізація навчання виступає ефективним інструментом підвищення якості підготовки конкурентоспроможних фахівців у сфері туризму та готельно-ресторанного бізнесу в умовах глобалізації і цифрової трансформації освітнього середовища.

Мета статті. Полягає у теоретичному обґрунтуванні та аналізі можливостей персоналізації навчання англійської мови із застосуванням інструментів штучного інтелекту, а також у визначенні дидактичного потенціалу адаптивних платформ.

Аналіз наукових досліджень. Проблематика ефективності сучасних методик навчання іноземних мов у закладах вищої освіти України посідає вагоме місце в системі актуальних педагогічних досліджень і є предметом всебічного теоретико-методологічного осмислення. У контексті модернізації вищої освіти, інтеграції до європейського освітнього простору та посилення вимог до рівня професійної іншомовної підготовки здобувачів вищої освіти питання оптимізації змісту, форм і технологій викладання іноземних мов набуває особливої значущості. Суттєвий внесок у розроблення теоретичних засад та практичних аспектів означеної проблематики здійснили вітчизняні науковці, зокрема О. Пасічник, О. Поддубей, О. Степаненко, Н. Шалигіна, К. Дерека, Г. Кутасевич, О. Пометун, С. Цимбал, Л. Кібенко та інші дослідники. У їхніх працях висвітлено питання компетентнісного підходу до іншомовної освіти, впровадження комунікативних та інтерактивних технологій навчання, розвитку професійно орієнтованої іншомовної компетентності, а також застосування цифрових освітніх інструментів у процесі викладання. Аналіз наукових розвідок свідчить

про поступовий перехід від традиційно-репродуктивних моделей навчання до інноваційних, діяльнісних і студентоцентрованих.

Зарубіжний науковий дискурс щодо інтеграції штучного інтелекту в освітній процес характеризується високим рівнем системності, міждисциплінарності та методологічної обґрунтованості. Дослідження цієї проблематики охоплюють як теоретичні засади використання інтелектуальних систем у навчанні, так і емпіричні моделі впровадження адаптивних технологій у різних освітніх контекстах. Значний внесок у розвиток концептуальних основ застосування штучного інтелекту в освіті зробили **Wayne Holmes, Maya Bialik** і **Charles Fadel,** які у своїх роботах аналізують педагогічні можливості AI, його вплив на трансформацію ролі педагога та перспективи персоналізації навчання [6]. Дослідник **Rose Luckin** обґрунтовує необхідність «human-centered AI in education», підкреслюючи, що технології повинні доповнювати педагогічну взаємодію, а не заміщувати її [7].

Основна частина. Сучасний етап розвитку вищої освіти характеризується інтенсивною цифровою трансформацією освітнього процесу, зумовленою динамікою глобалізованого ринку послуг, міжнародною мобільністю та зростанням ролі міжкультурної комунікації. Для здобувачів освіти за спеціальностями «Туризм» та «Готельно-ресторанний бізнес» володіння англійською мовою є не лише академічною складовою професійної підготовки, а стратегічною компетентністю, що визначає їхню конкурентоспроможність у міжнародному середовищі. Англійська мова функціонує як основний інструмент професійної взаємодії з клієнтами, партнерами, туристичними операторами, міжнародними організаціями та сервісними платформами, забезпечує доступ до глобальних стандартів гостинності, міжнародних протоколів обслуговування, фахової літератури та цифрових ресурсів індустрії туризму. Разом із тим традиційні підходи до викладання іноземної мови, що ґрунтуються на уніфікованих навчальних програмах, не завжди враховують специфіку професійної діяльності майбутніх фахівців сфери гостинності, їхній різний рівень мовної підготовки, індивідуальні освітні потреби та особливості навчальної мотивації.

У зв’язку з цим особливої актуальності набуває персоналізація навчання, спрямована на адаптацію змісту, темпу та методів викладання до професійно орієнтованих запитів студентів. Перспективним інструментом реалізації персоналізованого підходу виступають технології штучного інтелекту, які дозволяють створювати адаптивні освітні траєкторії, моделювати реальні професійні ситуації (обслуговування клієнтів, ведення переговорів, презентація туристичного продукту), автоматично оцінювати рівень сформованості мовних навичок і надавати індивідуалізований зворотний зв’язок. Використання таких технологій сприяє підвищенню ефективності навчання, розвитку комунікативної компетентності та формуванню готовності до професійної діяльності в умовах міжнародного сервісного простору.

У своєму дослідженні О. Поддубей зазначає: «..персоналізація викладання англійської мови у закладах вищої освіти за допомогою чат-ботів і генеративних моделей штучного інтелекту може розглядатися як поєднання засад адаптивного навчання й технологічних можливостей аналізу й генерації мовного контенту. Водночас, ефективність такого підходу безпосередньо залежить від педагогічно виваженого використання інструментів ШІ, чіткого визначення навчальних цілей і методичного супроводу з боку викладача, який залишається ключовою фігурою в організації персоналізованого освітнього процесу» [4].

Аналіз наукових досліджень [3;5;1;2] дозволяє зазначити, що технології штучного інтелекту в системі мовної освіти відкривають широкі можливості для реалізації персоналізованого підходу до навчання та підвищення його ефективності. Застосування ШІ може здійснюватися за такими основними напрямами:

• **створення індивідуалізованого навчального контенту** — мовні моделі GPT-типу здатні генерувати автентичні професійно орієнтовані діалоги, кейси, рольові ситуації та симуляції, адаптовані до рівня мовної підготовки та спеціалізації здобувача освіти;

• **автоматизований персоналізований зворотний зв'язок** — цифрові сервіси (зокрема Grammarly, ELSA Speak та інші) забезпечують оперативну індивідуальну корекцію граматичних, лексичних і фонетичних помилок, формуючи рекомендації з урахуванням типових труднощів конкретного студента;

• **адаптивні освітні платформи** — інтелектуальні тьюторські системи (Intelligent Tutoring Systems) формують персональні навчальні траєкторії на основі аналізу рівня знань, швидкості засвоєння матеріалу та стилю навчання;

• **аналітика освітніх даних** — технології Learning Analytics дозволяють здійснювати моніторинг прогресу, виявляти зони ризику, прогнозувати результати навчання та своєчасно коригувати освітню стратегію;

• **прогностичне моделювання навчальних результатів** — алгоритми машинного навчання можуть визначати ймовірні труднощі засвоєння певних мовних тем і пропонувати індивідуальні додаткові вправи або повторення матеріалу;

• **персоналізована рекомендаційна система ресурсів** — ШІ здатний підбирати релевантні тексти, відеоматеріали, вправи чи інтерактивні завдання відповідно до професійних інтересів, рівня володіння мовою та навчальних цілей здобувача освіти.

Узагальнюючи вищенаведене, інтеграція штучного інтелекту в мовну освіту забезпечує не лише технологічну модернізацію освітнього процесу, а й створює умови для справжньої індивідуалізації, підвищення мотивації та формування стійкої професійно орієнтованої мовної компетентності.

Персоналізація навчання англійської мови майбутніх фахівців у галузі туризму та готельно-ресторанного бізнесу із використанням інструментів

штучного інтелекту виступає інноваційним і перспективним напрямом модернізації іншомовної професійної підготовки у закладах вищої освіти. В умовах глобалізації туристичної індустрії, інтенсивного розвитку міжнародного сервісного простору та цифрової трансформації бізнес-процесів особливої ваги набуває формування високого рівня професійно орієнтованої англомовної комунікативної компетентності. Застосування технологій штучного інтелекту дозволяє перейти від уніфікованих моделей викладання до індивідуалізованих освітніх траєкторій, що враховують рівень мовної підготовки, когнітивні особливості, професійні інтереси та кар'єрні орієнтації кожного здобувача [4]. Інтелектуальні системи здатні адаптувати навчальний контент до конкретної спеціалізації — організації туристичних маршрутів, ведення ділового листування, роботи з міжнародними клієнтами, презентації готельних послуг чи врегулювання конфліктних ситуацій у сфері обслуговування. Крім того, цифрові інструменти забезпечують оперативний зворотний зв'язок, автоматизоване оцінювання мовних досягнень та рекомендації щодо подальшого вдосконалення мовних навичок. Це сприяє підвищенню мотивації, розвитку автономності навчання та формуванню здатності до професійної саморегуляції.

Особливої уваги потребують механізми реалізації персоналізованого підходу через комплексну адаптацію навчального контенту з урахуванням професійної спрямованості підготовки майбутніх фахівців туризму та готельно-ресторанного бізнесу. Диференціація освітніх стратегій відповідно до рівня володіння англійською мовою дозволяє оптимізувати процес формування професійно орієнтованої комунікативної компетентності та забезпечити поступове ускладнення мовленнєвої діяльності. Так. Зокрема для здобувачів із початковим рівнем володіння мовою (A1–A2) ключовим елементом персоналізації є зменшення когнітивного навантаження шляхом обмеження обсягу нової лексики, використання спрощених синтаксичних конструкцій, структурованого подання матеріалу та поступового темпу опрацювання змісту. Навчальні матеріали орієнтуються на базові професійні ситуації — елементарне спілкування з туристами, представлення готельних послуг, оформлення бронювання, що сприяє формуванню впевненості у використанні мови в типових сервісних контекстах. Для здобувачів рівня незалежного користувача (B1–B2) персоналізація реалізується через варіативність завдань, інтеграцію рольових і ділових ігор, моделювання реалістичних ситуацій професійної взаємодії (переговори з партнерами, вирішення конфліктів із клієнтами, презентація туристичних маршрутів). У цьому випадку відбувається перехід від репродуктивних форм роботи до продуктивних видів мовленнєвої діяльності з акцентом на розвиток стратегічної та прагматичної компетентності. Для здобувачів високого рівня (C1–C2) персоналізація набуває більш складного характеру й пов'язується з можливістю інструментів штучного інтелекту адаптуватися до стилістичних, дискурсивних і прагматичних параметрів професійного мовлення. У цьому контексті чат-боти та інтелектуальні мовні

системи виконують не лише функцію джерела інформації, а й виступають інструментом рефлексії, аналізу професійного дискурсу, удосконалення навичок ведення ділового листування, презентацій, маркетингової комунікації та академічного письма.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що використання інструментів штучного інтелекту сприяє підвищенню мотивації здобувачів, оптимізації темпу навчання та покращенню якості засвоєння лексико-граматичного матеріалу. Персоналізований підхід забезпечує врахування рівня підготовки, когнітивних особливостей і професійних потреб здобувачів освіти. Водночас ефективність застосування ШІ залежить від педагогічно доцільної інтеграції технологій у освітній процес та збереження балансу між цифровими інструментами й живою комунікативною взаємодією. До того ж, взявши до уваги своєрідність досліджуваного конструкту, принципово важливо не лише вдосконалювати технологічні механізми персоналізації, а й забезпечувати їхню професійну спрямованість. Для майбутніх фахівців туризму та готельно-ресторанної справи це означає орієнтацію навчального контенту на реальні комунікативні ситуації міжнародного сервісного середовища, розвиток навичок міжкультурної взаємодії, ведення ділового спілкування та презентації туристичних продуктів. Узагальнюючи, персоналізація за допомогою ШІ виступає не лише засобом оптимізації навчання, а й інструментом підготовки конкурентоспроможних фахівців глобального ринку послуг.

Література

1. Квятковська А., Розман І., Перетяга Л., Імбер В. Дослідження можливостей застосування штучного інтелекту в науково-дослідній роботі. *Перспективи та інновації науки.* 5(51). 2025. С.680-688 https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-5(51)-680-688

2. Коломієць Т. В. Персоналізація навчання англійської мови студентів-медиків за допомогою інструментів штучного інтелекту. *Новітні тенденції навчання іноземної мови за професійним спрямуванням*, 23 жовтня 2025, с.213-214. URL:https://digimar.si/wp-content/uploads/2025/11/Proceedings_Conference_KSMA_25-1.pdf#page=214 (дата 25.02.2026)

3. Кохан О., Магден О., Михайлова Н. Сучасні методи та інноваційні технології викладання іноземної мови в закладах вищої освіти. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 213. 2024.С.164-168

4. Поддубей О. В. Інтеграція штучного інтелекту в процес викладання англійської мови в закладах вищої освіти: потенціал персоналізованого навчання. *Педагогічна Академія: наукові записки*, (26). 2026.

5. Хорошайло О. С., Кочергіна С. С. Використання штучного інтелекту для підвищення якості викладання іноземних мов у вищому закладі освіти. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. No 93. 2023. С. 123–127. https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5

6. Holmes W., Bialik M., Fadel C. *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning.* Boston: Center for Curriculum Redesign. 2019. URL:https://curriculumredesign.org/our-work/artificial-intelligence-in-education/

7. Luckin R. *Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century*. London: UCL IOE Press. 2018. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315624204

8. Pane J. F., Steiner E. D., Baird M. D., Hamilton L. S. Continued progress: Promising evidence on personalized learning. RAND Corporation. 2015.

References

1. Kviatkovska A., Rozman I., Peretiaha L., Imber V. (2025). Doslidzhennia mozhlyvostei zastosuvannia shtuchnoho intelektu v naukovo-doslidnii roboti [Research on the possibilities of applying artificial intelligence in scientific research]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky*. 5(51). S.680-688 https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-5(51)-680-688 [in Ukrainian]

2. Kolomiiets T. V. (2025). Personalizatsiia navchannia anhliiskoi movy studentiv-medykiv za dopomohoiu instrumentiv shtuchnoho intelektu [Personalisation of English language teaching for medical students using artificial intelligence tools]. *Novitni tendentsii navchannia inozemnoi movy za profesiinym spriamuvanniam*, 23 zhovtnia 2025, s.213-214. URL:https://digimar.si/wp-content/uploads/2025/11/Proceedings_Conference_KSMA_25-1.pdf#page=214[in Ukrainian]

3. Kokhan O., Mahden O., Mykhailova N. (2024). Suchasni metody ta innovatsiini tekhnolohii vykladannia inozemnoi movy v zakladakh vyshchoi osvity [Modern methods and innovative technologies for teaching foreign languages in higher education institutions]. *Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky*. 213. S.164-168[in Ukrainian]

4. Poddubei O. V. (2026). Intehratsiia shtuchnoho intelektu v protses vykladannia anhliiskoi movy v zakladakh vyshchoi osvity: potentsial personalizovanoho navchannia [Integration of artificial intelligence into the process of teaching English in higher education institutions: the potential of personalised learning]. *Pedahohichna Akademiia: naukovi zapysky*, (26). [in Ukrainian]

5. Khoroshailo O. S., Kocherhina S. S. (2023). Vykorystannia shtuchnoho intelektu dlia pidvyshchennia yakosti vykladannia inozemnykh mov u vyshchomu zakladi osvity [The use of artificial intelligence to improve the quality of foreign language teaching in higher education institutions]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*. No 93. S. 123–127. https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5[in Ukrainian]

6. Holmes W., Bialik M., Fadel C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. Boston: Center for Curriculum Redesign. URL:https://curriculumredesign.org/our-work/artificial-intelligence-in-education/[in English]

7. Luckin R. (2018).Machine Learning and Human Intelligence: The Future of Education for the 21st Century. London: UCL IOE Press. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315624204[in English]

8. Pane J. F., Steine, E. D., Baird M. D., Hamilton L. S. (2015). Continued progress: Promising evidence on personalized learning. RAND Corporation. [in English]

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 373.2:81'243

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1321-1329

Крамська Зоя Михайлівна доктор філософії, директор КЗ «Уманський гуманітарно- педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради», https://orcid.org/0000-0003-4574-9317

РОЗВИТОК МОВЛЕННЄВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДЛЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ЧИСЛА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Анотація. У статті порушено актуальну проблему формування мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб в умовах сучасних суспільних викликів. Обґрунтовано, що вимушене переміщення, зміна мовного та соціального середовища, порушення усталених комунікативних зв'язків негативно впливають на мовленнєвий і психоемоційний розвиток дітей дошкільного віку, ускладнюють процес їх адаптації до нового освітнього простору закладу дошкільної освіти.

Проаналізовано наукові праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, нормативно-правові та концептуальні документи у сфері дошкільної освіти, що регламентують розвиток мовлення дітей як одну з ключових компетентностей. Акцентовано увагу на значущості опанування рідної мови в дошкільному віці як чинника когнітивного розвитку, соціалізації, формування національної ідентичності та відчуття безпеки у дітей з числа внутрішньо переміщених осіб.

Метою статті є визначення педагогічних умов формування мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб під час занять з рідної мови в закладі дошкільної освіти. У процесі дослідження використано методи аналізу, узагальнення та систематизації наукових джерел, а також осмислення практичного досвіду організації мовленнєвої діяльності дітей у закладах дошкільної освіти.

У результаті дослідження визначено комплекс педагогічних умов, що забезпечують ефективне формування мовленнєвої компетентності дітей ВПО, зокрема: створення психологічно безпечного та мовленнєво збагаченого освітнього середовища; урахування індивідуального мовного досвіду та психоемоційного стану дітей; інтеграцію мовленнєвого розвитку в різні види дитячої діяльності; професійну готовність педагогів до реалізації мовленнєвої підтримки дітей з числа внутрішньо переміщених осіб; партнерську взаємодію закладу дошкільної освіти з родинами дітей; функціонування Центру освіти і піклування про дітей дошкільного віку як структурного підрозділу фахового педагогічного коледжу.

Доведено, що діяльність Центру освіти і піклування про дітей дошкільного віку сприяє поєднанню теоретичної підготовки майбутніх педагогів із

практичною роботою з дітьми, забезпечує апробацію сучасних методів розвитку мовлення та створює умови для мовленнєвої й психосоціальної підтримки дітей ВПО. Зроблено висновок, що реалізація визначених педагогічних умов у комплексі сприяє цілеспрямованому формуванню мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб та забезпечує їх успішну адаптацію і подальшу освітню наступність.

Ключові слова: мовленнєва компетентність, діти дошкільного віку, внутрішньо переміщені особи, рідна мова, заклад дошкільної освіти, педагогічні умови, психосоціальна адаптація.

Kramska Zoya Mykhailivna Doctor of Philosophy, Director of the Higher Educational Institution «Uman Humanitarian and Pedagogical Vocational College named after T. G. Shevchenko of the Cherkasy Regional Council», https://orcid.org/0000-0003-4574-9317

DEVELOPMENT OF SPEECH COMPETENCE IN PRESCHOOL CHILDREN FROM AMONG INTERNALLY DISPLACED PERSONS

Abstract. The article addresses the topical issue of developing speech competence in preschool children from among internally displaced persons in the context of contemporary social challenges. It is substantiated that forced displacement, changes in the linguistic and social environment, and disruption of established communication practices have a negative impact on the speech and psycho-emotional development of preschool children and significantly complicate their adaptation to a new educational environment in preschool education institutions.

The study analyzes scientific works of Ukrainian and international researchers, as well as regulatory and conceptual documents in the field of preschool education that define speech development as one of the key competencies of a child. Particular attention is paid to mastering the native language in preschool age as an important factor of cognitive development, socialization, formation of national identity, and a sense of security for children from among internally displaced persons.

The purpose of the article is to identify pedagogical conditions for the formation of speech competence in preschool children from among internally displaced persons during native language classes in preschool education institutions. The research is based on the methods of analysis, generalization, and systematization of scientific sources, as well as reflection on practical experience in organizing speech activities of preschool children.

As a result of the study, a set of pedagogical conditions that ensure effective formation of speech competence in internally displaced preschool children has been identified. These conditions include the creation of a psychologically safe and speech-enriched educational environment; consideration of individual language experience and psycho-emotional state of children; integration of speech development into various

types of children's activities (play, cognitive, artistic, and communicative); professional readiness of teachers to provide speech support to internally displaced children; partnership interaction between preschool institutions and families; as well as the functioning of the Center for Education and Care for Preschool Children as a structural unit of a professional pedagogical college.

It is proven that the activities of the Center for Education and Care for Preschool Children contribute to the integration of theoretical training of future preschool teachers with practical work with children, ensure the testing of modern speech development methods, and create favorable conditions for speech and psychosocial support of internally displaced children. The study concludes that the implementation of the identified pedagogical conditions in native language classes in preschool education institutions promotes purposeful formation of speech competence in preschool children from among internally displaced persons and ensures their successful adaptation and educational continuity.

Keywords: speech competence, preschool children, internally displaced persons, native language, preschool education institution, pedagogical conditions, psychosocial adaptation.

Актуальність дослідження. В Україні прийнято Закон України «Про дошкільну освіту», який визначає дошкільну освіту як перший обов'язковий рівень безперервної освіти та забезпечує наступність у навчанні й вихованні дітей. Реалізація положень цього закону актуалізує завдання оновлення змісту освітньо-виховних програм закладів дошкільної освіти, зокрема в частині мовленнєвого розвитку дітей [1].

В умовах повномасштабної війни значно зросла кількість внутрішньо переміщених осіб, серед яких особливо вразливою категорією є діти дошкільного віку. Вимушене переміщення, зміна мовного середовища, порушення звичних соціальних зв'язків негативно впливають на психоемоційний стан дітей та їхній мовленнєвий розвиток. Для багатьох дітей з числа внутрішньо переміщених осіб українська мова не завжди була мовою повсякденного спілкування, що ускладнює адаптацію до нового освітнього середовища закладу дошкільної освіти.

Вивчення та опанування рідної мови в дошкільному віці має важливе значення не лише для когнітивного розвитку дитини, а й для формування її національної ідентичності, відчуття безпеки, приналежності до нової громади. Заклад дошкільної освіти виступає ключовим середовищем, у якому діти з числа внутрішньо переміщених осіб отримують можливість поступово й безпечно інтегруватися в україномовний простір через ігрову діяльність, спілкування, мовленнєві практики та підтримку педагогів.

Оновлення змісту дошкільної освіти в частині мовленнєвого розвитку передбачає впровадження таких форм і методів навчання рідної мови, які враховують особливості психосоціального стану дітей з числа внутрішньо

переміщених осіб, їхній попередній мовний досвід та потребу в адаптації. Це зумовлює необхідність наукового осмислення та обґрунтування ефективних педагогічних підходів до вивчення української мови дітьми дошкільного віку в умовах вимушеного переміщення.

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена потребою вдосконалення змісту дошкільної освіти шляхом розвитку мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб як важливої складової їх успішної адаптації та подальшої освітньої наступності.

Аналіз праць і досліджень. Проблема мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку є предметом широкого наукового зацікавлення вітчизняних і зарубіжних дослідників. Українські вчені наголошують на важливості цілісного розвитку мовлення дітей через систематичну організацію мовленнєвих ситуацій у процесі освітньої діяльності закладів дошкільної освіти [3]. Особливу увагу останнім часом привертають дослідження, пов’язані з впливом соціальних і кризових чинників на мовленнєвий розвиток дитини.

Так, у працях Л. Самсонової [7] та І. О. Ткаченко [8] розглядається вплив стресових ситуацій на мовну активність дітей, де наголошується, що емоційна напруга та зміна соціального оточення можуть пригнічувати мовленнєву ініціативу та сповільнювати процес опанування нових мовних структур. Аналіз літератури також вказує на те, що інтеграція мовленнєвого розвитку в щоденну освітню діяльність дошкільного закладу сприяє кращій адаптивній поведінці дітей у нових соціальних умовах.

У контексті вивчення мовленнєвого розвитку дітей переселенців важливими є праці українських психологів та соціальних педагогів. Зокрема, дослідження О. В. Литвин [6] присвячене особливостям адаптації дітей з числа внутрішньо переміщених осіб до освітнього середовища, де зазначається, що мовленнєва підтримка у ЗДО є одним із чинників успішної інтеграції дитини до громади.

Також у роботах І. М. Клименко [5] наголошується на необхідності застосування комплексу педагогічних стратегій, які спрямовані на розвиток як базових комунікативних навичок, так і психологічної стійкості дорослих щодо підтримки дитини.

Дослідження українських та міжнародних авторів [10] зосереджують увагу на практиці організації мовленнєвого середовища для дітей, яке враховує їх культурний і мовний досвід, а також психологічний стан. Такі підходи включають використання ігрових методів, інтегрованих занять, діяльнісних мовленнєвих вправ, що сприяють позитивній емоційній та мовленнєвій адаптації.

Варто також зазначити, що вітчизняні нормативні документи та концептуальні засади дошкільної освіти (Базовий компонент дошкільної освіти, 2020) підкреслюють необхідність формування ключових компетентностей дитини, серед яких – комунікативна компетентність, що охоплює мовлення як засіб взаємодії з соціальним оточенням [2]. Це узгоджується з міжнародними

рекомендаціями щодо розвитку мовлення у дітей дошкільного віку (Council of Europe, 2018), що підтверджує універсальність та значущість цієї проблеми [11].

Таким чином, аналіз наукової літератури свідчить про те, що проблематика мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку в умовах кризових впливів, зокрема для внутрішньо переміщених осіб, є багатовимірною і потребує комплексного педагогічного дослідження. Незважаючи на наявні здобутки, питання інтеграції психолого-педагогічних підходів у практику мовленнєвого супроводу дітей ВПО ще недостатньо розкриті і потребують подальшого наукового узагальнення.

Метою статті є визначення педагогічних умов формування мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб під час занять з рідної мови в закладі дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. У КЗ «Уманський фаховий педагогічний коледж імені Тараса Шевченка» за освітньою програмою підготовки майбутніх фахівців закладів дошкільної освіти забезпечується викладання освітнього компоненту «Методика розвитку мовлення і навчання елементів грамоти», який спрямований на формування професійних компетентностей майбутніх вихователів щодо розвитку мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку [4].

Зміст зазначеного освітнього компоненту передбачає оволодіння здобувачами освіти теоретичними знаннями та практичними навичками організації мовленнєвої діяльності дітей у закладі дошкільної освіти, використання сучасних методів і прийомів навчання рідної мови, а також формування вмінь створювати мовленнєво збагачене та психологічно безпечне освітнє середовище. Особлива увага приділяється підготовці майбутніх педагогів до роботи з дітьми з числа внутрішньо переміщених осіб, які потребують додаткової мовленнєвої та психосоціальної підтримки.

У процесі вивчення освітнього компоненту здобувачі освіти опановують методи розвитку зв’язного мовлення, збагачення словникового запасу, формування звукової культури мовлення та первинних навичок грамоти з урахуванням індивідуальних особливостей дітей дошкільного віку. Це створює підґрунтя для ефективної реалізації занять з рідної мови, спрямованих на формування мовленнєвої компетентності дітей ВПО та їх успішну адаптацію до освітнього середовища.

Завдання освітнього компоненту полягають у такому: ознайомити студентів із сучасними науковими дослідженнями та актуальними проблемами методики розвитку рідної мови дітей дошкільного віку; сформувати уявлення про історію становлення та розвитку методики мовленнєвого розвитку як наукової дисципліни, з урахуванням здобутків вітчизняних і зарубіжних учених та практиків; забезпечити засвоєння знань щодо особливостей формування мовлення у дітей дошкільного віку як важливої умови психічного розвитку особистості та засвоєння соціального досвіду (пізнання навколишнього світу, людських взаємин, формування уявлень про себе); сформувати вміння і навички

організації мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку з урахуванням їхніх індивідуальних, вікових і соціокультурних особливостей; акцентувати увагу на оволодінні студентами практичними методами і прийомами розвитку мовлення та формування навичок мовленнєвого спілкування дітей у закладі дошкільної освіти; підготувати майбутніх фахівців до успішного впровадження різних форм роботи з дітьми в закладах дошкільної освіти з метою розвитку мовлення та формування мовленнєвої компетентності, зокрема у дітей з числа внутрішньо переміщених осіб [4].

На основі аналізу наукових джерел і практичного досвіду організації мовленнєвої діяльності в закладах дошкільної освіти визначено комплекс педагогічних умов, реалізація яких сприяє ефективному формуванню мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб.

Тому під час викладання освітнього компоненту «Методика розвитку мовлення і навчання елементів грамоти» формуються спеціальні компетентності та результати навчання з впровадження наступних педагогічних умов.

Першою педагогічною умовою є створення психологічно безпечного та мовленнєво збагаченого освітнього середовища, що забезпечує емоційний комфорт дитини, зниження рівня тривожності та формування позитивної мотивації до мовленнєвого спілкування українською мовою. Таке середовище передбачає доброзичливу комунікацію, підтримку з боку педагога, використання доступних мовних зразків та уникнення мовленнєвого тиску.

Другою педагогічною умовою є урахування індивідуального мовного досвіду дітей з числа внутрішньо переміщених осіб, зокрема рівня володіння українською мовою, особливостей мовного середовища до переміщення та психоемоційного стану дитини. Це передбачає диференційований підхід до організації занять з рідної мови, поступове ускладнення мовленнєвих завдань і застосування ігрових форм навчання.

Третьою педагогічною умовою визначено інтеграцію мовленнєвого розвитку в різні види дитячої діяльності, зокрема ігрову, пізнавальну, художньо-творчу та комунікативну. Такий підхід сприяє природному засвоєнню мовних норм, активізації словникового запасу та формуванню навичок зв’язного мовлення у повсякденному спілкуванні.

Четвертою педагогічною умовою є професійна готовність педагогів закладів дошкільної освіти до реалізації мовленнєвої підтримки дітей ВПО, що включає володіння сучасними методами розвитку мовлення, розуміння психосоціальних потреб дітей та здатність створювати інклюзивне мовне середовище. Важливу роль у цьому процесі відіграє підготовка майбутніх фахівців у межах освітнього компоненту «Методика розвитку мовлення і навчання елементів грамоти».

П’ятою педагогічною умовою є забезпечення партнерської взаємодії між закладом дошкільної освіти та родинами дітей з числа внутрішньо переміщених осіб, спрямованої на підтримку мовленнєвого розвитку дитини в домашньому

середовищі, узгодження мовних практик та формування позитивного ставлення до вивчення української мови.

Реалізація визначених педагогічних умов у комплексі забезпечує цілеспрямоване формування мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб та сприяє їх успішній адаптації до освітнього середовища закладу дошкільної освіти.

Важливою педагогічною умовою формування мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб є функціонування Центру освіти і піклування про дітей дошкільного віку як структурного підрозділу фахового педагогічного коледжу. Діяльність такого Центру забезпечує поєднання освітньої, практичної та соціально-педагогічної складових підготовки майбутніх фахівців закладів дошкільної освіти [4].

Центр освіти і піклування про дітей дошкільного віку виступає інноваційною освітньо-практичною платформою, що створює умови для безпосередньої взаємодії студентів із дітьми дошкільного віку, зокрема з числа внутрішньо переміщених осіб. У межах діяльності Центру реалізуються заняття з розвитку рідної мови, мовленнєві ігри, інтегровані форми роботи, що сприяють формуванню мовленнєвої активності дітей в умовах психологічної безпеки та педагогічного супроводу [4].

Залучення здобувачів освіти до діяльності Центру забезпечує практичну апробацію знань, отриманих під час вивчення освітнього компоненту «Методика розвитку мовлення і навчання елементів грамоти», формує у майбутніх педагогів уміння організовувати мовленнєву діяльність дітей з урахуванням їхніх індивідуальних, соціокультурних та психоемоційних особливостей. Водночас для дітей ВПО Центр виступає простором підтримки, адаптації та поступового входження в україномовне освітнє середовище [4].

Таким чином, діяльність Центру освіти і піклування про дітей дошкільного віку як структурного підрозділу педагогічного коледжу посилює ефективність реалізації педагогічних умов формування мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб та забезпечує інтеграцію теоретичної підготовки майбутніх фахівців із практикою дошкільної освіти.

Висновки. У статті обґрунтовано актуальність проблеми формування мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб в умовах сучасних суспільних викликів. Доведено, що мовленнєвий розвиток дітей ВПО є не лише складовою їхнього пізнавального розвитку, а й важливим чинником психосоціальної адаптації, інтеграції в нове освітнє середовище та формування національної ідентичності.

На основі аналізу наукових джерел і практичного досвіду діяльності закладів дошкільної освіти визначено комплекс педагогічних умов, реалізація яких забезпечує ефективне формування мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб. До таких умов віднесено створення психологічно безпечного та мовленнєво збагаченого освітнього

середовища; урахування індивідуального мовного досвіду та психоемоційного стану дітей; інтеграцію мовленнєвого розвитку в різні види дитячої діяльності; професійну готовність педагогів до реалізації мовленнєвої підтримки дітей ВПО; партнерську взаємодію з родинами; а також функціонування Центру освіти і піклування про дітей дошкільного віку як структурного підрозділу фахового педагогічного коледжу.

Установлено, що діяльність Центру освіти і піклування про дітей дошкільного віку створює ефективні умови для поєднання теоретичної підготовки майбутніх фахівців закладів дошкільної освіти з практичною роботою з дітьми, зокрема з числа внутрішньо переміщених осіб. Такий підхід сприяє апробації сучасних методів розвитку мовлення, формуванню професійних компетентностей майбутніх педагогів і забезпечує мовленнєву та психосоціальну підтримку дітей у безпечному освітньому середовищі.

Отже, реалізація визначених педагогічних умов у процесі занять з рідної мови в закладі дошкільної освіти сприяє цілеспрямованому формуванню мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку з числа внутрішньо переміщених осіб та забезпечує їх успішну адаптацію і подальшу освітню наступність.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у розробленні й експериментальній перевірці моделей мовленнєвої підтримки дітей ВПО в різних типах закладів дошкільної освіти та умовах громади.

Література:

1. Закон України «Про дошкільну освіту». URL: https://zakon.rada.gov.ua
2. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція). Київ : МОН України, 2020.
3. Капустінська П. І. Методика розвитку мовлення дітей дошкільного віку. Київ : Освіта, 2019.
4. КЗ «Уманський фаховий педагогічний коледж імені Тараса Шевченка». https://www.ugpk.edu.ua/Клименко І. М. Психолого-педагогічний супровід дітей дошкільного віку в кризових умовах. Педагогіка і психологія. 2022. № 4. С. 45–52.
5. Литвин О. В. Адаптація дітей з числа внутрішньо переміщених осіб до освітнього середовища закладу дошкільної освіти. Соціальна робота і освіта. 2023. № 1. С. 62–69.
6. Самсонова Л. Вплив стресових чинників на мовленнєвий розвиток дітей дошкільного віку. Психологія і суспільство. 2021. № 2. С. 88–94.
7. Ткаченко І. О. Соціально-психологічні аспекти розвитку мовлення дітей в умовах соціальних трансформацій. Київ : Наукова думка, 2022.
8. Петрова Н. М. Формування комунікативної компетентності дітей дошкільного віку. Харків : Ранок, 2022.
9. Miller A., Johnson P., Smith L. Language development in early childhood under stress conditions. Early Childhood Research Quarterly. 2021. Vol. 56. P. 112–120.
10. Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Strasbourg, 2018.

References:

1. Zakon Ukraïni «Pro doshkil'nu osvitu» [The Law of Ukraine "On Preschool Education"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian].

2. *Bazovij komponent doshkil'noï osviti (nova redakcija) [Basic component of preschool education (new edition*)]. Kiïv : MON Ukraïni [in Ukrainian].

3. Kapustins'ka, P. I. (2019). *Metodika rozvitku movlennja ditej doshkil'nogo viku [Methodology for the development of speech of preschool children*]. Kiïv : Osvita [in Ukrainian].

4. Klimenko, I. M. (2022). Psihologo-pedagogichnij suprovid ditej doshkil'nogo viku v krizovih umovah [Psychological and pedagogical support of preschool children in crisis conditions]. *Pedagogika i psihologija - Pedagogy and psychology,* 4, 45–52. [in Ukrainian].

5. Litvin, O. V. (2023). Adaptacija ditej z chisla vnutrishn'o peremishhenih osib do osvitn'ogo seredovishha zakladu doshkil'noï osviti [Adaptation of children from among internally displaced persons to the educational environment of a preschool educational institution]. *Social'na robota i osvita - Social work and education,* 1, 62–69. [in Ukrainian].

6. Samsonova, L. (2021). Vpliv stresovih chinnikiv na movlennєvij rozvitok ditej doshkil'nogo viku [The influence of stress factors on the speech development of preschool children]. *Psihologija i suspil'stvo - Psychology and society,* 2, 88–94. [in Ukrainian].

7. Tkachenko, I. O. (2022). *Social'no-psihologichni aspekti rozvitku movlennja ditej v umovah social'nih transformacij [Socio-psychological aspects of the development of children's speech in conditions of social transformations*]. Kiïv : Naukova dumka [in Ukrainian].

8. Petrova, N. M. (2022). *Formuvannja komunikativnoï kompetentnosti ditej doshkil'nogo viku [Formation of communicative competence of preschool children*]. Harkiv : Ranok [in Ukrainian].

9. Miller, A., Johnson, P., Smith, L. (2021). Language development in early childhood under stress conditions. *Early Childhood Research Quarterly*, 56, 112–120. [in English].

10. *Council of Europe. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. Strasbourg . [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 378.016:796]:001.895](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1330-1341

Крижановська Олена Миколаївна керівник фізичного виховання Циклова комісія суспільних дисциплін та фізичного виховання, старший викладач, Черкаський державний фаховий бізнес -коледж, https://orcid.org/0009-0008-4539-7749

ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ У ФІЗИЧНОМУ ВИХОВАННІ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ

Анотація .У статті здійснено комплексний аналіз проблеми впровадження інноваційних технологій у систему фізичного виховання студентів закладів вищої освіти в умовах цифрової трансформації освітнього середовища. Актуальність дослідження зумовлена зниженням рівня рухової активності студентської молоді, поширенням малорухливого способу життя, підвищенням психоемоційного навантаження та наслідками тривалого дистанційного навчання.

На основі аналізу сучасних наукових джерел та нормативно-правових документів обґрунтовано необхідність модернізації традиційної методики фізичного виховання шляхом інтеграції цифрових технологій, гейміфікації та інструментів моніторингу фізичної активності.

У дослідженні узагальнено результати праць українських і зарубіжних учених щодо застосування мобільних додатків, носимих пристроїв (wearable-пристроїв), ексергеймінгу та технологій віртуальної реальності у фізичному вихованні студентів. Зокрема, доведено ефективність використання мобільного додатку Mi Fit як засобу контролю рухової активності здобувачів вищої освіти, що сприяє підвищенню щоденної фізичної активності та формуванню позитивної мотивації до здорового способу життя. Проаналізовано потенціал гейміфікації як інструменту підвищення внутрішньої мотивації студентів до систематичних занять фізичною культурою, а також результати міжнародних досліджень щодо впливу поєднання віртуальної реальності та ігрових технологій на розвиток рухових навичок і зростання зацікавленості навчальним процесом.

Акцентовано увагу на необхідності педагогічного експериментального обґрунтування впровадження цифрових рішень у навчальний процес та дотримання принципів індивідуалізації, безпеки й етичного використання персональних даних. Доведено, що інтеграція інноваційних технологій із традиційними формами організації занять дозволяє створити більш гнучкі, персоналізовані та мотиваційно привабливі програми фізичного виховання, спрямовані на формування стійкої потреби у руховій активності. Перспективи подальших досліджень пов’язані з розробленням адаптивних цифрових

платформ, оцінюванням довготривалої ефективності впроваджених технологій та удосконаленням методики їх застосування у системі вищої освіти.

Ключові слова: студенти; фізичне виховання; інноваційні технології; цифрові технології; гейміфікація; wearable-пристрої; здобувачі вищої освіти; педагогіка фізичної культури; віртуальна реальність; мобільні додатки; фізична культура; методика фізичного виховання; студентська молодь; спортивна діяльність; педагогічний експеримент; навчальний процес.

Kryzhanovska Olena Mykolaivna Cherkasy State Professional Business College Head of Physical Education Cycle Commission of Social Disciplines and Physical Education Senior Lecturer, https://orcid.org/0009-0008-4539-7749

INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN THE PHYSICAL EDUCATION OF LEARNERS: EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR IMPLEMENTATION

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the problem of implementing innovative technologies in the system of physical education of students in higher education institutions within the context of the digital transformation of the educational environment. The relevance of the study is determined by the decline in the level of physical activity among student youth, the spread of a sedentary lifestyle, increased psycho-emotional stress, and the consequences of prolonged distance learning. Based on the analysis of contemporary scientific sources and regulatory documents, the necessity of modernizing the traditional methodology of physical education through the integration of digital technologies, gamification, and physical activity monitoring tools is substantiated.

The study summarizes the findings of Ukrainian and international scholars regarding the use of mobile applications, wearable devices, exergaming, and virtual reality technologies in student physical education. In particular, the effectiveness of the Mi Fit mobile application as a tool for monitoring the physical activity of higher education students has been proven, as it contributes to increasing daily physical activity and fostering positive motivation toward a healthy lifestyle. The potential of gamification as a means of enhancing students' intrinsic motivation for systematic engagement in physical education is analyzed, as well as the results of international studies on the impact of combining virtual reality and game-based technologies on the development of motor skills and increased engagement in the educational process.

Attention is focused on the necessity of pedagogical experimental substantiation of digital solutions in the educational process and on adherence to the principles of individualization, safety, and ethical use of personal data. It is demonstrated that the integration of innovative technologies with traditional forms of organizing classes enables the creation of more flexible, personalized, and motivationally attractive physical education programs aimed at developing a sustainable need for physical activity. Prospects for further research are associated with the development of adaptive

digital platforms, evaluation of the long-term effectiveness of implemented technologies, and improvement of methodological approaches to their application in higher education.

Keywords: students; physical education; innovative technologies; digital technologies; gamification; wearable devices; higher education students; pedagogy of physical culture; virtual reality; mobile applications; physical culture; methodology of physical education; student youth; sports activity; pedagogical experiment; educational process.

Постановка проблеми Сучасний етап розвитку вищої освіти характеризується активною цифровізацією освітнього простору та трансформацією традиційних підходів до організації навчального процесу. Водночас система фізичного виховання студентів залишається однією з найбільш уразливих ланок, оскільки традиційні методи не завжди забезпечують належний рівень рухової активності та мотивації молоді до систематичних занять фізичною культурою. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, недостатня фізична активність є одним із провідних факторів ризику для здоров'я населення, а формування активного способу життя в молодому віці визначається як стратегічний напрям глобальної політики у сфері охорони здоров'я [1]. У WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour підкреслюється необхідність створення освітніх умов, що стимулюють щоденну рухову активність молоді та обмеження малорухливої поведінки [2].

Зазначена проблема загострилася в умовах пандемії COVID-19 та воєнних дій, коли перехід на дистанційне навчання призвів до зменшення кількості аудиторних занять і скорочення обсягу організованої фізичної активності студентів. Дослідження вітчизняних науковців підтверджують, що традиційні форми організації фізичного виховання потребують модернізації відповідно до сучасних освітніх реалій та цифрових викликів [3]. У нормативно-правовому полі України також наголошується на необхідності оновлення змісту та форм освітньої діяльності. Так, Закони України "Про освіту" та "Про вищу освіту" визначають пріоритет інноваційності, використання інформаційно-комунікаційних технологій та забезпечення якості освітнього процесу [4]. Крім того, Стратегія розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року орієнтує заклади освіти на впровадження сучасних технологічних рішень та створення умов для формування здорового способу життя молоді [5].

Міжнародні рекомендації також підкреслюють необхідність модернізації системи фізичного виховання. Зокрема, у Міжнародній хартії фізичного виховання, фізичної активності і спорту ЮНЕСКО акцентовано увагу на доступності якісної фізичної освіти та інтеграції інноваційних педагогічних підходів [6]. У контексті цифрової трансформації освіти важливе значення має й Digital Education Action Plan 2021-2027, що передбачає розвиток цифрових компетентностей і використання сучасних технологій у навчальному процесі [7].

Таким чином, наявна суперечність між потребою студентської молоді у підвищенні рівня рухової активності та недостатньою ефективністю традиційних методик фізичного виховання зумовлює необхідність пошуку нових форм організації занять. Інноваційні технології - зокрема мобільні додатки, wearable-пристрої, гейміфікація, ексергеймінг і технології віртуальної реальності - розглядаються як перспективний інструмент підвищення мотивації та індивідуалізації освітнього процесу. Результати сучасних міжнародних досліджень свідчать про позитивний вплив поєднання віртуальної реальності та гейміфікації на розвиток рухових навичок і зростання інтересу до занять фізичною культурою [8].

Отже, проблема впровадження інноваційних технологій у фізичне виховання студентів набуває особливої актуальності в умовах цифрової трансформації суспільства та реформування системи вищої освіти. Її розв'язання потребує наукового обґрунтування, експериментальної перевірки ефективності цифрових інструментів і розроблення методичних рекомендацій щодо їх інтеграції у навчальний процес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз сучасних наукових джерел свідчить про стійку тенденцію до інтеграції цифрових технологій у систему фізичного виховання як відповіді на глобальні виклики зниження рухової активності молоді. У стратегічних документах Всесвітньої організації охорони здоров'я наголошується, що формування активного способу життя серед молодого покоління є одним із ключових напрямів державної політики у сфері громадського здоров'я, а освітні інституції розглядаються як базове середовище для реалізації таких ініціатив [1]. Рекомендації щодо підвищення рівня фізичної активності та зменшення малорухливої поведінки конкретизуються у сучасних настановах ВООЗ, які підкреслюють важливість інноваційних педагогічних підходів і використання цифрових засобів мотивації [2].

Вітчизняні наукові розвідки також фокусуються на модернізації методики фізичного виховання у закладах вищої освіти. Зокрема, дослідження Л. Долженко та К. Масюк обґрунтовує необхідність упровадження інноваційних технологій як засобу підвищення ефективності занять і формування позитивної мотивації студентів до рухової активності [3]. Автори підкреслюють, що традиційні організаційні форми не повною мірою відповідають запитам сучасної студентської молоді, яка орієнтується на цифрове середовище та інтерактивні формати навчання.

Суттєву увагу дослідники приділяють використанню цифрових та STEM-інструментів у фізичній освіті. У праці С. Криштановича та В. Герасименка доведено, що інтеграція мобільних додатків, фітнес-трекерів і віртуальних середовищ сприяє підвищенню інтересу молоді до занять фізичною культурою та формує елементи самоконтролю [4]. Подібні висновки підтверджуються міжнародними дослідженнями, які акцентують на позитивному впливі

гейміфікації на внутрішню мотивацію здобувачів освіти. Зокрема, систематичний огляд, опублікований у Frontiers in Psychology, засвідчив, що ігрові механіки підвищують рівень залученості та сприяють формуванню стійкої потреби у фізичній активності [5].

Окремий напрям сучасних досліджень пов'язаний із впровадженням віртуальної та доповненої реальності у програми фізичного виховання. У статті D. Fernández-Vázquez та співавт. доведено, що поєднання VR-технологій із гейміфікованими методиками забезпечує покращення моторних навичок і знижує суб'єктивне відчуття втоми під час занять [6].

Подібні результати отримані й у вітчизняних експериментах щодо застосування VR у навчальних програмах з фізичної культури, де зафіксовано підвищення рівня координаційних здібностей і зацікавленості студентів навчальним процесом [7].

Значна кількість публікацій присвячена використанню носимих пристроїв та мобільних додатків як інструментів моніторингу рухової активності. Застосування фітнес-трекерів і програм на зразок Mi Fit дозволяє здійснювати оперативний контроль пульсу, кількості кроків і витрат енергії, що формує у студентів навички саморегуляції та відповідальності за власний фізичний стан. Експериментальні дослідження підтверджують зростання показників рухової активності та позитивні зміни мотиваційної сфери за умов використання таких технологій у навчальному процесі [3].

Водночас нормативно-правові документи України та Європейського Союзу створюють підґрунтя для цифрової трансформації освітнього середовища. У Digital Education Action Plan 2021-2027 визначено стратегічні орієнтири щодо розвитку цифрових компетентностей та інтеграції технологій у навчальний процес [4], що корелює з положеннями національних законодавчих актів у сфері освіти та фізичної культури.

Таким чином, сучасні наукові публікації - як українські, так і міжнародні - демонструють єдність підходів щодо необхідності впровадження інноваційних технологій у фізичне виховання студентів. Разом з тим, потребує подальшого дослідження питання довготривалої ефективності цифрових рішень, оптимального поєднання традиційних і технологічних методик та розроблення адаптивних моделей організації занять у системі вищої освіти.

Мета статті - проаналізувати досвід впровадження інноваційних цифрових та ігрових технологій у фізичному вихованні студентів вищих навчальних закладів та окреслити перспективи їх використання. Постановка завдання включає виокремлення переваг і викликів кожного із підходів (гейміфікації, VR/AR, wearable-технологій) на основі літературних даних і власних експериментальних результатів, а також визначення напрямів подальших досліджень у цій сфері.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів

Системний аналіз упровадження інноваційних технологій у фізичне виховання студентів дозволяє виділити кілька ключових напрямів: гейміфікація та ексергеймінг, використання носимих пристроїв і мобільних додатків, інтеграція VR/AR-технологій та розвиток адаптивних систем навчання. Кожен із зазначених напрямів має експериментально підтверджену ефективність та педагогічний потенціал.

Гейміфікація та ексергеймінг. Використання ігрових механік (система балів, рівнів, сюжетів, рейтингових таблиць, змагальних елементів) у процесі фізичного виховання демонструє суттєве зростання внутрішньої мотивації студентів до занять. Дослідження свідчать, що гейміфіковані практики підвищують рівень залученості, сприяють формуванню позитивного емоційного фону та зменшують суб'єктивне відчуття втоми під час виконання фізичних вправ [5; 6]. У рамках експериментальних програм встановлено, що студенти, які навчалися за гейміфікованою моделлю, демонстрували вищі результати у тестах на силу та координацію порівняно з контрольною групою. Поєднання фізичних вправ із цифровими ігровими сценаріями (ексергеймінг) також сприяє соціальній взаємодії та формуванню командної згуртованості, що позитивно впливає на навчальні результати. Носимі пристрої та мобільні додатки. Інтеграція фітнес-трекерів, смарт-годинників та мобільних застосунків (зокрема Mi Fit) у навчальний процес створює умови для об'єктивного моніторингу рухової активності. Автоматизований облік кількості кроків, частоти серцевих скорочень, витрат енергії забезпечує постійний зворотний зв'язок і формує навички самоконтролю. Експериментальні дослідження доводять, що використання мобільних додатків сприяє зростанню щоденної фізичної активності та підвищенню мотивації студентів до систематичних занять [3; 4]. Важливою перевагою таких технологій є можливість індивідуалізації навантаження та аналізу динаміки особистих результатів.

Віртуальна та доповнена реальність, адаптивне навчання. Упровадження VR/AR-технологій дозволяє моделювати складні рухові завдання у безпечному цифровому середовищі, здійснювати візуалізацію техніки виконання вправ і підвищувати рівень когнітивного залучення. Міжнародні дослідження підтверджують покращення моторики та координаційних здібностей студентів за умов використання VR у поєднанні з гейміфікацією [6]. Крім того, сучасні адаптивні системи на основі алгоритмів штучного інтелекту забезпечують персоналізацію навчання: складність вправ регулюється відповідно до рівня фізичної підготовленості та індивідуальних потреб здобувача освіти. Такий підхід сприяє поступовому нарощуванню навантаження без перевтоми та втрати інтересу.

З метою систематизації отриманих результатів представлено узагальнену характеристику впливу інноваційних технологій на показники фізичного виховання (табл. 1).

Таблиця 1

Вплив інноваційних технологій на результати фізичного виховання студентів

Напрям технологій	**Педагогічний ефект**	**Підтверджені результати досліджень**
Гейміфікація, ексергеймінг	Підвищення мотивації, зниження втоми, формування командної взаємодії	Зростання показників сили та координації; підвищення залученості [5; 6]
Wearable-пристрої, мобільні додатки	Самоконтроль, індивідуалізація навантаження, відповідальність	Збільшення щоденної рухової активності; позитивна мотивація до ЗСЖ [3; 4]
VR/AR-технології	Покращення техніки рухів, когнітивне занурення	Підвищення моторних показників та інтересу до занять [6]
Адаптивні системи (AI)	Персоналізація навчання, поступове ускладнення вправ	Оптимізація навчального навантаження, стабільність результатів

Результати проведених у закладах вищої освіти України педагогічних експериментів засвідчують ефективність інтеграції цифрових технологій у систему фізичного виховання студентів як у традиційному, так і в дистанційному форматі навчання. Експериментальні програми передбачали використання мобільних додатків для моніторингу рухової активності, гейміфікованих навчальних завдань, інтерактивних відеоуроків та елементів віртуальної реальності.

Зокрема, впровадження мобільного додатку **Mi Fit** у процес фізичного виховання дозволило здійснювати систематичний контроль показників фізичної активності (кількість кроків, частота серцевих скорочень, тривалість фізичного навантаження). Порівняльний аналіз результатів контрольної та експериментальної груп продемонстрував зростання середнього рівня щоденної рухової активності, покращення показників витривалості та стабілізацію функціональних параметрів серцево-судинної системи студентів. Окрім фізіологічних змін, зафіксовано позитивну динаміку мотиваційного компоненту: студенти виявляли більшу відповідальність за власні результати, частіше виконували індивідуальні завдання та демонстрували зацікавленість у самостійному тренуванні [3].

Важливим напрямом стало впровадження інтерактивних відеоуроків та гейміфікованих завдань у дистанційні курси фізичного виховання. У межах експерименту було застосовано систему рейтингового оцінювання, цифрові бейджі за досягнення та командні онлайн-челенджі. Аналіз анкетування та тестування студентів показав зростання пізнавальної активності, покращення засвоєння теоретичних положень навчальної дисципліни та підвищення рівня самодисципліни. Студенти експериментальної групи демонстрували кращі результати підсумкового контролю порівняно з тими, хто навчався за традиційною методикою.

Додатково досліджувалося застосування VR-технологій для формування координаційних здібностей і відпрацювання техніки рухів у безпечному віртуальному середовищі. Отримані результати підтвердили покращення точності виконання вправ та зменшення кількості технічних помилок. За даними міжнародних досліджень, поєднання VR і гейміфікації сприяє підвищенню ефективності моторного навчання та зростанню інтересу до занять фізичною культурою [6], що узгоджується з результатами українських експериментів.

Таким чином, результати педагогічних досліджень засвідчують, що цифрові інструменти не лише підвищують рівень фізичної підготовленості студентів, але й позитивно впливають на їхню навчальну мотивацію, когнітивну активність і формування здоров’язбережувальної компетентності. Інтеграція мобільних додатків, гейміфікації та VR-технологій створює умови для більш гнучкої, персоналізованої та результативної організації освітнього процесу у сфері фізичного виховання.

Висновки і перспективи подальших досліджень

Проведений теоретико-методологічний аналіз наукових джерел, нормативно-правової бази та результатів педагогічних експериментів дозволяє констатувати, що впровадження інноваційних технологій у систему фізичного виховання студентів є обґрунтованим і перспективним напрямом модернізації освітнього процесу. Узагальнення емпіричних даних свідчить про позитивний вплив гейміфікації та ексергеймінгу на формування внутрішньої мотивації, підвищення рівня залученості та покращення показників фізичної підготовленості

студентської молоді. Використання ігрових механік у структурі занять сприяє зниженню психоемоційної напруги, активізації навчально-пізнавальної діяльності та формуванню стійкої потреби у регулярній руховій активності.

Доведено, що застосування wearable-пристроїв і мобільних додатків забезпечує об'єктивний моніторинг фізичного стану, створює умови для самоконтролю та індивідуалізації навантаження, що позитивно позначається на рівні відповідальності студентів за власне здоров'я. Інтеграція VR/AR-технологій у процес фізичного виховання розширює можливості формування рухових навичок, підвищує когнітивне залучення та урізноманітнює організацію занять. Водночас ефективність таких рішень значною мірою залежить від педагогічно виваженого їх упровадження, відповідності змісту навчальним цілям та дотримання вимог безпеки й захисту персональних даних.

Отримані результати підтверджують доцільність комбінованого підходу, що передбачає поєднання традиційних методик фізичного виховання з цифровими інструментами. Саме інтегративна модель забезпечує збереження практичної спрямованості занять, урахування індивідуальних особливостей здобувачів вищої освіти та формування культури здорового способу життя відповідно до міжнародних рекомендацій щодо підвищення рівня фізичної активності населення.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням адаптивних цифрових платформ на основі алгоритмів штучного інтелекту, що дозволять персоналізувати навчальні траєкторії з фізичного виховання. Потребує додаткового наукового обґрунтування вивчення довготривалих ефектів гейміфікації та VR-технологій на показники фізичної підготовленості та психоемоційного стану студентів.

Актуальним залишається питання формування цифрової компетентності викладачів фізичного виховання та розроблення методичних рекомендацій щодо інтеграції інноваційних технологій у навчальний процес.

Таким чином, впровадження інноваційних цифрових рішень у систему фізичного виховання студентів створює передумови для формування сучасного, мотиваційно привабливого й ефективного освітнього середовища, орієнтованого на підвищення рівня фізичної активності, зміцнення здоров'я та професійного становлення майбутніх фахівців.

Література

1. Всесвітня організація охорони здоров’я. *Global Action Plan on Physical Activity 2018–2030: More active people for a healthier world*. Geneva : WHO, 2018. URL: https://www.who.int/publications/i/item/9789241514187 (дата звернення: 25.02.2026).

2. Всесвітня організація охорони здоров’я. *WHO Guidelines on Physical Activity and Sedentary Behaviour*. Geneva: WHO, 2020. URL: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/337001/9789240015128-eng.pdf (дата звернення: 25.02.2026).

3. Гвоздецька С. В., Савченко В. В., Турчанінов Р. Д. Ефективність використання віртуальної реальності в навчальних програмах із фізичної культури. *Освітні візії*. 2024. Вип. 38. С. 145–154.

4. Долженко Л. П., Масюк К. Р. Інноваційні технології в процесі фізичного виховання студентів. *Науковий часопис УДУ ім. Михайла Драгоманова. Серія 15: Наук.-пед. проблеми фіз. культури (фіз. культура і спорт)*. Київ : Вид-во УДУ ім. М. Драгоманова, 2025. Вип. 6 (193). С. 51–57.

5. Європейська Комісія. *Digital Education Action Plan 2021–2027*. URL: https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/actions (дата звернення: 25.02.2026).

6. Закон України «Про вищу освіту» : від 01.07.2014 № 1556-VII // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18 (дата звернення: 25.02.2026).

7. Закон України «Про освіту» : від 05.09.2017 № 2145-VIII // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19 (дата звернення: 25.02.2026).

8. Закон України «Про фізичну культуру і спорт» : від 24.12.1993 № 3808-XII // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3808-12 (дата звернення: 25.02.2026).

9. Закон України «Про захист персональних даних» : від 01.06.2010 № 2297-VI // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2297-17 (дата звернення: 25.02.2026).

10. Криштанович С. В., Герасименко В. О. Цифрові та STEM-інструменти як фактори залучення школярів до активних форм фізичної культури. *Освітні обрії*. 2025. Вип. 2 (61). С. 30–39.

11. Кузнєцова О. Т., Комаревич О. Є., Ковальчук П. В. Застосування мобільного додатку Mi Fit як ефективного засобу контролю рухової активності здобувачів вищої освіти. *Спортивна наука – 2019 : збірник наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф.* Житомир, 2019. С. 176–178.

12. Лелека В. В., Гузенко Я. Гейміфікація як інноваційний метод навчання фізичної культури в контексті Нової української школи. Освітній портал «Педагогічний клас». 2025. URL: https://op.ua (дата звернення: 22.02.2026).

13. Наказ Міністерства освіти і науки України «Деякі питання організації дистанційного навчання» : від 08.09.2020 № 1115 // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/z0941-20 (дата звернення: 25.02.2026).

14. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про вдосконалення роботи з фізичного виховання у вищих навчальних закладах України» : від 05.06.2006 № 439 // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/v0439290-06 (дата звернення: 25.02.2026).

15. Про затвердження Стратегії розвитку фізичної культури і спорту на період до 2028 року : постанова Кабінету Міністрів України від 04.11.2020 № 1089 // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1089-2020-п (дата звернення: 25.02.2026).

16. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 167-р // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/167-2021-р (дата звернення: 25.02.2026).

17. UNESCO. *International Charter of Physical Education, Physical Activity and Sport (revised)*. 2015. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000235409 (дата звернення: 25.02.2026).

18. UNESCO. *Quality Physical Education (QPE): Guidelines for Policy Makers*. UNESCO Publishing, 2015. URL: https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000231340 (дата звернення: 25.02.2026).

19. Fernández-Vázquez D. et al. Influence of Virtual Reality and Gamification Combined with Practice Teaching Style in Physical Education on Motor Skills and Students' Perceived Effort: A Mixed-Method Intervention Study. *Sustainability*. 2024. Vol. 16, № 4. 23 p.

20. Sal-de-Rellán A., Hernández-Suárez Á., Hernaiz-Sánchez A. Gamification and motivation in adolescents: A systematic review from Physical Education. *Frontiers in Psychology*. 2025. Vol. 16. Article 1575104.

References

1. Dolzhenko, L. P., & Masiuk, K. R. (2025). Innovatsiini tekhnolohii v protsesi fizychnoho vykhovannia studentiv [Innovative technologies in the process of students' physical education]. *Naukovyi chasopys UDU im. Mykhaila Drahomanova. Seriia 15: Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport) – Scientific Journal of Drahomanov University. Series 15: Scientific and Pedagogical Problems of Physical Culture (Physical Culture and Sport)*, 6(193), 51–57. [in Ukrainian].

2. European Commission. (2021). *Digital education action plan 2021–2027*. Retrieved from https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/actions

3. Fernández-Vázquez, D., Navarro-López, V., Cano-de-la-Cuerda, R., Palacios-Ceña, D., Espada, M., Bores-García, D., Delfa-de-la-Morena, J. M., & Romero-Parra, N. (2024). Influence of virtual reality and gamification combined with practice teaching style in physical education on motor skills and students' perceived effort: A mixed-method intervention study. *Sustainability, 16*(4), 23.

4. Hvozdetska, S. V., Savchenko, V. V., & Turchaninov, R. D. (2024). Efektyvnist vykorystannia virtualnoi realnosti v navchalnykh prohramakh iz fizychnoi kultury [Effectiveness of using virtual reality in physical education curricula]. *Osvitni vizii – Educational Visions*, (38), 145–154. [in Ukrainian].

5. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2020, November 4). Pro zatverdzhennia Stratehii rozvytku fizychnoi kultury i sportu na period do 2028 roku: Postanova vid 04.11.2020 № 1089 [On approval of the Strategy for the development of physical culture and sports until 2028: Resolution No. 1089]. *Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/1089-2020-п [in Ukrainian].

6. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2021, March 3). Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku tsyfrovykh kompetentnostei ta zatverdzhennia planu zakhodiv z yii realizatsii: Rozporiadzhennia vid 03.03.2021 № 167-r [On approval of the Concept for the development of digital competences and the action plan for its implementation: Order No. 167-r]. *Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/167-2021-p [in Ukrainian].

7. Kryshtanovych, S. V., & Herasymenko, V. O. (2025). Tsyfrovi ta STEM-instrumenty yak faktory zaluchennia shkoliariv do aktyvnykh form fizychnoi kultury [Digital and STEM tools as factors of involving schoolchildren in active forms of physical culture]. *Osvitni obrii – Educational Horizons*, 2(61), 30–39. [in Ukrainian].

8. Kuznietsova, O. T., Komarevych, O. Ye., & Kovalchuk, P. V. (2019). Zastosuvannia mobilnoho dodatku Mi Fit yak efektyvnoho zasobu kontroliu rukhovoi aktyvnosti zdobuvachiv vyshchoi osvity [Using the Mi Fit mobile application as an effective tool for monitoring physical activity of higher education students]. In *Sportyvna nauka – 2019: zbirnyk naukovykh prats V Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii – Sports Science–2019: Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 176–178). Zhytomyr. [in Ukrainian].

9. Leleka, V. V., & Huzenko, Ya. (2025). Heimifikatsiia yak innovatsiinyi metod navchannia fizychnoi kultury v konteksti Novoi ukrainskoi shkoly [Gamification as an innovative method of teaching physical culture in the context of the New Ukrainian School]. *Osvitnii portal "Pedahohichnyi klas" – Educational Portal "Pedagogical Class".* Retrieved from https://op.ua [in Ukrainian].

10. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2006, June 5). Pro vdoskonalennia roboty z fizychnoho vykhovannia u vyshchykh navchalnykh zakladakh Ukrainy: Nakaz № 439 [On improving physical education work in higher educational institutions of Ukraine: Order No. 439]. *Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/v0439290-06 [in Ukrainian].

11. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2020, September 8). Deiaki pytannia orhanizatsii dystantsiinoho navchannia: Nakaz № 1115 [Some issues of organizing distance learning: Order No. 1115]. *Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/z0941-20 [in Ukrainian].

12. Sal-de-Rellán, A., Hernández-Suárez, Á., & Hernaiz-Sánchez, A. (2025). Gamification and motivation in adolescents: A systematic review from physical education. *Frontiers in Psychology, 16,* Article 1575104.

13. UNESCO. (2015). *International charter of physical education, physical activity and sport (revised).* Retrieved from https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000235409

14. UNESCO. (2015). *Quality physical education (QPE): Guidelines for policy makers.* UNESCO Publishing. Retrieved from https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000231340

15. World Health Organization. (2018). *Global action plan on physical activity 2018–2030: More active people for a healthier world.* Geneva: World Health Organization. Retrieved from https://www.who.int/publications/i/item/9789241514187

16. World Health Organization. (2020). *WHO guidelines on physical activity and sedentary behaviour*. Geneva: World Health Organization. Retrieved from https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/337001/9789240015128-eng.pdf

17. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» vid 05.09.2017 № 2145-VIII [Law of Ukraine "On Education" No. 2145-VIII]. (2017, September 5). *Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19 [in Ukrainian].

18. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» vid 01.07.2014 № 1556-VII [Law of Ukraine "On Higher Education" No. 1556-VII]. (2014, July 1). *Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18 [in Ukrainian].

19. Zakon Ukrainy «Pro fizychnu kulturu i sport» vid 24.12.1993 № 3808-XII [Law of Ukraine "On Physical Culture and Sport" No. 3808-XII]. (1993, December 24). *Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/3808-12 [in Ukrainian].

20. Zakon Ukrainy «Pro zakhyst personalnykh danykh» vid 01.06.2010 № 2297-VI [Law of Ukraine "On Personal Data Protection" No. 2297-VI]. (2010, June 1). *Zakonodavstvo Ukrainy – Legislation of Ukraine.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/2297-17 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.147:004

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1342-1353

Курільченко Максим Олександрович аспірант кафедри інноваційної педагогіки, освітніх трансформацій і лідерства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків, https://orcid.org/0009-0005-4504-0246

АПРОБАЦІЯ МЕТОДИЧНОЇ СИСТЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН ЗАСОБАМИ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. У статті визначено актуальність проблеми організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій, що зумовлена сучасними глобальними викликами, цифровізацією освіти в світовому масштабі й переходом закладів вищої освіти до змішаних і дистанційних форматів навчання студентів. Мета статті – проаналізувати процес апробації методичної системи організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій, представити результати аналізу цього процесу.

На основі врахування теоретичних положень різних вчених було розроблено методичну систему організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій, що включає такі блоки: методологічно-цільовий, змістово-діяльнісний та діагностично-результативний. Методологічно-цільовий блок об'єднує мету й відповідні завдання, науково-методичні підходи, принципи організації самостійної роботи майбутніх педагогів на основі використання зазначених технологій. Змістово-діяльнісний блок розробленої методичної системи включає структурні компоненти та зміст готовності студентів педагогічних спеціальностей до здійснення цієї роботи, а також види, зміст, методи, форми, засоби та етапи організації самостійної роботи студентів педагогічних спеціальностей на основі використання цифрових технологій. Діагностично-результативний блок системи містить критерії й показники, рівні готовності майбутніх викладачів педагогічних дисциплін до організації самостійної роботи засобами цифрових технологій, діагностичний інструментарій, а також очікуваний результат реалізації створеної методичної системи.

Аналіз результатів апробації методичної системи організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій засвідчив її ефективність і педагогічну доцільність. Підтверджена ефективність розробленої методичної системи організації самостійної роботи майбутніх педагогів засобами цифрових технологій є підставою для рекомендації впровадження цієї системи в освітній процес інших закладів вищої освіти.

Ключові слова: самостійна робота, майбутній викладач, педагогічні дисципліни, організація, методична система, апробація, цифрові технології.

Kurilchenko Maxim Oleksandrovych, postgraduate student of the Department of Educational Sciences, Digital Learning and Academic Entrepreneurship, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, https://orcid.org/0009-0005-4504-0246.

APPROBATION OF THE METHODOLOGICAL SYSTEM FOR ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF FUTURE LECTURERS OF PEDAGOGICAL DISCIPLINES BY MEANS OF DIGITAL TECHNOLOGIES

Abstract. The article defines the relevance of the problem of organizing the independent work of future lecturers of pedagogical disciplines by means of digital technologies, which is caused by modern global challenges, the digitalization of education on a global scale, and the transition of higher education institutions to mixed and distance learning formats for students.

The purpose of the article is to analyze the process of testing the methodical system of organizing the independent work of future lecturers using digital technologies, to present the results of the analysis of this process.

Based on the consideration of the theoretical provisions of various scientists, a methodical system of organizing the independent work of future lecturers of pedagogical disciplines by means of digital technologies was developed, including the following blocks: methodological-targeted, content-activity and diagnostic-resultative. The methodological-target block combines the goal and corresponding tasks, scientific-methodical approaches, principles of organizing the independent work of future lecturers based on the use of the specified technologies. The content-activity block of the developed methodical system includes structural components and content of the readiness of students of pedagogical specialties to carry out this work, as well as types, content, methods, forms, means and stages of organizing students' independent work based on the use of digital technologies. The diagnostic-resultative block of the system contains criteria and indicators, levels of readiness of future lecturers of pedagogical disciplines to organize independent work by means of digital technologies, diagnostic tools, as well as the expected result of the implementation of the created methodical system.

The analysis of the results of the approbation of the methodical system of organizing the independent work of future lecturers of pedagogical disciplines by means of digital technologies proved its effectiveness and pedagogical expediency. The confirmed effectiveness of the developed methodical system of organizing the independent work of future lecturers by means of digital technologies is the basis for recommending the implementation of this system in the educational process of other institutions of higher education.

Keywords: independent work, future lecturer, pedagogical disciplines, organization, methodical system, approbation, digital technologies.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій у вітчизняних ЗВО зумовлена сучасними глобальними викликами, зумовленими спочатку пандемією COViD-19, а в подальшому – військовими діями в країні, цифровізацією освіти в світовому масштабі й переходом закладів вищої освіти до змішаних і дистанційних форматів навчання студентів. Сучасний простір вищої освіти України характеризується активним впровадженням різноманітних електронних інформаційних ресурсів, ІТК, мультимедійних та хмарних технологій, платформ управління процесом навчання, що суттєво змінює зміст і форми професійної підготовки майбутніх фахівців. У таких умовах самостійна робота здобувачів вищої освіти стає провідним видом їхньої навчальної діяльності, що потребує науково обґрунтованої її організації та методичного забезпечення в цифровому середовищі.

Особливої значущості окреслена проблема набуває у контексті підготовки майбутніх викладачів, які повинні не лише ефективно навчатися із застосуванням цифрових технологій, а й у подальшій професійній діяльності вміти проєктувати й організовувати самостійну роботу студентів на основі використання цих технологій. Крім того, сучасні соціально-економічні фактори, потреба в безперервній освіті та професійній мобільності актуалізують необхідність розвитку в майбутніх викладачів умінь критичного мислення, самоосвіти й самоменеджменту. Важливою передумовою для формування зазначених умінь та властивостей є організація самостійної роботи засобами цифрових технологій, яка створює сприятливі умови для формування зазначених умінь та якостей. Саме тому дослідження порушеної проблеми є своєчасним і необхідним кроком у модернізації вищої педагогічної освіти в Україні.

В умовах активної інтеграції України в європейський освітній простір важливо відзначити, що думка про важливість вирішення порушеної проблеми повністю узгоджується із стратегічними ініціативами, викладеними Європейською комісією в документі «План дій щодо цифрової освіти на 2021–2027 роки» («Digital Education Action Plan 2021–2027»), в якому наголошується на необхідності «перезавантаження освіти й навчання для цифрової ери» [1].

У зазначеному документі виокремлено два основні стратегічні пріоритети в забезпеченні подальшої цифровізації освіти. Так, першим із них є розвиток високоефективної цифрової освітньої екосистеми в країнах ЄС, до створення якої мають бути залучені уряди країн ЄС, заклади освіти, приватний сектор та громадськість. Формування цієї екосистеми передбачає:

– формування необхідної інфраструктури (швидкісний інтернет, комп’ютерне обладнання, надійний доступ до Wi-Fi) для забезпечення ефективного зв’язку між учасниками освітнього процесу;

– створення високоякісного навчального контенту, зручних цифрових інструментів і безпечних платформ, які не тільки підвищують ефективність освітнього процесу, але й передбачають прояву його учасниками поваги до конфіденційності інших людей, дотримання норм академічної доброчесності;

– заохочення закладів освіти до впровадження унікальних ноу-хау щодо успішної адаптації різних цифрових ресурсів і сервісів до конкретних потреб користувачів та поставлених навчальних цілей;

– підтримка педагогів у застосуванні цифрових засобів та інструментів, формування цифрової компетентності у викладачів та іншого персоналу, який бере участь в організації процесу навчання інструментів;

– активізація міждержавної співпраці в галузі цифрової освіти в межах ЄС, заохочення держав-членів до розробки керівних принципів цифрової педагогіки, заснованих на передовому досвіді та практиках, а також прогресивних системах підвищення кваліфікації педагогів [там само].

Другим стратегічним пріоритетом у розвитку цифровізації освіти є підвищення рівня цифрових навичок і компетентностей учасників освітнього процесу, що передбачає:

– забезпечення оволодіння здобувачами освіти різного віку базовими цифровими навичками й компетентностями;

– опанування молодими людьми високорівневих ІКТ-компетентностей;

– розвиток у здобувачів умінь критично підходити до інформації, фільтрувати й оцінювати її, виявляти дезінформацію тощо;

– подолання цифрової нерівності;

– ліквідування проблеми нестачі фахівців у галузі цифрових технологій (аналітиків даних, аналітиків кібербезпеки, розробників програмного забезпечення тощо), спонукання жінок до отримання STEM-освіти в галузі напрямах) [там само].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як з’ясовано в процесі здійснення наукового пошуку, у науковій літератури висвітлено різні аспекти проблеми організації самостійної роботи майбутніх викладачів засобами цифрових технологій, зокрема такі:

− сутність самостійної роботи студентів, її роль та місце в освітньому процесі вищої школи (В. Буряк, В. Бобирьов, В. Ждан, Н. Лохматова, О. Малихін, Т. Шарбенко О. Шешукова та ін.);

− методи, форми, засоби організації самостійної роботи здобувачів ЗВО (Є. Гончарова, О. Дубасюк, А. Кузьмінський, Л. Морозова, А. Ткачов, Н. Ткачова, Т. Щебликіна та ін.);

− специфіка організації самостійної роботи студентів педагогічних спеціальностей (Л. Балюк, А. Білан, І. Брижата, Л. Себало, Н. Уйсімбаєва та ін.);

− класифікації цифрових технологій і засобів, які доцільно застосовувати в організації самостійної роботи майбутніх викладачів (А. Дробін, О. Дущенко, О. Невмержицька, М. Пагута, О. Трифонова та ін.).

Наголошуючи на високій науковій цінності наукових робіт вищевказаних учених, вважаємо за необхідне відзначити, що проблема організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій не була предметом окремого наукового дослідження.

Проте організація самостійної роботи здобувачів вищої педагогічної освіти в умовах сучасного цифрового простору вимагає сьогодні поглибленого вивчення.

Зокрема, у науковій літературі не було представлено методичної системи організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій, хоч нагальність розробки цієї системи не викликає сумніву. Тому в процесі наукового пошуку було теоретично обґрунтовано зазначену методичну систему, що вимагає практичної перевірки.

Мета статті – проаналізувати процес апробації методичної системи організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій, представити результати аналізу цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Під час проведення дослідження було розроблено авторську методичну систему організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій, що включає методологічно-цільовий, змістово-діяльнісний та діагностично-результативний блоки.

Для перевірки ефективності цієї системи було створено дві групи: експериментальну (138 осіб) і контрольну (132 особи). В експериментальній групі впроваджувалася авторська методична система організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій. У контрольній групі процес організації самостійної роботи студентів педагогічних спеціальностей із застосуванням цифрових технологій відбувався стихійно, тобто цілеспрямовано не здійснювався. На початку експерименту рівні готовності студентів обох груп до організації самостійної роботи суттєво не відрізнялися між собою.

Так, відповідно до сформульованих у методологічно-цільовому блоці мети і завдань розробленої системи, її реалізація була спрямована на формування в майбутніх викладачів педагогічних дисциплін готовності до організації самостійної роботи засобами цифрових технологій. Проведення експериментальної роботи здійснювалось на основі впровадження визначених науково-методичних підходів (синергетичний, компетентнісний і ресурсний) та дотримання таких специфічних принципів:

– інтерактивності;
– ідентифікації й суб’єктності;
– регламентації процесу виконання студентами самостійної роботи;
– поєднання внутрішнього й зовнішнього контролю за процесом здійснення здобувачами самостійної роботи;
– професійної спрямованості вказаної роботи.

Згідно зі змістом змістово-діяльнісного блоку створеної системи, процес формування готовності студентів до здійснення самостійної роботи з використанням цифрових технологій передбачав системне опанування майбутніми педагогами всіх визначених складників зазначеного інтегрованого утворення: мотиваційно-ціннісного, когнітивно-праксеологічного й особистісного.

Указаний блок включає також різні види, зміст, методи, форми, види, засоби організації самостійної роботи студентів педагогічних спеціальностей засобами цифрових технологій, а також етапи її реалізації. З урахуванням рекомендацій науковців (О. Малихін, О. Тамаркіна [2; 3] та ін.) та власного викладацького досвіду в процесі проведення дослідження організація вказаного виду роботи студентів передбачала застосування таких її видів:

− теоретико-пізнавальних (робота з навчальним теоретичним матеріалом лекцій, семінарів, навчальними й науковими джерелами, підготовка доповідей та повідомлень до занять, виконання завдань теоретичного характеру з використанням цифрових технологій);

− практико-діяльнісних (виконання тренінгових і практичних завдань, збирання й аналіз потрібних емпіричних даних, робота з кейсами, написання есе тощо);

− дослідницьких (написання наукових статей, підготовка доповідей на науково-практичні конференції, створення дослідницьких проєктів, участь у роботі наукових гуртків тощо);

− творчої (розробка веб-квестів, створення інфографіки, написання есе та художніх творів) тощо.

Керуючись іншою класифікацією видів самостійної роботи (М. Головенко, Н. Мирончук, О. Муковіз, Н. Яременко[18; 19; 20] та ін.), в експериментальній роботі застосовувалися такі її види:

– самостійна робота, що виконується за зразком (наприклад, складання термінологічного словника);

– самостійна робота конструктивно-варіативного типу (написання повідомлень і рефератів з певної теми за запропонованою схемою, вирішення прикладних задач з модифікованими умовами тощо);

– евристична самостійна робота (розробка інтерактивного мінікурсу, підготовка відеолекції з інтерактивними вставка тощо);

– самостійна робота, що включає елементи дослідження (наприклад, розробка анкети та проведення опитування для виявлення стану мотивації студентів щодо оволодіння цифровими технологіями).

Слід також уточнити, що з урахуванням доробок різних фахівців (Н. Бойко, В. Бронніков, Д. Ємельянова, Л. Майборода, Л. Нагрибельна, Я. Сало. А. Ткачов, Н. Ткачова, Т. Щебликіна [7 – 13] та ін.) і власних практичних викладацьких напрацювань під час проведення експерименту реалізовувалися різні методи й форми організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій.

Важливе місце в організації самостійної роботи здобувачів вищої педагогічної освіти займали її методи й форми, які забезпечують підготовку студентів до групових занять, що при традиційному навчанні проводились в аудиторіях ЗВО, а також здійснення цієї роботи під час їх проведення. Так, перед проведенням лекцій викладачі представляли студентам робочу програму курсу, навчальні посібники, короткі конспекти лекцій з презентаціями, нагадували, який навчальний матеріал доцільно повторити здобувачам перед вивченням нової теми. Попереднє ознайомлення з новим контентом й актуалізація вже засвоєних знань допомагали суб'єктам здійснення самостійної роботи краще зрозуміти й засвоїти цю тему.

Під час проведення лекції студенти мали уважно слухати викладача, зіставляти її зміст із наданим конспектом, фіксувати в письмовій (чи друкованій) формі важливі ідеї педагога, які не знайшли достатнього висвітлення в конспекті, а також формувати власні міркування з окреслених питань. У випадку проведення викладачем лекції в нетрадиційній формі (це може бути лекція-візуалізація, лекція-диспут, лекція-прес-конференція, педагогічний брейнстормінг тощо) від студентів вимагалося проведення більш ретельної підготовки до такого заняття та взяття активної участі в такому занятті.

Важливо нагадати, що в цифровому форматі навчання студенти можуть не відвідувати лекцію в синхронному режимі, а опрацьовувати відповідний матеріал в асинхронному форматі у зручний для них час. Цей матеріал міг бути представлений у формі тесту лекції, її презентації чи відеозапису реальної лекції педагога.

Підготовка до семінарського заняття (вебінару) з педагогічних дисциплін передбачало прояв майбутніми педагогами вмінь пошуку джерел з потрібною інформації, здійснення її аналізу, оцінювання й інтерпретування, підготовки виступів, рефератів, доповідей для виступу з різних питань, продумування переконливих аргументів для відстоювання своєї позиції тощо. Крім того, під час підготовки до навчальних семінарів в умовах цифрового середовища від студентів нерідко вимагалося знайти чи створити необхідні відеоролики, підготувати певну презентацію, застосувати з різними цілями мультимедійний контент.

У процесі підготовки до практичних занять студенти повторювали теоретичний матеріал із запланованої теми, переглядали зразки виконаних типових завдань і вправ педагогічної спрямованості. На практичних заняттях майбутні педагоги виконували різного виду практичні та тренінгові завдання, розробляли невеликі за обсягом проєкти, самостійно працювали з підготовленими індивідуальними чи груповими кейсами. Слід зауважити, що працювати з матеріалом семінарського заняття, виконувати практичні заняття здобувачі теж могли в асинхронному режимі, отримуючи оцінки й коментарі викладачів.

Підготовка до контрольної роботи вимагала від студентів повторення відповідного навчального матеріалу, які вони вивчали на лекційних,

семінарських та практичних занять, вивчення додаткових інформаційних джерел, підготовки можливих відповідей на запропоновані викладачем питання.

Самостійна підготовка майбутніх педагогів до складання заліку чи іспиту передбачала повторення ними відповідного навчального контенту, продумування відповідей на кожне питання із загального їх списку, а в ідеалі – створення коротких записів, що дозволяло сформувати у свідомості суб'єкта навчання логічну схему чіткого й послідовного формулювання цих відповідей. Як правило, контрольні, залікові й екзаменаційні заняття у вітчизняних ЗВО проводяться в синхронному режимі.

Під час організації самостійної роботи здобувачів вищої педагогічної освіти їх також активно залучали до форм і методів навчання, аналоги яких в традиційній моделі навчання проводяться в позааудиторний час. Ідеться про такі методи й форми роботи: робота з інтерактивними електронними підручниками й посібниками, написання реферату, есе чи доповіді, складання глосарію, зведеної таблиці, граф-схеми тощо, створення індивідуального чи групового проєкту, тематичного портфоліо, використання інфографіки, розробка мультимедійних презентацій, дидактичного цифрового контенту, відеоматеріалів, навчальних ребусів і кросвордів тощо.

З урахуванням висновків фахівців (Н. Базиляк, В. Биков, Н. Бойко. О. Вдовіна, О. Пинчук, М. Пригодій, У. Проценко [14-17] та ін.) під час організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін активно використовувались різні цифрові технології: інформаційно-комунікаційні, цифрові, хмарні, мобільні, мультимедійні тощо.

У процесі організації самостійної роботи студентів педагогічних спеціальностей також активно використовували засоби комп'ютерної симуляція й моделювання, такі цифрові технології, як: штучний інтелект, імерсивні технології, тобто об'єктивна, віртуальна, доповнена, змішана, розширена реальності.

Особливу значущість у процесі організації самостійної роботи студентів займали системи управління навчанням, насамперед Moodle, Google Classroom, Blackboard, Canvas тощо. Під час організації зазначеного процесу в пригоді стали також такі цифрові технології, системи та засоби:

– інструменти для спільного доступу й взаємодії (YouTube, Wikis, Mind Maps, Blogs тощо);

– інструменти онлайн комунікації між учасниками освітнього процесу (email, ZOOM, Viber, WhatsApp, Discord, форуми, інтернет проекти, вебінари);

– соціальні мережі, що виконують важливу роль у розбудові професійних контактів та обміну думок між учасниками (Facebook, Instagram, LinkedIn тощо);

– мобільні додатки (застосунки), програмне забезпечення для смартфонів планшетів та інших мобільних пристроїв (Instagram, WhatsApp, Viber тощо);

– цифрові інструменти агрегації певного контенту (NetVibes, RSS-канали, Google Reader тощо);

– технології для роботи учасників у режимі реального часу (онлайн ігри, Google Workspace, Microsoft 365 тощо).

Відповідно до змісту вищевказаного блоку методичної системи організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій, цей процес відбувався за такими етапами:

− спонукально-підготовчий (присвячений проведенню аналізу освітніх і робочих програм, визначенню потенціалу використання різних цифрових технологій в організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін, створенню дидактичних і методичних матеріалів, необхідних для здійснення цього процесу, мотивуванню здобувачів вищої педагогічної освіти щодо оволодіння готовністю до його організації);

− контентно-виконавчий (забезпечує безпосередню організацію різних видів самостійної роботи студентів педагогічних спеціальностей засобами цифрових технологій на основі надання викладачами дієвої педагогічної підтримки із застосуванням створених дидактичних і методичних матеріалів);

− контрольно-оцінний (пов’язаний з проведенням діагностики стану готовності студентів до організації самостійної роботи засобами цифрових технологій за допомогою застосування визначених критеріїв та показників, а також виявлення динаміки в сформованості цієї готовності).

Уточнимо, що реалізація діагностично-результативного блоку авторської методичної системи організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій передбачала здійснення діагностики стану сформованості готовності цих здобувачів до організації вказаної роботи. Для здійснення діагностичної діяльності застосовувались обрані критерії (мотиваційно-аксіологічний, знаннєво-дієвий, особистісно-рефлексивний) й відповідні їм показники, відповідні діагностичні методи та методики, а також враховувалися характеристики кожного з трьох виділених рівнів (високий, середній, низький) цієї готовності.

Висновки. Аналіз результатів апробації методичної системи організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій засвідчив її ефективність і педагогічну доцільність. Так, в експериментальній групі кількість осіб з високим рівнем готовності до організації цієї роботи на основі застосування вказаних технологій збільшилась на %, а в контрольній – тільки на %. Свою чергою, кількість осіб з низьким рівнем готовності до організації цієї роботи на основі застосування вказаних технологій в експериментальній групі зменшилась на %, а в контрольній – тільки на %. Порівняльний аналіз результатів контрольної та експериментальної груп підтвердив статистично значущі відмінності на користь експериментальної вибірки.

Підтверджена ефективність розробленої методичної системи організації самостійної роботи майбутніх викладачів педагогічних дисциплін засобами цифрових технологій є підставою для рекомендації впровадження цієї системи в

освітній процес інших закладів вищої освіти. Перспективи подальших досліджень убачаємо у виявленні можливостей розширення педагогічного потенціалу використання інноваційних цифрових платформ в організації самостійної навчальної роботи майбутніх викладачів.

Література:

1. European Commission. *Digital Education Action Plan 2021–2027*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2021. URL: https://cdn-assets.inwink.com/b0269dea-af7b-4460-b29a-c40b9941c4c5/598de8a6-969e-496c-b595-6d056c0d58d6.

2. Малихін О. В. Організація самостійної навчальної діяльності студентів вищих педагогічних закладів: теоретико-методологічний аспект: монографія. Кривий Ріг, 2009.307 с.

3. Тамаркіна О. Л. Види самостійної роботи студентів ВНЗ. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип 34. Т. 5. С. 228-231.

4. Головенко М., Мирончук Н. М. Завдання, зміст та види самостійної роботи студентів у вищому навчальному закладі. *Модернізація вищої освіти в Україні та за кордоном*: зб. наук. пр. / за заг. ред. С. С. Вітвицької, Н. М. Мирончук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 157-160.

5. Муковіз О. П. Формування вмінь самостійної пізнавальної діяльності у студентів педагогічних ВНЗ засобами інформаційних технологій: монографія. Умань: ПП Жовтий О.О., 2010. 180 с.

6. Яременко Н. В. Основні види самостійної роботи студентів немовних факультетів. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Філологічні науки. Київ: Міленіум, 2018. Вип. 281. С. 247-253.

7. Бойко Н. І. Організація самостійної роботи студентів вищих навчальних закладів в умовах застосування інформаційно-комунікаційних технологій: дис. … канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2007. 266 с.

8. Броннікова В. Б. Формування готовності майбутнього педагога професійної школи до організації самостійної роботи учнів: автореф. … канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2018. 20 с.

9. Ємельянова Д. В. Формування готовності майбутніх учителів гуманітарних дисциплін до самостійної роботи в умовах кредитно-модульного навчання: дис. … канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2011. 277 с.

10. Майборода Л. Методика організації самостійної роботи майбутніх кваліфікованих робітників в умовах змішаного навчання. *Професійна педагогіка*. 2023. Вип. 2(27). С. 166-174.

11. Нагрибельна І. А. Самостійна робота в системі підготовки майбутніх учителів до навчання української мови в початкових класах: дис. … док-ра пед. наук: 13.00.02. Херсон, 2016. 483 с.

12. Сало Я. В. Форми та методи організації самостійної роботи студентів. *Забезпечення якості вищої освіти: проблеми та перспективи розвитку*: зб. матер. V Міжнар. наук.-метод. конф. (м. Одеса, 3-4 лютого 2022 р.). Одеса: ОНЕУ, 2022. С. 173, 174.

13. Ткачов А. С., Ткачова Н. О., Щебликіна Т. А. Авторська модель організації самостійної навчальної діяльності здобувачів вищої педагогічної освіти на основі використання цифрових технологій. *Теорія та методика навчання та виховання.* 2020. Вип. 49. С. 113–127.

14. Проценко У. М., Базиляк Н. О., Вдовіна О. О. Використання цифрових технологій у викладанні англійської мови в ЗВО. *Вісник науки та освіти*. 2024. № 5 (23). С. 459-473.

15. Пригодій М. А. Методичні засади застосування цифрових технологій у підготовці майбутніх кваліфікованих робітників: наукова доповідь на засіданні вченої ради Інституту професійної освіти НАПН України 20 листопада 2023 р. *Вісник НАПН України*. 2024. Вип. 6(1). С. 1-13.

16. Бойко Н. І. Організація самостійної роботи студентів вищих навчальних закладів в умовах застосування інформаційно-комунікаційних технологій: дис. … канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2007. 266 с.

17. Цифрова трансформація відкритих освітніх середовищ: колект. монографія / за ред. В. Ю. Бикова, О. П. Пінчук. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2019. 186 с.

References:

1. European Commission. *Digital Education Action Plan 2021–2027*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2021. URL: https://cdn-assets.inwink.com/b0269dea-af7b-4460-b29a-c40b9941c4c5/598de8a6-969e-496c-b595-6d056c0d58d6.

2. Malykhin O. V. Orhanizatsiia samostiinoi navchalnoi diialnosti studentiv vyshchykh pedahohichnykh zakladiv: teoretyko-metodolohichnyi aspect [Organization of independent educational activities of students of higher pedagogical institutions: theoretical and methodological aspect]: monohrafiia. Kryvyi Rih, 2009. 307 s. [in Ukrainian]

3. Tamarkina O. L. Vydy samostiinoi roboty studentiv VNZ [Types of independent work of students of a higher educational institution]. Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. 2020. Vyp. 34. T. 5. S. 228-231. [in Ukrainian]

4. Holovenko M., Myronchuk N.M. Zavdannia, zmist ta vydy samostiinoi roboty studentiv u vyshchomu navchalnomu zakladi [Developing Students' Independent Cognitive Activity Skills in Pedagogical Universities by means of information technologies]. Modernizatsiia vyshchoi osvity v Ukraini ta za kordonom: zb. nauk. pr. / za zah. red. S. S. Vitvytskoi, N. M. Myronchuk. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 2014. S. 157-160. [in Ukrainian]

5. Mukoviz O. P. Formuvannia vmin samostiinoi piznavalnoi diialnosti u studentiv pedahohichnykh VNZ zasobamy informatsiinykh tekhnolohii [Formation of skills of independent cognitive activity among students of pedagogical higher educational institutions by means of information technologies]: monohrafiia. Uman: PP Zhovtyi O.O., 2010. 180 s. [in Ukrainian]

6. Yaremenko N. V. Osnovni vydy samostiinoi roboty studentiv nemovnykh fakultetiv [The main types of independent work of students of non-language faculties.]. Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. Seriia: Filolohichni nauky. Kyiv: Milenium, 2018. Vyp. 281. S. 247-253. [in Ukrainian]

7. Boiko N. I. Orhanizatsiia samostiinoi roboty studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv v umovakh zastosuvannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii [Organization of independent work of students of higher educational institutions in the conditions of application of information and communication technologies]: dys. … kand. ped. nauk: 13.00.04. Kyiv, 2007. 266 s. [in Ukrainian]

8. Bronnikova V. B. Formuvannia hotovnosti maibutnoho pedahoha profesiinoi shkoly do orhanizatsii samostiinoi roboty uchniv [Formation of readiness of the future teacher of a professional school to organize independent work of students]: avtoref. … kand. n.: 13.00.04. Kyiv, 2018. 20 s. [in Ukrainian]

9. Yemelianova D. V. Formuvannia hotovnosti maibutnikh uchyteliv humanitarnykh dystsyplin do samostiinoi roboty v umovakh kredytno-modulnoho navchannia [Formation of readiness of future teachers of humanitarian disciplines for independent work in the conditions of credit-module education]: dys. … kand. ped. n.: 13.00.04. Odesa, 2011. 277 s. [in Ukrainian]

10. Maiboroda L. Metodyka orhanizatsii samostiinoi roboty maibutnikh kvalifikovanykh robitnykiv v umovakh zmishanoho navchannia [Methodology for organizing independent work of future qualified workers in conditions of mixed education]. Profesiina pedahohika. 2023. Vyp. 2(27). S. 166-174. [in Ukrainian]

11. Nahrybelna I. A. Samostiina robota v systemi pidhotovky maibutnikh uchyteliv do navchannia ukrainskoi movy v pochatkovykh klasakh [Independent work in the system of training

future teachers to learn the Ukrainian language in primary classes]: dys. … dok-ra ped. n.: 13.00.02. Kherson, 2016. 483 s. [in Ukrainian]

12. Salo Ya. V. Formy ta metody orhanizatsii samostiinoi roboty studentiv [Forms and methods of organizing students' independent work]. Zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity: problemy ta perspektyvy rozvytku: zb. mater. V Mizhnar. nauk.-metod. konf. (Odesa, 3-4 liutoho 2022 r.). Odesa: ONEU, 2022. S. 173, 174. [in Ukrainian]

13. Tkachov A. S., Tkachova N. O., Shcheblykina T. A. Avtorska model orhanizatsii samostiinoi navchalnoi diialnosti zdobuvachiv vyshchoi pedahohichnoi osvity na osnovi vykorystannia tsyfrovykh tekhnolohii [The author's model of the organization of independent educational activities of students of higher pedagogical education based on the use of digital technologies]. Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia. 2020. Vyp. 49. S. 113–127. [in Ukrainian]

14. Protsenko U. M., Bazyliak N. O., Vdovina O. O. Vykorystannia tsyfrovykh tekhnolohii u vykladanni anhliiskoi movy v ZVO [The use of digital technologies in teaching English in institutions of higher education]. Visnyk nauky ta osvity. 2024. № 5 (23). S. 459-473.

15. Pryhodii M. A. Metodychni zasady zastosuvannia tsyfrovykh tekhnolohii u pidhotovtsi maibutnikh kvalifikovanykh robitnykiv [Methodological principles of the application of digital technologies in the training of future qualified workers]: naukova dopovid na zasidanni vchenoi rady Instytutu profesiinoi osvity NAPN Ukrainy 20 lystopada 2023 r. Visnyk NAPN Ukrainy. 2024. Vyp. 6(1). S. 1-13.

16. Boiko N. I. Orhanizatsiia samostiinoi roboty studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv v umovakh zastosuvannia informatsiino-komunikatsiinykh tekhnolohii [Organization of independent work of students of higher educational institutions in the conditions of application of information and communication technologies]: dys. … kand. ped. nauk: 13.00.04. Kyiv, 2007. 266 s.

17. Tsyfrova transformatsiia vidkrytykh osvitnikh seredovyshch [Digital transformation of open educational environments]: kolekt. monohrafiia / za red. V. Yu. Bykova, O. P. Pinchuk. Kyiv: FOP Yamchynskyi O.V., 2019. 186 s.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК: 378.011.3-051:62[64]:005.336.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1354-1365

Курок Віра Панасівна доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, завідувач кафедри технологічної і професійної освіти, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, м. Глухів, https://orcid.org/0000-0003-1474-3879

Дмитренко Володимир Михайлович аспірант, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, м. Глухів, https://orcid.org/0009-0007-3571-474X

ЗМІСТ ТА СТРУКТУРА ПРОЄКТНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. У статті здійснено аналіз тлумачення поняття «*проєктна компетентність»* різними науковцями, констатовано, що вони демонструють різноманітність авторських позицій, що свідчить про актуальність досліджуваного феномена як складника професійної компетентності. Обґрунтовано необхідність формування в майбутніх учителів технологій цієї специфічної здатності, яка поєднує теоретичні знання, практичні навички, творче мислення та ціннісні орієнтації, забезпечуючи готовність до здійснення проєктної діяльності в педагогічній сфері. Ґрунтуючись на атрибутивно-реляційному визначенні понять, сформульовано власне трактування дефініції *«проєктна компетентність майбутнього вчителя технологій»,* яке розуміємо як *здатність особистості науково обґрунтовано планувати, розробляти та реалізовувати педагогічні й навчальні проєкти технологічного спрямування із подальшим рефлексивно-критичним аналізом їх результатів, яка забезпечується володінням системою психолого-педагогічних, методичних і предметних знань, розвиненими практичними вміннями, сформованими потребами та мотивами самовдосконалення, морально-етичними цінностями і релевантними особистісно-професійними якостями, що у своїй сукупності зумовлює формування проєктної компетентності учнів та успішне розв'язання завдань технологічної освіти.* На основі ґрунтовного аналізу наукового доробку вітчизняних та зарубіжних учених, власного викладацького досвіду, змістового наповнення проєктної компетентності майбутнього вчителя технологій виокремлено її структурні компоненти, а саме: *мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний та особистісно-рефлексивний,* а також детально схарактеризовано їх сутність.

Ключові слова: підготовка, проєктна діяльність, проєктна компетентність, професійна компетентність, майбутні вчителі технологій, зміст поняття, структурні компоненти.

Kurok Vira Panasivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Head of the Department of Technological and Vocational Education, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, https://orcid.org/0000-0003-1474-3879

Dmytrenko Volodymyr Mykhailovych graduate student of the Department of Technological and Vocational Education, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, https://orcid.org/0009-0007-3571-474X

CONTENT AND STRUCTURE OF PROJECT COMPETENCE OF FUTURE TECHNOLOGY TEACHERS

Abstract. The article analyzes various interpretations of the concept of *project competence* proposed by different scholars and states that they demonstrate a diversity of authorial positions, which confirms the relevance of this phenomenon as a component of professional competence. The necessity of developing this specific ability in future technology teachers is substantiated, as it integrates theoretical knowledge, practical skills, creative thinking, and value orientations, ensuring readiness for project-based activity in the pedagogical sphere.

Based on the attributive-relational definition of concepts, the author formulates an original interpretation of the definition of *project competence of future technology teachers*, understood as an individual's ability to scientifically substantiate the planning, design, and implementation of pedagogical and educational projects of a technological orientation, followed by reflexive and critical analysis of their results. This ability is ensured by mastery of a system of psychological-pedagogical, methodological, and subject-specific knowledge, developed practical skills, formed needs and motives for self-improvement, moral and ethical values, and relevant personal and professional qualities, which collectively determine the formation of students' project competence and the successful solution of the tasks of technology education.

On the basis of a thorough analysis of the scientific achievements of domestic and foreign scholars, the author's own teaching experience, and the substantive content of the project competence of future technology teachers, its structural components are identified, namely: motivational-value, cognitive, activity-based, and personal-reflexive, and their essence is described in detail.

Keywords: training, project activity, project competence, professional competence, future technology teachers, conceptual content, structural components.

Постановка проблеми. На сучасному етапі трансформації освітньої системи спостерігається поступове зміщення акцентів із традиційного накопичення знань на формування ключових та професійних компетентностей, необхідних для ефективної педагогічної практики в умовах швидких соціально-економічних і технологічних змін. У цьому контексті проблема підготовки майбутніх учителів технологій вирізняється особливою актуальністю, оскільки їхня професійна діяльність передбачає організацію практико орієнтованого, творчого та проєктного навчання здобувачів освіти. Роль учителя технологій виходить за межі передачі предметних знань та умінь. Він має вміти ініціювати та супроводжувати навчальні проєкти, здійснювати їх планування, реалізацію та оцінювання, а також забезпечувати поступове залучення учнів до різнорівневих проєктних завдань. Усе це зумовлює необхідність формування в майбутніх педагогів специфічної здатності – проєктної компетентності, яка поєднує теоретичні знання, практичні навички, творче мислення та ціннісні орієнтації, забезпечуючи готовність до здійснення проєктної діяльності в педагогічній сфері.

У науковому дискурсі поняття «проєктна компетентність» трактується неоднозначно. Дослідники розглядають її як складову професійної компетентності, як результат підготовки до проєктної діяльності або як інтегративне особистісне утворення, що відображає здатність до проєктування в певній предметній або професійній галузі. Водночас відсутність усталеного підходу до визначення сутності та структури проєктної компетентності майбутніх учителів технологій засвідчує потребу в більш ґрунтовному теоретичному аналізі, який враховуватиме особливості їхньої фахової підготовки та специфіку майбутньої педагогічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах сучасних наукових підходів окреслюється самостійний напрям досліджень, орієнтований на вивчення проєктної компетентності фахівців, що представлено у працях Л. Гапон-Байди, М. Голєвої, С. Данилюка, Н. Зимівець, Н. Іванової, В. Ковальчука, С. Купчак, І. Левіної, А. Максимової, Т. Мачачі, М. Наконечної, М. Прилуцького, Т. Япринець та інших. Водночас значна частина досліджень присвячена аналізу проєктної компетентності педагогічних працівників (А. Власенко, Т. Газука, І. Гонтаренко, Н. Грицай, В. Козленко, Н. Нагорна, А. Нікуліна, Б. Павлюк, М. Пелагейченко, Л. Савченко та ін.).

Аналіз наукових трактувань поняття «проєктна компетентність» свідчить про відсутність єдиного підходу до його розуміння, що зумовлено міждисциплінарним характером проєктної діяльності та специфікою професійної підготовки фахівців різних галузей. Так, у працях учених проєктна компетентність розглядається як інтегративна характеристика особистості (М. Голєва, І. Гонтаренко, В. Козленко, І. Левіна), як рівень готовності та здатності до проєктної діяльності (Б. Павлюк, Н. Нагорна, В. Ковальчук), як сукупність проєктних знань, умінь, навичок і досвіду (О. Волик, Е. Арванітопуло,

М. Прилуцький), а також як процес і результат професійної підготовки, спрямований на створення конкретного продукту проєктної діяльності (М. Наконечна, Л. Гапон-Байда, С. Купчак).

У дослідженнях, присвячених підготовці педагогів, проєктна компетентність трактується як важлива складова їхньої професійної компетентності, що забезпечує ефективну організацію та впровадження навчальних й освітніх проєктів (І. Левіна, О. Кучерук, В. Козленко).

Враховуючи широке поле застосування терміна «проєктна компетентність», необхідним видається уточнення його змісту з опертям на наукові напрацювання вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Мета статті. Визначити та теоретично обґрунтувати зміст і структуру проєктної компетентності майбутніх учителів технологій.

Виклад основного матеріалу. У межах нашого дослідження проєктну компетентність вчителя ми розглядаємо як складник професійної компетентності, що виявляється у здатності вчителя до педагогічного й технологічного проєктування, передбачає оволодіння проєктними знаннями, уміннями й навичками, досвідом творчої діяльності, ціннісним ставленням до проєктної роботи та забезпечує ефективну розробку, реалізацію й оцінювання навчальних проєктів у процесі технологічної освіти.

За логікою нашого дослідження для визначення поняття «проєктна компетентність майбутнього учителя технологій» необхідно проаналізувати кваліфікаційні характеристики, професіограми, освітні стандарти щодо вимог, яким мають відповідати майбутні учителі технологій для здійснення проєктної діяльності.

Аналіз законодавчо-нормативних джерел дає можливість зробити кілька важливих узагальнень. По-перше, вимоги, закріплені в освітніх стандартах і ОПП, орієнтовані на результат – здатність майбутнього вчителя проєктувати освітній процес, інтегрувати знання з технологій, педагогіки та методики навчання, а також організовувати діяльність учнів у формі проєктів. По-друге, НРК і професійний стандарт забезпечують основу для зіставлення компетентнісних компонентів («знання – уміння – цінності»), що характерні для ефективної проєктної діяльності. У сукупності, ці документи задають нормативні орієнтири та критерії, які мають бути враховані в процесі формулювання дефініції «проєктної компетентності майбутнього учителя технологій» у межах професійної підготовки.

Відповідно до професійного стандарту майбутній учитель технологій має бути компетентним у виконанні низки трудових функцій і завдань, пов’язаних з організацією та реалізацією проєктної діяльності в освітньому процесі. До таких функцій належать: планування проєктно орієнтованого навчання, організація та супровід виконання проєктів учнями, оцінювання результатів проєктної діяльності, а також створення безпечного, ресурсно забезпеченого та творчо стимулюючого навчального середовища [9].

Зокрема, у межах професійної діяльності педагог повинен уміти:

− визначати проблематику, тему та цілі навчальних проєктів;

− добирати методи, матеріали, інструменти й технологічні процеси, необхідні для реалізації завдання;

− моделювати етапи проєкту та формувати план його виконання;

− здійснювати консультативний і фасилітаційний супровід учнів під час виконання проєкту;

− організовувати командну взаємодію та розподіл функцій у групі;

− застосовувати техніки розвитку креативності й генерації рішень;

− забезпечувати контроль якості та відповідність результатів проєкту технічним, естетичним і функціональним вимогам;

− здійснювати презентацію й захист проєктного продукту;

− проводити підсумкове оцінювання, самооцінювання та рефлексію результатів проєктної діяльності учнів.

Аналіз змісту цих функцій свідчить про їх багатокомпонентний характер, що поєднує інженерно-технологічні, дизайнерські, педагогічні, управлінські та комунікативні складові. Педагог виступає не лише джерелом знань, а й організатором, координатором, фасилітатором і консультантом у процесі проєктної діяльності здобувачів освіти.

Важливо підкреслити, що реалізація функцій вимагає сформованості відповідної системи знань (предметних, методичних, психолого-педагогічних), а також умінь і ціннісних орієнтацій, що відображають зміст проєктної компетентності майбутнього вчителя технологій. Саме ці вимоги співвідносяться з міжнародними моделями підготовки до проєктної діяльності (Project-Based Learning, Design Thinking) та відповідають змісту дескрипторів Національної рамки кваліфікацій у частині застосування інноваційних та комплексних підходів до розв’язання практичних проблем.

Узагальнюючи, можна відзначити, що професійний стандарт формує чітке нормативне підґрунтя для визначення структури проєктної компетентності майбутнього вчителя технологій, а також задає орієнтири для проєктування змісту освітніх програм і методичного наповнення підготовки таких фахівців.

Ґрунтовний аналіз наукових джерел дав змогу виокремити сукупність професійно значущих якостей особистості, цілеспрямоване формування яких забезпечує здатність майбутнього вчителя технологій до здійснення проєктної діяльності та її успішної реалізації в освітньому процесі. До таких якостей належать: працьовитість, наполегливість і сміливість, що сприяють активній реалізації авторських задумів у межах проєктної діяльності, а також професійна спрямованість, емпатія, рефлексія, толерантність, вольовий самоконтроль [10, с 27].

Узагальнення вимог до професійної діяльності майбутнього вчителя технологій, аналіз його особистісно-професійних якостей, а також результати теоретичного осмислення підходів до тлумачення досліджуваного феномену

створюють підґрунтя для формулювання власного атрибутивно-реляційного визначення – через найближчий рід (*genus proximum*) і видові ознаки (*differentia specifica*). Визначення (дефініція) поняття в логіці розглядається як мисленнєва операція, спрямована на розкриття змісту поняття або встановлення значення терміна, яким воно позначається. Формальна логіка уточнює, що структура визначення передбачає наявність двох взаємопов'язаних складників: визначуваного поняття (*definiendum – Dfd*) та визначаючого поняття (*definiens – Dfn*). Водночас логічний зміст дефініції полягає в окресленні сукупності істотних ознак, які мисляться у визначуваному понятті [2, с. 180].

Потрібно сформулювати явне (експліцитне) визначення поняття «проєктна компетентність майбутнього вчителя технологій», що структурно поєднує як *definiendum*, так і *definiens*. Водночас така дефініція має ґрунтуватися на виокремленні найближчої родової ознаки та сукупності суттєвих видових ознак, які є необхідними й достатніми для відмежування досліджуваного поняття від інших понять відповідного класу.

Уважаємо, що найбільш ефективним (серед номінальних і реальних, що визначені теорією) буде саме реальне визначення, що містить істотні й загальні ознаки поняття [2, с. 180]. З огляду на це, а також відповідно до логіки наукового аналізу, поняття «проєктна компетентність майбутнього вчителя технологій» у подальшому розглядатиметься через найближчий рід і сукупність суттєвих видових ознак, тобто в атрибутивно-реляційному аспекті.

Під час дефініювання поняття «проєктна компетентність майбутнього вчителя технологій» у дослідженні дотримуватимемося загальноприйнятих логічних правил формулювання визначень [7], а саме: *принципу пропорційності визначення*, відповідно до якого обсяг визначуваного поняття (definiendum) і визначаючого поняття (definiens) має бути рівнозначним; *принципу відсутності логічного кола*, що передбачає недопустимість визначення поняття через саме себе або через інші похідні від нього поняття; *принципу чіткості й однозначності*, за яким зміст і обсяг дефініції не повинні допускати подвійного тлумачення; *принципу стверджувального характеру визначення*, згідно з яким definiens має містити лише позитивні твердження щодо definiendum.

На початковому етапі дефініювання доцільно визначити родову ознаку досліджуваного поняття, після чого здійснити виокремлення видових ознак, тобто таких характеристик, які відрізняють елементи обсягу definiens від компонентів обсягу відповідного родового поняття.

Проведений аналіз наукових дефініцій засвідчив, що у визначеннях дослідники як родову ознаку поняття найчастіше виокремлюють: здатність особи, інтегральну якість особистості, властивість особистості, інтегровану характеристику суб'єкта діяльності, інтегративну якість особистості, складну інтегративну діяльність тощо.

Враховуючи принципи пропорційності, відсутності логічного кола, чіткості та стверджувального характеру визначення, а також операційність

поняття «компетентність» у педагогічній практиці та визначення в Законі України «Про вищу освіту» [8], у подальшому приймаємо родову ознаку «*здатність особистості*» як найближчий рід (*genus proximum*). Такий вибір забезпечує: відповідність компетентнісній природі феномена (компетентність завжди містить спроможність діяти на основі знань, умінь, цінностей); можливість операціоналізації (критерії, показники, індикатори прояву здатності в проєктній діяльності); чітке розмежування із суміжними поняттями (якість/властивість/характеристика мають переважно статичний, дескриптивний характер; натомість здатність фіксує потенційно-операційну і результативну спрямованість).

Подальше уточнення змісту поняття «проєктна компетентність майбутнього вчителя технологій» здійснюється шляхом виокремлення його суттєвих видових ознак, які конкретизують цю здатність і відмежовують її від інших суміжних компетентностей. Передусім доцільно наголосити на безпосередньому зв'язку проєктної компетентності з професійною діяльністю вчителя технологій. Зазначена компетентність не є абстрактною характеристикою особистості, а формується й реалізується в контексті виконання професійних функцій педагога: планування освітнього процесу, організації навчально-проєктної діяльності учнів, інтеграції технологічних, педагогічних і дизайнерських рішень. Саме тому проєктна компетентність виступає важливим чинником професійної ефективності майбутнього вчителя технологій. За результатами аналізу підходів учених, які обґрунтовували понятійну систему проєктної діяльності майбутніх педагогів (А. Власенко, Т. Газука, І. Гонтаренко, Н. Грицай, В. Козленко, Н. Нагорна, А. Нікуліна, Б. Павлюк, М. Пелагейченко, Л. Савченко та ін.), вважаємо, що викладач, який володіє такою компетентністю, має бути здатним самостійно й творчо планувати, організовувати, реалізовувати та оцінювати педагогічні й навчальні проєкти, спрямовані на розв'язання професійних завдань у галузі технологічної освіти. У цьому аспекті першою видовою ознакою проєктної компетентності є: *володіння методикою педагогічного проєктування, здатність до практичної реалізації педагогічних й навчальних проєктів, а також критичного осмислення та рефлексії їх результатів.* Вона відображає інтеграцію теоретичної обізнаності з технологією педагогічного проєктування та практичної готовності застосовувати їх в освітньому процесі, включно з аналізом успішності проєктної діяльності та її корекцією.

Друга суттєва видова ознака конкретизує внутрішню структуру проєктної компетентності й пов'язана з наявністю в майбутнього вчителя відповідного знаннєвого, діяльнісного та ціннісно-мотиваційного підґрунтя. Йдеться про: володіння певним обсягом психолого-педагогічних, методичних і предметних знань, практичних умінь і навичок, потреб та мотивів самовдосконалення, морально-етичних цінностей і необхідних особистісно-професійних якостей. До таких якостей належать мотиваційна спрямованість на проєктну діяльність, самокритичність, високий творчий потенціал, різнобічність інтересів,

толерантність, широта мислення тощо. У сукупності вони забезпечують творче, креативне ставлення до педагогічної діяльності та надають можливість учителю технологій ефективно організовувати проєктно орієнтоване навчання.

Окрім зазначеного, логічне завершення дефініції потребує введення третьої суттєвої видової ознаки, яка відображає динамічний і перспективний характер проєктної компетентності. Нею є: творчість, новаторство і мобільність особистості, що зумовлюють спроможність до успішного розв'язання завдань технологічної освіти та забезпечують високі рівні сформованості проєктної компетентності учнів. Ця ознака підкреслює здатність майбутнього вчителя технологій оперативно реагувати на зміни в освітньому середовищі, впроваджувати інноваційні педагогічні та технологічні рішення, адаптувати проєктну діяльність до індивідуальних і соціокультурних потреб учнів.

Таким чином, виокремлені видові ознаки в їх логічній сукупності дають можливість обґрунтувати цілісне трактування *проєктної компетентності майбутнього вчителя технологій,* яке розуміємо як *здатність особистості науково обґрунтовано планувати, розробляти та реалізовувати педагогічні й навчальні проєкти технологічного спрямування із подальшим рефлексивно-критичним аналізом їх результатів, яка забезпечується володінням системою психолого-педагогічних, методичних і предметних знань, розвиненими практичними вміннями, сформованими потребами та мотивами самовдосконалення, морально-етичними цінностями і релевантними особистісно-професійними якостями, що у своїй сукупності зумовлює формування проєктної компетентності учнів та успішне розв'язання завдань технологічної освіти.*

Обґрунтування компонентів проєктної компетентності майбутніх учителів технологій залишається складним і досить суперечливим питанням як в теорії, так і в практиці сучасної освіти. Вітчизняні й зарубіжні дослідження свідчать про полікомпонентний і водночас дискусійний характер структури проєктної компетентності. У різних авторів виокремлюються схожі за змістом, але по-різному названі складові проєктної компетентності: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний/операційний, рефлексивний/оцінювальний; інколи додаються управлінський, технологічний, комунікативний, інноваційний та ін. Це вказує на потребу системного узгодження компонентів під конкретну професійну діяльність учителя технологій.

Так, Б. Павлюк у структурі проєктної компетентності майбутніх учителів початкової школи пропонує виокремити мотиваційно-ціннісний, проєктувально-діяльнісний, функціональний компоненти [6, с. 58]. На думку Т. Кучай із співавторами, проєктна компетентність включає два взаємопов'язані компоненти – структурний і функціонально-процесуальний, які мають забезпечувати узгодженість цілей і змісту навчання. У структурний компонент, за цими авторами, входять когнітивний, культурологічний, технологічний, комунікативний, рефлексивний та інноваційний елементи [3]. М. Голєва, досліджуючи процес професійної підготовки майбутнього менеджера, стверджує, що

«проєктна компетентність інтегрує мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісно-операційний, рефлексивний компоненти, які відображають її сутність як професійно-значущої, інтегративної якості особистості» [1, с. 64].

Н. Нагорна до компонентів проєктно-технологічної компетентності майбутніх учителів трудового навчання відносить: мотиваційно-ціннісний («сформованість цінностей і ставлень, що цілісно реалізуються в діяльності з проєктування і моделювання»); гностично-діяльнісний («розвиток пізнавальних та проєктно-технологічних умінь і навичок особистості, застосування на практиці здобутих знань»); особистісно-рефлексивний («розвиток особистості педагога та його учнів») [4, с. 88]. А. Нікуліна визначає такі «компоненти проєктно-творчої компетентності майбутнього вчителя технологій: мотиваційний, когнітивний, операційно–діяльнісний, контрольно–оціночний» [5, с. 78].

Враховуючи специфіку предметної області «Технології» (проєктування, моделювання, конструювання, дизайн-мислення) та узгодженість позицій авторів, обґрунтовано приймаємо чотирикомпонентну модель: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний та особистісно-рефлексивний компоненти.

Мотиваційно-ціннісний компонент визначається особистісними мотивами, ціннісними орієнтаціями та професійною спрямованістю майбутнього вчителя технологій, які формуються в процесі його професійної підготовки та зумовлюють готовність до здійснення проєктної діяльності. Його зміст визначають інтереси, переконання, прагнення, професійні цілі та ідеали здобувача освіти, що слугують внутрішнім джерелом активності та підтримують внутрішню мотивацію до участі в проєктно-творчій діяльності. Мотиваційні чинники можуть охоплювати зацікавлення технологічною проблематикою, потребу в професійному саморозвитку, бажання впливати на якість освітнього середовища, створювати нові продукти чи досягати успіху в майбутній педагогічній діяльності.

Когнітивний компонент проєктної компетентності майбутніх учителів технологій розглядається як інтегрована система знань і способів розумової діяльності (критичне та творче мислення, прогностичні, аналітичні вміння тощо), що охоплює глибоке розуміння теоретичних засад проєктної діяльності, методології конструювання та моделювання. Його сформованість визначає успішність виконання професійної діяльності, пов’язаної з проєктуванням, моделюванням, конструюванням, організацією технологічних процесів, а також оцінюванням результатів проєктної діяльності. Крім того, когнітивний компонент сформованої проєктної компетентності педагога визначає гнучкість та оперативність мислення в професійній предметній галузі з опертям на сучасний рівень розвитку психолого-педагогічного знання, алгоритмізації та здатності керувати проєктуванням.

Система знань містить: теоретико-методологічні засади проєктної діяльності (розуміння сутності та принципів PBL (ціль, проблемність,

автентичність), типи/класи проєктів, етапність і дизайн якісного проєкту, критерії якості проєкту тощо) та технологічно-предметні знання (принципи дизайну, інженерної графіки, матеріалознавства, основ технологічних процесів, ергономіки, естетики, економіки та маркетингу в контексті створення технологічних об'єктів); знання про методи організації проєктної діяльності (від ідеї до впровадження), методи пошуку та аналізу інформації, методи генерації ідей (наприклад, мозковий штурм, синектика), методи оцінки та вибору оптимальних рішень, а також принципи командної роботи над проєктом.

Діяльнісний компонент проєктної компетентності відображає здатність майбутнього вчителя технологій безпосередньо здійснювати повний цикл проєктно-творчої діяльності в професійній сфері – від постановки проблеми й проєктування рішення до організації процесу, представлення результатів і рефлексивного оцінювання. Він базується на сукупності гностичних, проєктувальних, дослідницьких, організаційних, комунікативних та рефлексивно-оцінювальних умінь, що у своїй єдності забезпечують високу продуктивність праці вчителя. Зміст цього компонента охоплює комплекс навичок, що відображають специфіку галузі «Технології»: від оволодіння способами проєктної діяльності до застосування спеціальних конструкторсько-технологічних умінь.

Особистісно-рефлексивний компонент проєктної компетентності майбутніх учителів технологій охоплює систему професійних ставлень та здатностей до саморегуляції й рефлексивного аналізу власної діяльності. Цей компонент забезпечує внутрішні умови для ефективного здійснення проєктної діяльності, визначаючи її смислове наповнення та спрямованість. Відповідно до сучасних підходів, проєктна компетентність не може зводитися лише до техніко-технологічних та методичних умінь, вона охоплює здатність майбутнього вчителя усвідомлювати власні навчальні та професійні стратегії, здійснювати планування, самооцінювання, коригування, емоційно-вольову підтримку та конструктивну інтерпретацію результатів.

Однією із складових проєктної компетентності майбутніх учителів технологій є особистісні якості, до яких відносимо: творче мислення, уміння генерувати ідеї, розвиненість фантазії та уяви як підґрунтя для моделювання майбутніх продуктів проєктної діяльності та прогнозування результатів їх реалізації, наявність естетичних смаків, прагнення до створення та організації нових дизайн-об’єктів.

Висновки. Узагальнюючи наявні підходи до трактування сутності та структури проєктної компетентності, доцільно зауважити, що сучасний майбутній учитель технологій має бути здатним професійно здійснювати проєктну діяльність у педагогічному середовищі, виявляти стійку мотивацію до впровадження проєктно орієнтованих рішень, володіти знаннями про механізми проєктування та організації освітніх процесів, а також уміннями моделювати педагогічні впливи та забезпечувати їх результативність. Суттєвим є не лише використання відомих проєктних технологій, а й їх адаптація й удосконалення

відповідно до конкретних освітніх завдань. До важливих професійних характеристик майбутнього педагога, здатного якісно реалізувати проєктну діяльність, належать глибокі фахові знання, спеціальні аналітичні та конструктивні вміння, креативність мислення, орієнтованість на досягнення високих результатів, а також розвинуті навички самоаналізу, самоконтролю та рефлексії. Сукупність зазначених компонентів, що функціонують у взаємозв'язку та взаємозумовленості, формує змістове наповнення проєктної компетентності майбутніх учителів технологій.

Подальші наукові розвідки в межах нашого дослідження вбачаємо у визначенні та науковому обґрунтуванні критеріїв, показників та рівнів сформованості проєктної компетентності майбутніх учителів технологій.

Література:

1. Голєва М. С. Формування проєктної компетентності майбутніх менеджерів у процесі професійної підготовки. дис. ... д-ра філософії : 015 - Професійна освіта (за спеціалізаціями) (01 «Освіта/Педагогіка»). /Національний університет біоресурсів і природокористування України. Київ, 2023. 233 с.
2. Конверський А. Є. Логіка: підручник / 2-ге вид. виправлене. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 391 с.
3. Корницька Л.А. Розвиток творчого мислення майбутніх інженерів-педагогів швейного профілю на основі етнодизайну. *Таврійський вісник освіти*. 2007. № 1. С. 81 – 91.
4. Нагорна Н. О. Формування проєктно-технологічної компетентності майбутніх учителів трудового навчання у процесі вивчення основ проєктування і моделювання: дис. … канд. пед. наук: 13.00.02. Київ. 2021. 306 с.
5. Нікуліна А. В. Формування проектно-творчої компетентності майбутніх учителів технологій у процесі професійної підготовки : дис. … канд. пед. наук / Харківський нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Харків, 2016. 284 с.
6. Павлюк Б. В. Формування проектної компетентності майбутніх учителів початкової школи в процесі професійної підготовки: дис. … канд. пед. наук: 13.00.04. Вінниця,2020. 02 с.
7. Пасько Я. І., Білецький В. В., Савенкова М. Є., Бурега В. В. Логіка : навчально-методичний посібник / заг.ред. Буреги В. В. Донецьк: Дон ДДУ, 2004. 75 с.
8. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 р. № 1556-VII (станом на 1 вересня 2021 р.) / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення: 01.11.2025).
9. Про затвердження професійного стандарту «Вчитель закладу загальної середньої освіти». Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.08.2024 № 1225. URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-237 profesiinoho-standartu-vchytel-zakladu-zahalnoi-serednoi-osvity (дата звернення: 10.11.2025).
10. Шевченко Л. С. Теоретичні і методичні засади підготовки майбутніх учителів технологій до інноваційної педагогічної діяльності: дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2019. 557 с.

References:

1. Holieva, M. S. (2023). *Formuvannia proiektnoi kompetentnosti maibutnikh menedzheriv u protsesi profesiinoi pidhotovky* [Formation of project competence of future managers in the process of professional training]: PhD dissertation in Education. National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Kyiv. 233 p. [in Ukrainian].

2. Konverskyi, A. Ye. (2017). *Lohika: pidruchnyk* [Logic: textbook]. 2nd ed., revised. Kyiv: Kyiv University Publishing Center. 391 p. [in Ukrainian].

3. Kornytska, L. A. (2007). Rozvytok tvorchoho myslennia maibutnikh inzheneriv-pedahohiv shveinoho profiliu na osnovi etnodyzainu [Development of creative thinking of future engineer-teachers of the sewing profile based on ethnodesign]. *Tavriiskyi visnyk osvity*, 1, 81–91. [in Ukrainian].

4. Nahorna, N. O. (2021). *Formuvannia proiektno-tekhnolohichnoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv trudovoho navchannia u protsesi vyvchennia osnov proiektuvannia i modeliuvannia* [Formation of project-technological competence of future teachers of labor education in the process of studying the basics of design and modeling]: PhD dissertation in Pedagogy. Kyiv. 306 p. [in Ukrainian].

5. Nikulina, A. V. (2016). *Formuvannia proiektno-tvorchoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv tekhnolohii u protsesi profesiinoi pidhotovky* [Formation of project-creative competence of future technology teachers in the process of professional training]: PhD dissertation in Pedagogy. H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Kharkiv. 284 p. [in Ukrainian].

6. Pavliuk, B. V. (2020). *Formuvannia proiektnoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv pochatkovoi shkoly v protsesi profesiinoi pidhotovky* [Formation of project competence of future primary school teachers in the process of professional training]: PhD dissertation in Pedagogy. Vinnytsia. 302 p. [in Ukrainian].

7. Pasko, Ya. I., Biletskyi, V. V., Savenkova, M. Ye., & Bureha, V. V. (2004). *Lohika: navchalno-metodychnyi posibnyk* [Logic: учебно-methodical manual]. Donetsk: Donetsk State University of Management. 75 p. [in Ukrainian].

8. Verkhovna Rada of Ukraine. (2014). *On higher education: Law of Ukraine No. 1556-VII (as amended September 1, 2021)*. Retrieved November 1, 2025, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text [in Ukrainian].

9. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2024). *On approval of the professional standard "Teacher of general secondary education institution" (Order No. 1225)*. Retrieved November 10, 2025, from https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-237-profesiinoho-standartu-vchytel-zakladu-zahalnoi-serednoi-osvity [in Ukrainian].

10. Shevchenko, L. S. (2019). *Teoretychni i metodychni zasady pidhotovky maibutnikh uchyteliv tekhnolohii do innovatsiinoi pedahohichnoi diialnosti* [Theoretical and methodological foundations of training future technology teachers for innovative pedagogical activity]: Doctoral dissertation in Pedagogy. Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Vinnytsia. 557 p. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.014.6:355271

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1366-1379

Кущенко Олег Ігорович магістр комп'ютерних наук, аспірант, Інститут вищої освіти НАПН України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-2766-2704

ПІДХОДИ ДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УМОВАХ КРИЗИ

Анотація. У статті здійснено теоретичне узагальнення та систематизацію підходів до забезпечення і вдосконалення якості вищої освіти в контексті цифрових трансформацій в умовах кризових впливів. Обґрунтовано, що цифровізація перестає бути допоміжним інструментом модернізації вищої освіти та набуває статусу системного чинника трансформації управління якістю, розвитку освітніх програм та інституційного розвитку закладів вищої освіти. Визначено теоретико-методологічні засади дослідження, що ґрунтуються на системному, інституційному та інклюзивному підходах. Проаналізовано роль інституційних стратегій цифровізації, політик використання штучного інтелекту, інтеграції управління на основі даних та аналітики навчання в процесах внутрішнього забезпечення якості. Виокремлено сучасні інструменти розвитку освітніх програм, зокрема адаптивні платформи, мікрокваліфікації, генеруючі додатки ШІ та цифрові рішення підтримки інклюзивності. Розкрито значення формування стійкого цифрового освітнього середовища, що передбачає інтеграцію систем управління, аналітичних систем, заходів кіберзахисту та кризово-адаптивних механізмів. На основі матричної моделі проведено порівняльний аналіз підходів провідних європейських та українських університетів до цифрової трансформації і забезпечення якості. Виявлено кореляцію між рівнем інституційної спроможності, стратегічною інтеграцією цифрових технологій та позицією університету в міжнародних рейтингах. Доведено, що ключовою умовою вдосконалення якості вищої освіти є не лише впровадження цифрових інструментів, а їх системна інтеграція в структури врядування, механізми академічної доброчесності, системи підтримки студентів і розвиток людського капіталу в умовах кризи.

Ключові слова: якість вищої освіти, забезпечення якості, цифрова трансформація, штучний інтелект, інклюзивність, цифрове освітнє середовище, кризові умови, інституційна стратегія, рейтинги.

Oleh Kushchenko Master of Computer Science, PhD student, Institute of Higher Education of the NAES of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-2766-2704

APPROACHES TO ASSURING AND ENHANCING HIGHER EDUCATION QUALITY IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSITION UNDER CRISIS

Abstract. The article provides a theoretical generalisation and systematisation of approaches to assuring and enhancing higher education quality in the context of digital transition under crisis. It is substantiated that digitalisation is no longer merely an auxiliary tool of higher education modernisation but has become a systemic factor in transforming quality management, study programmes, and institutional development of higher education institutions. The theoretical and methodological framework of the study is grounded in systemic, institutional, and inclusive approaches. The paper analyses the role of institutional digital strategies, artificial intelligence (AI) policies, integration of data-driven management and learning analytics in internal quality assurance processes.

Contemporary tools for study programme development, including adaptive platforms, micro-credentials, generative AI applications, and digital solutions supporting inclusivity are identified. The significance of building a resilient digital educational environment is emphasised, encompassing the integration of LMS platforms, analytical systems, cybersecurity measures, and crisis-adaptive mechanisms. Based on a matrix model, a comparative analysis of leading European and Ukrainian universities is conducted to assess their approaches to digital transition and quality assurance. The study reveals a correlation between institutional capacity, strategic integration of digital technologies, and Universities' positions in international rankings. It is argued that effective enhancement of higher education quality depends not solely on the adoption of digital tools but on their systematic integration into governance structures, academic integrity mechanisms, student support systems, and human capital development in times of crisis.

***Keywords*:** higher education quality, quality assurance, digital transition, artificial intelligence, data-driven management, inclusivity, digital educational environment, crisis conditions, institutional strategy, learning analytics, rankings.

Постановка проблеми. Цифрові трансформації стали визначальним чинником розвитку системи вищої освіти у XXI столітті. Інтеграція цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту (ШІ) та аналітики даних, трансформує підходи до викладання і навчання, оцінювання та управління закладами вищої освіти, а також до забезпечення та вдосконалення якості вищої освіти та освітньої діяльності. У нових умовах цифрові інструменти розглядаються не лише як допоміжні засоби оптимізації освітніх процесів, а як структурний компонент модернізації систем вищої освіти і підвищення їх ефективності [1].

Особливої актуальності цифрова трансформація набуває в умовах кризових явищ – пандемії COVID-19, воєнних конфліктів, економічної нестабільності та соціальних потрясінь. Досвід останніх років засвідчив, що цифрові технології стали критично важливим інструментом забезпечення

безперервності освітнього процесу, підтримки доступності вищої освіти та збереження її якості [4; 5]. Водночас стрімкий перехід до дистанційних і змішаних форматів викладання і навчання виявив структурні дисбаланси в управлінні якістю, цифровій інфраструктурі, підготовці викладачів і системах внутрішнього і зовнішнього забезпечення якості вищої освіти.

У міжнародному дискурсі забезпечення якості вищої освіти дедалі більше розглядається як інструмент стратегічної трансформації закладів вищої освіти в умовах невизначеності та криз [3]. Цифровізація впливає на всі елементи системи якості: освітні програми, методи і методики викладання і навчання, оцінювання результатів навчання, академічну доброчесність, управлінські процеси та аналітику даних. Застосування генеративного ШІ створює нові можливості для персоналізації процесу навчання, підвищення продуктивності викладачів і оптимізації управлінських процедур, але одночасно породжує ризики погіршення академічної доброчесності та професійної відповідальності [1]. Окремим напрямом сучасних досліджень є використання ШІ для підтримки інклюзивності та рівного доступу до якісної вищої освіти, що безпосередньо пов’язано з категорією якості як системної характеристики освітнього процесу [2]. В Україні цифрова трансформація вищої освіти визначена одним із стратегічних пріоритетів державної політики на 2022–2032 роки [6], що актуалізує потребу концептуального осмислення процесів забезпечення та вдосконалення якості вищої освіти в умовах масштабних цифрових змін і тривалих кризових впливів.

Таким чином, цифровізація перестає бути окремим напрямом модернізації та перетворюється на системний фактор трансформації вищої освіти та її якості. Це зумовлює необхідність теоретичного узагальнення підходів до забезпечення та вдосконалення якості вищої освіти в контексті цифрових трансформацій з урахуванням кризових умов функціонування освітніх систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика цифрової трансформації вищої освіти та її впливу на якість освітнього процесу активно досліджується в міжнародному науковому дискурсі. Акцентується увага на потенціалі генеративного ШІ для персоналізації процесу навчання, підвищення продуктивності викладачів і вдосконалення управлінських процесів, водночас підкреслюється ризик погіршення результатів навчання за умов неконтрольованого використання цифрових інструментів [1]. Таким чином, питання якості вищої освіти безпосередньо пов’язується з характером інтеграції цифрових технологій у педагогічну практику.

Дослідниками розглядається інклюзивний потенціал цифрових рішень щодо використання ШІ для підтримки студентів з особливими освітніми потребами, а також пропонуються етичні, управлінські та нормативні умови їх впровадження [2]. Це розширює розуміння якості вищої освіти як категорії, що охоплює доступність вищої освіти, справедливість оцінювання та стійкість результатів навчання. Європейський вимір забезпечення якості в умовах криз

відображено в аналітичних матеріалах Європейської асоціації університетів, де система забезпечення якості розглядається як інструмент інституційної трансформації та адаптації до зовнішніх надзвичайних впливів [3]. Питання цифровізації в умовах пандемії COVID-19 досліджено у працях, що аналізують трансформацію організаційних моделей, цифрову інфраструктуру та механізми підтримки якості в нових форматах викладання і навчання [4].

Український контекст представлений дослідженнями щодо забезпечення конкурентоспроможної якості вищої освіти України, підвищення інклюзивності вищої освіти, розвитку інноваційної діяльності університетів, використання ІКТ та ШІ в умовах пандемії та війни, де цифрові технології розглядаються як інструмент забезпечення доступності та безперервності вищої освіти, мінімізації втрат якості [5; 7; 8; 9].

Разом із тим, у наявних дослідженнях переважає фрагментарний підхід: цифровізація, управління якістю та кризове функціонування вищої освіти часто аналізуються окремо. Комплексне осмислення підходів до забезпечення та вдосконалення якості вищої освіти в контексті цифрових трансформацій в умовах кризи потребує подальшого теоретичного осмислення.

Мета статті – теоретичне обґрунтування та систематизація підходів до забезпечення і вдосконалення якості вищої освіти в умовах цифрових трансформацій та кризових впливів, з урахуванням інституційного, технологічного та управлінського вимірів, а також визначення їхніх функціональних характеристик і взаємозв’язків у сучасному освітньому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічну основу дослідження становлять сучасні концепції забезпечення якості вищої освіти, теорії цифрової трансформації освітніх систем та підходи до управління вищою освітою в умовах криз. У межах міжнародного дискурсу якість вищої освіти розглядається як багатовимірна категорія, що охоплює результативність навчання, інституційну спроможність, академічну доброчесність, інклюзивність і стійкість розвитку [1; 3]. Відповідно, забезпечення якості трактується не як процедура контролю, а як безперервний процес удосконалення, інтегрований у стратегічне управління закладом вищої освіти. Методологічно дослідження спирається на системний підхід, який дозволяє розглядати цифрову трансформацію як комплексну зміну структурних, процесуальних і ціннісних компонентів освітньої системи. У цьому контексті цифрові технології, зокрема генеративний ШІ, аналізуються як фактори, що впливають на педагогічні моделі, механізми оцінювання, управлінські процедури та аналітику даних. Водночас враховується, що результативність цифрових рішень залежить від їх інтеграції в дизайн освітнього процесу та освітніх програм, систему внутрішнього забезпечення якості, а не від наявності технології як такої.

Дослідження також базується на інституційному підході до управління якістю, відповідно до якого система забезпечення якості виступає інструментом адаптації університетів до зовнішніх викликів і кризових впливів [3]. Такий

підхід дозволяє розглядати якість як динамічну характеристику, що формується під впливом змін середовища — пандемічних обмежень, воєнних ризиків, соціально-економічної нестабільності [4; 5].

Окрему методологічну основу становить концепція інклюзивності та рівного доступу до якісної вищої освіти, що розширює розуміння якості через призму справедливості та підтримки різних груп здобувачів вищої освіти [2]. У цьому контексті цифрові інструменти аналізуються як засіб мінімізації освітніх втрат і підвищення доступності вищої освіти.

Таким чином, поєднання системного, інституційного та інклюзивного підходів формує цілісну теоретико-методологічну рамку дослідження, що дозволяє комплексно досліджувати забезпечення та вдосконалення якості вищої освіти в умовах цифрових трансформацій і кризових змін.

Цифрова трансформація зумовлює перегляд традиційних моделей управління якістю у закладах вищої освіти. Інституційні стратегії розвитку повинні передбачати наявність комплексних стратегій цифровізації та політик використання штучного інтелекту. Ефективна інтеграція ШІ у вищій освіті потребує розроблення інституційних рамок, що поєднують стимулювання інновацій, педагогічну доцільність та етичний нагляд [1]. Політики мають забезпечувати відповідальне використання ШІ-інструментів, розвиток партнерств між університетами, дослідницькими центрами й технологічними компаніями, а також упровадження механізмів моніторингу ризиків, пов’язаних із порушенням академічної доброчесності та захистом персональних даних [2].

Одним із ключових напрямів модернізації управління якістю є інтеграція підходу керування на основі даних (data-driven). Розвиток систем аналітики освітніх даних дозволяє здійснювати моніторинг академічної успішності студентів, виявляти групи ризику та прогнозувати ймовірність відрахування. ШІ може автоматизувати адміністративні процеси, зокрема формування тестових завдань, аналіз статистики результатів навчання, підтримку оцінювання та звітності [1]. Таким чином, цифрові інструменти здатні підвищити оперативність управлінських рішень і прозорість процедур забезпечення якості.

В умовах кризових потрясінь роль системи забезпечення якості (QA) суттєво трансформується. Досвід університетів засвідчує, що під час пандемії та інших криз QA-функції перестають бути формальною процедурою та стають інструментом інституційного реформування [3]. Підрозділи, відповідальні за якість, ініціюють поширення студентцентрованого підходу, перегляд механізмів оцінювання, посилення академічної доброчесності та прозорості управління. Отже, криза виступає каталізатором структурних змін у системі управління якістю. Разом із тим існують суттєві ризики та бар’єри цифровізації QA-процесів. Відсутність уніфікованих стандартів цифровізації, фрагментарність впровадження інформаційних систем і недостатній рівень студентцентричності освітнього процесу обмежують ефективність використання ІКТ для забезпечення якості. В українському контексті додатковими перешкодами є

нерівномірний розвиток цифрової інфраструктури та недостатній рівень управлінської компетентності у сфері цифрового менеджменту [5; 6; 10]. Подолання цих бар'єрів потребує цілеспрямованої підготовки кадрів, інвестицій у технологічні рішення та інтеграції цифрової трансформації в загальну стратегію розвитку ЗВО.

Таким чином, управління якістю в цифровому середовищі передбачає системну трансформацію інституційних стратегій, впровадження аналітичних механізмів прийняття рішень та переосмислення ролі забезпечення якості як інструменту стратегічного розвитку ЗВО в умовах невизначеності.

Цифрова трансформація змінює не лише управлінські процеси, а й підходи до проєктування та реалізації освітніх програм. Одним із ключових напрямів є впровадження адаптивних систем і персоналізованого навчання. ШІ-асистенти та адаптивні платформи здатні аналізувати навчальні дані та підлаштовувати складність, темп і формат матеріалів відповідно до індивідуальних потреб студентів. Сучасні інструменти генеративного ШІ можуть підтримувати формувальне оцінювання, надавати оперативний зворотний зв'язок і сприяти масштабуванню персоналізованого супроводу студентів [1]. Водночас ефективність таких рішень залежить від педагогічного дизайну: без чіткої методичної інтеграції існує ризик поверхневого засвоєння знань і навичок та зниження когнітивної активності студентів. Отже, персоналізація повинна поєднувати технологічні можливості з дидактичним обґрунтуванням.

Іншим інструментом модернізації освітніх програм є розвиток мікрокваліфікацій та модульних траєкторій (stackable credentials). Гнучка структура курсів у цифровому середовищі дозволяє оперативно оновлювати зміст, інтегрувати міждисциплінарні модулі та формувати індивідуальні освітні траєкторії. Такий підхід підвищує адаптивність освітніх програм до змін ринку праці та до кризових умов, забезпечуючи актуальність результатів навчання.

Значний потенціал мають ШІ-інструменти для розроблення освітніх матеріалів. Генеративний ШІ може використовуватися для створення тестових завдань, презентацій, інтерактивних симуляцій, кейсів і сценаріїв навчання, що особливо актуально в умовах обмежених ресурсів або дистанційного формату. ШІ слід розглядати як інструмент підвищення продуктивності викладача та як засіб покращення якості освітнього процесу за умови збереження академічної автономії та педагогічного контролю [1]. Таким чином, ШІ не замінює викладача, а розширює його можливості в організації викладання і навчання.

Окремого значення набуває аспект інклюзивності. Інструменти автоматичного перекладу, перетворення тексту на мовлення, розпізнавання мовлення, адаптивні інтерфейси та інтелектуальні системи підтримки студентів з особливими освітніми потребами здатні зменшувати бар'єри доступу до якісної вищої освіти.

ШІ може сприяти більшій залученості таких студентів до освітнього процесу та покращенню їхніх освітніх досягнень, однак впровадження цих

технологій потребує чітких механізмів етичного нагляду, захисту персональних даних і контролю алгоритмічної упередженості [2].

Таким чином, сучасні цифрові інструменти створюють умови для гнучкого, персоналізованого та інклюзивного розвитку освітніх програм. Їх ефективність визначається не технологічною новизною, а здатністю інтегруватися в систему забезпечення якості вищої освіти.

Формування стійкого цифрового освітнього середовища є структурною передумовою забезпечення та вдосконалення якості вищої освіти в умовах цифрових трансформацій і криз. Отже, стійке цифрове освітнє середовище – це цілісна цифрова екосистема, що інтегрує навчальні платформи (LMS/VLE) із системами управління (CRM), електронним документообігом, хмарними сховищами та аналітичними базами даних. Така інтеграція забезпечує системність освітніх і управлінських процесів, прозорість даних і можливість їх використання для прийняття рішень. В умовах кризи пріоритетного значення набувають резервування даних (backup), кіберзахист і безперебійність функціонування платформ. Розвиток цифрового середовища супроводжується зростанням ризиків кіберзагроз та академічного шахрайства. Віртуалізація освітнього процесу потребує впровадження систем моніторингу доброчесності, використання інструментів перевірки на плагіат, а також формування чітких етичних кодексів щодо застосування ШІ. Питання етичного контролю, захисту даних і прозорості алгоритмів є критично важливими для збереження довіри до цифрових інструментів у вищій освіті [2]. Отже, цифрове середовище повинно поєднувати технологічні інновації з нормативно-етичним регулюванням.

У кризових умовах цифрова екосистема ЗВО має виконувати функцію підтримки та забезпечення стійкості освітнього процесу. Це передбачає наявність систем онлайн-менторства, консультаційних сервісів і служб психологічної підтримки, доступних через цифрові канали. Досвід пандемії та воєнних викликів засвідчив, що такі сервіси є необхідним компонентом підтримки студентів і збереження їх академічної успішності [4; 5].

Суттєвим елементом цифрового освітнього середовища є забезпечення гібридних форматів викладання і навчання. Інфраструктура повинна дозволяти оперативний перехід між очною, дистанційною та гібридними форматами: використання запису лекцій, синхронних відеоконференцій, інтерактивних платформ і асинхронних завдань. Така гнучкість підвищує стійкість освітньої системи до зовнішніх потрясінь і мінімізує ризики переривання освітнього процесу. Ключовим чинником результативності цифрового освітнього середовища є професійний розвиток викладачів. Безперервне удосконалення цифрових компетентностей викладачів і адміністративного персоналу ЗВО визначає якість інтеграції ІКТ та ШІ в освітній процес. Професійний розвиток викладачів є вирішальним для результативного використання цифрових технологій і збереження академічної автономії [1]. Отже, інвестиції у підготовку викладацьких кадрів є не менш важливими, ніж інвестиції в інфраструктуру.

Таким чином, побудова цифрового освітнього середовища ЗВО потребує системної інтеграції технологічних, організаційних і кадрових складових. Лише за умов їх узгодженості та синергії цифрова освітня екосистема може виступати інструментом удосконалення якості та стійкості вищої освіти в умовах кризи.

Порівняльний аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових підходів до забезпечення якості вищої освіти в умовах цифрових трансформацій і кризи дає змогу виявити як спільні тенденції розвитку наукового дискурсу, так і принципові відмінності, зумовлені різним соціально-економічним, інституційним і безпековим контекстом функціонування систем вищої освіти.

Спільною рисою для вітчизняних і зарубіжних досліджень є визнання того, що традиційні моделі забезпечення якості вищої освіти, сформовані для стабільних умов, виявилися недостатньо ефективними в умовах масової цифровізації та кризових ситуацій. У наукових публікаціях фіксується необхідність перегляду стандартів, процедур і індикаторів якості з урахуванням цифрових форматів викладання і навчання та підвищеного рівня невизначеності [13; 17]. Таким чином, якість вищої освіти дедалі частіше трактується як адаптивна характеристика, а не як статичний нормативний показник.

Водночас між вітчизняними та зарубіжними підходами простежуються істотні відмінності у фокусі досліджень.

Зарубіжні автори переважно розглядають цифрову трансформацію як стратегічний і довгостроковий процес, що потребує інтеграції з інституційним управлінням, політиками рівності доступу та оновленими системами зовнішнього забезпечення якості [16]. У цьому контексті криза пандемії інтерпретується як каталізатор змін, але не як домінантний чинник, що визначає логіку розвитку системи вищої освіти [15].

Натомість у вітчизняних дослідженнях цифровізація значною мірою осмислюється крізь призму кризового виживання системи вищої освіти. Для України цифрові трансформації тісно пов’язані не лише з пандемією, а й з воєнними діями, переміщенням університетів і хронічним дефіцитом ресурсів. У зв’язку з цим забезпечення якості часто розглядається як компроміс між збереженням мінімально допустимих стандартів і необхідністю швидкої адаптації до надзвичайних умов [11; 12]. Такий контекст зумовлює більшу увагу до компенсаторної ролі цифрових технологій, але водночас обмежує можливості для стратегічного переосмислення моделей якості.

Відмінності простежуються і в підходах до зовнішнього забезпечення якості. У зарубіжних дослідженнях активно аналізуються трансформації діяльності агентств із забезпечення якості, зокрема перехід до віртуальних акредитацій, дистанційних експертиз і гнучкіших процедур оцінювання [15]. Вітчизняні публікації здебільшого зосереджені на адаптації національної системи забезпечення якості до кризових умов, при цьому менше уваги приділяється концептуальному перегляду ролі зовнішнього оцінювання в цифровому середовищі [12].

Спільною проблемою для обох наукових традицій є недостатня розробленість узгоджених індикаторів якості для онлайн- та гібридних форматів викладання і навчання. Зарубіжні дослідники наголошують на потребі відокремлення критеріїв якості цифрової вищої освіти від традиційних очних моделей [14], тоді як у вітчизняних роботах часто фіксується перенесення існуючих вимог без їх суттєвої адаптації [17]. Це створює ризик формалізації забезпечення якості вищої освіти та зниження її реального змістовного наповнення.

Важливою точкою перетину вітчизняних і зарубіжних підходів є зростання уваги до інституційної стійкості (резильєнтності) як складової якості вищої освіти. У зарубіжних дослідженнях резильєнтність розглядається як стратегічна характеристика університетів у постпандемічному світі [18], тоді як у вітчизняному дискурсі вона набуває екзистенційного виміру, пов'язаного з фізичним і організаційним збереженням ЗВО [11]. Попри різні акценти, обидва підходи сходяться на тому, що якість вищої освіти не може оцінюватися поза контекстом здатності ЗВО адаптуватися до тривалих криз.

Отже, порівняльний аналіз засвідчує, що вітчизняні та зарубіжні підходи до забезпечення якості вищої освіти в умовах цифрових трансформацій і кризи розвиваються в спільному напрямі, але з різною глибиною концептуалізації та різними пріоритетами. Зарубіжні дослідження формують ширші теоретичні рамки, орієнтовані на довгострокову трансформацію системи забезпечення та вдосконалення якості вищої освіти, тоді як вітчизняні зосереджуються на адаптації до унікального кризового контексту. Це створює підґрунтя для інтеграції підходів і формування цілісної концепції забезпечення та вдосконалення якості вищої освіти, релевантної умовам цифрової трансформації та тривалої соціальної нестабільності.

Таблиця 1

Порівняльна матриця вітчизняних і зарубіжних підходів до забезпечення якості вищої освіти в умовах цифрових трансформацій і кризи

Аналітичний вимір	**Зарубіжні підходи**	**Вітчизняні підходи**
1	*2*	*3*
Домінантний контекст	Пандемія COVID-19 як каталізатор цифрової трансформації та інституційних змін [13]	Кумулятивна криза: пандемія + воєнний стан + переміщення ЗВО [11; 12]
Розуміння якості вищої освіти	Багатовимірна, адаптивна характеристика, пов'язана з результатами, інклюзивністю та стійкістю [15]	Інтегральна характеристика відповідності стандартам і здатності підтримувати освітній процес в умовах кризи [12]
Роль цифрової трансформації	Стратегічний, довгостроковий чинник розвитку системи якості [16]	Компенсаторний і вимушений інструмент забезпечення безперервності освіти [11]

Аналітичний вимір	**Зарубіжні підходи**	**Вітчизняні підходи**
Фокус досліджень	Переосмислення моделей якості, індикаторів і зовнішніх QA-процедур [14; 15]	Опис проблем функціонування ЗВО та збереження мінімально допустимого рівня якості вищої освіти[17]
Онлайн / гібридне викладання і навчання	Розглядається як окрема освітня реальність, що потребує специфічних QA-механізмів [14]	Часто оцінюється за критеріями очного навчання з частковою адаптацією [17]
Зовнішнє забезпечення якості	Активна трансформація: віртуальні акредитації, гнучкі процедури оцінювання [15]	Адаптація існуючих процедур без повного концептуального перегляду [12]
Інституційна стійкість (резильєнтність)	Стратегічна характеристика постпандемічного університету [18]	Екзистенційна умова збереження ЗВО та освітньої функції [11]
Методологічний рівень	Високий рівень теоретизації, системні моделі та рамки [13; 18]	Переважання емпіричних і описових досліджень над теоретичним узагальненням [17]
Основні обмеження	Недостатнє врахування впливу екстремальних криз (війна, руйнування інфраструктури тощо)	Фрагментарність концепцій, обмежена інтеграція з сучасними QA-моделями
Потенціал розвитку	Формування нових моделей якості (Quality 4.0, resilience-based QA) [18]	Інтеграція зарубіжних концептів із національним кризовим контекстом [12]

Подана матриця демонструє, що вітчизняні та зарубіжні підходи не є взаємовиключними, а перебувають у відношенні комплементарності. Зарубіжні дослідження забезпечують концептуальну глибину та методологічну системність, тоді як вітчизняні — високий рівень контекстуальної релевантності в умовах тривалої багатофакторної кризи. Виявлена асиметрія між стратегічним (зарубіжним) і компенсаторним (вітчизняним) баченням цифрової трансформації вищої освіти підтверджує необхідність інтегративного підходу, що поєднує адаптивні моделі забезпечення якості, інституційну резильєнтність, цифрові інструменти, кризове управління.

Отже, проблема забезпечення та вдосконалення якості вищої освіти в контексті цифрових трансформацій в умовах кризи набула статусу міждисциплінарного наукового простору, у якому перетинаються педагогічні, управлінські, соціально-економічні та технологічні підходи.

Висновки. У статті обґрунтовано, що цифрова трансформація виступає системоутворювальним чинником модернізації механізмів забезпечення та вдосконалення якості вищої освіти в умовах кризових впливів. Доведено, що ефективність цифровізації визначається не кількістю впроваджених технологій, а рівнем їх стратегічної інтеграції у систему внутрішнього забезпечення якості вищої освіти, інституційне управління та педагогічні практики.

Установлено, що ключовими умовами удосконалення якості в цифровому освітньому середовищі є: наявність інституційної стратегії цифровізації; формалізовані політики використання штучного інтелекту з етичним регулюванням; інтеграція управління на основі даних (data-driven) та аналітики навчання (learning analytics) у процеси прийняття рішень; розвиток інклюзивних цифрових інструментів; забезпечення кібербезпеки та академічної доброчесності. Підтверджено, що у кризових умовах функції забезпечення якості вищої освіти трансформуються з формально-контрольних у стратегічно-реформаторські, виконуючи роль механізму інституційної адаптації в умовах криз.

Порівняльний аналіз підходів до забезпечення якості вищої освіти в умовах цифрових трансформацій і кризи засвідчив, що вітчизняні та зарубіжні підходи не є взаємовиключними, а перебувають у відношенні комплементарності. Виявлена асиметрія між стратегічним (зарубіжним) і компенсаторним (вітчизняним) баченням цифрової трансформації вищої освіти підтверджує необхідність інтегративного підходу, що поєднує адаптивні моделі забезпечення якості вищої освіти, інституційну резильєнтність, цифрові інструменти, кризове управління.

Обґрунтовано, що удосконалення якості вищої освіти в умовах цифрових трансформацій потребує: узгодження технологічних рішень із педагогічним дизайном; інституційного закріплення ШІ-політик; розвитку кадрового потенціалу ЗВО у сфері цифрового менеджменту; інвестицій у стійку цифрову інфраструктуру; інтеграції принципів інклюзивності та етичного контролю.

Подальші наукові дослідження доцільно спрямувати на розроблення індикаторів цифрової зрілості систем забезпечення якості, емпіричне оцінювання впливу ШІ на результати навчання та формування національних стандартів інтеграції цифрових технологій у системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти.

Література:

1. OECD (2026). *OECD Digital Education Outlook 2026: Exploring Effective Uses of Generative AI in Education.* OECD Publishing, Paris. DOI: https://doi.org/10.1787/062a7394-en.

2. Linsenmayer, E. (2025). Leveraging artificial intelligence to support students with special education needs. *OECD Artificial Intelligence Papers*, No. 46, OECD Publishing, Paris. DOI: https://doi.org/10.1787/1e3dffa9-en.

3. Smoleń Justyna. QA in times of crises – Ensuring stability, autonomy and international cooperation in higher education. *European Quality Assurance Forum*, 12-14 November 2025. URL: https://www.eua.eu/publications/conference-papers/quality-assurance-as-a-catalyst-for-institutional-policy-reform-in-times-of-crisis.html.

4. Matsieli, M.; Mutula, S. COVID-19 and Digital Transformation in Higher Education Institutions: Towards Inclusive and Equitable Access to Quality Education. *Educ. Sci.* 2024, 14, 819. DOI: https://doi.org/10.3390/educsci14080819.

5. Ober J., Matusevych T., Strutynska O. From challenges to opportunities: Using ICT and AI in Ukrainian education in times of pandemic and War. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 2025. 11(4). DOI: https://doi.org/10.1016/j.joitmc.2025.100639.

6. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки: Розпорядження КМУ від 23 лютого 2022 р. № 286-р: станом на 5 бер. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text (дата звернення: 05.03.2026).

7. Політики і стратегії досягнення конкурентоспроможної якості вищої освіти України в контексті стійкого розвитку в умовах євроінтеграції та післявоєнного відновлення: *монографія* / О. Воробйова, К. Жданова, В. Іванова, В. Луговий, О. Паламарчук, О. Слюсаренко, Ж. Таланова; за ред. В. Лугового, Ж. Таланової. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2025. 118 с. DOI: https://doi.org/10.31874/978-617-7486-52-6-2025.

8. Політики і стратегії підвищення інклюзивності української вищої освіти у післявоєнний період: *монографія* / О. Оржель, М. Бойченко, І. Грищенко, Г. Ковальчук, О. Петроє, С. Цимбалюк, Н. Шофолова; за ред. О. Оржель. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2025. 107 с. DOI: https://doi.org/10.31874/978-617-7486-57-1-2025.

9. Теоретичні засади розвитку інноваційної діяльності університетів у контексті стійкого розвитку: *монографія* / Ю. Скиба, О. Жабенко, В. Ковтунець, О. Отич, Л. Червона, О. Ярошенко; за ред. Ю. Скиби. Київ : Інститут вищої освіти НАПН України, 2025. 127 с. DOI: https://doi.org/10.31874/978-617-7486-53-3-2025.

10. Кущенко О. (2025). Цифрова вища освіта в Україні: сучасний стан і перспективи. *Вісник науки та освіти*. № 8(38). 1428-1444. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-8(38)-1428-1444.

11. Spivakovsky, O., Malchykova, D., Yatsenko, V. *Digitalisation of Crisis Management and Resource Balancing for Educational Quality Assurance at a Displaced University*. *Information Technologies and Learning Tools*, 2024, Vol. 102(4). DOI: 10.33407/itlt.v102i4.5761.

12. Розвиток систем забезпечення та вдосконалення якості вищої освіти в контексті стійкого розвитку: *монографія* / О. Воробйова, В. Луговий, О. Паламарчук, О. Слюсаренко, Ж. Таланова, В. Ткаченко; за ред. В. Лугового, Ж. Таланової. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2024. 92 с. DOI: https://doi.org/10.31874/978-617-7486-44-1-2024.

13. Nieto-Taborda, M. L., & Luppicini, R. (2025). Accelerated Digital Transformation of Higher Education in the Wake of COVID-19: A Systematic Literature Review. *International Journal of Changes in Education, 2*(2), 123-138. https://doi.org/10.47852/bonviewIJCE42023125.

14. Karam, M., Fares, H., Al-Majeed, S. *Quality Assurance Framework for the Design and Delivery of Virtual, Real-Time Courses. Information*, 2021, 12(2), 93. DOI: 10.3390/info12020093

15. Hou, A. Y. C., Lu, I.-J. G., Hill, C. *What Has Been the Impact of COVID-19 on Driving Digitalization, Innovation and Crisis Management of Higher Education and Quality Assurance? – A Taiwan Case Study. HigherEducation Policy*,2022,35, 568–590. DOI: 10.1057/s41307-022-00267-z.

16. Sangwa, S., Butera, A., Mutabazi, P. *Digital Transformation of Higher Education: A Post-COVID Review of Adoption, Quality Assurance, and Governance Challenges*. *Current Research Bulletin*, 2025, 2(7), 120–133. DOI: 10.55677/CRB/I07-07-CRB2025.

17. Lysenko, I., Verbytska, A., Novomlynets, O., Stepenko, S., Dyvnych, H. *Analysis of Online Learning Issues within the Higher Education Quality Assurance Frame: "Pandemic Lessons" to Address the Hard Time Challenges*. *Education Sciences*, 2023, 13(12), 1193. DOI: https://doi.org/10.3390/educsci13121193.

18. Severin, I., Surman, V., Kovacs, S., Benedek, P. *Quality 4.0-Driven Crisis Management. Digital Transformation and Data-Driven Decision Making in the Knowledge Economy*. Publisher: InterchOpen, 2025. 1-22. DOI: 10.5772/intechopen.1013158.

References:

1. OECD. (2026). OECD Digital Education Outlook 2026: Exploring Effective Uses of Generative AI in Education. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/062a7394-en.

2. Linsenmayer, E. (2025). Leveraging artificial intelligence to support students with special education needs. *OECD Artificial Intelligence Papers*, 46. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/1e3dffa9-en.

3. Smoleń, J. (2025). QA in times of crises – Ensuring stability, autonomy and international cooperation in higher education. *European Quality Assurance Forum*. Retrieved from https://www.eua.eu/publications/conference-papers/quality-assurance-as-a-catalyst-for-institutional-policy-reform-in-times-of-crisis.html.

4. Matsieli, M., & Mutula, S. (2024). COVID-19 and digital transformation in higher education institutions: Towards inclusive and equitable access to quality education. *Education Sciences*, 14, 819. https://doi.org/10.3390/educsci14080819.

5. Ober, J., Matusevych, T., & Strutynska, O. (2025). From challenges to opportunities: Using ICT and AI in Ukrainian education in times of pandemic and war. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 11(4). https://doi.org/10.1016/j.joitmc.2025.100639.

6. Pro skhvalennia Stratehii rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022–2032 roky: Rozporiadzhennia KMU vid 23 liutoho 2022 r. № 286-r [On approval of the Strategy for the Development of Higher Education in Ukraine for 2022–2032]. (2022). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text [in Ukrainian].

7. Vorobiova, O., Zhdanova, K., Ivanova, V., Luhovyi, V., Palamarchuk, O., Sliusarenko, O., & Talanova, Zh. (2025). *Polityky i stratehii dosiahnennia konkurentospromozhnoi yakosti vyshchoi osvity Ukrainy v konteksti stiikoho rozvytku v umovakh yevrointehratsii ta pisliavoiennoho vidnovlennia* [Policies and strategies for achieving competitive quality of higher education in Ukraine in the context of sustainable development, European integration and post-war recovery]. Kyiv: Instytut vyshchoi osvity NAPN Ukrainy. https://doi.org/10.31874/978-617-7486-52-6-2025 [in Ukrainian].

8. Orzhel, O., Boichenko, M., Hryshchenko, I., Kovalchuk, H., Petroie, O., Tsymbaliuk, S., & Shofolova, N. (2025). *Polityky i stratehii pidvyshchennia inkliuzyvnosti ukrainskoi vyshchoi osvity u pisliavoiennyi period* [Policies and strategies for increasing inclusiveness of Ukrainian higher education in the post-war period]. Kyiv: Instytut vyshchoi osvity NAPN Ukrainy. https://doi.org/10.31874/978-617-7486-57-1-2025 [in Ukrainian].

9. Skyba, Yu., Zhabenko, O., Kovtunets, V., Otych, O., Chervona, L., & Yaroshenko, O. (2025). *Teoretychni zasady rozvytku innovatsiinoi diialnosti universytetiv u konteksti stiikoho rozvytku* [Theoretical foundations of innovative activity development of universities in the context of sustainable development]. Kyiv: Instytut vyshchoi osvity NAPN Ukrainy. https://doi.org/10.31874/978-617-7486-53-3-2025 [in Ukrainian].

10. Kushchenko, O. (2025). Tsyfrova vyshcha osvita v Ukraini: suchasnyi stan i perspektyvy [Digital higher education in Ukraine: Current state and prospects]. *Visnyk nauky ta osvity – Bulletin of Science and Education*, 8(38), 1428–1444. https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-8(38)-1428-1444 [in Ukrainian].

11. Spivakovsky, O., Malchykova, D., & Yatsenko, V. (2024). Digitalisation of crisis management and resource balancing for educational quality assurance at a displaced university. *Information Technologies and Learning Tools*, 102(4). https://doi.org/10.33407/itlt.v102i4.5761.

12. Vorobiova, O., Luhovyi, V., Palamarchuk, O., Sliusarenko, O., Talanova, Zh., & Tkachenko, V. (2024). *Rozvytok system zabezpechennia ta vdoskonalennia yakosti vyshchoi osvity v konteksti stiikoho rozvytku* [Development of systems for ensuring and improving the quality of higher education in the context of sustainable development]. Kyiv: Instytut vyshchoi osvity NAPN Ukrainy. https://doi.org/10.31874/978-617-7486-44-1-2024 [in Ukrainian].

13. Nieto-Taborda, M. L., & Luppicini, R. (2025). Accelerated digital transformation of higher education in the wake of COVID-19: A systematic literature review. *International Journal of Changes in Education*, 2(2), 123–138. https://doi.org/10.47852/bonviewIJCE42023125.

14. Karam, M., Fares, H., & Al-Majeed, S. (2021). Quality assurance framework for the design and delivery of virtual, real-time courses. *Information*, 12(2), 93. https://doi.org/10 .3390/info12020093

15. Hou, A. Y. C., Lu, I.-J. G., & Hill, C. (2022). What has been the impact of COVID-19 on driving digitalization, innovation and crisis management of higher education and quality assurance? A Taiwan case study. *Higher Education Policy*, 35, 568–590. https://doi.org/10.1057/s41307-022-00267-z.

16. Sangwa, S., Butera, A., & Mutabazi, P. (2025). Digital transformation of higher education: A post-COVID review of adoption, quality assurance and governance challenges. *Current Research Bulletin*, 2(7), 120–133. https://doi.org/10.55677/CRB/I07-07-CRB2025.

17. Lysenko, I., Verbytska, A., Novomlynets, O., Stepenko, S., & Dyvnych, H. (2023). Analysis of online learning issues within the higher education quality assurance frame: "Pandemic lessons" to address the hard time challenges. *Education Sciences*, 13(12), 1193. https://doi.org/ 10.3390/educsci13121193.

18. Severin, I., Surman, V., Kovacs, S., & Benedek, P. (2025). Quality 4.0-driven crisis management. *Digital Transformation and Data-Driven Decision Making in the Knowledge Economy*. https://doi.org/10.5772/intechopen.1013158.

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 373.2:376-056.2/.3:378.091.313

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1380-1392

Листопад Олексій Анатолійович доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри дошкільної педагогіки, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0002-3121-324X

Мардарова Ірина Костянтинівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри дошкільної педагогіки, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-8899-2830

Гуданич Наталія Миколаївна, доктор філософії, старший викладач кафедри дошкільної педагогіки, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0003-2421-8955

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ІНКЛЮЗИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ПІДХОДИ ТА ЇХ ІМПЛІКАЦІЇ ЯК РЕСУРС РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ

Анотація. У статті визначено, що соціалізація дітей дошкільного віку в умовах інклюзивного середовища є складним багатовимірним процесом, який передбачає формування соціальної компетентності, здатності до конструктивної взаємодії, саморегуляції та толерантному ставленні до різноманітності, при цьому соціальна компетентність дитини виступає інтегральною характеристикою особистості, охоплює когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий компоненти та одночасно слугує індикатором ефективності соціалізації й стратегічною метою освітнього процесу. Подано та схарактеризовано структурні підходи європейської моделі інклюзивної освіти, що доцільно виділяти у професійній підготовці майбутніх вихователів (системно-інституційний, мультидисциплінарний, партнерсько-сімейний, педагогічно-трансформаційний та міжкультурний підходи). Доведено, що імплікаційний потенціал європейських підходів полягає у можливості інтеграції їхніх ціннісних орієнтирів і методичних рішень у систему підготовки майбутніх вихователів, що забезпечує розвиток високого рівня педагогічної майстерності, включаючи професійну рефлексію, емпатійне спілкування, володіння сучасними інклюзивними технологіями та готовність до постійного професійного вдосконалення, що створює передумови для переходу від декларативного розуміння інклюзії до її

практичної реалізації як культури освітньої взаємодії у закладах дошкільної освіти. У межах професійної підготовки майбутніх вихователів обґрунтовано доцільність виділення трьох інтегрованих змістових модулів, що відповідають дисциплінам «Основи інклюзивної освіти», «Теорія і практика соціалізації дитини» і «Основи педагогічної майстерності та творчості вихователя» у навчальній програмі бакалаврів за спеціальністю «Дошкільна освіта». Запропонована модульна структура освітнього процесу спрямована на системний розвиток педагогічної майстерності, формування професійних компетентностей та набуття практичних умінь, необхідних для ефективної організації діяльності у різнорівневих групах дітей і реалізації принципів інклюзії у закладах дошкільної освіти.

Ключові слова: соціалізація, діти дошкільного віку, інклюзивне середовище, європейські підходи, розвиток професійної майстерності, майбутні вихователі.

Lystopad Oleksii Anatoliyovych Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Preschool Education State institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky”, Odesa, https://orcid.org/0000-0002-3121-324X

Mardarova Iryna Kostyantynivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Preschool Education State institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky”, Odesa, https://orcid.org/0000-0001-8899-2830

Hudanych Nataliia Mykolaivna PhD, Senior Lecturer of the Department of Preschool Education State institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky”, Odesa, https://orcid.org/0000-0003-2421-8955

SOCIALIZATION OF PRESCHOOL CHILDREN IN AN INCLUSIVE ENVIRONMENT: EUROPEAN APPROACHES AND THEIR IMPLICATIONS AS A RESOURCE FOR THE DEVELOPMENT OF THE PEDAGOGICAL SKILLS OF FUTURE TEACHERS

Abstract. The article defines that the socialization of preschool children in an inclusive environment is a complex multidimensional process that involves the formation of social competence, the ability to interact constructively, self-regulation, and tolerance for diversity, while the social competence of a child is an integral characteristic of personality, covering cognitive, emotional-value, and behavioral components, and at the same time serving as an indicator of the effectiveness of socialization and a strategic goal of the educational process. The structural approaches

of the European model of inclusive education are presented and characterized, which should be highlighted in the professional training of future educators (systemic-institutional, multidisciplinary, partnership-family, pedagogical-transformational, and intercultural approaches). It has been proven that the implicative potential of European approaches lies in the possibility of integrating their value orientations and methodological solutions into the system of training future educators, which ensures the development of a high level of pedagogical skills, including professional reflection, empathic communication, mastery of modern inclusive technologies, and readiness for continuous professional improvement, which creates the preconditions for the transition from a declarative understanding of inclusion to its practical implementation as a culture of educational interaction in preschool education institutions. Within the framework of professional training for future educators, it is reasonable to allocate three integrated content modules corresponding to the disciplines “Fundamentals of Inclusive Education,” “Theory and Practice of Child Socialization,” and “Fundamentals of Pedagogical Skills and Creativity of Educators” in the bachelor's degree program in Preschool Education. The proposed modular structure of the educational process is aimed at the systematic development of pedagogical skills, the formation of professional competencies, and the acquisition of practical skills necessary for the effective organization of activities in multi-level groups of children and the implementation of the principles of inclusion in preschool education institutions.

Keywords: socialization, preschool children, inclusive environment, European approaches, professional development, future educators.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та євроінтеграційних процесів освіта в Україні переживає значну трансформацію, спрямовану на наближення національних освітніх практик до європейських стандартів якості, доступності та інклюзивності. Трансформація системи дошкільної освіти розглядається як складова всебічної модернізації освітньої сфери, яка покликана забезпечити умови для всебічного розвитку дітей раннього та дошкільного віку відповідно до найкращих європейських практик. Зокрема, у новому Стратегічному плані діяльності МОН України до 2027 року акцентується увага на оновленні змісту освіти, створенні безпечного, сучасного і доступного інклюзивного середовища, а також на забезпеченні наступності між дошкільною та початковою ланками освіти [5]. Означені стратегічні пріоритети відображають прагнення до гармонізації української дошкільної освіти із загальноєвропейськими підходами, що базуються на принципах якості, рівного доступу та всебічного розвитку кожної дитини.

Європейські рамки якості дошкільної освіти, які визначені ключовими стратегічними документами Європейського Союзу, зокрема Рекомендацією Ради ЄС щодо високоякісних систем раннього дитинства [9], окреслюють стандарти, що включають інтеграцію дітей з різними можливостями, забезпечення

безбар'єрного доступу, професійну підготовку педагогічних кадрів, а також участь сім'ї в освітньому процесі. Дані стандарти орієнтовані на створення сприятливого освітнього простору, який відповідає соціокультурним і психологічним потребам дітей та їхніх родин. Отже, трансформація національної системи дошкільної освіти повинна враховувати не лише формальні критерії доступності, а й якісні параметри освітнього середовища, що забезпечують умовно-суб'єктну участь кожної дитини в житті освітнього простору. Особливу увагу в європейських стандартах приділено також інклюзивності як невід'ємному елементу якісної освіти. За оцінками експертів Європейської освітньої мережі Eurydice [11], реформування дошкільної освіти спрямоване на створення таких умов, за яких усі діти, незалежно від їхніх індивідуальних особливостей та соціального статусу, мають рівні можливості для участі в освітньому процесі. У контексті Закону «Про дошкільну освіту» закладено юридичні засади для реалізації цих принципів, встановлюючи стандартизовані вимоги до організації освітнього процесу, забезпечення доступності, створення безпечного та дружнього освітнього середовища для дітей з особливими освітніми потребами [1].

Проблема підготовки майбутніх вихователів до роботи в інклюзивному середовищі актуалізується в умовах модернізації дошкільної освіти та утвердження принципів рівного доступу до якісного навчання. Інклюзивна парадигма змінює зміст професійної діяльності вихователя, орієнтуючи його не лише на організацію освітнього процесу, а й на забезпечення повноцінної соціалізації кожної дитини, зокрема з особливими освітніми потребами. За таких умов професійна підготовка має забезпечувати формування інклюзивної компетентності, розвитку педагогічної майстерності, готовності до міждисциплінарної взаємодії, здатності до індивідуалізації освітнього процесу та створення безпечного соціально-психологічного клімату.

Отже, попри активний розвиток інклюзивної політики, проблема підготовки майбутніх вихователів до забезпечення ефективної соціалізації дітей дошкільного віку в інклюзивному середовищі залишається недостатньо теоретично обґрунтованою та методично розробленою що зумовлює необхідність подальшого наукового обґрунтування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних зарубіжних та українських наукових дослідженнях проблематика соціалізації дітей у дошкільному віці в інклюзивному середовищі розглядається як ключовий аспект забезпечення їхнього повноцінного розвитку й участі в суспільному житті (Т.Абрамович, О.Боряк, А.Колупаєва, Л.Коваль, Н.Наумчак, Г.Олійник, Н.Пилюк, Н.Піканова, В.Погребняк, О.Таранченко, С.Федоренко, S.Alisauskiene, D.Bulgarelli, C.Carroll-Meehan, A.Henning, A.Macagno, B.Ragaglia, M.Tesar). Учені аналізують перспективи впровадження інклюзивних практик у дошкільній освіті зокрема висвітлюють питання організації інклюзивного соціального середовища, створення супроводжувальної і підтримувальної атмосфери для дітей з різними освітніми потребами та роль вихователів у цьому процесі.

Аналіз результатів дослідницького проєкту Inclusive Early Childhood Education (IECE), реалізованого European Agency for Special Needs and Inclusive Education, дозволяє системно оцінити умови забезпечення інклюзії дітей раннього та дошкільного віку, зокрема їхню активну участь і соціалізацію в закладах дошкільної освіти Європи [12]. Результати цього проєкту узагальнюють ключові фактори, що визначають якість інклюзивної практики, включно з політичними стратегіями, організаційними механізмами, педагогічними підходами та міждисциплінарною взаємодією.

Науковий огляд свідчить про те, що забезпечення ефективної соціалізації дітей у різнорідних групах потребує високого рівня педагогічної майстерності майбутніх вихователів, включно з умінням організовувати взаємодію дітей, адаптувати навчальні й ігрові програми до індивідуальних освітніх потреб, створювати підтримувальне соціальне середовище та координувати взаємодію з родинами і фахівцями супроводу.

Крім того, дослідження підкреслює важливість формування у майбутніх вихователів ціннісних орієнтацій, що сприяють толерантності, емпатії та включенню кожної дитини в колектив, що є невід'ємним аспектом реалізації принципів інклюзії на практиці.

Аналіз сучасних досліджень (M.Ainscow, J.Banks) свідчить, що європейські підходи до інклюзивної дошкільної освіти несуть значний імплікаційний потенціал для розвитку педагогічної майстерності майбутніх вихователів. Вони демонструють, як системне застосування принципів інклюзії, організація соціально підтримувального середовища, міждисциплінарна взаємодія та активна участь дітей у різних видах діяльності можуть формувати у вихователів критично важливі компетенції: уміння адаптувати освітній процес до різнорідних потреб дітей, розпізнавати та усувати бар'єри соціалізації, застосовувати гнучкі педагогічні стратегії та ефективно комунікувати з родинами й фахівцями супроводу.

Здійснений огляд наукових публікацій і результатів практичних досліджень [2; 3; 4; 7; 8; 15] свідчить, що соціалізація дітей дошкільного віку в інклюзивному середовищі є ключовим чинником їхнього гармонійного розвитку, формування соціальної компетентності та інтеграції у колектив. Європейські підходи до інклюзивної освіти підкреслюють значення активної участі дітей у груповій діяльності, партнерства з родинами та міждисциплінарної взаємодії вихователів, що створює умови для рівного доступу до освіти та ефективної соціалізації.

У цьому контексті стає очевидною необхідність розвитку педагогічної майстерності майбутніх вихователів, яка забезпечує інтеграцію теоретичних знань із практичними навичками організації інклюзивного освітнього процесу. Отже, саме розвиток високого рівня педагогічної майстерності майбутніх вихователів є критичною умовою успішної реалізації принципів інклюзії та забезпечення соціалізації дітей у сучасних закладах дошкільної освіти.

Мета статті – обґрунтування європейських підходів до соціалізації дітей дошкільного віку в інклюзивному середовищі та визначення їх імплікаційних можливостей як ресурсу розвитку педагогічної майстерності вихователів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному педагогічному дискурсі [2; 3; 4; 6; 7; 15] проблема соціалізації дітей дошкільного віку набуває особливої актуальності в контексті утвердження інклюзивної моделі освіти, що орієнтується на забезпечення рівного доступу до якісного освітнього середовища для кожної дитини. Соціалізація у цьому вимірі розглядається не лише як процес засвоєння соціального досвіду, норм і цінностей, а як складна система становлення суб'єктності дитини, формування її здатності до конструктивної взаємодії, саморегуляції та розвитку толерантності. Європейські підходи до дошкільної освіти, підкреслюють необхідність створення розвивального середовища, у якому соціальний досвід формується через співпрацю, партнерство і взаємоповагу. У сучасному європейському освітньому просторі ці підходи концептуалізовано в програмних документах, зокрема в European Agency for Special Needs and Inclusive Education [10], де наголошується на системному характері підтримки соціальної участі кожної дитини.

Зазначимо, що соціальна компетентність як результат соціалізації постає інтегральною характеристикою особистості дошкільника, що відображає рівень сформованості знань про соціальні норми, умінь ефективної комунікації, здатності до емпатії, співпереживання та прийняття різноманітності. Вона охоплює когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий компоненти, які у своїй єдності забезпечують готовність дитини до входження у ширші соціальні спільноти. У межах інклюзивного середовища соціальна компетентність набуває додаткового змістового наповнення, оскільки передбачає не лише адаптацію до групових норм, а й активну участь у спільній діяльності з дітьми з різними освітніми потребами. Отже, соціальна компетентність виступає індикатором успішності соціалізації та водночас її стратегічною метою.

Підкреслимо, що особливості інклюзивного середовища зумовлюються його багатовимірною структурою, що охоплює фізичний, соціальний і педагогічний компоненти. Фізичний компонент передбачає архітектурну доступність, безпечність, варіативність простору, адаптованість меблів та ігрових зон до потреб усіх дітей. Соціальний компонент характеризується атмосферою прийняття, взаємоповаги, підтримки, відсутністю дискримінаційних практик, формуванням позитивних міжособистісних відносин. Педагогічний компонент включає гнучкість освітніх програм, індивідуалізацію освітнього процесу, використання диференційованих методів і технологій, командну взаємодію фахівців. У європейських моделях інклюзії зазначені компоненти розглядаються як взаємопов'язані елементи цілісної системи, де простір виступає активним чинником розвитку, а не лише фоном освітньої діяльності [10; 12].

Важливо зауважити, що принципи організації інклюзії у закладах дошкільної освіти ґрунтуються на ідеях рівності, недискримінації, партнерства

та індивідуалізації. Вони передбачають визнання цінності різноманітності як ресурсу розвитку, забезпечення раннього виявлення та підтримки особливих освітніх потреб, активну співпрацю з батьками, міждисциплінарну взаємодію педагогів і фахівців супроводу. Вагомою умовою реалізації цих принципів є сформованість у майбутніх вихователів високого рівня педагогічної майстерності, що охоплює професійну рефлексію, здатність до емпатійного спілкування, володіння сучасними інклюзивними технологіями та готовність до постійного професійного саморозвитку. Саме імплікаційний потенціал європейських підходів полягає у можливості інтеграції їх ціннісних орієнтирів і методичних рішень у систему підготовки майбутніх педагогів, що забезпечує перехід від декларативного розуміння інклюзії до її практичної реалізації як культури освітньої взаємодії.

У сучасному європейському науково-педагогічному дискурсі (M.Ainscow, T.Booth, U. Janson, A.Lenart, J.Ramberg, A.Watkins та інші) доцільно виокремити низку концептуально оформлених підходів до організації інклюзивної практики, кожен із яких має власну методологічну основу, систему принципів та механізми реалізації, а саме:

Системно-інституційний підхід ґрунтується на розумінні інклюзії як складника державної освітньої політики та міжсекторальної взаємодії. Він передбачає узгодженість нормативно-правового забезпечення, фінансових механізмів, моніторингових процедур і професійної підготовки педагогів. Теоретичне підґрунтя цього підходу розкрито у наукових розвідках A.Watkins [15] та аналітичних матеріалах European Agency for Special Needs and Inclusive Education [10], де інклюзія розглядається як системна реформа, а не як локальна педагогічна інновація.

Мультидисциплінарний підхід визначає інклюзивну практику як результат командної взаємодії фахівців різного профілю. У центрі цього підходу перебуває команда супроводу, що об’єднує вихователів, психологів, спеціальних педагогів, соціальних працівників та інших спеціалістів. Теоретичне підґрунтя розроблено, зокрема, у працях T.Booth [8], де підкреслюється значення колективної відповідальності за створення інклюзивної культури освітнього закладу.

Партнерсько-сімейний підхід акцентує роль родини як рівноправного суб’єкта освітнього процесу. Він передбачає залучення батьків до планування індивідуальної освітньої траєкторії дитини, спільного прийняття рішень і оцінювання прогресу. У європейських дослідженнях, зокрема у працях U. Janson [13], доведено, що активне партнерство із сім’єю сприяє стабільності соціалізаційних процесів та підвищує ефективність педагогічної підтримки.

Педагогічно-трансформаційний підхід акцентує увагу на зміні культури закладу освіти та вдосконаленні щоденної педагогічної практики. Його сутність полягає у переорієнтації освітнього процесу з уніфікованих стандартів на принципи варіативності, диференціації та універсального дизайну навчання. Значний внесок у теоретичне обґрунтування цього підходу зробив M.Ainscow

[6], який трактує інклюзію як безперервний процес виявлення й усунення бар'єрів для навчання і участі кожної дитини.

Міжкультурний підхід орієнтований на визнання культурного, мовного та соціального різноманіття як ресурсу розвитку освітньої спільноти. У цьому контексті інклюзія розглядається ширше, ніж підтримка дітей з особливими освітніми потребами, і охоплює питання міграції, етнічної різноманітності та формування громадянської ідентичності. Методологічні засади такого підходу ґрунтуються на концепції мультикультурної освіти, розробленій J.Banks [7], яка активно імплементується в європейських освітніх політиках.

Отже, європейські підходи до організації інклюзивної практики характеризуються системністю, інституційною підтримкою, інноваційними педагогічними технологіями та розвиненою культурою мультидисциплінарної співпраці. Їх імплікаційний потенціал для підготовки майбутніх вихователів полягає у формуванні здатності працювати в команді, здійснювати рефлексивний аналіз власної практики, будувати партнерські відносини з родиною та реалізовувати міжкультурний діалог як невід'ємний компонент інклюзивного середовища.

Імплікації європейських підходів до інклюзивної освіти для професійної підготовки майбутніх вихователів є багаторівневими і тісно пов'язані з розвитком педагогічної майстерності, формуванням компетентностей, необхідних для роботи в різнорівневому і різноманітному освітньому середовищі, та здатністю до самостійного прийняття педагогічних рішень у складних ситуаціях. Індивідуалізація педагогічної діяльності є основою підготовки вихователя, який може ефективно працювати в умовах інклюзивного середовища закладу дошкільної освіти. Майбутній вихователь повинен навчитися не лише адаптувати освітній процес під потреби конкретної дитини, а й передбачати можливості розвитку кожної дитини в колективі, що включає розробку диференційованих навчальних планів, використання адаптивних освітніх технологій, методів підтримки дітей із різними потребами та регулярну оцінку ефективності цих методів. Наприклад, у практичних тренінгах студентам пропонується створювати індивідуальні плани розвитку для дітей із затримкою мовного розвитку або порушеннями уваги, розробляти сценарії підтримки активної участі таких дітей у сюжетно-рольових іграх і спільних соціально-рольових проєктах групи, що формує у майбутніх вихователів навички гнучкого планування, критичного аналізу та адаптації педагогічних стратегій, що є ключовими для високого рівня професійної майстерності.

Розвиток інклюзивної компетентності вихователів передбачає інтеграцію європейських практик і стандартів у освітньо-професійні програми підготовки. Змістові модулі включають вивчення політик і стратегій інклюзії, методів усунення бар'єрів для навчання, організації середовища, що сприяє рівноправній участі всіх дітей, а також формування навичок міждисциплінарної взаємодії з психологами, соціальними працівниками та медичними фахівцями. Активні методи навчання, такі як кейси, рольові ігри, практичні стажування, дозволяють

студентам моделювати реальні педагогічні ситуації, наприклад, організацію колективної діяльності з дітьми з різними темпами розвитку, підтримку дітей із сенсорними порушеннями під час групових ігор або взаємодію з батьками щодо адаптації навчального процесу. Такі вправи формують у майбутніх вихователів здатність ухвалювати обґрунтовані рішення, розвивають емпатію та навички ефективного спілкування з дітьми та колегами, що безпосередньо впливає на їхню педагогічну майстерність.

Рефлексивна культура вихователя є ще одним важливим компонентом професійної підготовки. У майбутніх вихователів вона формується через регулярне обговорення власної практики, самоаналіз педагогічних дій, документування спостережень за розвитком дітей та використання зворотного зв'язку від наставників і колег. Наприклад, студенти під час практики можуть вести щоденник спостережень за інклюзивними групами, фіксувати труднощі та успіхи дітей, аналізувати свої методи підтримки й пропонувати альтернативні стратегії. Такі рефлексивні вправи сприяють усвідомленню власного професійного розвитку, дозволяють оцінювати ефективність застосованих технологій і коригувати педагогічну діяльність на основі отриманих результатів. У підсумку рефлексивна культура стає засобом підвищення професійної майстерності, формування внутрішньої готовності до постійного вдосконалення та здатності адаптуватися до нових викликів інклюзивного середовища.

У межах професійної підготовки майбутніх вихователів доцільним є виділення трьох інтегрованих змістовних модулів, кожен із яких корелює з відповідною дисципліною «Основи інклюзивної освіти», «Теорія і практика соціалізації дитини» та «Основи педагогічної майстерності та творчості вихователя» у програмі підготовки бакалаврів за спеціальністю «Дошкільна освіта». Таке модульне конструювання освітнього процесу орієнтоване на цілеспрямований розвиток педагогічної майстерності майбутні вихователів, формування професійних компетентностей і практичних умінь, необхідних для ефективної організації діяльності в різнорівневих групах дітей.

У межах дисципліни «Основи інклюзивної освіти» упровадити змістовний модуль «Інклюзивний простір у ЗДО: організація та адаптаційні стратегії», що зосереджує увагу на засвоєнні студентами принципів інклюзії, нормативно-правових і політичних рамок європейських освітніх систем, а також на набутті практичних умінь щодо адаптації навчальної діяльності під потреби дітей із різними рівнями розвитку. Студенти вивчають універсальний дизайн освітнього простору, методи усунення бар'єрів для навчання, адаптацію дидактичних матеріалів і педагогічних підходів. Практичні завдання можуть включати розробку макета інклюзивного освітнього простору для групи дітей дошкільного віку, створення адаптованого плану заняття для дітей із різними освітніми потребами та аналіз кейсів із практики закладу дошкільної освіти з пропозиціями щодо підвищення участі всіх дітей у колективній діяльності. Такі вправи формують у студентів здатність системно планувати освітню діяльність,

оцінювати ефективність педагогічних рішень і здійснювати адаптацію під конкретні потреби дітей дошкільного віку.

У межах дисципліни «Теорія і практика соціалізації дитини» задіяти змістовний модуль «Підтримка соціальної взаємодії та розвитку компетентностей дітей у інклюзивній групі» передбачає формування у студентів знань і навичок щодо соціалізації дітей дошкільного віку, розвитку соціальної компетентності та розуміння соціально-психологічних механізмів взаємодії в інклюзивних групах. Студенти навчаються аналізувати поведінку дітей у колективі, планувати діяльність, що сприяє розвитку співпраці, емпатії та соціальної інтеграції. Практичні завдання включають проєктування групових активностей, які стимулюють співпрацю дітей з різними темпами розвитку, проведення спостережень за взаємодією дітей із наступним оформленням аналітичного звіту з пропозиціями педагогічного втручання, а також розробку сценаріїв роботи з дітьми у конфліктних ситуаціях, враховуючи культурні та соціальні особливості.

Реалізація цих завдань сприяє формуванню у студентів навичок ефективної організації колективної діяльності та розвитку здатності до адаптації педагогічних рішень до потреб усіх учасників освітнього процесу.

У межах дисципліни «Основи педагогічної майстерності та творчості вихователя» реалізувати змістовний модуль «Рефлексивна практика та професійний розвиток вихователя», що зосереджує увагу на розвитку рефлексивної культури студентів, яка є невід'ємною складовою професійної майстерності. Студенти набувають умінь аналізувати власну педагогічну діяльність, оцінювати ефективність застосованих методів та визначати напрями для її вдосконалення. Практичні завдання включають ведення щоденника спостережень під час практичних занять в інклюзивних групах, оцінювання власних педагогічних дій, обговорення альтернативних стратегій із колегами та розробку плану підвищення ефективності власної педагогічної діяльності. Така рефлексивна практика дозволяє студентам усвідомлено інтегрувати міждисциплінарні ресурси, творчо застосовувати адаптивні стратегії та підвищувати рівень професійної майстерності у роботі з дітьми різного розвитку.

Виконання означених змістовних модулів в освітньому процесі забезпечує комплексний розвиток майбутніх вихователів. Індивідуалізація педагогічної діяльності, розвиток інклюзивної компетентності та формування рефлексивної культури створюють основу для підготовки фахівця, здатного ефективно реалізовувати принципи інклюзивної освіти, підтримувати соціалізацію дітей, забезпечувати їхню активну участь у колективній діяльності та безперервно підвищувати власну професійну майстерність. Загалом імплікації європейських підходів для підготовки майбутніх вихователів зосереджуються на розвитку навичок гнучкого планування, компетентної організації інклюзивної діяльності, ефективної командної взаємодії, активного залучення родини та рефлексивного аналізу педагогічної практики, що формує вихователя, здатного реалізовувати

принципи інклюзивної освіти на високому професійному рівні, забезпечуючи соціалізацію, активну участь і всебічний розвиток кожної дитини.

Висновки. Визначено, що соціалізація дітей дошкільного віку в умовах інклюзивного середовища є складним багатовимірним процесом, який передбачає формування соціальної компетентності, здатності до конструктивної взаємодії, саморегуляції та толерантному ставленні до різноманітності, при цьому соціальна компетентність дитини виступає інтегральною характеристикою особистості, охоплює когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінковий компоненти та одночасно слугує індикатором ефективності соціалізації й стратегічною метою освітнього процесу. Схарактеризовано структурні підходи європейської моделі інклюзивної освіти, що доцільно виділяти у професійній підготовці майбутніх вихователів (системно-інституційний, мультидисциплінарний, партнерсько-сімейний, педагогічно-трансформаційний та міжкультурний підходи). Доведено, що імплікаційний потенціал європейських підходів полягає у можливості інтеграції їхніх ціннісних орієнтирів і методичних рішень у систему підготовки майбутніх вихователів, що забезпечує розвиток високого рівня педагогічної майстерності, включаючи професійну рефлексію, емпатійне спілкування, володіння сучасними інклюзивними технологіями та готовність до постійного професійного вдосконалення. Перспективами подальшого дослідження є розробка та експериментальне апробування моделі розвитку педагогічної майстерності майбутніх вихователів в умовах інклюзивного середовища ЗДО.

Література:

1. Верховна Рада України. Закон України «Про дошкільну освіту»: станом на 01.01.2026, № 4681-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#Text

2. Давиденко Г. В. Моделювання сучасного інклюзивного навчання як нелінійного процесу з відкритим діапазоном навчальних цілей. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія*. 2015. № 43. С. 418–423.

3. Зданевич Л. В., Цегельник Т. М. Формування готовності майбутнього вихователя до розвитку мовлення дошкільників із фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення в інклюзивних групах закладів дошкільної освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2020. 22 (1). С. 126–130. DOI https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/22-1.28

4. Листопад О., Мардарова І. Підготовка майбутніх вихователів до соціалізації дітей дошкільного віку. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету : збірник наукових праць. Серія: Педагогічні науки. Ізмаїл* : РВВ ІДГУ, 2020. Вип. 49. С 63–71. DOI: https://doi.org/10.31909/26168812.2020-(49)-8

5. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Стратегічного плану діяльності Міністерства освіти і науки України до 2027 року» від 07 березня 2024 р. № 276. URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-strategichnogo-planu-diyalnosti-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini-do-2027-roku

6. Ainscow M. Developing inclusive education systems: What are the levers for change? *Journal of Educational Change*. 2005. Vol. 6, No. 2. P. 109–124.

7. Banks J. A. *Cultural diversity and education: Foundations, curriculum, and teaching*. 6th ed. New York: Routledge, 2016. URL: https://www.routledge.com/Cultural-Diversity-and-Education-Foundations-Curriculum-and-Teaching/Banks/p/book/9781138641568

8. Booth T., Ainscow M. *Index for Inclusion: Developing learning and participation in schools*. 3rd ed. Manchester: Centre for Studies on Inclusive Education, 2011. URL: https://www.csie.org.uk/resources/inclusion-index.shtml

9. Council of the European Union. *Council Recommendation of 22 May 2019 on High-Quality Early Childhood Education and Care Systems* (2019/C 189/02) URL: https://op.europa.eu /en/publication-detail/-/publication/38e20eca-876b-11e9-9f05-01aa75ed71a1

10. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. 2026. URL: https://www.european-agency.org/?utm_source=chatgpt.com

11. European Commission / Eurydice**.** *Key Data on Early Childhood Education and Care in Europe – 2019 Edition*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019. URL: https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/publications/key-data-early-childhood-education-and-care-europe-2019-edition

12. Inclusive Early Childhood Education (2015-1017). European Agency for Special Needs and Inclusive Education. URL: https://www.european-agency.org/activities/inclusive-early-childhood-education?utm_source=chatgpt.com

13. Janson U. Inclusive education: The case of Sweden. *European Journal of Special Needs Education, 2001. 16* (2), 123–135.

14. Macagno A., Ragaglia B., Henning A., Bulgarelli D. *Inclusive Approaches in Italian Early Childhood Education and Care: The View of Practitioners*. ***Education Sciences***. 2024. Vol. 14, No. 4. 385.

15. Watkins A., Ramberg J., Lénárt A. (Eds.). European Agency Statistics on Inclusive Education: 2014 dataset cross-country report. Odense: European Agency for Special Needs and Inclusive Education, 2016. URL: https://www.european-agency.org/resources/publications /european-agency-statistics-inclusive-education-2014-dataset-cross-country-report

***References**:*

1. Verkhovna Rada Ukrainy. (2026). Zakon Ukrainy “Pro doshkilnu osvitu” [Law of Ukraine “On Preschool Education”]: stanom na 01.01.2026, № 4681-IX. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/3788-20#Text [in Ukrainian].

2. Davidenko, H. V. (2015). Modeliuvannia suchasnoho inkliuzyvnoho navchannia yak nelineinyi protses z vidkrytym diapazonom navchalnykh tsilei [Modeling of modern inclusive learning as a nonlinear process with an open range of educational goals]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Pedahohika i psykholohiia – Scientific Notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi. Series: Pedagogy and Psychology,* 43, 418–423 [in Ukrainian].

3. Zdanevych, L. V., & Tsehelnyk, T. M. (2020). Formuvannia hotovnosti maibutnoho vykhovatelia do rozvytku movlennia doshkilnykiv iz fonetyko-fonematychnoiu nedorozvytkom movlennia v inkluzyvnykh hrupakh zakladiv doshkilnoi osvity [Formation of future educator’s readiness for speech development of preschool children with phonetic-phonemic speech underdevelopment in inclusive groups of preschool institutions]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative Pedagogy,* 22(1), 126–130 https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/22-1.28 [in Ukrainian].

4. Lystopad, O., & Mardarova, I. (2020). Pidhotovka maibutnikh vykhovateliv do sotsializatsii ditei doshkilnoho viku [Preparation of future educators for the socialization of preschool children]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu: zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Pedahohichni nauky – Scientific Bulletin of Izmail State University: Collection of Scientific Papers. Series: Pedagogical Sciences,* 49, 63–71 https://doi.org/10.31909/26168812.2020-(49)-8 [in Ukrainian].

5. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2024, March 7). *Nakaz "Pro zatverdzhennia Stratehichnoho planu diyalnosti Ministerstva osvity i nauky Ukrainy do 2027 roku" [Order "On approval of the Strategic plan of activity of the Ministry of Education and Science of Ukraine until 2027"]* (No. 276). URL: https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennya-strategichnogo-planu-diyalnosti-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini-do-2027-roku [in Ukrainian].

6. Ainscow, M. (2005). Developing inclusive education systems: What are the levers for change? *Journal of Educational Change, 6* (2), 109–124. [in English].

7. Banks, J. A. (2016). Cultural diversity and education: Foundations, curriculum, and teaching (6th ed.). Routledge. URL: https://www.routledge.com/Cultural-Diversity-and-Education-Foundations-Curriculum-and-Teaching/Banks/p/book/9781138641568 [in English].

8. Booth, T., & Ainscow, M. (2011). Index for Inclusion: Developing learning and participation in schools (3rd ed.). Centre for Studies on Inclusive Education. URL: https://www.csie.org.uk/resources/inclusion-index.shtml [in English].

9. Council of the European Union. (2019). Council Recommendation of 22 May 2019 on High-Quality Early Childhood Education and Care Systems (2019/C 189/02). URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/38e20eca-876b-11e9-9f05-01aa75ed71a1 [in English].

10. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. (2026). European Agency for Special Needs and Inclusive Education. URL: https://www.european-agency.org/?utm_source=chatgpt.co [in English].

11. European Commission / Eurydice. (2019). Key data on early childhood education and care in Europe – 2019 edition. Publications Office of the European Union. URL: https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/publications/key-data-early-childhood-education-and-care-europe-2019-edition [in Eng].

12. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. (2017). Inclusive Early Childhood Education (2015–2017). https://www.european-agency.org/activities/inclusive-early-childhood-education?utm_source=chatgpt.com [in English].

13. Janson, U. (2001). Inclusive education: The case of Sweden. European Journal of Special Needs Education, 16 (2), 123–135. [in English].

14. Macagno, A., Ragaglia, B., Henning, A., & Bulgarelli, D. (2024). Inclusive approaches in Italian early childhood education and care: The view of practitioners. *Education Sciences*, 14(4), 385. [in English].

15. Watkins, A., Ramberg, J., & Lénárt, A. (Eds.). (2016). European Agency statistics on inclusive education: 2014 dataset cross-country report. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. URL: https://www.european-agency.org/resources/publications/european-agency-statistics-inclusive-education-2014-dataset-cross-country-report [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.147:004.9:37.091.33:159.954

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1393-1400

Лісовий Михайло Сергійович аспірант кафедри педагогіки і освітнього менеджменту Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, https://orcid.org/0009-0007-2431-7060

ІНТЕГРАЦІЯ ПРОЄКТНОГО ТА ПРОБЛЕМНО-ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ У ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗВО

Анотація. У статті розглянуто проблему розвитку творчого потенціалу студентів у цифровому середовищі закладу вищої освіти через інтеграцію проєктного та проблемно-орієнтованого навчання. Обґрунтовано доцільність поєднання цих підходів як взаємодоповнювальних: проблемно-орієнтоване навчання забезпечує дослідницьку логіку опрацювання професійно значущих проблем, формує критичне й дивергентне мислення, тоді як проєктне навчання спрямоване на створення практичного продукту, розвиток ініціативності, відповідальності та навичок командної роботи. Визначено ключові компоненти творчого потенціалу студентів (мотиваційний, когнітивний, діяльнісний, рефлексивний) та окреслено можливості цифрового освітнього середовища для їх розвитку через онлайн-співпрацю, візуалізацію ідей, прототипування та формувальне оцінювання. Запропоновано практичні орієнтири впровадження інтегрованої моделі в освітній процес ЗВО з урахуванням структурування курсу, добору активностей, критеріїв оцінювання та підтримки академічної доброчесності. Доведено, що інтеграція проєктного та проблемно-орієнтованого навчання сприяє підвищенню якості професійної підготовки студентів і формуванню їх готовності до інноваційної діяльності в умовах цифрової трансформації освіти.

Доведено, що розвиток творчого потенціалу студентів у цифровому середовищі ЗВО є необхідною умовою їхньої готовності до інноваційної професійної діяльності. Обґрунтовано доцільність інтеграції проблемно-орієнтованого та проєктного навчання як взаємодоповнювальних підходів: PBL формує дослідницьку логіку, критичне й дивергентне мислення та вміння аргументувати рішення, тоді як PjBL забезпечує практичну реалізацію ідей у вигляді продукту, розвиває ініціативність, відповідальність і командну взаємодію. Запропоновано інтегровану модель реалізації, що передбачає модульне структурування курсу, поєднання синхронної й асинхронної роботи, використання цифрових інструментів співпраці та формувальне оцінювання з прозорими критеріями. Визначено, що ефективність моделі підвищується за умов психологічної безпеки, тьюторського супроводу та підтримки академічної доброчесності.

Ключові слова: проєктне навчання; проблемно-орієнтоване навчання; інтеграція підходів; творчий потенціал; студенти; цифрове освітнє середовище; заклад вищої освіти; креативність; формувальне оцінювання; професійна підготовка.

Lisovyi Mykhailo Postgraduate student of the Department of Pedagogy and Educational Management, Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynskyi, https://orcid.org/0009-0007-2431-7060

INTEGRATION OF PROJECT AND PROBLEM-BASED LEARNING AS A MEANS OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE POTENTIAL IN THE DIGITAL ENVIRONMENT OF HIGHER EDUCATION

Abstract. The article examines the issue of developing students' creative potential in the digital environment of a higher education institution through the integration of project-based and problem-based learning. The expediency of combining these approaches as complementary is substantiated: problem-based learning provides a research-oriented logic for addressing professionally significant problems and fosters critical and divergent thinking, while project-based learning is aimed at creating a practical product and developing initiative, responsibility, and teamwork skills. The key components of students' creative potential (motivational, cognitive, activity-based, and reflective) are identified, and the opportunities of the digital educational environment for their development through online collaboration, idea visualization, prototyping, and formative assessment are outlined. Practical guidelines for implementing the integrated model in the educational process of higher education institutions are proposed, taking into account course structuring, selection of activities, assessment criteria, and support of academic integrity. It is proven that the integration of project-based and problem-based learning contributes to improving the quality of professional training and fostering students' readiness for innovative activity in the context of digital transformation of education.

It is demonstrated that the development of students' creative potential in the digital environment of higher education institutions is a necessary condition for their readiness for innovative professional activity. The feasibility of integrating problem-based and project-based learning as complementary approaches is substantiated: PBL develops research logic, critical and divergent thinking, and the ability to justify decisions, while PjBL ensures the practical implementation of ideas in the form of a tangible product and promotes initiative, responsibility, and team interaction. An integrated implementation model is proposed, which includes modular course structuring, a combination of synchronous and asynchronous work, the use of digital collaboration tools, and formative assessment with transparent criteria. The effectiveness of the model is enhanced under conditions of psychological safety, tutoring support, and the maintenance of academic integrity.

Keywords: project-based learning, problem-based learning, integration of approaches, creative potential, students, digital educational environment, higher education institution, creativity, formative assessment, professional training.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми щодо інтеграції проєктного та проблемно-орієнтованого навчання у цифровому середовищі ЗВО зумовлена переходом вищої освіти до моделей, де ключовими результатами стають не відтворення знань, а здатність студентів діяти в умовах невизначеності, знаходити рішення для реальних професійних ситуацій, працювати в команді та створювати інноваційні продукти. У цифровому освітньому середовищі ці вимоги посилюються: зростає частка самостійної діяльності, змінюються формати взаємодії, а ефективність навчання залежить від того, наскільки студент залучений у змістовну діяльність і має змогу проявити ініціативу та креативність.

Інтеграція problem-based learning і project-based learning є методично виправданою, адже ці підходи взаємодоповнюють один одного: проблемно-орієнтоване навчання активізує дослідницьку логіку мислення (постановка проблеми, пошук інформації, висування гіпотез, аргументація та рефлексія), тоді як проєктне навчання забезпечує перехід від ідеї до конкретного продукту та рішення, що має практичну цінність. Окремої ваги така інтеграція набуває в цифровому середовищі ЗВО, де платформи для спільної роботи, онлайн-дискусій, візуалізації та прототипування розширюють можливості для колективного ідеєтворення, розподілу ролей, поетапної підтримки та формувального оцінювання. Водночас цифрові умови потребують чітких методичних рішень щодо структурування роботи, критеріїв оцінювання та підтримки академічної доброчесності, оскільки саме ці чинники забезпечують якість, прозорість і реальну результативність творчої діяльності студентів.

Науково-теоретичну основу теми становлять праці дослідників проблемно-орієнтованого навчання, зокрема H. Barrows (засади PBL і його впровадження) та J. Savery (визначення, ознаки й розмежування підходів PBL), а також дослідження механізмів навчання в PBL, зокрема C. Hmelo-Silver (когнітивні та метакогнітивні аспекти роботи з проблемою). Для проєктного навчання важливими є напрацювання P. Blumenfeld і J. Krajcik щодо характеристик і педагогічного дизайну проєктних середовищ. У вітчизняному науково-методичному полі доцільно спиратися на праці О. Пометун і Л. Пироженко, які розкривають потенціал інтерактивних технологій навчання як основи активних методів і співпраці (зокрема в організації взаємодії та залучення здобувачів).

Саме тому, актуальність обраної теми визначається одночасно запитом сучасного ринку праці на креативних фахівців і можливостями цифрового середовища ЗВО для організації діяльнісного навчання. Інтеграція проєктного та проблемно-орієнтованого підходів виступає ефективним засобом розвитку

творчого потенціалу студентів, оскільки поєднує дослідницьке мислення з практико-орієнтованим створенням продукту та забезпечує умови для співпраці, рефлексії й формування професійно значущих компетентностей.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та визначити педагогічний потенціал інтеграції проєктного й проблемно-орієнтованого навчання як засобу розвитку творчого потенціалу студентів у цифровому середовищі закладу вищої освіти, а також окреслити практичні орієнтири реалізації цієї інтеграції в освітньому процесі.

Поєднання проблемно-орієнтованого та проєктного навчання є доцільним, оскільки ці підходи покривають різні, але взаємопов'язані етапи творчо-професійної діяльності студента: від осмислення проблеми – до створення рішення. Проблемно-орієнтоване навчання задає дослідницьку логіку роботи з професійно значущими ситуаціями: студенти вчаться бачити проблему, уточнювати її умови, збирати й критично оцінювати інформацію, висувати гіпотези, порівнювати альтернативи та аргументувати вибір. Саме це розвиває критичне мислення й дивергентність, тобто здатність генерувати кілька можливих шляхів розв'язання та виходити за межі шаблонів.

Водночас проєктне навчання забезпечує практичну реалізацію результатів такого пошуку: ідеї та висновки переводяться в конкретний продукт (проєкт, прототип, рекомендації, цифровий ресурс, модель тощо), який можна презентувати, перевірити й удосконалити. У процесі проєктування студенти розвивають ініціативність і відповідальність, планують діяльність, розподіляють ролі, узгоджують рішення в команді, дотримуються дедлайнів і критеріїв якості (рис. 1). Тобто PjBL (Project-based Learning) формує ті «виконавсько-організаційні» компоненти, без яких креативні ідеї часто залишаються лише задумами.

Рис. 1. Інтегрована модель поєднання проблемно-орієнтованого та проєктного навчання в цифровому освітньому середовищі ЗВО

Отже, взаємодоповнюваність підходів проявляється в їх синергії: проблемно-орієнтоване навчання забезпечує глибину мислення і якість

обґрунтування рішення, а проєктне – результативність і практичну цінність навчання через створення продукту та командну взаємодію. У комплексі вони дозволяють вибудувати повний цикл діяльності майбутнього фахівця – «проблема – дослідження – рішення – продукт – оцінювання чи удосконалення», що робить розвиток творчості керованим і наближеним до реальних професійних практик.

Інтегрована модель поєднання проблемно-орієнтованого (PBL) та проєктного (PjBL) навчання в освітньому процесі ЗВО ґрунтується на логіці повного циклу діяльності студента: «проблема – дослідження – рішення – проєкт – продукт – рефлексія». Її метою є розвиток творчого потенціалу через занурення в професійно значущі ситуації, організацію дослідницького пошуку та створення практичного результату. Очікуваними результатами реалізації моделі є формування критичного й дивергентного мислення, здатності обґрунтовувати рішення, працювати в команді, користуватися цифровими інструментами та презентувати власні напрацювання.

Структурування курсу в межах моделі доцільно здійснювати за модульною побудовою з чітко визначеними цілями, очікуваними результатами для кожного етапу. Курс поєднує синхронну взаємодію (обговорення, консультації, захисти) та асинхронну роботу (пошук інформації, підготовка матеріалів, створення продукту), що забезпечує керованість процесу і водночас підтримує автономію студентів. Важливими елементами є прозорий календар виконання, вимоги до результатів кожного модуля та єдиний цифровий простір курсу для матеріалів, комунікації й спільної роботи.

Перший етап реалізації моделі – *проблематизація (PBL-фаза)*, під час якої студентам пропонується професійно значуща проблема або кейс. На цьому етапі вони уточнюють умови й обмеження, формулюють запитання для дослідження, висувають первинні гіпотези та визначають, яких знань і даних бракує для обґрунтованого рішення. Результатом стає структурована «карта проблеми» або аналітичний опис ситуації, що задає напрям подальшої роботи.

Другий етап – *дослідження та проєктування рішення*, де студенти збирають і критично оцінюють інформацію, генерують альтернативи, обирають обґрунтований підхід і планують проєктну діяльність. Тут важливо організувати колективну взаємодію, розподіл ролей у групі, постановку проміжних завдань та узгодження критеріїв якості. Результатом етапу є концепція проєкту: мета, цільова аудиторія/користувач, план дій, інструменти, очікуваний продукт і показники успіху.

Третій етап – *реалізація проєкту (PjBL-фаза)*, спрямована на створення конкретного продукту (прототипу, цифрового ресурсу, методичних рекомендацій, моделі, практичного кейсу тощо). У ході виконання студенти здійснюють спільне конструювання, тестування, доопрацювання та оформлення результатів, дотримуючись дедлайнів і узгоджених критеріїв. На цьому етапі роль викладача/тьютора полягає в підтримці процесу через консультації,

коригування траєкторії та забезпечення ресурсів, не підміняючи самостійності студентів.

Четвертий етап – *презентація та оцінювання*, що передбачає захист проєкту, демонстрацію продукту, аргументацію обраних рішень і обговорення результатів. Оцінювання доцільно здійснювати на основі рубрик і прозорих критеріїв (оригінальність, обґрунтованість, практична цінність, якість продукту та презентації, внесок у командну роботу), поєднуючи експертну оцінку викладача з взаємооцінюванням і самооцінюванням. Формувальний зворотний зв'язок і можливість доопрацювання підсилюють навчальний ефект і підтримують креативний пошук.

П'ятий етап – *рефлексія*, у межах якої студенти аналізують власний внесок, труднощі й успішні стратегії, оцінюють командну взаємодію та визначають напрями удосконалення продукту або підходів. Рефлексивні практики закріплюють досвід творчого розв'язання проблем як компетентність і сприяють перенесенню набутих умінь у нові професійні ситуації.

Отже, запропонована інтегрована модель забезпечує системне поєднання дослідницької глибини проблемно-орієнтованого навчання та практичної результативності проєктного підходу. Її модульне структурування, поетапні результати, формувальне оцінювання й цифрова співпраця створюють умови для керованого розвитку творчого потенціалу студентів у цифровому середовищі закладу вищої освіти.

Висновок. У межах розгляду теми встановлено, що розвиток творчого потенціалу студентів у цифровому середовищі ЗВО є ключовою передумовою їхньої готовності до інноваційної професійної діяльності, роботи в умовах невизначеності та ефективної взаємодії в цифрових командах. Цифровізація освіти не лише змінює формати навчання, а й актуалізує потребу в таких педагогічних підходах, які забезпечують активну позицію здобувачів, продуктивний пошук рішень і створення практично значущих результатів.

Обґрунтовано доцільність інтеграції проблемно-орієнтованого та проєктного навчання як взаємодоповнювальних підходів: PBL формує дослідницьку логіку опрацювання професійних проблем, критичне й дивергентне мислення та уміння аргументувати рішення, тоді як PjBL забезпечує практичну реалізацію ідей у вигляді продукту, розвиває ініціативність, відповідальність і навички командної роботи. Їх поєднання дозволяє організувати повний цикл діяльності студента, що робить розвиток творчості керованим і наближеним до реальних професійних практик.

Запропоновано інтегровану модель реалізації в цифровому освітньому середовищі ЗВО, яка передбачає модульне структурування курсу, поєднання синхронних і асинхронних форматів, використання цифрових інструментів для співпраці та візуалізації, а також формувальне оцінювання з прозорими критеріями. Визначено, що ефективність інтегрованого підходу підвищується за умов психологічної безпеки, тьюторського супроводу, організації взаємодії

та підтримки академічної доброчесності через процесний контроль і поетапну перевірку результатів.

Таким чином, інтеграція проєктного та проблемно-орієнтованого навчання виступає результативним засобом розвитку творчого потенціалу студентів у цифровому середовищі ЗВО, забезпечуючи поєднання глибини мислення та практичної продуктивності. Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричною перевіркою ефективності запропонованої моделі в різних освітніх програмах, розробленням діагностичного інструментарію оцінювання творчого потенціалу та уточненням критеріїв якості навчальних продуктів у цифровому форматі.

***Література**:*

1. European Commission, Joint Research Centre. Digital Competence Framework for Educators (DigCompEdu) // Luxembourg: Publications Office of the European Union. URL: https://joint-research-centre.ec.europa.eu/digcompedu_en.

2. Mishra P., Koehler M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge // East Lansing, MI, USA: Michigan State University. URL: https://rediie.cl/wp-content/uploads/Mishra-Koehler.pdf.

3. Ovcharuk O. V. Tsyfrova kompetentnist suchasnoho vchytelia Novoi ukrainskoi shkoly: zb. tez dopovidei uchasnykiv vseukr. nauk.-prakt. seminaru (Kyiv, 12 bereznia 2019 r.) // Kyiv: Institute of Information Technologies and Learning Tools of the NAES of Ukraine, 2019. URL: https://surl.li/fjriwp.

4. UNESCO. UNESCO's ICT Competency Framework for Teachers // Paris, France: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. URL: https://www.unesco.org/en/digital-competencies-skills/ict-cft.

***References**:*

1. European Commission, Joint Research Centre. (2026). *Digital Competence Framework for Educators (DigCompEdu)* [Digital Competence Framework for Educators]. Luxembourg: Publications Office of the European Union. URL: https://joint-research-centre.ec.europa.eu/digcompedu_en [in Luxembourg].

2. Mishra, P., Koehler, M. J. (2026). *Technological Pedagogical Content Knowledge* [Technological Pedagogical Content Knowledge]. East Lansing, MI, USA: Michigan State University. URL: https://rediie.cl/wp-content/uploads/Mishra-Koehler.pdf [in USA].

3. Ovcharuk, O. V. (2019). *Tsyfrova kompetentnist suchasnoho vchytelia Novoi ukrainskoi shkoly: zb. tez dopovidei uchasnykiv vseukr. nauk.-prakt. seminaru (Kyiv, 12 bereznia 2019 r.)* [Digital competence of the modern teacher of the New Ukrainian School: Proceedings of the All-Ukrainian scientific and practical seminar]. Kyiv, Ukraine: Institute of Information Technologies and Learning Tools of the NAES of Ukraine. URL: https://surl.li/fjriwp [in Ukraine].

4. UNESCO. (2026). *UNESCO's ICT Competency Framework for Teachers* [UNESCO's ICT Competency Framework for Teachers]. Paris, France: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. URL: https://www.unesco.org/en/digital-competencies-skills/ict-cft [in France].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК [373.3.091.2:376]:81'27-026.9]:[373.3.013:502](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1401-1414

Лоюк Оксана Вікторівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри фахових методик та інноваційних технологій у початковій школі, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, https://orcid.org/0000-0001-6027-0895

Резніченко Ірина Геннадіївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри виховних технологій та педагогічної творчості, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, http://orcid.org/0000-0003-2810-2378

ПЕДАГОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ В ОРГАНІЗАЦІЇ МОВНОГО СЕРЕДОВИЩА В ІНКЛЮЗИВНОМУ КЛАСІ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Анотація. У статті розглянуто питання організації мовного середовища в інклюзивному класі початкової школи через опанування змісту природничої освітньої галузі Державного стандарту початкової освіти. Мета – визначити поняття «мовне середовище в інклюзивному класі початкової школи»; теоретично обґрунтувати педагогічний потенціал природничої освітньої галузі для цілеспрямованої організації мовного середовища в інклюзивному класі початкової школи. Використано методи дослідження: теоретичний аналіз наукових джерел; вивчення документів; узагальнення та інтерпретація результатів. Визначено поняття «мовне середовище в інклюзивному класі початкової школи» як спеціально організована система спілкування та взаємодії, спрямована на забезпечення доступної, безпечної й різноманітної мовленнєвої діяльності всіх учнів з урахуванням їхніх індивідуальних можливостей, яка ґрунтується на діалогічності, варіативності засобів комунікації, активній участі дітей, психологічній підтримці, соціальній взаємодії та педагогічному супроводі з метою подолання комунікативних бар'єрів і сприяння гармонійному розвитку кожної дитини.

Зроблено висновок, що відповідно до сучасних освітніх пріоритетів та потреб педагогічної практики, природнича освітня галузь в контексті формування мовного середовища в інклюзивному класі початкової школи має значущу теоретичну та прикладну цінність. Встановлено, що природничий зміст є ефективною основою для організації навчальної взаємодії в інклюзивному класі завдяки його наочному та практико-орієнтованому характеру. Використання ігрових методів навчання, дослідів, спостережень, проєктної діяльності створює належні умови для залучення всіх учнів до активної комунікації та

пізнавальної діяльності, сприяє формуванню у них мовленнєвої та соціальної компетентностей. Особливу увагу приділено альтернативній та додатковій комунікації як важливому компоненту мовного середовища, що забезпечує доступність навчального матеріалу для учнів з різним рівнем мовленнєвого розвитку та сприяє подоланню комунікативних бар'єрів. Визначено провідну роль учителя у формуванні інклюзивного мовного середовища, окреслено педагогічні умови результативного застосування АДК у процесі вивчення природничої освітньої галузі.

Ключові слова: інклюзивна освіта, інклюзивний клас, початкова школа, мовне середовище, альтернативна та додаткова комунікація, природнича освітня галузь.

Loiuk Oksana Viktorivna PhD in Pedagogy, associate professor, associate professor Primary Education Faculty, Professional Methodologies and Innovative Technologies in Primary School Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https://orcid.org/0000-0001-6027-0895

Reznychenko Iryna Hennadiiivna PhD in Pedagogy, associate professor, associate professor Of The Department of Educational Technologies and Pedagogical Creativity, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, http://orcid.org/0000-0003-2810-2378

PEDAGOGICAL POTENTIAL OF THE NATURAL SCIENCES EDUCATIONAL SPHERE IN ORGANIZING THE LANGUAGE ENVIRONMENT WITHIN AN INCLUSIVE PRIMARY SCHOOL CLASSROOM

Abstract. The article examines the organization of the language environment in an inclusive primary school classroom through the mastery of the natural sciences educational sphere content as defined by the State Standard of Primary Education. The aim is to define the concept of "language environment in an inclusive primary school classroom" and to theoretically substantiate the pedagogical potential of the natural sciences educational sphere for the purposeful organization of the language environment in an inclusive primary school setting. Research methods used include theoretical analysis of scientific sources, study of documents, and the generalization and interpretation of results.

The concept of "language environment in an inclusive primary school classroom" is defined as a specially organized system of communication and interaction aimed at providing accessible, safe, and diverse speech activities for all students, taking into account their individual capabilities. This environment is based on dialogism, variability of communication tools, active child participation, psychological support, social interaction, and pedagogical guidance, with the goal of

overcoming communicative barriers and promoting the harmonious development of every child.

The conclusion is drawn that, in accordance with modern educational priorities and the needs of pedagogical practice, the natural sciences educational sphere holds significant theoretical and applied value in the context of forming a language environment in an inclusive primary school classroom. It has been established that natural science content serves as an effective foundation for organizing educational interaction in an inclusive classroom due to its visual and practice-oriented nature. The use of game-based learning methods, experiments, observations, and project-based activities creates appropriate conditions for engaging all students in active communication and cognitive activity, facilitating the development of their linguistic and social competencies.

Special attention has been paid to augmentative and alternative communication (AAC) as a vital component of the language environment, ensuring the accessibility of educational material for students with varying levels of speech development and helping to overcome communicative barriers. The leading role of the teacher in forming an inclusive language environment has been identified, and the pedagogical conditions for the effective application of AAC in the process of studying the natural sciences educational field have been outlined.

Keywords: inclusive education, inclusive classroom, primary school, language environment, augmentative and alternative communication (AAC), natural sciences educational sphere.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку освіти в Україні характеризується активним упровадженням інклюзивного навчання, спрямованого на забезпечення рівного доступу до якісної освіти для всіх дітей, незалежно від їхніх індивідуальних особливостей та освітніх потреб.

Однією з ключових умов успішного розвитку особистості молодшого школяра, його пізнавальної активності, комунікативної компетентності та соціальної адаптації є організація ефективного мовного середовища в інклюзивному класі початкової школи. Умови спільного навчання дітей з різним рівнем мовленнєвого розвитку, зокрема учнів з особливими освітніми потребами, вимагають цілеспрямованої організації комунікативної взаємодії, створення атмосфери підтримки, взаєморозуміння та мовленнєвої активності.

У державних та нормативно-правових документах України проблема формування мовного середовища в інклюзивному освітньому просторі та використання міжпредметного потенціалу для розвитку мовлення учнів розглядається як один із пріоритетних напрямів сучасної освітньої політики. Зокрема, у Законі України «Про освіту» та Законі України «Про повну загальну середню освіту» наголошується на забезпеченні рівного доступу до якісної освіти, розвитку ключових компетентностей учнів, серед яких важливе місце посідає спілкування державною мовою та соціальна компетентність. У

документах підкреслюється необхідність створення безпечного, інклюзивного й підтримувального освітнього середовища, що сприяє мовленнєвому та особистісному розвитку кожної дитини [1; 2]. У Державному стандарті початкової освіти акцент зроблено на створенні мовленнєво насиченого освітнього середовища, розвитку в учнів умінь слухати, висловлювати власну думку, аргументувати позицію та взаємодіяти в колективі [3]. Відповідно до ідей Нової української школи, визначено такі наскрізні результати навчання як уміння висловлювати думку усно і письмово, здатність логічно обґрунтовувати позицію, виявляти ініціативу, здатність співпрацювати в команді, опанування яких має відбуватися у процесі вивчення всіх освітніх галузей. Особливу увагу приділено діяльнісному, інтегрованому та компетентнісному підходам, які передбачають активне долучення учнів до обговорення, дослідження, презентації результатів, що безпосередньо впливає на розвиток мовлення та комунікативних навичок [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженнях українських учених проблема формування мовного середовища в інклюзивному освітньому просторі розглядається як важлива умова мовленнєвого, пізнавального та соціального розвитку дітей з особливими освітніми потребами. У працях О. Казачинер, О. Кривоногової, Т. Єжової, А. Миколайчук, Г. Усатенко, С. Цимбал-Слатвінської, М. Чайки та ін. обґрунтовується необхідність створення доступного, комунікативно насиченого середовища, що забезпечує активну взаємодію між усіма учасниками освітнього процесу. Учені підкреслюють важливість використання альтернативної та додаткової комунікації (АДК) як інструменту підтримки мовленнєвої діяльності, розширення можливостей самовираження та залучення дітей до спільної навчальної діяльності; розглядають питання теорії та практики використання АДК для різних груп користувачів.

Проблемі формування мовного середовища з використанням засобів альтернативної та додаткової комунікації для підтримки мовленнєвого розвитку дітей з особливими освітніми потребами особлива увага приділяється у зарубіжних наукових дослідженнях. Зокрема, S. von Tetzchner, H. Martinsen, K. Stadskleiv, J. Østvik у своїх працях обґрунтовують ефективність застосування візуальних символів, комунікативних карток, електронних пристроїв і жестової підтримки як засобів активізації мовленнєвої взаємодії в освітньому середовищі. Учені наголошують, що використання АДК сприяє підвищенню комунікативної активності учнів, формуванню позитивного клімату в класі.

Водночас у наукових працях недостатньо висвітлено питання організації мовного середовища в інклюзивному класі початкової школи шляхом реалізації змісту окремих освітніх галузей / навчальних предметів. Уважаємо, що розв’язання цієї проблеми буде ефективним у контексті природничої освітньої галузі, діяльність у межах якої багатогранно стимулює мовленнєвий розвиток дитини: через спостереження, досліди, опис і пояснення природних явищ,

формування умінь аргументованого висловлювання, ведення діалогу тощо. Втім, у практиці роботи початкової школи використання природничого змісту для цілеспрямованого формування мовного середовища в інклюзивному класі використовується недостатньо системно та цілеспрямовано. Вчителі початкових класів ЗЗСО, як правило, переважно зосереджують увагу на засвоєнні предметного змісту, недооцінюючи його комунікативний потенціал. Це зумовлює необхідність актуалізації дослідження педагогічного потенціалу природничої освітньої галузі в контексті організації мовного середовища в інклюзивному класі початкової школи.

Мета статті – визначити поняття «мовне середовище в інклюзивному класі початкової школи»; теоретично обґрунтувати педагогічний потенціал природничої освітньої галузі для цілеспрямованої організації мовного середовища в інклюзивному класі початкової школи.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі освіта відіграє ключову роль у формуванні гармонійно розвиненої особистості та справедливого суспільства, забезпечуючи рівні можливості для навчання й самореалізації кожного учня. Відповіддю на суспільні виклики є інклюзивна освіта, яка спрямована на врахування різноманітних освітніх потреб і можливостей кожної дитини.

Інклюзивна освіта в широкому розумінні «передбачає створення рівних можливостей для всіх дітей з ООП і забезпечення їх успіху в освітньому процесі та подальшому житті» [5, с. 12].

У Законі України «Про освіту» *особа з особливими освітніми потребами* трактується як «особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту» [1].

Інклюзивна освіта як державна політика та суспільна цінність знаходить своє втілення в реальному освітньому процесі.

Механізмом її реалізації є інклюзивне навчання, що передбачає організацію спільної діяльності учнів з різними освітніми потребами в умовах одного класу.

Інклюзивне навчання означає практику навчання учнів з ООП разом зі своїми однолітками в загальноосвітніх класах [6]. Відповідно, класи, у яких реалізується така практика, називаються *інклюзивними* [7].

У багатьох дітей з ООП в інклюзивному класі спостерігаються мовленнєві порушення та труднощі у спілкуванні. Тому головним завданням учителя є створення такого освітнього простору, який забезпечуватиме доступність навчального матеріалу для кожного учня, сприятиме розвитку мовлення (умінню формулювати висловлювання, описувати явища, ставити запитання, робити висновки) та/або формуванню комунікативних умінь (участі в діалозі, взаємодії з однолітками, використанню різних способів вираження думок), а також формуватиме атмосферу підтримки й поваги до різноманітних форм спілкування.

У означеному контексті йдеться про створення мовного середовища.

На думку О. Язловицької, *мовне середовище* – це природно й історично сформований лінгвокультурний та інформаційний простір, у межах якого людина змушена пристосовуватися до його вимог у щоденній взаємодії з соціальним оточенням. Воно має вирішальне значення для розвитку мовленнєвих умінь, когнітивних процесів, формування культурної ідентичності та загалом виступає важливим чинником мовного становлення особистості [8, с. 72].

Вітчизняна учена Л. Наконечна вважає, що «мовне середовище, в якому зростає і формується особистість, не є суто мовним, воно інтегрує в собі всі культурні здобутки того суспільства, яке його створило і продовжує розвивати: мовно-мовленнєві засоби і соціокультурні стереотипи спілкування, етичні й моральні норми, національні традиції і звичаї – все, що становить поняття культури» [9, с. 290].

В умовах інклюзивного класу мовне середовище набуває особливої значущості, оскільки в ньому навчаються діти з різними мовленнєвими, комунікативними та когнітивними можливостями. *Особливістю мовного середовища в інклюзивному класі початкової школи* є його спрямованість на зняття комунікативних бар'єрів та забезпечення рівних можливостей для участі в освітньому процесі. Це досягається завдяки адаптації мовленнєвих інструкцій, використанню візуальних підказок, повторюваності, структурованості навчального матеріалу, а також формуванню толерантного ставлення до різних способів спілкування. Таким чином, мовне середовище стає засобом не лише навчання, а й підтримки індивідуального розвитку кожної дитини; його сутнісними характеристиками є:

1) *діалогічність* – перевага живого спілкування, взаємного обміну думками, запитаннями та відповідями між учителем і учнями, між дітьми;

2) *доступність і варіативність засобів комунікації* – використання різних форм мовлення (усного, писемного, невербального), що забезпечує участь кожного учня, зокрема дітей з особливими освітніми потребами;

3) *активна мовленнєва діяльність учнів* – залучення дітей до опису, пояснення, аргументації, постановки запитань і формулювання висновків;

4) *психологічна безпека* – атмосфера прийняття, підтримки та поваги до висловлювання кожного, що знижує страх помилки й стимулює мовленнєву ініціативу;

5) *соціальна спрямованість* – орієнтація на розвиток умінь слухати, домовлятися, співпрацювати та враховувати позицію іншого;

6) *педагогічна керованість* – цілеспрямована організація мовленнєвих ситуацій учителем, моделювання зразків мовлення та регуляція взаємодії між учнями.

Отже, *мовне середовище в інклюзивному класі початкової школи* – це спеціально організована система спілкування та взаємодії, спрямована на

забезпечення доступної, безпечної й різноманітної мовленнєвої діяльності всіх учнів з урахуванням їхніх індивідуальних можливостей, яка ґрунтується на діалогічності, варіативності засобів комунікації, активній участі дітей, психологічній підтримці, соціальній взаємодії та педагогічному супроводі з метою подолання комунікативних бар'єрів і сприяння гармонійному розвитку кожної дитини.

Проблему мовного середовища для осіб, які використовують альтернативну та додаткову комунікацію (АДК), вивчав учений J. Østvik [10]. Він виокремив **вісім складників такого середовища**:

1) концептуальне розуміння мови. Концептуальне розуміння мови визначає, як суспільство та фахівці трактують саме поняття мови й комунікації. Воно впливає на визнання альтернативних форм висловлення як повноцінних мовних засобів.

Мова – система різноманітних кодів із потенціалом до смислотворення, а не лише як усне мовлення. Таке розуміння є основою для забезпечення прав осіб, які використовують альтернативну та додаткову комунікацію;

2) партнери з комунікації. Партнери з комунікації у взаємодії з користувачем АДК є ключовими фігурами, від яких залежить ефективність і якість спілкування, оскільки саме вони створюють умови для реалізації альтернативної та додаткової комунікації як повноцінного засобу мовлення. Від рівня їхньої обізнаності, терпіння, готовності чекати, підтверджувати й інтерпретувати повідомлення, а також відмови від домінування у спілкуванні залежить активність і впевненість користувача АДК, тоді як нестача підтримки може призводити до пасивності та зниження комунікативної ініціативи;

3) фізичне середовище. Фізичне середовище охоплює просторові та матеріальні умови, у яких відбувається комунікація. Воно визначає доступність партнерів і засобів комунікації.

Адаптований простір, усунення архітектурних і сенсорних бар'єрів, а також забезпечення доступу до комунікаційних технологій створюють умови для активної участі людини в соціальній взаємодії;

4) значення та мотивація. Змістовність і мотивація мовної діяльності є необхідними умовами розвитку комунікативних навичок. Використання рідної або альтернативної мови в значущих соціальних і навчальних ситуаціях сприяє засвоєнню лексики та формуванню мовленнєвої компетентності. Досвід залученості, успіху й належності до спільноти посилює внутрішню мотивацію до спілкування та навчання;

5) комунікаційні матеріали та допоміжні засоби. Комунікаційні матеріали й допоміжні засоби забезпечують функціональну реалізацію мовлення. Вони мають бути постійно доступними та відповідати актуальному мовленнєвому рівню користувача. Водночас такі засоби повинні включати перспективну лексику для подальшого розвитку мовлення, що забезпечує природне засвоєння нових понять;

6) мовні моделі. Мовні моделі виконують функцію лінгвістичного посередництва між рівнем актуального розвитку та потенційними можливостями дитини, що потребує АДК. Це – партнери (одноліток або дорослий), які демонструють зразки мовлення, використовуючи доступні користувачеві АДК форми комунікації;

7) бар'єри. Бар'єри – це чинники, що обмежують можливості комунікації. У мовному середовищі виокремлюють дві їх групи: 1) бар'єри, що виникають внаслідок порушення функціональності людини, зокрема моторні, сенсорні, перцептивні, когнітивні, соціальні та лінгвістичні труднощі, що безпосередньо впливають на процес спілкування; 2) бар'єри, зумовлені умовами організації освітнього процесу та соціальним оточенням. До них належать: недостатнє або неякісне планування, невідповідні індивідуальні програми, усталені обмежувальні практики, брак знань і досвіду в роботі з користувачами АДК;

8) ставлення. Ставлення оточення визначає якість мовного середовища та ефективність комунікативної підтримки. Позитивні установки сприяють активній участі дітей у комунікації, самостійності та розвитку мовлення, тоді як негативні – обмежують можливості особи. Готовність до змін, відкритість і повага є основою формування інклюзивного середовища.

Природнича освітня галузь Державного стандарту початкової освіти характеризується значним педагогічним потенціалом щодо організації мовного середовища в інклюзивному класі, оскільки її зміст тісно пов'язаний із пізнанням навколишнього світу, активною взаємодією учнів, розвитком мовлення та соціального досвіду. В умовах інклюзивного навчання природничий компонент сприяє долученню всіх дітей до спільної діяльності незалежно від рівня мовленнєвого розвитку та наявності особливих освітніх потреб. Візьмемо до розгляду окремі ракурси означеного.

1. Природнича освітня галузь як комунікативно орієнтований простір

Відповідно до Державного стандарту початкової освіти, природнича освітня галузь спрямована на формування в учнів цілісного уявлення про природу, людину та її взаємодію з довкіллям, розвиток дослідницьких умінь, критичного мислення й екологічної свідомості. У процесі навчання діти ознайомлюються з природними явищами, об'єктами живої та неживої природи, набувають умінь спостерігати, порівнювати та робити висновки. Під час пізнавальної діяльності відбувається активне збагачення словникового запасу, формується вміння правильно називати предмети й явища, описувати їхні ознаки та властивості, що позитивно впливає на розвиток зв'язного мовлення.

Зміст природничої освітньої галузі орієнтований на практичну діяльність, проведення дослідів і спостережень, що створює сприятливі умови для мовленнєвої активності учнів.

Виконуючи навчальні завдання, школярі описують об'єкти та явища природи, навчаються ставити запитання, висловлювати припущення, аргументувати власну позицію, слухати думки інших, пояснювати результати

досліджень і обговорювати власні спостереження з однокласниками та вчителем. Це сприяє розвитку усного мовлення та логічного мислення.

Природничий контекст є важливим мотиваційним чинником комунікації, оскільки пов'язаний із природним інтересом дітей до навколишнього світу. Спостереження за природними явищами, виконання простих дослідів, робота з реальними об'єктами підвищують емоційне долучення учнів і стимулюють їх до висловлення власних вражень та думок.

Педагогічний потенціал природничої освітньої галузі в інклюзивному середовищі реалізується через:

– використання мультимодальних засобів комунікації (слово, зображення, жести, моделі тощо);

– диференціацію завдань за рівнем складності та формою виконання (усно, письмово, у вигляді малюнка або дії);

– створення ситуацій спільного успіху, у яких кожна дитина має можливість зробити посильний внесок у групову діяльність.

2. *Природничий зміст як основа організації мовного середовища в інклюзивному класі* передбачає використання тем, пов'язаних із довкіллям, для створення доступних, змістовних і практико-орієнтованих комунікативних ситуацій. Природничі теми мають наочний і прикладний характер, що дає змогу долучати до спілкування всіх учнів незалежно від рівня сформованості мовлення. Обговорення природних явищ, властивостей предметів, поведінки живих організмів створює сприятливі умови для висловлення власних думок.

Мовленнєва взаємодія організовується через спеціально спроєктовані педагогом ситуації, у яких мовлення виступає невід'ємним компонентом діяльності: колективні дискусії, обмін ідеями під час проведення дослідів, формулювання висновків. Для учнів з особливими освітніми потребами такі ситуації адаптуються шляхом використання спрощених запитань, візуальної підтримки, вибору з запропонованих варіантів та альтернативних способів відповіді. Важливе значення має коментування дій учнів у процесі спостережень і експериментів. На початковому етапі вчитель вербалізує виконувані дії та зміни, а згодом поступово долучає школярів до самостійного називання ознак об'єктів і формулювання елементарних висновків. Для дітей з обмеженими мовленнєвими можливостями застосовуються короткі відповіді, картки або символи, при цьому кожен спосіб реагування розглядається як повноцінна форма комунікації.

В інклюзивному освітньому середовищі мовлення трактується широко – як будь-який спосіб передавання інформації та змісту.

3. Альтернативна та додаткова комунікація (АДК) як компонент мовного середовища в контексті опанування учнями природничого змісту

АДК є важливим компонентом мовного середовища інклюзивного класу, оскільки забезпечує можливість повноцінного спілкування учнів, які мають труднощі з усним мовленням. Вона охоплює різноманітні способи передавання

інформації – від жестів, міміки й піктограм до комунікативних карток і цифрових засобів – та спрямована не на заміщення мовлення, а на його підтримку й розвиток.

У контексті природничої освітньої галузі АДК сприяє засвоєнню складних понять та способів діяльності завдяки використанню візуальної підтримки та практичної діяльності. Застосування піктограм, схем, символів і покрокових інструкцій полегшує сприйняття навчального матеріалу під час спостережень, проведення дослідів і обговорення отриманих результатів. Поєднання вербального мовлення з невербальними засобами комунікації забезпечує доступність і зрозумілість навчального матеріалу для всіх учнів. Візуальні ресурси допомагають структурувати інформацію, усвідомлювати послідовність процесів, визначати ознаки об'єктів, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, описувати результати спостережень.

Використання жестової, предметної комунікації, комунікативних книг і цифрових засобів АДК розширює можливості взаємодії та індивідуалізації освітнього процесу, забезпечує активну участь учнів у вивченні природничих тем і сприяє формуванню у них комунікативних умінь.

4. Організація навчальної взаємодії з використанням АДК щодо вивчення школярами змісту природничої освітньої галузі спрямована на забезпечення долучення всіх учнів до освітнього процесу та подолання комунікативних бар'єрів. Використання АДК сприяє кращому розумінню навчального матеріалу й створює умови для активної участі кожної дитини в обговоренні, дослідницькій діяльності та узагальненні знань.

Важливе місце в організації освітнього процесу посідають діалогічні методи навчання, які передбачають систематичну мовленнєву взаємодію між учителем і учнями та сприяють розвитку пізнавального інтересу, мислення й комунікативних умінь. Робота за моделлю «питання – відповідь», колективні обговорення та спільне міркування долучають школярів до активного осмислення навчального матеріалу. Для учнів із комунікативними потребами ці методи адаптуються шляхом використання закритих запитань, вибору варіантів відповіді та альтернативних засобів комунікації.

Ефективними є ігрові методи навчання на природничу тематику, які сприяють формуванню емоційно безпечного та комфортного освітнього середовища й мотивують учнів до активного спілкування. Значну роль також відіграє організація роботи в парах і малих групах, у межах якої школярі спільно виконують завдання.

Проведення дослідів і спостережень стимулює учнів до опису побаченого, постановки запитань і формулювання висновків, сприяє засвоєнню нової лексики та розвитку мовлення. Така спільна діяльність формує доброзичливе й підтримувальне мовне середовище, у якому кожна дитина має можливість активно долучатися до комунікації незалежно від індивідуальних освітніх потреб.

Навчальні проєкти із застосуванням АДК під час вивчення змісту природничої освітньої галузі забезпечують умови для повноцінної участі всіх учнів у пізнавальному процесі. Використання символів, піктограм, жестів і цифрових засобів АДК допомагає дітям із різним рівнем мовленнєвого розвитку висловлювати власні думки, ставити запитання та презентувати результати спільної діяльності.

Важливим складником навчальної взаємодії є формування толерантного ставлення до різних способів комунікації. Учні навчаються сприймати й розуміти невербальні форми висловлювання, а педагог підкреслює рівноцінність усіх способів передавання інформації, що сприяє взаємній повазі та зменшенню соціальної ізоляції дітей з комунікативними потребами.

5. Роль вчителя початкових класів ЗЗСО у формуванні мовного середовища у процесі опанування учнями змісту природничої освітньої галузі

Провідну роль у формуванні інклюзивного мовного середовища відіграє вчитель початкових класів ЗЗСО, оскільки саме він організовує освітню взаємодію та визначає способи комунікації в класі. Від професійної позиції педагога залежить створення атмосфери підтримки, прийняття, заохочення використання як усного мовлення, так і засобів АДК.

Результативне застосування АДК у процесі вивчення природничої освітньої галузі можливе за дотримання відповідних педагогічних умов:

1) *систематичне використання засобів АДК на всіх етапах уроку* – від пояснення нового матеріалу до узагальнення та рефлексії, що сприяє кращому розумінню змісту й логіки навчальної діяльності;

2) *реалізація індивідуального підходу з урахуванням мовленнєвих і пізнавальних можливостей кожного учня.* Адаптація навчальних матеріалів і способів подання інформації, застосування візуальної, предметної та цифрової підтримки забезпечують рівний доступ до природничого змісту й формують позитивну навчальну мотивацію;

3) *поступове ускладнення комунікативних завдань* – від простого називання об’єктів і їхніх ознак до опису спостережень, пояснення взаємозв’язків між явищами та формулювання висновків;

4) *поєднання використання АДК з розвитком усного мовлення*. У природничій освітній галузі засоби АДК виконують функцію підтримки мовленнєвої діяльності, а не її заміни. Педагог стимулює учнів до коментування практичних дій, називання об’єктів і явищ природи, опису перебігу дослідів та власних спостережень, що забезпечує поступовий перехід до активного використання усного мовлення;

5) *адаптація мовлення вчителя до можливостей учнів* передбачає застосування простих і доступних формулювань, повторення ключових понять, поєднання пояснень із демонстрацією дій, використання візуальної та жестової підтримки. Такий підхід підвищує доступність інформації, активізує участь дітей у навчанні та зменшує напруження в процесі спілкування;

6) *підтримка ініціативи учнів до спілкування та різних форм самовираження* – учитель заохочує дітей ставити запитання, ділитися власними висновками й емоціями, приймаючи як усні відповіді, так і альтернативні способи комунікації. Підтримка будь-якої комунікативної активності сприяє формуванню атмосфери рівності, поваги та розвитку мовленнєвої й комунікативної компетентностей.

Діяльність учителя не обмежується передаванням знань. Він формує інклюзивне мовне середовище, у якому кожна дитина має можливість активно брати участь у навчанні, експериментувати з мовленням і отримувати необхідну підтримку в процесі спілкування. Педагог виступає посередником між навчальним змістом і учнями, забезпечуючи умови для розвитку комунікації в класі.

Висновки. Отже, важливим та необхідним щодо реалізації принципів інклюзивної освіти є створення в інклюзивному класі початкової школи сприятливого мовного середовища, яке забезпечує рівні можливості для спілкування та навчання всіх учнів. Таке середовище передбачає використання альтернативної та додаткової комунікації, що дає змогу дітям із різним рівнем мовленнєвого розвитку повноцінно взаємодіяти з учителем і однокласниками. Особливої значущості це набуває в початковій школі, де відбувається формування базових навчальних умінь, мовленнєвих навичок і соціальної компетентності. Значний педагогічний потенціал для формування мовного середовища в інклюзивному класі початкової школи має природнича освітня галузь, зміст якої дає можливість організовувати навчальні ситуації, у яких діти активно ставлять пізнавальні й проблемні запитання, висловлюють власні думки, описують природні явища та пояснюють результати спостережень, дослідів, навчальних проєктів, зокрема, через застосування альтернативної та додаткової комунікації. Ключову роль у створенні інклюзивного мовного середовища під час опанування учнями змісту природничої освітньої галузі відіграє вчитель початкових класів ЗЗСО, адже саме він забезпечує організацію освітньої взаємодії та визначає комунікативні стратегії в класі. Професійна позиція педагога впливає на формування в класі атмосфери підтримки, прийняття та заохочення учнів до використання як усного мовлення, так і засобів АДК.

Перспективами подальших досліджень уважаємо розгляд педагогічного потенціалу мовно-літературної освітньої галузі в організації мовного середовища в інклюзивному класі початкової школи.

Література

1. Закон України «Про освіту»: прийнятий 05.09.2017 року № 2145-VIII (у редакції від 01.01.2026 року № 4695-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text (дата звернення: 08.02.2026).
2. Закон України «Про повну загальну середню освіту»: прийнятий 16.01.2020 року № 463-IX (у редакції від 17.01.2026 року № 4609-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n984 (дата звернення: 08.02.2026).

3. Державний стандарт початкової освіти : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 року № 87 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 року № 688). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-п#Text (дата звернення: 25.12.2025).

4. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / група упорядників; за заг. ред. М. Грищенко. 2016. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf (дата звернення: 18.12.2025).

5. Порошенко М. А. Інклюзивна освіта : навчальний посібник. Київ : ТОВ «Агенство «Україна», 2019. 300 с.

6. Gilhool T. K. The right to an effective education: From Brown to P.L. 94–142 and beyond. In D. Lipsky & A. Gartner (Eds.). *Beyond separate education: Quality education for all* (P. 243–253). Baltimore: Paul H. Brookes, 1989.

7. Ford J. Educating Students with Learning Disabilities in Inclusive Classrooms. *Electronic Journal for Inclusive Education.* 2013. Vol. 3, № 1. Art. 2. URL: https://www.researchgate.net/publication/276267444_Educating_Students_with_Learning_Disabilities_in_Inclusive_Classrooms (Last accessed: 20.01.2026).

8. Язловицька О. В. Роль мовного середовища на заняттях з іноземної мови. *International Science Journal of Education & Linguistics.* 2024. Vol. 3, № 2. P. 70–79. doi:10.46299/j.isjel.20240302.08

9. Наконечна Л. Б. Мовне середовище як проблема наукового дослідження у контексті підготовки майбутніх учителів до професійної діяльності. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота».* 2021. Вип. 1 (48). С. 289–292.

10. Østvik J. Språkmiljø – tanker om prinsipielle og praktiske sider. *Kunnskapsbanken :* веб-сайт. URL: https://www.kunnskapsbanken.net/sprakmiljo-tanker-om-prinsipielle-og-praktiske-sider/ (Last accessed:20.01.2026).

References

1. Zakon Ukrainy «Pro osvitu»: pryiniatyi 05.09.2017 roku № 2145-VIII [The Law of Ukraine «On education» from September 5 2017, № 2145-VIII]: (u redaktsii vid 01.01.2026 roku № 4695-IX). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text [in Ukrainian].

2. Zakon Ukrainy «Pro povnu zahalnu seredniu osvitu»: pryiniatyi 16.01.2020 roku № 463-IX [The Law of Ukraine «On complete general secondary education» from January 16 2020, № 2145-VIII]: (u redaktsii vid 17.01.2026 roku № 4609-IX). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#n984 [in Ukrainian].

3. Derzhavnyi standart pochatkovoi osvity: zatverdzheno postanovoiu Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21.02.2018 roku № 87 [State standard of primary education: approved by a resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from February 21 2018, № 87] (u redaktsii postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24.07.2019 roku № 688). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-p#Text [in Ukrainian].

4. Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly (2016) [New Ukrainian School. Conceptual Principles of Secondary School Reform]. M. Hryshchenko (Ed.). Retrieved from https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf [in Ukrainian].

5. Poroshenko, M. A. (2019). Inkliuzyvna osvita [Inclusive education]. Kyiv : TOV «Ahenstvo «Ukraina» [in Ukrainian].

6. Gilhool, T. K. (1989). The right to an effective education: From Brown to P.L. 94-142 and beyond. In D. Lipsky & A. Gartner (Eds.), *Beyond separate education: Quality education for all* (pp. 243-253). Baltimore: Paul H. Brookes.

7. Ford, J. (2013). Educating Students with Learning Disabilities in Inclusive Classrooms. *Electronic Journal for Inclusive Education. Vol. 3, 1 [2013], Art. 2.* Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/276267444_Educating_Students_with_Learning_Disabilities_in_Inclusive_Classrooms

8. Yazlovytska, O. V. (2024). Rol movnoho seredovyshcha na zaniattiakh z inozemnoi movy [The role of the language environment in foreign language classes]. *International Science Journal of Education & Linguistics. Vol. 3, 2,* 70–79. doi:10.46299/j.isjel.20240302.08

9. Nakonechna, L. B. (2021). Movne seredovyshche yak problema naukovoho doslidzhennia u konteksti pidhotovky maibutnikh uchyteliv do profesiinoi diialnosti [Language environment as a problem of scientific research in the context of preparing future teachers for professional activity]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: «Pedahohika. Sotsialna robota» – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: «Pedagogy. Social Work». 1 (48),* 289–292 [in Ukrainian].

10. Østvik, J. Språkmiljø – tanker om prinsipielle og praktiske sider [Language environment – thoughts on theoretical and practical aspects]. Retrieved from https://www.kunnskapsbanken.net/sprakmiljo-tanker-om-prinsipielle-og-praktiske-sider/ [in Norwegian].

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 37.015.3:159.922

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1415-1431

Лю Сіхуей аспірант, кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи, Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя, м. Ніжин, https://orcid.org/0009-0005-9660-0311

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПОТРЕБИ ОСОБИСТОСТІ: ПОГЛЯДИ НА СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНУ ТА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ

Анотація. Статтю присвячено аналізу поглядів на природу соціально-культурних потреб особистості як феномену соціально-гуманітарного знання та розробці авторського визначення поняття «соціально-культурні потреби особистості» у контексті сучасного педагогічного дискурсу. У межах дослідження здійснено концептуальне осмислення соціально-культурної детермінації розвитку особистості, конкретизовано місце потреб у її структурі та обґрунтовано їх роль як внутрішніх регуляторів активності. Проаналізовано наукові підходи до розуміння природи потреб у психології, педагогіці та соціально-філософській думці, систематизовано їх основні характеристики та виявлено соціальне походження, історичну мінливість і культурну зумовленість потребової сфери особистості. Розкрито сутність і структуру потреб у соціальному та культурному вимірах, встановлено співвідношення соціальних і культурних потреб як взаємопов'язаних компонентів потребово-мотиваційної сфери, доведено їх інтегративний характер та визначено їх функціональну роль у процесах соціалізації та культурної інтеріоризації.

У процесі дослідження проаналізовано існуючі трактування соціально-культурних потреб особистості, узагальнено міждисциплінарні підходи до їх інтерпретації та обґрунтовано їх змістові характеристики як складного системного утворення.

Встановлено, що соціально-культурні потреби формуються у процесі взаємодії особистості з соціокультурним середовищем, відображають необхідність освоєння культурних цінностей, участі у соціальних практиках та реалізації духовного потенціалу. Доведено, що вони виконують інтегративну функцію, поєднуючи індивідуальні мотиваційні прагнення з культурно зумовленими формами їх реалізації, та забезпечують включення особистості у систему суспільних відносин. Систематизовано змістові ознаки соціально-культурних потреб, серед яких визначено соціальну зумовленість, ціннісно-смислову спрямованість, динамічність розвитку та залежність від умов соціального середовища. Обґрунтовано положення про взаємозумовлений характер соціального і культурного у структурі потребової сфери особистості, що забезпечує її цілісний розвиток.

На основі узагальнення теоретичних положень здійснено концептуалізацію поняття «соціально-культурні потреби особистості» та сформульовано авторське визначення, відповідно до якого соціально-культурні потреби являють собою цілісну систему внутрішніх спонукань, що сформована у процесі соціалізації та інтеріоризації культурних цінностей і відображає об'єктивну необхідність особистості в освоєнні культурного досвіду, участі у соціальній взаємодії та реалізації духовного потенціалу у соціокультурному середовищі. Доведено, що зазначені потреби є динамічним компонентом структури особистості, який опосередковує її соціальну поведінку, визначає спрямованість ціннісних орієнтацій і забезпечує формування індивідуальної ідентичності.

Ключові слова: соціально-культурні потреби, потреби особистості, соціалізація, культурна інтеріоризація, соціально-культурна детермінація, розвиток особистості, ціннісні орієнтації, соціальна взаємодія, культурне середовище.

Liu Xihui Postgraduate, Department of Social Pedagogy and Social Work, Nizhyn State University named after M. Gogol, Nizhyn, https://orcid.org/0009-0005-9660-0311

SOCIO-CULTURAL NEEDS OF THE PERSONALITY: VIEWS ON THE ESSENCE OF THE PHENOMENON AND CONCEPTUALIZATION OF THE CONCEPT

Abstract. The article is devoted to the analysis of views on the nature of the socio-cultural needs of the individual as a phenomenon of social and humanitarian knowledge and the development of the author's definition of the concept of «socio-cultural needs of the individual» in the context of modern pedagogical discourse. Within the framework of the study, a conceptual understanding of the socio-cultural determination of the development of the individual was carried out, the place of needs in its structure was specified and their role as internal regulators of activity was substantiated. Scientific approaches to understanding the nature of needs in psychology, pedagogy and socio-philosophical thought were analyzed, their main characteristics were systematized and the social origin, historical variability and cultural conditioning of the needs sphere of the individual were revealed. The essence and structure of needs in social and cultural dimensions are revealed, the correlation of social and cultural needs as interrelated components of the need-motivational sphere is established, their integrative nature is proven and their functional role in the processes of socialization and cultural interiorization is determined.

In the process of research, existing interpretations of the socio-cultural needs of the individual are analyzed, interdisciplinary approaches to their interpretation are generalized and their content characteristics as a complex systemic formation are substantiated. It is established that socio-cultural needs are formed in the process of

interaction of the individual with the socio-cultural environment, reflect the need to master cultural values, participate in social practices and realize spiritual potential. It is proven that they perform an integrative function, combining individual motivational aspirations with culturally determined forms of their implementation, and ensure the inclusion of the individual in the system of social relations. The content features of socio-cultural needs are systematized, including social conditioning, value-semantic orientation, dynamism of development and dependence on the conditions of the social environment. The proposition about the interdependent nature of the social and cultural in the structure of the needs sphere of the individual, which ensures its holistic development, is substantiated.

Based on the generalization of theoretical provisions, the concept of «socio-cultural needs of the individual» is conceptualized and the author's definition is formulated, according to which socio-cultural needs are a holistic system of internal motivations, which is formed in the process of socialization and interiorization of cultural values and reflects the objective need of the individual to master cultural experience, participate in social interaction and realize spiritual potential in the socio-cultural environment. It is proved that these needs are a dynamic component of the structure of the individual, which mediates its social behavior, determines the direction of value orientations and ensures the formation of individual identity.

Key words: socio-cultural needs, individual needs, socialization, cultural interiorization, socio-cultural determination, personality development, value orientations, social interaction, cultural environment.

Постановка проблеми. Сучасні тектонічні зрушення в освіті, культурі та соціальній організації суспільства зумовлюють необхідність поглибленого осмислення феномену соціально-культурних потреб особистості як фундаментального особистісного утворення, що включає індивідуальні смисли, ціннісні орієнтації, соціальні традиції та культурні форми самореалізації. У межах педагогічної науки ця проблематика набуває особливої значущості, оскільки освіта виступає провідним соціальним інститутом, який не тільки реагує на наявні потреби індивіда, а й активно їх формує, структурує та спрямовує. Педагогічний дискурс дедалі частіше звертається до розуміння особистості як суб'єкта культури, здатного до саморозвитку, ціннісного вибору та соціальної взаємодії, що, своєю чергою, актуалізує питання про природу, структуру та механізми формування соціально-культурних потреб. Разом із тим у науковому полі спостерігається термінологічна неоднорідність, концептуальна фрагментарність і різноспрямованість підходів до тлумачення цієї категорії, що ускладнює її використання як аналітичного інструменту педагогічного дослідження та практики.

У сучасному науковому дискурсі питання соціально-культурних потреб особистості посідає особливе місце, оскільки вони визначають як індивідуальні мотиви та способи самореалізації, так і структуру соціальної взаємодії та

культурної самоідентифікації людини. Проблематика соціально-культурних потреб охоплює широкий спектр досліджень у педагогіці, психології, соціології та культурології. Незважаючи на численні спроби теоретичного визначення та класифікації цих потреб, у науковій літературі досі не існує єдиного підходу, який би системно поєднував психологічні, соціальні та культурні аспекти розвитку особистості. Розуміючи, що соціально-культурні потреби проявляються як прагнення до включення у референтні соціальні групи, культурного самовираження, участі у соціальних процесах та засвоєння культурних цінностей, все ж необхідно зазначити, що механізми їх формування та взаємозв'язок із соціальними умовами залишаються недостатньо вивченими.

Актуальність дослідження соціально-культурних потреб особистості обумовлена швидкими соціально-культурними змінами у процесі функціонування сучасного суспільства, які зумовлюють зміни у структурі та пріоритетах потреб особистості. Глобалізація, розвиток інформаційних технологій, урбанізація та інтенсивний культурний обмін створюють нові умови для соціалізації, впливають на процеси культурної ідентифікації та формування соціально значущих потреб. У педагогічному контексті це підкреслює необхідність осмислення соціально-культурних потреб як фактору формування компетентностей, ціннісних орієнтацій та мотиваційної сфери здобувачів освіти.

Усвідомлення змісту та механізмів реалізації таких потреб є важливою умовою для побудови дієвих освітніх траєкторій, адаптованих до індивідуальних особливостей здобувача освіти, а також для створення сприятливих умов розвитку особистості в цілому.

Крім цього орієнтація сучасної освіти на компетентнісну парадигму та особистісно-орієнтований підхід передбачає необхідність врахування ціннісно-смислових, культуротворчих і комунікативних вимірів розвитку людини. У цьому контексті соціально-культурні потреби виступають як внутрішній ресурс активності особистості, що визначає її мотиваційні стратегії, способи включення у функціонування суспільства та здатність до конструктивної соціальної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах педагогічної думки суттєвий внесок у розробку соціокультурної проблематики зроблено у працях О. Єжової [1], Л. Мартіросян [2], С. Пуертас [3], В. Радул, О. Радул та О. Балануца [4], у яких соціокультурний підхід розглядається як методологічна основа дослідження особистості, її ціннісних орієнтацій і мотиваційних структур. У зазначених працях особистість інтерпретується одночасно і як продукт, і як суб'єкт культури, що формується у взаємодії з соціальним середовищем, системою норм і символічних значень. Ці дослідники підкреслюють, що виховання в умовах сучасної соціально-культурної реальності передбачає включення індивідуальних потреб у більш широкий культурний контекст, у якому потреби виступають механізмом включення особистості у фунціонування соціуму та процеси культуротворення. Теоретичне узагальнення

щодо природи соціокультурних цінностей та їх ролі у структурі особистості здійснено у праці О. Заредінової, яка робить особливий акцент на нормативно-смисловому контексті у процесі формування поведінкових орієнтирів індивіда [5].

Значна кількість досліджень присвячена розгляду проблематики соціокультурного розвитку здобувачів освіти та формування відповідної компетентності. Так, О. Кучерук соціокультурний розвиток учнів розглядає як важливий результат мовно-літературної освіти, що забезпечує здатність особистості інтерпретувати культурні смисли та брати участь у комунікативні діяльності [6]. Концептуалізацію соціокультурної компетентності в умовах Нової української школи здійснено М. Ніщенко, яка трактує її як системотвірну характеристику, що поєднує знання культурних норм, соціальні навички взаємодії та ціннісні орієнтації [7]. У рамках наукових напрацювань Т. Спіріна соціокультурна діяльність розглядається як засіб формування життєвих цінностей молоді, що опосередковано пов'язує культурну активність із розвитком потребової сфери [8]. Питання соціокультурної адаптації на основі мистецтва розкривають І. Цуркан, Т. Борисова та О. Аліксійчук [9]. Ці дослідники довели, що залучення особистості до культурної спадщини сприяє формуванню мотиваційної основи соціальної взаємодії та особистісного розвитку [9]. У сукупності перераховані праці дозволяють відзначити, що соціокультурна компетентність виступає одночасно у двох іпостасях: як результат освіти та як чинник структуризації соціально-культурних потреб особистості.

Вагомий сегмент досліджень присвячено теоретичному осмисленню феномену потреби як базової категорії гуманітарного знання. Ґрунтовний аналіз поняття «потреба» здійснено С. Рашидовою, яка розглядає його як базову внутрішню детермінанту активності особистості, що відображає взаємозв'язок біологічного, соціального та духовного вимірів існування людини [10]. Соціально-політичні аспекти потребової сфери розкриває С. Рудницький, підкреслюючи взаємозалежність соціальних та політичних потреб у процесі суспільної взаємодії [11]. Психологічні механізми формування соціальних потреб досліджено О. Майданюк, зокрема, здійснено аналіз впливу потреби у схваленні на формування конформної поведінки [12], а також Н. Сергєєвою, яка розглядає потребу включення підлітків у малі соціальні групи як важливий чинник соціалізації [13]. У працях Л. Спицької, В. Турбан та Н. Завацької соціальне функціонування особистості аналізується через призму її адаптаційних можливостей та потребово-мотиваційної сфери [14].

Серед зарубіжних комплексне міждисциплінарне осмислення соціальних потреб здійснено К. Бауер, Р. Джонсон-Кенке та М. Форт, які розглядають включеність в соціум як базову людську потребу, що визначає психологічне благополуччя [15]. Життєвий вимір соціальних потреб у контексті благополуччя особистості розкривають В. Буйс, Б. Джеронімус, Г. А. Лоддер, Н. Стеверінк та

П. де Йонге, доводячи, що соціальні потреби є фундаментальним чинником суб'єктивного відчуття щастя та соціальної інтегрованості індивіда [16].

Окремий напрям досліджень пов'язаний з осмисленням культурних потреб та їх ролі у розвитку особистості. У дослідженні Т. Філіної культурні потреби визначаються як внутрішня детермінанта духовного розвитку людини, що забезпечує її включення у культурні практики суспільства та сприяє самореалізації [17]. Положення про те, що культура виступає визначальним чинником розвитку особистості обґрунтували В. Радул, О. Радул та О. Балануц Зазначені дослідники розглядають культурне середовище як простір формування ціннісно-смислової структури індивіда [4]. Узагальнення матеріалу згаданих праць дозволяє констатувати, що культурні потреби виступають важливим результатом соціалізації, а також механізмом особистісного самовизначення та творчої активності.

Аналіз сучасних наукових праць засвідчує, що проблема соціально-культурних потреб особистості розглядається у різних теоретичних площинах – від соціокультурної детермінації виховання та розвитку особистості до психологічного аналізу потребової сфери особистості та культурологічного осмислення людських потреб. Однак не дивлячись на значну кількість досліджень, у сучасній педагогічній науці все ще зберігається концептуальна неузгодженість щодо сутності соціально-культурних потреб, їх структури, механізмів формування та критеріїв прояву, що зумовлює необхідність подальшого теоретичного уточнення та систематизації даного феномену у межах його педагогічного розуміння.

Мета статті – здійснити аналіз поглядів на природу соціально-культурних потреб особистості та розробити власне визначення поняття соціально-культурних потреб.

У рамках окресленої мети необхідно конкретизувати наукове розуміння соціально-культурної детермінації розвитку особистості, зокрема, місця потреб у її структурі; визначити сутність і структуру потреб особистості у соціальному та культурному контекстах та висвітлити співвідношення соціальних та культурних потреб; проаналізувати існуючі трактування соціально-культурних потреб особистості та обґрунтувати їх змістові характеристики; здійснити концептуалізацію поняття «соціально-культурні потреби особистості» та розробити його дефініцію.

Виклад основного матеріалу. Наукове осмислення соціально-культурної детермінації розвитку особистості ґрунтується на положенні про її принципову включеність у систему суспільних відносин і культурних значень, що визначають зміст, спрямованість та механізми індивідуального становлення. У межах сучасної педагогічної теорії розвиток особистості розглядається як процес взаємодії індивіда з культурно організованим соціальним середовищем, у якому засвоєння норм, цінностей і способів діяльності відбувається як на основі зовнішнього впливу, так і за рахунок внутрішньої активності суб'єкта,

опосередковану його потребовою сферою. Таке розуміння дозволяє тлумачити потреби не просто як невпорядковані психологічні імпульси, а як структурні компоненти особистості, що виникають та трансформуються під впливом соціокультурних умов.

О. Єжова інтерпретує виховання особистості в новій соціокультурній реальності як процес цілеспрямованого включення індивіда у систему культурних смислів та соціально зумовленої діяльності, що визначають його життєві орієнтири та способи самореалізації. Дослідниця підкреслює, що соціокультурне середовище задає вектор розвитку потребової сфери особистості, оскільки саме на основі культури індивід опановує моделі бажаного та значущого [1]. Схожі концептуальні засади простежуються у міркуваннях О. Кучерук, яка розглядає соціокультурний розвиток особистості як сукупний результат освітнього процесу, що поєднує засвоєння культурних норм із формуванням здатності до їх інтерпретації та творчого відтворення. У такому контексті потреби постають як внутрішній механізм залучення індивіда до культурної взаємодії, забезпечуючи його активну участь у комунікативному та ціннісно-смисловому житті суспільства. Тобто соціокультурна детермінація розвитку особистості проявляється на основі формування специфічних мотиваційних структур, що відображають рівень її культурної включеності [6].

Методологічне підґрунтя розуміння соціокультурної обумовленості особистісного розвитку розкрито С. Пуертас [3]. Зокрема, соціокультурний підхід до вивчення цінностей визначається науковцем як спосіб пояснення внутрішніх регуляторів поведінки на базисі їх суспільно-історичної зумовленості. У цьому ракурсі потреби набувають статусу особистісних утворень, що виникають у процесі інтеріоризації культурних цінностей і виконують функцію зв’язку між індивідуальним та соціальним вимірами існування людини. Подібна інтерпретація дозволяє розглядати потреби як динамічні утворення, що відображають взаємодію особистості з культурним середовищем та виступають чинником її подальшого розвитку [3].

Положення про культуру як визначальний фактор становлення особистості отримало системне обґрунтування у наукових напрацювання таких дослідників як В. Радул, О. Радул та О. Балануца, які розглядають розвиток індивіда як процес освоєння культурного досвіду людства. Згадані науковці наголошують, що культура виконує трансляційну та мотиваційну функцію, формуючи систему потреб, за допомогою яких особистість включається у соціальні відносини. При цьому потреби виступають внутрішньою формою засвоєних культурних норм, що забезпечують узгодженість індивідуальної поведінки з вимогами соціального середовища [4].

Соціально-психологічний вимір детермінації розвитку особистості розкривається Л. Спицькою, В. Турбан та Н. Завацькою, які пояснюють соціальне функціонування індивіда як результат взаємодії його потреб із умовами соціального середовища. Дослідники підкреслюють, що ефективна

соціалізація передбачає формування потреб, орієнтованих на соціальну взаємодію, самореалізацію та культурну участь. Потребова сфера постає як інтегративний компонент структури особистості, що забезпечує її адаптацію до соціокультурного простору [14].

У контексті педагогічної практики важливим є положення про діяльнісну природу соціокультурної детермінації розвитку особистості. У роботі Т. Спіріної соціокультурна діяльність трактується як простір формування життєвих цінностей і мотивацій, у межах якого відбувається трансформація зовнішніх культурних впливів у внутрішні особистісні потреби [8]. Залучення до культурно значущих видів діяльності розглядається як механізм формування потреб у самовираженні, творчості та соціальній взаємодії. Аналогічну позицію обґрунтовують І. Цуркан, Т. Борисова та О. Аліксійчук, які доводять, що мистецтво як форма культурної практики виступає засобом соціокультурної адаптації та разом з цим виступає значущим чинником розвитку внутрішніх мотиваційних структур особистості [9].

Переходячи до питання сутності та структури потреб особистості у соціальному та культурному вимірах варто у першу чергу звернутися до існуючих варіантів трактування поняття «потреба», яке посідає базове місце у системі гуманітарного знання та слугує теоретичною опорою для пояснення поведінки, мотивації, соціальної активності й розвитку особистості. У сучасних гуманітарних науках поняття потреби розглядається як базова категорія, що відображає внутрішню детермінацію активності особистості та її спрямованість на взаємодію зі світом. Як правило це поняття інтерпретується з урахуванням специфіки дослідницьких підходів, що зумовлює багатовимірність його змісту. У класичній психології потреба розглядається як внутрішній стан індивіда, що відображає переживання нестачі умов або засобів, необхідних для підтримки життєдіяльності та розвитку [18]. У соціологічній та філософській традиціях потреби осмислюються як соціально опосередковані утворення, пов’язані з історично конкретними формами суспільного буття та способами виробництва. У такій інтерпретації вони постають не як незмінні характеристики людської природи, а як динамічні утворення, що еволюціонують разом із суспільством. Особлива увага приділяється відмінності між природними та соціально сформованими потребами: якщо перші зумовлені біологічною організацією людини, то другі виникають у контексті культури, ідеології та діяльності соціальних інститутів [10; 11; 12; 16].

У межах психологічної науки існує низка концептуальних підходів до трактування феномену потреб. Психоаналітична традиція, започаткована З. Фрейд, інтерпретує їх як прояви глибинних внутрішніх потягів, що становлять джерело психічної енергії та визначають динаміку поведінки [19]. Представники ж біхевіористичного напряму, зокрема Дж. Уотсон і К. Галл, розглядали потребу як чинник активації поведінки, пов’язаний із переживанням фізіологічного дискомфорту, який спонукає індивіда до дії [20; 21]. У межах гуманістичної

психології було запропоновано більш цілісне бачення цього феномену з опорою на фундаментальне положення про внутрішню спрямованість особистості до розвитку та самореалізації. У цьому контексті А. Маслоу обґрунтував ієрархічну модель потреб, де вони розташовуються від базових життєзабезпечувальних до вищих, пов'язаних із самореалізацією та особистісним зростанням [22].

У вітчизняній психологічній категорія потреби трактується переважно крізь призму діяльнісного підходу як внутрішній мотив, що ініціює та спрямовує діяльність особистості, визначаючи її цілі, засоби й форми реалізації. Вона виступає джерелом активності суб'єкта та умовою його взаємодії з об'єктивною дійсністю. У педагогічному дискурсі, зокрема в соціальній педагогіці, потреби розглядаються як підґрунтя для організації соціальної підтримки та допомоги. Так, у розумінні А. Капської та Л. Кузьменко вони постають орієнтиром для визначення змісту й напрямів професійної діяльності фахівців соціальної сфери, що забезпечують умови для повноцінного розвитку особистості у соціальному середовищі [23].

С. Рашидовою потреба інтерпретується як внутрішній стан необхідності, що виникає у процесі взаємодії людини з навколишнім середовищем і виступає джерелом її активності, розвитку та саморегуляції. Вона має складну природу, поєднуючи біологічні передумови існування людини з її соціальним досвідом, ціннісними орієнтаціями та духовними прагненнями [10].

Суттєвим для розуміння структури потреб є положення, викладені у напрацюваннях О. Майданюк, де підкреслюється, що, визнаючи потреби основною причиною людських учинків, психологічна наука не виробила єдиної універсальної їх класифікації. У науковій літературі існують різні підходи до їх групування: за походженням (біогенні, психогенні, соціогенні), за суб'єктом (індивідуальні, групові, суспільні), за об'єктом (матеріальні, духовні), однак такий поділ має умовний характер, оскільки окремі потреби поєднують ознаки різних груп і часто взаємопроникають одна в одну [12, с. 32]. У зв'язку з багатоманітністю вторинних і похідних потреб доцільним вважається виокремлення вихідних груп: біологічних, соціальних та ідеальних (духовних, культурних), які у своїй єдності формують цілісну мотиваційну систему особистості. При цьому соціальні потреби розглядаються як прагнення індивіда до включеності у соціальні зв'язки, до визнання, приналежності та взаємодії, тоді як ідеальні або культурні потреби пов'язані з пізнанням, духовним самовираженням і освоєнням смислів. Конкретний набір і ієрархія потреб формують ядро особистості, визначаючи її унікальність і своєрідність життєвих орієнтацій. Важливим також є положення про невторинність соціальних та духовних потреб щодо біологічних, оскільки їх задоволення виступає необхідною умовою становлення людини як особистості, навіть попри пріоритетність біологічних потреб для фізичного існування [12, с. 33].

Узагальнення різних підходів до класифікації потреб дозволяє конкретизувати зміст соціальних потреб як таких, що пов'язані з функціонуванням

особистості у системі міжособистісних і групових взаємодій. У роботі С. Рудницького підкреслюється, що соціальні потреби доцільно пов'язувати передусім із належністю до групи, потребою у спілкуванні, прив'язаності, соціальному визнанні та включеності у спільноти, тоді як суспільні потреби відображають інтереси соціуму загалом [11, с. 159]. У цьому контексті соціальні потреби виступають механізмом інтеграції особистості у соціальний простір, визначаючи її орієнтацію на взаємодію, співпрацю та соціальну відповідальність.

Разом із соціальними у структурі особистості виокремлюються культурні потреби, які відображають її включеність у сферу духовного життя суспільства. У дослідженні Т. Філіної культурні потреби характеризуються як системне утворення, пов'язане з духовним та матеріальним виробництвом культури, що має власну внутрішню структуру, динаміку розвитку та механізми саморегуляції. Вони проявляються у прагненні до освіти, творчості, духовного вдосконалення, культурного дозвілля та освоєння символічних форм соціального досвіду. Культурні потреби мають цілісний та динамічний характер, оскільки формуються у процесі історичного розвитку суспільства і водночас забезпечують індивідуальне самозбереження та саморозвиток особистості. Їх структурна організація відображає взаємодію різних підсистем – пізнавальної, ціннісної, комунікативної, творчої, що свідчить про їх складну багатовимірну природу [17, с. 231].

Співвідношення соціальних і культурних потреб доцільно розглядати як взаємозумовлену єдність двох вимірів особистісного розвитку. Соціальні потреби визначають спрямованість особистості на взаємодію з іншими людьми та соціальними інститутами, тоді як культурні потреби забезпечують її включеність у систему символічних значень та духовної практики. Їх розмежування є досить умовним, оскільки реалізація соціальних потреб відбувається у культурно організованому середовищі, а культурні потреби завжди мають соціальний спосіб реалізації.

Сам термін «соціально-культурні потреби» логічно випливає з більш широкого поняття потреби як внутрішньої детермінації активності особистості, проте конкретизує її зміст на основі зв'язку із соціальними інститутами та культурними цінностями. У наукових колах він використовується для позначення специфічної групи потреб, що виникають у процесі культурної соціалізації та забезпечують включення індивіда у систему суспільних відносин і культурного смислотворення.

У соціологічному вимірі соціально-культурні потреби розглядаються як потреби особистості або соціальної групи у залученні до культурних благ, функціонування суспільства та різних форм комунікації, які забезпечують відтворення соціального життя. У такому розумінні на перший план виходить взаємозв'язок потреб із культурною динамікою суспільства, у межах якої історично змінюється співвідношення матеріальних і духовно-культурних запитів. Соціально-культурні потреби інтерпретуються як похідні від соціальної

структури суспільства, що формуються під впливом освітніх можливостей, соціального статусу та доступу до культурних ресурсів. У контексті теорій соціального відтворення культури вони осмислюються як результат інтеріоризації культурних норм і моделей поведінки, які засвоюються індивідом у процесі соціалізації. Культура в цьому випадку постає активним регулятором формування потреб, оскільки визначає уявлення про бажане, належне і ціннісно значуще. Відповідно, соціально-культурні потреби виступають структурним компонентом стійких схем сприйняття та дії, через які відтворюється соціальна ієрархія та забезпечується спадкоємність культурних моделей [3; 4; 7; 11; 12; 14; 15].

Філософсько-культурологічні підходи інтерпретують соціально-культурні потреби як надбіологічні утворення, що виникають у процесі входження людини у світ культури. При цьому культура розглядається як універсальний механізм продукування смислів, а потреба у взаємодії з культурними текстами та символічними системами виступає необхідною умовою формування особистісної ідентичності. У рамках вітчизняної філософської традиції, зокрема у працях академіка В. Андрущенко, підкреслюється, що соціально-культурні потреби пов’язані з необхідністю освоєння цінностей, норм, традицій і символічних форм суспільного життя, за допомогою яких індивід інтегрується у соціальну реальність. У цьому ракурсі вони постають як внутрішня потреба особистості в осмисленні світу та власного місця в ньому на базисі культурних смислів [24].

Психологічний підхід зосереджується на внутрішній динаміці формування соціально-культурних потреб і розглядає їх як результат інтеріоризації соціального досвіду. У межах культурно-історичної традиції ці потреби трактуються як апродукти соціального розвитку, що виникають у процесі опосередкування діяльності знаково-символічними системами. Вони пов’язуються з прагненням до належності, самовираження, пізнання та взаємодії із соціокультурним середовищем. Так, за результатами досліджень Н. Чепелєвої та Г. Балла встановлено, що задоволення соціально-культурних потреб виступає важливим чинником розвитку самосвідомості, формування ідентичності та здатності до культурного вибору. Тобто у психологічному вимірі ці потреби розглядаються як внутрішні мотиваційні утворення, що забезпечують особистісний розвиток через засвоєння культурних смислів і соціальних ролей [25; 26].

У соціально-педагогічному дискурсі поняття соціально-культурних потреб набуває прикладного значення, пов’язаного з організацією умов їх задоволення у процесі виховання та соціальної підтримки. Вони трактуються як потреби у культурному розвитку, соціальній участі, доступі до освітніх і культурних ресурсів та реалізації духовних запитів через діяльність соціальних інститутів. Т. Семигіна соціально-культурні потреби розглядає як орієнтир для проектування соціально-педагогічних програм і механізмів інтеграції особистості у суспільство. У цьому контексті підкреслюється їх невроджений характер: вони

формуються у процесі соціалізації, культурного навчання та міжособистісної взаємодії, що надає їм історично і соціально зумовленого характеру [27].

Таким чином, соціально-культурні потреби є специфічним утворенням потребово-мотиваційної сфери особистості та формуються у процесі взаємодії індивіда з соціальним та культурним середовищем, забезпечуючи його включеність у систему суспільних смислів, цінностей та соціальної взаємодії. Саме таке розуміння створює теоретичні передумови для подальшої концептуалізації поняття соціально-культурних потреб у межах педагогічної науки.

Здійснена аналітична робота створює підґрунтя для концептуалізації поняття «соціально-культурні потреби особистості» як цілісного теоретичного конструкту. Концептуалізація передбачає уточнення змісту відповідного терміна, а також визначення його змістових, функціональних та динамічних характеристик. У цьому аспекті соціально-культурні потреби доцільно розглядати як особливий тип потреб, що формується в процесі соціалізації, інтеріоризації культурних цінностей та включення особистості у систему суспільних відносин.

Теоретично обґрунтованим є розуміння соціально-культурних потреб як таких, що мають інтегративний характер і поєднують соціальні механізми регуляції поведінки з культурними формами смислотворення. На відміну від базових життєзабезпечувальних потреб, вони не мають природженого характеру, а формуються внаслідок опанування культурних норм, засвоєння соціального досвіду та включення особистості у процеси суспільної комунікації. У структурі особистості ці потреби виконують смислоутворювальну функцію, оскільки визначають спрямованість ціннісних орієнтацій, способи соціальної поведінки та характер культурної самоідентифікації.

Змістова характеристика соціально-культурних потреб виявляється у прагненні особистості до освоєння культурних цінностей, участі у соціальних практиках, реалізації духовних запитів і підтримання взаємодії з соціальним середовищем на основі прийнятих норм і смислів. Вони охоплюють потребу в культурному пізнанні, соціальній належності, ціннісній орієнтації, творчому самовираженні, соціальній участі та комунікативній взаємодії. У функціональному вимірі ці потреби виступають чинником включення особистості у соціокультурний простір, забезпечують її здатність до культурного вибору та сприяють формуванню індивідуальної ідентичності. Їх розвиток має динамічний характер і залежить від умов соціального середовища, доступності культурних ресурсів, освітніх можливостей та інтенсивності соціальних контактів.

З опорою на окреслені змістові, функціональні та динамічні характеристики соціально-культурні потреби особистості можна визначити як цілісну систему внутрішніх спонукань, що формуються у процесі соціалізації та інтеріоризації культурних цінностей і відображають об’єктивну необхідність особистості в освоєнні культурних цінностей, участі у соціальній взаємодії та реалізації власне духовного потенціалу у соціокультурному середовищі.

Запропонована дефініція дозволяє розглядати їх як динамічний компонент структури особистості, що поєднує мотиваційний, ціннісний і діяльнісний виміри її розвитку, а також забезпечує смислову єдність індивідуального та соціального буття людини.

Висновки. Таким чином, соціально-культурна детермінація розвитку особистості – це процес взаємозумовленої взаємодії індивіда з культурним середовищем, у межах якого потреби формуються як інтегративні утворення, що поєднують соціальний досвід, ціннісні орієнтації та індивідуальні смисли. У структурі особистості потреби виконують функцію внутрішніх регуляторів активності, опосередковуючи засвоєння культурних норм, спрямовуючи соціальну поведінку та забезпечуючи особистісний розвиток.

Узагальнення різних наукових підходів дозволяє виокремити спільні характеристики потреб, значущі для подальшого дослідження соціально-культурного виміру цього феномену. Потреби мають соціальне походження, історично змінний характер і культурну зумовленість, а їх реалізація відбувається у процесі взаємодії особистості з об'єктивною реальністю через систему цілей і засобів діяльності. Сутність і структура потреб особистості у соціальному та культурному вимірах відображають складну інтеграцію її соціальної включеності та духовно-культурної спрямованості. Соціальні потреби забезпечують входження особистості у систему міжлюдських взаємин і соціальних ролей, тоді як культурні потреби формують її здатність до освоєння та творення культурних смислів. Їх взаємодія визначає зміст потребової сфери як цілісної системи, у якій соціальне та культурне взаємопов'язаними рівнями розвитку особистості.

Соціально-культурні потреби особистості були визначені нами як цілісна система внутрішніх спонукань, що формуються у процесі соціалізації та інтеріоризації культурних цінностей і відображають об'єктивну необхідність особистості в освоєнні культурних цінностей, участі у соціальній взаємодії та реалізації власне духовного потенціалу у соціокультурному середовищі. Узагальнення підходів до розуміння соціально-культурних потреб дозволяє обґрунтувати змістові характеристики соціально-культурних потреб як складного системного утворення. Вони мають соціальне походження, оскільки виникають у процесі включення особистості у систему суспільних відносин та виконують інтегративну функцію, поєднуючи індивідуальні мотиваційні прагнення з культурно зумовленими способами їх реалізації. Їх зміст визначається культурними сенсами, цінностями та символічними формами діяльності. Ці потреби характеризуються динамічністю та історичною варіативністю, оскільки змінюються залежно від соціальних умов розвитку особистості. У рамках як психологічних, так і педагогічних підходів підкреслено індивідуальну динаміку цих потреб, що особливо актуалізує їх дослідження у ситуаціях соціальних трансформацій та кризових умов розвитку, коли механізми формування культурних запитів особистості набувають нових форм.

Перспективи подальших досліджень можуть бути пов'язані з розкриттям структури соціально-культурних потреб, їх ієрархії, динаміки розвитку, критеріїв та показників сформованості, а також механізмів взаємодії соціально-культурних потреб з іншими різновидами потреб особистості.

Література:

1. Єжова О. О. Виховання особистості у новій соціокультурній реальності. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 7. С. 69–75.URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=pednauk_2013_7_11 (дата звернення: 6.06.2024).

2. Мартіросян Л. Є. Соціокультурний підхід до виховання як методологічна основа дослідження його сутності. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. Вип. 39, т. 2. С. 229–237. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/39-2-37

3. Пуертас С. Д. К. Соціокультурний підхід до вивчення цінностей. *Міжнародниий науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2014. Вип. 15. С. 108–119.

4. Радул В. В., Радул О. С., Балануца О. О. Культура як фактор розвитку особистості. *Вісник науки та освіти.* 2025. №4(34). С. 1591-1603. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-4(34)-1591-1603

5. Zaredinova E. R. Analysis and definition of the essence of the concept of "Sociocultural Values". *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. 2020. №5(26). P. 3-6. DOI: https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/30062020/7130

6. Кучерук О. А. Соціокультурний розвиток учнів як лінгвометодична проблема. *Українська мова і література в школі*. 2014. № 2. С. 2–7. URL: https://eprints.zu.edu.ua/11592/ (дата звернення: 28.02.2026).

7. Ніщенко М. Е. Формування соціокультурної компетентності учнів у Новій українській школі. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2018. № 6. Кн. 2. Т. IV (82). С. 463–474.

8. Спіріна Т. П. Соціокультурна діяльність як засіб формування життєвих цінностей молодій у вільний від навчання час. *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка*. 2005. № 11. С. 138–145.URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36013/1/T_SPIRINA_PPPSS_KSP&KO_IPSP.pdf (дата звернення: 28.02.2026).

9. Цуркан І., Борисова Т., Аліксійчук О. Мистецтво як засіб соціокультурної адаптації: вплив на освіту та суспільство. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 70. Т. 2. С. 136–142. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/70-2-18

10. Рашидова С. С. Визначення феномену і поняття «потреба». *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2015. № 5 (68). С. 106–121. URL: https://oaji.net/articles/2016/690-1459247465.pdf (дата звернення: 28.02.2026).

11. Рудницький С. Політичне і соціальне у потребах: проблеми взаємозалежності і співвідношення. *Політичний менеджмент.* 2012. №4-5. С. 154-164. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/rudnytskyi_politychne.pdf (дата звернення: 28.02.2026).

12. Майданюк О. О. Вплив соціальної потреби у схваленні на формування конформності. *Наука і освіта*. 2009. №8. С. 30-34. URL: http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/14296 (дата звернення: 28.02.2026).

13. Сергєєва Н. В. Соціально-психологічний аналіз потреби включення молодших підлітків у малі групи школярів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2009. Вип. 13. Кн. І. С. 275–282. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/2985/1/Сєргєєва_Н.В._Соціально-психологічний_аналіз_потреби_включення_молодших_підлітків_у_малі_групи_школярів.pdf (дата звернення: 28.02.2026).

14. Спицька Л. В., Турбан В. В., Завацька Н. Є. Соціальне функціонування особистості в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2021. № 2(55). С. 64–71.

15. Bauer K. L., Johnson-Koenke R., Fort M. P. What is social connection in the context of human need: an interdisciplinary literature review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2025. No. 22(3):363. DOI: https://doi.org/10.3390/ijerph22030363

16. Buijs V. L., Jeronimus B. F., Lodder G. M. A., Steverink N., de Jonge P. Social needs and happiness: a life course perspective. *Journal of Happiness Studies*. 2021. No 22. P. 1953–1978. DOI: 10.1007/s10902-020-00287-9

17. Філіна Т. В. Формування та забезпечення культурних потреб сучасної людини. *Культура і сучасність: альманах*. 2021. № 1. С. 228-232. DOI: 10.32461/2226-0285.1.2021.238628

18. Столяренко О. Б. Психологія особистості: навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с. URL: https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Psykholohia-osobystosti.-Stoliarenko-O.-B..pdf (дата звернення: 28.02.2026).

19. Freud S. Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. London : Imago Publishing Co., 1940. 240 S.

20. Watson J. B. Behaviorism. New Brunswick ; London : Transaction Publishers,1998.276p.

21. Hull C. L. Principles of Behavior: An Introduction to Behavior Theory. New York: Appleton-Century-Crofts, 1966. 422 p.

22. Maslow A. H. Motivation and Personality. 3rd ed. New York : HarperCollins, 1987. 293p.

23. Соціальна педагогіка: підручник / за ред. проф. А. Капської. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 488 с. URL: https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php/288578/mod_resource/content/1/Соціальна%20педагогіка_Капська.pdf (дата звернення: 28.02.2026).

24. Філософія освіти : навчальний посібник / за наук. ред. академіка В. П. Андрущенка. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 342 с. URL: https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/9f3af686-056b-4b97-877b-eca4d72de370 (дата звернення: 28.02.2026).

25. Балл Г. О. Аналіз поведінки у складних соціальних ситуаціях як сфера застосування теоретичних положень філософії. *Педагогіка і психологія.* 2016. №3. С. 9-15.

26. Чепелєва Н. В. Розвиток особистості у контексті психологічної герменевтики. *Проблеми сучасної психології.* 2013. №1. С. 4-9. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=pspz_2013_1_3 (дата звернення: 28.02.2026).

27. Семигіна Т. Сучасна соціальна робота. Київ : Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275 с. URL: https://www.researchgate.net/profile/Tetyana-Semigina/publication/342003 632_Sucasna_socialna_robota/links/5eddf6ae299bf1d20bd86768/Sucasna-socialna-robota.pdf (дата звернення: 28.02.2026).

References:

1. Yezhova, O. O. (2013). Vykhovannia osobystosti u novii sotsiokulturnii realnosti [Education of personality in the new sociocultural reality]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, (7), 69–75. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=pednauk_2013_7_11 [In Ukrainian].

2. Martirosian, L. Ye. (2021). Sotsiokulturnyi pidkhid do vykhovannia yak metodolohichna osnova doslidzhennia yoho sutnosti [Sociocultural approach to education as a methodological basis

for studying its essence]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current issues of the humanities*, 39(2), 229–237. https://doi.org/10.24919/2308-4863/39-2-37 [In Ukrainian].

3. Puertas, S. D. K. (2014). Sotsiokulturnyi pidkhid do vyvchennia tsinnostei [Sociocultural approach to the study of values]. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiolohiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment – International scientific forum: sociology, psychology, pedagogy, management*, (15), 108–119. [In Ukrainian].

4. Radul, V. V., Radul, O. S., & Balanutsa, O. O. (2025). Kultura yak faktor rozvytku osobystosti [Culture as a factor of personality development]. *Visnyk nauky ta osvity – Bulletin of science and education*, 4(34), 1591–1603. https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-4(34)-1591-1603 [In Ukrainian].

5. Zaredinova, E. R. (2020). Analysis and definition of the essence of the concept of "Sociocultural Values". *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 5(26), 3–6. https://doi.org/10.31435/rsglobal_ijitss/30062020/7130 [In English].

6. Kucheruk, O. A. (2014). Sotsiokulturnyi rozvytok uchniv yak linhvometodychna problema [Sociocultural development of students as a linguomethodological problem]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian language and literature at school*, (2), 2–7. Retrieved from https://eprints.zu.edu.ua/11592/ [In Ukrainian].

7. Nishchenko, M. E. (2018). Formuvannia sotsiokulturnoi kompetentnosti uchniv u Novii ukrainskii shkoli [Formation of sociocultural competence of students in the New Ukrainian School]. *Dyrektor shkoly, litseiu, himnazii – Director of school, lyceum, gymnasium*, (6, Book 2, Vol. IV (82)), 463–474. [In Ukrainian].

8. Spirina, T. P. (2005). Sotsiokulturna diialnist yak zasib formuvannia zhyttievykh tsinnostei molodi u vilnyi vid navchannia chas [Sociocultural activity as a means of forming life values of youth in free time]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Pedahohika – Bulletin of the Precarpathian University. Pedagogy*, (11), 138–145. Retrieved from https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/36013/1/T_SPIRINA_PPPSS_KSP&KO_IPSP.pdf [In Ukrainian].

9. Tsurkan, I., Borysova, T., & Aliksiichuk, O. (2023). Mystetstvo yak zasib sotsiokulturnoi adaptatsii: vplyv na osvitu ta suspilstvo [Art as a means of sociocultural adaptation: impact on education and society]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk – Current issues of the humanities*, 70(2), 136–142. https://doi.org/10.24919/2308-4863/70-2-18 [In Ukrainian].

10. Rashydova, S. S. (2015). Vyznachennia fenomenu i poniattia "potreba" [Definition of the phenomenon and concept of "need"]. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka – Spirituality of personality: methodology, theory and practice*, 5(68), 106–121. Retrieved from https://oaji.net/articles/2016/690-1459247465.pdf [In Ukrainian].

11. Rudnytskyi, S. (2012). Politychne i sotsialne u potrebakh: problemy vzaiemozalezhnosti i spivvidnoshennia [Political and social in needs: problems of interdependence and correlation]. *Politychnyi menedzhment – Political management*, (4–5), 154–164. Retrieved from https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/rudnytskyi_politychne.pdf [In Ukrainian].

12. Maidaniuk, O. O. (2009). Vplyv sotsialnoi potreby u skhvalenni na formuvannia konformnosti [Influence of social need for approval on the formation of conformity]. *Nauka i osvita – Science and education*, (8), 30–34. Retrieved from http://dspace.pdpu.edu.ua/handle/123456789/14296 [In Ukrainian].

13. Serhieieva, N. V. (2009). Sotsialno-psykholohichnyi analiz potreby vkliuchennia molodshykh pidlitkiv u mali hrupy shkoliariv [Socio-psychological analysis of the need for inclusion of younger adolescents in small groups of schoolchildren]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi – Theoretical and methodological problems of education of children and student youth*, 13(I), 275–282. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/2985/1/Сєргєєва_Н.В._Соціально-

психологічний_аналіз_потреби_включення_молодших_підлітків_у_малі_групи_школярів.pdf [In Ukrainian].

14. Spytska, L. V., Turban, V. V., & Zavatska, N. Ye. (2021). Sotsialne funktsionuvannia osobystosti v umovakh suchasnoho sotsiumu [Social functioning of personality in the conditions of modern society]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii – Theoretical and applied problems of psychology*, (2(55)), 64–71. [In Ukrainian].

15. Bauer, K. L., Johnson-Koenke, R., & Fort, M. P. (2025). What is social connection in the context of human need: An interdisciplinary literature review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 22(3), 363. https://doi.org/10.3390/ijerph22030363 [In English].

16. Buijs, V. L., Jeronimus, B. F., Lodder, G. M. A., Steverink, N., & de Jonge, P. (2021). Social needs and happiness: A life course perspective. *Journal of Happiness Studies*, 22, 1953–1978. https://doi.org/10.1007/s10902-020-00287-9 [In English].

17. Filina, T. V. (2021). Formuvannia ta zabezpechennia kulturnykh potreb suchasnoi liudyny [Formation and provision of cultural needs of modern person]. *Kultura i suchasnist: almanakh – Culture and contemporaneity: almanac*, (1), 228–232. https://doi.org/10.32461/2226-0285.1.2021.238628 [In Ukrainian].

18. Stoliarenko, O. B. (2012). Psykholohiia osobystosti [Psychology of personality]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. Retrieved from https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Psykholohia-osobystosti.-Stoliarenko-O.-B..pdf [In Ukrainian].

19. Freud, S. (1940). *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. London: Imago Publishing Co. [In German].

20. Watson, J. B. (1998). *Behaviorism*. New Brunswick; London: Transaction Publishers.

21. Hull, C. L. (1966). *Principles of behavior: An introduction to behavior theory*. New York: Appleton-Century-Crofts. [In English].

22. Maslow, A. H. (1987). *Motivation and personality* (3rd ed.). New York: HarperCollins.

23. Kapska, A. (Ed.). (2009). Sotsialna pedahohika [Social pedagogy]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. Retrieved from https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php/288578/mod_resource/content/1/Соціальна%20педагогіка_Капська.pdf [In Ukrainian].

24. Andrushchenko, V. P. (Ed.). (2018). Filosofiia osvity [Philosophy of education]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova. Retrieved from https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/9f3af686-056b-4b97-877b-eca4d72de370 [In Ukrainian].

25. Ball, H. O. (2016). Analiz povedinky u skladnykh sotsialnykh sytuatsiiakh yak sfera zastosuvannia teoretychnykh polozhen filosofii [Analysis of behavior in complex social situations as a field of application of theoretical provisions of philosophy]. *Pedahohika i psykholohiia – Pedagogy and psychology*, (3), 9–15. [In Ukrainian].

26. Chepelieva, N. V. (2013). Rozvytok osobystosti u konteksti psykholohichnoi hermenevtyky [Personality development in the context of psychological hermeneutics]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology*, (1), 4–9. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=pspz_2013_1_3 [In Ukrainian].

27. Semyhina, T. (2020). Suchasna sotsialna robota [Modern social work]. Kyiv: Akademiia pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Tetyana-Semigina/publication/342003632_Sucasna_socialna_robota/links/5eddf6ae299bf1d20bd86768/Sucasna-socialna-robota.pdf [In Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 37.013.4:373.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1432-1443

Малишева Леся Сергіївна кандидат педагогічних наук, викладач КЗ «Уманський гуманітарно-педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради», м. Умань, https://orcid.org/0009-0004-0944-1109

Любченко Інна Іванівна кандидат педагогічних наук, викладач КЗ «Уманський гуманітарно-педагогічний фаховий коледж ім. Т. Г. Шевченка Черкаської обласної ради», м. Умань, https://orcid.org/ 0000-0002-5360-812X

КОМПЕТЕНТНІСНИЙ ПІДХІД ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ КЛЮЧОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті досліджується проблема впровадження компетентнісного підходу у дошкільній освіті як основи формування ключових компетентностей дітей дошкільного віку, що обумовлюється сучасними викликами та трансформаціями системи освіти в Україні, які визначають необхідність упровадження нових освітніх підходів, орієнтованих на формування компетентної, всебічно розвиненої та відповідальної особистості, здатної ефективно функціонувати в умовах швидкоплинного соціокультурного середовища.

Проаналізовано визначення понять «компетентність» та «компетентнісний підхід» у нормативно-правових актах України, словниках та працях сучасних науковців. Наголошено, що компетентнісний підхід орієнтує освітній процес на розвиток інтегрованого комплексу знань, умінь, навичок і ціннісних орієнтацій, що сприяє всебічному розвитку дитини, забезпечує розвиток практичних умінь, здатності до самостійного прийняття рішень, адаптації до змін та активної соціальної взаємодії, формуючи життєвий досвід, ціннісне ставлення до довкілля, необхідні для успішного навчання в школі та подальшого життя в суспільному довкіллі.

Особлива увага приділяється ключовим компетентностям дошкільників: здоров'язбережувальній, особистісній, соціально-громадянській. Встановлено, що формування цих компетентностей відбувається через інтеграцію освітніх напрямів та різних видів діяльності дітей, що забезпечує їхній системний розвиток на етапі дошкільного дитинства. Також, у статті зазначено, що формування ключових компетентностей дитини відбувається через різні освітні напрями, спрямовані на її всебічний розвиток. Ці напрями визначають зміст педагогічної діяльності закладу дошкільної освіти та реалізуються педагогом через організацію основних видів дитячої діяльності, які збагачують досвід дитини та стають її особистісним надбанням за активної підтримки батьків у процесі родинного виховання.

Ключові слова: компетентнісний підхід, ключові компетентності, діти дошкільного віку, дошкільна освіта, розвиток особистості, освітній процес.

Malysheva Lesya Serhiivna PhD in Education, lecturer at the T. G. Shevchenko Uman Humanitarian and Pedagogical College of the Cherkasy Regional Council, Uman, https://orcid.org/0009-0004-0944-1109

Liubchenko Inna Ivanivna. PhD in Education, lecturer at the T. G. Shevchenko Uman Humanitarian and Pedagogical College of the Cherkasy Regional Council, Uman, https://orcid.org/0000-0002-5360-812X

COMPETENCY-BASED APPROACH AS THE BASIS FOR DEVELOPING KEY COMPETENCIES IN PRESCHOOL CHILDREN

Abstract. The article examines the issue of implementing the competency-based approach in preschool education as a foundation for developing key competencies in children of preschool age. This need is driven by contemporary challenges and transformations in Ukraine's education system, which require the introduction of new educational approaches aimed at fostering competent, well-rounded, and responsible individuals capable of functioning effectively in a rapidly changing socio-cultural environment.

The definitions of "competence" and "competency-based approach" are analyzed in Ukrainian regulatory documents, dictionaries, and the works of contemporary scholars. It is emphasized that the competency-based approach directs the educational process toward the development of an integrated set of knowledge, skills, abilities, and value orientations. This approach contributes to the comprehensive development of the child, ensures the acquisition of practical skills, the ability to make independent decisions, the ability to adapt to changes, and actively engage in social interactions, thereby forming life experience and value-based attitudes toward the environment, which are essential for successful school learning and further life in society.

Particular attention is paid to the key competencies of preschool children: health-preserving, personal, and social-civic. It is established that the formation of these competencies occurs through the integration of educational areas and various types of children's activities, ensuring their systematic development during the preschool period. Furthermore, the article notes that the development of children's key competencies takes place through diverse educational directions aimed at their holistic development. These directions define the content of the pedagogical activity in preschool institutions and are implemented by educators through the organization of core types of children's activities, which enrich the child's experience and become part of their personal achievements, with active support from parents in the family upbringing process.

Keywords: competence-based approach, key competences, preschool children, preschool education, personality development, educational process.

Постановка проблеми. Демократичні зміни в Україні та сучасний етап розбудови системи національної освіти зумовили пошук нових освітніх парадигм, орієнтованих на формування компетентної, всебічно розвиненої та відповідальної особистості, здатної ефективно діяти в динамічних умовах сучасного суспільства. У цьому контексті особливої актуальності набуває **необхідність оновлення** системи **дошкільної освіти**, оскільки саме на етапі дошкільного дитинства закладаються базові життєві компетентності, ціннісні орієнтації та соціальні навички дитини.

Один із напрямів модернізації змісту дошкільної освіти, що формує особистісний та соціальний розвиток дітей, полягає у впровадженні компетентнісного підходу. Він передбачає не лише засвоєння знань, а й розвиток умінь їх практичного застосування, здатності до самостійного прийняття рішень, адаптації до змін і активної участі в сучасному соціокультурному середовищі. Компетентнісний підхід базується на формуванні життєвого досвіду дитини, ціннісного ставлення до довкілля та формування ключових компетентностей в умовах соціальних змін, які забезпечують успішну адаптацію в соціумі та ефективну підготовку до навчання в школі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні українські наукові дослідження засвідчують, що компетентнісний підхід у дошкільній освіті забезпечує цілісне формування важливих умінь та навичок дітей дошкільного віку в різних сферах їхнього розвитку. Аналіз наукових праць підтверджує, що компетентнісна орієнтація стосується не лише загального розвитку дитини, а й конкретних його аспектів. Так, А. Богуш підкреслює роль компетентнісного підходу у розвитку мовленнєвої компетентності дітей дошкільного віку, акцентуючи на необхідності інтеграції пізнавальних, мовних та комунікативних умінь у різних видах діяльності дитини. І. Рогальська-Яблонська та Н. Рогальська окреслюють застосування компетентнісного підходу для формування здоров'язбережувальної компетентності дітей, підкреслюючи роль діяльнісних методів у розвитку у дошкільників умінь самостійного догляду за власним здоров'ям та формування ціннісних орієнтацій. У контексті гуманітарного розвитку Н. Мельник розглядає формування полікультурної компетентності дітей дошкільного віку в умовах впровадження компетентнісного підходу, обґрунтовуючи перспективність його застосування для забезпечення цілісного виховання та соціокультурної адаптації дітей.

Окремі сучасні роботи, зокрема дослідження Д. Вербівського, Н. Басюк та М. Бенедисюк, розглядають цифрову компетентність як окрему категорію педагогічної науки, що набуває дедалі більшої значущості у контексті цифровізації суспільства та освітнього процесу. Праці О. Алєко та А. Авдєєвої акцентують на формуванні математичної компетентності як інтегрованої

складової, що включає сенсорно-пізнавальні, логіко-математичні та дослідницькі уміння дошкільників, а також підкреслює значення створення розвивального предметно-ігрового середовища для ефективної реалізації цього процесу. Узагальнення цих наукових джерел свідчить про те, що українські науковці підкреслюють комплексний характер компетентнісного підходу, його орієнтацію на інтеграцію знань, умінь, ціннісних орієнтацій та соціальних навичок дітей дошкільного віку, а також про необхідність створення оптимальних умов для реалізації цього підходу в практиці дошкільної освіти.

Мета статті зумовлюється потребою в обґрунтуванні компетентнісного підходу як методологічної основи формування ключових компетентностей особистості дитини дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. В останнє десятиліття компетентнісний підхід розглядається як один із стратегічно значущих напрямів розвитку сучасних освітніх систем на різних її рівнях. Аналіз наукових джерел засвідчує, що компетентнісний підхід до організації освітнього процесу в закладі дошкільної освіти є одним із провідних підходів, що визначають розвиток сучасної освітньої системи, сприяючи підвищенню її якості та ефективності. Як наголошує І.Бех, «застосування компетентнісного підходу орієнтує освітній процес на формування в дітей таких базових компетентностей як соціальні, комунікативні, емоційні, пізнавальні та творчі, необхідні для їхньої майбутньої успішної діяльності» [3]. Зазначений підхід створює умови для цілісного розвитку особистості дитини як активного учасника освітнього процесу, сприяючи становленню її самостійності, ініціативності, здатності до критичного мислення та підготовленості до подальшого навчання в школі.

Особливо актуальним є питання ставлення до компетентнісного підходу як з боку науковців, так і педагогів-практиків, а також визначення його функціональних можливостей у формуванні компетентностей особистості дитини на дошкільному етапі її розвитку та соціалізації. На переконання І. Рогальської-Яблонської, «компетентнісна модель освіти співвідноситься з динамічним відкритим» суспільством, у якому продуктом процесів соціалізації, виховання та навчання, підготовки молодого покоління до виконання усіх життєвих функцій є відповідальна особистість, готова до здійснення вільного, гуманістично зорієнтованого вибору. Науковець наголошує, що за такого підходу «до змісту освіти відносять не лише знання, уміння, навички, а насамперед способи діяльності, досвід репродуктивної і творчої діяльності, ціннісного ставлення до соціокультурного довкілля» [10, с. 207]. Водночас компетентність особистості передбачає розвиток її певних здібностей, необхідних для реалізації відповідної діяльності». Особливо важливим в аспекті його реалізації в закладах дошкільної освіти є розуміння того, що «компетентнісний підхід становить систему певних позицій та принципів, підібраних і структурованих так, що, з одного боку, вони будуються на засадах гуманістичної тенденції, яка відповідає реальному статусу сучасного дошкільного дитинства, а з іншого – дають змогу організувати

педагогічний процес у закладі дошкільної освіти» [10, с. 207]. Він спрямований на формування в дітей дошкільного віку знань, умінь, досвіду та компетентностей, які дозволяють їм активно й ефективно взаємодіяти із довколишнім світом, та забезпечує створення умов для гармонійного й всебічного розвитку особистості дитини з орієнтацією на формування практичних умінь, адаптивності та здатності до ефективної соціальної взаємодії. Його реалізація зумовлює переорієнтацію освітнього процесу в закладі дошкільної освіти на особистісне зростання вихованців, підвищує рівень їхньої готовності до подальшого шкільного навчання та успішної соціалізації в соціумі.

На переконання Н. Дятленко принциповими позиціями щодо організації освітнього процесу на засадах компетентнісного підходу є такі: «відведення вихователю вирішальної ролі в розвитку дитини; ставлення до дитини як до суб'єкта, який може щось хотіти, а щось ні, чомусь віддавати перевагу, а від чогось відмовлятися; увага до почуттів, думок і поглядів дитини; для розвитку дітей істотне значення має вільна, спонтанна, мінімально регламентована гра, рухливий і реальний чуттєвий предметно-практичний досвід, безпосередньо пов'язаний із власним тілом; в організації пізнавальної діяльності дитини акцент варто робити на її почуттєвих переживаннях» [5]. Вчена наголошує, що шлях до формування компетентності дитини пролягає через її емоційно-почуттєву сферу: здивування, інтерес, радість, сподівання, наміри, бажання, надії, які цілеспрямовано актуалізує педагог за допомогою різноманітних педагогічних засобів. На її думку, становлення компетентностей у дітей до семи років має поступовий характер і відбувається «від співпереживання вчинку, дії через відтворення вчинку чи способів дій у грі до більш-менш чіткого розуміння й формування елементарних уявлень і понять та готовності здійснити вчинок, дію» [5, с. 3].

Розкриваючи сутність поняття «компетентнісний підхід», І. Рогальська-Яблонська наголошувала, що «цей підхід являє собою цілісну систему, яка охоплює визначення мети, завдань, змісту, а також організаційного та технологічного забезпечення формування компетентності особистості в дошкільному віці. Також компетентнісний підхід, на думку вченої, дає змогу «не лише реформувати зміст дошкільної освіти, але, є механізмом приведення її у відповідність до вимог сучасних реалій, уможливлює забезпечення цілісності соціально-педагогічного супроводу соціалізації особистості у дошкільному дитинстві; створення у закладах емоційно-комфортного розвивального середовища; гармонійне доповнення соціалізації індивідуалізацією; забезпечення функціонування дошкільної установи як відкритої соціально-педагогічної системи» [10, с. 209].

Таким чином, компетентнісний підхід до організації освітнього процесу передбачає увагу до збагачення досвіду дитини та використання комплексних психолого-педагогічних впливів (педагогічних технологій, методів, способів), що сприяють становленню компетентності. У компетентностях збалансовано бажання, інтереси, наміри, мрії дитини в єдності з набутими знаннями, уміннями,

навичками та вольовими зусиллями, які вказують на її здатність до регуляції своєї поведінки та діяльності. У такий спосіб компетентність, яку набуває дитина в умовах дошкільної освіти, розглядається в Базовому компоненті дошкільної освіти як результат виховання та навчання [2, с. 33].

Аналізуючи поняття «компетентнісний підхід» у дошкільній освіті, зазначимо, що в словникових джерелах, нормативних документах та наукових працях зустрічаються тлумачення самого поняття «компетентність» і перелік базових компетентностей стосовно дошкільного періоду життя дитини.

Під поняттям «компетентність» у словнику термінів і понять сучасної освіти розуміють «знання, досвід у тій або іншій галузі; інтегральний прояв професіоналізму, у якому об'єднуються елементи професійної та загальної культури, досвіду, стаж педагогічної діяльності й педагогічної творчості; інтегровану характеристику якості особистості, результативний блок, сформований через досвід, знання, уміння, ставлення, поведінкові реакції» [11, с. 84]. Визначено, що «компетентність будується на комбінації взаємовідповідних пізнавальних відношень і практичних навичок, цінностей, емоцій, поведінкових компонентів, знань та вмінь, усього того, що можна мобілізувати для активної дії» [11, с. 84].

У Законі України «Про освіту» «компетентність» визначається як «динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність» [7]. Водночас, Закон України «Про дошкільну освіту» трактує поняття «компетентність» як «динамічну комбінацію знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, особистісних якостей, що визначає здатність дитини успішно соціалізуватися і здобувати формальну, неформальну та інформальну освіту» [6]. Згідно з Базовим компонентом дошкільної освіти «компетентність як результат дошкільної освіти та особистісне надбання відображає систему взаємопов'язаних компонентів фізичного, психічного, соціального, духовного розвитку особистості дитини: емоційно-ціннісного ставлення; сформованості знань; здатності та навичок до активного, творчого впровадження набутого досвіду, тобто до регуляції досягнень, поведінки, діяльності» [2]. На думку А. Богуш, «компетентність – це комплексна характеристика особистості, яка вбирає в себе результати попереднього психологічного розвитку: знання, вміння, навички, креативність (здатність творчо розв'язувати завдання: складати творчі розповіді, малюнки й конструкції за задумом), ініціативність, самостійність, самооцінку, самоконтроль» [4, с. 13]. Важливою є позиція вченої щодо вікової зумовленості компетентності. Учена наголошує на тому, що компетентність має вікові характеристики, які розглядаються як орієнтовані показники розвитку особистості на кожному віковому етапі, базисні характеристики компетенції певного виду діяльності (мовленнєвої, художньої, пізнавальної, музичної, конструкторської тощо) [4].

Таким чином, поняття компетентності в дошкільному віці охоплює не лише набір знань і умінь дитини, а й її здатність застосовувати їх у практичній діяльності, враховуючи вікові особливості та індивідуальні можливості. Саме ця інтеграція різних компонентів розвитку обумовлює необхідність виділення ключових компетентностей, які стають основою планування освітньої діяльності в закладах дошкільної освіти та спрямовують розвиток дитини у різних сферах життєдіяльності.

Зазначені положення відображені у Базовому компоненті дошкільної освіти. Зокрема, вказано, що «ключовими для дошкільної освіти компетентностями дитини є рухова і здоров'язбережувальна, особистісна, предметно-практична та технологічна, сенсорно-пізнавальна, логіко-математична та дослідницька, природничо-екологічна та навички, орієнтовані на сталий розвиток, ігрова, соціально-громадянська, мовленнєва, художньо-мовленнєва, мистецько-творча» [2, с. 5]. Окрім того, відзначено, що під час здобуття дошкільної освіти ключові компетентності формуються за різними освітніми напрямами, спрямованими на розвиток особистості дитини. Освітні напрями визначають зміст роботи закладу дошкільної освіти через організацію педагогом базових (основних) видів діяльності, які збагачують досвід дитини та реалізуються як особистісне надбання дитини (результат розвитку) за підтримки батьків в умовах родинного виховання [2, с. 5]. У реалізації компетентнісного підходу в дошкільній освіті нами було виділено такі ключові компетентності:

Серед розмаїття окреслених Базовим компонентом дошкільної освіти компетентностей нашу увагу було приділено здоров'язбережувальній, особистісній та соціально-громадянській, вибір яких обумовлений метою сформувати та розвинути найважливіші фізичні, інтелектуальні та соціально-особистісні якості, що сприятимуть становленню впевненої, самостійної та успішної особистості, відповідального громадянина своєї держави. Виокремлені компетентності формуються у дитини в різних видах діяльності за освітніми напрямами, зокрема «Особистість дитини», «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі», «Дитина в природному довкіллі», «Гра дитини», «Дитина в соціумі», «Мовлення дитини», «Дитина у світі мистецтва», що створює базу для збагачення та поглиблення змісту освіти в початковій школі.

Відтак, надалі розглянемо особливості формування означених ключових компетентностей у дітей дошкільного віку на засадах компетентнісного підходу. Здоров'язбережувальна компетентність у Базовому компоненті дошкільної освіти визначається як «здатність дитини до застосування навичок здоров'язбережувальної поведінки відповідно до наявної життєвої ситуації; дотримання основ здорового способу життя, збереження та зміцнення здоров'я у повсякденній життєдіяльності» [2, с. 6]. Феномен «здоров'язбережувальна компетентність дітей дошкільного віку» Т. Андрющенко визначає як «суб'єктивну категорію, що передбачає свідоме прагнення дитини до здорового способу життя, наявність сукупності знань про здоров'я та чинники його

збереження, сформованість здоров'язбережувальних життєвих навичок і здатність до їх адекватного використання у відповідних життєвих ситуаціях» [1, с. 13]. Формування здоров'язбережувальної компетентності дітей дошкільного віку на засадах компетентнісного підходу відбувається через системну організацію практичної діяльності, яка включає рухові вправи, ігри, творчі завдання та пізнавальні заняття. У молодшій групі це рухливі ігри, пісочна та музикотерапія, читання творів і збагачення словникового запасу. У середній групі додаються екскурсії, дослідницькі й конструкторські ігри, театралізації, а в старшій – тематичні проєкти, тренінги, вправи з релаксації та психогімнастики. Особлива увага приділяється розвитку емоційної саморегуляції через казкотерапію, сміхотерапію й моделювання соціальних ситуацій. Такий підхід не лише формує практичні навички здоров'язбережувальної поведінки, а й сприяє формуванню стійкої мотивації до збереження власного здоров'я та відповідальної взаємодії з довкіллям. У цьому контексті нам видається важливою думка Т. Андрющенко: «Пріоритетним завданням системи освіти є виховання людини в дусі відповідального ставлення до власного здоров'я і здоров'я тих, хто оточує, як до найвищої індивідуальної і суспільної цінності. Оскільки проблеми зі здоров'ям сучасних дітей виходять на глобальний рівень, актуальним є формування у них навичок здоров'язбереження, тобто необхідно навчити їх зберігати найвищу цінність – здоров'я – хоча б на тому рівні, на якому воно є з народження» [1, с. 30].

Особистісну компетентність (за Базовим компонентом дошкільної освіти) характеризує «сформованість самосвідомості: ідентифікації себе зі своїм «Я», позитивної самооцінки, домагання визнання іншими її чеснот, уміння співвідносити «хочу» (мотиви, наміри), «можу» (знання, вміння навички), «буду» (регуляція поведінки та діяльності), здатність уявляти себе в минулому, теперішньому, майбутньому часі; орієнтування у своїх основних правах обов'язках» [2, с. 7–8]. Особистісна компетентність дошкільника, на думку Т. Піроженко, є основою для формування важливих життєвих навичок, які забезпечують успішну адаптацію дитини до соціального середовища. До ключових характеристик особистісної компетентності Т. Піроженко відносить: «позитивне ставлення до себе, світу та інших людей, що формує гармонійні стосунки; адекватну самооцінку, що дозволяє дитині усвідомлювати свої сильні та слабкі сторони; здатність до співчуття та взаємодії, що включає вміння надавати і просити допомогу; готовність до співпраці з однолітками та дорослими, прагнення бути частиною групи; самостійність у вирішенні проблем, що готує дитину до дорослого життя» [9, с. 3–4]. Формування особистісної компетентності на засадах компетентнісного підходу відбувається через творчу активність дитини у специфічних для її віку видах діяльності – ігровій, пізнавальній, образотворчій. Вона розвивається через сюжетно-рольові, дидактичні та конструктивні ігри, творчі завдання, музичні та образотворчі заняття, спостереження, експериментування, колективні проєкти та вправи з

релаксації. Дитина навчається орієнтуватися в основних емоціях і почуттях, усвідомлювати, чого хоче (не хоче); вчиться обґрунтувати своє ставлення, формує позитивну самооцінку та розуміє свою соціальну відповідальність у партнерських стосунках із однолітками, вчиться управляти емоціями й поведінкою в різних життєвих ситуаціях. У результаті формується емоційно-ціннісне ставлення до себе і близьких, позитивне світовідчуття, розвинуті знання про власну особистість та соціальні ролі, а також навички самостійності, саморегуляції і взаємодії з оточенням.

Соціально-громадянська компетентність у Базовому компоненті дошкільної освіти визначається як «здатність до прояву особистісних якостей, соціальних почуттів, любові до Батьківщини; готовність до посильної участі в соціальних подіях, що відбуваються у дитячих осередках, громаді, суспільстві та спрямовані на покращення спільного життя» [2, с. 16]. Соціально-громадянська компетентність дітей дошкільного віку формується на засадах компетентнісного підходу через цілеспрямовану діяльність, що поєднує ігрові, пізнавальні, художньо-продуктивні, рухові та трудові форми роботи. Для молодшої групи це сюжетно-рольові та дидактичні ігри, обговорення правил поведінки, колективне малювання та аплікації, рухливі ігри на розвиток співпраці і взаємоповаги. У середній групі додаються театралізації, моделювання життєвих ситуацій, колективні проєкти, спостереження, ігри з предметами, які розвивають навички соціальної взаємодії, емпатії та вирішення конфліктів. У старшій групі використовуються тематичні проєкти, обговорення моделей поведінки, тренінги з соціальної саморегуляції, спільна праця в групі та догляд за природою, інтерактивні вправи для розвитку відповідальності, готовності брати участь у житті колективу та поваги до прав і свобод інших людей. Така діяльність забезпечує засвоєння соціальних норм і правил поведінки у соціумі, розвиток емоційного інтелекту, формує ціннісне ставлення дитини до себе, своїх прав і прав інших, уявлення про правила і способи міжособистісної взаємодії з членами сім'ї, родини, іншими людьми та вмінь дотримуватись цих правил в соціально-громадянському просторі, а також ціннісне ставлення та повагу до культурних надбань українського народу, представників різних національностей і культур. Тому в закладі дошкільної освіти у дитини мають сформуватися основні громадянські цінності (усвідомлення особистих прав та обов’язків перед іншими людьми, повага до державної мови, державних символів, до прав, честі і гідності інших людей), цінності спілкування, комунікативні навички, за допомогою яких здійснюється інтеграція у суспільство, способи міжособистісної взаємодії, співпраці з іншими дітьми, шляхи розв’язання конфліктних ситуацій мирним шляхом тощо. Як зазначає Ю. Косенчук, формування соціально-громадянської компетентності «відбувається завдяки цілеспрямованим зусиллям зі зміцнення національної ідентичності дітей, створення позитивного образу своєї країни, утвердження активної громадянської позиції, виховання ціннісного ставлення до родини як частини свого народу, його історії, традицій, культури, і саме на цій

основі виростає справжній патріотизм» [8, с. 9]. Для успішного формування соціально-громадянської компетентності дошкільників необхідним є забезпечення особистісно зорієнтованої взаємодії усіх суб'єктів освітнього процесу, серед яких ключовою фігурою для дітей дошкільного віку є особистість вихователя. Ю. Косенчук наголошує на важливій ролі особистісних

цінностей вихователя, його життєвого досвіду, умінь спілкуватися на основі взаємної поваги, підтримувати ініціативи дітей щодо участі в різних видах діяльності, забезпечувати усвідомлення дітьми своєї індивідуальності, унікальності та цінності для колективу, підтримувати дітей, коли вони ініціюють взаємодію, висловлюють свої думки, демонструють товариські стосунки тощо [8, с. 7].

Таким чином, компетентнісний підхід як механізм приведення дошкільної освіти у відповідність до вимог сучасних реалій дає змогу ефективно формувати базові компетентності дітей дошкільного віку, створити у закладах емоційно-комфортне розвивальне середовище. Завдяки реалізації принципів цього підходу освітній процес у дошкільних закладах організовується так, щоб дитина відчувала себе суб'єктом взаємодії, навчалася планувати, приймати рішення, оцінювати власні досягнення та взаємодіяти з іншими, що становить основу формування її ключових компетентностей. Слід підкреслити, що компетентнісний підхід у дошкільній освіті орієнтований на врахування індивідуальних потреб та особливостей дитини і забезпечує формування умінь і навичок, що є основою її подальшого навчання та ефективної соціальної адаптації.

Висновки. Компетентнісний підхід виступає теоретичною основою для формування ключових компетентностей у дітей дошкільного віку та визначає стратегічний напрям розвитку сучасної дошкільної освіти. Його реалізація забезпечує перехід від традиційної моделі передачі знань до організації цілісного освітнього процесу, спрямованого на розвиток особистості дитини, її здатності діяти самостійно, відповідально й творчо. Формування ключових компетентностей у дошкільному віці має системний і комплексний характер, охоплюючи когнітивний, ціннісно-мотиваційний і діяльнісний аспекти розвитку. Ефективність цього процесу залежить від створення розвивального освітнього середовища, педагогічно доцільної організації різних видів діяльності й врахування вікових особливостей дітей. Перспективи подальших наукових розвідок полягають в обґрунтуванні педагогічних умов і методичних засобів, що сприятимуть підвищенню результативності реалізації компетентнісного підходу в закладах дошкільної освіти для формування інших ключових компетентностей дітей дошкільного віку.

Література:

1. Андрющенко Т. К. Теоретико-методичні засади формування здоров'язбережувальної компетентності в дітей дошкільного віку : дис. д-ра пед. наук / Андрющенко Тетяна Констянтинівна. Одеса, 2014. 503 с.

2. Базовий компонент дошкільної освіти в Україні від 12.01.2021 р. № 33 / [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://mon.gov.ua/ua/osvita/doshkilnaosvita/bazovij-komponent-doshkilnoyi-osviti-v-ukrayini

3. Бех І. Д. Теоретико-прикладний сенс компетентнісного підходу в педагогіці. *Педагогіка і психологія*. 2009. № 2 (63). С. 26–31.

4. Богуш А. М. Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. Одеса: Маяк,1999. – 88 с.

5. Дятленко Н. М. *Компетентнісний підхід: нові можливості для змін у дошкіллі*. Тези доповідей III Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Компетентнісне спрямування дошкільної та початкової освіти в умовах Нової української школи», м. Київ, 15 груд. 2020. С. 131-134. Режим доступу: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/37025/?utm_source=chatgpt.com

6. Закон України «Про дошкільну освіту» [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://data.rada.gov.ua/ogd/zak/perv/text/d536698.htm?utm_source=chatgpt.com

7. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/conv/parast26/sp%3Adark/only?utm_source=chatgpt.com#n401

8. Косенчук О. Важлива новація в державному стандарті дошкільної освіти. Дошкільне виховання. 2021. № 4. С. 3–8.

9. Піроженко Т. Особистість дитини. *Дошкільне виховання*. Актуальні проблеми. 2021. №8. С. 3–4.

10. Рогальська-Яблонська І. П. Компетентнісний підхід як основа формування соціально-комунікативної компетентності особистості у дошкільному дитинстві. Людинознавчі студії. Серія: Педагогіка. 2016. Вип. 2. С. 204–211. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstud_2016_2%2834%29__23

11. Словник термінів і понять сучасної освіти / уклад. : Л. М. Михайлова, О. В. Пагава, О. В. Проніна. За заг. ред. Л. М. Михайлової. Сєвєродонецьк, 2020. 194 с.

***References**:*

1. Andriushchenko, T. K. (2014) Teoretyko-metodychni zasady formuvannia zdoroviazberezhuvalnoi kompetentnosti v ditei doshkilnoho viku [Theoretical and methodological foundations for the formation of health-saving competence in preschool children] *Doctor's thesis.* Odesa [in Ukrainian]

2. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity v Ukraini vid 12.01.2021 r. №. 33 [Basic component of preschool education in Ukraine dated 12 January 2021], 33 (n.d.) *mon.gov.ua* Retrieved from https://mon.gov.ua/ua/osvita/doshkilnaosvita/bazovij-komponent-doshkilnoyi-osviti-v-ukrayini [in Ukrainian].

3. Bekh, I. D. (2009) Teoretyko-prykladnyi sens kompetentnisnoho pidkhodu v pedahohitsi [The theoretical and practical significance of the competency-based approach in pedagogy] *Pedahohika i psykholohiia – Pedagogy and psychology*, 2, 26–31 [in Ukrainian].

4. Bohush, A. M. (1999) Vytoky movlennievoho rozvytku ditei doshkilnoho viku [The origins of speech development in preschool children]. Odesa: Maiak [in Ukrainian].

5. Diatlenko, N. M. (2020) Kompetentnisnyi pidkhid: novi mozhlyvosti dlia zmin u doshkilli [Competence-based approach: new opportunities for change in preschool education] Proceedings from MIIM '12: III Vseukrainska naukovo praktychna internet konferentsiia "Kompetentnisne spriamuvannia doshkilnoi ta pochatkovoi osvity v umovakh Novoi ukrainskoi shkoly" – the III All-Ukrainian Scientific and Practical Internet Conference "Competence-based Approach to Preschool and Primary Education in the Context of the New Ukrainian School" (pp. 131-134). Kyiv. Retrieved from https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/37025/?utm_source=chatgpt.com [in Ukrainian]

6. Zakon Ukrainy «Pro doshkilnu osvitu» [Law of Ukraine “On Preschool Education”] (n.d.) *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://data.rada.gov.ua/ogd/zak/perv/text/d536698.htm?utm_source=chatgpt.com

7. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [Law of Ukraine “On Education”] (n.d.) *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/conv/parast26/sp%3Adark/only?utm_source=chatgpt.com#n401

8. Kosenchuk, O. (2021) Vazhlyva novatsiia v derzhavnomu standarti doshkilnoi osvity [Important innovation in the state standard for preschool education] *Doshkilne vykhovannia – Preschool Education*, 4, 3–8 [in Ukrainian].

9. Pirozhenko, T. (2021) Osobystist dytyny [The personality of the child] *Doshkilne vykhovannia. Aktualni problemy – Preschool Education, Current Issues*, 8, 3–4 [in Ukrainian].

10. Rohalska-Yablonska, I. P. (2016) Kompetentnisnyi pidkhid yak osnova formuvannia sotsialno-komunikatyvnoi kompetentnosti osobystosti u doshkilnomu dytynstvi [Competence-based approach as the basis for the formation of social and communicative competence in preschool children] Liudynoznavchi studii. Seriia: Pedahohika – Human Studies. Series: Pedagogy, 2, 204–211. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lstud_2016_2%2834%29__23 [in Ukrainian].

11. Mykhailova, L. M. & Pahava, O. V. & Pronina, O. V. (2020) Slovnyk terminiv i poniat suchasnoi osvity [Terms and Concepts in Modern Education] Mykhailovoi, L. M. (Eds.). Sievierodonetsk, 194. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.016:811.112.2’243

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1444-1453

Мальченко Михайло Сергійович викладач кафедри германської філології та зарубіжної літератури, Навчально-науковий інститут іноземної філології, Житомирський державний університет імені Івана Франка, https//orcid.org/0000-0002-0288-8328

ВИКОРИСТАННЯ АВТЕНТИЧНИХ ТЕКСТІВ І ЦИФРОВИХ МЕДІАРЕСУРСІВ У МЕТОДИЦІ ВИКЛАДАННЯ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Анотація. Стаття досліджує актуальну проблему прискорення темпів освітнього процесу, зокрема у світлі мовних дисциплін. Стрімка цифровізація освіти зумовила імплементацію великої кількості цифрових інструментів у процес вивчення німецької мови. Таким чином цільовий фокус освіти зміщується від лінгвістичної до медіа- та соціокультурної компетенцій, розвиток яких нерідко проходить в умовах дистанційного навчання.

Аналіз останніх досліджень підтверджує наявність значної кількості наукових розвідок з вивчення методики роботи з текстом (С. Ніколаєва, Н. Бориско, Б. Каст). Разом з тим недостатньо вивченими залишається питання системного поєднання автентичного тексту з перспективами генеративних систем штучного інтелекту та цифрових медіаплатформ.

Метою статті є дослідження та експериментальний аналіз методики використання цифрових медіаресурсів та штучного інтелекту при роботі з автентичними текстами для розвитку мовленнєвих навичок німецької мови. У ході викладу основного матеріалу проведено контент-аналіз медіаресурсів Deutsche Welle, Goethe-Institut та генеративних моделей штучного інтелекту ChatGPT і Gemini.

Використано триетапну модель роботи з німецькомовним текстом (Pre-reading, While-reading, Post-reading). Кожен з етапів було посилено цифровими інструментами: від хмар слів до відео-проєктів. Виходячи з результатів дослідження, вдалося простежити позитивну динаміку в експериментальній групі.

Рівень засвоєння лексики підвищився на 18 %, а мотиваційний компонент – на 25 %. Окремо розглянуто особливості етики використання цифрових інструментів, зокрема генеративних моделей, у повсякденному навчанні.

У висновках встановлено, що цифрові медіаресурси не лише мінімізують труднощі перцепції автентичного матеріалу, а й сприяють розвитку критичного мислення та автономії студентів. У подальшому дослідження можуть фокусуватися на впровадженні імерсивних технологій (VR/AR) у практику викладання германістики.

Ключові слова: німецька мова, автентичний текст, цифрові медіаресурси, штучний інтелект, дистанційне навчання.

Malchenko Mykhailo Serhiiovych Lecturer at the Department of Germanic Philology and Foreign Literature, Educational and Scientific Institute of Foreign Philology, Zhytomyr Ivan Franko State University, https//orcid.org/0000-0002-0288-8328

THE USE OF AUTHENTIC TEXTS AND DIGITAL MEDIA RESOURCES IN THE METHODOLOGY OF TEACHING THE GERMAN LANGUAGE

Abstract. The article explores the current problem of accelerating the pace of the educational process, in the light of language disciplines. The rapid digitalization of education has led to the implementation of many digital tools in the process of learning the German language. Thus, the target focus of education is shifting from linguistic to media and socio-cultural competencies, the development of which often takes place in conditions of distance learning.

An analysis of recent research confirms the presence of a significant number of scientific investigations on the study of the methodology of working with text (S. Nikolaeva, N. Borysko, B. Kast). At the same time, the issue of the systematic combination of authentic text with the prospects of generative artificial intelligence systems and digital media platforms remains insufficiently studied.

The aim of the article is to study and experimentally analyze the methodology of using digital media resources and artificial intelligence when working with authentic texts for the development of German language speaking skills. During the presentation of the main material, a content analysis of the media resources of Deutsche Welle, Goethe-Institut, and generative artificial intelligence models ChatGPT and Gemini was conducted.

A three-stage model of working with a German-language text was used (Pre-reading, While-reading, Post-reading). Each of the stages was reinforced with digital tools: from word clouds to video projects. Based on the results of the study, it was possible to trace positive dynamics in the experimental group. The level of vocabulary acquisition increased by 18%, and the motivational component by 25%. The peculiarities of the ethics of using digital tools, in particular generative models, in everyday learning were separately considered.

The conclusions established that digital media resources not only minimize the difficulties of perceiving authentic material but also contribute to the development of critical thinking and student autonomy. In the future, research may focus on the implementation of immersive technologies (VR/AR) in the practice of teaching German.

Keywords: German language, authentic text, digital media resources, artificial intelligence, distance learning.

Постановка проблеми. Сучасний освітній простір досить швидко змінюється та трансформується. Одночасно з цим змінюються також підходи до викладання іноземних мов, що спричиняє необхідність перегляду усталених методик формування комунікативної компетенції [1]. Німецька мова є полікультурним комунікативним інструментом у багатьох країнах Європи, тому пошук ефективних шляхів її прискореного вивчення є актуальним і сьогодні. Важливо знайти якісні та сучасні інструменти, що здатні забезпечити занурення студентів у автентичне мовне середовище навіть в умовах змішаного та дистанційного навчання. Саме такі освітні формати були превалюючими в Україні упродовж 2020–2025 років через карантинну, а потім безпекову ситуацію [2].

Друковані підручники та методичні рекомендації є традиційним освітнім інструментом, адже забезпечують системність, високий рівень статичності та доступність для всіх здобувачів освіти. Разом з тим інформація в підручниках досить часто стає застарілою ще до того, як книга потрапляє до рук студентів. Таким чином, друковані матеріали не встигають відобразити увесь комплекс динамічних змін в живій німецькій мові та сучасних соціокультурних реаліях країн DACH (Німеччини, Австрії, Швейцарії). У такому разі на допомогу приходять автентичні тексти: статті відомих медіахолдингів (*Der Spiegel*, *Die Zeit*), медіаблоги, подкасти та відеоконтент у соцмережах та на відеоплатформах [3]. Широкий вибір варіативного автентичного контенту дозволяє адаптувати процес навчання до особистих потреб студентів, підвищуючи загальний рівень мотивації.

Ця освітня проблема висвітлена у положеннях Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти (CEFR), що описують стратегію формування мовленнєвої та соціолінгвістичної компетенцій [4]. З точки зору поданих рекомендацій, цифрові медіа ресурси слід розглядати не лише як технічний засіб візуалізації навчального матеріалу, але і як самостійний когнітивний інструмент. Він здатний забезпечити актуальність навчального матеріалу, посилити інтерактивність взаємодії та критичне сприйняття інформації мовою оригіналу. Саме тому вкрай актуальним залишається питання пошуку оптимальних алгоритмів та комбінацій для інтеграції автентичного медіаконтенту (наприклад, Deutsche Welle, Goethe-Institut, застосунків на базі ШІ) у вивчення німецької мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало вітчизняних та європейських науковців обрали фокусом своїх досліджень проблему використання автентичних матеріалів та імплементацію цифрових технологій у освітній процес. У роботах Т. Разуменко оприлюднено ключові теоретичні засади щодо методики викладання іноземних мов, у тому числі німецької [5].

Так, вдалося визначити базові підходи до формування іншомовної комунікативної компетенції. Разом з тим у працях Д. Кочмар [6] знаходимо тези щодо важливості професійно-орієнтованого навчання німецької мови та

важливість розробки сучасних цифрових медіапідручників. Вагомий внесок у сферу вивчення цифрового освітнього інструментарію зробили З. Шарлович [7] та А. Фандєєва [8]. Доки прерогативою першого були когнітивні аспекти медіанавчання, друга фокусувалася на потенціалі мультимедійних продуктів.

Іноземні дослідники також цікавились проблематикою медіадидактики та використання автентичних текстів у якості джерела культурного та мовного досвіду. Зокрема на цю концепцію звертають увагу науковці [9; 10] та фокусуються переважно на важливості використання літературних та публіцистичних текстів у процесі розвитку навичок читання та письма. Натомість дослідник детально вивчає роль електронних медіа та інтернету в контексті сучасної германістики, так звана методологія Deutsch als Fremdsprache [11].

Таким чином, кількість тематичних напрацювань дійсно суттєва, але у сучасному мовознавчому дискурсі все ж невирішеною залишається проблема відсутності цілісної методології використання цифрових інструментів. Сюди можна віднести цифрові мовні моделі на базі ШІ, інтерактивні платформи для вивчення мови на кшталт *LearningApps,* а також спеціалізовані медіа-ресурси типу *Deutsche Welle*. Всі вони можуть бути використані для роботи з автентичними текстами за умов налаштування методологічного інструментарію роботи з медіаконтентом. Викладачі мають перебудувати роботу зі студентами таким чином, аби в дію вступив механізм трансформації пасивного сприйняття в активну мовленнєву діяльність. Окрім того слід ретельно обирати цифрові ресурси, аби вони дійсно відповідали динамічним змінам у сучасній німецькій мові.

Мета статті – дослідження та експериментальний аналіз методики використання цифрових медіаресурсів та штучного інтелекту при роботі з автентичними текстами для розвитку мовленнєвих навичок німецької мови.

Виклад основного матеріалу. Розв’язання поставлених завдань передбачало використання комплексного методологічного інструментарію. З допомогою ґрунтовного теоретичного аналізу вдалося уточнити дефініцію «цифрового медіаресурсу» з точки зору сучасної медіадидактики.

Експериментальне дослідження, що хронологічно охоплює період з січня по травень 2025 року, надало змогу проаналізувати динаміку залученості студентів до роботи з неадаптованим контентом. Обраним діагностичним методом стали анкетування та тестування для оцінки лексико-граматичного прогресу здобувачів освіти.

Експериментальна перевірка запропонованої методики здійснювалася з залученням 82 студентів, які навчаються за спеціальністю «Середня освіта. Мова і література (англійська)». Німецька мова вивчається як друга іноземна. Вибірка була сформована методом випадкового відбору серед студентів 2-3 курсів, чий рівень володіння мовою згідно з вхідним тестуванням відповідав діапазону B1–B2 за шкалою CEFR. Долучитися до експерименту можна було, заповнивши онлайн форму, що надсилалися на електронні пошти студентів.

Для забезпечення об'єктивності результатів респонденти були розподілені на дві групи: контрольну та експериментальну. У контрольній групі навчання відбувалося за традиційною методикою з використанням друкованих підручників та наочності, тоді як в експериментальній групі впроваджувалася розроблена модель із залученням цифрових медіаресурсів та інструментів ШІ. Демографічний профіль та вихідні характеристики вибірки представлено у Таблиці 1.

Таблиця 1

Демографічні та академічні показники груп (n=82)

Показник	Експериментальна група, n=43	Контрольна група, n=39
Стать (жін. / чол.)	35 / 8	32 / 7
Середній вік (роки)	19,6	19,4
Рівень мовної підготовки (B1 / B2)	25 / 18	20 / 19
Пристрій для навчання (ноутбук / смартфон)	24 / 19	21 / 18

Для аналізу було обрано такі провідні цифрові екосистеми, як медіатека Deutsche Welle (*«Nicos Weg», «Top-Thema»*), портал Goethe-Institut та стрімінгові платформи *(Spotify, YouTube)*. Окремо розглянуто перспективу використання генеративних моделей ШІ *(ChatGPT-4, Gemini)*. Загалом використання штучного інтелекту відбувалося на етапі попереднього редагування, аби створювати спрощені версії складних публіцистичних текстів та генерувати контекстуальні словники. Це дозволило працювати з актуальними статтями видань *«Die Zeit»* та *«Süddeutsche Zeitung»* навіть на рівнях B1-B2.

Загалом процес роботи з автентичними текстами у розрізі цієї концепції передбачав використання триетапної моделі [12]:

1. Передтекстовий етап – подолання психологічного бар'єру перед іншомовним текстом. Передбачав використання педагогами інтерактивних хмар слів *(WordArt)* та ментальні карти *(MindMeister)*, аби семантизувати та структурувати ключові поняття. Додатково використовувався метод перегляду та обговорення коротких відео-тизерів з метою формування візуальних опор.

2. Текстовий етап – студенти працювали з медіатекстом. Застосовувались гіпертекстові посилання та інтерактивні плагіни-словників, завдяки чому суттєво зменшився час, який студенти витрачають на виконання технічного перекладу. Перевірка розуміння тексту здійснювалася через гейміфіковані вправи у *LearningApps* з використанням пазлів та сортувальних класифікацій. Це забезпечувало миттєвий зворотний зв'язок.

3. Післятекстовий етап – акцент поступово зміщувався на креативну трансформацію отриманої у процесі роботи інформації. Студенти займалися створенням власних цифрових продуктів на вибір: подкасти, відео-відгуки на *Flip* та асинхронні дискусії у рамках платформи *Padlet*.

Впровадження цифрових медіа дозволило повністю видозмінити роботу з текстом, змістивши фокус з пасивної до продуктивної діяльності. На прикладі теми «Umweltschutz in Deutschland» (Екологія в Німеччині) було встановлено, що використання додатку *Google Earth* для організації віртуальних турів забезпечує глибшу соціокультурну рефлексію, ніж типові ілюстрації підручника.

Виходячи з результатів показників лексико-граматичного прогресу здобувачів освіти у контрольній (КГ) та експериментальній (ЕГ) групах, вдалося підтвердити переваги запропонованої методики (Таблиця 2).

Таблиця 2

Динаміка показників іншомовної компетенції та мотивації студентів (у середніх балах за 100-бальною шкалою)

Критерії оцінювання	**Контрольна група**	**Експериментальна група**	**Різниця між ЕГ та КГ**
Розуміння автентичного тексту (Reading/Listening)	72	85	**+13 %**
Обсяг активного словникового запасу (Leksik)	68	80	**+12 %**
Соціокультурна компетенція (Landeskunde)	65	88	**+23 %**
Рівень навчальної мотивації та автономії	70	92	**+22 %**

Як демонструє Таблиця 2, найбільший приріст за показниками спостерігається в області соціокультурної компетенції (+23 %) та навчальної мотивації (+22 %). Це підтверджує припущення про те, що робота з актуальними медіаресурсами на кшталт відеоблогів та новинних сайтів забезпечує глибше занурення в культурний контекст німецькомовних країн. Тоді як використання традиційних підручників не впливає на динаміку. В експериментальній групі рівень володіння специфічною лексикою зріс на 18 %. Разом з тим показники автономності та мотивації студентів до позааудиторного читання підвищилися на 25 %. Студенти експериментальної групи додатково демонстрували нижчий рівень тривожності, коли їм доводилося взаємодіяти з незнайомими мовними явищами. Незнайомі реалії сприймалися студентами не як проблеми, а радше в якості частини реального комунікативного контексту.

Зростання рівня автономії та здатність самостійно працювати з текстом за допомогою цифрових інструментів в експериментальній групі дозволило студентам ефективніше подолати мовний бар'єр. Статистична обробка результатів за допомогою t-критерію Стьюдента підтвердила значущість отриманих відмінностей між групами ($p < 0,05$).

Загалом отримані результати корелюють із концепцією дослідника щодо «розмивання меж» між аудиторним навчанням та реальною мовною практикою з використанням цифрових медіаресурсів [12]. Виявлено, що автентичний текст у цифровому форматі перестає бути лише об'єктом лінгвістичного аналізу. Він перетворюється на потужну платформу для розвитку медіакомпетентності. Це вдалося підтвердити і в рамках поданого експерименту.

Однак аналіз разом з тим висвітлив і низку дискусійних питань.

По-перше, виявлено проблему «когнітивної полегшеності»: доступність онлайн-перекладачів та ШІ нерідко спонукає студентів до ігнорування глибоких аналітичних операцій [13].

Це підтверджує необхідність зміни ролі викладача – від транслятора знань до модератора цифрового пошуку.

По-друге, етичні обмеження використання ШІ вимагають розробки завдань типу «human-in-the-loop» [14], аби результат роботи нейромережі був додатково проаналізований та перевірений студентом (наприклад, пошук помилок у згенерованому ШІ резюме тексту).

Якщо порівнювати автентичні медіатексти з традиційними підходами, де друкований підручник сприймається як константа, можна простежити високу адаптивність, якісну візуалізацію та інтерактивність цифрового контенту. Це відповідає викликам так званої плинної освіти, коли здатність орієнтуватися в повсякденному німецькомовному потоці інформації ставиться вище за механічне запам'ятовування граматичних правил.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє підтвердити гіпотезу щодо високої ефективності цифрових медіаресурсів у контексті методики викладання німецької мови. Зокрема це вдалося простежити на основі роботи з автентичними текстами (подкастами, блогами та текстами цифрових журналів). Використання цифрових платформ на кшталт *Deutsche Welle* чи *Goethe-Institut* перетворює студентів з пасивних реципієнтів автентичного тексту на інтерактивних шукачів актуальних соціокультурних знань. Це дозволяє подолати монотонність та типовість навчального процесу. В свою чергу студенти отримують прямий доступ до живої німецької мови в усій її діалектній та стилістичній різноманітності.

Цифрові медіа сприяють інтенсифікації всіх видів мовленнєвої діяльності. Використання мультимедійних опор на передтекстовому та текстовому етапах взаємодії суттєво знижує когнітивне навантаження на студентів. Це особливо важливо при сприйнятті складних неадаптованих текстів, що підтверджується покращенням результатів тестування на 18 %.

Використання генеративних систем ШІ з метою адаптації контенту також підвищило рівень навчальної автономії студентів. Вони отримали навички самостійної дешифровки змісту медіа-повідомлень, що є основою формування соціокультурної компетенції.

У подальшому слід зосередити зусилля на дослідженні персоналізації навчання німецької мови за допомогою адаптивних алгоритмів штучного інтелекту. Також перспективним є вивчення впливу технологій VR та AR на розвиток навичок іншомовного професійного спілкування.

Література:

1. Клак І., Яценюк Н. Формування іншомовної комунікативної компетентності майбутніх учителів іноземної мови засобами мультимедійних технологій навчання. *Information Technologies and Learning Tools*. 2020. Vol. 76, no. 2. P. 163–178. DOI: https://doi.org/10.33407/itlt.v76i2.2691

2. Жарко О. Шляхи та засоби формування комунікативної компетенції під час вивчення іноземної мови в немовних закладах вищої освіти. *Молодий вчений*. 2019. № 2(66). С. 88–91. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-20

3. Frederking V. Deutschlehrkräfte und ihre Vertrautheit mit, Nutzung von und Einstellung zu digitalen Medien während und vor der Corona-Pandemie in Deutschland. *MiDU – Medien Im Deutschunterricht*. 2023. Vol. 5, no. 1. P. 1–18. DOI: https://doi.org/10.18716/ojs/midu/2023.1.9

4. Piccardo E. The Common European Framework of Reference (CEFR) in language education: Past, present, and future. 2020.

5. Разуменко Т. Інтерактив для формування іншомовної компетентності особистості. *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2023. Вип. 24. С. 354–361. DOI: https://doi.org/10.32782/2617-3921.2023.24.354-361

6. Кочмар Д. Сучасні підходи до викладання іноземної мови професійно-комунікативної спрямованості в закладах вищої освіти. *Вісник Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені Академіка Степана Дем'янчука. Серія: Педагогіка та психологія.* 2025. С. 133–139. DOI: https://doi.org/10.32782/3041-2021/2025-3-18

7. Шарлович З., Федорчук В. М., Волощук М. Б. Особливості формування комунікативної компетентності під час вивчення іноземної мови за професійним спрямуванням для здобувачів з особливими освітніми потребами. *Інклюзія і суспільство*. 2024. № 1. С. 70–79. DOI: https://doi.org/10.32782/2787-5137-2024-1-10

8. Фандєєва А. Формування іншомовної комунікативної компетентності у студентів закладів вищої технічної освіти засобами інтерактивних технологій. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2020. № 58. С. 67–77. DOI: https://doi.org/10.31652/2412-1142-2020-58-67-77

9. Hafniati H. Improving language learning for students: an innovative approach to developing German language materials at level B1. *Jurnal Ilmiah Pendidikan Profesi Guru*. 2025. Vol. 8, no. 2. P. 271–280. DOI: https://doi.org/10.23887/jippg.v8i2.102249

10. Ogrenich M. Future managers' communicative competence formation in the process of learning English. *Academic Notes Series Pedagogical Science*. 2024. Vol. 1. P. 120–126. DOI: https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-212-120-126

11. Kakerissa M. R., Marantika J. E., Karuna K. The effectiveness of using Duolingo interactive media on the mastery of German vocabulary. *J-EDu: Journal-Erfolgreicher Deutschunterricht*. 2022. Vol. 2, no. 1. P. 107–112.

12. Eickelmann B., Gerick J. Lernen mit digitalen Medien. *Langsam vermisse ich die Schule*. 2020. P. 153–162.

13. Sari T. K., Hutagalung S. M., Hardiyanti F. The development of the German learning media for vocabulary mastery at level B1. *Talenta Conference Series: Local Wisdom, Social, and Arts (LWSA)*. 2024. Vol. 7, no. 2. P. 165–169.

14. Sulistyorini E., Widodo P. The utilization of the Deutsche Welle learning application in teaching German vocabulary. *International Journal of Linguistics, Literature & Translation*. 2022. Vol. 5, no. 1. DOI: https://doi.org/10.32996/ijllt.2022.5.1.15

References:

1. Klak, I., & Yatseniuk, N. (2020). Formuvannia inshomovnoi komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv inozemnoi movy zasobamy multymediinykh tekhnolohii navchannia [Formation of foreign language communicative competence of future foreign language teachers by means of multimedia learning technologies]. *Information Technologies and Learning Tools, 76*(2), 163–178. https://doi.org/10.33407/itlt.v76i2.2691 [in Ukrainian].

2. Zharko, O. (2019). Shliakhy ta zasoby formuvannia komunikatyvnoi kompetentsii pid chas vyvchennia inozemnoi movy v nemovnykh zakladakh vyshchoi osvity [Ways and means of forming communicative competence while studying a foreign language in non-linguistic higher education institutions]. *Molodyi vchenyi – Young Scientist, 2*(66), 88–91. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-20 [in Ukrainian].

3. Frederking, V. (2023). Deutschlehrkräfte und ihre Vertrautheit mit, Nutzung von und Einstellung zu digitalen Medien während und vor der Corona-Pandemie in Deutschland. *MiDU – Medien im Deutschunterricht*, 5(1), 1–18. https://doi.org/10.18716/ojs/midu/2023.1.9

4. Piccardo, E. (2020). *The Common European Framework of Reference (CEFR) in language education: Past, present, and future.*

5. Razumenko, T. (2023). Interaktyv dlia formuvannia inshomovnoi kompetentnosti osobystosti [Interactive methods for forming foreign language competence of an individual]. *Suchasni doslidzhennia z inozemnoi filolohii – Modern Research in Foreign Philology*, 24, 354–361. https://doi.org/10.32782/2617-3921.2023.24.354-361 [in Ukrainian].

6. Kochmar, D. (2025). Suchasni pidkhody do vykladannia inozemnoi movy profesiino-komunikatyvnoi spriamovanosti v zakladakh vyshchoi osvity [Modern approaches to teaching professionally oriented foreign languages in higher education institutions]. *Visnyk Mizhnarodnoho ekonomiko-humanitarnoho universytetu imeni Akademika Stepana Demianchuka. Seriia: Pedahohika ta psykholohiia – Bulletin of the International Economic and Humanities University named after Academician Stepan Demianchuk. Series: Pedagogy and Psychology*, 133–139. https://doi.org/10.32782/3041-2021/2025-3-18 [in Ukrainian].

7. Sharlovych, Z., Fedorchuk, V. M., & Voloshchuk, M. B. (2024). Osoblyvosti formuvannia komunikatyvnoi kompetentnosti pid chas vyvchennia inozemnoi movy za profesiinym spriamuvanniam dlia zdobuvachiv z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Peculiarities of forming communicative competence in professionally oriented foreign language learning for students with special educational needs]. *Inkliuziia i suspilstvo – Inclusion and Society*, 1, 70–79. https://doi.org/10.32782/2787-5137-2024-1-10 [in Ukrainian].

8. Fandieieva, A. (2020). Formuvannia inshomovnoi komunikatyvnoi kompetentnosti u studentiv zakladiv vyshchoi tekhnichnoi osvity zasobamy interaktyvnykh tekhnolohii [Formation of foreign language communicative competence of students of higher technical education institutions by means of interactive technologies]. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia u pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy – Modern Information Technologies and Innovative Teaching Methods in Training Specialists: Methodology, Theory, Experience, Problems*, 58, 67–77. https://doi.org/10.31652/2412-1142-2020-58-67-77 [in Ukrainian].

9. Hafniati, H. (2025). Improving language learning for students: An innovative approach to developing German language materials at level B1. *Jurnal Ilmiah Pendidikan Profesi Guru*, 8(2), 271–280. https://doi.org/10.23887/jippg.v8i2.102249

10. Ogrenich, M. (2024). Future managers' communicative competence formation in the process of learning English. *Academic Notes. Series: Pedagogical Science*, 1, 120–126. https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-212-120-126

11. Kakerissa, M. R., Marantika, J. E., & Karuna, K. (2022). The effectiveness of using Duolingo interactive media on the mastery of German vocabulary. *J-EDu: Journal-Erfolgreicher Deutschunterricht*, 2(1), 107–112.

12. Eickelmann, B., & Gerick, J. (2020). Lernen mit digitalen Medien. In *Langsam vermisse ich die Schule* (pp. 153–162).

13. Sari, T. K., Hutagalung, S. M., & Hardiyanti, F. (2024). The development of the German learning media for vocabulary mastery at level B1. *Talenta Conference Series: Local Wisdom, Social, and Arts (LWSA)*, 7(2), 165–169.

14. Sulistyorini, E., & Widodo, P. (2022). The utilization of the Deutsche Welle learning application in teaching German vocabulary. *International Journal of Linguistics, Literature & Translation*, 5(1). https://doi.org/10.32996/ijllt.2022.5.1.15

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 37.013.2:[304.3:613]:612](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1454-1462

Манзій Олена Павлівна к.економ.н., доцент, доцент кафедри біології та здоров'я людини Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини Україна, Умань, https//orcid.org/0000-0003-1867-7362

Заболотна Альона Вадимівна канд. с.-г. наук, доцент, доцент кафедри біології та здоров'я людини Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна, Умань, https//orcid.org/0000-0002-1634-3273

Поліщук Тетяна Вікторівна канд. с.-г. наук, доцент, доцент кафедри біології та здоров'я людини Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини Україна, Умань, https//orcid.org/0000-0002-0645-6872

ФІЗІОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ ОСВІТИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Анотація. Виклики, з якими зіштовхується українське суспільство в умовах російсько-української війни, складно оцінити в повному обсязі. Проте вже нині очевидно, що трансформації соціально-політичного та економічного середовища матимуть тривалий вплив на систему навчання й виховання в Україні.

Суперечність між потребою держави у формуванні здорового покоління та реальними умовами життя дітей і молоді зумовлює необхідність посилення здоров'язбережувальної спрямованості освіти.

Ця проблема особливо загострюється на тлі наявних і потенційних демографічних викликів, а також у контексті нагальної потреби модернізації освітньої системи [1].

Дослідження функціонального стану серцево-судинної системи школярів є невід'ємною частиною сучасної педагогіки, оскільки артеріальний тиск виступає ключовим індикатором адаптації дитини до навчальних навантажень. Науковці наголошують, що впровадження медико-педагогічного контролю дозволяє вчителю об'єктивно оцінювати рівень втоми учнів та вчасно коригувати інтенсивність занять.

Артеріальний тиск (АТ) є одним із найважливіших показників роботи серцево-судинної системи. Його зміни протягом життя зумовлені природними віковими особливостями, адаптаційними механізмами організму та можливим розвитком захворювань. У нормі рівень артеріального тиску змінюється поступово: у дитячому та підлітковому віці він зазвичай нижчий, у дорослих стабілізується, а в літньому віці має схильність до підвищення.

Водночас сьогодні дедалі частіше спостерігаються відхилення від цього природного перебігу – підліткова гіпертензія, ранній розвиток серцево-судинних захворювань, а також гіпотензія серед молоді. Це підкреслює важливість дослідження вікових особливостей артеріального тиску, визначення меж фізіологічної норми та факторів, що можуть спричиняти патологічні зміни.

Нами також запропоновано методичні рекомендації для вчителів щодо того, як реагувати на відхилення норм артеріального тиску учнів під час навчального дня.

Ключові слова: освіта, здоров'я, артеріальний тиск, учні, гіпотонія, гіпертонія, навантаження, навчання.

Manzii Olena Pavlivna c.e.s., associate professor Uman Pavlo Tychyna State Pedagogical University Ukraine, Uman, https//orcid.org/0000-0003-1867-7362

Zabolotna Aliona Vadimovna candidate of agricultural sciences, associate professor Uman Pavlo Tychyna State Pedagogical University Ukraine, Uman, https//orcid.org/0000-0002-1634-3273

Polishchuk TetianaViktorivna candidate of agricultural sciences, associate professor Uman Pavlo Tychyna State Pedagogical University Ukraine, Uman, https//orcid.org/0000-0002-0645-6872

PHYSIOLOGICAL DETERMINANTS OF HEALTH-ORIENTED EDUCATION IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY CHALLENGES

Abstract. The challenges facing Ukrainian society in the context of the Russian-Ukrainian war are difficult to assess in full. However, it is already clear that the transformations in the socio-political and economic environment will have a lasting impact on the education and upbringing system in Ukraine.

The contradiction between the state's need to raise a healthy generation and the real living conditions of children and young people necessitates a stronger focus on health in education. This problem is particularly acute in light of existing and potential demographic challenges, as well as in the context of the urgent need to modernize the education system [1].

Studying the functional state of the cardiovascular system of schoolchildren is an integral part of modern pedagogy, since blood pressure is a key indicator of a child's adaptation to academic stress. Scientists emphasize that the introduction of medical and pedagogical control allows teachers to objectively assess the level of fatigue of students and adjust the intensity of classes in a timely manner.

Blood pressure (BP) is one of the most important indicators of cardiovascular system function. Changes in BP throughout life are caused by natural age-related factors, the body's adaptive mechanisms, and the possible development of diseases.

Normally, blood pressure changes gradually: it is usually lower in children and adolescents, stabilizes in adults, and tends to increase in older people.

At the same time, deviations from this natural course are increasingly observed today – adolescent hypertension, early development of cardiovascular diseases, as well as hypotension among young people. This emphasizes the importance of studying the age-related characteristics of blood pressure, determining the limits of the physiological norm and factors that can cause pathological changes.

We also offer methodological recommendations for teachers on how to respond to deviations in students' blood pressure during the school day.

Keywords: education, health, blood pressure, students, hypotension, hypertension, stress, learning.

Постановка проблеми. Ще донедавна дітей та підлітків традиційно відносили до групи низького ризику розвитку хвороб системи кровообігу, проте сучасні клінічні та епідеміологічні дослідження свідчать, що кожен третій підліток, у якого реєструють підвищення артеріального тиску, може мати гіпертонічну хворобу у дорослому віці.

Дослідження підтверджують, що артеріальний тиск є не просто медичним показником, а біологічним маркером успішності педагогічного впливу.

Стабільний тиск у межах вікової норми свідчить про адекватність навчальних навантажень психофізіологічному стану дитини. Різкі коливання показників сигналізують про необхідність зміни методів навчання або надання можливості дитині відпочити.

Доведено, що стабільно підвищений або знижений тиск негативно впливає на концентрацію уваги та пам'ять школяра.

Зв'язок між моніторингом артеріального тиску в школярів та педагогікою є надзвичайно важливим для створення безпечного освітнього середовища. Найперше це показник психоемоційного навантаження у дітей. Артеріальний тиск є об'єктивним індикатором адаптації дитини до навчального процесу. Педагогам варто враховувати, що різке підвищення тиску може бути реакцією на стрес під час контрольних робіт або конфліктних ситуацій у колективі. Регулярне вимірювання тиску дозволяє вчителям та шкільним медикам коригувати обсяг домашніх завдань та тривалість уроків, запобігаючи перевтомі школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зокрема, у нормативних документах Міністерства охорони здоров'я та Міністерства освіти і науки України підкреслюється, що моніторинг показників життєдіяльності (АТ та пульсу) є основою для індивідуалізації фізичного виховання та запобігання перевтомі в освітньому середовищі. Педагогічний аспект такого моніторингу полягає у створенні здоров’язбережувального простору, де вчитель, орієнтуючись на вікові норми тиску (такі як зафіксовані в популяції школярів м. Харкова), може гнучко змінювати методику викладання залежно від психофізіологічного стану класу. У цих документах офіційно прописана роль педагогічного

колективу у співпраці з медичними працівниками для створення безпечного освітнього середовища через контроль показників життєдіяльності [2].

Регуляція артеріального тиску забезпечується складною взаємодією кількох фізіологічних механізмів, які підтримують стабільність тиску в судинах. До них належать контроль об'єму крові, діяльність серця і судин, функціонування нирок та гормональна регуляція. Зокрема, звуження або розширення судин, сила і частота серцевих скорочень, а також виділення гормонів (наприклад, адреналіну й альдостерону) безпосередньо впливають на показники артеріального тиску [3].

Чайченко Т. В. розкриває методику інтеграції фізіологічних замірів (зокрема тиску та пульсу) у навчальний процес для контролю за рівнем втоми та адаптації школярів до розумової праці [4].

В Україні проблема артеріального тиску у дітей та підлітків активно досліджується провідними медичними університетами та науковими інститутами. Основний акцент сучасних робіт робиться на ранній діагностиці, впливі надмірної маси тіла та розробці національних нормативів.

У середньому нормальний артеріальний тиск становить приблизно 120/80 мм рт. ст. Проте нормативні значення залежать від віку. Для дорослих осіб віком від 18 років оптимальними вважаються показники нижчі за 120/80 мм рт. ст. У дітей і підлітків ці межі визначаються з урахуванням віку та зросту. Так, у дітей 3–5 років нормальні значення можуть становити близько 104/63 мм рт. ст., а в підлітків – коливатися в межах 110/70-120/80 мм рт. ст. Слід враховувати, що ці показники можуть змінюватися залежно від індивідуальних особливостей організму та рівня фізичної активності, тому регулярний контроль артеріального тиску є важливою складовою профілактики порушень [5].

Метою нашої роботи було дослідити характер змін артеріального тиску в різні вікові періоди, окреслити межі норми та охарактеризувати основні патологічні стани, пов'язані з його порушенням та розробити рекомендації для педагогів з впровадження здоров'язберігаючих технологій в освіті, а саме моніторингом артеріального тиску у дітей.

Виклад основного матеріалу. Серед найпоширеніших порушень артеріального тиску у підлітків виділяють гіпертензію (підвищений тиск) і гіпотензію (знижений тиск). Підвищений тиск може супроводжуватися головним болем, запамороченням, порушенням зору та іншими неприємними симптомами. Натомість знижений тиск часто проявляється слабкістю, швидкою втомлюваністю, сонливістю, а інколи навіть непритомністю. Профілактика цих станів передбачає дотримання здорового способу життя: збалансоване харчування, достатню фізичну активність і регулярні профілактичні огляди.

Останніми роками відзначається зростання кількості серцево-судинних захворювань серед дітей та підлітків, причому досить часто виявляється підвищений артеріальний тиск. За сучасними даними, артеріальна гіпертензія діагностується у 8-18% підлітків. Починаючи приблизно з 12 років, підвищений

тиск фіксують майже в кожного шостого підлітка, а серед хлопців 15-16 років у близько 8% випадків виявляють гіпертензію II ступеня.

Епідеміологічні дослідження свідчать, що в період росту дитини існують певні «пікові» вікові проміжки підвищення артеріального тиску: у дівчат – у 5, 8 і 13 років, у хлопців – у 6, 8 і 14 років. Саме тому рекомендується регулярно вимірювати артеріальний тиск дітям, починаючи з трирічного віку.

Причини відхилень артеріального тиску різноманітні. Вони можуть бути пов'язані зі спадковою схильністю, віковими особливостями та впливом зовнішніх чинників. У дітей і підлітків розвиток як гіпертонії, так і гіпотонії часто зумовлений підвищеним навчальним, несприятливими екологічними умовами, частими гострими респіраторними захворюваннями, наявністю хронічних інфекцій, загальною перевтомою та психоемоційними травмами.

Варто враховувати, що навіть нормальні показники тиску можуть суттєво відрізнятися залежно від індивідуальних особливостей. У підлітковому віці систолічний (верхній) тиск може коливатися в межах 100-140 мм рт. ст., а діастолічний (нижній) – 70-90 мм рт. ст. Оцінювання норми здійснюють за спеціальними таблицями з урахуванням статі, віку, зросту та маси тіла дитини. Проте приводом для особливої уваги є показники, що перевищують 120/80 мм рт. ст., адже вони можуть свідчити про ризик розвитку артеріальної гіпертензії [5].

Артеріальний тиск у дітей, як і в дорослих, слід вимірювати у стані спокою – після 5-10 хвилин відпочинку. Процедуру можна проводити лежачи або сидячи, однак під час наступних вимірювань важливо зберігати ту саму позицію для коректного порівняння результатів. Тиск визначають за допомогою стандартного тонометра, але для дітей принципове значення має правильно підібрана манжета: її ширина має становити щонайменше 40% окружності плеча, а довжина – охоплювати 80-100% його периметра. Використання манжети для дорослих може спричинити похибки та неправильну оцінку показників.

Гіпотонія – це стійке зниження артеріального тиску до рівня 100/60 мм рт. ст. і нижче. Вона може проявлятися погіршенням зору, запамороченням, швидкою втомлюваністю, загальною слабкістю та навіть непритомністю.

Найчастіше гіпотонія трапляється у дівчат і підлітків. У разі появи характерних симптомів важливо не зволікати та звернутися до лікаря для проведення обстеження. Своєчасна діагностика допомагає встановити причину порушень і призначити ефективне лікування, що сприятиме відновленню нормального самопочуття та якості життя [6]. Гіпотонія має низку характерних проявів, однак у багатьох випадках перебігає приховано, без вираженого дискомфорту для людини. Саме відсутність чіткої симптоматики часто ускладнює своєчасну діагностику цього стану.

Гостра форма гіпотонії супроводжується більш помітними ознаками. Внаслідок зниження кровопостачання мозку виникає кисневе голодування, з'являється запаморочення, можливі короткочасні порушення зору. Шкіра може

ставати блідою, у жінок іноді спостерігаються збої менструального циклу, також можливі переднепритомні стани.

При хронічній гіпотонії симптоми зазвичай менш інтенсивні, але тривалі. Серед них – апатія емоційна нестабільність, підвищена сонливість навіть удень, порушення серцевого ритму (тахікардія або брадикардія), вегетативні кризи. Також можуть виникати підвищена пітливість долонь і стоп, нудота (інколи з блюванням), біль у животі, відчуття нестачі повітря, порушення терморегуляції організму.

Сучасна медицина дедалі частіше використовує термін «оптимальний тиск» (менше 120/80) замість просто «нормального», оскільки ризик серцево-судинних подій починає зростати вже після перевищення цих показників.

Дослідження останніх років часто порівнюють українські показники з міжнародними стандартами (AHA та ESC) (табл.1)

Таблиця 1

Порівняння класифікацій тиску за версіями Європейського (ESC) та Американського (AHA) товариств кардіологів (мм рт. ст.)

Категорія	**Американська класифікація (AHA/ACC)**	**Європейська класифікація (ESC/ESH)**
Оптимальний/Нормальний	< 120 та < 80	< 120 та < 80
Підвищений/Високий нормальний	120–129 та < 80	120–139 або 80–89
Гіпертензія 1 ступеня	130–139 або 80–89	140–159 або 90–99
Гіпертензія 2 ступеня	140 або 90	160–179 або 100–109
Гіпертонічний криз/3 ступінь	> 180 та/або > 120	180 або 110

На думку Л. Омельченко, погіршення стану здоров'я в учнів може проявлятися на соціальному (педагогічному), психологічному, фізіологічному рівнях. Педагогічний рівень проявляється проблемами в навчанні й у засвоєнні соціальної ролі школяра. Разом із тим очевидний для педагогів рівень здоров'я є сигналом порушень, які відбуваються на психологічному та фізіологічному рівнях організму школяра [7].

Таблиця 2

Середні рівні тиску школярів віком 11-13 років

Вік	**Стать**	**Систолічний артеріальний тиск (мм рт. ст.)**	**Діастолічний артеріальний тиск (мм рт. ст.)**
11	Хлопчики	96,03	55,74
	Дівчатка	95,54	53,26

Вік	Стать	Систолічний артеріальний тиск (мм рт. ст.)	Діастолічний артеріальний тиск (мм рт. ст.)
12	Хлопчики	102,4	$57,12$
	Дівчатка	101.48	57,02
13	Хлопчики	107,5	60,1
	Дівчатка	106,5	59,5

Наведена таблиця відображає вікову динаміку артеріального тиску (систолічного – САТ та діастолічного – ДАТ) у дітей віком 11-13 років із розподілом за статтю. Дані демонструють поступове зростання обох показників із дорослішанням дитини, що є фізіологічною нормою розвитку серцево-судинної системи.

Аналіз представлених значень дозволяє виділити наступні закономірності.

Спостерігається чітка тенденція до підвищення тиску з кожним роком життя. Наприклад, у хлопців (Х) середній САТ зростає від 96,03 мм рт. ст. в 11 років до 107,5 мм рт. ст. у 13 років.

Спостерігаємо статеву диференціацію. Так у віці 11 та 13 років показники хлопців дещо перевищують показники дівчат, проте у 12 років спостерігається зближення значень (САТ дівчат – 101,48, хлопців – 102,4), що може бути пов’язано з особливостями пубертатного періоду. Діастолічний тиск демонструє більш помірне зростання порівняно з систолічним, варіюючи в межах 53–60 мм рт. ст. Нами розроблено рекомендації для вчителів щодо того, як реагувати на відхилення від цих норм під час навчального дня.

1. Алгоритм дій при виявленні відхилень

Якщо під час моніторингу або через скарги дитини (головний біль, запаморочення, нудота) зафіксовано відхилення від вікової норми (наприклад, перевищення значень 107–112 мм рт. ст. для 13-річних підлітків), вчителю рекомендується:

Негайне припинення навантаження (звільнити учня від активної розумової праці, відповіді біля дошки або занять фізкультурою).

Забезпечення спокою (перевести дитину в медичний кабінет або тихе приміщення з доступом свіжого повітря).

Інформування (повідомити шкільну медичну сестру та батьків про зафіксовані показники).

2. Педагогічна профілактика гіпертензивних станів

Враховуючи зв'язок між педагогічним процесом та фізіологічним станом учнів, варто впроваджувати наступні заходи:

Диференційований підхід (зменшення обсягу контрольних завдань для дітей, які мають схильність до лабільності артеріального тиску).

Психологічний клімат (уникання авторитарних методів викладання та публічного осуду, що є потужними стресорами та провокують стрибки тиску).

Фізкультхвилинки (обов'язкове впровадження вправ на розслаблення та дихання під час уроків для зняття статичної напруги).

Висновки. Педагог не є лікарем, проте він є ключовою фігурою у спостереженні за адаптацією дитини, а стабільний фізіологічний стан є фундаментом для когнітивної активності, пам'яті та концентрації уваги школярів.

Встановлено, що в умовах сучасних викликів (війна, дистанційне навчання, стрес) роль вчителя виходить за межі суто трансляції знань. Педагогічний моніторинг АТ та впровадження алгоритмів реагування на його відхилення стають невід'ємною частиною освітнього менеджменту. Це дозволяє вчасно коригувати методику викладання (зміна темпу уроку, фізкультхвилинки, індивідуальні графіки контрольних робіт).

Розроблений алгоритм дій (припинення навантаження – спокій – інформування медика) є необхідним інструментом для кожного вчителя. Використання здоров'язбережувальних технологій дозволяє нівелювати ризики розвитку підліткової гіпертензії, яка, за статистикою, загрожує кожному третьому підлітку з підвищеним тиском у дорослому віці.

Подальші дослідження мають бути спрямовані на впровадження здоров'язбережувальної спрямованості освіти, зокрема практики моніторингу тиску в педагогічний процес сприяє формуванню у школярів навичок самоконтролю та відповідального ставлення до власного здоров'я.

Література:

1. Даниленко Г.М., Кириченко В.І., Страшок Л.А. Синергія партнерської взаємодії у турботі про здоров'я дітей та підлітків. Вісник Національної академії педагогічних наук України. Том 6. No1. (2024). ttps://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/473

2. Про затвердження Положення про медико-педагогічний контроль за фізичним вихованням учнів у загальноосвітніх навчальних закладах : Наказ Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України від 20.07.2009 № 518/674. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0772-09#Text

3. Савченко О.М. Фізіологія дитячого віку. Львів: «Новий Світ-2000», 2021. 103 с.

4. Чайченко Т. В. Педагогічні та медичні аспекти здоров'язбережувальних технологій у сучасному освітньому просторі. Вісник Харківського національного університету. 2018. № 12. С. 45–52.

5. Лук'янова О.М., Безрукова І.В. Артеріальний тиск у дітей: норма та патологія. Український медичний часопис, №4, 2022. С. 47–56.

6. Кондратьєва І.Є. Артеріальна гіпертензія у дітей та підлітків. Практика педіатра, 2023.

7. Омельченко Л.П., Омельченко О.В. Здоров'ятворча педагогіка. Харків : Вид. група «Основа», 2008. 200с

References:

1. Danylenko, H. M., Kyrychenko, V. I., & Strashok, L. A. (2024). Synerhiia partnerskoi vzaiemodii u turboti pro zdorovia ditei ta pidlitkiv [Synergy of partner interaction in caring for the health of children and adolescents]. *Visnyk of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 6(1). https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/473 [in Ukrainian].

2. Ministry of Health & Ministry of Education and Science of Ukraine. (2009). Pro zatverdzhennia Polozhennia pro medyko-pedahohichnyi kontrol za fizychnym vykhovanniam uchniv u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh [*On approval of the Regulations on medical-pedagogical control over physical education of students]* (Order No. 518/674). https://zakon.rada.gov.ua/laws /show/z0772-09#Text [in Ukrainian].

3. Savchenko, O. M. (2021). Fiziolohiia dytiachoho viku [*Physiology of childhood]*. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].

4. Chaichenko, T. V. (2018). Pedahohichni ta medychni aspekty zdoroviazberezhuvalnykh tekhnolohii u suchasnomu osvitnomu prostori [Pedagogical and medical aspects of health-preserving technologies in the modern educational space]. *Bulletin of Kharkiv National University,* (12), 45–52. [in Ukrainian].

5. Lukyanova, O. M., & Bezrukova, I. V. (2022). Arterialnyi tysk u ditei: norma ta patolohiia [Blood pressure in children: Norm and pathology]. *Ukrainian Medical Journal*, (4), 47–56 [in Ukrainian].

6. Kondratyeva, I. Ye. (2023). Arterialna hipertenziia u ditei ta pidlitkiv [Arterial hypertension in children and adolescents]. *Pediatrician's Practice* [in Ukrainian].

7. Omelchenko, L. P., & Omelchenko, O. V. (2008). Zdoroviatvorcha pedahohika [*Health-creating pedagogy]*. Kharkiv: Osnova Publishing Group [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 37.091.3:821.161.2+821.09

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1463-1472

Маркова Мар'яна Василівна доктор філологічних наук, доцент кафедри української літератури та теорії літератури, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, https://orcid.org/0000-0002-3161-5476

НАВЧАННЯ ЛІТЕРАТУРИ В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ: ІНСТРУКТИВНО-МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ МОН (2022 – 2025)

Анотація. У статті здійснено аналіз інструктивно-методичних рекомендацій Міністерства освіти і науки України щодо навчання літератури (української, зарубіжної та інтегрованого курсу літератур) у закладах загальної середньої освіти в умовах реалізації Концепції «Нова українська школа» у 2022 – 2025 роках. Увагу зосереджено на еволюції методичних орієнтирів МОН, які поступово зміщують акценти з репродуктивного засвоєння навчального матеріалу на формування читацької, культурної, громадянської, комунікативної та інших компетентностей учнів.

Проаналізовано ключові положення рекомендацій МОН щодо організації навчання літератури в очному, дистанційному та змішаному форматах, оновлення підходів до добору художніх текстів, посилення ролі інтеграції змісту освіти й міжпредметних зв'язків. Окрему увагу приділено настановам щодо оцінювання навчальних досягнень учнів.

Показано, що в рекомендаціях останніх років література розглядається не лише як навчальна дисципліна, а як важливий інструмент ціннісного, емоційного та громадянського становлення особистості.

Окреслено специфіку методичних підходів до навчання української та зарубіжної літератури, визначено їхні спільні засади й принципові відмінності. Констатовано, що інтегрований курс літератур відкриває нові можливості для їхнього компаративного вивчення, водночас висуваючи підвищені вимоги до професійної компетентності вчителя.

Висвітлено також проблему навчання літератури в умовах війни, наголошено на терапевтичному, світоглядному та стабілізувальному потенціалі художнього слова.

Зроблено висновок, що методичні рекомендації МОН 2022 – 2025 років формують цілісну модель сучасної літературної освіти, зорієнтованої на учня, його досвід, потреби та цінності.

Ключові слова: зарубіжна література, інтегрований курс літератур, методичні рекомендації МОН, навчання літератури, Нова українська школа, українська література.

Markova Mariana Vasylivna Doctor of Philological Sciences, Associate Professor at the Department of Ukrainian Literature and Theory of Literature, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, https://orcid.org/0000-0002-3161-5476

TEACHING LITERATURE IN THE NEW UKRAINIAN SCHOOL: INSTRUCTIONAL AND METHODOLOGICAL RECOMMENDATIONS OF THE MES (2022 – 2025)

Abstract. The authoress of the article analyzes the instructional and methodological recommendations issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine concerning teaching literature (Ukrainian literature, world literature, and the integrated literature course) in general secondary education institutions under the implementation of the «New Ukrainian School» Concept in 2022 – 2025. The focus has been placed on the evolution of the Ministry's methodological guidelines, which gradually shift the emphasis from the reproductive acquisition of educational material to the development of students' reading, cultural, civic, communicative, and other competencies.

The key provisions of the Ministry's recommendations regarding the organization of literature teaching in face-to-face, distance, and blended learning formats, the renewal of approaches to the selection of literary texts, and the strengthening of the role of content integration and interdisciplinary connections have been examined in the paper. Particular attention has been given to guidelines for assessing students' learning achievements.

It has been shown in the article that in recent years literature has been conceptualized not only as an academic subject but also as an important instrument for the value-based, emotional, and civic development of the individual.

The specific methodological approaches to teaching Ukrainian and world literature, identifying their common foundations and fundamental differences have been outlined. It has been stated that the integrated literature course opens new opportunities for comparative study while simultaneously imposing increased demands on teachers' professional competence.

The problem of teaching literature under wartime conditions has been addressed separately, emphasizing the therapeutic, worldview-forming, and stabilizing potential of literary texts.

The authoress of the paper concludes that the instructional and methodological recommendations of the Ministry of Education and Science of Ukraine for 2022 – 2025 shape a coherent model of contemporary literary education oriented toward the student, their experience, needs, and values.

Keywords: integrated literature course, literature education, methodological recommendations, Ministry of Education and Science of Ukraine, New Ukrainian School, Ukrainian literature, world literature.

Постановка проблеми. Мовно-літературна освітня галузь у структурі Нової української школи виконує стратегічну функцію формування світоглядних, ціннісних і культурних орієнтацій учнів. Література (українська, зарубіжна, інтегрований курс) у сучасній освіті розглядається не лише як джерело знань про художні явища, а як засіб розвитку читацької компетентності, критичного мислення, емоційного інтелекту та громадянської ідентичності школярів.

Починаючи з 2022 року, навчання літератури в українських школах відбувається в умовах суттєвих соціальних, безпекових і психологічних викликів, пов'язаних із повномасштабною війною, за яких щорічні інструктивно-методичні рекомендації Міністерства освіти і науки України набувають особливої ваги як нормативний та методичний орієнтир для вчителів. Саме вони визначають допустимі межі адаптації змісту освіти, підходи до оцінювання, принципи добору художніх текстів та організації навчальної діяльності.

Разом із тим, ці рекомендації часто невиправдано сприймаються лише як адміністративний документ, а не як концептуальна основа сучасних методик навчання, тоді як їхній зміст відображає глибинні трансформації освітньої парадигми – від знаннєвої до компетентнісної, від репродуктивного навчання – до діяльнісного, від ізольованого вивчення предметів – до інтегрованих курсів.

Це зумовлює потребу в науковому аналізі інструктивно-методичних рекомендацій МОН у динаміці останніх років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження з методики навчання літератури в НУШ зосереджені здебільшого на проблемах компетентнісного навчання, читацької діяльності та інтеграції змісту освіти. У розвідках провідних українських учених і педагогів (Г. Бійчук, Є. Пасічник, Г. Токмань, А. Фасоля, Т. Яценко та ін.) наголошується, що літературна освіта має забезпечувати формування не лише предметної (читацької / літературної), а й ключових компетентностей, зокрема уміння навчатися впродовж життя, спілкуватися державною мовою, мислити критично і творчо тощо. Окремі праці присвячені інтегрованому курсу літератур, який розглядається методистами (О. Ніколенко, Л. Мацевко-Бекерська, І. Тригуб, В. Шуляр, Т. Яценко та ін.) як перспективна модель гуманітарної освіти, здатна забезпечити цілісне уявлення про світовий літературний процес і сприяти продуктивному діалогу культур. Інструктивно-методичні рекомендації МОН якщо і згадуються в цьому науково-методичному дискурсі, то лише побіжно, без системного аналізу їхнього змісту, структури та методичних акцентів.

Недостатньо опрацьованим залишається і питання кореляції між щорічними рекомендаціями МОН і державними стандартами освіти, а також їхнього впливу на реальну педагогічну практику. Це й визначає актуальність пропонованої розвідки.

Метою статті є комплексний науково-методичний аналіз інструктивно-методичних рекомендацій МОН України щодо навчання української літератури, зарубіжної літератури та інтегрованого курсу літератур у 2022 – 2025 роках,

окреслення їхніх концептуальних засад, змістових акцентів і методичних орієнтирів у контексті реалізації ідей Нової української школи.

Виклад основного матеріалу. Всі інструктивно-методичні рекомендації МОН аналізованого періоду базуються на положеннях Концепції НУШ [1] та Державних стандартів базової [2] й профільної середньої освіти [3]. У контексті навчання літератури це знаменує переорієнтацію з накопичення інформації про художні явища різного рівня на формування здатності школярів взаємодіяти з твором як поліаспектним культурним феноменом. Ключовими методичними принципами при цьому виступають компетентнісний підхід, діяльнісна організація навчання, особистісно орієнтована взаємодія й інтегрованість змісту освіти. Ці принципи визначають логіку викладання літератури, добір форм і методів роботи, а також підходи до оцінювання навчальних досягнень учнів.

Рекомендації МОН на 2022 – 2023 навчальний рік були спрямовані, перш за все, на забезпечення безперервності освіти в умовах воєнного стану. Для літературної освіти це означало зміщення акцентів із суворого дотримання календарно-тематичного планування на збереження смислового ядра шкільних предметів. Література в цих рекомендаціях постає як засіб емоційної стабілізації, формування моральної стійкості та емпатії у часи щоденних нелегких викликів. Учителям рекомендувалося зменшувати обсяг художніх творів, біографічні відомості про авторів подавати стисло, не вимагати обов'язкового вивчення текстів напам'ять, надавати перевагу літературному матеріалу із виразним гуманістичним потенціалом, використовувати діалогічні форми роботи над прочитаним та вводити на уроках обов'язкову рефлексію як елемент формувального оцінювання й водночас узагальнення й систематизації знань учнів. Визначено також основні види оцінювання навчальних досягнень здобувачів освіти: формувальне, поточне та підсумкове (тематичне, семестрове, річне) [4].

У 2023 – 2024 навчальному році МОН посилило увагу до результативного компонента навчання. Для мовно-літературних предметів це виявилося у чіткому визначенні умінь, які мають бути сформовані в школярів. Так, зазначено, що робота з різними видами текстів (зокрема художніми текстами та/або медіатекстами) у процесі викладання літератури «має бути спрямована на досягнення результатів навчальної діяльності учнів відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти (2020)» [5], а саме: 1) взаємодія з іншими особами усно, сприймання і використання інформації у різних комунікативних ситуаціях (Група результатів 1 (ГР1)); 2) аналіз, інтерпретація, критичне оцінювання інформації в текстах різних видів (ГР2); 3) висловлювання думок, почуттів, ставлень, письмова взаємодія з іншими особами, зокрема в цифровому середовищі (ГР3); 4) дослідження літературних і мовних явищ, читацької діяльності та індивідуального мовлення (ГР4).

В інструктивно-методичних рекомендаціях на 2023 – 2024 навчальний рік акцентується на значних освітніх втратах, спричинених тимчасовим припиненням очного освітнього процесу в Україні. У зв'язку із цим пропонується

коригувальна навчальна програма для їх подолання. Поза увагою не залишаються й зміни у свідомості школярів, пов'язані з війною. Із цього приводу зазначено: «Трагічні події, гострі соціальні проблеми, спричинені повномасштабною російсько-українською війною, не варто оминати на уроці літератури, а необхідно акцентувати на них поміркковано і розважливо. Учителю/учительці потрібно завчасно вивчити соціальний паспорт певного класу та психологічні особливості дітей, особливо дітей, які вимушено стали внутрішньо переміщеними особами або ж перебували в зоні окупації, втратили рідних чи близьких» [5].

У рекомендаціях МОН 2024 – 2025 року простежується тенденція до посилення інтеграції літературної освіти з іншими освітніми галузями. Зокрема, обумовлено, що вивчення української літератури відбувається із залученням міжпредметних зв'язків (українська мова, історія, зарубіжна література, образотворче мистецтво, музика тощо), а «в процесі роботи з текстами художніх творів рекомендовано залучати твори інших видів мистецтва – живопису, музики, скульптури, кіно тощо, якщо вони мають ідейно-тематичну спорідненість із виучуваним творами літератури або ж є їх інтерпретацією в інших видах мистецтва» [6].

Особливу увагу в цих рекомендаціях приділено використанню різноманітних інтерактивних форм і методів навчання, що змінює роль учителя літератури, який дедалі більше виступає модератором читацької та інтерпретаційної діяльності учнів. МОН також продовжує наголошувати на необхідності «гнучкості планування, варіативних стратегій навчання, урізноманітнення підходів до оцінювання» [6], а також виявлення й подолання освітніх втрат, зокрема, рекомендує використовувати для цього державну вебплатформу «Всеукраїнська школа онлайн». Коротко описано й методику роботи з освітніми втратами, що передбачає три етапи: 1) виявлення навчальних втрат учнівства за попередні роки навчання (діагностувальні роботи); 2) діяльність, спрямована на подолання виявлених навчальних втрат; 3) оцінювання результатів [6].

Інструктивно-методичні рекомендації МОН на 2025 – 2026 навчальний рік орієнтовані на систематизацію й удосконалення аналогічних рекомендацій попередніх років.

У документі вкотре вербалізовано, що «навчання у Новій українській школі має ґрунтуватися на компетентнісному, діяльнісному та аксіологічному підходах. Основою формування ключових компетентностей є особистісні якості, особистий, соціальний, культурний і навчальний досвід учнів та учениць; їх потреби та інтереси, які мотивують до навчання; знання, уміння та ставлення, що формуються в освітньому, соціокультурному та інформаційному середовищі, у різних життєвих ситуаціях. Держстандарт заохочує вчительство працювати за особистісно орієнтованою моделлю освіти. Це означає, що школа має максимально враховувати права, здібності, потреби та інтереси кожної дитини, ефективно втілюючи в життя принцип дитиноцентризму» [7].

У рекомендаціях МОН на 2025 – 2026 навчальний рік урізноманітнено інструментарій із виявлення і подолання освітніх втрат, окремо порушено проблему задоволення освітніх українців, які проживають за межами України. На увагу заслуговують і сформульовані тут вимоги до сучасного уроку: 1) урок повинен передбачати не лише виклад матеріалу, змісту, але й завдання, що передбачають засвоєння, застосування навчальної інформації на практиці; 2) частина знань і вмінь повинна бути отримана учнями у процесі самостійного пошуку шляхом розв'язування пошукових завдань та опанування способів діяльності у процесі пошуку; 3) виклад навчального матеріалу може і повинен бути варіативним: в одних випадках викладається готова інформація у формі пояснення, практичного показу і виконання вправ, в інших – матеріал вивчається шляхом постановки вчителем проблеми та розкриття шляхів і видів навчальної діяльності учнів для її вирішення [7].

Порівняльний аналіз рекомендацій МОН щодо навчання української та зарубіжної літератури засвідчує наявність спільних методичних підходів і водночас специфічних акцентів. Спільним є орієнтація на компетентнісний результат, діяльнісні форми роботи, розвиток читацької культури та інтерпретаційних умінь учнів. При цьому навчання української літератури пов'язується із формуванням національної ідентичності, історичної пам'яті та громадянської позиції школярів. Художній текст розглядається як носій культурного досвіду українського народу, що особливо актуалізується в умовах сучасних суспільних викликів. Натомість зарубіжна література позиціонується як простір міжкультурного діалогу, що розширює світогляд здобувачів освіти, формує їхню толерантність і здатність до розуміння іншого. Методичні рекомендації всіх років послідовно пропагують доцільність компаративного аналізу, зіставлення текстів українських і зарубіжних авторів, виявлення типологічних подібностей і відмінностей, тим самим пропонуючи модель літературної освіти, у якій українська та зарубіжна літератури взаємодіють, доповнюючи одна одну й формуючи цілісне уявлення про світовий літературний процес.

Особливе місце у рекомендаціях МОН посідає інтегрований курс літератур, який пропонується будувати на засадах компаративістики, історико-культурного аналізу та міждисциплінарних зв'язків, завдяки чому учні мають отримати змогу простежувати спільні мотиви, художні образи й теми в українському та світовому письменстві, усвідомлюючи національну специфіку рідної літератури, з одного боку, й універсальність естетичних цінностей, з іншого. Інтегрований курс розглядається МОН як дуже перспективна форма організації літературної освіти, що відповідає сучасним тенденціям. Водночас не можна не відзначити, що його впровадження пов'язане з низкою методичних викликів. Серед переваг інтегрованого курсу можна виокремити можливість цілісного осмислення літературних явищ, подолання фрагментарності знань, активне використання міжпредметних зв'язків. Учні справді отримують змогу бачити літературу як єдиний безперервний процес, а не сукупність ізольованих

національних традицій. Разом із тим, інтегрований курс висуває підвищені вимоги до професійної підготовки вчителя, який має володіти широким культурним кругозором, навичками компаративного аналізу та методами організації інтерактивної навчальної діяльності. Методичні рекомендації МОН акцентують на необхідності поступового впровадження інтегрованих курсів і забезпечення відповідного методичного супроводу педагогів.

Надзвичайно важливим аспектом інструктивно-методичних рекомендацій усіх років є підхід до оцінювання навчальних досягнень учнів. Перш за все, варто відзначити, що у документах утверджується ідея формувального оцінювання як засобу підтримки навчального прогресу та особистісного зростання здобувачів освіти, що дозволяє отримувати інформацію про успіхи учнів не лише учителеві, але й кожному школяреві. Рекомендована МОН методика оцінювання результатів навчання з літератури вимагає враховувати не лише обсяг засвоєної дітьми інформації, а й уміння аналізувати текст, аргументовано висловлювати власну позицію, вступати в діалог із художнім твором, вчителем і однокласниками тощо. Такий підхід покликаний сприяти формуванню позитивної мотивації школярів до читання й навчання загалом. Найбільше уваги проблемі діагностики навчальних досягнень учнів приділено в інструктивно-методичних рекомендаціях МОН на 2024 – 2025 навчальний рік. Так, тут зазначено, що завдання для різних видів оцінювання добирають так, аби можна було отримати об'єктивну інформацію про рівень досягнень учнями обов'язкових результатів навчання певної групи результатів мовно-літературної галузі, при цьому тематичне оцінювання не є обов'язковим, кількість підсумкових робіт учитель визначає самостійно, а під час підсумкового оцінювання за семестр можна проводити комплексну підсумкову роботу або запропонувати учням виконати окремі підсумкові роботи для кожної групи результатів [6].

Ще однією особливістю інструктивно-методичних рекомендацій МОН, починаючи з 2022 року, є їхня вимушена орієнтація на специфічні умови функціонування української освіти у воєнний час. У зв'язку із тим, що значна частина шкіл провадить освітній процес у дистанційному чи змішаному форматі, педагогів заохочують до постійного удосконалення фахових умінь використовувати цифрові сервіси, медіаресурси та різного роду онлайн інструменти, пропонуючи урізноманітнювати уроки літератури за допомогою завдань, що передбачають створення чатів або постерів у додатках Canva PlayBuzz, Miro, Jamboard; здійснення віртуальних мандрівок у музеї; аналізу фото, документів, пізнавальних текстів, розміщених на віртуальних дошках Jamboard, Padlet; участі в онлайн опитуваннях, тестуваннях, змодельованих за допомогою Google Forms, Online Test Pad, Poll everywhere тощо [7].

У проаналізованих документах простежується усвідомлення того, що навчання літератури в кризових обставинах виходить за межі традиційних дидактичних завдань і набуває додаткового соціально-психологічного та ціннісного виміру. Література розглядається як ресурс осмислення травматичного

досвіду, формування емоційної стійкості, розвитку емпатії та здатності до рефлексії. У зв'язку із цим МОН рекомендує вчителям уникати надмірного перевантаження учнів фактологічним матеріалом, натомість зосереджуватися на глибокому аналізі художніх текстів, що порушують теми людської гідності, свободи, вибору, відповідальності. Суттєвим аспектом є також формування історичної пам'яті та національної свідомості через українську літературу, а водночас – усвідомлення універсальних гуманістичних цінностей через осмислення творів світової класики. Такий баланс, задекларований у рекомендаціях МОН, створює підґрунтя для виховання громадянина, здатного до критичного сприймання й розуміння реалій сучасності.

У післявоєнній перспективі МОН орієнтує освітній процес на відновлення освітніх втрат, поступове ускладнення змісту навчання та повернення до системного вивчення світового й українського літературного процесу. Література в цьому контексті постає як своєрідний інструмент культурної реінтеграції.

Насамкінець варто зауважити, що проаналізовані інструктивно-методичні рекомендації МОН значно трансформують уявлення про професійну роль учителя літератури. Він більше не є транслятором знань про письменників і художні твори, а постає фасилітатором читацької діяльності, модератором дискусій, консультантом у процесі аналізу й інтерпретації літературних текстів. Реалізація цих рекомендацій вимагає від педагога володіння сучасними методиками літературознавчого аналізу, навичками організації групової та проєктної роботи, уміння працювати з цифровими ресурсами. Окремої актуальності набуває здатність учителя створювати безпечний освітній простір, у якому учні можуть вільно висловлювати власні думки та виражати емоції, пов'язані з прочитаним. Таким чином, методичні рекомендації МОН не лише регламентують зміст навчання, а й задають вектор професійного розвитку вчителя літератури в умовах НУШ.

Висновки. Проведений огляд інструктивно-методичних рекомендацій Міністерства освіти і науки України щодо навчання української літератури, зарубіжної літератури та інтегрованого курсу літератур у 2022 – 2025 роках дає підстави стверджувати, що ці документи є важливим інструментом реалізації концепції Нової української школи в мовно-літературній освітній галузі. Рекомендації відображають поступову еволюцію підходів до навчання літератури: від адаптаційних моделей, зумовлених кризовими умовами, до системного компетентнісного навчання, зорієнтованого на особистісний розвиток здобувачів освіти. У центрі уваги МОН перебуває формування читацької культури учнів, їхньої здатності до розуміння й інтерпретації художнього тексту, розвитку ціннісних орієнтацій і культурної ідентичності школярів. Особливого значення набуває при цьому інтеграція української та зарубіжної літератур, що сприяє усвідомленню національного письменства як органічної частини світового літературного процесу.

Література:

1. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#n8.

2. Державний стандарт базової середньої освіти. URL : https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898.

3. Державний стандарт профільної середньої освіти. URL : https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-derzhavnoho-standartu-profilnoi-serednoi-osvity-851-250724.

4. Інструктивно-методичні рекомендації МОН України щодо організації освітнього процесу та викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2022/2023 навчальному році. Мовно-літературна освітня галузь. URL: https://osvita.ua/doc/files/news/875/87596/Dodatok_3_IMR_2022-2023_Galuzi_Movno-lit.pdf.

5. Інструктивно-методичні рекомендації МОН України щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2023/2024 навчальному році. Мовно-літературна освітня галузь. URL : https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2023/09/12/IMR-2023-2024-Ukr.mova.12.09.2023.pdf.

6. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2024/2025 навчальному році. Мовно-літературна освітня галузь. URL : https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/66d/ffe/c4c/66dffec4c92d2958213439.pdf.

7. Про інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів / інтегрованих курсів у закладах загальної середньої освіти у 2025/2026 навчальному році. Освітній навігатор МОН України на 2025/2026 навчальний рік. URL : https://mon.gov.ua/npa/pro-instruktyvno-metodychni-rekomendatsii-shchodo-vykladannia-navchalnykh-predmetiv-intehrovanykh-kursiv-u-zakladakh-zahalnoi-serednoi-osvity-u-20252026-navchalnomu-rotsi.

References:

1. *Kontseptsiia realizatsii derzhavnoi polityky u sferi reformuvannia zahalnoi serednoi osvity «Nova ukrainska shkola» na period do 2029 roku [Concept for the Implementation of State Policy in the Field of Reforming General Secondary Education «New Ukrainian School» for the Period up to 2029]*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/988-2016-%D1%80#n8 [in Ukrainian].

2. *Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity [State Standard of Basic Secondary Education]*. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898 [in Ukrainian].

3. *Derzhavnyi standart profilnoi serednoi osvity [State Standard of Profile Secondary Education]*. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-derzhavnoho-standartu-profilnoi-serednoi-osvity-851-250724 [in Ukrainian].

4. *Instruktyvno-metodychni rekomendatsii MON Ukrainy shchodo orhanizatsii osvitnoho protsesu ta vykladannia navchalnykh predmetiv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity u 2022/2023 navchalnomu rotsi. Movno-literaturna osvitnia haluz [Instructional and Methodological Recommendations of the Ministry of Education and Science of Ukraine on the Organization of the Educational Process and Teaching Subjects in General Secondary Education Institutions in the 2022/2023 Academic Year. Language and Literature Educational Field]*. Retrieved from https://osvita.ua/doc/files/news/875/87596/Dodatok_3_IMR_2022-2023_Galuzi_Movno-lit.pdf [in Ukrainian].

5. *Instruktyvno-metodychni rekomendatsii MON Ukrainy shchodo vykladannia navchalnykh predmetiv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity u 2023/2024 navchalnomu rotsi. Movno-literaturna osvitnia haluz. [Instructional and Methodological Recommendations of the Ministry of Education and Science of Ukraine on Teaching Subjects in General Secondary Education Institutions in the*

2023/2024 Academic Year. Language and Literature Educational Field]. Retrieved from https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2023/09/12/IMR-2023-2024-Ukr.mova.12.09.2023.pdf [in Ukrainian].

6. *Instruktyvno-metodychni rekomendatsii shchodo vykladannia navchalnykh predmetiv / intehrovanykh kursiv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity u 2024/2025 navchalnomu rotsi. Movno-literaturna osvitnia haluz [Instructional and Methodological Recommendations on Teaching Subjects / Integrated Courses in General Secondary Education Institutions in the 2024/2025 Academic Year. Language and Literature Educational Field]*. Retrieved from https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/66d/ffe/c4c/66dffec4c92d2958213439.pdf [in Ukrainian].

7. *Pro instruktyvno-metodychni rekomendatsii shchodo vykladannia navchalnykh predmetiv / intehrovanykh kursiv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity u 2025/2026 navchalnomu rotsi. Osvitnii navihator MON Ukrainy na 2025/2026 navchalnyi rik [On Instructional and Methodological Recommendations for Teaching Subjects / Integrated Courses in General Secondary Education Institutions in the 2025/2026 Academic Year. Educational Navigator of the Ministry of Education and Science of Ukraine for the 2025/2026 Academic Year]*. Retrieved from https://mon.gov.ua/npa/pro-instruktyvno-metodychni-rekomendatsii-shchodo-vykladannia-navchalnykh-predmetiv-intehrovanykh-kursiv-u-zakladakh-zahalnoi-serednoi-osvity-u-20252026-navchalnomu-rotsi [Ukr].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 378.013:[37.011.3-051:001.895]

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1473-1482

Матвійчук Ольга Миколаївна доктор філософії, доцент кафедри іноземних мов професійного спрямування, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-5007-5583

Лупаренко Світлана Євгенівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри освітології та інноваційної педагогіки, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, м.Харків, https://orcid.org/0000-0002-3111-5340

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розкриваються особливості підготовки майбутніх учителів до інноваційної діяльності. Визначено, що підготовка майбутніх учителів до інноваційної діяльності є комплексним процесом, що поєднує розвиток їхніх особистісних якостей, технологічну грамотність та готовність до постійних змін в освітньому середовищі. Уточнено основні складники готовності майбутніх учителів до інноваційної діяльності, а саме: мотиваційно-ціннісний, когнітивний (змістовий, інформаційний), операційний (діяльнісний, практичний) і рефлексивний (аналітичний) складники. Розкрито особливості підготовки майбутніх учителів до інноваційної діяльності, а саме: зміщення акценту у фаховій підготовці майбутніх учителів на використання цифрових інструментів для адаптації навчання відповідно до потреб кожного здобувача освіти (диференційоване навчання), формування готовності вчителя діяти в різних умовах навчання, його організації в онлайн та змішаному форматах; спрямованість фахової підготовки майбутніх учителів на розвиток їхніх «м'яких навичок» (емпатія, критичне мислення, креативність, комунікабельність, навички розв'язання проблем й управління кризами); здійснення фахової підготовки майбутніх учителів у процесі контекстного і проєктного навчання, що максимально наближене до реальних професійних ситуацій та передбачає участь здобувачів вищої освіти у проєктних групах для розвитку лідерства; орієнтація фахової підготовки майбутніх учителів на формування їхньої готовності до постійного навчання, саморозвитку й самоосвіти, підвищенні кваліфікації, участі в реформуванні системи освіти у країні; формування інноваційного освітнього середовища закладу освіти, що передбачає підтримку різноманітних освітніх ініціатив педагогів, наявність відповідного обладнання для їх реалізації, стимулювання творчих здібностей та активної взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу. Уточнено етапи підготовки майбутніх педагогів до

інноваційної діяльності (пропедевтичний, теоретико-методологічний, практично-процесуальний, фахово-інтенсифікаційний).

Ключові слова: інновації, інноваційна діяльність, майбутні вчителі, фахова підготовка, особливості, складники, готовність, цифрові технології.

Matviichuk Olha Mykolaivna PhD, Associate Professor of the Department of Foreign Languages for Professional Purposes, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-5007-5583

Luparenko Svitlana Yevhenivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Educational Sciences and Innovative Pedagogy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-3111-5340

SPECIFIC FEATURES OF PRE-SERVICE TEACHERS' TRAINING FOR INNOVATIVE ACTIVITIES

Abstract. This article reveals the specific features of pre-service teachers' future for innovative activities. It is determined that pre-service teachers' training for innovative activities is a complex process that combines the development of their personal qualities, technological literacy and readiness for constant changes in the educational environment. The main components of pre-service teachers' readiness for innovative activities are specified. They are: motivational and value, cognitive (content, information), operational (activity, practical) and reflective (analytical) components. The specific features of pre-service teachers' training for innovative activities are revealed. They are: shifting the emphasis in pre-service teachers' professional training to the use of digital tools to adapt learning according to the needs of each student (differentiated learning), forming the teacher's readiness to act in different learning conditions, its organization in online and mixed formats; the orientation of pre-service teachers' professional training towards the development of their "soft skills" (empathy, critical thinking, creativity, sociability, problem-solving and crisis management skills); the implementation of pre-service teachers' professional training in the process of contextual and project-based learning, which is as close as possible to real professional situations and involves the participation of students in project groups for leadership development; the orientation of pre-service teachers' professional training towards the formation of their readiness for continuous learning, self-development and self-education, professional improvement, participation in reforming the country's education system; the formation of an innovative educational environment of an educational institution, which involves supporting teachers' various educational initiatives, availability of appropriate equipment for their implementation, stimulating development of creative abilities and active interaction between all participants in the educational process.

The stages (propaedeutic, theoretical and methodical, practical and procedural, professional and intensification) of pre-service teachers' training for innovative activities are specified.

Keywords: innovation, innovative activity, pre-service teachers, professional training, specific features, components, readiness, digital technologies.

Постановка проблеми. Сучасний світ розвивається швидко, інтенсивно; різноманітні зміни й інновації впроваджуються в усіх сферах життя, зокрема, в системі освіти.

Дійсно, зараз важко уявити організацію та розвиток системи освіти без різних освітніх інновацій, які активно увійшли в освітній процес: дистанційне та змішане навчання, цифрові технології тощо.

З огляду на це змінюються і вимоги до підготовки сучасних учителів: вони повинні не тільки вміти застосовувати сучасні нововведення, що впроваджуються в систему освіти, а й бути відкритими до всього нового, що з'являється у світі, готовими до впровадження тих інновацій, які лише з'являються. Це сприятиме не лише підвищенню якості освітньої діяльності педагогів, а й формуванню позитивної емоційної атмосфери навчання, налагодженню стосунків між усіма суб'єктами освітнього процесу.

Зважаючи на це, змінюється і система підготовки майбутніх учителів у закладах вищої освіти. Питання впровадження освітніх інновацій вивчаються студентами – майбутніми педагогами на всіх рівнях підготовки як окремі теми освітніх модулів (зокрема, у межах вивчення таких навчальних дисциплін, як «Загальна педагогіка», «Цифрові технології» тощо), так і самостійні навчальні дисципліни (зокрема, «Інноваційна педагогіка»). У процесі фахової підготовки студенти не лише знайомляться з освітніми інноваціями, але й учаться застосовувати їх у своїй викладацькій діяльності.

Відповідно, набуває актуальності питання професійного становлення майбутніх учителів та їхньої підготовки до інноваційної діяльності як компонента формування педагогічної культури та професійної компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання підготовки майбутніх учителів до інноваційної діяльності є досить актуальними і поширеними у психолого-педагогічній науці й охоплюють як дослідження теоретичних основ окресленої проблеми, так і експериментальну перевірку ефективності впроваджених педагогічних умов і моделей формування готовності майбутніх учителів до інноваційної діяльності.

Так, О. Біляковська [9], Т. Грітченко [12] вивчають інноваційну діяльність як основа професійного розвитку сучасного педагога, розкриваючи основні поняття дослідження («інновації», «інноваційна діяльність»), а також напрями професійного зростання педагога в напрямі інноваційної діяльності.

Значна увага науковців приділяється формуванню готовності педагогів до інноваційної діяльності. Зокрема, у дослідженнях О. Барктів [8], О. Гончарової

[11], Г. Сиротенко [13], О. Огієнко [17], В. Харагірло [19] розкриваються структура й різні компоненти (мотиваційний, когнітивний, креативний, рефлексивний) готовності майбутнього вчителя до інноваційної діяльності.

Велике значення у вітчизняній педагогічній науці приділяється розробці й упровадженню моделей підготовки майбутнього вчителя до інноваційної діяльності (Л. Лісіна [15], Н. Онищенко [18]), перевірці ефективності освітньої діяльності (О. Барна, В. Вембер, Н. Морзе [16]).

До того ж, низка науковців (О. Товканець, Л. Попова, Н. Іваницька, О. Кміт, Т. Паска [6], І. Брюховецька, Г. Захарова, Ю. Силенко [10]) досліджують вплив сучасних технологій у професійній підготовці майбутніх учителів та їхнє значення для організації інноваційної діяльності. Водночас, А. Кожевнікова й П. Кожевніков [3] підкреслюють виключне значення інноваційного освітнього середовища для формування професійної компетентності майбутніх учителів, зокрема, її інноваційної складової.

Варто відмітити, що підготовка майбутніх учителів до інноваційної діяльності залежить від специфіки навчального предмету, який викладатиме педагог, та підходів, яких від дотримуватиметься, що також зумовлює напрями досліджень окресленої проблеми. Так, О. Хищенко [20] вивчає особливості підготовки майбутніх учителів до інноваційної діяльності на уроках трудового навчання з урахуванням специфіки цього навчального предмету; Л. Шевченко [21] досліджує контекстний підхід у підготовці майбутніх педагогів до інноваційної діяльності.

Окрім того, окремі аспекти питання формування професійної компетентності педагогів досліджуються зарубіжними вченими. Так, Р. Адан Салас-Руеда, Р. Посос-Куельяр, У. Кальво-Пальмерін, М. Фернандо Карденас-Суб'єта [1] вивчають особливості використання соціальних мереж як технологічно-педагогічного інструменту у процесі підготовки майбутніх фахівців. Р. Банерджі, П. Сешайєр [2] досліджують реформування шкільних програм і трансформацію педагогічної практики за допомогою педагогічних інновацій. Т. Позо-Ріко, Р. Поведа, Р. Гутьєррес-Фреснеда, Х. Кастехон, Р. Гілар-Корбі [4], Г. Сільвер, К. Зінссер [5] висвітлюють особливості сучасної підготовки педагогів, зокрема формування їхньої інноваційної компетентності, а також емоційного інтелекту, стійкості, благополуччя як складників їхньої професійної майстерності. С. Янг, В. Ванг [7] досліджують специфіку формування здатності вчителів до мотивації учнів у процесі навчання.

Водночас аналіз науково-педагогічної літератури показав, що попри значну кількість наукових праць, присвячених різним аспектам професійної підготовки майбутніх учителів, особливостей їх підготовки до інноваційної діяльності в сучасних умовах залишається недостатньо висвітленим в науково-педагогічній літературі, що й зумовило вибір теми наукового пошуку.

Мета статті – виокремлення особливостей підготовки майбутніх педагогів до інноваційної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Професійне становлення майбутнього вчителя в контексті інноваційної діяльності передбачає складний процес формування готовності здобувачів вищої освіти – майбутніх учителів до створення, упровадження та поширення освітніх інновацій [8]. Така підготовка є комплексним процесом, що поєднує розвиток особистісних якостей майбутніх учителів (адаптивність, відкритість, творчість, комунікабельність тощо), їхню технологічну грамотність (культура використання освітніх інновацій у процесі навчанні, формування цифрової компетентності майбутніх педагогів, зокрема, завдяки використанню цифрових технологій та штучного інтелекту, що дозволяє педагогам створювати гнучкі освітні середовища та ефективно працювати в умовах змішаного навчання) та готовність до постійних змін в освітньому середовищі (швидка адаптація до поточних змін та відмова від застарілих освітніх шаблонів, готовність застосовувати нові методи й технології навчання, здійснювати рефлексію свої викладацької діяльності та вдосконалювати свій підхід на основі доказових стратегій) [6].

Сучасні науковці [11; 13; 18; 19] визначають, що основними складниками готовності майбутніх учителів до інноваційної діяльності є такі:

1) мотиваційно-ціннісний складник, що передбачає усвідомлення майбутніми вчителями важливості інновацій, позитивне ставлення до змін, особиста переконаність у їх необхідності та прагнення до змін;

2) когнітивний (змістовий, інформаційний) складник, що охоплює глибокі знання майбутніх учителів про теорію та практику педагогічної інноватики, сучасні освітні технології, методику їх застосування та психолого-педагогічні аспекти впровадження новацій;

3) операційний (діяльнісний, практичний) складник, що включає володіння педагогами конкретними способами й засобами досягнення освітніх завдань, інноваційним інструментарієм, що дозволяє впроваджувати освітні інновації, здатність приймати самостійні рішення, генерувати нестандартні ідеї і реалізовувати їх у практичній освітній діяльності;

4) рефлексивний (аналітичний) складник, що включає здатність педагога до самоаналізу, творчої рефлексії, оцінки власних здібностей, результатів своєї освітньої, інноваційної діяльності та її корекцію відповідно до них методики навчання.

Особливостями підготовки майбутніх учителів до інноваційної діяльності є [3; 13; 20; 21]:

- зміщення акценту у фаховій підготовці майбутніх учителів на використання цифрових інструментів для адаптації навчання відповідно до потреб кожного здобувача освіти (диференційоване навчання), формування готовності вчителя діяти в різних умовах навчання, його організації в онлайн та змішаному форматах.

Це зумовлене потребами сучасної системи освіти, яка переживає період цифрової трансформації та набуває більшої адаптивності, що дозволяє залучити

до процесу навчання більшу кількість учнів незалежно від місця їхнього перебування, часу і можливостей навчатися;

● спрямованість фахової підготовки майбутніх учителів на розвиток їхніх «м'яких навичок» (емпатія, критичне мислення, креативність, комунікабельність, навички розв'язання проблем й управління кризами). Це дозволяє майбутнім педагогам ефективно організовувати комунікативну взаємодію з усіма суб'єктами освітнього процесу, управляти процесом пізнання, уникати можливих соціальних труднощів (конфлікти, булінг) у процесі навчання;

● здійснення фахової підготовки майбутніх учителів у процесі контекстного і проєктного навчання, що максимально наближене до реальних професійних ситуацій та передбачає участь здобувачів вищої освіти у проєктних групах для розвитку лідерства. Це дозволяє студентам здобути реальний практичний досвід організації освітнього процесу, виявити себе, побачити свої сильні і слабкі сторони у плануванні та здійсненні освітньої діяльності;

● орієнтація фахової підготовки майбутніх учителів на формування їхньої готовності до постійного навчання, саморозвитку й самоосвіти, підвищенні кваліфікації, участі в реформуванні системи освіти у країні. Це сприяє глибокому усвідомленню педагогами важливості інноваційної діяльності, своєї ролі в освітньому процесі закладу освіти і системі освіти у країні, у цілому, формуванню здатності майбутніх учителів до навчання впродовж життя та відкритості всьому новому;

● формування інноваційного освітнього середовища закладу освіти, що передбачає підтримку різноманітних освітніх ініціатив педагогів, наявність відповідного обладнання для їх реалізації, стимулювання творчих здібностей та активної взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу. Це дозволяє педагогу легше впроваджувати освітні інновації, досліджувати та аналізувати їхню ефективність.

Етапами підготовки майбутніх педагогів до інноваційної діяльності є [10; 13; 15; 18]: пропедевтичний (формування первинних уявлень здобувачів вищої освіти – майбутніх учителів про інновації та особливості їх упровадження в освітній процес); теоретико-методологічний (засвоєння майбутніми педагогами існуючих концепцій і моделей інноваційного навчання); практично-процесуальний (апробація студентами інноваційних підходів, методів і засобів навчання під час проходження педагогічної практики); фахово-інтенсифікаційний (активне впровадження педагогами різноманітних освітніх технологій (адаптивне, перевернуте, мобільне навчання) з метою їх апробації, підвищення якості освітнього процесу, формування професійної компетентності педагогів тощо).

Висновки. Отже, формування готовності майбутніх учителів до інноваційної діяльності є вимогою часу і сучасного суспільства й визначається стрімким розвитком інновацій у світі та обмеженими умовами організації освітнього процесу в Україні. Установлено, що підготовка майбутніх учителів до інноваційної діяльності є складним процесом, який поєднує розвиток їхніх

особистісних якостей, технологічну грамотність та готовність до постійних змін в освітньому середовищі. Особливостями підготовки майбутніх учителів до інноваційної діяльності є такі: зміщення акценту у фаховій підготовці майбутніх учителів на використання цифрових інструментів для адаптації навчання відповідно до потреб кожного здобувача освіти, формування готовності вчителя діяти в різних умовах навчання, його організації в онлайн та змішаному форматах; спрямованість фахової підготовки майбутніх учителів на розвиток їхніх «м'яких навичок»; здійснення фахової підготовки майбутніх учителів у процесі контекстного і проєктного навчання, що максимально наближене до реальних професійних ситуацій та передбачає участь здобувачів вищої освіти у проєктних групах для розвитку лідерства; орієнтація фахової підготовки майбутніх учителів на формування їхньої готовності до постійного навчання, саморозвитку й самоосвіти, підвищенні кваліфікації, участі в реформуванні системи освіти у країні; формування інноваційного освітнього середовища закладу освіти, що передбачає підтримку різноманітних освітніх ініціатив педагогів, наявність відповідного обладнання для їх реалізації, стимулювання творчих здібностей та активної взаємодії між учасниками освітнього процесу.

Дана стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективами дослідження є теоретичне обґрунтування педагогічних умов, які сприяють кращій підготовці здобувачів вищої освіти – майбутніх учителів до провадження інноваційної діяльності, а також експериментальна перевірка ефективності цих умов.

Література:

1. Adan Salas-Rueda R., Pozos-Cuellar R., Calvo-Palmerin U., Fernando Cardenas-Zubieta M. Use of the social network as a technological-pedagogical tool in the higher education process. *Espiral-Cuadernos Del Profesorado*. 2018. Issue 11(23). P. 141-152. DOI 10.25115/ ecp.v12i23.211

2. Banerjee R., Seshaiyer P. Challenges in school mathematics curriculum reform in India: transforming teacher practices through pedagogical innovations. *School Mathematics Curricula*. Singapore: Springer, 2019. P. 227-237. DOI 10.1007/978-981-13-6312-2_12

3. Kozhevnikova A., Kozhevnykov P. Specifics of innovative educational environment and its influence on the development of future teachers' innovative competence. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series "Pedagogy and Psychology".* 2024. Issue 10(2). P. 72-80. DOI 10.52534/ msu-pp2.2024.72

4. Pozo-Rico T., Poveda R., Gutiérrez-Fresneda R., Castejón J., Gilar-Corbi R. Revamping Teacher Training for Challenging Times: Teachers' Well-Being, Resilience, Emotional Intelligence, and Innovative Methodologies as Key Teaching Competencies. *Psychology Research and Behavior Management*. 2023. Vol. 16. P. 1-18. DOI https://doi.org/10.2147/PRBM.S382572

5. Silver H.C., Zinsser K.M. The interplay among early childhood teachers' social and emotional well-being, mental health consultation, and preschool expulsion. *Early Educational Development*. 2020. Vol. 31(7). P. 1133–1150. DOI 10.1080/10409289.2020.1785267

6. Tovkanets O., Popova L., Ivanytska N., Kmit O., Paska T. Innovative technologies in the development of teachers' professional competence. *Revista Eduweb*. 2024. Vol. 18(4). P. 49-67. DOI https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2024.18.04.4

7. Yang S.L, Wang W.R. The role of academic resilience, motivational intensity and their relationship in EFL learners' academic achievement. *Frontiers in Psychology*. 2022. Vol. 12. DOI 10.3389/fpsyg.2021.823537

8. Бартків О. Готовність педагога до інноваційної професійної діяльності. *Проблеми підготовки сучасного* вчителя. 2010 № 1. С. 52-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppsv_2010_1_10 (дата звернення: 28.02.2026).

9. Біляковська О. Інноваційна діяльність як основа професійного розвитку сучасного педагога. *Інновації в сучасній освіті: методологія, технологія, дидактичні та виховні аспекти* / за заг. ред. В. В. Іванишин. Кам'янець-Подільський. Рига, Латвія: "Baltija Publishing", 2023. С. 10–18. URL: http://188.190.43.194:7980/jspui/bitstream/123456789/11343/1/010-%20%D0%91%D0%86%D0%9B%D0%AF%D0%9A%D0%9E%D0%92%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%90.pdf (дата звернення: 27.02.2026).

10. Брюховецька І., Захарова Г., Силенко Ю. Роль педагогічних технологій у професійній підготовці майбутніх фахівців в умовах цифрової трансформації освіти. *Проблеми освіти.* 2025. № 2(103). С. 332-350. DOI https://doi.org/10.52256/2710-3986.2-103.2025.21

11. Гончарова О. Мотиваційний компонент готовності майбутнього вчителя до інноваційної діяльності. *Науковий вісник Донбасу*. 2014. № 1. URL: https://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN25/6.pdf (дата звернення: 28.02.2026).

12. Грітченко Т. Інноваційна діяльність вчителя початкової школи. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/3238/1/Innovaciyna%20diyalnist.pdf (дата звернення: 27.02.2026).

13. Інноваційна діяльність педагога: від теорії до успіху: інф.-метод. зб. / упор. Г.О. Сиротенко. Полтава: ПОІППО, 2006. 124 с. URL: https://pano.pl.ua/file/book/innovacii%20Surotenko.pdf (дата звернення: 28.02.2026).

14. Комітет ВРУ з питань освіти, науки та інновацій інформує про основні результати роботи за 14 сесію IX скликання. Верховна Рада України. Тижневі освітянські та наукові новини. 2026. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/270743.html (дата звернення: 28.02.2026).

15. Лісіна Л. Модель підготовки майбутнього вчителя до інноваційної діяльності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2018. № 60(2). С. 95-101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2018_60%282%29__20 (дата звернення: 26.02.2026).

16. Морзе Н., Барна О., Вембер В. Формувальне оцінювання: від теорії до практики. *Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах*. 2013). № 6. С. 45-57. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6327/1/Morze_N_Barna_O_Vember_V_IITNZ_6_2013_IS.pdf

17. Огієнко О. Формування готовності до інноваційної діяльності як важлива складова професійної підготовки майбутнього вчителя. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 7(33). С. 154-162. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/6019/1/%D0%9E%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE_-_%D0%BF%D0%B5%D0%B4._%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8%E2%84%967_-_2013.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

18. Онищенко Н. Моделювання підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності. *Scientia et Societus*. 2022. № 1. С. 39-48. DOI 10.31470/2786-6327/2022/1/39-48

19. Харагірло В. Сутність і структура готовності до інноваційної діяльності педагогічних працівників закладів професійно-технічної освіти. *Імідж сучасного педагога.* 2018. № 1(178). С. 34-38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/isp_2018_1_9

20. Хищенко О. Особливості підготовки майбутніх учителів до інноваційної діяльності на уроках трудового навчання. *Молодий вчений*. 2020. № 5(81). С. 420-425. DOI https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-86

21. Шевченко Л. Підготовка майбутніх учителів до інноваційної педагогічної діяльності: контекстний підхід. *Інформаційні технології в освіті*. 2017. № 1. С. 180-190. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/itvo_2017_1_15 (дата звернення: 28.02.2026).

References:

1. Adan Salas-Rueda, R., Pozos-Cuellar, R., Calvo-Palmerin, U., & Fernando Cardenas-Zubieta, M. (2018). Use of the social network as a technological-pedagogical tool in the higher education process. *Espiral-Cuadernos Del Profesorado, 11(23)*, 141-152. DOI 10.25115/ecp.v12i23.211

2. Banerjee, R., & Seshaiyer, P. (2019). Challenges in school mathematics curriculum reform in India: transforming teacher practices through pedagogical innovations. *School Mathematics Curricula* (pp. 227-237). Singapore: Springer. DOI 10.1007/978-981-13-6312-2_12

3. Kozhevnikova, A., & Kozhevnykov, P. (2024). Specifics of innovative educational environment and its influence on the development of future teachers' innovative competence. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series "Pedagogy and Psychology", 10(2)*, 72-80. DOI 10.52534/ msu-pp2.2024.72

4. Pozo-Rico, T., Poveda, R., Gutiérrez-Fresneda, R., Castejón, J., & Gilar-Corbi R. (2023). Revamping Teacher Training for Challenging Times: Teachers' Well-Being, Resilience, Emotional Intelligence, and Innovative Methodologies as Key Teaching Competencies. *Psychology Research and Behavior Management, 16*, 1-18. DOI https://doi.org/10.2147/PRBM.S382572

5. Silver, H.C., & Zinsser, K.M. (2020). The interplay among early childhood teachers' social and emotional well-being, mental health consultation, and preschool expulsion. *Early Educational Development, 31(7)*, 1133–1150. DOI 10.1080/10409289.2020.1785267

6. Tovkanets, O., Popova, L., Ivanytska, N., Kmit, O., & Paska, T. (2024). Innovative technologies in the development of teachers' professional competence. *Revista Eduweb, 18*(4), 49-67. DOI https://doi.org/10.46502/issn.1856-7576/2024.18.04.4

7. Yang, S.L, & Wang, W.R. (2022). The role of academic resilience, motivational intensity and their relationship in EFL learners' academic achievement. *Frontiers in Psychology, 12*. DOI 10.3389/fpsyg.2021.823537

8. Bartkiv, O. (2010). Hotovnist pedahoha do innovatsiinoi profesiinoi diialnosti [Teacher's readiness for innovative professional activity]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia, 1*, 52-58. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppsv_2010_1_10 [in Ukrainian].

9. Biliakovska, O. (2023). Innovatsiina diialnist yak osnova profesiinoho rozvytku suchasnoho pedahoha [Innovative activity as the basis of modern teacher's professional development]. *Innovatsii v suchasnii osviti: metodolohiia, tekhnolohiia, dydaktychni ta vykhovni aspekty* / Ed. by V. V. Ivanyshyn. Kamianets-Podilskyi. Ryha, Latviia: "Baltija Publishing". Retrieved from http://188.190.43.194:7980/jspui/bitstream/123456789/11343/1/010-%20%D0%91%D0%86%D0%9B%D0%AF%D0%9A%D0%9E%D0%92%D0%A1%D0%AC%D0%9A%D0%90.pdf [in Ukrainian].

10. Briukhovetska, I., Zakharova, H., & Sylenko, Yu. (2025). Rol pedahohichnykh tekhnolohii u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh fakhivtsiv v umovakh tsyfrovoi transformatsii osvity [The Role of Pedagogical Technologies in the Professional Training of Future Specialists in the Context of the Digital Transformation of Education]. *Problemy osvity, 2(103)*, 332-350. DOI https://doi.org/10.52256/2710-3986.2-103.2025.21 [in Ukrainian].

11. Goncharova, O. (2014). Motyvatsiinyi komponent hotovnosti maibutnoho vchytelia do innovatsiinoi diialnosti [Motivational Component of Future Teacher's Readiness for the Innovative

Activity]. *Naukovyi visnyk Donbasu, 1*. Retrieved from https://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN25/6.pdf [in Ukrainian].

12. Hritchenko, T. Innovatsiina diialnist vchytelia pochatkovoi shkoly [Primary school teacher's innovative activities]. Retrieved from https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/3238/1/Innovaciyna%20diyalnist.pdf

13. Syrotenko, G. O. (comp). (2006). Innovatsiina diialnist pedahoha: vid teorii do uspikhu [Teacher's innovative activities: from theory to success]. Retrieved from https://pano.pl.ua/file/book/innovacii%20Surotenko.pdf [in Ukrainian].

14. Komitet VRU z pytan osvity, nauky ta innovatsii informuie pro osnovni rezultaty roboty za 14 sesiiu IKh sklykannia [The Verkhovna Rada of Ukraine Committee on Education, Science and Innovations informs about the main results of the work of the 14th session of the 9th convocation]. (2026). Verkhovna Rada Ukrainy. Tyzhnevi osvitianski ta naukovi novyny [Verkhovna Rada of Ukraine. Weekly educational and scientific news]. Retrieved from https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/270743.html [in Ukrainian].

15. Lisina, L. (2018). Model pidhotovky maibutnoho vchytelia do innovatsiinoi diialnosti [Model for preparing the future teacher to innovative activities]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh, 60(2),* 95-101. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pfto_2018_60%282%29__20 [in Ukrainian].

16. Morze, N., Barna, O., & Vember V. (2013). Formuvalne otsiniuvannia: vid teorii do praktyky [Formative Assessment: From Theory to Practice]. *Informatyka ta informatsiini tekhnolohii v navchalnykh zakladakh, 6,* 45-57. Retrieved from https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6327/1/Morze_N_Barna_O_Vember_V_IITNZ_6_2013_IS.pdf [in Ukrainian].

17. Ogienko, O. (2013). Formuvannia hotovnosti do innovatsiinoi diialnosti yak vazhlyva skladova profesiinoi pidhotovky maibutnoho vchytelia [Formation of readiness for innovative activity as an important component of future teacher professional training]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii, 7 (33),* 154-162. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/6019/1/%D0%9E%D0%B3%D1%96%D1%94%D0%BD%D0%BA%D0%BE_-_%D0%BF%D0%B5%D0%B4._%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%B8%E2%84%967_-_2013.pdf [in Ukrainian].

18. Onyshchenko, N. (2022). Modeliuvannia pidhotovky maibutnikh uchyteliv do innovatsiinoi vykhovnoi diialnosti [Modeling of preparation of future teachers for innovative educational activity]. *Scientia et Societus, 1,* 39-48. DOI 10.31470/2786-6327/2022/1/39-48 [in Ukrainian].

19. Kharagirlo, V. (2018). Sutnist i struktura hotovnosti do innovatsiinoi diialnosti pedahohichnykh pratsivnykiv zakladiv profesiino-tekhnichnoi osvity [The essence and structure of readiness for innovative activity of teachers of professional and technical educational institutions]. *Imidzh suchasnoho pedahoha, 1(178),* 34-38. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/isp_2018_1_9 [in Ukrainian].

20. Khyshchenko, O. (2020). Osoblyvosti pidhotovky maibutnikh uchyteliv do innovatsiinoi diialnosti na urokakh trudovoho navchannia [Features of preparation of future teachers for innovative activity in lessons of employment training]. *Molodyi vchenyi, 5(81),* 420-425. DOI https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-86 [in Ukrainian].

21. Shevchenko, L. (2017). Pidhotovka maibutnikh uchyteliv do innovatsiinoi pedahohichnoi diialnosti: kontekstnyi pidkhid [Future teachers training to innovative pedagogical activity: context approach]. *Informatsiini tekhnolohii v osviti, 1,* 180-190. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/itvo_2017_1_15 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.091

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1483-1489

Михайлова Неля Олексіївна старша викладачка кафедри іноземної філології та перекладу Державного торговельно-економічного університету, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-5401-203X

ЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ГЕНЕРАТИВНОГО ШІ У ВИЩІЙ МОВНІЙ ОСВІТІ

Анотація. У процесі дослідження авторкою проаналізовано теоретико-методологічні засади застосування генеративного штучного інтелекту у вищій мовній освіті, висвітлено етичні ризики та педагогічні можливості його інтеграції в освітній процес, а також окреслено методичні підходи до формування відповідального й доцільного використання таких технологій у підготовці підготовці здобувачів вищої освіти. Актуальність дослідження підтверджується стрімкою цифровізацією освітнього середовища, активним впровадженням генеративних мовних моделей у практику академічного письма, перекладу та міжкультурної комунікації, а також необхідністю забезпечення академічної доброчесності, захисту інтелектуальної власності та розвитку критичного мислення здобувачів освіти.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному обґрунтуванні етичних і методичних параметрів інтеграції генеративного ШІ у вищу мовну освіту з урахуванням специфіки формування лінгвістичної, дискурсивної та соціокультурної компетентностей.

У дослідженні систематизовано основні етичні виклики, зокрема проблеми авторства, алгоритмічних упереджень, когнітивної автономії студентів, захисту персональних даних та прозорості алгоритмів, а також запропоновано напрями їх педа-гогічного врегулювання.

В результаті проведеного педагогічного дискурсу, який базувався на основі аналізу наукових джерел та саморефлексії досвіду, встановлено, що ефективне застосування генеративного штучного інтелекту у вищій мовній освіті можливе лише за умови розроблення інституційної політики його використання, чіткого нормативного регулювання та методичного супроводу освітнього процесу.

Доведено доцільність поєднання інструментів ШІ з процесуальними формами контролю (чернеткові етапи, рефлексивні звіти, усні презентації), що сприяють збереженню автономності мовленнєвої діяльності здобувачів освіти.

Ключові слова: освітній процес. здобувачі вищої освіти, цифрова трансформація, мовна освіта, штучний інтелект.

Mykhailova Nelia Oleksiivna Senior Lecturer at the Department of Foreign Philology and Translation State University of Trade and Economics, https://orcid.org/0000-0001-5401-203X

ETHICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE APPLICATION OF GENERATIVE AI IN HIGHER LANGUAGE EDUCATION

Abstract. In the course of the study, the author analysed the theoretical and methodological foundations of the application of generative artificial intelligence in higher language education, highlighted the ethical risks and pedagogical opportunities of its integration into the educational process, and outlined methodological approaches to the formation of responsible and appropriate use of such technologies in the training of higher education seekers. The relevance of the study is confirmed by the rapid digitalisation of the educational environment, the active introduction of generative language models into the practice of academic writing, translation and intercultural communication, as well as the need to ensure academic integrity, protect intellectual property and develop critical thinking among students. The scientific novelty of the work lies in the comprehensive justification of the ethical and methodological parameters of integrating generative AI into higher language education, taking into account the specifics of the formation of linguistic, discursive and sociocultural competences. The study systematises the main ethical challenges, in particular the issues of authorship, algorithmic bias, cognitive autonomy of students, personal data protection and transparency of algorithms, and proposes directions for their pedagogical regulation. As a result of the pedagogical discourse, which was based on the analysis of scientific sources and self-reflection on experience, it was established that the effective application of generative artificial intelligence in higher language education is possible only if institutional policies for its use are developed, clear regulatory framework is established, and methodological support for the educational process is provided. The expediency of combining AI tools with procedural forms of control (draft stages, reflective reports, oral presentations) that contribute to preserving the autonomy of the speech activity of students has been proven.

Keywords: educational process, higher education students, digital transformation, language education, artificial intelligence.

Постановка питання в загальному вигляді. Цифрова трансформація сучасного суспільства зумовлює зростання ролі інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сферах життєдіяльності, зокрема у системі вищої мовної освіти. Цифрові технології дедалі активніше впливають на способи комунікації, навчання та професійної діяльності, сприяючи модернізації освітнього процесу, оновленню змісту навчання і впровадженню інноваційних педагогічних підходів [4]. Їхній потенціал полягає у можливості оброблення великих масивів даних,

автоматизації рутинних операцій, оптимізації управлінських рішень і створенні адаптивних освітніх середовищ, орієнтованих на індивідуальні потреби здобувачів освіти. Особливої актуальності в контексті вищої мовної освіти набувають технології штучного інтелекту, зокрема генеративні моделі, які демонструють високий рівень здатності до оброблення природної мови, створення текстів різних жанрів і стилів, моделювання комунікативних ситуацій та підтримки інтерактивної мовленнєвої практики. Стрімкий розвиток штучного інтелекту впродовж останніх років зумовив його активну інтеграцію в освітні платформи, системи автоматизованого оцінювання, сервіси перекладу та інструменти формування академічного письма. У межах мовної освіти генеративний штучний інтелект відкриває нові можливості для формування лінгвістичних, комунікативних і соціокультурних компетентностей, забезпечуючи персоналізацію навчання, оперативний зворотний зв'язок та розширення доступу до автентичних мовних ресурсів. Водночас його впровадження потребує глибокого осмислення етичних та методичних аспектів застосування, зокрема питань академічної доброчесності, достовірності контенту, формування критичного мислення та збереження провідної ролі викладача у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців у галузі мовознавства та міжкультурної комунікації.

Мета статті. Комплексний науково-теоретичний аналіз етичних і методичних аспектів застосування генеративного штучного інтелекту у вищій мовній освіті, а також обґрунтування педагогічно доцільних умов його інтеграції в освітній процес закладів вищої освіти.

Аналіз останніх наукових досліджень. Проблематика підготовки майбутніх фахівців до професійного використання технологій штучного інтелекту активно висвітлюється у сучасних наукових дослідженнях. Зокрема, Л. Карташова та О. Бойченко акцентують увагу на актуальності формування готовності майбутніх учителів до інтеграції інструментів ШІ в освітній процес, підкреслюючи необхідність розвитку відповідних цифрових та методичних компетентностей [4]. Питання потенціалу й водночас викликів застосування штучного інтелекту в освітньому середовищі комплексно аналізує А. Мельник, окреслюючи як інноваційні можливості, так і ризики, пов'язані з його впровадженням [5]. Методичні аспекти використання ChatGPT та інших систем генеративного штучного інтелекту стали предметом наукових розвідок Н. Балик та В. Олексюка, у яких розглянуто дидактичні сценарії, педагогічні умови та інструментальні підходи до їх застосування в навчанні [6]. Роль штучного інтелекту як чинника підвищення якості професійної підготовки педагогічних кадрів також аргументовано розкриває О. Стойка. Дослідниця аналізує різні моделі і формати використання ChatGPT й інших інструментів ШІ, обґрунтовуючи їхній потенціал для модернізації освітнього процесу та оновлення змісту професійної освіти. Етичні питання використання ШІ висвітлені в роботі С. Вискушенко [3].

Основна частина. Згідно з положеннями Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні, штучний інтелект трактується як системно організований комплекс інформаційних технологій, що забезпечує виконання складних багатокомпонентних завдань на основі застосування науково обґрунтованих методів дослідження та алгоритмів оброблення даних. Такі системи здатні працювати з інформацією, отриманою ззовні або згенерованою у процесі власного функціонування, формувати й використовувати бази знань, моделі ухвалення рішень, алгоритмічні стратегії аналізу даних, а також визначати оптимальні способи досягнення поставлених цілей. Оновлена у 2023 році редакція Рамки цифрової компетентності для громадян України (DigComp UA 2.2) відображає сучасні тенденції розвитку цифрового суспільства та інтегрує нові структурні компоненти, пов'язані з осмисленням і практичним використанням інноваційних технологій, що набули широкого розповсюдження. Зокрема, документ передбачає розширення компетентнісного поля у сфері штучного інтелекту на основі машинного навчання, технологій доповненої (AR) та віртуальної (VR) реальності, вбудованих і носимих цифрових пристроїв, а також інтернету речей (IoT). Інтеграція технологій штучного інтелекту в освітній процес, зокрема у сфері вищої мовної освіти, відкриває значний дидактичний потенціал, проте водночас актуалізує комплекс етичних, правових і методичних викликів, що потребують системного осмислення. Генеративні моделі штучного інтелекту здатні продукувати тексти різних жанрів, здійснювати переклад, редагування та стилістичну корекцію мовлення, що істотно розширює інструментарій навчання [2]. Однак таке розширення функціональних можливостей неминуче супроводжується трансформацією традиційних уявлень про авторство, оцінювання та відповідальність у освітній діяльності. Першим і найбільш очевидним етичним викликом є проблема академічної доброчесності, адже генеративні системи можуть створювати тексти, які формально відповідають вимогам навчального завдання і виглядають як самостійна робота здобувача освіти. У контексті мовної підготовки це особливо актуально для академічного письма, перекладу, анотування та реферування іншомовних джерел. Ускладнюється верифікація індивідуального внеску здобувача, що ставить під сумнів об'єктивність оцінювання сформованості мовленнєвих компетентностей. Відтак заклади вищої освіти потребують розроблення чітких інституційних політик щодо допустимого рівня використання ШІ, визначення прозорих критеріїв оцінювання та впровадження процедур декларування застосування генеративних інструментів. Тісно пов'язаною з цим є проблема авторства і інтелектуальної власності. Використання генеративних моделей породжує складні юридично-етичні питання: чи можна розглядати текст, створений за допомогою ШІ, як повноцінний авторський продукт здобувача; яким чином документувати внесок алгоритму; хто несе відповідальність за фактичні помилки, неточності або випадки плагіату у згенерованому матеріалі. У сфері перекладознавства це набуває додаткової складності, адже переклад

традиційно розглядається як творчий інтелектуальний процес, що передбачає індивідуальні стилістичні рішення. Наступний блок викликів пов'язаний із наявністю в алгоритмах потенційних упереджень. Системи машинного перекладу й великі мовні моделі можуть відтворювати гендерні, культурні, етнічні або соціальні стереотипи, закладені у тренувальних корпусах. У мовній освіті це має принципове значення, оскільки формування міжкультурної компетентності передбачає чутливість до дискримінаційних мовних практик. Викладачеві необхідно інтегрувати у освітній процес завдання, спрямовані на аналіз результатів ШІ, виявлення семантичних спотворень і їх корекцію. Суттєвим етичним аспектом є також проблема приватності і захисту персональних даних. Використання онлайн-платформ і хмарних сервісів передбачає оброблення значних масивів інформації, зокрема текстів здобувачів, що можуть містити персональні або конфіденційні дані. Неврегульованість механізмів зберігання й використання таких даних створює ризики порушення права на приватність. У цьому контексті актуального значення набувають принципи мінімізації збору даних, прозорості алгоритмів та поінформованої згоди користувачів. Окремою етичною проблемою є ризик зниження когнітивної автономії здобувачів освіти, зокрема надмірна залежність від генеративних інструментів може призвести до послаблення навичок самостійного формування тексту, критичного мислення та рефлексивного аналізу мовного матеріалу. У мовній освіті це може негативно вплинути на розвиток дискурсивної компетентності та здатності до аргументованого висловлення власної позиції. Відтак методично доцільним є поєднання використання ШІ з обов'язковими етапами самостійної роботи та усної презентації результатів. Ще одним викликом є проблема алгоритмічної непрозорості й обмеженої пояснюваності результатів. Для мовної освіти це означає необхідність формування у здобувачів цифрової та інформаційної грамотності, здатності оцінювати достовірність і релевантність згенерованого контенту. Узагальнюючи вищезазначене, впровадження генеративного штучного інтелекту у вищу мовну освіту потребує комплексного підходу, що поєднує інноваційність із чітко визначеними етичними стандартами, методичними рекомендаціями та механізмами забезпечення академічної доброчесності, правової відповідальності й захисту прав усіх учасників освітнього процесу.

Аналіз наукових джерел [3;5;7] дозволяє зробити висновки, що комплексний підхід до впровадження генеративного штучного інтелекту у вищу мовну освіту має ґрунтуватися на поєднанні нормативно-правових, етичних, методичних і технологічних компонентів, що забезпечують баланс між інноваційністю та академічною відповідальністю. Насамперед він повинен включати розроблення інституційної політики використання ШІ, яка чітко визначає допустимі формати його застосування у освітньому процесі (академічне письмо, переклад, підготовка презентацій, аналіз текстів), а також процедури декларування використання таких інструментів студентами.

Важливою складовою є унормування критеріїв оцінювання результатів навчальної діяльності з урахуванням можливого залучення генеративних систем. Другим елементом є етичний регламент, що передбачає інтеграцію принципів академічної доброчесності, прозорості, відповідальності та поваги до інтелектуальної власності. Доцільним є впровадження механізмів документування внеску ШІ у створення освітнього продукту, формування у здобувачів навичок коректного посилання на використані цифрові інструменти та розвитку критичного ставлення до згенерованого контенту. Третій компонент – методичне забезпечення. Воно має передбачати розроблення навчальних завдань, орієнтованих не лише на кінцевий текстовий результат, а й на процесуальність мовленнєвої діяльності: чернеткові версії, рефлексивні звіти, усні обговорення, аналіз помилок ШІ. Особливу увагу слід приділяти формуванню цифрової грамотності, умінню ідентифікувати алгоритмічні упередження, семантичні неточності та стилістичні спотворення. Четвертий складник – забезпечення захисту персональних даних і інформаційної безпеки. Заклад вищої освіти повинен обирати сервіси з урахуванням принципів мінімізації збору даних, відповідності міжнародним стандартам захисту інформації та гарантій конфіденційності. Загалом комплексний підхід передбачає не лише технічну інтеграцію інструментів ШІ, а й формування нової культури відповідального їх використання у вищій мовній освіті.

Висновки. У результаті проведеного аналізу встановлено, що генеративний штучний інтелект має значний потенціал для модернізації вищої мовної освіти, зокрема у сфері персоналізації навчання, забезпечення оперативного зворотного зв’язку, моделювання комунікативних ситуацій та вдосконалення навичок академічного письма і перекладу. Водночас його впровадження не може бути суто технологічним процесом і потребує системного, етично виваженого підходу. Доведено, що ключовими умовами ефективного застосування генеративного ШІ є: нормативне врегулювання допустимих форматів його використання; забезпечення академічної доброчесності та прозорості оцінювання; розвиток цифрової та інформаційної грамотності здобувачів освіти; формування навичок критичного аналізу результатів роботи алгоритмів; дотримання принципів захисту персональних даних. Методично обґрунтоване поєднання інструментів ШІ з традиційними формами навчання сприяє не заміщенню, а підсиленню ролі викладача як фасилітатора й експерта мовної підготовки.

Література

1. Вискушенко С. А. Тенденцій розвитку методики викладання перекладу: роль штучного інтелекту та етичні аспекти в освітньому процесі. *Вісник науки та освіти*. 42. 2025. С. 1461-1471.

2. Дудко Н. Трансформація мовно-літературної підготовки у післядипломній освіті: потенціал та виклики штучного інтелекту. *Штучний інтелект в освіті*. (1). 2025. С. 37-54.

3. Карташова Л. А., Бойченко О. А. «Штучний інтелект в освіті: актуальність підготовки педагогів у цьому напрямі» на XIV Міжнар. наук. конф. Сучасні досягнення у науці та освіті, Нетанія, Хмельницький, 2019, С.138-141.

4. Кохан О., Магден О., Михайлова Н. Сучасні методи та інноваційні технології викладання іноземної мови в закладах вищої освіти. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 213.2024. С.164-168

5. Мельник А. В. Застосування штучного інтелекту в освітньому середовищі: потенціал та виклики. ІІІ Всеукраїнська науково-практ. конф. Розвиток педагогічної майстерності майбутнього педагога в умовах освітніх трансформацій, 2023. с.250-253.

6. Скрипка Г. Штучний інтелект в освіті: удосконалення програм підвищення кваліфікації педагогів. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 3(101). 2024. С. 227-238.

7. Yatsenyak D. V., Oleksiuk V. P., Balyk N. R. Study of ergonomic criteria for evaluating the software user interface. Journal of Physics : XIV International Conference on Mathematics, Science and Technology Education. Conference Series, № 2288. 2022. P. 1-11, doi: 10.1088/1742-6596/2288/1/012005.

References

1. Vyskushenko S. A. (2025). Tendentsii rozvytku metodyky vykladannia perekladu: rol shtuchnoho intelektu ta etychni aspekty v osvitnomu protsesi [Trends in the development of translation teaching methods: the role of artificial intelligence and ethical aspects in the educational process]. *Visnyk nauky ta osvity*. 42.1461-1471. [in Ukrainian]

2. Dudko N. (2025). Transformatsiia movno-literaturnoi pidhotovky u pisliadyplomnii osviti: potentsial ta vyklyky shtuchnoho intelektu [Transformation of language and literature training in postgraduate education: the potential and challenges of artificial intelligence]. *Shtuchnyi intelekt v osviti*. 1. 37-54. [in Ukrainian]

3. Kartashova L. A., Boichenko O. A. (2019). Shtuchnyi intelekt v osviti: aktualnist pidhotovky pedahohiv u tsomu napriami na XIV Mizhnar. nauk. Konf [Artificial intelligence in education: the relevance of training teachers in this area' at the XIV International Scientific Conference]. Suchasni dosiahnennia u nautsi ta osviti, Netaniia, Khmelnytskyi, S.138-141. [in Ukrainian]

4. Kokhan O., Mahden O., Mykhailova N. (2024). Suchasni metody ta innovatsiini tekhnolohii vykladannia inozemnoi movy v zakladakh vyshchoi osvity [Modern methods and innovative technologies for teaching foreign languages in higher education institutions]. *Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky*. 213. S.164-168[in Ukrainian]

5. Melnyk A. V. (2023). Zastosuvannia shtuchnoho intelektu v osvitnomu seredovyshchi: potentsial ta vyklyky [The use of artificial intelligence in the educational environment: potential and challenges]. III Vseukrainska naukovo-prakt. konf. Rozvytok pedahohichnoi maisternosti maibutnoho pedahoha v umovakh osvitnikh transformatsii, s.250-253. [in Ukrainian]

6. Skrypka H. (2024). Shtuchnyi intelekt v osviti: udoskonalennia prohram pidvyshchennia kvalifikatsii pedahohiv [Artificial intelligence in education: improving teacher training programmes]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*, 3(101), 227-238. [in Ukrainian]

7. Yatsenyak D. V., Oleksiuk V. P., Balyk N. R. (2022). Study of ergonomic criteria for evaluating the software user interface. Journal of Physics : XIV International Conference on Mathematics, Science and Technology Education. Conference Series, № 2288. P. 1-11. doi: 10.1088/1742- 6596/2288/1/012005. [in English]

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 378.147:355.233

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1490-1500

Мішенюк Роман Миколайович – кандидат педагогічних наук, доцент, начальник кафедри (завідувач кафедри) безпілотних систем факультету забезпечення оперативно-службової діяльності, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, https//orcid.org/0000-001-8566-353X.

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ВИКЛАДАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «РОЗВІДУВАЛЬНА ПІДГОТОВКА» МАЙБУТНІМ ОФІЦЕРАМ-ПРИКОРДОННИКАМ

Анотація. Стаття присвячена педагогічному обґрунтуванню інноваційних підходів до викладання навчальної дисципліни «Розвідувальна підготовка» у системі фахової підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників. Актуальність дослідження зумовлена невідповідністю традиційної дидактичної моделі сучасним вимогам до якості підготовки офіцерів Державної прикордонної служби України, здатних самостійно аналізувати оперативну обстановку та приймати обґрунтовані рішення в умовах інформаційної невизначеності.

У статті охарактеризовано зміст і структуру професійної діяльності офіцерів-прикордонників тактичного рівня, визначено нормативно-правові та освітньо-програмні засади їхньої підготовки.

Встановлено, що традиційна модель викладання, яка ґрунтується на переважанні лекційно-семінарської форми та репродуктивних методів, обмежує розвиток критичного мислення, метакогнітивних навичок та пізнавальної самостійності курсантів, що негативно позначається на їхній здатності діяти в нестандартних тактичних ситуаціях.

Як альтернативу запропоновано систему інноваційних педагогічних підходів, адаптованих до специфіки дисципліни: проблемно-орієнтоване навчання (PBL), що розвиває аналітичне мислення та навички аргументації через роботу у малих групах над реальними розвідувальними завданнями; проєктне навчання, яке забезпечує формування організаційних і комунікативних компетентностей через створення прикладного навчального продукту; ігрові та симуляційні методи, що відтворюють умови службово-бойової діяльності у педагогічно контрольованому середовищі; кейс-метод, технологія «перевернутого класу» та інструменти структурованого мислення. Окремо розглянуто можливості інтеграції освітніх технологій — мультимедійних і візуалізаційних засобів, елементів віртуальної та доповненої реальності, цифрових платформ співпраці та систем управління навчанням, — що суттєво розширюють дидактичний потенціал зазначених підходів.

Зроблено висновок, що ефективна підготовка офіцера-прикордонника з розвідувальної підготовки потребує не епізодичного використання окремих методів, а системного поєднання інноваційних педагогічних підходів із відповідним технологічним забезпеченням, зорієнтованого на суб'єктну позицію курсанта та розвиток його професійного мислення.

Ключові слова: розвідувальна підготовка, офіцери-прикордонники, інноваційні педагогічні підходи, проблемно-орієнтоване навчання, симуляційні методи, освітні технології, вища військова освіта.

Misheniuk Roman candidate of pedagogical sciences, associate professor, head of the department (head of the department) of unmanned systems of the faculty of operational and service support, National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bogdan Khmelnitsky, Khmelnitsky, https//orcid.org/0000-001-8566-353Kh.

INNOVATIVE APPROACHES TO TEACHING THE ACADEMIC DISCIPLINE «INTELLIGENCE TRAINING» TO FUTURE BORDER OFFICERS

Abstract. The article is devoted to the pedagogical substantiation of innovative approaches to teaching the academic discipline «Intelligence training» in the system of professional training of future border officers. The relevance of the study is due to the inconsistency of the traditional didactic model with modern requirements for the quality of training of officers of the State Border Service of Ukraine, who are able to independently analyze the operational situation and make informed decisions in conditions of information uncertainty.

The article characterizes the content and structure of the professional activity of border guards at the tactical level, defines the regulatory and legal and educational and program principles of their training. It has been established that the traditional teaching model, which is based on the predominance of lecture-seminar form and reproductive methods, limits the development of critical thinking, metacognitive skills and cognitive independence of cadets, which negatively affects their ability to act in non-standard tactical situations.

As an alternative, a system of innovative pedagogical approaches adapted to the specifics of the discipline is proposed: problem-oriented learning (PBL), which develops analytical thinking and argumentation skills through work in small groups on real intelligence tasks; project training, which ensures the formation of organizational and communicative competences through the creation of an applied educational product; game and simulation methods that reproduce the conditions of service and combat activity in a pedagogically controlled environment; case method, «inverted class» technology and structured thinking tools. The possibilities of integration of educational technologies – of multimedia and visualization tools, elements of virtual

and augmented reality, digital cooperation platforms and learning management systems, – that significantly expand the didactic potential of these approaches, are considered separately.

It was concluded that the effective training of a border officer in intelligence training does not require the episodic use of individual methods, but a systematic combination of innovative pedagogical approaches with appropriate technological support, oriented to the subject position of the cadet and the development of his professional thinking.

Keywords: intelligence training, border officers, innovative pedagogical approaches, problem-oriented training, simulation methods, educational technologies, higher military education.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Підготовка офіцера-прикордонника є складним педагогічним процесом, що охоплює формування широкого спектра професійних компетентностей – від тактико-спеціальних умінь до розвиненого аналітичного мислення та здатності діяти в умовах обмеженої інформації. Серед навчальних дисциплін, що забезпечують цей процес, «Розвідувальна підготовка» вирізняється особливою практичною значущістю: саме вона закладає основи спостережливості, оцінювання обстановки та обґрунтованого прийняття рішень – якостей, що визначають ефективність офіцера безпосередньо на службі.

Попри визнану важливість дисципліни, її дидактичне забезпечення у вітчизняних військових закладах вищої освіти залишається переважно традиційним і не повною мірою відповідає сучасним вимогам до якості підготовки фахівців. Переважання лекційно-семінарської форми організації навчання, домінування репродуктивних методів і недостатня індивідуалізація освітнього процесу обмежують розвиток самостійності, критичного мислення та метакогнітивних навичок курсантів. Відтак постає педагогічна проблема: яким чином організувати викладання «Розвідувальної підготовки» так, щоб воно забезпечувало не лише засвоєння нормативного змісту, а й становлення офіцера як суб'єкта професійного пізнання.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Проблема підготовки офіцерів ДПСУ на тактичному рівні випливає із загальнодержавної проблеми якості підготовки майбутніх фахівців будь-якої галузі в Україні. У цьому контексті проаналізовані наукові праці Н. Бібік [2], О. Глузмана [3], О. Овчарук [9] та інших, предметом дослідження яких були сучасні педагогічні технології у вищій освіті, реалізація компетентісного підходу, проблеми реформування змісту сучасної вищої освіти в Україні.

Необхідно зазначити, що військова вища освіта в Україні має потужний науковий фундамент, свідченням чому є роботи Л. Балагур – підготовка майбутніх офіцерів-прикордонників до управління основними підрозділами охорони державного кордону [1]; О. Гончаренка – аналіз західної парадигми

формування особистості військового професіонала [4]; М. Голик – дослідження проблем формування вищої військової освіти в Україні у перші роки незалежності XX століття [5]; Ю. Дем'янюк – формування військово-організаторських умінь у майбутніх офіцерів ДПСУ [6]; О. Діденко – психолого-педагогічні чинники професійного навчання офіцерів управління органів охорони державного кордону [7]; С. Дяков – методичні засади тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів інженерних військ [8]. Список науковців, які вивчали різні проблеми, дотичні до вищої військової освіти є невичерпним.

Метою статті є обґрунтування інноваційних педагогічних підходів і освітніх технологій, що можуть бути впроваджені у викладання навчальної дисципліни «Розвідувальна підготовка» з метою підвищення якості фахової підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників**.**

Виклад основного матеріалу. Для осмислення проблеми, окресленої у статті, необхідно з'ясувати специфіку професійної діяльності офіцерів Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) на тактичному рівні [10].

Зміст цієї діяльності визначається її функціональним призначенням, закріпленим у відповідних законодавчих актах, що встановлюють професійні завдання у сфері охорони та захисту державного кордону. Ключовим нормативно-правовим документом є Закон України «Про Державний кордон України», який чітко регламентує коло обов'язків прикордонників та їхні службові завдання. Усі ці положення враховано у системі підготовки офіцерських кадрів тактичного рівня.

По-перше, визначено перелік спеціальностей – «Безпека державного кордону», «Філологія», «Право», «Правоохоронна діяльність», «Організація діяльності інженерно-технічних підрозділів ДПСУ», «Організація діяльності підрозділів застосування безпілотних систем», «Психологія», «Зв'язок та інформаційні системи». Їх вибір зумовлений тим, що підготовка офіцерів тактичного рівня здійснюється на другому освітньому рівні й орієнтована на осіб із наявним практичним досвідом служби, які вступають до магістратури.

По-друге, розроблено освітньо-професійні програми для підготовки офіцерів-прикордонників за зазначеними спеціальностями. Програми містять перелік загальних, фахових і вибіркових компетентностей, а також програмні результати навчання, що відображають євроінтеграційний курс України, концепцію інтегрованого управління кордонами та вимоги до керівника органу охорони державного кордону. Розвиток усього комплексу компетентностей передбачає використання досвіду НАТО і Європейського Союзу у прикордонній сфері, а також педагогічних, управлінських та правових інновацій.

По-третє, спроектовано навчальні плани з блоками обов'язкової, військово-прикордонної та вибіркової складових. Оскільки офіцери тактичного рівня обіймають керівні посади в органах охорони державного кордону, зміст навчальних дисциплін має забезпечити формування і розвиток знань, умінь, практичних навичок та досвіду, необхідних для функціонування органів охорони

державного кордону сучасні управлінські дисципліни (зокрема «Наукові основи управління»), військово-прикордонні дисципліни (наприклад «Інформаційно-аналітичне забезпечення оперативно-службової діяльності») та вибіркові курси («Проектний менеджмент» тощо).

По-четверте, сформульовано вимоги до науково-педагогічних працівників, відповідальних за якість підготовки офіцерів тактичного рівня. Сучасна освітня система перебуває у стані переосмислення своїх засад – під впливом технологічних зрушень і глобальних викликів змінюється і роль викладача.

Навіть в умовах широкої доступності інформації науково-педагогічні працівники залишаються носіями професійного досвіду та суб'єктивного аналітичного погляду на актуальні проблеми. Від викладачів Національної академії ДПСУ очікується високий рівень педагогічної майстерності, фахова компетентність, відповідність наукової спеціалізації змісту викладання, а також обізнаність із поточним станом функціонування служби – що забезпечує органічний зв'язок теорії з практикою.

Окремої уваги заслуговує питання впровадження освітніх інновацій. Досвід західних систем підготовки фахівців сектору безпеки та оборони свідчить про стійку тенденцію до збільшення частки практичних занять, що дозволяють формувати стійкі вміння й навички аж до рівня так званої «професійної інтуїції» та критичного системного мислення [11].

По-п'яте, у змісті підготовки офіцерів тактичного рівня враховано реалії збройного конфлікту на сході України. Воєнна ситуація суттєво вплинула на суспільне сприйняття правоохоронних і військових інститутів, стимулювала розвиток громадянського суспільства та спонукала до перегляду підходів і змісту вищої військової освіти в Україні [12].

Навчальна дисципліна «Розвідувальна підготовка» посідає важливе місце у професійному становленні майбутніх офіцерів-прикордонників, оскільки формує здатність до спостереження, аналізу оперативної обстановки та прийняття рішень в умовах інформаційної невизначеності. Традиційна модель її викладання у вітчизняних військових закладах вищої освіти ґрунтується на поєднанні лекційних занять, семінарів і фронтальних практичних занять на полігонах та навчально-тренувальних об'єктах. Така організація освітнього процесу відповідає усталеній педагогічній логіці: послідовне опанування теоретичного матеріалу передує практичному його відпрацюванню, що забезпечує системність засвоєння знань і дисциплінованість навчальної діяльності курсантів.

Водночас педагогічний аналіз зазначеної моделі виявляє низку суттєвих обмежень. Зокрема, домінування репродуктивних методів – відтворення готових зразків дій, механічне засвоєння нормативних схем – гальмує розвиток самостійного аналітичного мислення. Як зазначають дослідники військової педагогіки, фронтальне навчання не враховує індивідуальних відмінностей курсантів у когнітивному стилі, темпі засвоєння матеріалу та попередньому

досвіді, що знижує ефективність підготовки загалом. Окремою проблемою є недостатній розвиток метакогнітивних навичок – здатності курсанта усвідомлювати та регулювати власний пізнавальний процес, що є особливо важливим для розвідувальної діяльності, яка вимагає постійного самоконтролю і критичного оцінювання інформації.

Водночас, пасивна позиція курсанта як споживача готових знань негативно позначається на навчальній мотивації: за відсутності суб'єктної включеності у процес пізнання інтерес до дисципліни знижується, а засвоєний матеріал залишається формальним і слабко переноситься у практичну площину. Дослідники у галузі педагогіки вищої військової школи фіксують, що курсанти, які навчалися переважно за пасивними схемами, демонструють труднощі у нестандартних тактичних ситуаціях, коли алгоритм дій не є заздалегідь визначеним. Усе це актуалізує потребу в переосмисленні дидактичних засад викладання «Розвідувальної підготовки» з акцентом на активізацію пізнавальної діяльності та розвиток професійного мислення майбутнього офіцера-прикордонника.

Подолання зазначених обмежень традиційної моделі вимагає впровадження педагогічних підходів, що переорієнтовують освітній процес із передавання готових знань на активне конструювання курсантом власного професійного досвіду. У сучасній дидактиці вищої військової школи виокремлюють кілька груп таких підходів, кожен із яких має доведений педагогічний потенціал і може бути адаптований до специфіки навчально\ дисципліни «Розвідувальна підготовка».

Першим таким способом вирішення представленого питання – проблемно-орієнтоване навчання (надалі – PBL) ґрунтується на ідеї, що засвоєння знань відбувається найефективніше тоді, коли воно вмотивоване реальною пізнавальною потребою – прагненням розв'язати конкретну проблему. Теоретичну основу цього підходу складають концепції активного навчання та конструктивізму, відповідно до яких курсант є суб'єктом, а не об'єктом пізнавального процесу. У контексті «Розвідувальної підготовки» проблемні завдання можуть охоплювати аналіз розвідувальних матеріалів із неповними або суперечливими даними, планування дій підрозділу в модельованих умовах зміни обстановки на ділянці кордону, оцінювання ймовірних напрямів активності порушників на основі сукупності непрямих ознак. Організаційно PBL реалізується через роботу малих груп (4–6 курсантів), де викладач виконує роль фасилітатора: не надає готових відповідей, а скеровує пошук, ставить уточнювальні запитання та допомагає групі утримувати фокус на проблемі. Педагогічний ефект цього методу полягає у розвитку критичного мислення, навичок аргументації власної позиції та самостійності в прийнятті рішень – якостей, безпосередньо необхідних офіцеру-прикордоннику в оперативній діяльності.

Наступним є проєктне навчання, що розширює логіку PBL, додаючи вимір продуктивної діяльності: курсанти не лише розв'язують проблему, а й створюють

реальний навчальний або прикладний продукт. За тривалістю розрізняють короткострокові проєкти (в межах одного заняття), семестрові та міждисциплінарні. Серед можливих тем для «Розвідувальної підготовки» – розробка плану спостереження за конкретним умовним об'єктом, складання навчального посібника з інтерпретації даних польових спостережень, моделювання повного розвідувального циклу від постановки завдання до доповіді. Процес реалізації проєкту включає етапи планування, виконання, презентації результатів та рефлексії, що формує у курсантів не лише предметні, а й організаційні та комунікативні компетентності.

Щодо ігрових та симуляційних методів, то вони займають окреме місце серед інноваційних підходів завдяки здатності відтворювати умови, наближені до реальної службово-бойової діяльності, у педагогічно контрольованому середовищі. Ділові та рольові ігри передбачають розподіл курсантів за функціональними ролями у розвідувальному процесі – спостерігач, аналітик, командир, – що дозволяє кожному учаснику осмислити завдання суміжних ланок і сформувати цілісне розуміння процесу. Тактичні тренінги з елементами невизначеності та раптових змін умов моделюють стресові чинники прийняття рішень і сприяють розвитку психологічної стійкості. Настільні та комп'ютерні симулятори, у свою чергу, дозволяють відпрацьовувати аналітичні дії й алгоритми прийняття рішень багаторазово, фіксуючи помилки без реальних наслідків, – що є принципово важливою педагогічною перевагою симуляційного середовища.

У підсумку, методи активного та інтерактивного навчання, даю змогу утворювати широкий інструментарій, що може застосовуватися як самостійно, так і в поєднанні з вищезазначеними підходами. Кейс-метод передбачає детальний розбір ситуацій із розвідувальної практики, де курсанти аналізують обставини, виявляють ключові чинники й обґрунтовують рішення – що розвиває здатність до структурованого мислення в умовах часового тиску. Технологія «перевернутого класу» змінює традиційну послідовність: самостійне опрацювання теоретичного матеріалу відбувається до заняття, а аудиторний час використовується виключно для практичного застосування знань та дискусії. Серед інструментів розвитку мислення особливої уваги заслуговують ментальне картування для структурування інформації, техніка «шести капелюхів» Едварда де Боно для формування навичок багатовимірного аналізу ситуації та структурований мозковий штурм як засіб колективного генерування і критичного відбору варіантів рішень.

Сукупне застосування цих методів переорієнтовує навчальний процес на розвиток професійного мислення офіцера – здатності діяти не за шаблоном, а відповідно до оцінки конкретної обстановки.

Можна стверджувати, що педагогічна ефективність інноваційних підходів, розглянутих вище, суттєво зростає за умови їх підкріплення відповідними освітніми технологіями. Інтеграція технологічних засобів у викладання

«Розвідувальної підготовки» не є самоціллю – вона підпорядкована дидактичним завданням і покликана розширити можливості викладача та курсанта у роботі з інформацією, моделюванні ситуацій і організації спільної навчальної діяльності.

Слід проаналізувати мультимедійні та візуалізаційні засоби, що забезпечують наочність і структурованість подання навчального матеріалу, що особливо важливо для дисципліни, пов'язаної з просторовим мисленням та інтерпретацією різнорідних даних, зокрема:

- інтерактивні презентації дозволяють викладачеві динамічно вибудовувати логіку заняття, залучаючи курсантів до обговорення на кожному етапі;

- відеоаналіз навчальних матеріалів формує навичку уважного спостереження і фіксації деталей, розвиваючи здатність виокремлювати значущі ознаки із загального інформаційного потоку;

- створення курсантами власної інфографіки на основі опрацьованих даних є продуктивним завданням, що поєднує аналітичну та графічну складові і розвиває вміння стисло та точно передавати інформацію. Програми для візуалізації та структурування інформації сприяють формуванню системного погляду на розвідувальну ситуацію, привчаючи курсантів не лише збирати дані, а й організовувати їх у логічно зв'язані схеми;

- елементи віртуальної та доповненої реальності відкривають якісно нові можливості для навчання, що традиційно вимагало виїзду на місцевість або складного матеріально-технічного забезпечення. VR-середовища дозволяють моделювати умови спостереження, тренувати орієнтування на незнайомій місцевості та відпрацьовувати маршрути дій у різних ландшафтних і погодних умовах – причому кількість повторень не обмежена ресурсами полігону. Дослідники у галузі військової педагогіки фіксують, що занурення у віртуальне середовище підвищує концентрацію уваги та емоційну залученість курсанта, що позитивно впливає на запам'ятовування і перенесення навичок. AR-додатки для роботи з місцевістю на практичних заняттях збагачують реальне середовище додатковими інформаційними шарами – умовними позначеннями, завданнями, орієнтирами, – що дозволяє ускладнювати навчальні ситуації без зміни фізичного простору заняття;

- цифрові платформи та інструменти співпраці забезпечують організаційну та комунікативну інфраструктуру сучасного навчального процесу. Системи управління навчанням (зокрема Moodle) дають змогу розміщувати завдання різного рівня складності, проводити тестування з автоматичною перевіркою, організовувати тематичні форуми для обговорення проблемних питань і відстежувати індивідуальний прогрес кожного курсанта.

Слід зазначити, що інструменти спільної роботи – спільне редагування документів, інтерактивні карти, онлайн-дошки – уможливлюють групову аналітичну діяльність як під час аудиторних занять, так і в позааудиторний час, що особливо цінно для проєктного та проблемно-орієнтованого навчання. Електронне портфоліо курсанта фіксує динаміку його розвитку впродовж

навчання, слугує основою для рефлексії і надає викладачеві аналітичну базу для індивідуалізації педагогічного супроводу.

Таким чином, аналіз стану та перспектив викладання навчальної дисципліни «Розвідувальна підготовка» засвідчує, що традиційна модель, попри свої системоутворювальні переваги, не забезпечує повною мірою формування у майбутніх офіцерів-прикордонників здатності до самостійного аналітичного мислення та прийняття рішень в умовах невизначеності. Впровадження проблемно-орієнтованого, проєктного та ігрового навчання у поєднанні з методами активізації пізнавальної діяльності й відповідними освітніми технологіями створює дидактичне середовище, орієнтоване на суб'єктну позицію курсанта. Результатом такої переорієнтації є не лише засвоєння предметного змісту, а й розвиток професійного мислення, комунікативних і рефлексивних компетентностей, необхідних офіцеру в реальній службовій діяльності. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням і апробацією конкретних методичних моделей інтеграції зазначених підходів в освітній процес вищих військових навчальних закладів.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що вдосконалення викладання навчальної дисципліни «Розвідувальна підготовка» є актуальним педагогічним завданням, розв'язання якого безпосередньо впливає на якість фахової підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників. Традиційна модель організації освітнього процесу, попри її системність і здатність забезпечувати базову дисципліну навчальної діяльності, виявляє суттєві дидактичні обмеження: домінування репродуктивних методів, пасивна позиція курсанта, недостатній розвиток метакогнітивних навичок та слабка індивідуалізація навчання не відповідають вимогам до офіцера, здатного самостійно орієнтуватися в складних оперативних ситуаціях.

Впровадження проблемно-орієнтованого навчання, проєктних і симуляційних методів, а також широкого інструментарію активного й інтерактивного навчання дозволяє переорієнтувати освітній процес на розвиток аналітичного та критичного мислення, здатності до самостійного прийняття рішень і командної взаємодії.

Зазначені підходи органічно доповнюються інтеграцією освітніх технологій – від мультимедійних і візуалізаційних засобів до елементів віртуальної реальності та цифрових платформ співпраці, – що розширює дидактичні можливості викладача і підвищує залученість курсантів до навчального процесу.

Таким чином, ефективна підготовка офіцера-прикордонника з розвідувальної підготовки вимагає не фрагментарного використання окремих методів, а системного поєднання інноваційних педагогічних підходів і відповідного технологічного забезпечення.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні та апробації конкретних методичних моделей такої інтеграції у практику вищих військових навчальних закладів України.

Література:

1. Балагур Л. О. Підготовка майбутніх офіцерів-прикордонників до управління основними підрозділами охорони державного кордону : дис. … кандидата пед. наук : 13.00.04 / Хмельницький, 2015. 227 с.

2. Бібік Н. М. Єрмаков І. Г., Овчарук О. В. Компетентнісна освіта – від теорії до практики. К. : Плеяда, 2005. 120 с.

3. Глузман О. В. Базові компетентності: сутність та значення в життєвому успіху особистості. *Педагогіка і психологія*. 2009. № 2 (63). С. 51–60.

4. Гончаренко О. Л. Західна парадигма формування особистості військового професіонала (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Харківс. ун-т Повітряних сил імені Івана Кожедуба. Харків, 2008. 20 с.

5. Голик М. М. Формування вищої військової освіти в Україні (1992-1998 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 «Військова історія» / Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2000. 20 с.

6. Дем'янюк Ю. А. Формування військово-організаторських умінь у майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Богдана Хмельницького. Хмельницький, 2010. 20 с.

7. Діденко О. В. Психолого-педагогічні чинники професійного навчання офіцерів управління органів охорони державного кордону. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 738. Педагогіка та психологія / наук. ред. Руснак І. С. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. С. 37–44.

8. Дяков С. І. Методичні засади тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів інженерних військ : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (загальновійськові та військово-спеціальні дисципліни» / Нац. акад. Держ. прик. служби України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2010. 20 с.

9. Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи : колект. моногр. ; під заг. ред. О. В. Овчарук. К. : К.І.С, 2004. 112 с.

10. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 27. Ст. 208. Зі змінами ; ост. ред. 9 черв.2013р.

11. Тушко К. Ю., Левчук Н. П. Специфіка формування управлінської компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників. Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)»: журнал. 2025. № 9(55) 2025. С 985-993. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-9(55)

12. Тушко К., Торічний О. Формування соціальних та професійно важливих якостей майбутніх фахівців складових сектору безпеки і оборони. Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)»: журнал. 2025. № 4(34) 2025. С. 1312-1320. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-4(34)

References:

1. Balagur L. O. (2015) Pidhotovka maybutnikh ofitseriv-prykordonnykiv do upravlinnya osnovnymy pidrozdilamy okhorony derzhavnoho kordonu. [Preparation of future border officers to manage the main units of state border protection]: diss. ... candidate of pedagogy Sciences: 13.00.04 / Khmelnytskyi. 227 p. [in Ukrainian]

2. Bibik N. M. Ermakov I. G., Ovcharuk O. V. (2005) Kompetentnisna osvita – vid teoriyi do praktyky. [Competence education - from theory to practice]. K.: Pleiada. 120 p. [in Ukrainian]

3. Gluzman O. V. (2009) Bazovi kompetentnosti: sutnist′ ta znachennya v zhyttyevomu uspikhu osobystosti. [Basic competences: essence and significance in the life success of an individual]. *Pedagogy and psychology*. No. 2 (63). P. 51–60. [in Ukrainian]

4. Goncharenko O. L. (2008) Zakhidna paradyhma formuvannya osobystosti viys′kovoho profesionala (sotsial′no-filosofs′kyy analiz). [Western paradigm of the formation of the personality of a military professional (social and philosophical analysis)]: autoref. thesis for obtaining sciences. candidate degree philosopher. Sciences: spec. 09.00.03 "Social philosophy and philosophy of history" / Kharkiv. Ivan Kozhedub Air Force University. Kharkiv. 20 p. [in Ukrainian]

5. Golyk M. M.(2000) Formuvannya vyshchoyi viys′kovoyi osvity v Ukrayini (1992-1998 rr.). [Formation of higher military education in Ukraine (1992-1998)]: autoref. thesis for obtaining sciences. candidate degree history sciences: spec. 20.02.22 "Military History" / Nat. Lviv Polytechnic University. Lviv. 20 p. [in Ukrainian]

6. Demyanyuk Yu. A. (2010) Formuvannya viys′kovo-orhanizators′kykh umin′ u maybutnikh ofitseriv Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny. [Formation of military organizational skills in future officers of the State Border Service of Ukraine]: autoref. thesis for obtaining sciences. candidate degree ped. Sciences: spec. 13.00.04 "Theory and methodology of professional education" / Nat. Acad. Govt. border service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytsky. Khmelnytskyi,. 20 p. [in Ukrainian]

7. Didenko O. V. (2015) Psykholoho-pedahohichni chynnyky profesiynoho navchannya ofitseriv upravlinnya orhaniv okhorony derzhavnoho kordonu. [Psychological-pedagogical factors of professional training of officers of state border protection agencies]. *Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Vol. 738. Pedagogy and psychology* / Science. ed. Rusnak I. S. Chernivtsi: Chernivtsi national. University, 2015. P. 37–44. [in Ukrainian]

8. Dyakov S. I. (2010) Metodychni zasady taktyko-spetsial′noyi pidhotovky maybutnikh ofitseriv inzhenernykh viys′k. [Methodological principles of tactical and special training of future officers of engineering troops: autoref. thesis for obtaining sciences]. candidate degree ped. Sciences: spec. 13.00.02 "Theory and training methods (general military and special military disciplines) / National Academic State Service of Ukraine named after B. Khmelnytskyi. Khmelnytskyi. 20 p. [in Ukrainian]

9. Kompetentnisnyy pidkhid u suchasniy osviti : svitovyy dosvid ta ukrayins′ki perspektyvy. [Competency approach in modern education: world experience and Ukrainian perspectives]: collection. monogr. ; under general ed. O. V. Ovcharuk. K.: K.I.S, 2004. 112 p. [in Ukrainian]

10. Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrayiny. [On the State Border Service of Ukraine]: Law of Ukraine dated April 3, 2003 No. 661-IV. Known Verkhov. Council of Ukraine. 2003. No. 27. Art. 208. With changes; station ed. June 9 2013.[in Ukrainian]

11. Tushko K. Yu., Levchuk N. P. (2025) Spetsifika formuvannia upravlins'koi kompetentnosti maibutnikh ofitseriv-prykordonnykiv. [Specifics of forming managerial competence in future border guard officers]. Perspektyvy ta innovatsii nauky (Seriia «Pedahohika», Seriia «Psykholohiia», Seriia «Medytsyna»): zhurnal. № 9(55). S. 985-993. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-9(55) [in Ukrainian]

12. Tushko K., Torichnyi O. (2025) Formuvannia sotsial'nykh ta profesiino vazhlyvykh yakostei maibutnikh fakhivtsiv skladovykh sektoru bezpeky i oborony. [Formation of social and professionally important qualities in future specialists of the security and defense sector components]. Aktual'ni pytannia u suchasnii nautsi (Seriia «Pedahohika», Seriia «Pravo», Seriia Ekonomika», Seriia «Derzhavne upravlinnia», Seriia «Tekhnika», Seriia «Istoriia ta arkheolohiia»): zhurnal. № 4(34). S. 1312-1320. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-4(34) [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.016:811.111:364

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1501-1511

Мулик Катерина Олександрівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри германських і східних мов та методики їх навчання, Державний заклад «Південноукраїнський національний університет ім. К. Д. Ушинського», Одеса, https://orcid.org/0000-0001-6403-3360

ОБҐРУНТУВАННЯ МОДЕЛІ ІНТЕГРОВАНОГО НАВЧАННЯ ПРОФЕСІЙНО-СПРЯМОВАНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Анотація. У статті представлено модель експериментального навчання, спрямовану на формування професійно-спрямованої англомовної підготовленості майбутніх соціальних працівників у процесі фахової підготовки. Така модель забезпечує не механічне поєднання, а змістово й методично узгоджену інтеграцію мовної підготовки з фаховими дисциплінами, орієнтовану на формування здатності до ефективної іншомовної професійної комунікації в умовах реальної соціальної практики.

У дослідженні обґрунтовано мету експериментального навчання, що полягає у забезпеченні цілісного поєднання мовної та професійної складових підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери. Методологічною основою дослідження визначено інтегрований, особистісно-діяльнісний і культурологічний підходи, які забезпечують орієнтацію освітнього процесу на професійні потреби здобувачів, активізацію їх навчальної діяльності та врахування соціокультурного контексту іншомовної комунікації. Розкрито етапи реалізації моделі експериментального навчання: мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, комунікативно-діяльнісний та продуктивно-рефлексивний, кожен з яких має визначені завдання та змістове наповнення. Визначено педагогічні умови ефективного формування професійно-спрямованої англомовної підготовленості майбутніх соціальних працівників, зокрема формування позитивної мотивації до іншомовної професійної діяльності, інтеграцію англійської мови з фаховими дисциплінами, моделювання проблемно-зорієнтованого освітнього середовища та залучення здобувачів до активної самостійної професійно-спрямованої англомовної діяльності. Окреслено критерії оцінювання рівня сформованості досліджуваної підготовленості (інформаційно-мовний, перцептивно-комунікативний, інформаційно-відтворювальний, соціокультурний) та визначено рівні її сформованості: високий, достатній, задовільний і низький. Схарактеризовано форми організації освітнього процесу, зокрема аудиторну й самостійну роботу, а також систему поточного, проміжного та підсумкового контролю результатів навчання.

Доведено доцільність використання сучасних проблемно-зорієнтованих, ситуативних, мультимодальних і проєктних методів у межах інтегрованого курсу «Англійська мова за професійним спрямуванням».

Ключові слова: соціальний працівник, англійська мова за професійним спрямуванням, інтеграція, інтегроване навчання.

Mulyk Kateryna Oleksandrivna candidate of pedagogical Sciences, associate professor of the Department of Germanic and Oriental Languages and Methods of their Teaching**,** State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», Odesa, https://orcid.org/0000-0001-6403-3360

JUSTIFICATION OF THE MODEL OF INTEGRATED TEACHING OF PROFESSIONALLY ORIENTED ENGLISH FOR FUTURE SOCIAL WORKERS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

Abstract. The article presents a model of experimental instruction aimed at developing the professionally oriented English-language **preparedness** of future social workers in the process of their professional training. This model ensures not a mechanical combination, but a content-based and methodologically coherent integration of language training with professional disciplines, focused on fostering the ability to engage in effective foreign-language professional communication in the context of real social practice.

The study substantiates the purpose of experimental instruction, which consists in ensuring the holistic integration of linguistic and professional components in the training of future specialists in the social sphere. The methodological framework of the research is grounded in integrated, learner-centered activity-based, and cultural approaches, which orient the educational process toward learners' professional needs, enhance their learning activity, and take into account the sociocultural context of foreign-language communication. The stages of implementing the model of experimental instruction are identified and described, namely the motivational, informational-cognitive, communicative-activity-based, and productive-reflective stages, each characterized by specific objectives and content.

The pedagogical conditions for the effective development of professionally oriented English-language **preparedness** in future social workers are determined, including the formation of positive motivation toward foreign-language professional activity, the integration of English with professional disciplines, the modeling of a problem-oriented educational environment, and the involvement of learners in active independent professionally oriented English-language activities. The criteria for assessing the level of the targeted **preparedness** (informational-linguistic, perceptual-communicative, informational-reproductive, and sociocultural) are outlined, and the levels of its development—high, sufficient, satisfactory, and low—are specified. The forms of organizing the educational process, including classroom-based and

independent work, as well as the system of ongoing, intermediate, and final assessment of learning outcomes, are characterized. The expediency of employing contemporary problem-oriented, situational, multimodal, and project-based methods within the integrated course «English for Specific Purposes» is substantiated.

Keywords: social worker, professional oriented English, integration, integrated teaching

Постановка проблеми. Сучасні вимоги до професійної підготовки майбутніх соціальних працівників передбачають високий рівень іншомовної професійної підготовленості, що дозволяє ефективно взаємодіяти в міжнародному та міжкультурному соціальному середовищі. Проте існуючі підходи до навчання англійської мови за професійним спрямуванням часто є фрагментарними та не забезпечують органічного поєднання мовної підготовки з фаховими дисциплінами. Це призводить до формування обмежених мовних навичок, що не відповідають реальним професійним потребам майбутніх фахівців соціальної сфери.

Сучасна педагогічна практика та наукові дослідження свідчать про необхідність розробки ефективної моделі інтегрованого навчання, яка поєднує мовну та професійну підготовку, активізує самостійну діяльність студентів та враховує соціокультурний контекст комунікації.

Визначення педагогічних умов, критеріїв та рівнів формування професійно-спрямованої англомовної підготовленості стає ключовим завданням для підвищення якості підготовки майбутніх соціальних працівників і забезпечення їхньої готовності до професійної діяльності у міжнародному та міжкультурному просторі.

Так, актуальність дослідження зумовлена потребою в науковому обґрунтуванні моделі інтегрованого навчання, яка забезпечує змістову та методичну узгодженість між мовною і фаховою підготовкою, та у визначенні ефективних педагогічних умов підвищення рівня англомовної професійно-спрямованої підготовленості майбутніх соціальних працівників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел свідчить про ефективність педагогічного моделювання для створення структурованого уявлення про освітній процес, що забезпечує його аналіз, проєктування та вдосконалення.

Сучасні українські педагоги розглядають модель як ключовий інструмент вдосконалення освітніх процесів. К. Павелків підкреслює її роль у прогнозуванні та оптимізації навчальних процесів [3]. А. Ткачов визначає модель як концептуальну структуру, що відображає ключові компоненти та зв’язки процесу [5]. В. Маслов трактує моделювання як відображення найважливіших характеристик об’єкта. О. Савченко відзначають практичне значення моделі у створенні цілісного уявлення про педагогічну систему [4]. А. Богуш підкреслює її роль у організації навчального процесу в умовах змін [1].

Мета статті: обґрунтування моделі інтегрованого навчання професійно-спрямованої англійської мови для майбутніх соціальних працівників, що забезпечує цілісну інтеграцію мовної та фахової підготовки, формування позитивної мотивації до іншомовної професійної діяльності та підвищення рівня англомовної професійно-спрямованої підготовленості здобувачів у процесі їхньої фахової підготовки.

Виклад основного матеріалу. Теоретичне обґрунтування дослідження уможливило розроблення експериментальної моделі інтегрованого навчання професійно-спрямованої англійської мови майбутніх соціальних працівників. Насамперед з'ясуємо сутність поняття «модель». У Великому тлумачному словнику української мови категорію моделі означено як уявний чи умовний (зображення, опис, схема і т. ін.) образ якого-небудь об'єкта, процесу або явища, що використовується як його представник. Модель (від лат. modulus – «міра, аналог, зразок, взірець») – система, дослідження якої дає уявлення про іншу систему, представлення деякого іншого процесу, побудови чи концепції оригіналу; зразок якого-небудь нового виробу, взірцевий примірник чогось. У контексті педагогіки та освітніх досліджень, «модель» часто розглядається як концептуальна або функціональна структура, що відображає ключові компоненти, зв'язки та етапи певного процесу [2]. Зарубіжниі дослідники (Collins, Brown, Newman та інші) визначають «педагогічне моделювання» як демонстрацію експертом виконання завдання з оголошенням своїх логічних кроків і стратегій. Це дозволяє здобувачам зрозуміти мислення та механіку професійних дій.

Підсумовуючи погляди науковців, під моделлю інтегрованого навчання англійської мови за професійним спрямуванням майбутніх соціальних працівників будемо розуміти дидактично обґрунтовану систему організації освітнього процесу, яка поєднує навчання іноземної мови із професійною підготовкою студентів, передбачає цілеспрямоване формування професійно-спрямованої англомовної підготовленості використанням сучасних проблемно-зорієнтованих, ситуативних, мультимодальних і проєктних методів навчання для забезпечення здатності майбутніх соціальних працівників до ефективного спілкування англійською мовою в соціальній сфері та адаптації до міжнародного професійного середовища.

На експериментальному етапі було розроблено модель інтегрованого навчання англійської мови за професійним спрямуванням майбутніх соціальних працівників (Рис. 1). Опишемо її зміст.

Модель експериментального навчання обіймала мету – сформувати професійно-спрямовану англомовну підготовленість майбутніх соціальних працівників; методологічні підходи – інтегрований, особистісно-діяльнісний, культурологічний; етапи – мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, комунікативно-діяльнісний, продуктивно-рефлексивний; педагогічні умови –позитивна мотивація щодо необхідності формування професійно-спрямованої англомовної

підготовленості майбутніх соціальних працівників, інтеграція англійської мови і професійних дисциплін у процесі формування професійно-спрямованої англомовної підготовленості майбутніх соціальних працівників, моделювання проблемно-зорієнтованого освітнього середовища у процесі інтегрованого навчання професійно-спрямованої англійської мови майбутніх соціальних працівників, залучення майбутніх соціальних працівників до активної самостійної професійно-спрямованої англомовної діяльності; критерії – інформаційно-мовний, перцептивно-комунікативний, інформаційно-відтворювальний, соціокультурний; рівні – високий, достатній, задовільний, низький; результат – професійно-спрямована англомовна підготовленість майбутніх соціальних працівників. Провідними формами організації освітнього процесу для здобувачів було визначено аудиторну та самостійну роботу, результати якої оцінювалися поточним, проміжним й підсумковим контролем знань. Експериментальне навчання передбачало використання сучасних проблемно-зорієнтованих, ситуативних, мультимодальних і проєктних методів навчання, інтегрованого курсу «Англійська мова за професійним спрямуванням».

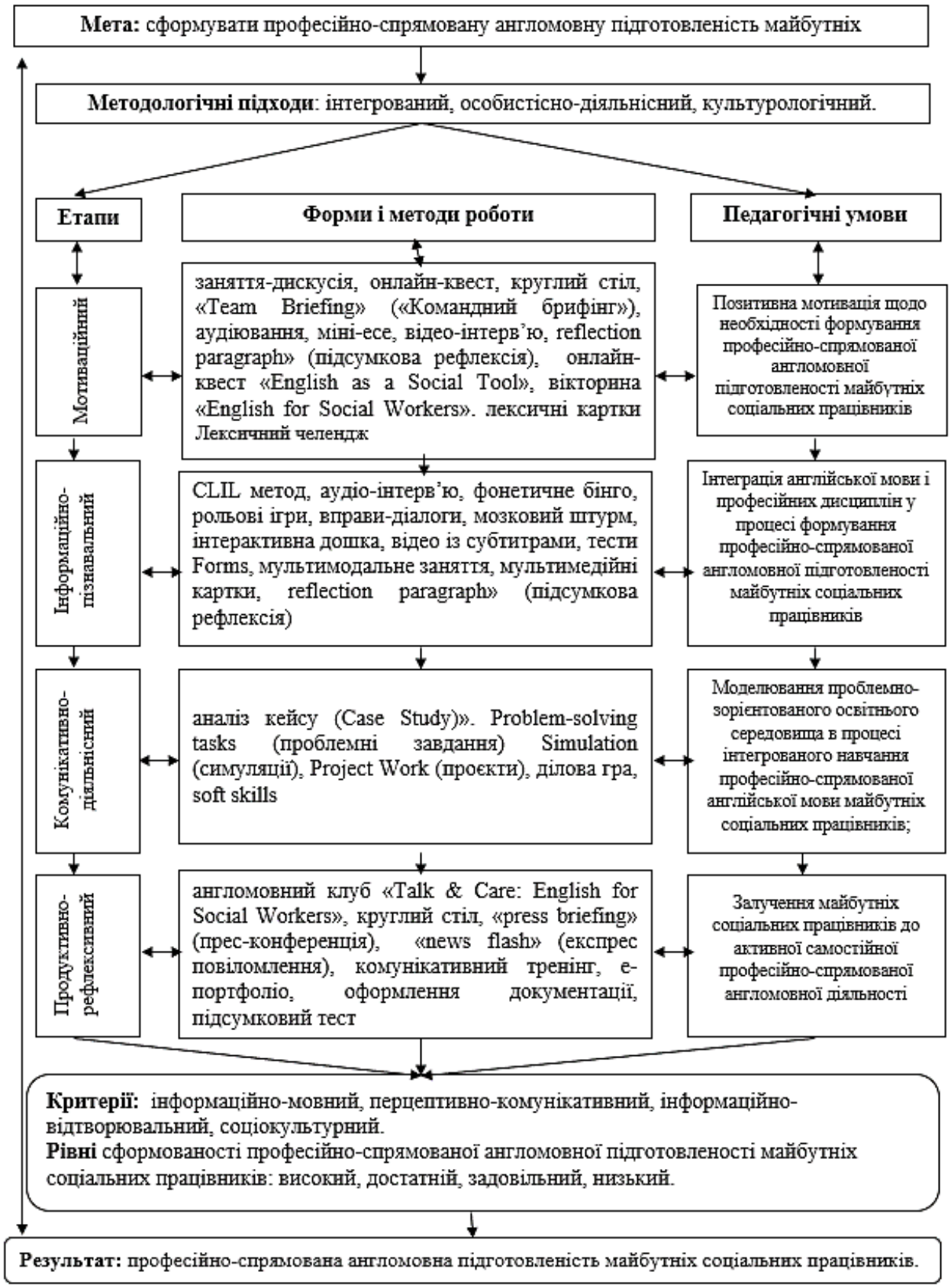

Рисунок 1 - Модель інтегрованого навчання англійської мови за професійним спрямуванням майбутніх соціальних працівників

Впродовж 2 років (1-2 курси) зі студентами Університету Ушинського, Одеського Національного університету ім. Мечников, Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, які склали експериментальну групу, здійснювалася цілеспрямована робота з реалізації моделі інтегрованого навчання професійно-спрямованої англійської мови. У контрольній групі заняття проводилися за традиційною програмою, без суттєвих змін. Безпосередньо експериментальній роботі передував пропедевтичний етап, на якому було проведено семінари із викладачами дисципліни «Іноземна (англійська) мова за професійним спрямуванням» за темами «Сутність і специфіка інтегрованого навчання англійської мови за професійним спрямуванням майбутніх соціальних працівників», «Застосування міжпредметних зв'язків для формування професійно-спрямованої англомовної підготовленості майбутніх соціальних працівників». Викладачі фахових дисциплін були залучені до роботи у тренінгах, у процесі яких було проаналізовано робочі освітні програми з англійської мови і фахових навчальних дисциплін щодо забезпечення міжпредметних зв'язків із формування англомовної професійно-спрямованої підготовленості здобувачів. На цьому етапі було розроблено інтегрований курс «Англійська мова за професійним спрямуванням» для майбутніх соціальних працівників.

На кожному етапі формування професійно-спрямованої англомовної підготовленості майбутніх соціальних працівників здійснювалась освітня діяльність різними сучасними формами і методами.

На **мотиваційному етапі** експериментальної роботи під час практичних занять інтегрованого курсу «Англійська мова за професійним спрямуванням» реалізовувалась педагогічна умова, пов'язана із формуванням усталеної мотивації та усвідомлення майбутніми соціальними працівниками важливості вивчення англійської мови як інструмента фахового спілкування. Навчання у межах курсу здійснювалося англійською мовою, що підвищувало зацікавленість здобувачів у вивченні мови, розширювало їхній професійно- спрямований лексичний запас, сприяло розвитку навичок аудіювання профільних текстів та практичного володіння англійською мовою в контексті майбутньої професійної діяльності. Провідною метою цього етапу було формування внутрішньої мотивації здобувачів до вивчення англійської мови як важливого ресурсу їхньої професійної реалізації у соціальній сфері, а також підвищення усвідомлення необхідності англомовної компетентності у міжнародному фаховому контексті. У процесі першого етапу експериментальної роботи використано такі форми роботи зі здобувачами освіти: заняття-дискусія, онлайн-квест, круглий стіл, «Team Briefing» («Командний брифінг»), мозковий штурм, аудіювання, розроблення міні-есе, створення власного англомовного словника і виконання вправ із відповідними лексемами, лексичні картки тощо. Під час підготовки до практичних занять майбутні соціальні працівники опрацьовували рекомендовану наукову літературу, досліджували запропоновані соціальні проблеми в інтернеті, виконували відповідні завдання.

На **інформаційно-пізнавальному етапі** впроваджено педагогічну умову «інтеграція англійської мови і професійних дисциплін у процесі формування професійно-спрямованої англомовної підготовленості майбутніх соціальних працівників». На означеному етапі заняття з «Англійська мова за професійним спрямуванням» ґрунтувалися на використанні міжпредметних зв'язків таких навчальних дисциплін, як-от: «Соціальна педагогіка», «Соціальна політика України», «Соціально-педагогічне консультування», «Соціальна психологія», «Основи інклюзивної освіти» тощо. Метою другого етапу експериментальної роботи було ознайомлення студентів з базовими поняттями соціальної роботи англійською мовою, збагачення словникового запасу, розвиток фонетичних, граматичних і лексичних умінь англійського мовлення в межах професійної діяльності соціальних працівників, розвиток здатності у студентів розуміння поданої інформації англійською мовою на слух. Так, під час експериментальної роботи використано аутентичні тексти професійної спрямованості, відео-лекції, відео-інтерв'ю, сучасні матеріали міжнародних організацій (ООН, ЮНІСЕФ, ВООЗ) щодо соціальних проблем, ігри на основі знань, здобутих під час вивчення фахових дисциплін, вправи-діалоги тощо. Використання міжпредметних зв'язків не лише поглиблювало фахові знання студентів під час експерименту, а й створювало мовне середовище, максимально наближене до реальних умов професійної діяльності. Це дозволяло майбутнім соціальним працівникам засвоювати англомовну лексику в логічному та функціональному контексті, що суттєво підвищувало рівень їхньої англомовної підготовленості та професійної мобільності. Одним з найефективніших на цьому етапі експерименту був метод предметно-мовного інтегрованого навчання «CLIL – Content and Language Integrated Learning», який поєднав вивчення англійської мови із засвоєнням фахового змісту, створюючи умови для одночасного розвитку мовленнєвих та професійних навичок. Особливістю CLIL технології є його двовекторна спрямованість: з одного боку, відбувалось засвоєння профільного навчального матеріалу, з іншого — формувались комунікативні вміння англійською мовою в контексті професійної діяльності. Це дозволило здобувачам не тільки вивчати англійську мову, а й використовувати її як інструмент для опанування знань у профільній галузі**.**

Комунікативно-діяльнісний етап передбачав упровадження педагогічної умови «моделювання проблемно-зорієнтованого освітнього середовища в процесі інтегрованого навчання професійно-спрямованої англійської мови майбутніх соціальних працівників». На третьому етапі основна увага зосереджувалася на розвитку вмінь застосування англійської мови в умовах, що максимально наближені до реальних ситуацій професійної діяльності соціального працівника. Основною метою цього етапу було активний розвиток англомовної комунікативної компетентності, необхідної для ефективної взаємодії у міжкультурному та професійному середовищах. У рамках третього етапу було проведено серію практичних занять з інтегрованого курсу

«Англійська мова за професійним спрямуванням» із використанням мультимодальних методів навчання, які передбачали поєднання різних форм подання інформації (аудіо, відео, візуальні матеріали, тексти, інтерактивні цифрові ресурси тощо), що дозволяло активізувати різні канали сприймання та забезпечити більше опрацювання змісту. Під час занять здобувачі моделювали професійні ситуації спілкування (case study), користуючись професійною лексикою, необхідною для ефективного виконання функціональних обов'язків соціального працівника в англомовному середовищі; презентували проєкти на професійну тематику; працювали з автентичними матеріалами – статтями, фрагментами інтерв'ю, відео з досвіду соціальних служб інших країн, звітами та кейсами, що дозволило ознайомитися з міжнародним досвідом у сфері соціальної роботи; брали участь в інтерактивних групових завданнях – створення спільних проєктів, підготовка до дебатів, симуляції співбесід та роботи з кризовими ситуаціями тощо. Мультимодальність навчання забезпечила залучення студентів до активного спілкування, що значно посилило інтеграцію мовленнєвих навичок у професійний контекст. Також, на заняттях під час експериментальної роботи на комунікативно-діяльнісному етапі активно використовувались такі онлайн-платформи, як відома платформа Coursera, що надає безкоштовні курси, відео, статті англійською мовою про реальні соціальні проблеми у світі; платформа BBC Learning English сприяла тренуванню фахової лексики в контексті соціальної роботи; платформа Canva для створення презентацій та проєктів; The Guardian – Social care section (реальні статті, блоги, репортажі англійською мовою з проблем у соціальній сфері theguardian.com/social-care); UNICEF Learning Hub / Emergency Handbook (автентичні кейси з міжнародної практики); YouTube канали з практиками соціальної роботи для перегляду практичних кейсів, семінарів, ситуацій, як матеріал для ролевих ігор. Використання сучасних онлайн платформ допомагало значно підвищити ефективність освітнього процесу**,** активізувати пізнавальну діяльність здобувачів і сприяти вивченню англійської мови більш інтерактивно, гнучко і доступно. Мультимодальні інструменти забезпечували різноманітність форм подання навчального матеріалу, сприяли розвитку самостійності, креативності та комунікативних навичок у студентів. Крім того, онлайн-платформи сприяли зворотному зв'язку**,** дозволяючи викладачу миттєво оцінювати результати, відслідковувати динаміку навчання та коригувати зміст занять. Таким чином, упровадження мультимодальних засобів у процес інтегрованого навчання професійно-спрямованої англійської мови сприяло створенню сучасного проблемно-зорієнтованого освітнього середовища, що відповідає викликам часу та потребам здобувачів.

Продуктивно-рефлексивний етап експериментальної роботи передбачав впровадження педагогічної умови «залучення майбутніх соціальних працівників до активної самостійної професійно-спрямованої англомовної діяльності».

Метою четвертого етапу було узагальнення і реалізація сформованих англомовних умінь у професійному контексті, розвиток навичок самооцінюю-

вання та саморефлексії, підвищення рівня автономності студентів у процесі застосування англійської мови для вирішення фахових завдань. На четвертому етапі навчальна діяльність студентів була максимально наближена до реальних або змодельованих професійних ситуацій, у межах яких вони самостійно обирали тематику дослідження або соціального проєкта; працювали з автентичними джерелами англійською мовою; здійснювали пошук, аналіз і узагальнення інформації із фахових питань; презентували результати роботи в усній чи письмовій формах; брали участь у фахових дискусіях, виступах, дебатах; здійснювали самооцінювання власної англомовної діяльності. Особлива увага приділялася розвитку рефлексивних умінь – здатності критично осмислювати власні досягнення, труднощі, прогалини у знаннях та шляхи їх подолання. Здобувачі щотижня відвідували англомовной клуб «Talk & Care: English for Social Workers» («Англійська для соціальних працівників»), брали участь у дебатах, прес-конференції, комунікативному тренінгу, у публічному захисті професійно-спрямованих проєктів англійською мовою (індивідуальних і групових), створювали власні електронні портфоліо, оформлювали документацію англійською мовою, брали участь у тестуванні задля визначення рівня сформованості англомовної комунікативної підготовленості. На означеному етапі відбувалося поєднання традиційних йінноваційних методів форм організації самостійної діяльності студентів. Зокрема, активно застосовувався метод перевернутого навчання (Flipped Classroom), суть якого полягала в тому, що здобувачі опрацьовували новий теоретичний матеріал самостійно до заняття (у процесі відеолекцій, інтерактивних ресурсів, презентацій тощо), під час аудиторної роботи основна увага зосереджувалась на практичному застосуванні знань, виконанні завдань та обговоренні реальних кейсів англійською мовою. Також ефективним виявився метод змішаного навчання (Blended Learning), який інтегрує елементи традиційного очного навчання з можливостями онлайн-комунікації. Такий формат виявився особливо цінним в умовах дистанційної освіти, оскільки забезпечував гнучкий доступ до навчальних матеріалів, можливість виконання завдань у зручний час, участь у віртуальних форумах, обговореннях, онлайн-зустрічах, а також отримання зворотного зв’язку від викладача у синхронному або асинхронному режимі. Інтеграція цих методів сприяла підвищенню рівня автономності студентів, розвитку навичок саморегуляції та формуванню у них відповідального ставлення до освітнього процесу.

Висновки. У результаті дослідження обґрунтовано модель інтегрованого навчання професійно-спрямованої англійської мови майбутніх соціальних працівників, націлену на формування їхньої англомовної професійно-спрямованої підготовленості у процесі фахової підготовки. Визначено мету, методологічні підходи, етапи реалізації моделі та педагогічні умови, що забезпечують ефективну інтеграцію мовної і фахової складових освітнього процесу. Доведено, що реалізація моделі за умови формування позитивної

мотивації здобувачів, інтеграції англійської мови з професійними дисциплінами, моделювання проблемно-зорієнтованого освітнього середовища та залучення майбутніх соціальних працівників до активної самостійної професійно-спрямованої англомовної діяльності сприяє підвищенню рівня їхньої професійно-спрямованої англомовної підготовленості. Визначені критерії та рівні сформованості досліджуваної підготовленості дали змогу здійснити комплексну оцінку результативності експериментального навчання. Перспективи подальших досліджень вбачаються у вдосконаленні змісту та методичного забезпечення інтегрованого навчання іншомовної професійної підготовки з урахуванням цифрових освітніх технологій та міжкультурного компонента.

Література:

1. Богуш А. М. Комунікативно-мовленнєвий супровід професійно-спрямованого мовлення майбутніх фахівців дошкільної освіти. Зб. наук. пр. пед. науки. М-во освіти і науки України, Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2014. Вип. 65. С. 220-224

2. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Видання друге, доповнене й виправлене. Рівне: Волинські обереги, 2011. 552 с.

3. Павелків К. М. Іншомовна підготовка майбутніх фахівців соціального профілю: чинники та суперечності в реалізації. Молодь і ринок, 2018, № 11(166), с. 79-85.

4. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: Підручник для студентів педагогічних факультетів. Київ: Ґенеза, 1999. 368 с

5. Ткачов, С. І., Ткачова, Н. О., Ткачов, А. С., Байдала, В. В. (2025). Безперервний розвиток міжкультурної компетентності здобувачів освіти в процесі іншомовного навчання: від середньої до вищої школи. Педагогічна академія: Наукові записки, (23), 5-14.

References:

1. Bohush A. M. Komunikatyvno-movlennievyi suprovid profesiino-spriamovanoho movlennia maibutnikh fakhivtsiv doshkilnoi osvity. [Communicative and speech support for professionally-oriented speech of future preschool educational specialists]Zb. nauk. pr. ped. nauky. M-vo osvity i nauky Ukrainy, Kherson. derzh. un-t. Kherson, 2014. Vyp. 65. 220-224 [in Ukrainian].

2. Honcharenko S. U. (2011). Ukrainskyi pedahohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk. [Ukrainian pedagogical encyclopedic dictionary]. Rivne: Volynski oberegy. [in Ukrainian].

3. Pavelkiv, K. M. (2018). Inshomovna pidhotovka maibutnikh fakhivtsiv sotsialnoho profilu: Chynnyky ta superiechnosti v realizatsii [Foreign language training of future social specialists: Factors and contradictions in implementation]. Molod i rynok, 11(166), 79-85. [in Ukrainian]

4. Savchenko O. Y. (1999). Dydaktyka pochatkovoi shkoly: Pidruchnyk dlia studentiv pedahohichnykh fakultetiv. [Primary school didactics: Textbook for students of pedagogical faculties]. Kyiv: Geneza. [in Ukrainian].

5. Tkachov, S. I., Tkachova, N. O., Tkachov, A. S., & Baidala, V. V. (2025). Bezperervnyi rozvytok mizhkulturnoi kompetentnosti zdobuvachv osvity v protsesi inshomovnoho navchannia: vid serednoi do vyshchoi shkoly [Continuous development of intercultural competence of students in the process of foreign language teaching: from secondary to higher education]. Pedahohichna akademiia: Naukovi zapysky, (23), 5-14. [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 10.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 25.02.2026

УДК 378.147

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1512-1521

Муравська Світлана Миколаївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри професійної та авіаційної мовної підготовки, Українська державна льотна академія, м. Кропивницький, https://orcid.org/0000-0001-8123-7293

Царьова Людмила Василівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри професійної та авіаційної мовної підготовки, Українська державна льотна академія, м. Кропивницький, https://orcid.org/0000-0003-4458-8355

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ДО ПРОФЕСІЙНОГО ІНШОМОВНОГО СПІЛКУВАННЯ

Анотація. У статті проаналізовано проблему формування готовності майбутніх фахівців до професійного іншомовного спілкування. Констатовано, що професійне іншомовне спілкування є критичною детермінантою підготовки майбутніх авіафахівців, оскільки від рівня їх здібностей вести радіообмін англійською мовою залежить безпека в авіаційній галузі. Зазначено, що для здійснення успішної професійної іншомовної комунікації в авіації існує багато перешкод: формалізм термінології радіообміну; уживання в мовленні стереотипних формул (використання стандартної фразеології); лаконічність повідомлень; компактне використання різних речень за метою висловлення: розповідних, питальних, спонукальних; неможливість використання допоміжних, невербальних засобів (міміки, жестів тощо), що спричинене віддаленістю від землі та відсутністю зорового контакту зі співрозмовником; спонтанність та ситуативність, які пов'язані з ймовірністю виникнення нестандартних та особливих умов льотної діяльності; неможливо заздалегідь спланувати повітряну ситуацію та спрогнозувати мовну поведінку комунікантів; наявність абревіатур, скорочень, цифр, букв, кодів, що потребує концентрації мисленнєвих зусиль і проведення деяких мовленнєво-мисленнєвих операцій та розрахунків, що створює додаткове психологічне навантаження; обмежений запас професійної лексики та використання спрощених граматичних форм, що звужує можливість використання синонімів, допоміжних слів, довгих фраз, складнопідрядних речень; відсутність інтонаційного забарвлення; наявність комунікативних бар'єрів (фонетичних (фонетичні відхилення у вимові звуків); технічних (штучні шуми та перешкоди); психологічних (страх за життя пасажирів може вплинути на розуміння вказівок у нестандартних та особливих умовах польоту, спричинити заїкання); смисловий (різне тлумачення

повідомлення на міжкультурному рівні, яке може бути спричинене різним походженням комунікантів, для яких англійська мова не є рідною).

Окреслено практичні аспекти формування готовності майбутніх авіа-фахівців до професійного іншомовного спілкування. Акцентовано увагу на комплексному підході до даної проблеми. Запропоновано план проведення заняття, на якому завдяки системному підходу відбувається формування іншомовної компетенції, яка є невід'ємною передумовою формування готовності майбутніх фахівців до професійного іншомовного спілкування.

Ключові слова: готовність до професійного іншомовного спілкування, підготовка авіаційних фахівців, іншомовна компетенція, професійна комунікація, шкала ІКАО, Додатковий курс англійської мови (мова ІКАО).

Muravska Svitlana Mykolayivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Professional and Aviation Language Training, Ukrainian State Flight Academy, Kropyvnytskyy, https://orcid.org/0000-0001-8123-7293

Tsarova Liudmyla Vasylivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Professional and Aviation Language Training, Ukrainian State Flight Academy, Kropyvnytskyy, https://orcid.org/0000-0003-4458-8355

PRACTICAL ASPECTS OF FUTURE SPECIALISTS' READINESS FOR PROFESSIONAL FOREIGN LANGUAGE TRAINING

Abstract. The problem of future specialists' readiness for foreign language professional communication has been analyzed in the given article. It has been defined that foreign language professional communication is a critical determinant of the training of future aviation specialists, since safety in the aviation industry depends on the level of their ability to conduct radio communication in English. It is noted that there are many obstacles to successful foreign language professional communication in aviation: formalism of radio exchange terminology; the use of stereotypical formulas in speech (the use of standard phraseology); conciseness of messages; compact use of different sentences according to the purpose of expression: narrative, interrogative, persuasive; spontaneity and situationality, which are associated with the likelihood of non-standard and special conditions of flight activity; it is impossible to plan the air situation in advance and predict the speech behavior of communicators; the presence of abbreviations, acronyms, numbers, letters, codes, which requires concentration of mental effort and the performance of certain speech and mental operations and calculations, which creates additional psychological stress; limited supply of professional vocabulary and use of simplified grammatical forms, which narrows the possibility of using synonyms, auxiliary words, long phrases, complex sentences; lack

of intonation coloring; the presence of communication barriers (phonetic (phonetic deviations in the pronunciation of sounds); technical (artificial noises and obstacles); psychological (fear for the lives of passengers can affect the understanding of instructions in non-standard and special flight conditions, cause stuttering); semantic (different interpretation of the message at the intercultural level, which may be caused by the different origins of communicants for whom English is not their native language).

The practical aspects of forming the readiness of future aviation specialists for foreign language professional communication are outlined. The focus is made on a comprehensive approach to this problem. A lesson plan is proposed, in which, thanks to a systematic approach, foreign language competence is formed, which is an integral prerequisite for forming the readiness of future specialists for foreign language professional communication.

Keywords: readiness for foreign language professional communication, training of aviation specialists, foreign language competence, professional communication, ICAO scale, Additional English course (ICAO language).

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації, інтернаціоналізації ринку праці та активного розвитку міжнародного наукового й професійного співробітництва зростає потреба у фахівцях, здатних до ефективного професійного іншомовного спілкування. Інтеграція України до європейського та світового освітнього простору, зокрема в контексті реалізації положень Болонського процесу, актуалізує вимоги до підготовки конкурентоспроможних спеціалістів, які володіють іноземними мовами на рівні, достатньому для здійснення професійної діяльності в міжкультурному середовищі. У даному контексті проблема формування готовності майбутніх фахівців до професійного іншомовного спілкування набуває особливої наукової та практичної значущості.

Професійне іншомовне спілкування розглядається не лише як засіб обміну інформацією, а як складний інтегративний феномен, що поєднує мовну, комунікативну, соціокультурну, професійну та особистісну складові. Воно передбачає здатність спеціаліста адекватно використовувати іноземну мову в типових і нестандартних професійних ситуаціях, здійснювати міжкультурну взаємодію, презентувати результати власної діяльності, брати участь у міжнародних проєктах, переговорах і наукових дискусіях. Таким чином, йдеться не лише про сформованість мовних навичок, а про комплексну готовність до професійної діяльності в іншомовному середовищі.

Аналіз наукових досліджень засвідчує, що проблема готовності особистості до професійної діяльності є предметом міждисциплінарного вивчення в педагогіці, психології та лінгводидактиці. Водночас питання структурних компонентів, критеріїв і рівнів сформованості готовності саме до професійного іншомовного спілкування потребує подальшого теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки. Особливої актуальності набуває

розроблення педагогічних умов, методів і технологій, які забезпечують цілеспрямоване формування зазначеної готовності в процесі фахової підготовки у закладах вищої освіти.

Отже, зростання вимог до професійної мобільності, міжкультурної компетентності та конкурентоспроможності сучасного фахівця зумовлює необхідність комплексного дослідження сутності, структури та шляхів формування готовності до професійного іншомовного спілкування. Саме це і визначає актуальність обраної теми та окреслює перспективи подальших наукових розвідок у зазначеному напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності, зокрема й до професійного спілкування, є надзвичайно актуальною в сучасній науковій літературі. Так, питання сутності, змісту та загальних аспектів формування іншомовної комунікативної компетентності в системі вищої освіти знайшли належне висвітлення в роботах Ю. Аркушиної, Т. Горохівської, О. Ієвлєва, В. Кобрина, Н. Мукан, М. Паласюка, Н. Чубінської, Т. Пахомової та інших.

Проблемою навчання професійно орієнтованого іншомовного спілкування займалися П. Образцов, О. Тарнопольський; формування комунікативних умінь (С. Ніколаєва; І. Секрет); моделювання ситуацій професійної діяльності (О. Бернацька, Г. Панова); навчання професійно орієнтованого іншомовного спілкування фахівців авіаційного профілю (Л. Герасименко, І. Демченко, Л. Зеленська, М. Ломакіна, О. Москаленко, В. Півень, С. Тимченко); формування готовності до іншомовного спілкування (Л. Гапоненко, Н. Логутіна).

Мета статті – проаналізувати практичні аспекти готовності майбутніх фахівців авіаційного навчального закладу до професійного іншомовного спілкування.

Виклад основного матеріалу. Проблема викладання англійської мови в авіаційному навчальному закладі має свою специфіку. Актуальність проблеми підготовки висококваліфікованих фахівців визначається соціально-економічними, політичними, культурними чинниками та вимогами сьогодення. Але незмінною передумовою успішної самореалізації майбутніх фахівців є здатність до професійного іншомовного спілкування.

О.Можаровська визначає професійно орієнтоване іншомовне спілкування як «інструмент професійного та особистісного розвитку фахівця, який володіє комплексом умінь комунікативного характеру, що проявляється в професійних ситуаціях під час вирішення управлінських завдань і міжкультурної взаємодії» [6, С. 129].

Т. Дементьєва розглядає професійну комунікацію студентів як сукупність мотивованих знань, навичок і вмінь, необхідних для здійснення мовленнєвої діяльності в навчально-професійній сфері. Дослідниця, проаналізувавши науково-методичні праці, виокремлює такі основні компоненти: мотиваційний, що передбачає розвиток мотивів навчання та прищеплення інтересу до вивчення

наукового стилю мовлення; мовний, який пов'язаний з теоретичними знаннями мови, лексико-граматичними навичками та вміннями граматично правильно будувати речення; предметно-мовленнєвий, який забезпечує набуття знань про зміст предмета, удосконалення лексичних умінь, а також монологічного та діалогічного мовлення у навчально-професійній сфері; прагматичний, який зумовлює оволодіння знаннями щодо доцільності вживання відповідних конструкцій, уміннями брати участь у комунікації у зв'язку з намірами та ситуаціями спілкування, нормами мовленнєвого етикету [2].

І. Демченко у межах дослідження характеризує професійну комунікацію авіаційних фахівців наступними чинниками:

- формалізм термінології радіообміну;
- уживання в мовленні стереотипних формул (використання стандартної фразеології);
- лаконічність повідомлень; компактне використання різних речень за метою висловлення: розповідних, питальних, спонукальних;
- неможливість використання допоміжних, невербальних засобів (міміки, жестів тощо), що спричинене віддаленістю від землі та відсутністю зорового контакту зі співрозмовником;
- спонтанність та ситуативність, які пов'язані з ймовірністю виникнення нестандартних та особливих умов льотної діяльності; неможливо заздалегідь спланувати повітряну ситуацію та спрогнозувати мовну поведінку комунікантів;
- наявність абревіатур, скорочень, цифр, букв, кодів, що потребує концентрації мисленнєвих зусиль і проведення деяких мовленнєво-мисленнєвих операцій та розрахунків, що створює додаткове психологічне навантаження;
- обмежений запас професійної лексики та використання спрощених граматичних форм, що звужує можливість використання синонімів, допоміжних слів, довгих фраз, складнопідрядних речень; відсутність інтонаційного забарвлення;
- наявність комунікативних бар'єрів (фонетичних (фонетичні відхилення у вимові звуків); технічних (штучні шуми та перешкоди); психологічних (страх за життя пасажирів може вплинути на розуміння вказівок у нестандартних та особливих умовах польоту, спричинити заїкання); смисловий (різне тлумачення повідомлення на міжкультурному рівні, яке може бути спричинене різним походженням комунікантів, для яких англійська мова не є рідною) [3, С. 47].

Відповідно до оновлених вимог ІКАО, що набули чинності 01 березня 2008 р., важливою вимогою до пілотів та диспетчерів цивільної авіації є високий рівень володіння англійською мовою. Комунікативні вміння пілотів та диспетчерів оцінюються за критеріями володіння англійською мовою, до яких належать: вільність говоріння, взаємодія, словниковий запас, граматичні конструкції, вимова, розуміння. Комунікативні вміння пілотів та диспетчерів оцінюються за шкалою ІКАО, яка передбачає шість рівнів засвоєння англійської мови: експертний (6-й рівень); високий (5-й рівень); робочий (4-й операційний

рівень); рівень, нижчий за середній (3-й рівень); початковий рівень (2-й рівень) та рівень, нижчий за початковий (1-й рівень). Визначений шкалою ІКАО 4-й операційний рівень володіння англійською мовою стає мінімально допустимим для виконання й обслуговування міжнародних польотів.

За цією шкалою четвертий рівень прийнято вважати за робочий з такими вимогами [9]:

1. Вимова, наголос, ритм та інтонація знаходяться під впливом рідної мови, але тільки іноді заважають легкості розуміння.

2. Основні граматичні структури та моделі речень використовуються творчо і звичайно добре контролюються. Помилки можуть виникати, особливо в незвичайних та несподіваних умовах, але рідко заважають розумінню.

3. Обсяг та точність лексичних одиниць звичайно відповідають умовам для ефективного спілкування на загальні, конкретні та пов'язані з роботою теми. Коли словникового запасу недостатньо в незвичайних та несподіваних умовах, часто успішно використовується перефразування.

4. Темп мовлення достатній, може бути зниження швидкості з переходу від шаблонного та розповідного мовлення до спонтанної бесіди, але це не заважає ефективному спілкуванню. Обмежено використовуються дискурсивні маркери та сполучні слова. Заповнювачі мовлення не заважають.

5. Розуміння цілком правильне на загальні, конкретні та пов'язані з роботою теми, коли використовується акцент чи варіант мови. Коли мовець зустрічається з лінгвістичною або ситуативною складністю, чи несподіваним поворотом подій, розуміння може бути сповільнене чи потребувати додаткових роз'яснювальних стратегій.

6. Відповіді звичайно негайні, влучні та інформативні. Обмін репліками може бути ініційований чи підтриманий, коли трапляється неочікуваний поворот подій. З очевидним нерозумінням мовець справляється, використовуючи стратегії з перевірки, запиту чи з'ясування [7].

Зараз роглянемо більш детально як відбувається робота викладача з курсантами Української державної льотної академії щодо формування їхньої готовності до професійного іншомовного спілкування. Як показує практика та наші спостереження, цей процес є багатогранним та триває протягом всього навчання та професійної діяльності фахівців.

В процесі формування готовності майбутніх фахівців до професійного іншомовного спілкування особливого значення набуває поняття лінгвістичної компетентності. І.Волкова, досліджуючи готовність майбутніх офіцерів до професійного іншомовного спілкування, зазначала, що розвиток лінгвістичної компетентності – це складний, довготривалий процес, що передбачає комплексний розвиток чотирьох видів мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, письмо, говоріння); оволодіння загальною лексикою та фаховою термінологією; засвоєння норм базової граматики та фонетики іноземної мови для успішного виконання професійних комунікативних завдань [1]. Всі зазначені

особливості є актуальними і в процесі формування готовності до іншомовного професійного спілкування майбутніх авіаційних фахівців.

Згідно з навчальним планом курсанти ОПП «Льотна експлуатація повітряних суден» вивчають такі дисципліни: «Іноземна мова (англійська)» та «Професійна англійська мова». Мету та завдання вивчення цих дисциплін розкрито в статті І.Демченко [4]. Саме з цієї причини ми не будемо зупинятися на даному аспекті.

Особливий інтерес в рамках нашого дослідження становить навчальна дисципліна «Додатковий курс англійської мови (мова ІКАО)». Дана дисципліна є вибірковою і викладається у 7-8 семестрах. Базовим є підручник *Check Your Aviation English by H.Emery, A.Roberts [8]* .

Коли курсанти починають вивчення даного предмету, вони вже володіють значним багажем знань із загальної та професійної англійської мови, включаючи фразеологію радіообміну, тому формування готовності до професійного іншомовного спілкування відбувається достатньо легко, виключаючи будь-які суттєві перешкоди та труднощі.

Як зазначено в робочій програмі, **метою вивчення дисципліни** «Додатковий курс англійської мови (мова ІКАО)» є формування навичок ефективного спілкування англійською мовою в авіаційній галузі відповідно до стандартів Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО).

Дана навчальна дисципліна спрямована на досягнення необхідного рівня володіння мовою для забезпечення безпечної та чіткої комунікації між пілотами, диспетчерами та іншими фахівцями цивільної авіації, що дає можливість формування авіаційного фахівця, який здатний працювати в професійному середовищі [5].

Завдання навчальної дисципліни полягає в опрацюванні основної термінології авіаційної тематики, формуванні особливих знань, відповідно до документів ІКАО для оволодіння комунікативною мовленнєвою компетентністю авіаційного фахівця для досягнення запланованого 4 мовленнєвого рівня підготовки ІКАО та ефективної роботи а авіаційній сфері, а також формування здатності адаптувати мовні знання до реальних умов роботи, швидко реагувати на зміни та ефективно вирішувати комунікативні завдання [5].

Як відбувається формування готовності майбутніх авіаційних фахівців до професійного іншомовного спілкування? Розглянемо більш детально план уроку:

1. Введення в англомовну атмосферу. Викладач запитує як студенти себе сьогодні почувають, використовуючи картинки різних тварин. Цей елемент було запозичено з соціально-емоційного навчання, і він має актуальність у зв’язку з війною в Україні. Саме тому, почуття та емоції наших курсантів мають для нас першочергове значення.

2. Після оголошення теми та мети заняття, студенти знайомляться з картинкою, на якій зображено одну з авіаційних пригод. Використовуючи

запропоновану лексику, курсанти описують картинку, роблячи свої припущення. Прослуховування аудіозапису дає зрозуміти, чи були їхні припущення вірними.

3. Наступним етапом є робота з аудіювання. Зазвичай воно включає аудіозаписи із авіаційної англійської мови та фразеології радіообміну. Виконання завдань (True/False, fill in the gaps, correct the mistakes, answer the questions) допомагає перевірити розуміння прочитаного.

4. У граматичній вправі пропонується з поданих слів скласти речення, які звучали в аудіозаписах. Таким чином, відбувається формування граматичної компетентності майбутніх авіафахівців.

5. Рольова гра. Пілот та диспетчер мають провести переговори з приводу пригоди, яка відбулася. І тут курсанти застосовують всі знання, які вони отримали з професійних дисциплін, а також з предметів «Іноземна мова (англійська)» та «Професійна англійська мова».

6. Робота з новими ЛО. Курсанти отримують завдання поєднати нові ЛО з дефініціями (визначеннями).

7. Процес закріплення нових ЛО. Курсантам пропонується вставити нові ЛО в текст для їх закріплення.

8. Дискусія. Курсантам пропонуються питання з даної тематики для висловлення власної точки зору, наведення аргументів, прикладів авіаційних пригод, аналізу дій пілота та розроблення плану уникнення аварійної ситуації.

Таким чином, на одному занятті ми здійснюємо комплексну підготовку готовності майбутніх авіафахівців до професійного іншомовного спілкування. Автентичний підручник та аудіозаписи значно полегшують роботу викладача та покращують результати курсантів, готуючи їх до вирішення складних професійних завдань.

Висновки.

Результати проведеного дослідження довели, що в процесі формування готовності майбутніх авіафахівців до професійного іншомовного спілкування іншомовна компетентність відіграє провідну роль.

Професійне іншомовне спілкування є ключовим аспектом підготовки майбутніх пілотів та авіадиспетчерів.

Саме від їх здібностей вести радіообмін англійською мовою залежить життя великої кількості пасажирів. Людський фактор залишається провідною причиною авіаційних катастроф. Зважаючи на цей факт, дослідження у даному руслі набувають особливої актуальності.

Після закінчення війни розпочнеться активна розбудова нашої держави. Особливе місце тут буде належати авіаційній галузі. І тоді попит на пілотів та авіадиспетчерів, які готові до професійного іншомовного спілкування, зросте у значній мірі.

Перспективним напрямком даного дослідження може бути вивчення особливостей формування підготовки майбутніх авіафахівців до професійного іншомовного спілкування та міжкультурної комунікації.

Література:

1. Волкова І.В. Деякі особливості формування готовності майбутніх офіцерів до професійного іншомовного спілкування. Педагогічна Академія: наукові записки. 2025. №15. Режим доступу: https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/730
2. Дементьєва Т.І. Формування комунікативної компетенції студентів-іноземців підготовчих факультетів у процесі навчання: автореф. дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання (мова та література)». Харків, 2005. 19 с.
3. Демченко І.В. Взаємозв'язок професійної та міжкультурної професійної комунікації в авіаційній галузі. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2022. № 54. С.46-49.
4. Демченко І.В. Особливості англомовної професійної підготовки майбутніх фахівців авіаційної галузі у льотних закладах вищої освіти. Вісник університету ім. Альфреда Нобеля. Сер.: Філологічні науки. 2021. №1 (21). С.261-267.
5. Зеленська Л.М., Півень В.В. Робоча програма з навчальної дисципліни «Додатковий курс англійської мови (мова ІКАО)». Кропивницький: УДЛА, 2025. 14 с.
6. Можаровська О. Е. Навчання професійно орієнтованого іншомовного спілкування студентів технічних освітніх закладів як педагогічна проблема. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 2020. №57. С. 125-129.
7. Печена Л. С. Формування ключових компетентностей майбутніх авіаційних диспетчерів як умова готовності до професійної діяльності. Вісник НАУ. 2011. №2. С. 193-198.
8. Emery H. Roberts A. (2010). *Check Your Aviation English*. Oxford Aviation Academy: Mc.Millan. 2010. 129 p.
9. Doc 9835 – AN/453. *Manual on the Implementation of ICAO Language Proficiency Requirements* // ICAO, 2004.

References

1. Volkova I.V. (2025). Deiaki osoblyvosti formuvannia hotovnosti maibutnikh ofitseriv do profesiinoho inshomovnoho spilkuvannia [Some features of the formation of future officers' readiness for professional foreign language communication]. *Pedahohichna Akademiia: Naukovi Zapysky, 15.* Retrieved from https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/730 [in Ukrainian].
2. Dementieva T.I. (2005). Formuvannia komunikatyvnoi kompetentsii studentiv-inozemtsiv pidhotovchykh fakultetiv u protsesi navchannia [Formation of communicative competence of foreign students of preparatory faculties in the learning process]. Extended abstract of candidate's thesis, Kharkiv [in Ukrainian].
3. Demchenko I.V. (2022). Vzaiemozviazok profesiinoi ta mizhkulturnoi profesiinoi komunikatsii v aviatsiinii haluzi [The relationship between professional and intercultural professional communication in the aviation industry]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Filolohiia, 54*, 46-49 [in Ukrainian].
4. Demchenko I.V. (2021). Osoblyvosti anhlomovnoi profesiinoi pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv aviatsiinoi haluzi u lotnykh zakladakh vyshchoi osvity [Features of English-language professional training of future aviation industry specialists in higher education institutions]. *Visnyk universytetu im. Alfreda Nobelia. Ser.: Filolohichni nauky, 1 (21),* 261-267 [in Ukrainian].
5. Zelenska L.M., Piven V.V. (2025). Robocha prohrama z navchalnoi dystsypliny «Dodatkovyi kurs anhliiskoi movy (mova IKAO)» [Work program for the academic discipline "Additional English course (ICAO language)"]. Kropyvnytskyi: UDLA [in Ukrainian].
6. Mozharovska O. E. (2020). Navchannia profesiino oriientovanoho inshomovnoho spilkuvannia studentiv tekhnichnykh osvitnikh zakladiv yak pedahohichna problema [Teaching

professionally oriented foreign language communication to students of technical educational institutions as a pedagogical problem]. *Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy, 57,* 125-129 [in Ukrainian].

7. Pechena L. S. (2011). Formuvannia kliuchovykh kompetentnostei maibutnikh aviatsiinykh dyspetcheriv yak umova hotovnosti do profesiinoi diialnosti [Formation of key competencies of future air traffic controllers as a condition for readiness for professional activity]. *Visnyk NAU, 2*, 193-198 [in Ukrainian].

8. Emery H. Roberts A. (2010). *Check Your Aviation English*. Oxford Aviation Academy: Mc.Millan. 2010. 129 p.

9. Doc 9835 – AN/453. *Manual on the Implementation of ICAO Language Proficiency Requirements* // ICAO, 2004.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 341.221.4:378(4-11)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1522-1534

Овчаренко Олена Анатоліївна магістр психології, здобувачка третього освітньо-наукового рівня вищої освіти, ДЗ «Луганський національний університет ім. Тараса Шевченко», https://orcid.org/0000-0002-2426-6386

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ КАНАДСЬКОЇ МОДЕЛІ «INTERNATIONALIZATION AT HOME» У СИСТЕМУ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (АДАПТАЦІЯ ДОСВІДУ УНІВЕРСИТЕТУ НЬЮ-БРАНСВІКА)

Анотація. У статті представлено комплексне теоретико-методологічне та прикладне дослідження процесів інтернаціоналізації вищої освіти в умовах сучасних глобальних викликів та обмеженої фізичної мобільності. Автор здійснює ґрунтовний аналіз концепції «інтернаціоналізації вдома» (Internationalization at Home), яка розглядається не просто як альтернатива традиційному академічному обміну, а як цілісна стратегія модернізації освітнього простору, спрямована на формування глобальної компетентності всіх без винятку студентів у межах їхнього рідного кампусу. Центральним об'єктом дослідження виступає досвід університету Нью-Брансвіка (Атлантична Канада), де модель IaH інтегрована в офіційну стратегію розвитку «UNB Toward 2030» та реалізується через систему «Internationalization of the Curriculum».

Наукова новизна роботи полягає в обґрунтуванні професійної суб’єктності майбутнього фахівця як фундаментальної педагогічної умови успішності інтернаціоналізації. Автор доводить, що ефективність таких інструментів, як віртуальна мобільність та технологія COIL (Collaborative Online International Learning), безпосередньо залежить від здатності студента діяти як активний суб'єкт власного навчання.

У статті розкрито сутність суб’єктності як здатності до самостійного вибору, відповідальної комунікації та критичної рефлексії в мультикультурному цифровому середовищі.

Особливу увагу приділено тому, що віртуальний формат взаємодії, позбавлений фізичного занурення в інокультурне середовище, потребує від здобувача освіти вищого рівня автономії та внутрішньої стійкості.

У роботі деталізовано три ключові педагогічні умови адаптації канадського досвіду в Україні: орієнтація на розвиток суб’єктної позиції студента через методи рефлексивного навчання; методична та технологічна готовність викладацького складу до ролі фасилітаторів міжнародного діалогу; створення інклюзивного цифрового кроскультурного середовища (віртуальних кампусів та кабінетів).

Імплементація досвіду університету Нью-Брансвіка дозволить українським закладам вищої освіти не лише підтримувати міжнародну активність у складні часи, а й забезпечити високу конкурентоспроможність випускників на світовому ринку праці. Також визначені перспективи подальших досліджень, серед яких розробка діагностичного інструментарію для вимірювання динаміки розвитку суб'єктності в умовах віртуальної інтернаціоналізації.

Ключові слова: інтернаціоналізація вдома, «Internationalization at Home», університет Нью-Брансвіка, професійна суб'єктність, віртуальна мобільність, технологія COIL, глобальна компетентність, вища освіта України, цифрова фасилітація.

Ovcharenko Olena Anatoliivna Master of Psychology, PhD student, State Institution "Luhansk Taras Shevchenko National University", https://orcid.org/0000-0002-2426-6386

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR IMPLEMENTING THE CANADIAN "INTERNATIONALIZATION AT HOME" MODEL INTO UKRAINE'S HIGHER EDUCATION SYSTEM (ADAPTING THE EXPERIENCE OF THE UNIVERSITY OF NEW BRUNSWICK)

Abstract. This article presents a comprehensive theoretical, methodological, and applied study of higher education internationalization processes in the context of contemporary global challenges and limited physical mobility. The author provides a thorough analysis of the «Internationalization at Home» concept, which is viewed not merely as an alternative to traditional academic exchange but as a holistic strategy for modernizing the educational space. This strategy aims to foster global competence among all students within their local campus environment. The central object of the study is the experience of the University of New Brunswick (Atlantic Canada), where the IaH model is integrated into the official "UNB Toward 2030" strategic plan and implemented through the «Internationalization of the Curriculum» system.

The scientific novelty of the work lies in substantiating professional student agency as a fundamental pedagogical condition for successful internationalization. The author demonstrates that the effectiveness of such tools as virtual mobility and Collaborative Online International Learning (COIL) directly depends on the student's ability to act as an active subject of their own learning. The article reveals the essence of agency as the capacity for independent choice, responsible communication, and critical reflection within a multicultural digital environment. Special emphasis is placed on the fact that the virtual interaction format, lacking physical immersion in a foreign cultural environment, requires a higher level of autonomy and internal resilience from the learner.

The paper details three key pedagogical conditions for adapting the Canadian experience in Ukraine: orienting the educational process toward developing the

student's agentic position through reflective learning methods; ensuring the methodological and technological readiness of faculty members to act as facilitators of international dialogue; creating an inclusive digital cross-cultural environment (virtual campuses and offices).

Implementing the experience of the University of New Brunswick allows Ukrainian higher education institutions not only to maintain international activity during challenging times but also to ensure the high competitiveness of graduates in the global labor market. The article concludes by defining prospects for further research, including the development of diagnostic tools to measure the dynamics of agency development under conditions of virtual internationalization.

Keywords: «Internationalization at Home» (IaH), University of New Brunswick, professional student agency, virtual mobility, COIL technology, global competence, higher education in Ukraine, digital facilitation.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку світової вищої освіти характеризується глибокою трансформацією освітніх парадигм під впливом процесів глобалізації та цифровізації. У XXI столітті формування глобальної компетентності випускника стає критичною потребою для його успішної самореалізації на міжнародному ринку праці. Для України це питання набуває особливої гостроти у зв'язку з євроінтеграційними прагненнями та необхідністю підготовки фахівців, здатних ефективно діяти у полікультурному середовищі.

Реалії воєнного стану та пов'язані з ними обмеження мобільності створили безпрецедентні виклики для традиційних форм інтернаціоналізації. Фізичний виїзд студентів за кордон для навчання чи стажування наразі є доступним лише обмеженому колу осіб, що породжує проблему освітньої нерівності. У цьому контексті особливої актуальності набуває концепція «інтернаціоналізації вдома» (Internationalization at Home), яка дозволяє інтегрувати міжнародний досвід безпосередньо у навчальний процес вітчизняних університетів. Канада, і зокрема її Атлантичний регіон, є одним з лідерів у розробці та впровадженні інноваційних стратегій «Internationalization at Home». Досвід університету Нью-Брансвіка заслуговує на окрему увагу, оскільки він демонструє успішне поєднання технологічних рішень із фокусом на особистісному розвитку студента. Проте механічне копіювання іноземних моделей є неефективним без урахування внутрішніх психолого-педагогічних чинників навчання. Тому сьогодні постає нагальна потреба у визначенні конкретних педагогічних умов, за яких канадський досвід університету Нью-Брансвіка може бути адаптований в Україні для формування суб'єктного та глобально компетентного фахівця. Аналіз моделі «інтернаціоналізації вдома» дозволить створити дієвий механізм підготовки кадрів, здатних до продуктивної діяльності у глобальному світі, незважаючи на зовнішні обмеження. Вивчення цього питання є стратегічно важливим для модернізації змісту української вищої освіти та забезпечення її конкурентоспроможності.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Проблема інтернаціоналізації вищої освіти та формування глобальної компетентності перебуває у центрі уваги багатьох сучасних дослідників. Питання інтернаціоналізації вищої освіти та її впливу на якість підготовки фахівців активно досліджуються у науковому дискурсі європейських та канадських науковців (Б. Нільссон (Bengt Nilsson), Дж. Білен (Jos Beelen), Е. Джонс (Elspeth Jones), Дж. Найт (Jane Knight) та інші). Вагомий внесок у вивчення процесів глобалізації освітнього простору та порівняльний аналіз систем вищої освіти країн Заходу зробили українські вчені В. Андрущенко, Ю. Грищук, С. Калашнікова, Н. Кіш, І. Мигович, О. Радомський та ін. І. Мигович ґрунтовно досліджує стратегії інтернаціоналізації та інноваційні моделі підготовки фахівців у контексті європейського та світового досвіду. Дослідниця акцентує, що міжнародна мобільність є невід'ємною частиною сучасної вищої освіти, трансформує університети з локальних центрів навчання на глобальні хаби, де формується нове покоління фахівців, здатних працювати в міжнародному середовищі [1; 2].

Поєднання напрацювань українських та європейських дослідників щодо гнучкості освітніх траєкторій дозволяє поглянути на канадську модель університету Нью-Брансвіка не як на ізольований досвід, а як на частину загальносвітового процесу гуманізації та цифровізації освіти.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та визначенні ключових педагогічних умов імплементації канадської моделі «інтернаціоналізації вдома» (Internationalization at Home) у систему вищої освіти України на основі адаптації досвіду університету Нью-Брансвіка; розкритті ролі професійної суб’єктності як фундаментального чинника ефективності віртуальної мобільності та розробці методичних рекомендацій щодо інтеграції канадських освітніх інновацій у процес підготовки майбутніх фахівців в українських реаліях.

Виклад основного матеріалу. Концепція «Інтернаціоналізації вдома» виникла у 1999 році як відповідь на те, що невилика кількість студентів бере участь у програмах мобільності. Термін був запропонований Б. Нільссоном у межах Spring Forum, в інших дослідженнях він заклав фундаментальні теоретичні засади концепції «Internationalization at Home» [3]. Б. Нільссон першим наголосив на важливості надання міжнародного досвіду студентам у межах їхнього рідного кампусу. Основна ідея полягала в тому, щоб використовувати місцеве середовище університету для надання міжнародних і міжкультурних перспектив усім студентам. У 2000 році спеціальна група EAIE опублікувала перший документ із викладом позиції, де «Internationalization at Home» визначалася як будь-яка міжнародна діяльність, крім виїзної мобільності. Важливий теоретичний внесок зробив Йозеф Местенгаузер, який виступав за системний підхід до цього процесу. Зазначається, що з часом концепція еволюціонувала і в 2015 році отримала нове, більш цілеспрямоване визначення. Тепер вона розглядається як інтеграція міжнародних вимірів у формальну та неформальну навчальну програму. Важливою відмінністю є те, що IaH

фокусується виключно на внутрішньому навчальному середовищі, на відміну від «Інтернаціоналізації навчальної програми» (IoC), яка може включати мобільність. Обидві концепції спрямовані на охоплення 100% студентів і не залежать від обов'язкової присутності іноземців або викладання англійською мовою.

Подальший розвиток ця ідея дістала у дослідженнях Дж. Білен (Jos Beelen) та Е. Джонс (Elspeth Jones), які визначили «Internationalization at Home» як цілеспрямовану інтеграцію міжнародних та міжкультурних вимірів у формальний та позаформальний навчальний план для всіх студентів. Автори наводять статистику, яка засвідчує, що 56% європейських університетів у 2015 році уже включили «Internationalization at Home» у свої стратегії. Розвиток технологій та онлайн-співпраця значно розширили можливості для здобуття міжкультурних компетенцій без подорожей. Проте впровадження «Internationalization at Home» потребує переходу від простого підрахунку кількості партнерств до оцінювання результатів навчання. Для успіху цієї ініціативи необхідний постійний професійний розвиток академічного персоналу: «Впровадження інтернаціоналізації вдома (Internationalisation at Home) вимагає переходу від орієнтації на ресурси та витрати до орієнтації на результати та їх оцінювання. Це може стати викликом для університетів, які раніше оцінювали свої зусилля з інтернаціоналізації, підраховуючи кількість мобільних студентів і викладачів або кількість міжнародних партнерств. Проте такий перехід є критично важливим, якщо метою є розробка комплексної стратегії інтернаціоналізації» [4, с. 7]. Отже, поняття «інтернаціоналізація вдома» («Internationalization at Home») виникло як відповідь на виклики глобалізації, що вимагали масового доступу до міжнародної освіти незалежно від фінансових чи географічних можливостей студентів. Згідно з точкою зору Дж. Білен та Е. Джонс, інтернаціоналізація вдома – це цілеспрямована інтеграція міжнародних та міжкультурних вимірів у формальний і позаформальний навчальний план для всіх студентів у межах їхнього рідного освітнього середовища. Основна ідея цієї моделі полягає в тому, що глобальна компетентність може і повинна формуватися не лише через перетин державних кордонів, а через якісну зміну змісту освіти та методів взаємодії на локальному рівні.

Екс-президентка Європейської асоціації міжнародної освіти (EAIE) Л. Говард зазначає, що суть концепції «Інтернаціоналізація вдома» («Internationalization at Home») полягає у інтеграції міжнародних та міжкультурних вимірів у формальну та неформальну навчальну програму для всіх студентів у межах домашнього навчального середовища. Дослідниця підкреслює, що близько 10-20% здобувачів вищої освіти беруть у програмах мобільності (Erasmus тощо). Застосування концепції «Інтернаціоналізація вдома» забезпечує міжнародний досвід для решти 80-90% студентів та сприяє формуванню у них міжнародних та міжкультурних результатів навчання: «Більший фокус на інтернаціоналізації «вдома» (навчальна програма, викладання та навчання, міжкультурна компетентність) і менше уваги до ізольованого досвіду «за

кордоном» (мобільність студентів, персоналу, програм, проєктів тощо)» [5, с.25]. На думку Л. Говард, інтернаціоналізація вимагає системних змін культури всього університету, де кожен співробітник відіграє свою роль у створенні глобального освітнього середовища для всіх студентів [5].

Окремий пласт наукових розвідок присвячений канадській моделі інтернаціоналізації. Вагомий внесок у дослідження інтернаціоналізації вносить професорка Онтарійського інституту досліджень у галузі освіти Університету Торонто Дж. Найт (Jane Knight). Її роботи присвячено питанням концепцій та стратегій інтернаціоналізації, забезпечення якості, інституційного менеджменту, академічної мобільності, транскордонної освіти, торгівлі, освітніх хабів та регіоналізації. Дослідниця зазначає: «Концепція «інтернаціоналізації вдома» була розроблена для того, щоб надати більшої ваги стратегіям на базі кампусу, враховуючи нещодавній посилений акцент на міжнародній академічній мобільності. Ці стратегії «вдома» можуть охоплювати міжкультурний та міжнародний виміри в процесі викладання й навчання, дослідженнях, позакласній діяльності, стосунках із місцевими культурними та етнічними спільнотами, а також інтеграцію іноземних студентів і науковців у життя та діяльність кампусу. Проте реальність демонструє картину, де для більшості установ і, власне, країн кількість місцевих студентів, які мають хоча б якийсь досвід навчання за кордоном, міжнародних досліджень чи польової практики, залишається розчаровуючи низькою. Це вимагає приділення більшої уваги зусиллям на рівні кампусу та навчальних програм, щоб допомогти студентам жити в більш взаємопов’язаному та культурно різноманітному світі. Студенти та викладачі потребують глибшого розуміння міжнародних і глобальних проблем, а також кращих міжкультурних навичок, навіть якщо вони ніколи не залишають свою громаду чи країну. Таким є світ, у якому ми живемо зараз, і ще більшою мірою – у майбутньому. Таким чином, університети несуть відповідальність за інтеграцію міжнародних, міжкультурних та порівняльних перспектив у досвід студентів через діяльність у кампусі та віртуальному просторі на додаток до досвіду міжнародної академічної мобільності» [6, с.23]. Питання регіональної специфіки та стратегічного планування в університетах Атлантичної Канади (зокрема Нью-Брансвіка) висвітлюються у звітах Атлантичної асоціації університетів [7], де акцентується увага на використанні віртуальної мобільності для подолання географічної віддаленості регіону.

Університет Нью-Брансвіка (UNB) посідає провідні позиції в освітньому просторі Атлантичної Канади завдяки успішній імплементації гнучких стратегій інтернаціоналізації, адаптованих до викликів цифрової епохи. Основною характеристикою стратегії UNB є послідовний перехід від концепції «елітарної мобільності» до інклюзивної моделі «Internationalization at Home», що охоплює весь контингент здобувачів вищої освіти. Аналіз стратегічних документів University of New Brunswick свідчить про нормативне закріплення моделі «Internationalization at Home». Університет офіційно визначає віртуальну

мобільність та інтернаціоналізацію навчальних планів не як допоміжні, а як пріоритетні інструменти формування глобальної компетентності, що дозволяє забезпечити міжнародний досвід для всього контингенту студентів незалежно від їхньої здатності до фізичного переміщення [8]. Модель «Internationalization at Home» не просто присутня, вона є фундаментальним складником стратегічного планування University of New Brunswick. В офіційних документах університету вона розглядається як інструмент забезпечення рівних можливостей для всіх студентів. План передбачає, що кожен здобувач освіти UNB повинен мати доступ до міжнародного досвіду («international experience for all»), що прямо вказує на модель «Internationalization at Home», оскільки фізична мобільність ніколи не може охопити 100% студентів.

Важливо розуміти, що «Internationalization at Home» не є заміною фізичної мобільності цифровою: це глибинна трансформація освітнього простору, де ключову роль відіграє створення мультикультурної атмосфери в аудиторіях. У межах цієї моделі акцент зміщується з кількості іноземних партнерів на результати навчання, які включають розвиток міжкультурної чутливості, глобальної відповідальності та здатності до критичного мислення. Для українського контексту важливо підкреслити, що «Internationalization at Home» є інструментом демократизації освіти, оскільки вона надає можливість усім здобувачам освіти отримати міжнародний досвід. Акцентуємо, що «інтернаціоналізація вдома» є ефективною лише тоді, коли студент виступає активним суб’єктом, який усвідомлено інтегрує глобальні знання у свою індивідуальну професійну траєкторію. Досвід університету Нью-Брансвіка доводить, що «Internationalization at Home» вимагає від здобувача освіти значно вищого рівня автономії та самоорганізації.

Отже, модель «Internationalization at Home» є складною педагогічною системою, що поєднує інтернаціоналізацію навчальних планів із використанням потенціалу іноземних студентів та цифрових технологій. Вона створює унікальні умови для подолання «культурного етноцентризму». Розгляд «інтернаціоналізації вдома» як стратегічного вектора розвитку української вищої школи дозволяє не лише адаптуватися до умов воєнного часу, а й вийти на новий рівень якості підготовки глобально конкурентоспроможних суб'єктів праці.

Центральним інструментом реалізації цієї моделі в університеті виступає методологія COIL (Collaborative Online International Learning), яка базується на створенні спільних онлайн-курсів, інтегрованих у формальні навчальні плани: «Спільне онлайн-навчання (Collaborative Online International Learning – COIL) – це освітній метод, який став популярним підходом для інтернаціоналізації навчальних програм. Він сприяє засвоєнню студентами змісту дисциплін та розвитку навичок міжкультурного навчання. Ключовим аспектом COIL є співпраця між викладачами двох (або більше) закладів вищої освіти (ЗВО), розташованих у різних країнах, які встановлюють зв’язок, спільно розробляють та координують онлайн-завдання для групової роботи студентів з обох

університетів» [9, с.1078]. На відміну від звичайних дистанційних лекцій, технологія COIL у Нью-Брансвіку передбачає паритетне проектування модулів викладачами та їхніми іноземними партнерами.

Важливою рисою цього підходу є організація групової динаміки, де студенти формують кроскультурні команди для вирішення конкретних професійних кейсів у віртуальному просторі. Такий формат взаємодії виступає потужним стимулом для прояву суб'єктності здобувача, оскільки він змушений брати на себе повну відповідальність за комунікацію та кінцевий результат у гетерогенному середовищі. Для технічного забезпечення моделі «Internationalization at Home» університет використовує спеціалізоване цифрове середовище у формі «віртуальних кабінетів» для міжкультурної взаємодії. Ці кабінети являють собою багатофункціональні платформи, що підтримують асинхронну колаборацію, роботу над спільними хмарними документами та цифрову симуляцію професійних ситуацій.

Крім того, в університеті активно практикується «цифрове наставництво» (e-mentoring), у межах якого студенти з різних країн здійснюють взаємну підтримку під час виконання складних кроскультурних проєктів. Кінцевою стратегічною метою реалізації моделі «Internationalization at Home» в університеті Нью-Брансвіка є розвиток «глобального мислення» (Global Mindset) без необхідності фізичного перетину державних кордонів. Глобальне мислення в канадському педагогічному дискурсі трактується як складне поєднання культурної інтелектуальності (CQ) та етичної відповідальності студента за наслідки своєї діяльності у світовому масштабі.

Особлива увага приділяється методам критичної рефлексії, які дозволяють студентам університету Нью-Брансвіка усвідомлювати власний культурний код через призму досвіду представників інших націй. Дослідження досвіду цього університету доводять, що розвиток глобальних навичок безпосередньо корелює з рівнем професійної суб'єктності, яку ми вивчали у контексті підготовки фахівців східних мов. Студент, який не просто пасивно споживає інформацію, а стає активним суб'єктом віртуального діалогу, демонструє значно вищу готовність до роботи в умовах невизначеності. Таким чином, модель «Internationalization at Home» в університеті Нью-Брансвіка трансформує освітній простір з локального на глобальний за рахунок внутрішніх ресурсів та цифрових інструментів. Саме ця акцентуація на суб'єктності та технологічності робить канадський досвід Нью-Брансвіка надзвичайно перспективним для адаптації в сучасній українській системі вищої освіти.

Реалізація моделі «інтернаціоналізації вдома» в університетах Атлантичної Канади носить системний характер і охоплює широке коло академічних програм – від гуманітарних до інженерних. Така інтеграція міжнародного компонента в навчальні плани дозволяє кожному студенту, незалежно від спеціалізації, розвивати «глобальне мислення» у звичному для нього академічному середовищі. Навчальний процес при цьому трансформується

таким чином, що іноземні студенти, які навчаються в університеті, стають «живими ресурсами» змісту освіти, виступаючи експертами у своїх культурних та соціальних контекстах. Усе це сприяє формуванню активної суб'єктної позиції студента, який вчиться оперувати глобальними категоріями у своїй щоденній навчальній діяльності. Таким чином, модель «Internationalization at Home» в Атлантичній Канаді доводить, що глобальна компетентність є результатом не фізичного переміщення, а глибокої трансформації змісту та методики кожної академічної програми.

Ефективна імплементація канадського досвіду «Internationalization at Home» в українську вищу школу потребує визначення конкретних педагогічних умов, що забезпечать стійкість освітнього результату в умовах соціальної турбулентності. Першою та засадничою педагогічною умовою успішної адаптації досвіду «інтернаціоналізації вдома» в українських університетах ми визначаємо цілеспрямовану орієнтацію освітнього процесу на розвиток професійної суб’єктності майбутнього фахівця. Специфіка віртуальної мобільності та технології COIL полягає в тому, що студент позбавлений безпосереднього фізичного занурення в іноземне середовище, яке зазвичай стимулює адаптацію природним шляхом. За таких обставин саме внутрішня суб’єктна стійкість стає тим механізмом, що дозволяє здобувачу освіти долати психологічні бар’єри та «цифровий розрив» у комунікації з іноземними партнерами. Реалізація цієї умови в українських реаліях вимагає впровадження методів рефлексивного навчання, де кожен досвід віртуальної взаємодії піддається глибокому аналізу з боку самого здобувача. Студент має усвідомити себе не лише як представника національної культури, а й як автономного учасника глобального ринку праці, здатного до самопрезентації та захисту власних професійних цінностей. Таким чином, професійна суб’єктність виступає як внутрішній фільтр та одночасно рушійна сила, що забезпечує якісне засвоєння канадських інноваційних моделей.

Другою ключовою педагогічною умовою адаптації канадського досвіду є забезпечення всебічної готовності науково-педагогічних працівників до проектування та реалізації міжнародних онлайн-модулів за технологією COIL. У моделі університету Нью-Брансвіка роль викладача докорінно трансформується: він перестає бути єдиним джерелом знань і стає дизайнером міжкультурного досвіду та фасилітатором віртуальної взаємодії. Ефективна імплементація цієї умови в українську вищу школу вимагає від викладача не лише високого рівня цифрової грамотності, а й володіння специфічними методиками моделювання групової динаміки у гетерогенних цифрових групах.

Важливим аспектом методичної готовності є здатність викладача здійснювати паритетне партнерство з іноземними колегами для створення спільних силабусів. Методика COIL передбачає вміння викладача інтегрувати міжнародний компонент безпосередньо у зміст фахових дисциплін, перетворюючи звичайну лекцію на платформу для кроскультурного діалогу. Для українських

ЗВО це означає необхідність переходу від епізодичних онлайн-зустрічей до системної побудови навчальних планів, які базуються на принципах інтернаціоналізації змісту (Internationalization of the Curriculum). Особлива роль у цьому процесі належить здатності педагога створювати ситуації «позитивного виклику», де студенти змушені застосовувати свою професійну суб'єктність для вирішення спільних завдань із закордонними однолітками. Викладач має бути готовим до управління конфліктами, що можуть виникнути внаслідок культурних розбіжностей у стилях комунікації чи підходах до роботи над проєктом. Це вимагає від викладацького складу постійного підвищення кваліфікації у сфері міжкультурного менеджменту та опанування інструментів асинхронної колаборації, що активно використовуються в університеті Нью-Брансвіка.

Адаптація цієї умови в Україні також передбачає розвиток «цифрової емпатії» викладача – вміння підтримувати мотивацію студентів у віртуальному середовищі, де відсутній безпосередній емоційний контакт. Ми акцентуємо, що методична готовність педагога виступає необхідним зовнішнім стимулом для активації внутрішньої суб'єктності студента, про яку йшлося у першій умові. Лише за умови поєднання високої технологічної компетенції викладача та його методичної гнучкості можливо створити автентичне глобальне освітнє середовище в межах рідного кампусу. Таким чином, інвестиції у професійний розвиток викладачів є стратегічною передумовою для успішного перенесення канадської моделі «Internationalization at Home» на український ґрунт.

Третьою обов'язковою педагогічною умовою адаптації досвіду Атлантичної Канади в Україні є проєктування та розвиток інклюзивного цифрового кроскультурного середовища, яке інтегрує міжнародний вимір у повсякденну діяльність університету. В умовах моделі «інтернаціоналізації вдома», де фізичне переміщення обмежене, саме освітнє середовище має взяти на себе функцію «віртуального кампусу», що забезпечує ефект повної присутності у глобальному контексті. Таке середовище не обмежується лише наявністю платформ для відеозв'язку, а являє собою складну екосистему, яка включає цифрові репозиторії міжнародних кейсів, інтерактивні майданчики для асинхронної комунікації та зони віртуальної соціалізації. Особливого значення набуває інклюзивність цього простору, що передбачає рівний доступ до міжнародних освітніх ресурсів для всіх категорій студентів, незалежно від їхнього місця перебування чи технічних можливостей. Важливою складовою цієї умови є залучення іноземних студентів та викладачів, які вже інтегровані в університетську спільноту (зокрема дистанційно), як «живих агентів» міжкультурного впливу. Важливим елементом архітектури такого середовища є інтеграція рефлексивних інструментів, зокрема електронних портфоліо та цифрових щоденників професійного поступу. Ці інструменти дозволяють студенту не лише фіксувати результати віртуальної мобільності, а й здійснювати глибокий самоаналіз динаміки своєї глобальної компетентності та суб'єктності. Створення цифрового середовища також передбачає впровадження систем

«віртуального менторства», де досвідчені учасники міжнародних проєктів допомагають новачкам долати цифрові та культурні бар'єри.

Ми наголошуємо, що таке середовище має бути не просто технічною платформою, а простором, що стимулює суб'єктну активність студента через надання йому права вибору тем, партнерів та форматів взаємодії. Для українських ЗВО адаптація досвіду університету Нью-Брансвіка в цьому аспекті означає перехід від закритої системи навчання до відкритої мережевої моделі, де університет стає вузлом глобальної академічної мережі. Лише за наявності такого цілісного кроскультурного середовища педагогічні зусилля щодо розвитку суб'єктності та методичні новації викладачів зможуть трансформуватися у стійку глобальну компетентність випускника. Таким чином, цифрова екосистема виступає одночасно і засобом, і простором, у якому реалізується потенціал канадської моделі «Internationalization at Home» на вітчизняному ґрунті. Запровадження цих умов дозволить трансформувати вищу освіту України за канадським зразком, перетворивши виклики воєнного часу на стимул для внутрішньої інтернаціоналізації. При цьому розвиток професійної суб'єктності виступає тим психолого-педагогічним фундаментом, без якого технологічна складова моделі «Internationalization at Home» не матиме очікуваного розвивального ефекту. Отже, адаптація досвіду Нью-Брансвіка в Україні має відбуватися через синергію цифрових інновацій та акцентуації на особистісній активності студента як суб'єкта глобального освітнього простору. Прикладний потенціал канадської моделі «інтернаціоналізації вдома» виявляється у її здатності до адаптації під специфіку різноманітних освітніх програм, трансформуючи зміст навчання відповідно до глобальних стандартів.

Висновки. Отже, у результаті проведеного дослідження обґрунтовано, що адаптація канадської моделі «інтернаціоналізації вдома» (Internationalization at Home), на прикладі досвіду університету Нью-Брансвіка, є стратегічно пріоритетним напрямом модернізації вищої освіти України в умовах обмеженої фізичної мобільності. Встановлено, що ключовою педагогічною умовою успішної імплементації цієї моделі є розвиток професійної суб'єктності студента, яка виступає внутрішнім рушієм активного засвоєння глобальних компетенцій у віртуальному середовищі. Аналіз офіційних документів університету Нью-Брансвіка підтверджує, що інтернаціоналізація навчальних планів та технологія COIL є нормативно закріпленими інструментами, які забезпечують інклюзивність міжнародної освіти для всього контингенту здобувачів. Доведено, що для успішної адаптації цього досвіду в Україні необхідно забезпечити методичну готовність викладацького складу до ролі фасилітаторів кроскультурного діалогу та створити інклюзивне цифрове середовище на базі університетів. Перспективи подальших досліджень у даному напрямі вбачаємо у дослідженні механізмів визнання результатів віртуальної мобільності в межах національної системи забезпечення якості вищої освіти. Подальший аналіз досвіду інших провінцій Канади та країн ЄС дозволить розширити варіативність моделей «Internationalization at Home» для українських університетів.

Література:

1. Myhovych, I. (2019). INTERNATIONAL MOBILITY AS A MEANS OF ENSURING INCLUSIVE GLOBAL HIGHER EDUCATION SPACE. *Advanced Education*, *6*(12), 80–86. DOI: https://doi.org/10.20535/2410-8286.137813 (дата звернення: 18.02.2026)

2. Мигович І. Інтернаціоналізація вищої мистецької освіти як чинник формування полікультурної професійної ідентичності майбутніх фахівців мистецького профілю: інституційна модель. *Інноватика у вихованні*. № 1 (22). 2025. С. 59–76. DOI: https://doi.org/10.35619/iiu.v1i22.687 (дата звернення: 18.02.2026)

3. Nilsson B. Internationalisation at Home From a Swedish Perspective: The Case of Malmö. *Journal of Studies in International Education*. № *7* (1). 2003. P. 27–40. DOI: https://doi.org/10.1177/1028315302250178 (дата звернення: 18.02.2026)

4. Beelen J., Jones E. Looking back at 15 years of Internationalisation at Home. *EAIE Forum*. Winter 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/340377253_Looking_back_at_15_years_of_internationalisation_at_home (дата звернення: 18.02.2026)

5. Howard L. Internationalisation at Home. URL: https://internacional.uca.es/wp-content/uploads/2020/02/Internationalisation-at-home.pdf (дата звернення: 18.02.2026)

6. Knight J. Student Mobility and Internationalization: trends and tribulations. *Research in Comparative and International Education.* Volume 7. Number 1. 2012. P. 20 – 33. DOI: http://dx.doi.org/10.2304/rcie.2012.7.1.20 (дата звернення: 19.02.2026)

7. Atlantic Association of Universities/ AAU Reports. URL: https://atlanticuniversities.ca/about/aau-reports/ (дата звернення: 18.02.2026)

8. University of New Brunswick. Strategic Plan. URL: https://unb.ca/toward2030/ourplan.html (дата звернення: 20.02.2026)

9. Hackett, S., Dawson, M., Janssen, J. *et al.* Defining Collaborative Online International Learning (COIL) and Distinguishing it from Virtual Exchange. *TechTrends* 68, 1078–1094 (2024). DOI: https://doi.org/10.1007/s11528-024-01000-w (дата звернення: 20.02.2026)

References:

1. Myhovych, I. (2019). INTERNATIONAL MOBILITY AS A MEANS OF ENSURING INCLUSIVE GLOBAL HIGHER EDUCATION SPACE. *Advanced Education*, *6*(12), 80–86. DOI: https://doi.org/10.20535/2410-8286.137813

2. Myhovych, I. (2025). Internatsionalizatsiia vyshchoi mystetskoi osvity yak chynnyk formuvannia polikulturnoi profesiinoi identychnosti maibutnikh fakhivtsiv mystetskoho profiliu: instytutsiina model [Internationalization of higher art education as a factor in the formation of multicultural professional identity of future art specialists: an institutional model]. Innovatyka u vykhovanni, 1(22), 59–76. DOI: https://doi.org/10.35619/iiu.v1i22.687 [in Ukrainian].

3. Nilsson, B. (2003). Internationalisation at Home From a Swedish Perspective: The Case of Malmö. Journal of Studies in International Education, 7(1), 27–40. DOI: https://doi.org/10.1177/1028315302250178

4 Beelen J., Jones E. Looking back at 15 years of Internationalisation at Home. *EAIE Forum*. Winter 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/340377253_Looking_back_at_15_years_of_internationalisation_at_home

5. Howard, L. Internationalisation at Home. URL: https://internacional.uca.es/wp-content/uploads/2020/02/Internationalisation-at-home.pdf

6. Knight, J. (2012). Student Mobility and Internationalization: trends and tribulations. Research in Comparative and International Education, 7(1), 20–33. DOI: http://dx.doi.org/10.2304/rcie.2012.7.1.20

7. Atlantic Association of Universities/ AAU Reports. URL: https://atlanticuniversities.ca/about/aau-reports/

8. University of New Brunswick. Strategic Plan. URL: https://unb.ca/toward2030/ourplan.html

9. Hackett, S., Dawson, M., Janssen, J. *et al*. Defining Collaborative Online International Learning (COIL) and Distinguishing it from Virtual Exchange. *TechTrends* 68, 1078–1094 (2024). DOI: https://doi.org/10.1007/s11528-024-01000-w

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.147:374.311.24-057.212

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1535-1545

Олійник Ірина Вікторівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля», м. Дніпро, https://orcid.org/0000-0002-1749-1518

Радченко Олександр Вікторович аспірант кафедри психології та педагогіки, ВНЗ «Університет імені Альфреда Нобеля», м. Дніпро, https://orcid.org/0009-0009-9037-7410

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Анотація. Актуальність дослідження зумовлена трансформаційними процесами, що відбуваються у глобальному соціально-економічному просторі та супроводжуються зростанням невизначеності, динамічністю організаційного середовища, цифровізацією управлінських практик і посиленням вимог до ефективності управлінських рішень. У цих умовах особливої значущості набуває здатність керівника не лише виконувати функції адміністративного управління, а й здійснювати стратегічне лідерство, формувати бачення розвитку організації, забезпечувати мотивацію персоналу та ініціювати інноваційні зміни. Це актуалізує проблему цілеспрямованого розвитку лідерських якостей майбутніх менеджерів як невід'ємної складової їх професійної підготовки у закладах вищої освіти.

У дослідженні здійснено теоретико-методологічний аналіз феномену лідерства як багатовимірного соціально-психологічного та управлінського явища. Узагальнено наукові підходи до трактування лідерських якостей, їх структурної організації та класифікації, а також до визначення їх ролі у формуванні професійної компетентності менеджера. Висвітлено концептуальні положення вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо змісту лідерських якостей ефективного керівника.

Обґрунтовано, що лідерські якості виступають системоутворювальним чинником управлінської ефективності, оскільки забезпечують здатність суб'єкта управління до стратегічного мислення, прийняття відповідальних рішень в умовах ризику, організації продуктивної взаємодії, консолідації групових ресурсів, рефлексивного аналізу та адаптивного реагування на зміни зовнішнього середовища.

Підкреслено, що лідерські якості не мають фіксованого характеру, а виступають динамічними психологічними утвореннями, що підлягають цілеспрямованому формуванню та розвитку в процесі професійної підготовки.

У результаті теоретичного узагальнення встановлено, що ефективне формування лідерського потенціалу майбутніх менеджерів потребує системного, комплексного та науково обґрунтованого підходу, який передбачає інтеграцію розвитку особистісних якостей, управлінських компетентностей і соціально-психологічних умінь у зміст професійної освіти. Доведено, що розвиток лідерських якостей є необхідною умовою підготовки конкурентоспроможних фахівців, здатних ефективно здійснювати управлінську діяльність в умовах сучасних соціально-економічних трансформацій.

Ключові слова: лідерство, лідерські якості, майбутні менеджери, професійна підготовка, управлінська компетентність, особистісний розвиток, заклади вищої освіти.

Iryna Oliinyk PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, Alfred Nobel University, Dnipro, https://orcid.org/0000-0002-1749-1518

Oleksandr Radchenko postgraduate student of the Department of Psychology and Pedagogy, Alfred Nobel University, Dnipro, https://orcid.org/0009-0009-9037-7410

THEORETICAL BASIS FOR DEVELOPING THE LEADERSHIP QUALITIES OF FUTURE MANAGERS IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY CHALLENGES

Abstract. The relevance of the study is determined by the transformational processes taking place in the global socio-economic space, accompanied by growing uncertainty, a dynamic organizational environment, the digitization of management practices, and increased demands for effective management decisions. In these conditions, the ability of a manager not only to perform administrative management functions, but also to exercise strategic leadership, form a vision for the development of the organization, ensure staff motivation, and initiate innovative changes becomes particularly important.

This highlights the problem of the targeted development of leadership qualities in future managers as an integral part of their professional training in higher education institutions.

The study provides a theoretical and methodological analysis of the phenomenon of leadership as a multidimensional socio-psychological and managerial phenomenon. It summarizes scientific approaches to the interpretation of leadership qualities, their structural organization and classification, as well as to determining their role in the formation of a manager's professional competence. The conceptual positions of domestic and foreign researchers on the content of leadership qualities of an effective manager are highlighted.

It is substantiated that leadership qualities are a system-forming factor of managerial efficiency, as they ensure the ability of the management subject to think strategically, make responsible decisions in conditions of risk, organize productive interaction, consolidate group resources, perform reflective analysis, and respond adaptively to changes in the external environment.

It is emphasized that leadership qualities are not fixed in nature, but are dynamic psychological formations that are subject to purposeful formation and development in the process of professional training. As a result of theoretical generalization, it has been established that the effective formation of leadership potential in future managers requires a systematic, comprehensive, and scientifically based approach that involves the integration of personal qualities, managerial competencies, and socio-psychological skills into the content of professional education. It has been proven that the development of leadership qualities is a necessary condition for training competitive specialists capable of effectively carrying out management activities in the context of modern socio-economic transformations.

Keywords: leadership, leadership qualities, future managers, professional training, managerial competence, personal development, higher education institutions.

Постановка проблеми. В умовах глобалізації економічних та політичних процесів сучасні керівники стикаються з підвищеними вимогами щодо здатності мотивувати та надихати працівників корпорацій, демонструвати не лише адміністративні навички, а й проявляти лідерські якості. У періоди невизначеності, зростання ризиків та швидких змін на перший план виходить лідерство – якість, яка полягає у формуванні бачення майбутнього, прийнятті нестандартних рішень та здатності надихати команду. Це специфічна роль управлінця, без якої неможливо ефективно долати кризи та досягати успіху в умовах нової економіки. Чим вищий рівень викликів і невизначеності, тим більш актуальними й затребуваними постають лідерські якості керівника. Більшість компаній включають лідерство до переліку корпоративних цінностей як необхідну відповідь на жорсткі умови сучасного ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому дискурсі наявна значна кількість досліджень, присвячених феномену лідерства (Т. Гура [15], Сергеєва [6], Т. Спіріна, Н. Тимошенко [7], Б. Бас, Р. Стогділл (*B. Bass, R. Stogdill*) [10], С. Генрі (S. Henry) [16], П. Нортуз (*P. Northouse)* [19], Р. Стогіділл (R. Stogdill) [20, 21] та ін). Питання лідерських якостей стало предметом дослідження О. Романовського [5], В. Ягоднікової [8], О. Яценко [9] та ін.

Особливості розвитку лідерських якостей майбутніх фахівців висвітлено в роботах О. Брюховецької [1], Є. Воробйової [2], Л. Лук'янової [4] та ін.

Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць, що стосуються лідерства, теоретичні засади розвитку лідерських якостей майбутніх менеджерів у контексті сучасних викликів потребують подальшого дослідження та системного впровадження у освітній процес закладів вищої освіти.

Метою статті є обґрунтування теоретичних засад розвитку лідерських якостей майбутніх менеджерів у контексті сучасних викликів та узагальнення наукових підходів до визначення їх сутності, структури та функціонального значення у системі професійної підготовки управлінських кадрів.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах глобалізації, цифровізації та високої конкурентності ринку праці вимоги до професійної підготовки майбутніх менеджерів значно зростають. Ефективність діяльності менеджера вже не обмежується лише технічними або організаційними навичками, а передбачає високий рівень лідерських компетенцій, здатність до стратегічного мислення, прийняття рішень у невизначених ситуаціях та управління командою.

Системне формування лідерських якостей у майбутніх менеджерів у закладах вищої освіти є невід'ємною умовою підготовки ефективних, відповідальних та конкурентоспроможних фахівців, здатних активно впливати на розвиток організацій і суспільства в цілому.

Уміння надихати на досягнення цілей, ефективно делегувати обов'язки серед підлеглих, уміння організовувати та згуртовувати тощо є невід'ємною частиною обов'язків майбутніх фахівців адміністративного менеджменту та характеризується наявністю високого рівня лідерських якостей [5].

Погоджуємося з думкою О. Брюховецької щодо необхідності розвитку лідерських якостей саме у процесі навчання у закладах вищої освіти, що забезпечує унікальні можливості та особливості цього етапу особистісного та професійного становлення майбутніх фахівців. Як зазначає дослідниця, студентський вік є критичним періодом формування особистості, коли базові психологічні структури ще достатньо пластичні для кардинальних змін, але вже достатньо зрілі для усвідомленого розвитку. Саме в цей період формуються стійкі поведінкові паттерни, системи цінностей та професійні установки, які в подальшому будуть визначати стиль керівництва та взаємодії з іншими [1].

Менеджери – це наступне покоління осіб, які приймають рішення, які відповідальні за формування того, як працюють компанії, як керувати командою та які інновації, цінності впроваджувати в бізнес. Вони є динамічними, прогресивними лідерами, готовими до роботи в цифрову епоху глобалізації. Вони володіють поєднанням технологічної майстерності, культурного інтелекту та стратегічного бачення, необхідних для орієнтації на швидкозмінних світових ринках та складних організаційних ландшафтах. Їхня роль виходить за рамки традиційного управління, оскільки вони діють як каталізатори трансформації, використовуючи цифрові інструменти та аналітичні дані для формування стійких та готових до майбутнього організацій. Майбутні менеджери слугують мостом між соціальними очікуваннями, що змінюються, та адаптивними організаційними стратегіями [16].

Американський вчений П. Друкер *(P. **Drucker**)* виділив 7 основних завдань, які мають стояти перед керівником сьогодення та найближчого майбутнього [13, с. 376-377]: керування на основі поставлених цілей; готовність ризикувати,

прогнозувати ризики та обирати найкращі варіанти ризику; вміння приймати стратегічні рішення; вміння створити єдину команду, кожен член якої вміє вимірювати та оцінювати ефективність та результати своєї роботи залежно від загальних цілей; здібність викладати інформацію швидко та чітко; мотивувати людей, тобто домагатися відповідальної участі з боку інших менеджерів, фахівців, професіоналів та всіх інших працівників своєї організації; повинен бачити весь свій бізнес у цілому та інтегрувати в нього свої функції; враховувати світові тенденції у прийнятті своїх рішень.

Але визначити та виконати дані завдання, які диктує сучасна економічна дійсність, може тільки керівник, який має певний цілісний набір особистісних якостей.

Погоджуємося з думкою Є. Воробйової, що сьогодні для ефективного управління потрібні кваліфіковані менеджери-лідери, які мають такі здібності, що дозволяють об'єднати особисті та професійні якості для перетворення серйозних конфліктів на багатообіцяючі можливості для співпраці та інновацій [2].

До найважливіших якостей менеджера Ф. Тейлор *(F. Taylor)* відносить наявність розуму, освіченості, спеціальних і технічних знань, фізичної спритності чи сили, тактовності, енергійності, рішучості, чесності, розсудливості та здорового глузду, міцного здоров'я [22].

Характеризуючи успішного лідера, Р. Стогділл *(R. Stogdill)* виокремлює п'ять важливих якостей: розум, панування над іншими, упевненість у собі, активність, енергійність, знання справи.

Поряд з категорією «лідерські якості» автор використовує й такі синонімічні поняття як «лідерські характеристики», «лідерські риси», «лідерські таланти», «лідерські навички» [21].

Л. Лук'янова, І. Андрощук, О. Баніт [4] на основі аналізу наукової літератури подає класифікацію якостей керівника-лідера за критерієм управлінських функцій: 1) організаційна (постановка цілей, визначення завдань, планування роботи); 2) пошукова (пошук ресурсів, виявлення способів для досягнення результатів, створення мережі підтримки); 3) діяльнісна (досягнення результатів).

О. Яценко та М. Горбунов виокремили сім управлінських компетентностей менеджерів, які завдяки лідерству, дають їм змогу ефективно виконувати управлінські функції. На думку дослідників на основі таких лідерських якостей як оптимізм, сила волі, ініціативність, стійкість до стресу, комунікативність, організаторські здібності, рефлексивність, позитивне самоставлення, потреба в успіху формуються наступні компетентності менеджерів: аналітична; виробнича; організаційно-стратегічна; комунікативна; адміністративна; психолого-педагогічна; компетентність у сфері прийняття рішень [9, с. 38].

Проаналізувавши й узагальнивши сучасні проблеми у становленні лідерів, О. Романовський [5] виділив структуру із 72-х можливих особистісних якостей сучасного харизматичного лідера для досягнення ним успіху в роботі та об'єднав

їх у 4 сфери: когнітивно-емоційну, морально-вольову, соціально-комунікативну та індивідуально-парадоксальну сферу.

У свою чергу В. Ягоднікова до лідерських якостей відносить індивідуально-особистісні й соціально-психологічні особливості особистості, які впливають на групу та приводять її до досягнення мети. На думку вченої, лідерські якості містять такі компоненти: мотиваційний (потреба в досягненні, упевненість у собі, прагнення до самореалізації тощо); емоційно-вольовий (розвинені вольові якості, урівноваженість, емоційно-позитивне самопочуття тощо); особистісний (комунікативні здібності, креативність, здатність впливати на інших тощо); діловий (відповідальність, організаторські уміння, уміння розв'язувати конфлікти, приймати рішення тощо) [8, с. 9].

М. Меткалф *(M. Metcalf),* М. Морроу-Фоксом *(M. Morrow-Fox)* та С. Кеннон *(S. Cannon)* розробили модель лідерських компетенцій, опис якої розміщено у збірнику «Leadership 2050». Для наочності моделі автори створили віртуальну особистість Кейт, яка є втіленням лідерських якостей, необхідним керівникам по всьому світові, до яких віднесли: особистісну цілісність; безкомпромісну зорієнтованість на цінності; багатогранність мислення; інтелектуальну багатоплановість; схильність до рефлексій; здатність надихати послідовників; вміння співпрацювати [3].

На думку Т. Спіріної, Н. Тимошенко головними умовами формування лідерського потенціалу у майбутніх фахівців є: спрямованість підготовки на самореалізацію, вияв і розвиток творчих можливостей лідерів, формування в них ставлення до себе і до інших, як до цінності; здійснення своєчасної діагностики професійних здібностей, актуальних особистісних пріоритетів і цінностей [7, с. 183].

Відповідно до моделі SHL (сучасна концепція оцінки та розвитку управлінських і лідерських компетенцій, яка використовується у бізнесі та освіті для визначення потенціалу персоналу) виділено наступні типи компетенцій: підприємницькі якості (бізнес, творчий підхід, рішучість, стратегія); якості керівника (лідерство, планування й організація, орієнтація на якість, переконливість); професійні якості (спеціальні знання, аналіз і вирішення проблем, усна й письмова комунікація); особисті якості (міжособистісне розуміння, гнучкість, стабільність, особиста мотивація) [9].

Лідеру притаманні такі найістотніші риси особистості: володіння мистецтвом міжособистісних відносин; стимулювання послідовників; далекоглядність; вміння визначати пріоритети; «політичне чуття», стійкість, харизма та чарівність, здатність йти на ризик, гнучкість мислення [15].

С. Коссен *(S. Kossen)* визначає такі риси лідера як: переконливість; товариськість, широке коло інтересів; здатність творчо вирішувати проблеми; вміння доносити ідеї до послідовників; потреба у досягненні мети; конструктивність, чесність, прямота; почуття власної гідності; ентузіазм; висока дисципліна [17].

Дослідник Р. Манн *(R. Mann)* [18] окреслює риси особистості лідера, що впливають на поведінку людини як лідера, а саме: інтелект; здатність до адаптації; екстравертованість; здатність впливати на людей; відсутність консерватизму; сприйнятливість до емпатії.

Лідерські якості включають в себе великий перелік рис, зокрема: відповідальність, ініціативність, високу самооцінку, здатність адаптуватись, мотивацію, обізнаність, свідомість, здатність вирішувати проблеми різного ступеня важкості. Лідерські якості також можуть бути представлені інтелектуальними здібностями, зокрема високим рівнем інтелекту, здатністю креативно мислити, освіченістю, бажанням дізнаватись щось нове та навчатись новому [11].

Лідерство і соціальна включеність (впливовість) є однією з найбільш затребуваних соціальних навичок, які можуть користуватись значним попитом на ринку праці за прогнозом, поданим у звіті «Майбутні робочі місця – 2025» Всесвітнього економічного форуму [23].

Як зазначає М. Депре *(M. De Pree),* лідера-керівника визначають такі якості: цілісність, проникливість, сміливість у відносинах, почуття гумору, інтелектуальна енергія і допитливість, передбачуваність, широта мислення, комфортне існування в умовах невизначеності, самовладання і послідовність [12, с. 223].

Доповнюючи перелік особистісних якостей лідера-керівника, Д. Гарднер *(J. Gardner)* виокремлює такі, як: життєва сила і невтомність; інтелект і здатність міркувати в процесі діяльності; готовність брати на себе відповідальність і обов'язки; розуміння підлеглих, колег і знання потреб; навички роботи з людьми; потреба в досягненні результату; сміливість, рішучість, наполегливість, уміння завойовувати і зберігати довіру; здатність управляти, приймати рішення, визначати пріоритети; впевненість; здатність до панування, домінування, самоствердження здатність до адаптації, гнучкість [14, с. 50].

На основі проведеного аналізу, нами виокремлено найбільш суттєві лідерські якості майбутніх менеджерів (табл. 1):

Таблиця 1

Лідерські якості майбутніх менеджерів

Група якостей	**Складові**	**Зміст**	**Значення для майбутньої професійної діяльності**
Стратегічні	системне мислення, бачення перспективи, цілепокладання	здатність прогнозувати розвиток подій і формувати довгострокові цілі	забезпечують конкурентоспроможність організації
Емоційно-комунікативні	емпатія, активне слухання, переконливість, відкритість	розвинений емоційний інтелект, соціальна чутливість	формують довіру, сприяють ефективній взаємодії в команді

Група якостей	Складові	Зміст	Значення для майбутньої професійної діяльності
Організаційно-управлінські	делегування, прийняття рішень, відповідальність, координація	здатність структурувати процеси та брати відповідальність	підвищують ефективність управління персоналом
Мотиваційні	ініціативність, внутрішня мотивація, орієнтація на результат	наявність внутрішнього локусу контролю	стимулюють команду до досягнення високих результатів
Адаптивні	гнучкість, стресостійкість, готовність до змін	психологічна резильєнтність	забезпечують ефективність в умовах невизначеності
Етичні	чесність, справедливість, соціальна відповідальність	моральна зрілість, орієнтація на цінності	формують авторитет і довгострокову репутацію
Інноваційні	креативність, відкритість новому, здатність до трансформацій	дивергентне мислення	сприяють розвитку та модернізації організації
Рефлексивні	саморегуляція, самоаналіз, здатність до зворотного зв’язку	усвідомленість, зрілість особистості	забезпечують професійне зростання керівника

На основі вищевикладеного виділимо ряд факторів і особливостей, при дотриманні яких розвиток лідерських якостей майбутніх менеджерів видається нам найбільш ефективним.

По-перше, груповий психологічний тренінг цілком може виступати в ролі ефективного засобу розвитку лідерських якостей. Набуття майбутнім менеджером успішного лідерського досвіду в тренінгових ситуаціях, що моделюються, може сприяти комплексному розвитку лідерських якостей, підвищувати його мотивацію до лідерства, формувати його лідерський образ і авторитет в очах групи, які в подальшому можуть переноситися на реальні життєві та професійні ситуації.

По-друге, важливими факторами, що забезпечують успішність розвитку лідерських якостей, є: опора на наявні наукові розробки теорії лідерства, а також на професійну реальність менеджерів; відбір кандидатів на посаду менеджера з урахуванням їхнього лідерського потенціалу; створення соціально-психологічних умов, що стимулюють прояв лідерських якостей у майбутніх менеджерів.

По-третє, використання інтерактивних методів навчання сприяє формуванню управлінських та лідерських компетенцій, розвитку критичного

мислення, емоційного інтелекту, а також здатності приймати обґрунтовані рішення за умов невизначеності.

Отже, формування у майбутніх менеджерів лідерських якостей є важливим завданням сучасної освіти, оскільки ефективний лідер здатний вести команду до успіху, приймати відповідальні рішення та мотивувати персонал.

Висновки. Потреба в тих чи інших лідерських якостях обумовлюється специфікою ситуації та особливостями завдань, що постають перед менеджером. Здатність лідера використовувати властиві йому якості (або компенсувати їх недолік за допомогою інших можливостей з урахуванням конкретної ситуації) стає вирішальною відмінною якістю лідера.

Розвиток лідерських якостей майбутніх менеджерів у сучасних умовах є стратегічно важливою складовою підготовки ефективних керівників. Теоретичний аналіз показав, що формування лідерства ґрунтується на поєднанні особистісних характеристик, соціально-психологічних компетенцій та професійних навичок.

Лідерські якості не є вродженими рисами, а активно формуються через цілеспрямовану підготовку та професійний досвід. Отже, системний підхід до розвитку лідерства, який інтегрує психологічні, педагогічні та управлінські інструменти, є ключовим для підготовки менеджерів, здатних успішно діяти в умовах сучасних викликів та забезпечувати ефективність організацій.

Література

1. Брюховецька О.В. Розвиток лідерських якостей майбутніх фахівців у процесі навчання в закладах вищої освіти. Вісник післядипломної освіти: збірник наукових праць. Серія «Соціальні та поведінкові науки; Управління та адміністрування». Вип. 33(62). https://doi.org/10.58442/3041-1858-2025-33(62)-27-48

2. Воробйова Є.В. Особливості розвитку лідерських якостей майбутніх менеджерів у закладах вищої освіти. Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. 2019. № 1. С. 116-132. URI https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/41135

3. Лідерські компетенції для майбутнього: веб-сайт. URL:https://www.management.com.ua/notes/top-leadership-skills-for-the-future.html.

4. Лук'янова Л.Б., Андрощук І.М. Баніт О.В. Теоретичні і практичні аспекти розвитку лідерських якостей у топ-менеджерів у вітчизняній науці й практиці. *Вісник післядипломної освіти. Випуск 8(37) «Серія «Педагогічні науки»* https://doi.org/10.32405/2218-7650

5. Романовський О.Г. Лідерські якості в професійній діяльності. Харків : НТУ «ХПІ», 2017. 143 с.

6. Сергеєва Л. М., Кондратьєва В. П., Хромей М. Я. Лідерство: навч. посібн. Івано-Франківськ. «Лілея-НВ». 2015. 296 с.

7. Спіріна Т. П., Тимошенко Н. Є. Специфіка формування лідерського потенціалу в майбутніх фахівців. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія «Соціальна робота»: зб. наук. пр. Випуск 22. 2016. С. 180-185.

8. Ягоднікова В.В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2006. 21 с.

9. Яценко О. М., Горбунов М. П. Формування лідерських якостей майбутніх менеджерів у процесі професійної підготовки : монографія. Харків, 2018. 250 с.

10. Bass B. M. (1990). *Bass & Stogdill's Handbook of Leadership: Theory, Research, and Managerial Applications*. Free Press.

11. Cherkashyn, A., Hren, L., Asieieva, I., Kurbanova, H., Kurbanova, M. (2023), "The role of leadership qualities in the formation of professional competence and the imageof future specialists", Youth Voice Journal, is. 3, pp. 42 – 54.

12. De Pree, M. (1993) "Leadership jazz: the art of conducting business through leadership, followship, teamwork, touch, voice", New York: Dell, P. 222–225.

13. Drucker P.F. *The Practice of Management.*New York: Harper & Brothers Publishers, 1954. 404 p.

14. Gardner J. (1990) "On leadership", New York: Free Press, P. 48–53.

15. Gura T., Romanovsky O., Knysh A. Psychology of leadership in business: a textbook for students and postgraduates of all specialities studying in a foreign language. Kharkiv: NTU 'KHPI', 2025. 108 c.

16. Henry S.E. (2025) Leadership Development Programs and Their Effectiveness in Building Future Managers in Sierra Leone. *Open Journal of Leadership*, 14, 469-491. doi: 10.4236/ojl.2025.143024.

17. Kossen S. The Human Side of Organization. N.Y., 1983. P. 202-203.

18. Mann R.A. Review of the Relationship Between Personality and Performance in Small Groups. Psycholoqical Bulletin. Vol. 56. 1959. P. 241-270.

19. Northouse P. G. (2021). *Leadership: Theory and Practice* (9th ed.). SAGE Publications, Inc.

20. Stogdill R.M. Handbook of leadership. N.Y., L. : Free Press, 1974. 613 p.

21. Stogdill, R. Personal Factors associated with Leadership of literature. Jornal of Psicholoqy. 1948. Vol 25. P. 35-71.

22. Taylor F.W. The Principles of Scientific Management. N.Y.: Dover Publications, Inc. 1997. 80 p. 12. The Future of Jobs. Report 2020. URL: http://www3.weforum.

23. The Future of Jobs. Report 2020. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_ Future_of_Jobs_2020.pdf

References:

1. Briukhovetska O.V. Rozvytok liderskykh yakostei maibutnikh fakhivtsiv u protsesi navchannia v zakladakh vyshchoi osvity [Development of leadership qualities in future specialists during their studies at higher education institutions]. Visnyk pisliadyplomnoi osvity: zbirnyk naukovykh prats. Seriia «Sotsialni ta povedinkovi nauky; Upravlinnia ta administruvannia». Vyp. 33(62). https://doi.org/10.58442/3041-1858-2025-33(62)-27-48. [in Ukrainian].

2. Vorobiova Ye.V. Osoblyvosti rozvytku liderskykh yakostei maibutnikh menedzheriv u zakladakh vyshchoi osvity [Features of the development of leadership qualities of future managers in higher education institutions]. Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnymy systemamy: filosofiia, psykholohiia, pedahohika, sotsiolohiia. 2019. № 1. S. 116-132. URI https://repository. kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/41135 [in Ukrainian].

3. Liderski kompetentsii dlia maibutnoho [Leadership competencies for the future]: veb-sait. URL:https://www.management.com.ua/notes/top-leadership-skills-for-the-future.html [in Ukrainian].

4. Lukianova L.B., Androshchuk I.M. Banit O.V. Teoretychni i praktychni aspekty rozvytku liderskykh yakostei u top-menedzheriv u vitchyznianii nautsi y praktytsi [Theoretical and practical aspects of developing leadership qualities in top managers in domestic science and practice]. Visnyk

pisliadyplomnoi osvity. Vypusk 8(37) «Seriia «Pedahohichni nauky» https://doi.org/10.32405/2218-7650 [in Ukrainian].

5. Romanovskyi O.H. Liderski yakosti v profesiinii diialnosti [Leadership qualities in professional activities]. Kharkiv : NTU «KhPI», 2017. 143 s. [in Ukrainian].

6. Serheieva L. M., Kondratieva V. P., Khromei M. Ya. Liderstvo [Leadership]: navch. posibn. Ivano-Frankivsk. «Lileia-NV». 2015. 296 s. [in Ukrainian].

7. Spirina T. P., Tymoshenko N. Ye. Spetsyfika formuvannia liderskoho potentsialu v maibutnikh fakhivtsivmmm[The specifics of developing leadership potential in future specialists]. Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriia «Sotsialna robota»: zb. nauk. pr. Vypusk 22. 2016. S. 180-185. [in Ukrainian].

8. Iahodnikova V.V. Formuvannia liderskykh yakostei starshoklasnykiv v osobystisno oriientovanomu vykhovnomu protsesi zahalnoosvitnoi shkoly [Developing leadership qualities in high school students in the personality-oriented educational process of general education schools]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk : 13.00.07. Luhansk, 2006. 21 s. [in Ukrainian].

9. Iatsenko O. M., Horbunov M. P. Formuvannia liderskykh yakostei maibutnikh menedzheriv u protsesi profesiinoi pidhotovky [Developing leadership qualities in future managers in the process of professional training]: monohrafiia. Kharkiv, 2018. 250 s.Bass B. M. (1990). *Bass & Stogdill's Handbook of Leadership: Theory, Research, and Managerial Applications*. Free Press. [in Ukrainian].

10. Cherkashyn, A., Hren, L., Asieieva, I., Kurbanova, H., Kurbanova, M. (2023), "The role of leadership qualities in the formation of professional competence and the imageof future specialists", Youth Voice Journal, is. 3, pp. 42 – 54 [in English].

11. De Pree, M. (1993) "Leadership jazz: the art of conducting business through leadership, followship, teamwork, touch, voice", New York: Dell, P. 222–225 [in English].

12. Drucker P.F. *The Practice of Management.*New York: Harper & Brothers Publishers, 1954. 404 p. [in English].

13. Gardner J. (1990) "On leadership", New York: Free Press, P. 48–53. [in English].

14. Gura T., Romanovsky O., Knysh A. Psychology of leadership in business: a textbook for students and postgraduates of all specialities studying in a foreign language. Kharkiv: NTU 'KHPI', 2025. 108 c. [in English].

15. Henry S.E. (2025) Leadership Development Programs and Their Effectiveness in Building Future Managers in Sierra Leone. *Open Journal of Leadership*, 14, 469-491. doi: 10.4236/ojl.2025.143024. [in English].

16. Kossen S. The Human Side of Organization. N.Y., 1983. P. 202-203. [in English].

17. Mann R.A. Review of the Relationship Between Personality and Performance in Small Groups. Psycholoqical Bulletin. Vol. 56. 1959. P. 241-270. [in English].

18. Northouse P. G. (2021). *Leadership: Theory and Practice* (9th ed.). SAGE Publications, Inc. [in English].

19. Stogdill R.M. Handbook of leadership. N.Y., L. : Free Press, 1974. 613 p. [in English].

20. Stogdill, R. Personal Factors associated with Leadership of literature. Jornal of Psicholoqy. 1948. Vol 25. P. 35-71. [in English].

21. Taylor F.W. The Principles of Scientific Management. N.Y.: Dover Publications, Inc. 1997. 80 p. 12. The Future of Jobs. Report 2020. URL: http://www3.weforum. [in English].

22. The Future of Jobs. Report 2020. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_ of_Jobs_2020.pdf [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 796.035-049.7:[796.012-026.12:373.5.018.43](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1546-1556

Поліщук Наталя Миколаївна доктор філософії, доцент кафедри фізичної культури, спорту та методики викладання,Бердянський державний педагогічний університет, м. Запоріжжя, https://orcid.org/0000-0003-3677-1248

Балуєва Єлизавета Юріївна здобувачка вищої освіти спеціальність А7 Фізична культура і спорт освітньо-професійна програма «Фізична культура і спорт» Факультет фізичної культури, спорту та здоров'я людини Бердянський державний педагогічний університет, м. Запоріжжя

Борзенков Сергій Сергійович здобувач вищої освіти 3 курсу спеціальність А4 Середня освіта (Фізична культура) освітньо-професійна програма «Фізична культура» Факультет фізичної культури, спорту та здоров'я людини Бердянський державний педагогічний університет, м. Запоріжжя

ВИКОРИСТАННЯ ОЗДОРОВЧИХ ФІТНЕС-ТЕХНОЛОГІЙ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ РУХОВОЇ АКТИВНОСТІ ДІТЕЙ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. У сучасних умовах цифровізації освіти, поширення дистанційних і змішаних форм навчання, а також соціальних і безпекових викликів в Україні проблема зниження рівня рухової активності дітей середнього шкільного віку набуває особливої актуальності. Тривале перебування за комп'ютером, зменшення обсягу організованої рухової діяльності та обмежені можливості для проведення традиційних уроків фізичної культури призводять до розвитку гіподинамії, зниження фізичної підготовленості, погіршення функціонального стану організму та зниження мотивації школярів до систематичних занять фізичними вправами.

Одним із перспективних шляхів розв'язання означеної проблеми є використання оздоровчих фітнес-технологій, адаптованих до умов дистанційного навчання.

Такі технології характеризуються варіативністю, доступністю, можливістю індивідуалізації фізичного навантаження та високим мотиваційним потенціалом, що дозволяє ефективно застосовувати їх у домашніх умовах без спеціального обладнання.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка ефективності використання оздоровчих фітнес-технологій для підвищення рухової активності дітей середнього шкільного віку в умовах дистанційного навчання. У процесі дослідження застосовано аналіз науково-методичної

літератури, педагогічне спостереження, анкетування, тестування рівня рухової активності, педагогічний експеримент та методи математичної статистики.

Експериментальне дослідження проводилося за участю учнів середнього шкільного віку, які були розподілені на контрольну та експериментальну групи. В експериментальній групі реалізовувалася авторська програма оздоровчого фітнес-тренування, що включала елементи стретчингу, пілатесу, шейпінгу та функціональних вправ, адаптованих до онлайн-формату.

Результати дослідження засвідчили достовірне підвищення рівня рухової активності, фізичної підготовленості та залученості учнів експериментальної групи порівняно з контрольною. Отримані дані підтверджують доцільність інтеграції оздоровчих фітнес-технологій у процес дистанційного фізичного виховання та їх ефективність як засобу формування здоров'язбережувальної поведінки школярів. Практичне значення роботи полягає у можливості використання розробленої програми в діяльності вчителів фізичної культури закладів загальної середньої освіти.

Ключові слова: фізичне виховання, оздоровчі фітнес-технології, рухова активність, діти середнього шкільного віку, дистанційне навчання, фізична підготовленість, педагогічний експеримент.

Polishchuk Nataliia Mykolaivna Doctor of Philosophy, Associate Professor, Department of Physical Culture, Sports and Teaching Methodology, Berdyansk State Pedagogical University, Zaporizhia, https://orcid.org/0000-0003-3677-1248

Baluieva Yelyzaveta Yuriivna Higher education student Specialty A7 Physical Culture and Sports Educational and Professional Program "Physical Culture and Sports" Faculty of Physical Culture, Sports and Human Health Berdiansk State Pedagogical University, Zaporizhzhia,

Borzenkov Serhii Serhiiovych 3rd-year student Specialty 014 Secondary Education (Physical Culture) Educational and Professional Program "Physical Culture" Faculty of Physical Culture, Sports and Human Health Berdiansk State Pedagogical University, Zaporizhzhia, Ukraine

USE OF HEALTH-ORIENTED FITNESS TECHNOLOGIES TO INCREASE THE PHYSICAL ACTIVITY OF MIDDLE SCHOOL CHILDREN IN DISTANCE LEARNING CONDITIONS

Abstract. In the context of educational digitalization, the widespread implementation of distance and blended learning, as well as current social and security challenges in Ukraine, the problem of reduced physical activity among middle school children has become particularly relevant. Prolonged screen time, limited opportunities for organized physical activity, and the restriction of traditional physical education

classes lead to hypodynamia, decreased physical fitness, deterioration of functional health indicators, and reduced motivation for regular physical exercise among schoolchildren.

One of the promising ways to address this issue is the use of health-oriented fitness technologies adapted to distance learning conditions. Such technologies are characterized by variability, accessibility, adaptability to individual physical abilities, and high motivational potential, which makes them effective for use in home environments without special sports equipment.

The purpose of the article is to theoretically substantiate and experimentally verify the effectiveness of health-oriented fitness technologies in increasing the physical activity of middle school children under distance learning conditions. The research methods included analysis of scientific and methodological literature, pedagogical observation, questionnaires, testing of physical activity levels, a pedagogical experiment, and methods of mathematical statistics.

The experimental study involved middle school students divided into control and experimental groups. The experimental group implemented an author-designed health fitness training program that included stretching, Pilates, shaping, and functional exercises adapted to the online format.

The results of the study demonstrated a significant increase in physical activity levels, physical fitness indicators, and students' engagement in the experimental group compared to the control group. The findings confirm the effectiveness and feasibility of integrating health-oriented fitness technologies into the distance physical education process as a means of promoting health-preserving behavior among schoolchildren. The practical significance of the study lies in the possibility of applying the developed program in the professional activity of physical education teachers in general secondary education institutions.

Keywords: physical education, health-oriented fitness technologies, physical activity, middle school children, distance learning, physical fitness, pedagogical experimen

Постановка проблеми

Сучасний етап розвитку системи загальної середньої освіти характеризується суттєвими змінами, зумовленими цифровізацією освітнього процесу, активним упровадженням дистанційних і змішаних форм навчання, а також соціальними й безпековими викликами, що впливають на організацію життєдіяльності дітей та підлітків. За цих умов особливої гостроти набуває проблема зниження рівня рухової активності дітей середнього шкільного віку, що негативно позначається на показниках їх фізичного розвитку, функціонального стану організму та формуванні стійкої мотивації до занять фізичною культурою.

Період середнього шкільного віку є важливим етапом онтогенезу, під час якого відбувається інтенсивний розвиток опорно-рухового апарату, серцево-

судинної та дихальної систем, удосконалюються координаційні здібності, формується базис рухової культури та закладаються основи здорового способу життя. Недостатній рівень рухової активності в цей віковий період призводить до розвитку гіподинамії, порушень постави, зниження фізичної працездатності, погіршення психоемоційного стану та зростання ризиків хронічних захворювань у подальшому віці.

Поширення дистанційного навчання суттєво трансформувало умови організації фізичного виховання школярів. Обмеження безпосередньої педагогічної взаємодії, зменшення кількості організованих форм рухової діяльності, тривале перебування за цифровими пристроями та недостатній контроль за виконанням фізичних вправ об'єктивно знижують ефективність традиційних підходів до фізичного виховання. У таких умовах актуалізується потреба пошуку та наукового обґрунтування нових засобів і технологій, здатних забезпечити оптимальний рівень рухової активності дітей у дистанційному форматі навчання.

Одним із перспективних напрямів вирішення означеної проблеми є використання оздоровчих фітнес-технологій, адаптованих до вікових особливостей дітей середнього шкільного віку та умов дистанційного освітнього середовища. Оздоровчі фітнес-технології поєднують у собі оздоровчу спрямованість, варіативність рухових засобів, доступність і можливість індивідуалізації фізичного навантаження, що дозволяє застосовувати їх у домашніх умовах без спеціального спортивного обладнання. Крім того, фітнес-орієнтовані заняття характеризуються високим мотиваційним потенціалом, що є важливим чинником залучення школярів до систематичної рухової діяльності в умовах обмеженої соціальної взаємодії.

Наукова актуальність дослідження проблеми використання оздоровчих фітнес-технологій у дистанційному фізичному вихованні зумовлена необхідністю оновлення змісту, форм і методів організації рухової діяльності школярів відповідно до сучасних освітніх реалій.

Водночас практична значущість проблеми визначається потребою закладів загальної середньої освіти у науково обґрунтованих, методично забезпечених і безпечних програмах фізичної активності, які можуть бути ефективно реалізовані в дистанційному або змішаному форматі навчання.

Зв'язок означеної проблеми з важливими науковими та практичними завданнями полягає у необхідності забезпечення реалізації державних стратегічних орієнтирів у сфері збереження та зміцнення здоров'я дітей і підлітків, формування здоров'язбережувальної компетентності учнів та підвищення якості фізичного виховання незалежно від форми організації освітнього процесу. Розроблення та експериментальна перевірка ефективності оздоровчих фітнес-технологій у дистанційному навчанні відповідає актуальним запитам сучасної педагогічної науки та практики, сприяє розширенню наукових уявлень про можливості оптимізації рухового режиму школярів і створює передумови для впровадження інноваційних підходів у діяльність учителів фізичної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема зниження рівня рухової активності дітей шкільного віку та пошук ефективних шляхів її оптимізації посідає важливе місце у сучасних дослідженнях з теорії та методики фізичного виховання. У наукових працях останніх років ця проблема розглядається в контексті здоров'язбереження, підвищення фізичної працездатності, формування мотивації до рухової діяльності та адаптації освітнього процесу до нових соціально-освітніх умов.

Фундаментальні положення щодо значення рухової активності для фізичного та психічного розвитку школярів обґрунтовано у працях Т. Ю. Круцевич і Н. Є. Пангелової, які доводять тісний взаємозв'язок між раціонально організованою руховою діяльністю, рівнем фізичної підготовленості та розумовою працездатністю учнів [1]. Автори наголошують на необхідності оптимізації рухового режиму школярів, однак їхні дослідження переважно орієнтовані на традиційні очні форми організації навчання.

Методичні аспекти підвищення ефективності програм фізичного виховання в закладах загальної середньої освіти розкрито у працях Т. Ю. Круцевич, О. Л. Благій, Г. Г. Смоліуса та ін. [2], де визначено шляхи оновлення змісту уроків фізичної культури та вдосконалення педагогічного супроводу. Водночас зазначені рекомендації не враховують специфіку дистанційного навчання, що істотно змінює умови реалізації фізичного виховання та потребує адаптації методичних підходів.

Питання використання інформаційних і цифрових технологій у фізичному вихованні ґрунтовно висвітлені в роботах Н. В. Москаленко та співавторів [3], які підкреслюють потенціал онлайн-ресурсів, відеоматеріалів і цифрових платформ для організації рухової активності учнів. Разом із тим у цих дослідженнях основна увага приділяється технологічному забезпеченню процесу, тоді як змістові аспекти використання оздоровчих фітнес-технологій у дистанційному форматі залишаються недостатньо конкретизованими.

Нормативно-правові засади дистанційного навчання визначені в офіційних документах Міністерства освіти і науки України [4], які регламентують організацію освітнього процесу в онлайн-форматі.

Проте зазначені документи мають загальний характер і не містять чітких методичних орієнтирів щодо організації фізичного виховання, дозування фізичного навантаження та контролю рухової діяльності учнів у домашніх умовах.

Державні стратегічні орієнтири розвитку рухової активності населення, зокрема дітей і підлітків, окреслено в Національній стратегії з оздоровчої рухової активності [5] та плані заходів щодо її реалізації [6].

У цих документах підкреслюється необхідність створення умов для систематичної рухової діяльності незалежно від форм навчання, однак механізми реалізації цих положень на рівні конкретного уроку фізичної культури, особливо в дистанційному форматі, залишаються відкритими для наукового пошуку.

Теоретико-методичні засади оздоровчого фітнесу як ефективного засобу підвищення рухової активності розкриті у працях О. Я. Кібальника [7], де фітнес-технології розглядаються як системний педагогічний інструмент з високим оздоровчим і мотиваційним потенціалом. Подібні підходи представлено також у роботах О. М. Школи та А. В. Осіпцова [8], які акцентують увагу на різноманітності сучасних фітнес-програм і можливостях їх використання в оздоровчо-рекреаційній діяльності. Водночас більшість цих досліджень орієнтовані на очні форми занять або позашкільне середовище, що обмежує їх безпосереднє застосування в умовах дистанційного навчання школярів.

Окремий напрям досліджень присвячено питанням побудови фітнес-програм силового та функціонального спрямування. Так, В. В. Пантік [9] обґрунтовує принципи дозування навантаження, поступовості та безпечності виконання вправ, що є надзвичайно важливим у роботі з дітьми. Проте в умовах дистанційного навчання реалізація цих принципів ускладнюється відсутністю безпосереднього контролю з боку вчителя, що потребує спеціально адаптованих методичних рішень.

Проблему недостатньої рухової активності школярів середнього віку з позицій добового рухового режиму аналізують А. О. Розтока [10] та В. І. Сабадаш із співавторами [11], які фіксують стійку тенденцію до дефіциту рухів і погіршення показників фізичного здоров'я. Проте в зазначених працях переважає констатація проблеми, тоді як практичні моделі її вирішення в умовах дистанційного навчання залишаються недостатньо розробленими.

Таким чином, аналіз наукових джерел свідчить, що питання підвищення рухової активності школярів та використання оздоровчих фітнес-технологій є достатньо широко представленими в наукових дослідженнях. Водночас виявлено низку невирішених аспектів, зокрема відсутність експериментально перевірених програм оздоровчого фітнес-тренування, спеціально адаптованих до умов дистанційного навчання дітей середнього шкільного віку, а також недостатню розробленість методичних підходів до організації, контролю та мотиваційного супроводу рухової діяльності учнів в онлайн-форматі. Саме заповнення цих науково-практичних прогалин і зумовлює актуальність та спрямованість означеної статті.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка ефективності використання оздоровчих фітнес-технологій для підвищення рівня рухової активності дітей середнього шкільного віку в умовах дистанційного навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Дослідження було спрямоване на експериментальну перевірку ефективності використання оздоровчих фітнес-технологій як засобу підвищення рівня рухової активності дітей середнього шкільного віку в умовах дистанційного навчання. Педагогічний експеримент проводився впродовж навчального семестру та включав констатувальний і формувальний етапи.

На початковому етапі дослідження було встановлено, що рівень рухової активності учнів обох груп характеризувався недостатніми показниками. За результатами анкетування та самооцінки лише близько чверті школярів систематично виконували фізичні вправи не менше трьох разів на тиждень. Середні показники інтегральної фізичної підготовленості становили 56,4 % від вікової норми в експериментальній групі та 57,1 % — у контрольній, що свідчило про приблизно однаковий вихідний рівень фізичного стану учнів.

У процесі формувального етапу в експериментальній групі було впроваджено авторську програму оздоровчого фітнес-тренування, адаптовану до умов дистанційного навчання. Програма передбачала систематичне використання комплексів вправ зі стретчингу, пілатесу, шейпінгу та функціонального тренування, які виконувалися під час онлайн-занять і в межах самостійної рухової діяльності учнів. Особлива увага приділялася безпечності виконання вправ, поступовості фізичного навантаження та формуванню позитивної мотивації до занять фізичною культурою.

Після завершення формувального етапу в експериментальній групі було зафіксовано суттєве зростання показників рухової активності. Частка учнів, які регулярно виконували фізичні вправи, зросла до 70 %, тоді як у контрольній групі цей показник становив 40 %. Динаміка змін рівня рухової активності учнів контрольної та експериментальної груп подана на **рис. 1**.

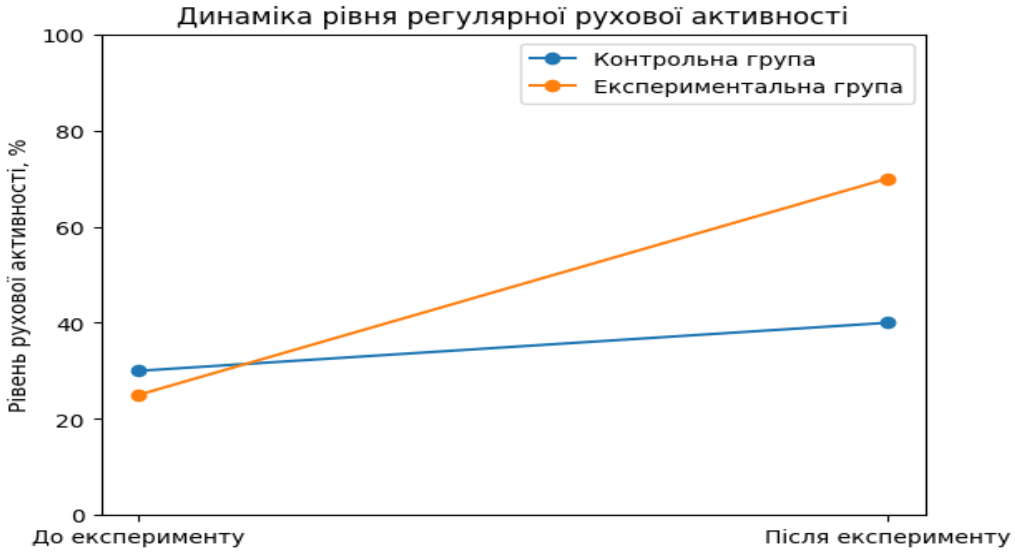

Рис. 1. Динаміка рівня рухової активності учнів контрольної та експериментальної груп, %

Аналіз результатів самооцінки рухової активності також підтвердив позитивний вплив авторської програми. В експериментальній групі середній показник самооцінки зріс до 78 %, тоді як у контрольній групі — до 62 %, що свідчить про підвищення мотивації та усвідомленого ставлення учнів до фізичних вправ.

Порівняльний аналіз результатів педагогічного тестування засвідчив більш виражене покращення фізичної підготовленості учнів експериментальної групи. Інтегральний показник фізичної підготовленості після експерименту досяг 72,8 % від вікової норми, що на 16,4 % перевищує вихідні значення. У контрольній групі приріст був менш значним і становив 8,2 %, досягнувши рівня 65,3 % (рис. 2).

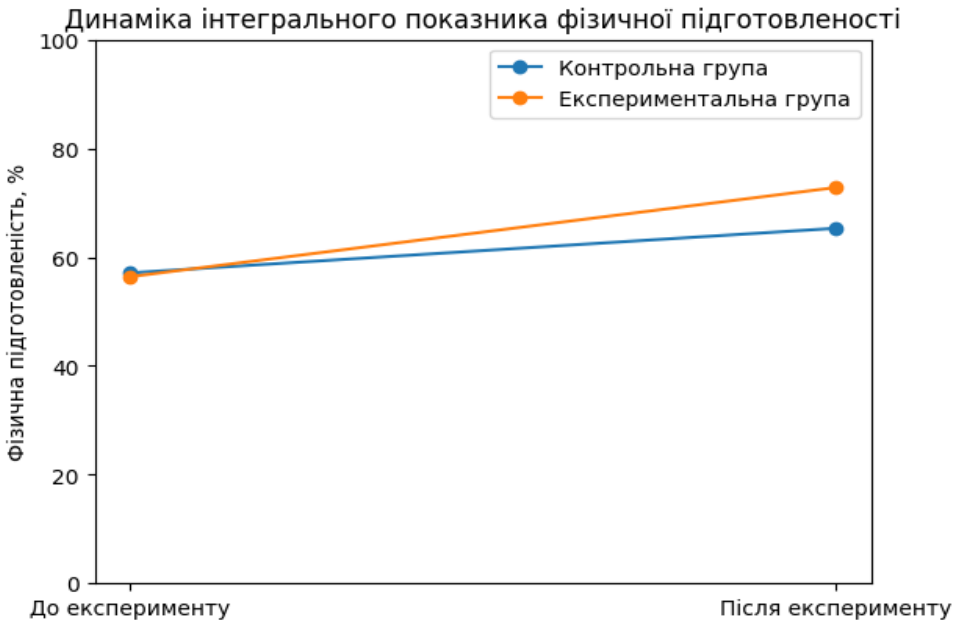

Рис. 2. Зміна інтегрального показника фізичної підготовленості учнів контрольної та експериментальної груп, %

У ході дослідження встановлено, що вихідний рівень рухової активності дітей середнього шкільного віку в умовах дистанційного навчання характеризується недостатніми показниками, що підтверджує актуальність пошуку ефективних засобів її підвищення.

Результати педагогічного експерименту засвідчили, що впровадження оздоровчих фітнес-технологій у процес дистанційного фізичного виховання забезпечує достовірно вищу динаміку показників рухової активності та фізичної підготовленості учнів експериментальної групи порівняно з контрольною.

Використання авторської програми оздоровчого фітнес-тренування, адаптованої до вікових особливостей дітей та умов дистанційного навчання, сприяло зростанню рівня регулярності виконання фізичних вправ, підвищенню мотивації до занять фізичною культурою та формуванню позитивного емоційного ставлення до рухової діяльності.

Анліз даних педагогічного спостереження підтвердив, що оздоровчі фітнес-технології мають високий потенціал щодо активізації участі учнів в онлайн-заняттях, підвищення їх залученості та відповідальності за власну рухову активність.

Отримані результати свідчать про доцільність інтеграції оздоровчих фітнес-технологій у структуру дистанційних уроків фізичної культури як ефективного засобу оптимізації рухового режиму школярів і підвищення результативності фізичного виховання в сучасних освітніх умовах.

Висновки Проведене дослідження підтвердило актуальність проблеми підвищення рівня рухової активності дітей середнього шкільного віку в умовах дистанційного навчання, що зумовлено зменшенням обсягу організованої рухової діяльності, зростанням часу роботи з цифровими пристроями та обмеженими можливостями реалізації традиційних форм фізичного виховання.

У результаті педагогічного експерименту встановлено, що використання оздоровчих фітнес-технологій, адаптованих до вікових особливостей школярів та специфіки дистанційного формату навчання, є ефективним засобом підвищення рухової активності та фізичної підготовленості учнів. В експериментальній групі зафіксовано більш виражену позитивну динаміку інтегральних показників фізичної підготовленості та рівня регулярності виконання фізичних вправ порівняно з контрольною групою.

Доведено, що впровадження авторської програми оздоровчого фітнес-тренування сприяє підвищенню мотивації учнів до занять фізичною культурою, активізації їх участі в онлайн-заняттях та формуванню позитивного емоційного ставлення до рухової діяльності. Оздоровчі фітнес-технології забезпечують варіативність вправ, доступність виконання в домашніх умовах і можливість індивідуалізації фізичного навантаження, що є важливими чинниками ефективності дистанційного фізичного виховання.

Отримані результати свідчать про доцільність інтеграції оздоровчих фітнес-технологій у структуру дистанційних уроків фізичної культури закладів загальної середньої освіти як одного з перспективних напрямів оптимізації рухового режиму дітей середнього шкільного віку та реалізації здоров'язбережувальної функції фізичного виховання.

Перспективи подальших наукових розвідок доцільно пов'язати з вивченням впливу різних видів оздоровчих фітнес-технологій на показники фізичного та психоемоційного стану школярів, розробленням диференційованих програм для учнів з різним рівнем фізичної підготовленості, а також з удосконаленням методів педагогічного контролю та моніторингу рухової активності учнів у дистанційному та змішаному форматах навчання.

Література

1. Круцевич Т. Ю., Пангелова Н. Є. Рухова активність як чинник підвищення розумової працездатності школярів. Теорія і методика фізичного виховання. 2014. № 2. С. 3–9.

2. Круцевич Т. Ю., Благій О. Л., Смоліус Г. Г. та ін. Теорія і методика фізичного виховання. Київ: Олімпійська література, 2006. 424 с.

3. Москаленко Н. В., Борисова Ю. Ю., Сидорчук Т. В., Лядська О. Ю. Інформаційні технології у фізичному вихованні школярів. Дніпро: Інновація, 2014. 216 с.

4. Про затвердження Положення про дистанційне навчання: наказ Міністерства освіти і науки України від 25.04.2013 № 466.

5. Про Національну стратегію з оздоровчої рухової активності в Україні на період до 2025 року «Рухова активність – здоровий спосіб життя – здорова нація»: Указ Президента України від 09.02.2016 № 42.

6. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Національної стратегії з оздоровчої рухової активності в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.07.2017 № 548-р.

7. Кібальник О. Я. Оздоровчий фітнес: теорія та методика. Київ: Логос, 2016. 312 с.

8. Школа О. М., Осіпцов А. В. Сучасні фітнес-технології оздоровчо-рекреаційної спрямованості. Харків: ХДАФК, 2017. 180 с.

9. Пантік В. В. Фітнес-програми силового спрямування: структура та методика побудови. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 164 с.

10. Розтока А. О. Особливості добової рухової активності школярів 5–6 класів. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві. 2016. № 3. С. 45–50.

11. Сабадаш В. І., Савченко В. Г., Лесько О. М. Рухова активність як чинник збереження фізичного здоров'я підлітків. Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. 2016. № 4. С. 34–39.

References

1. Krutsevych, T. Yu., & Panhelova, N. Ye. (2014). Rukhova aktyvnist yak chynnyk pidvyshchennia rozumovoi pratsezdatnosti shkoliariv [Physical activity as a factor in increasing students' mental performance]. *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia – Theory and Methods of Physical Education*, 2, 3–9 [in Ukrainian].

2. Krutsevych, T. Yu., Blahii, O. L., Smolius, H. H., et al. (2006). *Teoriia i metodyka fizychnoho vykhovannia* [Theory and methods of physical education]. Kyiv: Olimpiiska literatura [in Ukrainian].

3. Moskalenko, N. V., Borysova, Yu. Yu., Sydorchuk, T. V., & Liadska, O. Yu. (2014). *Informatsiini tekhnolohii u fizychnomu vykhovanni shkoliariv* [Information technologies in physical education of schoolchildren]. Dnipro: Innovatsiia [in Ukrainian].

4. Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy Pro zatverdzhennia Polozhennia pro dystantsiine navchannia vid 25.04.2013 No. 466 [Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine On approval of the Regulations on distance learning dated April 25, 2013 No. 466] [in Ukrainian].

5. Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro Natsionalnu stratehiiu z ozdorovchoi rukhovoi aktyvnosti v Ukraini na period do 2025 roku "Rukhova aktyvnist – zdorovyi sposib zhyttia – zdorova natsiia" vid 09.02.2016 No. 42 [Decree of the President of Ukraine On the National Strategy for Health-Enhancing Physical Activity in Ukraine until 2025 "Physical activity – healthy lifestyle – healthy nation" dated February 9, 2016 No. 42] [in Ukrainian].

6. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy Pro zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo realizatsii Natsionalnoi stratehii z ozdorovchoi rukhovoi aktyvnosti v Ukraini vid 26.07.2017 No. 548-r [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine On approval of the action plan for implementation of the National Strategy for Health-Enhancing Physical Activity in Ukraine dated July 26, 2017 No. 548-r] [in Ukrainian].

7. Kibalnyk, O. Ya. (2016). *Ozdorovchyi fitnes: teoriia ta metodyka* [Health-oriented fitness: theory and methodology]. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].

8. Shkola, O. M., & Osiptsov, A. V. (2017). *Suchasni fitnes-tekhnolohii ozdorovcho-rekreatsiinoi spriamovanosti* [Modern health-recreational fitness technologies]. Kharkiv: KhDAFK [in Ukrainian].

9. Pantik, V. V. (2018). *Fitnes-prohramy sylovoho spriamuvannia: struktura ta metodyka pobudovy* [Strength-oriented fitness programs: structure and methodology of design]. Lutsk: Vezha-Druk [in Ukrainian].

10. Roztoka, A. O. (2016). Osoblyvosti dobovoi rukhovoi aktyvnosti shkoliariv 5–6 klasiv [Features of daily physical activity of 5–6 grade students]. *Fizychne vykhovannia, sport i kultura zdorovia u suchasnomu suspilstvi – Physical Education, Sports and Health Culture in Modern Society*, 3, 45–50 [in Ukrainian].

11. Sabadash, V. I., Savchenko, V. H., & Lesko, O. M. (2016). Rukhova aktyvnist yak chynnyk zberezhennia fizychnoho zdorovia pidlitkiv [Physical activity as a factor in preserving adolescents' physical health]. *Pedahohika, psykholohiia ta medyko-biolohichni problemy fizychnoho vykhovannia i sportu – Pedagogy, Psychology and Medical-Biological Problems of Physical Education and Sports*, 4, 34–39 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 14.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.03.2026

УДК 378.011:3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1557-1569

Пономаренко Артем Сергійович аспірант кафедри інноваційної педагогіки, освітніх трансформацій і лідерства, Навчально-науковий інститут «Академія вчительства» Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, м. Харків, http://orcid.org/0009-0002-8509-0529

АЛГОРИТМ ФОРМУВАННЯ ЦИФРОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МАГІСТРІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

Анотація. Перехід до використання цифрових технологій у професійній діяльності у різних галузях виробництва обумовив виділення окремим завданням формування цифрової компетентності у майбутніх фахівців на етапі професійної підготовки в закладі вищої освіти. Майбутні магістри професійної освіти на етапі навчання в закладі вищої освіти знаходяться в освітньому середовищі, яке поступово стає насиченим сучасними цифровими інструментами та цифровими технологіями. Це явище стало результатом випливу Індустрії 4.0 на освітнє середовище, а також інтенсивного переходу до використання дистанційного навчання в умовах карантинних обмежень під час пандемії Covid-19 та під час воєнних дій. Завдання формування у майбутніх магістрів професійної освіти цифрової компетентності частково вирішується шляхом впровадження в освітній процес сучасних цифрових інструментів в якості предмету вивчення, змін у виборі методів навчання з урахуванням їх принципових можливостей у формуванні складових цифрової компетентності. Представлення структури цифрової компетентності в якості системи знань, умінь та професійно важливих якостей вказує на доцільність використання комплексу методів, які послідовно формуватимуть зазначені складові. На підставі положень системного підходу освітній процес розглядається в якості цілісної системи, що дало підстави для наукового обґрунтування вибору форм, методів, засобів навчання. Засобами компетентнісного підходу перелік знань, умінь та професійно важливих якостей конкретизовано з допомогою дескрипторів Національної рамки кваліфікацій України для 7 рівня.

Уточнені цілі та зміст професійної підготовки у частині формування цифрової компетентності майбутніх магістрів професійної освіти стали підставою для визначення форм та методів навчання. Структурування вибору форм та методів навчання для формування складових цифрової компетентності стало основою для розроблення алгоритму формування цифрової компетентності майбутніх магістрів професійної освіти.

Ключові слова: цифрова компетентність, магістри професійної освіти, алгоритм формування цифрової компетентності.

Ponomarenko Artem Serhiyevich Postgraduate student of the Department of Innovative Pedagogy, Educational Transformations and Leadership, Education and Research Institute «Teachers' Academy» V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, http://orcid.org/0009-0002-8509-0529

ALGORITHM FOR FORMING DIGITAL COMPETENCE OF FUTURE MASTERS OF VOCATIONAL EDUCATION

Abstract. The transition to the use of digital technologies in professional activities in various industries has led to the allocation of a separate task for the formation of digital competence in future specialists at the stage of professional training in a higher education institution. Future masters of professional education at the stage of studying at a higher education institution are in an educational environment that is gradually becoming saturated with modern digital tools and digital technologies.

This phenomenon is the result of the impact of Industry 4.0 on the educational environment, as well as the intensive transition to the use of distance learning under quarantine restrictions during the Covid-19 pandemic and during hostilities. The task of forming digital competence in future masters of professional education is partially solved by introducing modern digital tools into the educational process as a subject of study, changes in the choice of teaching methods, taking into account their fundamental capabilities in forming the components of digital competence. The presentation of the structure of digital competence as a system of knowledge, skills, and professionally important qualities indicates the feasibility of using a set of methods that will consistently form the specified components. Based on the provisions of the systemic approach, the educational process is considered as a holistic system, which provided the basis for scientific justification of the choice of forms, methods, and means of teaching. Using the competency-based approach, the list of knowledge, skills, and professionally important qualities is specified using the descriptors of the National Qualifications Framework of Ukraine for level 7. The specified goals and content of professional training in terms of forming the digital competence of future masters of professional education became the basis for determining the forms and methods of training. Structuring the choice of forms and methods of training for the formation of digital competence components became the basis for developing an algorithm for the formation of digital competence of future masters of vocational education.

Keywords: digital competence, masters of vocational education, algorithm for the formation of digital competence.

Постановка проблеми. Організація освітнього процесу в останні роки зазнала суттєвих змін внаслідок впливу Індустрії 4.0 на фоні глобального переходу до цифровізації виробництва, світу інтернету речей, доповненої реальності, хмарних технологій та великих баз даних. Це призвело до розширення змісту професійної освіти за рахунок підготовки до використання

цифрових інструментів та цифрових технологій у практиці виконання професійних задач. Одночасно перехід освітнього процесу до використання цифрових інструментів обумовив пошук ефективних форм, методів, прийомів, які інструментально спираються на технологічні продукти Індустрії 4.0. Серед наукових публікацій простежується звернення уваги до використання активного навчання, нових інформаційних технологій, що в сукупності забезпечують активність здобувача освіти у роботі з сучасними цифровими продуктами. Питання впровадження цифрових технологій в освітньому процесі (В. Биков, Б. Гершунський, С. Гончаренко, В. Касаткін, Ю. Комісарова, Н. Морзе, О. Свіваковський) відкривають перспективи подальших наукових пошуків шляхів підвищення якості освіти в умовах її інтенсивної цифровізації. Одночасно з інтенсифікацією використання в освітньому процесі цифрових технологій набуває актуальності питання спеціальної підготовки здобувачів освіти до навчання з використанням цифрових технологій, що конкретизується у завданні формування цифрової компетентності (Т. Горохова, П. Грабовський, О. Дубасенюк, О. Жильцов, А. Карпенко, С. Карплюк, Л. Кононенко, М. Криштанович, Н. Морзе, М. Мороз, О. Оришака, О. Плужник, Ю. Руденко, Є. Селіщева, Я. Сердюк, О. Ступак, Л. Тарасович, О. Фонарюк). Накопичений досвід визначення методів та засобів формування цифрової компетентності залишає невирішеним завдання обґрунтування послідовності їх використання з орієнтацією на конкретизовані проміжні результати поетапного формування складових цифрової компетентності

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування цифрової компетентності визначається перспективним напрямком забезпечення сталого професійного розвитку на фоні переходу всіх галузей до використання цифрових інструментів збору, аналізу, обробки та поширення інформації. У професійній діяльності виконання професійних завдань стає неможливим без використання сучасних цифрових технологій. Як наслідок, існує широкий спектр рекомендації науковців щодо реагування на об’єктивні зміни в освітньому середовищі та у цілях професійної підготовки. Наприклад, В. Биков та О. Буров [1] визначають інтенсифікацію технологій віртуальної та доповненої реальності в освіті, а також комп’ютерного моделювання, що, на їх погляд, є необхідним для забезпечення сталого процесу формування цифрової компетентності. Залучення здобувача освіти до використання цифрових технологій для виконання системи професійних задач та оволодіння методами та прийомами інформаційної діяльності пропонують О. Жильцов та А. Карпенко [2, с. 117].

Науковці М. Криштанович та Я. Сердюк вбачають основою для формування цифрової компетентності ресурсне забезпечення, а також механізми цифровізації освітнього процесу. Конкретизація засобів формування цифрової компетентноості представлена в працях з вивчення можливостей проєктної діяльності у вирішенні зазначеного завдання (О. Брославська та Л. Озерова). Засобом формування цифрової компетентності визначають гейміфікацію

освітнього процесу (О. Жерновникова, Л. Перетяга, А. Ковтун, М. Кордубан). Науковці Н. Гуц, М. Ячменик, О. Руда вказують на доцільність використовувати активні та інтерактивні методи навчання, кейс-метод, ділову гру, роботу в малих групах, проблемні завдання, навчальне моделювання тощо.

Мета статті – визначення алгоритму формування цифрової компетентності майбутніх магістрів професійної освіти з урахуванням наявних підходів до визначення методів та засобів формування цифрової компетентності в умовах закладу вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Аналіз організації освітнього процесу показує відсутність універсальних методів професійної підготовки, які б забезпечували відповідність сформованих компетентностей вимогам ринку праці з орієнтацією на віддалену перспективу. Це дає підстави для виділення суперечності між наявним рівнем професійної підготовки та необхідністю його подальшого удосконалення ц відповідності до положень концепції навчання упродовж життя (A memorandum on Lifelong Learning [3]). У випускника закладу вищої освіти для вирішення зазначеної суперечності має бути сформована цифрова компетентність, складовою якої є спрямованість на оновлення індивідуальної системи знань та вмінь.

Визначення ефективних механізмів формування цифрової компетентності в системі професійної підготовки має спиратись на положення системного підходу в освіті (О. Антонова, О. Буров, О. Дубасенюк, С. Літвінова, О. Пінчук, Т. Семенюк та ін.), з допомогою якого освітній процес розглядається цілісною системою, що відкриває можливість розроблення моделі формування цифрової компетентності з урахуванням усіх взаємних впливів елементів педагогічної системи. Вважається, що «системний підхід дозволяє завдати єдину логіку побудови і розгортання не тільки кожної окремої дисципліни, але й змісту всієї підготовки фахівців» [4, с. 12].

Використання системного підходу дає можливість змінити традиційні уявлення про причинно-наслідкові зв’язки між окремими явищами виділенням складових елементів системи, які складають разом єдине ціле і їх взаємодія обумовлює результат функціонування системи в цілому. Системний підхід відкриває можливості забезпечення прогнозованих результатів функціонування системи шляхом визначення властивостей окремих її складових, що обумовлює необхідність внесення змін до існуючої системи форм та методів педагогічної взаємодії, особливостей педагогічної комунікації. Системний підхід забезпечує науково обґрунтоване запровадження форм, методів, засобів навчання. За таких умов цифрова компетентність розглядається в якості результату функціонування педагогічної системи, в якій її структурні елементи підпорядковані досягненню визначеної мети.

Форми та методи навчання, як основні елементи педагогічної системи, потребують оновлення для досягнення конкретизованих результатів функціонування освітнього процесу.

При цьому ключовим питанням залишається визначення послідовності вибору форм та методів навчання, які забезпечуватимуть поступове формування складових цифрової компетентності.

Розуміння змісту компетентності як сукупності знань, умінь та професійно важливих якостей на практиці вимагає забезпечити конкретизацію системи знань, вмінь, професійних якостей у межах окремої спеціальності, визначення необхідного та достатнього переліку освітніх компонентів у змісті професійної підготовки, вивчення яких забезпечуватиме формування потрібних знань, умінь та професійно важливих якостей. Для окремої спеціальності традиційно конкретизація вимог щодо переліку знань та вмінь представлена у професійограмі, суть якої О. Лубянова визначає як «перелік вимог властивостей фахівця, що забезпечує високий рівень професійної майстерності та високу ефективність професійної діяльності» [5, с. 150]. У такий спосіб вимоги ринку праці враховуються під час уточнення цілей та змісту професійної підготовки з окремої спеціальності, але у процесі визначення послідовності використання конкретизованого переліку форм та методів навчання додаткові вимоги лише уточнюють характерні властивості функціонування педагогічної системи, що позначаються на стані сформованості системи компетентностей.

Традиційна процедура проведення стартової діагностики знань та вмінь здобувачів освіти з наступним порівнянням отриманих результатів діагностичних процедур з переліком необхідного та достатнього змісту освіти для педагогічної системи забезпечує визначення переліку освітніх компонентів, конкретизацію їх змісту, що створює базові умови для набуття здобувачем освіти потрібної освітньої кваліфікації. У межах організації професійної підготовки з інформаційних технологій О. Лубянова виділяє блоки професійних умінь: «адаптивність, комінукабельність, ініціативність, порядність, організованість, здатність використовувати сучасні технології, навички та інструменти, які необхідні у виробництві; знання у сфері інформаційних технологій; уміння опановувати продукти та сервіси інформаційних технологій; знання теоретичних основ побудови комп’ютерних знань» [5, с. 152].

Вимоги до якості підготовки здобувача освіти зазвичай конкретизують перелік професійно важливих якостей, суть яких В. Синявський та Д. Гоменюк розкривають як «комплекс найважливіших індивідуально-особистісних особливостей суб’єкта діяльності, які необхідні для успішної діяльності на заданому рівні» [6, с. 82]. За такого підходу професіограма фахівця окремої спеціальності забезпечує конкретизацію змісту його професійної підготовки, що орієнтується на перелік мінімально необхідних знань, умінь та професійно важливих якостей. Їх наявність засвідчує формування відповідних компетентностей та одночасно слугуватиме підставою для висновків про достатній стан професійної підготовки для успішної професійної діяльності.

У відповідності до положень компетентнісного підходу зазначений перелік знань, умінь та професійно важливих якостей додатково конкретизується з

допомогою уніфікованих вимог до визначення змісту окремої компетентності засобами дескрипторів, які для другого (магістерського) рівня вищої освіти відповідають 7 рівню Національної рамки кваліфікацій України і описують знання, уміння/навички, комунікацію, відповідальність і автономію. [7]. При цьому зміст окремої компетентності розглядається з позиції забезпечення «здатності успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, особистісних якостей» [8, с. 5].

Для 7 рівня Національної рамки кваліфікацій України визначаються знання про «сучасні наукові здобутки у сфері професійної діяльності, що слугують основою для оригінального мислення та проведення наукових досліджень» [7]. Урахування процесів цифровізації виробництва та посилення ролі цифрових інструментів та технологій має позначатись на змісті освітньо-професійної програми шляхом конкретизації системи знань про сучасні цифрові технології (знання термінології; способів пошуку і оброблення інформації; способів обчислювання даних; сучасних цифрових технологій; графічних редакторів та програмного забезпечення, якими користуються в межах профільної спеціальності (спеціалізації); критеріїв оцінювання результатів використання цифрових інструментів; ризиків і загроз у цифровому середовищі).

Для визначення системи умінь в межах вирішення завдання формування цифрової компетентності використання 7 рівня Національної рамки кваліфікацій дозволяє виділити «спеціалізовані уміння розв’язання проблем, необхідні для провадження досліджень та/або провадження інноваційної діяльності з метою розвитку нових знань та процедур» [7]. У змісті цифрової компетентності майбутніх магістрів професійної освіти такими виділяються уміння: здійснювати пошук та оброблення інформації; структурувати, критично оцінювати та використовувати інформацію у процесі вирішення професійних задач користуючись пошуковими сервісами в мережі Інтернет; користуватись цифровими інструментами передавання та презентації інформації; користуватись сучасними цифровими інструментами налагодження продуктивної комунікації у процесі виконання професійних задач; протистояти ризикам та загрозам у цифровому середовищі.

Система професійно важливих якостей на 7 рівні Національної рамки кваліфікацій України передбачає «здатність продовжувати навчання з високим ступенем автономії» [7], що в структурі цифрової компетентності майбутніх магістрів професійної освіти має бути представлена такими професійними якостями, як: відкритість до сприйняття нового; налаштованість на динамічне оновлення системи знань та умінь у сфері використання цифрових технологій; адаптивність до нових цифрових інструментів.

Таким чином, інтегрування до змісту освітньо-професійної програми другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності «Професійна освіта» складових цифрової компетентності повністю відповідає вимогам 7 рівня

Національної рамки кваліфікацій України і дає підстави для вивчення характеристичних ознак змін, які мають відбутись у виділених елементах педагогічної системи з конкретизацією змісту зазначених змін.

Разом з уточненням цілей та змісту професійної підготовки виникає потреба у конкретизації форм та методів навчання. Використання в освітньому процесі лекційно-семінарської форми навчання конкретизує завдання забезпечення відповідності форм та методів навчання у частині визначення методів навчання, які доцільно використовувати під час лекційних, семінарських та практичних занять, а також у процесі проходження здобувачем освіти різних видів практики, виконання індивідуальних завдань, завдань для самостійного опрацювання. Методи навчання мають забезпечувати формування виділених в змісті цифрової компетентності знань, умінь та професійно важливих якостей, надавати діяльності здобувача освіти необхідний пошуково-творчий характер у процесі опрацювання теоретичного матеріалу, виконання практичних завдань.

Визначення необхідних та достатніх умов для формування цифрової компетентності майбутніх магістрів професійної освіти базувалось на викладених В. Биковим та О. Буровим [1] дослідницьких позиціях щодо чинників впливу на особистість в межах педагогічної системи, серед яких слід виділяти внутрішні передумови та зовнішні. Внутрішніми передумовами включення в певну діяльність визначається мотивація до цієї діяльності, яка спирається на складний мотиваційний комплекс. Спеціально організований педагогічний вплив на формування внутрішньої мотивації у класичній теорії діяльності представлено різними підходами, серед яких найбільш продуктивним науковці вважають створення ситуації успіху для суб’єкта навчальної діяльності (А. Велика, Н. Грицик, В. Калошин, А. Кіктенко, О. Любарська, О. Пєхота).

В умовах сучасної парадигми розвитку освіти, яка концептуально спирається на положення особистісно-орієнтованого та компетентнісного підходів, моделювання ситуації успіху потенційно відкриває можливості для ефективного формуванням загальних та фахових компетентностей. Цей процес забезпечується усвідомленням суб’єктом діяльності практичної цінності отриманих знань та вмінь, їх значущості для особистого професійного розвитку. Відтак формування цифрової компетентності майбутніх магістрів професійної освіти потребує конкретизації послідовності спеціально організованих видів діяльності, включення в які забезпечуватиме успішне накопичення системи знань та умінь, професійно важливих якостей, які утворюють зміст цифрової компетентності.

Стимулювання мотивації до навчальної діяльності з опанування знань та способів використання в професійній діяльності цифрових технологій шляхом створення ситуації успіху є вагомим чинником, що забезпечує успішність формування цифрової компетентності. У той же час створення ситуації успіху потребує наявності достатніх знань та вмінь, якими може користуватись здобувач освіти на шляху до зазначеного успіху. За умов відсутності базових

знань та вмінь формування мотивації до навчання має спиратись на інші механізми, до яких належить цікавість, пізнавальний інтерес тощо.

Дослідники А. Бондар та Н. Макаренко визначають інтерес як «вибіркове емоційно-пізнавальне ставлення особистості до предметів, явищ, подій навколишньої діяльності, а також до певних видів діяльності, які мають важливе значення для людини» [9, с. 33]. Розвиток досліджень про причини та спрямування пізнавального інтересу довів необхідність розглядати його в якості вибіркової спрямованості особистості на предмет діяльності, яку характеризують усвідомлення цінності очікуваних результатів, що й забезпечує детермінацію напрямків пізнавальної діяльності.

Таким чином, процес формування цифрової компетентності має реалізовуватись в якості процедури послідовного накопичення системи знань, вмінь та професійно важливих якостей, а передумовою зазначеного процесу є існування мотивації до навчання. У зв'язку з цим стимулювання інтересу до формування цифрової компетентності представляє собою перший етап в алгоритмі формування цифрової компетентності майбутніх магістрів професійної освіти.

Стимулювання інтересу до формування цифрової компетентності фокусує увагу на здобувачах освіти як на важливому елементі педагогічної системи, який керується власними настановами на діяльність, фокусує зусилля на процес здобуття потрібних знань, вироблення умінь користуватись цифровими інструментами у процесі виконання поставлених задач. Врахування змін у змісті професійної підготовки потребує конкретизації форм та методів професійної підготовки, перегляду способів педагогічної взаємодії між суб'єктами освітнього процесу.

Врахування специфічних властивостей складових цифрової компетентності виступає достатньою підставою для визначення критичних характеристик взаємодії суб'єктів навчального спілкування, а також їх взаємодії з освітнім середовищем, яке включає інформаційне та матеріально-технічне забезпечення освітнього процесу.

Деталізація зазначених складових цифрової компетентності дає підстави для конкретизації наступних етапів реалізації алгоритму формування цифрової компетентності майбутніх магістрів професійної освіти.

Для сучасного етапу організації професійної освіти з використанням дистанційного навчання обов'язковими є знання способів пошуку та оброблення інформації. Здобувач освіти також повинен накопичити уміння успішно використовувати зазначені знання у професійній діяльності, що готує його до професійного реагування на ситуації в межах виконання професійних функцій, коли знання цифрових інструментів і технологій та вміння використовувати їх під час виконання професійних функцій стають необхідними. Це доводить, що наявність знань цифрових технологій виступає обов'язковою вимогою до здобувача освіти як до суб'єкта освітнього процесу, а також вимогою до якості професійної підготовки майбутнього фахівця.

Важливість для здобувача освіти знань цифрових інструментів та цифрових технологій, які у майбутньому стануть інструментом для виконання професійних задач дає підстави констатувати, що на другому етапі алгоритму формування складових цифрової компетентності слід забезпечити формування системи знань про зазначені цифрові інструменти у професійній діяльності. Їх перелік визначається основними знаннями, що складають зміст цифрової компетентності (оволодіння знаннями про способи пошуку інформації та оволодіння відповідними уміннями проводити операції пошуку, оброблення, аналізу та систематизації інформації потребує розташування у фокусі активності здобувача освіти відповідного предмету вивчення). Можливі способи, прийоми, підходи до пошуку та оброблення інформації надалі виступатимуть інструментом для здобуття системи професійних умінь у процесі підготовки до виконання професійних функцій та задач.

Наступним етапом в алгоритмі формування цифрової компетентності є формування системи умінь користуватись цифровими інструментами та технологіями, що потребує пошуку необхідних та достатніх педагогічних способів реалізації зазначеного завдання. Потрібно враховувати, що результати освітнього процесу завжди обумовлюються обраними методами навчання, а вибір форм навчання має спиратись на чинні вимоги до організації освітнього процесу, а також враховувати обумовлені прогнозованими властивостями очікуваних результатів характеристики навчальної діяльності здобувачів освіти.

Виділення даного етапу в алгоритмі формування цифрової компетентності майбутніх магістрів професійної освіти ґрунтується на визначених змінах у цілях та змісті професійної підготовки, що стали наслідком цифровізації всіх сфер життя. Об’єктами вивчення виступають, у тому числі, «технології та обладнання для виконання спеціальних робіт, пов’язаних з використанням спеціальних методів відповідних наук на підприємствах, в установах та організаціях галузі/сфери відповідно до спеціалізації» [10, с. 7]. Забезпечення сучасних знань та їх відповідності досягненням теорії та практики професійної діяльності обумовлюється необхідністю дотримання принципу науковості змісту і методів освітнього процесу, що «відображає взаємозв’язок з сучасними науковими знаннями і практикою» [11, с. 121].

Практичними шляхами реалізації даного етапу формування цифрової компетентності є уточнення змісту освітніх компонентів професійного спрямування, під час вивчення яких здобувачі освіти можуть отримати повну інформацію про цифрові інструменти та технології в якості передового професійного досвіду. Предметом вивчення виступають способи збору інформації, прилади для вимірювання, способи та алгоритми обчислення отриманих даних вимірювання. Введення перелічених тем до змісту освітніх компонентів забезпечить відповідність отриманих здобувачами освіти знань сучасним практикам виконання професійних обов’язків, що відповідає вимогам систематичного перегляду та оновлення змісту освітніх компонентів.

До змісту освітніх компонентів професійного спрямування потрібно інтегрувати теми, вивчення яких матиме прямим результатом опанування здобувачем освіти професійною термінологією у контексті використання сучасних цифрових інструментів та технологій. Усі пов'язані з використанням цифрових інструментів способи виконання системи професійних задач та специфічні терміни мають бути зрозумілими, а підходи та технології знайомими на рівні користувача. Порівняння результатів професійної підготовки з її цілями має здійснюватись у межах чітко окреслених теорій, способів, підходів, якими випускник користуватиметься під час професійної діяльності. Сучасні цифрові технології вирішення професійних задач мають стати об'єктом вивчення з метою ознайомлення суб'єкта з зазначеними технологіями, розширення термінологічного апарату та формування розуміння можливостей вибору інструментів виконання професійних задач з орієнтацією на забезпечення кращих показників професійної діяльності.

Окремою складовою в змісті цифрової компетентності визначається спрямування на постійне оновлення знань, що інструментально спирається на володіння способами пошуку та опрацювання інформації. У цьому контексті соголосними є викладені у концепції навчання упродовж життя (A memorandum on Lifelong Learning [3]) положення про доцільність спрямування здобувачів освіти на постійну самоосвітню діяльність у межах професійного становлення та розвитку. Зазначені наукові позиції потребують визначення в якості предмету вивчення способів пошуку та оброблення інформації, які на практиці слугуватимуть зручним інструментом вирішення складних задач, утому числі таких, що потребуватимуть інноваційної діяльності. У даному контексті інноваційною діяльністю вважаємо будь-які зміни у переліку способів та технологій виконання професійних обов'язків, оскільки новизна може бути як радикальною, так і суб'єктивною [12].

У професійній діяльності опанування новими прийомами та технологіями, які інтерпретуються як суб'єктивна новизна, зазвичай фіксується у разі опанування суб'єктом новими відносно нього способами діяльності, методами, прийомами, підходами. У передовому досвіді такі продуктивні способи вирішення професійних задач об'єктивно можуть існувати і не вивчатись у процесі фахової підготовки під час навчання в закладі вищої освіти внаслідок широкого переліку чинників, до яких належать відносна інертність освітньої системи у контексті оновлення змісту професійної підготовки, вимоги до науково-педагогічних працівників підвищувати кваліфікацію з п'ятирічним інтервалом тощо. Наявність активної пошукової позиції стимулює до аналізу передового досвіду вирішення системи професійних задач та обумовлює неперервні процеси ознайомлення з новими підходами, аналізом можливостей та доцільності впровадження їх у власну професійну діяльність. Фактичні зміни у наборі способів, підходів, прийомів, що складають професійний інструментарій фахівця, засвідчують інноваційний характер професійної діяльності, а відносна

новизна інноваційної складової засвідчує суб'єктивний характер зазначеної новизни.

Інтегрування до персонального набору цифрових інструментів та технологій нових прийомів, підходів інструментально спирається на сформовані у добувачів освіти спеціальні знання про способи пошуку та оброблення інформації. У разі потреби суб'єкт має самостійно відшукати потрібну інформацію, провести порівняльний аналіз різних підходів, зробити висновки про спільність та відмінність способів вирішення поставленого завдання, обрати оптимальний спосіб враховуючи умови професійної діяльності та властивості очікуваних результатів.

У процесі виконання професійних задач фахівець зазвичай користується вимірювальними приладами, а також способами обчислення даних. Цифровізація професійної сфери призводить до збільшення питомої ваги інструментів, що мають програмне забезпечення, а також програмного забезпечення, яке дає можливість автоматизувати певні обчислення. Це дає можливість швидко виконувати професійні завдання, а також покращити точність та швидкість обчислень. Зміст професійної підготовки на цій підставі обов'язково повинен забезпечити формування системи знань про сучасні прилади та обладнання, що обумовлені цифровізацією виробництва, а також способи обчислення даних з використанням відповідного програмного забезпечення. До переліку питань, які мають обов'язково вивчатись у процесі професійної підготовки майбутніх магістрів, потрібно включити ризики та загрози, які існують у цифровому середовищі. Сучасна комунікація з використанням електронних засобів зв'язку одночасно з новими можливостями передавання даних супроводжується певними ризиками і потрібно бути готовими протистояти таким загрозам. Під час налагодження комунікації з допомогою месенджерів та платформ потрібно знати їх потенційні можливості, переваги та можливі ризики у використанні, що забезпечить у майбутньому продуктивну професійну діяльність з використанням сучасних цифрових інструментів та технологій.

Висновки. Алгоритм формування цифрової компетентності майбутніх магістрів професійної освіти у визначенні цілей та змісту професійної підготовки має спиратись на дескрипторами НРК і визначає послідовність дій з організації процесу формування цифрової компетентності. Першим етапом є формування мотивації до здобуття системи знань та умінь, як складових цифрової компетентності. На наступних етапах забезпечується послідовне накопичення знань про цифрові інструменти та технології, які використовуються у професійній діяльності, здобуття умінь користуватись ними тощо.

Література:

1. Биков В.Ю., Буров О.Ю. Цифрове навчальне середовище: нові технології та вимоги до здобувачів знань. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*, 2021 С. 11-22. https://doi.org/10.31652/2412-1142-2020-55-11-22

2. Жильцов О. Б., Карпенко А. С., Розвиток цифрової компетентності співробітників організаційно-навчальних підрозділів університету як сучасна наукова проблема. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 26. С. 115–118.

3. A memorandum on Lifelong Learning : commission staff working paper. Brussels, 2000. URL: https://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf

4. Дубасенюк О. А., Семенюк Т. В., Антонова О. Є. Професійна підготовка майбутнього вчителя до педагогічної діяльності : монографія. Житомир : Житомир. держ. пед. ун-т, 2003. 193 с.

5. Лубянова О.В. Професіограма фахівця з інформаційних технологій. *Педагогічні науки*. Випуск 116. 2014. С. 148-154. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8786/LUBIANOVA.pdf?sequence=1&isAllowed=y

6. Професіограми і професіокарти робітничих професій. Методичний посібник / Авт.-уклад. В. В. Синявський, Д. В. Гоменюк. К.: 2008. – 114 с.

7. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1341 «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#Text

8. Методичні рекомендації щодо розроблення стандартів вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 27.03.2025 №512 URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/2025/03/27/nakaz-mon-512-vid-27-03-2025.pdf

9. Бондар А.Я., Макаренко Н.Г. Шляхи формування пізнавального інтересу особистості в процесі професійного самовизначення. *Наукові записки. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота.* 2014. Том 162. С. 32-37. https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b72dda80-410d-44f2-aca7-f023178801f9/content

10. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 015 «Професійна освіта (за спеціалізаціями)» другого (магістерського) рівня вищої освіти, затверджений наказом МОН № 1435 від 18.11.2020 Available at: URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2020/11/20/015_profesiyna_osvita_mahistr.pdf

11. Зайченко І.В. Педагогіка. Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів, 2-ге вид. К., «Освіта України», «КНТ», 2008. – 528 с.

12. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології : навч. посібник. 3-тє видання (виправлене) Київ : Академвидав, 2015. 304 с.

References:

1. Bykov V.Iu., Burov O.Iu. (2021)Tsyfrove navchalne seredovyshche: novi tekhnolohii ta vymohy do zdobuvachiv znan [Digital learning environment: new technologies and requirements for knowledge seekers] *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems* 11-22. Retrieved from https://doi.org/10.31652/2412-1142-2020-55-11-22 [in Ukrainian]

2. Zhyltsov O. B., Karpenko A. S. (2020) Rozvytok tsyfrovoi kompetentnosti spivrobitnykiv orhanizatsiino-navchalnykh pidrozdiliv universytetu yak suchasna naukova problema. [Development of digital competence of employees of organizational and educational units of the university as a modern scientific problem]. Innovatsiina pedahohika. - Innovative pedagogy. Issue 26. 115–118. [in Ukrainian]

3. A memorandum on Lifelong Learning : commission staff working paper. Brussels, 2000. Retrieved from: https://arhiv.acs.si/dokumenti/Memorandum_on_Lifelong_Learning.pdf

4. Dubaseniuk O. A., Semeniuk T. V., Antonova O. Ye. (2003) Profesiina pidhotovka maibutnoho vchytelia do pedahohichnoi diialnosti : monohrafiia [Professional preparation of future teachers for pedagogical activity: monograph] Zhytomyr : Zhytomyr. derzh. ped. un-t - Zhytomyr: Zhytomyr State Pedagogical University. 193 p. [in Ukrainian]

5. Lubianova O.V. (2014) Profesiohrama fakhivtsia z informatsiinykh tekhnolohii [Professional profile of an information technology specialist] Pedahohichni nauky. Pedagogical Sciences. Issue 116. 148-154. Retrieved from https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8786/LUBIANOVA.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian]

6. Profesiohramy i profesiokarty robitnychykh profesii. Metodychnyi posibnyk [Professiograms and professional charts of working professions. Methodological manual] Avt.-uklad. V. V. Syniavskyi, D. V. Homeniuk. K.: 2008. – 114 s. [in Ukrainian]

7. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 23 lystopada 2011 r. № 1341 «Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ramky kvalifikatsii» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 23, 2011 No. 1341 "On Approval of the National Qualifications Framework"] Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF#Text [in Ukrainian]

8. Metodychni rekomendatsii shchodo rozroblennia standartiv vyshchoi osvity : nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 27.03.2025 №512 [Methodological recommendations for the development of higher education standards: Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 03/27/2025 No. 512] Retrieved from https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/2025/03/27/nakaz-mon-512-vid-27-03-2025.pdf [in Ukrainian]

9. Bondar A.Ia., Makarenko N.H. (2014) Shliakhy formuvannia piznavalnoho interesu osobystosti v protsesi profesiinoho samovyznachennia. [Ways of forming a person's cognitive interest in the process of professional self-determination] Naukovi zapysky. Pedahohichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota. Scientific notes. Pedagogical, psychological sciences and social work. Tom 162. 32-37. Retrieved from https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b72dda80-410d-44f2-aca7-f023178801f9/content [in Ukrainian]

10. Standart vyshchoi osvity za spetsialnistiu 015 «Profesiina osvita (za spetsializatsiiamy)» druhoho (mahisterskoho) rivnia vyshchoi osvity, zatverdzhenyi nakazom MON № 1435 vid 18.11.2020 [Standard of higher education in the specialty 015 "Professional education (by specialization)" of the second (master's) level of higher education, approved by order of the Ministry of Education and Science No. 1435 dated 11/18/2020] Retrieved fromhttps://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2020/11/20/015_profesiyna_osvita_mahistr.pdf [in Ukrainian]

11. Zaichenko I.V. (2008) Pedahohika. Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh pedahohichnykh navchalnykh zakladiv [Pedagogy. A textbook for students of higher pedagogical educational institutions], 2-he vyd. K., «Osvita Ukrainy», «KNT». – 528 s. [in Ukrainian]

12. Dychkivska I. M. (2015) Innovatsiini pedahohichni tekhnolohii : navch. Posibnyk [Innovative pedagogical technologies: textbook]. 3-tie vydannia (vypravlene) Kyiv : Akademvydav. 304 s. [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 16.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 53:001.8:004.6:378.22

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1570-1586

Пономаренко Лілія Петрівна кандидат фізико-математичних наук, доцент, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-8607-1998

Бороздих Наталія Вікторівна кандидат історичних наук, науковий співробітник, ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України», м.Київ, https://orcid.org/0000-0003-4589-7424

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФІЗИЧНИХ ДАНИХ У НАУКОВУ ІНФОРМАЦІЮ: ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ PHD-ДОСЛІДНИКІВ

Анотація. У статті проаналізовано трансформацію фізичних даних у наукову інформацію як ключову методологічну ланку сучасного фізичного дослідження та як умову валідності, інтерпретованості й відтворюваності результатів. Обґрунтовано, що перетворення «дані → інформація» не може розглядатися лише як технічний етап обробки, оскільки на кожній стадії здійснюються рішення щодо відбору, стандартизації, фільтрації, параметризації та інтерпретації, які визначають зміст і надійність отриманих висновків.

Показано, що історично класична експериментально-аналітична модель ґрунтувалася на відносно прозорій лінійній логіці «вимірювання → дані → теорія», де контроль похибок і відтворюваність процедур забезпечували інтерсуб'єктивну перевірку. Натомість у цифрову епоху формується некласична, алгоритмічно орієнтована модель, у якій дані є результатом інфраструктурних і програмних конвеєрів, а процес перетворення набуває мережевого та циклічного характеру.

Наголошено, що алгоритмізація та застосування машинного навчання розширюють аналітичні можливості, однак водночас підвищують ризики методологічної непрозорості, зокрема підміни фізичної валідності статистичною стабільністю та некритичного прийняття кореляційних патернів як наукової інформації без контролю припущень, похибок і меж застосовності. Окреслено значення інституційних стандартів відкритої науки та принципів FAIR як механізмів підвищення «готовності до інтерпретації» через метадані, документацію коду й протоколів аналізу. Доведено, що в цих умовах підготовка PhD-дослідників з фізики потребує поєднання класичної експериментальної культури з компетентностями управління даними, критичної оцінки алгоритмічних

процедур і здатності аргументовано реконструювати ланцюг перетворень «дані → інформація» як складову наукового обґрунтування.

Ключові слова: фізичні дані, наукова інформація, цифрова наука, алгоритмізація, відтворюваність, відкрита наука, FAIR, PhD-підготовка.

Ponomarenko Liliia Petrivna Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-8607-1998

Borozdykh Nataliia Viktorivna Candidate of Historical Sciences, Junior researcher, State Institution «G.M. Dobrov Institute for Scientific and Technological Potential and Science History Studies of the NAS of Ukraine», Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-4589-7424

TRANSFORMATION OF PHYSICAL DATA INTO SCIENTIFIC INFORMATION: HISTORICAL EVOLUTION AND METHODOLOGICAL IMPLICATIONS FOR PHD TRAINING

Abstract. The article analyzes the transformation of physical data into scientific information as a key methodological stage of contemporary physics research and as a prerequisite for the validity, interpretability, and reproducibility of scientific results. It is argued that the transition «data → information» cannot be considered merely a technical stage of data processing, since at each step, researchers make decisions regarding selection, standardization, filtering, parameterization, and interpretation that determine the meaning and reliability of the obtained conclusions. The study shows that historically the classical experimental–analytical model was based on a relatively transparent linear scheme «measurement → data → theory», where error control and reproducibility ensured intersubjective verification of results. In contrast, the digital era has led to the emergence of a nonclassical, algorithm-oriented model in which data are produced through complex infrastructural and computational pipelines, and the transformation process becomes networked and cyclical.

It is emphasized that algorithmization and machine learning significantly expand analytical capabilities but also increase the risks of methodological opacity, including the substitution of physical validity for statistical stability and the uncritical acceptance of correlation patterns as scientific information without proper control over assumptions, uncertainties, and the limits of applicability. The article highlights the role of institutional frameworks for open science and the FAIR principles as mechanisms that enhance the «interpretation readiness» of data through the use of metadata, code documentation, and transparent analytical protocols.

It is demonstrated that under these conditions, PhD training in physics should combine the classical culture of experimentation with competencies in research data

management, critical evaluation of algorithmic procedures, and the ability to reconstruct and justify the transformation chain «data → information» as an integral element of scientific reasoning and evidence.

Keywords: physical data, scientific information, digital science, algorithmization, reproducibility, open science, FAIR principles, PhD training.

Постановка проблеми. У сучасній фізиці дані стали не лише результатом вимірювання, а ключовим ресурсом дослідження, що визначає темп, масштаб і характер виробництва наукового знання. Вирішальною методологічною ланкою цього процесу є перетворення фізичних даних у наукову інформацію, тобто перехід від первинних сигналів і масивів вимірювань до структурованих, інтерпретованих і придатних для перевірки висновків. Водночас у освітній підготовці дослідників цей перехід часто подається як технічна процедура обробки даних, тоді як у реальній науковій практиці він є складним методологічним процесом, у межах якого приймаються рішення, що визначають зміст отриманої інформації, її надійність та можливість відтворення.

Історично фізика формувалася як дисципліна, де дані були відносно обмеженими за обсягом, але висококонтрольованими за походженням. Дослідник міг простежити шлях від постановки експерименту й вибору інструменту до отриманих вимірювань і аналітичного висновку, а припущення, похибки та межі застосовності моделей могли бути чітко описані в межах одного дослідницького циклу. У такій класичній моделі перетворення даних на інформацію відбувалося в умовах відносної прозорості методів і процедур. Сучасні дослідницькі практики істотно змінили цю ситуацію. Масштабні експерименти, автоматизовані сенсорні системи, великі наукові колаборації та складні обчислювальні конвеєри призвели до того, що дані часто створюються, очищуються й попередньо трансформуються комплексом програмних і апаратних процедур ще до того, як ними починає працювати конкретний дослідник. Унаслідок цього дані дедалі частіше постають як опосередкований продукт дослідницької інфраструктури.

Додатковим чинником є алгоритмізація сучасної фізики. Використання складних статистичних методів, інверсійних задач, методів обробки зображень і машинного навчання значно розширює можливості аналізу великих масивів даних, однак водночас робить процес їх інтерпретації менш прозорим. У таких умовах статистично стабільний результат або висока точність алгоритму не гарантують фізичної валідності висновків. Без належного методологічного підходу існує ризик ототожнення алгоритмічно виявлених закономірностей із науковою інформацією про фізичні явища, попри можливість артефактів, упередженості вибірки або некоректних процедур обробки даних.

Ця проблема має й виразний педагогічний вимір. У підготовці PhD-дослідників значна увага приділяється експериментальним вимірюванням і математичній обробці результатів, однак недостатньо системно формується

здатність аналізувати й аргументовано описувати повний ланцюг перетворення «дані → інформація». У практиці дисертаційних досліджень це нерідко проявляється у ситуаціях, коли результати аналізу або моделювання подаються детально, проте сам процес перетворення первинних вимірювань у кінцеві показники, а також припущення, закладені в процедурах обробки та відбору даних, залишаються недостатньо прозорими. У таких випадках зростає ризик методологічних помилок і ускладнюється перевірка та відтворення результатів.

В умовах розвитку відкритої науки ця проблема набуває ще більшої актуальності. Публікація наборів даних, програмного коду, параметрів аналізу та метаданих стає нормою в багатьох галузях фізики. Це означає, що опис процесу перетворення даних на інформацію стає складовою наукового результату, а не лише допоміжним етапом дослідження.

Отже, історично сформоване уявлення про перетворення даних у інформацію як відносно прозорий перехід від вимірювання до висновку вже не повністю відповідає реаліям цифрової науки. У цьому контексті виникає потреба в методологічному осмисленні самого процесу трансформації даних, уточненні змісту понять «фізичні дані» та «наукова інформація», аналізі еволюції моделей цього переходу від класичних експериментально-аналітичних до сучасних алгоритмічно орієнтованих, а також у визначенні тих компонентів підготовки PhD-дослідників, які забезпечують валідність, інтерпретованість і відтворюваність результатів дослідження.

Метою статті є аналіз еволюції способів перетворення фізичних даних у наукову інформацію та визначення методологічних орієнтирів, що мають бути інтегровані у підготовку PhD-дослідників з фізики в умовах цифрової науки.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій.

У сучасному науковому дискурсі проблема співвідношення понять «дані» та «інформація» має міждисциплінарний характер і розробляється у філософії науки, інформаційних студіях, методології експерименту та дослідженнях data-intensive science. Одним із практичних поштовхів такого переосмислення стала криза відтворюваності. Узагальнення опитувань у Nature показало, що недоступність даних, неповний опис процедур аналізу та слабка відтворюваність обчислювальних кроків перетворюються на системну проблему сучасної науки [1]. У розвиток цього підходу звіт National Academies наголошує, що відтворюваність і реплікативність залежать не лише від якості вимірювань, а й від прозорості шляху «дані → аналітика → висновок», включно з протоколами обробки, версіями коду, параметрами моделей і доступністю метаданих [2].

У сучасних підходах дані дедалі частіше розглядаються не як «сирий» продукт вимірювання, а як результат організованих практик їх отримання, документування, збереження і повторного використання. Наголошується, що наукова цінність даних визначається інфраструктурою їхнього виробництва та стандартами опису, які роблять можливими повторну інтерпретацію й перенесення між контекстами дослідження [3]. У роботі [4] автор критично

аналізує міф «raw data» і аргументує, що дані формуються через вибір процедур фіксації, очищення, перетворення й представлення, тобто завжди містять інтерпретаційний компонент. Окремо підкреслюється методологічна «непрозорість» алгоритмів як джерела систематичних упереджень У цьому ракурсі «дані» є не нейтральною «даністю», а методологічно навантаженим артефактом дослідницької практики.Теоретичну основу для переосмислення статусу даних формує підхід data-centric science, у межах якого дані описуються як «мобільні» об'єкти: їхній зміст і наукова значущість залежать від контексту використання та шляхів перетворення між середовищами (лабораторії, бази даних, публікації) [5]. У колективній монографії Data Journeys in the Sciences розкрито, що інформація не «випливає» з даних автоматично, вона конструюється через добір форматів, стандартизацію, анотацію, фільтрацію та інтерпретаційні рамки, які визначають, що саме буде визнано релевантним сигналом [6]. Узагальнювальний огляд у Stanford Encyclopedia of Philosophy додатково підкреслює, що «великі дані» зміщують методологічний фокус від одиничних вимірювань до управління даними, процедур їх стандартизації та умов повторного використання [7]. Поняття «інформації» у сучасних дослідженнях найчастіше пов'язується з семантичною структурованістю даних.

У філософській концепції, розробленій у [8] інформація визначається як дані, що набувають значення в межах інтерпретаційної моделі та умов істинності. Для фізики це принципово, оскільки виміряний сигнал перетворюється на наукову інформацію лише тоді, коли його можна включити в систему понять і моделей, оцінити похибки, відокремити артефакти від ефектів, зіставити з незалежними спостереженнями та перевірити на стійкість до змін параметрів аналізу [3, 4]. У цьому сенсі інформація є не тільки «обробленими даними», а результатом методологічно контрольованого процесу інтерпретації.

Окрема низка сучасних праць фокусується на методології фізики, де перехід «дані → інформація» постає частиною наукового обґрунтування, а не суто технічним етапом аналізу. Саме тут ключовим стає повторне використання даних та реконструкція повного дослідницького процесу. Обчислювальна відтворюваність і доступність «доказового ланцюга» (протоколи аналізу) стають складовою наукової якості результату [2], а перенесення даних між контекстами потребує опису умов їх походження, процедур відбору та обмежень інтерпретації [9]. У відповідь на ці виклики формується нормативно-методичний напрям управління науковими даними. Найвпливовішим рамковим підходом останнього десятиліття є принципи FAIR (Findable, Accessible, Interoperable, Reusable), які задають вимоги до знаходження, доступності, інтероперабельності та повторного використання даних [10]. FAIR стосується не лише технічного збереження наборів даних, а й їх «готовності до інтерпретації» через метадані, стандарти опису та керованість посилань на об'єкти дослідження [11]. У методологічному вимірі це означає, що «наукова інформація» дедалі частіше усвідомлюється як продукт коректно організованого циклу роботи з даними, де

документування процедур і контексту є необхідною умовою довіри та перевірюваності [2, 10, 11]. Сучасні дослідження суттєво змінюють уявлення про співвідношення даних, інформації та знання. «Науку даних» трактують як інтеграцію статистичного мислення, обчислень і предметної інтерпретації, що охоплює увесь дослідницький цикл і змінює практики доведення та пояснення [12]. У фізичних дослідженнях це проявляється у поширенні алгоритмів машинного навчання та гібридних моделей, які поєднують емпіричні дані з теоретичними обмеженнями. Показовим прикладом є напрям physics-informed machine learning, в якому фізичні закони вбудовуються у структуру моделей, виконують роль регуляризаторів або обмежень під час навчання й тим самим зменшують ризик «статистично успішного», але фізично хибного висновку. Це підкреслює важливу методологічну вимогу, що кореляційні закономірності можуть набувати статусу наукової інформації лише за умови критичної перевірки вихідних припущень, оцінювання похибок і визначення меж їх застосовності [13].

В українському науковому просторі проблематика цифрової трансформації науки та освіти розглядається як передумова оновлення дослідницьких компетентностей і методологічної культури. Цифровізація розглядається як системне перетворення освітніх структур і ресурсів, що впливає на моделі підготовки дослідників та організацію освітньо-наукових середовищ [14]. Обґрунтування необхідності розвитку інформаційно-цифрової компетентності науково-педагогічних працівників, що є критично важливим для формування здатності працювати з даними, інструментами аналізу та цифровими інфраструктурами науки розглядається в [15]. На використанні відкритих цифрових даних у дослідженнях, що безпосередньо пов’язано з культурою відкритої науки, повторним використанням даних та потребою у стандартизованому описі наборів даних акцентується увага в роботі [16]. Практичні можливості цифрового середовища (зокрема хмарних технологій) для науки та освіти висвітлюються в [17]. Автори підкреслюють, що інфраструктура зберігання і обробки даних стає компонентом дослідницької методології, а не «зовнішнім сервісом». Філософсько-освітні аспекти трансформації науки в умовах глобальних змін і цифровізації розробляються в працях [18, 19]. Особлива увага приділяється необхідності оновлення методологічної культури та відповідальності дослідника в ситуації технологічно опосередкованого знання. Нормативний контур відкритої науки в Україні відображено у документах МОН, а практико-методичні орієнтири щодо управління науковими даними – у рекомендаціях профільних інституцій НАНП/НАПН (зокрема Інституту цифровізації освіти). Для фізичних досліджень значущими є роботи, що систематизують підходи до використання Big Data у фізиці, окреслюють ризики алгоритмізації та підкреслюють необхідність навчати майбутніх дослідників критично реконструювати ланцюг «дані → інформація», а також документувати процедури аналізу для відтворюваності [20 – 22].

Отже, аналіз сучасних зарубіжних і українських досліджень засвідчує багатовимірність проблеми трансформації даних у наукову інформацію, яка охоплює філософські підходи до інформації як семантично структурованої даності, інфраструктурне розуміння даних, виклики відтворюваності та вимоги до прозорості дослідницьких процесів. Водночас потребує подальшого методологічного опрацювання інтеграція цих підходів у підготовку PhD-дослідників з фізики, з акцентом на логіку, прозорість і відтворюваність переходу «дані → інформація», що узгоджується і з українськими дослідженнями цифровізації науки та освіти.

Виклад основного матеріалу.

Проведений огляд сучасних підходів до розуміння даних та інформації підводить до ключового висновку: у фізиці перетворення «дані → інформація» не є лише технічною процедурою, а виступає методологічно значущим шляхом наукового пізнання, який визначає валідність, інтерпретованість і відтворюваність результатів. Відповідно, доцільно розглянути, як історично змінювалися моделі цього переходу та які наслідки це має для сучасної фізики і підготовки PhD-дослідників.

У традиційній науковій та освітній практиці цей процес інтерпретувався в межах класичної моделі організації дослідження і підготовки науковців. Його фундаментальною ознакою є переконання, що дані репрезентують властивості фізичної реальності, а наукове знання є результатом логічно впорядкованої обробки емпіричного матеріалу та зіставлення з теоретичними поясненнями [23]. У межах зазначеної моделі дані трактуються як емпірично зафіксовані результати вимірювання, отримані за допомогою стандартизованих інструментів із контрольованою похибкою. Вимірювання розглядається як стабільна процедура реєстрації властивостей об’єкта, а науковий прогрес пов’язується з удосконаленням інструментів, калібруванням та підвищенням точності шкал.

Методологічний фундамент класичної фізики зміцнювався через розвиток метрології, нормування еталонів і понятійне уточнення того, що саме означає «виміряти» властивість у науково коректний спосіб [24, 25]. Класичний підхід також передбачає розмежування між фізичною реальністю, експериментальним фактом і теоретичною інтерпретацією. У традиції наукового реалізму теорія трактується як адекватне відображення об’єктивної реальності, а її істинність визначається ступенем відповідності емпіричним даним. Водночас історико-науковий аналіз показує, що навіть у класичний період формування багатьох теоретичних понять відбувалося через складні процеси концептуалізації та опосередкування, що наочно демонструє історія становлення електрона як теоретичного об’єкта [26, 27].

У сучасних дослідженнях методології науки наголошується, що саме класична наука інституціоналізувала експеримент як центральний механізм перевірки наукового знання, сформувавши норматив відтворюваності результатів і публічності процедур вимірювання. У цьому контексті математична

обробка розглядалася передусім як засіб уточнення експериментальних результатів і контролю похибок, а не як самостійне джерело наукових відкриттів. [27].

В українському науковому дискурсі класична модель осмислюється як підґрунтя раціональності природничого пізнання. Вона характеризується логічною структурованістю, емпіричною перевірюваністю та кумулятивністю знання. Наукове знання постає як систематизована сукупність узагальнень, здобутих на основі експериментально підтверджених даних, які можуть бути повторно відтворені та інтерсуб'єктивно перевірені [28, 30, 32]. На основі сучасних методологічних досліджень можна виокремити ключові характеристики класичної моделі:

Лінійність процесу пізнання. Перетворення даних у знання усвідомлюється як послідовний і односпрямований перехід від емпірії до теорії, що відповідає індуктивістським уявленням про структуру наукового обґрунтування.

Пріоритет експерименту. Експеримент виступає головним джерелом достовірності, тоді як модель або розрахунок мають підтверджуватися емпірично.

Локальність даних. Дані прив'язані до конкретного експерименту та умов його проведення; узагальнення забезпечується повторенням і незалежною перевіркою.

Репрезентаціоналізм. Дані розглядаються як відображення властивостей реальності, а теорія як її узагальнена форма [23, 27, 31].

Класична модель формувалася в умовах лабораторної науки з відносно невеликими масивами даних і високим рівнем «видимості» методів. У вітчизняних дослідженнях наголошується, що трансформації сучасної науки вимагають переосмислення класичних методологічних засад без їх повного заперечення що сприяє розширенню класичної логіки під впливом цифрових практик і нових форм колективної роботи з даними [32].

Цифрова трансформація науки у XXI столітті зумовила перегляд класичної лінійної моделі перетворення даних у інформацію. Якщо в межах класичної парадигми дані розглядалися як емпірично фіксований результат вимірювання, то сучасна некласична модель трактує їх як продукт складної інфраструктурної, алгоритмічної та колективної обробки, де істотну роль відіграє управління даними і правила їх інтерпретації. Некласична модель формується в умовах data-intensive science, де дані більше не є локальним результатом окремого експерименту, а функціонують у глобальних цифрових екосистемах. У цьому контексті особливо важливою є критика «сиростi» даних. Дані набувають значення лише в межах практик циркуляції, стандартизації, анотації та повторного використання. Відповідно трансформація даних стає нелінійним процесом, що включає збирання, очищення, маркування, алгоритмічну обробку, візуалізацію та інтерпретацію [4, 33].

Паралельно зростає роль алгоритмічних методів і машинного навчання як інструментів опрацювання великих масивів даних і виявлення в них

закономірностей. У цьому контексті трансформація даних у наукову інформацію дедалі частіше відбувається через статистичні процедури аналізу, в яких узагальнення можуть виникати на основі кореляцій ще до формування теоретичного пояснення. Це створює методологічний виклик, оскільки зростає ризик підміни фізичної валідності результатів їхньою статистичною стабільністю.

У ширшому філософсько-методологічному контексті цифрова епоха змінює статус інформації в науці. Вона постає не лише як засіб опису результатів дослідження, а як одне з ключових середовищ наукової діяльності, що опосередковує процеси отримання, обробки та інтерпретації даних, а також взаємодію експериментальних і теоретичних процедур [35, 36].

Цифрова трансформація неможлива без розвитку наукових інфраструктур: високопродуктивних обчислень (HPC), хмарних середовищ, відкритих репозитаріїв і стандартів обміну даними. Інституційні документи ЄС щодо розвитку Європейської хмари відкритої науки (EOSC) фіксують, що сучасне знання дедалі більше залежить від колективної інфраструктури та правил відкритої науки, які забезпечують доступність і повторне використання даних. У цьому сенсі принципи FAIR стали методологічним стандартом цифрової науки. Вони змінюють сам процес перетворення даних, роблячи їх відтворюваність і повторне використання частиною наукової норми [10, 36].

В українському науковому просторі проблема цифровізації науки розглядається як важлива складова інтеграції до європейського дослідницького простору та як чинник підвищення конкурентоспроможності національної науки. У цьому контексті підкреслюється, що розвиток цифрової інфраструктури визначає можливості не лише збору та зберігання даних, а й їх подальшого опрацювання, інтерпретації та перетворення на наукову інформацію у межах масштабних дослідницьких проєктів [37].

Порівняльний аналіз класичної та некласичної моделей дозволяє виявити глибинну методологічну трансформацію фізики в умовах цифрової епохи. Класична модель ґрунтувалася на відносно лінійній схемі «вимірювання → дані → теорія» та пріоритеті експериментальної перевірки [23].

Натомість у некласичній моделі процес перетворення даних на наукову інформацію набуває мережевого характеру: дані, моделі, алгоритми та дослідницькі інфраструктури взаємодіють у циклічному режимі, а інтерпретація результатів дедалі більше залежить від організації цифрових процедур обробки й аналізу даних [33].

У класичній моделі наукового пізнання дані розглядаються як безпосередній емпіричний результат вимірювання, що відображає властивості фізичної реальності, тоді як теорія виступає узагальненою формою їх пояснення. Відповідно, процес перетворення даних на наукову інформацію здійснюється переважно через теоретичну інтерпретацію експериментальних результатів. У цій моделі пріоритет надається експерименту як основному джерелу достовірності знання та механізму перевірки теоретичних положень [27, 31].

У некласичній моделі дані трактуються інакше. Вони розглядаються як результат складних процедур збору, стандартизації, обробки та алгоритмічної фільтрації, які визначають їхню придатність для подальшої інтерпретації [35]. Відповідно, процес перетворення даних на наукову інформацію набуває більш складного характеру і залежить не лише від теоретичного пояснення, а й від технічної організації даних та дослідницьких інфраструктур. У такому контексті зростає роль моделювання та комп'ютерної симуляції. Цю тенденцію наочно демонструє, зокрема, кліматична наука, де обчислювальні моделі виступають ключовим інструментом перетворення великих масивів спостережних даних на наукову інформацію. Моделі виконують не лише пояснювальну, а й операційну функцію, оскільки забезпечують інтеграцію різнорідних даних, їх обробку та формування узагальнених інтерпретацій. Відповідно, оцінювання моделей дедалі більше пов'язується з їх здатністю забезпечувати надійну інтерпретацію даних у межах конкретних дослідницьких завдань, а не лише з прямою відповідністю окремим емпіричним фактам, що підсилює їх інструментально-конструктивну роль у формуванні наукової інформації. Отже, моделі в сучасній науці часто виконують активну конструюючу функцію, оскільки не лише відображують реальність, а й беруть участь у структурованому перетворенні даних на інтерпретовану наукову інформацію [37 - 39].

Співіснування класичної й некласичної моделей трансформації даних у наукову інформацію зумовлює необхідність перегляду методологічних засад підготовки здобувачів ступеня PhD. Якщо класична модель орієнтувалася передусім на формування експериментальної культури, математичної строгості та індивідуальної дослідницької автономії, то сучасна практика вимагає інтеграції алгоритмічних, інфраструктурних та міждисциплінарних компетентностей, пов'язаних із управлінням даними та роботою в колективних середовищах [3, 27, 37].

PhD-підготовка має включати не лише класичні модулі з вимірювань, оцінювання похибок і забезпечення відтворюваності результатів, а й формування системних компетентностей роботи з великими масивами даних, інфраструктурами їх зберігання та обчислювальними конвеєрами. Важливою складовою підготовки є також інтеграція принципів відкритої науки та практик керування дослідницькими даними, оскільки відтворюваність наукових результатів дедалі більше залежить від доступності даних, програмного коду та повної документації процедур дослідження [10, 40]. Крім того, зростає значущість епістемологічної рефлексії щодо результатів, отриманих за допомогою алгоритмічних методів. Сучасний дослідник повинен розуміти не лише фізичну теорію, а й епістемічний статус результатів алгоритмічного аналізу, включно з потенційними ризиками упередженості даних і проблемою «чорної скриньки» в алгоритмічних моделях. Інфраструктурна природа сучасної науки також означає, що PhD-дослідник має бути підготовлений до роботи в міжнародних колабораціях і великих проєктах, де знання є результатом колективної взаємодії

та стандартів спільного використання даних. Дослідження цифрових трансформацій підкреслюють, що управління дослідницькими даними стає невід'ємною частиною академічної діяльності, а отже навчальні програми мають включати елементи відповідального управління даними та дослідницької етики [35, 36, 41]. Повторне використання наукових даних, відкрите поширення даних без належних метаданих і опису контексту їх отримання може не підвищувати, а навпаки знижувати якість наукових висновків через ризик некоректних інтерпретацій і узагальнень. Важливо, що «революція великих даних» трансформує не лише методи аналізу, а й соціальні умови виробництва наукового знання, які формують нові вимоги до відповідальності та професійних компетентностей молодих дослідників [42].

Критика «кібернетизації» науки в суміжних галузях також нагадує про ризики технократичного редукціонізму, коли складні явища пояснюються лише через алгоритмічну ефективність, без належної теоретичної інтерпретації. На рівні політик і стандартів ці вимоги узгоджуються з міжнародними рамками відкритої науки та з аналітичними документами про трансформацію цифрової науки, які підкреслюють зміну практик дослідження і підготовки кадрів [43 - 45].

Дослідження відкритої науки засвідчують, що вона поступово стає домінантною тенденцією розвитку сучасних наукових практик і передбачає інституційне закріплення нових дослідницьких компетентностей, пов'язаних з управлінням та використанням даних [46]. Практичним втіленням цього підходу є впровадження принципів FAIR, спрямованих на забезпечення доступності, відтворюваності та ефективного повторного використання наукових даних [10, 43, 46]. Водночас ці вимоги потребують інституційної підтримки. Європейські підходи до докторської освіти підкреслюють важливість створення структур, що забезпечують якість дослідницької підготовки, зокрема у формуванні цифрових компетентностей. В українському контексті модернізація PhD-підготовки та її узгодження з європейським простором пов'язуються зі стратегічними документами розвитку вищої освіти [44, 47].

Узагальнення проведеного аналізу трансформації даних у наукову інформацію дозволяє окреслити ключові методологічні наслідки цифрових змін для PhD-підготовки. Передусім ідеться про розширення дослідницьких компетентностей у напрямі цифрових та алгоритмічних навичок, необхідних для збирання, обробки та інтерпретації великих масивів даних. Важливою складовою стає формування культури відкритої науки та відповідального управління дослідницькими даними, що забезпечує прозорість процедур їх опрацювання та можливість відтворення результатів. Водночас зберігає значення інтеграція класичних принципів експериментальної строгості з сучасними цифровими інструментами аналізу, оскільки саме така комбінація створює умови для надійного перетворення емпіричних даних на наукову інформацію.

Сучасна підготовка дослідників також передбачає усвідомлення інфраструктурної природи науки, у якій процес формування інформації залежить від

організації даних, обчислювальних платформ і дослідницьких інфраструктур. У цьому контексті переосмислюється й поняття об'єктивності, що дедалі більше пов'язується з прозорістю цифрових процедур, відкритістю алгоритмів та можливістю відтворення процесів обробки й інтерпретації даних.

Отже, PhD-підготовка у фізиці має еволюціонувати від вузько лабораторної моделі до комплексної методологічної платформи, орієнтованої на формування компетентностей, необхідних для коректного перетворення емпіричних даних на наукову інформацію в умовах сучасної цифрової наукової інфраструктури.

Висновки

У статті здійснено цілісний аналіз трансформації фізичних даних у наукову інформацію в історичному та методологічному вимірах. Досягнення поставленої мети дозволило простежити еволюцію способів опрацювання й інтерпретації результатів фізичного дослідження та визначити змістові орієнтири модернізації підготовки PhD-дослідників у контексті цифрової науки.

Передусім уточнено зміст понять «фізичні дані» та «наукова інформація» у методології фізики. Показано, що фізичні дані не є безпосереднім і нейтральним «відображенням» реальності, а формуються в межах конкретних вимірювальних процедур, інструментальних налаштувань і теоретичних припущень. Наукова інформація виникає як результат структурованої інтерпретації даних, їх включення в систему понять, моделей і пояснювальних схем. Отже, перехід від даних до інформації є не автоматичною технічною операцією, а методологічно опосередкованим процесом, який визначає валідність і змістовність наукового результату.

Аналіз історичної еволюції моделей трансформації даних показав, що класична експериментально-аналітична модель ґрунтувалася на лінійній логіці «вимірювання → дані → теоретичне узагальнення» та на пріоритеті експериментальної перевірки. У цій парадигмі наукова інформація усвідомлюється як логічно впорядковане узагальнення емпірично підтверджених результатів, а відтворюваність і контроль похибок виступали гарантіями об'єктивності. Водночас сучасна алгоритмічно-орієнтована модель функціонує в умовах цифрових інфраструктур, великих масивів даних і складних обчислювальних процедур. Дані проходять багаторівневу стандартизацію, фільтрацію та моделювання, а процес перетворення їх у наукову інформацію набуває мережевого й циклічного характеру. Моделі та алгоритми в такій системі не лише обробляють матеріал, а активно впливають на формування результату.

У роботі визначено низку методологічних ризиків, притаманних цифровій обробці фізичних даних. Серед них – можливість підміни фізичної інтерпретації статистичною кореляцією, непрозорість алгоритмічних процедур, залежність результатів від інфраструктурних і програмних рішень, а також складність забезпечення повної відтворюваності дослідження. У цих умовах об'єктивність знання дедалі більше пов'язується не лише з експериментальною перевіркою, а

й із прозорістю цифрових конвеєрів обробки, документуванням коду та якістю управління даними.

Отримані результати дали змогу обґрунтувати змістові компоненти методологічної підготовки PhD-фізиків. Сучасна дослідницька освіта має інтегрувати класичну культуру експерименту, глибоке розуміння вимірювальних процедур і теоретичного узагальнення з цифровою грамотністю, алгоритмічним мисленням та компетентностями управління даними відповідно до стандартів відкритої науки. Підготовка здобувача ступеня PhD повинна передбачати здатність реконструювати повний ланцюг трансформації «дані → інформація → знання», критично оцінювати припущення, закладені в алгоритмах, і забезпечувати інтерпретованість та відтворюваність кожного етапу дослідження.

Отже, історична еволюція способів перетворення фізичних даних у наукову інформацію відображає глибоку зміну архітектури наукового пізнання. Від класичної лабораторної моделі, орієнтованої на локальний експеримент, наука переходить до цифрової інфраструктурної екосистеми, у межах якої знання формується на перетині даних, алгоритмів і моделей. Перспективи подальших досліджень пов’язані з розробленням чітких критеріїв інформаційної валідності в умовах машинного аналізу даних, а також із впровадженням системних методологічних модулів цифрової науки в програми PhD-підготовки з фізики, що забезпечить узгодження національних освітніх практик із сучасними міжнародними стандартами дослідницької діяльності.

Література:

1. Baker M. 1,500 scientists lift the lid on reproducibility // Nature. 2016. Vol. 533. P. 452–454. DOI: https://doi.org/10.1038/533452a

2. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. Reproducibility and Replicability in Science. Washington (DC): National Academies Press, 2019. DOI: https://doi.org/10.17226/25303

3. Borgman C. L. Big Data, Little Data, No Data: Scholarship in the Networked World. Cambridge (MA): MIT Press, 2015. DOI: https://doi.org/10.7551/mitpress/9963.001.0001

4. Kitchin R. The Data Revolution: Big Data, Open Data, Data Infrastructures & Their Consequences. London: SAGE, 2014. DOI: https://doi.org/10.4135/9781473909472

5. Leonelli S. Data-Centric Biology: A Philosophical Study. Chicago: University of Chicago Press, 2016.

6. Leonelli S., Tempini N. (Eds.). Data Journeys in the Sciences. Cham: Springer, 2020. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-37177-7

7. Leonelli S. Scientific research and big data // The Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2022. Retrieved from https://plato.stanford.edu/entries/science-big-data/

8. Floridi L. The Philosophy of Information. Oxford: Oxford University Press, 2011. DOI: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199232383.001.0001

9. Pasquetto I. V., Borgman C. L., Wofford M. F. Uses and reuses of scientific data // Proceedings of the National Academy of Sciences. 2019. Vol. 116, No. 16. P. 7898–7904. DOI: https://doi.org/10.1073/pnas.1817200116

10. Wilkinson M. D., Dumontier M., Aalbersberg I. J. et al. The FAIR Guiding Principles for scientific data management and stewardship // Scientific Data. 2016. Vol. 3. Article 160018. DOI: https://doi.org/10.1038/sdata.2016.18

11. Mons B., Neylon C., Velterop J., Dumontier M., da Silva Santos L., Wilkinson M. Cloudy, increasingly FAIR // Information Services & Use. 2017. Vol. 37, No. 1. P. 49–56. DOI: https://doi.org/10.3233/ISU-170824

12. Donoho D. 50 Years of Data Science // Journal of Computational and Graphical Statistics. 2017. Vol. 26, No. 4. P. 745–766. DOI: https://doi.org/10.1080/10618600.2017.1384734

13. Karniadakis G. E., Kevrekidis I. G., Lu L., Perdikaris P., Wang S., Yang L. Physics-informed machine learning // Nature Reviews Physics. 2021. Vol. 3. P. 422–440. DOI: https://doi.org/10.1038/s42254-021-00314-5

14. Биков В. Ю. Цифрова трансформація суспільства і розвиток освітніх систем // Інформаційні технології і засоби навчання. 2017. Т. 61, № 5. С. 1–15.

15. Спірін О. М. Інформаційно-цифрова компетентність науково-педагогічних працівників // Інформаційні технології і засоби навчання. 2018. Т. 66, № 4. С. 1–16.

16. Пінчук О. П. Використання відкритих цифрових даних у наукових дослідженнях // Інформаційні технології і засоби навчання. 2019.

17. Семеріков С. О., Теплицький І. О. Хмарні технології в освіті та науці. Кривий Ріг: Видавничий центр КДПУ, 2013.

18. Андрущенко В. П. Освіта і наука в умовах глобальних змін. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2020.

19. Кремень В. Г. Філософія освіти XXI століття. Київ: Педагогічна думка, 2015.

20. Міністерство освіти і науки України. Стратегія розвитку відкритої науки в Україні. Київ, 2022.

21. Інститут цифровізації освіти НАПН України. Методичні рекомендації щодо управління науковими даними. Київ, 2023.

22. Пономаренко Л. П. Методологія використання BIG DATA у фізичних дослідженнях: підходи та перспективи для студентів-фізиків // Наука і техніка сьогодні. 2024. № 12(40). С. 761–777. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-12(40)-761-777

23. Godfrey-Smith P. Theory and Reality: An Introduction to the Philosophy of Science. Chicago: University of Chicago Press, 2021.

24. Chang H. Inventing Temperature: Measurement and Scientific Progress. Oxford: Oxford University Press, 2016.

25. Tal E. Measurement in science // The Stanford Encyclopedia of Philosophy. 2017.

26. Arabatzis T. Representing Electrons: A Biographical Approach to Theoretical Entities. Chicago: University of Chicago Press, 2019.

27. Franklin A. Experiment, Right or Wrong. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

28. Кизима В. В. Методологія природничого пізнання: сучасні інтерпретації // Філософська думка. 2018. № 6. С. 15–28.

29. Добронравова І. С. Сучасна філософія науки: методологічні орієнтири. Київ: Логос, 2020.

30. Шинкарук В. І. Наукове знання: структура та критерії раціональності // Вісник Київського університету. Філософія. 2019. № 2. С. 3–17.

31. Massimi M. Perspectival Realism. Oxford: Oxford University Press, 2018.

32. Грабовський С. І. Методологічні засади природничих наук у контексті сучасних трансформацій // Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство. 2022. Вип. 10. С. 45–53.

33. Leonelli S. Data governance is key to interpretation: reconceptualizing data in data science // Harvard Data Science Review. 2019. Vol. 1(1). DOI: https://doi.org/10.1162/9960 8f92.17405bb6

34. Mayer-Schönberger V., Cukier K. Big Data: A Revolution that Will Transform How We Live, Work, and Think. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2013.

35. Floridi L. The Fourth Revolution: How the Infosphere is Reshaping Human Reality. Oxford: Oxford University Press, 2014.
36. European Commission. EOSC Strategic Research and Innovation Agenda. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2021.
37. Бистряков І. К. Цифрова трансформація науки та освіти в Україні: виклики та перспективи // Наука та інновації. 2022. Т. 18(4). С. 5–18.
38. Winsberg E. Philosophy and Climate Science. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
39. Cartwright N. Nature, the Artful Modeler. Chicago: Open Court, 2019.
40. Stall S., Yarmey L., Cutcher-Gershenfeld J. et al. Make scientific data FAIR // Nature. 2019. Vol. 570. P. 27–29. DOI: https://doi.org/10.1038/d41586-019-01720-7
41. Edwards P. N. A Vast Machine: Computer Models, Climate Data, and the Politics of Global Warming. Cambridge (MA): MIT Press, 2010.
42. Mirowski P. Machine Dreams: Economics Becomes a Cyborg Science. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
43. UNESCO. Open Science Recommendation. Paris: UNESCO, 2021.
44. OECD. Digital Science in Transition: Policies and Practices. Paris: OECD Publishing, 2020. DOI: https://doi.org/10.1787/7c9a3e90-en
45. Vicente-Saez R., Martinez-Fuentes C. Open science now: a systematic literature review // Journal of Business Research. 2018. Vol. 88. P. 428–436. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.12.043
46. European University Association. Doctoral Education in Europe Today: Approaches and Institutional Structures. Brussels: EUA, 2019.
47. Міністерство освіти і науки України. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки. Київ: МОН України, 2022.

References:

1. Baker, M. (2016). 1,500 scientists lift the lid on reproducibility. *Nature, 533*, 452–454. https://doi.org/10.1038/533452a
2. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. (2019). *Reproducibility and replicability in science*. Washington, DC: National Academies Press. https://doi.org/10.17226/25303
3. Borgman, C. L. (2015). *Big data, little data, no data: Scholarship in the networked world*. Cambridge, MA: MIT Press. https://doi.org/10.7551/mitpress/9963.001.0001
4. Kitchin, R. (2014). *The data revolution: Big data, open data, data infrastructures and their consequences*. London: SAGE. https://doi.org/10.4135/9781473909472
5. Leonelli, S. (2016). *Data-centric biology: A philosophical study*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
6. Leonelli, S., & Tempini, N. (Eds.). (2020). *Data journeys in the sciences*. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-37177-7
7. Leonelli, S. (2022). Scientific research and big data. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from https://plato.stanford.edu/entries/science-big-data/
8. Floridi, L. (2011). *The philosophy of information*. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199232383.001.0001
9. Pasquetto, I. V., Borgman, C. L., & Wofford, M. F. (2019). Uses and reuses of scientific data. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 116*(16), 7898–7904. https://doi.org/10.1073/pnas.1817200116
10. Wilkinson, M. D., Dumontier, M., Aalbersberg, I. J., et al. (2016). The FAIR guiding principles for scientific data management and stewardship. *Scientific Data, 3*, 160018. https://doi.org/10.1038/sdata.2016.18

11. Mons, B., Neylon, C., Velterop, J., Dumontier, M., da Silva Santos, L., & Wilkinson, M. (2017). Cloudy, increasingly FAIR. *Information Services & Use, 37*(1), 49–56. https://doi.org/10.3233/ISU-170824

12. Donoho, D. (2017). 50 years of data science. *Journal of Computational and Graphical Statistics, 26*(4), 745–766. https://doi.org/10.1080/10618600.2017.1384734

13. Karniadakis, G. E., Kevrekidis, I. G., Lu, L., Perdikaris, P., Wang, S., & Yang, L. (2021). Physics-informed machine learning. *Nature Reviews Physics, 3*, 422–440. https://doi.org/10.1038/s42254-021-00314-5

14. Bykov, V. Yu. (2017). Tsyfrova transformatsiia suspilstva i rozvytok osvitnikh system [Digital transformation of society and development of educational systems]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia, 61*(5), 1–15. [In Ukrainian]

15. Spirin, O. M. (2018). Informatsiino-tsyfrova kompetentnist naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv [Information and digital competence of academic and pedagogical staff]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia, 66*(4), 1–16. [In Ukrainian]

16. Pinchuk, O. P. (2019). Vykorystannia vidkrytykh tsyfrovykh danykh u naukovykh doslidzhenniakh [Use of open digital data in scientific research]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*. [In Ukrainian]

17. Semerikov, S. O., & Teplytskyi, I. O. (2013). *Khmarni tekhnolohii v osviti ta nautsi* [Cloud technologies in education and science]. Kryvyi Rih: Vydavnychyi tsentr KDPU. [In Ukrainian]

18. Andrushchenko, V. P. (2020). *Osvita i nauka v umovakh hlobalnykh zmin* [Education and science in conditions of global changes]. Kyiv: NPU im. M. P. Drahomanova. [In Ukrainian]

19. Kremen, V. H. (2015). *Filosofiia osvity XXI stolittia* [Philosophy of education of the 21st century]. Kyiv: Pedahohichna dumka. [In Ukrainian]

20. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2022). *Stratehiia rozvytku vidkrytoi nauky v Ukraini* [Strategy for the development of open science in Ukraine]. Kyiv. Retrieved from https://mon.gov.ua [In Ukrainian]

21. Instytut tsyfrovizatsii osvity NAPN Ukrainy. (2023). *Metodychni rekomendatsii shchodo upravlinnia naukovymy danymy* [Guidelines for research data management]. Kyiv. Retrieved from https://iitlt.gov.ua [In Ukrainian]

22. Ponomarenko, L. P. (2024). Metodolohiia vykorystannia BIG DATA u fizychnykh doslidzhenniakh: pidkhody ta perspektyvy dlia studentiv-fizykiv [Methodology of using big data in physical research: approaches and prospects for physics students]. *Nauka i tekhnika sohodni, 12*(40), 761–777. https://doi.org/10.52058/2786-6025-2024-12(40)-761-777 [In Ukrainian]

23. Godfrey-Smith, P. (2021). *Theory and reality: An introduction to the philosophy of science* (2nd ed.). Chicago, IL: University of Chicago Press.

24. Chang, H. (2016). *Inventing temperature: Measurement and scientific progress* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.

25. Tal, E. (2017). Measurement in science. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

26. Arabatzis, T. (2019). *Representing electrons: A biographical approach to theoretical entities*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

27. Franklin, A. (2017). *Experiment, right or wrong*. Cambridge: Cambridge University Press.

28. Kyzima, V. V. (2018). Metodolohiia pryrodnychoho piznannia: suchasni interpretatsii [Methodology of natural-scientific cognition: contemporary interpretations]. *Filosofska dumka*, (6), 15–28. [In Ukrainian]

29. Dobronravova, I. S. (2020). *Suchasna filosofiia nauky: metodolohichni oriientyry* [Modern philosophy of science: methodological guidelines]. Kyiv: Lohos. [In Ukrainian]

30. Shynkaruk, V. I. (2019). Naukove znannia: struktura ta kryterii ratsionalnosti [Scientific knowledge: structure and criteria of rationality]. *Visnyk Kyivskoho universytetu. Filosofiia*, (2), 3–17. [In Ukrainian]

31. Massimi, M. (2018). *Perspectival realism*. Oxford: Oxford University Press.

32. Hrabovskyi, S. I. (2022). Metodolohichni zasady pryrodnychykh nauk u konteksti suchasnykh transformatsii [Methodological foundations of natural sciences in the context of modern transformations]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznavstvo*, (10), 45–53. [In Ukrainian]

33. Leonelli, S. (2019). Data governance is key to interpretation: Reconceptualizing data in data science. *Harvard Data Science Review, 1*(1). https://doi.org/10.1162/99608f92.17405bb6

34. Mayer-Schönberger, V., & Cukier, K. (2013). *Big data: A revolution that will transform how we live, work, and think*. Boston, MA: Houghton Mifflin Harcourt.

35. Floridi, L. (2014). *The fourth revolution: How the infosphere is reshaping human reality*. Oxford: Oxford University Press.

36. European Commission. (2021). *EOSC strategic research and innovation agenda*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

37. Bystriakov, I. K. (2022). Tsyfrova transformatsiia nauky ta osvity v Ukraini: vyklyky ta perspektyvy [Digital transformation of science and education in Ukraine: challenges and prospects]. *Nauka ta innovatsii, 18*(4), 5–18. https://doi.org/10.15407/scine18.04.005 [In Ukrainian]

38. Winsberg, E. (2019). *Philosophy and climate science*. Cambridge: Cambridge University Press.

39. Cartwright, N. (2019). *Nature, the artful modeler*. Chicago, IL: Open Court.

40. Stall, S., Yarmey, L., Cutcher-Gershenfeld, J., et al. (2019). Make scientific data FAIR. *Nature, 570*, 27–29. https://doi.org/10.1038/d41586-019-01720-7

41. Edwards, P. N. (2010). *A vast machine: Computer models, climate data, and the politics of global warming*. Cambridge, MA: MIT Press.

42. Mirowski, P. (2018). *Machine dreams: Economics becomes a cyborg science*. Cambridge: Cambridge University Press.

43. UNESCO. (2021). *UNESCO recommendation on open science*. Paris: UNESCO.

44. OECD. (2020). *Digital science in transition: Policies and practices*. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/7c9a3e90-en

45. Vicente-Saez, R., & Martinez-Fuentes, C. (2018). Open science now: A systematic literature review. *Journal of Business Research, 88*, 428–436. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.12.043

46. European University Association. (2019). *Doctoral education in Europe today: Approaches and institutional structures*. Brussels: EUA.

47. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy. (2022). *Stratehiia rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022–2032 roky* [Strategy for the development of higher education in Ukraine for 2022–2032]. Kyiv: MON Ukrainy. Retrieved from https://mon.gov.ua [In Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.147:811.111:004

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1587-1599

Пришупа Юлія Юріївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов і перекладу. Гуманітарно-мистецький факультет, Державний університет «Київський авіаційний інститут» м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-5617-4152

НОРМАТИВНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНО-ОРІЄНТОВАНОЇ МОВНОЇ ПІДГОТОВКИ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Анотація. У статті здійснено розгорнутий аналіз нормативних засад професійно-орієнтованої мовної підготовки здобувачів вищої освіти в умовах цифрової трансформації суспільства та модернізації національної освітньої системи.

Досліджено законодавчі, стратегічні та підзаконні акти, що регулюють функціонування вищої освіти, визначають напрями цифровізації освітнього процесу та окреслюють пріоритети державної мовної політики.

Особливу увагу приділено положенням законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», а також Закону України «Про застосування англійської мови в Україні», який закріплює статус англійської як мови міжнародного спілкування та актуалізує її роль у професійній підготовці майбутніх фахівців. Окремо розглянуто положення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, що визначає ключові напрями модернізації університетської освіти, цифровізації освітнього середовища та посилення міжнародної інтеграції.

Також проаналізовано вплив стратегічних документів цифрової трансформації освіти на зміст і організацію іншомовної підготовки у технічних університетах. Автор наголошує на значенні європейських інструментів мовної політики (CEFR, European Language Portfolio) як механізмів стандартизації результатів навчання, розвитку автономії здобувачів та забезпечення якості освітніх програм.

Обґрунтовано, що нормативні засади формують системну основу модернізації професійної мовної підготовки, водночас її ефективність залежить від інституційної гнучкості закладів вищої освіти, здатності інтегрувати цифрові технології та адаптувати освітні практики до умов воєнного стану й європейської інтеграції.

Ключові слова: професійно-орієнтована мовна підготовка, нормативні засади, цифровізація освіти, технічний університет, державна мовна політика, англійська мова, європейські освітні стандарти.

Pryshupa Yuliia Yuriivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Foreign Languages and Translation Department. Faculty of Humanities and Arts, State University "Kyiv Aviation Institute", Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-5617-4152

NORMATIVE FOUNDATIONS OF PROFESSION-ORIENTED LANGUAGE TRAINING OF HIGHER EDUCATION STUDENTS UNDER CONDITIONS OF DIGITAL TRANSFORMATION

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the normative foundations of profession-oriented language training for higher education students in the context of the digital transformation of society and the modernization of the national educational system. Legislative, strategic, and regulatory acts governing the functioning of higher education, determining the directions of digitalization of the educational process, and outlining the priorities of the state language policy are examined.

Particular attention is paid to the provisions of the Laws of Ukraine "On Education", "On Higher Education", as well as the Law of Ukraine "On the Use of the English Language in Ukraine", which establishes the status of English as a language of international communication and emphasizes its role in the professional training of future specialists. The provisions of the Strategy for the Development of Higher Education in Ukraine for 2022–2032 are also considered, as they define key directions for the modernization of university education, the digitalization of the educational environment, and the strengthening of international integration.

The article also analyses the influence of strategic documents on the digital transformation of education on the content and organization of foreign language training in technical universities. The author emphasizes the importance of European language policy instruments (CEFR, European Language Portfolio) as mechanisms for standardizing learning outcomes, developing learner autonomy, and ensuring the quality of educational programmes. It is substantiated that normative foundations create a systemic basis for the modernization of profession-oriented language training, while its effectiveness largely depends on the institutional flexibility of higher education institutions, their ability to integrate digital technologies, and their capacity to adapt educational practices to the conditions of martial law and European integration.

Keywords: profession-oriented language training, normative foundations, digitalisation of education, technical university, state language policy, English language, European educational standards.

Постановка проблеми. Вища освіта України сьогодні функціонує у стані постійної перебудови, де цифрові технології, європейські інтеграційні процеси та перегляд освітніх стандартів не просто супроводжують розвиток системи, а

визначають її логіку, темп і стратегічні пріоритети в контексті глобальної конкуренції. Зміна технологічних укладів, стрімке впровадження цифрових платформ і штучного інтелекту в освітній процес, а також посилення міжнародної академічної взаємодії формують нові вимоги до змісту та організації підготовки здобувачів вищої освіти.

Освітній простір поступово трансформується у відкриту цифрову екосистему, де знання, комунікація та професійна взаємодія відбуваються поза традиційними аудиторними межами. У цих умовах особливої ваги набуває здатність майбутніх фахівців ефективно працювати з міжнародними інформаційними ресурсами, брати участь у глобальних академічних і професійних мережах. За таких обставин постає потреба у професійно-орієнтованій мовній підготовці, що набуває стратегічного значення, оскільки іноземна мова виступає інструментом доступу до науково-технічних ресурсів, міжнародних дослідницьких проєктів, фахових стандартів, програмного забезпечення та можливостей академічної мобільності [1].

Події останніх років, зокрема повномасштабна війна та активізація європейської інтеграції України, суттєво вплинули на функціонування системи вищої освіти. Перехід до дистанційного навчання, релокація університетів, а також розширення міжнародної академічної мобільності зумовили прискорення цифрових змін в освітньому середовищі. У цих умовах професійна мовна підготовка набуває особливого значення як чинник інтеграції українських здобувачів у європейський освітній простір, оскільки володіння іноземною мовою забезпечує доступ до міжнародних освітніх програм, технічних стандартів, спеціалізованого програмного забезпечення та наукових публікацій.

Актуальність дослідження зумовлена потребою узгодження практики професійної мовної підготовки з чинними нормативно-правовими документами та стратегічними орієнтирами розвитку освіти в умовах цифрової трансформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день вимоги до професійної підготовки здобувачів вищої технічної освіти прописані в нормативно-правових документах, а саме: Законах «Про освіту» (2017); «Про вищу освіту» 926 ISSN 2786-6165 (ONLINE) № 1(19)2024 (2014); указах Президента України «Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти України», «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2032 року»; Концепції розвитку цифрових компетентностей до 2025 року; Стратегії цифрової трансформації освіти і науки України до 2026 року; положення про електронні освітні ресурси, Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті (2002); Концепції розвитку педагогічної освіти (2018), Концепції «Нова українська школа» (2016), Наказі «Про внесення змін до Положення про порядок здійснення інноваційної діяльності в системі освіти України» (2017).

Як показує попередній аналіз проблеми формування мовної освіти в сучасних умовах не обмежується тільки рідною мовою. В цьому контексті значна

роль належить також іншомовній освіті. Питання нормативного регулювання іншомовної освіти та мовної політики у вищій школі також знайшли відображення у працях українських дослідників, зокрема Кожедуб Л., Лалаян Н., Ніколаєвої Л., Черноватого Н., Бориско О., Бігич О., Осової О., які аналізують законодавчі засади мовної підготовки, європейські стандарти мовної освіти та шляхи модернізації іншомовного навчання у контексті інтеграції України до європейського освітнього простору. Тому доцільно зупинитися на проблемах мовної політики в Україні із вивчення іноземних мов.

Водночас, слід зазначити, що актуальність вивчення іноземних мов і, особливо, англійської мови набула державного рівня. У зв'язку із чим діючий Президент України Володимир Зеленський підписав Закон №38/2024 «Про застосування англійської мови в Україні», який визначає статус англійської мови на території України. Цей крок наближає Україну до членства в Європейському Союзі та сприяє підвищенню конкурентоспроможності українського бізнесу, науки, освіти та органів влади. Відтепер англійська набуває статусу мови міжнародного спілкування в Україні.

Мета статті – аналіз та систематизація нормативних засад професійно-орієнтованої мовної підготовки здобувачів вищої освіти разом з визначенням їхнього значення для організації освітнього процесу в технічних університетах.

Виклад основного матеріалу. Професійна мовна підготовка сьогодні здійснюється в умовах інтенсивної цифровізації освіти. Ці зміни пов'язані не лише з появою нових технологічних інструментів, а насамперед із трансформацією способів створення, опрацювання та поширення знань у сучасному університеті. Нормативними орієнтирами таких змін виступають Концепція розвитку цифрових компетентностей до 2025 року, Стратегія цифрової трансформації освіти і науки України до 2026 року та Національна стратегія розвитку освіти на період до 2032 року, які визначають загальний напрям модернізації освітньої діяльності [4].

Звернення до нормативно-правових засад цієї проблеми є необхідним, оскільки законодавчі та стратегічні акти визначають умови функціонування освітньої системи, напрями її розвитку та передбачають формування цифрової грамотності, впровадження змішаного навчання, використання електронних освітніх ресурсів і дистанційних технологій. Нормативні документи водночас виконують роль концептуального орієнтира для модернізації освітнього змісту та організації професійної підготовки у закладах вищої освіти. Саме через систему законів, стратегій і підзаконних актів держава формує загальні принципи функціонування освітнього середовища та визначає його відповідність сучасним соціально-економічним викликам. У сфері мовної підготовки такі документи окреслюють вимоги до результатів навчання, рівнів володіння мовами та можливостей їх використання у професійній діяльності. Вони також створюють нормативне підґрунтя для впровадження інноваційних педагогічних практик і цифрових інструментів у мовну освіту.

Важливою функцією нормативного регулювання є забезпечення узгодженості між національною освітньою політикою та європейськими освітніми стандартами.

Завдяки цьому відбувається гармонізація підходів до підготовки фахівців у межах Європейського простору вищої освіти. Нормативні засади водночас забезпечують стабільність освітньої системи в умовах швидких технологічних змін і соціальних трансформацій. Вони визначають організаційні механізми впровадження цифрових технологій у навчальний процес та створюють умови для розвитку відкритого освітнього середовища.

У результаті нормативна база стає важливим інструментом регулювання освітніх інновацій та підтримки їх системного впровадження у практику університетської підготовки.

Таким чином, аналіз законодавчих і стратегічних актів дозволяє глибше зрозуміти логіку реформування мовної освіти та окреслити перспективи її подальшого розвитку в умовах цифрової трансформації.

Аналіз нормативних документів дозволяє простежити логіку державної освітньої політики, що орієнтована на розробку і затвердження комплексу заходів на 2026 та наступні роки, спрямованих на активізацію вивчення громадянами англійської мови з метою створення для них можливостей її використання у сферах освіти, науки, культури, економіки та інших сферах, передбачивши здійснення в установленому порядку заходів, зокрема щодо:

- організації на базі вищих навчальних закладів курсів із вивчення англійської мови студентами, аспірантами, докторантами, педагогічними і науково-педагогічними працівниками, іншими громадянами;
- сприяння розширенню в установленому порядку викладання здобувачам вищої освіти навчальних дисциплін англійською мовою;
- запровадження вивчення англійської мови як другої іноземної у загальноосвітніх навчальних закладах, у яких вона не вивчається;
- розширення мережі гуртків з вивчення англійської мови у позашкільних навчальних закладах, а також практики її застосування в роботі з вихованцями, учнями і слухачами за різними напрямами позашкільної освіти;
- проведення фахових конкурсів, олімпіад та інших змагань з англійської мови серед педагогічних, науково-педагогічних працівників, учнів та студентів;
- розвитку взаємного обміну учнями, студентами між навчальними закладами України та держав, у яких англійська мова є основною мовою спілкування;
- активізації участі загальноосвітніх навчальних закладів України в навчальній програмі Європейського Союзу EU4Skills;
- розширення мережі літніх мовних таборів з метою вивчення іноземних мов в Україні;
- започаткування проекту підвищення фахової кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників з англійської мови;

- розвитку міжнародного співробітництва щодо залучення до викладання англійської мови іноземних фахівців, які є її носіями, у тому числі волонтерів, спрощення порядку в'їзду в Україну та перебування в Україні таких фахівців;

- удосконалення законодавства України у сфері освіти і науки щодо визначення переліку посад педагогічних, наукових та науково- педагогічних працівників у вищих навчальних закладах і наукових установах, кваліфікаційною вимогою для зайняття яких є володіння англійською мовою, а також запровадження вимоги щодо англомовної компетентності для присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань;

- запровадження поетапної сертифікації вчителів іноземних мов загальноосвітніх навчальних закладів з метою визначення згідно із Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти рівня володіння ними відповідною мовою та диференціації оплати праці залежно від фахового рівня володіння мовою;

- запровадження освітніх теле- та радіопрограм із вивчення англійської мови для різних категорій населення, проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо важливості вивчення англійської мови, ознайомлення з можливостями її використання;

- поширення практики демонстрування фільмів англійською мовою із субтитруванням державною мовою;

- проведення оцінювання рівня володіння державними службовцями англійською мовою та організації мовних курсів для її вивчення, запровадження в установленому порядку кваліфікаційних вимог щодо володіння англійською мовою для відповідних посад державної служби;

- включення вивчення англійської мови до програм підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування;

- активізації ведення англомовної версії офіційних веб-сайтів органів державної влади [10].

Окремої уваги заслуговує впровадження Європейського мовного портфоліо (European Language Portfolio), який, як частина європейських освітніх стратегій, не лише дозволяє здобувачам самостійно фіксувати досягнення у мовному навчанні, ставити індивідуальні цілі й рефлексувати над здобутим досвідом, а й заохочує до формування особистісно орієнтованого підходу до навчання. Європейський мовний портфоліо було запроваджено Радою Європи у 2001 році в межах реалізації положень Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти (CEFR), і з того часу він використовується в багатьох європейських країнах як інструмент підтримки мовної політики. Він є засобом розвитку самооцінки, підвищення мотивації та залучення здобувачів до активного керування власною освітньою траєкторією [8].

У технічному університеті, де студенти часто зосереджені на точних науках, використання такого інструмента є надзвичайно важливим для

формування м'яких навичок, міжкультурної свідомості та мовної автономії. Такий підхід повністю узгоджується з концепцією автономного навчання в умовах цифровізації, підтримує гнучкість освітніх маршрутів та сприяє глибшому залученню студента до процесу професійного мовного зростання.

Англійська мова відкриває широкий доступ до знань: лідер серед мов Інтернету – 800 млн. користувачів, 55% web-сторінок в світі написано англійською мовою, лінгва-франка наукового співтовариства – 80% всіх наукових видань публікуються англійською мовою. Інструмент (мова) навчання – English as medium of instruction – для топ MBA шкіл та освітніх он-лайн платформ» [11].

Про державний рівень уваги до іноземних мов свідчить і те, що «Стратегією розвитку України 2032» серед стратегічних індикаторів реалізації Стратегії визначено: «75 відсотків випускників загальноосвітніх навчальних закладів володітимуть щонайменше двома іноземними мовами, що підтверджуватиметься міжнародними сертифікатами» [10].

Забезпечення оптимальних умов формування професійних компетенцій фахівців будь-якого профілю вищої технічної освіти нині також тісно пов'язується зі знанням ними іноземних мов та вмінням послуговуватися іноземною мовою в ситуаціях, прямо чи опосередковано пов'язаних з професійною діяльністю.

У зв'язку з цим, відповідно до нової редакції Закону України «Про вищу освіту» [3], державна політика в галузі вищої освіти ґрунтується на принципі «міжнародної інтеграції та інтеграції системи вищої освіти України у Європейський простір вищої освіти», що, водночас, вимагає від випускника сучасного закладу вищої технічної освіти знання однієї з європейських мов, передовсім, англійської як домінуючої в більшості країн Європи. Крім того, означений нормативний акт найвищого рівня задекларував ще й білінгвальні засади професійної підготовки: «з метою створення умов для міжнародної академічної мобільності заклад вищої освіти має право прийняти рішення про викладання однієї чи кількох дисциплін англійською та/або іншими іноземними мовами, забезпечивши при цьому знання здобувачами вищої освіти відповідної дисципліни державною мовою».

Водночас, володіння англійською відкриває майбутнім фахівцям інженерного профілю доступ до передових науково-технічних ресурсів, професійної документації, міжнародних дослідницьких проєктів та академічної мобільності. Згідно з результатами дослідження British Council (2015), англійська мова визнається ключовим фактором професійної успішності молодих фахівців у країнах, що розвиваються, а її володіння істотно підвищує конкурентоспроможність на глобальному ринку праці. Крім того, за результатами дослідження Європейської комісії (Eurobarometer, 2018), понад 80% працедавців вважають знання іноземної мови важливою передумовою для працевлаштування технічного персоналу в міжнародних компаніях.

Мовна освіта у зазначеному контексті виступає не лише інструментом соціокультурної взаємодії, а й ключовим чинником професійного становлення, що формує фахівця, здатного діяти у глобалізованому, багатомовному світі. Вона сприяє розвитку вміння жити у взаєморозумінні, мирі та злагоді між народами, національними та релігійними групами.

Підвищенню статусу іноземної мови як загальноосвітнього і професійного навчального предмета у закладах вищої освіти України сприяє також мовна політика Ради Європи, спрямована на розвиток плюролінгвізму в європейських країнах, що гармонійно узгоджується з сучасними викликами технічної вищої школи. Так, одним із напрямів діяльності Ради Європи є об'єднання різноманітних проектів у сфері іншомовного навчання, мета яких полягає в сприянні іншим країнам щодо здійснення реформи національних освітніх програм в системі навчання іноземних мов; обміну досвідом запровадження інноваційних технологій навчання; розробці сучасних методик викладання іноземних мов тощо [16].

Як зазначає дослідниця О. Осова, діяльність країн Європи у контексті іншомовної підготовки фахівців передбачає активне залучення країн-учасниць до тісної лінгвістичної та культурної співпраці [7]. Відповідальність за регулювання мовної політики в Раді Європи покладено на компетентні органи та центри, що здійснюють організацію міжнародних конференцій, форумів, семінарів з питань врегулювання проблем іншомовної освіти. Під час проведення таких заходів представники різних країн мали можливість обмінятися досвідом у сфері навчання іноземних мов і спільно визначити нові стратегії та підходи щодо підготовки фахівців з іноземних мов, у тому числі й мовної підготовки майбутніх інженерів [9].

Також до законодавчої складової відноситься й статут сучасного технічного університету, що є універсальним документом та забезпечує професійну підготовку здобувачів вищої технічної освіти, відображаючи основні принципи, права та обов'язки усіх учасників освітнього процесу. Відповідно до чинного законодавства України статут регулює діяльність університету, створюючи умови для гармонійного розвитку освіти, науки і суспільства, серед яких:

– основною мовою освітнього процесу є державна мова – українська, що закріплюється законодавством України. Університет може забезпечувати викладання окремих дисциплін англійською чи іншими офіційними мовами Європейського Союзу за умови, що здобувачі освіти володіють цими мовами;

– педагогічні та науково-педагогічні працівники зобов'язані володіти державною мовою на відповідному рівні, що підтверджується документами про освіту або сертифікатами. Викладачі, які працюють тимчасово, можуть використовувати інші мови в межах своїх обов'язків;

– університет дотримується принципів автономії, самоврядування, свободи слова і творчості, незалежності від політичних і релігійних організацій.

Це створює умови для проведення наукових досліджень, поширення знань та забезпечення розвитку людського капіталу;

– університет спрямований на забезпечення якісної освіти, наукової діяльності, міжнародної співпраці та виховання моральних і соціально активних особистостей. Він також сприяє професійному зростанню, працевлаштуванню випускників та розвитку їхніх талантів;

– університет підтримує міжнародну співпрацю, зокрема підготовку іноземних громадян, участь у спільних освітніх програмах із закордонними закладами, проведення міжнародних конференцій і обмін знаннями.

Із усього зазначеного вище зрозуміло, що на сьогодні, участь українських здобувачів вищої технічної освіти у європейських освітніх проектах набуває особливого значення, адже інтеграція до європейського освітнього простору потребує не лише професійних знань, але й володіння іноземними мовами що відкриває доступ до:

– сучасних технічних ресурсів, баз даних стандартів (наприклад, IEEE, ISO, ASME), технічної документації, патентних систем та наукових досліджень, які найчастіше публікуються англійською або іншими поширеними мовами;

– участь у міжнародних конференціях, форумах і семінарах;

– міжкультурної компетентності, яка є важливою складовою для успішної співпраці з європейськими партнерами;

– розкриття критичного мислення;

– розширення світогляду і оволодіння новими підходи до вирішення професійних задач;

– для професійного зростання;

– користування спеціалізованим програмним забезпеченням та інженерними платформами (наприклад, AutoCAD, MATLAB, SolidWorks), інтерфейси яких англомовні і вимагають базових знань термінології для ефективної роботи.

Крім того, у структурі нормативного забезпечення важливо враховувати наявність підзаконних актів та листів-рекомендацій МОН України, які визначають підходи до мовної підготовки у технічних університетах. Наприклад, лист МОН №1/9-595 від 2021 року підкреслює необхідність орієнтації освітніх програм на європейські мовні рівні як обов’язкові результати навчання. Також методичні рекомендації щодо розробки освітніх програм акцентують на важливості інтеграції іноземної мови професійного спрямування в усі цикли підготовки фахівців, зокрема з технічних спеціальностей. Зазначені документи деталізують практичні механізми реалізації державної мовної політики у вищій освіті.

Звичайно, особливої ваги набуває інституційна автономія технічного університету, яка дозволяє адаптувати нормативні вимоги до власної освітньої стратегії. Зокрема, університети мають право запроваджувати авторські курси (наприклад, «Технічне письмо англійською» чи «Професійна презентація результатів досліджень»), визнавати результати неформального навчання та

міжнародних мовних сертифікатів, а також створювати внутрішні освітні онлайн-платформи для підтримки міждисциплінарної мовної підготовки.

Висновки. Таким чином, аналіз нормативних документів дозволив простежити логіку державної освітньої політики, що орієнтована на адаптацію вищої освіти до цифрових викликів сучасності. У такій системі координат цифрові інструменти виступають складовими освітнього середовища, які забезпечують доступ до інформаційних ресурсів, підтримують безперервність навчання та розширюють можливості індивідуальних освітніх траєкторій здобувачів. Нормативні акти водночас створюють організаційні умови для їх інтеграції в освітню практику, визначаючи принципи використання цифрових технологій, вимоги до якості освітніх ресурсів та механізми забезпечення доступності освіти.

У технічному університеті цифрове освітнє середовище відкриває нові можливості для професійно-орієнтованої мовної підготовки. Йдеться про використання онлайн-платформ, інтерактивних курсів, віртуальних симуляцій професійних ситуацій, електронних портфоліо та систем формувального оцінювання. Поєднання цифрових технологій із професійним змістом навчання дозволяє моделювати типові ситуації фахової комунікації та наближати мовну підготовку до реальних умов майбутньої професійної діяльності студентів. Разом з тим цифровізація потребує методично зваженого підходу, оскільки надмірна орієнтація на технологічні інструменти може відсунути на другий план зміст навчання. Ефективність реалізації нормативних положень залежить від інституційної гнучкості університетів і їх здатності адаптувати державні орієнтири до власної освітньої стратегії та викликів цифрової трансформації. Професійно-орієнтована мовна підготовка постає як системний компонент підготовки фахівця, здатного здійснювати професійну діяльність у багатомовному та технологічно насиченому середовищі. Саме тому важливим завданням сучасної педагогіки є науково обґрунтована інтеграція цифрових засобів у структуру професійно-орієнтованої мовної підготовки.

Література:

1. Биков В. Ю., Спірін О. М., Пінчук О. П. Сучасні завдання цифрової трансформації освіти // Вісник Кафедри ЮНЕСКО «Неперервна професійна освіта XXI століття». 2020. №1. С. 27–36. DOI: 10.35387/ucj.1(1).2020.27-36.

2. Закон України «Про вишу освіту» № 1556-VII від 01.07.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ 1556-18/page.

3. Закон України «Про освіту» № 2145-VIII від 05.09.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/ show/2145-19/page

4. Закон України «Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки» №286-р / Кабінет Міністрів України. URL: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://mon.gov.ua/ua/news/opublikovano-strategiyu-rozvitku-vishoyi-osviti-v-ukrayini-na2022-2032-roki.

5. Кожедуб Л. Г., Лалаян Н. С. Інноваційні підходи до формування німецькомовної граматичної компетентності майбутніх філологів-германістів. Вісник Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені Академіка Степана Дем'янчука.

Серія: Педагогіка та психологія. 2025. Вип. 4 (25) 133-138. https://doi.org/10.32782/3041-2021/2025-4-18

6. Кремень В. Г., Биков В. Ю., Ляшенко О. І. та ін. Науково-методичне забезпечення цифровізації освіти України: стан, проблеми, перспективи. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2022. № 2. С. 1–49. DOI: 10.37472/v.naes.2022.4223.

7. Осова О. Формування іншомовної компетентності академічного письма студентів в умовах цифрового освітнього середовища. Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. № 45, 2020. С. 180-184.

8. Політика та механізми забезпечення ефективності освітньої діяльності в університетах України в контексті євроінтеграції та в умовах воєнного стану і післявоєнного відновлення країни: монографія / О. Бородієнко, Ю. Вітренко, О. Воробйова, В. Ворона, М. Дебич, О. Кущенко, О. Паламарчук, О. Слюсаренко, Ж. Таланова, В. Ткаченко; за ред. Ж. Таланової. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2023. 152 с. https://doi.org/10.31874/978-617-7644-58-2-2023

9. Спірін, О. М. Цифрова трансформація освіти: штучний інтелект у сучасному освітньому просторі: Наукова доповідь загальним зборам НАПН України «Цифрова трансформація освіти: штучний інтелект у сучасному освітньому просторі», 21 листопада 2025 р. Вісник Національної академії педагогічних наук України, 7(2), 2025. 1–9. https://doi.org/10.37472/v.naes.2025.7221

10. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text

11. Пазюра Н. В. Особливості розвитку професійно-технічної освіти в Китаї (остання чверть XX століття). Монографія за ред. Н.Г.Ничкало. К. Видавництво «Альфа – ПІК», 2009. 206 с.

12. Пришупа Ю. Білінгвальне навчання як фактор успішної професійної адаптивності. Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка, Психологія. 2019. Вип. 2 (15). С. 69-74. https://doi.org/10.18372/2411-264X.15.14406

13. Україна. Президент. Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року. Указ Президента України № 344/2013 від 25 червня 2013 року, Інформаційно-правова система LIGA: ZAKON, URL : https://ips.ligazakon.net/document/U344_13.

14. Bihych, O. Innovative scientific researches: European development trends and regional aspect: Monograph.1st ed. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2020. P. 20-37 DOI:https://doi.org/10.30525/978-9934-588-38-9-2

15. Kostikova, I., Chastnyk, O., Ptushka, A., Yazlovytska, O., & Dovzhenko, O. (2021). Digital technology implementation in students’ proficiency development for English listening. Amazonia Investiga, 10(48), 34-42. https://doi.org/10.34069/AI/2021.48.12.4 (WoS)

16. Nikolaeva, S., Bihych, O., Borysko, N., & others. (2022). Foreign language teacher education in Ukraine in the context of European integration. Advanced Education, 9(21). https://doi.org/10.20535/2410-8286.259668

References:

1. Bykov, V. Yu., Spirin, O. M., & Pinchuk, O. P. (2020). Suchasni zavdannia tsyfrovoi transformatsii osvity [Contemporary tasks of digital transformation of education]. Visnyk Kafedry UNESCO "Neperervna profesiina osvita XXI stolittia", (1), 27–36. https://doi.org/10.35387/ucj.1(1).2020.27-36. [in Ukrainian].

2. Verkhovna Rada Ukrainy. (2014). Zakon Ukrainy "Pro vyshchu osvitu" No. 1556-VII vid 01.07.2014 [Law of Ukraine "On Higher Education"]. Available at: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page. [in Ukrainian].

3. Verkhovna Rada Ukrainy. (2017). Zakon Ukrainy "Pro osvitu" No. 2145-VIII vid 05.09.2017 [Law of Ukraine "On Education"]. Available at: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page. [in Ukrainian].

4. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2022). Zakon Ukrainy "Pro skhvalennia Stratehii rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022–2032 roky" No. 286-r [Strategy for the development of higher education in Ukraine for 2022–2032]. Available at: https://mon.gov.ua/ua/news/opublikovano-strategiyu-rozvitku-vishoyi-osviti-v-ukrayini-na2022-2032-roki. [in Ukrainian].

5. Kozhedub, L. H., & Lalaian, N. S. (2025). Innovatsiini pidkhody do formuvannia nimetskomovnoi hramatychnoi kompetentnosti maibutnikh filolohiv-hermanistiv [Innovative approaches to forming German grammatical competence of future philologists]. Visnyk Mizhnarodnoho ekonomiko-humanitarnoho universytetu imeni Akademika Stepana Demianchuka. Seriia: Pedahohika ta psykholohiia, 4(25), 133–138. https://doi.org/10.32782/3041-2021/2025-4-18. [in Ukrainian].

6. Kremen, V. H., Bykov, V. Yu., Liashenko, O. I., et al. (2022). Naukovo-metodychne zabezpechennia tsyfrovizatsii osvity Ukrainy: stan, problemy, perspektyvy [Scientific and methodological support of digitalisation of education in Ukraine: state, problems and prospects]. Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, (2), 1–49. https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4223. [in Ukrainian].

7. Osova, O. (2020). Formuvannia inshomovnoi kompetentnosti akademichnoho pysma studentiv v umovakh tsyfrovoho osvitnoho seredovyshcha [Formation of foreign language academic writing competence of students in the digital educational environment]. Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia: Filolohiia, (45), 180–184. [in Ukrainian].

8. Borodiienko, O., Vitrenko, Yu., Vorobiova, O., Vorona, V., Debych, M., Kushchenko, O., Palamarchuk, O., Sliusarenko, O., Talanova, Zh., & Tkachenko, V. (2023). Polityka ta mekhanizmy zabezpechennia efektyvnosti osvitnoi diialnosti v universytetakh Ukrainy v konteksti yevrointehratsii ta v umovakh voiennoho stanu i pisliavoiennoho vidnovlennia krainy [Policy and mechanisms for ensuring the effectiveness of educational activity in universities of Ukraine in the context of European integration and wartime]: monograph. Kyiv: Instytut vyshchoi osvity NAPN Ukrainy. https://doi.org/10.31874/978-617-7644-58-2-2023. [in Ukrainian].

9. Spirin, O. M. (2025). Tsyfrova transformatsiia osvity: shtuchnyi intelekt u suchasnomu osvitnomu prostori [Digital transformation of education: artificial intelligence in the modern educational space]. Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, 7(2), 1–9. https://doi.org/10.37472/v.naes.2025.7221. [in Ukrainian].

10. Verkhovna Rada Ukrainy. (2022). Stratehiia rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022–2032 roky [Strategy for the development of higher education in Ukraine for 2022–2032]. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#Text. [in Ukrainian].

11. Paziura, N. V. (2009). Osoblyvosti rozvytku profesiino-tekhnichnoi osvity v Kytai (ostannia chvert XX stolittia) [Development of vocational education in China in the last quarter of the twentieth century]. Kyiv: Alfa-PIK. [in Ukrainian].

12. Pryshupa, Yu. (2019). Bilinhvalne navchannia yak faktor uspishnoi profesiinoi adaptyvnosti [Bilingual learning as a factor of successful professional adaptability]. Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Seriia: Pedahohika, Psykholohiia, 2(15), 69–74. https://doi.org/10.18372/2411-264X.15.14406. [in Ukrainian].

13. Ukraina. Prezydent. (2013). Pro natsionalnu stratehiiu rozvytku osvity v Ukraini na period do 2021 roku. Ukaz Prezydenta Ukrainy No. 344/2013 vid 25 chervnia 2013 roku [National strategy for the development of education in Ukraine until 2021]. Available at: https://ips.ligazakon.net/document/U344_13. [in Ukrainian].

14. Bihych, O. (2020). Innovative scientific researches: European development trends and regional aspect. Riga: Baltija Publishing. https://doi.org/10.30525/978-9934-588-38-9-2.

15. Kostikova, I., Chastnyk, O., Ptushka, A., Yazlovytska, O., & Dovzhenko, O. (2021). Digital technology implementation in students' proficiency development for English listening. Amazonia Investiga, 10(48), 34–42. https://doi.org/10.34069/AI/2021.48.12.4.

16. Nikolaeva, S., Bihych, O., Borysko, N., et al. (2022). Foreign language teacher education in Ukraine in the context of European integration. Advanced Education, 9(21). https://doi.org/10.20535/2410-8286.259668..

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 376.112.4

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1600-1611

Проскурняк Олена Ігорівна доктор психологічних наук, професор, професор кафедри спеціальної педагогіки і психології та інклюзивної освіти Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-8909-3834

Калініна Тетяна Станіславна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної педагогіки і психології та інклюзивної освіти Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-6618-1268

Яцинік Алла Вікторівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної педагогіки і психології та інклюзивної освіти Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-7559-6975

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ В УМОВАХ КРИЗОВИХ СОЦІАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Анотація. У статті здійснено теоретико-аналітичний огляд проблеми розвитку зв'язного мовлення у дітей дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями в умовах сучасних соціальних викликів, зумовлених воєнними подіями в Україні. Обґрунтовано актуальність корекційно-розвиткової роботи як складової системи спеціальної освіти, спрямованої на подолання мовленнєвих труднощів та забезпечення комунікативного розвитку дітей з особливими освітніми потребами.

Проаналізовано наукові підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників до розуміння механізмів формування зв'язного мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями. Визначено, що недорозвинення мовлення у цієї категорії дітей має системний характер і проявляється у збідненості словникового запасу, порушенні граматичної будови мовлення, труднощах у встановленні логіко-смислових зв'язків між подіями та фрагментарності висловлювань. Умови воєнного часу посилюють зазначені порушення через зростання рівня тривожності, емоційної нестабільності та обмеження повноцінної соціальної взаємодії.

Особливу увагу в статті приділено аналізу навчання розповіді за картиною як ефективного корекційно-розвиткового засобу формування зв'язного мовлення. Обґрунтовано, що використання наочно-образного матеріалу створює додаткову опору для мовленнєвої діяльності, активізує зорове сприйняття,

мислення та уяву, сприяє формуванню послідовності, структурованості й смислової завершеності висловлювання. Картина розглядається як засіб опосередкованої комунікації, що полегшує вербалізацію емоційного досвіду дитини та знижує мовленнєву напругу.

Наголошено на необхідності комплексного підходу до організації корекційно-розвиткової роботи, який передбачає урахування індивідуальних психофізичних особливостей дітей, створення емоційно безпечного освітнього середовища та поєднання мовленнєвих завдань з ігровою діяльністю. Зроблено висновок, що навчання розповіді за картиною є доцільним і результативним напрямом корекції зв'язного мовлення у дітей дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями в умовах сучасних соціальних трансформацій.

Ключові слова: зв'язне мовлення; інтелектуальні порушення; діти дошкільного віку; корекційно-розвиткова робота; навчання розповіді за картиною; особливі освітні потреби; воєнні соціальні умови.

Proskurniak Olena Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor Department of Special Pedagogy andPsychology and Inclusive Education, Municipal Establichment "KharkivHumanitarian Pedagogical akademy" of the Kharkiv regional Council, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-8909-3834

Kalinina Tetiana Candidate of Psychological Sciences, Docent, Associate Professor Department of Special Pedagogy and Psychology and Inclusive Education, Municipal Establichment "KharkivHumanitarian Pedagogical akademy" of the Kharkiv regional Council, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-6618-1268

Yatsynik Alla Candidate of Pedagogic Sciences, Docent, Associate Professor Department of Special Pedagogy and Psychology and Inclusive Education, Municipal Establichment "KharkivHumanitarian Pedagogical akademy" of the Kharkiv regional Council, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-7559-6975

TO THE PROBLEM OF SPEECH DEVELOPMENT IN PRESCHOOLERS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES IN CONDITIONS OF CRISIS SOCIAL CHALLENGES

Abstract. The article provides a theoretical and analytical review of the problem of coherent speech development in preschool children with intellectual disabilities under contemporary social challenges caused by military actions in Ukraine. The relevance of correctional and developmental work is substantiated as an essential component of the special education system aimed at overcoming speech difficulties and ensuring communicative development of children with special educational needs.

Scientific approaches of national and international researchers to understanding the mechanisms of coherent speech formation in children with intellectual disabilities

are analyzed. It is determined that speech underdevelopment in this category of children has a systemic nature and manifests itself in limited vocabulary, impaired grammatical structure of speech, difficulties in establishing logical and semantic connections between events, and fragmentary utterances. Wartime conditions exacerbate these disorders due to increased anxiety levels, emotional instability, and restricted opportunities for full-fledged social interaction.

Particular attention is paid to the analysis of storytelling based on pictures as an effective correctional and developmental means of forming coherent speech. It is substantiated that the use of visual materials provides additional support for speech activity, activates visual perception, thinking, and imagination, and contributes to the development of sequence, structure, and semantic completeness of utterances. A picture is considered a means of mediated communication that facilitates the verbalization of a child's emotional experience and reduces speech-related tension.

The necessity of a comprehensive approach to the organization of correctional and developmental work is emphasized, including consideration of individual psychophysical characteristics of children, the creation of an emotionally safe educational environment, and the integration of speech tasks with play activities. It is concluded that storytelling based on pictures is an appropriate and effective direction for correcting coherent speech in preschool children with intellectual disabilities under conditions of contemporary social transformations.

Keywords: coherent speech; intellectual disabilities; preschool children; correctional and developmental work; storytelling based on pictures; special educational needs; wartime social conditions.

Постановка проблеми. Розвиток зв'язного мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями є одним із ключових напрямів спеціальної педагогіки та логопедії. Мовлення виступає не лише засобом спілкування, а й основним інструментом пізнання, формування мислення та емоційного досвіду дитини. Саме через мовлення відбувається засвоєння соціального досвіду, формування уявлень про навколишній світ, розвиток комунікативної компетентності. У сучасних кризових умовах (війна, міграція, порушення стабільного освітнього середовища) проблема розвитку мовлення у дітей з порушеннями інтелекту набуває особливої актуальності. Ці діти потребують спеціально організованих педагогічних умов, що сприятимуть формуванню не лише мовленнєвих, а й пізнавальних, соціальних і емоційних механізмів.

Повномасштабна війна в Україні створила безпрецедентні виклики для системи дошкільної освіти. Частина дітей опинилася у зонах бойових дій, інші – стали внутрішньо переміщеними особами або виїхали за кордон. Багато вихованців дитячих садків втратили можливість відвідувати заклади освіти офлайн, а отже, й повноцінно розвивати мовлення в умовах соціальної взаємодії.

Психотравмуючі події, відчуття небезпеки, розлука з близькими людьми, нове мовне середовище – усе це негативно впливає на комунікативну активність

дитини, знижує мотивацію до мовлення, звужує словниковий запас, спричиняє появу мовленнєвих бар'єрів. У таких умовах особливо важливо створювати педагогічні ситуації, які допомагають дитині осмислювати навколишній світ, відновлювати емоційний контакт і вербалізувати власний досвід. Одним із найефективніших засобів у цьому контексті є **навчання зв'язного мовлення за зображенням (картиною)**.

Метою статті є теоретичний аналіз особливостей розвитку зв'язного мовлення у дітей дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями та обґрунтування можливостей використання навчання розповіді за картиною як ефективного корекційно-розвиткового засобу в умовах воєнних соціальних викликів.

Виклад основного матеріалу. Вивчення особливостей розвитку дітей з порушеннями інтелекту базується на фундаментальних засадах провідних вчених (О. Боряк, О. Гаврилова, І. Дмитрієвої, Л. Дробот, З. Ленів, О. Мартинчук, С. Миронової, К. Островської, Л. Руденко, В. Синьова, Є. Синьової, Д. Шульженко, С. Федоренко та ін.). Сучасні наукові дослідження (психолого-педагогічні, нейропсихологічні, лінгвістичні) свідчать, що мовленнєвий розвиток дітей з інтелектуальними порушеннями тісно пов'язаний із загальним недорозвиненням пізнавальної сфери. У таких дітей спостерігаються стійкі труднощі у формуванні процесів сприйняття, пам'яті, мислення, уяви, аналізу та синтезу. Зокрема, виявлено морфофункціональну неповноцінність центральної нервової системи, що проявляється у зниженні інтегративних функцій кори великих півкуль, порушенні міжпівкульної взаємодії, особливо у лівій півкулі, відповідальній за мовлення.

Низький рівень розвитку аналітико-синтетичної діяльності, фрагментарність сприйняття, слабка здатність до узагальнення і встановлення причинно-наслідкових зв'язків безпосередньо впливають на формування зв'язного мовлення.

Водночас у сучасному освітньому просторі існує потреба у нових методиках, що поєднують розвиток мовлення з образотворчою, ігровою та пізнавальною діяльністю. Використання картини як засобу навчання розповіді створює умови для розвитку у дитини здатності до декодування знаково-символічної інформації, формування цілісного сприйняття і вербального вираження побаченого. Отже, актуальність дослідження зумовлена потребою у розробці педагогічних умов, що сприятимуть ефективному формуванню зв'язного мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями засобами роботи з картиною в кризових соціальних умовах.

Для навчання розповіді за картиною дошкільнят з інтелектуальною недостатністю значущими є що вона формує у дитини процеси сприйняття, уяви, пам'яті, мислення, мовлення.

Дані психолого-педагогічних, нейропсихологічних досліджень переконливо довели, що біологічну основу інтелектуального порушення становить

морфофункціональна неповноцінність ЦНС, що проявляється з раннього віку у вигляді порушень інтегративної функції кори великих півкуль [2].

Порушення процесів сприйняття, мислення, уяви, мовлення надають вплив на весь процес особистісного розвитку дітей з порушеннями інтелекту.

Дані різнобічного вивчення специфічного викривлення пізнавального, комунікативного, емоційного розвитку, що виявляється у результаті раннього органічного ураження ЦНС, показують, що у структурі інтелектуального дефекту «ядерним» виявляється недорозвинення знаково-символічної діяльності, тобто здатності до знакового перетворення – кодування/декодування за допомогою різноманітних алфавітів. Це положення має особливе значення для нашого дослідження з урахуванням того, що читання картини розглядається як знаково-символічна діяльність [3, 5].

Відзначається, що з одного боку порушення пізнавальної діяльності затримують розвиток дитини з інтелектуальним порушенням за термінами формування психічних процесів, а з іншого боку, вносять у її розвиток певну своєрідність. При формуванні різних видів діяльності у дітей з проблемами в інтелектуальному розвитку необхідно враховувати, що у них, внаслідок особливостей вищої нервової діяльності утруднено формування усіх видів навичок: рухових, сенсорних, інтелектуальних, мовленнєвих, навичок поведінки, спілкування [3].

У дітей з інтелектуальною недостатністю відзначається уповільнене структурно-функціональне дозрівання лівої півкулі, зміна механізмів функціональної спеціалізації півкуль і міжпівкульної взаємодії. У зв'язку з цим відзначимо, що у період розглядання картини найбільше посилення процесів просторової синхронізації біопотенціалів мозку відбувається саме у лівій півкулі при ведучої ролі асоціативних утворень мозку [2, 4].

Формування мовленнєвої діяльності у дітей з інтелектуальними порушеннями відбувається уповільнено, з якісною своєрідністю та значними труднощами. Основні проблеми можна згрупувати за такими напрямами:

1. Порушення пізнавальних процесів

- обмежений обсяг і фрагментарність сприйняття;
- низька здатність до аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення;
- труднощі у встановленні смислових зв’язків між предметами та діями;
- слабкість логічного і причинно-наслідкового мислення.

2. Особливості емоційно-вольової сфери

- низький рівень мотивації до мовленнєвої діяльності;
- відсутність внутрішньої потреби у спілкуванні;
- емоційна інертність, недостатня виразність мовлення;
- слабка реакція на соціальні стимули.

3. Недостатність мовленнєвих навичок

- убогий словниковий запас, неточне використання слів;
- труднощі у побудові граматично правильних речень;

- не сформована планувальна функція мовлення;
- порушення зв’язності та послідовності висловлювання;
- труднощі у переході від ситуативного до контекстного мовлення.

4. Порушення знаково-символічної діяльності

- складність у розумінні і перетворенні образів у слова;
- труднощі в перекладі наочного змісту в мовленнєву форму;
- невміння співвіднести побачене на картині з власним досвідом;
- розрив між словом і образом, що унеможливлює створення цілісної розповіді.

5. Соціально-комунікативні труднощі

- невміння організовувати мовленнєву взаємодію;
- слабке розуміння адресності мовлення;
- труднощі у підтримці діалогу або монологу;
- обмежений досвід соціальної комунікації.

У результаті діти з інтелектуальною недостатністю довго залишаються на рівні ситуативного мовлення, а перехід до зв’язного, контекстного мовлення вимагає цілеспрямованої, системної педагогічної роботи.

Якщо співвіднести ці дані із зазначенням, що при різних формах перцептивної діяльності у дітей з відхиленнями в інтелектуальному розвитку спостерігається ослаблення включення у діяльність асоціативних структур лівої півкулі, що приводять її до порушення цілісного характеру сприйняття, труднощів у встановленні вербальних зв'язків і вербального опосередкування, тобто до складних порушень пізнавальної діяльності, ми зробили висновок про фізіологічну обумовленість особливостей сприйняття картини дітьми з проблемами в інтелектуальному розвитку.

Серед особливостей зорового сприйняття як процесу безпосереднього відображення дійсності у дітей з інтелектуальними порушеннями відзначаються його повільність, інактивність, звужений обсяг. У той же час здатність до активного, критичного розглядання і аналізу змісту виробляється у дітей з інтелектуальними порушеннями дуже складно [2, 9].

У психолого-педагогічних дослідженнях [2, 3, 4, 6, 7] знайшли відображення питання про особливості сприйняття глибини картини, про залежність розуміння сюжету картини від характеру впізнавання зображених предметів, про особливості розумових операцій аналізу, синтезу, порівняння при сприйнятті зображень, про визначення розумового розвитку дитини у залежності від успішності сприйняття і розуміння картин різного типу.

Для вивчення особливостей сприйняття і розуміння зображень у психолого-педагогічних дослідженнях характерна порівняльні рівневі оцінки дітей з нормальним інтелектуальним розвитком та легким ступенем інтелектуальних порушень [3]. Однак слід враховувати, що ці особливості виявлені виходячи з словесного інтерпретування змісту зображення, і не враховують залежність словесної інтерпретації від рівня активних мовленнєвих умінь дитини. Таким

чином, словесне інтерпретування, на наш погляд, не завжди досить точно відображає рівень досягнутого розуміння зображення.

Для дітей з інтелектуальними порушеннями характерна тенденція до розбіжності між наочним і словесним матеріалом. Розглядання наочного матеріалу і оперування з ним не підпорядковані словесній інструкції, що сприймається фрагментарно, як вказівка до безпосередньої дії. Відзначається схильність у дітей з проблемами в інтелектуальному розвитку до формування «словесного стереотипу», що приймає різні форми: дитина перераховує другорядні частини об'єкта, упускаючи об'єкт у цілому; називає частини, які у зображенні відсутні, підкоряючись словесному стереотипу; показує вказівним жестом одне, а називає інше. Не диференційованість зорового сприйняття визначає відрив слова від образу, невміння дитини коригувати себе візуально даними [5, 7, 9].

У процесі досліджень виявлено, що недостатність аналітико-синтетичної діяльності часто не дозволяє дітям з порушеннями інтелекту інтерпретувати сюжет у цілому, шляхом правильного усвідомлення окремо зображених об'єктів і розкриття суттєвих зв'язків і відносин між ними.

При усвідомленні картини дітьми з проблемами в інтелектуальному розвитку відзначається їх невміння організувати свою розумову діяльність; недолік цілеспрямованості розумового процесу, низький рівень сформованості розумових операцій узагальнення, конкретизації, невміння використовувати минулий досвід, недостатнє володіння способами дій. Недоліки в області розуміння графічних зображень обумовлені несформованістю механізму антиципіруючого аналізу, труднощами встановлення взаємозв'язку нових знань з вже наявними. Смислові зв'язки для дітей з інтелектуальною недостатністю при сприйнятті картини не є провідними, відзначається схильність дітей усі зображені предмети на картині сприймають як ряд положень. Послідовність висловлювань при цьому визначається порядком їх зорового виділення [3,4, 7].

Процес усвідомлення картини розуміється як акт мислення, включений у складне сприйняття. Вказується на труднощі сприйняття виразних рухів, тобто рухів або дій, які у зовнішньому розкривають внутрішній, створюють емоційний образ дійової особи, розуміння більш складної міміки.

Розуміння сюжетно-художньої картини обумовлено не тільки розкриттям ситуаційно-змістовного боку, а й образним узагальненням, що включає у себе сприйняття емоційного змісту. Значні труднощі у сприйнятті дошкільнятами цілісності зображеної на картинці ситуації проявляються у неможливості до багатостороннього встановленню зв'язків між предметами і об'єктами, до адекватного використання минулого досвіду [7].

Виділені наступні фактори, що викликають труднощі у розумінні картин: наявність у картині незнайомих предметів; включення у незнайому ситуацію знайомих предметів; велика кількість зображених на картині об'єктів; випадки, коли об'єкт, що викликав дії не зображений; зображення подій в одному зрізі,

моменти (у порівнянні за серією картин); просторова роз'єднаність об'єктів, між якими необхідно встановити залежність; наявність складних виразних рухів, переживань. У кожному конкретному випадку рівень усвідомлення картини залежить не тільки від її об'єктивного змісту, а й від віку, знань, розумового розвитку дитини. Перш за все, складність картини для дитини визначається її індивідуальним досвідом [3].

Все вище сказане свідчить про необхідність створення комплексу умов, при яких сприйняття картини дошкільнятами з інтелектуальними порушеннями призведе до усвідомлення та її розуміння.

Розвиток мовлення за картиною є традиційним, проте надзвичайно гнучким методом у роботі з дошкільниками. Картина виступає водночас:

- **наочним стимулом для мислення**, який активізує сприйняття, аналіз, узагальнення;
- **емоційним чинником**, що викликає почуття, асоціації, особисті спогади;
- **комунікативним посередником**, який полегшує вербалізацію внутрішнього досвіду.

У період воєнних дій картина стає **психологічно безпечним простором**, у якому дитина може відтворити знайомі ситуації, спостерігати позитивні образи миру, родини, природи, тварин, взаємодії. Через опис побаченого дитина поступово вчиться не лише називати предмети, а й **виражати думки, почуття, оцінки, надії**. Таким чином, процес навчання розповіді за картиною виконує **корекційно-розвивальну та терапевтичну функцію**:

- знижує тривожність і внутрішню напругу;
- допомагає вербалізувати переживання;
- формує довіру до дорослого;
- сприяє розвитку самосвідомості через мовлення.

Успішність формування зв’язного мовлення у воєнний період залежить від створення **психологічно комфортного, емоційно підтримувального середовища, яке включає:**

Добір тематичного матеріалу. Зображення мають відображати життєві ситуації, близькі дитині, сприяти формуванню позитивного світогляду. Бажано уникати сюжетів, які можуть асоціюватися з небезпекою, страхом або втратами. Тематика картин може охоплювати:

- природу, тварин, пори року;
- родину, друзів, ігри;
- добрі вчинки, допомогу іншим;
- працю дорослих, відпочинок, навчання.

2. **Інтерактивність процесу навчання**. Вихователь має будувати спілкування у формі діалогу, спонукати дітей ставити запитання, висловлювати припущення, порівнювати, прогнозувати розвиток подій. Це активізує мислення, сприяє розвитку мовної ініціативи.

3. **Підтримка емоційної безпеки**. Будь-яке мовленнєве завдання має виконуватись у доброзичливій атмосфері без оцінювання. Важливо підтримувати дитину, схвалювати її спроби висловитися, навіть якщо вони неповні чи граматично неточні.

4. **Індивідуалізація педагогічного впливу**. Необхідно враховувати мовленнєвий досвід кожної дитини, її емоційний стан, попередній травматичний досвід, темп мовлення, особливості сприйняття.

5. **Поєднання мовленнєвої та художньої діяльності**. Ефективно використовувати елементи арт-терапії: малювання, аплікацію, створення колективних композицій, інсценізацію сюжету зображення. Це допомагає дитині "прожити" тему, закріпити мовленнєвий матеріал через дію.

У процесі навчання розповіді за картиною активізуються всі психічні функції дитини – сприйняття, увага, пам'ять, мислення, емоції. Відбувається **інтеграція сенсорного та мовленнєвого досвіду**, що надзвичайно важливо в умовах травматичного досвіду.

Для дітей, які зазнали втрат або змін середовища, розповідь за картиною виконує роль **психологічного «містка» між внутрішнім світом і зовнішньою реальністю [7]. Це** допомагає:

- структурувати події у свідомості (що бачу, що сталося, що може бути далі);
- навчитися вербалізувати почуття («Мені сумно», «Мені приємно»);
- відновити довіру до світу через позитивні образи;
- розвивати здатність планувати мовлення, дотримуватись логічної послідовності.

У такому разі фахівець стає не лише джерелом знань, а й **емоційним провідником** між дитиною та світом. У роботі з дошкільниками під час війни він виконує функції психологічної підтримки, терапевта, модератора діалогу. Важливо, щоб педагог:

- був спокійним, передбачуваним і стабільним;
- уникав тем страху, агресії, руйнування;
- використовував позитивно забарвлені образи та слова;
- підтримував атмосферу взаємної поваги та довіри.

Розвиток зв'язного мовлення у цей період стає не лише освітнім, а й **гуманітарним завданням** – відновленням внутрішнього відчуття безпеки через слово.

Для розвитку цілісного сприйняття ситуації, що зображена на картині необхідно фіксувати досвід не тільки у слові, але і у продуктивній діяльності. Відзначається, що продуктивні види діяльності підводять дитину до встановлення не тільки зовнішніх, а й внутрішніх зв'язків, тимчасових і прихованих зв'язків між персонажами картинки. Так, вказується, що для становлення наочно-образного і словесного мислення важливе значення має, яка за формою і за

змістом орієнтовно-дослідницька діяльність склалася у дитини у процесі практичного оперування предметами.

При усвідомленні графічних зображень у якості основної розумової одиниці виступає образ. Образ породжується і формується у предметно-практичної, сенсорно-перцептивної і розумової діяльності [8].

Образи формуються у ході сприйняття і актуалізуються як елементи пам'яті. У літературі вказується, що наочно-образні уявлення, в основі яких лежать добре знайомі практичні дії, легше піддаються корекції за допомогою словесно-логічного аналізу.

Висновки. Отже, аналіз теоретичних джерел [1, 2, 3, 5, 7, 8, 9, 10] з проблеми дослідження дозволяє зробити наступне узагальнення. Найбільш значущою в аспекті розвитку зв'язного мовлення дошкільнят є проблема текстової компетенції. Слід розуміти, що текстова діяльність є результатом мовленнєвої діяльності, де мова, мовлення, розумові процеси взаємодіють між собою і утворюють єдине ціле. Текст розглядається як засіб комунікативної взаємодії у контексті мовленнєвого і когнітивного розвитку.

У педагогічних системах визнається провідна роль зв'язного мовлення у рішенні завдань мовленнєвого розвитку, а сучасна концепція розвитку зв'язного мовлення дошкільнят заснована на виділенні пріоритетного завдання, що полягає у розвитку комунікативних умінь [5, 6, 8].

В аспекті нашого дослідження необхідним виявилося уточнити розуміння розповіді за картиною на основі аналізу відповідної літератури. У нашому дослідженні під «розповіддю за картиною» розуміється переклад оповідачем певного змісту графічного знака у вербальний текст різного ступеня розгорнення, що протікає з різним ступенем самостійності, як на етапі усвідомлення зображення, так і на етапі власної мовленнєвої діяльності. Розповідь за картиною розглядається як діяльність, що сприяє оволодінню структурою зв'язної розповіді і розвитку зв'язного мовлення.

Картина може бути розглянута у найширшому сенсі як вид двомірного площинного зображення, що виражає на площині характеристику трьохвимірного предмета. У той же самий час, картина є образотворчий текст, знаково-символічна система, що містить у собі уявлення про модель світу, що склалися в етнокультурній спільності людей. З огляду на взаємозв'язок у процесі пізнання дійсності і знакових систем, які опосередковують діяльність людини, важливішою є можливість розглядати картину як модель, що забезпечує пізнання дійсності і розвивальної знаково-символічної діяльність дошкільника.

У процесі теоретичного аналізу визначено, що розробка змісту, форм і методів корекційно-логопедичної роботи з навчання розповіді за картиною дошкільнят з інтелектуальною недостатністю, повинна бути спрямована на забезпечення процесу соціалізації дітей дошкільного віку з порушеннями інтелекту. У процесі навчання розповідь за картиною важливо враховувати специфічні особливості даних категорій дітей в емоційному, соціально-

особистісному, розумовому, мовленнєвому, естетичному розвитку у дошкільному віці.

Навчання зв'язного мовлення за зображенням дітей дошкільного віку з порушеннями інтелекту у період воєнних дій має особливе значення, оскільки:

- сприяє мовленнєвому, пізнавальному та емоційному розвитку дітей;
- допомагає долати наслідки стресу, тривожності, невизначеності;
- забезпечує корекційно-розвивальний та терапевтичний вплив;
- формує позитивне ставлення до світу, довіру до дорослих;
- виступає ефективним засобом інтеграції дитини у нове соціальне середовище.

Таким чином, робота за картиною в умовах війни – це не лише педагогічний метод, а **інструмент гуманної підтримки**, що допомагає дитині зберегти емоційну рівновагу, відновити мовлення і віру в добро.

Перспективою подальшого дослідження є визначити та експериментально перевірити педагогічні умови ефективного формування зв'язного мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями засобами навчання розповіді за картиною, враховуючи їхні пізнавальні, емоційні та комунікативні особливості.

Література:

1. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) : прийнятий 12.01.2021 № 33. – К.: МОН України, 2021.
2. Богуш А. М. Теоретико-методичні засади мовленнєвого розвитку дошкільників. К.: Видавничий дім «Слово», 2020. 280с.
3. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: сучасні тенденції. К.: А.С.К., 2019. 515 с.
4. Ладивір С. О. Мовленнєва компетентність дітей дошкільного віку: зміст, технології, оцінювання. Харків: Основа, 2022. 78 с.
5. Піроженко Т. О. Емоційний розвиток дошкільників у кризових умовах. К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка, 2023. 340 с
6. UNICEF Ukraine. Psychological Support for Displaced Children: Guidelines for Educators. Київ, 2023 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/ .
7. Чернобровкіна В. В. Арттерапевтичні підходи у роботі з дітьми дошкільного віку. К.: Педагогічна думка, 2023. 268 с.
8. Савченко О. Я. Розвиток мовлення як засіб формування особистості дошкільника. К.: Либідь, 2018. 230 с.
9. Іванова І. О. Методика розвитку зв'язного мовлення дітей засобами візуального сприймання. Львів: Світ, 2020. 180 с.
10. Федоренко Л. І. Сучасні підходи до навчання дітей, які пережили травматичний досвід. Полтава: Астра, 2023. 56 с.

References:

1. Bazovyi komponent doshkilnoi osvity (nova redaktsiia) : pryiniatyi 12.01.2021 № 33.[Basic component of preschool education (new edition): adopted on 12.01.2021 No. 33.] (2021, January 12). Kyiv: MON Ukrainy, 2021. *Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy – Ministry of Education and Science of Ukraine* [in Ukrainian].
2. Bohush A. M. (2020) *Teoretyko-metodychni zasady movlennievoho rozvytku doshkilnykiv [Theoretical and methodological principles of speech development of preschoolers]* Kyiv: Vydavnychyi dim «Slovo» [in Ukrainian].

3. Kolupaieva A. A. (2022) *Inkliuzyvna osvita: suchasni tendentsii [Inclusive education: current trends]* Kyiv: A.S.K [in Ukrainian].

4. Ladyvir S. O. (2022) *Movlennieva kompetentnist ditei doshkilnoho viku: zmist, tekhnolohii, otsiniuvannia [Speech competence of preschool children: content, technologies, assessment]* Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].

5. Pirozhenko T. O. (2023) *Emotsiinyi rozvytok doshkilnykiv u kryzovykh umovakh [Emotional development of preschoolers in crisis conditions]* Kyiv: Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka [in Ukrainian].

6. UNICEF Ukraine. Psychological Support for Displaced Children: Guidelines for Educators. Kyiv, 2023 [UNICEF Ukraine. Psychological Support for Displaced Children: Guidelines for Educators. Kyiv, 2023] www.unicef.org/ukraine|. Retrieved from https://www.unicef.org/ukraine/.

7. Chernobrovkina V. V. (2023) *Artterapevtychni pidkhody u roboti z ditmy doshkilnoho viku [Art therapy approaches in working with preschool children]* Kyiv: Pedahohichna dumka [in Ukrainian].

8. Savchenko O. Ya. (2018) *Rozvytok movlennia yak zasib formuvannia osobystosti doshkilnyka [Speech development as a means of forming the personality of a preschooler]* Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

9. Ivanova I. O. (2020) *Metodyka rozvytku zviaznoho movlennia ditei zasobamy vizualnoho spryimannia [Methodology for developing children's coherent speech using visual perception]* Lviv: Svit [in Ukrainian].

10. Fedorenko L. I. (2023) *Suchasni pidkhody do navchannia ditei, yaki perezhyly travmatychnyi dosvid [Modern approaches to teaching children who have experienced traumatic experiences]* Poltava: Astra [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 373.3.016:371.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1612-1619

Профорук Аліна Андріївна старший викладач кафедри психології та інклюзивної освіти, Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Рівне, https://orcid.org/ 0009-0005-9069-5161

ДИДАКТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ СТОРІТЕЛІНГУ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Анотація. У статті здійснено теоретичне обґрунтування дидактичних можливостей застосування технології сторітелінгу в початковій школі в сучасних умовах компетентнісно орієнтованої освіти. Визначено, що сторітелінг як наративна технологія організації освітнього процесу забезпечує поєднання пізнавальної діяльності з емоційно-образною сферою молодших школярів, що відповідає їхнім віковим та психолого-педагогічним особливостям.

Охарактеризовано сутність поняття «сторітелінг», розкрито еволюцію його впровадження як технології навчання. Проаналізовано дидактичний потенціал технології через реалізацію мотиваційної, розвивальної, структурувальної функцій.

Обґрунтовано, що використання сюжетних моделей (класична історія, мономіф, «боротьба з монстром», «день Бабака», квест тощо) сприяє формуванню логічного мислення, розвитку мовлення, уяви та рефлексивних умінь здобувачів освіти. Розглянуто можливості застосування інтерактивних прийомів і мультимодальних засобів, зокрема використання гри «Rory's Story Cubes» та методу «Кубик Блума», які активізують різні канали сприйняття та стимулюють навчальний діалог.

Доведено, що сторітелінг трансформує учня з пасивного слухача на активного суб'єкта освітнього процесу, сприяє формуванню ключових і предметних компетентностей, розвитку критичного мислення, емоційного інтелекту та комунікативних навичок. Наголошено на актуальності впровадження цифрового сторітелінгу як засобу розвитку креативності та мультимедійної грамотності. Перспективами подальших досліджень визначено емпіричне вивчення впливу різних форматів сторітелінгу на рівень навчальних досягнень учнів початкової школи.

Ключові слова: сторітелінг, початкова школа, компетентнісний підхід, критичне мислення, креативність, Нова українська школа.

Alina Andriiivna Proforuk Senior Lecturer at the Department of Psychology and Inclusive Education, Rivne Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, Rivne, https://orcid.org/0009-0005-9069-5161

DIDACTIC POSSIBILITIES OF APPLYING STORYTELLING TECHNOLOGY IN PRIMARY SCHOOL

Abstract. The article provides a theoretical substantiation of the didactic possibilities of applying storytelling technology in primary school within the framework of contemporary competency-based education. It is determined that storytelling, as a narrative technology for organizing the educational process, ensures the integration of cognitive activity with the emotional and imaginative sphere of primary school students, which corresponds to their age-specific and psychological characteristics. The essence of the concept of "storytelling" is characterized, and the evolution of its implementation as a teaching technology is outlined. The didactic potential of storytelling is analyzed through the implementation of motivational, developmental, and structuring functions. It is substantiated that the use of various plot models (classical story, monomyth, "overcoming the monster," "Groundhog Day," quest, etc.) contributes to the development of logical thinking, speech skills, imagination, and reflective abilities of learners. The possibilities of applying interactive techniques and multimodal tools are considered, including the use of the game "Rory's Story Cubes" and the "Bloom's Cube" method, which activate different channels of perception and stimulate educational dialogue. It is proved that storytelling transforms the learner from a passive listener into an active subject of the educational process, promotes the formation of key and subject-specific competencies, and fosters the development of critical thinking, emotional intelligence, and communicative skills. The relevance of implementing digital storytelling as a means of developing creativity and multimedia literacy is emphasized. Prospects for further research include an empirical study of the impact of various storytelling formats on the academic achievement of primary school students.

Keywords: storytelling, primary school, competency-based approach, critical thinking, creativity, New Ukrainian School.

Постановка проблеми. Пошук ефективних засобів навчання в початковій школі зумовлює звернення до технології сторітелінгу як інструменту, що органічно поєднує пізнавальну діяльність із природною для дитини формою сприйняття світу через історії. Сторітелінг передбачає використання наративних структур для передачі знань, що сприяє розвитку критичного мислення, емоційного інтелекту та соціальних навичок. У початковій школі, де діти перебувають на етапі формування базових когнітивних і комунікативних умінь, застосування сторітелінгу дозволяє значно урізноманітнити освітній процес. Варто зазначити, що актуальність теми зумовлена швидкими змінами в освітньому середовищі, зокрема впровадженням цифрових технологій, які розширюють можливості використання техніки сторітелінгу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних наукових дослідженнях техніку сторітелінгу розглядають як ефективний засіб активізації

освітнього процесу. Фундаментальні ідеї, закладені працями Т. Б'юзена, Д. Армстронга та К. Егана, отримали розвиток у низці емпіричних досліджень, які підтверджують ефективність наративних методів у різних контекстах. Зокрема, дослідження останніх років акцентують на когнітивних перевагах сторітелінгу. Емпірично підтверджено, що інтеграція лексики та граматичних структур в наративний контекст значно покращує їх запам'ятовування та відтворення порівняно з ізольованим заучуванням (Г. Бауер, А. Кларк, А. Гресер, К. Хауфт-Сміт, А. Кохен та Е. Пайлз). Крім того, виявлено, що історії є ефективним засобом для структурування знань (К. Отлі, С. Белл). Окремий напрямок досліджень присвячений мотиваційному та соціально-емоційному потенціалу сторітелінгу. Науковці доводять, що використання особистих, художніх чи проблемних історій створює емоційний резонанс, сприяє розвитку емпатії та критичного мислення, а також формуванню ціннісних орієнтацій (М. Кімбалл, М. Мур, М. Ваккаро, М. Трояно та Г. Ньюман, Р. Свонсон). У контексті цифровізації освіти значного поширення набули дослідження цифрового сторітелінгу, який розглядається як інструмент розвитку мультимедійної грамотності, креативності (К. Оуен та К. Райлі). Водночас аналіз вітчизняних наукових праць (О. Караманов, М. Василишина, К. Симоненко, Н. Гущина, К. Крутій, Л. Зданевич та ін.) засвідчує, що попри проведені дослідження, теоретичні та практичні аспекти впровадження технології сторітелінгу в початковій школі залишаються малодослідженими.

Мета статті: теоретично обґрунтувати дидактичні можливості використання технології сторітелінгу в початковій школі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «сторітелінг» відносно недавно увійшло до педагогічної термінології як запозичений термін із суміжних галузей. У менеджменті він функціонує як інструмент управління персоналом і PR-технологій, у журналістиці – як спосіб структурованої подачі інформації, у маркетингу – як прийом формування мотивації до певної дії, у психотерапії – як терапевтичний метод. Аналіз сфер його застосування [1; 2] засвідчує, що сторітелінг за своєю сутністю є засобом цілеспрямованого впливу на аудиторію з метою досягнення визначеного результату, оскільки активізує когнітивні й емоційні процеси, формує відчуття причетності, викликає емпатію та стимулює відповідну реакцію або дію.

У буквальному перекладі з англійської «storytelling» означає «розповідання історій». У наукових джерелах його визначають як стратегію емоційного залучення адресата до організованого акту розповідання наратії, де драматизація подій спричиняє виникнення емпатії у слухача [2]. Історія в такому контексті є не тільки формою подачі інформації, а й інструментом її глибокого осмислення.

Широкого поширення термін набув після виходу праці Д. Армстронга «Managing by Storying Around: A New Method of Leadership», у якій було продемонстровано ефективність використання історій для трансляції професійних цінностей і мотивації колективу [3]. Згодом сторітелінг поступово інтегрувався в

освітній простір і почав розглядатися як перспективний комунікативний метод навчання, зокрема іноземних мов.

Як метод навчання іноземної мови сторітелінг був запропонований у 1990-х роках Р. Блейном у межах підходу TPRS (Teaching Proficiency through Reading and Storytelling). Передумовою створення цього підходу стало прагнення забезпечити значний обсяг зрозумілого мовленнєвого матеріалу для учнів, що відповідає їхньому рівню підготовки. Сутність методу полягає у спільному створенні усної історії на основі сюжетної схеми, підготовленої вчителем. Учні виступають співоповідачами, деталізують події, відповідають на запитання, інсценують окремі епізоди. Основним завданням є природне, багаторазове використання цільових лексичних одиниць у контексті [4].

Р. Блейн наголошував на необхідності орієнтації на так званого «barometer student», тобто учня з найнижчим рівнем підготовки, що забезпечує доступність матеріалу для всього класу. Розуміння змісту досягається через повільний темп мовлення, використання знайомої лексики, невербальних засобів комунікації та, за потреби, рідної мови учнів. Контроль здійснюється за допомогою запитань, перекладу окремих фрагментів, умовних сигналів. Передбачено систематичне повторення лексики та короткі граматичні пояснення (pop-up grammar), що тривають кілька секунд [4].

Попри те, що метод TPRS був розроблений переважно для середньої школи, його дидактичні засади виявляються особливо продуктивними саме в початковій освіті. Молодший шкільний вік характеризується образністю мислення, емоційною чутливістю, потребою в ігровій діяльності та високим рівнем наслідування. Історія як форма організації навчального матеріалу відповідає цим віковим особливостям і забезпечує природну мотивацію до навчання.

У педагогічному контексті сторітелінг виконує кілька важливих функцій. По-перше, він створює зацікавленість і позитивну емоційну атмосферу. По-друге, структурує процес запам’ятовування навчального матеріалу через сюжетну логіку. По-третє, інформує у доступній формі, наближеній до життєвого досвіду дитини. По-четверте, сприяє встановленню позитивних взаємин між учителем і учнями.

У сучасних дослідженнях [2; 5] сторітелінг розглядається як педагогічна техніка з чіткою структурою і визначеною освітньою метою. М. Рудіна та О. Шванова трактують його як технологію формування фахової компетентності, що поєднує створення історії та її вербалізацію, залучаючи імпровізацію, театралізацію та соціокультурний контекст [6, с. 27]. Наративна форма сторітелінгу відповідає природній потребі людини структурувати досвід у вигляді історій, що забезпечує глибше кодування інформації в довготривалу пам’ять завдяки емоційному забарвленню та створенню ментальних образів.

Для учнів початкової школи сторітелінг виконує роль «містка» між емоційним сприйняттям і навчальним змістом. Можливість ототожнення з героями, впливу на розвиток сюжету, участі в інсценізації задовольняє потребу в активності та самовираженні, підвищує внутрішню мотивацію до мовленнєвої діяльності. З

позицій конструктивізму (Л. Виготський, Ж. Піаже) спільне створення історії є формою соціальної взаємодії, у межах якої знання вибудовуються інтерактивно в зоні найближчого розвитку.

Як зазначає Т. Грисюк сучасні діти з «кліповим» мисленням краще сприймають динамічну історію, ніж текст іншого виду. В історії є герой, який в процесі боротьби та наполегливої праці змінюється і мотивує до цього ж дітей. Історія впливає на почуття дитини, а це підвищує рівень концентрації уваги. Історія викликає асоціації; реалізується принцип наочності [7].

Важливою є мультимодальна природа сучасного сторітелінгу. Використання жестів, малюнків, візуальних опор, цифрових інструментів, музичного супроводу активізує різні канали сприйняття – аудіальний, візуальний, кінестетичний [8].

У початковій школі сторітелінг може реалізовуватися в різних формах: колективне складання історії за опорними малюнками; продовження незавершеного сюжету; драматизація прочитаного тексту; створення цифрових історій із використанням простих онлайн-інструментів.

У межах технології сторітелінгу доцільно використовувати різні типи сюжетних моделей, що відрізняються структурою та дидактичною спрямованістю. Зокрема, класична модель передбачає наявність героя, визначеної мети, перешкод на шляху до її досягнення, їх подолання та отримання результату. Така структура забезпечує логічність викладу матеріалу.

Сюжет «мономіф» (мандрівка героя) ґрунтується на ідеї пізнання нового простору чи досвіду, набуття знань і особистісного зростання персонажа. Цей формат доцільний для мотивації навчальної діяльності, пояснення складних процесів і явищ, а також демонстрації алгоритмів розв’язання проблем.

Модель «боротьба з монстром» вибудовується навколо протистояння героя труднощам або загрозі, що символізує подолання навчальних бар’єрів. Її використання сприяє формуванню впевненості у власних можливостях та активізації внутрішньої мотивації.

Сюжет «історія Попелюшки» передбачає розвиток подій від проблемної ситуації до позитивної розв’язки за участі додаткового ресурсу чи підтримки. Такий формат ефективний для пояснення еволюційних змін, порівняння явищ і процесів.

Модель «день Бабака» ґрунтується на повторюваності дій героя з подальшим усвідомленням помилок і вибором оптимальної стратегії поведінки. У педагогічному контексті вона є доцільною під час роботи над помилками та формування рефлексивних умінь.

Сюжет «квест» передбачає досягнення мети через послідовне виконання завдань у різних «локаціях», що дозволяє моделювати проблемні ситуації, розвивати аналітичне мислення й закріплювати навчальні навички.

Модель «квітка» об’єднує кілька історій навколо спільного центру або події, що дає можливість розглядати явище з різних позицій і формувати багатоперспективне бачення проблеми [9, с. 110].

Ефективність застосування сюжетних моделей значною мірою залежить від організації навчання розповідання історій. До основних прийомів належать використання зразка, складання плану, аналіз структури розповіді; до допоміжних – система запитань, нагадування, вказівки, підказки та заохочення; до специфічних – фіксація усних висловлювань учнів, створення мініісторій зі спільним персонажем, колективне продовження сюжету [10]. Розповідь може будуватися за заданою темою, планом, поданим початком, опорними словами або на основі власного творчого задуму.

Практичним інструментом організації сторітелінгу є використання настільної гри «Rory's Story Cubes», що складається з кубиків із зображеннями на гранях і стимулює створення несподіваних сюжетних ліній. Робота з кубиками може реалізовуватися через різні формати: історія за структурною формулою (дія – місце – герой – проблема – подолання – результат), побудова історії «навпаки», створення розповіді без використання «забороненого слова», комбінування кубиків із різних наборів для побудови складнішого сюжету [11].

Значний потенціал має й метод «Кубик Блума» [12]. Кожна грань кубика відповідає певному типу пізнавальної діяльності (назви, поясни, чому, запропонуй, поділись тощо). Формулювання запитань у доступній для молодших школярів формі (опиши, порівняй, проаналізуй, застосуй, оціни, добери асоціації) сприяє активному залученню учнів до навчального діалогу [10].

Висновки. Проведений теоретичний аналіз дає підстави стверджувати, що технологія сторітелінгу є ефективним дидактичним інструментом в освітньому процесі початкової школи. Його потенціал реалізується через комплекс взаємопов'язаних функцій. Мотиваційна функція проявляється у створенні інтересу до навчання та формуванні позитивної емоційної атмосфери на уроці; розвивальна − у стимулюванні критичного мислення, уяви та творчості; структурувальна − в систематизації навчального матеріалу у вигляді логічно вибудуваної сюжетної послідовності; соціальна − у формуванні емпатії, комунікативних умінь і ціннісних орієнтацій здобувачів освіти через взаємодію з героями та спільне обговорення подій.

Технологія сторітелінгу максимально враховує психолого-педагогічні особливості дітей молодшого шкільного віку. Методичне розмаїття форм реалізації сторітелінгу в початковій школі створює умови для його широкого впровадження в освітній процес.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричним вивченням впливу цифрового сторітелінгу на рівень сформованості предметних і ключових компетентностей учнів початкової школи.

Література:

1. Гич М. Сторітелінг як інноваційна методика формування мовної компетентності учнів ЗНЗ. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2015. № 4(51). С. 188–190.

2. Побідаш І. Л. Сторітелінг: ознаки «гарної» історії. *Обрії друкарства*. 2019. № 1(7). С. 144–150.

3. Armstrong D. Managing by Storying Around: A New Method of Leadership. Broadway Business; 1st edition (February 10, 1992). 272 p.

4. Blaine R., Seely C. Fluency through TPR storytelling: Achieving real language acquisition in school. Berkeley. CA, 2014.

5. Мазурок М., Саприкіна О. Сторітелінг як ефективний інструмент формування комунікативної компетентності здобувачів освіти Нової української школи. *Молодь і ринок*. 2022. № 1(199). С. 60-67.

6. Рудіна М., Шванова О. Технологія сторітеллінгу в системі формування фахової компетентності майбутніх перекладачів. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах.* № 38, Київ, 2018. С. 28-30.

7. Грисюк Т. Використання технології «сторітеллінг» на уроках у початковій школі. *Освітній проєкт «На Урок» для вчителів*. URL: https://naurok.com.ua/vikoristannya-tehnologi-storitelling-na-urokah-u-pochatkoviy-shkoli-378650.html (дата звернення: 02.03.2026).

8. Паламар С., Науменко М. Сторітелінг у професійній підготовці майбутніх педагогів. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*. 2019. № 7. С. 48–55. URL: https://openedu.kubg.edu.ua/journal/index.php/ (дата звернення: 18.11.2025).

9. Дидактичні ігри та сторителінг як складники інструментарію майбутнього вчителя-словесника: навчально-методичний посібник для забезпечення спеціальностей 014 Середня освіта (Українська мова і література); 014 Середня освіта (Українська мова і література). Середня освіта (Мова та література (англійська)) / автори-укл.: О. О. Решетняк, В. С. Щербатюк. Слов'янськ, 2019. 141 с.

10. Романенко Л. В., Калашник О. С. Дидактичні можливості застосування технології сторітелінгу на уроках у початковій школі. *Modern trends in development science and practice : матеріали VII International Science Conference, November 02–05, 2021, Varna, Bulgaria.* 2021. С. 437–441.

11. Story Cubes. URL: https://www.storycubes.com/ (date of access: 02.03.2026).

12. Amer A. Reflections on Bloom's revised taxonomy. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*. 2006. Vol. 4. № 1. P. 213–230.

Literature:

1. Hych, M. (2015). Storitelinh yak innovatsiina metodyka formuvannia movnoi kompetentnosti uchniv ZNZ [Storytelling as an innovative method of forming students' language competence]. *Naukovyi visnyk MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho. Pedahohichni nauky*, 4(51), 188–190. [in Ukrainian].

2. Pobidash, I. L. (2019). Storitelinh: oznaky "harnoi" istorii [Storytelling: Features of a "good" story]. *Obrii drukarstva*, 1(7), 144–150. [in Ukrainian].

3. Armstrong, D. (1992). *Managing by storying around: A new method of leadership*. Broadway Business. [in English].

4. Blaine, R., & Seely, C. (2014). *Fluency through TPR storytelling: Achieving real language acquisition in school*. Berkeley, CA. [in English].

5. Mazurok, M., & Saprykina, O. (2022). Storitelinh yak efektyvnyi instrument formuvannia komunikatyvnoi kompetentnosti zdobuvachiv osvity Novoi ukrainskoi shkoly [Storytelling as an effective tool for forming communicative competence of learners in the New Ukrainian School]. *Molod i rynok*, 1(199), 60–67. [in Ukrainian].

6. Rudina, M., & Shvanova, O. (2018). Tekhnolohiia storitellinhu v systemi formuvannia fakhovoi kompetentnosti maibutnikh perekladachiv [Storytelling technology in the system of forming professional competence of future translators]. *Humanitarna osvita v tekhnichnykh vyshchykh navchalnykh zakladakh*, (38), 28–30. [in Ukrainian].

7. Hrysiuk, T. (n.d.). Vykorystannia tekhnolohii “storitelinh” na urokakh u pochatkovii shkoli [Use of storytelling technology in primary school lessons]. *Osvitnii proiekt “Na Urok”*. Retrieved March 2, 2026, from https://naurok.com.ua/vikoristannya-tehnologi-storitelling-na-urokah-u-pochatkoviy-shkoli-378650.html [in Ukrainian].

8. Palamar, S., & Naumenko, M. (2019). Storitelinh u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh pedahohiv [Storytelling in the professional training of future teachers]. *Vidkryte osvitnie e-seredovyshche suchasnoho universytetu*, (7), 48–55. Retrieved November 18, 2025, from https://openedu.kubg.edu.ua/journal/index.php/ [in Ukrainian].

9. Reshetniak, O. O., & Shcherbatiuk, V. S. (2019). *Dydaktychni ihry ta storitelinh yak skladnyky instrumentariiu maibutnoho vchytelia-slovesnyka* [Didactic games and storytelling as components of the toolkit of a future language teacher]. Sloviansk. [in Ukrainian].

10.Romanenko, L. V., & Kalashnyk, O. S. (2021). Dydaktychni mozhlyvosti zastosuvannia tekhnolohii storitelinhu na urokakh u pochatkovii shkoli [Didactic possibilities of using storytelling technology in primary school lessons]. In *Modern trends in development science and practice: Proceedings of the VII International Science Conference* (pp. 437–441). Varna, Bulgaria. [in Ukrainian].

11.Story Cubes. (n.d.). Retrieved March 2, 2026, from https://www.storycubes.com/ [in English].

12. Amer, A. (2006). Reflections on Bloom’s revised taxonomy. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, *4*(1), 213–230. [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.147:159.9:34

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1620-1628

Пугач Віталіна Миколаївна доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін, Вінницький навчально-науковий інститут економіки Західноукраїнського національного університету, https://orcid.org/0000-0002-1653-7473

Візнюк Інесса Миколаївна доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського https://orcid.org/0000-0001-6538-7742

Пайкуш Маріанна Андріївна доктор педагогічних наук, професор кафедри біофізики, Львівський національний медичний університет, https://orcid.org/0000-0003-3637-7902

Долинний Сергій доктор філософії (PhD), доцент кафедри психології та соціальної роботи, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. https://orcid.org/0000-0003-3555-5818

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНОЇ СТІЙКОСТІ МАЙБУТНІХ ПРАВОЗНАВЦІВ ЯК СКЛАДОВА ІННОВАЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Анотація. У статті розкрито проблему формування особистісної стійкості майбутніх правознавців як складової інноваційної стратегії їхньої професійної підготовки. Обґрунтовано актуальність дослідження в контексті зростаючих соціальних викликів, високих психологічних навантажень у юридичній сфері та необхідності підготовки фахівців, здатних ефективно функціонувати в умовах невизначеності, стресу й професійної відповідальності. Особистісна стійкість розглядається як ключовий ресурс психологічної готовності до майбутньої професійної діяльності, що забезпечує здатність до саморегуляції, адаптації та збереження ефективності в критичних ситуаціях. Емпіричне дослідження, проведене серед студентів юридичних спеціальностей, показало наявність підвищеного рівня особистісної тривожності, емоційної нестабільності, змішаних копінг-стратегій та високого стресового навантаження. Дослідження підтвердило потребу в формуванні цілеспрямованої освітньої стратегії, що включає розвиток емоційної саморегуляції, стресостійкості та внутрішніх особистісних ресурсів.

Теоретично обґрунтовано педагогічні умови та методичні підходи, спрямовані на формування особистісної стійкості, серед яких: компетентнісний,

особистісно орієнтований, психодидактичний і модульно-рефлексивний. Представлено результати теоретико-емпіричного дослідження, присвяченого формуванню особистісної стійкості майбутніх правознавців як ключового компонента їхньої психологічної готовності до професійної діяльності. Встановлено, що значна частина студентів-правників характеризується підвищеним рівнем особистісної тривожності, недостатньою емоційною стабільністю, змішаними копінг-стратегіями та високим рівнем стресового навантаження. Дослідження підтверджує потребу у впровадженні в освітній процес цілеспрямованих педагогічних умов і методичних підходів, орієнтованих на розвиток стійкості, адаптивності, емоційної саморегуляції та внутрішніх ресурсів особистості. Зроблено висновок про доцільність інтеграції таких підходів в інноваційну стратегію професійної підготовки правознавців з метою формування конкурентоспроможних, психологічно підготовлених до професійної діяльності фахівців. Сформована стратегія спрямована на підвищення адаптаційного потенціалу здобувачів освіти, зниження рівня тривожності, розвиток внутрішньої впевненості й готовності ефективно діяти в умовах професійної невизначеності, складних комунікативних і правових ситуацій.

Ключові слова: особистісна стійкість, правознавці, професійна підготовка, інноваційна стратегія, тривожність, копінг-стратегії, психодидактика, юридична освіта.

Puhach Vitalina Doctor of Sc. (Pedagogical), Associated Professor, Associated Professor of the ChairLaw and Humanities, Vinnytsia Educational and Scientific Institute of Economics, Western Ukrainian National University, https://orcid.org/0000-0002-1653-7473

Vizniuk Inessa Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor at the Department of Psychology and Social Work of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University https://orcid.org/0000-0001-6538-7742

Paykush Mariana PhD in Pedagogi, Professor of the Department of Biophysics, Lviv National Medical University. https://orcid.org/0000-0003-3637-7902

Dolynnyi Serhii PhD of Philosophy, Associate Professor of the Department of Psychology and Social Work, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University https://orcid.org/0000-0003-3555-5818

FORMATION OF PERSONAL RESILIENCE OF FUTURE LAWYERS AS A COMPONENT OF AN INNOVATIVE STRATEGY FOR PROFESSIONAL TRAINING

Abstract. The article addresses the issue of forming personal resilience in future lawyers as a component of an innovative strategy for their professional training. The

relevance of the study is justified in the context of growing social challenges, high psychological stress in the legal field, and the need to train professionals capable of functioning effectively under conditions of uncertainty, stress, and professional responsibility. Personal resilience is considered a key resource of psychological readiness for future professional activity, ensuring the ability for self-regulation, adaptation, and maintaining effectiveness in critical situations.

An empirical study conducted among law students revealed a high level of personal anxiety, emotional instability, mixed coping strategies, and a high degree of stress load. The findings confirm the necessity of implementing a targeted educational strategy that includes the development of emotional self-regulation, stress resistance, and inner personal resources. The article theoretically substantiates the pedagogical conditions and methodological approaches aimed at developing personal resilience, including the competence-based, person-centered, psychodidactic, and modular-reflexive approaches. The results of the theoretical and empirical research show that a significant portion of future lawyers demonstrates elevated personal anxiety, insufficient emotional stability, non-adaptive coping strategies, and increased stress levels.

The study confirms the need to integrate targeted pedagogical conditions and methodical approaches into the educational process, focusing on the development of resilience, adaptability, emotional self-regulation, and inner strength. It concludes that integrating such approaches into an innovative strategy for professional legal training is appropriate and effective in preparing competitive, psychologically ready professionals. The proposed strategy aims to enhance the adaptive potential of students, reduce anxiety, and foster inner confidence and readiness to act effectively in conditions of professional uncertainty, complex communicative, and legal situations.

Keywords: personal resilience, law students, professional training, innovative strategy, anxiety, coping strategies, psychodidactics, legal education.

Постановка проблеми. В сучасному суспільстві, яке переживає масштабні соціальні, політичні та економічні трансформації, особливого значення набуває підготовка фахівців, здатних діяти впевнено, відповідально та стійко в умовах невизначеності й постійних викликів, що особливо актуально для майбутніх правознавців, професійна діяльність яких передбачає високу відповідальність, емоційну витривалість, здатність приймати рішення в напружених ситуаціях та дотримання етичних принципів. У цьому контексті формування особистісної стійкості (І. Візнюк, О. Слободянюк, О. Юдіна) розглядається як невід'ємна складова фахової підготовки майбутніх юристів. Стійкість забезпечує здатність ефективно адаптуватися до змін, долати професійні труднощі, зберігати мотивацію та здатність до рефлексії, що є критично важливими для діяльності в правовому полі.

Водночас традиційна юридична освіта здебільшого акцентується на знаннях і навичках, залишаючи поза увагою психологічну готовність здобувачів до складної професійної реальності. Тому інноваційна стратегія професійної

підготовки правознавців має включати не лише змістові та технологічні аспекти, а й цілеспрямовану роботу над розвитком особистісних якостей, зокрема – стресостійкості, саморегуляції, впевненості у власних силах. Дослідження формування особистісної стійкості у майбутніх правознавців є актуальним напрямом наукового пошуку, що відповідає сучасним викликам системи вищої освіти та запитам практичної юриспруденції.

Мета дослідження – теоретично та емпірично обґрунтувати й визначити педагогічні умови і методичні підходи до формування особистісної стійкості майбутніх правознавців як складової інноваційної стратегії їхньої професійної підготовки, спрямованої на забезпечення психологічної готовності до ефективної діяльності в умовах сучасного правового середовища.

З метою реалізації поставленої мети було організовано емпіричне дослідження, спрямоване на вивчення рівня особистісної стійкості студентів-правників, а також чинників, що впливають на її формування в умовах професійної підготовки. Емпіричне дослідження проводилося на базі кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін Західноукраїнського національного університету, Вінницького навчально-наукового інституту економіки, у період з вересня 2024 року по березень 2025 року. Вибірка сформована методом цілеспрямованого відбору та охоплює студентів 2–4 курсів денної форми навчання, які здобувають освіту за спеціальністю 081 Право.

Загальна кількість респондентів склала 120 осіб, із них 65 % – жінки, 35 % – чоловіки. Середній вік учасників становив 20,3 року. Усі учасники дослідження брали участь добровільно, були поінформовані про мету, умови й добровільний характер участі у дослідженні, що повністю відповідає принципам етичної коректності та академічної доброчесності. Вибір саме цієї категорії респондентів є обґрунтованим, оскільки студенти 2–4 курсів уже залучені до фахового навчання, проходять практику, готуються до професійної діяльності в умовах підвищеного інтелектуального та емоційного навантаження. Вони перебувають у середовищі, яке стимулює формування не лише фахових знань і навичок, а й таких особистісних якостей, як стійкість, відповідальність, емоційна саморегуляція та здатність до адаптації. Таке середовище є оптимальним для дослідження рівня розвитку особистісної стійкості майбутніх правознавців, а також її взаємозв’язку з темпераментом, копінг-стратегіями, рівнем тривожності та адаптивними ресурсами особистості.

У дослідженні беруть участь студенти, які вже мають базовий досвід проходження навчальних дисциплін правового профілю, стикаються з навчальними та професійними стресовими ситуаціями (заліки, іспити, практика), а також формують власні уявлення про майбутню професійну діяльність. Така вибірка є репрезентативною та адекватною меті дослідження, оскільки саме на цьому етапі навчання активно формуються не лише фахові компетентності, а й ключові особистісні якості, зокрема стійкість, відповідальність, емоційна регуляція та соціальні навички. Застосування зазначених методик дозволяє

комплексно оцінити психологічну готовність до професійної діяльності в умовах підвищеного навантаження, що є необхідною складовою професійної стійкості майбутнього правознавця.

Для емпіричного вивчення рівня та чинників розвитку особистісної стійкості у майбутніх правознавців було застосовано комплекс психодіагностичних методик, що дозволяють всебічно охарактеризувати емоційно-вольову сферу, поведінкові реакції, копінг-стратегії та рівень адаптації здобувачів вищої юридичної освіти (рис. 1):

1. *Шкала реактивної (ситуативної) і особистісної тривожності Ч. Спілбергера-Ю. Ханіна* використовується для оцінки емоційної стабільності респондентів, зокрема схильності до переживання тривоги як реакції на ситуацію та як стійкої особистісної риси, що важливо для розуміння внутрішніх ресурсів особистості у подоланні стресових ситуацій, що є складовою особистісної стійкості.

2. *Тест для визначення типу темпераменту (EPQ) Г. Айзенка* дозволяє ідентифікувати тип темпераменту, рівень нейротизму й екстра-/інтроверсії, що впливають на особливості реагування на професійні виклики, рівень адаптивності та емоційної врівноваженості майбутніх правознавців.

3. *Методика «Індикатор копінг-стратегій» Д. Амірхана* дає змогу оцінити, які стратегії подолання стресу переважають у студентів-правників: конструктивні (пошук соціальної підтримки, вирішення проблеми) чи деструктивні (уникання, емоційне реагування), що допомагає виявити потенційні напрямки формування адаптивних моделей поведінки.

4. Методика визначення стресостійкості й соціальної адаптації, *шкала життєвих подій Т. Холмса і Р. Раге*, дозволяє кількісно оцінити рівень життєвих навантажень і визначити потенційну схильність до психоемоційного виснаження, що критично важливо для оцінки особистісної стійкості.

Загалом, результати всіх методик вказують на наявність внутрішніх ресурсів у студентів-правників, але водночас – на потребу в цілеспрямованій педагогічній роботі, що включає розвиток емоційної стійкості, стресостійкості, рефлексивності та саморегуляції в межах інноваційної освітньої стратегії професійної підготовки.

Згідно *Шкали реактивної та особистісної тривожності Ч. Спілбергера-Ю. Ханіна*, отримані результати показали, що рівень особистісної тривожності (42%) перевищує показник реактивної тривожності (38%), що свідчить про наявність стійкої індивідуальної схильності до тривожних переживань серед опитаних студентів.

Такий емоційний фон може бути наслідком високої відповідальності за майбутню професійну діяльність, невизначеності соціальних умов та інтенсивного навчального навантаження.

Водночас підвищена тривожність є фактором, який може ускладнювати формування особистісної стійкості, знижувати адаптивні ресурси та ефективність саморегуляції.

Рис. 1. Результати психологічного дослідження студентів-правників відповідно до кожної використаної методики

За результатами *тесту Айзенка (EPQ)* щодо типів темпераменту, то виявлено таку структуру типів темпераменту: холерики (30%), флегматики (28%), сангвініки (25%) та меланхоліки (17%). Домінування холеричного типу вказує на енергійність, рішучість і схильність до імпульсивності, що може як сприяти, так і перешкоджати особистісній стійкості – залежно від рівня самоконтролю. Флегматичний тип демонструє потенціал до витримки, стабільності та саморегуляції, що є позитивними факторами для розвитку стійкості. Сангвініки також мають високий адаптивний потенціал. Найменша частка меланхоліків може свідчити про їх меншу стресостійкість, вищу емоційну вразливість.

Аналіз результатів за *методикою «Індикатор копінг-стратегій» Д. Амірхана* показав, що: 45% студентів використовують конструктивні копінг-стратегії (пошук підтримки, активне вирішення проблеми); 30% схильні до уникання; 25% – до емоційного реагування, що свідчить про наявність достатнього ресурсу адаптивної поведінки у значної частини студентів, що є позитивною основою для формування особистісної стійкості. Однак наявність уникальних і емоційно нестійких стратегій у майже 55% респондентів потребує подальшої корекції через освітні та психолого-педагогічні впливи, спрямовані на розвиток навичок ефективного подолання стресу.

Методика Холмса-Раге щодо результатів вимірювання за шкалою життєвих подій досліджено рівень життєвого стресу в опитуваних студентів, який склав 230 балів, що відповідає підвищеному ризику розвитку стресових станів і свідчить про значне навантаження, зумовлене особистими, соціальними та навчальними подіями. Такий рівень стресу потребує формування ефективних

стратегій саморегуляції, психологічної підтримки та розвитку внутрішніх ресурсів особистості, зокрема стійкості.

Загальні результати дослідження вказують на актуальність формування особистісної стійкості у студентів-правників як одного з ключових чинників їхньої психологічної готовності до професійної діяльності. Висока тривожність, наявність неадаптивних копінг-стратегій та підвищене стресове навантаження потребують цілеспрямованої педагогічної роботи, включення елементів психопрофілактики та розвитку емоційної саморегуляції в освітній процес.

Результати дослідження засвідчили, що значна частина майбутніх правознавців характеризується підвищеним рівнем особистісної тривожності, помірною емоційною стабільністю, змішаними копінг-стратегіями та підвищеним життєвим стресом. Такі фактори вказують на необхідність розроблення та впровадження в освітній процес цілеспрямованих педагогічних умов і методичних підходів, спрямованих на формування особистісної стійкості як ключового ресурсу психологічної готовності до професійної діяльності.

Педагогічні умови, які сприяють розвитку особистісної стійкості, повинні включати: створення емоційно безпечного освітнього середовища, де студент може вільно висловлювати думки, отримувати підтримку та розвивати впевненість у собі; інтеграцію психолого-педагогічної підтримки в освітній процес (тренінги з емоційної саморегуляції, розвитку копінг-навичок, профілактики тривожності); активне застосування змішаного навчання, яке дає змогу поєднувати особистісно орієнтовані підходи з технологіями самостійної роботи та онлайн-комунікації, що сприяє саморефлексії та стресостійкості.

Методичні підходи, що виявилися доцільними на основі аналізу емпіричних даних, охоплюють кілька взаємопов’язаних стратегій. *Компетентнісний підхід* забезпечує формування інтегрованих якостей особистості – знань, умінь і установок, необхідних для ефективної професійної діяльності майбутнього правознавця. *Особистісно орієнтований підхід* сприяє розвитку індивідуального потенціалу студента, його самосвідомості, саморегуляції та внутрішніх ресурсів, що є важливими чинниками особистісної стійкості. *Психодидактичний підхід* передбачає врахування психологічних закономірностей навчання, впливів стресових факторів і адаптаційних можливостей здобувачів освіти, що дозволяє зробити освітній процес більш чутливим до емоційно-психологічного стану студентів. *Модульний підхід* у поєднанні з рефлексивними технологіями дозволяє поетапно та цілеспрямовано розвивати стійкість як складне особистісне утворення, що формується через послідовне занурення в навчальні, життєві та професійні ситуації, які потребують внутрішньої мобілізації, осмислення та адаптації.

Таким чином, теоретичне визначення педагогічних умов і методичних підходів, ґрунтуючись на аналізі емпіричних результатів, дає змогу сформувати науково обґрунтовану стратегію розвитку особистісної стійкості в контексті професійної підготовки правознавців. Вона сприятиме не лише зниженню рівня

тривожності та підвищенню адаптивності, а й формуванню внутрішньої готовності до ефективного виконання професійних обов'язків у динамічному правовому середовищі.

Висновок. Проведене дослідження підтвердило актуальність та необхідність формування особистісної стійкості у майбутніх правознавців як важливої складової їхньої психологічної готовності до професійної діяльності в умовах нестабільного правового та соціального середовища. Аналіз результатів психодіагностики засвідчив наявність у значної частини студентів підвищеної особистісної тривожності, недостатньої емоційної врівноваженості, змішаних копінг-стратегій та підвищеного рівня життєвого стресу. Ці чинники вказують на потребу в цілеспрямованій педагогічній роботі, що включає розбудову внутрішніх ресурсів здобувачів освіти, розвиток навичок саморегуляції та адаптації.

У цьому контексті визначено ефективні методичні підходи, зокрема: компетентнісний, особистісно орієнтований, психодидактичний та модульно-рефлексивний. Їх поєднання створює підґрунтя для реалізації інноваційної стратегії професійної підготовки, що охоплює не лише засвоєння правових знань, а й розвиток психологічної стійкості, відповідальності, здатності до прийняття рішень у стресових ситуаціях.

Окреслено педагогічні умови, що сприяють формуванню особистісної стійкості, зокрема створення емоційно безпечного освітнього середовища, інтеграцію психолого-педагогічної підтримки, тренінги з розвитку копінг-навичок, профілактику тривожності, а також активне використання змішаного навчання.

Визначено методичні підходи, доцільні в цьому контексті: компетентнісний, особистісно орієнтований, психодидактичний і модульно-рефлексивний. Їх комплексне застосування дозволяє сформувати системну стратегію розвитку особистісної стійкості у студентів-правників, що є складовою інноваційної моделі професійної підготовки.

Таким чином, формування особистісної стійкості повинно стати системною складовою освітнього процесу в юридичних ЗВО, адже саме вона забезпечує внутрішню готовність майбутнього правника діяти ефективно, впевнено та етично в умовах професійної невизначеності, високого навантаження та змін у правовому середовищі.

Література:

1. Візнюк І.М. Психологічна стійкість майбутніх фахівців соціономічних професій в умовах дистанційного навчання: монографія. Вінниця: ТВО «Друк», 2021. 270 с.
2. Слободянюк О.В. Психологія підліткової стресостійкості. Вінниця: Нова книга, 2020. 190 с.
3. Юдіна О.В. Психологічні особливості стресостійкості підлітків. Запоріжжя: ЗНУ, 2024. 200 с.

References:

1. Vizniuk, I. M. (2021). Psykholohichna stiikist maibutnikh fakhivtsiv sotsionomichnykh profesii v umovakh dystantsiinoho navchannia [Psychological resilience of future specialists in socionomic professions under distance learning conditions]. Vinnytsia, Ukraine: TVO «Druk». 270 p. [in Ukrainian].

2. Slobodianiuk, O. V. (2020). Psykholohiia pidlitkovoi stresostiikosti [Psychology of adolescent stress resilience]. Vinnytsia, Ukraine: Nova Knyha. 190 p. [in Ukrainian].

3. Yudina, O. V. (2024). Psykholohichni osoblyvosti stresostiikosti pidlitkiv [Psychological features of adolescents' stress resilience]. Zaporizhzhia, Ukraine: Zaporizhzhia National University. 200 p. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 37.035:355.23:004:7(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1629-1639

Рагозіна Вікторія Валентинівна кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник, Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України, м.Київ, https://orsid.org/0000-0002-3694-2054

СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЦИФРОВИМИ МИСТЕЦЬКИМИ ЗАСОБАМИ У СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ ОСВІТИ

Анотація. У статті здійснено теоретичне обґрунтування стратегічних орієнтирів військово-патріотичного виховання цифровими мистецькими засобами у сучасній системі освіти України в умовах воєнного стану та цифрової трансформації освітнього середовища. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю оновлення змісту та форм військово-патріотичного виховання відповідно до викликів інформаційного суспільства й потреб формування стійкої громадянської позиції учнівської молоді.

Проаналізовано нормативно-правові, педагогічні та соціокультурні засади військово-патріотичного виховання. Обґрунтовано, що цифрові мистецькі засоби — інтерактивні платформи, мультимедійні проєкти, VR/AR-технології, цифрові виставки та наративи — виступають методологічним інструментом культурного осмислення війни, формування національної пам’яті та громадянської ідентичності.

Виокремлено чотири стратегічні орієнтири: концептуалізацію цифрових мистецьких засобів як теоретичної основи виховання; їх системну міжпредметну інтеграцію в освітній процес; розвиток позашкільного цифрового творчого середовища як простору суб’єктної самореалізації молоді; інституційну цифрову взаємодію закладів освіти з військовими та ветеранськими спільнотами. Доведено, що поєднання когнітивного, емоційного та діяльнісного компонентів у цифрових мистецьких практиках забезпечує ефективне формування ціннісних орієнтацій, інформаційної стійкості та відповідальності за майбутнє держави.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання запропонованих стратегічних орієнтирів для модернізації навчальних програм, розроблення цифрових мистецьких проєктів і впровадження інноваційних форм військово-патріотичного виховання в закладах освіти.

Ключові слова: військово-патріотичне виховання, цифрові мистецькі засоби, учнівська молодь, заклади загальної середньої освіти, заклади позашкільної освіти, цифрова освіта, VR/AR, громадянська ідентичність, національна пам’ять.

Ragozina Viktoriia Valentynivna PhD in Pedagogical Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow, Institute of Problems on Education of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orsid.org/0000-0002-3694-2054

STRATEGIC GUIDELINES FOR MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION THROUGH DIGITAL ARTISTIC MEANS IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

Abstract. The article provides a theoretical substantiation of strategic guidelines for military-patriotic education through digital artistic means within the modern education system of Ukraine under conditions of martial law and digital transformation of the educational environment. The relevance of the study is determined by the need to update the content and forms of military-patriotic education in accordance with the challenges of the information society and the necessity of fostering a resilient civic position among student youth.

The normative-legal, pedagogical, and socio-cultural foundations of military-patriotic education are analyzed. It is substantiated that digital artistic means — including interactive platforms, multimedia projects, VR/AR technologies, digital exhibitions, and narrative formats — function as methodological instruments for the cultural comprehension of war, the formation of national memory, and the development of civic identity.

Four strategic guidelines are identified: conceptualization of digital artistic means as a theoretical foundation of education; their systematic interdisciplinary integration into the educational process; development of extracurricular digital creative environments as spaces for students' subjectivity and self-realization; and institutional digital interaction between educational institutions and military and veteran communities. It is demonstrated that the integration of cognitive, emotional, and activity-based components within digital artistic practices ensures the effective formation of value orientations, informational resilience, and responsibility for the future of the state.

The practical significance of the research lies in the possibility of applying the proposed strategic guidelines to modernize educational programs, develop digital artistic projects, and implement innovative forms of military-patriotic education in educational institutions.

Keywords: military-patriotic education, digital artistic means, student youth, secondary education institutions, extracurricular education institutions, digital education, VR/AR, civic identity, national memory.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна проти України радикально змінила акценти освітньої політики, актуалізувавши потребу в переосмисленні змісту й форм військово-патріотичного виховання в системі укранської освіти. У

сучасних умовах воно перестає бути виключно компонентом підготовки до служби в армії та набуває значення системної стратегії формування національної ідентичності, громадянської відповідальності, інформаційної стійкості та готовності до захисту держави.

Паралельно відбувається інтенсивна цифрова трансформація освітнього простору, що змінює способи комунікації, репрезентації історичного досвіду та взаємодії з культурною спадщиною. Для сучсної учнівської молоді цифрове середовище є природним простором соціалізації, тому інтеграція цифрових мистецьких засобів у систему військово-патріотичного виховання у закладах освіти виступає не додатковою опцією, а стратегічною необхідністю.

У цьому контексті постає потреба окреслити стратегічні орієнтири військово-патріотичного виховання цифровими мистецькими засобами, визначити його теоретичні засади, моделі інтеграції у освітній процес у закладах загальної середньої і позашкільної освіти, а також форми співпраці закладів освіти з військовими та ветеранськими інституціями.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема військово-патріотичного виховання в умовах воєнного стану активно розробляється українськими науковцями. Особистісно орієнтований підхід до патріотичного виховання, акцентуючи на формуванні внутрішньої мотивації до служіння державі та моральної відповідальності, огрунтовує вчений І. Бех [1, с. 6–10].

Дослідники визначають військово-патріотичне виховання як систему цілеспрямованих впливів, спрямованих на формування громадянської зрілості та готовності до захисту суверенітету України (В. Івашковський) [10, с. 124–128]. В умовах воєнного стану військово-патріотичне виховання розглядається в контексті воєнного стану як інструмент мобілізації національної свідомості та консолідації суспільства (Т. Ціпан) [17, с. 224–229].

Сучасна система освіти України знаходиться у стані глибокої цифрової трансформації, що впливає на формування компетентностей здобувачів освіти та інші сфери розвитку особистості (О. Овчарук) [14, с. 3–8]. Відповідно цифрові зміни впливають і на реалізацію виховання: так, К. Журба підкреслює значення цифровізації у виховному процесі, доводячи, що цифрові інструменти розширюють можливості залучення молоді до осмислення історичного досвіду війни [4, с. 29–33; 5, с. 66–72]. Серед таких інструментів формування громадянських компетентностей дослідники розглядають цифрові освітні проєкти, акцентуючи на проєктній та інтерактивній діяльності учнів (Н. Морзе та М. Бойко) [13, с. 53–57].

Питання художньої комунікації в цифровому просторі досліджують О. Комаровська та Н. Череповська, обґрунтовуючи потенціал мистецьких цифрових практик у розвитку ціннісної рефлексії та національної ідентичності [11, с. 45–52; 18, с. 112–118]. У праці О. Комаровської художня комунікація трактується як багаторівнева система обміну смислами, у якій цифрове середовище виступає не лише каналом трансляції мистецького повідомлення, а

й простором його спільного конструювання та інтерпретації [11, с. 45–52]. Вчена підкреслює, що віртуальний медіапростір змінює природу рецепції мистецтва: глядач переходить від пасивного сприйняття до інтерактивної участі, що посилює рефлексивний компонент художнього досвіду. Така трансформація особливо значуща в умовах війни, коли мистецтво стає інструментом осмислення травматичного досвіду та засобом символічної консолідації суспільства.

Дослідниця Н. Череповська акцентує на тому, що сучасна учнівська молодь формує уявлення про національні цінності переважно через цифрові канали комунікації. Відповідно, художні медіапрактики повинні інтегрувати елементи візуальної культури, сторітелінгу та інтерактивності [18, с. 130–135]. Н. Череповська наголошує на значенні символічних образів, візуальних кодів і мережевих форм поширення контенту як чинників формування патріотичних настанов і громадянської позиції.

Отже, наукові розвідки переконливо засвідчують виховний потенціал цифрового мистецтва як засобу ціннісної інтеріоризації та ідентифікації особистості з національною спільнотою. Проте аналіз наукового дискурсу показує, що попри наявність досліджень художньої комунікації, окремих цифрових мистецьких практик і патріотичного виховання, ці напрями здебільшого розглядаються фрагментарно. Недостатньо систематизовано саме стратегічні орієнтири військово-патріотичного виховання через цифрові мистецькі засоби в освітньому процесі, не визначено моделей їх інтеграції в педагогічну практику закладів освіти, а також критеріїв їхньої виховної ефективності.

Таким чином, наявна теоретична база створює передумови для концептуалізації проблеми, однак потребує узагальнення й структурування в контексті сучасних викликів воєнного часу. З огляду на це особливої актуальності набуває розроблення цілісного підходу до використання цифрових мистецьких засобів як інструменту військово-патріотичного виховання в системі освіти України.

Мета статті — теоретично обґрунтувати стратегічні орієнтири військово-патріотичного виховання цифровими мистецькими засобами у сучасній системі освіти України та визначити моделі їх інтеграції в освітню практику закладів освіти.

Виклад основного матеріалу. Узагальнення теоретичних положень і сучасних освітніх практик дає підстави виокремити систему стратегічних орієнтирів, що визначають напрями модернізації військово-патріотичного виховання в умовах цифровізації освітнього середовища.

1. Перший стратегічний орієнтир пов’язаний із *теоретико-методологічним осмисленням військово-патріотичного виховання в умовах цифрової трансформації освіти та визначенням ролі цифрових мистецьких засобів як його концептуальної основи.*

Військово-патріотичне виховання в сучасній системі освіти України розглядається не лише як підготовка молоді до захисту своєї держави, а як

цілісний процес формування особистості, здатної усвідомлювати національні інтереси, культурні цінності та історичну спадщину держави. Його змістовим ядром є становлення громадянської зрілості, національної ідентичності та готовності до захисту суверенітету України [10, с. 124–132]. В умовах воєнного стану ця проблематика набуває особливої значущості, оскільки виховний процес відбувається в контексті реальних безпекових викликів і потребує переосмислення традиційних підходів [1, с. 5–14; 17, с. 223–232].

Нормативно-правове підґрунтя військово-патріотичного виховання визначене законами України «Про освіту» [6], «Про оборону України» [7], «Про основи національного спротиву» [8], які закріплюють підготовку громадян до захисту держави як складову освітнього процесу. Водночас сучасні умови цифровізації суспільства потребують оновлення педагогічного інструментарію та інтеграції цифрових технологій у виховну діяльність закладів освіти. Як зазначає О. Овчарук, цифрова трансформація освіти змінює способи соціалізації особистості та вимагає нових форматів ціннісного впливу [14, с. 1–12].

У цьому контексті особливої ваги набувають цифрові мистецькі засоби — інтерактивні платформи, мультимедійні проєкти, електронні виставки, відеопродукти, а також технології віртуальної й доповненої реальності. Дослідження К. Журби засвідчують, що цифровізація військово-патріотичного виховання відкриває можливості для поєднання когнітивного, емоційного й діяльнісного компонентів у процесі формування громадянської позиції молоді [5, с. 66–75]. Зокрема, VR/AR-технології забезпечують ефект занурення в історичний контекст, моделювання подій та ситуацій, що посилює осмислення військової історії та сучасних викликів.

Використання цифрових освітніх і мистецьких проєктів як інструменту формування громадянських компетентностей обґрунтовують Н. Морзе та М. Бойко, підкреслюючи їхню здатність інтегрувати зміст навчання з реальними соціальними практиками [13, с. 52–60]. Проєктно-орієнтований підхід у цифровому середовищі, за О. Спіріним, сприяє розвитку критичного мислення, відповідальності та командної взаємодії [15, с. 90–99], що є важливими складовими військово-патріотичного виховання.

Мистецький компонент у цифровому форматі виконує функцію символічного моделювання історичних подій і героїчних наративів. Дослідниками розкрито потенціал художньої комунікації у віртуальному медіапросторі як механізму формування культурної пам’яті та національної ідентичності [11, с. 63–70]. У поєднанні з положеннями модельної навчальної програми «Захист України» для 10–11 класів [9] це створює підґрунтя для інтеграції мистецьких цифрових практик у зміст військово-патріотичної підготовки.

Як бачимо, цифрові мистецькі засоби постають не як допоміжний технічний ресурс, а як методологічний інструмент культурного осмислення війни, формування ціннісних орієнтацій і конструювання національної ідентичності. Їх інтеграція у військово-патріотичне виховання забезпечує

поєднання раціонального аналізу, емоційного переживання та діяльнісної активності, що відповідає сучасним вимогам до формування громадянської відповідальності та готовності молоді до захисту держави.

Таким чином, теоретичне осмислення цифрових мистецьких засобів як методологічного інструменту військово-патріотичного виховання потребує їх конкретизації в площині освітньої практики.

Якщо перший стратегічний орієнтир окреслює концептуальні засади й ціннісні параметри цифрового мистецького впливу, то наступний має визначити механізми його системної реалізації в освітньому процесі.

2. Другий стратегічний орієнтир пов'язаний із *системною міжпредметною інтеграцією цифрових мистецьких засобів у зміст загальної середньої освіти.*

Ефективність військово-патріотичного виховання значною мірою залежить від здатності закладу освіти інтегрувати цифрові мистецькі засоби в традиційні навчальні предмети [9]. Саме міжпредметний характер інтеграції забезпечує цілісність формування національної ідентичності, поєднання історичного знання, культурного осмислення та практичної підготовки.

Особливу роль відіграє предмет «Захист України», що має прикладну спрямованість і орієнтований на формування практичних умінь і навичок.

Водночас його зміст доцільно доповнювати мистецькими цифровими форматами, які забезпечують емоційне та ціннісне залучення учнів до осмислення військової історії та сучасних подій і доповнюють застосування симуляторів тактичної медицини, інтерактивних сценаріїв, цифрових реконструкцій подій сприяє безпечному відпрацюванню практичних навичок і формуванню відповідальної поведінки [13, с. 54–58].

У курсі історії України доцільним є використання VR-екскурсій, цифрових архівів, мультимедійних хронік, що дозволяють візуалізувати історичні події та підсилити ефект присутності.

Дослідження К. Журби доводять, що цифрові формати в умовах війни активізують пізнавальну діяльність молоді та сприяють глибшому осмисленню національно-визвольної боротьби [5, с. 66–75]. Через інтерактивні історичні реконструкції формується не лише знаннявий компонент, а й емоційне ставлення до подій, що є ключовим чинником національної пам'яті.

У викладанні української мови та літератури цифрові мистецькі засоби можуть реалізовуватися через створення медіапроєктів, відеоесеїв, цифрових наративів про героїзм, культурний спротив, досвід війни в художньому слові. Така діяльність поєднує мовну компетентність із ціннісною рефлексією, сприяє розвитку критичного мислення та формуванню особистісної позиції.

Методологічною основою інтеграції виступає проєктно-орієнтоване навчання в цифровому середовищі, яке, за О. Спіріним, забезпечує розвиток комунікативних, соціальних та інформаційних компетентностей [15, с. 92–96]. Н. Морзе та М. Бойко підкреслюють, що цифрові освітні проєкти як форма

діяльності дозволяють поєднати навчальний зміст із реальними соціальними викликами, формуючи активну громадянську позицію учнів [13, с. 52–60].

Значний потенціал для патріотичного виховання має предмет «Технології», де інтеграція цифрових мистецьких засобів переходить у площину практичного дизайну та технічного моделювання. У межах цього предмета учні мають можливість поєднувати естетичне осмислення національних символів із сучасними методами виробництва. Використання програм для 3D-моделювання та графічного дизайну дозволяє створювати цифрові макети пам'яток культурної спадщини, елементів військового спорядження або національної символіки, що згодом можуть бути втілені у матеріальні об'єкти [12, с. 48–52].

Крім того, у межах проєктної діяльності на уроках технологій доцільним є створення цифрових інструкцій, інфографік та технічних візуалізацій, що мають на меті популяризацію винаходів українських інженерів та волонтерських ініціатив. Така інтеграція сприяє формуванню «технологічного патріотизму» — усвідомленню учнями важливості власного внеску в інноваційний розвиток та обороноздатність держави [16, с. 250–253]. Мистецький підхід до оформлення технічних проєктів допомагає учням не лише опанувати інструментарій цифрового виробництва, а й наповнити свої вироби глибоким ціннісним змістом

Узагальнюючи, можна виокремити такі основні компоненти інтеграції цифрових мистецьких засобів у навчальний процес: використання віртуальних галерей, онлайн-експозицій, цифрових реконструкцій історичних подій; впровадження інтерактивних медіауроків з елементами ігрового дизайну; реалізація цифрових творчих проєктів учнів (відео, мультимедійні презентації, електронні виставки), спрямованих на осмислення патріотичних цінностей.

Така системна міжпредметна інтеграція забезпечує досягнення очікуваних результатів: посилення національної пам'яті, формування практичних умінь без ризику, розвиток ціннісної рефлексії та громадянської відповідальності. Отже, другий стратегічний орієнтир конкретизує шляхи впровадження цифрових мистецьких засобів у структуру освітнього процесу та створює підґрунтя для визначення моделей їх педагогічної реалізації.

3. Розвиток позашкільного цифрового мистецького середовища як простору суб'єктної творчості та громадянської самореалізації молоді.

Третій стратегічний орієнтир передбачає розширення військово-патріотичного виховання за межі формального освітнього процесу через системну організацію позашкільних цифрових мистецьких практик. Саме позашкільна діяльність у закладах позашкільнох освіти створює умови для переходу учнів від позиції реципієнта інформації до статусу суб'єкта культурного творення, що є ключовим чинником формування стійкої громадянської позиції.

За висновками В. Гаврилюка, результативність виховної роботи визначається чітко вибудуваними організаційно-педагогічними умовами, які забезпечують інтеграцію змісту, форм і методів діяльності [3, с. 12–14]. У цифровому освітньому середовищі такими умовами виступають проєктні групи, творчі

онлайн-спільноти, цифрові клуби, мультимедійні конкурси та фестивалі патріотичної творчості.

Існуючі сучасні цифрові творчі практики, як-то: створення документальних відео, онлайн-галерей, анімаційних реконструкцій історичних подій, мультимедійних інсталяцій та ін. сприяють розвитку креативності, рефлексивності та соціальної активності молоді. Проєктно-орієнтований формат діяльності, обґрунтований О. Спіріним, формує комунікативні, інформаційні та соціальні компетентності, необхідні для ефективної участі в сучасному громадянському суспільстві [15, с. 90–99].

Особливого значення набуває створення в межах позашкільної освіти цифрових мистецьких наративів, що базуються на принципах художньої комунікації у віртуальному просторі. Як зазначає О. Комаровська, художня комунікація в медіасередовищі дозволяє молоді не лише засвоювати готові патріотичні образи, а й активно інтерпретувати їх, створюючи власний мистецький продукт, що відображає їхнє розуміння національних цінностей [11, с. 45–52]. Таке самовираження через цифрову живописну графіку, арт-буки або музичні цифрові композиції на військову тематику стає для підлітків формою культурного спротиву та способом висловлення солідарності з захисниками України.

Крім того, позашкільне цифрове середовище стає платформою для протидії інформаційній агресії через розвиток медіакомпетентності молоді. Використання інноваційних засобів розвитку патріотизму в інформаційну добу передбачає залучення вихованців до створення контенту, який розвінчує фейки та утверджує героїчні образи сучасності [18, с. 154]. Це перетворює цифрову творчість на інструмент інформаційної оборони держави, де кожен створений учнем медіапроєкт — від короткого відео для соціальних мереж до складного інтерактивного лонгріду про історію свого краю в часи війни — стає актом громадянського ствердження та особистісним внеском у перемогу.

Важливою тенденцією є поєднання мистецьких цифрових проєктів із елементами гейміфікації та патріотичних інтерактивних практик, що створює спільний культурний простір взаємодії та співтворчості. Такий підхід дозволяє інтегрувати емоційний досвід, історичне знання та діяльнісний компонент у єдину виховну систему, посилюючи внутрішню мотивацію молоді до громадянської активності.

Отже, позашкільне цифрове мистецьке середовище виступає простором соціокультурної ідентифікації, у якому військово-патріотичне виховання набуває практико-орієнтованого й творчого характеру.

4. Інституційна цифрова взаємодія закладів освіти з військовими та ветеранськими спільнотами як чинник персоналізації патріотичного досвіду

Четвертий стратегічний орієнтир передбачає формування сталої міжінституційної співпраці закладів освіти з військовими формуваннями, ветеранськими організаціями, волонтерськими спільнотами та центрами

національного спротиву із використанням цифрових комунікаційних платформ. Йдеться про системно вибудувану модель взаємодії, інтегровану в освітні програми та цифрові виховні проєкти.

Цифровий формат (онлайн-зустрічі, вебінари, віртуальні дискусійні платформи, цифрові архіви, інтерактивні карти пам'яті, мультимедійні історії захисників) створює умови для персоналізації військово-патріотичного досвіду через безпосередній діалог із носіями реального досвіду захисту держави.

Згідно з підходом Н. Череповської, цифрові персоналізовані історії мають значний вплив на формування патріотичних установок у молоді інформаційної доби [18, с. 130–135], оскільки вони поєднують медіаформат із емоційною достовірністю свідчення. Організаційно-педагогічна модель такої взаємодії повинна передбачати системність, етичні стандарти представлення травматичного досвіду, психологічну безпечність контенту, а також підготовку педагогів до фасилітації складних діалогів [3, с. 11–15].

Таким чином, цифрова взаємодія з військовими та ветеранськими спільнотами забезпечує інтеграцію реального досвіду захисту держави в освітній процес, посилює мотиваційний компонент виховання та формує активну громадянську позицію молоді. А інституційна цифрова співпраця перетворює військово-патріотичне виховання з декларативного інформування на діалогову практику громадянського становлення.

Висновки. Цифрові мистецькі засоби постають не допоміжним інструментом, а концептуальною основою сучасного військово-патріотичного виховання, що забезпечує культурне осмислення війни та формування ціннісних орієнтирів учнівської молоді. Їх потенціал розкривається через чотири взаємопов'язані стратегічні орієнтири, визначені нами: концептуалізацію цифрового мистецтва як методологічного ресурсу осмислення сучасних подій; системну міжпредметну інтеграцію в освітній процес; розвиток позашкільного цифрового мистецького середовища як простору творчої самореалізації; інституційну взаємодію з військовими та ветеранськими спільнотами. Така багаторівнева модель створює цілісне виховне середовище, у якому мистецтво, технології та громадянські смисли функціонують як єдина система.

Інтеграція VR/AR-технологій, мультимедійних проєктів, цифрових творчих практик і персоналізованих наративів захисників України посилює синергію когнітивного, емоційного й діяльнісного компонентів виховання, сприяючи становленню національної ідентичності, громадянської відповідальності, інформаційної стійкості та креативної компетентності. У цьому контексті військово-патріотичне виховання набуває діяльнісно-ціннісного характеру й орієнтується на формування суб'єктної громадянської позиції.

Перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямі пов'язані із розробленням валідних критеріїв оцінювання ефективності цифрових мистецьких практик та емпіричною перевіркою їх результативності в освітньому середовищі різних регіонів України.

Література:

1. Бех І. Д. Патріотизм у духовному злеті народу: Наукова доповідь на методологічному семінарі НАПН України «Національно-патріотичне виховання дітей та молоді в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення України: стратегії і завдання», 6 квітня 2023 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2023. 5(1). С. 1–7. DOI: https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5117

2. Вітковська О. Нові виклики патріотичного виховання учнівської молоді в умовах війни. *Вересень*. 2025. № 104. DOI: https://doi.org/10.54662/veresen.1.2025.06

3. Гаврилюк В. Ю. Організаційно-педагогічні аспекти військово-патріотичного виховання. *Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* 2022. С. 11–15.

4. Журба К. О. Виховання національної ідентичності учнівської молоді. *Український педагогічний журнал*. 2022. № 4. С. 27–36.

5. Журба К. О. Цифровізація військово-патріотичного виховання української молоді в умовах війни. *Інноватика у вихованні*. 2023. № 1(18). С. 66–75. DOI: https://doi.org/10.35619/iiu.v1i18.566

6. Закон України «Про оборону України» № 1932-XII від 06.12.1991.

7. Закон України «Про освіту» № 2145-VIII від 05.09.2017.

8. Закон України «Про основи національного спротиву» № 1702-IX від 16.07.2021.

9. Захист України. Модельна навчальна програма для 10–11 класів. Київ, 2024.

10. Івашковський В. В. Військово-патріотичне виховання учнівської молоді. *Проблеми освіти*. 2012. № 72. С. 124–132.

11. Комаровська О. А. та ін. Художня комунікація у віртуальному медіапросторі. Івано-Франківськ: НАЇР, 2024. 108 с.

12. Мачача Т. С. Проєктування виробів в етностилі: навчальний посібник [Електронне видання]. Київ: КОНВІ ПРІНТ, 2021. 225 с. URL: https://surl.li/foveek

13. Морзе Н. В., Бойко М. А. Цифрові освітні проєкти як інструмент формування громадянських компетентностей. *Освітологія*. 2023. № 12. С. 52–60.

14. Овчарук О. В. Цифрова трансформація освіти: виклики для виховання особистості. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2022. Т. 88, № 2. С. 1–12.

15. Спірін О. М. Проєкт-орієнтоване навчання в цифровому освітньому середовищі. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. 2022. № 84. С. 90–99.

16. Тарара А. М. Проєктно-технологічна діяльність учнів як засіб формування їхньої інноваційної компетентності. *Проблеми сучасного підручника*. 2019. Вип. 22. С. 248–258. DOI: https://doi.org/10.32405/2411-1309-2019-22-248-258

17. Ціпан Т. Військово-патріотичне виховання молоді в умовах воєнного стану. *Інноватика у вихованні*. 2022. № 16. С. 223–232.

18. Череповська Н. І. Патріотизм молоді інформаційної доби: інноваційні засоби розвитку. Кропивницький: Імекс ЛТД, 2023. 154 с.

References:

1. Bek, I. D. (2023). Patriotyzm u dukhovnomu zleti narodu: Naukova dopovid na metodolohichnomu seminari NAPN Ukrainy “Natsionalno-patriotychnye vykhovannia ditei ta molodi v umovakh voiennoho stanu ta povoiennoho vidnovlennia Ukrainy: stratehii i zavdannia”, 6 kvitnia 2023 r. [Patriotism in the spiritual rise of the people: Scientific report at the methodological seminar of the NAES of Ukraine "National-patriotic education of children and youth in the conditions of martial law and post-war recovery of Ukraine: strategies and tasks", April 6, 2023]. Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy, 5(1), 1–7. https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5117

2. Vitkovska, O. (2025). Novi vyklyky patriotychnoho vykhovannia uchnivskoi molodi v umovakh viiny [New challenges of patriotic education of student youth under war conditions]. *Veresen*, (104). https://doi.org/10.54662/veresen.1.2025.06

3. Havryliuk, V. Yu. (2022). Orhanizatsiino-pedahohichni aspekty viiskovo-patriotychnoho vykhovannia [Organizational and pedagogical aspects of military-patriotic education]. In *Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 11–15).

4. Zhurba, K. O. (2022). Vykhovannia natsionalnoi identychnosti uchnivskoi molodi [Education of national identity of student youth]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*, (4), 27–36.

5. Zhurba, K. O. (2023). Tsyfrovizatsiia viiskovo-patriotychnoho vykhovannia ukrainskoi molodi v umovakh viiny [Digitalization of military-patriotic education of Ukrainian youth under war conditions]. *Innovatyka u vykhovanni*, 1(18), 66–75. https://doi.org/10.35619/iiu.v1i18.566

6. Zakon Ukrainy “Pro osvitu” No. 2145-VIII. (2017, September 5).

7. Zakon Ukrainy “Pro oboronu Ukrainy” No. 1932-XII. (1991, December 6).

8. Zakon Ukrainy “Pro osnovy natsionalnoho sprotyvu” No. 1702-IX. (2021, July 16).

9. Zakhyst Ukrainy. (2024). *Modelna navchalna prohrama dlia 10–11 klasiv* [Model curriculum for grades 10–11]. Kyiv.

10.Ivashkovskyi, V. V. (2012). Viiskovo-patriotychne vykhovannia uchnivskoi molodi [Military-patriotic education of student youth]. *Problemy osvity*, (72), 124–132.

11. Komarovska, O. A., et al. (2024). *Khudozhnia komunikatsiia u virtualnomu mediaprostori* [Artistic communication in the virtual media space]. NAIR.

12. Machacha, T. S. (2021). Proiektuvannia vyrobiv в etnostyli: navchalnyi posibnyk [Designing products in ethno-style: a study guide]. Kyiv: KONVI PRINT. URL: https://surl.li/foveek

13. Morze, N. V., & Boiko, M. A. (2023). Tsyfrovi osvitni proiekty yak instrument formuvannia hromadianskykh kompetentnostei [Digital educational projects as a tool for forming civic competencies]. *Osvitolohiia*, (12), 52–60.

14. Ovcharuk, O. V. (2022). Tsyfrova transformatsiia osvity: Vyklyky dlia vykhovannia osobystosti [Digital transformation of education: Challenges for personality development]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*, 88(2), 1–12.

15. Spirin, O. M. (2022). Proiektno-oriientovane navchannia v tsyfrovomu osvitnomu seredovyshchi [Project-based learning in the digital educational environment]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*, (84), 90–99.

16. Tarara, A. M. (2019). Proiektno-tekhnolohichna diialnist uchniv yak zasib formuvannia yikhnoi innovatsiinoi kompetentnosti [Project and technological activity of students as a means of forming their innovative competence]. Problemy suchasnoho pidruchnyka, (22), 248–258. https://doi.org/10.32405/2411-1309-2019-22-248-258

17. Tsipan, T. (2022). Viiskovo-patriotychne vykhovannia molodi v umovakh voiennoho stanu [Military-patriotic education of youth under martial law]. *Innovatyka u vykhovanni*, (16), 223–232.

18. Cherepovska, N. I. (2023). *Patriotyzm molodi informatsiinoi doby: Innovatsiini zasoby rozvytku* [Patriotism of youth in the information age: Innovative means of development]. Imeks LTD.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.018.8:37.011.3-051]:334.722-047.22-043.86](100)](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1640-1649

Ратушнюк Олександр Володимирович аспірант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини; м. Умань, https://orsid.org/0009-0005-2255-5060.

СУЧАСНІ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Анотація. У статті розкрито особливості підготовки педагогічних кадрів на міжнародному рівні, де підприємницька компетентність розглядається як фундаментальна метакомпетентність. Вона охоплює здатність до генерування інновацій, розвиток критичного мислення та готовність брати відповідальність за прийняті рішення. Визначено, що концептуальним фундаментом для європейської системи освіти є рамка EntreComp, яка інтегрує 15 специфічних навичок у три ключові вектори: «Ідеї та можливості», «Ресурси» та «Впровадження у дію». Доведено, що застосування моделі EntreComp у педагогічних ЗВО сприяє трансформації ролі вчителя з транслятора знань на проактивного лідера, спроможного створювати додану цінність у соціальній та культурній сферах.

Аналіз освітньої системи Естонії (зокрема ініціативи «Edu ja Tegu») підтверджує ефективність впровадження спеціалізованих підприємницьких модулів у професійну підготовку вчителів через реалізацію міждисциплінарних проєктів та оцінку ризиків.

Досвід Фінляндії демонструє переваги «підприємницької педагогіки», де ключовим інструментом є метод проєктного навчання (PBL). Студенти залучаються до повного циклу розробки освітніх продуктів – від концептуалізації до практичного впровадження у шкільне середовище.

У контексті вищої освіти США та Великої Британії виокремлено екосистемний підхід, що базується на роботі стартап-інкубаторів та акселераторів при педагогічних факультетах. Це забезпечує синергію між майбутніми педагогами та індустрією EdTech, надаючи студентам доступ до менторства та механізмів комерціалізації ідей.

Окрему увагу приділено цифровізації навчання через бізнес-симуляції та ігрові платформи, що формують навички антикризового управління у майбутніх вчителів-менеджерів.

Резюмовано, що результативність формування підприємницької компетентності зумовлена комплексним поєднанням інституційної бази, сучасного змісту освіти та інтерактивних методик навчання, що гарантує конкурентоспроможність педагога на сучасному ринку освітніх послуг.

Ключові слова: підприємницька компетентність; підготовка вчителів; інновації в освіті; закордонні освітні практики; модель EntreComp; стратегії навчання; проєктна діяльність; освітній менеджмент.

Ratushniuk Oleksandr Volodymyrovych aspirant Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University; Uman, https://orsid.org/0009-0005-2255-5060.

MODERN STRATEGIES FOR DEVELOPING ENTREPRENEURIAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS: INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract. This piece delves into the distinct characteristics of educator preparation on the global stage, positioning entrepreneurial acumen as an essential overarching competency. This involves the aptitude for fostering novel ideas, cultivating sharp critical analysis, and possessing the willingness to embrace accountability for choices made. The research points to the EntreComp framework as the underlying structure for European educational frameworks, incorporating fifteen distinct proficiencies organized across three principal domains: "Conceiving Ideas and Prospects," "Securing Inputs," and "Execution." The application of the EntreComp model in higher education institutions stimulates the teacher's transition to the role of an educational process moderator, whose activity extends beyond simple teaching and is aimed at achieving specific socio-cultural results.

The Estonian "Edu ja Tegu" program proves that embedding entrepreneurship into teacher education via cross-curricular initiatives and drawback analysis is highly effective. Furthermore, the Finnish approach emphasizes "enterprise-led instruction," utilizing Project-Based Learning as a primary tool. This allows future educators to manage the entire lifecycle of educational content, moving from theoretical blueprints to real-world classroom application.

Within tertiary education settings across the United States and the United Kingdom, emphasis is placed on an 'ecosystem' model, supported by the functioning of startup incubation centers and business accelerators housed within teaching faculties.

This arrangement establishes a mutually beneficial relationship between prospective instructors and the educational technology sector, granting students entry to guidance and systems for monetizing their concepts. Singular focus is given to digitizing the learning process through business simulations and game-based platforms designed to hone the capacity of future teacher-leaders to navigate challenging situations.

The final summation posits that the successful cultivation of entrepreneurial skill relies on an integrated fusion of institutional blueprints, contemporary curriculum materials, and engaging instructional techniques, thereby ensuring that educators remain competitive within the contemporary marketplace for educational provisions.

Keywords: entrepreneurial competence; teacher training; educational innovations; foreign educational practices; EntreComp model; learning strategies; project activities; educational management.

Постановка проблеми. Швидка зміна глобального ринку праці та поступ до постіндустріального суспільства спричиняють потребу у перегляді основних засад формування педагогічних кадрів. У сучасних обставинах вчитель припиняє бути лише передавачем знань і стає дієвим учасником освітніх зрушень, що вимагає володіння відчутним ступенем підприємницької спроможності. Проте огляд поточної ситуації в освітній сфері виявляє помітне протиріччя між зростаючим суспільним попитом на ініціативного педагога-оновителя та фактичним станом навчання майбутніх фахівців у ЗВО.

Суть питання полягає в тому, що усталена система педагогічної підготовки досі значною мірою фокусується на репродуктивних методах навчання, які не заохочують розвиток ділового мислення, здатності до ефективного керування активами. Більшість національних планів підготовки майбутніх викладачів трактують підприємництво як додаткову економічну вправність, а не як головну всеосяжну спроможність, яка має пронизувати усі аспекти професійної діяльності. Це призводить до слабкої готовності випускників до праці у ситуаціях невизначеності, нездатності самостійно створювати та втілювати освітні проєкти, а також до труднощів у залученні додаткових коштів для покращення навчального середовища.

Особливої значущості це питання набуває у світлі впровадження принципів НУШ, де фінансова обізнаність та підприємливість визначені як одні з головних домінантних напрямків навчання. Відсутність цілісної програми формування цієї спроможності у майбутніх викладачів формує розрив між вимогами державних освітніх норм та реальними можливостями педагогів. Звернення до закордонного досвіду стає абсолютно необхідним, оскільки передові світові освітні системи вже пройшли період випробування дієвих методів злиття підприємництва у педагогічну підготовку. Дослідження та узагальнення подібних методів дозволить окреслити способи усунення наявних перешкод у вітчизняній вищій освіті та забезпечить підготовку конкурентних фахівців, здатних до нового розвитку освітньої галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Погляд на науковий дискурс останніх років засвідчує помітне зростання зацікавлення феноменом діловитості в навчанні як способом пристосування до мінливого соціально-економічного оточення. Сучасні розвідки (2024–2025 рр.) все частіше розглядають компетецію підприємництва не як окрему уміліть, а як об'єднану складову фахової життєстійкості (resilience) та гнучкості майбутнього педагога.

М. Бацигалупо (M. Bacigalupo) та Ю. Пуніє (Y. Punie), чиї праці й досі є методологічною основою для запровадження рамки EntreComp у вищих навчальних закладах Європи. У виданнях 2025 року найбільший акцент роблять

на розбіжності між політичними заявами та реальною навчальною практикою. Зокрема, дослідження Н. Зулкіфлі (N. Zulkifli, 2025) наголошує, що хоча учні-педагоги позитивно оцінюють тренінги з діловитості, існує нагальна потреба у розширенні часу для практичної відпрацювання м'яких навичок (soft skills) та виховання підприємницької нахилу через справжні приклади.

У вітчизняному науковому полі 2025 року відзначається пожвавлення досліджень у рамках діяльності Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна. Останні публікації (Acta Paedagogica Volynienses, 2025) спрямовані на створення методик психологічного забезпечення зростання ініціативності молоді. Окрім того, на рівні Міністерства освіти і науки України тривають випробування загальнодержавного рівня, націлені на практичне формування ділової компетентності у сфері професійної освіти, що знаходить своє відображення у звітах НАПН України (2024–2025 рр.).

Новим напрямом у публікаціях 2026 року став аналіз впливу штучного інтелекту на життєві вибори студентів та функція вчителя як «ініціативного помічника». Свіжі доповіді (наприклад, звіт IC3, січень 2026) свідчать про те, що студенти все більше покладаються на цифрові засоби для визначення рішень, що вимагає від майбутніх викладачів нових здібностей у сфері цифрової самостійності та наставництва.

Разом із тим, напрацювання таких науковців як Р. Сейккула-Лейно (R. Seikkula-Leino, 2024) та М. Рамсгаард (M. Ramsgaard, 2025) концентрують увагу на екосистемному підході. Вони доводять, що зростання підприємницької здатності найліпше відбувається в умовах, які імітують реальні фахові труднощі (хакатони, стартап-центрування при ЗВО). Отже, теперішній стан наукової розробки питання відзначається переходом від формування поняття до пошуку новітніх методик визначення рівня та моделювання підприємницької діяльності у навчальному середовищі.

Об’єкт дослідження: процес фахової підготовки майбутніх педагогічних працівників у закладах вищої освіти в умовах міжнародної освітньої інтеграції.

Предмет дослідження: теоретичні засади, стратегії, методи та практичний досвід формування підприємницької компетентності майбутніх учителів у провідних зарубіжних освітніх системах.

Мета. Ця стаття спрямована на всебічне вивчення актуальних міжнародних підходів до розвитку підприємницьких навичок у майбутніх освітян, а також на визначення найдієвіших методів їх впровадження у навчальне середовище українських вищих навчальних закладів.

З**авдання**:

Першочерговим завданням є детермінація сутності феномену «підприємницька компетентність педагога» крізь призму міжнародних дескрипторів та концептуальної моделі EntreComp. Таке уточнення теоретико-методологічних засад забезпечить узгодженість категоріального апарату роботи з глобальними освітніми трендами.

Наступний етап передбачає критичний аналіз і класифікацію домінуючих стратегій імплементації підприємницької освіти у провідних країнах-інноваторах (Естонії, Фінляндії, США та Великій Британії). Особливу увагу при цьому зосереджено на виявленні особливостей структурно-змістового та інституційного супроводу професійного становлення майбутніх фахівців.

Також вагомим аспектом є вивчення ефективності інтерактивних технологій, зокрема проєктно-орієнтованого навчання та цифрових симуляцій, як каталізаторів трансформації когнітивного компонента майбутніх учителів у прикладні вміння менеджменту освітніх проєктів. Комплексне розв'язання окреслених завдань сприятиме обґрунтуванню концептуальних засад авторської системи підготовки педагогів нового покоління.

Виклад основного матеріалу. Сучасні перетворення в освітній сфері вимагають від педагогічних працівників не лише глибоких предметних знань, а й спроможності гнучко реагувати на виклики сьогодення. Однією з головних компетенцій, що забезпечують таку пристосованість, є підприємницька компетентність. У міжнародному науковому дискурсі вона сприймається як наріжна риса особистості, що дає змогу генерувати новітні ідеї та завзято втілювати їх у суспільно вагомі наслідки. Важливість вивчення закордонного доробку в цьому напрямі зумовлена потребою оновлення вітчизняної системи формування вчителів згідно з європейськими нормами якості освіти [1, ст. 34].

Ключовим складником сучасних підходів у країнах Європейського Союзу є запровадження рамки EntreComp. Ця концептуальна модель пропонує цілісне бачення розвитку підприємництва, виділяючи такі площини як ідеї та перспективи, активи та перехід до дієвих кроків. У площині підготовки прийдешніх педагогів це означає зміну принципу навчання від схоластичного вивчення економічних засад до практичного формування умінь проєктного управління, вибіркого мислення та громадянської відповідальності. Огляд досвіду таких держав як Естонія та Фінляндія засвідчує успішність введення підприємницьких блоків у навчальні програми через методику навчання на засадах проєктів.

Водночас у досвіді США та Великої Британії простежується наголос на творенні цілісних освітніх екосистем, де значущу роль відіграють стартап-інкубатори та тісна співпраця з технологічним сектором. Вивчення таких інституційних підходів дозволяє виділити найбільш дієві інструменти розвитку підприємницької компетентності, серед яких особливе місце займають бізнес-симуляції та ігрові платформи. Упорядкування цього міжнародного досвіду є необхідним кроком для розробки дієвих стратегій формування професійної мобільності майбутніх освітян в Україні, що і визначає головний напрямок даного дослідження [2, ст. 27].

Важливим складником міжнародних стратегій є перехід від кількісного оцінювання знань про бізнес до якісного моніторингу розвитку особистісних рис

майбутнього вчителя. У закордонній практиці для цього використовується інструментарій саморефлексії та цифрових портфоліо, які дають змогу студенту відслідковувати поступ у кожній із п'ятнадцяти компетенцій рамки EntreComp. Такий підхід стимулює усвідомлення власної суб'єктності та розвиває здатність до самоосвіти протягом усього життя, що є невід'ємною частиною професійного профілю сучасного педагога.

Окремої уваги вимагає питання включення ідей соціального підприємництва безпосередньо у навчальні плани підготовки педагогів. У низці північноєвропейських вищих навчальних закладів майбутніх педагогів налаштовують на розробку ініціатив, націлених на подолання екологічних, інклюзивних чи соціально-культурних викликів у громадах. Це дає змогу прищепити здобувачам освіти розуміння: ділова проактивність у сфері освіти – це насамперед механізм для здійснення позитивних змін у соціумі, а не лише шлях до фінансової вигоди. Подібна система цінностей забезпечує, що розвиток підприємницьких умінь відбувається більш етично та узгоджено з гуманістичними засадами вчительської професії [3, ст. 340].

Ба більше, світова практика підкреслює критичну необхідність у навчанні самих викладачів ЗВО тому, як ефективно впроваджувати підходи, орієнтовані на підприємництво. Курси підвищення кваліфікації для професорсько-викладацького складу у світових лідерів освіти включають освоєння коучингу та технік фасилітації [4, ст. 112]. Це дає змогу викладачу трансформуватися з носія знань на провідника та наставника, який підтримує студентів у їхніх самостійних починаннях. Формування такого сприятливого клімату є при цьому необхідною передумовою для ефективного впровадження будь-якої стратегії щодо розвитку підприємницької складової у навчанні.

Огляд практики закордонних держав демонструє, наскільки важливою є співпраця між державою та бізнесом для забезпечення фінансової підтримки студентських проєктів. Університети, об'єднуючи зусилля з великими технологічними корпораціями у спільних грантових ініціативах, дають змогу тим, хто навчається на педагогічних спеціальностях, залучати кошти на створення передових освітніх матеріалів вже під час навчання на бакалавріаті. Цей симбіоз теоретичного навчання та безпосередньої участі у практичній роботі стає потужним каталізатором для самовизначення у професії та допомагає виховати фахівця, який витримує конкуренцію і готовий до роботи в умовах значної непередбачуваності [5, ст. 45].

Узагальнення міжнародного досвіду дозволяє констатувати, що розвиток підприємницької компетентності є багатогранним процесом, який вимагає:

1. Перегляду змісту освіти на основі європейської рамки EntreComp.
2. Впровадження методів PBL та цифрових симуляцій як основних інструментів підготовки.
3. Створення університетських хабів для підтримки студентських освітніх стартапів.

Адаптація цих стратегій в українських закладах вищої освіти дозволить підготувати нове покоління педагогів, які будуть не лише фахівцями у своїй галузі, а й ініціативними лідерами, готовими до розбудови конкурентоспроможної національної школи.

Зіставлення того, як формують ділові якості у майбутніх освітян в Україні порівняно з іншими країнами, демонструє вагомі відмінності як у філософії підходів, так і в конкретних способах їх втілення. В українському освітньому середовищі довгий час панувало бачення, де підприємництво трактувалося виключно як фінансова обізнаність. Наслідком цього стало те, що у вищих навчальних закладах цю рису часто вибудовують як набір відомостей про ринкові механізми, складання бізнес-планів та основи бухобліку. Тоді як світовий досвід, особливо з країн ЄС, трактує підприємливість як загальнолюдську, «наскрізну» здатність, життєво необхідну для особистісного зростання та повноцінної участі у суспільному житті [6, ст. 320].

Головна розбіжність лежить у площині системного впровадження. В університетах за межами України – наприклад, у Штатах, Британії чи країнах Північної Європи – розвиток ділової хватки реалізується через підхід, інтегрований у навчальний процес. Це означає, що підприємницькі елементи вбудовуються у сам спосіб викладання кожної навчальної дисципліни. На противагу цьому, у нас це радше окремі факультативи чи курси, що існують ізольовано від основного педагогічного фаху. У західних вишах майбутній філолог чи фахівець з історії опановує навички започаткування освітніх ініціатив та керівництва проєктами, не виходячи за межі своєї спеціалізації.

Різняться також методи і форми навчання. Зарубіжний досвід орієнтований на створення безпечних середовищ для експериментування та навчання через помилки. Використання бізнес симуляцій та робота в університетських інкубаторах дозволяє студентам отримувати реальний досвід взаємодії з ринком освітніх послуг ще під час навчання. В українських реаліях освітній процес все ще значною мірою зосереджений на репродуктивних методах де студент має засвоїти готові алгоритми дій. Це обмежує розвиток ініціативності та готовності до ризику які є фундаментальними для підприємливої особистості.

Система оцінювання результатів навчання також демонструє різні пріоритети. Якщо в Україні основним критерієм залишається бальна оцінка за засвоєння теоретичного матеріалу то за кордоном акцент зміщується на саморефлексію та фіксацію рівнів володіння компетентністю. Використання цифрових портфоліо та баджів дозволяє європейським студентам демонструвати свої досягнення у м’яких навичках таких як робота в команді етичне мислення чи мобілізація ресурсів. Такий підхід робить оцінювання більш індивідуалізованим та орієнтованим на особистісне зростання майбутнього вчителя.

Останнім важливим аспектом порівняння є соціальна спрямованість підприємницької діяльності. У розвинених освітніх системах вчитель підприємець розглядається як агент соціальних змін який вирішує проблеми громади

за допомогою інноваційних інструментів. В українському контексті цей вектор лише починає формуватися через імплементацію ідей Нової української школи. Подолання цих розбіжностей потребує перегляду вітчизняних програм підготовки вчителів у бік більшої практичності міждисциплінарності та відкритості до співпраці з реальним сектором економіки та громадськими організаціями.

Рекомендації щодо вдосконалення підготовки майбутніх педагогів.

Першим кроком має стати системна інтеграція Європейської рамки EntreComp у зміст вищої педагогічної освіти. Це передбачає відмову від сприйняття підприємливості як виключно економічної категорії та перехід до її розуміння як здатності вчителя створювати цінність у професійній діяльності. Необхідно розробити наскрізні навчальні модулі для студентів усіх спеціальностей, які б фокусувалися на розвитку ініціативності, креативного мислення та етичного управління ресурсами в умовах сучасної школи.

По-друге, доцільно змінити методику проведення педагогічної практики, трансформувавши її з пасивного спостереження у активне проєктне навчання. Студенти повинні отримувати завдання на розробку та апробацію власного освітнього стартапу або соціального проєкту без безпосередньо в умовах закладу загальної середньої освіти. Це дозволить майбутньому вчителю пройти повний цикл від ідентифікації проблеми в класі до реалізації інноваційного рішення та оцінки його ефективності, що є ключовим для формування підприємницького мислення.

Третім стратегічним напрямом є створення при педагогічних університетах інноваційних хабів або освітніх інкубаторів. Такі структури мають стати майданчиками для міждисциплінарної взаємодії, де майбутні педагоги могли б співпрацювати зі студентами економічних та технічних факультетів. Це забезпечить доступ до менторської підтримки з боку діючих підприємців та фахівців у сфері освітніх технологій, що допоможе студентам навчитися залучати грантові кошти та управляти ресурсами для розвитку своїх ініціатив.

По-четверте, важливо модернізувати систему контролю та оцінювання результатів навчання, впровадивши цифрові інструменти саморефлексії. Використання електронних портфоліо та системи мікрокваліфікацій (цифрових баджів) дозволить студентам фіксувати рівні володіння конкретними підприємницькими навичками. Такий підхід стимулюватиме внутрішню мотивацію до саморозвитку та допоможе випускнику наочно продемонструвати свої професійні переваги майбутньому роботодавцю на ринку освітніх послуг.

Нарешті, необхідно забезпечити підготовку самих викладачів закладів вищої освіти до ролі менторів та коучів. Впровадження програм підвищення кваліфікації, орієнтованих на опанування методів фасилітації та дизайн-мислення, дозволить створити в університеті середовище, що стимулює інновації. Лише за умови зміни ролі викладача з контролера на партнера стане можливим ефективне формування підприємницької компетентності нового покоління вчителів в Україні.

Висновки

Проведене дослідження дало змогу уточнити змістове наповнення поняття підприємницька компетентність педагога, яке в межах міжнародних стандартів та рамки EntreComp трактується як універсальна метакомпетентність. Встановлено, що вона не обмежується лише економічними знаннями, а охоплює здатність вчителя до інноваційного пошуку, стратегічного планування, мобілізації ресурсів та відповідального втілення ідей у суспільно значущі освітні результати. Таке розуміння дозволяє синхронізувати вітчизняний термінологічний апарат із європейськими орієнтирами підготовки вчителів.

Систематизація ключових стратегій у країнах із високим рівнем інноваційної освіти дозволила виокремити три основні підходи. У країнах Європейського Союзу домінує стратегія змістової інтеграції на основі рамки EntreComp, де підприємливість є наскрізною лінією всіх дисциплін. У США та Великій Британії пріоритетною є екосистемна стратегія, що базується на роботі стартап інкубаторів. Досвід Фінляндії та Естонії демонструє переваги методичної стратегії, де основний акцент зміщено на практико орієнтоване навчання та розвиток підприємницького менталітету вчителя як агента соціальних змін.

Доведено, що використання інноваційних методів навчання, зокрема проєктного навчання (Project Based Learning) та цифрових бізнес симуляцій, є критично важливим для трансформації теоретичних знань у практичні навички. Зарубіжний досвід підтверджує, що саме ці інструменти дозволяють майбутнім педагогам відпрацьовувати алгоритми прийняття рішень у ситуаціях невизначеності, формувати навички командної роботи та оцінювати ризики в безпечному освітньому середовищі. Це створює надійне підґрунтя для професійної автономії вчителя в майбутній діяльності.

На основі узагальнення міжнародної практики сформульовано рекомендації щодо модернізації системи підготовки вчителів в Україні. Ключовими напрямами визначено імплементацію моделі EntreComp у навчальні плани, створення міждисциплінарних освітніх хабів при університетах та перехід до системи оцінювання рівнів володіння компетентністю через цифрові портфоліо. Адаптація цих підходів сприятиме подоланню розриву між вимогами НУШ та реальною готовністю педагогів до інноваційної діяльності, забезпечуючи високу конкурентоспроможність фахівців на сучасному ринку освітніх послуг.

Література:

1. Ващенко Л. М. Розвиток підприємливості вчителів у системі підвищення кваліфікації. Післядипломна освіта в Україні. 2012. № 1. С. 34–38.

2. Галус О. М. Формування підприємливості як професійної якості майбутнього педагога. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія і педагогіка. 2014. Вип. 28. С. 27–31.

3. Коменський Я. А. Велика дидактика. Вибрані педагогічні твори. Київ: Радянська школа, 1950. 340 с. (Класика для обґрунтування принципів активності та ініціативності).

4. Овчарук О. В. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. Київ: К.І.С., 2004. 112 с. (Одне з перших джерел про компетентності в Україні).

5. Побірченко Н. С. Підприємливість як особистісна якість майбутнього вчителя. Педагогіка і психологія. 2011. № 3. С. 45–52.

6. Сорочан Т. М. Підготовка керівників шкіл до професійної діяльності в умовах ринку освітніх послуг. Луганськ: Знання, 2005. 320 с.

References

1. Vashchenko, L. M. (2012). Rozvytok pidpryiemlyvosti vchyteliv u systemi pidvyshchennia kvalifikatsii [Development of teachers' entrepreneurship in the system of advanced training]. Pisliadyplomna osvita v Ukraini [Postgraduate Education in Ukraine], (1), 34–38.

2. Halus, O. M. (2014). Formuvannia pidpryiemlyvosti yak profesiinoi yakosti maibutnoho pedahoha [Formation of entrepreneurship as a professional quality of a future teacher]. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriia: Psykholohiia i pedahohika [Scientific Notes of the National University of "Ostroh Academy". Series: Psychology and Pedagogy], (28), 27–31.

3. Comenius, J. A. (1950). Velyka dydaktyka. Vybrani pedahohichni tvory [The Great Didactic. Selected pedagogical works]. Radianska shkola. (Original work published 1633–1638).

4. Ovcharuk, O. V. (2004). Kompetentnisnyi pidkhid u suchasnii osviti: svitovyi dosvid ta ukrainski perspektyvy [Competency-based approach in modern education: world experience and Ukrainian perspectives]. K.I.S.

5. Pobirchenko, N. S. (2011). Pidpryiemlyvist yak osobystisna yakist maibutnoho vchytelia [Entrepreneurship as a personal quality of a future teacher]. Pedahohika i psykholohiia [Pedagogy and Psychology], (3), 45–52.

6. Sorochan, T. M. (2005). Pidhotovka kerivnykiv shkil do profesiinoi diialnosti v umovakh rynku osvitnikh posluh [Training of school leaders for professional activity in the conditions of the educational services market]. Znannia.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 377:355.23

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1650-1659

Рій Володимир Богданович старший викладач кафедри автомобільної техніки, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів, https://orcid.org/0000-0003-4389-8781

Тимко Андрій Юрійович старший викладач кафедри автомобільної техніки, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів, https://orcid.org/0000-0003-05772731

ІНТЕГРАЦІЯ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ КУРСУ ВОДІННЯ БОЙОВИХ МАШИН В ПОЛЬОВИХ УМОВАХ

Анотація. У статті обґрунтовано необхідність інтеграції традиційних та інноваційних методів навчання під час проведення практичних занять з водіння бойових машин у польових умовах. Метою статті є обґрунтування та розробка підходів до інтеграції сучасних та традиційних методів навчання під час виконання вправ курсу водіння бойових машин у польових умовах.

Розглянуто застосування кейс-методу, імітаційного моделювання, геймфікації як засобів підвищення бойової ефективності механіків-водіїв. Визначено, що поєднання тренажерної підготовки з інтенсивним польовим вишколом забезпечує формування стійких професійних навичок в умовах, максимально наближених до бойових.

Традиційні методи забезпечують необхідну базу та автоматизм рухів, тоді як інноваційні методи інтегрують цей досвід у складні ситуативні моделі, що є критичним для підготовки фахівця до реальних умов сучасного бою. Найбільша ефективність досягається при злагодженому поєднанні обох підходів.

Інтеграція методів навчання дозволяє значно підвищити якість підготовки механіків-водіїв в умовах обмеженого часу. Поєднання імітаційного моделювання, кейс-методу та інтенсивної польової практики забезпечує формування у курсантів високої майстерності та впевненості у технічних можливостях бойових машин. Інтегрована методична система, що поєднує традиційний польовий вишкіл із імітаційним моделюванням та інтерактивними кейсами, дозволяє в стислі терміни підготувати фахівця, здатного повною мірою реалізувати бойовий потенціал сучасної техніки в екстремальних умовах.

Інтеграція традиційних та інноваційних методів методів забезпечує низку переваг у підготовці курсантів. Зростає об’єктивізація оцінювання. Поєднання суб’єктивного контролю інструктора з автоматизованими метриками тренажерів (протоколами дій) дозволяє точніше оцінювати не лише швидкість, а й плавність управління та швидкість реакції на аварійні ситуації.

Підвищується безпека та економічність. Моделювання критичних і аварійних ситуацій (перегрів двигуна, пошкодження ходової частини) на тренажерах з використанням 3D-моделей забезпечує безпеку навчання та суттєво економить моторесурс бойової техніки.

Забезпечується поетапність та диференціація. Інтеграція дозволяє реалізувати різнорівневу підготовку, де кожен курсант просувається від репродуктивних дій на тренажерах до самостійного прийняття рішень у складних тактичних сценаріях відповідно до власного темпу засвоєння матеріалу.

Відбувається поєднання тренажерної підготовки та польової практики. До водіння на штатній техніці курсанти допускаються лише після відпрацювання вправ на динамічних тренажерах до автоматизму. Тренажери дозволяють імітувати аварійні ситуації та поломки (наприклад, перегрів двигуна або згин ствола гармати), які неможливо безпечно відтворити в полі.

Ключові слова: водіння бойових машин, польові умови, інтеграція методів, кейс-метод, імітаційне моделювання, професійна підготовка, інноваційні методики.

Rii Volodymyr Senior Lecturer, Department of Driving Combat Vehicles and Automobiles, Hetman Petro Sahaidachny National Academy of Land Forces, Lviv, https://orcid.org/0000-0003-4389-8781

Tymko Andriy Yuriyovych Senior Lecturer, Department of Driving Combat Vehicles and Automobiles, Hetman Petro Sahaidachny National Academy of Land Forces, Lviv, https://orcid.org/0000-0003-05772731

INTEGRATION OF TRAINING METHODS FOR THE COMBAT VEHICLE DRIVING COURSE IN FIELD CONDITIONS

Abstract. The article substantiates the need to integrate traditional and innovative training methods during practical training sessions on driving combat vehicles in field conditions. The aim of the article is to substantiate and develop approaches to integrating modern and traditional training methods during the exercises of the combat vehicle driving course in field conditions.

The application of the case method, simulation modeling, and gamification as means of increasing the combat effectiveness of driver mechanics is considered. It was determined that the combination of simulator training with intensive field training ensures the formation of stable professional skills in conditions as close as possible to combat ones.

Traditional methods provide the necessary base and automaticity of movements, while innovative methods integrate this experience into complex situational models, which is critical for preparing a specialist for the real conditions of modern combat. The greatest efficiency is achieved with a harmonious combination of both approaches.

Integration of training methods allows to significantly improve the quality of training of driver-mechanics in conditions of limited time. The combination of simulation modeling, case method and intensive field practice ensures the formation of high skills and confidence in the technical capabilities of combat vehicles in cadets.

An integrated methodological system that combines traditional field training with simulation modeling and interactive cases allows to quickly train a specialist capable of fully realizing the combat potential of modern equipment in extreme conditions. Integration of traditional and innovative methods provides a number of advantages in the training of cadets. The objectification of assessment increases. The combination of subjective control of the instructor with automated metrics of simulators (action protocols) allows to more accurately assess not only speed, but also smoothness of control and speed of reaction to emergency situations.

Safety and efficiency increase. Modeling critical and emergency situations (engine overheating, chassis damage) on simulators using 3D models ensures training safety and significantly saves the motor resource of combat vehicles.

Phased and differentiated training is provided. Integration allows for multi-level training, where each cadet progresses from reproductive actions on simulators to independent decision-making in complex tactical scenarios according to their own pace of learning the material.

There is a combination of simulator training and field practice. Cadets are allowed to drive regular vehicles only after practicing exercises on dynamic simulators to automatism. Simulators allow you to simulate emergency situations and breakdowns (for example, engine overheating or bending of a gun barrel) that cannot be safely reproduced in the field.

Keywords: driving combat vehicles, field conditions, integration of methods, case method, simulation modeling, professional training, innovative methods.

Постановка проблеми. Аналіз досвіду сучасної російсько-української війни свідчить, що успіх на полі бою значною мірою залежить від мобільності підрозділів та майстерності екіпажів бойових машин. Традиційні методи навчання часто не дозволяють повноцінно моделювати критичні ситуації, з якими водії зіштовхуються в реальних умовах. Відтак, актуальним завданням є пошук шляхів інтеграції інноваційних методів у практичний курс водіння, що проводиться в польових умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Нормативними документами щодо курсу водіння бойових машин є навчально-методичні розробки [2; 4]. У них визначаються стандарти вправ та послідовність навчання. Вони відображають як останні зміни в тактиці та техніці, прийняті на озброєння ЗСУ [4], так і визначають умови виконання вправ [2], що забезпечує сталість методики від теоретичних основ до практичного виконання.

Питаннями вдосконалення методик водіння бойових машин займалися такі науковці та практики, як А. Блажко, Р. Долгов, М. Мацик, А. Ніколаєв, П.Пенцак,

П. Ткачук, М. Чорний, та інші. У працях [1; 6] розглядається, як навчати ефективніше, відходячи від застарілих лекційних форматів. Автори А. Блажко та М. Мацик [1] акцентують на розвитку критичного мислення. Використання кейсів дозволяє моделювати нестандартні ситуації на полі бою, де водій має прийняти рішення (наприклад, пошкодження техніки або зміна рельєфу). Дослідники П. Пенцак., А.Тимко, С. Єрмоленко, І. Задорожний розглядають застосування елементів гейміфікації. Гейміфікація (використання ігрових механік) підвищує залученість курсантів. Це може бути впровадження рейтингових систем або використання тренажерів-симуляторів, що наближають навчання до реальності без ризику для техніки [6]. А. Ніколаєв пропонує науковий погляд на побудову навчального курсу. Це важливий аспект інтеграції методів, оскільки він обґрунтовує, як теоретична підготовка має переходити у практичну площину. Розробка щодо моделювання занять [8] зосереджена на структурі самого тренування. Це допомагає оптимізувати навчання курсанта у польових умовах. У праці [7] розглянуто важливий аспект диференціації навчання. Обгрунтовано, що підготовка водія має залежати від його досвіду та складності бойових завдань (від базового водіння до тактичного маневрування під вогнем).

Дослідження розвитку стратегій навчання [3] дозволяє порівняти, як змінилися підходи до навчання курсантів після початку активних бойових дій.У проаналізованих працях обґрунтовано доцільність застосування імітаційного моделювання та різнорівневої диференціації підготовки. Проте особливості інтеграції традиційних та інноваційних методів методів навчання безпосередньо під час польових виходів потребують додаткової систематизації.

Метою даної статті є обґрунтування та розробка підходів до інтеграції сучасних та традиційних методів навчання під час виконання вправ курсу водіння бойових машин у польових умовах.

Виклад основного матеріалу. Сучасна стратегія навчання водінню бойових машин ґрунтується на принципах діяльнісного підходу та поетапного формування навичок [3]. Методика навчання в польових умовах є невід'ємною частиною польового вишколу і спрямована на те, щоб навчити екіпажі та підрозділи повністю використовувати технічні можливості машин у реальному бою. Вона базується на засадах сучасної педагогіки та основному принципі військового виховання: «вчити тому, що необхідно на війні».

Процес навчання безпосередньо в полі полягає у дотриманні такої послідовності дій: 1) постановка завдання, де визначаються мета, маршрут та заходи безпеки; 2) огляд маршруту та, за необхідності, показ техніки водіння інструктором на найбільш складних ділянках; 3) навчання на навчальних місцях, де виконання вправи на техніці є основним місцем підготовки; 4) розбір заняття, під час якого проводиться детальний аналіз дій кожного курсанта та відпрацювання характерних помилок [8]. Важливою умовою польового навчання є те, що до водіння на штатній техніці курсанти допускаються лише після

теоретичного вивчення будови машини та відпрацювання прийомів на динамічних тренажерах до автоматизму [2].

Сучасна стратегія навчання в польових умовах полягає в інтеграції традиційної практики з інноваційними методами. Кейс-метод: дозволяє моделювати в полі реальні бойові або технічні ситуації (наприклад, зупинка машини на підйомі через несправність), що змушує курсантів самостійно приймати рішення в умовах дефіциту часу. Імітаційне моделювання дає можливість використання доаовненої реальності і дозволяє накладати віртуальні загрози (мінні поля, артилерійський вогонь) на реальні полігонні умови, що критично для відпрацювання тактики маневрування під вогнем. Під час тактичного водіння курсанти вчаться уміло поєднувати вогонь і маневр у складі підрозділу, використовувати рельєф місцевості для маскування та захисту від засобів ураження противника. Під час водіння в екстремальних умовах обов'язковим є відпрацювання вправ уночі з приладами нічного бачення або в режимі повного світломаскування, а також виконання завдань у протигазах.

Якість навчання в полі оцінюється за комплексними показниками: технікою водіння (точність виконання прийомів), швидкістю руху та виконанням встановлених нормативів подолання перешкод. Для підвищення ефективності орієнтування та контролю в польових умовах можуть застосовуватися цифрові системи, такі як програмний комплекс «Кропива Мапа» [4].

Традиційні методи навчання становлять фундамент підготовки та спрямовані на поетапне засвоєння техніки управління машиною. Тренажерна підготовка використовується для формування початкових навичок до виходу на реальну техніку. Вона забезпечує безпеку навчання при відпрацюванні дій у критичних та аварійних ситуаціях. Сучасні динамічні тренажери дозволяють досягти автоматизму в управлінні та отримати об’єктивний автоматизований звіт про дії водія.

Вправи та тренування полягають у багаторазовому та планомірному виконанні прийомів для перетворення знань на навички.

Вправи поділяються на підготовчі (техніка подолання перешкод) та навчальні (злагодження підрозділів).

Тактичне водіння спрямоване на уміле поєднання вогню і маневру відповідно до бойової обстановки. Воно вчить водія використовувати рельєф місцевості для захисту та маскування, а також діяти у складі екіпажу чи підрозділу.

Інноваційні методи переносять фокус навчання на самостійність, критичне аналізування та інтенсифікацію пізнавальної діяльності курсантів. Імітаційне моделювання дозволяє зімітувати поведінку складних систем у часі, коли побудова аналітичної моделі неможлива [5]. Кейс-метод грунтується на аналізі реальних бойових чи технічних ситуацій [1]. Метод змушує курсантів самостійно мислити, шукати інформацію та знаходити рішення в умовах, де немає однозначної відповіді. Він розвиває аналітичні та комунікативні навички.

Гейміфікація визначається як впровадження ігрової діяльності у навчальні дисципліни для активного навчання та кращого сприйняття матеріалу. Цей метод є особливо ефективним для навчання «покоління зумерів», які повністю інтегровані в оцифрований світ і схильні до ігрових форматів взаємодії. Гейміфікація впроваджує ігрову діяльність (наприклад, через платформу Kahoot) для активного сприйняття матеріалу Це стимулює змагальний дух, забезпечує миттєвий зворотний зв'язок та підвищує мотивацію через рейтинги та командні ігри [6].

Ключові можливості методу гейміфікації включають активізацію пізнавальної діяльності. Використання спеціалізованих онлайн-платформ дозволяє викладачу створювати інтерактивні блоки запитань з будови бойових машин, правил дорожнього руху або тактики водіння. Це перетворює рутинну перевірку знань на динамічний процес, що підвищує мотивацію курсантів.

Метод проєктів спрямований на самостійну дослідницьку діяльність курсантів, де вони мають виділити проблему та знайти шлях до її розв’язання.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика традиційних та інноваційних методів навчання

Ознака порівняння	**Традиційні методи**	**Інноваційні методи**
Роль курсанта	Переважно репродуктивна: виконання дій за зразком.	Активна та самостійна: пошук рішень, аналіз проблем.
Мета навчання	Оволодіння технікою управління та нормативами.	Формування професійного мислення та здатності діяти в непередбачуваних умовах.
Характер помилок	Помилки виправляються інструктором під час вправи.	Помилки стають об’єктом аналізу та обговорення в групі (кейс-метод).
Технологічне забезпечення	Статичні/динамічні тренажери, реальна техніка.	3D-моделювання, інтерактивні онлайн-платформи.
Оцінювання	Суб'єктивна оцінка інструктора за техніку та час.	Автоматизовані метрики тренажерів та якісна оцінка рішень (кейс-метод).

Сучасна стратегія навчання передбачає злагоджене поєднання традиційної бази та інноваційних інструментів на різних етапах підготовки. Розглянемо їх докладніше.

Тренажерна підготовка та імітаційне моделювання. Традиційні тренажери інтегруються з програмним забезпеченням для імітаційного моделювання, що дозволяє відтворювати поведінку складних систем у часі. Використання MR-

систем (змішаної реальності) дає змогу накладати віртуальні загрози (вогонь артилерії, мінні поля) на реальні полігонні умови, що критично для відпрацювання тактики маневрування під вогнем.

Практичні вправи та кейс-метод. Традиційне виконання вправ на техніці доповнюється кейс-методом, де курсанти аналізують реальні бойові або технічні ситуації (наприклад, зупинка машини на марші). Це змушує майбутніх офіцерів не просто слідувати нормативам, а самостійно шукати рішення в умовах дефіциту часу та неповної інформації.

Теоретичне навчання та гейміфікація. Традиційне вивчення будови машини та правил дорожнього руху інтенсифікується методами гейміфікації, що підвищує мотивацію, зворотний зв'язок, засвоєння складного технічного матеріалу. Під час польових виходів традиційне тактичне водіння може реалізовуватися через метод проєктів, де курсанти самостійно розробляють плани подолання складних перешкод (водних рубежів, загороджень) на основі розвідки та технічних розрахунків.

Інтеграція традиційних та інноваційних методів методів забезпечує низку переваг у підготовці курсантів. Зростає об’єктивізація оцінювання. Поєднання суб’єктивного контролю інструктора з автоматизованими метриками тренажерів (протоколами дій) дозволяє точніше оцінювати не лише швидкість, а й плавність управління та швидкість реакції на аварійні ситуації.

Підвищується безпека та економічність. Моделювання критичних і аварійних ситуацій (перегрів двигуна, пошкодження ходової частини) на тренажерах з використанням 3D-моделей забезпечує безпеку навчання та суттєво економить моторесурс бойової техніки.

Забезпечується поетапність та диференціація. Інтеграція дозволяє реалізувати різнорівневу підготовку, де кожен курсант просувається від репродуктивних дій на тренажерах до самостійного прийняття рішень у складних тактичних сценаріях відповідно до власного темпу засвоєння матеріалу.

Відбувається поєднання тренажерної підготовки та польової практики. До водіння на штатній техніці курсанти допускаються лише після відпрацювання вправ на динамічних тренажерах до автоматизму. Тренажери дозволяють імітувати аварійні ситуації та поломки (наприклад, перегрів двигуна або згин ствола гармати), які неможливо безпечно відтворити в полі.

Застосування кейс-методу в польових умовах дозволяє моделювати реальні бойові ситуації, наприклад, здійснення маршу на пересіченій місцевості, де одна машина «заглухла», а інша «буксує». Курсанти мають самостійно аналізувати технічну сторону і людський фактор для прийняття правильного рішення.

Використання імітаційного моделювання вимагає використання змішаної реальності, коли на реальні полігонні умови накладаються віртуальні загрози: імітація вогню артилерії, мінні поля або робота засобів РЕБ. Це вчить водія маневрувати під вогнем, не знижуючи швидкості.

Тактичне водіння в складних умовах передбачає відпрацювання водіння вночі з приладами нічного бачення або в режимі повного світломаскування. Важливою є інтеграція сучасних програмних комплексів, таких як «Кропива Мапа», для орієнтування за цифровими треками під час маршу. Особлива увага приділяється подоланню перешкод (рови, ескарпи, водні перешкоди), де водій повинен вміло поєднувати силу тяги по двигуну та силу інерції. Інтеграція методів дозволяє перетворити звичайне тренування на комплексну навчально-бойову задачу, де оцінюється не лише швидкість, а й тактична виправданість дій.

Докладніше зупинимося на інтеграції методу гейміфікації та іншими методами під час навчання водіння бойових машин в польових умовах. Цей метод позитивно впливає на стимулювання змагального духу. Гейміфікація базується на принципах швидкості та точності: курсанти отримують бали не лише за правильну відповідь, а й за час її надання. Складання рейтингів у реальному часі та визначення переможців наприкінці заняття мотивує учасників до покращення своїх позицій, що сприяє глибшому засвоєнню інформації.

Особливо єфективна гемифікація для моделювання командної гри. Одним із варіантів реалізації гейміфікації є поділ групи на підгрупи для розв’язання комплексних завдань, що поєднує індивідуальну відповідальність із командною взаємодією. Це дозволяє створювати «дух змагання» під час аналізу складних військово-технічних ситуацій. Гейміфікація забезпечує миттєвий зворотний зв’язок та аналітику. Після кожного ігрового етапу викладач бачить рейтинг питань, які далися курсантам найважче. Це дає змогу оперативно корегувати навчальний процес, акцентуючи увагу на прогалинах у знаннях.

Гейміфікація інтегрується як традиційними, так й інноваціними методами, зокрема з кейс-методом. Гейміфікація може виступати оболонкою для розв’язання навчально-бойових задач контекстного типу. Наприклад, при розгляді типових дорожньо-транспортних ситуацій або організації маршу, ігрові елементи допомагають курсантам швидше адаптуватися до дефіциту часу, характерного для бойових умов. Застосування елементів гейміфікації забезпечує залучення до навчального процесу всіх учасників заняття одночасно, підвищуючи загальну ефективність підготовки порівняно з традиційними методами.

Висновки. Традиційні методи забезпечують необхідну базу та автоматизм рухів, тоді як інноваційні методи інтегрують цей досвід у складні ситуативні моделі, що є критичним для підготовки фахівця до реальних умов сучасного бою. Найбільша ефективність досягається при злагодженому поєднанні обох підходів.

Інтеграція методів навчання дозволяє значно підвищити якість підготовки механіків-водіїв в умовах обмеженого часу. Поєднання імітаційного моделювання, кейс-методу та інтенсивної польової практики забезпечує формування у курсантів високої майстерності та впевненості у технічних можливостях бойових машин.

Інтегрована методична система, що поєднує традиційний польовий вишкіл із імітаційним моделюванням та інтерактивними кейсами, дозволяє в стислі

терміни підготувати фахівця, здатного повною мірою реалізувати бойовий потенціал сучасної техніки в екстремальних умовах/

Подальші дослідження доцільно спрямувати на вдосконалення алгоритмів автоматизованої оцінки дій водія в складних тактичних ситуаціях.

Література:

1. Блажко А., Мацик М. Підготовка майбутніх офіцерів до вирішення навчально-бойових задач на основі кейс-методу. Актуальні питання гуманітарних наук. 2021. Вип. 37, том 1. С. 179–184..

2. Водіння бойових машин: навчально - методичний посібник [П.П. Ткачук, М.В. Чорний, Р.В. Долгов та інші.]. Львів: НАСВ, 2016. 300 с.

3. Кузьменко Р., Рій В., Головко Ю., Горох Ю. Сучасні стратегії навчання курсу водіння бойових машин. Суспільство та національні інтереси. 2025. № 12 (20) С.467-477

4. Курс водіння бойових машин у Збройних Силах України (КВБМ СВ-25). Київ: Вид. дім «СКІФ», 2025. 130 с..

5. Ніколаєв А. Моделювання методичної системи практичного курсу водіння бойових машин. Актуальні питання гуманітарних наук. 2021. Вип. 37, том 2. С. 278–282..

6. Пенцак П. В., Тимко А. М., Єрмоленко С. В., Задорожний І. І. Застосування елементів гейміфікації у навчальній дисципліні «Автомобільна техніка (у тому числі автомобільна підготовка)». *Педагогічні інновації у фаховій освіті*. Ужгород, 2022. Вип. 12. С. 49–54.

7. Рій В. Б. Різнорівнева професійно-практична підготовка з тактики водіння бойових машин. Інноваційна педагогіка. 2021. Вип. 39. С. 214–217..

8. Рій В. Б., Пенцак П. В. Моделювання навчально-тренувальних занять з водіння бойових машин. Інноваційна педагогіка. 2022. Вип. 50(2). С. 30–34..

References:

1. Blazhko A. , Matsyk M . (2021) Pidhotovka maybutnikh ofitseriv do vyrishennya navchal′no-boyovykh zavdan′ na osnovi keys-metodu [Training future officers to solve training and combat tasks based on the case method]. Aktual′ni pytannya humanitarnykh nauk. 2021. Vyp. 37, tom 1. S. 179–184.. [in Ukrainian].

2. Vodinnya boyovykh mashyn (2016) [Driving combat vehicles: a teaching and methodological manual]: navchal′no - metodychnyy posibnyk [P.P. Tkachuk, M.V. Chornyy, R.V. Dolhov ta inshi.]. L′viv: NASV, 2016. 300 s. [in Ukrainian].

3. Kuz′menko R., Riy V., Holovko YU., Horokh YU. Suchasni stratehiyi navchannya kursu vodinnya boyovykh mashyn [Modern strategies for teaching the combat vehicle driving course]. Suspil′stvo ta natsional′ni interesy. 2025. № 12 (20) S.467-477[in Ukrainian].

4. Kurs vodinnya boyovykh mashyn u Zbroynykh Sylakh Ukrayiny (2025) [Combat Vehicle Driving Course in the Armed Forces of Ukraine] (KVBM SV-25), vvedenyy u diyu nakazom t.v.o komanduvacha Sukhoputnymy viys′kamy Zbroynykh Syl Ukrayiny vid 25.03.2025 roku № 75. 130 s.. [in Ukrainian].

5. Nikolayev A . Modelyuvannya metodychnoyi systemy praktychnoho kursu vodinnya boyovykh mashyn [Modeling the methodological system of a practical course in driving combat vehicles]. Aktual′ni pytannya humanitarnykh nauk. 2021. Vyp. 37, tom 2. S. 278–282.. [in Ukrainian].

6. Pentsak P . V., Tymko A. M., Yermolenko S. V., Zadorozhnyy I. I. Zastosuvannya elementiv heymifikatsiyi u navchal′niy dystsyplini «Avtomobil′na tekhnika (v tomu chysli avtomobil′na pidhotovka)» [Application of gamification elements in the academic discipline

"Automotive technology (including automotive training)"]. Pedahohichni innovatsiyi u fakhoviy osviti. Uzhhorod, 2022. Vyp. 12. S. 49–54. [in Ukrainian].

7. Riy, V.B. (2021) Riznorivneva profesiyno-praktychna pidhotovka z taktyky vodinnya boyovykh mashyn [Multi-level professional and practical training in combat vehicle driving tactics]. Innovatsiyna pedahohika. Vyp. 39. 2021. S. 214–217. [in Ukrainian].

8. Riy, V . B., Pentsak, P. V. (2022) Modelyuvannya navchal′no-trenuval′nykh zanyat′ z vodinnya boyovykh mashyn [Modeling of educational and training sessions on driving combat vehicles]. Innovatsiyna pedahohika. 2022. 50(2): 30-34. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 378.147:7.05:687

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1660-1673

Рябчиков Микола Львович д.т.н., професор, Луцький національний технічний університет, https://orcid.org/0000-0002-9382-7562

ОБҐРУНТУВАННЯ ЛОГІКО-ДИНАМІЧНОЇ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ХУДОЖНЬОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ДИЗАЙНУ ОДЯГУ

Анотація. У статті здійснено теоретичне обґрунтування та експериментальну перевірку логіко-динамічної моделі формування художньої компетентності майбутніх фахівців з дизайну одягу в умовах закладу вищої освіти. Актуальність дослідження зумовлена зростанням ролі креативної економіки, цифровізацією модної індустрії та посиленням вимог до професійної підготовки дизайнерів, здатних до концептуального мислення, створення інноваційних образів і культурно релевантних продуктів. Визначено, що художня компетентність виступає системоутворювальним компонентом професійної компетентності дизайнера одягу, інтегруючи художній, проєктний, технологічний і культурологічний аспекти діяльності.

На основі аналізу сучасних наукових досліджень з проблем компетентнісної освіти, розвитку креативності, проєктної культури та цифрових трансформацій у сфері моди уточнено зміст поняття «художня компетентність майбутнього фахівця з дизайну одягу» та визначено її структуру, що охоплює когнітивний, творчо-діяльнісний, естетично-ціннісний і рефлексивний компоненти. Обґрунтовано необхідність інтеграції художніх і проєктних дисциплін, поетапного ускладнення творчих завдань, формування індивідуального портфоліо та впровадження рефлексивних методів навчання.

Розроблено логіко-динамічну модель, яка функціонує як відкрита педагогічна система та включає соціально-професійний, цільовий, методологічний, змістово-операційний, діяльнісно-творчий, діагностично-рефлексивний і корекційно-прогностичний блоки. Особливістю моделі є наявність механізмів зворотного зв’язку, що забезпечують адаптивність освітнього процесу, його поетапність і можливість корекції відповідно до результатів діагностики. Формування художньої компетентності відбувається за спіралеподібною логікою: засвоєння знань – творча апробація – рефлексія – корекція – поглиблене застосування.

Ефективність запропонованої моделі підтверджено результатами педагогічного експерименту, проведеного серед здобувачів освітньої програми «Фешн-індустрія». Зафіксовано статистично значуще зростання інтегрального показника художньої компетентності в експериментальній групі, підвищення рівня

композиційної цілісності, колористичної виваженості, концептуальної обґрунтованості творчих проєктів та сформованості індивідуального стилю.

Ключові слова: художня компетентність, дизайн одягу, професійна підготовка, логіко-динамічна модель, компетентнісний підхід, креативність, проєктна діяльність, мистецька освіта, педагогічні умови, рефлексія.

Riabchykov Mykola Lvovyych Doctor of Technical Sciences, professor, Lutsk national technical university, https://orcid.org/0000-0002-9382-7562

SUBSTITUTION OF THE LOGICAL-DYNAMIC MODEL OF FORMATION OF ARTISTIC COMPETENCE OF FUTURE CLOTHING DESIGN SPECIALISTS

Abstract. The article provides theoretical justification and experimental verification of the logical-dynamic model of the formation of artistic competence of future clothing design specialists in a higher education institution. The relevance of the study is due to the growing role of the creative economy, the digitalization of the fashion industry and the strengthening of requirements for the professional training of designers capable of conceptual thinking, the creation of innovative images and culturally relevant products. It is determined that artistic competence is a system-forming component of the professional competence of a clothing designer, integrating artistic, design, technological and cultural aspects of activity. Based on the analysis of modern scientific research on the problems of competency-based education, the development of creativity, design culture and digital transformations in the field of fashion, the content of the concept of "artistic competence of a future clothing design specialist" is clarified and its structure is determined, which includes cognitive, creative-activity, aesthetic-value and reflective components. The need for the integration of artistic and design disciplines, the gradual complication of creative tasks, the formation of an individual portfolio and the introduction of reflective teaching methods is substantiated.

A logical-dynamic model has been developed, which functions as an open pedagogical system and includes socio-professional, target, methodological, content-operational, activity-creative, diagnostic-reflective and correction-prognostic blocks. A feature of the model is the presence of feedback mechanisms that ensure the adaptability of the educational process, its gradualness and the possibility of correction in accordance with the results of the diagnosis. The formation of artistic competence occurs according to a spiral logic: knowledge acquisition - creative testing - reflection - correction - in-depth application.

The effectiveness of the proposed model is confirmed by the results of a pedagogical experiment conducted among applicants for the educational program "Fashion Industry". A statistically significant increase in the integral indicator of artistic competence in the experimental group, an increase in the level of compositional

integrity, coloristic balance, conceptual validity of creative projects and the formation of an individual style were recorded.

Keywords: artistic competence, clothing design, professional training, logical-dynamic model, competency-based approach, creativity, project activity, art education, pedagogical conditions, reflection.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми формування художньої компетентності майбутніх фахівців з дизайну одягу зумовлена комплексом соціокультурних, економічних, освітніх і професійних чинників.

Сучасне суспільство характеризується інтенсивним розвитком креативної економіки, в якій дизайн одягу виступає не лише галуззю легкої промисловості, а й потужним інструментом культурної репрезентації, формування ідентичності та соціальної комунікації. Мода сьогодні виконує функції культурного коду, засобу самовираження та соціального позиціонування.

У глобалізованому світі конкуренція в сфері моди постійно зростає, що вимагає від дизайнерів високого рівня художнього мислення, здатності до інновацій та створення оригінальних концепцій. Водночас цифровізація процесів проєктування та виробництва не зменшує, а навпаки підсилює значення художньої складової як чинника унікальності продукту.

Отже, підготовка фахівців з дизайну одягу повинна відповідати сучасним культурним викликам, що актуалізує проблему формування художньої компетентності як ключового компоненту професійної готовності.

Аналіз сучасного стану мистецької освіти дозволяє виявити низку суперечностей, зокрема між потребою ринку праці у креативних, концептуально мислячих дизайнерах і традиційно репродуктивним характером частини освітніх практик, між інтегративною природою дизайнерської діяльності та фрагментарністю викладання художніх і проєктних дисциплін, між необхідністю формування індивідуального стилю студента і стандартизованими формами оцінювання, між динамікою розвитку індустрії моди та інерційністю освітніх програм.

Наявність цих суперечностей зумовлює необхідність наукового переосмислення місця художньої компетентності в структурі професійної підготовки та розроблення ефективних педагогічних моделей її формування.

Перехід до компетентнісної моделі освіти актуалізує питання конкретизації змісту професійних компетентностей. У галузі дизайну одягу художня компетентність часто декларується як важлива складова підготовки, однак її структура, критерії сформованості та механізми розвитку не завжди достатньо систематизовані. Недостатньо дослідженими залишаються взаємозв’язок художньої компетентності з проєктною та технологічною складовими, механізми інтеграції художніх дисциплін у професійно орієнтовані модулі, способи діагностики рівнів сформованості художньої компетентності, логіко-динамічні моделі її розвитку в умовах закладу вищої освіти.

Таким чином, існує потреба в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці моделі формування художньої компетентності, що підтверджує актуальність дослідження.

Професійна діяльність дизайнера одягу передбачає створення концептуально цілісного образу, володіння законами композиції, кольору, форми, здатність до художнього аналізу культурних джерел, трансформацію творчого задуму в матеріалізований продукт.

У цьому контексті художня компетентність виступає системоутворювальним елементом професійної компетентності. Її недостатній рівень призводить до шаблонності рішень, втрати індивідуальності та зниження конкурентоспроможності випускників.

Отже, дослідження механізмів формування художньої компетентності має не лише теоретичне, а й прикладне значення.

Дослідження в цьому напрямі дозволяє уточнити понятійно-категоріальний апарат проблеми, розробити структурно-логічну модель формування художньої компетентності, визначити критерії та показники її діагностики, обґрунтувати педагогічні умови підвищення ефективності підготовки дизайнерів.

Перспективність теми пов’язана з можливістю подальших міждисциплінарних досліджень на перетині педагогіки, мистецтвознавства, психології творчості та теорії дизайну.

Отже, актуальність дослідження зумовлена соціальним запитом на креативних фахівців у сфері моди, наявністю суперечностей у професійній підготовці дизайнерів, потребою в систематизації теоретичних засад формування художньої компетентності, необхідністю розроблення та експериментальної перевірки ефективної педагогічної моделі.

Таким чином, дослідження проблеми формування художньої компетентності майбутніх фахівців з дизайну одягу є своєчасним, науково обґрунтованим і практично значущим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування художньої компетентності майбутніх фахівців з дизайну одягу перебуває в полі зору сучасних педагогічних, мистецтвознавчих та міждисциплінарних досліджень. Аналіз наукових джерел засвідчує поступове накопичення теоретичних положень і практичних напрацювань щодо компетентнісної підготовки дизайнерів, однак питання системного моделювання саме художньої компетентності потребує подальшого наукового осмислення.

Теоретичні засади компетентнісного підходу в освіті дизайну розкрито у працях [1], де обґрунтовується доцільність competency-based training у підготовці дизайнерів одягу й текстилю.

Дослідники наголошують на необхідності інтеграції теоретичних знань і практичних умінь, формуванні здатності до автономного професійного мислення та адаптивності до змін індустрії. У близькому контексті працюють автори [2], які емпірично доводять ефективність спеціальних педагогічних стратегій у

підвищенні креативної компетентності студентів у сфері моди. Питання формування професійної компетентності майбутніх фахівців модної індустрії з урахуванням участі роботодавців висвітлено у статті [3]. Автори акцентують увагу на соціально-професійній детермінації освітнього процесу та необхідності посилення зв'язків між закладами вищої освіти і ринком праці, що корелює з ідеєю соціально-професійного блоку в розроблюваній моделі.

У вітчизняному науковому дискурсі проблема розвитку творчих здібностей і професійних компетентностей майбутніх дизайнерів представлена у дослідженні [4], де розкрито педагогічні умови формування творчого потенціалу студентів у процесі фахової підготовки. Близькою за змістом є праця [5], у якій проаналізовано механізми формування проєктної компетентності у здобувачів творчих спеціальностей.

Хоча дослідження стосується переважно графічного дизайну, запропоновані підходи до організації проєктної діяльності мають методологічну цінність і для підготовки дизайнерів одягу.

Проблема художньої компетентності як педагогічного феномена концептуалізується в роботі [6], де визначено її структурні компоненти та критерії сформованості (на матеріалі підготовки викладачів хореографії). Попри відмінність спеціалізації, запропонований підхід до структурування художньої компетентності (когнітивний, ціннісний, діяльнісний аспекти) є релевантним для сфери дизайну одягу.

Мистецтвознавчий аспект проблеми розкрито у працях [7], які аналізують композиційно-графічні засоби дизайну одягу, а також у дослідженні [8], присвяченому тенденціям креативного моделювання в сучасних колекціях. Ці праці конкретизують художньо-проєктний інструментарій дизайнера, однак зосереджені переважно на змістовому, а не педагогічному аспекті проблеми.

Порівняльно-педагогічний аналіз підготовки дизайнерів одягу в Україні та Данії здійснено у працях [9-10], де окреслено особливості інтеграції художньо-мистецького компонента в європейських освітніх моделях. Дослідниця підкреслює значення студійної форми навчання, проєктної культури та індивідуалізації освітніх траєкторій.

Цифровий контекст сучасної модної індустрії висвітлено в роботі [11], присвяченій цифровим трансформаціям у дизайні одягу, а також у дослідженнях [12-14] щодо використання штучного інтелекту в розробленні концепції дизайну одягу і формування цифрових компетентностей майбутніх фахівців. У публікації [15] розглянуто освіту в сфері моди як форму соціокультурного капіталу, що підсилює стратегічну значущість художньої підготовки.

Окрему увагу слід приділити праці [16], у якій представлено «золотий список» компетентностей дизайнера костюма, що включає художнє мислення, культурну ерудицію та здатність до концептуалізації образу. Хоча дослідження має театрально-костюмографічну спрямованість, воно розширює уявлення про структуру професійної компетентності творчих фахівців.

Аналіз наведених джерел дає підстави стверджувати, що в сучасній науці започатковано розв'язання проблеми формування професійної, креативної та проєктної компетентності майбутніх дизайнерів, визначено окремі педагогічні умови, описано вплив цифровізації та соціокультурних чинників. Водночас виявлено низку невирішених аспектів.

По-перше, недостатньо систематизованою залишається структура художньої компетентності саме майбутніх фахівців з дизайну одягу з урахуванням її інтеграції з проєктною та технологічною складовими.

По-друге, відсутня цілісна логіко-динамічна модель формування художньої компетентності, яка б відображала поетапність розвитку, механізми зворотного зв'язку та можливості корекції освітнього процесу.

По-третє, потребують уточнення критерії та показники діагностики рівнів сформованості художньої компетентності в умовах компетентнісної парадигми.

По-четверте, недостатньо досліджено інтеграцію художніх дисциплін із проєктно-орієнтованим навчанням у контексті цифрових трансформацій модної індустрії.

Таким чином, незважаючи на значний науковий доробок у галузі мистецької та дизайнерської освіти, проблема обґрунтування логіко-динамічної моделі формування художньої компетентності майбутніх фахівців з дизайну одягу залишається актуальною та недостатньо розробленою. Саме заповнення окреслених теоретико-методологічних прогалин і становить предмет означеної статті.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування, розроблення та експериментальна перевірка логіко-динамічної моделі формування художньої компетентності майбутніх фахівців з дизайну одягу в умовах закладу вищої освіти, визначення її структурних компонентів, педагогічних умов реалізації, критеріїв і показників діагностики рівнів сформованості, а також доведення ефективності інтеграції художніх і проєктних дисциплін у процесі професійної підготовки дизайнерів.

Виклад основного матеріалу. Сучасний розвиток системи вищої освіти характеризується переходом до компетентнісної парадигми, що передбачає орієнтацію не лише на засвоєння знань, а й на формування інтегральних професійних якостей особистості.

У підготовці майбутніх фахівців з дизайну одягу особливого значення набуває художня компетентність як системоутворювальний компонент професійної компетентності.

Специфіка дизайнерської діяльності полягає в синтезі художнього мислення, проєктної логіки, технологічної обізнаності та культурної рефлексії. Аналіз освітніх практик провідних міжнародних шкіл дизайну, зокрема Central Saint Martins та Parsons School of Design, засвідчує, що ефективність професійної підготовки значною мірою забезпечується системною інтеграцією художніх дисциплін у проєктну діяльність студентів, постійним моніторингом результатів і гнучкою корекцією освітнього процесу.

У зв'язку з цим виникає потреба в розробленні такої моделі формування художньої компетентності, яка б відображала не лише структурні компоненти цього феномена, а й динаміку його розвитку, механізми саморегуляції та зворотного зв'язку. Саме тому в межах дослідження запропоновано логіко-динамічну модель, що функціонує як відкрита педагогічна система.

Розроблена модель ґрунтується на сукупності взаємодоповнювальних методологічних підходів. Ці підходи включають компетентнісний підхід, який визначає кінцевий результат підготовки як сформовану здатність до продуктивної професійної діяльності. Діяльнісний підхід розглядає формування компетентності через активну творчу діяльність студентів. Особистісно-орієнтований підхід спрямований на врахування індивідуальних творчих можливостей майбутніх дизайнерів. Культурологічний підхід забезпечує осмислення дизайну одягу як явища культури. Відповідно до системного підходу художня компетентність розглядається як цілісна багатокомпонентна структура.

Реалізація зазначених підходів відбувається з урахуванням принципів міждисциплінарної інтеграції, професійної спрямованості, творчої активності, рефлексивності та безперервності розвитку.

Логіко-динамічна модель складається з семи взаємопов'язаних блоків, які забезпечують поетапне формування художньої компетентності.

Соціально-професійний блок відображає вплив зовнішнього середовища: вимоги ринку моди, тенденції розвитку креативних індустрій, очікування роботодавців та культурні трансформації. Він визначає стратегічні орієнтири професійної підготовки та формує соціальне замовлення на фахівця нового типу — креативного, мобільного, здатного до інноваційної діяльності.

Цільовий блок конкретизує мету моделі - формування художньої компетентності як інтегральної якості особистості, що виявляється у здатності до створення естетично цілісних, концептуально обґрунтованих і культурно релевантних дизайнерських продуктів.

Цільовий блок конкретизується через систему завдань, до яких можна віднести розвиток художнього мислення, формування здатності до образного проєктування, оволодіння законами композиції та кольору, розвиток рефлексивних умінь.

Методологічний блок забезпечує наукове підґрунтя реалізації моделі та визначає логіку організації освітнього процесу.

У змістово-операційному блоці конкретизуються компоненти художньої компетентності. Він складається з ряду компонент, зокрема когнітивний компонент (система теоретичних знань), творчо-діяльнісний компонент (практичні вміння створення дизайнерських рішень), естетично-ціннісний компонент (сформованість художнього смаку), рефлексивний компонент (здатність до самоаналізу та професійного самовдосконалення).

Зміст реалізується через інтегровані дисципліни, творчі проєкти, міждисциплінарні модулі та розробку авторських колекцій.

Центральним елементом моделі є діяльнісно-творчий блок. Він передбачає активну творчу діяльність студентів, яка виступає механізмом трансформації знань у професійний досвід. Саме в процесі розробки ескізів, макетування, створення міні-колекцій та їх публічного захисту відбувається інтеграція всіх компонентів художньої компетентності.

Діагностично-рефлексивний блок передбачає систематичний моніторинг рівнів сформованості компетентності за визначеними критеріями. Оцінювання здійснюється шляхом експертного аналізу творчих робіт, самооцінки студентів, тестування, статистичної обробки результатів. Рефлексивний компонент забезпечує усвідомлення студентами власного професійного зростання.

Особливістю логіко-динамічної моделі є наявність механізмів корекції. З цією метою в модель введений корекційно-прогностичний блок. На основі результатів діагностики здійснюється уточнення змісту навчальних модулів, адаптація методів навчання, індивідуалізація освітніх траєкторій, прогнозування подальшого розвитку компетентності.

Особливістю розробленої моделі є механізм зворотних зв'язків, який забезпечує її логіко-динамічний характер. До таких зав'язків можна віднести діагностичний зворотний зв'язок, який визначає факт того, що результати оцінювання впливають на корекцію змісту та методів навчання. Рефлексивний зворотний зв'язок визначає те, що самоаналіз студентів стимулює внутрішню мотивацію та саморозвиток. Професійний зворотний зв'язок доводить участь роботодавців і практиків моди забезпечує актуалізацію підготовки відповідно до сучасних тенденцій.

Завдяки цьому модель функціонує як відкрита система, здатна до саморегуляції та адаптації.

Формування художньої компетентності відбувається за спіралеподібною логікою: засвоєння знань → творча апробація → рефлексія → корекція → поглиблене застосування.

Кожен наступний цикл передбачає ускладнення творчих завдань та розширення художнього досвіду студентів.

Упровадження логіко-динамічної моделі забезпечує: зростання рівня сформованості художньої компетентності, підвищення якості творчих проєктів, формування індивідуального стилю, готовність до професійної самореалізації в галузі дизайну одягу.

Для підтвердження ефективності моделі був проведений педагогічний експеримент в Луцькому національному технічному університеті на основі здобувачів освіти освітньої програми «Фешн-індустрія».

Мета такого експерименту - цілеспрямоване формування художньої компетентності майбутніх дизайнерів одягу шляхом упровадження спеціально розробленої педагогічної моделі та комплексу педагогічних умов. Форма реалізація – інтеграція в освітні компоненти «Рисунок», «Живопис», «Композиція», «Проєктування одягу», «Історія костюма».

Педагогічні умови формування художньої компетентності можна сформулювати у якості гармонійного комплексу, який включає інтеграцію художніх і проєктних дисциплін (міжпредметні модулі), проєктно-орієнтоване навчання з реальними дизайнерськими завданнями, поетапне ускладнення творчих задач, формування індивідуального творчого портфоліо, рефлексивна діяльність студентів (самооцінка, публічний захист робіт), залучення аналізу досвіду провідних світових шкіл моди (наприклад, практик central saint martins та parsons school of design).

Мотиваційно-орієнтаційний етап експерименту включає комплекс лекцій-дискусій, аналіз колекцій відомих дизайнерів (художня складова образу). творче завдання «мій майбутній стиль». Типовими завданнями когнітивно-аналітичного етапу можуть бути створення moodboard на основі художнього стилю, переробка історичного костюма в сучасну модель, кольорові експерименти для капсульної колекції.

Творчо-проєктний етап передбачає розробку авторської міні-колекції (5–7 моделей). При цьому використовуються методи проєктного навчання, індивідуальні консультації, творчі воркшопи, портфоліо-метод. Це реалізується в розвитку художнього мислення, формуванні індивідуального стилю, здатності створювати цілісну дизайнерську концепцію.

Структура творчо-проєктного етапу включає концепцію (ідея, джерело натхнення), художні ескізи, кольорову карта, підбір матеріалів, виготовлення зразка або макета.

Рефлексивно-оцінювальний етап експерименту включає публічний перегляд колекцій, самооцінка за критеріями, порівняльний аналіз початкових і фінальних робіт, анкетування. Інструментами навчання можуть бути експертна шкала оцінки, матриця критеріїв, рівнева характеристика.

Критерії оцінювання ефективності формувального експерименту - підвищення рівня художньої компетентності (за чотирма показниками), позитивна динаміка в експериментальній групі порівняно з контрольною, статистична достовірність результатів (t-критерій стьюдента), якісне зростання рівня творчих робіт.

При проведенні експерименту формувались основні експериментальні таблиці (Таблиця 1-3).

На констатувальному етапі дослідження було здійснено діагностику початкового рівня сформованості художньої компетентності студентів експериментальної та контрольної груп за визначеними критеріями: когнітивним, творчо-діяльнісним, естетично-ціннісним і рефлексивним.

Отримані результати засвідчили, що в обох групах переважали студенти із середнім та низьким рівнями сформованості художньої компетентності.

Зокрема, в експериментальній групі високий рівень було зафіксовано у 12 % студентів, достатній — у 28 %, середній — у 42 %, низький — у 18 %. У контрольній групі показники були статистично близькими, що підтверджує

однорідність вибірки та забезпечує коректність подальшого формувального впливу.

Після впровадження розробленої програми формувального експерименту було проведено контрольний зріз, який продемонстрував позитивну динаміку змін у показниках експериментальної групи. Частка студентів із високим рівнем зросла до 34 %, із достатнім — до 40 %, тоді як кількість студентів із низьким рівнем зменшилася до 6 %. У контрольній групі зміни мали несуттєвий характер і відбувалися переважно в межах природного освітнього процесу.

Порівняльний аналіз середніх балів засвідчив зростання інтегрального показника художньої компетентності в експериментальній групі з M = 24,3 до M = 33,8 бала, тоді як у контрольній групі цей показник змінився незначно (з M = 24,7 до M = 26,1). Обчислення t-критерію Стьюдента показало статистично значущу різницю між результатами експериментальної та контрольної груп після завершення формувального етапу ($p \leq 0,05$), що свідчить про ефективність упроваджених педагогічних умов.

Якісний аналіз творчих проєктів студентів експериментальної групи підтвердив кількісні результати. Було зафіксовано підвищення рівня композиційної цілісності авторських колекцій, більш усвідомлене використання кольорових гармоній, зростання рівня стилістичної єдності моделей, формування індивідуального художнього почерку.

Особливо помітними зміни стали у творчо-діяльнісному та рефлексивному компонентах, що проявилося у здатності студентів аргументовано презентувати власні дизайнерські рішення та здійснювати професійну самооцінку.

Отже, результати формувального експерименту підтверджують висунуту гіпотезу про те, що цілеспрямована інтеграція художніх і проєктних дисциплін, використання проєктно-орієнтованого навчання та впровадження рефлексивних методів сприяють підвищенню рівня художньої компетентності майбутніх фахівців з дизайну одягу.

Таким чином, статистично доведено ефективність розробленої моделі формування художньої компетентності в структурі професійної підготовки дизайнерів одягу.

Висновки. У статті здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове розв’язання проблеми формування художньої компетентності майбутніх фахівців з дизайну одягу в умовах закладу вищої освіти.

На основі аналізу сучасних наукових праць з проблем компетентнісної підготовки дизайнерів, розвитку креативності, проєктної культури та цифрових трансформацій у модній індустрії уточнено сутність поняття «художня компетентність майбутнього фахівця з дизайну одягу». Її визначено як інтегральну особистісно-професійну якість, що поєднує систему художньо-теоретичних знань, здатність до образного мислення і концептуального проєктування, сформованість естетичних цінностей, уміння створювати композиційно цілісний дизайнерський продукт і здійснювати професійну рефлексію.

Обґрунтовано доцільність розгляду художньої компетентності як системоутворювального компонента професійної компетентності дизайнера одягу, що інтегрує художній, проєктний, технологічний і культурологічний аспекти підготовки.

Розроблено логіко-динамічну модель формування художньої компетентності, яка функціонує як відкрита педагогічна система та включає взаємопов'язані блоки: соціально-професійний, цільовий, методологічний, змістово-операційний, діяльнісно-творчий, діагностично-рефлексивний і корекційно-прогностичний. Особливістю моделі є наявність механізмів зворотного зв'язку, що забезпечують її адаптивність, поетапність і можливість корекції освітнього процесу відповідно до результатів діагностики.

Визначено структуру художньої компетентності, що охоплює когнітивний, творчо-діяльнісний, естетично-ціннісний та рефлексивний компоненти, а також розроблено критерії й показники їх оцінювання. Запропоновано інструментарій діагностики рівнів сформованості компетентності (експертні шкали, критеріальні матриці, рівневі характеристики, статистичну перевірку результатів).

Експериментально перевірено ефективність упровадження розробленої моделі в освітній процес Луцького національного технічного університету. Результати формувального експерименту засвідчили статистично значуще зростання інтегрального показника художньої компетентності в експериментальній групі, підвищення частки студентів із високим і достатнім рівнями та зменшення кількості студентів із низьким рівнем сформованості. Якісний аналіз творчих робіт підтвердив зростання композиційної цілісності, колористичної виваженості, концептуальної обґрунтованості та формування індивідуального стилю. Доведено, що цілеспрямована інтеграція художніх і проєктних дисциплін, використання проєктно-орієнтованого навчання, поетапне ускладнення творчих завдань, формування індивідуального портфоліо та системна рефлексивна діяльність студентів є ефективними педагогічними умовами формування художньої компетентності майбутніх дизайнерів одягу. Отже, поставлену мету дослідження досягнуто, а висунуту гіпотезу підтверджено.

Перспективи подальших наукових розвідок вбачаються у розширенні міждисциплінарних зв'язків художньої підготовки з цифровими технологіями, розробленні адаптивних індивідуальних освітніх траєкторій, а також у впровадженні моделі в інших закладах вищої освіти з метою порівняльного аналізу її результативності.

Література:

1.Adu C. Competency-Based Training in Fashion Design Education / C.Adu, V.Biney-Aidoo, C.Okai-Mensah, D.Adu Akwaboah //Proceedings of the International Conference on Applied Arts, Design, and Sustainability (ICAADS 2025). (2025). 2352-5398. https://doi.org/10.2991/978-2-38476-527-0_5

2. Amegbanu V.A. Enhancing creative competence of preservice teachers through pedagogical strategies in fashion design education/ Amegbanu V.A., Mpuangnan K.N., Govender S.,

Samson Rosana Ondigi, Elizabeth Bosibori Oigo// Edelweiss Applied Science and Technology. - 2025.- Vol. -9. -No. 7. https://doi.org/10.55214/25768484.v9i7.8806

3. Bilotska L. Formation of the professional competence of future fashion industry specialists with employers' involvement in the educational process./ L.Bilotska, S.Lozovenko, O.Vodzinska //*Fashion Industry*.-2025.- (2).- 47–59. https://doi.org/10.30857/2706-5898.2024.2.3

4. Алєксєєва С. Формування творчих здібностей та професійних компетентностей майбутніх дизайнерів під час фахової підготовки у закладах вищої освіти. // Перспективи та інновації науки.-2023.-№ 11(29).-с.14-22. https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-11(29)-14-22

5. Гапон-Байда Л. В. Формування проєктної компетентності у майбутніх фахівців творчих спеціальностей / Л. В. Гапон-Байда, Т. М. Деркач // Фізико-математична освіта. – 2024. – Т. 39, № 2. – С. 20-28.

6. Скрипник О.С. Художня компетентність майбутнього викладача хореографічних дисциплін // Науковий вісник Льотної академії. Серія : Педагогічні науки. - 2019. - Вип. 5. - С. 224-228. http://nbuv.gov.ua/UJRN/sbfasps_2019_5_38

7. Чупріна Н.В. Композиційно-графічні засоби дизайну чоловічого повсякденного та спортивного одягу/ Н.В.Чупріна, Т.В.Струмінська, К.Л.Пашкевич, Г.В.Кокоріна, І.В.Давиденко, П.В.Гаркін // Art and Design. - 2023. - № 2. - С. 249-268. http://nbuv.gov.ua/UJRN/artges_2023_2_23

8. Сербін О.І., Пашкевич К.Л. Актуальні тенденції креативного моделювання одягу в колекціях сучасних // Теорія та практика дизайну. - 2025. - Вип. 37. - С. 427-436. - http://nbuv.gov.ua/UJRN/tprd_2025_37_45

9. Зябловська Д. Особливості професійної підготовки дизайнерів одягу в університетах і коледжах України і Данії // Актуальні питання гуманітарних наук. - 2021. - Вип. 46(2). - С. 115-120. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2021_46(2)__20

10. Зябловська Д. Художньо-мистецький компонент у підготовці дизайнерів одягу в університетах і коледжах Данії // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. - 2021. - № 6. - С. 119-129. http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2021_6_14

11. Shevchuk, K. Sketching as a tool of creativity: Transformation of methods in fashion design.// Art and Design, -2025. - 1, -118–127. https://doi.org/10.30857/2617-0272.2025.1.9

12. Технології та дизайн у модній індустрії : навч. посіб. / М.Л. Рябчиков, Т.М. Головенко, Л.В. Назарчук, О.Л. Ткачук, О.В. Шовкомуд. – Луцьк : ЛНТУ, 2023. – 855 с. https://lib.lntu.edu.ua/uk/taxonomy/term/11976

13. Рябчиков, М., Мица, В., & Литвин, О. Digital competences as a mandatory component of the training of students in the specialty «technology of light industry». // Adaptive Management: Theory and Practice. Series Pedagogics.-2023.- 17(33). https://doi.org/10.33296/2707-0255-17(33)-02

14. Рябчиков М., Мица В., Мовчанюк А. Формування концепції дизайну одягу за допомогою штучного інтелекту. // Вісник Хмельницького національного університету. Серія: «Технічні науки».- 2023.-№4.- с.298-302. http://journals.khnu.km.ua/vestnik/?p=18727

15. Khurana, K, Ryabchykov, N. Fashion education as a form of Socio-Cultural Capital to developing economies// The International Journal of Social Sciences and Humanities Invention.- 2017/- 4(3)/- 3394-3403 https://doi.org/10.18535/ijsshi/v4i3.07

16. Lindgren, C. 5.4 The Costume Designer´s 'Golden List' of Competence. // In S. Pantouvaki & P. McNeil (Ed.). Performance Costume: New Perspectives and Methods (pp. 307–314). London,: Bloomsbury Visual Arts. Retrieved February, 2020. -26, http://dx.doi.org/ 10.5040/9781350098831.ch-025

References:

1. Adu C., Biney-Aidoo V., Okai-Mensah C., Adu Akwaboah D. Competency-Based Training in Fashion Design Education. *Proceedings of the International Conference on Applied Arts, Design, and Sustainability (ICAADS 2025)*. (2025). 2352-5398 https://doi.org/10.2991/978-2-38476-527-0_5

2. Amegbanu V.A., Mpuangnan K.N., Govender S., Samson Rosana Ondigi, Elizabeth Bosibori Oigo (2025) Enhancing creative competence of preservice teachers through pedagogical strategies in fashion design education. *Edelweiss Applied Science and Technology.* Vol. 9. No. 7. https://doi.org/10.55214/25768484.v9i7.8806

3. Bilotska, L., Lozovenko, S., & Vodzinska, O. (2025). Formation of the professional competence of future fashion industry specialists with employers' involvement in the educational process. *Fashion Industry*, (2), 47–59. https://doi.org/10.30857/2706-5898.2024.2.3

4. Alieksieieva S. (2023) Formuvannia tvorchykh zdibnostei ta profesiinykh kompetentnostei maibutnikh dyzaineriv pid chas fakhovoi pidhotovky u zakladakh vyshchoi osvity [Formation of creative abilities and professional competencies of future designers during professional training in higher education institutions]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky- Prospects and innovations of science*, 11(29), 14-22. [in Ukrainian] https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-11(29)-14-22

5. Hapon-Baida L. V., Derkach (2024) Formuvannia proiektnoi kompetentnosti u maibutnikh fakhivtsiv tvorchykh spetsialnostei [Formation of project competence in future specialists in creative specialties] *Fizyko-matematychna osvita– Physics and mathematics education* . 39(2), 20-28. [in Ukrainian]

6. Skrypnyk O.S. (2019) Khudozhnia kompetentnist maibutnoho vykladacha khoreo-hrafichnykh dystsyplin [Artistic competence of a future teacher of choreographic disciplines]. *Naukovyi visnyk Lotnoi akademii. Seriia : Pedahohichni nauky- Scientific Bulletin of the Flight Academy. Series: Pedagogical Sciences*, 5, 224-228 [in Ukrainian] http://nbuv.gov.ua/UJRN/sbfasps_2019_5_38

7. Chuprina N.V., Struminska T.V., Pashkevych K.L., Kokorina H.V., Davydenko I.V., Harkin P.V. (2023) Kompozytsiino-hrafichni zasoby dyzainu cholovichoho povsiakdennoho ta sportyvnoho odiahu [Compositional and graphic means of designing men's casual and sportswear]. *Art and Design- Art and Design*. 2. 249-268. [in Ukrainian] http://nbuv.gov.ua/UJRN/artges_2023_2_23

8. Serbin, O.I., Pashkevych, K.L. (2025) Aktualni tendentsii kreatyvnoho modeliuvannia odiahu v kolektsiiakh suchasnykh dyzaineriv [Current trends in creative clothing design in the collections of modern designers].*Teoriia ta praktyka dyzainu-Design theory and practice* , 37, 427-436. [in Ukrainian] http://nbuv.gov.ua/UJRN/tprd_2025_37_45

9. Ziablovska D. (2021) Osoblyvosti profesiinoi pidhotovky dyzaineriv odiahu v universytetakh i koledzhakh Ukrainy i Danii [Features of professional training of clothing designers in universities and colleges of Ukraine and Denmark]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk-Current issues in the humanities*, 46(2),115-120 [in Ukrainian] http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2021_6_14

Ziablovska D. (2021) Khudozhno-mystetskyi komponent u pidhotovtsi dyzaineriv odiahu v universytetakh i koledzhakh Danii [Artistic and artistic component in the training of clothing designers at universities and colleges in Denmark]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii- Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 6, 119-129 [in Ukrainian] http://nbuv.gov.ua/UJRN/pednauk_2021_6_14

11. Shevchuk, K. (2025). Sketching as a tool of creativity: Transformation of methods in fashion design. *Art and Design*, (1), 118–127. https://doi.org/10.30857/2617-0272.2025.1.9

12. Riabchykov M.L., Holovenko T.M., Nazarchuk L.V., Tkachuk O.L., Shovkomud O.V. (2023) *Tekhnolohii ta dyzain u modnii industrii : navch. posib / Technologies and design in the*

fashion industry: tutorial. Lutsk : LNTU, 855 [in Ukrainian] https://lib.lntu.edu.ua/uk/taxonomy/term/11976

13. Riabchykov, M., Mytsa, V., & Lytvyn, O. (2023). Digital competences as a mandatory component of the training of students in the specialty «technology of light industry». Adaptive Management: Theory and Practice. Series Pedagogics, 17(33) / https://doi.org/10.33296/2707-0255-17(33)-02

14. Riabchykov M., Mytsa V., Movchaniuk A. (2023) Formuvannia kontseptsii dyzainu odiahu za dopomohoiu shtuchnoho intelektu [Forming a clothing design concept using artificial intelligence]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: «Tekhnichni nauky»-Bulletin of Khmelnytskyi National University. Series: "Technical Sciences"* , 4, 298-302. [in Ukrainian]http://journals.khnu.km.ua/vestnik/?p=18727

15. Khurana, K, Ryabchykov, N. (2017) Fashion education as a form of Socio-Cultural Capital to developing economies. *The International Journal of Social Sciences and Humanities Invention*, 4(3), 3394-3403/ https://doi.org/10.18535/ijsshi/v4i3.07

16. Lindgren, C. (2020). 5.4 The Costume Designer´s ‘Golden List’ of Competence. *In S. Pantouvaki & P. McNeil (Ed.). Performance Costume: New Perspectives and Methods* (pp. 307–314). London,: Bloomsbury Visual Arts. Retrieved February 26, 2026, from http://dx.doi.org/10.5040/9781350098831.ch-025

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК [378.147:78-051]:004.8

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1674-1684

Савченко Регіна Анатоліївна доктор педагогічних наук, професор кафедри хорового диригування та теорії і методики музичної освіти, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м.Київ, https://orcid.org/0000-0002-4380-8777

Савченко Юлія Олександрівна доктор філософії, доцент кафедри естрадного співу Факультету музичного мистецтва, Київська муніципальна академія естрадного та циркового мистецтв, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-1217-3190

Сохань Максим Олександрович старший викладач кафедри академічного та естрадного вокалу Факультету музичного мистецтва, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-3743-8060

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ

Анотація. Метою статті є дослідження питань особливостей появи та застосування технологій штучного інтелекту у сфері музичної освіти. Розглядаються окремі грані взаємодії штучного інтелекту (ШІ) та музичної освіти, проблемні питання, пов’язані з ефективністю музичної освіти на основі та за допомогою технологій ШІ, з межами їх застосування у навчанні тощо. Розглядається значимість формування творчих компетенцій в процесі музичної освіти, а також аналізується питання використання сучасної освітньої технології – штучного інтелекту – з метою всебічного розвитку здобувачів музичної освіти. Розкривається роль застосування технологій штучного інтелекту та аналізуються нейронні мережі, що використовуються у музичному навчанні. У статті викладаються переваги та ризики використання технологій ШІ у розвитку сприйняття, творчості, музичного мислення молодого покоління; висвітлюються праці сучасних учених у галузі музичного мистецтва та наукового знання про нього як невід’ємного елементу змісту музичної освіти. Пропонуються принципово важливі позиції, що регулюють застосування ШІ в освітньому процесі – децентрація, яка виявляється у відсутності абсолютного домінування технологій ШІ у процесі музичної освіти різних рівнів та керованість як доцільне застосування таких технологій з метою досягнення ефективності та якості музичної освіти; відповідно до підготовки та музичного розвитку здобувачів музичної освіти. Констатуються ряд функцій технологічного феномена, а саме: допоміжна, культурно-просвітницька, дозвілля. Робиться висновок, що за

допомогою нейронних мереж та програм штучного інтелекту можна підвищити якість музичної освіти, зробити її більш доступною та персоналізованою, а також розвивати творчі компетенції здобувачів музичної освіти. Підкреслюється необхідність подальших пошуків оптимальних музично-педагогічних ресурсів зниження наявних ризиків; ставиться перспективне завдання поновлення теоретико-методологічних засад музичної освіти всіх рівнів у взаємозв'язку зі швидким розвитком технологій штучного інтелекту.

Ключові слова: технології штучного інтелекту, музична освіта, нейронні мережі, творчі компетенції, здобувачі музичної освіти.

Savchenko Rehina Anatoliivna Professor of the Department of Choral Conducting and Theory and Methodology of Music Education of Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov. Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-4380-8777

Savchenko Yuliia Oleksandrivna Associate professor of the Department of pop singing, Faculty of musical arts, Kyiv municipal academy of circus and performing arts. Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-1217-3190

Sokhan Maksym Oleksandrovych Senior lecturer of the Department of academic and pop vocals of Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University. Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-3743-8060

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A TECHNOLOGY IN THE FIELD OF MUSIC EDUCATION

Abstract. The purpose of the article is to examine the issues related to the specific features of the emergence and application of artificial intelligence technologies in the field of music education.The article explores particular facets of the interaction between artificial intelligence (AI) and music education, as well as problematic issues associated with the effectiveness of music education based on and supported by AI technologies, including the limits of their application in the learning process. The significance of developing creative competencies in the process of music education is considered, and the use of a modern educational technology – artificial intelligence – for the comprehensive development of music students is analyzed. The role of AI technologies is revealed, and neural networks used in music instruction are examined. The article outlines the advantages and risks of employing AI technologies in the development of perception, creativity, and musical thinking of the younger generation. It also highlights the works of contemporary scholars in the field of musical art and scientific knowledge about it as an integral component of the content of music education. Fundamentally important principles regulating the application of AI in the educational process are proposed, namely: decentralization, manifested in the absence

of absolute dominance of AI technologies in music education at various levels; and manageability, understood as the appropriate and purposeful use of such technologies to ensure the effectiveness and quality of music education in accordance with the training level and musical development of students. Several functions of this technological phenomenon are identified, namely: supportive, cultural-educational, and recreational.

It is concluded that neural networks and AI programs can enhance the quality of music education, make it more accessible and personalized, and foster the development of students' creative competencies. The necessity of further research into optimal music-pedagogical resources for reducing existing risks is emphasized. A prospective task is formulated to update the theoretical and methodological foundations of music education at all levels in connection with the rapid development of artificial intelligence technologies.

Keywords: artificial intelligence technologies, music education, neural networks, creative competencies, music students.

Постановка проблеми. Інтенсивний розвиток наукової думки та технологічні досягнення XXI століття кардинально змінили всі сфери суспільного життя, визначили глибокі зміни у системі української освіти.

Переваги технологізації, нові можливості оперативного управління найскладнішими процесами, включаючи моделювання, подібне до розумових процесів людини, впровадження штучного інтелекту, розроблені алгоритми надали сильний вплив і на музичну освіту, музичне мистецтво як невід'ємну частину духовного життя людини.

Технології штучного інтелекту (ШІ), створені силою людського розуму, можуть складати, контролювати та аналізувати, відтворювати та редагувати музичні твори, оцінювати, давати рекомендації тощо. Продукти діяльності ШІ сприяють поповненню та оновленню фондів бібліотек, забезпеченню культурного дозвілля, при цьому впливають на музичний кругозір та естетичний смак, переваги та рівень культури людини, діють на форми та методи навчання, зміст музичної освіти, специфіку професійної підготовки у сфері музичного виконавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З поширенням штучного інтелекту розширюється тематика досліджень щодо проблем впливу технологій на мистецтво і саму людину, впливу інформаційного суспільства в цілому. У числі наукових праць про музичну освіту у контексті цифровізації, вивченню мистецтва та його особливостей в умовах цифрової епохи присвячені роботи українських та закордонних вчених [1;2;3;4;5]; питанням музично-естетичного розвитку та досягнень ШІ у генерації музичних композицій, проблеми ШІ та музичного мислення [6;7;8]; ресурсам ШІ в музичній індустрії та появу у зв'язку з цим нових спеціальностей [9;10;1;11;14]. Очевидно, з розвитком ШІ проблематика наукових досліджень розширюватиметься і поглиблюватиметься,

тим більше, що гостро постає проблема сприйняття згенерованих ШІ музичних творів і справжнього музичного мистецтва з його силою, що надихає. Відомий вплив музики як виду мистецтва – надихаючого людиною «інструменту», унікального за глибиною емоційного впливу на слухачів через різноманітність музичних інтонацій, образів, смислів та тембрів, виразність та образотворчість музичної мови тощо.

Мета статті – дослідження питань особливостей появи та застосування технологій штучного інтелекту у сфері музичної освіти.

Виклад основного матеріалу. При тому, що технології ШІ в цілому, зокрема в практиці музичної освіти, мають зрозумілі та очевидні переваги, виникає низка питань щодо активного застосування та просування технологій у сфері музичного мистецтва. Наскільки ефективною є для майбутнього музична освіта за допомогою та на основі того, що створено ШІ у вигляді звукової інформації, багато в чому дуже корисної сучасному суспільству, людям? Чи потрібні сьогодні й у перспективі межі застосування технологій ШІ у навчанні музиці як виду мистецтва? Чи є доцільним розгляд ШІ в рамках розробки нової теорії та оновлення концептуальних основ музичної освіти всіх рівнів?

Для системи вітчизняної музичної освіти застосування технологій штучного інтелекту є принципово новим. Прикладом цього є дослідження, де розглядається процес еволюції застосування ШІ у системі освіти, включаючи питання розробленості основ теоретичного навчання [12;5]. Викладаються основні моделі взаємодії у процесі навчання реципієнта, партнера та лідера за допомогою технологій ШІ, розкриваються очевидні переваги – персоналізація, оцінка успішності, зниження навантаження та ін. Аналізуються і перешкоди у вигляді відсутності на даному етапі можливостей ШІ для розвитку у тих, хто навчається критичного мислення, творчості та управління знаннями. Вченими підкреслюється неодмінна орієнтація освіти самої людини, а не використання інноваційних технологій [11, С. 45-47].

В галузі музичної освіти тематику, що розглядається, важко назвати всебічною та глибоко дослідженою, при цьому в науково-педагогічній літературі наводяться приклади переваг розвитку ШІ, хоча висловлюються й різні побоювання.

Так, має важливе значення програмування та комп’ютерних технологій для створення аранжувань, пошуку та відбору акустичних, виконавських можливостей під час навчання мистецтву, наприклад, гри на музичному інструменті; відзначається позитивність реального занурення у віртуальний простір та розкриваються чималі ресурси цифрового освітнього середовища у формуванні нового типу музичного мислення у студентів; йдеться про практичне значення, раціоналізацію навчальних технологій (моделей, модулів) для алгоритмізації освітнього процесу [13]. Водночас у логіці розгляду наявних досягнень науки, ШІ та музичного мистецтва обґрунтовується позиція про гостру необхідність протистояння зростаючим загрозам цифрової цивілізації та

збереження творчого початку для запобігання його повній заміні «знеособленою бездушною технологією» [14, С. 44].

Сучасними дослідниками приділяється увага реальним та можливим ризикам використання ШІ в музичній освіті. Так, ШІ аналізується з протилежних позицій, як «проривна» і «підривна» технологія, розглядається його так звана «знеособленість», причому як позитив і негатив з конкретними прикладами; наголошується на необхідності реалізації міждисциплінарного підходу для постійного аналізу всього, що пов'язано з діями ШІ в освіті [13]. Пропонована вченим міждисциплінарність вивчення обумовлюється тим, що технології ШІ привносяться в соціогуманітарну сферу, пов'язану з життям кожної людини – молодої і дорослої. Грамотне управління, виваженість рішень для конструктивної допомоги педагогам, активний моніторинг сучасних засобів, а також проведення в майбутньому широкоформатних досліджень для попередження можливих помилок, на думку дослідника, може забезпечити корисність та нівелювати потенційні ризики ШІ.

Загальновідома значимість музичної освіти для кожного, хто навчається з його рівнем розвитку музичного мислення. Детально аналізуються основні категорії музичного мислення людини, розглядаються існуючі раніше ресурси для створення музики за допомогою комп'ютера, описуються алгоритмічні процеси композиції та монтаж звукового «тіла», викладаються експерименти музичного інтелекту, йдеться про шаблони у складі музики від ШІ [12].

Теоретичний аналіз досліджень дозволяє виділяти чинники, що зумовлюють розвиток музичного штучного інтелекту. Насамперед, це трансформація ролі композитора-творця у позицію проєктувальника. Специфіка та закономірності музичного мислення людини не мають спільності з ШІ, його технологіями. Алгоритми заданих дій запрограмовані людиною на складання елементів із наявних готових шаблонів, тобто на імітацію розвитку. Тоді як композитор при створенні творів висловлює своє сприйняття навколишнього світу та подій у звучанні, є натхненним носієм особливого естетико-культурного коду, що історично сформувався. Твір музики з урахуванням технологій ШІ – це реальність, що зумовлена досвідом минулого, спрямована в майбутнє. І в цій галузі штучно створюваної творчості за допомогою нейромереж є сучасні досягнення. Одним із прикладів є розроблений програмний засіб для генерації музичних композицій на основі довільних зображень та за попередньо заданими параметрами. Вченими детально розглядається процес і конкретні результати діяльності зі створення нейромережевої encoder-decoder**,** позначається безперечна практична значущість складної роботи. Роль людини в цьому контексті зводиться до програмування функції критика, добору та збереження підсумків генерування [7, С. 84]. Можна говорити про перевагу даного програмного засобу на допомогу людині – композитору, музичному оформлювачу, звукорежисеру та ін. – з позицій ефективної реалізації допоміжної функції при створенні музики ШІ, так як і для системи музичної освіти в цілому.

Для молодіжної аудиторії слухачів і глядачів композиції, що складаються таким чином, становлять особливий пізнавальний інтерес, оскільки здобувачам музичної освіти властива підвищена увага до новітніх технологій, що розвиваються, у різноманітності сучасного музичного мистецтва. Для професіоналів не виключені роздуми щодо естетичної цінності, сенсу, художньо-образного змісту штучно створеного, особливостей сприйняття, емоційної сторони щодо впливу та чуйності, натхненності звучання (виконання). Однак на прикладі програмного засобу та можливостей його подальшої реалізації в різних сферах сучасного суспільного та музичного життя, можна говорити про культурно-просвітницьку функцію згенерованої ШІ музики. Проте, випадку маніпуляції негативного характеру це може бути ще однією потенційною загрозою для людини та суспільства. Неоднозначність цього феномену як результату науково-технічного прогресу, обережність та усвідомленість у застосуванні по суті, є загальними принципами для перспективної взаємодії в музиці традиційної, історично сформованої та технологічної, на прикладі ШІ.

Відзначаються безумовні переваги та цінність ШІ як інструменту допомоги, підтримки та супроводу, але акцентується при цьому необхідність безпосереднього творчого спілкування, обміну думками, враженнями, особистісної взаємодії з викладачами тощо. Як позитивна можливість позначається сфера впливу ШІ, що передбачає розробку, безперервне оновлення програмного забезпечення з безліччю функцій для вдосконалення якісних, тембральних характеристик музичного звуку, застосування різних ефектів звучання. Йдеться про затребуваність технологій ШІ – для різноманітності культурного дозвілля, застосування в композиціях, знайомства зі стилями та жанрами – серед слухачів та виконавців.

Створення музики з допомогою ШІ може привнести різноманіття в цікавий процес творчості, наприклад, співвіднести і порівняти написане автором та ШІ, моделювати, комбінувати звучання, включаючи і вимикаючи різні музичні інструменти тощо. Як позитивний факт, відзначається поява нових спеціальностей у зв’язку з розвитком технологій ШІ в музиці. Цей процес продовжиться, надаючи значний вплив на зміст музичної освіти на всіх рівнях у майбутньому. Серед негативних – ризикі, пов’язані з проблемами авторського права, питання реальної цінності творчості ШІ проти справжнього мистецтва як втілення духовно-морального досвіду людства; проблеми емоційного впливу на слухачів музичних творів, згенерованих ШІ, можливість широкого використання технологій, доступності згенерованої музики; йдеться про довгострокову дію ШІ на розвиток музичного мистецтва та справжньої, творчості людини. Отже, в сукупності запропонованих можливостей та різноманітних переваг ШІ не зможе замінити людину, оскільки всі отримані ним результати є наслідком компіляції величезної кількості прикладів, створених людиною [9].

Те, що людині притаманне від природи як мислячій, творчій істоті, розвивається в процесі музичної освіти, на різних її рівнях. У зв’язку з цим

тенденція безумовного переважання змісту музичної освіти творчості тільки на основі ШІ бачиться загрозливою. Водночас застосування ресурсів сучасних технологій у вищій музичній освіті, видається логічним і корисним. Щоб уникнути потенційних ризиків, необхідно формувати в здобувачів музичної освіти розуміння та критичний погляд на інформацію при пошуку та інтерпретації широкодоступних знань в умовах глобальної мережі.

Позначається безперечна практична користь технологічних помічників - програмного забезпечення для вивчення теорії музики, а також її створення, обробки тощо, мобільних пристроїв, інтерактивних дощок тощо із різноманітним спектром інструментів для музичного цифрового навчання. Згадуються спеціально створені платформи, що можна використовувати навчання (наприклад, ChatGPT) з використанням ШІ для доступності та оптимізації середовища навчання у поєднанні з традиційними моделями, а також індивідуалізації, персоналізації музичної освіти. Визначаються основні навички, що підтримуються та розвиваються на основі цифрових технологій (музична нотація в існуючому різноманітті, запис та редагування звучання, творчий пошук необхідних музичних даних) [15, С. 4-7].

Важливим є висновок дослідників про перевагу цифрових технологій як про потужний додатковий ресурс для освітнього простору. Розвиток технологій ШІ значною мірою вплинув на розширення потокового відтворення музики і прогресу індустрії у сфері мистецтва. Музика різних епох і стилів, форм та жанрів, з унікальними можливостями персоналізації, моментальної генерації на основі технологій ШІ та запитів споживачів стала невід'ємною частиною суспільного та культурного життя, тобто фоновим супроводом. У цьому випадку ШІ, примножуючи кількість користувачів, пропонуючи широкий набір різноманітних інструментів для музикантів-професіоналів, видавців та слухачів, рекламодавців тощо є не тільки універсальною можливістю задоволення музичних запитів, але й реалізації функції дозвільної діяльності.

Проблеми впливу цифрової епохи та сучасних технологій на людину та суспільство, вивчаються не лише в педагогічному, а й у культурологічному ракурсі, розкриваючи міждисциплінарний контекст проведених досліджень. Аналізуються питання трансформації, популяризації музичної класики для «наближення» до людини, сучасного споживача.

Висловлюється думка про проблематичність однозначної відповіді щодо успішності виховання естетичного смаку, ефективності формування системи естетичних цінностей у молодого покоління за такого «наближення»; підкреслюється і те, що технологія не може ні замінити, ні прищепити любові до мистецтва, особливо якщо йдеться про класичну спадщину; не применшуючи позитивного впливу технологій для поширення музичної класики, констатується необхідність глибокого розуміння мистецтва, виховання підготовленого слухача і глядача для адекватної оцінки наявних засобів «технічної відтворюваності» [14, С. 46-48].

Висновки. Представимо принципово важливі позиції, що регулюють використання ШІ в системі музичної освіти: децентрація штучного інтелекту та керованість штучним інтелектом. Децентрація штучного інтелекту виявляється у відсутності абсолютного домінування даних технологій у процесі музичної освіти різних рівнів; має пряме відношення до змісту, форм і методів навчання музичного мистецтва у всьому різноманітті його традиційних і сучасних видів, що розвиваються. Керованість штучним інтелектом – доцільне, реальне та перспективне застосування таких технологій з метою досягнення ефективності та якості музичної освіти; відбір та вибір, допустимість та інтенсивність визначаються відповідно до рівня освіти, підготовки та музичного розвитку здобувачів музичної освіти.

На підставі виконаного розгляду можна констатувати, що в сучасній музичній освіті штучному інтелекту надається особлива роль, завдяки незаперечним перевагам для швидкої комунікації та управління даними, створення, виконання, обробки творів. У цьому педагогічне і наукове співтовариство має загалом об’єктивний погляд переваги таких технологій, і навіть з їхньої потенційної небезпеки у сфері музичної освіти та музичного мистецтва. Викликає сумнів розвиток у молодого покоління самостійної творчої уяви та музичного мислення поза використанням готових шаблонів. Видається необхідним широке обговорення питання обмеження застосування у системі вітчизняної музичного освіти технологій ШІ, що з очевидно негативним ефектом, спотворенням, заміщенням справді людського. Проведення в перспективі міждисциплінарних досліджень дозволить виявити оптимальні музично-педагогічні ресурси для істотного зниження наявних ризиків, аж до усунення небезпечного впливу технологій ШІ на успішний розвиток когнітивних здібностей молодої людини. Ефективність та якість майбутньої музичної освіти за допомогою штучного інтелекту обумовлені розробкою та впровадженням оптимальних моделей, що враховують та нейтралізують реальні та перспективні загрози від даних технологій. Однією з концептів таких моделей є провідна роль (чи функція пріоритету) музичного мистецтва, створеного людиною, і допоміжна роль (чи функція забезпечення пріоритету) технологій ШІ. Своєчасним та необхідним бачиться оновлення теоретико-методологічних основ музичної освіти всіх рівнів та розробка новітньої теорії з переважанням вітчизняних традицій.

Література:

1.Кравчук О. О. Застосування штучного інтелекту в музичній індустрії України: аналітичний підхід. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. 2023. № 6 (1). С. 79–88. (Серія: Музичне мистецтво). DOI: https:// doi.org/10.31866/2616-7581.6.1.2023.277888.

2.Мар’єнко М. В. Штучний інтелект та відкрита наука в освіті. Фізико-математична освіта. 2023. № 1 (38). С. 48–53. URL: https://fmo-journal.org/index.php/fmo/ article/view/225/ 149.

3.Калуст'ян О., Остапчук-Будз М., Ковлева М. Перспективи використання штучного інтелекту у професійній музичній освіті. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2023. Том 46. С. 153-158. URL: https://zbirnyky.rshu.edu.ua/index.php/ucpmk/article/view/690/712

4.Cuervo L., Bonastre C., Camilli C., Arroyo D., García D.. Digital Competences in Teacher Training and Music Education via Service Learning: A Mixed-Method Research Project. Education Sciences. 2023. Vol. 13(5). 459. https://doi.org/10.3390/educsci13050459 https://doi.org/10.3390/educsci13050459.

5.Dzhanegizova A., Nurseiit A., Vyborova K. Artificial intelligence in education: analysis of dynamics, perception, and prospects for integration. Qainar Journal of Social Science. 2023. Volume 2, Issue 4. P. 34-48.

6. Ареф'єва Є. Ю. Феномен електронної музики в культурі XX століття / Є. Ю. Ареф'єва // Культурологічний альманах. 2023. № 4. С. 192–197. DOI:https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.4.26.

7. Булка Б. А. Особливості та імплікації застосування машинного навчання для створення музичного матеріалу. International scientific e-journal ΛΌΓΟΣ. ONLINE. 2020. № 10 (червень). URL: https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2663-4139/article/ view/3237/3146.

8. Коваленко О. М. Особливості використання цифрових аудіо робочих станцій, призначених для створення електронної музики в умовах неформальної освіти дорослих. 2016. № 3 (53). С. 178–196.

9. Бабич І. Р. Підходи до розробки штучного інтелекту та їхній вплив на автоматизацію написання музики. Modern Scientific Researches. 2020. № 1 (12). С. 35–39.

10. Шерман Дрозд. Штучний інтелект та музиканти: помічник або конкурент? 15.06.2022. URL: https://www.neformat.com.ua/ articles/shtuchniy-intelekt.html.

11. Драч І., Петроє О., Бородієнко О., Регейло І., Базелюк О., Базелюк Н., Слободянюк О. Використання штучного інтелекту у вищій освіті. Університети і лідерство : міжнар. наук. журн. Ін-т вищої освіти Нац. акад. пед. наук України. Київ, 2023. № 15. С. 6–82.

12.Ярошенко О. М. Використання штучного інтелекту в музичній освіті: можливості, перспективи. Інтеграція штучного інтелекту в освіту – виклики та можливості : збірник тез науково-методичних доповідей Всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації (Київ, 10 грудня 2024 р.–20 січня 2025 р.) / Частина 2. Київ–Львів–Торунь : Національний університет фізичного виховання і спорту України, Liha-Pres, 2025.

13. Стахів А. І. Революція чи паразитування: як штучний інтелект змінює музичну індустрію. 2023, 6 червня. URL: https://slukh. media/texts/ai-versus-music.

14. Ковачов С. С., Сичікова Я. О. Поговори зі мною: діалог зі штучним інтелектом про використання його в навчанні та наукових дослідженнях. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2023. Вип. 1. С. 43–55.

15. Rohwer, D. (2023). Research-to-Resource: ChatGPT as a Tool in Music Education Research. Applications of Research in Music Education, 42(3), 4-7. URL: https://doi.org/10.1177/87551233231210875 [in English].

References:

1. Kravchuk, O. O. (2023). Zastosuvannia shtuchnoho intelektu v muzychnii industrii Ukrainy: analitychnyi pidkhid [Application of artificial intelligence in the music industry of Ukraine: An analytical approach]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu kultury i mystetstv* – Bulletin of Kyiv National University of Culture and Arts. No. 6 (1). P. 79–88. DOI: https://doi.org/10.31866/2616-7581.6.1.2023.277888 [in Ukrainian].

2.Maryenko, M. V., & Kovalenko, V. V. (2023). Shtuchnyi intelekt ta vidkryta nauka v osviti [Artificial intelligence and open science in education] *Fizykomatematychna osvita – Physical and*

mathematical education. No. 1 (38). P. 48–53. Retrieved from: https:// fmo-journal.org/index.php/ fmo/article/view/225/149 [in Ukrainian].

3.Kalustian, O., Ostapchuk-Budz, M., Kovleva, M. (2023). Perspektyvy vykorystannia shtuchnoho intelektu u profesiinii muzychnii osviti [Prospects for the use of artificial intelligence in professional music education]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku*. Vol. 46.

4.Cuervo L., Bonastre C., Camilli C., Arroyo D., García D. (2023) Digital Competences in Teacher Training and Music Education via Service Learning: *A Mixed-Method Research Project. Education Sciences*. Vol. 13(5). 459. https://doi.org/10.3390/educsci13050459

5.Dzhanegizova A., Nurseiit A., Vyborova K. (2023) Artificial intelligence in education: analysis of dynamics, perception, and prospects for integration // *Qainar Journal of Social Science*. - Volume 2, Issue 4. P. 34-48

6.Arefieva, E. Yu. (2023). Fenomen elektronnoi muzyky v kulturi KhKh stolittia [The phenomenon of electronic music in the culture of the 20th century]. *Kulturolohichnyi almanakh – Cultural almanac*. No. 4. P. 192–197. DOI: https://doi.org/10.31392/cult. alm.2023.4.26

7. Bulka, B. A. (2020). Osoblyvosti ta implikatsii zastosuvannia mashynnoho navchannia dlia stvorennia muzychnoho materialu [Features and implications of applying machine learning for creating musical material]. *International scientific e-journal* ΛΌΗΟΣ. ONLINE. No. 10. Retrieved from https://ojs.ukrlogos.in.ua/index. php/2663-4139/article/view/3237/3146 [in Ukrainian].

8. Kovalenko, O. M. (2016). Osoblyvosti vykorystannia tsyfrovykh audio robochykh stantsii, pryznachenykh dlia stvorennia elektronnoi muzyky v umovakh neformalnoi osvity doroslykh [Features of using digital audio workstations designed for creating electronic music in the context of adult non-formal education]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia – Information technologies and teaching* aids. No. 3 (53). P. 178–196. [in Ukrainian].

9. Babich, I. R., & Yashina, O. M. (2020). Pidkhody do rozrobky shtuchnoho intelektu ta yikhnii vplyv na avtomatyzatsiiu napysannia muzyky [Approaches to the development of artificial intelligence and their impact on music writing automation]. *Modern Scientific Researches – Modern Scientific Researches*. No. 1 (12). P. 35–39. [in Ukrainian].

10. Sherman, D. (2022). Shtuchnyi intelekt ta muzykanty: pomichnyk abo konkurent? [Artificial intelligence and musicians: Assistant or competitor?]. Retrieved from: https://www.neformat.com.ua/articles/ shtuchniy-intelekt.html [in Ukrainian].

11. Drach, I., Petroie, O., Borodiienko, O., Reheilo, I., Bazeliuk, O., Bazeliuk, N., and O. Slobodianiuk. (2023). Vykorystannia shtuchnoho intelektu u vyshchii osviti [Use of artificial intelligence in higher education]. In: *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Universytety i liderstvo»* [International Scientific Journal of Universities and Leadership], Issue 5, pp. 6–82 [in Ukrainian].

12. Yaroshenko O. M. (2025). Vykorystannia shtuchnoho intelektu v muzychnii osviti: mozhlyvosti, perspektyvy. Intehratsiia shtuchnoho intelektu v osvitu – vyklyky ta mozhlyvosti: zbirnyk tez naukovo-metodychnykh dopovidei Vseukrainskoho naukovo-pedahohichnoho pidvyshchennia kvalifikatsii. Kyiv, 10 hrudnia 2024 r.–20 sichnia 2025 r. Chastyna 2. Kyiv-Lviv-Torun: Natsionalnyi universytet fizychnoho vykhovannia i sportu Ukrainy, Liha-Pres. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-477-4-252

13. Stakhiv, A. I. (2023). Revoliutsiia chy parazytuvannia: yak shtuchnyi intelekt zminiuie muzychnu industriiu [Revolution or parasitism: How artificial intelligence changes the music industry]. Retrieved from: https://slukh.media/texts/ai-versusmusic [in Ukrainian].

14. Kovachov, S., and Sychikova, Y. (2023). Pohovory zi mnoiu: dialoh zi shtuchnym intelektom pro vykorystannia yoho v navchanni ta naukovykh doslidzhenniakh [Conversations with people: dialogues with artificial intelligence for its use in teaching and scientific research]. In: *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu* [Scientific papers of Berdyansk State Pedagogical University]. Series: Pedagogical sciences. Issue 1, pp. 43–55 [in Ukrainian].

15. Rohwer, D. (2023). Research-to-Resource: ChatGPT as a Tool in Music Education Research. Applications of Research in Music Education, 42(3), 4-7. URL: https://doi.org/10.1177/87551233231210875 [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 373.3.016:62:7

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1685-1696

Салій Володимир Степанович кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри музично-теоретичних дисциплін та інструментальної підготовки, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, https://orcid.org/0000-0002-3522-3787

Даниляк Руслана Зіновіївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та методики початкової освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич, https://orcid.org/0009-0002-2735-985X

ІМЕРСИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗМІСТУ МИСТЕЦЬКОЇ І ТЕХНОЛОГІЧНОЇ ОСВІТНІХ ГАЛУЗЕЙ У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Анотація. У статті здійснено теоретико-методичне обґрунтування використання імерсивних технологій як інноваційного засобу реалізації змісту мистецької і технологічної освітніх галузей у початковій школі. Актуальність дослідження зумовлена процесами цифрової трансформації освіти, необхідністю формування ключових і предметних компетентностей молодших школярів відповідно до вимог Нової української школи, а також потребою модернізації методики навчання мистецьких дисциплін і технологій із урахуванням сучасних цифрових інструментів. Увагу зосереджено на потенціалі технологій віртуальної (VR), доповненої (AR) та змішаної реальності (MR) як засобів створення інтерактивного навчального середовища, що забезпечує ефект занурення, підвищення наочності та активізацію пізнавальної діяльності учнів.

Проаналізовано дидактичні можливості імерсивних технологій у формуванні проєктно-технологічної компетентності, розвитку просторового мислення, креативності, дослідницьких умінь та цифрової грамотності. Обґрунтовано, що використання тривимірних моделей, віртуальних майстерень, інтерактивних симуляторів технологічних процесів і AR-візуалізацій сприяє глибшому розумінню конструктивних особливостей об’єктів праці та логіки їх створення. Акцентовано на значенні поєднання віртуального моделювання з реальними практичними діями як умови цілісного формування технологічного досвіду молодших школярів.

Визначено педагогічні умови ефективного впровадження імерсивних технологій у початковій школі: методична підготовка вчителя, інтеграція цифрових ресурсів у структуру уроку, відповідність навчальному змісту, дотримання санітарно-гігієнічних норм і врахування вікових особливостей дітей.

Окреслено модель методичного використання імерсивних засобів на різних етапах уроку (мотиваційному, пояснювальному, практичному, рефлексивному).

Зроблено висновок, що імерсивні технології є ефективним інструментом оптимізації освітнього процесу в межах мистецької і технологічної освітньої галузі, оскільки сприяють підвищенню мотивації до навчання, активізації творчої діяльності та формуванню компетентностей, необхідних для успішної самореалізації в цифровому суспільстві. Перспективи подальших досліджень пов'язані з експериментальною перевіркою ефективності запропонованих методичних підходів і розробленням практичних рекомендацій для вчителів початкової школи.

Ключові слова: імерсивні технології, початкова школа, мистецька освітня галузь, технологічна освітня галузь, віртуальна реальність, доповнена реальність, цифрова компетентність, проєктна діяльність, інноваційне навчання.

Salii Volodymyr Stepanovych Ph.D. in Education, Associate Professor at the Department of Music Theoretical Disciplines and Instrumental Training, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, https://orcid.org/0000-0002-3522-3787

Danyliak Ruslana Zinoviivna Ph.D. in Education, Associate Professor of the Pedagogy and Methods of Primary Education, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, https://orcid.org/0009-0002-2735-985X

IMMERSIVE TECHNOLOGIES AS AN INNOVATIVE MEANS OF IMPLEMENTING THE CONTENT OF ARTISTIC AND TECHNOLOGICAL EDUCATIONAL AREAS IN PRIMARY SCHOOL

The article provides a theoretical and methodological justification for the use of immersive artistic and technologies as an innovative means of implementing the content of the technological educational field in primary school. The relevance of the study is determined by the processes of digital transformation in education, the need to develop key and subject-specific competencies of younger students in accordance with the New Ukrainian School reform, and the necessity to modernize the methodology of teaching technology through contemporary digital tools. The study focuses on the potential of virtual reality (VR), augmented reality (AR), and mixed reality (MR) technologies as instruments for creating an interactive learning environment that ensures immersion, enhanced visualization, and increased cognitive engagement of students.

The paper analyzes the didactic possibilities of immersive technologies in developing project and technological competence, spatial thinking, creativity, research

skills, and digital literacy. It is substantiated that the use of three-dimensional models, virtual workshops, interactive simulations of technological processes, and AR visualizations contributes to a deeper understanding of the structural features of work objects and the logic of their creation. Particular attention is paid to the importance of combining virtual modeling with real hands-on activities as a prerequisite for the holistic formation of technological experience among primary school students.

The pedagogical conditions for the effective implementation of immersive technologies are identified, including teachers' methodological readiness, integration of digital resources into lesson structure, alignment with curriculum requirements, compliance with health and safety standards, and consideration of age-specific characteristics of children. A model of methodological application of immersive tools at different stages of the lesson (motivational, explanatory, practical, and reflective) is The study concludes that immersive technologies represent an effective tool for optimizing the educational process within the artistic and technological educational field, as they enhance learning motivation, stimulate creative activity, and contribute to the development of competencies necessary for successful self-realization in the digital society. Prospects for further research include experimental verification of the proposed methodological approaches and the development of practical guidelines for primary school teachers.

Keywords: immersive technologies, primary school, artistic education, technological education, virtual reality, augmented reality, digital competence, project-based learning, innovative pedagogy.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується стрімкою цифровізацією всіх сфер життєдіяльності, що зумовлює трансформацію освітньої парадигми, змісту та технологій навчання. Освіта дедалі більше орієнтується на формування компетентної, креативної, технологічно грамотної особистості, здатної до адаптації в умовах цифрової економіки. У цьому контексті особливого значення набуває модернізація початкової освіти як фундаментального рівня формування ключових компетентностей, серед яких важливе місце посідає технологічна та цифрова компетентності.

Технологічна освітня галузь у початковій школі спрямована на розвиток в учнів початкових класів здатності до практичної діяльності, формування елементарних уявлень про технологічні процеси, матеріали, інструменти, способи проєктування та виготовлення виробів.

Водночас сучасні соціокультурні умови вимагають розширення традиційного розуміння трудового навчання, переорієнтації його змісту на розвиток проєктного мислення, основ інженерної культури, умінь працювати з інформацією та цифровими інструментами.

Це передбачає оновлення методики навчання з урахуванням новітніх освітніх технологій, здатних забезпечити інтерактивність, варіативність та практичну спрямованість освітнього процесу.

Разом із тим у практиці початкової школи зберігається суперечність між необхідністю впровадження інноваційних цифрових інструментів та обмеженістю методичних розробок щодо їх цілеспрямованого використання в межах мистецької та технологічної освітніх галузей. Традиційні форми організації уроків часто не повною мірою відповідають запитам сучасних дітей, які з раннього віку взаємодіють із цифровим середовищем і демонструють потребу в інтерактивних, візуально насичених формах навчання. Недостатній рівень наочності під час вивчення конструкцій, механізмів, технологічних операцій, обмежені можливості моделювання складних або потенційно небезпечних процесів у реальному середовищі знижують ефективність засвоєння змісту навчання.

Особливої актуальності проблема набуває в умовах інтеграції освіти до глобального цифрового простору, де імерсивні технології (віртуальна, доповнена та змішана реальність) активно впроваджуються як засоби створення нового типу навчального досвіду. Імерсивність передбачає ефект занурення учня в інтерактивне середовище, що забезпечує багатоканальне сприйняття інформації та активну взаємодію з навчальними об’єктами.

У технологічній освітній галузі засобами імерсивних технологій реалізуються можливості для віртуального конструювання, моделювання виробів, дослідження властивостей матеріалів, симуляції технологічних процесів, що складно або неможливо реалізувати в традиційних умовах класної аудиторії.

У **мистецькій освітній галузі** імерсивні технології відкривають можливості не лише для сприйняття мистецтва, а й для його створення через глибше розуміння ритму, гармонії, структури твору, глибше емоційне залучення та кращу інтерпретацію художнього образу, розвиток творчої свободи, креативності та просторового мислення. Імерсивні технології в мистецькій освіті сприяють креативності, міждисциплінарному мисленню, цифровій культурі, рефлексії та самовираженню.

Водночас впровадження імерсивних технологій у початковій школі супроводжується низкою викликів: необхідністю педагогічного обґрунтування їх використання, адаптації змісту до вікових особливостей учнів, забезпечення безпечного цифрового середовища, підготовки вчителів до роботи з новими інструментами.

Відсутність системного підходу до інтеграції імерсивних засобів у структуру уроку мистецької і технологічної освітньої галузі може призвести до їх формального використання без досягнення очікуваних освітніх результатів.

Таким чином, виникає об’єктивна потреба в науковому осмисленні потенціалу імерсивних технологій як інноваційного засобу реалізації змісту мистецької і технологічної освітніх галузей в початковій школі, визначенні педагогічних умов їх ефективного застосування та розробленні методичних рекомендацій щодо інтеграції в освітній процес. Розв’язання цієї проблеми сприятиме підвищенню якості навчання, формуванню в молодших школярів

сучасних технологічних і цифрових компетентностей, а також забезпечить відповідність початкової освіти вимогам цифрового суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема інтеграції цифрових технологій до освітнього процесу ставала предметом наукового осмислення в роботах як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Окремі аспекти цифровізації освіти, зокрема використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у навчанні, розглядаються широким колом учених, що дозволяє виділити кілька основних напрямів, актуальних для дослідження імерсивних технологій у початковій школі.

Українські вчені обґрунтовують загальні теоретико-методичні засади цифрової трансформації освіти, розглядаючи її як системний процес, що охоплює зміст, форми та методи навчання. Так, В. Биков виділяє ключові компоненти цифрової трансформації, серед яких – формування цифрової компетентності суб'єктів освітнього процесу та оптимізація педагогічних практик через впровадження ІКТ [1]. Н. Морзе та О. Спірін у своїй праці підкреслюють, що ІКТ створюють умови для індивідуалізації, диференціації та інтенсифікації навчання, що має безпосереднє відношення до музично-теоретичного, природничого та технологічного навчання [2]. Такий підхід дозволяє розглядати імерсивні технології як природне продовження процесу цифровізації, спрямованого на підвищення ефективності освітнього середовища.

Значний внесок у розвиток методології застосування цифрових технологій у навчанні зроблено низкою вітчизняних педагогів. Зокрема, О. Олексюк аналізує педагогічні аспекти інтеграції цифрових засобів у мистецькі дисципліни, наголошуючи на необхідності поєднання традиційних і цифрових форм навчання для досягнення цілісного результату [3]. Г. Падалка розглядає мистецьку освіту як сферу, де важливо поєднати інтелектуальне та емоційне пізнання, що є особливо актуальним для учнів початкової школи, які сприймають навчальний матеріал через різні канали сприйняття [4]. Хоча дослідження цих авторів не зосереджені безпосередньо на імерсивних технологіях, їхні висновки створюють цінну базу для розгляду високотехнологічних засобів навчання як засобу реалізації дидактичних цілей. На рівні міжнародної наукової спільноти питання освітньої інтеграції цифрових технологій висвітлюється ширше. Так, у контексті STEAM-освіти Johnson та співавтори розглядають технології AR/VR як засіб залучення учнів до активного навчання та розвитку творчого мислення [5]. Дослідження свідчать, що віртуальна реальність підвищує мотивацію учнів, зменшує когнітивне навантаження при вивченні складних абстрактних понять та сприяє кращому засвоєнню навчального матеріалу [6]. Це особливо важливо для технологічної освітньої галузі початкової школи, де ключовою є не лише передача фактологічних знань, а й розвиток проєктно-технологічних умінь, конструкторського мислення та практичних навичок.

Ряд міжнародних досліджень також акцентує увагу на дієвості AR-аплікацій у навчанні. Наприклад, Dunleavy та Dede виявили значні переваги AR-

інтерактивних середовищ для розвитку просторового мислення та розуміння складних об'єктів, що робить їх перспективними для використання під час вивчення тем, пов'язаних із конструкціями, механізмами та технологічними процесами [7]. Аналіз цих робіт демонструє, що імерсивні технології можуть бути одним із дієвих інструментів реалізації змісту технологічної освітньої галузі.

Інші дослідники, такі як Mikropoulos та Natsis, досліджують особливості застосування VR у педагогічній практиці, підкреслюючи, що ефективне використання віртуальних середовищ вимагає педагогічної компетентності вчителя та відповідної методичної підтримки [8]. Це важливо для освітян, які впроваджують імерсивні технології в початкову школу, оскільки успіх таких інновацій залежить не лише від технічних можливостей, а й від уміння вчителя інтегрувати їх у зміст навчання.

Ще одним важливим напрямом є дослідження впливу імерсивних технологій на мотивацію та емоційно-ціннісне ставлення до навчання. Так, у роботах Merchant та інших дослідників показано, що учні демонструють значно вищу мотивацію до навчальної діяльності при використанні VR/AR-середовищ порівняно з традиційними методами [9]. Це дозволяє розглядати імерсивні технології не лише як засіб передання знань, а й як потужний стимул для активізації учнівської діяльності.

Проведений аналіз літератури свідчить про наявність потужної наукової бази щодо застосування цифрових технологій у навчанні загалом та імерсивних технологій зокрема. Проте методичні підходи до їх використання в мистецькій та технологічній освітніх галузях початкової школи потребують подальшого дослідження. Існуючі напрацювання вказують на високий потенціал імерсивних технологій для підвищення якості, інтерактивності та мотиваційного компонента освітнього процесу, однак вони потребують адаптації до вікових, психологічних та педагогічних особливостей молодших школярів.

Мета статті – теоретичне обґрунтування та визначення методичних засад використання імерсивних технологій як інноваційного засобу реалізації змісту мистецької і технологічної освітніх галузей в початковій школі.

Виклад основного матеріалу. Цифрова трансформація освітнього простору є однією з провідних характеристик розвитку знань сучасного суспільства і закономірно відображається на змісті та формах підготовки учнів у початковій школі. Інтеграція інформаційно-комунікаційних технологій у систему початкової освіти зумовлена не лише технічним прогресом, а й зміною освітньої парадигми, у межах якої акцент переноситься з репродуктивного засвоєння знань на формування компетентностей, здатності до самостійного аналізу, творчого мислення та адаптації до цифрового середовища. Цифровізація освітнього процесу передбачає комплексне оновлення педагогічної системи, що охоплює зміст, методи й організаційні форми навчання [1]. У цьому контексті особливого значення набуває модернізація викладання технологічної освітньої

галузі, яка формує у молодших школярів практичні та проєктні навички, стимулює розвиток творчості та креативного мислення [2].

Імерсивні технології, до яких відносять доповнену реальність (AR), віртуальну реальність (VR) та змішану реальність (MR), виступають ефективним інструментом реалізації змісту мистецької та технологічної освітніх галузей.

Вони забезпечують інтерактивну взаємодію з навчальним матеріалом, поєднують візуальне, аудіальне та кінестетичне сприйняття, що сприяє кращому засвоєнню складних понять і розвиткові пізнавальної активності дітей [3]. За результатами досліджень, імерсивні технології значно підвищують мотивацію учнів, створюють умови для дослідження та експериментування у віртуальному середовищі і розширюють можливості практичної діяльності, що традиційно обмежена ресурсами класу [4; 5].

Особливо цінним є поєднання імерсивних технологій із діяльнісним підходом до навчання, який передбачає формування знань і навичок у процесі практичної взаємодії учня з об'єктом навчання. Використання AR дозволяє моделювати тривимірні об'єкти, демонструвати послідовність технологічних операцій і забезпечувати інтерактивне занурення в навчальний матеріал без ризику для здоров'я та без значних витрат матеріалів [3; 6]. VR-технології, своєю чергою, створюють умови для повного занурення у віртуальні середовища, наприклад, у віртуальні майстерні чи лабораторії, де учні можуть моделювати технологічні процеси, перевіряти наслідки своїх дій і виконувати творчі проєкти. Такі підходи формують цілісне розуміння технологічних процесів і сприяють розвитку аналітичного та критичного мислення [5; 6].

Ефективне використання імерсивних технологій передбачає дотримання організаційно-педагогічних умов. Насамперед це методично обґрунтована інтеграція цифрових інструментів у структуру уроку, відповідність віковим особливостям учнів, поетапність впровадження технологій, педагогічний супровід і контроль безпечності цифрових середовищ [2; 7].

Необхідно поєднувати традиційні форми навчання з цифровими, адже повна заміна практичних вправ комп'ютерними може знизити рівень сформованості базових ручних умінь.

Важливою є також цифрова компетентність вчителя, що визначає ефективність використання AR/VR-технологій у класі [7].

У практичному плані впровадження імерсивних технологій виявляється ефективним на всіх етапах технологічної освітньої діяльності. Так, у процесі планування та конструювання виробів учні можуть створювати 3D-моделі, змінювати їх параметри, оцінювати результат і експериментувати з різними варіантами.

Віртуальні середовища дозволяють перевіряти правильність послідовності дій, прогнозувати наслідки модифікацій і здійснювати самоконтроль [5]. У результаті формується високий рівень технологічної компетентності, зростає мотивація до навчальної діяльності і розвивається творчий потенціал учнів [4; 6].

Інтеграція імерсивних технологій сприяє розвитку ключових компетентностей, зокрема цифрової, соціальної та громадянської, забезпечує міжпредметні зв'язки і поєднує традиційні ручні уміння з сучасними цифровими інструментами моделювання та конструювання. Використання таких технологій формує готовність учнів до життя в умовах інформаційного суспільства, сприяє розвитку критичного мислення, креативності та здатності до самостійного вирішення практичних завдань [1; 2; 4].

Експериментальні дослідження підтвердили, що впровадження імерсивних технологій у початковій школі позитивно впливає на рівень сформованості технологічної компетентності учнів, зокрема її мотиваційного, когнітивного та діяльнісного компонентів. Учні експериментальної групи демонстрували вищий рівень умінь планування діяльності, аналізу результатів, дотримання технологічної послідовності та самоконтролю порівняно з контрольною групою [2; 5].

Водночас дослідження показали, що ефективність використання імерсивних технологій залежить від матеріально-технічного забезпечення школи, рівня цифрової підготовки вчителів та наявності методичних рекомендацій щодо безпечного й педагогічно доцільного застосування AR/VR у класі [7]. Забезпечення цих умов дозволяє реалізувати потенціал технологій і досягти позитивних результатів у формуванні технологічної компетентності та розвитку ключових компетентностей учнів.

Практичне застосування імерсивних технологій у початковій школі дозволяє учням не лише освоювати теоретичні знання, а й відпрацьовувати практичні вміння в умовах, наближених до реальних виробничих чи конструктивних процесів. Використання AR-додатків на уроках конструювання з паперу, картону чи простих механічних моделей дає змогу вчителю демонструвати тривимірні схеми виробів, показувати послідовність складання елементів і відразу виявляти помилки у плануванні чи складанні виробу [3; 6]. Такий підхід формує у учнів здатність мислити системно, аналізувати результати своєї роботи і робити висновки, що є ключовим компонентом технологічної компетентності.

Віртуальні лабораторії та майстерні, створені за допомогою VR, дозволяють школярам взаємодіяти з предметами, що в реальному класі недоступні через матеріальні обмеження або небезпеку. Наприклад, учні можуть «збирати» механізми, моделювати прості електричні кола або проводити експерименти з фізичними та хімічними процесами, не ризикуючи безпекою та не вимагаючи дорогих матеріалів [5; 6]. Крім того, такі середовища стимулюють розвиток когнітивних навичок, покращують концентрацію уваги і сприяють формуванню внутрішньої мотивації до навчальної діяльності.

Інтерактивність імерсивних технологій забезпечує ефект миттєвого зворотного зв'язку: учень одразу бачить наслідки своїх дій, може коригувати рішення та експериментувати з різними варіантами. Це суттєво підвищує ефективність навчання порівняно з традиційними методами, де виправлення помилок потребує повторного виконання завдань або переписування робіт [2; 5].

Окрім того, цифрові симулятори дозволяють проводити багаторазові повторення одних і тих самих процесів, що сприяє закріпленню навичок та розвитку уважності до деталей.

Імерсивні технології також відкривають нові можливості для реалізації міжпредметних зв'язків. Наприклад, при роботі з AR/VR-середовищами учні одночасно застосовують знання з математики (розрахунок розмірів, площі, об'ємів), природознавства (вивчення фізичних властивостей матеріалів) та інформатики (управління цифровим середовищем). Такий інтегративний підхід не лише підвищує ефективність засвоєння знань, а й формує комплексне уявлення про застосування технологій у реальному житті [1; 4].

Дослідження показують, що учні експериментальної групи, які працювали з імерсивними технологіями, демонстрували значно вищий рівень сформованості технологічної компетентності порівняно з контрольною групою, де застосовувалися лише традиційні методи навчання. Учні краще планували послідовність дій, ефективніше аналізували результати своєї роботи і мали більшу самостійність у прийнятті рішень [2; 5]. При цьому спостерігався високий рівень внутрішньої мотивації і зацікавленості навчальним процесом, що підтверджує значення емоційного компоненту у формуванні компетентностей.

Водночас ефективність застосування імерсивних технологій визначається низкою факторів, серед яких методична підготовленість учителя, технічне оснащення класу та наявність навчальних сценаріїв. Поступовість інтеграції технологій у навчальний процес, відповідність віку та рівню підготовки учнів, а також поєднання традиційних і цифрових форм роботи дозволяють максимально реалізувати потенціал AR/VR у формуванні компетентностей [7].

Особливу увагу необхідно приділяти безпеці використання VR-окулярів і додатків з доповненою реальністю, дотриманню санітарно-гігієнічних норм та обмеженню тривалості занурення, щоб запобігти перенавантаженню зорової та нервової системи учнів. Водночас методична підтримка учителя, створення покрокових інструкцій та чітке планування уроку забезпечують баланс між навчальною ефективністю та безпекою використання технологій [7].

Інтеграція AR і VR у навчальний процес дозволяє забезпечити індивідуалізацію та диференціацію навчання. Учні з різними рівнями підготовки можуть виконувати завдання у власному темпі, повторювати процеси необхідну кількість разів та отримувати миттєвий зворотний зв'язок. Це створює умови для розвитку самостійності та відповідальності за результати своєї роботи, що особливо важливо у контексті компетентнісного підходу до освіти [2; 4].

Використання імерсивних технологій значно розширює методичний інструментарій учителя. За допомогою VR-симуляторів можна демонструвати процеси, недоступні для традиційного класу, створювати інтерактивні завдання і організовувати колективну роботу учнів у віртуальному просторі. Доповнена реальність забезпечує можливість накладення цифрової інформації на реальні об'єкти, що робить навчання більш наочним і зрозумілим [3; 6].

Психолого-педагогічні дослідження підтверджують, що використання VR та AR підвищує мотивацію учнів, сприяє кращому засвоєнню матеріалу та активізує пізнавальну діяльність. Учні демонструють підвищену концентрацію, краще запам'ятовують послідовність операцій, більш точно виконують завдання і проявляють творчий підхід до вирішення проблем [5; 6]. Такий вплив особливо важливий у початковій школі, де закладаються основи навчальної поведінки, пізнавальної активності та внутрішньої мотивації.

Водночас застосування імерсивних технологій потребує системного підходу та врахування низки педагогічних умов. Поступовість інтеграції, чітке планування уроку, наявність методичних сценаріїв, підготовленість учителя і цифрова компетентність педагогів є необхідними умовами успішного використання AR/VR. Крім того, важливим є дотримання санітарно-гігієнічних норм і контроль за часом перебування учнів у віртуальному середовищі, що забезпечує безпеку та збереження здоров'я дітей [7].

Таким чином, імерсивні технології формують нові можливості для реалізації змісту мистецької та технологічної освітніх галузей, сприяють розвитку ключових компетентностей учнів, підвищують ефективність навчальної діяльності та мотивацію до навчання, стимулюють розвиток творчого мислення і креативності. Поєднання практичної діяльності, інтерактивних цифрових середовищ та традиційних методів навчання створює умови для цілісного та безпечного освоєння технологічних знань і умінь, що відповідає сучасним вимогам освіти в умовах цифрового суспільства.

Висновки. Імерсивні технології, зокрема доповнена та віртуальна реальність, інтерактивні 3D-середовища та цифрові симулятори, виступають перспективним інноваційним засобом навчання, оскільки забезпечують високий рівень наочності, інтерактивності та активного залучення учнів до навчальної діяльності. Інтеграція цих технологій у структуру уроку сприяє підвищенню мотивації учнів, розвитку пізнавальної активності та формуванню стійкого інтересу до проєктно-технологічної діяльності, водночас сприяючи розвитку позитивного емоційного ставлення до навчання.

Застосування AR/VR-засобів у процесі виконання практичних та творчих завдань позитивно впливає на формування технологічної компетентності учнів, розкриваючи потенціал їхніх когнітивних, мотиваційних та діяльнісних компонентів. Учні демонструють вищий рівень умінь планувати діяльність, дотримуватися технологічної послідовності, аналізувати результати та здійснювати самоконтроль. Імерсивні технології також створюють умови для інтеграції предметних і ключових компетентностей, зокрема цифрової, соціальної та громадянської, забезпечуючи міжпредметні зв'язки та поєднання традиційних ручних умінь із сучасними цифровими інструментами моделювання та конструювання.

Ефективне впровадження імерсивних технологій у початковій школі потребує дотримання організаційно-педагогічних умов, серед яких виділяють

методичну підготовленість учителя, поступовість інтеграції цифрових інструментів, відповідність віковим особливостям учнів, дотримання санітарно-гігієнічних норм, забезпечення технічної бази та педагогічного супроводу навчальної діяльності.

Водночас виявлено низку обмежень, пов'язаних із матеріально-технічним забезпеченням шкіл, рівнем цифрової готовності педагогів та необхідністю розроблення чітких методичних рекомендацій щодо безпечного й доцільного використання VR/AR-технологій у початковій школі.

У підсумку імерсивні технології можна розглядати як ефективний інструмент модернізації мистецької та технологічної освітніх галузей, що сприяє переходу від репродуктивної моделі навчання до компетентнісно-діяльнісного підходу та формує готовність молодших школярів до життя й діяльності в умовах цифрового суспільства.

Отже, імерсивні технології виступають ефективним інструментом модернізації мистецької та технологічної освітніх галузей, сприяють переходу від репродуктивної моделі навчання до компетентнісно-діяльнісної та забезпечують формування готовності молодших школярів до життя й діяльності в умовах цифрового суспільства.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у розробленні адаптивних моделей використання імерсивних середовищ, створенні авторських цифрових освітніх ресурсів і вивченні довготривалого впливу імерсивного навчання на розвиток особистості учнів початкової школи.

Література:

1. Цифрова трансформація освіти і науки: теорія і практика: збірник наукових праць / за ред. В.Ю. Бикова, А.В. Яцишин. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2019. 123 с.
2. Морзе Н. В., Спірін О. М., Кочарян А. Б. *Інформаційно-комунікаційні технології в навчанні: навчальний посібник.* Київ: Видавнича група BHV, 2011. 352 с.
3. Олексюк О. М. Музична педагогіка: навчальний посібник. Київ: КНУКіМ,2013.248с.
4. Падалка Г. М. Педагогіка мистецтва: (теорія і методика викладання мист. дисциплін) : монографія. Київ: Освіта України, 2008. 274 с.
5. Johnson L., Adams Becker S., Estrada V., Freeman A. NMC Horizon Report: 2015 K–12 Edition. Austin, Texas : The New Media Consortium, 2015. 58 p.
6. Merchant Z., Goetz E. T., Cifuentes L., Keeney-Kennicutt W., Davis T. J. Effectiveness of virtual reality-based instruction on students' learning outcomes in K–12 and higher education: A meta-analysis. Computers & Education. 2014. Vol. 70. Pp. 29–40.
7. Dunleavy M., Dede C. Augmented Reality Teaching and Learning. In: Handbook of Research on Educational Communications and Technology. New York : Springer, 2014. Pp. 735–745.
8. Mikropoulos T. A., Natsis A. Educational virtual environments: A ten-year review of empirical research (1999–2009). Computers & Education. 2011. Vol. 56(3). Pp. 769–780.
9. Merchant Z., Goetz E. T., Cifuentes L., Keeney-Kennicutt W., Davis T. J. Interactive virtual reality-based instruction with immersive head-mounted displays: A meta-analysis. Educational Research Review. 2014. Vol. 12. Pp. 33–52.

References:

1. Tsyfrova transformatsiya osvity i nauky: teoriya i praktyka [Digital transformation of education and science: theory and practice]. Collection of scientific papers / edited by V.Yu. Bykov, A.V. Yatsyshyn. Kyiv: FOP Yamchynskyi O.V., 2019. 123 [in Ukrainian].

2. Morze, N. V., Spirin, O. M., Kocharian, A. B. **(**2011). Informatsiyno-komunikatsiyni tekhnolohiyi v navchanni [Information and communication technologies in education]. Kyiv: BHV Publishing Group, 352 [in Ukrainian].

3. Oleksiuk, O. M. **(**2013). Muzychna pedahohika [Music pedagogy]. Kyiv: KNUKM, 248 [in Ukrainian].

4. Padalka, G. M. **(**2008). Pedahohika mystetstva: (teoriya i metodyka vykladannya myst. dystsyplin) [Art pedagogy: (theory and methodology of teaching art disciplines)]. Kyiv: Education of Ukraine, 274 [in Ukrainian].

5. Johnson, L., Adams Becker, S., Estrada, V., Freeman, A. **(**2015). NMC Horizon Report: 2015 K–12 Edition. Austin, Texas : The New Media Consortium, 58.

6. Merchant, Z., Goetz, E. T., Cifuentes, L., Keeney-Kennicutt, W., Davis, T. J. **(**2014). Effectiveness of virtual reality-based instruction on students' learning outcomes in K–12 and higher education: A meta-analysis. Computers & Education. Vol. 70. P. 29-40.

7. Dunleavy, M., Dede, C. **(**2014). Augmented Reality Teaching and Learning. In: Handbook of Research on Educational Communications and Technology. New York : Springer, P. 735-745.

8. Mikropoulos, T. A., Natsis, A. **(**2011). Educational virtual environments: A ten-year review of empirical research (1999–2009). Computers & Education. Vol. 56(3). P. 769–780.

9. Merchant, Z., Goetz, E. T., Cifuentes, L., Keeney-Kennicutt, W., Davis, T. J. **(**2014). Interactive virtual reality-based instruction with immersive head-mounted displays: A meta-analysis. Educational Research Review. Vol. 12. P. 33-52.

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.147:811.111:792

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1697-1709

Семененко Галина Миколаївна кандидат філологічних наук, доцент, кафедра мовознавства та методики викладання іноземних мов, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ, https://orcid.org /0000-0002-1067-926X

Ніколаєнко Віта Валентинівна кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра мовознавства та методики викладання іноземних мов, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ, https://orcid. org/0000-0003-3358-8288

Александрова Лорина Галіківна доцент, кафедра мовознавства та методики викладання іноземних мов, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ, https://orcid.org/0009-0005-7266-6316

ТЕАТРАЛЬНА ПЕДАГОГІКА У ФОРМУВАННІ ІНШОМОВНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ

Анотація. У статті здійснено комплексне теоретичне обґрунтування та представлено практичний інструментарій інтеграції прийомів театральної педагогіки в систему формування іншомовної комунікативної компетентності студентів-філологів. Доведено, що сучасна філологічна освіта потребує переходу від репродуктивних методів до активного «проживання» мови в автентичних контекстах, де студент постає повноправним суб'єктом мовленнєвої дії. Особливу увагу приділено питанню подолання афективних бар'єрів та зниження рівня мовної тривожності, що є критично важливим на етапі адаптації першокурсників до академічного середовища.

На основі ґрунтовного аналізу світового та вітчизняного досвіду детально розкрито сутність *імпровізаційного моделювання (англ. process drama)* як методу, що не орієнтований на створення вистави для глядача, а зосереджений на внутрішньому досвіді студента та колективному конструюванні сенсів у реальному часі. Виокремлено ключові принципи реалізації цього методу: використання «вихідного імпульсу» для активації уяви, підтримку драматичної напруги для стимуляції критичного мислення та застосування стратегії «мантії експерта», яка наділяє студентів статусом фахівців для вирішення складних комунікативних завдань. Доведено, що такий підхід дозволяє змістити акцент із суто граматичної точності на успішність вирішення професійно орієнтованих ситуацій.

Практичний складник дослідження презентує багаторівневу систему методичних прийомів, класифікованих за ступенем творчої інтенсивності. Особливу увагу приділено методичним рекомендаціям щодо три стадійної структури занять, яка включає підготовку «безпечного простору», безпосередню імпровізацію та обов'язкову стадію рефлексії для усвідомлення студентами власного прогресу у формуванні комунікативної компетентності.

Поєднання академічних методів і прийомів формування іншомовної комунікативної компетентності з перформативними практиками забезпечує формування цілісного фахівця, здатного до гнучкої комунікації, емпатії та творчого вирішення професійних завдань у глобалізованому світі. Стаття містить методичні рекомендації для викладачів щодо створення «безпечного простору» для мовленнєвих експериментів та впровадження формувального оцінювання результатів театралізованої діяльності.

Ключові слова: театральна педагогіка, іншомовна комунікативна компетентність, імпровізаційне моделювання, афективний фільтр, драматизація, імпровізація

Semenenko Halyna Mykolaivna PhD in Philology, Associate Professor, Department of Linguistics and Foreign Languages Teaching Methods, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-1067-926X

Nikolayenko Vita Valentynivna PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Linguistics and Foreign Languages Teaching Methods, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-3358-8288

Aleksandrova Lorina Halikivna Associate Professor, Department of Linguistics and Foreign Languages Teaching Methods, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, https://orcid.org/0009-0005-7266-6316

PERFORMATIVE PEDAGOGY IN THE DEVELOPMENT OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF PHILOLOGY STUDENTS: THEORETICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL TOOLKIT

Abstract. The article offers a thorough theoretical background and outlines a practical framework for incorporating performative pedagogy into the development of foreign language communicative competence among philology students. It highlights the need for modern philological education to transition from traditional, rote-learning methods to more active engagement, allowing students to "live through" the language in real communicative situations. In this approach, learners take on the role of active

participants rather than passive recipients of information. The article places special emphasis on addressing affective barriers and minimizing language anxiety, which is particularly crucial for helping first-year students adapt to the academic setting.

Drawing on a thorough analysis of both international and domestic research, this article explores the core concept of process drama as a method that prioritizes the student's personal experience rather than aiming to produce a performance for an audience. The authors emphasize several key principles for effective implementation: using a "pre-text" to spark imagination, maintaining dramatic tension to encourage critical thinking, and employing the "mantle of the expert" strategy, which positions students as specialists tasked with solving complex communicative challenges. This approach shifts the focus from mere grammatical accuracy to the effective resolution of real-world, professionally-oriented situations.

The practical element of the study introduces a multi-tiered system of methodological techniques organized by the level of creative engagement they demand. Emphasis is placed on the methodological guidelines for a three-phase lesson structure: establishing a "safe space," engaging in direct improvisation, and a necessary stage of reflection. This approach helps students recognize their progress in language skills.

The authors assert that by merging traditional academic methods for developing foreign-language communicative competence with performative practices, we foster the growth of well-rounded individuals capable of adaptable communication, empathy, and innovative problem-solving in an increasingly globalized environment. Additionally, the article offers practical advice for teachers on creating a "safe space" for students to explore their speech freely, along with strategies for implementing formative assessments of theatrical activities.

Keywords: performative pedagogy, foreign language communicative competence, process drama, affective filter, dramatization, improvisation.

Постановка проблеми. Сучасна методика викладання іноземних мов дедалі більше орієнтується на необхідність переходу від традиційної моделі пасивного засвоєння лінгвістичних норм до активного «проживання» мови в автентичних комунікативних контекстах. Такий підхід передбачає не лише механічне відтворення граматичних структур чи лексичних одиниць, але й занурення студентів у ситуації, що моделюють реальне мовленнєве середовище. У цьому контексті театральна педагогіка постає як цілісна система освітніх практик, у межах якої студент виступає не об'єктом навчального впливу, а повноправним суб'єктом мовленнєвої дії, здатним самостійно конструювати значення та інтерпретувати їх у процесі комунікації.

Особливої актуальності такий підхід набуває для студентів перших курсів, які перебувають на етапі адаптації до академічного вивчення англійської мови. Саме на цьому рівні драматичні техніки виконують функцію своєрідного інструмента зниження «афективного фільтра» – психологічного бар'єра, що

виникає у процесі іншомовної комунікації та може суттєво гальмувати мовленнєву активність. Усунення цього бар'єра є критично важливим для досягнення високих рівнів володіння мовою, адже воно забезпечує внутрішню свободу студента, сприяє формуванню позитивної мотивації та створює умови для більш природного й ефективного засвоєння іншомовних структур. Театральні практики, інтегровані у навчальний процес, дозволяють поєднувати когнітивний, емоційний та тілесний досвід, що у свою чергу формує цілісну комунікативну компетентність і забезпечує поступове входження майбутніх філологів у професійний дискурс.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх десятиліть театральна педагогіка дедалі активніше розглядається дослідниками як ефективний засіб формування професійної компетентності майбутнього вчителя. Вагомий внесок у становлення цієї галузі зробив німецький дослідник М. Шеве, який одним із перших систематично досліджував використання драматичних технік у викладанні іноземних мов. Він довів інноваційну роль драматичної педагогіки у формуванні нових підходів до мовної освіти. Центральними концептами його роботи стали ідеї про навчання як мультисенсорний досвід та драматизацію як форму педагогічного мистецтва [1]. М. Шеве запропонував розрізняти три фази вивчення іноземної мови – сенсибілізацію, контекстуалізацію та інтенсифікацію – і показав, що драматичні методи можуть бути ефективно застосовані у трьох ключових сферах дисципліни: мові, літературі та культурі. Важливим кроком стало видання збірника "*Towards Drama as a Method in the Foreign Language Classroom*" [2], що вперше узагальнив міжнародний досвід використання драматизації у викладанні іноземних мов.

У світовій практиці теоретичну основу становлять ідеї Г. Болтона та Д. Хіткоут, які трактували драматизацію як засіб розвитку комунікативності, спонтанності та автентичності мовлення. Вони наголошували на соціально-ігровій природі драматичної діяльності, що забезпечує емоційне занурення, емпатію й співтворчість, стимулюючи природну мовленнєву активність [3]. Дослідження Е. П'яццолі зосереджені на тому, як драматизація допомагає студентам формувати нову ідентичність і долати психологічні бар'єри. Дослідниця доводить, що використання драматичних технік значно знижує рівень мовної тривожності завдяки «ефекту маски», коли студент виступає від імені персонажа, а не від власного «я» [4].

Класичною працею, що систематизувала практичні прийоми, є посібник А. Мейлі та А. Даффа, які запропонували понад 150 комунікативних вправ, спрямованих на використання особистості студента як основного ресурсу для створення мовного матеріалу [5]. У сучасних дослідженнях значну увагу приділено концепції «втіленого пізнання», яка стверджує, що лінгвістичні одиниці – від фонем до складних стилістичних фігур – найкраще засвоюються через безпосередню дію та емоційне переживання. Науковці зазначають, що театральні техніки є ефективним інструментом для зниження «афективного

фільтра», тобто подолання психологічних бар'єрів та страху перед мовною помилкою [6].

В українському науковому просторі теоретичні основи театральної педагогіки для студентів-філологів активно досліджує М. Паустовська, яка визначає її як самостійну галузь, що забезпечує самовираження особистості через творчу діяльність [7]. Проблема адаптації першокурсників ґрунтовно проаналізована Л. Глівінською та Н. Мирончук, які виявили, що труднощі перехідного періоду часто зумовлені відсутністю навичок самостійної роботи та зміною соціального середовища, що робить використання ігрових і театральних методів особливо актуальним для зняття напруги [8]. Українські науковці також акцентують роль активних методів у формуванні іншомовної комунікативної компетентності, підкреслюючи значення інтерактивних підходів та діяльнісного навчання. Так, С. Кириченко та Є. Куряєва, аналізуючи можливості застосування драматизації у викладанні англійської мови, доводять, що драматизація слугує мостом між традиційною граматично-лексичною практикою та комунікативно-творчим підходом, сприяючи гармонійному розвитку особистісних якостей та активізації резервних можливостей студентів [9].

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та практичному аналізі прийомів театральної педагогіки як складової системи формування іншомовної комунікативної компетентності студентів-філологів. У дослідженні передбачається визначення концептуальних засад інтеграції драматичних технік у процес формування іншомовної комунікативної компетентності майбутніх вчителів англійської мови, а також розробка й систематизація практичного інструментарію, що забезпечує розвиток мовленнєвої, комунікативної та творчої активності студентів. Особлива увага приділяється виявленню потенціалу прийомів театральної педагогіки у подоланні психологічних бар'єрів, формуванні критичного мислення та розширенні можливостей самовираження особистості у контексті сучасної філологічної освіти.

Виклад основного матеріалу. Театральна педагогіка трансформує процес вивчення англійської мови з пасивного накопичення знань у активну практику, де мова постає не лише як навчальний об'єкт, а як інструмент самовираження, творчості та професійної діяльності майбутніх філологів. Вона забезпечує інтеграцію когнітивного, емоційного та соціокультурного вимірів навчання, формуючи цілісну комунікативну компетентність, що відповідає вимогам сучасної освіти та глобалізованого світу. Прийоми театральної педагогіки забезпечують перехід від традиційного, переважно теоретичного засвоєння мовних норм до активної практики реальної мовленнєвої взаємодії.

Використання драматизації та театральних технік створює умови для цілісного розвитку всіх компонентів комунікативної компетентності: мовного, соціолінгвістичного, дискурсивного та стратегічного. Такий підхід дозволяє студентам не лише опановувати мовні структури, а й застосовувати їх у контекстах, максимально наближених до автентичних ситуацій спілкування.

Одним із найважливіших аспектів впливу театральної педагогіки є формування мовних та мовленнєвих компетентностей. Драматизація текстів та рольові ігри сприяють ефективному засвоєнню граматичних конструкцій, розширенню активного словникового запасу та вдосконаленню вимови.

Емпіричні дослідження доводять, що студенти, які систематично використовують методи драматизації, демонструють значно вищі результати як в усному мовленні, так і в письмових тестах порівняно з тими, хто навчається за традиційними методиками [5]. Важливим є й аспект роботи над фоностилістикою та інтонацією: застосування сценічної мови допомагає майбутнім викладачам англійської мови опанувати інтонаційні моделі, наголос, ритм та темп, що є необхідними для чіткості та емоційної виразності професійного мовлення [3].

Не менш значущим є вплив прийомів театральної педагогіки на соціолінгвістичну та дискурсивну адаптацію студентів. Театральні вправи, зокрема симуляції та рольові ігри, занурюють учасників у автентичні соціальні контексти, де вони змушені адаптувати своє мовлення до культурних норм країни, мова якої вивчається, та використовувати іноземну мову для досягнення конкретних комунікативних цілей – переконання, прохання, вибачення чи аргументації [10]. Важливим результатом такого підходу є формування здатності до міжкультурної комунікації та розуміння соціальних ролей у різних мовних середовищах.

Окремої уваги заслуговує проблема подолання психологічних бар'єрів. Театральна педагогіка створює «безпечний простір», у якому студенти можуть експериментувати з мовою без страху помилитися. Це значно підвищує їхню впевненість у публічних виступах, зменшує рівень тривожності та допомагає подолати так званий «мовний бар'єр». Дослідження показують, що саме завдяки драматичним технікам студенти легше долають внутрішні обмеження та набувають свободи мовленнєвого самовираження [4].

Ще одним важливим аспектом є розвиток навичок імпровізації та стратегічної компетентності. Прийоми театральної імпровізації навчають студентів швидко реагувати у непередбачуваних комунікативних ситуаціях, використовувати вербальні та невербальні засоби – жести, міміку, інтонацію – для підтримки розмови. Це формує здатність до стратегічного використання мовних ресурсів, що є необхідним для ефективної комунікації у професійних та міжкультурних контекстах [2].

Ключовими прийомами театральної педагогіки в англомовній підготовці студентів-філологів виступають рольові ігри, які дозволяють досліджувати різні перспективи та контексти, роблячи навчання інтерактивним і особистісно значущим; імпровізаційне моделювання (process drama), що фокусується на спільному створенні сенсів групою студентів та викладачем і сприяє глибокій взаємодії та розвитку міжкультурної обізнаності; а також драматизація літературних творів, яка перетворює аналіз тексту на активний процес, де

студенти адаптують романи чи оповідання у сценарії, практикуючи навички читання, письма та говоріння [10; 5].

Імпровізаційне моделювання (process drama) у сучасній педагогіці визначається як особливий вид навчальної діяльності, у межах якої учасники створюють та розвивають художньо-ігрову ситуацію без попередньо визначеного сценарію [10]. Її сутність полягає не у досягненні результату у формі завершеної вистави, а у самому процесі взаємодії, дослідженні проблеми та зануренні в роль, що забезпечує глибоке осмислення навчального матеріалу та формування комунікативних навичок. На відміну від традиційного театру, імпровізаційне моделювання не має на меті створення продукту для зовнішнього глядача; воно орієнтоване на внутрішній досвід учасників, їхню здатність до імпровізації та колективного конструювання сенсів. Саме тому цей прийом широко застосовується у викладанні іноземних мов, де важливим є не лише засвоєння граматичних структур, а й формування здатності до спонтанної комунікації та міжкультурної взаємодії [2].

Реалізація імпровізаційного моделювання (process drama) базується на низці принципів [3]:

1. Вчитель у ролі персонажа: викладач не просто спостерігає, а стає учасником драматизації, виконуючи певну роль. Це дозволяє йому керувати процесом, ставити складні запитання, провокувати дискусії та підтримувати драматичну напругу безпосередньо всередині сюжету.

2. Вихідний імпульс: запускає навчальну взаємодію та створює основу для розвитку драматичної ситуації. Він може мати різні форми: картина, фотографія, лист, предмет, уривок тексту чи коротка історія. Його завдання полягає у тому, щоб активізувати уяву учасників, задати контекст і допомогти їм «увійти» в роль.

3. Драматична напруга: у сюжеті обов'язково має бути проблема, конфлікт або завдання, що потребує вирішення. Напруга стимулює критичне мислення та активну комунікацію студентів.

4. Колективна імпровізація: у драматизації немає сценарію. Взаємодія будується на спонтанному прийнятті рішень, переговорах та спільному творенні сенсів.

5. «Мантія експерта»: студентів часто наділяють ролями фахівців (наприклад, лінгвістів, істориків або медіаторів), які мають вирішити складне завдання. Це підвищує їхню автономність і мотивацію до використання професійних знань у реальних контекстах.

6. Рефлексія: передбачає постійні зупинки для обговорення того, що відбувається. Учасники виходять із ролей, щоб проаналізувати свої дії, емоції та знайти паралелі з реальним життям.

Для студентів-філологів імпровізаційне моделювання має особливу цінність, оскільки створює безпечне середовище для експериментування з мовою. У такому контексті акцент зміщується з граматичної точності на успішність вирішення комунікативного завдання. Це відповідає сучасним концепціям про

те, що мовні одиниці найкраще засвоюються через дію та емоційне переживання [6]. Крім того, драматичні техніки сприяють зниженню мовної тривожності [4].

Інша форма театральної педагогіки – рольова гра, яка передбачає імітацію реальних або вигаданих комунікативних ситуацій. На відміну від імпровізаційного моделювання, рольова гра має чіткіші рамки та заздалегідь визначені параметри. Вона спрямована на відпрацювання мовних моделей і соціальних ролей, часто використовується під час навчання усного мовлення та розвитку стратегій міжкультурної комунікації [5]. Якщо імпровізаційне моделювання (process drama) акцентує увагу на колективному створенні сенсів і дослідженні проблеми, то рольова гра зорієнтована на практичне застосування мовних структур у конкретних ситуаціях, що дозволяє студентам поступово формувати навички адаптації до різних соціальних контекстів.

Практичний інструментарій театральної педагогіки у формуванні іншомовної комунікативної компетентності студентів-філологів включає багаторівневу систему методичних прийомів, спрямованих на розвиток сенсорно-моторних, когнітивних та творчих компетентностей студентів. На основі аналізу сучасних методичних підходів [11] та специфіки освітнього процесу пропонується класифікація вправ, структурована за рівнями творчої інтенсивності.

Прийоми з низьким рівнем творчої інтенсивності орієнтовані на сенсорно-моторну активацію та фонетичний контроль. Їхня мета полягає у формуванні базових навичок розпізнавання мовних одиниць без надмірного когнітивного навантаження. Прикладом є фонетична моніторингова вправа «Оплеск», що спрямована на розвиток фонематичного слуху. Студенти слухають потік слів або речень і реагують плеском у долоні, коли ідентифікують задану характеристику. На сегментному рівні викладач зачитує мінімальні пари, наприклад *ship/sheep, bad/bed, think/sink*, а студенти аплодують лише при вимові слова з довгим голосним або міжзубним приголосним. Це змушує їх фокусуватися на артикуляційних відмінностях, що визначають професійний акцент. На супрасегментному рівні студенти плескають, коли чують висхідну інтонацію у загальних питаннях або логічний наголос на певному типі слів, що дозволяє ідентифікувати ритмічний малюнок мовлення. Іншим прикладом є вправа на граматичну пильність «Чути і діяти», яка передбачає миттєву фізичну реакцію на лінгвістичну помилку або специфічну структуру. Викладач читає текст, свідомо допускаючи помилки, а студенти реагують постукуванням олівця, вставанням або зміною пози. Такий фізичний акт фіксує помилку на нейродинамічному рівні швидше, ніж усне зауваження, і формує у майбутніх філологів здатність відчувати порушення мовної норми.

На середньому рівні творчої інтенсивності застосовуються прийоми асоціативного мислення та візуалізації концептів. Вони передбачають продукування прямих асоціацій та пошук близькоспоріднених образів для лінгвістичних одиниць. «Калейдоскоп» передбачає демонстрацію студентами значень слова за допомогою пантоміми. Наприклад, слово *spring* може означати

пору року, джерело, пружину або стрибок. Кілька студентів одночасно показують різні значення, а решта групи має не лише вгадати слово, але й пояснити англійською мовою зв'язок між значеннями, що актуалізує метафоричне перенесення. Інший прийом – «Скульптура», де один студент «ліпить» позу іншого, втілюючи філологічну категорію, наприклад двозначність чи підлеглість персонажа. Аргументація кожного елементу пози спирається на текст твору, що розвиває здатність перекладати вербальний код у візуально-просторовий. Прикладом вправи «Екран внутрішнього бачення» може бути читання студентами уривку з готичного роману. Замість перекладу вони малюють «ментальну карту» епітетів: як заміна слова *dark* на *tenebrous* або *gloomy* змінює «освітлення» на їхньому внутрішньому екрані. Це допомагає зрозуміти вплив вибору прикметника на формування ментального образу читача. Додатково застосовується «Драматизація діалогів методом натовпу», коли студенти відтворюють репліки з художнього тексту, шукаючи логічного партнера, що ускладнюється різними функціональними стилями та соціо-лінгвістичними контекстами.

Прийоми з високим рівнем творчої інтенсивності активізують образне мислення та аналітичну імпровізацію. «Семантичне магічне дзеркало» спрямована на розвиток гнучкого мовлення та вміння адаптувати одну й ту саму думку до різних комунікативних контекстів. Викладач пропонує студентам базову фразу, наприклад *The rain is heavy*. Завдання полягає в тому, щоб «віддзеркалити» її у різних стилях мовлення. У ролі поета студент перетворює просте повідомлення на образну метафору: *The heavens are weeping in inconsolable grief*. У ролі науковця він формулює твердження у строгій, фактологічній манері: *Precipitation levels have exceeded the seasonal norm*. А в ролі репортера створює динамічне повідомлення, яке могло б прозвучати у новинах: *Breaking news: downpours paralyze the city's main arteries.* Таким чином, учасники вправи тренуються бачити багатошаровість мови, відчувати різницю між стилями та розвивати навички семантичної трансформації, що робить їхнє мовлення більш гнучким, виразним і контекстно доречним.

Прийом «Не переплутати дії» тренує уважність до значення фразових дієслів та їхнього відповідника у діях. Студент промовляє речення, наприклад: *I am taking off my coat*, але водночас демонструє протилежну дію – активно одягає його (*putting on*). Наступний учасник має швидко виправити цей когнітивний дисонанс, правильно назвавши дію, і водночас показати нову «помилку» для іншого студента. Таким чином створюється ланцюг комунікативних ситуацій, де кожен учасник мусить уважно співвідносити мовлення та тілесну дію, що допомагає закріпити значення фразових дієслів у живому контексті. Прийом «Зміна настрою та регістра» демонструє, як інтонація та стиль мовлення змінюють прагматику тексту. Студент читає уривок, наприклад монолог Гамлета *To be, or not to be*. За сигналом викладача він миттєво змінює регістр: від високої шекспірівської трагедії до реп-речитативу або до інтонації школяра, що

виправдовується перед директором. Така трансформація показує, що навіть незмінний текст може набувати зовсім іншого смислового забарвлення залежно від інтонації, стилю та комунікативної ситуації.

«Оповідання з різних точок зору» формує здатність миттєво змінювати ідеолект залежно від персонажа. У вправі «Гарячий стілець» один студент виступає у ролі персонажа, наприклад Джея Гетсбі, і відповідає на запитання, використовуючи офіційний дискурс. За його спиною стоїть «Тінь», яка озвучує приховані думки героя – внутрішній монолог, сповнений емоційної та деструктивної лексики. Це дозволяє побачити контраст між зовнішнім образом і внутрішнім світом персонажа. У вправі «Репортаж ЗМІ про події сюжету» студенти трансформують художній текст у публіцистичний. Наприклад, фінал трагедії «Ромео і Джульєтта» вони перетворюють на сухий поліцейський звіт або сенсаційну таблоїдну статтю.

Така діяльність показує різницю між емоційною мовою літератури та фактичною точністю журналістики, навчає адаптувати стиль до комунікативної мети. «Емпатичні питання» та «Внутрішній монолог» (сприяють глибокому зануренню у роль, коли студенти відповідають подумки, а потім озвучують приховані думки героя. Завершальний блок роботи з драматичним текстом передбачає перехід від читання до перформансу. «Читання за ролями» використовується як інструмент лінгвістичного аналізу, що дозволяє дослідити стратегії черговості реплік та контролю над розмовою. «Складання діалогу за картками» формує навички використання граматичних структур та стилістичних прийомів у діалогічному мовленні, що завершується театра-лізованим виконанням.

Методичні рекомендації щодо використання прийомів театральної педагогіки для формування комунікативної компетентності студентів-філологів ґрунтуються на розумінні того, що ефективність прийомів театральної педагогіки визначається не стільки яскравістю фінальної вистави, скільки якістю внутрішнього процесу, тобто проживання студентами навчальної ситуації у ролі. Застосування драматичних технік вимагає від викладача не лише володіння методичним інструментарієм, але й фасилітаторських навичок, що передбачають відмову від домінуючої позиції на користь спільного пошуку значень. Узагальнення досвіду використання прийомів театральної педагогіки дозволяє виокремити ключові аспекти організації занять, які забезпечують ефективність театралізованого навчання.

Процес інтеграції драматичних технік має бути чітко структурованим і включати три обов’язкові стадії: підготовчий етап, ігровий етап та етап рефлексії й реконтекстуалізації. *На підготовчому етапі* створюється «безпечний простір», що передбачає зняття фізичної та психологічної напруги. Використання розминок сприяє формуванню групової динаміки та концентрації уваги. Важливим компонентом є закладення фактологічного фундаменту через читання та дослідження тексту протягом кількох занять до початку самої гри. Це

забезпечує усвідомлене входження студентів у драматичну ситуацію та формує базу для подальшої імпровізації.

На другому етапі основним елементом є власне драматизація або імпровізація, під час якої викладач може виступати як сторонній спостерігач або активно входити в дію у ролі другорядного персонажа, спрямовуючи дискусію зсередини, не руйнуючи ігровий контекст. Важливим є акцент не лише на фактичному матеріалі, але й на почуттях, мотивації та суб'єктивних спостереженнях персонажів. У випадку великих груп доцільним є використання малих підгруп, що підвищує інтенсивність мовленнєвої практики та забезпечує залучення кожного студента.

Етап рефлексії та реконтекстуалізації є критичним моментом, коли студенти виходять із ролей та аналізують свій досвід. Рефлексія має включати самооцінку власних дій, оцінку рішень партнерів та мовленнєвий розбір. Викладач допомагає студентам усвідомити, як драматична ситуація сприяла кращому розумінню підтексту або складних граматичних конструкцій, а також формуванню навичок критичного мислення.

У системі театральної педагогіки основні принципи діяльності викладача включають емпатичне слухання, що передбачає щирий інтерес до ідей студентів та заохочення їх до ризику без страху цензури чи миттєвого виправлення помилок. Важливою є гнучкість та готовність до непередбачуваності, адже театралізація часто виходить за межі плану і потребує адаптації сценарію відповідно до спонтанних реакцій групи. Не менш значущим є принцип нормалізації незнання, який створює атмосферу, де студент не соромиться перепитати значення слова або скористатися словником під час імпровізації, сприймаючи це як природну частину навчального процесу.

Оцінювання виконання завдань для студентів-філологів має бути комплексним і не зводитися лише до акторської майстерності. Доцільно орієнтуватися на такі параметри, як комунікативна гнучкість, що проявляється у здатності підтримувати роль, реагувати на несподівані репліки партнерів та використовувати стратегії черговості реплік; лінгвістична адекватність, яка передбачає вибір лексичного регістру та граматичних структур відповідно до соціального статусу ролі; просодична відповідність, що полягає у використанні інтонації, логічних наголосів та темпу мовлення для передачі емоційного стану персонажа; а також використання доказів, коли студент обґрунтовує свої імпровізовані відповіді текстом. Важливим є застосування формувального оцінювання, коли викладач під час гри фіксує найбільш вдалі моделі та типові помилки, щоб обговорити їх на етапі рефлексії, уникаючи переривання творчого потоку.

Висновки. Інтеграція театральної педагогіки у систему професійної підготовки студентів-філологів є об'єктивною вимогою часу. Теоретичні положення, що ґрунтуються на концепціях перформативності, культуро-центричності та системного підходу, створюють надійну базу для модернізації

навчання англійської мови у вищому навчальному закладі. Практичні підходи – від психофізичного тренінгу та психогімнастики до драматизації текстів та форум-театру – забезпечують формування комплексного фахівця, який володіє не лише словом, а й емоційним впливом, комунікативною гнучкістю та здатністю до глибокої рефлексії.

Використання прийомів театральної педагогіки суттєво підвищує емоційний інтелект студентів, їхню здатність до емпатії та критичного аналізу. Це робить їх більш конкурентоспроможними та готовими до викликів сучасної школи та глобального ринку праці. Попри існуючі інституційні бар'єри, поєднання академічної філології з театральним мистецтвом відкриває нові горизонти для виховання гуманного, креативного та соціально відповідального педагога, здатного перетворити навчання на захоплюючий процес культурного співтворення.

Література

1. Schewe M. Fremdsprache inszenieren: zur Fundierung einer dramapädagogischen Lehr- und Lernpraxis. Oldenburg: Zentrum für pädogogische Berufpraxis, 1993. 447 S.

2. Schewe M., Shaw P. Towards Drama as a Method in the Foreign Language Classroom. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1993. 210 p. (Bayreuth Contributions to Glottodidactics; vol. 3).

3. Heathcote D., Bolton G. M. Drama for Learning: Dorothy Heathcote's Mantle of the Expert Approach to Education. Portsmouth: Heinemann, 1995. 216 p. (Dimensions of Drama Series).

4. Piazzoli E. Process drama: the use of affective space to reduce language anxiety in the additional language learning classroom. *Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance*. 2011. Vol. 16, № 4. P. 557-573. DOI:https://doi.org/10.1080 /13569783.2011.617104.

5. Maley A., Duff A. Drama Techniques: A Resource Book of Communication Activities for Language Teachers. 3rd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 246 p.

6. Sharp J. Drama techniques in University English Language Teaching: An Action Research Exploration. LMU München, 2024.

7. Паустовська М. В. Навчання майбутніх учителів німецької мови усного монологічного висловлювання засобами театральної педагогіки : дис. … канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2010. 358 с.

8. Глівінська О., Мирончук Н. М. Особливості адаптації студентів перших курсів до навчання у ВНЗ. *Професійна підготовка фахівців у системі неперервної освіти*: зб. наук. пр. / за заг. ред. С. С. Вітвицької, Н. М. Мирончук. Житомир, 2015. С. 209-215.

9. Кириченко С. А., Куряєва Є. Ю. Використання методу драматизації на уроках англійської мови. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 2(1). С. 218-224.

10. O'Neill C. Drama Worlds: A Framework for Process Drama. Portsmouth : Heinemann, 1995. 184 p.

11. Паршикова О. О., Паустовська М. В. Застосування прийомів театральної педагогіки у навчанні елементарного німецькомовного спілкування учнів початкової школи. *Іноземні мови*. 2020. № 2. С. 36-42. https://doi.org/10.1080/13569783.2011.617104.

References

1. Schewe, M. (1993). *Fremdsprache inszenieren: Zur Fundierung einer drama-pädagogischen Lehr- und Lernpraxis* [Staging foreign languages: Towards a foundation for drama-pedagogical teaching and learning practice]. Zentrum für pädogogische Berufpraxis.

2. Schewe, M., & Shaw, P. (1993). *Towards drama as a method in the foreign language classroom*. Peter Lang.

3. Heathcote, D., & Bolton, G. M. (1995). *Drama for learning: Dorothy Heathcote's mantle of the expert approach to education*. Heinemann.

4. Piazzoli, E. (2011). Process drama: The use of affective space to reduce language anxiety in the additional language learning classroom. *Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance*, *16*(4), 557-573. https://doi.org/10.1080/13569783.2011.617104

5. Maley, A., & Duff, A. (2005). *Drama techniques: A resource book of communication activities for language teachers* (3rd ed.). Cambridge University Press.

6. Sharp, J. (2024). *Drama techniques in University English Language Teaching: An action research exploration*. LMU München.

7. Paustovska, M. V. (2010). *Navchannia maibutnikh uchyteliv nimetskoi movy usnoho monolohichnoho vyslovliuvannia zasobamy teatralnoi pedahohiky* [Training of future German language teachers in oral monologic speech by means of theater pedagogy] (Unpublished doctoral dissertation). Kyiv.

8. Glivinska, O., & Myronchuk, N. M. (2015). Osoblyvosti adaptatsii studentiv pershykh kursiv do navchannia u VNZ [Features of adaptation of first-year students to university studies]. In S. S. Vitvytska & N. M. Myronchuk (Eds.), *Profesiina pidhotovka fakhivtsiv u systemi neperervnoi osvity – Professional Training of Specialists in the System of Continuous Education.* (pp. 209-215). Zhytomyr.

9. Kyrychenko, S. A., & Kuriaieva, Ye. Yu. (2015). Vykorystannia metodu dramatyzatsii na urokakh anhliiskoi movy [Using the method of dramatization in English lessons]. *Tavriiskyi visnyk osvity - Taurian Bulletin of Education*, *2*(1), 218-224.

10. O'Neill, C. (1995). *Drama worlds: A framework for process drama*. Heinemann.

11. Parshykova, O. O., & Paustovska, M. V. (2020). Zastosuvannia pryiomiv teatralnoi pedahohiky u navchanni elementarnoho nimetskomovnoho spilkuvannia uchniv pochatkovoi shkoly [Application of theatrical pedagogy techniques in teaching elementary German communication to primary school students]. *Inozemni movy – Foreign Languages*, (2), 36-42. https://doi.org/10.32589/1817-8510.2020.2.206584

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.091.12:37.013.43:37.015.31(71)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1710-1720

Семенюк Світлана Вадимівна аспірантка Інституту проблем виховання НАПН України, старший викладач кафедри сучасних європейських мов, Державний торговельно-економічний університет, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-3916-1448

РОЛЬ ВИКЛАДАЧА У ФОРМУВАННІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ КАНАДИ

Анотація. У статті розглядається робота викладачів канадських університетів, що спрямована на формування міжкультурної компетентності студентів. Встановлено, що для успішного оволодіння студентами міжкультурними навичками і знаннями ключовим фактором є готовність викладача моделювати власну поведінку і створювати безпечне освітнє середовище для гармонійної взаємодії і навчання студентів.

Автором проаналізовано поняття міжкультурної компетентності викладача, яке надається канадськими дослідниками. Приділено увагу моделі міжкультурної компетентності викладача, що складається з двадцяти ключових компетентностей, які поділені на три основні категорії: фундаментальні компетентності, компетентності фасилітації і компетентності щодо розробки навчальних програм.

Розглянуто роботу викладача в якості ментора, що здійснюється для залученості студентів до освітнього процесу в канадських університетах, успішного навчання студентів і гармонійного соціального життя у студентській групі, якій притаманне розмаїття культур, мов та релігій.

Визначено, що підвищення рівня міжкультурної компетентності є невід'ємною частиною професійної підготовки студентів-аспірантів в канадських університетах. Програми для розвитку міжкультурної компетентності надають можливості студентам-аспірантам покращити їх міжкультурні та міжособистісні навички.

У статті встановлено, що важливим завданням викладача в закладах вищої освіти Канади є створення безпечного освітнього середовища, що базується на довірі і вмінні слухати студентів, сприянні дискусіям із залученням різних комунікативних стилів, здатності бути гнучким і адаптуватись до змін.

Автором зроблено висновки щодо ролі викладача у формуванні міжкультурної компетентності студентів в університетах Канади, а також про необхідність використання канадського досвіду в роботі викладачів українських університетів. Зазначено, що в Канаді викладачі докладають значних зусиль для

створення освітніх програм і навчальних матеріалів, які спрямовані на освітні потреби студентів і включають різні перспективи і підходи щодо міжкультурного навчання.

Ключові слова: міжкультурна компетентність, міжкультурна компетентність викладача, міжкультурна комунікація, вища освіта, міжкультурна освіта.

Semeniuk Svitlana Vadymivna Postgraduate Student of Institute of Educational Problems of NAES of Ukraine, Senior Lecturer of the Department of Modern European Languages, State University of Trade and Economics, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-3916-1448

THE ROLE OF LECTURER IN FOSTERING INTERCULTURAL COMPETENCE AT CANADIAN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Annotation. The article examines the lecturers' work at Canadian universities aimed at developing intercultural competence of students. It has been established that for students to master intercultural skills and knowledge successfully, the key factor is lecturer's ability to model their own behaviour and create a safe learning environment for students' harmonious interaction and learning.

The author analyses the concept of intercultural teaching competence provided by Canadian researchers. Attention is paid to the model of intercultural teaching competence consisting of twenty key competencies, which are divided into three main categories: fundamental competencies, facilitation competencies and curriculum design competencies.

The work of a lecturer as a mentor is considered at Canadian universities, carried out for students' engagement in the educational process, successful student learning and harmonious social life in a student group characterized by diversity of cultures, languages and religions.

It is determined that increasing the level of intercultural competence is an integral part of the professional training of postgraduate students at Canadian universities. Programs for the development of intercultural competence provide opportunities for postgraduate students to improve their intercultural and interpersonal skills.

The article establishes that an important task of a lecturer in Canadian higher education institutions is to create a safe educational environment based on trust and good listening, promote discussions involving different communicative styles, and the ability to be flexible and adapt to changes.

The author draws conclusions about the lecturers' role in the formation of intercultural competence of students at Canadian universities as well as the need to use Canadian experience in the work of lecturers at Ukrainian universities. It is noted that in Canada instructors make significant efforts to create educational programs and

teaching materials aimed at the educational needs of students and include different perspectives and approaches to intercultural learning.

Keywords: intercultural competence, intercultural teaching competence, intercultural communication, higher education, intercultural education.

Постановка проблеми. Формування міжкультурної компетентності студентів є важливою частиною роботи викладачів в університетах Канади, що спричинено розмаїттям канадського освітнього середовища та канадського суспільства в цілому. Для ефективної взаємодії студентів в міжкультурному середовищі студенти мають засвоїти навички та знання, що складають міжкультурну компетентність і в подальшому допоможуть конкурувати їм на ринку праці, стануть доповненням до їх професійних знань. Стратегії вирішення конфліктів, можливість неупередженого ставлення до людей, які відрізняються, здатність слухати і критично мислити, вміння обговорювати проблеми на засадах поваги і толерантності є основою для подальшої успішної побудови кар'єри студентів в сфері економіки, освіти, політики і права.

Для оволодіння студентами зазначеними навичками і знаннями ключовим фактором є готовність викладача моделювати власну поведінку, демонструвати вищезгадані навички власним прикладом, створювати безпечне освітнє середовище для гармонійної взаємодії і навчання студентів. При цьому, викладач особисто має розуміти як відмінності між людьми впливають на цінності і поведінку, аналізувати і розширювати власний світогляд, розвивати необхідні навички для успішної міжкультурної взаємодії, володіти навичками активного слухання і критичного мислення, мати здатність викликати допитливість і зацікавленість студентів у вивченні інших культур, створювати необхідні умови для позитивної взаємодії, навчати студентів сприймати інші точки зору без осуду, а також, вважати різні точки зору джерелом збагачення спільної роботи в студентській групі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідність участі викладача у формуванні міжкультурної компетентності студентів досліджувалась канадськими науковцями Н. Дімітров і А. Хак через модель міжкультурної компетентності викладача. Крім того, Н. Дімітров, Д. Доусон, К. Олсен, К. Медоуз аналізували проблему формування міжкультурної компетентності студентів-аспірантів в аспекті їх професійної практики в якості асистентів викладачів. Важливість включення міжкультурної компетентності до освітніх програм аналізувалась канадськими дослідниками Л. Бердал, К. Маквеб, С. Лопез-Рока, Е. Аревало-Гуереро щодо міжкультурної комунікації і включення міжкультурних навичок до освітніх програм; А. Грін, А. Талуссі, С. Ераіс, С. Каірнс, Д. Брукнер досліджували міжкультурну компетентність з точки зору побудови інклюзивного освітнього середовища університету. Е. Букнер, С. Клерк, А. Мароквін, І. Джанг вивчали впровадження принципів справедливості, розмаїття та інклюзії в освітньому середовищі; М. Калдер, М. Ріхтер,

Ю. Мао, К. Кованс-Бернс, Р. Могале, М. Данко досліджували питання інтеграції міжнародних студентів в освітнє середовище канадських університетів. Наукові здобутки канадських дослідників у сфері формування міжкультурної компетентності викладачів містять цінний досвід впровадження міжкультурних знань в педагогічні практики і освітні програми. Зазначений досвід може бути використаний в сфері професійного розвитку викладачів, що працюють в національних закладах вищої освіти, а також для розробки або доповнення освітніх програм українських університетів, а тому потребує комплексного аналізу і узагальнення.

Мета статті – дослідити та узагальнити канадський досвід щодо ролі викладача у формуванні міжкультурної компетентності студентів в закладах вищої освіти Канади.

Виклад основного матеріалу. Робота викладачів канадських університетів вимагає постійного розвитку і вдосконалення міжкультурних навичок, що обумовлено процесом інтернаціоналізації вищої освіти Канади, прагненням залучити до країни велику кількість іноземних студентів, які опановують різноманітні професії в сфері бізнесу, інженерії, права, гуманітарних наук, тощо. Знання і навички, що складають міжкультурну компетентність є невід'ємною частиною освітніх програм університетів Канади, а також предметом уваги і досліджень канадських вчених. Необхідність впровадження зазначених навичок в освітні програми призводить до того, що й самі викладачі повинні розвивати ці навички протягом життя [1].

Формування міжкультурної компетентності викладачів, їх готовність працювати в різноманітному середовищі, що включає представників різних культур, релігій, соціальних груп, тощо, сприяє благополуччю студентів в освітньому середовищі, безпеці та інклюзії освітнього процесу. За даними звіту Канадського бюро з міжнародної освіти The Student Voice за 2023 рік, студенти, в основному, погоджувались, що заклади вищої освіти, де вони навчаються, їх факультети та адміністративний персонал, визнавали їх академічні та особисті потреби, ставились до них з повагою, були привітними та поводились поважно зі студентами.

Наступні показники, що характеризують безпеку, благополуччя та інклюзію канадських університетів, зросли у 2023 році, порівняно з 2021 роком, і відповідно склали: почуття, що тебе цінують як особистість – 66% студентів у 2021 році та 70% у 2023 році (зростання на 4%); почуття приналежності – 70% студентів у 2021 році та 73% у 2023 році (зростання показника на 3%); відчуття поважного ставлення – 83% у 2021 році та 85% у 2023 році (зростання на 2%), почуття залученості до факультету – 79% у 2021 році та 82% у 2023 році (зростання на 3%); почуття залученості до академічних досліджень або навчальних груп – 72% у 2021 році та 65% у 2023 році (зростання на 5%), залученість до громади – 57% у 2021 році та 65% у 2023 році (зростання на 8%) [2, С.26]. Дані звіту також свідчать про те, що 67% респондентів впевнені в тому,

що університети будуть вживати необхідних заходів для вирішення проблем щодо дискримінації [2, С.29].

На нашу думку, в канадських дослідженнях найбільш комплексно поняття міжкультурної компетентності викладача визначають науковиці Н. Дімітров і А. Хак: по-перше, це здатність викладачів підтримувати навчання студентів, які відрізняються щодо мови, культури, соціальної групи, або іншим чином, від викладача або один від одного в аспекті широкого визначення цих відмінностей, що сприймаються іншими; і по-друге, це здатність ефективно залучати студентів до глобального навчання [3, С.3]. Міжкультурно-компетентні викладачі здатні долати міжкультурні, мовні та інші відмінності, допомагають студентам успішно спілкуватись в різних культурах і дисциплінах, встановлювати значущі стосунки для покращення навчання і сприяння залученню студентів. Дослідниці зазначають, що викладачам потрібно не тільки бути здатними самим ефективно спілкуватись у міжкультурних ситуаціях, але також моделювати ефективну міжкультурну взаємодію і спрямовувати студентів у міжкультурному розвитку за допомогою зворотного зв'язку і взаємодії в аудиторії [3, С.5-6].

Модель міжкультурної компетентності викладача, яку запропонували Н. Дімітров і А. Хак, складається з двадцяти ключових компетентностей, які поділені на три основні категорії, а саме: фундаментальні компетентності, що зосереджені на само-усвідомленні викладача і здатності моделювати міжкультурну компетентність для студентів; компетентності фасилітації, що дозволяють викладачу взаємодіяти зі студентами та заохочувати взаємодію між студентами з повагою до розмаїття; компетентності щодо розробки навчальних програм, що дозволяють викладачу створювати навчальні матеріали з міжкультурного навчання та впроваджувати його компоненти в освітню діяльність, обговорювати питання соціальної справедливості [3, С.4].

Згадані вище дослідниці зазначають, що міжкультурно-компетентний викладач повинен мати знання і усвідомлення існування культурних відмінностей без обов'язкового глибокого знання окремих культур, і усвідомлювати обмеження своїх знань культури. Це дозволяє викладачам створювати атмосферу відкритості в аудиторіях, визнавати внесок студентів, які володіють цими знаннями, у навчання. Таким чином, викладачі і студенти можуть працювати разом як спільнота, що включає нові перспективи, які не були передбачені освітньою програмою [3, С.6]. Необхідно зазначити, що згідно моделі міжкультурної компетентності викладача канадських дослідниць Н. Дімітров і А. Хак, міжкультурно-компетентний викладач здатен передбачати, цінувати і приймати відмінності між студентами, а також відмінності у способах навчання для того, щоб створювати безпеку і довіру. Таким чином, ефективний викладач очікує зустріти розмаїття поглядів, знань, минулого досвіду і вважає це перевагою, а не недоліком. Крім того, він моделює і заохочує бачення різних точок зору під час навчання, допомагає студентам справлятись з невизначеністю у дослідженні відмінностей [3, С.8-9].

Як свідчать канадські дослідження [4, С.7] найбільш характерними компонентами, що часто використовуються викладачами при роботі зі студентами, є компетентності фасилітації, а саме: фасилітація дискусій між студентами з різними комунікативними стилями і заохочення взаємодії у різноманітних аудиторіях. Компетентності фасилітації включають навички, що дозволяють визнавати освітні потреби студентів, будувати спільноту, заохочують активне навчання в аудиторії. Вони, також, включають надання зворотного зв'язку різними способами, пристосування повідомлень до аудиторій з різними мовними рівнями, визнання бар'єрів, з якими можуть стикатись студенти в аудиторії під час навчання, створення можливостей для парного навчання і взаємодії студентів різного походження, побудова і спрямування відносин між студентами, які мають різне сприйняття авторитетності, робота в якості ментора під час переходу студента до нової культури або дисципліни [3, С.12].

Поширеною практикою в канадських університетах є робота викладача в якості ментора, що сприяє залученості студентів до освітнього процесу, успішного навчання і гармонійного соціального життя у студентській групі, якій притаманне розмаїття культур, мов та релігій. Виконання функції ментора передбачає володіння достатніми навичками і здібностями щодо визначення власної позиції в аудиторії, здатність реагувати на зміни, створювати інклюзивне освітнє середовище для ефективної і позитивної взаємодії, сприяти діалогу на засадах поваги до відмінностей, мати достатньо знань і досвіду для розробки відповідних програм, видів навчальної діяльності та вибору матеріалів для навчання, що створюється з оглядом на відмінності у культурі, релігії, соціальному статусі, тощо.

Звернемо увагу на те, що робота викладача в якості ментора за А. Стірлінг, Дж. Керр, Дж., Банвел, А. Херон, спрямована на три основні сфери. По-перше, це підтримуюче навчання, коли ментори думають про сфери навчання для студентів, допомагають планувати навчальну діяльність, задають запитання для розуміння рівня навчання студентів, надають конструктивні відгуки. По-друге, це побудова відносин, коли ментори сприяють навчанню, будучи терплячими, відкритими, чуйними, дозволяють студентам відчувати, що їх цінують, а також, що вони знаходяться в безпеці. Викладач в якості ментора розвиває впевненість і компетентність студента.

По-третє, це моделювання ролі, коли ментори моделюють цінності і поведінку на робочому місці, потенційно формують подальше навчання і розвиток студента. Важливими якостями ментора в позитивних стосунках студента і ментора є відкритість, обізнаність, навички ефективної комунікації і активного слухання, впевненість. Ментори мають здатність заохочувати командну роботу, виховувати позитивне ставлення у професійному середовищі, сприяють рефлексії, заохочують ризик і підтримують перехід від теорії до практики [5, С.55].

Зазначимо, що Н. Дімітров, А. Хак відносять менторство до компетентностей фасилітації викладача і особливо відзначають необхідність менторства під час адаптації студентів до нових культур і при переході до вивчення дисциплін. Вони вказують на те, що для соціалізації студентів до норм академічної культури потрібні чіткі інструкції. Ці інструкції включають стратегії, такі як уточнення щодо письмових стилів, що є специфічними для різних дисциплін, уточнення щодо процесів досліджень і критичного мислення, чітке пояснення критеріїв оцінки студентам. Такі підходи допоможуть студентам ознайомитись з новими академічними нормами при переході до вивчення нових дисциплін [3, С.12].

Привертають увагу практичні поради для комунікації менторів зі студентами, що надані канадськими дослідниками А. Стірлінг, Дж. Керр, Дж., Банвел, А. Херон, серед яких, на нашу думку, найважливішими є: говорити зі студентами про рівень їх комфорту, використовуючи різні методи комунікації, надавати різні можливості для комунікації, пояснювати студентам, які стилі комунікації ефективні в різних ситуаціях, надавати постійний зворотній зв’язок студентам щодо їх прогресу [5, С.57].

Робота викладачів в закладах вищої освіти Канади спрямована на формування безпечного освітнього середовища, що підтверджується політиками і стратегіями діяльності канадських університетів. Освітня організація Universities Canada зазначає, що університети докладають значних зусиль, щоб студенти будь-якого походження, ідентичності та з будь-яким життєвим досвідом відчували себе прийнятими та залученими з метою створення безпечного освітнього середовища. Керівництво та співробітники університетів прагнуть зробити університетський простір більш гостинними, інклюзивним, справедливим та доступним по всій країні [6, с. 1].

В канадських університетах підвищення рівня міжкультурної компетентності є невід’ємною частиною професійної підготовки студентів-аспірантів, які під час викладацької практики працюють асистентами викладачів. Програми для розвитку міжкультурної компетентності надають можливості студентам-аспірантам покращити їх міжкультурні та міжособистісні навички. Під час зазначених програм студенти-аспіранти часто виступають з презентаціями і отримують зворотній зв'язок щодо їх виконання. Вони залучаються до спільного навчання зі своїми колегами різного культурного походження, які володіють різними мовами, а також з викладачами різних дисциплін. Міжкультурно-компетентні викладацькі стратегії дозволяють студентам-аспірантам, які працюють в якості асистентів викладачів, використовувати культурні відмінності як можливості для навчання і уникати непорозумінь зі студентами. Коли студенти-аспіранти викладають, вони слугують рольовими моделями для студентів-бакалаврів своєї групи. Моделювання відкритості до різних точок зору допомагає студентам розвивати бачення з позиції інших, створення інклюзивного середовища дозволяє студентам поділитись різними точками зору і випробувати

основні підходи до досліджень. Крім того, асистенти викладачів можуть заохочувати когнітивну гнучкість і критичне мислення [7, с. 88].

Здатність моделювати і заохочувати навички бачення з позиції інших зазначається дослідницями Н. Дімітров і Д. Деардорфф як одна з фундаментальних компетентностей глобально-залученого викладача. Під час навчання викладачів, ефективне бачення з позиції інших починається з розуміння досвіду різноманітних студентів в аудиторії і адаптації навчальної діяльності до потреб студентів, яким притаманний широкий спектр відмінностей, в тому числі мовних, культурних, відмінностей в соціально-економічному статусі, здібностей, нейро-розмаїття, обдарованості, і потреб ментального здоров'я.

Міжкультурно-компетентні викладачі очікують і приймають відмінності у потребах студентів і способах їх навчання для створення культурної безпеки і довіри, моделюють як використовувати неупереджену мову для опису відмінностей. Вони чітко усвідомлюють культурні і дисциплінарні ідентичності, а також свою позицію в аудиторії [8, с. 15].

К. Маквеб, С. Лопез-Рока, Е. Аревало-Гуереро наголошують на тому, що, міжкультурна компетентність - це подорож, процес і поєднання численних життєвих переживань, які впливають на особистий і професійний розвиток. Чим більш міжкультурно-компетентними ви стаєте, тим краще ви розумієте світ навколо себе. Дізнаючись про інших людей, ви нічого не втрачаєте, а отримуєте, ви знаходите способи цінувати людей і зберігати культури. Вам не потрібно чекати, щоб сталась якась подія або з'явилась можливість бути залученим в іншу культуру, або того, щоб прийшов хтось і розказав про свій досвід міжкультурної взаємодії. Всередині будь-якої культури може бути щось нове, цікаве, можна почути щось незрозуміле або важке для осмислення, але все це частина розвитку вашого розуміння інших людей, а також частина вашої допомоги іншим навчитись цінувати відмінності та різноманітний життєвий досвід [9].

Як зазначають дослідники Б. Хал, Дж. Куліг, К, Торпе, Канада стає все більш культурно-різноманітною. Це ставить проблеми перед освітянами щодо підготовки освітніх програм і навчальної діяльності, що відповідають потребам культурно-різноманітних студентів. Мультикультурні освітні програми надають студентам можливості дізнаватись про різні культури і розширювати перспективи щодо світу, в якому вони живуть. Визначення підходів до міжкультурної освіти, а також бар'єрів для міжкультурної освіти є одним з найважливіших аспектів, настільки ж критичним у визначенні як добре підготовані професори, які взаємодіють і навчають людей з різних культур [10, с. 107].

Звернемо увагу, що Н. Дімітров, А. Хак пропонують використання моделі міжкультурної компетентності викладача як інструменту індивідуальної або групової рефлексії. Використовуючи модель для індивідуальної рефлексії, викладачі можуть визначити компоненти моделі, які привносять цінний вклад до їх сильних сторін як освітян і визначають цілі для покращення їхніх практик. При

використанні зазначеної моделі як інструменту групової рефлексії, академічні спільноти можуть працювати для визначення компонентів моделі, що є найбільш релевантними до певної дисципліни і поділитись найбільш ефективними стратегіями, наприклад, учасники можуть поділитись прикладами їх успішних або проблемних викладацьких ситуацій і працювати з групою над розробкою стратегій щодо інклюзивної міжкультурно-компетентної фасилітації у таких ситуаціях [3, С.14].

Висновки. Узагальнюючи канадські дослідження, доходимо висновку, що роль викладача у формуванні міжкультурної компетентності студентів в закладах вищої освіти Канади полягає у моделюванні міжкультурно-ефективної поведінки для студентів, заохочення неупереджених підходів до дослідження відмінностей серед студентів, розвитку навичок студентів бачити з позиції інших та критичного мислення. Моделювання зазначеної поведінки викладачем сприяє заохоченню студентів до міжкультурної взаємодії, ефективному виконанню проєктів, навчає цінувати відмінності між людьми, розвиває усвідомлення студентами власних культурних цінностей і свого місця у світі, спонукає до аналізу різних моделей поведінки і адаптації власного комунікативного стилю до різноманітних життєвих і професійних ситуацій.

Крім того, важливим завданням викладача в закладах вищої освіти Канади є створення безпечного освітнього середовища, що базується на довірі і вмінні слухати, сприянні дискусіям із залученням різних комунікативних стилів, здатності бути гнучким і адаптуватись до змін. Створення безпечного середовища вимагає від викладача усвідомлення того факту, що відмінності студентів щодо їх культурного походження, соціального статусу, мови або релігії є цінним внеском у студентський колектив і надає багато можливостей для розвитку, пізнання, успішного навчання і майбутньої професійної діяльності студентів. Визнання цього навчає приймати і цінувати відмінності без упередженого ставлення або стереотипів.

Слід зазначити, що поширеною практикою в канадських університетах є виконання викладачем функцій ментора для побудови позитивних відносин у студентській групі, в якій взаємодіють студенти різного культурного походження, соціальних груп, релігій, тощо. Робота ментора передбачає наявність у викладача таких якостей як відкритість, обізнаність, впевненість і допитливість, навичок ефективної комунікації і активного слухання.

Аналіз канадських наукових джерел дозволяє зробити висновок про те, що викладачі докладають значних зусиль для створення освітніх програм і навчальних матеріалів, які спрямовані на освітні потреби студентів і включають різні перспективи і підходи щодо міжкультурного навчання, дозволяють студентам оволодівати навичками ефективної міжкультурної комунікації, досліджувати відмінності і практикувати вміння бачити різні точки зору. Гнучкість існуючої системи оцінювання дозволяє викладачам враховувати культурні та інші відмінності і адаптуватись до різних стилів навчання студентів.

В сучасних умовах трансформації освітнього простору України, що супроводжуються вимушеною міграцією, посиленням культурного, мовного та соціального розмаїття академічних груп, зазначені вище педагогічні практики і стратегії можуть стати цінною складовою у професійній підготовці викладачів закладів вищої освіти України і доповнити національні освітні програми необхідними навичками для студентів, що сприяють ефективній взаємодії, розумінню відмінностей і успішній побудові кар'єри студентів в майбутньому.

Література:

1. Berdhal L. Why Universities Need to Include Intercultural Skill Development in Curricula. University Affairs. URL: https://universityaffairs.ca/career-advice/why-universities-need-to-include-intercultural-skill-development-in-curricula/ (Last accessed: 17.02.2026)

2. Canadian Bureau for International Education. The Student Voice. *National Results of the 2023 CBIE International Student Survey*. 2023. URL: https://cbie.ca/wp-content/uploads/2024/10/2023-ISS-the-student-voice.pdf (Last accessed: 04.02.2026)

3. Dimitrov N., Haque A. Intercultural teaching competence: a multi-disciplinary model for instructor reflection. Intercultural Education. 2016. DOI: http://dx.doi.org/10.1080/14675986.2016.1240502

4. Dimitrov, N. & Haque, A. Pérez, G. M. G. & Rojas-Primus, C. (Eds.) *Promoting Intercultural Communication Competencies in Higher Education.* 2016. (pp. 89-119). IGI Global: Hershey, PA. URL: https://uwo.scholaris.ca/server/api/core/bitstreams/d43596ec-aab5-46b9-8776-c7168e9c57bd/content (Last accessed: 04.02.2026)

5. Stirling A., Kerr G., Banwell J., McPherson E., Heron A. A practical guide for work-integrated learning: Effective practices to enhance the educational quality of the structured work experience offered through Colleges and Universities. *Higher Education Quality Council of Ontario/Education and Work Ontario.* 2016. URL: https://heqco.ca/wp-content/uploads/2020/03/HEQCO_WIL_Guide_ENG_ACC.pdf (Last accessed: 04.02.2026)

6. Universities Canada. Equity, Diversity and Inclusion at Canadian Universities. Universities Canada's 2022 survey on equity, diversity and inclusion. URL: https://univcan.ca/wp-content/uploads/2024/09/UC-2023-EDI-Report_EN_FA_Web.pdf (Last accessed: 17.02.2026)

7. Dimitrov N., Dawson D. L., Olsen K., Meadows K. N.. "Developing the Intercultural Competence of Graduate Students" *Centre for Teaching and Learning Publications*. 2. 2014. URL: https://ir.lib.uwo.ca/ctlpub/2 (Last accessed: 04.02.2026)

8. Dimitrov, N. & Deardorff, D. Intercultural Competence as the Core to Developing Globally Engaged Teachers. *In C.Ullom and Gulfer, N. (Eds.) At School in the World: Developing Globally Engaged Teachers.* 2023. (pp 3-27). Rowman & Littlefield.

9. Arévalo-Guerrero E., Lopez-Rocha S., McWebb Ch., University of Waterloo. Advancing Intercultural Competence for Global Learners. Open-source modules for developing intercultural competence. URL: https://ecampusontario.pressbooks.pub/interculturalcompetence/ (Last accessed: 18.02.2026)

10. Hall, B. L., Kulig, J. C., Thorpe, K., & Pfeutl, L. Understanding and Application of Culturally Diverse Issues Within University Settings. *Canadian Journal of Higher Education*. *28*(1). 105–128. 1998. DOI: https://doi.org/10.47678/cjhe.v28i1.183313

References:

1. Berdhal L. Why Universities Need to Include Intercultural Skill Development in Curricula. University Affairs. URL: https://universityaffairs.ca/career-advice/why-universities-need-to-include-intercultural-skill-development-in-curricula/ (Last accessed: 17.02.2026)

2. Canadian Bureau for International Education. The Student Voice. *National Results of the 2023 CBIE International Student Survey.* 2023. URL: https://cbie.ca/wp-content/uploads/2024/10/2023-ISS-the-student-voice.pdf (Last accessed: 04.02.2026)

3. Dimitrov N., Haque A. Intercultural teaching competence: a multi-disciplinary model for instructor reflection. Intercultural Education. 2016. DOI: http://dx.doi.org/10.1080/14675986.2016.1240502

4. Dimitrov, N. & Haque, A. Pérez, G. M. G. & Rojas-Primus, C. (Eds.) *Promoting Intercultural Communication Competencies in Higher Education.* 2016. (pp. 89-119). IGI Global: Hershey, PA. URL: https://uwo.scholaris.ca/server/api/core/bitstreams/d43596ec-aab5-46b9-8776-c7168e9c57bd/content (Last accessed: 04.02.2026)

5. Stirling A., Kerr G., Banwell J., McPherson E., Heron A. A practical guide for work-integrated learning: Effective practices to enhance the educational quality of the structured work experience offered through Colleges and Universities. *Higher Education Quality Council of Ontario/Education and Work Ontario.* 2016. URL: https://heqco.ca/wp-content/uploads/2020/03/HEQCO_WIL_Guide_ENG_ACC.pdf (Last accessed: 04.02.2026)

6. Universities Canada. Equity, Diversity and Inclusion at Canadian Universities. Universities Canada's 2022 survey on equity, diversity and inclusion. URL: https://univcan.ca/wp-content/uploads/2024/09/UC-2023-EDI-Report_EN_FA_Web.pdf (Last accessed: 17.02.2026)

7. Dimitrov N., Dawson D. L., Olsen K., Meadows K. N.. "Developing the Intercultural Competence of Graduate Students" *Centre for Teaching and Learning Publications*. 2. 2014. URL: https://ir.lib.uwo.ca/ctlpub/2 (Last accessed: 04.02.2026)

8. Dimitrov, N. & Deardorff, D. Intercultural Competence as the Core to Developing Globally Engaged Teachers. *In C.Ullom and Gulfer, N. (Eds.) At School in the World: Developing Globally Engaged Teachers.* 2023. (pp 3-27). Rowman & Littlefield.

9. Arévalo-Guerrero E., Lopez-Rocha S., McWebb Ch., University of Waterloo. Advancing Intercultural Competence for Global Learners. Open-source modules for developing intercultural competence. URL: https://ecampusontario.pressbooks.pub/interculturalcompetence/ (Last accessed: 18.02.2026)

10. Hall, B. L., Kulig, J. C., Thorpe, K., & Pfeutl, L. Understanding and Application of Culturally Diverse Issues Within University Settings. *Canadian Journal of Higher Education*. *28*(1). 105–128. 1998. DOI: https://doi.org/10.47678/cjhe.v28i1.183313

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 37.015.3:159.9:37.011.3–051

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1721-1731

Скрипник Сергій Васильович кандидат педагогічних наук, доцент кафедри екології та біологічної освіти Хмельницького національного університету, https://orcid.org/0000–0002–9296–9745

Рибак Віктор Валерійович кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри екології та біологічної освіти Хмельницького національного університету. https://orcid.org/0000-0003-3430-2704

Казімірова Людмила Павлівна кандидат біологічних наук, доцент кафедри екології та біологічної освіти Хмельницького національного університету, https://orcid.org/0000-0001-5063-8764,

Шевченко Сергій Миколайович кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри екології та біологічної освіти Хмельницького національного університету. https://orcid.org/0000-0001-7558-255X

Міронова Наталія Геннадіївна доктор сільськогосподарських наук, професор кафедри екології та біологічної освіти Хмельницького національного університету. https://orcid.org/0000-0002-6214-0805

ПСИХОЛОГІЧНА СТІЙКІСТЬ ТА ЕФЕКТИВНА КОМУНІКАЦІЯ ПРИ ВИКЛАДАННІ ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН В УМОВАХ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

Анотація. Стаття присвячена комплексному аналізу проблеми забезпечення психологічної стійкості та ефективної комунікації в процесі викладання природничих дисциплін (біологія, екологія, хімія, фізика, основи здоров'я) в умовах кризових ситуацій (воєнний стан, пандемічні загрози, надзвичайні події, соціально–економічна нестабільність, інформаційна турбулентність).

Актуальність дослідження зумовлена трансформацією освітнього середовища під впливом тривалих стресогенних чинників, що змінюють характер педагогічної взаємодії, підвищують рівень психоемоційного напруження та актуалізують потребу в нових професійних компетентностях педагога.

Обґрунтовано, що в кризових умовах викладач природничих дисциплін виконує не лише дидактичну, а й стабілізуючу, фасилітаційну та психопідтримувальну функції, виступаючи чинником формування безпечного освітнього простору. Доведено необхідність розвитку в учасників освітнього процесу навичок емоційної саморегуляції, стресостійкості, толерантності до

невизначеності, критичного мислення та ненасильницької комунікації як передумови збереження психічного здоров'я та академічної результативності.

Проаналізовано сучасні наукові підходи до трактування феномену психологічної стійкості як інтегративної характеристики особистості, що включає емоційний, когнітивний, поведінковий і мотиваційно–ціннісний компоненти. Визначено, що емоційний компонент забезпечує здатність до регуляції афективних реакцій; когнітивний – гнучкість мислення й раціональну переоцінку стресових подій; поведінковий – реалізацію конструктивних стратегій подолання труднощів; мотиваційний – збереження професійної спрямованості та смислової опори. Підкреслено роль комунікативної компетентності викладача як системоутворювального чинника стабілізації освітнього середовища, що реалізується через емпатію, структурованість повідомлень, прозорість вимог і конструктивний зворотний зв'язок. Окреслено специфіку викладання природничих дисциплін у кризовому контексті, що пов'язана з необхідністю науково обґрунтованого пояснення явищ, пов'язаних із біологічними загрозами, екологічними ризиками, впливом стресу на організм людини, а також із формуванням наукової картини світу та інформаційної стійкості особистості. Наголошено на важливості інтеграції міждисциплінарного підходу, цифрових технологій і прикладної спрямованості навчального змісту.

Запропоновано комплекс практичних педагогічних стратегій підтримки психологічного благополуччя здобувачів освіти, зокрема впровадження елементів соціально–емоційного навчання, використання рефлексивних технік, створення психологічно безпечного комунікативного простору, застосування інтерактивних методів («Коло підтримки», «Барометр емоцій», «Метод відкритих запитань», «Дискусійна панель»), а також адаптацію змісту природничих дисциплін до реалій кризового контексту.

У висновках підкреслено, що психологічна стійкість та ефективна комунікація є ключовими умовами збереження якості природничої освіти в кризових ситуаціях і важливими складниками професійної компетентності сучасного педагога, здатного забезпечувати академічну успішність і психологічну безпеку учасників освітнього процесу.

Ключові слова: психологічна стійкість, ефективна комунікація, природничі дисципліни, кризові ситуації, стресостійкість, соціально–емоційне навчання, педагогічна взаємодія, професійна компетентність педагога.

Skrypnyk Sergii candidate of pedagogical sciences, Associate Professor of Ecology and Biological Education of Khmelnytskyi National University. https://orcid.org/0000–0002–9296–9745.

Rybak Viktor, PhD in Agricultural Sciences, Associate Professor of the Department of Ecology and Biological Education, Khmelnytskyi National University. https://orcid.org/0000-0003-3430-2704

Kazimirova Liudmyla PhD in Biological Sciences, Associate Professor of the Department of Ecology and Biological Education, Khmelnytskyi National University. https://orcid.org/0000-0001-5063-8764

Shevchenko Sergii PhD (Agricultural Sciences), Associate Professor, Department of Ecology and Biological Education, Khmelnytskyi National University, https://orcid.org/0000-0001-7558-255X

Mironova Nataliia Doctor of Agricultural Sciences, Professor Department of Ecology and Biological Education, Khmelnytskyi National University,. https://orcid.org/0000-0002-6214-0805

PSYCHOLOGICAL RESILIENCE AND EFFECTIVE COMMUNICATION IN TEACHING NATURAL SCIENCES UNDER CRISIS CONDITIONS

Abstract. The article presents a comprehensive analysis of the problem of ensuring psychological resilience and effective communication in the process of teaching natural science disciplines (Biology, Ecology, Chemistry, Physics, Health Education) under crisis conditions (martial law, pandemic threats, emergency situations, socio-economic instability, and informational turbulence). The relevance of the study is determined by the transformation of the educational environment under the influence of prolonged stress-inducing factors that alter the nature of pedagogical interaction, increase psycho-emotional tension, and actualize the need for new professional competencies of teachers.

It is substantiated that in crisis contexts, a natural science teacher performs not only a didactic function but also stabilizing, facilitative, and psycho-supportive roles, acting as a key factor in shaping a safe educational environment. The necessity of developing emotional self-regulation skills, stress resilience, tolerance to uncertainty, critical thinking, and nonviolent communication among participants in the educational process is emphasized as a prerequisite for maintaining mental well-being and academic effectiveness.

The study analyzes contemporary scientific approaches to understanding psychological resilience as an integrative personal characteristic that includes emotional, cognitive, behavioral, and motivational-value components. The emotional component ensures regulation of affective reactions; the cognitive component reflects flexibility of thinking and rational reappraisal of stressful events; the behavioral component involves constructive coping strategies; and the motivational component supports professional commitment and value-based orientation. The role of teachers' communicative competence is defined as a system-forming factor in stabilizing the educational environment through empathy, clarity and structure of explanations, transparency of requirements, and constructive feedback. The specific features of teaching natural sciences in crisis conditions are outlined, particularly the necessity of

scientifically grounded explanation of phenomena related to biological threats, environmental risks, the impact of stress on the human body, and the formation of a scientific worldview and informational resilience. The importance of integrating interdisciplinary approaches, digital technologies, and practice-oriented content is highlighted.

The article proposes a set of practical pedagogical strategies aimed at supporting students' psychological well-being, including the implementation of social-emotional learning elements, reflective practices, the creation of a psychologically safe communicative space, and the use of interactive methods ("Circle of Support," "Emotion Barometer," "Open Question Method," "Discussion Panel"), as well as the adaptation of natural science content to the realities of crisis contexts.

The conclusions emphasize that psychological resilience and effective communication are key conditions for maintaining the quality of natural science education in crisis situations and essential components of modern teachers' professional competence, ensuring both academic achievement and psychological safety within the educational process.

Keywords: psychological resilience, effective communication, natural science disciplines, crisis situations, stress resistance, social-emotional learning, pedagogical interaction, teacher professional competence.

Постановка проблеми. Сучасна система освіти функціонує в умовах постійних соціальних, політичних та економічних трансформацій. Воєнні дії, пандемії, інформаційні перевантаження, техногенні катастрофи та екологічні загрози створюють тривале психоемоційне напруження як для педагогів, так і для здобувачів освіти. У таких умовах освітній процес набуває не лише навчального, а й психопідтримувального значення.

Особливої актуальності проблема набуває у сфері викладання природничих дисциплін, адже їх зміст часто безпосередньо пов'язаний із темами життя і здоров'я людини, екологічної безпеки, біологічних загроз, катастроф, що можуть викликати додаткову тривожність. Водночас саме природничі науки формують наукову картину світу, здатність до раціонального аналізу інформації та критичного мислення, що є важливими ресурсами подолання кризових явищ.

Таким чином, виникає потреба у науковому осмисленні та методичному забезпеченні процесу формування психологічної стійкості й ефективної комунікації в освітньому середовищі під час викладання природничих дисциплін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні роки позначилися зростаючим інтересом науковців до проблеми психологічної стійкості та ефективної комунікації як ключових чинників професійної діяльності педагога в умовах кризових ситуацій. Вітчизняні дослідники (С. Максименко [1], О. Богачева [2], Н. Пов'якель [3]) наголошують на тому, що психологічна стійкість є інтегративною властивістю особистості, яка забезпечує здатність зберігати внутрішню рівновагу, продуктивність і адекватність поведінки в

умовах стресу. Зокрема, С. Максименко визначає психологічну стійкість як системне утворення, що включає емоційний, когнітивний і вольовий компоненти, які забезпечують адаптацію особистості до складних життєвих обставин [1]. О. Богачева розглядає стійкість як професійно значущу якість педагога, що проявляється у здатності регулювати власні емоції та підтримувати стабільність освітнього процесу навіть за умов зовнішньої нестабільності [2].

Значну увагу дослідники приділяють також проблемі педагогічної комунікації в кризових умовах. І. Бех [4] підкреслює, що гуманістично орієнтована взаємодія між учасниками освітнього процесу є передумовою формування довіри та психологічної безпеки. Н. Волкова [5] акцентує на тому, що комунікативна компетентність педагога включає здатність до емпатії, активного слухання та конструктивного зворотного зв'язку, що особливо актуально в умовах підвищеної тривожності здобувачів освіти. Водночас Л. Карамушка [6] наголошує на необхідності розвитку стресостійкості педагогів як складника професійного здоров'я та профілактики емоційного вигорання.

У контексті освіти в умовах воєнного стану українські дослідники (О. Овчарук [7], О. Савченко [8]) відзначають важливість створення безпечного освітнього середовища, що поєднує академічну складову з психосоціальною підтримкою. Вони підкреслюють, що викладання природничих дисциплін у кризових умовах повинно враховувати підвищений рівень тривожності здобувачів освіти та потребу у формуванні науково обґрунтованої картини світу.

У зарубіжному науковому просторі проблема психологічної стійкості розглядається системно та міждисциплінарно. S. Southwick і D. Charney [9] визначають resilience як динамічний процес адаптації до стресових обставин, що може бути розвинений через формування позитивного мислення, соціальної підтримки та здатності до смислотворення. Дослідження P. Ungar [10] розширюють це розуміння, акцентуючи увагу на соціальному контексті формування стійкості та ролі освітніх інституцій як ресурсного середовища.

У сфері педагогіки J. Jennings і M. Greenberg [11] доводять, що емоційна компетентність учителя безпосередньо впливає на психологічний клімат у класі та рівень залученості учнів. Дослідження CASEL [12] засвідчують ефективність програм соціально–емоційного навчання (SEL) у розвитку навичок саморегуляції, емпатії та конструктивної комунікації, що є критично важливими в умовах кризових ситуацій.

Таким чином, аналіз наукових джерел свідчить про зростаючу увагу до проблеми психологічної стійкості та ефективної комунікації в освітньому середовищі. Водночас недостатньо дослідженим залишається питання специфіки реалізації цих підходів саме у процесі викладання природничих дисциплін в умовах воєнного стану та інших кризових ситуацій, що зумовлює необхідність подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

Мета статті. Метою статті є обґрунтування ролі психологічної стійкості та ефективної комунікації при викладанні природничих дисциплін в умовах

кризових ситуацій та розробка практичних підходів до їх формування в освітньому процесі.

Виклад основного матеріалу. Сучасні кризові умови, зумовлені воєнними подіями, соціально–економічною нестабільністю, пандемічними загрозами, цифровою трансформацією та інформаційним перевантаженням, істотно модифікують характер функціонування освітньої системи. Освітній процес дедалі більше функціонує в умовах невизначеності, ризикогенності та соціальної турбулентності, що змінює не лише організаційні параметри навчання, а й психологічний клімат освітнього середовища. Стабільність як традиційна характеристика педагогічної взаємодії поступається місцем динамічності, варіативності форматів, гібридності комунікації та підвищеній психоемоційній напрузі. У таких обставинах професійна діяльність педагога трансформується від переважно дидактично–організаційної до багатовимірної, що інтегрує освітню, виховну, фасилітаційну, комунікативну, рефлексивну та психопідтримувальну функції.

Кризовий контекст актуалізує необхідність розгляду освітнього процесу як складної соціально–психологічної системи, в якій педагог виступає ключовим регулятором емоційної атмосфери, когнітивної структурованості та смислової наповненості навчання. Особливої актуальності це набуває у процесі викладання природничих дисциплін, зміст яких безпосередньо пов’язаний із питаннями життя і здоров’я людини, біологічної та екологічної безпеки, пандемічних процесів, радіаційних і техногенних ризиків, глобальних змін клімату та інших викликів цивілізаційного масштабу.

У кризових умовах відповідні теми можуть активізувати травматичний досвід здобувачів освіти, провокувати підвищену тривожність або формувати песимістичні когнітивні сценарії майбутнього. Тому методика викладання природничих дисциплін повинна інтегрувати психологічно чутливий підхід, що передбачає баланс між науковою об’єктивністю, доказовістю та гуманістичною орієнтацією педагогічної взаємодії.

У цьому контексті психологічна стійкість педагога набуває статусу інтегральної професійної якості, що забезпечує ефективність діяльності в умовах тривалого стресу. Вона трактується як системна властивість особистості, яка відображає здатність до адаптивного реагування, збереження внутрішньої рівноваги та підтримання професійної продуктивності в умовах невизначеності.

Структурно психологічна стійкість включає емоційно–регулятивний, когнітивний, мотиваційно–ціннісний та поведінковий компоненти. Емоційно–регулятивний компонент забезпечує контроль над афективними реакціями та запобігання деструктивним формам емоційного реагування; когнітивний – гнучкість мислення, здатність до когнітивної переоцінки ситуації, толерантність до невизначеності; мотиваційно–ціннісний – внутрішню смислову опору та усвідомлення соціальної значущості педагогічної праці; поведінковий – реалізацію конструктивних стратегій подолання труднощів.

З позицій системного підходу педагог природничих дисциплін у кризових умовах виконує роль стабілізуючого чинника освітнього середовища. Його структурованість, логічність викладу, доказовість аргументації та передбачуваність організації занять формують у здобувачів освіти відчуття когнітивної впорядкованості соціальної реальності. Це має принципове значення, оскільки невизначеність і хаотичність зовнішнього середовища часто породжують тривожні стани, що знижують здатність до навчання. Наукове знання в цьому випадку виконує не лише пізнавальну, а й регулятивну функцію, сприяючи раціоналізації страхів, зменшенню катастрофізації мислення та формуванню науково обґрунтованої картини світу.

Специфіка викладання природничих дисциплін у кризовий період виявляється у кількох вимірах. По–перше, підвищується значення формування критичного мислення та медіаграмотності як складників інтелектуальної безпеки особистості. В умовах поширення псевдонаукових концепцій, маніпулятивної інформації та дезінформації саме природничі знання забезпечують розвиток навичок аналізу доказів, верифікації джерел і аргументованого обґрунтування позиції. Отже, розвиток наукового стилю мислення стає важливим чинником формування громадянської та інформаційної стійкості.

По–друге, актуалізується міждисциплінарний характер навчання. Інтеграція біології з психологією, екології з соціологією, хімії з питаннями екологічної етики дозволяє розширити світоглядні горизонти здобувачів освіти та сформувати системне бачення глобальних проблем. Такий підхід сприяє розвитку цілісного наукового світогляду та відповідального ставлення до довкілля.

По–третє, цифровізація освітнього процесу потребує нових стратегій педагогічної взаємодії. Використання віртуальних лабораторій, інтерактивних симуляцій, цифрових моделей складних біологічних процесів дозволяє компенсувати обмеження очного формату та підтримувати пізнавальну активність. Водночас цифрове середовище вимагає від педагога високого рівня організаційної культури, чіткого планування та забезпечення прозорості оцінювання, що створює передбачуваність і знижує тривожність здобувачів освіти.

Ефективна комунікація в кризових умовах набуває стратегічного значення. Вона ґрунтується на принципах емпатії, партнерства, відкритості та конструктивного зворотного зв’язку. Створення психологічно безпечного простору, у якому допускається висловлення різних позицій без страху осуду, сприяє формуванню довіри та підвищенню навчальної мотивації. Комунікативна компетентність педагога передбачає здатність до активного слухання, рефлексивного реагування, коректного формулювання зворотного зв’язку та управління груповою динамікою.

Інтеграція елементів соціально–емоційного навчання у викладання природничих дисциплін є науково обґрунтованою та методично доцільною. Використання рефлексивних вправ, «емоційних чек–інів», аналізу понять

«гомеостаз», «адаптація», «стрес» у міждисциплінарному вимірі сприяє розвитку метапізнавальних умінь і навичок саморегуляції. Така інтеграція дозволяє поєднати когнітивний та особистісний розвиток здобувачів освіти, підсилюючи їхню суб'єктність.

Не менш важливою є проблема професійного вигорання педагогів. Хронічна психоемоційна напруга, підвищена відповідальність і необхідність постійної адаптації до нових форматів навчання створюють ризики емоційного виснаження. Формування культури професійної підтримки, розвиток навичок саморегуляції, тайм–менеджменту та рефлексії виступають необхідними умовами збереження професійного здоров'я. Психологічно стійкий педагог демонструє здобувачам освіти приклад конструктивного реагування на труднощі, що має значний виховний потенціал.

Отже, психологічна стійкість та ефективна комунікація виступають системоутворювальними складниками професійної компетентності викладача природничих дисциплін у кризових умовах. Їх реалізація забезпечує академічну результативність, формування безпечного освітнього середовища, розвиток наукового світогляду та відповідального ставлення до глобальних викликів сучасності. Освітній простір за таких умов трансформується у стабілізуючий соціальний інститут, здатний підтримувати інтелектуальний і психологічний розвиток особистості навіть у періоди тривалої соціальної нестабільності.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз проблеми дозволяє стверджувати, що психологічна стійкість та ефективна комунікація є ключовими умовами забезпечення якості викладання природничих дисциплін в умовах кризових ситуацій. Сучасні соціальні виклики – воєнний стан, пандемії, інформаційна нестабільність, техногенні й екологічні загрози – суттєво трансформують освітній простір і потребують від педагога не лише високого рівня фахової підготовки, а й сформованих навичок емоційної саморегуляції, адаптивності та конструктивної взаємодії.

Встановлено, що психологічна стійкість педагога виступає інтегративною характеристикою його професійної компетентності, яка охоплює емоційний, когнітивний, мотиваційний та поведінковий компоненти. Її сформованість забезпечує здатність викладача підтримувати стабільність освітнього процесу, зберігати професійну мотивацію, адекватно реагувати на стресові фактори та створювати атмосферу довіри й безпеки. Психологічно стійкий педагог здатний не лише ефективно передавати знання, а й виконувати роль фасилітатора, наставника та стабілізуючого чинника для здобувачів освіти.

Доведено, що ефективна комунікація в умовах кризи набуває особливого значення. Вона передбачає емпатійність, відкритість, чіткість формулювання навчальних завдань, використання формувального оцінювання та постійний зворотний зв'язок. Саме комунікативна культура викладача визначає рівень психологічного комфорту в аудиторії, сприяє зниженню тривожності та підвищенню навчальної мотивації. У процесі викладання природничих

дисциплін це має додаткову вагу, оскільки тематика занять часто пов'язана з ризиками, здоров'ям людини та глобальними проблемами, що можуть викликати емоційне напруження.

Виявлено, що інтеграція елементів соціально–емоційного навчання, рефлексивних практик, проблемно–орієнтованих і проєктних методів, а також актуалізація прикладного значення природничих знань сприяють формуванню в здобувачів освіти не лише предметних компетентностей, а й навичок саморегуляції, критичного мислення та відповідального ставлення до суспільних викликів. Поєднання академічної складової з психопідтримувальною функцією освіти забезпечує цілісність навчального процесу навіть у складних умовах.

Отже, психологічна стійкість та ефективна комунікація виступають взаємодоповнювальними чинниками, що забезпечують результативність викладання природничих дисциплін у кризових ситуаціях. Їх формування має бути системним і передбачати як підготовку майбутніх педагогів у закладах вищої освіти, так і безперервний професійний розвиток практикуючих викладачів.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у розробленні методичних рекомендацій щодо впровадження технологій психологічної підтримки в освітній процес природничих дисциплін, емпіричному вивченні впливу комунікативних стратегій педагога на рівень стресостійкості здобувачів освіти, а також у створенні інструментарію для діагностики рівня психологічної стійкості учасників освітнього процесу в умовах кризового суспільства.

Література:

1. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. Психологія особистості : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. С. Д. Максименка. Київ : ТОВ «КММ», 2007. 296 с. ISBN 978–966–96599–7–4.

https://irbis–nbuv.gov.ua/cgi–bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&R21DBN=1&R21DBN=2&S21ALL=%28%3C.%3EI%3D%21NBUV%24%3C.%3E%29%2A%28%3C.%3EA%3D%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE+%24%3C.%3E%29.

2. Богачева О. В. Психологічна стійкість як ресурс професійної діяльності педагога. Київ: Освіта України, 2019. 256 с. https://irbis–nbuv.gov.ua/cgi–bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&R21DBN=1&R21DBN=2&S21ALL=%28%3C.%3EA%3D%C1%EE%E3%E0%F7%E5%E2%E0+%24%3C.%3E%29.

3. Пов'якель Н. І. Психологія стресу та стресостійкості особистості. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 312 с. https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/.

4. Бех І. Д. Виховання особистості : кн. 1 : Особистісно–орієнтований підхід: теоретико–технологічні засади. Київ : Либідь, 2003. 280 с. https://www.irbis–nbuv.gov.ua/cgi–bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STR=%D0%91%D0%B5%D1%85+%D0%86.

5. Волкова Н. П. Педагогіка: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2012. 576 с. https://pedagogy.lnu.edu.ua/departments/pedagogika/library/volkova.pdf.

6. Карамушка Л. М. Психологія управління : навч. посіб. Київ : Міленіум, 2003. 344 с. https://www.scribd.com/document/918550374/Карамушка–психологія–управління.

7. Овчарук О. В. Компетентнісний підхід в освіті: загальноєвропейські тенденції та українські перспективи. Київ: К.І.С., 2004. 112 с. https://irbis–nbuv.gov.ua/cgi–bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STR=%D0%9E%D0%B2%D1%87%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%BA+%D0%9E+%D0%92.

8. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник. Київ : Грамота, 2012. 504с. https://repository.rshu.edu.ua/id/eprint/14396/1/%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86__%D0%94%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BEi_%D0%BE%D1%81%D0%B2i%D1%82%D0%B8_%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87.%D0%BF%D0%BE%D1%81..pdf.

9. Southwick S. M., Charney D. S. Resilience: The Science of Mastering Life's Greatest Challenges. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 304 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9781139013857.

10. Ungar M. (Ed.). The Social Ecology of Resilience: A Handbook of Theory and Practice. New York : Springer, 2012. 463 p. DOI: https://doi.org/10.1007/978–1–4614–0586–3.

11. Jennings P. A., Greenberg M. T. The prosocial classroom: Teacher social and emotional competence in relation to student and classroom outcomes // Review of Educational Research. 2009. Vol. 79, No. 1. P. 491–525. DOI: https://doi.org/10.3102/0034654308325693.

12. CASEL. CASEL Guide to Schoolwide Social and Emotional Learning (SEL). Chicago, IL: Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning, 2021. 112 p. https://casel.org/guide.

References:

1. Maksymenko, S. D., Maksymenko, K. S., & Papucha, M. V. (2007). *Psykholohiia osobystosti: pidruchnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* [Psychology of personality: textbook for higher education students]. Kyiv: TOV «KMM». 296 p. ISBN 978–966–96599–7–4. https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&R21DBN=1&R21DBN=2&S21ALL=%28%3C.%3EI%3D%21NBUV%24%3C.%3E%29%2A%28%3C.%3EA%3D%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE+%24%3C.%3E%29

2. Bohacheva, O. V. (2019). *Psykholohichna stiikist yak resurs profesiinoi diialnosti pedahoha* [Psychological resilience as a resource of teacher's professional activity]. Kyiv: Osvita Ukrainy.256p.https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&R21DBN=1&R21DBN=2&S21ALL=%28%3C.%3EA%3D%C1%EE%E3%E0%F7%E5%E2%E0+%24%3C.%3E%29

3. Poviakel, N. I. (2017). *Psykholohiia stresu ta stresostiikosti osobystosti* [Psychology of stress and stress resistance of personality]. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova. 312 p. https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/

4. Bekh, I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti: knyha 1: Osobystisno-oriientovanyi pidkhid: teoretyko-tekhnolohichni zasady* [Education of personality: Book 1: Personality-oriented approach: theoretical and technological foundations]. Kyiv: Lybid. 280 p. https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STR=%D0%91%D0%B5%D1%85+%D0%86

5. Volkova, N. P. (2012). *Pedahohika: navchalnyi posibnyk* [Pedagogy: study guide]. Kyiv: Akademvydav. 576 p. https://pedagogy.lnu.edu.ua/departments/pedagogika/library/volkova.pdf

6. Karamushka, L. M. (2003). *Psykholohiia upravlinnia: navchalnyi posibnyk* [Psychology of management: study guide]. Kyiv: Milenium. 344 p. https://www.scribd.com/document/918550374/Карамушка–психологія–управління

7. Ovcharuk, O. V. (2004). *Kompetentnisnyi pidkhid v osviti: zahalnoievropeiski tendentsii ta ukrainski perspektyvy* [Competence-based approach in education: European trends and Ukrainian

perspectives]. Kyiv: K.I.S. 112 p.https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STR=%D0%9E%D0%B2%D1%87%D0%B0%D1%80%D1%83%D0%BA+%D0%9E+%D0%92

8. Savchenko, O. Ya. (2012). *Dydaktyka pochatkovoi osvity: pidruchnyk* [Didactics of primary education: textbook]. Kyiv: Hramota. 504 p.https://repository.rshu.edu.ua/id/eprint/14396/1/%D0%91%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86__%D0%94%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D1%87%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BEi_%D0%BE%D1%81%D0%B2i%D1%82%D0%B8_%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87.%D0%BF%D0%BE%D1%81..pdf

9. Southwick, S. M., & Charney, D. S. (2012). *Resilience: The Science of Mastering Life's Greatest Challenges*. Cambridge: Cambridge University Press. 304 p. https://doi.org/10.1017/CBO9781139013857

10. Ungar, M. (Ed.). (2012). *The Social Ecology of Resilience: A Handbook of Theory and Practice*. New York: Springer. 463 p. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-0586-3

11. Jennings, P. A., & Greenberg, M. T. (2009). The prosocial classroom: Teacher social and emotional competence in relation to student and classroom outcomes. *Review of Educational Research*, 79(1), 491–525. https://doi.org/10.3102/0034654308325693

12. CASEL. (2021). *CASEL Guide to Schoolwide Social and Emotional Learning (SEL)*. Chicago, IL: Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning. 112 p. https://casel.org/guide

Дата першого надходження статті до видання: 12.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 37.015.3:159.9.946:159.93]-053.2](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1732-1742

Слатвінська Анна Анатоліївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань, https://orcid.org/0000-0002-8021-4708

СЕНСОРНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ МОВЛЕННЯ У ДІТЕЙ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РОЗВИТКУ МОВЛЕННЄВИХ СЕНСОРНИХ СИСТЕМ І МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті висвітлюється проблема сенсорних передумов становлення мовлення у дітей у контексті взаємозв'язку розвитку мовленнєвих сенсорних систем і формування мовленнєвої діяльності. Теоретичний аналіз ґрунтується на психолінгвістичних концепціях, а також сучасних дослідженнях сенсомоторної інтеграції (A. Ayres). Обґрунтовується, що повноцінне формування мовлення можливе лише за умови гармонійного розвитку слухового, зорового, кінестетичного та тактильного аналізаторів, які забезпечують сприймання, диференціацію та відтворення мовленнєвих стимулів.

У працях українських учених (Н. Гавриш, М. Шеремет, С. Конопляста) наголошується на провідній ролі сенсорного досвіду у формуванні фонематичного слуху, артикуляційної моторики та лексико-граматичної будови мовлення. Доведено, що порушення сенсорної обробки інформації може зумовлювати труднощі мовленнєвого розвитку.

Особлива увага приділяється ролі слухового сприймання у становленні фонологічної системи, значенню зорової підтримки для формування артикуляційної сторони, а також впливу пропріоцептивної чутливості на розвиток мовленнєвої моторики. Підкреслюється необхідність ранньої діагностики сенсорних порушень і впровадження комплексних корекційно-розвиткових програм, що інтегрують логопедичну, психологічну та педагогічну допомогу.

Зроблено висновок, що сенсорні системи виступають базисом мовленнєвої діяльності, а їх цілеспрямований розвиток є важливою умовою попередження вторинних мовленнєвих порушень та забезпечення повноцінної соціалізації дитини.

Ключові слова: сенсорний розвиток, мовленнєва діяльність, мовленнєві сенсорні системи, фонематичний слух, сенсомоторна інтеграція, артикуляційна моторика, дошкільний вік.

Anna Anatoliivna Slatvinska PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Special and Inclusive Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https://orcid.org/0000-0002-8021-4708

SENSORY PREREQUISITES FOR SPEECH DEVELOPMENT IN CHILDREN: THE INTERRELATIONSHIP BETWEEN THE DEVELOPMENT OF SPEECH SENSORY SYSTEMS AND SPEECH ACTIVITY

Abstract. The article addresses the issue of sensory prerequisites for speech development in children in the context of the interrelationship between the development of speech sensory systems and the formation of speech activity. The theoretical analysis is based on the psycholinguistic concepts, as well as contemporary research on sensory integration (A. Ayres). It is substantiated that full-fledged speech formation is possible only under the condition of harmonious development of auditory, visual, kinesthetic, and tactile analyzers, which ensure the perception, differentiation, and reproduction of speech stimuli.

In the works of Ukrainian scholars (N. Havrysh, M. Sheremet, S. Konopliasta), emphasis is placed on the leading role of sensory experience in the formation of phonemic hearing, articulatory motor skills, and the lexical-grammatical structure of speech. It has been proven that disorders of sensory information processing may cause speech development difficulties.

Special attention is paid to the role of auditory perception in the formation of the phonological system, the importance of visual support in mastering articulatory patterns, as well as the influence of proprioceptive sensitivity on the development of speech motor skills. The necessity of early diagnosis of sensory dysfunctions and the implementation of comprehensive corrective and developmental programs integrating speech therapy, psychological, and pedagogical assistance is emphasized.

It is concluded that sensory systems constitute the foundation of speech activity, and their purposeful development is an essential condition for preventing secondary speech disorders and ensuring the child's successful socialization.

Keywords: sensory development, speech activity, speech sensory systems, phonemic hearing, sensory integration, articulatory motor skills, preschool age.

Постановка проблеми. Сучасні трансформаційні процеси у сфері освіти, орієнтовані на впровадження інклюзивної моделі навчання, зумовлюють необхідність раннього виявлення чинників, що впливають на психічний і мовленнєвий розвиток дитини. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, близько 5-10 % дітей дошкільного віку мають ті чи інші порушення мовлення або ризик їх виникнення. Дослідження UNICEF також свідчать про зростання кількості дітей з особливими освітніми потребами, серед яких значну частину становлять діти з мовленнєвими труднощами різного походження [1].

В українському освітньому просторі означена проблема набуває особливої актуальності у зв'язку зі збільшенням кількості дітей із загальним недорозвиненням мовлення, алалією, дизартрією, затримкою мовленнєвого розвитку та розладами аутистичного спектру.

Наукові дослідження доводять, що мовлення не формується ізольовано, а є результатом інтегрованої роботи сенсорних систем. Слуховий аналізатор забезпечує формування фонематичного слуху; зоровий – опосередковує засвоєння артикуляційних образів і графічних образів; кінестетичний і пропріоцептивний – регулюють точність мовленнєвих рухів. Недостатність будь-якої з цих систем може зумовлювати виникнення вторинних мовленнєвих порушень, що негативно позначаються на навчанні, емоційному розвитку та соціалізації дитини [2].

У контексті сучасних нейропсихологічних досліджень мовлення розглядається як складна функціональна система, що формується на основі сенсомоторної інтеграції. Порушення процесів сенсорної обробки інформації можуть проявлятися у вигляді труднощів фонематичної диференціації, недостатньої координації артикуляційних рухів, обмеженого словникового запасу та порушення зв'язного мовлення.

Таким чином, проблема сенсорних передумов становлення мовлення має не лише теоретичне, а й вагоме практичне значення. Її розв'язання сприяє вдосконаленню системи раннього втручання, підвищенню ефективності логопедичної допомоги та забезпеченню успішної соціальної інтеграції дітей із мовленнєвими труднощами [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні засади аналізу взаємозв'язку сенсорного та мовленнєвого розвитку в сучасній науці ґрунтуються на уявленнях про мовлення як результат нейророзвиткових і соціально-комунікативних процесів, що формуються на основі сенсорного досвіду та його інтеграції. У цьому контексті вагомими є психолінгвістичні та соціально-інтеракційні підходи, відповідно до яких мовлення розвивається через спільну діяльність, комунікативні ситуації та опосередковується перцептивними механізмами (зокрема ідеї J. Bruner, M. Tomasello, а також напрями сучасної нейропсихології розвитку та нейролінгвістики) [1].

Проблематика сенсорної інтеграції як умови формування складних форм поведінки й навчання системно розроблялася в межах концепції A. Ayres, а в новітніх дослідженнях розглядається як трансдіагностичний чинник нейророзвиткових порушень [4]. Сучасні дослідження показують високу поширеність атипового сенсорного профілю у дітей з нейророзвитковими порушеннями та його зв'язок із регуляторними, емоційно-поведінковими й комунікативними труднощами, що опосередковано впливає на мовленнєвий розвиток [1].

У зарубіжнихдослідженнях літературі 2020-2024 рр. активно накопичуються дані про зв'язок особливостей сенсорної обробки із мовленнєвими труднощами. Так, дослідження дітей із «developmental language disorder» засвідчують відмінності у сенсорній обробці порівняно з типовим розвитком і статистично значущі взаємозв'язки між показниками сенсорного профілю та мовленнєвими параметрами. Також зростає кількість робіт, які розглядають аудіовізуальну мультимодальну інтеграцію як важливу передумову мовлен-

нєвого сприймання: систематичні огляди показують, що у дітей з труднощами читання та мовлення можуть виявлятися специфічні відмінності мульти-модальної інтеграції, що має значення для фонологічної обробки та розуміння мовлення [3].

У вітчизняній науковій літературі сенсорні передумови мовленнєвого розвитку та їхній вплив на формування фонематичних процесів, артикуляційної моторики, лексико-граматичної будови мовлення висвітлювали Н. Гавриш, М. Шеремет, С. Конопляста та інші дослідники. Їхні праці підкреслюють необхідність урахування сенсорної основи мовлення в логопедичній діагностиці та корекційно-розвитковій роботі, акцентуючи на взаємозалежності сенсорного досвіду, мовленнєвої практики та комунікативної активності дитини [3].

Водночас аналіз джерел демонструє, що недостатньо висвітленими залишаються: механізми впливу сенсорної дезінтеграції на різні компоненти мовлення (фонетико-фонематичний, лексико-граматичний, прагматичний); узгодження логопедичних і сенсорно-інтегративних підходів у межах єдиної програми; методичні параметри інтеграції сенсорних вправ у структуру логопедичного заняття (послідовність, інтенсивність, критерії ефективності). Отже, подальші дослідження мають бути спрямовані на розроблення й апробацію міждисциплінарних моделей, які поєднують розвиток сенсорних систем із формуванням мовленнєвої діяльності та забезпечують профілактику вторинних мовленнєвих порушень [1].

Мета статті. Метою статті є комплексне теоретичне обґрунтування взаємозв'язку розвитку мовленнєвих сенсорних систем (слухової, зорової, кінестетичної та тактильної) і становлення мовленнєвої діяльності у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, а також визначення науково обґрунтованих напрямів психолого-педагогічної підтримки сенсорного розвитку як базисної основи формування мовлення.

Таким чином, стаття спрямована на поглиблення теоретичних уявлень про сенсорну основу мовлення та на розроблення практико-орієнтованих підходів до підтримки дітей із ризиком мовленнєвих порушень у сучасному освітньому просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мовленнєва діяльність є складною багаторівневою функціональною системою, що формується в процесі онтогенезу та передбачає інтегровану роботу різних сенсорних і моторних механізмів. Вона не є ізольованою психічною функцією, а розгортається як результат взаємодії біологічних передумов, соціального досвіду та активної пізнавальної діяльності дитини. У процесі розвитку мовлення відбувається поступове ускладнення його структури – від первинних вокалізацій до розгорнутих мовленнєвих висловлювань, що відображають сформованість лексико-граматичних і комунікативних умінь [5].

Структурно-мовленнєва діяльність охоплює перцептивний, когнітивний, моторний та регуляторний компоненти, які перебувають у постійній взаємодії та

взаємозумовленості. Перцептивний компонент забезпечує сприймання мовленнєвих сигналів – акустичних, зорових і кінестетичних. Він є базисом для формування первинних мовленнєвих уявлень, фонематичної диференціації та розуміння зверненого мовлення. Когнітивний компонент пов'язаний із процесами аналізу, синтезу, узагальнення та смислової інтерпретації мовного матеріалу. Саме завдяки когнітивним механізмам мовлення стає інструментом мислення і засобом пізнання навколишнього світу [1].

Моторний компонент реалізує мовленнєві дії через складну координацію артикуляційних, дихальних і голосових рухів. Він передбачає точну взаємодію центральних і периферичних ланок мовленнєвого апарату та формування автоматизованих рухових програм. Регуляторний компонент забезпечує контроль і корекцію висловлювання, передбачає довільну організацію мовленнєвого акту, співвіднесення його з комунікативною метою та ситуацією спілкування.

Функціонування цих компонентів ґрунтується на злагодженій діяльності сенсорних аналізаторів, які забезпечують сприймання, переробку та відтворення мовленнєвої інформації. Слуховий аналізатор формує акустичну основу мовлення; зоровий – забезпечує сприймання невербальних і артикуляційних сигналів; кінестетичний і пропріоцептивний – регулюють точність рухових дій. Порушення узгодженості між цими системами можуть призводити до збоїв у формуванні мовленнєвих навичок, зниження темпу мовленнєвого розвитку та виникнення вторинних труднощів [5].

Отже, мовленнєва діяльність постає як цілісна система, у якій сенсорні, когнітивні та моторні процеси функціонують у єдиному інтегрованому просторі. Її становлення можливе лише за умови гармонійного розвитку всіх структурних компонентів, що підкреслює важливість системного підходу до вивчення й підтримки мовленнєвого розвитку дітей.

Провідним у структурі мовленнєвої діяльності є слуховий аналізатор, який забезпечує формування фонематичного слуху – здатності розпізнавати, розрізняти та диференціювати звуки рідної мови за їх акустичними та артикуляційними ознаками. Саме слухове сприймання виступає первинною основою становлення мовлення, адже дитина опановує звукову систему мови через наслідування та багаторазове слухове закріплення мовленнєвих зразків. У процесі мовленнєвого розвитку формується не лише здатність чути звуки, а й уміння виділяти їх у потоці мовлення, співвідносити зі значенням слова та контролювати власну вимову [1].

Фонематичний слух є складним психічним утворенням, що поєднує перцептивні, аналітико-синтетичні та регуляторні механізми. Він забезпечує формування фонологічних уявлень, які лежать в основі правильної звуковимови, розвитку словникового запасу та засвоєння граматичних структур. Водночас фонематичний слух виконує функцію інструмента звукового аналізу та синтезу – уміння розкладати слово на звуки та поєднувати їх у цілісну мовленнєву одиницю. Саме ці процеси є підґрунтям для оволодіння читанням і письмом.

Недостатність слухового сприймання або порушення слухової обробки інформації можуть зумовлювати труднощі фонематичної диференціації, змішування акустично близьких фонем (наприклад, дзвінких і глухих, свистячих і шиплячих), порушення складової структури слова, пропуски чи перестановки звуків. Такі труднощі негативно впливають на формування фонологічної системи мовлення та можуть спричиняти стійкі порушення звуковимови. У подальшому це створює передумови для виникнення специфічних труднощів навчання – дислексії та дисграфії, що пов'язані з недостатньою сформованістю фонематичних процесів [1].

Важливим є також урахування ролі слухової уваги та слухової пам'яті у становленні мовлення. Недостатня здатність утримувати в пам'яті послідовність звуків або складів ускладнює засвоєння нових слів, граматичних конструкцій та мовленнєвих моделей.

Зоровий аналізатор, своєю чергою, відіграє важливу компенсаторну та допоміжну роль у засвоєнні мовлення. Дитина, спостерігаючи за артикуляційними рухами дорослого, формує зорові образи артикуляційних укладів, що сприяє точнішому відтворенню звуків. Візуальна підтримка є особливо значущою на етапі постановки та автоматизації звуків, коли дитина співвідносить зоровий образ артикуляції з власними кінестетичними відчуттями. Такий механізм забезпечує формування цілісного сенсомоторного образу звука [5].

Зорове сприймання також є основою для формування графічних навичок, розвитку читання та письма, оволодіння символічною функцією мови. Порушення зорово-просторового аналізу можуть ускладнювати орієнтацію на сторінці, розрізнення подібних за графічною формою літер, дотримання рядкової організації письма. Це може призводити до помилок просторового характеру та труднощів автоматизації письмових навичок [4].

У практиці логопедичної роботи використання зорових підказок, схем, піктограм, карток із зображенням артикуляційних позицій, дзеркального контролю та відеомоделювання значно підвищує ефективність формування мовленнєвих навичок. Мультимодальний підхід, що поєднує слухову, зорову та рухову інформацію, забезпечує глибше засвоєння мовленнєвого матеріалу та сприяє його стійкій автоматизації [3].

Таким чином, слуховий і зоровий аналізатори функціонують у тісній взаємодії, формуючи перцептивну основу мовлення. Їх гармонійний розвиток є необхідною умовою становлення фонологічної системи, правильної звуковимови та подальшого успішного оволодіння писемним мовленням.

Кінестетичний і пропріоцептивний аналізатори забезпечують відчуття положення, напруження та рухів органів мовлення, регулюють точність, силу й амплітуду артикуляційних рухів. Їх функціонування пов'язане з рецепторами м'язів, сухожиль і суглобів, які передають до центральної нервової системи інформацію про положення язика, губ, м'якого піднебіння, нижньої щелепи та голосових складок. Отримані сигнали інтегруються в коркових структурах

головного мозку, формуючи складні сенсомоторні зв'язки, що лежать в основі мовленнєвої моторики [1].

Саме завдяки цим відчуттям дитина поступово формує внутрішній кінестетичний образ звука – своєрідну «рухову програму» його вимови. Цей образ містить інформацію не лише про положення органів мовлення, а й про силу видиху, ступінь м'язового напруження, темп руху. У процесі багаторазового повторення відбувається автоматизація артикуляційної дії, що переводить її з рівня свідомого контролю на рівень навички [2].

Кінестетичний контроль відіграє ключову роль у процесі автоматизації звуковимови. Якщо на етапі постановки звука дитина переважно спирається на зоровий і слуховий контроль, то в подальшому провідним стає внутрішній руховий контроль. Саме він забезпечує стабільність, точність і швидкість мовленнєвих рухів у спонтанному мовленні. Завдяки сформованим кінестетичним уявленням дитина може відтворювати звук без додаткових підказок, що є показником сформованості артикуляційної навички.

Недостатність кінестетичної чутливості може призводити до нечіткої артикуляції, нестійкості звуковимови, замін і спотворень звуків, труднощів їх автоматизації в різних мовленнєвих позиціях. У таких випадках дитина може правильно вимовляти звук ізольовано або під контролем дорослого, але допускати помилки у словах і фразах через порушення внутрішнього контролю. Це свідчить про недостатню сформованість сенсомоторних програм мовлення [4].

Особливої актуальності розвиток кінестетичного та пропріоцептивного компонентів набуває у дітей із дизартрією, моторною алалією та іншими порушеннями мовленнєвої моторики. У таких дітей часто спостерігається знижений або підвищений м'язовий тонус, недостатня диференціація рухів, труднощі переключення з одного артикуляційного положення на інше, уповільнене формування рухових програм. Це потребує системної, поетапної корекційної роботи, що включає артикуляційну гімнастику, вправи на розвиток дрібної моторики, дихальні вправи, логопедичний масаж, вправи з тактильною стимуляцією, а також ритміко-рухові вправи для формування координації.

Сенсорна інтеграція виступає ключовим механізмом узгодження роботи слухового, зорового та кінестетичного аналізаторів. Вона забезпечує синхронізацію різних сенсорних сигналів і формування цілісного мовленнєвого акту. Під час вимови звука дитина одночасно чує його акустичний образ, відчуває положення органів мовлення та може спостерігати за артикуляцією. Узгодженість цих сигналів формує стійкий сенсомоторний образ мовленнєвої дії, який закріплюється в пам'яті та відтворюється в різних комунікативних ситуаціях [1].

Порушення процесів сенсорної інтеграції можуть проявлятися у вигляді недостатньої координації мовленнєвих рухів, труднощів розуміння зверненого мовлення, обмеженого словникового запасу, зниження мовленнєвої ініціативи.

У дітей можуть спостерігатися труднощі переключення уваги між сенсорними стимулами, надмірна або знижена чутливість до звуків і дотиків, нестійкість рухових навичок. Такі прояви нерідко супроводжуються труднощами концентрації уваги, імпульсивністю, емоційною нестійкістю, зниженням навчальної мотивації та соціальною невпевненістю, що свідчить про системний характер проблеми та глибокий взаємозв'язок сенсорних і мовленнєвих процесів [2].

Отже, ефективна психолого-педагогічна підтримка має передбачати цілеспрямований розвиток сенсорної інтеграції через поєднання слухових, зорових і рухових вправ, поступове ускладнення завдань, формування довільного контролю мовленнєвої діяльності. Важливо дотримуватися принципів системності, регулярності та індивідуалізації, враховуючи сенсорний профіль кожної дитини. Комплексний підхід дозволяє не лише покращити артикуляційні навички, а й активізувати мовленнєву діяльність, підвищити впевненість дитини у власних комунікативних можливостях, сприяти розвитку саморегуляції та забезпечити більш гармонійне становлення особистості.

З огляду на викладене, корекційно-розвиткова робота повинна мати комплексний і міждисциплінарний характер, оскільки мовленнєві порушення часто мають поліфакторну природу й пов'язані з особливостями функціонування різних сенсорних і моторних систем. Ефективна допомога дитині можлива лише за умов взаємодії логопеда, психолога, дефектолога, педагога та батьків, що забезпечує цілісність впливу та узгодженість корекційних заходів [1].

Зміст такої роботи має передбачати поєднання різних напрямів впливу:

– вправи на розвиток фонематичного слуху, спрямовані на формування здатності розрізняти фонеми, визначати їх позицію в слові, здійснювати звуковий аналіз і синтез. Доцільним є використання слухових ігор, ритмічних вправ, вправ на визначення інтонаційних відмінностей, що розвивають слухову увагу та пам'ять;

– сенсомоторні вправи, які сприяють формуванню координації рухів, розвитку ритму, темпо-ритмічної організації мовлення. Поєднання мовлення з рухом (ритмопластика, логоритміка, вправи з м'ячем, пальчикові ігри) забезпечує інтеграцію слухових і моторних процесів;

– артикуляційну гімнастику з опорою на кінестетичні відчуття, що формує внутрішній контроль мовленнєвих рухів. Важливо не лише механічно відпрацьовувати позиції органів мовлення, а й усвідомлювати їх, формуючи кінестетичний образ звука;

– вправи на розвиток тактильної чутливості та просторових уявлень, які сприяють сенсорній диференціації та формуванню просторової орієнтації. Тактильні ігри, маніпуляції з різними за текстурою матеріалами, вправи на орієнтацію в схемі тіла створюють додаткову сенсорну основу для мовленнєвої діяльності;

– використання мультимодальних методів навчання, що поєднують слухові, зорові та рухові стимули. Такий підхід забезпечує глибше засвоєння

мовленнєвого матеріалу завдяки одночасному залученню кількох аналізаторів і сприяє формуванню стійких сенсомоторних зв'язків [1].

Комплексність корекційного впливу передбачає поетапність роботи: від формування базових сенсорних процесів до інтеграції їх у мовленнєву діяльність. Важливим є принцип індивідуалізації, який враховує сенсорний профіль дитини, її темп розвитку, рівень мовленнєвої сформованості та особливості пізнавальної сфери [4].

Результати теоретичного аналізу сучасних наукових підходів дозволяють стверджувати, що цілеспрямований розвиток сенсорних систем активізує мовленнєву діяльність, підвищує рівень мовленнєвої ініціативи та комунікативної активності, сприяє формуванню повноцінної комунікативної компетентності. Розвиток сенсорної інтеграції зменшує прояви вторинних мовленнєвих порушень, покращує якість звуковимови, розширює словниковий запас і позитивно впливає на навчальну діяльність [3].

Таким чином, сенсорний компонент виступає не лише передумовою, а й важливим регулятором процесу становлення мовлення. Його системне врахування у практиці психолого-педагогічної підтримки та програмах раннього втручання створює умови для гармонійного розвитку мовленнєвої функції, попередження вторинних труднощів навчання та забезпечення успішної соціалізації дитини [2].

Висновки. Сенсорні системи виступають фундаментальним базисом становлення мовленнєвої діяльності, оскільки саме через них забезпечується сприймання, переробка та інтеграція інформації, необхідної для формування мовлення як складної функціональної системи. Гармонійний розвиток слухового, зорового та кінестетичного аналізаторів створює передумови для формування фонематичної системи, збагачення словникового запасу, засвоєння граматичних структур та розвитку повноцінної комунікативної компетентності. Узгоджена робота цих аналізаторів забезпечує формування стійких сенсомоторних зв'язків, які лежать в основі правильної звуковимови, мовленнєвої регуляції та довільного контролю висловлювання.

Недостатність або дисгармонія у функціонуванні сенсорних систем може призводити до вторинних мовленнєвих труднощів, що проявляються у порушеннях фонематичного слуху, артикуляційної моторики, темпо-ритмічної організації мовлення, а також у зниженні мовленнєвої ініціативи. Розвиток сенсорної інтеграції слід розглядати не лише як допоміжний напрям логопедичної роботи, а як системоутворювальний чинник мовленнєвого розвитку дитини.

Отримані теоретичні узагальнення дозволяють стверджувати, що включення сенсорно орієнтованих методів у структуру корекційно-розвиткової роботи сприяє підвищенню її ефективності, активізації мовленнєвої діяльності та попередженню вторинних порушень навчання. Особливого значення це набуває в умовах інклюзивної освіти та реалізації програм раннього втручання,

де своєчасна підтримка сенсорного розвитку може істотно вплинути на подальшу освітню траєкторію дитини.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у розробленні та апробації комплексних програм сенсорного розвитку дітей із різними формами мовленнєвих порушень із урахуванням їх індивідуального сенсорного профілю.

Актуальним напрямом є також емпіричне вивчення ефективності інтеграції сенсомоторних вправ у логопедичні заняття, визначення оптимальної інтенсивності та тривалості таких програм.

Окремої уваги потребує дослідження нейропсихологічних механізмів сенсомоторної інтеграції, зокрема вивчення ролі коркових і підкоркових структур мозку у формуванні мовленнєвих програм, а також аналіз зв'язку між розвитком виконавчих функцій і сенсорними процесами. Перспективним є застосування сучасних методів нейровізуалізації та міждисциплінарних підходів, що поєднують дані психології, нейронаук і спеціальної педагогіки.

Таким чином, подальший науковий пошук у зазначеному напрямі сприятиме поглибленню теоретичних уявлень про сенсорні передумови мовлення та вдосконаленню практики психолого-педагогічної підтримки дітей, забезпечуючи їх гармонійний розвиток і успішну соціалізацію.

Література:

1. Айрес А. Ж. Сенсорна інтеграція та дитина / пер. з англ. Київ: Основа, 2020. 248 с.

2. Мороз Л., Стахова Л., Зелінська-Любченко К. Сенсомоторний розвиток як предмет уваги логопеда. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 2023, № 2 (126). С. 62–77.

3. Прокопчук Н. В. Сенсорна інтеграція як ефективний метод у роботі з дітьми із сенсорними дисфункціями. *Імідж сучасного педагога*. 2025. № 1 (220). С. 87–90.

4. Черкашина О. В. Використання методу сенсорної інтеграції в корекційно-розвивальній роботі з подолання порушень мовленнєвого розвитку у дітей дошкільного віку. *Харківський природничий форум:* VII Міжнародна конференція молодих учених. Харків, 2023. С. 158–162.

5. American Occupational Therapy Association. Occupational Therapy Practice Framework: Domain and Process (4th ed.). *American Journal of Occupational Therapy*. 2020. Vol. 74 (Suppl. 2).

References:

1. Ayres, A. J. (2020). *Sensorna intehratsiia ta dytyna* [Sensory Integration and the Child] (Ukrainian translation). Kyiv: Osnova. 248 [in Ukrainian].

2. Moroz, L., Stakhova, L., Zelinska-Liubchenko, K. (2023). Sensomotornyi rozvytok yak predmet uvahy lohopeda [Sensorimotor development as an area of focus for speech therapists]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii. Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, 2(126), 62–77 [in Ukrainian].

3. Prokopchuk, N. V. (2025). Sensorna intehratsiia yak efektyvnyi metod u roboti z ditmy iz sensornymy dysfunktsiiamy [Sensory integration as an effective method in working with children with sensory dysfunctions]. *Imidzh suchasnoho pedahoha – Image of the Modern Educator*, 1(220), 87–90 [in Ukrainian].

4. Cherkashyna, O. V. (2023). Vykorystannia metodu sensornoi intehratsii v korektsiino-rozvytkovii roboti z podolannia porushen movlennievoho rozvytku u ditei doshkilnoho viku [Using

the method of sensory integration in corrective developmental work to overcome speech development disorders in preschool children]. *Kharkivskyi pryrodnychyi forum: VII Mizhnarodna konferentsiia molodykh uchenykh – Kharkiv Natural Science Forum: VII International Conference of Young Scientists*, Kharkiv, 158–162 [in Ukrainian].

5. American Occupational Therapy Association. (2020). *Occupational Therapy Practice Framework: Domain and Process (4th ed.)*. *American Journal of Occupational Therapy*, 74 (Suppl. 2). https://doi.org/10.5014/ajot.2020.74S2001

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.6:784:786.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1743-1752

Смородська Марина Миколаївна кандидат мистецтвознавства, доцент, викладач кафедри вокально-хорової підготовки вчителя, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-0001-6024

Смородський Віталій Ігорович кандидат педагогічних наук, доцент, старший викладач кафедри фортепіано, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-8868-8916

Смольнікова Ніна Федорівна викладач кафедри вокально-хорової підготовки вчителя, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. https://orcid.org/0009-0003-7784-2265

СПІВТВОРЧА ВЗАЄМОДІЯ ВОКАЛІСТА ТА КОНЦЕРТМЕЙСТЕРА ЯК ПЕДАГОГІЧНИЙ ПРОСТІР ФОРМУВАННЯ ВИКОНАВСЬКОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті здійснено теоретико-методологічне обґрунтування співтворчої взаємодії вокаліста та концертмейстера як цілісного педагогічного простору формування виконавської майстерності здобувачів вищої мистецької освіти. Актуальність дослідження зумовлена трансформацією сучасної мистецької освіти, що потребує переосмислення традиційної моделі вокально-інструментальної співпраці, у межах якої концертмейстер тривалий час розглядався переважно як акомпаніатор. Обґрунтовано доцільність переходу до діалогічної моделі художнього партнерства, заснованої на суб'єкт-суб'єктній взаємодії, спільному смислотворенні та відповідальності за ансамблеву цілісність виконання.

Методологічним підґрунтям дослідження визначено інтерпретаційно-діалогічний підхід, який трактує музичний твір як відкриту знаково-семантичну систему, що набуває художньої завершеності у процесі колективної інтерпретації, а також підхід самоорганізаційної взаємодії, відповідно до якого ансамбль постає динамічною системою з емерджентним художнім результатом. Розкрито педагогічний потенціал співтворчості у формуванні інтерпретаційної свідомості, ансамблевої саморегуляції, художньої відповідальності, комунікативної культури та виконавської автономії здобувачів.

Доведено, що співпраця вокаліста і концертмейстера забезпечує інтеграцію технічного, художньо-інтерпретаційного та комунікативного компонентів

професійної підготовки, сприяє розвитку гнучкості мислення, рефлексивності та здатності до варіативного художнього вибору. У процесі такої взаємодії формується культура професійного діалогу, уміння узгоджувати інтерпретаційні рішення та відповідально ставитися до спільного художнього результату. Співтворча взаємодія постає не лише умовою якісного сценічного результату, а й ефективним механізмом цілісного професійного становлення майбутнього фахівця мистецької галузі. Вона створює підґрунтя для розвитку інтерпретаційної свідомості, ансамблевої саморегуляції та здатності до самостійного творчого зростання в умовах сучасного мистецького освітнього середовища.

Ключові слова: співтворча взаємодія, вокаліст, концертмейстер, виконавська майстерність, інтерпретаційне мислення, ансамблева саморегуляція, мистецька освіта.

Smorodska Maryna Mykolaivna Ph.D. Study of Art, associate professor, teacher of the vocal-choral teacher training department, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-0001-6024

Smorodskyi Vitalii Ihorovych Ph. D. in Pedagogy, associate professor, senior teacher of the piano department, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-8868-8916

Smolnikova Nina Fedorivna Lecturer at the Department of Vocal and Choral Teacher Training, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Kharkiv, https://orcid.org/0009-0003-7784-2265

CO-CREATIVE INTERACTION OF THE VOCALIST AND THE ACCOMPANIST AS A PEDAGOGICAL SPACE FOR THE FORMATION OF PERFORMING MASTERY IN STUDENTS OF HIGHER ART EDUCATION

Abstract. The article provides a theoretical and methodological substantiation of the co-creative interaction between a vocalist and an accompanist as an integral pedagogical space for developing performance mastery in students of higher art education.

The relevance of the study is determined by the transformation of contemporary art education, which requires a reconsideration of the traditional model of vocal-instrumental collaboration, within which the accompanist was long regarded primarily as a supporting performer. The expediency of transitioning to a dialogical model of artistic partnership based on subject–subject interaction, shared meaning-making, and responsibility for ensemble integrity is substantiated.

The methodological framework of the study is grounded in the interpretative-dialogical approach, which considers a musical work as an open sign-semantic system that acquires artistic completeness in the process of collective interpretation, as well as in the self-organizing interaction approach, according to which the ensemble functions as a dynamic system producing an emergent artistic result. The pedagogical potential of co-creativity in shaping interpretative awareness, ensemble self-regulation, artistic responsibility, communicative culture, and performers' autonomy is revealed.

It is proved that collaboration between the vocalist and the accompanist ensures the integration of technical, artistic-interpretative, and communicative components of professional training, fostering flexibility of thinking, reflexivity, and the ability to make variative artistic choices. In the course of such interaction, a culture of professional dialogue is formed, along with the ability to coordinate interpretative decisions and assume responsibility for a shared artistic outcome. Co-creative interaction appears not only as a prerequisite for high-quality stage performance but also as an effective mechanism for the holistic professional development of a future specialist in the field of arts. It creates the foundation for the development of interpretative consciousness, ensemble self-regulation, and the capacity for independent creative growth within the contemporary artistic educational environment.

Keywords: co-creative interaction, vocalist, accompanist, performance mastery, interpretative thinking, ensemble self-regulation, art education.

Постановка проблеми. Сучасні трансформації системи вищої мистецької освіти зумовлюють переосмислення змісту й організації професійної підготовки здобувачів-музикантів. В умовах зростання вимог до рівня виконавської культури, сценічної мобільності та комунікативної компетентності особливої актуальності набуває проблема формування цілісної виконавської майстерності здобувачів, яка виходить за межі суто технічного вдосконалення. Попри значну увагу науковців до питань вокально-технічної підготовки, розвитку інтерпретаційного мислення та педагогічної взаємодії, недостатньо осмисленим залишається потенціал співтворчості вокаліста та концертмейстера, як цілісного педагогічного простору професійного становлення.

Взаємодія соліста й концертмейстера у навчальному процесі нерідко розглядається з позицій функціонального розподілу ролей, що зумовлює збереження ієрархічної моделі виконавської співпраці. Такий підхід обмежує можливості розвитку суб'єктної позиції здобувача, знижує рівень його здатності до самостійного створення виконавської концепції твору та звужує комунікативний потенціал ансамблевої діяльності. Водночас, сучасні освітні парадигми орієнтують на утвердження діалогічності, партнерства та співвідповідальності учасників освітнього процесу, що актуалізує необхідність наукового обґрунтування нових моделей вокально-інструментальної взаємодії.

Отже, виникає суперечність між потребою у формуванні інтегрованої виконавської майстерності, що поєднує технічну досконалість, інтерпретаційну

свідомість і культуру професійної комунікації, та недостатньою теоретико-методологічною розробленістю співтворчої взаємодії вокаліста й концертмейстера як педагогічного феномена. Подолання цієї суперечності зумовлює необхідність цілісного осмислення співтворчості як простору смислотворення, самоорганізації та професійного зростання здобувачів вищої мистецької освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика співтворчої взаємодії у процесі професійної підготовки здобувачів вищої мистецької освіти перебуває в полі активних наукових пошуків українських і зарубіжних дослідників. У сучасному музично-педагогічному дискурсі ансамблеве виконавство розглядається не лише як форма колективного музикування, а як складний художньо-комунікативний феномен, що забезпечує становлення інтерпретаційної культури та професійного мислення майбутнього фахівця.

Історико-теоретичні засади ансамблевого виконавства та його місце в еволюції музичної культури ґрунтовно висвітлено у працях І. Польської, А. Грінченко, М. Давидова, а також у фундаментальних дослідженнях зарубіжних музикознавців Д. Граута і Р. Тарускіна, які окреслюють закономірності розвитку камерно-інструментальної та вокально-інструментальної традиції. У їхніх працях ансамбль постає як форма художнього діалогу, що історично утвердилася як простір взаємодії індивідуальних виконавських позицій.

Питання професійного мислення музиканта та його формування в умовах мистецької освіти розкрито в дослідженнях Н. Білової, І. Бермес, О. Новської, І. Левицької, Т. Молчанової та ін. Науковці акцентують на інтегративному характері виконавської майстерності, підкреслюючи взаємозв’язок технічної підготовки, художньо-інтерпретаційної свідомості та комунікативної компетентності.

Комунікативний вимір педагогічної взаємодії у системі «викладач – здобувач» ґрунтовно проаналізовано в роботах О. Почуєвої та Т. Крамаренко, де остання осмислюється як суб’єкт-суб’єктний процес, заснований на діалозі, взаємній довірі та емоційно-смисловому обміні.

Проблеми формування виконавських умінь майбутніх учителів музики досліджено у праці Тянь Лінь, де наголошено на необхідності інтеграції технічної підготовки з художнім осмисленням твору. Водночас, у дисертаційному дослідженні Юй Цютун обґрунтовано значення полікомунікативної компетентності, як умови ефективної професійної взаємодії у мистецько-педагогічному середовищі.

Методологічні орієнтири інтерпретаційно-діалогічного осмислення музичного тексту репрезентовано у працях П. Рабіновича, який розглядає художній твір як відкриту знаково-семантичну систему, що потребує смислового прочитання в культурному контексті.

Разом із тим, аналіз наукових джерел засвідчує, що попри наявність ґрунтовних досліджень з історії ансамблевого виконавства, проблема осмислення співтворчої взаємодії вокаліста та концертмейстера саме як цілісного

педагогічного простору формування виконавської майстерності залишається недостатньо систематизованою. Переважна більшість праць зосереджується або на вокально-технічному аспекті підготовки, або на загальних питаннях ансамблевої підготовки, тоді як інтегративний вимір співтворчості, як механізму поєднання інтерпретаційного мислення, комунікативної культури та ансамблевої саморегуляції потребує подальшого теоретичного узагальнення.

Мета статті – теоретично обґрунтувати співтворчу взаємодію вокаліста та концертмейстера, як педагогічний простір формування виконавської майстерності здобувачів вищої мистецької освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній системі вищої мистецької освіти формування виконавської майстерності здобувачів дедалі більше осмислюється як цілісний педагогічний процес, що виходить за межі індивідуального технічного вдосконалення. У центрі професійної підготовки постає не лише опанування вокальної техніки й засобів художньої виразності, а й здатність до продуктивної творчої взаємодії у процесі інструментально-виконавської співпраці. У цьому контексті співтворча взаємодія здобувача-вокаліста та концертмейстера постає як особливий педагогічний простір, у межах якого відбувається інтеграція художнього мислення, виконавських умінь і професійної комунікативної культури.

У наукових дослідженнях педагогічна взаємодія розглядається як цілісний і динамічний процес взаємовпливів між учасниками освітнього процесу, що має системний і цілеспрямований характер. Зокрема, О. Почуєва трактує педагогічну взаємодію в системі «викладач – здобувач» як динамічний процес взаємного впливу, у межах якого реалізується суб'єкт-суб'єктна модель освітньої комунікації. У центрі такої взаємодії перебуває особистість здобувача, який поступово набуває статусу активного учасника навчального процесу, здатного до самостійного мислення, рефлексії та відповідального прийняття рішень. Педагогічна взаємодія постає не як одностороння трансляція знань, а як простір співпраці, діалогу та взаємного розвитку [3].

У дослідженні Т. Крамаренко акцентовано на психологічному вимірі педагогічної взаємодії. Авторка підкреслює її комунікативну природу, визначаючи взаємодію як процес емоційно-смислового обміну, що включає вербальні й невербальні механізми впливу, формування довіри, підтримки та мотивації. Педагогічна взаємодія розглядається як умова створення сприятливого освітнього середовища, у якому забезпечується розвиток професійної компетентності та особистісне становлення здобувачів вищої освіти [2].

Відтак, трактування взаємодії як педагогічного простору, передбачає її розгляд в аспекті системи цілеспрямованих освітніх впливів, що забезпечують становлення здобувача в якості суб'єкта виконавської діяльності. Співтворчість у цьому випадку ґрунтується на активній суб'єктній позиції обох учасників – здобувача-вокаліста та концертмейстера. При цьому, концертмейстер розглядається не як акомпаніатор у вузькому функціональному розумінні, а як

співінтерпретатор музичного тексту, педагогічний партнер і координатор ансамблевої цілісності. Така позиція змінює характер професійної комунікації: від вертикальної, ієрархічно організованої моделі з домінуванням провідної партії та функціонально підпорядкованим акомпанементом – до горизонтальної моделі художнього діалогу, заснованої на рівноправній співтворчості.

У процесі роботи над музичним твором відбувається узгодження темпо-ритмічних параметрів, динамічної драматургії, агогічних відхилень, артикуляційних акцентів, логіки фразування тощо. Як доводять наукові дослідження, спільний аналіз змісту твору сприяє глибшому осмисленню образно-смислової структури композиції, формуванню цілісної інтерпретаційної концепції. Саме в цьому просторі співпраці здобувач навчається співвідносити власну виконавську позицію з художніми намірами партнера, що розвиває гнучкість мислення, здатність до корекції інтерпретаційних рішень і чутливість до ансамблевої координації [6, с. 112–113].

Зазначимо, що педагогічний потенціал співтворчої взаємодії реалізується у формуванні комплексу виконавських умінь здобувача-вокаліста, серед яких здатність до:

—тембрально-інтонаційної, виразної мімічно-жестикуляційної вербальної трансляції змісту та характеру вокального твору до аудиторії;

—самостійного проектування та вокально-технічного втілення власної оригінальної інтерпретації;

—точного відтворення звуковисотного та ритмічного малюнку вокальних творів;

—повноцінного володіння співацьким диханням щодо його набору, розподілу, посилу та опори на нього вокального звуку;

—варіативного та сумісного застосування головних та грудних резонаторів та ін. [4, с. 6–7].

Окрім цього, у процесі ансамблевої співпраці здобувач опановує навички прогнозування розвитку музичного матеріалу, осмислення драматургічної логіки твору як цілісної структури, усвідомлення взаємозалежності партій. Від так, виконавська майстерність постає як інтегративна якість, що поєднує технічну вправність, художньо-інтерпретаційну свідомість і комунікативну компетентність.

На особливу увагу заслуговує комунікативний вимір співтворчої взаємодії здобувача-вокаліста та концертмейстера. Так, зазначена співтворчість базується на діалогічності, взаємній довірі, здатності до емоційного резонування та спільного переживання художнього образу [1, с. 390]. У цьому педагогічному просторі формується культура професійного партнерства, що передбачає відповідальність за спільний результат, уміння слухати й чути іншого, готовність до конструктивного обговорення інтерпретаційних рішень. Така модель взаємодії сприяє подоланню виконавського індивідуалізму та розвитку колегіальної професійної позиції.

У методичному аспекті співтворча взаємодія передбачає цілеспрямовану організацію освітнього процесу. Так, доцільним є використання прийомів колективного аналізу музичного тексту, варіативного моделювання темпових і динамічних стратегій, сценічних репетицій із фокусом на невербальній координації. Ефективними є рефлексивні методи – обговорення виконання, відеоаналіз, взаємооцінювання, що забезпечують розвиток професійної самосвідомості та саморегуляції здобувачів. Поступове ускладнення завдань сприяє переходу від ситуативної взаємодії до стабільної моделі професійного партнерства.

Важливим результатом функціонування досліджуваного простору є формування художньої відповідальності та виконавської автономії здобувачів. Усвідомлення взаємозалежності виконавських дій стимулює дисципліну ансамблевого слухання, точність координації, емоційну врівноваженість і сценічну культуру. Концертмейстер у цьому процесі виконує роль фасилітатора творчого розвитку, координатора ансамблевої цілісності та каталізатора художньої активності.

Отже, співтворча взаємодія вокаліста та концертмейстера може бути визначена як педагогічний простір формування виконавської майстерності здобувачів вищої мистецької освіти, у межах якого інтегруються технічний, художньо-інтерпретаційний і комунікативний компоненти професійної підготовки. Такий підхід забезпечує цілісність професійного становлення майбутнього фахівця, орієнтованого не лише на індивідуальну виконавську реалізацію, а й на культуру творчої співпраці як необхідну складову сучасної мистецької освіти.

Осмислення співтворчої взаємодії вокаліста та концертмейстера потребує чіткої методологічної опори. Концептуальним підґрунтям дослідження виступає інтерпретаційно-діалогічний підхід, який розглядає музично-виконавський процес як діалогічне смислотворення. У його межах музичний твір постає не як фіксована нотна структура, а як відкрита знаково-семантична система, що набуває художньої завершеності лише в процесі інтерпретації. За концепцією П. Рабіновича, означений підхід спрямовує науковий пошук на виявлення загальних механізмів осмислення та тлумачення художніх знакових структур у межах культурного дискурсу [5, с. 93]. У цьому контексті музичне мистецтво постає як особлива символічна система з поліфонічною семантикою, опанування якої передбачає не лише технічну вправність, а й здатність до глибинного смислового прочитання та рефлексивного осмислення.

У контексті вокально-інструментальної взаємодії це означає, що інтерпретація формується не індивідуально, а в просторі співрозуміння, узгодження та взаємного уточнення художніх намірів. Інтерпретаційний вимір співпраці передбачає послідовний рух від первинного прочитання тексту до його глибшого осмислення, від індивідуального бачення до колективної інтерпретаційної концепції. Таким чином, педагогічний простір взаємодії стає

середовищем формування інтерпретаційної свідомості здобувача, його здатності аргументувати художній вибір, співвідносити його з позицією партнера та коригувати відповідно до спільного задуму.

Діалогічний аспект даного підходу актуалізує значення міжособистісної взаємодії як умови професійного зростання. Вокаліст і концертмейстер виступають суб'єктами художнього діалогу, у якому відбувається не лише технічна координація, а й узгодження ціннісних орієнтацій, виконавських рішень тощо. Такий формат сприяє формуванню культури професійної комунікації, здатності до відкритого обговорення і рефлексивного осмислення власної виконавської позиції.

Не менш важливою методологічною опорою є підхід самоорганізаційної взаємодії. У межах цієї системи кожен учасник зберігає індивідуальність, однак результат їхньої співпраці не зводиться до механічної суми окремих виконавських зусиль. У процесі узгодження інтонаційних, ритмічних, тембрових і динамічних параметрів виникає нова якість звучання – емерджентний художній результат, що не існує поза співтворчою взаємодією.

Підхід самоорганізаційної взаємоді дозволяє розглядати педагогічний простір співпраці як відкриту динамічну систему, здатну до саморозвитку. У такій системі важливу роль відіграють процеси взаємного впливу, корекції та адаптації. Здобувач вищої мистецької освіти поступово опановує механізми ансамблевої саморегуляції: передбачення партнерських дій, гнучке реагування на зміни темпу чи динаміки, підтримання художньої цілісності виконання. Водночас, концертмейстер виконує функцію стабілізуючого елементу системи, забезпечуючи структурну опору ансамблю та сприяючи гармонізації виконавських намірів.

Інтеграція зазначених підходів дозволяє розкрити співтворчу взаємодію як багатовимірний педагогічний феномен. З одного боку, вона постає як процес смислотворення, що ґрунтується на інтерпретаційному діалозі; з іншого – як самоорганізована система, у якій формуються нові рівні професійної компетентності. Саме в такому методологічному полі виконавська майстерність здобувачів-вокалістів набуває інтегрованого характеру, поєднуючи технічну досконалість, художню свідомість і культуру творчої співпраці.

Зазначені підходи визначають і практичну організацію освітнього процесу. Репетиційна робота будується як послідовний герменевтичний аналіз музичного тексту та одночасно як синергійний процес узгодження виконавських дій. Поступове ускладнення виконавських завдань, варіативність інтерпретаційних стратегій, рефлексивне осмислення результатів виконання забезпечують перехід від зовнішньо керованої взаємодії до внутрішньо організованої системи професійного партнерства.

Отже, методологічне поєднання інтерпретаційно-діалогічного підходу та підходу самоорганізаційної взаємодії створює теоретичну основу для розгляду співтворчості вокаліста та концертмейстера як цілісного педагогічного простору

формування виконавської майстерності здобувачів вищої мистецької освіти. Саме в цьому просторі відбувається інтеграція інтерпретаційного мислення, комунікативної культури та ансамблевої саморегуляції, що відповідає сучасним вимогам професійної підготовки фахівців мистецької галузі.

Висновки. Отже, як доводять результати проведеного аналізу, співтворча взаємодія вокаліста та концертмейстера є тим системоутворювальним чинником, що сприяє формуванню виконавської майстерності здобувачів вищої мистецької освіти, яка, у свою чергу, постає як цілісний педагогічний простір, у межах якого інтегруються технічний, художньо-інтерпретаційний і комунікативний компоненти виконавської діяльності.

Перехід від ієрархічної моделі «соліст – акомпанемент» до моделі художнього діалогу забезпечує активізацію суб'єктної позиції обох учасників ансамблю, формування культури професійного партнерства, відповідальності за спільний результат та здатності до рефлексивного осмислення інтерпретаційних рішень. У процесі такої взаємодії розвиваються ансамблеве слухання, гнучкість мислення, уміння прогнозувати розвиток музичного матеріалу, коригувати виконавські наміри відповідно до спільної концепції.

Методологічне поєднання інтерпретаційно-діалогічного підходу та підходу самоорганізаційної взаємодії створює теоретичну основу для розгляду співтворчості як багатовимірного педагогічного феномена. Так, у межах інтерпретаційно-діалогічної парадигми музичний твір осмислюється як відкрита знаково-семантична система, що набуває художньої завершеності в процесі спільного смислотворення, тоді як підхід самоорганізаційної взаємодії дозволяє трактувати ансамбль як динамічну систему, у якій виникає емерджентна художня якість виконання.

Цілеспрямована організація освітнього процесу (колективний аналіз тексту, варіативне моделювання інтерпретаційних стратегій, рефлексивні методи оцінювання тощо) сприяє переходу від ситуативної взаємодії до стабільної моделі професійного партнерства, у результаті чого формується інтегрована виконавська майстерність, що поєднує технічну досконалість, художню свідомість, комунікативну компетентність і здатність до ансамблевої саморегуляції.

Таким чином, співтворча взаємодія здобувача-вокаліста та концертмейстера виступає ефективним педагогічним механізмом модернізації фахової підготовки у сфері вищої мистецької освіти, орієнтованої на формування професіонала, здатного до інтерпретаційного діалогу, творчої автономії та культури колегіальної співпраці.

Література:

1. Ву Юйюе. Методичні засади розвитку художньо-експресивного мислення здобувачів вищої мистецької освіти в процесі фортепіанної підготовки на засадах герменевтично-комунікативного підходу. *Перспективи та інновації науки. Серія: Педагогіка*. 2026. №2(60). С. 386–401.

2. Крамаренко Т. В. Психологічні аспекти педагогічної взаємодії та комунікації між викладачем та здобувачами вищої освіти // Лінгводидактика та лінгвопрагматика : зб. наук. праць / за заг. ред. О. В. Назаренко. – Дніпро : ПП Вахмістров О. Є., 2023. С. 46–54.

3. Почуєва О. Механізми організації педагогічної взаємодії зі студентами закладів вищої освіти. *Адаптивне управління: теорія і практика. Серія «Педагогика».* 2021. Вип. 11(21). https://www.academia.edu/98398407/Механізми_організації_педагогічної_взаємодії_зі_студентами_закладів_вищої_освіти.

4. Тянь Лінь. Методика формування вокально-технічних умінь майбутнього вчителя музики у процесі фахового навчання : дис. … д-ра філософії : 014 Середня освіта (Музичне мистецтво). – Київ : Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, 2021. 256 с.

5. Філософія права: проблеми і підходи : навч. посіб. / за ред. П. М. Рабіновича. Львів : Юридичний факультет ЛНУ імені Івана Франка, 2005. 256 с.

6. Юй Цютун. Формування полікомунікативної компетентності здобувачів вищої мистецько-педагогічної освіти в процесі хормейстерської підготовки : дис. … д-ра філософії : 011 Освітні, педагогічні науки / Держ. закл. «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2025. 309 с.

References:

1. Vu, Yuiyue. (2026). Metodychni zasady rozvytku khudozhno-ekspresyvnoho myslennya zdobuvachiv vyshchoyi mystets′koyi osvity v protsesi fortepiannoyi pidhotovky na zasadakh hermenevtychno-komunikatyvnoho pidkhodu [Methodological foundations of developing artistic-expressive thinking of higher art education students in the process of piano training based on the hermeneutic-communicative approach]. Perspektyvy ta innovatsiyi nauky. Seriya: Pedahohika, 2(60), 386–401 [in Ukrainian].

2. Kramarenko, T. V. (2023). Psykholohichni aspekty pedahohichnoyi vzayemodiyi ta komunikatsiyi mizh vykladachem ta zdobuvachamy vyshchoyi osvity [Psychological aspects of pedagogical interaction and communication between a teacher and higher education students]. In O. V. Nazarenko (Ed.), Linhvodydaktyka ta linhvoprahmatyka (pp. 46–54). Dnipro: PP Vakhmistrov O. Ye. [in Ukrainian].

3. Pochuieva, O. (2021). Mekhanizmy orhanizatsiyi pedahohichnoyi vzayemodiyi zi studentamy zakladiv vyshchoyi osvity [Mechanisms of organizing pedagogical interaction with students of higher education institutions]. Adaptyvne upravlinnya: teoriya i praktyka. Seriya «Pedahohika», 11(21) [in Ukrainian].

4. Tian′, Lin′. (2021). Metodyka formuvannya vokal′no-tekhnichnykh umin′ maybutn′oho vchytelya muzyky u protsesi fakhovoho navchannya [Methodology of forming vocal and technical skills of a future music teacher in the process of professional training]. Doctoral dissertation. Kyiv: Natsional′nyy pedahohichnyy universytet imeni M. P. Drahomanova [in Ukrainian].

5. Rabinovych, P. M. (Ed.). (2005). Filosofiya prava: problemy i pidkhody [Philosophy of law: problems and approaches]. Lviv: Yurydychnyy fakul′tet LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

6. Yui, Qiutung. (2025). Formuvannya polikomunikatyvnoyi kompetentnosti zdobuvachiv vyshchoyi mystets′ko-pedahohichnoyi osvity v protsesi khormeysters′koyi pidhotovky [Formation of polycommunicative competence of higher art and pedagogical education students in the process of choral conductor training]. Doctoral dissertation. Odesa: South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК: 376.091.12.011.3-051-053.5-056.2./.3]:37.017:17:005.336.2(045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1753-1764

Соколова Ганна Борисівна доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, директор навчально-наукового інституту фізичної культури, спорту та спеціальної освіти Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0002-9913-1814

Форостян Ольга Іванівна доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-6084-2160

Начинова Олена Василівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, https//orcid.org/0000-0002-9563-2304

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА В РОБОТІ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

Анотація. У статті здійснено теоретичний аналіз морально-етичних засад професійної діяльності спеціального педагога в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивної освіти. Обґрунтовано актуальність проблеми з огляду на гуманізацію освітнього простору та зростання ролі ціннісних орієнтацій у професійній діяльності фахівців спеціальної освіти.

Визначено, що сучасна інклюзивна парадигма освіти потребує посилення уваги до етичного виміру професійної діяльності педагогів. Проаналізовано сучасні наукові підходи до розуміння етичного виміру діяльності спеціального педагога та визначено його місце у структурі професійної компетентності.

Висвітлено базові морально-етичні принципи діяльності фахівця, зокрема гуманізм, толерантність, конфіденційність, відповідальність і партнерську взаємодію. Розкрито значення етичної комунікації у взаємодії з дітьми, батьками та міждисциплінарною командою супроводу.

Акцентовано увагу на ролі морально-етичної компетентності як інтегративної характеристики професіоналізму спеціального педагога. Окреслено специфіку реалізації етичних принципів у процесі психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами. Проаналізовано моральні аспекти забезпечення психологічної безпеки дитини в інклюзивному освітньому

середовищі. Визначено значення дотримання принципу недискримінації та поваги до гідності дитини як ключових етичних орієнтирів професійної діяльності. Підкреслено важливість партнерської взаємодії з родинами дітей з особливими освітніми потребами як умови ефективної інклюзії. Обґрунтовано роль етичних засад у забезпеченні довіри між учасниками освітнього процесу. Підкреслено значення професійної рефлексії як механізму розвитку етичної зрілості фахівця. Визначено роль спеціального педагога у формуванні інклюзивної культури закладу освіти та утвердженні цінностей прийняття різноманітності. Узагальнено, що морально-етичні засади діяльності мають багатовимірний характер і охоплюють особистісний, професійний і соціокультурний рівні. Наголошено на необхідності інтеграції етичного компонента у систему професійної підготовки майбутніх спеціальних педагогів.

Зазначено потребу в розробленні чітких етичних стандартів професійної діяльності відповідно до сучасних освітніх викликів. Підкреслено значення формування морально-етичної компетентності як умови підвищення якості інклюзивної освіти. Окреслено перспективи подальших досліджень, які пов'язані з розробленням критеріїв оцінювання морально-етичної компетентності. Визначено доцільність створення методичних програм розвитку етичної культури майбутніх фахівців спеціальної освіти.

Ключові слова: морально-етичні засади, спеціальний педагог, діти з особливими освітніми потребами, інклюзивна освіта, професійна етика, морально-етична компетентність, психолого-педагогічний супровід, гуманістичний підхід, етична комунікація, партнерська взаємодія, інклюзивне освітнє середовище, професійна відповідальність, педагогічна рефлексія, інклюзивна культура, ціннісні орієнтації педагога.

Sokolova Hanna Borysivna Doctor of Psychological Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Educational and Director of the Educational and Scientific Institute of Physical Culture, Sports and Special Education, The state institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», Odesa, https//orcid.org/0000-0002-9913-1814

Forostian Olga Ivanivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor at the Department of Specialand Inclusive Education, The state institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», Odesa, https//orcid.org/0000-0001-6084-2160

Nachynova Olena Vasylivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Special and Inclusive Education, The state institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», Odesa, https//orcid.org/0000-0002-9563-2304

MORAL AND ETHICAL PRINCIPLES OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A SPECIAL EDUCATIONAL TEACHER IN WORKING WITH CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Abstract. The article provides a theoretical analysis of the moral and ethical principles of the professional activity of a special education teacher in working with children with special educational needs in inclusive education.

The relevance of the problem is substantiated in view of the humanization of the educational space and the growth of the role of value orientations in the professional activity of special education specialists.

It is determined that the modern inclusive paradigm of education requires increased attention to the ethical dimension of the professional activity of teachers. Modern scientific approaches to understanding the ethical dimension of the activity of a special education teacher are analyzed and its place in the structure of professional competence is determined.

The basic moral and ethical principles of the specialist's activity are highlighted, in particular humanism, tolerance, confidentiality, responsibility and partnership interaction. The importance of ethical communication in interaction with children, parents and an interdisciplinary support team is revealed.

Attention is focused on the role of moral and ethical competence as an integrative characteristic of the professionalism of a special education teacher. The specifics of the implementation of ethical principles in the process of psychological and pedagogical support of children with special educational needs are outlined. The moral aspects of ensuring the psychological safety of a child in an inclusive educational environment are analyzed. The importance of adhering to the principle of non-discrimination and respect for the dignity of the child as key ethical guidelines for professional activity is determined. The importance of partnership interaction with families of children with special educational needs as a condition for effective inclusion is emphasized. The role of ethical principles in ensuring trust between participants in the educational process is substantiated. The importance of professional reflection as a mechanism for developing the ethical maturity of a specialist is emphasized. The role of a special educator in forming an inclusive culture of an educational institution and establishing the values of accepting diversity is determined. It is generalized that the moral and ethical principles of activity are multidimensional and cover the personal, professional and socio-cultural levels. The need to integrate the ethical component into the system of professional training of future special educators is emphasized.

The need to develop clear ethical standards of professional activity in accordance with modern educational challenges is noted. The importance of the formation of moral and ethical competence as a condition for improving the quality of inclusive education is emphasized.

The prospects for further research related to the development of criteria for assessing moral and ethical competence are outlined. The feasibility of creating

methodological programs for the development of ethical culture of future special education specialists is determined.

Keywords: moral and ethical principles, special teacher, children with special educational needs, inclusive education, professional ethics, moral and ethical competence, psychological and pedagogical support, humanistic approach, ethical communication, partnership interaction, inclusive educational environment, professional responsibility, pedagogical reflection, inclusive culture, teacher's value orientations.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку системи освіти в Україні характеризується активним упровадженням інклюзивної моделі навчання, що актуалізує проблему морально-етичних засад професійної діяльності спеціального педагога. Зростання кількості дітей з особливими освітніми потребами в закладах загальної середньої освіти зумовлює необхідність перегляду традиційних підходів до організації психолого-педагогічного супроводу. У цих умовах особливої ваги набуває питання дотримання етичних принципів у процесі взаємодії з дитиною, її родиною та міждисциплінарною командою фахівців.

Професійна діяльність спеціального педагога передбачає не лише володіння методиками корекційно-розвиткової роботи, а й сформованість моральної відповідальності, толерантності, емпатії та педагогічної рефлексії. Водночас практика засвідчує наявність суперечностей між задекларованими гуманістичними цінностями освіти та реальними умовами професійної діяльності фахівця. Недостатня увага до етичного компоненту професійної підготовки спеціальних педагогів може призводити до формалізації взаємодії з дітьми з особливими освітніми потребами. Актуалізується потреба в чіткому визначенні морально-етичних орієнтирів, що регулюють професійну поведінку спеціального педагога в інклюзивному освітньому середовищі. Особливої складності набувають ситуації, пов’язані з дотриманням принципів конфіденційності, недискримінації та поваги до гідності дитини. Питання професійної етики стає ключовим у контексті забезпечення прав дитини на якісну освіту та індивідуалізований підхід. Водночас наукові дослідження переважно зосереджені на методичних аспектах корекційної роботи, тоді як морально-етичний вимір діяльності спеціального педагога висвітлений фрагментарно. Це зумовлює необхідність системного аналізу етичних принципів, що лежать в основі професійної взаємодії з дітьми з особливими освітніми потребами.

У сучасних соціокультурних умовах зростає значення ціннісних орієнтацій педагога як чинника формування безпечного та підтримувального освітнього простору. Недостатня розробленість критеріїв оцінювання морально-етичної компетентності спеціального педагога ускладнює процес її формування та моніторингу. Крім того, відсутність уніфікованих підходів до визначення етичних стандартів діяльності створює ризики професійних помилок і конфліктів. У професійній практиці виникають ситуації морального вибору, що

потребують високого рівня етичної свідомості та здатності до відповідального прийняття рішень. Врахування індивідуальних особливостей розвитку дитини вимагає поєднання науково обґрунтованих методик із глибоким усвідомленням гуманістичних принципів педагогіки.

Таким чином, постає проблема теоретичного обґрунтування та практичного осмислення морально-етичних засад професійної діяльності спеціального педагога. Її розв'язання сприятиме підвищенню якості освітніх послуг та забезпеченню гармонійного розвитку дітей з особливими освітніми потребами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних наукових джерел засвідчує зростання інтересу дослідників до проблематики інклюзивної освіти та професійної діяльності фахівців, які працюють із дітьми з особливими освітніми потребами.

У працях вітчизняних науковців значна увага приділяється організаційно-методичним засадам інклюзивного навчання та ролі спеціального педагога у забезпеченні якісного освітнього процесу. Так, О. Гаяш розкриває особливості впровадження інклюзивного навчання в закладах дошкільної освіти, акцентуючи на необхідності гуманістичного підходу до взаємодії з дітьми. Авторка підкреслює важливість формування інклюзивної культури як основи етичної поведінки педагогів [1].

Питання командної взаємодії фахівців у системі інклюзивної освіти детально розглянуто І. Дмитрієвою, яка наголошує на ціннісному характері міжпрофесійної співпраці. Дослідниця відзначає, що ефективність індивідуального супроводу дитини значною мірою залежить від рівня професійної відповідальності членів команди [2].

У дослідженнях Н. Софій висвітлено практичні аспекти впровадження інклюзивного навчання, зокрема принципи поваги до гідності дитини та дотримання її прав.

У цьому контексті морально-етичні орієнтири діяльності педагога розглядаються як складова професійного стандарту [3].

Соціально-педагогічний аспект взаємодії з родинами дітей з ООП проаналізовано у працях Т. Ковбасюк і Л. Яценюк, які підкреслюють важливість партнерських відносин між педагогами та батьками. Автори наголошують на необхідності етичної підтримки родин як умови ефективної інклюзії [4].

О. Мартинчук і Т. Скрипник акцентують увагу на концептуалізації ключових понять інклюзивної освіти, підкреслюючи значення ціннісного підґрунтя професійної діяльності. Дослідниці вказують на потребу формування єдиного етичного дискурсу у сфері спеціальної освіти [6].

У роботах О. Мякушко розглядається психолого-педагогічний супровід дітей з комплексними порушеннями розвитку, де особливу увагу приділено управлінню процесами розвитку дитини з позицій гуманізму. Авторка підкреслює, що моральна відповідальність фахівця є ключовим чинником ефективності супроводу [7].

Н. Олефір досліджує специфіку інклюзивного навчання дітей дошкільного віку, виділяючи значення толерантності та емпатії у професійній діяльності педагога [8].

У свою чергу, Т. Скрипник, О. Мартинчук, Г. Супрун і Р. Криваковська розкривають особливості партнерства між фахівцями та батьками, акцентуючи увагу на етичних принципах взаємодії. Вони доводять, що морально-етична компетентність педагога визначає якість освітнього середовища [9].

Новітні дослідження також торкаються питань командної сумісності у супроводі дітей з ООП. Зокрема, З. І. Удич аналізує міжособистісну сумісність членів команди супроводу як фактор ефективної професійної взаємодії. Авторка підкреслює, що етичні норми комунікації є основою злагодженої роботи фахівців [10].

Узагальнення результатів проаналізованих досліджень свідчить про домінування організаційно-методичних аспектів у науковому дискурсі.

Водночас морально-етичні засади професійної діяльності спеціального педагога здебільшого розглядаються опосередковано. Більшість авторів акцентують увагу на гуманістичних цінностях, однак системного аналізу етичної складової діяльності фахівця бракує. Це зумовлює необхідність поглибленого дослідження морально-етичних засад професійної діяльності спеціального педагога в умовах інклюзивної освіти.

Метою статті є теоретичне обґрунтування морально-етичних засад професійної діяльності спеціального педагога в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами, визначення ключових етичних принципів і ціннісних орієнтирів його професійної поведінки в умовах інклюзивного освітнього середовища, а також окреслення напрямів формування морально-етичної компетентності фахівця як важливої складової якості психолого-педагогічного супроводу.

Виклад основного матеріалу. Морально-етичні засади професійної діяльності спеціального педагога є фундаментальною складовою сучасної інклюзивної освіти, що визначає характер взаємодії фахівця з дитиною, її родиною та професійним оточенням. У контексті гуманізації освітнього простору етична складова професійної діяльності набуває особливої значущості, оскільки робота з дітьми з особливими освітніми потребами потребує не лише високого рівня фахової компетентності, а й глибокого морального усвідомлення цінності кожної особистості. Інклюзивна освіта ґрунтується на принципах рівності, недискримінації та поваги до гідності дитини, що передбачає відповідальне ставлення спеціального педагога до власних професійних рішень і дій [3]. У цьому аспекті морально-етична складова діяльності виступає інтегративною характеристикою професіоналізму, яка визначає якість освітньої взаємодії та ефективність психолого-педагогічного супроводу.

Професійна діяльність спеціального педагога має поліфункціональний характер і охоплює діагностичну, корекційно-розвиткову, консультативну та

просвітницьку діяльність. Кожен із цих напрямів передбачає прийняття рішень, що мають моральний вимір, адже пов'язані з індивідуальними особливостями розвитку дитини та її соціальним статусом. Важливою етичною вимогою є дотримання принципу поваги до унікальності дитини, який передбачає визнання її права на індивідуальний темп розвитку та самореалізацію. Як зазначають дослідники, інклюзивне середовище має формуватися на засадах гуманістичної педагогіки, де центральною цінністю виступає особистість дитини [1]. У цьому контексті морально-етичні засади діяльності спеціального педагога включають такі базові принципи, як гуманізм, толерантність, емпатія, справедливість і професійна відповідальність.

Одним із ключових аспектів морально-етичної діяльності спеціального педагога є забезпечення психологічної безпеки дитини в освітньому середовищі. Психологічна безпека передбачає створення умов, у яких дитина відчуває прийняття, підтримку та захищеність від стигматизації.

У працях науковців підкреслюється, що інклюзивне навчання має будуватися на принципах прийняття різноманітності та позитивного ставлення до відмінностей [8].

Це означає, що спеціальний педагог повинен демонструвати етичну чутливість до проявів дискримінації, упереджень або соціальної ізоляції, своєчасно реагуючи на подібні явища. Етична позиція фахівця виявляється також у здатності підтримувати позитивний мікроклімат у колективі та сприяти формуванню культури поваги до різноманіття.

Важливою складовою морально-етичної діяльності є дотримання принципу конфіденційності. Спеціальний педагог працює з інформацією, що стосується стану здоров'я, особливостей розвитку та сімейних обставин дитини, тому несе відповідальність за її збереження. Порушення конфіденційності може призвести до психологічної травматизації дитини та втрати довіри з боку батьків. У цьому контексті професійна етика передбачає чітке розмежування меж розповсюдження інформації та дотримання норм професійної таємниці. Як зазначається в методичних рекомендаціях щодо інклюзивного навчання, конфіденційність є одним із ключових принципів професійної діяльності фахівців супроводу [3].

Не менш важливим є принцип партнерської взаємодії з батьками дітей з особливими освітніми потребами. Етична комунікація з родиною передбачає повагу до батьківського досвіду, визнання їх рівноправними учасниками освітнього процесу та уникнення патерналістських моделей взаємодії.

Дослідники підкреслюють, що ефективна інклюзія можлива лише за умов партнерства між педагогами та родинами [4; 9]. У цьому аспекті морально-етична компетентність спеціального педагога проявляється у здатності до діалогу, емпатійного слухання та конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Водночас фахівець має уникати оцінних суджень і стигматизуючих висловлювань, що можуть негативно вплинути на психологічний стан батьків.

Морально-етичні засади діяльності спеціального педагога тісно пов’язані з його професійною відповідальністю. Професійна відповідальність передбачає усвідомлення наслідків власних педагогічних рішень і готовність до їх рефлексивного аналізу. У сучасних дослідженнях підкреслюється, що ефективність психолого-педагогічного супроводу залежить не лише від методичних знань, а й від рівня етичної зрілості фахівця [7]. Етична зрілість проявляється у здатності приймати рішення в ситуаціях морального вибору, коли формальні інструкції не дають однозначних відповідей. Наприклад, це можуть бути ситуації балансування між інтересами дитини та вимогами освітньої установи або між правом на конфіденційність і необхідністю інформування команди супроводу.

Особливу увагу слід приділити морально-етичним аспектам командної взаємодії. Спеціальний педагог є членом мультидисциплінарної команди, до складу якої входять учителі, психологи, логопеди, соціальні працівники та адміністрація закладу освіти. Ефективність командної роботи значною мірою залежить від рівня етичної культури взаємодії між її учасниками.

Як зазначає І. Дмитрієва, командна взаємодія у процесі індивідуального супроводу дитини базується на принципах взаємоповаги, довіри та спільної відповідальності [2]. Етична комунікація в команді передбачає відкритість до професійного діалогу, визнання компетентності колег і дотримання принципів професійної коректності.

У контексті командної роботи важливим є питання міжособистісної сумісності та психологічного клімату. Дослідження свідчать, що ефективність супроводу дітей з особливими освітніми потребами значною мірою залежить від злагодженості взаємодії фахівців [10]. Морально-етична позиція спеціального педагога проявляється у здатності підтримувати конструктивні стосунки, уникати професійних конфліктів і сприяти формуванню атмосфери взаємної підтримки. Це вимагає високого рівня емоційного інтелекту, рефлексивності та готовності до професійного самовдосконалення.

Важливим аспектом морально-етичних засад діяльності є дотримання принципу недискримінації. Спеціальний педагог повинен активно протидіяти будь-яким формам дискримінації за ознаками інвалідності, соціального статусу, етнічного походження чи інших характеристик. У цьому контексті морально-етична позиція фахівця передбачає формування інклюзивної культури в освітньому середовищі, спрямованої на прийняття різноманітності як цінності. Дослідники наголошують, що інклюзивна освіта має сприяти подоланню стереотипів і формуванню позитивного ставлення до осіб з особливими потребами [6]. Таким чином, спеціальний педагог виступає не лише як фахівець з корекційної роботи, а й як носій соціально значущих цінностей.

Морально-етичний вимір діяльності спеціального педагога також охоплює питання професійної автономії. Професійна автономія передбачає здатність фахівця приймати незалежні рішення, спираючись на етичні принципи та

професійні стандарти. Водночас вона пов'язана з високим рівнем відповідальності за результати власної діяльності.

У ситуаціях, коли нормативні документи не враховують індивідуальних потреб дитини, спеціальний педагог має керуватися принципом найкращих інтересів дитини, що є базовим етичним орієнтиром інклюзивної освіти [3]. Це вимагає здатності до критичного мислення та професійної рефлексії.

Особливого значення набуває питання морально-етичної компетентності як складової професійної підготовки спеціального педагога. Морально-етична компетентність включає систему знань про етичні норми, сформованість ціннісних орієнтацій, навички етичної комунікації та здатність до моральної рефлексії. Науковці наголошують на необхідності інтеграції етичного компонента в систему підготовки фахівців спеціальної освіти [6]. Формування морально-етичної компетентності має здійснюватися через поєднання теоретичної підготовки з практичним досвідом професійної діяльності, що дозволяє майбутнім фахівцям усвідомити складність моральних дилем, з якими вони можуть зіткнутися.

Важливим інструментом розвитку морально-етичної компетентності є професійна рефлексія. Рефлексивна діяльність дозволяє спеціальному педагогу аналізувати власні дії, оцінювати їх відповідність етичним стандартам і визначати напрями професійного зростання. У контексті інклюзивної освіти рефлексія виступає механізмом саморегуляції професійної поведінки та запобігання професійному вигоранню. Етична рефлексія сприяє усвідомленню цінності кожної дитини та формуванню відповідального ставлення до професійної діяльності.

Морально-етичні засади діяльності спеціального педагога також пов'язані з проблемою професійного вигорання. Робота з дітьми з особливими освітніми потребами часто супроводжується високим емоційним навантаженням, що може призводити до зниження рівня емпатії та моральної чутливості. У цьому контексті важливою є підтримка етичної стійкості фахівця через розвиток навичок саморегуляції, професійної підтримки та супервізії. Підтримка морально-етичного ресурсу педагога є важливою умовою збереження якості його професійної діяльності.

Значущим аспектом морально-етичних засад діяльності є формування інклюзивної культури закладу освіти. Спеціальний педагог відіграє ключову роль у трансляції цінностей інклюзії та формуванні позитивного ставлення до різноманітності серед учасників освітнього процесу. Це передбачає участь у просвітницькій діяльності, організацію тренінгів і консультацій для педагогів і батьків, спрямованих на підвищення рівня інклюзивної компетентності. Формування інклюзивної культури є тривалим процесом, що потребує системної роботи та узгоджених дій усіх учасників освітнього процесу [1].

Узагальнюючи наукові підходи, можна стверджувати, що морально-етичні засади професійної діяльності спеціального педагога мають багатовимірний

характер і охоплюють особистісний, професійний та соціокультурний рівні. Особистісний рівень пов'язаний із системою цінностей і моральних переконань фахівця, професійний – із дотриманням етичних стандартів діяльності, а соціокультурний – із впливом професійної діяльності на формування інклюзивного суспільства. Взаємодія цих рівнів визначає цілісність морально-етичної позиції спеціального педагога та ефективність його професійної діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, морально-етичні засади професійної діяльності спеціального педагога є ключовим чинником забезпечення якості інклюзивного освітнього процесу та ефективності психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами.

За результатами проведеного теоретичного дослідження встановлено, що етична складова діяльності фахівця охоплює систему ціннісних орієнтацій, професійних норм і моральних принципів, які регулюють взаємодію з дитиною, її родиною та міждисциплінарною командою. Визначено, що гуманізм, толерантність, відповідальність, конфіденційність і партнерство виступають базовими етичними орієнтирами діяльності спеціального педагога.

Обґрунтовано, що морально-етична компетентність є інтегративною характеристикою професіоналізму, яка визначає якість освітньої взаємодії та безпечність інклюзивного середовища. Доведено, що дотримання етичних принципів сприяє формуванню довіри між учасниками освітнього процесу та підвищує ефективність командної взаємодії. Акцентовано увагу на ролі професійної рефлексії як механізму розвитку морально-етичної зрілості спеціального педагога. Виявлено, що недостатня увага до етичного компонента у професійній підготовці фахівців може знижувати результативність їхньої діяльності. Підкреслено важливість формування інклюзивної культури закладу освіти як простору реалізації морально-етичних цінностей спеціальної педагогіки. Водночас встановлено потребу в систематизації етичних стандартів професійної діяльності спеціального педагога відповідно до сучасних викликів інклюзивної освіти.

Перспективи подальших досліджень убачаються у розробленні критеріїв і показників оцінювання морально-етичної компетентності фахівців спеціальної освіти. Доцільним є також емпіричне вивчення взаємозв'язку між рівнем етичної культури педагога та результативністю інклюзивного навчання. Окремої уваги потребує створення методичних програм формування морально-етичної компетентності майбутніх спеціальних педагогів у системі професійної підготовки.

Література:

1. Гаяш О. В. Особливості впровадження інклюзивного навчання в закладах дошкільної освіти. Соціальна та освітня інклюзія: історія, сучасність, перспективи розвитку: колективна монографія у 2 частинах. Частина 1. Інституційні та особистісні аспекти впровадженння в Україні / за ред. С. П. Миронової, Л. Б. Платаш. Чернівці : Технодрук, 2021. С. 32–45.

2. Дмитрієва І. В. Командна взаємодія фахівців у процесі індивідуального супроводу дитини в умовах інклюзивного навчання. *Актуальні питання корекційної освіти.* 2016. Вип. 7. С. 90–98.

3. Інклюзивне навчання в закладах загальної середньої освіти: керівництво для тренерів / За ред. Н. Софій. Київ, 2018. 174 с.

4. Ковбасюк Т., Яценюк Л. Соціально-педагогічна підтримка батьків дітей з особливими освітніми потребами в закладах освіти і Т. Ковбасюк, Л. Яценюк. *Нова педагогічна думка.* №3 (103) 2020, с. 85-88.

5. Мартинчук О. В., Скрипник Т. В. Потреба у концептуалізації понять інклюзивної освіти в Україні як виклик сьогодення. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць.* 2020. № 16 (Том 1). С. 186–197.

6. Мякушко О. Психолого-педагогічний супровід освіти дітей з комплексними порушеннями: погляд з точки зору менеджменту їх розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови.* 2020. Вип. 17. С. 159–180.

7. Олефір Н. Особливості інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами в закладах дошкільної освіти. Нова педагогічна думка. 2019. № 2 (98). С. 143–146.

8. Скрипник Т. В., Мартинчук О. В., Супрун Г. В., Криваковська Р. В. Особливості партнерства між фахівцями закладу освіти та батьками дитини з особливими освітніми потребами. *Наукові перспективи*, 2020. № 6 (24). С. 514–526.

9. Удич З.І. (2023). Міжособистісна сумісність та спрацьованість членів команди психолого-педагогічного супроводу учня з особливими освітніми потребами. *Інклюзія і суспільство.* №1, 2023, с. 96-106.

References:

1. Haiash, O. V. (2021). Osoblyvosti vprovadzhennia inkliuzyvnoho navchannia v zakladakh doshkilnoi osvity. Sotsialna ta osvitnia inkliuziia : istoriia, suchasnist, perspektyvy rozvytku : kolektyvna monohrafiia u 2 ch. [Peculiarities of implementing inclusive education in preschool educational institutions. Social and educational inclusion: history, present, development prospects : collective monograph in 2 parts]. Ch. 1. *Instytutsiini ta osobystisni aspekty vprovadzhennnia v Ukraini – Institutional and personal aspects of implementation in Ukrai*ne (pp. 32–45) / za red. S. P. Myronovoi, L. B. Platash. Chernivtsi : Tekhnodruk. [in Ukrainian].

2. Dmytriieva, I. V. (2016). Komandna vzaiemodiia fakhivtsiv u protsesi indyvidualnoho suprovodu dytyny v umovakh inkliuzyvnoho navchannia [Team interaction of specialists in the process of individual support of a child in the conditions of inclusive education]. *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity – Current issues of correctional education*, Vyp. 7, 90–98 [in Ukrainian].

3. Sofii, N. (Red). (2018). *Inkliuzyvne navchannia v zakladakh zahalnoi serednoi osvity : kerivnytstvo dlia treneriv* [*Inclusive education in general secondary education institutions : a guide for trainers*]. Kyiv [in Ukrainian].

4. Kovbasiuk, T., Yatseniuk, L. (2020). Sotsialno-pedahohichna pidtrymka batkiv ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v zakladakh osvity [Socio-pedagogical support for parents of children with special educational needs in educational institutions. *Nova pedahohichna dumka – A new pedagogical thought*, 3 (103), 85–88 [in Ukrainian].

5. Martynchuk, O. V., Skrypnyk, T. V. (2020). Potreba u kontseptualizatsii poniat inkliuzyvnoi osvity v Ukraini yak vyklyk sohodennia [The need to conceptualize the concepts of inclusive education in Ukraine as a challenge of today]. *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity* (*pedahohichni nauky*) : *zbirnyk naukovykh prats – Current issues of correctional education* (*pedagogical sciences*) : collection of scientific works, 16, T. 1, 186–197 [in Ukrainian].

6. Miakushko, O. (2020). Psykholoho-pedahohichnyi suprovid osvity ditei z kompleksnymy porushenniamy : pohliad z tochky zoru menedzhmentu yikh rozvytku [Psychological and

pedagogical support for the education of children with complex disorders : a view from the perspective of managing their development] *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy : shliakhy rozbudovy – Education of persons with special needs : ways of development,*Vyp. 17, 159–180 [in Ukrainian].

7. Olefir, N. (2019). Osoblyvosti inkliuzyvnoho navchannia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v zakladakh doshkilnoi osvity [Features of inclusive education of children with special educational needs in preschool institutions]. *Nova pedahohichna dumka – A new pedagogical thought*, 2 (98), 143–146 [in Ukrainian].

8. Skrypnyk, T. V., Martynchuk, O. V., Suprun, H. V., Kryvakovska, R. V. (2020). Osoblyvosti partnerstva mizh fakhivtsiamy zakladu osvity ta batkamy dytyny z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Peculiarities of partnership between specialists of an educational institution and parents of a child with special educational needs]. *Naukovi perspektyvy – Scientific perspectives*, 6 (24), 514–526 [in Ukrainian].

9. Udych, Z. I. (2023). Mizhosobystisna sumisnist ta spratsovanist chleniv komandy psykholoho-pedahohichnoho suprovodu uchnia z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Interpersonal compatibility and teamwork of members of the team providing psychological and pedagogical support to a student with special educational needs]. *Inkliuziia i suspilstvo – Inclusion and society*, 1, 96–106 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК: 373.2.015.31:81'233]:376-056.313

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1765-1781

Соловйова Тетяна Геннадіївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та спеціальної освіти Запорізького національного університету, м. Запоріжжя, https://orcid.org/ 0000-0003-3676-7978

Ярошенко Вікторія Степанівна здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності А6 Спеціальна освіта, Запорізький національний університет, м. Запоріжжя

Харченко Аліна Іванівна здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності А6 Спеціальна освіта, Запорізький національний університет, м. Запоріжжя

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Анотація. У статті узагальнено психолого-педагогічні підходи до розвитку мовлення дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку та обґрунтовано доцільність аналізу мовленнєвих порушень крізь призму пізнавальних процесів і довільної регуляції діяльності. Вихідним положенням є розуміння мовлення як складної психічної системи, що виконує не лише комунікативну, а й регулятивну та пізнавальну функції, забезпечуючи опосередкування мислення, узагальнення, планування та контроль дій у процесі соціальної взаємодії. Показано, що в дошкільному віці відбувається інтенсивне становлення лексики, граматичної будови та зв'язного висловлювання, які створюють підґрунтя готовності до навчання у початковій школі. Теоретичний аналіз спирається на положення культурно-історичної теорії Л. Виготського щодо ролі слова у формуванні вищих психічних функцій, діяльнісний підхід О. Леонтьєва, що акцентує значення практичної діяльності та спілкування у розвитку свідомості, а також нейропсихологічні уявлення О. Лурії про мовлення як функціональну систему, реалізація якої забезпечується узгодженою роботою кількох мозкових блоків. У статті підкреслено, що мовленнєва діяльність формується в соціально зумовлених умовах взаємодії з дорослими та однолітками, а результативність розвитку значною мірою залежить від включення мовлення в змістовні види діяльності, насамперед ігрову. Окреслено основні прояви мовленнєвих порушень у дошкільників з інтелектуальними порушеннями та розкрито їх системний зв'язок із когнітивною сферою. Показано, що обмежені можливості узагальнення й аналітико-синтетичної діяльності зумовлюють бідність словникового запасу, неточність значень, труднощі

засвоєння узагальнювальних понять і смислових зв'язків між словами. Недостатність довільної регуляції діяльності та слабкість самоконтролю відображаються у фрагментарності зв'язного висловлювання, ситуативності повідомлень, порушенні послідовності розповіді та зниженій комунікативній ініціативі. Відзначено, що труднощі пам'яті й уваги ускладнюють утримання мовленнєвої програми висловлювання, спричиняють відхилення від теми й незавершеність фраз, що посилює потребу в спеціально організованій підтримці.

Узагальнено, що мовленнєві труднощі дошкільників означеної категорії не можуть розглядатися ізольовано, оскільки вони зумовлені особливостями пізнавальних процесів і регуляторних механізмів. Обґрунтовано необхідність організації корекційно-розвивальної роботи на засадах поєднання когнітивних і мовленнєвих завдань, поетапного формування довільної регуляції, створення умов для активної комунікативної практики та узгодженої взаємодії фахівців і родини. Перспективи подальших досліджень пов'язано з розробленням і апробацією моделей підтримки, визначенням критеріїв оцінювання їх результативності та аналізом динаміки розвитку зв'язного мовлення в умовах цілеспрямованого розвитку внутрішнього плану дії й самоконтролю.

Ключові слова: дошкільники; порушення інтелектуального розвитку; мовленнєвий розвиток; психолого-педагогічні підходи; когнітивні процеси; довільна регуляція діяльності; корекційно-розвивальна робота.

Soloviova Tetiana Hennadiivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Social Pedagogy and Special Education, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, https://orcid.org/0000-0003-3676-7978

Yaroshenko Viktoriia Stepanivna Master's degree student (second level of higher education) in Specialty A6 Special Education, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia

Kharchenko Alina Ivanivna Master's degree student (second level of higher education) in Specialty A6 Special Education, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL APPROACHES TO SPEECH DEVELOPMENT IN PRESCHOOL CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

Abstract. The article generalizes psychological and pedagogical approaches to the speech development of preschool children with intellectual developmental disorders and substantiates the expediency of analyzing speech impairments through the lens of cognitive processes and voluntary regulation of activity. The study is based on the understanding of speech as a complex mental system that performs not only

communicative but also regulatory and cognitive functions, ensuring the mediation of thinking, generalization, planning, and control of actions in the process of social interaction. It is shown that preschool age is characterized by the intensive formation of vocabulary, grammatical structure, and coherent utterance, which provide the foundation for readiness to learn at primary school. The theoretical analysis relies on the provisions of L. Vygotsky's cultural-historical theory regarding the role of the word in the formation of higher mental functions, O. Leontiev's activity-based approach emphasizing the significance of practical activity and communication in the development of consciousness, and A. Luria's neuropsychological concept of speech as a functional system implemented through the coordinated work of several brain blocks. The article highlights that speech activity is formed under socially determined conditions of interaction with adults and peers, and that its effectiveness largely depends on the inclusion of speech in meaningful types of activity, primarily play. The main manifestations of speech impairments in preschool children with intellectual developmental disorders are outlined, and their systemic connection with the cognitive sphere is revealed. It is demonstrated that limited generalization abilities and difficulties in analytical-synthetic activity lead to poor vocabulary, inaccuracy of meanings, and problems in mastering generalized concepts and semantic relations between words. Insufficient voluntary regulation of activity and weak self-control are reflected in the fragmentation of coherent utterances, situational character of statements, disrupted narrative sequence, and reduced communicative initiative. It is noted that difficulties in memory and attention complicate the retention of a speech program, cause deviations from the topic and incomplete phrases, and thus increase the need for specially organized support. The findings confirm that speech difficulties in preschool children of this category cannot be considered in isolation, as they are conditioned by the peculiarities of cognitive processes and regulatory mechanisms. The necessity of organizing corrective and developmental work on the basis of integrating cognitive and speech tasks, step-by-step formation of voluntary regulation, creation of conditions for active communicative practice, and coordinated interaction between specialists and families is substantiated. Prospects for further research include the development and testing of support models, the determination of criteria for assessing their effectiveness, and the analysis of the dynamics of coherent speech development under conditions of purposeful formation of internal action planning and self-control.

Keywords: preschool children; intellectual developmental disorders; speech development; psychological and pedagogical approaches; cognitive processes; voluntary regulation of activity; corrective and developmental work.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси в системі спеціальної та інклюзивної освіти в Україні зумовлюють перегляд змісту та організації психолого-педагогічного супроводу дітей з інтелектуальними порушеннями. Розширення інклюзивного простору, зміна нормативних орієнтирів, оновлення програм підготовки фахівців потребують уточнення наукових підходів до

розвитку мовленнєвої сфери дошкільників зазначеної категорії. Особливо це стосується періоду раннього та дошкільного дитинства, коли закладаються основи пізнавальної діяльності й комунікативної взаємодії.

Мовлення у структурі психічного розвитку посідає системоутворювальне місце. Воно забезпечує опосередкування мислення, формування узагальнень, планування дій, регуляцію поведінки, включення дитини у соціальні відносини. У дошкільному віці відбувається інтенсивне збагачення словника, становлення граматичної будови, розвиток діалогічного та монологічного висловлювання.

Саме в цей період визначається подальша траєкторія мовленнєвого й когнітивного розвитку. Для вихованців з інтелектуальними порушеннями характерні системні труднощі засвоєння мовної структури. Спостерігається обмеженість словникового запасу, недостатня точність значень, спрощеність синтаксичних конструкцій, труднощі побудови розгорнутого висловлювання. Порушення пізнавальної діяльності впливають на розуміння зверненого мовлення, утруднюють узагальнення та словесне оформлення досвіду. Нерідко знижується мовленнєва ініціативність, що позначається на якості комунікації та рівні соціальної адаптації.

Накопичений у корекційній психопедагогіці та логопедії теоретичний матеріал окреслює різні аспекти цієї проблеми. Разом із тим сучасна практика потребує систематизації підходів, які враховують взаємозв’язок мовленнєвих, когнітивних і емоційно-вольових компонентів розвитку. Доцільним є поєднання діяльнісної парадигми з особистісно орієнтованими стратегіями навчання, а також залучення нейропсихологічних уявлень про механізми формування мовлення. Така інтеграція дозволяє розглядати мовленнєву діяльність як складну функціональну систему, що формується у процесі спеціально організованої взаємодії.

Окрім того, зростання кількості дітей з особливими освітніми потребами у закладах дошкільної освіти підсилює вимоги до наукового обґрунтування змісту корекційно-розвивальної роботи. Педагогічна практика потребує чітко визначених концептуальних орієнтирів, що забезпечують послідовність і результативність формування мовленнєвої діяльності. Отже, узагальнення та уточнення психолого-педагогічних підходів до проблеми розвитку мовлення дошкільників з інтелектуальними порушеннями є необхідним кроком для вдосконалення теорії спеціальної освіти й підвищення ефективності фахової допомоги дітям відповідного віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження психічного розвитку дітей з порушеннями інтелектуального розвитку має усталену традицію у вітчизняній спеціальній педагогіці. Теоретичні засади олігофренопедагогіки обґрунтовано у працях В. Синьова, М. Матвєєвої, О. Хохліної, І. Дмитрієвої та ін. Науковцями визначено закономірності пізнавальної діяльності цієї категорії вихованців, окреслено типові труднощі навчання та принципи організації корекційного процесу. Проблематику психолого-педагогічного супроводу осіб з

інтелектуальними порушеннями розробляли Л. Вавіна, А. Колупаєва, В. Засенко, І. Татьянчикова, О. Гаврилов, О. Боряк та ін. Так, А. Колупаєва пов'язує результативність освітньої інтеграції з адаптацією змісту навчання та створенням спеціальних умов розвитку. В. Засенко акцентує увагу на ранньому виявленні порушень і необхідності своєчасної комплексної допомоги. Окремий напрям становлять дослідження мовленнєвої сфери. У працях Т. Сак, Н. Пахомової, Н. Гаврилової проаналізовано структуру мовленнєвих порушень при інтелектуальній недостатності, описано особливості формування словника, граматичної організації висловлювання та його зв'язності. Н. Пахомова підкреслює зв'язок обмеженості мовленнєвих засобів зі зниженим рівнем узагальнення та труднощами довільної регуляції діяльності. Питання організації спеціалізованої допомоги в умовах спеціальної та інклюзивної освіти висвітлено у працях О. Мартинчук, М. Ярмоленко, О. Боряк, І. Мартиненко, М. Шеремет, Ю. Шевченко, О. Таранченко, О. Федоренко, С. Кульбіди. Дослідники обґрунтовують необхідність системного підходу до формування мовлення, узгодження індивідуальної й підгрупової роботи, а також міждисциплінарної взаємодії фахівців. Втім, попри значний обсяг напрацювань, потребує подальшого узагальнення й уточнення система сучасних психолого-педагогічних підходів до розвитку мовлення дошкільників з інтелектуальними порушеннями з урахуванням оновлених освітніх умов і практики інклюзивного навчання.

Мета даної роботи – теоретично узагальнити психолого-педагогічні підходи до розвитку мовлення дошкільників з інтелектуальними порушеннями, проаналізувавши зв'язок мовленнєвих порушень із пізнавальними процесами та довільною регуляцією діяльності як підґрунтя організації корекційно-розвивальної роботи.

Виклад основного матеріалу. Мовлення у сучасних психолого-педагогічних науках розглядається як складна психічна система, що забезпечує опосередковане відображення дійсності та організацію поведінки. Його становлення пов'язане з переходом від безпосередніх форм реагування до усвідомленої регуляції діяльності. Загальновідомо, що мовленнєва діяльність не зводиться до засвоєння звукової форми слова; вона охоплює смислову, граматичну та комунікативну складові, які функціонують у взаємозв'язку.

У контексті культурно-історичної теорії Л. Виготського слово постає засобом формування вищих психічних функцій. На думку вченого, опанування мовленням змінює структуру мислення дитини, сприяє переходу до узагальнених способів пізнання. Висловлювання стає інструментом планування, контролю та осмислення власних дій [1]. Л. Виготський, розкриваючи взаємозв'язок мислення та мовлення, наголошував на їхній взаємозумовленості у процесі психічного розвитку.

Учений підкреслював, що без мовного опосередкування не формується наочно-дійове й наочно-образне мислення, а становлення абстрактно-понятійних форм пізнання є неможливим [2]. Центральним механізмом

мовленнєвої діяльності дослідник вважав «знак», розглядаючи його як ланку, що поєднує об'єктивну дійсність із внутрішнім світом особистості.

Розглядаючи природу мислення у філософському та психологічному контекстах, відомий науковець О. Леонтьєв, також розвивав ідеї Л. Виготського про внутрішню єдність мислення та мовлення. Учений виходив із положення, що інтелектуальна діяльність людини має суспільне походження і формується в процесі засвоєння історично вироблених способів дії. Саме мова, на його переконання, виступає тим інструментом, який забезпечує перехід від безпосереднього чуттєвого досвіду до опосередкованого, узагальненого відображення дійсності. На його думку, опанування мовою відкриває можливість входження особистості в систему соціальних значень. Слово не просто позначає предмет чи явище, воно фіксує узагальнений досвід поколінь, структурує уявлення про світ, задає способи розумових операцій. Через засвоєння понять індивід оволодіває логікою мислення, що є результатом історичного розвитку людства. Автор також підкреслював діяльнісний характер формування свідомості. Розумові процеси виникають і вдосконалюються в реальній взаємодії з навколишнім середовищем, у практичній діяльності та спілкуванні. Отже, мовлення виступає не зовнішнім супроводом мислення, а його внутрішнім механізмом, який забезпечує планування, узагальнення й контроль дій. І таке трактування має принципове значення для розуміння особливостей пізнавального розвитку осіб із порушеннями інтелекту, оскільки пояснює, чому обмеження в опануванні мовних засобів позначаються на характері мисленнєвих операцій та здатності до узагальнення.

Досліджуючи нейропсихологічні механізми мовленнєвої діяльності, О. Лурія розглядав її як складну функціональну систему, що формується за участю кількох взаємопов'язаних блоків мозку. Учений доводив, що жодна окрема ділянка не забезпечує мовлення ізольовано; реалізація висловлювання є результатом узгодженої роботи структур, відповідальних за програмування дії, переробку інформації та контроль виконання. На думку дослідника, порушення хоча б однієї ланки цієї системи спричиняє зміни у всій структурі мовленнєвої діяльності. Саме тому аналіз мовлення потребує врахування як нейропсихологічних, так і психологічних чинників. Ми поділяємо позицію вченого щодо необхідності системного підходу до оцінювання мовленнєвих проявів, оскільки ізольований розгляд окремих симптомів не дає цілісного уявлення про стан розвитку. Висловлені О. Лурією положення створюють теоретичну основу для розуміння механізмів формування мовлення в умовах норми та пояснюють специфіку його змін при інтелектуальних порушеннях.

Функціонування мовлення тісно пов'язане з мисленнєвими операціями. Узагальнення, аналіз, встановлення причинно-наслідкових зв'язків знаходять словесне оформлення й водночас уточнюються через нього. За свідченнями Н. Бондар [4], М. Яцимирської [5], обмеженість пізнавальної сфери позначається на змісті та структурі висловлювання. Пам'ять забезпечує збереження мовних

одиниць і моделей, увага – їх актуалізацію у конкретній ситуації. Отже, мовлення виступає інтегративним показником загального психічного розвитку.

Становлення цієї функції має виразну соціальну зумовленість. Первинні форми спілкування виникають у взаємодії з дорослим, який виступає носієм мовних норм і культурних способів діяльності. На думку Н. Базими [3], засвоєння мовних засобів відбувається у процесі спільної діяльності, де слово поєднується з дією та емоційним контактом. Ми поділяємо позицію дослідників, які вважають, що без активної комунікативної практики повноцінне формування мовлення є неможливим. І особливого значення у контексті становлення мовлення набуває діяльнісний підхід, відповідно до якого психічний розвиток розглядається крізь призму активної взаємодії дитини з довкіллям. У дошкільному віці провідною є ігрова діяльність, у межах якої формуються передумови для оволодіння мовними засобами. Саме у грі, предметно-практичних діях, колективному виконанні завдань створюється природна потреба в комунікації.

У процесі спільної діяльності старші дошкільники змушені уточнювати значення слів, узгоджувати дії, домовлятися про правила, пояснювати власні наміри. Це стимулює розширення словникового запасу, сприяє засвоєнню граматичних конструкцій, формує зв'язність висловлювання. За свідченнями В. Тарасової [6], мовленнєвий розвиток набуває динаміки тоді, коли слово включене в практичну ситуацію і пов'язане з конкретною дією. Ю. Рібцун [7] підкреслює, що результат розвитку мовлення значною мірою залежить від організації живого спілкування, у якому дитина виступає активним учасником, а не пасивним виконавцем інструкцій. Ми поділяємо думку дослідників щодо необхідності створення умов, у яких мовлення функціонує як засіб досягнення мети. Коли висловлювання стає інструментом взаємодії, воно набуває змістовності та внутрішньої вмотивованості. Саме тому змістовне спілкування розглядається як визначальний чинник становлення мовленнєвої діяльності у дошкільному віці.

У сучасній спеціальній педагогіці порушення інтелектуального розвитку розглядаються як стійкі зміни пізнавальної діяльності, що зумовлюють обмеження в оволодінні знаннями, способами дії та соціальним досвідом. Йдеться не лише про зниження рівня інтелекту, а про своєрідність структури психічного розвитку, яка проявляється у всіх сферах діяльності дитини. На думку О. Мякушко [8], інтелектуальна недостатність характеризується системним характером, оскільки впливає на формування пам'яті, уваги, мислення та мовлення. Особливості пізнавальної діяльності дітей відповідного віку виявляються насамперед у сповільненому темпі опанування нового матеріалу.

Процес засвоєння знань потребує більшої кількості повторень, чіткої структуризації подачі, опори на конкретні дії та наочні засоби. Інформація, подана в узагальненій формі, часто залишається недостатньо осмисленою без додаткового пояснення й практичного закріплення.

На думку В. Синьова, Ю. Бистрової та співавторів [9], знижена продуктивність інтелектуальної діяльності пов'язана з обмеженими можливостями аналізу й синтезу, що впливає на глибину розуміння навчального матеріалу. В свою чергу, О. Гаврилов [10] підкреслює, що формування нових умінь у дітей із порушеннями інтелекту має поетапний характер і потребує спеціально організованої підтримки дорослого. Засвоєні знання нерідко залишаються ситуативними та відтворюються переважно в знайомих умовах. За свідченнями науковця, нестійкість результатів розвитку зумовлена труднощами узагальнення та перенесення способу дії на нові завдання. Навіть після багаторазового повторення дитина може відчувати утруднення у застосуванні набутого досвіду в зміненій ситуації. Ми вважаємо, що така особливість потребує ретельного добору методів навчання, які передбачають варіювання умов виконання завдань і поступове розширення контексту використання знань.

Характерною ознакою інтелектуальної недостатності також є переважання конкретного способу мислення. Старші дошкільники з такими порушеннями демонструють кращі результати в умовах безпосереднього сприймання предметів і дій, тоді як опрацювання словесно-логічного матеріалу викликає значні утруднення. За відсутності наочної опори знижується точність розуміння інструкції, сповільнюється виконання завдання, зростає кількість помилок.

Узагальнення формується на вузькій емпіричній основі. Дитина часто спирається на зовнішні, випадкові ознаки предметів, не виділяючи істотних характеристик. Це ускладнює класифікацію, групування об'єктів за родовими ознаками, встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

На думку І. Брушневської [11], труднощі аналітико-синтетичної діяльності зумовлюють поверховість суджень і нестійкість висновків.

Фрагментарність мисленнєвих операцій проявляється в тому, що окремі етапи розумової дії не об'єднуються в цілісну систему. Дошкільники можуть виконати просте завдання за зразком, однак відчувають труднощі у змінених умовах. За свідченнями Ю. Шевченко [12], значна частина розумових дій здійснюється за постійної підтримки дорослого, який спрямовує увагу, уточнює послідовність кроків, допомагає сформулювати висновок. Вважаємо, що така конкретність мислення безпосередньо впливає на формування мовлення, оскільки обмежує можливість оперування узагальненими поняттями та побудови розгорнутих висловлювань. Саме тому при організації корекційно-розвивальної роботи важливо поєднувати наочну основу з поступовим переходом до словесного узагальнення.

Суттєвим чинником, який визначає специфіку розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями, є недостатня сформованість довільної регуляції діяльності. Порушується здатність самостійно окреслювати мету, планувати послідовність кроків, передбачати результат і здійснювати поетапний контроль виконання завдання. Дитина часто діє імпульсивно, спираючись на ситуативні стимули, а не на внутрішній план дії. Утримання словесної інструкції обумовлює

труднощі, особливо якщо вона складається з кількох елементів. Старші дошкільники можуть пропускати окремі етапи, повертатися до вже виконаного або втрачати логіку дії. За свідченнями О. Боряк [13], ослаблена регулятивна функція пов'язана з недостатнім розвитком самоконтролю та внутрішнього мовлення, яке в нормі забезпечує організацію поведінки. Особливості уваги також мають виражений вплив на результат діяльності. Вона є нестійкою, легко відволікається на сторонні подразники, швидко виснажується при виконанні однотипних завдань. На думку авторки, знижена концентрація та обмежений обсяг уваги ускладнюють засвоєння навчального матеріалу, особливо за відсутності наочної підтримки та чіткої структури заняття.

На нашу думку, саме поєднання труднощів планування, контролю та підтримання цілеспрямованої активності визначає потребу в спеціально організованій освітній підтримці в умовах навчально-реабілітаційного центру. Побудова роботи має передбачати дроблення завдань, чітке окреслення етапів, постійне зворотне підкріплення та поступове формування навичок саморегуляції.

Первинні порушення пізнавальної сфери закономірно зумовлюють появу вторинних відхилень, що охоплюють різні сторони психічного розвитку, зокрема мовлення. Обмежені можливості узагальнення впливають на формування словникового запасу: лексика залишається бідною, переважають конкретні назви предметів і дій, тоді як узагальнювальні поняття засвоюються повільно й неточно. Дитина часто користується словами ситуативно, без достатнього розуміння їхнього змісту.

Труднощі аналітико-синтетичної діяльності позначаються на граматичному оформленні висловлювань. Спостерігається спрощення синтаксичних конструкцій, порушення узгодження слів, неточне використання прийменників і відмінкових форм. За свідченнями І. Бобренко [14], слабкість операцій аналізу й синтезу ускладнює засвоєння морфологічних закономірностей і структури речення, що відбивається на загальному рівні мовленнєвої організації. Недостатня довільна регуляція діяльності впливає на зв'язність висловлювання. Дошкільники з інтелектуальними порушеннями відчувають труднощі в побудові послідовної розповіді, пропускають смислові ланки, повторюють окремі елементи або переходять до сторонніх деталей. На думку Л. Луканьової [15], мовленнєві труднощі у цієї категорії дітей мають складний, системний характер і безпосередньо відображають стан їхньої пізнавальної діяльності.

Ми поділяємо позицію дослідників щодо взаємозумовленості когнітивних і мовленнєвих порушень. Саме тому аналіз мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями неможливий без урахування особливостей мислення, уваги, пам'яті та регулятивних процесів, які визначають якість їхнього мовленнєвого розвитку. Отже, між когнітивними процесами та мовленням існує тісний взаємозв'язок. Обмеження у сфері мислення впливають на зміст і структуру висловлювання, а недостатній рівень сформованості мовлення, своєю чергою,

ускладнює подальший розвиток пізнавальної активності. Таке розуміння є важливим для визначення напрямів корекційно-розвивальної роботи з дошкільниками з інтелектуальними порушеннями.

Для обґрунтованого аналізу особливостей мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями необхідно окреслити загальні закономірності його становлення в умовах нормативного розвитку. Дошкільний період є сенситивним для формування основних мовних структур, удосконалення комунікативних умінь і переходу від ситуативного спілкування до розгорнутих форм висловлювання. І одним із провідних напрямів мовленнєвого розвитку в дошкільному віці є інтенсивне збагачення словника. На ранніх етапах переважає засвоєння назв предметів найближчого оточення, простих дій і найпомітніших ознак. Лексика має переважно ситуативний характер і тісно пов’язана з безпосереднім досвідом дитини. У молодшому дошкільному віці поступово зростає кількість слів, що позначають властивості, стани, просторові та часові відношення.

За свідченнями А. Чобанян та А. Колишкіної [16], приріст лексичного запасу безпосередньо залежить від активності пізнання, участі в різних видах діяльності, змістовного спілкування з дорослими та однолітками. Саме в процесі взаємодії дитина уточнює значення слів, засвоює нові мовні одиниці, вчиться використовувати їх у різних комунікативних ситуаціях. На думку науковців, мовленнєве оточення та якість мовного зразка дорослого відіграють визначальну роль у формуванні лексичної системи. У старшому дошкільному віці словниковий запас набуває більшої структурованості. Слова об’єднуються у тематичні та семантичні групи, формуються елементарні узагальнення, з’являється розуміння родо-видових відношень. Дитина починає усвідомлювати багатозначність окремих слів, засвоює синонімічні та антонімічні зв’язки. Уточнюється їх смислове наповнення, зростає точність слововживання. І важливою ознакою цього етапу є формування здатності добирати мовні засоби відповідно до ситуації спілкування. Старші дошкільники враховують співрозмовника, мету висловлювання, намагаються конкретизувати або узагальнити зміст залежно від потреби. На нашу думку, саме така системність лексичного розвитку створює підґрунтя для переходу до більш складних форм мовленнєвої діяльності та забезпечує готовність до навчання в початковій школі.

Паралельно відбувається оволодіння граматичною будовою мовлення. Дитина поступово засвоює морфологічні форми, правила узгодження слів, побудову різних типів речень. На думку С. Трикоз [17], у дошкільному віці активно формується синтаксична організація висловлювання: від простих двочи трислівних конструкцій до складних речень із причинно-наслідковими та часовими відношеннями. Граматичні навички закріплюються у процесі мовленнєвої практики та ігрової діяльності. Важливим досягненням цього періоду є, також, становлення зв’язного мовлення. Старші дошкільники набувають уміння послідовно передавати зміст подій, описувати предмети,

складати розповіді за серією сюжетних малюнків. Розвивається внутрішнє планування висловлювання, з'являється здатність враховувати слухача. Як зазначають науковці, саме в цей час формуються передумови для оволодіння письмом і читанням у початковій школі. Рівень сформованості словника, граматичних умінь і навичок побудови розгорнутого висловлювання визначає готовність дитини до засвоєння програмового матеріалу, успішність опанування навчальної діяльності та інтеграцію в освітнє середовище. Саме тому аналіз нормативних закономірностей є необхідною основою для подальшого порівняння з особливостями мовленнєвого розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями.

Розглядаючи специфіку мовлення дошкільників з інтелектуальними порушеннями, розуміємо, що мовленнєвий розвиток означеної категорії дітей має якісну своєрідність і зумовлюється особливостями їхньої пізнавальної діяльності, темпом психічного розвитку та рівнем сформованості регуляторних функцій. А порушення інтелектуального розвитку впливають не тільки на обсяг мовленнєвих засобів, а і на характер їх використання у процесі спілкування. Як зазначають науковці, в більшості випадків спостерігається уповільнене формування лексичної системи. Словниковий запас таких дітей формується повільніше, ніж у нормі, і характеризується як кількісною обмеженістю, так і якісною своєрідністю. Його структура є недостатньо впорядкованою, лексичні одиниці слабко пов'язані між собою за смисловими ознаками, що ускладнює формування цілісної лексичної системи. Діти довше засвоюють назви предметів, дій та ознак, особливо слова з узагальненим або абстрактним значенням, а також терміни, що позначають відношення між об'єктами (просторові, часові, причинно-наслідкові). Значення слів часто є неточними, розмитими, ситуативно зумовленими. Дитина може правильно вживати слово лише в знайомій ситуації, однак перенос значення в інший контекст стає проблемним. Переважають конкретні назви предметів, тоді як слова, що позначають якості, стани, узагальнювальні категорії, використовуються рідко або неправильно. Нерідко спостерігається звуження або розширення значення слова (наприклад, називання одним словом кількох різних предметів або, навпаки, вживання слова лише щодо одного знайомого об'єкта).

Характерною також є бідність синонімічних рядів, обмежене використання антонімів, труднощі добору точного слова відповідно до змісту висловлювання. У мовленні часто вживаються загальні вказівні або займенникові слова («це», «таке», «там», «от», «він»), що компенсують нестачу конкретної лексики. Такі заміни знижують інформативність висловлювання та ускладнюють його розуміння співрозмовником, як зазначає в своїх дослідженнях М. Капітула [18].

Лексичні помилки, серед яких неправильний добір слова, неточне вживання, змішування понять, відображають недостатність процесів узагальнення, аналізу й систематизації знань про навколишній світ. Обмежений життєвий досвід, звужене коло спілкування та труднощі пізнавальної діяльності

зумовлюють фрагментарність словникових уявлень. У результаті лексична система формується повільно, потребує спеціально організованої корекційно-розвивальної роботи, спрямованої на уточнення значень слів, розширення семантичних зв'язків і формування вміння свідомо користуватися мовними засобами відповідно до ситуації спілкування.

Окрім того, науковці описують обмеженість фразового мовлення. Фразове мовлення характеризується переважанням простих, коротких речень. Діти рідко використовують складні синтаксичні конструкції, труднощі виникають під час побудови поширених речень із другорядними членами. Спостерігаються аграматизми, порушення узгодження слів у роді, числі, відмінку, неправильне вживання прийменників та сполучників. Побудова розгорнутого висловлювання потребує значної допомоги дорослого та додаткових запитань-стимулів.

Мовленнєва активність дошкільників з інтелектуальними порушеннями здебільшого розгортається в межах безпосередньо пережитої або наочно представленої ситуації. Словесне повідомлення спирається на предмет, дію, жест, міміку дорослого чи співрозмовника. За відсутності такої опори зміст висловлювання стає нечітким, окремі смислові компоненти випадають, порушується послідовність подання інформації. Дитина легше коментує те, що бачить або робить у даний момент, ніж відтворює події минулого чи прогнозує майбутнє. Переказ пережитого досвіду, опис віддалених у часі або просторі об'єктів стає надскладним. Часто спостерігається змішування часових форм, неточне позначення причин і наслідків, пропуск ключових деталей. Як зазначають науковці, така особливість пов'язана з недостатньою сформованістю внутрішнього плану мовлення та обмеженим рівнем узагальнення [15; 18].

Зв'язність формується повільно. Розповіді мають фрагментарний характер, складаються з окремих, слабо поєднаних між собою фраз. Між частинами висловлювання відсутні або недостатньо виражені логічні зв'язки, рідко використовуються сполучники та засоби текстової організації. Дитина може назвати окремі епізоди, однак не вибудовує їх у цілісну послідовність. Мовлення втрачає завершеність поза конкретним контекстом. Для його розуміння слухачеві необхідно знати ситуацію або бачити предмет обговорення. Саме тому у процесі спеціально організованої роботи важливо поступово переводити мовленнєву діяльність із наочно-дійового рівня на словесно-логічний, розвиваючи вміння будувати повідомлення незалежно від безпосередньої ситуації спілкування. Для значної частини дошкільників з інтелектуальними порушеннями також характерна знижена мовленнєва активність та обмежене прагнення до самостійного встановлення контакту. Вони рідко виступають ініціаторами розмови, не завжди реагують на звернення однолітків, надають перевагу пасивній позиції у спільній діяльності. Мовленнєва поведінка здебільшого має реактивний характер: дитина відповідає на поставлене запитання, однак рідко уточнює інформацію, не ставить власних запитань і не розгортає тему без додаткового стимулювання з боку дорослого.

Як зазначають науковці, обмежена комунікативна активність зумовлена кількома чинниками. По-перше, це труднощі формулювання думки та добору мовних засобів, що знижує впевненість у власних можливостях. По-друге, особливості емоційно-вольової сфери – підвищена тривожність, страх припуститися помилки, швидка виснажуваність негативно впливають на готовність вступати в діалог. Дитина часто уникає ситуацій, які потребують розгорнутого висловлювання. Обмежений досвід спілкування, своєю чергою, зменшує кількість мовленнєвих практик, необхідних для вдосконалення навичок взаємодії. Недостатня включеність у комунікативні ситуації уповільнює розвиток діалогічного мовлення, звужує словниковий запас, не сприяє формуванню здатності враховувати позицію співрозмовника. Вважаємо, що саме активізація мовленнєвої ініціативи має стати одним із пріоритетних напрямів корекційно-розвивальної роботи, оскільки без живої взаємодії повноцінний мовленнєвий розвиток є утрудненим.

Мовленнєві особливості дітей з інтелектуальними порушеннями безпосередньо відображають стан і рівень сформованості їхніх пізнавальних процесів. Недостатність узагальнення, слабкість операцій аналізу й синтезу, труднощі встановлення причинно-наслідкових зв'язків позначаються на структурі висловлювання, його змістовій насиченості, логічній послідовності та завершеності. Дитина відчуває труднощі у виокремленні істотних ознак предметів і явищ, що зумовлює фрагментарність повідомлень, переважання описових або ситуативних конструкцій над узагальненими судженнями.

На нашу думку, обмеженість обсягу та міцності пам'яті ускладнює утримання мовленнєвої програми висловлювання: дитині складно зберегти задум, послідовно розгорнути думку, повернутися до попередньої ланки розповіді. Порушення довільної регуляції проявляються в імпульсивності висловлювань, частих відхиленнях від теми, незавершеності фраз. Недостатній розвиток словесно-логічного мислення обмежує здатність до пояснення, аргументації, побудови міркувань, що особливо помітно у завданнях на переказ, опис, встановлення причин і наслідків подій.

Як зазначають науковці і практики, чим нижчий рівень сформованості мислення, пам'яті та регуляторних механізмів, тим більш звуженим є мовленнєвий репертуар дитини, тим частіше вона вдається до шаблонних конструкцій, повторів, простих синтаксичних моделей. Мовлення стає відображенням актуального рівня пізнавальної активності: за умов стимуляції інтелектуальної діяльності спостерігається певне зростання його змістовності та структурованості, тоді як у ситуаціях перевантаження або зниження мотивації мовленнєва активність різко зменшується. Таким чином, мовленнєвий розвиток у цієї категорії дітей має системний характер і перебуває в тісній взаємозалежності з когнітивною сферою. Це зумовлює необхідність комплексної психолого-педагогічної підтримки, спрямованої на корекцію мовлення як окремої функції та на розвиток мислення, пам'яті, уваги, формування довільної

регуляції та пізнавальної мотивації в цілому. Отже, специфіка мовленнєвого розвитку дошкільників з інтелектуальними порушеннями виявляється у поєднанні кількісних і якісних відхилень, що зумовлюють необхідність цілеспрямованої корекційно-розвивальної роботи з урахуванням рівня когнітивного та соціального розвитку кожної дитини.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз дозволив узагальнити психолого-педагогічні підходи до розвитку мовлення дошкільників з інтелектуальними порушеннями. Розкрито положення культурно-історичного підходу щодо ролі слова у формуванні вищих психічних функцій, діяльнісні уявлення про значення спілкування й практичної взаємодії у становленні мовленнєвої системи, а також нейропсихологічне трактування мовлення як складної функціональної організації. Проаналізовано взаємозв'язок мовленнєвих порушень із особливостями мислення, пам'яті, уваги та довільної регуляції діяльності. Встановлено, що уповільнення темпу засвоєння, конкретність мислення, труднощі узагальнення й ослаблення самоконтролю безпосередньо відображаються у бідності словникового запасу, спрощеності синтаксичних конструкцій, фрагментарності зв'язного висловлювання та зниженій комунікативній ініціативі.

Отримані узагальнення підтверджують, що мовленнєві труднощі дошкільників означеної категорії мають системний характер і не можуть розглядатися ізольовано від пізнавальної сфери. Це визначає необхідність організації корекційно-розвивальної роботи на засадах поєднання когнітивних і мовленнєвих завдань, поетапного формування довільної регуляції діяльності та створення умов для активної комунікативної практики.

Перспективи подальших досліджень. Перспективним напрямом подальших наукових пошуків є розроблення та апробація моделей корекційно-розвивальної роботи, побудованих з урахуванням взаємозв'язку мовленнєвих порушень із пізнавальними процесами та довільною регуляцією діяльності. Потребує емпіричного уточнення питання ефективності інтеграції когнітивних і мовленнєвих завдань у структурі занять із дошкільниками з інтелектуальними порушеннями. Доцільним є також вивчення динаміки формування зв'язного мовлення за умов цілеспрямованого розвитку внутрішнього плану дії, самоконтролю та комунікативної ініціативи. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на визначення критеріїв оцінювання результативності комплексної психолого-педагогічної підтримки в умовах спеціальної та інклюзивної освіти.

Література:

1. Психологія людини : Л. С. Виготський та сучасна наука : збірник статей ; за ред. М В. Папучі. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. 2018. 127 с. ISBN 978-617-527-182-7. URL: https://surl.lu/iazsft

2. Рибалка В. Лев Виготський : культурно-історична теорія розвитку вищих психічних функцій і вчення про особистість. *Психологія і суспільство*. 2002. № 2(8). С. 9-25.

3. Базима Н. В. Формування мовленнєвої активності у дітей з аутистичними порушеннями старшого дошкільного віку : автореф. дис. … кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.03 корекційна педагогіка. Київ, 2014. 22 с. URL : https://surl.li/ajidxl

4. Бондар Н. В. Проблема розвитку зв'язного мовлення розумово відсталих учнів у спеціальній літературі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія.* 2013. № 23. С. 22-24.

5. Яцимирська М. Мислення – мова – мовлення : когнітивні та психолінгвістичні аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2002. № 453. С. 363-367. URL : https://surl.li/nwalrf

6. Тарасова В. В. Навчання та виховання дітей із порушеннями інтелекту : навчально-методичний посібник. Харків : Харківська гуманітарно-педагогічна академія, 2017. 125 с.

7. Рібцун Ю. В. Учні початкових класів із тяжкими порушеннями мовлення: навчання та розвиток : навчально-методичний посібник. Львів : Світ, 2020. 264 с. ISBN 978-966-914-296-2.

8. Мякушко О. І. Системи класифікації розумової відсталості та підходи до діагностики дітей з помірною розумовою відсталістю. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови.* 2013. Вип. 4 (1). С. 146-157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4%281%29__20.

9. Синьов В. М., Бистрова Ю. О., Коваленко В. Є., Бистров А. Є. Висвітлення проблеми емоційно-поведінкових порушень в осіб з інтелектуальною недостатністю в українській психолого-педагогічній науці. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2019. Вип. 13. С. 242-256. DOI: 10.32626/2413-2578.2019-13.242-256.

10. Гаврилов О. В. Формування поняття про розумову відсталість у психолого-педагогічних дослідженнях. *Проблеми сучасної психології*. 2011. Вип. 14. С. 104-114.

11. Брушневська І. Формування компонентів мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку із порушеннями мовлення: програмово-методичний аспект. *Освітній простір України*. 2019. Вип. 15. С. 221-227. URL : https://surl.li/cmwygi

12. Шевченко Ю. Особливості розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями в сучасному освітньому просторі. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2020. № 3. С. 36-46. URL : https://surl.lt/vgzskc

13. Боряк О. Теорія і практика формування мовленнєвої діяльності розумово відсталих дітей молодшого шкільного віку. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології.* 2019. № 8 (92). С. 378-390. DOI: 10.24139/2312-5993/2019.08/378-390.

14. Бобренко І. В. Розвиток просторового орієнтування дошкільників із інтелектуальними порушеннями в аспекті реалізації наступності дошкільної і початкової ланки освіти. *Актуальні проблеми наступності дошкільної і початкової освіти*: збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, кафедра теорії та методик дошкільної освіти. Київ : Міленіум, 2019. С. 22-25.

15. Луканьова Л. О. Загальний недорозвиток мовлення в структурі дизонтогенезу дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. *Інноваційна педагогіка*. 2025. Вип. 81. Т. 2. С. 45-46. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/81.2.9

16. Чобанян А. В., Колишкіна А. П. Теоретичне обґрунтування моделі психологічного супроводу старших дошкільників із порушеннями інтелектуального розвитку. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2020. Вип. 18. Т. 2. С. 130-137. DOI: 10.32843 2663-5208.2020.18.2.24.

17. Трикоз С. В. Застосування сенсорних ігор та вправ у навчанні дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови.* 2020. Вип. 16. С. 328-342. ISSN 2313-4011. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719958/

18. Капітула М. Формування зв'язного мовлення в дітей з інтелектуальними порушеннями як наукова проблема. *Acta Paedagogica Volynienses*. 2024. Вип. 1. С. 86-90. DOI: https://doi.org/10.32782/apv/2024.1.13

References:

1. Psykholohiia liudyny : L. S. Vyhotskyi ta suchasna nauka : zbirnyk statei ; za red. M. V. Papuchi [Human Psychology: L. S. Vygotsky and Modern Science: Collection of Articles; ed. by M. V. Papucha]. (2018). Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. Retrieved from https://surl.lu/iazsft [in Ukrainian].

2. Rybalka, V. (2002). Lev Vyhotskyi : kulturno-istorychna teoriia rozvytku vyshchykh psykhichnykh funktsii i vchennia pro osobystist [Lev Vygotsky: Cultural-Historical Theory of Higher Mental Functions Development and Doctrine of Personality]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and Society*, 2(8), 9-25 [in Ukrainian].

3. Bazyma, N. V. (2014). Formuvannia movlennievoi aktyvnosti u ditei z autystychnymy porushenniamy starshoho doshkilnoho viku [Formation of Speech Activity in Senior Preschool Children with Autism Spectrum Disorders]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv. Retrieved from https://surl.li/ajidxl [in Ukrainian].

4. Bondar, N. V. (2013). Problema rozvytku zviaznoho movlennia rozumovo vidstalykh uchniv u spetsialnii literaturi [The Problem of Coherent Speech Development of Intellectually Disabled Pupils in Special Literature]. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia – Scientific Journal of NPU named after M. P. Drahomanov. Series 19: Correctional Pedagogy and Special Psychology, 23, 22-24 [in Ukrainian].

5. Yatsymyrska, M. (2002). Myslennia – mova – movlennia : kohnityvni ta psykho-linhvistychni aspekty [Thinking – Language – Speech: Cognitive and Psycholinguistic Aspects]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Seriia "Problemy ukrainskoi terminolohii" – Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series "Problems of Ukrainian Terminology"*, 453, 363-367. Retrieved from https://surl.li/nwalrf [in Ukrainian].

6. Tarasova, V. V. (2017). Navchannia ta vykhovannia ditei iz porushenniamy intelektu [Education and Upbringing of Children with Intellectual Disabilities]. Kharkiv: Kharkivska humanitarno-pedahohichna akademiia [in Ukrainian].

7. Ribtsun, Yu. V. (2020). Uchni pochatkovykh klasiv iz tiazhkymy porushenniamy movlennia: navchannia ta rozvytok [Primary School Pupils with Severe Speech Disorders: Education and Development]. Lviv: Svit [in Ukrainian].

8. Miakushko, O. I. (2013). Systemy klasyfikatsii rozumovoi vidstalosti ta pidkhody do diahnostyky ditei z pomirnoiu rozumovoiu vidstalistiu [Classification Systems of Intellectual Disability and Approaches to Diagnosis of Children with Moderate Intellectual Disability]. *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy – Education of Persons with Special Needs: Ways of Development*, 4 (1), 146-157. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4%281%29__20 [in Ukrainian].

9. Syniov, V. M., Bystrova, Yu. O., Kovalenko, V. Ye., & Bystrov, A. Ye. (2019). Vysvitlennia problemy emotsiino-povedinkovykh porushen v osib z intelektualnoiu nedostatnistiu v ukrainskii psykholoho-pedahohichnii nautsi [Coverage of Emotional and Behavioral Disorders in Persons with Intellectual Disabilities in Ukrainian Psychological and Pedagogical Science]. *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity (pedahohichni nauky) – Current Issues of Correctional Education (Pedagogical Sciences)*, 13, 242-256. https://doi.org/10.32626/2413-2578.2019-13.242-256 [in Ukrainian].

10. Havrylov, O. V. (2011). Formuvannia poniattia pro rozumovu vidstalist u psykholoho-pedahohichnykh doslidzhenniakh [Formation of the Concept of Intellectual Disability in

Psychological and Pedagogical Research]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology*, 14, 104-114 [in Ukrainian].

11. Brushnevska, I. (2019). Formuvannia komponentiv movlennievoi diialnosti ditei doshkilnoho viku iz porushenniamy movlennia: prohramovo-metodychnyi aspekt [Formation of Speech Activity Components in Preschool Children with Speech Disorders: Program and Methodological Aspect]. *Osvitnii prostir Ukrainy – Educational Space of Ukraine*, 15, 221-227. Retrieved from https://surl.li/cmwygi [in Ukrainian].

12. Shevchenko, Yu. (2020). Osoblyvosti rozvytku ditei z intelektualnymy porushenniamy v suchasnomu osvitnomu prostori [Developmental Features of Children with Intellectual Disabilities in the Modern Educational Space]. *Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia – Special Child: Education and Upbringing*, 3, 36-46. Retrieved from https://surl.lt/vgzskc [in Ukrainian].

13. Boriak, O. (2019). Teoriia i praktyka formuvannia movlennievoi diialnosti rozumovo vidstalykh ditei molodshoho shkilnoho viku [Theory and Practice of Speech Activity Formation in Primary School Children with Intellectual Disabilities]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii – Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, 8(92), 378-390. https://doi.org/10.24139/2312-5993/2019.08/378-390 [in Ukrainian].

14. Bobrenko, I. V. (2019). Rozvytok prostorovoho oriientuvannia doshkilnykiv iz intelektualnymy porushenniamy v aspekti realizatsii nastupnosti doshkilnoi i pochatkovoi lanky osvity [Development of Spatial Orientation of Preschoolers with Intellectual Disabilities in the Context of Continuity between Preschool and Primary Education]. In Aktualni problemy nastupnosti doshkilnoi i pochatkovoi osvity: zbirnyk materialiv V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (pp. 22-25). Kyiv: Milenium [in Ukrainian].

15. Lukanova, L. O. (2025). Zahalnyi nedorozvytok movlennia v strukturi dyzontohenezu ditei z porushenniamy intelektualnoho rozvytku [General Speech Underdevelopment in the Structure of Dysontogenesis of Children with Intellectual Disabilities]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative Pedagogy*, 81(2), 45-46. https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/81.2.9 [in Ukrainian].

16. Chobanian, A. V., & Kolyshkina, A. P. (2020). Teoretychne obgruntuvannia modeli psykholohichnoho suprovodu starshykh doshkilnykiv iz porushenniamy intelektualnoho rozvytku [Theoretical Substantiation of the Model of Psychological Support for Senior Preschoolers with Intellectual Development Disorders]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii – Pedagogical Sciences: Theory, History, Innovative Technologies*, 18(2), 130-137. https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.2.24 [in Ukrainian].

17. Trykoz, S. V. (2020). Zastosuvannia sensornykh ihor ta vprav u navchanni ditei z porushenniamy intelektualnoho rozvytku [Application of Sensory Games and Exercises in Teaching Children with Intellectual Disabilities]. *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy – Education of Persons with Special Needs: Ways of Development*, 16, 328-342. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/719958/ [in Ukrainian].

18. Kapitula, M. (2024). Formuvannia zviaznoho movlennia v ditei z intelektualnymy porushenniamy yak naukova problema [Formation of Coherent Speech in Children with Intellectual Disabilities as a Scientific Problem]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 1, 86-90. https://doi.org/10.32782/apv/2024.1.13 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 37.014.5:37.091.33:373.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1782-1794

Сорочинська Оксана Андріївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методик дошкільної й інклюзивної освіти, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, https://orcid.org/0000-0003-4823-1089

Бабійчук Світлана Максимівна здобувачка вищої освіти, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, https://orcid.org/0009-0001-8890-0665

STREAM-ПРОЄКТИ В ДОШКІЛЬНІЙ ОСВІТІ: ПОТЕНЦІАЛ МОДЕЛЮВАННЯ У ФОРМУВАННІ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті представлено комплексне дослідження потенціалу моделювання в межах STREAM-проєктів як ключового засобу формування технологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку. Авторками розкрито сутність технологічної компетентності дошкільника як інтегративного утворення, що поєднує когнітивно-пізнавальний, ціннісно-мотиваційний, діяльнісно-технологічний та креативно-дизайнерський компоненти.

Обґрунтовано методологічну роль STREAM-підходу, що забезпечує перехід дитини від репродуктивної діяльності до продуктивної творчості. Акцентовано увагу організації динамічного та багатофункціонального STREAM-середовища через систему спеціалізованих центрів активності (лабораторій, інженерних та дизайн-студій), що забезпечують дитині вільний вибір засобів реалізації технічного задуму.

Особливу увагу приділено наочному моделюванню як центральному механізму пізнання, що відповідає особливостям розвитку візуально-схематичного мислення старших дошкільників. На прикладах розробки інноваційних проєктів «Готель для комах» та «Сонячний годинник» деталізовано авторську методику моделювання, яка охоплює шість етапів: від діагностико-мотиваційного до рефлексивно-презентаційного. Визначено комплекс педагогічних умов формування компетентності, серед яких: забезпечення міждисциплінарної інтеграції, алгоритмізація проєктної діяльності, використання відкритих запитань та фасилітуюча роль педагога у партнерській взаємодії з дошкільниками.

У роботі вперше систематизовано класифікацію моделей для дошкільної освіти (моделі для пізнання природних і біологічних систем; моделі та прилади для дослідження фізичних і природних явищ; інженерно-конструкторські

моделі; біотехнологічні та здоров'язбережувальні моделі) та доведено їхню роль у формуванні інженерної логіки. Висвітлено ефективність поєднання традиційних та інноваційних методів, зокрема інструментарію ТРВЗ (метод «моделювання маленькими чоловічками», метод фокальних об'єктів), алгоритмізації діяльності через операційні карти. Описано форми організації освітнього середовища (воркшопи, командне конструювання, діалоги-дослідження), що стимулюють суб'єктну позицію дитини. Результати дослідження підтверджують, що STREAM-моделювання забезпечує ампліфікацію дитячого розвитку, сприяючи формуванню критичного мислення, винахідливості та здатності до реалізації повного циклу «від ідеї до продукту», що є фундаментом для подальшого навчання в умовах Нової української школи.

Ключові слова: апсайклінг, дитяче моделювання, заклад дошкільної освіти, інженерне мислення, інноваційні форми та методи навчання, освітнє середовище, педагогічні умови, планування освітнього процесу, старший дошкільний вік, технологічна компетентність, ТРВЗ, STREAM-освіта, STREAM-проєкт.

Sorochynska Oksana Candidate of Pedagogical Sciences (PhD in Pedagogy), Associate Professor of the Department of Theory and Methods of Preschool and Inclusive Education, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, https://orcid.org/0000-0003-4823-1089

Babiichuk Svitlana higher education student, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, https://orcid.org/0009-0001-8890-0665

STREAM PROJECTS IN PRESCHOOL EDUCATION: THE POTENTIAL OF MODELING IN FORMING TECHNOLOGICAL COMPETENCE IN CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE

Abstract. The article presents a comprehensive study of the potential of modeling within STREAM projects as a key means of forming technological competence in children of senior preschool age. The authors reveal the essence of the technological competence of a preschooler as an integrative formation that combines cognitive-cognitive, value-motivational, activity-technological and creative-design components. The methodological role of the STREAM approach is substantiated, which ensures the child's transition from reproductive activity to productive creativity. The attention is focused on the organization of a dynamic and multifunctional STREAM environment through a system of specialized activity centers (laboratories, engineering and design studios), which provide the child with a free choice of means of implementing a technical idea.

Particular attention is paid to visual modeling as a central mechanism of cognition, which corresponds to the peculiarities of the development of visual-

schematic thinking of senior preschoolers. Using examples of the development of innovative projects «Insect Hotel» and «Sundial», the author's modeling methodology is detailed, which includes six stages: from diagnostic-motivational to reflective-presentational. A set of pedagogical conditions for the formation of competence is determined, including: ensuring interdisciplinary integration, algorithmization of project activities, the use of open questions and the facilitating role of the teacher in partner interaction with preschoolers.

The work systematizes for the first time the classification of models for preschool education (models for the knowledge of natural and biological systems; models and devices for the study of physical and natural phenomena; engineering and design models; biotechnological and health-saving models) and proves their role in the formation of engineering logic. The effectiveness of combining traditional and innovative methods, in particular the TRVZ toolkit (the «little man modeling» method, the focal object method), and the algorithmization of activities through operational maps are highlighted. Forms of organizing the educational environment (workshops, team construction, dialogues-research) that stimulate the child's subjective position are described. The results of the study confirm that STREAM modeling provides amplification of children's development, contributing to the formation of critical thinking, ingenuity, and the ability to implement the full cycle «from idea to product», which is the foundation for further learning in the conditions of the New Ukrainian School.

Keywords: upcycling, children's modeling, preschool educational institution, engineering thinking, innovative forms and methods of learning, educational environment, pedagogical conditions, planning of the educational process, senior preschool age, technological competence, TRVZ, STREAM education, STREAM project.

Постановка проблеми. Сучасна парадигма освіти зазнає докорінних трансформацій, зумовлених стрімким розвитком високих технологій, цифровізацією та переходом до постіндустріального суспільства. В умовах Четвертої промислової революції критично важливим стає формування особистості, здатної не лише до адаптації в динамічному середовищі, а й до активного перетворення дійсності. Дошкільна освіта, як перший рівень системи безперервної освіти, постає фундаментом для закладання ключових компетентностей, серед яких особливе місце посідає технологічна компетентність.

Актуальність проблеми формування технологічної компетентності у дітей старшого дошкільного віку зумовлена необхідністю підготовки молодого покоління до життя в технологічно насиченому світі. Традиційні методи навчання, зорієнтовані переважно на репродуктивне засвоєння знань, часто не забезпечують розвитку критичного мислення, винахідливості та здатності до вирішення складних практичних завдань. У цьому контексті інноваційний підхід STREAM-освіти виступає як потужний інструмент інтегрованого навчання, що

поєднує природничі науки, технології, інженерію, читання, письмо, мистецтво та математику в цілісний освітній процес.

Центральним механізмом реалізації STREAM-проєктів є моделювання. Для старших дошкільників моделювання є природним і водночас науково обґрунтованим способом пізнання, оскільки цей вік характеризується інтенсивним розвитком наочно-схематичного мислення. Моделювання дозволяє дитині візуалізувати приховані зв'язки між об'єктами, експериментувати з ідеальними та матеріальними образами, що є основою для формування інженерного мислення та технологічної вправності. Однак, незважаючи на визнання значущості STREAM-підходу, питання методичного забезпечення процесу формування технологічної компетентності засобами моделювання залишається недостатньо розкритим у вітчизняній педагогічній науці. Існує потреба в уточненні класифікації моделей, адаптованих до потреб дошкільників, та визначенні конкретних педагогічних умов, які сприятимуть ефективній реалізації потенціалу STREAM-середовища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку технологічної грамотності у дошкільнят перебуває в центрі уваги багатьох вітчизняних та закордонних дослідників. Науковий доробок у цій сфері охоплює низку ключових векторів, серед яких: теоретико-методичні засади впровадження STREAM/STEAM-освіти та аналіз професійних викликів для вихователів (Ю. Герасименко, О. Максимова, О. Сорочинська, J. Grava, G. Kacar, S. Ozkaya, R. Pakalnina, M. Veziroglu-Celik); професійна готовність педагогічних кадрів до роботи в умовах інновацій (І. Найдюк, І. Ніколаєску); механізми стимулювання інженерного й пізнавального потенціалу дитини (Т. Грицишина, Ю. Доля, К. Крутій, І. Ларіна, І. Ніколаєску, А. Степанова, Я. Тітова). Окрему увагу науковці приділяють становленню предметно-практичної та технологічної сфери у дітей старшого дошкільного віку (Л. Гаращенко, Т. Гужанова, І. Карабаєва, О. Літіченко, О. Сорочинська).

Впровадження інноваційних підходів у дошкільну освіту і зокрема STREAM-освіти як інтеграційного підходу до формування інженерного мислення та винахідницької культури дошкільників ґрунтовно розкрито у працях К. Крутій та її колег. Автори розглядають STREAM як «стежинку від дитячого садка до країни НУШ», наголошуючи на важливості міждисциплінарної інтеграції для створення цілісної картини світу у дитини [8].

Водночас, незважаючи на наявність ґрунтових праць із окремих аспектів STREAM-освіти та моделювання, залишається недостатньо розкритим питання системного впливу моделювання саме на формування технологічної компетентні у межах проєктної діяльності.

Разом з тим, потребує подальшого наукового обґрунтування та систематизації питання класифікації конкретних груп моделей (природничих, фізичних, інженерних, біотехнологічних) та їх ролі у формуванні технологічної компетентності в дітей старшого дошкільного віку.

Метою статті є дослідження потенціалу моделювання в межах STREAM-проєктів як ключового засобу формування технологічної компетентності у дітей старшого дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Сучасне розуміння технологічної компетентності дошкільника базується на ідеї не простого накопичення знань про предмети, а на здатності дитини до активного та усвідомленого перетворення оточуючого середовища. Відповідно до оновленого Державного стандарту дошкільної освіти (2025), ця компетентність формується у процесі реалізації освітньої лінії «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі», де особлива увага приділяється предметно-практичній та технологічній діяльності [7].

Технологічна компетентність дошкільника – це готовність і здатність дитини до самостійної або спільної з дорослими трансформації навколишнього світу шляхом технічної творчості, що поєднує в собі практичні навички роботи з матеріалами, критичне мислення та відповідальне ставлення до результатів праці. Також технологічна компетентність включає здатність розуміти призначення технічних пристроїв та вміти застосовувати алгоритми дій для досягнення результату. Важливим аспектом є формування емоційно-ціннісного ставлення до творчої діяльності, виявлення інтересу до моделювання та конструювання. В основі цієї компетентності лежить здатність дитини реалізовувати власні творчі задуми через використання різних матеріалів (папір, картон, дерево, пластик, текстиль та ін.) та інструментів, спираючись на обізнаність із алгоритмами дій [6; 7]. Науковий аналіз дозволяє виділити структуру технологічної компетентності, що включає декілька взаємопов’язаних компонентів, представлених у таблиці 1.

Таблиця 1

Структурні компоненти технологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку

Компонент	Зміст та показники сформованості
Ціннісно-мотиваційний	Інтерес до техніки та інженерії; усвідомлення ролі технологій у житті людей; відповідальне ставлення до результатів праці та безпеки, бажання експериментувати та створювати нові об’єкти.
Когнітивно-пізнавальний	Обізнаність із властивостями матеріалів; знання про призначення інструментів; розуміння принципів роботи простих механізмів та основ моделювання.
Діяльнісно-технологічний	Володіння прийомами обробки матеріалів, вміє працювати за схемою, створювати власні моделі, дотримуватися правил безпеки при роботі з матеріалами.
Креативно-дизайнерський	Прояв винахідливості у створенні моделей; здатність до естетичного оформлення технологічних виробів (компонент Arts).

Технологічна компетентність проявляється в умінні дитини здійснювати перехід від ідеї до продукту. Цей процес неможливий без залучення навичок моделювання, оскільки саме модель стає посередником між задумом та його матеріальним втіленням. Формування цієї компетентності у STREAM-середовищі забезпечує дітям можливість не лише вивчати світ, а й «конструювати» його, що відповідає віковим потребам старшого дошкільника в активному самовираженні та пізнанні причинно-наслідкових зв'язків.

У контексті технологічної компетентності, STREAM виступає як система, що готує дитину до складних викликів майбутнього [8; 10; 12].

S (Science – наука) забезпечує формування природничо-наукової картини світу. Дитина через досліди та спостереження пізнає властивості фізичних явищ, що стає підґрунтям для розуміння технологічних процесів. T (Technology – технології) включає ознайомлення з сучасними гаджетами та професіями, стимулюючи дитяче експериментування з інструментами. R (Reading + Writing – читання та письмо) у цьому контексті розглядається як засіб критичного мислення та вміння працювати з інформацією, що є необхідним для дешифрування технічних схем та інструкцій.

Особливе місце посідає E (Engineering – інжиніринг), де наочне моделювання та конструювання є провідними методами. Саме тут відбувається синтез знань для створення функціональних об'єктів. A (Art – мистецтво) додає естетичний компонент та стимулює дизайн-мислення, дозволяючи дитині переходити від функціональності до краси та гармонії. M (Mathematics – математика) забезпечує точність розрахунків, розуміння просторових відношень та логічних послідовностей.

Інтеграція цих компонентів дозволяє дитині не просто вивчати окремі предмети, а бачити взаємозв'язок між ними, що є критично важливим для формування цілісної технологічної грамотності.

Ефективність формування технологічної компетентності напряму залежить від якості організованого освітнього простору. Розвивальне STREAM-середовище в ЗДО – це не просто сукупність обладнання, а цілісна система, що спонукає дитину до досліджень, конструювання та творчості. Воно має бути динамічним, відкритим та багатофункціональним.

Особливим інструментом наповнення такого середовища виступає вторинна сировина, яка в межах технології апсайклінгу (upcycling) трансформується з категорії «відходів» у високоціннісний ресурс для дитячої інженерної творчості. Апсайклінг в дошкільній освіті розглядається як вища форма переробки, де старі або непотрібні речі трансформуються в продукти вищої якості та цінності. Це не просто виготовлення саморобок, а технологічний процес, що потребує планування, вибору інструментів та пошуку конструктивних рішень. На відміну від традиційних іграшок із фіксованою функцією, використання залишкових матеріалів – картону, пластику, металевих бляшанок, текстилю та деталей механізмів – забезпечує перехід дитини від

репродуктивного відтворення зразків до продуктивного створення нових об'єктів з унікальними функціональними властивостями.

Використання технології апсайклінгу в інженерній діяльності – перетворення пластикових пляшок на еко-транспорт чи картонних коробок на «розумні будинки» – навчає дітей бачити цінність у вживаних речах і мінімізувати марні витрати сировини.

Такий підхід стимулює розвиток соціальної відповідальності та критичного мислення, готуючи майбутнє покоління «змінотворців», здатних гармонійно розвивати суспільство без виснаження природних систем.

Теоретичним підґрунтям такого підходу є концепція «loose parts» (вільних елементів) Саймона Ніколсона, згідно з якою творчий потенціал простору прямо пропорційний різноманітності змінних величин у ньому. Завдяки високому рівню можливостей вторинні матеріали не обмежують вихованців готовою інструкцією, а спонукають до самостійного генерування гіпотез, експериментування та ітеративного вдосконалення прототипів. Цей процес «сміттєвого моделювання» активізує екзекутивні навички мозку: контроль імпульсів, планування стратегій та гнучкість мислення, що виступає фундаментом технологічної компетентності [1; 4; 3].

Ключовими складовими розвивального середовища є спеціалізовані осередки (центри активності), які забезпечують реалізацію кожного компонента абревіатури STREAM [5; 10; 12]:

1. Лабораторія природи та науки оснащена мікроскопом, лупами, вагами, ємностями для експериментів із водою, піском, магнітами. Тут формуються первинні наукові уявлення, що стають фундаментом для технологічних рішень.

2. Технологічний центр містить цифрові пристрої (планшет, інтерактивна дошка), засоби для мультиплікації, дитячі фотоапарати та інструменти для обробки матеріалів.

3. Інженерна студія наповнена різноманітними конструкторами (LEGO, дерев'яні конструктори, металеві набори з гвинтовими з'єднаннями), залишковим матеріалом для вільного конструювання.

4. Студія дизайну та мистецтва забезпечує інтеграцію технологій з естетикою. Тут діти створюють моделі, які є не лише функціональними, а й художньо виразними.

5. Центр математики та логіки містить посібники для вивчення чисел, геометричних фігур, мір довжини та об'єму, що необхідно для точного моделювання.

6. Книжковий куточок та медіатека спрямований на розвиток навичок фіксації результатів досліджень у формі щоденників спостережень, схем, малюнків, а також читання інструкцій до проєктів.

Така організація освітнього простору дозволяє дитині відчути себе протагоністом власного навчання, де кожен матеріал стає інструментом пізнання та перетворення навколишньої дійсності.

Особливістю STREAM-середовища є його здатність до трансформації під потреби конкретного проєкту. Наприклад, під час реалізації проєкту «Допоможемо птахам» інженерна студія та лабораторія природи об'єднуються для створення моделей годівниць, де діти розраховують їхню міцність та ергономіку для різних видів птахів. Таке середовище стимулює розвиток культури інженерного мислення, де дитина відчуває себе повноправним дослідником та винахідником.

Моделювання в дошкільному віці – це не лише створення макетів, а глибокий пізнавальний процес, що базується на здатності дитини використовувати замінники реальних об'єктів. Психологічна роль моделювання полягає в тому, що воно дозволяє дитині виділити істотні зв'язки в об'єкті, які не лежать на поверхні. У процесі моделювання відбувається інтеріоризація зовнішніх дій у внутрішні розумові операції [9].

Технологія наочного моделювання проходить через декілька етапів. На першому етапі діти вчаться розуміти графічні символи та знаки. На другому – опановують навички «читання» або дешифрування моделей (наприклад, схеми збирання конструктора).

На третьому етапі дитина переходить до самостійного створення моделей для передачі власного задуму.

Важливо зазначити, що моделювання у STREAM-проєктах виконує роль «містка» між ідеєю та продуктом. Воно дозволяє дитині протестувати свій задум у спрощеній формі, перш ніж переходити до складного конструювання. Це формує в дитини здатність до планування та передбачення результатів своєї діяльності, що є основою будь-якого технологічного процесу.

Процес формування технологічної компетентності вимагає створення специфічних педагогічних умов, які забезпечують перехід від пасивного спостереження до активного творення. Аналіз практичного досвіду та наукових джерел дозволяє виділити наступні умови [5; 11; 12]:

- створення динамічного STREAM-орієнтованого середовища. Освітній простір має трансформуватися з демонстраційного в дослідницький, що передбачає створення спеціалізованих центрів (лабораторій, LEGO-студій, майстерень), оснащених широким спектром конструктивних матеріалів: від традиційних природних та залишкових ресурсів до сучасних магнітних, електронних конструкторів та найпростіших роботизованих систем. Важливою умовою є варіативність середовища, що дозволяє дитині самостійно обирати засоби для реалізації власного технічного задуму.

- забезпечення міждисциплінарної інтеграції: освітній процес будується навколо єдиної теми або проблеми, яка розглядається через призму різних наук – це дозволяє дитині бачити цілісність світу, де математика допомагає в інженерії, а мистецтво – у технологіях.

- використання методу проблемного навчання та відкритих запитань: педагоги використовують стимулюючі запитання: «Як ти вважаєш, що буде,

якщо...?», «Як можна змінити цю деталь, щоб конструкція стала стійкою?». Це переводить дитину з позиції виконавця в позицію дослідника.

- створення ситуацій вибору та самостійності. Дитина має право обирати матеріали, способи з'єднання деталей та форму презентації своєї моделі. Самостійне накладання нової інформації на вже відомий досвід є ключовим етапом засвоєння технологічних знань.
- партнерська взаємодія суб'єктів – вихователь виступає як фасилітатор, який підтримує активний діалог. Важливою умовою є також залучення батьків до STREAM-проєктів, що дозволяє створювати спільні винаходи та обмінюватися досвідом.
- алгоритмізація діяльності, використання чіткої послідовності етапів у роботі над проєктом: постановка мети (мотивація), пошук інформації (новизна), створення моделі (узагальнення), випробування та презентація (підсумок).
- емоційно-позитивна атмосфера – створення умов, де помилка сприймається не як невдача, а як сходинка до відкриття – це розвиває наполегливість та впевненість у власних силах.

Отже, реалізація цих умов дозволяє перетворити STREAM-середовище на потужний інструмент розвитку інтелекту та практичних навичок, готуючи дітей до успішного навчання у школі та життя в інформаційному суспільстві.

Центральним елементом STREAM-проєктів є створення моделей, які допомагають дітям зрозуміти складні системи через їхні спрощені аналоги. У контексті формування технологічної компетентності в дітей старшого дошкільного віку доцільно класифікувати моделі за чотирма основними групами [8; 10; 2].

Моделі для пізнання природних і біологічних систем. Ця група моделей базується на принципах біоніки – науки, що вивчає можливості використання біологічних систем у техніці. Діти старшого дошкільного віку здатні помітити, що природа вже створила безліч «інженерних рішень», які люди можуть запозичити. Зокрема створення моделі мурашника, що демонструє складну внутрішню структуру камер та переходів, де кожна частина моделі виконує певну технологічну функцію (зберігання, вентиляція тощо). Або «Готель для комах» – інженерна споруда з дерев'яного каркаса, заповнена природними матеріалами (корою, шишками, очеретом та ін.), що має дах для захисту від опадів та сприяє збереженню біорізноманіття. Модель екосистеми / сезонного дерева – динамічний макет, який дозволяє дітям спостерігати за взаємозв'язками в природі та змінами станів об'єктів. Модель вирощування рослин – створення міні-городів або міні-теплиць на підвіконні як технологічних об'єктів для спостереження за циклами життя. Модель «Ліс у банці» для моделювання замкненої екосистеми в скляній ємності для вивчення кругообігу вологи та стійкості біологічних систем.

Моделі та прилади для дослідження фізичних і природних явищ. Ці моделі спрямовані на вивчення законів фізики та природи через експериментування з

приладами, які діти часто виготовляють власноруч. Це діючі моделі природних процесів або прості фізичні пристрої. Наприклад, сонячний годинник, водяний млин, вітромір (анемометр), гігрометр, перископ для спостереження з-за рогу. Технологічна мета полягає у ознайомленні дітей із інструментальною культурою та вимірюванням. Дитина вчиться розуміти фізичні параметри світу (час, сила вітру, тиск води) та використовувати їх у власних цілях. Приклади створення моделей: «Кругообіг води в банці», яка демонструє технологію фільтрації та випаровування; саморобні ваги для порівняння маси різних матеріалів; прилади для вивчення властивостей магнітів та електрики (на рівні безпечних ігрових схем).

Інженерно-конструкторські моделі. Це фундамент технологічної компетентності, де дитина виступає в ролі архітектора, будівельника та механіка. Тут найбільше використовується потенціал конструкторів та залишкового матеріалу. Складання складних споруд, транспортних засобів, мостів, роботів – ці моделі можуть бути як статичними (макет будівлі), так і динамічними (машина з двигуном на гумовій тязі, катапульта). Це сприяє розвитку просторового мислення, вміння читати та створювати креслення, опанування способів міцного з'єднання деталей та балансування конструкції. Прикладом є проєкт «Місто майбутнього», де діти конструюють багаторівневі розв'язки та будинки з LEGO-Education; створення моделей мостів різних типів (підвісних, аркових) та випробування їх на міцність.

Біотехнологічні та здоров'язбережувальні моделі. Сучасна група моделей, що поєднує турботу про здоров'я людини з технологічними досягненнями. Це важливо для формування цілісного світогляду, де технології служать життю. Такі моделі пояснюють роботу людського організму або допомагають у догляді за собою та довкіллям.

Наприклад, модель легень із пластикової пляшки та кульок, органів чуття, серця (спрощена), модель зубної щелепи для відпрацювання навичок гігієни, автоматичні системи поливу для рослин. Технологічна мета таких моделей – навчити дитину використовувати технології для покращення якості життя та збереження здоров'я, розвиток емпатії та відповідального ставлення до біологічних систем. Прикладами можуть бути моделювання «Тарілки здорового харчування» (дизайнерська модель); створення ергономічних моделей меблів або інструментів, зручних для дитячої руки; медичне моделювання (наприклад, макет аптечки майбутнього).

Спираючись на наведену класифікацію, розглянемо практичне застосування методу моделювання на прикладі створення сонячного годинника. Цей об'єкт є релевантним для STREAM-освіти, оскільки дозволяє дитині пройти повний технологічний цикл: від спостереження за фізичним явищем до виготовлення функціонального приладу. Процес реалізації STREAM-проєкту структурований за шістьма етапами, що втілюються у відповідній програмі занять:

1. Діагностико-мотиваційний етап (Заняття 1 «Секрети світла»): виявлення первинних уявлень дітей про час та створення емоційного стимулу через казку про сонячний промінь Золотика. Досліджується фізична природа тіні за допомогою методу «моделювання маленькими чоловічками».

2. Пошуково-дослідницький етап (Заняття 2 «Від палиці до механізму»): встановлення причинно-наслідкових зв'язків між рухом Сонця та довжиною тіні. Діти вивчають історію винаходів (гномон, клепсидра) та обирають оптимальну локацію для встановлення приладу.

3. Конструкторсько-технологічний етап (Заняття 3 «Лабораторія майстра»): розробка ескізу моделі та вибір стійких матеріалів (картон, пластик, дерево). Проводяться експерименти на вологостійкість та міцність ресурсів.

4. Математичне моделювання (Заняття 4 «Математична точність»): логіко-математична розмітка кадрана (циферблата). Діти опановують поняття центру, радіуса та поділу кола на рівні часові сектори.

5. Практично-виконавчий етап (Заняття 5 «Творча майстерня»): безпосередня збірка приладу. Реалізується інженерне завдання – закріплення гномона (покажчика) та художнє оформлення виробу (компонент Arts).

6. Апробація та рефлексія (Заняття 6 «Велике відкриття»): монтаж годинника на місцевості за допомогою компаса.

Ефективність проєкту створення сонячного годинника забезпечується поєднанням традиційних та інноваційних форм та методів, що стимулюють суб'єктну позицію дитини. Основними методами стимулювання пізнавальної активності виступають розв'язання проблемних ситуацій (зокрема, аналіз залежності тіні від нахилу гномона чи погодних умов), пошуково-дослідницька діяльність із порівняння динаміки тіней від різних об'єктів та метод алгоритмічних карт із використанням піктограм для візуалізації етапів монтажу. Методологічний арсенал доповнюється інструментарієм ТРВЗ, зокрема методом фокальних об'єктів для вдосконалення дизайну та системним оператором для розуміння еволюції приладу. Організація діяльності охоплює такі форми, як колективне будівництво для розвитку навичок командної відповідальності, індивідуальне моделювання для прояву креативності та розвитку дрібної моторики, екскурсії-милування для виховання емоційної чутливості до природи, а також залучення родин через майстер-класи від батьків для виготовлення складних елементів конструкції.

Узагальнюючи, можемо зазначити, що моделювання у STREAM-проєктах не є самоціллю, а виступає засобом розвитку вищих психічних функцій. Коли дитина створює модель, вона проходить шлях від наочного сприйняття до абстрактного мислення. Це особливо важливо для формування інженерного мислення – здатності бачити проблему, розробляти план її вирішення та втілювати його в матеріалі.

Висновки. Комплексний аналіз потенціалу моделювання в межах STREAM-проєктів дозволяє зробити висновок, що цей підхід є одним із

найбільш ефективних шляхів формування технологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку в сучасних умовах. Моделювання виступає не лише як метод навчання, а як універсальна мова пізнання, що поєднує наукову теорію з інженерною практикою. Подальші перспективи досліджень вбачаються у розробці конкретних методичних кейсів STREAM-проєктів для різних вікових груп дошкільників.

Література:

1. Loose Parts Play. URL: https://www.pkc.gov.uk/media/37604/Let-the-Children-Play-Loose-Parts-Play/pdf/Let_the_Children_Play_-_Loose_Parts_Play.pdf

2. Sorochynska O., Tanska V., Hohola I. Implementation of Stream Education in Pre-School Education Institutions With Elements of Manufacturing. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences: scientific journal.* 2022. Vol. 3 (110). P. 49-66.

3. The importance of Loose Parts Play. URL: https://www.pengreen.org/wp-content/uploads /2023/12/Loose-Parts-Blog.pdf

4. Understanding Loose Parts Play. URL: https://www.gowriensw.com.au/thought-leadership/loose-parts-play

5. Агіляр Туклер В.В. Формування дослідницької компетентності дітей старшого дошкільного віку засобом проведення нескладних дослідів. *Інноваційна педагогіка.* Випуск 83. Том 1. 2025. С. 200-204.

6. Гужанова Т.С. Панченко Є.С. Формування предметно-практичної, технологічної компетентності в нормотипових та дітей з ООП старшого дошкільного віку в процесі конструктивної діяльності. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»).* Київ, 2024. Вип. № 5 (39). С. 166-178.

7. Державний стандарт дошкільної освіти. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1557-2025-%D0%BF#Text (Дата звернення: 24.12.2025).

8. Крутій К., Грицишина Т. STREAM-освіта дошкільнят: виховуємо культуру інженерного мислення. *Дошкільне виховання.* 2016, № 1. С. 3-7.

9. Максимова О. О. Проєктна діяльність та робототехніка як провідні напрями STREAM-освіти дітей. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.* 2022. Вип. 3 (50). Ч.2. С. 163-169.

10. Маричева О.Б. «STREAM-освіта в дошкільному закладі. Система роботи з формування у дітей інженерного мислення». навч.-метод. посіб. /О.Б. Маричева, Вінниця: ММК, 2017. 47 с.

11. Найдюк І. Підготовка майбутніх фахівців закладів дошкільної освіти до впровадження STREAM-технологій у практичну діяльність. *Наукові інновації та передові технології.* 2024. № 4(32) С. 1052-1060. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-4(32)-1052-1060

12. Теремок О.Г. Впровадження ідей STREAM – освіти в освітню діяльність з дошкільнятами. «інженерія»: проектування, наочне моделювання, конструювання. *Дошкільна педагогіка*. Випуск 66. 2023. С. 228-230.

References:

1. Loose Parts Play. URL: https://www.pkc.gov.uk/media/37604/Let-the-Children-Play-Loose-Parts-Play/pdf/Let_the_Children_Play_-_Loose_Parts_Play.pdf [in English].

2. Sorochynska O., Tanska V., & Hohola I. (2022). Implementation of Stream Education in Pre-School Education Institutions With Elements of Manufacturing. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal. Pedagogical Sciences*, 3(110), 49-66. [in English].

3. The importance of Loose Parts Play. URL: https://www.pengreen.org/wp-content/uploads/2023/12/Loose-Parts-Blog.pdf [in English].

4. Understanding Loose Parts Play. URL: https://www.gowriensw.com.au/thought-leadership/loose-parts-play [in English].

5. Aghiliar Tukler V. V. (2025). Formuvannia doslidnytskoi kompetentnosti ditei starshoho doshkilnoho viku zasobom provedennia neskladnykh doslidiv [Formation of research competence of older preschool children through simple experiments]. *Innovatsiina pedahohika*, 83(1), 200–204. [in Ukrainian].

6. Huzhanova T. S., & Panchenko Ye. S. (2024). Formuvannia predmetno-praktychnoi, tekhnolohichnoi kompetentnosti v normotypovykh ta ditei z OOP starshoho doshkilnoho viku v protsesi konstruktuvnoi diialnosti [Formation of subject-practical and technological competence in neurotypical children and children with special educational needs of preschool age in the process of constructive activity]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky (Seriia «Pedahohika», Seriia «Psykholohiia», Seriia «Medytsyna»)*, 5(39), 166–178. [in Ukrainian].

7. Derzhavnyi standart doshkilnoi osvity [State standard of preschool education] (2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1557-2025-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

8. Krutii K., & Hrytsyshyna T. (2016). STREAM-osvita doshkilniat: vykhovuiemo kulturu inzhenernoho myslennia [STREAM-education for preschoolers: fostering a culture of engineering thinking]. *Doshkilne vykhovannia*, 1, 3–7. [in Ukrainian].

9. Maksymova O. O. (2022). Proiektna diialnist ta robototekhnika yak providni napriamy STREAM-osvity ditei [Project activity and robotics as leading directions of STREAM-education for children]. *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka*, 50(3), Part 2, 163–169. [in Ukrainian].

10. Marycheva O. B. (2017). STREAM-osvita v doshkilnomu zakladi. Systema roboty z formuvannia u ditei inzhenernoho myslennia [STREAM-education in a preschool institution. System of work for the formation of engineering thinking in children]. Navch.-metod. posib. Vinnytsia: MMK. [in Ukrainian].

11. Naidiuk I. (2024). Pidhotovka maibutnikh fakhivtsiv zakladiv doshkilnoi osvity do vprovadzhennia STREAM-tekhnolohii u praktychnu diialnist [Preparation of future specialists of preschool education institutions for the implementation of STREAM technologies in practical activities]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii*, 4(32), 1052–1060. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-4(32)-1052-1060 [in Ukrainian].

12. Teremok O. H. (2023). Vprovadzhennia idei STREAM – osvity v osvitniu diialnist z doshkilnyatamy. «Inzheneriia»: proektuvannia, naochne modeliuvannia, konstruiuvannia [Implementation of STREAM ideas in educational activities with preschoolers. "Engineering": design, visual modeling, construction]. *Doshkilna pedahohika*, 66, 228–230. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 16.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 373.2.016:81'233-028.16:159.954

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1795-1808

Сорочинська Оксана Андріївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методик дошкільної й інклюзивної освіти, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, https://orcid.org/0000-0003-4823-1089

Сачко Руслана Андріївна здобувачка вищої освіти, Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, https://orcid.org/0009-0008-5056-5946

ВЧИМО ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ РОЗПОВІДАТИ ІСТОРІЇ: КРЕАТИВНІ МЕТОДИКИ СТОРІТЕЛІНГУ

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі формування монологічної компетентності дітей старшого дошкільного віку засобами інноваційної технології сторітелінгу. Автори зазначають, що в період дошкільного дитинства мовлення виконує ключові комунікативну та когнітивну функції, а становлення зв'язного монологу є фундаментом для подальшого успішного навчання та соціалізації.

У роботі проаналізовано вимоги Державного стандарту дошкільної освіти (2025) та розкрито психологічну природу монологу як довільного вольового акту, що потребує планування та утримання внутрішньої логіки.

Особливу увагу приділено характеристиці функціонально-смислових типів монологічного мовлення: опису, розповіді та міркування. Автори детально розглядають труднощі, з якими стикаються діти при побудові різних видів висловлювань, та пропонують методичну систему навчання, що базується на наочності та створенні планів-схем.

Центральне місце у дослідженні займає сторітелінг як мистецтво розповідання історій. Запропоновано розгорнуту класифікацію сторітелінгу за роллю учасників, формою подачі (традиційний, цифровий, сенсорно-руховий, предметний) та змістом. Автори описують специфіку використання таких інструментів, як «Кубики історій» (Story Cubes) для стимулювання імпровізації та «Кошик історій» (Story Basket) для інтерактивної інтерпретації творів сучасної української літератури.

Окремо висвітлено переваги методу «Story-Mapping» (картування історії), який дозволяє дитині візуалізувати структуру власного монологу у вигляді схеми-шляху, перетворюючи хаотичне висловлювання на цілісну конструкцію. Також розглянуто можливості застосування адаптованих карт Проппа, методики «Живі картини» та використання аудіальних тригерів для розвитку творчої уяви.

У висновках підкреслено, що ефективність впровадження сторітелінгу залежить від створення емоційно-позитивної атмосфери, партнерської позиції педагога та наявності динамічного розвивального середовища, що стимулює дитину до спонтанної мовленнєвої творчості. Стаття пропонує практичні рекомендації для вихователів щодо інтеграції сторітелінгу в освітній процес закладів дошкільної освіти.

Ключові слова: дошкільна освіта, зв'язне мовлення, картування історії, кошик історій, креативність, кубики історій, лінгводидактика, монологічна компетентність, старший дошкільний вік, сторітелінг, планування освітнього процесу.

Sorochynska Oksana Candidate of Pedagogical Sciences (PhD in Pedagogy), Associate Professor of the Department of Theory and Methods of Preschool and Inclusive Education, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, https://orcid.org/0000-0003-4823-1089

Sachko Ruslana higher education student, Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, https://orcid.org/0009-0008-5056-5946

TEACHING CHILDREN OF SENIOR PRESCHOOL AGE TO TELL STORIES: CREATIVE STORYTELLING METHODS

Abstract. The article is devoted to the topical problem of forming monological competence of children of senior preschool age using innovative storytelling technology.

The authors note that during preschool childhood, speech performs key communicative and cognitive functions, and the formation of a coherent monologue is the basis for further successful learning and socialization. The paper analyzes the requirements of the State Standard of Preschool Education (2025) and reveals the psychological nature of a monologue as a free-willed act that requires planning and maintaining internal logic.

Particular attention is paid to the characteristics of functional-semantic types of monological speech: description, narration, and reasoning. The authors examine in detail the difficulties that children face when constructing different types of statements and propose a methodological system of learning based on clarity and created plans-schemes.

The central place in the study is occupied by storytelling as the art of describing a story. It is proposed to expand the classification of storytelling for the role of participants, the form of presentation (traditional, digital, sensory-motor, subject) and content. The authors describe the specifics of using such tools as «Story Cubes» to stimulate improvisation and «Story Basket» for interactive interpretation of works of modern Ukrainian literature.

The advantages of the «Story-Mapping» method are separately highlighted, which allows a child to visualize the structure of his own monologue in the form of a scheme-path, transforming a chaotic statement into a coherent construction. The possibility of using adapted Propp maps, the «Living Pictures» method and the use of audio triggers for the development of creative imagination is also noted.

The conclusions emphasize that the effectiveness of the implementation of storytelling depends on the creation of an emotionally positive atmosphere, the partnership position of the teacher and the presence of a dynamic developmental environment that stimulates the child to spontaneous speech creativity. The article contains practical recommendations for educators on the integration of storytelling into the educational process of preschool educational institutions.

Key words: preschool education, coherent speech, history mapping, history basket, creativity, history cubes, linguodidactics, monological competence, senior preschool age, storytelling, planning the educational process.

Постановка проблеми. Формування мовленнєвої особистості в період старшого дошкільного дитинства є фундаментальним завданням сучасної педагогічної науки та практики. У цьому віковому діапазоні відбувається інтенсивне становлення зв'язного мовлення, яке виступає не лише засобом комунікації, а й інструментом пізнання світу, самовираження та соціалізації.

Одним із напрямів розвитку монологічного мовлення дітей старшого дошкільного віку є впровадження технології сторітелінгу (Storitelling). Цей метод, що базується на мистецтві розповідання історій, дозволяє гармонійно поєднати розвиток лінгвістичних навичок із творчим мисленням, емоційним інтелектом та соціальною компетентністю.

Актуальність даної проблеми зумовлена необхідністю пошуку нових, інтерактивних форм навчання, які б відповідали психофізіологічним особливостям сучасних дітей, так званого «цифрового покоління». Традиційні методи навчання розповіданню часто не забезпечують належного рівня мотивації та залученості дитини, тоді як сторітелінг пропонує динамічний та емоційно насичений формат взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку монологічного мовлення у дошкільнят має глибоке теоретичне обґрунтування в сучасній науці. Значний внесок у визначення структурних елементів зв'язного мовлення та розробку дієвих методик його вдосконалення у дітей старшої групи зробили такі українські фахівці, як Т. Піроженко, Н. Гавриш, О. Бєлова та Л. Калмикова. Паралельно із цим, у працях закордонних дослідників, зокрема М. Стадлера, Г. Ворда, Д. Дікінсона та В. Гроліга, акцентується увага на наративній складовій як фундаменті монологу, а також аналізується результативність цілеспрямованих педагогічних втручань у розвиток дитячого мовлення.

Окремий науковий інтерес викликає вивчення сторітелінгу як інструменту комунікативного прогресу особистості. Теоретико-методологічні засади цієї

технології та її вплив на загальний мовленнєвий розвиток вихованців стали об'єктом прискіпливої уваги у наукових доробках С. Остапчук, М. Мазурок, О. Саприкіної та І. Сабади.

Мета статті полягає у розкритті лінгводидактичного потенціалу сторітелінгу як інноваційного інструменту, що дозволяє трансформувати процес формування монологічного мовлення дошкільників із репродуктивного відтворення у свідоме архітектурне проектування власного наративу.

Виклад основного матеріалу. Формування монологічного мовлення є головним завданням освітньої лінії «Мовлення дитини» Державного стандарту дошкільної освіти (2025), яка є складовою всіх комплексних програм («Впевнений старт», «Українське дошкілля» та ін.).

У науковому дискурсі мовлення розглядається як складний, багатогранний процес використання мови з метою спілкування, пізнання та самовираження особистості. У період дошкільного дитинства мовлення виконує дві ключові функції: комунікативну (засіб взаємодії з оточенням) та когнітивну (інструмент мислення). Традиційно в психолого-педагогічній літературі виділяють дві основні форми зовнішнього усного мовлення: діалогічне та монологічне.

Психологічною основою формування монологу є розвиток мислення, ускладнення дитячої діяльності та зміна форм спілкування з оточенням. Дитина старшого дошкільного віку починає усвідомлювати мовлення як інструмент передачі власного задуму, що потребує попереднього обмірковування та планування. Здатність розповідати історію вимагає від дитини утримування в пам'яті плану оповіді, прогнозування наступних кроків персонажів та вміння втілювати ці ментальні образи у звукову форму. У дітей з недостатнім рівнем мовленнєвого розвитку цей процес часто викликає труднощі, що в подальшому може негативно вплинути на успішність шкільного навчання та соціальну адаптацію.

На відміну від діалогу, де репліки стимулюються партнером, монолог вимагає від дитини самостійного утримання нитки розповіді, що задіює вищі психічні функції: сприйняття, увагу, пам'ять та мислення. Отже, головною психологічною особливістю цього періоду є перехід від ситуативного мовлення (пов'язаного з конкретною ситуацією) до контекстового, у якому всі зв'язки та думки мають бути розкриті незалежно від поточних обставин. Тому монологічна компетентність дитини старшого дошкільного віку розглядається як складна інтегративна якість, що передбачає здатність свідомо будувати зв'язні, логічні та послідовні висловлювання різних типів: розповіді, описи та міркування, та бути зрозумілою слухачеві без додаткового контексту чи навідних запитань [1; 2; 6].

Процес формування монологічної компетентності тісно пов'язаний із розвитком когнітивних функцій. Здатність розповідати історію вимагає від дитини утримування в пам'яті плану оповіді, прогнозування наступних кроків персонажів та вміння втілювати ці ментальні образи у звукову форму. У дітей із недостатнім рівнем мовленнєвого розвитку цей процес часто викликає труднощі,

що в подальшому може негативно вплинути на успішність шкільного навчання та соціальну адаптацію [6; 2].

Для систематизації наукових поглядів на природу цього явища нижче наведено таблицю, що розкриває сутність монологічного мовлення через призму різних дослідницьких підходів [1; 2; 6; 7; 8].

Таблиця 1.

Сутність монологічного мовлення дітей старшого дошкільного віку

Характеристика	Зміст та сутність поняття
Функціональна спрямованість	Форма зв'язного мовлення для цілеспрямованої передачі інформації; вимагає попередньої підготовки та орієнтації на слухача без ситуативної підтримки.
Комунікативна структура	Розгорнутий, організований вид мовлення; характеризується однобічністю висловлювання та відсутністю термінової репліки партнера.
Психологічний механізм	Довільний вольовий акт; ґрунтується на здатності дитини планувати як окремі висловлювання, так і весь текст як цілісність.
Логіко-смислове наповнення	Зв'язне висловлювання, що відображає істотні часові та причинно-наслідкові зв'язки предметного змісту; відображає логіку мислення.
Лінгвістичні ознаки	Композиційна складність, послідовність мовленнєвої думки, плавність, обмеженість суб'єктивних привнесень порівняно з діалогом.
Процесуальний аспект	Включає здатність до аналізу об'єкта, виокремлення головного та встановлення зв'язків між частинами цілого.
Структурна цілісність	Наявність чітко вираженого зачину, основної частини та кінцівки.
Лексичне наповнення	Використання епітетів, метафор, синонімів та різноманітних частин мови.
Граматична правильність	Вживання складних речень, правильне узгодження слів у роді, числі та відмінку.

Становлення монологічних навичок у старших дошкільників не є автоматичним процесом, воно детерміноване сукупністю чинників, які можуть як сприяти, так і гальмувати розвиток зв'язного мовлення. Розуміння цих факторів дозволяє побудувати ефективну методичну систему навчання.

Основним внутрішнім психолого-фізіологічним чинником є рівень розвитку когнітивних функцій. Тісний зв'язок між мовою та розумовим розвитком означає, що для побудови монологу дитині необхідні розвинене

сприйняття, спостережливість та пам'ять. Якщо дитина не може уявити об'єкт розповіді або проаналізувати його, вона не зможе побудувати логічний опис. Важливим є також стан вольової сфери, оскільки монолог вимагає значних зусиль для утримання уваги на головній думці та подолання відволікаючих факторів. Певні мовленнєві порушення, такі як порушення темпу (брадилалія, тахілалія) або недоліки словотвору, можуть створювати психологічні бар'єри для розгортання монологу. Педагогічними та методичними чинниками навчання монологічного мовлення є систематичність та цілеспрямованість педагогічного впливу. Окрім того, одним із ключових допоміжних факторів є наочність. Розглядання реальних предметів та картин допомагає дітям називати характерні ознаки та дії, що стає каркасом для майбутнього тексту. Окрім наочності, критичне значення має створення плану висловлювання [9].

Щоб стимулювати монолог, мовленнєве середовище має бути живим, емоційним та граматично правильним. Педагог повинен використовувати різну інтонацію, паузи та міміку, що робить процес спілкування цікавим для дитини. Також, важливо створювати ситуації, в яких дитина відчуває реальну потребу в монолозі – наприклад, коли їй потрібно пояснити правила нової гри одноліткам або розповісти батькам про події дня. Соціальне схвалення та зацікавленість слухачів є потужним мотивом для вдосконалення мовленнєвих навичок [9].

У дошкільній лінгводидактиці виділяють три основні функціонально-смислові типи монологічного мовлення: опис, розповідь та міркування (роздум). Кожен тип має свою специфічну структуру, завдання та рівень складності для дітей старшого дошкільного віку [6; 2].

Опис вважається найважчим видом монологу для дошкільників. Його суть полягає у характеристиці предмета чи явища шляхом перерахування його ознак та властивостей у статичному стані. Для успішного опису дитина повинна володіти навичками аналізу та синтезу, вміти виокремлювати деталі та об'єднувати їх у цілісну картину. Вимоги до опису включають відсутність пауз, послідовність викладу та використання епітетів, порівнянь та метафор. Часто для полегшення цього процесу застосовують мнемотаблиці, де кожна клітинка відповідає певній ознаці (колір, форма, матеріал тощо) [10].

Розповідь – це динамічний тип монологу, що передає послідовність подій у часі. Вона може бути репродуктивною (переказ художнього тексту) або продуктивною (розповідь з власного досвіду, творча розповідь). Розповіді з власного досвіду базуються на реальних подіях, свідками яких були діти, що потребує актуалізації пам'яті та уяви. У творчих розповідях діти вигадують сюжет самостійно, що вимагає високого рівня креативно-мовленнєвої компетенції та здатності дотримуватися логіки навіть у фантастичних обставинах. Структура розповіді обов'язково включає зав'язку, розвиток дії, кульмінацію та розв'язку [6; 2].

Міркування (розповідь-роздум) є найбільш складним типом висловлювання, оскільки його предметом є встановлення логічних зв'язків та доведення

істинності певної думки. У старшому дошкільному віці діти вже здатні встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та аргументувати свої переконання. Структурно розповідь-роздум складається з тези (що саме ми доводимо), аргументів (чому це так) та висновку (підсумок). Характерною особливістю дитячих міркувань є використання специфічної лексики: сполучників «тому що», «бо», «отже», вставних слів «мабуть», «на мою думку». Педагогічне завдання полягає в тому, щоб навчити дитину висувати повноцінну тезу, а не просто відповідати підрядною частиною речення [2; 6].

Для стимулювання мовленнєвої творчості, розвитку зв'язного мовлення і формування монологічної компетентності старших дошкільників використовуються специфічні інструменти, які допомагають структурувати думки та надають візуальну або ігрову підтримку процесу розповідання. Серед найефективніших виділяють сторітелінг.

Сторітелінг (мистецтво розповідання історій) виступає як інноваційний та надзвичайно ефективний метод розвитку зв'язного мовлення у дітей дошкільного віку. Через емоційно насичені, цікаві сюжети діти легше засвоюють складні мовленнєві конструкції та вчаться будувати власні монологи [3]. У дошкільній освіті сторітелінг класифікується за кількома ознаками, що дозволяє вихователю обирати оптимальний варіант залежно від освітніх цілей [3].

- *За роллю учасників:* класичний (пасивний) сторітелінг – історію розповідає педагог, а діти виступають у ролі слухачів, що сприймають інформацію та засвоюють зразки мовлення; активний – педагог задає лише основу чи проблему, а діти активно долучаються до складання сюжету, вигадування поворотів та фіналу історії.

За формою подачі: традиційний – усне розповідання з використанням міміки, жестів та голосу (сімейні історії, Jump-story (історії-несподіванки)); цифровий – історія супроводжується візуальними компонентами (презентаціями, відео, інфографікою), що допомагає дітям краще утримувати сюжет у пам'яті (фото-наратив – дитина робить 3-5 фото (наприклад, на прогулянці) і потім озвучує їх як цілісну розповідь; створення мультфільмів – прості додатки (як-от Puppet Pals), де дитина рухає персонажів і записує свій голос; AI-співтворчість – використання генеративного ШІ для створення ілюстрацій до казки, яку вигадує дитина); сенсорно-руховий сторітелінг (пісочна історія – малювання сюжету на піску під час розповіді); клубок ниток – діти передають один одному клубок, розмотуючи нитку, і кожен додає своє речення до загальної історії); візуальний та предметний – використання фізичних опор для побудови логічного ланцюжка: кубики історій (Story Cubes) (викидання кубиків із піктограмами, які дитина має зв'язати в один сюжет); карти Dixit (метафоричні карти) – використання абстрактних малюнків для стимулювання фантазії та розгорнутого опису; кошик історій (Story Basket) – у кошику зібрані випадкові предмети (ґудзик, фігурка тварини, листок), з яких дитина має «зварити» історію. На основі сучасних книжок-картинок, наприклад про Туконі (Оксани Були), діти можуть створити

серію фотографій іграшкового персонажа у різних куточках дитячого садка та озвучити ці «кадри» як цілісну історію про подорож фантастичної істоти, що формує навички контекстного мовлення.

- *За змістом та функціями*: культурний (спрямований на передачу цінностей та моральних норм); соціальний (розповіді про взаємодію людей, правила поведінки та вирішення конфліктів); міфи та легенди (відображають культурну спадщину та повчальні аспекти життя); Jump story (історії-несподіванки – короткі оповіді з несподіваним фіналом про таємничих і надприродних істот, що стимулюють емоційний відгук); сімейний (родинні перекази та легенди, які допомагають підтримувати зв'язок між поколіннями, зберігаючи історичну пам'ять про життя та долю пращурів); дружній (розповіді, що виникають у колі близьких людей і слугують інструментом для емоційного зближення та зміцнення товариських стосунків); особистий (наративи, зосереджені на приватному досвіді мовця, його індивідуальних переживаннях та висновках із власного життєвого шляху).

Прикладами можуть бути: Культурний та соціальний сторітелінг – твори Зірки Мензатюк (наприклад, «Тисяча парасольок») або М. Стельмаха («Чому в зайця не болять зуби»). Такі історії допомагають дітям формулювати міркування про моральні цінності, правила поведінки та природні явища, використовуючи лексику доведення («тому що», «я вважаю», «отже»). Історії-несподіванки (Jump-story) – для цього виду підходять твори з несподіваним фіналом, як-от «Ковалі щастя, або новорічний детектив» В. Нестайка. Педагог перериває розповідь на кульмінаційному моменті, стимулюючи дітей до створення власного варіанту розв'язки, що розвиває креативно-мовленнєву компетенцію та вміння планувати фінал оповіді.1

Сучасний сторітелінг інтегрує в себе елементи гри, психології та сенсорики. Ефективнішим сьогодні вважається «Сторітелінг-трансформер», коли вихователь бере відому казку (наприклад, «Колобок») і пропонує дитині змінити лише одну деталь (Колобок став квадратним або зустрів робота). Це знімає навантаження з вигадування сюжету і фокусує дитину на описі змін. Доречно використовувати технологію «Loose Parts» (вільні деталі) у сторітелінгу.

Цей підхід (базований на Реджіо-педагогіці) пропонує дитині створювати візуальний ряд самостійно з неструктурованих матеріалів. Замість готових ілюстрацій дитині дають набір камінців, каштанів, ниток, скелець або ґудзиків. Дитина викладає «карту подій» на столі або піску. Кожен предмет стає символом дії або героя. Процес викладання допомагає дитині не «губити» нитку розповіді, бо кожна деталь – це візуальний якір.

Монолог може починатися не з картинки, а зі звуку, приклад сторітелінгу Аудіальні тригери («Soundscapes»). Педагог вмикає аудіодоріжку (шум дощу, скрип дверей, сміх дитини, звук космічного корабля), а дитина має «намалювати» словами контекст: де це відбувається, хто видає ці звуки та що

сталося за мить до цього. Це тренує реконструктивний монолог (відтворення цілого за частиною).

Навіть у 5-6 років діти можуть засвоїти базовий «кістяк» гарної історії. Для цього можна запропонуйте їм формулу «Гора історії» (спрощена структура «Шляху героя» (Hero's Journey)): Жив-був... (експозиція), Раптом сталося... (зав'язка/конфлікт), Виявилося, що... (кульмінація), Тому тепер... (розв'язка).

Іншим прикладом сторітелінгу є «Кубики-випадковості» абр «Кубики історій», «Кошик історій» та Картки Проппа, де дитина не повністю контролює сюжет, що змушує її мозок працювати активніше [13].

Технологія «Кубики історій» (Rory's Story Cubes) є потужним засобом стимулювання імпровізації та творчої уяви. Ця гра передбачає використання дев'яти кубиків, на гранях яких розміщено різні піктограми (всього 54 зображення). Головне призначення методики – спонукати дитину до придумування та озвучування коротких наративів на основі випадкових комбінацій символів.

Психологічна цінність цієї методики полягає в тому, що вона допомагає дитині усвідомити ланцюжок «Дія – Подія – Наслідок». Якщо в молодшому дошкільному віці дитина здатна вибудувати лише короткі зв'язки (наприклад, «впав – розбив»), то в 5-6 років за допомогою кубиків вона може створювати розгалужені сюжети, що складаються з багатьох ланок.

Процес гри зазвичай організовується таким чином: перший учасник кидає кубик і за малюнком, що випав, задає початок історії («Жив-був...», «Одного разу...»), кожен наступний учасник кидає свій кубик і продовжує розповідь, логічно вплітаючи новий символ у попередній контекст. Вихователь стимулює вживання повних речень та пояснювального мовлення, ставлячи навідні запитання. Ця методика мінімізує страх перед помилкою, оскільки в сторітелінгу не існує «неправильних» сюжетів, що створює ситуацію успіху для кожної дитини.

Методика сторітелінгу «Кошик історій» дозволяє інтерпретувати прочитане через створення візуальних інсталяцій та інтерактивну взаємодію. Для реалізації цієї діяльності використовується кошик, у який діти складають обмежену кількість матеріалів та фігурок, що допомагають відтворити сюжет. Наприклад, при опрацюванні книги «Володар макуци, або Пригоди вужа Ониська» відомого українського письменника С. Дерманського, дошкільнята відтворюють пригоди вужика Ониська та його друзів – жаби Одарочки, мишки Евридіки та хробачка Кузі. Читаючи оповідання, діти вивчають характери героїв та їхнє ставлення до природи, а потім відтворюють сюжет за допомогою кошика.

До кошика кладуться фігурки головних персонажів та елементи їхнього оточення. Після відтворення історії про подорож Ониська, діти пропонують власні ідеї для інсталяції, для цього збирають на прогулянці гілочки та листя, малюють образи друзів героя. Залучення дошкільнят до створення кошика підвищує їхню зацікавленість у взаємодії з ним. Розміщення кошика в осередку читання стимулює дітей у вільний час розповідати власні історії,

використовуючи предмети як опору для пам’яті. Це допомагає дошкільнятам краще засвоювати зміст творів (зокрема «Казки дракона Омелька» чи «Маляка – принцеса Драконії»), закріплюючи навички монологічного мовлення через практичну інтерпретацію та гру.

Карти Проппа – це своєрідний «конструктор казки», розроблений на основі аналізу структури чарівних казок. Видатний фольклорист В. Пропп виділив постійні функції дійових осіб, які є інваріантними елементами будь-якого казкового сюжету. Для роботи з дошкільниками зазвичай використовується адаптована система з 20-28 карт, на кожній із яких схематично зображено певну дію або ситуацію. Картки Проппа (адаптовані) – це набір символів-функцій (наприклад: «Заборона», «Чарівний засіб», «Перемога»). Дитина витягує їх наосліп і має вплести у свій монолог. Це вчить гнучкості мовлення та вмінню логічно поєднувати непоєднуване [12].

Алгоритм впровадження карт Проппа в освітній процес включає кілька етапів:

1. Пропедевтичний етап: знайомство дітей із жанром казки, її структурою (зачин, розгортання подій, кульмінація, щасливий фінал). Пояснення значення символів на кожній карті.

2. Репродуктивний етап: супровід читання знайомої казки викладанням відповідних карт – це допомагає дітям візуалізувати сюжет та зрозуміти логіку переходів між подіями.

3. Аналітико-мовленнєвий етап: переказ казки за складеним ланцюжком карт. Використання візуальних опор дозволяє уникнути пропуску важливих смислових ланок та забезпечує послідовність викладу.

4. Творчий етап: створення власного сюжету. Діти обирають 5-8 карт, вигадують героїв, визначають їхні цілі та перешкоди. На цьому етапі можливі варіації: створення казки «ланцюжком», зміна кінцівки відомої історії або введення нових персонажів у класичну схему.

Отже, використання карт Проппа сприяє не лише розвитку зв’язного мовлення, а й формуванню аналітичних здібностей, оскільки дитина вчиться виділяти головне та встановлювати структурні зв’язки в тексті.

Іншим прикладом є «Живі картини» (театралізований сторітелінг), коли використовується рама від картини або вікна-ширми. Дитина стає всередину «рами» і розповідає історію від імені персонажа на портреті або описує «пейзаж», який вона нібито бачить за вікном. Це додає елемент публічного виступу та розвиває впевненість.

Окрему увагу в контексті формування монологічної компетентності заслуговує метод «Story-Mapping» (картування історії). Сутність цього прийому полягає у візуалізації структури історії шляхом її замальовування у вигляді схеми-шляху після того, як дитина завершила своє вербальне висловлювання. Дана технологія дозволяє дитині «побачити» внутрішню логіку власного монологу, усвідомлюючи його не як хаотичний набір слів, а як цілісну

архітектурну конструкцію. Застосування картування сприяє розвитку мета-мовленнєвої компетентності: дитина починає розуміти, що історія – це керована структура, яку можна аналізувати, змінювати або вдосконалювати. Практична реалізація цього методу може базуватися на творах сучасної української літератури. Наприклад, при опрацюванні пригод вужа Ониська (автор С. Дерманський), після вигадування нової пригоди героя дитина за допомогою піктограм викладає «карту подій»: від зачину (домівка Ониська) через зустріч із друзями (мишкою Евридікою чи жабою Одарочкою) до кульмінаційного моменту та щасливої розв'язки. Кожен намальований на карті символ стає «візуальним якорем», що допомагає дитині утримувати нитку розповіді при подальшому переказі. Процес картування можна зобразити: точка А (Зачин): малюнок будиночка Ониська під лопухом. Лінія шляху (Розвиток подій): звивиста стежка, на якій дитина позначає символами ключові події: схематичне зображення дуба (перешкода) та маленьке вушко (зустріч із мишкою Евридікою). Кульмінаційна точка: зображення яскравої квітки-дзвіночка. Точка Б (Фінал): Обличчя Ониська та Одарочки, що посміхаються. Дитина проводить пальчиком по своїй «карті» та пояснює: «Ось тут моя казка почалася, тут Онисько зустрів друга, а тут усе закінчилося добре».

Ефективність сторітелінгу як засобу формування монологічної компетентності старших дошкільників безпосередньо залежить від системної реалізації комплексу педагогічних умов, серед яких ключовою є створення емоційно-позитивної атмосфери та партнерської позиції педагога. Вихователь має виступати активним учасником процесу, який імпровізує разом із дітьми та демонструє високий рівень мовленнєвої культури, використовуючи артистизм, міміку та засоби інтонаційної виразності. Процес формування монологу суттєво активізується через інтеграцію видів діяльності, зокрема поєднання мовленнєвої творчості з візуалізацією героїв засобами малювання чи конструювання. Крім того, успішність оповіді зумовлена дотриманням чіткого алгоритму побудови сюжету, що передбачає наявність експозиції, зав'язки з інтригою, динамічного розвитку дії з подоланням героєм певних перешкод та логічної розв'язки. Важливим аспектом є стимулювання рефлексії через обговорення вчинків героїв та їхнього емоційного стану, що дозволяє дитині самостійно формулювати природні моральні висновки, які ґрунтуються на її власному досвіді та переживаннях, а не на нав'язаних дорослим установках.

Також ефективність формування монологічної компетентності засобами сторітелінгу залежить від стратегічного планування, що базується на поступовому ускладненні творчих завдань. На першому (підготовчому) етапі планується робота з готовими візуальними опорами (традиційний сторітелінг за картинами). На другому (основному) етапі в план впроваджуються методики імпровізації («Кубики історій», «Кошик історій»), де дитина вчиться поєднувати випадкові елементи. На третьому (творчому) етапі акцент зміщується на самостійне проєктування структури розповіді за допомогою «Story-Mapping», де

дитина виступає повноправним архітектором власного наративу. Планування освітньої діяльності має передбачати інтеграцію сторітелінгу в контекст тематичних тижнів. Наприклад, під час тижня «Природа навколо нас» доцільно планувати сенсорно-руховий сторітелінг із використанням природного матеріалу (технологія Loose Parts).

Це дозволяє дитині не лише формувати зв'язне висловлювання, а й спиратися на тактильний досвід, що критично важливо для старших дошкільників. У календарних планах сторітелінг може виступати як самостійне заняття з мовленнєвого розвитку або як частина інтегрованого заняття (література + художня праця + мовлення).

При плануванні безпосередньої освітньої діяльності зі сторітелінгу вихователю варто дотримуватися гнучкого алгоритму:

1. Етап ініціації (створення мотиваційного моменту, наприклад, поява «чарівного кубика»);
2. Етап генерації ідей (спільне обговорення можливих варіантів розвитку подій);
3. Етап вербалізації (власне монологічне висловлювання дитини);
4. Етап рефлексивного картування (візуалізація розказаної історії через Story-Mapping). Такий підхід забезпечує перехід від репродуктивного відтворення до продуктивної творчості».

Створення розвивального середовища в групі має на меті надати дитині інструменти та приводи для спонтанного та організованого розповідання історій. Таке середовище повинно бути динамічним, функціональним та естетично привабливим. Основні компоненти предметно-просторового середовища для сторітелінгу:

1. Центр літературно-художньої діяльності (Куточок книги): містить не лише книги з яскравими ілюстраціями, а й «мовчазні книжки» (вімельбухи), альбоми із зображеннями фантастичних пейзажів, портрети казкових персонажів та фотоальбоми із життя групи.
2. Ігровий театральний центр: включає різні види театрів (пальчиковий, настільний, тіньовий, театр на фартушку), костюми та атрибути для перевтілення. Театралізація є природним продовженням сторітелінгу, де дитина «проживає» свою історію.
3. Дидактичний осередок: тут розміщуються карти Проппа, кубики історій, друдли (загадкові схематичні зображення), пазли-сюжети та маски персонажів.
4. Інформаційно-комунікативна зона: наявність мультимедійних засобів для цифрового сторітелінгу. Це дозволяє дітям створювати власні анімації, переглядати та обговорювати короткі відеофрагменти, брати участь у віртуальних екскурсіях.

Особливе місце займає принцип «стін, які говорять», де дитячі малюнки та колажі з елементами історій розміщуються на рівні очей дітей, що стимулює їх до обговорення та продовження оповіді поза заняттями.

Висновки. Сторітелінг у роботі з дітьми старшого дошкільного віку є не просто методичним прийомом, а цілісною педагогічною технологією, що забезпечує перехід від репродуктивного до продуктивного мовлення. Формування монологічної компетентності через розповідання історій дозволяє дитині відчути себе творцем власного смислового світу, що є критично важливим для становлення її «Я-концепції» та майбутньої успішності в Новій українській школі.

Успішна реалізація цих підходів дозволить перетворити процес навчання розповіданню на захопливу інтелектуальну гру, результатом якої стане не лише грамотне мовлення, а й впевнена у своїх силах творча особистість.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні впливу сторітелінгу на розвиток соціально-емоційного інтелекту дошкільників та розробці диференційованих програм для дітей з різними рівнями мовленнєвого розвитку.

Література:

1. Державний стандарт дошкільної освіти. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1557-2025-%D0%BF#Text (Дата звернення: 24.12.2025).

2. Федорова М. А. Дошкільна лінгводидактика : навч. посіб. / М. А.Федорова. Житомир : Вид-во ФОП Левковець, 2022. 313 с.

3. Остапчук С. Використання технології «storytelling» у роботі з дітьми дошкільного віку. *Педагогічні науки та освіта.* Випуск XLVI–XLVII. 2024 . 168-180.

4. Цьомка І. С. Сторітеллінг у роботі з дітьми дошкільного віку. URL: https://vseosvita.ua/library/statta-storitelling-u-roboti-z-ditmi-doskilnogo-viku-485834.html

5. Сучасні технології розвитку мовлення дітей дошкільного віку: інформаційно-методичний посібник / Уклад. О. М. Гриненко. Слов'янськ. Видво Б. І. Маторіна, 2021. 63 с.

6. Омеляненко А.В. Навчання дітей старшого дошкільного віку складати розповіді-роздуми: монографія / Алла Володимирівна Омеляненко. Донецьк: Юговосток, 2009. 203с.

7. Дем'яненко С.Д. Розвиток зв'язного мовлення дітей старшого дошкільного віку на основі усвідомлення мовно-мовленнєвих одиниць. *Психологічні студії.* 2024.

8. Паласевич І. Розвиток зв'язного мовлення старших дошкільників засобом сюжетних картин. *Молодь і ринок*. №3 (170), 2019. С. 60-65.

9. Фактори, які полегшують процес становлення зв'язного мовлення. URL: https://naurok.com.ua/faktori-yaki-polegshuyut-proces-stanovlennya-zv-yaznogo-movlennya-117181.html

10. Кміть О. В., Шульга Н.О. Підсистема вправ для навчання монологічного мовлення старших дошкільників на основі мнемотехніки. *Наукові перспективи*. №9(15), 2021. С. 358-370.

11. Попова І., Тугаєва О. Використання у сучасному освітньому просторі технології сторітелінгу. *XX International scientific and practical conference «Scientific Research: Modern Challenges and Prospects»* (April 24-26, 2024) Prague, Czech Republic. International Scientific Unity, 2024. P. 115-118.

12. Карти Проппа: ефективний інструмент для розвитку зв'язного мовлення і творчого мислення. URL: https://vseosvita.ua/c/news/post/4913

13. Вчимо дітей розповідати історії: 3 креативні методики сторітелінгу. URL: https://osvitoria.media/experience/vchymo-ditej-rozpovidaty-istoriyi-3-kreatyvni-metodyky-storitelingu/

References:

1. Derzhavnyi standart doshkilnoi osvity [State Standard of Preschool Education]. (2025). zakon.rada.gov.ua. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1557-2025-%D0%BF#Text [in Ukrainian].
2. Fedorova, M.A. (2022). Doshkilna linhvodydaktyka [Preschool linguodidactics]. Zhytomyr: Vyd-vo FOP Levkovets [in Ukrainian].
3. Ostapchuk, S. (2024). Vykorystannia tekhnolohii «storytelling» u roboti z ditmy doshkilnoho viku [The use of "storytelling" technology in work with preschool children]. *Pedahohichni nauky ta osvita – Pedagogical Sciences and Education*, XLVI–XLVII, 168-180 [in Ukrainian].
4. Tsomka, I.S. (n.d.). Storitellinh u roboti z ditmy doshkilnoho viku [Storytelling in work with preschool children]. vseosvita.ua. URL: https://vseosvita.ua/library/statta-storitelling-u-roboti-z-ditmi-doskilnogo-viku-485834.html [in Ukrainian].
5. Hrynenko, O.M. (Eds.). (2021). Suchasni tekhnolohii rozvytku movlennia ditei doshkilnoho viku [Modern technologies for speech development of preschool children]. Sloviansk: Vyd-vo B.I. Matorina [in Ukrainian].
6. Omelyanenko, A.V. (2009). Navchannia ditei starshoho doshkilnoho viku skladaty rozpovidi-rozdumy [Teaching older preschool children to compose narrative-reflections]. Donetsk: Yuhovostok [in Ukrainian].
7. Demianenko, S.D. (2024). Rozvytok zviaznoho movlennia ditei starshoho doshkilnoho viku na osnovi usvidomlennia movno-movlennievykh odynyts [Development of coherent speech of older preschool children based on awareness of linguistic and speech units]. *Psykholohichni studii – Psychological Studies* [in Ukrainian].
8. Palasevych, I. (2019). Rozvytok zviaznoho movlennia starshykh doshkilnykiv zasobom siuzhetnykh kartyn [Development of coherent speech of older preschoolers by means of plot pictures]. *Molod i rynok – Youth and Market*, 3(170), 60-65 [in Ukrainian].
9. Faktory, yaki polehshuiut protses stanovlennia zviaznoho movlennia [Factors that facilitate the process of becoming a coherent language]. URL: https://naurok.com.ua/faktori-yaki-polegshuyut-proces-stanovlennya-zv-yaznogo-movlennya-117181.html [in Ukrainian].
10. Kmit, O.V., & Shulha, N.O. (2021). Pidsystema vprav dlia navchannia monolohichnoho movlennia starshykh doshkilnykiv na osnovi mnemotekhniky [A subsystem of exercises for teaching monologic speech to older preschoolers based on mnemonics]. *Naukovi perspektyvy – Scientific Perspectives*, 9(15), 358-370 [in Ukrainian].
11. Popova, I., & Tuhaieva, O. (2024). Vykorystannia u suchasnomu osvitnomu prostori tekhnolohii storitellinhu [Using storytelling technology in the modern educational space]. *Proceedings from Scientific Research: Modern Challenges and Prospects: XX International scientific and practical conference.* (pp. 115-118). Prague: International Scientific Unity [in Ukrainian].
12. Karty Proppa: efektyvnyi instrument dlia rozvytku zviaznoho movlennia i tvorchoho myslennia [Propp's cards: an effective tool for the development of coherent speech and creative thinking]. URL: https://vseosvita.ua/c/news/post/4913 [in Ukrainian].
13. Vchymo ditei rozpovidaty istorii: 3 kreatyvni metodyky storitellinhu [Teaching children to tell stories: 3 creative storytelling techniques]. URL: https://osvitoria.media/experience/vchymo-ditej-rozpovidaty-istoriyi-3-kreatyvni-metodyky-storitelingu/ [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.147(73)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1809-1822

Співачук Валентина Олександрівна кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов, Хмельницький національний університет, м. Хмельницький, http: //orcid.org/0000-0002-3924-557X

Калинюк Наталія Василівна кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури, іноземних мов та перекладу Інституту філології та масових комунікацій Університету "Україна", м. Київ, https://orcid.org/0009-0007-3196-7854

ГНУЧКІ НАВИЧКИ (SOFT SKILLS) У МОВНІЙ АУДИТОРІЇ: РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЧЕРЕЗ АНГЛОМОВНУ КОМУНІКАЦІЮ

Анотація. У статті розглядається роль вивчення іноземної мови як інструменту розвитку емоційного інтелекту (EQ) та м'яких навичок (soft skills) у студентів. Автор аналізує методики, що поєднують лінгвістичну підготовку з тренінгом емпатії, критичного мислення та командної роботи. Визначено, що англомовна комунікація є ідеальним середовищем для моделювання соціальних ситуацій, які сприяють розвитку особистісної зрілості майбутніх фахівців. Також проаналізовано роль гнучких навичок (soft skills) у підготовці здобувачів вищої освіти в умовах цифрової трансформації освіти. Обґрунтовано актуальність розвитку емоційного інтелекту як ключової складової soft skills у процесі англомовної комунікації. Розкрито співвідношення hard skills і soft skills у професійній підготовці майбутніх фахівців, визначено потенціал мовної аудиторії як освітнього середовища для формування емоційної та комунікативної компетентності. У статті здійснено комплексний аналіз трансформації вимог до професійної компетентності фахівців в умовах цифрової епохи. Обґрунтовано тезу про те, що hard skills (професійні, технічні знання та вміння) мають тенденцію до швидкого застарівання під впливом технологічного прогресу, тоді як soft skills (універсальні, надпрофесійні навички) формують стійкий фундамент довгострокового кар'єрного успіху. Розкрито сутність понять hard skills і soft skills, їх співвідношення та роль у професійній діяльності.

Проаналізовано вплив цифровізації, автоматизації та штучного інтелекту на ринок праці, а також значення soft skills для підвищення конкурентоспроможності фахівців. Окрему увагу приділено ролі системи освіти у формуванні soft skills та перспективам їх розвитку впродовж життя. Окреслено ефективні методичні підходи до розвитку soft skills на заняттях з англійської мови у закладах вищої освіти.

Ключові слова: soft skills, емоційний інтелект, англомовна комунікація, мовна аудиторія, цифрова епоха, hard skills, кар'єрний успіх, професійна компетентність.

Valentina Olexandrivna Spivachuk candidate of philology, associate professor of the Department of Foreign Languages, Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, http: //orcid.org/0000-000zhuk2-3924-557X

Kalyniuk Nataliia Vasylivna, Candidate of Philology, associate professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, Foreign Languages and Translation, Institute of Philology and Mass Communications, University "Ukraine", Kyiv, https://orcid.org/0009-0007-3196-7854

SOFT SKILLS IN THE LANGUAGE CLASSROOM: DEVELOPING EMOTIONAL INTELLIGENCE THROUGH ENGLISH COMMUNICATION

Abstract. The article examines the role of foreign language learning as a tool for developing emotional intelligence (EQ) and soft skills in students. The author analyzes teaching methodologies that combine linguistic training with the development of empathy, critical thinking, and teamwork skills. It is determined that English-language communication provides an ideal environment for modeling social situations that foster the personal maturity of future professionals. The role of soft skills in the preparation of higher education students under conditions of the digital transformation of education is also analyzed. The relevance of developing emotional intelligence as a key component of soft skills in the process of English-language communication is substantiated.

The article reveals the correlation between hard skills and soft skills in the professional training of future specialists and identifies the potential of the language classroom as an educational environment for the formation of emotional and communicative competence. A comprehensive analysis of the transformation of requirements for professional competence in the digital era is carried out. The thesis that hard skills (professional and technical knowledge and abilities) tend to become obsolete rapidly under the influence of technological progress, whereas soft skills (universal, cross-professional skills) form a sustainable foundation for long-term career success is substantiated.

The essence of the concepts of hard skills and soft skills, their correlation, and their role in professional activity are clarified. The impact of digitalization, automation, and artificial intelligence on the labor market, as well as the importance of soft skills for enhancing professionals' competitiveness, is analyzed. Special attention is paid to the role of the education system in the development of soft skills and to the prospects for their lifelong development. Effective methodological approaches to developing soft skills in English language classes in higher education institutions are outlined.

Keywords: soft skills, emotional intelligence, English-language communication, language classroom, digital era, hard skills, career success, professional competence.

Постановка проблеми. У сучасному світі поняття гнучких навичок (soft skills) виходить далеко за межі традиційних уявлень про професійну компетентність. Стрімкі соціальні, економічні та технологічні зміни зумовлюють переосмислення вимог до фахівця, який має бути не лише носієм спеціалізованих знань, а й активним учасником міжособистісної та міжкультурної взаємодії. Якщо раніше акцент у професійній підготовці робився переважно на технічних знаннях і фахових уміннях, то нині дедалі більшої уваги набувають універсальні професійні навички. Сучасні роботодавці очікують від працівників здатності ефективно комунікувати, працювати в команді, швидко адаптуватися до змін і приймати відповідальні рішення в умовах невизначеності. Ця тенденція пояснюється тим, що сучасне професійне середовище характеризується високою динамічністю, міжкультурною різноманітністю та інтенсивністю інформаційних потоків.

У таких умовах успішна професійна діяльність неможлива без розвинених соціальних та емоційних компетентностей. У зв’язку з цим традиційна орієнтація освіти виключно на формування hard skills — професійних і технічних знань та вмінь — поступово втрачає домінантну позицію. Хоча спеціалізовані знання залишаються важливою складовою професійної підготовки, вони вже не гарантують успіху без уміння ефективно взаємодіяти з іншими людьми. Саме тому освітні програми дедалі частіше інтегрують завдання, спрямовані на розвиток soft skills, розглядаючи їх як необхідне доповнення до академічних знань. Такий підхід дозволяє готувати фахівців, здатних до саморозвитку, відповідальної співпраці та професійної мобільності.

Особливе місце серед гнучких навичок посідає емоційний інтелект (emotional intelligence, EQ). Його формування є критично важливим для майбутніх фахівців незалежно від сфери їхньої діяльності, оскільки саме EQ забезпечує ефективну комунікацію, психологічну стійкість та здатність до конструктивного розв’язання проблем. Людина з високим рівнем емоційного інтелекту здатна усвідомлювати й регулювати власні емоції, розуміти емоційні стани інших, уникати конфліктів і підтримувати позитивний психологічний клімат в колективі. Таким чином, емоційний інтелект постає не лише як особистісна характеристика, а як важлива професійна компетентність.

Ефективним середовищем для розвитку soft skills та емоційного інтелекту є мовна аудиторія, зокрема заняття з англійської мови у закладах вищої освіти. Тут відбувається не лише засвоєння граматичних структур і лексичних одиниць, а й формування комунікативної культури особистості. Навчання іноземної мови передбачає постійну взаємодію між студентами, що сприяє розвитку навичок слухання, аргументації, співпереживання та ведення діалогу. У такому контексті

мовна діяльність тісно поєднується з емоційним досвідом учасників освітнього процесу.

Мовна аудиторія створює умови для формування самосвідомості та саморегуляції, адже студенти постійно стикаються з необхідністю подолання мовного бар'єра, контролю емоцій і реагування на комунікативні труднощі. Це сприяє розвитку впевненості, емоційної стійкості та відповідальності. Англомовна комунікація часто моделює реальні соціальні ситуації через дискусії, дебати, рольові ігри та проєктну роботу. Такі види діяльності вимагають від студентів не лише мовної компетентності, а й уміння аргументувати власну позицію, знаходити компроміси та конструктивно вирішувати конфлікти.

Важливим аспектом англомовного спілкування є також обговорення культурних і ціннісних відмінностей. Це сприяє формуванню толерантності, міжкультурної компетентності та здатності сприймати різні точки зору, що є невід'ємною складовою емоційного інтелекту. У процесі міжкультурної взаємодії студенти навчаються співпереживати, поважати позицію іншого та будувати діалог на засадах взаєморозуміння. Таким чином, англомовна комунікація стає ефективним інструментом розвитку емпатії та соціальної зрілості.

Отже, мовна аудиторія постає не лише простором засвоєння англійської мови, а й своєрідною лабораторією розвитку soft skills та емоційного інтелекту. Інтеграція завдань, спрямованих на формування EQ, у навчальний процес з англійської мови є стратегічно важливим напрямом сучасної освіти, що забезпечує підготовку конкурентоспроможних і соціально зрілих фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування та розвитку гнучких навичок (soft skills) і емоційного інтелекту (EQ) у системі вищої освіти посідає провідне місце в сучасних педагогічних дослідженнях. У науковому дискурсі простежується тенденція до інтеграції розвитку емоційної компетентності з іншомовною підготовкою як чинника професійної конкурентоспроможності майбутніх фахівців.

У тезах Т. С. Батраченко обґрунтовано взаємозв'язок між емоційним інтелектом і процесом вивчення іноземної мови. Авторка доводить, що високий рівень саморегуляції сприяє подоланню «мовного бар'єру», мінімізує страх помилки та знижує тривожність під час комунікації. Мовна діяльність розглядається не лише як засвоєння граматичних структур, а як складний процес інтерпретації контексту, емоцій і намірів співрозмовника. Розвинений EQ забезпечує здатність розпізнавати невербальні сигнали, формує емпатію та підтримує внутрішню мотивацію до довготривалого навчання [1].

Подібну позицію простежуємо й у праці Н. І. Березнікової, яка наголошує на тому, що емоційний інтелект виступає сполучною ланкою між знанням мовної системи та реальною здатністю до міжкультурної комунікації. Авторка акцентує на ролі емпатії як інструменту коректного добору мовних засобів і запобігання комунікативним конфліктам, а також підкреслює значення саморегуляції для підтримання навчальної мотивації [2].

У ширшому контексті українських досліджень soft skills розглядаються як інтегративна система компетентностей. А. Синиця визначає гнучкі навички як багатовимірний комплекс комунікативних, емоційних і поведінкових умінь, що забезпечують ефективну міжособистісну взаємодію [3]. А. О. Щеглова підкреслює потенціал цифрових платформ дистанційного навчання у розвитку комунікації, автономності та відповідальності студентів у процесі вивчення іноземної мови [4].

Проблематика лідерських компетентностей як складника soft skills висвітлюється у дослідженні І. Дорожка, О. Малихіної та Л. Туріщевої, де лідерство трактується як показник професійної зрілості [5]. О. Протас, І. Форостюк і О. Дещенко обґрунтовують необхідність інноваційного, практико-орієнтованого підходу до інтеграції гнучких навичок у програми ЗВО [6]. В. Мізюк розглядає розвиток soft skills крізь призму сучасної освітньої парадигми, підкреслюючи зв'язок між емоційним інтелектом і лідерством [7]. Т. Купцова наголошує на потенціалі іншомовної освіти як середовища для формування критичного мислення, адаптивності та комунікативності в умовах глобальних викликів [8].

Теоретичне підґрунтя досліджуваної проблематики розширюють І. Корнієнко та Б. Барч, які розглядають розвиток soft skills у тісному зв'язку з формуванням емоційного інтелекту як базової компетентності XXI століття [9]. Аналогічну позицію займають С. Шаріпов і А. Джаббарова, підкреслюючи визначальну роль EQ у лідерстві та управлінні [10].

Серед зарубіжних досліджень F. Bailly та A. Léné аналізують зростання значущості м'яких навичок у сфері послуг і трансформацію трудових процесів [11]. A. Lazarus наголошує, що саме soft skills дедалі частіше визначають професійний успіх фахівця [12]. У гібридному огляді I. Coronado-Maldonado та M. Benítez-Márquez доведено тісний зв'язок між емоційним інтелектом, лідерством і результативністю командної роботи [13].

Доцільно також врахувати концептуальні положення D. Goleman, який у праці «Emotional Intelligence» обґрунтовує визначальну роль емоційної компетентності у професійному та соціальному успіху [14], а також дослідження P. Salovey і J. D. Mayer, де емоційний інтелект трактується як здатність розпізнавати, розуміти та регулювати емоції [15]. Їхні наукові підходи створюють теоретичну основу для педагогічних моделей інтеграції EQ у навчальний процес.

Отже, узагальнення праць Т. С. Батраченко та Н. І. Березнікової в контексті сучасних українських і зарубіжних досліджень засвідчує спільну тенденцію: іншомовна підготовка виступає ефективним інструментом розвитку емоційного інтелекту та гнучких навичок. Поєднання hard skills із високим рівнем EQ і комунікативної компетентності формує конкурентоспроможного фахівця, здатного до ефективної взаємодії в міжнародному професійному середовищі. Таким чином, сучасна педагогіка переходить від репродуктивного засвоєння

мовного матеріалу до особистісно орієнтованої моделі навчання, у якій розвиток емоційної грамотності є невід'ємною складовою професійної підготовки у закладах вищої освіти.

Мета цієї статті полягає у дослідженні можливостей формування soft skills у мовній аудиторії та аналізі того, як англомовна комунікація може сприяти розвитку емоційного інтелекту. Завдання статті включають: визначення сутності soft skills, розкриття поняття емоційного інтелекту, аналіз методів його розвитку у процесі навчання англійської мови та формулювання практичних рекомендацій для викладачів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі поняття гнучких навичок (soft skills) виходить далеко за межі традиційних уявлень про професійну компетентність. Якщо раніше акцент робився переважно на технічних знаннях та спеціалізованих уміннях, то нині роботодавці та освітні інституції дедалі більше звертають увагу на здатність людини ефективно взаємодіяти з іншими, адаптуватися до змін та управляти власними емоціями. Це пояснюється тим, що в умовах глобалізації та міжкультурної комунікації саме soft skills стають ключовим чинником успішної інтеграції у професійне середовище. "Soft skills відіграють важливу роль в освітньому процесі, оскільки вони сприяють розвитку повноцінної та досконалої особистості, а також підготовці учасників освітнього процесу до майбутньої професійної діяльності" [3, с. 190].

Традиційна модель освіти тривалий час базувалася на домінуванні hard skills – професійних знань і технічних умінь, які підтверджуються дипломами, сертифікатами чи результатами тестування. Проте стрімкий розвиток технологій і динаміка ринку праці засвідчують, що таких компетентностей уже недостатньо для забезпечення стабільного професійного зростання. Їхня вразливість до технологічних змін зумовлює потребу в поєднанні фахових знань із гнучкими навичками, які забезпечують адаптивність, здатність до безперервного навчання та ефективну командну взаємодію. У цьому контексті особливої актуальності набуває наукове осмислення ролі soft skills у системі освіти, що підкреслюється в дослідженнях сучасних учених. "У сучасній освіті проблема розвитку soft skills постає як ключовий чинник підготовки дитини, учня чи студента до ефективного життя у складному, багатовимірному світі. Саме тому системне вивчення шляхів формування гнучких навичок, починаючи з дошкільної освіти та завершуючи вищою школою, є важливим науковим і практичним завданням, що вимагає інтеграції психологічних, педагогічних і соціальних підходів" [7]. Слід зазначити, що поряд із формуванням професійних компетентностей важливо забезпечити цілісний і системний розвиток гнучких навичок на всіх етапах навчання, що сприятиме підготовці особистості до успішної самореалізації в умовах сучасного суспільства.

Система освіти відіграє ключову роль у розвитку soft skills, адже саме в процесі навчання закладаються основи професійної та особистісної компетентності. "На формування гнучких навичок впливає багато факторів. Гнучкі

навички пов'язані з емоційним інтелектом людини та знаходяться у комплементарних відносинах з професійними навичками. Неможливо відокремити одну групу навичок від інших, вони завжди знаходяться у тісному взаємозв'язку. Базисом для формування м'яких навичок є середовище організаційної культури, тобто академічне оточення. Найпростіший спосіб прищеплення цих навичок – це їх моделювання. Коли викладачі демонструють це власним прикладом, студенти не тільки розуміють цінність і відчувають натхнення прийняти їх, вони бачать, як і коли застосовувати їх. Це підкреслює, що навички набуваються і розвиваються спостереженнями" [4, с. 33]. Ефективними засобами формування гнучких навичок є проєктне навчання, групова робота, кейс-методи, дискусії та міждисциплінарні курси. Умови цифрової економіки зумовлюють необхідність навчання впродовж усього життя, і саме soft skills стають основою для цього процесу, забезпечуючи мотивацію, самодисципліну та здатність до саморозвитку.

Soft skills охоплюють широкий спектр універсальних компетенцій, що визначають ефективність міжособистісної взаємодії та професійної діяльності особистості. На відміну від технічних знань і спеціалізованих умінь, вони не прив'язані до конкретної професійної сфери, однак є необхідними для успішної адаптації в умовах динамічного ринку праці. Soft skills забезпечують здатність особистості швидко реагувати на зміни, ефективно виконувати завдання та інтегруватися в соціально-професійне середовище.

До ключових складових soft skills належать комунікаційні компетенції та навички командної роботи. Ефективна "комунікація у всіх її видах є важливою компетенцією для успішного навчання й роботи" [2, с. 39], а також передбачає уміння чітко формулювати думки, аргументовано відстоювати позицію, слухати партнерів та враховувати їхні потреби. Командна робота забезпечує розвиток здатності до співпраці, взаємної відповідальності та координації дій у процесі досягнення спільних цілей. Ці навички формують фундамент міжособистісної взаємодії та є критично важливими для реалізації колективних проектів.

Критичне мислення та креативність виступають основою аналітичних та інноваційних процесів у професійній діяльності. Критичне мислення дозволяє аналізувати інформацію, оцінювати альтернативні рішення, запобігати логічним помилкам та приймати обґрунтовані рішення. Креативність сприяє генерації нових ідей, розробці нестандартних рішень і підвищенню інноваційного потенціалу організації. У поєднанні ці навички забезпечують гнучкість мислення та здатність ефективно реагувати на професійні виклики.

Адаптивність, лідерські компетенції та тайм-менеджмент належать до стратегічних soft skills, що визначають ефективність управління власною діяльністю та діяльністю команди. Адаптивність забезпечує швидке пристосування до змінних умов праці та нових технологічних викликів. Лідерські навички дозволяють організовувати командну роботу, мотивувати співробітників та брати на себе відповідальність за результати діяльності. Тайм-менеджмент

сприяє оптимізації робочого процесу, раціональному плануванню часу та підвищенню продуктивності.

Особливе значення в структурі soft skills займає емоційний інтелект (emotional intelligence, EQ), який визначає здатність особистості ефективно взаємодіяти з оточенням. “Але, як свідчить аналіз літературних джерел, до сьогодні ще не існує однозначного визначення цього поняття. У широкому розумінні емоційний інтелект (EQ) трактується як здатність індивіда диференціювати негативні і позитивні почуття, а також знання про те, як змінити свій емоційний стан з негативного на позитивний” [1, с. 36]. Він передбачає розпізнавання власних емоцій, регуляцію емоційних реакцій та розуміння емоційного стану інших учасників взаємодії. Володіння емоційним інтелектом сприяє розвитку емпатії, формуванню ефективної комунікації та соціальної інтеграції, що, у свою чергу, підвищує професійну мобільність та адаптивність особистості у сучасних умовах динамічного ринку праці.

За моделлю П. Саловей та Дж. Майєра, емоційний інтелект включає здатність розпізнавати, розуміти та регулювати як власні, так і чужі емоції. Людина з високим рівнем EQ усвідомлює власні емоційні стани, адекватно реагує на емоції інших та здатна будувати гармонійні міжособистісні стосунки. У мовній аудиторії це проявляється у вмінні слухати співрозмовника, визначати його емоційний підтекст та відповідати таким чином, щоб сприяти продуктивному та конструктивному діалогу.

Концепцію емоційного інтелекту, розширену Деніел Ґоулман, можна безпосередньо пов’язати з ефективністю міжособистісної взаємодії в професійному та навчальному середовищі. Учений виділив п’ять основних компонентів: самосвідомість, саморегуляцію, мотивацію, емпатію та соціальні навички. Кожен із цих елементів має практичне значення у професійній та навчальній діяльності. Зокрема, самосвідомість дозволяє індивіду усвідомлювати власні сильні та слабкі сторони, саморегуляція допомагає контролювати емоційні реакції у стресових ситуаціях, мотивація сприяє наполегливості в досягненні цілей, емпатія забезпечує розуміння почуттів інших, а соціальні навички допомагають вибудовувати конструктивну взаємодію в колективі.

Таким чином, розвиток зазначених компонентів емоційного інтелекту безпосередньо впливає на створення позитивної атмосфери в групі та результативність спільної роботи, адже усвідомлення власних цілей і їх узгодження з цілями колективу сприяє ефективній взаємодії. Саме тому слушним є твердження: “Формуванню сприятливого психологічного клімату у групі, досягненню високої ефективності спільної діяльності сприяють цілі як свої особистісні” [5, с. 94].

У контексті навчання іноземних мов компоненти емоційного інтелекту набувають специфічного значення. Емпатія допомагає студенту зрозуміти співрозмовника, навіть якщо він належить до іншої культурної традиції, а соціальні навички сприяють ефективній взаємодії в групі та створенню

сприятливого середовища для навчання. Мотивація, у свою чергу, визначає внутрішню зацікавленість студента у розвитку мовних компетенцій та подоланні труднощів у комунікації.

Комплексне володіння емоційним інтелектом у поєднанні з іншими soft skills формує основу готовності особистості до ефективної діяльності в умовах невизначеності. Це забезпечує здатність адекватно реагувати на професійні виклики, управляти конфліктами, підтримувати міжособистісні відносини та зберігати продуктивність у складних або стресових ситуаціях. Таким чином, EQ виступає ключовим чинником соціальної адаптації та професійної мобільності.

З огляду на сучасні тенденції професійного розвитку, розвиток емоційного інтелекту стає невід'ємною частиною підготовки фахівців у будь-якій сфері. Підвищення рівня EQ сприяє формуванню гнучких, ефективних та соціально відповідальних працівників, які здатні не лише досягати власних професійних цілей, але й створювати продуктивне середовище для колективної діяльності. Таким чином, інтеграція емоційного інтелекту у систему soft skills є стратегічно важливою для розвитку конкурентоспроможної та адаптивної особистості.

У системі вищої освіти емоційний інтелект розглядається не лише як особистісна характеристика, а й як цільовий результат освітнього процесу. Саме EQ забезпечує ефективну міжкультурну комунікацію, здатність до співпраці та конструктивного розв'язання конфліктів. Це робить його важливим елементом професійної компетентності, що поєднує знання, уміння, навички та особистісні якості.

Професійна компетентність традиційно розглядалася як інтегративна характеристика особистості, що базувалася на знаннєвому компоненті. Однак сучасний компетентнісний підхід акцентує увагу на здатності застосовувати знання у практичній діяльності, взаємодіяти з іншими та самостійно розвиватися. У цьому контексті soft skills стають необхідною умовою реалізації професійної компетентності в динамічному середовищі.

Мовна аудиторія у закладах вищої освіти є унікальним освітнім простором для розвитку soft skills, оскільки вивчення іноземної мови передбачає не лише засвоєння лексико-граматичних структур, а й активну міжособистісну взаємодію. Студенти отримують можливість брати участь у дискусіях, працювати над груповими проєктами та взаємодіяти з представниками інших культур, що сприяє формуванню комунікативної компетентності, міжкультурної чутливості та критичного мислення.

Мовна підготовка поєднує два типи навичок: лінгвістичні компетентності (hard skills) та комунікативні, соціальні й емоційні навички (soft skills). Це органічне поєднання дозволяє студентам одночасно засвоювати мовні структури та формувати здатність ефективно взаємодіяти з оточенням, долати комунікативні бар'єри та адекватно реагувати на емоційні сигнали співрозмовника.

Особливе місце серед soft skills посідає емоційний інтелект, який охоплює здатність усвідомлювати власні емоції, розуміти емоційні стани інших та

керувати емоційними реакціями для побудови ефективної комунікації. У мовній аудиторії ці навички активно розвиваються під час іншомовного спілкування, коли студенти опиняються в умовах мовної та культурної невизначеності.

Англомовна комунікація створює освітні ситуації, що вимагають емпатії, толерантності та рефлексії. Робота в парах і групах, рольові ігри, дискусії, дебати, а також аналіз автентичних текстів і відеоматеріалів сприяють розвитку здатності розпізнавати емоції співрозмовника та адекватно реагувати на них.

Використання комунікативних методик навчання дозволяє інтегрувати розвиток емоційного інтелекту в процес формування мовної компетентності. Студенти набувають навичок аргументації власної позиції, активного слухання, прийняття альтернативних точок зору та подолання комунікативних труднощів у міжкультурному середовищі.

Ефективний розвиток soft skills у мовній аудиторії можливий за умови застосування активних і інтерактивних методів навчання, таких як проєктна діяльність, проблемно-орієнтоване навчання, кейс-метод, симуляції професійних ситуацій та рефлексивні завдання. Це дозволяє студентам не лише засвоювати знання, а й набувати практичних компетенцій, необхідних для професійної діяльності. Особливу роль у цьому процесі відіграє створення сприятливого психологічного клімату, який заохочує відкритість, взаємоповагу та підтримку. Викладач виступає фасилітатором навчального процесу, спрямованого не лише на розвиток мовних навичок, а й на формування емоційної зрілості та соціальної компетентності здобувачів освіти.

Розвиток soft skills у процесі вивчення англійської мови має прямий зв’язок із майбутньою професійною діяльністю. Володіння англомовною комунікацією у поєднанні з високим рівнем емоційного інтелекту підвищує конкурентоспроможність випускників на міжнародному ринку праці та сприяє їх успішній професійній інтеграції. Таким чином, мовна освіта набуває стратегічного значення в контексті підготовки фахівців до роботи в умовах цифрової економіки, де універсальні навички та емоційна компетентність відіграють вирішальну роль.

Висновки. Формування soft skills у студентів закладів вищої освіти є важливою складовою сучасного освітнього процесу та значною мірою залежить від політики вищої освіти. Особливу цінність має комплексність підходу, що передбачає розвиток м’яких навичок як у межах окремих освітніх компонентів (обов’язкових та факультативних), так і під час позакласної діяльності навчального закладу [7]. Такий підхід дозволяє забезпечити системне засвоєння навичок, необхідних для професійної і соціальної адаптації студентів.

Soft skills є фундаментальними для ефективної міжособистісної взаємодії, вирішення проблем і роботи в команді. Міцні м’які навички сприяють кращому опануванню міжособистісної комунікації як у професійній, так і в особистій сфері. Вони дозволяють студентам ефективно взаємодіяти з різними категоріями людей, що особливо ціно при роботі з клієнтами, колегами та в міжкультурному середовищі. Крім того, наявність розвинених soft skills є показником професійної

компетентності і підвищує конкурентоспроможність майбутніх фахівців на ринку праці.

Важливість soft skills полягає не лише у професійній, а й у соціальній сфері. Вони формують здатність людини критично мислити, вирішувати проблеми, будувати довірливі стосунки та ефективно взаємодіяти в команді чи організаційному контексті. Ці навички є ключовими для успішної комунікації, підтримання взаємин і управління емоціями в різних життєвих ситуаціях, включаючи стресові та конфліктні обставини.

Для студентів закладів вищої освіти soft skills мають особливе значення, оскільки дозволяють переносити набуті у навчальному процесі компетентності у реальні життєві та професійні ситуації. Студенти з високим рівнем розвитку soft skills більш ефективно взаємодіють з іншими, аргументовано висловлюють власні думки, критично оцінюють інформацію та приймають рішення. Ці якості підвищують їхню конкурентоспроможність і сприяють успішній соціально-професійній інтеграції.

У цифрову епоху soft skills стають ключовим чинником професійного та кар'єрного успіху, а мовна аудиторія виступає ефективним середовищем для їх цілеспрямованого формування. Це зумовлено трансформаційними процесами, що відбуваються в суспільстві та на ринку праці.

"Цифровізація суспільства вимагає вміння працювати в багаторівневих середовищах та ефективно розв'язувати комплексні завдання. Водночас система вищої освіти України все ще переважно зорієнтована на професійно-галузеві знання, тоді як формування soft skills часто відбувається фрагментарно й не має системного характеру. Це зумовлює суперечності між потребами сучасного ринку праці та рівнем підготовки випускників, що вимагає пошуку нових педагогічних рішень" [6].

Таким чином, наведена позиція підкреслює необхідність оновлення освітніх підходів і впровадження практик, спрямованих на системний розвиток м'яких навичок.

Одним із таких ефективних рішень є інтеграція розвитку soft skills у процес вивчення іноземної мови.

Зокрема, англомовна комунікація сприяє розвитку емоційного інтелекту, комунікативної гнучкості та міжкультурної компетентності, що забезпечує здатність студентів адаптуватися до швидких змін у сучасному світі та успішно діяти в умовах цифровізованого професійного середовища.

Інтеграція розвитку soft skills у процес навчання іноземних мов дозволяє поєднати формування мовної та емоційної компетентності, створюючи цілісну модель підготовки конкурентоспроможного фахівця. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на емпіричне вивчення ефективності окремих методик розвитку емоційного інтелекту та комунікативних навичок у мовній аудиторії, що дозволить удосконалити освітні програми та оптимізувати процес підготовки фахівців.

Література:

1. Батраченко Т. С. До питання ролі емоційного інтелекту у вдосконаленні компетенцій з іноземної мови та “soft skills” здобувачів вищої освіти // Роль соціального та емоційного інтелекту як найважливіших soft-skills XXI століття в освітньому процесі : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 6 березня – 16 квітня 2023. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. – С. 34-38.

2. Березнікова Н. І. До питання ролі емоційного інтелекту у вдосконаленні компетенцій з іноземної мови та “soft skills” здобувачів вищої освіти // Роль соціального та емоційного інтелекту як найважливіших soft-skills XXI століття в освітньому процесі: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 6 березня – 16 квітня 2023. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. – С. 38-41.

3. Синиця А. Soft skills: сутність поняття, структура, види та їх місце в освітньому процесі // «Current scientific opinions on the development of current education» : The XXIV International Scientific and Practical Conference, Milan, Italy, June 19–21, 2023. – С. 189–192.

4. Щеглова А. О. Формування гнучких навичок у здобувачів вищої освіти при використанні платформ дистанційного навчання у викладанні іноземної мови // Інженерні та освітні технології, 9(1). – Кременчук : KrNU, 2021. – С. 28-39.

5. Дорожко І., Малихіна О., Туріщева Л. Вивчення проблем розвитку лідерських soft skills компетенцій сучасних здобувачів ЗВО // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. Вип. 2. – Ужгород : ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2024. – С. 91–95.

6. Протас О., Форостюк І., Дещенко О. Аналіз передових підходів до навчання soft skills у контексті реформування вищої освіти України // Педагогічна Академія: Наукові записки. Вип. 22. 2025. – Режим доступу: https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/1255/1132

7. Мізюк В. А. Роль soft skills у сучасній освіті: від розвитку емоційного інтелекту до лідерських навичок // Педагогічна академія: Наукові записки. Вип. 23, 2025. – Режим доступу: https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/1376/1247

8. Купцова Т. А., Колієва І. А. Особливості розвитку Soft skills у процесі вивчення іноземної мови в умовах глобальних викликів століття // Закарпатські філологічні студії. Вип. 24, Том 1. – Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – С. 149-154.

9. Корнієнко І., Барч Б. Концепція розвитку soft skills та емоційного інтелекту // Scientific Journal «Psychology Travelogs», Issue 1. 2023. – С. 16-26.

10. Sharipov S., Jabbarova A. Enhancing soft skills (ei) in leadership and management // Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. Vol. 5, No. 09. 2024. – P. 224–229.

11. Bailly F. Lene A. The personification of the service labour process and the rise of soft skills // A French case study. Employee Relations, No. 35, 2013. – P. 79–97.

12. Lazarus, A. Soften up: The importance of soft skills for job success. // Physician Executive, No. 39, 2013. – P. 40–45.

13. Coronado-Maldonado I., Benítez-Márquez M. Emotional intelligence, leadership, and work teams: A hybrid literature review // Heliyon. Vol. 9. Iss. 10. 2023. – P. 802-809.

14. Goleman, D. Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ Bloomsbury. 2020. – 368 p.

15. Mayer J.D., Salovey P., David R. Caruso. Emotional Intelligence: Theory, Findings, and Implications // Psychological Inquiry. Vol. 15, No. 3, 2004. – P. 197-215.

References:

1. Batrachenko T. S. (2023) Do pytannia roli emotsiinoho intelektu u vdoskonalenni kompetentsii z inozemnoi movy ta “soft skills” zdobuvachiv vyshchoi osvity [On the role of

emotional intelligence in improving foreign language competences and "soft skills" of higher education students].*Rol sotsialnoho ta emotsiinoho intelektu yak naivazhlyvishykh soft-skills KhKhI stolittia v osvitnomu protsesi : materialy vseukrainskoho naukovo-pedahohichnoho pidvyshchennia kvalifikatsii.* 34-38. [in Ukrainian].

2. Bereznikova N. I. (2023) Do pytannia roli emotsiinoho intelektu u vdoskonalenni kompetentsii z inozemnoi movy ta "soft skills" zdobuvachiv vyshchoi osvity [On the role of emotional intelligence in improving foreign language competences and "soft skills" of higher education students] // *Rol sotsialnoho ta emotsiinoho intelektu yak naivazhlyvishykh soft-skills KhKhI stolittia v osvitnomu protsesi : materialy vseukrainskoho naukovo-pedahohichnoho pidvyshchennia kvalifikatsii.* 38-41. [in Ukrainian].

3. Synytsia A. (2023) Soft skills: sutnist poniattia, struktura, vydy ta yikh mistse v osvitnomu protsesi [Soft skills: the essence of the concept, structure, types and their place in the educational process]. *Current scientific opinions on the development of current education: The XXIV International Scientific and Practical Conference.* 189–192. [in Ukrainian].

4. Shchehlova A. O. (2021) Formuvannia hnuchkykh navychok u zdobuvachiv vyshchoi osvity pry vykorystanni platform dystantsiinoho navchannia u vykladanni inozemnoi movy [Formation of flexible skills in higher education students when using distance learning platforms in teaching a foreign language]. *Inzhenerni ta osvitni tekhnolohii, 9(1). Kremenchuk.* 28-39. [in Ukrainian].

5. Dorozhko I., Malykhina O., Turishcheva L. (2024) Vyvchennia problem rozvytku liderskykh soft skills kompetentsii suchasnykh zdobuvachiv ZVO [Studying the problems of developing leadership soft skills competencies of modern higher education applicants]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Psykholohiia. Vyp. 2. Uzhhorod.* 91–95. [in Ukrainian].

6. Protas O., Forostiuk I., Deshchenko O. (2025) Analiz peredovykh pidkhodiv do navchannia soft skills u konteksti reformuvannia vyshchoi osvity Ukrainy [Analysis of advanced approaches to soft skills training in the context of reforming higher education in Ukraine]. *Pedahohichna Akademiia: Naukovi zapysky. Vyp. 22.* – Retrieved from: https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/1255/1132 [in Ukrainian].

7. Miziuk V. A. (2025) Rol soft skills u suchasnii osviti: vid rozvytku emotsiinoho intelektu do liderskykh navychok [The role of soft skills in modern education: from the development of emotional intelligence to leadership skills]. *Pedahohichna akademiia: Naukovi zapysky. Vyp. 23.* – Retrieved from: https://pedagogical-academy.com/index.php/journal/article/view/1376/1247 [in Ukrainian].

8. Kuptsova T. A., Koliieva I. A. (2022) Osoblyvosti rozvytku Soft skills u protsesi vyvchennia inozemnoi movy v umovakh hlobalnykh vyklykiv stolittia [Features of the development of soft skills in the process of learning a foreign language in the context of the global challenges of the century]. *Zakarpatski filolohichni studii. Vyp. 24, Tom 1. Uzhhorod.* 149-154. [in Ukrainian].

9. Korniienko I., Barch B. (2023) Kontseptsiia rozvytku soft skills ta emotsiinoho intelektu. [Concept of developing soft skills and emotional intelligence]. *Scientific Journal «Psychology Travelogs», Issue 1.* 16-26. [in Ukrainian].

10. Sharipov S., Jabbarova A. Enhancing soft skills (ei) in leadership and management (2024) *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. Vol. 5, No. 09.* 224–229. [in English].

11. Bailly F. Lene A. (2013). The personification of the service labour process and the rise of soft skills. *A French case study. Employee Relations, No. 35.* 79–97. [in English].

12. Lazarus, A. (2013). Soften up: The importance of soft skills for job success. *Physician Executive, No. 39.* 40–45. [in English].

13. Coronado-Maldonado I., Benítez-Márquez M. (2023) Emotional intelligence, leadership, and work teams: A hybrid literature review. *Heliyon. Vol. 9. Iss. 10.* 802-809. [in English].

14. Goleman, D. (2020). Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ Bloomsbury. 368 p. [in English].

15. Mayer J.D., Salovey P., David R. Caruso (2004) Emotional Intelligence: Theory, Findings, and Implications. *Psychological Inquiry. Vol. 15, No. 3*. 197-215. [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 14.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 01.03.2026

УДК 37.016:821(100):004.77

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1823-1832

Степаненко Олена Костянтинівна кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри українознавства та іноземних мов, Український державний університет науки і технологій, Навчально-науковий інститут «Придніпровська державна академія будівництва та архітектури», м. Дніпро, https://orcid.org/0000-0003-0887-5808

ЧИТАННЯ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ В ЦИФРОВУ ДОБУ: КОГНІТИВНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА МЕТОДИЧНІ ВИКЛИКИ НАВЧАННЯ ЗАРУБІЖНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. Статтю присвячено аналізу трансформації читацької діяльності в умовах цифрової культури та визначенню її впливу на методику викладання зарубіжної літератури. Обґрунтовано, що цифрова епоха змінює когнітивні механізми читання, переводячи його зі стабільної лінійної практики в багатоканальний, фрагментований і стимульований зовнішніми інформаційними чинниками процес. На основі досліджень нейронауки, когнітивної психології та цифрової лінгвістики розкрито відмінності між екранним і паперовим читанням, зокрема у характері уваги, роботі пам’яті, глибині семантичного опрацювання тексту та рівні емоційного залучення читача. Показано, що цифрове середовище сприяє формуванню переривчастої уваги, кліпового мислення та стратегії сканування тексту, що ускладнює роботу учнів із великими художніми творами й послаблює здатність до тривалого інтерпретаційного занурення.

Проаналізовано вплив електронних ресурсів, інтерактивних е-книг і гіпертекстових структур на процес розуміння художнього тексту. Доведено, що поряд із розширенням доступності літератури вони створюють ризики втрати смислової цілісності твору, зростання когнітивного навантаження та підміни первинного читання вторинними інтерпретаціями. Окрему увагу приділено особливостям мобільного й дистанційного навчання, які водночас забезпечують автономію читача та посилюють фрагментацію читацького досвіду через конкуренцію цифрових стимулів. У статті окреслено специфіку українського освітнього контексту, зумовленого пандемією та воєнними обставинами, що актуалізують дистанційні формати навчання і проблему цифрової нерівності. Обґрунтовано зміну ролі вчителя зарубіжної літератури, який постає не лише організатором читання, а модератором інтерпретаційного середовища та навігатором цифрових джерел. Запропоновано педагогічні стратегії, спрямовані на поєднання можливостей цифрових технологій із практиками повільного, рефлексивного й емоційно залученого читання. Доведено, що ефективна літературна освіта в цифрову добу передбачає формування здатності учнів

свідомо переходити від поверхового інформаційного сприйняття до глибокого художнього осмислення тексту.

Ключові слова: цифрове читання; зарубіжна література; когнітивні процеси читання; кліпове мислення; глибоке читання; електронні освітні ресурси; гіпертекст; дистанційне навчання; мобільне навчання; методика літературної освіти.

Stepanenko Olena Kostiantynivna Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Ukrainian studies and Foreign Languages, Ukrainian State University of Science and Technologies, Scientific and Educational Institute «Prydniprovska State Academy of Civil Engineering and Architecture», Dnipro, https://orcid.org/0000-0003-0887-5808

READING LITERARY TEXTS IN THE DIGITAL AGE: COGNITIVE TRANSFORMATIONS AND METHODOLOGICAL CHALLENGES IN TEACHING WORLD LITERATURE

Abstract. The article examines the transformation of reading practices under conditions of educational digitalization and analyzes their methodological implications for teaching world literature. The study argues that reading in the digital age is no longer a stable linear cognitive activity but a fragmented, multi-channel process shaped by intensive informational stimuli. Findings from neuroscience and cognitive psychology indicate significant differences between screen-based and paper reading in attention stability, eye-movement patterns, memory performance, semantic processing, and emotional engagement. The paper analyzes the influence of electronic resources, interactive e-books, and hypertext environments on literary comprehension. While digital tools expand access to literary works and increase students' motivation, they simultaneously contribute to superficial reading strategies, cognitive overload, and the substitution of primary reading with ready-made interpretations. Special attention is paid to mobile and distance learning, which foster reader autonomy but also intensify distraction and fragmented reading behavior. The Ukrainian educational context, shaped by pandemic challenges and wartime conditions, is considered as a specific environment where digital learning becomes both a necessity and a source of inequality in access to education. The study emphasizes the changing role of the literature teacher as a facilitator of interpretive dialogue and a mediator between digital technologies and deep reading practices. The article proposes pedagogical strategies aimed at integrating digital tools with slow reading practices, reflective interpretation, and emotionally engaged literary experience. It is concluded that effective literature education in the digital age requires developing students' ability to consciously move from superficial digital scanning toward deep literary comprehension.

Keywords: digital reading, world literature teaching, cognitive processes, deep reading, hypertext, e-learning, mobile learning, literary education.

Постановка проблеми. Цифровізація сучасного суспільства спричинила суттєві зміни у способах взаємодії людини з текстом. Читання перестає бути стабільною когнітивною практикою і набуває рис динамічного процесу, що формується під впливом цифрового інформаційного середовища. Особливо відчутними ці зміни є у сфері літературної освіти, де глибоке інтерпретаційне читання становить основу навчального процесу.

Актуальність дослідження зумовлена суперечністю між традиційною природою художнього читання, що передбачає зосередженість і тривале смислове занурення, та цифровими умовами сприймання інформації, які стимулюють швидке перемикання уваги й фрагментарність мислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження нейронауки та когнітивної психології засвідчують відмінності між екранним і паперовим читанням. Праці N. Carr, M. Wolf, N. Baron, A. Mangen доводять, що цифрове середовище стимулює стратегії сканування тексту, знижуючи рівень глибокого семантичного опрацювання. Дослідження L. Rosen демонструють феномен переривчастої уваги, характерний для сучасних учнів.

У працях Singer & Alexander, DeStefano & LeFevre обґрунтовано вплив гіпертексту та інтерактивності на зростання когнітивного навантаження. Міжнародні дослідження OECD PISA та PIRLS фіксують зниження показників глибокого читання в умовах цифровізації освіти.

Попри значну кількість міждисциплінарних досліджень, методичні наслідки цих змін для викладання зарубіжної літератури залишаються недостатньо систематизованими.

Мета статті – проаналізувати когнітивні зміни читання в цифрову добу та визначити їх методичні наслідки для навчання зарубіжної літератури.

Виклад основного матеріалу.

Нові когнітивні умови читання в цифрову добу. У цифрову епоху читання перестає бути стабільною й однорідною когнітивною практикою. Воно виявляє себе як процес, що динамічно змінюється під впливом цифрового середовища – багатоканального, фрагментарного, багатозадачного та інтенсивно стимуляційного. Дослідження нейронауки, когнітивної психології та цифрової лінгвістики показують, що читання екрана і читання паперу активують різні нейрокогнітивні механізми, відрізняються шляхи руху очей, глибина семантичного опрацювання, робота пам’яті та стійкість уваги.

1. Цифрова фрагментація та зміна уваги. Цифрові технології створюють середовище, перенасичене зовнішніми стимулами – сповіщеннями, гіперпосиланнями, мультимедійними вставками, паралельними вікнами, автоматичними рекомендаціями. Як зазначає Ніколас Карр [2], цифрова екосистема «налаштовує мозок на швидке перемикання», що знижує тривалість стійкої концентрації та робить важчим глибоке опрацювання тексту.

Парадигма «переривчастої уваги», описана Ларрі Розеном зі співавторами [10] демонструє: сучасні учні перемикаються між завданнями в середньому

кожні 45–90 секунд, навіть під час роботи з навчальним текстом. Це визначає якість читання: інформація опрацьовується поверхово, з великою залежністю від контекстних підказок і малою ймовірністю довготривалого зберігання.

2. Кліповість мислення як культурно сформований когнітивний патерн. Поняття кліпового мислення описує тип когнітивної діяльності, що тяжіє до коротких, фрагментованих, візуально домінантних форм. Доведено, що читання цифрових текстів (особливо з елементами гіпертексту) активує патерни «сканування», а не «лінійного занурення» [5]. При цьому цифрове читання істотно змінює послідовність траєкторій руху очей: від лінійної до «F-pattern» або «Z-pattern», що характерно для поверхневого сприймання. Таким чином, самі рухові й візуальні патерни підсилюють тенденцію до швидкого, часткового, вибіркового читання, що знижує здатність студентів і школярів працювати з великими художніми текстами.

3. Зміна роботи пам'яті. Недавні дослідження [12] показали, що доступність інформації в цифровому середовищі змінює принцип роботи пам'яті: людина, читаючи текст, менше прагне запам'ятати зміст, оскільки передбачає можливість легкої повторної знахідки. Це називається ефектом Google-memory.

Для вивчення літератури це означає суттєві труднощі: художній текст вимагає утримання в пам'яті великої кількості образів, мотивів, смислових ліній. В умовах цифрової інтерфейсності учні швидко втрачають зв'язки між частинами твору, що ускладнює інтерпретацію.

4. Падіння глибини читання: дані міжнародних досліджень. Дані *OECD-PISA 2018–2022* демонструють чітку тенденцію: у країнах з високим рівнем цифровізації показники глибини читання (deep reading proficiency) суттєво знижуються. *PIRLS 2021* засвідчив падіння рівня читання в цифрових форматах на 8–12 пунктів порівняно з паперовими тестами.

Це підтверджує твердження [14] про те, що цифрове читання «ущільнює час», але «розріджує значення». Здатність утримувати складні структури, відстежувати сюжетні лінії й аналізувати символіку страждає під тиском цифрової швидкості.

5. Нейрокогнітивні ефекти цифрового читання. Дослідження Наомі Барон [1] та Анне Манґен [6] показали, що читання з екрана активує мережі мозку, пов'язані з швидкою реакцією та скануванням, тоді як паперове читання активує глибші зони, відповідальні за інтеграцію смислів, емпатію та емоційне співпереживання.

Особливо важливо це для предмета «Зарубіжна література», де роль емоційного занурення, морального судження та художнього співпереживання є фундаментальною. Цифрове середовище сприяє аналітичності, але зменшує емоційну резонансність тексту.

Отже, нові когнітивні умови читання в цифрову добу створюють як ризики, так і педагогічні можливості. Ризики пов'язані з поверховістю, фрагментацією,

зростанням кліповості та зниженням глибини мислення; можливості – з використанням цифрових форматів для підтримки мотивації, доступності текстів і мультимодального аналізу. Головне завдання вчителя – навчитися врівноважувати ці два виміри, формуючи в учнів здатність переходити від поверхового цифрового читання до глибокого літературного осмислення.

Електронні ресурси в роботі з художнім текстом. Електронні ресурси стали одним із головних інструментів роботи з текстом у сучасній школі. Проте їх вплив на процес читання значно складніший, ніж просте перенесення паперової книги в цифровий формат. Цифровий текст має власну логіку, інтерфейсну архітектуру, когнітивну динаміку та міру «опору», які істотно змінюють спосіб сприймання художнього твору учнями різного віку.

1. Е-книги та інтерактивні видання: між комфортом і втратою концентрації. Електронні книги стали популярними завдяки доступності, мобільності та можливості адаптувати шрифт, яскравість, словникові підказки, швидкі переходи за змістом. Проте дослідження Лорен Сінґер і Патрісії Александер [11] показали, що читачі на екрані часто переоцінюють власне розуміння, плутаючи легкість прокручування з легкістю осмислення.

Інтерактивні е-книги, що містять візуальні вставки, анімації, словники та коментарі, можуть збагачувати досвід читання, але вони одночасно підвищують когнітивне навантаження, спричиняючи ефект перерваної уваги (split attention) [8]. Це погіршує здатність учнів утримувати цілісність художнього образу.

2. Гіпертекстуальність і ризик втрати смислової цілісності. Гіпертекст – одна з найважливіших характеристик цифрового читання. Він дозволяє:

- швидко переходити до довідкових джерел;
- відкривати паралельні тексти;
- перевіряти значення слів;
- переходити за тематичними ланцюгами.

Це створює потужне середовище для навчання. Але водночас гіпертекст часто веде до втрачених ланцюгів читання (disrupted reading chains), які спричиняють:

- фрагментарне сприйняття твору;
- переривання емоційної залученості;
- зниження глибини інтерпретації;
- часткову втрату авторського задуму.

Дослідження Даяни Дістефано Жоанн Лефевр [3] показало, що гіпертекстові структури знижують результати розуміння приблизно на 11–20%, особливо в осіб з середнім рівнем читання.

3. Навігаційні маніпуляції і їх вплив на розуміння. Електронні платформи мають різні типи навігації:

- безперервна прокрутка (scrolling);
- перегортання сторінок (paginated view);
- поділ екрана;

- адаптивна навігація.

Експерименти [7] засвідчили, що читання з безперервною прокруткою зменшує здатність запам'ятовувати послідовність подій у художньому тексті. Учні, які читали на папері, демонстрували значно кращі результати реконструкції фабули.

Це особливо важливо у викладанні зарубіжної літератури, де художня структура – симетрії, повтори, повільні мотивні лінії – є ключем до інтерпретації.

4. Цифрові платформи для літератури: широкі можливості й тонкі ризики. Сучасні електронні ресурси пропонують доступ до величезних масивів текстів:

- Project Gutenberg – класична література безкоштовно;
- LitCharts, SparkNotes – аналітичні конспекти;
- Britannica School – енциклопедичні закладки;
- Perlego – академічні книги;
- Google Books – частковий доступ до повних текстів.

Це відкриває перед учнями нові горизонти, але породжує і виклики:

1) ризик поверхневого читання: аналітичні конспекти часто замінюють повноцінне читання, формуючи «ілюзію розуміння»;

2) залежність від вторинних інтерпретацій: учні, звертаючись до готових схем, втрачають сміливість формувати власні інтерпретації;

3) уніфікація смислів: готові пояснення часто стандартизують прочитання, знижуючи творчу варіативність.

5. Роль учителя в роботі з цифровими джерелами. Застосування електронних ресурсів вимагає не просто технічної грамотності, а педагогічної інтерпретаційної компетентності.

Учитель має:

- спрямовувати учнів на критичний вибір ресурсів;
- уникати підміни первинного тексту вторинним;
- формувати навичку читання «повільного фрагмента» навіть у цифровому форматі;
- навчати перевіряти інформацію, відрізняти інтерпретацію від факту.

У такому підході електронні ресурси стають не ворогом художньої літератури, а інструментом поглиблення її розуміння, якщо їх вбудувати в педагогічні стратегії.

Можливості, ризики й наслідки для читання при мобільному та дистанційному навчанні. Мобільне та дистанційне навчання стали одними з найпотужніших трансформаційних процесів у сучасній освіті, особливо в Україні, де вони набули критичної ваги у зв'язку з пандемією COVID-19 та повномасштабною війною.

Для вивчення зарубіжної літератури це означає переосмислення способів читання, взаємодії з художнім текстом, форми спільного обговорення та методик інтерпретації.

1. Нові форми доступності та автономії читача. Мобільні девайси – смартфони, планшети, компактні ноутбуки – забезпечили безпрецедентний доступ до художніх текстів. Учень може:

- читати в будь-якому місці та в будь-який час;
- слухати аудіо версії творів;
- використовувати перекладач для незнайомих слів;
- переглядати довідкові матеріали під час читання;
- зберігати цитати, коментарі, нотатки в одній екосистемі.

Такі можливості посилюють автономність читача та розвивають його цифрову культуру.

Проте водночас мобільність має зворотний ефект – читання відбувається в рухомих, переривчастих умовах, позбавлених стабільності, що є критично важливим для глибокого осмислення художнього тексту.

2. Фрагментація часу й конкуренція зі сторонніми стимулами. Дані Джеймса Робертса і Мередіта Девіда [9] показують, що середньостатистичний підліток отримує до 150–200 пуш-сповіщень на день.

Мобільне читання, зазвичай, відбувається в тих самих середовищах, де активні соціальні мережі, месенджери, ігрові застосунки. Це спричиняє:

- перерване читання (interrupted reading);
- зниження емоційної включеності;
- уповільнене формування сюжетних ліній у довготоривалій пам’яті;
- зменшення здатності утримувати образи;
- зниження рівня концентрації, особливо на довгих текстах.

Таким чином, мобільне навчання створює новий тип читача – читача у стані постійної когнітивної конкуренції.

3. Переваги дистанційного навчання для літературної освіти. Попри ризики, дистанційні формати принесли цінні педагогічні можливості:

- можливість залучати учнів із віддалених регіонів;
- доступ до електронних бібліотек, архівів, світових видань;
- багатоканальна подача матеріалу (відео, подкасти, інтерактивні карти творів);
- розширення форм рефлексії (цифрові щоденники читання, форуми обговорення);
- створення індивідуальних читацьких маршрутів.

Для української школи ці можливості стають не просто додатковими, а в багатьох випадках єдино можливими, з огляду на воєнні умови та внутрішню міграцію учнів.

4. Ризики втрати живої інтерпретаційної комунікації. Дослідження [4] показали, що дистанційні формати знижують інтенсивність *інтерпретаційного діалогу* – тієї живої дискусії, яка на уроці зарубіжної літератури є центральною педагогічною подією. У дистанційному форматі:

- учні рідше ставлять запитання;

- зменшується спонтанність емоційних реакцій;
- дискусії стають коротшими;
- падає якість аргументації.

Тому дистанційне навчання потребує спеціальних методик, які відновлюють живу взаємодію навколо тексту.

5. Цифрова нерівність в Україні. Складність українського контексту полягає у значних розривах у доступності:

- не всі учні мають персональні інтернет-пристрої;
- якість інтернету у сільських регіонах є нерівномірною;
- відключення електроенергії та обстріли ускладнюють синхронні заняття.

Згідно з даними ЮНІСЕФ [13], близько 20–25% українських сімей не мають стабільного доступу до інтернету, а близько 10% учнів навчаються лише з телефона.

Це створює структурну нерівність у доступі до читання й інтерпретації літературних текстів.

6. Педагогічні стратегії адаптації літературної освіти. Щоб дистанційне й мобільне навчання не перетворило читання на поверхову діяльність, педагоги можуть застосовувати:

- мікрозавдання на глибоку рефлексію (короткі інтерпретаційні блоки);
- асинхронні форуми, де учні можуть відповідати не під тиском часу;
- цифрові картки персонажів і сюжетні мапи;
- записи читання вголос (читач як інтерпретатор);
- цифрові маркери тексту (annotation tools).

Ці стратегії допомагають зберігати центральну педагогічну мету – розвиток глибокого літературного мислення, навіть у нестабільних умовах.

Висновки. Отже, цифровізація освіти спричинила якісну зміну когнітивної природи читання: воно стало більш фрагментованим, швидким і залежним від зовнішніх стимулів, що безпосередньо впливає на здатність учнів до глибокого розуміння художнього тексту.

Екранне читання активує інші нейрокогнітивні механізми, ніж паперове, знижуючи рівень концентрації, послідовність сприймання та ефективність довготривалого запам’ятовування, що створює методичні труднощі у викладанні зарубіжної літератури.

Електронні ресурси та гіпертекстові структури мають подвійний ефект: вони розширюють доступ до світової літератури й підвищують мотивацію учнів, але водночас можуть спричиняти поверхове читання, втрату смислової цілісності твору та залежність від готових інтерпретацій.

Мобільне й дистанційне навчання формують новий тип читача, діяльність якого відбувається в умовах постійної когнітивної конкуренції, що потребує спеціально розроблених методичних підходів до організації читання й літературної дискусії.

Український освітній контекст посилює значущість цифрових форматів, але водночас актуалізує проблему цифрової нерівності, яка впливає на доступ учнів до повноцінного літературного досвіду.

Провідною умовою ефективної літературної освіти стає зміна ролі вчителя – від транслятора знань до організатора інтерпретаційного діалогу та фасилітатора усвідомленого читання в цифровому середовищі.

Перспективним напрямом методики є поєднання цифрових інструментів із практиками «повільного читання», рефлексії та емоційного співпереживання, що забезпечує формування глибокого літературного мислення учнів.

Література:

1. Baron N. S. How We Read Now: Strategic Choices for Print, Screen, and Audio. Oxford University Press, 2021
2. Carr N. G. The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. W. W. Norton & Company, 2010.
3. DeStefano D., LeFevre J.-A. (2007). Cognitive Load in Hypertext Reading. *Computers in Human Behavior.* 2007. 23 (3), 1616–1641. https://doi.org/10.1016/j.chb.2005.08.012
4. Hodges C., Moore S., Lockee B., Trust T., Bond A. The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning. Educause Review, 2020.
5. Liu Z. Reading Behavior in the Digital Environment. *Journal of Documentation*. 2005. 61 (6), 700–712. https://doi.org/10.1108/00220410510632040
6. Mangen A. Lost in Digitization? Cognitive and Emotional Aspects of Deep Reading. In A. Duggan & S. Payne (Eds.), Reading in a Digital Age. Routledge? 2016.
7. Mangen A., Walgermo B. R., Brønnick, K. Reading Linear Texts on Paper versus Computer Screen: Effects on Reading Comprehension. *International Journal of Educational Research.* 2013. 58, 61–68. https://doi.org/10.1016/j.ijer.2012.12.002
8. Mayer R. Cambridge Handbook of Multimedia Learning. Cambridge University Press, 2014.
9. Roberts J. A., David M. The Social Media Disconnect. *International Journal of Human–Computer Interaction*. 2020. 36 (17), 1606–1615.
10. Rosen L., Carrier L. M., Cheever N. Media Multitasking and Academic Performance. *Computers & Education*. 2013. 63, 259–266.
11. Singer L. T., Alexander P. A. Reading Across Mediums: Effects of Reading Digital and Print Texts on Comprehension and Calibration. *Journal of Experimental Education.* 2017. 85 (1), 144–161. https://doi.org/10.1080/00220973.2015.1100708
12. Sparrow B., Liu J., Wegner, D. M. Google Effects on Memory. *Science.* 2011. 333, 776–778. https://doi.org/10.1126/science.1207745
13. UNICEF. Education Under Attack: Ukraine Situation Report. 2023.
14. Wolf M. Reader, Come Home: The Reading Brain in a Digital World. Harper, 2018.

References:

1. Baron, N. S. (2021). How We Read Now: Strategic Choices for Print, Screen, and Audio. Oxford University Press. [in English]
2. Carr, N. G. (2010). The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains. W. W. Norton & Company. [in English]
3. DeStefano, D., & LeFevre, J.-A. (2007). Cognitive Load in Hypertext Reading. *Computers in Human Behavior*, 23 (3), 1616–1641. https://doi.org/10.1016/j.chb.2005.08.012. [in English]

4. Hodges, C., Moore, S., Lockee, B., Trust, T., & Bond, A. (2020). The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning. Educause Review. [in English]

5. Liu, Z. (2005). Reading Behavior in the Digital Environment. *Journal of Documentation*, 61 (6), 700–712. https://doi.org/10.1108/00220410510632040. [in English]

6. Mangen, A. (2016). Lost in Digitization? Cognitive and Emotional Aspects of Deep Reading. In A. Duggan & S. Payne (Eds.), Reading in a Digital Age. Routledge. [in English]

7. Mangen, A., Walgermo, B. R., & Brønnick, K. (2013). Reading Linear Texts on Paper versus Computer Screen: Effects on Reading Comprehension. *International Journal of Educational Research*, 58, 61–68. https://doi.org/10.1016/j.ijer.2012.12.002. [in English]

8. Mayer, R. (2014). Cambridge Handbook of Multimedia Learning. Cambridge University Press. [in English]

9. Roberts, J. A., & David, M. (2020). The Social Media Disconnect. *International Journal of Human–Computer Interaction*, 36 (17), 1606–1615. [in English]

10. Rosen, L., Carrier, L. M., & Cheever, N. (2013). Media Multitasking and Academic Performance. *Computers & Education*, 63, 259–266. [in English]

11. Singer, L. T., & Alexander, P. A. (2017). Reading Across Mediums: Effects of Reading Digital and Print Texts on Comprehension and Calibration. *Journal of Experimental Education*, 85 (1), 144–161. https://doi.org/10.1080/00220973.2015.1100708. [in English]

12. Sparrow, B., Liu, J., & Wegner, D. M. (2011). Google Effects on Memory. *Science*, 333, 776–778. https://doi.org/10.1126/science.1207745. [in English]

13. UNICEF. (2023). Education Under Attack: Ukraine Situation Report. [in English]

14. Wolf, M. (2018). Reader, Come Home: The Reading Brain in a Digital World. Harper. [in English]

Дата першого надходження статті до видання: 16.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 378:37.091.26:7

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1833-1847

Ткаченко Інна Ігорівна викладач кафедри музикознавства та музичної освіти, заступник декана з науково-методичної та навчальної роботи Факультету музичного мистецтва і хореографії; аспірант кафедри освітології та психолого-педагогічних наук Факультету педагогічної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, м. Київ, https://orcid.org/0009-0008-1195-0331

АКАДЕМІЧНА УСПІШНІСТЬ ЗДОБУВАЧІВ МИСТЕЦЬКИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ЯК ПОКАЗНИК КОГНІТИВНО-РЕЗУЛЬТАТИВНОГО КОМПОНЕНТА АКАДЕМІЧНОГО УСПІХУ

Анотація. У статті обґрунтовано можливості та межі використання показників академічної успішності як емпіричних індикаторів когнітивно-результативного компонента академічного успіху здобувачів освіти мистецьких спеціальностей. Теоретичний аналіз сучасних підходів до вимірювання академічних досягнень у вищій освіті поєднано з авторською компонентною моделлю академічного успіху, у межах якої когнітивно-результативний компонент операціоналізовано через середній бал за семестр і результати поточного та підсумкового контролю, узгоджені зі шкалою ECTS. Емпіричну частину реалізовано у форматі одноразового зрізу за результатами семестрового контролю здобувачів першого року навчання мистецьких освітніх програм; дані опрацьовано в деперсоналізованому вигляді відповідно до етичних вимог.

Запропоновано інтерпретаційну шкалу характеру прояву когнітивно-результативного компонента (системно-інтегративний/операційно-функціональний/фрагментарно-частковий), що забезпечує перехід від формалізованих оцінок до якіснішої інтерпретації результатів навчальної діяльності. Узагальнення емпіричних результатів свідчить про доцільність використання середнього балу як інтегрального показника первинної діагностики зазначеного компонента за умов методологічної обережності: дизайн одноразового зрізу не дає підстав для причинно-наслідкових висновків, а інтерпретація потребує урахування адаптаційної специфіки першого року навчання та контексту освітніх практик. Перспективи подальших досліджень пов’язані з розширенням діагностичного інструментарію шляхом поєднання формалізованих оцінок із рефлексивними та діяльнісними індикаторами у межах експериментальних та/або лонгітюдних дизайнів.

Ключові слова: академічна успішність; академічний успіх; когнітивно-результативний компонент; результати навчання; мистецька освіта; семестровий контроль; індикатори успішності.

Inna Tkachenko Lecturer at the Department of Musicology and Music Education, Deputy Dean on Academic Affairs, Faculty of Musical Art and Choreography; PhD student at the Department of Educology and Psychological-Pedagogical Sciences of the Faculty of Pedagogical Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, https://orcid.org/0009-0008-1195-0331

ACADEMIC PERFORMANCE OF STUDENTS IN ARTS PROGRAMS AS AN INDICATOR OF THE COGNITIVE-PERFORMATIVE COMPONENT OF ACADEMIC SUCCESS

Abstract. The article substantiates the possibilities and limitations of using academic performance indicators as empirical measures of the cognitive–resultative component of academic success among students in arts programs. Theoretical analysis of contemporary approaches to measuring academic achievement in higher education is combined with the author's component-based model of academic success, within which the cognitive–resultative component is operationalized through the semester grade point average and the results of current and final assessment aligned with the ECTS grading scale.

The empirical part of the study was conducted using a cross-sectional design based on the results of semester assessment of first-year students in arts programs; the data were processed in a depersonalized form in accordance with ethical standards. An interpretative scale of the cognitive-performative component (systemic-integrative/ operational-functional/fragmentary-partial) is proposed, enabling the transition from formalized assessments to a more qualitative interpretation of learning outcomes.

The generalization of empirical findings confirms the relevance of using the semester grade point average as an integral indicator for the primary diagnosis of this component, provided methodological caution is maintained: the cross-sectional design does not allow for causal inferences, and interpretation requires consideration of first-year adaptation specifics and the broader educational context. Future research perspectives involve expanding the diagnostic toolkit by combining formalized grading indicators with reflective and activity-based measures within experimental and/or longitudinal research designs.

Keywords: academic performance; academic success; cognitive–resultative component; learning outcomes; arts education; semester assessment; performance indicators.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми вимірювання академічного успіху у вищій мистецькій освіті зумовлена необхідністю переходу від формального оцінювання результатів навчання до їх комплексної інтерпретації в контексті розвитку особистості майбутнього фахівця мистецького профілю. На основі аналізу сучасного наукового дискурсу та систематизації підходів, представлених у працях Т. Йорк (T. York), Ч. Гібсон (Ch. Gibson) С. Ранкін

(S. Rankin), М. Лейн (M. Lane), М. Жуан Саа (M. João Sá) та інших дослідників, автором виокремлено ключові концептуальні засади багатовимірного розуміння академічного успіху та запропоновано його структуру для здобувачів мистецьких спеціальностей, що охоплює чотири компоненти: **мотиваційно-ціннісний, когнітивно-результативний, професійно-діяльнісний та творчо-рефлексивний [1].**

Водночас у реальній практиці освітнього процесу продовжує домінувати кількісна оцінка навчальних досягнень, отримана за результатами семестрового контролю, що фактично виконує роль універсального індикатора успішності навчання. Така ситуація зумовлює потребу у науково обґрунтованому аналізі можливостей і меж використання показників академічної успішності для діагностики окремих компонентів академічного успіху здобувачів мистецьких спеціальностей.

Обґрунтування вибору когнітивно-результативного компонента як предмета аналізу пов'язане з його ключовою роллю у структурі академічного успіху, оскільки саме цей компонент відображає ступінь опанування змісту освітніх програм, сформованість предметних і міждисциплінарних знань та досягнення очікуваних результатів навчання. У межах запропонованої авторської компонентної моделі академічного успіху в даному дослідженні він операціоналізується через інтегральний показник академічної успішності – середній бал за семестр, який відображає узагальнену характеристику досягнення результатів навчання та забезпечує можливість кількісної інтерпретації якості засвоєння освітніх компонентів.

Відтак академічна успішність розглядається не як тотожна академічному успіху загалом, а як емпіричний індикатор сформованості його когнітивно-результативного компонента.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні міжнародні та українські дослідження трактують академічну успішність (academic performance) як кількісно вимірюваний показник досягнення освітніх цілей, що фіксується через оцінки, середній бал (GPA) та результати поточного і підсумкового оцінювання. Різні аспекти цього питання висвітлено в дослідженнях К. Кассау (C. Kassaw), В. Демаревої (V. Demareva), Т. Тареке (T. Tareke), М. Хайлу (M. Hailu) та інших. Водночас у науковому дискурсі наголошується на багатовимірності академічного успіху як інтеграції академічних досягнень і досягнення результатів навчання, а також на необхідності інтерпретації оцінок у системному зв'язку з мотиваційними, середовищними та особистісними чинниками, що висвітлено у працях Й. Вугтевена (J. Vugteveen), І. Сулеймана (I. Suleiman), М. Братко, Л. Хоружої, С. Цимбалюк, І. Шаталович, О. Мялюк.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричній перевірці доцільності використання середнього балу за семестр як індикатора сформованості когнітивно-результативного компонента академічного успіху здобувачів мистецьких спеціальностей.

Виклад основного матеріалу. Сучасні міжнародні дослідження узагальнюють поняття академічна успішність/досягнення (academic performance/ achievement) як ступінь досягнення студентом освітніх цілей, що зазвичай вимірюється через оцінки, середній бал (GPA), результати іспитів та безперервні оцінювання. Академічну успішність розглядають як центральну метрику у вищій освіті, оскільки вона відображає рівень опанування навчального матеріалу й є ключовим показником освітніх результатів здобувачів [2]. Так, систематичний огляд сучасних практик показує, що у великому масиві досліджень академічний успіх (academic success) оцінюється та аналізується через оцінки за навчальні курси (course marks), підсумкові бали (grades) та середній бал успішності (GPA), що підтверджує роль кількісних показників у науковій дискусії та практичному моніторингу здобувачів [3]. Аналіз факторів, що впливають на показники академічної успішності, показує, що середній бал успішності (GPA) є одним із найбільш стабільних показників прогнозування академічних результатів студента [4]. Профільні огляди також підкреслюють багатовимірність академічного успіху, де оцінки виступають одним із ключових елементів поряд із залученістю, мотивацією та факторами середовища. Дослідження чинників академічної успішності засвідчують, що вона є результатом взаємодії освітніх, соціальних і індивідуальних складових, хоча оцінювана результативність часто подається через агреговані кількісні дані [5]. Сучасні дослідження підтверджують доцільність операціоналізації академічної успішності через показники поточного та підсумкового оцінювання, зокрема середній бал [6], водночас підкреслюючи багатовимірність академічного успіху як інтеграції академічних досягнень (academic performance) та досягнення результатів навчання (attainment of learning outcomes) у структурі академічного успіху [7].

У працях українських науковців академічна успішність і академічний успіх розглядаються як взаємопов’язані, але концептуально відмінні феномени, дослідження яких охоплює як теоретичне осмислення їхніх чинників та інституційних умов, так і вивчення зарубіжного досвіду організації підтримувальних структур у закладах вищої освіти. М. Братко інтерпретує академічний успіх як багатовимірний результат освітнього процесу, що операціоналізується через показники навчальних досягнень і результати оцінювання здобувачів освіти, з акцентом на валідність індикаторів успішності [8]. Л. Хоружа розглядає інноваційність професійної діяльності викладача як освітній контекст, у межах якого формуються результати навчання та їх відображення в оцінюванні, підкреслюючи значущість якості педагогічних практик для інтерпретації оцінок [9]. С. Цимбалюк, аналізуючи досвід центрів академічного успіху в університетах США, демонструє інституційні механізми супроводу навчальних результатів, що відбиваються в показниках успішності та динаміці оцінок [10]. І. Шаталович зауважує, що академічна успішність часто розглядається як ступінь засвоєння обсягу знань, умінь і навичок, установлених освітніми стандартами, що знаходить відображення в балах оцінювання, хоча й не завжди точно

відображає когнітивний розвиток здобувача [11]. Емпіричні українські дослідження також підтверджують, що середній бал як ключовий показник академічної успішності корелює з іншими чинниками – мотивацією, освітнім середовищем і стосунками між викладачами та студентами, що робить його функціонально значущим для діагностики навчальних досягнень [12]. Загалом представлені дослідження утверджують розуміння оцінок за навчальні досягнення як одного з індикаторів академічного успіху, що має розглядатися в системному зв'язку з мотиваційними, компетентнісними та середовищними чинниками.

Відповідно, у світовому та українському науковому дискурсі академічна успішність здобувачів вищої освіти найчастіше розглядається як кількісно вимірюваний показник результатів навчання, а саме – середній бал з фахових і теоретичних дисциплін, результати поточного та підсумкового (семестрового) контролю. Це дозволяє розглядати її як діагностичний показник когнітивно-результативного компонента академічного успіху, оскільки саме ці показники відображають рівень опанування освітнього змісту та досягнення очікуваних результатів навчання в межах обраної освітньої програми.

Слід зазначити, що поняття «академічна успішність» як самостійний термін не закріплене у чинному законодавстві України, зокрема в Законі України «Про освіту» (2017) та Законі України «Про вищу освіту» (2014). Зазначені нормативно-правові акти регулюють загальні засади організації освітнього процесу, встановлюють принципи оцінювання освітніх результатів здобувачів, визначають права та обов'язки суб'єктів освітньої діяльності, проте не вводять «академічну успішність» як законодавчо дефіновану категорію з окреслено визначеною структурою чи механізмами вимірювання. Відтак, це поняття функціонує переважно у науково-педагогічному дискурсі, де набуває змістовного наповнення через дослідницькі концепції та практики університетської освіти.

Натомість держава забезпечує юридичні механізми оцінювання результатів освітньої діяльності здобувачів, що створює нормативне підґрунтя для операціоналізації «успішності» у практиці освітнього процесу та наукових дослідженнях. Зокрема, у законах України «Про освіту» (2017) та «Про вищу освіту» (2014) закладаються основи функціонування системи оцінювання знань і навичок студентів, принципи встановлення змісту освітніх програм, вимоги до результатів навчання та процедури їх підтвердження [13, 14]. Ці документи також передбачають забезпечення якості освіти, створення умов для контролю та моніторингу результатів навчання, а також врахування результатів оцінювання при формуванні академічного рейтингу здобувачів.

Варто підкреслити, що нормативи щодо оцінювання результатів навчання включають використання середнього балу, рейтингових показників, поточного та підсумкового контролю, що є емпірично вимірюваними показниками академічної діяльності здобувачів. Саме ці формалізовані метрики оцінювання, передбачені законодавчо зазначеними актами та конкретизовані у внутрішніх

положеннях ЗВО (наприклад, «Положенні про організацію освітнього процесу» або «Положенні про порядок оцінювання навчальних досягнень здобувачів»), становлять функціональну основу для наукової інтерпретації академічної успішності як діагностичного показника когнітивно-результативного компонента академічного успіху. Такий підхід узгоджується із сучасними педагогічними й освітніми стандартами, де навчальні досягнення та результати контролю виступають найбільш доступними й універсальними індикаторами рівня засвоєння змісту освіти та сформованості когнітивних компетентностей здобувачів.

«Положення про організацію освітнього процесу в Київському столичному університеті імені Бориса Грінченка» (https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/vdd/documenty_grinchenko_university/rozdil_10/Polozhennia_pro_orhanizatsiiu_osv_protsesu.pdf) чітко визначає систему оцінювання як невід'ємну частину освітнього процесу, спрямовану на моніторинг і підтвердження результатів навчання здобувачів (розд. VI «Оцінювання та визнання результатів навчання») [15]. Положення встановлює, що результати навчання – це знання, уміння, навички та компетентності, які можна ідентифікувати, запланувати, оцінити та виміряти (п. 1.2), що створює методологічну основу для використання оцінок як емпіричних індикаторів сформованості когнітивних процесів навчання. Крім того, система оцінювання регламентує поточний і підсумковий контроль знань, за яким оцінки накопичуються у вигляді рейтингових балів, що фіксують прогрес здобувачів у проходженні освітньої програми (розд. VI, підрозд. 6.1). Положення також передбачає процедури перезарахування, фіксації академічної заборгованості та атестації, що має прямий вплив на формування підсумкової успішності студента та його місця в рейтингу успішності (розд. VI, підрозд. 6.2–6.3). Важливо, що документ закріплює об'єктивність, прозорість і відповідність критеріям оцінювання вимогам стандартів вищої освіти, що створює підґрунтя для використання цих оцінок у науковому аналізі (розд. VI, п. 6.1). Формування рейтингу в межах університету базується на агрегуванні балів за різні контрольні заходи, що дозволяє отримати комплексну картину академічної успішності здобувача. Таким чином, Положення університету не лише регламентує процедури оцінювання, але й структурно забезпечує можливість використання цих оцінок як кількісного показника академічної успішності, який може служити діагностичним інструментом для когнітивно-результативного компоненту академічного успіху.

Когнітивно-результативний компонент академічного успіху у запропонованій авторській моделі інтегрує два взаємопов'язані, але концептуально різні виміри: академічні досягнення та досягнення результатів навчання (academic achievement та attainment of learning outcomes). У класичній концептуальній моделі академічного успіху, яку запропонували Т. Йорк, Ч. Гібсон, С. Ранкін (T.York, Ch. Gibson, S. Rankin), академічні досягнення розглядаються як прямий показник результатів навчальної діяльності, що фіксується через оцінки та середній бал, і відображає здатність здобувача відповідати критеріям

продуктивності освітньої програми, хоча сам по собі не охоплює широку гаму навчальних досягнень [16]. З іншого боку, досягнення результатів навчання в цій моделі підкреслює глибше розуміння навчального процесу, включно з освоєнням знань, умінь і компетентностей, що визначаються як очікувані результати навчання навчальних курсів і програм. Важливо, що Т. Йорк і співавтори наголошують на концептуальній різниці між цими двома показниками: хоч оцінки є типовим проксі-індикатором, вони фіксують тільки продуктивність, а не повну картину того, що студент усвідомив і здатен застосувати на практиці.

У педагогічній науковій літературі поняття «академічні досягнення» традиційно тлумачиться як результат опанування знань і навичок, які формулюються в освітніх цілях і вимірюються через академічні оцінювання (наприклад, бали за тести, екзамени, курсові роботи тощо), та широко використовуються для моніторингу якості навчання в закладах вищої освіти. У свою чергу досягнення результатів навчання акцентує увагу на опануванні здобувачем знань, умінь і компетентностей, що формалізовані у вигляді результатів навчання і становлять основу оцінювання освітніх програм у європейських та міжнародних стандартах.

Таким чином, академічна успішність як компонент успіху у цій моделі не зводиться лише до оцінок чи середнього балу, а охоплює ширше розуміння досягнення освітніх результатів. Це узгоджується із сучасними підходами до академічного успіху у вищій освіті, де продуктивність і результати навчання розглядаються як комплементарні показники академічних досягнень.

База дослідження та вибірка. Дослідження проведено на базі Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, Факультет музичного мистецтва і хореографії. У вибірку увійшли здобувачі першого (бакалаврського) рівня вищої освіти першого року навчання (N = 73), які навчаються за спеціальностями В5 «Музичне мистецтво» (освітньо-професійні програми «Інструментальне виконавство», «Сольний спів») та В6 «Перформативні мистецтва» (спеціалізації В6.01 «Сценічне мистецтво» (ОПП «Акторське мистецтво драматичного театру і кіно») і В6.03 «Хореографічне мистецтво» (ОПП «Хореографія»). Збір емпіричних даних здійснювався за результатами семестрового контролю за підсумками І семестру 2025–2026 навчального року у форматі разового зрізу (без контрольної групи). Джерелом емпіричних даних слугували зведені відомості академічних груп за результатами семестрового контролю, сформовані на рівні факультету. Опрацювання здійснювалося на основі деперсоналізованих масивів даних, що унеможливлювало ідентифікацію окремих здобувачів освіти. Доступ до узагальненої інформації надано на підставі офіційного дозволу адміністрації факультету з дотриманням етичних принципів академічних досліджень. Форма навчання здобувачів – денна.

Обсяг вибірки на початку І семестру 2025–2026 н. р. становив 73 здобувачі. Упродовж грудня-січня відбулися відрахування частини здобувачів за власним бажанням, що зумовило зменшення фактичної кількості учасників дослідження

до 68 осіб на момент проведення семестрового контролю та аналізу результатів. За даними аналізу наказів про відрахування, зазначені випадки не були пов'язані з академічною неуспішністю здобувачів. Зменшення обсягу вибірки не вплинуло на логіку інтерпретації отриманих результатів. Подібні коливання чисельності контингенту впродовж першого семестру навчання є типовими для першокурсників і зумовлені процесами первинної академічної та професійної адаптації до умов вищої освіти, переосмисленням освітніх очікувань та уточненням індивідуальних освітніх траєкторій здобувачів.

Контекст педагогічної підтримки в межах дослідження було забезпечено через реалізацію в одній із навчальних дисциплін (Університетські студії: Модуль Я-Студент) теми «На шляху мого саморозвитку і самовдосконалення», у межах якої для здобувачів першого курсу проводилися тренінгові заняття за такими напрямами: «Цілі та їх досягнення», «Нові корисні звички – шлях до успіху», «Формування професіоналізму», «Особистісне та професійне самовизначення. Самопізнання», «Успішний шлях. Як його обрати». Зазначені форми роботи спрямовувалися на підтримку навчальної мотивації, усвідомлення освітніх цілей та формування навичок самоорганізації, що створює додатковий контекст для інтерпретації показників академічної успішності як емпіричних індикаторів когнітивно-результативного компонента академічного успіху.

Емпіричну базу дослідження становив інтегральний показник академічної успішності – середній бал за семестр, що відображає узагальнені результати навчальної діяльності здобувачів за всіма дисциплінами навчального плану. Семестрове оцінювання здійснювалося за 100-бальною шкалою, узгодженою з вимогами ECTS, що забезпечує можливість кількісного порівняння результатів і їх подальшої інтерпретації відповідно до рівнів сформованості когнітивно-результативного компонента академічного успіху (інтегрований, розвинений, базовий).

Спираючись на багатовимірну структуру академічного успіху, автором запропоновано трирівневу градацію його сформованості: інтегрований (advanced), функціональний (functional) та фрагментарний (fragmentary) рівні [1]. Така диференціація відображає поступальність розвитку когнітивних, мотиваційних, соціокультурних та професійно-творчих проявів здобувачів мистецьких спеціальностей – від елементарного опанування знань і навичок до їх цілісної інтеграції у творчі та професійні рішення. Рівнева модель забезпечує можливість зіставлення індивідуальних освітніх траєкторій і створює підґрунтя для комплексного оцінювання сформованості академічного успіху в мистецькій освіті.

Водночас для аналізу когнітивно-результативного компонента в межах даного дослідження доцільним є уточнення не лише ступеня його сформованості, а й характеру організації та прояву знань. З огляду на це запропоновано якісну трирівневу типологію, що відображає специфіку інтеграції, застосування та структурованості результатів навчання. Йдеться про системно-інтегративний, операційно-функціональний та фрагментарно-частковий характер прояву

когнітивно-результативного компонента. Така диференціація дозволяє інтерпретувати середній бал не лише як кількісний показник успішності, а як індикатор якості когнітивної організації знань – від їх цілісної інтеграції й перенесення у нові контексти до ситуативного та часткового засвоєння.

З огляду на необхідність емпіричного вимірювання характеру прояву когнітивно-результативного компонента академічного успіху використано 100-бальну шкалу оцінювання, узгоджену з кредитно-модульною системою та шкалою ECTS, що забезпечує методичну коректність порівняння результатів навчання здобувачів у межах різних дисциплін і освітніх програм. Застосування саме цієї шкали зумовлене її широким використанням у практиці вищої освіти України та можливістю кількісної інтерпретації навчальних досягнень як індикаторів якості засвоєння та організації знань. Використання 100-бальної шкали дозволяє здійснити перехід від формалізованих оцінок семестрового контролю до якісної інтерпретації способу інтеграції, застосування та перенесення результатів навчання.

Високі результати семестрового контролю (90-100 балів, рівень A за шкалою ECTS) інтерпретувалися як системно-інтегративний характер прояву когнітивно-результативного компонента, оскільки вони свідчать не лише про стійке засвоєння навчального матеріалу, а й про здатність здобувачів до цілісного розуміння змісту дисциплін, узагальнення знань і їх перенесення у нові навчальні ситуації. Результати 75-89 балів (рівні B-C за шкалою ECTS) відображають операційно-функціональний характер прояву компонента, що характеризується достатньо високим рівнем застосування знань у типових навчальних ситуаціях за наявності окремих неточностей або часткової несистемності.

Показники в діапазоні 60-74 бали (рівні D-E) інтерпретуються як фрагментарно-частковий характер прояву когнітивно-результативного компонента, що виявляється у досягненні мінімально необхідних результатів навчання за умов недостатньої глибини осмислення матеріалу та обмежених можливостей його перенесення у варіативні контексти. Оцінки F/FX розглядалися як індикатор несформованості відповідного компонента, оскільки вони засвідчують недосягнення мінімально допустимого рівня результатів навчання та наявність суттєвих прогалин у засвоєнні змісту освітньої програми. Такий підхід дозволяє зберегти методологічну коректність інтерпретації результатів семестрового контролю, не ототожнюючи академічну успішність із академічним успіхом загалом, а розглядаючи її як емпіричний індикатор когнітивно-результативного компонента в межах авторської компонентної моделі.

Запропонована шкала рівнів (табл. 1) забезпечує можливість здійснювати порівняльний аналіз результатів навчання, виявляти динаміку змін у когнітивно-результативному компоненті та обґрунтовувати ефективність організаційно-педагогічних умов підтримки академічного успіху здобувачів мистецьких спеціальностей.

Таблиця 1

Шкала інтерпретації характеру прояву когнітивно-результативного компонента відповідно до 100-бальної системи та ECTS

Діапазон балів (100-бальна шкала)	Рівень за ECTS	Характер прояву когнітивно-результативного компонента	Коротка інтерпретаційна характеристика
90–100	A	системно-інтегративний	Стійке засвоєння навчального матеріалу; цілісне розуміння змісту дисциплін; здатність до узагальнення знань і перенесення їх у нові навчальні ситуації
75–89	B–C	операційно-функціональний	Достатньо високий рівень опанування результатів навчання за наявності окремих неточностей або фрагментарності у застосуванні знань
60–74	D–E	фрагментарно-частковий	Досягнення мінімально необхідних результатів навчання; недостатня глибина осмислення навчального матеріалу та обмежені можливості перенесення знань у варіативні контексти

*Власна розробка

Розрахунок узагальнених показників академічної успішності здійснювався на основі індивідуальних середніх балів кожного здобувача (N = 68). Загальний середній бал факультету визначався шляхом прямого перерахунку суми індивідуальних показників із поділом на загальну кількість здобувачів без використання усереднення програмних середніх значень. Мінімальне та максимальне значення встановлювалися як крайні індивідуальні показники вибірки. Частка здобувачів із результатами ≥ 75 балів визначалася як відношення кількості відповідних індивідуальних показників до загального обсягу вибірки. Розподіл за характером прояву когнітивно-результативного компонента здійснювався шляхом інтерпретації індивідуального середнього бала за семестр відповідно до розробленої шкали. Такий підхід забезпечує статистичну коректність зведених показників та унеможливлює їх викривлення в умовах різного обсягу підгруп.

Аналіз результатів семестрового контролю за І семестр 2025–2026 н. р. (табл. 2) свідчить про загалом високий рівень академічної успішності здобувачів першого курсу в межах усіх освітньо-професійних програм факультету мистецької освіти. Найвищі середні показники зафіксовано в ОПП «Акторське мистецтво драматичного театру і кіно» (94,60 бала) та «Сольний спів» (90,70 бала), що вказує на високий ступінь досягнення результатів навчання в межах цих програм. В об’єднаній ОПП «Інструментальне виконавство» середній бал становить 85,87, що свідчить про стабільно високий рівень опанування змісту

освітніх компонентів у першому семестрі навчання. В ОПП «Хореографія» середній бал є дещо нижчим (84,82), при цьому спостерігається ширший діапазон індивідуальних результатів (від 72,67 до 94,50), що може відображати різний стартовий рівень підготовки та адаптаційні особливості першокурсників.

За зведеними даними по факультету середній бал становить 87,03, мінімальне значення – 72,67, максимальне – 97,50, при цьому 95,59 % здобувачів продемонстрували результати не нижче 75 балів, що відповідає щонайменше розвиненому рівню сформованості когнітивно-результативного компонента. Отримані результати підтверджують доцільність використання середнього бала за семестр як інтегрального показника академічної успішності для первинної діагностики когнітивно-результативного компонента академічного успіху здобувачів мистецьких спеціальностей.

Таблиця 2

Загальна характеристика академічної успішності за ОПП (І семестр 2025–2026 н. р.)

ОПП	***N***	***Середній бал***	***Мін***	***Макс***	***% ≥ 75 балів***
Акторське мистецтво драматичного театру і кіно	8	94,60	88,17	97,50	100,00%
Інструментальне виконавство	18	85,87	78,14	93,83	100,00%
Сольний спів	9	90,70	79,00	95,00	100,00%
Хореографія	33	84,82	72,67	94,50	90,91%
Разом (усі ОПП)	68	**87,03**	**72,67**	**97,50**	**95,59%**

Розподіл здобувачів за характером прояву когнітивно-результативного компонента (табл. 3), здійснений на основі інтерпретації середнього бала за підсумками семестрового контролю відповідно до 100-бальної шкали та шкали ECTS, засвідчив домінування системно-інтегративного та операційно-функціонального характеру прояву в усіх освітньо-професійних програмах.

Найвища частка системно-інтегративного характеру прояву зафіксована в ОПП «Акторське мистецтво драматичного театру і кіно» (87,50 %) та «Сольний спів» (77,78 %), що свідчить про цілісну інтеграцію знань, здатність до їх узагальнення та перенесення у навчально-професійні контексти. В об’єднаній ОПП «Інструментальне виконавство» переважає операційно-функціональний характер прояву (83,33 %), що відображає достатньо високий рівень застосування результатів навчання у типових ситуаціях за наявності окремих проявів часткової несистемності. В ОПП «Хореографія» зафіксовано невелику частку фрагментарного характеру прояву (9,09 %), що може бути пов’язано з адаптаційними особливостями першого семестру та специфікою поєднання теоретичної й інтенсивної практичної підготовки.

У зведеному зрізі по факультету системно-інтегративний характер прояву становить 36,76 % (25 осіб), операційно-функціональний – 58,82 % (40 осіб),

фрагментарно-частковий – 4,41 % (3 особи), при відсутності показників, що свідчили б про несформованість компонента. Такий розподіл підтверджує валідність запропонованої інтерпретаційної шкали та дозволяє розглядати середній бал за семестр як емпіричний індикатор характеру прояву когнітивно-результативного компонента академічного успіху здобувачів мистецьких спеціальностей.

Таблиця 3

Розподіл здобувачів за характером прояву когнітивно-результативного компонента академічного успіху

ОПП	*системно-інтегративний*	*операційно-функціональний*	*фрагментарно-частковий*
Акторське мистецтво драматичного театру і кіно	87,50	12,50	0,00
Інструментальне виконавство	16,67	83,33	0,00
Сольний спів	77,78	22,22	0,00
Хореографія	24,24	66,67	9,09
Разом (усі ОПП)	**36,76**	**58,82**	**4,41**

З огляду на те, що дослідження має дизайн одноразового зрізу (cross-sectional) без контрольної групи, отримані результати не дають підстав для причинно-наслідкових висновків. Виявлені емпіричні показники когнітивно-результативного компонента академічного успіху співіснують в одному освітньому контексті з елементами педагогічної підтримки, що реалізуються в навчальному процесі (тренінгові заняття, орієнтація на цілі саморозвитку, формування навичок самоорганізації та професійного самовизначення). Зазначений взаємозв’язок має описовий характер і потребує подальшої емпіричної перевірки.

Водночас інтерпретація результатів здійснювалася з урахуванням обмежень дослідження, зокрема використання на цьому етапі лише показників академічної успішності як емпіричних індикаторів та специфіки першого курсу навчання, що супроводжується адаптаційними викликами. Це зумовлює необхідність обережного формулювання узагальнень без прямого приписування причинно-наслідкових зв’язків між педагогічною підтримкою та отриманими результатами. Перспективним напрямом подальших досліджень є розширення діагностичного інструментарію шляхом поєднання показників академічної успішності з рефлексивними та діяльнісними індикаторами академічного успіху. Це дозволить комплексніше схарактеризувати динаміку формування когнітивно-результативного компонента в контексті авторської компонентної моделі.

Висновки. Проведений емпіричний аналіз результатів семестрового контролю підтверджує доцільність використання показників академічної успішності (середній бал за результатами семестрового контролю, узгоджений зі шкалою ECTS) як емпіричного індикатора когнітивно-результативного

компонента академічного успіху в межах авторської компонентної моделі, що забезпечує можливість кількісної інтерпретації досягнення результатів навчання здобувачами мистецьких спеціальностей на етапі першого року навчання. Отримані результати засвідчують валідність обраної шкали інтерпретації та дозволяють використовувати середній бал як інтегральний показник первинної діагностики сформованості когнітивно-результативного компонента.

Перспективи подальших наукових розвідок пов'язані з дослідженням організаційних умов педагогічної підтримки, здатних впливати на динаміку формування зазначеного компонента, зокрема через апробацію тренінгових занять (розвиток навичок самоорганізації та цілепокладання), тьюторингу (індивідуальний супровід освітньої траєкторії), менторингу (професійне орієнтування та передача досвіду) та фасилітації (організація спільної навчальної взаємодії). Емпірична перевірка впливу зазначених форм підтримки потребує окремих експериментальних і лонгітюдних досліджень у контексті вищої мистецької освіти.

Література:

1. Ткаченко І. І. Академічний успіх здобувачів освіти мистецьких спеціальностей структура критерії та рівні. *Вісник науки та освіти*. 2025. № 11(41). С. 3067–3080. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-11(41)-3067-3080

2. Kassaw C. Demareva V. Determinants of academic achievement among higher education students found in low resource setting A systematic review. *PLOS ONE*. 2023. Vol. 18. Issue 11. P. 1–17. DOI: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0294585

3. Tareke T. G. Oo T. Z. Jozsa K. Bridging theoretical gaps to improve students' academic success in higher education in the digital era A systematic literature review. *International Journal of Educational Research Open*. 2025. Vol. 9. P. 1-10. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ijedro.2025.100510

4. Kocsis Á. Molnár G. Factors influencing academic performance and dropout rates in higher education. *Oxford Review of Education*. 2025. Vol. 51. No. 3. P. 414–432. DOI https://doi.org/10.1080/03054985.2024.2316616

5. Suleiman I. B. Okunade O. A. Dada E. G. Ezeanya U. C. Key factors influencing students' academic performance. *Journal of Electrical Systems and Information Technology*. 2024. Vol. 11. No. 1. Art. 41. P. 1–18. (2024) DOI: https://doi.org/10.1186/s43067-024-00166-w

6. Hailu M. Abie A. Mehari M. G. Dagnaw T. E. Worku N. K. Esubalew D. Limenh L. W. Delie A. M. Melese M. Fenta E. T. Magnitude of academic performance and its associated factors among health science students at Eastern Ethiopian universities. *BMC Medical Education*. 2024. Vol. 24. Art. 1288. P. 1–10. DOI: https://doi.org/10.1186/s12909-024-06296-z

7. Vugteveen J. Figueroa Esquivel F. Luijer C. Defining student success as a multidimensional concept A scoping review. *International Journal of Educational Research Open*. 2025. Vol. 9. P. 1–10. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ijedro.2025.100518

8. Братко, М. Чинники академічного успіху майбутніх педагогів: інноватика, лідерство. Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка. 2023. № 40(2). С. 6–12. DOI: https://doi.org/10.28925/2311-2409.2023.401

9. Хоружа, Л. Л. Інноваційність професійної діяльності викладача як основа акад. успіху студентів. Освітологічний дискурс. 2025. № 48. С. 70–76. DOI: https://doi.org/10.28925/2312-5829/2025.1.7. 9.

10. Цимбалюк, С. М. Результативність використання технологій підтримки студентів у центрах академічного успіху в університетах США. Український педагогічний журнал. 2024. № 2. С. 70–78.

11. Шаталович І. Шаталович О. Поняття академічної успішності здобувачів вищої освіти у контексті психологічного дослідження. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2025. № 1(77). С. 489–496. DOI: https://doi.org/10.31732/2663-2209-2025-77-489-496

12. Мялюк О. П. Аналіз чинників, які впливають на академічну успішність студентів закладів вищої освіти. *Медична освіта*. 2022. № 3. С. 64–71. DOI: https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2023.3.14050

13. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19 (дата звернення: 16.02.2026).

14. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18 (дата звернення: 16.02.2026).

15. Положення про організацію освітнього процесу в Київському столичному університеті імені Бориса Грінченка. URL https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/vdd/documenty_grinchenko_university/rozdil_10/Polozhennia_pro_orhanizatsiiu_osv_protsesu.pdf. (дата звернення: 22.02.2026)

16. York T. Gibson C. Rankin S. Defining and measuring academic success A revised conceptual model. *Practical Assessment, Research & Evaluation*. 2015. Vol. 20. No. 5. P. 1–20. DOI DOI: https://doi.org/10.7275/hz5x-tx03

References:

1. Tkachenko, I. I. (2025). Akademichnyi uspikh zdobuvachiv osvity mystetskykh spetsialnostei struktura kryterii ta rivni [Academic success of students in arts programs: structure, criteria and levels]. *Visnyk nauky ta osvity*, 11(41), 3067–3080. https://doi.org/10.52058/2786-6165-2025-11(41)-3067-3080

2. Kassaw, C., & Demareva, V. (2023). Determinants of academic achievement among higher education students found in low resource setting: A systematic review. *PLOS ONE*, 18(11), 1–17. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0294585

3. Tareke, T. G., Oo, T. Z., & Jozsa, K. (2025). Bridging theoretical gaps to improve students' academic success in higher education in the digital era: A systematic literature review. *International Journal of Educational Research Open*, 9, 1–10. https://doi.org/10.1016/j.ijedro.2025.100510

4. Kocsis, Á., & Molnár, G. (2025). Factors influencing academic performance and dropout rates in higher education. *Oxford Review of Education*, 51(3), 414–432. https://doi.org/10.1080/03054985.2024.2316616

5. Suleiman, I. B., Okunade, O. A., Dada, E. G., & Ezeanya, U. C. (2024). Key factors influencing students' academic performance. *Journal of Electrical Systems and Information Technology*, 11(1), Article 41, 1–18. https://doi.org/10.1186/s43067-024-00166-w

6. Hailu, M., Abie, A., Mehari, M. G., Dagnaw, T. E., Worku, N. K., Esubalew, D., Limenh, L. W., Delie, A. M., Melese, M., & Fenta, E. T. (2024). Magnitude of academic performance and its associated factors among health science students at Eastern Ethiopian universities. *BMC Medical Education*, 24, Article 1288, 1–10. https://doi.org/10.1186/s12909-024-06296-z

7. Vugteveen, J., Figueroa Esquivel, F., & Luijer, C. (2025). Defining student success as a multidimensional concept: A scoping review. *International Journal of Educational Research Open*, 9, 1–10. https://doi.org/10.1016/j.ijedro.2025.100518

8. Bratko, M. (2023). Chynnyky akademichnoho uspikhu maibutnikh pedahohiv innovatyka liderstvo [Factors of academic success of future teachers: innovation and leadership]. *Pedahohichna*

osvita teoriia i praktyka Psykholohiia Pedahohika, 40(2), 6–12. https://doi.org/10.28925/2311-2409.2023.401

9. Khoruzha, L. L. (2025). Innovatsiinist profesiinoi diialnosti vykladacha yak osnova akademichnoho uspikhu studentiv [Innovativeness of teacher professional activity as the basis of students' academic success]. *Osvitolohichnyi dyskurs*, 48, 70–76. https://doi.org/10.28925/2312-5829/2025.1.7

10. Tsymbaliuk, S. M. (2024). Rezultatyvnist vykorystannia tekhnolohii pidtrymky studentiv u tsentrakh akademichnoho uspikhu v universytetakh SShA [Effectiveness of student support technologies in academic success centers in US universities]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*, 2, 70–78.

11. Shatalovych, I., & Shatalovych, O. (2025). Poniattia akademichnoi uspishnosti zdobuvachiv vyshchoi osvity u konteksti psykholohichnoho doslidzhennia [The concept of academic performance of higher education students in the context of psychological research]. *Vcheni zapysky Universytetu KROK*, 1(77), 489–496. https://doi.org/10.31732/2663-2209-2025-77-489-496

12. Mialiuk, O. P. (2022). Analiz chynnykiv yaki vplyvaiut na akademichnu uspishnist studentiv zakladiv vyshchoi osvity [Analysis of factors influencing academic performance of higher education students]. *Medychna osvita*, 3, 64–71. https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2023.3.14050

13. On Education: Law of Ukraine No. 2145-VIII (2017). Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved February 16, 2026, from https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19

14. On Higher Education: Law of Ukraine No. 1556-VII (2014). Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved February 16, 2026, from https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18

15. Polozhennia pro orhanizatsiiu osvitnoho protsesu v Kyivskomu stolichnomu universyteti imeni Borysa Hrinchenka [Regulations on the organization of the educational process at Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University]. Retrieved February 22, 2026, from https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/vdd/documenty_grinchenko_university/rozdil_10/Polozhennia_pro_orhanizatsiiu_osv_protsesu.pdf

16. York, T., Gibson, C., & Rankin, S. (2015). Defining and measuring academic success: A revised conceptual model. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 20(5), 1–20. https://doi.org/10.7275/hz5x-tx03

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.147:004.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1848-1859

Трач Ігор Богданович Кандидат фізико-математичних наук, Доцент кафедри Фундаментальних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів, https://orcid.org/ 0000-0002-7142-9897

Кужій Любомира Іванівна кандидат технічних наук, викладач Відокремлений структурний підрозділ «Фаховий коледж інформаційних технологій Національного університету «Львівська політехніка», м.Львів, https://orcid.org/0009-0008-7333-7620

Шеремета Мирослава Ярославівна викладач Відокремлений структурний підрозділ «Фаховий коледж інформаційних технологій Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0009-0009-5844-2390

КОМПЕНСАЦІЯ ОСВІТНІХ ВТРАТ ЗАСОБАМИ ІМЕРСИВНИХ ЦИФРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ: ПОТЕНЦІАЛ ВІРТУАЛЬНИХ ЛАБОРАТОРІЙ ТА СИМУЛЯТОРІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Анотація. У статті досліджується проблема компенсації освітніх втрат у закладах фахової передвищої та вищої освіти засобами імерсивних цифрових технологій, зокрема віртуальних лабораторій та інтерактивних симуляторів. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю забезпечення безперервності та якості освітнього процесу в умовах воєнного стану, енергетичних криз, вимушених переміщень учасників освітнього процесу та інших кризових явищ, які унеможливлюють проведення традиційних лабораторних і практичних занять у спеціалізованих кабінетах [1] .

На основі аналізу міжнародних досліджень 2024-2025 років автори обґрунтовують ефективність використання інтерактивних середовищ, таких як PhET Interactive Simulations, Physics at School, Labster [2,3], для формування професійних компетентностей студентів. Розглянуто ключові результати масштабних досліджень, які демонструють підвищення підсумкових оцінок, зниження відсотка відрахувань з технічних спеціальностей, покращення розуміння фундаментальних концепцій та зростання залученості студентів при використанні віртуальних лабораторій.

Особливу увагу приділено методиці інтеграції симуляцій у модульну структуру навчальних дисциплін. Запропоновано уніфіковану структуру модуля, що включає теоретичний блок, демонстраційний блок з використанням симуляцій, експериментальний блок для самостійної роботи, блок закріплення з

інтерактивними вправами та контрольний блок. Обґрунтовано, що така структура дозволяє знизити когнітивне навантаження на студентів, підвищити їхню залученість, забезпечити можливість асинхронної роботи та персоналізації освітніх траєкторій.

Окремий розділ статті присвячено потенціалу використання симуляцій у підготовці фахівців IT-спеціальностей. Запропоновано приклади інтеграції симуляцій з мовами програмування (Python), зокрема експорт даних для подальшої обробки, побудову графіків з використанням бібліотеки matplotlib, створення власних симуляцій на основі вивчених фізичних моделей. Обґрунтовано, що такий підхід не лише компенсує освітні втрати з фундаментальних дисциплін, а й розвиває професійно значущі компетентності майбутніх IT-фахівців: алгоритмічне мислення, навички моделювання, роботу з даними. Проаналізовано ризики та обмеження використання імерсивних технологій: когнітивне навантаження, ілюзія розуміння, технічні обмеження. Запропоновано шляхи мінімізації цих ризиків, зокрема використання змішаного навчання, де симуляції готують до реальних лабораторних робіт, а не замінюють їх повністю.

У висновках узагальнено результати дослідження та окреслено перспективи подальших наукових розвідок, зокрема розробку методик оцінювання ефективності імерсивних технологій для різних дисциплін, створення системи міждисциплінарних проєктних завдань, дослідження потенціалу VR/AR-технологій в освітньому процесі.

Ключові слова: освітні втрати, імерсивні технології, цифрові симуляції, віртуальні лабораторії, Labster, змішане навчання, IT-освіта, інтерактивні технології, заклади вищої освіти, фахова передвища освіта.

Ihor Trach PhD, Associate Professor Department of Fundamental Science, Hetman Sahaidachnyi National Army Academy, Lviv, https://orcid.org/ 0000-0002-7142-9897

Liubomyra Kuzhii PhD, Lecturer, Separate Structural Unit "Professional College of Information Technologies of Lviv Polytechnic National University", Lviv, https://orcid.org/0009-0008-7333-7620

Myroslava Sheremeta Lecturer, Separate Structural Unit "Professional College of Information Technologies of Lviv Polytechnic National University", Lviv, https://orcid.org/0009-0009-5844-2390

COMPENSATION OF EDUCATIONAL LOSSES BY MEANS OF IMMERSIVE DIGITAL TECHNOLOGIES: THE POTENTIAL OF VIRTUAL LABORATORIES AND SIMULATORS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. The article examines the problem of compensating educational losses in institutions of professional pre-higher and higher education by means of immersive

digital technologies, in particular virtual laboratories and interactive simulators. The relevance of the study is due to the need to ensure the continuity and quality of the educational process in the conditions of martial law, energy crises, forced displacement of participants in the educational process and other crisis phenomena that make it impossible to conduct traditional laboratory and practical classes in specialized classrooms [1].

Based on the analysis of international research in 2024-2025, the authors substantiate the effectiveness of using interactive environments such as PhET Interactive Simulations, Physics at School, Labster [2,3] for the formation of professional competencies of students. The key results of large-scale studies are considered, which demonstrate an increase in final grades, a decrease in the dropout rate from technical specialties, an improvement in the understanding of fundamental concepts and an increase in student engagement when using virtual laboratories.

Special attention is paid to the method of integrating simulations into the modular structure of educational disciplines. A unified module structure is proposed, which includes a theoretical block, a demonstration block using simulations, an experimental block for independent work, a consolidation block with interactive exercises and a control block. It is substantiated that such a structure allows reducing the cognitive load on students, increasing their involvement, ensuring the possibility of asynchronous work and personalization of educational trajectories.

A separate section of the article is devoted to the potential of using simulations in the training of IT specialists. Examples of integration of simulations with programming languages (Python) are offered, in particular data export for further processing, construction of graphs using the matplotlib library, creation of own simulations based on studied physical models. It is substantiated that this approach not only compensates for educational losses in fundamental disciplines, but also develops professionally significant competencies of future IT specialists: algorithmic thinking, modeling skills, work with data.

The risks and limitations of using immersive technologies are analyzed: cognitive load, illusion of understanding, technical limitations. Ways to minimize these risks are proposed, in particular the use of blended learning, where simulations prepare for real laboratory work, rather than completely replacing them.

The conclusions summarize the results of the study and outline the prospects for further scientific research, in particular the development of methods for evaluating the effectiveness of immersive technologies for various disciplines, the creation of a system of interdisciplinary project tasks, the study of the potential of VR/AR technologies in the educational process.

Keywords: educational losses, digital simulations, virtual laboratories, Labster, blended learning, IT education, interactive technologies.

Постановка проблеми. Сучасна освіта в Україні функціонує в умовах безпрецедентних викликів. Воєнний стан, вимушені переміщення, енергетичні

кризи, повітряні тривоги – усе це призводить до систематичних перерв у навчальному процесі та накопичення освітніх втрат. Особливо гостро ця проблема постає у фаховій передвищій і вищій освіті, де підготовка має не лише дати знання, а й сформувати практичні компетентності, необхідні для професійної діяльності.

Традиційне навчання передбачає проведення лабораторних і практичних занять у спеціалізованих кабінетах, що в кризових умовах стає неможливим. Як слушно зазначають дослідники, «традиційні ресурси (відео, підручники) виявляються неефективними у віддаленому форматі – студенти "випадають" із природничих курсів з історично високими показниками» [1].

Вихід у цифровій трансформації навчального процесу, зокрема у використанні імерсивних технологій: віртуальних лабораторій та інтерактивних симуляцій, які стали потужним інструментом боротьби зі втомою від відеоконференцій та підвищення залученості [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика використання цифрових технологій в освіті висвітлюється у працях багатьох українських та зарубіжних науковців. Теоретичні засади цифрової трансформації освіти досліджував В.Ю. Биков. Питання впровадження віртуальних лабораторій у навчальний процес розглядали J. N. Bailenson, R. Johansson. Проблеми дистанційного навчання в кризових умовах аналізували В.М. Кухаренко та C. Hodges з колегами. Однак проблема компенсації освітніх втрат саме засобами імерсивних технологій у контексті кризових умов залишається недостатньо дослідженою, що й зумовило вибір теми даної статті.

Мета статті – проаналізувати потенціал імерсивних цифрових технологій, зокрема віртуальних лабораторій та симуляторів, для компенсації освітніх втрат у закладах фахової передвищої і вищої освіти та запропонувати практичні шляхи їх інтеграції в модульну структуру навчальних дисциплін.

Виклад основного матеріалу. Аналіз сучасного стану системи освіти в Україні свідчить, що освітні втрати у контексті фахової підготовки мають багатоаспектний характер і не обмежуються лише кількісними показниками пропущених занять. У сфері фахової передвищої та вищої освіти ця проблема трансформується у дефіцит практичного досвіду, коли студенти позбавлені можливості самостійно виконувати лабораторні дослідження, працювати з профільним обладнанням та проводити реальні вимірювання. Це призводить до виникнення суттєвого розриву між теоретичним базисом та практичною реалізацією знань, внаслідок чого дисципліни природничо-наукового та професійного циклів втрачають свою прикладну цінність, стають абстрактними, що зумовлює різке зниження навчальної мотивації. Для майбутніх фахівців ІТ-галузі та технічних спеціальностей критичним є розвиток навичок моделювання та алгоритмічного мислення, відсутність яких перетворює випускника на вузькопрофільного виконавця, нездатного працювати в умовах міждисциплінарної конвергенції. Традиційні ресурси, такі як підручники чи відеолекції,

виявляються недостатніми для формування необхідних професійних компетенцій у віддаленому форматі.[4]

Використання імерсивних цифрових технологій, зокрема віртуальних лабораторій та інтерактивних симуляцій, постає як дієвий механізм подолання цих викликів. Міжнародний досвід, зокрема результати досліджень платформи Labster, демонструє, що впровадження таких інструментів сприяє підвищенню академічної успішності та зниженню рівня відрахувань студентів технічних спеціальностей з 29% до 24%. Важливим аргументом на користь віртуалізації практичної підготовки є результати квазі-експериментальних досліджень, які підтверджують, що за умови недоступності реальних фізичних лабораторій, цифрові середовища є їх статистично значущою альтернативою. Такі середовища, як PhET, Physics at School або Labster[2,3], не лише візуалізують складні фізичні процеси, а й створюють простір для безпечного експериментування, де помилка стає частиною когнітивного досвіду, підвищує самоефективність та знижує тривожність, а не призводить до негативних результатів оцінювання.

Методика компенсації освітніх втрат передбачає інтеграцію симуляцій у модульну архітектуру навчальних дисциплін, що базується на принципах гнучкості та автономності навчальних блоків. Пропонована структура модуля включає теоретичний блок, демонстраційний сегмент для візуалізації явищ за допомогою симуляцій, експериментальний етап безпосередньої самостійної роботи з симулятором, а також блоки закріплення та контролю. Така організація навчального процесу дозволяє ефективно поєднувати синхронний режим, спрямований на колективні консультації та демонстрації, з асинхронним форматом самостійного виконання робіт у зручному для студента темпі, що є критично важливим в умовах енергетичних криз та нестабільного зв’язку. Особливого значення набуває синергія імерсивних технологій з елементами наукового програмування для ІТ-фахівців, де симуляція виступає джерелом даних для подальшої обробки мовами Python або R, побудови графічних моделей засобами бібліотеки matplotlib та розробки власних програмних алгоритмів на основі фізичних моделей[5].

Особливого значення у контексті підготовки фахівців ІТ-галузі набуває синергія імерсивних технологій із методами наукового програмування.

Використання віртуальних симуляторів не обмежується лише візуальним спостереженням за фізичними чи технічними процесами; воно створює базу для розвитку аналітичних компетентностей через обробку експериментальних даних мовою Python. Такий підхід дозволяє трансформувати стандартне лабораторне заняття у повноцінне наукове дослідження, де студент проходить шлях від віртуального експерименту до побудови математичної моделі.

Інтеграція симуляцій із Python реалізується через експорт параметрів віртуального середовища (наприклад, часових рядів, координат об’єктів, значень напруги чи сили струму) у формі структурованих файлів (CSV або JSON). Подальша обробка цих даних із використанням спеціалізованих бібліотек,

зокрема *NumPy* для обчислень та *Matplotlib* або *Seaborn* для візуалізації, дозволяє студентам проводити статистичний аналіз, апроксимацію кривих та верифікацію теоретичних законів. Наприклад, під час вивчення динамічних систем у середовищі PhET, студенти можуть вивантажувати дані про рух маятника та засобами Python будувати фазові діаграми системи, що сприяє глибшому розумінню алгоритмізації фізичних процесів.

Більше того, для студентів старших курсів імерсивні технології стають об'єктом реверс-інжинірингу. Використовуючи фізичні моделі, закладені в основу симуляторів, майбутні розробники навчаються створювати власні мікро-симуляції. Робота з бібліотеками ігрових рушіїв або спеціалізованими графічними модулями Python дозволяє реалізувати інтерактивні моделі, що базуються на об'єктно-орієнтованому програмуванні. Це забезпечує подвійний ефект: з одного боку, компенсуються прогалини у знаннях з фундаментальних дисциплін (фізика, математика), а з іншого — відпрацьовуються професійні навички написання чистого коду, роботи з даними та побудови складних програмних архітектур. Таким чином, використання Python як інструментарію для взаємодії з імерсивними середовищами перетворює процес подолання освітніх втрат на інноваційний метод формування професійного профілю IT-фахівця.

Разом з тим, впровадження імерсивних технологій вимагає врахування певних ризиків, серед яких ключовими є надмірне когнітивне навантаження при роботі зі складними інтерфейсами та можливість виникнення «ілюзії розуміння», коли успіх у віртуальному середовищі не трансформується автоматично у здатність працювати з реальним обладнанням. Оптимальним вирішенням цієї проблеми є модель змішаного навчання, де цифрові симуляції виступають етапом підготовки до реальної практики. Незважаючи на технічні обмеження, такі як залежність від стабільності інтернет-з'єднання, перехід до гібридних моделей навчання з використанням легких симуляцій, відео-занять та матеріалів для офлайн-роботи є стратегічним кроком для забезпечення стійкості освітньої системи та підтримки якості підготовки конкурентоспроможних фахівців у кризових умовах.

Важливим аспектом успішної імплементації імерсивних технологій у навчальний процес є не лише наявність програмного забезпечення, а й готовність викладацького складу до зміни парадигми взаємодії зі студентами. Як зазначають В.М. Кухаренко та В.В. Бондаренко, ефективність дистанційного та змішаного навчання безпосередньо залежить від створення цілісного інформаційно-освітнього середовища, яке здатне забезпечити безперервну підтримку суб'єктів навчання та подолати технологічні й психологічні бар'єри [6]. У контексті компенсації освітніх втрат це означає, що віртуальні лабораторії не повинні функціонувати як ізольовані елементи; вони мають бути інтегровані в єдину методичну систему, де кожен цифровий експеримент супроводжується зворотним зв'язком, асинхронним доступом до бази знань та можливістю групової рефлексії. Досвід використання таких систем у кризових умовах

підтверджує, що саме комплексний підхід до організації дистанційних курсів дозволяє мінімізувати негативні наслідки вимушених перерв у навчанні та забезпечити сталість формування практичних навичок, що є фундаментом професійної підготовки у закладах фахової передвищої та вищої освіти.

Важливим теоретико-методологічним аспектом дослідження є розмежування понять системного онлайн-навчання та екстреного дистанційного навчання (Emergency Remote Teaching), на якому наголошують Hodges C., Moore S., Lockee B., Trust T., Bond A. Автори обґрунтовують, що формат навчання в умовах кризи не є ідентичним якісно спроєктовій цифровій освіті, оскільки він створюється як тимчасова альтернатива в ситуації абсолютної відсутності доступу до традиційної інфраструктури [7]. Подальші дослідження у сфері імерсивного навчання підтверджують, що використання віртуальної реальності та інтерактивних симуляцій має не лише компенсаторний, а й когнітивно-підсилювальний ефект. Зокрема, системний огляд сучасних застосувань віртуальної реальності в освіті засвідчує її потенціал щодо формування глибшого концептуального розуміння та підвищення залученості здобувачів [8].

Теоретичне пояснення цього ефекту представлено в межах когнітивно-афективної моделі імерсивного навчання, яка обґрунтовує взаємозв’язок емоційної залученості та академічних результатів [9]. У такому контексті використання віртуальних лабораторій та симуляторів перестає бути просто додатковим мультимедійним інструментом, а стає критично необхідним засобом підтримки освітнього процесу, який дозволяє наблизити результати екстреного дистанційного навчання до стандартів повноцінної фахової підготовки, мінімізуючи розрив у практичних знаннях здобувачів.

Проведені дослідження. Для підтвердження теоретичних положень було проведено емпіричне дослідження серед студентів технічних та ІТ-спеціальностей Фахового коледжу інформаційних технологій Національного університету «Львівська політехніка», Львівського національного університету імені Івана Франка та курсантів Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Опитування проводилося у лютому 2026 року за допомогою сервісу Google Forms. Загальна вибірка становила 150 респондентів.

Аналіз результатів засвідчив стійку позитивну динаміку сприйняття імерсивних технологій здобувачами освіти. Понад 70% опитаних зазначили, що використання віртуальних симуляторів суттєво покращує розуміння складних фізичних і технічних процесів порівняно з традиційним опрацюванням підручників або відеоматеріалів (рис. 1).

Рис. 1. Оцінка впливу віртуальних симуляцій на рівень розуміння навчального матеріалу (n=150)

Оцінка технічної доступності показала достатній рівень адаптивності цифрових інструментів: лише 6,3% респондентів повідомили про часті технічні труднощі, 54,2% стикалися з ними епізодично, тоді як 39,5% працювали із симуляціями без перешкод (рис. 2). Отримані результати свідчать про можливість масштабування таких рішень без критичних інфраструктурних ризиків.

Рис. 2. Частота виникнення технічних труднощів під час роботи з симуляторами (n=150)

У контексті компенсації освітніх втрат 85,4% опитаних підтвердили, що інтерактивні цифрові середовища дозволяють ефективно нівелювати відсутність доступу до реальної лабораторної бази (рис. 3). Важливим показником інтеграції

фундаментальної підготовки з IT-компетентностями є те, що близько 30% респондентів вже мають досвід експорту даних із симуляцій для їх подальшої аналітичної обробки засобами Python або табличних процесів.

Рис. 3. Рівень компенсації освітніх втрат засобами цифрових симуляцій (n=150)

Мотиваційний компонент продемонстрував високі показники: 77,1% респондентів відзначили зростання інтересу до дисципліни при використанні імерсивних технологій, а 93,8% висловили підтримку розширенню їх застосування в освітньому процесі (рис. 4).

Рис. 4. Вплив імерсивних технологій на навчальну мотивацію (n=150)

Таким чином, результати анкетування (n=150) емпірично підтверджують доцільність системного впровадження імерсивних технологій як інструменту компенсації освітніх втрат у закладах фахової передвищої та вищої освіти.

Ризики та обмеження впровадження імерсивних технологій. Попри доведену ефективність, інтеграція імерсивних технологій в освітній процес пов'язана з низкою ризиків та обмежень, які потребують системного наукового аналізу та методичного коригування. Одним із ключових викликів є проблема когнітивного навантаження. Згідно з теорією мультимедійного навчання, надмірно складні візуальні інтерфейси та перенасиченість віртуального середовища другорядними деталями можуть створювати зайве ментальне навантаження, що перешкоджає ефективному засвоєнню фундаментальних знань [1]. У випадках, коли інтерфейс симулятора є інтуїтивно незрозумілим, робоча пам'ять студента витрачається на опанування інструментарію, а не на аналіз фізичних чи технічних закономірностей, що нівелює очікуваний навчальний ефект.

Іншим критичним ризиком є виникнення «ілюзії розуміння» або «ефекту віртуальної впевненості». Студент, який демонструє високі результати в ігровому середовищі симулятора, може виявитися непідготовленим до роботи з реальним обладнанням через відсутність тактильного досвіду, навичок техніки безпеки та розуміння похибок натурних вимірювань. Це підтверджує тезу про те, що імерсивні технології не повинні повністю заміщувати традиційну лабораторну базу. Найбільш раціональною є модель змішаного навчання, де віртуальні симуляції виконують роль пре-лабораторної підготовки, дозволяючи здобувачам відпрацювати алгоритми дій та теоретичні моделі перед виходом у реальну лабораторію [5].

Крім того, не можна ігнорувати технічні та інфраструктурні обмеження, які в умовах воєнного стану та енергетичної нестабільності стають особливо гострими. Хоча результати нашого опитування показали відносно низький відсоток критичних технічних збоїв, нерівномірність доступу до високошвидкісного інтернету та різний рівень апаратного забезпечення у студентів і курсантів залишаються бар'єром для інклюзивності освіти. Для мінімізації цих ризиків цифрові навчальні модулі мають передбачати варіативність: використання «легких» версій симуляцій, можливість завантаження матеріалів для офлайн-роботи та поєднання інтерактивного контенту з традиційними відеоінструкціями та методичними посібниками [5]. Такий диференційований підхід дозволяє зберегти стійкість освітньої траєкторії незалежно від зовнішніх технічних чинників.

Методичне забезпечення інтеграції імерсивних технологій в освітній процес

Системна компенсація освітніх втрат потребує переходу від епізодичного використання симуляцій до їх повноцінної імплементації у структуру навчальних дисциплін.

Спираючись на концептуальні засади організації дистанційного та змішаного навчання [6], нами запропоновано методичний алгоритм реалізації навчального модуля, що базується на використанні імерсивних середовищ:

1. Інструктивно-орієнтувальний етап. Передбачає надання здобувачам чіткого алгоритму взаємодії з цифровим інтерфейсом. Попередній відеоінструктаж або мультимедійний гайд мінімізує стороннє когнітивне навантаження, дозволяючи зосередити увагу безпосередньо на досліджені явища, а не на опануванню інструментарію.

2. Демонстраційно-аналітичний етап (синхронна взаємодія). Викладач здійснює візуалізацію складних фізичних чи технічних процесів у реальному часі, акцентуючи увагу на встановленні причинно-наслідкових зв'язків та верифікації теоретичних моделей.

3. Експериментально-дослідницький етап (асинхронна робота). Передбачає самостійну роботу студентів та курсантів у віртуальному середовищі. Багаторазова повторюваність дослідів в імерсивному просторі сприяє подоланню «ілюзії розуміння» та формуванню стійких практичних навичок у безпечному цифровому домені.

4. Комп'ютерно-моделюючий етап (фаховий блок для ІТ-спеціальностей). Здійснюється перехід від спостереження до аналізу: експорт експериментальних даних із симулятора з їх наступною статистичною обробкою мовою Python (використання бібліотек NumPy, Matplotlib). Це забезпечує конвергенцію фундаментальної підготовки та професійних навичок наукового програмування.

5. Етап рефлексивного контролю. Оцінювання результатів базується не лише на фіксації кількісних показників, а й на аналізі здатності студента інтерпретувати аномалії у віртуальному експерименті, що є індикатором глибини засвоєння матеріалу.

Ефективність запропонованої методики забезпечується створенням єдиного цифрового навчального середовища, де імерсивні ресурси інтегровані в систему управління навчанням (LMS). Такий підхід гарантує безперервність освітньої траєкторії, автономність здобувачів та стійкість навчального процесу до технічних та безпекових викликів.

Висновки. Дослідження підтверджує, що імерсивні цифрові технології є стратегічним інструментом компенсації освітніх втрат у закладах фахової передвищої та вищої освіти. Використання платформ типу Labster та PhET дозволяє забезпечити безперервність практичної підготовки та статистично значущо підвищити рівень залученості здобувачів.

Емпіричні дані, отримані під час опитування студентів та курсантів, доводять високу затребуваність таких інструментів та їхню здатність ефективно нівелювати відсутність доступу до фізичного лабораторного обладнання. Обґрунтовано, що інтеграція симуляцій із методами наукового програмування на Python не лише компенсує прогалини у знаннях, а й формує професійні компетентності майбутніх ІТ-фахівців. Запропонована п'ятиетапна методика впровадження симуляцій дозволяє мінімізувати когнітивні ризики та забезпечити сталість освітнього процесу в кризових умовах. Подальші дослідження мають бути спрямовані на вивчення потенціалу VR-технологій повного занурення для підготовки кадрів у високотехнологічних галузях.

Література:

1. Биков В.Ю. Цифрова трансформація суспільства і розвиток комп'ютерно-технологічної платформи освіти і науки України. Інформаційні технології і засоби навчання. 2019. Т. 71, № 3. С. 1-15.

2. PhET Interactive Simulations. Дослідження та публікації. University of Colorado Boulder.

3. Labster: віртуальні лабораторії для STEM.

4. Bailenson J. N. Experience on Demand: What Virtual Reality Is, How It Works, and What It Can Do. W. W. Norton & Company, 2018. 256 p.

5. Harris, C. R., Millman, K. J., van der Walt, S. J., et al. Array programming with NumPy. Nature. 2020. Vol. 585. P. 357–362.

6. Кухаренко В.М., Бондаренко В.В. Дистанційне навчання: умови застосування, досвід, проблеми: монографія. Харків: КП «Міська друкарня», 2020. 196 с.

7. Hodges C., Moore S., Lockee B., Trust T., Bond A. The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning. Educause Review. 2020.

8. Radianti J., Majchrzak T. A., Fromm J., Wohlgenannt I. A systematic review of immersive virtual reality applications for higher education: Design elements, lessons learned, and research agenda. Computers & Education. 2020. Vol. 147. 103778.

9. Makransky G., Petersen G. B. The cognitive affective model of immersive learning (CAMIL): A theoretical research-based model of learning in immersive virtual reality. Educational Psychology Review. 2021. Vol. 33. P. 937–958.

References

1. Bykov, V.Yu. (2019). Tsyfrova transformatsiia suspilstva i rozvytok kompiuterno-tekhnolohichnoi platformy osvity i nauky Ukrainy [Digital transformation of society and development of computer-technological platform of education and science of Ukraine]. Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia – Information Technologies and Learning Tools, 71(3), 1-15.

2. PhET Interactive Simulations. (n.d.). Research and publications. University of Colorado Boulder. Retrieved February 18, 2026, from https://phet.colorado.edu/en/research

3. Labster. (2025). Virtual labs for STEM. Retrieved February 18, 2026, from https://www.labster.com

4. Bailenson, J. N. (2018). Experience on Demand: What Virtual Reality Is, How It Works, and What It Can Do. W. W. Norton & Company.

5. Harris, C. R., Millman, K. J., van der Walt, S. J., et al. (2020). Array programming with NumPy. Nature, 585, 357–362. https://doi.org/10.1038/s41586-020-2649-2

6. Kukharenko, V.M., & Bondarenko, V.V. (2020). Dystantsiine navchannia: umovy zastosuvannia, dosvid, problemy [Distance learning: conditions of application, experience, problems]. Kharkiv: KP «Miska drukarnia».

7. Hodges, C., Moore, S., Lockee, B., Trust, T., & Bond, A. (2020, March 27). The difference between emergency remote teaching and online learning. Educause Review. Retrieved February 18, 2026, from https://er.educause.edu/articles/2020/3/the-difference-between-emergency-remote-teaching-and-online-learning

8. Radianti, J., Majchrzak, T. A., Fromm, J., & Wohlgenannt, I. (2020). A systematic review of immersive virtual reality applications for higher education: Design elements, lessons learned, and research agenda. Computers & Education, 147, 103778.

9. Makransky, G., & Petersen, G. B. (2021). The cognitive affective model of immersive learning (CAMIL): A theoretical research-based model of learning in immersive virtual reality. Educational Psychology Review, 33, 937–958.

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 377.091:631-051

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1860-1872

Туряниця Зоя Василівна кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри професійної освіти та технологій сільськогосподарського виробництва Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, м. Глухів, https//orcid.org/ 0000 0003-4526-757X

Корчов Олександр Григорович студент ІІ курсу спеціальності 015 Професійна освіта спеціалізації 015.37 Професійна освіта (Аграрне виробництво, переробка сільськогосподарської продукції та харчові технології) Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, м. Глухів, https//orcid.org/ 0009-0001-1290-343X

ФОРМУВАННЯ ЗДАТНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОГО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ В МАЙБУТНІХ КВАЛІФІКОВАНИХ РОБІТНИКІВ АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ

Анотація. У статті обґрунтовано теоретичні та методичні засади формування здатності до професійного самовдосконалення в майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі в умовах професійної (професійно-технічної) освіти. Актуальність дослідження зумовлена динамічним розвитком аграрного виробництва, упровадженням сучасних технологій і необхідністю безперервного оновлення професійних компетентностей фахівців. Уточнено сутність ключових понять «здатність», «самовдосконалення», «професійне самовдосконалення», «кваліфікований робітник аграрної галузі». Професійне самовдосконалення визначено як внутрішньо мотивований, безперервний і цілеспрямований процес розвитку особистості, спрямований на підвищення професійної компетентності, майстерності та самореалізації. Запропоновано структуру досліджуваної якості, що охоплює мотиваційний, когнітивний, діяльнісно-практичний і рефлексивний компоненти. Охарактеризовано педагогічні умови їх формування в процесі професійно-практичної підготовки, зокрема на уроках виробничого навчання майбутніх трактористів-машиністів сільськогосподарського виробництва.

Обґрунтовано доцільність використання мотиваційних прийомів під час вступного інструктажу, проблемних ситуацій і запитань для розвитку пізнавальної активності, кейс-методу для формування здатності приймати обґрунтовані виробничі рішення, а також рефлексивних завдань (самоаналізу й самооцінювання результатів діяльності) для усвідомлення індивідуальних освітніх потреб і планування професійного зростання. Доведено, що інтеграція теоретичної та практичної підготовки, моделювання реальних виробничих умов і систематична рефлексія забезпечують розвиток самостійності, відповідаль-

ності, критичного мислення та готовності до безперервного професійного розвитку.

Ключові слова: професійне самовдосконалення, кваліфіковані робітники, аграрна галузь, виробниче навчання, кейс-метод, проблемне навчання, рефлексивний компонент, професійна компетентність, заготівля та роздавання кормів, гідравлічне обладнання, безпека праці.

Turianytsia Zoia Vasylivna Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Vocational Education and Agricultural Production Technology of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, https//orcid.org/ 0000 0003-4526-757X

Korchov Oleksandr Hryhorovych the 2nd year student of specialty 015 Vocational Education, specialization 015.37 Vocational Education (Agricultural Production, Processing of Agricultural Products and Food Technologies) of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, https//orcid.org/ 0009-0001-1290-343X

FORMATION OF THE ABILITY FOR PROFESSIONAL SELF-IMPROVEMENT IN FUTURE QUALIFIED WORKERS IN THE AGRICULTURAL INDUSTRY

Abstract. The article substantiates the theoretical and methodological principles of forming the ability for professional self-improvement in future qualified workers in the agricultural sector in the conditions of professional (vocational and technical) education. The relevance of the study is due to the dynamic development of agricultural production, the introduction of modern technologies and the need for continuous updating of professional competencies of specialists. The essence of the key concepts of "ability", "self-improvement", "professional self-improvement", "qualified worker in the agricultural sector" is clarified. Professional self-improvement is defined as an internally motivated, continuous and purposeful process of personality development aimed at increasing professional competence, skill and self-realization. The structure of the studied quality is proposed, which includes motivational, cognitive, activity-practical and reflective components. The pedagogical conditions of their formation in the process of professional and practical training are characterized, particular in the lessons of industrial training of future tractor drivers-machine operators of agricultural production. The expediency of using motivational techniques during introductory briefing, problem situations and questions for the development of cognitive activity, the case method for the formation of the ability to make justified production decisions, as well as reflective tasks (self-analysis and self-assessment of the results of activity) for the awareness of individual educational needs and planning of professional growth is substantiated. It is proved that the integration of theoretical and practical training,

modeling of real production conditions and systematic reflection ensure the development of independence, responsibility, critical thinking and readiness for continuous professional development.

Keywords: professional self-improvement, skilled workers, agricultural industry, industrial training, case method, problem-based learning, reflection, professional competence, feed procurement and distribution, maintenance and repair of hydraulic equipment, occupational safety.

Постановка проблеми. Сучасна система підготовки кваліфікованих робітників аграрної галузі функціонує в умовах стрімкого технологічного розвитку сільськогосподарського виробництва, упровадження цифрових рішень, автоматизованих систем керування технікою та постійного оновлення виробничих процесів. За таких умов професійна діяльність фахівця вже не може обмежуватися засвоєнням усталеного комплексу знань і вмінь, а потребує готовності до безперервного навчання, гнучкості мислення та здатності швидко адаптуватися до змін. Відтак особливого значення набуває формування в майбутніх кваліфікованих робітників здатності до професійного самовдосконалення як необхідної умови їхньої конкурентоспроможності та ефективної виробничої діяльності.

Водночас практика професійної (професійно-технічної) освіти засвідчує, що освітній процес часто орієнтується переважно на формування операційно-технічних умінь, тоді як розвиток внутрішньої мотивації до саморозвитку, рефлексії, самоконтролю та відповідальності за результати праці залишається недостатньо реалізованим. Унаслідок цього випускники, володіючи окремими професійними навичками, не завжди демонструють готовність до самостійного оновлення знань, прийняття рішень у нестандартних виробничих ситуаціях і постійного підвищення фахової майстерності.

Особливої актуальності ця проблема набуває в процесі професійно-практичної підготовки, зокрема на уроках виробничого навчання, де здобувачі освіти безпосередньо стикаються з реальними або змодельованими виробничими умовами. Саме тут створюються передумови для поєднання теоретичних знань із практичним досвідом, формування професійного мислення, самостійності та усвідомлення значущості безперервного професійного розвитку. Отже, виникає потреба в обґрунтуванні ефективних педагогічних підходів, форм і методів навчання, спрямованих на цілеспрямоване формування здатності майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі до професійного самовдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування здатності особистості до самовдосконалення та професійного розвитку посідає важливе місце в сучасних психолого-педагогічних дослідженнях. Теоретичні засади тлумачення понять «здатність» і «самовдосконалення» розкрито в наукових працях, у яких здатність визначається як інтегративна характеристика психічного й фізичного стану особистості, що забезпечує успішність діяльності

[1], а самовдосконалення – як свідомий, цілеспрямований і безперервний процес розвитку та самореалізації.

Феномен професійного самовдосконалення як складного, багатовимірного особистісно-професійного утворення досліджували О. Діденко, Н. Лосєва, В. Свистун, Г. Селевко та інші науковці, які акцентують увагу на його внутрішній мотиваційній зумовленості, систематичності та діяльнісному характері. Зокрема, у дисертаційному дослідженні З. Туряниці обґрунтовано педагогічні умови формування готовності майбутніх майстрів виробничого навчання аграрного профілю до професійного самовдосконалення, визначено структурні компоненти цього процесу та шляхи його реалізації в системі професійної освіти [2]. Значний внесок у розроблення мотиваційного аспекту професійного розвитку здійснила Т. Приходько, яка розглядає мотивацію як базовий чинник готовності до професійної діяльності та саморозвитку [6]. Теоретичне підґрунтя аналізу мотиваційної сфери особистості становлять також положення ієрархічної теорії потреб А. Маслоу [7].

Нормативно-правові засади підготовки кваліфікованих робітників у системі професійної (професійно-технічної) освіти визначено в Законі України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» [3], де підкреслено необхідність поєднання теоретичної та практичної складових підготовки, що створює передумови для формування професійної компетентності майбутніх фахівців. Актуальність удосконалення професійної підготовки кадрів для аграрного сектору зумовлена також сучасними викликами розвитку галузі, що відображено в дослідженнях С. Козловського, Б. Гнідової, В. Скомаровського, Д. Мохара [4].

Поряд із цим у педагогічному дискурсі активно розробляються практико-орієнтовані підходи до організації освітнього процесу. Зокрема, кейс-метод та інші інноваційні технології навчання розглядаються як ефективні засоби моделювання реальних виробничих ситуацій, розвитку самостійності та відповідальності здобувачів освіти [9]. Водночас проблемне навчання, за висновками Н. Волкової, сприяє формуванню критичного мислення, дослідницьких умінь і пізнавальної активності майбутніх фахівців [8].

Отже, у наукових джерелах накопичено значний теоретичний і методичний доробок щодо професійного самовдосконалення, мотивації навчальної діяльності та впровадження інноваційних педагогічних технологій у професійній освіті. Водночас питання цілеспрямованого формування здатності до професійного самовдосконалення саме в майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі, зокрема в процесі виробничого навчання, потребує подальшого системного осмислення й конкретизації педагогічних засобів його реалізації.

Мета наукової розвідки – комплексне теоретико-методичне обґрунтування процесу формування здатності до професійного самовдосконалення в майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі в умовах професійної (професійно-технічної) освіти; уточнення сутності та структури цього особистісно-професійного утворення з виокремленням мотиваційного, когнітивного,

діяльнісно-практичного та рефлексивного компонентів; визначення педагогічних умов, форм і методів, що забезпечують його ефективний розвиток у процесі професійно-практичної підготовки; аналіз можливостей використання мотиваційних прийомів, проблемного навчання, кейс-методу та рефлексивних завдань на уроках виробничого навчання (зокрема під час підготовки трактористів-машиністів сільськогосподарського виробництва) для активізації пізнавальної діяльності, формування професійної відповідальності, здатності до самоконтролю й планування індивідуальної траєкторії професійного зростання.

Виклад основного матеріалу. Для **успішної діяльності в аграрній галузі** фахівці повинні володіти знаннями з професійного самовдосконалення, оскільки стрімкий розвиток технологій виробництва та переробки сільськогосподарської продукції вимагає постійного оновлення професійних компетентностей. У зв'язку із цим перед викладачами та майстрами виробничого навчання закладів професійної (професійно-технічної) освіти постає завдання сформувати в майбутніх аграріїв здатність до самостійного здобуття нових знань, а також усвідомлення важливості безперервного професійного розвитку.

Визначимо основні дефініції нашого дослідження. **Здатність** трактується як психічний і фізичний стан індивіда, за якого він спроможний успішно виконувати певний вид продуктивної діяльності [1].

У наукових дослідженнях О. Діденка, Н. Лосєвої, В. Свистуна, Г. Селевка та інших феномен самовдосконалення розглядається як складний, багатоаспектний і свідомо керований процес особистісного розвитку. Так, О. Діденко акцентує увагу на систематичній і послідовній роботі особистості над удосконаленням власних позитивних якостей та подоланням негативних рис. Н. Лосєва підкреслює роль самовдосконалення як механізму свідомого управління розвитком особистості, її здібностей і якостей, що є необхідною умовою самореалізації та усвідомлення сенсу життя. Г. Селевко, своєю чергою, розглядає самовдосконалення як усвідомлений, цілеспрямований процес розвитку, що здійснюється відповідно до суб'єктних цілей та інтересів особистості [2, с. 25–26]. Отже, узагальнюючи позиції зазначених науковців, самовдосконалення можна визначити як внутрішньо мотивований, безперервний і керований самою особистістю процес розвитку, спрямований на повнішу реалізацію її потенціалу та досягнення вищого рівня особистісного й духовного зростання.

Аналіз наукових підходів О. Прокопової, Л. Сущенко, Т. Тихонової, З. Туряниці та інших дослідників засвідчує, що професійне самовдосконалення розглядається як безперервний, усвідомлений і цілеспрямований процес розвитку особистості в професійній сфері. Т. Тихонова акцентує увагу на прагненні людини до самоактуалізації та самореалізації впродовж усього життя і професійної діяльності. О. Прокопова підкреслює діяльнісний характер професійного самовдосконалення, пов'язуючи його зі свідомою професійною діяльністю в системі безперервної освіти, спрямованої на підвищення фахового

рівня, професійну самореалізацію та розвиток професійно значущих якостей. З. Туряниця розглядає професійне самовдосконалення як усвідомлену взаємодію суб'єкта професійної діяльності із соціальним середовищем, у процесі якої формується фахова майстерність і забезпечується успішність професійної діяльності [2, с. 27–28]. Отже, узагальнюючи позиції зазначених авторів, професійне самовдосконалення можна визначити як динамічний процес безперервного професійного розвитку, що ґрунтується на внутрішній мотивації, усвідомленій діяльності та спрямований на підвищення професійної компетентності, майстерності й самореалізації особистості відповідно до вимог суспільства та професійного середовища.

У межах дослідження формування здатності до професійного самовдосконалення в майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі доцільно зупинитися на уточненні ключових дефініцій, зокрема понять **«кваліфікований робітник»** та **«аграрна галузь»**. Відповідно до статті 15 Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту», освітньо-кваліфікаційний рівень «*кваліфікований робітник* з набутої професії відповідного розряду (категорії)» присвоюється випускнику закладу професійної (професійно-технічної) освіти, який успішно пройшов кваліфікаційну атестацію [3].

Аграрна галузь є системоутворювальним елементом національної економіки, оскільки забезпечує продовольчу безпеку держави, стійкість суспільного розвитку та формує підґрунтя для соціально-економічного зростання.

Забезпечення продовольчої безпеки належить до пріоритетних завдань цього сектору економіки. Водночас агробізнес спроможний не лише задовольняти потреби населення в продуктах харчування, а й створювати стійку основу для впровадження сучасних технологічних та інноваційних рішень у сфері сільського господарства. Від рівня розвитку аграрної галузі значною мірою залежить економічне благополуччя та загальний поступ країни як у національному, так і в міжнародному вимірах [4, с. 84–85].

Професійна (професійно-технічна) освіта передбачає реалізацію комплексної підготовки здобувачів освіти, що охоплює природничо-математичну, гуманітарну, фізичну, загальнотехнічну, професійно-теоретичну та професійно-практичну складові [3]. Такий підхід забезпечує цілісність формування загальних і професійних компетентностей майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі, зокрема їхньої здатності до професійного самовдосконалення.

Природничо-математична, гуманітарна, загальнотехнічна та професійно-теоретична підготовка здійснюється в спеціалізованих навчальних кабінетах, аудиторіях і лабораторіях. Освітній процес реалізується через різні організаційні форми, зокрема: уроки різних типів, лекції, теоретичні та практичні семінари, лабораторно-практичні заняття, індивідуальні заняття, виконання здобувачами освіти індивідуальних завдань (рефератів, розрахункових робіт, курсових і дипломних проєктів, випускних та проміжних етапних кваліфікаційних робіт), а також навчальні екскурсії та інші види освітньої діяльності [3]. Саме в межах цих

форм навчальної діяльності закладаються основи професійного мислення, рефлексії та усвідомленої потреби в безперервному професійному розвитку.

Професійно-практична підготовка здійснюється в навчальних майстернях, на полігонах, тренажерах, автодромах, трактородромах, у навчально-виробничих підрозділах, навчальних господарствах, а також безпосередньо на робочих місцях у виробничій сфері чи сфері послуг. Вона реалізується через уроки виробничого навчання в закладі освіти або на виробництві, виробничу практику, інші види практичного навчання, переддипломну (передвипускну) практику та інші форми професійної практичної підготовки [3]. У процесі виконання практичних завдань, розв'язання виробничих ситуацій і взаємодії з реальним професійним середовищем формується здатність майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі до професійного самовдосконалення, що виявляється в готовності самостійно оновлювати знання, удосконалювати вміння та підвищувати рівень фахової майстерності.

Отже, формування в майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі здатності до професійного самовдосконалення може цілеспрямовано здійснюватися під час різних форм навчальної діяльності, що інтегрують теоретичну підготовку та практичний досвід і забезпечують умови для розвитку внутрішньої мотивації до безперервного професійного зростання.

Ми будемо розглядати формування означеної якості в процесі професійно-практичної підготовки, зокрема на уроках виробничого навчання з підготовки кваліфікованих робітників за професією 8331 Тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва [5].

Здатність майбутнього кваліфікованого робітника аграрної галузі до професійного самовдосконалення в процесі професійної діяльності є складним, системним особистісно-професійним утворенням, що характеризує рівень сформованості професійних знань, умінь і навичок та забезпечує ефективність діяльності. У структурі цієї здатності доцільно виокремити такі критерії: мотиваційний, когнітивний, діяльнісно-практичний і рефлексивний, кожен із яких виконує специфічну функцію в процесі професійного становлення особистості.

Особливе значення у структурі здатності до професійного самовдосконалення має *мотиваційний критерій*. На думку Т. Приходько, мотиваційний компонент готовності особистості до професійної діяльності є базовим і визначальним, оскільки забезпечує професійну спрямованість особистості та охоплює систему мотивів, особистісних смислів і цілей, що детермінують професійну діяльність [6].

Свідома й цілеспрямована діяльність передбачає наявність мотивів, що спонукають особистість до активності, зміни виду діяльності або відмови від неї. Дослідники зазначають, що мотиви людської діяльності диференціюються залежно від потреб, яким вони відповідають, а також від ступеня їх дієвості [7]. Складні види діяльності, як правило, зумовлені сукупністю кількох мотивів, що надає їй багатовекторного характеру. Водночас мотиви можуть відрізнятися за

спонукальною силою: одні з них відіграють провідну роль і визначають характер та результативність діяльності, інші мають другорядне значення. Окрім позитивних, на діяльність особистості впливають і негативні мотиви. Також розрізняють реально діючі мотиви та усвідомлені, що не завжди мають суттєвий вплив на поведінку людини [2, с. 34].

Отже, мотивація є визначальним чинником формування здатності до професійного самовдосконалення в майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі. Саме система внутрішніх мотивів, професійних цілей і особистісних смислів зумовлює активність особистості, її прагнення до оновлення знань, удосконалення вмінь і підвищення фахової майстерності. Сформований мотиваційний компонент забезпечує стійку професійну спрямованість, готовність до безперервного розвитку та успішну адаптацію до сучасних вимог аграрного виробництва.

У структурі уроку виробничого навчання важливе місце посідає етап вступного інструктажу, під час якого майстер виробничого навчання поряд із повідомленням теми та мети заняття визначає його мотиваційний компонент.

Мотивація спрямована на усвідомлення здобувачами освіти практичної значущості навчального матеріалу, розуміння можливостей застосування набутих знань і вмінь у майбутній професійній діяльності, а також на формування потреби в професійному самовдосконаленні.

Так, у процесі вивчення теми «Виконання заготівлі та роздавання кормів» (модуль ТрА1-1 «Виконання сільськогосподарських та інших механізованих робіт на колісних і гусеничних тракторах з потужністю двигуна до 73,5 кВт (до 100 к. с.), машинах, що агрегатуються з ними відповідно до вимог агротехніки й агротехнології») доцільно акцентувати, що *якісна заготівля та раціональне роздавання кормів забезпечують здоров'я тварин і продуктивність господарства.*

Оволодіння технологіями виконання цих операцій, дотримання вимог безпеки та ефективне використання техніки сприяють розвитку професійного мислення, відповідальності й самостійності майбутнього тракториста-машиніста, формують його здатність до постійного підвищення кваліфікації.

Під час опрацювання теми «Виконання технічного обслуговування та ремонту гідравлічного та електричного обладнання» (модуль ТрА1-2 «Технічне обслуговування та ремонт тракторів, сільськогосподарських та інших машин відповідно до кваліфікації А1») мотивація може бути спрямована на усвідомлення того, що *надійність роботи тракторів і машин визначається технічним станом їхніх систем. Здатність своєчасно виконувати обслуговування, діагностувати та усувати несправності підвищує безпеку праці, ефективність виробничих процесів і професійну компетентність здобувачів освіти, стимулюючи їх до вдосконалення практичних умінь*.

Отже, цілеспрямовано сформульована мотивація на етапі вступного інструктажу забезпечує усвідомлення практичної цінності навчання, підвищує

навчальну активність здобувачів освіти та сприяє їхньому професійному самовдосконаленню.

Когнітивний критерій формування в майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі здатності до професійного самовдосконалення, на нашу думку, характеризує рівень професійних знань, необхідних для розв'язання виробничих завдань аграрної галузі. Його показниками можуть бути повнота й системність теоретичних знань, здатність аналізувати професійні ситуації, розуміння технологічних процесів та умов аграрного виробництва.

Розглянемо можливості *використання на уроках виробничого навчання проблемних ситуацій як засобу формування в майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі здатності до професійного самовдосконалення*. Створення таких ситуацій забезпечує активізацію пізнавальної діяльності здобувачів освіти, стимулює їх до самостійного пошуку рішень, аналізу виробничих завдань і прийняття обґрунтованих технологічних рішень.

У процесі проблемного викладання навчального матеріалу перед здобувачами освіти висуваються ключові професійно орієнтовані питання, на які вони не можуть дати відповідь одразу, оскільки не володіють повною інформацією або достатнім практичним досвідом для розв'язання конкретних технологічних ситуацій. Це зумовлює необхідність залучення раніше набутих знань, аналізу проблемного завдання, висування гіпотез і перевірки їх на практиці.

За результатами досліджень Н. Волкової, особливістю проблемного викладу є те, що педагог не обмежується повідомленням готових наукових висновків, а частково відтворює логіку їх відкриття. Після постановки проблеми він розкриває внутрішні суперечності, що виникають у процесі її розв'язання, міркує вголос, висуває припущення, організовує їх обговорення, спростовує можливі заперечення та доводить правильність рішень за допомогою аргументації або експерименту [8, с. 150]. Такий підхід сприяє розвитку критичного мислення, самостійності та дослідницьких умінь здобувачів освіти.

Так, під час підготовки до уроку виробничого навчання з теми «Виконання заготівлі та роздавання кормів» доцільно використовувати систему проблемних запитань, що мають творчий характер, містять елементи новизни та відображають сучасні тенденції розвитку науки й техніки аграрної галузі. Такі запитання спрямовані на актуалізацію опорних знань здобувачів освіти, формування причиново-наслідкового мислення та встановлення зв'язку між теоретичними положеннями і практичною діяльністю.

Зазначені питання розглядаються на етапі вступного інструктажу у формі мінідоповідей або колективного обговорення. Зокрема, пропонуються такі проблемні завдання*: з'ясувати вплив якості заготівлі кормів на продуктивність і здоров'я тварин; визначити наслідки порушення технології заготівлі та зберігання; охарактеризувати види кормів і технічні засоби для їх заготівлі й роздавання; обґрунтувати вимоги безпеки під час роботи з кормозаготівельною*

технікою; встановити чинники вибору способу заготівлі в різних виробничих умовах; проаналізувати значення професійного самовдосконалення під час виконання відповідних робіт.

Аналогічний підхід застосовується під час вивчення теми «Виконання технічного обслуговування та ремонту гідравлічного та електричного обладнання». Для обговорення пропонуються питання, *спрямовані на розуміння функцій гідравлічної системи трактора та навісних машин, визначення ознак її несправностей, аналіз можливих наслідків зниження тиску або витоку робочої рідини, обґрунтування необхідності регулярного технічного обслуговування основних елементів гідросистеми, дотримання вимог безпеки під час ремонту, а також встановлення взаємозв'язку між сформованістю діагностичних умінь і рівнем професійної компетентності тракториста-машиніста.*

Під час підготовки відповідей здобувачі освіти використовують інформаційні ресурси мережі «Інтернет», фахові видання, навчальну літературу, готують повідомлення та мультимедійні презентації, що сприяє розвитку їхньої самостійності та дослідницьких умінь.

Застосування проблемних запитань на етапі вступного інструктажу активізує пізнавальну діяльність здобувачів освіти, поглиблює розуміння змісту виробничих процесів і забезпечує формування професійної компетентності та готовності до самовдосконалення.

Діяльнісно-практичний критерій формування в майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі здатності до професійного самовдосконалення відображає готовність здобувачів освіти застосовувати набуті знання, уміння та навички в реальних виробничих умовах. Його показниками, на нашу думку, є здатність приймати обґрунтовані рішення, ефективно діяти в стандартних і нестандартних ситуаціях, взаємодіяти в колективі, а також нести відповідальність за результати власної професійної діяльності. Реалізації цього критерію сприяє використання практико-орієнтованих методів навчання, зокрема кейс-методу, на етапі поточного інструктажу (самостійної роботи учнів) уроку виробничого навчання.

У наукових джерелах кейс-метод розглядається як інтегративна педагогічна технологія, що поєднує елементи моделювання виробничих процесів, системного аналізу, проблемного навчання, уявного експерименту, опису, класифікації, ігрових методів і мозкового штурму [9, с. 57]. Його застосування забезпечує наближення освітнього процесу до реальних умов професійної діяльності та стимулює самостійність здобувачів освіти в прийнятті рішень.

Як приклад розглянемо організацію кейс-завдання з теми «Виконання заготівлі та роздавання кормів». *Здобувачам освіти пропонується змодельована виробнича ситуація: необхідно в обмежені терміни здійснити заготівлю сінажу й сіна та організувати їх своєчасне роздавання на молочно-товарній фермі. Господарство забезпечене колісним трактором потужністю до 100 к. с., косаркою, валкоутворювачем, прес-підбирачем, причепом-кормороздавачем і*

силосною траншеєю. Ускладнювальними чинниками є погіршення погодних умов, потреба в щоденному технічному огляді техніки та необхідність мінімізації втрат кормів із дотриманням вимог безпеки праці.

У межах виконання кейсу здобувачі освіти мають проаналізувати виробничу ситуацію, визначити оптимальний спосіб заготівлі кормів, спроєктувати технологічну послідовність робіт, обґрунтувати вибір техніки й агрегатів, визначити підготовчі операції перед виїздом у поле, оцінити можливі ризики та запропонувати шляхи запобігання їм, а також сформулювати вимоги безпечної організації праці.

Очікується, що виконання завдання сприятиме демонстрації розуміння технології кормозаготівлі, формуванню вмінь планувати виробничі процеси, приймати технічно обґрунтовані рішення, діяти відповідально та дотримуватися правил безпеки. Таким чином, кейс-метод створює умови для розвитку практичної компетентності та усвідомлення необхідності постійного професійного самовдосконалення.

Використання кейс-завдань у виробничому навчанні є ефективним засобом реалізації діяльнісно-практичного критерію, оскільки забезпечує перенесення знань у практичну площину та формує готовність майбутніх фахівців до самостійної й відповідальної професійної діяльності.

У межах реалізації рефлексивного критерію доцільним є застосування практико-орієнтованих завдань із подальшим самоаналізом виконаних дій.

Зокрема, *після проведення діагностики та технічного обслуговування гідравлічної системи здобувачі освіти заповнюють рефлексійні карти, у яких оцінюють правильність виконаних операцій, визначають труднощі, аналізують причини помилок і планують шляхи професійного вдосконалення*. Такий підхід забезпечує розвиток здатності до самоконтролю, критичного осмислення власного досвіду та формування готовності до безперервного професійного зростання. Поєднання практичної діяльності з рефлексією є ефективним інструментом формування здатності майбутніх робітників до професійного самовдосконалення.

Висновки. Отже, формування здатності до професійного самовдосконалення в майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі є важливою умовою їхньої успішної професійної діяльності в контексті сучасних технологічних змін і зростання вимог до якості праці. *Професійне самовдосконалення розглядається як безперервний, свідомо керований процес особистісно-професійного розвитку, що ґрунтується на внутрішній мотивації, систематичному оновленні знань, удосконаленні вмінь і готовності до відповідального прийняття виробничих рішень.*

У ході дослідження уточнено сутність і структуру означеної здатності, що охоплює мотиваційний, когнітивний, діяльнісно-практичний та рефлексивний компоненти, що забезпечують цілісність професійного становлення майбутнього фахівця. Обґрунтовано, що ефективність її формування значною мірою залежить

від організації професійно-практичної підготовки, зокрема уроків виробничого навчання, де створюються умови для інтеграції теоретичних знань із реальними виробничими завданнями.

Доведено доцільність використання комплексу педагогічних засобів, серед яких мотиваційні прийоми на етапі вступного інструктажу, проблемні ситуації та запитання, кейс-метод, а також рефлексійні завдання із самоаналізом результатів діяльності. Застосування зазначених підходів сприяє розвитку професійного мислення, самостійності, відповідальності, здатності до прийняття обґрунтованих рішень і усвідомленню необхідності безперервного професійного зростання.

Таким чином, цілеспрямована організація освітнього процесу на засадах практико-орієнтованого навчання забезпечує формування в майбутніх кваліфікованих робітників аграрної галузі готовності до постійного оновлення власних компетентностей і професійного самовдосконалення, що є запорукою їхньої конкурентоспроможності та ефективної діяльності у сфері сучасного аграрного виробництва.

Література

1. Перелік термінів. Термін «Здатність» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/10225:44141 (дата звернення: 10.02.2026).

2. Туряниця З. В. Формування у майбутніх майстрів виробничого навчання професійно-технічних навчальних закладів аграрного профілю готовності до професійного самовдосконалення : дис. … канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2017. 196 с.

3. Про професійну (професійно-технічну) освіту: Закон України від 16 січня 2020 р. № 474-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 10.02.2026).

4. Козловський С. В., Гнідова Б. О., Скомаровський В. В., Мохар Д. О. Проблеми розвитку аграрної галузі в умовах війни в Україні. *Агросвіт*. 2024. № 11. С. 83–93. URL: https://r2.donnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/67186ec2-374c-4c42-ba6e-ea82e98e8986/content (дата звернення: 10.02.2026).

5. Державний професійний стандарт 8331.A.01.50–2016: Тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва / наказ Міністерства освіти і науки України від «30» вересня 2016 р. № 1183. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/profesiyno-tekhnichna-osvita/reforma-profesiynoi-osviti/zmist-profesiynoi-osviti-osvitni-standarti-programi-informatsiya-dlya-uchniv-ta-pedagogiv/osvitni-standarti-navchalni-plani-ta-programi/arkhiv-zatverdzhenikh-standartiv-profesiynoi-osviti-2006-2022/zatverdzheni-standarti-profesiyno-tekhnichnoi-osviti-2006-2016 (дата звернення: 11.02.2026).

6. Приходько Т. П. Мотивація професійного самовдосконалення викладача економічного напряму як складова його готовності до педагогічної діяльності у вищій школі. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1011 (дата звернення: 11.02.2026).

7. Maslow A. Motivation and Personality. N.Y.: Harper, 1954. 411 p.

8. Волкова Н. П. Педагогіка : посібник. Київ : Вид. центр Академія, 2001. 576 с.

9. Інноваційні технології навчання в діяльності інженера-педагога : навчальний посібник для інженера-педагога: у 2 ч. / О. Е. Коваленко, Л.В. Штефан, С. А. Лисенко та ін.; за ред. О. Е. Коваленко, Л. В. Штефан. Харків : Вид-во ТОВ «Цифрова друкарня № 1», 2013. Ч. 1: Теоретичні основи. 195 с.

References

1. Perelik terminiv. Termin «Zdatnist» / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/10225:44141 (data zvernennia: 10.02.2026).

2. Turianytsia Z. V. Formuvannia u maibutnikh maistriv vyrobnychoho navchannia profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladiv ahrarnoho profiliu hotovnosti do profesiinoho samovdoskonalennia: dys… kand. ped. nauk: 13.00.04. Kyiv, 2017. 196 s.

3. Pro profesiinu (profesiino-tekhnichnu) osvitu: Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2020 r. № 474-IKh / Verkhovna Rada Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-%D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia: 10.02.2026).

4. Kozlovskyi S. V., Hnidova B. O., Skomarovskyi V. V., Mokhar D. O. Problemy rozvytku ahrarnoi haluzi v umovakh viiny v Ukraini. Ahrosvit, № 11, 2024. S. 83-93. URL: https://r2.donnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/67186ec2-374c-4c42-ba6e-ea82e98e8986/content (data zvernennia: 10.02.2026).

5. Derzhavnyi profesiinyi standart 8331.A.01.50–2016: Traktoryst-mashynist silskohospodarskoho vyrobnytstva / nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid «30» veresnia 2016 r. № 1183. URL: https://mon.gov.ua/osvita-2/profesiyno-tekhnichna-osvita/reforma-profesiynoi-osviti/zmist-profesiynoi-osviti-osvitni-standarti-programi-informatsiya-dlya-uchniv-ta-pedagogiv/osvitni-standarti-navchalni-plani-ta-programi/arkhiv-zatverdzhenikh-standartiv-profesiynoi-osviti-2006-2022/zatverdzheni-standarti-profesiyno-tekhnichnoi-osviti-2006-2016 (data: 11.02.2026).

6. Prykhodko T. P. Motyvatsiia profesiinoho samovdoskonalennia vykladacha ekonomichnoho napriamu yak skladova yoho hotovnosti do pedahohichnoi diialnosti u vyshchii shkoli. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1011 (data zvernennia: 11.02.2026).

7. Maslow A. Motivation and Personality. N.Y.: Harper, 1954. 411 p.

8. Volkova N. P. Pedahohika: posibnyk. Kyiv: Vyd. tsentr Akademiia, 2001. 576 s.

9. Innovatsiini tekhnolohii navchannia v diialnosti inzhenera-pedahoha: navchalnyi posibnyk dlia inzhenera-pedahoha: u 2 ch. / O. E. Kovalenko, L.V. Shtefan, S. A. Lysenko ta in.; za red. O. E. Kovalenko, L.V. Shtefan. Kharkiv: Vyd-vo TOV «Tsyfrova drukarnia № 1», 2013. Ch. 1: Teoretychni osnovy. 195 s.

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 37.012:303.823

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1873-1882

Федина-Дармохвал Володимира Степанівна доктор філософії, доцент кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-8663-0390

Соляр Тетяна Ярославівна старший науковий співробітник, доцент кафедри програмування Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, https://orcid.org/0000-0003-3826-8881

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПРОЄКТАМИ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЇХ ЕФЕКТИВНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

Анотація. У статті розкрито методологічні аспекти управління проєктами як інструменту їх ефективної реалізації в сучасному організаційному середовищі. Проаналізовано підходи до формування та впровадження методології управління проєктами, розробленої Європейською Комісією, яка ґрунтується на міжнародно визнаних стандартах і кращих практиках. Обґрунтовано значення системного управління життєвим циклом проєкту – від ініціювання до завершення – із чітким визначенням цілей, результатів і очікуваних переваг для організації.

У роботі визначено ключові фази життєвого циклу проєкту: ініціювання, планування, виконання, моніторинг і контроль, а також завершення. Особливу увагу приділено ролі документації як засобу забезпечення прозорості, узгодженості очікувань зацікавлених сторін та підвищення якості управлінських рішень. Розглянуто значення бізнес-кейсу, статуту проєкту, плану робіт, матриці зацікавлених сторін та інших управлінських артефактів.

Висвітлено особливості портфельного управління, яке дозволяє здійснювати стратегічний відбір, пріоритезацію та ресурсне забезпечення проєктів відповідно до цілей організації. Окреслено відмінності між функціональною, проєктною та матричною організаційними структурами управління.

Проаналізовано компетентності керівника проєкту, зокрема технічні, поведінкові та етичні складові, що забезпечують досягнення цілей у складних умовах невизначеності.

Окрему увагу приділено гнучким підходам (Agile), які сприяють адаптивному плануванню, швидкому реагуванню на зміни та постійному вдосконаленню процесів. Наголошено на важливості ефективної взаємодії із зацікавленими сторонами та чіткому розподілі ролей між керівним, управлінським і виконавчим рівнями. Доведено, що інвестування часу в початкові фази проєкту суттєво

знижує ризики та підвищує ймовірність досягнення стратегічних результатів. Підкреслено, що інтеграція традиційних і гнучких підходів забезпечує баланс між структурованістю процесів і здатністю організації до адаптації в умовах динамічних змін.

Комплексне застосування методології управління проєктами забезпечує підвищення результативності, прозорості та стратегічної узгодженості проєктної діяльності, а також сприяє досягненню вимірюваних організаційних переваг.

Ключові слова: управління проєктами, методологія управління, життєвий цикл проєкту, портфель проєктів, зацікавлені сторони, документація проєкту, компетентності керівника проєкту.

Fedyna-Darmokhval Volodymyra Stepanivna doctor of Philosophy, Associate Professor of the Department of General Pedagogy and Higher School Pedagogy of the Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, https://orcid.org/0000-0002-8663-0390

Solyar Tetyana Yaroslavivna senior researcher, Associate Professor of the Department of Programming of the Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, https://orcid.org/0000-0003-3826-8881

METHODOLOGICAL ASPECTS OF PROJECT MANAGEMENT AS A TOOL FOR THEIR EFFECTIVE IMPLEMENTATION

Abstract. The article reveals the methodological aspects of project management as a tool for their effective implementation in a modern organizational environment. The approaches to the formation and implementation of the project management methodology developed by the European Commission, which is based on internationally recognized standards and best practices, are analyzed. The importance of systematic project life cycle management is substantiated - from initiation to completion - with a clear definition of goals, results and expected benefits for the organization. The paper identifies the key phases of the project life cycle: initiation, planning, implementation, monitoring and control, as well as completion. Particular attention is paid to the role of documentation as a means of ensuring transparency, consistency of expectations of stakeholders and improving the quality of management decisions. The importance of the business case, project charter, work plan, stakeholder matrix and other management artifacts is considered.

The features of portfolio management are highlighted, which allows for strategic selection, prioritization and resource provision of projects in accordance with the goals of the organization. The differences between functional, project and matrix organizational management structures are outlined. The project manager's competencies are analyzed, in particular the technical, behavioral and ethical components that ensure the achievement of goals in difficult conditions of uncertainty.

Special attention is paid to flexible approaches (Agile), which contribute to adaptive planning, rapid response to changes and continuous improvement of processes. The importance of effective interaction with stakeholders and a clear division of roles between the management, administrative and executive levels is emphasized. It is proven that investing time in the initial phases of the project significantly reduces risks and increases the likelihood of achieving strategic results. It is emphasized that the integration of traditional and flexible approaches provides a balance between the structure of processes and the organization's ability to adapt in conditions of dynamic change.

The comprehensive application of project management methodology ensures increased efficiency, transparency and strategic coherence of project activities, and also contributes to the achievement of measurable organizational benefits.

Keywords: project management, management methodology, project life cycle, project portfolio, stakeholders, project documentation, project manager competencies.

Постановка проблеми. У сучасних умовах динамічного розвитку економіки, цифрової трансформації та зростання конкуренції організації дедалі частіше реалізують свої стратегічні цілі через проєктну діяльність. Водночас значна частина проєктів не досягає запланованих результатів через нечітке визначення цілей, недостатнє обґрунтування доцільності, слабке планування, неефективний моніторинг і контроль, а також відсутність належної координації між зацікавленими сторонами. Особливої актуальності набуває проблема інтеграції міжнародно визнаних стандартів і методологій управління проєктами в діяльність організацій різного типу. Відсутність єдиної методологічної бази, спільної термінології та чітко визначених ролей ускладнює ефективну взаємодію учасників проєкту та знижує прозорість управлінських процесів. Таким чином, постає необхідність комплексного дослідження методологічних аспектів управління проєктами як інструменту підвищення їх результативності, забезпечення стратегічної узгодженості, ефективного використання ресурсів та досягнення вимірюваних організаційних переваг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ковальчук І. В. вивчала ефективність взаємодії зацікавлених сторін у проєктній діяльності. Питання організаційної структури проєктних команд, розподіл їхніх обов’язків вивчала Бойко Л. П. Мельник О. М. досліджував оптимізацію ресурсів та підвищення результативності проєктів, пропонуючи підходи до стратегічного планування проєктів.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та систематизувати методологічні аспекти управління проєктами й визначити основні елементи, що забезпечують результативне планування, виконання, моніторинг і контроль проєктної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Методологію управління проєктами розробила Європейська Комісія з метою надання керівникам проєктів можливості

приймати рішення та надавати переваги своїм організаціям шляхом ефективного керування всім життєвим циклом свого проєкту. Ця методологія включає елементи широкого спектру глобально визнаних найкращих практик управління проєктами, закріплених у стандартах та методологіях. На її розробку також вплинув операційний досвід у різних проєктах як в установах Європейського Союзу, так і в зовнішніх органах. Завдяки покращенню комунікації та поширенню інформації; уточненню очікувань на якомога ранній стадії життєвого циклу проєкту; визначенню життєвого циклу проєкту (від початку до завершення); надання рекомендацій щодо його планування; впровадження заходів моніторингу та контролю; пропонуванню управлінських заходів та результатів (планів, зустрічей, рішень); забезпеченню зв'язку з гнучкими практиками – підвищується ефективність управління проєктами.

Втілення методології управління проєктами ставить собі за мету підвищити компетентність у сфері їхнього управління в Європі, що призводить до підвищення ефективності та успіху проєктів вцілому. Цього досягається завдяки раціоналізації підходів до управління проєктами в установах Європейського Союзу та за його межами; встановленню спільної мови та процесів, що призводить до ефективної комунікації проєктів; забезпеченню спільного набору продуктивних установок, прозорості та видимості для міжорганізаційної співпраці в рамках проєктів; забезпеченню покращеного моніторингу та контролю проєктів та грантів, що фінансуються Європейським Союзом [2, с.234].

Оскільки проєкт є тимчасовою організаційною структурою, покликаною для створення унікального продукту з певними обмеженнями, такими як час, вартість та якість, то варто говорити про те, що проєкт має чітко визначений початок і кінець, що його унікальність полягає у ще не створюваному раніше продукті. Поштовхом початку роботи над проєктом може бути відповідь на: запит клієнта щодо нового продукту чи послуги; ринковий попит або можливість для нового продукту чи послуги; аудит, який окреслює покращення, яке необхідно втілити або оновлення вже існуючого процесу. Проєкт визначається, планується та виконується при певних зовнішніх обмеженнях, які стосуються планування, бюджетування, якості, а також його організаційного середовища. Завершення проєкту відбувається, коли його обсяг та ціль досягнуто, а всі результати були підготовлені та прийняті організацією або особою, яка замовила проєкт. Після цього результати передаються клієнту, а команда проєкту розформовується. Таким чином життєвий цикл проєкту або, іншими словами, його організаційна структура полягає у визначенні його обсягу та результатів; створенні обґрунтування шляхом визначення цінності проєкту для організації, перерахуванні альтернативних рішень; визначенні зацікавлених сторін та команди; створенні плану проєкту; моніторингу та контролі за ходом виконання, ризиків, проблем та якості. Хоча проєктні команди схильні зосереджувати свої зусилля на створенні результатів, слід пам'ятати, що результати проекту – це

лише засіб для досягнення мети. Справжня мета проєкту – досягти заданих результатів, які принесуть вимірні переваги. Тому важливо, щоб усі, хто бере участь в управлінні та виконанні проєкту розуміли взаємозв'язок між результатами та його перевагами. Без цього розуміння учасники можуть втратити з поля зору початкову мету проєкту та створити результати, які мають незначну цінності для організації.

Ще одним важливим методологічним аспектом проєкту є його документація, яка сприяє концентрації мислення, стимулюючи людей висловлювати свої думки; кристалізує планування; визначає обсяг проєкту для затвердження, гарантуючи, що всі зацікавлені сторони та члени проєктної команди поділяють однакові очікування; надає всім зацікавленим сторонам чітке уявлення про вимоги проєкту; сприяє комунікації з внутрішніми та зовнішніми групами; забезпечує базову основу для моніторингу та контролю прогресу проєкту; надає інформацію, необхідну для офіційних аудитів та виступає історичним довідником, який можна використовувати для збільшення шансів на успіх майбутніх проєктів.

В даному контексті варто згадати про портфель проєктів, що являє собою сукупністю проєктів, програм та інших видів діяльності, з метою забезпечення кращого контролю над фінансовими та іншими ресурсами, які сприяють ефективному управлінню. Зі стратегічної точки зору, портфелі є компонентами вищого рівня, ніж програми та проєкти. Саме на рівні портфеля приймаються інвестиційні рішення, розподіляються ресурси та визначаються пріоритети. Дуже важливо, щоб люди, залучені до визначення та управління проєктами, розуміли відмінності між проєктами, програмами та портфелями, а також конкретні вимоги до управління ними [3, с.134]. Залучені до діяльності учасники також повинні мати змогу визначати або позиціонувати свою діяльність на відповідному рівні, тобто знати, чи їхня робота буде керуватися як програма чи мережа проєктів, усвідомлюючи управлінський та організаційний контекст своєї залученості.

Якщо говорити про цикл проєкту, необхідно починати з першої фази – ініціювання. Під час цієї фази залучені особи формулюють цілі проєкту, забезпечують його відповідність стратегічним цілям організації, проводять певне часткове планування для успішного початку роботи над проєктом та збирають інформацію, необхідну для отримання схвалення для переходу до фази планування. Основним вхідним елементом цієї фази є запит щодо вирішення потреби, проблеми або можливості. На цьому етапі створюється або запит на ініціювання проєкту, який містить інформацію про заявника або бізнес-кейс, який надає бізнес-обґрунтування, визначає бюджетні вимоги проєкту та окреслює бізнес-контекст. Здійснюється опис проблеми, окреслюються альтернативні рішення, формується статут проєкту, який містить більше деталей щодо визначення проєкту з точки зору обсягу, вартості, часу та ризику. Після цього ми переходимо до фази планування. Під час фази планування мета проєкту

розробляється як конкретний та практичний план, готовий до виконання. План робіт проєкту визначає його обсяг та відповідний підхід, змальовує графіки виконання завдань, оцінює необхідні ресурси та розробляє деталі проєкту. Кілька разів впродовж фази планування план робіт проєкту може бути оновлений. Після узгодження та завершення він визначається та підписується. В цій фазі проводиться стартова зустрічі з планування для офіційного початку фази планування; створюється посібник з проєкту, який визначає підхід до його управління; розробляється план робіт проєкту; оновлюється матриця проєкту, яка визначає всіх його зацікавлених сторін; створюються план управління комунікаціями, план переходу та план впровадження бізнесу. Керівник проєкту використовує результати фази планування, щоб мати можливість перейти до фази виконання [5, с. 86]. Під час фази виконання команда створює результати проєкту, відповідно до робочого плану. Зазвичай цей етап життєвого циклу проєкту передбачає найбільше ресурсів та потребує найбільшого моніторингу. Під час цієї фази проводиться стартова зустріч виконання; розповсюджується інформація на основі плану управління комунікаціями; відбувається виконання заходів із забезпечення якості; здійснюється координація проєкту, робочих груп та ресурсів, а також вирішення конфліктів і проблем; оформлюються результати проєкту відповідно до його планів. Що ж стосується фази діяльності моніторингу та контролю, то вона виконується впродовж усього життєвого циклу проєкту. Під час моніторингу та контролю вся робота спостерігається керівником проєкту. Моніторинг полягає у вимірюванні поточної діяльності та оцінці ефективності проєкту відповідно до його планів. Контроль полягає у виявленні та застосуванні коригувальних дій для усунення відхилень від планів та вирішення проблем і ризиків. Наприкінці кожної фази проєкт проходить через перегляд та затвердження. Це гарантує, що проєкт буде перевірений відповідними людьми, а саме керівником, власником проекту, керівним комітетом проєкту або іншою делегованою особою. Ці контрольні точки сприяють загальній якості управління та дозволяють проєкту розвиватися більш контрольованим чином.

Отож, перехід проєкту від попередньої до наступної фази відбувається тоді, коли цілі поточної фази вважаються досягнутими як результати формального огляду завершення фази. Фокус проєкту зміщується з ініціювання та планування діяльності на початку на виконання, моніторинг та контроль діяльності в середині та прийняття, перехід та закриття діяльності в кінці. Недосвідчені проєктні команди іноді недооцінюють важливість роботи, виконаної на початкових фазах проєкту, і починають працювати над результатами, які недостатньо визначені або заплановані. Це призводить до отримання продукту низької якості та малої цінності для кінцевих користувачів. Це поширена помилка, яка часто є першопричиною загального провалу проєкту та нездатності реалізувати очікувані переваги. Тому важливо інвестувати достатньо часу під час ініціювання фази, щоб визначити бажані результати,

залучаючи широкий спектр зацікавлених сторін. Великого значення слід приділити призначенню основної команди проєкту, розробленню його обсягу, плануванню роботи, координуванню виконаних планів проєкту, підготовці результатів, офіційного прийняття проекту, звітуванню про його виконання, фіксуванню отриманого досвіду та рекомендацій після проєкту. З цього випливає, що потрібний чіткий та супровідний контроль усіх робіт проєкту та управлінських дій впродовж його тривалості. Тому велику увагу доцільно приділяти моніторингу виконання проєкту, вимірюванню прогресу, управлінню змінами, вирішенню ризиків та проблем і визначенню коригувальних дій.

Зазвичай існує кілька способів організації проєктів в установах, які використовують одну з структур: функціональну, проєктовану, матричну або навіть їх комбінацію. Що стосується функціональної організаційної структури, то проєктна діяльність інтегрована в роботу, що виконується постійною організацією. Керівник проєкту, як правило, має обмежені повноваження та повинен залучати вище керівництво до управління важливими питаннями проєкту. Проєктна робота часто розглядається як така, що має нижчий пріоритет, ніж повсякденна робота. В проєктованій структурі існує лише базова постійна ієрархія і вся робота організовується та виконується в межах тимчасових проєктних організацій [4, с. 95]. Ресурси проєкту об'єднуються спеціально для досягнення цілей та працюють виключно для проєкту. Після завершення проєкту ресурси або перепризначаються іншому проєкту, або повертаються до ресурсів. А от матрична організація – це змішана організаційна структура. Додаткові тимчасові організації проєкту створюються поряд із функціональною ієрархією для досягнення конкретних цілей та роботи проєкту. Роль керівника проєкту визнається центральною та ключовою для успіху, а керівний комітет проєкту зазвичай делегує достатньо повноважень та відповідальності керівнику та бізнес-менеджеру для управління проєктом та його ресурсами. Матричні організації можна класифікувати як слабкі, збалансовані та сильні, де основною відмінністю є різниця в рівні повноважень та автономії, наданих організації проєкту.

Управління проєктами включає набагато більше, ніж просто створення графіків та бюджетів і керівники проєктів повинні мати широкий спектр технічних та поведінкових навичок. Щоб розвинути компетенції, необхідні для ефективного управління проєктами, керівники повинні: розуміти, як проєкти опрацьовуються в організації, завдяки спілкуванню з колегами; переглядати методології, стандарти та рамки проєктів, що існують в організації; проходити курси з управління проєктами; розмірковувати над своїм стилем управління проєктами; брати активну участь у спільнотах керівників проєктів, беручи участь в обговореннях на форумах та вчитися з питань, що ставлять інші керівники проєктів. Керівник проєкту повинен набути цих навичок та інвестувати у свій набір компетенцій управління проєктами [1, с. 47]. Мета керівника полягає в досягненні цілей проєкту шляхом прийняття правильних рішень у потрібний час, найоптимальнішим чином та з відповідних причин. Це може бути викликом для

керівників проєктів, які часто стикаються з напруженістю між прийняттям рішень на основі цілей та цінностей, а також задоволенням потреб різних зацікавлених сторін. Такі рішення та напруженість легше контролювати, коли керівники проєктів працюють над розвитком в собі етичної схильності, яка передбачає балансування цілей та навичок, особистої та моральної чесноти. Як логічні та моральні якості впливають на компетенції, проте такі особистісні якості як розсудливість та проникливість більше пов'язані з демонстрацією перспективних компетенцій, тоді як справедливість, дружелюбність, щедрість, поміркованість, мужність, гумор та великодушність більше пов'язані з демонстрацією компетенцій людей.

Методологія управління проєктами побудована на найкращих практиках управління проєктами та підтримується чотирма основними моментами, а саме: моделлю управління проєктом (тобто ролями та обов'язками); життєвим циклом проєкту (тобто фазами); набором процесів (тобто діяльність з управління проєктами) та набором артефактів проєкту (тобто шаблонами документації та інструкції). Доцільно згадати про підходи до управління проектами, які стикаються з різними викликами, що часто зростають із розміром організацій, у яких вони застосовуються. Ці виклики можуть включати координацію між командами, що використовують Agile, та командами, що не використовують Agile, дотримання різних вимог до управління та аудиту організації, а також обмеження організаційної архітектури та сумісності. Agile – це підхід до управління проєктами, заснований на певному наборі принципів та практик, які сприяють адаптивному плануванню, еволюційному розвитку, ранньому поступовому виконанню та постійному вдосконаленню. Він заохочує швидке та гнучке реагування на зміни. Agile враховує невизначеність середовища проєкту та створює організацію, яка є високоадаптивною. Цей підхід використовує короткі цикли зворотного зв'язку, щоб забезпечити швидке реагування на зміни у вимогах до продукту та постійне вдосконалення процесів. Agile зосереджується на: отриманні цінності на ранніх етапах та часто впродовж усього проєкту; на рішеннях, що приймаються на основі відомих даних; на тісній співпраці між усіма залученими сторонами; на постійній участі зацікавлених сторін на всіх рівнях, залученості членів команди до планування, поетапній розробці з короткими циклами; на управлінні обсягом робіт шляхом постійної пріоритезації завдань, прийнятті змін, постійному навчанні та вдосконаленні.

Рушійною силою, потужною енергією будь-якого проєкту є зацікавлені сторони – люди, які можуть впливати, зазнавати впливу або вважати, що зазнають впливу діяльності, що здійснюється протягом життєвого циклу проєкту. Зацікавлені сторони можуть бути безпосередньо залучені до роботи проєкту, бути членами інших внутрішніх організацій або зовнішніми по відношенню до організації. Кількість зацікавлених сторін залежить від складності та масштабу проєкту. Однак, чим більше людей впливає на проєкт, тим більша ймовірність того, що він вплине на людей, які мають певну владу або

вплив на проєкт. Існує лише одна команда проєкту, яка складається з людей, які виконують ролі, визначені на виконавчому, управлінському та керівному рівнях. Для успіху проєкту ці люди повинні працювати разом як команда. Рівень управління бізнесом визначає бачення та стратегію організації в цілому. Він складається з одного або кількох управлінських комітетів, що діють на високому або найвищому рівні управління. Саме тут визначаються пріоритети, приймаються інвестиційні рішення та розподіляються ресурси. Керівний рівень забезпечує загальний напрямок та керівництво проєктом. Він зосереджує проєкт на його цілях. Керівник звітує перед відповідним органом управління. Керівний рівень складається з ролей, визначених на рівні управління, а також інших додаткових. Керівний рівень підтримує проєкт та відповідає за його бізнес-кейс. Він мобілізує необхідні ресурси та контролює ефективність проєкту для досягнення його цілей. Що ж стосується управлінського рівня, то він включає ролі власника проєкту та генератора рішень. Управлінський рівень зосереджується на щоденному управлінні проєктами. Він організовує, контролює роботу для досягнення запланованих результатів та їх впровадження в бізнес-організації. Члени управлінського рівня звітують перед керівним рівнем. Управлінський рівень включає ролі бізнес-менеджера та керівника проєкту. Для успіху проєкту надзвичайно важливо, щоб між цими двома ролями була тісна співпраця та продуктивна комунікація. В свою чергу виконавчий рівень виконує проєктну роботу. Він створює результати та впроваджує їх. Власник проєкту є клієнтом проєкту, і як такий, він встановлює бізнес-цілі та забезпечує, що результати проекту відповідають бізнес-цілям та пріоритетам. Власник проєкту виступає в ролі лідера, сприяючи його успіху, головує в керівному комітеті проєкту, забезпечує лідерство та стратегічне керівництво бізнес-менеджером та керівником проєкту й здійснює керівництво організаційними змінами та контролює належний розвиток і впровадження змін.

Висновки. Методологія управління проєктами є комплексним інструментом забезпечення ефективної реалізації проєктної діяльності та досягнення цілей, які перед собою ставить та чи інша організація. Застосування методології дозволяє систематизувати управлінські процеси, чітко визначити керівні та виконавчі ролі учасників, забезпечити раціональність та ефективність прийняття рішень і підвищити рівень контролю за використанням ресурсів. Доведено, що структурований підхід до управління життєвим циклом проєкту – від ініціювання до завершення – сприяє зменшенню ризиків, своєчасному виявленню недоліків та прийняттю оптимальних, в тій чи іншій ситуації, рішень. Особливого значення набувають належне планування, системний моніторинг і контроль, а також ефективна взаємодія із зацікавленими сторонами. Визначено, що поєднання традиційних методів управління з гнучкими підходами забезпечує баланс між регламентованістю процесів і здатністю організації швидко реагувати на зміни зовнішнього середовища. Окрім цього результативність проєктів значною мірою залежить від рівня компетентності всіх залучених до

проєкту сторін, їх технічних, комунікативних та етичних якостей, а особливо від професійних та особистісних якостей керівника.

Отже, комплексне впровадження методології управління проєктами, адаптованої до організаційного контексту, є необхідною умовою підвищення успішності проєктів, досягнення вимірюваних переваг та формування культури проєктного управління.

Література:

1. Блага Н. В. Управління проєктами: навч. посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 152 с.

2. Власенко Л., Ладанюк А., Кишенько В. Методологія наукових досліджень: навч. посібник. Київ : Ліра-К, 2018. 352 с.

3. Гонтарева І. В. Управління проектами: підруч. Харків: Вид. ХНЕУ, 2011. 444 с.

4. Комишова Г. І. Методи оцінки ризиків у проекті. Управління проектами та розвиток виробництва. 2010. № 3 (35). С. 94–97.

5. Чумаченко І. В., Морозов В. В., Доценко Н. В., Чередниченко А. М. Управління проектами: процеси планування проектних дій: підруч. Київ : КРОК, 2014. 673 с.

References:

1. Blaha N. V. (2021). Upravlinnia proiektamy: navch. posibnyk [Project Management: A Tutorial]. Lviv : Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav 152 [in Ukrainian].

2. Vlasenko L., Ladaniuk A., Kyshenko V. (2018). Metodolohiia naukovykh doslidzhen: navch. posibnyk [Methodology of scientific research: a textbook]. Kyiv : Lira-K, 352 [in Ukrainian].

3. Hontareva I. V. (2011).Upravlinnia proektamy: pidruch [Project Management: Assistant]. Kharkiv: Vyd. KhNEU, 444 [in Ukrainian].

4. Komyshova H. I. (2010). Metody otsinky ryzykiv u proekti. Upravlinnia proektamy ta rozvytok vyrobnytstva [Methods of risk assessment in a project. Project management and production development]. 3 (35), 94–97 [in Ukrainian].

5. Chumachenko I. V., Morozov V. V., Dotsenko N. V., Cherednychenko A. M. (2014). Upravlinnia proektamy: protsesy planuvannia proektnykh dii : pidruch [Project management: project activity planning processes].Kyiv : KROK, 673 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 377

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1883-1893

Філатов Сергій Валентинович кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри технологічної та професійної освіти, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, https://orcid.org/0000-0002-1771-4734

Гук Юрій Олександрович викладач другої категорії циклової комісії галузевого машинобудування ВСП технологічний фаховий коледж Державний університет економіки і технологій, м. Кривий Ріг, https://orcid.org/0009-0009-5231-788X

ВПРОВАДЖЕННЯ В НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС СТЕНДІВ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ТЕХНІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ РУЛЬОВИХ МЕХАНІЗМІВ АВТОМОБІЛЯ З МЕТОДИКОЮ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ ЗІ СПЕЦКУРСУ «АВТОСПРАВА» У ЗАКЛАДАХ ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ

Анотація. У статті висвітлено теоретичні та методичні засади вдосконалення професійної підготовки здобувачів освіти закладів професійної (професійно-технічної) освіти шляхом упровадження сучасних технічних засобів навчання, зокрема навчального стенду для визначення несправностей рульового керування автомобілів. Актуальність дослідження зумовлена підвищенням вимог до якості підготовки фахівців автомобільної галузі, необхідністю формування в них стійких професійних компетентностей, практичних умінь і навичок технічної діагностики транспортних засобів відповідно до сучасних умов функціонування автомобільного транспорту та розвитку сервісних технологій.

Обґрунтовано, що ефективність професійної підготовки майбутніх фахівців автомобільного профілю значною мірою залежить від поєднання теоретичних знань із практичною діяльністю, використання сучасного навчально-лабораторного обладнання та впровадження практикоорієнтованих методів навчання. Проаналізовано наукові джерела з проблем професійної освіти, технічної діагностики автомобілів і застосування навчальних стендів у підготовці майбутніх кваліфікованих робітників. Визначено, що використання спеціалізованих навчальних стендів сприяє підвищенню наочності навчання, активізації пізнавальної діяльності здобувачів освіти та формуванню професійно значущих умінь.

У статті подано характеристику навчального стенду для визначення несправностей рульового керування автомобілів, розкрито його конструктивні особливості, функціональні можливості та дидактичний потенціал у процесі

професійної підготовки. Запропоновано методику використання стенду під час проведення лабораторно-практичних занять зі спецкурсу «Автосправа», що передбачає поетапну організацію освітнього процесу: підготовчий етап (актуалізація знань, інструктаж з техніки безпеки), основний етап (виконання діагностичних операцій, визначення несправностей, аналіз результатів) і підсумковий етап (узагальнення отриманих результатів, оцінювання діяльності здобувачів освіти).

Доведено, що використання навчального стенду у процесі підготовки сприяє формуванню в здобувачів освіти практичних умінь діагностування технічного стану автомобіля, розвитку професійного мислення, технічної грамотності та підвищенню мотивації до навчання. Упровадження сучасного навчального обладнання забезпечує інтеграцію теоретичних знань і практичних навичок, підвищує якість освітнього процесу та сприяє формуванню готовності майбутніх фахівців до професійної діяльності в умовах сучасного автомобільного сервісу.

Ключові слова: професійна освіта, автосправа, рульове керування, технічна діагностика, навчально-лабораторний стенд, компетентнісний підхід, діяльнісний підхід, практико-орієнтоване навчання, професійні компетентності.

Filatov Serhii Valentynovych Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Technological and Vocational Education, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, https://orcid.org/0000-0002-1771-4734

Huk Yurii Oleksandrovych Lecturer of the Second Category, Cycle Commission of Industrial Mechanical Engineering, Separate Structural Unit “Technological Professional College” of the State University of Economics and Technology, Kryvyi Rih, https://orcid.org/0009-0009-5231-788X

INTRODUCTION OF TRAINING STANDS INTO THE EDUCATIONAL PROCESS FOR CARRYING OUT TECHNICAL MAINTENANCE OF AUTOMOTIVE STEERING MECHANISMS WITH A METHODOLOGY FOR THEIR USE IN VOCATIONAL TRAINING WITHIN THE SPECIAL COURSE “AUTOMOTIVE STUDIES” IN VOCATIONAL (VOCATIONAL AND TECHNICAL) EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. The article highlights the theoretical and methodological foundations for improving vocational training of students in vocational education institutions through the implementation of modern technical teaching tools, in particular a training stand for diagnosing faults in vehicle steering systems.

The relevance of the study is determined by the growing requirements for the quality of training of automotive specialists, as well as the need to develop stable professional competencies, practical skills, and technical diagnostic abilities in

accordance with current conditions of automotive service and technological development.

It is substantiated that the effectiveness of vocational training for future automotive specialists largely depends on the integration of theoretical knowledge with practical activities, the use of modern laboratory equipment, and the implementation of practice-oriented teaching methods. Scientific sources on vocational education, vehicle technical diagnostics, and the use of training stands in professional training are analyzed. It is determined that the use of specialized training stands enhances visualization, activates students' cognitive activity, and contributes to the formation of professionally significant skills.

The article presents the characteristics of a training stand for diagnosing steering system faults, reveals its design features, functional capabilities, and didactic potential in the process of vocational training. A methodology for using the stand during laboratory and practical classes of the special course "Automotive Studies" is proposed. This methodology includes preparatory, main, and final stages of the educational process: updating theoretical knowledge and safety instructions, performing diagnostic operations and identifying faults, and summarizing and evaluating learning outcomes.

It is proved that the use of the training stand in vocational education contributes to the development of practical diagnostic skills, professional thinking, technical literacy, and students' motivation for learning. The implementation of modern training equipment ensures the integration of theoretical knowledge and practical skills, improves the quality of the educational process, and promotes the readiness of future specialists for professional activity in modern automotive service conditions.

Keywords: vocational education, automotive engineering, steering system, technical diagnostics, laboratory training stand, competence-based approach, activity-based approach, practice-oriented learning, professional competencies.

Постановка проблеми. Безпека дорожнього руху є комплексною міждисциплінарною проблемою, що визначається сукупністю технічних, організаційних і людських чинників, серед яких провідне місце посідає технічний стан автомобіля. Однією з критично важливих систем транспортного засобу є рульове керування, функціонування якого безпосередньо впливає на керованість, маневровість і курсову стійкість автомобіля. Порушення працездатності рульового механізму, збільшення люфтів, поява сторонніх шумів або підвищення зусиль на рульовому колесі істотно знижують рівень активної безпеки та можуть призводити до виникнення аварійних ситуацій під час експлуатації транспортних засобів, що підтверджується дослідженнями з будови та технічного обслуговування автомобілів [5, 9].

У цьому контексті особливої актуальності набуває проблема якісної професійної підготовки майбутніх фахівців автомобільної галузі, здатних здійснювати своєчасну й обґрунтовану діагностику технічного стану рульового

керування, визначати причини виникнення несправностей та приймати ефективні рішення щодо їх усунення. Формування таких умінь і навичок потребує поєднання ґрунтовної теоретичної підготовки з практично орієнтованими методами навчання, що відповідає положенням компетентнісного та проєктно-технологічного підходів у професійній освіті [5, 9].

Сучасні тенденції розвитку професійної та професійно-технічної освіти передбачають активне впровадження навчального обладнання, зокрема лабораторних і навчально-виробничих стендів, які забезпечують наочність, моделювання реальних виробничих ситуацій і дослідницький характер навчальної діяльності здобувачів освіти [1, 3]. Застосування таких засобів навчання сприяє інтеграції теоретичних знань із практичними діями, розвитку технічного мислення та формуванню стійких професійних компетентностей. Особливої уваги потребує розроблення та впровадження методик визначення несправностей рульового керування з використанням навчальних стендів у межах спецкурсу «Автосправа», орієнтованого на підготовку конкурентоспроможних фахівців автомобільного профілю [4, 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових і навчально-методичних джерел свідчить, що проблема забезпечення безпеки дорожнього руху тісно пов’язана з технічним станом систем автомобіля, серед яких рульове керування посідає одне з ключових місць. У працях вітчизняних і зарубіжних дослідників наголошується, що справність рульового механізму безпосередньо впливає на керованість, стійкість і маневреність транспортного засобу, а його несправності можуть призводити до виникнення аварійних ситуацій під час експлуатації автомобіля [5, 9].

Зокрема, у фундаментальних роботах з будови та експлуатації автомобілів розглянуто конструктивні особливості рульових механізмів, типові відмови та їх вплив на параметри безпеки руху [5].

У наукових публікаціях, присвячених технічному обслуговуванню та ремонту автомобілів, значну увагу приділено питанням діагностики рульового керування як складової системи активної безпеки. Дослідники відзначають доцільність використання комплексного підходу до визначення технічного стану рульового механізму, що передбачає поєднання візуального контролю, вимірювання люфтів, перевірки зусиль на рульовому колесі та аналізу характерних ознак несправностей [8]. Такі підходи дозволяють не лише виявляти наявні дефекти, а й прогнозувати подальший розвиток зношування елементів рульового керування.

Окремий напрям досліджень пов’язаний з методичними аспектами підготовки фахівців автомобільного профілю. У працях, присвячених теорії та методиці навчання загальнотехнічних дисциплін, підкреслюється необхідність формування у здобувачів освіти практично орієнтованих умінь діагностики та технічного аналізу стану агрегатів і систем автомобіля [4]. Автори наголошують, що ефективне засвоєння таких умінь можливе лише за умови системного

використання навчального обладнання, яке моделює реальні виробничі процеси та умови експлуатації техніки.

Сучасні дослідження в галузі педагогіки професійної освіти акцентують увагу на впровадженні компетентнісного та проєктно-технологічного підходів до організації навчального процесу. Згідно з цими підходами, використання лабораторних стендів і навчально-виробничого обладнання сприяє інтеграції теоретичних знань із практичною діяльністю, розвитку технічного мислення та формуванню стійких професійних компетентностей майбутніх фахівців [6, 7]. У роботах зазначається, що стенди для діагностики автомобільних систем дозволяють організувати навчання на основі проблемних і дослідницьких завдань, що підвищує мотивацію здобувачів освіти та якість їх професійної підготовки.

Це зумовлює необхідність науково-методичного обґрунтування та впровадження ефективних методик визначення несправностей рульового керування з використанням навчальних стендів у межах спецкурсу «Автосправа» у закладах професійної та професійно-технічної освіти.

Метою статті є висвітлення педагогічних засад і методики впровадження навчальних стендів для діагностування несправностей рульового керування автомобіля в освітній процес закладів професійної та професійно-технічної освіти, що сприяє формуванню фахових компетентностей, розвитку практичних навичок та підвищенню готовності майбутніх фахівців до виконання виробничих завдань у реальних умовах експлуатації техніки.

Виклад основного матеріалу. Рульове керування автомобіля належить до ключових систем активної безпеки, що забезпечує зміну напряму руху, маневреність та стабільність транспортного засобу. Його конструкція охоплює рульовий механізм, рульовий привід і підсилювач керма. Рульовий механізм перетворює обертальний рух керма в поступальний або кутовий рух керованих коліс із відповідним збільшенням зусилля, тоді як рульовий привід передає це зусилля через систему тяг і шарнірів. Підсилювач керма зменшує фізичне навантаження на водія та підвищує точність керування [5].

Технічний стан елементів системи безпосередньо впливає на безпеку руху. Зношування деталей, порушення регулювань або розгерметизація з’єднань спричиняють збільшення люфту, сторонні шуми, підвищення зусилля обертання керма, втрату курсової стійкості. Тому важливим складником підготовки майбутніх фахівців автомобільного профілю є оволодіння методами технічної діагностики, які передбачають контроль люфтів, огляд шарнірів, перевірку підшипників, вимірювання кутів установки коліс і тестування підсилювача [8].

Опанування здобувачами освіти процесів функціонування, технічного обслуговування та діагностики рульового керування доцільно здійснювати на засадах діяльнісного й компетентнісного підходів, що відповідають сучасній парадигмі професійної освіти. Такий підхід орієнтує освітній процес не лише на засвоєння системи теоретичних знань щодо будови, принципів роботи та

експлуатаційних характеристик рульових механізмів, а й на формування інтегрованих професійних компетентностей, зокрема аналітичних, операційно-технологічних і діагностичних.

Розвиток у здобувачів освіти здатності здійснювати технічний аналіз виробничих ситуацій, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між зовнішніми проявами несправностей і внутрішнім технічним станом вузлів та агрегатів, прогнозувати можливі наслідки експлуатаційних відхилень, а також приймати обґрунтовані рішення щодо вибору способів усунення дефектів і профілактичного обслуговування системи сприяє формуванню професійного мислення, технологічної культури та готовності до самостійної практичної діяльності в умовах реального виробництва [6].

Ефективним дидактичним інструментом упровадження такого підходу є використання навчально-лабораторних стендів, які відтворюють конструкцію та принципи роботи рульових механізмів у моделювальному середовищі. Їх застосування забезпечує підвищення рівня наочності й доступності навчального матеріалу, створює умови для поетапного формування практичних умінь шляхом багаторазового виконання типових технологічних операцій, гарантує безпечність експериментальної діяльності та мінімізує виробничі ризики.

Рейковий рульовий механізм характеризується відносно простою конструкцією, мінімальною кількістю кінематичних ланок та наочністю передачі руху від рульового колеса до керованих коліс. Така конструктивна простота створює сприятливі умови для первинного формування базових понять про принципи роботи рульового керування, кінематику та функціональні зв'язки між елементами системи [5].

Використання зазначеного стенду в навчальному процесі забезпечує: доступність сприйняття конструкції завдяки відкритості вузлів; можливість безпосереднього спостереження перетворення обертального руху в поступальний; формування початкових умінь визначення люфтів, зносу шарнірів, стану наконечників тяг; розвиток навичок виконання регулювальних і діагностичних операцій.

Такий стенд доцільно застосовувати на етапі ознайомлення та базового навчання, оскільки він сприяє зниженню когнітивного навантаження та формуванню цілісного уявлення про структуру системи. У здобувачів освіти розвиваються предметні компетентності (знання будови, принципів роботи), операційно-технологічні навички та просторово-технічне мислення. Стенд із рейковим механізмом (рис. 1) виконує функцію базового дидактичного засобу, що забезпечує фундаментальну підготовку та формування первинних професійних умінь [4].

Рис. 1 Навчальний стенд рульового приводу
Джерело: самостійна розробка авторів

Черв'ячний рульовий механізм має складнішу кінематичну схему, включає більшу кількість важелів, шарнірів і проміжних ланок, що зумовлює підвищений рівень технічної складності системи. Такий стенд доцільно використовувати на етапі поглибленого вивчення, коли здобувачі освіти вже володіють базовими знаннями та готові до аналітичної діяльності.

Робота з цим типом стенду (рис. 2) забезпечує: формування вмінь аналізувати складні кінематичні схеми; розвиток навичок порівняльного аналізу різних конструктивних рішень (рейкових і черв'ячних); розуміння впливу передавального числа на зусилля керування; удосконалення діагностичних умінь щодо виявлення люфтів у шарнірах, зносу редуктора, порушення регулювань. Дослідження складнішої системи стимулює розвиток логічного, критичного та інженерного мислення, а також уміння працювати з багатокомпонентними механізмами, що відповідає вимогам професійної підготовки майбутніх автомеханіків [6].

Стенд із черв'ячним механізмом виконує функцію засобу поглибленого навчання та професійної спеціалізації, спрямованого на розвиток аналітичних і дослідницьких компетентностей.

Рис. 2 Навчальний стенд рульового керування із застосуванням черв'ячного рульового механізму
Джерело: самостійна розробка авторів

Стенд із гідравлічним підсилювачем (рис. 3) моделює сучасні системи керування автомобіля, що інтегрують механічні та гідравлічні елементи. Його конструкція поєднує рульовий механізм, гідронасос, магістралі, бачок і робочу рідину, що дозволяє відтворювати реальні експлуатаційні процеси.

Рис. 3 Навчальний стенд рульового керування з гідравлічним підсилювачем
Джерело: самостійна розробка авторів

Цей стенд має найвищий рівень практико-орієнтованості, оскільки забезпечує моделювання умов, максимально наближених до реального виробничого середовища. Його застосування сприяє: формуванню інтегрованих міждисциплінарних знань (механіка, гідравліка, технічна експлуатація); розвитку навичок комплексної діагностики (герметичність системи, робота насоса, стан шлангів, рівень рідини); розумінню впливу підсилювача на ергономіку керування та безпеку руху; набуттю досвіду технічного обслуговування сучасних автомобільних систем.

Крім технічної підготовки, даний стенд має виховний потенціал, оскільки формує культуру безпечної праці, відповідальність за експлуатаційний стан транспортного засобу та усвідомлення значення систем активної й пасивної безпеки та виконує функцію професійно-адаптаційного засобу навчання, що забезпечує готовність здобувачів освіти до реальних умов виробничої діяльності [2].

Крім того, робота зі стендовим обладнанням сприяє активізації пізнавальної діяльності здобувачів освіти, розвитку технічного та критичного мислення, формуванню дослідницьких умінь і навичок самоконтролю, а також забезпечує інтеграцію теоретичної підготовки з практичним досвідом, що є необхідною умовою якісної професійної підготовки майбутніх фахівців автомобільної галузі [1].

Методика передбачає моделювання на стенді типових несправностей, з якими здобувачі освіти можуть зіткнутися в реальних умовах експлуатації автомобіля. До таких несправностей належать стуки та шуми в рульовому

механізмі, самовиникаючі коливання передніх коліс, втрата курсової стійкості автомобіля. Під час виконання лабораторної роботи здобувачі освіти: поетапно перевіряють стан кріплень і з'єднань; аналізують вплив зносу окремих деталей на загальну роботу системи; визначають першопричину несправності та пропонують шляхи її усунення.

Для систематизації процесу діагностики та формування в здобувачів освіти стійких алгоритмів технічного аналізу доцільно використовувати узагальнюючу таблицю, що відображає взаємозв'язок між ознаками несправностей, їх можливими причинами та методами перевірки на навчальному стенді (табл. 1).

Таблиця 1

Ознаки несправностей рульового керування, їх причини та методи перевірки на навчальному стенді

Ознака несправності	Ймовірна причина	Метод перевірки на стенді
Збільшений люфт рульового колеса	Ослаблення кріплень рульових тяг; знос кульових шарнірів; збільшені зазори в рульовому механізмі	Візуальний огляд з'єднань; перевірка люфту при покачуванні рульового колеса; імітація навантаження на стенді
Туге обертання рульового колеса	Знос або пошкодження підшипників і втулок; недостатнє змащення; неправильні регулювання	Послідовне відключення елементів приводу; перевірка плавності ходу рульового механізму
Стук або шум у рульовому керуванні	Ослаблення різьбових з'єднань; знос шарнірів; збільшені зазори в підшипниках	Перевірка кріплень; імітація роботи механізму з різними зазорами; прослуховування шумів
Самовиникаюче кутове коливання передніх коліс	Порушення балансування; неправильні кути установки коліс; знос рульових тяг	Аналіз положення елементів приводу; моделювання коливань коліс на стенді
Втрата курсової стійкості автомобіля	Зношення кульових шарнірів; деформація елементів приводу; порушення регулювань	Комплексна перевірка стану тяг і шарнірів; аналіз взаємодії елементів системи

Джерело: розроблено на основі [3, 4, 5, 9]

Використання такої таблиці дозволяє структурувати навчальний матеріал, полегшує засвоєння алгоритмів діагностики та підвищує ефективність лабораторних занять, що відповідає сучасним вимогам до методики викладання загальнотехнічних дисциплін [3].

Отже, запропонована методика має системний і міждисциплінарний характер, оскільки поєднує технічні знання з педагогічними технологіями навчання, та забезпечує формування стійких умінь технічної діагностики,

аналітичного оцінювання стану автомобільних систем і прийняття обґрунтованих інженерних рішень, що відповідає сучасним вимогам до професійної компетентності випускників закладів професійної освіти [6].

Висновки. Узагальнення результатів теоретичного аналізу та методичного обґрунтування засвідчує, що формування професійних компетентностей майбутніх фахівців автомобільної галузі вимагає інтеграції фундаментальної технічної підготовки з практико-орієнтованими формами навчання. Рульове керування як ключова система активної безпеки транспортного засобу потребує ґрунтовного опанування методів діагностики, технічного обслуговування та виявлення несправностей, що безпосередньо впливають на керування і безпеку руху.

Застосування навчально-лабораторних стендів (з рейковим, черв'ячним механізмами та гідравлічним підсилювачем) забезпечує поетапне ускладнення змісту навчання, підвищує рівень наочності, сприяє моделюванню реальних виробничих ситуацій та активізує пізнавальну діяльність здобувачів освіти.

Використання стендового обладнання створює умови для формування алгоритмів технічної діагностики, розвитку аналітичного й інженерного мислення, набуття досвіду прийняття обґрунтованих професійних рішень і готовності до самостійної діяльності в умовах сучасного виробництва.

Впровадження розробленої методики в освітньому процесі закладів професійної (професійно-технічної) освіти є педагогічно доцільним і сприяє підвищенню якості підготовки конкурентоспроможних фахівців автомобільного профілю.

Література:

1. Биков В. Ю. Інформаційні технології і засоби навчання. Київ : Атіка, 2008. 684 с.
2. Гуревич Р. С. Інформаційно-телекомунікаційні технології в навчальному процесі та наукових дослідженнях : навч. посібник. Вінниця : ТОВ «Планер», 2015. 366 с.
3. Доценко Н. А. Методика викладання загальнотехнічних дисциплін в умовах інформаційно-освітнього середовища : метод. рек. Миколаїв : Миколаїв. нац. аграр. ун-т, 2021. 68 с.
4. Іванов Г. О. Теорія і методика навчання загальнотехнічних дисциплін : курс лекцій. Миколаїв : Миколаїв. нац. аграр. ун-т, 2014. 80 с.
5. Кисликов В. Ф., Лущик В. В. Будова і експлуатація автомобілів. Київ : Либідь, 2018. 400 с.
6. Коберник О. М. Методика трудового навчання: проєктно-технологічний підхід : навч. посібник. Умань : СПД Жовтий, 2018. 216 с.
7. Кузьминський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка у запитаннях і відповідях. Київ : Знання, 2006. 311 с.
8. Лудченко О. А. Технічне обслуговування і ремонт автомобілів : підручник. Київ : Знання, 2003. 511 с.
9. Омеличев А. Будова автомобіля : підручник для автомобілістів-початківців. 4-те вид. Харків : Моноліт, 2023. 288 с.

References:

1. Bykov, V. Yu. (2008). *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia* [Information technologies and learning tools]. Kyiv: Atika.

2. Hurevych, R. S. (2015). *Informatsiino-telekomunikatsiini tekhnolohii v navchalnomu protsesi ta naukovykh doslidzhenniakh* [Information and telecommunication technologies in education and research]. Vinnytsia: Planer.

3. Dotsenko, N. A. (2021). *Metodyka vykladannia zahalnotekhnichnykh dystsyplin v umovakh informatsiino-osvitnoho seredovyshcha* [Methods of teaching general technical disciplines in the information and educational environment]. Mykolaiv: Mykolaiv National Agrarian University.

4. Ivanov, H. O. (2014). *Teoriia i metodyka navchannia zahalnotekhnichnykh dystsyplin* [Theory and methods of teaching general technical disciplines]. Mykolaiv: Mykolaiv National Agrarian University.

5. Kyslykov, V. F., & Lushchyk, V. V. (2018). *Budova i ekspluatatsiia avtomobiliv* [Structure and operation of automobiles]. Kyiv: Lybid.

6. Kobernyk, O. M. (2018). *Metodyka trudovoho navchannia: proiektno-tekhnolohichnyi pidkhid* [Methods of labor education: project-technological approach]. Uman: SPD Zhovtyi.

7. Kuzmynskyi, A. I., & Omelianenko, V. L. (2006). *Pedahohika u zapytanniakh i vidpovidiakh* [Pedagogy in questions and answers]. Kyiv: Znannia.

8. Ludenko, O. A. (2003). *Tekhnichne obsluhovuvannia i remont avtomobiliv* [Maintenance and repair of automobiles]. Kyiv: Znannia.

9. Omelychev, A. (2023). *Budova avtomobilia* [Structure of the automobile] (4th ed.). Kharkiv: Monolit.

Дата першого надходження статті до видання: 08.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.02.2026

УДК 377

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1894-1903

Філатов Сергій Валентинович кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри технологічної та професійної освіти, Криворізький державний педагогічний університет, м. Кривий Ріг, https://orcid.org/0000-0002-1771-4734

Гук Юрій Олександрович викладач другої категорії циклової комісії галузевого машинобудування ВСП технологічний фаховий коледж Державний університет економіки і технологій, м. Кривий Ріг, https://orcid.org/0009-0009-5231-788X

ВПРОВАДЖЕННЯ В НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС РОЗРОБЛЕНОГО ІМІТАЦІЙНОГО СТЕНДУ З КОНТРОЛЮ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ ТА ТЕХНІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ І ДІАГНОСТУВАННЯ СИСТЕМ І МЕХАНІЗМІВ ДВИГУНА ВНУТРІШНЬОГО ЗГОРЯННЯ З МЕТОДИКОЮ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ ПРИ ВИВЧЕННІ СПЕЦКУРСУ «АВТОСПРАВА» У ЗАКЛАДАХ ПРОФЕСІЙНОЇ (ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ) ОСВІТИ

Анотація. У статті комплексно розглянуто теоретико-методичні засади впровадження навчального імітаційного стенду у процес професійної підготовки майбутніх фахівців автомобільної галузі в умовах цифровізації сучасного транспорту.

Актуальність дослідження зумовлена стрімким ускладненням конструкції автомобілів, широким застосуванням електронних систем керування, інтеграцією мехатронних модулів та впровадженням цифрових технологій діагностики, що вимагає модернізації змісту професійної освіти.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування педагогічної доцільності використання навчального імітаційного стенду як ефективного засобу формування професійної компетентності у сфері технічної діагностики транспортних засобів.

У роботі проаналізовано сучасні підходи до підготовки фахівців автомобільного профілю, визначено ключові компоненти професійної компетентності, зокрема технічну, аналітичну, цифрову та виробничо-практичну складові.

Розкрито конструктивні особливості навчального імітаційного стенду, який складається з модульної робочої платформи, функціональних блоків систем автомобіля (паливної, електронного керування двигуном, електрообладнання), контрольно-вимірювальних приладів, електронного блоку керування та інтерфейсів підключення діагностичного обладнання. Визначено, що функціональна структура стенду забезпечує можливість моделювання номінальних і

аварійних режимів роботи, відтворення типових несправностей та аналізу їх причин.

Обґрунтовано поетапну методику використання стенду (підготовчий, основний, підсумковий етапи), яка забезпечує логічну послідовність формування професійних умінь: від актуалізації теоретичних знань до практичного застосування діагностичних алгоритмів і прийняття технічно обґрунтованих рішень. Особливу увагу приділено інтеграції OBD-технологій та цифрових інтерфейсів у навчальний процес, що сприяє розвитку навичок роботи з інформаційними системами та аналітичної обробки даних.

Доведено, що систематичне застосування стендового обладнання підвищує рівень сформованості професійних компетентностей, розвиває аналітичне мислення, відповідальність за результати діяльності та готовність до роботи в умовах сучасного автомобільного сервісу. Результати дослідження можуть бути використані під час модернізації освітніх програм, розроблення лабораторних курсів і вдосконалення матеріально-технічного забезпечення закладів професійної освіти.

Ключові слова: технічна діагностика, навчальний стенд, професійна компетентність, OBD, автомобільна освіта, цифровізація.

Filatov Serhii Valentynovych Candidate of Technical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Technological and Vocational Education, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Kryvyi Rih, https://orcid.org/0000-0002-1771-4734

Huk Yurii Oleksandrovych Lecturer of the Second Category, Cycle Commission of Industrial Mechanical Engineering, Separate Structural Unit "Technological Professional College" of the State University of Economics and Technology, Kryvyi Rih, https://orcid.org/0009-0009-5231-788X

IMPLEMENTATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF THE DEVELOPED SIMULATION BENCH FOR MONITORING OPERABILITY, MAINTENANCE, AND DIAGNOSTICS OF SYSTEMS AND MECHANISMS OF AN INTERNAL COMBUSTION ENGINE, WITH A METHODOLOGY FOR ITS USE IN TEACHING THE SPECIAL COURSE "AUTOMOTIVE STUDIES" IN INSTITUTIONS OF VOCATIONAL (PROFESSIONAL-TECHNICAL) EDUCATION

Abstract. The article comprehensively examines the theoretical and methodological foundations of implementing an educational diagnostic stand in the professional training of future automotive specialists under conditions of rapid digitalization of modern vehicles. The relevance of the study is determined by the increasing complexity of vehicle design, the widespread use of electronic control

systems, the integration of mechatronic modules, and the introduction of digital diagnostic technologies, which require modernization of vocational education content.

The purpose of the research is to substantiate the pedagogical feasibility of using an educational diagnostic stand as an effective tool for developing professional competence in the field of vehicle technical diagnostics. The study analyzes contemporary approaches to automotive specialist training and identifies key components of professional competence, including technical, analytical, digital, and practical-operational elements.

The structural features of the diagnostic stand are described, including a modular working platform, functional modules representing vehicle systems (fuel system, electronic engine control, electrical equipment), measuring instruments, an electronic control unit, and interfaces for connecting diagnostic devices. The stand enables simulation of nominal and emergency operating modes, reproduction of typical faults, and analysis of cause-and-effect relationships in system malfunctions.

A stage-based methodology for using the stand (preparatory, main, and final stages) is substantiated. This methodology ensures a logical sequence in the formation of professional skills, from theoretical knowledge revision to practical implementation of diagnostic algorithms and technically justified decision-making. Particular attention is paid to the integration of OBD technologies and digital interfaces into the educational process, facilitating the development of data analysis skills and digital competence.

The findings confirm that systematic application of the educational diagnostic stand significantly enhances the formation of professional competencies, promotes analytical thinking, responsibility for technical decisions, and readiness to work in modern automotive service conditions. The results may be applied in the modernization of vocational education programs, development of laboratory courses, and improvement of technical training facilities.

Keywords: technical diagnostics, educational diagnostic stand, professional competence, OBD technologies, automotive education, digitalization, mechatronic systems.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток автомобільної галузі є одним із найдинамічніших напрямів інженерної техніки. Уже сьогодні транспортні засоби оснащені складними електронними системами керування двигуном, трансмісією, системами безпеки, адаптивної підвіски, бортовими комп'ютерними мережами CAN/LIN, що значно ускладнює їхню конструкцію та експлуатацію. Паралельно з цим зростають вимоги до рівня надійності, енергоефективності та екологічності транспортних засобів, що обумовлює підвищений попит на висококваліфікованих спеціалістів, здатних здійснювати високоточну технічну діагностику та технічне обслуговування сучасного автотранспорту.

Наукові публікації останніх років підкреслюють, що традиційні підходи до підготовки студентів в автомобільних спеціальностях часто недостатньо

відповідають вимогам реального виробництва. Лекційні курси, що зосереджені на теоретичних положеннях, не завжди забезпечують формування практичних навичок, необхідних для роботи із сучасними діагностичними комплексами та автоматизованими тестовими системами. Так, дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів акцентують увагу на потребі інтеграції сучасних технологій у навчальний процес, зокрема використання реальних стендів, діагностичних сканерів, симуляторів та комп'ютерних засобів моделювання технічного стану вузлів і агрегатів транспортних засобів [5].

Однією з ключових проблем є розрив між навчальними змістами та професійними вимогами ринку праці. За даними галузевих аналітичних оглядів, сучасні СТО та сервісні центри все частіше використовують цифрові діагностичні інструменти, що працюють із великими обсягами даних, адаптивними алгоритмами аналізу несправностей та інтегрованими діагностичними мережами. У той же час випускники багатьох закладів професійної та вищої освіти мають недостатній досвід практичного застосування таких інструментів, що негативно позначається на їхній конкурентоспроможності на ринку праці [3]

Зростання ролі електроніки в автомобільних системах також визначає нові вимоги до педагогічних методик. Якщо раніше студенти мали справу переважно з механічними елементами, то тепер для діагностики необхідні знання в галузі електротехніки, автоматики, цифрової обробки сигналів та інформаційних технологій. Такі міждисциплінарні вимоги ускладнюють формування практичних навичок, оскільки вимагають від студентів не лише механічного розуміння, а й здатності працювати з програмними засобами, цифровими інструментами та системами збору даних.

У відповідь на ці виклики заклади освіти почали впроваджувати спеціальні лабораторні курси, навчальні стенди та симуляційні модулі, що моделюють реальні ситуації технічної діагностики. Практичні дослідження показують, що використання таких стендів сприяє підвищенню рівня практичних умінь студентів, покращенню розуміння складних технічних процесів та розвитку критичного мислення [6].

Незважаючи на позитивні тенденції розвитку професійної освіти в галузі автомобільної діагностики, зберігається низка системних проблем: недостатня інтеграція сучасних цифрових технологій (OBD-інтерфейсів, телеметричних систем, алгоритмів аналізу діагностичних даних) у навчальні програми, дефіцит викладачів, здатних впроваджувати інноваційні методики, обмежене матеріально-технічне забезпечення лабораторій та відсутність уніфікованих стандартів оцінювання практичних компетентностей. У сукупності це зумовлює потребу в комплексному оновленні змісту, методик і технічної бази підготовки майбутніх фахівців технічної діагностики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні освітні програми з підготовки фахівців автомобільного профілю передбачають системне вивчення технічної діагностики транспортних засобів як складової професійної

компетентності майбутнього механіка або техніка. Зміст навчальних дисциплін охоплює методи і засоби діагностування механічних, електричних та електронних систем автомобіля, принципи побудови діагностичних алгоритмів, використання контрольно-вимірювального обладнання, а також роботу з електронними сканерами і стендами під час виконання лабораторно-практичних робіт.

Особлива увага приділяється формуванню вмінь аналізувати результати вимірювань, інтерпретувати коди несправностей та приймати обґрунтовані рішення щодо подальшого технічного обслуговування або ремонту.

Теоретико-методичні засади технічної діагностики автомобілів ґрунтовно розкрито у спеціалізованих підручниках і навчальних посібниках. Так, у праці В. М. Коваленка та В. К. Щуріхіна [3] систематизовано сучасні підходи до діагностування агрегатів і систем автомобіля, висвітлено питання метрологічного забезпечення процесу вимірювання, класифікації діагностичних параметрів і методів їх контролю. Автори акцентують увагу на необхідності забезпечення єдності вимірювань і дотримання нормативних вимог під час виконання діагностичних операцій, що має принципове значення для формування професійної культури майбутніх фахівців.

Проблематика надійності та діагностики електрообладнання детально проаналізована у праці О. В. Губаревича [2], де розкрито методи оцінювання технічного стану електричних систем автомобіля, підходи до прогнозування відмов і визначення залишкового ресурсу. Автор обґрунтовує доцільність застосування комплексної діагностики, що поєднує електричні вимірювання, аналіз функціональних параметрів та використання комп’ютерних засобів обробки інформації.

Сучасні наукові дослідження підтверджують тенденцію до цифровізації процесів діагностування. Міжнародний досвід також свідчить про зростання ролі комп’ютеризованих методів діагностики. У дослідженні P. V. Senin та співавторів [7] обґрунтовано використання діагностичних методів для оцінювання надійності електронних систем керування двигуном, що базуються на аналізі експлуатаційних параметрів та статистичних показників відмов.

Результати дослідження підтверджують ефективність комплексного підходу до діагностики, який поєднує традиційні методи контролю з цифровими алгоритмами обробки даних.

Таким чином, аналіз навчально-методичної та наукової літератури свідчить про поступову трансформацію підходів до технічної діагностики транспортних засобів — від переважно механічних методів контролю до інтегрованих цифрових систем моніторингу й аналізу технічного стану. Це зумовлює необхідність оновлення змісту освітніх програм, розширення використання навчальних діагностичних стендів, програмно-апаратних комплексів та інформаційних технологій у підготовці майбутніх фахівців автомобільної галузі.

Метою статті є обґрунтування доцільності застосування навчального імітаційного стенду в професійній підготовці майбутніх автомобільних фахівців

та визначення його впливу на розвиток діагностичних компетентностей в умовах цифровізації автомобільної індустрії.

Виклад основного матеріалу. Основною метою навчального процесу є формування професійної компетентності, що включає здатність здійснювати оцінювання технічного стану автомобіля, виявляти несправності, аналізувати їх причини та приймати технічно обґрунтовані рішення щодо подальшої експлуатації або ремонту.

Теоретичною основою підготовки виступають положення технічної діагностики, що передбачають визначення діагностичних параметрів, критеріїв працездатності, методів вимірювання та аналізу результатів контролю [3]. У навчальному процесі ці положення реалізуються через вивчення принципів функціонування механічних, електричних і електронних систем автомобіля, а також методів їх перевірки за допомогою контрольно-вимірювальних приладів і спеціалізованого обладнання.

Особливе значення у професійній підготовці має використання навчальних імітаційних стендів, які моделюють реальні умови функціонування агрегатів і систем транспортного засобу. Такі стенди дозволяють відтворювати типові несправності, проводити вимірювання параметрів роботи систем, формувати навички пошуку та локалізації дефектів. Застосування стендового обладнання сприяє розвитку аналітичного мислення студентів, оскільки вони працюють не лише з теоретичними моделями, а й з реальними фізичними процесами. Як зазначається у дослідженнях, ефективна діагностика таких систем передбачає застосування цифрових протоколів обміну даними, аналіз сигналів датчиків і параметрів, що зчитуються через діагностичні інтерфейси [1]. Це вимагає від майбутнього фахівця не лише знання конструкції автомобіля, а й володіння навичками роботи з програмно-апаратними комплексами.

Важливим напрямом є оцінювання надійності електронних систем керування, що базується на аналізі експлуатаційних показників і статистичних характеристик відмов. Дослідження підтверджують, що комплексний підхід до діагностики, який поєднує експериментальні вимірювання та математичну обробку даних, забезпечує підвищення точності визначення технічного стану автомобіля [2].

Методика використання навчального імітаційного стенду передбачає поетапну організацію роботи: підготовчий етап (ознайомлення з конструкцією та принципом роботи системи), основний етап (виконання вимірювань, аналіз отриманих параметрів, виявлення несправностей), підсумковий етап (формулювання висновків, оцінювання результатів роботи). Такий підхід забезпечує поєднання теоретичних знань із практичною діяльністю та сприяє формуванню професійної самостійності здобувачів освіти.

Навчальний імітаційний стенд для дослідження технічного стану систем автомобіля є спеціалізованим навчально-лабораторним комплексом, призначеним для формування практичних умінь і навичок технічної діагностики

автомобільних систем. Конструктивно стенд складається з робочої платформи (каркасної або модульної конструкції), на якій змонтовано функціональні модулі окремих систем автомобіля (паливної, запалювання, керування двигуном, електрообладнання тощо), комплекту вимірювальних приладів, електронного блоку керування, інтерфейсів підключення діагностичного обладнання та системи індикації параметрів.

Функціональна структура стенду (рис. 1) забезпечує можливість моделювання різних режимів роботи систем — номінального, перевантаженого, аварійного, а також відтворення типових несправностей (обрив кола, коротке замикання, некоректні сигнали датчиків, зниження тиску тощо).

Такий підхід відповідає сучасним принципам практикоорієнтованого навчання, коли освітній процес максимально наближений до реальних виробничих умов [3].

Рис. 1 Імітаційний стенд

Джерело: самостійна розробка авторів

Важливою складовою підготовки є вивчення принципів роботи бортових систем самодіагностики, зокрема технології OBD-2, яка забезпечує зчитування кодів несправностей і параметрів функціонування двигуна та інших систем у режимі реального часу.

Використання OBD-інтерфейсів у навчальному процесі створює умови для інтеграції комп’ютеризованих методів діагностики в освітній процес та формування навичок роботи з сучасними інформаційними системами [5].

Методика використання навчального імітаційного стенду передбачає поетапну організацію діяльності студентів, що забезпечує логічну послідовність формування професійних компетентностей (рис.2)

Рис.2 Схема «Етапи роботи з діагностичним стендом»
Джерело: самостійна розробка авторів

Систематичне використання навчального імітаційного стенду в освітньому процесі забезпечує формування цілісного комплексу професійних компетентностей, що відповідають сучасним вимогам автомобільної галузі та ринку праці. Насамперед ідеться про здатність застосовувати спеціалізоване діагностичне обладнання, контрольно-вимірювальні прилади та програмно-апаратні комплекси відповідно до технологічних регламентів і метрологічних вимог [3]. Безпосередня робота зі стендом сприяє формуванню практичних умінь користування електронними сканерами, мультиметрами, осцилографами, а також цифровими інтерфейсами обміну даними, що є необхідною складовою професійної діяльності сучасного автомеханіка [1].

Важливою складовою професійної підготовки кваліфікованого працівника є розвиток уміння аналізувати та інтерпретувати технічні параметри функціонування систем автомобіля. У процесі виконання лабораторних робіт студенти навчаються порівнювати отримані експериментальні дані з нормативними значеннями, визначати відхилення та встановлювати їх можливі причини. Такий підхід формує системне технічне мислення та здатність до обґрунтованого прийняття рішень, що підкреслюється в наукових дослідженнях з технічної діагностики та надійності електронних систем [7].

Крім того, використання стенду забезпечує набуття навичок виявлення причин несправностей і встановлення причинно-наслідкових зв’язків між параметрами функціонування систем і технічним станом окремих вузлів [1].

Така діяльність сприяє формуванню професійної самостійності, відповідальності за результати роботи та готовності до вирішення виробничих ситуацій.

Окреме значення займає формування здатності приймати технічно обґрунтовані рішення щодо технічного обслуговування й ремонту транспортних засобів. Аналіз результатів діагностики, оформлення висновків і розроблення рекомендацій щодо усунення несправностей забезпечують інтеграцію теоретичних знань із практичною діяльністю [3].

Навчальний імітаційний стенд виступає ефективним дидактичним засобом формування професійних компетентностей, забезпечує поєднання теоретичної підготовки з практичною діяльністю та відповідає сучасним тенденціям цифровізації автомобільної галузі. Його впровадження в освітній процес сприяє підвищенню якості підготовки конкурентоспроможних фахівців, здатних працювати з сучасними діагностичними технологіями та інформаційними системами [5;7].

Цифрові навчальні модулі сприяють розвитку аналітичного мислення та навичок обробки технічної інформації, оскільки передбачають використання інтерактивних схем, електронних баз даних, алгоритмів пошуку несправностей та автоматизованого аналізу параметрів. Поєднання віртуального моделювання з реальними вимірюваннями на стенді забезпечує міждисциплінарну інтеграцію знань з електротехніки, електроніки, інформатики та технічної механіки. За результатами досліджень, такий формат навчання позитивно впливає на навчальну мотивацію здобувачів освіти, сприяє формуванню стійкого інтересу до професійної діяльності та підвищує рівень сформованості практичних компетентностей у сфері автомобільної діагностики [8].

Висновки. У результаті проведеного аналізу встановлено, що впровадження навчального імітаційного стенду в освітній процес забезпечує ефективну інтеграцію теоретичної підготовки з практичною діяльністю. Конструктивні та функціональні можливості стенду дозволяють моделювати реальні режими роботи автомобільних систем і відтворювати типові несправності, що сприяє наближенню умов навчання до виробничого середовища.

Доведено, що поетапна методика організації роботи на стенді, що включає підготовчий, основний та підсумковий етапи, забезпечує логічну послідовність формування професійних умінь. На підготовчому етапі здійснюється актуалізація теоретичних знань та ознайомлення з конструктивними особливостями діагностичного обладнання. Основний етап передбачає практичне виконання завдань із виявлення несправностей, використання цифрових інтерфейсів, OBD-технологій, програмно-апаратних засобів діагностики та аналіз отриманих даних. Підсумковий етап зосереджений на оцінці результатів роботи, обговоренні причин несправностей і прийнятті технічно обґрунтованих рішень. Така структура навчального процесу забезпечує послідовне формування компетентностей, починаючи від розуміння теоретичних основ до практичного застосування знань та аналізу результатів.

Навчальний імітаційний стенд виступає ефективним дидактичним засобом формування професійної компетентності майбутніх фахівців автомобільної галузі. Його застосування сприяє розвитку аналітичного мислення, професійної самостійності, відповідальності за результати роботи, умінню приймати технічно обґрунтовані рішення та готовності до роботи в умовах швидко розвиваючоїся автомобільної техніки. Крім того, інтеграція таких стендів у навчальний процес створює можливості для впровадження інноваційних методів навчання, проектної діяльності та міждисциплінарних підходів, що сприяє всебічному розвитку здобувачів освіти та підвищенню їх конкурентоспроможності на ринку праці.

Література:

1. Бороденко Ю. М., Дзюбенко О. А., Биков О. М. Діагностика мехатронних систем автомобіля : підручник. Харків : ХНАДУ, 2016. 320 с.

2. Губаревич О. В. Надійність і діагностика електрообладнання: навч. посіб. Сєвєродонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2016. 248 с.

3. Коваленко В. М., Щуріхін В. К. *Діагностика і технологія ремонту автомобілів*: навч. посіб. — К. : Літера ЛТД, 2017. — 224 с.

4. Novak M., Horvat S. Challenges in teaching automotive electronics diagnostics in the digital era // *International Journal of Technical Education*. — 2023. — Vol. 18, № 3. — P. 150–168.

5. Rybitskyi O., Golian V., Golian N., Dudar Z., Kalynychenko O., Nikitin D. *Using OBD-2 technology for vehicle diagnostic and using it in the information system* / Bulletin of NTU «KhPI». — 2023. — C. 37–49.

6. Posons′kyi S. F. *Основи технічної діагностики автомобілів : метод. рекомендації* — Хмельницький : 2024. — 53 с.

7. Senin P. V., Galin D. A., Krush L. O. Using diagnostics to research the operational reliability of electronic engine control systems of Skoda car. Engineering Technologies and Systems. 2022. Vol. 32, № 1. P. 112–128.

References:

1. Borodenko, Yu. M., Dziubenko, O. A., & Bykov, O. M. (2016). *Diahnostyka mekhatronnykh system avtomobilia* [Diagnostics of mechatronic vehicle systems]. Kharkiv: KhNADU.

2. Hubarevych, O. V. (2016). *Nadiinist i diahnostyka elektroobladnannia* [Reliability and diagnostics of electrical equipment]. Sievierodonetsk: SNU im. V. Dalia.

3. Kovalenko, V. M., & Shchurikhin, V. K. (2017). *Diahnostyka i tekhnolohiia remontu avtomobiliv* [Diagnostics and technology of vehicle repair]. Kyiv: Litera LTD.

4. Novak M., Horvat S. Challenges in teaching automotive electronics diagnostics in the digital era // *International Journal of Technical Education*. — 2023. — Vol. 18, № 3. — P. 150–168.

5. Rybitskyi O., Golian V., Golian N., Dudar Z., Kalynychenko O., Nikitin D. *Using OBD-2 technology for vehicle diagnostic and using it in the information system* / Bulletin of NTU «KhPI». — 2023. — C. 37–49.

6. Posonskyi, S. F. (2024). *Osnovy tekhnichnoi diahnostyky avtomobiliv* [Fundamentals of technical diagnostics of vehicles]. Khmelnytskyi.

7. Senin P. V., Galin D. A., Krush L. O. Using diagnostics to research the operational reliability of electronic engine control systems of Skoda car. Engineering Technologies and Systems. 2022. Vol. 32, № 1. P. 112–128.

Дата першого надходження статті до видання: 13.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.03.2026

УДК 378:37.091.3:004(94+474+477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1904-1916

Харківська Алла Анатоліївна доктор наук педагогічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної та міжнародної діяльності, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, https://orcid.org/0000-0003-4782-1079

Прокопенко Альона Олександрівна доктор наук педагогічних наук, професор, завідувач кафедри математики та фізики, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-3735-342X

Бакуменко Тетяна Костянтинівна доктор філософії, доцент, доцент кафедри теорії та методик дошкільної освіти, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, м. Харків, https://orcid.org/0000-0001-5596-6572

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УНІВЕРСИТЕТАХ АВСТРАЛІЇ, КРАЇН БАЛТІЇ ТА УКРАЇНИ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті проаналізовано засади розвитку комунікативної компетентності суб'єктів освітньої діяльності в умовах цифрової трансформації освіти в університетах Австралії, країнах Балтії (Естонії, Латвії, Литви) та Україні.

Актуальність дослідження зумовлена зростанням ролі комунікативної компетентності як наскрізної складової професійної підготовки та соціальної взаємодії в цифровому освітньому середовищі, а також потребою узгодження національних освітніх підходів із загальноєвропейськими тенденціями.

Зазначено, що сучасна українська освіта спрямована на суб'єкт-суб'єктну взаємодію, де здобувачі освіти та педагогічний персонал університету є активними партнерами та учасниками освітнього процесу, які здійснюють взаємовплив під час комунікативної взаємодії. Проаналізовано зарубіжний досвід щодо вирішення проблеми розвитку комунікативної компетентності в університетах у контексті цифровізації освіти у XXI столітті. Виявлено спільні освітні міжнародні тенденції розвитку комунікативної компетентності, серед яких інтеграція комунікативної компетентності у навчальні дисципліни, використання цифрових технологій для розвитку комунікативної компетентності, міжкультурна та міжособистісна комунікація, стандартизація розвитку комунікативної компетентності. Визначено національні відмінності, зумовлені рівнем

цифрового прогресу країн та зв'язку цифровізації із потребою в підвищенні розвитку комунікативної компетентності. Наголошено, що в Україні розвиток комунікативної компетентності в умовах цифрової трансформації перебуває на етапі активного становлення, що відкриває можливості для адаптації кращих світових практик. Зауважено про доцільність подальшого наукового осмислення та впровадження інтегрованих підходів до розвитку комунікативної компетентності як чинника підвищення якості освіти та конкурентоспроможності суб'єктів освітньої діяльності.

Ключові слова: комунікативна компетентність, грамотність, цифрова грамотність, університет, освітня діяльність, цифровізація, дистанційна освіта.

Kharkivska Alla Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vice-Rector for Scientific, Pedagogical and International Activities, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0003-4782-1079

Alona Prokopenko Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Mathematics and Physics, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-3735-342X

Tetiana Bakumenko Doctor of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theory and Methods of Preschool Education, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0001-5596-6572

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE THEORETICAL BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF EDUCATIONAL ACTORS IN UNIVERSITIES IN AUSTRALIA, THE BALTIC STATES AND UKRAINE IN THE CONTEXT OF DIGITAL TRANSFORMATION

Abstract. The article analyzes the principles of developing communicative competence of educational actors in the context of digital transformation of education in universities in Australia, the Baltic states (Estonia, Latvia, Lithuania), and Ukraine. The relevance of the study is determined by the growing role of communicative competence as a cross-cutting component of professional training and social interaction in the digital educational environment, as well as the need to harmonize national educational approaches with pan-European trends. It is noted that modern Ukrainian education is aimed at subject-subject interaction, where students and university teaching staff are active partners and participants in the educational process, influencing each other during communicative interaction. Foreign experience in

solving the problem of developing communicative competence in universities in the context of the digitalization of education in the 21st century is analyzed. Common international trends in the development of communicative competence have been identified, including the integration of communicative competence into academic disciplines, the use of digital technologies for the development of communicative competence, intercultural and interpersonal communication, and the standardization of communicative competence development. National differences have been identified, determined by the level of digital progress in countries and the connection between digitalization and the need to improve the development of communicative competence. It is emphasized that in Ukraine, the development of communicative competence in the context of digital transformation is at an active stage of formation, which opens up opportunities for adapting the best global practices. The expediency of further scientific understanding and implementation of integrated approaches to the development of communicative competence as a factor in improving the quality of education and the competitiveness of educational entities is noted.

Keywords: communicative competence, literacy, digital literacy, university, educational activities, digitalization, distance education.

Постановка проблеми. XXI століття надав новий поштовх в прогресивному розвитку науки, що, зі свого боку, зумовило потребу переосмислити традиційних підходів до організації освітнього процесу та визначення пріоритетів у формуванні компетентностей сучасного фахівця.

У сучасних умовах цифрової трансформації освіти комунікативна компетентність набуває нових змістових і функціональних вимірів. Вона постає як інтегрована характеристика професійної діяльності суб'єктів освітнього процесу, що охоплює вміння спілкуватися в живому та цифровому середовищі. Розвиток комунікативної компетентності дозволяє використовувати мовленнєві засоби для взаємодії з іншими, цифрові медіа та платформи, співпрацювати, критично оцінювати отриману інформацію й відповідально користуватися нею.

За таких умов комунікативна компетентність особистості набуває міждисциплінарного характеру, інтегруючи мовленнєві, соціокультурні, міжнародні, етичні й цифрові компоненти.

Відповідно до Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року комунікативна складова є чинником формування інноваційного потенціалу особистості, що забезпечує результативну й ефективну професійну взаємодію, підтримку співпраці та взаємопроникнення знань у сучасному середовищі [1]. Водночас актуалізація комунікативної компетентності в умовах цифрової трансформації освіти зумовлює звернення до міжнародного досвіду її теоретичного осмислення. Освітні системи закордонних університетів демонструють різні моделі інтеграції комунікативної та цифрової компетентностей у підготовку фахівців, що дозволяє зіставити з українськими реаліями роботи закладів.

Вивчення теоретичних засад розвитку комунікативної компетентності Австралії та країн Балтії із вітчизняними науковими підходами дозволяє виявити спільні міжнародні тенденції, національні особливості та відмінності в інтерпретації змісту, структури й механізмів розвитку комунікативної компетентності в умовах цифровізації освіти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні наукові розвідки підкреслюють, що розвиток комунікативної компетентності суб'єктів освітньої діяльності в умовах цифрової трансформації освіти потребує комплексного підходу, який поєднує **мовленнєві, соціокультурні та цифрові складові**.

Українські науковці О. Бородієнко, Ю. Вітренко, В. Ворона, М. Дебич, О. Паламарчук, О. Слюсаренко та Ж. Таланова окреслили провідний вітчизняний та зарубіжний досвід щодо забезпечення ефективності освітньої діяльності в університетах у контексті євроінтеграції. Розвиток комунікативної та цифрової компетентності суб'єктів освітнього процесу закладу вищої освіти став об'єктом загального вивчення О. Лучанінова та Л. Ніколенко.

Мовознавчий аспект у гуманітарних зв'язках України з Балтійськими країнами аналізувала вчена Н. Ажогіна. Комунікацію в системі професійної підготовки фахівців у контексті забезпечення якісної вищої освіти в Австралії вивчала Н. Журавель. Учений О. Дімітров присвятив свою наукову працю щодо цифрової грамотності в українських та австралійських системах закладів вищої освіти.

Проте, незважаючи на ґрунтовність та різноаспектність наявних наукових напрацювань, питання компаративного аналізу теоретичних засад розвитку комунікативної компетентності суб'єктів освітньої діяльності в умовах цифрових змін в університетах Австралії, країн Балтії та України залишається недостатньо висвітленим. Це зумовлює необхідність подальших наукових пошуків, спрямованих на системне порівняння підходів до розвитку комунікативної компетентності в умовах цифровізації освіти та обґрунтування перспектив її вдосконалення в національному освітньому просторі.

Мета статті полягає у виявленні спільних міжнародних тенденцій шляхом здійснення компаративного аналізу теоретичних засад розвитку комунікативної компетентності суб'єктів освітньої діяльності в Австралії, країнах Балтії та Україні в умовах цифрової трансформації освіти.

Виклад основного матеріалу. Комунікація є універсальним засобом взаємодії між людьми, що потребує якісне володіння вербальним і невербальним мовленням, урахуванням психоемоційного стану співрозмовника, культурних відмінностей між різними етносами та поколіннями. У сучасному вимірі розвитку загальних, професійних і фахових компетентностей наскрізною є комунікативна компетентність завдяки інтегрованому поєднанні різних аспектів налагодження співпраці.

За О. Башманівським та К. Яриновською розвиток комунікативної компетентності «є однією із найбільш важливих складових якісної фахової підготовки

будь-якого рівня вищої освіти, тому потребує вивчення інноваційних підходів, оновлення змісту освітнього процесу та упровадження ефективних навчальних технік й прийомів для реалізації цієї мети» [2, с. 95]. Ураховуючи зміни в суспільстві, необхідно здійснити перехід від традиційного розуміння комунікативної спрямованості у підготовка фахівців до реалізації інноваційних прийомів підвищення комунікативної культури молоді.

Комунікативні вміння формуються не лише в межах мовознавчих освітніх компонентів, а й у процесі міждисциплінарної інтеграції та практико зорієнтованої діяльності. Тому комунікативна компетентність, на думку вчених, постає як сукупність навичок і вмінь, «які здобувачі можуть набути в процесі оволодіння мовознавчими дисциплінами, самостійного засвоєння теорії та реалізація теоретичного матеріалу на практиці» [2, с. 97]. Такий підхід дозволяє розуміти потребу в розвитку комунікації як універсального інструменту самореалізації.

Цифрова трансформація освіти зумовила переосмислення структури комунікативної компетентності, яка дедалі частіше розкривається у єдності з цифровою грамотністю. Як слушно зазначає М. Сурков, «інформаційно-цифрова компетентність педагога постає не лише як сукупність технічних умінь роботи з цифровими засобами, а як здатність критично відбирати, інтерпретувати й інтегрувати цифрові ресурси в освітній процес, забезпечуючи його якість, безпеку й доступність» [3, с. 159]. Тоді як О. Шевченко, вважає, що нині комунікативна компетентність передбачає «володіння технологіями усного і письмового спілкування різними мовами, в тому числі й мовою комп’ютерного програмування, а також спілкування через інтернет» [4, с. 135].

Уважаємо, що комунікація в цифровому просторі потребує від особистості опанування таких навичок та вмінь як здатність ефективно використовувати цифрові платформи й інструменти для міжособистісної та професійної взаємодії; уміння адаптувати мовленнєві стратегії до особливостей онлайн ресурсів; навички критичного аналізу, відбору та інтерпретації інформації з різних джерел; медіаграмотності, уміння дотримуватися норм академічної доброчесності, поваги та культури спілкування; здатність до міжкультурної взаємодії та співпраці в глобалізованому цифровому просторі; уміння організовувати зворотний зв’язок, підтримувати діалог і конструктивну взаємодію у різних форматах спілкування, що дозволить бути впевненим у собі, відкритим до розширення комунікативних зв’язків.

Ураховуючи, що сучасна українська освіта спрямована на суб’єкт-суб’єктну взаємодію, де здобувачі освіти та педагогічний персонал університету є активними партнерами та учасниками освітнього процесу, то під розвитком комунікативної компетентності суб’єктів освітнього процесу будемо розуміти взаємовплив учасників освітнього процесу під час педагогічної взаємодії. Сучасна особистість має володіти необхідними вміннями та здібностями, аби забезпечуватися якісну комунікацію, зокрема проявляти такі особливості

як «відкритість, вчасність, точність формулювання думки, обґрунтованість, урахування ситуації, двосторонність», тобто проявляти грамотність [5, с. 87].

Отже, розвиток комунікативної компетентності суб'єктів освітньої діяльності в умовах цифрової трансформації освіти є багатовекторним процесом, зумовлений поєднанням педагогічних, соціокультурних і технологічних чинників. А стратегічний розвиток та євроінтеграція вимагає звернутися до компаративного аналізу теоретичних засад розвитку комунікативної компетентності в освітніх системах різних країн, що уможливить визначення перспективних напрямів адаптації зарубіжного досвіду до вітчизняного освітнього простору.

Розвиток комунікативної компетентності в освітній системі Австралії ґрунтується на компетентнісно орієнтованій моделі підготовки фахівців, у якій комунікація – це наскрізний елемент професійної компетентності. Важлива роль полягає в інтеграції педагогічної комунікації в усі складові освітнього процесу – від змісту навчальних дисциплін до організації практичної підготовки. Так, іноземні мови вивчаються не ізольовано, а як інструмент повсякденного, навчального й професійного спілкування, що сприяє формуванню стійкої мотивації до міжкультурної взаємодії та навчання впродовж життя.

Науковиця Н. Журавель вказує, що в університетах Австралії важливим орієнтиром є впровадження компетентнісної парадигми, яка передбачає формування у здобувачів системи професійно значущих компетентностей. Результат можливо досягнути «через чітке визначення навчальних цілей, стандартизацію освітніх програм та застосування інноваційних методів навчання» [6, с. 114]. Окрім того, саме суб'єкт-суб'єктна форма комунікації має бути домінантною в сучасній інноваційній освітній діяльності.

У контексті цифровізації освіти, Австралія є одним із лідерів упровадження цифрової компетентності, що поєднує комунікативні та цифрові аспекти. Сучасні австралійські університети надають перевагу визначенню цифрова грамотність, як «здатність ефективно і критично використовувати цифрові технології й інформацію, що включає вміння знаходити, оцінювати, створювати та відповідально поширювати цифровий контент» [7, с. 12]. У країні проводять систематичні тестування цифрових компетентностей на всіх рівнях освітньої системи. Тому підвищення кваліфікації працівників університетів та здобувачів вищої освіти зорієнтоване на розвиток здатності використовувати цифрові інструменти як технічні засоби і водночас як середовище ефективної освітньої комунікації не лише у живому спілкуванні, а й віртуальному [6, 7].

В Австралії модель прогресії цифрових компетентностей визначена як процес цифрової професіоналізації. Окрім того, система забезпечення якості цифрових навчальних ресурсів розробляється у співпраці з університетськими коледжами з підготовки вчителів. Зауважимо, що освітня діяльність університетів спрямована на поєднання британських академічних стандартів із інноваціями, підтримку міжнародної репутації. Провідні австралійські університети підтримують міжкультурну та міжмовну комунікацію, що дозволяє розвивати

комунікативну компетентність усіх учасників освітнього процесу: інтегровані двомовні освітні програми, підтримка іноземних здобувачів вищої освіти, поглиблене вивчення англійської мови, мовні курси, академічні гранти на навчання та науково-дослідницьку роботу тощо [8, 9, 10].

Балтійські країни (Естонія, Латвія, Литва) вирізняється високим рівнем цифрової зрілості освітніх систем і прогресивним упровадженням цифрових технологій в освітній процес. У праці Є. Защерінської (Jeļena Zaščerinska [11]) зазначено, що в умовах сучасних освітніх трансформацій комунікативна компетентність повинна вивчатися як ключова компетентність, що потребує переосмислення існуючих теоретичних концепцій і визначення нових напрямів розвитку, з урахуванням вимог особистісного, соціального та професійного розвитку у цифровому суспільстві.

Особливо показовим є досвід Естонії, де цифрові, мобільні та AI-технології інтегруються безпосередньо в освітній процес з метою розвитку не лише навчальних, а й комунікативних умінь. Комунікація є процесом взаємодії у цифровому середовищі, що передбачає співпрацю, зворотний зв'язок, інклюзивність та подолання просторових та соціальних бар'єрів.

Окрім того, в Естонії цифрові компетенції включені у міжпредметну систему, результати навчання є деталізованими та всеосяжними. Вони є в загальних положеннях національної програми для базових шкіл, що проявляється як загальна ключова компетенція [12, 13]. У цьому контексті комунікативна компетентність стає інтегрованим складником ключових компетентностей, що формується на міжпредметній основі й забезпечує здатність здобувачів освіти ефективно та грамотно взаємодіяти в цифровому освітньому середовищі, використовуючи різні канали, формати й інструменти спілкування, критично осмислюючи інформацію, дотримуючись етичних норм і правил цифрової безпеки, а також вибудовуючи продуктивну співпрацю в навчальній та соціальній діяльності.

У Латвії система професійних компетентностей педагогів інтегрована до процедур оцінювання якості освіти, а нормативним орієнтиром виступають Професійні стандарти вчителів. У цих документах цифрові компетентності педагога визначаються як здатність критично добирати та інтегрувати методи навчання та цифрові технології, оцінювати ризики їх використання, а також раціонально й ефективно застосовувати ІКТ у навчальній діяльності та професійному розвитку [12, 13]. Водночас розвиток комунікативної компетентності потребує формування здатності ефективно взаємодіяти зі здобувачами освіти та колегами в цифровому середовищі, адаптувати мовленнєві стратегії до онлайн-платформ.

У Литві відбувається включення в навчальні програми вивчення інформатики у поєднанні із роботою із цифровим контентом, алгоритмами та програмуванням, даними та інформацією, віртуальною комунікацією, а також із принципами дотримання безпеки та правової відповідальності [12].

Зазначимо, що вчителі закладів освіти мають змогу співпрацювати з колегами, утворюючи мережі вчителів у дистанційному та очному оформаті. Вони отримують підтримку в межах загальних програм професійного розвитку та ініціатив, що пропонують розвиток цифрових компетентностей, включаючи використання ІКТ-інструментів для освітніх цілей, розвиток комунікативних навичок. У Литві Центр розвитку освіти забезпечує навчання в рамках безперервного професійного розвитку для вчителів усіх рівнів освіти [12, 14]. Комунікація постає необхідним інструментом у використанні цифрових технологій та інструментів для спілкування зі суб'єктами освітнього процесу, обміну та поширення надійної інформації, використання цифрової грамотності для участі в суспільних заходах, в онлайн-спільнотах, дотримуватися безпечного та етичного спілкування через інтернет, управління цифровою ідентичністю тощо.

Необхідно зазначити, що університетська діяльність окреслених країн зазнала динамічних змін у цифровому ключі у період пандемії 2019 року, коли були вимушені оперативно реагувати та реалії та продовжувати забезпечувати освітній процес. Так, вимушений перехід, як і в Україні, до дистанційної форми навчання зумовив одну з ключових проблем – зниження соціалізації, а відтак і комунікативної грамотності. Тому постало питання поступового й термінового відновлення умінь та навичок молоді спілкуватися онлайн та офлайн.

Дослідження [3, 4, 6, 10, 15] акцентують увагу на педагогічній ролі цифрових інструментів, які слугують засобами активізації комунікативної діяльності здобувачів освіти. Водночас цифрова компетентність педагога включає здатність ініціювати, підтримувати та моделювати комунікативні процеси в онлайн- і змішаному форматах, а не лише технічне володіння ІКТ. Здобувачі освіти мають набувати практичного досвіду володіння мовленням у типових та нових ситуаціях, дотримуватися норм і правил взаємодії у живому та віртуальному спілкуванні через застосунки й платформи.

В українському просторі цифрова грамотність та комунікативна компетентність не лише взаємопов'язані, а й доповнюють один одного як напрям для підвищення кваліфікації фахівців та розвитку загальних компетентностей здобувачів освіти. Ураховуючи вищезазначене та аналіз наукових праць [3, 4, 10, 12, 13, 14], висвітлено спільні міжнародні освітні тенденцій шляхом здійснення компаративного аналізу теоретичних засад розвитку комунікативної компетентності суб'єктів в університетах в Австралії, країнах Балтії та Україні в умовах цифрової трансформації освіти.

Таблиця 1

Розвитку комунікативної компетентності суб'єктів освітньої діяльності в умовах цифрової трансформації

Особливості розвитку комунікативної компетентності	Тенденції розвитку комунікативної компетентності в умовах цифрової трансформації
Інтеграція комунікативної компетентності у навчальні дисципліни	Комунікативна компетентність утверджується як ключова наскрізна компетентність міжпредметного навчання; інтегрується в усі навчальні програми та освітні компоненти незалежно від їх предметної спрямованості
Використання цифрових технологій для розвитку комунікативної компетентності	Активне застосування цифрових платформ, онлайн-сервісів і віртуальних освітніх середовищ для організації взаємодії; розширення можливостей комунікації у змішаному та дистанційному форматах навчання
Міжкультурна та міжособистісна комунікація	Орієнтація на формування поваги до культурних відмінностей, розвиток міжнародної взаємодії; підтримка спільних освітніх і наукових проєктів, партнерської співпраці у глобальному цифровому середовищі
Стандартизація розвитку комунікативної компетентності	Упровадження національних і наднаціональних стандартів розвитку комунікативної компетентності з використанням цифрових технологій; здійснення систематичного моніторингу рівнів сформованості комунікативної та цифрової компетентностей

Порівняння досвіду Австралії, країн Балтії та України дозволяє виявити спільні світові освітні тенденції інтеграції комунікативної та цифрової компетентностей. Це надає змогу усвідомити правильність обраного загального міжнародного погляду на єдність розвитку компетентностей особистості, а також окреслити ключові орієнтири подальшого розвитку освітніх систем у контексті цифрової трансформації.

Узагальнені дані свідчать, що в закордонних університетах комунікативна компетентність – наскрізна складова освітнього процесу, тісно пов'язана з формуванням цифрової грамотності. Звичайно залишається відмінним рівень нормативно-правового забезпечення, адже на державному рівні зв'язок комунікативної та цифрової компетентностей не має чіткого трактування. Тому в Україні цей процес перебуває на етапі активного становлення, що відкриває перспективи для подальшого узгодження національних освітніх стратегій із загальноєвропейськими. Зауважимо, що Україні притаманний динамічний розвиток інновацій у всіх сферах, що підтверджує й потребу в активному та безперервному, на сучасному етапі, розвитку комунікативних навичок із використанням цифрових технологій. Дистанційна освіта стає ефективним інструментом забезпечення доступності та гнучкості освітнього процесу в університетах. Вона розширює можливості взаємодії між учасниками, комунікації через використання різноманітних ґаджетів, платформ і застосунків,

а також сприяє індивідуалізації освітньої траєкторії та інтеграції інноваційних цифрових ресурсів у професійну підготовку здобувачів освіти.

Висновок. Розвиток комунікативної компетентності суб'єктів освітньої діяльності в умовах цифрової трансформації країни є одним із ключових чинників забезпечення якісної сучасної освіти та її відповідності світовим освітнім орієнтирам. Окреслена компетентність у цифровому середовищі університетів постає як динамічне й багатовимірне утворення, що формується у взаємозв'язку з цифровою грамотністю та реалізується в освітній, професійній та соціокультурній сферах.

Вивчення досвіду розвитку комунікативної компетентності в університетах Австралії, країн Балтії та України засвідчив наявність спільних міжнародних тенденцій, зокрема інтеграцію комунікативної компетентності в зміст освіти як наскрізної ключової компетентності, активне використання цифрових технологій для організації комунікації, а також орієнтацію на міжкультурну взаємодію та партнерство в глобальному цифровому просторі. Водночас виявлено відмінності, зумовлені рівнем цифрової зрілості освітніх систем університетів, нормативно-правовим забезпеченням і ступенем системності впровадження цифрових інструментів у педагогічну практику.

Відповідно перспективним напрямом подальших наукових досліджень визначаємо детальний аналіз загальних стратегій розвитку держави та освіти й науки на найближчі 5 років для виявлення дієвих та актуальних способів підвищення рівня комунікативної компетентності серед сучасної молоді й викладачів-практиків.

Література

1. Про схвалення Стратегії розвику сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 № 526-р. *Верховна Рада України. Законодавство України* : вебсайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text (дата звернення: 01.02.2026).

2. Яриновська К., Башманівський О. Формування комунікативної компетентності здобувачів вищої освіти при вивченні іноземних мов: інструменти, методи й прийоми. *Українська полоністика. Педагогічні дослідження.* 2023. Вип. 21. С. 93–102. URL: https://eprints.zu.edu.ua/38904/1/278095-Текст%20статті-686335-1-10-20240124.pdf (дата звернення: 01.02.2026).

3. Сурков М. Стан і тенденції розвитку інформаційно-цифрової компетентності у вітчизняній та зарубіжній педагогіці. *Українська професійна освіта*. 2025. Вип. 18. С. 156–166. DOI: https://doi.org/10.33989/2519-8254.2025.18.347742 (дата звернення: 01.02.2026).

4. Шевченко Р. Зарубіжний та вітчизняний досвід систематизації ключових компетентностей майбутніх фахівців соціокультурної сфери. *Українська професійна освіта.* 2024. Вип. 16. С. 134–142. DOI: https://doi.org/10.33989/2519-8254.2024.16.314319 (дата звернення: 01.02.2026).

5. Харківська А., Штефан Л. Розвиток комунікативної компетентності у здобувачів вищої освіти за допомогою зворотного зв'язку. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*. 2023. № 81, С. 84–90. DOI: https://doi.org/10.32820/2074-8922-2023-81-84-90 (дата звернення: 01.02.2026).

6. Журавель Н. В. Формування професійної компетентності в майбутніх бакалаврів з англійської філології в закладах вищої освіти Австралії : дис. ... док. філос. 011 – «Освітні, педагогічні науки» / Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ, 2025. 296 с.

7. Дімітров О. Ю. Визначення поняття «цифрова грамотність» у наукових працях українських та австралійських учених. *Педагогічна Академія: наукові записки*. 2025. Вип. 22. 19 с. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.17213904 (дата звернення: 01.02.2026).

8. Johnston N. The shift towards digital literacy in Australian university libraries: Developing a digital literacy framework. *Journal of the Australian Library and Information Association.* 2020. № 69 (1). Pp. 93–101.

9. D'Orazzi G., Marangell S. The Role of Intercultural Communicative Competence in Student-To-Student Interactions at an Internationlized University. *Journal of intercultural communication research.* 2025, 29 p. DOI: https://doi.org/10.1080/17475759.2025.2462099 (дата звернення: 01.02.2026).

10. Perception and Reality Measuring Digital Skills in Europe. *ECDL Foundation.* 2016. 12 p. URL: https://eufordigital.eu/wp-content/uploads/2019/09/perceptionandreality-measuringdigital skillsineurope-ecdlfoundationpositionpaper1.pdf (дата звернення: 01.02.2026).

11. Zaščerinska J. Communicative Competence: Existing Concepts and Prospects for Further Development. *Man in the Space of Language" of Vilnius University Kaunas Faculty of Humanities Department of Foreign Languages*. 2010. Kaunas, Lithuania. 10 p. URL: https://files.eric.ed.gov/ fulltext/ED529859.pdf (дата звернення: 01.02.2026).

12. Digital Education at School in Europe. *Eurydice Report*. 2019. Luxembourg : Publications Office of the European Union. 151 p. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/ d7834ad0-ddac-11e9-9c4e-01aa75ed71a1/language-en (дата звернення: 01.02.2026).

13. Onishchuk I., Ikonnikova M., Antonenko T., Kharchenko I., Shestakova S., Kuzmenko N., Maksymchuk B. Characteristics of Foreign Language Education in Foreign Countries and Ways of Applying Foreign Experience in Pedagogical Universities of Ukraine. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 2020. №12(3). P. 44-65. DOI: https://doi.org/10.18662/rrem/12.3/308 (дата звернення: 22.10.2023).

14. Rabetska N. Communicative competence of training qualified future specialists socionomic sphere. *Prospects and innovations of science*. 2023. № 7(25). P. 25–33. DOI: https://doi. org/10.52058/2786-4952-2023-7(25)-25-33 (дата звернення: 01.02.2026).

15. Лучанінова О., Ніколенко Л. Розвиток комунікативної сфери цифрової компетентності суб'єктів освітнього процесу закладу вищої освіти. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2023. Вип. 26(6). С. 136–143. DOI: https://doi.org/10.15421/1723141 (дата звернення: 01.02.2026).

References

1. Pro skhvalennia Stratehii rozvytku sfery innovatsiinoi diialnosti na period do 2030 roku : Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10.07.2019 № 526-r [On the approval of the Strategy for the development of innovative activity for the period up to 2030: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 10.07.2019 No. 526-r]. *Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy – Verkhovna Rada of Ukraine. Legislation of Ukrain*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text [in Ukrainian].

2. Yarynovska, K., & Bashmanivskyi, O. (2023). Formuvannia komunikatyvnoi kompetentnosti zdobuvachiv vyshchoi osvity pry vyvchenni inozemnykh mov: instrumenty, metody y pryiomy [Formation of communicative competence of higher education seekers in foreign language learning: tools, methods and techniques]. *Ukrainska polonistyka. Pedahohichni doslidzhennia* –

Ukrainian Polish Studies. Pedagogical Research. 21, 93–102. Retrieved from https://eprints.zu.edu.ua/38904/1/278095-Текст%20статті-686335-1-10-20240124.pdf [in English].

3. Surkov, M. (2025). Stan i tendentsii rozvytku informatsiino-tsyfrovoi kompetentnosti u vitchyznianii ta zarubizhnii pedahohitsi [The state and trends in the development of information and digital competence in domestic and foreign pedagogy]. *Ukrainska profesiina osvita – Ukrainian Professional Education*. 18, 156–166. doi https://doi.org/10.33989/2519-8254.2025.18.347742 [in Ukrainian].

4. Shevchenko, R. (2024). Zarubizhnyi ta vitchyznianyi dosvid systematyzatsii kliuchovykh kompetentnosteni maibutnikh fakhivtsiv sotsiokulturnoi sfery [Foreign and domestic experience in systematising the key competencies of future specialists in the sociocultural sphere]. *Ukrainska profesiina osvita – Ukrainian Professional Education*. 16, 134–142. doi https://doi.org/10.33989/2519-8254.2024.16.314319 [in English].

5. Kharkivska, A., & Shtefan, L. (2023). Rozvytok komunikatyvnoi kompetentnosti u zdobuvachiv vyshchoi osvity za dopomohoiu zvorotnoho zviazku [Development of Communicative Competence in Higher Education Students Through Feedback]. *Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity – Problems of Engineering and Pedagogical Education*. 81, 84–90. doi https://doi.org/10.32820/2074-8922-2023-81-84-90 [in Ukrainian].

6. Zhuravel, N. V. (2025). Formuvannia profesiinoi kompetentnosti v maibutnikh bakalavriv z anhliiskoi filolohii v zakladakh vyshchoi osvity Avstralii [Formation of professional competence in future bachelors of English philology in Australian higher education institutions]. *Doctor's thesis.* Kyiv, 296 [in Ukrainian].

7. Dimitrov, O. Yu. (2025). Vyznachennia poniattia «tsyfrova hramotnist» u naukovykh pratsiakh ukrainskykh ta avstraliiskykh uchenykh [Definition of the concept of "digital literacy" in scientific works by Ukrainian and Australian scientists]. *Pedahohichna Akademiia: naukovi zapysky – Pedagogical Academy: scientific notes*. 22, 19. doi https://doi.org/10.5281/zenodo.17213904 [in Ukrainian].

8. Johnston, N. (2020). The shift towards digital literacy in Australian university libraries: Developing a digital literacy framework. *Journal of the Australian Library and Information Association.* 2020. № 69 (1). Pp. 93–101 [in English].

9. D'Orazzi, G., & Marangell, S. (2025). The Role of Intercultural Communicative Competence in Student-To-Student Interactions at an Internationlized University. *Journal of intercultural communication research.* 29. doi https://doi.org/10.1080/17475759.2025.2462099 [in English].

10. Perception and Reality Measuring Digital Skills in Europe (2016). *ECDL Foundation.* 12. Retrieved from https://eufordigital.eu/wp-content/uploads/2019/09/perceptionandreality-measuring digitalskillsineurope-ecdlfoundationpositionpaper1.pdf [in English].

11. Zaščerinska, J. (2010). Communicative Competence: Existing Concepts and Prospects for Further Development. *Man in the Space of Language" of Vilnius University Kaunas Faculty of Humanities Department of Foreign Languages*. Kaunas, Lithuania. 10. Retrieved from https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED529859.pdf [in English].

12. Digital Education at School in Europe. *Eurydice Report* (2019). Luxembourg : Publications Office of the European Union. 151. Retrieved from https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d7834ad0-ddac-11e9-9c4e-01aa75ed71a1/language-en [in English].

13. Onishchuk, I., Ikonnikova, M., Antonenko, T., Kharchenko, I., Shestakova, S., Kuzmenko, N., & Maksymchuk, B. (2020). Characteristics of Foreign Language Education in Foreign Countries and Ways of Applying Foreign Experience in Pedagogical Universities of Ukraine. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*. 12(3), 44-65. doi https://doi.org/10.18662/rrem/12.3/308 [in English].

14. Rabetska, N. (2023). Communicative competence of training qualified future specialists socionomic sphere. *Prospects and innovations of science*. 7(25), 25–33. doi https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-7(25)-25-33 [in English].

15. Luchaninova, O., & Nikolenko, L. (2023). Rozvytok komunikatyvnoi sfery tsyfrovoi kompetentnosti subiektiv osvitnoho protsesu zakladu vyshchoi osvity [Development of the commu nicative sphere of digital competence of subjects of the educational process in higher education institutions]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani – Scientific and theoretical almanac Grani*. 26(6), 136–143. doi https://doi.org/10.15421/1723141 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378. 091.31-059.2:004

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1917-1924

Хасматулін Артур Равільович здобувач ступеня “PhD”, Рівненський Державний Гуманітарний Університетhttps://orcid.org/0009-0000-1253-514X

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Анотація. У статті розглядається актуальна проблема розвитку комунікативної компетентності здобувачів вищої освіти педагогічних закладів, зокрема майбутніх вчителів англійської мови, за допомогою цифрових платформ у процесі групової взаємодії. Обґрунтовано теоретичні основи комунікативної компетентності майбутніх вчителів англійської мови як інтегральної складової професійної підготовки, що включає мовні, соціокультурні, стратегічні та дискурсивні компоненти. Особлива увага приділена груповій взаємодії як ефективному механізму активізації комунікативних процесів і розвитку навичок співпраці та міжкультурного порозуміння. Досліджено педагогічні умови формування комунікативної компетентності, серед яких виділено інтеграцію інтерактивних методів навчання з використанням цифрових платформ (Zoom, Google Classroom тощо). Ці інструменти дозволяють організувати синхронну та асинхронну взаємодію, моделювати автентичні комунікативні ситуації, проводити рольові ігри, дискусії, проєктну діяльність та телеколаборацію. Це сприяє вдосконаленню іноземної мовної компетентності та формуванню комунікативних навичок у цифровому середовищі, що є важливим для педагогів в умовах гібридного навчання. Емпірична частина базується на аналізі впровадження цифрових інструментів у професійну підготовку здобувасів вищої освіти. Очікувані результати становлять собою підвищення мотивації, розвиток критичного мислення, міжкультурної чутливості та ефективності групової комунікації. Запропоновано модель педагогічних умов, що включає системне використання платформ для групової взаємодії, поєднання традиційних та інноваційних методів і моніторинг рівня сформованості компетентностей. Теоретичне значення дослідження – в обґрунтуванні ролі цифрових платформ у розвитку комунікативної компетентності. Практичне – у можливостях застосування результатів для вдосконалення програм професійної підготовки майбутніх вчителів англійської мови та розробки методичних рекомендацій для закладів вищої освіти.

Ключові слова: компетентність, комунікативна компетентність, майбутній вчитель англійської мови, комунікативна компетентність майбутніх вчителів англійської мови, професійна підготовка, педагогічні умови, групова взаємодія, цифрові технології, формування комунікативних навичок, інтерактивні методи навчання.

Khasmatulin Artur Ravilovych candidate for the degree of "PhD", Rivne State University of the Humanities, https://orcid.org/0009-0000-1253-514X

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE CONDITIONS OF GROUP INTERACTION

Abstract. The article examines the topical issue of developing communicative competence among higher education students in pedagogical institutions, particularly future English language teachers, using digital platforms in the process of group interaction. The theoretical foundations of communicative competence of future English language teachers are substantiated as an integral component of their professional training, encompassing linguistic, sociocultural, strategic, and discursive aspects. Special attention is paid to group interaction as an effective mechanism for activating communicative processes and developing collaboration skills and intercultural understanding. The study explores the pedagogical conditions for forming communicative competence, highlighting the integration of interactive teaching methods using digital platforms (Zoom, Google Classroom, etc.). These tools enable synchronous and asynchronous interaction, modeling authentic communication situations, conducting role-playing games, discussions, project activities, and telecollaboration. This contributes to the improvement of foreign language competence and the formation of communicative skills in a digital environment, which is essential for educators in the context of hybrid learning. The empirical part is based on the analysis of implementing digital tools in the professional training of students. The results indicate increased motivation, development of critical thinking, intercultural sensitivity, and effectiveness of group communication. A model of pedagogical conditions is proposed, including the systematic use of platforms for group interaction, the combination of traditional and innovative methods, and monitoring the level of competence formation. The theoretical significance of the study lies in substantiating the role of digital platforms in developing communicative competence. The practical significance is in the potential application of the expected results to improve professional training programs for future English language teachers and to develop methodological recommendations for higher education institutions.

Keywords: competence, communicative competence, future English language teacher, communicative competence of future English language teachers, professional training, pedagogical conditions, group interaction, digital technologies, formation of communicative skills, interactive teaching methods.

Постановка проблеми. Проблема розвитку комунікативної компетентності здобувачів вищої освіти, зокрема майбутніх вчителів іноземних мов є актуальною з погляду на сучасні умови глобалізації та цифровізації освіти. Ключовим елементом професійної підготовки педагогів виступає комунікативна

компетентність, оскільки саме вона забезпечує ефективну взаємодію як в локальному, так і багатокультурному середовищі, а ткаож сприяє формуванню навичок співпраці та адаптації до динамічних освітніх реалій. На даний момент проблема полягає в недостатній інтеграції групової взаємодії з цифровими технологіями, що призводить до обмеженого розвитку мовних, соціокультурних та стратегічних навичок здобувачів вищої освіти. Дана проблема пов'язана з важливими науковими питаннями щодо вивчення впливу цифрових платформ на когнітивні процеси та соціальну взаємодію, а також з різноманітними практичними аспектами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті реформ освіти в Україні та світі (згідно з рекомендаціями ЄС щодо цифрової освіти) розвиток комунікативної компетентності через групову взаємодію сприяє підвищенню якості професійної підготовки, мотивації студентів та їхньої готовності до роботи в умовах дистанційного чи змішаного навчання. Це актуально для майбутніх вчителів, які мають не лише володіти мовою, але й моделювати автентичні комунікативні ситуації для своїх учнів. Дана проблема активно вивчається в сучасній педагогічній науці.

Наприклад, у дослідженні Л. Б. Йохансон, Т. Лемінг, Б-Х. Йоханессен та Т. Солхауг аналізується компетентність майбутніх вчителів у цифровій взаємодії і підкреслюється роль платформ для комунікації в підготовці вчителів на старті їхнього шляху [9]. Автори зазначають, що цифрові інструменти сприяють варіації в навичках обміну інформацією, але акцент робиться на індивідуальному рівні, без глибокого аналізу групової динаміки. У статті А. Буссо та Б. Санчез обговорюється розвиток ключової компетентності, з акцентом на ШІ та групові активності в японській EFL-освіті задля подолання бар'єрів в усній практиці [5]. Дослідження О. Малихіна, Н. Арістової і Л. Дубкової розглядає розвиток даної компетентності через відкриті освітні ресурси, синхронну та асинхронну взаємодію на платформах, таких як TED Talks та BBC Learning English, що сприяє розвитку всіх чотирьох мовних навичок [10]. Значний внесок у цій сфері також зробила О. В. Безкоровайна. У її роботах обґрунтовано пріоритетність розвитку комунікативної компетентності як ключової для професійної підготовки, а також розглянуто інтеграцію Інтернет-ресурсів та інноваційних методів у навчальний процес [1]. Інші ж праці підкреслюють роль особистісно орієнтованого підходу та сучасних технологій у формуванні міжкультурної толерантності й комунікативних навичок [2, 3].

Мета статті. Обґрунтувати теоретичні основи розвитку комунікативної компетентності здобувачів вищої освіти педагогічних закладів, зокрема майбутніх вчителів англійської мови, через групову взаємодію з використанням цифрових платформ. Додаткова постановка завдання включає: аналіз компонентів комунікативної компетентності; дослідження ролі групової взаємодії як механізму активізації комунікації; вивчення педагогічних умов формування комунікативної компетентності за допомогою цифрових інструментів; емпірич-

ний аналіз впровадження ключових цифрових платформ у професійну підготовку та пропозицію потенційної моделі педагогічних умов й оцінку очікуваних результатів.

Виклад основного матеріалу. Комунікативна компетентність майбутніх вчителів англійської мови є необхідною складовою професійної підготовки, яка включає мовні, соціокультурні, стратегічні та дискурсивні компоненти. Теоретичні засади базуються на концепції Д. Хаймса (1972), яка була розвинута у більш сучасних моделях, таких як Common European Framework of Reference for Languages, де компетентність виступає здатністю ефективно взаємодіяти в реальних ситуаціях. [7]

Чимало досліджень спираються на ці праці, що започаткували розв'язання проблеми через аналіз цифрових інструментів та їх вплив на комунікативну компетентність. Проте невирішеними залишаються саме аспекти інтеграції групової взаємодії з конкретними цифровими платформами (такими як Zoom, Google Meet та Google Classroom) у професійній підготовці майбутніх вчителів англійської мови. Необхідним залишається емпіричний аналіз впровадження таких моделей та подальша розробка педагогічних умов для моніторингу компетентностей. Стаття фокусується на дослідженнях та потенційній моделі ключових педагогічних умов.

Групова взаємодія у даному ключі може бути розглянута як стартовий поштовх до активізації різноманітних комунікативних процесів, адже це сприяє розвитку навичок співпраці, порозуміння й, що не менш важливо — критичного мислення. Взаємодія такого плану у цифровому середовищі може бути реалізована синхронно (за допомогою використання сервісів взаємодії у реальному часі, наприклад, Zoom чи Google Meet) та асинхронно (у вільному або покроковому форматі, наприклад, Google Classroom та Google Forms). Це дозволяє змоделювати автентичні ситуації, проводити рольові ігри, організовувати дискусії, займатись проєктною діяльністю та просто комунікувати.

Педагогічні умови формування компетентності становлять собою інтеграцію інтерактивних методів з цифровими платформами. Для прикладу, Zoom та Google Meet дозволяють організовувати дистанційні заняття для групової та індивідуальної роботи, а це покращує усну комунікацію, як показано згадувалось у дослідженнях вище [10]. Водночас Google Classroom забезпечує асинхронну взаємодію завдяки різноманітним завданням та тестам, що сприяє письмовій компетентності [5, 10]. Варто підсумувати, що ці інструменти вдосконалюють мовну компетентність у гібридному варіанті навчання, де студенти практикують автентичне використання іноземної мови в групах.

Нещодавні дослідження таких науковців, як А. Альдаххан, Н. А. Разак, В. Деннен, Д. Хе, Х. Ші, Д. Адольфсон, Е. Гутіеррез-Сантіусте, М. Р. Реал, А. Мехіас-Акоста, М. Д. Рено, Е. Варгас-Кано, Дж. Карденас-Кобо та К. Відал-Сільва, що базуються на аналізі впровадження цифрових інструментів у професійну підготовку здобувачів вищої освіти педагогічних університетів за

останні декілька років, а саме 2023-2024 описують оцінку рівня компетентності до та після спеціальних курсів із використанням цифрових платформ за допомогою методу опитування та спостереження. [4] У якості результатів було виявлено підвищення мотивації, розвиток критичного мислення через дискусії, а також міжкультурної чутливості. [8, 11] У даному випадку, проєктна діяльність у Google Classroom виявляється здатною підвищити ефективність групової комунікації, що підтверджує дані нарахунок інструментів на основі ШІ в групових завданнях. [4, 6]

Теоретична запропонована модель педагогічних умов може включати:

1. Системне використання платформ для групової взаємодії;
2. Поєднання традиційних (лекції) та інноваційних (рольові ігри) методів;
3. Моніторинг рівня компетентностей через тести та самооцінку;
4. Обґрунтування результатів, що базується на статистичному аналізі, який підтверджує ефективність моделі.

Дослідження демонструє, що розвиток комунікативної компетентності здобувачів вищої освіти через групову взаємодію з використанням цифрових платформами є ефективним для професійної підготовки майбутніх вчителів англійської мови. Теоретичне значення полягає в обґрунтуванні ролі необхідних платформ у формуванні компонентів комунікативної компетентності, в той час, як практичне – у рекомендаціях для програм підготовки та методичних матеріалів.

Також варто зауважити що існує потреба у подальшому вивченні даної сфери, адже вона є перспективною і становить науковий інтерес. У майбутніх процесах слід звертати увагу на: вивчення впливу інструментів ШІ на комунікативну компетентність у багатомовних групах; проведення порівняльних аналізів ефективності платформ у різних країнах; розробку мобільних додатків для групової взаємодії здобувачів вищої освіти та викладачів.

Ше одним, не менш важливим з поміж ключових напрямків сучасних досліджень у даній сфері є телеколаборація. Вона становить собою форму онлайн-співпраці між здобувачами освіти та викладачами з різних країн, яка сприяє розвитку міжкультурної комунікативної компетентності, цифрової грамотності та педагогічних навичок.

Телеколаборація активно використовується в програмах підготовки вчителів для моделювання автентичних комунікативних ситуацій, розвитку мультимодальної компетентності та рефлексії над педагогічним процесом. В той час, як синхронні інструменти, такі як Zoom, Google Meet, та інші забезпечують динамічну взаємодію в реальному часі, що дозволяє проводити рольові ігри, дискусії та спільне планування навчальних занять.

Окремої уваги, знову ж таки, заслуговують асинхронні платформи (наприклад Google Classroom). У даному ключі вони сприяють глибшому аналізу, спільній роботі над проєктами та обміну навчальними матеріалами. Дослідження підкреслюють, що телеколаборація підвищує мотивацію

здобувачів освіти, а також допомагає майбутнім вчителям набувати досвіду експериментального моделювання навчальних ситуацій, що в свою чергу полегшує перенесення набутих навичок у власну педагогічну практику та використання їх у подальшій роботі. Заглиблюючись у питання цифрових технологій, варто звернути увагу на інтеграцію інструментів штучного інтелекту у процес формування комунікативної компетентності. Така практика відкриває нові можливості, особливо для практики усного мовлення, не говорячи про те, що цей напрямок є перспективним у сучасній педагогіці.

Сучасні чатботи на основі штучного інтелекту, такі як ChatGPT, Copilot та інші з голосовим режимом, чи Duolingo Max, дозволяють здобувачам освіти ефективно практикувати усне мовлення в індивідуальному режимі.

Розглянемо головні переваги використання подібних інструментів:

- Зниження тривоги під час практики говоріння: здобувачі освіти не бояться робити помилки, оскільки взаємодіють не з людиною, а з програмою.

- Підвищення мотивації та готовності до комунікації: практика стає цікавою, доступною в будь-який час і без тиску.

- Персоналізований зворотний зв'язок: такі інструменти миттєво вказують на помилки у вимові, граматиці чи лексиці та пропонують правильні варіанти з поясненнями.

- Можливість симуляції реальних ситуацій: такі чатботи можуть імітувати діалоги у будь-яких ситуаціях, що дає користувачам змогу отримати досвід автентичної комунікації у реальній ситуації.

Переважно ті, хто регулярно практикують діалоги із такими розмовними моделяими демонструють кращі результати у розмовній комунікації, вимові та загальній впевненості порівняно з учнями, які практикуться лише з викладачами чи у парній/груповій роботі. Згадуючи групову роботу, варто зауважити, що штучний інтелект в цілому добре її доповнює. Здобувачі освіти можуть використовувати чатботи у якості тренажера для підвищення навичок та впевненості і з часом показувати кращі результати на заняттях (в тому числі дистанційних), особливо в завданнях з акцентом на обговорення різних тем.

Проте не варто забувати, що ШІ не замінює людську взаємодію, а лише доповнює її. На це слід звертати увагу викладачам, які поєднують такі інструменти з груповими дискусіями, рольовими іграми та проєктною діяльністю для забезпечення повноцінного розвитку усіх складових комунікативної компетентності. Врешті решт, цифрові технології загалом та інструменти на основі штучного інтелекту стають доступними й ефективними помічниками як для здобувачів освіти, так і для викладачів.

Література.

1. Безкоровайна ОВ Інноваційна діяльність викладача іноземної мови: проблеми теорії та практики/ОВ Безкоровайна//Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти.-2016.-Вип. 14.-С. 10-14.-Режим доступу: http://nbuv. gov. ua/UJRN/ Ozfm_2016_14_4.

2. Безкоровайна О. В., Мороз Л. В. Актуальні аспекти комунікативної компетенції студентів ВНЗ. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2012. № 64. С. 48–52.

3. Безкоровайна О. В. Пріоритетні тенденції розвитку методики викладання іноземних мов та культур в контексті особистісно орієнтованого підходу / О. В. Безкоровайна // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. - 2014. - Вип. 9. - С. 17-21. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ozfm_2014_9_7.

4. Aldahhan, A. ., & Razak, N. A. . (2024). The Impact Of Digital Platforms On Students Communicative Competence Of Iraqi Undergraduate EFL Students. *Migration Letters*, *21*(S7), 1007–1015. Retrieved from https://migrationletters.com/index.php/ml/article/view/8878

5. Alexis Busso, Becky Sanchez. (2024). Advancing Communicative Competence in the Digital Age: A Case for AI-Tools in Japanese EFL Education. *ERIC Journal*.

6. Dennen, Vanessa & He, Dan & Shi, Hui & Adolfson, Dawn. (2023). College Students, Networked Knowledge Activities, and Digital Competence: Implications for Online Curricula and Workforce Preparation. Online Learning. 27. 10.24059/olj.v27i4.4046.

7. EFL Cafe. (2025, January 14). What is Communicative Competence? A Comprehensive Guide for ESL Teachers. EFLCafe.net. https://eflcafe.net/what-is-communicative-competence-a-comprehensive-guide-for-esl-teachers/
In-text citation: (EFL Cafe, 2025)

8. Gutiérrez-Santiuste, Elba & Ritacco Real, Maximiliano. (2023). Intercultural communicative competence in higher education through telecollaboration: typology and development. Education and Information Technologies. 28. 1-28. 10.1007/s10639-023-11751-3.

9. Lisbeth Bergum Johanson, Tove Leming, Bjørn-Henrik Johannessen & Trond Solhaug (2022): Competence in Digital Interaction and Communication—A Study of First-Year Preservice Teachers' Competence in Digital Interaction and Communication at the Start of Their Teacher Education, The Teacher Educator

10. Malykhin, O., Aristova, N., Dybkova, L. (2019). Developing Future English Teachers' Overall Communicative Language Ability: Open Educational Resources Usage. Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala, 11(4 Suppl. 1), 134-155. doi:10.18662/rrem/182

11. Mejías-Acosta A, D'Armas Regnault M, Vargas-Cano E, Cárdenas-Cobo J and Vidal-Silva C (2024) Assessment of digital competencies in higher education students: development and validation of a measurement scale. *Front. Educ.* 9:1497376. doi: 10.3389/feduc.2024.1497376

References.

1. Aldahhan, A. ., & Razak, N. A. . (2024). The Impact Of Digital Platforms On Students Communicative Competence Of Iraqi Undergraduate EFL Students. *Migration Letters*, *21*(S7), 1007–1015. Retrieved from https://migrationletters.com/index.php/ml/article/view/8878

2. Alexis Busso, Becky Sanchez. (2024). Advancing Communicative Competence in the Digital Age: A Case for AI-Tools in Japanese EFL Education. *ERIC Journal*.

3. Bezkorovaina O. V. Innovatsiina diialnist vykladacha inozemnoi movy: problemy teorii ta praktyky / O. V. Bezkorovaina // Onovlennia zmistu, form ta metodiv navchannia i vykhovannia v zakladakh osvity. 2016. Vyp. 14. S. 10–14. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ozfm_2016_14_4.

4. Bezkorovaina O. V., Moroz L. V. Aktualni aspekty komunikatyvnoi kompetentsii studentiv VNZ. Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. 2012. № 64. S. 48–52.

5. Bezkorovaina O. V. Priorytetni tendentsii rozvytku metodyky vykladannia inozemnykh mov ta kultur v konteksti osobystisno oriientovanoho pidkhodu / O. V. Bezkorovaina // Onovlennia

zmistu, form ta metodiv navchannia i vykhovannia v zakladakh osvity. 2014. Vyp. 9. S. 17–21. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ozfm_2014_9_7.

6. Dennen, Vanessa & He, Dan & Shi, Hui & Adolfson, Dawn. (2023). College Students, Networked Knowledge Activities, and Digital Competence: Implications for Online Curricula and Workforce Preparation. Online Learning. 27. 10.24059/olj.v27i4.4046.

7. EFL Cafe. (2025, January 14). What is Communicative Competence? A Comprehensive Guide for ESL Teachers. EFLCafe.net. https://eflcafe.net/what-is-communicative-competence-a-comprehensive-guide-for-esl-teachers/*In-text citation:* (EFL Cafe, 2025)

8. Gutiérrez-Santiuste, Elba & Ritacco Real, Maximiliano. (2023). Intercultural communicative competence in higher education through telecollaboration: typology and development. Education and Information Technologies. 28. 1-28. 10.1007/s10639-023-11751-3.

9. Lisbeth Bergum Johanson, Tove Leming, Bjørn-Henrik Johannessen & Trond Solhaug (2022): Competence in Digital Interaction and Communication—A Study of First-Year Preservice Teachers' Competence in Digital Interaction and Communication at the Start of Their Teacher Education, The Teacher Educator

10. Malykhin, O., Aristova, N., Dybkova, L. (2019). Developing Future English Teachers' Overall Communicative Language Ability: Open Educational Resources Usage. Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala, 11(4 Suppl. 1), 134-155. doi:10.18662/rrem/182

11. Mejías-Acosta A, D'Armas Regnault M, Vargas-Cano E, Cárdenas-Cobo J and Vidal-Silva C (2024) Assessment of digital competencies in higher education students: development and validation of a measurement scale. *Front. Educ.* 9:1497376. doi: 10.3389/feduc.2024.1497376

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.03.2026

УДК 378

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1925-1937

Хозраткулова Ірина Анатоліївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Національного університету «Одеська політехніка», м. Одеса, https://orcid.org/0000-0002-4841-9359

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО КОНСУЛЬТАТИВНОЇ РОБОТИ В МЕЖАХ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН «ОСНОВИ КОНСУЛЬТУВАННЯ» ТА «КРИЗОВЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ»

Анотація. У статті висвітлюються актуальні питання підготовки майбутніх психологів до консультативної діяльності, аналізується проблема забезпечення якості університетської освіти в умовах воєнних подій в України. У статті наголошується на застосуванні у навчальний процес інноваційних інтерактивних технологій, спрямованих на здобуття таких компетентностей, що дозволяють здійснювати професійну психологічну допомогу у ситуаціях небезпеки, в умовах невизначеності і психологічної втоми. Увагу приділено викладанню двох освітніх компонентів «Основи консультування» і «Кризове консультування», кожна з яких має свою специфічну унікальність і разом з тим органічно пов'язаною єдиним предметом психологічної консультативної допомоги та міжпредметними зв'язками з іншими дисциплінами курсу.

Наголошується на труднощах дистанційного формату навчання, що обумовлено, з одного боку нестабільним електропостачанням, а з іншого - нестачею «живого» спілкування для опрацювання навичок консультативної взаємодії. Рівень підготовленості здобувачів за освітніми компонентами «Основи консультування» і «Кризове консультування» напряму залежить від замотивованості здобувачів до навчання, але нестабільний психоемоційний стан більшості студентів знижує їх пізнавальну активність. У статті пропонується глибше осмислювати освітні потреби здобувачів, будувати заняття долаючи одноманітність, де у процесі вільного обміну думками, вони мають можливості безпосереднього опрацювання різноманітних методів, технік та прийомів консультування для подальшої їх реалізації у професії. Актуалізується проблема переходу від знаннєвої парадигми до самостійного створення здобувачами власної освітньої траєкторії навчання через елементи усвідомленого вибору завдань.

Особистісно – орієнтований підхід створює ситуацію психологічної безпеки в освітньому середовищі. У статті запропоновано окремі особливості методики інтерактивного навчання (ділова гри, дискусія, психологічні вправи, розбір клінічних ситуацій, взаємонавчання), що сприяють професійної ідентичності майбутніх психологів - консультантів.

Ключові слова: здобувач освіти, кризове консультування, методи навчання, навчальний процес, освітня компонента, професійна підготовка, майбутній психолог, психологічне консультування.

Khozratkulova Iryna Anatoliivna Candidate of Pedagogical Science, Associate Professor of the Psychology and Social Work Department Odessa Polytechnic National University, Odessa, https://orcid.org/0000-0002-4841-9359

TRAINING OF FUTURE PSYCHOLOGISTS FOR CONSULTING WORK WITHIN THE STUDY OF THE DISCIPLINES «FUNDAMENTALS OF COUNSELING» AND «CRISIS COUNSELING»

Abstract. The article highlights the current issues of training future psychologists for consulting activities, analyzes the problem of ensuring the quality of university education in conditions of military events in Ukraine. The article emphasizes the application of innovative interactive technologies in the educational process aimed at acquiring such competencies that allow providing professional psychological assistance in situations of danger, in conditions of uncertainty and psychological fatigue. Attention is paid to the teaching of two educational components "Fundamentals of Counseling" and "Crisis Counseling", each of which has its own specific uniqueness and at the same time is organically connected by a single subject of psychological counseling and interdisciplinary connections with other disciplines of the course. The difficulties of the distance learning format are emphasized, which is due, on the one hand, to unstable power supply, and on the other - to the lack of "live" communication for working out the skills of consultative interaction. The level of preparedness of applicants for the educational components "Fundamentals of Counseling" and "Crisis Counseling" directly depends on the motivation of applicants to study, but the unstable psycho-emotional state of most students reduces their cognitive activity. The article proposes to more deeply understand the educational needs of applicants, to build classes overcoming monotony, where in the process of free exchange of ideas, they have the opportunity to directly study various methods, techniques and methods of counseling for their further implementation in the profession. The problem of transition from the knowledge paradigm to the independent creation of applicants' own educational trajectory of learning through elements of conscious choice of tasks is highlighted. A personally-oriented approach creates a situation of psychological safety in the educational environment. The article proposes certain features of the interactive learning methodology (business game, discussion, psychological exercises, analysis of clinical situations, mutual learning), which contribute to the professional identity of future psychologists-consultants.

Keywords: applicant for education, crisis counseling, teaching methods, educational process, educational component, professional training, future psychologist, psychological counseling

Постановка проблеми. В Україні проблема фахової підготовки майбутніх психологів є гострою і значущою, оскільки з'явилися потреби у підтримці психічного здоров'я більшості населення. Наразі освіта здобувається в умовах війни, що створює безліч бар'єрів та труднощів для якісної підготовки майбутніх психологів. Здебільшого процес оволодіння професією відбувається дистанційно, в умовах нестабільного електропостачання та в стані хронічного нервового напруження всіх учасників освітнього процесу. Зазначена ситуація зумовлює необхідність розгляду питання отримання якісних знань здобувачами освіти. Підготовка кваліфікованих фахівців у системі вищої освіти вимагає застосування в навчальному процесі інноваційних інтерактивних технологій, спрямованих на здобуття компетентностей, що дозволять здійснювати професійну психологічну допомогу в складних умовах небезпеки та невизначеності.

Хоча війна негативно впливає на всі аспекти життя людей у країні – попри всі виклики освіта триває. Освітня політика Національного університету «Одеська політехніка» на чільне місце ставить високі вимоги до відбору майбутніх фахівців. Сучасний психолог має бути емоційно стабільним, усебічно обізнаним, критично мислячим, готовим до швидкого і якісного виконання своїх професійних обов'язків. Для забезпечення психологічної допомоги в Україні до освітньо-професійних програм здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності «Психологія» включено освітні компоненти (ОК) «Основи консультування» та «Кризове консультування». У процесі підготовки фахівців у різних вишах України зазначені навчальні дисципліни доволі поширені, але, залежно від специфіки кафедр, кожна освітня компонента має свою унікальність у формуванні практичних умінь і навичок здобувачів освіти [1].

Актуальність теми вивчення кризового консультування в психології зумовлена потребою підготовки якісних фахівців до реалій воєнного і повоєнного часу. Навчальні дисципліни «Основи консультування» та «Кризове консультування» мають практичне спрямування, адже їх стрижневою позицією є розвиток комунікативних навичок у професійному спілкуванні, а дистанційний формат навчання ускладнює цей процес. Вирішуючи проблему психологічного консультування у віддаленому від викладача просторі й часі, потрібно оптимізувати дидактичні методи, розширюючи практику інтерактивних технологій навчання. Більше того, всі учасники освітнього процесу різною мірою перебувають у стресових, психічно напружених станах, викликаних наслідками воєнних дій.

Соціально-психологічні й побутові труднощі, постійна адаптація до мінливих умов повсякденності, прояви дисгармонійних міжособистісних стосунків у сім'ях, наслідки хронічного стресу, – все перелічене негативно впливає на пізнавальну й особистісну сфери, зокрема студентської молоді. Водночас рівень якості підготовки майбутніх психологів не має бути зниженим, оскільки болючим і не вирішеним на сьогодні питанням є гостра проблема погіршення стану психічного здоров'я населення.

Із вищезазначеного найактуальнішим завданням освітньої політики країни є гостра потреба в грамотних підготовлених кадрах для підтримки психологічного здоров'я населення [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням сутності, організації, процедури та методам психоконсультативної взаємодії багато праць присвятили вітчизняні та зарубіжні психологи: А. Айві, О. Бондаренко, С. Васьковська, П. Горностай, О. Емішянц, Р. Кочунас, О. Кочарян, Р. Мей, В. Панок, Т. Титаренко, Г. Хоміч та інші.

Проблему підготовки психологів у закладах вищої освіти (ЗВО), питання професійної рефлексії психолога-консультанта розкривають та вдосконалюють українські вчені К. Андросович, І. Бабій, Н. Байбекова, Ю. Вінтюк, Н. Волкова, О. Гірченко, К. Кулава, А. Кульчицька, Н. Кучеровська, О. Лебідь, Л. Магдисюк, Н. Наумчик, Н. Стяглик, Р. Федоренко, Н. Шевченко, К. Шкарлатюк, В. Штифурак та інші.

Аналіз сучасної літератури свідчить, що зміни у викладанні неможливі без урахування психологічного стану як надавачів, так і отримувачів освітніх послуг. Вони мають ґрунтуватися на індивідуальному підході, моделюванні ситуації вибору, створенні безпечного освітнього середовища у форматі дистанційного навчання.

Упродовж 2023–2024 рр. українські науковці О. Бондаренко та А. Радецька досліджували важливі тенденції сучасних процесів забезпечення психологічної допомоги, а саме – вивчали методи й консультативні парадигми, яким надають перевагу вітчизняні психологи-практики.

У результаті вивчення та статистичного аналізу професійних спільнот та різноманітних інтернет-платформ, що об'єднують фахівців психологічної допомоги, з'ясовано, що психологи широко використовують онлайн формат (65%), а також воєнні події збільшили обсяг кризової допомоги на 40 %. Крім того, виявилася тенденція до домінування психодинамічного підходу та гештальт-терапії [3].

У Національному університеті «Одеська політехніка» ОК «Основи консультування» та «Кризове консультування» вивчаються здобувачами першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності «Психологія» і ґрунтуються на відповідних Стандартам вищої освіти компетентностях та очікуваних результатах навчання.

У межах цих дисциплін ми намагаємося так побудувати заняття, щоб, долаючи одноманітність, у процесі вільного обміну думками, здобувачі мали можливості безпосереднього опрацювання різноманітних прийомів та методів консультування для подальшої їх реалізації в професійному спілкуванні. Головне, здобувачі мають засвоїти, що консультативна практика є невід'ємною і відповідальною частиною роботи психолога і водночас – творчим процесом.

Мета статті: розглянути зміст та особливості методики викладання консультативного процесу в професійній підготовці майбутніх психологів.

Завданням дослідження є здійснення аналізу наукових публікацій із проблеми консультування в підготовці психологів в Україні; висвітлення головних засад у викладанні ОК «Основи консультування» та ОК «Кризове консультування».

Виклад основного матеріалу. Істотні зміни в освіті почалися з повномасштабною російсько-українською війною. Сьогодні у вишах пріоритетним питанням є не тільки зміст навчання, а й процес його передачі.

Навчальна дисципліна «Основи консультування» в Національному університеті «Одеська політехніка» є обов'язковою для здобувачів освіти третього курсу, а «Кризове консультування» – для студентів четвертого курсу. Кожна з дисциплін вивчається в обсязі 4,5 кредита (135 год), із яких 30 годин охоплюють лекційні, 30 годин – практичні заняття, а 75 годин відведено для самостійної роботи здобувачів, закінчується іспитом.

Предметом вивчення ОК «Основи консультування» є широке коло психологічних проблем психічно здорових людей, які найчастіше скаржаться на міжособистісні конфлікти, соціальні девіації, труднощі з адаптацією та мають бажання змінити ситуацію на краще.

Мета викладання дисципліни: розуміння здобувачами концептуальних засад і принципів консультування; усвідомлення різних позицій консультанта в залежності від запиту клієнта та видів консультування. *Важливим завданням* освітньої компоненти є засвоєння етичних принципів у роботі з клієнтом; розуміння сутності психологічного консультування; усвідомлення особливостей організації консультативного процесу. Під час навчально-пізнавальної діяльності здобувачі освіти отримують необхідні знання базових психологічних концепцій та розуміння різних моделей консультативного процесу.

Викладання ОК «Кризове консультування» зумовлено вимогами навчальної підготовки фахівців із психології та подальшими умовами праці у воєнний і повоєнний періоди, з орієнтацією на Наказ МОЗ України № 1304 від 20.12.2023 «Про затвердження переліку методів психологічної допомоги населенню в умовах війни».

Предметом вивчення ОК «Кризове консультування» є психологічна допомога людині без глибоких клінічних порушень, яка опинилася у важкій життєвій ситуації, пережити кризу.

Метою вивчення освітньої компоненти є опанування основних понять та базових принципів забезпечення ефективної психологічної допомоги постраждалим; розуміння кризового консультування як системи психологічної допомоги.

Важливим завданням дисципліни є засвоєння основних алгоритмів надання першої психологічної допомоги; знайомство із сучасними підходами до практики кризового консультування; усвідомлення особливостей організації консультативного процесу в залежності від психологічного стану клієнтів, із урахуванням психологічних ресурсів та потенційних можливостей клієнтів.

Практичне значення та використання отриманих знань в ОК «Основи консультування» відбувається під час формування комплексного уявлення про логіку процесу консультування, навчання основних технік/прийомів взаємодії з клієнтами; застосовування різних психологічних підходів залежно від специфіки консультування; сприяння розвитку необхідних навичок здобувачів освіти для підтримки робочого альянсу, вибудові навичок встановлення і підтримки контакту з клієнтською системою. Практичне значення ОК «Кризове консультування» здійснюється в безпосередній реалізації методів/методик, що забезпечують психологічну допомогу постраждалим. Сформовані в ході навчання комплексні уявлення про логіку й процес кризового консультування сприяють розумінню принципів екстреної психологічної допомоги та консультуванню клієнтів на різних стадіях стресу і з кризами різної природи. Під час навчання здобувачі освіти отримують необхідні знання методологічних засад психологічного консультування, що сприятимуть успішному становленню професійної компетентності в галузі психології кризових станів та травмівних подій. Велика увага в курсі приділяється розвитку навичок рефлексії та самодопомоги в надзвичайних ситуаціях, усвідомленню необхідності збереження власного психічного здоров'я та аналізу механізмів створення психологічно безпечного середовища для себе й своїх клієнтів. Під час навчальної діяльності визначаються міжпредметні зв'язки з дисциплінами «Теорії особистості», «Вікова психологія», «Основи консультування», «Професійно-етичні основи роботи психолога», «Основи психотерапії» та «Психотерапія травми».

Отримані на третьому курсі знання та навички з дисципліни «Основи консультування» стають навчальним фундаментом для подальшого вивчення кризового консультування на четвертому курсі. Так, за принципом наступності навчання, на третьому курсі в темі «Методи та прийоми консультування клієнтів» розкрито базові методи консультування: рефлексивне/нерефлексивне слухання, прояснення, відображення почуттів, перефразування, резюмування, мовчання тощо. Далі, на четвертому курсі, здобувачі вивчають тему «Методи та прийоми консультування клієнтів із ПТСР», «Методи та прийоми консультування клієнтів у стані горювання», «Методи та прийоми консультування клієнтів, що пережили насилля», тобто реалізовано діяльнісно орієнтований підхід, завдяки якому здобувач опановує матеріал блоками і вже після закінчення навчання буде здатний використовувати їх у вигляді вже освоєних елементів.

Дві зазначені дисципліни органічно пов'язані між собою, їх об'єднує не тільки предмет вивчення – формування професійної ідентичності консультанта, а й спосіб подачі матеріалу, що базується на теорії Е. Дейла. Учені національної тренінгової лабораторії США виявили кореляцію між ступенем засвоєння матеріалу і методами навчання та зобразили її у вигляді «Піраміди навчання». Отже, на лекцію припадає лише 5 % сприйнятої інформації, засвоєння матеріалу через опрацювання навички – на 50 %, у дії – 75 %, навчання інших – 90 %.

Також, простежуючи визначені закономірності, ми левову частку всіх форм навчання відвели обговоренню у формі ділових ігор та практиці через дію. Отримані на лекції знання одразу відпрацьовуються здобувачами на практичних заняттях у формі дискусійних груп. У процесі взаємонавчання результативність засвоєння інформації істотно збільшується.

Проведений аналіз навчальних досягнень здобувачів довів [4], що швидше та міцніше засвоюються знання через програвання рольових ситуацій, вирішення кейсів чи ситуаційних задач: у такий спосіб формуються професійно важливі навички (hard skills) і вдосконалюються комунікативні (soft skils). У діловій грі студенти, розкриваючи когнітивні здібності, додають емоційно забарвлених реакцій. Такий механізм включення лімбічної системи структур мозку особистості покращує якість пам'яті, підвищує рівень емоційного інтелекту як показників профпридатності спеціаліста до психологічної допомоги.

Для вирішення означених завдань формування необхідних компетентностей і досягнення очікуваних результатів навчання в освітніх компонентах цілі впорядковано з орієнтацією на таксономію Б. Блума: когнітивні, афективні та психомоторні. Приклад реалізації афективних цілей було наведено вище, а досягнення психомоторних відбувається через опрацювання на заняттях технік майнфулнес. Так, дані сучасних наукових психологічних розвідок доводять, що за нейропсихологією та психотерапевтичною технологією майбутнє кризової психології. У навчальні курси ми включили різноманітні майнфулнес-техніки, з яких починається або якими закінчується (залежно від тематики) кожне заняття.

Наші спостереження і результати експрес-опитування здобувачів підтверджують, що дихальні та прості аутотренінгові вправи, які можна використовувати на заняттях, впливають на мисленнєву діяльність, покращуючи увагу та пам'ять, і водночас допомагають опрацюванню практичних навичок надання екстреної психологічної допомоги у кризовому втручанні.

Порядок елементів засвоєння у групі когнітивних цілей за таксономією Б. Блума був переглянутий, і з 2001 р. версія виглядає так: пам'ятати (remember), розуміти (understand), застосовувати (apply), аналізувати (analyze), оцінювати (evaluate) та створювати (create). Наочним варіантом реалізації когнітивних цілей за Б. Блумом є «метод аналізу критичних ситуацій», що ґрунтується на зборі інформації про поведінку людей у певних складних ситуаціях. Так, в ОК «Кризове консультування» зазначений метод використовується, коли вивчаються причини виникнення тих чи інших симптомів травматизації з метою встановлення ролі психологічного фактору даного явища. Для цього здобувачі використовують *знання* термінів та процедури консультування з ОК «Основи консультування»; *розуміють* тему, скаргу клієнта та запит на роботу; *застосовують* зміст інформаційних матеріалів/протоколів, виділяють їх ключові позиції; *аналізують* результати опитування і виявляють взаємозв'язки між почутим і побаченим; *оцінюють,* «зчитують» важливі психосоматичні реакції клієнта, визначають причинно-наслідкові зв'язки стану клієнта і за виявленими

ознаками встановлюють (*створюють*) психологічний діагноз. Подальша робота в «методі аналізу критичної ситуації» спрямована на складання алгоритму психологічної допомоги. Створена *форма алгоритмічних дій* допомагає краще осмислити, швидко запам'ятати і одержати операційно-структурний опис дій невідкладної допомоги в кризових ситуаціях у певній послідовності.

Перед сучасною університетською освітою стоїть завдання розвитку критичного мислення, і для цього існує широкий спектр особистісно орієнтованих технологій. Необхідно зазначити, що знання, отримані під час вивчення кризового консультування, є основою для подальшої робити з ветеранами та членами їхніх родин, підтримкою в стані горювання та прийняття доленосних рішень. Це накладає моральну відповідальність на спеціаліста і вимагає достатньо високого рівня компетентності. У цьому контексті важливо наголосити на психічному здоров'ї самого фахівця, який має не розгубитися в екстремальній ситуації і стати підтримкою для постраждалого.

Сьогодні однією з найбільш важливих проблем кадрового забезпечення є готовність психолога до роботи в ризиконебезпечних умовах. Дослідження останніх років засвідчують ознаки професійного стресу більш як у 50 % фахівців допомагаючих професій. Тому теми «Особистісна і професійна зрілість консультанта», «Загальні вимоги до роботи спеціаліста з психологічного консультування» в ОК «Основи консультування» та «Профілактика та корекція професійного вигорання кризових психологів» в ОК «Кризове консультування» стають міцною базою для розвитку стресостійкості та профпридатності консультанта під час надмірних навантажень.

Наведемо приклади деяких вправ для підготовки студентів до роботи в стресових ситуаціях. Однією з улюблених форм навчання є арттехніки, що створюють відчуття психологічної захищеності здобувачів. Під час практичного заняття з діагностичною метою виконується вправа: малювання певної рослини, з якою здобувачі асоціюють себе в різні періоди доби – до заняття, під час заняття та після занять. Так, намальована рослина зранку, до занять, може виглядати «не зібраною», в середині дня – «сумною, засмученою», а увечері – «втомленою». Рефлексивна робота над цією вправою ставить за мету розібратися в ознаках та причинах втоми. Здобувачі не тільки аналізують причини, а й складають план конкретних дій щодо турботи про «рослину», що виступає метафорою власного стану здоров'я. Так вирішується корекційне завдання щодо усвідомлення власного стану психосоматичного здоров'я, а в обговоренні в міні групах відшукуються оптимальні шляхи покращення певного стану. Спільними зусиллями в командній роботі здобувачі третього курсу складають «Пам'ятку діагностування і профілактики емоційного вигорання», а продовжується робота над цією ж вправою ще й на четвертому курсі. Результатом її є «Пам'ятка по корекції хронічного професійного вигорання», що стане в пригоді для фахівців допомагаючих професій. Також у межах цієї теми в кризовому консультуванні приділяється увага особливостям організації інтер- та супервізії.

Навчальні курси розраховані так, що викладання в двох освітніх компонентах починається з етико-професійних засад консультування і майже протягом усього періоду навчання приділяється увага темі морально-етичних норм діяльності психолога-консультанта: відповідальності по відношенню до результатів консультативного процесу, можливих негативних наслідків взаємодії «консультант – клієнт». У якості інтерактивних технологій пропонується дискусія, що охоплює і проблему професійної етики, і проблему психічного здоров'я психолога. Під час дискусії здобувачі вирішують нагальну проблему «втоми від співчуття» фахівців допомагаючих професій, надають пояснення цьому феномену та пропонують варіанти її вирішення.

Важливим питанням, що вимагає високого рівня професійної самосвідомості та подальшого особистісного зростання, виступає проблема відмови психолога від експертної позиції та розвитку навичок безоцінного спілкування, що ґрунтується на теорії клієнт-центрованої терапії (КЦТ) К. Роджерса. Збереження «уваги – поваги» до клієнтів із асоціальною поведінкою та різноманітними соціальними девіаціями, особливо якщо консультант не поділяє таких поведінкових проявів, є однією з проблем психологічної роботи. У такому випадку позитивно себе зарекомендували тематичні міні-дискусії з моральною дилемою. Кожна дилема має конфлікт, але не має єдиного рішення. На практичному занятті з ОК «Основи консультування» здобувачі дискутують, як побудувати консультативний процес із проблемним підлітком, який ненавидить своїх батьків? Аргументують, яким чином вибудувати стратегію комунікації консультант – підліток – батьки? Які позиції є суперечливими в запропонованій ситуації? Які альтернативи можуть виникати у вирішенні проблеми підлітка? Педагог у такому обговоренні має залишатися нейтральною стороною, але заохочувати учасників дискусії до висловлення власної думки. Також в ОК «Кризове консультування» передбачена творча робота на кшталт написання листа підліткові, який ненавидить людей; ще варіант: одночасно скласти два листи – жінці, яка потерпає від домашнього насилля, і домашньому агресору.

Форма консультації, яка існує в «Одеській політехніці», певною мірою вирішує питання особистісно орієнтованого навчання. На консультацію здобувачі приходять із переліком самостійно заготовлених запитань, що виникли на лекційних заняттях або в процесі виконання самостійної роботи. Виявляючи ініціативу в діалозі з викладачем, в атмосфері безоцінного спілкування, створюється ситуація вільного обговорення проблеми, під час якого формується впевненість, зростає інтерес до дисципліни, формується готовність до професійної діяльності.

В індивідуальній комунікації з викладачем студенти відчувають психологічну підтримку, зростає мотивація до навчання, що сприяє становленню професійної ідентичності. Отже, в умовах дистанційного навчання консультація стає невід'ємною частиною організації усвідомленої самоконтрольованої освітньої траєкторії процесу здобуття знань.

Дистанційний формат навчання дає можливість вивчення зазначених дисциплін у режимі онлайн. Електронний кабінет дисципліни є в постійному доступі, в гугл класі матеріал розміщено за темами, які включають: лекційний матеріал у формі презентації, контрольні запитання для самоперевірки й проблемні питання до теми, тематичні вправи для опрацювання навички, тематичні відеоматеріали, протокол надання допомоги, практичні завдання, диференційовані за рівнем складності, індивідуальні завдання (за бажанням) та завдання до самостійної роботи. Для всіх форм робіт визначено кількість балів за правильні відповіді. Також у «Стрічці» електронного кабінету представлено критерії оцінювання виконаних завдань, запитання до іспиту, нормативні документи МОЗ та МОН України, на які орієнтуються психологи в роботі. Позитивним моментом у навчанні через гугл клас є можливість постійної письмової комунікації «викладач – здобувач». Форма контролю за результатами навчання у гугл класі певним чином компенсує брак «живого» спілкування. Насамперед, контроль спрямовується не на пошук недоліків, а на постійний моніторинг шляху навчання, а саме: викладач перевіряє виконані тематичні завдання, надані модульні контрольні роботи, оцінює їх відповідно до критеріїв, надає зворотний зв’язок щодо покращення відповіді й обов’язково визнає сильні сторони в роботі здобувача, вдалі моменти, на які можна спиратися в подальшому вивченні навчального матеріалу. Доброзичливий коментар сприятливо діє на здобувачів освіти, створюючи ситуації успіху. Ключову роль у цьому відіграє надання студентам можливості вибору варіантів виконання завдання (складання конспекту, опорної схеми, відповідей на альтернативно-проблемні завдання, експрес-тести, вирішення психологічного кейсу тощо).

Важливим є те, що, не порушуючи ходу пізнання, дозволяє здобувачам усвідомити процес суб’єктивного вибору, побачити свою значущість, усвідомити мотиви власного вибору.

Здобувачі можуть створювати індивідуальну стратегію навчання, оскільки до кожної теми є завдання підвищеної складності (із зірочкою) чи додаткові завдання (за бажанням) – такі форми контролю розвивають відповідальність за цей вибір і його результат.

В ОК «Основи консультування» завданням «за бажанням» може бути складання сканворду чи кросворду за основними поняттями теми, завданням на вибір – вирішення ситуаційної задачі, питання до якої диференційовані за рівнями складності, на кшталт: обрати правильну гіпотезу причин виникнення явища з представлених варіантів (1 бал), самостійно сформулювати гіпотезу консультанта (2 бали) тощо.

Виконання модульних контрольних робіт, які є обов’язковими, може здійснюватися не тільки в гугл класі, а й у форматі онлайн, відповідно до розкладу консультацій. У результаті наших спостережень ми дійшли висновку, що можливість вільного вибору завдань сприяє відчуттям психологічної безпеки, що неймовірно важливо для стабілізації психічного стану здобувачів в умовах

війни. Вибір з альтернативою не тільки знижує психологічне напруження, а й тренує відповідальність, формує мотивацію до навчання.

Наприкінці семестру з метою забезпечення якості навчання здійснюється анонімне опитування здобувачів [5]. Результати анкетування викладач аналізує і складає структурований письмовий висновок, що обговорюється на засіданні кафедри психології та соціальної роботи. Для подальшого вдосконалення викладання дисциплін пропозиції здобувачів систематизуються, оптимізуються й упроваджуються в процес навчання [1].

Слід зазначити, що використання гугл класу певною мірою полегшує роботу і викладача, змінюючи його роль у начальному процесі: на координатора, коуча, організатора пізнавального процесу, фасилітатора групи, керівника навчальними ініціативами студентів. Отже, у форматі дистанційного навчання гугл клас стає провідною формою взаємодії між викладачем і здобувачем, оптимальним інструментом організації навчання.

У процесі інтерактивного навчання передбачається моделювання проблемних ситуацій і спільне їх розв'язання в колективному обговоренні. Коротко зупинимося на співнавчанні/взаємонавчанні, що віддзеркалюють процес взаємодії здобувачів освіти. У такий спосіб ефективно розвивається професійне мислення та формуються софт скіллс. Організовуючи взаємонавчання, викладач замислюється над створенням належних умов для стимулювання пізнавальної активності, а здобувач виступає в активній «суб'єктній» позиції, тобто джерелом знань. Для прикладу: в темі «Оцінка результатів психологічного консультування» ОК «Основи консультування» основними методами навчання виступає самостійна робота з підготовки доповіді «Ознаки успішного консультування» у формі презентації (приблизно 10 слайдів). Після виступу триває обов'язковий процес поетапного обговорення: спочатку доповідач ставить відкриті запитання аудиторії, потім слухачі ставлять запитання доповідачу, і завершує групову комунікацію запитання від викладача, призначене аудиторії слухачів. Таким чином, від одногрупників за механізмом зворотного зв'язку доповідач отримує інформацію і в разі необхідності здійснює «роботу над помилками», що розкриває можливості для самоусвідомлення і самокерування якістю власної підготовки до занять. Зрозуміло, що внаслідок такого обговорення відбувається глибше розуміння проблемного питання здобувачами, і зазначена форма роботи породжує внутрішню мотивацію, що виступає головним фактором професійного самовизначення.

Визначимо деякі дидактичні прийоми, що використовуються в дисципліні «Кризове консультування». Прикладом інтерактивного навчання консультування виступає ділова гра: створюється ситуація консультування клієнтів, які переживають різні за видами кризи (вікові, втрати здоров'я, значущих стосунків, самореалізації тощо); розподіляються ролі консультанта/клієнта та організовується рольове професійне спілкування. Далі, в процесі колективного обговорення, відшукуються і обґрунтовуються можливі варіанти реалізації

психологічного супроводу. Проблема готовності практичних психологів до професійної діяльності у важких умовах праці під час воєнних подій є однією із найактуальніших у сучасному консультуванні.

Висновки. Враховуючи викладене вище, доходимо висновку, що освітній процес у вищій школі має бути інтерактивним і розвивальним, оптимізованим із урахуванням психічного стану здобувачів освіти. Наразі здобуття вищої освіти зумовлене необхідністю підготовки фахівців, здатних працювати в складних умовах, спричинених наслідками війни.

Питання готовності майбутніх психологів до консультативної роботи має підпорядковуватися не стільки повідомленню інформації і перевірці знань, скільки виявленню освітніх потреб, сприянню самостійної орієнтації здобувачів освіти в інформаційному просторі та формуванню мотивації до професійного самовизначення і самовдосконалення**.**

Перспективи подальших досліджень полягають у вдосконаленні методики викладання психологічного консультування згідно з наданням кризової допомоги в умовах воєнних і поствоєнних подій в Україні.

Література:

1. Корнещук В. В. Роль ОК «Академічне письмо» у професійній підготовці фахівців соціономічної сфери // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогічні науки. Старобільськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». 2022. № 1 (349). Лютий. Ч. І. С. 48–57. DOI: 10.12958/2227-2844-2022-1(349)-1-48-57.

2. Хозраткулова І.А. Особливості викладання освітнього компонента «Педагогічна та психологічна рефлексія у процесі саморозвитку педагога під час війни» в умовах післядипломної освіти // Вересень. 2023. № 96. Том 1. С. 45–55. DOI: https://doi.org/ 10.54662/veresen.1.2023

3. Бондаренко А., Радецька А. Консультативні парадигми та методи сучасної психологічної практики в Україні // Психологічне консультування і психотерапія. 2024. № 22. С. 6 –14. https://doi.org/10.26565/2410-1249-2024-22-01

4. Гузенко В.А., Хозраткулова І.А. Розвиток soft skills під час викладання дисциплін «психологічна реабілітація: теорія та практика» і «психометрика та діагностика в реабілітології» // Інноваційна педагогіка. Науковий журнал. 2024. Випуск 71. Том 1. С. 120–126. https://doi.org/10.32782/2663 6085/2024/71.1.23

5. Сайт Національного університету «Одеська політехніка». Опитування здобувачів щодо навчальних досягнень. [Електронний ресурс]. - Режим доступа: https://op.edu.ua/ quality/monitordis/

References:

1. Korneshchuk, V. V. (2022) Rol OK «Akademichne pysmo» u profesiinii pidhotovtsi fakhivtsiv sotsionomichnoi sfery [The role of the educational component «Academic Writing» in the professional training of specialists in the socionomic sphere]. *Visnyk LNU imeni Tarasa Shevchenka. Seriia: Pedahohichni nauky* (№ 1), (pp. 48–57). Starobilsk: DZ «Luhanskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka» [in Ukrainian].

2. Khozratkulova I.A. (2023) Osoblyvosti vykladannia osvitnoho komponenta «Pedahohichna ta psykholohichna refleksiia u protsesi samorozvytku pedahoha pid chas viiny» v umovakh pisliadyplomnoi osvity [Features of teaching the educational component «Pedagogical and

psychological reflection in the process of self-development of a teacher during war» in postgraduate education]. *Veresen - September*, (Vols.1), (№ 96), (pp. 45–55) [in Ukrainian].

3. Bondarenko, A., Radetska, A. (2024). Konsultatyvni paradyhmy ta metody suchasnoi psykholohichnoi praktyky v Ukraini [Consultative paradigms and methods of modern psychological practice in Ukraine]. *Psykholohichne konsultuvannia ta psykhoterapiia* - Psychological counseling and psychotherapy (№ 22), (pp.6–14) [in Ukrainian].

4. Huzenko V.A., Khozratkulova I.A. (2024) Rozvytok soft skills pid chas vykladannia dystsyplin «psykholohichna reabilitatsiia: teoriia ta praktyka» i «psykhometryka ta diahnostyka v reabilitolohii» [Development of soft skills during teaching of the disciplines "psychological rehabilitation: theory and practice" and «psychometrics and diagnostics in rehabilitation»]. *Innovatsiina pedahohika. Naukovyi zhurnal*. - Innovative Pedagogy. Scientific Journal., (Vols.1), (№71), (pp. 120–126) [in Ukrainian].

5. Sait Natsionalnyi universytet «Odeska politekhnika» [Website of the National University «Odesa Polytechnic»]. (n.d.). op.edu.ua. Retrieved from: https://op.edu.ua/quality/monitordis [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.018.8:376-056.264-051]:[378.017:165.65]:004](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1938-1946

Цибулько Анна Олександрівна аспірантка кафедри педагогіки та освітнього менеджменту, викладач-стажист кафедри спеціальної та інклюзивної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, https//orcid.org/0000-0002-0267-1655

ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ЦИФРОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЛОГОПЕДІВ: ВІД ТЕХНОЛОГІЧНОГО ОПТИМІЗМУ ДО ДОКАЗОВОЇ ПРАКТИКИ

Анотація. Стаття присвячена теоретичному обґрунтуванню критичного ставлення до цифрових інструментів як визначального складника інформаційно-цифрової компетентності майбутніх учителів-логопедів.

На основі синтезу зарубіжних досліджень і Європейської рамки цифрових компетентностей обґрунтовано концептуальну відмінність між функціональною та критичною цифровою грамотністю.

Запропоновано трирівневу структуру критичного ставлення логопеда до цифрових інструментів: функціональний рівень, аналітичний рівень і рефлексивно-етичний рівень. Розглянуто підхід «скептичного оптимізму» як концептуальну позицію, що забезпечує баланс між неприйняттям цифрових технологій і їх беззастережним прийняттям.

Систематизовано шість ключових категорій ризику, що виникають унаслідок некритичного використання цифрових ресурсів у корекційній роботі: зниження ефективності корекції через відсутність доказової бази у більшості наявних застосунків; алгоритмічна упередженість систем розпізнавання мовлення щодо носіїв діалектів і осіб із порушеннями мовлення; порушення приватності та «датафікація» клієнта в порушення вимог GDPR і вітчизняного законодавства; депрофесіоналізація клінічного судження внаслідок некритичного застосування генеративного штучного інтелекту; зниження якості корекційної взаємодії через витіснення живого спілкування надмірною медіатизацією занять; поглиблення цифрової нерівності у доступі до технологій.

Обґрунтовано доцільність адаптації моделі PICO та залучення практично обґрунтованих доказів у форматі мікродосліджень у власній практиці. Визначено валідовані інструменти критичної оцінки, придатні для впровадження в освітній процес: шкала MARS, рубрика REAL, модель Feature Matching.

Ключові слова: формування інформаційно-цифрової компетентності, майбутні вчителі-логопеди, критичне ставлення, цифрова грамотність, цифрові інструменти.

Tsybulko Anna Oleksandrivna PhD student of the Department of Pedagogy and Educational Management, trainee lecturer at the Department of Special and Inclusive Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, https//orcid.org/0000-0002-0267-1655

FORMING A CRITICAL ATTITUDE TOWARD DIGITAL TOOLS IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE SPEECH AND LANGUAGE THERAPISTS: FROM TECHNOLOGICAL OPTIMISM TO EVIDENCE-BASED PRACTICE

Abstract. The article is devoted to the theoretical substantiation of a critical attitude toward digital tools as a defining component of the information and digital competence of future speech and language therapists.

Based on a synthesis of international research and the European Digital Competence Framework (DigComp 2.1), the conceptual distinction between functional and critical digital literacy is substantiated. A three-level structure of a speech therapist's critical attitude toward digital tools is proposed: the functional level, the analytical level, and the reflexive-ethical level. The approach of «skeptical optimism» is considered as a conceptual position that ensures a balance between the rejection of digital technologies and their unconditional acceptance.

Six key categories of risk arising from the uncritical use of digital resources in corrective practice are systematized: reduced effectiveness of intervention due to the lack of an evidence base in most available applications; algorithmic bias in speech recognition systems toward speakers of dialects and individuals with speech disorders; violations of privacy and the «datafication» of the client in breach of GDPR requirements and national legislation; the deprofessionalization of clinical judgment as a result of uncritical use of generative artificial intelligence; a decline in the quality of corrective interaction caused by the displacement of live communication through excessive mediatization of sessions; and the deepening of digital inequality in access to technologies.

The feasibility of adapting the PICO model and incorporating practice-based evidence through micro-research conducted in one's own professional practice is substantiated. Validated critical appraisal instruments suitable for integration into the educational process are identified, including the MARS scale, the REAL rubric, and the Feature Matching model.

Keywords: formation of information and digital competence, future speech and language therapists, critical attitude, digital literacy, digital tools.

Постановка проблеми. Сучасна логопедична освіта опиняється у точці парадоксального протиріччя: ринок мобільних застосунків і цифрових платформ зростає експоненційно, тоді як науково обґрунтовані механізми їх критичної оцінки у навчальних програмах підготовки фахівців залишаються фрагментар-

ними. Випускники виходять на ринок праці з технічною обізнаністю, але без чіткого методологічного апарату для фахової оцінки цифрових продуктів.

Сектор навчальних мобільних застосунків характеризується відсутністю суворого регулювання: цифрові продукти не проходять обов'язкової клінічної верифікації перед виходом на ринок. Систематичні огляди свідчать, що переважна більшість представлених застосунків не має підтвердженої корекційної цінності [1, 13]. У такому середовищі некритично налаштований фахівець стає вразливим споживачем псевдонаукових продуктів.

У ширшому науковому контексті це питання пов'язане із проблемою цифрової трансформації спеціальної освіти в цілому. Впровадження технологій у логопедію часто відбувається за принципом «технології заради технологій», а не як відповідь на реальні клінічні потреби, що є проявом так званого «технологічного солюціонізму» – ідеології, яка розглядає будь-яку цифрову інновацію як беззастережне благо [4]. Формування критичного ставлення до цифрових інструментів є, таким чином, не лише питанням якості освіти, а й питанням захисту прав осіб із порушеннями мовлення та комунікації, гарантованих Конвенцією ООН про права осіб з інвалідністю [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інформаційно-цифрової компетентності в підготовці фахівців допоміжних професій активно досліджується у зарубіжній науці. Ключовою теоретичною рамкою виступає Європейська рамка цифрових компетентностей (DigComp 2.1), яка визначає цифрову компетентність як «впевнене, критичне та творче застосування ІКТ для роботи, навчання, спілкування і участі в суспільстві» [6], вписуючи критичне ставлення як системний елемент, а не факультативну надбудову.

Дослідження Leinweber et al. встановлюють, що цифрові навички поки не є невід'ємною частиною підготовки логопедів у Європі [15]. Опитування Lin et al. фіксують, що студенти та молоді фахівці у сфері комунікативних порушень підтримують ідею сертифікації цифрових корекційних інструментів, що свідчить про усвідомлення ними проблеми якості та безпеки, але водночас вказує на брак інструментів власної критичної оцінки [12].

У педагогічній площині Castañeda та Villar-Onrubia обґрунтовують необхідність переходу «за межі функціональності»: підготовка майбутніх логопедів має формувати не лише технічні навички, а й здатність осмислювати технології крізь призму соціального впливу, етики та рівності [7]. Kim et al. акцентують, що зі зростанням залежності від цифрових платформ критичний аналіз того, як вони формують та обмежують практику, стає обов'язковою компетентністю [8]. Існує підтверджений «доказовий вакуум» у сфері логопедичних додатків: цикл академічного дослідження займає 3–5 років, а розробки застосунків – місяці [13]. З появою штучного інтелекту актуалізуються параметри етичності та алгоритмічної справедливості [5]. Проте у вітчизняній науці відсутня цілісна стратегія формування саме критичного ставлення як специфічного клініко-педагогічного конструкту у підготовці логопедів.

Мета статті – теоретично обґрунтувати зміст і структуру критичного ставлення до цифрових інструментів як складника інформаційно-цифрової компетентності майбутніх логопедів та систематизувати специфічні професійні ризики. Методологічною основою дослідження слугував систематичний критичний аналіз міжнародного наукового дискурсу.

Виклад основного матеріалу. У науковому дискурсі поняття «критичне ставлення до цифрових інструментів» тісно пов'язане з ширшими конструктами «critical digital literacy» (критична цифрова грамотність) та «digital critical competence» (критична цифрова компетентність). Спільною характеристикою зазначених підходів є зміщення акценту з технічної вправності на здатність аналізувати соціальний, етичний та епістемологічний вимір цифрових рішень [6; 8].

Для майбутнього логопеда критичне ставлення до цифрових інструментів можна визначити як усвідомлену, вибіркову та відповідальну позицію щодо впровадження технологій у корекційну практику, що поєднує відкритість до інновацій із системним скептицизмом, орієнтованим на доказовість. Вона реалізується через три взаємопов'язані рівні компетентності.

1. Функціональний рівень – передбачає вміння технічно використовувати цифрові інструменти в клінічному процесі.

2. Аналітичний рівень – означає здатність оцінювати якість, науковість і безпечність конкретного інструменту: чи відповідає його зміст принципам доказової практики, хто є розробником, чи відсутній конфлікт інтересів.

3. Рефлексивно-етичний рівень – передбачає усвідомлення алгоритмічної упередженості, ризиків порушення приватності, меж власної цифрової компетентності, а також питань соціальної справедливості у доступі до технологій.

Ключовою теоретичною відмінністю є те, що функціональна цифрова грамотність відповідає на питання «як це зробити?», тоді як критична – «чому саме так?», «чиї інтереси це обслуговує?» та «які наслідки це матиме для конкретного клієнта?». Дослідження свідчать, що функціональна компетентність студентів, які є представниками покоління Z, не трансформується автоматично в критичну – між ними існує структурний розрив [7].

Важливо, що критичне ставлення не слід ототожнювати з технофобією. Більш адекватним є підхід «скептичного оптимізму» [4; 2]: відкритість до нових інструментів, але з обов'язковою перевіркою їх доданої цінності для конкретної особи перед інтеграцією у корекційний процес. Такий підхід органічно поєднується з принципами доказової логопедичної практики.

Систематизація ризиків є необхідним кроком для усвідомлення практичної значущості проблеми. На основі аналізу літератури виокремлено шість ключових категорій ризику.

1. Зниження ефективності корекції. Якщо логопед покладається на інструмент без підтвердженої ефективності, корекційний процес може виявитися марним або зашкодити розвитку навичок. Дослідження засвідчують, що більшість наявних застосунків не відповідають сучасним логопедичним стандартам

[14; 13]. Проблема гейміфікації наочно ілюструє цей ризик: надмірна візуально-аудіальна стимуляція може знижувати щільність тлогопедичної практики, а навички, сформовані у межах ігрового інтерфейсу, можуть не трансферуватися у реальне спілкування.

2. Алгоритмічна упередженість. Системи автоматичного розпізнавання мовлення та інструменти ШІ для діагностики навчаються переважно на мовленнєвих даних домінуючих груп населення. Внаслідок цього вони демонструють вищий рівень помилок для носіїв діалектів та акцентів, людей із мовленнєвими порушеннями, а також дітей. Для логопеда це означає ризик гіпердіагностики (порушення діагностується там, де є лише діалектна варіація) або пропуску реального порушення [11].

3. Порушення приватності та «датафікація» клієнта. Логопедичні дані належать до категорії особливо чутливої інформації: це біометричні показники (голос, відеозапис обличчя), відомості про діагноз, медичний анамнез. Некритичне завантаження таких матеріалів у хмарні сервіси порушує вимоги Закону України «Про захист персональних даних» європейського регламенту GDPR [15].

4. Депрофесіоналізація клінічного судження. Окреслений ризик суттєво посилюється в умовах поширення великих мовних моделей. Некритичне використання генеративного ШІ для підготовки індивідуальних програм розвитку (ІПР) чи логопедичних висновків створює загрозу «галюцинацій» алгоритмів і втрати експертного клінічного контролю [8].

5. Зниження якості корекційної взаємодії. Надмірна медіатизація занять ризикує витіснити живу взаємодію – спільну увагу, яка є фундаментом мовленнєвого розвитку.

6. Поглиблення цифрової нерівності. Рекомендація дорогого цифрового інструменту без урахування фінансових можливостей родини є неетичною практикою. Крім вартості, існують бар'єри доступу, пов'язані з технічною інфраструктурою, моторними обмеженнями, когнітивними особливостями клієнта. Некритичний підхід може посилити, а не подолати розрив між тими, кому технологія «пасує», і тими, кого вона фактично виключає [4].

Концептуальним підґрунтям, що пояснює стійкість некритичного ставлення, є парадигма «технологічного солюціонізму» – переконання, що складні педагогічні та клінічні проблеми можна вирішити передусім шляхом впровадження нових технологічних засобів. Ця ідеологія отримала масовий вираз у маркетингових стратегіях розробників: терміни «науково обґрунтований» та «доказовий» нерідко використовуються без будь-якого підтвердження незалежними дослідженнями, формуючи у студентів хибні уявлення про ієрархію доказів.

Класична модель доказової практики в логопедії ґрунтується на інтеграції трьох компонентів: найкращих наявних наукових доказів, експертизи фахівця та цінностей і вподобань клієнта. В умовах «доказового вакууму», спричиненого

конфліктом часових шкал (цикл академічного дослідження – 3–5 років, цикл розробки застосунку – 3–6 місяців), здобувачів освіти необхідно готувати не до відмови від моделі доказової практики, а до її адаптації. Одним із ефективних інструментів є модифікований формат критичного питання PICO (Population, Intervention, Comparison, Outcome): замість загального «який застосунок кращий?» здобувач освіти формулює конкретне критичне питання та шукає відповідь в академічних базах даних, що дозволяє обирати методологічно обґрунтоване рішення навіть за відсутності прямих рандомізованих контрольованих досліджень [2].

Паралельно зростає роль практично обґрунтованих доказів: логопед проводить мікродослідження безпосередньо у власній практиці – фіксує базову лінію навичок, упроваджує цифровий інструмент і системно моніторить зміни. Здобувачів освіти необхідно навчати відрізняти таке критичне спостереження від суб'єктивного індивідуального досвіду, що є вразливим до когнітивних викривлень.

Формування критичного ставлення вимагає чітких критеріїв та валідованих інструментів оцінювання, інтегрованих у систему професійної підготовки. Наукова література пропонує низку відповідних рамок, придатних для інтеграції в освітній процес.

Шкала MARS (Mobile App Rating Scale) є найбільш авторитетним інструментом оцінки якості мобільних застосунків. Вона охоплює чотири ключові виміри: залучення (Engagement), функціональність (Functionality), естетика (Aesthetics) та інформаційна якість (Information Quality). Остання є найважливішою для логопеда: вона оцінює наявність посилань на доказову базу і кредибільність розробника. Використання MARS дозволяє здобувачам структурувати професійну оцінку – перейти від емоційного враження до систематичного аналізу [14; 13].

Рубрика REAL (Rubric for the Evaluation of Apps for Learning) розроблена для освітнього контексту і оцінює застосунки крізь призму педагогічного дизайну: чи сприяє продукт розвитку навичок вищого порядку, чи передбачає соціальну взаємодію, чи є культурно релевантним [11]. Дослідження підтверджують, що застосування REAL підвищує узгодженість оцінок між різними фахівцями.

Модель Feature Matching у сфері АДК заперечує підхід «одне рішення для всіх». Критично налаштований логопед проводить детальну оцінку потреб конкретного клієнта за лінгвістичними, сенсорними, моторними та когнітивними параметрами і лише потім відповідає на питання, який застосунок найкраще відповідає виявленому профілю [9].

Важливо зазначити, що використання міжнародних шкал (MARS, REAL, PICO) в українських закладах вищої освіти вимагає їхньої лінгвокультурної адаптації або достатнього рівня володіння англійською мовою (B2) серед студентів.

Для оцінки етичних ризиків, зокрема щодо приватності даних, здобувачів освіти доцільно навчати аналізу «Політики конфіденційності» через структурований чек-лист: де зберігаються дані, хто має до них доступ, чи використовуються вони для тренування ШІ, чи можна їх видалити на вимогу. Застосування такого алгоритму займає близько 5 хвилин і суттєво підвищує рівень етичної обізнаності [11]. Ефективна інтеграція компонента критичного ставлення потребує системних змін на кількох рівнях. На рівні освітніх стандартів необхідно прописати чіткі результати навчання, пов'язані з цифровою компетентністю і критичним мисленням (наприклад: «студент здатний критично оцінити цифровий логопедичний інструмент за параметрами доказовості, безпечності та етичності»). На рівні навчальних планів – розробити навчально-методичні матеріали, адаптовані до вітчизняного контексту (мова навчання, законодавство про захист персональних даних, доступні платформи), спираючись на кращі зарубіжні практики.

На рівні викладацького складу необхідні програми підвищення кваліфікації, орієнтовані на моделі цифрової педагогіки та етики ШІ – адже цей компонент неможливо передати студентам без власної готовності викладача його реалізовувати. На рівні матеріально-технічного забезпечення доцільні «пісочниці» – безпечні цифрові середовища для роботи з застосунками без ризику для даних реальних клієнтів, а також партнерства з спеціалізованими установами для забезпечення практичної складової підготовки.

На рівні моніторингу необхідно розробити інструменти оцінювання сформованості критичного ставлення: портфоліо студента, що містить результати аналізу технологій; відгуки керівників практики; анкетування самих студентів щодо впевненості в критичній оцінці цифрових рішень. Ці дані дозволять систематично вдосконалювати програму на основі зворотного зв'язку.

Висновки. Критичне ставлення до цифрових інструментів є самостійним, визначальним складником професійної компетентності сучасного логопеда. В умовах стрімкого поширення мобільних застосунків та генеративного штучного інтелекту технічна вправність без аналітичної та етичної рефлексії становить пряму загрозу якості корекційного процесу. Обґрунтована система ризиків доводить необхідність переходу від дидактичного оптимізму до доказової практики. Запропоновані предметно-орієнтовані педагогічні умови та інструменти (MARS, REAL, дизайн одного випадку) створюють дієве підґрунтя для оновлення освітніх програм зі спеціальності А6 «Спеціальна освіта». Перспективи подальших досліджень пов’язані з емпіричною перевіркою рівня критичної цифрової компетентності здобувачів освіти до і після навчання, а також зі створенням валідованого інструменту оцінювання критичного ставлення до цифрових інструментів. Доцільним є проведення компаративного аналізу міжнародних освітніх програм, що інтегрували критичну цифрову грамотність. Окремого вивчення потребує специфіка критичного ставлення до генеративного ШІ, що вимагає оновленого інструментарію.

Література:

1. Конвенція про права осіб з інвалідністю. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 05.01.2026).

2. Apps at work: ASHA members share their tech tips. *The ASHA Leader*. 2011. Vol. 16, no. 12. P. 21. URL: https://doi.org/10.1044/leader.app.16122011.21 (date of access: 01.03.2026).

3. B Gazquez-Garcia J., Sánchez-Bocanegra C. L., Sevillano J. L. Artificial intelligence in the health sector: a systematic review of key skills for future health professionals (preprint). *JMIR medical education*. 2024. URL: https://doi.org/10.2196/58161 (date of access: 01.03.2026).

4. Be an ed-tech skeptic: 10 ways teachers can heal the broken classroom - the durable human. *The Durable Human*. URL: https://durablehuman.com/be-an-ed-tech-skeptic-10-ways-teachers-can-heal-the-broken-classroom/ (date of access: 13.02.2026).

5. Benway N. R., Preston J. L. Equipping speech-language clinicians for the critical appraisal of an artificial intelligence–driven, evidence-based future. *Language, speech, and hearing services in schools*. 2025. P. 1–27. URL: https://doi.org/10.1044/2025_lshss-24-00085 (date of access: 13.02.2026).

6. Carretero S., Vuorikari R., Punie Y. DigComp 2.1. The digital competence framework for citizens with eight proficiency levels and examples of use. Joint Research Centre, European Commission, 2017. URL: https://doi.org/10.2760/38842.

7. Castañeda L., Villar-Onrubia D. Beyond functionality: building critical digital teaching competence among future primary education teachers. *Contemporary educational technology*. 2023. Vol. 15, no. 1. P. ep397. URL: https://doi.org/10.30935/cedtech/12599 (date of access: 01.03.2026).

8. Centering critical digital literacy in the lives of language teaching professionals: a collaborative autoethnographic exploration / N. Kim et al. *System*. 2026. Vol. 137. P. 103930. URL: https://doi.org/10.1016/j.system.2025.103930 (date of access: 02.03.2026).

9. Get REAL: development and validation of the rubric for the evaluation of apps for learning / M. A. Weber et al. *Perspectives of the ASHA special interest groups*. 2024. Vol. 9, no. 5. P. 1459–1471. URL: https://doi.org/10.1044/2024_PERSP-23-00175.

10. Integración de herramientas digitales clínicas en las universidades. *NeuronUP rehabilitación, evaluación y estimulación cognitiva profesional – REHABILITACIÓN COGNITIVA PROFESIONAL*. URL: https://neuronup.com/estimulacion-y-rehabilitacion-cognitiva/como-integrar-herramientas-digitales-de-la-practica-clinica-en-la-formacion-universitaria-en-neuropsicologia/ (date of access: 01.02.2026).

11. Kumaravel A., Henson P., Torous J. Teaching digital health ethics – considerations and lessons in hands on learning. 2020. URL: https://doi.org/10.21203/rs.2.23179/v1.

12. Lin Y., Lemos M., Neuschaefer-Rube C. Digital health and digital learning experiences across speech-language pathology, phoniatrics, and otolaryngology: interdisciplinary survey study. *JMIR medical education*. 2021. Vol. 7, no. 4. P. e30873. URL: https://doi.org/10.2196/30873 (date of access: 14.02.2026).

13. Mobile apps for speech-language therapy in adults with communication disorders: review of content and quality / A. Vaezipour et al. *JMIR mHealth and uHealth*. 2020. Vol. 8, no. 10. P. e18858. URL: https://doi.org/10.2196/18858 (date of access: 05.01.2026).

14. Mobile apps for treatment of speech disorders in children: an evidence-based analysis of quality and efficacy / L. Furlong et al. *Plos one*. 2018. Vol. 13, no. 8. P. e0201513. URL: https://doi.org/10.1371/journal.pone.0201513 (date of access: 05.01.2026).

15. Technology use in speech and language therapy: digital participation succeeds through acceptance and use of technology / J. Leinweber et al. *Frontiers in communication*. 2023. Vol. 8. URL: https://doi.org/10.3389/fcomm.2023.1176827 (date of access: 01.03.2026).

References:

1. Konventsiia pro prava osib z invalidnistiu [Convention on the Rights of Persons with Disabilities]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text [in Ukrainian].

2. Apps at work: ASHA members share their tech tips. (2011). *The ASHA Leader*, *16*(12), 21. https://doi.org/10.1044/leader.app.16122011.21

3. Gazquez-Garcia, J., Sánchez-Bocanegra, C. L., & Sevillano, J. L. (2024). Artificial intelligence in the health sector: a systematic review of key skills for future health professionals (preprint). *JMIR Medical Education*. https://doi.org/10.2196/58161

4. Be an ed-tech skeptic: 10 ways teachers can heal the broken classroom. (n.d.). *The Durable Human*. Retrieved from https://durablehuman.com/be-an-ed-tech-skeptic-10-ways-teachers-can-heal-the-broken-classroom/

5. Benway, N. R., & Preston, J. L. (2025). Equipping speech-language clinicians for the critical appraisal of an artificial intelligence–driven, evidence-based future. *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 1–27. https://doi.org/10.1044/2025_lshss-24-00085

6. Carretero, S., Vuorikari, R., & Punie, Y. (2017). *DigComp 2.1. The digital competence framework for citizens with eight proficiency levels and examples of use*. Joint Research Centre, European Commission. https://doi.org/10.2760/38842

7. Castañeda, L., & Villar-Onrubia, D. (2023). Beyond functionality: building critical digital teaching competence among future primary education teachers. *Contemporary Educational Technology*, *15*(1), ep397. https://doi.org/10.30935/cedtech/12599

8. Kim, N., et al. (2026). Centering critical digital literacy in the lives of language teaching professionals: a collaborative autoethnographic exploration. *System*, *137*, 103930. https://doi.org/10.1016/j.system.2025.103930

9. Weber, M. A., et al. (2024). Get REAL: development and validation of the rubric for the evaluation of apps for learning. *Perspectives of the ASHA Special Interest Groups*, *9*(5), 1459–1471. https://doi.org/10.1044/2024_PERSP-23-00175

10. Integración de herramientas digitales clínicas en las universidades [Integration of clinical digital tools in universities]. (n.d.). *NeuronUP*. Retrieved from https://neuronup.com/estimulacion-y-rehabilitacion-cognitiva/como-integrar-herramientas-digitales-de-la-practica-clinica-en-la-formacion-universitaria-en-neuropsicologia/

11. Kumaravel, A., Henson, P., & Torous, J. (2020). *Teaching digital health ethics – considerations and lessons in hands on learning*. https://doi.org/10.21203/rs.2.23179/v1

12. Lin, Y., Lemos, M., & Neuschaefer-Rube, C. (2021). Digital health and digital learning experiences across speech-language pathology, phoniatrics, and otolaryngology: interdisciplinary survey study. *JMIR Medical Education*, *7*(4), e30873. https://doi.org/10.2196/30873

13. Vaezipour, A., et al. (2020). Mobile apps for speech-language therapy in adults with communication disorders: review of content and quality. *JMIR mHealth and uHealth*, *8*(10), e18858. https://doi.org/10.2196/18858

14. Furlong, L., et al. (2018). Mobile apps for treatment of speech disorders in children: an evidence-based analysis of quality and efficacy. *PLoS ONE*, *13*(8), e0201513. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0201513

15. Leinweber, J., et al. (2023). Technology use in speech and language therapy: digital participation succeeds through acceptance and use of technology. *Frontiers in Communication*, *8*. https://doi.org/10.3389/fcomm.2023.1176827

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.147:37.011.3-051

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1947-1959

Чайковський Павло Олегович аспірант кафедри педагогіки та менеджменту освіти, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, https://orcid.org/0009-0000-4500-4003

УПРАВЛІНСЬКІ МЕХАНІЗМИ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГА НА ЗАСАДАХ АКМЕОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ

Анотація. У статті здійснено теоретичне обґрунтування управлінських механізмів підготовки педагога на засадах акмеологічного підходу в умовах модернізації системи освіти України. Доведено, що сучасні трансформаційні процеси актуалізують необхідність переосмислення управлінських засад професійної підготовки педагогічних кадрів із орієнтацією на досягнення ними професійної зрілості та найвищих рівнів розвитку (акме).

Уточнено зміст понять «управлінські механізми» та «управлінська компетентність» у контексті акмеологічної парадигми. Встановлено, що управлінські механізми є системою взаємопов'язаних впливів, інструментів і процедур, які забезпечують цілісність, результативність і розвиток освітнього процесу, а управлінська компетентність постає інтегральною характеристикою професійної зрілості педагога, що поєднує психологічну, теоретичну та практичну готовність до ефективної діяльності.

Обґрунтовано, що реалізація акмеологічного підходу передбачає переорієнтацію управління з функціонально-адміністративної моделі на розвивальну, у межах якої провідним стає створення умов для саморозвитку, самореалізації та професійного зростання майбутнього педагога. Акмеологічний вимір управління забезпечує інтеграцію когнітивного, мотиваційного, ціннісного та рефлексивного компонентів професійного становлення особистості.

Запропоновано авторську модель управлінських механізмів підготовки педагога на засадах акмеології, що охоплює нормативно-правовий, організаційно-структурний, кадровий, мотиваційний, інформаційно-аналітичний та рефлексивно-корекційний механізми. Доведено, що їх системна взаємодія створює цілісне освітнє середовище, спрямоване на формування суб'єктної позиції здобувача освіти та розвиток його управлінської зрілості.

Особливу роль у досягненні професійного «акме» відведено рефлексивно-корекційному механізму, який забезпечує перехід від зовнішнього управління до самоуправління, формування здатності до саморегуляції та внутрішньої детермінації професійного зростання. Установлено, що саме рефлексія виступає ключовим чинником трансформації професійної діяльності на рівень усвідомленої самореалізації.

Ключові слова: управління освітнім процесом, ефективність освітнього управління, акмеологічний підхід, акмеологічні принципи управління, акмеологія, професійний розвиток педагога.

Chaikovskyi Pavlo Olegovich PhD Student at the Department of Pedagogy and Educational Management, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, https://orcid.org/0009-0000-4500-4003

MANAGEMENT MECHANISMS FOR TRAINING TEACHERS BASED ON THE ACMEOLOGICAL APPROACH

Abstract. The article provides a theoretical justification of management mechanisms for teacher training based on the acmeological approach in the context of the modernization of the Ukrainian education system. It is proven that modern transformation processes highlight the need to rethink the management principles of professional training of teaching staff with a focus on achieving professional maturity and the highest levels of development (acme).

The content of the concepts of «management mechanisms» and «management competence» in the context of the acmeological paradigm is clarified. It has been established that management mechanisms are a system of interrelated influences, tools, and procedures that ensure the integrity, effectiveness, and development of the educational process, and that management competence is an integral characteristic of a teacher's professional maturity, combining psychological, theoretical, and practical readiness for effective activity.

It is substantiated that the implementation of the acmeological approach involves reorienting management from a functional-administrative model to a developmental one, within which the creation of conditions for self-development, self-realization, and professional growth of future teachers becomes paramount.

The acmeological dimension of management ensures the integration of cognitive, motivational, value-based, and reflective components of professional development.

The author proposes a model of management mechanisms for teacher training based on acmeology, covering regulatory, legal, organizational, structural, personnel, motivational, informational, analytical, and reflective-corrective mechanisms. It has been proven that their systematic interaction creates a holistic educational environment aimed at forming the subjective position of the student and developing their managerial maturity.

A special role in achieving professional «acme» is assigned to the reflective-corrective mechanism, which ensures the transition from external management to self-management, the formation of the ability to self-regulate and internal determination of professional growth. It has been established that reflection is the key factor in the transformation of professional activity to the level of conscious self-realization.

Keywords: educational process management, educational management effectiveness, acmeological approach, acmeological management principles, acmeology, professional development of teachers.

Постановка проблеми. Сучасні трансформаційні процеси в системі освіти України зумовлюють потребу в якісно нових підходах до підготовки педагогічних кадрів, орієнтованих на професійне зростання, самореалізацію та досягнення високих результатів діяльності. У контексті реформування освітньої галузі, зокрема в межах концепції Нова українська школа, особливої актуальності набуває проблема створення ефективних управлінських механізмів, спрямованих на забезпечення професійного становлення педагога як суб'єкта інноваційної діяльності.

Одним із перспективних методологічних орієнтирів модернізації підготовки педагогів виступає акмеологічний підхід, який фокусується на досягненні особистістю найвищих рівнів професійного розвитку (акме), формуванні готовності до безперервного самовдосконалення та розвитку професійної майстерності. Водночас питання управлінського забезпечення реалізації акмеологічних засад у системі підготовки педагога потребує ґрунтовного наукового осмислення.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю теоретичного обґрунтування та практичного визначення управлінських механізмів, які сприятимуть ефективній підготовці педагога на засадах акмеологічного підходу в умовах сучасних освітніх викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження у сфері управління освітою та професійного розвитку педагогів підкреслюють комплексний підхід до формування ефективної управлінської та педагогічної компетентності. Г. Єльникова [2] визначає управління як критеріальне та цілеспрямоване явище, орієнтоване на ефективність діяльності. С. Сисоєва [7] наголошує, що освіта відображає соціально-економічний розвиток суспільства. Т. Сорочан [8] досліджує підготовку керівників шкіл, поєднуючи теоретичні та практичні аспекти формування професійної компетентності. І. Тименко визначає якість освіти як стратегічний орієнтир управлінської діяльності. В. Коцан [4] підкреслює значення нормативно-правового забезпечення управління та правової освіти.

О. Топузов та Л. Калініна [10] розкривають організаційні механізми управління закладами освіти. а С. Пальчевський [] та Н. Гребінь-Крушельницька [1] акцентують на акмеологічному підході,5 самоосвіті та саморозвитку педагогів.

В. Радкевич, А. Гуржій, М. Пригодій та Г. Романова [6] пропонують технології управління людськими ресурсами. Г.Ф. Пономарьова, С.Б. Бєляєв, О.Г. Павлова, І. О. Степанець [11] досліджують формування професійної мотивації майбутніх учителів, В. Желанова [3] – розвиток рефлексивної компетентності.

Загалом, сучасні дослідження інтегрують управлінські, педагогічні та акмеологічні підходи для підвищення ефективності освітніх процесів та професійної самореалізації педагогів.

Мета статті – теоретичне обґрунтування сутності та структури управлінських механізмів підготовки педагога на засадах акмеологічного підходу.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах управління підготовкою педагога набуває стратегічного значення, оскільки ефективність професійного розвитку майбутнього фахівця значною мірою залежить від якості організаційно-управлінського супроводу. Важливе місце в цьому процесі займає акмеологічний підхід, який виступає методологічною основою, спрямованою на формування високого рівня професійної зрілості особистості.

Поглиблення теоретичного аналізу означеної проблематики зумовлює необхідність уточнення базових категорій, які становлять концептуальну основу дослідження. Передусім ідеться про з'ясування змісту понять «управлінські механізми» та «управлінська компетентність», оскільки саме вони визначають характер і спрямованість процесу підготовки педагога в умовах реалізації акмеологічного підходу.

У науковому дискурсі поняття «управлінські механізми» розглядається як система цілеспрямованих впливів, засобів, методів, інструментів і процедур, що забезпечують функціонування та розвиток певної соціально-педагогічної системи. У контексті підготовки педагога управлінські механізми охоплюють нормативно-правове, організаційне, мотиваційне, кадрове та інформаційно-методичне забезпечення освітнього процесу.

Механізм управління спрямований на переведення об'єкта управління в бажаний або нормативно визначений стан через налагодження системи прямих і зворотних зв'язків. Завдяки цьому забезпечується цілісність та узгодженість функціонування соціальної системи, що надає їй ознак організованості, цілеспрямованості та здатності до безперервного розвитку.

У межах управлінського механізму відбувається регуляція як внутрішніх, так і зовнішніх взаємодій структурних елементів системи. Передача управлінських рішень, розпоряджень та нормативної інформації здійснюється через прямі канали зв'язку, тоді як результати виконання, звітні показники та інформація про стан об'єкта надходять через канали зворотного зв'язку [7].

У сучасній теорії менеджменту більшість науковців розглядають управління як систему взаємопов'язаних функцій, що реалізуються через безперервні процеси комунікації та прийняття управлінських рішень. Традиційно виокремлюють чотири базові функції управління:

- планування передбачає визначення стратегічних і тактичних цілей діяльності, прогнозування результатів, розроблення програм і шляхів їх досягнення;
- організація полягає у створенні умов для реалізації поставлених цілей. Вона охоплює структурування діяльності, розподіл функціональних обов'язків,

координацію ресурсів, налагодження взаємодії між учасниками освітнього процесу;

- керівництво (лідерство) спрямоване на мотивацію, стимулювання та підтримку суб'єктів освітнього процесу. Воно передбачає формування позитивного психологічного клімату, розвиток командної взаємодії, прийняття оперативних рішень та забезпечення зворотного зв'язку;
- контроль забезпечує оцінювання результатів діяльності, співвіднесення їх із запланованими показниками та внесення коректив у разі потреби.

При цьому керівництво часто трактується як відносно самостійний напрям управлінської діяльності, пов'язаний із безпосереднім впливом на людей та регуляцією їхньої поведінки в процесі досягнення визначених цілей [7].

Окремої уваги в сучасних умовах набуває аналітична функція управління, значущість якої суттєво зросла в умовах цифровізації освіти. Аналітична діяльність інтегрується в кожну з базових функцій: вона забезпечує обґрунтованість планування, оптимізацію організаційних рішень, ефективність керівництва та результативність контролю. Реалізація аналітичної функції дедалі більше спирається на використання інформаційно-комунікаційних технологій, цифрових платформ моніторингу та інструментів обробки даних [2].

Водночас поняття «управлінська компетентність» характеризує цілісну якість особистості, яка охоплює знання, уміння, навички, ціннісні орієнтири та досвід управлінської діяльності, необхідні для ефективного виконання організаційних, координаційних і регулятивних функцій. З точки зору акмеологічного підходу, управлінська компетентність сприймається не лише як набір професійних умінь, а й як індикатор професійної зрілості та здатності до саморозвитку й постійного вдосконалення.

У наукових працях Т. Сорочан [8] поняття «управлінська компетентність» трактується як інтегративна характеристика особистості, що відображає єдність психологічної, теоретичної та практичної готовності до здійснення управлінської діяльності відповідно до конкретних професійних вимог і завдань. Такий підхід підкреслює багатовимірність управлінської компетентності та її системний характер.

Психологічна готовність охоплює сукупність особистісних якостей, мотиваційних установок, ціннісних орієнтацій і здатності до саморегуляції, що забезпечують ефективну управлінську взаємодію. Йдеться про сформованість лідерських рис, відповідальності, емоційної стійкості, здатності приймати рішення в умовах невизначеності та брати на себе відповідальність за їх наслідки.

Теоретична готовність передбачає наявність системи професійних знань у сфері управління, розуміння закономірностей функціонування організацій, принципів планування, організації, мотивації та контролю. Вона включає володіння нормативно-правовою базою, методологічними підходами та сучасними управлінськими технологіями.

Практична готовність виявляється у здатності застосовувати набуті знання та особистісний потенціал у реальних управлінських ситуаціях. Це уміння організовувати діяльність колективу, координувати взаємодію учасників освітнього процесу, здійснювати моніторинг результатів та коригувати управлінські рішення відповідно до змін умов [8].

І. Тименко розглядає якість освіти як ключовий стратегічний орієнтир управлінської діяльності, підкреслюючи, що саме вона визначає спрямованість і результативність функціонування освітньої системи. У цьому контексті управління не обмежується адміністративним впливом, а набуває характеру цілеспрямованого процесу забезпечення відповідності освітніх результатів встановленим стандартам, суспільним запитам і потребам здобувачів освіти.

Особливу увагу дослідниця приділяє ролі управлінської компетентності як необхідної умови реалізації завдань системи забезпечення якості освітніх послуг. Вона наголошує, що ефективність управлінських рішень, здатність до стратегічного планування, моніторингу та коригування освітніх процесів безпосередньо залежать від рівня сформованості управлінської компетентності суб'єктів управління. Таким чином, управлінська компетентність постає не лише як професійна характеристика керівника, а як визначальний чинник сталого розвитку та підвищення якості освіти.

Управлінські механізми підготовки педагога в умовах сучасної освіти не обмежуються формальним адмініструванням навчального процесу, а спрямовані на створення цілісної системи професійного становлення, де нормативно-правові, організаційні, мотиваційні, кадрові та інформаційно-аналітичні складові взаємодіють для забезпечення високого рівня компетентності майбутнього фахівця. Саме акмеологічний підхід, орієнтований на досягнення найвищих рівнів професійного розвитку, дозволяє поєднати системну регламентацію та управлінську компетентність із формуванням здатності педагога до самостійного професійного вдосконалення, реалізації творчого потенціалу та ефективної взаємодії в освітньому середовищі [9].

Як підкреслює С. Пальчевський, акмеологія є наукою, що досліджує процес досягнення людиною найвищих рівнів розвитку її життєдіяльності та професійної самореалізації. Вона концентрує увагу на розкритті й максимальному використанні творчого потенціалу особистості, який виступає основою реалізації її загальнолюдських можливостей та здатності до цілеспрямованого самовдосконалення. Акмеологічний підхід розглядає індивіда як суб'єкта активного розвитку, для якого становлення професійної зрілості, ефективне управління власною діяльністю та формування компетентностей є ключовими умовами досягнення «акме»–вершини особистісного і професійного потенціалу. Особливу увагу акмеологія приділяє інтеграції когнітивних, емоційно-мотиваційних і ціннісних компонентів, що забезпечує гармонійний розвиток особистості та її здатність до творчої самореалізації в соціально-професійному середовищі [5].

Н. Гребінь-Крушельницька зазначає, що базовими концептуальними ідеями акмеології, зокрема її педагогічного напряму, є кілька взаємопов'язаних принципів, що визначають цілісний підхід до професійного та особистісного розвитку. По-перше, це ідея розвитку особистості, яка передбачає систематичне вдосконалення когнітивних, емоційно-мотиваційних та соціальних компонентів, формування здатності до саморефлексії та саморегуляції в різних сферах діяльності. По-друге, акмеологія спирається на ідею досягнення ідеалу досконалості, що стимулює особистість до встановлення високих професійних стандартів і цілеспрямованого прагнення до максимального розкриття свого потенціалу. По-третє, центральним є принцип вдосконалення через професіоналізм, що передбачає інтеграцію знань, навичок і практичного досвіду, формування компетентностей і здатності ефективно застосовувати їх у професійній діяльності. У педагогічному контексті ці ідеї стають основою цілеспрямованого розвитку майбутнього педагога, орієнтованого на досягнення високого рівня професійної зрілості, творчої самореалізації та здатності формувати та підтримувати освітнє середовище, сприятливе для розвитку інших учасників навчального процесу [1].

Аналіз наукових джерел із проблем управління освітою та професійного розвитку особистості дає підстави стверджувати, що управлінські механізми підготовки педагога мають системний, багаторівневий характер і реалізуються через взаємодію нормативних, організаційних, кадрових та особистісно-орієнтованих чинників. Водночас у контексті акмеологічного підходу така структура повинна бути зорієнтована не лише на функціонування освітньої системи, а передусім на досягнення педагогом професійної зрілості та найвищих рівнів розвитку (акме).

З огляду на це пропонуємо розглядати структуру управлінських механізмів підготовки педагога на засадах акмеологічного підходу як цілісну систему взаємопов'язаних компонентів:

Нормативно-правовий механізм визначає регулятивну основу професійної підготовки педагога та виступає системоутворювальним компонентом управління освітнім процесом. Його функціонування забезпечується через державні стандарти освіти, кваліфікаційні вимоги, освітні політики, а також внутрішні регламенти закладів вищої освіти. Саме нормативна база встановлює стратегічні орієнтири розвитку педагогічної освіти, визначає критерії її якості та забезпечує узгодженість між цілями, змістом і результатами підготовки майбутнього фахівця.

Сучасне нормативно-правове поле України формує комплексну систему регулювання освітньої діяльності, що створює правові передумови для реалізації акмеологічного підходу в підготовці педагога. Базові засади закріплено в Конституція України, відповідно до статті 53 якої кожен має право на освіту. Це положення визначає фундаментальні гарантії доступності та якості освіти як суспільної цінності.

Подальшу конкретизацію освітньої політики здійснюють Закон України «Про освіту» та Закон України «Про вищу освіту», які визначають принципи освітньої діяльності, механізми забезпечення якості освіти, вимоги до освітніх програм і стандарти професійної підготовки. Зазначені нормативні акти формують правову основу для проєктування змісту підготовки педагога, орієнтованого на компетентнісну модель і безперервний професійний розвиток.

Важливим аспектом нормативного забезпечення є регламентація професійної відповідальності та підвищення кваліфікації. Так, Закон України «Про державну службу» встановлює обов'язок систематичного професійного розвитку, що корелює з акмеологічним принципом самовдосконалення. У свою чергу, Закон України «Про запобігання корупції» передбачає необхідність правової та антикорупційної підготовки, що підсилює етичний і ціннісний компонент професійної зрілості майбутнього фахівця [4].

Організаційно-структурний механізм охоплює побудову управлінської моделі закладу освіти, розподіл функціональних обов'язків, координацію структурних підрозділів, формування освітнього середовища. У межах акмеологічного підходу особливого значення набуває створення такого освітнього простору, який стимулює суб'єктність, ініціативність і професійне зростання майбутнього педагога. Організаційна структура повинна бути гнучкою, адаптивною та орієнтованою на розвиток [10].

Кадровий механізм у структурі управлінських механізмів підготовки педагога на засадах акмеологічного підходу набуває системоутворювального значення, оскільки безпосередньо пов'язаний із розвитком особистісного й професійного потенціалу суб'єктів освітнього процесу. Його зміст охоплює добір науково-педагогічних працівників, організацію їхнього професійного зростання, підвищення кваліфікації, а також формування управлінської компетентності майбутніх педагогів.

У контексті акмеологічного підходу кадровий механізм розглядається не лише як система забезпечення освітнього процесу кваліфікованими фахівцями, а як інструмент досягнення професійної зрілості та вершин розвитку (акме) кожного педагога. Його реалізація передбачає створення умов для неперервного професійного самовдосконалення, упровадження наставництва, коучингових технологій, програм самоменеджменту, що сприяють розвитку рефлексивності, відповідальності та здатності до самостійного професійного проєктування кар'єрної траєкторії.

Основними стратегічними напрямами розвитку педагогічних працівників у межах кадрового механізму виступають: професійне зростання, методичний розвиток, формування цифрової компетентності та забезпечення можливостей кар'єрного просування.

Усі ці напрями безпосередньо корелюють із базовими принципами акмеології − орієнтацією на саморозвиток, досягнення високого рівня професіоналізму та реалізацію індивідуального потенціалу.

Ефективність кадрового механізму забезпечується дотриманням загальних принципів реалізації стратегії розвитку персоналу, зокрема: системності (планомірність і послідовність професійного навчання), індивідуалізації (розроблення персональних траєкторій розвитку), практичної спрямованості (орієнтація на актуальні професійні виклики), безперервності (визнання розвитку як довічного процесу) та інвестиційної цінності (усвідомлення стратегічного значення вкладень у людський капітал) [6, с. 22-25].

Мотиваційний механізм спрямований на формування внутрішньої мотивації до професійного вдосконалення та досягнення високих результатів діяльності.

Він реалізується через систему стимулювання, академічної мобільності, участі у проєктній діяльності, наукових дослідженнях, конкурсах професійної майстерності.

Мотивація виступає внутрішнім стимулом професійного самовизначення студента, його саморозвитку та реалізації потенціалу, а сформована професійна мотивація майбутнього фахівця сприяє розвитку здатності до цілеспрямованого професійного самовдосконалення. Г. Пономарьова, С. Бєляєв, О. Павлова, І. Степанець опідкреслюють, що формування мотивації– це не тільки психологічний процес, а складова системи професійної підготовки, що забезпечує подолання соціальних і професійних бар'єрів у подальшій діяльності фахівця [11].

У контексті акмеологічного підходу мотиваційний механізм інтерпретуємо саме як процес створення умов для виникнення стійкої внутрішньої мотивації, що забезпечує прагнення педагога до розвитку, самостійного підвищення професійної майстерності та досягнення високого рівня результативності діяльності. Це дозволяє розглядати мотивацію не як пасивний ефект зовнішніх стимулів, а як активну складову управлінського впливу, що стимулює самореалізацію особистості та подолання професійних викликів у життєвій і професійній сфері.

Інформаційно-аналітичний механізм передбачає систематичний моніторинг якості підготовки, використання цифрових технологій управління, аналітику освітніх результатів. Він забезпечує обґрунтованість управлінських рішень, прозорість процесів та оперативне коригування освітньої діяльності. В умовах цифровізації освіти цей механізм стає інтегруючим елементом усієї системи управління.

Рефлексивно-корекційний механізм спрямований на розвиток здатності до професійної рефлексії, самооцінювання та самокорекції діяльності.

У науковому дискурсі професійна рефлексія та рефлексивна компе--тентність розглядаються як важливі складові сучасної педагогічної діяльності, що дозволяють фахівцю аналізувати власну діяльність, усвідомлювати її сильні й слабкі сторони, коригувати свою поведінку і професійні рішення, а також прогнозувати шляхи подальшого розвитку.

Крім того, існуючі дослідження доводять, що рефлексія виступає механізмом самовдосконалення, що сприяє формуванню усвідомленого ставлення до власної професійної діяльності та її коригуванню на основі аналізу й оцінювання результатів [3]. Така рефлексивна діяльність є ключовою складовою акмеологічного підходу, оскільки спрямована на досягнення високих рівнів професійної зрілості та безперервного розвитку особистості.

У межах акмеологічного підходу рефлексія розглядається як необхідна умова досягнення професійного «акме»−найвищого рівня розвитку особистості в діяльності. Саме рефлексивні процеси забезпечують перехід від зовнішнього управління до самоуправління, від виконання регламентованих дій до усвідомленого професійного саморозвитку. Таким чином, рефлексивно-корекційний механізм виступає інструментом внутрішньої детермінації професійного зростання.

З позицій акмеології рефлексивно-корекційний механізм виконує кілька ключових функцій:

- діагностична−виявлення рівня професійної готовності;
- прогностична – визначення перспектив подальшого розвитку;
- регулятивну – корекція професійної поведінки та управлінських рішень;
- стимулювальна – активізація внутрішньої мотивації до самовдосконалення.

З огляду на проаналізовані теоретичні положення щодо сутності управлінських механізмів, управлінської компетентності та акмеологічного підходу до професійного розвитку особистості, було запропоновано авторську модель управлінських механізмів підготовки педагога на засадах акмеології. Запропонована модель ґрунтується на положеннях акмеології, яка, за визначенням українських дослідників, орієнтує професійну освіту на досягнення особистістю найвищого рівня розвитку, професійної зрілості та самореалізації.

Таблиця 1.

Модель управлінських механізмів підготовки педагога на засадах акмеологічного підходу

Управлінський механізм	**Функціональне призначення**	**Акмеологічний вимір**
Нормативно-правовий	Формування регулятивної основи професійної підготовки	Визначення стратегічних орієнтирів професійної досконалості, критеріїв якості, вимог до управлінської компетентності
Організаційно-структурний	Проєктування розвивального освітнього середовища	Створення умов для індивідуальної траєкторії професійного зростання, суб’єктна позиція здобувача

Управлінський механізм	**Функціональне призначення**	**Акмеологічний вимір**
Кадровий	Розвиток людського потенціалу системи освіти	Реалізація принципів саморозвитку, безперервності, індивідуалізації
Мотиваційний	Формування внутрішньої потреби професійного зростання	Трансформація зовнішньої мотивації у внутрішню; орієнтація на самореалізацію
Інформаційно-аналітичний	Забезпечення моніторингу та обґрунтованості управлінських рішень	Усвідомлення динаміки власного розвитку, доказовість професійного зростання
Рефлексивно-корекційний	Внутрішня регуляція професійного становлення	Перехід від управління до самоуправління; формування здатності до самокорекції та саморегуляції

Г. Сотська подає концептуальні ознаки акмеологічного підходу й характеристики особистості, що рухається до акме–найвищого рівня професійності та особистісної зрілості. Зокрема, автор визначає такі ознаки, які можна вважати як акмеологічні показники управлінської зрілості майбутнього педагога:

- ініціативність і здатність до самостійного цілепокладання;
- інтенсивна включеність у діяльність;
- прагнення до саморегуляції (самоконтролю, самокорекції, самокомпенсації);
- постійна орієнтація на саморозвиток і самооновлення;
- прагнення до самореалізації та творчої діяльності;
- інтеграція професійного досвіду та впорядкування особистісних сенсів діяльності [1].

Висновки. Управлінські механізми підготовки педагога в рамках акмеологічного підходу варто розглядати як багаторівневу систему, що спрямована не лише на забезпечення високої якості освітнього процесу, а й на формування у педагога високого рівня професійної майстерності, управлінської компетентності та особистісної зрілості. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на емпіричну оцінку ефективності цієї моделі та створення інструментарію для діагностики акмеологічних показників професійного розвитку майбутніх фахівців.

Література:

1. Гребінь-Крушельницька Н. Акмеологічна концепція самоосвіти як фактор «саморуху» особистості до професійної самореалізації / Н. Гребінь-Крушельницька // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2022. – Вип. 56, т. 1. – С. 178–182.

2. Єльникова Г. Управління сучасне, критеріальне і цілеспрямоване / Г. Єльникова // Управління освітою. – 2006. – № 10 (130). – с. 2-4.

3. Желанова В. В. Рефлексивна компетентність майбутнього педагога: сутність, структура, логіка рефлексіогенезу / В. В. Желанова // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка. – 2020. – № 33 (1). – С. 17–23.

4. Коцан В. В. Нормативно-правове закріплення правової освіти в управлінській діяльності / В. В. Коцан // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування. Теорія та історія публічного управління. – 2024. – Т. 35 (74), № 3. – С. 16–20.

5. Пальчевський С. С. Акмеологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. С. Пальчевський. – К. : Кондор, 2008. – 398 с.

6. Радкевич В. Технології управління людськими ресурсами закладу професійної освіти : методичний посібник / В. Радкевич, А. Гуржій, М. Пригодій, Г. Романова. – К. : Інститут професійної освіти НАПН України, 2026. – DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.18394660

7. Сисоєва С.О. Освіта як відображення сутності та соціально-економічного розвитку суспільства / С.О. Сисоєва // Освітологія : хрестоматія. – К. : ВП «Едельвейс», 2013. – 728 с. – С. 36–41.

8. Сорочан Т. М. Підготовка керівників шкіл до управлінської діяльності: теорія і практика : монографія / Т. М. Сорочан. – Луганськ : Знання, 2005. – 384 с.

9. Тименко І. П. Якість освіти як стратегічний орієнтир управлінської діяльності / І. П. Тименко // Управління освітою: теорія і практика. – 2019. – № 3. – С. 11–15.

10. Топузов О. М. Організаційні механізми управління закладами освіти: методології та теоретичні засади / О. М. Топузов, Л. М. Калініна // Український педагогічний журнал. – 2017. – № 4. – С. 34–44.

11. Формування професійної мотивації до педагогічної діяльності у майбутніх учителів початкових класів : монографія / Г. Ф. Пономарьова, С. Б. Бєляєв, О. Г. Павлова, І. О. Степанець. – Харків : Видавець СПД-ФО Захаренко В. В., 2022. – 199 с.

References:

1. Hrebin-Krushelnytska, N. (2022). Akmeolohichna kontseptsiia samoosvity yak faktor «samorukhu» osobystosti do profesiinoi samorealizatsii [Acmeological concept of self-education as a factor of personal “self-movement” toward professional self-realization]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 56(1), 178–182. [in Ukrainian].

2. Yelnykova, H. (2006). Upravlinnia suchasne, kryterialne i tsilespriamovane [Modern, criteria-based and goal-oriented management]. *Upravlinnia osvitoiu*, 10(130), 2–4. [in Ukrainian].

3. Zhelanova, V. V. (2020). Refleksyvna kompetentnist maibutnoho pedahoha: sutnist, struktura, lohika refleksiohenezu [Reflective competence of the future teacher: Essence, structure, and logic of reflexiogenesis]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Psykholohiia. Pedahohika*, 33(1), 17–23. [in Ukrainian].

4. Kotsan, V. V. (2024). Normatyvno-pravove zakriplennia pravovoi osvity v upravlinskii diialnosti [Regulatory and legal consolidation of legal education in managerial activity]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Publichne upravlinnia ta administruvannia. Teoriia ta istoriia publichnoho upravlinnia*, 35(74), 3, 16–20. [in Ukrainian].

5. Palchevskyi, S. S. (2008). *Akmeolohiia* [Acmeology]. Kyiv: Kondor. [in Ukrainian].

6. Radkevych, V., Hurzhii, A., Pryhodii, M., & Romanova, H. (2026). *Tekhnolohii upravlinnia liudskymy resursamy zakladu profesiinoi osvity* [Human resource management technologies of a vocational education institution]. Kyiv: Institute of Vocational Education of the NAES of Ukraine. https://doi.org/10.5281/zenodo.18394660 [in Ukrainian].

7. Sysoieva, S. O. (2013). Osvita yak vidobrazhennia sutnosti ta sotsialno-ekonomichnoho rozvytku suspilstva [Education as a reflection of the essence and socio-economic development of society]. In *Osvitolohiia: khrestomatiia* (pp. 36–41). Kyiv: Edelveis. [in Ukrainian].

8. Sorochan, T. M. (2005). *Pidhotovka kerivnykiv shkil do upravlinskoi diialnosti: teoriia i praktyka* [Training school leaders for management activity: Theory and practice]. Luhansk: Znannia. [in Ukrainian].

9. Tymenko, I. P. (2019). Yakist osvity yak stratehichnyi oriientyr upravlinskoi diialnosti [Quality of education as a strategic guideline for management activity]. *Upravlinnia osvitoiu: teoriia i praktyka*, 3, 11–15. [in Ukrainian].

10. Topuzov, O. M., & Kalinina, L. M. (2017). Orhanizatsiini mekhanizmy upravlinnia zakladamy osvity: metodolohii ta teoretychni zasady [Organizational mechanisms of educational institution management: Methodologies and theoretical foundations]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*, 4, 34–44. [in Ukrainian].

11. Ponomarova, H. F., Bieliaiev, S. B., Pavlova, O. H., & Stepanets, I. O. (2022). *Formuvannia profesiinoi motyvatsii do pedahohichnoi diialnosti u maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv* [Formation of professional motivation for pedagogical activity in future primary school teachers]. Kharkiv: Zakharanko V. V. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 376.1:37.015.31

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1960-1967

Шапочка Катерина Анатоліївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Навчально-наукового педагогічного інституту імені В.О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, м. Миколаїв, https://orcid.org/0000-0002-4827-599X

Шапочка Вячеслав Анатолійович здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, Навчально-наукового педагогічного інституту імені В.О. Сухомлинського Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова, м. Миколаїв, https://orcid.org/0009-0007-4504-0312

ІНКЛЮЗИВНЕ ОСВІТНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЗАКЛАДУ ОСВІТИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ БАТЬКІВ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ ДО ПАРТНЕРСЬКОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Анотація. У статті обґрунтовано актуальність проблеми формування готовності батьків дітей з особливими освітніми потребами до взаємодії із закладами дошкільної та загальної середньої освіти в умовах розбудови інклюзивного освітнього середовища в Україні. Наголошено, що в контексті реалізації положень Закон України «Про освіту», Закон України «Про дошкільну освіту», Закон України «Про повну загальну середню освіту» та міжнародних зобов'язань держави, зокрема Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, інклюзія розглядається як стратегічний напрям розвитку освітньої системи. Визначено, що за умов воєнного стану та зростання кількості дітей з ООП інклюзивне освітнє середовище набуває значення не лише як простір навчання, а й як середовище психологічної підтримки та соціальної стабілізації родини.

Проаналізовано сутність інклюзивного освітнього середовища як багатовимірного феномену, що охоплює архітектурну доступність, кадрове забезпечення, індивідуалізацію освітнього процесу, командну взаємодію фахівців та формування толерантної культури. Розкрито структуру батьківської готовності як інтегративного утворення, що поєднує мотиваційний, когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти та визначає рівень довіри до закладу освіти й готовність до партнерської співпраці. Окреслено чинники, які впливають на прийняття батьками рішення щодо включення дитини до інклюзивного середовища: доступність освітніх послуг, професійна компетентність педагогічних працівників, ефективність комунікації, наявність спеціалізованих ресурсів, позитивний досвід інших родин. Запропоновано практичні рекомендації

щодо посилення партнерської взаємодії між закладом освіти та сім'єю дитини з ООП. Зроблено висновок, що якість інклюзивного освітнього середовища є визначальним чинником формування довіри батьків і їхньої готовності до співпраці із закладом освіти, а включення батьків до команди психолого-педагогічного супроводу виступає ключовою умовою ефективної реалізації інклюзивної моделі освіти.

Ключові слова: інклюзивне освітнє середовище, діти з особливими освітніми потребами, батьківська готовність, партнерська взаємодія, заклад дошкільної освіти, заклад загальної середньої осіти, інклюзивна освіта.

Shapochka Kateryna Anatoliivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Special and Inclusive Education, V.O. Sukhomlynsky Educational and Scientific Pedagogical Institute, Admiral Makarov National Shipbuilding University, Mykolaiv, https://orcid.org/0000-0002-4827-599 X

Shapochka Viacheslav Anatoliyovych Postgraduate, V.O. Sukhomlynsky Educational and Scientific Pedagogical Institute, Admiral Makarov National Shipbuilding University, Mykolaiv, https://orcid.org/0009-0007-4504-0312

INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF AN EDUCATIONAL INSTITUTION AS A FACTOR OF FORMATION READINESS OF PARENTS OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS FOR PARTNERSHIP INTERACTION

Abstract. The article substantiates the relevance of the problem of forming the readiness of parents of children with special educational needs to interact with preschool and general secondary education institutions in the context of developing an inclusive educational environment in Ukraine. It is emphasized that in the context of implementing the provisions of the Law of Ukraine "On Education", the Law of Ukraine "On Preschool Education", the Law of Ukraine "On Complete General Secondary Education" and the international obligations of the state, in particular the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities, inclusion is considered as a strategic direction for the development of the educational system. It is determined that under martial law and an increase in the number of children with special educational needs, an inclusive educational environment becomes important not only as a learning space, but also as an environment of psychological support and social stabilization of the family. The essence of an inclusive educational environment as a multidimensional phenomenon that encompasses architectural accessibility, staffing, individualization of the educational process, team interaction of specialists and the formation of a tolerant culture is analyzed. The structure of parental readiness as an integrative formation is revealed, which combines motivational, cognitive, emotional

and behavioral components and determines the level of trust in the educational institution and readiness for partnership cooperation. The factors that influence parents' decision-making regarding the inclusion of a child in an inclusive environment are outlined: accessibility of educational services, professional competence of pedagogical workers, effectiveness of communication, availability of specialized resources, positive experience of other families. Practical recommendations are offered for strengthening partnership interaction between the educational institution and the family of a child with SEN. It is concluded that the quality of the inclusive educational environment is a determining factor in the formation of parents' trust and their readiness to cooperate with the educational institution, and the inclusion of parents in the psychological and pedagogical support team is a key condition for the effective implementation of the inclusive education model.

Keywords: inclusive educational environment, children with special educational needs, parental readiness, partnership interaction, preschool educational institution, secondary general education institution, inclusive education.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку освіти в Україні характеризується системними трансформаціями, пов’язаними з утвердженням принципів доступності, рівності та недискримінації. Реалізація державної політики у сфері інклюзивного навчання, що координується Міністерство освіти і науки України, актуалізує потребу створення якісного інклюзивного освітнього середовища в закладах освіти, зокрема дошкільної та як першій інституційній ланці соціалізації дитини. Нормативним підґрунтям цих процесів є Закон України «Про освіту», Закон України «Про дошкільну освіту», Закон України «Про повну загальну середню освіту» а також міжнародні зобов’язання України, зокрема Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, що гарантують право кожної дитини на освіту без дискримінації та на засадах рівних можливостей.

У контексті сучасних суспільних викликів, зокрема умов воєнного стану, питання інклюзії набуває особливої значущості. Зростання кількості дітей з особливими освітніми потребами (ООП), у тому числі з розладами аутистичного спектру, порушеннями мовлення, наслідками психо-травматичного досвіду, зумовлює необхідність переосмислення ролі дошкільної освіти як простору не лише навчання, а й психологічної стабілізації та соціальної підтримки сім’ї. У цих умовах інклюзивне освітнє середовище постає як багатовимірний феномен, що охоплює безбар’єрну архітектурну організацію простору, кадрове забезпечення (асистент вчителя/вихователя, практичний психолог, логопед, інші фахівці залежно від потреб дитини), індивідуалізацію освітнього процесу, а також формування толерантної культури взаємодії.

Водночас ефективність інклюзивного навчання значною мірою залежить від рівня готовності батьків дітей з ООП до включення дитини в освітній простір ЗДО/ЗЗСО. Батьківська готовність розглядається як інтегративне утворення, що поєднує мотиваційний, когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти, і

визначає ступінь довіри до закладу освіти, готовність до партнерської взаємодії з педагогами та прийняття інклюзивних цінностей. Недостатній рівень поінформованості, страх стигматизації, негативний попередній досвід або відсутність умов для індивідуальної підтримки можуть знижувати активність батьків та перешкоджати реалізації права дитини на якісну дошкільну освіту.

Попри значну кількість досліджень, присвячених проблемам інклюзивної освіти, питання впливу характеристик інклюзивного освітнього середовища ЗДО/ЗЗСО на формування готовності батьків дітей з ООП до співпраці із закладом освіти потребує подальшого теоретичного обґрунтування та емпіричної перевірки. Особливої актуальності набуває визначення педагогічних умов, що сприяють зміцненню довіри між закладом і родиною, формуванню відчуття безпеки та впевненості у спроможності ЗДО/ЗЗСО забезпечити індивідуальні освітні потреби дитини.

Отже, актуальність дослідження зумовлена: пріоритетністю розвитку інклюзивної освіти на державному рівні; соціально-психологічними викликами воєнного часу; зростанням потреби в ефективній партнерській взаємодії між ЗДО/ЗЗСО та сім'ями дітей з ООП; необхідністю наукового осмислення взаємозв'язку між якістю інклюзивного середовища та рівнем батьківської готовності. Це визначає доцільність комплексного вивчення означеної проблеми та обґрунтування практичних рекомендацій щодо вдосконалення діяльності закладів освіти в умовах інклюзії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інклюзивне навчання, на думку В. Засенка, Е. Данілавічютє, І. Дмитрієвої, Н. Квітки, Л. Коваль-Бардаш А. Колупаєвої, Н. Компанець, А. Лапіна, С. Литовченко, Л. Прохоренко, О. Таранченко, К. Шапочки, Н. Ярмоли та інших – це закономірний етап розвитку системи спеціальної освіти. Науковці відзначають, що процес впровадження інклюзії в Україні має певні відмінності від західноєвропейського та світового в цілому, тому визнають неефективним механічне калькування таких моделей інклюзії та пропонують виділяти кілька моделей: комбіновану, часткову, тимчасову та повну. Остання модель передбачає, що у звичайні групи дитячого дошкільного закладу та класи загальноосвітнього закладу включаються по 1–2 дитини, які можуть отримувати корекційно-педагогічну допомогу в різних організаційних формах.

Поширення інклюзії тісно пов'язане з процесами демократизації суспільної свідомості, міжнародним визнанням за кожною людиною права на повноцінне життя та освіту.

Впровадження інклюзивного навчання дошкільників із особливими освітніми потребами, передбачає створення для них спеціального освітнього середовища, яке б відповідало потребам і можливостям кожної дитини та забезпечило б адекватні умови й можливості для отримання освіти, лікування та оздоровлення, виховання та навчання, корекції певних порушень, ранньої соціалізації.

«Активне» інклюзивне освітнє середовище може впливати на думку батьків щодо вибору навчання для їхньої дитини. Батьки зазвичай бажають, щоб їхня дитина отримувала найкращу освіту і мала рівні можливості для розвитку.

Якщо батьки бачать, що інклюзивний заклад освіти має відповідні ресурси, підтримку та індивідуальний підхід, це може переконати їх, що навчання у такому середовищі буде корисним для їхньої дитини. Крім того, можливість соціальної взаємодії з різними дітьми та навчання в інклюзивному оточенні може сприяти розвитку навичок та адаптації до суспільства.

Однак, важливо зауважити, що рішення про навчання дитини в інклюзивному середовищі або вдома є особистим для кожної родини. Батьки повинні враховувати потреби, здоров'я та індивідуальні особливості своєї дитини, а також консультуватися зі спеціалістами, щоб прийняти найкраще рішення для своєї сім'ї.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні та визначенні впливу характеристик інклюзивного освітнього середовища закладу дошкільної / загальної середньої освіти на формування готовності батьків дітей з особливими освітніми потребами до співпраці із закладом освіти, а також у визначенні педагогічних умов, що сприяють зміцненню партнерської взаємодії, довіри та активного залучення родини до освітнього процесу в умовах реалізації положень Закону України «Про освіту» та інклюзивної моделі навчання.

Виклад основного матеріалу. Інклюзивне освітнє середовище може впливати на готовність батьків дітей з особливими потребами віддавати їх до закладу освіти. Окреслимо певні чинники, що можуть впливати на вибір:

Доступність закладів освіти. Якщо створені доступні інклюзивні заклади освіти, які забезпечують потрібну підтримку та ресурси для дітей з особливими потребами, це може позитивно вплинути на готовність батьків і їх подальше рішення навчати дитину за місцем проживання, оскільки так вони можуть відчувати більшу впевненість, що їхня дитина отримає належну підтримку та навчання.

Наявність досвіду та професійної підготовки/перепідготовки педагогічного персоналу. Важливо, щоб педагогічні працівники були компетентними у роботі з дітьми з особливими потребами, володіли технологією спільного викладання і активно співпрацювали в команді із вузькими фахівцями (логопед, психолог, спеціальний педагог, та ін.) задля організації якісної психолого-педагогічної та корекційно-розвиткової роботи й підтримки дитини. Якщо батьки відчувають, що педагоги мають необхідні знання та навички для навчання та підтримки їхньої дитини, це може сприяти їхній готовності віддати дитину до закладу освіти.

Комунікація та співпраця. Ефективна комунікація між батьками та представниками закладу освіти, зокрема членами команди супроводу дитини, є важливим фактором. Якщо батьки відчувають, що вони можуть висловлювати свої потреби й побажання, ділитися досвідом і знаннями, щодо розвитку дитини

і їх думку враховують, їх слухають та беруть до уваги побажання і потреби, це може позитивно вплинути на готовність віддати дитину до закладу освіти.

Позитивний досвід інших батьків. Якщо батьки дітей з особливими освітніми потребами бачать позитивні результати та розвиток інших дітей, які відвідують інклюзивні групи та класи, це має позитивний вплив на прийняття рішень.

Зміна привичного ритму життя це виклик як для батьків,так і для дітей, тому пропонуємо деякі рекомендації, для того, щоб переконатися в створених умовах закладу освіти і компетентності кадрів. По-перше, відвідати ЗДО/ЗЗСО. Найкращий спосіб переконатися в умовах та компетентності кадрів – особистий візит до закладу освіти.

Під час відвідин батьки зможуть оглянути приміщення, познайомитися з педагогами та адміністрацією, побачити, як відбувається навчання та взаємодія з дітьми. Особливо слід звертати увагу на атмосферу, доброзичливість, наявність спеціалізованих ресурсів та підтримки.

По-друге, зустрічі з педагогами та фахівцями. Запитайте про можливість зустрітися з педагогами, спеціалістами або директором ЗДО/ЗЗСО. Це дасть можливість батькам поставити питання, обговорити специфічні потреби дитини, дізнатися про підходи до навчання та підтримки. Такі зустрічі допоможуть отримати додаткову інформацію та оцінити компетентність кадрів. Кваліфікація та професійний досвід кадрів має важливе значення. Сьогодні, коли зростає кількість закладів дошкільної освіти, центрів розвитку, важливо перевірите, які кваліфікації мають педагоги та інші спеціалісти. Дізнайтеся про їх освіту, тренінги та досвід роботи з дітьми з особливими потребами. Чим більше професійних знань та досвіду у команди ЗДО/ЗЗСО, тим вища ймовірність компетентної підтримки дітей.

По-третє, спеціалізовані ресурси та підтримка. Переконайтеся, що заклад освіти має достатні ресурси для організації інклюзивного освітнього середовища і забезпечення потреб дітей. Це можуть бути спеціальні матеріали, обладнання, програми розвитку та спеціалізована підтримка, така як логопедична або психологічна допомога. Дізнайтеся, як заклад розвиває індивідуальні навчальні плани та програми для дітей з особливими потребами. Важливо, щоб педагоги мали здатність адаптувати навчання та підтримку під конкретні потреби кожної дитини.

По-третє, ділитися досвідом з іншими батьками: Звертайтеся до інших батьків, які мають досвід відвідування ЗДО/ЗЗСО, особливо тих, чия дитина має подібні освітні потреби. Запитайте їх про враження, результати та взаємодію з закладом освіти. Це може допомогти отримати реальні відгуки та переконатися в якості створеного освітнього середовища. Переконайтеся, що ЗДО/ЗЗСО активно включає батьків в освітній процес і надає підтримку. Це можуть бути регулярні зустрічі, навчальні сесії або ресурси для домашнього використання. Якщо батьки відчувають, що їх підтримують та залучають у навчання та

розвиток дитини, це створює додатковий рівень впевненості у компетентності кадрів.

Крім того, дослідження та рекомендації. Проведіть дослідження про заклад освіти, що вас цікавить. Вийдіть на сайт закладу освіти, знайдіть відгуки батьків, рейтинги, вивчайте офіційну інформацію про заклад. Якщо є відкрита та ефективна комунікація, це сприяє взаєморозумінню між батьками і персоналом закладу освіти.

Добра співпраця може означати, що батьки мають можливість активно брати участь у прийнятті рішень стосовно освітнього процесу своєї дитини та впливати на його напрямок.

Саме спостереження та оцінка відіграють не менш важливу роль. Якщо можливо, спостерігайте за роботою закладу або запитайте про процес оцінки та контролю якості освітнього середовища.

Деякі ЗДО можуть проводити оцінку своєї роботи через зовнішніх експертів або самооцінку. Це може дати вам додаткову інформацію про компетентність та якість закладу.

Враховуючи ці фактори разом з відгуками інших батьків, ви можете отримати більш повне уявлення про налагодженість роботи в закладі освіти та прийняти обґрунтоване рішення щодо віддавання дитини до закладу освіти.

Варто зазначити, що головними ініціаторами у впровадженні програм залучення в Україні, як і в цілому світі, є батьки.

Оскільки батьки є природними носіями ідеї, духу залучення дітей з особливими потребами до загальної системи і, крім того, вони є замовниками і споживачами цього виду освітніх послуг.

У Концепції сімейного і родинного виховання наголошується на тому, що «сучасна сім'я має стати головною ланкою у вихованні дитини, забезпечити їй належні матеріальні та педагогічні умови для фізичного, морального і духовного розвитку»[1,с. 60].

Основним елементом інклюзивного навчання є готовність та залучення батьків до освітнього процесу, участі у розробці індивідуальної програми розвитку дитини з особливими освітніми потребами.

Налагодження партнерських стосунків з батьками, врахування культурних традицій, інтересів родин дає можливість подолати стереотипи у роботі з сім'ями, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. Залучення батьків до освітнього процесу сприяє постійному обміну інформацією між батьками та педагогічними працівниками, які працюють з дитиною.

Висновки. Інклюзивна освіта це процес, позитивні зміни, рух уперед. Тільки за умови створення команди, повноцінного включення батьків до команди психолого-педагогічного супроводу, збільшення їх ролі й функцій можливі суттєві зміни, що сприятимуть готовності батьків дітей з особливими потребами включати дітей до закладів освіти масового типу за місцем проживання.

Література:

1. Дмитрієва І. В. Командна взаємодія фахівців у процесі індивідуального супроводу дитини в умовах інклюзивного навчання. Актуальні питання корекційної освіти. Педагогічні науки. 2016. Вип. 7(1). С. 90-99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2016_7%281%29__11

2. Колупаєва А.А., Савчук Л.О. Діти з особливими освітніми потребами та організація їх навчання. Видання доповнене та перероблене: наук.-метод. посіб. / А.А. Колупаєва, Л.О. Савчук, К.: Видавнича група «АТОПОЛ», 2011. 274 с.

3. Квітка Н.О., Лапін А.В. Готовність педагогів до роботи з дітьми з ООП в умовах війни та повоєнний час. К., 2025.194 с.

4. Ленів З. Підготовка кадрів для створення оптимальних умов дітям із порушеннями психофізичного розвитку в інклюзивному середовищі. Особлива дитина: навчання і виховання. 2014. №3. С.13-19

5. Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024 – 2026 роки. https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennianatsionalnoi-stratehii-rozvytku-inkliuzyvnoho-navchannia-na-period-do-2029- roku-ta-zatverdzhennia-operatsiinoho-planu-zakhodiv-z-ii-realizatsii-na20242026-roky-527r-070624

References

1. Dmytriieva, I. V. (2016). Komandna vzaiemodiia fakhivtsiv u protsesi indyvidualnoho suprovodu dytyny v umovakh inkliuzyvnoho navchannia [Team interaction of specialists in the process of individual child support under inclusive education]. *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity. Pedahohichni nauky* [Topical Issues of Correctional Education. Pedagogical Sciences], 7(1), 90–99. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2016_7%281%29__11 [in Ukrainian]

2. Kolupaieva, A. A., & Savchuk, L. O. (2011). *Dity z osoblyvymy osvitnimy potrebamy ta orhanizatsiia yikh navchannia* [Children with special educational needs and organization of their education] (Revised and expanded ed.). Vydavnycha hrupa «ATOPOL» [in Ukrainian]

3. Kvitka, N. O., & Lapin, A. V. (2025). *Hotovnist pedahohiv do roboty z ditmy z OOP v umovakh viiny ta povoiennyi chas* [Teachers' readiness to work with children with special educational needs during wartime and the postwar period]. Kyiv [in Ukrainian]

4. Leniv, Z. (2014). Pidhotovka kadriv dlia stvorennia optymalnykh umov ditiam iz porushenniamy psykhofizychnoho rozvytku v inkliuzyvnomu seredovyshchi [Training personnel to create optimal conditions for children with psychophysical developmental disorders in an inclusive environment]. *Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia* [Special Child: Education and Upbringing], (3), 13–19. [in Ukrainian]

5. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2024). *Natsionalna stratehiia rozvytku inkliuzyvnoho navchannia na period do 2029 roku ta zatverdzhennia operatsiinoho planu zakhodiv z yii realizatsii na 2024–2026 roky* [National Strategy for the Development of Inclusive Education until 2029 and approval of the operational action plan for its implementation for 2024–2026]. https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennianatsionalnoi-stratehii-rozvytku-inkliuzyvnoho-navchannia-na-period-do-2029-roku-ta-zatverdzhennia-operatsiinoho-planu-zakhodiv-z-ii-realizatsii-na20242026-roky-527r-070624 [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 37.013.3:7.01

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1968-1983

Швирка Вікторія Миколаївна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Полтава, https://orcid.org/0000-0001-6954-4661

МЕТОД ПОРТФОЛІО ЯК ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ У МИСТЕЦЬКІЙ ТА ДИЗАЙН-ОСВІТІ

Анотація. У статті досліджується метод портфоліо як педагогічний інструмент у мистецькій та дизайн-освіті, акцентуючи увагу на його ролі у формуванні художньо-проєктної компетентності майбутніх графічних дизайнерів. Актуальність використання методу портфоліо обгрунтовується у контексті модернізації освітнього процесу, цифровізації та зростання вимог сучасного ринку креативних індустрій, що передбачає не лише володіння технологіями та програмними засобами, а й розвиток концептуального мислення, креативності, рефлексії та професійної самопрезентації. Метод портфоліо розглядається як багатовимірний інструмент, що поєднує накопичення, систематизацію та аналіз результатів навчально-проєктної діяльності, сприяє розвитку критичного та рефлексивного мислення, формує професійну ідентичність і забезпечує комплексне оцінювання компетентностей

Особлива увага приділяється цифровим форматам портфоліо, які дозволяють інтегрувати мультимедійний контент, забезпечують мобільність, прозорість і довготривалу репрезентацію професійного розвитку. Аналіз наукових джерел демонструє, що портфоліо функціонує як інструмент формувального й підсумкового оцінювання, самоаналізу, мотивації та професійного наставництва, а також поєднує академічну підготовку з вимогами ринку праці. У статті узагальнено класифікації портфоліо за метою, форматом, змістом, етапом професійного розвитку та суб'єктом створення, окреслено його ключові педагогічні функції: навчальну, оцінювальну, розвивальну, рефлексивну та мотиваційну.

Автори наголошують на перспективі подальших досліджень, пов'язаних із впровадженням інтерактивних і цифрових платформ, адаптацією портфоліо до нових креативних середовищ, методами кількісного та якісного оцінювання професійного зростання здобувачів та інтеграцією портфоліо у систему безперервної освіти для підтримки формування індивідуальних освітніх траєкторій і професійної суб'єктності.

Ключові слова: метод портфоліо, цифрове портфоліо, мистецька та дизайн-освіта, художньо-проєктна компетентність, дизайнер, педагогічні підходи, компоненти портфоліо.

Shvyrka Viktoriia Mykolaivna, Candidate of Pedagogical Sciences (PhD in Education), Associate Professor of the Department of Pedagogy, State Institution «Luhansk Taras Shevchenko National University», Poltava, Ukraine https://orcid.org/0000-0001-6954-4661

THE PORTFOLIO METHOD AS A PEDAGOGICAL TOOL IN ART AND DESIGN EDUCATION

Abstract. The article explores the portfolio method as a pedagogical tool in art and design education, emphasizing its role in the formation of artistic and project competence of future graphic designers. The relevance of the study is substantiated within the context of modernization of the educational process, digitalization, and the increasing demands of the contemporary creative industries market, which requires not only proficiency in technologies and software tools but also the development of conceptual thinking, creativity, reflection, and professional self-presentation.

The portfolio method is considered a multidimensional pedagogical instrument that combines the accumulation, systematization, and analysis of the results of educational and project-based activities. It promotes the development of critical and reflective thinking, fosters professional identity, and ensures comprehensive competence assessment. Particular attention is paid to digital portfolio formats that enable the integration of multimedia content, ensure mobility, transparency, and long-term representation of professional development.

The analysis of scholarly sources demonstrates that the portfolio functions as a tool for formative and summative assessment, self-analysis, motivation, and professional mentoring, while also bridging academic training with labor market requirements. The article generalizes portfolio classifications according to purpose, format, content, stage of professional development, and subject of creation, and outlines its key pedagogical functions: educational, evaluative, developmental, reflective, and motivational.

The authors emphasize the prospects for further research related to the implementation of interactive and digital platforms, adaptation of portfolios to new creative environments, development of quantitative and qualitative methods for assessing students' professional growth, and integration of the portfolio into lifelong learning systems to support the formation of individual educational trajectories and professional subjectivity.

Keywords: portfolio method, digital portfolio, art and design education, artistic and project competence, designer, pedagogical approaches, portfolio components.

Постановка проблеми. У контексті модернізації вищої мистецько-дизайнерської освіти особливої актуальності набуває проблема об'єктивного оцінювання результатів професійної підготовки майбутніх графічних дизайнерів. Сучасний ринок креативних індустрій висуває до фахівця комплексні вимоги, що

охоплюють не лише володіння програмними засобами та технологіями візуальної комунікації, а й здатність до концептуального мислення, креативної інтерпретації змісту, художньої рефлексії та реалізації повного циклу проєктної діяльності. В окреслених умовах особливого значення набуває формування художньо-проєктної компетентності як інтегративної характеристики професійної готовності майбутнього дизайнера. У процесі поєднання теоретичної підготовки, практичної діяльності, участі в реальних або навчально-модельованих проєктах формується художньо-проєктна компетентність майбутніх графічних дизайнерів, яка потребує відповідних інструментів діагностики та самооцінювання.

Одним із таких інструментів виступає портфоліо, яке у сучасній дизайн-освіті розглядається не лише як засіб презентації досягнень здобувача освіти, а й як структурований результат його професійного зростання, індикатор рівня сформованості ключових компетентностей. Портфоліо акумулює приклади навчальних і творчих робіт, демонструє динаміку розвитку мислення, уміння працювати з брифом, здійснювати дослідження, формувати концепцію, обґрунтовувати візуальні рішення та реалізовувати їх у завершеному проєкті.

Актуальність дослідження зумовлена низкою сучасних освітніх і професійних тенденцій. По-перше, у контексті компетентнісного та особистісно орієнтованого підходів постає необхідність інтегрованого інструменту, який одночасно фіксує навчальні досягнення, розвиває рефлексивне мислення та стимулює творчий потенціал здобувачів освіти. По-друге, цифровізація освітнього процесу та широке впровадження мультимедійних технологій актуалізують використання електронних і цифрових портфоліо, що дозволяють ефективно поєднувати процес навчання з професійною самопрезентацією. По-третє, у мистецькій та дизайн-освіті існує потреба в методах, які відображають не лише кінцевий результат творчої діяльності, а й динаміку розвитку компетентностей, здатність аргументувати вибір творчих рішень і планувати професійне зростання. Таким чином, дослідження методу портфоліо є актуальним для вдосконалення освітніх стратегій, підвищення якості підготовки майбутніх дизайнерів і художників та формування інтегрованої системи оцінювання, що поєднує самооцінку, зовнішнє оцінювання та професійну презентацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження методу портфоліо [5; 8; 11] показують, що концепція його використання як педагогічного інструмента розвивається в кількох ключових напрямах – від розуміння ролі класичних і цифрових портфоліо в освітньому процесі до їхнього впливу на рефлексію, креативність і професійний розвиток здобувачів освіти.

Сучасні дослідження (О. Гуменний, А. Гуржій, А. Кононенко, М. Пригодій, О. Радкевич [4; 13]; Андрющенко Т., Бережна О. [2]) підкреслюють, що цифрові (електронні) портфоліо стають багатофункціональними педагогічними інструментами, які дозволяють не лише збирати й презентувати роботи

здобувачів, а й сприяють глибшому розумінню власного професійного розвитку. Науковці зазначають, що цей формат поєднує в собі мультимедійний вміст, рефлексивні коментарі та оформлену структуру, що підтримує самооцінювання та формувальне оцінювання. Власне тому у дослідженнях дизайну й мистецтва портфоліо розглядається як перехідний інструмент між навчальним середовищем і професійною сферою. Воно сприяє не лише оцінюванню результатів, а й розвитку креативного мислення, здатності аргументувати вибір творчих рішень та формувати власний професійний імідж (digital portfolio-підхід у креативних дисциплінах).

Огляд літератури (О. Башкір [1], М. Пічкур [11],Л. Тітова, І. Ковтанюк [15]) показує, що рефлексія виступає ключовою категорією в педагогічних портфоліо, особливо в мистецькій освіті. Наукові спостереження підтверджують, що здобувачі мистецьких спеціальностей, аналізуючи власні роботи в портфоліо, виявляють підвищений рівень самосвідомості, креативності та здатності до стратегічного планування професійного розвитку. Особливо це проявляється у випадках, коли рефлексивна діяльність у рамках портфоліо безпосередньо сприяє формуванню ключових професійних компетентностей.

Деякі сучасні теоретичні роботи (Г. Лисенко, С. Волкова, О. Бараннік [7], Н. Рідей [14]) інтегрують портфоліо в ширші педагогічні моделі, наприклад, у дизайн-мислення як спосіб навчання у мистецькій освіті. Такі підходи підкреслюють важливість комплексного використання портфоліо разом з іншими інструментами (інтелект-карти, проєктні методи), що сприяє розвитку критичного мислення й адаптивності у здобувачів освіти.

Дослідження Л. Павленко [9], Л. Петренко [10], Н. Подлужної [12] також свідчать, що портфоліо виступає засобом, який з'єднує академічну підготовку з ринком праці – воно не лише демонструє здобуті знання, а й активізує цифрові компетентності, саморегуляцію навчання та здатність до адаптації в професійному середовищі. Ця тенденція посилюється в цифрову еру, де електронні портфоліо формують «цифровий слід» професійної ідентичності.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз і наукове обґрунтування методу портфоліо як педагогічного інструменту у мистецькій та дизайн-освіті, визначити його дидактичний потенціал у формуванні художньо-проєктної компетентності, розвитку рефлексивного мислення, креативності та професійної ідентичності майбутніх фахівців, а також окреслити особливості впровадження традиційних і цифрових форматів портфоліо в освітній процес.

Виклад основного матеріалу. Метод портфоліо є універсальним інструментом і однією з інноваційних педагогічних технологій, що інтегрує оцінювальну, рефлексивну та проєктну діяльність здобувачів освіти. Його сутність полягає у цілеспрямованому накопиченні, систематизації та аналітичному осмисленні результатів навчально-професійної діяльності з метою демонстрації індивідуального прогресу, сформованості компетентностей і творчого потенціалу особистості.

Етимологічно термін «портфоліо» прийшов у педагогіку з політичної та економічної сфер (порівняймо: «міністерський портфель», «інвестиційний портфель»), що підкреслює ідею системно впорядкованої сукупності матеріалів. У наукових джерелах портфоліо визначають як цілеспрямовано сформовану колекцію робіт певної галузі або як структуровану теку документів, що відображає досвід і досягнення суб'єкта навчання. Дослідники також акцентують на його ролі як спеціально організованого зібрання доказів, що дає змогу здійснювати моніторинг знань, умінь і ставлень здобувачів освіти [11].

Міжнародна академічна спільнота, на позначення науковиці О.Горошкіної, трактує портфоліо як систематизовану добірку документів, сформовану відповідно до визначеної мети. На підставі аналізу педагогічних і лінгводидактичних джерел дослідниця стверджує, що в українському науковому дискурсі поняття «портфоліо» спершу утвердилося в дослідженнях, присвячених методиці навчання іноземних мов (Н. Биць, О. Бойко, І. Задорожна, О. Карп'юк, А. Куліченко, Л. Мартинюк, Л. Морська, С. Ніколаєва, Т. Полонська, Т. Сотник, К. Стадниченко, С. Шехавцова та ін.), а згодом поширилося й у площині викладання української мови (О. Глазова, Т. Груба, Т. Гульчук, О. Залюбівська, К. Климова та ін.) [3].

На позначення М. Пічкура, у сучасній дизайн-практиці портфоліо дедалі виразніше постає не лише як інструмент самопрезентації, а як комплексний метод фіксації, накопичення та оцінювання індивідуальних творчих результатів. Для представників мистецьких професій це поняття не є новим: художники, архітектори, модельєри традиційно формували добірки власних робіт, демонструючи професійний рівень і стиль. У цифрову епоху портфоліо дизайнерів, фотографів, рекламних агентств і творчих студій активно функціонують в онлайн-просторі, виконуючи передусім маркетингову роль – презентуючи послуги та сприяючи пошуку замовників [11].

Водночас сучасне трактування портфоліо виходить далеко за межі рекламної функції. Його розглядають як багатовимірний інструмент, що поєднує презентацію досягнень, моніторинг освітніх результатів, рефлексію професійного зростання, формування цілей і стратегій подальшого розвитку. Саме завдяки такій багатофункціональності метод портфоліо набув статусу педагогічної технології, яка активно впроваджується в освітню практику Сполучених Штатів Америки, країн Європи та в Україні. У наукових розвідках А. Куліченка, Т. Сотник і К. Стадниченка підкреслюється, що формування поняття «портфоліо» в освітньому дискурсі пов'язане з канадським академічним середовищем 1980-х років [6]. Саме тоді за сприяння Canadian Association of University Teachers побачила світ праця Б. Шора The Teaching Dossier: A Guide to Its Preparation and Use, у якій було запропоновано структуровані підходи до підготовки та застосування викладацького портфоліо. У канадській практиці закріпився термін «dossier», тоді як в освітньому просторі США поширення набуло поняття «portfolio», а в Австралії та Великій Британії функціонально

близьким відповідником став термін «profile», що відображало національні особливості академічної традиції та оцінювання професійної діяльності викладача [16].

Таким чином, портфоліо можна розглядати як форму безперервного оцінювання в умовах неперервної освіти. Воно зміщує акцент із традиційного контролю репродуктивних знань на гнучкі механізми альтернативного оцінювання, орієнтовані на процес, прогрес і особистісну динаміку розвитку. Показовим прикладом інституціоналізації цієї технології є створення в межах Болонського процесу уніфікованих моделей портфоліо, зокрема Рада Європи затвердила «Європейське мовне портфоліо» як інструмент стандартизованого представлення мовних компетентностей [11].

Ефективне використання портфоліо у вищій школі передбачає розвиток рефлексивної культури майбутнього фахівця, а саме здатності аналізувати власний досвід, об'єктивно оцінювати досягнення й визначати напрями самовдосконалення. Саме в цьому вимірі портфоліо стає не лише засобом демонстрації результатів, а й інструментом особистісно-професійного зростання.

Метод портфоліо ґрунтується на положеннях компетентнісного підходу (Н. Бібік, Л. Ващенко, О. Локшина, О. Овчарук, Л. Паращенко, О. Пометун О. Савченко), особистісно орієнтованого навчання (І. Бех), ідей прагматичної педагогіки (John Dewey), концепції рефлексивної практики (Donald Schön), оскільки зосереджує увагу не лише на засвоєнні знань, а передусім на формуванні здатності застосовувати їх у реальних і професійно значущих ситуаціях. У межах компетентнісної парадигми портфоліо виступає інструментом фіксації та діагностики сформованих компетентностей – когнітивних, діяльнісних, комунікативних і рефлексивних, демонструючи динаміку їх розвитку через конкретні результати діяльності. Водночас у площині особистісно орієнтованого підходу портфоліо забезпечує індивідуалізацію освітньої траєкторії, створює умови для самовираження, самопізнання та самооцінювання здобувача освіти. Воно враховує його інтереси, творчі уподобання, темп розвитку й професійні наміри, сприяючи формуванню внутрішньої мотивації та відповідальності за власне навчання. У межах прагматичної педагогіки освіта розглядається як діяльнісний процес, у якому знання набувають цінності через їх застосування. Саме тому портфоліо фіксує не лише кінцевий результат, а й динаміку становлення професійного досвіду. З позиції рефлексивної теорії Д. Шона портфоліо виступає інструментом «рефлексії в дії» та «рефлексії після дії», що сприяє розвитку метакогнітивних умінь і професійної самосвідомості. Таким чином, метод портфоліо інтегрує оцінювання результатів і процесу навчання, поєднуючи зовнішній контроль із саморефлексією, що відповідає сучасним гуманістичним засадам освіти.

Сутність методу портфоліо розкривається через сукупність взаємопов'язаних характеристик, що визначають його педагогічний потенціал. Передусім це кумулятивність, яка передбачає систематичне, цілеспрямоване

накопичення результатів навчально-професійної діяльності та фіксацію індивідуального поступу здобувача освіти. Діагностичність методу забезпечує можливість відстеження динаміки формування компетентностей, виявлення сильних сторін і зон професійного зростання. Важливою ознакою є рефлексивність, що реалізується через залучення майбутнього дизайнера до самоаналізу, самооцінювання та осмислення власного досвіду, сприяючи розвитку критичного мислення і професійної самосвідомості. Презентаційність портфоліо полягає у здатності репрезентувати досягнення у професійному середовищі, демонструвати рівень підготовки та готовність до практичної діяльності.

Водночас індивідуалізація забезпечує врахування особистісної освітньої траєкторії, творчої унікальності та професійних інтересів здобувача, що перетворює портфоліо на інструмент формування суб'єктності та професійної ідентичності.

У структурі портфоліо зазвичай виокремлюють кілька взаємопов'язаних компонентів, що забезпечують його цілісність і педагогічну доцільність. Окреслимо їх. *Мотиваційно-цільовий компонент* відображає професійні наміри здобувача, його освітні цілі та очікувані результати, окреслюючи індивідуальну траєкторію розвитку. *Змістово-результативний* блок охоплює безпосередні продукти діяльності – проєкти, дослідницькі роботи, творчі завдання, які демонструють рівень сформованості фахових компетентностей. *Рефлексивно-аналітичний* розділ спрямований на осмислення досвіду, аналіз труднощів і досягнень, визначення перспектив професійного зростання. Експертна або самооцінювальна частина передбачає надання зворотного зв'язку, що може здійснюватися як викладачем чи фахівцем-практиком, так і самим здобувачем освіти.

Функціонально метод портфоліо реалізує освітню функцію через поглиблення знань у процесі практичної діяльності, розвивальну – завдяки формуванню критичного мислення та здатності до аналізу, оцінювальну – як інструмент альтернативного або формувального оцінювання, мотиваційну – через стимулювання професійного самовдосконалення, а також прогностичну – шляхом планування подальшої освітньої й професійної траєкторії.

У сфері дизайн-освіти метод портфоліо поєднує візуальну репрезентацію результатів творчої діяльності з демонстрацією самого процесу проєктування – від зародження ідеї до її фінальної реалізації. Портфоліо не обмежується фіксацією готового продукту, а передбачає аргументацію концептуальних рішень, розкриття логіки формотворення, вибору композиційних, колористичних і типографічних засобів, що дозволяє простежити професійне мислення студента. Водночас воно відображає вияв індивідуального стилю та творчої ідентичності майбутнього дизайнера. У цьому контексті портфоліо виступає важливим індикатором сформованості художньо-проєктної компетентності, оскільки забезпечує комплексне оцінювання креативності мислення, здатності до концептуалізації та системного проєктного бачення, рівня технологічної

грамотності й володіння інструментами, а також розвитку комунікативних навичок презентації та професійного обґрунтування проєкту.

У науковому дискурсі відсутня єдина універсальна класифікація портфоліо, однак дослідники пропонують систематизації за різними критеріями – метою використання, функціями, змістом, форматом, суб'єктом подання та етапом професійного розвитку, а саме:

1. За метою та функціями найпоширенішою є класифікація, запропонована Г. Барретт (Helen C. Barrett [17]), яка виокремлює:

– навчальне (learning portfolio), яке спрямоване на фіксацію процесу навчання та рефлексії;

– оцінювальне (assessment portfolio) – використовується для формувального або підсумкового оцінювання;

– демонстраційне (showcase portfolio) – презентує найкращі досягнення з метою працевлаштування чи професійної репрезентації.

2. За змістом і структурою дослідники розрізняють:

– робоче портфоліо (містить повний масив матеріалів і є накопичувальним);

– проєктне портфоліо (відображає реалізацію конкретного творчого або навчального проєкту);

– тематичне портфоліо (об'єднує матеріали навколо певної проблематики або компетентності).

3. За форматом подання виділяють:

– традиційне (паперове);

– електронне (e-portfolio);

– цифрове або мультимедійне портфоліо, що інтегрує текстові, графічні, аудіо- та відеоматеріали.

4. За суб'єктом створення розрізняють:

– студентське (учнівське) портфоліо;

– викладацьке портфоліо;

– професійне портфоліо фахівця, яке використовується поза межами освітнього середовища.

5. За етапом професійного розвитку у мистецькій та дизайн-освіті доцільно говорити про:

– навчальне портфоліо здобувача освіти;

– демонстраційне портфоліо випускника;

– кар'єрне портфоліо практикуючого фахівця.

У контексті мистецької та дизайн-освіти найчастіше застосовуються робоче та демонстраційне портфоліо, оскільки вони відображають як процес формування художньо-проєктної компетентності, так і кінцевий творчий результат. Зокрема, М. Пічкур зазначає: «За метою використання портфоліо зазвичай поділяється на: портфоліо досягнень; портфоліо особистісного розвитку; презентаційний портфоліо; портфоліо-колектор; портфоліо проекта;

портфоліо кар'єрного просування та ін. За способом обробки й презентації інформації розрізняють портфоліо в паперовому варіанті й електронний портфоліо» [11, с. 112]. При формуванні портфоліо слід дотримуватися принципу **добровільності,** коли здобувач освіти самостійно визначає, які матеріали включати до своєї збірки досягнень. Таким чином, класифікація портфоліо є багатовимірною й залежить від освітніх цілей, специфіки підготовки та рівня професійної зрілості суб'єкта.

Портфоліо як освітній продукт виконує не лише функцію збереження результатів діяльності, а й створює стратегічну основу для професійного зростання здобувача освіти. Воно допомагає структурувати власний досвід, організувати матеріали для подальшого представлення та забезпечує можливість обміну напрацюваннями в академічному й професійному середовищі. Через портфоліо активізується наставництво, колегіальна взаємодія, а також формується культура осмислення власної діяльності та її результатів.

Особливої ваги портфоліо набуває як інструмент комунікації. Воно слугує своєрідним мостом між здобувачем освіти та іншими учасниками освітнього процесу, роботодавцями, професійною спільнотою. У контексті підтвердження кваліфікації та працевлаштування портфоліо стає підґрунтям для змістовної професійної розмови, дозволяє аргументовано представити власні досягнення, продемонструвати динаміку розвитку й окреслити перспективи подальшого зростання. Хоча наразі його подання не завжди є обов'язковою умовою під час співбесіди, дедалі частіше роботодавці очікують наявності портфоліо поряд із резюме, що свідчить про зростання його значущості.

Водночас портфоліо має й внутрішню цінність для самого фахівця. Воно відображає особисті цілі, траєкторію розвитку, досягнення й набуті компетентності, формує відчуття професійної спроможності, слугує джерелом обґрунтованої самооцінки та усвідомлення досягнутих результатів. У ньому акумулюються не лише професійні здобутки, а й характеристики особистісного становлення – відповідальність, креативність, здатність до самоаналізу. Саме тому портфоліо можна розглядати як найбільш репрезентативний документ фахівця, який комплексно презентує його потенціал і є реальним інструментом оцінювання й потенційним ресурсом кар'єрного розвитку. Воно забезпечує умови для самоаналізу, спільної експертної оцінки та професійної комунікації.

У міру поширення цієї технології в освітньому середовищі та поглиблення розуміння її можливостей, зростає її значення. Розроблення портфоліо, попри нелінійність і складність цього процесу, можна концептуалізувати як послідовність взаємопов'язаних етапів, що спрямовані на фіксацію, аналіз і презентацію професійного розвитку здобувача освіти. Тому процес створення професійного портфоліо доцільно розглядати як послідовність взаємопов'язаних кроків, що відображають логіку особистісно-професійного зростання.

Перший крок – рефлексивна самооцінка. На цьому рівні здобувач освіти здійснює ґрунтовний аналіз власних компетентностей, знань, умінь, талантів і

професійно значущих якостей. Через усвідомлення індивідуальних сильних сторін формується розуміння того, які саме характеристики мають бути репрезентовані в портфоліо. Рефлексія спонукає не лише до самоопису, а й до продумування способів візуалізації та аргументації власних досягнень.

Другий крок – відбір доказових матеріалів. Йдеться про цілеспрямоване збирання робіт, проєктів, відгуків, сертифікатів та інших свідчень професійної активності, що репрезентують окреслені якості. Відбір не є механічним накопиченням матеріалів – це усвідомлений процес прийняття рішень, який сам по собі виконує функцію самооцінювання.

Третій крок – аналітичне обґрунтування включених позицій. Кожен елемент портфоліо потребує пояснення: чому саме ця робота є показовою, які компетентності вона демонструє, яких результатів було досягнуто. Вибір і раціоналізація можуть здійснюватися як самостійно, так і в діалозі з викладачем або наставником. Такий аналіз дозволяє не лише зафіксувати досягнення, а й окреслити зони подальшого розвитку.

Четвертий крок – постановка цілей. На основі проведеної рефлексії здобувач формулює конкретні орієнтири професійного зростання. Цей етап особливо ефективний у співпраці з наставниками, під час консультацій або перегляду портфоліо в межах практики. Постановка цілей започатковує новий цикл розвитку: визначення завдань, робота над ними, оцінювання прогресу й коригування подальших намірів.

П’ятий крок– формування демонстраційної версії портфоліо. Із робочої, накопичувальної бази матеріалів створюється оптимізований варіант, що відображає найвагоміші професійні досягнення. Портфоліо має динамічний характер: у процесі навчання чи професійної діяльності окремі ранні роботи можуть замінюватися більш зрілими результатами, які переконливіше засвідчують зростання.

Саме демонстраційна версія використовується під час атестації або працевлаштування.

Шостий крок – подальший розвиток портфоліо в професійній діяльності. Портфоліо не завершується разом із навчанням; воно трансформується у довготривалий інструмент фіксації професійної еволюції. Завдяки гнучкій структурі воно сприяє постійному самоаналізу, уточненню цілей і репрезентації нових досягнень упродовж кар’єри.

Таким чином, створення портфоліо є циклічним і динамічним процесом, що поєднує самооцінку, планування, накопичення результатів та їх публічну презентацію, забезпечуючи безперервність професійного розвитку.

В умовах цифровізації суспільства та активного розвитку віртуального середовища особливої актуальності набуває цифрове портфоліо як сучасний інструмент професійної самопрезентації. Воно функціонує в просторі онлайн-комунікації, що дедалі більше визначає характер суспільно-виробничих відносин і професійної взаємодії.

Цифрове портфоліо (digital portfolio) можна визначити як електронну платформу або інтерактивний ресурс, призначений для збереження, структурування й репрезентації різних типів контенту – текстів, зображень, графічних проєктів, відеоматеріалів, аудіозаписів. На відміну від традиційного паперового формату, воно забезпечує мультимедійність, мобільність і швидкий доступ до матеріалів у глобальній мережі.

Суттєвою перевагою цифрового портфоліо є використання спеціалізованих програмних інструментів, які не лише впорядковують контент, а й підтримують педагогічні процеси: формувальне та підсумкове оцінювання, самоаналіз, моніторинг динаміки розвитку компетентностей. Завдяки інтерактивності та можливості постійного оновлення воно стає ефективним засобом автентичного оцінювання та визнання попереднього досвіду навчання.

Зростання популярності цифрових портфоліо пояснюється також їх прозорістю та складністю фальсифікації: цифрові дані, часові мітки, посилання на проєкти й результати діяльності створюють доказову базу реальних досягнень [13]. Окрім того, онлайн-формат дозволяє оперативно презентувати власні професійні здобутки потенційним роботодавцям або партнерам.

Потенціал цифрового портфоліо є стратегічним, адже стає довготривалим маркером професійної ідентичності. Фактично йдеться про тривалу самопрезентацію, що супроводжує фахівця протягом усього кар'єрного шляху, відображаючи його розвиток, досягнення та професійні орієнтири.

Процес формування цифрового портфоліо доцільно структурувати за п'ятьма взаємопов'язаними етапами: збір, відбір, рефлексія, оцінювання та презентація. Така послідовність забезпечує не лише технічне впорядкування матеріалів, а й глибоке осмислення професійного поступу.

З огляду на активне проникнення цифрових технологій та соціальних мереж у повсякденне життя, особливої ваги набуває візуальний аспект портфоліо. Досягнення дедалі частіше оформлюються як демонстраційне цифрове портфоліо, у якому акцент робиться на ілюстративності та мультимедійності. Ключовим принципом такого формату є «демонстрація»: він не просто описує здобутки, а наочно їх підтверджує, створюючи переконливу й професійно орієнтовану самопрезентацію.

Використання портфоліо у навчальному процесі передбачає кілька взаємопов'язаних педагогічних цілей. По-перше, воно дозволяє здійснювати **комплексне оцінювання навчальних досягнень**, оскільки відображає як засвоєння теоретичних знань, так і практичних умінь у контексті реальних проєктів. По-друге, портфоліо стимулює **самостійність та відповідальність**, оскільки здобувач освіти самостійно обирає роботи для включення, обґрунтовує їхній відбір і систематизує матеріали, що формує автономний підхід до навчання. По-третє, метод портфоліо сприяє **рефлексії та самовдосконаленню**, дозволяючи майбутньому дизайнеру аналізувати власні досягнення, оцінювати прогрес у розвитку компетентностей та осмислювати процес прийняття рішень

у творчій діяльності. По-четверте, портфоліо забезпечує **індивідуалізацію навчання**, оскільки дає змогу враховувати індивідуальні інтереси, творчі здібності та професійні уподобання студента. Нарешті, демонстрація власних робіт у портфоліо мотивує до навчання та розвиває **творче самовираження**, сприяючи формуванню професійної ідентичності.

Метод портфоліо виконує кілька функцій у педагогічному процесі: навчальну, оскільки підтримує засвоєння матеріалу через практичні завдання та проєкти; оцінювальну, як інструмент **автентичного оцінювання**, що враховує реальні досягнення студента; розвивальну, формуючи креативність, критичне мислення та професійні вміння; та рефлексивну, стимулюючи самоконтроль, самоаналіз і планування власного професійного розвитку.

У системі мистецької та дизайн-освіти портфоліо дає змогу простежити логіку творчого процесу, інтегрувати знання з композиції, кольорознавства, типографіки та UX/UI, а також демонструвати індивідуальний стиль і авторську позицію.

Використання електронних портфоліо додатково розширює можливості інтерактивного подання робіт, мультимедійного оформлення проєктів та отримання зворотного зв’язку від викладачів або колег.

Реалізація методу портфоліо передбачає кілька ключових етапів. Майбутній дизайнер формує портфоліо, включаючи ескізи, макети, фінальні роботи та рефлексивні коментарі щодо процесу їх виконання. Викладач оцінює портфоліо за визначеними критеріями, що включають концептуальність, оригінальність, якість виконання та рівень рефлексії. Майбутній фахівець аналізує отриманий фідбек і, за потреби, доповнює портфоліо новими роботами, фіксуючи динаміку власного професійного розвитку.

Для формування якісного та ефективного портфоліо у сфері дизайну важливим є аналіз практичного досвіду кращих дизайнерів та студій. Вивчення професійних портфоліо на платформах Behance, Adobe, Really Good Designs, Web & App Design Agency та інших ресурсах дозволяє здобувачам освіти оцінити різні підходи до подання брендингових проєктів, структурування контенту та візуальної презентації.

Приклади таких робіт демонструють різноманітність стилів і підходів: портфоліо Marioly / Maria Marie акцентує увагу на кольоровій палітрі та виразному візуальному стилі [Adobe]; Gary Shear пропонує компактну one-page структуру, що поєднує ключові проєкти та контактні дані [Adobe]; Stephen Mickle і Sofiat Nafiu застосовують мінімалістичний підхід із продуманою типографікою [Really Good Designs]; Clara Fois використовує hand drawn елементи для створення особистісної атмосфери [Really Good Designs]; Rani Vestal демонструє суворий професійний стиль із фокусом на зміст [Web & App Design Agency]; Stensen Design та Alex Fisher виділяються сучасною типографікою, оптимальною навігацією та гармонійною кольоровою палітрою [Web & App Design Agency].

Ключовою особливістю цих портфоліо є поєднання результатів проєктів із поясненням логіки дизайнерського процесу: завдання, дослідження, рішення та реалізація. Багато робіт інтегрують мультимедійні елементи, анімації та UX/UI-рішення, що демонструє практичні навички користування сучасними технологіями та створення інтерактивного контенту.

Вивчення кейсів студій і дизайнерів дає змогу майбутнім фахівцям не лише натхненно оформити власне портфоліо, а й показати комплексну художньо-проєктну компетентність: стратегічне мислення, системність у формуванні бренду, здатність поєднувати естетику та функціональність. Таким чином, аналіз кращих прикладів стає ефективним інструментом підготовки дизайнерів до професійної самопрезентації та працевлаштування.

ВИСНОВКИ. Метод портфоліо виступає ефективним педагогічним інструментом у мистецькій та дизайн-освіті, поєднуючи накопичення, систематизацію та рефлексивний аналіз результатів діяльності здобувача освіти для розвитку його професійних компетентностей, формування суб'єктності та готовності до самопрезентації у креативних індустріях. Організаційна інтеграція портфоліо у навчальні дисципліни, проєкти та практику дозволяє поєднувати оцінювання кінцевих результатів із демонстрацією логіки проєктного мислення та розвитку метакогнітивних умінь.

Електронне портфоліо забезпечує додаткові можливості аутентичного оцінювання та цифрової самопрезентації, сприяючи формуванню художньо-проєктної компетентності та професійної ідентичності.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні ефективності різних форматів цифрового портфоліо, інтеграції інноваційних мультимедійних та інтерактивних елементів, а також оцінці впливу портфоліо на розвиток креативного та рефлексивного потенціалу здобувачів освіти у різних напрямах дизайну.

Література:

1. Башкір О. І. Місце портфоліо в системі контролю знань студентів. *Зб. наук. праць «Педагогіка та психологія».* Харків, 2015. Вип. № 47. С.54-61.

2. Бережна О. Б., Андрющенко Т. Ю. Е-портфоліо кафедри як інструмент удосконалення процесу навчання. *Системи обробки інформації.* 2015. №8. С. 174-180.

3. Горошкіна О. М. Портфоліо як інструмент підготовки вчителів до реалізації компетентнісного підходу. *Філологія та лінгводидактика в умовах євроінтеграції: сьогодення і перспективи* : матер. II Міжн. наук.-практ. конф. Херсон, 2020. С. 42-49. URL:. http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722508

4. Гуржій А., Пригодій М. Підготовка здобувачів освіти до формування цифрового портфоліо. *Інноваційна професійна освіта.* 2023. №2(9). С. 103-106. DOI: 10.32835/2786-619X.2023.2.9.103-106

5. Клименко О. Портфоліо як метод формувального оцінювання на уроках української мови за умов дистанційного навчання. *Житомирщина педагогічна.* 2022. № 4 (28). 6 с.

6. Куліченко А. К. Електронне портфоліо як засіб розвитку креативності викладача іноземної мови / А. К. Куліченко, Т. В. Сотник, К. В. Стадниченко. *Інформаційні технології і засоби навчання.* 2018. № 4 (66). С. 286-304.

7. Лисенко Г. І., Волкова С. П., Баранник О. Ю. Дизайн-мислення в структурі педагогічної моделі підготовки викладачів мистецьких дисциплін. *Проблеми сучасних трансформацій. серія: педагогіка та психологія.* 2025. №7. https://doi.org/10.54929/2786-9199-2025-7-08-01

8. Мельник М. Портфоліо як альтернативний метод ідентифікації обдарованості. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи.* 2016. Вип. 2. С. 81-85. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ped_in_2016_2_15.

9. Павленко Л., Павленко М. Портфоліо як засіб фіксації та накопичення освітніх досягнень студента. *Наук. праці Бердянського держ. пед.ун-та.* 2019. №2(2). С.251-259. DOI: 10.31494/2412-9208-2019-1-2-251-259

10. Петренко Л. Електронне портфоліо: від технології професійного навчання до технології самореклами на ринку праці. *Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. Професійна педагогіка.* 2016. № 11. С. 63-71.

11. Пічкур М. О. Метод «портфоліо» як засіб формування рефлексивної культури майбутнього дизайнера. *Зб. наук. праць Запорізького приватного класичного університету*. Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2009. Вип 5 (58). С. 109-115.

12. Подлужна Н. О. Регулювання регіонального ринку праці на основі використання методів навчання населення протягом усього життя. *Економічний вісник Донбасу.* 2020. № 1(59). С. 101-109.

13. Пригодій М.А., Гуржій А.М., Радкевич О.П., Кононенко А.Г., Гуменний О.Д. Технологія створення цифрового портфоліо здобувачів професійної (професійно-технічної) та фахової передвищої освіти: методичні рекомендації. Київ: Інститут професійної освіти НАПН України, 2022. 81 с.

14. Рідей Н. М. Вплив інноваційних педагогічних практик на підготовку викладачів спеціальних дисциплін із дизайну. *Наукові записки. Педагогічна академія*. 22.08.2025. DOI https://doi.org/10.5281/zenodo.16924514

15. Тітова Л. О., Ковтанюк І. І. Цифрове портфоліо як елемент іміджу сучасного педагога. *Актуальні проблеми підготовки сучасного педагога: теорія, історія, практика* : XV Всеукр. наук.-практ. онлайн-конфер. Умань, 2024. С. 355– 358.

16. Berk R. A. Survey of 12 Strategies to Measure Teaching Effectiveness. *International Journal of Teaching and Learning in Higher Education*. 2005. Vol. 17, №. 1. P. 48-62.

17. Helen, C. Barrett. Researching Electronic Portfolios and Learner Engagement: The REFLECT Initiative. *Journal of Adolescent & Adult Literacy.* 2011. 9.11. С.436-449.

References:

1. Bashkir, O. I. (2015). Mistse portfolio v systemi kontroliu znan studentiv [The Place of the Portfolio in the System of Student Knowledge Assessment]. Zb. nauk. prats «Pedahohika ta psykholohiia». Kharkiv. Vyp. 47. 54-61. [in Ukrainian].

2. Berezhna, O. B., Andriushchenko, T. Yu. (2015) E-portfolio kafedry yak instrument udoskonalennia protsesu navchannia [The Department's E-Portfolio as a Tool for Improving the Educational Process]. Systemy obrobky informatsii. 8. 174-180. [in Ukrainian].

3. Horoshkina, O. M. (2020). Portfolio yak instrument pidhotovky vchyteliv do realizatsii kompetentnisnoho pidkhodu [The Portfolio as a Tool for Preparing Teachers to Implement the Competency-Based Approach]. Filolohiia ta linhvodydaktyka v umovakh yevrointehratsii: sohodennia i perspektyvy : mater. II Mizhn. nauk.-prakt. konf. Kherson. 42-49. URL:. http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/722508. [in Ukrainian].

4. Hurzhii, A., Pryhodii, M. (2023). Pidhotovka zdobuvachiv osvity do formuvannia tsyfrovoho portfolio [Preparing Learners for the Development of a Digital Portfolio]. Innovatsiina profesiina osvita. 2(9). 103-106. DOI: 10.32835/2786-619X.2023.2.9.103-106. [in Ukrainian].

5. Klymenko, O (2022). Portfolio yak metod formuvalnoho otsiniuvannia na urokakh ukrainskoi movy za umov dystantsiinoho navchannia [The Portfolio as a Method of Formative Assessment in Ukrainian Language Lessons under Distance Learning Conditions].Zhytomyrshchyna pedahohichna. 4 (28). 6.

6. Kulichenko, A. K. (2018). Elektronne portfolio yak zasib rozvytku kreatyvnosti vykladacha inozemnoi movy [The Electronic Portfolio as a Means of Developing the Creativity of a Foreign Language Teacher] / A. K. Kulichenko, T. V. Sotnyk, K. V. Stadnychenko. Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia. 4 (66). 286-304. [in Ukrainian].

7. Lysenko, H. I., Volkova, S. P., Barannyk, O. Yu. (2025). Dyzain-myslennia v strukturi pedahohichnoi modeli pidhotovky vykladachiv mystetskykh dystsyplin [Design Thinking in the Structure of the Pedagogical Model for Training Teachers of Art Disciplines]. Problemy suchasnykh transformatsii. seriia: pedahohika ta psykholohiia. 7. https://doi.org/10.54929/2786-9199-2025-7-08-01. [in Ukrainian].

8. Melnyk, M. (2016). Portfolio yak alternatyvnyi metod identyfikatsii obdarovanosti [The Portfolio as an Alternative Method of Identifying Giftedness]. Pedahohichni innovatsii: idei, realii, perspektyvy. 2. 81-85. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ped_in_2016_2_15. [in Ukrainian].

9. Pavlenko, L., Pavlenko, M. (2019). Portfolio, yak zasib fiksatsii ta nakopychennia osvitnikh dosiahnen studenta [The Portfolio as a Means of Recording and Accumulating a Student's Educational Achievements]. Nauk. pratsi Berdianskoho derzh. ped.un-ta. 2(2). 251-259. DOI: 10.31494/2412-9208-2019-1-2-251-259. [in Ukrainian].

10. Petrenko, L. (2016). Elektronne portfolio: vid tekhnolohii profesiinoho navchannia do tekhnolohii samoreklamy na rynku pratsi [The Electronic Portfolio: From a Technology of Professional Training to a Technology of Self-Promotion in the Labor Market]. Naukovyi visnyk Instytutu profesiino-tekhnichnoi osvity NAPN Ukrainy. Profesiina pedahohika. 11. 63-71. [in Ukrainian].

11. Pichkur, M. O. (2009). Metod «portfolio» yak zasib formuvannia refleksyvnoi kultury maibutnoho dyzainera [The "Portfolio" Method as a Means of Forming the Reflective Culture of a Future Designer]. Zb. nauk. prats Zaporizkoho pryvatnoho klasychnoho universytetu. Zaporizhzhia: Vyd-vo KPU. 5 (58). 109-115. [in Ukrainian].

12. Podluzhna, N. O. (2020). Rehuliuvannia rehionalnoho rynku pratsi na osnovi vykorystannia metodiv navchannia naselennia protiahom usoho zhyttia [Regulation of the Regional Labor Market Based on the Use of Lifelong Learning Methods]. Ekonomichnyi visnyk Donbasu. 1(59). 101-109. [in Ukrainian].

13. Pryhodii, M.A., Hurzhii, A.M., Radkevych, O.P., Kononenko, A.H., Humennyi, O.D. (2022). Tekhnolohiia stvorennia tsyfrovoho portfolio zdobuvachiv profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi) ta fakhovoi peredvyshchoi osvity: metodychni rekomendatsii [Technology for Creating a Digital Portfolio of Learners in Vocational and Professional Pre-Higher Education: Methodological Recommendations]. Kyiv: Instytut profesiinoi osvity NAPN Ukrainy, 81. [in Ukrainian].

14. Ridei, N. M. (2025). Vplyv innovatsiinykh pedahohichnykh praktyk na pidhotovku vykladachiv spetsialnykh dystsyplin iz dyzainu [The Impact of Innovative Pedagogical Practices on the Training of Teachers of Specialized Design Disciplines]. Naukovi zapysky. Pedahohichna akademiia. 22.08. DOI https://doi.org/10.5281/zenodo.16924514. [in Ukrainian].

15. Titova, L. O., Kovtaniuk, I. I. (2024). Tsyfrove portfolio yak element imidzhu suchasnoho pedahoha [The Digital Portfolio as an Element of the Modern Teacher's Professional Image]. Aktualni problemy pidhotovky suchasnoho pedahoha: teoriia, istoriia, praktyka : XV Vseukr. nauk.-prakt. onlain-konfer. Uman. 355– 358. [in Ukrainian].

16. Berk. R. A. (2025). Survey of 12 Strategies to Measure Teaching Effectiveness. International Journal of Teaching and Learning in Higher Education. 17. 1. 48-62. [in English].

17. Helen, C. Barrett. (2011). Researching Electronic Portfolios and Learner Engagement: The REFLECT Initiative. Journal of Adolescent & Adult Literacy. 9.11. 436-449**.** [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 378.147:364-053.9:316.346.32-053.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1984-1994

Шевель Борис Олександрович кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри технологічної і професійної освіти, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, м.Глухів, https://orcid.org/0000-0003-3608-7980

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО РОБОТИ З ЛЮДЬМИ ПОХИЛОГО ВІКУ В УМОВАХ СТАРІННЯ СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті здійснено комплексний теоретико-аналітичний розгляд особливостей професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з людьми похилого віку в умовах старіння суспільства. Актуальність дослідження зумовлена поєднанням демографічних трансформацій, пов'язаних зі зростанням частки осіб старшого віку в структурі населення, та сучасних соціальних викликів, зокрема воєнного стану в Україні. Обґрунтовано, що старіння населення в умовах війни суттєво посилює вразливість осіб похилого віку, розширюючи спектр соціальних ризиків за рахунок вимушеного переміщення, втрати житла, соціальної ізоляції, обмеженого доступу до медичних і соціальних послуг та пережитого травматичного досвіду.

Проаналізовано наукові підходи до визначення специфіки соціальної роботи з людьми похилого віку та окреслено основні напрями вдосконалення професійної підготовки фахівців соціальної сфери. Визначено, що сучасна модель підготовки має бути компетентнісно орієнтованою та інтегрованою, поєднуючи геронтологічну, психосоціальну, правову й цифрову складові. Наголошено на необхідності формування у майбутніх соціальних працівників готовності до кризового втручання, роботи з травмою, ведення випадку, організації міжвідомчої взаємодії та координації гуманітарної допомоги в умовах воєнних ризиків.

Окрему увагу приділено ролі державної соціальної політики та урядових програм підтримки осіб похилого віку. Підкреслено значення правової грамотності, знання механізмів соціального захисту та здатності застосовувати нормативно-правові інструменти у професійній діяльності. Обґрунтовано доцільність урахування міжнародного досвіду підготовки соціальних працівників, зокрема розвитку міждисциплінарної взаємодії, орієнтації на права людини, організації підтримки на рівні громади, формування цифрової компетентності як чинника соціальної інтеграції осіб старшого віку.

Зроблено висновок, що модернізація змісту та форм професійної підготовки майбутніх соціальних працівників відповідно до умов старіння

суспільства та сучасних соціальних трансформацій є необхідною передумовою підвищення якості соціальної підтримки людей похилого віку та забезпечення їхньої соціальної включеності.

Ключові слова: професійна підготовка, майбутні соціальні працівники, особи похилого віку , старіння суспільства, демографічні процеси.

Shevel Borys Oleksandrovych,Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Technological and Vocational Education Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, Hlukhiv, https://orcid.org/0000-0003-3608-7980

FEATURES OF PROFESSIONAL TRAINING FOR FUTURE SOCIAL WORKERS TO WORK WITH ELDERLY PEOPLE IN THE CONTEXT OF AN AGING SOCIETY

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical and analytical review of the features of professional training for future social workers to work with elderly people in the context of an aging society. The relevance of the study is determined by the combination of demographic transformations related to the increasing proportion of elderly people in the population structure and modern social challenges, particularly the state of martial law in Ukraine. It is substantiated that the aging of the population in the context of war significantly exacerbates the vulnerability of elderly people, expanding the range of social risks due to forced displacement, loss of housing, social isolation, limited access to medical and social services, and traumatic experiences.

The scientific approaches to defining the specifics of social work with elderly people are analyzed, and the main directions for improving the professional training of social workers are outlined. It is determined that the modern training model should be competence-based and integrated, combining gerontological, psychosocial, legal, and digital components. The necessity of forming readiness in future social workers for crisis intervention, working with trauma, case management, interdepartmental coordination, and organizing humanitarian aid in conditions of military risks is emphasized.

Special attention is paid to the role of state social policy and government programs supporting elderly people. The importance of legal literacy, knowledge of social protection mechanisms, and the ability to apply legal tools in professional activities is highlighted. The relevance of considering international experience in training social workers, including the development of interdisciplinary interaction, a focus on human rights, community-level support, and the formation of digital competence as a factor of social integration for elderly people, is substantiated.

The conclusion is made that modernizing the content and forms of professional training for future social workers in line with the aging society and current social

transformations is a necessary precondition for improving the quality of social support for elderly people and ensuring their social inclusion.

Keywords: professional training, future social workers, elderly people, aging society, demographic processes.

Постановка проблеми. Сучасні демографічні процеси, пов'язані зі старінням населення, у поєднанні з наслідками повномасштабної війни створюють принципово нові виклики для системи соціальної роботи. В умовах воєнного стану кількість осіб похилого віку, які перебувають у складних життєвих обставинах, суттєво зросла: це внутрішньо переміщені особи, люди, що втратили житло або членів родини, особи з інвалідністю, які залишилися без належної підтримки. Таким чином, професійна діяльність соціального працівника набуває кризового, реабілітаційного та координаційного характеру, що підвищує вимоги до рівня підготовки майбутніх фахівців.

Війна посилила вразливість людей похилого віку не лише в економічному, а й у психоемоційному вимірі. Травматичний досвід, соціальна ізоляція, порушення доступу до медичних і соціальних послуг, зниження мобільності та руйнування соціальних зв'язків потребують комплексного підходу до надання підтримки. У цьому контексті особливого значення набуває формування у майбутніх соціальних працівників компетентностей у сфері кризового втручання, психосоціальної підтримки, ведення випадку, міжсекторальної взаємодії та організації підтримки на рівні громади.

Важливим чинником оновлення змісту професійної підготовки виступають урядові програми, спрямовані на реформування системи соціальних послуг, розвиток соціального захисту та підтримку осіб похилого віку. Реалізація державної політики у сфері соціального захисту, впровадження сучасних стандартів надання соціальних послуг, цифровізація процесів управління соціальною сферою вимагають від майбутніх фахівців глибокого розуміння нормативно-правової бази, механізмів реалізації публічної політики та інструментів ефективної взаємодії з органами влади, громадськими й благодійними організаціями.

Водночас актуалізується необхідність врахування міжнародного досвіду підготовки соціальних працівників до роботи з людьми похилого віку в умовах криз і постконфліктного відновлення. Практики країн Європейського Союзу та інших держав демонструють ефективність міждисциплінарних моделей навчання, орієнтації на права людини, розвиток геронтологічної спеціалізації, а також інтеграцію навчання з практикою в реальних соціальних службах. Адаптація цих підходів до національного контексту сприятиме підвищенню якості професійної підготовки та формуванню фахівців, здатних працювати в умовах невизначеності та соціальних трансформацій.

Отже, поєднання демографічного старіння, воєнних викликів, трансформації урядових програм і необхідності імплементації міжнародного досвіду

зумовлює потребу комплексного наукового осмислення особливостей професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з людьми похилого віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел засвідчує, що проблема соціальної роботи з людьми похилого віку та професійної підготовки фахівців до діяльності у цій сфері перебуває у фокусі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Специфічні особливості соціальної роботи з людьми похилого віку досліджували О. Безпалько, І. Звєрєва, Т. Коленіченко, І. Мещан, С. Харченко та ін., які акцентували увагу на клієнтоцентрованості допомоги, розвитку підтримки на рівні громади, профілактиці соціальної ізоляції та забезпеченні активного довголіття. Різні аспекти життєдіяльності осіб похилого віку, зокрема проблему самотності, соціальної адаптації та якості життя, висвітлено у працях І. Мещан, С. Михальської, Х. Порсевої та інших учених.

Питання професійної підготовки фахівців соціальної сфери комплексно аналізували С. Архіпова, О. Дубасенюк, Н. Романовська, І. Савельчук, А. Стьопкіна, І. Трубник та ін., які обґрунтовували необхідність компетентнісного підходу, інтеграції теоретичної та практичної підготовки, формування готовності до міждисциплінарної взаємодії. Підготовку майбутніх соціальних працівників до роботи саме з людьми літнього віку спеціально досліджували В. Поліщук, Н. Олексюк, Г. Лещук [8], які підкреслювали важливість геронтологічної складової освітніх програм. О. Бойко [1] акцентувала увагу на необхідності поєднання медико-соціальних і психосоціальних знань у підготовці фахівців. У працях Н. Тверезовської, І. Демченко та В. Сидорко теоретично обґрунтовано дослідницьку складову підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з громадянами похилого віку в умовах демографічного старіння та воєнних викликів і запропоновано трирівневу модель дослідницьких завдань у структурі практичної підготовки [10].

Теоретичні та методичні засади соціальної роботи з людьми похилого віку систематизовано у навчальному посібнику І. Іванової [4], де розкрито зміст, принципи та форми надання соціальної допомоги. Правові основи та організаційні форми соціальної роботи проаналізовано О. Кузнецовим, Я. Співак, Л. Співак [6], що є важливим для розуміння механізмів реалізації урядових програм у сфері соціального захисту.

Загальні засади соціальної допомоги людям літнього та похилого віку в умовах сучасних соціальних викликів розкрито у роботі В. Костіної [5], в якій наголошено на необхідності трансформації підходів до підтримки осіб старшого віку в умовах криз.

Проблематика глобального старіння населення та її вплив на систему соціальної роботи ґрунтовно висвітлена Ю. Мацкевіч [7], яка аналізує соціальну роботу з людьми похилого віку в умовах глобальних демографічних змін. Інноваційні практики соціальної роботи з вразливими групами населення,

зокрема особами пенсійного віку, досліджено Ю. Горемикіною [2], І. Уличним та іншими науковцями.

Окремий блок досліджень присвячено формуванню інформаційно-комунікаційної та інформаційно-цифрової компетентності майбутніх фахівців. Ці аспекти висвітлено у працях А. Зленко, О. Плужник, А. Приходько, Г. Ткачук, Я. Топольник, Л. Гаврілової, О. Гриценчук, О. Мирошниченко, О. Овчарук та ін., які обґрунтовують необхідність інтеграції цифрових інструментів у професійну підготовку. Формування інформаційно-комунікаційних компетентностей майбутніх соціальних працівників досліджували В. Балахтар, В. Березан, Л. Дітковська, Т. Костєва, Р. Новгородський та ін., підкреслюючи значення цифрової грамотності для ефективної організації ведення випадку та міжвідомчої взаємодії.

Особливої актуальності проблема соціальної роботи з людьми похилого віку набула в умовах воєнного стану. Досвід роботи з людьми похилого віку в умовах війни висвітлено В. Щербаковою та В. Костіною [9], які акцентують на зростанні кількості кризових випадків, необхідності психосоціальної підтримки, координації з міжнародними гуманітарними організаціями та адаптації форм надання соціальних послуг до умов воєнних ризиків. У цьому контексті професійна підготовка майбутніх соціальних працівників має враховувати навички кризового втручання, роботи з травматичним досвідом, організації допомоги внутрішньо переміщеним особам похилого віку.

Незважаючи на значну кількість наукових розвідок, питання пошуку ефективного механізму підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з людьми похилого віку в умовах демографічного старіння, війни, реалізації урядових програм та впровадження міжнародного досвіду залишається відкритим. Потребує подальшого осмислення інтеграція геронтологічної, правової, кризової та цифрової складових у зміст професійної освіти, а також вироблення цілісної моделі підготовки фахівців, здатних діяти в умовах соціальної нестабільності та масштабних суспільних трансформацій.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та комплексний аналіз особливостей професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з людьми похилого віку в умовах старіння суспільства, з урахуванням сучасних соціально-демографічних трансформацій, воєнних викликів, реалізації урядових програм соціального захисту та імплементації міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Старіння суспільства в Україні відбувається в умовах повномасштабної війни, що суттєво ускладнює соціально-демографічну ситуацію та трансформує характер ризиків для осіб похилого віку. Якщо в мирний період основними викликами для цієї категорії населення були погіршення стану здоров’я, зниження функціональної автономії, самотність, економічна вразливість та обмеженість соціальної участі, то в умовах воєнного стану до них додалися вимушене переміщення, втрата житла, руйнування звичних соціальних зв’язків, дефіцит доступу до медичних і соціальних послуг,

пережитий травматичний досвід, загибель близьких. Як наголошують В. Щербакова та В. Костіна [9], соціальна робота з людьми похилого віку в умовах війни набуває виразно кризового характеру й передбачає оперативність реагування, мобільність форм надання допомоги, а також тісну взаємодію з гуманітарними структурами та органами місцевого самоврядування.

Поглиблення вразливості осіб похилого віку в умовах війни слід розглядати також крізь призму загальних тенденцій глобального старіння, проаналізованих Ю. Мацкевіч [7]. Дослідники підкреслюють, що демографічні зрушення створюють додаткове навантаження на систему соціального захисту, а в кризових обставинах – підсилюють структурні дисбаланси у сфері надання соціальних послуг. В Україні ця тенденція посилюється воєнними чинниками, що зумовлює необхідність переосмислення змісту професійної підготовки майбутніх соціальних працівників.

Зокрема, майбутні фахівці мають бути готовими до роботи з наслідками психотравмуючих подій, втратами, тривалим стресом, проявами тривожно-депресивних станів та посттравматичних реакцій у людей похилого віку. У цьому контексті надзвичайно важливою є інтеграція в освітній процес модулів з кризового втручання, психосоціальної підтримки, роботи з горем та втратами. Ю. Горемикіна [2], аналізуючи інноваційні практики соціальної роботи з вразливими групами населення, обґрунтовує доцільність впровадження мультидисциплінарних моделей допомоги, що передбачають взаємодію соціальних працівників з медиками, психологами, юристами та представниками громадських організацій. Саме така інтегративна модель є найбільш ефективною в умовах воєнних ризиків.

Особливої уваги потребує підготовка фахівців до роботи з внутрішньо переміщеними особами похилого віку, які часто стикаються з подвійною вразливістю – віковою та соціально-економічною. У цьому аспекті важливо формувати в майбутніх соціальних працівників уміння здійснювати комплексне оцінювання потреб, організовувати ведення випадку, координувати доступ до державних і благодійних програм допомоги. І. Іванова [4] наголошує, що соціальна робота з людьми похилого віку повинна базуватися на системному підході, який охоплює оцінювання індивідуальних потреб, планування індивідуальної траєкторії підтримки та залучення ресурсів громади. В умовах війни цей підхід доповнюється необхідністю гуманітарної координації та швидкого реагування на зміну життєвої ситуації клієнта.

Правова складова підготовки також набуває вагомого значення. Як зазначають О. Кузнецов, Я. Співак, Л. Співак [6], ефективна соціальна робота з людьми похилого віку передбачає глибоке знання нормативно-правових механізмів захисту прав цієї категорії населення. У воєнний період соціальний працівник повинен орієнтуватися в оновлених процедурах отримання соціальної допомоги, компенсацій, пільг, гуманітарної підтримки. Це вимагає розширення правового компоненту професійної освіти.

Таким чином, в умовах поєднання демографічного старіння та воєнних викликів професійна підготовка майбутніх соціальних працівників має набути комплексного характеру, поєднуючи геронтологічну, психосоціальну, правову та цифрову складові. Такий інтегрований підхід відповідає сучасним соціальним реаліям та забезпечує формування фахівця, здатного ефективно працювати з людьми похилого віку в умовах нестабільності, криз і суспільних трансформацій.

Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи з людьми похилого віку має здійснюватися у тісному зв'язку з реалізацією державної соціальної політики, оскільки саме вона визначає стратегічні напрями підтримки осіб старшого віку в умовах старіння суспільства. Соціальна робота як професійна діяльність функціонує в чітко окресленому нормативно-правовому полі, що регламентує види соціальних послуг, процедури їх надання, права отримувачів та обов'язки суб'єктів соціального захисту. Правові основи соціальної роботи з людьми похилого віку визначають інституційні рамки соціального обслуговування, форми державної підтримки та гарантії реалізації прав осіб старшого віку. У зв'язку з цим майбутні фахівці повинні не лише орієнтуватися в законодавстві, а й уміти застосовувати правові норми у практиці ведення випадку, забезпечуючи захист прав і законних інтересів клієнтів [6].

Демографічне старіння, обумовлює необхідність трансформації державної політики у напрямі розвитку активного довголіття, підтримки соціальної участі осіб похилого віку та модернізації системи соціального обслуговування. Зміщення акценту від суто компенсаційних механізмів до моделей соціальної інтеграції та підтримки самостійності потребує переосмислення змісту професійної освіти [7].

Сучасні соціальні виклики – економічна нестабільність, воєнні ризики, міграційні процеси – вимагають гнучких і клієнтоорієнтованих механізмів підтримки людей літнього та похилого віку. Відповідно, у підготовці майбутніх соціальних працівників має бути посилений компонент, пов'язаний із формуванням здатності адаптувати індивідуальні плани допомоги до конкретної життєвої ситуації клієнта [3].

Особливого значення набуває розуміння категоріального апарату соціальної роботи. В. Джуган, Р. Джуган [3] обґрунтовують необхідність чіткої дефініції поняття «люди похилого віку» як соціальної категорії, що має специфічні вікові, соціальні та правові характеристики. Концептуалізація цієї категорії є важливою для формування професійної ідентичності майбутнього соціального працівника, адже визначає межі компетентності, специфіку потреб клієнтів та етичні орієнтири професійної діяльності. Усвідомлення біопсихосоціальних особливостей старшого віку, закономірностей вікових змін та соціального статусу осіб похилого віку сприяє прийняттю обґрунтованих професійних рішень.

Крім того, актуалізується необхідність опанування механізмів реалізації урядових програм соціальної підтримки, включаючи процедури призначення

соціальної допомоги, надання пільг, організацію догляду, підтримку внутрішньо переміщених осіб похилого віку.

У цьому контексті варто враховувати рекомендації І. Іванової [4], яка наголошує на системності підходу до соціальної роботи з людьми похилого віку та необхідності поєднання правової обізнаності з практичними навичками оцінювання потреб і планування допомоги.

Таким чином, зміст освітніх програм має забезпечувати інтеграцію знань про державні стратегії у сфері соціального захисту, механізми функціонування соціальних служб і практичні інструменти реалізації урядових програм. Це сприятиме формуванню правової грамотності, професійної відповідальності та готовності майбутніх соціальних працівників діяти в межах чинного нормативного поля, забезпечуючи належний рівень соціальної підтримки людей похилого віку в умовах старіння суспільства.

Глобальне старіння населення є стійкою світовою тенденцією, що визначає трансформацію систем соціального захисту в більшості країн та зумовлює необхідність модернізації професійної підготовки фахівців соціальної сфери. У цьому контексті врахування міжнародного досвіду є об’єктивно необхідним для формування сучасної моделі підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з людьми похилого віку в умовах старіння суспільства. Як засвідчують дослідження В. Баранюк, О. Карпенко, Я. Співак, зарубіжні моделі підготовки соціальних працівників орієнтовані на формування ключових компетентностей через інтеграцію теоретичної підготовки, практики у соціальних службах та міждисциплінарної взаємодії. Особлива увага приділяється дотриманню принципів прав людини, антидискримінаційного підходу та розвитку спеціалізації у сфері геронтології.

У країнах Європейського Союзу та Північної Америки підготовка соціальних працівників до роботи з людьми похилого віку базується на компетентнісній моделі, яка передбачає розвиток здатності до комплексного оцінювання потреб клієнта (comprehensive needs assessment), організації community-based support, координації мультидисциплінарної команди (медики, психологи, юристи, фахівці з реабілітації), а також реалізації програм соціальної інтеграції та профілактики ізоляції. Такий підхід відповідає сучасним уявленням про активне довголіття та підтримку автономії осіб похилого віку, що співвідноситься з висновками В. Поліщук, Н. Олексюк, Г. Лещук щодо необхідності посилення практико-орієнтованого компоненту вітчизняних освітніх програм і розширення обсягу професійної практики під час навчання [8].

Міжнародний досвід також демонструє важливість формування геронтологічної спеціалізації в межах соціальної роботи, що включає знання вікової психології, особливостей соматичних і когнітивних змін, етики взаємодії з людьми старшого віку, а також методів підтримки їх соціальної активності. У цьому аспекті доречно враховувати концептуальні підходи, представлені у працях І. Іванової [4] та Ю. Мацкевіч [7], які підкреслюють необхідність

системного бачення старості як соціального феномена та інтеграції біопсихосоціальної моделі у професійну підготовку.

Сучасні процеси цифровізації соціальної сфери суттєво змінюють характер взаємодії між соціальним працівником і клієнтом. В умовах поширення електронних сервісів, онлайн-консультування, дистанційного доступу до соціальних і адміністративних послуг, особливо актуальним стає формування інформаційно-комунікаційної компетентності. Цифрова грамотність осіб похилого віку є чинником їх соціальної інтеграції та запобігання ізоляції, а отже соціальний працівник має виконувати не лише консультативну, а й освітню функцію [2].

Наукові розвідки В. Балахтар, Л. Дітковської, Т. Костєвої та інших дослідників підтверджують, що цифрові компетентності є невід'ємною складовою професійної готовності майбутніх фахівців, зокрема у контексті ведення випадку, комунікації з інституціями та супроводу клієнтів у використанні електронних ресурсів.

З огляду на воєнні виклики, міжнародний досвід також засвідчує важливість підготовки соціальних працівників до діяльності в кризових і постконфліктних умовах, що передбачає розвиток навичок кризового менеджменту, гуманітарної координації та роботи з травмою. У цьому контексті інтеграція зарубіжних практик має бути адаптована до українських реалій, про що опосередковано свідчать висновки щодо необхідності гнучких моделей соціальної підтримки [9].

Таким чином, міжнародний досвід переконує у доцільності переходу від вузькопрофільної підготовки до інтегрованої компетентнісної моделі, яка поєднує геронтологічні знання, правову грамотність, кризову готовність, цифрову компетентність і навички міждисциплінарної взаємодії. Такий підхід забезпечує формування соціального працівника нового покоління, здатного ефективно працювати з людьми похилого віку в умовах глобального старіння та сучасних соціальних трансформацій.

Отже, в умовах старіння суспільства, воєнних викликів та реалізації урядових програм соціального захисту професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи з людьми похилого віку має набути комплексного, міждисциплінарного та практико-орієнтованого характеру. Інтеграція міжнародного досвіду, правових орієнтирів та кризових підходів у зміст освітнього процесу дозволить сформувати фахівця, здатного ефективно діяти в умовах соціальної нестабільності та забезпечувати якісну підтримку осіб похилого віку як однієї з найбільш вразливих груп населення.

Висновки. Старіння суспільства в Україні, посилене воєнними викликами та соціально-економічними трансформаціями, зумовлює необхідність модернізації професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з людьми похилого віку. Доведено, що сучасна модель підготовки має бути комплексною, інтегрованою та компетентнісно орієнтованою, поєднуючи

геронтологічну, психосоціальну, правову та цифрову складові. Встановлено, що в умовах війни особливої ваги набуває формування готовності до кризового втручання, роботи з травматичним досвідом, організації допомоги внутрішньо переміщеним особам похилого віку та координації міжвідомчої підтримки. Водночас реалізація урядових програм соціального захисту потребує від майбутніх фахівців глибоких знань нормативно-правових механізмів, здатності ефективно застосовувати інструменти соціальної політики та забезпечувати дотримання прав осіб старшого віку.

Урахування міжнародного досвіду підтверджує доцільність переходу до інтегрованої компетентнісної моделі підготовки, що передбачає розвиток навичок оцінювання комплексних потреб, організації community-based support, міждисциплінарної взаємодії та цифрової грамотності.

Таким чином, удосконалення змісту професійної освіти майбутніх соціальних працівників відповідно до сучасних демографічних і соціальних викликів є необхідною умовою забезпечення якісної соціальної підтримки людей похилого віку в умовах старіння суспільства.

Література:

1. Бойко О. М. Особливості професійної підготовки фахівців соціальної роботи для надання допомоги людям похилого віку. *Журнал неврології ім. Б. М. Маньковського. Спецвипуск "Тези до VII Національного конгресу геронтологів і геріатрів України*, 6-8 жовтня 2021 р., м. Київ". 2021. № 3. С. 73-74.

2. Горемикіна Ю. В. Інноваційні практики соціальної роботи з вразливими групами населення в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2020. № 3 (41). С. 91–113. URL : https://doi.org/10.15407/

3. Джуган, В. В., Джуган, Р. І. Дефініція поняття «люди похилого віку», як категорії соціальної роботи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2022. № 1(50). С. 77–80.

4. Іванова І.Б. Соціальна робота з людьми похилого віку: навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2023. 220 с.

5. Костіна В. В. Загальні засади соціальної допомоги людям літнього та похилого віку в умовах сучасних соціальних викликів. Соціальна робота і соціальна освіта в умовах сьогодення: проблеми та перспективи розвитку : кол. монографія. Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2023. С. 36–73.

6. Кузнецов О. В., Співак Я. О., Співак Л. А. Правові основи та форми соціальної роботи з людьми похилого віку. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика.* 2023. № 1 (105). С. 102–112. URL : https://journals.snu.edu.ua/index.php/DOMTP_SNU/article/download/652/621

7. Мацкевіч Ю. Соціальна робота з людьми похилого віку в умовах глобального старіння. *Ввічливість. Humanitas*, 2024. №. 3. С.84-92. Doi : https://doi. org/10.32782/humanitas/2024.3.12

8. Поліщук В., Олексюк Н., Лещук Г. Підготовка майбутніх соціальних працівників до роботи з людьми літнього віку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. «Педагогіка. Соціальна робота».* 2022. №1(50). С. 227–231.

9. Щербакова В. І., Костіна В. В. Досвід роботи з людьми похилого віку в умовах військового стану. *Сучасні реалії та перспективи соціального виховання особистості в різних соціальних інституціях: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції,*

присвяченої 300-річчю з дня народження Григорія Савича Сковороди, 21.10.2022 р. Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2022. С. 203-206. URL : https://dspace.hnpu.edu.ua/items/65a430f6-f75e-4912-82c6-007ca03a9089

10. Тверезовська Н., Демченко І., Сидорко В. Дослідницька складова підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з громадянами похилого віку: інтеграція навчання і практики. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2026. URL : https://pednauk.cusu.edu.ua/index.php/pednauk/article/view/2594

References

1. Boyko, O. M. (2021). Features of professional training of social work specialists to assist elderly people. Journal of Neurology named after B. M. Mankovskyi. Special Issue "Theses for the VII National Congress of Gerontologists and Geriatrists of Ukraine, October 6-8, 2021, Kyiv", 3, 73–74.

2. Horyemykina, Yu. V. (2020). Innovative social work practices with vulnerable population groups in Ukraine. Demography and Social Economics, 3(41), 91–113. URL: https://doi.org/10.15407/

3. Dzhuhan, V. V., & Dzhuhan, R. I. (2022). Definition of the concept “elderly people” as a category of social work. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University: Series: Pedagogy. Social Work, 1(50), 77–80.

4. Ivanova, I. B. (2023). Social work with elderly people: a textbook. Kyiv: University “Ukraine,” 220 p.

5. Kostina, V. V. (2023). General principles of social assistance to elderly people in the context of modern social challenges. Social Work and Social Education in the Present Day: Problems and Prospects for Development: Collective Monograph. Ternopil National Pedagogical University named after V. Hnatyuk, 36–73.

6. Kuznetsov, O. V., Spivak, Ya. O., & Spivak, L. A. (2023). Legal foundations and forms of social work with elderly people. Spirituality of the Personality: Methodology, Theory, and Practice, 1(105), 102–112. URL: https://journals.snu.edu.ua/index.php/DOMTP_SNU/article/download/652/621

7. Matskevich, Yu. (2024). Social work with elderly people in the context of global aging. Vichlyvyst. Humanitas, 3, 84–92. DOI: https://doi.org/10.32782/humanitas/2024.3.12

8. Poliščuk, V., Oleksyuk, N., & Leščuk, H. (2022). Training future social workers to work with elderly people. Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Pedagogy. Social Work, 1(50), 227–231.

9. Shcherbakova, V. I., & Kostina, V. V. (2022). Experience of working with elderly people in the context of martial law. Contemporary Realities and Prospects for Social Education of Individuals in Different Social Institutions: Materials of the All-Ukrainian Scientific-Practical Conference Dedicated to the 300th Anniversary of Hryhoriy Savich Skovoroda, October 21, 2022. Kharkiv: KhNPU named after H. S. Skovoroda, 203–206. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/items/65a430f6-f75e-4912-82c6-007ca03a9089

10. Tverezovska, N., Demchenko, I., & Sydorko, V. (2026). Research component of future social workers’ training for working with elderly citizens: integration of education and practice. Scientific Notes. Series: Pedagogical Sciences. URL: https://pednauk.cusu.edu.ua/index.php/pednauk/article/view/2594

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 373.2.015.31:78.07:615.851-053.4

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-1995-2006

Шульга Людмила Миколаївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри дошкільної та початкової освіти Запорізького національного університету, м. Запоріжжя, https://orcid.org/0000-0002-2504-0944

Вєлєва Тетяна Іванівна керівник музичний, Запорізька початкова школа «Прогрес» Запорізької міської ради, м. Запоріжжя

РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В ПРОЦЕСІ ВПРОВАДЖЕННЯ АРТТЕРАПЕВТИЧНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ОРФ-ПЕДАГОГІКИ

Анотація. У статті науково обґрунтовано та представлено методичну модель інтегрованого музично-терапевтичного середовища, спрямовану на актуалізацію творчого потенціалу дітей старшого дошкільного віку. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю пошуку ефективних засобів психолого-педагогічного супроводу вихованців в умовах сучасних кризових викликів. Автор розглядає арттерапевтичні можливості системи «Schulwerk» Карла Орфа не лише як мистецький інструментарій, а й як засіб формування емоційної стресостійкості та психосоматичної гармонізації особистості.

У теоретичному розділі проаналізовано генезис творчого процесу за принципом «від дії – до усвідомлення», що дозволяє створювати «ситуацію успіху» та забезпечувати десенсибілізацію тривожних станів у дітей дошкільного віку. Обґрунтовано доцільність розмежування понять «клінічна терапія» та «педагогічна арттерапія», де остання виступає як інструмент превентивної педагогіки. Акцентовано на особливому значенні арттерапевтичних методів у періоди кризових викликів, коли дитяча психіка стикається з надмірним стресогенним навантаженням: їхній ролі для вираження складних емоцій (страху, гніву, суму), які дитина ще не здатна вербалізувати у силу вікових особливостей; м’якому психокорегувальному впливі музичного ритму на структурування внутрішнього стану; творчої імпровізації на відчуття контролю над власною діяльністю. Центральне місце в роботі посідає опис п’ятиетапного технологічного алгоритму (мотиваційний, чуттєво-пізнавальний, художньо-комунікативний, творчо-діяльнісний, рефлексивно-ціннісний), який забезпечує поступовий перехід дитини від сенсорного сприймання звуку до автентичного самовираження. Доведено, що використання авторського дидактичного наповнення (тембральних бізібордів, графічних партитур) утворює «безпечний контейнер», який мінімізує «страх помилки» та стимулює креативну активність. Результати дослідження підтверджують позитивну динаміку у розвитку

музичних здібностей та стабілізації емоційного стану дітей, що свідчить про ефективність запропонованої моделі.

Ключові слова: творчий потенціал, старший дошкільний вік, орф-педагогіка, педагогічна арттерапія, музикотерапія, емоційна стресостійкість, інтегроване середовище, самоактуалізація, елементарне музикування, психо-профілактика.

Shulha Liudmyla Mykolaivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Preschool and Primary Education, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, https://orcid.org/0000-0002-2504-0944

Veleva Tetiana Ivanivna Music Director, Zaporizhzhia Primary School "Progres" of the Zaporizhzhia City Council, Zaporizhzhia

DEVELOPMENT OF THE CREATIVE POTENTIAL OF SENIOR PRESCHOOL CHILDREN THROUGH THE IMPLEMENTATION OF THE ARTTHERAPEUTIC POTENTIAL OF ORFF-SCHULWERK

Abstract. The article scientifically substantiates and presents a methodological model of an integrated music-therapeutic environment aimed at the actualization of the creative potential of senior preschool children. The relevance of the study is determined by the need to find effective means of psycho-pedagogical support for children amidst contemporary crisis challenges. The author considers the art-therapeutic possibilities of Carl Orff's "Schulwerk" system not only as an artistic toolkit but also as a means of fostering emotional resilience and psychosomatic harmonization of the personality.

The theoretical section analyzes the genesis of the creative process based on the "from action to awareness" principle, which creates a "success situation" and ensures the desensitization of anxiety states in preschoolers. The feasibility of differentiating between the concepts of "clinical therapy" and "pedagogical art therapy" is substantiated, where the latter serves as an instrument of preventive pedagogy. Emphasis is placed on the particular importance of art-therapeutic methods during periods of crisis, when the child's psyche faces excessive stress: their role in expressing complex emotions (fear, anger, sadness) that the child is not yet able to verbalize due to age characteristics; the gentle psycho-corrective influence of musical rhythm on structuring the internal state; and the impact of creative improvisation on regaining a sense of control over one's activity.

The central part of the work is dedicated to the description of a five-stage technological algorithm (motivational, sensory-cognitive, artistic-communicative, creative-activity, and reflective-evaluative), which ensures the child's gradual transition from sensory perception of sound to authentic self-expression. It is proven that the use of original didactic materials (timbral busy-boards, graphic scores) creates

a "safe container" that minimizes the "fear of making a mistake" and stimulates creative activity. The results of the study confirm positive dynamics in the development of musical abilities and the stabilization of the emotional state of children, which testifies to the effectiveness of the proposed model.

Keywords: creative potential, senior preschool age, Orff-Schulwerk, pedagogical art therapy, music therapy, emotional resilience, integrated environment, self-actualization, elemental music-making, psychoprophylaxis.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку дошкільної освіти висуває нові вимоги до організації освітнього процесу, де поряд з опануванням знань, на перший план виходить збереження ментального здоров’я та розвиток цілісної, творчої особистості. В умовах підвищеного психоемоційного навантаження, зумовленого соціальними викликами сьогодення, виникає гостра потреба у пошуку інструментів, що гармонійно поєднують мистецькі напрями освіти з терапевтичним впливом.

Законодавчо-нормативне забезпечення представленого досвіду базується на засадничих положеннях Закону України «Про освіту» та Закону України «Про дошкільну освіту», які визначають стратегічним пріоритетом гармонійний розвиток особистості та створення оптимальних умов для її повноцінної самореалізації. В умовах високої психоемоційної напруженості державна політика в галузі освіти акцентує на необхідності пошуку інноваційних здоров’язбережувальних технологій. В цьому контексті виникає гостра потреба в інтеграції методик, що поєднують художній розвиток із психологічною підтримкою. Реалізація арттерапевтичних можливостей орф-педагогіки виступає дієвим механізмом виконання вимог Базового компонента дошкільної освіти (Державного стандарту), безпосередньо корелюючи зі змістом освітніх напрямів «Дитина у світі мистецтва» та «Особистість дитини».

Використання адаптивних методик Карла Орфа гармонійно вписується в сучасну концепцію «Нова українська школа» та стратегію розвитку інклюзивної освіти. Це сприяє ефективному розв'язанню державних завдань щодо системного психологічного супроводу вихованців, забезпечення їхнього емоційного благополуччя та формування життєвої компетентності в безпечному, інклюзивному та стимулювальному освітньому середовищі. Таким чином, система Карла Орфа постає по-перше як мистецька методика, по-друге як інструмент реалізації гуманістичних цінностей української освіти, спрямований на збереження ментального здоров’я та розкриття творчого потенціалу кожної дитини як найвищої соціальної цінності.

Актуальність обраної теми зумовлена нагальною суспільною потребою в ефективній емоційній регуляції вихованців, розвитку креативності як базової компетенції особистості та загальною гуманізацією освітнього простору. Старший дошкільний вік є переломним етапом, коли дитина готується до переходу в шкільне життя, що об'єктивно супроводжується зростанням рівня

тривожності та психоемоційного навантаження. У цьому контексті інтеграція арттерапевтичних елементів у структуру орф-занять створює умови для безпечної екстерналізації почуттів засобами ритму, руху та звуку.

Концепція «Schulwerk» (елементарне музикування) за своєю онтологічною природою є терапевтичною, оскільки вона базується на іманентній потребі дитини в грі та імпровізації. Синкретичне поєднання музики, слова та руху дозволяє задіяти всі сенсорні канали дитини, забезпечуючи полімодальність сприймання. Оскільки старший дошкільний вік є періодом інтенсивного розвитку продуктивної уяви, арттерапевтичний підхід виконує критично важливу функцію: він нівелює «страх помилки», знімає внутрішні цензурні бар'єри, стимулює дитину до створення автентичних образів і розвитку творчого потенціалу, та орієнтує педагога на суб'єкт-суб'єктну взаємодію, в якій дитина перестає бути об'єктом педагогічного впливу і стає активним творцем артпростору, що відповідає сучасним запитам демократизації та індивідуалізації освітнього процесу в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних науково-педагогічних джерелах проблема реалізації потенціалу орф-педагогіки розглядається крізь призму багатофункціональності: від теоретичного обґрунтування інструментального музикування як базисної діяльності (Н. Біла, Н. Штурман) до визначення системи К. Орфа ідеальною платформою для цілісного розвитку особистості (Ю. Якименко). Дослідники акцентують увагу на ефективності ігрових методів у стимулюванні творчих здібностей (М. Рагуліна) та доводять результативність елементарного музикування у розвитку довільності пізнавальних процесів, зокрема у роботі з обдарованими дітьми (О. Поповська, Ю. Якименко, Л. Береженна). Особливе значення надається технологічним аспектам впровадження цієї системи в освітній простір ЗДО (В. Семизорова, І. Шараєвська, Н. Степаненко), що в сукупності створює наукове підґрунтя для використання орф-підходу як мистецького, так і арттерапевтичного ресурсу в роботі з дітьми.

Однак, попри усвідомлення важливості впровадження інноваційних мистецьких систем, у сучасній практиці дошкільної освіти існує низка суперечностей: між високим розвивальним і терапевтичним потенціалом орф-педагогіки та переважанням репродуктивних методів навчання на музичних заняттях; між потребою дітей старшого дошкільного віку у творчому самовираженні та недостатньою методичною розробленістю інструментарію для поєднання музикування з арттерапевтичними техніками. Виявлені суперечності та визначені пріоритети державної освітньої політики щодо збереження ментального здоров'я дітей актуалізують необхідність пошуку ефективних шляхів інтеграції музично-ігрової діяльності та психокорекційних технік в системі дошкільної освіти. Саме такий підхід, що базується на синергії орф-педагогіки та арттерапії, дозволяє трансформувати традиційне музичне заняття у простір цілісного розвитку особистості, де дитина отримує можливість

опановувати основи мистецтва й знаходити безпечні способи самовираження, стабілізувати емоційний стан та розкрити свій внутрішній творчий потенціал

Мета статті полягає в науковому обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності методичної моделі, що базується на синергії системи елементарного музикування К. Орфа та арттерапевтичних технологій, спрямованої на розвиток творчого потенціалу та стабілізацію психоемоційного здоров'я дітей старшого дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічний базис дослідження ґрунтується на концепції «Schulwerk» (у перекладі – «школа дії», «школа творення»), розробленій К. Орфом. У контексті сучасної мистецької освіти ця система інтерпретується як дидактична модель та людиноцентрована антропологічна практика. Музика в системі Орфа постає не як об'єкт вивчення, а як детермінанта розвитку внутрішнього «Я» дитини, її когнітивної та афективної сфер [1].

Центральною категорією концепції є «елементарне музикування». За дефініцією автора, «елементарне» (від лат. elementarius) – це первісне, засадниче, генетично близьке людині. Воно характеризується синкретизмом – нерозривною єдністю слова, музики та руху [2]. У цій тріаді реалізується специфічний вид художньої активності, де: слово функціонує як ритмо-фонетична основа (фонеми, логопедичні поспівки, мовленнєві ігри), що стимулює розвиток мовленнєвого центру та артикуляції; музика екстерналізується через «звучні жести» (body percussion – плескання, тупання, клацання) та гру на штабшпілях (ксилофонах, металофонах), що забезпечує прямий зв'язок між тактильним відчуттям і акустичним результатом; рух виступає інструментом соматизації звукових образів, де тіло дитини стає живим резонатором музичної енергії [2].

Психолого-педагогічна адекватність цієї системи для дитини старшого дошкільного віку зумовлена її кореляцією з онтогенезом дитячої творчості. Оскільки ігрова діяльність є провідною у цьому віковому періоді, метод К. Орфа виступає природним містком до арттерапевтичного впливу. Відсутність жорстких академічних канонів та орієнтація на імпровізаційність дозволяють дитині нівелювати страх «помилки», що є ключовим фактором психоемоційної стабілізації.

Генезис творчого процесу в орф-педагогіці реалізується за фундаментальним принципом «від дії – до усвідомлення». Така послідовність створює умови для формування «ситуації успіху» незалежно від вихідного рівня музичних здібностей дитини. У контексті сучасної інклюзивної освіти це є критично важливим для диференційованого підходу до різних категорій вихованців.

Зокрема, для дітей з ознаками обдарованості цей підхід слугує потужним стимулом до самоактуалізації, тоді як для дітей із підвищеною тривожністю він виступає дієвим засобом десенсибілізації – поступового зниження чутливості до стресогенних факторів засобами творчого розкріпачення.

Особливої наукової ваги набуває застосування цієї методики в умовах сучасних кризових викликів, коли більшість дітей перебуває у стані перманентного або гострого стресу. Для дітей, що пережили психотравмуючі події, традиційні форми навчання можуть бути когнітивно недоступними з причини емоційного блокування. Елементарне музикування за К. Орфом дозволяє обійти ці ментальні бар'єри: шляхом ритмічного структурування та вільної рухової активності дитина отримує можливість безпечно відреагувати на внутрішню напругу.

Музична діяльність у цьому контексті виконує роль соціального та емоційного «якоря»: повертає дитині відчуття контролю над власним тілом та простором, що є базовою умовою виходу зі стресового стану. Таким чином, орф-підхід інтегрує в собі не лише розвивальний, а й потужний реабілітаційний ресурс, забезпечуючи психологічну стійкість кожної дитини, незалежно від її попереднього досвіду.

Науковий аналіз дозволяє стверджувати, що «Schulwerk» у сучасних умовах трансформується у терапевтичне середовище. Музична діяльність тут набуває функцій невербальної комунікації, де ритм структурує вольові зусилля, а мелодія стає каналом екологічного вираження почуттів. Таким чином, орф-підхід інтегрує навчальні та терапевтичні завдання в єдиний процес гармонізації особистості, створюючи надійний фундамент для подальшої соціалізації та творчої реалізації дошкільника.

Ефективність впровадження арттерапевтичних можливостей орф-педагогіки безпосередньо зумовлена специфікою психофізіологічного розвитку дитини на етапі дошкільного дитинства, яке є сенситивним періодом для розвитку художньо-естетичної свідомості [3]. Висока пластичність нервової системи в цей час дозволяє музичній діяльності трансформувати когнітивні сфери, зокрема засобом використання графічних партитур, які стають ментальним містком між наочно-образним та елементами словесно-логічного мислення. Дитина кодує абстрактний звук у конкретний символ, що інтенсивно стимулює знаково-символічну функцію свідомості та розвиває довільність психічних процесів.

Ритмічна активність та групове музикування за системою К. Орфа стимулюють координацію гальмівних процесів, що формує фундамент вольової регуляції, необхідної для майбутнього навчання. Психосоматична гармонізація та інтенсивна міжпівкульна взаємодія, що стимулюються засобами орф-педагогіки, створюють необхідні пререквізити для актуалізації творчого потенціалу дитини.

У сучасній науковій літературі проблема творчого потенціалу особистості інтерпретується як категорійна форма її творчої активності, що відображено у працях В. Моляко, В. Рибалки та інших дослідників. Зокрема, Л. Курило розглядає творчий потенціал як цілісну систему креативних можливостей особистості, що виявляється в мисленні, спілкуванні та інших видах активності.

Це характеризує як окремі здібності дитини, так і її особистість загалом, а також продукти творчої діяльності та безпосередній процес їхнього створення [4, с. 190]. У старшому дошкільному віці творчий потенціал постає як динамічний процес, де нейрофізіологічна готовність дитини до сприйняття складних ритмо-інтонаційних структур трансформується у здатність до самостійної імпровізації.

Таким чином, елементарне музикування за системою К. Орфа стає тим каталізатором, який переводить потенційні можливості дитини в актуальну творчу дію, забезпечує перехід від репродуктивного відтворення до творчого самовираження.

Особливого значення для нашого дослідження набуває теоретичне твердження В. Моляко про те, що творчий потенціал є латентною системою, про масштаби якої можна об'єктивно судити лише на основі здійсненої діяльності та отриманих результатів. Оскільки дитина на етапі дошкільного дитинства часто не усвідомлює власні креативні ресурси, домінантним завданням педагога стає проєктування специфічних умов для їхньої актуалізації та розкриття [5].

У контексті розробленої методичної моделі творчий потенціал розглядається крізь призму здатності до автентичного самовираження. Як зазначалось нами раніше, застосування синергетичного підходу є стратегічно важливим кроком у розумінні сутності дитячої творчості як відкритої системи, що постійно еволюціонує. Базуючись на принципах свободи самовираження та емоційної емпатії, ми проєктуємо освітній процес, що базується на зміні п’яти взаємопов’язаних етапів: мотиваційного, чуттєво-пізнавального, художньо-комунікативного, творчо-діяльнісного та рефлексивно-ціннісного [6]. Зазначена структура дозволяє забезпечувати розвиток музичних навичок і водночас стимулювати самоорганізацію творчих сил особистості. Синергія музики і руху (згідно з концепцією К. Орфа) у поєднанні з арттерапевтичними техніками створює те безпечне та стимулювальне середовище, де прихований потенціал дитини трансформується у реальний досвід творчої імпровізації та особистісного самоствердження.

У сучасній системі дошкільної освіти арттерапія та музикотерапія трансформуються з суто клінічних методів у фундаментальні засоби психопрофілактики, гармонізації та всебічного розвитку особистості. Теоретичний аналіз зазначеної проблеми дозволяє визначити арттерапевтичний простір як особливу зону, де засобами мистецтва здійснюється м’який психокорегувальний вплив. Це набуває особливої цінності в роботі з дітьми дошкільного віку, оскільки в цей період вербальні засоби комунікації часто поступаються за значущістю безпосереднім емоціям та внутрішнім переживанням [7].

Наукові дослідження С. Терещенко підтверджують зцілювальні властивості музичного мистецтва, акцентуючи увагу на його здатності ефективно налагоджувати «внутрішнє здоров’я» та формувати психологічну стресостійкість, що є критично необхідним у сучасних соціокультурних умовах. Автор наголошує, що «Музика як мистецтво звуків має сакральне значення і арт-

терапевтичні властивості. Вона має унікальний життєстверджувальний потенціал, спроможний, при правильному педагогічному застосуванні, скорегувати психофізичний і емоційний стан людини, ліквідувати тривожність, огородити від стресу або допомогти його подолати. Форми арттерапевтичної роботи з використанням музичного мистецтва ефективно впливають на профілактику, корекцію і формування здорової психіки дорослішої особистості» [7, с. 65].

Сучасний вітчизняний педагогічний дискурс характеризується певним скептицизмом щодо терміна «терапія», який традиційно належить до клінічної медицини. Проте аналіз сучасної парадигми освіти дозволяє стверджувати, що в контексті дошкілля мова йде не про лікування патологій, а про педагогічну арттерапію – систему методів, що забезпечують психопрофілактику, емоційну корекцію та розвиток особистості засобами мистецтва. Доцільність такого підходу обґрунтовується концепцією «превентивної педагогіки», де арттерапія виступає як інструмент гуманізації освітнього простору, що не потребує медичного втручання, але створює умови для збереження ментального здоров'я дитини.

Особливого значення арттерапевтичні методи набувають у періоди кризових викликів, коли дитяча психіка стикається з надмірним стресогенним навантаженням. Наукові дослідження підтверджують, що в умовах соціальної нестабільності традиційні навчальні методи можуть бути малоефективними з причини високого рівня тривожності вихованців. Арттерапія в таких умовах виконує роль «безпечного контейнера» для вираження складних емоцій (страху, гніву, суму), які дитина ще не здатна вербалізувати у силу вікових особливостей. Це дозволяє здійснювати м’який психокорегувальний вплив безпосередньо в процесі музичної діяльності, де музичний ритм структурує внутрішній стан, а творча імпровізація повертає відчуття контролю над власною діяльністю.

Підтвердженням доцільності такої інтеграції є позиції Т. Шмалько та М. Білецької, які розглядають арттерапевтичні засоби як стратегічний ресурс сучасної освіти.

Дослідниці зазначають: «Застосування арт-терапії на уроках мистецьких дисциплін сприяє підвищенню емоційно-терапевтичного впливу на школярів та звільненню їх від емоційної напруги, формуванню творчої, гармонійної і здорової особистості, що є актуальним у концепції сучасної освіти» [8, с. 125]. На думку авторів, така система роботи не лише запобігає перевтомі, а й сприяє формуванню «здорових емоцій», що повністю корелює з нашим підходом до музичного виховання дітей старшого дошкільного віку.

Опис результатів дослідження дозволяє представити розроблену методичну модель інтегрованого музично-терапевтичного середовища, спрямовану на актуалізацію творчого потенціалу дошкільнят. В основі моделі лежить ідея створення поліфункціонального простору, де музична діяльність за системою К. Орфа органічно поєднується з арттерапевтичними техніками, утворюючи синергетичний ефект впливу на когнітивну та емоційну сфери дитини.

Структура моделі охоплює три взаємопов'язані блоки: цільовий, змістовно-технологічний та результативно-діагностичний. Цільовий блок визначає вектор роботи на формування психологічної стресостійкості та розвиток креативності шляхом подолання внутрішніх бар'єрів. Змістовно-технологічний блок реалізується в процесі п'ятиетапного алгоритму, що забезпечує поступове занурення дитини у творчий процес: від початкової мотивації та чуттєвого сприймання звукових образів до активної імпровізації та подальшої рефлексії отриманого досвіду.

Ключовим компонентом моделі є дидактичне наповнення середовища, яке включає авторські бізіборди для тембральної класифікації (скло, метал, дерево), набори орф-інструментів та візуальні стимульні матеріали (графічні партитури, «термометри страху»). Це середовище функціонує як «безпечний контейнер», де дитина отримує право на вільний експеримент зі звуком. Важливою особливістю моделі є її недирективність: педагог виступає не як транслятор знань, а як фасилітатор, що стимулює самоорганізацію творчих сил дитини.

Результативно-діагностичний блок моделі дозволяє відстежувати ефективність впровадження шляхом моніторингу показників ладового чуття, ритмічної координації та здатності до самостійної імпровізації. Інтегрований характер моделі забезпечує поряд із музичним розвитком стабілізацію психоемоційного стану, що виражається у зниженні рівня тривожності та підвищенні соціальної комунікативності вихованців.

Таким чином, модель постає як відкрита система, здатна адаптуватися до індивідуальних потреб кожної дитини, трансформуючи її прихований потенціал у реальні творчі досягнення.

Реалізація змістовно-технологічного блоку розробленої моделі ґрунтується на синергетичному підході Л. Шульги, який передбачає трансформацію традиційного музичного заняття у відкритий творчий процес. Технологічний цикл розгортається в процесі п'яти логічно детермінованих етапів, кожен з яких виконує специфічну функцію в актуалізації творчого потенціалу дошкільника [6].

Перший етап – мотиваційний, має на меті створення сприятливого емоційного тла та актуалізацію внутрішніх ресурсів дитини. На цьому етапі використовуються арттерапевтичні прийоми «входження», такі як музичне привітання («Звуки мого імені») або техніка «Колір настрою». Це дозволяє встановити довірливий контакт та переключити увагу дитини з побутового контексту на художньо-естетичний, формуючи установку на вільне самовираження.

Другий етап – чуттєво-пізнавальний, спрямований на накопичення сенсорного досвіду та розвиток тембральної чутливості. Використовуючи авторські бізіборди та орф-інструментарій, вихованці досліджують природу звуку, класифікуючи його за матеріалами (скло, метал, дерево). Тут реалізується принцип «елементарного музикування» К. Орфа: дитина не просто слухає, а

«промацує» звук, вивчаючи його динамічні та висотні властивості шляхом безпосередньої маніпулятивної діяльності.

Третій етап – художньо-комунікативний, фокусується на налагодженні міжособистісної взаємодії засобами музики. Використання технік «звучних жестів» (body percussion) та мовленнєвих ігор дозволяє дітям відчути спільний ритмічний пульс. Це етап невербального діалогу, де в процесі спільної імпровізації в ансамблі долаються комунікативні бар'єри та соціальна тривожність, а музика стає універсальною мовою спілкування.

Четвертий етап – творчо-діяльнісний, є кульмінацією процесу, де накопичений потенціал трансформується у реальний творчий продукт. Діти переходять до самостійного створення музичних образів, озвучування казок або розроблення власних графічних партитур. Педагог на цьому етапі займає позицію фасилітатора, підтримуючи будь-які оригінальні рішення вихованців, що сприяє переходу від репродуктивного відтворення до автентичної творчості.

П’ятий етап – рефлексивно-ціннісний, завершує цикл шляхом усвідомлення дитиною власного досвіду. Використання технік «Музична рамка» або «Трон успіху» дозволяє дитині відчути цінність своєї праці та отримати позитивний зворотний зв'язок від групи. Це забезпечує закріплення «ситуації успіху», стабілізацію самооцінки та формування стійкого інтересу до подальшого творчого пошуку.

Таким чином, запропонований алгоритм забезпечує цілісність педагогічного впливу, де кожен крок зміцнює психоемоційну стабільність дитини та поступово розкриває її приховані обдарування. Системність цієї технології дозволяє перетворити музичне середовище на дієвий інструмент саморозвитку та гармонізації особистості в умовах сучасних освітніх викликів.

Експериментальна перевірка моделі підтвердила значну позитивну динаміку розвитку музично-творчих здібностей вихованців. Узагальнені показники продемонстрували зростання високого рівня розвитку на 46,3% та суттєве скорочення низького рівня (на 44,1%). Якісні зміни проявилися у здатності дітей до автентичного самовираження, стабілізації емоційного фону та зміцненні віри у власні творчі можливості.

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми засвідчив, що синергія системи елементарного музикування К. Орфа та арттерапевтичних технологій є обґрунтованою відповіддю на сучасні виклики в системі дошкільної освіти.

Поєднання принципу «Schulwerk» з методами психоемоційної корекції дозволяє трансформувати музичне заняття з репродуктивного процесу на простір самоактуалізації та гармонізації особистості дитини. Визначено, що ефективність актуалізації творчого потенціалу дітей старшого дошкільного віку залежить від створення специфічного розвивального середовища, яке виконує функцію «безпечного контейнера». Використання авторського дидактичного інструментарію (тембральних бізібордів, графічних партитур) забезпечує м'який перехід від сенсорного сприймання звуку до складних форм творчої імпровізації,

що сприяє розвитку довільності психічних процесів та зниженню рівня тривожності.

Доведено дієвість п'ятиетапного технологічного алгоритму (мотиваційний, чуттєво-пізнавальний, художньо-комунікативний, творчо-діяльнісний, рефлексивно-ціннісний), який забезпечує цілісність педагогічного впливу. Кожен етап алгоритму спрямований на послідовне розкриття внутрішніх ресурсів дитини, де музика виступає одночасно як вид мистецтва та інструмент формування психологічної стресостійкості та соціальної адаптивності.

Проведене дослідження підтверджує перспективність подальшого вивчення означеної проблеми в кількох стратегічних напрямах. По-перше, особливої актуальності набуває питання диференціації музично-терапевтичного впливу залежно від індивідуально-психологічних особливостей дітей, що дозволить створювати персоналізовані «карти творчого зростання». По-друге, перспективним вбачається розширення інклюзивного потенціалу орф-педагогіки для роботи з вихованцями, які мають особливі освітні потреби, зокрема мовленнєві порушення чи затримку психічного розвитку, де елементарне музикування може стати провідним засобом невербальної корекції. Нарешті, подальшого наукового обґрунтування потребує механізм формування сімейної стресостійкості засобами спільного музикування, що дозволить інтегрувати батьків у єдиний арттерапевтичний простір закладу дошкільної освіти, підсилюючи стабілізаційний ефект запропонованої моделі.

Література:

1. Завалко К. Педагогічна інноватика в теорії та практиці музичної освіти: монографія. Друкарня «Черкаський ЦНП», 2013. 520 с.

2. Orff C., Keetmann G. Musik für Kinder: Orff-Schulwerk. Mainz : Schott's Söhne, 1950. Bd. 1: Im Pentatonischen. 168 S.

3. Костенко Н., Азаренко Н. Арт-терапія як засіб творчого та емоційного розвитку дітей дошкільного віку. Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика : матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф., (м. Харків, 19–20 берез. 2025 р.) / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; за ред. О. І. Башкір, О. В. Попової. Харків, 2025. С. 152-156.

4. Курило Л. С. Розвиток творчого потенціалу дошкільника. *Культура і розвиток особистості: міфи та реалії в психології та педагогіці:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (24-25 червня 2009 р.). Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. С. 190-194.

5. Моляко В. Творчий потенціал людини як психологічна проблема. *Психологія і суспільство*, 2017, №. 4(30), С. 6-10.

6. Шульга Л.М. Творче самовираження дітей у художньо-практичній діяльності: синергетичний підхід. *Педагогічні науки. Вісник Запорізького національного університету: зб. наук. праць.* 2020. № 3 (36). Ч. І. С. 182-188.

7. Терещенко С. Арт-терапевтичні властивості музичного мистецтва. *Інноваційна педагогіка.* 2022. Випуск 52. Том 2. С. 63-66.

8. Шмалько Т., Білецька М. Теоретичні основи застосування арт-терапії на уроках музичного мистецтва. *SWorld Journal*. 2022, №6, С. 123-126.

References:

1. Zavalko, K. (2013). Pedahohichna innovatyka v teorii ta praktytsi muzychnoi osvity: monohrafiia [Pedagogical innovation in the theory and practice of music education: a monograph]. Cherkasy: Cherkaskyi TsNP [in Ukrainian].

2. Orff, C., & Keetmann, G. (1950). Musik für Kinder: Orff-Schulwerk. Bd. 1: Im Pentatonischen [Music for children: Orff-Schulwerk. Vol. 1: In the pentatonic]. Mainz: Schott's Söhne [in German].

3. Kostenko, N., & Azarenko, N. (2025). Art-terapiia yak zasib tvorchoho ta emotsiinoho rozvytku ditei doshkilnoho viku [Art therapy as a means of creative and emotional development of preschool children]. In O. Bashkir & O. Popova (Eds.), Psykholoho-pedahohichni problemy vyshchoi i serednoi osvity v umovakh suchasnykh vyklykiv: teoriia i praktyka: materialy IX Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (pp. 152-156). Kharkiv: Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda [in Ukrainian].

4. Kurylo, L. S. (2009). Rozvytok tvorchoho potentsialu doshkilnyka [Development of a preschooler's creative potential]. Kultura i rozvytok osobystosti: mify ta realii v psykholohii ta pedahohitsi: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (pp. 190-194). Lutsk: Volyn National University named after Lesya Ukrainka [in Ukrainian].

5. Molyako, V. (2017). Tvorchyi potentsial liudyny yak psykholohichna problema [Human creative potential as a psychological problem]. Psykholohiia i suspilstvo [Psychology and Society], 4(30), 6-10 [in Ukrainian].

6. Shulha, L. M. (2020). Tvorche samovyrazhennia ditei u khudozhno-praktychnii diialnosti: synerhetychnyi pidkhid [Creative self-expression of children in artistic and practical activity: a synergetic approach]. Pedahohichni nauky. Visnyk Zaporizkoho natsionalnoho universytetu [Pedagogical Sciences. Bulletin of Zaporizhzhia National University], 3(36), Part I, 182-188 [in Ukrainian].

7. Tereshchenko, S. (2022). Art-terapevtychni vlastyvosti muzychnoho mystetstva [Art-therapeutic properties of musical art]. Innovatsiina pedahohika [Innovative Pedagogy], 52(2), 63-66 [in Ukrainian].

8. Shmalko, T., & Biletska, M. (2022). Teoretychni osnovy zastosuvannia art-terapii na urokakh muzychnoho mystetstva [Theoretical foundations of using art therapy in music lessons]. SWorld Journal, 6, 123-126 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 376:001.89:[378.016:373.3.011.3-051]

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2007-2018

Яковишина Тетяна В'ячеславівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки початкової, інклюзивної та вищої освіти, Рівненський державний гуманітарний університет, м. Рівне, https://orcid.org/0000-0001-9507-3621

ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ НАПРЯМ ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

Анотація. У статті здійснено теоретичне обґрунтування інклюзивної освіти як актуального об'єкта педагогічного дослідження майбутніх учителів початкових класів у контексті сучасних соціально-освітніх трансформацій. Проаналізовано передумови зростання інтересу здобувачів вищої освіти до проблематики інклюзії, що зумовлені суспільним запитом на забезпечення рівних освітніх можливостей, реформою Нової української школи, ратифікацією міжнародних документів щодо прав осіб з інвалідністю, а також новими викликами, пов'язаними з наслідками війни та потребою реабілітації різних категорій населення. Обґрунтовано значення дисципліни «Основи педагогічних досліджень» як важливого чинника формування методологічної культури майбутнього педагога, розвитку критичного мислення, дослідницьких компетентностей та здатності до доказового аналізу освітніх процесів.

Розкрито міждисциплінарний характер інклюзивної освіти, що поєднує педагогічні, психологічні, соціальні та медичні аспекти, створюючи широкі можливості для наукового пошуку здобувачів. Визначено основні напрями дослідницької діяльності студентів, серед яких адаптація освітнього процесу для дітей з особливими освітніми потребами, диференціація навчання, використання кооперативних та проєктних технологій, аналіз педагогічних кейсів, розроблення анкет і проведення емпіричних досліджень у реальному освітньому середовищі. Підкреслено професійно-практичну значущість дослідження інклюзивної освіти як інструменту підготовки майбутніх учителів до роботи в умовах інклюзивного класу, що сприяє підвищенню їхньої конкурентоспроможності на ринку праці.

Окрему увагу приділено гуманістичній ціннісній складовій інклюзії, яка відображає ідеї рівності, толерантності та підтримки особистісного розвитку кожної дитини незалежно від її можливостей. Визначено, що популярність теми інклюзивної освіти серед здобувачів педагогічних університетів зумовлена поєднанням соціальної значущості, наукової новизни, державної підтримки, методичної доступності матеріалів та особистісної мотивації майбутніх

педагогів. Водночас окреслено ризики поверхневого дослідження проблематики та необхідність формування якісної методологічної підготовки студентів.

Зроблено висновок, що інклюзивна освіта виступає не лише важливим напрямом педагогічної науки, а й стратегічним інструментом розвитку сучасного суспільства, формування професійної готовності майбутніх учителів і забезпечення рівних можливостей для всіх учасників освітнього процесу.

Ключові слова: інклюзивна освіта, педагогічні дослідження, майбутні вчителі початкових класів, Нова українська школа, Основи педагогічних досліджень, особливі освітні потреби, професійна підготовка педагогів.

Yakovyshyna Tetiana Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Primary, Inclusive and Higher Education Pedagogy Rivne State University of the Humanities, Rivne, https://orcid.org/0000-0001-9507-3621

INCLUSIVE EDUCATION AS A PRIORITY AREA OF PEDAGOGICAL RESEARCH FOR FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Abstract. The article provides a theoretical justification for inclusive education as a relevant subject of pedagogical research for future primary school teachers in the context of contemporary socio-educational transformations. It analyzes the reasons for the growing interest of higher education students in the issue of inclusion, which is driven by public demand for equal educational opportunities, the reform of the New Ukrainian School, the ratification of international documents on the rights of persons with disabilities, as well as new challenges related to the consequences of war and the need for rehabilitation of various categories of the population. The importance of the discipline “Fundamentals of Pedagogical Research” as an important factor in the formation of the methodological culture of future teachers, the development of critical thinking, research competencies, and the ability to analyze educational processes based on evidence is substantiated.

The interdisciplinary nature of inclusive education, which combines pedagogical, psychological, social, and medical aspects, is revealed, creating broad opportunities for scientific research by applicants. The main areas of student research activity are identified, including the adaptation of the educational process for children with special educational needs, differentiation of learning, the use of cooperative and project technologies, analysis of pedagogical cases, development of questionnaires, and conducting empirical research in a real educational environment. The professional and practical significance of researching inclusive education as a tool for preparing future teachers to work in inclusive classrooms, thereby increasing their competitiveness in the labor market, is emphasized.

Special attention is paid to the humanistic value component of inclusion, which reflects the ideas of equality, tolerance, and support for the personal development of

each child regardless of their abilities. It has been determined that the popularity of the topic of inclusive education among applicants to pedagogical universities is due to a combination of social significance, scientific novelty, state support, methodological accessibility of materials, and personal motivation of future teachers. At the same time, the risks of superficial research on the issue and the need for high-quality methodological training of students are outlined.

It is concluded that inclusive education is not only an important direction in pedagogical science, but also a strategic tool for the development of modern society, the formation of professional readiness of future teachers, and ensuring equal opportunities for all participants in the educational process.

Keywords: inclusive education, pedagogical research, future primary school teachers, New Ukrainian School, Fundamentals of Pedagogical Research, special educational needs, professional training of teachers.

Постановка проблеми. Інклюзія в Україні сьогодні не є просто модним трендом чи «опцією», яку можна обирати на власний розсуд. Вона стала необхідністю, невід'ємною частиною стратегії розвитку країни в умовах нових викликів, які постають перед державою. Упродовж останніх років в Україні відбуваються важливі зміни, спрямовані на створення рівних можливостей для всіх громадян, зокрема для людей з інвалідністю, вразливих соціальних груп та осіб, які пережили травми війни. Ці зміни стали частиною реформи нової української школи (НУШ), ратифікації міжнародних конвенцій, а також вирішення нагальних завдань, пов'язаних з відновленням країни після війни. Інклюзія в освіті, на роботі та в суспільстві загалом – це стратегічний пріоритет для України, що має великий потенціал для покращення якості життя та стійкості країни.

Реформа нової української школи (НУШ), що розпочалася в 2017 році, стала важливим кроком до інтеграції інклюзивних принципів у систему освіти. Одним з головних завдань НУШ є забезпечення рівних можливостей для всіх дітей незалежно від їхнього соціального чи фізичного стану. Інклюзивне навчання, яке передбачає інтеграцію дітей з особливими освітніми потребами (ООП) у загальноосвітні навчальні заклади, стало важливою частиною цієї реформи.

Вона не тільки дозволяє дітям з обмеженими можливостями отримувати освіту поруч зі своїми однолітками, але й сприяє розвитку толерантності, взаєморозуміння і поваги до різноманітності.

Уже зараз в Україні працюють спеціальні програми, які навчають педагогів працювати в інклюзивних класах, застосовувати різноманітні методи навчання та адаптувати освітній процес для дітей з особливими потребами. Однак, варто зазначити, що процес інклюзії не є простим і потребує постійного вдосконалення: створення безбар'єрного середовища, забезпечення необхідними ресурсами, підвищення кваліфікації педагогів.

Одним із важливих кроків, що зміцнюють позицію інклюзії в Україні, є ратифікація міжнародних конвенцій, що гарантують права осіб з інвалідністю. Україна підписала та ратифікувала низку міжнародних документів, зокрема Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю. Ці документи зобов'язують держави-учасниці забезпечувати рівність прав, включаючи право на освіту, роботу, медичне обслуговування, участь у громадському житті для людей з інвалідністю. Ратифікація міжнародних стандартів допомогла Україні зробити значні кроки в напрямку інклюзії, однак важливим є їхнє практичне впровадження. Для цього потрібен комплексний підхід: від забезпечення доступності громадських просторів до створення спеціалізованих програм для осіб з обмеженими можливостями.

Ще одним викликом та невід'ємною частиною сучасного контексту інклюзії в Україні є війна. Війна в Україні призвела до великої кількості травмованих людей, як фізично, так і психологічно. Особи, які стали жертвами війни, зокрема ветерани, а також цивільні, що постраждали від обстрілів та інших наслідків війни, стикаються з особливими потребами в реабілітації та адаптації до мирного життя. Саме для цієї категорії громадян інклюзія стає не просто важливою, а й життєво необхідною.

Важливим аспектом є реабілітація, яка включає фізичну, психічну та соціальну підтримку постраждалих. Програми реабілітації, спрямовані на соціальну інтеграцію ветеранів та цивільних осіб, що пережили війну, повинні враховувати специфічні потреби цих осіб, зокрема доступ до медичних послуг, психологічну підтримку та забезпечення умов для повернення до активного життя.

Отож, інклюзія в Україні сьогодні – це стратегічний пріоритет, який вимагає не тільки політичної волі, але й активної громадської участі, а також постійного вдосконалення на всіх рівнях: від освіти та медичних послуг до житлової політики і ринку праці. Для України важливо розвивати механізми, які дозволяють всім громадянам, незалежно від їхніх фізичних можливостей, соціального статусу чи інших факторів, брати участь у розвитку держави. Вибір теми, присвяченої методологічним засадам інклюзивної освіти, не є випадковим. Це рішення зумовлене поєднанням гострої соціальної потреби, вимог сучасного законодавства та прагненням здобувачів до фахового самовдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У посібнику «Основи педагогічних досліджень» В. Лаппо [3] систематизовано провідні аспекти планування, організації й здійснення науково-дослідницьких пошуків у царині педагогіки; розкрито зміст основних категорій наукознавства; розглянуто сучасну структуру підготовки науково-педагогічних кадрів, узагальнено етапи та специфіку наукової роботи: визначення методології і методів педагогічного дослідження, оформлення результатів наукової роботи. У навчальному посібнику В. Тушевої [5] розглядаються питання щодо методології, логіки і організації педагогічного дослідження, його методи і методика проведення,

способи одержання і переробки інформації в навчально-дослідній роботі здобувачів.

Питання теоретико-методологічних засад інклюзивної освіти ґрунтовно досліджені у працях А. Колупаєвої, яка розкриває педагогічні основи інклюзивного навчання. Проблеми підготовки кадрів для роботи в інклюзивних класах висвітлювали І. Демченко, О. Мартинчук, С. Миронова, В. Ляшенко, О. Таранченко тощо. Проте, попри значну кількість напрацювань, інклюзивна освіта як специфічний об'єкт педагогічного дослідження саме в контексті професійного становлення здобувачів педагогічних університетів потребує додаткового вивчення, зокрема через призму цифровізації освіти та нових соціальних викликів.

Мета статті полягає у теоретико-методологічному обґрунтуванні інклюзивної освіти як пріоритетного напряму педагогічних досліджень і важливого чинника формування дослідницьких компетентностей та професійної готовності майбутніх учителів початкових класів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інклюзивне навчання в контексті початкової освіти має на меті забезпечити рівні можливості для всіх дітей, незалежно від їхніх фізичних, соціальних чи когнітивних особливостей. Це передбачає інтеграцію дітей з особливими освітніми потребами (ООП) в загальноосвітні класи, що сприяє розвитку різноманіття та толерантності в учнівському середовищі.

Інклюзивне навчання сприяє не тільки академічному розвитку дітей, але й їхньому соціальному та емоційному зростанню. Власне, ця обставина й стає предметом дослідження здобувачів, які обирають для написання курсової роботи об'єктне поле – інклюзивну освіту.

Отож, вивчення дисципліни «Основи педагогічних досліджень» часто сприймається здобувачами гуманітарних університетів як суто технічний або «надто науковий» етап навчання. Проте в сучасних реаліях, де інформаційні потоки стають дедалі складнішими, ця дисципліна виступає не просто предметом, а фундаментом для формування критичного мислення та професійної зрілості майбутнього фахівця.

Цей курс є критично важливим для гуманітаріїв з кількох важливих причин. *По-перше*, в гуманітарній сфері часто панує суб'єктивізм. Ми звикли покладатися на досвід, інтуїцію або «авторитетну думку». Курс «Основи педагогічних досліджень» вчить іншому підходу – доказовості. Здобувач вчиться не просто стверджувати, що метод працює, а перевіряти це за допомогою анкетування, тестування чи педагогічного експерименту. Це перетворює майбутнього вчителя початкових класів з виконавця на дослідника, який здатний аналізувати причини та наслідки освітніх процесів [3; 5].

По-друге, дисципліна сприяє формуванню методологічної культури, адже педагогічне дослідження вимагає суворої логіки: визначення об'єкта, предмета, гіпотези та завдань. Уміння структурувати наукову роботу переноситься на

вміння структурувати будь-який робочий проєкт. Здобувачі опановують методи збору та обробки даних, що є незамінним у світі Big Data та аналітики.

Як вже зазначалося, дисципліна «Основи педагогічних досліджень» часто сприймається здобувачами як суто академічний бар'єр, необхідний лише для написання курсової чи кваліфікаційної роботи. Однак за сухими термінами та суворими вимогами ховається потужний інструмент формування методологічної культури – особливого типу мислення, що дозволяє не просто накопичувати знання, а впорядковувати хаос і перетворювати ідеї на результати.

Методологічна культура педагога — це не лише знання методів навчання, а насамперед здатність до системного аналізу власної діяльності. Дисципліна вчить здобувача «мислити категоріями», де кожен елемент має своє чітке місце в ієрархії. Так, наприклад, відокремлювати загальне поле діяльності від конкретного аспекту, на якому зосереджена увага. Це навичка фокусування, яка запобігає розпорошенню зусиль; формує прогностичне мислення, адже здобувач вчиться припускати результат ще до початку дій, що робить процес осмисленим, а не хаотичним; вчить окреслювати мету та завдання, адже кожне завдання – це конкретний крок, який наближає до стратегічної цілі.

Педагогічне дослідження вимагає чіткої послідовності. Неможливо дійти висновків, не провівши експеримент, і неможливо провести експеримент, не визначивши методику. Ця сувора логіка наукового апарату поступово інтегрується у свідомість студента і стає його внутрішнім «фільтром».

Уміння структурувати наукову роботу – це, по суті, вміння створювати алгоритми. Коли ми визначаємо суперечності, що призвели до проблеми дослідження, ми вчимося бачити «больові точки» в будь-якій системі. Коли ми підбираємо методи дослідження, ми вчимося обирати найефективніші інструменти для вирішення конкретних задач [6].

Найціннішим є те, що методологічні навички мають високий рівень трансферу. Уміння структурувати науковий текст легко переноситься на розробку будь-якого робочого проєкту. Проєкт у бізнесі чи освіті вимагає визначення цільової аудиторії (об'єкт). Розробка нового продукту базується на перевірці припущень (гіпотеза). Тайм-менеджмент проєкту – це розподіл етапів (завдання). Людина з розвиненою методологічною культурою не просто «виконує роботу», вона її конструює. Вона розуміє зв'язок між причиною та наслідком, між ресурсом та результатом.

Отже, дисципліна «Основи педагогічних досліджень» виконує роль своєрідного «тренажера для розуму». Вона перетворює здобувача з пасивного споживача інформації на архітектора власних проєктів. Вивчення методології – це інвестиція не в оцінку за курсову, а у власну професійну спроможність діяти чітко, логічно та результативно в будь-якій сфері життя.

По-третє, сьогодні ми живемо в епоху «освітнього шуму», де кожен блогер може пропонувати свою методику викладання. Дисципліна «Основи педагогічних досліджень» дає «імунітет» проти псевдонауки, оскільки

справжній фахівець вміє відрізнити валідне дослідження від маніпулятивного контенту, орієнтуючись на репрезентативність вибірки та достовірність результатів.

Ще одна вагома причина вивчення дисципліни «Основи педагогічних досліджень» – підготовка до викликів Нової української школи (НУШ). Сучасна освіта вимагає від викладача бути адаптивним. Програма НУШ та європейські стандарти передбачають постійний моніторинг якості освіти. Без знання основ дослідження педагог не зможе провести самоаналіз своєї роботи або впровадити інновації, оскільки будь-яка інновація починається з апробації та оцінки.

Вивчення «Основ педагогічних досліджень» – це не про написання сухого звіту чи курсової роботи. Це про розвиток інтелектуальної свободи. Гуманітарний університет має готувати не просто ретрансляторів знань, а людей, здатних ці знання створювати, перевіряти та вдосконалювати. Саме дослідницька компетенція робить фахівця конкурентоспроможним на ринку праці, де цінується вміння працювати з інформацією та приймати обґрунтовані рішення.

Інклюзивна освіта впродовж останніх десятиліть стала однією з найбільш актуальних і соціально значущих тем у педагогічній науці та практиці. Саме тому здобувачі педагогічних університетів доволі часто обирають її як напрям власних досліджень – від курсових і магістерських робіт до дисертацій. Причини цього явища є комплексними та охоплюють соціальні, наукові, професійні й особистісні аспекти підготовки майбутнього вчителя початкових класів [1].

Передусім важливу роль відіграє суспільний запит. Сучасна освіта орієнтується на принципи рівності можливостей, прав людини та недискримінації. Діти з особливими освітніми потребами отримали законодавчо закріплене право навчатися у звичайних закладах освіти разом із однолітками. В Україні цей процес особливо активізувався після освітніх реформ та впровадження концепції Нової української школи.

У результаті педагогічна спільнота зіткнулася з необхідністю пошуку ефективних методик навчання, адаптації програм, створення інклюзивного середовища та підготовки вчителів до роботи з різноманітними категоріями учнів. Здобувачі, які готуються до професії вчителя, природно реагують на цей запит і прагнуть дослідити тему, що безпосередньо впливає на їхню майбутню практику.

Учитель у інклюзивному класі має вирішальну роль у створенні сприятливого середовища для навчання всіх учнів. Його функції окреслюють такі педагогічні стратегії:

1) диференціація навчання – використання різних методів та підходів, що відповідають різним рівням підготовки та потребам учнів. Це можуть бути індивідуальні завдання для учнів з ООП або додаткові завдання для тих, хто має більший потенціал;

2) модульне навчання – ділення навчального матеріалу на невеликі частини, що дозволяє учням освоювати нові знання в їхньому темпі;

3) використання візуальних матеріалів – діти з особливими потребами часто краще сприймають матеріал через візуальні або практичні засоби. Це можуть бути малюнки, карти, діаграми або спеціальні програми.

Для другокурсника педагогічного університету інклюзивна освіта стає об'єктом дослідження через емпіричну перевірку, більше того – курсова робота є ідеальним майданчиком для апробації анкет (здобувач розробляє опитувальник для вчителів-практиків щодо їхніх труднощів у роботі з дитиною з ООП); аналізу кейсів (вивчення конкретної ситуації (наприклад, дитина з РАС у звичайному класі) та пропонування варіантів її вирішення); вивчення методів інклюзивного навчання; проєктного навчання (створення проєктів або групових завдань, що дозволяють усім дітям працювати разом, залучаючи свої сильні сторони) тощо [6].

Обираючи тему курсової роботи, майбутні вчителі початкових класів предметом свого дослідження зазначають методику кооперативного навчання (застосування групових вправ, де учні підтримують одне одного, вчать один одного, сприяючи розвитку навичок комунікації); підтримку через наставництво (у класах, де є діти з ООП, можуть бути організовані менторські програми, де старші учні або однокласники допомагають своїм менш підготовленим друзям); адаптацію навчального процесу для учнів з особливими освітніми потребами тощо.

Другим чинником є наукова новизна та дослідницький потенціал інклюзивної освіти. На відміну від багатьох класичних педагогічних тем, які вже ґрунтовно вивчені, інклюзія залишається сферою, що активно розвивається. Вона поєднує педагогіку, психологію, дефектологію, соціологію, медицину та навіть правознавство. Така міждисциплінарність відкриває широкі можливості для дослідження: від методик навчання дітей із різними порушеннями розвитку до формування толерантного освітнього середовища в класі. Для здобувачів це шанс зробити власний внесок у розвиток педагогічної науки, що підвищує мотивацію обирати саме цю тему.

Не менш важливим є професійно-практичний аспект. Сучасний учитель початкових класів майже гарантовано працюватиме в умовах інклюзивного класу або взаємодіятиме з дітьми з особливими освітніми потребами. Тому дослідження інклюзивної освіти стає не лише академічним завданням, а й інструментом професійної підготовки. Під час написання роботи здобувач вивчає нормативні документи, знайомиться з практичними кейсами, спостерігає уроки, аналізує труднощі педагогів. Це формує компетентність, яка безпосередньо підвищує його конкурентоспроможність на ринку праці [1; 2].

Ще одним чинником є гуманістична ціннісна складова. Педагогічна професія традиційно базується на ідеях підтримки, розвитку особистості та допомоги дитині. Інклюзивна освіта максимально відображає ці принципи, адже її метою є створення умов для повноцінного розвитку кожного учня незалежно від його особливостей. Багато здобувачів мають особистий досвід взаємодії з

людьми з інвалідністю – у родині, серед знайомих або під час волонтерської діяльності. Це посилює внутрішню мотивацію досліджувати тему, яка має не лише наукове, а й моральне значення.

Важливим є також підтримка теми на рівні державної політики та міжнародних організацій. Інклюзія активно фінансується, підтримується грантовими програмами, тренінгами та освітніми проєктами. У педагогічних університетах з'являються спеціальні курси, лабораторії, ресурсні центри. Коли здобувачі бачать, що тема є пріоритетною і має перспективи розвитку, вони частіше обирають її для досліджень, розуміючи можливості подальшого професійного зростання. Окремо варто згадати методичну доступність матеріалів. Оскільки інклюзивна освіта активно розвивається, існує значна кількість сучасних публікацій, методичних рекомендацій, кейсів і нормативних документів. Це полегшує процес написання наукової роботи, особливо для здобувачів, які тільки формують дослідницькі навички. Наявність практичної бази (інклюзивні класи, інклюзивно-ресурсні центри) також спрощує проведення емпіричних досліджень [4].

Не можна оминути й соціально-емоційний фактор актуальності. Інклюзивна освіта часто сприймається як прогресивна, сучасна і «потрібна» тема, що підвищує статус роботи в очах викладачів і наукової спільноти. Здобувачі прагнуть обирати теми, які виглядають значущими та перспективними, адже це може вплинути на оцінювання, публікації та подальшу академічну кар'єру.

Соціально-емоційний фактор проявляється передусім у прагненні майбутніх педагогів бути причетними до позитивних суспільних змін. Інклюзивна освіта асоціюється з ідеями рівності, справедливості, підтримки різноманітності та гуманізації освітнього середовища. Робота над такою темою дозволяє здобувачам відчувати власну значущість, моральну відповідальність і професійну місію. Це створює внутрішню мотивацію, що ґрунтується не лише на академічному інтересі, а й на емпатії, бажанні допомагати та соціальній солідарності.

Водночас важливим є і зовнішній соціально-емоційний компонент – очікування схвалення з боку викладачів, наукової спільноти та освітнього середовища. Інклюзивна освіта часто сприймається як сучасна і перспективна галузь досліджень, що відповідає міжнародним тенденціям розвитку освіти та державній політиці. Здобувачі прагнуть обирати теми, які виглядають значущими й актуальними, оскільки це може позитивно вплинути на оцінювання їхньої роботи, можливості публікації результатів і подальшу академічну кар'єру. Таким чином формується своєрідний емоційно-соціальний стимул: дослідження інклюзії сприймається як інвестиція у власний професійний імідж.

Не менш важливим є фактор професійної ідентичності. Майбутні педагоги прагнуть відповідати образу сучасного вчителя початкових класів, який володіє компетентностями роботи з різними категоріями учнів, здатний забезпечувати психологічно безпечне та підтримувальне освітнє середовище. Вибір теми

інклюзивної освіти допомагає сформувати відчуття професійної готовності до викликів реальної педагогічної практики, навіть якщо практичний досвід роботи з дітьми з особливими освітніми потребами поки обмежений.

Соціально-емоційний аспект також пов'язаний із загальною тенденцією гуманізації освіти. У суспільстві зростає увага до прав людини, толерантності та недискримінації, що створює позитивний емоційний фон навколо інклюзії. Здобувачі, перебуваючи в цьому інформаційному середовищі, природно орієнтуються на теми, які відповідають домінуючим соціальним цінностям. Вибір інклюзивної тематики стає способом продемонструвати власну соціальну зрілість, емпатійність і готовність працювати в сучасній освітній парадигмі.

Разом із тим існує ризик формального підходу, коли інклюзивна освіта обирається не через глибокий науковий інтерес, а через її популярність і престижність. У таких випадках дослідження можуть мати декларативний характер, не супроводжуватися практичними рекомендаціями або реальним зануренням у проблему. Це підкреслює необхідність формування критичного мислення у здобувачів і підтримки з боку наукових керівників, щоб соціально-емоційна мотивація поєднувалася з науковою якістю.

Отже, соціально-емоційний фактор є важливим чинником актуальності теми інклюзивної освіти. Він проявляється через внутрішню мотивацію допомагати, прагнення соціального схвалення, формування професійної ідентичності та орієнтацію на сучасні гуманістичні цінності. Інклюзивна освіта сприймається здобувачами як тема, що поєднує моральну значущість і професійні перспективи, тому її популярність у педагогічних дослідженнях є закономірною. Водночас ефективність таких досліджень залежить від того, наскільки соціально-емоційна мотивація підкріплюється реальним науковим інтересом і практичною спрямованістю.

Водночас популярність цієї теми має і певні виклики. Через її поширеність виникає ризик поверхневих досліджень, повторення вже відомих результатів або формального підходу без глибокого аналізу практики. Це підкреслює необхідність якісної наукової підготовки здобувачів і розвитку критичного мислення.

Інклюзивне навчання в початковій освіті є важливим і необхідним кроком для створення рівних можливостей для всіх дітей. Воно вимагає значної адаптації з боку вчителів, навчальних програм та середовища в цілому. Тільки через інклюзивний підхід можна досягти справжнього розвитку кожної дитини, незалежно від її можливостей.

Отже, вибір інклюзивної освіти як теми педагогічного дослідження зумовлений поєднанням суспільного запиту, професійної необхідності, наукової новизни, гуманістичних цінностей і державної підтримки. Для майбутніх педагогів це не лише актуальний напрям науки, а й можливість підготуватися до реальних викликів професії та зробити внесок у створення більш справедливого й доступного освітнього середовища. Саме тому інклюзивна освіта залишається однією з найбільш привабливих і перспективних тем у сучасній педагогічній науці.

Висновки. Інклюзія сприяє створенню більш справедливого суспільства, де кожен може реалізувати свій потенціал. Вона також сприяє розвитку громадянського суспільства, в якому всі мають рівні можливості для реалізації своїх прав та обов'язків. Інакше кажучи, інклюзія – це не лише соціальна цінність, але й стратегічний інструмент розвитку, що забезпечує стійкість країни в умовах сучасних викликів.

Інклюзія в Україні не є «опцією» – це стратегічний пріоритет. Реформа НУШ, ратифікація міжнародних конвенцій, а також виклики, які пов'язані з війною та реабілітацією, підкреслюють важливість створення рівних можливостей для всіх громадян. Інклюзія – це не лише підтримка осіб з інвалідністю чи ветеранів, але й важливий крок до побудови справедливого та стійкого суспільства, де кожен має право на освіту, здоров'я, роботу та активну участь у житті країни. І саме від реалізації цього пріоритету залежить успіх держави в майбутньому.

Вибір теми методологічних засад інклюзивної освіти свідчить про високий рівень відповідальності здобувачів. Вони прагнуть не просто отримати диплом, а стати фахівцями, готовими до викликів сучасного інклюзивного класу, де вчитель має бути водночас і стратегом, і психологом, і гнучким методистом.

Популярність цієї теми підкреслює перехід від теоретичного визнання важливості інклюзії до пошуку конкретних методологічних шляхів її якісної реалізації в освітньому просторі.

Література:

1. Колупаєва А., Таранченко О. Інклюзія: покроково для педагогів: навчально-методичний посібник (Серія «Інклюзивна освіта»). Київ, 2023. 232 с.

2. Колупаєва А., Таранченко О. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі: навчально-методичний посібник. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 304 с.

3. Лаппо В. Основи педагогічних досліджень: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: НАІР, 2016. 284 с.

4. Сучасні засоби ІКТ підтримки інклюзивного навчання: навч. посіб. / А. Гета, В. Заіка, В. Коваленко та ін.; за заг. ред. Ю. Носенко. Полтава: ПУЕТ, 2018. 261 с.

5. Тушева В. Основи науково-педагогічних досліджень: підручник. LAP LAMBERT Academic Publishing, 2024. 183 с.

6. Яковишина Т. Критерії готовності майбутніх учителів початкових класів до організації та проведення психолого-педагогічних досліджень. *Acta Paedagogica Volynienses*. 2025. № 4. С. 121-128.

References:

1. Kolupaieva A., Taranchenko O. (2023). Inkliuziia: pokrokovo dlia pedahohiv [Inclusion: step by step for educators]. Kyiv. [in Ukrainian].

2. Kolupaieva A., Taranchenko O. (2019). Navchannia ditei z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v inkliuzyvnomu seredovyshchi [Education of children with special educational needs in an inclusive environment]. Kharkiv: «Ranok». [in Ukrainian].

3. Lappo V. (2016). Osnovy pedahohichnykh doslidzhen [Fundamentals of pedagogical research] Ivano-Frankivsk: NAIR. [in Ukrainian].

4. Heta A., Zaika V., Kovalenko V. (2018). Suchasni zasoby IKT pidtrymky inkliuzyvnoho navchannia [Modern ICT tools for supporting inclusive education]. Poltava: PUET. [in Ukrainian].

5. Tusheva V. (2024). Osnovy naukovo-pedahohichnykh doslidzhen [Fundamentals of scientific and pedagogical research]. LAP LAMBERT Academic Publishing. [in Ukrainian].

6. Yakovyshyna T. (2025). Kryterii hotovnosti maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv do orhanizatsii ta provedennia psykholoho-pedahohichnykh doslidzhen [Criteria for the readiness of future primary school teachers to organize and conduct psychological and pedagogical research]. Acta Paedagogica Volynienses, 4, 121-128 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

СЕРІЯ «Психологія»

UDC 159.922.7:616.896-053.4

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2019-2027

Karaieva Mavile Ferativna Master of Psychology, Psychologist, https://orcid.org/0009-0004-0931-760X

PSYCHOLOGICAL MODELS OF EARLY INTERVENTION FOR AUTISM SPECTRUM DISORDERS IN PRESCHOOL CHILDREN

Abstract. This article analyses practice-oriented models of early intervention for preschool children with autism spectrum disorders (ASD) from the perspective of their practical implementation in preschool and rehabilitation settings. Early intervention remains highly relevant, as such programs aim to ensure timely identification and correction of developmental difficulties, provide family support, and equip parents with effective strategies for interacting with their child with special needs. Based on professional experience in early childhood support services, the study adopts an applied perspective and does not constitute a purely theoretical review.

The article examines several widely used early intervention models, including the Early Start Denver Model (ESDM), a naturalistic play-based approach grounded in Applied Behavior Analysis for fostering language, social, and cognitive development in children aged 12–48 months; TEACCH, a structured teaching framework based on environmental organisation, individualised schedules, and visual supports; JASPER, a play-based intervention integrating developmental and behavioural principles with a focus on joint attention, symbolic play, and emotional regulation; and Project DATA, a comprehensive inclusive program combining evidence-based practices from ABA, special education, and general early childhood education. Within Project DATA, children with ASD are educated in inclusive preschool settings using an adapted curriculum and receive additional therapeutic support, while parents participate in training and consultation.

The findings highlight the importance of individualised intervention, interdisciplinary collaboration, and the integration of intervention strategies into everyday routines of the child and the family. Early intervention is conceptualised as a multidisciplinary system of child and family support, in which intervention strategies are tailored to each child's individual needs, developmental pace, and specific characteristics. All models reviewed are grounded in internationally validated early intervention practices. In the context of ongoing reforms in Ukraine aimed at

expanding inclusive education and professional training in ASD, as well as the development of early intervention services, the adaptation of these models may substantially strengthen the national system of support for children with ASD.

Keywords: early intervention, ASD, individualization, ESDM, TEACCH, JASPER, Project DATA.

Караєва Мавіле Фератівна магістр психології, психолог, https://orcid.org/0009-0004-0931-760X

ПСИХОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ РАННЬОГО ВТРУЧАННЯ ПРИ РОЗЛАДАХ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРА У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті проаналізовано практико-орієнтовані моделі раннього втручання для дітей дошкільного віку з розладами аутистичного спектра (РАС) з точки зору їх практичної реалізації в дошкільних та реабілітаційних закладах. Раннє втручання залишається надзвичайно актуальним, оскільки такі програми спрямовані на своєчасне виявлення та корекцію порушень розвитку, надання підтримки сім'ї та забезпечення батьків ефективними стратегіями взаємодії з дитиною з особливими потребами. Виходячи з професійного досвіду у службах підтримки дітей раннього віку, дослідження має прикладний характер і не є суто теоретичним оглядом.

У статті розглянуто кілька широко застосовуваних моделей раннього втручання, зокрема: Early Start Denver Model (ESDM) – природну модель на основі гри, що базується на Прикладному аналізі поведінки (ABA) для розвитку мовлення, соціальних і когнітивних навичок у дітей віком 12–48 місяців; TEACCH – структурована навчальна програма, що ґрунтується на організації середовища, індивідуальних розкладах та візуальних опорах; JASPER – модель втручання через гру, що поєднує розвиткові та поведінкові принципи з акцентом на спільну увагу, символічну гру та регуляцію емоцій; та Project DATA – комплексна інклюзивна програма, яка об'єднує практики ABA, спеціальної освіти та загальної освіти раннього віку. У межах Project DATA діти з РАС навчаються в інклюзивних дошкільних закладах за адаптованою навчальною програмою та отримують додаткову терапевтичну підтримку, тоді як батьки беруть участь у тренінгах та консультаціях.

Результати підкреслюють важливість індивідуалізованого втручання, міждисциплінарної співпраці та інтеграції стратегій втручання у щоденні рутини дитини та сім'ї. Раннє втручання концептуалізується як мультидисциплінарна система підтримки дитини та сім'ї, у якій стратегії втручання адаптовані до індивідуальних потреб кожної дитини, її темпу розвитку та специфічних характеристик. Усі розглянуті моделі базуються на міжнародно верифікованих практиках раннього втручання. В умовах триваючих реформ в Україні, спрямованих на розширення інклюзивної освіти та професійної підготовки у

сфері РАС, а також на розвиток послуг раннього втручання, адаптація цих моделей може значно посилити національну систему підтримки дітей з РАС.

Ключові слова: раннє втручання, РАС, індивідуалізація, ESDM, TEACCH, JASPER, Project DATA.

Problem statement. Early intervention for autism spectrum disorders (ASD) is of critical importance due to the high neuroplasticity of the brain during the first years of life. Scientific evidence indicates that early diagnosis and timely support for children with ASD are associated with more favourable developmental outcomes compared to interventions initiated at later stages [1]. At the same time, autism spectrum disorders are characterized by substantial heterogeneity in their manifestations, and no single method can be considered universally effective for all children [2]. This underscores the necessity of employing a range of applied, practice-oriented approaches that take into account the individual characteristics of the child and their family. It is particularly important that such approaches be adapted to real-world professional practice and be scalable enough to reach a larger number of children.

Over recent years, Ukraine has intensified efforts to systematically implement early intervention as a distinct area of support for children with special educational needs, particularly for children with autism spectrum disorders (ASD). The relevance of this issue is driven not only by the increasing prevalence of ASD diagnoses among preschool children, but also by the urgent need to introduce effective, practice-oriented support models that are aligned with the real needs of both the child and the family, while taking into account individual developmental characteristics.

In countries across Europe, North America, and Australia, well-developed approaches to early intervention have been established on the basis of scientifically validated programs. These approaches typically involve multidisciplinary collaboration among specialists, active parental involvement, and the early development of core skills, including language, social, and play skills. By contrast, in the Ukrainian context, the systematic implementation of such models remains fragmented and largely dependent on the initiatives of individual institutions, practitioners, or project-based support.

Despite the positive dynamics of reforms in the fields of inclusive education and social services, there are currently no clearly defined national standards for applied early intervention models specifically targeting preschool children with autism spectrum disorders (ASD). This significantly complicates the scaling up of internationally validated programs within the national context and highlights the need for a more in-depth analysis of models that can be effectively adapted to Ukrainian conditions.

Analysis of recent research and publications. Selected aspects of early intervention for autism spectrum disorders (ASD) have been addressed in the works of Ukrainian scholars, including Yu. Bondarenko [3] and H. Slozanska [4], as well as in studies by international researchers such as S. Rogers [5], A. Stahmer [6], and I.

Schwartz [7]. Considerable attention in the literature has been devoted to behavioural and developmental approaches, including Applied Behavior Analysis (ABA), the Early Start Denver Model (ESDM), DIR/Floortime, JASPER, and TEACCH. However, most existing publications are predominantly descriptive or experimental in nature and provide limited insight into the applied potential of these models in the context of everyday professional practice, particularly at the community level, within inclusive preschools, or in rehabilitation centers.

The aim of this article is to analyse contemporary practice-oriented models of early intervention for preschool children with autism spectrum disorders (ASD) and to outline the possibilities for their application within the Ukrainian support system, with a particular emphasis on interdisciplinary collaboration, the individualisation of intervention, and family involvement.

Presentation of the main material. In practical work with preschool children with autism spectrum disorders (ASD), specialists frequently encounter the challenge of selecting intervention approaches that can be realistically implemented within inclusive preschool settings and rehabilitation centres. Based on professional experience in early childhood support services, it becomes evident that the effectiveness of early intervention depends not only on the theoretical validity of a model but also on its adaptability to real institutional conditions, the availability of structured visual materials, and the level of parental involvement. Practice demonstrates that intervention strategies are most effective when they can be integrated into everyday routines of the child and the family rather than applied exclusively in controlled therapeutic settings.

Contemporary early intervention programs are characterised by substantial diversity and encompass both fully structured behavioural methodologies, including ABA-based programs and the TEACCH approach, as well as naturalistic, developmentally oriented models. To synthesise the key characteristics of practice-oriented early intervention models for preschool children with autism spectrum disorders, a comparative overview is presented. Table 1 summarises the principal parameters of these models that are relevant to the practical work of specialists in preschool education institutions, rehabilitation centres, and family-based settings.

Table 1

Comparative Characteristics of Practice-Oriented Early Intervention Models for Preschool Children with Autism Spectrum Disorders (ASD)

Model	Target Age Group	Primary Focus of Intervention	Format of Intervention	Role of Parents	Context of Implementation
Early Start Denver Model (ESDM)	12–48 months	Development of language, social interaction, and cognitive skills	Individual and group play-based sessions	Active involvement; parent training in interaction strategies	Early intervention services, preschools, child development centres

Model	Target Age Group	Primary Focus of Intervention	Format of Intervention	Role of Parents	Context of Implementation
TEACCH	Preschool age	Environmental structuring; development of independence	Structured sessions; visual schedules	Supportive role; implementation of strategies at home	Preschools; special and inclusive educational settings
JASPER	3–5 years	Joint attention, symbolic play, emotional regulation	Short-term play-based interventions	Indirect involvement; support of child–adult interaction	Inclusive preschools; therapeutic sessions
Project DATA	Preschool age	Comprehensive development (language, social, and play skills)	Integrated group and individual instruction	Parent training, consultation, participation in the program	Inclusive preschools; school-based programs

The comparative overview presented in Table 1 demonstrates that contemporary early intervention models differ in their primary focus, formats of intervention, and levels of family involvement; however, all of them are oriented toward the individual needs of the child and the use of naturalistic environments. This diversity enables specialists to flexibly select or combine approaches depending on institutional capacities, family resources, and the specific developmental characteristics of children with autism spectrum disorders (ASD).

The Early Start Denver Model (ESDM) is a comprehensive early intervention program that integrates principles of Applied Behavior Analysis with developmental approaches and is designed from the outset to ensure intensive child engagement through play-based learning. In the original ESDM studies, very young children received intensive individual intervention (approximately 20 hours per week), which resulted in significant gains in IQ, language development, and adaptive behaviour. To enhance scalability in real-world practice, group-based formats of ESDM delivery have increasingly been implemented. An experimental study examining the group application of ESDM in a preschool setting demonstrated statistically significant improvements in children's language and motor skills compared to expected age-related developmental trajectories [1].

A prominent example of a structured intervention approach is the TEACCH methodology. In practical TEACCH-based programs for preschool children with complex needs, clearly structured schedules and systematic parental support are widely employed. In one study, parents were trained to implement TEACCH-based interventions at home: during a four-month program, parents carried out tasks aimed at developing their child's cognitive and functional skills. Compared to a control group that did not receive intervention, children in the intervention group demonstrated significantly better outcomes, with substantial improvements observed across multiple cognitive and motor indicators, including fine motor coordination, overall motor

functioning, and nonverbal skills. Notably, developmental progress in the intervention group was three to four times greater than that observed in the control group [8]. These findings demonstrate that parent training in relatively simple intervention techniques can lead to meaningful improvements in child development.

In addition to structured models, naturalistic developmental interventions have been increasingly implemented in practice. These include family-centered and play-based approaches in which intervention activities are embedded in everyday contexts. One such approach is the JASPER model (Joint Attention, Symbolic Play, Engagement, and Regulation). In a pilot study, JASPER was implemented with children aged 3–5 years with ASD in a mainstream preschool setting. The results indicated that even a short-term intervention (10 weeks, twice weekly sessions of 30 minutes) led to positive outcomes: children in the intervention group demonstrated greater diversity of play behaviours, increased use of gestures, and reduced time spent in disengaged states compared to the control group [9]. These findings suggest that relatively simple, yet targeted activities focused on joint attention and play can enhance social-communication skills even in minimally verbal preschool children.

Integrated models that combine Applied Behavior Analysis (ABA) methods with elements of special education are widely used in schools and preschool education settings. One example is Project DATA, a comprehensive school-based program for children with autism spectrum disorders (ASD), which integrates intensive play-based activities in naturalistic environments, individual and group instruction, family psychological support, and close collaboration among professionals from different disciplines. A five-year evaluation of the DATA program demonstrated statistically significant positive changes in 13 out of 16 assessed developmental indicators, including language development, play and social interaction, and symptom severity [7]. These findings suggest that multi-component interventions implemented within regular preschool classrooms can produce meaningful progress across a broad range of developmental domains.

The most widely applied approach involves the use of structured programs, which are characterised by clearly defined schedules and pre-established instructional goals. Comprehensive ABA-based programs, such as ESDM or the classical Lovaas model, are designed to systematically teach foundational skills through structured, repetitive practice. At the same time, TEACCH-based programs provide visual environmental structuring, interaction-focused tasks, and active parental involvement [8]. All these programs are adapted to the individual characteristics of the child, including developmental level, interests, and communication style. Individualisation is widely regarded as a key factor in achieving optimal outcomes: as experts note, the heterogeneity of ASD precludes universal solutions, making it essential for intervention plans to account for both child-specific and family-related characteristics [6]. In practice, specialists assess the child’s strengths and challenges, align intervention goals with parents, and adjust the intensity and content of intervention as needed.

Interdisciplinary collaboration constitutes a core component of practice-oriented early intervention models. Early intervention is delivered by multidisciplinary teams that may include psychologists, special educators, speech and language therapists, physiotherapists, and social workers. Each professional is responsible for a specific domain: psychologists focus on behaviour regulation and social skill development; speech and language therapists address communication and language acquisition; rehabilitation specialists support fine and gross motor development; and educators concentrate on cognitive development and school readiness. Together, the team develops an individualised rehabilitation or intervention plan that identifies priority goals across domains such as language, social-emotional functioning, and self-care skills. Parental support is an integral part of these plans: parents receive consultation and psychological support to ensure the continuity of intervention practices in everyday life. Coordination of services is often achieved through case management, whereby one specialist – or a designated coordinator – links all components of the system to ensure continuity and comprehensiveness of support [4]. At their foundation, these models are guided by family-centered, systemic, and individualised principles, enabling intervention to be embedded in the child's real-life contexts.

Applied early intervention models demonstrate clear practical value. First, they enable broader coverage of children due to their organisational flexibility. For example, group-based programs such as ESDM implemented in preschool settings are more scalable than individual interventions and have already shown promising outcomes. Second, comprehensive approaches (as exemplified by Project DATA) allow learning to occur in more naturalistic ways: children are educated in integrated environments alongside peers and can immediately apply acquired skills in practice. At the same time, it is important to acknowledge that systematic reviews point to limitations in the strength of evidence regarding intervention effects. For instance, a meta-analysis has shown statistically significant gains only for certain outcome domains, such as daily living skills and motor development. This indicates that intervention outcomes should be interpreted with caution and that program effectiveness requires ongoing, rigorous evaluation.

In addition, the applicability of these models across different professional roles contributes to their flexibility. For example, simplified versions of ABA-based approaches can be implemented not only by specialised behaviour analysts but also by preschool methodologists or inclusion instructors following appropriate training. Family-centered interventions may be delivered by psychologists within parent counselling frameworks. Crucially, effective intersectoral coordination is required: regional health services, educational institutions, and social service providers should collaborate to ensure that children receive consistent support both in preschool settings and within the family. Such coordination facilitates the sustainable dissemination and scaling up of evidence-informed practices.

Conclusions. In conclusion, applied early intervention models constitute a crucial component of support systems for children with autism spectrum disorders

(ASD). Comprehensive programs that integrate behavioural and developmental strategies, together with close collaboration between professionals and families, enable the effective delivery of educational and corrective interventions in practice. Through family-centered and individualised approaches, children receive support within naturalistic environments, which enhances the overall effectiveness of intervention.

The implementation of these models in mainstream preschool education settings has the potential to substantially expand access to high-quality early intervention services for children with ASD. In the Ukrainian context, this highlights the need to further develop interdisciplinary team-based approaches within comprehensive rehabilitation centers and networks of inclusive preschools that are grounded in the applied practices described in this study. Given the acknowledged limitations in the existing evidence base, continued scientific and methodological work is required to evaluate and optimise current programs in order to support their effective and sustainable implementation in practice.

References:

1. Eapen, V., Črnčec, R., & Walter, A. (2013). Clinical outcomes of an early intervention program for preschool children with autism spectrum disorder in a community group setting. BMC Pediatrics, 13, Article 3. https://doi.org/10.1186/1471-2431-13-3

2. Stahmer, A. C., Schreibman, L., & Cunningham, A. B. (2010). Toward a technology of treatment individualization for young children with autism spectrum disorders. Brain Research. https://doi.org/10.1016/j.brainres.2010.09.043

3. Bondarenko, Y., Hryntsiv, M., Zamishchak, M., et al. (2025). Approaches to speech therapy for children with autism spectrum disorders (ASD). International Journal of Child Health and Nutrition, 14(1), 39–46. https://doi.org/10.6000/1929-4247.2025.14.01.05

4. Slozanska, H., Krynytska, I., & Skochko, M. (2023). Rannie vtruchannia u roboti z ditmy z invalidnistiu: kompleksna sotsialno-reabilitatsiina posluga, funktsionalnyi pidkhid chy systema dopomohy [Early intervention in work with children with disabilities: A comprehensive social rehabilitation service, a functional approach, or a system of support]. Social Work and Education, 10(4), 486–502 [in Ukrainian].

5. Rogers, S. J., Yoder, P., Estes, A., Warren, Z., McEachin, J., et al. (2021). A multisite randomized controlled trial comparing the effects of intervention intensity and intervention style on outcomes for young children with autism. Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 60(9), 1061–1074. https://doi.org/10.1016/j.jaac.2020.06.013

6. Stahmer, A. C., Dufek, S., Rogers, S. J., Iosif, A.-M., et al. (2024). Study protocol for a cluster, randomized, controlled community effectiveness trial of the Early Start Denver Model (ESDM) compared to community early behavioral intervention (EBI). BMC Psychology, 12. https://doi.org/10.1186/s40359-024-02020-0

7. Schwartz, I. S., Thomas, C. J., McBride, B., & Sandall, S. A. (2013). A school-based preschool program for children with ASD: A quasi-experimental assessment of child change in Project DATA. School Mental Health, 5(4).

8. Ozonoff, S., & Cathcart, K. (1998). Effectiveness of a home program intervention for young children with autism. Journal of Autism and Developmental Disorders, 28(1), 25–32. https://doi.org/10.1023/A:1026006818310

9. Goods, K. S., Ishijima, E., Chang, Y.-C., & Kasari, C. (2013). Preschool-based JASPER intervention in minimally verbal children with autism: Pilot RCT. Journal of Autism and Developmental Disorders, 43(5), 1050–1056. https://doi.org/10.1007/s10803-012-1644-3

Література:

1. Eapen V., Črnčec R., Walter A. Clinical outcomes of an early intervention program for preschool children with Autism Spectrum Disorder in a community group setting. BMC Pediatrics. 2013. Vol. 13. Art. 3. DOI: https://doi.org/10.1186/1471-2431-13-3

2. Stahmer A. C., Schreibman L., Cunningham A. B. Toward a technology of treatment individualization for young children with autism spectrum disorders. Brain Research. 2010. DOI: https://doi.org/10.1016/j.brainres.2010.09.043

3. Bondarenko Yu., Hryntsiv M., Zamishchak M., et al. Approaches to Speech Therapy for Children with Autism Spectrum Disorders (ASD). International Journal of Child Health and Nutrition. 2025. Vol. 14(1). P. 39–46. DOI: https://doi.org/10.6000/1929-4247.2025.14.01.05

4. Слозанська Г., Криницька І., Скочко М. Раннє втручання у роботі з дітьми з інвалідністю: комплексна соціально-реабілітаційна послуга, функціональний підхід чи система допомоги? Social Work and Education. 2023. Vol. 10, No. 4. P. 486–502.

5. Rogers S. J., Yoder P., Estes A., Warren Z., McEachin J., et al. A Multisite Randomized Controlled Trial Comparing the Effects of Intervention Intensity and Intervention Style on Outcomes for Young Children with Autism. Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry. 2021. Vol. 60(9). P. 1061–1074. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jaac.2020.06.013

6. Stahmer A. C., Dufek S., Rogers S. J., Iosif A.-M., et al. Study Protocol for a Cluster, Randomized, Controlled Community Effectiveness Trial of the Early Start Denver Model (ESDM) Compared to Community Early Behavioral Intervention (EBI). BMC Psychology. 2024. Vol. 12(1). DOI: https://doi.org/10.1186/s40359-024-02020-0

7. Schwartz I. S., Thomas C. J., McBride B., Sandall S. A School-Based Preschool Program for Children with ASD: A Quasi-Experimental Assessment of Child Change in Project DATA. School Mental Health. 2013. Vol. 5, No. 4.

8. Ozonoff S., Cathcart K. Effectiveness of a home program intervention for young children with autism. Journal of Autism and Developmental Disorders. 1998. Vol. 28, No. 1. P. 25–32. https://doi.org/10.1023/a:1026006818310

9. Goods K. S., Ishijima E., Chang Y.-C., Kasari C. Preschool Based JASPER Intervention in Minimally Verbal Children with Autism: Pilot RCT. Journal of Autism and Developmental Disorders. 2013. Vol. 43, No. 5. P. 1050–1056. https://doi.org/10.1007/s10803-012-1644-3

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

UDC 159.923.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2028-2042

Krynychko Valeriia Vasylivna Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, https://orcid.org/0000-0002-0391-417X

THE HISTORY OF FORMATION, REGULARITIES, AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES OF HEALTH PSYCHOLOGY AND THE THEORY OF SALUTOGENESIS: A CONTENT ANALYSIS OF APPROACHES

ABSTRACT In this article, a systematic content analysis of contemporary national and international approaches to health psychology and the theory of salutogenesis is carried out in the context of the shift from a pathogenetic to a resource-oriented paradigm. It is demonstrated that the model of salutogenesis proposed by A. Antonovsky, with its continuous conception of health as movement along the "health–dis-ease" axis, has led to a profound transformation of the scientific discourse: from a focus on risks, deficits, and disease etiology to the study of generalized resistance resources, coping mechanisms, and the conditions for maintaining the viability of the individual. The central construct of salutogenic theory is the sense of coherence (SOC), which is interpreted as a global orientation toward perceiving the world as comprehensible, manageable, and meaningful and which is associated with indicators of mental health, psychological well-being, subjective quality of life, resilience, and reduced levels of psychopathological symptoms. At the same time, attention is drawn to methodological limitations of SOC research (heterogeneity of measurement instruments, predominance of correlational designs, and lack of consensus regarding its ontological status), which underscores the need for further theoretical operationalization of this construct and the development of an evidence base for interventions aimed at strengthening this resource.

A separate line of analysis concerns the integration of the phenomenology of the bodily self, bodily awareness, body image, somatic memory, and positive embodiment into the salutogenic framework. The article substantiates the expediency of considering the bodily self as a generalized resistance resource within the structure of psychological well-being, one that ensures a sense of integrity, coherence of life experience, and the capacity to integrate traumatic bodily changes, particularly in the context of chronic somatic illnesses, reconstructive interventions, and a digitalized body culture. It is shown that the salutogenic paradigm demonstrates high heuristic potential when applied to the domains of mental health, health promotion, complementary and integrative approaches, and research on physical activity and active lifestyles. The use of mind–body interventions and programs aimed at developing bodily awareness, self-regulation, and a positive bodily identity is considered a promising avenue for

shifting the focus from exclusively risk-oriented models to resource-oriented strategies that foster the formation of a sense of coherence, a feeling of involvement, and meaningfulness. On this basis, the article outlines key directions for future research related to the theoretical integration of health psychology, the theory of salutogenesis, and the phenomenology of the bodily self.

Keywords: salutogenic approach; phenomenology of the bodily self; phenomenology of embodiment; bodily self; psychosomatics; verbalization of inner experience; inner bodily experience; bodily self-consciousness; bodily identity; bodily awareness; bodily subjectivity; sense of connectedness; sense of coherence; psychological well-being.

Криничко Валерія Василівна кандидат медичних наук, доцент, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України,https://orcid.org/0000-0002-0391-417X

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ, ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЇ ЗДОРОВ'Я Й ТЕОРІЇ САЛЮТОГЕНЕЗУ: КОНТЕНТ-АНАЛІЗ ПІДХОДІВ

Анотація. У статті здійснено систематизований контент-аналіз сучасних вітчизняних і зарубіжних підходів до психології здоров'я та теорії салютогенезу в контексті переходу від патогенетичної до ресурсно-орієнтованої парадигми. Показано, що запропонована A. Antonovsky модель салютогенезу з її континуальним баченням здоров'я як руху вздовж осі «health–dis-ease» зумовила глибинну трансформацію наукового дискурсу: від фокусу на ризиках, дефіцитах і етіології захворювань - до вивчення генералізованих опірних ресурсів, механізмів подолання та умов підтримання життєздатності особистості. Центральним конструктом салютогенної теорії розглядається сенс узгодженості (sense of coherence, SOC), який інтерпретується як глобальна орієнтація на сприйняття світу як зрозумілого, керованого й осмисленого та який пов'язаний із показниками психічного здоров'я, психологічного благополуччя, суб'єктивної якості життя, резилієнтності й зниженим рівнем психопатологічних симптомів. Водночас акцентується увага на методологічних обмеженнях досліджень SOC (неоднорідність інструментарію, домінування кореляційних дизайнів, відсутність консенсусу щодо онтологічного статусу), що обумовлює потребу його подальшої теоретичної операціоналізації та розбудови доказової бази інтервенцій, спрямованих на посилення цього ресурсу.

Окремим напрямом аналізу є інтеграція феноменології тілесного Я, тілесної усвідомленості, образу тіла, соматичної пам'яті та позитивної втіленості (positive embodiment) у салютогенну рамку. Обґрунтовується доцільність розгляду тілесного Я як генералізованого опірного ресурсу в структурі психологічного благополуччя, що забезпечує відчуття цілісності, зв'язності

життєвого досвіду й здатності інтегрувати травматичні тілесні зміни, особливо в умовах хронічних соматичних захворювань, реконструктивних втручань і цифровізованої культури тіла. Показано, що салютогенна парадигма демонструє високу евристичність при застосуванні до сфер психічного здоров'я, промоції здоров'я, комплементарних та інтегративних підходів, досліджень фізичної активності й активного способу життя. Залучення mind-body-інтервенцій, програм, орієнтованих на розвиток тілесної усвідомленості, саморегуляції та позитивної тілесної ідентичності, розглядається як перспективний шлях зміщення фокусу від виключно ризик-орієнтованих моделей до ресурс-но-орієнтованих стратегій, що сприяють формуванню сенсу узгодженості, відчуття залученості й осмисленості. На цій основі окреслено ключові напрями подальших досліджень, пов'язані з теоретичною інтеграцією психології здоров'я, теорії салютогенезу та феноменології тілесного Я.

Ключові слова: салютогенний підхід, феноменологія тілесного Я, феноменологія тілесності, тілесне Я, психосоматика, вербалізація внутрішнього досвіду; внутрішній тілесний досвід; тілесна самосвідомість; тілесна ідентичність, тілесна усвідомленість, тілесна суб'єктність, відчуття зв'язності, sense of coherence, психологічне благополуччя.

INTRODUCTION

Over the past decades, global health psychology has undergone a systemic shift from a pathogenetic logic, focused on risk factors and disease etiology, to a salutogenic approach that emphasizes resources, coping mechanisms, and the conditions for maintaining and enhancing health. The model of salutogenesis proposed by A. Antonovsky reoriented the scientific discourse from the question "why do people become ill?" to "how do people remain healthy despite constant stressors and life challenges," offering a continuous conception of health as movement along the "health-dis-ease" axis rather than a dichotomy of "health/disease." In this context, health psychology increasingly integrates sociological, clinical, psychological, and cultural-psychological approaches, forming a research field centered on the resources of well-being, resilience, and vitality of the individual.

The key construct of salutogenic theory is the sense of coherence (SOC), which reflects a global orientation of the person toward the world as comprehensible, manageable, and meaningful and is regarded as one of the principal generalized resistance resources that ensure effective coping with stressors. Meta-analytic data from numerous empirical studies and systematic reviews demonstrate stable associations of SOC with indicators of mental health, psychological well-being, subjective quality of life, optimism, and resilience, as well as negative correlations with anxiety, depressive symptoms, and perceived stress. At the same time, research findings leave open questions regarding the ontological status of SOC (stable trait, dispositional orientation, or dynamic process), the mechanisms of its formation, and its interaction with other resources at both individual and collective levels.

The contemporary development of the theory and practice of salutogenesis is accompanied by an expansion of the spectrum of studied resources, among which particular attention is drawn to the phenomenon of the bodily self, embodiment, and body image as potential generalized resistance resources within the structure of psychological well-being. A number of recent studies conceptualize corporeality as an integrative link between somatic condition, emotional-value attitude toward one's own body, cognitive representations of the "bodily self," and the sense of coherence, which opens up prospects for a more in-depth analysis of the role of bodily factors in the functioning of the salutogenic system. This is especially relevant in the context of the growing prevalence of chronic somatic diseases, reconstructive interventions, changes in appearance, and the digitalized body culture, where body image and bodily self-presentation become key elements of subjective well-being and social interaction.

At the same time, despite the intensive development of both international and national research in the fields of health psychology, salutogenesis, and the psychology of corporeality, a number of conceptual and methodological gaps remain. There is still no unified, coherent picture of the history of formation and patterns of development of health psychology and the theory of salutogenesis within contemporary scientific paradigms; data on the relationships between SOC, the bodily self, positive embodiment, and psychological well-being in different age, clinical, and sociocultural groups remain insufficiently systematized. Approaches to content analysis of scientific sources also remain fragmented and do not yet fully support the integration of theoretical, empirical, and applied developments into a single structural-functional model of the development of health psychology and salutogenesis.

In this regard, the task of conducting a systematic content analysis of national and international approaches to understanding health psychology and salutogenesis becomes particularly актуальне, with an emphasis on their history of formation, main regularities of development, and promising directions for further research. Of special interest is the integration of the salutogenic paradigm with contemporary developments in the psychology of corporeality, the phenomenology of the bodily self, positive embodiment, and health-oriented psychotechnologies, which opens up opportunities for deepening our understanding of the resources of psychological well-being and optimizing health-promoting practice. It is precisely these tasks that the present article seeks to address, focusing on the history of formation, regularities, and development perspectives of health psychology and the theory of salutogenesis through a content analysis of contemporary scientific approaches.

PROBLEM STATEMENT

Despite the intensive implementation of the salutogenic paradigm and the development of health psychology, the current state of research is characterized by a number of unresolved contradictions and conceptual gaps. On the one hand, a substantial body of empirical studies has accumulated demonstrating the association of the sense of coherence (SOC) with various indicators of somatic and mental health, quality of life, and subjective well-being. In this context, recent works that

conceptualize SOC as a resource basis of psychological well-being and integrate it with the phenomenology of the bodily self and embodiment within the structure of salutogenesis and well-being are particularly illustrative V. V. Krynychko. On the other hand, the literature still lacks consensus regarding the ontological status of SOC (as a trait, an orientation, or a dynamic process), its mechanisms of action, and its place within the broader system of salutogenic resources, as noted both in systematic reviews and in studies that analyze the challenges of future SOC research.

An additional layer of complexity is posed by the methodological fragmentation and heterogeneity of the empirical base: different versions of the SOC scale (full and short forms) are used, study designs, sample characteristics, and contexts vary, which complicates the comparison of findings and the generalization of conclusions regarding the effectiveness of salutogenic interventions. This is further compounded by the variability of approaches to operationalizing the bodily self, body image, somatic memory, and the emotional-value component of corporeality, which are increasingly viewed as potential generalized resistance resources within the structure of salutogenesis, but still lack unified assessment protocols and integrated models T. B. Khomulenko, V. V. Krynychko, V. S. Vasylevskyy.

Despite the existence of individual systematic reviews and position papers, including those presented in the “Handbook of Salutogenesis” and in the work of the Global Working Group on Salutogenesis, there is still a lack of a coherent content analysis that would integrate the main theoretical approaches, empirical findings, and practical models of applying salutogenesis in health psychology at the individual, organizational, and community levels. The relevance of such an analysis is reinforced by the emergence of studies that systematically describe the structural-functional organization of the bodily self, conduct content analysis of the cognitive component of corporeality, examine age-related features of the emotional-value attitude toward the body, and explore the salutogenic potential of positive embodiment as a resource of well-being V. V. Krynychko.

The problem of a conceptual and instrumental gap between pathogenetic and salutogenic logics is of particular importance: in the field of mental health care and health promotion, risk-oriented, deficit-based approaches continue to dominate, whereas resource-oriented, salutogenic models often remain fragmented or lack adequate empirical substantiation. Recent empirical and theoretical research on the bodily self in the context of somatic pathology, reconstructive surgery, overweight, as well as health-oriented psychotechnologies, demonstrates the potential for integrating bodily constructs, SOC, and psychological well-being into a unified salutogenic framework; however, these findings remain insufficiently systematized V. V. Krynychko.

Consequently, a number of issues remain underexplored: (a) the “sources” of a strong SOC across different age and social groups, particularly with regard to bodily trauma, reconstructive interventions, and the specifics of bodily self-presentation in digital culture; (b) the mechanisms of interaction between individual and contextual

resources (social support, organizational culture, health policy) in movement along the health-dis-ease continuum; (c) the possibilities for integrating the salutogenic approach into interdisciplinary models of health psychology that combine psychological, social, and politico-institutional dimensions. A distinct niche is occupied by studies that combine the phenomenology of the bodily self, bodily awareness, body image, and SOC as a generalized resistance resource and a foundation of psychological well-being V. V. Krynychko.

In this context, the scientific problem lies in the absence of a systematized content analysis of the history of formation, regularities, and development perspectives of health psychology and the theory of salutogenesis that would simultaneously: (1) examine key theoretical and methodological nodes (the status of SOC, measurement issues, and the multilevel nature of the salutogenic framework, including the place of the bodily self as a generalized resistance resource); (2) outline trends and gaps between theory and practice (particularly in the domains of physical activity, mental health, corporeality, reconstructive surgery, educational and community-based interventions); and (3) identify promising directions for further research and practical implementation of the salutogenic approach in health psychology, including the development of models of positive embodiment and the bodily self as a resource of well-being.

ANALYSIS OF RECENT RESEARCH AND PUBLICATIONS

In the contemporary scientific discourse of health psychology, there is a clear trend toward a conceptual shift from a pathogenetic to a salutogenic paradigm, initiated by A. Antonovsky in the late 1970s and early 1980s. Salutogenesis is considered not only as a theory of the origins of health, but also as a broad research and practical orientation that focuses on resources, coping mechanisms, and processes of maintaining and enhancing health under conditions of stress, uncertainty, and chronic strain, as reflected both in the “Handbook of Salutogenesis” and in recent international and national publications.

The central construct of the salutogenic model is the sense of coherence (SOC), which, according to A. Antonovsky, is described as a global orientation of the individual reflecting the extent to which one perceives the world as comprehensible, manageable, and meaningful. A series of systematic reviews conducted by M. Eriksson and B. Lindström has demonstrated that SOC is a statistically and practically significant predictor of a wide range of indicators of somatic and mental health, including self-rated health, levels of depressive and anxiety symptoms, life satisfaction, and quality of life. Recent empirical studies supplement these findings by showing the role of SOC as a factor in psychological well-being that is linked to bodily awareness, body image, and the embodied self in various clinical and non-clinical populations V. V. Krynychko.

At the same time, researchers, primarily M. Eriksson and B. Lindström, emphasize a number of methodological challenges: heterogeneity of measurement instruments (different versions of the SOC scale, short forms), differences in study

designs, and the problem of causality, since SOC may act as a predictor, mediator, or moderator in the relationships among stressors, environmental resources, and health outcomes. Added to these challenges are questions of aligning SOC measurement with the assessment of related bodily constructs - the bodily self, somatic memory, and the emotional-value attitude toward the body - which are actively elaborated in recent works on body image diagnostics, operational thinking, and bodily self-regulation in the context of well-being T. B. Khomulenko, V. V. Krynychko, V. S. Vasylevskyy.

A significant contribution to the theoretical refinement and further operationalization of the salutogenic paradigm has been made in position and review papers, particularly in the work by G. F. Bauer in co-authorship with M. Roy, P. Bakibinga, P. Contu, S. Downe, M. Eriksson, G. A. Espnes and other members of the Global Working Group on Salutogenesis, devoted to future directions for the development of the concept of salutogenesis. In this work, salutogenesis is proposed to be viewed as a multilevel framework encompassing individual, organizational, and societal levels, with an emphasis on the need to integrate psychological, sociological, public-health, and political perspectives; these ideas are further developed in Ukrainian studies on the psychology of corporeality, the bodily self, and psychosomatics, where bodily constructs are interpreted as generalized resistance resources within the structure of salutogenesis T. B. Khomulenko, V. V. Krynychko.

Within the salutogenic approach developed in A. Antonovsky's theory of salutogenesis and further elaborated in conceptual and position papers by G. F. Bauer and colleagues, health is interpreted not as a dichotomy of "health/disease," but as a continuum "health-dis-ease," where the task of the researcher and practitioner is to identify and strengthen salutogenic resources that promote the movement of individuals and communities toward higher levels of functioning and well-being. Such an understanding makes it possible to reconceptualize the place of health psychology: from a focus on individual risk factors to the analysis of structural and contextual resources (social support, organizational culture, health policy) that create conditions for the emergence and maintenance of health, as well as to consider the bodily self, bodily awareness, and positive embodiment as key resources for movement along this continuum V. V. Krynychko.

A separate line of recent publications concerns the empirical application of the salutogenic framework in studies of physical activity and active lifestyles as key determinants of health. The work of E.-Y. Lee, J. Y. Jeon, J. C. Spence and co-authors, devoted to "tensions and future directions for physical activity/active living research" from a salutogenic perspective, shows that a traditional, predominantly risk-oriented logic (reducing the probability of disease) is insufficient to explain how physical activity contributes to the subjective experience of thriving, vitality, and meaning. The authors propose to view physical activity as a salutogenic resource that can simultaneously strengthen SOC, enhance resilience and stress-coping capacity, and act as a "generator" of additional resources - social connections, experiences of mastery, and engagement in supportive environments. These conclusions are conceptually

consonant with findings on the role of bodily awareness, body image, bodily locus of control, and positive embodiment in the formation of psychological well-being among patients with overweight, among individuals undergoing reconstructive interventions in the facial area, and in the context of a digitalized selfie culture V. V. Krynychko.

E.-Y. Lee, J. Y. Jeon, J. C. Spence and their colleagues suggest shifting the emphasis from an exclusively deficit-oriented logic (prevention of the negative consequences of physical inactivity) to a resource-oriented one, in which physical activity is considered as a context for the formation of SOC, self-determination, autonomy, and a sense of competence. This resonates with Ukrainian models of the subject's competence in applying health-promoting psychotechnologies and with approaches to positive embodiment as a resource of well-being, which emphasize the active role of the individual in constructing their own bodily experience and bodily-mediated subjectivity T. B. Khomulenko, V. V. Krynychko.

In summary, the current state of development of issues related to salutogenesis and health psychology can be characterized by several key trends. First, there is a consolidation of data on SOC as an important psychological resource associated with a broad range of health and quality-of-life indicators, accompanied by intensifying debates about its ontological status (trait, orientation, dynamic process) and mechanisms of action; in recent works SOC is increasingly considered in relation to the bodily self, bodily awareness, somatic memory, and operational thinking as complex constructs that mediate the pathway from traumatic bodily experience to the acceptance of a new corporeality and the formation of psychological well-being V. V. Krynychko. Second, there is a growing interest in multi- and transdisciplinary models in which salutogenesis serves as an integrative framework for combining psychological, social, and politico-institutional determinants of health, as reflected in international position papers and national studies on the psychology of corporeality and psychosomatics, where the bodily self is viewed as a key level of integration of biological, psychological, and social processes. Third, in applied research, there is a shift from fragmented, predominantly correlational studies to more complex designs (longitudinal, intervention, and mixed methods) aimed at evaluating the effectiveness of programs that deliberately strengthen SOC and other salutogenic resources in different populations. At the same time, both these authors and contemporary researchers of the bodily self stress the need to standardize measurement methods, refine the conceptual apparatus, and develop integrated models for assessing the impact of salutogenic interventions at different levels - from the individual to the community and health-care systems - as well as to intensify research into the "sources" of a strong SOC, including positive embodiment, bodily self-regulation, and bodily-self resources.

RESEARCH OBJECTIVE

The aim of this article is to conduct a systematic content analysis of national and international approaches to health psychology and the theory of salutogenesis, with an emphasis on: (1) tracing the history of their formation within the context of contemporary scientific paradigms; (2) identifying the key regularities of their

theoretical and empirical development; and (3) outlining prospects for further research related to the integration of the salutogenic paradigm with the phenomenology of the bodily self, positive embodiment, and resource-oriented models of psychological well-being.

PRESENTATION OF THE MAIN MATERIAL

The unfolding of the theoretical and methodological foundations of the theory of salutogenesis and health psychology is taking place against the backdrop of a general shift from a pathogenetic to a resource-oriented paradigm, in which health is viewed not as the mere absence of disease but as a dynamic process of maintaining and restoring the vitality of the individual. The concept of salutogenesis proposed by A. Antonovsky, based on the notion of the "health-dis-ease" continuum, has provided a framework for understanding health as movement along the axis between the poles of "health" and "disease," where the key research task becomes the identification and strengthening of resources that enable a person to preserve relative wholeness and functioning despite exposure to stressors. Within this framework, salutogenesis and health psychology have gradually been re-conceptualized as an interdisciplinary domain that integrates psychosocial, cultural-psychological, phenomenological, and psychosomatic approaches and extends beyond a purely medical logic.

The central construct of salutogenic theory is the sense of coherence (SOC) - a global orientation of the individual toward perceiving the world as comprehensible, manageable, and meaningful, which underlies specific ways of interpreting events, choosing coping strategies, and constructing one's life trajectory A. Antonovsky; M. Eriksson, B. Lindström. Accumulated empirical evidence indicates that a high level of SOC is associated with better indicators of mental health, higher subjective quality of life, lower levels of anxiety, depressive symptoms, and somatic complaints, as well as greater resilience, optimism, and subjective well-being M. Eriksson, B. Lindström and other authors of systematic reviews on SOC and health. At the same time, methodological analyses highlight a number of problematic issues: heterogeneity of instruments (full and short versions of SOC scales, adapted versions for different age and cultural groups), variability of study designs (predominance of correlational and cross-sectional studies over longitudinal and intervention designs), and the lack of consensus regarding the ontological status of SOC as a trait, an orientation, or a dynamic characteristic sensitive to life experience and targeted influences, as emphasized both in classical reviews and in specialized works on future challenges in SOC research M. Eriksson, B. Lindström; F. B. Schnyder-Urscheler et al.

Against this background, a clear trend has emerged toward expanding the salutogenic paradigm through the inclusion of the phenomenology of the bodily self and corporeality as potential generalized resistance resources, as reflected both in international work on the psychology of embodiment and in contemporary Ukrainian studies of the bodily self and its salutogenic potential V. V. Krynychko; T. B. Khomulenko, V. V. Krynychko et al. Within modern approaches, the bodily self is conceptualized as a multidimensional structure that includes bodily self-

consciousness, bodily identity, bodily awareness, bodily subjectivity, body image, somatic memory, bodily locus of control, and the specificity of verbalizing inner bodily experience; these dimensions are emphasized to varying degrees in studies devoted to the structural-functional organization of the bodily self, and to the diagnostics of body image and somatic memory. This perspective makes it possible to treat corporeality not merely as a background or "biological given," but as an active mode of subjectivity through which the individual constructs a sense of "self," integrity, and coherence of life experience, which is particularly evident in research on post-traumatic bodily transformation, reconstructive interventions, and the experience of a "new corporeality." Accordingly, the bodily self appears as an important link in the interaction between somatic condition, the emotional-value attitude toward one's own body, cognitive representations of the "bodily self," and the sense of coherence, which justifies considering it as a potential generalized resistance resource within the structure of salutogenesis.

The relevance of such integration is further heightened by the increasing prevalence of chronic somatic diseases, the spread of reconstructive and aesthetic surgical interventions, and the context of a digitalized body culture, in which one's own body image simultaneously becomes a means of self-presentation, a source of potential vulnerability, and a resource of self-identity V. V. Krynychko et al. Under these conditions, the phenomenology of the bodily self and positive embodiment acquires a salutogenic dimension: bodily awareness, body acceptance, and the experience of bodily competence and control are viewed as a foundation for developing resilience, reducing psychosomatic burden, and maintaining psychological well-being, as evidenced by studies of patients with overweight, with congenital and acquired facial defects, and of participants in reconstructive interventions. Research that combines the analysis of SOC with the study of body image, somatic memory, and bodily self-regulation shows that the bodily self can function as a generalized resistance resource that enhances the capacity to integrate traumatic events, adapt to altered appearance, and form a new bodily identity, thereby supporting higher levels of subjective well-being and a sense of coherence of life experience.

The salutogenic framework is increasingly being applied in various domains of health psychology and related disciplines, demonstrating its potential to reorient practice from deficit-based to resource-oriented models. In the field of mental health, it is combined with existential and positive psychology, offering a view of suffering not only as a deficit or pathology, but also as a potential resource for meaning-making, rethinking life priorities, and developing internal resistance resources, as reflected, in particular, in works on existential-positive psychology of suffering and salutogenesis. In health promotion and integrative approaches (complementary and integrative health), salutogenesis serves as a theoretical basis for developing programs that go beyond risk reduction and focus on fostering a sense of connectedness, engagement, and meaningfulness through mind–body practices and interventions aimed at enhancing bodily awareness, developing self-regulation skills, and supporting a

positive bodily identity. In research on physical activity and active lifestyles, physical activity is proposed to be viewed not only as a means of preventing somatic diseases, but also as a context for forming SOC, self-determination, autonomy, experiences of competence, and subjective flourishing, where the salutogenic effect is mediated not only by physical but also by psychological and social mechanisms, as conceptually substantiated in contemporary reviews on salutogenesis and physical activity/active living.

At the theoretical level, this is accompanied by attempts to reconceptualize salutogenesis as a multilevel framework encompassing individual, interpersonal, organizational, and societal levels, as consistently articulated in the work of the Global Working Group on Salutogenesis and the "Handbook of Salutogenesis." In this perspective, health psychology emerges as a field in which individual generalized resistance resources (SOC, the bodily self, positive embodiment), social capital and support, cultural narratives about the body and health, and health and educational policy intersect, which requires taking into account not only intra-individual but also contextual determinants of well-being. This necessitates a shift from predominantly correlational studies to complex longitudinal, intervention, and mixed-methods designs capable of verifying causal models and assessing the effectiveness of programs specifically designed to strengthen salutogenic resources, as proposed in recent reviews and position papers on future directions in salutogenesis. At the same time, the task of standardizing instruments for measuring SOC and bodily constructs, refining the conceptual apparatus (in particular with respect to the phenomenology of the bodily self, bodily subjectivity, and positive embodiment), and developing integrated models for assessing the impact of salutogenic interventions at different levels - from individual experience to communities and societal systems - becomes increasingly urgent, as emphasized in both international and Ukrainian studies devoted to combining the salutogenic approach with the psychology of corporeality.

In conclusion, the main body of the article shows that health psychology and the theory of salutogenesis are currently at a stage of deep theoretical and methodological differentiation, accompanied by simultaneous trends toward integration - both between different scientific disciplines and between cognitive, emotional, bodily, and social dimensions of human experience. The incorporation of the phenomenology of the bodily self and the resource potential of corporeality into the salutogenic paradigm opens up prospects for developing more holistic models of psychological well-being, in which bodily awareness, positive embodiment, and the sense of coherence appear as interrelated pillars of health-preserving subjectivity, in line with contemporary concepts of embodied well-being and salutogenic health promotion.

CONCLUSIONS

1. The conducted content analysis shows that the shift from a pathogenetic to a salutogenic paradigm has led to a profound transformation of health psychology: from a focus on risks, deficits, and disease etiology to an emphasis on resources, coping mechanisms, and a continuous view of health as movement along the "health–dis-ease"

axis. The model proposed by A. Antonovsky provided the conceptual foundation for this shift by presenting health as an ongoing process of maintaining viability in the face of constant stressors.

2. The sense of coherence (SOC) emerges as the central construct of salutogenic theory and as one of the key generalized resistance resources associated with indicators of mental health, psychological well-being, subjective quality of life, resilience, and reduced levels of psychopathological symptoms. At the same time, the lack of consensus regarding the ontological status of SOC, the heterogeneity of measurement instruments, and the predominance of correlational research designs indicate the need for further theoretical operationalization of this construct and for building an evidence base for interventions aimed at strengthening it.

3. The integration of the phenomenology of the bodily self, bodily awareness, body image, somatic memory, and positive embodiment into the salutogenic framework opens new possibilities for understanding corporeality as a generalized resistance resource within the structure of psychological well-being. In this context, the bodily self is viewed as an active mode of subjectivity through which the individual constructs a sense of integrity, coherence of life experience, and the capacity to integrate traumatic bodily changes, which is particularly important in the context of chronic somatic illnesses, reconstructive interventions, and a digitalized body culture.

4. The salutogenic paradigm demonstrates high heuristic value when applied to various domains of practice, including mental health, health promotion, complementary and integrative approaches, and research on physical activity and active lifestyles. The implementation of mind-body interventions and programs aimed at developing bodily awareness, self-regulation, and a positive bodily identity appears to be a promising pathway for shifting the focus from exclusively risk-oriented models to resource-oriented strategies that foster SOC, a sense of involvement, and meaningfulness.

References

1. Antonovsky A. Health, stress and coping. San Francisco: Jossey-Bass; 1979.
2. Antonovsky A. Unraveling the mystery of health: how people manage stress and stay well. San Francisco: Jossey-Bass; 1987.
3. Eriksson M., Lindström B. Antonovsky's sense of coherence scale and the relation with health: a systematic review. Journal of Epidemiology and Community Health. 2006;60(5):376–381. DOI: 10.1136/jech.2005.041616.
4. Eriksson M., Lindström B. The sense of coherence in the salutogenic model of health. In: Mittelmark M., Sagy S., Eriksson M. et al. (eds.). Handbook of Salutogenesis. Cham: Springer; 2017. p. 91–96.
5. Bauer G. F., Roy M., Bakibinga P., Contu P., Downe S., Eriksson M., Espnes G. A., Pelikan J., Rivera O., Vinje H. F. Future directions for the concept of salutogenesis: a position article. Health Promotion International. 2020;35(2):187–195. DOI: 10.1093/heapro/daz093.
6. Global Working Group on Salutogenesis. Handbook of Salutogenesis. Mittelmark M. B., Sagy S., Eriksson M., Bauer G. F., Pelikan J. M., Lindström B., Espnes G. A. (eds.). Cham: Springer; 2017.

7. Lee E.-Y., Jeon J. Y., Spence J. C., Tremblay M. S., Carson V. Tensions and future directions for physical activity/active living research from a salutogenic perspective. Health Promotion International. 2016;31(1):163–172.

8. Krynychko V. V. The embodied subject and sense of coherence as a resource foundation for psychological well-being: a salutogenic perspective. In: Modern aspects of science: 64-th volume of the international collective monograph. Czech Republic; 2026. p. 152–165. ISBN 978-617-8614-27-0. DOI: https://doi.org/10.52058/64-2026.

9. Krynychko V. V. Individual characteristics of the physical self in congenital and acquired defects and traumas of the maxillofacial region. In: Modern aspects of science: 65-th volume of the international collective monograph. Czech Republic; 2026. p. 100–115. ISBN 978-617-8614-29-4. DOI: https://doi.org/10.52058/65-2026.

10. Khomulenko T. B., Krynychko V. V., Vasylevskyy V. S. Experimental-introspective methodology for investigating the capacity for imagination. Психологія та соціальна робота. 2025;2(62):200–213. DOI: 10.32782/2707-0409.2025.2.19.

11. Khomulenko T. B., Krynychko V. V. History, patterns and prospects of development of psychology of corporeality and psychosomatics: systematic analysis of scientific paradigms. Наукові перспективи. Серія «Психологія». 2025;9(63):1361–1376. DOI: 10.52058/2708-7530-2025-9(63)-1361-1376.

12. Khomulenko T. B., Krynychko V. V., Vasylevskyy V. S. Body image diagnostic method “Subjective anatomy”: a multimodal approach to quantitative assessment of perceptual-somatic discrepancies. Slobozhans'kyi Naukovyi Visnyk: Psychology Series. 2025;2:194–201. DOI: https://doi.org/10.32782/psyspu/2025.2.33.

13. Khomulenko T. B., Krynychko V. V. Theoretical model of the competence of the subject in the application of health-improvement psychotechnology: an applied resource. H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University Journal. Psychology. 2025;73:415–432. DOI: 10.34142/23129387.2025.73.27.

14. Khomulenko T. B., Krynychko V. V. Features of target orientation in psychodiagnostics of somatic memory with consideration of age-specific and psychosomatic characteristics. Наукові інновації та передові технології. Серія «Психологія». 2025;10(50):1337–1350. DOI: 10.52058/2786-5274-2025-10(50)-1337-1350.

15. Khomulenko T. B., Krynychko V. V. Content analysis capabilities for structural-functional characterization of the cognitive component of bodily self. Перспективи та інновації науки. Серія «Психологія». 2025;10(56):1210–1223. DOI: 10.52058/2786-4952-2025-10(56)-1210-1223.

16. Krynychko V. V., Krynychko V. A., Batyr (Uskova) L. M., Bindas T. V., Shmatkova L. M. Body image characteristics in men and women with excess weight. Наукові перспективи. 2025;10(64):1218–1238. DOI: 10.52058/2708-7530-2025-10(64)-1218-1238.

17. Krynychko V. V., Krynychko V. A., Batyr (Uskova) L. M., Bindas T. V., Shmatkova L. M. Features of body attitude and body locus of control in the sphere of beauty and health with different manifestations of operational thinking. Наукові інновації та передові технології. Серія «Психологія». 2025;11(51):1294–1315. DOI: 10.52058/2786-5274-2025-11(51)-1294-1315.

Література

1. Antonovsky A. Health, stress and coping. San Francisco: Jossey-Bass; 1979.

2. Antonovsky A. Unraveling the mystery of health: how people manage stress and stay well. San Francisco: Jossey-Bass; 1987.

3. Eriksson M., Lindström B. Antonovsky’s sense of coherence scale and the relation with health: a systematic review. Journal of Epidemiology and Community Health. 2006;60(5):376–381. DOI: 10.1136/jech.2005.041616.

4. Eriksson M., Lindström B. The sense of coherence in the salutogenic model of health. In: Mittelmark M., Sagy S., Eriksson M. et al. (eds.). Handbook of Salutogenesis. Cham: Springer; 2017. p. 91–96.

5. Bauer G. F., Roy M., Bakibinga P., Contu P., Downe S., Eriksson M., Espnes G. A., Pelikan J., Rivera O., Vinje H. F. Future directions for the concept of salutogenesis: a position article. Health Promotion International. 2020;35(2):187–195. DOI: 10.1093/heapro/daz093.

6. Global Working Group on Salutogenesis. Handbook of Salutogenesis. Mittelmark M. B., Sagy S., Eriksson M., Bauer G. F., Pelikan J. M., Lindström B., Espnes G. A. (eds.). Cham: Springer; 2017.

7. Lee E.-Y., Jeon J. Y., Spence J. C., Tremblay M. S., Carson V. Tensions and future directions for physical activity/active living research from a salutogenic perspective. Health Promotion International. 2016;31(1):163–172.

8. Krynychko V. V. The embodied subject and sense of coherence as a resource foundation for psychological well-being: a salutogenic perspective. In: Modern aspects of science: 64-th volume of the international collective monograph. Czech Republic; 2026. p. 152–165. ISBN 978-617-8614-27-0. DOI: https://doi.org/10.52058/64-2026. [in Ukrainian]

9. Krynychko V. V. Individual characteristics of the physical self in congenital and acquired defects and traumas of the maxillofacial region. In: Modern aspects of science: 65-th volume of the international collective monograph. Czech Republic; 2026. p. 100–115. ISBN 978-617-8614-29-4. DOI: https://doi.org/10.52058/65-2026. [in Ukrainian]

10. Khomulenko T. B., Krynychko V. V., Vasylevskyy V. S. Experimental-introspective methodology for investigating the capacity for imagination. Психологія та соціальна робота. 2025;2(62):200–213. DOI: 10.32782/2707-0409.2025.2.19. [in Ukrainian]

11. Khomulenko T. B., Krynychko V. V. History, patterns and prospects of development of psychology of corporeality and psychosomatics: systematic analysis of scientific paradigms. Наукові перспективи. Серія «Психологія». 2025;9(63):1361–1376. DOI: 10.52058/2708-7530-2025-9(63)-1361-1376. [in Ukrainian]

12. Khomulenko T. B., Krynychko V. V., Vasylevskyy V. S. Body image diagnostic method “Subjective anatomy”: a multimodal approach to quantitative assessment of perceptual-somatic discrepancies. Slobozhans'kyi Naukovyi Visnyk: Psychology Series. 2025;2:194–201. DOI: https://doi.org/10.32782/psyspu/2025.2.33. [in Ukrainian]

13. Khomulenko T. B., Krynychko V. V. Theoretical model of the competence of the subject in the application of health-improvement psychotechnology: an applied resource. H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University Journal. Psychology. 2025;73:415–432. DOI: 10.34142/23129387.2025.73.27. [in Ukrainian]

14. Khomulenko T. B., Krynychko V. V. Features of target orientation in psychodiagnostics of somatic memory with consideration of age-specific and psychosomatic characteristics. Наукові інновації та передові технології. Серія «Психологія». 2025;10(50):1337–1350. DOI: 10.52058/2786-5274-2025-10(50)-1337-1350. [in Ukrainian]

15. Khomulenko T. B., Krynychko V. V. Content analysis capabilities for structural-functional characterization of the cognitive component of bodily self. Перспективи та інновації науки. Серія «Психологія». 2025;10(56):1210–1223. DOI: 10.52058/2786-4952-2025-10(56)-1210-1223. [in Ukrainian]

16. Krynychko V. V., Krynychko V. A., Batyr (Uskova) L. M., Bindas T. V., Shmatkova L. M. Body image characteristics in men and women with excess weight. Наукові перспективи. 2025;10(64):1218–1238. DOI: 10.52058/2708-7530-2025-10(64)-1218-1238. [in Ukrainian]

17. Krynychko V. V., Krynychko V. A., Batyr (Uskova) L. M., Bindas T. V., Shmatkova L. M. Features of body attitude and body locus of control in the sphere of beauty and health with different manifestations of operational thinking. Наукові інновації та передові технології. Серія

«Психологія». 2025;11(51):1294–1315. DOI: 10.52058/2786-5274-2025-11(51)-1294-1315. [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

UDC 316.628

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2043-2055

Movmyga Nataliia PhD of Psychology, Associate professor, Department of Pedagogy and Psychology of Social Systems Management, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-7207-8558

Olena Polezhaieva Senior Lecturer, Department of Pedagogy, Foreign Philology and Translation, S. Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, http://orcid.org/0000-0002-3178-6339

PROFESSIONAL SUCCESS DURING THE WAR: TRANSFORMATION OF THE MOTIVATIONAL SPHERE

Abstract. The article examines the phenomenon of professional success and the transformation of an individual's motivational sphere under martial law. The study's relevance stems from a fundamental shift in society's value orientations, in which professional activity ceases to be merely a means of career advancement and becomes a strategic resource for mental resilience and national resistance. It has been determined that professional success during wartime takes on a new dimension, serving as a tool for maintaining psychological stability and a mechanism for providing economic assistance to the state.

It has been established that maintaining professional productivity helps reduce employees' stress levels, giving them a sense of control over their own lives in a situation of general uncertainty. Particular attention is paid to an individual's psychological resources as a new form of professional capital. It has been determined that success today is not only about professional skills but also about self-regulation, tolerance for uncertainty, and rational optimism. It has been substantiated that motivation for success in wartime becomes more pragmatic and socially oriented. The key factors ensuring the effectiveness of professional activity are high internal motivation, psychological self-support, adaptability to change, and social cohesion. The results of the study show that qualities such as professional optimism, a responsible attitude to work, and focus on results are decisive for overcoming crisis situations. The authors propose a transition from classic time management to resource management. In wartime, the strategy of ‘work-life balance’ evolves into ‘work-life integration, where maintaining mental health for long-term productivity becomes the main goal. The article provides a comparative analysis of the priorities of professional success in the pre-crisis and wartime periods, demonstrating a shift in focus from long-term planning and competition to adaptability, multifunctionality, and social cohesion. The conclusions emphasise that professional success is becoming a key element in the

functioning of the social system, where personal achievements are integrated into the national strategy for survival and development.

Keywords: professional success, achievement motivation, mental resilience, psychological adaptation, martial law, internal resources, economic stability, professional self-realization.

Мовмига Наталія Євгенівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-7207-8558

Полежаєва Олена Вікторівна ст. викладач кафедри педагогіки, іноземної філології та перекладу, Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, м. Харків, http://orcid.org/0000-0002-3178-6339

ПРОФЕСІЙНИЙ УСПІХ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ТРАНСФОРМАЦІЯ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ

Анотація. У статті досліджено феномен професійного успіху та трансформацію мотиваційної сфери особистості в умовах воєнного стану. Актуальність дослідження зумовлена докорінною зміною ціннісних орієнтирів суспільства, де професійна діяльність перестає бути лише засобом кар'єрного просування і перетворюється на стратегічний ресурс ментальної стійкості та національного спротиву. Окрему увагу приділено психологічним ресурсам особистості як новому виду професійного капіталу. Встановлено, що збереження професійної продуктивності сприяє зниженню рівня стресу в працівників, надаючи їм відчуття контролю над власним життям у ситуації загальної невизначеності. Визначено, що успіх сьогодні визначається не лише професійними навичками, а й рівнем саморегуляції, толерантністю до невизначеності та раціональним оптимізмом. Обґрунтовано, що мотивація до успіху в умовах війни стає більш прагматичною та соціально спрямованою. Ключовими чинниками, що забезпечують ефективність професійної діяльності, визначено високу внутрішню мотивацію, психологічну самопідтримку, адаптивність до змін та соціальну згуртованість. Результати дослідження свідчать, що такі якості, як професійний оптимізм, відповідальне ставлення до роботи та орієнтація на результат, є визначальними для подолання кризових станів. Автори пропонують перехід від класичного тайм-менеджменту до ресурсного менеджменту. В умовах війни стратегія «work-life balance» еволюціонує у «work-life integration», де головною метою стає збереження ментального здоров'я для тривалої продуктивності. У статті наведено компаративний аналіз пріоритетів професійного успіху в докризовий та воєнний періоди, що демонструє зміщення фокусу з довгострокового планування та конкуренції на адаптивність, мультифункціо-

нальність та соціальну згуртованість. У висновках акцентовано, що професійний успіх стає ключовим елементом функціонування соціальної системи, де особисті досягнення інтегруються в загальнодержавну стратегію виживання та розвитку.

Ключові слова: *професійний успіх, мотивація досягнень, ментальна стійкість, психологічна адаптація, воєнний стан, внутрішні ресурси, економічна стабільність, професійна самореалізація.*

Formulation of the problem.

Professional success during wartime undergoes significant changes as motivational priorities shift. The emphasis shifts from material values to security, flexibility, self-fulfilment, and the social significance of work. In such conditions, success depends on high adaptability and strong internal motivation. Key factors include clear goal setting, continuous development, support from the professional environment, and maintaining a balance between work and personal life. Flexibility, reorientation of professional skills, and proactivity are the foundations for overcoming crises. Contemporary scientific research increasingly focuses on personal potential and psychological characteristics that contribute to success and improved quality of life, especially in challenging conditions of war. Numerous studies demonstrate that motivation to achieve is an important internal driver of success. Today's society needs innovative, proactive professionals, creative and enterprising individuals who can inspire others and set high standards. The social significance of professional success is reflected in the recognition of individual achievements, which contributes to social stability, economic growth, increased prestige of professions, and material well-being. Successful professionals not only develop society but also raise the quality of life for those around them. Professional success during wartime becomes critically important, turning into a manifestation of civic duty and a contribution to the common victory. High-quality work ensures economic stability and the psychological foundation of society, allowing tasks to be solved effectively without wasting resources. Professionals support the functioning of critical infrastructure and economic stability. Their labour, heroism, and skill strengthen society's resilience, encouraging people to take responsibility and strengthening their will to win. The principle of ‘do your duty regardless of the circumstances’ helps preserve society's freedom and stability amid challenges.

Motivation is a decisive factor in the effectiveness of any human activity. One of the fundamental motivations of an individual, without which their full development and self-improvement would be impossible, is achievement motivation. Achievement motivation is understood as motivation to perform an activity as well as possible, manifested in the subject's desire to make efforts to achieve the best possible results in the field he or she considers significant. Intellectual, labour, and sports activities can be perceived as achievement activities.

Important areas of life in which motivation to achieve success is necessary are those in which situations related to activities focused on a specific result, measurable

and evaluated in accordance with objective, individual, or social norms, prevail. One such area of life is professional activity. Professional motivation during wartime is driven by a strong inner need (a sense of meaning in life, altruism), financial stability, and a desire to support the economy. The main drivers are the desire to be useful, job security as an element of stability, the opportunity for learning and self-fulfilment, and the social significance of the work performed. Motivation to achieve success during wartime is based on awareness of one's mission, stabilization of one's psychological state, and adaptation to new conditions.

Objective. The article focuses on achievement motivation as a tool for professional success, its personal and social significance, and its semantic orientations during wartime as an internal resource for psychological resilience and morale. The study of motivation for success during wartime is an extremely important issue, as in conditions of martial law, psychological resilience, adaptation, and the population's productivity become decisive factors for survival and economic development.

Analysis of recent research and publications. The analysis of recent studies on personal motivation is extensive. In particular, the issues of motivational orientation and tendencies towards success are highlighted in the works of both foreign and domestic scientists, such as J. Atkinson, G. Heckhausen, S. McClelland, G. Murray, H. Heckhausen, B. Weiner, Yu. Vintyuk, O. Gilyun, D. Goyan, D. Gryshchenko, T. Gordeeva, S. Zanyuk, E. Ilyin, S. Kanyuk, O. Makarevich, N. Pylypenko, I. Uchitel, E. Skvorchevskaya, M. Suryakova, P. Jacobson and others.

Motivation as a psychological phenomenon has been studied by scientists from various perspectives. The theoretical foundations of motivation were examined by G. Murray, H. Heckhausen, and B. Weiner; motivational factors were analysed by D. Atkinson. Among Ukrainian researchers in this field, K. Goncharenko, G. Dmitrenko, K. Kozak, A. Kolot, T. Maksimenko, M. Martiyanova, V. Spivak, E. Sharapatova, S. Tsymbalyuk and many others are worth mentioning.

Certain aspects of motivation were highlighted in the works of the following scholars: motivation of behaviour and achievements was studied by I. Goyan, S. Zanyuk and I. Shcherbakova; the issue of staff motivation as a tool for achieving organisational goals was investigated by D. Gryshchenko; motivational factors of professional self-efficacy were analysed by O. Krevska; professional self-determination in the context of motivation for success was the subject of research by A. Gubina; the motivation for achievement of employees in a particular industry was studied by I. Uchitel and M. Suryakova; issues of professional motivation were developed by O. Nikonenk and V. Goryachka.

Considerable attention was paid to the pressing challenges of today: O. Sereda and N. Shvets studied the peculiarities of personal motivation during wartime; S. Golets and Yu. analysed approaches to staff motivation in conditions of martial law. Kovalenko, D.; Lebid, A.; Serbenivska, I.; and Cherevan, I. examined the impact of war on professional success in their works, as did D. Mikhalov and G. Muterko, among other scholars.

Presenting the main material. The relevance of studying motivation for success today is determined not only by society's growing interest in the realisation of human intellectual, personal, and creative potential. Research on this topic is particularly important in times of war, as it is during martial law that psychological resilience, adaptability, and productivity of the population play a key role in ensuring survival and economic development. Such analysis contributes to understanding changes in mentality, maintaining a high level of self-motivation, and the ability to work effectively even under conditions of increased stress. In the modern scientific community, research aimed at identifying personal potential and psychological characteristics that contribute to a person's success, productivity, and improved quality of life is attracting particular attention. Numerous scientific works are devoted to this issue, identifying motivation to achieve as one of the main internal factors of success. Modern society needs highly competent, proactive professionals, creative and enterprising individuals with developed self-realisation skills.

Over the past 10 years, significant progress has been made in the study of individual differences in achievement motivation. However, both theoretical and practical aspects of this phenomenon remain open for further research. This is due to the variety of factors that determine achievement motivation, as well as stable behavioural characteristics that persist throughout a person's life. The key means of forming and developing the motivational sphere of the personality is active and meaningful activity.

The individual's motivational sphere undergoes a transformation during war. War radically changes priorities, transforming basic needs (security) into motivators for self-development and achievement, helping the individual function. Psychological adaptation helps unlock an individual's inner resources, enabling them to overcome fear and uncertainty and prevent professional burnout. Self-motivation and discipline help to identify more effective methods for achieving lasting results.

The motivational sphere of a person includes all the motivational formations present in that person: motives, needs and goals, behavioural patterns, and interests. It is characterised by changes in the prevailing motives associated with age, position in society, education, material well-being, level of upbringing, and even place of residence. Motivations arise in a person practically from birth and evolve as the person does. A certain hierarchy depends on the presence of certain moral and material values in a person, each of which dominates over the others. The dominance of certain motives depends directly on a personality's orientation.

Motivation, as a stable personality trait, manifests itself in the subject's development of their position, attitude toward the task, and possible ways of solving it, based on specific personality traits. The struggle of motives in a given situation expresses not the inconsistency of personal aspirations, but the complexity of the subject's relationship to the task [1].

The motivational sphere of personality is one of the most important areas of psychology, since motivations determine a person's specific behaviour and actions

aimed at achieving goals. The main characteristics of the motivational sphere of personality are: diversity of motives (the number of existing incentives for action); multiple nature (an increase in the number of needs, ways and means of satisfying them); flexible nature (differences in the ways and means of satisfying needs); the existence of a certain hierarchy (the presence of primary, dominant and secondary needs); the presence of structure (combining needs by characteristics); the stable nature of motives (long-term preservation); the dynamic nature of motives (changes in strength and priority); motivational force.

The characteristics of the motivational sphere in adulthood include a multitude of hierarchical motives, their stability and direction, and the interaction between internal and external stimuli. In adulthood, motivation is shaped by existing needs and goals, including professional growth, self-realisation, and material rewards. An important aspect is the dynamism of the sphere, i.e., its ability to change under the influence of life experience [2].

In adults, motivation manifests itself in goal-setting, task-focused effort, and perseverance in achieving goals. It guides activities based on personal needs, subjective assessment of chances of success and individual perception of results. However, war forces us to rethink our motivational priorities, creating new challenges. There is a need to work in unusual situations, formulate new professional goals, adapt to extreme circumstances, and overcome the consequences of economic instability.

According to many scientists, a subject with a pronounced achievement motive is characterised by persistence in achieving goals, a tendency to set distant goals, dissatisfaction with the results obtained, a tendency to set simple tasks, and a tendency to set easily achievable goals. For such a subject, the main thing in life is the joy of success resulting from achieving high results [3]; Achievement motivation in modern scientific literature is defined as a person's desire to achieve significant results and success in their activities [4]; as a mechanism of achievement developed in the psyche, which operates according to the formula: the motive ‘thirst for success’ – activity – goal – achievement of success, i.e., the need of the individual to avoid failure and achieve the desired result by all available means [5]; as a set of goals, needs, and motives that stimulate a person to strive to achieve goals in all spheres of life and to be active in achieving them [6]; as a person's desire to achieve success in their activities and communication, and the motive to avoid failure as a relatively stable desire of a person to avoid failure in life situations related to the evaluation of the results of their activities by other people [7].

Research in psychology on achievement motivation shows that this type of motivation drives employees to perform their professional duties and, according to subjective assessments, should bring them closer to achieving a certain level of success. Scientists have proven that this is influenced by personal and situational factors: an individual's personal need to achieve a result and an assessment of the likelihood of a successful outcome or its value in a specific situation. The opposite of achievement motivation is avoidance motivation. It manifests as a person's refusal to perform

activities that could lead to failure. The individual needs to avoid failure, which is usually accompanied by a subjective expectation of a negative outcome in a specific situation, and the probability of failure is assessed as high. The motivation to avoid failure may also be associated with the initial stage of an employee's work, when they feel professionally inadequate [8].

Scientists believe that achievement motivation performs a number of essential functions: cognitive (the desire to acquire the necessary knowledge for further application in life); emotional (reflecting the influence of emotions on a person's activities); integrative (reflection of the system of self-assessment of activity and the achieved result) [6].

In addition, scientists link motivation for success with self-esteem and the level of personal aspirations. As researchers point out, success in activity depends not only on abilities and knowledge, but also on motivation, the desire to assert oneself and achieve high results. Motivation determines an individual's potential, their activity or passivity in professional activities, and determines their professional development [9].

Studying the peculiarities of motivation for success in adulthood, scientists have noticed that in adults, it is actualised in certain situations. Considering the professional aspect of life, it is clear that a person strives for work that would not only be rewarded materially or morally, but also provide satisfaction from the very process of professional activity. Accordingly, scientists highlight the value aspects of motivation for professional activity, since values reflect a person's current life needs, interests, views, and attitudes towards themselves and others, and determine their behaviour [10].

Motivation for professional activity is defined as a set of internal and external stimuli that determine an adult's choice and pursuit of professional activity, and motivation is the main structural component of a person's professional activity. The motivations for professional activity in adults include a sense of purpose, a focus on the process of activity, and the influence of external and internal factors. In adulthood, motivation for professional activity has different qualitative indicators: high indicators indicate the presence of internal positive motives that drive the desire for personal and professional growth, which is undoubtedly associated with success in professional activity [10]. In N. Pryadko's scientific works, achievement motivation is considered a key factor (determinant) that determines the success of an individual's professional activity. Achievement motivation is an internal driver that motivates an individual to improve performance, self-development, and professional growth. The author analyses the structure of the motivational sphere and the roles of the desire for success and the avoidance of failure in the formation of professional competence and work efficiency. At the same time, professional success is interpreted not only as a high result but also as satisfaction with the activity, which is ensured by the individual's desire to surpass their previous results [9].

Motivation for professional success is a complex desire to achieve high results, driven by a combination of internal incentives (self-realization, interest in the work, development) and external factors (recognition, career, income).

Key characteristics include a strong need for achievement, a focus on challenging tasks, a commitment to professional growth, responsibility, and the ability to solve problems creatively. The main characteristics of motivation for professional success are the following:

– internal and external motivation: successful professionals are more often internally motivated - by the pleasure of the work itself, the pursuit of mastery and personal growth. External incentives (money, career) are an additional factor, but not the main one;

– high need for achievement: characterized by perseverance, the ability to set realistic but challenging goals, and take responsibility for results;

– development orientation: a constant desire for learning, professional development and mastering new skills;

– creative approach: the ability to find non-standard solutions, proactivity and spontaneity in achieving goals;

– value of recognition: an important factor is recognition of achievements, feedback and understanding of the meaning of the work performed;

– alignment of interests and activities: success is achieved when work coincides with internal values and brings satisfaction, not just material rewards.

During wartime, motivational priorities change. Basic human needs such as a sense of security, physical and mental health, and psychological stability come to the fore, because, in addition to the physical and psychological consequences of war, problems such as professional burnout, conflicts, disputes, and poor communication do not disappear. Given the situation in the country, factors such as career growth, training, or the opportunity to earn additional bonuses often take a back seat to guarantees of stability [11].

During wartime, motivation for professional success becomes more stable and goal-oriented. Achieving set goals is expressed in satisfying needs through action, thereby giving rise to purposeful behaviour. That is why, in conditions of martial law, it is particularly important to adjust motivational mechanisms, taking into account the needs and goals that are crucial at this stage [12].

Motivation for professional success is based on awareness of the value of one's own contribution to economic stability, personal security, and efforts to maintain life and psychological stability. Scientists Muterko G. M. and Mikhalov D. A. [13] also note that in conditions of uncertainty, it is important to be able to learn new things, improve one's qualifications, master new skills, and expand one's list of competencies.

The motivation to achieve professional success during wartime demonstrates a person's ability to strive for and achieve high results in their work. This is made possible by clearly defining goals, taking regular action to achieve them, and maintaining a positive attitude towards the work being done. The psychological basis for such motivation is the desire to develop one's skills and knowledge, maintaining them at the highest level to achieve the set tasks. In this context, the key strategies remain: dividing goals into short- and long-term goals, recognizing one's own

achievements, and maintaining an optimistic attitude towards challenges. In the current reality, motivation takes on an additional dimension, involving a flexible rethinking of values. The main components are security, meaning of activity, adaptability, and mutual support. Particular attention is paid to the search for internal resources, the ability to cope with uncertainty, the integration of work with volunteer activities, and changes in the reward system in favour of non-material incentives and psychological support. Against the backdrop of war, the focus of professional motivation shifts from individual goals to social needs, ensuring stability and strengthening the economy. The fundamental factor here is the development of internal motivation, when an employee realizes their value and the significance of their activities in the overall context of achieving a common goal.

The key factors motivating professional success are the desire for security, awareness of the social significance of one's work, flexibility, and the fulfilment of patriotic duty. Success is viewed through the prism of the ability to adapt and be useful in conditions of high uncertainty. The peculiarities of motivation in wartime are manifested in rethinking goals and priorities, strengthening patriotism and a sense of solidarity, adapting to an unstable environment, and the importance of psychological support.

The social significance of professional success is manifested in public recognition of individual achievements, which contributes to strengthening social stability, stimulates economic growth, enhances the prestige of the profession, and contributes to human material well-being. Successful professionals play a key role in society's development, setting high standards of quality and inspiring others through their example. In information and literary sources, the particular significance of professional success in wartime is emphasised by the following aspects:

– psychological support and control: achieving even small goals brings a sense of control over the situation, which helps reduce anxiety and stress;

– contribution to economic stability: productive activity contributes to the stability of enterprises and, therefore, supports the functioning of the country's economy as a whole;

– social and mental role: work provides a sense of belonging to a community, maintains social ties, and gives meaning to life;

– volunteering and altruism: during wartime, high motivation often encompasses the desire to be useful, which has a positive effect on self-esteem and brings satisfaction from the activities performed;

– revision of priorities: the focus shifts to stability, security and the ability to work, replacing traditional career incentives;

– success in wartime lies in the ability to continue working, growing and supporting others despite stress and threats.

In this context, it is worth noting that professional success is not only a personal achievement, but also a key element in the functioning of society, contributing to its prosperity. Professional success in wartime takes on critical social significance,

becoming a civic duty and a contribution to overall victory. High-quality work supports the economy's viability, ensures the psychological stability of the home front, and allows people to act effectively without wasting resources on tasks that are not their responsibility.

The main aspects of the social significance of professional success in wartime develop in the following directions: resilience and morale, which contribute to strengthening social stability, supporting the will to win and a sense of responsibility; economic support as the activity of professionals ensuring the functioning of key infrastructure; psychological support, which helps to cope with crisis situations by creating a sense of control and personal significance; the creation of history, when the achievements of professionals in extraordinary circumstances become part of the development of society, inspiring future generations with examples of courage and self-sacrifice.

To summarize our research, we can highlight several critically important aspects that are currently shaping the new face of professional success:

1. A paradigm shift in motivation

Traditional hierarchies of needs are transforming. When the outside world becomes unstable, professionals seek support in internal meanings:

Social mission: Work is perceived as a contribution to a common victory or support for the economy.

Existential significance: The question ‘Why am I doing this?’ becomes more important than the question ‘How much will I get for it?’

2. Psychological resources as capital

Scientists emphasise that success today is determined not only by hard skills but also by self-regulation. Key characteristics include:

Tolerance for uncertainty: The ability to act effectively when the planning horizon narrows to a few days or hours.

Optimism as a strategy: Not ignoring problems, but rationally believing in one's ability to influence the situation.

3. Resource management instead of time management

Classic time planning is giving way to energy management. In wartime, work-life balance becomes work-life integration, where the main goal is to maintain mental health in the long term.

Table 1

Comparison of priorities for success

Criterion	**Pre-crisis period**	**Period of war and instability**
Main focus	Career growth and profit	Security, meaning and usefulness
Planning	Long-term strategies (3-5 years)	Adaptive planning (short-term)

Criterion	Pre-crisis period	Period of war and instability
Skills	Narrow specialization	Multifunctionality and flexibility
Communication	Competition for resources	Cooperation, mutual support, networking

Source: Author's own

These aspects emphasize that the individual effectiveness of each specialist creates a cumulative effect that strengthens the entire state. Professional success during wartime is the synergy of psychological resilience and social responsibility. It is a path where individual development directly translates into social strength and brings victory closer.

Thus, it is important to emphasise that professional success today is not so much about achieving external heights as it is about the ability to remain professional while maintaining human dignity and psychological integrity in difficult circumstances.

Conclusions. Professional success during wartime takes on a new dimension, transforming from traditional career achievements into a tool for maintaining mental resilience, a source of stability, and a mechanism for economic assistance. It helps preserve a sense of control over one's own life, reduces stress levels, and allows individuals to contribute to a shared victory. Building professional success in such difficult times is extremely important, as it serves as a key means of psychological endurance, economic stability, and the strengthening of the state's defence capabilities. It allows employees to remain confident, increases motivation and productivity, and directly affects business stability, contributing to the overall result.

Experienced professionals have a significant impact on society's development, setting high standards of quality and inspiring people to achieve new goals. Their success is not only a personal achievement but also a key element in the effective functioning of the social system and its progress. In wartime, professional achievements take on special importance, becoming a form of civic responsibility and a contribution to overall success. Competent and responsible performance of duties strengthens economic stability, supports morale in the rear, and helps to use resources rationally, avoiding their expenditure on secondary tasks.

Motivation for professional success during wartime is an extremely important factor, as it serves as a means of survival, provides psychological stability, and helps maintain economic stability. In the context of changing values, motivation takes on new forms, helping people feel connected to a common goal, reduce stress levels, and maintain mental health by realizing personal potential. Professional success in this difficult period is based on the ability to adapt to change and on a combination of high internal motivation and psychological self-support. Important components of this are resilience in the face of challenges and a desire to be useful. The main motivating factors are professional growth, social cohesion, clear goal setting and a focus on

achieving results, which allows one to effectively overcome stress and maintain productivity. Internal resources play a special role: enthusiasm for one's profession, a responsible attitude to work, an optimistic approach and maintaining a positive mood are necessary to overcome difficulties. In wartime, motivation for success becomes more pragmatic and, at the same time, socially oriented, where success means not only personal achievement but also a contribution to a common victory.

References

1. Torubara, O. M. (2007). Motyvatsiina sfera osobystosti suchasnoho studenta: faktory ta umovy yii formuvannia pid chas profesiinoho stanovlennia [The motivational sphere of the modern student's personality: factors and conditions of its formation during professional development]. *Pedahohichni nauky – Pedagogical Sciences*, (45), 371–376 [in Ukrainian].

2. Mitrofanova, G. Ya., Yevtushenko, O. A., & Glukhy, A. O. (2023). Rol motyvatsii dosiahnennia uspikhu v protsesi profesiinoho stanovlennia potentsiinykh menedzheriv ta lideriv [The role of motivation to achieve success in the process of professional development of potential managers and leaders]. *Yevropeiskyi vektor ekonomichnoho rozvytku – European Vector of Economic Development*, 2(35), 84–100 [in Ukrainian].

3. Zanyuk, S. S. (2002). Psykholohiia motyvatsii: Navchalnyi posibnyk [Psychology of Motivation: Textbook]. Kyiv: Lybid. 304 p. [in Ukrainian].

4. Zaviryukha, V. V. (2018). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku motyvatsii dosiahnennia v yunatskomu vitsi [Psychological features of the development of achievement motivation in adolescence]. *Aktuaini pytannia psykholohii – Current Issues in Psychology*, 5(18), 72–82 [in Ukrainian].

5. Gilyun, O. V. (2012). Osvitni motyvatsii studentskoi molodi [Educational motivations of student youth]. *Grani*, (1), 102–104 [in Ukrainian].

6. Makarenko, S. S. (2013). Formuvannia motyvatsii dosiahnennia u strukturi motyvatsiinoi sfery osobystosti vchytelia [Formation of achievement motivation in the structure of the motivational sphere of a teacher's personality]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav (psykholohichna seriia) – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs (Psychological Series)*, (1), 314–323 [in Ukrainian].

7. Venger, O. P., Guseva, T. P., Mysula, Yu. I., Sas, L. M., Smasna, O. Ye., Bilous, V. S., Lyuta, O. O., & Nestorovich, Ya. M. (2018). Motyvatsiia dosiahnennia yak vazhlyvyi faktor uspishnoho profesiinoho stanovlennia studentiv-medykiv [Achievement motivation as an important factor in the successful professional development of medical students]. *Medychna osvita – Medical Education*, (4), 31–35 [in Ukrainian].

8. Uchitel, I. B., Suryakova, M. V., & Povarenk, O. S. (2023). Motyvatsiia uspikhu ta rivni tryvozhnosti pratsivnykiv startap-kompanii [Motivation for success and anxiety levels of start-up company employees]. *Habitus*, (49), 151–156 [in Ukrainian].

9. Pryadko, N. O. (2015). Motyvatsiia dosiahnennia yak determinant uspishnosti u profesiinii diialnosti [Achievement motivation as a determinant of success in professional activities]. *Visnyk – Visnyk*, (127), 177–180 [in Ukrainian].

10. Rezvykh, E., & Bulakh, I. (2022). Motyvatsiia profesiinoi diialnosti u doroslykh [Motivation for professional activity in adults]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 12: Psykholohichni nauky – Scientific Journal of the M. P. Dragomanov National Pedagogical University. Series 12: Psychological Sciences*, (17), 96–108 [in Ukrainian].

11. Sereda, O. G., & Shvets, N. M. (2023). Aktualni pytannia motyvatsii pratsivnykiv v umovakh voiennoho stanu [Current issues of employee motivation in a state of martial law].

Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal, (11), 229–232 [in Ukrainian].

12. Cherevan, I., Kovalenko, Yu., & Golets, S. (2024). Motyvatsiia personalu pidpryiemstv: suchasni tendentsii v umovakh voiennoho stanu [Staff motivation in enterprises: current trends under martial law]. *Stalyi rozvytok ekonomiky – Sustainable Economic Development,* 4(51), 104–109. DOI: https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-51-14 [in Ukrainian].

13. Muterko, G. M., & Mikhalov, D. A. (2024). Osoblyvosti motyvatsii personalu pidpryiemstva v umovakh voiennoho stanu [The peculiarities of motivating enterprise personnel under martial law]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society,* (60). DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-141 [in Ukrainian].

Література:

1. Торубара О. М. Мотиваційна сфера особистості сучасного студента: фактори та умови формування в процесі професійного становлення. *Збірник наукових праць "Педагогічні науки"*. 2007. № 45. С. 371-376

2. Митрофанова Г.Я., Євтушенко О.А., Глухий А.О. Роль мотивації досягнення успіху у процесі професійного становлення потенційних керівників-лідерів. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2023. № 2 (35). С.84-100

3. Занюк С.С. Психологія мотивації: Навч. посібник. К.: Либідь, 2002. 304 с.

4. Завірюха В. В. Психологічні особливості розвитку мотивації досягнень у підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2018. Т. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія, вип. 18. С. 72–82.

5. Гилюн О.В. Освітні мотивації студентської молоді. *Грані.* 2012. № 1. С. 102–104

6. Макаренко С.С. Формування мотивації досягнень в структурі мотиваційної сфери особистості вчителя. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія психологічна).* 2013. № 1. С. 314-323

7. Венгер О. П., Гусєва Т. П., Мисула Ю. І., Сас Л. М., Смашна О. Є., Білоус В. С., Люта О. О., Несторович Я. М. Мотивація досягнення як важливий чинник успішного професійного становлення студентів-медиків. *Медична освіта.* 2018. № 4. С. 31-35

8. Учитель І.Б., Сурякова М.В., Поваренко О.С. Мотивація до успіху та рівень тривожності співробітників стартап-компанії. *Габітус. Психологія особистості*. 2023. № 49. С. 151-156

9. Прядко Н.О. Мотивація досягнення як детермінанта успіху в професійній діяльності особистості. *Вісник*. 2015. № 127. С. 177–180

10. Резвих Є., Булах І. Мотивація професійної діяльності дорослих. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки.* 2022. Випуск 17 (62). С. 96-108

11. Середа О.Г., Швець Н.М. Актуальні питання мотивації працівників в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 11. С. 229-232

12. Черевань, І., Коваленко, Ю., & Голець, С. Мотивація персоналу підприємств: сучасні тренди в умовах воєнного стану. С*талий розвиток економіки*. 2024. (4(51), 104-109. URL: https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-51-14

13. Мутерко Г. М., Михальов Д. А. Особливості мотивації персоналу підприємства в умовах воєнного стану. Економіка та суспільство. 2024. № 60. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-60-141

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

UDC 159.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2056-2068

Yelchaninova Tetiana Mykolaivna Candidate of Psychological Sciences (Ph.D.), Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-7403-4700

Poltoratskyy Oleksiy Viktorovych postgraduate student, Department of General and Differential Psychology, State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University», 84116, Ukraine, Sloviansk, https://orcid.org/0009-0000-3182-9995

THE PROBLEM OF ADAPTATION OF FORCED DISPLACED PEOPLE IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY

Abstract. The article shows that the forced migration of Ukrainians has caused a significant increase in the psycho-emotional burden on displaced persons. The loss of the usual social and cultural context, uncertainty of the future, the rupture of interpersonal ties and the experience of traumatic events form an increased level of stress, anxiety, emotional instability. These factors lead to an increased need for systemic support, which is able to compensate for the consequences of forced changes and create conditions for restoring a subjective sense of security and integrity.

Theoretical analysis has shown that socio-psychological adaptation is a dynamic multidimensional process in which individual psychological characteristics, social conditions and cultural aspects of the host environment interact. Modern scientific concepts emphasize that adaptation includes not only adaptation to new conditions, but also deeper processes of rethinking identity, increasing resilience and stress resistance and forming new models of social interaction. In conditions of forced migration, these processes are complicated by traumatic experiences, uncertainty and a high level of psycho-emotional stress. Systematization of scientific ideas about forced migration has made it possible to establish that the main stress factors are the loss of social ties, the destruction of the usual way of life, cultural disorientation, information uncertainty and the need for rapid inclusion in another social system. These factors increase the need for multi-level support - emotional, informational, legal, professional and integration.

It is emphasized that uncertainty, which is characterized by a lack or contradiction of information, the absence of clear guidelines, as well as the unpredictability of events, is an essential feature of the adaptation of forced migrants. It forms a special psychological state in an adult, combining anxiety, the need for control, the search for new meanings and strategies of behavior. In conditions of constant social changes, martial law, economic instability and information overload,

the ability to master uncertainty becomes a basic component of psychological well-being.

Keywords: forced migration, displaced persons, adaptation, living conditions, uncertainty, vitality, resilience, psychological well-being, stress, traumatic life events.

Єльчанінова Тетяна Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-7403-4700

Полторацький Олексій Вікторович аспірант кафедри загальної та диференційної психології, Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет», м. Слов'янськ, https://orcid.org/0009-0000-3182-9995

ПРОБЛЕМА АДАПТАЦІЇ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Анотація. У статті показано, вимушена міграція українців спричинила суттєве посилення психоемоційного навантаження на переселенців. Втрата звичного соціального та культурного контексту, невизначеність майбутнього, розрив міжособистісних зв'язків та досвід травматичних подій формують підвищений рівень стресу, тривожності, емоційної нестабільності. Ці фактори призводять до підвищеної потреби у системній підтримці, яка здатна компенсувати наслідки вимушених змін та створити умови для відновлення суб'єктивного відчуття безпеки та цілісності.

Теоретичний аналіз показав, що соціально-психологічна адаптація є динамічним багатовимірним процесом, у якому взаємодіють індивідуальні психологічні характеристики, соціальні умови та культурні аспекти приймаючої середовища. Сучасні наукові концепції підкреслюють, що адаптація включає не лише пристосування до нових умов, а й глибші процеси переосмислення ідентичності, підвищення резильєнтності та стресостійкості та формування нових моделей соціального взаємодії. В умовах вимушеної міграції ці процеси ускладнюються травматичним. досвідом, невизначеністю та високим рівнем психоемоційної напруги. Систематизація наукових уявлень про вимушену міграцію дозволила встановити, що основними стресовими чинниками є втрата соціальних зв'язків, руйнація звичного життєвого укладу, культурна дезорієнтація, інформаційна невизначеність і необхідність швидкого включення в іншу соціальну систему. Ці фактори посилюють потребу в багаторівневій підтримці – емоційній, інформаційній, правовій, професійній та інтеграційній.

Підкреслено, що невизначеність, яка характеризується нестачею або суперечливістю інформації, відсутністю чітких орієнтирів, а також непередбачуваністю подій, є істотною ознакою адаптації вимушених переселенців. Вона

формує у дорослої людини особливий психологічний стан, що поєднує тривогу, потребу у контролі, пошук нових смислів і стратегій поведінки. В умовах постійних суспільних змін, воєнного стану, економічної нестабільності та інформаційного перевантаження здатність опанувати невизначеність стає базовим компонентом психологічного благополуччя.

Ключові слова: вимушена міграція, переселенці, адаптація, умови життя, невизначеність, життєстійкість, резильєнтність, психологічне благополуччя, стрес, травматичні події життя.

Problem statement. Forced migration of Ukrainians in the context of Russia's full-scale war against Ukraine is a complex socio-psychological process that encompasses economic, political, cultural and psychological aspects of the lives of displaced persons. It is accompanied by significant changes in everyday life, social contacts, value system, sense of security and self-determination of the individual. Displaced persons are faced with the need to quickly adapt to new conditions, organize housing, access to education for children, employment and social integration. In addition to the obvious physical displacement, this process involves a significant psychological transformation: a person is forced to rebuild their usual patterns of behavior, social roles and interaction with others in an unfamiliar environment [7]. Large-scale aggression has caused huge internal and international population movements, creating a record wave of internally displaced persons and forced migrants in European countries. At the same time, forced migration is often accompanied by social isolation, cultural shock and psychological stress due to the loss of familiar social networks and support, which increases the need for professional psychological support and social integration programs [7].

Presentation of the main research material. The concept of "migration" as a scientific term first appeared at the end of the 19th century in England thanks to the works of the English scientist Ernest Ravenstein, who in his work "Laws of Migration" (1876) laid the foundations of the modern understanding of this phenomenon. The scientist considered migration not as a random or temporary process, but as a natural social phenomenon that has its own internal mechanisms and determinants.

E. Ravenstein identified four groups of factors that influence migration flows: conditions in the place of origin, circumstances of movement, attractiveness of the destination, and individual characteristics of the migrants themselves [13]. Over time, the concept of migration acquired interdisciplinary significance - it became the subject of research not only in demography, but also in sociology, economics, political science, and psychology.

In the modern sense, migration is interpreted as a territorial movement of the population aimed at changing the place of residence, work, or study for a long time or permanently. It is one of the key processes that influence the development of society, changing the social structure, forming intercultural contacts, and global labor markets. Thus, the phenomenon of migration combines both objective socio-economic

conditions and subjective motives of a person that determine his decision to leave his native environment and integrate into a new social space.

In Ukraine, the concept of "forced migration" does not yet have an established official definition, which leads to a certain terminological uncertainty in scientific and practical use. In the regulatory and legal sphere, related categories are most often used - "internally displaced persons" (IDPs) and "forced migrants", which have a similar meaning, but differ in scope. The concept of IDPs mainly covers persons who have left their place of residence but remained within the borders of Ukraine, while the term "forced migrants" in a broader sense may also refer to citizens who have crossed the state border in search of safety. International documents, in particular the UN Guiding Principles on Internal Displacement (1998), define IDPs as individuals or groups of people forced to leave their places of residence due to armed conflicts, violence, human rights violations or natural and man-made disasters, without crossing an international border. This definition became the basis for the formation of approaches to protecting the rights of such persons in international law. In the Ukrainian context, the Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Internally Displaced Persons" defines IDPs as citizens who have left their place of residence due to armed conflict, temporary occupation, violence, or emergencies of a natural or man-made nature [5]. At the same time, the term "forced migration" has a broader meaning and covers both internal displacement and international migration caused by threats to life, health, or security.

Modern migration processes that have arisen as a result of war indicate the need to harmonize legal and scientific approaches to the definition of forced migration, since it encompasses a complex of social, psychological, and humanitarian aspects that go beyond the formal status of internally displaced persons.

In international practice, the concept of forced migration includes several main groups of persons, including refugees, asylum seekers and internally displaced persons (IDPs). Each of these categories has its own characteristics, determined by the reasons for displacement, legal status and the level of protection provided by the state or international organizations [11]. Refugees are persons who have left their country due to a well-founded fear of persecution on grounds of race, religion, nationality, membership of a particular social group or political opinion. Their status is regulated by the 1951 Convention relating to the Status of Refugees and the 1967 Protocol, which guarantees protection against return to a country where their life or freedom would be threatened [11].

Asylum seekers are persons who have applied for international protection but have not yet acquired official refugee status. Their status is intermediate, as it involves a verification of the grounds for granting asylum in accordance with the national legislation of the host country. Internally displaced persons (IDPs), unlike the two previous categories, do not cross the state border, but remain within their own country. They need protection from their own state, as they have lost their housing or the ability to live safely in their area due to war, violence or natural disasters. Thus, the

international classification of forced migrants reflects different levels of vulnerability and the need for legal, social and psychological protection, which determine the amount of support from host countries and international institutions [11].

The motives for forced migration of Ukrainians have a complex multi-level structure, combining political, military, economic, social and environmental factors. They are formed under the influence of both external circumstances (armed aggression, socio-economic instability) and internal needs of the individual (the desire for security, stability, social support) [8].

Political motives are primarily related to people's desire to live in a more stable, secure and predictable environment. These include dissatisfaction with the level of protection of citizens, the desire for greater social justice, transparency and efficiency of state institutions.

For many Ukrainians, the decision to move was driven by a desire to escape the tense socio-political situation, increase their sense of security and ensure decent living conditions for themselves and their loved ones. Military motives have become dominant since the beginning of the full-scale Russian invasion. People were forced to evacuate due to an immediate threat to their lives, the destruction of housing, the occupation of territories and constant shelling. Often the decision to leave was made spontaneously under the influence of fear, panic or the need to save children. Economic motives also have a significant impact: the destruction of enterprises, the cessation of business, a decrease in income and the rise in unemployment have led to a loss of economic stability. Some citizens sought opportunities for employment and professional fulfillment abroad, especially in areas where Ukraine temporarily lost potential due to the war [8].

Social motives include the desire to preserve or restore family ties, provide children with a safe environment, access to education and healthcare. A significant part of Ukrainians migrated precisely for reasons of family protection, especially children and elderly parents. In this regard, the possibility of family reunification in the countries of the European Union became important. Environmental motives have a less pronounced, but still present, influence, especially in regions where military actions led to man-made disasters, environmental pollution, destruction of infrastructure and shortages of water or energy. According to the results of sociological research, the main factors that prompt Ukrainians to urgently leave are fear for the lives of children and loved ones, the danger of occupation, a sense of uncertainty about the future and information about real opportunities for safe departure to EU countries. At the same time, a significant part of the displaced persons notes that the decision to migrate was emotional and forced, and not strategically thought out [1].

Thus, the motives for the forced migration of Ukrainians cannot be considered in isolation - they are intertwined, creating a complex of reasons, among which the leading ones remain the need for security, the desire to preserve life, support the family and find conditions for restoring a decent standard of living. The forced migration of Ukrainians during the period of full-scale war was mainly chaotic and crisis-like in

nature, when most decisions were made in a hurry, without the possibility of planning or preparation.

People often left their homes with only the most necessary things, without a clear understanding of where they were going or where they could find shelter. Evacuation took place in conditions of constant danger, information uncertainty and emotional stress, which only increased psychological pressure [1].

The main difficulties of this period were not only logistical problems (finding transport, fuel, long waits at checkpoints, crowded trains and buses), but also emotional experiences associated with the loss of familiar surroundings, fear of the unknown, fear for the lives of loved ones and a sense of helplessness. For many families, an additional challenge was staying with young children or elderly people, which required special attention and care.

Adaptation is a complex dynamic process of establishing harmonious interaction between a person and the environment, combining physiological, psychological and social aspects of life and a necessary condition for the full development of the personality. Successful adaptation ensures the restoration of a sense of security, stability and life prospects, while the complexity of adaptation can lead to psychological stress, isolation and frustration [12]. Socio-psychological adaptation includes both external adaptation to new living conditions and internal acceptance of these conditions, which is accompanied by a change in social attitudes, value orientations, behavioral style and methods of interpersonal interaction. For immigrants, this process is especially relevant, since they are faced with a new cultural, linguistic and social environment that requires flexibility, psychological stability and rethinking of their own experience.

R. O. Trulyaev notes that "socio-psychological adaptation is a state of interpersonal relations between an individual and a group, when an individual, without long-term internal and external conflicts, productively performs his leading activity, satisfies his sociogenic needs, fully meets the role expectations that the reference group presents to him, experiences a state of self-affirmation and free expression of his creative abilities" [15].

The process of socio-psychological adaptation of migrants is considered not as an individual task, but as a social phenomenon that depends on support from society, state institutions and the host society. Successful adaptation implies the inclusion of a person in social life, the assimilation of social roles, norms and rules of communication, overcoming cultural shock, language barriers, the loss of the usual social status and the need to integrate into a new society. It includes cognitive (understanding new norms and rules), emotional (acceptance of a new environment) and behavioral (changing forms of social interaction) components.

Adaptation of forced migrants today takes place in conditions of uncertainty caused by the objective lack of knowledge about the possible terms of migration, the permanence or reversibility of such migration, the conditions in which close people live, from whom migrants were separated. The phenomenon of uncertainty contains a

kind of "cognitive crisis", which requires a person to restructure the categorization system and rethink their own ways of orientation in reality. Encountering uncertain circumstances provokes the activation of higher cognitive functions, such as analytical thinking, hypothetical-deductive modeling and intuitive prediction. When it is impossible to rely on ready-made knowledge, a person begins to construct new cognitive models, based on flexible combinations of experience, imagination and heuristic strategies. In this context, uncertainty acts as a catalyst for thinking, forcing a person to think multidimensionally, in the mode of hypotheses, alternatives and options [3].

It is important to note that the cognitive dimension of uncertainty is directly related to individual differences in cognitive style. People with an adaptive thinking style tend to seek order and logical structure even in chaotic conditions, trying to reduce new information to familiar categories. In contrast, innovators or divergent thinkers more easily accept uncertainty, considering it a natural component of the cognitive process. For them, the unknown is not a threat, but an opportunity to open a new level of understanding. The perception of uncertainty depends on the flexibility of thinking, openness to new experience and tolerance for contradictory data [9].

Modern cognitive theories emphasize that situational uncertainty changes the way attention and memory function. In a state of increased unpredictability, the focus of attention narrows, selective concentration on potentially threatening or salient signals increases, and neural processes switch to a “cognitive economy” mode. Such a state promotes survival, but at the same time reduces the accuracy of information processing. A person seeks to quickly fill in knowledge gaps using heuristics, stereotypes, or previously learned patterns, which can lead to errors in judgment. In psychology, this phenomenon is described as the “illusion of certainty” – the tendency to create an imaginary certainty where there is actually none. In situations of uncertainty, cognitive anxiety is formed, associated with a subjective feeling of lack of competence. However, this anxiety can have a stimulating function when it is directed at searching for information, increasing awareness, and developing analytical skills. Uncertainty acts not only as a barrier, but also as an educational factor that encourages a person to continuous intellectual growth [4].

In a broader context, the cognitive dimension of uncertainty reflects the internal contradiction between the need for stability and the need for change. It is this tension between the known and the unknown that creates the conditions for creative thinking. Faced with ambiguous information, an adult activates logical and intuitive mechanisms of cognition, which provides a new level of cognitive flexibility. Therefore, uncertainty is a source of cognitive stress and at the same time a catalyst for self-development, which helps a person to go beyond their own limitations, expanding the horizons of thinking and perception. The emotional sphere of the personality is the most sensitive to the influence of uncertainty.

When a person is faced with a situation that cannot be predicted or controlled, the emotional system is the first to react. It signals danger, activating physiological and

psychological mechanisms of self-defense. Such a reaction has an adaptive function, as it provides the mobilization of energy resources to find a solution or avoid the threat. However, if uncertainty lasts too long, these defense mechanisms begin to exhaust the psyche, causing chronic anxiety, irritability, apathy, or emotional burnout.

Uncertainty is one of the central sources of anxiety in an adult, as it activates the basic need for security and predictability. A person seeks to control the events of his life, foresee the consequences of actions, and have a sense of stability. When these expectations are not met, the emotional system perceives the situation as a threat, even if there is no real danger. This explains the phenomenon of subjective anxiety, when mental tension arises not from objective danger, but from its prediction or representation [4].

The level of emotional response to uncertainty depends on the development of emotional intelligence. Individuals with a high level of emotional competence are able to be aware of their own emotions, recognize their causes, and regulate the intensity of their experiences. Such people tend to transform fear into interest, anxiety into motivation for action, and confusion into a search for new ways. In contrast, people with low emotional self-regulation often fall into the trap of affective response: they experience uncertainty as a state of helplessness, lose control over their behavior, and strive to quickly get rid of emotional discomfort even at the cost of irrational decisions [4]. From the perspective of J. Gross's theory of emotions, it is the regulation of affect that determines whether a person will experience uncertainty as destructive stress or as a stimulus for growth. Effective strategies for emotional regulation involve not suppressing emotions, but their constructive processing through reflection, rethinking, and a conscious attitude to one's own state. In this sense, emotional maturity is a basic condition for psychological stability in conditions of uncertainty [2].

An important role in the process of emotional mastery of uncertainty is also played by the system of values and life meanings. When a person has a clear idea of his priorities, goals, and internal guidelines, the unknown does not cause panic. On the contrary, it is perceived as a space of new opportunities. This attitude is characteristic of people with an internal locus of control, who tend to attribute responsibility for events to their own actions, rather than external circumstances. In contrast, people with an external locus of control perceive uncertainty as something threatening, because they believe that their lives depend on chance, other people, or fate.

According to M. Seligman, a positive emotional attitude is important for effective functioning in situations of unpredictability. Optimism, flexibility of thinking, and the ability to see meaning in difficulties help reduce emotional stress and turn uncertainty into a resource for development. Psychological science proves that positive emotions, even in a state of anxiety, expand a person’s cognitive capabilities, allowing them to better adapt, find non-standard solutions, and overcome stressful situations [2].

The existential-semantic dimension of situational uncertainty concerns the deepest aspects of human existence: the search for meaning, freedom of choice,

responsibility, and awareness of one's own mortality. Uncertainty in this context is a socio-psychological reality and a philosophical category that poses a question to a person: how to live when the future is unpredictable and old landmarks have lost their meaning.

In accordance with the concept of logotherapy, meaning is the main motivator of human activity. When a person is faced with uncertainty, he loses external guidelines and internal confidence in the appropriateness of his actions. However, this very state can become a catalyst for spiritual awakening.

A person is forced to create meaning on his own, and not find it in external authorities. From the standpoint of existential psychology, uncertainty is inseparable from the very essence of human existence. It is a space in which authenticity is born, because only in situations of unpredictability can a person show his true "I". Confidence in the future makes existence predictable, but deprives it of depth. In turn, uncertainty poses questions to a person about values, choice and the meaning of life, which forms his spiritual maturity and responsibility for his own decisions [6].

Psychological adaptation to uncertainty is directly related to the development of resilience, which is defined as a person's ability to function effectively despite difficulties, stress, and loss of control over circumstances. The concept of resilience, developed by S. Maddi, describes this characteristic as a combination of three key components: involvement, control, and acceptance of the challenge. A person with developed resilience perceives difficulties not as a threat, but as an opportunity for learning and growth, takes responsibility for their own actions, and remains active even in unstable conditions.

The resource-adaptive approach to understanding uncertainty emphasizes that the ability to overcome uncertainty is based on a system of personal resources, which include optimism, self-regulation, empathy, social support, and spiritual orientations. A person who is able to attract these resources turns uncertainty into a factor of development, rather than a cause of disorganization. It demonstrates proactivity, creativity, willingness to take risks and openness to new experiences. This attitude allows you to withstand stress and effectively use situations of instability as an opportunity for self-realization.

Psychologists emphasize the importance of one's own resources and their active use. These can be both external resources (social ties, family support, professional environment) and internal (belief in one's own strength, positive thinking, spiritual support). Effective adaptation to uncertainty requires a balance between both types of resources [16].

In the first weeks after displacement, most IDPs lived in conditions of adaptation shock and uncertainty: the need to find housing, livelihoods, work, schools for children and adapt to new socio-cultural circumstances created a state of "survival". This period was often accompanied by emotional exhaustion, anxiety, irritability and a sense of inner emptiness, which complicated the transition to the stage of stable adaptation. According to the results of research, even after moving to a safe place, many Ukrainian

refugees continued to experience the consequences of stress associated with separation from their homes, separation from their families and uncertainty about the future [1].

The process of integration of Ukrainian IDPs in the countries of the European Union turned out to be multidimensional and difficult, as it requires not only adaptation to new socio-economic conditions, but also adaptation to a different cultural and linguistic reality. One of the most noticeable challenges for most migrants is language barriers, which significantly limit the possibilities of effective communication, making it difficult to find employment, access to education, health and administrative services. Ignorance or insufficient knowledge of the language of the host country often causes a feeling of isolation, misunderstanding and loss of self-confidence, especially in the initial stages of their stay [11].

No less difficult factor is cultural adaptation, which involves the assimilation of new social norms, behavioral patterns, and moral standards. For Ukrainians who find themselves in Western European countries, the encounter with other value orientations, lifestyles, and traditions often causes internal dissonance and a sense of alienation. Differences in social dynamics, religious views, attitudes toward gender roles, or the system of raising children can lead to emotional tension and difficulties in establishing interpersonal contacts. Added to this are everyday challenges that become a source of daily stress for most Ukrainian migrants: finding housing, understanding the public transportation system, medical care, utilities, or social services. The lack of familiar social connections and support increases the risk of social isolation, and uncertainty about the future can cause chronic anxiety and a sense of loss of control over one's own life [11].

Ukrainian displaced persons who have experienced forced displacement face profound psychological consequences that arise as a reaction to the extreme stressful circumstances of war, the loss of their home, and the rupture of social ties. The most common of these is post-traumatic stress disorder, which is accompanied by emotional instability, sudden outbursts of anxiety, depressed mood, and a sense of danger even in safe conditions. Often, along with this, moral trauma is manifested - an internal feeling of guilt or shame caused by the inability to help loved ones who remained in the war zone, or by the losses experienced [Chepiga].

IDPs also experience identity crises and emotional burnout, when a person loses their sense of belonging to a particular place or community. Such conditions are exacerbated by uncertainty about the future, difficulties with employment and social integration. Emotional reactions often range from increased anxiety, aggression or irritability to complete emotional exhaustion or "freezing" – a state when a person seems to block their feelings in order to avoid pain [10].

A particularly vulnerable category are women who, in addition to their own psychological difficulties, bear the additional burden of responsibility for children. Many of them experience feelings of loneliness, social isolation, chronic stress and homesickness. The loss of cultural environment, familiar traditions and way of life leads to a violation of internal integrity and self-identification, which, in turn,

complicates adaptation to a new cultural space. In addition to emotional disorders, a significant part of the displaced people experience social, cognitive and professional maladjustment. This is manifested in difficulties with decision-making, loss of concentration, decreased work capacity, impaired communication skills and difficulties in building new social ties. Such factors can contribute to the development of the "refugee" syndrome, which is characterized by a persistent feeling of helplessness, loss of meaning in life and faith in one's own capabilities [10].

Separated families are one of the key factors affecting the psycho-emotional state of Ukrainian IDPs, creating additional stress and at the same time acting as a powerful motivator for potential return to Ukraine. Sociological studies show that a significant part of migrants left behind close relatives: 69% of respondents left behind their parents, 40% - their husband or wife, 12% - their children. The absence of close family members creates a feeling of loneliness and emotional disconnection, which complicates the process of psychological adaptation in the host countries [14].

At the same time, the motivation to return largely depends on the conditions for restoring family ties. If family members can join IDPs abroad, the need for urgent return to Ukraine decreases. However, the general situation in the country also affects the decision: the worsening economic situation, rising unemployment, destruction of infrastructure, limited access to social services and a decrease in the quality of education increase uncertainty factors and may keep some IDPs outside their homeland. Thus, separated families perform a dual function: they become both a source of additional stress and emotional tension, and a factor determining the long-term decisions of displaced persons to repatriate or remain in their countries of temporary residence [14].

Despite the complexity of psychological challenges, many Ukrainians demonstrate a high level of resilience and internal resources that help restore emotional balance. Professional competence, flexibility of thinking, the ability to cooperate, and faith in the future contribute to gradual psychological stabilization, social integration, and successful adaptation to a new environment.

Conclusions. Thus, the features of forced migration of Ukrainians consist in a combination of complex social, economic, cultural and psychological factors that form the conditions for their resettlement. IDPs face the unpredictability and spontaneity of moving, difficulties in finding housing and work, as well as numerous socio-cultural barriers, including language, cultural and everyday problems. Additional challenges are family separation, the impact of traumatic war events, post-traumatic stress, moral trauma, identity crisis and emotional burnout.

The impact on the psycho-emotional state of the personality of forced migrants is largely determined by the level of resilience, professional competence, ability to self-regulation and support from host countries through financial, social and educational assistance. These resources allow them to gradually reduce the level of stress, adapt to the new socio-cultural environment, form new social ties and maintain the stability of family relations.

Література

1. Chepiga L. P. Psychological characteristics of Ukrainians - victims of migrants as a result of Russian aggression / L. P. Chepiga. Specialness, matrimony, war: abstracts of testimonies from participants in the international psychological forum (7th quarter of 2023, m. Kharkiv). Kharkiv: KhNUVS, 2023. pp. 240–243.

2. Havrylovska K. P. Psychological support in difficult life circumstances. Zhytomyr: ZhDU named after I. Franko, 2023. 229 p.

3. Holubnicha O. O. The life situation is unknown as a mental transformation of the particularity: qualification of a robot. 2021. URL: http://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3217/1/Golubnicha.pdf (published date: 10/11/2025).

4. Hrisenko N. V., Frolova N. V. The role of emotional intelligence in the successful handling of a life crisis in internal displacement of individuals. Scientific Bulletin of the Christian Union. Series: Psychological sciences. 2017. No. 1(1). pp. 49–57.

5. Hritsishena Z. O. Migration flows of Ukrainians as a result of a large-scale war: views of Ukraine and international organizations. Economics, management and administration. 2024. No. 2(108). pp. 128–138. URL: https://doi.org/10.26642/ema-2024-2(108)-128-138.

6. Kolisnyk O. V. Adaptation potential as a warehouse of identification strategies of particularity. Facets. 2015. No. 8 (124). pp. 59–63.

7. Kozlovska L. V., Voropai S. V. Hybrid war in Ukraine in 2022–2023 and migration as its successors is suppressed. Maritime security and defense. 2023. No. 2. P. 79–85. URL: https://doi.org/10.32782/msd/2023.2.12.

8. Litvinchuk O. V., Yurkivsky O. Y. Migration processes in Ukraine: threats in the minds of the Russian-Ukrainian war. Economics, management and administration. 2023. No. 2(104). pp. 71–78. URL: https://doi.org/10.26642/ema-2023-2(104)-71-78.

9. Pavlenko O. V. Strategies for the implementation of specialness in the minds of middle-class insignificance. Current problems of environmental psychology. 2023. P. 47. URL: http://ecopsy.com.ua/data/conf_2023/tezy_ecopsy_12-13_05_2023.pdf#page=47 (date of publication: 10/11/2025).

10. Pedorenko V. M. Peculiarities of the psychoemotional state of migrants in the minds of another country (on the example of Nimechchina). Scientific newsletter of Uzhgorod National University. Series: psychology. 2023. No. 5. P. 5–10.URL: https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.5.1.

11. Polina G. Analysis of theories of international migration. Ukrainian culture: minule, suchasne, shlyakhi rozvitku (directly: culturology). 2021, vol. 35, pp. 277–287. URL: https://doi.org/10.35619/ucpmk.v35i0.399.

12. Prophet N., Tsarenko L., Boyko S. Adaptation, disadaptation, adaptation disorders: nutritional terminology. The Grail of Science. 2021, pp. 373–381. URL: https://doi.org/10.36074/grail-of-science.22.10.2021.66

13. Ravenstein E. G. The Birthplaces of the People and the Laws of Migration / The Geographical Magazine. 1876. https://lnk.ua/be8APYaV5

14. Razumkov Center. Settings and assessments of Ukrainian refugees (Lipen-Serpen 2022). Kiev: Razumkov Center, 2022. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p.

15. Trulyaev R. O. Self-regulation style as a factor of socio-psychological adaptation. Educational dimension. 2022. T. 29. pp. 387–395. URL: https://doi.org/10.31812/educdim.4975.

16. Vernik O. L., Pavlenko O. V. Methodology for studying life strategies of particularity in situational uncertainty. Ukrainian psychology of the 21st century. Kiev: Institute of Psychology named after. G. S. Kostyuk NAPN of Ukraine, 2023. pp. 353–357. URL: https://lib.iitta.gov.ua/735227/ (date of publication: 10/11/2025).

References

1. Chepiga L. P. (2023)/ Psychological characteristics of Ukrainians - victims of migrants as a result of Russian aggression / L. P. Chepiga. Specialness, matrimony, war: abstracts of testimonies from participants in the international psychological forum (7th quarter of 2023, m. Kharkiv). Kharkiv: KhNUVS, 240–243.
2. Havrylovska K. P. (2023). Psychological support in difficult life circumstances. Zhytomyr: ZhDU named after I. Franko.
3. Holubnicha O. O. (2021). The life situation is unknown as a mental transformation of the particularity: qualification of a robot. URL: http://repository.mu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3217/1/Golubnicha.pdf (published date: 10/11/2025).
4. Hrisenko N. V., Frolova N. V. (2017). The role of emotional intelligence in the successful handling of a life crisis in internal displacement of individuals. Scientific Bulletin of the Christian Union. Series: Psychological sciences. 1(1). 49–57.
5. Hritsishena Z. O. (2024). Migration flows of Ukrainians as a result of a large-scale war: views of Ukraine and international organizations. Economics, management and administration. 2(108). 128–138. URL: https://doi.org/10.26642/ema-2024-2(108)-128-138.
6. Kolisnyk O. V. (2015). Adaptation potential as a warehouse of identification strategies of particularity. Facets.. 8 (124). 59–63.
7. Kozlovska L. V., Voropai S. V. (2023). Hybrid war in Ukraine in 2022–2023 and migration as its successors is suppressed. Maritime security and defense. 2. 79–85. URL: https://doi.org/10.32782/msd/2023.2.12.
8. Litvinchuk O. V., Yurkivsky O. Y. (2023). Migration processes in Ukraine: threats in the minds of the Russian-Ukrainian war. Economics, management and administration. 2(104). 71–78. URL: https://doi.org/10.26642/ema-2023-2(104)-71-78.
9. Pavlenko O. V. (2023). Strategies for the implementation of specialness in the minds of middle-class insignificance. Current problems of environmental psychology. 47. URL: http://ecopsy.com.ua/data/conf_2023/tezy_ecopsy_12-13_05_2023.pdf#page=47 (10/11/2025).
10. Pedorenko V. M. (2023). Peculiarities of the psychoemotional state of migrants in the minds of another country (on the example of Nimechchina). Scientific newsletter of Uzhgorod National University. Series: psychology. 5. P. 5–10.URL: https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.5.1.
11. Polina G. (2021). Analysis of theories of international migration. Ukrainian culture: minule, suchasne, shlyakhi rozvitku (directly: culturology). 35, 277–287. URL: https://doi.org/10.35619/ucpmk.v35i0.399.
12. Prophet N., Tsarenko L., Boyko S. Adaptation, disadaptation, adaptation disorders: nutritional terminology. The Grail of Science. 2021, pp. 373–381. URL: https://doi.org/10.36074/grail-of-science.22.10.2021.66
13. Ravenstein E. G. The Birthplaces of the People and the Laws of Migration / The Geographical Magazine. 1876. https://lnk.ua/be8APYaV5
14. Razumkov Center. Settings and assessments of Ukrainian refugees (Lipen-Serpen 2022). Kiev: Razumkov Center, 2022. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p.
15. Trulyaev R. O. (2022). Self-regulation style as a factor of socio-psychological adaptation. Educational dimension. 29. 387–395. URL: https://doi.org/10.31812/educdim.4975.
16. Vernik O. L., Pavlenko O. V. (2023). Methodology for studying life strategies of particularity in situational uncertainty. Ukrainian psychology of the 21st century. Kiev: Institute of Psychology named after. G. S. Kostyuk NAPN of Ukraine, 353–357. URL: https://lib.iitta.gov.ua/735227/ (date of publication: 10/11/2025)

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 159.9:616.89-008.441.13

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2069-2081

Антонська Юлія магістр фізичної реабілітації, гештальт-терапевт, психолог центру ментального здоров'я КНП «Бучанський консультативно-діагностичний центр», https://orcid.org/0009-0003-6757-0809

Дозорець Марія викладач кафедри психології Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, м.Київ-ДСП, https://orcid.org/-0004-9457-2989

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСІБ ІЗ ПСИХІЧНИМИ ТА ПОВЕДІНКОВИМИ РОЗЛАДАМИ ВНАСЛІДОК ВЖИВАННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН

Анотація. У статті розглянуто особливості психологічної реабілітації осіб із психічними та поведінковими розладами, зумовленими вживанням психоактивних речовин. Проаналізовано сучасні підходи до реабілітаційної роботи, зокрема біопсихосоціальну модель, інтеграцію психотерапевтичних методів та мультидисциплінарний супровід. Висвітлено ключові психологічні завдання реабілітації: формування мотивації до утримання, відновлення особистісного та соціального функціонування, профілактику рецидивів. Обґрунтовано значення індивідуалізованого підходу та поєднання психоосвітніх, когнітивно-поведінкових і підтримувальних інтервенцій у роботі з цією категорією осіб.

Метою статті є теоретичний аналіз та узагальнення особливостей психологічної реабілітації осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання психоактивних речовин, а також визначення ключових психологічних чинників, що впливають на ефективність реабілітаційного процесу.

Методологічним підґрунтям статті є системний, біопсихосоціальний та особистісно орієнтований підходи, що дозволяють розглядати психологічну реабілітацію осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання психоактивних речовин як цілісний і багатоетапний процес. Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження є положення сучасної клінічної та реабілітаційної психології, теорії адиктивної поведінки та провідні психотерапевтичні підходи.

Постановка проблеми полягає в систематизації сучасних психотерапевтичних підходів до психологічної реабілітації осіб із психічними та поведінковими розладами, зумовленими вживанням психоактивних речовин, у межах цілісної, етапної та інтегративної моделі реабілітаційного процесу. Уперше обґрунтовано доцільність поєднання когнітивно-поведінкової, діалектичної поведінкової, психодинамічної, наративної терапії та релаксаційних методик як

взаємодоповнювальних компонентів відновлення емоційно-вольової сфери та особистісних ресурсів залежної особистості. Розширено уявлення про психологічні чинники ефективності реабілітації шляхом акцентування ролі позитивної ідентичності, самоконтролю та соціальної підтримки у профілактиці рецидивів.

Висновки проведений аналіз засвідчив, що психологічна реабілітація осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання психоактивних речовин є комплексним і етапним процесом, ефективність якого зумовлена інтеграцією біопсихосоціальних чинників. Обґрунтовано доцільність поєднання сучасних психотерапевтичних підходів, орієнтованих на розвиток самоконтролю, емоційної регуляції та особистісних ресурсів, що сприяє зниженню ризику рецидивів і підвищенню рівня соціальної адаптації.

Ключові слова: психологічна реабілітація, залежність, психоактивні речовини, психотерапія, психічні та поведінкові розлади.

Yulia Antonska Master of Physical Rehabilitation, Gestalt Therapist, Psychologist of the Mental Health Center of the Bucha Consultative and Diagnostic Center, https://orcid.org/0009-0003-6757-0809

Maria Dozorets Lecturer of the Department of Psychology, Master of Psychology of Educational and Scientific Institute of Law and Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv-DSP, https://orcid.org/0009-0004-9457-2989

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF PERSONS WITH MENTAL AND BEHAVIORAL DISORDERS DUE TO THE USE OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES

Abstract. The article examines the features of psychological rehabilitation of individuals with mental and behavioral disorders caused by the use of psychoactive substances. Modern approaches to rehabilitation work are analyzed, in particular the biopsychosocial model, integration of psychotherapeutic methods and multidisciplinary support. The key psychological tasks of rehabilitation are highlighted: the formation of motivation to abstain, the restoration of personal and social functioning, the prevention of relapses. The importance of an individualized approach and a combination of psychoeducational, cognitive-behavioral and supportive interventions in working with this category of individuals is substantiated.

The aim of the article is a theoretical analysis and generalization of the features of psychological rehabilitation of individuals with mental and behavioral disorders caused by the use of psychoactive substances, as well as the identification of key psychological factors that influence the effectiveness of the rehabilitation process.

The methodological basis of the article is systemic, biopsychosocial and personally oriented approaches, which allow us to consider the psychological

rehabilitation of individuals with mental and behavioral disorders due to the use of psychoactive substances as a holistic and multi-stage process. The theoretical and methodological basis of the study is the provisions of modern clinical and rehabilitation psychology, the theory of addictive behavior and leading psychotherapeutic approaches.

The scientific novelty lies in the systematization of modern psychotherapeutic approaches to the psychological rehabilitation of individuals with mental and behavioral disorders caused by the use of psychoactive substances within the framework of a holistic, staged and integrative model of the rehabilitation process. For the first time, the feasibility of combining cognitive-behavioral, dialectical behavioral, psychodynamic, narrative therapy and relaxation techniques as complementary components of the restoration of the emotional-volitional sphere and personal resources of an addicted individual is substantiated. The idea of psychological factors of rehabilitation effectiveness is expanded by emphasizing the role of positive identity, self-control and social support in relapse prevention.

Conclusions The analysis showed that psychological rehabilitation of individuals with mental and behavioral disorders due to the use of psychoactive substances is a complex and staged process, the effectiveness of which is due to the integration of biopsychosocial factors.

The feasibility of combining modern psychotherapeutic approaches focused on the development of self-control, emotional regulation and personal resources is substantiated, which contributes to reducing the risk of relapse and increasing the level of social adaptation.

Keywords: psychological rehabilitation, addiction, psychoactive substances, psychotherapy, mental and behavioral disorders.

Постановка проблеми. Поширення вживання психоактивних речовин є однією з найгостріших медико-психологічних і соціальних проблем сучасного суспільства.

Зростання кількості осіб із психічними та поведінковими розладами, зумовленими вживанням психоактивних речовин, супроводжується суттєвими порушеннями емоційно-вольової сфери, когнітивних процесів, міжособистісної взаємодії та соціального функціонування. Такі порушення істотно ускладнюють процес реабілітації та повернення осіб до повноцінного життя в суспільстві [4].

Незважаючи на наявність медичних протоколів лікування залежностей, психологічна реабілітація осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання психоактивних речовин залишається недостатньо структурованою та уніфікованою.

У практиці часто переважає фрагментарний підхід, орієнтований переважно на купірування симптомів або підтримку ремісії, без урахування індивідуально-психологічних особливостей, рівня мотивації до змін, наявності коморбідних психічних розладів і соціального контексту життя пацієнтів.

Особливої актуальності проблема психологічної реабілітації набуває в умовах хронічного перебігу залежності, повторних рецидивів та поєднання психоактивного вживання з травматичним досвідом, соціальною дезадаптацією та стигматизацією [3]. Відсутність комплексного, науково обґрунтованого підходу до психологічної реабілітації знижує ефективність лікувально-реабілітаційних заходів і підвищує ризик повторного вживання психоактивних речовин.

У зв'язку з цим виникає потреба в системному аналізі особливостей психологічної реабілітації осіб із психічними та поведінковими розладами, зумовленими вживанням психоактивних речовин, з урахуванням сучасних психотерапевтичних підходів, етапності реабілітаційного процесу та індивідуальних ресурсів особистості.

Матеріали та методи

Метою статті є теоретичний аналіз та узагальнення особливостей психологічної реабілітації осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання психоактивних речовин, а також визначення ключових психологічних чинників, що впливають на ефективність реабілітаційного процесу.

Методологічну основу дослідження становлять положення біопсихосоціальної моделі залежності, системного та особистісно орієнтованого підходів, а також сучасні концепції психологічної реабілітації осіб з адиктивною поведінкою. У роботі використано теоретичні методи дослідження: аналіз, порівняння, узагальнення та систематизацію наукових джерел, що висвітлюють психотерапевтичні підходи, етапність реабілітації та роль особистісних ресурсів у процесі відновлення.

Матеріалами дослідження слугували наукові публікації, монографії та нормативні документи з проблем психологічної реабілітації осіб із психічними та поведінковими розладами, зумовленими вживанням психоактивних речовин.

Аналіз останніх дослідженьУ результаті теоретичного аналізу наукових джерел встановлено, що психологічна реабілітація осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання психоактивних речовин є комплексним і поетапним процесом, ефективність якого зумовлюється взаємодією психологічних, соціальних і особистісних чинників. Провідне значення у цьому процесі мають рівень мотивації до змін, здатність до емоційної регуляції, сформованість навичок самоконтролю та наявність підтримувального соціального середовища. Аналіз сучасних психотерапевтичних підходів засвідчив, що найбільш результативною є інтеграція когнітивно-поведінкової, діалектичної поведінкової, психодинамічної та наративної терапії, які взаємодоповнюють одна одну. Когнітивно-поведінкові методи сприяють корекції дезадаптивних переконань і профілактиці рецидивів, тоді як діалектична поведінкова терапія підвищує стресостійкість та емоційну стабільність. Психодинамічний і наративний підходи забезпечують опрацювання глибинних внутрішніх конфліктів і формування позитивної ідентичності.

Обговорення результатів підтверджує доцільність етапної побудови реабілітаційного процесу з поєднанням індивідуальної та групової психологічної роботи. Такий підхід сприяє сталості позитивних змін, соціальній адаптації та зниженню ризику рецидивів, що узгоджується з сучасними науковими уявленнями про ефективну психологічну реабілітацію осіб із адиктивними розладами.

Виклад основного матеріалу

Психологічна реабілітація осіб із психічними та поведінковими розладами, зумовленими вживанням психоактивних речовин, у сучасних наукових підходах розглядається як цілісний, багатоетапний і динамічний процес, спрямований на відновлення психологічного функціонування, формування стійкої ремісії та соціальної адаптації особистості. Системний аналіз наукових джерел засвідчує, що ефективність реабілітації визначається взаємодією біологічних, психологічних і соціальних чинників, що зумовлює необхідність комплексного підходу до психологічної допомоги [8].

Однією з ключових особливостей психологічної реабілітації є її етапність [5]. На початковому етапі основна увага зосереджується на стабілізації психоемоційного стану, зниженні рівня тривожності, напруження та формуванні базової мотивації до змін. У межах цього етапу доцільним є застосування психоосвітніх заходів, підтримувальної психотерапії та мотиваційного інтерв'ю, спрямованих на підвищення усвідомлення проблеми залежності та відповідальності за власний стан.

Другий етап реабілітаційного процесу передбачає глибшу психологічну роботу з особистісними механізмами залежності. Аналіз досліджень свідчить, що у осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання психоактивних речовин спостерігаються порушення емоційної саморегуляції, дезадаптивні когнітивні установки та дефіцит конструктивних копінг-стратегій. У цьому контексті провідну роль відіграють когнітивно-поведінкові підходи, які спрямовані на корекцію ірраціональних переконань, формування навичок самоконтролю та профілактику рецидивів.

Наступний етап психологічної реабілітації орієнтований на інтеграцію особистісних змін і розвиток індивідуальних ресурсів особистості. До таких ресурсів науковці відносять рівень мотивації до змін, здатність до рефлексії, емоційну стійкість, соціальну компетентність та наявність підтримувального соціального середовища. Психотерапевтична робота на цьому етапі включає елементи групової терапії, тренінги соціальних навичок, екзистенційно-орієнтовані та ресурсно-активуючі методики, спрямовані на відновлення сенсів і формування позитивної ідентичності.

Особливе місце в системі психологічної реабілітації займає робота з коморбідними психічними розладами, зокрема тривожними та депресивними станами, які значно підвищують ризик рецидиву. Урахування супутньої психопатології потребує індивідуалізації психотерапевтичних підходів і тісної

взаємодії між психологами та лікарями-психіатрами [6,1]. Важливим компонентом реабілітаційного процесу є сімейна та соціально орієнтована психотерапія. Системний аналіз досліджень підтверджує, що залучення сім'ї до реабілітації сприяє зменшенню співзалежної поведінки, підвищенню рівня соціальної підтримки та стабілізації психоемоційного стану особи. Формування сприятливого соціального середовища розглядається як необхідна умова підтримання довготривалої ремісії.

Таким чином, аналіз особливостей психологічної реабілітації осіб із психічними та поведінковими розладами, зумовленими вживанням психоактивних речовин, дозволяє дійти висновку, що ефективність реабілітаційного процесу забезпечується поєднанням сучасних психотерапевтичних підходів, чіткою етапністю втручань та орієнтацією на індивідуальні психологічні ресурси особистості. Комплексність, індивідуалізація та міждисциплінарна взаємодія виступають ключовими принципами побудови результативних програм психологічної реабілітації[9].

Розглянемо психотерапевтичні підходи, спрямовані на розвиток самоконтролю, емоційної регуляції та подолання внутрішніх конфліктів.

Когнітивно-поведінкова терапія є одним із найбільш ефективних і науково обґрунтованих методів роботи із залежністю . В її основі лежить ідея про те, що наші думки безпосередньо впливають на емоції та поведінку. У випадку осіб, які вживають алкоголь чи наркотичні речовини, часто формуються стійкі негативні патерни мислення: почуття безпорадності, внутрішні переконання на кшталт: «Я не впораюсь без алкоголю», «Мене ніхто не зрозуміє», «Стрес можна зняти тільки наркотиком». Такі установки підштовхують людину до повторного вживання та не дозволяють сформувати здорові стратегії подолання труднощів.

Завдяки КПТ пацієнти поступово навчаються розпізнавати ці деструктивні думки і замінювати їх більш реалістичними та конструктивними. Важливим аспектом є не лише робота з мисленням, а й із поведінковими моделями. Людина вчиться відслідковувати свої типові реакції на стрес, тривогу, конфлікти та знаходити альтернативні шляхи поведінки, які не пов'язані з вживанням психоактивних речовин. КПТ сприяє розвитку емоційної стабільності. Поступово пацієнт починає усвідомлювати, що існують різні способи впоратися з напругою - від технік релаксації та фізичної активності до використання навичок вирішення проблем. У результаті формується здатність справлятися з негативними емоціями без «допомоги» алкоголю чи наркотиків.

Окрему увагу в КПТ приділяють розвитку вольових якостей і самоконтролю. Пацієнт освоює техніки управління імпульсами, тренується у постановці реалістичних цілей і плануванні власних дій. Це допомагає зменшити хаотичність у житті та повернути відчуття керованості. Важливо, що терапія проводиться крок за кроком: спочатку людина вчиться розпізнавати «сигнали небезпеки» (стрес, конфлікт, негативні думки), далі формує індивідуальні стратегії реагування, а потім поступово закріплює нові навички у повсякденному житті.

Діалектична поведінкова терапія виникла як метод допомоги людям з емоційною нестабільністю та схильністю до імпульсивної поведінки. Вона виявилася особливо ефективною для тих, хто страждає на залежність, адже саме ці риси (різкі перепади настрою, труднощі у контролі емоцій, імпульсивність) часто лежать в основі зловживання психоактивними речовинами. Людина, не маючи достатньо внутрішніх ресурсів для саморегуляції, обирає алкоголь або наркотики як спосіб швидкого самозаспокоєння, що з часом призводить до закріплення залежної поведінки.

Головна мета ДПТ полягає в тому, щоб допомогти пацієнтові навчитися приймати навіть інтенсивні, неприємні емоції без необхідності їх приглушувати за допомогою алкоголю чи наркотиків. Терапія вчить розпізнавати та переживати емоції, не уникаючи їх і не дозволяючи їм керувати поведінкою. Це значно знижує ризик рецидиву, адже людина більше не потребує психоактивних речовин як засобу регуляції свого внутрішнього стану.

Важливою складовою ДПТ є навчання навичкам стресостійкості . Пацієнти опановують техніки, які дозволяють зберігати емоційну рівновагу навіть у складних або провокуючих ситуаціях. Наприклад, вони вчаться визначати пускові механізми - події, люди чи внутрішні переживання, які можуть викликати бажання вжити речовин, і створюють власні стратегії поведінки для таких випадків. Крім того, ДПТ сприяє розвитку здатності до міжособистісної взаємодії. Пацієнти навчаються будувати більш стабільні та здорові стосунки з оточенням, що є критично важливим для тих, хто перебуває на шляху реабілітації. Адже соціальна підтримка та вміння конструктивно взаємодіяти з людьми знижують рівень ізоляції, самотності та відчуття непотрібності - емоцій, які часто провокують повернення до залежності.

Однією з найважливіших передумов відновлення є зниження рівня стресу та тривоги. Для багатьох людей із залежністю саме сильний стрес стає тригером, який запускає бажання повернутися до вживання алкоголю чи наркотиків. Часто пацієнти звикли розглядати психоактивні речовини як швидкий спосіб розвантаження, зняття внутрішнього напруження або уникнення проблем. Тому надзвичайно важливо навчити їх альтернативним, здоровим технікам релаксації, які дозволяють ефективно справлятися з емоційними труднощами [10].

Методики релаксації спрямовані на відновлення гармонії між тілом і психікою. Наприклад, техніки глибокого дихання допомагають знижувати фізіологічні прояви тривоги: прискорене серцебиття, м’язову напругу, відчуття паніки. Прогресивна м’язова релаксація, яка полягає у поетапному напруженні й розслабленні різних груп м’язів, вчить людину краще відчувати своє тіло і знімати фізичний дискомфорт, пов’язаний зі стресом.

В останні роки особливої популярності набули практики медитації та майндфулнес (усвідомленості) . Вони допомагають зосереджувати увагу на теперішньому моменті, знижувати рівень нав’язливих думок та внутрішнього неспокою. Пацієнти, які регулярно практикують майндфулнес, починають

помічати, що стресові ситуації вже не викликають у них настільки сильних негативних реакцій, а бажання заглушити ці емоції алкоголем чи наркотиками поступово слабшає. Регулярні релаксаційні практики формують у пацієнтів нові навички самоконтролю. Вони отримують конкретні інструменти, які можна застосовувати у будь-який момент: перед важливою розмовою, під час конфлікту, після напруженого робочого дня. Замість того, щоб «тікати» від проблем за допомогою психоактивних речовин, пацієнти починають використовувати здорові способи відновлення емоційної рівноваги.

Розглянуті вище психотерапевтичні підходи: когнітивно-поведінкова терапія, діалектична поведінкова терапія та методики релаксації - разом формують потужний інструментарій для відновлення емоційно-вольової сфери осіб із залежністю. Вони поєднують у собі роботу з мисленням, емоціями, поведінкою та тілесними відчуттями, що дозволяє впливати на проблему комплексно. КПТ допомагає змінювати деструктивні переконання й формувати нові, здорові стратегії поведінки, розвиваючи самоконтроль і вміння приймати рішення. ДПТ зосереджується на емоційній регуляції, навчаючи людину приймати свої почуття й водночас зберігати стійкість у стресових ситуаціях. Релаксаційні методики дозволяють знімати напругу та знижувати рівень тривоги без застосування психоактивних речовин, що поступово формує у пацієнта відчуття внутрішньої стабільності.

Психодинамічна терапія належить до глибинних методів психологічної допомоги і спрямована на роботу з підсвідомими емоційними проблемами та внутрішніми конфліктами. Дуже часто за залежністю стоять не лише зовнішні обставини, а й невирішені внутрішні переживання: дитячі травми, почуття провини, сорому, страхи чи відчуття покинутості. Ці емоційні тіні можуть роками впливати на людину, формуючи в ній потребу у втечі від болю за допомогою алкоголю чи наркотиків.

Психодинамічний підхід дає пацієнтові можливість поступово усвідомлювати ці приховані переживання. В процесі терапії людина починає розуміти, чому саме вона вдається до залежної поведінки, які внутрішні механізми її підштовхують до цього та які невирішені конфлікти потребують уваги. Усвідомлення власних глибинних мотивів зменшує емоційне напруження й поступово відкриває шлях до більшої емоційної стабільності.

Важливо, що психодинамічна терапія не обмежується лише інтелектуальним аналізом проблем. Вона створює простір для проживання та опрацювання сильних почуттів у безпечних умовах, де терапевт допомагає пацієнтові витримати ці емоції та знайти нові способи їх інтеграції у власний досвід. Робота над внутрішніми конфліктами дозволяє людині зменшити вплив підсвідомих імпульсів, які раніше призводили до вживання психоактивних речовин.

Групова терапія є одним із найцінніших напрямів психологічної допомоги для осіб, які проходять лікування від залежності. Її особливість полягає в тому,

що пацієнт отримує не лише професійну підтримку терапевта, але й емоційну опору від інших людей, які переживають подібні труднощі [2].

У процесі групової терапії учасники діляться власними історіями, емоціями та досвідом боротьби із залежністю. Кожен має змогу почути, що він не один у своїй проблемі, що інші люди також зіштовхуються з подібними труднощами й знаходять способи їх долати. Група стає своєрідною міні-моделлю суспільства, де учасники вчаться налагоджувати комунікацію, проявляти емпатію, дотримуватися правил співіснування та працювати на спільний результат. Це сприяє розвитку дисципліни, відповідальності й вміння взаємодіяти без конфліктів. Згодом ці навички переносяться у повсякденне життя, допомагаючи пацієнтам будувати здоровіші стосунки в родині, на роботі та в суспільстві. Бачачи приклади успіху інших, пацієнти отримують додатковий стимул продовжувати лікування та працювати над собою. Учасники підтримують одне одного в моменти кризи, що значно знижує ризик рецидиву. Для багатьох саме група стає тим середовищем, яке допомагає утриматися від повернення до старих деструктивних звичок.

Необхідно констатувати, що індивідуальні методи психотерапії (КПТ, ДПТ, психодинамічна терапія), техніки релаксації та групові форми роботи створюють для пацієнта багатовимірне середовище змін. Вони допомагають людині не лише відновити емоційну рівновагу та сформувати нові навички самоконтролю, але й поступово інтегруватися в соціум, відчуваючи підтримку й прийняття. Попри це, важливим фактором залишається і власне сприйняття людиною самої себе та своєї історії. Адже навіть отримавши нові навички, пацієнт може залишатися заручником негативного уявлення про себе: образу невдахи, слабкої особистості чи людини, яка не здатна до змін. Для подолання таких внутрішніх наративів у реабілітаційній практиці активно використовується наративна терапія .

Наративна терапія ґрунтується на ідеї, що кожна людина вибудовує власне життя у вигляді історії - зі своїми подіями, героями, поразками й перемогами. У випадку осіб із залежністю ця історія часто забарвлена негативними переконаннями: «Моє життя зруйноване», «Я завжди буду залежним», «Я не заслуговую на інше». Такі внутрішні оповіді стають бар’єром для змін, бо формують відчуття приреченості. В процесі наративної терапії пацієнт вчиться переосмислювати свою біографію, виділяючи в ній не лише темні сторінки, а й моменти сили, рішучості та здатності долати труднощі. Разом із терапевтом він конструює нову, більш здорову і надихаючу історію про себе. Це дозволяє сформувати відчуття власної цінності та можливості контролювати своє життя.

Наративна терапія тісно перегукується з груповою роботою. Учасники, ділячись своїми історіями, не лише отримують підтримку, а й починають бачити, як змінюються власні наративи під впливом досвіду інших. Таке взаємне переписування історій створює атмосферу надії й демонструє, що навіть після важких життєвих криз можливо віднайти новий сенс. Нова історія, яку пацієнт

створює про себе, не є вигаданою - вона спирається на реальні факти, але подається з іншої перспективи.

Замість зосередження на поразках людина бачить свій потенціал, здатність чинити опір залежності та будувати майбутнє. Це значно підвищує мотивацію до лікування й допомагає укріпити самоконтроль, адже пацієнт починає вірити у власні сили.

Таким чином, наративна терапія органічно доповнює інші методи, адже працює з образом Я пацієнта. Якщо КПТ і ДПТ навчають новим навичкам поведінки, психодинамічна терапія допомагає розібратися з підсвідомими конфліктами, а групова робота дарує відчуття підтримки, то наративний підхід дозволяє побачити себе з нового боку і створити позитивний життєвий сценарій, який мотивує рухатися вперед.

Для того, щоб описані вище підходи мали найбільший ефект, необхідно інтегрувати їх у чітку, структуровану систему. Тому для осіб, які вживають алкоголь чи наркотичні речовини, може бути розроблена місячна програма відновлення емоційно-вольової сфери. Вона поєднує індивідуальну та групову терапію, психоосвітні заняття, релаксаційні практики та вправи на розвиток усвідомленості.

Головна мета даної програми - допомогти людині відновити емоційну стабільність, зміцнити навички самоконтролю, сформувати нове ставлення до себе й оточення, а також підготувати основу для подальшої соціальної інтеграції.

Тиждень 1. Стабілізація та діагностика

Індивідуальні сесії з психотерапевтом (КПТ) для виявлення деструктивних переконань і основних тригерів.

Ознайомлення з техніками релаксації: глибоке дихання, прогресивна м’язова релаксація.

Групове заняття: знайомство, встановлення правил, перший обмін досвідом.

Вправи на усвідомлення «тут і тепер» (майндфулнес).

Тиждень 2. Робота з емоціями та стресом

Тренування навичок емоційної регуляції (ДПТ): як приймати та контролювати інтенсивні емоції.

Впровадження щоденних практик релаксації (10–15 хвилин щодня).

Групова сесія: обговорення особистих історій, взаємопідтримка.

Початок роботи з наративною терапією: аналіз власних негативних життєвих сценаріїв.

Тиждень 3. Опрацювання глибинних причин та зміцнення волі

Психодинамічна терапія: робота з почуттям провини, сорому, невирішеними конфліктами.

КПТ: постановка особистих цілей і розробка плану їх досягнення.

Групова терапія: моделювання соціальних ситуацій, тренування комунікативних навичок.

Практика усвідомленості: ведення «щоденника спостережень» за емоціями та реакціями.

Тиждень 4. Інтеграція та підготовка до подальшої реабілітації

Закріплення технік самоконтролю та управління стресом.

Наративна терапія: формування нової, позитивної історії про себе.

Групова сесія: підбиття підсумків, обговорення досягнень та труднощів.

Планування майбутнього: складання індивідуальної стратегії підтримки емоційної стабільності після завершення програми.

До кінця місяця пацієнт отримує базові навички самоконтролю, вчиться справлятися з емоційними кризами без психоактивних речовин, відчуває підтримку групи та поступово формує нове бачення власного життя. Це створює основу для подальшої довготривалої реабілітації.

Висновки

Встановлено, що провідним принципом побудови ефективних реабілітаційних програм є комплексність, яка передбачає поєднання різних психотерапевтичних підходів (когнітивно-поведінкової, діалектичної поведінкової, психодинамічної, наративної терапії, групових форм роботи та релаксаційних методик) у межах єдиної структурованої системи допомоги. Таке поєднання забезпечує вплив не лише на поведінкові прояви залежності, але й на когнітивні установки, емоційну регуляцію, глибинні внутрішні конфлікти та образ Я особистості.

Обґрунтовано значення етапності психологічної реабілітації, яка включає стадії стабілізації, мотиваційної роботи, глибинної психотерапевтичної корекції, розвитку особистісних ресурсів та інтеграції змін у соціальне середовище. Кожен із етапів має власні психологічні завдання та інструменти впливу, що дозволяє забезпечити поступовість, послідовність і сталість реабілітаційного процесу.

Доведено, що ключовими психологічними чинниками ефективності реабілітації виступають: рівень мотивації до змін, сформованість навичок самоконтролю та емоційної регуляції, наявність конструктивних копінг-стратегій, розвиток рефлексивності, позитивної ідентичності та підтримувального соціального середовища. Особливе значення має робота з коморбідними психічними розладами та міждисциплінарна взаємодія фахівців (психологів, психіатрів, соціальних працівників), що підвищує результативність реабілітаційних втручань і знижує ризик рецидивів.

Таким чином, психологічна реабілітація осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання психоактивних речовин має розглядатися як системний, індивідуалізований і довготривалий процес, орієнтований не лише на відмову від психоактивних речовин, але й на формування цілісної, адаптивної, соціально інтегрованої особистості. Перспективним напрямом подальших наукових досліджень є розробка та емпірична верифікація комплексних програм психологічної реабілітації з урахуванням індивідуальних ресурсів, типів

залежності та соціокультурного контексту життя осіб із психічними та поведінковими розладами.

Перспективи подальших наукових розвідок

Подальші наукові дослідження доцільно спрямувати на емпіричну перевірку ефективності комплексних програм психологічної реабілітації осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання психоактивних речовин з урахуванням індивідуальних особистісних ресурсів, коморбідної психопатології та соціального контексту, а також на оцінку їх впливу на тривалість ремісії та профілактику рецидивів.

Література

1. Гавенко В. Л., Бітенський В. С. Психіатрія і наркологія : підручник для студ. вищ. мед. навч. закл. / за ред. В. Л. Гавенка. - 2-ге вид., переробл. і допов. -Київ : Медицина, 2015. - 512 с. URL: https://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/14570

2. Зайцева Т. В. Психологічні особливості адаптації та ресоціалізації особистості в умовах соціальних змін: монографія. - Львів: Людмила, 2014. - 248 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua

3. Кокун О. М. Психофізіологія людини в сучасному вимірі : монографія. - Київ: Інформаційно-аналітичне агентство, 2012. - 336 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/1666

4. Лінський І. П. Адиктивна поведінка: клініко-психологічні та соціальні аспекти. - Харків : Право, 2011. - 296 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua

5. Максименко С. Д. Психологічна реабілітація особистості: теоретико-методологічні засади // Актуальні проблеми психології. - 2018. - Т. 1, вип. 50. - С. 7-19. URL: https://lib.iitta.gov.ua/713112

6. Міжнародна статистична класифікація хвороб і споріднених проблем охорони здоров'я (МКХ-10). - Женева : ВООЗ, 2016. - Розд. F1 «Психічні та поведінкові розлади внаслідок вживання психоактивних речовин». URL: https://icd.who.int/browse10/2016/en#/F10-F19

7. Напрєєнко О. К., Животовська Л. В., Петрина Н. Ю. Наркологія : навчальний посібник. - Київ : Здоров'я, 2011. - 384 с. URL: https://catalog.lounb.org.ua/bib/394244

8. Сафонов Д. М. Психічні та поведінкові розлади внаслідок вживання психоактивних речовин: навч. посіб. - Запоріжжя: ЗДМУ, 2019. - 210 с. URL: https://dspace.zsmu.edu.ua/handle/123456789/10264

9. Чепелєва Н. В. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду особистості: монографія. - Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. - 276 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/739515

10. Чернецька Ю. І. Теорія і практика ресоціалізації осіб із хімічними залежностями : монографія. - Старобільськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2016. - 320 с. URL: https://dspace.luguniv.edu.ua.

References

1.Havenko, V. L., & Bitenskyi, V. S. (2015). Psykhiatriia i narkolohiia [Psychiatry and narcology]. Kyiv, Ukraine: Medytsyna.

2.Zaitseva, T. V. (2014). Psykholohichni osoblyvosti adaptatsii ta resotsializatsii osobystosti v umovakh sotsialnykh zmin [Psychological features of adaptation and resocialization of personality in conditions of social change]. Lviv, Ukraine: Liudmyla.

3.Kokun, O. M. (2012). Psykhofiziolohiia liudyny v suchasnomu vymiri [Human psychophysiology in the modern dimension]. Kyiv, Ukraine: Informatsiino-analitychne ahentstvo.

4.Linskyi, I. P. (2011). Adyktyvna povedinka: kliniko-psykholohichni ta sotsialni aspekty [Addictive behavior: Clinical-psychological and social aspects]. Kharkiv, Ukraine: Pravo.

5.Maksymenko, S. D. (2018). Psykholohichna reabilitatsiia osobystosti: teoretyko-metodolohichni zasady [Psychological rehabilitation of personality: Theoretical and methodological foundations]. In Aktualni problemy psykholohii (Vol. 1, Issue 50, pp. 7–19). Kyiv, Ukraine.

6.World Health Organization. (2016). Mizhnarodna statystychna klasyfikatsiia khvorob i sporidnenykh problem okhorony zdorovia (MKKh-10) [International statistical classification of diseases and related health problems (ICD-10)]. Geneva, Switzerland: WHO.

7.Naprieienko, O. K., Zhyvotovska, L. V., & Petryna, N. Yu. (2011). Narkolohiia [Narcology]. Kyiv, Ukraine: Zdorovia.

8.Safonov, D. M. (2019). Psykhichni ta povedinkovi rozlady vnaslidok vzhyvannia psykhoaktyvnykh rechovyn [Mental and behavioral disorders due to psychoactive substance use]. Zaporizhzhia, Ukraine: ZDMU.

9.Chepelieva, N. V. (2013). Rozuminnia ta interpretatsiia zhyttievoho dosvidu osobystosti [Understanding and interpretation of personal life experience]. Kirovohrad, Ukraine: Imeks-LTD.

10.Chernetska, Yu. I. (2016). Teoriia i praktyka resotsializatsii osib iz khimichnymy zalezhnistiamy [Theory and practice of resocialization of persons with chemical addictions]. Starobilsk, Ukraine: LNU imeni Tarasa Shevchenka.

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК: 376-053. 66-056. 264: [364.652.2: 355.01]: 316.77 (045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2082-2097

Балинська Марина В'ячеславівна викладач кафедри спеціальної педагогіки і психології та інклюзивної освіти, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради; аспірант відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, м. Харків, https://orcid.org/0009-0004-0880-254X

КОМУНІКАТИВНІ БАР'ЄРИ ПІДЛІТКІВ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ ТРИВОЖНОСТІ В УМОВАХ КРИЗОВИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ: СТРУКТУРНА МОДЕЛЬ

Анотація У статті здійснено теоретичне обґрунтування структурних компонентів комунікативних бар'єрів підлітків із тяжкими порушеннями мовлення (далі – ТПМ) у контексті побудови структурної моделі їх дослідження з урахуванням рівня тривожності в умовах сучасних кризових викликів.

Актуальність проблеми зумовлена зростанням кількості підлітків із мовленнєвими порушеннями, які в умовах соціальної нестабільності, воєнного стану, дистанційного або змішаного навчання стикаються з додатковими труднощами у сфері міжособистісної взаємодії та соціальної адаптації. У дослідженні проаналізовано сучасні наукові підходи до розуміння феномену спілкування, типології комунікативних бар'єрів, психологічних особливостей підліткового віку, а також специфіки мовленнєвого й особистісного розвитку осіб із тяжкими порушеннями мовлення.

На основі узагальнення теоретичних положень обґрунтовано доцільність виокремлення у структурі комунікативних бар'єрів підлітків із ТПМ чотирьох взаємопов'язаних компонентів: мотиваційно-потребового, емоційно-тривожнісного, регулятивно-поведінкового та самопрезентаційно-рефлексійного.

Визначено, що кожен із цих компонентів відображає певні аспекти труднощів комунікативної взаємодії — від зниження мотивації до спілкування та незадоволення комунікативних потреб до підвищеної тривожності, труднощів самоконтролю поведінки, невпевненості у самопрезентації та негативної оцінки власних мовленнєвих можливостей. Особливу увагу приділено визначенню системоутворювальної ролі тривожності, яка розглядається як ключовий психологічний чинник, що модифікує інтенсивність прояву кожного структурного компонента комунікативних бар'єрів і впливає на характер їх взаємодії. Показано, що в умовах сучасних кризових обставин, зокрема воєнного стану, соціальної нестабільності та трансформації освітнього середовища, тривожність може значно посилювати прояви комунікативних труднощів у підлітків із ТПМ.

У статті детально обґрунтовано відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників дослідження комунікативних бар'єрів підлітків із тяжкими порушеннями мовлення, що забезпечує цілісність і логічну узгодженість запропонованої моделі. Окреслено наскрізний механізм формування комунікативних бар'єрів у підлітків із ТПМ та визначено концептуальні засади структурної моделі їх дослідження. Запропонована модель створює теоретичне підґрунтя для подальших емпіричних досліджень, а також для розроблення ефективних програм психолого-педагогічного супроводу підлітків із різним рівнем тривожності з метою подолання комунікативних бар'єрів та оптимізації їхньої соціальної взаємодії.

Ключові слова: комунікативні бар'єри, структурна модель, підлітки, тяжкі порушення мовлення, тривожність, кризові ситуації, особливі освітні потреби.

Balynska Maryna Vyacheslavivna lecturer at the Department of Special Pedagogy and Psychology and Inclusive Education, Municipal Institution "Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council; postgraduate student at the Department of Psychological and Pedagogical Support for Children with Special Needs, Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kharkiv, https://orcid.org/0009-0004-0880-254X

COMMUNICATION BARRIERS OF ADOLESCENTS WITH DIFFERENT LEVELS OF ANXIETY IN THE CONDITIONS OF CRISIS CHALLENGES OF CONTEMPORARY TIME: STRUCTURAL MODEL

Abstract. The article provides a theoretical justification of the structural components of communicative barriers of adolescents with severe speech impairments (hereinafter referred to as SSI) in the context of building a structural model of their research, taking into account the level of anxiety in the context of modern crisis challenges. The relevance of the problem is due to the increase in the number of adolescents with speech impairments, who, in conditions of social instability, martial law, distance or blended learning, face additional difficulties in the field of interpersonal interaction and social adaptation. The study analyzes modern scientific approaches to understanding the phenomenon of communication, the typology of communicative barriers, the psychological characteristics of adolescence, as well as the specifics of speech and personal development of individuals with severe speech impairments.

Based on the generalization of theoretical provisions, the feasibility of isolating four interrelated components in the structure of communicative barriers of adolescents with TPM is substantiated: motivational-need, emotional-anxious, regulatory-behavioral, and self-presentational-reflective. It is determined that each of these

components reflects certain aspects of difficulties in communicative interaction - from reduced motivation to communicate and dissatisfaction with communicative needs to increased anxiety, difficulties in self-control of behavior, insecurity in self-presentation, and negative assessment of one's own speech abilities.

Particular attention is paid to determining the system-forming role of anxiety, which is considered as a key psychological factor that modifies the intensity of manifestation of each structural component of communicative barriers and affects the nature of their interaction. It is shown that in the conditions of modern crisis circumstances, in particular martial law, social instability and transformation of the educational environment, anxiety can significantly increase the manifestations of communicative difficulties in adolescents with TPM.

The article substantiates in detail the correspondence of structural components, criteria and indicators of the study of communicative barriers in adolescents with severe speech disorders, which ensures the integrity and logical consistency of the proposed model. The end-to-end mechanism of the formation of communicative barriers in adolescents with TPM is outlined and the conceptual principles of the structural model of their study are determined. The proposed model creates a theoretical basis for further empirical research, as well as for the development of effective programs of psychological and pedagogical support for adolescents with different levels of anxiety in order to overcome communicative barriers and optimize their social interaction.

Keywords: communication barriers, structural model, adolescents, severe speech disorders, anxiety, crisis situations, special educational needs.

Постановка проблеми. У сучасних соціально-історичних умовах, позначених воєнними подіями, вимушеною міграцією, дистанційним форматом навчання та загальною нестабільністю, особливої гостроти набуває проблема психоемоційного благополуччя підлітків. Для осіб із тяжкими порушеннями мовлення ці чинники створюють додаткове навантаження, оскільки комунікативна діяльність є водночас і провідною потребою підліткового віку, і зоною уразливості.

Підлітковий вік характеризується інтенсивним розвитком самосвідомості, потребою у визнанні, розширенням соціальних контактів, формуванням ціннісних орієнтацій. Саме в цей період спілкування набуває статусу провідної діяльності, через яку відбувається особистісне самоствердження та соціалізація. Водночас порушення мовленнєвої функції істотно ускладнюють реалізацію цієї потреби, спричиняючи формування стійких комунікативних бар’єрів.

Особливого значення набуває врахування рівня тривожності підлітків із ТПМ. Підвищена тривожність, зумовлена як індивідуальними особливостями, так і зовнішніми стресогенними чинниками, може виступати модератором або каталізатором формування та закріплення комунікативних бар’єрів. Саме тому виникає потреба у створенні структурної моделі дослідження, яка дозволить

системно описати взаємозв'язки між компонентами бар'єрів і рівнем тривожності в умовах кризових ситуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика спілкування та комунікативної діяльності широко представлена у працях вітчизняних і зарубіжних дослідників (Д. Майєрс, С. Максименко, В. Москаленко, Т. Яценко, та ін.). Теоретичні засади розуміння підліткового віку розкрито в роботах В. Моргуна, К. Седих, а також у концепціях Ж. Піаже та Е. Еріксона. Спілкування розглядається як процес взаємодії, обміну інформацією, діяльністю, досвідом і смислами, що реалізується через різні засоби комунікації та забезпечує встановлення міжособистісних стосунків.

Підлітковий вік як особливий етап онтогенезу висвітлено в роботах В. Моргуна, К. Седих, О. Кравченко та інших дослідників. У межах зарубіжних концепцій значущими є ідеї Ж. Піаже щодо когнітивного розвитку та Е. Еріксона щодо кризи ідентичності в підлітковому віці. Саме в цей період спілкування з однолітками набуває визначального значення для формування особистості.

У спеціальній психології зростає кількість праць, присвячених особливостям психологічного супроводу дітей із тяжкими порушеннями мовлення (І. Мартиненко, О. Мякушко, Ю. Рібцун, К. Тичина та ін.). Розглядаються питання функціонально-мовленнєвих труднощів, освітніх потреб та рівнів підтримки.

Дослідженням комунікативних бар'єрів та їх класифікацією займалися такі науковці, як: С. Дмитрієва, О. Дробот, А. Замша, М. Козирєв, В. Кузьменко, Г. Міськова, М. Митурак, Л. Орбан-Лембрик, Н. Савчук, І. Щербань, та інші. Наприклад, І. Глазковою було запропоновано типологію бар'єрів учнів, що супроводжують процес оволодіння іноземною мовою (Глазкова, 2019). Л. Коваленко та А. Шелякіною досліджено роль мовних центрів у подоланні комунікативних бар'єрів шляхом формування лінгвокультурної компетенції студентів (Коваленко, Шелякіна, 2013). А. Турубаровою у межах дослідження теоретико-методологічних основ спілкування підлітків із фізичними порушеннями розвитку запропоновано класифікацію комунікативних бар'єрів (Турубарова, 2012). Різновиди комунікативних бар'єрів, які пов'язані з ускладненням чи унеможливленням процесу комунікації глухого здобувача освіти були обґрунтовані та представлені у роботах О. Дробот, О. Федоренко та А. Замши (Дробот, Замша, 2021). Н. Яковлева досліджувала комунікативні бар'єри у контексті вивчення іноземної мови, акцентуючи увагу на тому, що такі бар'єри виникають через низьку мотивацію, неадекватну самооцінку, несприятливу психологічну атмосферу та відсутність необхідних навичок для ефективного спілкування (Савчук, 2024). Дослідженню комунікативних бар'єрів у дітей молодшого шкільного віку з ФФНМ присвячені роботи М. Митурак (2014).

Водночас проблема структурної організації комунікативних бар'єрів підлітків із ТПМ у взаємозв'язку з рівнем тривожності в умовах кризових

ситуацій залишається недостатньо розробленою та потребує подальшого теоретичного осмислення.

Мета статті – здійснити теоретичне обґрунтування структурних компонентів комунікативних бар'єрів підлітків із тяжкими порушеннями мовлення та визначити концептуальні засад побудови структурної моделі їх дослідження з урахуванням різного рівня тривожності в умовах кризових ситуацій.

Для досягнення мети використано методи теоретичного аналізу наукової літератури з окресленої теми дослідження, систематизації та узагальнення наукових підходів з питань комунікативної діяльності у підлітковому віці, комунікативних бар'єрів підлітків із тяжкими мовленнєвими порушеннями, порівняльного аналізу типологій комунікативних бар'єрів, а також концептуального моделювання.

Виклад основного матеріалу. У психолого-педагогічній літературі визначено, що спілкування є однією з базових соціальних потреб людини та виступає необхідною умовою її розвитку. Воно має соціальну природу та реалізується через взаємодію суб'єктів, які одночасно є носіями й трансляторами соціального досвіду. У підлітковому віці спілкування набуває особливої інтенсивності, емоційної насиченості та особистісної значущості.

Комунікативний бар'єр можна визначити як сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників, що перешкоджають ефективній реалізації комунікативної дії, викликають труднощі в розумінні, передачі або сприйнятті інформації та супроводжуються негативними емоційними переживаннями (Балинська, 2024).

У підлітків із ТПМ бар'єри мають складну природу, оскільки поєднують мовленнєві порушення з психологічними, соціальними та емоційними особливостями розвитку. В умовах кризових ситуацій їх інтенсивність може значно зростати через підвищення рівня тривожності.

Структурна модель дослідження комунікативних бар'єрів підлітків із ТПМ має враховувати:

• Багатокомпонентність феномена *(мотиваційно-потребовий, емоційно-тривожнісний, регулятивно-поведінковий, самопрезентаційно-рефлексійний* компоненти).

• Рівень тривожності як системоутворювальний або модераційний чинник.

• Кризовий контекст (воєнні події, дистанційне навчання, соціальна нестабільність) як зовнішнє середовище, що впливає на інтенсивність і характер прояву бар'єрів.

• Рівень освітніх труднощів та необхідної підтримки, відповідно до типології функціонально-мовленнєвих труднощів.

У моделі доцільно розглядати *тривожність* як змінну, що впливає на вираженість кожного структурного компонента та на характер їх взаємозв'язків. Це дозволить диференціювати підлітків із ТПМ за рівнем ризику формування

стійких комунікативних бар'єрів та визначити напрями психолого-педагогічної підтримки. Тривожність у запропонованій нами моделі розглядається як системоутворювальний чинник, що: впливає на вираженість кожного структурного компонента; посилює або модифікує взаємозв'язки між ними; визначає індивідуальні траєкторії формування комунікативних бар'єрів.

У підлітків із високим рівнем тривожності навіть незначні мовленнєві труднощі можуть інтерпретуватися як значуща загроза, що призводить до посилення мотивації уникнення та соціальної ізоляції (Балинська, 2024).

Подолання комунікативних бар'єрів у підлітків із ТПМ відповідає принципам безбар'єрної освіти, яка передбачає створення психологічно безпечного середовища, індивідуалізацію підтримки та врахування функціональних можливостей здобувачів освіти (2021) .

У кризових умовах важливо: забезпечувати емоційну стабілізацію; зменшувати фактори соціального тиску; підтримувати розвиток комунікативної компетентності; враховувати індивідуальний рівень тривожності (Омельченко, Балинська, 2025).

Запропонована модель ґрунтується на положенні про те, що комунікативні бар'єри підлітків із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) мають системний, багатовимірний характер і формуються на перетині особистісних, емоційних, мотиваційних та поведінкових чинників.

У структурі моделі виділено чотири взаємопов'язані бар'єри:

- Бар'єр комунікативної мотивації (уникання).
- Бар'єр соціальної тривожності та емоційних блокад.
- Бар'єр регуляції комунікативної поведінки.
- Бар'єр комунікативної самопрезентації.

Принципово важливо підкреслити, що тривожність у запропонованій моделі розглядається як системоутворювальний чинник, який: впливає на вираженість кожного структурного компонента; посилює або модифікує взаємозв'язки між ними; визначає індивідуальні траєкторії формування комунікативних бар'єрів.

В умовах сучасних кризових викликів (воєнний стан, вимушена міграція, дистанційне навчання, соціальна нестабільність) рівень тривожності у підлітків суттєво зростає, що призводить до якісної трансформації проявів комунікативних труднощів (Балинська, 2025).

Відповідність структурних компонентів, критеріїв та показників комунікативних бар'єрів підлітків із тяжкими порушеннями мовлення представлені на рис.1.

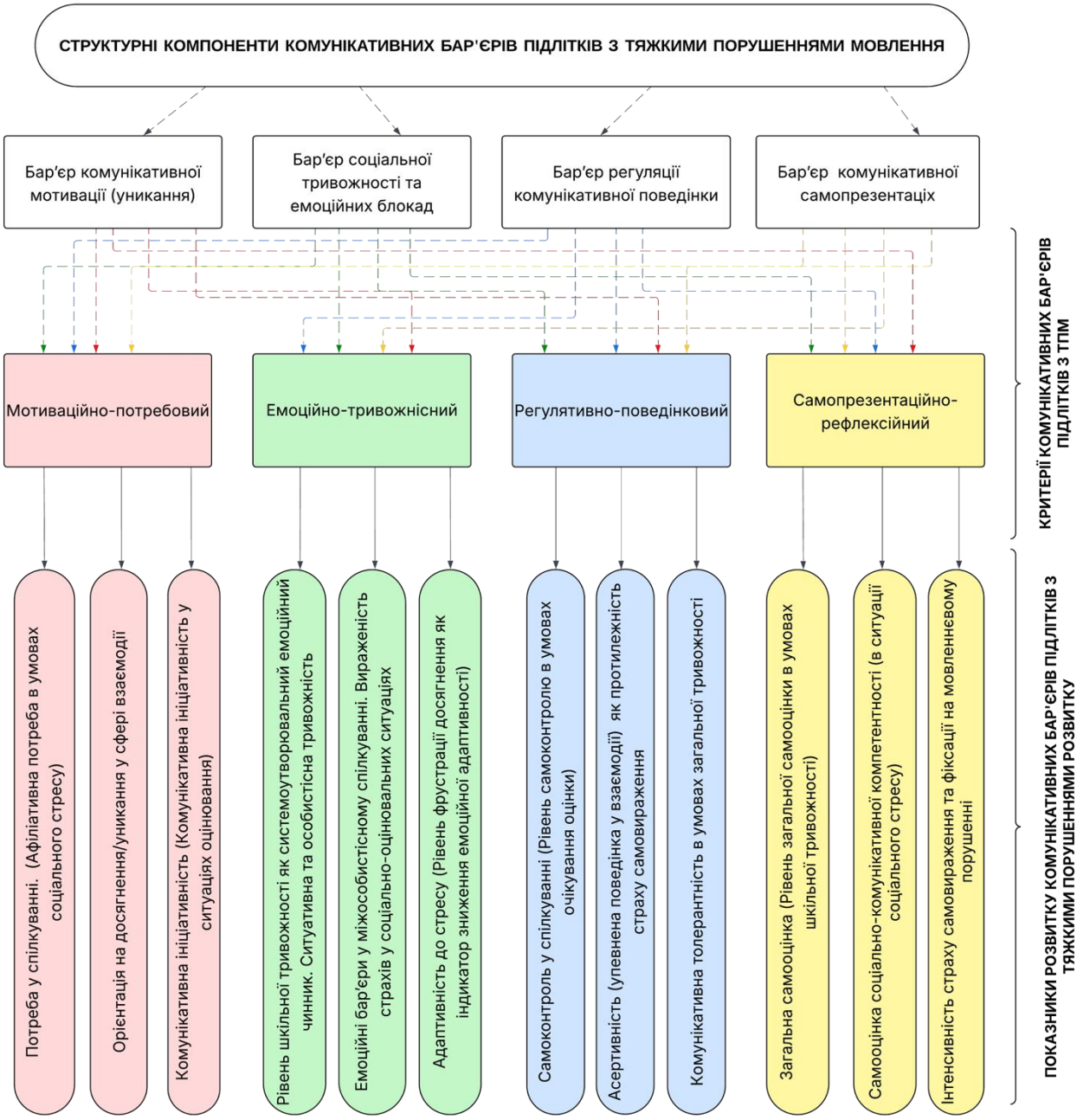

Рис. 1. Структурна модель комунікативних бар'єрів підлітків з різним рівним тривожності з тяжкими порушеннями мовлення

Далі пропонуємо більш детально розглянути кожен критерій комунікативних бар'єрів підлітків з різним рівнем тривожності з тяжкими порушеннями мовлення та відповідні до них показники.

1. **Бар'єр комунікативної мотивації (уникання)** пов'язаний із трансформацією потреби у спілкуванні. У частини підлітків із ТПМ може формуватися не потреба у взаємодії, а мотивація уникання.

Критерій – **Мотиваційно-потребовий**. Даний критерій підкреслює важливість врахування мотивації до спілкування, так як саме воно є провідною діяльністю підліткового періоду.

Показник. *Потреба у спілкуванні (Афіліативна потреба в умовах соціального стресу)* характеризує прагнення до взаємодії попри страхи. Нормативно підлітковий вік характеризується високою потребою у груповій приналежності. Проте за умов підвищеної тривожності може спостерігатися суперечність між потребою в прийнятті та страхом оцінки, внутрішній конфлікт «хочу сплакування – боюся вступати в контакт, чи негативного досвіду спілкування».

Тобто у підлітків із ТПМ з високою тривожністю може виникати чи посилюватись внутрішній конфлікт: «потреба в прийнятті» та «страх бути неприйнятим».

Для підлітків із ТПМ за високої тривожності афіліація знижується та виникає емоційне дистанціювання.

У кризових умовах соціальна підтримка особливо потрібна, але саме тривожність може, на нашу думку, блокувати її реалізацію.

Показник. *Орієнтація на досягнення / уникання у взаємодії.* За високої тривожності домінує стратегія уникання, що проявляється у відмові від виступів, мінімізації участі в дискусіях, униканні нових соціальних контактів. При високому рівні фрустрації домінує уникання, що може проявлятися у зниженні участі у навчально-комунікативній діяльності.

Це безпосередньо пов’язано із заниженою самооцінкою та фіксацією на мовленнєвих труднощах.

Показник. *Комунікативна ініціативність* відображає готовність самостійно вступати у взаємодію. *Комунікативна ініціативність у ситуаціях оцінювання* характеризує готовність вступати у контакт, відповідати, ініціювати діалог.

Низька ініціативність може виступати наслідком високої тривожності, низької самооцінки, емоційних блокад.

У кризових умовах дистанційного навчання ініціативність може знижуватися через обмеження живого спілкування, дефіцит підтримуючого зворотного зв’язку, зростання соціальної невизначеності.

2. **Бар’єр соціальної тривожності та емоційних труднощів**. Цей бар’єр охоплює афективну сферу особистості й відображає рівень емоційної напруги, страху оцінювання та внутрішніх блокад у взаємодії.

В умовах воєнного стану психоемоційна нестабільність стає фоновим станом розвитку підлітка. Для дітей із ТПМ це створює подвійне навантаження – мовленнєве й емоційне.

Критерій – **Емоційно-тривожнісний**. Цей критерій, на нашу думку, є центральним у моделі, оскільки саме тривожність виконує системоутворювальну функцію.

Показник. *Рівень шкільної тривожності як системоутворювальний емоційний чинник* відображає загальний фон емоційної напруженості в навчально-комунікативному середовищі.

Врахувати також необхідно рівні ситуативної та особистісної тривожності. Ситуативна тривожність є реакцією на конкретну комунікативну ситуацію зростає перед виступами, відповідями біля дошки, спілкуванням з новими людьми. Особистісна тривожність – стійка схильність очікувати загрози, стійка установка сприймати соціальні події як загрозливі (Балинська, 2024).

Для підлітків із ТПМ висока тривожність може підсилювати бар'єр самопрезентації, знижувати ініціативність та провокувати гіперконтроль мовлення. Також для категорії дітей з мовленнєвими порушеннями тривожність має не лише академічний, а й комунікативний характер і може проявлятися в очікуванні труднощів та активувати захисні механізми.

У кризових умовах загальний фоновий рівень тривожності може підвищуватися, навіть у підлітків із раніше помірними показниками. Загальна тривожність посилюється зовнішніми стресорами, що може спричинити підвищення чутливості до будь-якої комунікативної ситуації.

Модель підкреслює, що тривожність є системоутворювальним чинником, оскільки підсилює бар'єр самопрезентації, знижує мотивацію до спілкування, ускладнює поведінкову регуляцію.

Показник. *Емоційні бар'єри у міжособистісному спілкуванні,* що можуть проявлятися в страху осуду, сором'язливості, блокуванні ініціативи, униканні зорового контакту. Також даний показник може бути представленим як *вираженість страхів у соціально-оцінювальних ситуаціях* і описувати страхи, пов'язані з демонстрацією знань, відповіддю біля дошки, усними виступами.

Для підлітків із ТПМ страх перевірки знань може поєднуватися зі страхом мовленнєвої невдачі, а також може формуватися емоційне блокування в ситуації відповіді. За високої тривожності формується емоційна «закритість», що знижує якість соціальної інтеграції.

Наскрізний зв'язок: Емоційний блок формує порушення регуляції поведінки, що знижує асертивність та призводить до формування пасивної позиції.

Показник. *Адаптивність до стресу* відображає здатність підлітка зберігати емоційну стабільність у складних умовах. Рівень фрустрації досягнення як індикатор зниження емоційної адаптивності відображає втрату віри у власні можливості досягати успіху.

У кризових умовах стрес є хронічним. Підлітки з високою тривожністю можуть швидше виснажуватися, демонструвати афективні реакції у спілкуванні, уникати нових соціальних ситуацій.

Кризові реалії сучасності знижують рівень стресостійкості, що посилює емоційні блокади, збільшує ризик соціальної ізоляції та поглиблює комунікативні бар'єри.

Наскрізний зв'язок: Низька стресостійкість та високий рівень фрустрації досягнення призводить до зниження мотивації до спілкування, що звужує соціальний досвід.

3. **Бар'єр регуляції комунікативної поведінки** полягає у труднощах керувати власною поведінкою, емоційним станом під час спілкування, зниженій впевненості під час комунікативної ситуації.

Критерій – **Регулятивно-поведінковий** охоплює здатність керувати власною поведінкою у процесі взаємодії, адекватно реагувати на соціальні стимули та відстоювати власну позицію.

Показник. *Самоконтроль у спілкуванні.* Низький рівень самоконтролю може проявлятися як: імпульсивність, уникання відповідальності, надмірне самостримування чи скутість у взаємодії. У підлітків із ТПМ з високим рівнем тривожності може спостерігатися надмірне обдумування кожного слова, уповільнення мовлення, додаткове напруження, – що може свідчити про гіперконтроль мовлення, який ускладнює його природність. Рівень самоконтролю в умовах очікування оцінки відображає характер регуляції поведінки — гнучкий чи гіперконтрольований. Для ТПМ можливий надмірний контроль мовлення, або навпаки — дезорганізація через перевантаження.

Наскрізний зв'язок: Гіперконтроль мовлення призводить до посилення мовленнєвих труднощів, що у свою чергу підтверджує негативні очікування

Показник. *Комунікативна толерантність* відображає здатність приймати відмінності інших. Низька толерантність може бути компенсаторною реакцією на власну вразливість. *Комунікативна толерантність в умовах загальної тривожності* характеризує здатність витримувати соціальну фрустрацію без емоційного зриву. При високій тривожності може формуватися зниження толерантності та виникати імпульсивність або уникальні реакції.

Також у кризових умовах загальна соціальна напруга може знижувати терпимість до відмінностей.

Показник. *Асертивність* характеризує здатність упевнено, але неконфліктно відстоювати власну позицію. *Асертивність як протилежність страху самовираження* відображає здатність відстоювати себе без агресії та уникання. Високий страх самовираження може знижувати асертивність.

У підлітків із ТПМ висока тривожність може модифікувати стиль поведінки та викликати пасивність у ситуації міжособистісної взаємодії. Наявність внутрішньої тривоги може провокувати появу та прояв захисна чи компенсаторної агресивності.

Наскрізний зв'язок: Низька асертивність формує труднощі у відстоюванні потреб, що призводить до посилення внутрішнього напруження.

4. **Бар'єр комунікативної самопрезентації** проявляється у труднощах позитивного представлення себе в ситуації міжособистісної взаємодії. Для підлітків із ТПМ характерним є підвищена чутливість до оцінки, переживання власної «інакшості», страх публічного мовлення.

У підлітковому віці, відповідно до концепції ідентичності Е. Еріксона, особливо загострюється потреба у визнанні. Наявність мовленнєвого порушення може сприйматися як загроза соціальному статусу, що формує внутрішній бар'єр самопрезентації (Балинська, 2024).

Критерій – **Самопрезентаційно-рефлексивний**. Цей критерій відображає, як підліток із ТПМ сприймає себе як суб'єкта спілкування, наскільки він приймає власні мовленнєві утруднення і чи здатен презентувати себе без внутрішнього блокування.

Показник. *Загальна самооцінка* – відображає глобальне ставлення підлітка до себе. Загальна самооцінка формується на основі досвіду навчання, взаємодії з однолітками та ставлення дорослих. У підлітків із ТПМ вона часто залежить від успішності мовленнєвої діяльності. Низька самооцінка у поєднанні з мовленнєвими труднощами сприяє формуванню невпевненості, очікування негативної реакції, відмови від ініціативи. *Рівень загальної самооцінки в умовах шкільної тривожності* характеризує особливості цілісного «Я-образу» підлітка як суб'єкта навчально-комунікативної діяльності в умовах емоційного напруження. Для підлітків із ТПМ висока загальна тривожність може призвести до зниження стабільності самооцінки, сприяти формуванню залежності самооцінки від ситуації оцінювання та посилювати відчуття «я гірший через мовлення».

У кризових умовах нестабільність життєвої ситуації може ще більше знижувати відчуття власної компетентності шляхом зниження відчуття контролю над життям, що посилює вразливість самооцінки. Загалом в кризових умовах тривожність генералізується (війна, нестабільність, дистанційне навчання), що робить самооцінку ще більш нестійкою.

Наскрізний зв'язок: Знижена самооцінка впливає на посилення соціальної тривожності, що може призвести до тенденції уникання спілкування та зниження ініціативності, що в свою чергу призводить до обмеження соціального досвіду.

Показник. *Самооцінка соціально-комунікативної компетентності в ситуації соціального стресу* – відображає суб'єктивне сприйняття власної здатності ефективно взаємодіяти з іншими. Це уявлення підлітка про власну здатність бути «ефективним співрозмовником». Також даний показник відображає суб'єктивне уявлення підлітка про власну спроможність взаємодіяти з однолітками та дорослими в умовах оцінювання.

За високої тривожності підліток переоцінює значущість помилки, тобто відбувається гіперфокус на власних помилках, перебільшує негативну оцінку з боку однолітків, демонструє занижену віру у власні комунікативні можливості, що посилює внутрішнє очікування невдачі.

У кризових умовах (воєнні дії, дистанційне навчання, відсутність звичного кола підтримки) самооцінка комунікативної компетентності може різко знижуватися. За кризових умов соціальні контакти стають менш стабільними, що може вплинути на зростання невпевненості, соціальний стрес, що виникає на цьому фоні, - посилює бар'єр.

Наскрізний механізм: Низька оцінка компетентності свідчить про мотивацію уникання, це призводить до зниження комунікативної практики, яке веде до поглиблення бар'єру регуляції поведінки.

Показник. *Інтенсивність страху самовираження та фіксації на мовленнєвому порушенні.* Проявляється у постійній саморефлексії щодо порушення мовлення, униканні мовленнєво насичених ситуацій, внутрішньому напруженні під час висловлювання. Характеризує ступінь внутрішнього блокування самопрезентації в ситуаціях необхідності говорити, виступати, відповідати.

Для підлітків із ТПМ через можливу підвищену рефлексію щодо власного мовлення може виникати уникання публічності. При високому рівні тривожності може формуватися нав'язлива фіксація, що проявляється у передбаченні осуду, униканні відповідей, психофізіологічній напрузі перед висловлюванням.

У кризових умовах (зміна середовища, нові колективи, дистанційна комунікація) зростає потреба у соціальній підтримці, але фіксація на порушенні може блокувати її отримання. Можемо припускати, що чим вищий страх самовираження, тим сильніше формується бар'єр самопрезентації.

Із представленої моделі структурних компонентів комунікативних бар'єрів з тяжкими порушеннями мовлення можемо відмітити системоутворювальну роль тривожності. У межах моделі тривожність визначає інтенсивність прояву кожного бар'єра, посилює взаємозв'язки між ними, формує індивідуальну траєкторію розвитку комунікативних труднощів.

У кризових умовах тривожність стає фоновою характеристикою розвитку, що змінює якість усієї комунікативної системи підлітка.

Також необхідно відмітити *узагальнюючий наскрізний механізм*. Фіксація на порушенні впливає на зниження самооцінки, що веде до підвищення тривожності, це посилює емоційні бар'єри, які формують мотивацію уникання та зниження ініціативності, що призводить до порушення регуляції поведінки, а все це, в свою чергу, сприяє закріпленню комунікативного бар'єра.

Якщо детальніше розглянути системо утворюючий фактор саме тривожність в межах освітнього процесу (шкільної тривожності) у формуванні комунікативних бар'єрів підлітків з тяжкими порушеннями мовлення в умовах кризових ситуації, то можемо спостерігати наступний механізм. Загальна (шкільна тривожність) посилює страх самовираження, що веде до фрустрації досягнення, яка знижує мотивацію, це впливає на формування поведінкового уникання, а все це, в свою чергу, сприяє закріпленню комунікативного бар'єру.

Висновки. Комунікативні бар'єри підлітків із тяжкими порушеннями мовлення є складним багатокомпонентним утворенням, що формується на перетині мовленнєвих, емоційних, мотиваційних і соціально-поведінкових чинників. В умовах кризових ситуацій та підвищеної тривожності їх прояви можуть посилюватися та набувати стійкого характеру.

Обґрунтовано доцільність виокремлення чотирьох структурних компонентів комунікативних бар'єрів: мотиваційно-потребовий, емоційно-

тривожнісний, регулятивно-поведінковий, самопрезентаційно-рефлексійний, Доведено, що кожен із компонентів має власні критерії та показники вияву, проте їх функціонування є взаємозумовленим і динамічним.

Теоретично аргументовано системоутворювальну роль тривожності у запропонованій моделі. Тривожність виступає не лише окремим емоційним показником, а інтегративним чинником, який визначає інтенсивність і характер прояву кожного структурного компонента, посилює або трансформує зв'язки між ними та впливає на індивідуальні траєкторії формування комунікативних бар'єрів. В умовах кризових ситуацій та підвищеної тривожності відбувається посилення проявів кожного компонента та ускладнення їх взаємодії.

Запропонована структурна модель дозволяє систематизувати підходи до дослідження комунікативних бар'єрів і створює підґрунтя для подальших емпіричних досліджень. Запропоновані теоретичні положення створюють підґрунтя для розроблення структурної моделі дослідження, що враховує рівень тривожності та специфіку кризового контексту та визначення індивідуалізованих стратегій подолання комунікативних труднощів в освітньому середовищі.

Перспективи подальших наукових студій пов'язані з емпіричною перевіркою запропонованої моделі, визначенням взаємозв'язків між компонентами та розробленням програм психологічного супроводу підлітків із ТПМ з різним рівнем тривожності в умовах кризових ситуацій. Реалізація окреслених напрямів сприятиме поглибленню теоретичних уявлень про механізми формування комунікативних бар'єрів у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення та підвищенню ефективності психологічного супроводу в умовах сучасних суспільних викликів.

Література:

1. Балинська, М. (2024). Комунікативні бар'єри підлітків із тяжкими порушеннями мовлення: теоретичний вимір дослідження. *Науково-методичний збірник Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 24*, 11 – 32. https://doi.org/10.33189/epsn.v1i24.237

2. Балинська, М. (2024). Особливості ґенези тривожності підлітків із тяжкими порушеннями мовлення в умовах кризових викликів сучасності. *Науково-методичний збірник Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*, 25. 25 – 46. https://doi.org/10.33189/epsn.v2i25.254

3. Глазкова, І. (2019). Класифікація бар'єрів оволодіння учнями профільної школи іншомовновною діяльністю. *Наукові записки БДПУ (http://pedagogy.bdpu.org/) серія: педагогічні науки, 2,* 352.

4. Дмитрієва, С. М. (2010). Психологічні особливості комунікативних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні. Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні та Польщі: *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції* / Саух І. В. (Ред.).

5. Коваленко, Л., & Шелякіна, А. (2013). Формування лінгвокультурної компетенції студентів як один із способів подолання комунікативних бар'єрів. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. Соціальні комунікації. Лінгвокультурологія, 28,* 320.

6. Козирєв М. П. (2014). Комунікативні бар'єри спілкування та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна, 1, 201-211*. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2014_1_24

7. Кузьменко, В., & Міськова, Г. (2012). Теоретичний аналіз проблеми розвитку комунікативних здібностей підлітків. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент, 10.*

8. Митурак, М. Т. (2014). Корекція комунікативних бар'єрів у дітей молодшого шкільного віку з ФФНМ. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія, 27*. 125 – 129.

9. Омельченко, І.М, Балинська, М.В. (2025). Кризова ситуація як предиктор розвитку комунікативних бар'єрів у підлітків із різним рівнем тривожності з тяжкими порушеннями мовлення. *Науковий журнал Габітус.* Вип. 71. 201 – 208.

10. Орбан-Лембрик Л. Е. (2005). *Соціальна психологія:* навч. посіб. Київ: Академвидав.

11. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р, Київ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text

12. Савчук, Н. (2024). Стратегії подолання бар'єрів міжособистісної комунікації, *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)*, *10(44)*, 525 – 534 https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-10(44)-526-534

13. Турубарова, А. (2012). Теоретико-методологічні основи спілкування підлітків із фізичними вадами. *Теорія і практика сучасної психології, 5.*

14. Щілінська Г. В. (2015). Комунікативні бар'єри у процесі міжкультурної взаємодії студентів та шляхи їх вирішення. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент, 18,* 50–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2015_18_8

15. Drobot, O. & Zamsha, A. (2021). Algorithm for providing individual communicative needs of deaf educators. *KELM (Knowledge, Education, Law,Management)*, 7(43), vol. 1. 23-30. doi: https://doi.org/10.51647/kelm.2021.7.1.4

References:

1. Balynska, M. (2024). Komunikatyvni bariery pidlitkiv iz tiazhkymy porushenniamy movlennia: teoretychnyi vymir doslidzhennia [Communicative barriers of adolescents with severe speech disorders: theoretical dimension of the study]. *Naukovo-metodychnyi zbirnyk Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy*. *[Scientific and Methodological Collection Education of Persons with Special Needs: Ways of Development]*. 24, 11 – 32. https://doi.org/10.33189 /epsn.v1i24.237 [in Ukrainian].

2. Balynska M. V. (2024). Osoblyvosti genezy tryvozhnosti pidlitkiv iz tiazhkymy porushenniamy movlennia v umovakh kryzovykh vyklykiv suchasnosti [Peculiarities of the genesis of anxiety in adolescents with severe speech disorders in the context of crisis challenges of modernity]. *Naukovo-metodychnyi zbirnyk Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy*. *[Scientific and Methodological Collection Education of Persons with Special Needs: Ways of Development]*. 25. 25 – 46. https://doi.org/10.33189/epsn.v2i25.254 [in Ukrainian].

3. Hlazkova, I. (2019). Klasyfikatsiia barieriv ovolodinnia uchniamy profilnoi shkoly inshomovnovnoiu diialnistiu [Classification of barriers to mastering foreign language activities by students of a specialized school]. *Naukovi zapysky BDPU (http://pedagogy.bdpu.org/) seriia: pedahohichni nauky. [Scientific notes of the BDPU series: pedagogical sciences]*, *2*, 352. [in Ukrainian].

4. Dmytriieva S. M. (2010). Psykholohichni osoblyvosti komunikatyvnykh barieriv u mizhosobystisnomu spilkuvanni [Psychological features of communicative barriers in interpersonal communication.]. *Aktualni problemy, suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku industrii turyzmu v*

Ukraini ta Polshchi: Materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii – Current problems, current state and prospects for the development of the tourism industry in Ukraine and Poland: Materials of the IV International Scientific and Practical Conference / Saukh I. V. (Red.). [in Ukrainian].

5. Kovalenko, L., & Sheliakina, A. (2013). Formuvannia linhvokulturnoi kompetentsii studentiv yak odyn iz sposobiv podolannia komunikatyvnykh barieriv [Formation of linguistic and cultural competence of students as one of the ways to overcome communicative barriers]. *Humanitarna osvita v tekhnichnykh vyshchykh navchalnykh zakladakh. Sotsialni komunikatsii. Linhvokulturolohiia, [Humanities education in technical higher educational institutions. Social communications. Linguo-cultural studies], 28*, 320. [in Ukrainian].

6. Kozyriev M. P. (2014). Komunikatyvni bariery spilkuvannia ta shliakhy yikh podolannia [Communicative communication barriers and ways to overcome them]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriia psykholohichna, [Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Psychological Series] 1*, 201-211. URL: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/Nvldu_2014_1_24 [in Ukrainian].

7. Kuzmenko, V., & Miskova, H. (2012). Teoretychnyi analiz problemy rozvytku komunikatyvnykh zdibnostei pidlitkiv [Theoretical analysis of the problem of the development of communication skills of teenagers]. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiolohiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment, [International scientific forum: sociology, psychology, pedagogy, management], 10*. [in Ukrainian].

8. Myturak, M. T. (2014). Korektsiia komunikatyvnykh barieriv u ditei molodshoho shkilnoho viku z FFNM. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia [Scientific Journal of the National Pedagogical University named after M. P. Dragomanov. Series 19: Correctional Pedagogy and Special Psychology], 27*. 125 – 129. [in Ukrainian].

9. Omelchenko, I. M, Balynska, M. V. (2025). Kryzova sytuatsiia yak predyktor rozvytku komunikatyvnykh barieriv u pidlitkiv iz riznym rivnem tryvozhnosti z tiazhkymy porushenniamy movlennia [Crisis situation as a predictor of the development of communication barriers in adolescents with varying levels of anxiety and severe speech disorders]. *Naukovyi zhurnal Habitus [Scientific Journal «Habitus»], 71.* 201 – 208. https://doi.org/10.32782/2663-5208 [in Ukrainian].

10. Orban-Lembryk L. E. (2005). Sotsialna psykholohiia [Social Psychology]: navch. posib. Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].

11. Pro skhvalennia Natsionalnoi stratehii iz stvorennia bezbariernoho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku: rozporiadzhennia Kabinetu ministriv Ukrainy vid 14 kvitnia 2021 r. № 366-r, Kyiv. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text

12. Savchuk, N. (2024). Stratehii podolannia bar'ieriv mizhosobystisnoi komunikatsii. *Perspektyvy ta innovatsii nauky (Seriia «Pedahohika», Seriia «Psykholohiia», Seriia «Medytsyna»), [Prospects and innovations of science (Series "Pedagogy", Series "Psychology", Series "Medicine")]10(44)*, 525 – 534 https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-10(44)-526-534 [in Ukrainian].

13. Turubarova, A. (2012). Teoretyko-metodolohichni osnovy spilkuvannia pidlitkiv iz fizychnymy vadamy [Theoretical and methodological foundations of communication of adolescents with physical disabilities]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii [Theory and practice of modern psychology], 5*. [in Ukrainian].

14. Shchilinska H. V. (2015). Komunikatyvni bariery u protsesi mizhkulturnoi vzaiemodii studentiv ta shliakhy yikh vyrishennia [Communicative barriers in the process of intercultural interaction of students and ways to solve them]. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiolohiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment – International scientific forum: sociology, psychology, pedagogy, management*, 18, 50–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2015_18_8 [in Ukrainian].

15. Drobot, O. & Zamsha, A. (2021). Algorithm for providing individual communicative needs of deaf educators. *KELM (Knowledge, Education, Law,Management), 7(43),* vol. 1. 23 – 30. doi: https://doi.org/10.51647/kelm.2021.7.1.4 [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.923.2:316.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2098-2113

Бігун Неля Іванівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної та консультативної психології, Український державний університет ім. Михайла Драгоманова, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-1767-5181

Волошина Валентина Віталіївна доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та консультативної психології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, м. Київ https://orcid.org/0000-0002-4372-5824

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ САМОДОСТАТНОСТІ ОСОБИСТОСТОСТІ

Анотація. Стаття присвячена теоретико-емпіричному дослідженню психологічних умов становлення самодостатності особистості – феномену, що набуває особливої актуальності в умовах соціальної нестабільності та тривалих стресових впливів, характерних для сучасного українського суспільства.

Незважаючи на широке використання поняття «самодостатність» у психологічному дискурсі, у вітчизняній науці воно залишається концептуально не оформленим: відсутні чіткі операціональні визначення та бракує емпіричних досліджень його структури – що й визначає мету представленої роботи. Запропонована авторська трикомпонентна модель самодостатності поєднує мотиваційний (автономність як задоволеність потреби у вольовій ініціації власних дій), особистісний (зрілість Я-концепції як інтегрованість ідентичності та толерантність до невизначеності) та метакогнітивний (рефлексивність як усвідомлена саморегуляція на основі аналізу власних станів і мотивів) компоненти. Принципова теоретична позиція полягає у тому, що самодостатність виникає не як сума цих компонентів, а як системний ефект їхньої взаємодії — що принципово відрізняє її від суміжних конструктів: ізоляції, нарцисизму та залежної незалежності. Емпіричне дослідження проведено на вибірці студентів-психологів Українського державного університету імені Михайла Драгоманова ($n = 67$, вік 22–25 років) із застосуванням кореляційного, ієрархічного регресійного та кластерного аналізу. Встановлено, що автономність є необхідною умовою самодостатності з найвищим предикторним внеском ($\beta = 0{,}47$), тоді як особистісна зрілість і рефлексивність виконують підсилювальну функцію; сукупно три блоки предикторів пояснюють 56% її дисперсії. Кластерний аналіз виявив три типологічні профілі, серед яких особливу теоретичну і практичну значущість має група з низькою самодостатністю – носій феномену «рефлексивної пастки», де збережена

рефлексивність не трансформується в автономну дію через дефіцит автономності. Результати створюють підґрунтя для диференційованого психологічного супроводу особистісного розвитку студентської молоді.

Ключові слова: самодостатність, автономність, особистісна зрілість, Я-концепція, рефлексивність, самодетермінація, психологічні умови, особистісний розвиток

Bihun Nelia candidate of Psychological Sciences Associate Professor of the Department**,** Department of Theoretical and Counseling Psychology Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, https://orcid.org/0000-0002-1767-5181

Voloshyna Valentyna Vitaliivna Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department Theoretical and Counseling Psychology Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, https://orcid.org/0000-0002-4372-5824

PSYCHOLOGICAL CONDITIONS FOR THE DEVELOPMENT OF PERSONAL SELF-SUFFICIENCY

Abstract. This article presents a theoretical and empirical investigation of the psychological conditions underlying the development of personal self-sufficiency – a phenomenon of particular relevance in the context of social instability and prolonged stress characteristic of contemporary Ukrainian society. Despite the widespread use of the term «self-sufficiency» in psychological discourse, it remains conceptually underdeveloped in Ukrainian scholarship: clear operational definitions are absent, and empirical studies of its structure and determinants are lacking – a gap that defines the purpose of the present study. The authors propose an original three-component model of self-sufficiency that integrates a motivational component (autonomy as the satisfaction of the need for volitional initiation of one's own actions), a personal component (maturity of the self-concept as identity integration and tolerance for uncertainty), and a metacognitive component (reflexivity as conscious self-regulation grounded in the analysis of one's own states and motives). The central theoretical position holds that self-sufficiency emerges not as a sum of these components, but as a systemic effect of their interaction – which fundamentally distinguishes it from adjacent constructs such as isolation, narcissism, and dependent independence. The empirical study was conducted on a sample of psychology students at the Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University ($n = 67$, aged 22–25) using correlational analysis, hierarchical regression analysis, and cluster analysis. The findings indicate that autonomy is a necessary condition for self-sufficiency with the highest predictive contribution ($\beta = 0.47$), while personal maturity and reflexivity serve an amplifying function; together, the three blocks of predictors account for 56% of the variance in self-sufficiency. Cluster analysis identified three typological profiles, among which the low self-sufficiency group is of particular theoretical and practical significance – as a

carrier of the «reflexivity trap» phenomenon, wherein preserved reflexive capacity fails to translate into autonomous action due to a deficit of autonomy. The findings provide a foundation for differentiated psychological support of personal development in university students.

Keywords: self-sufficiency, autonomy, personal maturity, self-concept, reflexivity, self-determination, psychological conditions, personal development.

Постановка проблеми. Проблема самодостатності особистості набуває особливої актуальності в умовах соціальної нестабільності та тривалих стресових впливів, що характеризують сучасне українське суспільство. Воєнний час, вимушені міграційні переміщення, хронічна невизначеність щодо майбутнього – усе це різко підвищує запит на особистісні якості, що забезпечують психологічну стійкість і здатність до автономного функціонування. Дослідження підтверджують, що у ситуаціях тривалого стресу саме внутрішні особистісні ресурси – а не зовнішня підтримка – є вирішальним чинником психологічного благополуччя [1; 2].

Водночас у вітчизняній психологічній науці феномен самодостатності залишається концептуально не оформленим: відсутні чіткі операціональні визначення, не розроблені діагностичні інструменти, а самодостатність нерідко змішується із суміжними, але не тотожними конструктами – незалежністю, самостійністю, замкненістю [3]. Це теоретичне «розмиття» призводить до того, що практикуючі психологи не мають концептуальних орієнтирів для роботи з клієнтами, чиї труднощі пов’язані саме з нерозвиненою здатністю спиратися на власні ресурси. Практичний запит на дослідження самодостатності особливо виразно виявляється у сфері психологічного консультування. За даними сучасних досліджень, однією з провідних причин звернень є саме залежність від зовнішнього схвалення, нездатність до самостійного прийняття рішень та дефіцит відчуття власної суб’єктності [4; 5]. Отже, дослідження психологічних умов становлення самодостатності є теоретично актуальним і практично необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури доцільно структурувати навколо трьох взаємопов'язаних тематичних вузлів: феноменології самодостатності у психологічній науці, автономності як її структурного компонента та особистісної зрілості як психологічної умови становлення досліджуваної якості.

Насамперед необхідно окреслити, чим самодостатність не є – оскільки понятійна плутанина є головним теоретичним бар’єром у цій галузі.

Самодостатність не тотожна самотності, ізоляції або нарцисизму: усі три феномени мають в основі розрив із соціальним світом, тоді як самодостатність передбачає вибір характеру цього зв’язку – з позиції внутрішньої повноти, а не дефіциту [6; 7]. Найточніше самодостатність описується як динамічна рівновага між автономністю та здатністю до контакту: А. Маслоу характеризував

самоактуалізованих людей як тих, хто не потребує інших, але здатен їх любити [8]. В українському науковому дискурсі найближчими концептуальними аналогами є суб'єктність [9], особистісна зрілість [10] та автономія Я [11] – проте жоден із цих конструктів не охоплює повною мірою інтегративного поєднання автономності, зрілості й рефлексивності, яке становить ядро досліджуваного феномену.

Для нашого дослідження ключовим у теорії самодетермінації Е. Десі і Р. Раяна є розмежування автономності та незалежності: автономність визначається не як відсутність впливу інших, а як відчуття вольової ініціації та узгодженості дій із власними цінностями [12]. Це дозволяє концептуально відокремити самодостатність від ізоляційних патернів. Показово, що інтерналізована автономна мотивація є стабільнішою в умовах стресу та невизначеності порівняно із зовнішньою регуляцією [13] – що безпосередньо підтверджує її роль у психологічній стійкості. Особистісна зрілість розглядається нами не як вікова, а як структурна якість особистості. З критеріїв зрілості за Г. Оллпортом [14] для нашої теми найрелевантнішими є реалістичне самосприйняття, відповідальність та толерантність до невизначеності – саме вони утворюють «каркас» самодостатності. Стабільна его-ідентичність за Е. Еріксоном є, на нашу думку, структурним еквівалентом самодостатності на рівні Я-концепції: особистість із інтегрованою ідентичністю не потребує постійного зовнішнього підтвердження власного існування [15; 16].

Проведений аналіз засвідчує: між автономністю, зрілістю і рефлексивністю існують системні взаємозв'язки, що утворюють психологічний механізм становлення самодостатності.

Водночас питання про те, які умови є провідними і яким є характер їхньої взаємодії, емпірично не верифіковане – що й визначає мету та завдання нашого дослідження.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично верифікувати психологічні умови становлення самодостатності особистості, визначивши провідні внутрішні чинники її формування та характер їхньої взаємодії.

Завдання: 1) розробити структурну модель самодостатності, що інтегрує мотиваційний, особистісний та метакогнітивний компоненти; 2) емпірично дослідити взаємозв'язки між самодостатністю та показниками автономності, особистісної зрілості й рефлексивності та визначити предиктори методом регресійного аналізу; 3) виокремити типологічні групи досліджуваних за рівнем самодостатності та охарактеризувати їхній психологічний профіль.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження проводилося на базі Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (факультет психології). Вибірку склали 67 студентів освітніх рівнів «бакалавр» та «магістр» спеціальності «Психологія»: 53 особи жіночої статі та 14 осіб чоловічої статі, віком від 22 до 25 років ($M = 23{,}4, SD = 0{,}91$). Вибір студентів-психологів як цільової групи зумовлений кількома міркуваннями. По-

перше, студентський вік є, за Е. Еріксоном [15], сензитивним періодом для консолідації ідентичності – процесу, безпосередньо пов'язаного зі становленням самодостатності. По-друге, фахова підготовка психологів передбачає цілеспрямований розвиток рефлексивних здібностей, що робить цю вибірку репрезентативною саме для дослідження метакогнітивного виміру самодостатності. Водночас однорідність вибірки за фахом дозволяє контролювати вплив освітнього середовища як зовнішньої змінної.

Для діагностики використано комплекс із чотирьох методик. Рівень самодостатності вимірювався за допомогою Self-Sufficiency Scale (Е. Грінбергер і колеги [17]); адаптована версія для україномовної вибірки), що охоплює чотири виміри: психологічну самостійність (ПС), незалежність від схвалення оточення (НСО), внутрішню опору (ВО) та внутрішню цілісність (ВЦ). Рівень задоволеності базових психологічних потреб визначався за Шкалою базових психологічних потреб (Basic Psychological Needs Scale, BPNS; [3]; україномовна адаптація: В. Олефір та В. Боснюк [18]: окремо діагностувалися потреби в автономності, компетентності та зв'язаності. Особистісна зрілість оцінювалась за опитувальником особистісної зрілості [19], що включає субшкали відповідальності, інтегрованості Я-концепції та толерантності до невизначеності. Рефлексивність вимірювалась за допомогою субшкали Reflection опитувальника RRQ [20] та авторської методики «Рефлексивні вміння (метакогнітивний рівень)» [21], що забезпечило конвергентну валідність вимірювання.

Статистична обробка здійснювалась з допомогою статистичної програми *Jamovi* (v2.2.5): застосовувались кореляційний аналіз (r Пірсона), ієрархічний регресійний аналіз та кластерний аналіз методом k-середніх.

Перш ніж перейти до результатів, необхідно зафіксувати теоретичну модель (див. Рисунок 1), яка слугувала основою для побудови дизайну дослідження.

Самодостатність розглядається нами як інтегративна особистісна якість, що формується на перетині трьох компонентів: мотиваційного (задоволеність потреби в автономності), особистісного (зрілість Я-концепції) та метакогнітивного (рефлексивність).

Принципова теоретична позиція полягає у тому, що жоден із цих компонентів сам по собі не є достатньою умовою самодостатності – вона виникає як системний ефект їхньої взаємодії. Автономність без рефлексивності ризикує перетворитися на імпульсивну незалежність; рефлексивність без зрілості Я-концепції – на тривожне самоспостереження; зрілість без автономності – на адаптивну конформність.

Лише у поєднанні ці три компоненти утворюють психологічну структуру, здатну забезпечити стійке, внутрішньо детерміноване функціонування особистості. Ця модель узгоджується з концепцією «інтегрованої саморегуляції» Е. Десі і Р. Раяна [3], однак виходить за її межі, включаючи особистісну зрілість та рефлексивність як самостійні конструкти.

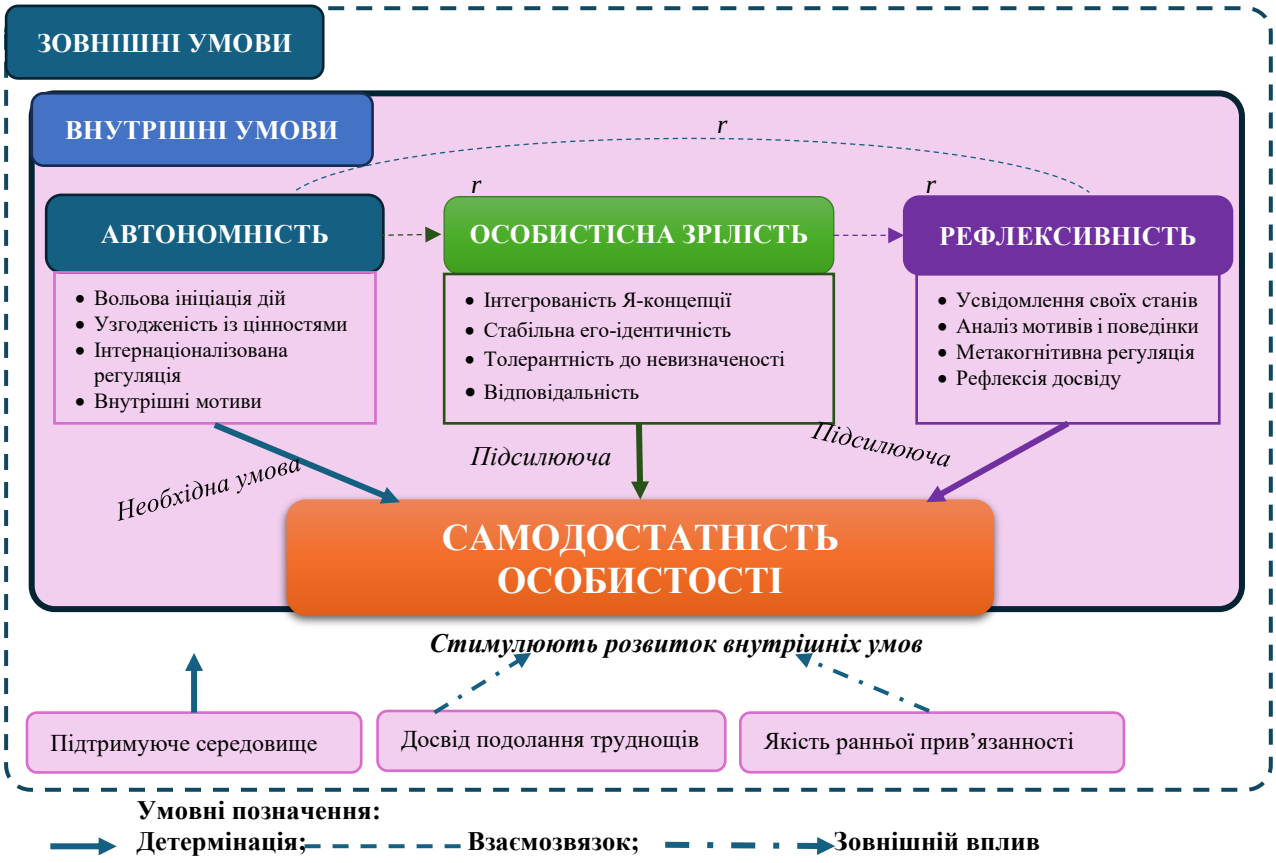

Рис. 1. Структурна модель психологічних умов становлення самодостатності особистості

Кореляційний аналіз виявив статистично значущі позитивні зв'язки між загальним показником самодостатності та всіма трьома діагностованими компонентами (табл. 1). Найбільш тісний зв'язок зафіксовано між самодостатністю та задоволеністю потреби в автономності ($r = 0{,}62, p < 0{,}01$), що узгоджується з центральним положенням теорії самодетермінації: відчуття вольової ініціації власних дій є не просто корелятом, а концептуальним ядром самодостатності [12]. Цей результат відповідає даним М. Ванстенкісте і колег [13], які у метааналізі 76 досліджень встановили, що задоволеність автономності є найбільш стабільним предиктором психологічного благополуччя незалежно від культурного контексту, – і доповнює їх, показуючи специфічний зв'язок автономності саме з самодостатністю як окремим конструктом.

Рефлексивність корелює із самодостатністю на рівні $r = 0{,}54$ ($p < 0{,}01$), а показники особистісної зрілості – $r = 0{,}51$ ($p < 0{,}01$). Примітно, що задоволеність потреби у зв'язаності з іншими також позитивно пов'язана із самодостатністю ($r = 0{,}34, p < 0{,}05$) – що підтверджує нашу теоретичну тезу: самодостатність не є антагоністом соціальної включеності, а її якісно зрілою формою. Цей результат перегукується з висновками К. Нефф і Р. Вонк [5], які встановили, що самоспівчуття (конструкт, близький до нашого розуміння зрілої самодостатності) позитивно корелює із якістю міжособистісних стосунків.

Таблиця 1

Кореляційна матриця показників самодостатності та її компонентів ($n = 67$)

Показник	***1***	***2***	***3***	***4***	***5***	***6***
1. Самодостатність	—					
2. Автономність	0,62 **	—				
3. Компетентність	0,43 *	0,48 **	—			
4. Зв’язаність	0,34 *	0,29 *	0,37 *	—		
5. Особистісна зрілість	0,51 **	0,57 **	0,44 *	0,31	—	
6. Рефлексивність	0,54 **	0,49 **	0,35	0,27	0,61 **	—

*Примітка: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$*

Особливої уваги заслуговують міжкомпонентні кореляції. Зв’язок між автономністю і особистісною зрілістю ($r = 0,57, p < 0,01$), а також між рефлексивністю і зрілістю ($r = 0,61, p < 0,01$) є найвищими у матриці після кореляцій із самодостатністю. Це свідчить про те, що компоненти самодостатності не є незалежними вимірами, а утворюють взаємопов’язану систему. Особливо показовий сильний зв’язок між рефлексивністю і зрілістю: він підтверджує теоретичну позицію О. Савченко [21] про рефлексивність як «метасистемний регулятор», що забезпечує інтеграцію особистісного досвіду – тобто саме той процес, що веде до зрілості Я-концепції. Цей результат також узгоджується з даними О. Штепи [19], С. Максименко, К. Максименко і М. Папуча [10], які встановили, що особистісна автономія і рефлексивність утворюють єдиний латентний фактор «суб'єктності особистості» у дорослих вибірках – наші дані свідчать, що подібна структура виявляється вже у студентському віці.

З метою визначення відносного внеску кожного компонента у формування самодостатності проведено ієрархічний регресійний аналіз. На першому кроці до моделі включалися показники задоволеності базових психологічних потреб (автономність, компетентність, зв’язаність); на другому – особистісна зрілість; на третьому – рефлексивність. Попередньо перевірено виконання умов застосування методу: відсутність мультиколінеарності ($VIF < 3,1$ для всіх предикторів), нормальність залишків (тест Шапіро-Вілка: $W = 0,97, p = 0,18$) та гомоскедастичність (тест Бройша-Пагана: $p = 0,23$).

Таблиця 2

Результати ієрархічного регресійного аналізу (залежна змінна – самодостатність)

Крок	*Предиктори*	β	t	p	R^2	ΔR^2
1	Автономність	0,47	4,21	< 0,001	0,38	—
	Компетентність	0,19	1,87	0,037		
	Зв’язаність	0,11	1,14	0,258		
2	+ Особистісна зрілість	0,24	2,63	0,011	0,49	0,11 **
3	+ Рефлексивність	0,21	2,34	0,023	0,56	0,07 *

*Примітка: β — стандартизований коефіцієнт; * p < 0,05; ** p < 0,01*

Результати регресійного аналізу дозволяють зробити кілька принципових висновків. По-перше, автономність є найбільш потужним предиктором самодостатності ($\beta = 0{,}47, p < 0{,}001$) і вносить найбільший самостійний внесок у поясненні її дисперсії. Перший блок предикторів (базові потреби) пояснює 38% дисперсії самодостатності ($R^2 = 0{,}38$), причому внесок автономності є домінуючим, тоді як зв'язаність не досягає рівня статистичної значущості при контролі інших предикторів. Це узгоджується з положенням Е. Десі та Р. Раяна [3] про ієрархічний статус базових потреб, де автономність є найбільш фундаментальною для інтегрованої саморегуляції. По-друге, включення особистісної зрілості до моделі забезпечує значущий приріст поясненої дисперсії ($\Delta R^2 = 0{,}11, p < 0{,}01$), що свідчить про її самостійний – а не опосередкований автономністю – внесок. Цей результат корелює з висновками Дж. Бауера і Д. МакАдамса [22], які показали, що особистісна зрілість є предиктором психологічного благополуччя поза ефектами базових рис особистості. По-третє, рефлексивність вносить додатковий значущий приріст ($\Delta R^2 = 0{,}07, p < 0{,}05$), зберігаючи свій ефект при контролі автономності та зрілості ($\beta = 0{,}21, p = 0{,}023$). Це підтверджує статус рефлексивності як самостійної психологічної умови, що не редукується до медіаторної функції.

Сукупно три блоки предикторів пояснюють 56% дисперсії самодостатності ($R^2 = 0{,}56$), що є показником високої пояснювальної сили моделі для психологічного дослідження. З теоретичного погляду ці дані дозволяють уточнити статус кожної умови: автономність є необхідною умовою – її відсутність унеможливлює формування самодостатності незалежно від рівня зрілості та рефлексивності. Особистісна зрілість і рефлексивність є умовами підсилювальними: вони підвищують якість і стійкість самодостатності, проте без автономної мотиваційної бази не можуть компенсувати її дефіцит. Ця ієрархія умов є однією з ключових теоретичних знахідок дослідження, що доповнює наявні дані про предиктори психологічного благополуччя конкретизацією механізму формування самодостатності як особистісної якості.

Для виокремлення якісно відмінних типів за рівнем самодостатності застосовано кластерний аналіз методом k-середніх. Оптимальна кількість кластерів ($k = 3$) визначалась за ліктьовим критерієм (*elbow criterion*): різке зменшення внутрішньокластерної суми квадратів відхилень після $k = 3$ свідчило про відсутність суттєвого виграшу від збільшення кількості кластерів. Рішення підтверджено коефіцієнтом силуету (середнє значення силуету = 0,63, що відповідає «хорошій» кластерній структурі за П. Руссеу [23]. У результаті виокремлено три типологічні групи, що відрізняються не лише загальним рівнем самодостатності, а й специфічним профілем її компонентів.

Таблиця 3

Психологічні профілі типологічних груп за рівнем самодостатності (M ± SD)

Показник	*Група 1: Висока самодостатність (n = 19, 28,4%)*	*Група 2: Середня самодостатність (n = 32, 47,8%)*	*Група 3: Низька самодостатність (n = 16, 23,9%)*
Самодостатність (загальна)	4,21 ± 0,38	3,24 ± 0,29	2,11 ± 0,41
Автономність	4,38 ± 0,44	3,31 ± 0,37	2,04 ± 0,52
Особистісна зрілість	4,17 ± 0,51	3,09 ± 0,42	2,34 ± 0,48
Рефлексивність	4,29 ± 0,46	3,44 ± 0,39	2,87 ± 0,55
Компетентність	4,02 ± 0,49	3,37 ± 0,41	2,61 ± 0,50
Зв’язаність	3,88 ± 0,53	3,51 ± 0,44	3,42 ± 0,47

Примітка: Шкала відповідей: 1–5 балів; відмінності між групами статистично значущі за критерієм Краскела-Воллеса ($p < 0,001$) для всіх показників, крім зв'язаності ($p = 0,08$).

Як видно з Таблиці 3, група з *високим* рівнем самодостатності (19 осіб, 28,4%) демонструє узгоджено високі показники автономності ($M = 4,38$), зрілості ($M = 4,17$) та рефлексивності ($M = 4,29$), що відповідає розвиненій формі теоретичної моделі самодостатності. Вона також характеризується найвищим рівнем компетентності ($M = 4,02$), що узгоджується з положенням SDT про взаємне підсилення базових потреб [13]: автономність підтримує компетентність, формуючи стійку самодостатність. Підвищена зв’язаність ($M = 3,88$) свідчить, що самодостатність не означає ізоляції, а є передумовою зрілих міжособистісних стосунків [6]. Група із *середнім* рівнем (32 особи, 47,8%) має нерівномірний профіль: відносно достатні автономність ($M = 3,31$) і рефлексивність ($M = 3,44$) поєднуються з нижчою інтегрованістю Я-концепції ($M = 3,09$). Це вказує на випередження рефлексивних здібностей над особистісною зрілістю – характерну ознаку фази *emerging adulthood* [24]. Саме

ця група є перспективною мішенню психологічного супроводу, оскільки наявна рефлексивна база може сприяти інтеграції ідентичності. Група з *низьким* рівнем (16 осіб, 23,9%) характеризується дефіцитом автономності ($M = 2{,}04$) та зрілості ($M = 2{,}34$) при відносно збереженій рефлексивності ($M = 2{,}87$) і зв'язаності ($M = 3{,}42$). Розрив між рефлексивністю та автономністю свідчить про неспроможність трансформувати інсайти в автономну дію – феномен, близький до «рефлексивної пастки» [20]. Вища зв'язаність у цій групі має компенсаторний характер, що підтверджує ієрархічну природу самодостатності та визначає пріоритет розвитку автономності в психологічній роботі.

Отримані дані в цілому підтверджують запропоновану теоретичну модель і дозволяють уточнити її у кількох важливих аспектах. По-перше, підтверджено трикомпонентну структуру самодостатності: автономність, особистісна зрілість і рефлексивність є емпірично розрізнюваними, але взаємопов'язаними предикторами. По-друге, встановлено ієрархічний характер психологічних умов. По-третє, виявлено, що самодостатність позитивно пов'язана із зв'язаністю – що спростовує побутове її ототожнення із соціальною замкненістю.

Розглянемо, як ці результати вписуються у загальну наукову картину. Центральний результат дослідження – домінуюча роль автономності – відтворює і конкретизує дані численних SDT-досліджень [3; 13], однак робить це у специфічному контексті самодостатності як самостійного конструкту. Тоді як більшість SDT-досліджень використовує психологічне благополуччя або внутрішню мотивацію як залежні змінні, ми демонструємо, що автономність є ключовим предиктором саме самодостатності – якості, що включає не лише афективний (благополуччя) і мотиваційний (внутрішня мотивація), а й ідентитетний (зрілість Я-концепції) вимір. Це розширює пояснювальні можливості SDT для прикладних контекстів.

Виявлений зв'язок між рефлексивністю і самодостатністю доповнює і деталізує результати О. Савченко [21] яка обгрунтувала зв'язок рефлексивності із загальною психічною регуляцією. Наші дані конкретизують цей зв'язок: рефлексивність є значущим предиктором саме самодостатності і зберігає свій ефект навіть при контролі автономності та зрілості ($\beta = 0{,}21$). Це свідчить про те, що механізм впливу рефлексивності на самодостатність є специфічним і не зводиться до загального ефекту психічної саморегуляції.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у кількох аспектах. По-перше, в українській психологічній науці це одне з перших досліджень, що операціоналізує самодостатність як самостійний психологічний конструкт із власною структурою і предикторами – на відміну від наявних робіт, де цей феномен розглядається лише опосередковано. По-друге, встановлений ієрархічний (а не адитивний) характер взаємодії умов самодостатності є теоретично значущим результатом: він показує, що збільшення рефлексивності або зрілості не може компенсувати дефіцит автономності, – а отже, психологічні втручання мають бути орієнтовані насамперед на розвиток автономної

мотиваційної орієнтації. По-третє, виокремлений типологічний профіль групи з низькою самодостатністю («рефлексивна пастка») є оригінальним клінічним спостереженням, що відкриває нові можливості для диференційованої психологічної роботи.

Висновки. Проведене дослідження підтвердило, що самодостатність особистості є інтегративною якістю, яка виникає як системний ефект взаємодії трьох компонентів – автономності, особистісної зрілості та рефлексивності, – а не як їхня проста сума. Ключовою теоретичною знахідкою є ієрархічний характер цієї взаємодії: автономність виступає необхідною умовою, дефіцит якої не компенсується розвиненою рефлексивністю чи зрілістю, тоді як останні виконують підсилювальну функцію за наявності достатньої автономної основи.

Сукупний внесок трьох блоків предикторів становить 56% дисперсії самодостатності, що підтверджує пояснювальну силу запропонованої моделі. Типологічний аналіз виявив три якісно відмінні профілі. Група з високою самодостатністю демонструє узгоджений розвиток усіх компонентів і – показово – вищий рівень зв'язаності з іншими, що спростовує ототожнення самодостатності із соціальною замкненістю. Середня група репрезентує стан, типовий для студентського віку: рефлексивні здібності випереджають інтеграцію ідентичності, утворюючи точку потенційного зростання. Група з низькою самодостатністю демонструє феномен «рефлексивної пастки» – збережена здатність до самоспостереження не трансформується в автономну дію через дефіцит автономності. Практичне значення результатів полягає у їхній диференційованості: для середньої групи пріоритетом є робота з інтеграцією ідентичності, для групи з низькою самодостатністю – розвиток автономної мотиваційної орієнтації як передумови будь-яких подальших змін. Перспективи подальших досліджень охоплюють верифікацію моделі на різнорідніших вибірках, лонгітюдне вивчення динаміки самодостатності впродовж дорослішання, емпіричну перевірку ролі зовнішніх умов – якості прив'язаності та характеру освітнього середовища – у формуванні її внутрішніх компонентів, а також розробку і апробацію диференційованої програми психологічного супроводу на основі виокремлених типологічних профілів.

Література:

1. Southwick S. M., Charney D. S. *Resilience: The science of mastering life's greatest challenges.* 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2018. 282 p. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9781139013857

2. Олефір В., & Боснюк В. (2024). Українськомовна адаптація шкали задоволеності базових психологічних потреб. *Інсайт: психологічні виміри суспільства, (12),* 18-43. https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-12-2.

3. Deci E. L., Ryan R. M. The «what» and «why» of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry.* 2000. Vol. 11, No. 4. P. 227–268. DOI: https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01.

4. Müller V., Gries T. Agency needs and need deprivation. In: Müller V., Gries T. (eds). *Ideology and the microfoundations of conflict: From human needs to intergroup violence.* Oxford :

Oxford University Press, 2024. P. 143–182. DOI: https://doi.org/10.1093/oso/9780197670187.003.0005.

5. Neff K. D., Vonk R. Self-compassion versus global self-esteem: two different ways of relating to oneself. *Journal of Personality.* 2009. Vol. 77, No. 1. P. 23–50. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2008.00537.x.

6. Fromm E. *Escape from freedom.* New York : Holt, 1994. 305 p. URL: https://archive.org/details/escapefromfreedo0000from_t4o5.

7. Baumeister R. F., Leary M. R. The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin.* 1995. Vol. 117, No. 3. P. 497–529. DOI: https://doi.org/10.1037/0033-2909.117.3.497.

8. Maslow A. H. *Motivation and personality.* 3rd ed. New York : Harper & Row Publishers, 1987. 293 p. URL: https://archive.org/details/motivationperson0000masl_j2c8.

9. Татенко В. О. *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір*: монографія. Київ : Міленіум, 2017. 300 с. URL: https://methodology.ucoz.net/_ld/0/1_TatenkoMon2017-.pdf

10. Максименко С. Д., Максименко К. С., Папуча М. В. *Психологія особистості.* Київ : ТОВ «КММ», 2007. 296 с. URL: http://komm.ltd.ua/images/Psyhologiya_pidruchnyk.pdf.

11. Бондаренко О. Ф. *Психологічна допомога особистості* : навч. посіб. для студ. ст. курсів психол. фак. та від-нь ун-тів. Харків : Фоліо, 1996. 237 с.

12. Ryan R. M., Deci E. L. *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. New York : Guilford Press, 2017. 756 p. DOI: https://doi.org/10.1521/978.14625/28806.

13. Vansteenkiste M., Ryan R. M., Soenens B. Basic psychological need theory: Advancements, critical themes, and future directions. *Motivation and Emotion.* 2020. Vol. 44, No. 1. P. 1–31. DOI: https://doi.org/10.1007/s11031-019-09818-1.

14. Allport G. W. *Pattern and growth in personality.* New York : Holt, Reinhart & Winston, 1961. 593 p. URL: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.199562.

15. Erikson E. H. *Identity: Youth and crisis.* New York : W. W. Norton & Co., 1968. 336 p. DOI: https://doi.org/10.1002/bs.3830140209.

16. Marcia J. E. Identity in adolescence. In: Adelson J. (ed.). *Handbook of adolescent psychology*. New York: Wiley, 1980. P. 159–187. URL: https://archive.org/details/ handbookof adoles0000unse_h7y7.

17. Greenberger E., Josselson R., Knerr C., Knerr B. The measurement and structure of psychosocial maturity. *Journal of Youth and Adolescence*. 1975. Vol. 4. P. 127–143. DOI: https://doi.org/10.1007/BF01537437.

18. Олефір В., Боснюк В., Малофейкіна К. Валідизація і вимірювальна інваріантність української версії шкали позитивних і негативних переживань (SPANE). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія».* 2021. № 71. С. 34–42. DOI: https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-04.

19. Штепа О. С. *Особистісна зрілість: модель, опитувальник, тренінг* : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 232 с.

20. Trapnell P. D., Campbell J. D. *Rumination-Reflection Questionnaire* [Database record]. APA PsycTests. 1999. DOI: https://doi.org/10.1037/t07094-000.

21. Савченко О. В. *Рефлексивна компетентність: методи та процедури діагностики* : монографія. Житомир : ПП Вишемирський В. С., 2016. 286 с. URL: https://www.researchgate.net/publication/387512828_REFLEKSIVNA_KOMPETENTNIST_METODI_TA_PROCEDURI_DIAGNOSTIKI.

22. Bauer J. J., McAdams D. P. Growth goals, maturity, and well-being. *Developmental Psychology.* 2004. Vol. 40, No. 1. P. 114–127. DOI: https://doi.org/10.1037/0012-1649.40.1.114.

23. Rousseeuw P. J. Silhouettes: A graphical aid to the interpretation and validation of cluster analysis. *Journal of Computational and Applied Mathematics.* 1987. Vol. 20. P. 53–65. DOI: https://doi.org/10.1016/0377-0427(87)90125-7.

24. Arnett J. J. Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*. 2000. Vol. 55, No. 5. P. 469–480. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469.

References:

1. Southwick, S. M., & Charney, D. S. (2018). *Resilience: The science of mastering life's greatest challenges* (2nd ed.). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139013857

2. Olefier, V., & Bosniuk, V. (2024). Ukrainian-language adaptation of the Basic Psychological Needs Satisfaction Scale. *Insight: Psychological Dimensions of Society, 12*, 18–43. https://doi.org/10.32999/2663-970X/2024-12-2

3. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry, 11*(4), 227–268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01

4. Müller, V., & Gries, T. (2024). Agency needs and need deprivation. In V. Müller & T. Gries (Eds.), *Ideology and the microfoundations of conflict: From human needs to intergroup violence* (pp. 143–182). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780197670187.003.0005

5. Neff, K. D., & Vonk, R. (2009). Self-compassion versus global self-esteem: Two different ways of relating to oneself. Journal of Personality, 77(1), 23–50. https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2008.00537.x

6. Fromm, E. (1994). *Escape from freedom.* Holt. https://archive.org/details/escapefromfreedo0000from_t4o5

7. Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. Psychological Bulletin, 117(3), 497–529. https://doi.org/10.1037/0033-2909.117.3.497

8. Maslow, A. H. (1987). *Motivation and personality* (3rd ed.). Harper & Row. https://archive.org/details/motivationperson0000masl_j2c8.

9. Tatenko, V. O. (2017). *Methodology of the subject–act approach: Socio-psychological dimension*. Millennium. https://methodology.ucoz.net/_ld/0/1_TatenkoMon2017-.pdf

10. Maksymenko, S. D., Maksymenko, K. S., & Papucha, M. V. (2007). *Psychology of personality.* KMM. http://komm.ltd.ua/images/Psyhologiya_pidruchnyk.pdf

11. Bondarenko, O. F. (1996). *Psychological assistance to personality.* Folio.

12. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. Guilford Press. https://doi.org/10.1521/978.14625/28806

13. Vansteenkiste, M., Ryan, R. M., & Soenens, B. (2020). Basic psychological need theory: Advancements, critical themes, and future directions. *Motivation and Emotion, 44*(1), 1–31. https://doi.org/10.1007/s11031-019-09818-1

14. Allport, G. W. (1961). *Pattern and growth in personality.* Holt, Reinhart & Winston. https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.199562

15. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis.* W. W. Norton & Company. https://doi.org/10.1002/bs.3830140209.

16. Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159–187). Wiley. https://archive.org/details/handbookofadoles0000unse_h7y7

17. Greenberger, E., Josselson, R., Knerr, C., & Knerr, B. (1975). The measurement and structure of psychosocial maturity. *Journal of Youth and Adolescence, 4,* 127–143. https://doi.org/10.1007/BF01537437

18. Olefier, V., Bosniuk, V., & Malofeikina, K. (2021). Validation and measurement invariance of the Ukrainian version of the Scale of Positive and Negative Experience (SPANE). *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: Psychology, 71,* 34–42. https://doi.org/10.26565/2225-7756-2021-71-04

19. Shtepa, O. S. (2008). Personal maturity: Model, questionnaire, training. Ivan Franko National University of Lviv.

20. Trapnell, P. D., & Campbell, J. D. (1999). *Rumination-Reflection Questionnaire* [Database record]. APA PsycTests. https://doi.org/10.1037/t07094-000

21. Savchenko, O. V. (2016). *Reflective competence: Methods and diagnostic procedures.* Vyshemyrskyi Publishing. https://www.researchgate.net/publication/387512828_REFLEKSIVNA_KOMPETENTNIST_METODI_TA_PROCEDURI_DIAGNOSTIKI.

22. Bauer, J. J., & McAdams, D. P. (2004). Growth goals, maturity, and well-being. *Developmental Psychology, 40*(1), 114–127. https://doi.org/10.1037/0012-1649.40.1.114

23. Rousseeuw, P. J. (1987). Silhouettes: A graphical aid to the interpretation and validation of cluster analysis. *Journal of Computational and Applied Mathematics, 20,* 53–65. https://doi.org/10.1016/0377-0427(87)90125-7

24. Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist, 55(*5), 469–480. https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469

ДОДАТОК А

Шкала самодостатності особистості

(адаптована версія Self-Sufficiency Scale, Грінбергер і колеги [17])

Інструкція: Оцініть, наскільки кожне твердження відповідає Вашому досвіду. Використовуйте шкалу: 1 – зовсім не відповідає; 2 – скоріше не відповідає; 3 – важко сказати; 4 –скоріше відповідає; 5 – повністю відповідає. Немає правильних або неправильних відповідей.

№	*Твердження*	*Субшкала*	*Тип*	*Відповідь (1–5)*
1	Я приймаю рішення, покладаючись передусім на власні переконання, а не на думку оточення.	ПС	Пряма	
2	Моє відчуття власної цінності не залежить від схвалення інших людей.	НСО	Пряма	
3	Коли я стикаюся з труднощами, я насамперед шукаю ресурси всередині себе.	ВО	Пряма	
4	Я відчуваю себе цілісним/-ою, навіть коли перебуваю на самоті.	ВЦ	Пряма	
5	Мені важко зберігати спокій, якщо хтось незадоволений мною. (Зворотна шкала)	НСО	Зворот.	
6	Я можу визначати власні цілі, не потребуючи постійного схвалення від інших.	ПС	Пряма	
7	Мої дії відповідають моїм цінностям, навіть якщо це суперечить очікуванням оточення.	ВО	Пряма	
8	Я вмію спиратися на власні ресурси у стресових ситуаціях.	ВО	Пряма	
9	Якщо мене критикують, я можу об'єктивно оцінити критику, не втрачаючи самоповаги.	НСО	Пряма	
10	Я чітко усвідомлюю, що для мене важливо, і керуюся цим у повсякденному житті.	ВЦ	Пряма	
11	Мені не потрібна постійна підтримка ззовні, щоб відчувати себе впевнено.	ВО	Пряма	
12	Я рідко змінюю власну думку лише тому, що так вважають інші. (Зворотна шкала)	ПС	Зворот.	
13	Відчуття внутрішньої рівноваги для мене не залежить від зовнішніх обставин.	ВЦ	Пряма	
14	Я можу залишатися вірним/-ою собі, навіть коли на мене чинять тиск.	ПС	Пряма	
15	Коли щось іде не так, я не звинувачую себе надмірно, але й не перекладаю відповідальність на інших.	ВЦ	Пряма	
16	Я відчуваю задоволення від власних досягнень, незалежно від того, чи помічають їх інші.	НСО	Пряма	
17	У стосунках з іншими я не відчуваю потреби злитися або повністю підкоритися. (Зворотна шкала)	ВО	Зворот.	

№	*Твердження*	*Субшкала*	*Тип*	*Відповідь (1–5)*
18	Я довіряю власному судженню у ситуаціях невизначеності.	ПС	Пряма	
19	Моє самопочуття не визначається виключно тим, як мене сприймають інші.	НСО	Пряма	
20	Я відчуваю, що в мене достатньо внутрішніх ресурсів, щоб справлятися із викликами.	ВО	Пряма	

Субшкали та інтерпретація:

ПС – Психологічна самостійність (пункти 1, 6, 7, 14, 18): Здатність приймати рішення та діяти відповідно до власних переконань.

НСО – Незалежність від схвалення оточення (пункти 2, 5*, 9, 16, 19): Збереження самоцінності незалежно від зовнішньої оцінки.

ВО – Внутрішня опора (пункти 3, 7, 8, 11, 17*, 20): Здатність мобілізувати власні ресурси у складних ситуаціях.

ВЦ – Внутрішня цілісність (пункти 4, 10, 13, 15): Відчуття єдності Я-концепції та стійкість самосприйняття.

Підрахунок балів: Зворотні пункти (5*, 12*, 17*) перекодуються: 1→5, 2→4, 3→3, 4→2, 5→1. Загальний бал = сума всіх 20 пунктів (min = 20, max = 100). Субшкальні бали = середнє значення пунктів субшкали.

Інтерпретація загального балу: 20–40 – низький рівень самодостатності; 41–60 — середній; 61–80 — достатній; 81–100 — високий.

Психометричні характеристики: α Кронбаха = 0,82 (загальна шкала); ретестова надійність r = 0,79 (інтервал 4 тижні).

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.942.5:159.923.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2114-2128

Бігун Неля Іванівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної та консультативної психології, Український державний університет ім. Михайла Драгоманова, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-1767-5181

Романюк Людмила Василівна, професор, доктор психологічних наук, професор кафедри психології, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», https://orcid.org/0000-0003-0422-1073

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ ОСОБИСТОСТОСТІ РАННЬОГО ДОРОСЛОГО ВІКУ

Анотація. Стаття присвячена вивченню психологічних чинників розвитку емоційної зрілості особистості раннього дорослого віку – періоду, що характеризується інтенсивним становленням ідентичності, побудовою близьких стосунків і прийняттям відповідальних життєвих рішень. У межах дослідження емоційна зрілість розглядається не як вроджена риса чи проста функція вікового розвитку, а як динамічний психологічний конструкт, що формується у взаємодії когнітивних, афективних і соціальних процесів та може бути цілеспрямовано розвинений засобами психологічного впливу. На основі теоретичного аналізу сучасних концепцій емоційного інтелекту, емоційної саморегуляції та психосоціального розвитку особистості розроблено авторську класифікацію чинників емоційної зрілості, що охоплює три рівні: інтраперсональні (емоційний інтелект, стратегії саморегуляції, рефлексивність, тривожність), інтерперсональні (тип прив'язаності, якість соціальної підтримки) та контекстуальні детермінанти (соціокультурне середовище, стресові події, виховні впливи). Емпіричну базу дослідження склали 94 особи раннього дорослого віку (18–35 років; 57.4% жінок), залучені методом цільової вибірки та "снігової кулі" через університетські платформи й студентські спільноти. Використано батарею психодіагностичних методик: шкалу емоційного інтелекту, опитувальник регуляції емоцій, опитувальник емоційної зрілості, шкалу саморефлексії, шкалу досвіду у близьких стосунках та шкалу тривожності Спілбергера. Статистична обробка здійснювалася у програмному середовищі Jamovi v 2.2.5 із застосуванням кореляційного аналізу (r-Пірсона), покрокової множинної регресії та дослідницького факторного аналізу. Встановлено, що провідними предикторами емоційної зрілості є емоційний інтелект ($\beta = 0.41, p < .001$), когнітивна переоцінка ($\beta = 0.33, p < .001$) та рефлексивність ($\beta = 0.29, p < .01$); регресійна модель пояснює 58.1% дисперсії. Факторний аналіз виявив трифакторну структуру емоційної зрілості («Усвідомлена саморегуляція»,

«Стабільність і стійкість», «Автономія та відповідальність»), що пояснює 61.4% загальної дисперсії. Результати підтверджують запропоновану теоретичну модель і мають практичне значення для розробки диференційованих програм психологічного супроводу молоді та підготовки фахівців соціономічних професій.

Ключові слова: емоційна зрілість, емоційний інтелект, емоційна саморегуляція, рефлексія, ранній дорослий вік, особистісний розвиток.

Bihun Nelia candidate of Psychological Sciences Associate Professor of the Department**,** Department of Theoretical and Counseling Psychology Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, https://orcid.org/0000-0002-1767-5181

Romanyuk Lyudmyla Dr. of Sc. Prof. Prof. of psy department Psy department Open International University of Human Development "Ukraine", https://orcid. org/0000-0003-0422-1073

FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL MATURITY IN EARLY ADULTHOOD

Abstract. The article examines the psychological factors underlying the development of emotional maturity in early adulthood – a developmental period characterized by intensive identity formation, the establishment of intimate relationships, and the assumption of responsible life decisions. Within the framework of this study, emotional maturity is conceptualised not as an innate trait or a simple function of age-related development, but as a dynamic psychological construct formed through the interaction of cognitive, affective, and social processes and capable of purposeful enhancement through psychological intervention. Based on a theoretical analysis of contemporary models of emotional intelligence, emotional self-regulation, and psychosocial development, a three-level classification of factors contributing to emotional maturity was developed. These include intrapersonal factors (emotional intelligence, self-regulation strategies, reflexivity, anxiety), interpersonal factors (attachment style, quality of social support), and contextual determinants (sociocultural environment, stressful life events, educational influences). The empirical sample consisted of 94 early adults (aged 18–35; 57.4% women) recruited through purposive and snowball sampling via university platforms and student communities. A battery of psychodiagnostic instruments was employed, including an emotional intelligence scale, an emotion regulation questionnaire, an emotional maturity questionnaire, a self-reflection scale, the Experiences in Close Relationships scale, and the Spielberger State–Trait Anxiety Inventory. Statistical analyses were conducted using Jamovi v. 2.2.5 and included Pearson's correlation analysis, stepwise multiple regression, and exploratory factor analysis. The findings indicate that the primary predictors of emotional maturity are emotional intelligence ($\beta = 0.41, p < .001$), cognitive

reappraisal ($\beta = 0.33, p < .001$), and reflexivity ($\beta = 0.29, p < .01$). The regression model accounts for 58.1% of the variance in emotional maturity. Exploratory factor analysis revealed a three-factor structure of emotional maturity («Conscious Self-Regulation», «Stability and Resilience», and «Autonomy and Responsibility»), explaining 61.4% of the total variance. The results support the proposed theoretical model and have practical implications for the development of differentiated psychological support programs for young adults and for the training of professionals in socio-humanitarian fields.

Keywords: emotional maturity, emotional intelligence, emotional self-regulation, reflection, early adulthood, personality development.

Постановка проблеми. Сучасний соціокультурний контекст ставить перед молодою людиною раннього дорослого віку низку складних психологічних завдань: інтеграцію ідентичності, побудову стабільних стосунків, прийняття відповідальних рішень у сфері кар'єри та сімейного життя. Ефективне виконання цих завдань значною мірою детерміноване рівнем розвитку емоційної зрілості – інтегративної характеристики особистості, що відображає здатність усвідомлювати, диференціювати та регулювати власні емоційні стани відповідно до соціальних вимог і особистісних цілей [1; 2].

Попри значну кількість досліджень емоційного інтелекту [3; 4] та емоційної регуляції [5; 6], проблема системних чинників розвитку емоційної зрілості як цілісного конструкту залишається недостатньо вивченою, особливо в контексті вітчизняної психологічної традиції. Більшість наявних досліджень або обмежуються окремими компонентами (когнітивна переоцінка, придушення емоцій), або зосереджені на клінічних вибірках, лишаючи поза увагою нормативний розвиток у ранній дорослості.

Актуальність теми визначається також соціальним запитом: в умовах перманентного стресу та соціальної нестабільності, характерних для сучасної України, рівень емоційної зрілості молоді набуває значення ключового ресурсу адаптації та стресостійкості. Відповідно, необхідність комплексного вивчення чинників, що детермінують розвиток емоційної зрілості в ранньому дорослому віці, є теоретично обґрунтованою і практично значущою.

У межах даного дослідження емоційна зрілість розглядається не як вроджена риса чи проста функція вікового розвитку, а як динамічний психологічний конструкт, що формується у взаємодії когнітивних, афективних і соціальних процесів та може бути цілеспрямовано розвинений засобами психологічного впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальним підґрунтям дослідження слугують три взаємопов’язані теоретичні напрями. Аналіз теорій емоційного інтелекту дозволив виокремити ключові концептуальні підходи до його розуміння. Модель здібностей Дж. Мейєра, Д. Саловея та П. Карузо [7] визначає емоційний інтелект (EI) як ієрархічно організовану систему здібностей:

від базового сприйняття емоцій до їх рефлексивного управління. Ця модель акцентує на процесуальному характері EI та його зв'язку з загальним інтелектом. Змішані моделі [8; 9] трактують EI ширше – як конфігурацію особистісних рис, мотивацій та соціальних навичок. Дослідження М. Бракетт і колег [10] переконливо демонструють, що вищий рівень EI корелює з кращою регуляцією стресу, якістю стосунків і суб'єктивним благополуччям. Сучасні лонгітюдні дослідження [11; 12] доводять, що EI зростає від ранньої до зрілої дорослості, проте темп цього зростання суттєво залежить від соціального середовища та цілеспрямованого тренування. Це підтверджує гіпотезу про EI як пластичну психологічну властивість.

У межах теоретичних моделей емоційної саморегуляції особливе місце посідає процесуальна модель регуляції емоцій Дж. Гросса [2], яка виокремлює п'ять стратегій відповідно до етапів розгортання емоційного процесу: вибір ситуації, модифікацію ситуації, спрямування уваги, когнітивну зміну та модуляцію відповіді. Центральне місце займають когнітивна переоцінка (reappraisal) як адаптивна та придушення (*suppression*) як дезадаптивна стратегії. Метааналіз А. Альдао і клдег [13] показав, що когнітивна переоцінка позитивно пов'язана з психологічним здоров'ям ($r = 0.29$), тоді як придушення – негативно ($r = -0.37$). Г. Шеппес та колеги [6] запропонували двопроцесну модель вибору регулятивної стратегії, згідно з якою особи з вищим рівнем EI більш гнучко обирають стратегії залежно від інтенсивності та типу стимулу. Це вказує на тісний взаємозв'язок між EI та ефективністю саморегуляції.

У межах концепції психосоціального розвитку Е. Еріксона (у сучасній інтерпретації: К. Еспозіто і Г. Стангелліні [14]) рання дорослість визначається як критичний етап розв'язання конфлікту «інтимність–ізоляція», у якому провідним психологічним ресурсом виступає емоційна компетентність особистості. Теорія прив'язаності Боулбі–Ейнсворт [15] акцентує роль внутрішніх робочих моделей прив'язаності: надійна прив'язаність забезпечує базу для ефективної саморегуляції та відкритості до емоційного досвіду.

Рефлексія як мета-когнітивний процес виокремлюється рядом дослідників [16] як ключовий чинник самопізнання та особистісного зростання. Високий рівень рефлексії пов'язаний із більш точним усвідомленням власних емоційних станів, що, своєю чергою, є передумовою їх ефективної регуляції.

На основі узагальнення та систематизації сучасних теоретичних підходів було розроблено модель чинників розвитку емоційної зрілості, що охоплює три рівні (див. Рисунок 1): 1) *інтраперсональні чинники:* рівень емоційного інтелекту, стратегії саморегуляції, рефлексивність, рівень тривожності; 2) *інтерперсональні чинники*: тип прив'язаності (надійна / тривожна / уникаюча), якість соціальної підтримки, досвід міжособистісних стосунків; 3) *контекстуальні чинники*: соціокультурне середовище, стресові події, освітні та виховні впливи.

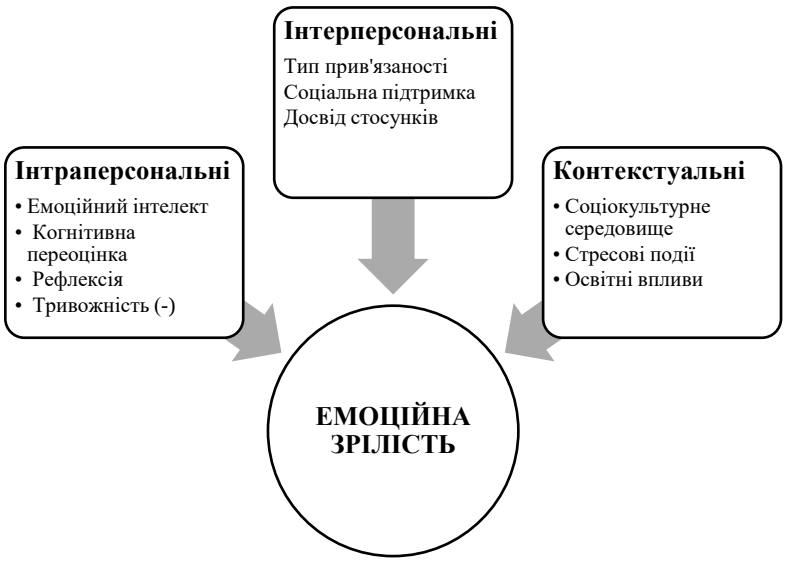

Рисунок 1. Теоретична модель чинників розвитку емоційної зрілості особистості раннього дорослого віку (концептуальна схема дослідження)
Примітка. (-) – негативний вплив чинника на розвиток емоційної зрілості.

Таким чином, здійснений теоретичний аналіз свідчить про багатовимірний характер емоційної зрілості та дозволяє розглядати її як результат взаємодії інтраперсональних, інтерперсональних і контекстуальних чинників.

Запропонована модель потребує подальшої емпіричної перевірки з метою уточнення структури взаємозв'язків між визначеними змінними та встановлення їхнього внеску у розвиток емоційної зрілості в ранньому дорослому віці.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично верифікувати модель психологічних чинників розвитку емоційної зрілості особистості раннього дорослого віку.

Завдання дослідження: (1) здійснити теоретичний аналіз сучасних концепцій EI, саморегуляції та розвитку особистості; (2) запропонувати авторську класифікацію чинників емоційної зрілості; (3) емпірично дослідити взаємозв'язки між визначеними чинниками та рівнем емоційної зрілості; (4) встановити предиктори емоційної зрілості засобами множинної регресії; (5) виявити латентну факторну структуру досліджуваного конструкту.

Гіпотеза дослідження: розвиток емоційної зрілості у ранньому дорослому віці детермінується комплексом взаємопов'язаних інтраперсональних (EI, когнітивна переоцінка, рефлексія, тривожність) та інтерперсональних (тип прив'язаності) чинників, причому інтраперсональні чинники є провідними предикторами.

Виклад основного матеріалу. До участі у дослідженні було залучено 94 особи раннього дорослого віку (18–35 років): 54 жінки (57.4%) та 40 чоловіків (42.6%). Середній вік вибірки становив M = 24.7 років ($SD = 4.3$). За рівнем освіти: 61.7% мали вищу освіту (або здобували її), 38.3% – середню спеціальну. Місто проживання: 78% – Київ та інші обласні центри, 22% – малі міста та сільська місцевість. Учасники залучалися методом цільової вибірки та «*снігової*

кулі» у три етапи. На першому етапі здійснювалося оголошення дослідження через університетські платформи, групи у соціальних мережах (Facebook, Telegram) та студентські спільноти Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. На другому – зібрано інформовану згоду учасників в онлайн-форматі (Google Forms). На третьому – проведено дистанційне тестування з використанням платформи *Qualtrics* (https://www.qualtrics.com/free-account/ (безкоштовний доступ)). Критерії включення: вік 18–35 років, відсутність діагностованих психічних розладів в анамнезі, добровільна участь. Критерії виключення: неповне заповнення анкети (відсіяно 8 протоколів із первинних 102).

Таблиця 1

Соціально-демографічна характеристика вибірки ($N = 94$)

Характеристика	***n***	**%**
Стать: жінки	54	57.4
Стать: чоловіки	40	42.6
Вік 18–22 роки	38	40.4
Вік 23–29 років	35	37.2
Вік 30–35 років	21	22.3
Вища освіта / студенти	58	61.7
Середня спеціальна	36	38.3
Місто > 100 тис. мешк.	73	77.7
Місто < 100 тис. / село	21	22.3

Емпіричне дослідження передбачало використання батареї психодіагностичних методик, що складалася з шести інструментів:

1. Шкала емоційного інтелекту Schutte Self-Report Emotional Intelligence Test (Н. Шутте і колег [17], україномовна версія), що містить 33 твердження та оцінює загальний рівень емоційного інтелекту як здатність до усвідомлення, розуміння та регуляції емоцій. У даній вибірці внутрішня узгодженість становила $\alpha = .88$.

2. Опитувальник регуляції емоцій (Emotion Regulation Questionnaire, ERQ; Дж. Гросс і О. Джон [18]; україномовна версія) – 10 тверджень, субшкали «Когнітивна переоцінка» та «Придушення» ($\alpha = .79$ і $.76$ відповідно).

3. Опитувальник емоційної зрілості (сконструйований на основі теоретичної моделі дослідження, Додаток А) – 24 твердження, 4 субшкали: емоційна диференціація, толерантність до фрустрації, відповідальність за власні емоції, емоційна гнучкість ($\alpha = .87$).

4. Шкала саморефлексії опитувальника Self-Reflection and Insight Scale (А. Грант, Дж. Франклін і П. Лангфорд [19], україномовна версія), що містить 12 тверджень та оцінює схильність до усвідомленого аналізу власних переживань ($\alpha = .86$).

5. Шкала досвіду у близьких стосунках (ECR-R; Р. Фрейлі [20]; україномовна версія) – 36 тверджень, субшкали «Тривожність прив'язаності» та «Уникання прив'язаності» ($\alpha = .89$ і $.91$).

6. Шкала ситуативної та особистісної тривожності Спілбергера (П. Скапінакіс [21], україномовна версія) – 40 тверджень, дві субшкали ($\alpha =$ .88 і .90). Статистична обробка даних здійснювалася у програмному середовищі *Jamovi* v 2.2.5 [22]. Застосовано такі методи: описова статистика (M, SD, медіана, асиметрія, ексцес); перевірка нормальності розподілу (тест Шапіро–Вілка); кореляційний аналіз (r-Пірсона); множинна лінійна регресія (метод покрокового включення предикторів); конфірматорний та дослідницький факторний аналіз (PAF із косокутним обертанням *Oblimin*). Рівень статистичної значущості $p <$ .05. Описові показники основних досліджуваних змінних наведено у Таблиці 2.

Середній рівень емоційної зрілості ($M = 68.4, SD = 11.2$) відповідає показникам нормального діапазону для вікової групи. Більшість показників демонструє близький до нормального розподіл (асиметрія в межах ±1.0).

Таблиця 2

Описова статистика досліджуваних змінних (N = 94)

Змінна	***M***	***SD***	***Мін.***	***Макс.***	***α Кронбаха***
Емоційна зрілість (загальна)	68.4	11.2	42	96	.87
Емоційний інтелект (загальний)	62.7	9.8	38	86	.82
Когнітивна переоцінка	28.3	5.4	14	42	.79
Придушення емоцій	15.6	4.7	6	30	.76
Рефлексія	144.1	18.3	98	184	.83
Тривожність (особистісна)	42.6	9.1	22	68	.90
Тривожність прив’язаності	3.51	0.94	1.2	6.8	.89
Уникання прив’язаності	3.12	0.87	1.1	6.5	.91

Кореляційний аналіз (r-Пірсона) виявив статистично значущі зв’язки між емоційною зрілістю та усіма досліджуваними предикторами (Таблиця 3). Найсильніші позитивні кореляції зафіксовано між емоційною зрілістю та емоційним інтелектом ($r = .61, p < .001$), рівнем рефлексії ($r = .54, p <$ .001) та когнітивною переоцінкою ($r = .48, p < .001$). Негативні зв’язки виявлено з особистісною тривожністю ($r = -.46, p < .001$), уникаючою ($r = -.38, p < .001$) та тривожною прив’язаністю ($r = -.35, p < .001$). Придушення емоцій також демонструє помірний негативний зв’язок із зрілістю ($r = -.32, p < .01$).

Таблиця 3

Кореляційна матриця досліджуваних змінних

Змінна	***1***	***2***	***3***	***4***	***5***	***6***	***7***
1. Ем. зрілість	—						
2. Ем. інтелект	.61***	—					
3. Когн. переоцінка	.48***	.53***	—				
4. Придушення	-.32**	-.28**	-.41***	—			
5. Рефлексія	.54***	.49***	.44***	-.22*	—		
6. Особ. тривожн.	-.46***	-.39***	-.37***	.33**	-.41***	—	
7. Тривожн. прив.	-.35***	-.31**	-.29**	.27**	-.32**	.52***	—

*Примітка: * p < .05; ** p < .01; *** p < .001*

Для визначення предикторів емоційної зрілості застосовано покрокову множинну регресію (Таблиця 4). Загальна модель статистично значуща: $F(5, 88) = 24.37, p < .001, R^2 = .581$ (скоригований $R^2 = .559$). Таким чином, 58.1% дисперсії емоційної зрілості пояснюється включеними предикторами. Найсильнішим предиктором виявився загальний емоційний інтелект ($\beta = 0.41, p < .001$), далі – когнітивна переоцінка ($\beta = 0.33, p < .001$) та рівень рефлексії ($\beta = 0.29, p < .01$). Особистісна тривожність є значущим негативним предиктором ($\beta = -0.22, p < .05$). Тривожна прив'язаність після контролю інших змінних втратила статистичну значущість ($\beta = -0.11, p = .14$), що може свідчити про часткове медіювання через тривожність.

Таблиця 4

Результати покрокової множинної регресії (залежна змінна – Емоційна зрілість)

Предиктор	***β***	***SE β***	***t***	***p***	ΔR^2
Крок 1: EI загальний	.41	.07	5.71	< .001	.372
Крок 2: + Когн. переоцінка	.33	.08	4.18	< .001	.089
Крок 3: + Рефлексія	.29	.09	3.34	.001	.063
Крок 4: + Особ. тривожн.	–.22	.09	–2.41	.018	.038
Крок 5: + Тривожн. прив.	–.11	.08	–1.49	.140	.008
Загальна модель			$F(5,88) = 24.37$	< .001	$R^2 = .581$

Дослідницький факторний аналіз (метод головних вісей, обертання *Oblimin*) субшкал методики емоційної зрілості та пов'язаних показників виявив трифакторну структуру (критерій Кайзера та та аналіз графіка «каменистого осипу» (scree plot)). Загальна пояснена дисперсія становила 61.4%. Факторна структура відображена у Таблиці 5 та на Рис. 2. Фактор 1 «Усвідомлена саморегуляція» (22.8% дисперсії) об'єднав: когнітивну переоцінку (.78), рефлексію (.72), емоційну диференціацію (.69) та емоційний інтелект (.65). Фактор 2 «Стабільність і стійкість» (21.3%) – толерантність до фрустрації (.81), емоційну гнучкість (.74), низьку особистісну тривожність (-.68). Фактор 3 «Автономія та відповідальність» (17.3%) – відповідальність за власні емоції (.83), надійну прив'язаність (.71), низьке уникання (-.64).

Таблиця 5

Матриця факторних навантажень ($N = 94$, метод PAF, обертання Oblimin)

Змінна/субшкала	***F1 Саморегуляція***	***F2 Стабільність***	***F3 Автономія***
Когнітивна переоцінка	.78	.12	.09
Рефлексія	.72	.18	.21
Емоційна диференціація	.69	.23	.15
Емоційний інтелект	.65	.31	.27
Толерантність до фрустрації	.24	.81	.18
Емоційна гнучкість	.31	.74	.22
Особистісна тривожність (–)	–.18	–.68	–.24
Відповідальність за емоції	.27	.14	.83

Змінна/субшкала	*F1 Саморегуляція*	*F2 Стабільність*	*F3 Автономія*
Надійна прив'язаність	.19	.22	.71
Уникання прив'язаності (–)	–.11	–.31	–.64
Пояснена дисперсія, %	22.8	21.3	17.3

Примітка. Наведено навантаження ≥ .40. (–) – зворотний напрям навантаження.

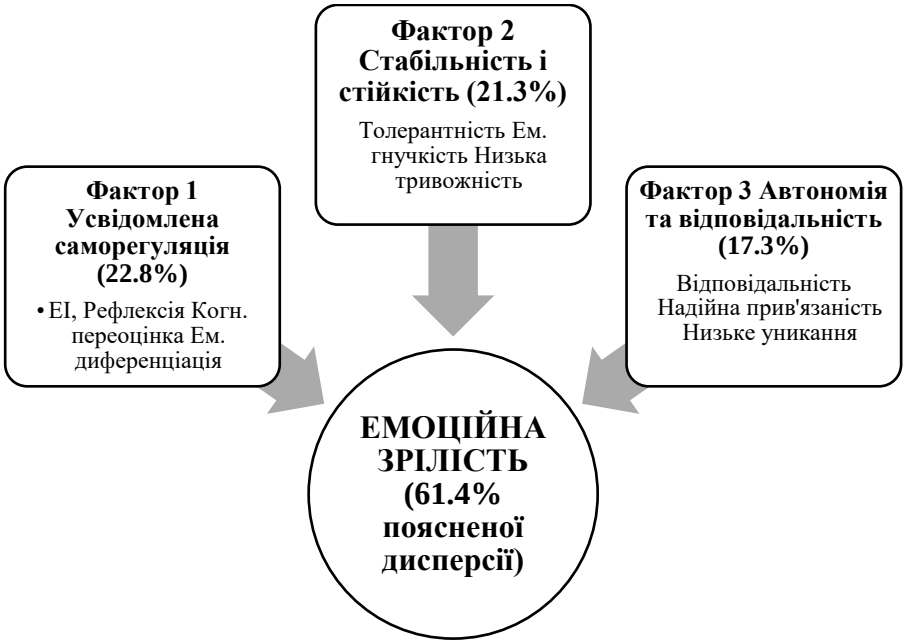

Рис. 2. Трифакторна структура емоційної зрілості особистості раннього дорослого віку

Примітка. Цифри у дужках – відсоток дисперсії, що пояснюється кожним фактором.

Отримані результати в цілому підтверджують запропоновану теоретичну модель і узгоджуються з даними сучасних досліджень. Центральна роль емоційного інтелекту ($\beta = .41$) як предиктора емоційної зрілості відповідає концепції Дж. Майера та колег [7] і підтверджує висновки М. Бракетта та колег [10] щодо EI як провідного ресурсу емоційного функціонування. Водночас результати факторного аналізу вносять суттєве уточнення: EI не є автономним чинником, а функціонує у комплексі з рефлексивністю та стратегіями саморегуляції – усі три показники утворюють єдиний фактор «Усвідомленої саморегуляції». Це узгоджується з двопроцесною моделлю Г. Шеппес [6], де ефективна регуляція потребує як здібності розпізнавати емоції (EI), так і метакогнітивного контролю (рефлексія). Значущий внесок когнітивної переоцінки ($\beta = .33$) підтверджує висновки А. Алдао колег [5] та Дж. Госса [2]. Примітно, що придушення емоцій не увійшло до регресійної моделі як значущий предиктор після контролю переоцінки – це свідчить про відносну незалежність адаптивних та дезадаптивних стратегій. Отримані дані дозволяють розглядати емоційну зрілість не як монолітний конструкт, а як тривимірний феномен, у межах якого кожен фактор відображає окремий механізм психологічного функціонування. Це має безпосередні імплікації для практики: психологічні

інтервенції мають бути диференційованими – не лише спрямованими на «підвищення EI», а на розвиток усієї тріади: усвідомленої саморегуляції, емоційної стабільності та особистісної автономії.

Висновки. Теоретичний аналіз сучасних концепцій емоційного інтелекту, саморегуляції та розвитку особистості дозволив обґрунтувати класифікацію чинників емоційної зрілості за трьома взаємопов'язаними рівнями: інтраперсональним, інтерперсональним і контекстуальним. Емпіричне дослідження, проведене на вибірці 94 осіб раннього дорослого віку, підтвердило висунуту гіпотезу щодо провідної ролі інтраперсональних чинників у розвитку емоційної зрілості. Найбільш значущими предикторами виявилися емоційний інтелект ($\beta = .41$), когнітивна переоцінка ($\beta = .33$), рефлексія ($\beta = .29$) та особистісна тривожність із негативним внеском ($\beta = -.22$). Запропонована регресійна модель пояснює 58,1% дисперсії показника емоційної зрілості. Результати факторного аналізу засвідчили трифакторну структуру емоційної зрілості, представлену компонентами «Усвідомлена саморегуляція», «Стабільність і стійкість» та «Автономія і відповідальність», які сукупно пояснюють 61,4% загальної дисперсії. Отримані дані розширюють уявлення про психологічну структуру цього конструкту та конкретизують його внутрішню організацію. Перспективи подальших досліджень пов'язані з лонгітюдною перевіркою виявлених предиктивних зв'язків, аналізом можливих медіаційних ефектів рефлексії у взаємозв'язку між емоційним інтелектом та емоційною зрілістю, а також розробкою й апробацією програм психологічного розвитку на основі запропонованої трифакторної моделі. Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання в психологічному консультуванні, програмах розвитку особистості молоді, а також у підготовці фахівців соціономічних професій.

Література:

1. Mayer J. D., Caruso D. R. Emotional intelligence and socioemotional attributes: Distinct constructs and their uses. *Consulting Psychology Journal.* 2025. Vol. 77, No. 3. P. 219–237. DOI: https://doi.org/10.1037/cpb0000293.

2. Gross J. J. Emotion regulation: Current status and future prospects. *Psychological Inquiry.* 2015. Vol. 26, No. 1. P. 1–26. DOI: https://doi.org/10.1080/1047840X.2014.940781.

3. Bru-Luna L. M., Martí-Vilar M., Merino-Soto C., Cervera-Santiago J. L. Emotional intelligence measures: A systematic review. *Healthcare (Basel).* 2021. Vol. 9, No. 12. Article 1696. DOI: https://doi.org/10.3390/healthcare9121696.

4. Stoewen D. L. The vital connection between emotional intelligence and well-being – Part 1: Understanding emotional intelligence and why it matters. *Canadian Veterinary Journal = La Revue Vétérinaire Canadienne*. 2024. Vol. 65, No. 2. P. 182–184.

5. Aldao A., Sheppes G., Gross J. J. Emotion regulation flexibility. *Cognitive Therapy and Research.* 2015. Vol. 39, No. 3. P. 263–278. DOI: https://doi.org/10.1007/s10608-014-9662-4.

6. Sheppes G., Suri G., Gross J. J. Emotion regulation and psychopathology. *Annual Review of Clinical Psychology.* 2015. Vol. 11, No. 1. P. 379–405. DOI: https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-032814-112739.

7. Mayer J. D., Caruso D. R., Salovey P. The ability model of emotional intelligence: Principles and updates. *Emotion Review*. 2016. Vol. 8, No. 4. P. 290–300. DOI: https://doi.org/10.1177/1754073916639667.

8. Goleman D. Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ. 25th anniversary ed. New York : Bantam Books, 2020.

9. Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema.* 2006. Vol. 18, Suppl. P. 13–25.

10. Brackett M. A., Rivers S. E., Salovey P. Emotional intelligence: Implications for personal, social, academic, and workplace success. *Social and Personality Psychology Compass.* 2011. Vol. 5, No. 1. P. 88–103. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2010.00334.x.

11. Cabello R., Sorrel M. A., Fernández-Pinto I., Extremera N., Fernández-Berrocal P. Age and gender differences in ability emotional intelligence in adults: A cross-sectional study. *Developmental Psychology.* 2016. Vol. 52, No. 9. P. 1486–1492. DOI: https://doi.org/10.1037/dev0000191.

12. Zeidner M., Matthews G., Roberts R. D. *What we know about emotional intelligence: How it affects learning, work, relationships, and our mental health*. Cambridge, MA : MIT Press, 2009. DOI: https://doi.org/10.7551/mitpress/7404.001.0001.

13. Aldao A., Nolen-Hoeksema S., Schweizer S. Emotion-regulation strategies across psychopathology: A meta-analytic review. *Clinical Psychology Review.* 2010. Vol. 30, No. 2. P. 217–237. DOI: https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.11.004.

14. Esposito C. M., Stanghellini G. Narrative identity development in adolescents and young adults: A scoping review. *Clinical Neuropsychiatry*. 2026. Vol. 23, No. 1. P. 14–29. DOI: https://doi.org/10.36131/cnfioritieditore20260102.

15. Hicks A. M., Korbel C. Attachment theory. *Encyclopedia of Behavioral Medicine* / eds. M. D. Gellman, J. R. Turner. New York : Springer, 2013. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1005-9_939.

16. Trapnell P. D., Campbell J. D. Private self-consciousness and the five-factor model of personality: Distinguishing rumination from reflection. *Journal of Personality and Social Psychology.* 1999. Vol. 76, No. 2. P. 284–304. DOI: https://doi.org/10.1037/0022-3514.76.2.284.

17. Schutte N. S., Malouff J. M., Hall L. E., Haggerty D. J., Cooper J. T., Golden C. J., Dornheim L. *Emotional Intelligence Scale* [Database record]. APA PsycTests. 1998. DOI: https://doi.org/10.1037/t06718-000

18. Gross J. J., John O. P. Emotion Regulation Questionnaire (ERQ) [Database record]. APA PsycTests. 2003. DOI: https://doi.org/10.1037/t06463-000

19. Grant A. M., Franklin J., Langford P. The Self-Reflection and Insight Scale: A new measure of private self-consciousness. *Social Behavior and Personality: An International Journal.* 2002. Vol. 30, No. 8. P. 821–835. DOI: https://doi.org/10.2224/sbp.2002.30.8.821.

20. Fraley R. C., Waller N. G., Brennan K. A. *Experiences in Close Relationships Questionnaire – Revised* [Database record]. APA PsycTests. 2000. DOI: https://doi.org/10.1037/t03763-000.

21. Skapinakis P. Spielberger State-Trait Anxiety Inventory. *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research* / ed. A. C. Michalos. Dordrecht: Springer, 2014. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-007-0753-5_2825.

22. The jamovi project. *Jamovi* (Version 2.2.5) [Computer software]. 2023. URL: https://www.jamovi.org.

References:

1. Mayer, J. D., & Caruso, D. R. (2025). Emotional intelligence and socioemotional attributes: Distinct constructs and their uses. *Consulting Psychology Journal, 77*(3), 219–237. https://doi.org/10.1037/cpb0000293

2. Gross, J. J. (2015). Emotion Regulation: Current Status and Future Prospects. *Psychological Inquiry, 26*(1), 1–26. https://doi.org/10.1080/1047840X.2014.940781

3. Bru-Luna, L. M., Martí-Vilar, M., Merino-Soto, C., & Cervera-Santiago, J. L. (2021). Emotional Intelligence Measures: A Systematic Review. *Healthcare (Basel), 9*(12), Article 1696. https://doi.org/10.3390/healthcare9121696

4. Stoewen, D. L. (2024). The vital connection between emotional intelligence and well-being - Part 1: Understanding emotional intelligence and why it matters. *Canadian veterinary journal/La revue vétérinaire canadienne, 65*(2), 182–184.

5. Aldao, A., Sheppes, G., & Gross, J. J. (2015). Emotion regulation flexibility. *Cognitive Therapy and Research, 39*(3), 263–278. https://doi.org/10.1007/s10608-014-9662-4

6. Sheppes, G., Suri, G., & Gross, J. J. (2015). Emotion regulation and psychopathology. *Annual Review of Clinical Psychology, 11*(1), 379–405. https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-032814-112739

7. Mayer, J. D., Caruso, D. R., & Salovey, P. (2016). The ability model of emotional intelligence: Principles and updates. *Emotion Review, 8*(4), 290–300. https://doi.org/10.1177/1754073916639667

8. Goleman, D. (2020). *Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ* (25th anniversary ed.). Bantam Books.

9. Bar-On, R. (2006). The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema, 18*(Suppl), 13–25.

10. Brackett, M. A., Rivers, S. E., & Salovey, P. (2011). Emotional intelligence: Implications for personal, social, academic, and workplace success. *Social and Personality Psychology Compass, 5*(1), 88–103. https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2010.00334.x

11. Cabello, R., Sorrel, M. A., Fernández-Pinto, I., Extremera, N., & Fernández-Berrocal, P. (2016). Age and gender differences in ability emotional intelligence in adults: A cross-sectional study. *Developmental Psychology, 52*(9), 1486–1492. https://doi.org/10.1037/dev0000191

12. Zeidner, M., Matthews, G., & Roberts, R. D. (2009). *What we know about emotional intelligence: How it affects learning, work, relationships, and our mental health*. Boston Review. https://doi.org/10.7551/mitpress/7404.001.0001

13. Aldao, A., Nolen-Hoeksema, S., & Schweizer, S. (2010). Emotion-regulation strategies across psychopathology: A meta-analytic review. *Clinical Psychology Review, 30*(2), 217-37. https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.11.004

14. Esposito, C. M., & Stanghellini, G. (2026). Narrative Identity Development In Adolescents and Young Adults: A Scoping Review. *Clinical Neuropsychiatry, 23*(1), 14-29. https://doi.org/10.36131/cnfioritieditore20260102

15. Hicks, A. M., & Korbel, C. (2013). Attachment Theory. In: Gellman, M.D., Turner, J.R. (eds) *Encyclopedia of Behavioral Medicine.* Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1005-9_939

16. Trapnell, P. D., & Campbell, J. D. (1999). Private self-consciousness and the five-factor model of personality: Distinguishing rumination from reflection. *Journal of Personality and Social Psychology, 76*(2), 284–304. https://doi.org/10.1037/0022-3514.76.2.284

17. Schutte, N. S., Malouff, J. M., Hall, L. E., Haggerty, D. J., Cooper, J. T., Golden, C. J., & Dornheim, L. (1998). *Emotional Intelligence Scale* [Database record]. APA PsycTests. https://doi.org/ 10.1037/t06718-000

18. Gross, J. J., & John, O. P. (2003). *Emotion Regulation Questionnaire* (ERQ) [Database record]. APA PsycTests. https://doi.org/10.1037/t06463-000

19. Grant, A. M., Franklin, J., & Langford, P. (2002). The Self-Reflection and Insight Scale: A new measure of private self-consciousness. *Social Behavior and Personality: An International Journal, 30*(8), 821–835. https://doi.org/10.2224/sbp.2002.30.8.821

20. Fraley, R. C., Waller, N. G., & Brennan, K. A. (2000). *Experiences in Close Relationships Questionnaire – Revised* [Database record]. APA PsycTests. https://doi.org/10.1037/t03763-000

21. Skapinakis, P. (2014). Spielberger State-Trait Anxiety Inventory. In: Michalos, A.C. (eds), *Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research.* Springer, Dordrecht. https://doi.org/ 10.1007/978-94-007-0753-5_2825

22. The jamovi project. (2023). *Jamovi* (Version 2.2.5) [Computer software]. https://www. jamovi.org

ДОДАТОК А
ОПИТУВАЛЬНИК ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ (ОЕЗ-24)
(розроблений автором у межах дослідження)

Інструкція: Прочитайте кожне твердження та оцініть, наскільки воно відповідає Вашій поведінці та переживанням. Використовуйте шкалу: 1 – зовсім не відповідає, 2 – скоріше не відповідає, 3 – важко відповісти, 4 – скоріше відповідає, 5 – повністю відповідає. Немає правильних чи неправильних відповідей.

№	Твердження	1	2	3	4	5
	СУБШКАЛА 1: ЕМОЦІЙНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ					
1	Я можу точно назвати, яку саме емоцію переживаю в даний момент					
2	Я розрізняю відтінки власних емоційних станів (наприклад, смуток від розчарування)					
3	Мені легко пояснити іншим, що я відчуваю					
4	Я помічаю зміни у своїх емоційних станах ще до того, як вони стають інтенсивними					
5	Я усвідомлюю, як мої емоції впливають на мої думки та рішення					
6	Я можу розрізнити власні почуття від думок про ці почуття					
	СУБШКАЛА 2: ТОЛЕРАНТНІСТЬ ДО ФРУСТРАЦІЇ					
7	Коли все йде не так, як я хочу, я зберігаю відносний спокій					
8	Я можу переживати сильний стрес, не втрачаючи самоконтролю					
9	Невизначеність і очікування не виводять мене з рівноваги					
10	Я витримую емоційний дискомфорт, коли це необхідно для досягнення мети					
11	Коли хтось мене критикує, я реагую спокійно, навіть якщо мені неприємно					
12	Я здатний(-а) відкласти задоволення заради важливої мети					
	СУБШКАЛА 3: ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЛАСНІ ЕМОЦІЇ					
13	Я усвідомлюю, що мої емоційні реакції – це мій вибір					
14	Я не звинувачую інших у тому, що я відчуваю					
15	Я беру відповідальність за свій емоційний стан, а не перекладаю її на обставини					
16	Коли мені погано, я дію, щоб покращити ситуацію, а не чекаю на зовнішні зміни					
17	Я відкрито висловлюю свої почуття, не знецінюючи і не перебільшуючи їх					
18	Я відповідаю за наслідки своїх емоційних рішень					
	СУБШКАЛА 4: ЕМОЦІЙНА ГНУЧКІСТЬ					
19	Я легко переключаюся між різними емоційними станами залежно від ситуації					
20	Я адаптую своє емоційне вираження залежно від контексту спілкування					
21	Мені вдається знаходити позитивне у складних емоційних ситуаціях					
22	Я можу одночасно відчувати суперечливі емоції, не переживаючи через це занепокоєння					
23	Коли план не спрацьовує, я можу емоційно прийняти це та переналаштуватися					
24	Я відкритий(-а) до нового емоційного досвіду, навіть якщо він мені незнайомий					

Примітка: пункти 4 (субшкала 2) та 14 (субшкала 3) мають зворотне кодування (reverse scoring).

Обробка результатів: підраховується сума балів за кожною субшкалою (6 пунктів × 5 балів = max 30 балів) та загальний бал (max 120 балів). Рівні: 24–56 — низький; 57–84 — середній; 85–120 — високий.

Психометричні характеристики: α Кронбаха = .87 (загальна шкала); тест-ретест надійність r = .81 (інтервал 4 тижні); конвергентна валідність підтверджена значущою кореляцією з тестом EI Холла (r = .61, p < .001) та рефлексією (r = .54, p < .001).

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.98

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2129-2139

Богуславська Вікторія Вікторівна аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, практичний психолог Північного міжрегіонального центру надання безоплатної правової допомоги, https://orcid.org/ 0009-0008-7142-0690

МОДЕЛЬ НАДАННЯ ПЕРВИННОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ СІМ'ЯМ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ НА ЛІНІЇ ДОВІРИ

Анотація. Війна в Україні спричинює травматичні умови життєдіяльності і чинить негативний вплив на всіх громадян, проте найсильніший цей вплив у працівників правоохоронних органів, зокрема поліцейських. Їм доводиться працювати у складних та екстремальних умовах, часто у прифронтових зонах, що є прямою небезпекою життю. Внаслідок такого ризику у ході виконання професійних обов'язків члени сімей поліцейських також зазнають дії травматичного чинника, оскільки знаходяться у стані хронічного стресу на фоні переживань за життя близької людини. Все це створює умови для впровадження у психологічну практику моделі первинної психологічної допомоги сім'ям поліцейських засобами телефонного консультування, а саме на лінії довіри. Така модель містить основний алгоритм дій, які спрямовані на оперативне подолання негативних емоційних переживань внаслідок травматичної події, опрацювання шляхів вирішення проблеми, формування життєстійкості та засвоєння навичок опанування стресу. Впровадження моделі дозволило виявити статистичну ефективність ($p \leq 0{,}001$) у показниках експериментальної групи порівняно із контрольною.

У респондентів експериментальної групи сформувались конструктивні копінг-стратегії подолання стресу (прийняття відповідальності, позитивна переоцінка та вирішення проблеми), знизились ознаки стресу, тривожності, фрустрації, агресивності, ригідності, тривоги та депресії, а також зросли показники стабільності психічного здоров'я. Це доводить, що розроблена модель є дієвою у наданні первинної психологічної допомоги сім'ям поліцейських засобами лінії довіри.

У перспективі варто дослідити довготривалу дію моделі консультування та її результативність у формуванні життєстійкості. Пропонуємо також включити модель до основного протоколу кризового телефонного консультування членів родин поліцейських.

Ключові слова: кризова психологічна допомога, психологічне благополуччя, життєстійкість, копінг-стратегії, психічне здоров'я, психологічний травматизм.

Boguslavska Viktoria Viktorivna Postgraduate student of the Department of legal psychology of the National academy of internal affairs, psychologist of Northern Interregional Center for Free Legal Aid, https://orcid.org/ 0009-0008-7142-0690

MODEL OF PROVIDING PRIMARY PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO FAMILIES OF POLICE OFFICERS ON THE TRUST LINE

Abstract. The war in Ukraine causes traumatic living conditions and has a negative impact on all citizens, but this impact is strongest on law enforcement officers, in particular police officers. They have to work in difficult and extreme conditions, often in front-line zones, which is a direct danger to life. As a result of such a risk, in the course of performing professional duties, members of the families of police officers are also exposed to the traumatic factor, since they are in a state of chronic stress against the background of experiences over the life of a loved one. All this creates conditions for the implementation in psychological practice of a model of primary psychological assistance to families of police officers by means of telephone counseling, namely on a trust line. Such a model contains the main algorithm of actions aimed at promptly overcoming negative emotional experiences as a result of a traumatic event, working out ways to solve the problem, forming resilience and mastering stress management skills. The implementation of the model allowed to reveal statistical effectiveness ($p \leq 0.001$) in the indicators of the experimental group compared to the control group. The respondents of the experimental group formed constructive coping strategies for overcoming stress (acceptance of responsibility, positive reappraisal and problem solving), signs of stress, anxiety, frustration, aggressiveness, rigidity, worry and depression decreased, and indicators of mental health stability increased. This proves that the developed model is effective in providing primary psychological assistance to families of police officers through the helpline. In the future, it is worth investigating the long-term effect of the counseling model and its effectiveness in forming resilience. We also propose to include the model in the main protocol of crisis telephone counseling for family members of police officers.

Keywords: crisis psychological assistance, psychological well-being, resilience, coping strategies, mental health, psychological trauma.

Постановка проблеми.

У зв’язку із повномасштабною війною в Україні все більша кількість людей зазнає стресового впливу через бойові дії та їх наслідки. Проте є категорії громадян, які особливо піддаються ризику екстремальних обставин війни. Це у першу чергу поліцейські, які виконують свої професійні обов’язки в надскладних умовах воєнного стану.

Збільшення злочинності, фіксування воєнних злочинів та наслідків військових дій, понаднормова робота і високий професійний ризик спричинюють нервове напруження, вигорання, зниження працездатності.

Водночас поліцейські поряд з охороною правопорядку часто несуть службу у прифронтових зонах, мають ненормований робочий графік і часті понаднормові завдання, стикаються постійно із небезпекою та злочинцями все це робить їх вразливою категорією працівників. Через такі навантаження та загрози поліцейських у першу чергу психологічно страждають члени їх сімей, які постійно знаходяться у напруженому стані в очікуванні можливої загрози, що може призводити до хронічного стресу. Постійна напруга і страх у членів родин поліцейських за безпеку близьких викликають емоційне виснаження, депресивні та тривожні розлади.

Це породжує потребу у наданні оперативної психологічної допомоги сім'ям поліцейських з метою мінімізації у них негативних наслідків психологічної травматизації, стресу, тривоги та покращення їх психологічного благополуччя. Ефективним засобом у наданні первинної психологічної допомоги такій категорії громадян є телефонне консультування на «лінії довіри», яке забезпечує оперативність надання допомоги у подоланні станів розгубленості та безпорадності.

Тому розробка і впровадження моделі надання первинної психологічної допомоги сім'ям поліцейських на лінії довіри по-перше відповідає стратегіям МВС України, по-друге забезпечує боєздатність і психологічну стійкість поліцейських через психологічне благополуччя родини, по-третє, дистанційне надання допомоги через телефонне консультування забезпечує конфіденційність та доступність психологічної допомоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вченими активно розробляються питання надання первинної психологічної допомоги різним групам громадян (Ю. Дем'янчук, Н. Довгань, Я. Каплуненко, О. Максим, С. Поліщук, Т. Рябовол, Д. Солошенко, Т. Титаренко, С. Хоббфол).

Первинну психологічну допомогу через кризове телефонне консультування розглядають у своїх працях О. Гліченко, В. Пасічник, Т. Пашко, Р. Карковська, Л. Литвиненко, О. Швед та ін.

Проте залишається практично не вивченим питання надання первинної психологічної допомоги сім'ям поліцейських через телефонне консультування.

Мета статті – розробка та емпірична апробація моделі надання первинної психологічної допомоги сім'ям поліцейських на лінії довіри.

Виклад основного матеріалу. У Законі України Про систему охорони психічного здоров'я (№4223-IX від 15.01.2025) первинна психологічна допомога (далі ППД) визначається як «короткотривалий вид допомоги, спрямований на відновлення відчуття безпеки і почуття контролю над ситуацією для осіб, які пережили кризові, екстремальні або травмівні події» [1].

Вченими ППД трактується по-різному, але має один і той же зміст. Одні науковці роблять акцент на оперативності психологічних втручань. Так, Я. Каплуненко визначає ППД як процес психологічних інтервенцій

психологічної допомоги, від оперативності якого залежить швидкість стабілізації психологічного стану та мінімізація проблем клієнта [3, с.36]. З позиції інших, визначальним аспектом ППД є не стільки швидкість надання допомоги, скільки її спрямованість на зміну емоційного стану [10]. З цього приводу О. Максим та Т. Рябовол зазначають, що ППД є сукупністю заходів практичної допомоги, призначених для людей в стані пережитої кризової події і головним її результатом є зміна важкого психологічного стану на більш позитивний [4]. Такої ж позиції дотримується О. Паламарчук, яка стверджує, що основою ППД є надання своєчасної психологічної допомоги людям, які опинилися в критичних життєвих обставинах [9]. В розрізі третього підходу акцентується увага на можливості формування навичок життєстійкості клієнтів через ППД. Ю. Дем'янчук головним результатом ППД вважає розвиток життєстійкості як навички ефективного функціонування і збереження внутрішньої рівноваги в складних життєвих ситуаціях, яка ефективно запобігає розвитку психічних захворювань на фоні пережитих травматичних подій [2].

Отже, ППД дає змогу швидко та максимально продуктивно надати психологічну допомогу людині у стані шоку, стресу, горя тощо внаслідок травмівної події. В останні десятиліття активно впроваджується в процес надання ППД засоби телемедецини та телепсихології. Тобто надання допомоги через дистанційний формат із використанням ІКТ-технологій і цифрових засобів.

Такий вид є швидким, доступним та дієвим. Проте, все ж телефонне консультування виділяється з-поміж інших видів надання психологічної допомоги порівняно з більш технологічно просунутими підходами до комунікації із кількох причин. По-перше, переважна більшість населення має стаціонарний або мобільний телефон порівняно з лише 80% доступом до Інтернету. Крім того, сільські жителі, які ймовірно є об'єктами телепсихології, мають навіть менший доступ до Інтернету, ніж більшість міських жителів). По-друге, використання телефону для проведення консультування не вимагає спеціального та потенційно дорогого обладнання. Єдиними додатковими витратами є плата тарифу за дзвінки. По-третє, відеоконференції часто передбачають поїздку до централізованого місця з відеозв'язком, що є проблематичним для людей, які не можуть виходити з дому, та тих, хто не може або не бажає керувати автомобілем. По-четверте, проведення психологічного консультування по телефону має менше потенційних технічних труднощів, ніж відеоконференції, наприклад, погана якість зображення або застиглі кадри. Нарешті, ні консультантам, ні клієнтам не потрібні інструкції щодо користування телефоном. Усі ці особливості роблять телефонне консультування найбільшим придатним і доступним способом надання первинної психологічної допомоги членам сімей поліцейських.

В процесі телефонного консультування можуть впроваджуватись різні моделі ППД. Найбільш відомою є модель С. Хобфолла, яка покладена в основу протоколу надання первинної психологічної допомоги ВООЗ. Згідно його

підходу існує п’ять основних принципів надання ППД: сприяти відчуттю безпеки, забезпечити спокій, викликати відчуття власної та спільної ефективності, розвинути відчуття зв'язку та надії [6]. Дотримуючись цих принципів і з моменту запровадження першого підходу до ППД, у всьому світі було розроблено багато рекомендацій та моделей психологічної допомоги. Ці рекомендації мають схожі підходи, всі вони базуються на принципах С. Хобфолла, хоча й адаптовані до конкретних потреб країн та систем, в яких вони мають застосовуватися [6]. Цікавою є також модель «шість «с»» (Six Cs Model), впроваджена М. Фарчі. Ця модель базується на психофізіологічному врегулюванні та заспокоєнні нервової системи, ефективному зниженні стану тривожності та формуванні особистісної стійкості. Модель дає змогу попередити гострі стресові реакції, що призводять до розвитку посттравматичного стресового розладу [5].

Вартою уваги є модель BASIC Ph, розроблена М. Лахадом у 2015 році. Вона містить шість елементів стійкості, поєднання яких формує унікальний стиль подолання кризи: віра (belief), тобто переконання, які дають сили побороти кризу; вираження почуттів (affect) з допомогою прямих (сміх, плач, крик) або невербальних засобів (малювання, читання, спорт); соціальна підтримка (social) через близьке оточення; фантазування (imagination); когнітивне вирішення (cognitive) складних ситуацій через психічні процеси; фізична активність (physical) [8].

Також в контексті дослідження варто розглянути модель односеансної терапії (ОСТ), розроблена у 1980-х М. Талмоном, М. Ф. Хойтом і Р. Розенбаумом [7]. Автори довели, що класичні сесії терапії із 8-12 сеансами мають численні обмеження і через обмеженість ресурсів можуть не завершуватись клієнтами, що негативно позначається на їх стані або навіть погіршує його. Натомість вчені пропонують модель одного сеансу, яка була потрібна для своєчасного реагування на потреби пацієнтів з психологічним дистресом. Автори довели, що навіть незначні зміни у ході односеансної терапії показали більш кращі результати, ніж ніж при довготривалих сесіях, а позитивні результати зберігались в середньостроковій та довгостроковій перспективі від кількох тижнів до кількох років, як у дорослих, так і у дітей та підлітків [7].

Враховуючи теоретичний аспект існуючих моделей надання ППД нами розроблено власну модель кризової психологічної допомоги сім’ям поліцейських на лінії довіри (рис.1).

До моделі ми включили такі складові:

- первинна оцінка ситуації (встановлення контакту, первинна оцінка проблеми, комунікативний зв'язок);
- емоційне розвантаження (усвідомлення емоційних переживань, нормалізація емоційного стану, рефлексія);
- актуалізація потреби в подоланні травматичної події (визначення актуальності проблемної ситуації, усвідомлення потреби подолання стресу);

- пошук альтернатив (подолання дисфункціональних переконань, генерування альтернатив), прийняття рішення (впровадження плану дій, активізація ресурсів).

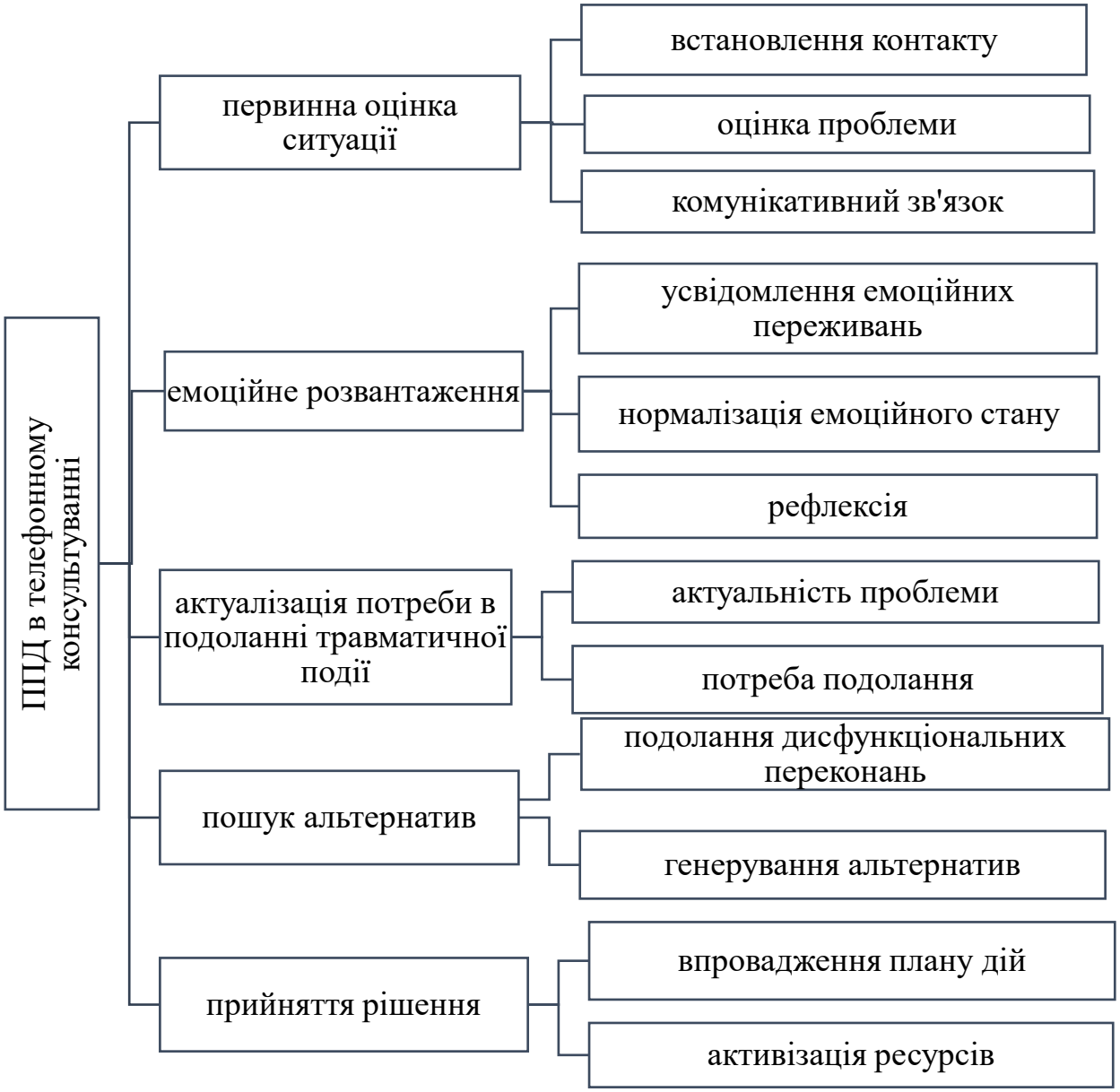

Рис. 1 Модель надання первинної психологічної допомоги засобами телефонного консультування (власна розробка)

За поданою моделлю було впроваджено комплексну програму надання первинної психологічної допомоги сім’ям поліцейських. Мета програми полягала у швидкому відновленні психологічного благополуччя та підтримці психічного стану у кризових ситуаціях. Завдання програми включали: зниження негативних емоційних переживань та нормалізація функціонального стану, створення відчуття власної безпеки, активізація власних ресурсів у подоланні

стресового стану, розвиток резильєнтності, поінформованість про подальший алгоритм дій.

Вибірка дослідження. Експериментальну (основну) групу досліджуваних склали 66 осіб (членів сімей поліцейських), які не мали досвіду отримання психологічної допомоги і ті, хто отримував її епізодично. Контрольну групу порівняння склали 54 респонденти із наявним досвідом систематичної психологічної допомоги.

Після впровадження програми здійснено повторну діагностику із використанням таких методик: Копінг-тест Р. Лазаруса, Госпітальна шкала тривожності та депресії (HADS); Методика самооцінки психічних станів Г. Айзенка, Методика самоаналізу особистісного стресу Т. Холмса і Р. Раге, Опитувальник «Стабільність психічного здоров'я – коротка форма» (К. Кіз). Для підтвердження ефективності змін застосовано критерій Манна-Уітні.

Повторна діагностика виявила значимі зміни у показниках домінуючих копінг-стратегій респондентів (таб.1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз показників копінг-стратегій респондентів експериментальної та контрольної груп на контрольному етапі

Вид копінгу		**Експериментальна група (M+SD)**	**Контрольна група**	**T**
Конфронтаційний копінг	до	9,95±2,08	9,81±3,40	10,53
	після	6,53±1,63	9,63±3,23	
Дистанціювання	до	10,79±1,88	6,83±2,60	11,82
	після	7,18±1,62	6,83±2,60	
Самоконтроль	до	10,83±2,79	14,91±2,83	-10,03
	після	15,73±2,82	14,44±3,01	
Пошук соціальної підтримки	до	7,27±2,25	10,04±2,43	2,59
	після	6,30±2,05	10,04±2,43	
Прийняття відповідальності	до	5,41±3,01	4,85±2,55	-7,76
	після	8,94±2,14	4,77±2,52	
Втеча-уникнення	до	14,73±3,12	9,41±4,02	10,05
	після	9,64±2,69	9,02±3,83	
Планування вирішення проблеми	до	7,82±2,63	8,00±2,61	-10,63
	після	12,95±2,91	8,00±2,61	
Позитивна переоцінка	до	8,95±2,92	14,57±3,37	-7,67
	після	12,74±2,75	14,30±3,45	
** - значення t для p≤0,05, ** - значення t для p≤0,01*				

За даними таблиці бачимо, що у досліджуваних експериментальної групи після участі в програмі значимо знизилось переважання конфронтаційного копінгу (t=10,53, p≤0,01), дистанціювання (t=11,82, p≤0,01), пошук соціальної підтримки (t=2,59, p≤0,01), уникнення (t=10,05, p≤0,01). Переважаючими стали

такі копінги як самоконтроль (t=-10,03, p≤0,01), прийняття відповідальності (t=-7,76, p≤0,01), вирішення проблем (t=-10,63, p≤0,01) та позитивна переоцінка (t=-7,67, p≤0,01). Такі зміни доводять, що проведена програма дозволила респондентам обрати конструктивні стратегії вирішення кризових ситуацій, що засновані на управлінні собою, умінні взяти на себе відповідальність, прийняти рішення і відреагувати досвід. У контрольній групі статистично значущих змін не спостерігається, що свідчить про зміни у показниках експериментальної внаслідок саме впровадженої програми.

Також спостерігаються зміни у показниках психоемоційних станів досліджуваних експериментальної групи (таб.2).

Таблиця 2

Порівняльний аналіз показників психоемоційних станів респондентів експериментальної та контрольної груп на контрольному етапі

Психоемоційні стани		Експериментальна група (M+SD)	Контрольна група	T
Стрес	до	210,65±81,87	195,19±85,78	5,12**
	після	146,11±61,56	190,19±79,65	
Тривожність	до	12,80±5,63	8,15±3,05	9,38**
	після	5,94±1,91	8,15±3,05	
Фрустрація	до	13,77±4,24	7,63±3,92	10,35**
	після	7,30±2,80	7,63±3,92	
Агресивність	до	6,45±4,09	7,69±4,28	7,30**
	після	2,59±1,31	7,54±4,27	
Ригідність	до	7,89±4,61	7,44±4,16	7,19**
	після	3,58±1,60	7,22±4,11	
Тривога	до	5,39±3,72	2,61±2,06	7,85**
	після	1,68±0,95	2,61±2,06	
Депресія	до	3,67±2,12	3,76±1,80	8,40**
	після	1,38±0,63	3,61±1,77	
Стабільність психічного здоров'я	до	31,76±16,52	45,76±12,89	-9,50**
	після	53,89±9,24	45,09±13,06	
** - значення t для p≤0,05, ** - значення t для p≤0,01*				

Отримані дані свідчать про якісні достовірні зміни у показниках емоційних станів респондентів. Спостерігаємо зниження рівня стресу (t=5,12, p≤0,01), тривожності (t=9,38, p≤0,01), фрустрації (t=10,35, p≤0,01), агресивності (t=7,30, p≤0,01), ригідності (t=7,19, p≤0,01), тривоги (t=7,85, p≤0,01), депресії (t=8,40, p≤0,01), а також зростання показника стабільності психічного здоров'я (t=-9,50,

p≤0,01). Виявлені зміни підтверджують вплив програми надання первинної психологічної допомоги сім'ям поліцейських на зниження їх негативного емоційного фону і покращення психологічного стану.

В цілому, виявлені зміни доводять, що розроблена модель та програма надання первинної психологічної допомоги сім'ям поліцейських показала свою ефективність на високому рівні значимості, що свідчить про можливість її застосування у практиці телефонного консультування на «лінії довіри».

Висновки.

Таким чином, дослідженням встановлено, що первинна психологічна допомога являє собою цілеспрямований процес надання психологічної підтримки людям, що пережили травматичну подію і потребують емоційної стабілізації. Така допомога містить чіткий алгоритм дій, що зазвичай визначенні протоколом надання первинної допомоги. Зважаючи на триваючу війну в Україні і постійну загрозу для життя, психологічної допомоги потребують члени сімей поліцейських, що працюють в екстремальних умовах постійної загрози для життя. Негативні емоційні переживання такі як стрес, тривога, фрустрація спричинюють негативні наслідки для родин поліцейських і як наслідок зниження психічної стійкості самих поліцейських. Що актуалізувало потребу створення моделі надання первинної психологічної допомоги сім'ям поліцейських і на її основі впровадження програми такої допомоги у практику телефонного консультування на «лінії довіри».

Визначення ефективності впровадженої програми показало її дієвість і результативність. У респондентів експериментальної групи знизились показники негативних емоційних переживань (агресивності, стресу, фрустрації, тривоги, ригідності, депресії) та покращились конструктивні копінг-стратегії (вирішення проблем, самоконтроль, позитивна переоцінка), а також покращився показник стабільності психічного здоров'я. Такі зміни доводять, що розроблена модель та програма є ефективними у кризовому консультуванні членів сімей поліцейських, що виконують професійні обов'язки у екстремальних умовах воєнного стану. Результати є цінними для впровадження розробленої моделі у практику телефонного консультування на державному рівні та підлягають модифікації з метою застосування до різних категорій громадян відповідно до їх запиту.

Перспективами дослідження вважаємо вивчення довготривалої дії закріплених результатів через певні проміжки часу. Це дасть змогу усвідомити наскільки програма дозволяє впливати на більш тривалі особистісні процеси в особистості і формувати її здатність до опору і навичок подолання стресу самостійно.

Література:

1. Закон України Про систему охорони психічного здоров'я в Україні (№ 4223-IX від 15.01.2025)

2. Дем'янчук Ю. Особливості психологічної допомоги особистості в кризових станах. Цілісний підхід у психології особистості: особливості теорії та практики. *Матеріали II*

Міжнародної науково-практичної онлайн конференції (25 лютого 2022 року): збірник тез / за заг.ред. докт. психол. наук, доц. Клочек Л. В., докт. психол. наук, проф. Гейко Є. В. Кропивницький: ЦДПУ, 2022. С. 142-148.

3. Каплуненко Я. Перша психологічна допомога: досвід міжнародних організацій. *Психологія та психосоціальні інтервенції*. 2021. №3 36–41.

4. Максим О.В., Рябовол Т.А. Первинна психологічна допомога постраждалим від війни як профілактика подальших психічних розладів. *The 12th International scientific and practical conference «Modern directions of scientific research development»* (May 18-20, 2022). 2022. P. 540-545.

5. Farchi MU, Bathish L, Hayut N, Alexander S, Gidron Y. (2025) Effects of a psychological first aid (PFA) based on the SIX Cs model on acute stress responses in a simulated emergency. Psychol Trauma. 17(4):897-903.

6. Hobfoll, S.E., Hall, B.J., Canetti-Nisim, D., Galea, S., Johnson, R.J., & Palmieri, P.A. (2007). Refining our understanding of traumatic growth in the face of terrorism: Moving from meaning cognitions to doing what is meaningful. Appl Psychol, 56(3): 345-366.

7. Hoyt M. F. (2019) Single-session therapy: when the first session may be the last. Erickson Congress: Approaches to Hypnosis and Psychotherapy Phoenix, AZ, December 15.

8. Lahad, Mooli & Dmitry, Leykin. (2015). The Integrative Model Of Resiliency: The «BASIC Ph» Model, Or What Do We Know About Survival?

9. Palamarchuk O. (2025) Crisis counseling in the system of psychological assistance: a comparative analysis of approaches. *Personality and Environmental Issues*, 4(1), 67-73.

10. Pasichnyk, .V, Kernytskyi, O., Vasyshchev V. (2024). Problematic issues of modern practice of providing psychological assistance to personnel during combat operations and possible ways to solve them. *Honor and Law*, *1*(88), 103–110.

References:

1. Zakon Ukrainy Pro systemu okhorony psykhichnoho zdorovia v Ukraini (№ 4223-IX vid 15.01.2025)

2. Demianchuk Yu. Osoblyvosti psykholohichnoi dopomohy osobystosti v kryzovykh stanakh [Peculiarities of psychological assistance to individuals in crisis situations.]. Tsilisnyi pidkhid u psykholohii osobystosti: osoblyvosti teorii ta praktyky. Materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi onlain konferentsii (25 liutoho 2022 roku): zbirnyk tez / za zah.red. dokt. psykhol. nauk, dots. Klochek L. V., dokt. psykhol. nauk, prof. Heiko Ye. V. Kropyvnytskyi: TsDPU, 2022. S. 142-148.

3. Kaplunenko Ya. Persha psykholohichna dopomoha: dosvid mizhnarodnykh orhanizatsii [First psychological aid: experience of international organizations.]. Psykholohiia ta psykhosotsialni interventsii. 2021. №3 36–41.

4. Maksym O.V., Riabovol T.A. Pervynna psykholohichna dopomoha postrazhdalym vid viiny yak profilaktyka podalshykh psykhichnykh rozladiv [Primary psychological assistance to war victims as a prevention of further mental disorders]. The 12th International scientific and practical conference «Modern directions of scientific research development» (May 18-20, 2022). 2022. P. 540-545

5. Farchi MU, Bathish L, Hayut N, Alexander S, Gidron Y. (2025) Effects of a psychological first aid (PFA) based on the SIX Cs model on acute stress responses in a simulated emergency. Psychol Trauma. 17(4), 897-903.

6. Hobfoll, S.E., Hall, B.J., Canetti-Nisim, D., Galea, S., Johnson, R.J., & Palmieri, P.A. (2007). Refining our understanding of traumatic growth in the face of terrorism: Moving from meaning cognitions to doing what is meaningful. Appl Psychol, 56(3): 345-366.

7. Hoyt M. F. (2019) Single-session therapy: when the first session may be the last. Erickson Congress: Approaches to Hypnosis and Psychotherapy Phoenix, AZ, December 15.

8. Lahad, Mooli & Dmitry, Leykin. (2015). The Integrative Model Of Resiliency: The «BASIC Ph» Model, Or What Do We Know About Survival?

9. Palamarchuk O. (2025) Crisis counseling in the system of psychological assistance: a comparative analysis of approaches. Personality and Environmental Issues, 4(1), 67-73.

10. Pasichnyk, .V, Kernytskyi, O., Vasyshchev V. (2024). Problematic issues of modern practice of providing psychological assistance to personnel during combat operations and possible ways to solve them. Honor and Law, 1(88), 103–110

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.9.072.4

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2140-2152

Большакова Анастасія Миколаївна доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, м. Харків, https//orcid.org/0000-0002-4343-6694

Дубінін Дмитро Олегович доктор філософії з психології, викладач кафедри психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, м. Харків, https//orcid.org/0009-0001-0584-2181

ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ДО УМОВ ОН-ЛАЙН НАВЧАННЯ В СИТУАЦІЇ ВИМУШЕНОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ: СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВА МОДЕЛЬ

Анотація. У статті представлено результати теоретико-методологічного дослідження психологічної адаптації здобувачів освіти до умов он-лайн навчання в ситуації вимушеного переселення. Психологічна адаптація розглядається як багаторівневий системний процес, що забезпечує збереження навчальної активності, емоційної стабільності та життєвої перспективи в умовах поєднаної соціальної та освітньої нестабільності. До її основних компонентів віднесено толерантність до невизначеності як когнітивний ресурс інтерпретації нестабільних умов, емоційні стани у навчанні (зокрема академічну нудьгу) як індикатори адаптації або дезадаптації, саморегуляцію як механізм підтримання навчальної активності, життєвий сценарій як екзистенційно-проєктувальний рівень інтеграції кризового досвіду та психологічне благополуччя як інтегративний показник ефективності адаптації. Метою дослідження було концептуалізувати феномен психологічної адаптації здобувачів освіти в умовах вимушеного переселення та розробити структурно-змістову модель цього процесу з урахуванням впливу контекстуального чинника соціальної нестабільності.

У межах роботи здійснено аналіз сучасних підходів до проблеми адаптації, вимушеної міграції, академічних емоцій і толерантності до невизначеності, а також проведено структурно-функціональне моделювання взаємозв’язків між визначеними компонентами. Обґрунтовано, що вимушене переселення підвищує рівень невизначеності та адаптаційної напруги, модифікуючи перебіг навчальної діяльності в дистанційному форматі. Толерантність до невизначеності визначає характер когнітивної оцінки ситуації та ступінь емоційної реактивності; академічна нудьга відображає зниження суб’єктивної значущості навчання та послаблення залученості; ефективність саморегуляції забезпечує стабілізацію

навчальної активності; життєвий сценарій впливає на глибину інтеграції кризових подій у довгострокову життєву перспективу.

Отримані результати дозволили сформувати цілісну структурно-змістову модель психологічної адаптації здобувачів освіти до умов он-лайн навчання в ситуації вимушеного переселення.

Ключові слова: адаптація до умов он-лайн навчання, здобувачі освіти, вимушені переселенці, психологічне благополуччя, толерантність до невизначеності, академічна нудьга, емоційні стани у навчанні, життєвий сценарій.

Bolshakova Anastasiia Mykolaivna doctor of psychological sciences, professor, professor of department of psychology, Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda, Kharkiv, https//orcid.org/0000-0002-4343-6694

Dubinin Dmytro Olehovych PhD in Psychology, lecturer of department of psychology, Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda, Kharkiv, https// orcid.org/0009-0001-0584-2181

PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF STUDENTS TO ONLINE LEARNING IN THE CONTEXT OF FORCED DISPLACEMENT: A STRUCTURAL AND CONTENT MODEL

Abstract. The article presents the results of a theoretical and methodological study of students' psychological adaptation to online learning in the context of forced displacement. Psychological adaptation is considered a multi-level systemic process that ensures the preservation of academic engagement, emotional stability, and life perspective under conditions of combined social and educational instability. Its main components include tolerance for uncertainty as a cognitive resource for interpreting unstable conditions; emotional states in learning (in particular, academic boredom) as indicators of adaptation or maladaptation; self-regulation as a mechanism for maintaining learning activity; the life script as an existential-projective level of integrating crisis experience; and psychological well-being as an integrative indicator of adaptation effectiveness. The aim of the study was to conceptualize the phenomenon of students' psychological adaptation in the context of forced displacement and to develop a structural and content model of this process, taking into account the influence of social instability as a contextual factor.

The study included an analysis of contemporary approaches to adaptation, forced migration, academic emotions, and tolerance for uncertainty, as well as structural and functional modeling of the relationships among the identified components. It is substantiated that forced displacement increases uncertainty and adaptive tension, thereby modifying the course of learning activity in a distance format. Tolerance for uncertainty determines the nature of cognitive appraisal of the situation and the degree

of emotional reactivity; academic boredom reflects a decrease in the perceived value of learning and reduced engagement; effective self-regulation ensures the stabilization of learning activity; and the life script influences the depth of integration of crisis events into a long-term life perspective.

The results obtained made it possible to develop a comprehensive structural and content model of students' psychological adaptation to online learning in the context of forced displacement.

Keywords: adaptation to online learning, students, forced displacement, psychological well-being, tolerance for uncertainty, academic boredom, emotional states in learning, life script.

Постановка проблеми.

Сучасні соціально-історичні умови, зумовлені тривалими бойовими діями, масовою міграцією населення та вимушеним переселенням, актуалізують проблему психологічної адаптації особистості до нових середовищних і соціальних вимог. Вимушене переселення розглядається в сучасних дослідженнях як комплексна стресогенна подія, що супроводжується втратою соціальних зв'язків, порушенням життєвої стабільності, підвищеною невизначеністю майбутнього та загрозою психологічному благополуччю [1; 9]. У контексті війни особливого значення набуває аналіз механізмів збереження функціональної ефективності та внутрішньої цілісності особистості в умовах пролонгованої нестабільності [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження останніх років засвідчують, що вимушене переселення супроводжується зростанням рівня тривожності, емоційної напруги, зниженням суб'єктивного контролю та порушенням смислової перспективи [6; 8].

Психологічне благополуччя в умовах міграційного досвіду розглядається як інтегративний показник адаптаційного потенціалу, що включає емоційну стабільність, задоволеність життям, відчуття компетентності та збереження життєвих цілей. При цьому доведено, що адаптаційні процеси мають системний характер і залежать від поєднання когнітивних, емоційно-регуляторних та соціальних ресурсів особистості [4; 9].

Разом із тим сучасна ситуація характеризується не лише територіальною мобільністю, але й трансформацією освітнього простору. Перехід значної частини закладів вищої освіти до дистанційного або змішаного формату навчання формує додатковий рівень невизначеності та структурних змін у навчальній діяльності здобувачів освіти. Онлайн-навчання змінює характер академічної взаємодії, знижує рівень безпосереднього соціального контакту, підвищує вимоги до саморегуляції та самоорганізації, що може ускладнювати процес адаптації, особливо для осіб із досвідом вимушеного переселення.

У зарубіжній психології проблема адаптації до освітнього середовища розглядається у межах теорії академічних емоцій та моделі «контроль–цінність» Р.

Пекруна [7], де особлива увага приділяється ролі емоційних станів у навчанні як чинників академічної залученості та результативності. Академічна нудьга визначається як деактивуюча негативна емоція, що виникає за умов зниження суб'єктивного контролю або смислової значущості діяльності та асоціюється зі зниженням мотивації та психологічного благополуччя. Дослідження показують, що онлайн-формат навчання може посилювати ризик виникнення нудьги через одноманітність комунікації, зменшення інтерактивності та дефіцит емоційного зворотного зв'язку [7].

Водночас важливим психологічним ресурсом адаптації до ситуації невизначеності виступає толерантність до невизначеності, що розглядається як здатність особистості зберігати ефективність діяльності та емоційну рівновагу за умов неоднозначності, нестабільності та непередбачуваності [2; 3]. Низька толерантність до невизначеності пов'язана з підвищеною тривожністю, когнітивною ригідністю та негативними емоційними станами, що може ускладнювати як соціальну, так і академічну адаптацію. У ситуації вимушеного переселення, поєднаного з дистанційним навчанням, рівень невизначеності значно зростає, що створює додаткове психологічне навантаження на здобувачів.

Попри значний масив досліджень, присвячених психологічній адаптації вимушених переселенців, переважна їх частина зосереджена на питаннях постстресових реакцій та соціальної інтеграції. Водночас аспект адаптації здобувачів освіти до умов онлайн-навчання у ситуації вимушеного переселення залишається недостатньо концептуалізованим. Недостатньо досліджено взаємозв'язок між толерантністю до невизначеності, емоційними станами у навчанні, академічною нудьгою та показниками психологічного благополуччя як інтегративного результату адаптаційного процесу.

Таким чином, виникає необхідність теоретико-методологічного осмислення психологічної адаптації здобувачів освіти до умов онлайн-навчання в ситуації вимушеного переселення як багатовимірного процесу, що включає когнітивні, емоційні та регуляторні компоненти. Систематизація наявних підходів створює підґрунтя для подальшого моделювання структури цього процесу та уточнення психологічних механізмів збереження благополуччя в умовах поєднаної соціальної та освітньої трансформації.

Метою цього теоретико-методологічного дослідження полягає у концептуалізації феномену психологічної адаптації здобувачів освіти до умов он-лайн навчання в ситуації вимушеного переселення та розробленні структурно-змістової моделі цього процесу.

Виклад основного матеріалу.

Психологічна адаптація здобувачів освіти до умов он-лайн навчання в ситуації вимушеного переселення постає як складний багатовимірний процес, що відображає перебудову когнітивних, емоційних та регуляторних механізмів особистості відповідно до нових соціально-освітніх умов. На відміну від адаптації в стабільному середовищі, у даному випадку йдеться про поєднання двох рівнів

дестабілізації: соціальної (втрата звичного життєвого простору, порушення мережі підтримки, підвищена невизначеність майбутнього) та освітньої (зміна формату навчальної взаємодії, зростання вимог до саморегуляції, опосередкована комунікація, цифрове перевантаження). Саме їхня інтеграція формує специфічний контекст адаптаційного процесу.

Узагальнення наукових підходів до проблеми адаптації дозволяє розглядати її не як одноразову реакцію на зміну умов, а як динамічну систему внутрішніх перебудов, спрямованих на збереження психологічного благополуччя та ефективності діяльності. У цьому контексті адаптація виступає процесом відновлення балансу між вимогами середовища та ресурсами особистості, що реалізується через когнітивну інтерпретацію ситуації, емоційну регуляцію та поведінкову самоорганізацію.

У ситуації вимушеного переселення провідною детермінантою адаптаційної напруги є зростання невизначеності, що стосується як соціального статусу, так і академічної перспективи. Тому толерантність до невизначеності постає як базовий когнітивний ресурс, який визначає характер сприйняття нових умов: як загрози або як виклику. Водночас освітнє середовище он-лайн формату значною мірою трансформує емоційний фон навчальної діяльності, підвищуючи ризик виникнення деактивуючих емоційних станів, зокрема академічної нудьги, що може знижувати мотивацію та послаблювати залученість.

Виходячи з цього, психологічна адаптація здобувачів освіти в окреслених умовах концептуалізується як системний процес, що включає взаємодію трьох основних рівнів: когнітивного (інтерпретація ситуації та ставлення до невизначеності), емоційного (спектр емоційних станів у навчанні, зокрема нудьга, тривожність), та регуляторного (самоорганізація, здатність підтримувати навчальну активність і психологічну рівновагу). Інтегративним показником ефективності цього процесу виступає психологічне благополуччя як узгодженість внутрішнього стану з вимогами освітнього середовища.

На підставі проведеного теоретичного аналізу розроблено структурно-змістову модель психологічної адаптації здобувачів освіти до умов он-лайн навчання в ситуації вимушеного переселення. Модель має багаторівневу організацію та містить:

- когнітивний компонент – толерантність до невизначеності як базовий ресурс інтерпретації нестабільних умов та підтримання навчальної спрямованості;
- емоційний компонент – емоційні стани у навчанні як потенційний індикатор адаптації/дезадаптації;
- регуляторний компонент, пов’язаний зі здатністю до саморегуляції та підтримання навчальної активності;
- екзистенційно-проєктувальний компонент – життєвий сценарій як система внутрішніх уявлень про власну життєву траєкторію, очікувану стабільність, можливості самореалізації та освітню перспективу, що визначає характер інтеграції кризових подій у цілісний життєвий проєкт;

- контекстуальний чинник – вимушене переселення як джерело пролонгованої нестабільності, втрат і ресурсних обмежень, що задає фоновий рівень адаптаційної напруги та модифікує інтенсивність прояву внутрішніх компонентів моделі;

- результативний компонент – психологічне благополуччя як інтегративний показник ефективності адаптації, що відображає узгодженість когнітивних оцінок, емоційних станів, регуляторних механізмів та екзистенційної інтеграції досвіду

Когнітивний компонент у структурі психологічної адаптації здобувачів освіти до умов он-лайн навчання в ситуації вимушеного переселення виконує базову детермінуючу функцію, оскільки саме на рівні когнітивної оцінки відбувається первинна інтерпретація змінених соціальних і освітніх умов. У межах запропонованої моделі центральним елементом цього компонента визначено толерантність до невизначеності як інтегративну властивість особистості, що відображає здатність сприймати неоднозначність, нестабільність та непередбачуваність ситуації без вираженої дезорганізації діяльності та емоційної регуляції.

Класичні підходи до розуміння толерантності до невизначеності [2] розглядають її як особистісну характеристику, що визначає, чи сприймається нова або складна ситуація як загроза чи як можливість. У сучасних концепціях [3] невизначеність трактується як універсальний стресогенний чинник, який активує когнітивні механізми пошуку контролю та передбачуваності. Низький рівень толерантності до невизначеності пов’язаний із підвищеною тривожністю, схильністю до катастрофізації, ригідністю мислення та уникальною поведінкою, тоді як високий рівень забезпечує когнітивну гнучкість, відкритість новому досвіду та збереження активності за умов нестабільності.

У ситуації вимушеного переселення невизначеність набуває системного характеру: вона стосується житлових умов, соціального статусу, безпеки, економічної стабільності та освітньої перспективи. Перехід до он-лайн навчання додатково ускладнює когнітивну картину ситуації через зміну форматів взаємодії, несталість розкладу, технічні бар’єри та зниження безпосереднього зворотного зв’язку. Таким чином, здобувач освіти опиняється у багаторівневому полі невизначеності, що вимагає підвищеної когнітивної адаптивності.

У структурі адаптаційного процесу толерантність до невизначеності виконує кілька функцій. По-перше, вона визначає характер первинної когнітивної оцінки ситуації: стабілізуюча інтерпретація подій знижує рівень суб’єктивної загрози та підтримує відчуття контрольованості. По-друге, вона впливає на смислову організацію навчальної діяльності, зберігаючи її цінність навіть за умов нестабільного зовнішнього контексту. По-третє, вона опосередковує інтенсивність емоційних реакцій, знижуючи ймовірність переходу до деактивуючих станів, зокрема академічної нудьги або апатії.

У межах запропонованої моделі толерантність до невизначеності розглядається як базовий когнітивний ресурс, який задає вектор подальшого розгортання адаптаційного процесу. Високий рівень цього ресурсу сприяє конструктивній

інтерпретації умов он-лайн навчання, збереженню навчальної спрямованості та підтриманню когнітивної гнучкості. Натомість низька толерантність до невизначеності може виступати предиктором посилення негативних емоційних станів, зниження регуляторної ефективності та подальшого зменшення психологічного благополуччя.

Таким чином, когнітивний компонент є вихідною ланкою структурно-змістової моделі психологічної адаптації, оскільки саме через механізми інтерпретації та оцінки ситуації формується характер емоційного реагування, регуляції поведінки та інтеграції досвіду в цілісний життєвий проєкт.

Емоційний компонент у структурі психологічної адаптації здобувачів освіти до умов он-лайн навчання в ситуації вимушеного переселення відображає динаміку переживань, що супроводжують навчальну діяльність у контексті підвищеної соціальної та академічної нестабільності. Якщо когнітивний компонент визначає спосіб інтерпретації зміненої ситуації, то емоційний компонент фіксує її суб'єктивне переживання та виступає безпосереднім індикатором адаптації або дезадаптації.

У сучасній психології навчання емоційні стани розглядаються як ключовий чинник академічної залученості, мотивації та результативності. Згідно з теорією «контроль–цінність» Р. Пекруна [7], характер академічних емоцій визначається суб'єктивним відчуттям контролю над діяльністю та її цінністю для особистості. За умов зниження контролю або втрати смислової значущості діяльності виникають деактивуючі негативні емоції – зокрема академічна нудьга, апатія, відчуття беззмістовності. Натомість відчуття контрольованості та особистісної значущості навчання підтримує зацікавленість і залученість.

У ситуації вимушеного переселення емоційний фон навчання погіршується загальним підвищенням тривожності, переживанням втрат, порушенням відчуття стабільності та прогнозованості майбутнього. Онлайн-формат навчання, своєю чергою, може посилювати емоційну дистанцію, зменшувати кількість безпосередніх соціальних контактів і створювати відчуття ізольованості. У сукупності ці чинники формують ризик зниження емоційної залученості та зростання деактивуючих станів.

Особливе місце в межах моделі посідає академічна нудьга як специфічний індикатор дезадаптації. На відміну від ситуативної втоми, нудьга відображає зниження суб'єктивної значущості діяльності та розрив між вимогами середовища і внутрішньою мотивацією. Дослідження показують, що стійка академічна нудьга пов'язана зі зменшенням концентрації уваги, зниженням продуктивності, прокрастинацією та ослабленням психологічного благополуччя [7]. В умовах дистанційного навчання вона може посилюватися через одноманітність цифрової взаємодії, перевантаження інформацією та дефіцит живого зворотного зв'язку.

У структурі адаптаційного процесу емоційний компонент виконує сигнальну та регуляторну функції. З одного боку, він відображає рівень відповідності між внутрішніми ресурсами особистості та вимогами навчального середовища; з

іншого – впливає на ефективність регуляторних механізмів. Негативні деактивуючі емоції знижують енергетичний потенціал діяльності та послаблюють саморегуляцію, тоді як позитивні активуючі стани підтримують навчальну активність і сприяють стабілізації психологічного стану.

Таким чином, емоційний компонент у запропонованій моделі виступає проміжною ланкою між когнітивною оцінкою ситуації та регуляторною поведінкою. Толерантність до невизначеності як когнітивний ресурс визначає інтенсивність і якість емоційних реакцій, тоді як характер емоційних станів впливає на здатність здобувача освіти підтримувати навчальну активність і зберігати психологічне благополуччя в умовах подвійної нестабільності – соціальної та освітньої.

Регуляторний компонент у структурі психологічної адаптації здобувачів освіти до умов он-лайн навчання в ситуації вимушеного переселення відображає здатність особистості організовувати власну діяльність, керувати увагою, емоційними реакціями та поведінковими стратегіями відповідно до вимог зміненого освітнього середовища. Якщо когнітивний компонент визначає спосіб інтерпретації ситуації, а емоційний – її переживання, то регуляторний компонент забезпечує практичну реалізацію адаптації через механізми саморегуляції та самоорганізації.

Саморегуляція розглядається як системна здатність суб’єкта ставити цілі, планувати діяльність, контролювати її перебіг, коригувати стратегії та підтримувати мотивацію за умов перешкод. В умовах он-лайн навчання регуляторні механізми набувають особливої ваги, оскільки дистанційний формат зменшує зовнішній контроль та підсилює вимоги до автономності, внутрішньої дисципліни та відповідальності.

Ситуація вимушеного переселення додатково ускладнює регуляторний процес через порушення звичних рутин, нестабільність побутових умов, обмеження доступу до навчального простору та зниження соціальної підтримки. За таких умов ефективність саморегуляції стає ключовим чинником збереження навчальної активності та психологічної рівноваги. Недостатність регуляторних механізмів може проявлятися у прокрастинації, зниженні концентрації уваги, фрагментарності виконання завдань, що, своєю чергою, посилює негативні емоційні стани та знижує суб’єктивне благополуччя.

У межах запропонованої моделі регуляторний компонент виконує стабілізуючу функцію. Він опосередковує перехід від емоційного реагування до конструктивної діяльності, трансформуючи переживання невизначеності у конкретні поведінкові стратегії. Здатність до саморегуляції дозволяє зберігати навчальну спрямованість навіть за наявності деактивуючих емоційних станів, зокрема академічної нудьги, а також компенсувати частину негативного впливу зовнішніх стресогенних факторів.

Таким чином, регуляторний компонент виступає центральною ланкою функціональної реалізації адаптації. Він інтегрує результати когнітивної оцінки

ситуації та емоційного переживання у цілеспрямовану поведінкову активність. Ефективність цього компонента визначає рівень стійкості навчальної діяльності в умовах дистанційного формату та пролонгованої соціальної нестабільності, а його сформованість безпосередньо впливає на збереження психологічного благополуччя здобувачів освіти.

Екзистенційно-проєктувальний компонент у структурі психологічної адаптації відображає глибинний рівень інтеграції пережитих змін у цілісну систему життєвих уявлень, цілей і перспектив. Якщо когнітивний, емоційний та регуляторний компоненти забезпечують безпосереднє реагування на змінені умови он-лайн навчання, то екзистенційно-проєктувальний рівень визначає, яким чином ці зміни включаються у загальну життєву траєкторію особистості та її довгостроковий життєвий проєкт.

У межах даної моделі центральним елементом цього компонента виступає життєвий сценарій як система інтеріоризованих уявлень про власну долю, очікувану стабільність, допустимий рівень ризику, можливості самореалізації та освітню перспективу. Життєвий сценарій виконує функцію когнітивно-смислової матриці, через яку особистість інтерпретує події вимушеного переселення та трансформації освітнього середовища. Він визначає, чи сприймається криза як руйнування запланованої траєкторії, чи як складний, але інтегрований етап особистісного розвитку. В умовах вимушеного переселення саме на цьому рівні відбувається переосмислення життєвої стабільності, безпеки та передбачуваності майбутнього. Якщо освітня діяльність інтегрується у довгостроковий життєвий проєкт як ціннісний ресурс і засіб відновлення контролю, вона набуває додаткової смислової ваги та сприяє стабілізації психологічного стану. Натомість розрив між попереднім життєвим сценарієм і новими умовами може спричиняти екзистенційне напруження, відчуття втрати перспективи та зниження мотивації до навчання.

Екзистенційно-проєктувальний компонент виконує інтегративну та модераторну функції у структурі адаптації. З одного боку, він впливає на характер когнітивної оцінки невизначеності, зумовлюючи рівень відкритості до змін або схильність до ригідності. З іншого – визначає інтенсивність і тривалість емоційних реакцій, а також готовність підтримувати регуляторні зусилля. Особи з більш гнучким життєвим сценарієм здатні інтегрувати кризові події у власну життєву історію без руйнування цілісності ідентичності, що позитивно позначається на збереженні психологічного благополуччя.

Таким чином, екзистенційно-проєктувальний компонент у запропонованій моделі відображає глибинний рівень адаптації, на якому здійснюється смислова реконструкція досвіду вимушеного переселення та он-лайн навчання. Він забезпечує довгострокову стабілізацію адаптаційного процесу, визначаючи, чи буде навчальна діяльність сприйматися як вимушена реакція на кризу, чи як ресурс формування нової життєвої траєкторії.

Контекстуальний чинник у структурі запропонованої моделі представлений феноменом вимушеного переселення як зовнішнім, системним детермінантом

адаптаційного процесу. На відміну від внутрішніх компонентів, що відображають механізми психічної регуляції, контекстуальний рівень задає об'єктивні умови функціонування особистості та визначає інтенсивність адаптаційної напруги.

Вимушене переселення пов'язане з втратою звичного соціального простору, порушенням мережі міжособистісної підтримки, зміною статусу, необхідністю перебудови повсякденних практик та невизначеністю майбутнього. У психологічному вимірі воно супроводжується підвищеною тривожністю, відчуттям нестабільності, фрагментацією життєвого досвіду та ослабленням відчуття контролю над подіями. Саме ці фактори створюють фон пролонгованої стресогенності, на якому розгортається навчальна діяльність.

У ситуації он-лайн навчання вимушене переселення набуває подвійного впливу. З одного боку, дистанційний формат може компенсувати територіальні обмеження та забезпечувати продовження освітньої траєкторії. З іншого – він посилює ізоляцію, зменшує соціальну підтримку академічної спільноти та підвищує вимоги до автономності, що за умов нестабільного життєвого контексту може ускладнювати адаптацію.

У межах моделі вимушене переселення виконує модифікуючу функцію. Воно впливає на силу та характер взаємозв'язків між внутрішніми компонентами: підвищує значущість толерантності до невизначеності, посилює емоційну реактивність, ускладнює регуляторні процеси та актуалізує потребу в екзистенційній інтеграції досвіду. Водночас його вплив не є детерміністичним: за наявності достатніх когнітивних, емоційних та регуляторних ресурсів вимушене переселення може інтегруватися у життєвий проєкт без критичного зниження психологічного благополуччя. Таким чином, контекстуальний чинник задає зовнішні межі адаптаційного процесу, визначає рівень вихідної напруги та складність умов, у яких функціонують внутрішні механізми адаптації. Його включення до моделі дозволяє розглядати психологічну адаптацію здобувачів освіти не ізольовано, а у взаємодії з реальними соціальними обставинами, що формують специфіку освітнього досвіду в умовах сучасної нестабільності.

Результативний компонент у структурі запропонованої моделі представлений психологічним благополуччям як інтегративним показником ефективності адаптаційного процесу. На відміну від окремих когнітивних, емоційних або поведінкових проявів, психологічне благополуччя відображає узгодженість внутрішніх механізмів особистості з вимогами середовища та ступінь збереження її цілісності в умовах змін.

Психологічне благополуччя розглядається як багатовимірний феномен, що включає емоційний (переважання позитивного афекту над негативним), когнітивний (задоволеність життям), та функціональний (відчуття компетентності, автономії, смислової визначеності) виміри. У ситуації вимушеного переселення та дистанційного навчання збереження благополуччя означає здатність підтримувати внутрішню стабільність, навчальну спрямованість та життєву перспективу попри об'єктивні обмеження.

У межах запропонованої моделі психологічне благополуччя не зводиться до відсутності дистресу. Воно виступає індикатором того, наскільки ефективно інтегруються когнітивна інтерпретація невизначеності, емоційна регуляція навчального досвіду, поведінкова самоорганізація та екзистенційна інтеграція життєвих змін. Високий рівень благополуччя свідчить про узгодженість між цими компонентами, тоді як його зниження сигналізує про дисбаланс адаптаційної системи.

Особливістю результативного компонента є його зворотний вплив на структуру адаптації. Стабільне психологічне благополуччя підсилює когнітивну гнучкість, зменшує емоційну реактивність, підтримує регуляторні зусилля та сприяє позитивній реконструкції життєвого сценарію. Натомість тривале зниження благополуччя може формувати замкнене коло дезадаптації, посилюючи негативні когнітивні оцінки та деактивуючі емоційні стани.

Таким чином, результативний компонент у структурно-змістовій моделі виконує інтегративну та діагностичну функції. Він відображає загальний стан адаптаційної системи здобувача освіти в умовах поєднаної соціальної та освітньої трансформації та дозволяє оцінити, чи забезпечують внутрішні ресурси особистості збереження її функціональної стабільності, навчальної активності та життєвої перспективи в ситуації вимушеного переселення.

Модель передбачає системні взаємозв’язки між її компонентами, що відображають багаторівневу організацію процесу психологічної адаптації. Контекстуальний чинник вимушеного переселення підвищує загальний рівень невизначеності, дестабілізує звичні життєві структури та обмежує ресурсну базу особистості, створюючи фонову адаптаційну напругу. У цих умовах толерантність до невизначеності як когнітивний ресурс визначає характер первинної оцінки ситуації, ступінь сприйнятого контролю та інтенсивність емоційної реактивності. Емоційні стани у навчанні, зокрема академічна нудьга, виступають індикаторами порушення балансу між вимогами он-лайн середовища та внутрішніми ресурсами здобувача освіти, зумовлюючи зниження навчальної залученості та послаблення регуляторних механізмів. Ефективність саморегуляції, своєю чергою, опосередковує трансформацію когнітивних оцінок та емоційних переживань у конструктивну навчальну активність. На глибинному рівні екзистенційно-проєктувальний компонент задає смислове підґрунтя інтеграції кризових подій у життєвий сценарій, посилюючи або послаблюючи вплив інших компонентів. Узгоджена взаємодія когнітивного, емоційного, регуляторного та екзистенційного рівнів визначає збереження або зниження психологічного благополуччя як інтегративного показника ефективності адаптації в умовах поєднаної соціальної та освітньої трансформації.

Висновки.

Психологічна адаптація здобувачів освіти до умов он-лайн навчання в ситуації вимушеного переселення постає як системний багаторівневий процес, що забезпечує збереження навчальної активності, емоційної стабільності та життєвої

перспективи в умовах пролонгованої соціальної нестабільності. Вона визначається не тільки особливостями освітнього середовища, але й когнітивними, емоційними, регуляторними та екзистенційними механізмами, які забезпечують узгодженість внутрішніх ресурсів особистості з вимогами ситуації.

Толерантність до невизначеності виступає базовим когнітивним ресурсом адаптації, оскільки саме вона визначає характер інтерпретації нестабільних умов вимушеного переселення та дистанційного формату навчання. Її недостатність спричиняє посилення емоційної реактивності, зниження суб'єктивного контролю та формування деактивуючих станів у навчанні.

Емоційні стани, зокрема академічна нудьга, відображають ступінь відповідності між вимогами освітнього середовища та внутрішніми ресурсами особистості й можуть розглядатися як індикатори дезадаптації. Їх стійке домінування пов'язане зі зниженням навчальної залученості та ослабленням регуляторних механізмів.

Регуляторний компонент забезпечує практичну реалізацію адаптації через механізми саморегуляції та самоорганізації, що дозволяють підтримувати навчальну активність попри дестабілізуючий вплив зовнішніх обставин.

Екзистенційно-проєктувальний компонент, представлений життєвим сценарієм, визначає глибину інтеграції кризового досвіду у цілісну життєву траєкторію та впливає на довгострокову стійкість адаптаційного процесу.

Вимушене переселення як контекстуальний чинник підвищує рівень невизначеності та обмежує ресурсну базу особистості, модифікуючи взаємозв'язки між внутрішніми компонентами моделі.

За умов узгодженої взаємодії когнітивного, емоційного, регуляторного та екзистенційного рівнів зберігається психологічне благополуччя як інтегративний показник ефективності адаптації. Натомість дисбаланс між цими рівнями може призводити до зниження суб'єктивної стабільності, втрати навчальної спрямованості та ослаблення життєвої перспективи в умовах поєднаної соціальної та освітньої трансформації.

Література:

1. Bonanno G. A. Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*. 2004. Vol. 59(1). P. 20–28.

2. Budner S. Intolerance of ambiguity as a personality variable. *Journal of Personality*. 1962. Vol. 30(1). P. 29–50.

3. Carleton R. N. Into the unknown: A review and synthesis of contemporary models involving uncertainty. *Journal of Anxiety Disorders*. 2016. Vol. 39. P. 30–43.

4. Connor K. M., Davidson J. R. T. Development of a new resilience scale: The Connor–Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*. 2003. Vol. 18(2). P. 76–82.

5. Kokun O. Incidence of occupational hardiness under the influence of extreme war factors. *Journal of Workplace Behavioral Health*. 2024. Vol. 39(2). P. 139–156.

6. Miller K. E., Rasmussen A. The mental health of civilians displaced by armed conflict: An ecological model of refugee distress. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*. 2017. Vol. 26(2). P. 129–138.

7. Pekrun R., Goetz T., Daniels L. M., Stupnisky R. H., Perry R. P. Boredom in achievement settings: Exploring control–value antecedents and performance outcomes of a neglected emotion. *Journal of Educational Psychology*. 2010. Vol. 102(3). P. 531–549.

8. Steel Z., Chey T., Silove D., Marnane C., Bryant R. A., van Ommeren M. Association of torture and other potentially traumatic events with mental health outcomes among populations exposed to mass conflict and displacement: A systematic review and meta-analysis. *JAMA*. 2009. Vol. 302(5). P. 537–549.

9. Ungar M. Systemic resilience: Principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecology and Society*. 2018. Vol. 23(4).

References:

1. Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist,* 59(1), 20–28.

2. Budner, S. (1962). Intolerance of ambiguity as a personality variable. *Journal of Personality, 30*(1), 29–50.

3. Carleton, R. N. (2016). Into the unknown: A review and synthesis of contemporary models involving uncertainty. *Journal of Anxiety Disorders,* 39, 30–43.

4. Connor, K. M., & Davidson, J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor–Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety,* 18(2), 76–82.

5. Kokun, O. (2024). Incidence of occupational hardiness under the influence of extreme war factors. *Journal of Workplace Behavioral Health,* 39(2), 139–156.

6. Miller, K. E., & Rasmussen, A. (2017). The mental health of civilians displaced by armed conflict: An ecological model of refugee distress. *Epidemiology and Psychiatric Sciences,* 26(2), 129–138.

7. Pekrun, R., Goetz, T., Daniels, L. M., Stupnisky, R. H., & Perry, R. P. (2010). Boredom in achievement settings: Exploring control–value antecedents and performance outcomes of a neglected emotion. *Journal of Educational Psychology,* 102(3), 531–549.

8. Steel, Z., Chey, T., Silove, D., Marnane, C., Bryant, R. A., & van Ommeren, M. (2009). Association of torture and other potentially traumatic events with mental health outcomes among populations exposed to mass conflict and displacement: A systematic review and meta-analysis. *JAMA*, 302(5), 537–549.

9. Ungar, M. (2018). Systemic resilience: Principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecology and Society,* 23(4).

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 159.9:37.013.33

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2153-2168

Бочелюк Віталій Йосипович доктор психологічних наук, професор, заслужений працівник освіти України, професор кафедри загальної та соціальної психології ПВНЗ «Європейський університет», https://orcid.org/0000-0001-8727-3818

Панов Микита Сергійович доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-5085-8895

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ТА НАВЧАЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

Анотація. У сучасних умовах воєнного стану та соціальної нестабільності психоемоційний стан здобувачів вищої освіти набуває особливого значення як ключовий чинник успішної адаптації та ефективної навчальної діяльності. Психоемоційний стан розглядається як складне інтегративне утворення, яке включає емоційні реакції, рівень тривожності, стресу, емоційну напруженість, а також суб'єктивне відчуття психологічного благополуччя та контролю над життєвими подіями. Він є динамічним показником взаємодії особистості з умовами життєдіяльності та відображає рівень адаптованості людини до змінних вимог середовища.

Особливо актуальним є вивчення психоемоційного стану студентської молоді в умовах тривалих стресогенних факторів, які мають хронічний характер, адже вони значно ускладнюють процес психологічної адаптації та підвищують ризик розвитку дезадаптивних станів. Екстремальні умови навчання часто призводять до підвищеної тривожності, емоційної нестабільності, напруженості, страху та відчуття невизначеності. Такі прояви негативно впливають на когнітивні функції, зокрема на увагу, пам'ять і мислення, що знижує навчальну успішність. Водночас помірний рівень стресу може виконувати мобілізаційну функцію, стимулюючи активізацію пізнавальної діяльності та підвищення відповідальності за навчальні результати, за умови наявності психологічної підтримки та сформованих навичок саморегуляції.

Психологічне благополуччя здобувачів вищої освіти є важливим ресурсом для підтримки навчальної мотивації та академічної стійкості. Студенти з високим рівнем психологічного благополуччя демонструють кращу адаптацію до дистанційного та змішаного навчання, підвищену впевненість у власних можливостях і здатність до самостійної організації навчальної діяльності.

Окрему увагу приділено стресостійкості та копінг-стратегіям, які виступають інтегральними характеристиками особистості та визначають ефективність адаптації до екстремальних умов. Конструктивні стратегії, такі як проблемно-орієнтована поведінка, пошук соціальної підтримки та рефлексія, сприяють збереженню психічного здоров'я та навчальної ефективності. Натомість деструктивні стратегії, зокрема уникнення, емоційне пригнічення та заперечення проблеми, підвищують ризик емоційного вигорання та зниження академічної успішності.

Особливого значення набуває роль закладів вищої освіти у створенні психологічно безпечного освітнього середовища, яке виступає ресурсом стабілізації психоемоційного стану студентів, розвитку життєстійкості та формування відчуття соціальної підтримки та причетності. Ефективними є програми психолого-педагогічного супроводу, що включають розвиток навичок емоційної саморегуляції, профілактику емоційного вигорання та підвищення стресостійкості, адже вони дозволяють підтримувати психічне здоров'я студентів та забезпечують високу результативність освітнього процесу навіть у кризових умовах.

Таким чином, дослідження підкреслює необхідність комплексного підходу до підтримки здобувачів вищої освіти у складних соціальних та навчальних умовах. Стратегічним завданням сучасних закладів вищої освіти є впровадження науково обґрунтованих програм психологічної підтримки та розвитку адаптивних механізмів, що сприяють збереженню психічного здоров'я, підвищенню навчальної ефективності та формуванню життєвої стійкості студентської молоді.

Bochelyuk Vitaliy Yosypovych Full Doctor in Psychology, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Professor of the Department of General and Social Psychology of the European University, https://orcid.org/0000-0001-8727-3818

Panov Mykyta Serhiyovych Full Doctor in Psychology, Professor, Professor of the Department of Psychology, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-5085-8895

FEATURES OF THE PSYCHOEMOTIONAL STATE AND ACADEMIC PERFORMANCE OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN EXTREME CONDITIONS

Abstract. In the current conditions of wartime and social instability, the psycho-emotional state of higher education students has become a critical factor for successful adaptation and effective learning. The psycho-emotional state is considered a complex integrative construct that encompasses emotional reactions, levels of anxiety, stress, emotional tension, as well as subjective perceptions of psychological well-being and control over life events. It serves as a dynamic indicator of the interaction between an

individual and their environment, reflecting the degree of adaptability to changing environmental demands.

Particularly relevant is the study of students' psycho-emotional state under prolonged stressors, which are often chronic and significantly complicate the process of psychological adaptation, increasing the risk of maladaptive conditions. Extreme learning conditions frequently lead to heightened anxiety, emotional instability, tension, fear, and uncertainty. Such manifestations negatively affect cognitive functions, including attention, memory, and reasoning, thereby reducing academic performance.

At the same time, moderate stress levels can have a mobilizing effect, stimulate cognitive activity and increase responsibility for academic outcomes, provided there is adequate psychological support and established self-regulation skills.

Psychological well-being is a crucial resource for maintaining learning motivation and academic resilience. Students with a high level of psychological well-being demonstrate better adaptation to online or blended learning formats, greater confidence in their abilities, and enhanced capacity for self-directed learning organization.

Another important area of study concerns stress resistance and coping strategies, which represent integral personality traits that determine adaptation efficiency under extreme conditions. Constructive strategies, such as problem-focused behavior, seeking social support, and reflective practices, contribute to maintaining mental health and learning effectiveness. Conversely, destructive strategies, including avoidance, emotional suppression, and denial of problems, increase the risk of burnout and reduced academic achievement.

The role of higher education institutions in creating a psychologically safe educational environment is particularly significant. Such environments serve as a resource for stabilizing students' psycho-emotional states, fostering resilience, and promoting a sense of social support and belonging.

Effective psychological and pedagogical support programs, aimed at developing emotional self-regulation skills, preventing burnout, and enhancing stress resistance, enable the maintenance of mental health and high educational performance even under crisis conditions.

Thus, the study emphasizes the necessity of a comprehensive approach to supporting students in complex social and educational contexts. A strategic task for contemporary higher education institutions is the implementation of evidence-based programs for psychological support and the development of adaptive mechanisms that preserve mental health, enhance learning effectiveness, and foster life resilience among students.

Keywords: psycho-emotional state, higher education students, academic performance, stress, stress resilience, coping strategies, psychological well-being, extreme conditions, educational environment, self-regulation, psychological support, crisis situations.

Постановка проблеми. Сучасні соціальні, політичні та техногенні процеси зумовлюють зростання кількості екстремальних ситуацій, що безпосередньо впливають на всі сфери життєдіяльності людини, зокрема й на систему вищої освіти. Здобувачі вищої освіти дедалі частіше здійснюють навчальну діяльність в умовах підвищеного стресу, невизначеності, загрози безпеці, соціальної нестабільності або вимушених змін форм навчання. Особливої гостроти ця проблема набула в умовах повномасштабної війни в Україні, яка стала потужним і тривалим стресогенним чинником для студентської молоді. Воєнні дії, загроза життю та здоров'ю, вимушене переміщення, руйнування звичного соціального середовища, втрати близьких, а також часті повітряні тривоги й перебування в укриттях суттєво ускладнюють організацію та здійснення освітнього процесу. За таких обставин здобувачі вищої освіти змушені поєднувати навчальну діяльність із постійним психоемоційним напруженням, що впливає на їхній емоційний стан, рівень тривожності, здатність до концентрації уваги та засвоєння навчального матеріалу. Водночас воєнний контекст актуалізує питання психологічної стійкості, адаптаційних ресурсів і ролі системи вищої освіти у підтримці психічного здоров'я студентської молоді в умовах тривалої кризової ситуації.

У таких умовах освітній процес набуває якісно нових характеристик, що вимагає від здобувачів вищої освіти підвищеної психологічної стійкості, здатності до швидкої адаптації та ефективної саморегуляції психоемоційного стану. Постійний вплив стресогенних чинників може призводити до порушення емоційної рівноваги, зниження навчальної мотивації, погіршення когнітивних процесів і, як наслідок, до зменшення навчальної ефективності. Водночас за наявності належних психологічних ресурсів та підтримки з боку освітнього середовища екстремальні умови можуть виступати чинником мобілізації внутрішніх можливостей особистості, сприяючи формуванню адаптивних стратегій поведінки та розвитку особистісної зрілості здобувачів вищої освіти.

З огляду на це актуалізується необхідність ґрунтовного наукового аналізу психоемоційного стану здобувачів вищої освіти в екстремальних умовах та визначення його ролі у забезпеченні ефективності навчальної діяльності.

Особливої уваги потребує вивчення чинників, що сприяють збереженню психологічного благополуччя студентської молоді, розвитку стресостійкості та формуванню навичок конструктивного подолання складних життєвих і навчальних ситуацій. Усвідомлення зазначених аспектів дозволяє не лише поглибити розуміння психологічних механізмів навчальної діяльності в екстремальних умовах, а й створити наукове підґрунтя для розробки ефективних психолого-педагогічних заходів підтримки здобувачів вищої освіти в сучасному освітньому просторі. Екстремальні умови створюють додаткове психоемоційне навантаження, що може негативно позначатися на психологічному благополуччі студентів, їхній здатності до концентрації уваги, засвоєння навчального матеріалу та підтримання навчальної мотивації. У зв'язку з цим актуалізується

потреба у вивченні особливостей психоемоційного стану здобувачів вищої освіти та його впливу на ефективність навчальної діяльності.

Це зумовлює необхідність комплексного підходу до аналізу психологічних чинників, які опосередковують взаємозв'язок між психоемоційним станом та результативністю навчальної діяльності в екстремальних умовах. Особливого значення набуває дослідження рівня тривожності, емоційної напруженості, стресостійкості та адаптаційних можливостей студентської молоді, оскільки саме ці показники визначають здатність здобувачів вищої освіти ефективно функціонувати в умовах підвищеного психоемоційного тиску. Розуміння зазначених аспектів сприятиме обґрунтуванню психологічних умов оптимізації освітнього процесу та розробці практичних рекомендацій, спрямованих на підтримку навчальної ефективності й збереження психічного здоров'я здобувачів вищої освіти.

Крім того, такий підхід дозволяє виявити індивідуально-психологічні відмінності у реагуванні здобувачів вищої освіти на екстремальні умови навчання та визначити ресурси особистості, що забезпечують успішну адаптацію до них. Урахування цих чинників є важливим для побудови цілісної системи психолого-педагогічного супроводу здобувачів вищої освіти, орієнтованої на формування навичок емоційної саморегуляції, конструктивних копінг-стратегій і підвищення рівня стресостійкості. Впровадження таких заходів у практику закладів вищої освіти сприятиме не лише підвищенню результативності навчальної діяльності в екстремальних умовах, а й загальному особистісному розвитку студентської молоді та їхній готовності до професійної діяльності в умовах підвищеної складності й невизначеності. Тому, дослідження психо-емоційного стану здобувачів вищої освіти в контексті екстремальних умов набуває не лише теоретичного, а й прикладного значення. Отримані наукові результати можуть бути використані для вдосконалення освітньої політики, розробки програм психологічної підтримки та профілактики емоційного виснаження, а також для підвищення якості освітнього процесу загалом. Усвідомлення ролі психоемоційних чинників у забезпеченні навчальної ефективності дозволяє створити сприятливе освітнє середовище, у якому здобувачі вищої освіти зможуть реалізовувати свій навчальний і особистісний потенціал навіть за умов підвищеного стресу та невизначеності.

Метою статті є теоретичний аналіз особливостей психоемоційного стану здобувачів вищої освіти в екстремальних умовах та визначення його впливу на навчальну ефективність.

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасні українські наукові дослідження засвідчують, що проблема психоемоційного стану здобувачів вищої освіти в екстремальних умовах є міждисциплінарною та охоплює психологічні, педагогічні й соціальні аспекти [3; 6]. У працях вітчизняних вчених екстремальні умови розглядаються як такі, що порушують звичний перебіг навчальної діяльності, знижують відчуття безпеки та вимагають від особистості значних

адаптаційних зусиль [2; 5; 13]. За таких обставин навчальна діяльність здобувачів вищої освіти відбувається на тлі підвищеного психоемоційного напруження, що може супроводжуватися зростанням рівня тривожності, емоційної нестабільності, відчуттям невизначеності та зниженням суб'єктивного контролю над власним життям. Українські дослідники наголошують, що тривалий вплив стресогенних чинників негативно позначається на когнітивних процесах студентів, зокрема на здатності до концентрації уваги, осмислення та запам'ятовування навчального матеріалу, що, у свою чергу, зумовлює зниження навчальної мотивації та ефективності освітньої діяльності. Водночас підкреслюється, що характер реагування здобувачів вищої освіти на екстремальні умови є індивідуально зумовленим і залежить від рівня психологічної стійкості, сформованості навичок емоційної саморегуляції та наявності внутрішніх і зовнішніх ресурсів підтримки.

У наукових публікаціях також акцентується увага на тому, що екстремальні умови можуть виконувати не лише дезадаптаційну, а й потенційно розвивальну функцію, сприяючи мобілізації особистісних ресурсів, переосмисленню життєвих цінностей і формуванню зрілих стратегій подолання труднощів [4; 7]. У цьому контексті особливого значення набуває роль освітнього середовища як простору психологічної підтримки, що здатний мінімізувати негативний вплив стресогенних факторів і створити умови для збереження психічного здоров'я та підтримання навчальної активності здобувачів вищої освіти навіть за умов підвищеної складності й невизначеності. Значна увага приділяється психологічному благополуччю студентської молоді як інтегральному показнику емоційної стабільності та ефективного функціонування особистості. Зокрема, Н.Д. Володарська підкреслює, що психологічне благополуччя пов'язане зі здатністю особистості усвідомлювати життєві перспективи, вибудовувати конструктивні стратегії самореалізації та зберігати внутрішню цілісність в умовах невизначеності та стресу [1].

У контексті навчальної діяльності здобувачів вищої освіти в екстремальних умовах психологічне благополуччя виступає важливим ресурсом, що забезпечує здатність студентів підтримувати навчальну мотивацію, ефективно регулювати власний емоційний стан та зберігати продуктивність освітньої діяльності. Українські дослідники наголошують, що високий рівень психологічного благополуччя сприяє формуванню позитивного ставлення до навчання, підвищенню відчуття суб'єктивного контролю та впевненості у власних можливостях навіть за умов тривалого стресу. Водночас у наукових публікаціях підкреслюється, що зниження психологічного благополуччя супроводжується зростанням тривожності, емоційної напруженості та ризиком емоційного виснаження, що негативно позначається на когнітивних процесах і результативності навчальної діяльності. У зв'язку з цим психологічне благополуччя розглядається не лише як індивідуальна характеристика особистості, а і як важлива умова ефективного функціонування освітнього

середовища загалом. Таким чином, забезпечення психологічного благополуччя здобувачів вищої освіти в екстремальних умовах набуває стратегічного значення та потребує цілеспрямованого психолого-педагогічного супроводу, спрямованого на розвиток усвідомленості, емоційної саморегуляції, життєстійкості та здатності до конструктивного подолання кризових ситуацій.

У контексті освітньої діяльності в умовах війни українські дослідники наголошують на зростанні рівня тривожності, емоційної напруженості та психоемоційного виснаження серед здобувачів вищої освіти. Так, Л.М. Карамушка зазначає, що тривалий стрес негативно впливає на навчальну мотивацію, здатність до саморегуляції та продуктивність діяльності, особливо за відсутності системної психологічної підтримки [6].

Окрему групу наукових публікацій становлять дослідження стресостійкості та адаптаційних ресурсів студентів. Українські науковці підкреслюють, що здатність до ефективної адаптації в екстремальних умовах значною мірою залежить від сформованості навичок емоційної саморегуляції, позитивного мислення та використання конструктивних копінг-стратегій [11].

У дослідженнях, присвячених впливу психоемоційного стану на навчальну ефективність, наголошується, що високий рівень емоційного напруження знижує здатність до концентрації уваги, погіршує запам’ятовування навчального матеріалу та ускладнює виконання інтелектуальних завдань. Водночас помірний рівень стресу за умови підтримки з боку освітнього середовища може мати мобілізуючий ефект [3]. Вирішальним у цьому контексті є не сам факт наявності стресу, а суб’єктивне сприйняття студентами складної ситуації та рівень сформованості механізмів психологічної саморегуляції. За відсутності ефективних копінг-стратегій підвищене психоемоційне навантаження призводить до швидкого виснаження адаптаційних ресурсів, зниження навчальної мотивації та появи ознак емоційного вигорання [5]. Разом із тим у наукових публікаціях підкреслюється, що за умови сформованої стресостійкості та підтримки з боку викладачів і психологічних служб закладу вищої освіти студенти здатні зберігати високий рівень навчальної активності та результативності навіть в екстремальних умовах. Зокрема, Л.З. Сердюк зазначає, що використання конструктивних копінг-стратегій сприяє збереженню когнітивної продуктивності та позитивного емоційного фону навчальної діяльності [10]. Психоемоційний стан розглядається як один із ключових чинників, що опосередковує взаємозв’язок між умовами навчання та його ефективністю.

Це зумовлює необхідність цілеспрямованого формування в здобувачів вищої освіти навичок емоційної саморегуляції, стресостійкості та психологічної готовності до навчальної діяльності в умовах підвищеної складності й невизначеності.

В умовах воєнного стану особливого значення набуває роль закладів вищої освіти у збереженні психічного здоров’я студентів. Українські дослідники наголошують на необхідності впровадження програм психолого-педагогічного

супроводу, спрямованих на зниження рівня тривожності, профілактику емоційного вигорання та розвиток стресостійкості [8].

Отже, в наукових публікаціях простежується тенденція до комплексного осмислення психоемоційного стану здобувачів вищої освіти крізь призму життєстійкості, психологічних ресурсів та освітнього середовища як чинника підтримки. Так, С.Д. Максименко та В.О. Моляко акцентують увагу на визначальній ролі особистісних ресурсів у забезпеченні психологічної адаптації в умовах криз і невизначеності, підкреслюючи значення саморегуляції та усвідомленої активності суб'єкта навчання [7]. У дослідженнях Т.М. Титаренко підкреслюється важливість здатності особистості до смислотворення як важливому механізмі подолання психотравмувальних впливів та збереження психологічного благополуччя в умовах соціальних потрясінь [13]. Низка праць українських авторів присвячена аналізу психологічних наслідків війни для студентської молоді, зокрема впливу тривалого стресу на емоційну сферу та навчальну активність [2; 9]. У працях О.В. Зливкова та С.О. Лукомської робиться акцент на значенні освітнього середовища як простору формування стресостійкості та психологічної безпеки здобувачів вищої освіти [4]. Сукупність зазначених досліджень свідчить про високий рівень наукової уваги до проблеми психоемоційного стану студентів та підтверджує її актуальність у сучасному українському науковому дискурсі.

Таким чином, узагальнення сучасних українських наукових публікацій дозволяє зробити висновок, що психоемоційний стан здобувачів вищої освіти є ключовим чинником навчальної ефективності в екстремальних умовах. Дослідження підтверджують доцільність комплексного підходу до аналізу психологічних механізмів адаптації студентської молоді та обґрунтовують необхідність створення цілісної системи психолого-педагогічної підтримки, спрямованої на збереження психологічного благополуччя, підвищення стресостійкості та оптимізацію навчальної діяльності в умовах тривалої кризової ситуації.

Виклад основного матеріалу. У сучасних українських психологічних дослідженнях психоемоційний стан розглядається як складне інтегративне утворення, що охоплює емоційні реакції, рівень тривожності, стресу, емоційної напруженості, а також суб'єктивне відчуття психологічного благополуччя та контролю над життєвими подіями. За визначенням С.Д. Максименка, психоемоційний стан є динамічним показником взаємодії особистості з умовами життєдіяльності та відображає рівень адаптованості людини до вимог середовища [7].

В умовах війни та інших екстремальних соціальних викликів психоемоційний стан здобувачів вищої освіти формується під впливом тривалих стресогенних факторів, що мають хронічний характер. Дослідники зазначають, що саме тривалість і повторюваність екстремальних впливів значно ускладнюють процес психологічної адаптації студентської молоді та підвищують ризик розвитку дезадаптивних станів [6]. За таких умов психоемоційний стан здобувачів вищої освіти набуває характеру відносно стійкого фону навчальної

діяльності, що визначає особливості їхнього емоційного реагування, когнітивної активності та поведінкових стратегій у процесі навчання. Українські науковці підкреслюють, що хронічний стрес призводить до поступового виснаження адаптаційних ресурсів особистості, зниження толерантності до фрустрації та підвищення вразливості до психоемоційних розладів, зокрема тривожних і депресивних проявів [13].

Негативні наслідки тривалого психоемоційного напруження не є фатальними та значною мірою залежать від індивідуально-психологічних особливостей здобувачів вищої освіти, рівня сформованості навичок емоційної саморегуляції та наявності соціальної підтримки. Зокрема, В.В. Горбунова зазначає, що здатність до усвідомленого переосмислення травматичного досвіду та активного використання внутрішніх ресурсів сприяє зниженню інтенсивності деструктивних емоційних реакцій і підвищенню адаптивності особистості в умовах війни [2]. За даними Т.В. Дуткевич, високий рівень емоційного напруження негативно впливає на когнітивні функції, зокрема на увагу, пам’ять і мислення, що безпосередньо знижує навчальну успішність студентів [3]. Психоемоційний стан здобувачів вищої освіти в екстремальних умовах розглядається не лише як індикатор рівня психічного напруження, а і як потенційний ресурс адаптації, ефективність використання якого залежить від поєднання особистісних характеристик та умов освітнього середовища. Саме цей підхід створює наукове підґрунтя для розробки цілеспрямованих психолого-педагогічних заходів підтримки студентської молоді в умовах тривалої соціальної нестабільності. Екстремальні умови навчання призводять до суттєвих змін в емоційній сфері здобувачів вищої освіти. Найпоширенішими проявами є підвищена тривожність, емоційна нестабільність, напруженість, страх та відчуття невизначеності.

Помірний рівень стресу може виконувати мобілізаційну функцію, стимулюючи активізацію пізнавальної діяльності та підвищення відповідальності за результати навчання. Однак така мобілізація можлива лише за умов психологічної підтримки та наявності сформованих навичок саморегуляції [11]. За відсутності належної психологічної підтримки та сформованих навичок саморегуляції навіть помірний стрес може трансформуватися у деструктивний чинник, що спричиняє виснаження емоційних і когнітивних ресурсів здобувачів вищої освіти. Тривале перебування студентів у стані підвищеного емоційного напруження призводить до зниження здатності до довільної регуляції уваги, погіршення процесів осмислення та узагальнення навчального матеріалу, а також до формування негативного ставлення до навчальної діяльності загалом [5].

Здатність студентів трансформувати стрес у мобілізаційний ресурс значною мірою залежить від рівня розвитку емоційної компетентності та усвідомленості власних психоемоційних станів. М.В. Савчин констатує, що сформованість навичок рефлексії та відповідального ставлення до власного психічного здоров’я сприяє підвищенню когнітивної продуктивності та стійкості

до стресу в умовах навчальної та життєвої невизначеності [9]. Таким чином, вплив екстремальних умов на емоційну та когнітивну сферу здобувачів вищої освіти має неоднозначний характер і зумовлюється взаємодією рівня психоемоційного напруження, індивідуальних психологічних ресурсів та умов освітнього середовища. Це актуалізує необхідність створення в закладах вищої освіти системної психологічної підтримки, спрямованої на розвиток навичок емоційної саморегуляції, стресостійкості та збереження навчальної ефективності студентської молоді.

Психологічне благополуччя розглядається як ключовий ресурс, що забезпечує здатність здобувачів вищої освіти ефективно функціонувати в умовах підвищеного психоемоційного навантаження. Н.Д. Володарська зазначає, що психологічне благополуччя пов'язане з усвідомленням життєвих перспектив, внутрішньою цілісністю та здатністю до конструктивного самовизначення в кризових умовах [1]. У контексті навчальної діяльності психологічне благополуччя сприяє збереженню навчальної мотивації, позитивного ставлення до освітнього процесу та впевненості у власних можливостях. Студенти з високим рівнем психологічного благополуччя демонструють кращу адаптацію до дистанційного або змішаного навчання, вищу академічну стійкість та здатність до самостійної організації навчальної діяльності [9]. Психологічне благополуччя виконує буферну функцію щодо негативного впливу стресогенних чинників, знижуючи інтенсивність тривожних і депресивних проявів та запобігаючи розвитку емоційного виснаження. За умови збереженого психологічного благополуччя здобувачі вищої освіти здатні підтримувати емоційну рівновагу, ефективно регулювати власні психоемоційні стани та використовувати конструктивні копінг-стратегії у складних навчальних і життєвих ситуаціях [5].

Окремо підкреслюється роль смислотворення та суб'єктивного відчуття контролю як структурних компонентів психологічного благополуччя. Так, Т.М. Титаренко робить особливий наголос на тому, що здатність особистості надавати подіям індивідуального сенсу та інтегрувати кризовий досвід у власний життєвий шлях сприяє збереженню внутрішньої стабільності та психологічної цілісності навіть за умов тривалого стресу [13]. У контексті освітнього середовища психологічне благополуччя студентів розглядається також як результат взаємодії індивідуальних ресурсів особистості та підтримувальних характеристик навчального простору. Дослідники відзначають, що атмосфера психологічної безпеки, підтримка з боку викладачів і наявність доступних психологічних сервісів у закладах вищої освіти сприяють підвищенню рівня психологічного благополуччя та формуванню стійкої навчальної мотивації [4].

Окремий напрям сучасних українських досліджень присвячений вивченню стресостійкості як інтегральної характеристики особистості, що визначає ефективність адаптації до екстремальних умов. У дослідженнях Л.З. Сердюк підкреслюється, що стресостійкість формується на основі розвитку емоційної саморегуляції, позитивного мислення та здатності до використання

конструктивних копінг-стратегій [10]. Деструктивні копінг-стратегії (уникнення, емоційне пригнічення, заперечення проблеми) значно підвищують ризик емоційного вигорання та зниження навчальної ефективності, тоді як конструктивні стратегії (проблемно-орієнтована поведінка, пошук соціальної підтримки, рефлексія) сприяють збереженню психічного здоров'я студентів [5]. Рівень стресостійкості значною мірою визначає здатність здобувачів вищої освіти ефективно функціонувати в умовах тривалого психоемоційного навантаження. Студенти з високим рівнем стресостійкості демонструють кращу концентрацію уваги, вищу когнітивну продуктивність та здатність до самостійного планування навчальної діяльності навіть за наявності екстремальних факторів, таких як воєнні дії, соціальна нестабільність або дистанційне навчання [7].

Особливу роль у формуванні стресостійкості відіграє розвиток усвідомленості та здатності до смислотворення. Т.М. Титаренко підкреслює, що здатність інтерпретувати стресові ситуації як виклики та шанси для розвитку особистості сприяє не лише психологічній стабільності, а й підвищенню навчальної ефективності в екстремальних умовах [13]. Крім того, сучасні українські дослідження акцентують на взаємозв'язку стресостійкості та соціальної підтримки: наявність конструктивних соціальних контактів, підтримка з боку викладачів, психологів та однолітків значно посилює адаптивні можливості студентів, знижує рівень тривожності та емоційної напруженості, а відтак підвищує загальну ефективність навчальної діяльності [12]. Таким чином, стресостійкість виступає ключовим чинником, що забезпечує баланс між психоемоційними навантаженнями та навчальною продуктивністю студентів, визначає їхню здатність до адаптації та успішної самореалізації в умовах екстремального середовища. Формування та підтримка стресостійкості стає стратегічним завданням сучасної психолого-педагогічної практики в закладах вищої освіти.

В умовах воєнного стану особливого значення набуває роль закладів вищої освіти у створенні психологічно безпечного освітнього середовища. О.В. Зливков та С.О. Лукомська звертають увагу на тому, що освітнє середовище має виступати ресурсом стабілізації психоемоційного стану студентів, сприяти розвитку життєстійкості та формуванню почуття підтримки й причетності [4]. Ефективними визнаються програми психолого-педагогічного супроводу, спрямовані на розвиток навичок емоційної саморегуляції, профілактику емоційного вигорання та підвищення стресостійкості студентської молоді [8]. Створення психологічно безпечного освітнього середовища передбачає не лише наявність структур підтримки, а й формування культурних та педагогічних практик, які стимулюють відкриту комунікацію, взаємну довіру та емоційну підтримку між студентами та викладачами. Так, В.В. Горбунова зазначає, що системна організація психологічного супроводу здобувачів вищої освіти сприяє зниженню рівня тривожності, попередженню емоційного вигорання та підвищенню навчальної мотивації навіть у складних соціально-політичних

умовах [2]. Особливого значення набуває інтеграція психолого-педагогічних заходів у навчальний процес. М.В. Савчин підкреслює, що комплексний підхід до психолого-педагогічного супроводу студентів включає не лише індивідуальні консультації, а й групові тренінги з розвитку емоційної компетентності, навичок конструктивного копінгу та саморегуляції, що суттєво підвищує академічну стійкість студентської молоді [9]. Т.В. Дуткевич акцентує увагу на необхідності формування у студентів здатності до усвідомленого керування психоемоційним станом, що дозволяє ефективно поєднувати навчальну діяльність із подоланням стресогенних факторів, підвищуючи навчальну ефективність навіть за умов тривалого психоемоційного навантаження [3]. Інтеграція психологічної підтримки в освітнє середовище, розвиток стресостійкості, навичок емоційної саморегуляції та створення умов для соціальної підтримки студентів є ключовими чинниками забезпечення їхнього психологічного благополуччя та високої навчальної ефективності в умовах воєнного та кризового середовища.

Ефективність освітніх програм у кризових умовах значною мірою залежить від комплексності підходу, який поєднує психолого-педагогічні, соціальні та організаційні складові. Так, важливо не лише надавати студентам індивідуальну психологічну підтримку, а й формувати групові практики взаємопідтримки, колективного навчання та розвитку навичок адаптивної взаємодії. Здатність до смислотворення та рефлексії в складних життєвих ситуаціях сприяє збереженню психоемоційного балансу та розвитку життєстійкості студентів.

В умовах тривалого стресу особливо важливо враховувати індивідуальні особливості студентів, їхні внутрішні ресурси та рівень сформованості копінг-стратегій. За даними С.Д. Максименка, усвідомлена активність студента та наявність внутрішніх ресурсів, таких як саморегуляція, цілепокладання та рефлексивна здатність, значно підвищують ефективність навчальної діяльності навіть у екстремальних умовах [7]. Тому, поєднання психологічної підтримки, розвитку адаптивних механізмів, формування стресостійкості та створення безпечного освітнього середовища є комплексною стратегією, здатною забезпечити стабільний психоемоційний стан студентів та підтримувати високий рівень навчальної ефективності в умовах війни та інших кризових ситуацій. Це підкреслює необхідність системного впровадження психолого-педагогічних програм у практику закладів вищої освіти як одного з пріоритетів сучасної освітньої політики України.

Таким чином, окреслену проблему можна відобразити в таблиці 1.

Таблиця 1

Психоемоційний стан і навчальна ефективність здобувачів вищої освіти в екстремальних умовах

№	Структурний компонент	Змістовна характеристика	Вплив на навчальну ефективність	Методичні орієнтири для ЗВО
1	Екстремальні умови	Воєнний стан, соціальна нестабільність, дистанційне/змішане навчання, загроза безпеці	Підвищення психоемоційного напруження; ускладнення адаптації	Гнучка організація навчання; зменшення перевантаження; академічна підтримка
2	Психоемоційний стан	Інтегративне утворення: тривожність, стрес, емоційна напруженість, відчуття контролю, благополуччя	Є ключовим чинником продуктивності та адаптації	Моніторинг психоемоційного стану студентів; впровадження програм підтримки
3	Негативні прояви стресу	Тривожність, страх, емоційна нестабільність, виснаження	Зниження уваги, пам'яті, мислення, мотивації; ризик вигорання	Психологічне консультування; профілактика емоційного виснаження
4	Мобілізуючий потенціал стресу	Помірний рівень напруження за наявності підтримки	Активізація пізнавальної діяльності; підвищення відповідальності	Формування навичок саморегуляції; підтримка академічної мотивації
5	Психологічне благополуччя	Внутрішня цілісність, життєві перспективи, впевненість, суб'єктивний контроль	Підвищує стійкість, самоорганізацію, адаптацію до дистанційного навчання	Створення безпечного освітнього середовища; розвиток усвідомленості
6	Стресостійкість	Здатність ефективно адаптуватися до тривалого стресу	Підтримує когнітивну продуктивність та навчальну активність	Тренінги з розвитку життєстійкості та емоційної компетентності
7	Конструктивні копінг-стратегії	Проблемно-орієнтована поведінка, соціальна підтримка, рефлексія	Збереження психічного здоров'я та академічної ефективності	Навчальні модулі з розвитку копінг-навичок; групові практики взаємопідтримки
8	Деструктивні копінг-стратегії	Уникнення, заперечення, емоційне пригнічення	Підвищення ризику вигорання; зниження успішності	Рання діагностика; індивідуальний психолого-педагогічний супровід
9	Роль ЗВО	Психологічно безпечне середовище, доступні служби підтримки	Стабілізація психоемоційного стану; підвищення мотивації	Інтеграція психологічної підтримки в освітній процес
10	Комплексний підхід	Поєднання індивідуальних ресурсів і системної підтримки	Забезпечення високої навчальної ефективності в кризових умовах	Стратегічне впровадження програм психолого-педагогічного супроводу

Висновки. Психоемоційний стан здобувачів вищої освіти є ключовим фактором навчальної ефективності в екстремальних умовах. Він інтегрує емоційні реакції, рівень тривожності, стресу, емоційної напруженості, а також суб'єктивне відчуття психологічного благополуччя та контролю над життєвими подіями. Психоемоційний стан є динамічним показником взаємодії особистості з умовами життєдіяльності і відображає рівень адаптованості студента до вимог середовища. Екстремальні умови навчання впливають на когнітивні функції та мотивацію здобувачів вищої освіти. Високий рівень емоційного напруження призводить до погіршення концентрації, пам'яті та мислення, що знижує ефективність навчальної діяльності. Водночас помірний стрес за наявності психологічної підтримки та сформованих механізмів саморегуляції може мати мобілізуючий ефект. Психологічне благополуччя виступає ресурсом адаптації та підтримки навчальної активності. Здобувачі вищої освіти з високим рівнем психологічного благополуччя демонструють кращу стійкість до дистанційного та змішаного навчання, підвищену мотивацію та здатність до самостійної організації навчальної діяльності. Стресостійкість та копінг-стратегії є визначальними для адаптації до екстремальних умов. Використання конструктивних стратегій (проблемно-орієнтованої поведінки, соціальної підтримки, рефлексії) сприяє збереженню психічного здоров'я та навчальної ефективності, тоді як деструктивні копінг-стратегії підвищують ризик емоційного вигорання мотивацію та здатність до самостійної організації навчальної діяльності. Роль закладів вищої освіти у створенні психологічно безпечного освітнього середовища є критичною. Освітнє середовище має бути ресурсом стабілізації психоемоційного стану здобувачів вищої освіти, сприяти розвитку життєстійкості, відчуттю підтримки та соціальної причетності. Комплексний підхід до психолого-педагогічного супроводу здобувачів вищої освіти забезпечує високий рівень адаптації та навчальної ефективності. Поєднання психологічної підтримки, розвитку адаптивних механізмів, формування стресостійкості та групової взаємопідтримки дозволяє мінімізувати негативний вплив стресогенних факторів і підтримувати продуктивність освітньої діяльності навіть у складних соціально-політичних умовах. Науково обґрунтоване впровадження програм психологічної підтримки є стратегічним пріоритетом сучасної освітньої політики України. Такі програми сприяють не лише збереженню психічного здоров'я студентів, а й підвищенню їхньої навчальної результативності, формуванню життєвої стійкості та готовності до професійної діяльності в умовах підвищеної складності й невизначеності. Психологічне благополуччя постає не лише індивідуальною характеристикою здобувачів вищої освіти, а й системоутворювальним чинником ефективності освітнього процесу в екстремальних умовах. Його збереження та розвиток потребують цілеспрямованого психолого-педагогічного супроводу, орієнтованого на підтримку особистісних ресурсів, розвиток життєстійкості та формування здатності до конструктивного подолання кризових ситуацій у навчальній діяльності.

Література:

1. Володарська Н.Д. Стратегії реалізації життєвих перспектив особистості як чинники психологічного благополуччя. *Габітус*. 2021. Вип. 27. С. 51–58.

2. Горбунова В.В. Психологічна допомога особистості в умовах війни. *Психологічні перспективи*. 2022. Вип. 39. С. 45–53.

3. Дуткевич Т.В. Психологічні чинники навчальної успішності студентської молоді. *Наукові записки НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2021. Вип. 74. С. 89–96.

4. Зливков О.В., Лукомська С.О. Психологічна безпека освітнього середовища закладу вищої освіти. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 184 с.

5. Карамушка Л.М. Психоемоційні стани особистості в умовах тривалої соціальної напруженості. *Актуальні проблеми психології*. 2022. Т. 1. Вип. 60. С. 34–41

6. Карамушка Л.М. Психологічне здоров'я особистості в умовах соціальної нестабільності. *Актуальні проблеми психології*. 2022. Т. 1. Вип. 58. С. 23–30.

7. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ: КММ, 2020. 320 с.

8. Максименко С.Д. Психологічна підтримка особистості в кризових умовах. *Проблеми сучасної психології*. 2022. Вип. 56. С. 7–15.

9. Савчин М.В. Психологічне здоров'я особистості в умовах кризових викликів. *Освіта і розвиток обдарованої особистості*. 2022. № 3. С. 5–11.

10. Сердюк Л.З. Копінг-стратегії як чинник адаптації особистості до стресу. *Психологія і особистість*. 2020. № 2. С. 112–120

11. Сердюк Л.З. Психологічні ресурси особистості як чинник стресостійкості. *Психологія і особистість*. 2020. № 2. С. 112–120.

12. Сердюк Л.З., Зливков О.В., Лукомська С.О. Психологічна безпека освітнього середовища закладу вищої освіти. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 184 с.

13. Титаренко Т.М. Психологія життєвого шляху особистості. Київ: Либідь, 2021.336 с.

References:

1. Volodarska, N. D. (2021). Stratehii realizatsii zhyttievykh perspektyv osobystosti yak chynnyky psykholohichnoho blahopoluchchia [Strategies for implementing life prospects of the personality as factors of psychological well-being]. Habitus, 27, 51–58.

2. Horbunova, V. V. (2022). Psykholohichna dopomoha osobystosti v umovakh viiny [Psychological assistance to the individual in wartime conditions]. Psykholohichni perspektyvy, 39, 45–53.

3. Dutkevych, T. V. (2021). Psykholohichni chynnyky navchalnoi uspishnosti studentskoi molodi [Psychological factors of academic success of student youth]. Naukovi zapysky NPU imeni M. P. Drahomanova, 74, 89–96.

4. Zlyvkov, O. V., & Lukomska, S. O. (2021). Psykholohichna bezpeka osvitnoho seredovyshcha zakladu vyshchoi osvity [Psychological safety of the educational environment in higher education institutions]. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova.

5. Karamushka, L. M. (2022). Psykhoemotsiini stany osobystosti v umovakh tryvaloi sotsialnoi napruzhenosti [Psycho-emotional states of the personality under prolonged social tension]. Aktualni problemy psykholohii, 1(60), 34–41.

6. Karamushka, L. M. (2022). Psykholohichne zdorovia osobystosti v umovakh sotsialnoi nestabilnosti [Psychological health of the personality under conditions of social instability]. Aktualni problemy psykholohii, 1(58), 23–30.

7. Maksymenko, S. D. (2020). Heneza zdiisnennia osobystosti [Genesis of personality realization]. Kyiv: KMM.

8. Maksymenko, S. D. (2022). Psykholohichna pidtrymka osobystosti v kryzovykh umovakh [Psychological support of the personality in crisis conditions]. Problemy suchasnoi psykholohii, 56, 7–15.

9. Savchyn, M. V. (2022). Psykholohichne zdorovia osobystosti v umovakh kryzovykh vyklykiv [Psychological health of the personality under crisis challenges]. Osvita i rozvytok obdarovanoi osobystosti, 3, 5–11.

10. Serdiuk, L. Z. (2020). Kopinh-stratehii yak chynnyk adaptatsii osobystosti do stresu [Coping strategies as a factor of personality adaptation to stress]. Psykholohiia i osobystist, 2, 112–120.

11. Serdiuk, L. Z. (2020). Psykholohichni resursy osobystosti yak chynnyk stresostiikosti [Psychological resources of the personality as a factor of stress resistance]. Psykholohiia i osobystist, 2, 112–120.

12. Serdiuk, L. Z., Zlyvkov, O. V., & Lukomska, S. O. (2021). Psykholohichna bezpeka osvitnoho seredovyshcha zakladu vyshchoi osvity [Psychological safety of the educational environment in higher education institutions]. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova.

13. Tytarenko, T. M. (2021). Psykholohiia zhyttievoho shliakhu osobystosti [Psychology of the life path of the personality]. Kyiv: Lybid.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.923:004.8

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2169-2179

Бригадир Марія Богданівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи, провідний спеціаліст Навчально-наукового центру комунікацій**,** Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль. https://orcid.org/0000-0002-1101-7479

ТРАНСФОРМАЦІЇ ВНУТРІШНЬОГО Я ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ ВЗАЄМОДІЇ ЗІ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ

Анотація. У статті здійснено теоретичний аналіз трансформацій внутрішнього Я особистості у процесі взаємодії зі штучним інтелектом в умовах цифровізації суспільства. Обґрунтовано, що цифрове середовище перестає бути виключно інструментальним ресурсом і набуває статусу значущого чинника соціалізації та самоконструювання особистості. Визначено, що інтерактивні системи ШІ, здатні підтримувати діалог, надавати персоналізовані рекомендації та виконувати функцію «рефлексивного дзеркала», активізують механізми антропоморфізації, проєкції, ідентифікації, трансферу та соціальної атрибуції. Це зумовлює сприйняття цифрового агента як квазісуб'єкта та включення його у психологічний простір користувача.

Розкрито феномен гібридного Я, у межах якого когнітивні, комунікативні та рефлексивні процеси частково опосередковуються алгоритмічними системами. Показано, що така гібридність має амбівалентний характер: з одного боку, вона сприяє когнітивному розширенню особистості, розвитку метакогніції, структурованості мислення, професійному становленню та розширенню можливостей самопрезентації; з іншого – може зумовлювати розмивання меж між власною позицією та алгоритмічними впливами, зниження автономності, формування ілюзії інтенційності та ризик емоційної залежності від цифрових агентів. Особливу увагу приділено впливу цифрового контенту на формування ідентичності, самооцінки та психологічного благополуччя. Підкреслено, що інтенсивне й некритичне використання цифрових систем здатне спричиняти фрагментацію Я-концепції та зміщення локусу контролю, тоді як усвідомлена взаємодія відкриває ресурси для самопізнання й розвитку рефлексивності. Зроблено висновок про необхідність подальшої інтеграції емпіричних даних у цілісні теоретичні моделі розвитку внутрішнього Я в цифровому середовищі з урахуванням умов збереження суб'єктності та автентичності особистості.

Ключові слова: внутрішнє Я, Я-концепція, квазісуб'єкт, особистість, штучний інтелект, цифрове середовище, гібридне Я, ідентифікація, рефлексія, взаємодія, антропоморфізація, психологічне благополуччя, проєкція, трансфер, суб'єктність, рефлексивне відзеркалення.

Brygadyr Mariia Bogdanivna, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Social Work, Leading Specialist of the Educational and Scientific Center for Communications, West Ukrainian National University, Ternopil, https://orcid.org/0000-0002-1101-7479

TRANSFORMATIONS OF THE PERSONALITY'S INNER SELF IN THE PROCESS OF INTERACTION WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. The article provides a theoretical analysis of the transformations of the inner self of the individual in the process of interaction with artificial intelligence in the conditions of digitalization of society. It is substantiated that the digital environment ceases to be an exclusively instrumental resource and acquires the status of a significant factor in the socialization and self-construction of the individual. It is determined that interactive AI systems, capable of supporting dialogue, providing personalized recommendations and performing the function of a "reflective mirror", activate the mechanisms of anthropomorphization, projection, identification, transfer and social attribution. This leads to the perception of the digital agent as a quasi-subject and its inclusion in the psychological space of the user. The phenomenon of the hybrid self is revealed, within which cognitive, communicative and reflective processes are partially mediated by algorithmic systems. It is shown that such hybridity has an ambivalent nature: on the one hand, it contributes to the cognitive expansion of the personality, the development of metacognition, the structure of thinking, professional development and the expansion of self-presentation opportunities; on the other hand, it can lead to a blurring of the boundaries between one's own position and algorithmic influences, a decrease in autonomy, the formation of the illusion of intentionality and the risk of emotional dependence on digital agents.

Particular attention is paid to the influence of digital content on the formation of identity, self-esteem and psychological well-being. It is emphasized that intensive and uncritical use of digital systems can cause fragmentation of the self-concept and a shift in the locus of control, while conscious interaction opens up resources for self-knowledge and the development of reflexivity. The conclusion is made about the need for further integration of empirical data into holistic theoretical models of the development of the inner self in the digital environment, taking into account the conditions for preserving the subjectivity and authenticity of the individual.

Keywords: inner self, self-concept, quasi-subject, personality, artificial intelligence, digital environment, hybrid self, identification, reflection, interaction, anthropomorphization, psychological well-being, projection, transfer, subjectivity, reflective reflection.

Постановка проблеми. Стрімка цифровізація суспільства, інтенсивне використання технологій штучного інтелекту (ШІ) в освіті, професійній діяльності та повсякденні, зумовлюють глибинні особистісні трансформації у

користувачів. Зокрема, відбуваються значні зміни в способах самосприйняття й самоінтерпретації, так як цифрове середовище перестає бути лише інструментом, який допомагає, полегшує, а стає частиною та механізмом соціалізації індивіда. Через цифровий стосунок із квазісуб'єктом формуються нові способом комунікації, самопрезентації та рефлексії. У цьому контексті значних змін зазнає внутрішнє Я особистості – як система уявлень про себе, власні межі, автономність, цінності та смисли.

Особливої актуальності проблема набуває у зв'язку з поширенням інтерактивних систем ШІ, які здатні підтримувати діалог, надавати персоналізовані рекомендації, виступати інструментом самопізнання та виконувати функцію «рефлексивного дзеркала». Взаємодія з таким цифровим середовище активізовує механізми проєкції, ідентифікації та антропоморфізації.

Відтак цифрове середовище створює умови для формування розширеної (гібридної) ідентичності, у якій поєднуються офлайн- та онлайн-компоненти. Унаслідок цього змінюється характер внутрішнього діалогу, способи прийняття рішень, рівень саморефлексії та відповідальності. Проблема трансформації внутрішнього Я є також актуальною з огляду на ризики психологічної залежності від цифрових систем, розмиття меж між власною позицією та зовнішніми алгоритмічними впливами. Водночас потенціал цифрових технологій відкриває нові ресурси для самопізнання, професійного становлення та розвитку рефлексивності. Саме в таких контекстах проблема взаємодії особистості з ШІ є актуальною і потребує детального та систематичного вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні аспекти взаємодії людини зі штучним інтелектом активно досліджуються у напрямку когнітивної, соціальної психології та Human-Computer Interaction (B. Reeves, C. Nass, A. Araujo, J. Liu, J. Twenge та ін.). Встановлено, що цифрові агенти можуть сприйматися як квазісуб'єкти, впливаючи на довіру, самооцінку й емоційну залученість. Взаємодія зі ШІ змінює стратегії мислення, розподіл когнітивного навантаження, рівень автономності рішень і характер рефлексії. Поряд із розвитком критичного мислення фіксуються ризики залежності та фрагментації ідентичності. Водночас інтеграція емпіричних даних у цілісні теоретичні моделі розвитку Я в цифровому середовищі залишається недостатньо систематизованою.

Мета статті. Теоретичне обґрунтування та концептуальний аналіз трансформацій внутрішнього Я особистості у процесі взаємодії зі ШІ, а також визначення психологічних механізмів, чинників і напрямів змін у структурі самосвідомості, ідентичності та суб'єктності в умовах цифровізації.

Виклад основного матеріалу. Дослідження взаємодії людини та ШІ є міждисциплінарною сферою, що охоплює психологію, когнітивні науки, соціологію, філософію, освіту та інформатику. Психологи розглядають взаємодію з ШІ як складний соціально-психологічний процес, який включає когнітивні, емоційні та мотиваційні компоненти. У низці досліджень

підкреслюється, що люди схильні наділяти цифрові системи ознаками агентності, антропоморфізувати їх і встановлювати з ними соціально-емоційні зв'язки (при спілкуванні з чат-ботами чи віртуальними асистентами). Це відповідає класичним теоріям соціальної психології, згідно з якими людина автоматично активує соціальні скрипти навіть у взаємодії з нефізичними об'єктами, якщо ті демонструють ознаки «розумної поведінки». Тому для опису особливостей взаємодії користувачів з цифровим контентом, ШІ, доцільно застосовувати поняття «квазісуб'єкта».

Квазісуб'єкт не має внутрішньої свідомості, проте виконує функції, які імітують суб'єктність: реагує, «приймає рішення», демонструє мовлення, адаптується до поведінки партнера. У результаті людина починає взаємодіяти з ним за моделлю міжособистісних відносин. Це відображається на процесі комунікації та контакту, цифровий агент сприймається як повноцінний, автономний учасник комунікації, користувач йому приписує емоційні стани, наміри, обирає довіряти чи ні.

Квазісуб'єктність виникає не через властивості системи, а завдяки психологічним особливостям користувача, його прагненням максимально «олюднити» цифрового агента. Схильність людини приписувати нелюдським об'єктам людські риси, мотиви та емоції є процесом антроморфізації. Останній має глибоке психологічне підгрунтя й пов'язаний із базовими когнітивними процесами соціального пізнання. Людина еволюційно налаштована розпізнавати агентність, інтенційність і соціальні сигнали, що забезпечує швидку інтерпретацію поведінки інших. Коли цифрова система демонструє мовленнєву узгодженість, емпатійні формулювання або контекстуальну адаптивність, активуються ті самі механізми соціального сприймання, що й у міжособистісній взаємодії.

Антропоморфізація ШІ може проявлятися на різних рівнях: когнітивному (приписування системі здатності «розуміти», «думати», «знати»); емоційному (переживання симпатії, довіри, роздратування чи вдячності щодо ШІ); поведінковому (використання ввічливих форм, звертання на «ти» або «ви», подяки тощо); ідентифікаційному (часткове ототожнення або використання ШІ як «дзеркала» для саморефлексії).

Феномен антропоморфізації має амбівалентний характер. З одного боку, він полегшує взаємодію, підвищує довіру, знижує когнітивне навантаження та сприяє емоційній залученості. З іншого – може призводити до ілюзії розуміння, надмірної довіри або розмиття меж між власною позицією та алгоритмічними рекомендаціями.

Системна та детальне вивчення взаємодії людини із технічними засобами представлене теорією соціальної взаємодії з комп'ютерами (**CASA (Computers Are Social Actors)**), авторами якої є дослідники зі Стенфордського університету - Clifford Nass та Byron Reeves. У межах експериментальних досліджень вони довели, що люди: демонструють ввічливість до комп'ютера (наприклад, позитивніше оцінюють його «роботу», якщо відповідь дають на тому ж

пристрої); приписують системам гендерні, особистісні та соціальні характеристики; реагують на комп'ютерну критику або схвалення подібно до реакції на людське повідомлення; формують довіру або недовіру до цифрових агентів за соціальними принципами [1].

Дослідники також авторами концепцію «медійного рівняння» (media equation), відповідно до якої користувачі схильні несвідомо застосовувати соціальні правила і норми міжособистісної взаємодії до медіа, комп'ютерів і цифрових систем, реагуючи на них так, ніби це реальні люди або соціальні актори. Дослідники доводять, що навіть мінімальні соціальні сигнали – голос, ім'я, мовленнєві звороти, гендерні маркери чи елементи персоналізації – активують у користувачів автоматичні соціальні реакції (ввічливість, прояви взаємності, стереотипізацію та емоційне залучення) [1]. Численні лабораторні експерименти, які представлені у дослідженні, демонструють, що люди оцінюють комп'ютерні системи за тими ж критеріями, що й інших людей. До прикладу, позитивно реагують на «компліменти» від машини, проявляють гендерні упередження щодо голосових інтерфейсів і навіть уникають «критики» комп'ютера в його присутності [1, с. 22-25].

Теоретичні висновки дослідження стали вагомим підґрунтям для подальшого вивчення психології ШІ, зокрема в контексті антропоморфізації [2-4]. Остання має відображення у таких психологічних механізмах як: проєкція, ідентифікації, трансферу та рефлексивного віддзеркалення.

Проєкція демонструється механізмами приписування цифровому квазісуб'єкту людських рис, намірів, емоцій та соціальних характеристик. У класичному психоаналітичному розумінні проєкція є захисним механізмом, який зменшує внутрішню тривогу та допомагає Я зберігати цілісність. У сучасній психології вона розглядається не лише як захист, а й як універсальний механізм соціального пізнання.

При активізації проєкції у цифрового контенту з'являються антроморфічні ознаки: характер, настрій, компетентність та інші. А відтак взаємодія із ШІ набуває тих самих ознак, що із реальною людиною. В користувача формуються очікування, настановлення і соціальні схеми до технічного об'єкта, він може інтерпретувати нейтральні алгоритмічні відповіді як «підтримку», «несхвалення» чи «розуміння».

Присутність проєкції знижує інтенсивність внутрішнього конфлікту, тимчасово стабілізує емоційний стан, слугує механізмом емпатійного розуміння. У взаємодії з ШІ проєкція виконує подвійну функцію: спрощує когнітивну інтерпретацію складної системи; дозволяє інтегрувати цифрового агента у власний психологічний простір. Як вказує М. Яворський, механізм посилюється в умовах персоналізованих відповідей і діалогових інтерфейсів. У підсумку це формує ілюзію інтенційності [5].

Ілюзія інтенційності проявляється тоді, коли користувач сприймає відповіді системи як результат «намірів», «позиції» або «ставлення», проте вони

є наслідком алгоритмічної обробки даних [3]. Ця обставина пов'язана з автоматичною активацією у користувача механізмів соціальної атрибуції: інтерпретувати будь-яку цілеспрямовану поведінку через призму інтенційного пояснення. Тим самим відповідаючи на питання самому собі «чому саме так відповів, зробив ШІ», при цьому відповідь наповнює своїми сенсами, намірами, переконаннями. Об'єктивно пояснення – програма згенерувала цю відповідь, бо так спрацював алгоритм; інтенційно – програма хотіла допомогти, вона вирішила так відповісти. У першому випадку відображено причинно-детермінований процес, у другому – приписування намірів.

Ілюзія інтенційності виникає у випадках: приписування ШІ «волі» або «позиції»; інтерпретації алгоритмічних рішень ШІ як свідомого вибору; емоційної реакції на систему як на соціального партнера; формування довіри або недовіри на основі уявної агентності.

Дослідження показують, що користувачі схильні сприймати комп'ютер, ШІ як соціального партнера, із яким можна встановлювати відносини подібності або належності до «своєї групи». У експериментах із гендерно маркованими голосами респонденти демонстрували стереотипні реакції та вищий рівень довіри до систем, які виявляли ознаки подібності до них [3; 4]. Така обставина вказує на присутність механізмі соціальної ідентифікації, які відбуваються через включення технологічного агента до символічного простору «свого». В подальшому користувач вибудовує взаємодії за моделлю міжособистісної близькості.

З часом формується ототожнення себе з ШІ або в прийнятті «позиції», думки квазісуб'єкта як орієнтира. Бо зазвичай ШІ транслює логічні алгоритмічні рекомендації, стиль та структуру мислення, які привласнюються користувачем. Як наслідок кордони між Я те не Я стають розмитими [6]. Формується гібридне Я, яке поєднує людські, особистісні та алгоритмічні способи обробки інформації. В цьому контексті йдеться не про механічне поєднання людини й технології, а про новий формат організації суб'єктності. Остання, характеризується тим, що когнітивні, комунікативні та рефлексивні процеси частково опосередковуються алгоритмічними системами.

З часом інструменти інтегруються в структуру повсякденного мислення та прийняття рішень Я.

Перевагою гібридного Я є когнітивне розширення особистості. Цифрові середовища та системи ШІ підсилюють пам'ять, аналітичні можливості та швидкість обробки інформації, фактично виступаючи як зовнішній модуль мислення. Гібридне Я може характеризуватися підвищеною продуктивністю, адаптивністю та здатністю до складної інформаційної інтеграції.

Процеси ідентифікації користувача ШІ безпосередньо впливають на формування цілісного образу Я. Щоразу споживаючи цифровий контент особистість частково ототожнює, порівнює себе з персонажем, автором, інфлюенсером, спільнотою або навіть із наративною позицією, представленою в

медіа. Відтак можемо констатувати значний вплив цифрового контенту на самооцінку, цінності та поведінкові стратегії.

Через ототожнення користувач засвоює нові моделі поведінки, цінності та соціальні ролі. Це може мати як позитивний так і негативний ефект. З плюсів – це сприяння професійному самовизначенню, формуванню мотивації, розвитку емпатії та розширенню уявлень про можливості самореалізації, допомагає людині відчути приналежність до певної спільноти, зменшує відчуття ізоляції та посилює соціальну підтримку.

Водночас надмірна або некритична ідентифікація має низку ризиків. Вона може призводити до втрати автентичності, коли особистість починає відтворювати зовнішні моделі без внутрішньої інтеграції. Постійне порівняння себе з ідеалізованими цифровими образами здатне знижувати самооцінку та формувати відчуття невідповідності. Часто алгоритмічні системи підсилюють контент, що відповідає вже наявним настановленням користувача, що може спричиняти ізоляції і посилення поляризації.

Також слід виокремити феномен цифрової множинності ідентичностей. Постійне перемикання між ролями (професійною, особистою, анонімною) може як розширювати самосвідомість, так і спричиняти внутрішню фрагментацію. За відсутності рефлексивної інтеграції це ускладнює формування стабільного ядра Я [7].

Діалог із цифровими системами створює ефект «дзеркала мислення», що допомагає уточненню позиції, структуруванню аргументації та усвідомленню власних когнітивних стратегій.

Крім того, гібридне Я розширює можливості ідентичності: онлайн-простір дозволяє експериментувати з ролями, формами самопрезентації та способами комунікації, що потенційно сприяє особистісному розвитку й соціальній гнучкості.

Водночас гібридність Я містить і низку ризиків. Насамперед це розмивання меж між власним мисленням і алгоритмічно згенерованими смислами. За умови некритичної інтеграції цифрових підказок можливе зниження автономності та залежність від зовнішніх когнітивних опор. Окремою проблемою є феномен інтенційного приписування: відповідно до теорії «інтенційної позиції» Daniel Dennett, люди схильні інтерпретувати поведінку складних систем через приписування їм намірів і переконань [8]. У контексті гібридного Я це може спричиняти ілюзію суб’єктності технології та формування емоційної залежності від неї.

Також існує ризик фрагментації ідентичності через множинність цифрових ролей і контекстів самопрезентації. За відсутності цілісної внутрішньої інтеграції це може зумовлювати нестабільність образу Я або внутрішню суперечливість. Додатково алгоритмічні системи впливають на інформаційні потоки, ціннісні орієнтації та поведінкові стратегії, що створює можливість часткової зовнішньої регуляції Я.

Аналізуючи процес взаємодії користувача з цифровим контентом слід особливу увагу звернути на можливі негативні наслідки в контексті психологічного благополуччя. З одного боку, з'являються додаткові можливості соціальної підтримки, відчуття приналежності, зміцнюються та підсилюються міжособистісні зв'язки. Дослідження Sonia Livingstone показують, що для підлітків цифрові платформи часто виступають простором соціалізації, самопрезентації та емоційного самовираження. Така обставина може сприяти підвищенню самооцінки, розвитку ідентичності та доступу до інформаційних ресурсів [9]. З іншого боку, надмірне або пасивне споживання контенту пов'язане зі зниженням суб'єктивного благополуччя. Метааналізи вказують на зв'язок інтенсивного використання соціальних мереж із симптомами тривожності, депресії та зниженням задоволеності життям [10]. Одним із ключових механізмів є соціальне порівняння: користувачі схильні порівнювати себе з ідеалізованими образами інших, що може формувати відчуття неадекватності. Дослідження Jean Twenge демонструють кореляцію між зростанням часу перебування в соціальних мережах і зниженням психологічного комфорту серед молоді [11].

Експериментальні дослідження вказують на те, що користувачі цифрового контенту автоматично застосовують до технічних засобів соціальні норми ввічливості, взаємності та етичної коректності. Зокрема, учасники експериментів уникали негативного оцінювання комп'ютера, якщо заповнювали анкету на тому ж самому пристрої [1; 12]. Аналізуючи ці обставини з позицій психології, можемо констатувати у взаємодії з ШІ присутність трансферу. Користувач несвідомо переносить у процеси контакту з цифровим контентом моделі ставлення, які сформувались у попередньому досвіді міжособистісних відносин. У цьому випадку ШІ функціонує як екран для актуалізації внутрішніх сценаріїв взаємодії [5]. Це особливо помітно у використанні чат-ботів для емоційної підтримки чи консультування.

При трансфері ШІ може виконувати функцію символічного Іншого, на якого проєктуються потреби у підтримці, схваленні, визнанні або безпечному прийнятті. Позитивний потенціал такого трансферу полягає в тому, що взаємодія з алгоритмічним агентом здатна посилювати рефлексивність, оскільки користувач, формулюючи запити, аргументи й сумніви, структурує власне мислення та краще усвідомлює внутрішні суперечності. За умов присутності саморефлексії у користувача, ШІ може виступати інструментом метакогнітивної підтримки, сприяти розвитку саморегуляції, когнітивної гнучкості та критичного аналізу власних переконань [1].

Водночас є ризик появи ілюзії взаємності. Користувач може несвідомо приписувати ШІ інтенційність, емпатію чи моральну відповідальність. За таких умов зростає ймовірність емоційної залежності, коли алгоритмічна підтримка підмінює реальні міжособистісні контакти [6]. Крім того, систематичне спирання на алгоритмічні підказки здатне послаблювати автономність суджень,

відповідальність за рішення та здатність витримувати невизначеність. Це може спричиняти поступове зміщення локусу контролю назовні й ускладнювати інтеграцію досвіду у цілісну Я-концепцію.

Взаємодія з ШІ активує саморефлексивні процеси – користувач реагує на оцінки чи «зворотний зв'язок» системи так, ніби отримує їх від іншої людини. У такий спосіб технологія виступає своєрідним соціальним дзеркалом, яке відображає очікування, установки та поведінкові стратегії користувача. Через формулювання запитань, структурування відповідей або перефразування думок система стимулює усвідомлення власних позицій, переконань і переживань. Такий механізм може: поглиблювати саморефлексію; сприяти усвідомленню прихованих установок; допомагати структурувати внутрішній діалог. Водночас існує ризик надмірної залежності від зовнішнього алгоритмічного «відображення» замість автономного самопізнання.

Висновки. Стрімка цифровізація та активне впровадження систем штучного інтелекту в освітній, професійний і повсякденний простір зумовлюють не лише технологічні, а передусім глибинні психологічні зміни, пов'язані з трансформацією внутрішнього Я особистості. Цифрове середовище поступово перестає бути зовнішнім інструментом і набуває статусу значущого посередника самосвідомості, впливаючи на способи самосприйняття, самоінтерпретації, прийняття рішень і побудови внутрішнього діалогу. У процесі взаємодії з ШІ активізуються базові механізми соціального пізнання – антропоморфізація, проєкція, ідентифікація, трансфер та рефлексивне віддзеркалення, що зумовлюють сприйняття цифрового агента як квазісуб'єкта. Унаслідок цього алгоритмічні системи інтегруються у психологічний простір користувача, впливаючи на формування довіри, емоційної залученості та часткове ототожнення.

Важливим результатом таких процесів є формування гібридного Я, у межах якого когнітивні, комунікативні й рефлексивні функції частково опосередковуються цифровими інструментами. Це розширює можливості особистості – підсилює аналітичні здібності, сприяє структурованості мислення, розвитку метакогніції та професійної самореалізації. Водночас гібридність несе ризики розмивання меж між власними переконаннями та алгоритмічно згенерованими смислами, зниження автономності, формування ілюзії інтенційності технології та потенційної емоційної залежності від неї.

Надмірна інтеграція цифрових підказок може зміщувати локус контролю назовні, ускладнювати формування цілісної Я-концепції та спричиняти фрагментацію ідентичності.

Трансформації внутрішнього Я у взаємодії зі штучним інтелектом мають амбівалентний характер: вони поєднують ресурс розвитку та загрози втрати суб'єктності. Саме тому актуалізується потреба в подальшому теоретичному осмисленні та емпіричному вивченні умов, за яких взаємодія з ШІ сприятиме зміцненню автономності, автентичності та психологічного благополуччя особистості, а не їх послабленню.

Література:

1. Reeves B., Nass C. The media equation: how people treat computers, television, and new media like real people and places. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 305 p.
2. Nass C., Moon Y. Machines and mindlessness: social responses to computers. *Journal of Social Issues*. 2000. Vol. 56, № 1. P. 81–103.
3. Nass C., Brave S. *Wired for speech: how voice activates and advances the human–computer relationship.* Cambridge (MA): MIT Press, 2005. 312 p.
4. Lee E.-J. Effects of gendered voice on user perceptions of computer agents. *Computers in Human Behavior*. 2003. Vol. 19, № 5. P. 589–607.
5. Яворський М. Психологія соціальної перцепції штучного інтелекту. *Психологічний журнал УДПУ*. 2025. № 15. С. 33-39. DOI: https://doi.org/10.31499/2617-2100.15.2025.342104
6. Araujo T. Living up to the chatbot hype: The influence of anthropomorphic design cues and communicative agency framing on conversational agent and company perceptions. *Computers in Human Behavior*. 2018. Vol. 85. P. 183–189. DOI: https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.03.051
7. Galindo-Domínguez H., Bezanilla M. J., Campo L. Relationship between social media use and critical thinking in university students. *Education and Information Technologies*. 2024. Vol. 30. DOI: https://doi.org/10.1007/s10639-024-12953-z
8. Dennett D. C. The Intentional Stance. Cambridge, MA: MIT Press, 1987. 368 p.
9. Livingstone S. Young People and New Media: Childhood and the Changing Media Environment. London: SAGE Publications, 2002. 277 p.
10. Liu D., Baumeister R. F., Yang C.-c. A meta-analysis on the relationship between the use of electronic media and psychological well-being. *Emerging Trends in Drugs, Addictions, and Health.* 2024. Vol. 5. Article 100167.
11. Twenge J. M., Campbell W. K. Associations between screen time and lower psychological well-being among children and adolescents: Evidence from a population-based study. *Preventive Medicine Reports.* 2018. Vol. 12. P. 271–283.
12. Qiu L., Benbasat I. Evaluating anthropomorphic product recommendation agents: a social relationship perspective. *Information Systems Research*. 2009. Vol. 20, № 3. P. 377–398.

References:

1. Reeves, B., & Nass, C. (1996). *The media equation: how people treat computers, television, and new media like real people and places*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
2. Nass, C., & Moon, Y. (2000). Machines and mindlessness: social responses to computers. *Journal of Social Issues*, 56(1), 81–103 [in English].
3. Nass, C., & Brave, S. (2005). *Wired for speech: how voice activates and advances the human–computer relationship*. Cambridge (MA): MIT Press [in English].
4. Lee, E.-J. (2003). Effects of gendered voice on user perceptions of computer agents. *Computers in Human Behavior*, 19(5), 589–607 [in English].
5. Yavorskyi, M. (2025). Psykholohiia sotsialnoi pertseptsii shtuchnoho intelektu [Psychology of social perception of artificial intelligence]. *Psykholohichnyi zhurnal UDPU – Psychological Journal of UDPU*, 15, 33–39. https://doi.org/10.31499/2617-2100.15.2025.342104 [in Ukrainian].
6. Araujo, T. (2018). Living up to the chatbot hype: The influence of anthropomorphic design cues and communicative agency framing on conversational agent and company perceptions. *Computers in Human Behavior*, 85, 183–189. https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.03.051 [in English].
7. Galindo-Domínguez, H., Bezanilla, M. J., & Campo, L. (2024). Relationship between social media use and critical thinking in university students. *Education and Information Technologies*, 30. https://doi.org/10.1007/s10639-024-12953-z [in English].

8. Dennett, D. C. (1987). *The intentional stance*. Cambridge (MA): MIT Press [in English].
9. Livingstone, S. (2002). *Young people and new media: childhood and the changing media environment*. London: SAGE Publications [in English].
10. Liu, D., Baumeister, R. F., & Yang, C.-C. (2024). A meta-analysis on the relationship between the use of electronic media and psychological well-being. *Emerging Trends in Drugs, Addictions, and Health*, 5, Article 100167 [in English].
11. Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2018). Associations between screen time and lower psychological well-being among children and adolescents: Evidence from a population-based study. *Preventive Medicine Reports*, 12, 271–283 [in English].
12. Qiu, L., & Benbasat, I. (2009). Evaluating anthropomorphic product recommendation agents: a social relationship perspective. *Information Systems Research*, 20(3), 377–398 [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 159.972:316.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2180-2191

Василенко Ірина доцент, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та диференціальної психології, Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, https://orcid.org/0000-0001-7524-6943

ПРАКТИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ОСІБ ЗІ СХИЛЬНІСТЮ ДО ВІКТИМНОСТІ

Анотація. У статті здійснено теоретико-практичний аналіз проблеми практики психологічного консультування осіб зі схильністю до віктимності в умовах сучасного українського суспільства, що перебуває у стані тривалих соціальних трансформацій, нестабільності та впливу масштабних травматичних подій. Актуальність теми зумовлена зростанням кількості осіб, які переживають травмуючу ситуацію, зазнають насильства або перебувають у стані хронічного стресу, що посилює ризик формування віктимної поведінки та повторної віктимізації. Обґрунтовано, що віктимність слід розглядати не лише як ситуативну реакцію на травматичні події, а як інтегративний психологічний феномен, який охоплює когнітивні переконання, емоційні патерни, поведінкові стратегії та особливості міжособистісної взаємодії. Показано, що віктимна особистість формується під впливом комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників. До зовнішніх належать досвід насильства, соціальна нестабільність, руйнування звичних життєвих структур, втрата підтримки; до внутрішніх — набута безпорадність, занижена самооцінка, дефіцит емоційної саморегуляції, закріплення позиції жертовності. У результаті взаємодії цих чинників віктимізація набуває процесуального характеру, коли травмуюча ситуація поєднується з індивідуально-психологічними особливостями, формуючи стійкі дезадаптивні моделі реагування та підвищуючи ризик повторного потрапляння в ситуації насильства.

У роботі розкрито специфіку консультативного процесу як провідної форми психологічної допомоги особам зі схильністю до віктимності. Психологічне консультування розглядається як поетапна система професійної взаємодії, спрямована на усвідомлення клієнтом власних віктимних установок, опрацювання травматичного досвіду, корекцію дезадаптивних переконань та формування нових способів реагування. Проаналізовано методологічні засади консультативної діяльності, згідно з якими вона інтегрує психодіагностику, психокорекцію та елементи психотерапії. Обґрунтовано доцільність інтегративної моделі практики психологічного консультування, що поєднує кризове втручання, емоційну стабілізацію, травмофокусовану роботу, когнітивно-

поведінкову корекцію переконань типу «я винен», «зі мною так буде завжди», розвиток емоційної компетентності, асертивності та навичок самозахисту. Підкреслено значення формування внутрішнього локусу контролю, відновлення особистісних меж і зміцнення суб'єктної позиції як ключових напрямів профілактики повторної віктимізації. Зроблено висновок, що ефективна практика психологічного консультування осіб зі схильністю до віктимності має ґрунтуватися на принципах комплексності, поетапності, індивідуалізації та травмоінформованості. Системний підхід до консультативної роботи забезпечує подолання віктимної поведінки, зниження рівня віктимізації, трансформацію віктимної особистості та формування психологічної стійкості в умовах сучасних соціальних викликів.

Ключові слова: психологічне консультування, віктимність, віктимна поведінка, віктимізація, жертовність, травмуюча ситуація, травматичні події, віктимна особистість.

Vasylenko Iryna Associate Professor, Ph.D. in Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of General and Differential Psychology, K.D. Ushinsky South Ukrainian National Pedagogical University, https://orcid.org/0000-0001-7524-6943

PRACTICE OF PSYCHOLOGICAL COUNSELING FOR INDIVIDUALS PRONE TO VICTIMIZATION

Abstract. The article presents a theoretical and practical analysis of the practice of psychological counseling for individuals prone to victimhood in the context of contemporary Ukrainian society, which is undergoing prolonged social transformations, instability, and the impact of large-scale traumatic events. The relevance of the topic is обусловлена the growing number of individuals who experience traumatic situations, are subjected to violence, or live under chronic stress, which increases the risk of developing victim behavior and repeated victimization. It is substantiated that victimhood should be considered not only as a situational reaction to traumatic events but as an integrative psychological phenomenon encompassing cognitive beliefs, emotional patterns, behavioral strategies, and features of interpersonal interaction. It is demonstrated that a victim personality is formed under the influence of a complex of external and internal factors. External factors include experiences of violence, social instability, disruption of habitual life structures, and loss of support; internal factors involve learned helplessness, low self-esteem, deficits in emotional self-regulation, and the consolidation of a victim position. As a result of the interaction of these factors, victimization acquires a processual character, in which a traumatic situation interacts with individual psychological characteristics, forming stable maladaptive response patterns and increasing the risk of repeated exposure to violent situations.

The paper reveals the specific features of the counseling process as a leading form of psychological assistance for individuals prone to victimhood. Psychological counseling is viewed as a staged system of professional interaction aimed at helping clients become aware of their own victim-related attitudes, process traumatic experiences, correct maladaptive beliefs, and develop new coping and behavioral strategies. The methodological foundations of counseling practice are analyzed, according to which it integrates psychodiagnostics, psychological correction, and elements of psychotherapy.

The expediency of an integrative model of psychological counseling practice is substantiated. This model combines crisis intervention, emotional stabilization, trauma-focused work, cognitive-behavioral restructuring of beliefs such as “I am to blame” or “this will always happen to me,” as well as the development of emotional competence, assertiveness, and self-protection skills. The importance of fostering an internal locus of control, restoring personal boundaries, and strengthening the client’s subject position is emphasized as key directions for preventing repeated victimization. It is concluded that effective psychological counseling for individuals prone to victimhood should be based on the principles of comprehensiveness, stage-by-stage implementation, individualization, and trauma-informed care. A systemic approach to counseling ensures the reduction of victim behavior, a decrease in the level of victimization, the transformation of the victim personality, and the development of psychological resilience in the face of contemporary social challenges.

Keywords: psychological counseling, victimhood, victim behavior, victimization, victimhood position, traumatic situation, traumatic events, victim personality.

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві практика психологічного консультування осіб зі схильністю до віктимності набуває особливої актуальності в умовах тривалої соціальної та економічної нестабільності, масштабних травматичних подій, вимушеної міграції та зростання рівня насильства. Масова травматизація населення, хронічний стрес, повторювані травматичні події (зокрема пов’язані з воєнними діями, соціальними потрясіннями та різними формами агресії), а також постійна травмуюча ситуація невизначеності майбутнього створюють підґрунтя для посилення віктимних реакцій, формування набутої безпорадності, закріплення дезадаптивних життєвих сценаріїв і стійкої позиції жертовності. За таких умов загострюються прояви віктимної поведінки та формується специфічний тип віктимної особистості, схильної до повторної віктимізації.

У цьому контексті віктимність доцільно розглядати не лише як факт пережитого насильства, а як складний інтегративний феномен, що охоплює особистісні риси, когнітивні схеми, емоційні патерни та поведінкові стратегії, які підвищують імовірність повторної віктимізації. У психологічній науці наголошується, що віктимність пов’язана зі специфічними способами

інтерпретації подій, очікуваннями щодо себе й інших, а також з особливостями емоційної регуляції та міжособистісної взаємодії. Саме тому віктимна поведінка в умовах тривалих кризових періодів і травматичних ситуацій постає як результат взаємодії зовнішнього соціального тиску та внутрішньої готовності особистості сприймати себе в ролі жертви [23; 18].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етимологія терміна *consulto* (порада, радитися, опіка, опікуватися) задає базову логіку розуміння психологічного консультування як процесу професійної допомоги, що передбачає не лише надання рекомендацій, а й системний супровід, підтримку та спільний пошук рішень у складній життєвій або травмуючій ситуації. Уже на рівні семантики поняття простежується його гуманістична спрямованість: консультативна взаємодія орієнтована на діалог, активізацію внутрішніх ресурсів особистості та подолання стану жертовності.

У сучасних наукових положеннях психологічне консультування розглядається як одна з ключових форм психологічної допомоги, що набуває особливого значення в умовах масових травматичних подій, соціальної нестабільності та зростання ризику віктимізації. У таких обставинах віктимність посилюється під впливом хронічного стресу, втрати почуття безпеки та повторюваних кризових переживань. Саме тому консультативний процес постає як структурований професійний формат взаємодії, у межах якого здійснюється відновлення особистості, когнітивно-емоційна інтеграція травматичного досвіду та формування адаптивних моделей реагування, спрямованих на профілактику віктимної поведінки й зниження ризику повторної віктимізації. У дослідженнях О. Бондаренка, С. Васьківської, П. Горностая розкрито методологічні засади психологічного консультування, його місце в системі практичної психології та значення для корекції віктимності. Дослідники підкреслюють, що консультування є складовою комплексної допомоги, яка поєднує психодіагностику, психокорекцію та психотерапію, особливо у випадках, коли віктимна особистість демонструє стійкі дезадаптивні переконання, емоційну нестабільність і поведінкові стратегії, що підтримують повторну віктимізацію.

Таким чином, психологічне консультування виступає не лише формою підтримки в травмуючій ситуації, а й ефективним інструментом профілактики віктимізації, трансформації віктимної поведінки та розвитку суб'єктної позиції особистості в сучасних соціокультурних умовах [17; 19; 24; 25].

Мета статті полягає у здійсненні теоретико-практичного аналізу сучасних підходів до психологічного консультування осіб зі схильністю до віктимності, а також в обґрунтуванні змісту й основних напрямів організації консультативної практики в умовах сучасних соціальних викликів.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз проблеми засвідчує, що сучасне розуміння психологічного консультування формується на перетині методологічних, практичних і прикладних підходів, які визначають його місце в системі психологічної допомоги. Вагомий внесок у розуміння його теоретико-

методологічних засад здійснив В. Г. Панок разом із колегами. У вітчизняному контексті вони послідовно доводять, що психологічне консультування є діяльнісним компонентом практичної психології та водночас складовою ширшої системи психологічної допомоги — поряд із психодіагностикою, психокорекцією та психотерапією. Для практики роботи з віктимністю це означає, що одинична консультація часто є лише початковим етапом допомоги. Надалі можуть застосовуватися тренінги життєвих і комунікативних навичок, групи підтримки, а також психотерапевтична робота. Автори підкреслюють, що реальні запити клієнтів формуються на тлі соціальної нестабільності та кризових процесів у суспільстві, тому консультування має залишатися гнучким і здатним інтегрувати різні методи та форми допомоги. У роботі з віктимними клієнтами це проявляється в необхідності поєднання різних видів психологічного впливу та підтримки [10; 11].

У дослідженні О. Холодової консультування розглядається як елемент складного механізму психологічної допомоги, у межах якого психодіагностична, психорегуляційна, психокорекційна та психотерапевтична робота взаємодоповнюють одна одну, забезпечуючи цілісність процесу підтримки особистості [14].

О. Киричук наголошує, що конкретна модель консультування може ґрунтуватися як на певній теоретичній орієнтації (психоаналітичній, особистісно-центрованій, біхевіоральній, когнітивній), так і на парадигмах тренінгу життєвих навичок, розвитку комунікації, формування здатності до прийняття рішень, підтримки здорового способу життя, розвитку здібностей і становлення самоідентичності. Для осіб зі схильністю до віктимності це має принципове значення, оскільки їхні труднощі пов’язані не лише з травматичною подією як такою, а й із дефіцитом життєвих і комунікативних навичок (умінням говорити «ні», відстоювати особистісні межі, розпізнавати ризики), порушеннями самоідентичності (ототожненням себе з роллю жертви) та спотвореними стратегіями прийняття рішень (схильністю обирати небезпечні стосунки, толерувати насильство). Відтак така модель консультування дає змогу не лише вербалізувати травматичний досвід, а й опанувати нові способи життя, взаємодії та самосприйняття. О. В. Киричук, аналізуючи можливі моделі консультування, акцентує увагу на багатовекторності підходів і парадигм — від тренінгу життєвих навичок до сприяння становленню самоідентичності. У центрі консультативного процесу постає не лише «усунення труднощів», а й розвиток особистості, посилення її суб’єктного статусу та формування відповідальної життєвої позиції [8].

С. Васьківська підкреслює, що у процесі консультативного діалогу людина відновлює внутрішній порядок через досвід самопізнання. Віктимна поведінка зазвичай пов’язана із суперечливими почуттями (люблю — боюся — ненавиджу), неусвідомленими установками та дифузною самооцінкою. Самопізнання в консультуванні — це не абстрактне «заглиблення в себе», а поступове прояснення: чому я залишаюся в цих стосунках, що саме я відчуваю,

чого боюся, що знаю про власні межі. Відновлення внутрішнього порядку створює підґрунтя для змін у поведінці: там, де раніше домінували хаотичні реакції, з'являється можливість усвідомленого вибору [4].

R. George і T. Christiani, визначаючи універсальні цілі консультування (зміну поведінки, розвиток навичок подолання труднощів, прийняття рішень), фактично окреслюють практичний каркас роботи з віктимністю. Жити продуктивніше та відчувати задоволення попри неминучі соціальні обмеження для віктимного клієнта означає навчитися будувати життя не лише навколо травми й страху. Розвиток навичок подолання труднощів передбачає як формування конкретних копінг-стратегій у ситуаціях загрози (куди звернутися, як захистити себе і дітей), так і розвиток внутрішніх способів регуляції стресу. Забезпечення ефективного прийняття життєво важливих рішень є особливо актуальним у ситуаціях виходу з насильницьких стосунків чи зміни руйнівних життєвих сценаріїв.

У працях О. Ф. Бондаренка психологічна допомога особистості постає як цілісний процес підтримки, орієнтований на внутрішній світ людини, її переживання та життєві смисли. Автор наголошує, що завдання психолога полягає у створенні безпечного й приймального простору, в якому клієнт отримує можливість усвідомити власний досвід, переосмислити його та віднайти нові способи саморозуміння і самореалізації. У контексті роботи з віктимними клієнтами це означає необхідність організації такого консультативного процесу, який сприяє виходу за межі усталеного сценарію жертви, подоланню позиції безпорадності та формуванню відповідальної суб'єктної позиції. Принциповим у цьому процесі є відкриття й переживання нових можливостей у розв'язанні життєвих завдань, що забезпечує поступову трансформацію віктимної ідентичності та зміцнення психологічної стійкості особистості [2].

У вітчизняній психології проблема віктимності ґрунтовно досліджується як у теоретичному, так і в прикладному аспектах. Н. Волянюк розглядає віктимність як інтегративну характеристику особистості, що відображає підвищену схильність до потрапляння в ситуації насильства через специфіку соціальних установок, особливості емоційної регуляції та поведінкових реакцій [5]. Такий підхід дозволяє вийти за межі вузького розуміння жертви як пасивного об'єкта зовнішньої агресії та акцентувати увагу на внутрішніх психологічних механізмах, що підтримують її вразливість.

У дослідженні В. Г. Панка та С. Б. Власенка розкрито модель поетапної психологічної допомоги особам, які пережили травматичні події, зокрема насильство, воєнні дії та інші кризові ситуації. Дослідники наголошують на необхідності організації консультативного процесу від первинного кризового втручання й емоційної стабілізації до подальшої психотерапевтичної роботи, спрямованої на подолання наслідків травми та відновлення адаптивного функціонування особистості. У їх положеннях підкреслюється значення врахування макросоціальних чинників — хронічної тривоги, втрати близьких,

вимушеного переселення, економічної нестабільності — які впливають на психічний стан людини та посилюють переживання безпорадності. За відсутності своєчасної психологічної підтримки такий стан може закріплювати позицію жертви, формувати стійкі установки безсилля та знижувати здатність до самозахисту, що безпосередньо пов'язано з ризиком розвитку або посилення віктимної поведінки [11].

Практика психологічного консультування жертв психологічного насильства в сім'ї, описана І. О. Ваксоцькою, ґрунтується на положенні про те, що психологічне насильство формує у жертви стійкі переконання щодо власної неспроможності, провини та залежності від агресора. У зв'язку з цим консультування має бути спрямоване на відновлення самоцінності клієнта, усвідомлення й відновлення особистісних меж, розвиток внутрішнього локусу контролю. За відсутності системної підтримки ризик повторної віктимізації залишається високим, оскільки віктимні установки закріплюються як складова життєвого сценарію. Авторка виокремлює такі ключові етапи консультативної роботи: первинна діагностика та встановлення безпечного контакту; стабілізація емоційного стану; глибинна психотерапевтична робота; формування навичок самозахисту й асертивності. Особливу увагу приділено комплексності втручань — поєднанню індивідуального консультування, сімейної терапії та психоедукації [3].

У дослідженнях О. Бантишевої підкреслюється роль емоційного інтелекту та рефлексивності у формуванні віктимної поведінки: низький рівень усвідомлення власних емоцій, труднощі у встановленні особистісних меж, орієнтація на зовнішню оцінку створюють умови для зростання ризику віктимізації [1]. А. Бистров акцентує увагу на дефіциті соціально-психологічної компетентності, труднощах самозахисту та залежності від зовнішньої оцінки як ключових чинниках, що підвищують імовірність потрапляння в ситуації насильства. У цьому контексті особлива роль відводиться психоедукації та формуванню асертивних навичок як засобам профілактики повторної віктимізації [24].

Українські дослідники проблеми домашнього та сексуального насильства — О. В. Джежик, П. І. Мандзик, О. В. Ткачук, В. В. Найчук — наголошують, що віктимність часто формується в умовах тривалих токсичних стосунків, у яких поєднуються занижена самооцінка, почуття провини, страх соціального осуду, емоційна залежність і труднощі у відстоюванні особистісних меж. У їхніх працях підкреслюється, що психологічне консультування має враховувати біографічний досвід клієнта, гендерні та соціокультурні чинники, а також вікову специфіку проявів віктимності: у молодшому віці вона частіше пов'язана з неасертивністю та недостатнім досвідом самозахисту, у старшому — із закріпленими сценаріями самопожертви й терпимості до приниження [7; 9; 13].

У контексті тривалих травматичних подій, зокрема воєнних дій та інших форм масового насильства, особливо значущими є напрацювання

Т. М. Титаренко та М. С. Дворнік, які наголошують на необхідності поєднання травмофокусованої роботи з відновленням соціальних зв'язків і пошуком нових життєвих смислів. Дослідниці розглядають посттравматичне життєтворення як процес, у ході якого особистість реконструює власну життєву історію, переосмислює досвід травми та вибудовує нову суб'єктну позицію. Для клієнтів зі схильністю до віктимності це означає потребу не лише в подоланні травматичних симптомів, а й у глибокій трансформації життєвих сценаріїв, що підтримують роль жертви [12].

У зарубіжних дослідженнях зазначені ідеї узгоджуються з концепцією «зруйнованих припущень» R. Janoff-Bulman, у межах якої показано, що травматичні події руйнують базові переконання людини щодо справедливості світу, власної цінності та можливості контролю над подіями [23]. D. Finkelhor акцентує увагу на специфічних механізмах дитячої та підліткової віктимізації, які впливають на подальший розвиток особистості та підвищують ризик повторної віктимізації в дорослому віці [18]. J. L. Herman описує наслідки комплексної, повторюваної травми, що трансформує базове відчуття безпеки, образ «Я» та здатність до самозахисту [21], тоді як J. E. Young крізь призму ранніх дезадаптивних схем пояснює формування стійких патернів підкорення, самопожертви та самознецінення, які підтримують віктимну позицію [25]. Отже, віктимність може розглядатися як результат взаємодії зовнішніх насильницьких подій і внутрішніх когнітивно-емоційних структур, що визначають інтерпретацію досвіду та моделі поведінки в небезпечних стосунках.

M. Davies розвиває концепцію *trauma-and-violence-informed care*, яка інтегрує знання про наслідки індивідуальної травми та вплив структурного насильства. У межах цього підходу психологічне консультування розглядає віктимність не лише як прояв індивідуальних особливостей, а і як наслідок гендерної нерівності, дискримінації та економічної уразливості. Дослідниця доводить, що впровадження такого підходу сприяє зниженню симптомів тривоги, депресії та ПТСР, а також підвищує рівень довіри клієнтів до фахівців, що є критично важливим для осіб, які неодноразово переживали зраду, насильство або ігнорування з боку значущих інших чи соціальних інституцій [17].

A. J. Iloakasia підкреслює ключову роль консультування в емоційному відновленні жертв домашнього та дитячого насильства. Автор демонструє, що системна психологічна підтримка сприяє формуванню нових копінг-стратегій, підвищенню самооцінки та розвитку психологічної стійкості. У роботі з віктимністю консультування розглядається як інструмент подолання набутої безпорадності та формування адаптивних моделей реагування [22].

Важливою складовою консультативного процесу є розвиток емоційної компетентності. За даними D. Goleman, низький рівень емоційного інтелекту пов'язаний із труднощами розпізнавання небезпечних соціальних сигналів, неадекватним вибором стратегій реагування та підвищеною уразливістю до маніпуляцій [19]. Це узгоджується з висновками О. Бантишевої щодо ролі

емоційної саморегуляції у профілактиці віктимної поведінки [1]. У консультативному процесі особливої ваги набуває формування навичок розпізнавання й вербалізації власних почуттів, асертивного відстоювання особистісних меж та конструктивного розв'язання конфліктів [1; 19].

Загалом практика психологічного консультування осіб зі схильністю до віктимності постає як багаторівневий процес, що включає: кризове втручання та емоційну стабілізацію; травмофокусовану терапію, спрямовану на опрацювання травматичного досвіду; когнітивно-поведінкову корекцію дезадаптивних переконань і життєвих сценаріїв; розвиток емоційної компетентності й асертивності; девіктимізацію як процес зниження суб'єктивної віктимності та формування психологічної стійкості; психоедукацію, соціальну підтримку та взаємодію з іншими інституціями (соціальними службами, правовими структурами, медичними закладами) [6; 10; 11; 17; 20; 22; 24].

В умовах тривалих суспільних криз і масової травматизації, до яких належать воєнні конфлікти, політичні й економічні потрясіння, масштабні акти насильства, особливо важливо враховувати макросоціальний контекст: хронічну тривогу, вимушене переселення, втрату близьких, руйнування звичних життєвих структур. Такі чинники знижують здатність до критичної оцінки ризиків, посилюють віктимні реакції та відчуття безпорадності. Тому консультативний процес має інтегрувати індивідуальну психотерапію, психоедукацію та групові формати підтримки, забезпечуючи комплексний вплив на особистість і її соціальне оточення [10; 11; 12].

Висновки. Проведений теоретико-практичний аналіз засвідчує, що віктимність у сучасних соціокультурних умовах набуває системного характеру та формується під впливом як зовнішніх, так і внутрішньоособистісних чинників. Тривала травмуюча ситуація суспільної нестабільності, повторювані травматичні події, досвід насильства й хронічного стресу створюють підґрунтя для закріплення позиції жертовності, розвитку набутої безпорадності та формування стійких дезадаптивних переконань. Встановлено, що віктимна особистість формується внаслідок взаємодії травматичного досвіду з внутрішніми особливостями самосприйняття, емоційної регуляції та міжособистісної взаємодії.

Доведено, що практика психологічного консультування осіб зі схильністю до віктимності має будуватися як комплексний і поетапний процес, спрямований не лише на опрацювання травматичних подій, а й на глибинну трансформацію установок жертовності та віктимної поведінки. Ефективна консультативна допомога передбачає кризове втручання, стабілізацію емоційного стану, когнітивно-поведінкову корекцію деструктивних переконань, розвиток емоційної компетентності, асертивності та навичок самозахисту. Отже, зниження ризику повторної віктимізації можливе за умови інтегративного підходу, який враховує як індивідуально-психологічні механізми формування віктимної особистості, так і вплив макросоціального контексту та травмуючих соціальних

обставин. Спрямованість консультативної роботи на розвиток суб'єктної позиції, внутрішнього локусу контролю та усвідомлення особистісних меж створює умови для подолання жертовності, трансформації віктимної поведінки та відновлення активної життєвої позиції особистості. Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричною перевіркою ефективності інтегративних моделей консультування осіб зі схильністю до віктимності, а також із застосуванням програм психологічної допомоги, спрямованих на корекцію віктимності та профілактику повторної віктимізації в сучасних умовах [6; 10; 11; 12; 20].

Література:

1. Бантишева О. О. Психологічні особливості емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки: автореф. дис. … канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2017. 21 с.
2. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості. Харків: Фоліо. 1996. 237 с.
3. Ваксоцька І. О. Психологічне консультування жертв психологічного насильства у сім'ї : автореф. дис. … канд. психол. наук: 19.00.07. Київ. 2015. 20 с.
4. Васьківська С. В. Основи психологічного консультування: навч. посіб. Київ: Четверта хвиля. 2004. 256 с.
5. Волянюк Н. Ю., Ложкін Г. В. Віктимність як предмет психологічного аналізу. Вісник післядипломної освіти. 2009. № 12. С. 120–128.
6. Гарькавець С. О. Психологія віктимної поведінки особистості: монографія. Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2012. 312 с.
7. Джежик О. В., Мандзик П. І. Психологічні особливості жертв домашнього насильства. Юридична психологія. 2020. № 2. С. 35–44.
8. Киричук О. В. Психологія особистості: багатовекторний аналіз. Київ: Ніка-Центр. 2002. С. 30–36.
9. Найчук В. В. Психологічні чинники віктимної поведінки в умовах домашнього насильства: дис.… канд. психол. наук: 19.00.05. Київ. 2019. 210 с.
10. Основи практичної психології : підручник. В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелєва та ін. 3-тє вид., стереотип. Київ : Либідь. 2006. 536 с.
11. Панок В. Г., Власенко С. Б. Психологічне консультування: теорія та практика: навч. посіб. Чернівці: Чернів. нац. ун-т. 2011. 272 с.
12. Титаренко Т. М., Дворнік М. С. Особистість у посттравматичному життєвому світі : монографія. Київ : Педагогічна думка. 2018. 200 с.
13. Ткачук О. В. Психологічні наслідки сексуального насильства в сім'ї: монографія. Київ. 2020. 188 с.
14. Холодова О. Структура і зміст психологічної допомоги. Соціальна психологія. 2006. № 3 (17). С. 17–24.
15. Хомич Г. О., Ткач Р. М. Основи психологічного консультування: навч. посіб. Київ: МАУП. 2004. 152 с.
16. Щербіна Л. Ф. Методологія психологічної допомоги. Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2009. Вип. 30, т. 4. С. 342–348.
17. Davies M. Trauma-and-Violence-Informed Care in Clinical Practice. London : Routledge. 2020. 240 p.
18. Finkelhor D. Child Sexual Abuse: New Theory and Research. New York: Free Press. 1984. 254 p.
19. Goleman D. Emotional Intelligence. New York: Bantam Books. 1995. 352 p.

20. Han H. R. Trauma-informed interventions: a systematic review. International Journal of Environmental Research and Public Health. 2021. Vol. 18, No. 11.
21. Herman J. L. Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence – From Domestic Abuse to Political Terror. New York : Basic Books, 1992. 304 p.
22. Iloakasia A. J. The role of counseling in addressing domestic violence and child abuse. International Journal of Social Sciences. 2019.
23. Janoff-Bulman R. Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma. New York: Free Press. 1992. 256 p.
24. Sexton T. L. Integrative counseling and the prevention of revictimization. In: Handbook of Family Therapy. New York : Routledge, 2010. P. 210–234.
25. Young J. E., Klosko J. S., Weishaar M. E. Schema Therapy: A Practitioner's Guide. New York : Guilford Press, 2003. 436 p.

References:

1. Bantysheva, O. O. (2017). Psykholohichni osoblyvosti emotsiinoho intelektu osib yunatskoho viku, skhylnykh do viktymnoi povedinky [Psychological features of emotional intelligence of adolescents prone to victim behavior]. Extended abstract of Candidate's thesis (Psychology). Kyiv, 21 p. [in Ukrainian].
2. Bondarenko, O. F. (1996). Psykholohichna dopomoha osobystosti [Psychological assistance to personality]. Kharkiv: Folio, 237 p. [in Ukrainian].
3. Vaksotska, I. O. (2015). Psykholohichne konsultuvannia zhertv psykholohichnoho nasylstva u sim'i [Psychological counseling of victims of psychological violence in the family]. Extended abstract of Candidate's thesis (Psychology). Kyiv, 20 p. [in Ukrainian].
4. Vaskivska, S. V. (2004). Osnovy psykholohichnoho konsultuvannia [Fundamentals of psychological counseling]. Kyiv: Chetverta khvylia, 256 p. [in Ukrainian].
5. Volianiuk, N. Yu., & Lozhkin, H. V. (2009). Viktymnist yak predmet psykholohichnoho analizu [Victimhood as a subject of psychological analysis]. Visnyk pisliadyplomnoi osvity, 12, 120–128. [in Ukrainian].
6. Harkavets, S. O. (2012). Psykholohiia viktymnoi povedinky osobystosti [Psychology of victim behavior of personality]. Kyiv: H. S. Kostiuk Institute of Psychology of NAPS of Ukraine, 312 p. [in Ukrainian].
7. Dzhezhyk, O. V., & Mandzyk, P. I. (2020). Psykholohichni osoblyvosti zhertv domashnoho nasylstva [Psychological characteristics of victims of domestic violence]. Yurydychna psykholohiia, 2, 35–44. [in Ukrainian].
8. Kyrychuk, O. V. (2002). Psykholohiia osobystosti: bahatovektornyi analiz [Psychology of personality: multivector analysis]. Kyiv: Nika-Tsentr, 30–36. [in Ukrainian].
9. Naichuk, V. V. (2019). Psykholohichni chynnyky viktymnoi povedinky v umovakh domashnoho nasylstva [Psychological factors of victim behavior in conditions of domestic violence]. Candidate's thesis (Psychology). Kyiv, 210 p. [in Ukrainian].
10. Panok, V., Tytarenko, T., Chepelieva, N., et al. (2006). Osnovy praktychnoi psykholohii [Fundamentals of practical psychology]. Kyiv: Lybid, 536 p. [in Ukrainian].
11. Panok, V. H., & Vlasenko, S. B. (2011). Psykholohichne konsultuvannia: teoriia ta praktyka [Psychological counseling: theory and practice]. Chernivtsi: Chernivtsi National University, 272 p. [in Ukrainian].
12. Tytarenko, T. M., & Dvornik, M. S. (2018). Osobystist u posttravmatychnomu zhyttievomu sviti [Personality in the post-traumatic life world]. Kyiv: Pedahohichna dumka, 200 p. [in Ukrainian].
13. Tkachuk, O. V. (2020). Psykholohichni naslidky seksualnoho nasylstva v sim'i [Psychological consequences of sexual violence in the family]. Kyiv, 188 p. [in Ukrainian].

14. Kholodova, O. (2006). Struktura i zmist psykholohichnoi dopomohy [Structure and content of psychological assistance]. Sotsialna psykholohiia, 3(17), 17–24. [in Ukrainian].
15. Khomych, H. O., & Tkach, R. M. (2004). Osnovy psykholohichnoho konsultuvannia [Fundamentals of psychological counseling]. Kyiv: MAUP, 152 p. [in Ukrainian].
16. Shcherbina, L. F. (2009). Metodolohiia psykholohichnoi dopomohy [Methodology of psychological assistance]. Naukovi zapysky Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka APN Ukrainy, 30(4), 342–348. [in Ukrainian].
17. Davies, M. (2020). Trauma-and-Violence-Informed Care in Clinical Practice. London: Routledge, 240 p.
18. Finkelhor, D. (1984). Child Sexual Abuse: New Theory and Research. New York: Free Press, 254 p.
19. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence. New York: Bantam Books, 352 p.
20. Han, H. R. (2021). Trauma-informed interventions: A systematic review. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(11).
21. Herman, J. L. (1992). Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence – From Domestic Abuse to Political Terror. New York: Basic Books, 304 p.
22. Iloakasia, A. J. (2019). The role of counseling in addressing domestic violence and child abuse. International Journal of Social Sciences.
23. Janoff-Bulman, R. (1992). Shattered Assumptions: Towards a New Psychology of Trauma. New York: Free Press, 256 p.
24. Sexton, T. L. (2010). Integrative counseling and the prevention of revictimization. In: Handbook of Family Therapy (pp. 210–234). New York: Routledge.
25. Young, J. E., Klosko, J. S., & Weishaar, M. E. (2003). Schema Therapy: A Practitioner's Guide. New York: Guilford Press, 436 p.

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 159.9. 072. 432

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2192-2200

Васюк Катерина Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри кризової та клінічної психології, Донецького національного університету імені Василя Стуса, Вінниця, https;//orcid.org/0000-0002-6734-4612

Боженко Владислава Григорівна асистент кафедри загальної та соціальної психології, Донецького національного університету імені Василя Стуса, Вінниця, https;//orcid.org/0000-0003-4317-7837

МОЖЛИВОСТІ ДІАГНОСТИКИ ЕМОЦІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ ОСОБИСТОСТІ ІЗ ВИКОРИСТАННЯМ ІНТЕНТ-АНАЛІЗУ ДИСКУРСУ

Анотація. У статті представлена проблема діагностики емоційних переживань особистості з використанням техніки інтент-аналізу. Згідно теоретичного аналізу досліджень за темою, інтент-аналіз є процедурою оцінки текстових повідомлень як усного, так і письмового виду, що спирається на аналіз дієслівних конструкцій. Вони виражають приховані або явні наміри автора повідомлення, його ставлення до ситуації, бажання діяти тощо. Для оцінки тестових повідомлень використовуються певні види інтенцій, які включають в себе репрезентативи – опис подій; емотиви – опис емоційного ставлення до описаного; директиви – домінантні стратегії впливу на поведінку партнера у спіллкуванні; декларативи – вираження власної позиції у спілкуванні; вокативи і квеситиви – що виражають відповідно окличні і запитальні речення як спроби висловити свої емоції співрозмовнику, а також менасиви – підкреслюють негативне ставлення до співрозмовника або предмету розмови. В основу дослідження покладено припущення про те, що в процесі опису емоційно значущої ситуації суб'єкти мовлення використовують специфічні мовні конструкції, які дозволяють ідентифікувати емоційний стан співрозмовника, навіть коли він прямо його не називає. У ході емпіричного дослідження було встановлено, що найбільш різноманітні інтенції використовують при описах ситуацій, які викликали гнів і сум.

Страх і радість позначаються більш емоційно нейтральними інтенціями, зокрема, репрезентативами. Гнів, вірогідно, має найтриваліші емоційні спогади, а також актуалізує домінантну позицію, що виражається у збільшенні частоти використання директивних інтенцій. Також дослджувані відрізняються по частоті використання емоційно виразних інтенцій. В цьому випадку в описах переважають репрезентативи. Значна частка таких інтенцій належить описам радісних подій, отже, вони мають найменший вплив на стан людини в часовій перспективі.

Ключові слова: дискурс, емоційний стан, інтенції, інтент-аналіз, спілкування.

Vasuk Katerina Mikolayivna Candidate of Psychological Science, Docent, Docent of Department of Crisis and Clinical Psychology Vasyl Stus' Donetsk National University, Vinnitsya, https://orcid.org/0000-0002-6734-4612

Bozhenko Vladislava Hrihorivna Assistent of Department of General and Social Psychology Vasyl Stus' Donetsk National University, Vinnitsya, https://orcid.org/0000-0003-4317-7837

POSSIBILITIES OF DIAGNOSIS OF EMOTIONAL STATES OF THE INDIVIDUAL USING INTENT ANALYSIS OF DISCOURSE

Abstract. The article presents the problem of diagnosing the emotional experiences of an individual using the technique of intent analysis. According to the theoretical analysis of research on the topic, intent analysis is a procedure for evaluating text messages, both oral and written, based on the analysis of verb constructions. They express hidden or explicit intentions of the author of the message, his attitude to the situation, desire to act, etc. To evaluate test messages, certain types of intentions are used, which include representatives - a description of events; emotions - a description of the emotional attitude to the described; directives - dominant strategies of influence on the behavior of a partner in communication; declarative statements - expressing one's own position in communication; vocatives and quesitives - expressing, respectively, exclamatory and interrogative sentences as attempts to express one's emotions to the interlocutor, as well as menasives - emphasize a negative attitude towards the interlocutor or the subject of conversation. The research is based on the assumption that in the process of describing an emotionally significant situation, speech subjects use specific language constructions that allow identifying the emotional state of the interlocutor, even when he does not directly name it. In the course of empirical research, it was established that the most diverse intentions are used when describing situations that caused anger and sadness.

Fear and joy are marked by more emotionally neutral intentions, in particular, representations. Anger probably has the longest emotional memories, and also actualizes a dominant position, which is expressed in an increase in the frequency of using directive intentions. Research subjects also differ in the frequency of using emotionally expressive intentions. In this case, the descriptions are dominated by representative ones. A significant share of such intentions belongs to descriptions of joyful events, therefore, they have the least impact on a person's condition in the time perspective.

Keywords: discourse, emotional state, intentions, intent analysis, communication.

Постановка проблеми. Інтент-аналіз є відносно новим психометричним методом аналізу особистості за текстовим повідомленням. Мовлення є ідеальним відображенням мисленнєвого процесу, тому текстові повідомлення предс-тавляють особливу цінність в контексті аналізу особистості. Хоча обман зазвичай відбувається якраз у текстових повідомленнях, але певні елементи тексту неможливо викривити, оскільки вони обмежені стилем мислення і особливостями сформованого образу ситуації суб'єкта. Вийти за межі певного образу реальності суб'єкту практично неможливо. Через це методи аналізу тексту особливо цікаві в психодіагностиці.

Один із засновників даного методу Г. Ласуелл виділив 5 параметрів аналізу дискурсу за допомогою інтент-аналізу:

1. Суб'єкт мовлення – цей параметр визначає характер мовних засобів, бо вік, рівень освіти, рівень інтелектуального розвитку тощо є визначальним у питанні тематики, багатства мовних прийомів і їх складності.

2. Зміст повідомлення визначає якісний набір дієслівних конструкцій, тем і лексичних одиниць.

3. Канал комунікації теж має велике значення, оскільки письмові повідомлення є більш розгорнутими, ніж усні, адже у перших виключений невербальний компонент, який несе велике змістовне навантаження.

4. Адресат повідомлення має такий же вплив на характер вибору мовних засобів і тематику повідомлення.

5. Мета повідомлення прямо впливає на основні дієслівні конструкції, що, власне, і є основним об'єктом діагностики інтент-аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у просування інтент-аналізу здійснили проєктивні методики, що спираються на аналіз словесного матеріалу. До найвідоміших відноситься ТАТ. Його автори Г. Мюррей та Л. Готтшалк використовували техніки інтент-аналізу у діагностиці особистості за створеними розповідями досліджуваних.

Як і контент-аналіз, інтент-аналіз є по суті частотним психометричним методом, що робить його показники доволі об'єктивними і придатними для математичного обрахунку. Це є беззаперечною перевагою. За допомогою нього дослідник не просто рахує частоту появи якоїсь теми, а визначає ставлення суб'єкта до певних тем, а також наміри дій щодо предмету обговорення, ціннісні орієнтації і виражені потреби. Дана техніка відповідає на ключове питання.

Дану техніку також активно використовує напрям прагмалінгвістики (Г.П. Грайс, Дж. Лакофф, Ч. Стівенсон та ін.) [5]. саме цей напрям лінгвістики визначив характерні конструкції, які виражають різні інтенції суб'єкта мовлення: прохання, накази, погрози, компліменти, обіцянки тощо. Частково із цими ідеями співвідносяться дослідження Ч. Осгуда та Мілара-Роджерс [4].

Поняття інтенції також не нове в науці. Так, у філософії її визначають як показник активності свідомості, яка спрямована на конкретний об'єкт в реальності. Також вона безпосередньо є відображенням психоемоційного стану

особистості і її ставленнями до предмету мовлення, що в психології позначається терміном «смисли». Інтенції безпосередньо зв'язані з метою діяльності, потребами і цінностями особистості, актуальними інтересами і бажаннями тощо.

Ще одним напрямком досліджень в контексті використання інтенцій є їх розуміння співрозмовником, адже від адекватної інтерпретації намірів співрозмовника залежить взаєморозуміння у діалозі, адекватність реакцій на повідомлення і конгруентність емоційних станів, що врешті визначає ефективність спілкування [3].

На основі праць Е.Берна, Дж. Серля та інших можна виділити загальні принципи аналізу тексту за допомогою інтент-аналізу [6]:

1. Найменша одиниця аналізу повинна містити завершену думку, за якою можна свідчити про образ ситуації у свідомості досліджуваного.

2. Одиниця аналізу не повинна виражати одночасно декілька значень, інакше її потрібно зменшувати.

3. Число одиниць повинно бути якомога більшим, тобто текст для інтент-аналізу має бути досить об'ємним, щоб отримати належний матеріал для аналізу.

Мета статті – визначення ключових інтенцій у текстах, що мають різне емоційне забарвлення, щоб в подальшому визначати відповідний емоційний стан за специфічним співвідношенням інтенцій.

Виклад основного матеріалу. Для діагностики і перевірки припущення про те, що описи емоцій мають вираження у відповідних інтенціях, а також для визначення характеру цих інтенцій за основу була взята сучасна еклектична класифікація, створена на основі аналізу наявних джерел. Виділяють наступні види інтенцій, що вважаються базовими:

- репрезентативи – опис стану справ як це вбачається суб'єкту мовлення і за яке він несе відповідальність. Дієслівними маркерами слова «стверджувати», «визначати», «вважати», «робити висновок» тощо;
- директиви – спрямовані на вплив на поведінку партнера у спілкуванні у напрямку, вигідному для суб'єкта мовлення. Маркерами їх є дієслова «наказувати», «просити», «молити» тощо;
- комісиви – це прагнення покласти на співрозмовника якість зобов'язання у вигляді обіцянок і клятв;
- експресиви – виражають емоції суб'єкта мовлення, можливо, з прихованою метою вплинути на інших. Їх маркерами є подяка, привітання, співчуття, прагнення пожалити і зрозуміти стан співрозмовника;
- декларації – мають на меті інформувати оточуючих про певні факти і дії, наприклад, повідомлення про якусь новину, виголошення промови, призначення на посаду. Часто вони містяться в інформаційних повідомленнях у ЗМІ, в новинах;
- ретрактиви – коригують раніше виголошені повідомлення, часто місять вибачення на кшталт «вибачте, не так висловився», «ви мене неправильно зрозуміли», «я такого не казав», «я не те мав на увазі» тощо;

- квеситив – мета їх з'ясувати якусь інформацію, як правило, формулюються у вигляді запитань;
- менасиви – це погрози з метою залякати співрозмовника або висловити йому свою антипатію;

Загалом можна виділяти ще додаткові види інтенцій, якщо класифікувати наміри суб'єкта мовлення за конкретними цілями його діяльності. Методологічні аспекти вивчення можливостей інтент-аналізу як методу яскраво представлені у працях Вареха Н.В., який презентує сучаснішу класифікацію інтенцій, доповнюючи її такими видами, як: тролінг, флеймінг, ельфінг, флудінг тощо [2].

З метою доведення припущення про те, що інтент-аналіз є валідною технікою діагностики емоційного стану і визначити конкретний набір критеріїв оцінки окремих емоційних станів нами було проведене дослідження 120 осіб на першому етапі дослідження і 51 осіб юнацького віку 18-22 років на другому етапі дослідження, здобувачів Донецького національного університету імені Василя Стуса. Досліджуваних просили написати повідомлення-описи ситуацій, що мали певне емоційне забарвлення. Були використані такі базові емоції: задоволення (радість), гнів, страх, сум. Після написання повідомлень вираховувались частоти представлення певних інтенцій у описах досліджуваних.

Для дослідження провідних інтенцій, які використовують суб'єкти мовлення в процесі опису своїх емоційних станів нами було використане опитування, де досліджуваним пропонувалось описати епізоди з життя, коли вони відчували чотири з базових емоцій: страх, сум, гнів і радість. Загальний обсяг тексту в середньому 100-120 слів, що становить 700-1000 знаків. Розповіді мали сюжетних характер і містили описи події, а також переживання учасників. Але заздалегідь такі обмеження досліджуваним не вводились, щоб побачити їх природні інтенції в описах емоційно забарвленої ситуації.

Також на підготовчому етапі до проведення основного дослідження вибірку досліджуваних було відібрано, з неї виключені особи, які мали завищені негативні показники емоційного стану. З цією метою використовувались методики САН і методика на дослідження стресостійкості Холмса і Раге.

На першому етапі була проведена діагностика на вибірці із 120 осіб за допомогою методик, що перевіряють стан особистості та наявність у найближчому минулому стресових ситуацій, які могли б погіршити її емоційний стан, тому що перебування в актуальному негативному стані може значно підвищувати рівень емоційності дискурсу досліджуваних. В той час, як згідно з метою дослідження, потрібно відстежувати більш раціональні описи емоційної ситуації у людей, які перебувають у відносно нейтральному емоційному стані. За результатами дослідження у 23,3 % осіб виявлені актуальні травматичні переживання, зокрема, втрата близьких, зміна місця роботи і фінансові труднощі. Також у 34,2 % осіб виявлені негативні показники самопочуття і настрою. У 31,7 % осіб діагностовані негативні показники за обома методиками. З цієї причини такі досліджувані не брали участь у наступному етапі дослідження.

Для аналізу були обрані традиційні види інтенцій, а саме: репрезентативи, комісиви, директиви, вокативи, квеситиви, експресиви, менасиви і декларативи. Одразу зазначимо, що вокативів серед описів зафіксовано не було. Можливо, тому, що дана інтенція зустрічається переважно у тексті з прямою мовою, яка у дослідженні практично ніде не зустрічалась, бо є досить специфічним мовним засобом, притаманним художньому стилю тексту. За результатами діагностики був здійснений статистичний обрахунок частоти використання даних інтенцій у розповідях з різним емоційним підґрунтям. Результати представлені у таблиці 1 у вигляді усереднених показників.

Таблиця 1

Усереднені показники представлення основних інтенцій в описах різних емоційних станів

Інтенції	**Радість**	**Сум**	**Страх**	**Гнів**
Репрезентативи	2,9	2,94	2,65	2,02
Емотиви	1,98	2,2	1,76	2,1
Директиви	0,05	0,05	0,07	0,17
Менасиви	0,05	0,17	0	0,86
Декларативи	0	0,05	0,03	0,05
Квеситиви	0	0	0	0,07

В загальному результаті очевидним є домінування 2-3 інтенцій, незалежно від виду емоцій. А саме 6 переважна більшість досліджуваних використовує саме репрезентативи. Зазвичай, дана інтенція виявляється в простих описах подій. Вона дещо домінує у випадку опису емоцій радості, суму та страху. Цікавим є факт її меншої представленості в описах емоції гніву. Згідно з аналізом самих текстів, в описах гнів більше перевага надається не деталям, а саме описам емоційних переживань, до яких можна віднести не тільки емотиви, але й менасиви.

Емотиви як інтенція теж займають значне місце в дискурсах досліджуваних. Це є цілком закономірним явищем, коли мова йде про аналіз емоційних переживань, особливо виразно це представлено в описі сумних подій. Досліджувані більше занурюються в емоційні переживання, детальніше їх описують, про що свідчить превалювання репрезентативів також.

Менасиви теж можна віднести до певного різновиду емотивів. Вони виражають агресивні наміри, погрози і залякування. Негативне ставлення до подій і людей. Закономірно, що вони домінують в описах гнівних емоцій. Але також є певне завищення показників в описах сумних емоцій. Зважаючи на зміст описів, це обумовлено тим, що часто описи сумних подій супроводжуються гнівом щодо їх винуватців у процесі розповіді, де описуються образи. В процесі вираження гніву також проявляються яскравіше директиви. Вони мало характерні для інших емоцій, тому вважаємо, що їх поява в тексті свідчить про

роздратованість співрозмовника, навіть якщо прямо він не говорить про свої емоції. Декларативи і квеситиви представлені незначно. Дані інтенції дуже специфічні. Квеситиви, в основному, використовуються при виражених емоціях, коли використовуються риторичні запитання і пряма мова співрозмовника. Це, зазвичай, також показник сильного емоційного переживання.

Отже, робимо висновок, що емоція гніву має найвищий рівень експресії, охоплює велику частину інтенцій і тому її складніше приховати у спілкуванні і текстових повідомленнях. При цьому описи емоційних переживань витісняють опис самої події, що виражаються у репрезентативах.

Слід зазначити, що не всіх досліджувані рівнозначно використовують інтенції у своєму мовленні. Вони значно відрізняються за кількістю використовуваних інтенцій взагалі. Тому нижче на рис. 1 представлені відсоткові значення використання інтенцій із загальної кількості досліджуваних.

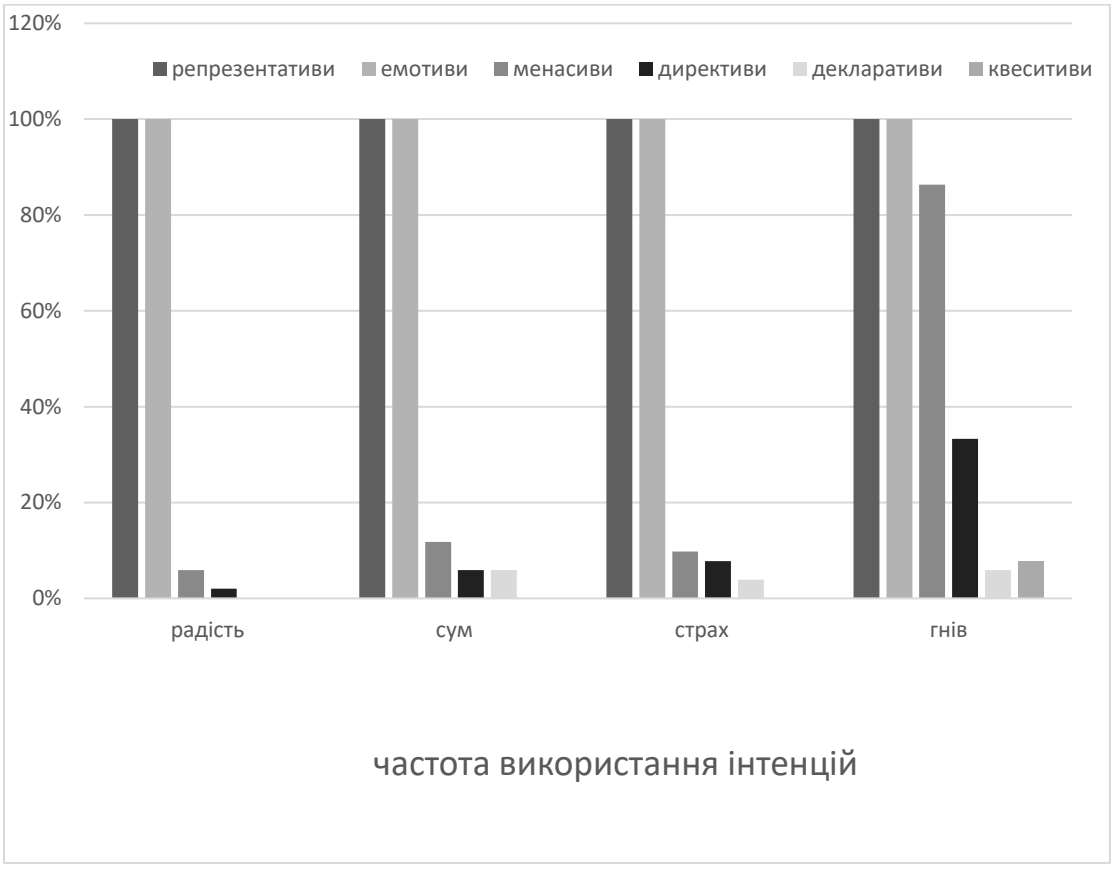

Рис. 1 Відсоткові показники частоти використання інтенцій в описах емоцій

Як бачимо на рис. 1, частота використання інтенцій доволі нерівномірна. Зокрема, репрезентативи і емотиви отримали стовідсоткове представлення в описах досліджуваних, але інші мають емоційну специфічність. Так, менасиви закономірно представлені переважно в описах емоцій гніву.

Також в процесі переживання гніву у мовленні стають виразними директиви, частково вони також проявляються в процесі переживання страху і суму.

Якісний аналіз теж виявив деякі цікаві закономірності. Так, досліджувані яскраво відрізняються за емоційністю описів. Є випадки, коли досліджувані взагалі не вживають емоційно забарвлені інтенції, а користуються в основному репрезентативами. Такі випадки були в описах, зокрема страху і радості. Загальний відсоток таких людей 15,7% та 21,6% відповідно. Складається враження, що досліджувані легше забувають переживання приємних подій, але не з іншими емоціями. Показово, що в описах емоцій суму і гніву подібних випадків не траплялося. Вони мають яскраве емоційне забарвлення, особливо емоція гніву. В описі ситуацій значно збільшується кількість емоційно виразних дієслів, на кшталт «був знервований», «відчував непереборне бажання вдарити», «гаркнув на нього», «все опустилось всередині», «горло стискало ридання» тощо.

Також на основі якісного аналізу текстів можна визначити певні суб'єктивні асоціації при згадці емоційних переживань різного забарвлення.

Наприклад, страх і сум асоціюються з болем або іншими фізичним ушкодженнями. Також основна частка сумних переживань виникає саме через дії інших. Отже, люди в такому стані мають переважно екстернальний локус контролю. Також сум частіше асоціюється із гострим незадоволенням базових потреб, як біологічних, так і соціальних. Також досить вираженим є страх темряви (у 10 осіб, що складають майже 20% досліджуваних).

Емоції гніву зазвичай пов'язані із нерозумінням мотивів інших людей, прояви лицемірства і «нерозумної» поведінки, приниження гідності, а також при грубому порушенні планів. Також гнівом і частково сумом люди реагують на втручання в їх особистий простір.

Позитивні емоції (радість) в основному переживають через задоволення соціальних, а не біологічних потреб.

Висновки. Таким чином, мовлення є одним з ефективних засобів оцінки емоційного стану, зокрема таких негативних емоцій, як сум і гнів. Вони характеризуються появою великою кількості емотивів і менасивів, навіть коли індивід не називає свої переживання прямо. Це дуже цінно для діагностики емоційного стану особистості, коли він недостатньо усвідомлює свої переживання або не бажає говорити про них прямо. Перспективами подальших досліджень є впровадження техніки аналізу текстів у терапевтичний процес з метою більш точної діагностики емоційних станів особистості, особливо коли вона з певних причин не бажає або не може висловити ясно власні емоції та негативні емоційні стани.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики. Київ : Академія, 2011. 304 с.
2. Варех Н.В. Застосування інтент-аналізу в дослідженнях дискурсу мережевої комунікації. Держава і регіони. Серія «Соціальні комунікації» 2021. № 4 (48). С. 91-96. DOI: 10.32840/cpu2219-8741/2021.4(48).12

3. Данцева О.М., Тимофєєва Л.І. Інтент-аналіз передвиборчого дискурсу політичних партій України. Вісник Дніпропетровського університету. Серія Психологія. 2010. Вип. 2. С. 116-123.

4. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 460 с.

5. Фролова О.В. Інтент-аналіз як засіб дослідження модальнісних особливостей конструкту організаційної ідентичності. Проблеми сучасної психології. 2014. Вип. 26. С. 585-595.

6. Searle J. *Speech Acts*, Cambridge University Press 1969,456 p.

References:

1. Batsevich F. S. Vstup do lingvistichnoї pragmatiki [Introduction to linguistic pragmatics]. *Kiïv : Akademiya, - Kiyv: Academy. 2011. 304 s.* [in Ukrainian].

2. Varekh N.V. Zastosuvannya intent-analizu v doslidzhennyakh diskursu merezhevoї komunikatsiї. [The application of intent analysis in the research of the discourse of network communication.]. *Derzhava i regioni. Seriya «Sotsialni komunikatsii» - State and regions. Series "Social Communications".* 2021. № 4 (48). S. 91-96. DOI: 10.32840/cpu2219-8741/2021.4(48).12/ [in Ukrainian].

3. Dantseva O.M., Timofєєva L.I. Intent-analiz peredviborchogo diskursu politichnikh partii Ukraïni [Intent analysis of pre-election discourse of political parties of Ukraine.]. *Visnik Dnipropetrovskogo universitetu. Seriya Psikhologiya - Bulletin of Dnipropetrovsk University. Psychology series.* 2010. Vip. 2. S. 116-123 [in Ukrainian].

4. Selivanova O. Suchasna lingvistika: Terminologichna yentsiklopediya [Modern linguistics: Terminological encyclopedia.]. *Poltava: Dovkillya - Poltava: Environment.* 2006. 460 s. [in Ukrainian].

5. Frolova O.V. Intent-analiz yak zasib doslidzhennya modalnisnikh osoblivostei konstruktu organizatsiinoї identichnosti [Intent analysis as a means of researching the modality features of the construct of organizational identity]. *Problemi suchasnoї psikhologiї - Problems of modern psychology.* 2014. Vip. 26. S. 585-595 [in Ukrainian].

7. Searle J. *Speech Acts*, Cambridge University Press 1969,456 p. [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.9:355.01-053.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2201-2215

Вікторія Вахоцька здобувачка 2 курсу магістерського рівня вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» Навчально-наукового інституту заочного і дистанційного навчання Національної академії внутрішніх справ, м. Київ - ДСП, https://orcid.org/0009-0008-9415-7047

Марія Дозорець викладач кафедри психології Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, м.Київ-ДСП, https://orcid.org/0009-0004-9457-2989

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ У МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У межах цієї статті представлено результати дослідження психологічних особливостей переживання кризових ситуацій молодими людьми в стресогенних умовах воєнного стану. Актуальність зазначеної проблеми обумовлюється існуванням потенційно небезпечних факторів мілітарного характеру, що здійснюють руйнівний вплив на психологічне здоров'я молодої особистості, яка перебуває на стадії динамічного індивідуального та соціального розвитку.

Метою статті є виявлення та аналіз психологічних особливостей переживання кризових ситуацій у молоді в умовах воєнного стану, що полягає у визначенні рівня травматичного стресу, адаптаційних ресурсів та специфічних форм реагування молоді на кризові події спричинені війною. Для реалізації поставленої мети було здійснено теоретичний аналіз наукових джерел та здійснено емпіричне дослідження даної проблеми з наступним наданням рекомендацій щодо її вирішення

Наукова новизна є положенням кризової психології, моделі транзакційного стресу та копінгу ,теорії життєстійкості та адаптаційного потенціалу особистості, а також сучасні підходи до вивчення психологічних наслідків кризових і травматичних подій. Під час дослідження використано психодіагностичні методики вимірювання симптомів травматичного стресу, життєстійкості і диспозиційного оптимізму вибірки у вигляді анкетування, а також проведено індивідуальні бесіди шляхом напівструктурованих авторських інтерв'ю.

Методологічним підгрунттям дослідження полягає в емпіричному вивченні психологічних особливостей переживання кризових ситуацій у молоді в умовах воєнного стану на матеріалі української вибірки, а також у виявленні гендерних відмінностей у структурі травматичного стресу, життєстійкості та

диспозиційного оптимізму, на базі чого було описано рекомендації для зменшення існуючих ризиків.

Висновки. В результаті дослідження виявлено помірний рівень травматичного стресу загальної вибірки з підвищеними показниками гіперзбудливості, що вказує на тривале психоемоційне напруження учасників опитування. Також, встановлено, що особливості переживання респондентами кризових ситуацій мають гендерні відмінності, зумовлені специфікою подолання травматичних подій та механізмами пристосування до вимог суспільства. Отримані емпіричні показники мають вагоме практичне значення для подальшої розробки та організації кризових інтервенцій, психологічних програм і заходів для підтримки молоді в складний період воєнного загострення, а також всезагальної суспільної нестабільності.

Ключові слова: кризові ситуації, молодь, воєнний стан, травматичний стрес, резилієнтність, адаптаційна стійкість, копінгові стратегії.

Viktoriia Vakhotska A second-year Master's degree student in the specialty 053 "Psychology", Educational and Research Institute of Part-Time and Distance Learning, National Academy of Internal Affairs, Kyiv - DSP, https://orcid.org/0009-0008-9415-7047

Maria Dozorets Lecturer of the Department of Psychology, Master of Psychology of Educational and Scientific Institute of Law and Psychology of the National Academy of Internal Affairs, 03035 Kyiv-DSP, https://orcid.org/0009-0004-9457-2989

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EXPERIENCING CRISIS SITUATIONS AMONG YOUTH UNDER CONDITIONS OF MARTIAL LAW

Abstract. This article presents the results of a study of the psychological characteristics of experiencing crisis situations by young people in the stressful conditions of martial law. The relevance of this problem is due to the existence of potentially dangerous military factors that have a destructive effect on the psychological health of a young person who is at the stage of dynamic individual and social development.

The purpose of the article is to identify and analyze the psychological characteristics of experiencing crisis situations in young people in martial law, which consists in determining the level of traumatic stress, adaptive resources and specific forms of youth response to crisis events caused by war. To achieve this goal, a theoretical analysis of scientific sources was carried out and an empirical study of this problem was carried out, followed by recommendations for its solution.

The methodological basis of the article is the provisions of crisis psychology, the transactional stress and coping model , the theory of resilience and adaptive

potential of the individual, as well as modern approaches to studying the psychological consequences of crisis and traumatic events. During the study, psychodiagnostic methods were used to measure the symptoms of traumatic stress, resilience and dispositional optimism of the sample in the form of a questionnaire, and individual conversations were conducted through semi-structured author interviews.

The scientific novelty of the study lies in the empirical study of the psychological characteristics of experiencing crisis situations in young people under martial law using the material of the Ukrainian sample, as well as in identifying gender differences in the structure of traumatic stress, resilience and dispositional optimism, on the basis of which recommendations were described for reducing existing risks. Conclusions

. The study revealed a moderate level of traumatic stress in the general sample with increased hyperexcitability indicators, which indicates prolonged psycho-emotional stress of the survey participants. It was also found that the characteristics of the respondents' experience of crisis situations have gender differences, due to the specifics of overcoming traumatic events and mechanisms of adaptation to the demands of society. The obtained empirical indicators have significant practical significance for the further development and organization of crisis interventions, psychological programs and measures to support youth in a difficult period of military escalation, as well as general social instability.

Keywords: crisis situations, youth, martial law, traumatic stress, resilience, adaptive stability, coping strategies.

Постановка проблеми

У період воєнного стану молоде населення відзначається особливою вразливістю до істотних змін у суспільстві, що характеризуються постійною невизначеністю, підвищеним рівнем загрози, соціально-політичною нестабільністю. Тривале психологічне напруження, що виникає в результаті загострення воєнної ситуації, значною мірою впливає на загальний емоційний стан індивіда, його поведінку та систему життєвих спрямованостей. Молода людина, окрім необхідності вирішення вікових завдань свого розвитку, змушена долати труднощі адаптації до кризових умов воєнного часу. У зв’язку з цим постає важливе питання, щодо вивчення психологічних особливостей переживання молоддю кризових ситуацій та визначення її адаптаційного і ресурсного потенціалу для мінімізації негативного впливу такого явища, як збройний конфлікт.

Матеріали та методи

Метою статті є інтерпретація результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей переживання кризових ситуацій у молоді в умовах воєнного стану та виявлення гендерних відмінностей у показниках травматичного стресу, життєстійкості й диспозиційного оптимізму.

Методологічну основу становлять положення кризової психології та психології травми, транзакційна модель стресу і копінгу , «теорія поля» і

структура «життєвого простору» , концепція життєстійкості особистості та соціально-екологічних підхід до резилієнсу , а також сучасні уявлення про нейропсихологічні механізми саморегуляції . *Методи дослідження*: статистичний, кореляційний та порівняльний аналіз, узагальнення, анкетування, індивідуальні інтерв'ю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика переживання кризових і травматичних подій ґрунтовно представлена в багатьох класичних, а також сучасних дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених. Теоретичні концепції і засади, які пояснюють особливості кризового реагування, системно окреслені в працях В. Селезньової, Т. Титаренко, А. Робертса, Б. Дж. Кейсі, Б. Е. Ґілліленда, С. Фолькман, Дж. Герман, Дж. Кеплана, Е. Ньюнем, Л. Штайнберга, Р. К. Джеймса, Р. Лазаруса та інших.

На прикладі концепції транзакційного стресу і своєрідних копінгових стратегій є можливість розглядати кризу, як результат індивідуальної когнітивної оцінки подій в навколишньому середовищі . На сучасному етапі великого значення набуває питання розвитку адаптаційної стійкості та посттравматичного зростання молодої особистості.

Водночас існує потреба у подальшому уточненні емпіричних даних, щодо особливостей переживання кризових ситуацій українською молоддю в умовах повномасштабної війни.

Сучасні українські реалії вимагають серйозного вдосконалення системи забезпечення якісного психологічного супроводу, зокрема для вразливих категорій населення, включаючи молодь .

Виклад основного матеріалу.

Дослідження специфіки переживання молодою людиною кризових станів передбачає обов'язковий аналіз рівня її травматичних симптомів, зокрема: визначення наявності інтрузій, тенденції до уникнення травматичних подій, когнітивних змін, а також гіперзбудливості. Поряд із цим, ключову роль відіграють показники резилієнтності індивіда, що демонструють його здатність самостійно долати кризові ситуації за допомогою особистих внутрішніх ресурсів. [1, С.45].

Наше емпіричне дослідження було проведено серед української молоді віком від 22 до 45 років (Рис.1), де переважну більшість становили жінки (75%) (Рис.2). Всі учасники були представниками різних соціальних груп, які на момент початку та розгортання широкомасштабного збройного конфлікту в Україні в 2022 році, проживали на її території. Для досягнення поставленої мети, було застосовано кількісні та якісні методики, що визначали рівень інтенсивності переживання респондентами кризових станів. [2.].

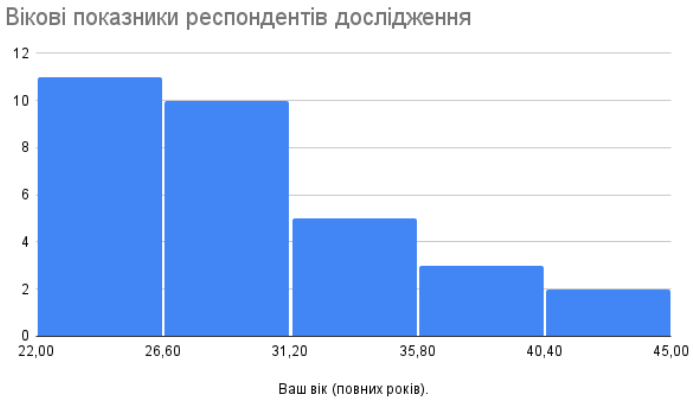

Рисунок 1.

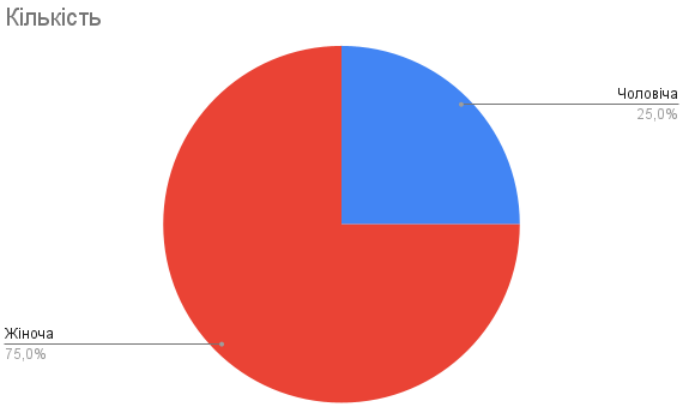

Рисунок 2.

Один із найважливіших діагностичних етапів передбачав здійснення опитування учасників за допомогою «Шкали самооцінки посттравматичних симптомів PCL-C або «Posttraumatic Checklist – Civilian Version» таких авторів, як: Ф. Везерс, Б. Літц, Дж. Герман, Дж. Хаска,Т. Кін та інших[3, С.67]. . Шкала містила 17 запитань, які виявляли симптоми травматичного стресу за чотирма кластерами, що відповідає DSM-5:

1. Інтрузії (травматичні спогади і флешбеки);
2. Уникнення (наявність стратегії уникнення повторного переживання негативного досвіду);
3. Зміни когнітивного характеру (втрата інтересу до улюбленої справи, відстороненість, дисоціація, порушення пам’яті);
4. Гіперзбудливість (надмірна реактивність, труднощі з концентрацією);

Результатом анкетування за шкалою PCL-C стало визначення помірного рівня травматичного стресу у загальній вибірці, що склав 2,38 балів із п’яти можливих, де клінічний поріг становить ≥ 3,0. [4]. Поряд із цим, найвищий рівень із чотирьох кластерів посттравматичних симптомів серед наших учасників мав показник гіперзбудливості – 2,53 бали, із стандартним відхиленням 0,65 (SD). Найменш виражені симптоми спостерігалися за кластером когнітивних змін,

середній бал яких становив 2,25. Отримані результати можна інтерпретувати, спираючись на дослідження Річарда К. Джеймса і Берла Е. Ґілліленда, котрі зазначають, що підвищення гіперзбудливості є ознакою перебування людини у стані кризи, а саме у фазі внутрішньої готовності до небезпеки . Джудіт Герман також доводить, що стан підвищеного збудження є одним із проявів комплексної травматизації, яка вимагає від особистості тривалої мобілізації внутрішніх ресурсів, коли перед людиною постають два шляхи: «боротися або втікати» . Загострення воєнної ситуації безумовно є причиною великої кількості психологічних розладів, що викликають яскраво виражені симптоми підвищеної напруги та реактивності. Проте не слід забувати, що на фоні суспільної нестабільності, крім воєнної загрози, існує небезпека погіршення емоційного стану індивіда і зростання його внутрішньої напруги через дію щоденних стресорів, таких як: вимушена еміграція, проблеми із соціалізацією, тяжкі матеріальні умови тощо . У свою чергу, низький рівень когнітивних змін у вибірці можливо пояснити, як один із шляхів «посттравматичного життєтворення», передусім завдяки глибокому осмисленню навколишніх подій та спрямованості індивіда на внутрішній розвиток. Таку концепцію детально описує у своїх дослідженнях Тетяна Титаренко. [5, С.45].

Наступною методикою, котра була використана для проведення опитування наших респондентів, стала «Шкала диспозиційного оптимізму» (Life Orientation Test – Revised) або скорочено «LOT-R», розробниками якої є: М. Шайєр, К. Карвер та М. Бріджес . Дана шкала охоплює 10 запитань, які включають 6 основних і 4 наповнювальних. Мета цього опитувальника полягає у виявленні оптимістичних та песимістичних установок особистості, що впливають на її здатність успішно виходити із кризових ситуацій та швидко адаптуватися до змін у навколишньому середовищі. Результати анкетування учасників за шкалою LOT-R показали достатньо високий рівень диспозиційного оптимізму у загальній вибірці, що становить 3,09 балів із 4 можливих, де при цьому SD=0,71 (Рис.3). Отримані показники вказують на схильність молодих людей, навіть попри виклики воєнного часу, знаходити позитивні аспекти в різних ситуаціях і дивитися в майбутнє з надією. [6.].

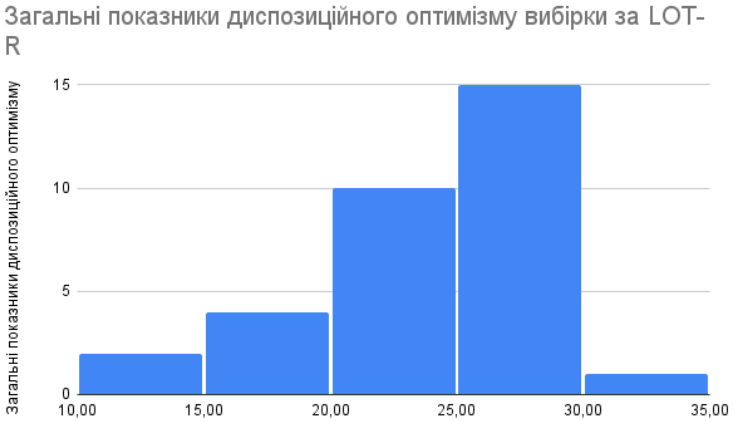

Рисунок 3.

Для визначення рівня життєстійкості і внутрішніх ресурсів нашої вибірки, ми використовували «Шкалу резилієнтності» або CD-RISC-25 («Connor-Davidson Resiliense Scale») Кетрін Коннор і Джонатана Девідсона . Обрана методика складається із 25 запитань, що виявляють ступінь розвитку особистісних ресурсів індивіда за такими напрямками:

1. Легкість у прийнятті рішень з орієнтацією на власний досвід;
2. Стійкість до негативних впливів;
3. Позитивне мислення і наявність соціальної підтримки;
4. Відчуття контролю за своїм життям;
5. Наявність внутрішньої морально-духовної сформованості.

Середній бал результатів опитування учасників дослідження за шкалою CD-RISC-25 становить 2,98 зі стандартним відхиленням 0,64 (SD), що перевищує усереднене значення і вказує на достатньо високий рівень життєстійкості і здатності до адаптації загальної вибірки (Рис.4).

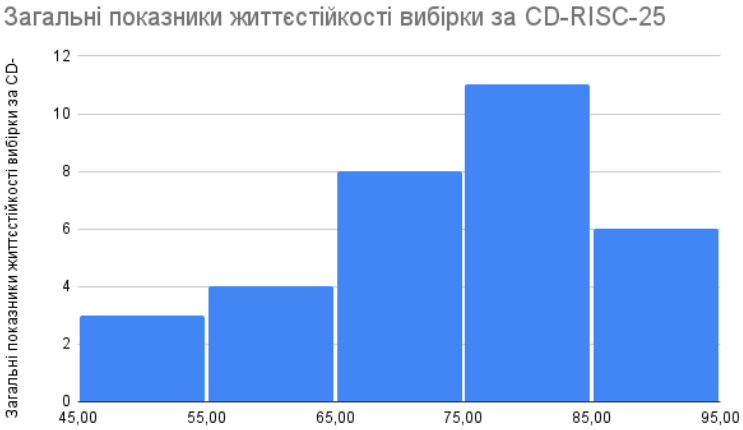

Рисунок 4.

Аналізуючи отримані кількісні показники особливостей переживання молодими людьми кризових ситуацій в умовах війни, доречно інтерпретувати результати нашого дослідження, спираючись на концепцію Джеральда Кеплана, який описує 4 стадії розвитку кризового стану: зростання внутрішньої напруги, мобілізація особистісних ресурсів, посилення стресової реакції та психологічна дезорганізація. Відповідно до зазначеної теорії, наші респонденти, демонструючи помірний рівень травматичного стресу поряд із високими показниками життєстійкості, знаходяться у другій фазі кризового реагування, тобто на етапі мобілізації внутрішніх ресурсів для подолання кризової ситуації, в даному випадку – наслідків, спричинених війною. Згідно концепції Альберта Робертса, який визначив 3 фази перебігу кризової реакції: внутрішня дезорганізація, стабілізація емоційного стану і мобілізація копінгових стратегій, учасники нашого опитування перебувають на третій стадії, тобто на етапі мобілізації ресурсів для подолання кризи [7, С.34].

Наступним кроком нашого дослідження було здійснення кореляційного аналізу між отриманими показниками життєстійкості (CD-RISC-25) і травматичного стресу (PCL-C) вибірки за допомогою непараметричного коефіцієнту Спірмена.

У результаті цього обчислення ми виявили дуже сильний обернений зв'язок між ступенем резилієнтності (життєстійкості) та ознаками травматичного стресу учасників, що становить -0,74 із випадковою ймовірністю < 0,001.

Це дає підстави вважати, що рівень психологічної напруги і травматичного стресу індивіда напряму залежить від розвитку його внутрішніх ресурсів, тобто чим вищі показники резилієнтності, тим нижчий рівень травматичного стресу. [8]. У цьому контексті доцільно провести паралель із концепцією транзакційного стресу Річарда Лазаруса і Сьюзен Фолькман. Дана теорія вказує на суб'єктивну оцінку кризової ситуації, як головний механізм активації копінгових стратегій, що визначається сформованістю внутрішніх ресурсів особистості і безпосередньо впливає на зниження рівня травматичного стресу і психологічної напруги.

Слід зауважити, що порівняльний аналіз середньостатистичних значень травматичного стресу і внутрішніх ресурсів вибірки за гендерними показниками зафіксував цікавий парадокс, який характеризується помітно вищим рівнем життєстійкості чоловіків (3,20) відносно жіночого рівня (2,90), але поряд із цим рівень травматичного стресу чоловіків (2,60) також переважає над показниками травматичного стресу учасників жіночої статі (2,30) (Рис.5). Підвищений рівень життєстійкості чоловіків одночасно із високими показниками травматичного стресу, можна пояснити з точки зору гендерних відмінностей у механізмах подолання кризових ситуацій, а також суттєвим психологічним навантаженням через події воєнного характеру, що в багатьох аспектах чинять тиск на представників саме чоловічої статі.

Ці висновки знаходять підтвердження в роботі українських і польських науковців, які в 2022 році здійснили масштабне емпіричне дослідження психологічних особливостей переживання українськими студентами перших місяців війни. Так, було з'ясовано, що жінки демонструють більш виражені емоційні реакції на кризові події ніж чоловіки, при цьому рівень травматичного стресу жінок був помітно нижчий порівняно з чоловіками. Це явище пояснюється тим, що емоційна експресія виконує захисну функцію шляхом зменшення внутрішньої напруги через вияв почуттів і соціальну взаємодію. Чоловіки, у своїй більшості, схильні стримувати власні емоції, що слугує підвищенню рівня психоемоційного напруження і травматичного стресу. [11, С.67].

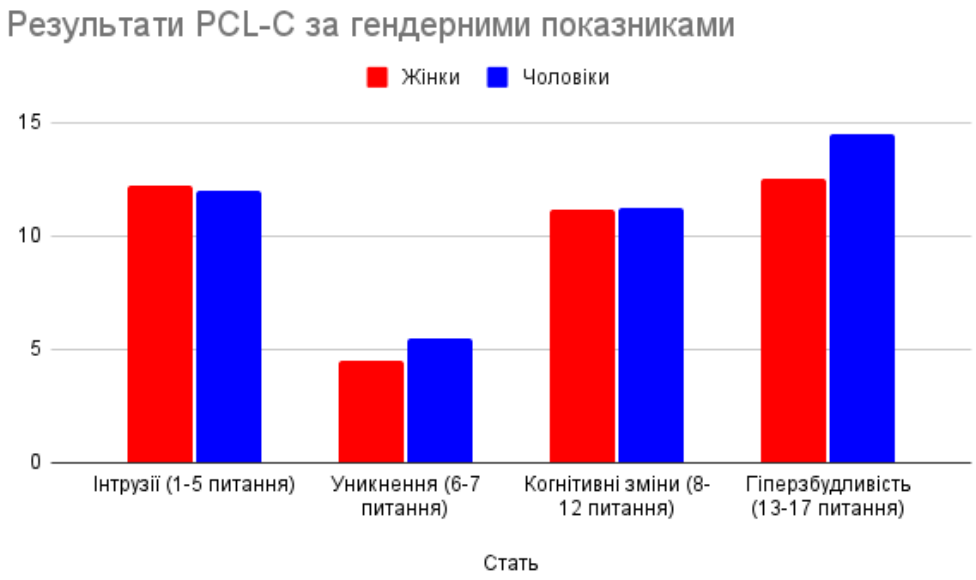

Рисунок 5.

Описані вище діагностичні методики дозволили встановити кількісні показники особливостей переживання молоддю кризових подій в умовах воєнного стану. Та для більш глибокого аналізу психологічних реакцій молодої особистості на зовнішні стресогенні чинники, було організовано серію напівструктурованих авторських інтерв'ю за участю певної кількості респондентів із загальної вибірки[12].. Структура інтерв'ю складалася із 7 блоків, що забезпечували комплексне розкриття психологічних аспектів індивіда, необхідних для об'єктивного оцінювання симптомів емоційної дезорганізації згідно з рекомендаціями ISTSS, APA та інших міжнародних товариств:

1. Вступний блок передбачає створення довірливого контакту з учасником, оцінку його внутрішньої готовності до відкритої розмови;
2. Подальше визначення емоційного стану респондента (напруженість, тривога, страх, шокова реакція тощо);
3. Виявлення можливих когнітивних змін, наявності інтрузій, проблем з концентрацією уваги тощо;
4. З'ясування особливостей поведінки індивіда в різних ситуаціях, врахування його пасивних або навпаки, занадто гіперактивних реакцій;
5. Визначення наявності надійних соціальних контактів у респондента, підтримки з боку рідних людей або можливих змін у стосунках за останній період часу;
6. Обговорення способів подолання кризових ситуацій, які використовує респондент, зокрема шляхом активізації внутрішніх ресурсів;
7. Підсумковий блок, що спрямований на рефлексію учасника, осмислення його особистих досягнень і планів на майбутнє. [9, С.78].

В результаті проведення індивідуальних інтерв'ю було виявлено кореляційний зв'язок між показниками кількісного і якісного аналізу особливостей переживання кризових ситуацій молодими людьми в умовах воєнного стану. Так, під час діагностичних бесід, учасники не рідко згадували про підвищення емоційної напруги та зниження відчуття контролю над власним життям. Зокрема, чоловіки характеризували свої емоції як напади гніву та безсилля, а жінки вказували на систематичне відчуття страху і тривоги, що позначається на якості їх сну та відпочинку. Особливо часто респонденти вказували на суттєві труднощі у плануванні свого майбутнього, в баченні віддаленої перспективи. Ґрунтуючись на дослідженнях Курта Левіна, а саме на його «Теорії поля», отримані результати інтерв'ювання підтверджують ключовий вплив нестабільного навколишнього середовища, зокрема воєнного стану, на «життєвий простір» індивіда, тим самим блокуючи його здатність усвідомлювати власну часову перспективу, незважаючи на помірний рівень травматичного стресу. Високі значення диспозиційного оптимізму та життєстійкості вибірки, що були отримані під час кількісного аналізу, знаходять пояснення у результатах особистих бесід з учасниками. Так, респонденти зазначають, що попри виклики воєнного часу, їхня внутрішня мотивація підкріплюється активним підходом до подолання стресових обставин. Жінки ефективно формують внутрішню стійкість завдяки творчості і посильній фізичній активності. Чоловіки у своїй більшості надають перевагу інструментальним копінговим стратегіям, таким як спорт і волонтерство. Отримані дані відповідають дослідженням Лоуренса Штайнберга і Беттіни Дж. Кейсі, які пояснюють спрямованість молодих дорослих використовувати саморегуляцію та інструментальні способи подолання кризи з точки зору нейрофізіологічного розвитку. Науковці зазначають, що саме у віці 25-30 років завершується дозрівання префронтальної ділянки головного мозку, відповідальної за когнітивні функції та емоційний контроль. [13, С.34].

В ході проведення інтерв'ю також було з'ясовано механізми формування парадоксу, виявленого під час здійснення порівняльного аналізу за гендерними ознаками. Встановлено, що підвищений рівень травматичного стресу одночасно з високими показниками життєстійкості чоловіків є наслідком їх схильності до внутрішнього стримування негативних емоцій, що веде до збільшення психологічного напруження. Однак, зовнішні вимоги потребують від чоловіків посиленої витривалості, що виражається в їх здатності підтримувати високий ступінь резилієнтності. Жінки при цьому обирають більш відкриті способи долати внутрішнє напруження, насамперед шляхом соціально спрямованої поведінки (спілкування з рідними та друзями, вербалізація емоцій, експресивні прояви інтрапсихічного стану).

Надзвичайно важливе значення, особливо на фоні підвищеної воєнної загрози, посідає здатність індивіда зберігати внутрішню опірність негативним факторам навколишнього середовища, тобто розвивати власну адаптаційну

стійкість. Згідно з класичною теорією Еріка Еріксона, зрілість ідентичності є фундаментом для подальшого становлення резилієнсу індивіда, так як своєчасне проходження всіх етапів вікового розвитку стає необхідною умовою для формування здатності будувати надійні міжособистісні зв'язки, нести відповідальність за себе і свої вчинки . [14.]. На основі даної теорії можна розглядати наступні методи розвитку адаптаційного потенціалу особистості:

1. Визначення своїх «життєвих ролей» (необхідно самому собі надати відповіді на наступні запитання: «Ким я є у стосунках з іншими?», «Який я фахівець у власній справі?», «Яка моя життєва і громадянська позиція?»);

2. Самостійне визначення своїх особистих цінностей і яким чином вони допомагають у подоланні кризи;

3. Проєктування і планування свого майбутнього «Я».

Спираючись на дослідження української психологині Тетяни Титаренко, варто окреслити наступні методи підвищення адаптаційної стійкості особистості:

1. Переосмислення життєвих обставин (формування нового бачення подій, визнання пережитого досвіду як необхідного етапу на шляху до свого розвитку);

2. Побудова внутрішньої опори завдяки надійним людям, значущим спогадам тощо;

3. «Моделювання життєвого маршруту» (визначення бажаних змін у майбутньому, планування невеликих кроків для досягнення мети);

4. «Конструювання смислового поля» (виявлення основних життєвих сенсів, їх пріоритетності).

Враховуючи отримані під час емпіричного дослідження підвищені показники гіперзбудливості, слід наголосити на важливості регулювання власних емоційних проявів як запоруки становлення психологічної стійкості. [15, С.78].

Згідно з напрацюваннями М.-Л. Ван Беверен та інших, така регуляція емоцій є можливою тільки за умови їх повного усвідомлення. Для цього необхідно навчатися розпізнавати свої емоційні стани, намагатися їх проговорювати, формувати емоційну грамотність, вести щоденник емоцій, виконувати техніки релаксації (повільне дихання і концентрація уваги в окреслений момент часу).

Набуття молодою людиною адаптаційної стійкості в повній мірі залежить від її взаємодії з навколишнім соціальним середовищем. Таких переконань дотримуються у своїй соціально-екологічній концепції Джекі Сандерс, Робін Манфорд, Лінда Лібенберг та Майкл Унгар . [16]. Науковці визначають наступні вимоги для становлення адаптаційної стійкості людини:

1. Створення власної мережі (групи) підтримки (на основі концепції «Позитивного розвитку молоді» (PYD), що складається з 5 складових (5C): компетентність (відчуття здатності впливати на ситуацію), впевненість, зв'язок, характер (моральна спрямованість) і турбота);

2. Просоціальна поведінка (допомога іншим);

3. Розвиток емпатії (активне слухання, асертивність, розуміння почуттів іншої людини);

4. Створення безпечних і регламентованих груп підтримки у закладах освіти.

На основі вище зазначеної концепції, з використанням головних принципів когнітивно-поведінкової терапії і травма-фокусованих методик, було створено гендерно-обґрунтований тренінг, що націлений на підвищення емоційної стійкості молодих дорослих, зниження емоційної інгібіції у чоловіків та зміцнення копінгових стратегій у жінок. Його програма розрахована на 4 щотижневі сесії, тривалістю по 2 години кожна. Кількість учасників може становити 8-12 осіб. Основною метою програми є: зниження соматичних проявів гіперзбудливості молоді через розвиток емоційної грамотності та гнучкості копінгових стратегій. Структура групової роботи передбачає виконання наступних завдань:

1. Перша сесія (діагностика індивідуальних проявів гіперзбудливості учасників, визначення рівня адаптаційної стійкості за допомогою вправи «Колесо емоцій», техніки «Якір ресурсів», а також подальшого моніторингу симптомів гіперзбудливості);

2. Друга сесія (розвиток емоційної грамотності учасників, їх комунікативних навичок шляхом організації рольової гри «Я-повідомлення», обговорення «Тримаю в собі» і техніки «Гаряча точка»);

3. Третя сесія (оволодіння навичками саморегуляції та гнучкості стратегій подолання кризових станів за допомогою м’язової релаксації, техніки заземлення «5-4-3-2-1»і «мозкового штурму»);

4. Четверта сесія (підведення підсумків тренінгу, систематизація отриманих навичок, позитивне планування свого майбутнього через визначення довгострокових цілей в умовах воєнного часу).

Висновки

Проведене дослідження дало змогу визначити, що молодь в умовах воєнного стану здебільшого переживає кризові ситуації на рівні помірного травматичного стресу з домінуванням симптомів гіперзбудливості. Натомість, високі показники життєстійкості і диспозиційного оптимізму вказують на значний адаптаційний потенціал основної вибірки, що компенсує негативний вплив стресогенних факторів.

Гендерні відмінності у переживанні кризових ситуацій відображають різні соціально зумовлені копінгові стратегії чоловіків та жінок, зокрема на фоні посилених вимог суспільства через події воєнного характеру. В умовах кризи жінки частіше демонструють емоційно-орієнтовані способи адаптації, що виявляється в підвищеній рефлексивності, вербалізації почуттів та активному зверненні про допомогу. Чоловікам в основному притаманні проблемно-орієнтовані стратегії подолання кризи, що супроводжується підвищенням

власного емоційного контролю та спрямованістю на виконання функціональних ролей. [17].

Отримані результати підтверджують доцільність впровадження комплексних програм психологічної підтримки молоді, спрямованих на стабілізацію емоційного стану, розвиток саморегуляції та зміцнення соціальних зв'язків, особливо на тлі воєнного загострення.

Перспективи подальших наукових досліджень

Можливості подальших наукових досліджень пов'язані з поглибленим аналізом психологічних механізмів адаптаційної стійкості молоді в умовах тривалої соціально-політичної нестабільності. Доцільним є розширення вибірки з урахуванням регіональних, соціально-економічних та гендерних відмінностей, а також порівняльне вивчення різних вікових груп молоді. Важливим напрямом є лонгітюдні дослідження, що дозволять простежити динаміку переживання кризових ситуацій, зміну рівня життєстійкості, оптимізму та симптомів травматичного стресу впродовж часу. Це дасть змогу оцінити стабільність виявлених закономірностей і визначити довготривалі наслідки впливу воєнного стану на психологічне благополуччя молоді.

Потенційно значущим напрямом також є розроблення, апробація та емпірична перевірка ефективності цільових психологічних програм підтримки, спрямованих на зниження рівня гіперзбудливості, відновлення здатності до планування та посилення адаптаційної стійкості молоді в умовах воєнного стану.

Література

1.Титаренко Т. М. Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя: монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 160 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/724758/1/Посттравматичне_життєтворення_ІСПП_2_23_02_21%20(1).pdf

2.Caplan G. Principles of Preventive Psychiatry. New York: Basic Books, 1964. 304 p. URL: https://openlibrary.org/books/OL42994760M/Principles_of_Preventive_Psychiatry?hl=ru-RU

3.Casey B. J., Jones R. M., Hare T. A. The adolescent brain. Annals of the New York Academy of Sciences. 2008. Vol. 1124, No. 1. P. 111–126. DOI: 10.1196/annals.1440.010

4.Connor K. M., Davidson J. R. T. Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). Depression and Anxiety. 2003. Vol. 18(2). P. 76–82. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/da.10113

5.Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. New York : W. W. Norton & Company, 1968. URL: https://archive.org/details/identityyouthcri0000erik

6.Herman J. L. Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence — from Domestic Abuse to Political Terror. New York : Basic Books, 1992. URL: https://beyondthetemple.com/wp-content/uploads/2018/04/herman_trauma-and-recovery-1.pdf

7.James R. K., Gilliland B. E. Crisis Intervention Strategies. 8th ed. Boston, MA : Cengage Learning, 2017. 416 p. URL: https://www.cengage.com/c/crisis-intervention-strategies-8e-james-gilliland/9780357670651/

8.Lazarus R. S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. New York : Springer Publishing Company, 1984. 456 p. URL: https://books.google.com/books/about/Stress_Appraisal_and_Coping.html?id=i-ySQQuUpr8C

9.Lewin K. Field Theory in Social Science. New York : Harper, 1951. 346 p. URL: https://archive.org/details/dli.ernet.503983

10.Newnham E. A., Pearson R. M., Stein A., Betancourt T. S. Youth mental health after civil war: The importance of daily stressors. The British Journal of Psychiatry. 2015. Vol. 206, No. 2. P. 116–121. DOI: 10.1192/bjp.bp.114.146324

11.Pinchuk I., Feldman I., Seleznova V., Virchenko V. Psychological well-being of Ukrainian students three months after the emergence of full-scale war. Psychiatria Polska. 2024. Vol. 58, No. 1. P. 121–151. DOI: 10.12740/PP/177073. PMID: 38852187. URL: https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/38852187/

12.Sanders J., Munford R., Thimasarn-Anwar T., Liebenberg L., Ungar M. Positive youth development practices and better outcomes for high-risk youth. Child Abuse & Neglect. 2017. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0145213417301783

13..Scheier M. F., Carver C. S., Bridges M. W. Life Orientation Test – Revised (LOT-R): manual and scale. 1994. URL: https://www.cmu.edu/dietrich/psychology/pdf/scales/LOTR_Scale.pdf

14.Seleznova V., Pinchuk I., Feldman I., Virchenko V., Wang B., Skokauskas N. The battle for mental well-being in Ukraine: mental health crisis and economic aspects of mental health services in wartime. International Journal of Mental Health Systems. 2023. Vol. 17, No. 1, article 28. DOI: 10.1186/s13033-023-00598-3.

15.Steinberg L. Cognitive and affective development in adolescence. Trends in Cognitive Sciences. 2005. Vol. 9, No. 2. P. 69–74. DOI: 10.1016/j.tics.2004.12.005

16.Van Beveren M.-L., Goossens L., Volkaert B., Grassmann C., Wante L., Vandeweghe L., Verbeken S., Braet C. How do I feel right now? Emotional awareness, emotion regulation, and depressive symptoms in youth. European Child & Adolescent Psychiatry. 2019. Vol. 28. P. 389–398. DOI: 10.1007/s00787-018-1203-3. URL: https://link.springer.com/article/10.1007/s00787-018-1203-3

17.Weathers F. W., Litz B. T., Blake D. S., Schnurr P. P., Kaloupek D. G., Marx B. P., Keane T. M. PTSD Checklist – Civilian Version (PCL-C): scoring instructions and test form. Washington, D.C. : U.S. Dept. Of Veterans Affairs, National Center for PTSD, 1993.

References

1.Tytarenko, T. M. (2020). *Posttravmatychne zhyttietvorennia: sposoby dosiahnennia psykholohichnoho blahopoluchchia* [Post-traumatic life creation: Ways of achieving psychological well-being]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD.

2.Caplan, G. (1964). *Principles of preventive psychiatry*. New York, NY: Basic Books.URL:https://openlibrary.org/books/OL42994760M/Principles_of_Preventive_Psychiatry

3.Casey, B. J., Jones, R. M., & Hare, T. A. (2008). The adolescent brain. *Annals of the New York Academy of Sciences, 1124*(1), 111–126.DOI: https://doi.org/10.1196/annals.1440.010

4.Connor, K. M., & Davidson, J. R. T. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety, 18*(2), 76–82.URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/da.10113

5.Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York, NY: W. W. Norton & Company.URL: https://archive.org/details/identityyouthcri0000erik

6.Herman, J. L. (1992). *Trauma and recovery: The aftermath of violence — from domestic abuse to political terror*. New York, NY: Basic Books.URL:https://beyondthetemple.com/wp-content/uploads/2018/04/herman_trauma-and-recovery-1.pdf

7.James, R. K., & Gilliland, B. E. (2017). *Crisis intervention strategies* (8th ed.). Boston, MA: Cengage Learning.URL:https://www.cengage.com/c/crisis-intervention-strategies-8e-james-gillilan d/9780357670651/

8.Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping*. New York, NY: Springer Publishing Company.URL:https://books.google.com/books/about/Stress_Appraisal_and_Coping.html?id=i-ySQQuUpr8C

9.Lewin, K. (1951). *Field theory in social science*. New York, NY: Harper.URL:https://archive.org/details/dli.ernet.503983

10.Newnham, E. A., Pearson, R. M., Stein, A., & Betancourt, T. S. (2015). Youth mental health after civil war: The importance of daily stressors. *The British Journal of Psychiatry, 206*(2), 116–121.DOI: https://doi.org/10.1192/bjp.bp.114.146324

11.Pinchuk, I., Feldman, I., Seleznova, V., & Virchenko, V. (2024). Psychological well-being of Ukrainian students three months after the emergence of full-scale war. *Psychiatria Polska, 58*(1), 121–151.DOI: https://doi.org/10.12740/PP/177073 ed.). New York, NY: Oxford University Press.URL: https://www.abebooks.com/9780195179910/

12.Sanders, J., Munford, R., Thimasarn-Anwar, T., Liebenberg, L., & Ungar, M. (2017). Positive youth development practices and better outcomes for high-risk youth. *Child Abuse & Neglect*.URL:https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0145213417301783

13.Scheier, M. F., Carver, C. S., & Bridges, M. W. (1994). *Life Orientation Test – Revised (LOT-R): Manual and scale*.URL: https://www.cmu.edu/dietrich/psychology/pdf/scales/LOTR_Scale.pdf

14.Seleznova, V., Pinchuk, I., Feldman, I., Virchenko, V., Wang, B., & Skokauskas, N. (2023). The battle for mental well-being in Ukraine: Mental health crisis and economic aspects of mental health services in wartime. *International Journal of Mental Health Systems, 17*(1), Article 28.DOI: https://doi.org/10.1186/s13033-023-00598-3

15.Steinberg, L. (2005). Cognitive and affective development in adolescence. *Trends in Cognitive Sciences, 9*(2), 69–74.DOI: https://doi.org/10.1016/j.tics.2004.12.005

16.Van Beveren, M.-L., Goossens, L., Volkaert, B., Grassmann, C., Wante, L., Vandeweghe, L., Verbeken, S., & Braet, C. (2019). How do I feel right now? Emotional awareness, emotion regulation, and depressive symptoms in youth. *European Child & Adolescent Psychiatry, 28*, 389–398.DOI: https://doi.org/10.1007/s00787-018-1203-3

17.Weathers, F. W., Litz, B. T., Blake, D. S., Schnurr, P. P., Kaloupek, D. G., Marx, B. P., & Keane, T. M. (1993). *PTSD Checklist – Civilian Version (PCL-C): Scoring instructions and test form*. Washington, DC: U.S. Department of Veterans Affairs, National Center for PTSD. URL:https://www.mirecc.va.gov/docs/visn6/3_ptsd_checklist_and_scoring.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.923:159.964.2:615.851

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2216-2231

Винниченко Олександр Валентинович аспірант кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» м. Київ, https://orcid.org/0009-0002-3251-384X

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ АРХЕТИПИ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню українських національних архетипів як базових структур колективного несвідомого, що впливають на формування ідентичності та визначають напрями культурного й суспільного розвитку. Аналізуються ключові архетипи, що закорінилися у фольклорі, міфології, літературі, мистецтві: демонологічні архетипи, домінування сердечності через світлих духів, мати-берегиня як символ життєдайної сили та духовної опіки, хлібороб-господар як уособлення працьовитості. Показано, що національні архетипи не є статичними утвореннями, а перебувають у процесі постійної трансформації під впливом історичних обставин та соціальних викликів. Водночас вони зберігають свою фундаментальну роль у консолідації українського суспільства, забезпеченні наступності культурної пам'яті та актуалізації ціннісних орієнтирів у кризові періоди. Українські національні архетипи розглядаються як багатовимірне культурне явище, що поєднує історичні традиції, символічні образи та духовні смисли, утворюючи основу для подальшого розвитку української культури й державності. Українські національні архетипи є результатом тривалого процесу націєтворення, що розпочався із заселення території сучасної України.

Тож носієм українських національних архетипів може бути людина, яка прожила в Україні щонайменше двадцять років, адже за цей період вона несвідомо засвоює архетипічні структури корінного народу, які охоплюють світогляд, традиції, цінності та вподобання.

Аналіз останніх досліджень засвідчує, що проблема українських національних архетипів є багатовимірною і вивчається з різних наукових ракурсів. Накопичений теоретичний та емпіричний матеріал створює передумови для подальшої систематизації й комплексного підходу. Запропонована стаття покликана частково заповнити означені прогалини, розробивши узагальнену типологію українських архетипів, простеживши їхню динаміку в новітніх історичних умовах та окресливши можливі напрями практичного застосування архетипних моделей у сфері культури та освіти.

Ключові слова: українські архетипи, національна ідентичність, колективне несвідоме, культура, традиції, символіка.

Vynnychenko Oleksandr Valentinovich postgraduate student of the Department of Psychology and Personal Development of the Educational and Scientific Institute of Management and Psychology of the State Institution of Higher Education "University of Educational Management", Kyiv, https://orcid.org/0009-0002-3251-384X

UKRAINIAN NATIONAL ARCHETYPES

Abstract. Abstract. This article is devoted to the study of Ukrainian national archetypes as basic structures of the collective unconscious that influence the formation of identity and determine the directions of cultural and social development. It analyzes key archetypes rooted in folklore, mythology, literature, and art: demonological archetypes, the dominance of cordiality through bright spirits, the mother-guardian as a symbol of life-giving power and spiritual care, and the farmer-master as the embodiment of hard work. It is shown that national archetypes are not static formations, but are in a process of constant transformation under the influence of historical circumstances and social challenges. At the same time, they retain their fundamental role in consolidating Ukrainian society, ensuring the continuity of cultural memory, and actualizing value orientations in times of crisis. Ukrainian national archetypes are seen as a multidimensional cultural phenomenon that combines historical traditions, symbolic images, and spiritual meanings, forming the basis for the further development of Ukrainian culture and statehood. Ukrainian national archetypes are the result of a long process of nation-building that began with the settlement of the territory of modern Ukraine. Therefore, a person who has lived in Ukraine for at least twenty years can be a bearer of Ukrainian national archetypes, because during this period they unconsciously assimilate the archetypal structures of the indigenous people, which encompass worldview, traditions, values, and preferences.

An analysis of recent studies shows that the problem of Ukrainian national archetypes is multidimensional and is being studied from various scientific perspectives. The accumulated theoretical and empirical material creates the prerequisites for further systematization and a comprehensive approach. This article aims to partially fill these gaps by developing a generalized typology of Ukrainian archetypes, tracing their dynamics in modern historical conditions, and outlining possible directions for the practical application of archetypal models in the fields of culture and education.

Keywords: Ukrainian archetypes, national identity, collective unconscious, culture, traditions, symbolism.

Постановка проблеми. У сучасних умовах активізації націєтворчих процесів, посилення викликів глобалізації та гібридних загроз особливої ваги набуває дослідження чинників, які формують та зберігають українську національну ідентичність. Одним із таких чинників виступають архетипи –

універсальні моделі колективного несвідомого, що визначають світоглядні орієнтири, ціннісні засади й культурні практики суспільства. Незважаючи на багатовікове існування українських архетипних образів у міфології, фольклорі, художній літературі та мистецтві, їх комплексне наукове осмислення потребує подальшого розвитку, оскільки саме архетипна структура здатна пояснити сталість культурних основ, що забезпечують духовну єдність нації. Актуальність проблеми полягає у необхідності виявлення трансформацій архетипів в умовах історичних зрушень, зокрема під час воєн, суспільних криз та модернізаційних процесів. Так, вивчення українських національних архетипів виступає не лише теоретично важливим завданням гуманітарних наук, а й практичним інструментом для формування ціннісних орієнтирів сучасної української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема національних архетипів в українських гуманітарних науках є об'єктом активного вивчення впродовж останніх десятиліть. Вона досліджується у площині культурології, літературознавства, етнології, соціальної психології та філософії культури. Основою виступає юнгіанське трактування архетипу як універсальної структури колективного несвідомого, яке у наукових працях адаптується до локального контексту та конкретних культурних проявів. Ряд дослідників підкреслює, що саме через архетипні образи відбувається кодування базових смислів, завдяки яким зберігається цілісність культурної пам'яті та відтворюється національна ідентичність [1, 2].

Особливої уваги вчені приділяють ключовим архетипним образам української культури – матері-берегині, козака-захисника, хлібороба-господаря, мандрівника-філософа. У різних дослідженнях показано, що ці образи знаходять своє відображення у фольклорі, народній міфології, художній літературі та візуальному мистецтві, виконуючи функцію символічних орієнтирів нації [3]. Водночас у сучасних роботах акцент робиться на тому, що архетипи не є статичними, а зазнають постійної модифікації під впливом історичних викликів, соціально-політичних трансформацій та глобалізаційних процесів [4].

В останні роки в наукових публікаціях активно розробляється питання актуалізації архетипів у нових медіа та культурних практиках. Аналізується репрезентація архетипних образів у кінематографі, популярній музиці, візуальному мистецтві та цифровому просторі, зокрема у соціальних мережах та інтернет-контенті [5, 6]. Дослідники зазначають, що архетипні структури стають важливим ресурсом для консолідації суспільства та мобілізації громадської свідомості.

У низці праць обговорюється проблема термінологічної багатозначності поняття «архетип» та потреба його чіткої концептуалізації в гуманітарних науках [7].

Водночас зростає інтерес до міждисциплінарних підходів, які поєднують психоаналітичні, культурологічні, літературознавчі та соціологічні методи аналізу [8]. У наукових публікаціях наголошується на можливості використання

архетипних наративів у процесі національно-патріотичного виховання, культурної дипломатії та формуванні державних комунікаційних стратегій [9].

Попри наявність значної кількості досліджень, низка питань залишається невирішеною. Передусім відсутня **єдина міждисциплінарна типологія українських архетипів,** яка б об'єднала психологічні, культурологічні та соціолінгвістичні підходи.

Мета статті – здійснити аналіз українських національних архетипів як фундаментальних складових колективного несвідомого, визначити їхню роль у формуванні національної ідентичності та культурної пам'яті, простежити особливості трансформації архетипних образів у різних історичних і соціокультурних контекстах.

Виклад основного матеріалу **дослідження.**

Українські національні архетипи синтезували культурні особливості багатьох цивілізацій, представлених на теренах сучасної України: трипільської, скіфської, сарматської, еллінської, Причорномор'я, скандинавської, візантійської, татаро-монгольської, середньовічної європейської та османської.

Наприклад, українська вишиванка (рушники, сорочки, сукні) має прямі прототипи у Трипільській культурі – орнаменти трипільської кераміки демонструють наочну подібність.

Трипільська культура (5400-2750 роки до нашої ери) має схожість із культурами островів Егейського моря. Найімовірніше, перші колонії на трипільських землях були засновані вихідцями з Середземномор'я, де поширеним був хутірський тип поселення (близько десяти споріднених сімей як основа для невеликих населених пунктів). Однак існували й великі міста, що досягали чисельності до десяти тисяч мешканців [10].

Жінка посідала особливе місце в трипільському суспільстві – її авторитет мав винятковий характер. Економіка регіону була аграрною, більша частина продукції експортувалася до сусідніх територій. В релігійних віруваннях домінували культи, пов'язані із землею: Велика Мати або Матір Земля, часто зображувана скульптурно як жінка з піднятими руками (аналог слав'янської богині родючості Мокоші); культ Бика (Тура), що символізував багатство та обробку землі; культи Змії та Голуба також набували поширення.

Багато релігійних мотивів перегукувались із ідеями цивілізації Криту й були принесені з Середземномор'я. Мова Трипілля вирізнялася милозвучністю і переважанням слів із відкритими складами – ці особливості відобразилися в українській мові (за даними Ю. Л. Мосенкіса, 2001). Інші слов'янські мови мають значно нижчий рівень використання відкритих складів [11].

Серед неслав'янських мов найбільш близькою до трипільської є італійська – її милозвучність спричинена подібним балансом між голосними та приголосними звуками. Результати взаємодії з іншими культурами також вплинули на формування українських архетипів. Наприклад, ментальність скіфів характеризувалася рішучістю, хоробрістю, любов'ю до свободи, високою

культурою еліти та непримхливістю до побуту. Сармати додали до цієї ментальності свої особливості – повільність і високий статус жінки в суспільстві. Еллінська доба в Північному Причорномор'ї залишила спадок у вигляді відкритості, життєрадісності, потягу до прекрасного та миролюбства [10].

Перехід слов'янських племен на якісно новий ментальний рівень був значною мірою зумовлений запрошенням норманів для управління князівством. З їх приходом до влади серед слов'ян сформувалася держава, що спричинило істотні зміни у суспільному житті: було встановлено державні кордони, запроваджено централізовані податки, закріплено приватну власність на землю, введено грошову одиницю, заохочено професійний розвиток ремесел, утворилося соціальне розшарування суспільства, з'явилася аристократія, а традиційний принцип рівності у суспільних взаєминах поступово зник.

Формування власної слов'янської держави сприяло трансформації суспільства на рівні домінуючих ментальних принципів: вирізнялися схильність до порядку, ощадливість у побуті та негативне ставлення до обману. Водночас актуалізувалися архетипи воїна та переможця, які включали риси рішучості, цілеспрямованості, безкомпромісності, агресивності та войовничості. Проте цей процес супроводжувався і негативними аспектами, такими як неповага до особистості, персоніфікація влади та зневажливе ставлення до представників нижчих соціальних прошарків [12].

З прийняттям християнства Київською Руссю до суспільного життя увійшла культура Візантії, яка впливала на формування світоглядних і ментальних моделей із домінуванням авторитарної схематичності та ортодоксії. Це охоплювало суворе дотримання канонів в освіті, культурі й мистецтві; догма розглядалася як абсолютна істина, а її порушення – як щось неприйнятне і шкідливе. Конфлікт між візантійськими архетипами та вже існуючими слов'янськими сприяв виникненню нового архетипу – героя-злочинця, який втілював ментальний опір суспільства новим психосоціальним моделям.

Запровадження християнства принесло беззаперечний прогрес у розвитку слов'янських племен, водночас спричинивши глибоку трансформацію етнічного самоусвідомлення через нав'язаний комплекс грішника, який був винним уже від моменту народження.

Значний вплив на становлення української архетипіки мала середньовічна європейська культура, що розвинула інститути національних держав та запропонувала альтернативні системи архетипів. Формування українських архетипів ґрунтувалося на основі східного християнства візантійського зразка, тоді як архетипи західних та центральноєвропейських народів будувалися на фундаменті римського християнства [13].

Основні характеристики західної моделі включали прагматизм, жорсткість, акцентуацію на індивідуальному «я», самоповагу та рефлексію. Важливим чинником для формування архетипів середньовічної Європи стала система права, успадкована від Риму: повага до законодавства та приватної власності, а

також чітка організація захисту громадянських прав і свобод. Порушники правопорядку сприймалися як такі, що ображали Бога через руйнування божественного порядку. Важливий фактор становлення середньовічних європейських архетипів полягав у сумлінному ставленні до праці та високій оцінці її результатів. Ця установка залишається однією з фундаментальних рис сучасного європейського світогляду.

Суттєвими чинниками слід виділити низький рівень освіченості населення, схильність до стримування емоційних проявів (оскільки суспільство не схвалювало відкриті спонтанні емоції), кліматичні відмінності (нульова ізотерма Європи пролягає практично вздовж Карпатських гір), а також різну структуру ґрунтів. Західно- та центральноєвропейський ландшафт характеризується кам'янистими та піщаними основаннями, подекуди заболоченими районами та великими лісовими масивами, у той час як в Київській Русі переважали родючі чорноземи. Історичні шляхи європейських територій від Атлантики до Карпат і тих, що лежать від Карпат до Дону, значною мірою відрізнялися. Західна та Центральна Європа успадкували вплив Західної Римської імперії, що позначилося на поширенні латиниці, римського права і традицій, домінуванні католицизму, а також приматі логіки в світосприйнятті та мисленні. Натомість Східна Європа зазнала вирішального впливу Візантії – спадкоємниці античної еллініcтичної культури. Це знайшло відображення в емоційності, легкості світосприйняття, життєрадісності та шануванні особистої свободи (як громадянської, так і ментальної) [14].

Православ'я стало панівною конфесійною формою християнства, при цьому зберігалася форма двоєвір'я, де язичницькі боги та демонологія активно проявлялися в обрядовості, фольклорі, звичаях і святах. Таким чином, в Європі поступово сформувалися дві ментальні та світоглядні моделі. Західна відзначалася прагматизмом, повагою до приватної власності, приматом логіки над емоціями і почуттями, планомірністю, ощадливістю, дотриманням норм закону, неперсоніфікованістю влади та звичкою розраховувати на себе. Східна ж культивувала душевність, емоційність у світосприйнятті, схильність до ліричності та чуттєвості, неприв'язаність до матеріального накопичення й ощадливості, часте ігнорування закону (з героїзацією правопорушників у суспільстві), любов до свободи, персоніфікацію влади і упования на Божу волю понад власні сили [15].

Рівень інтеграції християнства в суспільне життя був також різним: католицизм на Заході Європи встановив жорсткі директиви та фактично монополізував духовне, культурне і освітнє життя. Натомість православ'я на Київській Русі допускало язичницьку обрядовість і значний рівень особистих свобод у суспільстві. Особливою рисою інституту сім'ї слов'янських земель було те, що жінка мала можливість бути лідером не лише формально, але й фактично. У Західній Європі ж чоловік завжди залишався основним лідером як у родині, так і в суспільстві.

Татаро-монголи з'явилися на периферіях Київської Русі у 1223 році, а в період 1237-1239 років завоювали розрізнені князівства, завершивши цей процес захопленням Києва 6 грудня 1240 року.

Заволодіння та руйнування Київської держави породило серйозні соціально-психологічні наслідки, вплинувши на значну частину населення. Утім, як відзначав Михайло Грушевський, побут і життя землеробської частини населення зазнали відносно незначних змін. Основні руйнування торкнулися міст як осередків культурного, релігійного та адміністративного опору. У 1362 році, під час битви на Синіх Водах, об'єднане галицько-литовське військо під проводом литовського князя Ольгерда Гедеміновича розгромило ключові сили ординських ханів, після чого Київщина увійшла до складу Великого князівства Литовського. Тим часом на території Московії татаро-монголи зберігали своє панування понад 200 років – аж до 1480 року, а данина кримським ханам тривала до 1700 року [16].

На українських землях монголо-татарське нашестя мало мінімальний прямий вплив на ментальність їхніх жителів. Проте саме внаслідок цих історичних обставин важливою характеристикою національного характеру стали такі риси, як тоталітаризм, грубість і жорсткість. З іншого боку, формувалися схильність до територіальної експансії, абсолютне підпорядкування центральній владі та утвердження державницького мислення. Після розпаду Київської Русі центр політичної організації перемістився до Галицько-Волинського князівства. Однак у 1349 році Галичина була завойована Польщею, що започаткувало тривалий період політичної роздробленості українських земель. Вони поперемінно входили до складу Польщі та Австро-Угорщини. Лише у першій чверті XX століття цей період завершився утворенням Української Народної Республіки.

Вплив постійних зовнішніх загроз суттєво вплинув на формування однієї з ключових рис українського архетипу – відчуття постійної небезпеки.

Національна система архетипів українців сформувалася під впливом низки чинників [16]:

- Географічне положення України в нестабільному регіоні на межі Європи та Азії зумовило такі риси характеру, як обережність, схильність до компромісу, необхідність врахування альтернативних сценаріїв розвитку ситуації, індивідуалізм, слабкість громадських інституцій і водночас розвиненість інституту сім’ї, здатність до адаптації (мімікрії) та гнучке мислення. Український антропологічний тип став результатом етногенетичних процесів, що відбувалися на теренах сучасної України протягом останніх п’яти тисяч років.
- Родюча земля, зокрема чорноземи, сприяла мобільності й високому ступеню розвитку землеробства, забезпечуючи стабільно високі врожаї.
- Кліматичні умови вплинули на національний темперамент і характер. Українці займають проміжне положення між північними та південними європеоїдними типами, проте з переважанням південних рис.

Особливості, які виражають українські національні архетипи, можна узагальнити наступним чином [17]:

- Індивідуалізм: Цей архетип найбільш яскраво проявляється у традиційній сфері економіки, а саме сільському господарстві, що ґрунтується на розвинутій моделі індивідуального фермерського господарювання.
- Народовладдя: Таке явище можна прослідкувати у практиках народної демократії від часів Київської Русі (віче), через традиції Запорізької Січі до управлінської системи доби Гетьманщини, де гетьман був підпорядкований старшинській раді, рішення якої мали обов'язковий характер.
- Музичність нації: Українська музична культура є надзвичайно багатою, її загальний фонд народних пісень перевищує 200 тисяч, що свідчить про високий рівень естетичного вираження у нації.
- Чуттєвість: Українська література відзначається витонченістю й образністю, що чітко відображає емоційну та естетичну складову національного характеру.
- Емоційність: Емоційність як риса проникливо охоплює всі аспекти національного життя, від побуту до філософії, де центральне значення має "філософія серця".
- Роль жінки: Історично склалася особлива соціокультурна місія жінки у суспільстві та в сім'ї.
- Неконфліктність: Українська історія вирізняється відсутністю агресивних загарбницьких війн, що відображає миролюбну природу нації.
- Толерантність: Світоглядний підхід українців спрямований на прийняття інакомислення та різноманітності думок.
- Консерватизм: Незважаючи на значні зовнішні загрози, український народ зберіг мову, культуру та традиції, що свідчать про його стабільність та самобутність.
- Сімейність: Сімейні цінності посідають центральне місце в житті українського суспільства та формують основу його культурного зразка.
- Інтровертність: Ця риса проявляється у традиційності, зосередженості на власних цінностях, ідеалах, культури, а також у споглядальному підході до життя.
- Анархічність: Українці мають схильність будувати власну систему цінностей, часто в протиставленні домінуючим ідеологічним тенденціям. Ці архетипи віддзеркалюють цілісність української етнічної свідомості, її історичну спадщину і сучасну культурну сутність.

Народні вірування та міфологія слов'ян є багатогранною та глибокою темою, що відбиває синкретизм, притаманний українському народу. Характерною особливістю є двовір’я – своєрідне поєднання дохристиянських язичницьких вірувань із традиціями християнства (православного, католицького, протестантського тощо). Цей феномен часто спостерігається серед народів, які запозичили чужу монотеїстичну релігію, нерідко внаслідок воєн або культурних

впливів. У кожній нації двовір'я має свій ступінь поширення: від незначних слідів у фольклорі до цілком паралельної системи вірувань, яка існує поряд із домінуючою релігією. Наприклад, можна згадати культ святих серед народів, які сповідують іслам [3].

В українському суспільстві двовір'я проявляється неоднорідно: освічені верстви населення зазвичай схиляються до канонічного християнства, тоді як більша частина народу толерантно ставиться до елементів язичницького минулого – у формі народних свят, прикмет, фольклорних висловів, приказок, народної медицини та забобонів.

Першопочаткові вірування виникли як спроба древньої людини пояснити навколишній світ і природу – те, що її оточувало та визначало її життя і добробут. Людина шукала способу налагодити стосунки з силами, які здавалися сильнішими за неї саму. Основною рисою таких вірувань була їхня інтегрованість у всі сфери людського життя: вони включали природу, побут і соціальну структуру первісних громад. Це була своєрідна релігія реального життя, де об'єкти вірування напряму переплiталися з повсякденним існуванням людей. Відмінними рисами таких систем були анімітизм (усвідомлення довкілля як живого), анімізм (одухотворення природи) та антропоморфізм (наділення природних явищ людськими рисами). Головними об'єктами поклоніння були ті аспекти світу, які впливали на людину найсильніше – представники флори і фауни, природні стихії, небесні світила. Ці вірування служили основою для виживання як окремої людини, так і громади загалом.

Праслов'янська ментальність характеризувалася низкою особливостей: залежністю від землі, любов'ю до природи, миролюбністю, кмітливістю, сміливістю та оптимізмом. Разом із тим для неї були властиві певна повільність, наївність і неприйняття влади.

Серед слов'ян фундаментальними цінностями стали зв'язок із землею, колективізм, практичне ставлення до довкілля, недовіра до авторитарних структур і прагнення свободи [3].

Міфологія українських земель у язичницьку добу включала багатий спектр вірувань, міфів і легенд. Сюди належали оповіді про походження Всесвіту, уявлення про життя після смерті, опис міфологічних істот і персоніфікацій природних феноменів. Ці істоти часто були символами шкідливого чи небезпечного для людини, тоді як постаті уособлювали підтримку та захист людей – з часом їхні функції переводилися в образи християнських святих. Серед унікальних персонажів були Житній Дід, Баба Яга, зорі й навіть домашній вуж.

Система слов'янського пантеїзму, відома як язичництво, охоплювала весь видимий і невидимий світ: природу, землю, небо, повітря як об'єктивну реальність, а також суб'єктивний компонент – богів, які очолювали світ, підпорядковані їм демонічні сутності й божества (дрібніші божки), а також людей із надзвичайними здібностями, що були самостійною й активною ланкою у взаємодії з богами, божками та демонами [2].

Язичництво слов'ян, які проживали на території сучасної України, не встигло сформувати повноцінну пантеонну систему, подібну до завершених релігійних структур Давньої Греції чи Римської імперії. Основною причиною цього стало прийняття християнства Київською Руссю. Тим не менш, виділилися дві ключові складові: стихійні вірування (обожнення сил природи, таких як земля, вогонь, небесні світила, вода, повітря, рослинний і тваринний світ, що має паралелі з давньогрецькою міфологією) та власне елементи слов'янської міфології: боги, божки, надзвичайні істоти, демони й люди з особливими можливостями.

Особливо примітною є троїста модель Всесвіту у слов'янській космології: вищий світ Правь (ідеальна й непізнавана сфера богів та першооснова сущого), земний середній світ Явь (простір людського існування) і нижній світ Навь (царство демонів та темряви). Три світи з'єднувало світове дерево В'яз, яке символізувало циклічність життя й рух у Всесвіті.

Загальна структура язичницького уявлення про Всесвіт включала [8]:

- пантеон слов'янських богів (на початковій стадії розвитку система не мала чітко визначеного верховного бога-деміурга);
- демонічних істот і постатей;
- персоніфікацію астрономічних об'єктів і явищ (Сонце, Місяць, зорі, комети тощо);
- уособлення природних явищ і пір року (Вітер, Літо, Мороз та інші);
- персоніфіковані образи концепцій хвороб, долі, душі та потойбічного світу (Доля й Недоля, Злидні, Гріх, упирі, вовкулаки, мерці);
- людей із надзвичайними якостями (знахарів, відьом, мольфарів) [12].

Стихіальні вірування. Вода. Уявлення про воду серед слов'ян базувалося на її єдності – земної та небесної, яка охоплювала колодязі, криниці, джерела, копанки, озера, річки, моря, дощі та навіть туман. Вода сприймалася як родюча стихія, що дарує життя та забезпечує плодючість. Шанування води здійснювалося через молебни та жертви, які приносили болотам, річкам і джерелам, але своєю суттю це вважалося поклонінням усій воді – земній та небесній. Важливі обряди проводилися з урахуванням астрономічного циклу сонця або у знакових місцях, таких як злиття кількох річок чи каскади природних водойм. Після таких обрядів вода з цих місць набувала цілющих властивостей та ставала захистом від ворожих сил. У буденному житті також існували способи надання воді особливих якостей: її пропускали через полум'я або сито. Окремо виділяли росу, сльози й слину, які вважалися надзвичайно сильними щодо очищення та лікування.

Повітря. Атмосферним явищам, пов'язаним із переміщенням повітря, приділялася чимала увага – від легкого вітру до буревіїв чи ураганів. Це було зумовлено залежністю сільського господарства від погодних умов. У ритуалах роль вітру символізувало дихання: його використовували для вигнання злих сил та хвороб, надання організму доброї енергії або ж набуття особливих чеснот.

Повітря сприймалося як стихія, наповнена духами та божками, від яких залежало сімейне щастя та добробут. Молитви і жертвоприношення на їхню честь стали невід'ємною частиною побуту.

Вогонь. Слов'яни шанували вогонь як одну з найважливіших стихій, що мала очищувальну та цілющу силу. Практично всі значущі обряди включали використання вогню: через символічний вогонь проходили молодята, біля нього приносили жертви богам при народженні дітей, а померлих часто спалювали як частину похоронного ритуалу. Вогонь розглядався як земний прояв Сонця – джерела життя [11].

Земля. Земля для слов'ян була символом Великої Матері, яка давала все необхідне для життя. Культ поклоніння землі існував серед усіх слов'янських племен і мав глибоке значення.

Небесні світила. Сонце вважалося джерелом життя завдяки своєму світлу і теплу, тому затемнення сприймалися як передвісники лиха. Зорі нерідко асоціювалися з душами померлих, які після земної смерті підіймалися на небеса. Слов'яни шанували всі небесні світила й явища, видимі неозброєним оком – їх трактували або як окремі об'єкти поклоніння, або як знаменники важливих змін; водночас небесні тіла уявлялися єдиною великою небесною родиною.

Одним із центральних елементів у рослинному світі слов'ян було міфічне дерево, яке символізувало три рівні буття: його крона асоціювалася зі світом богів, стовбур уособлював земне життя, а корені простягалися до потойбічного світу – царства мертвих. Культ дерев, особливо дубів як образів величі й могутності, був поширений серед слов'янських племен. У кожного племені існували свої сакральні дерева, наприклад, береза як символ чистоти або калина як уособлення материнства. Важливу роль відігравали священні гаї, що мали переважно аграрне значення. Проте сухі дерева, такі як бузина та осика, вважалися символами злих сил і потребували заспокоєння через жертви.

У сфері тваринних вірувань простежується система тотемів, які були священними для відповідних родів чи спільнот. Ці етнокультурні відголоски залишили слід у сучасних українських прізвищах, таких як Вовк, Тур, Заєць [10]/

Півень. Міфологічний світ слов'ян на українських землях характеризувався поступовим переходом від стихійного поклоніння природним явищам до формування образів окремих богів.

Головною рисою слов'янської міфології була слабко розвинена антропоморфність і персоніфікація божеств, на відміну від міфології античних еллінів чи римлян. Слов'янські боги виконували конкретні функції: вони були покровителями родинного життя та здоров'я, а також господарства й добробуту. Водночас вони уособлювали природні явища та сили. Друга особливість полягала у відсутності духовних богів чи абстрактних божеств, що надавало слов'янському пантеону яскраво вираженого земного характеру. Особливістю міфології на українських землях була значна кількість негативних і ворожих до людини персонажів, таких як Біда, Злидні, Посуха, Морок, Мара, Голод і Мороз.

Їх поява пов’язана з дуалістичним мисленням слов’ян (світло – темрява, тепло – холод, день – ніч, добро – зло). Однак помітно бракувало аналогічного за кількістю пантеону доброзичливих і прихильних до людини міфічних образів.

Українська демонологія є багатогранною частиною культурної спадщини, яка відображає уявлення слов'ян про взаємодію природи, людини і світу духів. Здобуття знань про явища та процеси довкілля надавало давнім слов’янам відчуття спокою.

Саме це сприяло швидкій персоніфікації навколишнього середовища: духи вважалися рушійною силою навколишнього світу, отримуючи загальні назви, такі як польовики, лісовики тощо.

Водночас виникали канали спілкування із цими істотами за допомогою обрядів пошани, поклоніння і жертвоприношень, адресованих водоймам, болотам, гаям, лісам, рослинам та полям [15].

Дивним є уявлення слов’ян про те, що світ духів не є паралельним до реального життя, а скоріше виступає як вищий вимір існування. Для тогочасного світогляду природа була одухотвореною й персоніфікованою. Відсутність концепції творця-деміурга, який одноосібно створив весь видимий та невидимий світ, зумовила розподіл довкілля на окремі сфери, кожна з яких мала свого покровителя або владику.

Серед найпоширеніших демонологічних образів слід виділити домовика (Чур, Цур) – охоронця домівки та всієї родини, яка в ній мешкає. Він підтримував своїх господарів і не шкодив чужинцям. Водночас недбале ставлення до домовика могло викликати його невдоволення, що проявлялося через шкоду для садиби чи навіть родини. Ще одним значимим персонажем демонології був водяник – цар водойм. Влада цього духа охоплювала всі водні простори: озера, річки, моря тощо. Як володар він мав своїх слуг – болотяників, анциболотів, русалок.

Русалки, які первісно називалися берегинями, здебільшого були ворожими до людей: вони могли топити людину у воді, затягувати на глибину або перекидати човни. За легендами, русалки жили в річках і виходили на берег уночі, щоб танцювати хороводи.

Лісовик представляв господаря всіх лісів і гаянів та керував лісовими духами – гайовиками та полісунами. Лісові духи зазвичай не були агресивними до людини, але у окремих випадках могли ставати вороже налаштованими [13].

Жіночі лісові істоти – мавки та літавиці – найчастіше ворогували з чоловіками; чоловічі ж лісові духи – перелесники – мали негативний вплив на жінок і дівчат. Окрім природних духів існували зловісні істоти, чия головна мета полягала у завданні шкоди людям. Одним із таких образів були злидні – духи, які оселялися у хатах або подвір’ях за умов відсутності домовика чи його мовчазного схвалення. Злидні поступово доводили родину до крайньої бідності та зубожіння. Єдиним способом позбутися їх вважалася докорінна зміна способу життя родини або переселення до нового дому без перевезення злиднів із собою.

Таким чином українська демонологія не лише відображала вірування давніх слов'ян у взаємодію людини з духами природи, а й формувала правила поведінки для гармонійного співіснування із довкіллям.

Біда – злий і мстивий демон, що ніколи не приходить до оселі сам. Завжди супроводжується іншими негараздами, доводить людей до гріха, створює шкоду і відчай. Мандрує серед людства, постійно шукаючи нових жертв. Мара – істота, що збиває людину з правильного шляху, вводить в оману, затуманює розум і завдає шкоди. Її вплив може призводити до небезпечних помилок, а образ цього демона має паралелі в індуїстських віруваннях, де Мара – творець ілюзій. Блуд – дух, який зводить мандрівників зі шляху, змушує їх загубитися, що нерідко обертається трагічними наслідками. Мара та Морок – дія цих сил полягає в запамороченні та введенні в оману людини. Вони спричиняють непорозуміння, а їхній вплив є небезпечним для розуму і рішень людини. Желя – божество, що уособлює негаразди, плач, смуток і гірку печаль.

Жура (або Журба, Туга) – нападає на людину сильним смутком, що може підточити її духовні та фізичні сили аж до летальних наслідків.

Образа – істота, що уособлює біль образи та зневаги, завдаючи душі глибоких ран.

Нужда – символ втрат і збитків, а також помічниця темних богів насилля.

Грець – персоніфікація життєвих негараздів і лиха, які стаються з людиною в різні моменти життя.

Порча – магічний вплив, насланий злою людиною з надприродними здібностями, як-от чаклун або відьма.

Трясця (або Трясовиці, Пропасниці) – сестри-негаразди, кількість яких становить тринадцять, і кожна з них несе свою шкоду, завдаючи людям пропаду.

Чорт – головний демон злим силам, який уособлює всю ворожу енергію супроти людства. Йому підкоряються численні темні духи та надприродні сили.

У 863 році Кирило та Мефодій створили алфавіт на основі грецьких букв і слов'янських рунічних символів. Це стало важливою подією для культурного розвитку слов'янських народів. Хрещення Київської Русі Володимиром і переклад Біблії та богослужбових текстів зі східної християнської традиції сприяли поширенню візантійської філософії серед слов'ян, яка акцентувала увагу на серці як місці душі та джерелі любові й волі. Так сформувалася сердечність як ключова основа світоглядної моделі: домінування світлих думок і добрих вчинків стало важливим елементом життя [15].

Небо. У традиційних уявленнях небо трактувалося як весь небесний простір, який складався із семи оболонок або рівнів, де, за віруваннями, перебували боги. Небо також розглядалося як динамічний елемент природи, здатний змінювати свій колір. Зокрема, червоний відтінок сприймався як передвісник лиха, такого як війни, голод, мор чи природні катастрофи. Хмари вважалися частиною цієї небесної структури і уявлялися як істоти, які відповідають за дощ; вода, що витікає з їхніх "очей", перетворюється на дощові

краплі на землі. Вирій (Ірій). Вирій змальовувався як ідеалізована країна вічного тепла, що знаходиться далеко за межами теплих морів. Восени до вирію, за повір'ями, відлітали птахи, змії та комахи, а Сонце завершувало свій денний цикл, ідучи "ночувати" саме туди. Цікаво, що існували також уявлення про перебування у вирію душ ненароджених людей, а також духів померлих предків.

Земля. Земля сприймалася як священна істота та символ космічного порядку. Її положення уявлялося серед безкрайнього моря, а її основою слугували три велетенські черепахи. Культ предків. Значну роль відігравало шанування предків. Кладовища зазвичай розміщували на горах або пагорбах, підкреслюючи цим святість і важливість високих місць у релігійній традиції.

Криниці та джерела. Культ джерел і криниць мав важливе значення в обрядовій практиці. Їм поклонялися та приносили жертви через віру в цілющі й священні властивості їхньої води.

Душа. Уявлення про душу поширилося серед давньослов'янських народів незадовго до Хрещення Русі й, можливо, було запозичене з монотеїстичних релігій. У язичницький період поняття "душі" ще перебувало в розвитку – натомість існувало розмежування між духом живої людини й духом померлого. Народні перекази не мали чіткого консенсусу щодо локалізації душі (голова, серце чи живіт), моменту її входу в тіло або виходу з нього (тім'я, груди чи рот). Однак було загальноприйнято вважати, що душа покидає тіло під час сну. Існували також згадки про людей із двома душами – "чистою" (власною) і "нечистою", яка приписувалася впливу зловорожих сил. Душа ототожнювалася виключно з людською істотою; тварини й рослини сприймалися як позбавлені цієї сутності [8].

Висновки. У статті показано, що українські національні архетипи становлять стрижневі смислові структури культури та виконують ключову роль у формуванні ідентичності, колективної пам'яті та ціннісних орієнтирів суспільства. Аархетипні образи (мати-берегиня, козак-захисник, хлібороб-господар, мандрівник-філософ та ін.) зберігають свою символічну силу, водночас зазнаючи трансформацій під впливом історичних зрушень і сучасних викликів. Вони виступають не лише елементами культурної традиції, а й інструментами консолідації нації. Практичне значення дослідження полягає у можливості застосування архетипних моделей у сфері освіти, культурної політики.

Література:

1. Юнг К. Г. Людина та її символи. Київ: Вид. «Центр учбової літератури», 2022. 436 с.
2. Дончик В. Г. Архетипи української культури: сутність та функції. Київ: Либідь, 2005. 256 с.
3. Попович М. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1999. 728 с.
4. Гнатюк О. Українські архетипи у дзеркалі сучасності. Українознавчий альманах. 2017. Вип. 21. С. 34–42.
5. Грабович Г. До історії української літератури. Київ: Критика, 1997. 450 с.
6. Павлишин М. Канон та іконостас: літературні студії. Київ: Час, 2000. 344 с.

7. Скуратівський В. Традиції та сучасність: архетипи української культури. Культура і життя. 2012. № 3. С. 7–12.

8. Наливайко Д. С. Культура, нація, модерн: дослідження з історії культури. Київ: Основи, 2003. 416 с.

9. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. Київ: Факт, 2006. 352 с.

10. Мосенкіс Ю. Л. Мова трипільської культури. Джерела. Методи. Результати реконструкції. Київ, НДТІ-АМ, 2001. 163с.

11. Мосенкіс Ю. Л. Трипільський прасловник української мови . Київ, НДТІ-АМ, 2001. 80 с.

12. Бичковяк О. В. Основні архетипи українського менталітету та їх вплив на реалії сьогодення. https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/2.14

13. Відродження української національної символіки. Збірка статей / Упорядники: Андрій Бережина, Андрій Гречило, Алла Малієнко. Київ: Видавничий дім журналу «Пам'ятки України», 2021. 560 с.

14. Пам'ятки України. Книга 1. Національна символіка. Київ, 1990

15. Стражний О. Український менталітет: ілюзії – міфи – реальність. Вид. 2-ге / Національний університет "Києво-Могилянська академія"; Центр європейських гуманітарних досліджень; Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 456 с

16. Колісник О.П. Духовний саморозвиток української нації. Ужгород.: TIMPANI, 2012. 296с.

***References**:*

1. Yunh K. H. (2022) Liudyna ta ii symvoly [Man and his symbols]. Kyiv: Vyd. «Tsentr uchbovoi literatury». 436 s. [in Ukrainian].

2. Donchyk V. H. (2005) Arkhetypy ukrains'koi kul'tury: sutnist' ta funktsii [Archetypes of Ukrainian culture: essence and functions]. Kyiv: Lybid'. 256 s. [in Ukrainian].

3. Popovych M. (1999) Narys istorii kul'tury Ukrainy [An outline of the cultural history of Ukraine]. Kyiv: ArtEk. 728 s. [in Ukrainian].

4. Hnatiuk O. (2017) Ukrains'ki arkhetypy u dzerkali suchasnosti [Ukrainian archetypes in the mirror of modernity]. Ukrainoznavchyj al'manakh. Vyp. 21. S. 34–42 [in Ukrainian].

5. Hrabovych H. (1997) Do istorii ukrains'koi literatury [To the history of Ukrainian literature]. Kyiv: Krytyka. 450 s. [in Ukrainian].

6. Pavlyshyn M. (2000) Kanon ta ikonostas: literaturni studii [Canon and Iconostasis: Literary Studies]. Kyiv: Chas. 344 s. [in Ukrainian].

7. Skurativs'kyj V. (2012) Tradytsii ta suchasnist': arkhetypy ukrains'koi kul'tury [Traditions and modernity: archetypes of Ukrainian culture]. Kul'tura i zhyttia. № 3. S. 7–12 [in Ukrainian].

8. Nalyvajko D. S. (2003) Kul'tura, natsiia, modern: doslidzhennia z istorii kul'tury [Culture, Nation, Modernity: Studies in Cultural History]. Kyiv: Osnovy. 416 s. [in Ukrainian].

9. Zabuzhko O. (2006) Filosofiia ukrains'koi idei ta ievropejs'kyj kontekst [Philosophy of the Ukrainian idea and the European context]. Kyiv: Fakt. 352 s. [in Ukrainian].

10. Mosenkis Yu. L. (2001) Mova trypil's'koi kul'tury. Dzherela. Metody. Rezul'taty rekonstruktsii [Language of Trypillian culture. Sources. Methods. Results of reconstruction]. Kyiv, NDTI-AM. 163s. [in Ukrainian].

11. Mosenkis Yu. L. (2001) Trypil's'kyj praslovnyk ukrains'koi movy [Trypillya Proto-dictionary of the Ukrainian Language]. Kyiv, NDTI-AM. 80 s. [in Ukrainian].

12. Bychkoviak O. V. Osnovni arkhetypy ukrains'koho mentalitetu ta ikh vplyv na realii s'ohodennia [The main archetypes of the Ukrainian mentality and their influence on today's realities]. https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/2.14 [in Ukrainian].

13. Vidrodzhennia ukrains'koi natsional'noi symvoliky [Revival of Ukrainian national symbols]. Zbirka statej / Uporiadnyky: Andrij Berezhyna, Andrij Hrechylo, Alla Maliienko. Kyiv: Vydavnychyj dim zhurnalu «Pam'iatky Ukrainy», 2021. 560 s. [in Ukrainian].

14. Pam'iatky Ukrainy. Knyha 1. Natsional'na symvolika [Sights of Ukraine]. Kyiv, 1990 [in Ukrainian].

15. Strazhnyj O. (2017) Ukrains'kyj mentalitet: iliuzii – mify – real'nist' [Ukrainian mentality: illusions - myths - reality]. Vyd. 2-he / Natsional'nyj universytet "Kyievo-Mohylians'ka akademiia"; Tsentr ievropejs'kykh humanitarnykh doslidzhen'; Tsentr doslidzhen' istorii ta kul'tury skhidnoievropejs'koho ievrejstva. K.: DUKh I LITERA. 456 s. [in Ukrainian].

16. Kolisnyk O.P. (2012) Dukhovnyj samorozvytok ukrains'koi natsii [Spiritual self-development of the Ukrainian nation]. Uzhhorod.: TIMPANI. 296s. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 159.923.2:316.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2232-2244

Волошина Валентина Віталіївна доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та консультативної психології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-4372-5824

СОЦІАЛЬНО - ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ САМОДОСТАТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ДОРОСЛОГО ВІКУ

Анотація. У статті здійснено теоретичний аналіз соціально-психологічних чинників самодостатності особистості дорослого віку як складного інтегративного утворення, що формується у процесі соціалізації, професійної реалізації та міжособистісної взаємодії. Обґрунтовано, що самодостатність дорослої людини виступає не лише індивідуально-психологічною характеристикою, а й результатом включеності особистості в систему соціальних відносин, норм, цінностей і ролей, які визначають способи її життєдіяльності та саморегуляції. Показано, що рівень самодостатності зумовлюється взаємодією внутрішніх ресурсів особистості з соціальним середовищем, у межах якого відбувається становлення її автономності, відповідальності, здатності до прийняття рішень і побудови життєвої стратегії.

Розкрито зміст поняття самодостатності у соціально-психологічному вимірі, визначено її ключові характеристики, зокрема здатність до самостійного вибору, опору на власні цінності, конструктивної взаємодії з оточенням, підтримання внутрішньої стабільності в умовах соціальної невизначеності.

Доведено, що соціально-психологічні чинники виступають системоутворюючими детермінантами розвитку самодостатності, оскільки забезпечують інтеграцію особистості в соціальні спільноти, формування життєвого досвіду, вироблення ефективних моделей поведінки та стратегій подолання труднощів.

У роботі проаналізовано основні групи соціально-психологічних чинників самодостатності дорослої особистості: міжособистісні взаємини, соціальну підтримку, професійну самореалізацію, систему соціальних ролей, ціннісні орієнтації, життєвий досвід подолання кризових ситуацій, соціокультурний контекст розвитку. Показано, що їхній вплив опосередковується психологічними механізмами ідентифікації, інтеріоризації соціальних норм, рефлексії, саморегуляції та смислотворення, які забезпечують формування внутрішніх опор особистості.

Акцентовано увагу на тому, що дорослість як життєвий етап характеризується високою інтенсивністю соціальних вимог і відповідальності, що актуалізує потребу у внутрішній автономності та здатності до самостійної

організації життєдіяльності. Саме в цей період соціальне середовище виступає не лише джерелом зовнішніх впливів, а й простором розвитку особистісних ресурсів, які сприяють становленню самодостатності.

Узагальнено теоретичні підходи до розуміння взаємозв'язку соціального контексту і внутрішнього світу дорослої людини та обґрунтовано системний характер соціально-психологічних чинників самодостатності. Зроблено висновок про необхідність подальшого наукового осмислення механізмів її формування в умовах соціальних трансформацій, підвищеної невизначеності та динаміки сучасного суспільства.

Ключові слова: самодостатність особистості, дорослий вік, соціально-психологічні чинники, соціальна взаємодія, соціальна підтримка, професійна самореалізація, соціалізація, саморегуляція.

Voloshyna Valentyna Vitaliivna, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Theoretical and Counseling Psychology, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-4372-5824

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PERSONAL SELF-SUFFICIENCY IN ADULTHOOD

Abstract. The article presents a theoretical analysis of the socio-psychological factors of self-sufficiency in adulthood as a complex integrative construct formed in the process of socialization, professional realization, and interpersonal interaction. It is substantiated that adult self-sufficiency is not only an individual psychological characteristic but also the result of an individual's involvement in a system of social relations, norms, values, and roles that determine the ways of life organization and self-regulation. It is demonstrated that the level of self-sufficiency is determined by the interaction between personal internal resources and the social environment within which autonomy, responsibility, decision-making capacity, and the ability to construct a life strategy are developed.

The content of the concept of self-sufficiency in the socio-psychological dimension is clarified, and its key characteristics are identified, including the ability for independent choice, reliance on personal values, constructive interaction with others, and maintenance of internal stability under conditions of social uncertainty. It is proven that socio-psychological factors act as system-forming determinants of the development of self-sufficiency, as they ensure the integration of the individual into social communities, the formation of life experience, and the development of effective behavioral models and coping strategies.

The paper analyzes the main groups of socio-psychological factors influencing adult self-sufficiency: interpersonal relationships, social support, professional self-realization, the system of social roles, value orientations, life experience of overcoming

crisis situations, and the socio-cultural context of development. It is shown that their influence is mediated by psychological mechanisms of identification, internalization of social norms, reflection, self-regulation, and meaning-making, which ensure the formation of the individual's internal supports.

Special attention is paid to the fact that adulthood as a life stage is characterized by a high intensity of social demands and responsibility, which actualizes the need for internal autonomy and the capacity for independent life organization. During this period, the social environment acts not only as a source of external influences but also as a space for the development of personal resources that contribute to the formation of self-sufficiency.

Theoretical approaches to understanding the relationship between the social context and the inner world of an adult individual are generalized, and the systemic nature of socio-psychological factors of self-sufficiency is substantiated. The study concludes that further scientific reflection on the mechanisms of its formation is necessary under conditions of social transformation, increased uncertainty, and the dynamic development of modern society.

Keywords: self-sufficiency, adulthood, socio-psychological factors, social interaction, social support, professional self-realization, socialization, self-regulation.

Постановка проблеми. У сучасних соціокультурних умовах розвиток особистості дорослого віку відбувається під впливом складних і динамічних процесів, пов'язаних із трансформацією соціальних ролей, професійних вимог, міжособистісних взаємин та системи життєвих цінностей. Зростання рівня соціальної невизначеності, інтенсифікація інформаційних потоків, зміна моделей соціальної взаємодії та відповідальності актуалізують проблему формування самодостатності особистості як здатності до самостійного життєвого вибору, внутрішньої автономії та ефективної саморегуляції. У цьому контексті самодостатність виступає не лише індивідуальною характеристикою, а інтегративним утворенням, що формується в системі соціально-психологічних взаємозв'язків.

Науковий інтерес до проблеми самодостатності зумовлений її тісним зв'язком із такими феноменами, як автономія особистості, відповідальність, суб'єктність, психологічна зрілість та здатність до самореалізації. У працях гуманістичної психології підкреслюється значення внутрішньої активності особистості, її прагнення до саморозвитку та самовизначення як базових передумов самодостатності (А. Маслоу, К. Роджерс) [1; 3]. Водночас у сучасних соціально-психологічних дослідженнях акцент переноситься на взаємодію особистості з соціальним середовищем, яке виступає як джерело розвитку, підтримки та одночасно як система вимог і обмежень (Л. Карамушка) [4, с. 27].

Дорослість як етап онтогенезу характеризується підвищеним рівнем соціальної відповідальності, включеністю у професійні та сімейні ролі, необхідністю прийняття стратегічних життєвих рішень. Саме в цей період

особистість активно вибудовує власну систему життєвих орієнтирів, інтегрує досвід попередніх етапів розвитку та формує здатність до автономного функціонування у складних соціальних умовах (Е. Еріксон) [2, с. 56]. У цьому зв'язку самодостатність постає як важливий показник психологічної зрілості та соціальної адаптованості дорослої людини.

Соціально-психологічний вимір самодостатності зумовлений тим, що її становлення відбувається у процесі міжособистісної взаємодії, професійної діяльності, участі в соціальних спільнотах та інтеріоризації соціальних норм і цінностей. Дослідники наголошують, що саме соціальне середовище визначає можливості для розвитку автономії, відповідальності та життєвої компетентності особистості, створюючи умови для формування її внутрішніх опор (Г. Балл, В. Рибалка) [5, с. 112]. Водночас характер соціальної підтримки, стиль комунікації, рівень соціальної включеності та професійної реалізації можуть виступати як ресурсами, так і бар'єрами на шляху становлення самодостатності.

Особливої актуальності проблема соціально-психологічних чинників самодостатності набуває в умовах соціальних трансформацій, коли доросла людина змушена швидко адаптуватися до нових соціальних реалій, змінювати життєві стратегії та переосмислювати власні цінності. У таких умовах здатність до самостійної організації життя, відповідального вибору та збереження внутрішньої цілісності стає ключовою умовою психологічного благополуччя та ефективної соціальної взаємодії (М. Савчин) [6].

Попри наявність значної кількості досліджень, присвячених проблемам особистісного розвитку дорослої людини, питання системного аналізу саме соціально-психологічних чинників самодостатності залишається недостатньо розробленим. У науковому дискурсі переважають або індивідуально-психологічні підходи до розуміння цього феномена, або його розгляд у контексті суміжних понять — автономії, самореалізації, життєстійкості, психологічної зрілості. Це зумовлює необхідність теоретичного узагальнення соціально-психологічних детермінант самодостатності дорослої особистості, їх систематизації та визначення механізмів впливу на процес її становлення.

Отже, актуальність дослідження визначається потребою у поглибленому теоретичному осмисленні соціально-психологічних чинників самодостатності особистості дорослого віку як складного багаторівневого феномена, що формується у взаємодії індивідуальних ресурсів і соціального контексту життєдіяльності.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та систематизація соціально-психологічних чинників самодостатності особистості дорослого віку, визначення їх змістових характеристик і механізмів впливу на процес становлення внутрішньої автономії, відповідальності та здатності до самостійної організації життєдіяльності.

Результати дослідження. У результаті теоретичного аналізу наукових підходів до проблеми самодостатності встановлено, що даний феномен доцільно

розглядати як інтегративну характеристику особистості дорослого віку, яка поєднує внутрішню автономію, здатність до саморегуляції, відповідальність за власні рішення та продуктивну соціальну взаємодію. На відміну від вузького трактування самодостатності як незалежності, сучасний науковий дискурс підкреслює її соціально зумовлений характер, оскільки автономія формується в контексті міжособистісних зв'язків і системи соціальних відносин (А. Маслоу, К. Роджерс) [1; 3].

Аналіз праць з проблеми особистісної зрілості та соціального розвитку дорослої людини дозволив уточнити, що самодостатність виступає результатом інтеграції індивідуального досвіду та соціального впливу. Згідно з положеннями психосоціальної теорії розвитку, дорослість характеризується потребою у продуктивності, відповідальності та соціальній залученості (Е. Еріксон) [2, с. 56]. У цьому контексті самодостатність постає як показник успішного вирішення завдань розвитку, пов'язаних із професійною реалізацією, побудовою стійких міжособистісних стосунків та прийняттям життєво важливих рішень.

Узагальнення сучасних соціально-психологічних досліджень дало можливість систематизувати основні групи чинників самодостатності дорослої особистості. До першої групи віднесено міжособистісні чинники, що включають характер соціальної підтримки, стиль комунікації, рівень довіри та взаємної відповідальності в близькому оточенні. Підтверджено, що наявність конструктивних соціальних зв'язків сприяє формуванню внутрішніх опор і підвищує рівень особистісної автономії (Л. Карамушка) [4, с. 27].

До другої групи чинників належать професійно-соціальні детермінанти, пов'язані з реалізацією соціальних ролей, рівнем професійної компетентності та соціальної включеності. Професійна самореалізація виступає важливим простором для розвитку відповідальності, самостійності та здатності до прийняття рішень. У дослідженнях особистісної зрілості підкреслюється, що активна соціальна позиція та усвідомлення власної ролі у професійній діяльності сприяють формуванню цілісності особистості (М. Савчин) [6].

Третю групу становлять соціокультурні чинники, що охоплюють систему суспільних цінностей, нормативні очікування, рівень соціальної стабільності та умови соціальних трансформацій. Соціальне середовище створює як можливості, так і обмеження для розвитку самодостатності, оскільки воно визначає рамки допустимих поведінкових стратегій і моделей взаємодії (Г. Балл, В. Рибалка) [5, с. 112]. Встановлено, що в умовах соціальної невизначеності зростає значення внутрішніх регулятивних механізмів, що забезпечують збереження психологічної цілісності особистості.

У ході теоретичного узагальнення окреслено психологічні механізми, через які соціально-психологічні чинники впливають на формування самодостатності. До них віднесено механізми ідентифікації, інтеріоризації соціальних норм, рефлексії, саморегуляції та смислотворення. Зазначені механізми забезпечують трансформацію зовнішніх соціальних впливів у внутрішні

переконання та особистісні цінності, що виступають підґрунтям автономної поведінки.

Таким чином, результати теоретичного дослідження дозволяють стверджувати, що самодостатність особистості дорослого віку має багаторівневу структуру та формується під впливом взаємодії індивідуальних ресурсів і соціально-психологічних чинників. Її становлення є динамічним процесом, що відбувається у просторі соціальних взаємин, професійної діяльності та культурно зумовлених норм і цінностей. Отримані узагальнення створюють підґрунтя для подальших емпіричних досліджень, спрямованих на виявлення специфіки впливу окремих соціально-психологічних детермінант на рівень самодостатності дорослої особистості.

Виклад основного матеріалу. Самодостатність особистості дорослого віку доцільно розглядати як складне багатовимірне утворення, що формується у процесі взаємодії індивідуально-психологічних характеристик і соціально-психологічних умов життєдіяльності. Вона виступає не окремою рисою чи стійкою властивістю, а інтегративною системною якістю, яка відображає рівень зрілості особистості, її здатність до саморегуляції, відповідального вибору, життєвої автономії та конструктивної взаємодії з соціальним середовищем.

У науковому дискурсі дорослість розглядається як етап, у межах якого відбувається інтенсивне становлення суб'єктності — здатності людини виступати активним творцем власного життя, приймати рішення та нести відповідальність за їх наслідки (Е. Еріксон) [1]. У межах психосоціальної теорії розвитку підкреслюється, що доросла людина інтегрує досвід попередніх етапів, формує стійку ідентичність і набуває здатності до продуктивної соціальної діяльності. Саме на цьому етапі самодостатність набуває рис особистісної стабільності, внутрішньої автономії та соціальної відповідальності.

Водночас соціально-психологічний підхід дозволяє трактувати самодостатність не як ізольовану незалежність від соціального оточення, а як результат включеності особистості у систему соціальних взаємин. Самодостатня особистість не протиставляє себе соціуму, а здатна вибудовувати з ним взаємодію на основі внутрішніх переконань і цінностей. Це узгоджується з положеннями гуманістичної психології, у межах якої автономія розглядається як наслідок процесу самоактуалізації та усвідомлення власного потенціалу (А. Маслоу) [2]. К. Роджерс підкреслював, що зрілість особистості визначається здатністю до конгруентності — відповідності між внутрішнім досвідом і поведінкою, що є основою психологічної цілісності [3].

Таким чином, автономія виступає не протилежністю соціальної взаємозалежності, а її вищою формою. Особистість здатна діяти самостійно лише тоді, коли має внутрішньо інтегрований соціальний досвід, який трансформується у систему власних переконань, смислів і життєвих орієнтирів. У цьому сенсі самодостатність є результатом інтеграції індивідуального та соціального досвіду.

Соціальне середовище відіграє подвійну роль у становленні самодостатності. З одного боку, воно виступає джерелом розвитку, оскільки забезпечує включення особистості в систему соціальних ролей, норм і взаємин. З іншого — визначає межі допустимої поведінки та формує систему соціальних очікувань, що впливають на процес прийняття рішень і саморегуляції (Г. Балл, В. Рибалка) [4, с. 114]. У процесі соціалізації відбувається інтеріоризація цих норм, що забезпечує перехід від зовнішнього контролю до внутрішньої регуляції поведінки.

У дорослому віці значно зростає роль професійної діяльності як простору самореалізації та соціального самоствердження. Професійна сфера створює ситуації відповідальності, прийняття рішень, взаємодії з іншими людьми та подолання труднощів, що безпосередньо впливають на формування самодостатності. Через професійну діяльність особистість здобуває досвід самостійності, формує відчуття компетентності та соціальної значущості (М. Савчин) [5]. Саме професійна реалізація сприяє формуванню стабільної Я-концепції та впевненості у власних можливостях.

Не менш значущим є міжособистісний контекст розвитку самодостатності. Система соціальних взаємин, що включає сімейні, професійні та дружні контакти, створює психологічне середовище, у якому формується здатність до автономії. Соціальна підтримка, емоційна близькість і довіра забезпечують базове відчуття безпеки, що є необхідною умовою формування внутрішньої стабільності (Л. Карамушка) [6, с. 31]. Водночас конструктивні взаємини сприяють розвитку рефлексії, оскільки через взаємодію з іншими особистість отримує зворотний зв’язок щодо власних дій і поведінки.

Соціокультурний контекст також виступає важливим чинником становлення самодостатності. Ціннісні орієнтації суспільства, культурні традиції, соціальні норми та історичні умови визначають рамки, у яких формується особистісний розвиток. У періоди соціальних трансформацій, нестабільності чи криз роль внутрішніх регулятивних механізмів суттєво зростає. Особистість змушена переосмислювати власні життєві орієнтири, адаптувати поведінкові стратегії та формувати нові смисли життєдіяльності.

Психологічними механізмами становлення самодостатності виступають рефлексія, ідентифікація, смислотворення та саморегуляція. Через рефлексію особистість осмислює власний досвід і формує індивідуальну систему цінностей; через ідентифікацію — засвоює соціальні моделі поведінки; через смислотворення — визначає життєві цілі та орієнтири; через саморегуляцію — забезпечує узгодженість між внутрішніми намірами і зовнішніми діями. Саме взаємодія цих механізмів формує внутрішні опори, що дозволяють дорослій людині зберігати психологічну цілісність і автономність.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що самодостатність дорослої особистості є системним утворенням, яке формується у процесі взаємодії внутрішніх ресурсів і соціально-психологічних умов. Вона виступає

показником зрілості, здатності до самостійної організації життя, відповідального вибору та продуктивної взаємодії з соціальним середовищем.

Поглиблений аналіз соціально-психологічних чинників самодостатності передбачає їх розгляд на різних рівнях функціонування особистості — мікросоціальному, мезосоціальному та макросоціальному. Такий підхід дозволяє виявити не лише окремі детермінанти, а й логіку їх взаємодії у процесі становлення внутрішньої автономії дорослої людини.

На мікросоціальному рівні визначальними виступають безпосередні міжособистісні взаємини, що формують первинний соціально-психологічний досвід особистості. Саме у системі близьких стосунків — сімейних, партнерських, дружніх — відбувається становлення базової довіри до світу, формування відчуття психологічної безпеки та прийняття. Ці умови створюють підґрунтя для розвитку автономії та самостійності, оскільки забезпечують підтримку у процесі прийняття рішень і подолання життєвих труднощів. Соціальна підтримка розглядається як важливий ресурс особистісного розвитку, що сприяє зниженню рівня тривожності, стабілізації самооцінки та формуванню впевненості у власних можливостях (Л. Карамушка) [6].

Водночас характер міжособистісної взаємодії впливає на формування системи внутрішніх переконань і моделей поведінки. Через механізм ідентифікації особистість засвоює соціальні ролі, норми та зразки взаємодії, які згодом стають основою її власної життєвої стратегії. Позитивний досвід взаємодії сприяє розвитку самоприйняття і внутрішньої цілісності, тоді як дефіцит підтримки або конфліктні взаємини можуть призводити до формування залежних моделей поведінки та зниження рівня самостійності.

На мезосоціальному рівні ключову роль відіграє професійне середовище та соціальні інститути, у межах яких функціонує доросла особистість. Професійна діяльність виступає не лише сферою реалізації здібностей, а й простором соціального визнання, що формує відчуття значущості та відповідальності. Саме в професійній взаємодії особистість набуває досвіду самостійного прийняття рішень, планування діяльності та співвіднесення власних цілей із соціальними вимогами (М. Савчин) [5].

Соціальні ролі, які виконує доросла людина, — професійні, сімейні, громадянські — створюють систему соціальних очікувань, що стимулюють розвиток внутрішньої організованості та відповідальності. Відповідність або невідповідність цим очікуванням впливає на самооцінку, рівень впевненості у власних можливостях та здатність до саморегуляції. Таким чином, соціальна взаємодія виступає механізмом, через який формується досвід автономії та відповідального ставлення до власної життєдіяльності.

На макросоціальному рівні самодостатність зумовлюється впливом соціокультурних чинників, що визначають загальні умови розвитку особистості. Соціальні норми, культурні традиції, ціннісні орієнтації суспільства формують рамки, у межах яких відбувається процес самовизначення. У стабільному

соціальному середовищі формування самодостатності відбувається поступово, через накопичення життєвого досвіду та інтеграцію соціальних ролей. Водночас у періоди соціальних трансформацій, криз і змін зростає потреба у внутрішній стабільності та здатності до адаптації, що актуалізує роль саморегуляції та життєвої стійкості.

У цьому контексті самодостатність постає як ресурс, що забезпечує здатність особистості зберігати психологічну цілісність у ситуаціях невизначеності. Внутрішні опори дозволяють дорослій людині не лише адаптуватися до змін, а й активно впливати на власну життєву траєкторію, приймати рішення та нести відповідальність за їх наслідки.

Важливим аспектом аналізу є психологічні механізми, що опосередковують вплив соціально-психологічних чинників на формування самодостатності. Одним із таких механізмів є рефлексія, яка забезпечує усвідомлення особистістю власного досвіду, мотивів і життєвих орієнтирів. Рефлексивна здатність дозволяє інтегрувати зовнішні соціальні впливи у внутрішню систему цінностей та переконань, формуючи основу для автономного функціонування.

Не менш значущим механізмом виступає саморегуляція, що проявляється у здатності контролювати поведінку, емоції та діяльність відповідно до поставлених цілей. Вона забезпечує узгодженість між внутрішніми намірами і зовнішніми діями, що є необхідною умовою самодостатності. Через саморегуляцію особистість набуває здатності підтримувати внутрішню стабільність навіть у складних соціальних ситуаціях.

Механізм смислотворення відіграє ключову роль у становленні самодостатності, оскільки саме через формування життєвих смислів особистість визначає власні пріоритети та життєві цілі. Смислова організація досвіду дозволяє узгодити індивідуальні прагнення із соціальними вимогами, забезпечуючи цілісність життєвої позиції. У цьому сенсі самодостатність виступає результатом не лише адаптації до соціального середовища, а й активного конструювання особистістю власного життєвого простору.

Отже, соціально-психологічні чинники самодостатності взаємодіють як єдина система, у межах якої міжособистісні взаємини, професійна діяльність і соціокультурний контекст формують умови для розвитку внутрішньої автономії.

Самодостатність дорослої особистості є результатом не ізольованого індивідуального розвитку, а складного процесу інтеграції соціального досвіду, життєвих ролей та внутрішніх ресурсів. Вона виступає показником зрілості, здатності до самостійної організації життєдіяльності та відповідальної участі у соціальному житті.

Окремої уваги потребує аналіз самодостатності як результату розвитку внутрішньої нормативності особистості. На відміну від зовнішньо детермінованої поведінки, що орієнтується переважно на соціальне схвалення або уникнення санкцій, самодостатня особистість керується внутрішніми принципами, які виступають регуляторами її життєдіяльності. Формування такої

внутрішньої нормативності пов'язане з процесом інтеріоризації соціальних норм, описаним у культурно-історичній традиції

У дорослому віці цей процес набуває характеру усвідомленого переосмислення соціального досвіду: норми не просто засвоюються, а критично оцінюються й трансформуються відповідно до індивідуальної системи цінностей.

Важливо підкреслити, що самодостатність не тотожна індивідуалізму в його крайніх формах. Соціально-психологічний аналіз показує, що зріла автономія передбачає баланс між особистими потребами та соціальною відповідальністю. Теорія самодетермінації Р. Раяна та Е. Десі доводить, що автономія як базова психологічна потреба розвивається у взаємодії з іншими людьми і не заперечує потреби у пов'язаності (relatedness) [8]. Навпаки, якість соціального середовища — зокрема, підтримка автономії, повага до вибору та визнання суб'єктності — прямо впливає на рівень внутрішньої мотивації та психологічного благополуччя. У цьому контексті самодостатність можна трактувати як внутрішньо узгоджену форму самодетермінації, що реалізується у соціальному просторі.

Значущим чинником формування самодостатності є розвиток особистісної відповідальності. Відповідальність у соціально-психологічному вимірі розглядається як здатність особистості усвідомлювати наслідки власних рішень і приймати їх як результат власного вибору. У працях, присвячених проблемі особистісної зрілості, підкреслюється, що відповідальність виступає центральним компонентом суб'єктності та пов'язана з рівнем сформованості моральної свідомості (І. Бех) [9]. Саме через прийняття відповідальності доросла людина набуває здатності до стабільного функціонування в умовах соціальної складності та невизначеності.

У контексті соціально-психологічних чинників важливо також розглянути феномен соціального порівняння та його вплив на формування самодостатності. Соціальне середовище постійно створює ситуації оцінювання й співставлення власних досягнень із досягненнями інших. Якщо система цінностей особистості недостатньо інтегрована, це може призводити до залежності від зовнішніх оцінок і зниження внутрішньої автономії. Натомість сформована система особистісних смислів дозволяє дорослій людині зберігати внутрішню стійкість навіть у ситуаціях конкуренції чи соціального тиску.

Окремого аналізу потребує зв'язок самодостатності з психологічною зрілістю. Зрілість розглядається як результат гармонізації внутрішніх тенденцій розвитку з соціальними вимогами, що проявляється у здатності до конструктивного вирішення конфліктів, гнучкості мислення та емоційної стабільності (М. Савчин) [5]. Самодостатність у цьому аспекті виступає функціональним показником зрілості, оскільки відображає здатність особистості зберігати внутрішню цілісність у процесі соціальної взаємодії.

Соціально-психологічна динаміка сучасного суспільства, зокрема зростання темпу змін і підвищення рівня невизначеності, посилює вимоги до

внутрішніх регулятивних механізмів особистості. У таких умовах самодостатність виступає не лише показником зрілості, а й адаптивним ресурсом. Вона дозволяє особистості не втрачати цілісності у ситуаціях соціального стресу, швидко перебудовувати поведінкові стратегії та приймати рішення в умовах дефіциту інформації. Саме тому самодостатність можна розглядати як соціально-психологічний ресурс, що забезпечує стабільність особистості в динамічному середовищі.

Крім того, важливо враховувати роль життєвого досвіду у становленні самодостатності. Дорослість характеризується накопиченням різноманітного досвіду — професійного, сімейного, соціального — який інтегрується у систему особистісних переконань. Через механізм узагальнення досвіду формується здатність до прогнозування наслідків власних дій, що підвищує рівень самостійності та відповідальності. У цьому процесі значущу роль відіграє рефлексивна здатність, яка дозволяє осмислювати власні помилки та коригувати життєві стратегії.

Таким чином, поглиблений аналіз дозволяє розглядати самодостатність дорослої особистості як багаторівневу систему, у якій поєднуються внутрішня нормативність, автономія, відповідальність, рефлексивність та соціальна включеність. Вона формується у процесі постійної взаємодії особистості з соціальним середовищем і виступає результатом інтеграції соціального досвіду у внутрішню структуру особистості. Самодостатність не є статичною характеристикою, а розвивається упродовж життя, змінюючись під впливом нових соціальних ролей, професійних викликів і життєвих обставин.

Висновки. У результаті теоретичного аналізу встановлено, що самодостатність особистості дорослого віку є складним інтегративним утворенням, яке формується в процесі взаємодії індивідуальних ресурсів та соціально-психологічних умов життєдіяльності. Вона проявляється у здатності особистості до самостійного життєвого вибору, відповідального прийняття рішень, внутрішньої автономії та конструктивної соціальної взаємодії.

Доведено, що самодостатність не зводиться до незалежності від соціального середовища, а формується у процесі включення особистості в систему соціальних відносин, ролей і норм. Соціальна взаємодія, професійна діяльність, міжособистісні зв’язки та соціокультурний контекст виступають визначальними чинниками її становлення, забезпечуючи умови для розвитку внутрішньої нормативності, саморегуляції та особистісної відповідальності.

Обґрунтовано, що соціально-психологічні чинники самодостатності функціонують на різних рівнях — мікросоціальному, мезосоціальному та макросоціальному. На мікрорівні провідну роль відіграють міжособистісні взаємини та соціальна підтримка; на мезорівні — професійна реалізація і соціальні ролі; на макрорівні — соціокультурні умови, система суспільних цінностей та рівень соціальної стабільності. Їх взаємодія визначає специфіку формування внутрішніх опор особистості та рівень її автономності.

Встановлено, що психологічними механізмами становлення самодостатності виступають інтеріоризація соціального досвіду, рефлексія, саморегуляція, смислотворення та розвиток відповідальності. Саме через ці механізми зовнішні соціальні впливи трансформуються у внутрішню систему переконань, цінностей і життєвих орієнтирів, що забезпечують цілісність особистості та стабільність її поведінки.

Показано, що самодостатність дорослої особистості є динамічним утворенням, яке розвивається протягом життя та змінюється під впливом нових соціальних ролей, професійних викликів і життєвого досвіду. Вона виступає показником психологічної зрілості, соціальної адаптованості та здатності особистості до продуктивної взаємодії з соціальним середовищем.

Отже, теоретичне узагальнення соціально-психологічних чинників самодостатності дозволяє розглядати її як системне явище, що має багаторівневу структуру та формується у процесі інтеграції соціального досвіду і внутрішніх ресурсів особистості. Подальші наукові дослідження доцільно спрямувати на емпіричне вивчення взаємозв'язку окремих соціально-психологічних детермінант із рівнем самодостатності дорослої особистості та розробку психологічних технологій її розвитку.

Література:

1. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку. Київ: Академвидав, 2012. 256 с.
2. Балл Г.О., Рибалка В.В. Психологія особистості: теоретичні засади і практичні виміри. Київ: Академвидав, 2016. 280 с.
3. Дзюба Т.М., Коваленко О.Г. Психологія дорослості з основами геронтопсихології. Київ: Каравела, 2016. 384 с.
4. Еріксон Е. Дитинство і суспільство. Київ: Основи, 2018. 688 с.
5. Карамушка Л.М. Психологія управління: навч. посібник. Київ: Міленіум, 2015.304 с.
6. Маслоу А. Мотивація і особистість. Київ: Психологія, 2019. 352 с.
7. Роджерс К. Становлення особистості: погляд психотерапевта. Київ: Либідь, 2020. 400 с.
8. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки. Київ: Академвидав, 2017. 312 с.
9. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. New York: Guilford Press, 2017. 756 p.

References:

1. Ball H. O., Rybalka V. V. (2016) Psykholohiia osobystosti: teoretychni zasady i praktychni vymiry [Psychology of Personality: Theoretical Foundations and Practical Dimensions]. Kyiv: Akademvydav, 280 p. (in Ukrainian).
2. Bekh I. D. (2012) Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku [Personality in the Space of Spiritual Development]. Kyiv: Akademvydav, 256 p. (in Ukrainian).
3. Dziuba T. M., Kovalenko O. H. (2016) Psykholohiia doroslosti z osnovamy herontopsykholohii [Psychology of Adulthood with Fundamentals of Gerontopsychology]. Kyiv: Karavela, 384 p. (in Ukrainian).
4. Erikson E. (2018) Dytynstvo i suspilstvo [Childhood and Society]. Kyiv: Osnovy, 688 p. (in Ukrainian).

5. Karamushka L. M. (2015) Psykholohiia upravlinnia: navchalnyi posibnyk [Psychology of Management: Textbook]. Kyiv: Milenium, 304 p. (in Ukrainian).

6. Maslow A. (2019) Motyvatsiia i osobystist [Motivation and Personality]. Kyiv: Psykholohiia, 352 p. (in Ukrainian).

7. Rogers C. (2020) Stanovlennia osobystosti: pohliad psykhoterapevta [On Becoming a Person]. Kyiv: Lybid, 400 p. (in Ukrainian).

8. Ryan R. M., Deci E. L. (2017) Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. New York: Guilford Press, 756 p. (in English).

9. Savchyn M. V. (2017) Psykholohiia vidpovidalnoi povedinky [Psychology of Responsible Behavior]. Kyiv: Akademvydav, 312 p. (in Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 159.928.22:922.8:37.015.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2245-2256

Галян Андрій Ігорович кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології ментального здоров'я, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-3588-0592

Галян Ігор Михайлович доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та прикладної психології, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-7257-6477

ІНТЕРЕСИ ТА УМІННЯ У СТРУКТУРІ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ

Анотація. У статті представлено теоретико-емпіричне дослідження предикторів творчих здібностей школярів. Актуальність дослідження зумовлена зростанням ролі творчості (креативності) як провідної метакомпетентності в умовах цифровізації та інноваційного розвитку. Творчість розглядається як багатовимірний феномен, що поєднує когнітивні та некогнітивні компоненти, і аналізується крізь призму дивергентного мислення, інвестиційної, системної та компонентної теорії креативності.

Метою дослідження є емпіричне визначення психологічних предикторів творчих здібностей підлітків. Основні висновки зроблені на основі методів описової статистики та покрокового множинного регресійного аналізу. Встановлено, що показник творчих здібностей у вибірці відповідає середньому з тенденцією до високого (M = 25,63), за наявності значної індивідуальної варіативності (SD = 4,870). Зафіксовано домінування комунікативних інтересів у структурі пізнавальної спрямованості школярів.

Результати регресійного аналізу засвідчили, що провідним предиктором творчих здібностей є організаторські ($\beta = 0{,}384$; $p < 0{,}001$), а також комунікативні здібності ($\beta = 0{,}226$; $p < 0{,}001$). Натомість уміння говорити та слухати, комунікативні інтереси й інтерес до домашніх обов'язків продемонстрували від'ємний статистично значущий внесок. Фінальна модель пояснює 28,8% варіативності творчих здібностей, що свідчить про її помірну пояснювальну силу та багатокомпонентну детермінацію досліджуваного феномену.

Зроблено висновок, що творчі здібності школярів мають діяльнісно-організаційну детермінацію та формуються у взаємодії когнітивних, мотиваційних і соціальних чинників. Отримані результати розширюють уявлення про структуру креативності підлітків і можуть бути використані для розроблення програм психолого-педагогічної підтримки розвитку творчого потенціалу в освітньому середовищі.

Ключові слова: соціальний інтелект, підлітки, психологічні особливості, творчі здібності, школярі, освітнє середовище, експеримент, статистичний аналіз, анатомія, фізіологія.

Halian Andrii Ihorovych Ph. D. in Psychology, Senior Lecturer, Department of Practical Psychology of Mental Health, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0000-0002-3588-0592

Halian Ihor Mykhailovych Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Theoretical and Applied Psychology, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0000-0002-7257-6477

INTERESTS AND SKILLS IN THE STRUCTURE OF CREATIVE ABILITIES OF PUPILS

Abstract. The article presents a theoretical and empirical study of predictors of creative abilities of pupils. The relevance of the work is due to the growing role of creativity as a key metacompetence in the context of digitalization and innovative development.

Creativity is considered as a multidimensional phenomenon that combines cognitive and non-cognitive components, and is analyzed through the prism of divergent thinking, investment, systemic and component theories of creativity.

The purpose of the study is to empirically determine the psychological predictors of creative abilities of adolescents. The work uses descriptive statistics and stepwise multiple regression analysis methods. It was found that the indicator of creative abilities in the sample corresponds to the average with a tendency to high (M = 25.63), with significant individual variability (SD = 4.870). The dominance of communicative interests in the structure of cognitive orientation of s pupils was recorded.

The results of the regression analysis showed that the leading predictor of creative abilities are organizational ($\beta = 0.384$; $p < 0.001$), as well as communicative abilities ($\beta = 0.226$; $p < 0.001$). In contrast, speaking and listening skills, communicative interests, and interest in household chores demonstrated a negative statistically significant contribution.

The final model explains 28.8% of the variability of creative abilities, which indicates its moderate explanatory power and multicomponent determination of the phenomenon under study.

It is concluded that the creative abilities of pupils have mainly activity-organizational determination and are formed in the interaction of cognitive, motivational, and social factors. The results obtained expand the understanding of the structure of adolescent creativity and can be used to develop programs of psychological and pedagogical support for the development of creative potential in the educational environment.

Keywords: social intelligence, adolescents, psychological characteristics, creative abilities, pupils, educational environment, experiment, statistical analysis, anatomy, physiology.

Постановка проблеми. Дослідження творчих здібностей школярів набуває особливої актуальності в умовах стрімких соціокультурних, технологічних та освітніх трансформацій сучасного суспільства. Перехід до цифровізації освітнього простору, зміна вимог до діяльності особистості та зростання ролі інновацій зумовлюють потребу в застосуванні нестандартного мислення, генерації нових ідей та гнучкого реагування на виклики. У цьому контексті творчість (*creative* / *креативність*) розглядається не як додаткова характеристика особистості, а як провідна метакомпетентність, що забезпечує конкурентоспроможність та успішну самореалізацію. Вона забезпечує здатність до інноваційної діяльності, адаптації до змін та продуктивного розв'язання нестандартних завдань.

Шкільний вік, особливо підлітковий період, є сенситивним для розвитку творчих здібностей, оскільки саме в цей час активно формуються когнітивна гнучкість, рефлексивність, здатність до абстрактного мислення та самостійного прийняття рішень. Водночас сучасна система освіти дедалі більше орієнтується на компетентнісний підхід, який передбачає формування в учнів уміння застосовувати знання в нових ситуаціях, інтегрувати різні види досвіду та продукувати оригінальні рішення [1; 2]. А тому особливої значущості набуває аналіз взаємозв'язку творчих здібностей з іншими особистісними якостями та інтересами школярів . Це дає змогу виявити ресурси особистісного розвитку, що сприяють збереженню індивідуальності та формуванню суб'єктної позиції школяра. Креативність у цьому аспекті постає не лише як когнітивна характеристика, а і як показник психологічного благополуччя, автономності та готовності до самореалізації. Отже, вивчення творчих здібностей школярів є не лише теоретично важливим, а й соціально зумовленим завданням, що відповідає стратегічним напрямам розвитку сучасної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній науці творчість трактують як багатовимірний феномен, що охоплює когнітивні, мотиваційні та особистісні компоненти [3]. Однією з перших системних концепцій креативності стала теорія дивергентного мислення J. Guilford [4; 5], який визначав творчість як здатність до продукування численних, оригінальних та гнучких ідей. Подальший розвиток психометричного підходу пов'язаний із дослідженнями E. Torrance [6], який розробив інструментарій для діагностики творчого мислення та довів можливість його цілеспрямованого розвитку в освітньому середовищі.

У межах інвестиційної теорії креативності R.J. Sternberg & T.I. Lubart [7; 8] розглядають творчість як результат «інвестування» інтелектуальних, особистісних і соціальних ресурсів у нові ідеї, що спочатку можуть не отримувати

підтримки з боку соціуму. Згідно із системною моделлю M. Csikszentmihalyi [9], творчість виникає на перетині взаємодії особистості, соціального середовища та культурної сфери, що підкреслює значущість соціального контексту в становленні креативності підлітків. Водночас компонентна модель T. Amabile [10; 11] акцентує увагу на поєднанні доменно-специфічних знань, творчих когнітивних процесів та внутрішньої мотивації як передумов продуктивної творчої діяльності.

Підлітковий вік є сенситивним періодом для розвитку творчих здібностей, оскільки саме в цей час відбувається інтенсивне формування самосвідомості, рефлексії, автономності мислення та ціннісних орієнтацій. Розвиток абстрактно-логічного та гіпотетико-дедуктивного мислення створює підґрунтя для дивергентності й оригінальності ідей, тоді як зростання соціальної активності розширює можливості для апробації творчих проявів у різних видах діяльності.

Попри значну кількість теоретичних і емпіричних досліджень, проблема виявлення психологічних чинників творчих здібностей підлітків залишається відкритою. Особливої уваги потребує аналіз взаємозв'язку творчості з особистісними характеристиками, інтересами та соціально-комунікативними ресурсами підлітків. У цьому контексті актуальним є емпіричне дослідження структури творчих здібностей та визначення їхніх предикторів у шкільному віці.

Метою нашої публікації є емпіричне дослідження предикторів творчих здібностей школярів.

Виклад основного матеріалу. У психологічній літературі здібності розглядають як індивідуально-психологічні особливості, що мають складну біопсихосоціальну природу. Їх формування зумовлюється не лише соціальним середовищем і навчанням, а й анатомо-фізіологічними передумовами, що створюють природну основу для розвитку певних психічних функцій [12; 13]. Вони виступають як потенціал (задатки), який набуває форми здібностей лише в процесі діяльності, навчання та соціальної взаємодії. Розглядаються нейробіологічні механізми творчості порівняно з генерацією творчих продуктів ШІ, що дає нові перспективи щодо розуміння внутрішніх процесів [14].

Останніми десятиліттями в психології відбулися суттєві зміни в концептуалізації обдарованості. Відбулося розширення її розуміння за межі традиційно академічних сфер, на яких зосереджується шкільна освіта; акцент змістився з кількісних показників (рівня інтелекту) на якісні характеристики – структуру, моделі та механізми функціонування обдарованості. Водночас зросло визнання ролі некогнітивних чинників, зокрема, мотивації, самооцінки, емоційної сфери, наполегливості та особистісної залученості.

Подальший розвиток теоретичних підходів пов'язаний із посиленням уваги до творчості як важливого компонента обдарованості [15]. Творчість дедалі частіше розглядають у взаємодії когнітивних процесів [16; 17] (дивергентне мислення, гнучкість, оригінальність) та некогнітивних чинників (емоції, внутрішня мотивація, соціальний контекст і підтримка [18]).

Вирішального значення набувають формування стійкого пізнавального інтересу, підтримка інтенсивної внутрішньої мотивації, створення умов для тривалих зусиль і переживання успіху, а також забезпечення соціальної підтримки, що зменшує відчуття ізольованості та сприяє позитивному емоційному досвіду досягнень. Саме така комплексна підтримка створює передумови для повноцінної реалізації обдарованого потенціалу.

Вважаємо, що дослідження предикторів творчих здібностей школярів-підлітків доповнює уявлення про їх структуру та змістову наповненість. Тому на етапі емпіричного вивчення основний акцент зроблено на визначені предикторів, які розкривають зміст творчих здібностей школярів.

На емпіричному етапі дослідження застосовано низку діагностичних методик, з-поміж інших: «Палітра інтересів» (О. Савенков), «Оцінка вмінь говорити і слухати» (Тест У. Маклені) та «КОС-2» (Б. Федоришин). Аналіз описових статистик у першому наближенні дав змогу визначити особливості структури інтересів та здібностей школярів. Отримані результати свідчать про відносно рівномірний розвиток різних сфер інтересів за наявності певних домінант. Розглянемо ґрунтовніше їх змістовий контекст.

Найвищі середні значення зафіксовано за шкалою комунікативних інтересів (M = 10,35), що вказує на сформовану потребу в соціальній взаємодії, орієнтацію на міжособистісні контакти та кооперативні форми діяльності. Достатньо високими є також показники спортивних (M = 10,14), природничих (M = 9,93), гуманітарних (M = 9,94) та художніх інтересів (M = 9,82). Найменш вираженими виявилися математично-технічні інтереси (M = 8,84), що може свідчити про меншу привабливість технічної сфери для частини досліджуваних.

Таблиця 1

Описові статистики показників інтересів та здібностей школярів

Інтереси та здібності	N	X	SE	SD	As	SEAs	Cu	SECu
Творчі здібності	274	25,63	0,211	4,870	-0,462	0,106	-0,213	0,211
Математично-технічні	274	8,84	0,098	2,267	0,326	0,106	-0,711	0,211
Гуманітарні	274	9,94	0,085	1,956	0,121	0,106	-0,275	0,211
Художні	274	9,82	0,105	2,422	0,098	0,106	-0,540	0,211
Спорт	274	10,14	0,106	2,461	-0,087	0,106	-0,766	0,211
Комунікативні інтереси	274	10,35	0,081	1,862	0,111	0,106	-0,471	0,211
Природознавство	274	9,93	0,099	2,297	0,111	0,106	-0,486	0,211
Домашні обов’язки	274	9,21	0,095	2,198	0,112	0,106	-0,530	0,211
Уміння говорити, слухати	274	8,27	0,092	2,124	0,103	0,106	-0,294	0,211
Комунікативні здібності	274	13,57	0,138	3,188	-0,298	0,106	-0,101	0,211
Організатор здібності	274	14,54	0,131	3,035	-0,414	0,106	-0,406	0,211

Згідно зі шкалою рівнів середнє значення показника творчих здібностей у вибірці (M = 25,63) знаходиться на середньому рівні з наближенням до високого (нижня межа високого рівня – 26 балів). Це свідчить про наявність достатньо сформованого творчого потенціалу в більшості досліджуваних, здатність до продукування нових ідей, варіативного мислення та нестандартного підходу до розв'язання завдань. Водночас значення стандартного відхилення (SD = 4,870) вказує на виражену індивідуальну диференціацію показників, що дає підстави припустити наявність у вибірці як учнів із високим та дуже високим рівнем творчих здібностей, так і з нижчими рівнями їх сформованості.

Показники стандартного відхилення засвідчують помірну варіативність більшості інтересів та більшу диференціацію саме у сфері здібностей, особливо творчих (SD = 4,870). Це уможливлює припущення про наявність суттєвих індивідуальних відмінностей у рівні реалізації творчого потенціалу.

Значення коефіцієнтів асиметрії не перевищують критичних меж (|As| < 0,5), що свідчить про близькість розподілів до нормального. Помірна негативна асиметрія за показниками творчих та організаторських здібностей вказує на тенденцію до концентрації результатів у зоні вищих значень. Від'ємні значення ексцесу характеризують розподіли як дещо пласкі (платикуртичні), без вираженої концентрації результатів навколо середнього. Загалом отримані дані засвідчують переважання соціально-комунікативних інтересів та достатньо високого рівня розвитку творчих і організаторських здібностей зі збереження індивідуальної варіативності показників.

Дольову участь деяких пізнавальних інтересів у загальній структурі творчих здібностей школярів визначено за допомогою покрокового множинного регресійного аналізу. У межах цього аналізу було здійснено послідовне введення предикторів із метою визначення їхнього інкрементального внеску в пояснення варіативності залежної змінної (табл. 2). Перша модель, до якої було включено організаторські здібності, виявилася статистично значущою ($R = 0,393$; $R^2 = 0,154$; $F(1, 533) = 97,214$; $p < 0,001$) і засвідчила, що цей показник пояснює 15,4% дисперсії критерію. Додавання уміння говорити і слухати на другому кроці призвело до статистично значущого зростання пояснювальної здатності моделі ($R^2 = 0,209$; $\Delta R^2 = 0,054$; $\Delta F(1, 532) = 36,513$; $p < 0,001$), що свідчить про самостійний внесок цього предиктора.

На третьому етапі включення комунікативних здібностей також забезпечило значущий приріст частки поясненої дисперсії ($R^2 = 0,255$; $\Delta R^2 = 0,047$; $\Delta F(1, 531) = 33,434$; $p < 0,001$). Подальше введення предикторів у четвертій і п'ятій моделях супроводжувалося статистично значущим, хоча менш вираженим зростанням коефіцієнта детермінації (відповідно $R^2 = 0,277$; $\Delta R^2 = 0,022$; $F(1, 530) = 15,939$; $p < 0,001$ та $R^2 = 0,288$; $\Delta R^2 = 0,011$; $F(1, 529) = 7,837$; $p = 0,005$). Загалом фінальна модель пояснює 28,8% варіативності залежної змінної (скориговане $R^2 = 0,281$), що вказує на помірну пояснювальну силу та підтверджує кумулятивний і статистично незалежний внесок кожного з включених психологічних предикторів у прогнозування досліджуваного показника.

Таблиця 2

Зведені дані для моделі регресійного аналізу

Model	R	R2	Correction R2	SE	Statistics of changes				
					R2	F	df (1)	df (2)	p (for F)
1	0,393[a]	0,154	0,153	4,483	0,154	97,214	1	533	0,000
2	0,457b	0,209	0,206	4,341	0,054	36,513	1	532	0,000
3	0,505c	0,255	0,251	4,214	0,047	33,434	1	531	0,000
4	0,526d	0,277	0,272	4,156	0,022	15,939	1	530	0,000
5	0,536e	0,288	0,281	4,130	0,011	7,837	1	529	0,005

Примітка: a. Предиктори: (константа), Організаторські здібності; b. Предиктори: (константа), Організаторські здібності, Уміння говорити та слухати; c. Предиктори: (константа), Організаторські здібності, Уміння говорити та слухати, Комунікативні здібності; d. Предиктори: (константа), Організаторські здібності, Уміння говорити та слухати, Комунікативні здібності, Комунікативні інтереси; e. Предиктори: (константа), Організаторські здібності, Уміння говорити та слухати, Комунікативні здібності, Комунікативні інтереси, Домашні обов'язки; R – сила зв'язку між моделлю та даними; R^2 – коефіцієнт детермінації (частка поясненої дисперсії); SE – помилка скорегованого R^2; F – критерій Фішера; df – ступені свободи.

Проведено перевірку загальної статистичної значущості кожної з п'яти ієрархічних регресійних моделей. Перша модель є статистично значущою: $F(1, 533) = 97,214$; $p < 0,001$. Сума квадратів регресії становить 1953,907 при залишковій дисперсії 10712,815, що свідчить про те, що включений предиктор забезпечує суттєве зменшення помилки прогнозування порівняно з нульовою моделлю. Друга модель також статистично значуща: $F(2, 532) = 70,102$; $p < 0,001$. Зростання суми квадратів регресії до 2641,946 і відповідне зменшення залишкової дисперсії (10024,776) свідчать про покращення пояснювальної здатності моделі після додавання другого предиктора. Третя модель зберігає статистичну значущість: $F(3, 531) = 60,729$; $p < 0,001$. Сума квадратів регресії зростає до 3235,767, а залишкова дисперсія зменшується до 9430,955, що вказує на подальше покращення відповідності моделі емпіричним даним. Четверта модель також є значущою: $F(4, 530) = 50,813$; $p < 0,001$. Показники демонструють зростання поясненої дисперсії (SSreg = 3511,117) та зменшення залишкової дисперсії (9155,605). П'ята, фінальна модель (5 предикторів) зберігає статистичну значущість: $F(5, 529) = 42,742$; $p < 0,001$. Сума квадратів регресії становить 3644,777, залишкова – 9021,944, що свідчить про максимальний з-поміж представлених моделей рівень пояснення варіативності залежної змінної.

Зменшення значення F від першої до п'ятої моделі є очікуваним, оскільки зі збільшенням кількості предикторів зростає число ступенів свободи регресії, а інкрементальний внесок кожного наступного предиктора поступово зменшується. Водночас усі моделі статистично значущі ($p < 0,001$), що підтверджує адекватність побудованої ієрархічної регресійної моделі та систематичний

внесок включених психологічних змінних у пояснення творчих здібностей школярів.

У таблиці 3 представлені коефіцієнти ієрархічного множинного регресійного аналізу (залежна змінна – творчі здібності). Ми інтерпретуємо фінальну п'яту модель, оскільки саме вона відображає унікальний внесок кожного предиктора за контролю всіх інших змінних.

Таблиця 3

Бета-коефіцієнти незалежних змінних у моделі регресійного аналізу

Model		Not standardized		Standardized	T	p	Correlations			VIF
		β	SE	Бета			Zero-order	Partial	Component	
1	(Константа)	16,468	0,949		17,350	0,000				
	Організаторські здібності	0,630	0,064	0,393	9,860	0,000	0,393	0,393	0,393	1,000
2	(Константа)	19,270	1,029		18,720	0,000				
	Організаторські здібності	0,759	0,065	0,473	11,595	0,000	0,393	0,449	0,447	0,894
	Уміння говорити та слухати	-0,565	0,094	-0,246	-6,043	0,000	-0,093	-0,253	-0,233	0,894
3	(Константа)	16,469	1,111		14,830	0,000				
	Організаторські здібності	0,606	0,069	0,377	8,793	0,000	0,393	0,357	0,329	0,761
	Уміння говорити та слухати	-0,548	0,091	-0,239	-6,032	0,000	-0,093	-0,253	-0,226	0,893
	Комунікативні здібності	0,360	0,062	0,236	5,782	0,000	0,361	0,243	0,217	0,843
4	(Константа)	19,975	1,404		14,229	0,000				
	Організаторські здібності	0,619	0,068	0,385	9,097	0,000	0,393	0,368	0,336	0,760
	Уміння говорити та слухати	-0,515	0,090	-0,225	-5,728	0,000	-0,093	-0,241	-0,212	0,886
	Комунікативні здібності	0,365	0,061	0,239	5,936	0,000	0,361	0,250	0,219	0,843
	Комунікативні інтереси	-0,389	0,097	-0,149	-3,992	0,000	-0,126	-0,171	-0,147	0,983
5	(Константа)	21,703	1,525		14,228	0,000				
	Організаторські здібності	0,617	0,068	0,384	9,132	0,000	0,393	0,369	0,335	0,760
	Уміння говорити та слухати	-0,491	0,090	-0,214	-5,462	0,000	-0,093	-0,231	-0,200	0,877
	Комунікативні здібності	0,345	0,061	0,226	5,612	0,000	0,361	0,237	0,206	0,832
	Комунікативні інтереси	-0,339	0,098	-0,130	-3,442	0,001	-0,126	-0,148	-0,126	0,950
	Домашні обов'язки	-0,235	0,084	-0,106	-2,799	0,005	-0,180	-0,121	-0,103	0,942

Примітка: залежна змінна: творчі здібності; константа – інтерсепт; 1, 2, 3, 4, 5 – моделі множинної регресії (див. прим. табл. 2); β – бета-коефіцієнт; SE – стандартна помилка; p – статистична значущість; t – критерій Стьюдента; VIF – показник колінеарності.

Результати покрокового множинного регресійного аналізу засвідчили, що провідними предикторами творчих здібностей школярів є передусім організаторські та комунікативні здібності, тоді як окремі показники інтересів мають протилежний за напрямом вплив. Уже в першій моделі організаторські здібності статистично значущо пов'язані із творчими здібностями ($\beta = 0{,}393$; $p < 0{,}001$), а у фінальній моделі їхній вплив залишився найпотужнішим ($\beta = 0{,}384$; $p < 0{,}001$).

Це дає підстави розглядати організаторський компонент як значущий особистісний ресурс креативності. Встановлений домінантний внесок організаторських здібностей у прогнозування творчих показників відповідає положенням структури інтелекту J. Guilford [4], який наголошував на ролі операційної організації мислення в продуктивності творчого процесу, а також концепції дивергентного мислення E. Torrance [19], де підкреслюється значення здатності до структурованого продукування ідей. Такий результат узгоджується також із положеннями інвестиційної теорії креативності R.J. Sternberg [7; 8], відповідно до якої творчість передбачає не лише здатність продукувати нові ідеї, а й уміння їх реалізовувати, організовувати діяльність та брати на себе відповідальність за впровадження задуму. У контексті системної моделі креативності M. Csikszentmihalyi [9] це може інтерпретуватися як здатність суб'єкта ефективно взаємодіяти з «полем» і «сферою», просуваючи власні ідеї в соціальному середовищі. А згідно з компонентною теорією креативності T. Amabile [10; 11] ефективна саморегуляція та організація діяльності є важливими умовами реалізації творчого потенціалу.

Додавання до моделі комунікативних здібностей також підвищило її пояснювальний потенціал, виступивши у фінальній моделі позитивним предиктором ($\beta = 0{,}226$; $p < 0{,}001$). Це свідчить про те, що здатність до продуктивної міжособистісної взаємодії, переконання та обміну ідеями сприяє реалізації творчого потенціалу. Зазначене узгоджується із соціокультурними підходами до креативності, які підкреслюють роль соціальної взаємодії як середовища виникнення і підтримки новаторських ідей. Так, R.K. Sawyer [20] обґрунтовує колаборативну природу творчого процесу, а M.A. Runco і G. Jaeger [21] визначають креативність як продукування нових і доречних ідей у соціальному контексті.

Водночас показник «уміння говорити та слухати» в усіх моделях продемонстрував стабільний від'ємний внесок ($\beta = –0{,}214$ у фінальній моделі; $p < 0{,}001$). Імовірно, у цьому випадку йдеться не про заперечення значущості комунікативних умінь як таких, а про специфіку їх співвідношення з творчістю: орієнтація на нормативність, соціальну чутливість і дотримання правил взаємодії може певною мірою обмежувати спонтанність і дивергентність мислення. З позицій концепції дивергентного мислення J. Guilford [4; 5] та досліджень E. Torrance [6], творчість пов'язана зі здатністю відходити від стандартних схем, тоді як надмірна зосередженість на соціально прийнятних формах поведінки може знижувати готовність до оригінальних рішень.

Від'ємний внесок у модель також мають комунікативні інтереси (β = –0,130; p = 0,001) та інтерес до домашніх обов'язків (β = –0,106; p = 0,005). Це може свідчити про те, що спрямованість на соціальну взаємодію як провідну цінність або на практично-побутову діяльність не обов'язково трансформується в креативний продукт. Згідно з компонентною моделлю креативності Т. Amabile, творчість формується на перетині доменно-специфічних знань, творчих когнітивних процесів [10; 11] і внутрішньої мотивації [22]. Якщо інтереси орієнтовані переважно на підтримання соціальних зв'язків або виконання регламентованих завдань, це може посилювати конформність і знижувати інтенсивність пошуку нестандартних рішень [23]. Отже, у досліджуваній вибірці творчі здібності мають радше діяльнісно-організаційну, ніж суто соціально-інтерактивну детермінацію.

Важливо зазначити, що показники VIF (0,760–0,983) не перевищують критичних значень, що свідчить про відсутність мультиколінеарності та коректність побудованої моделі. Загалом отримані результати спонукають до висновку, що креативність школярів найбільшою мірою пов'язана з умінням організовувати діяльність, ініціювати та реалізовувати ідеї у взаємодії з іншими, що узгоджується із сучасними багатовимірними підходами до розуміння творчості як інтегративної особистісно-діяльнісної характеристики.

Висновки. Креативність представлено як багатовимірний феноменом, що формується у взаємодії когнітивних, мотиваційних і соціально-особистісних чинників. На емпіричному етапі дослідження діагностовано середній рівень прояву творчих здібностей із тенденцією до високого та з наявною індивідуальною варіативністю показників.

Результати покрокового множинного регресійного аналізу засвідчили, що провідними предикторами творчих здібностей є організаторські та комунікативні здібності. Інші змінні мають помірний або відносно невеликий, проте статистично значущий внесок у пояснення варіативності творчих здібностей школярів. Показано, що інтереси та комунікативні уміння мають від'ємний зв'язок із творчістю, що вказує на складний характер її детермінації. Вважаємо, що представлені показники відображають відносну силу предикторів між собою і не є прямою часткою поясненої дисперсії (R^2), оскільки в умовах множинної регресії вплив змінних частково перекривається. Отримані дані засвідчують багатофакторну природу творчих здібностей і можуть бути використані для розроблення програм розвитку творчого потенціалу школярів.

Література:

1. Галян І. Освітнє середовище як умова розвитку соціального інтелекту обдарованих учнів. *Перспективи та інновації науки*. 2026. № 2(60). С. 3018-3031.

2. Музика О. Особливості розвитку обдарованості в умовах освітнього середовища. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Вип. 7(46). С.156-168.

3. Стратегії творчої діяльності: школа В. Моляко / за ред. В. Моляко. Київ: Освіта України, 2008. 702 с.

4. Guilford J. P. Creativity. *American Psychologist. 1950. Vol. 5*(9). pp. 444–454. https://doi.org/10.1037/h0063487

5. Guilford J. P. *The nature of human intelligence*. New York: McGraw-Hill, 1967.

6. Torrance E.P. The nature of creativity as manifest in its testing. In R.J. Sternberg (Ed.). *The nature of creativity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. pp. 43–75.

7. Sternberg R. J., Lubart T. I. Investing in creativity. *American Psychologist*. 1996. Vol. 51(7). pp. 677–688. https://doi.org/10.1037/0003-066X.51.7.677

8. Sternberg R. J. The nature of creativity. *Creativity Research Journal*. 2006. Vol. 18(1). pp. 87–98.

9. Csikszentmihalyi M. Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention. New York: HarperCollins, 1996.

10. Amabile T. M. *The social psychology of creativity.* Springer-Verlag, 1983.

11. Amabile T. M. *Creativity in context.* Westview Press, 1996.

12. Chan M.M.Y., Cho E., Ralph M.A.L., Robinson G.A. The cognitive and neural bases of creative thought: A cross-domain systematic review and meta-analysis of transcranial direct current stimulation studies. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. 2025. Vol. 175. pp. 106-237. https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2025.106237

13. Malach R. The neuronal basis of human creativity. *Front. Hum. Neurosci*. 2024. Vol.18:1367922. https://doi:10.3389/fnhum.2024.1367922

14. Aru J. Artificial intelligence and the internal processes of creativity. *ArXiv*. 2024. URL: https://arxiv.org/abs/2412.04366?utm_source=chatgpt.com.

15. Cropley A. J. Creative intelligence: a concept of true' giftedness. *European Journal of High Ability*. 1994. Vol. 5(1). pp. 6–23. https://doi.org/10.1080/0937445940050102

16. Zhou C. Children's cognitive abilities in the context of the digital transformation of basic education. *Interactive Learning Environments*. 2024. Vol. 32(1). pp. 115–127. https://doi.org/10.1080/10494820.2022.2081208

17. Damji S., Kurry S., Babul S. A., Bhattacharya J., Virji-Babul N. Resting-State EEG network profiles associated with creative engagement and creative self-efficacy. *ArXiv*. 2025. URL: https://arxiv.org/abs/2510.22364?utm_source=chatgpt.com

18. Lian B. Giving creativity room to students through the friendly school's program. Preprints. 2020. https://doi.org/10.31219/osf.io/zebpd

19. Torrance E. P. *Torrance tests of creative thinking.* Personnel Press, 1966.

20. Sawyer R. K. *Group genius: The creative power of collaboration.* Basic Books, 2007.

21. Runco M. A., Jaeger G. J. The standard definition of creativity. *Creativity Research Journal*. 2012. Vol. *24*(1). pp. 92–96.

22. Amabile T. M. Motivating creativity in organizations. *California Management Review*. 1997. Vol. 40(1). pp. 39–58.

23. Acar S., Burnham M., Daly S. R. Creativity and conformity: The relationship between creativity and conformity among students. *Creativity Research Journal.* 2019. Vol. *31*(4). pp. 443–450.

References:

1. Halian, I. (2026). Osvitnie seredovyshche yak umova rozvytku sotsialnoho intelektu obdarovanykh uchniv [Educational environment as a condition for the development of social intelligence of gifted students]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky – Prospects and innovations of science*, *2*(60), 3018-3031.

2. Muzyka, O. (2019). Osoblyvosti rozvytku obdarovanosti v umovakh osvitn′oho seredovyshcha [Peculiarities of the development of giftedness in the educational environment]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi – Current Problems of Psychology*, *7*(46), 156-168.

3. Molyako, V. (Ed.). (2008). *Stratehiyi tvorchoyi diyal'nosti: shkola V.O. Molyako [Strategies of creative activity: the school of V. Molyako]*. Kyyiv: Osvita Ukrayiny.

4. Guilford, J. P. (1950). Creativity. *American Psychologist, 5*(9), 444–454. https://doi.org/10.1037/h0063487

5. Guilford, J. P. (1967). *The nature of human intelligence*. New York: McGraw-Hill.

6. Torrance, E. P. (1988). The nature of creativity as manifest in its testing. In R.J. Sternberg (Ed.). *The nature of creativity* (pp. 43–75). Cambridge: Cambridge University Press.

7. Sternberg, R. J., & Lubart, T. I. (1996). Investing in creativity. *American Psychologist, 51*(7), 677–688. https://doi.org/10.1037/0003-066X.51.7.677

8. Sternberg, R. J. (2006). The nature of creativity. *Creativity Research Journal, 18*(1), 87–98.

9. Csikszentmihalyi, M. (1996). *Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention*. New York: HarperCollins.

10. Amabile, T. M. (1983). *The social psychology of creativity.* Springer-Verlag.

11. Amabile, T. M. (1996). *Creativity in context.* Westview Press.

12. Chan, M.M.Y., Cho, E., Ralph, M.A.L., & Robinson, G.A. (2025). The cognitive and neural bases of creative thought: A cross-domain systematic review and meta-analysis of transcranial direct current stimulation studies. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, *175*, 106-237. https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2025.106237.

13. Malach, R. (2024). The neuronal basis of human creativity. *Front. Hum. Neurosci.* 18:1367922. https://doi:10.3389/fnhum.2024.1367922

14. Aru, J. (2024). Artificial intelligence and the internal processes of creativity. *ArXiv*. Retrieved from https://arxiv.org/abs/2412.04366?utm_source=chatgpt.com

15. Cropley, A.J. (1994). Creative intelligence: a concept of true' giftedness. *European Journal of High Ability, 5*(1), 6–23. https://doi.org/10.1080/0937445940050102

16. Zhou, C. (2024). Children's cognitive abilities in the context of the digital transformation of basic education. *Interactive Learning Environments*, *32*(1), 115–127. https://doi.org/10.1080/10494820.2022.2081208

17. Damji, S., Kurry, S., Babul, S. A., Bhattacharya, J., & Virji-Babul, N. (2025). Resting-State EEG network profiles associated with creative engagement and creative self-Efficacy. *ArXiv*. Retrieved from https://arxiv.org/abs/2510.22364?utm_source=chatgpt.com

18. Lian, B. (2020). Giving creativity room to students through the friendly school's program. *Preprints*. https://doi.org/10.31219/osf.io/zebpd

19. Torrance, E. P. (1966). *Torrance tests of creative thinking.* Personnel Press.

20. Sawyer, R. K. (2007). *Group genius: The creative power of collaboration.* Basic Books.

21. Runco, M. A., & Jaeger, G. J. (2012). The standard definition of creativity. *Creativity Research Journal*, *24*(1), 92–96.

22. Amabile, T. M. (1997). Motivating creativity in organizations. *California Management Review*, *40*(1), 39–58.

23. Acar, S., Burnham, M., & Daly, S. R. (2019). Creativity and conformity: The relationship between creativity and conformity among students. *Creativity Research Journal, 31*(4), 443–450.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК: 136.45 (36)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2257-2268

Ганаба Світлана Олександрівна доктор філософських наук, професор, професор кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, https://orcid.org/0000-0002-4373-7075

Кушнір Олена Миколаївна доктор філософії в галузі безпеки державного кордону, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу (психофізіологічних, психологічних досліджень та кадрової безпеки) Науково-методичного центру кадрової політики Міністерства Оборони України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-6445-5248.

ЕМОЦІЙНЕ ЛІДЕРСТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ МОДЕРНІЗАЦІЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Анотація. У статті здійснено теоретичне обґрунтування природи емоційного лідерства як системного інструменту модернізації кадрової політики в умовах сучасних соціально-економічних, безпекових та управлінських трансформацій. Актуальність дослідження зумовлена зростанням рівня невизначеності, кризових навантажень і професійного вигорання персоналу, особливо в українському контексті воєнних викликів та післявоєнного відновлення.

Доведено, що традиційні підходи до управління персоналом, орієнтовані переважно на формальні професійні компетентності й адміністративні методи впливу, є недостатніми для забезпечення організаційної стійкості та довгострокової ефективності. Проаналізовано концептуальні засади емоційного інтелекту та емоційно компетентного (резонансного) лідерства. Визначено, що психологічна компетентність керівника формується на основі емоційного та соціального інтелекту й охоплює чотири ключові блоки компетентностей: самоусвідомлення, саморегуляцію, соціальну чутливість та управління взаєминами. Розкрито сутність “резонансного лідерства” як стилю управління, що забезпечує формування позитивного емоційного клімату, психологічної безпеки, довіри та згуртованості команди, на противагу дисонансному (авторитарному) стилю. Обґрунтовано взаємозв’язок між рівнем психологічної компетентності керівника та стратегічними функціями кадрової політики, зокрема у сферах державного управління, безпеки й оборони. Запропоновано концепцію кількісних психологічних метрик як інструмент інтеграції емоційного лідерства у систему оцінювання ефективності управління персоналом. Показано, що високий рівень емоційного інтелекту керівника корелює зі зниженням плинності кадрів, підвищенням індексів залученості, ефективністю внутрішнього навчання, якістю відбору

персоналу та загальною організаційною стійкістю. Описано ланцюгову модель впливу психологічної компетентності керівника на довіру, продуктивність і стабільність колективу в умовах кризового управління. Психологічна компетентність керівника повинна бути системно інтегрована в усі етапи життєвого циклу персоналу — від відбору й оцінювання до навчання, менторства та психологічної підтримки, особливо в контексті післявоєнної адаптації та реінтеграції.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричною валідацією запропонованої моделі кількісних психологічних метрик, проведенням масштабних кореляційних досліджень у військовому секторі та розробленням спеціалізованих програм розвитку психологічної компетентності керівників, орієнтованих на підтримку персоналу з травматичним досвідом.

Ключові слова: емоційне лідерство, емоційний інтелект, психологічна компетентність керівника, резонансне лідерство, кадрова політика, організаційна стійкість, кількісні психологічні метрики, кризове управління.

Hanaba Svitlana Oleksandrivna Doctor of Philosophy, Professor, Master of Psychology, Professor of the Department of Psychology, Pedagogy and Socio-Economic Disciplines of the Bohdan Khmelnytsky National Academy of the StateBorder Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0002-4373-7075.

Kushnir Olena Mykolaivna Doctor of Philosophy in the field of state border security, leading researcher of the research department (psychophysiological, psychological research and personnel security) of the Scientific and Methodological Center for Personnel Policy of the Ministry of Defense of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-6445-5248.

EMOTIONAL LEADERSHIP AS A TOOL FOR MODERNIZING PERSONNEL POLICY IN THE CONDITIONS OF MODERN TRANSFORMATIONS

Abstract. The article provides a theoretical justification of the nature of emotional leadership as a systemic tool for modernizing personnel policy in the context of modern socio-economic, security and managerial transformations. The relevance of the study is due to the increasing level of uncertainty, crisis loads and professional burnout of personnel, especially in the Ukrainian context of military challenges and post-war recovery. It is proven that traditional approaches to personnel management, focused mainly on formal professional competencies and administrative methods of influence, are insufficient to ensure organizational stability and long-term effectiveness. The conceptual foundations of emotional intelligence and emotionally competent (resonant) leadership are analyzed. It is determined that the psychological competence of a manager is formed on the basis of emotional and social intelligence

and includes four key blocks of competencies: self-awareness, self-regulation, social sensitivity and relationship management. The essence of "resonant leadership" as a management style that ensures the formation of a positive emotional climate, psychological safety, trust and team cohesion, as opposed to a dissonant (authoritarian) style, is revealed. The relationship between the level of psychological competence of a manager and the strategic functions of personnel policy, in particular in the areas of public administration, security and defense, is substantiated. The concept of quantitative psychological metrics is proposed as a tool for integrating emotional leadership into the system for assessing the effectiveness of personnel management. It is shown that a high level of emotional intelligence of a manager correlates with a decrease in staff turnover, an increase in engagement indices, the effectiveness of internal training, the quality of personnel selection and overall organizational stability. A chain model of the influence of the psychological competence of a manager on trust, productivity and stability of the team in crisis management conditions is described. The psychological competence of the leader should be systematically integrated into all stages of the personnel life cycle - from selection and assessment to training, mentoring and psychological support, especially in the context of post-war adaptation and reintegration. Prospects for further research are associated with the empirical validation of the proposed model of quantitative psychological metrics, conducting large-scale correlation studies in the military sector and developing specialized programs for the development of psychological competence of leaders, focused on supporting personnel with traumatic experiences.

Keywords: emotional leadership, emotional intelligence, psychological competence of the leader, resonant leadership, personnel policy, organizational resilience, quantitative psychological metrics, crisis management.

Постановка проблеми. Сучасна організаційна культура характеризується системними трансформаціями, що охоплюють економічну, соціальну, безпекову й управлінську сфери. Для українського суспільства ця обставина має особливе значення у зв'язку з воєнними викликами, необхідністю забезпечення національної стійкості та післявоєнного відновлення. За таких умов кадрова організаційна політика потребує модернізації, оскільки традиційні підходи, орієнтовані переважно на формальні професійні компетентності та адміністративні методи управління, виявляються недостатньо ефективними. Окреслена проблематика актуалізується також зростанням рівня невизначеності, емоційного виснаження персоналу, поширення кризових станів і професійного вигорання тощо. Одним із інструментів виступає емоційне лідерство, яке базується на розвитку емоційної самосвідомості, емпатії, здатності до саморегуляції та формування довірливого соціально-психологічного клімату у колективі.

Особливої ваги ця проблема набуває в умовах трансформації систем управління персоналом у сфері державного управління, секторі безпеки й

оборони й інших стратегічно важливих складових суспільного життя. Вочевидь, керівник розглядається релевантним чинником стабілізації внутрішнього середовища організації, забезпечення згуртованості команди та підтримання мотивації персоналу.

Збільшення інтересу до концепції емоційного інтелекту та soft skills, у практиці кадрової політики спостерігається й через фрагментарність впровадження емоційного лідерства. Відсутні чіткі механізми його інтеграції у стратегічні HR-процеси, систему оцінювання управлінського потенціалу та показники ефективності діяльності організації тощо. Ці зауваги актуалізують необхідність наукового осмислення емоційного лідерства як системного інструменту модернізації кадрової політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Засадничими працями у вивченні емоційного інтелекту є дослідження Д. Гоулмана, П. Саловей й Дж. Майєр. Дослідники запропонували модель емоційного інтелекту, визначивши його як здатність розпізнавати, розуміти та регулювати емоції. У наукових розвідках Р. Бар-Она, К. Петридіса презентовано моделі розвитку емоційного інтелекту, розширення емоційних та соціальних компетентностей як чинників психологічної адаптивності. Ед. Шейн у своїх працях проаналізував вплив емоційного інтелекту на організаційну культуру. Він стверджував, що саме лідер формує культурні патерни через власні емоції, емоційні реакції та стиль управління. Емоційно компетентне лідерство як фактор розвитку організаційної культури та командної ефективності розглянув Р. Бояціс. Досліджував роль емоційного інтелекту у формуванні резонансної культури в організаціях Ен. Маккі. Вивчення питань військового лідерства презентовано у працях К. Кастро та Дж. Дейтон. Науковці проаналізували психологічну стійкість військових та емоційні аспекти командної роботи. У межах програм розвитку лідерства (Army Leadership Requirements Model) інтегровано емоційно компетентності до системи підготовки офіцерів тощо.

Метою статті є теоретичне обгрунтування природи емоційного лідерства та визначення його ролі як інструменту модернізації кадрової політики в умовах сучасних соціально-економічних та безпекових трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Психологічна компетентність керівника визначається як інтегрована сукупність здібностей та навичок, що дозволяють ефективно усвідомлювати та регулювати власні емоції, а також розуміти, впливати та управляти емоційним станом, мотивацією та поведінкою підлеглих [13]. Основою психологічної компетентності є емоційний та соціальний інтелект. Емоційний інтелект розглядається як здатність людині розуміти, ідентифікувати, свої власні емоції та керувати ними, навчатися ефективно спілкуватися, долати перешкоди та вирішувати конфлікти [1].

Розвинений емоційний інтелект дозволяє керівнику не лише оцінити свій психологічний стан, а й передбачає здатність стримувати деструктивні емоції та імпульси, а також демонструвати адаптивність та позитивний погляд на різні

ситуації. Загалом, йдеться про низку компетентностей, що є основою для формування “резонансного лідерства”. Ця концепція описує стиль керівництва, що грунтується на високому рівні емоційного інтелекту та здатності лідера створювати позитивний емоційний клімат у колективі [1]. Термін “резонанс” означає емоційне узгодження між керівником та командою. Лідер не просто управляє процесами, а впливає на емоційний стан персоналу, формує атмосферу довіри, натхнення та психологічної безпеки. Дослідники виокремлюють чотири блоки компетенцій “резонансного лідерства”: самоусвідомлення (розуміння власних емоцій, адекватна самооцінка, усвідомлення своїх сильних та слабких сторін, ціннісна визначеність); саморегуляція (контроль імпульсивних реакцій, стресостійкість, здатність зберігати емоційну рівновагу у кризових умовах, гнучкість поведінки); соціальна чутливість (розуміння емоцій інших людей, врахування психологічного стану команди, здатність до підтримки, міжкультурна чутливість); управління взаємини (натхнення та мотивація, конструктивне вирішення конфліктів, розвиток та коучинг персоналу, формування командної згуртованості) [12].

Основними характеристиками “резонансного лідерства” є формування позитивного “емоційного клімату”, високий рівень довіри у колективі, орієнтація на розвиток людей, уміння працювати в умовах невизначеності, підтримка психологічної безпеки, здатність до надихаючої комунікації. Загалом “резонансне лідерство” підвищує рівень залученості персоналу до виконання завдань, зменшення плинності кадрів, сприяє розвитку організаційної стійкості та є особливо ефективне у кризових та безпекових структурах, де морально-психологічний клімат впливає на результативність.

Противагою для резонансного стилю є дисонансний (грунтується на авторитарному управлінні, низькому рівні емоційного інтелекту, критика персоналу й акцентування уваги на помилках, а не на розвитку й мотивації, відсутність відкритої комунікації та низький рівень довіри тощо). Резонансний лідер, на відміну від дисонансного, впливає на колектив через позитивні емоції, застосовуючи ідеалістичний, навчальний, товариський чи демократичний стилі управління[9].

Здатність керівника задавати позитивний емоційний настрій виступає як ключовий елемент ефективного управління, а високий рівень психологічної компетентності керівника забезпечує формування психологічної безпеки, що є релевантним для розвитку інноваційності та відкритості у реалізації командної роботи [10]. Вочевидь, коли керівника сприймають як компетентного та емоційно зрілого, він викликає довіру [2] і ця довіра існує як критично значимий “захисний фактор”, який мінімізує внутрішні конфлікти та організаційну напругу. До прикладу у військовому колективі психологічно компетентний лідер, завдяки своїй високій самооцінці, що підтверджена рівнем емоційного інтелекту, здатен підтримувати операційну стабільність колективу навіть у найбільш складних умовах. Саме емпатія та організаційна обізнаність, як

важливі складові психологічної компетентності керівника, дають можливість йому відчути потреби персоналу та емоційно їх “зрозуміти” [13].

Отож, навчальні програми для керівників мають бути цілеспрямовано сфокусовані на розвиток їхньої психологічної компетентності. Релевантним у розвитку цієї компетентності є навчання навичкам саморегуляції, зокрема, використанню методів вирішення конфліктів, що виокремлюють як пріоритет емоційний інтелект. Вочевидь, ці уміння є важливими під час прийняття рішень у критичних й непрогнозованих ситуаціях, під час ведення складних переговорів й потреби збереження емоційної рівноваги [11]. Ці зауваги актуалізують необхідність використання практик коучингу та менторських сесій не лише для розвитку здібностей, але й для надання психологічної підтримки та адаптації осіб, які повернулися з травматичного досвіду [4]. Якщо керівник не володіє достатньою психологічною компетентністю керівника, він ненавмисно стає джерелом додаткового стресу, що підриває організаційну стійкість. Натомість, науковці стверджують, що ретельно підібрані чи розроблені програми ефективного навчання та персоналізовані робочі домовленості між керівником та персоналом є вкрай корисними для здатності керівника продуктивно впливати на робоче середовище [11].

Керівник, який задовольняє базові психологічні потреби персоналу (автономія, компетентність, спорідненість), є значно ефективнішим, оскільки вміє поєднувати та своєчасно, відповідно до сформованої ситуації, використовувати кожен із резонансних стилів (ідеалістичний, навчальний, товариський, демократичний). В умовах криз, особливо у процесі післявоєнної модернізації, кадрова політика вимагає впровадження спеціальних програм психологічної реабілітації та підтримки. Керівник з високою психологічною компетентністю є первинним інструментом цієї політики. Його психологічна компетентність безпосередньо впливає на політику утримання персоналу, трансформує відносини “керівник-підлеглий” у продуктивні відносини “ментор-учень”, що оптимізує процеси навчання на робочому місці та підвищує лояльність.

Концептуальне представлення взаємозв'язку між компонентами психологічної компетентності керівника та їхнім впливом на стратегічні функції кадрової політики відображено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Компоненти психологічної компетентності керівника
(емоційний інтелект / емоційний та соціальний інтелект)
та їхній вплив на стратегічні функції кадрової політики.

Компонент Психологічної компетентності керівника (Емоційний інтелект / Емоційний та соціальний інтелект)	**Ключовий прояв у поведінці керівника**	**Вплив на стратегічні функції Кадрової політики**
Емоційна самосвідомість	Точна самооцінка, визнання власних обмежень, демонстрація емоційної рівноваги.	Підвищення об'єктивності та раціональності у прийнятті управлінських рішень, особливо кризових.
Саморегулювання (адаптивність)	Утримання деструктивних імпульсів, гнучкість у реагуванні на непередбачувані зміни, позитивний погляд.	Зниження організаційної напруги та стресу, підвищення психологічної стійкості персоналу.
Емпатія та організаційна обізнаність	Відчуття почуттів та перспектив інших, коучинг, менторство, розуміння влади та емоційних течій групи.	Ефективне утримання персоналу, сприяння індивідуальному розвитку, успішна соціальна та професійна адаптація.
Соціальні навички (вплив, командна робота)	Надихаюче лідерство, використання ефективних тактик для переконання, управління конфліктами.	Формування групової синергії, оптимізація внутрішньої комунікації, ефективне вирішення суперечок.

Для подолання невирішеної проблеми кількісної інтеграції психологічної компетентності керівника у стратегічне управління підрозділом пропонується використовувати систему кількісних психологічних метрик. Цей підхід забезпечує об'єднання якісних психологічних результатів із кількісними показниками управління персоналом.

Метрики управління людськими ресурсами є релевантними інструментами для прогнозування, планування та оптимізації персоналу. Щоб ефективність кадрової політики могла бути об'єктивно оцінена, необхідно встановити прямі причинно-наслідкові зв'язки між рівнем психологічної компетентності керівників та цими ключовими показниками ефективності. Ключові кількісні психологічні метрики та зв'язок з психологічною компетентністю керівника. Коефіцієнтом плинності кадрів є високий рівень психологічної компетентності

керівника, що забезпечує психологічну безпеку та задоволення основних потреб персоналу, прямо корелює зі зниженням плинності.

Особливо важливо відстежувати ранню плинність кадрів, оскільки вона часто свідчить про низьку якість адаптації, за яку безпосередньо відповідає лінійний керівник [13]. Метриками залученості є психологічна компетентність лідера, реалізована через емпатію, натхненне лідерство та створення групової синергії, формує мотивацію та довіру в колективі [12]. Показники безпосередньо підвищують індекс залученості та лояльності персоналу. Керівник, який має високу психологічну компетентність, здатний надавати реляційну підтримку та виконувати роль коуча/ментора, що призводить до підвищення ефективності внутрішнього навчання, вимірюваного швидкістю інтеграції знань та часом до досягнення компетентності. Використання емоційно інтелектуальних підходів до вирішення проблем та конфліктів завдяки високій психологічній компетентності, знижує рівень хронічної організаційної напруги. Як наслідок, зменшується коефіцієнт відсутності.

Психологічна компетентність керівника, який бере участь у наймі, опосередковано впливає на якість комунікації, що відображається у прийнятті пропозицій [6]. Ефективне використання впливу та переконання допомагає утримати талановитих кандидатів. Впровадження системи кількісних психологічних метрик вимагає, щоб організації використовували платформи бізнес-аналітики для інтеграції даних оцінки емоційного та соціального інтелекту з даними систем управління людськими ресурсами [7]. Це дозволяє перейти від простої оцінки компетентності до системної оцінки впливу компетентності на ключові бізнес-результати.

Таблиця 2.

Зв’язок рівня психологічної компетентності керівника з ключовими показниками ефективності кадрової політики (оцінка ефективності управління персоналом)

Ключові показники ефективності Кадрової Політики (Оцінка ефективності управління персоналом)	**Вимірний Індикатор**	**Механізм впливу високої Психологічної компетентності керівника (Citation)**
Плинність кадрів (Утримання)	Рання плинність, Retention Rate (%).	Задоволення базових психологічних потреб (автономія, компетентність, спорідненість) є ключовим фактором утримання .
Ефективність внутрішнього розвитку	Workplace Learning Efficacy (Швидкість інтеграції знань).	Лідер виступає рольовою моделлю, надає реляційну підтримку та оптимізує розвиток.

Ключові показники ефективності Кадрової Політики (Оцінка ефективності управління персоналом)	**Вимірний Індикатор**	**Механізм впливу високої Психологічної компетентності керівника (Citation)**
Залученість та мотивація	Індекси залученості (eNPS), рівень самомотивації.	Психологічна компетентність керівника (позитивний погляд, натхненне лідерство) формує довіру, групову синергію та продуктивні команди.
Організаційна стійкість	Індекс конфліктності, рівень психологічної безпеки.	Психологічна компетентність керівника є захисним фактором, що мінімізує конфлікти та напругу, підвищуючи довіру.
Якість відбору	Відсоток прийняття пропозиції .	Високий рівень психологічної компетентності керівника у рекрутерів/керівників підвищує якість комунікації, переконання та відчуття майбутньої команди.

Взаємозв'язок між психологічною компетентністю керівника та оцінкою ефективності управління персоналом можна описати через ланцюгову модель, яка демонструє функціональність емоційного інтелекту в умовах кризового управління. Високий емоційний інтелект лідера сприяє підвищенню його самооцінки, що особливо важливо для прийняття рішень під тиском [3]. Ця обставина, у свою чергу, призводить до того, що персонал сприймає керівника як більш компетентного [2]. Таке сприйняття формує резонансний стиль лідерства, заснований на довірі та психологічній безпеці. Як наслідок, знижується плинність кадрів, зростає продуктивність та ефективність навчання персоналу [5]. Отож, психологічна компетентність керівника перетворюється з суб'єктивної якості на об'єктивний функціональний елемент, що забезпечує стійкість організації. Особливо актуально у військових структурах, де самовпевненість лідера, заснована на його здатності керувати емоційним станом, стає ключем до операційної успішності.

Висновки. Психологічна компетентність керівника, заснована на моделі емоційного та соціального інтелекту, є критичним, мультифакторним конструктом, що є основою для формування "резонансного лідерства" та визначає здатність лідера створювати позитивний психологічний клімат та підвищувати продуктивність [1]. Дослідження підтверджують, що висока психологічна компетентність керівника, особливо в умовах високих ризиків, прямо корелює з такими життєво важливими якостями, як самооцінка лідера , та слугує захисним механізмом, що забезпечує психологічну безпеку персоналу і мінімізує

конфліктність [2]. Здатність керівника до емоційної рівноваги є функціональною вимогою операційної стійкості. Для забезпечення стратегічної ефективності кадрової політики психологічна компетентність керівника має бути системно інтегрована на всіх етапах життєвого циклу персоналу: від психологічної діагностики при відборі та цілеспрямованого навчання, до виконання ключової функції менторства та психологічної підтримки, що є критичним в умовах післявоєнної адаптації та реабілітації [8]. Розроблена концепція кількісних психологічних метрик забезпечує теоретичну основу для кількісного вимірювання впливу психологічної компетентності керівника на ключові показники оцінки ефективності управління персоналом, такі як зниження плинності, зростання залученості та підвищення ефективності навчання [8].

Отже це дозволяє організаціям, особливо тим, що працюють у кризових сферах, перейти від абстрактного визнання ролі емоційного лідерства до його стратегічного управління через об'єктивні, вимірні показники. Перспективи подальших наукових досліджень. Перспективи подальших наукових досліджень зосереджені на емпіричній валідації запропонованої теоретичної моделі кількісних психологічних метрик. Зокрема, необхідним є проведення масштабних кількісних досліджень для емпіричної валідації моделі кількісних психологічних метрик. Передбачається збір та аналіз кореляційних даних між результатами оцінки емоційного та соціального інтелекту керівників (через 360° оцінку) та інтегральними показниками плинності, залученості та індексами психологічної безпеки персоналу у великих організаціях, які функціонують військових секторах. Крім того, надзвичайно важливим напрямком є детальне дослідження впливу психологічної компетентності керівників на швидкість та ефективність реінтеграції та психологічної адаптації ветеранів або постраждалого внаслідок конфліктів персоналу. Таке вивчення дозволить розробити специфічні протоколи навчання психологічної компетентності керівників, орієнтовані на менторство в умовах травматичного досвіду.

Перспективами подальшого дослідження є визначення ролі емоційного інтелекту у побудові ефективної командної роботи персоналу у вирішенні професійних завдань.

Література:

1. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Київ : Видавництво, 2017. 384 с.
2. Кашафутдінова І. Емоційна та соціальна компетентність (ESCI) керівника. *Grow Expert*. 2021. URL: https://www.grow-expert.pro/.
3. Петренко О. М. Оцінка та обґрунтування значення емоційного лідерства в управлінні персоналом. *Економіка та суспільство*. 2017. Вип. 13. С. 691–696. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/13_ukr/117.pdf.
4. Іванова Т. П., Семененко А. О. Основні психологічні напрямки модернізації кадрової політики підприємства в умовах післявоєнного відновлення. *Вісник ХНАДУ*. 2023. Вип. 101. С. 115–123. URL: https://dspace.khadi.kharkov.ua/bitstreams/6b000173-459a-4b97-b639-ae27380ddcaf/download.

5. Музиченко О. Психодіагностичні методи оцінки персоналу. *Психологія управління персоналом*. Навчальний посібник. Харків : Видавництво, 2018. С. 101–112.

6. Савіна Л. М. HR-аналітика: Ключові метрики для стратегічних рішень в управлінні персоналом. *Управління розвитком*. 2022. № 3(207). С. 25–30.

7. Костенко І. В. Методи розрахунку показників ефективності кадрової політики (ОЕМ). *Вісник економічної науки України*. 2024. № 1. С. 45–55.

8. Ганаба С. О., Кушнір О. М. Авторитетність чи авторитарність: лідерство у військових колективах тактичного рівня. Журнал «Суспільство та національні інтереси» Серія: Публічне управління та адміністрування. Київ, 2025. Вип. №3(11). С. 44-66.

9. Кушнір О. М. Кадрова політика в системі державного управління: психологічні чинники ефективності управлінських рішень. Журнал «Національні інтереси України». Розділ «Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону». Київ, 2025. Вип № 10 (15). С. 34-42.

10. Hudson K. A. *Emotional Intelligence and Self-Efficacy in Military Leaders*. Dissertation (Doctorate in Education). University of Massachusetts Global, 2019. 145 p.

11. Garavan T., Morley M., Gunnigle P., McGuire D. The impact of leadership on the workplace learning and development. *European Journal of Training and Development*. 2015. Vol. 39, Iss. 3. P. 411–435. DOI: 10.1108/TLO-08-2012-0044.

12. Chiniara M., Bentein K. The servant leadership and individual performance outcomes: Basic psychological needs satisfaction. *International Journal of Production Research*. 2016. Vol. 55, Iss. 22. P. 6572–6591. DOI: 10.1080/00207543.2016.1265814.

13. Mao T., Dworkis K., Li J. Perceived leader competence as a protective factor against employee conflict involvement. *International Journal of Conflict Management*. 2025 (In Press). DOI: 10.1108/ijcma-01-2025-0013.

References:

1. Houlman, D. (2017). *Emotsiinyi intelekt* [Emotional intelligence]. Vydavnytstvo.

2. Kashafutdinova, I. (2021). Emotsiina ta sotsialna kompetentnist (ESCI) kerivnyka. *Grow Expert*. Retrieved from https://www.grow-expert.pro/) [in Ukrainian].

3. Petrenko, O. M. (2017). Otsinka ta obgruntuvannia znachennia emotsiinoho liderstva v upravlinni personalom [Assessment and substantiation of the significance of emotional leadership in personnel management]. *Ekonomika ta suspilstvo*, *13*, 691–696.) [in Ukrainian].

4. Ivanova, T. P., & Semenenko, A. O. (2023). Osnovni psykholohichni napriamky modernizatsii kadrovoi polityky pidpryiemstva v umovakh pisliavoiennoho vidnovlennia [Main psychological directions of modernization of enterprise personnel policy in the conditions of post-war recovery]. *Visnyk KhNADU*, *101*, 115–123.)[in Ukrainian].

5. Muzychenko, O. (2018). Psykohiahnostychni metody otsinky personalu [Psychodiagnostic methods of personnel assessment]. In *Psykholohiia upravlinnia personalom* [Psychology of personnel management] (pp. 101–112). Vydavnytstvo.)[in Ukrainian].

6. Savina, L. M. (2022). HR-analityka: Kliuchovi metryky dlia stratehichnykh rishen v upravlinni personalom. *Upravlinnia rozvytkom*, *3*(207), 25–30.) [in Ukrainian].

7. Kostenko, I. V. (2024). Metody rozrakhunku pokaznykiv efektyvnosti kadrovoi polityky (OEM) [Methods for calculating indicators of personnel policy effectiveness (OEM)]. *Visnyk ekonomichnoi nauky Ukrainy*, *1*, 45–55.) [in Ukrainian].

8. Hanaba S. O., Kushnir O. M. (2025) Avtorytetnist chy avtorytarnist: liderstvo u viiskovykh kolektyvakh taktychnoho rivnia. [Authority or authoritarianism: leadership in military teams at the tactical level]. *Journal «Society and National Interest» Series: Public Management and Administration.* Kyiv .Vol. №3(11)[in Ukrainian].

9. Kushnir O. M. (2025). Kadrova polityka v systemi derzhavnoho upravlinnia: psykholohichni chynnyky efektyvnosti upravlinskykh rishen. [Personnel policy in the state administration system: psychological factors of the effectiveness of management decisions]. *Journal «National interests of Ukraine». Section «Military sciences, national security, state border security»*. Kyiv. .Issue № 10(15).

10. Hudson, K. A. (2019). *Emotional intelligence and self-efficacy in military leaders*. Dissertation (Doctorate in Education). University of Massachusetts Global. [in English].

11. Garavan, T., Morley, M., Gunnigle, P., & McGuire, D. (2015). The impact of leadership on the workplace learning and development. *European Journal of Training and Development*, *39*(3), 411–435.(https://doi.org/10.1108/TLO-08-2012-0044) [in English].

12. Chiniara, M., & Bentein, K. (2016). The servant leadership and individual performance outcomes: Basic psychological needs satisfaction. *International Journal of Production Research*, *55*(22), 6572–6591. https://doi.org/10.1080/00207543.2016.1265814 [in English].

13. Mao, T., Dworkis, K., & Li, J. (2025). Perceived leader competence as a protective factor against employee conflict involvement. *International Journal of Conflict Management*. Advance online publication. https://doi.org/10.1108/ijcma-01-2025-0013 [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК: 159.9:316.6:305(477)(045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2269-2280

Гельбак Анжела Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології, соціології та педагогіки Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, https://orcid.org/0000-0002-7137-6326

Мухіна Галина Вікторівна кандидат педагогічних наук, доцент доцент кафедри психології, соціології та педагогіки Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, https//orcid.org/0000-0001-8866-794X

Цумарєва Наталя Вікторівна кандидат психологічних наук, доцент**,** доцент кафедри психології, соціології та педагогіки Донецького державного університету внутрішніх справ, м. Кропивницький, https://orcid.org/0000-0002-4005-0745

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ПРОФІЛАКТИЧНІЙ ТА ПРОСВІТНИЦЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Анотація. У статті здійснено теоретичне узагальнення та науковий аналіз соціально-психологічних чинників гендерної соціалізації психологів у професійній діяльності. Актуальність дослідження зумовлена зростанням ролі психологів у системах освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, секторі безпеки й оборони України, а також у сфері надання психосоціальної допомоги в умовах суспільних трансформацій і воєнних викликів. Обґрунтовано, що ефективність професійної діяльності психолога визначається не лише рівнем фахової підготовки, а й особливостями його особистісного становлення, зокрема процесами гендерної соціалізації.

У межах дослідження уточнено сутність і структуру гендерної соціалізації психологів як складника їхнього професійного становлення, що охоплює когнітивний, ціннісно-мотиваційний, рольово-поведінковий та рефлексивно-ідентифікаційний компоненти. Узагальнено сучасні соціально-психологічні та гендерні підходи до розуміння цього процесу, зокрема в контексті первинної та вторинної соціалізації, гендерних схем і соціальних практик.

Виокремлено та систематизовано основні соціально-психологічні чинники гендерної соціалізації психологів, серед яких визначено ціннісні, нормативні, рольові, організаційні, комунікативні та стереотипні. Показано, що гендерна соціалізація виконує регулятивну функцію у професійній діяльності психолога

(зокрема у профілактичній та просвітницькій діяльності), впливаючи на формування професійної ідентичності, стиль взаємодії, рівень професійної ефективності та задоволеності діяльністю. Обґрунтовано доцільність упровадження гендерно чутливих підходів у систему професійної підготовки та підвищення кваліфікації психологів.

Ключові слова: гендерна соціалізація, психолог, професійна діяльність, професійна ідентичність, соціально-психологічні чинники, гендерна чутливість, гендерний підхід, профілактика, гендерно зумовлене насильство.

Anzhela Helbak Candidate of Psychological Sciences (PhD in Psychology), Associate Professor Head of the Department of Psychology, Sociology and Pedagogy Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi, https://orcid.org/0000-0002-7137-6326

Halyna Mukhina Candidate of Pedagogical Sciences (PhD in Education) Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology, Sociology and Pedagogy Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi, https://orcid.org/0000-0001-8866-794X

Nataliia Tsumarieva Candidate of Psychological Sciences (PhD in Psychology), Associate Professor**,** Associate Professor of the Department of Psychology, Sociology and Pedagogy Donetsk State University of Internal Affairs, Kropyvnytskyi, https://orcid.org/0000-0002-4005-0745

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF GENDER SOCIALIZATION IN THE PREVENTIVE AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF FUTURE PROFESSIONALS

Abstract. The article presents a theoretical generalization and scientific analysis of the socio-psychological factors of gender socialization of psychologists in professional activity. The relevance of the study is determined by the increasing role of psychologists in the systems of education, healthcare, social protection, the security and defense sector of Ukraine, as well as in providing psychosocial support under conditions of social transformations and wartime challenges. It is substantiated that the effectiveness of psychologists' professional activity depends not only on their professional training but also on the characteristics of personal development, in particular on the processes of gender socialization. The study clarifies the essence and structure of gender socialization of psychologists as a component of their professional development, which includes cognitive, value-motivational, role-behavioral, and reflexive-identification components. Contemporary socio-psychological and gender approaches to understanding this process are summarized, including the perspectives of primary and secondary socialization, gender schemas, and everyday social practices.

The main socio-psychological factors of gender socialization of psychologists are identified and systematized, including value-based, normative, role-related, organizational, communicative, and stereotypical factors. It is shown that gender socialization performs a regulatory function in professional activity, influencing the formation of professional identity, interaction styles, professional effectiveness, and job satisfaction. The necessity of implementing gender-sensitive approaches in the system of professional training and continuous professional development of psychologists is substantiated.

Keywords: gender socialization, psychologist, professional activity, professional identity, socio-psychological factors, gender sensitivity, gender approach, prevention, gender-based violence.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена зростанням ролі психологів у системі освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, секторі безпеки й оборони України, а також у наданні психосоціальної допомоги населенню в умовах суспільних трансформацій і воєнних викликів. Ефективність їхньої професійної діяльності визначається не лише рівнем фахової підготовки, а й особливостями особистісного становлення, зокрема процесами гендерної соціалізації, що впливають на систему професійних цінностей, комунікативні стратегії, стиль взаємодії, лідерські практики та способи прийняття рішень.

Водночас професія психолога історично характеризується наявністю гендерно зумовлених очікувань, стереотипів і рольової асиметрії, що можуть позначатися на формуванні професійної ідентичності, кар'єрних траєкторіях, рівні емоційного вигорання та якості надання психологічної допомоги. Попри активізацію гендерних досліджень у гуманітарних науках, вплив соціально-психологічних чинників на гендерну соціалізацію саме фахівців психологічного профілю залишається недостатньо теоретично узагальненим і емпірично вивченим, що зумовлює потребу комплексного наукового аналізу означеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика гендерної соціалізації особистості та її соціально-психологічних детермінант посідає вагоме місце в сучасному вітчизняному й зарубіжному науковому дискурсі, зокрема в контексті досліджень професійного становлення фахівців соціономічних професій. У працях із соціальної та педагогічної психології гендерна соціалізація розглядається як процес засвоєння індивідом соціально схвалених норм, ролей, очікувань і моделей поведінки, що формуються під впливом сім'ї, освітнього середовища, професійних спільнот і ширших культурних контекстів. Особливої актуальності ця проблематика набуває щодо підготовки майбутніх психологів, чия професійна діяльність передбачає чутливість до питань гендерної рівності, недискримінації та етичної взаємодії з клієнтами.

У цьому контексті доцільно звернутися до напрацювань дослідників, які заклали теоретичні та емпіричні підвалини аналізу соціально-психологічних

механізмів гендерної соціалізації в освітньо-професійному середовищі. Так, М**. Горенко** обґрунтовує взаємозв'язок між типами гендерної ідентичності та професійною мотивацією студентів-психологів, доводячи, що гендерні уявлення й самосприйняття безпосередньо впливають на вибір професійної траєкторії, рівень домагань і готовність до самореалізації у фаховій діяльності. Це дозволяє розглядати гендерну ідентичність як важливий внутрішній чинник професійної соціалізації.

У працях Н. **Куравської** висвітлено особливості гендерної соціалізації студентської молоді в умовах закладу вищої освіти; авторка підкреслює роль навчального середовища, міжособистісної взаємодії та групових норм у трансляції гендерних стереотипів або, навпаки, у формуванні егалітарних установок. Отже, освітній простір постає як значущий соціальний агент, що моделює систему очікувань і поведінкових стратегій майбутніх фахівців.

Соціально-психологічні аспекти становлення особистості студента як суб'єкта професійної діяльності розкрито у дослідженнях О. **Чуйко,** де акцентовано значення групової динаміки, соціально-психологічного клімату, статусно-рольової структури академічних колективів і процесів самореалізації у формуванні професійної ідентичності. Хоча гендерний вимір не завжди є центральним, визначені автором механізми міжособистісної взаємодії створюють методологічне підґрунтя для аналізу гендерно зумовлених відмінностей у цих процесах.

Теоретичне осмислення гендерної соціалізації як системного соціокультурного процесу представлено у роботах **С. Бема**, яка у межах концепції гендерних схем показала, що засвоєння гендерних ролей відбувається через когнітивні структури, що організовують сприймання соціального досвіду та визначають індивідуальні стратегії поведінки. Запропонований підхід пояснює механізми інтеріоризації соціальних норм і дозволяє інтерпретувати професійну поведінку психологів крізь призму засвоєних гендерних очікувань.

Водночас аналіз зазначених праць засвідчує, що, попри ґрунтовне висвітлення окремих аспектів гендерної ідентичності, освітнього впливу та соціально-психологічних процесів у студентських колективах, недостатньо дослідженим залишається комплексний вплив саме **соціально-психологічних чинників гендерної соціалізації психологів у професійній діяльності**, саме це й зумовлює необхідність подальшого системного аналізу означеної проблеми, що й визначає мету даного дослідження.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників гендерної соціалізації психологів у професійній діяльності, а також визначення їхнього впливу на професійну ідентичність, стиль взаємодії та ефективність фахової практики.

Відповідно до мети визначено такі завдання:

- проаналізувати наукові підходи до розуміння гендерної соціалізації та її соціально-психологічних механізмів;

- уточнити сутність і структуру гендерної соціалізації психологів як складника професійного становлення;
- виокремити та класифікувати соціально-психологічні чинники, що впливають на цей процес;
- визначити взаємозв'язок між гендерною соціалізацією та показниками професійної ефективності психологів у профілактичній та просвітницькій діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема гендерної соціалізації розглядається в межах ширшої теорії соціалізації та має міждисциплінарний характер, оскільки поєднує здобутки психології, соціології, педагогіки й культурології. У науковому дискурсі соціалізація трактується як процес засвоєння індивідом соціального досвіду, норм, цінностей і моделей поведінки, що забезпечують його інтеграцію в суспільство та ефективне функціонування в різних сферах життєдіяльності. Таким чином, саме через механізми соціалізації відбувається включення людини в систему суспільних відносин і формування її соціальної ідентичності.

Розвиваючи це положення, Л. Карнаух підкреслює, що в межах гендерної психології соціалізація постає як безперервний процес і водночас результат опанування індивідом культурно закріпленого соціального досвіду та його подальшого відтворення. Відтак дитина, народжуючись як біологічна істота, поступово набуває соціальних характеристик і формується як член суспільства з власною системою мислення, емоцій, цінностей і духовних орієнтацій.

Соціалізація особистості, таким чином, передбачає включення до різних форм соціальних спільнот – груп, інститутів, організацій – через засвоєння культурних зразків, норм і цінностей, що стають підґрунтям її поведінки та життєвих стратегій [1].

Зазначене розуміння конкретизується у концепції П. Бергера і Т. Лукмана, які розглядають соціалізацію як поетапний процес інтеграції індивіда в об'єктивну соціальну реальність. Автори розмежовують первинну та вторинну соціалізацію. Якщо первинна соціалізація забезпечує базове входження дитини в соціум і становлення її як члена суспільства, то вторинна пов'язана з подальшим опануванням нових соціальних просторів і ролей.

Саме на цьому етапі індивід інтеріоризує гендерні, сімейні, професійні, політичні та інші ролі, що має особливе значення для професійного становлення особистості [2].

У цьому контексті гендерна складова соціалізації набуває самостійного теоретичного значення. Зокрема, М. Ткалич визначає гендерну соціалізацію як процес засвоєння та відтворення соціокультурних характеристик маскулінності й фемінності, що здійснюється через наслідування, ідентифікацію, інтеріоризацію та трансформацію цінностей, норм і моделей поведінки, поширених у соціальному середовищі. Отже, гендерні уявлення формуються не лише як зовнішні соціальні вимоги, а й як внутрішні регулятори поведінки особистості.

Подальший аналіз наукових підходів дозволяє уточнити механізми цього процесу. У літературі виокремлюють суб'єкт-об'єктний і суб'єкт-суб'єктний підходи до розуміння гендерної соціалізації. Перший акцентує на пасивному засвоєнні індивідом соціальних норм, тоді як другий підкреслює його активну роль у конструюванні власного досвіду та ідентичності. Саме суб'єкт-суб'єктна перспектива є методологічно продуктивною для дослідження гендерної соціалізації психологів, оскільки дозволяє розглядати її як результат взаємодії особистісних ресурсів і соціальних впливів.

У межах соціально-психологічної парадигми цей процес реалізується через інтеріоризацію норм, ідентифікацію, наслідування, рольове навчання та міжособистісну взаємодію. Застосування зазначених механізмів до гендерної проблематики дає підстави трактувати гендерну соціалізацію як засвоєння соціокультурних уявлень про жіночі й чоловічі ролі, цінності та поведінкові стратегії, що регулюють як міжособистісну, так і професійну діяльність.

Особливої актуальності це набуває у сфері професійної підготовки фахівців соціономічних професій, зокрема психологів. У професійній діяльності гендерна соціалізація інтегрується з процесами формування фахових компетентностей, професійної ідентичності та системи цінностей. З огляду на те, що робота психолога ґрунтується на емпатії, комунікативній взаємодії, рефлексії та етичній відповідальності, засвоєні гендерні норми можуть як розширювати спектр професійних можливостей, сприяючи розвитку гендерної чутливості, так і обмежувати діяльність через стереотипізацію ролей і очікувань.

Отже, гендерну соціалізацію психологів доцільно розглядати як багатокомпонентний соціально-психологічний процес, що охоплює когнітивний, ціннісно-мотиваційний, поведінково-рольовий та рефлексивно-ідентифікаційний компоненти. Їх взаємодія забезпечує формування гендерно чутливої професійної позиції, гармонійне поєднання гендерної та професійної ідентичностей і визначає ефективність професійної самореалізації фахівця.

На нашу думку сучасні соціально-психологічні підходи дозволяють розглядати гендерну соціалізацію не як лінійний процес інтеріоризації зовнішніх норм, а як складну багаторівневу систему взаємодії індивіда з соціокультурним і професійним середовищем. Як зазначають П. Бергер і Т. Лукман, входження особистості в нові соціальні сектори супроводжується засвоєнням спеціалізованих ролей, норм і смислів, що визначають її подальшу соціальну та професійну поведінку [2]. У цьому контексті професійна діяльність постає як простір вторинної соціалізації, у межах якого гендерні уявлення не лише відтворюються, а й зазнають трансформацій.

Концептуально важливим є положення С. Бем про гендерні схеми як когнітивні структури, що організовують соціальний досвід і слугують фільтрами інтерпретації професійних вимог і очікувань (Bem S., 1993) [3]. Розвиваючи інтеракціоністський підхід, К. Вест і Д. Циммерман наголошують, що гендер «виконується» у щоденних соціальних практиках, зокрема у професійній

комунікації, рольовій поведінці та інституційних взаємодіях (West, Zimmerman, 1987). Це означає, що професійне середовище психолога є активним агентом формування та корекції гендерної ідентичності.

Подібні ідеї знаходять розвиток і в працях українських науковців. Так, О. Кікінежді розглядає гендерну соціалізацію як процес формування гендерної ідентичності під впливом соціальних норм, стереотипів і ціннісних орієнтацій, які відтворюються в освітньому та професійному середовищі [4]. Т. Титаренко підкреслює роль особистісної активності, рефлексії та життєвого досвіду у конструюванні ідентичності, що є особливо значущим для фахівців допоміжних професій [5]. М. Ткалич акцентує увагу на соціокультурній зумовленості маскулінних і фемінних моделей поведінки та їх впливі на професійне самовизначення й самореалізацію особистості [6]. У дослідженнях Л. Карнаух гендерна соціалізація трактується як безперервний процес засвоєння та відтворення культурно закріплених зразків, що детермінують професійні установки й стилі діяльності [1].

Узагальнення сучасних соціально-психологічних і гендерних досліджень дає підстави стверджувати, що гендерна соціалізація психологів у професійній діяльності детермінується сукупністю взаємопов'язаних чинників, які функціонують на різних рівнях – від індивідуально-особистісного до інституційного. Зокрема, ціннісні чинники відображають сформованість у фахівця орієнтацій на гендерну рівність, толерантність і професійну етику та визначають внутрішню готовність до недискримінаційної практики (М. Рокіч; Ш. Шварц; С. Бем; О. Кікінежді; Т. Титаренко; М. Ткалич).

Нормативні чинники пов'язані з дією соціальних і професійних норм, етичних кодексів та стандартів діяльності, що регламентують допустимі моделі професійної поведінки психолога (Е. Дюркгайм; Т. Парсонс; П. Бергер, Т. Лукман; В. Москаленко; Л. Сохань).

Рольові чинники зумовлюють засвоєння гендерно маркованих професійних ролей і рольових очікувань, які впливають на самопрезентацію, стиль професійної взаємодії та кар'єрні стратегії (Е. Гоффман; К. Вест, Д. Циммерман; Т. Парсонс; О. Кікінежді).

Організаційні чинники відображають вплив інституційного контексту, організаційної культури та умов праці на можливості реалізації гендерно чутливої психологічної практики (Е. Шейн; Дж. Хофстеде; Дж. Акер; Л. Карамушка; О. Бондарчук).

Комунікативні чинники реалізуються через повсякденну професійну взаємодію, домінуючі стилі спілкування та практики соціальної підтримки в професійному середовищі (Дж. Мід; Ю. Габермас; Д. Таннен; С. Максименко; М. Ткалич).

Водночас стереотипні чинники виявляються у стійких соціальних уявленнях щодо «типових» жіночих і чоловічих якостей, які можуть опосередковано або безпосередньо обмежувати професійну самореалізацію психолога та

впливати на формування його професійної ідентичності (У. Ліппман; Е. Іглі; А. Бандура; Т. Говорун; Л. Карнаух).

У наукових дослідженнях наголошується, що гендерна соціалізація виконує регулятивну функцію у професійній діяльності, опосередковуючи формування установок, очікувань і поведінкових стратегій психолога. Вплив гендерної соціалізації реалізується за кількома взаємопов'язаними напрямами, що охоплюють як особистісний, так і професійний виміри діяльності.

По-перше, гендерна соціалізація безпосередньо пов'язана з професійною ефективністю, оскільки сприяє розвитку емпатії, комунікативної гнучкості та недискримінаційної позиції фахівця, що, своєю чергою, підвищує якість психологічної допомоги.

По-друге, її вплив простежується у формуванні професійної ідентичності через інтеграцію гендерного та професійного «Я», що забезпечує цілісність самосприйняття, внутрішню узгодженість та стійку мотивацію до особистісно-професійного саморозвитку.

По-третє, гендерна соціалізація зумовлює рівень задоволеності професійною діяльністю, адже відповідність між особистісними цінностями психолога та умовами його праці сприяє психологічному благополуччю, знижує рівень емоційного напруження та ризик професійного вигорання.

Таким чином, характер гендерної соціалізації може виступати як важливим ресурсом професійного зростання психолога, так і потенційним чинником ризику його професійної дезадаптації. Це зумовлює необхідність звернення до проблеми гендерної соціалізації вже на етапі професійної підготовки майбутніх фахівців.

У цьому зв'язку показовими є наукові підходи, представлені у працях В. Гаврюшенка та М. Горенко, які наголошують, що урахування гендерних особливостей здобувачів професії психолога свідчить про усвідомлену позицію викладача щодо соціально-психологічної та соціокультурної зумовленості понять «маскулінність» і «фемінність». Такий підхід передбачає розгляд особистості майбутнього фахівця крізь призму індивідуального професійного становлення, а не через призму традиційних гендерних норм і стереотипів, які за певних умов можуть виступати стримувальними чинниками гендерної соціалізації та гальмувати формування психологічної готовності до професійної діяльності й кар'єрної самореалізації.

Водночас усвідомлення гендерно зумовлених особливостей навчання та професійної підготовки набуває значення важливого соціально-психологічного чинника не лише для викладачів у процесі добору адекватних освітніх методик і технологій, а й для самих здобувачів вищої освіти. Такий підхід сприяє їхньому самопізнанню, розвитку гендерної компетентності, особистісному зростанню та ефективній професійній соціалізації психолога у майбутній діяльності [7].

Логічним продовженням зазначених положень є дослідження, присвячені реалізації гендерного підходу у професійній профілактичній діяльності

психологів в організаційному контексті. Зокрема, М. Ткалич і Д. Шутько підкреслюють, що впровадження гендерного підходу в наукові дослідження з організаційної психології та практику діяльності організацій створює умови для усвідомлення чоловіками й жінками власного професійного потенціалу та кар'єрних прагнень, визначення перспектив професійної життєтворчості, а також активізації особистісних і професійних ресурсів з метою вибору індивідуальних стратегій самореалізації та гармонізації міжособистісних і міжгрупових взаємин. У зв'язку з цим доцільним є аналіз завдань, специфіки, методів і принципів побудови гендерно орієнтованого тренінгу, спрямованого, наприклад, на профілактику гендерно зумовленого насильства.

Узагальнюючи викладене, науковці доходять висновку, що використання гендерно орієнтованих технологій групової психологічної роботи, спрямованих на особистісно-професійний розвиток особистості та підвищення рівня їхньої самоактуалізації, сприяє розширенню функціональних можливостей таких програм, наповненню їх новим змістом і підвищенню ефективності [8]. Окрім цього, на нашу думку, такі підходи забезпечують утвердження гендерної рівності в освіті, формування позитивної організаційної культури, підвищення конкурентоспроможності фахівця в галузі психології.

Як постулює Куроковська Н., Вітюк Н., Пінчук І. основними передумовами впровадження гендерного підходу в освітній процес є кілька взаємопов'язаних чинників. По-перше, більшість традиційних методик і освітніх технологій орієнтовані на абстрактну «середньостатистичну» особистість здобувача освіти, без урахування індивідуальних і гендерно зумовлених особливостей. По-друге, уніфікований підхід до навчання й виховання майбутніх фахівців без урахування їхніх психологічних та вікових характеристик може негативно позначатися як на їхньому особистісному розвитку, так і на формуванні культури міжособистісного спілкування. По-третє, ігнорування гендерних відмінностей у освітньому процесі здатне призводити до дисгармонії міжстатевих взаємин та звуження можливостей повноцінної міжособистісної взаємодії між здобувачами освіти [9].

У зв'язку з цим упровадження гендерного підходу в навчання доцільно розглядати як переосмислення способів і методів подання навчальної інформації з урахуванням змістової специфіки відповідної навчальної дисципліни, зокрема крізь призму особливостей чоловічого й жіночого мислення, усного та писемного мовлення, стилів аргументації та когнітивних стратегій. За такого підходу створюються умови для підвищення ефективності освітнього процесу, розвитку гендерної чутливості та формування рівноправної взаємодії в освітньому середовищі [10;11;12].

Висновки. Проведений теоретичний аналіз дозволяє стверджувати, що гендерна соціалізація психологів у професійній діяльності є складним, багатовимірним соціально-психологічним процесом, який формується в результаті взаємодії індивідуально-особистісних, соціокультурних, професійних

та інституційних чинників. Вона не зводиться до пасивного засвоєння гендерних норм і ролей, а постає як динамічний процес активного конструювання гендерної та професійної ідентичності в межах освітнього й професійного середовища.

У межах дослідження уточнено сутність гендерної соціалізації психологів як складника їхнього професійного становлення, що охоплює когнітивний, ціннісно-мотиваційний, рольово-поведінковий та рефлексивно-ідентифікаційний компоненти. Їх узгоджене функціонування забезпечує формування гендерно чутливої професійної позиції, здатність до недискримінаційної взаємодії, ефективної комунікації та відповідального виконання фахових ролей.

Узагальнення наукових підходів дало змогу виокремити та систематизувати основні соціально-психологічні чинники гендерної соціалізації психологів, серед яких визначальними є ціннісні, нормативні, рольові, організаційні, комунікативні та стереотипні. З'ясовано, що їхній вплив реалізується на різних рівнях – від внутрішньоособистісного до інституційного – і може як сприяти професійному зростанню та самореалізації фахівця, так і створювати ризики професійної дезадаптації, зниження задоволеності діяльністю та емоційного вигорання.

Обґрунтовано, що гендерна соціалізація виконує регулятивну функцію у професійній діяльності психолога, впливаючи на формування професійних установок, очікувань, стилю взаємодії, ефективності фахової практики та інтеграції гендерної й професійної ідентичностей. Встановлено, що гендерно чутливе професійне середовище та усвідомлений педагогічний підхід у системі підготовки психологів створюють умови для розвитку гендерної компетентності, особистісної зрілості й професійної самоактуалізації майбутніх фахівців.

Практична значущість отриманих результатів полягає у можливості їх використання в освітньому процесі закладів вищої освіти, у програмах професійної підготовки та підвищення кваліфікації психологів, а також у розробленні й упровадженні гендерно орієнтованих тренінгових програм, спрямованих на розвиток професійної ефективності, психологічного благополуччя та утвердження принципів гендерної рівності в професійній діяльності.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у проведенні емпіричних студій, спрямованих на вивчення особливостей гендерної соціалізації психологів у різних сферах професійної діяльності, аналізі впливу організаційного контексту та кризових соціальних умов, а також у розробленні інноваційних психосоціальних інтервенцій із формування гендерної чутливості та професійної стійкості фахівців.

Література

1. Карнаух Л. Проблема гендерної соціалізації особистості в зарубіжних та вітчизняних психолого-педагогічних дослідженнях. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки. 2014. Вип. 1.45 (106). С. 54–59.

2. Марценюк Т. О. Гендерна соціалізація як процес формування маскулінних та фемінних ознак ґендерної ідентичності URL: https://genderindetail.org.ua/netcat_files/47/55 /martsenyuk_genderna_socializaciya_1.pdf (дата звернення: 02.02.2026).

3. Костіна Т. О. Вивчення ґендеру та ґендерних ролей особистості в зарубіжній психології URL: https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/1031/983 DOI https://doi.org/ 10.32999/ksu2312-3206/2020-1-13 (дата звернення: 31.01.2026).

4. Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність особистості: когнітивна парадигма. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Психологія і педагогіка. 2013. Вип. 22. С. 51-56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2013_22_13 (дата звернення: 02.02.2026).

5. Титаренко Т. М. Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя: монографія. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 160 с.

6. Ткалич М. Г. Гендерна психологія : навч. посіб. К. : Академвидав, 2011. 248 с.

7. Гаврюшенко В. В., Горенко М. В. Гендерний чинник готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри. № 9 (2022): Психологічний журнал . URL: http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/269988 DOI: https://doi.org/10.31499/2617-2100.9.2022.269988 (дата звернення: 10.02.2026).

8. Ткалич М. Г., Шутько Д. О. Гендерно-орієнтовані технології розвитку професійної самоактуалізації персоналу: розробка тренінгової програми. Організаційна психологія. Економічна психологія. 2017. № 4 (11). С. 93–98. URL: http://orgpsy-journal.in.ua/userfiles/ issues/i11/n11/14.pdf (дата звернення: 23.12.2025).

9. Куравська Н., Вітюк Н., Пінчук І. Психологічні особливості гендерної соціалізації студентів ЗВО. URL: https://journals.pnu.edu.ua/index.php/po/article/view/6645/6879 DOI: 10.15330/ps.12.1.64-72 (дата звернення: 02.02.2026).

10. Мухіна Г. В., Гельбак А. М. Гендерні стереотипи в секторі безпеки і оборони України: проблеми та перспективи подолання. *Правовий часопис Донбасу*. № 3(92). 2025. С. 86-92. DOI 10.32782/2523-4269-2025-92-86-91 DOI: 10.32782/2523-4269-2025-92-86-91.

11. Формування комунікативної компетентності поліцейського у сфері гендерної рівності : науково-практичні рекомендації / Т. В. Кононенко, Г. В. Мухіна, А. М. Гельбак, Н. В. Цумарєва, Ю. М. Короткова, Т. М. Сабельникова, В. Є. Сусликов ; за заг. ред. С. С. Вітвіцького. Київ : Алерта, 2023. 134 с.

12. Гельбак А. М. Гендерний підхід до формування комунікативної компетентності поліцейських. Перспективи та інновації науки. 2023. No 15 (33). С. 654–665. DOI: 10.52058/2786-4952-2023-15(33)-654-664.

References

1. Karnaukh, L. (2014). Problema hendernoi sotsializatsii osobystosti v zarubizhnykh ta vitchyznianykh psykholoho-pedahohichnykh doslidzhenniakh [The problem of gender socialization of personality in foreign and domestic psychological and pedagogical studies]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. Sukhomlynskoho. Seriia: Pedahohichni nauky – Scientific Bulletin of Mykolaiv V. Sukhomlynskyi State University. Series: Pedagogical Sciences,* 1.45 (106), 54–59 [in Ukrainian].

2. Martseniuk, T. O. (n.d.). Henderna sotsializatsiia yak protses formuvannia maskulinnykh ta feminnykh oznak gendernoi identychnosti [Gender socialization as a process of forming masculine and feminine features of gender identity]. Retrieved February 2, 2026, from https://genderindetail.org.ua/netcat_files/47/55/martsenyuk_genderna_socializaciya_1.pdf [in Ukrainian].

3. Kostina, T. O. (n.d.). Vyvchennia genderu ta gendernykh rolei osobystosti v zarubizhnii psykholohii [Study of gender and gender roles of personality in foreign psychology]. Retrieved

January 31, 2026, from https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/1031/983 [in Ukrainian].

4. Kikinezhdi, O. M. (2013). Henderna identychnist osobystosti: kohnityvna paradyhma [Gender identity of personality: A cognitive paradigm]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Psykholohiia i pedahohika – Scientific Notes of Ostroh Academy National University. Psychology and Pedagogy*, 22, 51–56. Retrieved February 2, 2026, from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2013_22_13 [in Ukrainian].

5. Tytarenko, T. M. (2020). *Posttravmatychne zhyttietvorennia: sposoby dosiahnennia psykholohichnoho blahopoluchchia* [Post-traumatic life creation: Ways to achieve psychological well-being]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD [in Ukrainian].

6. Tkalych, M. H. (2011). *Henderna psykholohiia* [Gender psychology]. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].

7. Havriushenko, V. V., & Horenko, M. V. (2022). Hendernyi chynnyk hotovnosti maibutnikh psykholohiv do zdiisnennia profesiinoi kariery [Gender factor of readiness of future psychologists for professional career implementation]. *Psykholohichnyi zhurnal – Psychological Journal*, 9. Retrieved February 10, 2026, from http://psyj.udpu.edu.ua/article/view/269988 [in Ukrainian].

8. Tkalych, M. H., & Shutko, D. O. (2017). Henderno-oriientovani tekhnolohii rozvytku profesiinoi samoaktualizatsii personalu: rozrobka treninhovoi prohramy [Gender-oriented technologies for the development of professional self-actualization of personnel: Development of a training program]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia – Organizational Psychology. Economic Psychology*, 4(11), 93–98. Retrieved December 23, 2025, from http://orgpsy-journal.in.ua/userfiles/issues/i11/n11/14.pdf [in Ukrainian].

9. Kuravska, N., Vitiuk, N., & Pinchuk, I. (n.d.). Psykholohichni osoblyvosti hendernoi sotsializatsii studentiv ZVO [Psychological features of gender socialization of higher education students]. Retrieved February 2, 2026, from https://journals.pnu.edu.ua/index.php/po/article/view/6645/6879 [in Ukrainian].

10. Mukhina, H. V., & Helbak, A. M. (2025). Henderni stereotypy v sektori bezpeky i oborony Ukrainy: problemy ta perspektyvy podolannia [Gender stereotypes in the security and defense sector of Ukraine: Problems and prospects for overcoming]. *Pravovyi chasopys Donbasu*, 3(92), 86–92. https://doi.org/10.32782/2523-4269-2025-92-86-91/ [in Ukrainian].

11. Kononenko, T. V., Mukhina, H. V., Helbak, A. M., Tsumarieva, N. V., Korotkova, Yu. M., Sabelnykova, T. M., & Suslykov, V. Ye. (2023). *Formuvannia komunikatyvnoi kompetentnosti politseiskoho u sferi hendernoi rivnosti: naukovo-praktychni rekomendatsii* [Formation of police officers' communicative competence in the field of gender equality: Scientific and practical recommendations]. Kyiv: Alerta. [in Ukrainian].

12. Helbak, A. M. (2023). Hendernyi pidkhid do formuvannia komunikatyvnoi kompetentnosti politseiskykh [Gender approach to the formation of police officers' communicative competence]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky*, 15(33), 654–665. https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-15(33)-654-664 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 11.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026

УДК:159.922.6:378.091.12:316.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2281-2295

Давиденко Вікторія Едуардівна аспірант кафедри психології розвитку, Київський національний університет імені Тараса Шевченка**,** https://orcid.org/0000-0001-9214-2855

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ЯК ПРЕДИКТОРИ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ: ПОБУДОВА КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МОДЕЛІ

Анотація. Вступ. У сучасних умовах трансформації освітнього простору та ринку праці проблема освітньо-професійної соціалізації студентської молоді набуває особливої значущості.

Період навчання у закладі вищої освіти постає як критичний етап професійного становлення, формування професійної ідентич-ності, суб'єктності та готовності до майбутньої професійної діяльності. Водночас у науковому дискурсі зберігається фрагментарність підходів до аналізу психологічних чинників цього процесу, що ускладнює побудову цілісних моделей професійного становлення студентів.

Метою статті є розробка концептуальної моделі освітньо-професійного становлення, що інтегрує психологічні чинники як предиктори освітньо-професійної соціалізації й в умови закладу освіти.

Методи. У дослідженні використано теоретичні методи наукового пізнання: аналіз, синтез, систематизацію та узагальнення сучасних українських і зарубіжних наукових підходів до проблеми соціалізації, професійної ідентичності та психологічних ресурсів особистості. Методологічну основу становлять особистісно-орієнтований, системний та діяльнісний підходи, що дозволили розкрити освітньо-професійну соціалізацію як багатовимірний психологічний процес.

Результати. В статті обґрунтовано розуміння освітньо-професійної соціалізації студентів як цілісного, динамічного процесу, що охоплює інтеріоризацію професійних цінностей, формування професійної ідентичності, розвиток суб'єктності та психологічної готовності до професійної діяльності. Систематизовано психологічні чинники-предиктори цього процесу, зокрема мотиваційно-смислові характеристики, самоефективність, особистісні ресурси, емоційну регуляцію та соціальну підтримку. Розроблено концептуальну модель освітньо-професійної соціалізації, у якій виділено цільовий, процесуальний і змістовий блоки, а також когнітивний, афективний і конативний компоненти, взаємодія яких забезпечує формування професійної компетентності та суб'єктності майбутнього фахівця.

Дискусії та висновки. Запропонована в дослідженні модель дозволяє подолати фрагментарність існуючих підходів і забезпечує цілісне бачення психологічних механізмів освітньо-професійної соціалізації студентів.

Практичне значення результатів полягає в можливості їх використання для проєктування програм психологічного супроводу, оптимізації освітнього середовища закладів вищої освіти та підвищення якості професійної підготовки студентської молоді.

Ключові слова: освітньо-професійна соціалізація; професійне становлення; психологічні предиктори; професійна ідентичність; студентська молодь

Davydenko Viktoriia PhD Student Department of Developmental Psychology Taras Shevchenko National University of Kyiv. https://orcid.org/0000-0001-9214-2855

PSYCHOLOGICAL FACTORS AS PREDICTORS OF STUDENTS' EDUCATIONAL AND PROFESSIONAL SOCIALIZATION: DEVELOPMENT OF A CONCEPTUAL MODEL

Abstract. Background. In the contemporary context of transformations in the educational environment and the labor market, the issue of educational and professional socialization of students is gaining particular relevance. The period of study in higher education institutions represents a critical stage of professional development, during which professional identity, subjectivity, and readiness for future professional activity are formed. At the same time, the scientific discourse demonstrates a certain fragmentation in approaches to the analysis of psychological factors underlying this process, which complicates the development of holistic models of students' professional development.

The purpose of the article is to develop a conceptual model of educational and professional development that integrates psychological factors as predictors of educational and professional socialization within the conditions of the higher education environment.

Methods. The study employs theoretical research methods, including analysis, synthesis, systematization, and generalization of contemporary Ukrainian and international scientific approaches to the issues of socialization, professional identity, and psychological resources of personality. The methodological framework is based on person-centered, systemic, and activity-oriented approaches, which made it possible to conceptualize educational and professional socialization as a multidimensional psychological process.

Results. The article substantiates the interpretation of educational and professional socialization as a holistic and dynamic process that encompasses the internalization of professional values, the formation of professional identity, the development of subjectivity, and psychological readiness for professional activity.

Psychological factors serving as predictors of this process are systematized, including motivational–meaningful characteristics, self-efficacy, personal resources, emotional regulation, and social support. A conceptual model of educational and professional socialization is developed, which incorporates target, procedural, and content-related blocks, as well as cognitive, affective, and conative components. The interaction of these components ensures the formation of professional competence and subjectivity of the future specialist.

Conclusions. The proposed model makes it possible to overcome the fragmentation of existing approaches and provides a comprehensive understanding of the psychological mechanisms of students' educational and professional socialization. The practical significance of the findings lies in their applicability for designing psychological support programs, optimizing the educational environment of higher education institutions, and improving the quality of professional training of students.

Keywords: educational and professional socialization; professional development; psychological predictors; professional identity; student youth.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку суспільства проблема освітньо-професійної соціалізації студентської молоді набуває особливої актуальності, адже глобалізаційні процеси, трансформація ринку праці, а також зростання соціальної та професійної невизначеності зумовлюють підвищення вимог до здатності студентів ефективно інтегруватися в освітнє середовище та формувати власну професійну траєкторію. Від успішності цього процесу значною мірою залежить не лише рівень їх професійної підготовки, а й готовність до самостійного професійного функціонування, соціальної активності та відповідальності.

Освітньо-професійна соціалізація студентів розглядається не лише як адаптація до вимог закладу вищої освіти, а як складний, багатовимірний психологічний процес становлення суб'єктної позиції майбутнього фахівця. У межах цього процесу формується професійна ідентичність, засвоюються цінності та норми професійної спільноти, відбувається розвиток особистісних ресурсів, що забезпечують здатність до саморегуляції, саморозвитку та усвідомленого професійного вибору. Водночас існуючі виклики освітнього простору, особливо в складних соціально-політичних умовах української реальності, посилюють ризики фрагментарності та дезадаптації освітньо-професійної соціалізації студентської молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних українських і зарубіжних досліджень свідчить про те, що освітньо-професійна соціалізація студентів розглядається науковцями (Erikson [1]; Marcia [2]; Savickas [3]) як багатовимірний і динамічний процес, що виходить за межі засвоєння знань та професійних умінь і охоплює формування професійної ідентичності, сприйняття й прийняття цінностей професійної спільноти, розвиток суб'єктності та готовність до професійної діяльності. У наукових підходах наголошується на

провідній ролі психологічних чинників, зокрема мотиваційно-смислової сфери, самоефективності, особистісних ресурсів, емоційної регуляції, соціальної підтримки та професійних установок, які визначають індивідуальні траєкторії професійного становлення (Bandura [4]; Deci [5]; Maddi [6]; Hobfoll [7]; Сердюк [8]; Титаренко [9]).

Зарубіжні моделі розвитку студентів і професійної ідентичності акцентують значення залученості, інтегрованості та особистісної активності (Astin [10]; Tinto [11]; Holland [12]), тоді як українські дослідження доповнюють їх аналізом психологічної готовності, особистісної зрілості та саморозвитку майбутніх фахівців (Дубасенюк [14]; Сисоєва [15]; Бочелюк [16]).

Емпірично доведено, що такі характеристики, як емоційний інтелект, мотивація до саморозвитку, життєстійкість і сформована професійна ідентичність, виступають ключовими предикторами успішної освітньо-професійної соціалізації (Goleman [17]; Mayer et al [18]; Maddi [6]; Тиндик [19]; Яворська [20]; Рубель [21]).

Узагальнення цих підходів дозволило визначити особистісно-ресурсні, мотиваційно-смислові, когнітивно-регуляторні та соціально-психологічні аспекти як концептуальну основу побудови моделі освітньо-професійного становлення та соціалізації студентів.

Особливого значення в цьому контексті набуває аналіз психологічних чинників, які виступають предикторами успішної освітньо-професійної соціалізації.

Йдеться про мотиваційно-смислові орієнтації, особистісні ресурси, механізми саморегуляції та соціально-психологічні характеристики, що визначають активність студента як суб’єкта освітнього та професійного розвитку. Наукові дослідження засвідчують, що саме психологічні детермінанти значною мірою зумовлюють варіативність індивідуальних моделей освітньо-професійної соціалізації, однак у науковому дискурсі вони часто розглядаються ізольовано, без урахування їх системної взаємодії.

Водночас аналіз сучасних теоретичних і емпіричних досліджень дозволяє констатувати недостатню розробленість інтегративних концептуальних моделей, які б поєднували ключові психологічні чинники в єдину структуру предикторів освітньо-професійної соціалізації студентів. Це зумовлює потребу в побудові цілісної концептуальної моделі, здатної відобразити логіку взаємозв’язків між особистісними ресурсами, регуляторними механізмами та соціальним контекстом освітнього середовища.

Мета статті. Таким чином мета дослідження полягає у розробці концептуальної моделі освітньо-професійного становлення, що інтегрує психологічні чинники як предиктори освітньо-професійної соціалізації й в умови закладу освіти.

Для досягнення поставленої мети було визначено й виконано завдання дослідження:

Теоретично обґрунтувати освітньо-професійну соціалізацію студентів як цілісний психологічний процес професійного становлення в умовах закладу вищої освіти.

Визначити та систематизувати психологічні чинники й умови освітньо-професійної соціалізації, що формують цільові орієнтири та зміст професійного становлення студентів.

Розкрити структурні компоненти процесу освітньо-професійної соціалізації (когнітивний, афективний, конативний) у взаємозв'язку з цільовим, процесуальним і змістовим блоками моделі.

Обґрунтувати механізми взаємодії між елементами концептуальної моделі, що забезпечують формування професійної компетентності та суб'єктності майбутнього фахівця.

Визначити результативні показники освітньо-професійної соціалізації, якот сформованість професійної компетентності та суб'єктності випускника.

Методи

У процесі підготовки концептуальної моделі освітньо-професійної соціалізації студентів було здійснено теоретичний аналіз наукових джерел, що стосуються проблеми освітньо-професійної соціалізації студентської молоді в умовах соціокультурної нестабільності, зокрема воєнного стану.

Застосовано такі теоретичні методи дослідження:

- аналіз, систематизація та узагальнення сучасних наукових підходів до визначення поняття «освітньо-професійна соціалізація»;
- порівняльний аналіз психологічних чинників, що впливають на процес соціалізації у студентському віці;
- моделювання — для побудови концептуальної моделі психологічних чинників освітньо-професійної соціалізації студентів.

Теоретичну базу дослідження становлять публікації вітчизняних та зарубіжних авторів у галузі психології розвитку, педагогічної психології, економічної психології, соціальної психології, а також сучасні дослідження, присвячені впливу кризових обставин (зокрема війни) на молодь.

Результати

Виклад основного матеріалу. У сучасному науковому дискурсі освітньо-професійна соціалізація дедалі частіше розглядається не як окремий етап професійної підготовки, а як складний, інтегративний і багатовимірний процес особистісного становлення студента в межах освітнього та майбутнього професійного середовища. На відміну від традиційних підходів, у яких соціалізація зводиться переважно до засвоєння знань, умінь і нормативно заданих моделей поведінки, сучасні психологічні інтерпретації акцентують її суб'єктний та процесуальний характер.

Освітньо-професійна соціалізація постає як динамічний процес взаємодії індивіда з освітнім середовищем, у ході якого відбувається інтеріоризація професійних цінностей, норм і зразків діяльності, формування професійної

ідентичності, розвиток особистісних ресурсів та здатності до саморегуляції. Вона охоплює не лише когнітивний компонент (оволодіння навчальним і професійним змістом), а й мотиваційно-смисловий, емоційно-регуляторний та поведінковий виміри.

Важливою ознакою освітньо-професійної соціалізації є її наскрізний характер. Цей процес розпочинається з моменту вступу студента до закладу вищої освіти, проходить через етапи адаптації до академічних вимог, професійного самовизначення, поступового освоєння професійних ролей і триває до етапу повноцінного включення у професійну діяльність. Таким чином, освітньо-професійна соціалізація не завершується формальним завершенням навчання, а створює психологічні передумови для подальшої професійної реалізації та розвитку.

З позицій психологічного підходу цей процес неможливо розглядати ізольовано від внутрішніх характеристик особистості. Саме індивідуальні психологічні особливості зумовлюють те, яким чином студент інтерпретує вимоги освітнього середовища, які смисли надає професійному навчанню, як формує образ майбутньої професії та власного професійного «Я». Відповідно, освітньо-професійна соціалізація постає як результат взаємодії зовнішніх умов і внутрішніх психологічних чинників, серед яких особливе місце займають чинники-предиктори.

У контексті даного дослідження особливого значення набуває чітке розмежування та концептуалізація психологічних чинників-предикторів освітньо-професійної соціалізації. На відміну від супровідних або результативних характеристик, предиктори розуміються як відносно стійкі психологічні утворення, що виникають до або на початку процесу соціалізації та істотно впливають на його перебіг, динаміку й ефективність.

Центральним положенням моделі є розуміння того, що процес соціалізації в освіті ґрунтується на взаємодії трьох груп чинників: внутрішньо-особистісних, мотиваційно-смислових та соціально-комунікативних. Внутрішньо-особистісні чинники включають рівень самосвідомості, здатність до саморефлексії, самоефективність, віру у власні можливості. Студенти з високим рівнем усвідомленості та адекватною самооцінкою легше адаптуються до вимог університетського середовища, активно приймають виклики та менш схильні до прокрастинації. Мотиваційно-смислова група охоплює професійні наміри, внутрішню мотивацію до навчання, цінність обраної спеціальності та здатність бачити довгострокову перспективу. Саме смислова включеність у навчання визначає, чи буде студент діяти формально, чи перетворюватиме знання на інструмент професійного зростання. Соціально-комунікативні чинники включають навички співпраці, асертивність, емоційну чутливість та здатність будувати конструктивні стосунки з одногрупниками, викладачами й потенційними роботодавцями. Вони забезпечують входження студента у професійну спільноту та формування мережі підтримки.

Таким чином, психологічні чинники-предиктори освітньо-професійної соціалізації доцільно розглядати як багаторівневу систему особистісних ресурсів, когнітивних особливостей і суб'єктивних установок, що взаємодіють між собою та визначають індивідуальні траєкторії входження студента в освітнє і професійне середовище. Саме така класифікація створює теоретичне підґрунтя для побудови концептуальної моделі (рис. 1) яка дозволяє пояснити механізми впливу психологічних предикторів на результати освітньо-професійної соціалізації.

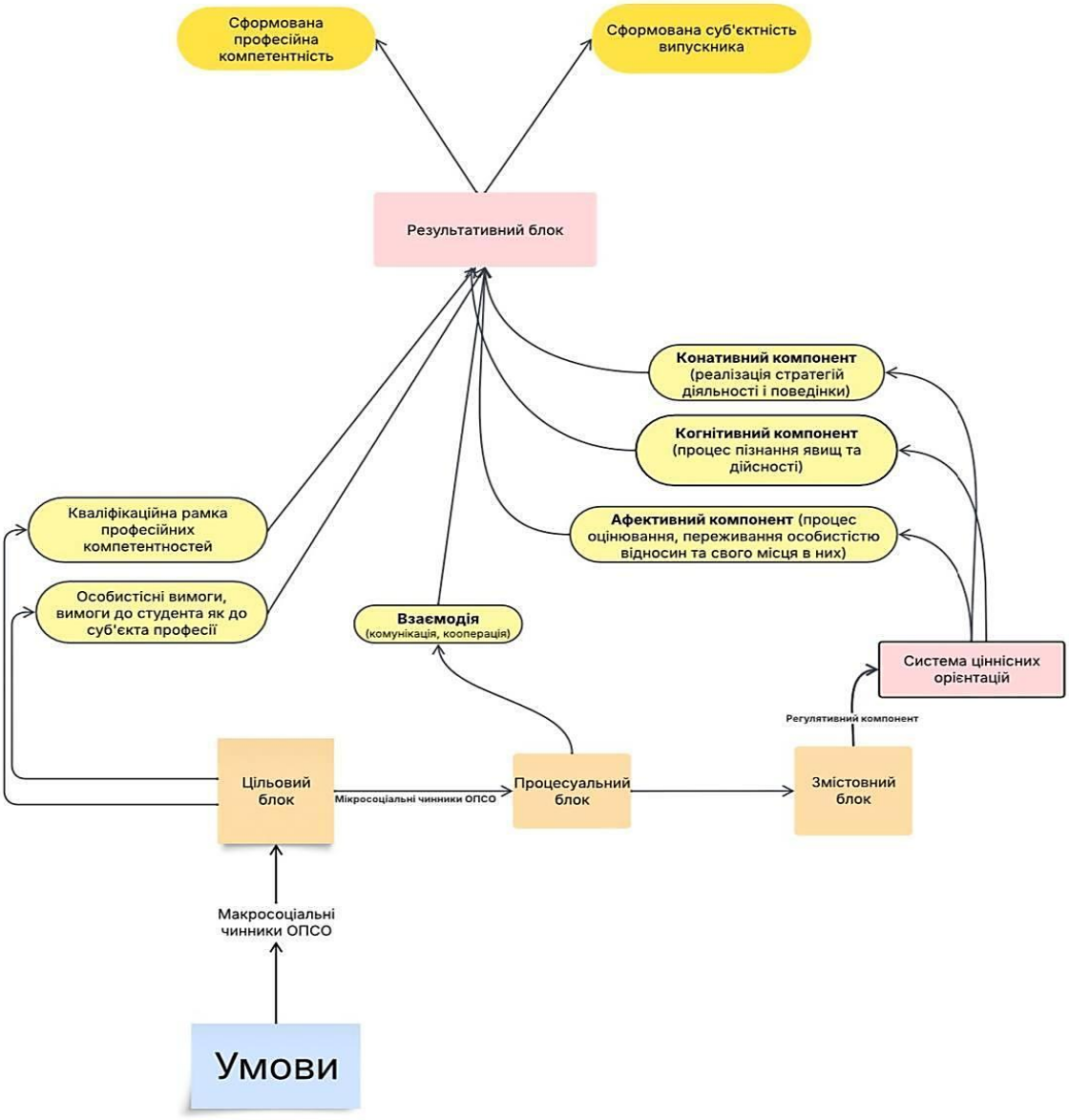

Рис 1. Концептуальна модель психологічних чинників освітньо-професійної соціалізації студентів

Запропонована концептуальна модель освітньо-професійної соціалізації студентів ґрунтується на розумінні цього феномену як цілісного психологічного

процесу професійного становлення особистості, що реалізується у взаємодії зовнішніх умов освітнього середовища та внутрішніх психологічних механізмів розвитку. Модель відображає багаторівневу структуру процесу соціалізації й поєднує умови, структурні блоки, психологічні компоненти та результативні характеристики.

Вихідним елементом моделі виступають умови освітньо-професійної соціалізації, які включають макросоціальні чинники освітньо-професійного середовища. Саме вони задають загальний вектор професійного становлення, нормативні орієнтири та соціальні очікування щодо результатів професійної підготовки. Під їх впливом формується цільовий блок моделі, що відображає кваліфікаційну рамку професійних компетентностей і систему вимог до студента як майбутнього суб'єкта професійної діяльності. Цей блок визначає стратегічні цілі освітньо-професійної соціалізації та зміст професійних очікувань.

Подальша реалізація цілей освітньо-професійної соціалізації здійснюється через процесуальний блок, у межах якого ключову роль відіграють міжособистісна взаємодія, комунікація та кооперація в освітньому середовищі. Саме в процесуальному блоці відбувається безпосереднє включення студента в освітньо-професійну діяльність, засвоєння соціальних ролей і норм професійної спільноти, а також формування досвіду професійної поведінки.

Важливим структурним елементом моделі є також змістовий блок, представлений системою ціннісних орієнтацій. Він забезпечує смислове наповнення освітньо-професійної діяльності, визначає ставлення студента до обраної професії, її соціальної значущості та власного місця в ній. Саме система ціннісних орієнтацій опосередковує зв'язок між зовнішніми вимогами професійної підготовки та внутрішніми психологічними установками особистості.

У структурі моделі центральне місце посідають психологічні компоненти освітньо-професійної соціалізації — когнітивний, афективний та конативний. Когнітивний компонент пов'язаний із процесами набуття знань про професію, усвідомлення змісту професійної діяльності та формування стратегій навчальної і професійної поведінки. Афективний компонент відображає систему оцінювання, переживань і ставлення особистості до професійного середовища, власного професійного майбутнього й ролі в ньому. Конативний компонент забезпечує реалізацію поведінкових стратегій, готовність до активних дій, самостійності та відповідальності у професійному контексті. Взаємодія цих компонентів забезпечує внутрішню психологічну інтеграцію особистості в освітньо-професійний простір.

Інтеграція цільового, процесуального та змістового блоків у взаємодії з когнітивним, афективним і конативним компонентами приводить до формування результативного блоку моделі. Його ключовими показниками є сформована професійна компетентність і суб'єктність випускника, що виявляються у здатності до усвідомленого професійного вибору, відповідальної діяльності, саморозвитку та повноцінної інтеграції в професійну спільноту.

Таким чином, подана модель репрезентує освітньо-професійну соціалізацію як цілісний, системно організований процес, у якому психологічні механізми професійного становлення реалізуються через взаємодію умов, цілей, змісту, діяльності та особистісних компонентів, що забезпечує досягнення стійких результатів професійного розвитку студентів.

Новизна пропонованої концептуальної моделі полягає у тому, що психологічні чинники розглядаються не як окремі змінні, а як динамічна система, де кожен елемент взаємодіє з іншими та впливає на траєкторію соціалізації. Такий підхід відходить від лінійного бачення «середовище/студент» і вводить принцип взаємної детермінації: студент не лише адаптується до освітнього середовища, але й активно конструює власний шлях, використовуючи психологічні ресурси як механізми впливу. Значущим є те, що модель враховує часовий вимір соціалізації: від початкового етапу (пошук ролі та мотивації) до етапу становлення професійної ідентичності. Кожен етап потребує різних психологічних ресурсів: спочатку — адаптивності та відкритості до нового, згодом — саморегуляції, стресостійкості, критичного мислення та здатності приймати професійні рішення. Особливу увагу в моделі приділено феномену професійної ідентичності як інтегральному результату соціалізації. Ідентичність формується не лише через знання про професію, а через емоційно-смислове прийняття себе у ролі фахівця. Важливо підкреслити, що психологічні чинники не лише передують формуванню ідентичності, а й активуються в процесі її становлення: наприклад, зростання самоефективності підсилює мотивацію, а позитивний професійний досвід покращує соціальну впевненість.

Значущість створення такої концептуальної моделі полягає у можливості її практичного застосування в освітній політиці та психологічному супроводі студентів. Вона дозволяє виявляти «вузькі місця» у процесі соціалізації: чи студент має мотиваційний вакуум, чи не володіє навичками саморегуляції, чи переживає труднощі у комунікації. Це відкриває шлях до цілеспрямованого формування програм підтримки, тренінгів з розвитку психоемоційної стійкості, коучингових сесій зі смислового структурування навчального досвіду. Модель також створює основу для прогнозування успішності студентів: психологічні чинники можна вимірювати та використовувати як предиктори рівня включеності, адаптації та готовності до професійної діяльності.

У сучасних умовах стрімких змін на ринку праці, нестабільності та високої конкуренції, студенти мають не просто здобути диплом, а навчитися діяти проактивно, мислити гнучко, будувати професійні стратегії та регулювати власний стан.

Саме психологічні чинники стають ключем до цієї здатності. Тому концептуальна модель, що інтегрує їх у структуру освітньо-професійної соціалізації, є інноваційною і необхідною. Вона поєднує психологічну науку з практикою освіти та дозволяє по-новому побачити студента — не як об’єкт впливу, а як активного автора власного професійного становлення.

Дискусія та висновки

Отримані результати співвідносяться з класичними й сучасними науковими підходами до проблеми соціалізації особистості, водночас розширюючи їх у контексті освітньо-професійного становлення студентської молоді. У класичних соціологічних концепціях соціалізація розглядалася переважно як процес засвоєння соціального досвіду, норм і цінностей (Parsons [22], Berger [23]), що в умовах вищої освіти поступово трансформувалося у розуміння соціалізації як активної взаємодії особистості з освітнім і професійним середовищем. Запропонована нами модель підтверджує цей зсув парадигми, оскільки виходить із трактування студента не як об'єкта освітніх впливів, а як суб'єкта власного професійного становлення.

Узгодженість результатів нашого дослідження зі світовими моделями розвитку студентів простежується передусім у порівнянні з теорією студентської залученості А. Астіна [10] та моделлю академічної й соціальної інтеграції В. Тінто [11]. Як і в зазначених підходах, у нашій моделі ключову роль відіграє включеність студента в освітнє середовище та якість його взаємодії з академічною спільнотою. Водночас, на відміну від поведінково-орієнтованих пояснень цих теорій, авторська модель деталізує внутрішні психологічні механізми залученості через взаємодію когнітивного, афективного та конативного компонентів, що дозволяє комплексно описати не лише факт участі студента в освітньому процесі, а й психологічні умови її ефективності.

Порівняння результатів нашого дослідження з теоріями професійної ідентичності (Erikson, 1968); Marcia, 1980) та сучасними кар'єрними підходами (Holland [12]; Savickas [3]) засвідчує, що сформована професійна ідентичність дійсно є вирішальним чинником стабільності професійної траєкторії. Разом з тим авторська модель розширює ці підходи, розглядаючи професійну ідентичність не лише як кінцевий продукт соціалізації, а як динамічний регулятор процесу освітньо-професійного становлення, що функціонує через систему ціннісних орієнтацій і афективні переживання майбутнього фахівця.

Отримані результати також підтверджують положення теорії самодетермінації Е. Десі [5]) щодо визначальної ролі внутрішньої мотивації, автономії та усвідомленого вибору цілей у професійному розвитку. У нашій моделі мотиваційно-смислові чинники інтегровані в цільовий і змістовий блоки, що дозволяє показати, яким чином внутрішня мотивація опосередковує перехід від зовнішніх освітніх вимог до внутрішньо прийнятих професійних цінностей. Цей підхід співзвучний із працями С. Занюк [13] і Л. Сердюк [8], однак доповнює їх структурно описаними механізмами реалізації мотивації в поведінковому компоненті.

Значущість особистісних ресурсів, зокрема самоефективності, у професійній соціалізації студентів узгоджується з концепцією А. Бандури [4]. Подібно до висновків Л. Сердюк [8] і Т. Титаренко [9], наше дослідження підтверджує, що висока самоефективність сприяє активній освітньо-професійній позиції

студентів. Водночас авторська модель дозволяє конкретизувати роль самоефективності як психологічного механізму, що поєднує когнітивні уявлення про власні можливості з конативною готовністю до самостійної професійної дії.

Особливу дискусійну цінність має зіставлення результатів нашого дослідження з емпіричними роботами, присвяченими емоційному інтелекту та психологічній готовності до професійної діяльності (Тиндик [19]; D. Goleman [17]; Mayer et al [18]). Як і в роботах Я. Тиндик [19], нами підтверджується роль емоційного інтелекту як предиктора зрілих професійних установок і адаптивних форм поведінки. Однак у межах запропонованої моделі емоційний інтелект інтегрований у афективний і конативний компоненти освітньо-професійної соціалізації, що дозволяє розглядати його не як ізольовану характеристику, а як системоутворювальний психологічний ресурс.

Результати нашого дослідження корелюють і з концепцією життєстійкості С. Мадді [6] та теорією збереження ресурсів С. Хобфолла [7], зокрема щодо ролі особистісної стійкості та соціальної підтримки в подоланні професійних і адаптаційних викликів. Подібно до висновків Т. Титаренко [9], І. Куліковської [24] та О. Караман [25], нами встановлено, що соціальна підтримка та психологічні ресурси підвищують ефективність процесу професійного становлення. Разом із тим авторська модель дозволяє показати, яким чином ці чинники структурно включені в процесуальний і змістовий блоки освітньо-професійної соціалізації.

Таким чином, порівняння отриманих результатів із провідними світовими та вітчизняними науковими підходами засвідчує, що розроблена концептуальна модель не лише узгоджується з існуючими теоріями, а й розширює їх, пропонуючи цілісне бачення освітньо-професійної соціалізації студентів як системно організованого процесу, в якому інтегруються умови освітнього середовища, психологічні предиктори та результативні характеристики професійного становлення.

Підсумовуючи результати дослідження сформулюємо короткі висновки. У результаті проведеного дослідження досягнуто поставленої мети та теоретично обґрунтовано освітньо-професійну соціалізацію студентів як цілісний і динамічний психологічний процес професійного становлення, який реалізується в умовах закладу вищої освіти та виходить за межі адаптації до навчальної діяльності. Освітньо-професійна соціалізація постає як наскрізний процес, що охоплює інтеріоризацію професійних цінностей, формування професійної ідентичності, розвиток суб’єктності та готовності до професійної діяльності, створюючи психологічні передумови для успішної інтеграції випускника у професійну спільноту.

Аналіз психологічних чинників і умов освітньо-професійної соціалізації засвідчив, що провідну роль у професійному становленні студентів відіграють мотиваційно-смислова сфера, самоефективність, особистісні ресурси, емоційна регуляція, соціальна підтримка та професійні установки. Саме ці чинники

зумовлюють індивідуальні траєкторії освітньо-професійного розвитку, визначають характер включеності студента в освітнє середовище та впливають на ефективність його професійної підготовки.

Розкрито структурну організацію процесу освітньо-професійної соціалізації, яка у запропонованій концептуальній моделі представлена взаємозв'язком когнітивного, афективного та конативного компонентів із цільовим, процесуальним і змістовим блоками. Така інтеграція дозволяє цілісно відобразити психологічні механізми професійного становлення — від усвідомлення змісту й цілей професійної діяльності, через формування ціннісного ставлення до неї, до реалізації активної та відповідальної професійної поведінки.

Обґрунтовано, що ефективність освітньо-професійної соціалізації забезпечується узгодженістю зовнішніх умов освітнього середовища із внутрішніми психологічними ресурсами особистості студента, а також системною взаємодією між структурними елементами моделі. Сформованість професійної компетентності та суб'єктності випускника розглядається як інтегральний результат цього процесу, що проявляється у здатності до усвідомленого професійного вибору, самостійної відповідальної діяльності, професійного саморозвитку та стійкої соціальної інтеграції.

Отже, розроблена концептуальна модель освітньо-професійної соціалізації студентів має комплексний характер і дозволяє систематизувати сучасні теоретичні підходи до проблеми професійного становлення, одночасно пропонуючи структурно впорядковане бачення психологічних механізмів цього процесу. Практична значущість моделі полягає в можливості її використання як теоретичного підґрунтя для проєктування програм психологічного супроводу, розвитку освітнього середовища закладів вищої освіти та підвищення якості професійної підготовки студентської молоді.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричною перевіркою запропонованої концептуальної моделі на різних вибірках студентів, аналізом внеску окремих психологічних чинників-предикторів у динаміку освітньо-професійної соціалізації, а також з уточненням ролі освітнього середовища і форм соціальної підтримки у формуванні професійної компетентності та суб'єктності майбутніх фахівців. Додатково перспективним напрямом є розроблення та апробація психолого-педагогічних програм, спрямованих на розвиток ключових психологічних ресурсів студентів у процесі їхнього професійного становлення.

Внесок автора: Давиденко Вікторія – концептуалізація; методологія; аналіз джерел, підготування огляду літератури та теоретичних засад дослідження.

Література

Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York, NY: W. W. Norton & Company.

1. Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159–187). New York, NY: Wiley.
2. Savickas, M. L. (2013). Career construction theory and practice. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Career development and counseling: Putting theory and research to work* (pp. 147–183). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
3. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York, NY: W. H. Freeman.
4. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits. *Psychological Inquiry, 11*(4), 227–268.
5. Maddi, S. R. (2006). Hardiness: The courage to grow from stresses. *The Journal of Positive Psychology, 1*(3), 160–168.
6. Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process. *Applied Psychology, 50*(3), 337–421.
7. Сердюк, Л. З. (2019). *Психологічні ресурси особистості в освітньо-професійній діяльності*. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.
8. Титаренко, Т. М. (2014). *Життєстійкість особистості: соціальна необхідність і психологічні ресурси*. Київ: Міленіум.
9. Astin, A. W. (1999). Student involvement: A developmental theory for higher education. *Journal of College Student Development, 40*(5), 518–529.
10. Tinto, V. (1993). *Leaving college: Rethinking the causes and cures of student attrition* (2nd ed.). Chicago, IL: University of Chicago Press.
11. Holland, J. L. (1997). *Making vocational choices* (3rd ed.). Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
12. Занюк, С. С. (2016). *Мотивація і саморегуляція особистості*. Київ: Либідь.
13. Дубасенюк, О. А. (2010). *Професійна підготовка педагога: теорія і практика*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка.
14. Сисоєва, С. О. (2012). *Педагогічна творчість і професіоналізм*. Київ: Міленіум.
15. Бочелюк, В. Й. (2014). *Психологія професійного становлення особистості*. Київ: Центр учбової літератури.
16. Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence*. New York, NY: Bantam Books.
17. Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. R. (2008). Emotional intelligence: New ability or eclectic traits? *American Psychologist, 63*(6), 503–517.
18. Тиндик, Я. В. (2023). Емоційний інтелект як предиктор психологічної готовності до соціономічних професій. *Психологія і розвиток особистості*, 2, 97–108.
19. Яворська, А. О. (2023). Особистісні трансформації майбутніх психологів. *Наукові записки Інституту психології*, 53, 45–56.
20. Рубель, Н. М. (2020). Професійна ідентичність як чинник професійного розвитку особистості. *Психологічні перспективи*, 27, 112–120.
21. Parsons, T. (1951). *The social system*. New York, NY: Free Press.
22. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality*. New York, NY: Anchor Books.
23. Куліковська, І. М. (2016). Соціальна підтримка студентської молоді в освітньому середовищі. *Педагогічний процес: теорія і практика*, 3(54), 75–81.
24. Караман, О. Л. (2018). Соціальна підтримка як чинник соціалізації студентів. *Соціальна робота та соціальна освіта*, 2, 89–98.

References

1. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York, NY: W. W. Norton & Company.

2. Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 159–187). New York, NY: Wiley.

3. Savickas, M. L. (2013). Career construction theory and practice. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Career development and counseling: Putting theory and research to work* (pp. 147–183). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

4. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York, NY: W. H. Freeman.

5. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits. *Psychological Inquiry, 11*(4), 227–268.

6. Maddi, S. R. (2006). Hardiness: The courage to grow from stresses. *The Journal of Positive Psychology, 1*(3), 160–168.

7. Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process. *Applied Psychology, 50*(3), 337–421.

8. Serdiuk, L. Z. (2019). *Psykholohichni resursy osobystosti v osvitno-profesiinii diialnosti* (Psychological resources of personality in educational and professional activity). Kyiv: Institute of Psychology named after H. S. Kostyuk, NAPS of Ukraine. [in Ukrainian].

9. Tytarenko, T. M. (2014). *Zhyttiestiikist osobystosti: sotsialna neobkhidnist i psykholohichni resursy* (Life resilience of personality: Social necessity and psychological resources). Kyiv: Milenium. [in Ukrainian].

10. Astin, A. W. (1999). Student involvement: A developmental theory for higher education. *Journal of College Student Development, 40*(5), 518–529.

11. Tinto, V. (1993). *Leaving college: Rethinking the causes and cures of student attrition* (2nd ed.). Chicago, IL: University of Chicago Press.

12. Holland, J. L. (1997). *Making vocational choices* (3rd ed.). Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.

13. Zaniuk, S. S. (2016). *Motyvatsiia i samorehuliatsiia osobystosti* (Motivation and self-regulation of personality). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

14. Dubaseniuk, O. A. (2010). *Profesina pidhotovka pedahoha: teoriia i praktyka* (Professional training of a pedagogue: Theory and practice). Zhytomyr: ZhSU Publishing House. [in Ukrainian].

15. Syssoieva, S. O. (2012). *Pedahohichna tvorchist i profesionalizm* (Pedagogical creativity and professionalism). Kyiv: Milenium. [in Ukrainian].

16. Bocheliuk, V. Y. (2014). *Psykholohiia profesiinoho stanovlennia osobystosti* (Psychology of professional development of personality). Kyiv: Center for Educational Literature. [in Ukrainian].

17. Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence*. New York, NY: Bantam Books.

18. Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. R. (2008). Emotional intelligence: New ability or eclectic traits? *American Psychologist, 63*(6), 503–517.

19. Tyndyk, Y. V. (2023). *Emotsiinyi intelekt yak predyktor psykholohichnoi hotovnosti do sotsionomichnykh profesii* (Emotional intelligence as a predictor of psychological readiness for socionomic professions). *Psychology and Personality Development*, 2, 97–108. [in Ukrainian].

20. Yavorska, A. O. (2023). *Osobystisni transformatsii maibutnikh psykholohiv* (Personal transformations of future psychologists). *Scientific Notes of the Institute of Psychology*, 53, 45–56. [in Ukrainian].

21. Rubel, N. M. (2020). *Profesiina identychnist yak chynnyk profesiinoho rozvytku osobystosti* (Professional identity as a factor of professional development of personality). *Psychological Perspectives*, 27, 112–120. [in Ukrainian].

22. Parsons, T. (1951). *The social system*. New York, NY: Free Press.

23. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality*. New York, NY: Anchor Books.

24. Kulikovska, I. M. (2016). *Sotsialna pidtrymka studentskoi molodi v osvitnomu seredovyshchi* (Social support of student youth in the educational environment). *Pedagogical Process: Theory and Practice*, 3(54), 75–81. [in Ukrainian].

25. Karaman, O. L. (2018). *Sotsialna pidtrymka yak chynnyk sotsializatsii studentiv* (Social support as a factor of students' socialization). *Social Work and Social Education*, 2, 89–98. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 159.922.7:37015

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2296-2308

Дмитрук Зоя Анатоліївна доцент кафедри психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ, PhD, м.Одеса, https://orcid.org/0000-0003-4279-2838

Дулгієр Людмила Валентинівна здобувачка вищої освіти (магістр) спеціальність 053 «Психологія» Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса

ФОТОТЕРАПІЯ В СИСТЕМІ АРТТЕРАПІЇ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті розкрито теоретичні засади та практичні можливості застосування фототерапії як одного з напрямів арттерапії у психологічній практиці. Проаналізовано наукові підходи до розуміння терапевтичного потенціалу фотографії, визначено її роль у процесах самопізнання, рефлексії та формування позитивного образу «Я». Окремо відзначено критеріальні відмінності таких напрямів як фототерапія і фото-арттерапія. Обґрунтовано доцільність використання фототерапевтичних технік у роботі з підвищенням самооцінки та розвитку особистісних ресурсів. Представлено практичні рекомендації щодо організації занять із використанням фотографії, зокрема етапи роботи, особливості взаємодії психолога й учасника, а також значення подальшої рефлексії та обговорення отриманих зображень. Подано опис вправи, сформованої на принципах фототерапії, яку пропонується до використання як у індивідуальному психологічному консультуванні, так і у групових зустрічах, тренінгових заняттях тощо. Показано, що використання фотографії у терапевтичному процесі сприяє глибшому усвідомленню власних переживань, розвитку особистісних ресурсів, формуванню більш гармонійного самосприйняття та стабілізації психоемоційного стану.

Зроблено висновок, що запропоновані елементи фототерапевтичної роботи можуть бути інтегровані у психологічне консультування, освітній процес, тренінгову діяльність та програми психосоціальної підтримки, а фототерапія виступає не лише засобом творчої активізації особистості, але й ефективним інструментом психологічної допомоги, що сприяє гармонізації емоційного стану, розвитку самопізнання та зміцненню внутрішніх ресурсів людини.

Підкреслено особливу цінність фототерапії в умовах сучасних соціальних викликів, пов’язаних із підвищеним рівнем психологічного напруження, травматичними подіями та необхідністю підтримки психічного благополуччя особистості, зокрема у період воєнного стану.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у розширенні емпіричних досліджень ефективності фототерапії, а також у розробленні та апробації нових методичних підходів до її застосування в різних сферах психологічної практики.

Ключові слова: фототерапія, терапевтична фотографія, арттерапія, фото-арттерапія, психологічна допомога, самопізнання, рефлексія.

Dmytruk Zoia Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy of the Odessa State University of Internal Affairs, PhD, Odesa, https://orcid.org/0000-0003-4279-2838

Dulgiere Lyudmila higher education student (master's degree), specialty 053 "Psychology" of the Odessa State University of Internal Affairs, Odesa

PHOTOTHERAPY IN THE ART THERAPY SYSTEM: THEORETICAL BASIS AND PRACTICAL ASPECTS

Abstract. The article reveals the theoretical foundations and practical possibilities of using phototherapy as one of the areas of art therapy in psychological practice. It analyses scientific approaches to understanding the therapeutic potential of photography and defines its role in the processes of self-awareness, reflection and the formation of a positive self-image. The criteria differences between such areas as phototherapy and photo art therapy are highlighted separately. The feasibility of using phototherapeutic techniques in working to improve self-esteem and develop personal resources is substantiated. Practical recommendations are presented for organising classes using photography, in particular the stages of work, the specifics of the interaction between the psychologist and the participant, as well as the importance of further reflection and discussion of the images obtained. A description of an exercise based on the principles of phototherapy is provided, which is recommended for use in individual psychological counselling, group meetings, training sessions, etc. It is shown that the use of photography in the therapeutic process contributes to a deeper awareness of one's own experiences, the development of personal resources, the formation of a more harmonious self-perception, and the stabilisation of the psycho-emotional state.

It was concluded that the proposed elements of phototherapy can be integrated into psychological counselling, the educational process, training activities and psychosocial support programmes, and that phototherapy is not only a means of creative activation of the personality, but also an effective tool for psychological assistance, contributing to the harmonisation of the emotional state, the development of self-knowledge and the strengthening of a person's internal resources.

The special value of phototherapy in the context of modern social challenges associated with increased psychological stress, traumatic events, and the need to support mental well-being, particularly during periods of martial law, is emphasised.

Prospects for further research are seen in the expansion of empirical studies on the effectiveness of phototherapy, as well as in the development and testing of new methodological approaches to its application in various areas of psychological practice.

Keywords: phototherapy, therapeutic photography, art therapy, photo art therapy, psychological assistance, self-awareness, reflection.

Постановка проблеми. У сучасному соціокультурному просторі, що визначається високою динамікою змін, інформаційним перевантаженням, зростанням рівня тривожності та поширенням кризових станів, пов’язаних з військовою агресією рф на території України, особливої актуальності набуває пошук ефективних, екологічних і ресурсних методів психологічної допомоги. Сучасна людина дедалі частіше стикається з внутрішньоособистісними конфліктами, труднощами самоідентифікації, наслідками психотравматичного досвіду, емоційним виснаженням і порушеннями адаптації. Традиційні вербальні форми консультування не завжди дозволяють повною мірою актуалізувати глибинні переживання клієнта.

У цьому контексті особливого значення набувають методи арт-терапії, зокрема фототерапія як специфічний напрям психотерапевтичної роботи, що поєднує в собі психологічний аналіз, творчість і символічну репрезентацію внутрішнього досвіду особистості. Фотографія виступає не лише візуальним артефактом, а й потужним проєктивним стимулом, здатним активізувати спогади, емоції, асоціації та внутрішні конфлікти, які складно вербалізувати у звичайному діалозі. Водночас, фототерапія створює безпечний простір для дослідження образу «Я», тілесної ідентичності, сімейних сценаріїв і життєвих наративів.

Попри зростання інтересу до фототерапії в міжнародній науковій спільноті, вітчизняний теоретико-методологічний дискурс залишається недостатньо систематизованим і розкритим. Наявні публікації переважно мають описовий характер або висвітлюють окремі аспекти використання фотографії в психотерапевтичній практиці, що зумовлює потребу у ґрунтовному теоретичному осмисленні фототерапії як цілісного методу психологічного консультування та корекції особистості. Недостатньо розкритими залишаються питання розмежування понять «фототерапія», «фото-арттерапія» та «терапевтична фотографія», визначення їх специфіки, механізмів впливу та меж професійного застосування.

Таким чином, виникає суперечність між зростаючим практичним запитом на використання фототерапії в психологічній допомозі та недостатнім рівнем її теоретичного обґрунтування й методичної систематизації у вітчизняному науковому просторі.

Це зумовлює необхідність комплексного аналізу фототерапії як методу психологічної роботи, уточнення її сутнісних характеристик, функцій і можливостей застосування у практиці сучасного психолога.

Актуальність означеної проблематики визначає доцільність дослідження фототерапії як інструменту пізнання внутрішнього світу особистості та корекційно-розвивального впливу в умовах сучасних соціально-психологічних викликів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасному науковому просторі проблеми арттерапії в Україні досліджують багато вітчизняних вчених-теоретиків та практиків: О. Василевська, О. Вознесенська, Л. Дворніченко, О. Мірошниченко, Л. Найдьонова, О. Наконечна, В. Стадник та ін. На думку науковців, арттерапія відповідає очікуванням, установкам, традиціям клієнтів в Україні, для яких є характерною орієнтація на емоційно-образне переживання, а не на раціональне вирішення конфліктів. Наразі у міжнародній науковій спільноті активно досліджують методологію й ефективність використання фототерапії у психологічній практиці. Д. Гальдерман досліджував клініко-психологічні ефекти фототерапії в супроводі проблем статевої ідентифікації осіб юнацького віку [11]. Дж. Гровер у своїх працях розкриває потенціал фототерапії в роботі із проблемними спогадами та хибними переконаннями [10]. А.Д. Ентін у наукових працях наводить ґрунтовні практичні дослідження щодо ефективності використання фототерапії в індивідуальному консультуванні [8]. Б. Закем у своїх дослідженнях розкриває сутність використання фототерапії як засобу, що допомагає ідентифікувати проблеми пацієнтів. У його працях фотографія виступає аналогом метафоричних асоціативних карт, які допомагають сфокусувати увагу пацієнта на джерелі проблеми [13]. Поряд з цим, вітчизняні науковці обґрунтовували ефективність фототерапії як технології, що здатна стимулювати розвиток особистості та потенційно може мати лікувально-корекційний ефект на широку аудиторію клієнтів психологів, лікарів-психотерапевтів та соціальних працівників.

Незважаючи на значний внесок закордонних дослідників (Дж. Вайзер, Дж. Гровер, А. Ентін, Б. Закем, А. Копитін, М. Кевац та ін.) у розвиток методології та практичного застосування фототерапії, українська арт-терапевтична спільнота демонструє власний, самобутній підхід до використання цього методу у психотерапевтичній практиці [8, 9, 12].

Українські сучасні дослідження також підкреслюють важливість арттерапії для корекції тривожних та стресових станів, що є непоодинокою проблемою серед підлітків в умовах сучасних стресогенних факторів [3].

Також, українські науковці зазначають про доцільність використання методів фототерапії, зокрема проєктивні техніки у психологічному консультуванні.

Фототерапія є напрямом арттерапії, що використовує фотоматеріал задля інтерпретації внутрішнього стану через зовнішні символи, фіксації станів клієнта терапевтом, обговорення їх у рамках терапевтичної сесії. Проективні техніки передбачають використання зображень абстрактних образів, людей та пейзажів в якості стимульного матеріалу для проекцій клієнта.

Фототерапія є дієвим методом психологічного консультування для підтримки психологічного благополуччя в умовах війни [9].

Мета статті. Метою статті є аналіз і теоретичне обгрунтування напряму фототерапії у системі арттерапії та розкриття практичних аспектів застосування зазначеного напряму в психологічній сфері.

Виклад основного матеріалу. Арттерапія належить до відносно молодих форм психологічної допомоги, які інтенсивно розвиваються. В Україні арттерапія перебуває у стадії становлення та має свої особливості. Як зазначає О. Вознесенська до особливостей арттерапії в нашій країні належить: поєднання арт-діяльності й психотерапевтичних форм роботи; опора на народне мистецтво; переважний розвиток в соціальній сфері та освіті; мультимодальність; тяжіння до використання принципово нових форм арт-терапії, нових підходів в мистецтві взагалі, постмодерністського підходу до терапевтичної роботи [1]. З метою вирішення різних психологічних проблем, саморозвитку та самопізнання особистості останні 20 років застосовується фототерапія. Даний вид арттерапії вважається досить молодим, бо його розвиток почався в кінці 20-го сторіччя в США. Відомий вчений, дослідник у напрямі арттерапії О. Копитін запропонував використовувати фотографію із терапевтичною, корекційною, розвивальною та зберігаючою здоров'я метою. Як зазначає Кошечко Н., доступність фотографії, а також різноманітність форм і варіацій проведення сеансів фототерапії дозволяє використовувати дану методику в роботі з людьми різного віку (починаючи з трьох років), незалежно від рівня їх розвитку та потреб [6].

Фототерапія – один із напрямів арттерапії, який використовує фотознімки, тематичні зображення, метафорично-асоціативні картки у процесі психологічної допомоги. Дана психологічна робота може включати в себе використання, як готових фотографій, так і створення власних фотозображень у терапевтичному процесі.

Фототерапію переважно розглядають як цілісну систему технік консультування, на основі фотографій. Фотозображення як інструмент використовують і фототерапія, і фото-арттерапія та, власне, і терапевтична фотографія - розглянемо кожне з понять та їх сенси.

Фототерапія як напрям психотерапевтичної та консультативної практики, передбачає цілеспрямоване використання фотографій (особистих, сімейних, архівних, створених клієнтом або підібраних фахівцем) як проєктивного, символічного та комунікативного інструменту з метою актуалізації внутрішнього досвіду, усвідомлення переживань, опрацювання психотравматичного матеріалу та гармонізації особистості.

Як інструмент психотерапії фототерапія має великий потенціал застосування в практиці психологів при роботі з різними завданнями: від розкриття потенціалу особистості та роботи з дитячими спогадами до боротьби з дисморфофобічними розладами та проблемами статевої ідентифікації. Фототерапія працює з багатьма запитами, пов’язаними із внутрішньоособистісними конф-

ліктами: стрес; депресія; прийняття себе; фобії; апатія; замкнутість; агресія; психотравми; проблеми із взаєморозумінням та ін.

Фототерапія впроваджується за участю підготовленого спеціаліста й базується на діалогічній взаємодії клієнта з фотозображенням. У цьому процесі фотографія виступає: засобом проєкції; каталізатором спогадів і емоцій; інструментом дослідження образу «Я»; ресурсом для особистісної трансформації. Сутність фототерапії полягає не в самій фотографії, а у психологічному змісті, що виникає в процесі взаємодії між зображенням і клієнтом.

Так, Е. Крамер вважала за можливе досягнення позитивних ефектів, насамперед, за рахунок «зцілюючих» можливостей самого процесу художньої творчості, що дає змогу висловити, заново пережити внутрішні конфлікти і, в кінцевому рахунку, вирішити їх [11].

Зазначений метод передбачає спонтанність у процесі фотографування, що сприяє переживанню свободи вибору художніх засобів і технік у психологічній практиці. Арттерапевт стимулює інтерес до нетрадиційних способів взаємодії з фотозображеннями, що активізує творчий потенціал, формує впевненість у власних можливостях і створює ситуацію успіху. Кожне заняття включає комплекс арттерапевтичних вправ, завдань і технік, спрямованих на розвиток самореалізації та рефлексії. Фотографія як засіб роботи інтегрує різні форми творчої діяльності, які можуть комбінуватися у різних варіантах, забезпечуючи багатовимірний корекційно-розвивальний вплив і сприяючи гармонізації особистості учасників. Для фототерапії характерно використання фотографії як об’єкту переносу в психотерапевтичній взаємодії спеціаліста та клієнта. Фахівець може залучати особисті фотографії клієнта в якості додаткового інструменту активізації психотерапевтичного процесу. За допомогою фотозображення психолог працює з особистістю клієнта, дає додаткові можливості щодо висловлювання, а також створює умови для корекції та розвитку відносин з самим собою та навколишнім середовищем.

Фото-арттерапія відрізняється більшою кількістю творчих видів діяльності – створення фотоколажів, фотоплакатів, домальовування фотографій, поєднання фотозображень з танцями, музикою, літературою, тощо. А також фото-арттерапія передбачає додаткову освіту спеціаліста у сфері арттерапії, тому що це різновид арт-терапії, що поєднує використання фотографії з іншими видами творчої діяльності, з метою розвитку креативності, емоційної регуляції та особистісного зростання.

На відміну від фототерапії, фото-арттерапія: акцентує увагу на творчому процесі; передбачає активну художню трансформацію фотозображень; може мати як корекційний, так і розвивальний характер; частіше інтегрується у групову роботу та освітній простір.

Поєднання різних форм терапії творчістю дає можливість максимально мобілізувати творчий потенціал клієнтів і знайти ті способи творчого самовираження, які найбільшою мірою відповідають їхнім можливостям і

потребам, надати кожному додаткові можливості вираження власних почуттів і думок [2].

Якщо фототерапія орієнтована переважно на терапевтичну інтерпретацію та психологічний аналіз, то робота фахівця у напрямі фото-арттерапії більше зосереджена на творчій активності як способі самопізнання й відновлення внутрішніх ресурсів.

У таблиці 1 зазначаємо про критеріальні відмінності описаних вище арттерапевтичних напрямів.

Представлені в таблиці дані дають змогу проаналізувати спільні та відмінні характеристики фототерапії та фото-арттерапії як методів психологічної роботи з використанням фотографії. Передусім відмінності простежуються у вимогах до участі спеціаліста. У фототерапії присутність підготовленого фахівця є обов'язковою умовою, оскільки саме психолог або арттерапевт забезпечує інтерпретацію змісту фотографій, спрямовує рефлексію та допомагає учаснику усвідомити приховані переживання і смисли. Натомість у фото-арттерапії участь спеціаліста є бажаною, проте можливі й варіанти самостійної творчої роботи. Це пояснюється тим, що в даному підході більший акцент робиться на творчому самовираженні та експериментуванні з візуальними образами.

Таблиця 1.

№ з/п	Критерій	Фототерапія	Фото-арттерапія
1	Наявність спеціаліста	Обов'язкова	Бажана, але можливі варіанти щодо самостійної роботи
2	Основний механізм реалізації діяльності	Психологічна інтерпретація та діалог	Творча трансформація образу
3	Основний акцент в роботі	Терапія	Творчість і розвиток
4	Вид роботи з образом	Аналіз і проєкція	Створення, модифікація, поєднання

Суттєва різниця спостерігається і в основних механізмах реалізації діяльності. У фототерапії провідним механізмом виступає психологічна інтерпретація фотографій та діалог між учасником і терапевтом. Саме через обговорення зображень, асоціацій та емоцій відбувається осмислення особистого досвіду і внутрішніх переживань. У фото-арттерапії, натомість, центральним механізмом стає творча трансформація образу, що передбачає активне використання художніх прийомів: зміну, комбінування, доповнення або переосмислення фотографічного зображення.

Відмінності також проявляються в основному акценті психологічної роботи. У фототерапії домінує терапевтична спрямованість, що передбачає роботу з емоційними переживаннями, внутрішніми конфліктами та особистісними проблемами. Фото-арттерапія, у свою чергу, орієнтована переважно на творчий розвиток особистості, стимулювання креативності, самовираження та розширення можливостей самопізнання через художню діяльність.

Окрім цього, різними є й способи роботи з фотографічним образом. У фототерапії основна увага приділяється аналізу та проєкції, коли фотографія виступає своєрідним проєктивним матеріалом, що допомагає виявити емоційні переживання, установки та внутрішні смисли. У фото-арттерапії акцент переноситься на створення нових образів, їх модифікацію, поєднання та художнє переосмислення. Такий підхід дозволяє учасникам активно взаємодіяти з візуальним матеріалом, перетворюючи його на інструмент творчої самореалізації.

Таким чином, аналіз представлених характеристик свідчить, що фототерапія та фото-арттерапія мають спільну основу — використання фотографії як засобу роботи з внутрішнім світом людини, однак відрізняються за методологічними акцентами, механізмами впливу та формами організації діяльності. Фототерапія більшою мірою орієнтована на терапевтичний аналіз та психологічне опрацювання переживань, тоді як фото-арттерапія акцентує увагу на творчому процесі, самовираженні та розвитку особистісного потенціалу.

Так як фототерапія пов’язана із застосуванням фотографії для вирішення різного роду психологічних проблем, а також розвитку та гармонізації особистості, то припускається як робота з готовими фотоматеріалами, так і створення оригінальних авторських фото. Позитивний вплив фотографії на особистість, її ставлення до навколишнього світу можуть виявлятися як при самостійних заняттях, так і створенні й обговоренні фотознімків спільно з фахівцем (психологом, лікарем-психотерапевтом) та іншими людьми (учасниками психотерапевтичної чи тренінгової групи). Крім суто психологічних практик, це певною мірою може мати місце і на заняттях у групах художньої фотографії, і при проведенні різноманітного виду психологічних, освітніх та розвивальних програм.

Також відзначимо ще один арттерапевтичний напрям діяльності - терапевтична фотографія як форма психологічно ресурсної діяльності, що полягає у самостійному створенні, доборі або використанні фотографій з метою самовираження, самопізнання, емоційної регуляції та особистісного зростання без обов’язкової участі психотерапевта.

На відміну від фототерапії, терапевтична фотографія не передбачає структурованого консультативного процесу та професійної інтерпретації з боку фахівця. Її терапевтичний ефект ґрунтується на самому процесі фотографування, вибору зображень, перегляду фотоархівів, створення автопортретів або тематичних фотопроєктів, які сприяють:

- актуалізації внутрішніх переживань;
- символічному вираженню емоцій;
- переосмисленню життєвого досвіду;
- формуванню позитивного образу «Я»;
- підвищенню рівня рефлексії та усвідомлення власних потреб.

Сутність терапевтичної фотографії полягає в тому, що сам творчий акт фіксації реальності або конструювання образу стає засобом внутрішнього діалогу особистості із собою. Фотографія виступає своєрідним ресурсом, що допомагає людині побачити себе, свій життєвий шлях та інші особистісні аспекти під новим кутом.

Отже, підсумовуюче зазначене вище, можна підкреслити основні аспекти кожного з видів психологічної роботи з фотографіями та розглядати фототерапію як професійний психотерапевтичний метод; фото-артютерапія як творчий різновид арттерапевтичної роботи з фотографією і терапевтичну фотографію як самостійну форму творчої активності з потенційним психологічним ефектом.

Здійснюючи певний теоретичний аналіз арттерапевтичних напрямів психологічної та терапевтичної допомоги, вважаємо вагомою і практичну складову застосування фототерапії як психотерапевтичної практики. Саме тому пропонуємо загальні практичні рекомендації щодо проведення психологічних занять, тренінгів тощо з елементами фототерапії, зокрема із використанням процесів щодо утворення нових фото-образів.

Проведення занять з елементами фототерапії доцільно розпочинати з попереднього обговорення, під час якого окреслюється мета роботи, її зміст та очікувані результати. Така вступна бесіда сприяє формуванню довірливої атмосфери, знижує рівень напруження та допомагає учасникам усвідомити власну готовність до творчої, психотерапевтичної взаємодії. Важливим є створення безпечного психологічного простору, у якому кожен учасник відчуває підтримку, прийняття та можливість вільної самореалізації [5].

На початковому етапі роботи доцільним є проведення психодіагностичного дослідження з метою визначення вихідних показників емоційного стану, самооцінки та особливостей самосприйняття учасників. Для цього можуть застосовуватися відповідні методики, зокрема шкала самооцінки М. Розенберга, методика самоопису К. Роджерса та інші психодіагностичні інструменти.

Отримані результати дозволяють не лише зафіксувати початковий психологічний стан, але й надалі простежити можливу позитивну динаміку внаслідок участі у фототерапевтичній роботі.

Особливістю фототерапевтичної роботи є використання фотографії як проєктивного матеріалу, що дозволяє актуалізувати внутрішній досвід особистості. Психолог у цьому процесі виконує роль уважного спостерігача та співрозмовника, який допомагає учаснику поступово усвідомлювати значення побачених образів. Важливим є використання відкритих запитань, що стимулюють рефлексію, наприклад: які почуття викликає це зображення, які

спогади або асоціації воно пробуджує, що у цьому образі здається найбільш значущим. Такий підхід сприяє глибшому осмисленню власного досвіду та формуванню більш цілісного уявлення про себе.

У процесі фотозйомки або роботи з готовими фотографіями психолог має підтримувати спонтанність і природність самовираження учасників, уникаючи надмірної регламентації їхніх дій. Важливо не оцінювати художню якість зображень, а зосереджувати увагу на емоційному змісті фотографій та їх особистісному значенні для учасника. Така позиція сприяє зниженню страху помилки та стимулює більш вільне творче самовираження.

Під час обговорення фотографій психолог допомагає учасникам зосередитися на позитивних аспектах власного образу, виявити сильні сторони та ресурси особистості. Разом з тим фахівець делікатно працює і з тими зображеннями, що можуть викликати суперечливі або негативні емоції, сприяючи їх поступовому осмисленню та переінтерпретації. Важливо, щоб інтерпретація фотографій виходила передусім від самого учасника, тоді як психолог виконує підтримувальну та спрямовуючу функцію.

Завершальний етап занять доцільно присвячувати рефлексії отриманого досвіду. Учасники можуть поділитися власними враженнями від роботи з фотографіями, усвідомити зміни у сприйнятті себе та відзначити нові особистісні відкриття. Така рефлексивна діяльність сприяє закріпленню позитивних результатів фототерапевтичної роботи, розвитку самопізнання та формуванню більш гармонійного ставлення до власної особистості. Застосування зазначених підходів дозволяє розглядати фототерапію як ефективний інструмент психологічної підтримки, що поєднує можливості творчої діяльності з процесами глибокого особистісного осмислення.

Пропонуємо опис вправи з фототерапії для включення як до індивідуального психологічного консультування так і до групових зустрічей – тренінгів.

Вправа «Фотографія - спогад»

Метою вправи є актуалізація особистісного досвіду, усвідомлення значущих життєвих подій та опрацювання емоційних переживань, пов’язаних із минулим. Для виконання завдання учасникам пропонується обрати одну особисту фотографію з сімейного архіву або інший знімок, що має для них особливе значення.

Під час заняття учасники розглядають обрані фотографії та описують, які спогади, почуття або асоціації вони викликають. Психолог допомагає спрямувати розмову таким чином, щоб учасники могли глибше усвідомити власні переживання та значення зображеної події для їхнього життєвого досвіду. У процесі обговорення увага приділяється не лише змісту фотографії, але й особистісним смислам, які людина вкладає у цей образ.

Підсумковим етапом вправи є рефлексія, під час якої учасники можуть поділитися тим, які нові думки чи відчуття виникли у процесі роботи з

фотографією. Такий підхід дозволяє по-новому осмислити минулі події, інтегрувати їх у власний життєвий досвід та сприяє емоційній стабілізації.

Застосування подібних фототерапевтичних вправ у психологічному тренінгу та індивідуальному психологічному консультуванні створює умови для більш глибокого усвідомлення внутрішнього світу особистості, розвитку рефлексивних здібностей та формування більш гармонійного ставлення людини до власного життєвого досвіду.

Безперечно, арттерапія як засіб вільного самовираження та самопізнання через художню творчість, допомагає усвідомити та оцінити свої почуття, образи минулого, життєвий сценарій та перспективність майбутнього і успішно віднайти внутрішні ресурси та досягнути самозцілення [4].

Висновки. Отже, здійснений теоретичний аналіз наукових джерел та узагальнення практичного досвіду застосування фототерапії дозволяють стверджувати, що цей метод є важливим і перспективним напрямом у системі арт-терапії. Фототерапія поєднує можливості творчого самовираження, символічного відображення внутрішнього світу особистості та рефлексивного осмислення власного досвіду. Використання фотографії як терапевтичного інструменту сприяє актуалізації емоційних переживань, усвідомленню особистісних смислів, розвитку рефлексії та формуванню більш цілісного образу «Я». Особливу цінність фототерапія має в умовах сучасних соціальних викликів, пов’язаних із підвищеним рівнем психологічного напруження, травматичними подіями та необхідністю підтримки психічного благополуччя особистості, зокрема у період воєнного стану.

Практичний аспект використання фототерапевтичних технік засвідчує їх ефективність у роботі з формуванням позитивного самосприйняття, підвищенням самооцінки, подоланням внутрішніх бар’єрів і розвитком особистісних ресурсів. Запропоновані елементи фототерапевтичної роботи можуть бути інтегровані у психологічне консультування, освітній процес, тренінгову діяльність та програми психосоціальної підтримки. Таким чином, фототерапія виступає не лише засобом творчої активізації особистості, але й ефективним інструментом психологічної допомоги, що сприяє гармонізації емоційного стану, розвитку самопізнання та зміцненню внутрішніх ресурсів людини. Перспективи подальших досліджень вбачаються у розширенні емпіричних досліджень ефективності фототерапії, а також у розробленні та апробації нових методичних підходів до її застосування в різних сферах психологічної практики.

Література:

1. Вознесенська О.Л. Арт-терапія в Україні: стан та перспективи розвитку/ Олена Вознесенська // Львівсько-Ряшівські наукові зошити : Культура – Мистецтво – Освіта – Терапія в міждисциплінарній перспективі. – Вип. 2.– 2014. – Wydawnitcywo uniwersytetu rzeszowskiego. – P. 93-103.

2. Вознесенська О.Л. Арттерапія як засіб психосоціального відновлення. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки/Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. К.: КНУ імені Тараса Шевченка, № 3 (29). С. 40-47.

3. Дмитрук З.А. Балинська С.С. Арттерапія як інструмент психологічної допомоги підлітками у стресогенних ситуаціях. *Перспективи та інновації науки. Серія «Психологія».* № 1 (59). 2026. С. 3278 https://doi.org/10.52058/2786-4952-2026-1(59)-3278-3289

4. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арт-терапії: навч.-метод. посібник. Ч. 1. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 232 с.

5.. Красіна Г., Гавриловська К., Дмитрук З. (та ін) Техніки арттерапії в роботі кризового психолога з цивільним населенням в умовах війни /Харків, видавець ФОП Захаренко В.В./ 2023. – 106с.

6. Кошечко Н. Вплив різновидів арттерапії на розв'язання конфліктних ситуацій студентами закладів вищої освіти. Педагогіка 1 (13) 2021 DOI: https://doi.org/10.17721/2415-3699.2021.13.07

7. Посвістак О.А., Паламарчук М.О., Шепелла В.Ю. Аналіз наукового дискурсу щодо застосування фототерапії для профілактики емоційного вигорання в процесі професійного становлення та самореалізації особистості. Перспективи та інновації науки № 12 (46) 2024 с. 1266.

8. Entin A.D. (1985). Phototherapy: The uses of photography in psychotherapy. The Independent Practitioner. 1985. № 5/1. P. 15–16.

9. Chernysh, M., Danylenko, N. Психотехнології фототерапії у підтримці психологічного благополуччя особистості в умовах війни. Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди "Психологія", [S.l.], n. 73, p. 433-448, dec. 2025.

10. Grover J. (1990). Phototherapy: shame and the minefields of memory. Afterimage 18. 1. 14–18.

11. Halderman D. (2000). Gender Atypical Youth: Clinical and Social Issues. School Psychology Review. 29/2. 192–200.

12. Kramer, E. (1971). *Art as Therapy with Children.* New York: Schocken Books.

13. Zakem B. (1977). Photographs help patients focus on their problems. Psychology Today. 11/4. 22.

References:

1. Voznesens′ka, O.L. (2014) Art-terapiya v Ukrayini: stan ta perspektyvy rozvytku Art therapy in Ukraine: prospects for development *[Lviv-Rzeszów Scientific Notebooks: Culture – Art – Education – Therapy in an Interdisciplinary Perspective]* [in Ukrainian].

2. Voznesens′ka, O.L. (2015) Artterapiya yak zasib psykhosotsial′noho vidnovlennya Art therapy as a means of psychosocial rehabilitation *[Current issues in sociology, psychology, and pedagogy/Taras Shevchenko National University of Kyiv]* [in Ukrainian].

3. Dmytruk, Z.A. Balyns′ka S.S. (2026) Arterapiya yak instrument psykholohichnoyi dopomohy pidlitkamy u stresohennykh sytuatsiyakh Art therapy as a psychological tool to help children in stressful situations *[Prospects and innovations in science. Psychology series. No. 1 (59)]* [in Ukrainian].

4. Kal′ka N., Koval′chuk Z. (2020) Praktykum z art-terapiyi navch.-metod. Posibnyk *[Practical training in art therapy – teaching methods manual]* L′viv:L′vDUVS [in Ukrainian].

5. Krasina H., K. Havrylovs′ka, Dmytruk Z. (2023) Tekhniky artterapiyi v roboti kryzovoho psykholoha z tsyvil′nym naselennyam v umovakh viyny *[Techniques of art therapy in the work of a crisis psychologist with the civilian population in conditions of war]* Kharkiv, publisher FOP Zakharenko V.V. [in Ukrainian].

6. Koshechko, N. (2021) Vplyv riznovydiv artterapiyi na rozv″yazannya konfliktnykh sytuatsiy studentamy zakladiv vyshchoyi osvity *[The influence of art therapy on the resolution of conflict situations by students of higher education institutions]* Pedagogy 1 (13) [in Ukrainian].

7. Posvistak O.A., Palamarchuk M.O., Shepella V.YU. (2024) Analiz naukovoho dyskursu shchodo zastosuvannya fototerapiyi dlya profilaktyky psykhichnoho rozvytku v protsesi profesiynoho stanovlennya ta samorealizatsiyi osobystosti *[Analysis of scientific discourse on the use of phototherapy for the prevention of mental development in the process of professional establishment and self-realization of personality]* Prospects and Innovations in Science No. 12 (46) [in Ukrainian].

8. Entin, A.D. (1985). Phototherapy: The uses of photography in psychotherapy. *[The Independent Practitioner № 5/1]*

9. Chernysh, M., Danylenko, N. (2025) Psykhotekhnolohiyi fototerapiyi u pidtrymtsi psykholohichnoho blahopoluchchya osobystosti v umovakh viyny *[Psychotechnology and phototherapy in maintaining psychological well-being in conditions of stress]* Bulletin of the H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University 'Psychology' [in Ukrainian].

10. Grover, J. (1990). Phototherapy: shame and the minefields of memory. Afterimage 18. 1.

11. Halderman, D. (2000). Gender Atypical Youth: Clinical and Social Issues *[School Psychology Review. 29/2]*

12 Kramer, E. (1971). Art as Therapy with Children. *[New York: Schocken Books]*

13. Zakem, B. (1977). Photographs help patients focus on their problems *[Psychology Today. 11/4]*

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.923:159.947:316.46

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2309-2319

Єрмакова Світлана Станіславівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і психології, Міжнародний університет, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-9524-518X

Іванова Оксана Станіславівна кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри мистецтвознавства та загальногуманітарних дисциплін, Міжнародний університет, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0002-8758-1199

Пазиніч Юлія Миколаївна кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри філософії і педагогіки, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», м. Дніпро, https://orcid.org/0000-0003-2516-8638

ПСИХОЛОГІЯ ЛІДЕРА ТА САМОРЕГУЛЯЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню психологічних аспектів лідерства та особливостей саморегуляції особистості в умовах сучасних соціальних викликів. *Мета дослідження* – аналіз особливостей саморегуляції лідера в умовах сучасних соціальних та організаційних викликів. У межах наукового дослідження використовувалися загальнонаукові методи пізнання: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, порівняльний і структурно-функціональний підхід. *Результати дослідження* показали, що завдяки саморегуляції лідер здатний діяти ефективно в нестабільному соціальному середовищі швидко та ефективно взаємодіяти у колективі. Виокремлено основні психологічні риси, які забезпечують лідеру здатність до самоконтролю та адаптації, зокрема самосвідомість, емоційна регуляція, мотиваційна спрямованість, етична орієнтація та вольова саморегуляція. Охарактеризовано основні наукові підходи до розуміння саморегуляції особистості, серед яких: ресурсний, мотиваційний, вольовий, структурно-функціональний та процесний. Окрему увагу приділено процесній моделі емоційної регуляції у професійній діяльності лідера. Встановлено п’ять ключових етапів цього процесу: вибір ситуації, модифікація ситуації, спрямування уваги, когнітивна зміна та модуляція реакції. Детально охарактеризовано зміст кожного етапу та його значення для підтримки ефективної поведінки керівника. Зроблено висновок, що ці заходи з саморегуляції дозволяють лідеру зменшувати вплив стресових факторів, регулювати взаємодію з підлеглими, уникати емоційного вигорання, а також забезпечувати конструктивну управлінську поведінку в умовах соціальної напруги та змін, що становить практичний вимір дослідження та можливість

застосування його результатів для розвитку програм психологічної підготовки лідерів в рамках бізнес-тренінгів та підготовки спеціалістів в ЗВО.

Ключові слова: лідерство, саморегуляція, психологія, криза, війна.

Yermakova Svitlana Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology, International University, Odesa, https://orcid.org/0000-0001-9524-518X

Ivanova Oksana Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Art Studies and General Humanities, International University, Odesa, https://orcid.org/0000-0002-8758-1199

Pazynich Yuliya Candidate of Political Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Philosophy and Pedagogy, Dnipro University of Technology, Dnipro, https://orcid.org/0000-0003-2516-8638

PSYCHOLOGY OF THE LEADER AND SELF-REGULATION OF THE INDIVIDUAL IN THE CONDITIONS OF MODERN SOCIAL CHALLENGES

Abstract. The article is devoted to the study of the psychological aspects of leadership and the features of self-regulation of the individual in the conditions of modern social challenges. *The purpose of the study* is to analyze the features of self-regulation of the leader in the conditions of modern social and organizational challenges. In the course of the scientific study, general scientific methods of cognition were used: analysis, synthesis, generalization, systematization, comparative and structural-functional approach. *The results of the study* show that effective self-regulation is a key factor in successful leadership in an unstable social environment. The main psychological features that provide the leader with the ability to self-control and adapt, in particular self-awareness, emotional regulation, motivational orientation, ethical orientation and volitional self-regulation, are identified. The main scientific approaches to understanding self-regulation of the individual are characterized, including: resource, motivational, volitional, structural-functional and process. Special attention is paid to the process model of emotional regulation in the professional activities of a leader. Five key stages of this process are established: situation selection, situation modification, attention focus, cognitive change, and response modulation. The content of each stage and its significance for supporting the effective behavior of a leader are described in detail. It is concluded that these stages allow a leader to reduce the impact of stress factors, regulate interaction with subordinates, avoid emotional burnout, and also ensure constructive managerial behavior in conditions of social tension and change. The practical significance of the study lies in the possibility of applying the results to the development of psychological training programs for leaders with an emphasis on the formation of self-regulation skills.

Keywords: leadership, self-regulation, psychology, crisis, war.

Постановка проблеми. В умовах четвертого року повномасштабної війни вітчизняні бізнес-умови характеризуються наявністю форс-мажорних обставин, ризиків, невизначеності. При цьому не існує жодної соціальної групи чи економічної галузі, яка не відчуває цього впливу, а тому практично всі зовнішні та внутрішні ділові відносини були змушені докорінно трансформуватися.

Традиційні підходи до управління, засновані на жорсткому плануванні, виявляються малоефективними, оскільки підприємства змушені постійно адаптуватися, переглядати бізнес-моделі та впроваджувати інновації. Як зазначають у своїх дослідженнях З.С. Пестовська та В.К. Вернигора, сучасні організації стикаються не лише з економічними, а й із соціальними та технологічними викликами, що потребують екстремальної стійкості та здатності працювати в умовах постійного стресу і змін [5].

Окремою проблемою сьогодення є зростання ймовірності кризових ситуацій, зумовлених пандеміями, воєнно-політичною нестабільністю та внутрішніми корпоративними труднощами. У цьому контексті антикризове управління передбачає швидке реагування, прозору комунікацію та дотримання принципів соціальної відповідальності, що стає критично важливим для високотехнологічних компаній [3]. Водночас важливими залишаються і такі завдання: оптимізація процесів, підтримка персоналу, збереження конкурентоспроможності та довіри стейкхолдерів, що ускладнює управлінські рішення та підвищує вимоги до керівників.

У цих умовах роль лідера суттєво зростає, оскільки саме він забезпечує згуртованість команди, підтримує мотивацію та формує здатність організації протистояти викликам. У своєму дослідженні З.С. Пестовська та В.К. Вернигора підкреслюють, що лідерство ґрунтується не лише на посадовому статусі, а й на особистому авторитеті, ефективній комунікації та вмінні слухати і підтримувати працівників [5]. Водночас, як показують дослідження етичного лідерства, орієнтація на цінності та моральні стандарти сприяє підвищенню психологічного благополуччя колективу та загальної результативності організації, що особливо важливо в умовах воєнного часу [10].

Разом з тим лідерство не є вродженою характеристикою особистості, а формується в процесі розвитку, навчання та практичної діяльності. Лідерські якості можуть цілеспрямовано розвиватися, удосконалюватися і тренуватися, що передбачає активну роботу людини над собою та власною поведінкою. Як зазначає у своєму дослідженні Є. Антипін, важливе значення має позиціювання себе як лідера у власному професійному розвитку, що пов’язано з внутрішньою свободою, відповідальністю та вірою у власні можливості, а ключову роль у цьому процесі відіграє саморегуляція особистості як умова формування лідерських якостей [2]. Водночас психологічна готовність до змін та здатність свідомо керувати власними емоційними та поведінковими реакціями

розглядаються як необхідна основа для становлення ефективного лідера, оскільки саморегуляція забезпечує узгодження цілей, дій і результатів діяльності [2].

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Питання психології лідера та саморегуляції особистості в умовах сучасних соціальних викликів не є достатньо висвітленим у вітчизняній науковій літературі. Значна частина українських публікацій має оглядовий або прикладний характер, але недостатньо глибоко розкриває психологічні механізми лідерства та саморегуляції. У зв'язку з цим дослідження опирається більшою мірою на зарубіжну наукову літературу, яка надає більш систематизований теоретичний фундамент.

Значний внесок у вивчення сутності лідерства, його ознак і психологічних характеристик зробили такі автори, як Ю.В. Александров [1], А.О. Шейко і С.В. Бикова [6], А.О. Клочко [4].

Важливим напрямом є вивчення лідерства в умовах кризи в Україні. У цьому аспекті суттєвий внесок зробили О. Джур, Л. Джига та С. Саламаніна [3], З.С. Пестовська та В.К. Вернигора [5].

Тему саморегуляції та її зв'язку з лідерськими якостями розкривають Є. Антипін, Ю. Савченко та С. Паламар [2], підкреслюючи роль саморегуляції в професійному становленні майбутнього педагога. Проте значно ширше й глибше це питання висвітлене в зарубіжній науковій думці. Так, R.F. Baumeister і K.D. Vohs [8] описують механізми его-виснаження та мотивації, тоді як J.J. Gross [9] аналізує регуляцію емоцій як центральний компонент саморегуляції. Окремої уваги заслуговує праця G.C. Banks та співавт. [7], яка через метааналіз автентичного й трансформаційного лідерства виявляє потенційну надмірність між цими концепціями, наголошуючи на потребі в чіткому концептуальному розмежуванні. Також варто виділити статтю L. Krymets та колег [10], що розглядає етичний вимір лідерства в умовах війни – аспект, що набуває особливого значення для українського контексту.

Попри достатню кількість джерел, відчувається нестача систематизованого матеріалу з психології лідерства та зокрема саморегуляції. Тому в рамках дослідження інформацію було згруповано за ключовими напрямами, узагальнено та систематизовано із використанням різних методів наукового пізнання вітчизняні та зарубіжні дослідження, що в результаті дозволило висвітлити проблеми психології лідера та саморегуляції в умовах сучасних соціальних викликів.

Мета статті – здійснити аналіз особливостей саморегуляції лідерів в умовах соціальних викликів.

Для досягнення мети в межах дослідження будуть виконані наступні ***завдання***: 1) проаналізувати види та ключові якості лідера в умовах кризових і нестабільних середовищ; 2) охарактеризувати психологічні особливості лідера та їх вплив на ефективність управлінської діяльності і взаємодію з колективом; 3) розкрити зміст саморегуляції лідера, окреслити основні підходи до її розуміння.

Виклад основного матеріалу. Лідерство у сучасній науковій традиції розглядається як процес соціального впливу, у межах якого одна людина спрямовує діяльність інших на досягнення спільної мети. На основі дослідження Ю.В. Александрова [1] лідер постає не лише як формальний керівник, а як особистість, якій група визнає право приймати значущі рішення та організовувати спільну діяльність. Разом з тим лідерство не зводиться тільки до влади чи посади. Воно поєднує вплив, відповідальність і здатність працювати з людьми. У свою чергу, сучасні підходи підкреслюють, що лідерство є і процесом, і результатом дій особистості, який формується у взаємодії з колективом [1].

У науковій літературі виділяють кілька основних видів лідерства, що відрізняються за способом прояву та спрямованістю впливу. Зокрема можна виокремити такі:

- явне та неявне лідерство – перше пов'язане з відкритим визнанням лідера групою, друге проявляється через прихований, але реальний вплив на рішення та поведінку колективу [1];
- емоційне та інструментальне лідерство – емоційний лідер відповідає за психологічний клімат і міжособистісні стосунки, тоді як інструментальний зосереджується на організації діяльності та досягненні результатів [2];
- ситуаційне лідерство – його ефективність залежить від конкретних умов і контексту, у яких опиняється організація, зокрема в періоди нестабільності та криз [4].

В умовах сучасних викликів, зокрема війни, економічної нестабільності та швидких технологічних змін, особливого значення набувають якості лідера. Як показує дослідження А.О. Клочко [4], до них належать спрямовуюче бачення, внутрішня мотивація, цілісність особистості та надійність у прийнятті рішень. Разом з тим важливими стають і комунікативні здібності, здатність підтримувати команду та зберігати довіру в складних умовах [5]. У свою чергу, дослідження етичного лідерства свідчать, що орієнтація на цінності та моральні стандарти посилює психологічну стійкість колективу і сприяє зростанню результативності діяльності організації [10]. Тож лідер у сучасних умовах має поєднувати професійну компетентність, етичну позицію та здатність до гнучкого реагування на зміни.

Аналіз практичного лідерства в умовах війни в Україні показав, що воно формується не лише як набір управлінських інструментів, а як цілісна система дій, спрямованих на збереження стійкості організації та підтримку людей. На основі дослідження О. Джур, Л. Джиги та С. Саламаніної [3] антикризове лідерство передбачає: 1) швидке реагування на зміни; 2) прозору комунікацію; 3) послідовне дотримання принципів соціальної відповідальності. У свою чергу, як показує дослідження З.С. Пестовської та В.К. Вернигори [5], у кризових умовах особливого значення набуває 4) здатність лідера підтримувати персонал, зменшувати рівень напруженості та зберігати довіру через постійну і зрозумілу взаємодію. Разом з тим практика етичного лідерства доводить, що опора на

цінності та моральні стандарти дозволяє не лише стабілізувати колектив, а й посилити його залученість та відповідальність [10].

Що стосується психологічних особливостей лідерів, то психологічні якості визначають не лише стиль взаємодії лідера з колективом, а й загальну ефективність управлінських рішень. На основі дослідження Ю.В. Александрова [1] лідер розглядається як особистість, що здатна впливати на групу, регулювати стосунки та спрямовувати спільну діяльність на досягнення мети. У свою чергу, як показує дослідження А.О. Шейко та С.В. Бикової [6], індивідуальні риси керівника безпосередньо позначаються на психологічному кліматі колективу, рівні мотивації та результативності роботи. Разом з тим сучасні підходи наголошують на ролі самосвідомості, емоційної врівноваженості та здатності до рефлексії, оскільки саме ці характеристики дозволяють лідеру діяти послідовно та зберігати довіру команди [7].

Узагальнимо ключові психологічні особливості лідера у вигляді таблиці (див. табл. 1).

Таблиця 1

Основні психологічні особливості лідера

Психологічна особливість	**Коротка характеристика**
Самосвідомість	Усвідомлення власних цінностей, сильних і слабких сторін, здатність до рефлексії [7]
Емоційна регуляція	Уміння керувати емоційними реакціями та зберігати врівноваженість у складних ситуаціях [9]
Мотиваційна спрямованість	Здатність підтримувати внутрішню мотивацію та стимулювати інших до досягнення цілей [6]
Етична орієнтація	Послідовність дій відповідно до моральних принципів і цінностей [10]
Вольова саморегуляція	Здатність контролювати імпульси, долати труднощі та підтримувати цілеспрямовану поведінку [8]

Примітка: складено автором на основі джерел [6; 7; 8; 9; 10]

Психологічні особливості лідера не є сталим і незмінним набором рис. Вони формуються, розвиваються і підлягають свідомій регуляції. Як показує дослідження Р. Баумейстера та К. Вогса [8], саморегуляція виступає ключовим механізмом контролю поведінки, емоцій і мотивації, що дозволяє узгоджувати дії зі стандартами та цілями. У свою чергу, підхід до регуляції емоцій, запропонований Дж. Гроссом [9], підкреслює, що емоційні реакції можуть змінюватися на різних етапах їх виникнення. Тож психологічні особливості лідера потрібно розглядати як динамічну систему, яка може і повинна коригуватися відповідно до вимог професійної діяльності та умов, у яких функціонує організація.

Саморегуляція розглядається як здатність особистості свідомо змінювати, стримувати або посилювати власні реакції з метою узгодження поведінки зі стандартами, цілями та цінностями. На основі дослідження Р. Баумейстера та К. Вогса [8] саморегуляція постає як процес контролю імпульсів та керування діями, який спирається на обмежені внутрішні ресурси. У свою чергу, як показує дослідження Є. Антипіна [2], саморегуляція є системно організованою внутрішньою діяльністю, що забезпечує планування, програмування дій, оцінювання результатів і їх корекцію. Разом з тим у психології наголошується, що без достатньої мотивації навіть наявність стандартів і ресурсів не гарантує ефективної саморегуляції [8].

Узагальнення основних підходів саморегуляції доцільно викладено у табл.2.

Таблиця 2

Основні підходи до саморегуляції особистості

Підхід	**Коротка характеристика**
Ресурсний підхід	Саморегуляція ґрунтується на обмеженому ресурсі, виснаження якого знижує здатність до контролю поведінки [8]
Структурно-функціональний підхід	Саморегуляція включає планування, моделювання умов, програмування дій, оцінювання та корекцію результатів [2]
Мотиваційний підхід	Ефективність саморегуляції залежить від значущості мети та сили мотиваційного імпульсу [8]
Вольовий підхід	Саморегуляція розглядається як форма вольового контролю та подолання внутрішніх обмежень [2]
Процесний підхід до регуляції емоцій	Регуляція відбувається на різних етапах виникнення емоцій: від вибору ситуації до модуляції реакції [9]

Примітка: складено автором на основі джерел [2; 8; 9]

Практики саморегуляції випливають із зазначених підходів і охоплюють як роботу з цілями, так і керування емоційними та поведінковими реакціями.

Зокрема йдеться про постановку чітких стандартів та постійний моніторинг власних дій, що відповідає структурно-функціональному підходу [2], а також про свідоме керування увагою, переосмислення ситуацій і модуляцію емоційних реакцій, як це описано у процесній моделі регуляції емоцій [9]. У свою чергу, ресурсний підхід підкреслює важливість відновлення сил і раціонального використання внутрішніх ресурсів, оскільки їх виснаження знижує здатність до самоконтролю [8].

Розвиваючи положення процесної моделі регуляції емоцій, доцільно детальніше зупинитися на тому, як саме лідер може впливати на власні емоційні

стани у професійній діяльності. На основі дослідження Дж. Гросса [9] емоційна регуляція розглядається як послідовність процесів, що можуть здійснюватися на різних етапах виникнення емоції. Йдеться, зокрема, про вибір ситуації, її модифікацію, спрямування уваги, когнітивну зміну та модуляцію реакції. Кожен із цих етапів відкриває для лідера можливість свідомо зменшувати інтенсивність небажаних емоцій або, навпаки, підтримувати ті стани, які сприяють зваженим рішенням і конструктивній взаємодії з командою [9] (табл.3).

Таблиця 3

Етапи процесної моделі регуляції емоцій у діяльності лідера

Етап регуляції	**Зміст етапу**	**Значення для діяльності лідера**
Вибір ситуації	Свідоме спрямування себе до одних ситуацій і уникнення інших	Дає змогу зменшувати вплив надмірно стресових чинників і краще планувати робочі взаємодії
Модифікація ситуації	Зміна умов уже наявної ситуації для послаблення її емоційного впливу	Дозволяє коригувати робочі процеси та комунікацію з метою зниження напруження
Спрямування уваги	Зосередження на певних аспектах ситуації замість інших	Сприяє фокусуванню на завданнях, а не на емоційних подразниках
Когнітивна зміна	Переосмислення значення подій і ситуацій	Допомагає зменшувати негативні переживання та підтримувати раціональний стиль мислення
Модуляція реакції	Контроль уже сформованих емоційних і поведінкових реакцій	Забезпечує стриманість у публічній поведінці та конструктивну управлінську взаємодію

Примітка: складено автором на основі джерела [9]

У практичному вимірі це означає, що лідер може не лише реагувати на події, а й активно формувати умови власного емоційного функціонування. Наприклад, вибір або зміна ситуації дозволяє уникати надмірно стресових контекстів, коли це можливо, а спрямування уваги допомагає зосередитися на ключових завданнях, а не на другорядних подразниках [9]. У свою чергу, когнітивна зміна, тобто переосмислення значення подій, дає змогу зменшувати емоційне напруження та підтримувати більш раціональний стиль мислення. Модуляція реакції стосується вже сформованих емоційних відповідей та передбачає свідомий контроль їх зовнішніх проявів, що особливо важливо у ситуаціях управлінської взаємодії та публічної комунікації [9].

Разом з тим процесна модель має і певні обмеження, на що також звертається увага в дослідженні [9]. Реальні емоційні реакції часто є складними, багаторівневими і можуть регулюватися одночасно на кількох етапах, що ускладнює чітке розмежування окремих процесів. Крім того, не всі компоненти емоцій однаково піддаються контролю, а внутрішні уявлення та переживання можуть самі ставати джерелом нових емоційних циклів. Тож регуляція емоцій у діяльності лідера постає не як разова дія, а як постійний динамічний процес, який потребує усвідомлення, тренування і поєднання з іншими механізмами саморегуляції [9].

У цьому контексті стає очевидним, що здатність лідера керувати власними емоційними станами безпосередньо впливає на якість прийняття рішень і характер взаємодії з командою. Емоційна врівноваженість сприяє більш зваженій оцінці ситуацій, знижує ризик імпульсивних дій і підтримує довіру в колективі. Тож процесна модель регуляції емоцій доповнює загальне розуміння саморегуляції як системи, що поєднує цільове, мотиваційне та емоційне управління поведінкою лідера в умовах підвищеного професійного навантаження [9].

Висновки. Таким чином, лідерство – це процес соціального впливу, що поєднує управління з відповідальністю та здатністю ефективно взаємодіяти з людьми. Незалежно від видів лідерства (явного, неявного, ситуативного чи інструментального) ефективність, методи, прийоми і підходи впливу обираються в контексті конкретних ситуацій, що включають і зовнішні чинники впливу. В умовах війни особливого значення набувають такі якості лідера як здатність реагувати швидко, вести прозору комунікацію, брати на себе відповідальність, мотивувати та підтримувати інших.

Психологічні особливості лідера здатні формувати стиль взаємодії. Тут важливе значення мають самосвідомість, емоційна врівноваженість, мотиваційна спрямованість, етична орієнтація та вольова регуляція поведінки. Наявність даних рис формує психологічний клімат у команді, що в результаті здатне позитивно вплинути довіру, залученість і стабільність спільної діяльності. Водночас ці риси можуть формуватися, змінюватися та розвиватися в процесі професійної діяльності та саморегуляції.

У цьому контексті саморегуляція постає як базовий механізм узгодження емоцій та поведінки лідера. Виокремлення ресурсного, структурно-функціонального, мотиваційного, вольового та процесного підходів до регуляції емоцій дозволяє зрозуміти різні підходи до взаємодії і різні стратегії регуляції власних емоцій та дій, що дозволяє приймати більш ефективні рішення.

Література:

1. Александров Ю.В. Психологічні аспекти лідерства. Лідери XXI століття. Формування особистості харизматичного лідера на основі гуманітарних технологій. НТу ХПІ, 2017, 152–154. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/8786ac40-d546-4e32-ae46-d243226d0d5c

2. Антипін Є., Савченко Ю., Паламар С. Саморегуляція особистості як умова формування лідерських якостей майбутнього педагога. Збірник наукових праць, 2022, №37(1), 61. URL: https://doi.org/10.28925/2311-2409.2022.379

3. Джур О., Джига Л., Саламаніна С. Антикризовий менеджмент і лідерство на високотехнологічних підприємствах. Економіка та суспільство, 2023, №56. URL: https://doi.org /10.32782/2524-0072/2023-56-123

4. Клочко А.О. Лідерство як інноваційний стиль управління менеджера освітньої організації. Економічні горизонти, 2020, №1(27), 87–99. URL: https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(27).2024.298794

5. Пестовська З.С., Вернигора В.К. Сучасне управління персоналом: лідерство в умовах ризиків і викликів розвитку підприємства. Economic Space, 2025, №203, 209–215. URL: https://doi.org/10.30838/EP.203.209-215

6. Шейко А.О., Бикова С.В. Психологічні аспекти лідерства: вплив стилю управління на мотивацію та ефективність команди. Наукові інновації та передові технології, 2024, №9(37). URL: https://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/14795/14865

7. Banks G.C., Mccauley K.D., Gardner W.L., Guler C.E. A meta-analytic review of authentic and transformational leadership: a test for redundancy. The leadership quarterly, 2016. URL: https://cclinnovation.org/wp-content/uploads/2020/04/2016lqawardpaper.pdf

8. Baumeister R.F., Vohs K.D. Self-regulation, ego depletion, and motivation. Social and personality psychology compass, 2007, 1, №1, 115–128. URL: https://www.blackwellpublishing. com/pdf/compass/spco_001.pdf

9. Gross J.J. The emerging field of emotion regulation: an integrative review. Review of general psychology, 1998, 2, №3, 271–299. URL: https://www.elaborer.org/psy1045d/cours/ Gross%281998%29.pdf

10. Krymets L., Logvinenko N., Nedvyha O., Pidopryhora I., Chornyi V. Ethical dimensions of leadership in the context of the russian-ukrainian war. Revista amazonía investiga, 2024, 13, №75, 248–261. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2024.75.03.21

References:

1. Aleksandrov, Yu.V. (2017). Psykholohichni aspekty liderstva. Lidery XXI stolittia. Formuvannia osobystosti kharyzmatychnoho lidera na osnovi humanitarnykh tekhnolohii [Psychological aspects of leadership. Leaders of the 21st century. Formation of a charismatic leader's personality based on humanitarian technologies]. NTU KhPI, 152–154. URL: https://dspace. univd.edu.ua/items/8786ac40-d546-4e32-ae46-d243226d0d5c [in Ukrainian].

2. Antypin, Ye., Savchenko, Yu., & Palamar, S. (2022). Samorehuliatsiia osobystosti yak umova formuvannia liderskykh yakostei maibutnoho pedahoha [Self-regulation of personality as a condition for the development of leadership qualities of a future teacher]. Zbirnyk naukovykh prats, (37)1, 61. URL: https://doi.org/10.28925/2311-2409.2022.379 [in Ukrainian].

3. Dzhur, O., Dzhyha, L., & Salamanina, S. (2023). Antykryzovyi menedzhment i liderstvo na vysokotekhnolohichnykh pidpryiemstvakh [Crisis management and leadership at high-tech enterprises]. Ekonomika ta suspilstvo, (56). URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-56-123 [in Ukrainian].

4. Klochko, A.O. (2020). Liderstvo yak innovatsiinyi styl upravlinnia menedzhera osvitnoi orhanizatsii [Leadership as an innovative management style of an educational organization manager]. Ekonomichni horyzonty, 1(27), 87–99. URL: https://doi.org/10.31499/2616-5236.1(27).2024. 298794 [in Ukrainian].

5. Pestovska, Z.S., & Vernyhora, V.K. (2025). Suchasne upravlinnia personalom: liderstvo v umovakh ryzykiv i vyklykiv rozvytku pidpryiemstva [Modern personnel management: leadership in

the context of risks and development challenges]. Economic Space, (203), 209–215. URL: https://doi.org/10.30838/EP.203.209-215 [in Ukrainian].

6. Sheiko, A.O., & Bykova, S.V. (2024). Psykholohichni aspekty liderstva: vplyv styliu upravlinnia na motyvatsiiu ta efektyvnist komandy [Psychological aspects of leadership: the influence of management style on team motivation and effectiveness]. Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii, 9(37). URL: https://perspectives.pp.ua/index.php/nauka/article/view/14795/14865 [in Ukrainian].

7. Banks, G.C., Mccauley, K.D., Gardner, W.L., & Guler, C.E. (2016). A meta-analytic review of authentic and transformational leadership: a test for redundancy. The Leadership Quarterly. URL: https://cclinnovation.org/wp-content/uploads/2020/04/2016lqawardpaper.pdf [in English].

8. Baumeister, R.F., & Vohs, K.D. (2007). Self-regulation, ego depletion, and motivation. Social and Personality Psychology Compass, 1(1), 115–128. URL: https://www.blackwellpublishing.com/pdf/compass/spco_001.pdf [in English].

9. Gross, J.J. (1998). The emerging field of emotion regulation: an integrative review. Review of General Psychology, 2(3), 271–299. URL: https://www.elaborer.org/psy1045d/cours/Gross%281998%29.pdf [in English].

10. Krymets, L., Logvinenko, N., Nedvyha, O., Pidopryhora, I., & Chornyi, V. (2024). Ethical dimensions of leadership in the context of the Russian-Ukrainian war. Revista Amazonía Investiga, 13(75), 248–261. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2024.75.03.21 [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 12.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026

УДК 159.9.07

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2320-2328

Іванова Наталя Георгіївна доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри професійної психології, Навчально-науковий гуманітарний інститут Національної академії СБУ, Київ, https://orcid.org/0000-0002-6108-4725

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МОТИВАЦІЇ ФАХІВЦІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. У статті розглянуто психологічні аспекти мотивації фахівців до професійної діяльності в умовах війни. Зазначено, що за умов постійної небезпеки, втрат і невизначеності мотивація стає ключовою детермінантою збереження професійної суб'єктності та психічної стійкості особистості фахівця.

Проаналізовано трансформацію мотиваційної сфери особистості під впливом тривалого стресу, загроз безпеці та соціальної нестабільності. Вказано, що сучасні українські дослідження формують цілісне уявлення про мотивацію як психологічний механізм професійної стійкості, що має вирішальне значення для ефективності діяльності фахівців у складних соціальних та воєнних умовах.

Обґрунтовано, що в мирний час мотивація особистості до професійної діяльності значною мірою ґрунтувалася на кар'єрних перспективах, прагненні до визнання, матеріальній винагороді, інтересі до фахового розвитку, соціальному статусі, бажанні до самореалізації за певним напрямком діяльності тощо. Така мотивація представляє собою систему професійних мотиві фахівця та охоплює: цінності; цілі; потреби; установки та очікування; емоційне підкріплення. В умовах війни класичні мотиватори працюють слабше, а на перший план виходять базові потреби, довіра та ефективне лідерство. Керівник має розуміти, що у підлеглих актуалізуються певні потреби, зокрема: в безпеці (фізичній та психологічній); в конкретиці та чіткості (хто за що відповідає, які пріоритети); в контролі (мати хоча б мінімальний вплив на ситуацію); у підтримці (від керівника та колег). Якщо ці потреби не реалізовані, то фахівець може втратити здатність діяти ефективно.

Визначено, що мотивація є важливою передумовою успішної роботи фахівців в умовах війни, ефективної взаємодії та збереження професійної суб'єктності, а також представляє собою особистісний ресурс психічної стійкості та ієрархію професійних мотивів. Детермінують зазначену мотивацію наступні чинники: безпека та стабільність; сенс та причетність; психологічна підтримка; гнучкість та баланс; професійний розвиток; прозора комунікація.

Ключові слова: мотивація, професійна діяльність, мотиваційна сфера, війна, психологічна стійкість, лідерство, смисл діяльності, професійна ідентичність.

Ivanova Natalia Georgiivna Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Professional Psychology of the Educational and Scientific Humanitarian Institute of the National Academy of the Security Service of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-6108-4725

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MOTIVATION OF SPECIALISTS TO PROFESSIONAL ACTIVITY IN WAR CONDITIONS

Abstract. The article presents psychological aspects of motivation of specialists to professional activity in war conditions. It is noted that in conditions of constant danger, losses and uncertainty, motivation becomes a key determinant of preserving professional subjectivity and mental stability of the specialist's personality.

The transformation of the motivational sphere of the personality under the influence of constant stress, security threats and social instability is analyzed. It is shown that modern Ukrainian research forms a holistic identification of motivation as a psychological mechanism of professional stability, which is of decisive importance for the effectiveness of the activities of specialists in difficult social and military conditions.

It is substantiated that in peacetime, the motivation of an individual to professional activity was largely based on career prospects, the desire for recognition, material reward, interests in professional development, social status, the desire for self-realization in a certain area of activity, etc. Such motivation represents a system of professional motives of a specialist and includes: values; goals; needs; attitudes and expectations; mental reinforcement. In wartime, classical motivators work less well, and basic needs, trust and effective leadership come to the fore. The leader must understand that certain needs are actualized in subordinates, in particular: in safety (physical and psychological); in specificity and clarity (who is responsible for what, what benefits); in control (even if it has minimal impact on the heart); in support (from the leader and colleagues). If these needs are not realized, the specialist may lose the ability to act effectively.

It has been determined that motivation is an important prerequisite for the successful work of specialists in war conditions, effective interaction and preservation of professional subjectivity, and also represents a personal resource of mental stability and a hierarchy of professional motives. The following factors determine the specified motivation: security and stability; meaning and involvement; psychological support; flexibility and balance; professional development; transparent communication.

Keywords: motivation, professional activity, motivational sphere, war, psychological stability, leadership, content of activity, professional identity.

Постановка проблеми. Війна радикально змінює умови професійної діяльності кожного фахівця, актуалізуючи не лише питання ефективності роботи, а й збереження життя, відновлення психічного здоров’я та актуалізації

внутрішніх ресурсів особистості. В умовах постійної небезпеки, втрат і невизначеності мотивація стає ключовою детермінантою збереження професійної суб'єктності та психічної стійкості особистості фахівця.

Зазначене зумовлює трансформацію мотивів від суто матеріальних стимулів до особистісних потреб: відчуття безпеки, приналежності до спільної справи (волонтерство, донати тощо), ефективної комунікації з керівництвом, гнучких графіків роботи (по-можливості) та психологічної підтримки.

Пріоритетними мотиваторами стають віра у Перемогу та усвідомлення значущості власної праці на благо України.

Отже, актуальності набувають питання, що стосуються психологічних чинників, котрі зумовлюють мотивацію фахівців до професійної діяльності в умовах війни, та практичних орієнтирів її оптимізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ураховуючи нагальність зазначеної проблематики, за останнє десятиліття в українській науці спостерігається активізація досліджень професійної мотивації особистості в умовах війни.

В роботах, присвячених діяльності фахівців різних галузей, зокрема: психологів, педагогів, військовослужбовців, медичних та соціальних працівників, простежується спільна тенденція щодо виокремлення внутрішніх смислових і ціннісних детермінант як мотиваційного базису особистості.

До того ж, за В. Франклом, здатність знаходити сенс у складних життєвих обставинах є одним із найпотужніших джерел мотивації людини [1]. Дослідники відзначають зростання ролі таких мотивів, як: служіння суспільству, відповідальність за інших, професійна честь, потреба зберегти відчуття контролю над власним життям тощо [2; 3].

Вагомий внесок у вивчення мотивації в кризових умовах зроблено Т. Титаренко. Мотивація розглядається з точки зору життєстійкості та суб'єктності особистості, а в умовах соціальної нестабільності мотивація набуває екзистенційного характеру та пов'язується із пошуком смислу діяльності, відповідальності за власний вибір й здатності зберігати внутрішню цілісність [2]. О. Литвиненко також доводить, що мотивація професійної діяльності у воєнний час ґрунтується переважно на ціннісно-смислових орієнтаціях, а не на зовнішніх стимулах [3].

О. Пенькова зазначає, що в кризових умовах саме професійна ідентичність виконує функцію психологічної опори, даючи змогу людині зберігати позитивне ставлення до себе як до фахівця та підтримувати готовність до своєї діяльності [4]. У межах дослідження мотивації персоналу в екстремальних умовах Л. Карамушка розглядає мотивацію як результат взаємодії особистісних характеристик працівника та організаційного середовища, акцентуючи увагу на ролі управлінських практик у підтримці професійної стійкості персоналу [5]. З позиції організаційної психології мотивація в кризових умовах має ґрунтуватися не лише на контролі і вимогливості, а й на поєднанні справедливості, підтримки

та визнання. Вказані чинники сприяють збереженню лояльності персоналу та зниженню ризиків професійного вигорання [5; 6].

Аналіз праць сучасних українських дослідників дозволяє виокремити кілька ключових положень:

- мотивація до професійної діяльності трактується як інтегративний психологічний феномен, що поєднує потреби, цінності, смисли та соціальні очікування [2; 7];
- у кризових умовах відбувається зміщення акценту з зовнішніх стимулів на внутрішні мотиваційні ресурси [3];
- професійна ідентичність та організаційна підтримка виступають ключовими факторами збереження мотивації [4; 5];
- демотивація та зниження рівня мотивації до роботи тісно пов'язані з явищами професійного вигорання та хронічного стресу [6; 8].

Отже, сучасні українські дослідження формують цілісне уявлення про мотивацію як психологічний механізм професійної стійкості, що має вирішальне значення для ефективності діяльності фахівців у складних соціальних та воєнних умовах. Зазначені положення виступають передумовамии подальшого вивчення мотивації фахівців за таких обставин та динаміки сучасного соціуму.

Мета статті – дослідження психологічних аспектів мотивації фахівців до власної професійної діяльності в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. У мирний час мотивація особистості до професійної діяльності значною мірою ґрунтувалася на кар'єрних перспективах, прагненні до визнання, матеріальній винагороді, інтересі до фахового розвитку, соціальному статусі, бажанні до самореалізації за певним напрямком діяльності тощо.

Така мотивація представляє собою систему професійних мотиві фахівця (усвідомлює: навіщо він працює, як саме працює і чому прагне певних результатів) та охоплює: цінності (що важливо в роботі); цілі (до чого прагне); потреби (що хочеться задовольнити роботою); установки та очікування; емоційне підкріплення (що дає відчуття успіху).

В умовах війни відбувається якісна перебудова мотивації до професійної діяльності: з інструментальної вона дедалі більше переходить у площину ціннісно-смислової регуляції поведінки.

Фахівець орієнтується не стільки на довгострокові досягнення, скільки на збереження професійної ролі, підтримку інших та власні моральні пріоритети. Професійна діяльність набуває екзистенційного виміру, стаючи способом підтримання внутрішньої цілісності особистості [2].

Дослідження мотивації в екстремальних умовах тісно пов'язане з феноменами смисложиттєвих орієнтацій і життєстійкості особистості [1; 2]. Тобто мотивація до професійної діяльності за таких умов розглядається як особистісний ресурс психічної стійкості фахівця, передумова успішної роботи й безконфліктної взаємодії та чинник збереження професійної суб'єктності.

До того ж, виокремлюються ключові чинники, які детермінують мотивацію фахівця до професійної діяльності в умовах війни, а саме:

- безпека та стабільність: чіткі алгоритми дій під час тривог; можливість працювати там, де комфортно (офіс/дистанційно); гарантія мінімальних соціальних пакетів;
- сенс та причетність: розуміння того, що робота кожного є внеском у спільну справу; участь у волонтерських проектах; допомога військовим чи постраждалим;
- психологічна підтримка: професійна допомога психологів; створення атмосфери довіри, підтримки та взаємодопомоги у колективі;
- гнучкість та баланс: гнучкий та унормований графік роботи; можливість віддаленої діяльності; адекватний баланс між роботою та особистим життям;
- професійний розвиток: навіть в умовах війни важливо надавати можливості для навчання, саморозвитку та кар'єрного зростання, що дає відчуття перспективи та впевненості в майбутньому;
- прозора комунікація: відкрите інформування керівництва про стан справ у компанії/установі/інституції; вчасне доведення необхідної інформації до фахівців, що стосується їх професійної діяльності.

Перераховані чинники актуалізують мотиви виживання, зокрема: прагнення до безпеки та стабільності; бажання наповнити сенсом роботу в кризових умовах та стати сильнішим, щоб вижити й допомогти іншим; переконаність у важливості власної роботи для себе, інших та країни; інтерес до створення безпечного середовища; прагнення до взаємопідтримки та ефективної взаємодії; бажання самовдосконалюватися для формування перспектив у мирному житті; прагнення до підвищення рівня психологічної готовності до дій в стресових умовах тощо.

Водночас, виокремлюють наступні різновиди мотивації: смислову, ціннісну, соціальну, захисно-адаптивну та професійної ідентичності.

Насамперед, смислова мотивація є центральною у кризових умовах. Вона ґрунтується на усвідомленні значущості власної праці для інших людей та суспільства загалом. Як підкреслює В. Франкл, навіть у ситуаціях крайнього напруження особистість здатна зберігати внутрішню свободу через пошук смислу діяльності [1].

Ураховуючи, що війна актуалізує базові життєві цінності: почуття обов’язку, професійну честь, патріотизм, моральну відповідальність, то професійна діяльність частіше сприймається як форма реалізації особистих переконань, що підтверджується дослідженнями мотивації в екстремальних умовах [5].

Важливу роль відіграє соціальна підтримка та відчуття належності до професійної спільноти.

За концепцією збереження ресурсів С. Хобфолла, підтримка з боку колег і керівництва є одним із ключових чинників психологічної стійкості особистості в кризових ситуаціях [9].

Професійна активність у воєнний час виконує стабілізаційну функцію: вона структурує час, знижує рівень тривоги, сприяє збереженню почуття контролю над подіями. Відчуття особистої ефективності, за А. Бандурою, є важливим ресурсом адаптації в умовах високого стресу [10].

Збереження образу себе як компетентного фахівця має вирішальне значення для підтримки самооцінки та внутрішньої стійкості. Тож, професійна ідентичність стає психологічною опорою, що дозволяє людині зберігати відчуття цілісності навіть у ситуації тривалої загрози [4].

Але поряд із потужними мотиваційними ресурсами війна формує й серйозні ризики демотивації. До них належать хронічна емоційна та фізична втома, професійне вигорання, відчуття безсилля та дефіцит визнання результатів праці [6]. За відсутності належної психологічної підтримки тривалий стрес може призводити до зниження професійної ефективності та формування станів емоційного виснаження [11].

Загалом, мотивацію до професійної діяльності в кризових умовах доцільно розглядати як систему мотивів виживання та інтегральне утворення дієвих компонентів, таких як: смисл, цінності, підтримка, контроль, надія.

Тобто, смисл діяльності та ціннісні орієнтації забезпечують внутрішню стійкість фахівця, соціальна підтримка – психологічну безпеку, відчуття контролю – суб'єктність, а надія – перспективу майбутнього [2; 9; 12].

Ефективними стратегіями підтримки мотивації є формування особистої місії на період війни, орієнтація на досяжні результати та розвиток професійної рефлексії. Усвідомлення власної компетентності та значущості праці підсилює відчуття самоефективності [10]. Підтримка мотивації персоналу передбачає чітку комунікацію смислів діяльності, визнання внеску кожного та створення атмосфери психологічної безпеки. Як зазначає Л. Карамушка, управління персоналом в екстремальних умовах має ґрунтуватися на поєднанні вимогливості та людяності [5].

За таких умовах класичні мотиватори працюють слабше, а на перший план виходять базові потреби, довіра та ефективне лідерство. Керівник має розуміти, що у підлеглих актуалізуються певні потреби, зокрема: в безпеці (фізичній та психологічній); в конкретиці та чіткості (хто за що відповідає, які пріоритети); в контролі (мати хоча б мінімальний вплив на ситуацію); у підтримці (від керівника та колег).

Якщо ці потреби не реалізовані, то фахівець може втратити здатність діяти ефективно.

Тож саме керівник має докласти зусиль, щоб:

- стабілізувати ситуацію (показує спокій, структурованість, контроль);
- фільтрувати інформацію (відсікає чутки, передає тільки перевірені та необхідні дані);
- динамічно та якісно організовувати діяльність колективу (перерозподіляє ресурси, визначає реальні пріоритети);

- бути мотиватором (допомагає підлеглим зберегти професійні мотиви, надає сенс діям та мотивує до нових завдань).

Для цього важливо дотримуватися наступних принципів мотивування, а саме:

✓ принципу «близької перспективи» (у кризі людина не здатна мислити далекими цілями; мотивують переважно чіткі задачі «на ближню перспективу»);

✓ принципу чіткості вказівок (будь-яка неточність/розмитість формує хаос; вказівки керівника мають бути короткі та однозначні);

✓ принципу збалансованості (підлеглі можуть швидко стати демотивованими, якщо керівник: часто змінює рішення, дає суперечливі вказівки, реагує емоційно, демонструє зверхність);

✓ принципу підтримки (виснажений фахівець, як правило, не мотивований; у кризі навіть мінімальні умови відпочинку значать дуже багато);

✓ принципу поінформованості (фахівці мотивовані тоді, коли розуміють: що відбувається, які вимоги, які терміни, що планується, які існують ризики тощо; невідомість підвищує рівень тривожності та може демотивувати).

Зокрема, спонукати фахівців говорити про свої мотиви може використання у розмові наступних фраз: «Що для Вас найбільш важливо у роботі саме зараз?» (дає змогу зрозуміти актуальні мотиви); «Виконання яких завдань приносить

Вам найбільше задоволення?» (дає змогу виявляє зони інтересу та самореалізації); «Що допомагає Вам успішно працювати?» (дає змогу дізнатися про додаткові актуальні мотиви); «У яких ситуаціях Ви відчуваєте себе найефективнішим?» (дає змогу зрозуміти стиль роботи та мотиви); «Як саме Ви розумієте, що виконали роботу добре?» (дає змогу встановити мотиви досягнення або визнання); «Що для Вас найскладніше у поточних завданнях?» (дає змогу визначити індикатори прихованих бар'єрів); «Що вам потрібно від керівника, щоб працювати якісніше?» (дає змогу виявити потребу в підтримці, структурі або автономії); «У які моменти Вам найбільше хочеться проявити ініціативу?» (дає змогу зрозуміти мотиви впливу, влади, розвитку); «Які умови роботи Вас найбільше виснажують?» (дає змогу визначити «демотиватори»); «Яких результатів Ви прагнете досягти найближчим часом?» (дає змогу встановити актуальні цілі та їх мотиваційний зміст).

До того ж, керівник може мотивувати підлеглих шляхом реалізації низки дій:

- *формування сенсу діяльності* (завдання набувають значення, якщо підлеглі розуміють: навіщо вони це роблять, кому це допомагає, які ризики ліквідуються);

- *організація якісного зворотного зв'язку* (зазвичай використовують три види зворотного зв'язку: підтримуючий – керівник може сказати: «добре виконав роботу», «побачив твій прогрес»; коригувальний – має бути конкретна й спокійна розмова, із орієнтацією на дії; прогностичний – можна використати фразу: «впевнений, що ти готовий до складніших завдань»);

- *створення необхідних умов для роботи* (рівень мотивації зазвичай знижується не через відсутність бажання, а через певні перешкоди, наприклад: недостатньо інформації, погана комунікація, невизначеність ролей / дій, хаотичність керівних вказівок).

- *визнання досягнень* (публічне та приватне визнання: підсилює самооцінку, формує командну довіру та знижує професійне вигорання; корисними можуть бути фрази: «Це твоя заслуга», «Молодець, відпрацьовано на відмінно», «Твоя ідея була ключовою» тощо);

- *забезпечення командної єдності* (рівень мотивації зростає, зокрема, коли фахівець відчуває підтримку колективу, прозору комунікацію та конструктивну взаємодію).

Висновок. Мотивація фахівця в умовах війни виходить за межі класичних теорій досягнення успіху й набуває характеру феномену професійної стійкості. Вона формується на перетині смислу діяльності, ціннісних орієнтацій, соціальної підтримки та надії на майбутнє.

До того ж, вказана мотивація є важливою передумовою його успішної роботи, ефективної взаємодії та збереження професійної суб'єктності, а також представляє собою особистісний ресурс психічної стійкості та ієрархію професійних мотивів. Детермінують зазначену мотивацію наступні чинники: безпека та стабільність; сенс та причетність; психологічна підтримка; гнучкість та баланс; професійний розвиток; прозора комунікація.

Тобто, професійна діяльність у воєнний час постає не лише як виконання функціональних обов'язків, а як форма психологічної протидії деструктивним впливам війни та спосіб збереження особистісної цілісності. Мотивація до професійної діяльності за таких обставин представляє собою систему мотивів виживання та інтегральне утворення взаємопов'язаних смислів, цінностей, підтримки, контролю, надії. На перший план виходять базові потреби, довіра та ефективне лідерство.

Література:

1. Frankl V. Man's Search for Meaning. Boston : Beacon Press, 2006. 184 p.
2. Титаренко Т. М. Життєстійкість особистості в умовах соціальної нестабільності : монографія. Київ : Міленіум, 2020. 256 с.
3. Литвиненко О. М. Психологічні ресурси особистості в умовах війни // Вісник НАПН України. 2022. № 2. С. 67–75.
4. Пенькова О. І. Професійна ідентичність фахівця в кризових умовах // Психологія і суспільство. 2021. № 4. С. 45–53.
5. Карамушка Л. М. Психологія управління персоналом в екстремальних умовах : монографія. Київ : НАПН України, 2022. 284 с.
6. Ковальчук В. І. Професійне вигорання в умовах тривалого стресу : монографія. Львів : Сполом, 2018. 198 с.
7. Максименко С. Д. Психологія мотивації : навч. посіб. Київ : Либідь, 2019. 320 с.
8. Іванова Н. Г. Професійні деструкції фахівців в умовах війни // Наукові інновації та передові технології (Серія «Психологія»). 2025. № 8(48)2025. С. 1452-1461

9. Hobfoll S. E. Stress, Culture, and Community: The Psychology and Philosophy of Stress. New York : Springer, 1998. 350 p.

10. Bandura A. Self-efficacy: The Exercise of Control. New York : W. H. Freeman, 1997. 604 p.

11. Bonanno G. A. Loss, trauma, and human resilience // American Psychologist. – 2004. Vol. 59, No. 1. P. 20–28.

12. Antonovsky A. Unraveling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well. San Francisco : Jossey-Bass, 1987. 218 p.

References:

1. Frankl, V. (2006). *Man's Search for Meaning.* Boston : Beacon Press [in English].

2. Titarenko, T. M. (2020). *Zhittєstijkist' osobistosti v umovah social'noï nestabil'nosti [Resilience of the individual in conditions of social instability*]. Kiïv : Milenium [in Ukrainian].

3. Litvinenko, O. M. (2022). Psihologichni resursi osobistosti v umovah vijni [Psychological resources of the individual in conditions of war]. *Visnik NAPN Ukraïni - Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukrain*e, 2, 67–75 [in Ukrainian].

4. Pen'kova, O. I. (2021). Profesijna identichnist' fahivcja v krizovih umovah [Professional identity of a specialist in crisis conditions]. *Psihologija i suspil'stvo - Psychology and society*, 4, 45–53 [in Ukrainian].

5. Karamushka, L. M. (2022). *Psihologija upravlinnja personalom v ekstremal'nih umovah [Psychology of personnel management in extreme conditions*]. Kiïv : NAPN Ukraïni [in Ukrainian].

6. Koval'chuk, V. I. (2018). *Profesijne vigorannja v umovah trivalogo stresu [Professional burnout in conditions of prolonged stress*]. L'viv : Spolom [in Ukrainian].

7. Maksimenko, S. D. (2019). *Psihologija motivaciï [Psychology of motivation*]. Kiïv : Libid' [in Ukrainian].

8. Ivanova, N. G. (2025). *Profesijni destrukciï fahivciv v umovah vijni [Professional destruction of specialists in conditions of war]. Naukovi innovaciï ta peredovi tehnologiï (Serija «Psihologija») - Scientific innovations and advanced technologies (Psychology series),* 8(48)2025, 1452-1461 [in Ukrainian].

9. Hobfoll , S. E. (1998). *Stress, Culture, and Community: The Psychology and Philosophy of Stress*. New York : Springer [in English].

10. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The Exercise of Control*. New York : W. H. Freeman [in English].

11. Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience. American Psychologist, 59, 1, 20–28 [in English].

12. Antonovsky, A. (1987). *Unraveling the Mystery of Health: How People Manage Stress and Stay Well*. San Francisco : Jossey-Bass [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 159.944.4:614.25:355.01

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2329-2340

Калайтан Наталя Леонтіївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Національний аерокосмічний університет «Харківський авіаційний інститут», м. Харків, https://orcid.org/0000-0003-2285-0543

Бідюк Інна Аркадіївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Національний аерокосмічний університет «Харківський авіаційний інститут», м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-9616-9083

СИНДРОМ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ЛІКАРІВ ОНКОЛОГІЧНОГО ПРОФІЛЮ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена комплексному аналізу особливостей формування синдрому вигорання у лікарів онкологічної служби в контексті повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну. Синдром вигорання розвивається внаслідок тривалого впливу екстремальних чинників, пов'язаних з діяльністю в умовах підвищеної небезпеки, емоційного та робочого перенавантаження, обмежених ресурсів та морально-етичних викликів, що притаманні медичній практиці під час військових дій. Обґрунтовано, що в умовах війни вигорання медичного персоналу трансформується із суто індивідуальної психологічної проблеми у системний ризик, який загрожує якості надання допомоги та життєздатності медичної мережі.

Результати проведеного емпіричного дослідження виявили наявність сформованих симптомів вигорання помірного та високого ступенів у понад половини опитаних лікарів-онкологів.

В ієрархічній структурі синдрому домінуючими компонентами визначено деперсоналізацію та емоційне виснаження, тоді як редукція професійних досягнень є найменш вираженим елементом.

Встановлено, що специфічним ресурсом резильєнтності українських онкологів є сприйняття професійної діяльності як соціально значущої «місії», що виступає психологічним «антидотом» виснаженню навіть за умов екстремальних навантажень. Не встановлено значущих кореляцій між компонентами вигорання та демографічними характеристиками (вік, стать, стаж), що вказує на домінуючу роль зовнішніх воєнних стресорів та морально-етичних викликів в маніфестації синдрому. Водночас виявлено стійкий негативний зв’язок між показниками вигорання та суб’єктивним благополуччям лікарів, що свідчить про глибоку деструкцію особистісної сфери фахівців під впливом хронічного стресу.

Зроблено висновок про необхідність впровадження системних заходів психологічної підтримки на індивідуальному, організаційному та державному

рівнях для збереження кадрового потенціалу онкологічної служби та забезпечення сталості надання спеціалізованої допомоги в Україні.

Ключові слова: синдром вигорання, лікарі онкологічного профілю, моральна травма, суб'єктивне благополуччя, війна в Україні.

Kalaitan Natalia PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology, National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute», Kharkiv, https://orcid.org/0000-0003-2285-0543

Bidiuk Inna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology, National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute», Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-9616-9083

BURNOUT SYNDROME AMONG ONCOLOGY PROFESSIONALS UNDER WARTIME CONDITIONS IN UKRAINE

Abstract. The article is devoted to a comprehensive analysis of the peculiarities of burnout syndrome formation among oncology service doctors in the context of the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine. Burnout syndrome develops as a result of the prolonged impact of extreme factors associated with activities in high-risk conditions, emotional and occupational overload, limited resources, and moral and ethical challenges inherent in medical practice during military operations. It is substantiated that under wartime conditions, burnout of medical personnel transforms from a purely individual psychological problem into a systemic risk that threatens the quality of care and the sustainability of the medical network.

The results of the empirical study revealed the presence of formed burnout symptoms of moderate and high levels of severity in more than half of the surveyed oncology doctors. In the hierarchical structure of the syndrome, depersonalization and emotional exhaustion were identified as the dominant components, while the reduction of personal accomplishment was the least pronounced element. It was established that a specific resilience resource of Ukrainian oncologists is the perception of professional activity as a socially significant "mission," which acts as a psychological "antidote" to exhaustion even under conditions of extreme workloads. No significant correlations were found between burnout components and demographic characteristics (age, gender, tenure), highlighting the dominant role of external military stressors and moral-ethical challenges in the manifestation of the syndrome. At the same time, a stable negative correlation was revealed between burnout indicators and the subjective well-being of doctors, indicating a deep destruction of the specialist's personal sphere under the influence of chronic stress. The study concludes that there is a need to implement systemic psychological support measures at individual, organizational, and state levels to preserve the human resource potential of the oncology service and ensure the sustainability of specialized care in Ukraine.

Keywords: burnout syndrome, oncologists, moral injury, subjective well-being, war in Ukraine.

Постановка проблеми. Проблема збереження кадрового потенціалу медичної галузі в умовах затяжного збройного конфлікту набуває критичного значення для національної безпеки та стійкості системи охорони здоров'я. Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну, що розпочалося у лютому 2022 року, створило безпрецедентні виклики для онкологічної служби, де лікарі щоденно стикаються з екзистенційними загрозами, руйнуванням інфраструктури та різким погіршенням клінічного стану пацієнтів.

Трансформація системи охорони здоров'я України під впливом воєнних дій відбулася миттєво, змусивши онкологічну службу адаптуватися до умов постійної невизначеності. Фізичне знищення медичних закладів стало першим і найбільш відчутним фактором стресу. Згідно з даними МОЗ України, станом на червень 2025 року, пошкодження різного ступеня отримали 2354 об'єктів медичних закладів. В онкологічному секторі ситуація ускладнюється втратою спеціалізованих центрів на тимчасово окупованих територіях. За наявними даними, з 2014 року під окупацією опинилися 10 онкологічних центрів, а після 2022 року було втрачено ще три ключові установи. У районах активних бойових дій лікарні були змушені перепрофільовуватися на надання невідкладної травматологічної допомоги, що призвело до дефіциту ресурсів для лікування неінфекційних захворювань, включаючи онкологічні захворювання. Ці руйнування спричинили значні затримки у наданні допомоги. Для лікарів-онкологів неможливість дотриматися протоколу через зовнішні обставини стає додатковим стресовим чинником та джерелом моральної травми внаслідок неможливості виконати професійний обов'язок з причин, що не залежать від волі фахівця.

Війна змінила профіль пацієнта: через неможливість проведення регулярних профілактичних оглядів, зростає частка пацієнтів з IV стадією раку. Для медичного персоналу це означає перехід від стратегій лікування до стратегій паліативної допомоги, що значно підвищує рівень емоційного виснаження та деперсоналізації.

Крім того, вимушене переміщення онковорих пацієнтів з прифронтових та окупованих територій призвело до перенавантаження профільних медичних закладів в центральних та західних регіонах країни, роботи персоналу в умовах мультизадачності та постійного пошуку рішень для пацієнтів, які втратили медичну документацію або попередні схеми лікування.

Розглянуті чинники створюють додаткові умови для ризику розвитку синдрому вигорання у медичного персоналу онкологічного профілю. Синдром вигорання у цій професійній групі перестає бути суто індивідуальною психологічною проблемою, трансформуючись у системний ризик, що безпосередньо впливає на якість надання допомоги, летальність пацієнтів та цілісність медичної мережі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Синдром вигорання розглядається як складна психологічна реакція на хронічний стрес, що характеризується трьома ключовими компонентами: емоційним виснаженням, деперсоналізацією (або цинізмом) та редукцією професійних досягнень.

Burnout syndrome (код QD85) офіційно включений до 11-го видання Міжнародної класифікації хвороб як синдром, що виникає внаслідок внаслідок тривалого професійного стресу [1].

В умовах війни цей синдром доповнюється специфічними чинниками бойового середовища, що прискорюють його розвиток та поглиблюють симптоматику.

Емоційне виснаження виявляється у відчутті спустошеності, відсутності внутрішніх ресурсів для співпереживання пацієнтам. В умовах війни воно посилюється через побутовий дискомфорт, тривогу за власну безпеку та безпеку родини. Деперсоналізація виявляється в розвитку цинічного, холодного ставлення до пацієнтів та колег, що часто виступає захисним механізмом психіки, що намагається відмежуватися від надмірного болю, проте з часом веде до «об'єктивації» пацієнта. Зниження професійної успішності виявляється у відчутті власної неефективності. В онкології воно тісно пов'язане з високою летальністю пацієнтів, яка у воєнний час зростає через неможливість своєчасного медичного втручання [2].

Інші українські дослідженні також підтверджують, що розвиток синдрому вигорання у лікарів онкологічного профілю найчастіше виявляється в маніфестації всіх його компонентів, зокрема емоційного виснаження, підвищеної тривожності, дисфорії, особистісної дистанційованості при взаємодії з пацієнтами, зниження відчуття власної професійної ефективності [3, 4].

Дослідження, проведені серед медичного персоналу онкологічного профілю, дозволили виділити групу факторів, що прогнозують розвиток синдрому вигорання [3]. Провідними психологічними чинниками ризику є дефіцит емоційного інтелекту, дисбаланс між емпатією та здатністю до розпізнавання емоцій. Серед психосоціальних чинників це: втрата дому, соціальна невизначеність, тривала розлука з родиною, необхідність повідомлення несприятливих новин в укриттях. Серед професійних: збільшення навантаження та робочого дня до 16+ годин.

В українському контексті фактори бойового середовища мали найбільший вплив на прогресування симптомів у період 2022–2024 років.

Дослідження, проведене серед лікарів-онкологів м. Харкова у 2022-2023 рр. [5], продемонструвало, що високий рівень емоційного виснаження було зафіксовано у 21,6% учасників, при цьому жінки демонстрували вищий рівень виснаження порівняно з чоловіками. Показники деперсоналізації знаходилися в нижньому середньому діапазоні, при цьому чоловіки мали дещо вищі бали, ніж жінки, що відображає гендерні особливості захисних механізмів. Показники професійної успішності були досить високими, причому жінки оцінювали свої

досягнення вище, ніж чоловіки. Це може свідчити про те, що робота в умовах війни для багатьох онкологів набула рис «місії», що підтримує відчуття значущості.

Високий рівень вигорання було виявлено лише у однієї особи (2,7% вибірки), проте 43,2% продемонстрували наявність окремих симптомів. Це підтверджує тезу про стадію «резистенції» – лікарі мобілізували внутрішні ресурси, але система знаходиться на межі вичерпання [5].

Для онкологів, які працюють у воєнних умовах, характерним є розвиток психовегетативних порушень, таких як хронічна втома, соматичні розлади, головний біль, аритмії, запаморочення та порушення сну [3, 6]. Крім того, значна частина фахівців (до 12% за міжнародними оцінками, що корелюють з українськими спостереженнями) демонструє ознаки клінічної депресії.

Особливістю праці онколога під час війни є зіткнення з етичними дилемами, які в мирний час були б неможливими. Необхідність вибору пацієнтів для лікування при обмеженому запасі препаратів, робота під загрозою обстрілу та постійне свідчення загибелі не лише від раку, а й від зброї, формує синдром вторинної травми. За даними мета-аналізів, вторинна травма спостерігається у 65,7% медиків у зонах конфлікту, причому симптоми ПТСР виявляються у 44,2%, а депресія – у 39,8% [2].

Ключовими чинниками, що стримують розвиток вигорання, є відчуття професійної успішності та колективна підтримка, тоді як руйнування інфраструктури, пізня діагностика пацієнтів та моральна травма виступають основними деструктивними факторами.

Вигорання лікарів в умовах війни слід розглядати як складний багатовимірний синдром, що характеризується хронічним емоційним та фізичним виснаженням, цинізмом або деперсоналізацією, а також зниженням відчуття професійної ефективності та особистих досягнень [7]. Синдром вигорання розвивається внаслідок тривалого впливу екстремальних стресових чинників, пов'язаних з діяльністю в умовах підвищеної небезпеки, емоційного перенавантаження, обмежених ресурсів та морально-етичних викликів, що притаманні медичній практиці під час військових дій [7].

Сучасна наукова парадигма демонструє суттєвий прогрес у розробці та верифікації психологічних інтервенцій, спрямованих на нівелювання симптомів вигорання та професійної дезадаптації у медичного персоналу. Доведено високу превентивну ефективність технік mindfulness, методів когнітивно-поведінкової терапії та комплексних програм розвитку резильєнтності у зниженні інтенсивності симптомів емоційного виснаження. Досвід пандемії COVID-19 виступив потужним каталізатором дослідницької активності в сфері охорони ментального здоров'я фахівців охорони здоров'я, що дозволило сформувати цільові стратегії підтримки персоналу в періоди глобальних соціальних криз [7].

Проте аналіз актуальної наукової літератури виявляє низку суттєвих обмежень, які зумовлюють науковий дефіцит у цій сфері. Переважна більшість

емпіричних досліджень реалізована в межах стабільних соціосистем розвинених країн, що фактично нівелює специфічний патерн формування вигорання в умовах повномасштабних воєнних дій. Це створює значний розрив між теоретичними моделями та реальними запитами медичних працівників України, які щоденно стикаються з екзистенційними загрозами, руйнуванням інфраструктури та моральними травмами. Це підкреслює необхідність проведення глибших емпіричних досліджень, адаптованих до українських реалій останніх років

Мета статті – дослідити особливості прояву синдрому вигорання у лікарів онкологічного профілю в умовах війни в Україні.

Виклад основного матеріалу. В дослідженні взяли участь 48 лікарів онкологічного профілю м. Харкова та Харківської області. Вік респондентів: від 26 до 63 років (середній вік – 46 років). Розподіл респондентів за статтю: 32 жінки та 16 чоловіків. Стаж роботи лікарів за фахом – від 4 до 47 років.

Для дослідження навності та ступеня вираженості симптомів вигорання у лікарів-онкологів був використаний опитувальник професійного вигорання (Maslach Burnout Inventory) (К. Маслач та С. Джексон, модифікація Н. Є. Водоп'янової). Для дослідження суб'єктивного благополуччя та його показників у лікарів-онкологів була використана модифікована шкала суб'єктивного благополуччя «Бі-Бі-Сі» (P. Pontin, M. Schwannauer, S. Tai, M. Kinderman; україномовна адаптація Л. М. Карамушки, К. В. Терещенко та О. В. Креденцер).

Встановлено, що високий рівень синдрому вигорання мають 27,3% опитаних лікарів онкологічного профілю. Помірний рівень синдрому вигорання діагностовано у 38,2% лікарів. Відсутні ознаки синдрому вигорання у 35,5% лікарів-онкологів. Отже більш ніж половини опитаних лікарів-онкологів (65,5%) мають симптоми синдрому вигорання від середнього до високого рівнів вираженості.

Також було розглянуто структуру синдрому вигорання у лікарів онкологічного профілю. Високі показники за субшкалою «емоційне виснаження» були притаманні 35,2% опитаних лікарів. Помірні прояви даного симптому зафіксовані у 39,8% респондентів. Феноменологічно цей стан маніфестує через дефіцитарність емоційного ресурсу, астенізацію психічної діяльності, виражену лабільність фону настрою. Хронічна взаємодія з паліативним контингентом пацієнтів та необхідність постійної емпатійної залученості в процесі терапевтичного супроводу виступають ключовими факторами кумуляції стресу, що призводить до поступового вичерпання психоемоційних ресурсів фахівця.

Високий ступінь вираженості симптому деперсоналізації було виявлено у 40,5% лікарів, що є найбільш вагомим показником у структурі досліджуваного синдрому. Середній (помірний) рівень сформованості симптому встановлено у 39,6% респондентів. У науковому дискурсі деперсоналізація розглядається як деформація професійних стосунків, що виявляється у формі емоційної

відстороненості, «об'єктивації» пацієнта та домінуванні формалізованого підходу до виконання обов'язків. Розвиток цинічних настанов виступають специфічними захисними механізмами психіки, спрямованими на дистанціювання від психотравмуючих чинників з метою збереження внутрішнього ресурсу в умовах екстремального професійного середовища.

Редукція професійних досягнень високого ступеня вираженості констатовано у 20,3% лікарів-онкологів. Помірні значення показника зафіксовані у 23,1% респондентів. Даний симптом відображає когнітивно-оцінну складову синдрому вигорання, де високі бали корелюють із негативною самооцінкою професійної кваліфікації та девальвацією власних досягнень. Це призводить до зниження мотиваційної спрямованості, нівелювання творчого потенціалу та прагнення до соціальної ізоляції в трудовому колективі.

Узагальнюючи отримані дані, слід зазначити, що в ієрархічній структурі синдрому вигорання лікарів онкологічного профілю домінуючим компонентом є деперсоналізація високого ступеня вираженості. Симптоми емоційного виснаження та деперсоналізації переважно перебувають у стадії формування (помірний рівень), тоді як редукція професійних досягнень є найменш репрезентованим елементом у загальному профілі дезадаптації.

За результатами математико-статистичної обробки даних (кореляційний аналіз Спірмена) не було виявлено статистично значущих взаємозв'язків між показниками вигорання та такими параметрами, як «стать», «вік» або «тривалість професійного стажу» ($p>0,05$). Це дозволяє припустити, що розвиток синдрому вигорання у лікарів-онкологів в умовах воєнного стану зумовлений передусім зовнішніми екстремальними чинниками та специфікою клінічної діяльності, а не соціально-демографічними чи професійно-біографічними характеристиками.

Далі ми дослідили рівень вираженості показників суб'єктивного благополуччя у лікарів-онкологів.

Суб'єктивне благополуччя розглядається як важливий показник ментального здоров'я, який охоплює як когнітивні оцінки (задоволеність життям), так і емоційні реакції на поточні обставини.

Вивчення суб'єктивного благополуччя дозволяє оцінити рівень «психологічного капіталу» лікарів, який є фундаментом для опору професійному виснаженню.

Суб'єктивне благополуччя лікаря безпосередньо впливає на його професійну ефективність. Низький рівень даного параметру та високий рівень вигорання є провідними предикторами медичних помилок, зниження емпатії та формалізації лікувального процесу. Встановлення кореляції між цими параметрами дозволяє науково обґрунтувати, що програми підтримки лікарів мають бути спрямовані не лише на редукцію симптомів вигорання, а й на розвиток позитивного самосприйняття, соціальної підтримки та підвищення рівня задоволеності якістю життя в цілому.

Результати кореляційного аналізу між показниками вигорання та суб'єктивного благополуччя серед лікарів онколоічного профілю наведені нижче.

Таблиця 1

Результати кореляційного аналізу показників синдрому вигорання та суб'єктивного благополуччя серед лікарів-онкологів

	Загальний індекс вигорання	Емоційне виснаження	Деперсоналі-зація	Редукція професійних досягнень
Суб'єктивне благополуччя	-0.396*	-0.421**	-0.437**	0.563**
Психологічне благополуччя	-0.404**	-0.372*	-0.448**	0.524**
Фізичне благополуччя	-0.469**	-0.356*	-0.391*	0.374*
Стосунки	-0.173	-0.226	-0.091	0.213

Примітка: *p<0.05; **p<0.01

Статистично значущі негативні кореляції між загальним індексом вигорання та показниками суб'єктивного благополуччя підтверджують деструктивний вплив професійного стресу на особистісну сферу лікаря.

Емоційне виснаження та деперсоналізація: обидва компоненти мають стійкі негативні зв'язки з психологічним та суб'єктивним. Це обґрунтовується тим, що стан «емоційної спустошеності» прямо корелює зі зниженням життєвої енергії та здатності до позитивного самосприйняття. В умовах війни, коли онкологи стикаються з «моральними травмами» та етичними дилемами, деперсоналізація (дистанціювання від пацієнтів) стає формою психологічного захисту, яка, проте, суттєво знижує загальне відчуття задоволеності життям.

Для українських медиків в контексті війни характерним є те, що цинізм стає формою захисту від неможливості надати допомогу в повному обсязі через обстріли чи дефіцит ресурсів, проте цей захист має високу психологічну ціну, руйнуючи відчуття внутрішньої цілісності.

Фізичне благополуччя: виявлено найсильніший негативний зв'язок із загальним індексом вигорання. Це свідчить про високий рівень соматизації стресу у лікарів-онкологів. Постійна напруга та дефіцит відпочинку трансформуються у фізичне нездужання (головний біль, порушення сну, астенія), що значно погіршує суб'єктивне сприйняття здоров'я.

Ресурсна роль професійної успішності: найбільш виражений позитивний зв'язок зафіксовано між компонентом «Редукція професійних досягнень» та суб'єктивним благополуччям. Високі значення цієї кореляції вказують на те, що відчуття власної ефективності та цінності своєї праці є головним предиктором

благополуччя лікаря в умовах кризи. Для українських онкологів робота набуває рис «місії», що дозволяє підтримувати високий рівень психологічної стійкості навіть при значних фізичних навантаженнях. Оте залученість у значущу діяльність під час війни діє як антидот проти вигорання.

Лікарі-онкологи часто сприймають інтенсивний контакт із пацієнтами не лише як стресор, а як «особливий ресурс»: відчуття значущості власної місії в умовах війни дозволяє підтримувати високий рівень задоволеності навіть при фізичному виснаженні.

Показник «Стосунки» виявився єдиним параметром, який не має статистично значущих зв'язків із компонентами вигорання. Відсутність кореляції може свідчити про «професійне розщеплення» - здатність лікарів-онкологів відокремлювати емоційну сферу міжособистісного спілкування від робочого виснаження.

В умовах війни зовнішнє коло спілкування (сім'я, друзі) може залишатися стабільним джерелом підтримки, яке не залежить прямо від того, наскільки втомленим почувається лікар на роботі. З іншого боку, це може бути ознакою «емоційного оніміння», коли сфера стосунків стає менш чутливою до коливань професійного стресу.

Кореляційний аналіз доводить, що суб'єктивне благополуччя лікарів-онкологів в Україні є інтегральним ресурсом резильєнтності. Найбільш критичним для збереження ментального здоров'я є підтримка фізичного стану (через найвищий зв'язок із вигоранням) та культивація професійної самоефективності, яка має найпотужніший позитивний вплив на загальне благополуччя фахівця.

Виявлені закономірності обґрунтовують необхідність впровадження комплексних програм підтримки, які поєднують психологічну реабілітацію з фізичним відновленням персоналу.

Програма підтримки фахівців онкологічного профілю має базуватися на затверджених МОЗ України методичних рекомендаціях щодо профілактики психоемоційного вигорання медичних працівників (Наказ МОЗ № 923 від 4 червня 2025 року), які передбачають багаторівневий підхід [8].

Розглянемо основні положення такого підходу.

Індивідуальний рівень (саморегуляція). Техніки усвідомленості (mindfulness): використання принаймні п'яти хвилин тиші або спостереження за диханням протягом робочого дня. Впровадження вправ на «заземлення» у моменти гострого стресу.

Гігієна відновлення. Дотримання режиму сну (7–9 годин) та встановлення чітких меж між роботою та домом. Рекомендується не відповідати на неургентні звернення в неробочий час.

Фізична активність. Короткі вправи на розслаблення м'язів шиї та плечей прямо на робочому місці для зменшення соматизації стресу. Впровадження інших форм систематичної фізичної активності.

Організаційний рівень (підтримка в закладі). Впровадження груп Балінта: регулярні зустрічі для обговорення емоційно складних клінічних випадків (смерть пацієнта, повідомлення діагнозу) під керівництвом фахівця.

Оптимізація навантаження. Перегляд графіків чергувань, делегування бюрократичних завдань та забезпечення медиків засобами індивідуального захисту та комфортними зонами відпочинку.

Психологічний моніторинг. Регулярне анонімне оцінювання рівня стресу персоналу для раннього виявлення симптомів вигорання.

Системний рівень (зовнішні ресурси). Використання спеціалізованих платформ, наприклад, звернення до онлайн-сервісів безоплатної психологічної допомоги, які спеціалізуються на підтримці фахівців у зонах конфлікту.

Професійне навчання. Проходження курсів з підвищення емоційного інтелекту та комунікативних навичок, що дозволяє зменшити емпатичний дистрес при спілкуванні з важкохворими пацієнтами.

Ці заходи дозволять не лише знизити рівень вигорання, а й підвищити загальне суб'єктивне благополуччя лікаря, що є критично важливим для якості онкологічної допомоги в умовах тривалої війни.

Висновки. Синдром вигорання у лікарів-онкологів в умовах війни є багатофакторним явищем, де клінічна специфіка галузі поєднується з екстремальними стресорами бойового середовища.

Результати емпіричного дослідження продемонстрували наявність сформованих симптомів синдрому вигорання від помірного до високого рівнів вираженості у більш ніж половини опитаних лікарів-онкологів. В ієрархічній структурі синдрому вигорання лікарів онкологічного профілю домінуючим компонентом була деперсоналізація та симптоми емоційного виснаження, тоді як редукція професійних досягнень виявилась найменш репрезентованим елементом у загальному профілі дезадаптації. Для українських онкологів робота набуває рис «місії», що дозволяє підтримувати високий рівень психологічної стійкості навіть при значних фізичних навантаженнях. Оте залученість у значущу діяльність під час війни діє як антидот проти вигорання.

Не було встановлено значущих взаємозв’язків між показниками вигорання та такими параметрами, як стать, вік та професійний стаж. Це дозволяє припустити, що розвиток синдрому вигорання у лікарів-онкологів в умовах воєнного стану зумовлений передусім зовнішніми екстремальними чинниками та специфікою клінічної діяльності. Проте було встановлено значущі негативні кореляції між симптомами вигорання та показниками суб’єктивного благополуччя лікарів-онкологів, що підтверджують деструктивний вплив професійного стресу на особистісну сферу фахівців.

Збереження кадрового потенціалу онкологічної служби вимагає впровадження системних заходів психологічної підтримки на індивідуальному, організаційному та державному рівнях. Тільки комплексний підхід, що поєднує медичні гарантії, психологічну реабілітацію та покращення умов праці,

дозволить мінімізувати наслідки воєнного стресу та забезпечити сталість онкологічної допомоги в Україні у майбутньому.

Література:

1. World Health Organization. Mental health, Burn-out an "occupational phenomenon": International Classification of Diseases. Retrieved from https://www.who.int/mental_health/evidence/burn-out/en.

2. Karavska, A., Kizub, D., Kovalchuk, N., Brovchuk, S., Sokolovska, M., Nikiforchin, A. Et al. (2026). Cancer care in wartime Ukraine: disruption, resilience and recovery. *BMJ Oncology*, *5*(1). Retrieved from https://bmjoncology.bmj.com/content/5/1/e000943.

3. Botiakova, V.V. (2023). Prevalence of burnout syndrome among medical professionals in Ukraine from 2018 to 2022. *Art of Medicine*. 92-100. Retrieved from https://art-of-medicine.ifnmu.edu.ua/index.php/aom/article/view/898.

4. Коваль І. Синдром емоційного вигорання у лікарів онкологічного профілю та шляхи його подолання / І. Коваль // Нейро News: психоневрологія та нейропсихіатрія. – 2018. – № 1. – С. 35–37.

5. Böckelmann, I., Zavgorodnij, I., Litovchenko, O., Kapustnyk, V., Krasnoselskyi, M., Zub, K. et al. (2023). Current incidence of professional burnout among Ukrainian oncologists in Kharkiv. *Int J Occup Med Environ Health.*, *36*(6), 717–731. Retrieved from https://ijomeh.eu/Current-incidence-of-professional-burnout-among-Ukrainian-oncologists-in-Kharkiv,172472,0,2.html.

6. Кравченко С. В. Вплив пандемії COVID-19 на рівень професійного вигорання лікарів-онкологів / С. В. Кравченко, О. Г. Гончаренко // Медична справа. 2023. – № 8(1). – С. 60–66

7. Русанов В. Професійне вигорання медичних працівників в умовах війни: історичний аналіз, сучасні дослідження та авторське визначення / В. Русанов // Психосоматична медицина та загальна практика. – 2024. – Т. 9, №3.

8. Наказ МОЗ України від 04.06.2025 № 923 "Про затвердження Методичних рекомендації щодо профілактики психоемоційного вигорання медичних працівників" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://moz.gov.ua/uk/decrees/nakaz-moz-ukrayini-vid-04-06-2025-923-pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendaciyi-shodo-profilaktiki-psihoemocijnogo-vigorannya-medichnih-pracivnikiv-2.

References:

1. World Health Organization. Mental health, Burn-out an "occupational phenomenon": International Classification of Diseases. Retrieved from https://www.who.int/mental_health/evidence/burn-out/en.

2. Karavska, A., Kizub, D., Kovalchuk, N., Brovchuk, S., Sokolovska, M., Nikiforchin, A. Et al. (2026). Cancer care in wartime Ukraine: disruption, resilience and recovery. BMJ Oncology, 5(1). Retrieved from https://bmjoncology.bmj.com/content/5/1/e000943.

3. Botiakova, V.V. (2023). Prevalence of burnout syndrome among medical professionals in Ukraine from 2018 to 2022. Art of Medicine. 92-100. Retrieved from https://art-of-medicine.ifnmu.edu.ua/index.php/aom/article/view/898.

4. Koval, I. (2018). Syndrom emotsiinoho vyhorannia u likariv onkolohichnoho profiliu ta shliakhy yoho podolannia [Emotional burnout syndrome in oncology doctors and ways to overcome it]. *Neiro News: psykhonevrolohiia ta neiropsykhiatriia – Neuro News: Psychoneurology and Neuropsychiatry*, 1, 35-37 [in Ukrainian].

5. Böckelmann, I., Zavgorodnij, I., Litovchenko, O., Kapustnyk, V., Krasnoselskyi, M., Zub, K. et al. (2023). Current incidence of professional burnout among Ukrainian oncologists in Kharkiv.

Int J Occup Med Environ Health., 36(6), 717–731. Retrieved from https://ijomeh.eu/Current-incidence-of-professional-burnout-among-Ukrainian-oncologists-in-Kharkiv,172472,0,2.html.

6. Kravchenko, S. V., & Honcharenko, O. H. (2023). Vplyv pandemii COVID-19 na riven profesiinoho vyhorannia likariv-onkolohiv. *Medychna sprava – Medical Practice*, 8(1), 60-66 [in Ukrainian].

7. Rusanov, V. (2024). Profesiine vyhorannia medychnykh pratsivnykiv v umovakh viiny: istorychnyi analiz, suchasni doslidzhennia ta avtorske vyznachennia [Professional burnout of medical workers in wartime conditions: historical analysis, current research, and author's definition]. *Psykhosomatychna medytsyna ta zahalna praktyka – Psychosomatic Medicine and General Practice*, 9(3). Retrieved from https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/529 [in Ukrainian].

8. Ministry of Health of Ukraine (2025). Nakaz MOZ Ukrainy vid 04.06.2025 No 923 "Pro zatverdzhennia Metodychnykh rekomendatsii shchodo profilaktyky psykhoemotsiinoho vyhorannia medychnykh pratsivnykiv". [*Order of the Ministry of Health of Ukraine dated 04.06.2025 No. 923 "On Approval of Methodological Recommendations for the Prevention of Psycho-emotional Burnout of Medical Workers"*]. Retrieved from https://moz.gov.ua/uk/decrees/nakaz-moz-ukrayini-vid-04-06-2025-923-pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendaciyi-shodo-profilaktiki-psihoemocijnogo-vigorannya-medichnih-pracivnikiv-2 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 159.923:159.944.4:316.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2341-2356

Карпенко Зіновія Степанівна доктор психологічних наук, професор кафедри теоретичної та прикладної психології, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-0747-2591

Лавер Христина Богданівна магістр психології, психолог Центру ментального здоров'я Святого Лева Великого, м. Львів, https://orcid.org/0009-0008-2673-6944

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РЕЗИЛІЄНТНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ФРУСТРОВАНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Статтю присвячено емпіричному дослідженню та обґрунтуванню взаємозв'язку резилієнтності та соціальної фрустрованості студентської молоді під час триваючої російської агресії проти України.

Було використано такі психодіагностичних інструменти, як методика діагностики рівня соціальної фрустрованості В. В. Бойка, шкалу резилієнтності Коннора-Девідсона, тест самооцінки стресостійкості С. Коухена і Г. Вілліансона, анкету самооцінки соціально-психологічної компетентності Л. А. Лєпіхової, методику дослідження копінг-поведінки в стресових ситуаціях (С. Норман, Д. Ф. Ендлер, Д. А. Джеймс, М. І. Паркер; адаптація Т. А. Крюкової). Вибірка становила 94 особи.

Встановлено, що підвищена резилієнтність пов'язана зі зниженим рівнем соціальної фрустрованості, тобто студенти, яким притаманна гнучкість, емоційна стабільність та здатністю до відновлення, менше піддаються розчаруванню та почуттю незадоволення власним соціальним становищем.

З'ясовано, що адаптивні способи подолання, наприклад, копінг, спрямований на вирішення проблеми, ймовірно посилюють резилієнтність, створюючи більш сприятливий емоційний фон та зменшуючи інтенсивність фрустраційних переживань. Натомість застосування уникнення й різних форм відволікання притаманне студентам із вищим рівнем соціальної фрустрованості.

Факторний аналіз виявив існування двох факторів: «особистісної адаптивності», що об'єднує резилієнтність, соціально-психологічну компетентність та конструктивні копінг-стратегії, та «дезадаптивних емоційно-уникальних стратегій», які ґрунтуються переважно на емоційному та поведінковому відстороненні від проблеми.

Підтверджено, що резилієнтність є комплексним психологічним ресурсом, який знижує рівень соціальної фрустрованості й підтримує здатність

студентської молоді адаптуватися до складних і загрозливих умов воєнного стану.

Ключові слова: резилієнтність, соціальна фрустрованість, студентська молодь, копінг-стратегії, соціально-психологічна компетентність, особистісна адаптивність, стресостійкість, дезадаптація.

Zinoviia Stepanivna Karpenko – Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Theoretical and Applied Psychology, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0000-0002-0747-2591

Khrystyna Bohdanivna Laver Master of Psychology, Psychologist at the Saint Leo the Great Mental Health Center, Lviv, https://orcid.org/0009-0008-2673-6944

INTERRELATIONSHIP BETWEEN RESILIENCE AND SOCIAL FRUSTRATION OF STUDENT YOUTH UNDER MARTIAL LAW

Abstract. The article is devoted to an empirical study and substantiation of the relationship between resilience and social frustration of student youth during the ongoing Russian aggression against Ukraine.

The following psychodiagnostic instruments were used: V. V. Boyko's Method for Diagnosing the Level of Social Frustration, the Connor–Davidson Resilience Scale, the Stress Resistance Self-Assessment Test by S. Cohen and G. Williamson, L. A. Lepikhova's Self-Assessment Questionnaire of Social and Psychological Competence, and the Coping Inventory for Stressful Situations (S. Norman, D. F. Endler, D. A. James, M. I. Parker; adapted by T. A. Kriukova). The sample consisted of 94 respondents.

It was found that higher resilience is associated with a lower level of social frustration; that is, students characterized by flexibility, emotional stability, and the capacity for recovery are less prone to disappointment and dissatisfaction with their social status.

It was established that adaptive coping methods, in particular problem-focused coping, are likely to enhance resilience by creating a more favorable emotional background and reducing the intensity of frustration experiences. In contrast, avoidance and various forms of distraction are more typical of students with higher levels of social frustration.

Factor analysis revealed the existence of two factors: "personal adaptability," which integrates resilience, social and psychological competence, and constructive coping strategies, and "maladaptive emotional-avoidant strategies," which are primarily based on emotional and behavioral disengagement from the problem.

It has been confirmed that resilience is a complex psychological resource that reduces the level of social frustration and supports the ability of student youth to adapt to the difficult and threatening conditions of martial law.

Keywords: resilience, social frustration, student youth, coping strategies, social and psychological competence, personal adaptability, stress resistance, maladaptation.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану сучасне українське суспільство переживає глибокі соціальні, економічні та психологічні зміни. Особливо гостро ці виклики відчуває студентська молодь, яка зазвичай є активною, чутливою й водночас уразливою частиною населення. Постійна небезпека, втрата близьких людей, вимушене переміщення, руйнування звичних соціальних зв'язків і невизначеність майбутнього призводять до зростання рівня соціальної фрустрованості, що спричиняє почуття безсилля, розчарування та втрати контролю над життєвими подіями.

Водночас у таких кризових умовах проявляється і протилежний феномен – резилієнтність, тобто здатність особистості адаптуватися до нових обставин і зберігати внутрішню рівновагу під час різких змін. Саме резилієнтність є показником життєстійкості, яка допомагає молоді протистояти фрустрації, долати емоційне виснаження і проявляти конструктивну активність у складних життєвих ситуаціях.

Дослідження взаємозв'язку між соціальною фрустрованістю та резилієнтністю студентської молоді має важливе практичне значення. Розуміння цього взаємозв'язку сприяє поглибленню знань про механізми психологічної стійкості молоді в період суспільних криз і екстремальних ситуацій. Результати подібних досліджень можуть бути використані для розробки програм психологічної підтримки студентства, спрямованих на розвиток стресостійкості, оптимізму та відновлення почуття життєвої перспективи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «резилієнтність» увійшов у науковий обіг на початку XIX століття. У психології та фізіології це поняття розглядалося з різних позицій: спочатку в контексті гомеостазу (1920-ті роки XX століття), неусвідомлених захисних механізмів, емоційного стресу та психічного здоров'я (до 1950-х років). Надалі акценти зміщувалися на усвідомлені стратегії подолання (з 1960-х), пластичність мозку (1970-ті), захисні фактори та фактори ризику (з 1980-х). Лише з 1990-х років фізіологічні та психологічні аспекти резилієнтності почали інтегруватися у комплексному підході [8].

Згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, резилієнтність – це здатність справлятися з важкими життєвими ситуаціями та особиста ресурсність, що може розвиватися завдяки захисним факторам (наприклад, сприятливому зовнішньому середовищу та виробленню адаптивних копінг-механізмів).

Поняття резилієнтності охоплює низку важливих характеристик, які визначають її значення у психології та соціальних науках: це здатність людини повертатися до нормального стану після потрясінь або під час них [7]; динамічний процес, який дозволяє адаптуватися до значних життєвих негараздів

[9]; спроможність особистості вистояти перед неприємностями та пройти через життєві травми [6].

Останні дослідження пропонують розглядати феномен резилієнтності у двох основних аспектах. По-перше, як індивідуальну характеристику особистості, відому як *«ego-resiliency»*. Ця властивість допомагає долати життєві труднощі, захищає від негативних наслідків психотравматизації та включає такі риси, як адаптивність, гнучкість, спритність, винахідливість і міцність характеру. Вона забезпечує здатність до ефективного функціонування у різних умовах.

По-друге, резильєнтність може бути визначена як безперервний процес, спрямований на виявлення нових ресурсів і адаптаційних механізмів, що дозволяють протистояти ризикам і загрозам. У широкому сенсі резилієнтність описує здатність організму, особистості або соціальної групи зберігати стабільність у складних обставинах, вирішуючи завдання як адаптації, так і розвитку. У психології це також включає здатність протистояти стресорам, уникаючи станів, що ведуть до психічних розладів [1, С. 10].

Структура цього явища включає три ключові компоненти: когнітивний (відкритість до досвіду, позитивне мислення, толерантність до невизначеності), емоційний (емоційна стабільність, екстраверсія, емоційний інтелект) та поведінковий (просоціальна поведінка, активність у пошуку рішень) [1, С. 13].

Студентський вік є періодом, коли розвиток резилієнтності стає особливо актуальним. Цей етап життя характеризується найвищими можливостями формування когнітивних і психоемоційних навичок, а також високою пластичністю у засвоєнні складних психомоторних умінь. Студенти проявляють значну активність щодо гармонізації свого емоційного стану, що базується на досвіді попередніх етапів розвитку особистості. Це дозволяє інтегрувати психологічний досвід і досягнення соціального розвитку [4; 10]. В такому сенсі студентський вік можна вважати сприятливим періодом для розвитку резилієнтності. Ця інтегральна характеристика особистості забезпечує здатність чинити опір стресу, долати його наслідки та відновлюватися після негативного впливу, що сприяє психологічному благополуччю та збереженню психічного здоров'я.

Фрустрацію (з лат. frustratio – «невдача», «розчарування», «марна спроба») розглядають як стан внутрішнього психічного напруження, що виникає внаслідок нездатності досягти бажаних цілей або подолати перешкоди, які заважають їх реалізації. Інакше кажучи, фрустрація – це психоемоційний стан, який з'являється тоді, коли людина стикається із зовнішніми чи внутрішніми бар'єрами, що перешкоджають задоволенню її актуальних потреб або втіленню її бажань [2]. У разі фрустрації виникають негативні емоційні переживання, такі як роздратування, розчарування, смуток, пригнічення, гнів чи відчай. Ці емоції можуть проявлятися й у соматичних реакціях організму, таких як втома, м'язове напруження, головний біль, порушення сну чи апетиту.

У психологічній літературі описується кілька форм фрустрації, які відображають різні аспекти взаємодії індивіда з оточенням: фрустрацію,

пов’язану з особистісними перешкодами, яка виникає через нездатність реалізувати власні плани чи здійснити важливі бажання; фрустрацію, викликану обмеженнями середовища, коли певні зовнішні фактори перешкоджають руху до мети; фрустрацію, зумовлену соціальними труднощами, коли людині складно вибудовувати стосунки, підтримувати соціальні контакти або коли її життя наповнене конфліктами з навколишніми; фрустрацію, що постає в умовах невизначеності, коли людину охоплює тривога через неможливість обрати правильне рішення або визначитися у складній життєвій дилемі; фрустрацію, зумовлену фізичними станами, коли фізичні обмеження заважають задовольнити значущі потреби [5].

Окрема увага приділяється явищу соціальної фрустрованості, яку трактують як особливий різновид психічної напруги, зумовлений незадоволеністю власним соціальним статусом, досягненнями чи становищем у суспільстві. Такий стан відображає емоційно-ціннісне ставлення людини до її місця в соціальній ієрархії, коли особа усвідомлює розрив між бажаним і фактичним рівнем самореалізації. Соціальна фрустрованість може виникати внаслідок невідповідності між очікуваннями та реальною оцінкою оточення, почуття несправедливості або втрати соціальної підтримки.

Соціальна фрустрованість, на відміну від простої емоційної реакції, має глибоко особистісний характер. Вона виникає у ситуаціях, коли людина не може задовольнити важливі потреби через зовнішні соціальні обставини – політичні, економічні, культурні чи міжособистісні. У цьому контексті фрустрованість є наслідком розриву між очікуваннями та дійсністю: індивід має уявлення про те, якою має бути його соціальна роль чи статус, але через різні перепони не здатний цього досягти. В умовах воєнного стану соціальна фрустрованість студентської молоді може посилюватися через невизначеність майбутнього, втрату стабільності, обмежені можливості самореалізації та відчуття соціальної несправедливості. Такі обставини провокують внутрішній конфлікт між прагненням до розвитку й реаліями, які цьому перешкоджають [3].

Особливого значення набуває взаємозв’язок між віковою специфікою студентського періоду та реакціями на травматичний досвід війни, позаяк у студентів, які проживають у країні з активними бойовими діями, війна стає центральним вузлом у структурі дистресу. Вона асоціюється з інтенсивними нічними кошмарами, безсонням та нав’язливими думками. За таких умов навіть звичні академічні завдання можуть сприйматися як надмірний тягар, що призводить до зростання фрустрованості, зниження мотивації та відчуття невідповідності між очікуваним життєвим шляхом і реальністю війни [11].

Отже, переживання воєнного стану студентською молоддю постає складним багатовимірним процесом, у якому поєднуються гострі та відстрочені прояви психологічного дистресу, трансформація життєвих орієнтирів у відповідь на зміни в освітньому середовищі та адаптаційні виклики, зумовлені постійною загрозою небезпеки. Емпіричні дослідження яскраво демонструють як високий

рівень вразливості студентів до тривожних, депресивних і посттравматичних симптомів, так і значний потенціал резилієнтності, який проявляється у використанні різноманітних копінг-стратегій та соціальної підтримки, збереженні освітньої мотивації. В цілому це обґрунтовує необхідність розвитку системної психологічної допомоги, удосконалення умов навчання та зміцнення ресурсів психічного здоров'я студентської молоді в умовах тривалої війни.

Мета статті: емпірично обґрунтувати взаємозв'язок резилієнтності та соціальної фрустрованості студентської молоді в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації поставленої мети дослідження використано низку валідних *психодіагностичних інструментів*, серед яких: 1) Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості В. В. Бойка – для оцінки ступеня соціальної незадоволеності та суб'єктивного відчуття перешкод у досягненні життєвих цілей; 2) Шкала резилієнтності Коннора-Девідсона (CD-RISC-25) – для вимірювання загального рівня психологічної стійкості та здатності до відновлення після стресових подій; 3) Тест самооцінки стресостійкості С. Коухена і Г. Вілліансона – для оцінки індивідуальної здатності справлятися з напруженими життєвими ситуаціями; 4) Анкета самооцінки соціально-психологічної компетентності (Л. А. Лєпіхова) – для визначення комунікативної гнучкості, рівня емпатії та соціальної адаптивності; 5) Методика дослідження копінг-поведінки в стресових ситуаціях (С. Норман, Д. Ф. Ендлер, Д. А. Джеймс, М. І. Паркер; адаптація Т. А. Крюкової) – для вивчення домінуючих стратегій подолання стресу (проблемно-, емоційно- або уникально-орієнтованих).

Вибірка становила 94 особи віком від 17 до 50 років, що дало змогу охопити як молодших студентів, так і осіб, які поєднують навчання з роботою або сімейними обов'язками.

Гіпотеза емпіричного дослідження полягала в тому, що існує статистично значущий взаємозв'язок між рівнем резилієнтності та соціальної фрустрованості студентської молоді. Очікується, що вищий рівень резилієнтності корелює з нижчим рівнем соціальної фрустрованості, а отже, виступає захисним чинником проти негативного впливу стресу, невизначеності й соціальної дестабілізації.

Для аналізу отриманих даних було використано програму SPSS, за допомогою якої обчислено описові статистики: середнє арифметичне (M), стандартне відхилення (SD), мінімум (Min), максимум (Max) – табл. 1.

Таблиця 1

Описові статистики досліджуваних змінних (n = 94)

Психологічні змінні (шкали)	Min	Max	M	SD
Соціальна фрустрованість	0,00	2,65	1,25	0,55
Резилієнтність	26,00	100,00	64,40	18,07
Стресостійкість	13,00	32,00	20,17	3,96
Компетентність	44,00	95,00	67,92	11,38

Психологічні змінні (шкали)	Min	Max	M	SD
Копінг, спрямований вирішення завдань	35,00	72,00	55,79	7,85
Копінг, спрямований на емоції	29,00	71,00	48,88	9,97
Копінг, спрямований на уникнення	34,00	69,00	53,21	7,29
Копінг, спрямований на відволікання	14,00	35,00	24,71	4,29
Копінг, спрямований на соціальне відволікання	7,00	25,00	17,86	3,54

Середнє значення показника соціальної фрустрованості – 1,25 бали, що відповідає дуже низькому рівню (0,5-1,4), тобто у більшості респондентів відсутнє стійке відчуття незадоволеності своїм соціальним становищем або відчуття того, що їхні соціальні очікування й досягнення кардинально не збігаються з реальністю. У контексті воєнного стану це може означати, що попри об'єктивні труднощі, такі як перервані плани, матеріальні втрати, зміни у навчанні чи працевлаштуванні, студенти зберігають достатньо конструктивне ставлення до свого місця в суспільстві, мають адекватні очікування чи знаходять компенсаторні механізми – соціальну підтримку, волонтерство та ін., – які пом'якшують почуття соціального безсилля.

Середнє значення показника резилієнтності становить 64,40 бали, що відповідає середньому рівню. Це дає підстави стверджувати, що респонденти мають внутрішні ресурси, які дозволяють їм долати труднощі, регулювати емоції та відновлювати життєздатність після стресових подій, але ці ресурси не є переважно високими у всіх сферах. Середній бал показує, що загалом ресурсна база є достатньою для базової адаптації, проте існує простір для інтервенцій, спрямованих на зміцнення конкретних компонентів резилієнтності.

Середній показник самооцінки стресостійкості становить 20,17 балів при можливих 0–32 балах. Важливо підкреслити, що в інтерпретації методики вищі бали відповідають вищому рівню суб'єктивно відчутого стресу і, відповідно, нижчій самооцінці власної стресостійкості. Отримане значення вказує на помітний рівень суб'єктивного напруження і досить низьку оцінку власних можливостей контролювати стресові ситуації. У контексті воєнного стану така самооцінка є природною реакцією, бо невизначеність і порушення звичного укладу життя підвищують суб'єктивне відчуття загрози, внаслідок цього люди частіше оцінюють себе як менш стійких до стресу.

Показник соціально-психологічної компетентності – 67,92 з 95 балів свідчить про достатньо високий рівень розвитку соціально-комунікативних умінь у вибірці. Соціальна компетентність є ключовим фактором, що полегшує доступ до підтримки, підвищує ефективність міжособистісних ресурсів і сприяє застосуванню проактивних стратегій вирішення проблем. В умовах війни студенти з вищою самооцінкою комунікативних навичок мають більше шансів отримати допомогу та мобілізувати ресурси.

Копінг, спрямований на вирішення завдання (55,79 з 80), знаходиться приблизно на 69,7% від максимального можливого значення шкали, що свідчить про помітну перевагу проблемно-орієнтованих дій. Тобто, респонденти значною мірою використовують активні стратегії, такі як планування, пошук інформації, конкретні практичні кроки для вирішення проблем. Проблемно-орієнтований копінг асоціюється з більш ефективною адаптацією у кризових умовах, адже він дозволяє знизити почуття невизначеності, підсилює відчуття контролю і сприяє зменшенню тривоги. У нашій вибірці цей показник вказує на те, що багато студентів намагаються долати наслідки воєнного стресу через конкретні дії, організацію свого часу та ресурсів, а не лише через емоційне реагування.

Копінг, спрямований на емоції (48,88 з 80), становить 61,1% від максимуму шкали, що відповідає помірно вираженій емоційній орієнтації у подоланні труднощів. Тобто поряд із прагненням діяти, респонденти також активно працюють із власними емоціями. Вони проговорюють переживання, шукають співчуття, дозволяють собі переживати складні почуття. Емоційно-орієнтований копінг може бути адаптивним у тих ситуаціях, коли проблема не піддається негайному вирішенню (наприклад, загроза безпеці чи перебування в зоні бойових дій). Результати опитування вказують на певний баланс, де емоційні реакції значні, але вони не домінують над прагненням опитуваних діяти.

Середній бал уникнення – 53,21 з 80, тобто 66,5% до максимального, що свідчить про досить інтенсивне його використання в якості способу регуляції напруги.

Респонденти часто вдаються до відсторонення, пасивності, тимчасового ігнорування проблем або зміни фокусу уваги, щоб зменшити негативну емоційну реакцію.

Відволікання (24,71 з 40 балів) – 61,8% від максимального значення – показує, що респонденти часто використовують різні форми переключення уваги (розваги, заняття, хобі) як способи тимчасового полегшення стану. В короткій перспективі відволікання дозволяє психологічно «перезавантажитись» і зберегти ресурси для подальшого вирішення проблем. Але при надмірному застосуванні воно затримує подолання ситуації.

В даній вибірці відволікання виступає помірним, але стабільним засобом регуляції емоцій.

Показник соціального відволікання – найвищий серед усіх шкал (17,86 з 25), дорівнює близько 71,4% від максимуму. Це означає, що студенти активно використовують соціальні контакти для відволікання від проблем: спілкування з друзями, колективні заходи, звернення за порадою чи просто перебування в компанії.

В умовах воєнного стану це є важливим позитивним маркером уміння залучати соціальні ресурси і цим підсилювати свою адаптаційну спроможність.

На нижче наведених рисунках представлено результати кореляційного аналізу за Пірсоном.

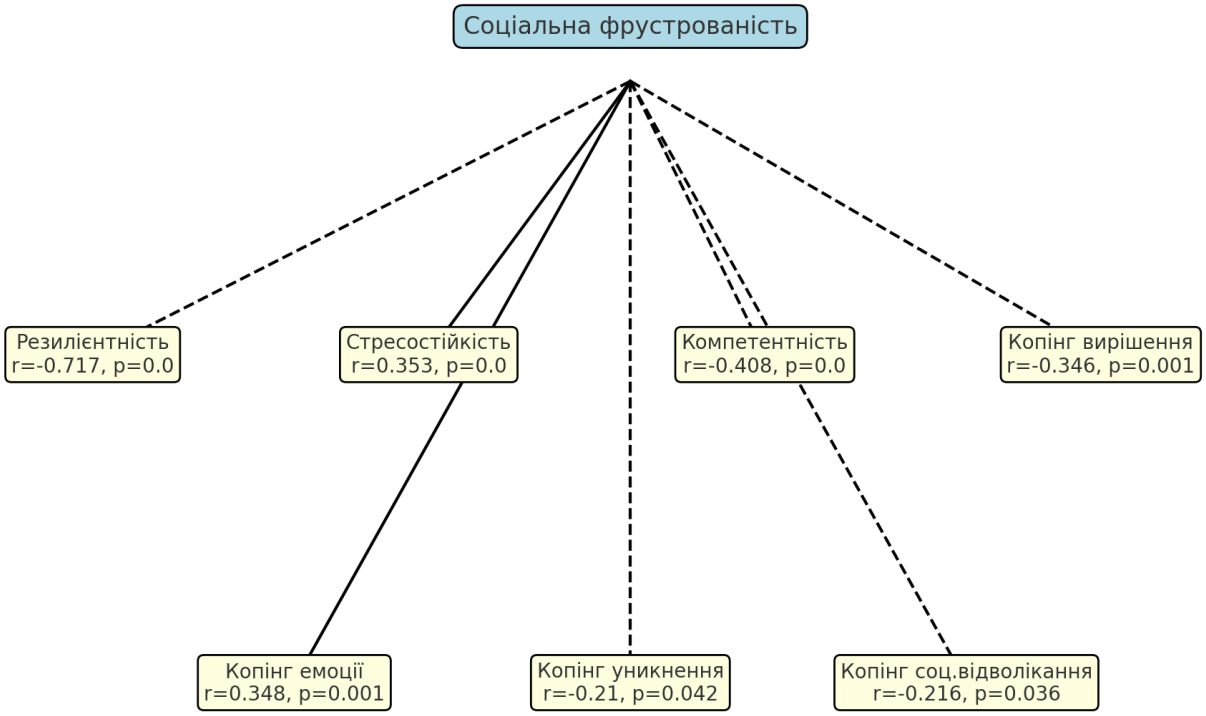

Рис. 1. Кореляційна плеяда показників соціальної фрустрованості

У результаті дослідження виявлено сильний та статистично значущий негативний зв'язок (r = -0,717; p = 0,000) між показниками соціальної фрустрованості та резилієнтності: що вищий рівень резилієнтності, то нижчий рівень соціальної фрустрованості, і навпаки (рис. 1). Фактично, здатність до подолання труднощів і психологічна стійкість слугують захистом від негативних переживань, пов'язаних з незадоволеністю соціальним станом чи досягненнями.

Також було виявлено помірний негативний зв'язок між соціальною фрустрованістю та стресостійкістю (r = -0,353; p = 0,000). Це свідчить про те, що вищий рівень стресостійкості супроводжується нижчим рівнем соціальної фрустрованості.

Студенти, які краще переносять стрес і мають розвинені механізми регуляції емоцій, рідше переживають стан соціальної незадоволеності чи внутрішньої напруги, пов'язаної з нереалізованими очікуваннями.

Взаємозв'язок між соціальною фрустрованістю та компетентністю є також помірним та негативним (r = -0,408; p = 0,000): що вищий рівень відчуття власної компетентності, то нижчий рівень соціальної фрустрованості. Тут відчуття професійної та особистісної спроможності виступає фактором захисту від переживання невдоволеності власним статусом, відчуженості чи неуспішності.

Виявлено помірний негативний зв'язок між соціальною фрустрованістю та копінгом, спрямованим на вирішення завдань (r = -0,346; p = 0,000): студенти, які частіше застосовують раціональні стратегії подолання, менше соціально фрустровані, позаяк орієнтація на пошук рішення, планування та активну поведінку знижує відчуття розгубленості й неспроможності.

На відміну від попереднього, копінг, спрямований на емоції, пов’язаний зі зростанням соціальної фрустрованості (r = 0,348; p = 0,001, помірний позитивний зв’язок). Можна стверджувати, що цей тип копінгу не вирішує проблему, а лише знижує напругу, тому в довгочасній перспективі він пов’язаний з накопиченням негативних переживань та внутрішньої незадоволеності.

З іншого боку, взаємозв’язок соціальної фрустрованості з копінгом уникнення та соціального відволікання є слабким та негативним (r = -0,210; p = 0,042 та r = -0,216; p = 0,036). Ці види копінгу лиш частково пов’язані з нижчим рівнем соціальної фрустрованості.

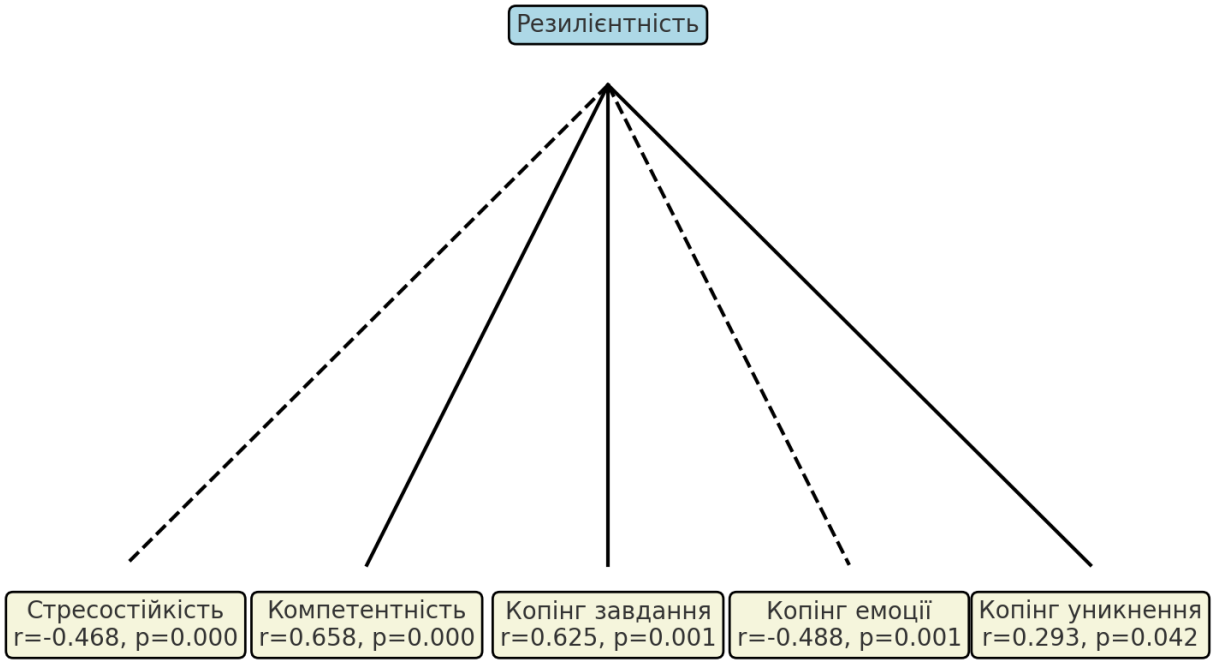

Рис. 2. Кореляційна плеяда показників резилієнтності

За результатами кореляційного аналізу встановлено значущий помірний негативний зв’язок резилієнтності та стресостійкості (r = -0,468; p = 0,000). Згідно з інтерпретацією «Тесту самооцінки стресостійкості», вищий бал свідчить про вищий рівень стресу та нижчий рівень стресостійкості (рис.2). Це вказує на те, що вищий рівень резилієнтності пов’язаний з вищим рівнем стресостійкості.

Встановлено прямий сильний зв’язок між показниками резилієнтності та компетентності (r = 0,658; p = 0,000): доволі резилієнтні студенти з високою ймовірністю є соціально гнучкими і не мають проблем з комунікацією у соціумі.

Водночас сильний позитивний зв’язок виявлено між резилієнтністю та копінгом, спрямованим на вирішення завдань (r = 0,625; p = 0,001): резилієнтні студенти частіше застосовують адаптивні проблемно-орієнтовані стратегії.

Значущий помірний негативний зв’язок виявлено між резилієнтністю та копінгом, спрямованим на емоції (r = -0,488; p = 0,001): студенти, які більше зосереджуються на емоціях, мають нижчий рівень психологічної стійкості.

Виявлено слабкий позитивний зв'язок між резилієнтністю та копінгом, спрямованим на уникнення» (r = 0,293; p = 0,042): студенти, схильні до уникнення, мають доволі високий рівень резилієнтності.

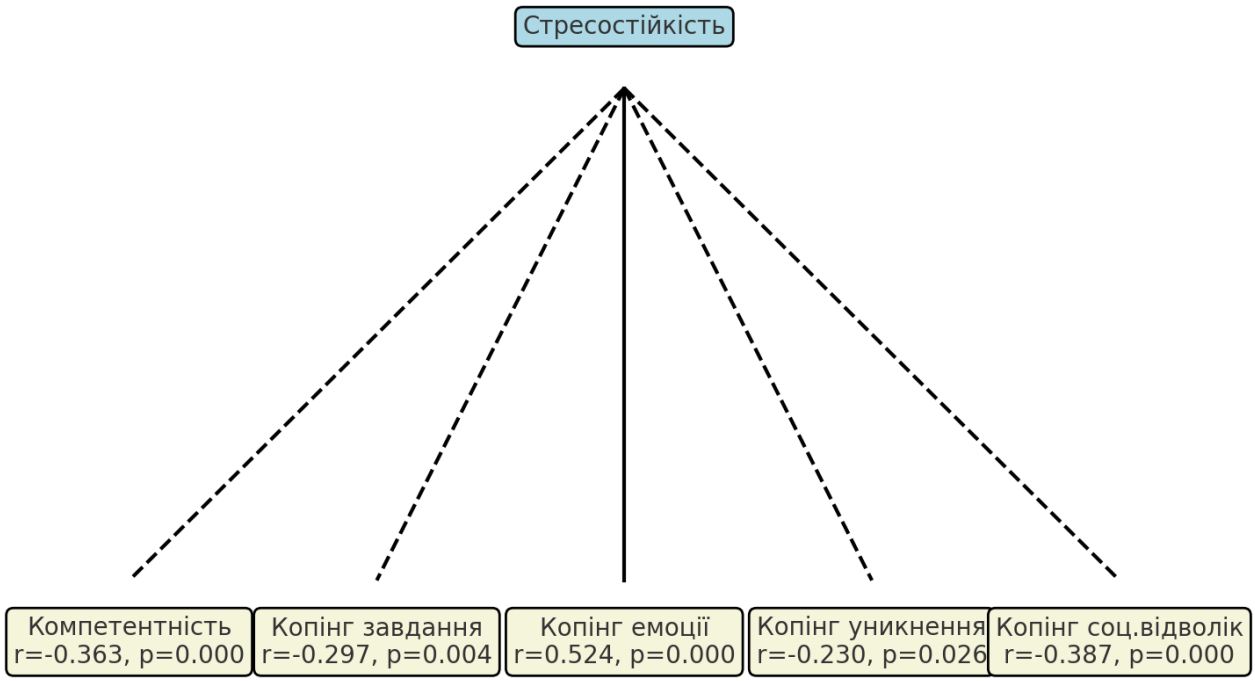

Рис. 3. Кореляційна плеяда стресостійкості

З огляду на зазначені вище особливості підрахунку балів тесту самооцінки стресостійкості отримано помірний негативний зв'язок між шкалами «Стресостійкість» та «Компетентність» (r = -0,363; p = 0,000). Отже, високий рівень соціальної компетентності пов'язаний з високим рівнем стресостійкості.

Також виявлено слабкий негативний зв'язок між стресостійкістю та копінгом, спрямованим на вирішення завдання (r = -0,297; p = 0,004): у студентів з високим рівнем стресостійкості найімовірніше буде високий рівень копінгу, спрямованого на вирішення завдання.

Виявлено сильний позитивний зв'язок між показниками стресостійкості та копінгу, спрямованого на емоції (r = 0,524; p = 0,000), тобто стресостійким студентам не притаманно прагнути до вивільнення своїх емоцій задля виходу зі складних життєвих ситуацій.

Взаємозв'язок між стресостійкістю та копінгом, спрямованим на уникнення, є слабким та негативним (r = –0,230; p = 0,026). Це свідчить про те, що досліджувані, які мають високий рівень копінгу, спрямованого на уникнення, є стресостійкішими.

Шкали «Стресостійкість» та «Копінг, спрямований на соціальне відволікання» мають негативний помірний взаємозв'язок: студенти, у яких високий рівень стресостійкості, здатні використовувати соціум для відволікання від проблеми, яка їх турбує на той момент.

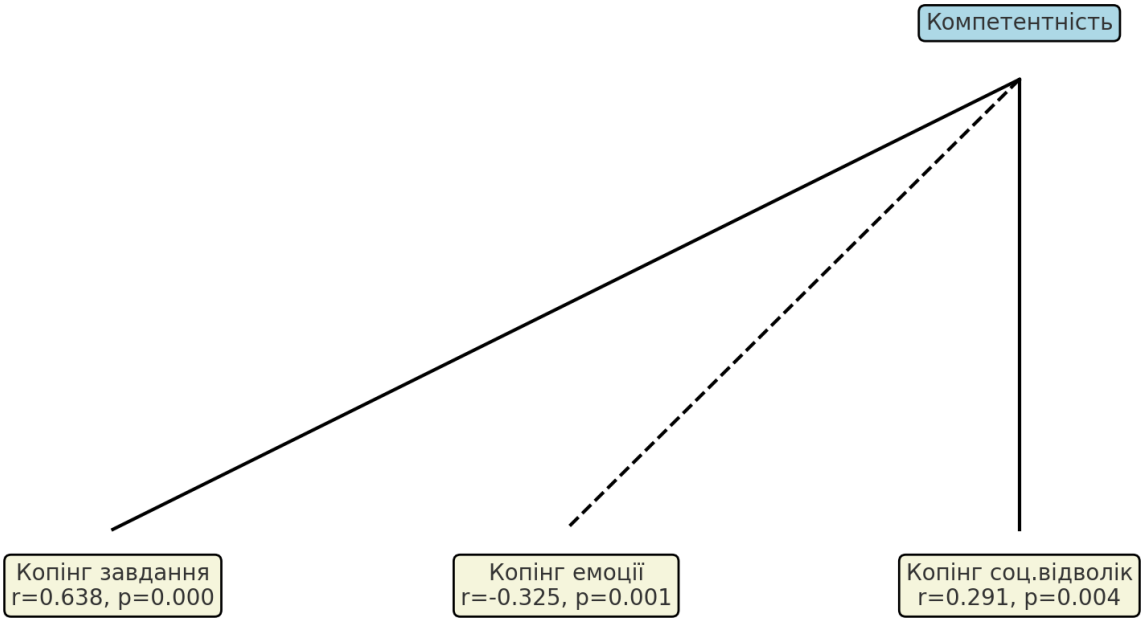

Рис. 4. Кореляційна плеяда соціально-психологічної компетентності

Прогнозовано виявлено сильний позитивний зв'язок між шкалами «Соціально-психологічна компетентність» та «Копінг, спрямований на вирішення завдань» (r = 0,638; p = 0,000) – рис. 3.

Між шкалами «Соціально-психологічна компетентність» та «Копінг, спрямований на емоції» виявлено помірний негативний зв'язок (r = -0,325; p = 0,001): студенти з високою соціально-психологічною компетентністю рідше використовують емоційно-орієнтований копінг. І навпаки, студенти з низьким рівнем соціально-психологічної компетентності частіше вдаються до копінгу, спрямованого на емоції.

Слабкий позитивний зв'язок виявлено між шкалами «Соціально-психологічна компетентність» та «Копінг, спрямований на соціальне відволікання» (r = 0,291; p = 0,004): студенти з низьким рівнем розвитку соціальних навичок ймовірно не будуть спиратись на оточення, щоб відволіктися від певної події чи проблеми, та навпаки, особи зі сформованими соціальними навичками досліджувані будуть обирати соціальне відволікання в якості копінгу.

З метою виявлення латентних чинників, які пояснюють взаємозв'язок резилієнтності та соціальної фрустрованості, було проведено факторний аналіз методом головних компонент (табл. 2).

Таблиця 2

Факторна структура психологічних змінних

Компоненти	**Фактори**	
	1	**2**
Соціальна фрустрованість	-0,683	-0,137
Резилієнтність	**0,860**	0,220
Стресостійкість	-0,675	-0,091

Компоненти	Фактори	
	1	2
Соціально-психологічна компетентність	**0,766**	0,073
Копінг, спрямований на вирішення завдань	**0,622**	0,479
Копінг, спрямований на емоції	-0,721	0,172
Копінг, спрямований на уникнення	0,142	**0,969**
Копінг, спрямований на відволікання	-0,179	**0,870**
Копінг, спрямований на соціальне відволікання	0,402	**0,664**
Відсоток поясненої дисперсії	37,45%	27,51%

Перший фактор отримав високе позитивне навантаження від таких змінних, як резилієнтність (0,860), компетентність (0,766) та копінг, спрямований на вирішення завдань (0,622). Така конфігурація дозволяє інтерпретувати *Фактор 1* як «*Особистісна адаптивність*».

Високе навантаження резилієнтності свідчить про те, що здатність до відновлення після стресових подій є ключовою складовою цього фактору. До нього також входить соціально-психологічна компетентність, яка проявляється у вмінні налагоджувати міжособистісні взаємини, регулювати власний емоційний стан та конструктивно поводитися. Крім того, цей фактор підсилюється проблемно-орієнтованим копінгом, який характеризує активну позицію у вирішенні труднощів.

Другий фактор, названий «*Дезадаптивні емоційно-уникальні стратегії*», отримав підвищені навантаження від копінгу, спрямованого на уникнення (0,969), копінгу відволікання (0,870), а також копінгу, спрямованого на соціальне відволікання (0,479). Цей фактор характеризує тенденцію до втечі від проблем, заміщувальних або емоційно-орієнтованих стратегій регуляції та менш адаптивних форм реагування. Фактор репрезентує схильність до пасивних або обхідних стратегій реагування. На відміну від активного вирішення проблем, студенти, у яких домінує цей фактор, частіше обирають способи поведінки, спрямовані на зменшення внутрішнього дискомфорту без реального впливу на ситуацію. Це може проявлятися в переключенні уваги на другорядні види діяльності або відмежуванні від проблемної ситуації через втечу в комунікацію.

Отже, факторний аналіз дозволив виявити дві ключові латентні структури, які відображають протилежні за змістом моделі реагування: перша – ресурсно-адаптивна, що інтегрує стійкість, компетентність та активні копінг-механізми, а друга – уникаюча, що об’єднує поведінкові та емоційні форми уникнення. Отримана модель створює важливу основу для подальшого аналізу взаємозв’язків між стресостійкістю, соціально-психологічною адаптацією та копінг-поведінкою студентської молоді в умовах воєнного стану та високої соціальної невизначеності.

Висновки. Повномасштабна війна в Україні суттєво вплинула на психологічний стан молоді, створивши нові виклики для її соціальної адаптації,

життєстійкості та психічного благополуччя. Водночас українські студенти демонструють здатність до збереження і раціонального використання внутрішніх ресурсів, що дозволяє протистояти труднощам і пристосовуватися до складних умов реальності.

Резилієнтність – важливий особистісний ресурс, який забезпечує здатність людини зберігати функціональність і психоемоційну рівновагу навіть під впливом сильних стресових чинників. Резилієнтність суттєво залежить від раціонального, релевантного в певних ситуаціях використання копінг-стратегій як способів подолання труднощів. Натомість соціальна фрустрованість формує спектр переживань, пов'язаних із порушенням базових очікувань, почуттям обмежених можливостей та суб'єктивною нездатністю впливати на власну життєву ситуацію. У цьому контексті важливо було комплексно дослідити особливості взаємозв'язку між резилієнтністю, соціальною фрустрованістю та копінг-стратегіями студентської молоді, яка проживає у тривалому стані соціальної та безпекової нестабільності, спричиненої умовами воєнного стану.

Результати емпіричного дослідження показали, що підвищена резилієнтність взаємопов'язана зі зниженим рівнем соціальної фрустрованості. Тобто студенти, які володіють внутрішніми ресурсами, зокрема гнучкістю, емоційною стабільністю та здатністю до відновлення, виявляють менше ознак розчарування та незадоволеності власним соціальним становищем.

Було встановлено, що адаптивні способи подолання, наприклад копінг, спрямований на вирішення проблеми, посилює резилієнтність, створюючи більш сприятливий емоційний фон та зменшуючи інтенсивність фрустраційних переживань. Натомість застосування уникнення й різних форм відволікання виявилося характерним для студентів із вищим рівнем соціальної фрустрованості.

Факторний аналіз виявив існування двох факторів: «особистісної адаптивності», що об'єднує резилієнтність, соціально-психологічну компетентність та конструктивні копінг-стратегії, та «дезадаптивні емоційно-уникальні стратегії», які ґрунтуються переважно на емоційному та поведінковому відстороненні від проблеми.

Отже, резилієнтність є ключовим психологічним ресурсом, який знижує рівень соціальної фрустрованості й підтримує здатність студентів адаптуватися до складних і загрозливих умов. Її рівень певною мірою залежить від того, які копінг-стратегії людина використовує у повсякденному житті.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробкою програм психологічної підтримки студентів, удосконалення університетських сервісів ментального здоров'я з метою сприяння стійкості молоді під час воєнного стану.

Література:

1. Афузова Г. Кротенко В, Найдьонова Г. Розвиток резильєнтності здобувачів першого рівня вищої освіти в умовах воєнного конфлікту на території України : методичні рекомендації / уклад. Г.. Суми : Університетська книга, 2023. 64 с.

2. Божок Н. О., Климова О. В. Психологічний аналіз фрустрації та її особливостей. *Проблеми сучасної педагогічної освіти: зб. статей. Серія : Педагогіка та психологія.* 2014. Вип. 44, ч. 4. С. 220-225.

3. Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.

4. Лазорко О. Стратегії самоствердження в переживанні соціальної фрустрованості студента: ознаки життєвої збалансованості й професійної безпеки. *Психологічні перспективи.* 2016. № 28. С. 164-175.

5. Прахова С.А. Порівняльний аналіз етапів становлення теорії фрустрації: історична ретроспектива. *Вісник Одеського національного університету*. *Серія: Психологія*. 2015. Вип. 3 (1). С. 82-91.

6. Connor, K., & Davidson, J. Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*. 2003. 18(2). P. 76-82.

7. Fraser M. W., Richman J. M., Galinsky M. J. Risk, protection, and resilience: Toward a conceptual framework for social work practice. *Social Work Research*. 1999. 23(3). P. 131-143.

8. Grygorenko Z., Naidonova G. The concept of «resilience»: history of formation and approaches to definition. *Public Administration and Law Review*, 2023. № 2. P. 76-88.

9. Margalit M., Idan O. Resilience and hope theory: An expanded paradigm for learning disabilities research. *Thalamus*. 2004. 22(1). P. 58-64.

10. Melnyk M. Education under martial law: survey results. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine.* 2022. 4(1). P. 1-8.

11. Pavlova I., Rogowska A. M. Exposure to war, war nightmares, insomnia, and war-related posttraumatic stress disorder: A network analysis among university students during the war in Ukraine. *Journal of Affective Disorders*, 2023, Vol. 342. P. 148-156.

References:

1. Afuzova, H. Krotenko, V., & Naidionova, H. (2023). Rozvytok rezylishentnosti zdobuvachiv pershoho rivnya vyshchoyi osvity v umovakh voyennoho konfliktu na terytoriyi Ukrayiny : metodychni rekomendatsii [Development of resilience of first-level higher education applicants in conditions of military conflict on the territory of Ukraine: methodological recommendations] / uklad. H.. Sumy : Universytetska knyha [in Ukrainian].

2. Bozhok, N. O., & Klymova, O. V. (2014). Psykholohichnyi analiz frustratsii ta ii osoblyvostei [Psychological analysis of frustration and its features]. *Problemy suchasnoyi pedahohichnoii osvity: zb. statei. Seriia : Pedahohika ta psykholohiia [Problems of modern pedagogical education: collection of articles. Series: Pedagogy and psychology], 44*(4), 220-225 [in Ukrainian].

3. Zlyvkov, V. L., Lukomska, S. O., & Fedan O. V. (2016). Psykhodiahnostyka osobystosti u kryzovykh zhyttyevykh sytuatsiiakh [Psychodiagnostics of the individual in crisis life situations]. Kyiv : Pedahohichna dumka [in Ukrainian].

4. Lazorko, O. (2016). Stratehii samostverdzhennia v perezhyvanni sotsialnoii frustrovanosti studenta: oznaky zhyttyevoii zbalansovanosti i profesiynoii bezpeky [Self-affirmation strategies in the experience of social frustration of a student: signs of life balance and professional security]. *Psykholohichni perspektyvy [Psychological perspectives]*, 28, 164-175 [in Ukrainian].

5. Prakhova, S. A. (2015). Porivnyalnyi analiz etapiv stanovlennia teorii frustratsii: istorychna retrospektyva [Comparative analysis of the stages of formation of the theory of frustration: a historical retrospective]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Psykholohiia [Bulletin of the Odessa National University. Series: Psycholog]*, 3(1), 82-91 [in Ukrainian].

6. Connor, K., & Davidson, J. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depression and Anxiety*, 18(2), 76-82.

7. Fraser, M. W., Richman, J. M., & Galinsky, M. J. (1999). Risk, protection, and resilience: Toward a conceptual framework for social work practice. *Social Work Research*, *23*(3), 131-143.

8. Grygorenko, Z., & Naydonova, G. (2023). The concept of «resilience»: history of formation and approaches to definition. *Public Administration and Law Review*, 2, 76-88.

9. Margalit, M., & Idan, O. (2004). Resilience and hope theory: An expanded paradigm for learning disabilities research. *Thalamus*, *22*(1), 58-64.

10. Melnyk, M. (2022). Education under martial law: survey results. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, *4*(1), 1-8.

11. Pavlova, I., & Rogowska, A. (2023). Exposure to war, war nightmares, insomnia, and war-related posttraumatic stress disorder: A network analysis among university students during the war in Ukraine. *Journal of Affective Disorders*, 342, 148-156.

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 159.923.2:159.947.5:364.467-053.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2357-2367

Клочек Лілія Валентинівна доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка**,** м. Кропивницький, https://orcid.org/0000-0002-6450-3374

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК МОРАЛЬНОЇ МОТИВАЦІЇ ВОЛОНТЕРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Анотація. У статті обґрунтовано роль справедливості як психологічного чинника мотивації студентської молоді до волонтерської діяльності в умовах сучасних соціальних викликів та воєнного стану в Україні. Підкреслено, що волонтерський рух виступає важливою формою громадянської активності, соціальної відповідальності та гуманістичної спрямованості молоді. На основі аналізу філософських, етичних і психологічних підходів розкрито сутність справедливості як моральної цінності, що інтегрує когнітивні оцінки, емоційні переживання та поведінкові наміри особистості.

Акцентовано, що юнацький вік є сенситивним періодом інтеріоризації моральних норм, становлення системи цінностей, соціальної ідентичності та моральної самосвідомості. У цей період інтеріоризована цінність справедливості може виступати внутрішнім мотивом просоціальної активності та громадянської відповідальності молоді.

Емпіричне дослідження було спрямоване на вивчення психологічних механізмів реалізації справедливості у волонтерській діяльності юнаків, зокрема ціннісної рефлексії, соціальної ідентифікації та ціннісної саморегуляції на вибірці респондетів, які мають досвід волонтерської діяльності.

Отримані результати засвідчили домінування середнього рівня розвитку ціннісної рефлексії та саморегуляції, а також переважання близької дистанції соціальної ідентифікації у взаємодії з іншими людьми. Встановлено, що значна частина юнаків здатна осмислювати соціальні ситуації через призму справедливості, ототожнювати себе з людьми, які потребують допомоги, та виявляти готовність до просоціальної діяльності.

Зроблено висновок, що інтеріоризована цінність справедливості виступає важливим психологічним підґрунтям волонтерської активності юнаків, сприяє формуванню їхньої громадянської позиції та розвитку просоціальної поведінки.

Ключові слова: справедливість, моральні цінності, юнацький вік, волонтерська діяльність, ціннісна рефлексія, соціальна ідентифікація, ціннісна саморегуляція, просоціальна поведінка.

Klochek Liliia Valentynivna Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Practical Psychology, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, https://orcid.org/0000-0002-6450-3374

JUSTICE AS A PSYCHOLOGICAL FACTOR OF MORAL MOTIVATION FOR VOLUNTEERING IN YOUTH

Abstract. The article substantiates the role of justice as a psychological factor motivating university students to engage in volunteer activities in the context of contemporary social challenges and martial law in Ukraine. It is emphasized that the volunteer movement functions as an important form of civic engagement, social responsibility, and the humanistic orientation of young people. Based on the analysis of philosophical, ethical, and psychological approaches, the essence of justice is revealed as a moral value that integrates cognitive evaluations, emotional experiences, and behavioral intentions of the individual. It is emphasized that adolescence and early adulthood represent a sensitive period for the internalization of moral norms, the formation of a value system, social identity, and moral self-awareness. During this period, the internalized value of justice may act as an intrinsic motive for prosocial activity and civic responsibility among young people. The empirical study was aimed at examining the psychological mechanisms through which justice is realized in students' volunteer activities, particularly value reflection, social identification, and value self-regulation, based on a sample of respondents who have experience in volunteer work. The obtained results indicate the predominance of a medium level of development of value reflection and self-regulation, as well as the prevalence of a close distance of social identification in interaction with other people. It was found that a significant proportion of young people are capable of interpreting social situations through the lens of justice, identifying themselves with individuals in need of assistance, and demonstrating readiness for prosocial activity. It is concluded that the internalized value of justice serves as an important psychological foundation of youth volunteer activity, contributing to the formation of their civic position and the development of prosocial behavior.

Keywords: justice, moral values, youth, volunteer activity, value reflection, social identification, value self-regulation, prosocial behavior.

Постановка проблеми. На сучасному етапі трансформацій у світі, викликів воєнного стану в Україні та різних соціальних проблем актуалізується проблема волонтерського руху. Найбільш свідомі, соціально відповідальні, емпатійні громадяни нашої держави долучаються до діяльності, змістом якої є піклування про інших – військових на передовій лінії фронту, учасників бойових дій, що проходять лікування і реабілітацію, малозабезпечних сімей, внутрішньо переміщених осіб, дітей, літніх людей, осіб з інвалідністю і всіх, хто потребує допомоги.

Волонтер сьогодні – особистість з високим рівнем громадянської активності, соціальної солідарності, яка керується гуманними принципами й орієнтується на цінність іншої людини. Однією з найбільш активних груп суспільства є студентська молодь. Юнаки часто долучаються до процесів надання матеріальної підтримки, збору коштів для придбання необхідного для військових обладнання, гуманітарної, психологічної допомоги тощо. Такі дії зумовлюються як зовнішніми обставинами, коли виклики воєнного стану спонукають молодих людей консолідуватися і спрямовувати сили на збереження країни та створення умов для її майбутнього, так і особливостями юнацького віку – періоду становлення особистості, її соціальної ідентичності, системи цінностей і розвитку моральної самосвідомості. Це період стрімкого зростання соціальної відповідальності, емпатійності, осмисленості життя як такого і осягнення сенсу власного існування, ціннісного ставлення до людей і здатності до самореалізації шляхом актуалізації юнаками свого особистісного потенціалу. Ці якості є внутрішніми умовами долучення юнаків до волонтерської діяльності. З-поміж названих виокремлюється спрямованість молодих людей на відновлення в інших морального ресурсу, їхніх матеріальних основ життя, досягнення, хоч і відносного в часи війни, балансу в суспільстві: якщо хтось переживає брак необхідного, інший може поділитися останнім. Така мотивація грунтується на почутті справедливості юнаків, і в ній відбивається наявність у них якості (цінності) справедливості. Відтак справедливість визначається як внутрішня умова волонтерської діяльності.

На нинішньому етапі психологічної науки є розробки, в яких актуалізуються організаційні та соціальні аспекти волонтерської діяльності молодих людей, її психологічні особливості, специфіка особистості волонтера. Це стосується досліджень мотиваційних механізмів волонтерства, регуляції поведінки волонтера, особливостей його соціальних взаємодій. В ряду окреслених проблем чільне місце посідає вивчення психологічних чинників мотивації волонтерської діяльності, серед яких виокремлюється справедливість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За своєю мотиваційною структурою волонтерська діяльність є поліфункціональною. Вона зумовлюється зовнішніми і внутрішніми мотивами. Це у своїх дослідженнях відмічала Н.Вайнілович і обгрунтовувала внутрішні чинники, якими є цінності особистості, характер, уподобання; та зовнішні, а саме найближче оточення, певні соціальні інститути. Актуалізуючи питання, що саме спонукає молоду людину займатися волонтерською діяльністю, дослідниця акцент робила на альтруїстичних мотивах, які пов’язані з моральними переконаннями цінності благодійної допомоги, моральним обов’язком, патріотичними почуттями. Т. Лях структурувала мотиви волонтерської діяльності, виділивши дві їх групи – індивідуальні та групові. Дослідниця наголошувала на тому, що індивідуальні мотиви волонтера бути корисним людям, їм допомагати органічно поєднуються з ціннісними установками волонтерської групи. Вчена І. Юрченко поєднувала

моральну складову мотивації волонтерів з їхнім духовним життям та вірою і надавала особливого значення духовним потребам. Про просоціальні мотиви, бажання волонтерів бути потрібними іншим, альтруїстичні установки писали Р.Карковська та М. Кліманська, аналізуючи дослідний матеріал про використання телефону довіри. І. Булах, С. Інкіна серед детермінант моральної мотивації волонтерської діяльності виокремлювали емпатійність, моральну обов'язковість, альтруїстичність, національну ідентичність, толерантність, патріотизм, солідарність, справедливість. Остання, з точки зору дослідниць, пов'язана зі спонуканнями волонтера до переживання соціальної єдності, бажання допомагати тим, хто найбільше того потребує, і бути чесним перед суспільством. Виокремлений аспект актуалізується в сучасній психологічній науці, але потребує детального вивчення, конкретизації природи цього явища та його впливу на просоціальну поведінку особистості.

Мета статті: обґрунтувати роль справедливості як психологічного чинника мотивації юнаків до волонтерської діяльності, визначити механізми її впливу на формування просоціальної активності та громадянської позиції особистості юнацького віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із базових психологічних чинників, який зумовлює включення молоді у волонтерську діяльність, є почуття справедливості як складне інтегративне утворення, що включає когнітивні оцінки, емоційні переживання, готовність діяти відповідно до соціальних норм і моральних імперативів.

Справедливість завжди була предметом особливого інтересу філософів, представників різних галузей наукового знання. У філософській традиції справедливість розкривається як моральна чеснота, соціальне переживання, нормативний принцип у суспільстві (Платон, Арістотель, Ф. Аквінський, Т. Гббс, Г. Гегель). В етиці акцент робиться на справедливості як моральній категорії, яка є мірилом добра людини, її доброчесності (В. Лозовий). Для права справедливість є символом непорушення законів і незворотості покарання людини за їх порушення. Психологічний вимір справедливості включає ідеї морального розвитку особистості (Л. Кольберг), регуляції соціальних взаємодій (Дж. Адамс), правдивого осмислення життя як такого, так і намірів і дій людей (М. Лернер). У гуманістичній психології вона визнається як вища потреба і цінність (А. Маслоу).

В юнацькому віці відбувається інтенсивна інтеріоризація моральних норм, формування ціннісної системи та ідентичності особистості. С. Ставицька наголошувала на тому, що в цьому віці молода людина робить вибір між одним із двох моральних полюсів – добра і зла – і може реалізовувати себе або як моральна і доброчесна, або схилятися до егоїстичної, аморальної поведінки [6].

У цей період структурується особистісна позиція юнака, він адаптує своє «Я» до соціуму в частині засвоєння громадянських прав і обов'язків, усвідомлення важливості бути корисним людям, сповідування принципів

конструктивного існування в суспільстві. Пройшовши у підлітковому віці складний шлях побудови стосунків з іншими, юнаки у міжособистісних взаємодіях все частіше виявляють довірливе, чесне, позитивне ставлення до дорослих чи ровесників. О. Молчанова у своєму дослідженні довела, що юнацький вік характеризується ускладненням моральних почуттів, а саме відповідальності, сумління, відданості, патріотизму [5].

На тлі таких вікових змін виникає готовність юнака бути залученим у просоціальну діяльність. Вона формується на перетині морального становлення, ідентифікаційних процесів та соціальної включеності. Вчений Ю. Козелецький зауважував, що для юнацького віку властива різновекторність у розвитку особистості. Природнім є прагнення до автономності та його реалізація – у питаннях вироблення світоглядних орієнтирів, здійснення морального вибору. Водночас з не меншою інтенсивністю виявляється спрямованість юнаків на єднання з іншими людьми, особливо з тими, які поділяють їхні погляди та інтереси [4]. Мотивуючи себе на добрі справи, юнаки об'єднують свої зусилля з однодумцями, включаються у волонтерські ініціативи та знаходять можливість для самореалізації в такому контексті.

Ставлення до людини як такої в юнацькому віці наповнюється новим змістом. Розвинене критичне мислення набуває ціннісного характеру, грунтується на об'єктивній справедливості.

І. Бех відмічав таку особливість юнацького віку, як запит на визнання гідності особистості. Для особистості періоду юності надзвичайно важливим є факт справедливого ставлення до неї з боку оточення: коли найближчі люди розуміють її прагнення і бажання; поважають як суб'єкта, який має право на власні думки, позицію і вибір; готові підтримати у кращих намірах і починаннях [1]. Маючи такий позитивний досвід чесного, правдивого, морального ставлення інших до себе, юнак його екстраполює на інших людей – уже в своїх виявах. Найбільшим досягненням юнака є розвиток здатності бути справедливим по відношенню до іншого, тому що така проста, на перший погляд, дія, як розподіл між людьми благ із врахуванням міри їх внеску в діяльність, вимагає інтелектуальних, емоційних, вольових зусиль. Справедливе ставлення інтегрує в собі і рефлексію стосовно дій іншої людини; й емпатійне ставлення, з розумінням різних особистих її обставин; і толерантність – як прийняття і повагу; і комунікабельність – як здатність шляхом ведення діалогу зрозуміти мотивації іншої людини, її проблеми та позицію [3].

Вирішальним для особистісного зростання є не лише досвід справедливого ставлення, а й механізми його внутрішнього засвоєння. Для періоду юності характерний активний перебіг процесу моральної інтеріоризації, коли зовнішні норми і цінності трансформуються у внутрішні регулятори поведінки й діяльності [2]. Завдяки активізації механізму ціннісної рефлексії юнаки осмислюють і переосмислюють засвоєну соціальну цінність справедливості, співвідносять із власним досвідом і за внутрішньої узгодженості включають до

структури своєї особистості, її Я-концепції. Завдяки механізму соціальної ідентифікації відбувається ототожнення юнака з іншими – значущими для себе людьми, носіями моральних цінностей. Через наслідування їх у частині справедливих виявів юнак приймає себе як моральну, чесну особистість, спроможну на правдиві вчинки і поведінку. Механізм ціннісної саморегуляції дає можливість молодій людині зовнішній контроль її вчинків трансформувати у внутрішній, моральний самоконтроль, здатність самостійно давати оцінку власним поглядам, діям, вчинкам, з огляду на їх відповідність моральним нормам і цінностям.

Інтеріоризована в цьому віці цінність справедливості стає одним із компонентів моральної ідентичності і водночас складником особистісної ідентичності, визначає просоціальний вектор юнака. Моральний вибір, який він робить – результат самостійних пошуків, переживань, осмислення, реальності. Л. Кольберг, обгрунтовуючи стадії морального розвитку, зауважував, що особистості юнацького віку стає доступним постконвенційне моральне мислення, коли вона сама орієнтується на універсальні етичні принципи [7]. Відтак на цінність справедливість в юнацькому віці вже впливають не стільки очікування суспільства, скільки вона сама набуває ознак переконання – внутрішнього мотиву діяти чесно, правдиво, неупереджено.

Отже, можемо констатувати, що в цей віковий період відбуваються такі моральні трансформації: особистість переживає з боку інших справедливе до себе ставлення, відрефлексовує цей досвід, усвідомлює, яку цінність має справедливість у взаєминах з іншою людиною, приймає її, через інтеріоризацію включає до структури своєї особистості та вносить до моральної ідентичності, що внутрішньо мотивує діяти чесно і правдиво.

Внутрішні зміни в особистості юнака, моральна позиція, яка на цьому тлі викристалізовується, зовні виявляються в моральній реалізації. В ситуаціях несправедливості, недотримання прав інших, особливо в кризових для суспільства умовах, актуалізується справедливість юнаків як якість особистості, що втілюється у волонтерській діяльності. Юнак не може стояти осторонь страждань інших людей, ігнорувати факти загострення соціальної нерівності, напруження від поляризації суспільства в питаннях виконання свого громадянського обов'язку, коли в час воєнного стану одні захищають країну, зазнають фізичних і моральних травм і позбавлені елементарних можливостей, а інші невиправдано в геометричній прогресії покращують собі життя. У цьому контексті волонтерська активність не є показником юнацького романтизму і максималізму (тенденціям, властивим віку), а закономірним явищем реалізації інтеріоризованої моральної цінності справедливості.

До добровільної діяльності, якою є волонтерська, спонукають альтруїстичні мотиви, моральні норми та цінності, які дослідники визначають як «внутрішні психологічні сили» [8]. Їх має бути достатньо, щоб реалізувати мотиваційні функції волонтерства. До останніх належать: ціннісна функція, коли

через волонтерство реалізується моральна, вища потреба допомагати іншим; розуміюча функція, пов'язана з можливістю для волонтера пізнати щось нове, набути нових знань, умінь і навичок; функція покращення – у першу чергу особистості самого волонтера; захисна функція, яка полягає в подоланні почуття провини, якщо таке мало місце; соціальна функція, що передбачає суспільну активність суб'єкта волонтерської діяльності, за чим стоїть укріплення його становища в суспільстві; а реалізація професійної функції відкриває можливості для подальшої професійної реалізації суб'єкта [9].

У перераховані функції у юнаків інтегрується справедливість, оскільки через волонтерство реалізується потреба молоді зробити так, щоб інші почували себе людьми, права яких не порушуються. Набуваючи досвіду справедливої поведінки, юнаки відкривають у собі нові здатності, про які раніше і не здогадувалися. Через доброчесні дії нівелюються негативні внутрішні наслідки від нехороших вчинків у минулому. Досягається визнання суспільством юнака як чесної і правдивої людини. З'являється візія стосовно своєї реалізації у майбутньому – як особистості, яка завдяки справедливості спроможна врегульовувати соціальні взаємодії і реалізовуватися у майбутньому в діяльності, пов'язаній з людьми.

Як бачимо, наявність у юнаків справедливості (як результату інтеріоризації цінності справедливості та викристалізовування її в особистісну якість), з одного боку, мотивує на гуманні справи, приносить добро людям, гармонізує їх життя, а з іншого боку, через залучення до волонтерської діяльності стає умовою позитивної динаміки розвитку особистості самого юнака в напрямку осягнення себе як суб'єкта моральних дій і просоціальної поведінки з потужним потенціалом.

Можемо стверджувати, що волонтерство дає можливість юнакам узгоджувати їхній образ «Я» як носія справедливості з реальними вчинками по відношенню до людей, які особливо потребують допомоги.

Для того, щоб визначити, як справедливість впливає на просоціальну активність юнаків, ми здійснили емпіричне вивчення її психологічних механізмів – ціннісної рефлексії, соціальної ідентифікації та ціннісної саморегуляції.

Для цього були застосовані методики: «Рівень вияву та спрямованості рефлексії» (авт. М. Грант, модиф. В. Волошиної); «Методика на виявлення особливостей професійної ідентифікації» (В. Семиченко); «Розвиток ціннісної саморегуляції особистості» (авт. М. Грант, модиф. В. Волошиної) [3]. У дослідженні взяли участь студенти Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, які мали досвід волонтерської діяльності – 60 осіб. Отримані результати ми відтворили в таблиці 1.

Таблиця 1.

Кількісні показники розвитку
психологічних механізмів справедливості у юнаків

n = 60

Психологічний механізм розвитку справедливості у юнаків			
Ціннісна рефлексія	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
	28,33 %	56, 67 %	15,00 %
Соціальна ідентифікація	Близька дистанція	Конструктивна віддаленість	Деструктивна віддаленість
	68,33 %	28,33 %	3,34 %
Ціннісна саморегуляція	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
	15,00 %	53,33 %	31,67 %

Як показують результати дослідження, 28,33 % респондентів мають *високий рівень ціннісної рефлексії*. У процесі волонтерської діяльності глибоко усвідомлюють цінність справедливості, що регулює ставлення до інших людей і визначає соціальну позицію юнаків. Вони здатні осмислювати соціальні ситуації через призму справедливості, аналізувати витоки порушення прав інших і виявляють активну громадянську позицію щодо необхідності досягнення балансу в суспільстві засобами волонтерства. Такі студенти демонструють стійку внутрішню мотивацію до волонтерської діяльності. На *середньому рівні* ціннісна рефлексія розвинена у 56,67 %. юнаків. Вони усвідомлюють значущість справедливості для себе і для суспільства, але їхні моральні судження не завжди є глибокими і переконливими. У поведінкових виявах інколи трапляється, коли юнаки ситуативно осмислюють несправедливість, і участь у волонтерських активностях беруть ситуативно. Моральні внутрішні мотиви цих досліджуваних поєднуються із зовнішніми. Ціннісна рефлексія не повною мірою інтегрується в особистісний регулятор поведінки. Для 15,00 % юнаків властивий *низький рівень* ціннісної рефлексії, що виявляється у фрагментарному усвідомленні справедливості, у декларуванні важливості справедливості у житті, яке розходиться з власними поведінковими виявами юнаків та низькому рівні відповідальності. Таким студентам властиве слабко виражене переживання справедливості, вони не є емпатійними стосовно проблем інших людей і лише епізодично беруть участь у волонтерській діяльності. Таким чином, можемо констатувати, що приблизно третина юнаків мають високий ступінь інтеріоризації цінності справедливості, глибоко осмислюють участь у волонтерстві і вмотивовані до цієї діяльності.

Вивчення *особливостей соціальної ідентифікації* як механізму розвитку справедливості у юнаків показало, що більша половина, а саме 68,33 % зорієнтовані на дотримання *близької дистанції у стосунках з іншими людьми*. Такі досліджувані під час виконання волонтерської діяльності керуються цінністю справедливості як особистісною, психологічно перебуваючи з іншими

людьми на близькій дистанції. Вони здатні ототожнювати себе з людьми, які потребують допомоги, виявляють при цьому емпатійність, співпереживання і формують відчуття єдності. У такій орієнтованості на взаємну підтримку юнаки керуються гуманістичними цінностями і відстоюють ідею рівності. Для 28,33 % характерно дотримуватися у соціальних взаємодіях *конструктивної дистанції,* яка поєднує, з одного баку, виражену здатність до співпереживання, надання допомоги іншому, а з іншого боку, збереження особистих кордонів. Такі юнаки сприймають волонтерську діяльність як соціально значущу, корисну для суспільства загалом і необхідну для тих, хто потребує допомоги. Але вони раціонально осмислюють соціальні потреби і виявляють співпереживання, зберігаючи при цьому свою автономію. Незначному відсотку учасників дослідження – 3,34 % властива *деструктивна дистанція у взаємодії*. Вони справедливість лише декларують. Ця цінність не є внутрішнім орієнтиром для юнаків, стосунки з іншими будуються на основі ситуативних епізодів. Участь у спільних корисних справах є фрагментарною, а по відношенню до іншої людини зазвичай виникає упереджене ставлення. Отже, дослідження механізму соціальної ідентифікації показало, що на емоційному рівні більша частина юнаків готова долучатися до волонтерської діяльності, через діалогічність у взаємодії досягати цілей допомоги іншим та покращувати їм життя.

Дослідження саморегуляції як механізму розвитку справедливості у юнаків констатувало домінування його середнього рівня у 53,33 %, що означає властиву їм часткову інтеріоризацію цінності справедливості та спрямованість на те, щоб діяти неупереджено у значущих ситуаціях, а волонтерською діяльністю займатися у межах організованих ініціатив. Значний відсоток досліджуваних, а це 31,67 % мають низький рівень саморегуляції, а відтак і низький рівень морального самоконтролю. Справедливість як моральна норма не стає для них регулятором у поведінкових виявах, а до волонтерської діяльності спонукають більшою мірою зовнішні обставини. Порівняно з показниками середнього і низького рівнів саморегуляції, високий рівень властивий лише 15,00%. Ці юнаки мають сформовані моральні орієнтири, для них справедливість є головним внутрішнім регулятором дій. Свої наміри стосовно інших людей свідомо співвідносять з принципами справедливості і неухильно їм слідують. Такі досліджувані послідовні у своїх виявах поваги до людини та її проблем, дотримуються психологічної рівності у взаєминах з ними, орієнтовані на справедливі соціальні взаємодії та переконані в необхідності брати участь у волонтерській діяльності.

Отримані емпіричні дані засвідчили, що розвиток психологічних механізмів справедливості визначає ступінь інтеріоризації цієї цінності у юнаків та її вияв у взаємодіях з іншими людьми. Чим він є вищим, тим більшою мірою студенти демонструють свої наміри займатися волонтерською діяльністю, виявляючи при цьому просоціальну позицію. Низькі показники за окремими механізмами актуалізують проблему залучення молодих людей до

волонтерського руху і розвитку у них моральних якостей, які лежать в основі діяльності, спрямованої на втілення гуманістичних принципів у суспільстві.

Висновки. Справедливість як психологічний феномен виступає важливим внутрішнім чинником мотивації юнаків до волонтерської діяльності. Вона поєднує когнітивні уявлення про соціальний порядок, емоційні реакції на його порушення та готовність до активного відновлення морального балансу. У юнацькому віці, коли відбувається становлення ціннісної системи та громадянської самосвідомості, справедливість може набувати статусу провідного мотиву просоціальної активності. У процесі інтеріоризації ця цінність стає особистісною та оптимізується завдяки дії механізмів ціннісної рефлексії, соціальної ідентифікації та ціннісної саморегуляції. Констатовано, що більшість юнаків мають середній рівень розвитку цих механізмів, що свідчить про наявність у них потенціалу до морально вмотивованої волонтерської активності, хоча її реалізація часто залежить від зовнішніх умов і соціальних ініціатив. Разом з тим частина юнаків демонструє високий рівень інтеріоризації цінності справедливості, що виявляється у глибокому осмисленні соціальних проблем, емпатійній ідентифікації з іншими людьми та здатності до внутрішньо вмотивованої, послідовної волонтерської діяльності. Вона постає формою громадянської активності молоді, сприяє розвитку моральної ідентичності юнаків, формуванню їхньої громадянської позиції та зміцненню просоціальної спрямованості особистості.

Література:

1. Бех І.Д. Виховання особистості. В 2-х кн. Кн.1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: наук. видання. Київ: Либідь, 2003. 280 с.

2. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи: монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. 340 с.

3. Клочек Л.В. Соціальна справедливість у соціальних взаємодіях: психологічний вимір: монографія. Харків : Мачулін, 2018. 456 с.

4. Козелецкий Ю. Человек многомерный : пер. с польск. Киев: Лыбидь, 1991. 228 с.

5. Молчанова О.М. Вплив вини, сорому, та докорів сумління на розвиток совісті в юнацькому віці. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент.* 2011. Вип. 5. С.44-51.

6. Ставицька С.О. Генеза духовної самосвідомості юнацтва: автореф. дис... докт. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2012. 44 с.

7. Kohlberg L. The psychology of moral development: *The nature and validity of moral stages.* 1984. Vol. 2. Harper & Row.

8. Podvezko V. Book Review. Game Theory in Building Technology and Management. *Journal of Business Economics and Management*. 2008. T. 9, Vol 3. P. 237–239.

9. Snyder, Mark, E. Gil Clary, and Arthur A. Stukas. The functional approach to volunteerism. *Why we evaluate. Psychology Press*. 1999. P. 377–406.

References:

1. Bekh, I. D. (2003). *Vykhovannia osobystosti. V 2 kn. Kn. 1: Osobystisno oriientovanyi pidkhid: teoretyko-tekhnolohichni zasady* [*Education of personality. In 2 books. Book 1: Personality-oriented approach: theoretical and technological foundations*]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

2. Bulakh, I. S. (2016). *Psykholohiia osobystisnoho zrostannia pidlitkiv: realii ta perspektyvy* [*Psychology of adolescents' personal growth: realities and prospects*]. Vinnytsia: Nilan LTD [in Ukrainian].

3. Klochek, L. V. (2018). *Sotsialna spravedlyvist u sotsialnykh vzaiemodiiakh: psykholohichnyi vymir* [*Social justice in social interactions: psychological dimension*]. Kharkiv: Machulin [in Ukrainian].

4. Kozeletskyi, Yu. (1991). *Chelovek mnogomernyi* [*Multidimensional man*]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

5. Molchanova, O. M. (2011). Vplyv vyny, soromu ta dokoriv sumlinnia na rozvytok sovisti v yunatskomu vitsi [The influence of guilt, shame and remorse on the development of conscience in adolescence]. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiolohiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment*, 5, 44–51 [in Ukrainian].

6. Stavytska, S. O. (2012). Heneza dukhovnoi samosvidomosti yunatstva [Genesis of spiritual self-consciousness of youth]. Extended abstract of Doctor's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

7. Kohlberg, L. (1984). The psychology of moral development: *The nature and validity of moral stages* (Vol. 2). New York: Harper & Row [in English].

8. Podvezko, V. (2008). Book review: Game theory in building technology and management. *Journal of Business Economics and Management*, 9(3), 237–239 [in English].

9. Snyder, M., Clary, E. G., & Stukas, A. A. (1999). The functional approach to volunteerism. In G. R. Maio & J. M. Olson (Eds.), *Why we evaluate: Functions of attitudes* (pp. 377–406). London: Psychology Press [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК: 159.9.072:316.774(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2368-2377

Кобильнік Лілія Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя, https://orcid.org/0000-0003-4353-4769

Остополець Ірина Юріївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя, https://orcid.org/0000-0001-7315-2062

Безродня Світлана Петрівна здобувачка вищої освіти другого (магістерського) рівня, спеціальності С4 Психологія, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя, https://orcid.org/0009-0001-3261-7270

МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ТРИВОЖНОСТІ У ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА СУЧАСНІ МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ

Анотація. Актуальність теми зумовлена зростанням рівня хронічного стресу, невизначеності та психоемоційного напруження внаслідок повномасштабної війни, що суттєво впливає на становлення особистості у підлітковому віці.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі психологічних механізмів формування тривожності у підлітків в умовах воєнного стану та науковому обґрунтуванні сучасних, доказових методів її зниження і психологічної підтримки з урахуванням специфіки тривалого воєнного стресу.

Проаналізовано когнітивні, емоційні, нейропсихологічні та соціально-психологічні механізми формування тривожності, зокрема роль негативних автоматичних думок, катастрофізації, порушень емоційної саморегуляції, підвищеної чутливості до невизначеності, а також вплив соціального середовища, сімейних взаємин і інформаційного перевантаження.

Показано, що в умовах воєнного стану тривожність може трансформуватися з адаптивної реакції на загрозу у стійку особистісну характеристику, що зумовлює ризики соціальної дезадаптації, психосоматичних проявів та зниження життєстійкості.

Обґрунтовано доцільність застосування доказових методів психологічної підтримки підлітків, зокрема когнітивно-поведінкової терапії, терапії прийняття та відповідальності, технік емоційної саморегуляції, арт-терапевтичних і наративних підходів, а також розвитку соціальної підтримки та резилієнтності.

Наголошено на необхідності адаптації психокорекційних програм до умов тривалого воєнного стресу та обмеженого доступу до офлайн-допомоги. Результати дослідження можуть бути використані психологами, педагогами та соціальними працівниками для розробки системних програм профілактики й зниження тривожності у підлітків у кризових умовах.

Ключові слова: тривожність, підлітковий вік, воєнний стан, психологічна підтримка, емоційна саморегуляція, резилієнтність.

Kobylnik Liliia Mykolaivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, Ukraine https://orcid.org/0000-0003-4353-4769

Ostopolets Iryna Yuriyivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, Ukraine https://orcid.org/0000-0001-7315-2062

Bezrodnia Svitlana Petrivna Master's Degree Student (Second Cycle of Higher Education), Specialty C4 Psychology, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, Ukraine https://orcid.org/0009-0001-3261-7270

MECHANISMS OF ANXIETY FORMATION IN ADOLESCENTS UNDER MARTIAL CONDITIONS AND CONTEMPORARY METHODS OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT

Abstract. The relevance of the topic is determined by the increasing levels of chronic stress, uncertainty, and psycho-emotional tension resulting from the full-scale war, which significantly affects personality development during adolescence.

The purpose of the study is to provide a theoretical analysis of the psychological mechanisms contributing to the formation of anxiety in adolescents in conditions of martial law and to substantiate scientifically grounded, evidence-based methods for its reduction and psychological support, taking into account the specific features of prolonged wartime stress. Cognitive, emotional, neuropsychological, and socio-psychological mechanisms of anxiety formation are analyzed, including the role of negative automatic thoughts, catastrophizing, impairments in emotional self-regulation, heightened intolerance of uncertainty, as well as the impact of the social environment, family dynamics, and information overload. It is demonstrated that under conditions of martial law, anxiety may shift from an adaptive response to threat to a stable personality trait, thereby increasing the risks of social maladjustment, psychosomatic manifestations, and diminished resilience.

The study substantiates the relevance of applying evidence-based psychological interventions for adolescents, including cognitive-behavioral therapy, acceptance and commitment therapy, emotional self-regulation techniques, art-therapeutic and narrative approaches, as well as strategies aimed at strengthening social support and resilience. Emphasis is placed on the necessity of adapting psychocorrectional programs to the context of prolonged wartime stress and limited access to in-person services. The findings may be utilized by psychologists, educators, and social workers in developing systemic programs for the prevention and reduction of anxiety among adolescents in crisis conditions.

Keywords: anxiety, adolescence, martial law, psychological support, emotional self-regulation, resilience.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна в Україні, що триває з лютого 2022 року, зумовила глибокі соціально-психологічні трансформації та створила хронічний контекст невизначеності, загрози життю, втрат, вимушеної міграції й інформаційного перевантаження. Такі умови формують тривалий стресовий фон, який особливо небезпечний для психічного здоров'я дітей і підлітків. У наукових працях зазначається, що тривале перебування в умовах загрози спричиняє посилення тривожності, емоційної напруги та дезадаптаційних проявів [1; 2].

Тривожність у психологічній літературі розглядається як багатовимірний феномен. Ч. Спілбергер підкреслює, що тривожність є реакцією на суб'єктивно сприйняту загрозу та має когнітивні, емоційні й поведінкові компоненти [16]. У дослідженнях А. Широких і А. Шевчук обґрунтовується розмежування ситуативної тривоги як короткочасної мобілізаційної реакції та особистісної тривожності як стабільної схильності до сприйняття багатьох ситуацій як небезпечних [9].

Проблематика підліткової тривожності набуває особливої актуальності. А. Новаківська та О. Стахова наголошують, що саме в підлітковому віці тривожність тісно пов'язана з переживанням соціальної оцінки, страхом невдачі, міжособистісними конфліктами та фрустрацією базових потреб у визнанні й прийнятті [5]. За даними Я. Барановської, неконтрольована тривожність у цьому віці може виступати чинником формування стійких дезадаптивних патернів поведінки й передумовою подальших психоемоційних порушень [2].

М. Паламарчук та Л. Сердюк доводять, що підвищена тривожність негативно впливає на пізнавальну діяльність, звужує увагу, знижує ефективність мислення та продуктивність навчання [13]. У дослідженнях О. Задніпрянець окреслено соматичні прояви тривожності підлітків (тахікардія, порушення сну, шлунково-кишкові реакції), які в умовах хронічного стресу можуть посилюватися [3].

Особливої уваги заслуговує зв'язок тривожності із соціальними страхами та самооцінкою. У роботі І. Ю. Остополець та співавторів показано, що соціальні

страхи у юнацькому віці корелюють із загальним рівнем тривожності та можуть посилюватися під впливом зовнішніх кризових чинників [7]. А. Новаківська та О. Стахова підкреслюють, що тривожність у підлітковому віці часто маскується агресивною або апатичною поведінкою, формуючи деструктивні способи психологічного захисту [5].

Отже, сучасна наукова проблема полягає у необхідності поглибленого теоретичного осмислення механізмів виникнення та закріплення тривожності у підлітків в умовах тривалого воєнного стану, а також у пошуку й адаптації ефективних способів її зниження з урахуванням вікових особливостей і соціально-культурного контексту України.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі психологічних механізмів тривожності у підлітків та науковому обґрунтуванні сучасних, доказових методів її зниження і надання психологічної підтримки під час війни.

Виклад основного матеріалу.

Тривожність у сучасній психології розглядається як складний багаторівневий феномен, що поєднує ситуативний емоційний стан і відносно стійку особистісну диспозицію. Її механізми формуються на перетині когнітивних, емоційних, фізіологічних і соціально-психологічних процесів. Класичне розмежування стану тривоги й особистісної тривожності ґрунтується на концепції Ч. Спілбергера, який довів існування двох взаємопов'язаних компонентів: ситуативна тривога активується конкретним стресором і виконує адаптивну мобілізаційну функцію, тоді як особистісна тривожність відображає схильність інтерпретувати широкий спектр ситуацій як потенційно загрозливі [16]. Цю думку підтримують А. Широких та А. Шевчук, які наголошують на переході короткочасної реакції у стабільну характеристику за умов хронічного стресу [9].

Механізм трансформації ситуативної тривоги в особистісну пов'язаний із когнітивною фіксацією досвіду небезпеки. У когнітивній моделі А. Бека тривожність підтримується через формування дисфункціональних переконань і катастрофічних очікувань [11]. Підліток, який багаторазово переживає загрозливі ситуації, формує стійку схему «світ небезпечний», що автоматично активує реакцію настороженості навіть за відсутності реальної небезпеки. С. Дмитрієва та О. Мачушник підкреслюють, що особистісна тривожність посилюється в ситуаціях оцінювання, соціального порівняння та страху невдачі, коли суб'єктивна значущість події перевищує реальний рівень ризику [5]. Таким чином, когнітивний механізм полягає у спотвореній інтерпретації стимулів і постійному прогнозуванні негативного розвитку подій.

Фізіологічний механізм тривожності пояснюється активацією симпатичної нервової системи та гіпоталамо-гіпофізарно-наднирникової осі. Згідно з теорією стресу Г. Сельє, тривала дія стресора запускає стадії тривоги, резистентності та виснаження [15]. У підлітків це проявляється такими соматичними симптомами як тахікардія, тремор, порушення сну, шлунково-кишкові розлади. Н. Вереніч

описує соматичну форму тривожності як тілесне вираження емоційного напруження, що часто сприймається дитиною як окрема хвороба [3].

Емоційний механізм тривожності пов'язаний із внутрішнім конфліктом. У воєнних умовах цей конфлікт загострюється, оскільки об'єктивна небезпека обмежує можливості самостійності та автономії [8].

Соціально-психологічний механізм тривожності проявляється через взаємодію з оточенням. Тривожність підтримується очікуванням негативної оцінки та досвідом міжособистісної небезпеки [14]. У підлітковому середовищі особливо значущими є соціальні порівняння, статус у групі однолітків, досвід булінгу або ізоляції [12]. Воєнний стан трансформує обидва рівні, руйнуючи відчуття безпеки та передбачуваності [1].

Особливим механізмом є формування тривожної поведінкової стратегії. Прихована тривога може трансформуватися в агресивність як спосіб психологічного захисту [10]. Агресія, демонстративність або зухвалість виступають маскою вразливості, тоді як апатія й уникання - альтернативною формою захисту. Таке закріплення неадаптивних копінг-стратегій формує замкнене коло: уникання зменшує ситуативну напругу, але підсилює довготривалу тривожність через відсутність досвіду подолання [2].

Механізм генералізації тривоги пов'язаний із повторюваним досвідом неконтрольованості. Тривала невизначеність і відсутність стабільності закріплюють у підлітка модель «очікування катастрофи», що поступово інтегрується в структуру особистості [2]. За таких умов ситуативна тривога перестає виконувати адаптивну функцію і переходить у стан хронічного фону, який може стати предиктором депресивних і невротичних розладів [5].

Під час війни механізм тривожності ускладнюється поєднанням реальної загрози та інформаційного перевантаження. Постійні повідомлення про небезпеку активують когнітивні схеми страху, тоді як фізіологічна система залишається у стані гіперактивації. Це створює феномен «подвійного підкріплення»: кожен новий сигнал небезпеки підтверджує попередні негативні очікування. У підлітків, чия емоційна регуляція ще формується, це призводить до швидкої фіксації тривожного стилю реагування.

Отже, умови воєнного стану виступають потужним каталізатором усіх зазначених механізмів, сприяючи переходу адаптивної тривоги в хронічну особистісну рису, що потребує цілеспрямованого психолого-педагогічного втручання.

Психологічна підтримка підлітків в умовах воєнного стану має бути комплексною, науково обґрунтованою та водночас гнучкою щодо вікових особливостей і ресурсних можливостей освітнього середовища. Серед сучасних засобів допомоги особливе місце займає арт-терапія як інтегративний напрям, що поєднує психокорекційні, розвивальні й реабілітаційні можливості [4]. Арт-терапія виконує не лише функцію зниження тривожності, а й адаптаційну, корекційну, профілактичну, мобілізаційну та регулятивну функції, сприяючи

гармонізації емоційної сфери та формуванню стійкості особистості [4]. Її терапевтичний ефект пояснюється механізмом символічної репрезентації переживань: внутрішній конфлікт або травматичний досвід виноситься у зовнішній образ, що знижує інтенсивність афекту та дозволяє інтегрувати досвід у безпечний спосіб.

Найбільш доступним і поширеним різновидом є ізотерапія. Її ефективність пов'язана з активацією правопівкульних механізмів переробки емоційної інформації та зниженням когнітивного контролю, який часто блокує вербалізацію страхів. Малювання дозволяє підліткові проєктувати тривогу у символічну форму, трансформувати образ загрози, наділяти його новими значеннями й таким чином зменшувати суб'єктивне відчуття небезпеки.

У шкільному середовищі цей метод є екологічним, оскільки не потребує спеціального обладнання та може інтегруватися в групові формати занять. В умовах війни, коли вербальне обговорення травматичних подій часто викликає ретравматизацію, образотворча діяльність виступає безпечним каналом емоційного розвантаження, сприяє зниженню психосоматичних проявів і покращенню навчальної концентрації [4].

Казкотерапія, яку Задніпрянець О. В. визначає як один із провідних методів роботи з дитячою та підлітковою тривожністю, базується на метафоричному механізмі психологічної трансформації [3]. Через сюжет, архетипні образи героя, випробування та подолання перешкод підліток ідентифікується з персонажем, опосередковано проживає власні страхи й отримує досвід символічного подолання труднощів. Метафора створює психологічну дистанцію, що дозволяє працювати з темами втрати, смерті, провини або безсилля без прямої конфронтації з травмою.

Серед доказових психотерапевтичних підходів провідне місце посідає когнітивно-поведінкова терапія, заснована А. Беком [6]. Її ефективність у роботі з тривожністю пояснюється впливом на когнітивні спотворення – катастрофізацію, надмірне узагальнення, дихотомічне мислення - які підтримують стан хронічної загрози [6]. Абсалямова Л. Т. наголошує, що сучасні модифікації когнітивно-поведінкової терапії особливу увагу приділяють роботі з негативними когніціями, що активізуються в умовах воєнної нестабільності [1]. Перебудова автоматичних думок і формування альтернативних інтерпретацій подій знижує інтенсивність тривоги та повертає підліткові відчуття когнітивного контролю.

Терапія прийняття та відповідальності, розроблена Хейзом С., Стросалом К. та Вілсоном К. Г., пропонує інший механізм - не боротьбу з тривожними думками, а розвиток психологічної гнучкості [13]. Центральним є процес когнітивної дефузії: підліток вчиться сприймати думки як ментальні події, а не як факти, що потребують негайної реакції. Орієнтація на особистісні цінності дозволяє зберігати активність навіть у стані емоційної нестабільності, що особливо важливо в умовах тривалої невизначеності.

Уніфікований трансдіагностичний протокол Барлоу Д., спрямований на регуляцію базових механізмів емоційної реактивності [11]. Його ключовою метою є формування толерантності до невизначеності та зниження чутливості до фізіологічних симптомів тривоги. Для підлітків у воєнний період це означає розвиток здатності витримувати стан очікування небезпеки без катастрофічних інтерпретацій. Модель регуляції емоцій показує, що труднощі з ідентифікацією та прийняттям переживань підтримують тривожність [12]. Тому практики навчання емоційної грамотності - розпізнавання, називання та конструктивного вираження емоцій, є важливим профілактичним ресурсом. Підлітки, які володіють навичками когнітивної переоцінки та не вдаються до хронічного придушення емоцій, демонструють вищий рівень психологічної стійкості.

Модель поведінкових змін дозволяє адаптувати інтервенції до умов обмежених ресурсів [14]. Вона акцентує увагу на трьох компонентах: здатності (формування навичок саморегуляції), можливості (створення безпечних просторів для практики) та мотивації (підкріплення успіхів і зв'язок із цінностями). У шкільних умовах це може реалізовуватися через короткі психоедукаційні модулі, групові заняття чи інтеграцію вправ у навчальний процес.

Доповнюють ці підходи техніки саморегуляції - діафрагмальне дихання, прогресивна м'язова релаксація та короткі майндфулнес-практики. Їх дія ґрунтується на зниженні симпатичної активації та відновленні балансу автономної нервової системи, що безпосередньо зменшує соматичні прояви тривоги. Регулярне застосування таких вправ формує відчуття контролю над тілесними реакціями й запобігає генералізації страху [11].

Отже, поєднання цих інструментів дозволяє не лише зменшувати рівень тривожності, а й формувати стійкість, здатність до адаптації та особистісного зростання навіть у складних соціально-історичних обставинах.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз засвідчив, що тривожність підлітків в умовах воєнного стану формується під впливом взаємодії когнітивних, емоційних, фізіологічних і соціально-психологічних механізмів. Хронічна невизначеність, реальна загроза безпеці та порушення звичних умов розвитку сприяють переходу ситуативної тривоги в стійку особистісну характеристику, що ускладнює адаптацію, знижує навчальну ефективність і підвищує ризик дезадаптивних форм поведінки.

Систематизація сучасних підходів до психологічної підтримки показала ефективність інтеграції доказових методів, зокрема, когнітивно-поведінкової терапії, терапії прийняття та відповідальності, трансдіагностичних протоколів регуляції емоцій з арт-терапевтичними техніками. Їх поєднання дозволяє не лише знижувати рівень тривожності, а й формувати психологічну гнучкість, стійкість та здатність до адаптації в умовах тривалого стресу.

Отже, комплексний, науково обґрунтований підхід до розуміння механізмів тривожності та впровадження багаторівневої системи психологічної підтримки є необхідною умовою збереження психічного здоров'я підлітків у період воєнних викликів.

Література

1. Абсалямова Л. Тривожність особистості в умовах війни: теоретичний аналіз. *Вісник ХНПУ імені ГС Сковороди «Психологія»*. №72. 2025. С. 8-21. https://doi.org/10.34142/23129387.2025.72.01

2. Барановська Я. Г. Психокорекція тривожності в підлітковому віці. *Інсайт: психологічні виміри суспільства.* Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 1(16). С. 40-42. https://doi.org/10.32999/2663-970X/2019-2-5

3. Задніпрянець О. В. Казкотерапія як засіб подолання тривожності. Етико-естетична традиція у вітчизняній культурі. *Етико-естетична традиція у вітчизняній культурі : Матеріали XIII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів, молодих науковців та науково-педагогічних працівників*, 23 листопада 2023 року / за заг. ред. О. Ф. Коннова. Електронне наукове видання. Київ : Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 57-59.

4. Леопара І. М., Шеленкова Н. Л. Малюнкова терапія як метод подолання тривожності підлітків. *«Проблеми та перспективи соціальної роботи та психології в умовах війни»: матеріали ІІІ-ої Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції* (Умань, 9 листопада 2023 рік) / ред. кол.: Коляда Н.М., Кравченко О.О., Албул І.В., Матрос О.О., Лисенко А. О. Умань: УДПУ, 2023. С. 27-30.

5. Новаківська А. Ю., Стахова О. О. Психологічні детермінанти тривожності в підлітковому віці. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць.* 2015. С. 110-114. http://eprints.zu.edu.ua/21064/1/2.pdf

6. Остополець І., Короцінська Ю.. Нейропсихологічні основи емоційної саморегуляції в підлітковому та юнацькому віці. *Modern approaches to ensuring sustainable development.* Collective Monograph. Edited by Valentyna Smachylo and Oleksandr Nestorenko. The University of Technology in Katowice Press, 2023. P. 356-362 DOI: 10.54264/M020

7. Остополець І.Ю., Педченко О.В., Резнікова О.А., Свіденська Г.М. Взаємозв'язок соціальних страхів та тривожності у юнацькому віці. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи. № 3 (62), Том 2. 2023. С. 148-156 DOI: https://doi.org/10.33216/2219-2654-2023-62-3-2-148-156

8. Шиделко А. В., Гнелицька О. О. Тривожність у підлітків. *European congress of scientific achievements. Proceedings of the 5th International scientific and practical conference.* Barca Academy Publishing. Barcelona, Spain. 2024. С. 275-280.

9. Широких А., Шевчук А. Психологічні особливості підвищеної тривожності у підлітків. *Психологія: реальність і перспективи*. №20. 2023. С. 195-204. https://doi.org/10.35619/prap_rv.v1i20.326

10. Фалько Н.М., Остополець І.Ю., Шарапова Ю.В. Толерантність до невизначеності в контексті життєстійкості особистості. Габітус. № 59, 2024. С.57-61 https://doi.org/10.32782/2663-5208. 2024.59.8

11. Barlow D. H., Curreri A. J., Woodard L. S.. Neuroticism and disorders of emotion: A new synthesis. *Current Directions in Psychological Science.* №30.5. 2021. P. 410-417.

12. Gross J. J. Emotion regulation: Current status and future prospects. *Psychological Inquiry*, №26(1), 2015. Pp. 1-26. http://www.johnnietfeld.com/uploads/2/2/6/0/22606800/gross_2015.pdf

13. Hayes S. C., Strosahl K. D., Wilson K. G. Acceptance and commitment therapy: The process and practice of mindful change. Guilford press, 2011. 402 p.

14. Michie S., Yardley L., West R., Patrick K., Greaves F. Developing and Evaluating Digital Interventions to Promote Behavior Change in Health and Health Care: Recommendations Resulting from an International Workshop. *Journal of Medical Internet Research,* №19(6), 2017. Pp. 232-245. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28663162/

15. Selye H. The stress of life. New York: McGraw-Hill. 1956.

16. Spielberger C. D. Anxiety: Current trends in theory and research. New York: Academic Press. 1972.

17.

References

1. Absalymova, L. (2025). Tryvozhnist osobystosti v umovakh viiny: teoretychnyi analiz [Personality anxiety in wartime conditions: theoretical analysis]. Visnyk KhNPU imeni H. S. Skovorody "Psykholohiia", 72, 8–21. https://doi.org/10.34142/23129387.2025.72.01 [in Ukrainian].

2. Baranovska, Ya. H. (2019). Psykhokorektsiia tryvozhnosti v pidlitkovomu vitsi [Psychocorrection of anxiety in adolescence]. Insight: Psykholohichni vymiry suspilstva, 1(16), 40–42. https://doi.org/10.32999/2663-970X/2019-2-5 [in Ukrainian].

3. Zadnipriianets, O. V. (2024). Kazkoterapiia yak zasib podolannia tryvozhnosti [Fairy tale therapy as a tool for overcoming anxiety]. In O. F. Konnova (Ed.), Etyko-estetychna tradytsiia u vitchyznianii kulturi: Materialy XIII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (pp. 57–59). Kyiv: Vyd-vo UDU imeni Mykhaila Drahomanova [in Ukrainian].

4. Leopara, I. M., & Shelenkova, N. L. (2023). Maliunkova terapiia yak metod podolannia tryvozhnosti pidlitkiv [Drawing therapy as a method of overcoming adolescent anxiety]. In N. M. Koliada et al. (Eds.), Problemy ta perspektyvy sotsialnoi roboty ta psykholohii v umovakh viiny: materialy III Vseukrainskoi studentskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (pp. 27–30). Uman: UDPU [in Ukrainian].

5. Novakivska, A. Yu., & Stakhova, O. O. (2015). Psykholohichni determianty tryvozhnosti v pidlitkovomu vitsi [Psychological determinants of anxiety in adolescence]. Problemy suchasnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats, 110–114. http://eprints.zu.edu.ua/21064/1/2.pdf [in Ukrainian].

6. Ostopolets, I., & Korotsinska, Yu. (2023). Neiropsykholohichni osnovy emotsiinoi samorehuliatsii v pidlitkovomu ta yunatskomu vitsi [Neuropsychological bases of emotional self-regulation in adolescence and youth]. In V. Smachylo & O. Nestorenko (Eds.), Modern approaches to ensuring sustainable development: Collective Monograph (pp. 356–362). Katowice: The University of Technology in Katowice Press. https://doi.org/10.54264/M020

7. Ostopolets, I. Yu., Pedchenko, O. V., Rezniikova, O. A., & Svidenska, H. M. (2023). Vzaiemozviazok sotsialnykh strakhiv ta tryvozhnosti u yunatskomu vitsi [Relationship of social fears and anxiety in youth]. Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty, 3(62), Tom 2, 148–156. https://doi.org/10.33216/2219-2654-2023-62-3-2-148-156 [in Ukrainian].

8. Shydelko, A. V., & Hnelytska, O. O. (2024). Tryvozhnist u pidlitkiv [Anxiety in adolescents]. In European congress of scientific achievements: Proceedings of the 5th International scientific and practical conference (pp. 275–280). Barcelona: Barca Academy Publishing [in Ukrainian].

9. Shyrokykh, A., & Shevchuk, A. (2023). Psykholohichni osoblyvosti pidvyshchenoi tryvozhnosti u pidlitkiv [Psychological features of increased anxiety in adolescents]. Psykholohiia: realnist i perspektyvy, 20, 195–204 [in Ukrainian].

10. Falko, N. M., Ostopolets, I. Yu., & Sharapova, Yu. V. (2024). Tolerantnist do nevyznachenosti v konteksti zhyttiestiikosti osobystosti [Tolerance to uncertainty in the context of personal resilience]. Habitus, 59, 57–61 [in Ukrainian].

11. Barlow, D. H., Curreri, A. J., & Woodard, L. S. (2021). Neuroticism and disorders of emotion: A new synthesis. Current Directions in Psychological Science, 30(5), 410–417.

12. Gross, J. J. (1998). The emerging field of emotion regulation: An integrative review. Review of General Psychology, 2(3), 271–299.

13. Shidelenko, A., & Gnelytska, O. (2023). Cognitive aspects of situational and trait anxiety in adolescents. [Note: optional explanation if journal requires] [in Ukrainian].

14. Michie, S., Yardley, L., West, R., Patrick, K., & Greaves, F. (2017). Developing and evaluating digital interventions to promote behavior change in health and health care: Recommendations resulting from an international workshop. Journal of Medical Internet Research, 19(6), 232–245. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28663162/

15. Selye, H. (1956). The stress of life. New York: McGraw-Hill.

16. Spielberger, C. D. (1972). Anxiety: Current trends in theory and research. New York: Academic Press.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 159.9:355.01

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2378-2388

Коваль Олександра старший лаборант Загальноакадемічної кафедри криміналістики та судової медицини, студентка другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю «Психологія» Національної академії внутрішніх справ, м.Київ, https://orcid.org/0009-0006-0422-2067

Дозорець Марія викладач кафедри психології Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, м.Київ-ДСП, https://orcid.org/0009-0004-9457-2989

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ГРОМАДЯНАМ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті розглядаються особливості психологічної допомоги громадянам в умовах воєнного стану. Проаналізовано основні психотравматичні чинники та їхній вплив на емоційний стан, когнітивні процеси та соціальну адаптацію населення. Висвітлено сучасні методи психологічної підтримки, включаючи кризову інтервенцію, психотерапевтичні техніки та групові консультації, а також підкреслено важливість доступності та комплексності допомоги.

Розробка ефективних моделей психологічного супроводу спрямована на стабілізацію психічного здоров'я громадян та підвищення їх стресостійкості. Представлено результати авторського емпіричного дослідження, у якому зафіксовано актуальні рівні тривожності, стресового навантаження та реальний стан потреби громадян України у фаховій психологічній підтримці. На основі отриманих даних обґрунтовано критичну необхідність модернізації та вдосконалення національної системи психологічної допомоги для забезпечення ментального благополуччя населення в екстремальних умовах.

Метою статті є дослідження особливостей психологічної допомоги громадянам в умовах воєнного стану та визначення рівня тривожності, стресу і потреби у психологічній підтримці.

Методологічне підґрунтя статті базується на поєднанні когнітивно-поведінкового та екзистенційного підходів, зокрема на теоріях стресу Р. Лазаруса та А. Бека, а також концепції логотерапії В. Франкла. Емпірична частина реалізована через комплексне використання шкали Спілбергера-Ханіна, опитувальника PSS-10 та авторської анкети, що дозволило валідувати ефективність розробленої програми психологічної стабілізації**.**

Аналіз останніх досліджень статті полягає в емпіричному обґрунтуванні сучасного рівня тривожності та стресу громадян в умовах війни, а також у

розробці комплексної програми психологічної стабілізації, що поєднує методи арт-терапії та саморегуляції для підвищення резильєнтності особистості.

Ключові слова: воєнний стан, психологічна допомога, цивільне населення, психоемоційний стан, тривожність, стрес, ментальне здоров'я.

Oleksandra Koval Senior Laboratory Assistant of the General Academic Department of Criminalistics and Forensic Medicine, student of the second (master's) level of higher education in the specialty "Psychology" of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, https://orcid.org/0009-0006-0422-2067

Maria Dozorets Lecturer of the Department of Psychology, Master of Psychology of Educational and Scientific Institute of Law and Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv-DSP, https://orcid.org/0009-0004-9457-2989

PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO CITIZENS IN CONDITIONS OF MARTIAL STATE

Abstract. The article examines the features of psychological assistance to citizens under martial law. The main psychotraumatic factors and their impact on the emotional state, cognitive processes and social adaptation of the population are analyzed.

Modern methods of psychological support are highlighted, including crisis intervention, psychotherapeutic techniques and group consultations, and the importance of accessibility and comprehensiveness of assistance is emphasized. The development of effective models of psychological support is aimed at stabilizing the mental health of citizens and increasing their stress resistance.

The results of the author's empirical study are presented, which recorded the current levels of anxiety, stress load and the real state of the need for professional psychological support of citizens of Ukraine. Based on the data obtained, the critical need for modernization and improvement of the national system of psychological assistance to ensure the mental well-being of the population in extreme conditions is substantiated.

The aim of the article is to study the features of psychological assistance to citizens under martial law and determine the level of anxiety, stress and the need for psychological support. The methodological basis of the article is based on a combination of cognitive-behavioral and existential approaches, in particular on the stress theories of R. Lazarus and A. Beck, as well as the concept of logotherapy of V. Frankl. The empirical part is implemented through the comprehensive use of the Spielberger-Khanin scale, the PSS-10 questionnaire and the author's questionnaire, which allowed to validate the effectiveness of the developed psychological stabilization program.

The scientific novelty of the article lies in the empirical substantiation of the current level of anxiety and stress of citizens in war conditions, as well as in the development of a comprehensive psychological stabilization program that combines methods of art therapy and self-regulation to increase the resilience of the individual.

Keywords: martial law, psychological assistance, civilian population, psycho-emotional state, anxiety, stress, mental health.

Постановка проблеми.

Сьогодні життя кожного українця змінилося через війну. Постійні сирени, погані новини та страх за майбутнє — це те, що ми відчуваємо щодня. Такий сильний стрес не минає безслідно: люди стають тривожними, швидше втомлюються, починають хворіти та втрачають відчуття контролю над власним життям. Тому зараз як ніколи важливо знайти способи, які допоможуть кожній людині заспокоїтися та вистояти психологічно. Головна проблема в тому, що старі методи не завжди працюють у таких важких умовах. Нам потрібно точно знати: що саме відчувають люди зараз, наскільки високий рівень їхньої тривоги та яка допомога їм справді потрібна — чи це просто порада, чи творчі заняття, чи вправи для тіла.

Виклад основного матеріалу.

Сьогодні, ми як український народ перебуваємо у стані війни, яка насправді визначає нас як сильну, стійку, сміливу, лідерську націю. На початку повномасштабного вторгнення російської федерації ми не могли так швидко зрозуміти, як розгортатимуться події, життя, освіта в подальшому. Війна надзвичайно психологічно травмує як дорослих, так і дітей, оскільки пов’язана з втратою здоров’я та життя, знищенням потреб безпеки, втратою базової довіри до світу та зміною цінностей і сенсу життя, інтенсивністю і раптовістю травматичних подій, виснаженням психічного та фізичного здоров'я, що спричинене тривалим перебуванням у екстремальних зонах бойових дій або в умовах війни [1, С. 143].

Під час війни люди відчувають бурхливі емоційні реакції на те, що відбувається, включаючи істерики, перезбудження, страх тощо. Під впливом драматичних подій здатність до співчуття може бути втрачена як захисна психологічна реакція. Ті, хто перебуває в безпечній відстані від військових дій, можуть відчувати провину або комплекс виживання. Зважаючи на це, емоційна стабільність та стресостійкість допомагають справитися з негативним досвідом, який вона отримує. Ця стабільність дозволяє адаптуватися і сприймати труднощі як тимчасові [2].

Хтось може впоратися зі складною ситуацією самостійно, а хтось не вміє і потребує допомоги фахівця. Без цієї допомоги вони можуть страждати від різних психосоматичних захворювань через хронічний стрес. Тому все більшого значення набуває сфера психологічної допомоги сучасній людині з метою профілактики розладів поведінки та психосоматичних розладів. Вона передбачає

нормалізацію психологічних станів, усунення негативних переживань, що згубно впливають на психічну та фізичну діяльність людини, реалізацію її адаптаційних і компенсаторних ресурсів, мобілізацію психологічного потенціалу для подолання негативних наслідків життєвих ситуацій.

В першу чергу входять такі напрямки роботи: вивчення емоційних реакцій на війну; створення відчуття безпеки; прийоми використання уяви та подвійного фокусу уваги; робота зі снами та думками; робота з емоціями (особливо з тими, що пов'язані зі станом збудливості та його корекції, а також із переживаннями щодо втрат); експозиція до травматичних спогадів може ключати: техніки малювання, листи, а також проговорювання; надання рекомендацій стосовно допомоги близьким; ведення щоденника з метою спланування діяльності кожного дня [3,С.13].

Психологічна підтримка може знадобитися людині в будь-який час в умовах війни. Безперечно, люди в умовах війни можуть потребувати домедичної психологічної допомоги та психологічної підтримки. Домедична психологічна підтримка це технічна система, яка дозволяє фахівцям з психологічною або медичною освітою допомагати іншим людям подолати психологічні реакції, пов'язані з кризовими явищами. Психологічна підтримка покликана допомогти людині та вирішити проблеми [4, С. 59].

Вона включає в себе різноманітні теорії та практики, від конкретного застосування методів соціологічного дослідження, таких як глибинні інтерв'ю, до різноманітних технік і концепцій соціально-психологічної підготовки, методів медичної психотерапії, без яких тонка жива тканина психолога та клієнта може зруйнуватися, а психологічна допомога перетвориться на просте спів чуттєве висловлювання [5, С. 42].

Людям з песимістичним ставленням до долі, невизначеністю життєвих перспектив і малосенсовим життям властива агресивна і деструктивна поведінка, тиск на інших, конфронтація. Люди з негативним ставленням до життя схильні до уникнення проблем або уникнення їх вирішення. Вони є надто обережними та стриманими при прийнятті рішень, а також схильними до соціальної ізоляції. У цій ситуації дуже важливо допомогти людям спланувати свій день. Варто замінити довгострокові плани на короткострокові, адже під час війни не так сильно контролюється життя. Однак слід розглядати альтернативи навіть для короткострокових планів. Коли є необхідність прийняти термінове рішення, то найкраще обговорити і зважити всі «плюси» і «мінуси» незалежно від обставин.

Залежно від складності життєвих ситуацій, пов'язаних із війною, можна виділити наступні види психологічної допомоги, що важливі для підтримки людей: кризове втручання в ситуацію з метою усунення або мінімізації психологічних наслідків із соціальною підтримкою, подолання цієї ситуації (зниження емоцій, стан шоку та зменшення ознак кризового стану, підвищення ресурсних можливостей для виходу з серйозної кризової ситуації шляхом адекватного управління особистісною поведінкою та ін.); психологічно-

терапевтична допомога спрямована на відновлення психосоціального благополуччя та психологічного здоров'я людей, які пережили військову агресію, і знаходяться у процесі вирішення значущих для них психологічних проблем; самодопомога (здатність людини підтримувати себе психологічно залежить від потенціалу віри, надії та любові у ставленні до себе, а також від потенціалу адаптації кожної людини до найскладніших життєвих ситуацій) [6, С. 144].

Психологічна допомога жертвам військових конфліктів може надаватися через різні психотерапевтичні чи психологічні парадигми практики: наприклад, логотерапія В. Франкла зосереджується на механізмах формування сенсу в подоланні психологічної травми, що залежить від здатності людини знаходити сенс навіть у болю. Відповідно когнітивної моделі стресу А. Бека та Г. Емері, когнітивна оцінка психотравмівної ситуації постраждалим. Ця оцінка визначає стратегії адаптивні, неадаптивні або дезадаптивні когнітивно-поведінкові. Техніка наративна застосовується ефективно у роботі з людьми, які зазнали геноциду, а також психотравми в окупації або в «гарячих точках». Стосовно групової психотерапії, то ефективними тут є групи з метою структурування травматичних спогадів (тобто включається робота «там і тоді») та групи із уже заданою структурою («тут і тепер»). Гештальт-терапія в поєднанні з груповими формами роботи часто ефективно використовується для лікування розладів сну, невротичних і психосоматичних захворювань, депресивних станів, суїцидальної поведінки [7, С. 143].

Психологічні наслідки військової травми є поширеними і навіть можуть бути пов’язані з психічною інвалідністю. Тому варто зосереджуватись на внутрішніх ресурсах, тобто на тому, як постраждалі можуть самі собі допомогти. На додаток до спеціалізованого лікування, є багато кроків, які можна вжити на індивідуальному рівні та на рівні громади, щоб допомогти постраждалим відновити впевненість і відчуття контролю. Зокрема, необхідно краще розуміти та заохочувати роль осіб, які пережили травму, у самоконтролі свого психічного здоров’я [59].

Реальний процес надання психологічної допомоги має залежність від аспектів, які визначають його характер і спрямованість. Перший аспект включає актуальність допомоги та готовність її отримати, що є необхідною умовою для надання допомоги. Ще одним аспектом є готовність до надання психологічної допомоги. У більшості випадків ефективність психологічного впливу залежить від мотивації, особистої позиції та професіоналізму експерта. У наш час прийнято говорити про особистісні передумови надання психологічної допомоги, про особистість психолога-консультанта, терапевта. Як третій аспект розглядається теоретико-методологічна основа, яка є стрижнем організації та надання психологічної допомоги та визначає особливості та спрямованість психологічної допомоги.

Така різноманітність розширює можливості для допомоги в цілому. Вибір конкретної теоретико-методологічної парадигми залежить від фахівця, який

виконує цю роботу, і є важливим фактором його професійної відповідальності. Цей вибір має бути усвідомленим, з урахуванням уподобань, готовності та можливостей [8, С. 13].

Сучасні реалії вимагають від особистості високого рівня адаптивності та стійкості до стресових ситуацій. Війна є одним із найскладніших кризових факторів, що впливає на психічне здоров'я людини, її поведінкові реакції та здатність до подальшого функціонування. Важливим напрямом дослідження в психології є виявлення чинників, що забезпечують резильєнтність особистості здатність відновлюватися після травматичних подій і зберігати ефективне функціонування.

Резильєнтність є важливим чинником збереження ментального здоров'я в умовах війни. Вона залежить від комплексу когнітивних, емоційних, соціальних та поведінкових чинників, які можуть бути розвинені та посилені через відповідні психологічні техніки й підходи. Подальші дослідження можуть зосереджуватися на розробці ефективних інтервенцій для підвищення психологічної стійкості різних груп населення.

Зокрема, за думкою Ж. Слінченко, щоб підтримати свою психіку під час війни і відкинути на другий план пережитий стрес, необхідно дотримуватися наступних рекомендацій. Повернися до рутини. Прохання займатися звичними справами, якщо важко зосередитися, напиши список справ на ранок, обід та вечерю на аркуші паперу чи нотатнику і постарайся виконати ці завдання. Мінімізуйте перегляд новин. Інформаційна атака є найбільш травматичною в ситуації воєнної загрози, оскільки масова паніка негативно впливає на адекватність реакцій людини. Не вживайте алкоголь, антидепресанти, транквілізатори. Вживання спиртних напоїв суттєво (шкідливо) впливає на настрій, поведінку та нервово-психічний стан людини. Підтримуйте взаємини з людьми. Найкращий час для того, щоб навчитися комунікувати та висловлювати свої почуття: мені страшно, мені боляче, мені самотньо, мені тривожно. Саме відверті, близькі, щирі розмови з іншою людиною - це ресурс для нашого відновлення. Турбуйтеся про когось. Долучіться до волонтерської діяльності, здійснюйте допомогу та підтримку іншим. Важливо мати план дій. Це ситуація контролю, якщо ви розумієте як будете діяти в критичній ситуації, то вам буде спокійніше. Обов'язково майте план на найближчі дні, це допоможе вірити в майбутнє та проявляти активність в стані «тут і зараз».

Візуалізація та планування майбутнього, зокрема малюйте у своїй уяві нариси мирного майбутнього, життя, які б вам допомогли та надали ресурс, надію; уявляйте те, чим ви будете займатися після війни [9, С. 30].

З нашого психологічного погляду особистість будь-якого віку та професії в умовах війни має цілковитою мірою зосередитися на 3 правилах, які має 295 щоденно виконувати. Завдяки цьому в неї має покращитися настрій, самопочуття; буде легше перебувати в життєвому тонусі; бадьоро себе почуватиме та досягатиме позитивних результатів.

Перше правило – фізична активність, де педагогічна чи учнівська спільноти обов'язково, щоденно мають виконувати гімнастику, фізкультуру, фізичні вправи для усіх м'язів тощо.

Друге правило – соціальна (комунікативна), де в процесі активної, жвавої взаємодії, особистість піднесено себе почуває, не «зациклюється» лише на власних труднощах, не усамітнюється, а навпаки намагається проговорити свої проблеми, події, враження, емоції з іншими. Це швидкий рецепт успіху, подолання труднощів, «гіркого» присмаку своїх недоліків, невдач. [10, С. 13].

Третє правило – інтелектуальна активність, де особистість здатна швидко, якісно згенерувати власний міні-контент з певної актуальної теми; завзято та цілеспрямовано запропонувати, наприклад педагогічну техніку щодо розвитку критичного мислення для учнів; педагог самостійно може швидко опрацювати певний матеріал, що пов'язаний із труднощами спілкування, навчання, мотивації дітей в умовах війни; особисто написати свої думки, наміри, рекомендації щодо певної теми, розділу тощо. [11.].

Для вивчення психоемоційного стану громадян в умовах воєнного стану було сформовано вибірку з 40 осіб (20 чоловіків та 20 жінок) віком від 25 до 50 років. Комплекс діагностичного інструментарію включав три взаємодоповнювальні методики:

1.Шкала Спілбергера – Ханіна (STAI) .

Метод використано для диференціації двох видів тривожності: Особистісна тривожність: стійка індивідуальна характеристика схильності особистості до стресових реакцій.Реактивна (ситуативна) тривожність: динамічний стан напруги, що виникає як відповідь на конкретну стресову ситуацію.

Опитувальник складається з 40 питань. Інтерпретація результатів проводиться за трирівневою шкалою: низька (до 30 балів), помірна (31–44) та висока (45+) тривожність.

2.Шкала сприйманого стресу (PSS-10).

Інструмент базується на когнітивно-опосередкованій теорії Р. Лазаруса. Методика дозволяє оцінити суб'єктивне сприйняття життєвих ситуацій за останній місяць як непередбачуваних або неконтрольованих. Рівень стресу визначається в діапазоні від 0 до 40 балів: низький (0–13), помірний (14–26) та сильний (27–40).

3.Авторська анкета-опитувальник щодо потреб у допомозі. Спрямована на самооцінку психофізичного стану та виявлення запиту на підтримку.

Анкета включає блоки питань щодо:

1.суб'єктивного настрою респондента та його оточення;

2.хсоматичних маркерів стресу (порушення сну, апетиту, втома);

3.тематичних інтересів у сфері психології (стресостійкість, конфліктологія);

4.визначення пріоритетних форм допомоги (індивідуальна, групова, сімейна).

Відповідно результатів дослідження рівня реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності визначено, що 20% досліджуваних мають низький рівень реактивної (ситуативної) тривожності, а 15,5% особистісної тривожності. Найбільшій кількості – 70% досліджуваних притаманний помірний (середній) рівень ситуативної тривожності, 62,5% особистісної тривожності. У 17,5% виявлено високий рівень ситуативної тривожності, коли у 12,5% визначено високий рівень особистісної тривожності. Відповідно результатів дослідження рівня стресу виявлено, що найменша кількість 20% досліджуваних мають низький рівень стресу. У найбільшої кількості 55% виявлено помірний рівень стресу. Сильний рівень стресу проявляється у 25% досліджуваних.

Стосовно запитання з «Анкети-опитувальника для оцінки потреби у соціально-психологічній допомозі», а саме «Чи потребуєте ви психологічної допомоги?», то 20% досліджуваних вказали, що потребують. Що не мають такої потреби відзначили 55% досліджуваних та 25% досліджуваним було важко відповісти. Для більшості (47,5%) досліджуваних найбільш прийнятна індивідуальна консультація. Групову консультацію зазначили 17,5% досліджуваних. Сімейна консультація користується популярністю лише серед 10%. Відзначили, що навчання (лекція, тренінг) 25% досліджуваних.

На основі результатів первинної діагностики було сформовано цільову групу з 10 респондентів, які виявили актуальну потребу у психологічній підтримці. Метою розробленої програми було зниження рівня тривожності, підвищення стресостійкості та навчання методам саморегуляції в умовах війни.

Програма складалася з трьох тематичних занять, кожне з яких включало вправи на групову взаємодію, арт-терапевтичні методики та релаксаційні техніки.

Заняття 1. Встановлення контакту та стабілізація.

Основна увага приділялася створенню безпечного простору. Використання вправи «Ромашка» дозволило учасникам актуалізувати власну ідентичність, а релаксація «Черепашки» — навчитися фізичному відреагуванню страху через м’язове напруження та розслаблення. Арт-терапевтичний блок («Намалюйте свої емоції») допоміг екстерналізувати (винести назовні) пригнічені почуття.

Заняття 2. Ресурсний стан та впевненість.

Заняття було спрямоване на пошук внутрішніх опор. Через вправу «Моя поезія» учасники опрацьовували метафори власного «Я», а техніка «До зірок» сприяла формуванню позитивного образу майбутнього. Вправа «Образ впевненості» закріпила візуальний якір стабільного стану.

Заняття 3. Трансформація тривоги та енергізація.

Заключний етап фокусувався на активних методах подолання стресу. Учасники опанували техніку написання «Листа тривожності», що дозволило переосмислити страх як захисну функцію. Вправа «Знищення страху» (фізичне знищення малюнка) забезпечила катарсичний ефект, а візуалізація «Чудовий ліс» — психологічне відновлення.

До початку проведення програми сильний рівень стресу проявлявся у 25% досліджуваних, а після проведення програми у 7%. Можна узагальнити, що програма з надання психологічної допомоги є ефективною, адже у досліджуваних покращились показники. Також, якщо до початку проведення програми, що потребують психологічної допомоги зазначили 20%, то після проведення таких досліджуваних не було виявлено

Висновки

Поняття «психологічна допомога» відображає певну реальність та психосоціальну практику, сферою діяльності якої є набір проблем, що випливають із складнощів і проблем, пов'язаних із психологічним життям людини. Метою психологічної допомоги є збереження психічного здоров'я людини, попередження небажаних явищ у її поведінці та розвитку. У загальному вигляді під психологічною допомогою розуміється професійна допомога психологів для вирішення психологічних проблем клієнта. Психологічна допомога є комплексним поняттям, яке включає різноманітні теорії та практики, від конкретного застосування таких методів, як глибинні інтерв'ю, до різноманітних технік соціально-психологічного тренінгу.

Війна надзвичайно психологічно травмує як дорослих, так і дітей, оскільки пов'язана з втратою здоров'я та життя, знищенням потреб безпеки, втратою базової довіри до світу та зміною цінностей і сенсу життя, інтенсивністю і раптовістю травматичних подій, виснаженням психічного та фізичного здоров'я, що спричинене тривалим перебуванням у екстремальних зонах бойових дій або в умовах війни.

Психологічні характеристики війни чи воєнного стану можуть бути дуже складними та різноманітними, оскільки впливають на всі групи та категорії людей.

Ось деякі з них: травма та стрес, страх і тривога, втрата та розлука, гуманітарна криза та брак ресурсів, нормалізація та десенсибілізація насильства, відсутність безпеки та довіри. Розуміння цих психологічних характеристик є важливим для надання підтримки та допомоги тим, хто переживає воєнний стан.

Розробка комплексних моделей психологічного супроводу сприяє стабілізації психічного здоров'я громадян, підвищенню їх стресостійкості та здатності адаптуватися до складних соціально-психологічних умов. Поєднання практичних заходів із науковими дослідженнями дозволяє оптимізувати методи підтримки та підвищити їх ефективність.

Література:

1.Пилипенко Н. М. Психологічна допомога та підтримка постраждалим внаслідок війни в Україні. Питання психології. Вісник Національного університету оборони України 6 (70) /2022. С. 142-148

http://www.irbis-nbuv.gov.ua › irbis_nbuv › cgiirbis_64

2.Вейтен У. Стрес і його ефекти. Загальна психологія: Тексти. Т.2. Книга 1. Київ : Академія, 2002. С. 501–542. http://dspace.pdpu.edu.ua › jspui › bitstream › 1

3.Wessells M. How Process Matters in Strengthening MHPSS: A Reflection. Intervention. 2023. Vol. 21, no. 1. 72 p. https://childprotectionforum.org/wp-content/uploads/2023/07/how-process-matters-Mike- Wessells.pdf

4.Сміт П., Дирегров Е., Юле У. Діти та війна: навчання технік зцілення. Посібник. Львів, 2016. 98 с. https://i-cbt.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/Children_and_War_2022_Book.pdf

5.Nadim Almoshmosh. The role of war trauma survivors in managing their own mental conditions, Syria civil war as an example. Vicenna J Med; 2016. № 6(2). P. 54–59.
https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/27144143/

6.За заг. ред. В. П. Садкового, О. В. Тімченка. Актуальні дослідження в сучасній вітчизняній екстремальній та кризовій психології: кол. монографія / Харків. Вид-во НУЦЗУ, 2017. 777 с.
https://books.ndcnangu.co.ua/statti_NDL_3/4.Prihodko_NUCZU_2017.pdf

7.N. O. Maruta et al. Medical Psychology. Features of mental state of internally displaced persons (structure and severity of psychopathological disorders) / 2019. Vol. 2019, no. 3. P. 40–44.
https://www.researchgate.net/publication/341893182_Features_of_mental_state_of_internally_displaced_persons_structure_and_severity_of_psychopathological_disorders

8.Кресан О.Д. Психологічні особливості переживання та усвідомлення особистістю життєвих подій: дис. … канд. психол. наук. К., 2017. 199 с.
https://www.academia.edu/112884739/Кресан_О_Д_Психологічні_аспекти_переживання_життєвих_подій_особистістю

9.В. Г. Панок, Я. В. Ча Я. Ф. Андрєєва / за заг. ред. В.Г. Панка, І.М. Зварича. Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 384 с. Основи психологічної допомоги: теорія та практика психоконсультування : навч. посібник
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6413/Panok_Chaplak_Andreeva.pdf?sequence=1&isAllowed=y

10.Кокун О. М., Мельничук Т. І. Резилієнс-довідник : практичний посібник. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2023. 25 с.
https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734632/1/Довідник.pdf

11.Слінченко Ж. Як зберегти психічне здоров'я під час війни? Безпека життєдіяльності. № 9-10, вересень - жовтень. 2022. С. 30-32.
https://libraryservice.com.ua:8443/kvdbuy/DocumentDescription?docid=KvDBUY.3138987

References

1.Pylypenko, N. M. (2022). Psykholohichna dopomoha ta pidtrymka postrazhdalym vnaslidok viiny v Ukraini [Psychological assistance and support for victims of the war in Ukraine]. Kyiv, Ukraine: Natsionalnyi universytet oborony Ukrainy.

2.Veiten, U. (2002). Stres i yoho efekty. Zahalna psykholohiia: Teksty (Vol. 2, Book 1) [Stress and its effects. General psychology: Texts]. Kyiv, Ukraine: Akademiia.

3.Wessells, M. (2023). How process matters in strengthening MHPSS: A reflection. Geneva, Switzerland: Intervention Journal.

4.Smit, P., Dyregrov, A., & Yule, W. (2016). Dity ta viina: Navchannia tekhnik ztsilennia [Children and war: Teaching recovery techniques]. Lviv, Ukraine: Institute of Mental Health.

5.Almoshmosh, N. (2016). The role of war trauma survivors in managing their own mental conditions: Syria civil war as an example. Vienna, Austria: Vicenna Journal of Medicine.

6.Sadkovyi, V. P., & Timchenko, O. V. (Eds.). (2017). Aktualni doslidzhennia v suchasnii vitchyznianii ekstremalnii ta kryzovii psykholohii [Current research in modern Ukrainian extreme and crisis psychology]. Kharkiv, Ukraine: NUTsZU.

7.Maruta, N. O., et al. (2019). Medical psychology. Features of mental state of internally displaced persons (Structure and severity of psychopathological disorders). Kharkiv, Ukraine: Medical Psychology Journal.

8.Kresan, O. D. (2017). Psykholohichni osoblyvosti perezhyvannia ta usvidomlennia osobystistiu zhyttievykh podii [Psychological features of experiencing and awareness of life events by personality]. Kyiv, Ukraine.

9.Panok, V. H., Chaplak, Ya. V., & Andrieieva, Ya. F. (2019). Osnovy psykholohichnoi dopomohy: Teoriia ta praktyka psykhonsultuvannia [Fundamentals of psychological assistance: Theory and practice of psychological counseling]. Chernivtsi, Ukraine: Chernivtsi National University.

10.Kokun, O. M., & Melnychuk, T. I. (2023). Rezyliiens-dovidnyk: Praktychnyi posibnyk [Resilience handbook: Practical guide]. Kyiv, Ukraine: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy.

11.Slinchenko, Zh. (2022). Yak zberehty psykhichne zdorovia pid chas viiny? [How to maintain mental health during war?]. Kyiv, Ukraine: Bezpeka zhyttiediialnosti.

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК: 159.944.4:159.923:355/351.74

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2389-2399

Ковальчук Зоряна Ярославівна доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології навчально-наукового інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ, https://orcid.org/0000-0002-2355-2129

Заверуха Ольга Ярославівна кандидат психологічних наук**,** доцент кафедри філософії та педагогіки, Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З.Ґжицького, https://orcid.org/0000-0003-2701-2215

ПСИХОЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ЧИННИК ДЕФОРМАЦІЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ТА РИЗИКІВ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПРАЦІВНИКІВ СИЛОВИХ СТРУКТУР

Анотація. Статтю присвячено комплексному аналізу психоемоційного вигорання працівників силових структур у період воєнного стану як системного феномену, що виходить за межі професійного стресу та набуває ознак глибинної трансформації особистості. Вигорання розглядається не лише як наслідок перевантаження службовими обов'язками, а як процес поступової деформації Я-концепції, що супроводжується зниженням психологічної стійкості та зростанням ризиків порушень психічного здоров'я. Актуальність дослідження зумовлена тривалістю воєнних дій, пролонгованим впливом бойових і прифронтових стресорів та необхідністю збереження функціональної спроможності фахівців сектору безпеки.

Вихідним теоретичним положенням є уявлення про те, що сукупна дія воєнних стресорів – хронічна загроза життю, підвищена відповідальність за безпеку інших, моральні дилеми, дефіцит відновлювальних ресурсів, регулярний контакт із травматичними подіями – формує стійку психоемоційну напруженість. За умов обмежених можливостей психологічної регуляції ця напруженість трансформується у синдром вигорання, який поступово змінює структуру самосприйняття, систему цінностей і професійну ідентичність.

Показано, що деперсоналізація в умовах воєнного стресу може виконувати функцію вторинної захисної реакції, спрямованої на зниження інтенсивності афективних переживань. Водночас її пролонгація призводить до відчуження від власних емоцій, зниження емпатії та фрагментації професійної ідентичності. Редукція особистісних досягнень розглядається як механізм когнітивної перебудови, який закріплює негативні самосхеми, формує відчуття неефективності та посилює дистрес. У сукупності ці процеси сприяють формуванню стійкої

негативної Я-концепції, що, у свою чергу, підвищує вразливість до тривожних і депресивних розладів.

У статті обґрунтовано модель «воєнні стрес-фактори – психоемоційна напруженість – вигорання – деформація Я-концепції – ризики порушень психічного здоров'я» з урахуванням можливого зворотного впливу негативної Я-концепції на підвищення чутливості до професійного стресу та повторного вигорання.

Ключові слова: психоемоційне вигорання, воєнний стан, працівники силових структур, Я-концепція, психічне здоров'я, професійна деформація.

Kovalchuk Zoryana Yaroslavivna Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of General and Social Psychology of the Educational and Scientific Institute of Management, Psychology and Security of the Lviv State University of Internal Affairs, https://orcid.org/0000-0002-2355-2129

Zaverukha Olga Yaroslavivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Pedagogy, Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnology named after S.Z. Gzhytsky, https://orcid.org/0000-0003-2701-2215

PSYCHO-EMOTIONAL BURNOUT IN MARTIAL ARTS CONDITIONS: A FACTOR OF DEFORMATION OF THE SELF-CONCEPT AND RISKS OF MENTAL HEALTH OF FORCE STRUCTURES EMPLOYEES

Abstract. The article is devoted to a comprehensive analysis of psycho-emotional burnout of law enforcement officers during martial law as a systemic phenomenon that goes beyond professional stress and acquires signs of a deep transformation of the personality. Burnout is considered not only as a consequence of overload with official duties, but as a process of gradual deformation of the self-concept, which is accompanied by a decrease in psychological stability and an increase in the risks of mental health disorders. The relevance of the study is due to the duration of military operations, the prolonged impact of combat and frontline stressors, and the need to maintain the functional capacity of security sector specialists. The initial theoretical position is the idea that the cumulative effect of military stressors — a chronic threat to life, increased responsibility for the safety of others, moral dilemmas, a shortage of restorative resources, regular contact with traumatic events — forms persistent psycho-emotional tension. Under conditions of limited psychological regulation capabilities, this tension is transformed into a burnout syndrome, which gradually changes the structure of self-perception, value system and professional identity.

It has been shown that depersonalization in conditions of military stress can serve as a secondary protective reaction aimed at reducing the intensity of affective

experiences. At the same time, its prolongation leads to alienation from one's own emotions, reduced empathy and fragmentation of professional identity. The reduction of personal achievements is considered as a mechanism of cognitive restructuring, which consolidates negative self-schemas, forms a sense of inefficiency and increases distress. Taken together, these processes contribute to the formation of a stable negative self-concept, which, in turn, increases vulnerability to anxiety and depressive disorders.

The article substantiates the model "war stress factors – psycho-emotional tension – burnout – deformation of the self-concept – risks of mental health disorders" taking into account the possible negative impact of a negative self-concept on increasing sensitivity to professional stress and repeated burnout.

Keywords: psycho-emotional burnout, martial law, law enforcement officers, self-concept, mental health, professional deformation.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження психоемоційного вигорання в умовах воєнного стану зумовлена безпрецедентною тривалістю та інтенсивністю стрес-факторів, які впливають на працівників силових структур. Хронічна загроза життю, підвищена відповідальність, морально-етичні дилеми, дефіцит ресурсів відновлення та постійне перебування в ситуації невизначеності формують стійкий фон психоемоційної напруженості. У таких умовах вигорання перестає бути лише професійним феноменом і набуває характеру глибокої особистісної трансформації. Особливої ваги набуває питання деформації Я-концепції, оскільки тривале функціонування в режимі надмірного стресу може змінювати самосприйняття, знижувати самоцінність, порушувати цілісність професійної та особистісної ідентичності. Це, своєю чергою, впливає не лише на ефективність службової діяльності, а й на якість соціального функціонування та життєстійкість особистості.

Крім того, дослідження взаємозв'язку між психоемоційним вигоранням, деформацією Я-концепції та показниками психічного здоров'я є критично важливим у контексті профілактики довготривалих наслідків воєнного стресу. Високі рівні тривожності, депресивних проявів, соматизації, посттравматичних симптомів можуть бути не лише результатом зовнішніх обставин, а й опосередковуватися змінами в структурі самосприйняття та внутрішньої регуляції. Вивчення цих процесів дозволяє розробити науково обґрунтовані програми психологічної підтримки, спрямовані на збереження психічного здоров'я та відновлення особистісної цілісності фахівців ризикованих професій. У сучасних умовах воєнного стану така проблематика виходить за межі суто академічного інтересу і набуває стратегічного значення для системи національної безпеки та суспільної стабільності.

Аналіз останніх джерел. Так, за останні роки європейські, в тому числі й українські дослідники активно працюють із темами, що перегукуються з психоемоційним вигоранням, стресом у військових чи правоохоронців,

психічним здоров'ям в умовах екстремального навантаження. Зокрема, Я. Пономаренко та ін. розглядає професійне вигорання співробітників поліції, висвітлює ризики, пов'язані з робочим стресом, та пропонує підходи до психологічної підтримки правоохоронців. Це сучасна європейська робота, яка актуальна для розуміння вигорання під впливом стрес-факторів служби в екстремальних умовах [9].

Дослідження Б. Хопкінса з колегами в міжнародному журналі з поліцейської психології розкрили своє бачення щодо емоційного навантаження та вигорання як професійних синдромів серед співробітників правоохоронних органів, що також релевантно темі психоемоційної напруженості й ризиків психічного здоров'я в стресових робочих середовищах [1].

Наукові пошуки вчених М. Климанської та ін. спрямоване на вимірювання впливу війни на емоційний стан населення, зокрема, на виснаження, мотивацію, цинізм та психічне благополуччя. Це інструмент, який дозволяє отримати емпіричні дані щодо впливу хронічного стресу війни на психіку [Климанська М].

Латвійські колеги також розглядають симптоми тривожності, депресії та емоційного вигорання серед студентів в умовах війни, включно з міжнародною вибіркою, що дає уявлення про психічні наслідки хронічного стресу в кризових умовах [4].

Академічний психіатр Ніл Грінберг (Великобританія) широко публікується з питань травматичного стресу, психічного здоров'я працівників, впливу стресу на психіку, а також профілактики ризику психічних розладів у професіях з високим навантаженням. Його роботи включають оглядні статті та позиційні документи щодо психічного здоров'я в робочому контексті, які корелюють із темою вигорання та ризиків психічного здоров'я [3].

Такі сучасні дослідження демонструють, що у Європі й споріднених наукових середовищах проблема професійного стресу, вигорання та психічної деформації в умовах хронічних навантажень не втрачає актуальності. Вони також підкреслюють важливість комплексного підходу до вивчення цих явищ, що включає психодіагностику, превенцію та підтримку психічного здоров'я службовців.

Метою нашої статті є розкрити сутність психоемоційне вигорання в умовах воєнного стану, окреслити чинник деформації я-концепції та ризиків психічного здоров'я працівників силових структур.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність працівників силових структур у період воєнного стану характеризується поєднанням екстремальних умов служби, високого рівня відповідальності та тривалого перебування в ситуації невизначеності. На відміну від короткочасних кризових епізодів, хронічна загроза формує стабільний фон психоемоційної напруженості, який стає частиною щоденної професійної реальності. Працівники поліції, Національної гвардії, прикордонної служби та інших підрозділів змушені виконувати службові обов'язки в умовах постійної потенційної небезпеки для життя, що

супроводжується підвищеною бойовою готовністю, швидким прийняттям рішень у ситуаціях дефіциту часу та інформації, а також необхідністю діяти в морально складних обставинах. Як от, до прикладу, у випадку терористичного акту у Львові в ніч з 21-го на 22-е лютого 2026 року, коли загинула поліцейська при виконанні службових обов'язків.

Специфіка діяльності в умовах хронічної загрози передбачає поєднання фізичного ризику та психологічного навантаження. Окрім прямої небезпеки (обстріли, диверсійні дії, масові заворушення), працівники стикаються з великою кількістю вторинних стресорів: перевтома, порушення режиму сну, нестабільність графіка, тривала розлука з родиною, інформаційне перевантаження, необхідність взаємодії з травмованим населенням. Така багаторівнева напруженість формує стан постійної мобілізації нервової системи, при якому симпатична активація стає хронічною, що виснажує регуляторні ресурси організму.

Окремим аспектом є емоційна праця, притаманна діяльності силових структур. Співробітники зобов'язані контролювати власні емоційні реакції, демонструвати впевненість, стриманість і професійну нейтральність навіть у ситуаціях загрози або провокації. Необхідність пригнічувати страх, гнів, безпорадність чи співпереживання може призводити до внутрішньої дисоціації між переживаними та вираженими емоціями. Тривале функціонування в такому режимі підвищує ризик емоційного виснаження та деперсоналізації як компонентів вигорання.

В умовах воєнного стану також змінюється структура професійної ідентичності. Працівники силових структур можуть переживати трансформацію ролей: від правоохоронця чи службовця до учасника бойових дій або представника інституції, що забезпечує безпеку в умовах збройного конфлікту. Така зміна ролей супроводжується підвищеними очікуваннями суспільства, моральним тиском, а іноді – конфліктами між особистими цінностями та службовими наказами. Це створює додаткове навантаження на систему саморегуляції та може впливати на самосприйняття, формуючи ризик деформації Я-концепції.

Хронічна загроза також обмежує можливості відновлення. У мирних умовах професійний стрес компенсується відпочинком, соціальною підтримкою, стабільністю побуту.

Під час війни такі компенсаторні механізми часто порушені: родини можуть перебувати в зоні ризику, соціальні зв'язки ускладнені, майбутнє – невизначене.

Відсутність повноцінної психологічної розрядки сприяє накопиченню напруження, яке з часом трансформується у психоемоційне виснаження.

Крім того, працівники силових структур регулярно стикаються з травматичними подіями: загибеллю колег, пораненнями, стражданнями цивільного населення. Повторюваний контакт із травматичним матеріалом підвищує ризик розвитку симптомів посттравматичного стресового розладу, вторинної травматизації та моральної травми. У таких умовах психоемоційна

напруженість стає не епізодичною реакцією, а хронічним станом, який впливає на когнітивні процеси, афективну сферу та самоставлення.

Таким чином, професійна діяльність працівників силових структур у ситуації хронічної загрози характеризується поєднанням постійної мобілізації, емоційного самоконтролю, моральної відповідальності, обмежених ресурсів відновлення та повторюваного контакту з травматичним досвідом. Сукупність цих чинників створює передумови для розвитку психоемоційного вигорання, трансформації особистісних структур і підвищення ризиків порушень психічного здоров'я.

У сучасній психологічній науці психоемоційне вигорання розглядається як багатовимірний синдром, що формується внаслідок тривалого впливу хронічного професійного стресу. Класичною вважається трикомпонентна модель, у якій вигорання структурно представлено емоційним виснаженням, деперсоналізацією та редукцією особистісних досягнень. Ці компоненти є взаємопов'язаними, проте відображають різні рівні психічної дезадаптації – афективний, міжособистісний і когнітивно-оцінний [5].

Емоційне виснаження виступає базовим, центральним компонентом синдрому. Воно характеризується відчуттям внутрішньої спустошеності, браком емоційної енергії, зниженням здатності до співпереживання та емоційного включення в професійну діяльність. У суб'єктивному вимірі це проявляється скаргами на постійну втому, роздратованість, відчуття «перевантаження», порушення сну, зниження мотивації. На психофізіологічному рівні емоційне виснаження пов'язане з тривалою активацією стресових систем організму, що призводить до виснаження регуляторних ресурсів. У контексті діяльності працівників силових структур емоційне виснаження може посилюватися необхідністю постійної мобілізації, пригнічення страху та гніву, а також регулярним контактом із травматичними подіями.

Другим структурним компонентом є деперсоналізація, яка відображає зміну характеру ставлення до інших людей та до професійної ролі. Вона проявляється у формуванні цинічного, дистанційованого, інколи холодного або знеособленого ставлення до осіб, з якими відбувається професійна взаємодія. Деперсоналізація виступає своєрідним захисним механізмом, що дозволяє зменшити інтенсивність емоційного переживання, однак водночас знижує якість міжособистісного контакту та професійної ефективності. У середовищі силових структур деперсоналізація може проявлятися в зниженні емпатії до постраждалих, формалізації взаємодії з громадянами, посиленні ригідності поведінки. На глибинному рівні цей компонент пов'язаний із поступовим розривом між особистісними цінностями та вимогами службової діяльності.

Третім компонентом є редукція особистісних досягнень, що характеризується зниженням відчуття професійної компетентності, ефективності та значущості власної діяльності. Особа починає сумніватися у своїй здатності впливати на ситуацію, досягати результатів, відчувати професійну гордість. Це

супроводжується зниженням самооцінки, формуванням негативного образу себе як фахівця, втратою смислу діяльності. У когнітивному плані редукція досягнень пов'язана з переоцінкою власних можливостей у негативному напрямі, узагальненням окремих невдач до рівня глобальної некомпетентності. В умовах воєнного стану цей компонент може посилюватися через об'єктивну складність завдань, неможливість повного контролю над ситуацією та обмеженість ресурсів.

Взаємодія зазначених компонентів формує цілісну картину вигорання. Емоційне виснаження знижує здатність до регуляції афекту, деперсоналізація виступає як вторинна захисна реакція на виснаження, а редукція особистісних досягнень закріплює негативну самооцінку і трансформує Я-концепцію. У довготривалій перспективі така структура може сприяти формуванню стійких змін у системі самосприйняття, зниженню професійної ідентичності та підвищенню ризиків порушень психічного здоров'я. Таким чином, аналіз структури вигорання дозволяє не лише описати симптоматику, а й виявити механізми особистісної деформації в умовах хронічного стресу.

Взаємозв'язок психоемоційного вигорання, деформації Я-концепції та показників психічного здоров'я доцільно розглядати як послідовний і взаємопідсилювальний процес, що розгортається в умовах тривалого стресового навантаження. Вигорання не є лише реакцією на професійні труднощі; воно поступово змінює структуру самосприйняття, а трансформація Я-концепції, у свою чергу, впливає на психічне благополуччя особистості.

Психоемоційне вигорання починається з хронічного емоційного виснаження, яке підриває регуляторні ресурси особистості. Коли внутрішні резерви систематично витрачаються без належного відновлення, знижується здатність до гнучкої саморегуляції, ослаблюється відчуття контролю над ситуацією, виникає переживання безпорадності. У цьому стані особа поступово змінює інтерпретацію власного досвіду: невдачі починають сприйматися як підтвердження особистісної неспроможності, а труднощі – як свідчення власної недостатності.

Таким чином, вигорання створює когнітивно-афективне підґрунтя для трансформації Я-концепції.

У вітчизняних роботах про вигорання силових професій останніх років чітко проговорюється, що в умовах воєнного стану класична тріада вигорання (емоційне виснаження, деперсоналізація, редукція досягнень) стає не лише «станом перевтоми», а механізмом психічної економії, який може мати ціну у вигляді зсувів ідентичності та самоставлення.

Так, О. Заболотна на матеріалі працівників Національної поліції України показує, що до «мирних» детермінант додаються фактори реальної загрози життю, хронічної непередбачуваності, перевантаження, ізольованості та постійної мобілізаційної готовності; у висновках підкреслюється, що вигорання в таких умовах погіршує психологічне благополуччя і функціонування, а серед внутрішніх чинників ризику окремо називається «цілковита ідентифікація з

професією» як уразливість для виснаження й подальших деформацій Я (коли «я = роль», а не «я маю роль») [10].

Деформація Я-концепції проявляється у зміні її структурних компонентів – когнітивного (образ себе), емоційно-оцінного (самоставлення, самооцінка) та поведінкового (очікування щодо власної ефективності). На когнітивному рівні формується узагальнений негативний образ себе як некомпетентного, виснаженого, неспроможного впоратися з вимогами професійної ролі. На емоційному рівні посилюється самокритика, знижується самоцінність, з'являється відчуття внутрішньої «порожнечі». На поведінковому рівні це може проявлятися униканням складних завдань, зниженням ініціативності, ригідністю дій.

Зміна Я-концепції виступає важливим медіатором між вигоранням і психічним здоров'ям. Негативне самосприйняття підвищує вразливість до тривожних і депресивних розладів, оскільки знижується відчуття суб'єктивного контролю, смислу діяльності та внутрішньої опори. Особа починає інтерпретувати події через призму власної неадекватності, що сприяє формуванню румінацій, катастрофізації, фіксації на помилках. Це, у свою чергу, підтримує та поглиблює симптоми психоемоційного неблагополуччя.

Лінію «вигорання → зміни особистості/професійна деформація» добре підтримує сучасна українська юридико-психологічна традиція. В огляді щодо чинників професійної деформації поліцейських у період воєнного стану підкреслюється накопичувальний ефект хронічного емоційного напруження, яке веде до емоційної виснаженості, зниження відчуття особистих досягнень і помилок у роботі; описуються середовищні й особистісні чинники, що формують стійкі професійні установки та стереотипи, які вже торкаються рівня самосприйняття та стилю взаємодії (а це, по суті, «поведінковий вихід» змін Я-концепції) [7].

Показники психічного здоров'я в такій динаміці зазвичай змінюються у напрямі підвищення рівнів тривожності, депресивності, соматизації та симптомів посттравматичного стресу. Тривожність може посилюватися через втрату впевненості у власній спроможності контролювати ситуацію. Депресивні прояви пов'язані з відчуттям безсилля та знеціненням власних досягнень.

Соматичні симптоми виступають тілесним відображенням хронічної психоемоційної напруги. У контексті воєнного стресу до цього додається ризик формування ПТСР, який додатково порушує цілісність самосприйняття.

Водночас взаємозв'язок є двостороннім. Початково негативна Я-концепція може підвищувати ризик розвитку вигорання, оскільки особи з низькою самооцінкою або нестабільним самоставленням мають менший запас психологічної резильєнтності. Таким чином формується замкнене коло: вигорання поглиблює деформацію Я-концепції, а негативна Я-концепція підвищує сприйнятливість до подальшого виснаження та психічних порушень.

Також в українських вчених Дарії та Ярослава Гошовських у наукових публікаціях теж чітко окреслюється взаємозв'язок деформації Я-концепції з

вигоранням, вони в теоретичному ракурсі аналізують, як психоемоційне вигорання негативно впливає на самосвідомість і побудову Я-концепції в умовах депривації; для вашої статті це корисно як модель механізму: тривала депривація ресурсу/підтримки + виснаження = звуження образу Я, зростання самозвинувачення/самознецінення або, навпаки, «оніміння» й відчуження від себе. Цю рамку легко екстраполювати на службову депривацію воєнного часу (сон, безпека, близькість, відпочинок, контроль) [2].

У професіях підвищеного ризику, зокрема у працівників силових структур в умовах воєнного стану, цей процес може набувати прискореного характеру. Хронічна загроза, моральна напруга та дефіцит ресурсів відновлення створюють умови, за яких професійна ідентичність і базове відчуття цінності власної діяльності опиняються під тиском. Якщо особа втрачає відчуття значущості своєї ролі або ефективності власних дій, це безпосередньо впливає на її психічне благополуччя.

Н. Коструба у статті про психічне здоров'я військовослужбовців узагальнює, що фокус досліджень часто зміщений на ПТСР та ризики втрати ментального благополуччя; для вашого тексту це доречно як доказовий фон: коли вигорання розгортається на тлі бойового стресу, воно стає не ізольованим феноменом, а частиною ширшого профілю ризиків психічного здоров'я [6].

Зв'язок «вигорання – психічне здоров'я» добре розкриває праця «Охорона психічного здоров'я в умовах війни» у 2 томах, що є професійним перекладом американської книги «Combat and Operational Behavioral Health». Тут системно представлено концепцію охорони психічного здоров'я військовослужбовців як безперервний процес – від підготовки до бойових дій, профілактики бойового стресу й організації психіатричної допомоги в зоні бойових операцій до реінтеграції, лікування ПТСР, роботи з наслідками травм та профілактики суїцидів.

Книга поєднує клінічні, організаційні й міждисциплінарні підходи, окреслює моделі контролю бойового та оперативного стресу, алгоритми діагностики й лікування психічних розладів, а також підходи до зміцнення психологічної стійкості медиків і військових.

Психічне здоров'я розглядається як стратегічний ресурс системи оборони, що безпосередньо пов'язує проблему вигорання, травматизації та довгострокових ризиків для психічного здоров'я з питаннями організаційної політики та професійної ефективності [8].

Висновки. Отже, психоемоційне вигорання, деформація Я-концепції та показники психічного здоров'я перебувають у складній системі взаємозв'язків, де кожен компонент підсилює інший.

Розуміння цієї взаємодії дозволяє розглядати профілактику вигорання не лише як зниження рівня стресу, а й як цілеспрямовану роботу зі збереження позитивної та інтегрованої Я-концепції, що є ключовим ресурсом психічної стійкості особистості.

Література:

1. Hopkins, B., Dowell, D. & Flitton, J. *Emotional labour and burnout among police officers*. Policing: An International Journal, 2023. № 46(3), С. 477–489. https://doi.org/10.1108/PIJPSM-12-2022-0154

2. Гошовська Д., Гошовський Я. Особливості впливу психоемоційного вигорання на деформацію я-концепції депривованої особистості : теоретичний ракурс проблеми. *Журнал «Психологічні перспективи»,* 2023. Вип. 41. С. 92–107. https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-hos

3. Грінберг Ніл https://en.wikipedia.org/wiki/Neil_Greenberg?utm_source

4. Гурніш П., Іваніцька-Діачун Т. Дослідження депресії, тривоги, стресу та емоційного вигорання серед українських та міжнародних студентів-медиків під час війни в Україні. *Збірка наукових праць «SCIENTIA»*, (17 січня 2025 р.; Рига, Латвія). С. 228-233.

5. Климанська М., Галецька І., Климанська Л. Емоційне вигорання після війни: розвиток і психометричні характеристики анкети. Науковий журнал «Габітус», 2025. Вип. 1(69). С. 136-145.

6. Коструба Н. Психічне здоров'я військовослужбовців. *Psychological Prospects Journal*, 2023. Вип. 41. С. 120-132. https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-kos .

7. Литвин В., Воят Л. Чинники професійної деформації поліцейських: від стресу до соціальних наслідків. Юридична психологія. 2025. № 1 (36). С. 90–97. https://doi.org/10.33270/03253601.10

8. Охорона психічного здоров'я в умовах війни : у 2 т. / пер. з англ. Тетяна Семигіна, Ірина Павленко, Євгенія Овсяннікова, Ольга Тесленко. 2-ге вид. К. : Наш Формат, 2022. 1 том. 568 с.

9. Пономаренко Я., Зарічанський О., Каламковік М., Зарічанська Н. Компаративне дослідження емоційного вигорання поліцейських в умовах воєнного часу. Науковий журнал «*Інсайт: психологічні виміри суспільства»*. 2025. № 14. С. 82–113. https://doi.org/10.32999/2663-970X/2025-14-5

10. Рева О.М., Заболотна О.О. Детермінанти емоційного вигорання у працівників поліції в умовах воєнного стану. Журнал *«Наукові інновації та передові технології» (Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право»,Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»)*, 2025. № 8(48). С. 1658-1670. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-8(48)-1658-1670

References:

1. Hopkins, B., Dowell, D. & Flitton, J. (2023). *Emotional labour and burnout among police officers*. Policing: An International Journal, 46(3). 477–489. https://doi.org/10.1108/PIJPSM-12-2022-0154 [in Ukrainian].

2. Hoshovska D., Hoshovskyi Ya. (2023). Osoblyvosti vplyvu psykhoemotsiinoho vyhorannia na deformatsiiu ya-kontseptsii depryvovanoi osobystosti [Peculiarities of the influence of psycho-emotional burnout on the deformation of the self-concept of a deprived individual]: teoretychnyi rakurs problemy. Zhurnal «Psykholohichni perspektyvy», 41. 92–107. https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-hos [in Ukrainian].

3. Hrinberh Nil https://en.wikipedia.org/wiki/Neil_Greenberg?utm_source

4. Hurnish P., Ivanitska-Diachun T. (2025). Doslidzhennia depresii, tryvohy, stresu ta emotsiinoho vyhorannia sered ukrainskykh ta mizhnarodnykh studentiv-medykiv pid chas viiny v Ukraini [A study of depression, anxiety, stress, and burnout among Ukrainian and international medical students during the war in Ukraine]. Zbirka naukovykh prats «SCIENTIA», (17 sichnia 2025 r.; Ryha, Latviia). 228-233. [in Ukrainian].

5. Klymanska M., Haletska I., Klymanska L. (2025). Emotsiine vyhorannia pislia viiny: rozvytok i psykhometrychni kharakterystyky ankety [Emotional Burnout After War: Development and Psychometric Characteristics of a Questionnaire]. Naukovyi zhurnal «Habitus», 1(69). 136-145. [in Ukrainian].

6. Kostruba N.(2023). Psykhichne zdorovia viiskovosluzhbovtsiv [Mental health of military personnel]. Psychological Prospects Journal, 41. 120-132. https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-kos [in Ukrainian].

7. Lytvyn V., Voiat L. (2025). Chynnyky profesiinoi deformatsii politseiskykh: vid stresu do sotsialnykh naslidkiv [Factors of professional deformation of police officers: from stress to social consequences]. Yurydychna psykholohiia. 1 (36). 90–97. https://doi.org/10.33270/03253601.10 [in Ukrainian].

8. Okhorona psykhichnoho zdorovia v umovakh viiny [Mental health care in wartime] (2022): Vols. 1-2. / Tetiana Semyhina, Iryna Pavlenko, Yevheniia Ovsiannikova, Olha Teslenko, Trans. 2-he vyd. K. : Nash Format. [in Ukrainian].

9. Ponomarenko Ya., Zarichanskyi O., Kalamkovik M., Zarichanska N. (2025). Komparatyvne doslidzhennia emotsiinoho vyhorannia politseiskykh v umovakh voiennoho chasu [Comparative study of emotional burnout of police officers in wartime conditions]. Naukovyi zhurnal «Insait: psykholohichni vymiry suspilstva». 14. 82–113. https://doi.org/10.32999/2663-970X/2025-14-5 [in Ukrainian].

10. Reva O.M., Zabolotna O.O. (2025). Determinanty emotsiinoho vyhorannia u pratsivnykiv politsii v umovakh voiennoho stanu [Determinants of emotional burnout among police officers under martial law]. Zhurnal «Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii» (Seriia «Upravlinnia ta administruvannia», Seriia «Pravo»,Seriia «Ekonomika», Seriia «Psykholohiia», Seriia «Pedahohika»). 8(48). 1658-1670. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-8(48)-1658-1670 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК: 616.89-008.441.13:159.944

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2400-2411

Козира Петро Володимирович доцент кафедри практичної психології Навчально-наукового інституту управління, психології та безпеки, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-3046-9841

Стефінів Ірина Тарасівна здобувачка вищої освіти 3 курсу, спеціальності 053 Психологія, Навчально-наукового інституту управління, психології та безпеки, Львівський державний університет внутрішніх справ, м.Львів, https://orcid.org/0009-0004-2208-4978

ЗВ'ЯЗОК СТРЕСУ ТА АЛКОГОЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

Анотація. У статті розглядається багатовимірний взаємозв'язок між стресом та розвитком алкогольної залежності.

Починаючи з 2022 року Україна переживає винятковий сплеск стресових факторів — масові переміщення, небезпеки, втрати та економічну нестабільність. Усе це позначається на психічному здоров'ї людей і суттєво підвищує ризик зловживання алкоголем.

Метою статті є теоретичний аналіз механізмів взаємозв'язку між стресом та розвитком алкогольної залежності.

Встановлено, що стрес є складним біопсихосоціальним явищем, яке проявляється тоді, коли вимоги або загрози перевищують адаптаційні ресурси індивіда. Виділяють **гострий, хронічний та травматичний стрес**, кожен з яких по-різному впливає на психічний стан та фізіологічні процеси. Доведено, що ризик розвитку алкогольної залежності у людей із високим рівнем стресу у 2–3 рази вищий, ніж у тих, хто не зазнає тривалого стресового навантаження.

Особливу увагу приділено психологічним і нейробіологічним моделям. Зокрема, **гіпотеза самолікування** пояснює вживання алкоголю як спробу зменшити інтенсивність тривоги, депресії чи симптомів посттравматичного стресового розладу, тоді як **гіпотеза зниження напруги** розглядає алкоголь як інструмент негативного підкріплення.

Розвиток алкогольної залежності під впливом стресу не можна зводити лише до індивідуальної біопсихологічної проблеми. На формування та підтримку адиктивної поведінки суттєво впливають соціокультурні чинники, а саме: економічна нестабільність, воєнні події та масові переселення, культурні норми й традиції, гендерні особливості, соціальна ізоляція та негативний дитячий досвід. Вони формують не лише ставлення до алкоголю, а й способи подолання труднощів і рівень суспільної толерантності до зловживання.

Наслідки взаємодії стресу та алкогольної залежності не обмежуються особистим рівнем. Вони проявляються у погіршенні психічного та фізичного здоров'я, зростанні сімейних і соціальних проблем, економічних втратах, а також у підвищеному ризику правопорушень. Таким чином, цей взаємозв'язок має мультиплікативний ефект, що посилює індивідуальні страждання та створює додатковий тягар для суспільства в цілому.

Ключові слова: алкогольна залежність, стрес, гіпотеза самолікування, гіпотеза зменшення напруги, коморбідність, адиктивна поведінка.

Kozyra Petro Volodymyrovych candidate of psychological sciences Associate Professor Department of Practical Psychology, Lviv State University of Internal Affairs Educational and Scientific Institute of Management, Psychology and Security Department of Practical Psychology, https://orcid.org/0000-0002-3046-9841

Stefiniv Iryna Tarasivna Higher education student 3rd year, specialty 053 Psychology, Lviv State University of Internal Affairs Educational and Scientific Institute of Management, Psychology and Security, https://orcid.org/0009-0004-2208-4978

THE LINK BETWEEN STRESS AND ALCOHOL DEPENDENCY

Abstract. The article examines the multidimensional relationship between stress and the development of alcohol dependence.

Starting in 2022, Ukraine has been experiencing an exceptional surge in stress factors - mass displacement, dangers, losses and economic instability. All this affects people's mental health and significantly increases the risk of alcohol abuse.

The aim of the article is a theoretical analysis of the mechanisms of the relationship between stress and the development of alcohol dependence.

It has been established that stress is a complex biopsychosocial phenomenon that manifests itself when demands or threats exceed the adaptive resources of an individual. Acute, chronic and traumatic stress are distinguished, each of which affects the mental state and physiological processes in different ways. It has been proven that the risk of developing alcohol dependence in people with high levels of stress is 2–3 times higher than in those who do not experience prolonged stress.

Particular attention is paid to psychological and neurobiological models. In particular, the self-medication hypothesis explains alcohol use as an attempt to reduce the intensity of anxiety, depression, or symptoms of post-traumatic stress disorder, while the tension reduction hypothesis considers alcohol as a tool of negative reinforcement.

Sociocultural factors also play an important role: economic instability, military events and mass displacements, cultural norms and traditions, gender characteristics, social isolation, and negative childhood experiences. They shape not only attitudes

towards alcohol, but also ways of overcoming difficulties and the level of social tolerance for abuse.

The consequences of the interaction of stress and alcohol dependence are not limited to the personal level. They manifest themselves in the deterioration of mental and physical health, the growth of family and social problems, economic losses, and an increased risk of crime. Thus, this relationship has a multiplicative effect, which increases individual suffering and creates an additional burden on society as a whole.

Keywords: alcohol dependence, stress, self-medication hypothesis, stress reduction hypothesis, comorbidity, addictive behavior.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України супроводжується численними дестабілізувальними та соціально зумовленими стресогенними чинниками, що призводять до тривалого психологічного навантаження щодо населення [1, С. 121]. Насамперед, мова йде про політичну й економічну нестабільність та повномасштабне вторгнення росії, яке спричинило масштабні людські втрати, вимушене переміщення та руйнування соціальних зв'язків. Встановлено, що Україна посідає восьме місце у світі за кількістю внутрішньо переміщених осіб, поступаючись лише Сирії, Судану, Іраку та Нігерії [2, С. 258].

Такі фактори асоціюються не лише з підвищеним рівнем депресивних і тривожних розладів, але й зі зростанням ризику зловживання алкоголем та іншими психоактивними речовинами [3, С. 407]. Зокрема, серед українських підлітків виявлено середній або високий ризик розладу, пов'язаного зі зловживанням психоактивними речовинами — у 20,5%; помірну чи тяжку депресію — у 32,0%; тривожність — у 17,9%; клінічно значущу психологічну травму — у 35,0% [4, С. 482]. Зростання вживання психоактивних речовин у такому контексті може розглядатися як ранній індикатор формування залежної поведінки, що закріплюється під впливом стресових факторів. Цей процес свідчить про тісний зв'язок між психічним дистресом та адиктивними тенденціями в умовах війни й соціальної нестабільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Взаємозв'язок між стресом та алкогольною залежністю вже багато років перебуває у центрі наукових досліджень і розглядається з різних перспектив. Значний внесок у вивчення цієї проблематики зробили К. Д. Гапонов, J. Patra, Н. Ковальська, R. Goto, N. Schneiderman, K. M. Keyes, K. J. Sher та інші дослідники. Водночас, попри багатий масив наукових робіт, причинно-наслідкові зв'язки між стресом і алкогольною залежністю залишаються складними для чіткого визначення. Саме тому існує низка аспектів, які досі залишаються недостатньо дослідженими й потребують більш глибокого емпіричного аналізу.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі механізмів взаємозв'язку між стресом та розвитком алкогольної залежності.

Виклад основного матеріалу. Стрес — це складне біопсихосоціальне явище, яке характеризується реакцією тіла та свідомості на вимоги або загрози,

що перевищують адаптаційні можливості індивіда [5, С. 117]. Він не є однорідним явищем: залежно від інтенсивності, тривалості та характеру впливу стресові реакції можуть мати як адаптивний, так і деструктивний характер. Виділяють кілька основних типів стресу, які відрізняються за тривалістю, інтенсивністю та впливом на психіку, та організм а, саме:

- **Гострий стрес,** виникає як відповідь на раптовий сильний стресор і характеризується короткотривалими реакціями організму — активацією симпато-адреналової системи, підвищенням рівня кортизолу та адреналіну. Зазвичай має адаптивний характер, але у випадку надмірної інтенсивності може призводити до психосоматичних розладів [6, С. 175].

- **Хронічний стрес,** формується під впливом довготривалих стресових чинників. Він асоціюється зі змінами в нейроендокринній системі, зокрема із дисфункцією гіпоталамо-гіпофізарно-надниркової осі, та призводить до явища алостатичного перевантаження, що відображає виснаження адаптаційних ресурсів організму [7, с. 621]. Хронічний стрес є однією з ключових передумов розвитку депресії, тривожних розладів та залежностей.

- **Травматичний стрес,** є наслідком надсильних психотравмуючих подій, які виходять за межі звичайного досвіду (війна, насильство, катастрофи). Може стати пусковим механізмом для розвитку посттравматичного стресового розладу (далі – ПТСР) та бути ключовим чинником формування залежної поведінки, як форми «самолікування» [8, С. 109].

Дослідження демонструють, що у людей із високим рівнем стресу ризик розвитку алкогольної залежності у **2–3 рази вищий**, ніж у тих, хто не зазнає хронічного стресового навантаження [9, С. 127]. Такий зв’язок пояснюється тим, що алкоголь часто використовується, як доступний механізм подолання негативних емоцій, однак у довгостроковій перспективі він лише підсилює вразливість до адиктивної поведінки.

Розвиток алкогольної залежності під впливом стресу не можна розглядати виключно, як індивідуальну біопсихологічну проблему. Вагому роль відіграють соціальні та культурні чинники, які формують ставлення до алкоголю, способи подолання труднощів і рівень суспільної толерантності до зловживання [10, С. 391]:

- **Соціально-економічні умови:** безробіття, бідність, відсутність стабільного доходу та невизначеність майбутнього підсилюють хронічний стрес і підвищують ризик звернення до алкоголю як до «доступного» механізму зняття напруги. У країнах із високим рівнем економічної нестабільності поширеність алкогольних розладів є вищою;

- **Війна та масові соціальні потрясіння:** воєнні дії, примусове переселення та втрата соціальних зв’язків формують комплексний набір стресорів, які сприяють збільшенню вживання психоактивних речовин, зокрема алкоголю. У таких умовах алкоголь часто виступає неформальним «соціальним засобом підтримки», але водночас створює ґрунт для залежної поведінки;

- **Культурні норми та традиції:** у багатьох культурах алкоголь є складовою святкувань, ритуалів та щоденної соціальної взаємодії. У суспільствах, де пияцтво толерується або навіть схвалюється, ризик переходу від «нормативного» споживання до зловживання є вищим;

- **Гендерні особливості:** чоловіки в усьому світі частіше зловживають алкоголем, проте в умовах стресу різниця між статями скорочується: у жінок зростає ризик зловживання у зв'язку з подвійним навантаженням — сімейним та професійним;

- **Соціальна ізоляція та відсутність підтримки:** брак сімейних та громадських мереж підтримки збільшує ймовірність використання алкоголю, як способу регуляції емоцій. Дослідження показують, що особи з низьким рівнем соціальної інтеграції частіше демонструють проблемне вживання алкоголю [11, С. 105].

Особливу увагу в контексті формування алкогольної залежності слід приділити дитячому досвіду, адже саме він визначає базові моделі емоційної регуляції та способи подолання стресу у дорослому житті. Дослідження доводять, що негативні події в дитинстві істотно підвищують ризик розвитку залежностей у майбутньому. Найбільш значущим чинником виявляється **домашнє насильство**, яке має довготривалий руйнівний вплив на психіку та корелятивно пов'язане з вищими рівнями зловживання алкоголем у дорослому віці.

Інші події, такі як **розлучення батьків** чи **виховання поза сім'єю**, також збільшують ризик формування залежності, хоча й менш виражено. За даними епідеміологічного аналізу, розлучення батьків підвищує ймовірність розвитку алкогольної залежності приблизно у **1,81 рази**, тоді як **алкогольний ексцес у ранньому віці** є ще сильнішим предиктором — ризик зростає більш ніж у **5 разів (5,32)**.

Натомість такі події, як смерть одного з батьків чи виховання у прийомній сім'ї, не демонструють настільки чіткої асоціації з розвитком алкоголізму, що свідчить про відмінності у впливі різних типів стресових факторів [12, С. 1217].

Виділяють два основні механізми, що пояснюють зв'язок між стресом і вживанням алкоголю. Перший із них — гіпотеза самолікування, запропонована психіатром доктором Едвардом Ханціаном у 1980-х роках, стверджує, що люди вживають психоактивні речовини, зокрема алкоголь, щоб впоратися з психологічним дистресом або прихованими психічними розладами. Згідно з цією теорією, алкоголь вживається не лише для задоволення чи соціалізації, а як засіб подолання негативних емоційних станів — тривоги, депресії, травми або стресу [13, С. 48].

Ханціан вважав, що алкоголь може виконувати роль емоційної регуляції в осіб, які не мають адаптивних механізмів подолання, наприклад:

- Люди з тривожними розладами можуть використовувати алкоголь через його анксіолітичні (заспокійливі) властивості;

- Особи з депресивними симптомами — щоб уникнути емоційного оніміння або відчаю.

Гіпотеза підтримується численними емпіричними дослідженнями. Зокрема, встановлено, що особи з ПТСР значно частіше розвивають алкогольну залежність, ніж ті, хто не зазнавав травматичних подій, що свідчить про використання алкоголю для приглушення травматичних спогадів і емоційної розрегуляції [14, С. 841].

Попри свою простоту, гіпотеза була уточнена: самолікування не обов'язково має усвідомлений характер — ефект полегшення, відчутний після вживання алкоголю, підсилює майбутнє вживання, зрештою призводячи до залежності.

Другий — гіпотеза зменшення напруги, розроблена доктором Джоном Дж. Конгером у 1956 році, стверджує, що споживання алкоголю зменшує психологічну напругу або збудження, виступаючи формою негативного підкріплення. За словами Конгера, фармакологічні властивості алкоголю — зокрема його пригнічувальна дія на центральну нервову систему — створюють заспокійливий або притуплюючий ефект, який тимчасово знижує стрес і тривожність [15, С. 2349].

Ця модель була однією з перших спроб науково пов'язати емоційні стани з уживанням психоактивних речовин, започаткувавши біхевіористичні інтерпретації алкоголізму. Експериментальні дослідження 1970–1980-х років показали, що учасники, які зазнавали стресу, мали тенденцію до вживання більшої кількості алкоголю після цього — поведінка, що відповідає гіпотезі зменшення напруги [16, С. 581].

Важливим внеском цієї моделі є акцент на вивченій поведінці: якщо людина виявляє, що алкоголь надійно зменшує напругу, ймовірність повторного вживання в аналогічних ситуаціях зростає. Згодом така поведінка стає звичною й стійкою до змін, особливо у разі відсутності альтернативних стратегій подолання.

Окрім гіпотез самолікування та зниження напруги, важливе значення мають нейробіологічні та психофізіологічні моделі, що пояснюють, як стрес сприяє розвитку алкогольної залежності.

Серед них виокремлюють два підходи: **модель зменшення стресової реакції**, яка описує зниження фізіологічної та емоційної реактивності під впливом алкоголю, та **теорії навчання через підкріплення**, що акцентують на ролі поведінкових і нейрофізіологічних механізмів у закріпленні вживання алкоголю в умовах стресу.

Модель зменшення стресової реакції, запропонована Левенсоном і Шером на початку 1980-х років, стверджує, що алкоголь зменшує фізіологічну реактивність організму на стрес — зокрема частоту серцевих скорочень, артеріальний тиск і електропровідність шкіри — що робить його вживання підкріплюючим під час або після стресових ситуацій [17, С. 362].

За цією моделлю, алкоголь сприймається як винагорода не лише через зменшення емоційного дискомфорту, а й завдяки приглушенню вимірюваних фізіологічних реакцій, що створює зворотний зв'язок, який підкріплює подальше вживання.

Психофізіологічні дослідження підтвердили, що особи, які споживали алкоголь перед стресовими подіями, демонстрували значно меншу вегетативну збудженість у порівнянні з тверезими учасниками. Було встановлено, що алкоголь значно зменшував серцево-судинну та електродермальну реакцію під час ситуацій соціального стресу, особливо у людей із сімейною історією алкоголізму, що вказує на спадкову складову ефекту приглушення стресу [17, С. 362].

Теорії навчання через підкріплення, коріння яких сягає праць біхевіористів Б. Ф. Скіннера та Кларка Халла, розглядають уживання алкоголю як форму набутої поведінки, що підтримується завдяки системі винагород і покарань. У цьому підході ключову роль відіграють два типи підкріплення, які пояснюють, чому алкогольне вживання закріплюється й трансформується у залежність:

Позитивне підкріплення: алкоголь викликає приємні відчуття — ейфорію, відчуття розслабленості, соціальну розкутість. Ці ефекти підвищують ймовірність повторного вживання, особливо у соціальних чи емоційно позитивних контекстах. Таким чином, алкоголь сприймається як «нагорода», що формує очікування приємного результату.

Негативне підкріплення: алкоголь зменшує або усуває неприємні стани — стрес, тривогу, депресивні симптоми, а також полегшує прояви абстиненції. У цьому випадку алкоголь виступає засобом уникнення дискомфорту, що ще сильніше закріплює адиктивну поведінку.

Подальші дослідження показали, що ці механізми не діють ізольовано: позитивне та негативне підкріплення взаємодіють, створюючи «подвійний цикл залежності», у якому алкоголь стає водночас і джерелом задоволення, і засобом уникнення страждання [18, С. 772].

Дослідження свідчать, що серед внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) існує виражений зв'язок типу «доза–реакція»: що вищий рівень накопиченої травми та тривожності, то більша ймовірність розвитку проблемного вживання алкоголю. Це пояснюється тим, що багатошаровий стрес, спричинений втратою житла, соціальних зв'язків, роботи та звичного середовища, створює потужний тиск на психіку. У таких умовах алкоголь часто сприймається як доступний і швидкий засіб тимчасового полегшення.

Особливо тривожним є те, що саме ці групи населення демонструють нижчу ймовірність звернення по психіатричну чи психологічну допомогу. Причинами цього є як обмежений доступ до медичних послуг (через переїзд, відсутність інфраструктури, фінансові труднощі), так і високий рівень стигматизації психічних розладів у суспільстві. Внаслідок цього формується замкнене коло: дистрес → вживання алкоголю → уникнення або відкладання

звернення по допомогу → ще більший дистрес, що лише поглиблює проблему та підвищує ризик хронізації залежності [9, С. 128].

На нейробіологічному рівні ключовим механізмом, що пов'язує стрес із розвитком алкогольної залежності, виступає дисфункція системи винагороди мозку.

За нормальних умов ця система регулює мотивацію, навчання та емоційну реактивність, забезпечуючи баланс між дофамінергічними, ГАМК-ергічними та глутаматергічними процесами. Алкоголь безпосередньо впливає на баланс основних нейротрансмітерів:

- дофамін — відповідальний за відчуття задоволення й мотивацію. Алкоголь стимулює його вивільнення, створюючи короткочасний ефект ейфорії;

- ГАМК (γ-аміномасляна кислота) — головний гальмівний медіатор, що забезпечує седативний ефект. Алкоголь підсилює його дію, зменшуючи тривогу та викликаючи відчуття розслаблення;

- глутамат — основний збуджувальний медіатор, який відіграє центральну роль у процесах навчання та пам'яті. Алкоголь пригнічує його активність, що знижує когнітивний контроль і підсилює імпульсивність.

При хронічному вживанні алкоголю відбувається порушення рівноваги між цими системами. Нейронні мережі адаптуються до постійної присутності алкоголю:

- знижується чутливість дофамінових рецепторів, що зменшує здатність відчувати задоволення від «природних» стимулів;

- відбувається компенсаторне зниження активності ГАМК-рецепторів, що спричиняє тривожність і гіперзбудливість під час абстиненції;

- посилюється функція глутаматної системи, що робить мозок більш вразливим до стресових подразників і підвищує ризик рецидиву.

У результаті формується толерантність (потреба у більших дозах для досягнення ефекту), розвиваються тяжкі симптоми відміни (тривога, дратівливість, безсоння, судоми), а схильність до рецидиву стає вкрай високою.

Так, як стрес не лише запускає, а й підтримує алкогольну залежність через психологічні, нейробіологічні та соціальні механізми, його наслідки виходять далеко за межі індивідуальної поведінки. Цей взаємозв'язок має вплив на психічне здоров'я, соціальне функціонування та економічну стабільність, а саме [19, С. 124]:

- Алкоголь часто використовується як засіб «самолікування» для тимчасового зменшення тривоги чи депресії, проте у довгостроковій перспективі лише підсилює симптоматику.

Особливо це стосується осіб із ПТСР, у яких рівень зловживання алкоголем суттєво вищий;

- Поєднання стресу та алкоголю асоціюється з підвищеною частотою сімейних конфліктів, насильства, розлучень, а також соціальною ізоляцією. Це руйнує систему підтримки, яка могла б бути захисним фактором;

- Алкогольна залежність, поглиблена стресом, призводить до втрати працездатності, безробіття, зниження продуктивності праці та фінансових труднощів на рівні сім'ї та суспільства;

- Алкоголь у поєднанні зі стресом підвищує ризик насильницьких злочинів, дорожньо-транспортних пригод і правопорушень, що створює додатковий тягар для системи правосуддя;

- Хронічний стрес разом із алкоголем підвищує ризик серцево-судинних захворювань, печінкових уражень, онкологічних хвороб і порушень сну, що додатково поглиблює вразливість людини;

- Алкоголь у поєднанні зі стресом спричиняє погіршення пам'яті, концентрації та виконавчих функцій, що ускладнює професійну діяльність і соціальну інтеграцію;

- У сім'ях, де батьки мають алкогольну залежність, посилену стресом, діти частіше зазнають психотравмуючого досвіду, що підвищує ризик розвитку залежностей та психічних розладів у майбутньому;

- Лікування супутніх розладів, травм та соматичних ускладнень потребує значних фінансових і людських ресурсів, створюючи додаткове навантаження на медичну систему.

Таким чином, людина опиняється у замкненому колі: стрес → вживання алкоголю → новий стрес, де кожен наступний цикл підсилює ризик залежності та знижує шанси на самостійний вихід із нього.

Ця динаміка пояснює, чому лікування алкогольної залежності не може обмежуватися лише усуненням фізіологічних проявів (детоксикацією чи медикаментозною підтримкою). Ефективна терапія має включати роботу з базовим фактором ризику — стресом, який запускає та підтримує залежну поведінку.

Звідси випливає, що ефективна терапія має ґрунтуватися на інтегрованому підході, який поєднує кілька рівнів втручання:

- Психотерапевтичні методи (когнітивно-поведінкова терапія, мотиваційне інтерв'ю, EMDR), що допомагають виявити зв'язок між стресом та вживанням алкоголю і сформувати нові стратегії реагування;

- Розвиток адаптивних копінг-стратегій, які замінюють алкоголь здоровими способами подолання напруги — фізичною активністю, соціальною підтримкою, релаксаційними практиками;

- Профілактику повторних стресових чинників через формування навичок саморегуляції, підвищення стресостійкості та створення підтримуючого середовища;

- Медикаментозну підтримку (за потреби) для зниження потягу до алкоголю та стабілізації психоемоційного стану.

Лише такий цілісний підхід дозволяє розірвати замкнене коло «стрес–алкоголь–стрес», знизити ризик рецидиву та забезпечити довгострокове відновлення психічного, фізичного й соціального благополуччя.

Висновки. З 2022 року Україна зіткнулася з винятковим рівнем стресових факторів — масові переміщення, постійна небезпека, втрати близьких, економічна нестабільність і соціальні потрясіння. Ці умови створили безпрецедентний тиск на психічне здоров'я населення та підвищили ризик шкідливого вживання алкоголю. Дослідження свідчать, що серед внутрішньо переміщених осіб існує чіткий зв'язок «доза–реакція» між рівнем накопиченої травми й тривожності та ймовірністю проблемного вживання алкоголю. Особливо тривожним є той факт, що саме ці групи населення мають нижчу ймовірність звернення по психіатричну допомогу, що підтримує замкнене коло.

Наслідки взаємодії стресу й алкогольної залежності виходять далеко за межі індивідуальної сфери. Вони включають: **погіршення психічного здоров'я**, **фізичні ускладнення**, **соціальні наслідки**, **економічні втрати**, **криміногенний ризик**.

Таким чином, стрес і алкогольна залежність взаємно підсилюють одне одного, формуючи **мультиплікативний ефект**, який шкодить не лише індивіду, але й суспільству загалом. Це робить проблему стратегічно значущою для системи охорони здоров'я та державної політики.

Література:

1. Гапонов К. Д. До проблеми патологічного взаємозв'язку посттравматичних стресових розладів та алкогольної залежності. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23, № 3. С. 120-121.

2. Patra J., Taylor B., Irving H., Roerecke, M., Rehm J. Alcohol consumption and the risk of morbidity and mortality for different stroke types-a systematic review and meta-analysis. *BMC public health*. 2010. Vol. 10, № 1. P. 258.

3. Ковальська Н., Жук А., Корженко В. Вплив дистресу війни в Україні на ментальне здоров'я. *Grail of Science*. 2024. № 37. С. 406-410.

4. Goto R., Pinchuk I., Kolodezhny O., Skokauskas N. Mental Health of Adolescents Exposed to the War in Ukraine. *JAMA Pediatr.* 2024. Vol. 178, № 5. P. 480–488.

5. Dauphin V. B. A critique of the American Psychological Association Clinical Practice Guideline for the Treatment of Posttraumatic Stress Disorder (PTSD) in Adults. *Psychoanalytic Psychology*. 2020. Vol. 37, № 2. P. 117.

6. McEwen B. S. Protective and damaging effects of stress mediators. *New England journal of medicine*. 1998. Vol. 338, № 3. P. 171-179.

7. Schneiderman N., Ironson G., Siegel S. D. Stress and health: psychological, behavioral, and biological determinants. *Annu. Rev. Clin. Psychol.* 2005. Vol. 1, № 1. P. 607-628.

8. Yehuda R. Post-traumatic stress disorder. *New England journal of medicine*. 2002. Vol. 346, № 2. P. 108-114.

9. Keyes C. L., Eisenberg D., Perry G. S., Dhingra S. S. The relationship of level of positive mental health with current mental disorders in predicting suicidal behavior and academic impairment in college students. *Journal of American college health*. 2012. Vol. 60, № 2. P. 126-133.

10. Keyes K. M., Hatzenbuehler M. L., Grant B. F., Hasin D. S. Stress and alcohol: epidemiologic evidence. *Alcohol research: current reviews*. 2012. Vol. 34, № 4. P. 391.

11. Гапонов К. Д. Алкогольна залежність і соціальний стрес: біохімічні, нейрофізіологічні і психосоціальні механізми взаємовпливу (огляд літератури). *Український вісник психоневрології*. 2018. Т. 26, № 1. С. 104-109.

12. Crouch E., Radcliff E., Strompolis M., Wilson A. Adverse childhood experiences (ACEs) and alcohol abuse among South Carolina adults. *Substance use & misuse*. 2018. Vol. 53, № 7. P. 1212-1220.

13. Khantzian E. J. The self-medication hypothesis revisited: The dually diagnosed patient. *Primary Psychiatry*. 2003. Vol. 10, № 9. P. 47-54.

14. Haller M., Chassin L. Risk pathways among traumatic stress, posttraumatic stress disorder symptoms, and alcohol and drug problems: a test of four hypotheses. *Psychology of Addictive Behaviors*. 2014. Vol. 28, № 3. P. 841.

15. Prakash P., Kumar P., Singh A. R. Psychosocial theories of alcohol abuse: an understanding and its relevance. *The International Journal of Indian Psychology*. 2020. Vol. 8. № 2. P. 2349-3429.

16. Bresin K. A meta-analytic review of laboratory studies testing the alcohol stress response dampening hypothesis. *Psychology of Addictive Behaviors*. 2019. Vol. 33, № 7. P. 581.

17. Sher K. J., Bartholow B. D., Peuser K., Wood M. D. Stress-response-dampening effects of alcohol: attention as a mediator and moderator. *Journal of Abnormal Psychology*. 2007. Vol. 116, № 2. P. 362.

18. Koob G. F., Volkow N. D. Neurobiology of addiction: a neurocircuitry analysis. *The lancet psychiatry*. 2016. Vol. 3, № 8. P. 760-773.

19. Sinha R. Chronic stress, drug use, and vulnerability to addiction. *Annals of the new York Academy of Sciences*. 2008. Vol. *1141*, № 1. P. 105-130.

References:

1. Haponov, K. D. (2015). Do problemy patolohichnoho vzaiemozviazku posttravmatychnykh stresovykh rozladiv ta alkoholnoi zalezhnosti [To the problem of the pathological relationship between post-traumatic stress disorders and alcohol dependence]. *Ukrainskyi visnyk psykhonevrolohii*, *23(3)*, 120-121. [in Ukrainian].

2. Patra, J., Taylor, B., Irving, H., Roerecke, M., & Rehm, J. (2010). Alcohol consumption and the risk of morbidity and mortality for different stroke types-a systematic review and meta-analysis. *BMC public health*, *10*(1), 258. [in English].

3. Kovalska, N., Zhuk, A., & Korzhenko, V. (2024). Vplyv dystresu viiny v Ukraini na mentalne zdorovia [The impact of the distress of the war in Ukraine on mental health]. *Grail of Science*, *37*, 406-410. [in Ukrainian].

4. Goto R., Pinchuk I., Kolodezhny O., Skokauskas N. (2024). Mental Health of Adolescents Exposed to the War in Ukraine. *JAMA Pediatr*, 2024;178(5), 480–488. [in English].

5. Dauphin, V. B. (2020). A critique of the American Psychological Association Clinical Practice Guideline for the Treatment of Posttraumatic Stress Disorder (PTSD) in Adults. *Psychoanalytic Psychology*, *37*(2), 117. [in English].

6. McEwen, B. S. (1998). Protective and damaging effects of stress mediators. *New England journal of medicine*, *338*(3), 171-179. [in English].

7. Schneiderman, N., Ironson, G., & Siegel, S. D. (2005). Stress and health: psychological, behavioral, and biological determinants. *Annu. Rev. Clin. Psychol.*, *1*(1), 607-628. [in English].

8. Yehuda, R. (2002). Post-traumatic stress disorder. *New England journal of medicine*, *346*(2), 108-114. [in English].

9. Keyes, C. L., Eisenberg, D., Perry, G. S., & Dhingra, S. S. (2012). The relationship of level of positive mental health with current mental disorders in predicting suicidal behavior and academic impairment in college students. *Journal of American college health*, *60*(2), 126-133. [in English].

10. Keyes, K. M., Hatzenbuehler, M. L., Grant, B. F., & Hasin, D. S. (2012). Stress and alcohol: epidemiologic evidence. *Alcohol research: current reviews*, *34*(4), 391. [in English].

11. Haponov, K. D. (2018). Alkoholna zalezhnist i sotsialnyi stres: biokhimichni, neirofiziolohichni i psykhosotsialni mekhanizmy vzaiemovplyvu (ohliad literatury) [Alcohol dependence and social stress: biochemical, neurophysiological, and psychosocial mechanisms of interaction (literature review)]. *Ukrainskyi visnyk psykhonevrolohii*, *26(1)*, 104-109. [in Ukrainian].

12. Crouch, E., Radcliff, E., Strompolis, M., & Wilson, A. (2018). Adverse childhood experiences (ACEs) and alcohol abuse among South Carolina adults. *Substance use & misuse*, *53*(7), 1212-1220. [in English].

13. Khantzian, E. J. (2003). The self-medication hypothesis revisited: The dually diagnosed patient. *Primary Psychiatry*, *10*(9), 47-54. [in English].

14. Haller, M., & Chassin, L. (2014). Risk pathways among traumatic stress, posttraumatic stress disorder symptoms, and alcohol and drug problems: a test of four hypotheses. *Psychology of Addictive Behaviors*, *28*(3), 841. [in English].

15. Prakash, P., Kumar, P., & Singh, A. R. (2020). Psychosocial theories of alcohol abuse: an understanding and its relevance. *The International Journal of Indian Psychology*, *8*(2), 2349-3429. [in English].

16. Bresin, K. (2019). A meta-analytic review of laboratory studies testing the alcohol stress response dampening hypothesis. *Psychology of Addictive Behaviors*, *33*(7), 581. [in English].

17. Sher, K. J., Bartholow, B. D., Peuser, K., & Wood, M. D. (2007). Stress-response-dampening effects of alcohol: attention as a mediator and moderator. *Journal of Abnormal Psychology*, *116*(2), 362. [in English].

18. Koob, G. F., & Volkow, N. D. (2016). Neurobiology of addiction: a neurocircuitry analysis. *The lancet psychiatry*, *3*(8), 760-773. [in English].

19. Sinha, R. (2008). Chronic stress, drug use, and vulnerability to addiction. *Annals of the new York Academy of Sciences*, *1141*(1), 105-130. [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 005.32:159.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2412-2427

Колісніченко Роман Миколайович доктор політичних наук, професор, директор, Центральноукраїнський інститут ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», м.Кропивницький, http://orcid.org/0000-0003-2418-402X

Зіміна Юлія Олександрівна старший викладач кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін, Центральноукраїнський інститут ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», м. Кропивницький, http://orcid.org/0000-0003-1309-7254

Федоров Олександр Володимирович кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін, Центрально-український інститут ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», м. Кропивницький, http://orcid.org/0000-0002-0458-3587

МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПЕРСОНАЛУ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті досліджено психологічну безпеку персоналу як управлінсько-психологічну категорію та обґрунтовано її роль у забезпеченні результативності діяльності в системі управління. Актуальність дослідження зумовлена зростанням значущості нематеріальних чинників управління в умовах ускладнення управлінських процесів, підвищеної невизначеності та необхідності залучення персоналу до прийняття управлінських рішень. У вітчизняному науковому дискурсі психологічна безпека переважно розглядається фрагментарно в межах психології праці або через суміжні поняття, що обмежує можливості її використання як керованого управлінського ресурсу. У дослідженні застосовано управлінсько-психологічний підхід, який дозволяє інтегрувати психологічну безпеку в аналіз управлінських процесів. Запропоновано авторське визначення психологічної безпеки персоналу як стійкої характеристики управлінського середовища, що відображає сприйняття персоналом управлінських взаємодій як таких, що не створюють загроз для професійного статусу, самореалізації та участі в управлінській діяльності. У статті систематизовано організаційні, комунікаційні та поведінкові механізми формування психологічної безпеки персоналу та розроблено авторську модель, у якій психологічна безпека розглядається як проміжна управлінсько-

психологічна змінна між управлінськими механізмами та результатами діяльності. Наукова новизна полягає у розмежуванні механізмів формування психологічної безпеки на організаційні, комунікаційні та поведінкові з позицій управлінсько-психологічного підходу, а також у конкретизації каналів її впливу на результативність як інтегральний управлінський результат. Виокремлено ключові канали її впливу на результати діяльності: інформаційний, поведінковий, командно-координаційний, канал впливу на управлінські рішення та адаптивно-інноваційний. Доведено, що психологічна безпека персоналу забезпечує підвищення якості управлінських рішень, узгодженість дій і стійку результативність діяльності. Практичне значення полягає у можливості використання моделі для діагностики «вузьких місць» управлінської взаємодії та проєктування управлінських інтервенцій.

Ключові слова: психологічна безпека персоналу; система управління; управлінські механізми; управлінські рішення; результативність діяльності.

Kolisnichenko Roman Mykolayovych Doctor of Political Science, professor, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", Kropyvnytskyi, http://orcid.org/0000-0003-2418-402X

Zimina Yuliya Oleksandrivna, senior lecturer of the Department of Psychology and Social and Humanitarian Disciplines, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", Kropyvnytskyi, http://orcid.org/0000-0003-1309-7254

Fedorov Oleksandr Volodymyrovych, Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor at the Department of the Humanities and Natural and Economic Sciences, Central Ukrainian Institute of PJSC "Interregional Academy of Personnel Management", Kropyvnytskyi, http://orcid.org/0000-0002-0458-3587

MECHANISMS FOR FORMING PSYCHOLOGICAL SAFETY OF PERSONNEL IN THE MANAGEMENT SYSTEM AND THEIR IMPACT ON PERFORMANCE

Abstract. The article investigates psychological safety of personnel as a managerial-psychological category and substantiates its role in ensuring performance outcomes within the management system. The relevance of the study is обусловлена the growing importance of intangible management factors under conditions of increasing complexity of managerial processes, heightened uncertainty, and the need to involve personnel in managerial decision-making. In the domestic academic discourse, psychological safety is predominantly examined in a fragmented manner within the framework of occupational psychology or through related concepts, which limits its use as a controllable managerial resource. The study applies a managerial-

psychological approach that allows for the integration of psychological safety into the analysis of management processes. An author's definition of psychological safety of personnel is proposed, interpreting it as a stable characteristic of the managerial environment that reflects employees' perception of managerial interactions as non-threatening to their professional status, self-realization, and participation in managerial activities. The article systematizes organizational, communication, and behavioral mechanisms for forming psychological safety of personnel and develops an author's model in which psychological safety is conceptualized as an intermediate managerial-psychological variable between management mechanisms and performance outcomes. Scientific novelty lies in distinguishing the mechanisms of psychological safety formation into organizational, communication, and behavioral ones from the perspective of a managerial-psychological approach, as well as in specifying the channels of its influence on performance as an integrated managerial outcome. The key channels of influence on performance outcomes are identified as informational, behavioral, team-coordination, the channel of influence on managerial decisions, and adaptive-innovative. It is substantiated that psychological safety of personnel ensures higher quality of managerial decisions, coherence of actions, and sustainable performance outcomes. The practical significance of the study lies in the possibility of using the proposed model to diagnose "bottlenecks" in managerial interaction and to design targeted managerial interventions.

Keywords: psychological safety of personnel; management system; management mechanisms; managerial decisions; performance outcomes.

Постановка проблеми. Сучасні трансформаційні процеси у сфері управління персоналом зумовлюють зростання ролі нематеріальних чинників, пов'язаних із соціально-психологічними аспектами управлінської діяльності. В умовах підвищеної невизначеності, інтенсивних змін зовнішнього середовища та ускладнення управлінських завдань ефективність функціонування системи управління значною мірою залежить від якості взаємодії між керівниками та персоналом, рівня довіри, відкритості комунікацій і готовності працівників брати участь у процесах прийняття управлінських рішень.

Однією з головних характеристик такої взаємодії є психологічна безпека персоналу, яка відображає ступінь сприйняття працівниками управлінського середовища як такого, що не створює загроз для професійної самореалізації, ініціативності та висловлення власної позиції. У наукових дослідженнях психологічна безпека дедалі частіше розглядається як важлива передумова результативності діяльності, проте у вітчизняному науковому дискурсі вона здебільшого інтерпретується в межах психології праці або соціально-психологічного клімату, без достатньої інтеграції в теорію та практику управління.

Недостатньо розробленими залишаються питання визначення та систематизації механізмів формування психологічної безпеки персоналу саме в системі

управління, а також обґрунтування їхнього впливу на результативність діяльності. Відсутність чіткого управлінсько-психологічного підходу до цієї проблематики обмежує можливості цілеспрямованого використання психологічної безпеки як інструменту підвищення ефективності управлінських процесів. Зазначене актуалізує потребу в науковому осмисленні механізмів формування психологічної безпеки персоналу та визначенні їх ролі в забезпеченні результативності діяльності в системі управління.

За таких умов актуалізується потреба у виокремленні та системному аналізі управлінських механізмів формування психологічної безпеки персоналу, а також у визначенні логіки їх впливу на результативність діяльності як інтегральний підсумок функціонування системи управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика психологічної безпеки як чинника результативної спільної діяльності набула системного розвитку в зарубіжних наукових дослідженнях у межах організаційної психології та менеджменту. Концептуальні засади цього напряму були закладені у працях Е. Едмондсон [1], яка визначила психологічну безпеку як спільне переконання членів колективу щодо прийнятності міжособистісного ризику та обґрунтувала її зв'язок із навчальною поведінкою, відкритістю комунікацій і командною ефективністю. Подальший розвиток підходу сприяв переосмисленню психологічної безпеки не лише як індивідуального або групового психологічного стану, а як значущого управлінського ресурсу, що формується в межах управлінського впливу.

Суттєвий емпіричний внесок у дослідження наслідків психологічної безпеки зробили М. Фрейзер [2], М. Фанґ [2] та їхні співавтори, які в метааналітичних роботах довели її інкрементний вплив на виконання завдань, організаційну громадянську поведінку та загальну результативність діяльності. Вказані дослідження приділяють особливу увагу ролі управлінської поведінки керівників і якості взаємодії «керівник – працівник» як основних передумов формування психологічно безпечного середовища.

Подібну логіку простежено й у працях С. Кім [3], де психологічна безпека розглядається як медіатор між управлінськими практиками та результативністю діяльності через навчальну поведінку та залученість персоналу.

Окремий напрям сучасних досліджень представлений роботами Д. Детерта [4], А. Берріса [4], Р. Кармелі [5] та деяких інших науковців, які аналізують вплив інклюзивного, етичного та трансформаційного лідерства на формування психологічної безпеки та активізацію голосу працівників. У зазначених працях психологічна безпека інтерпретується як необхідна умова ініціативності, відповідальної поведінки та конструктивної участі персоналу в управлінських процесах.

Паралельно формується підхід, представлений у дослідженнях М. Долларда [6; 7] та Д. Бейлі [7], у межах якого психологічна безпека

розглядається в контексті psychosocial safety climate як складова управління психосоціальними ризиками та добробутом персоналу.

При цьому, аналіз наукових джерел свідчить про наявність низки аспектів, що залишаються недостатньо розкритими у контексті теми даної статті. Так, відсутня цілісна систематизація механізмів формування психологічної безпеки в системі управління; більшість робіт зосереджуються на окремих стилях лідерства або поведінкових чинниках без їх інтеграції в єдину управлінську модель; наслідки психологічної безпеки переважно аналізуються через показники продуктивності, інноваційності або залученості, тоді як її вплив на результативність діяльності як інтегральний управлінський результат залишається фрагментарно висвітленим; у вітчизняних дослідженнях психологічна безпека часто ототожнюється із суміжними поняттями соціально-психологічного клімату або мотивації, що ускладнює її інтерпретацію як керованого управлінського феномену. Вище вказане обумовлює актуальність та звернення дослідницького фокусу до даної проблематики.

Таким чином, наявні дослідження формують теоретичне підґрунтя для розуміння психологічної безпеки, однак не забезпечують цілісного управлінсько-психологічного бачення механізмів її формування та каналів впливу на результативність діяльності, що зумовлює необхідність побудови інтегрованої концептуальної моделі, у межах якої психологічна безпека виступає проміжною ланкою між управлінськими впливами та управлінськими результата

Метою статті є теоретико-методологічне обґрунтування механізмів формування психологічної безпеки персоналу в системі управління та визначення їх впливу на результативність діяльності.

Методи дослідження. Дослідження має концептуально-теоретичний характер і базується на управлінсько-психологічному підході. Використано методи аналізу та узагальнення наукових джерел, концептуалізації категоріального апарату, систематизації управлінських механізмів, а також теоретичного моделювання для побудови авторської моделі впливу психологічної безпеки на результативність діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Психологічна безпека персоналу як управлінсько-психологічна категорія

У сучасній управлінській науці психологічна безпека персоналу дедалі частіше розглядається не лише як індивідуально переживаний психологічний стан, а як системна характеристика управлінського середовища, що формується внаслідок цілеспрямованої управлінської діяльності [8; 9]. Такий підхід дозволяє вийти за межі традиційного трактування психологічної безпеки в координатах психології праці та інтегрувати її в теорію управління персоналом і поведінковий менеджмент.

З позицій управлінсько-психологічного підходу психологічна безпека персоналу може бути визначена як результат взаємодії управлінських механізмів, у межах яких персонал сприймає управлінські процеси як передбачувані,

справедливі та такі, що мінімізують ризики негативних наслідків для професійного статусу в разі прояву ініціативи, участі в обговоренні управлінських рішень або виявлення проблем [9; 10]. Важливо підкреслити, що психологічна безпека не зводиться до відсутності конфліктів або негативних емоцій, а передбачає наявність умов для конструктивної управлінської взаємодії, у межах якої критика, альтернативні пропозиції та помилки розглядаються як джерело розвитку, а не як підстава для санкцій.

У системі управління психологічна безпека виконує функцію посередницького ресурсу, що з'єднує формальні управлінські рішення з реальною поведінкою персоналу. Саме через цей ресурс управлінські впливи трансформуються у відповідальну поведінку, залученість до управлінських процесів і відтворювану результативність діяльності.

Узагальнення наявних наукових підходів до розуміння психологічної безпеки дозволяє стверджувати, що в межах управлінської науки доцільним є її переосмислення не лише як психологічного стану або міжособистісного феномену, а як результату функціонування системи управління, що формується під впливом цілеспрямованих управлінських рішень і практик. Такий підхід дає змогу подолати фрагментарність тлумачень та інтегрувати психологічну безпеку в логіку управлінського аналізу.

В рамках даного дослідження психологічна безпека персоналу розглядається як стійка характеристика управлінського середовища, що відображає міру сприйняття персоналом управлінських процесів, взаємодій і рішень як таких, що не створюють загроз для професійного статусу, самореалізації та участі в управлінській діяльності, а також забезпечують можливість відкритого висловлення позицій, ініціативності й конструктивного зворотного зв'язку без ризику негативних санкцій.

На відміну від підходів, у яких психологічна безпека ототожнюється з комфортом або сприятливим соціально-психологічним кліматом, у межах управлінсько-психологічної інтерпретації вона постає як керований феномен, зумовлений сукупністю організаційних, комунікаційних і поведінкових механізмів, інтегрованих у систему управління.

Відповідно, рівень психологічної безпеки персоналу визначається не лише індивідуальними психологічними особливостями працівників, а передусім логікою управлінських рішень, стилем управлінської взаємодії та стабільністю управлінських практик.

Для практичного застосування психологічна безпека може бути операціоналізована через індикатори:

– готовність повідомляти про помилки;
– можливість висловлювати незгоду без страху санкцій;
– доступність керівника до діалогу;
– відчуття справедливості управлінських процедур;
– досвід підтримки ініціатив.

Запропоновані індикатори можуть застосовуватися як на індивідуальному, так і на командному та організаційному рівнях, що забезпечує багаторівневу діагностику психологічної безпеки в системі управління.

Діагностика може здійснюватися шляхом анонімних опитувань (pulse survey), фокус-груп та аналізу управлінських кейсів (частота повідомлень про проблеми, участь у обговореннях рішень тощо).

З позицій авторського підходу психологічна безпека персоналу виконує подвійну управлінську функцію.

По-перше, вона виступає умовою активізації конструктивної поведінки персоналу, зокрема, участі в прийнятті управлінських рішень, обміну інформацією та виявлення проблем. По-друге, вона виступає медіатором між управлінськими механізмами та результативністю діяльності, забезпечуючи трансформацію формальних управлінських впливів у відпові-дальну, узгоджену й результативну поведінку персоналу.

Отже, у межах цієї статті, тут і надалі, психологічна безпека персоналу інтерпретується як управлінсько-психологічна категорія, що відображає рівень інтегрованості психологічних чинників у систему управління та виступає одним із ключових нематеріальних ресурсів забезпечення результативності діяльності.

Систематизація механізмів формування психологічної безпеки персоналу

Формування психологічної безпеки персоналу має системний характер і забезпечується сукупністю взаємопов’язаних механізмів, інтегрованих у систему управління. Узагальнення наукових підходів дозволяє виокремити три основні г**рупи механізмів: організаційні, комунікаційні та поведінкові (таблиця 1).**

Таблиця 1

Механізми формування психологічної безпеки персоналу в системі управління

Група механізмів	Змістова характеристика	Управлінська функція
Організаційні	Регламентація управлінських процедур, прозорість розподілу повноважень, чіткість критеріїв оцінювання результатів	Зниження управлінської невизначеності, формування передбачуваності
Комунікаційні	Відкритість управлінської комунікації, зворотний зв’язок, участь персоналу в обговоренні рішень	Підвищення довіри, зменшення комунікативних бар’єрів
Поведінкові	Стиль управлінської поведінки керівників, підтримка ініціативності, толерантність до помилок	Трансляція управлінських цінностей у повсякденну практику

Джерело: розроблено авторами на основі [2-6]

Виокремлення зазначених груп механізмів дозволяє здійснити структурований аналіз управлінських впливів та забезпечує основу для побудови цілісної моделі формування психологічної безпеки персоналу.

1. Організаційні механізми формування психологічної безпеки персоналу становлять інституційний фундамент управлінського середовища, в межах якого відбувається професійна діяльність персоналу. Їх зміст пов'язаний із формалізованими елементами системи управління, що визначають правила, межі відповідальності, порядок прийняття рішень і критерії оцінювання результатів діяльності. Саме через ці механізми система управління задає персоналу рамки передбачуваності та стабільності, які є необхідною передумовою психологічної безпеки.

Визначальною характеристикою організаційних механізмів є зниження структурної та процедурної невизначеності, яка у сприйнятті персоналу трансформується у психологічний ризик. Чітко визначений розподіл повноважень, зрозуміла ієрархія відповідальності, стабільність управлінських процедур та узгодженість управлінських рішень формують у працівників відчуття керованості ситуації та зменшують імовірність довільного або вибіркового управлінського впливу. За таких умов психологічна безпека виникає не як емоційний комфорт, а як раціональне очікування справедливості та послідовності управління.

Водночас, слід підкреслити, що формальна наявність регламентів і процедур сама по собі не гарантує психологічної безпеки. Вирішального значення набуває стабільність і передбачуваність їх застосування.

Непослідовність управлінських дій, ситуативна зміна правил або непрозоре ухвалення рішень підривають довіру до системи управління та посилюють суб'єктивне відчуття вразливості персоналу. Фактично, організаційні механізми виконують подвійну функцію: з одного боку, вони знижують об'єктивні управлінські ризики, з іншого - формують психологічне сприйняття управлінського середовища як стабільного та передбачуваного.

2. Комунікаційні механізми формування психологічної безпеки персоналу відображають якість і характер управлінської взаємодії в системі управління. Їх значення зумовлене тим, що навіть за наявності формалізованих організаційних правил психологічна безпека персоналу формується через щоденні комунікаційні практики, у межах яких працівники інтерпретують управлінські сигнали та оцінюють допустимість власної поведінки [10].

Центральним елементом комунікаційних механізмів є двосторонність управлінської комунікації, що передбачає не лише трансляцію управлінських рішень згори вниз, а й можливість зворотного зв'язку, обговорення альтернатив і коригування управлінських дій. За умов психологічно безпечного середовища комунікація виконує не лише інформаційну, а й регулятивну функцію, формуючи відчуття включеності персоналу в управлінські процеси.

Особливого значення набуває допустимість критики та альтернативних точок зору. Якщо управлінська комунікація передбачає санкції за незгоду або інакодумство, психологічна безпека руйнується незалежно від декларованих управлінських цінностей. Навпаки, заохочення конструктивної дискусії,

відкритість до зворотного зв'язку та пояснення управлінських рішень сприяють формуванню довіри й зниженню комунікаційних бар'єрів.

Також, комунікаційні механізми виконують медіаторну функцію між організаційними правилами та поведінкою персоналу. Саме через комунікацію персонал отримує сигнали щодо реального, а не формального ставлення керівництва до ініціативи, помилок і відповідальності. У такому контексті психологічна безпека формується як результат узгодженості змісту управлінських повідомлень із практикою управлінських дій.

3. Поведінкові механізми формування психологічної безпеки персоналу пов'язані з управлінською поведінкою керівників і становлять найбільш чутливий рівень впливу на психологічне сприйняття управлінського середовища. На даному рівні відбувається трансляція управлінських цінностей у конкретні дії, які персонал безпосередньо спостерігає та інтерпретує [10; 11; 12].

Головним аспектом поведінкових механізмів є послідовність управлінської поведінки. Якщо декларовані принципи відкритості та підтримки ініціативи не підтверджуються реальними управлінськими діями, виникає когнітивний дисонанс, який підриває психологічну безпеку значно сильніше, ніж відсутність таких декларацій. Отже, психологічна безпека персоналу значною мірою залежить від того, наскільки управлінська поведінка керівників є передбачуваною та справедливою в очах підлеглих.

Важливим компонентом поведінкових механізмів є ставлення до помилок. У психологічно безпечному управлінському середовищі помилки розглядаються як джерело зворотного зв'язку та навчання, а не як підстава для покарання. Такий підхід знижує страх негативних наслідків і стимулює персонал до активнішої участі в управлінських процесах, зокрема до виявлення проблем і пропозицій щодо їх вирішення.

Крім того, поведінкові механізми охоплюють справедливість управлінських рішень, рівень поваги до персоналу та готовність керівників визнавати власні обмеження. Вказані аспекти формують у працівників відчуття психологічної захищеності, яке трансформується у відповідальну поведінку та підвищену готовність до співпраці.

Організаційні, комунікаційні та поведінкові механізми не діють ізольовано, а формують єдину систему взаємопов'язаних управлінських впливів. Порушення узгодженості між зазначеними механізмами призводить до фрагментарності психологічної безпеки, коли окремі елементи системи управління створюють суперечливі сигнали для персоналу.

Забезпечення психологічної безпеки персоналу можливе лише за умови системної інтеграції механізмів, за якої формальні управлінські правила, комунікаційні практики та управлінська поведінка керівників взаємно підсилюють один одного. Саме така інтеграція дозволяє трансформувати психологічну безпеку з ситуативного явища у стійкий управлінський ресурс, що забезпечує результативність діяльності в довгостроковій перспективі.

З метою підвищення прикладної цінності дослідження доцільним є представлення психологічної безпеки персоналу не лише як концептуальної категорії, а й як операціоналізованого управлінсько-психологічного феномену, який може бути виміряний у практиці управління. У таблиці 2 подано систему ключових компонентів та індикаторів психологічної безпеки персоналу.

Таблиця 2

Операціоналізація психологічної безпеки персоналу в системі управління

Компонент психологічної безпеки	**Змістовна характеристика**	**Приклад індикатора (перцептивного)**	**Основний метод діагностики**
Готовність повідомляти про помилки та проблеми	Ступінь, у якому персонал не уникає інформування керівництва про помилки, ризики та відхилення	«Я можу відкрито повідомляти про помилки без страху негативних наслідків»	Анонімне опитування, аналіз управлінських кейсів
Безпека висловлення незгоди та альтернативної позиції	Сприйняття допустимості критики, заперечень і альтернативних пропозицій у взаємодії з керівництвом	«Висловлення іншої думки не погіршує моє становище в організації»	Опитування, фокус-групи
Доступність керівника до діалогу	Рівень відкритості керівників до зворотного зв'язку, обговорень і запитань персоналу	«Керівник готовий обговорювати складні питання й слухати аргументи підлеглих»	Опитування, інтерв'ю
Сприйняття справедливості управлінських процедур	Оцінка послідовності, прозорості та рівності застосування управлінських правил і рішень	«Рішення керівництва ухвалюються за зрозумілими та справедливими критеріями»	Опитування, аналіз процедур
Досвід підтримки ініціативності	Наявність позитивного досвіду заохочення ініціатив і конструктивних пропозицій	«Пропозиції щодо покращення зазвичай розглядаються, а не ігноруються»	Опитування, аналіз управлінських рішень
Толерантність до навчальних помилок	Сприйняття помилок як джерела навчання, а не покарання	«Помилки використовуються для аналізу й розвитку, а не для санкцій»	Опитування, аналіз практик "after action review"

Джерело: розроблено авторами

Запропонована операціоналізація дозволяє здійснювати діагностику психологічної безпеки на рівні управлінських підрозділів і організації в цілому та використовувати отримані результати для коригування управлінських механізмів, що підсилює можливість практичного застосування авторської моделі в системі управління.

Авторська модель формування психологічної безпеки персоналу в системі управління.

Запропонована авторська модель формування психологічної безпеки персоналу ґрунтується на положенні про те, що психологічна безпека не є автономною психологічною характеристикою, а виступає результатом системної дії управлінських механізмів, інтегрованих у систему управління. Модель має ієрархічну будову та відображає логіку послідовного управлінського впливу від формалізованих інституційних елементів до результативності діяльності (таблиця 3).

Таблиця 3

Авторська структурно-рівнева модель формування психологічної безпеки персоналу в системі управління

Рівень моделі	Основні елементи	Управлінська функція	Очікуваний ефект
Інституційний	Організаційні механізми	Зниження управлінської невизначеності	Передбачуваність управлінського середовища
Комунікаційний	Комунікаційні механізми	Забезпечення зворотного зв'язку	Довіра та включеність персоналу
Поведінковий	Поведінкові механізми	Трансляція управлінських цінностей	Ініціативність і відповідальність
Психологічний	Психологічна безпека	Посередництво між управлінням і поведінкою	Конструктивна управлінська взаємодія
Результативний	Результативність діяльності	Досягнення управлінських цілей	Стійкі управлінські результати

Джерело: розроблено авторами

На першому рівні моделі розташовані організаційні механізми, які формують інституційні умови управлінської діяльності. Їх основна функція полягає у зниженні структурної та процедурної невизначеності, що створює базові передумови психологічної стабільності персоналу. Саме на даному рівні система управління задає рамки допустимості управлінських дій і визначає межі відповідальності.

Другий рівень представлений комунікаційними механізмами, які забезпечують трансляцію управлінських рішень і формують характер управлінської взаємодії. Відкритість комунікації, наявність зворотного зв'язку та можливість участі персоналу в обговоренні управлінських рішень виступають критично важливими умовами формування довіри до системи управління.

На третьому рівні моделі зосереджені поведінкові механізми, що відображають управлінську поведінку керівників у повсякденній практиці.

Третій рівень є ключовим для формування психологічної безпеки, оскільки через поведінкові сигнали персонал інтерпретує реальні управлінські цінності, зокрема ставлення до ініціативи, помилок і відповідальності.

Результатом узгодженої дії організаційних, комунікаційних і поведінкових механізмів є психологічна безпека персоналу, яка в моделі виступає проміжною управлінсько-психологічною змінною. Вона забезпечує трансформацію формальних управлінських впливів у конструктивну поведінку персоналу, що, у свою чергу, проявляється у підвищенні якості управлінських рішень, узгодженості дій і відтворюваності результатів діяльності.

Отже, авторська модель дозволяє інтерпретувати психологічну безпеку персоналу як керований ресурс системи управління, що забезпечує досягнення результативності діяльності не ситуативно, а на системній і довгостроковій основі.

Канали впливу психологічної безпеки на результати діяльності

Психологічна безпека персоналу не здійснює прямого лінійного впливу на результати діяльності, а функціонує як опосередковуючий управлінсько-психологічний чинник, через який трансформуються управлінські впливи у реальну поведінку персоналу та підсумкові результати діяльності. Такий характер впливу зумовлює доцільність аналізу не лише самого феномену психологічної безпеки, а й каналів її впливу, через які вона реалізується в системі управління.

У межах даного дослідження обґрунтовано, що психологічна безпека персоналу впливає на результати діяльності через сукупність взаємопов'язаних каналів, які відображають різні виміри управлінської взаємодії. До головних каналів впливу доцільно віднести інформаційний, поведінковий, командно-координаційний, адаптивно-інноваційний та канал впливу психологічної безпеки на управлінські рішення.

Інформаційний канал впливу є одним із базових механізмів трансляції психологічної безпеки у результативність діяльності.

За умов психологічно безпечного управлінського середовища персонал демонструє вищу готовність до відкритого обміну інформацією, повідомлення про проблеми, ризики, помилки та відхилення від запланованих параметрів діяльності, що знижує ймовірність приховування критично важливої управлінської інформації та зменшує інформаційну асиметрію між різними рівнями системи управління.

Поведінковий канал відображає вплив психологічної безпеки на характер професійної поведінки персоналу в системі управління. За відсутності страху негативних санкцій працівники схильні демонструвати більш активну позицію, брати на себе відповідальність за результати виконання завдань і виходити за межі формально визначених обов'язків. Останнє проявляється у зростанні ініціативності, відповідальної поведінки та готовності до самостійного вирішення управлінських проблем.

Командно-координаційний канал впливу відображає роль психологічної безпеки у забезпеченні узгодженості дій між структурними підрозділами та окремими працівниками. Психологічно безпечне середовище сприяє формуванню довіри між членами управлінських команд, що знижує транзакційні витрати взаємодії та спрощує процеси координації. За таких умов управлінські команди здатні ефективніше розподіляти ролі, швидше узгоджувати позиції та уникати деструктивних конфліктів. У результаті підвищується стабільність управлінських процесів і забезпечується відтворюваність результатів діяльності, що є критично важливим показником результативності в довгостроковій перспективі.

Адаптивно-інноваційний канал відображає вплив психологічної безпеки на здатність системи управління до адаптації та розвитку. Психологічна безпека створює умови для експериментування, навчання на помилках і впровадження інноваційних управлінських рішень без надмірного страху невдач. У контексті результативності діяльності даний канал має особливе значення в умовах нестабільності та змін, коли здатність системи управління швидко адаптуватися до нових викликів стає визначальним чинником досягнення результатів, а психологічна безпека виступає не лише чинником поточної ефективності, а й ресурсом стратегічної стійкості та довгострокової результативності діяльності.

Канал впливу психологічної безпеки на управлінські рішення відображає роль психологічно безпечного управлінського середовища у процесах формування, обґрунтування та реалізації управлінських рішень у системі управління. Психологічна безпека створює умови для залучення персоналу до обговорення управлінських проблем, що розширює спектр альтернатив, підвищує якість аналітичного опрацювання інформації та знижує ризик прийняття однобічних або формально раціональних рішень. Водночас, психологічна безпека позитивно впливає на рівень прийняття управлінських рішень персоналом. Залученість працівників до процесів їх формування підвищує розуміння логіки управлінських дій і формує внутрішню готовність до реалізації прийнятих рішень. У результаті знижується опір управлінським змінам, прискорюється впровадження управлінських рішень і підвищується узгодженість дій на різних рівнях системи управління.

Отже, психологічна безпека персоналу впливає на результати діяльності через багатовимірну систему каналів, які охоплюють інформаційні, поведінкові, координаційні та адаптивні аспекти управлінської діяльності. Такий підхід дозволяє розглядати психологічну безпеку як інтегральний управлінсько-психологічний ресурс, що забезпечує результативність діяльності не ізольовано, а в логіці системного функціонування управління.

Практичні імплікації дослідження полягають у можливості використання авторської моделі для оцінки ефективності управлінських механізмів, виявлення зон підвищеного психологічного ризику та розроблення цільових управлінських інтервенцій, спрямованих на підвищення якості управлінських рішень і стійкої результативності діяльності.

Висновки. За результатами проведеного дослідження обґрунтовано доцільність розгляду психологічної безпеки персоналу як управлінсько-психологічної категорії, що формується в межах системи управління та не зводиться до індивідуального психологічного стану або соціально-психологічного клімату.

Запропоновано авторське визначення психологічної безпеки персоналу, яке інтерпретує її як керований результат дії організаційних, комунікаційних і поведінкових механізмів, інтегрованих у систему управління. Систематизовано групи механізмів формування психологічної безпеки персоналу та доведено, що їх ефективність визначається не ізольованим застосуванням, а узгодженістю та стабільністю управлінських практик.

Розкрито основні канали впливу психологічної безпеки на результати діяльності (інформаційний, поведінковий, командно-координаційний, канал впливу на управлінські рішення, адаптивно-інноваційний), через які психологічна безпека трансформується у результативну управлінську поведінку. Розроблено авторську модель формування психологічної безпеки персоналу в системі управління, що відображає її роль як проміжної управлінсько-психологічної змінної між управлінськими механізмами та результатами діяльності. Доведено, що психологічна безпека персоналу виступає нематеріальним управлінським ресурсом, який забезпечує не лише поточну ефективність, а й довгострокову результативність і стійкість управлінських процесів.

Отримані результати розширюють теоретичні засади управління персоналом шляхом інтеграції психологічної безпеки в логіку аналізу управлінських механізмів і результативності діяльності.

Перспективи подальших досліджень пов’язані з емпіричною перевіркою запропонованої авторської моделі в різних управлінських контекстах.

Література

1. Edmondson, A. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative Science Quarterly*, 44(2), 350-383. https://doi.org/10.2307/2666999

2. Frazier, M. L., Fainshmidt, S., Klinger, R. L., Pezeshkan, A., & Vracheva, V. (2017). Psychological safety: A meta-analytic review and extension. *Personnel Psychology*, 70(1), 113-165. https://doi.org/10.1111/peps.12183

3. Kim, S., Lee, H., & Connerton, T. P. (2020). How psychological safety affects team performance: Mediating role of efficacy and learning behavior. *Frontiers in Psychology*, 11, 1581. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01581

4. Detert, J. R., & Burris, E. R. (2007). Leadership behavior and employee voice: Is the door really open? *Academy of Management Journal*, 50(4), 869-884. https://doi.org/10.5465/amj.2007.26279183

5. Carmeli, A., Reiter-Palmon, R., & Ziv, E. (2010). Inclusive leadership and employee involvement in creative tasks: The mediating role of psychological safety. *Creativity Research Journal*, 22(3), 250-260. https://doi.org/10.1080/10400419.2010.504654

6. Dollard, M. F., & Bakker, A. B. (2010). Psychosocial safety climate as a precursor to conducive work environments, psychological health problems, and employee engagement. *Journal*

of Occupational and Organizational Psychology, 83(3), 579-599. https://doi.org/10.1348/096317909X470690

7. Dollard, M. F., Bailey, T., McLinton, S., Richards, P., & Brough, P. (2012). The Australian workplace barometer: Psychosocial safety climate and working conditions. *Australian Psychologist*, 47(1), 31-49. https://doi.org/10.1111/j.1742-9544.2011.00047.x

8. Baer, N., & Frese, M. (2003). Innovation is not enough: Climates for initiative and psychological safety, process innovations, and firm performance. *Journal of Organizational Behavior*, 24(1), 45-68. https://doi.org/10.1002/job.179

9. Kahn, W. A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33(4), 692-724. https://doi.org/10.2307/256287

10. Писаренко Н. В., Калінін А. М., Бараник З. П., Буткевич О. В., Тітов В. В.. Теоретичні аспекти психології управління та менеджменту бізнес-процесами на підприємстві (с. 355-366). *Ментальне здоров'я особистості та організації: колективна монографія.* Академія праці, соціальних відносин і туризму / За заг. ред. : Г. А. Пріба, Л. Є. Бегези. Київ : ТОВ «Типографі АМГ», 2024. http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.29969.61284/1

11. Писаренко Н. В., Громоздова Л. В., Буткевич О. В., Довгенко Я., О., Дербеньова Я. В., Артеменко А. І. Наукові дослідження впливу психологічних чинників на ефективність комунікативних стратегій в маркетингу інновацій. *Актуальні питання у сучасній науці*, 2023. № 8(14). С. 136-149. https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-8(14)-136-149

12. Колісніченко Р., Зіміна Ю., Головань Л., Гора А. Соціально-психологічні аспекти управління трудовою діяльністю колективу на підприємстві. *Наукові перспективи*, 2021. №10(16). С. 390-401. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-10(16)-390-401

References

1. Edmondson, A. (1999). Psychological safety and learning behavior in work teams. *Administrative Science Quarterly*, 44(2), 350-383. https://doi.org/10.2307/2666999

2. Frazier, M. L., Fainshmidt, S., Klinger, R. L., Pezeshkan, A., & Vracheva, V. (2017). Psychological safety: A meta-analytic review and extension. *Personnel Psychology*, 70(1), 113-165. https://doi.org/10.1111/peps.12183

3. Kim, S., Lee, H., & Connerton, T. P. (2020). How psychological safety affects team performance: Mediating role of efficacy and learning behavior. *Frontiers in Psychology*, 11, 1581. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01581

4. Detert, J. R., & Burris, E. R. (2007). Leadership behavior and employee voice: Is the door really open? *Academy of Management Journal*, 50(4), 869-884. https://doi.org/10.5465/amj.2007.26279183

5. Carmeli, A., Reiter-Palmon, R., & Ziv, E. (2010). Inclusive leadership and employee involvement in creative tasks: The mediating role of psychological safety. *Creativity Research Journal*, 22(3), 250-260. https://doi.org/10.1080/10400419.2010.504654

6. Dollard, M. F., & Bakker, A. B. (2010). Psychosocial safety climate as a precursor to conducive work environments, psychological health problems, and employee engagement. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 83(3), 579-599. https://doi.org/10.1348/096317909X470690

7. Dollard, M. F., Bailey, T., McLinton, S., Richards, P., & Brough, P. (2012). The Australian workplace barometer: Psychosocial safety climate and working conditions. *Australian Psychologist*, 47(1), 31-49. https://doi.org/10.1111/j.1742-9544.2011.00047.x

8. Baer, N., & Frese, M. (2003). Innovation is not enough: Climates for initiative and psychological safety, process innovations, and firm performance. *Journal of Organizational Behavior*, 24(1), 45-68. https://doi.org/10.1002/job.179

9. Kahn, W. A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal*, 33(4), 692-724. https://doi.org/10.2307/256287

10. Pysarenko, N. V., Kalinin, A. M., Baranyk, Z. P., Butkevych O. V., Titov V. V. (2024). Teoretychni aspekty psykholohii upravlinnia ta menedzhmentu biznes-protsesamy na pidpryiemstvi [Theoretical aspects of psychology of management and business process management at an enterprise]. *Mentalne zdorovia osobystosti ta orhanizatsii: kolektyvna monohrafiia - Mental health of individuals and organizations: collective monograph.* Akademiia pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu / Za zah. red. : H. A. Priba, L. Ye. Behezy. Kyiv : TOV «Typohrafiia AMH», 355-366. http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.29969.61284/1 [in Ukrainian].

11. Pysarenko, N. V., Hromozdova, L. V., Butkevych, O. V., Dovhenko, Ya., O., Derbenova, Ya. V., Artemenko, A. I. (2023). Naukovi doslidzhennia vplyvu psykholohichnykh chynnykiv na efektyvnist komunikatyvnykh stratehii v marketynhu innovatsii [Scientific research on the influence of psychological factors on the effectiveness of communication strategies in innovation marketing]. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi - Current issues in modern science*, 8(14), 136-149. https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-8(14)-136-149 [in Ukrainian].

12. Kolisnichenko, R., Zimina, Yu., Holovan, L., Hora, A. (2021). Sotsialno-psykholohichni aspekty upravlinnia trudovoiu diialnistiu kolektyvu na pidpryiemstvi [Social and psychological aspects of managing the work activities of a team at an enterprise]. *Naukovi perspektyvy - Scientific perspectives*, 10(16). 390-401 https://doi.org/10.52058/2708-7530-2021-10(16)-390-401 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК: 159.944.4:316.46

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2428-2440

Кононова Марина Миколаївна д. пед. н., к. псих. н., професор, завідувач кафедри психології**,** Полтавський Національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава, https://orcid.org/0000-0002-2994-6866

Кісурін Владислав Володимирович аспірант спеціальності С4 Психологія, кафедри психології, Полтавський Національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава

РОЛЬ СТРЕСОСТІЙКОСТІ У ВИЗНАЧЕННІ ВПЛИВУ СТРЕСУ НА ЛІДЕРСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ: РОЗВИТОК ЧИ ВИГОРАННЯ

Анотація. У статті здійснено теоретичне обґрунтування ролі стресостійкості як ключового когнітивно-поведінкового модератора, що визначає траєкторію впливу управлінського стресу на лідерський потенціал: або становлення керівника через подолання складних ситуацій, або прогресивну деградацію внаслідок хронічного вигорання. Розглянуто фундаментальну, але неоднозначну тезу: повноцінний розвиток лідерського потенціалу є неможливим за відсутності стресових ситуацій, оскільки саме подолання реальних викликів формує стійкість, рішучість та емоційну зрілість лідера. Водночас встановлено, що хронічний дистрес за відсутності достатніх психологічних ресурсів особистості є провідним чинником емоційного вигоряння та руйнування управлінської кар'єри. На основі концепції еустресу та загального адаптаційного синдрому Г. Сельє, закону Єркса-Додсона, тривимірної моделі синдрому вигорання К. Маслач, транзакційної моделі стресу Р. Лазаруса і С. Фолкман, а також концепції резилієнтності Е. Мастен розкрито механізм модераторного впливу стресостійкості.

З'ясовано, що вирішальним чинником є когнітивна оцінка лідером стресової ситуації: кваліфікація її як виклику запускає мобілізацію ресурсів і створює умови для розвитку, тоді як сприйняття її як загрозу ініціює тривожну захисну реакцію і формує передумови вигорання. Проаналізовано прикладні стратегії формування стресостійкості лідера, зокрема гнучкість копінг-інструментарію, роль конструктивних психологічних захистів та антистресовий потенціал трансформаційного стилю лідерства. Виявлено важливу роль формування емоційного інтелекту в розвитку лідерської стресостійкості, а також її вплив на інші аспекти цього явища.

Запропоновано структурну модель розвитку стресостійкості, яка включає в себе взаємопов'язані компоненти, що робить її системною. Зроблено висновок, що оптимальний розвиток лідерського потенціалу досягається не через усунення

стресу, а через цілеспрямоване формування стресостійкості як компетентності, що перетворює стресову енергію на ресурс зростання.

Ключові слова: стресостійкість, лідерський потенціал, еустрес, дистрес, вигорання, копінг-стратегії, когнітивна оцінка, транзакційна модель, резилієнтність, трансформаційне лідерство, емоційний інтелект.

Kononova Maryna Mykolaivna Doctor of Pedagogic Sciences, Candidate of Psychological Sciences Professor of the Department of Psychology Head of the Department of Psychology Poltava V. G. Korolenko National pedagogical university, department of psychology, Https://orcid.org/0000-0002-2994-6866

Kisurin Vladyslav Volodymyrovych PhD (Postgraduate) Student/Candidate of the Department of (name) Master Student Department of Psychology Poltava V. G. Korolenko National pedagogical university

THE ROLE OF STRESS RESILIENCE IN DETERMINING THE IMPACT OF STRESS ON LEADERSHIP POTENTIAL: DEVELOPMENT OR BURNOUT

Abstract. The article provides a theoretical justification for the role of stress resilience as a key cognitive-behavioral moderator that determines the trajectory of the impact of managerial stress on leadership potential: either the formation of a leader through overcoming difficult situations, or progressive degradation due to chronic burnout. The fundamental but ambiguous thesis is considered: the full development of leadership potential is impossible in the absence of stressful situations, since it is precisely overcoming real challenges that forms the resilience, determination and emotional maturity of a leader. At the same time, it has been established that chronic distress in the absence of sufficient psychological resources of the individual is a leading factor in emotional burnout and the destruction of a managerial career. Based on the concept of eustress and general adaptation syndrome by H. Selye, the Yerkes-Dodson law, the three-dimensional model of burnout syndrome by C. Maslach, the transactional model of stress by R. Lazarus and S. Folkman, and the concept of resilience by E. Masten, the mechanism of the moderating influence of stress resistance is revealed. It was found that the decisive factor is the cognitive assessment of a stressful situation by the leader: qualifying it as a challenge triggers the mobilization of resources and creates conditions for development, while perceiving it as a threat initiates an anxious defensive reaction and forms the prerequisites for burnout. Applied strategies for forming a leader's stress resistance are analyzed, in particular the flexibility of the coping toolkit, the role of constructive psychological defenses and the anti-stress potential of the transformational leadership style. The important role of the formation of emotional intelligence in the development of leadership stress resistance, as well as its influence on other aspects of this phenomenon, is revealed. A structural

model of stress resistance development is proposed, which includes interconnected components, which makes it systemic. It is concluded that the optimal development of leadership potential is achieved not through the elimination of stress, but through the purposeful formation of stress resistance as a competence that converts stress energy into a growth resource.

Keywords: stress resistance, leadership potential, eustress, distress, burnout, coping strategies, cognitive assessment, transactional model, resilience, transformational leadership, emotional intelligence.

Постановка проблеми. Лідерство за своєю природою невіддільне від невизначеності, підвищеної відповідальності та необхідності ухвалювати складні рішення в умовах жорсткого дефіциту часу й ресурсів. Це особливо актуально в сучасному світі, який характеризується концептом VUCA (висока волатильність, невизначеність, складність та неоднозначність). Стрес, відповідно, є не випадковим явищем, а невіддільною складовою управлінської діяльності.

Однак, ці самі умови за більшості випадків є нічим іншим як стресовими факторами, які здатні спричинити такі негативні явища як погіршення концентрації уваги, безсоння, соціальну ізоляцію і врешті-решт вигорання. Саме тут виникає фундаментальний парадокс лідерського розвитку: без подолання реальних труднощів неможливо сформувати стійкість, рішучість та емоційну зрілість – якості, що відрізняють ефективного керівника від пересічного виконавця. З іншого боку, хронічний управлінський стрес, якому не протистоїть достатньо розвинений, свідомо сформований психологічний ресурс особистості, закономірно перетворюється на одну з провідних причин емоційного виснаження, соматичних захворювань та передчасного руйнування професійної кар'єри керівника. У реаліях сьогодення, особливо в контексті глобальних соціально-економічних криз, війни та суспільної турбулентності, частота та інтенсивність впливу стресорів на лідерів усіх рівнів досягла безпрецедентних масштабів.

Відтак, перед сучасною організаційною психологією постає не питання «як позбутися стресу в лідерській діяльності», а принципово інше, а саме: «за яких умов стрес стає рушієм розвитку, а за яких – каталізатором вигорання?». Відповідь має як теоретичне значення для концептуалізації лідерського розвитку, так і практичне для підготовки керівників, здатних ефективно функціонувати в умовах зростаючої організаційної складності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова література опрацьовує зв'язок стресу та лідерського потенціалу переважно в межах двох паралельних, проте слабо інтегрованих дослідницьких традицій. Перша зосереджена на негативних наслідках організаційного стресу – вивченні синдрому вигорання, зниженні продуктивності та погіршенні показників психічного здоров'я менеджерів [1]. Друга традиція – дослідження лідерського потенціалу і розвитку

через виклики – акцентує роль челенджів та складного досвіду у формуванні ключових управлінських компетентностей [2].

Між тим у більшості наявних концепцій відсутній інтегральний підхід, за якого стресостійкість, або резильєнтність, розглядалася б не як пасивна характеристика особистості, а як активний «модератор», тобто психологічний механізм, що визначає вектор впливу стресу і спрямовує його або в бік розвитку, або в бік деградації.

Класичне теоретичне підґрунтя для розкриття зазначеного феномену закладено у транзакційній моделі стресу Р. Лазаруса та С. Фолкман, яка тлумачить стрес не як об'єктивну зовнішню подію, а як результат когнітивної оцінки людиною співвідношення між вимогами ситуації та власними ресурсами для їх задоволення [3, С. 38]. Саме ця концепція надає теоретичний інструментарій для пояснення того, чому за ідентичних зовнішніх обставин один лідер здатний перетворити кризу на точку зростання, тоді як інший поступово вигорає і втрачає як потенційні, так і вже наявні можливості.

Мета статті – теоретично обґрунтувати механізм дії стресостійкості як ключового когнітивно-поведінкового модератора, що визначає траєкторію впливу стресу: або трансформацію у розвиток лідерського потенціалу, або деградацію через професійне вигорання. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: розкрити конструктивну роль стресу у формуванні лідерських якостей; схарактеризувати механізм переходу від еустресу до хронічного вигорання; теоретично обґрунтувати модераторну функцію стресостійкості та окреслити стратегії її цілеспрямованого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Природа лідерського стресу зумовлена самою сутністю управлінської діяльності: будь-яка керівна посада передбачає прийняття відповідальності за результати, що залежать від дій інших людей в умовах неповноти інформації та недостачі ресурсів. Психологічна готовність брати на себе відповідальність, попри ризик помилки та негативних наслідків, є вирізняльною ознакою саме лідерської ідентичності [4]. Водночас, це за визначенням є стресовим чинником і середовищем, з яким не всі готові і хочуть стикатись. Відповідно такий стрес є запорукою успіху в управлінні, а лідер, який систематично уникає стресогенних ситуацій, не зможе довго перебувати на керівних посадах.

Однак стрес є явищем неоднорідним. Принципово важливим внеском Г. Сельє у вивчення цього поняття є розмежування між двома якісно різними типами стресових реакцій. У фундаментальній праці «The Stress of Life» науковець увів поняття еустресу (від грецького «eu» - добрий, сприятливий) для позначення позитивного мобілізуючого стресу, що активує психофізіологічні ресурси організму, стимулює пізнавальну активність і підвищує витривалість [5, С. 74]. На відміну від еустресу, дистрес (від грецького «dys» - поганий, патологічний) характеризує тривале або надмірне навантаження, яке перевищує адаптивні можливості системи і призводить до її виснаження [5, С. 76]. Таке

розмежування лежить в основі питання взаємозв'язку стресу і лідерства – для лідерського розвитку саме еустрес відіграє роль своєрідного «тренажера», що формує критично важливі управлінські якості: здатність до аналізу в умовах тиску, рішучість, прийняття відповідальності та витривалість в умовах невизначеності.

Щодо визначення різниці цих понять та умов переходу одного в інше, то діапазон оптимального стресового навантаження, за якого досягається найвища ефективність і навченість, уперше формалізували Р. Єркс і Дж. Додсон на початку XX століття. Їхнє класичне дослідження 1908 року зафіксувало закономірність, відому в науковій традиції як «закон Єркса-Додсона». Він полягає в тому, що залежність між рівнем збудження і якістю виконання діяльності має форму перевернутої U-подібної кривої [6]. Недостатній рівень активації, тобто «зона комфорту», знижує продуктивність через апатію та стагнацію. Натомість надмірний, неконтрольований стрес, що різко виходить за верхню межу оптимального діапазону стрес також знижує рівень ефективності, перевантажуючи когнітивні та емоційні ресурси.

Для лідерського розвитку цей закон має вирішальне значення: «зона оптимального виклику» – це саме той діапазон напруження, у якому відбувається максимальне засвоєння нових управлінських патернів, формуються навички роботи з невизначеністю та зростає суб'єктивне відчуття власної компетентності. Як приклад, можна розглянути ситуацію раптового виходу компанії на новий ринок в умовах жорсткої конкуренції: для лідера, який сприймає це як виклик (еустрес), рівень адреналіну конвертується у гіперфокус, креативність у пошуку нестандартних маркетингових ходів та здатність надихати команду на подолання труднощів. Лідер, що перебуває в цій зоні, не лише вирішує поточні завдання, він якісно змінюється в процесі їх вирішення. Отже, помірний, контрольований стрес є не перешкодою, а необхідною умовою лідерського розвитку. Таким чином, помірний, свідомо керований і дозований стрес є фундаментально необхідною еволюційною умовою розкриття справжнього лідерського потенціалу. Проблема виникає тільки тоді, коли стресове навантаження виходить за межі цього оптимального діапазону і набуває хронічного характеру.

Якщо конструктивна роль стресу у формуванні лідерських якостей не викликає сумнівів, то не менш важливим є розуміння механізму, за яким той самий стрес набуває руйнівного характеру. Межа між еустресом і дистресом є рухомою і визначається насамперед суб'єктивними чинниками, наприклад здатністю особистості відновлювати психологічні ресурси між стресовими епізодами.

Теоретичну основу для пояснення цього переходу закладено у концепції "Загального адаптаційного синдрому" (далі – ЗАС), розробленій Г. Сельє. Науковець виокремив три послідовні стадії реагування організму на стресор: реакцію тривоги, що полягає в мобілізації ресурсів, стадію резистентності, тобто

стадію адаптація та протистояння, і стадію виснаження, або вичерпання адаптаційного потенціалу [5, С. 38–40]. У контексті розвитку вигорання ключовим є поняття «адаптаційної енергії», а саме обмеженого ресурсу, який організм витрачає на подолання стресових навантажень. Г. Сельє акцентував, що на відміну від фізіологічних ресурсів, які відновлюються за допомогою відпочинку, адаптаційна енергія відновлюється лише частково: кожен тривалий стресовий епізод залишає після себе знижений адаптивний потенціал [5, С. 429].

Для менеджера це означає наступне: якщо лідерська діяльність перетворюється на безперервний потік кризових ситуацій без достатніх інтервалів відновлення, система неминуче рухається до третьої стадії ЗАС. У цій точці еустрес поступається місцем дистресу, а розвивальний потенціал стресу – його руйнівній дії.

На рівні психологічних і поведінкових проявів цей процес описано через концепцію «синдрому професійного вигорання», розроблену К. Маслач та її колегами. К. Маслач та співавтори визначають вигорання як хронічний стресовий синдром, що має три взаємопов'язані складові. Перша – емоційне виснаження – виявляється у відчутті повного спустошення власних емоційних та енергетичних ресурсів, нездатності відчувати ентузіазм і натхнення, необхідні для ефективного лідерства [1]. Показово, що першими до стадії виснаження, як правило, доходять гіпермотивовані керівники, які здавалось мають екстремальний рівень внутрішньої енергії та фокусу, однак часто працюють на межі власних можливостей – саме вони витрачають адаптаційну енергію з найвищою інтенсивністю.

Друга складова, а саме цинізм і деперсоналізація, є парадоксальним захисним механізмом виснаженої психіки. В кожній сфері діяльності ця стадія проявляється по-різному, у випадку з управлінською керівник несвідомо дистанціюється від підлеглих, пріоритетів та цілей, завдань і самої організації, перетворюючи їх на знеособлені об'єкти управлінського впливу. Це підриває саму основу ефективного керівництва, адже лідерство за своєю природою є взаємовідносинами, що ґрунтуються на довірі, зворотному зв'язку та залученості.

Третя і найбільш деструктивна складова – редукція професійних досягнень. Вона полягає в прогресивній втраті людиною суб'єктивного відчуття власної компетентності й значущості [1]. В контексті лідерства це означає, що менеджер, який ще нещодавно демонстрував видатні результати, починає сприймати себе як нездатного впливати на ситуацію. Цей стан є одночасно наслідком і підсилювачем вигорання: втрата віри у власний лідерський потенціал часто унеможливлює вихід із замкненого кола виснаження. Таким чином, вигорання лідера – це не раптове явище, а поступовий і системний процес розпаду адаптивних ресурсів під дією хронічного дистресу. Залишається ключове питання: що саме визначає, чи потрапить конкретний керівник у цю спіраль деградації, чи зможе перетворити стрес на ресурс зростання?

Відповідь потребує звернення до когнітивно-транзакційної парадигми, яка розглядає стрес не як об'єктивну характеристику зовнішнього середовища, а як результат взаємодії між зовнішніми чинниками та психологічними ресурсами самої людини.

Транзакційна модель стресу та копінгу, розроблена Р. Лазарусом та С. Фолкман у монографії 1984 року, є однією з найвпливовіших теоретичних рамок у психології стресу. Центральним конструктом цієї моделі є когнітивна оцінка (cognitive appraisal) – процес, за допомогою якого людина встановлює значення ситуації для власного благополуччя і визначає свої можливості для її подолання [3, С. 31]. Саме характер цієї оцінки, а не об'єктивна складність ситуації, виначає, чи переживатиме людина стрес і яким він виявиться.

Р. Лазарус та С. Фолкман виокремлюють два рівні оцінки. Первинна оцінка полягає у кваліфікації людиною самої ситуації: нейтральна, позитивна або стресогенна. Якщо ситуація визнається стресогенною, вона може бути оцінена як загроза, тобто потенційна проблемна ситуація, яка ще не відбулась; шкода або втрата, яка вже відбулась; чи виклик, тобто очікування проблемної ситуації що ще не відбулась, але з фокусом на потенційному отриманні вигоди [3, С. 32–33]. Ця диференціація є вирішальною для траєкторії лідерського потенціалу. Оцінка кризи як «загрози» запускає захисну тривожну реакцію, звужує когнітивне поле і орієнтує поведінку на мінімізацію збитків. Натомість сприйняття тієї самої кризи як «виклику» мобілізує ресурси, розширює когнітивні горизонти і спрямовує лідера на пошук можливостей для зростання.

Вторинна оцінка стосується ресурсів для подолання ситуації і такими питаннями як: «Що я можу з цим зробити? Якою мірою я контролюю ситуацію?» [3, С. 35]. Людина з розвиненим відчуттям власної ефективності та широким репертуаром копінг-стратегій сприймає навіть складні ситуації як принципово подолані, тоді як з низьким рівнем стресостійкості може відчувати безпорадність уже за помірного рівня складності. Транзакційна модель наголошує: стресостійкість – це не нечутливість до стресорів, а здатність гнучко оцінювати ситуацію і мобілізовувати адекватні ресурси для її подолання.

Принципово важливою є й дискусія щодо природи стресостійкості: чи є вона вродженою рисою, доступною лише деяким, чи набутою компетентністю яку можна розвивати? На це питання відповідає концепція Е. Мастен. Спираючись на результати масштабних лонгітюдних досліджень, дослідниця дійшла наступного висновку: резилієнтність – це не виняткова характеристика надзвичайних людей, а нормальний прояв базових адаптивних систем психіки, притаманних переважній більшості людей [7]. До таких систем належать когнітивні здатності такі як гнучкість мислення чи здатність до планування, емоційні ресурси, наприклад саморегуляція, та соціальний капітал, тобто підтримка близьких і наставників, та базове відчуття смислу і мети.

Ключовим висновком із цієї концепції в контексті ролі стресостійкості в лідерській діяльності є те, що розвиток стресостійкості лідера є закономірністю,

а не привілеєм. За наявності відповідних умов і цілеспрямованих зусиль будь-який менеджер здатний суттєво підвищити свій адаптивний потенціал. Розвиток стресостійкості лідерів є не лише можливим, але й стратегічно необхідним пріоритетом для організацій, що функціонують у VUCA-середовищі, тобто такому, яке характеризується волатильністю, невизначеністю та складністю [2]. Таким чином, стресостійкість постає не як статична особистісна риса, а як динамічна компетентність, доступна для цілеспрямованого формування та розвитку.

Як і в формуванні будь-якої компетентності, розвиток стресостійкості теж пов'язаний з певним набором різних методик, а також сприятливих для цього факторів. В першу чергу варто згадати концепцію копінгу, запропоновану Р. Лазарусом та С. Фолкман. Вчені виокремлюють два базових типи копінгу [3, С. 150–152]. Проблемно-орієнтований копінг спрямований на зміну самої стресової ситуації – пошук інформації, вироблення плану дій, залучення зовнішніх ресурсів тощо. Він є ефективним у ситуаціях, де лідер має реальний контроль над обставинами та може безпосередньо вплинути на їх перебіг. Емоційно-орієнтований копінг у свою чергу спрямований на регуляцію власних емоційних реакцій у відповідь на стресор, наприклад когнітивне переосмислення, прийняття, пошук соціальної підтримки. Такий підхід може бути ефективним у ситуаціях, де об'єктивна зміна обставин унеможливлена або перебуває поза зоною контролю лідера.

Принципово важливим висновком, що випливає з дослідження Р. Лазаруса, є те, що вирішальну роль у питання переходу стресу у вигорання грає не конкретні стилі копінгу, а здатність гнучко перемикатися між стратегіями залежно від характеру ситуації. Лідер, який у всіх ситуаціях вдається виключно до проблемно-орієнтованого копінгу, ризикує поступово виснажитись, намагаючись вирішити те, що принципово не підлягає вирішенню за таких умов.

У свою чергу лідер із гіпертрофованим емоційно-орієнтованим копінгом, навпаки, може демонструвати пасивність перед реальними викликами, де необхідна конкретна рішуча дія. Звідси випливає те, що для формування і ефективного розвитку стресостійкості лідер має розуміти принципи кожного зі стилів копінгу і як їх краще використовувати.

Особливо доречною є гнучкість у застосуванні копінг стратегій в умовах екстремального, тривалого та незмінного хронічного стресу. Показовим у цьому контексті може бути дослідження М. Кононової та Т. Кучми щодо психологічної стійкості та копінг стратегій батьків дітей з психофізичними порушеннями. На перший погляд може здатись, що цей контекст зовсім відмінний від об'єкта і предмета цього дослідження, однак автори впевнені, що висновки можуть бути на нього екстрапольовані. Мова йде перш за все про те, що успішна адаптація до такого безпрецедентного рівня напруженості можлива виключно через формування складної, багаторівневої концептуальної моделі особистісної стресостійкості: "кращими в забезпеченні стресостійкості батьків дітей із

психофізичними порушеннями стають ті копінг-стратегії, які стимулюють їх до аналізу проблем сімейних стосунків, сприяють спрямованості зусиль для вирішення складної життєвої ситуації: продуктивні (проблемно орієнтовані),…, порівняно продуктивні (пошук соціальної підтримки)" [8]. Такий комплексний підхід до вибору копінг поведінки може бути корисний при кризовому лідерстві, коли застосування лише агресивного проблемно-орієнтовного копінгу та ігнорування потреби в емоційному відновленні та переоцінку цінностей, може привести лише до більш стрімкого розвитку вигорання.

Крім того, критичним фактором підтримки стресостійкості є систематичний розвиток високого рівня розвиненості емоційного інтелекту (EQ). Він є суттєвим психічним ресурсом людини, який сприяє підвищенню ефективності діяльності людини за рахунок розуміння і регуляції власних емоцій, та покращення взаємодії з оточуючими за рахунок розпізнання емоцій інших людей та управлінні ними, що є одним з найголовніших аспектів керівницької діяльності. Дослідження зв'язку між емоційним інтелектом та професійним вигоранням чітко засвідчують: "Саме розвинений емоційний інтелект допомагає людині своєчасно розпізнавати й усвідомлювати в себе ознаки психоемоційної перевтоми, напруження, фрустрації та стресу, що дозволяє оптимізувати енергетичні витрати, керувати стресовими факторами, отримувати корисний досвід, ефективніше вирішувати поставлені завдання, вибудовувати конструктивні стратегії саморегуляції, зберігати мотивацію до діяльності" [9].

Водночас важливо враховувати вплив несвідомих реакцій. Суттєвим компонентом лідерської стресостійкості є також характер психологічних захисних механізмів. Існує принципова відмінність між конструктивними захистами, такими як сублімація, раціоналізація, гумор, що дозволяють трансформувати стресову енергію в продуктивну діяльність, та деструктивними захистами, а саме заперечення, проекція, регресія, які лише тимчасово знижують тривогу, не усуваючи причини [10]. Тому необхідно намагатись уникати використання деструктивних захисних механізмів і випрацьовувати звичку до рефлексії, а також розширяти свій поведінковий інструментарій саме позитивними захистами, так як в іншому випадку є ризик розвитку хронічної тривоги та передчасного виснаження. Дослідження показують, що характер прояву захисних механізмів людини активно закріплюється саме під час профільної діяльності, починаючи з навчання у закладах вищої освіти [11].

Окремої уваги заслуговує роль стилю управління як системного фактора, що впливає на визначення стресу – не лише для самого керівника, а й для підлеглих та всієї організаційної структури. Деякі дослідники запевняють, що найкращим стилем управління у цьому контексті є трансформаційне лідерство [9]. Це стиль, за якого керівник мотивує команду через спільні цінності, інтелектуальну стимуляцію та індивідуалізований підхід до кожного члена групи. Він має значущий захисний ефект стосовно вигорання самого лідера, так як дозволяє делегувати не лише завдання, а й частину когнітивного та

емоційного навантаження через розподілену відповідальність команди. Соціальний капітал, сформований таким лідером у вигляді довірливих і глибоких взаємин із командою, стає потужним джерелом психологічної підтримки під час кризових епізодів.

Однак, розвиток стресостійкості лідера є питанням комплексним. Кожен з цих аспектів і сфер для розвитку впливає у свою чергу один на одного, і перебуває в різного рівня ступенях залежності. Схематично це можна представити у вигляді моделі, представленої на рисунку 1.

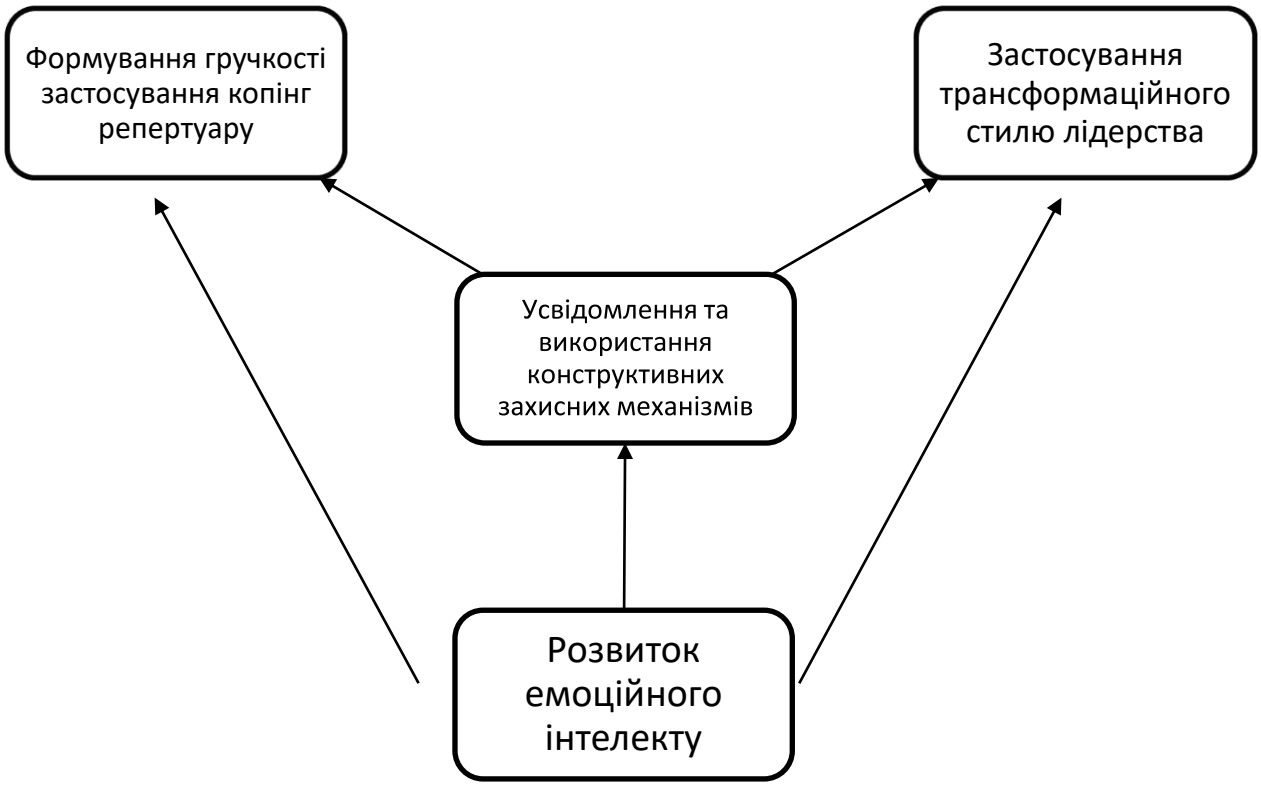

Рис 1. Модель комплексного розвитку стресостійкості лідера

В основі формування стресостійкості лідера знаходиться розвиток емоційного інтелекту, як навичка, яка допомагає розвивати і інші аспекти. Наприклад, можна прослідкувати сильний прямий вплив формування EQ на здібність ідентифікувати і використовувати конструктивні захисні механізми: рефлексія, як важливий компонент емоційного інтелекту, дозволяє вчасно усвідомити прояви несвідомого захисту, а отже дозволяє переорієнтуватись на на його тип та прояви. Присутній також сильний вплив розвитку емоційного інтелекту на формування гнучкості використання та розширення копінг репертуару за схожим принципом. EQ забезпечує можливість діагностики власного стану, що у свою чергу дозволяє усвідомлено обирати адекватні копінг стратегії в тому чи іншому випадку і середовищі. Окрім цього, вибір правильного

стилю лідерства неможливий без емоційного інтелекту, так як саме розуміння і розпізнання своїх та чужих емоцій є першим кроком до опановування здібності ними керувати.

У свою чергу усвідомлений вибір конструктивних захисних механізмів потенційно може корелювати з розвитком гнучкості у використанні копінг стратегій. Наприклад, якщо лідер несвідомо використовує заперечення, тобто деструктивний захисний механізм, він може не помічати реальної проблеми, і, відповідно, не активувати вчасно проблемно-орієнтовний копінг. Також, використання конструктивних захисних механізмів впливає і на стиль лідерства: якщо лідер часто використовує гумор як конструктивний захист, він стимулює розрядження напруги в команді, і, як наслідок, покращення взаємин та прозорість комунікації.

При цьому можна припустити наявність сильного подвійно спрямованого зв'язку між використанням ефективного трансформаційного стилю лідерства та розвитком гнучкості у використанні копінг стратегій. З одного боку вибір найбільш оптимальної копінг поведінки стимулює найбільш адекватну і ефективну поведінку лідера стосовно команди чи предмета діяльності. З іншого ж – формування трансформаційного стилю лідерства та необхідність часто пристосовуватись і впливати на ситуацію в умовах невизначеності, автоматично сприяє розвитку адаптації, а отже гнучкості у виборі поведінкових реакцій в стресовому середовищі.

Таким чином, формування стресостійкості лідера є системним завданням, що охоплює щонайменше три виміри: когнітивний, що полягає у розвитку гнучкості у оцінці ситуацій, а також усвідомлення своїх та чужих емоцій; поведінковий, тобто розширення копінг-репертуару, та соціальний, який включає в себе культивування трансформаційного стилю і розбудову команди як ресурсу взаємної підтримки. При цьому, кожен рівень взаємопов'язаний з іншими, що створює ефект системності.

Висновки. У контексті управлінської діяльності і формуванні лідерського потенціалу стрес в першу чергу є структурно невіддільною умовою, а не перешкодою для нього. Закон Єркса-Додсона та концепція еустресу Г. Сельє переконливо свідчать: саме помірне стресове навантаження є середовищем, у якому формуються стійкість, рішучість та інші критичні управлінські компетентності. Прагнення побудувати «безстресове» лідерське середовище є стратегічно хибним, оскільки фактично унеможливлює те саме зростання, яке покликане забезпечити. Однак без ефективного модератора стрес неминуче призводить до виснаження і вигорання. Концепція Загального адаптаційного синдрому Г. Сельє та тривимірна модель вигорання К.Маслач описують системний механізм деградації – хронічний дистрес поступово вичерпує адаптаційну енергію, породжуючи емоційне виснаження, цинізм і втрату відчуття власної ефективності. Це підриває не лише продуктивність лідера, а й саму архітектуру його відносин із командою.

Таким модератором і виступає стресостійкість, визначаючи траєкторію впливу стресу на особистість. Транзакційна модель Р. Лазаруса та С. Фолкман розкриває механізм цього модераторного ефекту на прикладі явища переоцінки: стресостійкий лідер переоцінює ситуацію та замість загрози фіксує виклик – і мобілізує адекватні ресурси подолання. Це когнітивне переформатування і є принциповою розвилкою між траєкторією розвитку та траєкторією вигорання.

У свою чергу важливим є те, що стресостійкість є набутою компетентністю, а не природженою рисою. Адаптивні ресурси є нормативними для переважної більшості людей і піддаються цілеспрямованому розвитку через розширення когнітивної гнучкості, поведінкового копінг-репертуару та соціального капіталу. При цьому, кожен аспект розвитку стресостійкості лідера перебуває у залежності один від одного, і піддається комплексному впливу на різних рівнях. Завдяки такому взаємозв'язку доцільним є використання системного підходу до розвитку лідерської стресостійкості та запобігання вигорання на керівних позиціях.

Практичний внесок представленого аналізу полягає у формуванні цілісної теоретичної рамки для розробки програм розвитку лідерської стресостійкості в організаціях. Перспективи подальших досліджень вбачаються в емпіричній верифікації запропонованої модераторної моделі розвитку стресостійкості на вибірках менеджерів різних рівнів управління, а також у порівняльному аналізі ефективності різних програм формування стресостійкості у контексті розвитку лідерського потенціалу в умовах організаційної невизначеності.

Список літератури

1. Maslach C., Schaufeli W., Leiter M. Job Burnout. Annual Review of Psychology. 2001. Vol. 52. P. 397–422.
2. Tîmbaliuc N. Leadership resilience: a key determinant of organizational success. Annual International Scientific Conference "Competitiveness and Innovation in the Knowledge Economy". 2024. P. 71–76.
3. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. New York : Springer, 1984. 445p.
4. Вавринів О. С. Психологічні аспекти відповідальності лідерів організацій у соціокультурному контексті. *Перспективи та інновації науки*. 2025. № 12 (58). С. 3268–3277.
5. Selye H. The Stress of Life. New York : McGraw-Hill Companies, Inc, 1978. 515 p.
6. Yerkes R. M., Dodson J. D. The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation. Journal of Comparative Neurology and Psychology. 1908. Vol. 18,. P. 459–482.
7. Masten A. S. Ordinary Magic: Resilience Processes in Development. American Psychologist. 2001. Vol. 56,. P. 227–238.
8. Кононова М. М., Кучма Т. В. Теоретична модель чинників особистісної стресостійкості батьків дітей із психофізичними порушеннями. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія. Том 33 (72) № 4, 2022. С.97-101.
9. Кононова М. М., Перетятько Л. Г. Психологічні особливості взаємозв'язку емоційного інтелекту та професійного вигорання психологів в умовах війни. Перспективи та інновації науки. 2026. № 2 (60). С. 3213-3225.

10. Гриньова В. М., Кононова М. М. Копінг-стратегії та механізми психологічних захистів у діяльності керівників. Психологія розвитку та життєстійкості особистості: наукові студії. Колективна монографія. 2024. С. 12–45.

11. Яланська С., Кононова М. Аналіз показників стресостійкості та копінг-стратегій студентів вищої освіти. 2024 Том 8, №1 (35).

12. Lin Cp, Xian J, Li B and Huang H. Transformational Leadership and Employees' Thriving at Work: The Mediating Roles of Challenge-Hindrance Stressors. Frontiers in Psychology. 2020. Vol. 11:1400

References

1. Maslach, C., & Schaufeli W. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology, 52,* (pp. 397–422).

2. Tîmbaliuc, N. (2024). Leadership resilience: a key determinant of organizational success. *Annual International Scientific Conference "Competitiveness and Innovation in the Knowledge Economy"*. (pp. 71-76). Chisinau, Republic of Moldova.

3. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. Springer.

4. Vavryniv, M. O. (2025). Psykholohichni aspekty vidpovidalnosti lideriv orhanizacyi u sociokulturnomu konteksti [Psychological aspects of the responsibility of leaders of organizations in the socio-cultural context]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky – Prospects and innovations of science,* (Vols. 12), (pp. 3268–3277). Kyiv [in Ukrainian].

5. Selye, H. (1978). *The Stress of Life*. New York McGraw-Hill Companies, Inc.

6. Yerkes, R. M., & Dodson, J. D. (1908). The relation of strength of stimulus to rapidity of habit-formation. *Journal of Comparative Neurology and Psychology, (Vols. 18),* (pp. 459–482).

7. Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist, (Vols. 56),* (pp. 227–238).

8. Kononova M. M. & Kuchma T. V. (2022). Teoretychna model chynnykiv osobystisnoii stresostiykosti batkiv ditey iz psychofizychnymy porushennyamy [Theoretical model of factors of personal stress resistance of parents of children with psychophysical disorders]. *Vcheni zapysky Tavriyskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. – Scientific notes of the V. I. Vernadsky Tavrichesky National University,* (pp. 97-101) [in Ukrainian].

9. Kononova M. M. & Peretyatko L. H. (2026). Psyholohichni osoblyvosti vzayemozvyazku emotsiynoho intelektu ta profesiynoho vyhorannya psyholohiv v umovah viyny [Psychological features of the relationship between emotional intelligence and professional burnout of psychologists in wartime]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky – Prospects and innovations of science,* (pp. 3213–3225). Kyiv [in Ukrainian].

10. Hrynova, V. M., & Kononova M. M. (2024). Kopinh-strategii ta mekhanizmy psykholohichnykh zakhystiv u strukturi samorehulyatsii osobystosti [Coping strategies and mechanisms of psychological defenses in the structure of personality self-regulation]. *Psyholohiya rozvytku ta zhyttestiykosti osobystosti: naukovi studiyi – Psychology of personality development and resilience: scientific studies,* (pp. 12-45). Poltava. Astraya.

11. Yalanska S. P., & Kononova M. M. (2024). Analiz pokaznykiv stresostiykosti ta kopinh-stratehiy studentiv vyshchoyi osvity [Analysis of stress tolerance indicators and coping strategies of higher education students]. *Technologies of intellect development (Vols 8)* [in Ukrainian].

12. Lin Cp, Xian J, Li B and Huang H (2020). Transformational Leadership and Employees' Thriving at Work: The Mediating Roles of Challenge-Hindrance Stressors. *Frontiers in Psychology, (Vols. 11)*

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 316.62:159.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2441-2451

Коробка Лариса Миколаївна кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-9306-0624

СПРИЯННЯ ДЕРУСИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У СФЕРІ ОСВІТИ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ

Анотація. Представлено аналіз проблеми русифікації, її впливу на свідомість українців та наслідки для національної безпеки України. Наголошено на важливості активізації процесу дерусифікації, який повинен стати фактором і гарантом забезпечення суверенітету країни та на провідній ролі освіти у питанні сприяння дерусифікації українських ідентичностей. Як потужна соціальна інституція, освіта впливає на формування світогляду, інтересів, цілей, на розуміння й підтримку, або ж заперечення тих чи інших соціально-політичних явищ і процесів. Через систему освіти поширюються цінності та світоглядні орієнтири, які стають основою національної, громадянської та проєвропейської українських ідентичностей. Зазначено, що процес долання українцями наслідків русифікації, ще тільки набирає обертів та свідчить про необхідність вироблення соціально-психологічних засобів активізації процесу дерусифікації українських ідентичностей та усвідомленого ставлення до нього на індивідуальному і спільнотному рівнях як системи соціально-психологічних впливів на когнітивному, раціональному (наведення й усвідомлення фактів та маніпулятивних російських наративів про один народ, про спільну історію, культуру, мову, спільний світогляд тощо; аргументація, переконання, розвиток критичного мислення й рефлексії), емоційному-мотиваційному (посилення конструктивних емоційних установок щодо важливості й необхідності дерусифікації свідомості, спрямованість орієнтації на цінності свободи, гідності, автономії, самоусвідомлення національної гідності тощо) та поведінково-операційному (стимулювання особистої активності із долання ідеологічних радянських стереотипів, упереджень, розширення кола спілкування українською мовою, опрацювання захисних механізмів та долання проявів національної меншовартості, втілення в життя національної ідеї – мови, традицій, символів) рівнях.

Перспектива подальших досліджень полягає у визначенні ефективності запропонованих засобів сприяння дерусифікації українських ідентичностей у сфері освіти.

Ключові слова: наслідки русифікації, дерусифікація, ідентичність, освіта, соціально-психологічні засоби, індивідуальна і колективна рефлексія.

Korobka Larysa Mykolayivna PhD in Psychology, Associate Professor, senior research associate, Chief Researcher, Department of Mass and Community Psychology, Institute for Social and Political Psychology the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-9306-0624

PROMOTING DERUSSIFICATION OF UKRAINIAN IDENTITIES IN THE SPHERE OF EDUCATION: SOCIO-PSYCHOLOGICAL MEANS

Abstract. An analysis of the problem of russification, its impact on the consciousness of Ukrainians and the consequences for the national security of Ukraine is presented. The importance of activating the de-Russification process, which should become a factor and guarantor of ensuring the country's sovereignty, and the leading role of education in promoting the de-russification of Ukrainian identities were emphasized. As a powerful social institution, education influences the formation of worldviews, interests, goals, and understanding and support, or denial, of certain socio-political phenomena and processes. Through the education system, values and worldviews are spread, which become the basis of national, civic, and pro-European Ukrainian identities. t is noted that the process of overcoming the consequences of Russification by Ukrainians is still gaining momentum and indicates the need to develop socio-psychological means to activate the process of de-Russification of Ukrainian identities and a conscious attitude towards it at the individual and community levels. This process is presented as a system of socio-psychological influences on the cognitive, rational (indication and awareness of facts and manipulative Russian narratives about one people, about a common history, culture, language, common worldview, etc.; argumentation, persuasion, development of critical thinking and reflection), emotional-motivational (strengthening of constructive emotional attitudes regarding the importance and necessity of de-russification of consciousness, orientation towards the values of freedom, dignity, autonomy, self-awareness of national dignity, etc.) and behavioral-operational (stimulation of personal activity in overcoming ideological Soviet stereotypes, prejudices, expanding the circle of communication in the Ukrainian language, working out protective mechanisms and overcoming manifestations of national inferiority, implementation of the national idea - language, traditions, symbols) levels. The *prospect of further research* is to determine the effectiveness of the proposed means of promoting the de-Russification of Ukrainian identities in the field of education.

Keywords: consequences of russification, de-russification, identity, education, socio-psychological means, individual and collective reflection

Постановка проблеми. Політика русифікації має давню історію щодо України, метою якої є знищення національної та культурної ідентичності українців. Незважаючи на намагання стерти нашу національну ідентичність, розв’язана рф повномасштабна війна проти України поставила нас перед новими

викликами, що впливають на процеси трансформації як індивідуальної, так і колективної ідентичностей та стала каталізатором об'єднання українців та зміцнення української національної ідентичності, активізувала процес звільнення від всього російського (радянського, імперського), нажаль ціною життя десятків тисяч українців.

Зауважимо, що процес долання українцями наслідків русифікації, формування національно-патріотичного світогляду та утвердження індивідуальних і колективних українських ідентичностей ще тільки набирає обертів і потребує уваги психологічної науки, як в науковому, так і в практичному аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема русифікації, її наслідків для національної безпеки України піднімається в дослідженнях істориків (С.Верезомська, В.Каюн, Н.Петрова та ін.); соціологів (Я.Яблонський); в юридичній галузі (Л. Бєлкін, Ю. Юринець; В. Орлов); в дослідженнях філологів (О. Данилевська); в педагогічних (І. Бех, К. Журба; В. Ігнатенко, Ю.Мирошніченко) та соціально-психологічних дослідженнях (В.Васютинський; Л. Найдьонова, Н. Череповська, О. Вознесенська та ін.).

Дослідниками (С. Верезомська; Л. Бєлкін; Я. Яблонський) зазначається, що систематичні процеси русифікації, переписування історії та культури, радянські політичні інструменти маніпулювали свідомістю українців, сприяючи послабленню національних почуттів і зниженню національної самосвідомості [1]; що і сьогодні проімперські і проросійські артефакти (пам'ятники, топоніміка, героїка, свята), покликані створювати міф про велич російської культури, її зверхність по відношенню до української культури [2]; що чим більшою є історична або сентиментальна прив'язаність свята до радянської традиції, тим більш ймовірно, що його відзначають противники політики декомунізації та дерусифікації [3].

Наслідки русифікації засвідчують важливість думки В. Іваненко про те, що дерусифікація може й повинна стати фактором і гарантом забезпечення суверенітету країни [4] та зазначити, що освіті належить одна з провідних ролей у питанні сприяння дерусифікації українських ідентичностей та активізації індивідуальних і колективних зусиль із долання наслідків русифікації й утвердження української національної ідентичності як основи національної безпеки в умовах російської агресії.

Мета статті. Розкрити провідну роль освіти в сприянні дерусифікації українських ідентичностей й утвердженні національної ідентичності та необхідність вироблення соціально-психологічних засобів активізації цього процесу в умовах російської агресії.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що процес дерусифікації поступово охоплює всі сфери життя, включаючи історію і бачення майбутнього та формування колективної пам'яті українців. Серед інструментів формування колективної пам'яті виокремлюють такі як топоніміка, музейні практики,

публічні ритуали, свята, шкільна освіта. Сьогодні державні програми спрямовані на фінансування українських культурних ініціатив сприяють реалізації проєктів, які спрямовані на утвердження української мови, літератури та мистецтва. Відбувається зміна офіційного календаря, відмова від радянських свят та інтеграція в проукраїнський національний порядок денний свят, відзначення яких, як зазначають дослідники, розглядається як інструмент деколонізації культурного простору, адже вони закріплюють ціннісні орієнтації та відтворюють уявлення про спільне минуле [3]. Відбувається процес перейменування топонімів з урахуванням суспільних настроїв; назви вулиць, пов'язаних з імперським та радянським минулим змінюються на назви, пов'язані з героїчними сторінками української історії.

Про дерусифікацію свідомості також свідчать результати опитування громадської думки групи Рейтинг та Фонду Демократичних ініціатив ім. Ілька Кучеріва (2022 рік) – українці ілюструють консенсус у прагненні відірватися від російської та радянської спадщини та практично одноголосно відкидають концепції, що просуваються російською владою, і пропаганду агресора.

Незважаючи на намагання стерти нашу національну ідентичність, сьогодні відбувається об'єднання українців та зміцнення української національної ідентичності. Зазначимо, що утвердження національної ідентичності відбувається на основі осмислення людиною своєї спорідненості зі спільнотою співвітчизників, набуття множини взаємозв'язків із ними, прийняття як імперативу власної поведінки інтересів нації як сфери утвердження духовних та гуманістичних цінностей, тобто це зв'язок людини з певною нацією, її мовою, культурою, історією, традиціями, суспільними та політичними практиками, ототожнення себе з ними. Національна ідентичність є потужним чинником об'єднання, ресурсом консолідації, її утвердження тісно пов'язане зі становленням політичної та громадянської свідомості.

І одним із найважливіших інструментів створення умов для формування свідомого, патріотичного та освіченого суспільства, орієнтованого на європейські цінності та національну самобутність є освіта. Їй належить одна з провідних ролей у питанні сприяння дерусифікації українських ідентичностей та активізації індивідуальних і колективних зусиль із долання наслідків русифікації й утвердження української національної ідентичності як основи національної безпеки в умовах російської агресії. Відповідно освітня система має відповідати потребам українського суспільства, сприяти розвитку української національної та культурної самосвідомості (самоусвідомлення), утвердженню української національної ідентичності.

Якщо говорити про процес дерусифікації у сфері освіти, то він включає законодавчі зміни – Закон "Про забезпечення функціонування української мови як державної" зобов'язує вчителів та освітні заклади використовувати державну мову в робочому процесі; реформування освітніх програм, перегляд змісту навчальних матеріалів – в 2022 році робоча група Міністерства освіти і науки

України ухвалила рішення про вилучення з шкільних підручників понад 40 творів радянських і російських авторів; а також розвиток культурологічних ініціатив. В цьому контексті, як зазначають дослідники, варто наголосити, що система шкільної освіти закладає основи суспільних конвенцій, формує розвинуту систему навичок соціальної поведінки, а мова шкільних підручників об'єктивно свідчить про ціннісні пріоритети соціуму та про рівень культури суспільства [5].

Дослідники, визначаючи мову головною ознакою національної ідентичності, наголошують на унікальній ролі української мови в національному державотворенні та консолідації українського суспільства навколо національних та європейських цінностей. Внаслідок війни, розв'язаної рф проти України прийшло розуміння, що рідна мова виконує не лише комунікативну функцію, а й націєтворчу [6, с. 36].

Війна прискорила процес дерусифікації, що виявилося у відмові значної частини українців від мови агресора, про що свідчать і результати наших емпіричних досліджень щодо особливостей прояву спільнотних ідентичностей та їхньої взаємодії в умовах російсько-української війни [7], в яких було зафіксовано тенденції укріплення національної і громадянської ідентичностей та зміни самого значення належності до української нації, що виявляється у посиленні відчуження від радянської ідентичності, російської мови, від росії як країни агресора та розумінні важливості рідної мови, як головної національної ознаки. Також за результати комплексних досліджень соціологічною групою «Рейтинг» в 2022 та 2023 роках зроблено висновки про те, що рівень мовної самоідентифікації українців стабільно зростає; перехід на українську у побуті відбувається еволюційно.

Водночас викликає занепокоєння ситуація, про яку зазначив уповноважений із захисту державної мови Тарас Кремінь. Він заявив, що у 2024 році почали проявлятися ознаки уповільнення українізації – скорочення частки учасників освітнього процесу, які вважають українську мову рідною (учні - на 17%, батьки - на 11%, вчителі - на 8%); зменшення показників використання української мови в освітньому середовищі, а також посилення русифікації інтернет-простору та соціальних мереж – лише 37% учнів спілкуються українською з друзями, 39% – вдома, на 10% зменшилася кількість учнів, які надають перевагу українській мові в інтернеті [8].

Результати нещодавнього опитування учнів (листопад 2025 року), яке провели Державна служба якості освіти та омбудсмен, показали, шо в Києві майже чверть (24%) вчителів спілкуються під час уроків російської, ще 40% – під час перерв. При цьому середні показники по країні складають 14% – під час занять та 21% – на перервах [9].

Така ситуація піднімає важливу проблему роботи з дітьми та молоддю, посилення патріотичного виховання в школах, зміни в системі освіти, особливо у вивченні історії та літератури, адже, як зазначають дослідники, «..саме з

російських історико-літературних міфів та пропагандистських наративів виникла імперська Росія та її «руський мір», які сформували та поширили по всьому світу російський колоніальний погляд на Україну, залежність від якого необхідно долати будь-якими засобами» [10, с. 90]

Подолання стереотипів та упереджень є важливим кроком на шляху дерусифікації. Важливим аспектом такої роботи є протидія російським наративам. Потенційно ефективним засобом протидії російським наративам може стати демонстрація переваг української системи освіти, її змін. Важливий аспектом діяльності вчителя є долання наслідків впливу російської пропаганди на свідомість учнів, в основі якого має бути підхід, синхронізований і забезпечений єдиною державною стратегією комунікації [11, с. 130].

При аналізі засобів формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти в умовах російсько-української війни ефективними, на думку дослідників, є розширення кола спілкування українською мовою, отримання доступу до справжньої інформації, розвиток критичного мислення, формування національної свідомості та впевненості в собі, виховання національної гідності і внутрішньої боротьби з проявом національної меншовартості, виховання на основі національних цінностей [12].

Таким чином можемо зазначити, що освіті належить одна з провідних ролей у питанні сприяння дерусифікації українських ідентичностей та активізації індивідуальних і колективних зусиль із долання наслідків русифікації й утвердження української національної ідентичності як основи національної безпеки в умовах російської агресії.

Війна безумовно впливає на цінності та переконання людей, щодо зміни їхнього сприйняття важливості й необхідності дерусифікації й утвердження української національної ідентичності як основи національної безпеки в умовах російської агресії. Вагому роль у створенні сприятливого середовища для цих процесів відіграють зміни в соціальній взаємодії та відносинах, а також активізація індивідуальних і колективних ресурсів для забезпечення ефективності процесу дерусифікації. Розуміння цих соціально-психологічних факторів має вагоме значення для впровадження політики та стратегії дерусифікації в освіті, спрямованих на утвердження української національної ідентичності, усвідомлення і маніфестування нації не лише через такі маркери як мова, етнічний костюм, святкування, страви тощо, а через ще не опрацьовані, неусвідомлені змісти власної історії, новітні культурні практики чи громадянську активність. Це складний шлях від спрощення до повноти сенсів, від пропагандистської профанації до проживання і практикування ідентичності. І це також потребує зусиль – і організаційних, і когнітивних, емоційних та поведінкових, зокрема вироблення ефективних соціально-психологічних засобів дерусифікації українських ідентичностей. Відповідно розуміння цих факторів дозволить розробляти ефективні програми, засоби активізації процесу дерусифікації, формувати середовище, в якому українці навчаються бути собою,

особливо в умовах війни, адже це війна за збереження українців як нації, війна цінностей та ідентичностей.

За результатами теоретичного та емпіричного аналізу проблеми *розроблено модель* сприяння (активізації) процесу дерусифікації українських ідентичностей та усвідомленого ставлення до нього на індивідуальному і спільнотному (колективному) рівнях як системи соціально-психологічних впливів на:

- *когнітивному,* раціональному (наведення й усвідомлення існування маніпулятивних російських наративів про один народ, про спільну історію, культуру, мову, спільний світогляд тощо; активізація установки на критичне мислення щодо власних позицій та усвідомлення своїх когнітивних упереджень, підвищення індивідуальної та колективної рефлексивності; аргументація, переконання),

- *емоційному-мотиваційному* (рефлексія власних емоцій, почуттів та їхнє опрацювання; усвідомлення емоційних механізмів спротиву дерусифікації; посилення конструктивних емоційних настанов щодо важливості й необхідності дерусифікації свідомості, спрямованість орієнтації на цінності свободи, гідності, автономії, самоусвідомлення національної гідності тощо) та

- *поведінково-операційному* (активізація індивідуальних і колективних ресурсів запобігання русифікації, подолання її наслідків, стимулювання особистої активності із долання ідеологічних радянських стереотипів, когнітивних упереджень, розширення кола спілкування українською мовою, опрацювання захисних механізмів та долання проявів національної меншовартості, втілення в життя національної ідеї – мови, традицій, символів) *рівнях.*

Наведена система впливів може здійснюватися переважно в груповому форматі у формі психологічної просвіти, психологічної підтримки (супроводу) з використанням соціально-психологічних засобів (інтерактивні лекції-бесіди, дискусія, фокус-групова дискусія, мозковий штурм, діалог, переконання, самооцінювання, рефлексія, соціально-психологічний тренінг та ін.).

Психологічна просвіта, як зазначалось нами раніше, представляє собою спеціально організовану форму роботи, спрямовану на підвищення психологічної культури особистості, на формування потреби у психологічних знаннях і стимулювання бажання використовувати їх у повсякденному житті [13, с. 25].

Така форма роботи передбачає надання необхідних психологічних знань, зокрема знань щодо проблем, пов’язаних з психологічними наслідками русифікації українських ідентичностей та важливістю їх дерусифікації.

Просвітницька робота щодо сприяння дерусифікації передбачає спрямованість на усвідомлення існування маніпулятивних російських наративів про один народ, про спільну історію, культуру, мову, спільний світогляд тощо; активізацію установки на критичне мислення щодо власних позицій та усвідомлення своїх когнітивних упереджень, установок, деструктивних стереотипів та переконань. Робота, спрямована на зміну переконань, якщо враховувати тісний взаємозв'язок усіх компонентів соціальної установки, може приводити до змін в

установках, які управляють поведінкою особи, адже переконливе повідомлення, як свідчать дослідження, це інформація, яка цілеспрямовано змінює переконання та знання людини, тобто когнітивний компонент соціальної установки, зміна якої відбувається за схемою – когніції-афекти-поведінка. В такій роботі учасники залучені в процес, є його активними учасниками та джерелом знань, а не пасивними одержувачами інформації.

Одним із ефективних способів активізації групи для вирішення різних задач є групова дискусія, в ході якої відбувається співставлення різних думок, оцінок, інформації щодо проблеми дерусифікації. Метою застосування групової дискусії є навчання, розвиток, а вербальна комунікація є основним засобом взаємодії. Психологічна цінність групової дискусії полягає в тому, що за допомогою принципу зворотного зв'язку та професіоналізму ведучого кожен учасник отримає можливість побачити, як по різному можливо подивитись на вирішення проблеми дерусифікації українських ідентичностей у сфері освіти, водночас кінцевою метою групової дискусія як колективного обговорення будь-якої проблеми, є досягнення спільної думки щодо важливості процесу дерусифікації в питанні національної безпеки України.

Мозковий штурм як метод розвитку критичного мислення, спрямований на генерацію ідей на задану тему, розв’язання невідкладних завдань, завдяки якому досягається дійсно високий рівень вирішення проблем (у нашому випадку проблеми русифікації, її наслідків та важливості активізації процесу дерусифікації українських ідентичностей).

Індивідуальна і колективна рефлексія. Слід акцентувати увагу на тому, що процеси колективної рефлексії запускаються, як правило, кризовими подіями, якими безперечно є війна, розв’язана рф проти України. Колективна рефлексивність забезпечується не лише груповою взаємодією, й індивідуальною рефлексією, спрямованою на колективне минуле, сьогодення і майбутнє.

Колективна рефлективність може накопичуватися в міжособистісному спілкуванні, в спілкуванні між деякими представниками спільноти в межах невеликих груп, які об’єднують її представників, що актуалізує групову ідентичність. Змістом групової саморефлексії в контексті проблеми дерусифікації можуть бути цілі та сенс існування групи, реальні форми спільної життєдіяльності в умовах загроз нашій національній ідентичності та існуванню держави, потенційні можливості та ресурси спільноти в подоланні наслідків русифікації, а також того, що було згаяне в реалізації цього складного процесу тощо.

Висновки. Наведена система соціально-психологічно впливів активізації процесу дерусифікації українських ідентичностей та усвідомленого ставлення до нього на індивідуальному і спільнотному рівнях передбачає спрямованість на підвищення рівня індивідуальної і колективної рефлексивності, активізацію ресурсів і зусиль із долання наслідків русифікації та утвердження української національної ідентичності. Одна з провідних ролей у питанні активізації процесу

дерусифікації українських ідентичностей та утвердження української національної ідентичності як основи національної безпеки в умовах російської агресії належить освіті. *Перспектива* подальших досліджень полягає у визначенні ефективності запропонованих засобів сприяння дерусифікації українських ідентичностей у сфері освіти.

Література:

1. Верезомська, С. Ж., Каюн, В. О., & Петрова, Н. О. Дослідження впливу радянського минулого на сучасні процеси формування української національної ідентичності. *Вісник гуманітарних наук*, 2025. (5). С. 1-19. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.15267246

2. Бєлкін Л.М., Юринець Ю.Л., Бєлкін М.Л. Єдність декомунізації та дерусифікації в контексті антиукраїнських інформаційних війн. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2, С. 62-67 URL: https://lsej.org.ua/2_2023/2_2023.pdf

3. Яблонський Я. В. Святковий календар як маркер (не)підтримки українцями декомунізації та дерусифікації. *Український соціум*. 2025. № 2. С. 117-139. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001596906

4. Іваненко В. Українізація інформаційного простору як фактор забезпечення суверенітету й посилення інформаційної безпека України. *Український інформаційний простір.* №2 (4). 2019. С. 240-246. URL: http://ukrinfospace.knukim.edu.ua/article/view/187861/224633

5. Данилевська О. М. Мовна ситуація в українській шкільній освіті на початку XXI століття. *Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова.* Ін-т української мови НАН України. Київ, 2020. 525 с.

6. Трощинський, В. П., Скуратівський В. А., Ярош Н. П. (2018). *Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти:* монографія. Київ: НАДУ. 256 с.

7. Коробка, Л.М. Особливості прояву спільнотних ідетичностей в умовах війни (на прикладі педагогічної спільноти). *«Наукові інновації та передові технології».* 2023. Вип. 12 (26), С. 741-754. URL: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-12(26)-741-754

8. Найбільший виклик – уповільнення українізації. Мовний омбудсмен розповів про завдання на 2025 рік. Альона Павлюк. *Українська правда*, 19 грудня 2024 URL: https://life.pravda.com.ua/society/u-2024-roci-ukrajinizaciya-spovilnilasya-movniy-ombudsmen-305457/

9. Мовний омбудсмен: у Києві більшість дітей у школах говорять російською на уроках і перервах. Яна Грибовська. *BBC News Україна*. 9 листопада 2025. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ce9dp0nx2d9o

10. Ренчка І. Є. Зміни мовної ідентичності українців на початку повномасштабного вторгнення Росію в Україну (на матеріалі соціальної мережі та інтернет-видань кінця лютого -початок квітня 2022 р.). *Мова: класичне – модерне – постмодерне.* 2023. Вип. 9. С. 72-98. URL: https://doi.org/10.18523/lcmp2522-9281.2023.9.72-98

11. Біла книга “Відновлення освітнього процесу на деокупованих територіях”. Аналітичний звіт за підсумками дослідження стану освіти на тимчасово окупованих територіях, К., 2024. 158 с.

12. Бойко С. Формування національно-культурної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий альманах.* 2022. № 30. С. 17-22. URL: https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.2

13. *Підтримка стигматизовуваних меншин: соціально-психологічні технології* : практичний посібник / Л. М. Коробка, В. О. Васютинський, В. Ю. Вінков та ін. ; за науковою редакцією Л. М. Коробки ; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології.

Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2022. 178 с. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/psm_spt-2022.pdf

References:

1. Verezoms′ka, S. ZH., Kayun, V. O., & Petrova, N. O. (2025). Doslidzhennya vplyvu radyans′koho mynuloho na suchasni protsesy formuvannya ukrayins′koyi natsional′noyi identychnosti [Research into the influence of the Soviet past on the modern processes of formation of Ukrainian national identitys]. *Visnyk humanitarnykh nauk*,– . Bulletin of Humanitie, 5. (in Ukrainian).

2. Byelkin, L.M., Yurynets,′ YU.L., Byelkin, M.L. (2023). Yednist′ dekomunizatsiyi ta derusyfikatsiyi v konteksti antyukrayins′kykh informatsiynykh viyn [nity of decommunization and derussification in the context of anti-Ukrainian information wars]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. – Legal Scientific Electronic Journal. 2, 62-67. (in Ukrainian).

3. Yablons′kyy, YA. V. (2025). Svyatkovyy kalendar yak marker (ne)pidtrymky ukrayintsyamy dekomunizatsiyi ta derusyfikatsiyi [Holiday calendar as a marker of (non)support by Ukrainians for decommunization and derussification]. *Ukrayins'kyy sotsium* – Ukrainian Society/ 2, 117-139. (in Ukrainian).

4. Ivanenko V. (2019). Ukrayinizatsiya informatsiynoho prostoru yak faktor zabezpechennya suverenitetu y posylennya informatsiynoyi bezpeka Ukrayiny [Ukrainization of the information space as a factor in ensuring sovereignty and strengthening information security of Ukraine*] Ukrayins'kyy informatsiynyy prostir* – Ukrainian Information Space. 2 (4), 240-246. (in Ukrainian).

5. Danylevs′ka O. M. Movna sytuatsiya v ukrayins′kiy shkil′niy osviti na pochatku XXI stolittya [Language situation in Ukrainian school education at the beginning of the 21st century]. *Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya doktora filolohichnykh nauk zi spetsial'nosti 10.02.01 – ukrayins'ka mova. – Instytut ukrayins'koyi movy NAN Ukrayiny* – Dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences in the specialty 10.02.01 – Ukrainian language. – Institute of the Ukrainian Language of the NAS of Ukraine. Kyiv. 525 p. (in Ukrainian).

6. Troshchyns′kyy, V. P., Skurativs′kyy V. A., Yarosh N. P. (2018). *Formuvannya ukrayins'koyi identychnosti v umovakh suchasnykh vyklykiv: teoretychni i politychni aspekty* [Formation of Ukrainian identity in the context of modern challenges: theoretical and political aspects]: monohrafiya – monograph. Kyiv: NADU. 256 p. (in Ukrainian).

7. Korobka, L.M. (2023). Osoblyvosti proyavu spil′notnykh idetychnostey v umovakh viyny (na prykladi pedahohichnoyi spil′noty) [Peculiarities of the manifestation of community identities in wartime (on the example of a pedagogical community)]. *«Naukovi innovatsiyi ta peredovi tekhnolohiyi»* – "Scientific Innovations and Advanced Technologies"12 (26), 741-754. (in Ukrainian).

8. Naybil′shyy vyklyk – upovil′nennya ukrayinizatsiyi (2024). [The biggest challenge is the slowdown in Ukrainianization]. *Movnyy ombudsmen rozpoviv pro zavdannya na 2025 rik. Al'ona Pavlyuk. Ukrayins'ka pravda, 19 hrudnya 2024* – The Language Ombudsman spoke about the tasks for 2025. Alena Pavlyuk. Ukrainska Pravda, December 19, 2024. (in Ukrainian).

9. Movnyy ombudsmen: u Kyyevi bil′shist′ ditey u shkolakh hovoryat′ rosiys′koyu na urokakh i perervakh (2025). [Language Ombudsman: In Kyiv, most children in schools speak Russian during lessons and breaks]. *Yana Hrybovs'ka. BBC News Ukrayina. 9 lystopada 2025* – Yana Hrybovska. BBC News Ukraine. November 9, 2025. (in Ukrainian).

10. Renchka I. YE. Zminy movnoyi identychnosti ukrayintsiv na pochatku povno-masshtabnoho vtorhnennya Rosiyu v Ukrayinu (na materiali sotsial′noyi merezhi ta internet-vydan′ kintsya lyutoho -pochatok kvitnya 2022 r.) [Changes in the linguistic identity of Ukrainians at the beginning of Russia's full-scale invasion of Ukraine (based on materials from social networks and

online publications in late February - early April 2022)]. *Mova: klasychne – moderne – postmoderne* – Language: classical - modern - postmodern. 9, 72-98. (in Ukrainian).

11. Bila knyha “Vidnovlennya osvitn′oho protsesu na deokupovanykh terytoriyakh”(2024). [White Paper “Restoration of the Educational Process in the Deoccupied Territories”] *Analitychnyy zvit za pidsumkamy doslidzhennya stanu osvity na tymchasovo okupovanykh terytoriyakh,* – Analytical Report on the Results of the Study of the State of Education in the Temporarily Occupied Territories, Kyiv 158 p. (in Ukrainian).

12. Boyko S. (2022). Formuvannya natsional′no-kul′turnoyi identychnosti ukrayins′koyi molodi v umovakh rosiys′ko-ukrayins′koyi viyny [Formation of national and cultural identity of Ukrainian youth in the conditions of the Russian-Ukrainian war] *Ukrayinoznavchyy al'manakh*. – Ukrainian Studies Almanac. 30, 17-22. (in Ukrainian).

13. Korobka, L.M. (Red.) (2022) Pidtrymka styhmatyzovuvanykh menshyn: sotsial′no-psykholohichni tekhnolohiyi [Support for stigmatized minorities: social and psychological technologies]. *Praktychnyy posibnyk* – Practical manual National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Social and Political Psychology. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD, 178 p. (in Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК: 159.923:791.43

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2452-2463

Кривуценко Володимир Валерійович магістр психології, аспірант кафедри психології, Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», м. Київ, https://orcid.org/0009- 0003-4930-0274

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ КІНОМИСТЕЦТВА У ПОДОЛАННІ ОСОБИСТІСНИХ КРИЗ

Анотація. У статті представлено результати дисертаційного дослідження, присвяченого аналізу психологічних засад застосування кіномистецтва у подоланні особистісних криз. Актуальність проблеми зумовлена зростанням поширеності кризових переживань у сучасному соціокультурному контексті, що характеризується тривалим стресом, воєнною нестабільністю, втратами та руйнуванням звичних життєвих орієнтирів. Особистісна криза розглядається як багатовимірний процес, що охоплює емоційну, когнітивну, поведінкову та смислову сфери функціонування особистості й потребує комплексних психологічних інтервенцій.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та емпірична оцінка ефективності застосування кіномистецтва як інструменту психологічної допомоги у подоланні особистісних криз, а також представлення авторської програми кіноінтервенції («кіновидіння»). У межах дослідження використано теоретичні методи аналізу, синтезу й узагальнення наукових джерел, а також емпіричні методи психодіагностики, спрямовані на оцінку рівня тривожності, депресивних проявів, когнітивних інтерпретацій і суб'єктивного переживання кризового досвіду. Для аналізу результатів застосовувалися методи кількісного та якісного узагальнення отриманих даних.

У ході дослідження визначено психологічні особливості перебігу особистісних криз та систематизовано їх основні прояви за ключовими психологічними вимірами. Запропоновано модель психологічного впливу кіномистецтва, яка відображає послідовність переходу від емоційної ідентифікації та катарсису до когнітивної переоцінки й формування нових смислів. Емпіричні результати засвідчили, що участь у програмі кіноінтервенції супроводжується зниженням рівня тривожності та депресивних проявів, ослабленням деструктивних когнітивних схем і підвищенням суб'єктивного відчуття внутрішньої ресурсності. Виявлені зміни мають системний характер і свідчать про глибинний вплив кіномистецтва на процеси саморегуляції та смислотворення.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі психологічних механізмів впливу кіномистецтва в умовах особистісної кризи, а також в емпіричному обґрунтуванні ефективності авторської програми кіноінтервенції.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання отриманих результатів у психологічному консультуванні, психопрофілактичних і реабілітаційних програмах, а також у підготовці фахівців психологічного профілю.

Ключові слова: особистісна криза; психологічна допомога; кіномистецтво; кінотерапія; емоційна регуляція; когнітивна переоцінка; смислотворення; психологічна інтервенція; кризові переживання; наративний підхід.

Kryvutsenko Volodymyr Valeriyovych Master of Psychology, Postgraduate, Higher education institution «Interregional Academy of Personnel Management», Kyiv, https://orcid.org/0009-0003-4930-0274

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE USE OF CINEMA ART IN OVERCOMING PERSONAL CRISES

Abstract. The article presents the results of a dissertation study devoted to the analysis of the psychological foundations of using cinema art in overcoming personal crises. The relevance of the problem is determined by the increasing prevalence of crisis experiences in the contemporary sociocultural context, which is characterized by prolonged stress, military instability, losses, and the disruption of habitual life orientations. A personal crisis is conceptualized as a multidimensional process encompassing emotional, cognitive, behavioral, and meaning-related domains of personality functioning, which necessitates comprehensive psychological interventions.

The aim of the article is to provide a theoretical justification and an empirical evaluation of the effectiveness of cinema art as a tool of psychological support in overcoming personal crises, as well as to present an author-developed cinema intervention program (“cinovision”). The study employed theoretical methods of analysis, synthesis, and generalization of scientific sources, along with empirical psychodiagnostic methods aimed at assessing levels of anxiety, depressive symptoms, cognitive interpretations, and subjective experiences of crisis. Quantitative and qualitative methods were used to analyze and interpret the obtained data.

The study identified key psychological characteristics of personal crises and systematized their main manifestations across core psychological dimensions. A model of the psychological impact of cinema art was proposed, illustrating the sequential transition from emotional identification and catharsis to cognitive reappraisal and the formation of new meanings. Empirical findings indicate that participation in the cinema intervention program is associated with a reduction in anxiety and depressive symptoms, a weakening of maladaptive cognitive patterns, and an increase in subjective perceptions of internal psychological resources. The observed changes demonstrate a systemic nature and indicate a profound influence of cinema art on processes of self-regulation and meaning-making.

The scientific novelty of the study lies in its comprehensive analysis of the psychological mechanisms underlying the impact of cinema art in conditions of

personal crisis, as well as in the empirical substantiation of the effectiveness of the author's cinema intervention program. The practical significance of the research consists in the potential application of its findings in psychological counseling, psychoprophylactic and rehabilitation programs, and in the training of psychology professionals.

Keywords: personal crisis; psychological support; cinema art; cinematherapy; emotional regulation; cognitive reappraisal; meaning-making; psychological intervention; crisis experiences; narrative approach.

Постановка проблеми. У сучасному українському соціокультурному контексті особистісні кризи дедалі частіше набувають системного характеру, що зумовлено тривалим впливом хронічного стресу, воєнної нестабільності, втрат, порушенням звичних соціальних зв'язків і фрагментацією життєвого досвіду. У таких умовах кризові переживання виходять за межі ситуативних емоційних реакцій і постають як складний багатовимірний процес, який охоплює афективну сферу, когнітивні інтерпретації подій, поведінкові стратегії та систему життєвих смислів особистості. Кризу доцільно розглядати не лише як деструктивний стан, а й як потенційну точку внутрішньої трансформації, що потребує психологічного супроводу та ресурсної підтримки.

У цьому контексті одним із актуальних завдань сучасної психологічної науки є пошук методів допомоги, здатних комплексно впливати на емоційну регуляцію, когнітивну переоцінку кризового досвіду та відновлення цілісності особистісної наративної структури. Особливої значущості набувають підходи, які поєднують роботу з емоційним переживанням і символічним осмисленням досвіду, сприяючи інтеграції фрагментованих аспектів життєвої історії людини. У цьому сенсі кіномистецтво, завдяки своїй образній, емоційно насиченій та наративній природі, розглядається як перспективний інструмент психопрофілактики та психологічної допомоги. Водночас його застосування вимагає науково обґрунтованої методики та емпіричного підтвердження ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних психологічних дослідженнях спостерігається зростання інтересу до використання кіномистецтва у психопрофілактичній, корекційній та терапевтичній роботі з кризовими станами. Цей напрям формує міждисциплінарне поле, що поєднує клінічну психологію, арттерапію, медіапсихологію та наративні підходи, однак характеризується значною методологічною різнорідністю та нерівномірним рівнем емпіричної верифікації.

Суттєвий внесок у теоретико-методологічне обґрунтування кінопсихотерапії зробив С. М. Фатемі, який розглядає художній фільм не як допоміжний ілюстративний матеріал, а як самостійний канал психологічного впливу. Автор демонструє, що цілеспрямований добір кінематографічних образів, символів і наративних структур у поєднанні з професійною інтерпретацією може сприяти трансформації емоційного резонансу у зміну когнітивних схем і поведінкових

реакцій. Важливою складовою його підходу є акцент на питаннях емоційної безпеки, дозування інтенсивності впливу та контексту застосування кіно у психологічній практиці [6].

У межах прикладних практико-орієнтованих моделей кінопсихотерапія розглядається як засіб опосередкованої роботи з переживаннями, що ще не піддаються прямій вербалізації. Дослідження Е. Марсік засвідчують ефективність добору фільмів як проєктивного стимулу у роботі з дітьми та підлітками, зокрема в умовах сімейних криз, де кінематографічний сюжет слугує основою для ідентифікації, емоційного вираження та подальшої рефлексії [11].

Окремий напрям досліджень пов'язаний із глибинно-психологічним аналізом відео та монтажу як процесу символічної реінтеграції досвіду. Дж. Л. Коен і П. П. Орр розглядають роботу з фільмом як форму наративної реконструкції, що дозволяє впорядкувати фрагментований внутрішній досвід та сприяє відновленню цілісності Я, що є особливо актуальним у роботі з посттравматичними станами [3].

Методологічну рамку інтеграції кіномистецтва у клінічну практику пропонує Дж. Д. Ґеллер, який акцентує увагу на питаннях доцільності рекомендації фільмів, ролі екранних моделей у терапевтичному процесі та впливу кінематографічних образів на очікування клієнтів щодо психологічної допомоги. Його підхід поєднує професійну підготовку фахівців із дотриманням етичних стандартів використання кіноконтенту [8].

Важливий внесок у розвиток групових форм кінопсихотерапії здійснено у працях, присвячених використанню метафори та спільного обговорення фільмів як засобу зниження ізоляції та підвищення самооцінки, зокрема в підліткових і молодіжних групах [13; 16]. З позицій когнітивно-поведінкової терапії кіномистецтво розглядається як інструмент когнітивної реструктуризації та самодистанціювання, що сприяє переосмисленню негативного досвіду і зниженню емоційної напруги [10; 2].

Оглядове дослідження Е. Сачілотто та співавторів, що охоплює широкий спектр емпіричних робіт, підтверджує потенціал кіно- та відеоінтервенцій у роботі з депресивною та тривожною симптоматикою, постстресовими станами й соціальною дезадаптацією. Водночас автори наголошують на відсутності уніфікованих протоколів та необхідності стандартизації методів оцінки ефективності таких інтервенцій [14].

Суттєвим аспектом досліджень кінопсихотерапії є етичний вимір її застосування. Т. Айхінгер підкреслює ризики ретравматизації, формування стереотипних уявлень про психотерапію та необхідність професійного супроводу при роботі з емоційно насиченим кіноконтентом, що особливо актуально в умовах підвищеної соціальної вразливості [5].

Узагальнення наявних наукових джерел дозволяє виокремити три ключові напрями інтеграції кіномистецтва у психологічну допомогу: етико-методичний (забезпечення безпеки, інформованої згоди та культурної чутливості),

технологічний (поєднання перегляду, рефлексії та групового обговорення) і наративно-смисловий (робота з символами, ідентифікацією та реконструкцією життєвої історії). Водночас недостатньо дослідженим залишається питання ефективності системних, структурованих програм кіноінтервенцій у роботі з особистісними кризами, що зумовлює актуальність представленого дослідження.

Мета статті (постановка завдання). Метою статті є представлення основних результатів дисертаційного дослідження щодо психологічних особливостей подолання особистісних криз засобами кіномистецтва та оцінка ефективності авторської програми кіноінтервенції («кіновидіння») у роботі з кризовими переживаннями.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Аналіз теоретичних положень і результатів емпіричного дослідження засвідчує, що особистісна криза є складним багатовимірним психологічним утворенням, яке не зводиться до окремих емоційних симптомів, а охоплює взаємопов'язані зміни на емоційному, когнітивному, поведінковому та смисловому рівнях функціонування особистості.

У кризовому стані відбувається порушення звичних механізмів саморегуляції, знижується відчуття суб'єктивного контролю над життєвими подіями та ускладнюється рефлексивне осмислення власного досвіду, що відповідає опису психологічних наслідків травмуючих ситуацій у працях О. Л. Туриніної [1].

Отримані дані свідчать, що на емоційному рівні кризові переживання найчастіше супроводжуються підвищеною тривожністю, внутрішньою напругою, емоційним виснаженням і зниженням фону настрою. Когнітивний рівень характеризується домінуванням негативних інтерпретацій подій, румінативним мисленням, катастрофізацією та схильністю до самозвинувачення. Поведінкові реакції в умовах кризи часто набувають дезадаптивного характеру, проявляючись у униканні, імпульсивності або конфронтаційних стратегіях, що не сприяють розв'язанню проблемної ситуації. Смисловий рівень кризового досвіду пов'язаний із втратою життєвих орієнтирів, зниженням відчуття значущості власної діяльності та розмитістю уявлень про майбутнє.

Для систематизації зазначених проявів у межах дослідження було здійснено узагальнення основних характеристик особистісної кризи за ключовими психологічними вимірами. Результати такого узагальнення подано в таблиці 1, що дозволяє наочно представити структуру кризового стану та виявити взаємозв'язок між окремими компонентами.

Таблиця 1

Психологічні характеристики особистісної кризи за основними вимірами

Психологічний вимір	**Основні прояви**	**Психологічні наслідки**
Емоційний	Підвищена тривожність, емоційна напруга, зниження настрою, виснаження	Зниження стресостійкості, емоційна дезадаптація
Когнітивний	Румінації, катастрофізація, негативна переоцінка подій, самозвинувачення	Закріплення деструктивних когнітивних схем
Поведінковий	Уникання, імпульсивність, конфронтація, пасивність	Порушення адаптивних стратегій подолання
Смисловий	Втрата життєвих орієнтирів, зниження відчуття сенсу, невизначеність майбутнього	Фрагментація життєвого наративу, зниження мотивації
Регуляторний	Ослаблення самоконтролю, труднощі саморегуляції	Зниження здатності до відновлення після стресу

Джерело: складено автором

Представлена в таблиці структура засвідчує, що особистісна криза має системний характер і формується як результат взаємодії кількох психологічних рівнів. Така багатовимірність пояснює обмежену ефективність підходів, зосереджених виключно на окремих симптомах або рівнях переживання. Виявлені особливості кризового стану обґрунтовують доцільність використання комплексних психологічних інтервенцій, здатних одночасно впливати на емоційні реакції, когнітивні інтерпретації та процеси смислотворення. Саме це положення створює підґрунтя для подальшого аналізу психологічних механізмів застосування кіномистецтва у подоланні особистісних криз.

У сучасних підходах до кінопсихотерапії художній фільм розглядається як багаторівневий психологічний стимул, що поєднує емоційний вплив, символічне представлення досвіду та моделювання поведінкових стратегій. Структуроване використання кіноматеріалу в психотерапевтичному контексті сприяє актуалізації переживань, емоційній ідентифікації та подальшому когнітивному переосмисленню кризового досвіду [6]. Дослідження також засвідчують, що перегляд фільмів може виконувати функцію безпечного проєктивного простору, у межах якого клієнт отримує можливість дистанційовано осмислити власні переживання та сформувати альтернативні сценарії подолання труднощів [9; 12]. З позицій когнітивно-поведінкової та наративної парадигм кінематографічний сюжет виступає моделлю трансформації, що сприяє катарсису, рефлексії та реконструкції особистісного смислу [2; 10]. Спираючись на зазначені теоретичні положення, у межах дисертаційного дослідження було розроблено авторську програму кіноінтервенції «кіновидіння». Програма ґрунтується на принципі послідовного моделювання кризового досвіду за допомогою добору та парного перегляду двох типів фільмів: провокативного, що відображає негативний сценарій розвитку подій і актуалізує кризові переживання, та терапевтичного,

який демонструє можливі шляхи подолання та відновлення. Добір фільмів у межах програми здійснюється з урахуванням їх здатності символічно відтворювати ключові етапи особистісної кризи – від втрати, дезорієнтації та страху до переосмислення, відновлення й трансформації. Кожна стрічка несе емоційний, символічний і поведінковий потенціал, що сприяє ідентифікації, стимулює рефлексію та відкриває нові можливості для формування адаптивних моделей виходу з кризового стану.

Результати емпіричного дослідження підтверджують, що ефективність кіномистецтва у роботі з особистісними кризами зумовлена не стільки змістом окремих фільмів, скільки сукупністю психологічних механізмів, які активізуються в процесі їх перегляду та подальшої рефлексії. Кінематографічний образ виступає багатоканальним стимулом, що одночасно впливає на емоційну, когнітивну та смислову сфери особистості, створюючи умови для внутрішньої перебудови кризового досвіду.

На емоційному рівні перегляд фільмів сприяє зниженню внутрішньої напруги, актуалізації витіснених почуттів і переживанню катарсису. Емоційна ідентифікація з персонажами дозволяє безпечно «винести назовні» страх, гнів, провину чи смуток, що в умовах кризи часто блокуються або переживаються фрагментарно. Такий ефект узгоджується з положеннями глибинно-психологічних підходів, згідно з якими символічні образи полегшують доступ до емоційного досвіду та сприяють його інтеграції [3; 6].

Когнітивний механізм впливу кіномистецтва реалізується через процеси переосмислення та самодистанціювання. Спостерігаючи за розвитком сюжету й поведінкою героїв, глядач отримує можливість подивитися на власну кризову ситуацію з альтернативної перспективи, що знижує інтенсивність негативних автоматичних думок і сприяє формуванню більш адаптивних когнітивних схем [9; 10]. Особливо значущим є ефект моделювання поведінки, коли персонажі фільмів виступають як символічні носії стратегій подолання труднощів.

На смисловому рівні кіномистецтво активізує процеси реконструкції життєвого наративу. Переживання кризового досвіду через сюжетні лінії фільму дозволяє інтегрувати фрагментовані події у більш цілісну історію, відновити відчуття послідовності та спрямованості життєвого шляху. Це особливо важливо в умовах екзистенційних, втратних і професійних криз, коли порушується базове відчуття сенсу та особистісної значущості [1; 14].

Для узагальнення психологічних механізмів впливу кіномистецтва в межах дослідження було побудовано концептуальну модель, що відображає послідовність і взаємозв’язок основних процесів, які забезпечують терапевтичний ефект. Зазначену модель подано на рисунку 1.

Запропонована модель демонструє, що терапевтичний потенціал кіномистецтва реалізується через поетапний процес, у якому емоційні реакції стають відправною точкою для когнітивних змін і подальшого смислового переосмислення досвіду. Важливо, що ефект не обмежується моментом перегляду, а

посилюється за умови рефлексивного обговорення та інтеграції пережитого у власну життєву історію.

Таким чином, отримані результати дозволяють стверджувати, що кіномистецтво може виступати не лише допоміжним засобом емоційної підтримки, а й повноцінним інструментом психологічної інтервенції, здатним активізувати внутрішні ресурси особистості та сприяти переходу від дезадаптивного переживання кризи до конструктивного її подолання. Це створює методологічне підґрунтя для подальшого аналізу умов оптимізації використання кіномистецтва у психологічній практиці.

Рисунок 1. Модель психологічного впливу кіномистецтва у процесі подолання особистісних криз
Джерело: складено автором

Для перевірки ефективності застосування кіномистецтва у подоланні особистісних криз було здійснено аналіз емпіричних даних, отриманих у межах дисертаційного дослідження. Оцінювання результативності ґрунтувалося на порівнянні показників емоційного стану, когнітивних інтерпретацій та суб'єктивного переживання кризового досвіду до і після участі в програмі кіноінтервенції. Такий підхід дозволив простежити не лише симптоматичні зміни, а й трансформації глибинніших психологічних процесів.

Згідно з отриманими результатами, участь у програмі із використанням кіномистецтва супроводжувалася статистично значущим зниженням рівня тривожності та депресивних проявів, що підтверджує регулятивний вплив емоційного занурення й катарсису. Водночас зафіксовано позитивну динаміку у сфері когнітивної оцінки життєвих подій: зменшувалася схильність до

катастрофізації, зростала здатність до альтернативного бачення проблемних ситуацій та формування більш гнучких інтерпретацій власного досвіду. На смисловому рівні спостерігалося підвищення відчуття внутрішньої цілісності та відновлення життєвих орієнтирів, що є ключовим показником виходу з кризового стану [1; 14].

Для узагальнення емпіричних результатів та виявлення напрямів позитивних змін було систематизовано основні показники психологічного стану учасників до та після застосування кіноінтервенції. Узагальнені дані подано в таблиці 2, що дозволяє наочно простежити динаміку змін за ключовими психологічними параметрами.

Таблиця 2

Динаміка психологічних показників у процесі застосування кіноінтервенції

Психологічний показник	**До участі у програмі**	**Після участі у програмі**	**Характер змін**
Рівень тривожності	Підвищений / високий	Середній / знижений	Стабільне зниження
Депресивні прояви	Легкі – помірні	Мінімальні – легкі	Позитивна динаміка
Когнітивні викривлення	Виражені (катастрофізація, румінації)	Помірні	Переоцінка інтерпретацій
Смислове сприйняття життєвої ситуації	Фрагментоване, дезорієнтоване	Більш цілісне	Відновлення життєвих орієнтирів
Суб’єктивне відчуття ресурсності	Низьке	Середнє – підвищене	Активізація внутрішніх ресурсів

Джерело: складено автором

Аналіз даних, поданих у таблиці 2, свідчить, що застосування кіномистецтва сприяє комплексним позитивним змінам у психологічному стані особистості. Зниження рівня тривожності та депресивних проявів поєднується з якісними зрушеннями у когнітивній та смисловій сферах, що вказує на глибший, а не лише симптоматичний характер впливу.

Важливо, що відновлення суб’єктивного відчуття ресурсності створює передумови для формування адаптивних стратегій подолання майбутніх труднощів.

Отримані результати узгоджуються з положеннями сучасних теорій кінопсихотерапії, які підкреслюють значення ідентифікації, катарсису, когнітивної переоцінки та реконструкції життєвого наративу як ключових механізмів терапевтичної дії [6; 11; 14].

Таким чином, емпіричні дані підтверджують, що кіномистецтво може бути ефективно інтегроване у систему психологічної допомоги як інструмент, здатний одночасно впливати на емоційний стан, мислення та смислову організацію досвіду особистості в умовах кризи.

Висновки. У статті представлено результати дисертаційного дослідження, спрямованого на вивчення психологічних засад застосування кіномистецтва у подоланні особистісних криз. Проведений теоретичний аналіз і емпіричне узагальнення дозволили розглянути кризу не як ізольований емоційний епізод, а як складний багатовимірний процес, що охоплює емоційну, когнітивну, поведінкову та смислову сфери особистості. Такий підхід обґрунтовує потребу у використанні комплексних психологічних інтервенцій, здатних одночасно впливати на кілька рівнів психічного функціонування.

У ході дослідження встановлено, що кіномистецтво володіє значним терапевтичним потенціалом завдяки своїй символічній, емоційній та наративній природі. Перегляд і подальша рефлексія кінематографічних творів активізують процеси емоційної ідентифікації та катарсису, що сприяє зниженню внутрішньої напруги й тривожності. Водночас відбувається когнітивна переоцінка кризових подій, зменшується вплив деструктивних інтерпретацій і формується більш гнучке бачення проблемної ситуації. На смисловому рівні кіномистецтво сприяє реконструкції життєвого наративу, відновленню відчуття цілісності та переосмисленню особистісного досвіду.

Емпіричні результати підтвердили, що участь у програмі кіноінтервенції супроводжується позитивною динамікою психологічних показників: зниженням рівня тривожності та депресивних проявів, ослабленням когнітивних викривлень і підвищенням суб'єктивного відчуття внутрішньої ресурсності. Зафіксовані зміни мають не лише симптоматичний, а й структурний характер, що свідчить про глибинний вплив кіномистецтва на процеси саморегуляції та смислотворення в умовах кризових переживань.

Важливим результатом дослідження є обґрунтування моделі психологічного впливу кіномистецтва, яка відображає послідовність переходу від емоційного резонансу до когнітивної переоцінки та формування адаптивних стратегій подолання. Представлена модель підтверджує, що терапевтичний ефект кіно посилюється за умови поєднання перегляду з рефлексивним обговоренням і цілеспрямованою інтеграцією пережитого досвіду у власну життєву історію.

Таким чином, результати дослідження дозволяють стверджувати, що кіномистецтво може розглядатися як ефективний і перспективний інструмент психологічної допомоги у подоланні особистісних криз. Його застосування доцільне як у форматі індивідуальної, так і групової роботи, а також у межах комплексних програм психологічної підтримки. Перспективи подальших досліджень пов'язані з удосконаленням методичних протоколів кінопсихотерапії, стандартизацією критеріїв оцінювання ефективності та адаптацією програм до різних типів криз і соціокультурних контекстів.

Література:

1. Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП «Вид. дім "Персонал"», 2017. 160 с.

2. Beck J. S. Cognitive Behavior Therapy: Basics and Beyond (2nd ed.). New York: Guilford Press. 2011. 444 p. URL: https://img3.reoveme.com/m/be38edbbfc79330a.pdf

3. Cohen J. L., Orr P. P. Film/Video-Based Therapy and Editing as Process From a Depth Psychological Perspective. In: Video and Filmmaking as Psychotherapy. 1st ed. Routledge; 2015. P. 14. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315769851-5/film-video-based-therapy-editing-process-depth-psychological-perspective-joshua-cohen-penelope-orr

4. Eğeci I. S., Gençöz F. Use of cinematherapy in dealing with relationship problems. Arts in Psychotherapy. 2017. Vol. 53. P. 64-71. URL: https://avesis.metu.edu.tr/activitycitation/index/1/09ba94c9-281d-47bd-9107-d1128fe4b637

5. Eichinger T. Psychotherapy ethics in film. In: Trachsel M., Gaab J., Biller-Andorno N., Tekin Ş., Sadler J. Z., eds. The Oxford Handbook of Psychotherapy Ethics. Oxford: Oxford University Press; 2021. P. 1027–1040. URL: https://psycnet.apa.org/record/2022-06104-066

6. Fatemi S. M. Film Therapy: Practical Applications in a Psychotherapeutic Context. 1st ed. New York: Routledge, 2021. 158 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9780429441431.

7. Gagliano A., Costanza C., Bazzoni M., Falcioni L., Rizzi M., Scaffidi Abbate C., Vetri L., Amadi K. C., Ezenwaji C. O., Asadu N. Cinematic Therapy: Exploring the Use of Film in Psychological and Social Rehabilitation in Nigeria. African Journal of Arts and Humanities. 2025. Vol. 8, No. 3. Published online: 1 September 2025. URL: https://journals.co.za/doi/abs/10.31920/2516-2713/2025/v8n3a6

8. Geller J. D. Introduction: Psychotherapy through the lens of cinema. Journal of Clinical Psychology. 2020. First published: 09 July 2020. DOI: https://doi.org/10.1002/jclp.22995. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/jclp.22995 (дата звернення: 26.10.2025).

9. Hesley J. W., Hesley J. G. Rent Two Films and Let's Talk in the Morning: Using Popular Movies in Psychotherapy. 2-ге вид. Нью-Йорк : Wiley, 2001. 342 с. URL: https://psycnet.apa.org/record/1998-07041-000

10. Kross E., Ayduk Ö. Making meaning out of negative experiences by self-distancing. Current Directions in Psychological Science. 2011. №20(3). P. 187–191. DOI: https://doi.org/10.1177/0963721411408883. URL: https://rascl.studentorg.berkeley.edu/assets/files/kross_ayduk_2011_cd.pdf

11. Marsick, E. Film Selection in a Cinematherapy Intervention with Preadolescents Experiencing Parental Divorce. Journal of Creativity in Mental Health. 2010. Vol. 5, № 4. P. 374–388. URL: https://eric.ed.gov/?id=EJ908575

12. Niemiec R. The clinical use of films in psychotherapy. Journal of clinical psychology. 2003. №59. P. 207-15. DOI:10.1002/jclp.10142.

13. Powell M. L., Newgent R. A., Lee S. M. Group cinematherapy: Using metaphor to enhance adolescent self-esteem. The Arts in Psychotherapy. 2006. Vol. 33. P. 247-253. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0197455606000268?via%3Dihub

14. Sacilotto E., Salvato G., Villa F., Salvi F., Bottini G. Through the Looking Glass: A Scoping Review of Cinema and Video Therapy. Frontiers in Psychology. 2022. Vol. 12. Article ID: 732246. DOI: 10.3389/fpsyg.2021.732246.

15. Tylikowska A. Cinematherapy possibilities: How to use films to solve psychological problems. Polish Journal of Applied Psychology. 2016. № 14(1). P. 31-54. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1373377.pdf

16. Yalom, I. D., Leszcz, M. The Theory and Practice of Group Psychotherapy (5th ed.). New York: Basic Books. 2005. URL: https://pinkpantheractivists.au/wp/wp-content/uploads/2024/05/Theory-and-Practice-of-Group-Psychhe-Irvin-D.-Yalom-Molyn-Leszcz.pdf

References:

1. Туриніна О. Л. Психологія травмуючих ситуацій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП «Вид. дім "Персонал"», 2017. 160 с.

2. Beck J. S. Cognitive Behavior Therapy: Basics and Beyond (2nd ed.). New York : Guilford Press, 2011. 444 p. URL: https://img3.reoveme.com/m/be38edbbfc79330a.pdf

3. Cohen J. L., Orr P. P. Film/Video-Based Therapy and Editing as Process From a Depth Psychological Perspective. In: Video and Filmmaking as Psychotherapy. 1st ed. Routledge, 2015. P. 14. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315769851-5/film-video-based-therapy-editing-process-depth-psychological-perspective-joshua-cohen-penelope-orr

4. Eğeci I. S., Gençöz F. Use of cinematherapy in dealing with relationship problems. The Arts in Psychotherapy. 2017. Vol. 53. P. 64–71. URL: https://avesis.metu.edu.tr/activitycitation/index/1/09ba94c9-281d-47bd-9107-d1128fe4b637

5. Eichinger T. Psychotherapy ethics in film. In: Trachsel M., Gaab J., Biller-Andorno N., Tekin Ş., Sadler J. Z. (eds.). The Oxford Handbook of Psychotherapy Ethics. Oxford : Oxford University Press, 2021. P. 1027–1040. URL: https://psycnet.apa.org/record/2022-06104-066

6. Fatemi S. M. Film Therapy: Practical Applications in a Psychotherapeutic Context. 1st ed. New York : Routledge, 2021. 158 p. DOI: https://doi.org/10.4324/9780429441431

7. Gagliano A., Costanza C., Bazzoni M., Falcioni L., Rizzi M., Scaffidi Abbate C., Vetri L., Amadi K. C., Ezenwaji C. O., Asadu N. Cinematic Therapy: Exploring the Use of Film in Psychological and Social Rehabilitation in Nigeria. African Journal of Arts and Humanities. 2025. Vol. 8, No. 3. Published online: 1 September 2025. URL: https://journals.co.za/doi/abs/10.31920/2516-2713/2025/v8n3a6

8. Geller J. D. Introduction: Psychotherapy through the lens of cinema. Journal of Clinical Psychology. 2020. First published: 09 July 2020. DOI: https://doi.org/10.1002/jclp.22995. URL: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/jclp.22995 (дата звернення: 26.10.2025).

9. Hesley J. W., Hesley J. G. Rent Two Films and Let's Talk in the Morning: Using Popular Movies in Psychotherapy. 2nd ed. New York : Wiley, 2001. 342 p. URL: https://psycnet.apa.org/record/1998-07041-000

10. Kross E., Ayduk Ö. Making meaning out of negative experiences by self-distancing. Current Directions in Psychological Science. 2011. Vol. 20(3). P. 187–191. DOI: https://doi.org/10.1177/0963721411408883. URL: https://rascl.studentorg.berkeley.edu/assets/files/kross_ayduk_2011_cd.pdf

11. Marsick E. Film Selection in a Cinematherapy Intervention with Preadolescents Experiencing Parental Divorce. Journal of Creativity in Mental Health. 2010. Vol. 5, No. 4. P. 374–388. URL: https://eric.ed.gov/?id=EJ908575

12. Niemiec R. The clinical use of films in psychotherapy. Journal of Clinical Psychology. 2003. Vol. 59. P. 207–215. DOI: https://doi.org/10.1002/jclp.10142

13. Powell M. L., Newgent R. A., Lee S. M. Group cinematherapy: Using metaphor to enhance adolescent self-esteem. The Arts in Psychotherapy. 2006. Vol. 33. P. 247–253. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0197455606000268

14. Sacilotto E., Salvato G., Villa F., Salvi F., Bottini G. Through the Looking Glass: A Scoping Review of Cinema and Video Therapy. Frontiers in Psychology. 2022. Vol. 12. Article ID: 732246. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.732246

15. Tylikowska A. Cinematherapy possibilities: How to use films to solve psychological problems. Polish Journal of Applied Psychology. 2016. No. 14(1). P. 31–54. URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1373377.pdf

16. Yalom I. D., Leszcz M. The Theory and Practice of Group Psychotherapy (5th ed.). New York: Basic Books, 2005. URL: https://pinkpantheractivists.au/wp/wp-content/uploads/2024/05/Theory-and-Practice-of-Group-Psychhe-Irvin-D.-Yalom-Molyn-Leszcz.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 159.944:378.091.3:004.738.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2464-2472

Крижановський Олексій Миколайович доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, м. Запоріжжя, https://orcid.org/0000-0002-5358-9758

Білоцерківська Юлія Олександрівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки, методики та менеджменту освіти, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, м. Харків https://orcid.org/0000-0002-3281-0214

Борисова Аліна Олексіївна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, педагогіки та філології, Харківська державна академія культури, м. Харків, https://orcid.org/0000-0003-3323-4463

Приходько Дмитро Петрович кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки, завідувач кафедри психології, педагогіки та філології, Харківська державна академія культури, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-5774-2692

ДИГІТАЛЬНА КОМУНІКАЦІЯ ТА ЕМОЦІЙНЕ ВИСНАЖЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Анотація. У статті розкрито поняття «дигітальної комунікації» та особливості її впливу на емоційне виснаження здобувачів вищої освіти в умовах дистанційного навчання. Цифровізація освітнього процесу суттєво змінила структуру взаємодії між учасниками навчання: з одного боку, розширила можливості доступу до знань, але з іншого – сприяла підвищенню психоемоційного навантаження на психіку особистості.

Метою стало дослідження впливів дигітальної комунікації та інтенсивності онлайн-взаємодії на рівень емоційного виснаження здобувачів вищої освіти з урахуванням особливостей навчального формату та контекстних чинників середовища.

Проаналізовано структуру емоційного виснаження здобувачів вищої освіти та особливості їх психоемоційного стану в умовах інтенсивної онлайн-взаємодії. Показано, що цифрова комунікація має не лише інструментальний, а й виразний психологічний вимір, вона формує специфічну багатовимірну втому, що включає когнітивні, емоційні та соціальні компоненти. Значну роль у

посиленні виснаження відіграють зовнішні чинники середовища, зокрема нестабільність побутових умов, технічні обмеження, порушення безпекового фону та загальний рівень стресу.

Результати емпіричного дослідження засвідчили, що інтенсивність дигітальної комунікації не є прямим предиктором виснаження, тоді як цифрова втома виступає ключовим механізмом, через який онлайн-взаємодія впливає на емоційний стан. Виявлено, що саме перевантаження інформаційними потоками, потреба у постійному самоконтролі, відсутність сенсорної різноманітності та дефіцит живої взаємодії є найбільш значущими чинниками психоемоційного виснаження. Отримані результати підкреслюють важливість системного підходу до організації дистанційного навчання, що враховує як технологічні аспекти, так і психоемоційні потреби здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: дистанційне навчання, дигітальна комунікація, емоційне виснаження, цифрова втома, психоемоційний стан, онлайн-взаємодія, здобувачі вищої освіти.

Kryzhanovskyi Oleksii Mykolaiovych Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Professor at the Department of Psychology, Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, https://orcid.org/0000-0002-5358-9758

Bilotserkivska Yuliia Oleksandrivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Pedagogy, Methodology, and Education Management, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-3281-0214

Borysova Alina Oleksiivna PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Psychology, Pedagogy, and Philology, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0003-3323-4463

Prykhodko Dmytro Petrovych PhD in Psychology, Associate Professor at the Department of Psychology and Pedagogy, Head of the Department of Psychology, Pedagogy, and Philology, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-5774-2692

DIGITAL COMMUNICATION AND EMOTIONAL EXHAUSTION OF HIGHER EDUCATION STUDENTS IN THE CONTEXT OF DISTANCE LEARNING

Abstract. The article explores the concept of «digital communication» and its specific impact on the emotional exhaustion of higher education students in the context of distance learning. The digitalization of the educational process has significantly

altered the structure of interaction between learning participants: on one hand, it has expanded access to knowledge; on the other, it has contributed to an increased psycho-emotional burden on the individual's psyche.

The aim of the study was to investigate the influence of digital communication and the intensity of online interaction on the level of emotional exhaustion among higher education students, accounting for the specifics of the educational format and contextual environmental factors.

The structure of emotional exhaustion among higher education students and the characteristics of their psycho-emotional state under conditions of intensive online interaction are analyzed. It is demonstrated that digital communication possesses not only an instrumental but also a distinct psychological dimension, fostering a specific multidimensional fatigue that encompasses cognitive, emotional, and social components. Environmental external factors - including unstable living conditions, technical constraints, a compromised security background, and overall stress levels - play a significant role in exacerbating exhaustion.

Empirical research findings indicate that the intensity of digital communication is not a direct predictor of exhaustion; instead, digital fatigue acts as a key mechanism through which online interaction affects emotional well-being. The study reveals that information overload, the demand for constant self-regulation, a lack of sensory diversity, and a deficit in face-to-face interaction are the most significant factors contributing to psycho-emotional exhaustion. The results highlight the necessity of a systemic approach to organizing distance learning that accounts for both technological aspects and the psycho-emotional needs of higher education students.

Keywords: distance learning, digital communication, emotional exhaustion, digital fatigue, psycho-emotional state, online interaction, higher education students.

Постановка проблеми. У контексті цифровізації вищої освіти дистанційне навчання трансформувалося з вимушеної альтернативи у структурний компонент освітнього процесу. Значна частина академічної взаємодії здобувачів із викладачами, одногрупниками та навчальним контентом реалізується через цифрові платформи, що змінює характер комунікації, темп діяльності та способи залучення до навчання.

Попри очевидні переваги гнучкості й доступності, такий формат супроводжується зростанням психоемоційного навантаження, пролонгованим екранним режимом і необхідністю постійної онлайн-присутності, що підвищує ризики перевантаження як студентів, так і викладачів. [3, 5]

Поєднання навчальних завдань із безперервною участю у відео-заняттях та перебуванням у багатоканальному інформаційному середовищі створює кумулятивний ефект навантаження, що потенційно посилює прояви виснаження у студентів молоді. У зв’язку з цим дослідження впливу цифрової взаємодії на психоемоційний стан здобувачів вищої освіти набуває особливої наукової та практичної значущості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасному науковому дискурсі «дигітальна комунікація» розглядається як системоутворюючий компонент дистанційного навчання, що визначає не лише організаційні параметри освітнього процесу, а й психоемоційний стан його учасників. В умовах надзвичайних та кризових ситуацій дистанційна освіта постає інструментом забезпечення безперервності навчання, водночас актуалізуючи ризики перевантаження та дестабілізації емоційної сфери здобувачів [1, 3]. В цьому контексті особливого значення набуває якість і структура дигітальної комунікації - синхронної та асинхронної взаємодії, цифрового зворотного зв'язку, форм контролю та підтримки.

Дослідження комунікативної депривації в умовах дистанційного навчання засвідчують, що обмеження безпосереднього міжособистісного контакту знижує відчуття соціальної включеності та підтримки, посилює ізольованість і фрустрацію [2]. Саме характер цифрової взаємодії - її інтенсивність, регламентованість, емоційна насиченість або формалізованість - може виступати чинником як адаптації, так і виснаження. У кризових та екстремальних умовах проблема адаптації особистості до нових форматів комунікації ускладнюється впливом хронічного стресу, невизначеності та загальної психоемоційної напруги [4].

Проблематика емоційного вигорання в освітньому середовищі традиційно пов'язується з тривалим напруженням, емоційною перевантаженістю та втратою сенсу діяльності [3]. Водночас у цифровому освітньому просторі з'являються специфічні чинники ризику: феномен «екранної втоми», постійна доступність, необхідність одночасного самоконтролю й публічної присутності в онлайні. Емпіричні дослідження цифрової втоми демонструють зростання когнітивного та емоційного навантаження в умовах тривалих відеоконференцій [8]. Це корелює з показниками суб'єктивно пережитого стресу, що концептуалізується як індикатор перевантаження та предиктор емоційного виснаження [7].

Таким чином, дигітальна взаємодія виступає не нейтральним каналом передачі інформації, а активним психосоціальним чинником, що модифікує інтенсивність переживання напруження та виснаження. Це актуалізує потребу у розробленні комплексних моделей, що поєднують показники цифрового навантаження, суб'єктивного стресу та симптомів вигорання, особливо в умовах тривалої соціальної нестабільності.

Метою статті є дослідження впливів дигітальної комунікації та інтенсивності онлайн-взаємодії на рівень емоційного виснаження здобувачів вищої освіти з урахуванням особливостей навчального формату та контекстних чинників середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Узагальнення сучасних наукових джерел засвідчує, що цифрова комунікація стала ключовим елементом освітнього процесу, однак її вплив на психоемоційний стан здобувачів вищої освіти залишається неоднозначним.

Для досягнення поставленої мети було застосовано комплекс емпіричних методик: підшкала «Емоційне виснаження» версії К. Маслач; «Шкала цифрової втоми», Дж. Н. Бейлєнсона із співавторами; «Шкала сприйнятого стресу» С. Кохена, Т. Камарка, Р. Мермелстеіна; з метою врахування впливу зовнішніх умов середовища було розроблено авторський контекстний модуль – анкету з 7 закритими запитаннями.

У дослідженні взяли участь 150 здобувачів вищої освіти віком 18 - 25 років, 89 дівчат (59,3%) та 61 юнак (40,7%) з різних регіонів України: Харківської, Львівської, Київської, Запорізької та Тернопільської областей. До участі були залучені лише ті здобувачі, які протягом останнього року навчалися в одному форматі (дистанційному або очному) та мали досвід регулярної дигітальної комунікації в освітньому середовищі. Опитування здійснювалося онлайн за допомогою Google Forms. Перед початком участі кожному респонденту було подано коротке інформаційне повідомлення про мету, зміст та формат дослідження, а також розміщено форму добровільної інформованої згоди. Отримані дані використовувалися виключно в узагальненому вигляді.

Результати отримані за шкалою «Емоційне виснаження» (MBI-SS) К. Маслач представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники емоційного виснаження у здобувачів вищої освіти (N = 150)

Шкала	M±SD
Емоційне виснаження	3,7±0,8
Цинізм (ставлення до навчання)	4,1±1,0
Ефективність академічних досягнень	3,5±0,9

Середній показник емоційного виснаження у вибірці здобувачів вищої освіти становить M = 3,7 (SD = 0,8), що свідчить про помітний рівень втоми й емоційного «спустошення». Також зафіксовано середній рівень цинізму/ відстороненого ставлення до навчання (M = 4,1; SD = 1,0), який може відображати не лише втому, а й зниження емоційної залученості, інтересу та внутрішнє дистанціювання від освітніх вимог. Показник ефективності академічних досягнень (M = 3,5; SD = 0,9) є помірним, що може вказувати на тенденцію до зниження суб'єктивного відчуття результативності на тлі виснаження та втоми.

Поєднання підвищеного цинізму та помірно вираженого емоційного виснаження може означати, що частина респондентів не лише втомлюється, а й поступово переходить до захисної стратегії «психологічної економії». У контексті дигітальної комунікації та дистанційного формату така динаміка виглядає закономірною, тривала онлайн-взаємодія часто супроводжується перенасиченням контактами, фрагментацією уваги та відчуттям «безперервного навчального потоку», що може підживлювати втому і відсторонення.

Результати дослідження за «Шкалою цифрової втоми» (Zoom Exhaustion & Fatigue Scale, ZEF) Дж. Н. Бейлєнсона представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Показники цифрової втоми у здобувачів вищої освіти (N = 150)

Шкала	M±SD
Загальна втома	9,6±2,1
Фізична втома	8,4±1,7
Ментальна втома	10,3±2,3
Знижена мотивація	10,5±2,2
Емоційне/соціальне виснаження	7,7±1,6

Найвищі значення зафіксовано за шкалами ментальної втоми та зниженої мотивації, що вказує на інтелектуальне перенавантаження. Загалом, отримані показники демонструють, що дигітальна комунікація має не лише інструментальну, а й суттєву психологічну складову, вона формує специфічний тип втоми, який поєднує когнітивні, фізичні та емоційні компоненти.

Результати за методикою «Шкала сприйнятого стресу» (PSS-10) С. Кохен, Т. Камарк, Р. Мермелстеін представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

Показники суб'єктивно сприйнятого стресу у здобувачів вищої освіти (N = 150)

Шкала	M±SD
Сприйнятий стрес	22,5±3,8

Отримане значення можна інтерпретувати як наявність вираженого стресового фону, який доцільно враховувати під час пояснення емоційного виснаження та цифрової втоми у здобувачів вищої освіти.

Таблиця 4

Показники взаємозв'язку дигітальної комунікації, цифрової втоми та емоційного виснаження (r)

№	Змінні	1	2	3	4	5
1	Інтенсивність дигітальної комунікації	-				
2	Цифрова втома	,142	-			
3	Емоційне виснаження	,137	,245*	-		
4	Сприйнятий стрес	,106	,257*	,352**	-	
5	Контекстний індекс	,151	,243*	,367**	,468**	-

Примітка: *p ≤ 0,05; **p ≤ 0,01

Кореляційний аналіз показав переважно позитивні взаємозв'язки між досліджуваними змінними, що загалом підтверджує припущення про взаємопов'язаність дигітальної взаємодії, цифрової втоми, емоційного виснаження та загального стресового фону. Найбільш виражені - між сприйнятим стресом і контекстним індексом (r = 0,468), а також між контекстним індексом і емоційним виснаженням (r = 0,367) та між сприйнятим стресом і емоційним виснаженням (r = 0,352). Це означає, що середовищні та побутові умови (безпековий фон, технічні перебої, стабільність проживання тощо, які відображає контекстний модуль) статистично пов'язані з вищим рівнем загального напруження і, відповідно, з більшою вираженістю виснаження. Зв'язки цифрової втоми з емоційним виснаженням (r = 0,245) і зі сприйнятим стресом (r = 0,257) мають слабко-помірний характер. Це можна інтерпретувати як те, що цифрова втома є не ізольованим феноменом, а скоріше психологічним механізмом, що супроводжує (і частково пояснює) виснаження на тлі загального напруження.

Водночас інтенсивність дигітальної комунікації має лише дуже слабкі зв'язки з цифровою втомою (r = 0,142), емоційним виснаженням (r = 0,137) і сприйнятим стресом (r = 0,106). Отже, найбільш потужний внесок у пояснення емоційного виснаження на рівні взаємозв'язків дають стресовий фон і контекстні чинники, тоді як роль дигітальної комунікації проявляється скоріше через цифрову втому як проміжний механізм.

На підставі кореляційного аналізу було здійснено медіаційну перевірку, що дало змогу уточнити, чи є цифрова втома механізмом, через який інтенсивність онлайн-взаємодії впливає на емоційне виснаження здобувачів вищої освіти. Результати медіаційного аналізу представлені в таблиці 5

Таблиця 5

Результати медіаційного аналізу впливу інтенсивності дигітальної комунікації на емоційне виснаження через цифрову втому

Ефект/Шлях	B	SE	t / z	p	95% CI
Інтенсивність дигітальної комунікації → Цифрова втома	0,21	0,08	2,62	0,010	[0,05; 0,37]
Цифрова втома → Емоційне виснаження	0,44	0,09	4,89	0,001	[0,26; 0,62]
Загальний ефект (X → Y)	0,18	0,09	1,94	0,054	[-0,003; 0,36]
Прямий ефект (X → Y за контролю M)	0,09	0,09	1,04	0,301	[-0,08; 0,27]
IE: Непрямий ефект (a×b)	0,09	0,03	2,63	0,009	[0,03; 0.17]
Ковіаріат 1: Стрес → Емоційне виснаження	0,31	0,07	4,43	0,001	[0,17; 0,44]
Ковіаріат 2: Контекстний індекс → Емоційне виснаження	0,24	0,08	2,96	0,004	[0,08; 0,40]

Інтенсивність дигітальної комунікації має статистично значущий непрямий вплив на емоційне виснаження через цифрову втому (IE = 0.092; p = 0,009). Шлях a був значущим (p = 0,010), що свідчить про підвищення цифрової втоми із зростанням інтенсивності онлайн-взаємодії. Шлях b також був значущим (p = 0,001), підтверджуючи внесок цифрової втоми у формування емоційного виснаження. Прямий ефект не досягає значущості після включення медіатора (p = 0,301). Медіація показала, що інтенсивність дигітальної комунікації впливає на емоційне виснаження переважно через цифрову втому; прямий ефект після включення медіатора не є значущим.

Висновки. Встановлено, що серед здобувачів вищої освіти спостерігається помітний рівень емоційного виснаження та відсторонення від навчання, що може відображати накопичену втому та зниження ресурсності. Отримані результати підкреслюють необхідність впровадження заходів з регуляції цифрової взаємодії у ЗВО та психологічної підтримки здобувачів вищої освіти.

Література:

1. Білоус І. І., Кричківська О. В., Дем'янюк А. В. Дистанційна освіта в надзвичайних умовах та кризових ситуаціях. *Перспективи та інновації науки.* 2022. Вип. № 8(13). С. 99–109.

2. Грузинська І. Комунікативна депривація в умовах дистанційного навчання студентів. *Вісник Львівського університету.* 2022. Вип. 12. С. 31–39. DOI https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.4

3. Зачепа А. М., Микитюк О. М., Сельменська З. М. Проблематика емоційного вигорання в освітньому середовищі. *Економічні науки. Наукові записки.* 2021. Вип. 1 (62). С. 183–190.

4. Остополець І. Ю., Варіна Г. Б., Коновалова Д. С. Соціально-психологічна адаптація особистості в екстремальних умовах. Журнал «Наукові інновації та передові технології». 2025. №9 (49). С.1421-1431 https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-9(49)-1421-1431

5. Остополець І.Ю., Соломаха А.С., Кучеренко Н.С., Кучеренко С.М. Дистанційне навчання як чинник професійного вигорання педагогів. Psychology Travelogs. 2025. № 1 С.243-253 https://doi.org/10.31891/PT-2025-1-25

6. Прокопенко О. А. Емоційне виснаження студентів та втома під час війни. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: Педагогіка.* 2025. № 7. https://doi.org/10.54929/2786-9199-2025-7-10-01

7. Cohen S., Kamarck T., Mermelstein R. *A global measure of perceived stress. Journal of Health and Social Behavior*. 1983. № *24*(4). P. 385–396. https://doi.org/10.2307/2136404

Reference:

1. Bilous, I. I., Krychkivska, O. V., & Demianiuk, A. V. (2022). Dystantsiina osvita v nadzvychaynykh umovakh ta kryzovykh sytuatsiiakh [Distance education in emergency conditions and crisis situations]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky*, (8), 99–109. [in Ukrainian].

2. Hruzynska, I. (2022). Komunikatyvna depryvatsiia v umovakh dystantsiinoho navchannia studentiv [Communicative deprivation in the conditions of distance learning of students]. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, (12), 31–39. https://doi.org/10.30970/PS.2022.12.4 [in Ukrainian].

3. Zachepa, A. M., Mykytiuk, O. M., & Selmenska, Z. M. (2021). Problematyka emotsiinoho vyhorannia v osvitniomu seredovyshchi [Problems of emotional burnout in the educational environment]. *Ekonomichni nauky. Naukovi zapysky*, (1), 183–190. [in Ukrainian].

4. Ostopolets, I. Yu., Varina, H. B., & Konovalova, D. S. (2025). Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia osobystosti v ekstremalnykh umovakh [Socio-psychological adaptation of personality in extreme conditions]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii*, (9), 1421-1431. [in Ukrainian].

5. Ostopolets, I. Yu., Solomakha, A. S., Kucherenko, N. S., & Kucherenko, S. M. (2025). Dystantsiine navchannia yak chynnyk profesiinoho vyhorannia pedahohiv [Distance learning as a factor of professional burnout of teachers]. *Psychology Travelogs*, (1), 243-253. [in Ukrainian].

6. Prokopenko, O. A. (2025). Emotsiine vysnazhennia studentiv ta vtoma pid chas viiny [Emotional exhaustion of students and fatigue during the war]. *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriia: Pedahohika*, (7). https://doi.org/10.54929/2786-9199-2025-7-10-01 [in Ukrainian].

7. Cohen, S., Kamarck, T., & Mermelstein, R. (1983). A global measure of perceived stress. *Journal of Health and Social Behavior*, 24(4), 385–396. https://doi.org/10.2307/2136404

Дата першого надходження статті до видання: 15.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 02.03.2026

УДК 159.942:316.77-053.81

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2473-2485

Лупійко Людмила Василівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри теоретичної та консультативної психології Український державний університет імені Михайла Драгоманова м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-2060-6136

Ярошенко Микита Романович здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня, Український державний університет імені Михайла Драгоманова м. Київ, https://orcid.org/0009-0004-8025-3928

ВЗАЄМОЗ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ЕФЕКТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТЕЙ РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

Анотація. У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження взаємозв'язку емоційного інтелекту та ефективної комунікації в особистостей раннього дорослого віку. Актуальність теми зумовлена зростанням вимог до соціально-психологічної компетентності молодих людей в умовах професійної самореалізації, розширення соціальних контактів і підвищеної інтенсивності міжособистісної взаємодії. У роботі здійснено аналіз сучасних підходів до розуміння емоційного інтелекту як інтегративної властивості особистості, що охоплює здатність до усвідомлення, розпізнавання, інтерпретації та регуляції емоційних станів – власних і чужих. Обґрунтовано його значення як важливого чинника розвитку комунікативної компетентності та соціальної адаптації дорослих.

Емпіричне дослідження спрямоване на виявлення особливостей прояву емоційного інтелекту, комунікативних умінь і комунікативної толерантності в осіб раннього дорослого віку, а також на встановлення характеру зв'язків між зазначеними показниками. Отримані результати засвідчили переважання середнього рівня розвитку досліджуваних характеристик, що вказує на сформованість базових навичок міжособистісної взаємодії за наявності потенціалу для їх подальшого вдосконалення. Виявлено статистично значущі позитивні кореляційні зв'язки між емоційним інтелектом і комунікативними вміннями, між емоційним інтелектом і комунікативною толерантністю, а також між комунікативними вміннями та толерантністю у спілкуванні. Це свідчить про взаємозумовленість емоційної регуляції та якості комунікативної поведінки.

Доведено, що вищий рівень емоційного інтелекту пов'язаний із більшою здатністю до конструктивної взаємодії, емпатійного ставлення, зниження конфліктності та підтримання позитивного психологічного клімату у міжособистісному спілкуванні. Отримані дані підтверджують доцільність

системного підходу до розвитку емоційної та комунікативної компетентностей у період ранньої дорослості. Практичне значення результатів полягає у можливості їх використання при розробленні програм психологічного супроводу, тренінгів розвитку емоційного інтелекту та формування навичок ефективної комунікації.

Ключові слова: емоційний інтелект, комунікативні вміння, комунікативна толерантність, ефективна комунікація, рання дорослість, соціальна адаптація, емоційна регуляція.

Liupiiko Liudmyla Candidate of Psychological Sciences (PhD in Psychology), Associate Professor of the Department of Theoretical and Counseling Psychology, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine, https://orcid.org/0000-0002-2060-6136

Yaroshenko Mykyta Master's Degree Student (Second Level of Higher Education), Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv, Ukraine, https://orcid.org/0009-0004-8025-3928

THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL INTELLIGENCE AND EFFECTIVE COMMUNICATION IN EARLY ADULTHOOD

Abstract. The article presents the results of a theoretical and empirical study of the relationship between emotional intelligence and effective communication in early adulthood. The relevance of the research is determined by the increasing demands on the socio-psychological competence of young adults in the context of professional development, expansion of social interactions, and the growing intensity of interpersonal communication.

The paper analyzes contemporary approaches to understanding emotional intelligence as an integrative personal construct that includes the ability to perceive, understand, interpret, and regulate one's own and others 'emotions. Emotional intelligence is substantiated as a significant determinant of communicative competence and social adaptation.

The empirical study aimed to identify the levels of emotional intelligence, communicative skills, and communicative tolerance in individuals of early adulthood, as well as to determine the nature of correlations between these variables. The findings indicate that the majority of respondents demonstrate a medium level of development across the studied characteristics, reflecting the presence of basic interpersonal competencies along with the potential for further improvement. Statistically significant positive correlations were found between emotional intelligence and communicative skills, between emotional intelligence and communicative tolerance, and between communicative skills and communicative tolerance. These results confirm the interdependence of emotional regulation and the quality of communicative behavior.

Higher levels of emotional intelligence are associated with greater empathy, constructive interaction, reduced conflict proneness, and the ability to maintain a positive psychological climate in communication. The findings emphasize the importance of a systematic approach to the development of emotional and communicative competencies during early adulthood. The practical significance of the study lies in the possibility of applying the results in psychological support programs and training aimed at enhancing emotional intelligence and effective communication skills.

Keywords: emotional intelligence, communicative skills, communicative tolerance, effective communication, early adulthood, social adaptation, emotional regulation.

Постановка проблеми. У сучасній психологічній науці емоційний інтелект розглядається як один із ключових ресурсів особистості, що істотно впливає на характер міжособистісної взаємодії, успішність соціальної інтеграції та збалансованість індивідуального розвитку. Підвищення ролі комунікативних процесів у професійній сфері та повсякденному житті зумовлює необхідність поглибленого аналізу психологічних чинників, які забезпечують результативність спілкування. У цьому контексті емоційний інтелект постає як системна здатність до розпізнавання, адекватного осмислення та свідомої регуляції емоційних переживань, що створює підґрунтя для конструктивного діалогу та продуктивної взаємодії.

Особливої актуальності означена проблема набуває в період ранньої дорослості, який характеризується активним професійним самовизначенням, утвердженням ціннісних орієнтацій та засвоєнням нових соціальних ролей. Саме на цьому етапі життєвого шляху людини ефективна комунікація стає важливим чинником її особистісної та професійної самореалізації. Здатність до емоційно усвідомленого спілкування відображає рівень психологічної зрілості молодої людини, її емоційну культуру, гнучкість у взаємодії та готовність до партнерських форм співпраці. Таким чином, дослідження взаємозв'язку емоційного інтелекту та ефективної комунікації в осіб ранньої дорослості є обґрунтованим як з теоретичної, так і з практичної точки зору, оскільки дозволяє поглибити розуміння механізмів формування соціально компетентної та психологічно зрілої особистості.

Питання з'ясування змістових характеристик емоційного інтелекту та ефективної комунікації, а також обґрунтування їх значення у структурі міжособистісної взаємодії й забезпеченні продуктивності освітньої та майбутньої професійної діяльності в період ранньої дорослості, посідає чільне місце у сучасному науковому дискурсі. Окремі аспекти цієї проблематики відображені у працях Д. Ґоулмана, Р. Бояціс, Е. Маккі, а також у дослідженнях вітчизняних учених: О. Брусакової, О. Вовченко, Л. Воєвідко, І. Головньової, О. Милославської, Є. Карпенко, С. Мащак, Е. Носенко, А. Палієнко,

М. Пентилюк, Л. Яковицької. У наукових публікаціях зазначених авторів емоційний інтелект інтерпретується як багатовимірна особистісна характеристика, що забезпечує якість соціальної взаємодії та опосередковує успішність самореалізації. Дослідники підкреслюють, що в ранній дорослості комунікативна компетентність виконує не лише адаптаційну функцію, а й виступає індикатором сформованості особистісної зрілості, емоційної стійкості та психологічного благополуччя. Загалом, емоційний інтелект доцільно розглядати як детермінанту результативності комунікації, що проявляється на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях. Його сформованість забезпечує узгодженість внутрішніх переживань із зовнішніми формами взаємодії та сприяє підвищенню ефективності соціального функціонування молодої особистості.

Отже, вивчення взаємозв'язку емоційного інтелекту та ефективної комунікації осіб ранньої дорослості має суттєве теоретичне й прикладне значення. Отримані результати можуть поглибити наукові уявлення про роль емоційної компетентності у структурі соціальної поведінки молодої особистості та слугувати підґрунтям для розроблення й упровадження психолого-педагогічних програм, спрямованих на розвиток емоційної усвідомленості, навичок саморегуляції та культури міжособистісного спілкування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування концепції емоційного інтелекту як самостійного наукового напряму пов'язують із працями П. Саловей та Д. Меєр наприкінці XX століття. Дослідники визначили емоційний інтелект як здатність індивіда ідентифікувати, інтерпретувати та виражати емоції, а також регулювати власні й чужі емоційні реакції. У їхній моделі він розглядається як складова соціального інтелекту, що забезпечує використання емоційної інформації для оптимізації мислення та поведінки у процесі міжособистісної взаємодії. До структури феномена було віднесено такі компоненти, як усвідомлення та управління емоціями, самомотивація, емпатія й соціальні навички [19].

Подальшу популяризацію та розширення цієї концепції здійснив Д. Ґоулман, який у своїх працях наголошував на визначальній ролі емпатії та самосвідомості у формуванні емоційної компетентності. Учений підкреслював значення невербальних каналів передавання емоційної інформації та доводив, що емоційний інтелект є вагомим чинником життєвого й професійного успіху поряд із когнітивними здібностями. Він також розширив структуру феномена, включивши аспекти саморегуляції, стресостійкості, контролю імпульсів, оптимізму та ефективної соціальної взаємодії [18].

У дослідженнях українських психологів емоційний інтелект розглядається як інтегративне утворення, що поєднує емоційні, когнітивні та поведінкові компоненти особистості. О. Вовченко [2] трактує його як форму індивідуального емоційного досвіду, що відображає внутрішнє переживання подій і взаємодій. С. Максимець [9] підкреслює значення усвідомлення, розпізнавання та регуляції власних емоцій, а також розуміння станів інших людей як передумови

адаптивної поведінки й психологічної безпеки. Е. Носенко [11] акцентує на когнітивному осмисленні емоцій та розвитку самоконтролю, що забезпечує результативність діяльності й міжособистісних відносин. Л. Журавльова [7] визначає емоційний інтелект як здатність адекватно усвідомлювати й виражати емоції відповідно до ситуації, Л. Воєвідко [3] – як рівень розвитку емоційних здібностей, інтегрованих у систему соціальних умінь, А. Палієнко [13] – як систему емоційних ставлень до себе та інших у процесі взаєморозуміння, а С. Дерев'янко [6] – як уміння свідомо керувати власними й чужими емоційними реакціями у спілкуванні. У сукупності ці підходи підкреслюють соціальну зумовленість емоційного інтелекту та його значення для продуктивної взаємодії.

Вчені Н. Рищак, О. Гапончук, О. Маруховська розглядають емоційний інтелект як складову soft skills і механізм емоційної саморегуляції [16]. О. Рибас і Т. Гура наголошують на його розвитку у процесі діяльності та спілкування і доводять ефективність тренінгових програм та зв'язок із соціальною адаптацією [15]. З. Огороднійчук і Є. Виборнова серед провідних характеристик виокремлюють адекватність емоційних реакцій та усвідомлення їх ролі у взаємодії. До важливих складових також відноситься здатність оцінювати навколишні предмети, явища та ситуації, а також усвідомлювати роль емоцій у житті, що безпосередньо впливає на ефективність міжособистісної взаємодії та комунікацію [12]. О. Брусакова підкреслює особливу значущість емоційного інтелекту в ранній дорослості, коли інтенсивно формуються самосвідомість і соціальні компетентності. У віці ранньої дорослості підвищується емоційна чутливість, що робить молодих дорослих більш сприйнятливими до емоційних стимулів та впливу зовнішнього середовища [1].

Отже, емоційний інтелект постає ключовим чинником особистісного розвитку та ефективної соціальної взаємодії. У період ранньої дорослості він визначає якість комунікації як складного багатовимірного процесу й виступає важливою передумовою професійної успішності та психологічного благополуччя.

Т. Петренко зазначає, що комунікативні прояви в період ранньої дорослості залежать від рівня та типу сформованої компетентності, яка реалізується у конкретних ситуаціях взаємодії. Зокрема, соціальна комунікація спирається на усталені моделі поведінки, що застосовуються у щоденному спілкуванні; професійна – ґрунтується на спеціалізованих знаннях і навичках, необхідних для виконання службових обов'язків; міжособистісна – базується на індивідуальному досвіді, взаємній довірі, емоційному контакті та здатності до порозуміння. У цьому контексті виокремлюють міжособистісну, соціальну, публічну, міжгрупову, професійну, масову комунікацію та спілкування в межах малих груп, кожна з яких має специфічні цілі й засоби реалізації [14].

У наукових працях наголошується на значущості комунікативних умінь для ефективної професійної та міжособистісної взаємодії. Л. Яковицька підкреслює, що в ранній дорослості вони формуються як цілісний динамічний

комплекс дій, який забезпечує творче застосування знань у процесі спілкування та конструктивний вплив на взаємодію з оточенням. Для молодих фахівців ці вміння є основою результативного діалогу, аргументованого відстоювання позиції, адекватного реагування на співрозмовника та досягнення взаємно прийнятних рішень. Вони охоплюють не лише поведінковий, а й когнітивний та емоційний аспекти: розуміння норм комунікації, урахування соціально-психологічних чинників і здатність до емоційної регуляції [17].

Таким чином, дослідження взаємозв'язку емоційного інтелекту та комунікативної компетентності дає змогу глибше зрозуміти механізми підвищення ефективності спілкування, соціальної адаптації та професійного становлення осіб ранньої дорослості.

Мета статті полягає у встановленні взаємозв'язку між рівнем емоційного інтелекту та комунікативними характеристиками (комунікативними вміннями та комунікативною толерантністю) у осіб ранньої дорослості.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження взаємозв'язку емоційного інтелекту та комунікації проводилося на базі Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Вибірка дослідження складалася із здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня факультету психології. Загальна чисельність вибірки становила 48 осіб і була статево збалансованою. Обстеження проводилося на добровільній основі з дотриманням етичних принципів дослідження.

На констатувальному етапі емпіричного дослідження із застосуванням методики діагностики «Емоційного інтелекту» Н. Холла було проаналізовано рівні сформованості емоційного інтелекту в респондентів.

Отримані дані засвідчили, що у більшості учасників вибірки (54%) виявлено середній рівень його розвитку. Такий показник свідчить про наявність базових умінь у сфері емоційного усвідомлення та міжособистісної взаємодії, водночас окреслюючи резерви для вдосконалення навичок емоційної саморегуляції, розвитку емпатії та внутрішньої мотивації. Особи із середнім рівнем здебільшого здатні ідентифікувати власні емоційні стани, однак не завжди ефективно керують ними, особливо в умовах підвищеного психоемоційного напруження. Для них характерна ситуативна емпатійність, певна нестабільність у стресових обставинах і потреба у поглибленні емоційної рефлексії та формуванні стійких механізмів самомотивації. Високий рівень емоційного інтелекту виявлено у 25% досліджуваних. Ці результати вказують на достатню емоційну зрілість, розвинені механізми самоконтролю та здатність до глибокого розуміння емоцій інших людей. Такі респонденти демонструють адекватну регуляцію емоційних реакцій, виражену емпатію та ефективність у комунікативній діяльності. Вони, як правило, успішно функціонують у соціальному й професійному середовищі, швидко встановлюють контакт, виявляють чутливість до емоційного стану співрозмовника. Розвинена емоційна обізнаність у поєднанні зі стабільністю поведінкових реакцій сприяє підвищенню результативності

їхньої міжособистісної взаємодії. Низький рівень розвитку емоційного інтелекту зафіксовано у 21% учасників. Це свідчить про труднощі в усвідомленні власних переживань і недостатній контроль над емоційними проявами, що може ускладнювати побудову гармонійних стосунків. Для таких осіб характерні імпульсивність, обмежене розуміння почуттів інших, схильність до конфліктної поведінки або, навпаки, емоційної ізоляції. Вони часто зазнають труднощів у налагодженні продуктивного діалогу, що негативно позначається на якості міжособистісних контактів. Недостатня емоційна усвідомленість, знижений рівень емпатії та слабко розвинені навички саморегуляції зумовлюють ризик емоційних зривів або відчуженості у спілкуванні. Загалом результати дослідження підтверджують значущість емоційного інтелекту як детермінанти успішної комунікативної діяльності осіб ранньої дорослості. Рівень його сформованості впливає на здатність до адекватного емоційного самовираження, ефективної соціальної адаптації та конструктивного розв'язання міжособистісних суперечностей у процесі спілкування.

За підсумками застосування методики «Тест оцінки комунікативних умінь» встановлено особливості розвитку окремих складників комунікативної компетентності.

За шкалою «Оцінка себе як співрозмовника» 52,1% опитаних продемонстрували середній рівень, що свідчить про наявність базових умінь взаємодії, однак вказує на потребу вдосконалення здатності створювати сприятливий психологічний клімат у спілкуванні та адекватно реагувати на поведінкові прояви партнера. Високі показники зафіксовано у 27,1% респондентів, що характеризує їх як упевнених у власних комунікативних можливостях осіб, здатних до рефлексивної самооцінки, толерантності й конструктивної позиції у діалозі. Низький рівень виявлено у 20,8% учасників, що свідчить про недостатню сформованість самоконтролю, гнучкості та емпатійності в процесі міжособистісної взаємодії. Аналіз результатів за шкалою «Уміння слухати» показав, що 58,3% досліджуваних перебувають на середньому рівні розвитку цієї навички. Це означає, що більшість молодих людей загалом здатні сприймати інформацію від співрозмовника, проте не завжди підтримують стійку концентрацію уваги або неповною мірою використовують інструменти зворотного зв'язку – як вербальні, так і невербальні. Високий рівень (25%) засвідчує сформовану здатність до активного слухання, чутливість до емоційних сигналів партнера та підтримання продуктивної взаємодії. Водночас 16,7% респондентів мають низькі показники, що вказує на труднощі з утриманням уваги, недостатню включеність у комунікативний процес і обмежену здатність до діалогічної взаємодії. Узагальнення результатів дозволяє констатувати, що переважна більшість осіб ранньої дорослості володіє базовим рівнем комунікативних умінь, достатнім для ефективного функціонування в типових соціальних ситуаціях. Водночас значна частка респондентів потребує подальшого розвитку навичок саморегуляції, емпатії, активного слухання та встановлення довірливого контакту. Наявність

високого рівня комунікативної компетентності у 25–27% опитаних свідчить про сформованість у частини молодих людей здатності усвідомлено керувати власними емоційними реакціями та адекватно інтерпретувати емоційний стан співрозмовника, що позитивно позначається на їх соціальній адаптації та якості міжособистісних відносин.

За результатами застосування методики «Опитувальник комунікативної толерантності» встановлено різні рівні сформованості цієї характеристики у вибірці.

Високий рівень комунікативної толерантності виявлено у 29,2% респондентів. Особи цієї групи демонструють здатність до об'єктивного сприйняття співрозмовника, уміння створювати сприятливий психологічний клімат у процесі взаємодії та виявляють повагу до індивідуальних відмінностей інших. Вони адекватно поводяться у напружених ситуаціях, орієнтуються на конструктивне розв'язання суперечностей і підтримують позитивний емоційний фон спілкування. Середній рівень зафіксовано у 41,7% опитаних, що становить найбільшу частку вибірки. Це свідчить про поєднання достатньо розвинених комунікативних якостей із певними труднощами у складних умовах взаємодії. Представники цієї групи здатні до толерантної поведінки та гнучкості у звичайних ситуаціях, проте за умов стресу або конфлікту їхні реакції можуть набувати емоційної напруженості й не завжди відповідати принципам конструктивності. Низький рівень комунікативної толерантності також виявлено у 29,2% досліджуваних. Для цих осіб характерні ускладнення у встановленні продуктивних контактів, недостатня готовність приймати альтернативні погляди та схильність до негативно забарвлених емоційних реакцій у міжособистісному спілкуванні. Знижена толерантність може виступати чинником ризику виникнення конфліктів, погіршення соціальної адаптації та підвищення рівня психоемоційного напруження. Отримані емпіричні дані актуалізують значущість розвитку комунікативної толерантності як складника емоційного інтелекту, що забезпечує ефективність соціальної взаємодії.

Взаємозв'язок між емоційним інтелектом та комунікативними характеристиками особистості є однією з ключових проблем психології розвитку та соціальної психології. Сформованість емоційного інтелекту сприяє регуляції власних емоційних станів, адекватному розумінню переживань інших і становленню соціально компетентної поведінки. Водночас рівень комунікативних умінь і толерантності визначає якість міжособистісних контактів, здатність до співпраці, попередження та конструктивного розв'язання конфліктів, а також підтримання стабільних і позитивних соціальних відносин.

Результати кореляційного аналізу за r-Пірсоном засвідчили наявність статистично значущих взаємозв'язків між досліджуваними показниками.

1. Емоційний інтелект і комунікативні вміння. Встановлено середній позитивний кореляційний зв'язок ($r = 0,52$; $p < 0,01$), що має статистичну значущість. Це означає, що підвищення рівня емоційного інтелекту

супроводжується зростанням сформованості комунікативних навичок. Особи, які краще ідентифікують та інтерпретують власні й чужі емоційні стани, демонструють більш розвинені вміння міжособистісної взаємодії: здатність приймати альтернативну позицію, знижувати напруженість у спілкуванні, уважно слухати партнера, коректно формулювати висловлювання та використовувати адекватні невербальні засоби комунікації.

2. Емоційний інтелект і комунікативна толерантність. Показник $r = 0,46$ ($p < 0,01$) свідчить про наявність середнього позитивного зв'язку між цими змінними. Вищий рівень емоційної компетентності пов'язаний із більшою здатністю до толерантної взаємодії. Такі особи частіше враховують позицію співрозмовника, виявляють емпатію, схильні до підтримки та зменшення конфліктності у міжособистісних контактах.

3. Комунікативні вміння і комунікативна толерантність. Виявлено помірно сильний позитивний кореляційний зв'язок ($r = 0,59$; $p < 0,001$). Це підтверджує, що розвинені комунікативні навички тісно пов'язані з толерантною поведінкою у спілкуванні. Особи з високим рівнем комунікативної компетентності частіше демонструють соціально прийнятні способи взаємодії, здатність до регуляції конфліктів і повагу до індивідуальних відмінностей інших.

Отже, у період ранньої дорослості відбувається активне становлення та вдосконалення емоційно-соціальних компетенцій. Виявлені кореляційні залежності підтверджують, що емоційний інтелект виступає важливим чинником розвитку комунікативних характеристик особистості та сприяє ефективній соціальній адаптації. Підвищення рівня емоційної компетентності позитивно позначається на поведінці у спілкуванні та здатності до конструктивної міжособистісної взаємодії.

Таким чином, емоційний інтелект постає суттєвим чинником формування ефективної комунікації в період ранньої дорослості. Виявлений середній позитивний зв'язок між рівнем емоційного інтелекту та комунікативною толерантністю підтверджує значущість механізмів емоційної саморегуляції у зменшенні конфліктності взаємодії та підвищенні ефективності соціальної адаптації. Комунікативні навички й толерантне ставлення до партнерів по спілкуванню перебувають у тісній взаємозалежності, що актуалізує необхідність комплексного підходу до розвитку соціально-психологічних компетенцій. Отже, сформованість емоційного інтелекту є важливою передумовою ефективної комунікації та успішного функціонування особистості у соціальному середовищі в період ранньої дорослості.

Висновки. У статті теоретично обґрунтовано та емпірично перевірено взаємозв'язок між емоційним інтелектом і комунікативними характеристиками особистостей раннього дорослого віку. Аналіз наукових підходів засвідчив, що емоційний інтелект розглядається як багатокомпонентне утворення, яке охоплює здатність до усвідомлення, інтерпретації та регуляції емоцій і виступає важливим чинником соціальної компетентності та особистісної зрілості. У контексті

ранньої дорослості його сформованість набуває особливої важливості, оскільки саме в цей період відбувається інтенсивне професійне становлення та розширення сфери соціальних контактів.

Результати емпіричного дослідження показали, що переважна частина респондентів має середній рівень розвитку емоційного інтелекту, комунікативних умінь і комунікативної толерантності. Це свідчить про наявність базових навичок міжособистісної взаємодії, достатніх для функціонування у типових соціальних ситуаціях, проте водночас вказує на потребу подальшого розвитку емоційної саморегуляції, емпатії, активного слухання та здатності до конструктивного розв'язання конфліктів. Виявлена частка осіб із високими показниками підтверджує, що сформований емоційний інтелект корелює з ефективною комунікативною поведінкою та кращою соціальною адаптацією.

Кореляційний аналіз за r-Пірсоном засвідчив наявність статистично значущих позитивних зв'язків між емоційним інтелектом і комунікативними вміннями ($r = 0,52$; $p < 0,01$), між емоційним інтелектом і комунікативною толерантністю ($r = 0,46$; $p < 0,01$), а також між комунікативними вміннями та комунікативною толерантністю ($r = 0,59$; $p < 0,001$). Отримані дані підтверджують, що зростання рівня емоційної компетентності супроводжується підвищенням здатності до толерантної, емпатійної та соціально прийнятної взаємодії.

Таким чином, емоційний інтелект виступає системоутворювальним чинником ефективної комунікації в період ранньої дорослості, опосередковуючи якість міжособистісних контактів і рівень соціальної адаптації. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для розроблення психолого-педагогічних програм, спрямованих на розвиток емоційної усвідомленості, навичок саморегуляції та культури конструктивного спілкування особистостей раннього дорослого віку.

Література:

1. Брусакова О. В. Особливості емоційного інтелекту осіб студентського віку. Особистість, суспільство, закон: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (м. Харків, 15 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2021. С. 221-224.

2. Вовченко О.А. Концептуалізація феномену емоційного інтелекту: монографія. Київ: ПП «ЮНІСОФТ», 2021. 450 с.

3. Воєвідко Л. Емоційний інтелект як складова ефективної взаємодії учасників освітнього процесу. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2025. Випуск 24. С. 259-261.

4. Головньова І. В., Милославська О. В. Взаємозв'язок емоційного інтелекту та комунікативних умінь у студентів. Вісник Національного університету оборони України. 2012. № 4 (29). С. 143–148.

5. Гоулман Д., Бояціс Р., Маккі Е. Емоційний інтелект лідера. Київ: Наш Формат, 2019. 288 с.

6. Дерев'янко С. П. Феноменологія емоційного інтелекту: навчально-методичний посібник. Чернігів, 2016. 312 с.

7. Журавльова Л.П. Емоційний інтелект як проблема психологічних досліджень. Наука і освіта. 2019. № 1-2. С. 57-61.

8. Карпенко Є. В. Емоційний інтелект у дискурсі життєздійснення особистості: монографія. Дрогобич: Посвіт, 2020. 436 с.

9. Максимець С. М. Емоційний інтелект як чинник психологічної безпеки освітнього середовища. Abstracts of IV International Scientific and Practical Conference Stockholm, Sweden. 2024. С.300-302.

10. Мащак С.О. Комунікативна компетентність особистості як соціально-психологічна проблема. Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць Камянець-Подільського нац. ун-ту. Камянець-Подільський: Аксіома, 2020. С. 435–444.

11. Носенко Е. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. Психологія і суспільство. 2024. № 4. С. 95-109.

12. Огороднійчук З., Виборнова Є. Емоційний інтелект як предмет дослідження в психологічній літературі. Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. 2023. Випуск 22 (67). С. 82-89.

13. Палієнко А. Емоційний інтелект як складова ефективної соціальної комунікації. Збірник матеріалів. 2024. С. 243-245.

14. Петренко Т. Сучасні техніки крос-культурної комунікації в освітньому процесі. Інноваційна педагогіка. 2023. Випуск 55. Том 3. С. 109-112.

15. Рибас О.С., Гура Т.В. Використання емоційного інтелекту при наданні психологічної допомоги учасникам освітнього процесу в умовах війни . Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я. MicroCAD-2024.С. 1151. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/1292197f-59a7-435e-b100-8850c4f9da04/content

16. Рищак Н., Гапончук О., Маруховська О. Роль емоційного інтелекту як soft-skills у сучасному освітньому процесі. Вісник науки та освіти. 2023. № 6 (12). URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/issue/view/157

17. Яковицька Л.С. Комунікативна компетентність як система внутрішніх ресурсів особистості. Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій: зб. наук. праць. Київ: ТОВ «АльфаПІК», 2020. С. 206–211.

18. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. New York: Bantam Books. 1995.

19. Salovey P., & Mayer, J.D. Emotional Intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 1990. 9 (3), P. 185-211.

20. Zhou Zhenfei. The relationship between emotional intelligence, spiritual intelligence, and student achievement: a systematic review and meta-analysis. BMC Medical Education, 2024. № 24.1. 217 p.

References:

1. Brusakova, O. V. (2021). Osoblyvosti emotsiinoho intelektu osib studentskoho viku [Features of emotional intelligence of students]. In Osobystist, suspilstvo, zakon: Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoi pam'iati prof. S. P. Bocharovoi (pp. 221–224). Kharkiv: Kharkivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav.

2. Vovchenko, O. A. (2021). Kontseptualizatsiia fenomenu emotsiinoho intelektu [Conceptualization of the phenomenon of emotional intelligence]. Kyiv: PP «YUNISOFT». 450 p.

3. Voievitko, L. (2025). Emotsiinyi intelekt yak skladova efektyvnoi vzaiemodii uchasnykiv osvitnoho protsesu [Emotional intelligence as a component of effective interaction in the educational

process]. In Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka, 24, 259–261. Kamianets-Podilskyi.

4. Holovnova, I. V., & Myroslavska, O. V. (2012). Vzaiemozviazok emotsiinoho intelektu ta komunikatyvnykh umin u studentiv [The relationship between emotional intelligence and communication skills of students]. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, 4(29), 143–148.

5. Goleman, D., Boiatsis, R., & McKee, A. (2019). Emotsiinyi intelekt lidera [Primal leadership]. Kyiv: Nash Format. 288 p.

6. Derevianko, S. P. (2016). Fenomenolohiia emotsiinoho intelektu [Phenomenology of emotional intelligence]. Chernihiv. 312 p.

7. Zhuravlova, L. P. (2019). Emotsiinyi intelekt yak problema psykholohichnykh doslidzhen [Emotional intelligence as a problem of psychological research]. Nauka i Osvita, 1–2, 57–61.

8. Karpenko, Ye. V. (2020). Emotsiinyi intelekt u dyskursi zhyttiezdiisnennia osobystosti [Emotional intelligence in the discourse of personality self-realization]. Drohobych: Posvit. 436 p.

9. Maksymets, S. M. (2024). Emotsiinyi intelekt yak chynnyk psykholohichnoi bezpeky osvitnoho seredovyshcha [Emotional intelligence as a factor of psychological safety of the educational environment]. In Abstracts of the IV International Scientific and Practical Conference (pp. 300–302). Stockholm, Sweden.

10. Mashchak, S. O. (2020). Komunikatyvna kompetentnist osobystosti yak sotsialno-psykholohichna problema [Communicative competence as a socio-psychological problem]. In Problemy suchasnoi psykholohii (pp. 435–444). Kamianets-Podilskyi: Aksioma.

11. Nosenko, E. (2024). Emotsiinyi intelekt yak sotsialno znachushcha intehralna vlastyvist osobystosti [Emotional intelligence as a socially significant integral personality trait]. Psykholohiia i Suspilstvo, 4, 95–109.

12. Ohorodniichuk, Z., & Vybornova, Ye. (2023). Emotsiinyi intelekt yak predmet doslidzhennia v psykholohichnii literaturi [Emotional intelligence as a research subject in psychological literature]. Naukovyi chasopys UDU imeni Mykhaila Drahomanova. Seriia 12. Psykholohichni nauky, 22(67), 82–89.

13. Palienko, A. (2024). Emotsiinyi intelekt yak skladova efektyvnoi sotsialnoi komunikatsii [Emotional intelligence as a component of effective social communication]. In Zbirnyk materialiv (pp. 243–245).

14. Petrenko, T. (2023). Suchasni tekhniky kros-kulturnoi komunikatsii v osvitnomu protsesi [Modern techniques of cross-cultural communication in the educational process]. Innovatsiina Pedahohika, 55(3), 109–112.

15. Rybas, O. S., & Hura, T. V. (2024). Vykorystannia emotsiinoho intelektu pry nadanni psykholohichnoi dopomohy uchasnykam osvitnoho protsesu v umovakh viiny. In Informatsiini tekhnolohii: nauka, tekhnika, tekhnolohiia, osvita, zdorovia (MicroCAD-2024) (p. 1151). Kharkiv. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/1292197f-59a7-435e-b100-8850c4f9da04/content

16. Ryshchak, N., Haponchuk, O., & Marukhovska, O. (2023). Rol emotsiinoho intelektu yak soft-skills u suchasnomu osvitnomu protsesi [The role of emotional intelligence as soft skills]. Visnyk Nauky ta Osvity, 6(12). URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/issue/view/157

17. Yakovytska, L. S. (2020). Komunikatyvna kompetentnist yak systema vnutrishnikh resursiv osobystosti [Communicative competence as a system of internal resources]. In Indyvidualnist u psykholohichnykh vymirakh spilnot ta profesii (pp. 206–211). Kyiv: TOV «AlfaPIK».

18. Goleman, D. (1995). Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ. New York: Bantam Books.

19. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. Imagination, Cognition and Personality, 9(3), 185–211.

20. Zhou, Z. (2024). The relationship between emotional intelligence, spiritual intelligence, and student achievement: A systematic review and meta-analysis. BMC Medical Education, 24(1), 217.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.922:343.91

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2486-2497

Любий Борис Михайлович здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, спеціальність С4 Психологія, Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль, https://orcid.org/0009-0002-5960-3132

СУТНІСНИЙ ЗМІСТ І ПСИХОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Анотація. У статті розглядаються сутнісний зміст та особливості психологічної профілактики делінквентної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Делінквентна поведінка розглядається як форма соціальної дезадаптації, що проявляється у порушенні правових і морально-етичних норм, часто пов'язаних із недостатнім розвитком емоційно-вольової сфери, дефіцитом емпатії та порушеннями соціалізації. Визначено ключові фактори, що сприяють виникненню девіантної поведінки, серед яких негативні особливості сімейного виховання, соціально-економічні умови, психофізіологічні характеристики дитини та рівень її когнітивного розвитку. У статті аналізуються основні симптоми кризи цього вікового періоду, зокрема прояви поведінкової дезадаптації, впертість, егоцентризм, які можуть включати підвищену тривожність, агресивність, імпульсивність, протестні реакції, знижену або, навпаки, завищену самооцінку, що ускладнює взаємодію з однолітками та дорослими. До важливих механізмів профілактики девіантної поведінки відносять різні аспекти розвитку самоконтролю, вольових процесів, довільної саморегуляції емоцій та рефлексії молодших школярів.

Встановлено, що недостатній рівень самоконтролю, нерозвинута відповідальність, когнітивні спотворення реальності, а також негативне ставлення до соціальних норм сприяють посиленню деструктивних тенденцій у поведінці дитини.

Особливу увагу приділено психологічним способам профілактики, що охоплюють соціально-психологічну підтримку, психоемоційну саморегуляцію, нормотворення, розвиток ціннісно-смислової сфери та формування навичок конструктивної поведінки. Підкреслюється важливість створення сприятливого соціального середовища як основного чинника запобігання делінквентній поведінці, зокрема через впровадження державних програм і міждисциплінарну взаємодію педагогів, психологів і соціальних працівників. Запропоновано комплексні заходи щодо профілактики, котра включає раннє виявлення ризиків, психологічне консультування, роботу з батьками та педагогами, а також формування у дітей позитивних соціальних навичок і мотиваційної сфери, що сприяє їхній успішній інтеграції у соціум.

Ключові слова: девіація; делінквентна поведінка; молодший шкільний вік; вікова криза; соціалізація; соціально-культурне довкілля; причини делінквентної поведінки; психосоціальний вплив; профілактика.

Liubyi Borys Mykhailovych Doctoral Candidate (Third Level of Higher Education – Educational and Scientific), Specialty C4 Psychology, West Ukrainian National University, Ternopil, https://orcid.org/0009-0002-5960-3132

ESSENTIAL CONTENT AND PSYCHOLOGICAL PREVENTION OF DELINQUE BEHAVIOR OF YOUNG SCHOOL STUDENTS

Annotation. The article examines the essential content and features of psychological prevention of delinquent behavior in primary school children. Delinquent behavior is considered a form of social maladjustment, manifested in the violation of legal, moral, and ethical norms, often associated with insufficient development of the emotional-volitional sphere, lack of empathy, and socialization disorders. Key factors contributing to the emergence of deviant behavior are identified, including negative features of family upbringing, socio-economic conditions, psychophysiological characteristics of the child, and the level of his cognitive development. The article analyzes the main symptoms of the crisis of this age period, in particular, manifestations of behavioral maladjustment, stubbornness, and egocentrism, which may include increased anxiety, aggressiveness, impulsivity, protest reactions, reduced or, conversely, overestimated self-esteem, which complicates interaction with peers and adults. Important mechanisms for the prevention of deviant behavior include various aspects of the development of self-control, volitional processes, voluntary self-regulation of emotions, and reflection of younger schoolchildren. It has been established that an insufficient level of self-control, underdeveloped responsibility, cognitive distortions of reality, and a negative attitude to social norms contribute to the strengthening of destructive tendencies in the child's behavior. Particular attention is paid to psychological methods of prevention, which include socio-psychological support, psycho-emotional self-regulation, norm-setting, development of the value-semantic sphere, and the formation of skills for constructive behavior. The importance of creating a favorable social environment as the main factor in preventing delinquent behavior is emphasized, in particular through the implementation of state programs and interdisciplinary interaction of teachers, psychologists, and social workers. Comprehensive prevention measures are proposed, which include early identification of risks, psychological counseling, work with parents and teachers, as well as the formation of positive social skills and motivational sphere in children, which contributes to their successful integration into society.

Keywords: *deviation; delinquent behavior; primary school age; age crisis; socialization; socio-cultural environment; causes of delinquent behavior; psychosocial impact; prevention.*

Постановка суспільної проблеми. Виявлення та запобігання відхиленням у поведінці осіб молодшого шкільного віку є надзвичайно важливою проблемою в психологічній науці та практичному досвіді профілактики, гармонійного співіснування людей, а також успішного входження дітей та молоді у суспільне життя. Особливу вагу має своєчасне розпізнавання і визначення рівня девіацій, адже превенція на ранніх етапах є передумовою ефективної соціалізації та особистісного зростання. Для практикуючих психологів важливим є усвідомлення суті деліквентної поведінки, її причин і формовиявів, що уможливлює застосовування ефективних технологій, методик, форм і засобів профілактичної діяльності.

Зростання кількості випадків делінквентної поведінки серед неповнолітніх осіб – один з найважливіших викликів, котрі нині постали перед психологами, педагогами, юристами. Зазначена проблема спричинює особливе занепокоєння, адже від цього залежить, наскільки успішно розвиватиметься наше суспільство. Найголовнішою ж цінністю сьогодні в Україні є життя та незалежність, воля, консолідація та патріотизм, що виражають українську ідентичність. В умовах війни все частіше трапляються випадки вербування ворогом підлітків і спонукання їх до протиправної діяльності, тому профілактика делінквентної поведінки саме у дітей молодшого шкільного віку є нагальною проблемою вітчизняного психологічного сьогодення. Отож, виховання на цінностях, з одного боку, та профілактика девіацій, з іншого, – це фундамент збереження українців як гуманної, цивілізованої нації, що піклується про кожного громадянина.

Аналіз останніх наукових досліджень. В процесі дослідження нами проаналізовані психологічні напрацювання таких науковців, як В. В. Афанасьєва (вплив сім'ї та школи на девіантну поведінку), Л. С. Бенько (девіантна поведінка як соціально-психологічна проблема), О. І. Бондарчук (психологічні засади девіантної поведінки), М. Й. Варій (теоретичні засади девіантної поведінки та депривації), Т. В. Гресько (соціально-педагогічні заходи з профілактики девіантної поведінки серед дітей та молоді), О. Б. Демків (організаційна девіантність у контексті генези соціології девіантної поведінки), А. Дробницька (соціальна робота з девіантними підлітками у Великобританії), Г. Зобенко (девіантна поведінка неповнолітніх), Л. А. Кльоц (профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх і молоді), В. М. Оржеховська (девіантна поведінка неповнолітніх в сучасних умовах), О. Ю. Петечел (причини девіантної поведінки), О. Тарновська (теоретичні проблеми девіантної поведінки та особливості її проявів), М. М. Фіцула (відхилення у поведінці дітей та шляхи їх попередження) тощо.

Вчені зосереджують увагу на науково-теоретичних основах дослідження делінквентної поведінки підлітків, психологічних аспектах тривожності підлітків, які зазнали депривації, в умовах пенітенціарної установи, а також на методах і засобах профілактики правопорушень та можливостях психологічної

корекції делінквентності. Водночас, нині актуальною залишається проблема психологічного аналізу умов і факторів, що спричинюють делінквентність, а також дослідження психологічних характеристик осіб молодшого шкільного віку схильних до делінквентної поведінки.

Мета статті – теоретичне уточнення психологічного змісту поняття «деліквентна поведінка» та обґрунтування системи психологічної профілактики протиправної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні питання деліквентної поведінки є надзвичайно важливим у нашій державі, адже усі галузі суспільства переживають значні перетворення, відбувається знецінення попередніх цінностей і норм поведінки. Економічні, соціальні, демографічні та інші зміни наразі не сприяють збалансованому становленню особистості. Простежується тенденція до збільшення відхилень від поведінкових норм, включаючи злочинність серед населення, і особливо серед дітей молодшого шкільного та підліткового віку.

До категорії молодшого шкільного віку, за Т. В. Гресько, належать діти віком від 6-7 до 10-11 років, котрі відвідують 1-4 класи початкової школи. Цей віковий проміжок завершує період дитинства. Освоюючи новий для себе різновид активності – навчання, молодші школярі ще багато часу та сил приділяють грі. В рамках цих видів діяльності формуються їх взаємини з однолітками та старшими, особистісне психічне функціонування та психічний прогрес, виникають психічні новоутворення, завдяки яким діти переходять на новий рівень розуміння світу та самосвідомості, виявляють нові власні здібності та перспективи. Ключовою особистісною рисою молодшого школяра є прийняття та розуміння власної внутрішньої позиції, що дає підстави вважати цей вік зрілим етапом дитинства [7, с. 201-205].

У своєму дослідженні А. Дробницька зазначає, що особистість людини формується внаслідок взаємодії із системою суспільних зв'язків, частиною якої вона є. Цей процес визначається комплексом правил та звичаїв, які діють у суспільстві на поточний момент часу. За визначенням науковиці, поняття «норма» – це встановлений у певній соціальній спільноті чи групі зразок, відносно якого оцінюється відповідність та якість предметів, процесів і результатів діяльності. У будь-якому соціумі сформовано усталену систему стандартів і приписів, що регулюють взаємодію його учасників, а їхнє виконання є необхідною умовою соціалізації. Проте, як показує досвід, завжди знаходяться люди, які не відповідають цим поведінковим нормам, дозволяючи собі відхилення від них за певних соціальних чи особистісних обставин [9, с. 70-72].

Фіцула М. М. та Парфанович І. І. під відхиленням у поведінці розуміють сукупність вчинків чи окремі проступки, що не узгоджуються з суспільними правовими чи моральними настановами. Ці відступи від загальновизнаних норм поведінки у наукових працях визначають терміном «девіації», а поведінку, відповідно, – «девіантною». Водночас поняття «делінквентна поведінка» науковці тлумачать як відхилення поведінки, що переступає межу простого

недотримання соціальних норм та очікувань й переходить у сферу протиправних вчинків [15].

Серед психологів дотепер відчувається брак консенсусу щодо точного окреслення суті «делінквентної поведінки». У фаховій літературі вжиток цього терміну демонструє варіативність тлумачень. Запровадивши в обіг підліткової психіатрії концепцію «делінквентності», А. Личко обмежив її рамками незначних антисуспільних вчинків, які не підпадають під кримінальну юрисдикцію [11, с. 19-25]. При цьому зазначається, що суттєвий вплив на становлення деліквентної поведінки здійснює мікросоціум: асоціальне або антисуспільне оточення (батьки-алкоголіки, родина чи компанія з антигромадською чи протиправною поведінкою); середовище безхатьків; родина яка практикує гіпер- чи гіпоопіку; перманентні сімейні сварки; затяжні конфлікти з референтними людьми.

Гірняк А. Н. вважає, що делінквентну поведінку зумовлюють такі мікросоціальні чинники [5, с. 318-319]: відсутність задоволення дитячої потреби в турботі та прихильності від батьків; застосування фізичного чи психологічного насилля, або ж культивування силових способів вирішення суперечок у сімейному колі; сильна психічна травма; поблажливість до дитини, без жодних обмежень в задоволенні її бажань; неадекватна вимогливість батьків, їхня неспроможність висувати поступово зростаючі вимоги до дитини або контролювати дотримання їх виконання; наявність небажаних особистісних рис у батьків; засвоєння дитиною делінквентних цінностей (явних чи прихованих) шляхом навчання в родині чи серед соціальної групи тощо.

Визначальну роль у формуванні деліквентної поведінки відіграє специфіка мотивації, яка є безпосередньою причиною протиправних дій особистості. У більшості дітей молодшого шкільного віку, які мають кримінальні схильності, незалежно від статі, окрім протиправної мотивації, наявне негативне емоційне ставлення до школи та однокласників, з якими вони взаємодіють. Також спостерігається ненависть до тих, хто добре вчиться, та загалом негативне ставлення до інших людей, їх честі та гідності. Для дітей молодшого шкільного віку з асоціальною та антисоціальною поведінкою є типовим відчуження від загальноприйнятих соціальних норм, протиставлення позитивним соціальним цінностям. Досягнення особистих цілей може легко спонукати їх до фізичного насильства над незнайомцями, і це однаково стосується як юнаків, так і дівчат.

Особливості деформацій психологічних рис, критично важливих для становлення особистості у молодшому шкільному віці, що виникають внаслідок відхилень характерологічних властивостей та дисгармонійного розвитку характеру, аналізуються у працях Т. Гресько. Дослідник виокремив такі аспекти розвитку особистості дітей молодшого шкільного віку з девіантною поведінкою: ставлення до майбутнього виражається надзвичайною невизначеністю, або навіть повною відсутністю чітких цілей; майбутнє сприймається як безпосереднє продовження найпростіших поточних бажань; загальноприйняті моральні

цінності здебільшого ігноруються; спостерігається байдужість до навчання та здобуття нових знань [7, с. 318-319].

Бахур О. акцентував увагу на джерелах протиправних дій, розглядаючи їх як наслідок взаємодії двох ключових факторів: 1) обставин мікросередовища (вплив родини та освітніх закладів, що сприяють десоціалізації; психологічні проблеми й ускладнення, спричинені багатоаспектними впливами суспільства; деформації в спілкуванні та взаємодії); 2) особистих рис індивіда (протиріччя між суб'єктивною думкою про підготовленістю до дорослого життя та об'єктивними обмеженнями дитини молодшого шкільного віку; психологічні конфлікти, які насамперед проявляються у вибірковому ставленні дитини молодшого шкільного віку до оточення, спілкування, педагогічних впливів в сім'ї; сімейні взаємини, вплив однолітків, суспільні стандарти та очікування) [12, с. 90-98].

Як наголошує О. Ю. Петечел, джерелом девіантної поведінки, у тому числі правопорушень, можуть бути прагнення та практичні вчинки, що спрямовані на досягнення успіху, примноження матеріальних статків. Це слугує поштовхом для правопорушень та інших відхилень. Молоде покоління усвідомлює, що певні особистості, завдяки протиправній діяльності, здобули «місце під сонцем», досягли певного статусу й впливу в соціумі. Ця підстава для нашого суспільства є однією з найбільш важливих, особливо коли мова йде про переоцінку моральних засад, прав та обов'язків [12, с. 164-168].

Отож девіантній (зокрема делінквентній) поведінці дітей молодшого шкільного віку, сприяють такі групи факторів; 1) *біологічні* (генетична схильність до агресії, проблеми з функціонуванням ферментативної чи гормональної систем, дисфункції мозку, зміни психічного стану під впливом дистресу чи психотропних речовин); 2) *психологічні* (акцентуації характеру, інфантильність, підвищена тривожність, неадекватна самооцінка, прагнення до деструктивних форм самоствердження, нерозвинута емоційна саморегуляція, вади розвитку вольових процесів та ціннісно-смислової сфери); 3) *педагогічні* (ліберальний або авторитарний стилі виховання, сімейні чвари, конфліктогенність взаємин в освітніх закладах, педагогічна занедбаність); 4) *соціально-економічні* (переїзд через війну (ВПО), високе безробіття, погіршення якості життя, обмеження соціально прийнятних методів отримання доходу, різко виражена майнова та соціальна нерівність, легкий доступ до алкоголю та наркотиків); 5) *культурні* (падіння моралі, аномія, руйнація духовних цінностей, поширення злочинних субкультур, пропаганда культу сили та психопатії). Умовно окреслені групи факторів делінквентної поведінки (біологічні, психологічні, педагогічні, соціально-економічні та культурні) можна диференціювати на два типи: 1) внутрішні (індивідуальні); 2) зовнішні (соціально-культурні) [14, с. 203-205].

Нині в Україні функціонують різноманітні реабілітаційні установи, соціально-психологічні сервіси, консультаційні пункти, що застосовують різні

механізми проєктивного впливу на дітей, підлітків та молодь із девіантною поведінкою. До цієї роботи залучаються психологи, медичні працівники, педагоги, дільничні інспектори, співробітники дитячих кімнат поліції та інші. За своїм змістовим наповненням та структурою профілактична діяльність має інтегрувати зусилля соціальної, психологічної, медичної, юридичної та педагогічної сфер, а також бути циклічною, узгодженою, системно залучаючи усіх, хто бере участь у цьому процесі.

У своєму дослідженні Тері Моффіт наводить вагомі свідчення того, що злочинці-рецидивісти, проявляли помітні риси антисоціальної поведінки вже у віці трьох років. Більше того, діти з делінквентною поведінкою, які досягають молодшого шкільного віку, зазвичай, погано піддаються виправленню. Відтак, на думку дослідниці, дієва профілактика має розпочинатися якнайраніше, бажано до вступу у молодшу школу [за 6, с. 1123-1139].

Залежно від рівня попереджувальної діяльності, виокремлюють три основні групи превентивних заходів: 1) загальносоціальні, спрямовані на боротьбу з соціальними відхиленнями; 2) спеціальні, що використовують психолого-педагогічні підходи; 3) заходи, які передбачають правове регулювання [16, с. 187-193].

Основою загального напряму профілактичної роботи є послаблення, а за можливості, й ліквідація соціальних і соціально-психологічних чинників та обставин, що сприяють формуванню та вияву девіантної поведінки дітей та молоді. Функціонування загальносоціальної профілактики відбувається в контексті розвитку суспільства. Загальносоціальне запобігання девіантній поведінці особистості пов'язане з масштабними і тривалими видами соціальної діяльності, які реалізуються в процесі вирішення глобальних соціокультурних задач.

Специфічна профілактика ґрунтується на аналізі групових та особистих факторів ризику. Її ціль – вчасно виявляти дітей у складній ситуації, забезпечуючи їм психологічну підтримку та допомогу. До специфічної профілактики належать заходи, орієнтовані на виокремлення, усунення, пом'якшення або нейтралізацію стресових факторів. Загальносоціальні засоби формують необхідне підґрунтя для специфічної профілактики та запобігання соціальним відхиленням. Своєю чергою, засоби цих рівнів взаємодіють, забезпечуючи ефективність профілактики деліквентної поведінки [3, с. 4-40].

Профілактику, зазвичай, поділяють на три різновиди: первинна, вторинна та третинна. Первинна, або пріоритетно-важлива соціально-психологічна профілактика, спрямована на збереження та покращення умов, що сприяють розвитку та підтримці життєдіяльності дітей молодшого шкільного віку, а також на запобігання негативному впливу факторів соціально-психологічного та природного середовища. Первинна профілактика має масовий характер та вважається найефективнішою. Вона ґрунтується на комплексному та системному дослідженні впливу умов і чинників соціально-психологічного та

природного середовища на формування і розвиток дитини молодшого шкільного віку. Завданням вторинної (ранньої) профілактики є якомога раніше виявлення негативних тенденцій у поведінці дитини, що уможливлює сповільнення чи нівелювання їх подальшого розвитку. Вторинна, або рання профілактика ґрунтується на результатах масштабного діагностування різноманітних сфер життєдіяльності дітей молодшого шкільного віку і характеризується індивідуальним підходом до корекції аутоагресивних проявів.

Третинна, або цільова профілактика девіантної поведінки дитини молодшого шкільного віку, спрямована на запобігання переходу поведінкових відхилень у більш тяжчі форми. Третинна профілактика, так само як і попередня, є індивідуальною та зосереджує увагу на конкретних потребах дитини. Вона охоплює заходи, пов’язані з виявленням і корекцією проблем у сімейному й суспільному вихованні. Крім цього, здійснюється цілеспрямована робота з дітьми, котрі демонструють аутоагресивну поведінку, а також з окремими малими соціальними групами та колективами. Мета таких дій – уникнення негативних наслідків деструктивної поведінки [1, с. 43-51].

Бенько Л. С. наголошує на розмаїтті форм профілактичної роботи, спрямованої на дітей молодшого шкільного віку. Автор згадує про комплексну терапевтичну практику, що включає консультування та надання підтримки у вирішенні питань емоційної відчуженості та самотності. Також дослідник відзначає корисність навчання дітей молодшого шкільного віку взаємній підтримці, створюючи мережі та ланцюги взаємодопомоги [2, с. 136-141].

Значного поширення набуло полісистемне лікування антисоціальної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Це лікування проводиться в сімейному колі. Технологія охоплює такі процедури: аналіз функціонування сім'ї, втручання у життя сім'ї з метою покращення взаємодії, корекцію взаємин з однолітками, сприяння успішності в навчанні та соціальній адаптації в школі, а також залучення індивідуальної терапії. Варто підкреслити особливу ефективність у корекції виховання психотерапевтичних методів, таких як навіювання, переконання, гіпноз. Також позитивно себе зарекомендував когнітивний підхід у роботі з проблемами девіантів, а саме: тривожністю, нерішучістю, труднощами у побудові взаємовідносин тощо [4, с. 448-464].

Причин, що спричинюють злочини надзвичайно багато, тому неможливо віднайти універсальний алгоритм нейтралізації та послаблення впливу деструктивних факторів на поведінку цільової групи. Матеріальні, кадрові, ідеологічні, правові та інші ресурси впливу на зовнішні (макрочинники) та внутрішні (особистісні) фактори, в нашій країні наразі не дуже розповсюджені. Інколи ж соціальні інституції та їх ресурси, що покликані боротися з делінквентною поведінкою дітей молодшого шкільного віку (школа, сім'я, наявність інфраструктури для дозвілля та розвитку, система правоохоронних органів та моральних санкцій, трудова та учбова зайнятість) стають, навпаки, прямими чи опосередкованими тригерами протиправної поведінки.

Система профілактики також може включати організаційно-правові аспекти: створення у кожному освітньому закладі відповідних органів профілактики правопорушень; організація різноманітних груп чи загонів неповнолітніх, які слідкують за дотриманням порядку; формування громадських об'єднань з повнолітніх учнів і молодих педагогів; призначення учням, які перебувають на обліку в КМДН, індивідуальних наставників, здатних позитивно впливати на них; забезпечення тісної співпраці внутрішньо-шкільних органів профілактики між собою та з зовнішніми організаціями [8, с. 128-138].

Незважаючи на те, що профілактика є набагато ефективнішою за подальші корекційні методи, однак Н. Зобенко слушно ставить питання щодо низки невирішених проблем її ефективного застосування, а саме: нечіткість об'єкта превенції; брак знань про істинні передумови делінквентної поведінки; відсутність переконливих свідчень ефективності того чи іншого типу профілактики; ризик порушення прав людини (втручання в приватне життя) [10, с. 36-40].

Висновок. У молодшому шкільному віці делінквентна поведінка постає як складний деструктивний феномен, що характеризується виходом за межі моральних норм у площину протиправних дій. Психологічним підґрунтям такої поведінки є деформація ціннісно-смислової сфери, негативне ставлення до соціальних інститутів і специфічна зміна вектора атрибуції, де зовнішні бар'єри стають виправданням асоціальної активності. Нами доведено, що формування делінквентних установок зумовлене кумулятивним впливом внутрішніх (біопсихологічних) та зовнішніх (соціокультурних) чинників.

При цьому вирішальну роль відіграє мікросоціум: гіперопіка або депривація в родині, конфліктність освітнього середовища та сучасні соціокультурні виклики (зокрема вплив війни та аномія суспільних цінностей), що руйнують позитивну ідентичність дитини.

В сучасній світовій девіантології науковці визначають три рівні превенції: 1) первинну – котра корелює із загальносоціальною профілактикою й передбачає вплив на навколишнє середовище, екологію, економічні, соціальні та політичні умови існування населення з метою їх покращення та гармонізації; 2) вторинну – відповідник «спеціальної» профілактики, спрямований на забезпечення безпекових заходів, вплив на «групи ризику» та усунення факторів, що провокують девіантні прояви; 3) третинну, або індивідуальну, профілактику як заключний етап цього процесу.

Ефективна превенція має бути системною, поєднуючи психотерапевтичні методи (когнітивний підхід, навіювання) із полісистемним лікуванням у сімейному колі. Головною метою є трансформація деструктивної мотивації у проактивну суб'єктну позицію дитини.

Перспективою подальших досліджень проблематики делінквентної поведінки молодших школярів можуть стати питання статево-рольових та етнокультурних її детермінант, а також особливості формопроявів протиправної поведінки на інших вікових етапах онтогенезу особистості.

Література:

1. Афанасьева В. В. Вплив сім'ї та школи на девіантну поведінку підлітка. *Соціальна педагогіка : теорія і практика*. 2008. № 4. С. 43 – 51.

2. Бенько Л. С. Девіантна поведінка як соціально-психологічна проблема. *Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія*. 2006. Вип. 11, Ч. 1. С. 136 – 141.

3. Бондарчук О. І. Психологічні засади девіантної поведінки особистості. *Психологія девіантної поведінки*. К., 2006. С. 4 – 40.

4. Варій М. Й. Девіантна поведінка і депривація. *Психологія особистості*. К., 2008. С. 448 – 464.

5. Гірняк А. Н., Карп'як Т. М. Соціально-психологічні детермінанти делінквентності підлітків. *Актуальні задачі сучасних технологій : матер. V Міжнар. наук.-техн. конф. молодих учених та студентів, 17-18 листопада 2016 року, Тернопіль*. Тернопіль, 2016. С. 318 – 319.

6. Гірняк А. Н., Любий Б. М. Аксіопсихологічні чинники делінквентної поведінки особистості. *Перспективи та інновації науки*. *Серія «Психологія»*. 2025. № 8 (54). С. 1123-1139.

7. Гресько Т. В. Соціально-педагогічні заходи у напрямі профілактики девіантної поведінки серед дітей та молоді. *Правова свідомість молоді в умовах розбудови правої демократичної держави : Матер. IV Всеукр. курс. студ. конфер., 22 квітня 2010р., м. Івано-Франківськ*. Івано-Франківськ, 2010. С. 201 – 205.

8. Демків О. Б. Дослідження організаційної девіантності у контексті генези соціології девіантної поведінки. *Вісник Львівського університету : зб. наукових праць*. Львів, 2007. Вип. 1. С. 128 – 138.

9. Дробницька А. Соціальна робота з підлітками девіантної поведінки у Великобританії. *Рідна школа*. 2006. № 10. С. 70 – 72.

10. Зобенко Н. Деякі аспекти дослідження проблеми девіантної поведінки неповнолітніх. *Рідна школа*. 2012. № 3. С. 36 – 40.

11. Кльоц Л. А. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх та молоді. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 6. С. 19 – 25.

12. Оржеховська В. М. Соціально-педагогічні проблеми девіантної поведінки неповнолітніх у сучасних умовах. *Педагогіка і психологія*. № 4. 2005. С. 90 – 98.

13. Петечел О. Ю. Причини девіантної поведінки неповнолітнього. *Вдосконалення правового захисту та основних свобод людини і громадянина : матеріали всеукраїнської науковопрактичної конференції молодих вчених та аспірантів*. Івано-Франківськ, 2010. С. 164 – 168.

14. Тарновська О. Теоретичні проблеми девіантної поведінки та її проявів. *Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць*. Чернівці, 2001. Вип. 122 : Педагогіка та психологія. С. 203 – 205.

15. Фіцула М. М., Парфанович І. І. Відхилення у поведінці неповнолітніх : шляхи їх попередження. Тернопіль : «Навчальна книга – Богдан», 2008. 432 с.

16. Яремчук В. В. Психокорекційна робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки. *Зб. наук. праць : філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ : Прикарпатськ. національний університет імені Василя Стефаника*. Ч. 2. 2013. С. 187 – 193.

References:

1. Afanaseva V. V. (2008) Vplyv simi ta shkoly na deviantnu povedinku pidlitka [The influence of family and school on adolescent deviant behavior]. *Sotsialna pedahohika : teoriia i praktyka*. № 4. S. 43 – 51. [in Ukrainian]

2. Benko L. S. (2006) Deviantna povedinka yak sotsialno-psykholohichna problema [Deviant behavior as a socio-psychological problem]. *Zbirnyk naukovykh prats : filosofiia, sotsiolohiia, psykholohiia*. Vyp. 11, Ch. 1. S. 136 – 141. [in Ukrainian]

3. Bondarchuk O. I. (2006) Psykholohichni zasady deviantnoi povedinky osobystosti [Psychological foundations of deviant personality behavior]. *Psykholohiia deviantnoi povedinky*. K. S. 4 – 40. [in Ukrainian]

4. Varii M. Y. (2008) Deviantna povedinka i depryvatsiia [Deviant behavior and deprivation]. *Psykholohiia osobystosti*. K. S. 448 – 464. [in Ukrainian]

5. Hirniak A. N., Karpiak T. M. (2016) Sotsialno-psykholohichni determinanty delinkventnosti pidlitkiv [Socio-psychological determinants of adolescent delinquency]. *Aktualni zadachi suchasnykh tekhnolohii : mater. V Mizhnar. nauk.-tekhn. konf. molodykh uchenykh ta studentiv, 17-18 lystopada 2016 roku*, Ternopil. Ternopil. S. 318 – 319. [in Ukrainian]

6. Hirniak A. N., Liubyi B. M. (2025). Aksiopsykholohichni chynnyky delinkventnoi povedinky osobystosti [Axiological psychological factors of delinquent behavior of an individual]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky. Seriia «Psykholohiia».* № 8 (54). S. 1123-1139.

7. Hresko T. V. (2010) Sotsialno-pedahohichni zakhody u napriami profilaktyky deviantnoi povedinky sered ditei ta molodi [Socio-pedagogical measures aimed at preventing deviant behavior among children and youth]. *Pravova svidomist molodi v umovakh rozbudovy pravoi demokratychnoi derzhavy : Mater. IV Vseukr. kurs. stud. konfer., 22 kvitnia 2010r., m. Ivano-Frankivsk*. Ivano-Frankivsk. S. 201 – 205. [in Ukrainian]

8. Demkiv O. B. (2007) Doslidzhennia orhanizatsiinoi deviantnosti u konteksti henezy sotsiolohii deviantnoi povedinky [Research on organizational deviance in the context of the genesis of the sociology of deviant behavior]. *Visnyk Lvivskoho universytetu : zb. naukovykh prats*. Lviv. Vyp. 1. S. 128 – 138. [in Ukrainian]

9. Drobnytska A. (2006) Sotsialna robota z pidlitkamy deviantnoi povedinky u Velykobrytanii [Social work with adolescents with deviant behavior in the UK]. *Ridna shkola*. № 10. S. 70 – 72. [in Ukrainian]

10. Zobenko N. (2012) Deiaki aspekty doslidzhennia problemy deviantnoi povedinky nepovnolitnikh [Some aspects of research into the problem of deviant behavior of minors]. *Ridna shkola*. № 3. S. 36 – 40. [in Ukrainian]

11. Klots L. A. (2009) Profilaktyka ahresyvnoi ta zhorstokoi povedinky sered nepovnolitnikh ta molodi [Prevention of aggressive and violent behavior among minors and youth]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*. № 6. S. 19 – 25. [in Ukrainian]

12. Orzhekhovska V. M. (2005) Sotsialno-pedahohichni problemy deviantnoi povedinky nepovnolitnikh u suchasnykh umovakh [Socio-pedagogical problems of deviant behavior of minors in modern conditions]. *Pedahohika i psykholohiia*. № 4. S. 90 – 98. [in Ukrainian]

13. Petechel O. Yu. (2010) Prychyny deviantnoi povedinky nepovnolitnoho [Causes of deviant behavior of a minor]. *Vdoskonalennia pravovoho zakhystu ta osnovnykh svobod liudyny i hromadianyna : materialy vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Ivano-Frankivsk. S. 164 – 168. [in Ukrainian]

14. Tarnovska O. (2001) Teoretychni problemy deviantnoi povedinky ta yii proiaviv [Theoretical problems of deviant behavior and its manifestations]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu : zbirnyk naukovykh prats*. Chernivtsi, 2001. Vyp. 122 : Pedahohika ta psykholohiia. S. 203 – 205. [in Ukrainian]

15. Fitsula M. M., Parfenovych I. I. (2008) Vidkhylennia u povedintsi nepovnolitnikh : shliakhy yikh poperedzhennia [Deviations in the behavior of minors: ways to prevent them]. Ternopil : «Navchalna knyha – Bohdan». 432 s. [in Ukrainian]

16. Yaremchuk V. V. (2013) Psykhokorektsiina robota z pidlitkamy, skhylnymy do deviantnoi povedinky [Psychocorrectional work with adolescents prone to deviant behavior]. *Zb.*

nauk. prats : filosofiia, sotsiolohiia, psykholohiia. Ivano-Frankivsk : Prykarpatsk. natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stefanyka. Ch. 2. S. 187 – 193. [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 378.011.3-052:[159.922:331.54-044.22]-043.83:316.662.5:316.647.5-043.2](045)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2498-2506

Мажаренко Владислав Віталійович здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань, https://orcid.org/0009-0008-2791-073X

ВПЛИВ ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ НА ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ЗВО

Анотація. У сучасних умовах нестабільності світового ринку праці та глобальних трансформаційних процесів відбуваються події, що безпосередньо впливають на всі сфери життя. Актуальним стає питання формування психологічної готовності студентів до професійної діяльності, оскільки спостерігається гостра нестача фахівців, здатних ефективно виконувати покладені на них функції, розв'язувати професійні завдання, чітко формулювати цілі та активно їх досягати, проявляти самостійність і усвідомленість у діях.

Володіння лише професійними знаннями недостатнє для забезпечення конкурентоспроможності на ринку праці; необхідним є формування компетентностей у відповідній галузі, що виступають компонентом психологічної готовності до діяльності. Наявність таких фахівців визначає здатність держави до ефективного розвитку науково-технічної, економічної, культурної та інших сфер суспільного життя.

Психологічна наука накопичила низку фактів, що свідчать про значущий вплив усвідомленої саморегуляції на формування психологічної готовності до професійної діяльності.

Водночас ці питання досліджені недостатньо, зокрема щодо різних періодів навчання студентів у закладах вищої освіти. Це зумовлює актуальність подальших досліджень, спрямованих на виявлення прогностичних зв'язків між регуляторними особливостями студентів та рівнем їхньої психологічної готовності, особливо у перехідні етапи навчання.

Психологічна готовність до професійної діяльності формується переважно у процесі навчання у вищому навчальному закладі та виступає ключовим фактором ефективності професійного становлення особистості. В умовах невизначеності її роль набуває системоутворюючого значення. Невизначеність у професійній сфері сприймається як різноманіття можливих сценаріїв розвитку подій за умов безперервних змін. Це вимагає від студентів готовності здійснювати сміливі та альтернативні рішення для розв'язання професійних завдань у реальному середовищі.

Психологічна готовність передбачає також здатність ефективно регулювати емоції та управляти стресом. Таким чином, уміння діяти в умовах невизначеності, адаптуватися до непередбачених змін та працювати з обмеженою інформацією є важливою характеристикою сучасного фахівця.

Ключові слова: психологічна готовність, професійна діяльність, вища освіта, невизначеність, толерантність до невизначеності, саморегуляція.

Mazharenko Vladyslav Vitaliyovych a graduate of the third (educational and scientific) level of higher education at Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical Universit**y**, Uman, https://orcid.org/0009-0008-2791-073X

THE IMPACT OF TOLERANCE TO UNCERTAINTY ON THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL READINESS FOR PROFESSIONAL ACTIVITY OF STUDENTS IN THE PROCESS OF TRAINING IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. In the current conditions of instability of the world labor market and global transformation processes, events are taking place that directly affect all spheres of life. The issue of forming students' psychological readiness for professional activity is becoming relevant, since there is an acute shortage of specialists who are able to effectively perform the functions assigned to them, solve professional tasks, clearly formulate goals and actively achieve them, and demonstrate independence and awareness in actions.

Possession of only professional knowledge is not enough to ensure competitiveness in the labor market; it is necessary to form competencies in the relevant field, which are a component of psychological readiness for activity. The presence of such specialists determines the state's ability to effectively develop scientific and technical, economic, cultural and other spheres of public life.

Psychological science has accumulated a number of facts indicating the significant influence of conscious self-regulation on the formation of psychological readiness for professional activity. At the same time, these issues have not been sufficiently studied, in particular regarding different periods of students' education in higher education institutions. This makes further research relevant, aimed at identifying predictive relationships between students' regulatory features and the level of their psychological readiness, especially in the transitional stages of education.

Psychological readiness for professional activity is formed mainly in the process of studying at a higher educational institution and is a key factor in the effectiveness of a person's professional development. In conditions of uncertainty, its role acquires a system-forming significance. Uncertainty in the professional sphere is perceived as a variety of possible scenarios of events in conditions of continuous change. This requires students to be willing to make bold and alternative decisions to solve professional tasks in a real environment.

Psychological readiness also implies the ability to effectively regulate emotions and manage stress. Thus, the ability to act in conditions of uncertainty, adapt to unforeseen changes and work with limited information is an important characteristic of a modern specialist.

Keywords: psychological readiness, professional activity, higher education, uncertainty, tolerance to uncertainty, self-regulation.

Постановка проблеми. Сучасна система освіти висуває до студентів високі вимоги у сфері професійної підготовки. Водночас в умовах невизначеності, що характеризує сучасне суспільство, особливої актуальності набуває формування їхньої психологічної готовності до професійної діяльності.

Психологічна готовність до майбутньої професійної діяльності є невід'ємною умовою становлення висококваліфікованого фахівця та сприяє підвищенню якості й ефективності освітнього процесу. Вона забезпечує гармонійний перехід від етапу професіоналізації під час навчання до первинної адаптації до умов і вимог професійної діяльності. Важливо підкреслити, що психологічна готовність не лише полегшує засвоєння професійних умінь і навичок, а й позначається на емоційному стані студента, його мотивації та здатності до саморозвитку.

Одним із ключових компонентів психологічної готовності є розвиток таких особистісних якостей, як упевненість у власних силах, самоконтроль, адаптивність і здатність до самоаналізу. Наявність цих характеристик дає змогу студентам ефективно долати труднощі, що виникають у процесі навчання та професійної діяльності. Крім того, психологічна готовність формує високу мотивацію до досягнення поставлених цілей та оволодіння професійними компетентностями.

Водночас психологічна готовність до професійної діяльності не є сталою характеристикою. Вона може змінюватися під впливом низки чинників, зокрема індивідуально-психологічних особливостей студента, його досвіду, освітнього середовища та зовнішніх умов. Тому важливо здійснювати систематичну оцінку та цілеспрямований розвиток психологічної готовності студентів упродовж усього періоду навчання, адже саме цей етап є визначальним у формуванні готовності особистості до майбутньої професійної діяльності.

Згідно з енциклопедичним словником, психологічна готовність є важливою складовою загальної готовності до діяльності. Її визначають як сукупність психологічних факторів, що охоплюють індивідуальні особливості (зокрема риси характеру та тип темпераменту), а також знання, уміння й навички у певній сфері. Крім того, психологічна готовність зумовлюється поінформованістю про події та їх можливі наслідки, рівнем підготовленості та іншими релевантними чинниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З позицій функціонального підходу психологічна готовність до діяльності як специфічний емоційно-

вольовий стан розглядається у працях українських дослідників, зокрема І. М. Січка, В. О. Моляко, О. В. Тімченка та ін. У межах цього підходу увага зосереджується на психофізіологічних механізмах мобілізації особистості та її здатності підтримувати оптимальний стан для успішного виконання діяльності.

Особистісний підхід до вивчення психологічної готовності представлений у роботах таких українських психологів, як С. Д. Максименко, В. В. Рибалка, Н. В. Чепелєва, Т. М. Титаренко. У цьому підході психологічна готовність розуміється як стан активного налаштування на майбутню дію, що включає позитивну мотивацію, емоційно-вольову регуляцію та здатність до самодетермінації. Дослідники підкреслюють, що фундаментом психологічної готовності є індивідуальні якості особистості та її ціннісно-смислова сфера.

У межах особистісно-прагматичного підходу, який розвивають українські науковці В. О. Моляко, Л. М. Карамушка, С. О. Толстоухова, психологічна готовність визначається як комплексний інтегративний прояв характеристик особистості, що забезпечують ефективне розв'язання завдань діяльності. Цей підхід наголошує, що готовність не є статичним станом – вона формується як багатофакторний процес, що охоплює мотиваційні, когнітивні, емоційні та операційні компоненти.

Так, у працях Л. М. Карамушки психологічна готовність до професійної діяльності розглядається крізь призму розвитку професіоналізму, стресостійкості, саморегуляції та здатності до суб'єктної активності. У цьому контексті готовність описується як прояв здібностей та особистісної зрілості, які забезпечують успішність у професійному середовищі.

Структурний підхід до аналізу психологічної готовності, представлений у дослідженнях українських учених Г. С. Костюка та Л. Ф. Бурлачука, розглядає її як складне психічне утворення, що включає взаємопов'язані функціональні, операційні, когнітивні, мотиваційні та особистісні компоненти. Цей підхід підкреслює динамічність структури готовності та її залежність від контексту діяльності й індивідуально-психологічних характеристик суб'єкта.

У працях І. Д. Беха психологічна готовність визначається як інтегральний прояв особистісних властивостей, що охоплює пізнавальний, мотиваційний та емоційно-вольовий компоненти. Особлива увага приділяється морально-ціннісним орієнтаціям особистості, які забезпечують цілісність її готовності до діяльності.

У зарубіжній психології поняття психологічної готовності до професійної діяльності традиційно розглядається у контексті концепцій соціальних установок, прагнення до самоактуалізації (А. Маслоу) та диспозиційних моделей поведінки. Однак сучасні українські дослідження інтегрують ці підходи та адаптують їх до вітчизняного соціокультурного контексту професійного становлення особистості.

Мета статті – теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження толерантності до невизначеності як чинника формування психологічної

готовності до професійної діяльності у здобувачів вищої освіти, а також виявлення особливостей взаємозв'язку між рівнем толерантності до невизначеності та компонентами психологічної готовності у процесі навчання у закладі вищої освіти..

Виклад основного матеріалу. Сучасне розуміння психологічної готовності до професійної діяльності дедалі частіше спирається на прагматичний та компетентнісний підходи. На думку української дослідниці А. В. Вознюк, формування психологічної готовності пов'язане з розвитком самосвідомості, внутрішньої мотивації, рефлексії та здатності до самоспрямування, що забезпечує більш свідоме ставлення до професійного становлення [2].

Українська вчена Л. М. Карамушка зазначає, що психологічна готовність до різних видів діяльності є комплексним інтегрованим утворенням, яке включає ціннісні орієнтації, мотиви, вольові та інтелектуальні якості, систему знань і професійних умінь, а також усвідомлені поведінкові установки. Вона підкреслює динамічний характер цього феномену, оскільки рівень готовності змінюється під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників [4].

Таким чином, психологічна готовність до професійної діяльності охоплює кілька ключових аспектів: оволодіння необхідними професійними знаннями та навичками; відповідність професійного вибору індивідуально-психологічним особливостям; наявність професійних намірів і мотивації досягнення; сформоване почуття відповідальності; упевненість у власних можливостях, що забезпечує ефективну взаємодію в професійному середовищі.

Сучасні студенти стикаються з низкою викликів, пов'язаних із невизначеністю, що виникає внаслідок стрімкого розвитку технологій, трансформації ринку праці, нестабільності умов професійної реалізації. Ці тенденції відображають глибинні зміни в соціально-економічній сфері та формують нові вимоги до підготовки майбутніх фахівців.

Український науковець В. Г. Кремень підкреслює, що у добу швидких соціальних трансформацій особливого значення набуває здатність особистості до «оновлення власних компетенцій», що забезпечує адаптацію до мінливих умов життя й професійного середовища [6].

На думку Т. О. Литвинової, однією з ключових тенденцій сучасної освіти є переорієнтація на розвиток компетентностей, що забезпечують особистісну мобільність і гнучкість мислення [7].

У цьому контексті важливим є поняття періоду «напіврозпаду компетентності», яке описує закономірність втрати актуальності значної частини засвоєних знань упродовж певного періоду. Це підсилює необхідність концепції освіти впродовж життя, яка нині розглядається як обов'язкова умова професійного розвитку.

У дослідженні формування психологічної готовності студентів до майбутньої професійної діяльності в умовах невизначеності ми трактуємо невизначеність як множинність можливих сценаріїв розвитку подій у професійному

середовищі, що швидко змінюється. Тому важливо забезпечити студентам умови для формування навичок вибору альтернативних стратегій, прийняття рішень і гнучкого реагування на професійні виклики.

У контексті зазначеної проблеми все більше уваги приділяється саморегуляції, яка, згідно з сучасними зарубіжними дослідженнями, істотно пов'язана з когнітивною, поведінковою та емоційною залученістю до навчального процесу [2].

За визначенням української дослідниці О. М. Корніяки, сформована саморегуляція виступає ресурсом подолання невизначеності, оскільки забезпечує здатність планувати власні дії, контролювати перебіг діяльності та коригувати поведінку в мінливих умовах [5].

Зарубіжні дослідження також підтверджують значущість саморегуляції для підтримання уваги, зосередженості та організованості у навчальному процесі [4].

Отже, аналіз теоретичних джерел дозволяє зробити висновок, що сучасна психологічна наука та освітня практика визнають нагальність вивчення процесу формування психологічної готовності студентів до майбутньої професійної діяльності в умовах невизначеності.

По-перше, ситуація невизначеності значною мірою впливає на різні сфери соціально-економічного життя і створює нові вимоги до підготовки фахівців. Студенти, обираючи професію, орієнтуються на її актуальний образ, проте після завершення навчання можуть зіткнутися з невідповідністю між реальними вимогами професійного середовища та отриманою підготовкою. Це зумовлює потребу у пошуку нових підходів до підготовки конкурентоспроможних і мобільних фахівців.

По-друге, проблема психологічної готовності до професійної діяльності в умовах невизначеності досі недостатньо висвітлена у вітчизняній науці, попри те що здатність до адаптації, зміни та розвитку є базовою вимогою до майбутніх спеціалістів [1].

Емпіричні дослідження дають змогу виявити особливості динаміки цього процесу та визначити причинно-наслідкові зв'язки між рівнем сформованості психологічної готовності та ставленням до невизначеності. Головною метою дослідження є виявлення взаємозв'язку між психологічною готовністю студентів закладу вищої освіти до майбутньої професійної діяльності та їх ставленням до ситуації невизначеності. Передбачається, що студенти з різним рівнем толерантності до невизначеності відрізнятимуться за рівнем психологічної готовності.

У дослідженні взяли участь 121 здобувач вищої освіти I-III-х курсів Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, які навчаються за спеціальністю «Психологія». Для досягнення мети дослідження та перевірки гіпотези був підготовлений пакет діагностичних методик, спрямованих на вивчення наступних характеристик особистості: толерантність до

невизначеності, індивідуальна саморегуляція, а також мотивація вибору професії.

За даними трифакторного тесту, високий рівень толерантності до невизначеності виявлено у 35,2 % студентів, середній рівень – у 64,8 %, а низький рівень не зафіксовано. Такі результати свідчать про те, що значна частина здобувачів освіти не уникає змін, орієнтована на новизну, виявляє готовність приймати складніші завдання та здатність гнучко перебудовувати власні пізнавальні стратегії.

Показники інтолерантності до невизначеності також демонструють подібну тенденцію: високий рівень зафіксовано у 42,7 % опитаних, середній рівень – у 57,3 %, низький – відсутній. Це підтверджує, що для більшості студентів характерним є прагнення до структурованості, впорядкованості та передбачуваності, що може зумовлювати труднощі у ситуаціях, які потребують відмови від усталених переконань та стратегій, а також підвищеної гнучкості у пошуку нової інформації.

Щодо міжособистісної інтолерантності до невизначеності, високий рівень виявлено у 17,7 % студентів, середній – у 70,7 %, а низький – у 11,6 %. Більшість респондентів схильні прагнути чіткості та визначеності у міжособистісних взаєминах, потребують зрозумілих позицій, прозорих правил взаємодії та однозначних моделей поведінки. Це вказує на їх орієнтацію на контроль, стабільність і передбачуваність у соціальних ситуаціях (Таблиця 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз рівня толерантності до невизначеності в залежності від курсу навчання

Шкали	***1-й курс***	***2-й курс***	***3-й курс***	***H*-Критерій Краскела – Уолліса**	**Рівень значущості**
Толерантністьдо невизначеності	56,2	57,8	57,4	0,357	-
Інтолерантність до невизначеності	62,6	64,8	62,4	0,9591	-
Міжособова інтолерантність	34,1	30	34,1	6,5339	-

Найбільший внесок у формування низького загального показника міжособистісної інтолерантності до невизначеності вносять результати студентів першого курсу, що може свідчити про певні труднощі їхньої адаптації до нових умов навчання та міжособистісної взаємодії у закладі вищої освіти.

Проведений аналіз не виявив статистично значущих відмінностей у рівнях толерантності до невизначеності залежно від курсу навчання, що свідчить про відносну однорідність цих характеристик у студентських групах різних років підготовки.

Для дослідження взаємозв’язку між рівнем сформованості психологічної готовності до професійної діяльності та ставленням студентів до ситуацій

невизначеності було застосовано лінійну кореляцію К. Пірсона, яка дозволила визначити ступінь та напрямок кореляційних зв'язків між досліджуваними показниками.

В результаті проведеного аналізу з ймовірністю 95% можна говорити про наявність: прямої залежності між рівнем толерантності до невизначеності та рівнем сформованості психологічної готовності до професійної діяльності студентів ЗВО (r = 0,97); зворотної залежності між рівнем толерантності до невизначеності та зовнішніми негативними мотивами (r = –0,87).

Висновки. Таким чином, результати емпіричного дослідження підтверджують припущення про наявність значущого взаємозв'язку між рівнем психологічної готовності до професійної діяльності та ступенем толерантності до невизначеності. Це дає підстави стверджувати, що толерантність до невизначеності є важливим фактором формування психологічної готовності студентів закладу вищої освіти та виступає однією з передумов успішного розв'язання завдань професійного становлення.

Отримані дані засвідчують, що сучасні студенти демонструють здатність приймати нові знання, умови та вимоги, які виникають у процесі навчання, та адаптуватися до них. У контексті зростання швидкості соціальних і технологічних змін толерантність до невизначеності набуває особливої значущості: вона забезпечує готовність до активного пошуку нових можливостей, опанування динамічних професійних компетентностей та конструктивного реагування на складні чи непередбачувані ситуації.

Отже, толерантність до невизначеності може розглядатися як один із ключових чинників формування психологічної готовності студентів до професійної діяльності, що сприяє розвитку їхньої здатності ефективно адаптуватися, застосовувати нові знання та навички та продуктивно діяти у ситуаціях підвищеної змінності та складності.

Література:

1. Богомолова Н. О., Соколовська І. Є. Здатність до адаптації, зміни та розвитку як базова вимога до майбутніх спеціалістів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2021. Вип. 1. С. 45–50.

2. Вознюк А. В. Психологія підготовки керівників до управління педагогічними працівниками в освітніх округах : монографія. Суми : СВС Панасенко І. М., 2017. 416 с.

3. Ісаєв С. А., Клименко І. В., Нор-Арев'ян О. О. Еволюція економічної системи та перспективи розвитку людського капіталу в Україні. *Економіка і держава*. 2017. № 10. С. 104–108.

4. Карамушка Л. М. Психологічна готовність до різних видів діяльності є комплексним інтегрованим утворенням. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Т. 1, Вип. 55. С. 83–90.

5. Корніяка О. М. Саморегуляція як ресурс подолання невизначеності у професійній діяльності. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2018. Вип. 7 (4). С. 145–154.

6. Кремень В. Г. Освіта: ідеї, роздуми, досвід : статті, доповіді, виступи, інтерв'ю. Т. 5. Київ : Грамота, 2020. С. 10–25.

7. Литвинова Т. О. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: переорієнтація на особистісну мобільність. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогічні науки*. 2021. № 1. С. 110–115.

8. Сокільська Г. І., Мусатова І. С. Систематична оцінка та цілеспрямований розвиток психологічної готовності студентів: актуальні питання. *Психологічний часопис*. 2021. Т. 7, № 3. С. 98–109.

References:

1. Bohomolova, N.O., Sokolovska, I.Ye. (2021). Zdatnist do adaptatsii, zminy ta rozvytku yak bazova vymoha do maibutnikh spetsialistiv [Ability for adaptation, change and development as a basic requirement for future specialists]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Pedahohika. Sotsialna robota – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Pedagogy. Social Work, 1, 45–50 [in Ukrainian].

2. Vozniuk, A.V. (2017). Psykholohiia pidhotovky kerivnykiv do upravlinnia pedahohichnymy pratsivnykamy v osvitnikh okruhakh: monohrafiia [Psychology of preparing managers for managing educational staff in educational districts: monograph]. Sumy: SVS Panasenko I.M., 416 p. [in Ukrainian].

3. Isaiev, S.A., Klymenko, I.V., Nor-Areviian, O.O. (2017). Evoliutsiia ekonomichnoi systemy ta perspektyvy rozvytku liudskoho kapitalu v Ukraini [Evolution of the economic system and prospects for human capital development in Ukraine]. Ekonomika i derzhava – Economy and State, 10, 104–108 [in Ukrainian].

4. Karamushka, L.M. (2019). Psykholohichna hotovnist do riznykh vydiv diialnosti ie kompleksnym intehrovanym utvorenniam [Psychological readiness for various types of activity as a complex integrated formation]. Aktualni problemy psykholohii – Actual Problems of Psychology, 1(55), 83–90 [in Ukrainian].

5. Korniaka, O.M. (2018). Samorehuliatsiia yak resurs podolannia neviznachenosti u profesiinii diialnosti [Self-regulation as a resource for overcoming uncertainty in professional activity]. Aktualni problemy psykholohii – Actual Problems of Psychology. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy – Collection of Scientific Works of H.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAPS of Ukraine, 7(4), 145–154 [in Ukrainian].

6. Kremen, V.H. (2020). Osvita: idei, rozdumy, dosvid: stati, dopovidi, vystupy, interviu. T. 5 [Education: ideas, reflections, experience: articles, reports, speeches, interviews. Vol. 5]. Kyiv: Hramota, 10–25 [in Ukrainian].

7. Lytvynova, T.O. (2021). Kompetentnisnyi pidkhid u suchasnii osviti: pereorientatsiia na osobystisnu mobilnist [Competence-based approach in modern education: reorientation to personal mobility]. Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Seriia: Pedahohichni nauky – Bulletin of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy. Series: Pedagogical Sciences, 1, 110–115 [in Ukrainian].

8. Sokilska, H.I., Musatova, I.S. (2021). Systematychna otsinka ta tsilespriamovanyi rozvytok psykholohichnoi hotovnosti studentiv: aktualni pytannia [Systematic assessment and purposeful development of students' psychological readiness: current issues]. Psykholohichnyi chasopys – Psychological Journal, 7(3), 98–109 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 159.98

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2507-2520

Мазоха Інна Степанівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та практичної психології, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, м. Ізмаїл, https://orcid.org/0009-0009-9361-8080

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВІКТИМНОСТІ ТА ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ КРИЗОВИХ СИТУАЦІЙ

Анотація. У сучасних умовах соціальної нестабільності, зростання кількості кризових подій, військових конфліктів та інших травматичних обставин особливої актуальності набуває проблема дослідження віктимності та віктимної поведінки особистості. Історико-психологічний аналіз цього феномену дозволяє простежити еволюцію наукових уявлень про природу віктимності, її психологічні детермінанти та механізми формування у різних соціокультурних і історичних умовах.

У статті здійснено теоретичне узагальнення основних підходів до розуміння віктимності як складного соціально-психологічного явища, що формується у результаті взаємодії індивідуально-психологічних характеристик особистості, особливостей її соціалізації та впливу зовнішнього соціального середовища. Проаналізовано наукові погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема О.О. Бантишевої, С.О. Гарькавця, Н.Ю. Волянюк, Г.В. Ложкіна, В.В. Папуші, О.Б. Бовть, В.О. Філімонова, а також представників класичних психологічних теорій, що розкривають психологічні механізми формування віктимної поведінки.

Розглянуто інтерпретації віктимності у межах психоаналітичного, неофрейдистського, гуманістичного, когнітивного та біхевіористичного підходів, що дозволяє комплексно висвітлити роль особистісних, соціальних і культурних чинників у процесі віктимізації. Особлива увага приділяється гендерному аспекту віктимності, а також значенню травматичного досвіду, ранніх міжособистісних взаємин та когнітивних установок у формуванні віктимної поведінки. Показано, що у сучасних наукових дослідженнях віктимність розглядається як багатовимірний феномен, що поєднує індивідуальні психологічні особливості, соціальні умови життєдіяльності та специфіку кризових ситуацій. Проведений історико-психологічний аналіз дає змогу визначити основні закономірності розвитку віктимологічних уявлень, а також окреслити перспективи подальших досліджень, спрямованих на розроблення ефективних підходів до профілактики віктимної поведінки, психологічної підтримки та корекції дезадаптивних моделей реагування особистості у кризових умовах.

Ключові слова: віктимність, віктимна поведінка, віктимізація, історико-психологічний аналіз, кризові ситуації, психологічні детермінанти, гендерна віктимність, психологічна допомога.

Mazokha Inna Stepanivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of General and Practical Psychology, Izmail State Humanitarian University, Izmail, https://orcid.org/0009-0009-9361-8080

HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OFVICTIMHOOD AND VICTIM BEHAVIOR OF THE INDIVIDUAL IN THE CONTEXT OF CRISIS SITUATIONS

Abstract. Under contemporary conditions of social instability, the increasing number of crisis events, military conflicts, and other traumatic circumstances, the study of victimhood and victim behavior of the individual becomes particularly relevant. A historical and psychological analysis of this phenomenon makes it possible to trace the evolution of scientific views on the nature of victimhood, its psychological determinants, and the mechanisms of its formation within various socio-cultural and historical contexts.

The article provides a theoretical generalization of the main approaches to understanding victimhood as a complex socio-psychological phenomenon formed through the interaction of individual psychological characteristics of the personality, the peculiarities of socialization, and the influence of the external social environment. The scientific views of both Ukrainian and foreign researchers are analyzed, in particular those of O.O. Bantysheva, S.O. Harkavets, N.Yu. Volianiuk, H.V. Lozhkin, V.V. Papusha, O.B. Bovt, V.O. Filimonov, as well as representatives of classical psychological theories that reveal the psychological mechanisms underlying the formation of victim behavior.

Interpretations of victimhood within the psychoanalytic, neo-Freudian, humanistic, cognitive, and behaviorist approaches are examined, which makes it possible to comprehensively highlight the role of personal, social, and cultural factors in the process of victimization. Particular attention is paid to the gender aspect of victimhood, as well as to the significance of traumatic experience, early interpersonal relationships, and cognitive attitudes in the formation of victim behavior.

It is demonstrated that in contemporary scientific research victimhood is considered a multidimensional phenomenon that integrates individual psychological characteristics, social conditions of life, and the specific features of crisis situations. The conducted historical and psychological analysis makes it possible to identify the main patterns in the development of victimological concepts and to outline prospects for further research aimed at developing effective approaches to the prevention of victim behavior, psychological support, and the correction of maladaptive patterns of individual response in crisis conditions.

Keywords: victimhood, victim behavior, victimization, historical and psychological analysis, crisis situations, psychological determinants, gender victimhood, psychological assistance.

Постановка проблеми. Проблематика віктимності та віктимної поведінки особистості посідає важливе місце у сучасному науковому дискурсі психології, кримінології та соціальних наук. Зростання кількості кризових явищ у суспільстві, зокрема соціальних конфліктів, воєнних дій, економічної нестабільності, вимушеної міграції та інших форм соціальної дестабілізації, зумовлює актуалізацію досліджень психологічних чинників, що підвищують вразливість особистості до ситуацій насильства, агресії та соціальної дезадаптації. У цьому контексті особливого значення набуває історико-психологічний аналіз становлення та розвитку наукових уявлень про феномен віктимності як складного багатовимірного утворення, що поєднує індивідуально-психологічні, соціально-психологічні та ситуаційні детермінанти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти феномену віктимності особистості тривалий час перебувають у полі наукового інтересу дослідників, передусім у межах кримінологічної науки, де ця проблема розглядається у контексті аналізу взаємодії між правопорушником та жертвою злочину. У працях таких учених, як В. Полубінський, В. Романов, А. Ситковський, Л. Франк та ін., увага зосереджується на вивченні ролі жертви у структурі криміногенної ситуації, механізмах формування віктимної поведінки та особливостях взаємозв'язку між характеристиками особистості правопорушника і потенційної жертви.

У цих дослідженнях підкреслюється, що віктимізація не може розглядатися виключно як результат дій злочинця, оскільки значну роль у її виникненні відіграють індивідуально-психологічні особливості особистості, соціальні умови та специфіка міжособистісної взаємодії.

Психологічні аспекти віктимності отримали подальший розвиток у працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Зокрема, вітчизняні дослідники О. Бовть, О. Бондарчук, Т. Вакуліч, Н. Максимова, С. Гиренко та ін. приділяють увагу аналізу психологічних механізмів формування віктимної поведінки, ролі особистісних характеристик, соціалізаційних процесів та впливу соціального середовища на підвищення або зниження віктимної вразливості людини. У їхніх роботах підкреслюється складний багатофакторний характер віктимності, що формується у результаті взаємодії індивідуально-психологічних, соціально-психологічних та культурних чинників. Значний внесок у розвиток теоретичного осмислення проблеми віктимності зробили й зарубіжні науковці, серед яких Г. Гентинг, Б. Грейсон, Г. Клейнфеллер, І. Малкіна-Пих, Б. Мендельсон, К. Міядзава, Д. Рівман та ін. У їхніх працях віктимність розглядається як складний соціально-психологічний феномен, що відображає підвищену вразливість особистості до несприятливих соціальних впливів і формується у процесі

взаємодії індивіда з різними соціальними інститутами та середовищем життєдіяльності. Дослідження цих авторів заклали підґрунтя для подальшого розвитку віктимології як міждисциплінарного напряму, що поєднує кримінологічні, психологічні та соціологічні підходи до вивчення проблеми жертви. Водночас історико-психологічний аналіз наукових підходів до дослідження феномену віктимності особистості засвідчує, що, попри значний теоретичний доробок у цій галузі, проблема психологічних механізмів формування віктимної поведінки, а також чинників, що зумовлюють підвищену віктимну вразливість людини в умовах кризових і травматичних ситуацій, і надалі залишається актуальною та потребує подальшого поглибленого теоретичного осмислення і наукового дослідження.

Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні та системному висвітленні історико-психологічних передумов становлення наукових уявлень про феномен віктимності та віктимної поведінки особистості, а також у визначенні основних концептуальних підходів до їх розуміння у контексті кризових ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Історико-психологічний аналіз віктимності та віктимної поведінки особистості в контексті кризових ситуацій є однією з актуальних проблем сучасної психологічної науки, що має як теоретичне, так і практичне значення для розуміння механізмів формування поведінкових реакцій людини в умовах соціальної нестабільності, конфліктів та надзвичайних подій.

Віктимність, розглянута як комплексна психологічна характеристика особистості, що визначає схильність до страждання, підкорення або прийняття ролі жертви у взаємодії з іншими людьми чи соціальним середовищем, упродовж історії досліджувалася через призму різних концептуальних підходів.

Проблематика психологічних детермінант віктимної поведінки особистості знайшла відображення у наукових працях низки вітчизняних дослідників, зокрема О.О. Бантишевої, А.Є. Бистрова, С.О. Гарькавця, Л.А. Коваленко, Т.Л. Левицької, Н.Ю. Волянюк, Г.В. Ложкіна, В.В. Папуші, Я.М.Раєвської, О.С. Свірської, О.Л Туриніної, Я.В. Чеплак та інших учених. У їхніх дослідженнях здійснюється аналіз психологічних механізмів формування віктимної поведінки, її індивідуально-психологічних передумов та соціально-психологічних чинників, що зумовлюють підвищену вразливість особистості до ситуацій насильства або соціальної агресії.

У сучасному психологічному дискурсі феномен віктимної поведінки інтерпретується у двох основних наукових вимірах — вузькому та широкому. У вузькому розумінні, як зазначає О.О. Бантишева, віктимна поведінка трактується як сукупність конкретних дій, реакцій або поведінкових проявів індивіда, які за певних умов і в конкретному соціальному контексті можуть сприяти набуттю ним статусу жертви.

У цьому підході акцент робиться передусім на індивідуальних поведінкових характеристиках та їх ролі у виникненні ситуацій ризику [1].

У широкому науковому трактуванні, представленому у працях Н.Ю. Волянюк, Г.В. Ложкіна та В.В. Папуші, віктимна поведінка розглядається як складний багаторівневий процес взаємодії між потенційною жертвою та її соціальним середовищем. У межах такого підходу віктимність інтерпретується не лише як індивідуальна характеристика, а як результат взаємодії особистісних, соціально-психологічних і ситуаційних факторів, що у сукупності можуть призводити до формування умов віктимізації. Відповідно, людина може набути статусу жертви внаслідок процесу віктимізації, який передбачає поєднання внутрішніх особистісних передумов віктимності та комплексу зовнішніх обставин.

У контексті психологічної типологізації С.О. Гарькавець пропонує розглядати віктимну поведінку як багатовимірне явище, яке може проявлятися у різних формах. Зокрема, дослідник виокремлює особистісну та рольову віктимну поведінку, а також підкреслює, що за характером прояву вона може набувати позитивного, негативного або нейтрального змісту залежно від конкретних соціально-психологічних умов взаємодії [6].

Окремим напрямом сучасних досліджень є гендерний аспект віктимності, який привертає значну увагу науковців. У наукових розвідках підкреслюється, що серед потенційних жертв різних форм насильства значну частку становлять жінки. Зокрема, О.Б. Бовть розглядає жіночу віктимність як потенційну або актуалізовану здатність жінок опинятися у ролі жертви за певних життєвих обставин. Така схильність, на думку дослідниці, проявляється у конкретних соціальних ситуаціях та може бути детермінована сукупністю індивідуальних і соціальних факторів [2]. В.О. Філімонов підкреслює, що підвищена віктимність жінок не може пояснюватися виключно біологічними або статевими відмінностями. На його думку, вона формується під впливом складного комплексу соціально-психологічних, поведінкових і фізичних характеристик особистості, а також під дією зовнішніх соціальних умов і ситуаційних чинників. Такий підхід дозволяє розглядати віктимність як багатофакторний феномен, у якому поєднуються особистісні властивості індивіда, особливості його поведінки та специфіка соціального середовища [8].

Дослідження психологічних детермінант віктимної поведінки жінок здійснюється у межах різних теоретико-методологічних підходів сучасної психології, що дозволяє комплексно розглядати механізми формування віктимності та її поведінкових проявів. Зокрема, у наукових розвідках використовуються концептуальні положення символдрами, які спрямовані на аналіз внутрішнього психічного досвіду особистості, символічних образів та емоційних переживань, що відображають несвідомі аспекти життєвого досвіду і можуть впливати на формування віктимних установок.

Важливе місце у вивченні психологічних передумов віктимної поведінки жінок посідає також гештальт-підхід. У межах цієї теоретичної парадигми підвищена віктимність розглядається як наслідок порушення здатності

особистості до цілісного сприйняття та осмислення власного життєвого досвіду і навколишньої реальності. На думку Г.Б. Гандзілевської, формування віктимної поведінки може бути пов'язане з пережитими у дитячому віці травматичними подіями, зокрема досвідом агресії, формуванням стійких страхів або психологічних відхилень у розвитку. Такі переживання здатні впливати на становлення світоглядних установок жінки, формування її системи міжособистісних відносин і моделей поведінки, що в подальшому може сприяти підвищенню віктимної вразливості [5].

У сучасних наукових дослідженнях дедалі більше уваги приділяється не лише подоланню наслідків ситуацій, у яких жінка виступає жертвою насильства чи агресії, а й виявленню та усуненню психологічних передумов формування віктимної поведінки. Такий підхід передбачає зміщення акценту з реактивної допомоги на превентивні стратегії психологічної підтримки та корекції. У цьому контексті особливого значення набуває психотерапевтична робота, спрямована на трансформацію дезадаптивних поведінкових моделей і розвиток особистісних ресурсів жінки. В.Є. Христенко визначає психотерапію віктимної поведінки жінок як цілеспрямовану систему психологічних впливів, що здійснюються за допомогою спеціальних психотерапевтичних засобів з метою трансформації стійкого патерну взаємодії «клієнт – жертва» та формування більш адаптивних моделей поведінки. Основним завданням такої психотерапевтичної роботи є актуалізація внутрішніх ресурсів особистості, розвиток усвідомлення власних потреб, меж та можливостей конструктивної взаємодії із соціальним середовищем [9]. Отже, сучасні наукові підходи до вивчення віктимної поведінки засвідчують її складну природу та багатовимірність, що вимагає комплексного аналізу як індивідуально-психологічних характеристик особистості, так і соціальних умов, у межах яких відбувається процес віктимізації.

У сучасних віктимологічних дослідженнях значна увага приділяється систематизації напрямів вивчення феномену жертви залежно від характеру обставин, за яких відбувається віктимізація особистості. Зокрема, О. Б. Бовть виокремлює низку основних напрямів дослідження віктимології, що стосуються різних категорій жертв та специфіки умов, у яких формується їхній віктимний статус [2]. До таких напрямів віднесено кримінальну віктимологію, що досліджує осіб, які постраждали від злочинних посягань; віктимологію травми, яка охоплює проблематику некримінального травматизму; віктимологію побуту і дозвілля, у межах якої аналізується широкий спектр ситуацій підвищеної небезпеки, пов'язаних із повсякденним життям людини, зокрема у сфері побуту, транспорту та організації вільного часу; психіатричну віктимологію, що спрямована на дослідження осіб із психічними порушеннями, які можуть мати підвищену вразливість до віктимізації; віктимологію катастроф, екологічних і стихійних лих; віктимологію насильства, що включає дослідження жертв сімейного насильства, сексуальних злочинів, військових злочинів, тероризму, захоплення заручників тощо; а також віктимологію адитивної поведінки.

Зазначена класифікація свідчить про те, що ключовим предметом віктимологічного аналізу виступає феномен жертви як особливого соціально-психологічного статусу особистості. У науковій літературі поняття «жертва» трактується досить широко. Зокрема, ряд авторів розглядають жертву як будь-яку особу, що зазнала шкоди внаслідок неправомірних дій інших осіб, різних форм насильства, власних поведінкових дій, несприятливого збігу обставин, нещасного випадку або життєвих невдач. При цьому підкреслюється, що статус жертви може формуватися навіть унаслідок надмірної відданості певним переконанням чи діяльності, що створює додаткові ризики для особистості [4].

У межах віктимологічних досліджень аналізується також специфіка поведінкових реакцій осіб, які опиняються у ситуації потенційної віктимізації. Зокрема, виділяють декілька типів поведінки жертви. До них належить негативна поведінка, яка може прямо або опосередковано провокувати вчинення злочину; позитивна поведінка, що проявляється як реакція активної протидії протиправним діям; а також нейтральна поведінка, яка не створює додаткових умов для виникнення злочинної ситуації.

Подальше уточнення змісту поняття «жертва» здійснюється через класифікацію типів жертв, запропоновану у низці досліджень [7]. Так, імпульсивний тип характеризується домінуванням несвідомих реакцій страху, пригніченістю поведінкових реакцій та недостатньою активізацією раціонального мислення в умовах нападу правопорушника. Особи з утилітарно-ситуативною активністю належать до категорії так званих добровільних або повторних постраждалих, які внаслідок специфіки своєї діяльності, соціального статусу чи життєвих обставин можуть частіше потрапляти у криміногенні ситуації. До окремої групи віднесено настановні типи жертв, поведінка яких характеризується демонстративністю або істеричними проявами, що здатні провокувати агресивні дії з боку правопорушника. У свою чергу, раціональні жертви розглядаються як жертви-провокатори, які певною мірою самі формують умови для виникнення злочинної ситуації і зрештою стають її учасниками. Особливу категорію становлять особи з ретретистською активністю, які виступають пасивними провокаторами: їхній зовнішній вигляд, стиль життя, підвищена тривожність, відкритість або психологічна вразливість можуть підштовхувати потенційних правопорушників до здійснення протиправних дій. Отже, аналіз сучасних наукових підходів свідчить про багатовимірність феномену віктимності, що формується у результаті взаємодії індивідуально-психологічних характеристик особистості, особливостей її поведінки та комплексу зовнішніх соціальних чинників. Таке розуміння створює підґрунтя для подальшого розвитку теоретичних і прикладних досліджень у галузі віктимології та розроблення ефективних стратегій профілактики віктимної поведінки. Водночас для глибшого розуміння природи віктимної поведінки та механізмів віктимізації особистості важливим є звернення до історико-теоретичних витоків становлення віктимологічних уявлень. Саме історичний аналіз дозволяє простежити еволюцію наукових

поглядів на феномен жертви, з'ясувати трансформацію підходів до пояснення ролі особистості у кризових ситуаціях, а також визначити концептуальні засади сучасних віктимологічних досліджень.

Класичні психологічні теорії акцентували увагу на індивідуальних особливостях особистості, що сприяють розвитку віктимної поведінки, таких як емоційна чутливість, висока тривожність, залежність від соціальної підтримки та когнітивні схеми сприйняття насильства чи конфлікту. Перші систематичні спроби аналізу феномену жертвоприношення та віктимності у психології були представлені працями психоаналітичної школи, де підкреслювалася роль несвідомих конфліктів, внутрішніх фрустрацій і механізмів захисту у формуванні схильності до жертвенності та самопринижения. Так, у концепції З. Фройда розвиток особистості розглядається як послідовність декількох психосексуальних стадій, кожна з яких має важливе значення для формування характерологічних особливостей людини. Учений виокремлював оральну стадію (від народження до приблизно півтора року), анальну (від півтора–двох до трьох років) та фалічну (приблизно від трьох–чотирьох до шести років). Відповідно до психоаналітичних положень, на кожному з цих етапів можливе виникнення так званої фіксації або «застрягання», що зумовлює формування специфічних особистісних рис, які надалі впливають на поведінкові реакції індивіда, його соціальні взаємини та загальну життєву стратегію. Зокрема, фіксація на оральній стадії може сприяти формуванню залежного типу особистості, для якого характерні підвищена довірливість, пасивність і потреба в підтримці з боку інших, що за певних умов здатне підвищувати вразливість людини до негативних соціальних впливів [1, с.44].

У подальшому представники неофрейдистського напряму, серед яких Дж. Боулбі, К. Хорні та інші дослідники, відійшли від уявлення про визначальну роль сексуальних чинників у розвитку психіки. Натомість вони підкреслювали значення раннього емоційного досвіду та якості міжособистісних взаємин між дитиною і значущими дорослими. У межах цього підходу причини різноманітних відхилень у розвитку особистості пов'язувалися з дефіцитом емоційної близькості, тепла й підтримки з боку матері або інших значущих осіб у ранньому дитинстві. Відсутність стабільного емоційного контакту може призводити до порушення процесу формування особистості, сприяти виникненню агресивних тенденцій, аутоагресивних проявів та інших форм дезадаптивної поведінки.

Важливе значення проблемі базового відчуття безпеки у ранньому дитинстві надавав також Е. Еріксон, який розглядав психічний розвиток людини як послідовність психосоціальних криз. У межах цієї концепції становлення ідентичності відбувається через низку стадій, на кожній з яких особистість стикається з необхідністю вибору між двома полярними варіантами розвитку певних якостей. На думку Е. Еріксона, результати проходження цих криз значною мірою визначають життєву позицію людини та її здатність до конструктивної соціальної взаємодії.

Дещо інше трактування причин формування відхилень у розвитку особистості запропоновано в концепції індивідуальної психології А. Адлера. Учений пов'язував появу девіантних форм поведінки насамперед із труднощами встановлення адекватних взаємин між індивідом і соціальним середовищем. На його думку, загрозу для гармонійного розвитку особистості становить формування різноманітних психологічних комплексів, зокрема комплексу неповноцінності або зверхності. Водночас, як підкреслював А. Адлер, сам факт існування таких комплексів не є визначальним; значно важливішою є здатність людини до конструктивної взаємодії з оточенням, що дозволяє трансформувати первинні труднощі у ресурс особистісного розвитку. Суттєвим чинником формування особистості дослідник вважав також статус дитини у сім'ї та особливості виховного впливу. Так, надмірна опіка, за А. Адлером, може сприяти формуванню недовірливості, інфантильності та комплексу неповноцінності, що у подальшому здатне зумовлювати залежність людини від інших та підвищувати ризик її потрапляння у ситуації віктимізації [1].

У межах гештальтпсихологічного підходу Дж. Рейнуотер наголошував на ролі внутрішніх психологічних механізмів у формуванні так званого «стану жертви». На його думку, важливим фактором виступає властива людині здатність до самопрограмування, яка визначає характер її поведінкових реакцій у різних життєвих ситуаціях. Учений зазначав, що субособистість жертви формується ще на ранніх етапах онтогенезу, а пережитий у дитинстві досвід безпорадності або пригнічення може закріплювати певні поведінкові моделі, які продовжують відтворюватися навіть тоді, коли об'єктивна необхідність у такій поведінці вже відсутня [3, с. 29].

Інший напрям пояснення віктимності представлений у межах біологічно-генетичного підходу, відомого як генетична віктимологія. Так, Ч. Тойч висловлював припущення про можливість спадкової передачі так званого «коду жертви». Відповідно до цієї концепції, молекули ДНК можуть містити інформацію не лише про біологічні та фізіологічні характеристики організму, а й про певні поведінкові схеми та схильність до повторення типових життєвих ситуацій. Учений підкреслював, що усвідомлення людиною небажаних сімейних сценаріїв поведінки та вироблення цілеспрямованих стратегій їх подолання здатні сприяти позитивним змінам у житті особистості.

У межах поведінкового, або біхевіористичного, підходу (А. Бандура, Дж. Роттер, Б. Скіннер, Дж. Уотсон та ін.) формування будь-яких форм девіантної чи дезадаптивної поведінки пояснюється насамперед особливостями процесу соціального научіння. Особистість у цьому випадку розглядається як продукт середовищних впливів і системи підкріплень. Відповідно, небажані або відхилені форми поведінки виникають унаслідок неадекватних моделей навчання, тоді як їх корекція можлива через формування нових поведінкових патернів шляхом позитивного підкріплення соціально прийнятних форм діяльності. У результаті взаємодії механізмів заохочення і покарання індивід

поступово засвоює нові соціальні ролі та поведінкові стратегії, які можуть проявлятися у таких якостях, як альтруїзм, доброзичливість або, навпаки, агресивність.

З позицій гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс та ін.) схильність до віктимної поведінки може формуватися внаслідок порушення внутрішньої гармонії особистості, втрати контакту зі своїми почуттями та неможливості реалізувати власний потенціал у певному соціальному середовищі. У подальшому це може проявлятися у труднощах прийняття самостійних рішень, залежності від оцінок інших людей та зниженні рівня особистісної автономії.

У межах когнітивного підходу до аналізу віктимної поведінки (Дж. Брунер, У. Ріверс та ін.) особлива увага приділяється усвідомленню індивідом власних поведінкових стратегій, інтерпретації проблемних життєвих ситуацій та здатності до їх конструктивного подолання. У цьому контексті визначального значення набуває характер когнітивних уявлень особистості про себе, світ і майбутнє. Йдеться, зокрема, про те, яким є образ Я, чи домінує в ньому позитивне або негативне самосприйняття, яким чином людина оцінює події минулого та теперішнього, а також які очікування пов’язує з майбутнім — оптимістичні чи, навпаки, песимістичні. Саме система таких когнітивних установок може визначати як рівень адаптивності поведінки особистості, так і її схильність до віктимізації.

Проблема ролі мислення у формуванні віктимної поведінки розглядається також у межах позитивної психології. Так, М. Селігман підкреслює значення оптимістичного стилю мислення як чинника профілактики дезадаптивних форм поведінки. На думку дослідника, сформований оптимістичний тип пояснення життєвих подій здатний істотно знижувати ризик розвитку депресивних станів і потрапляння людини у несприятливі життєві обставини. Аналізуючи повторювані моделі поведінки психологічної жертви, М. Селігман пояснює їх через феномен «навченої безпорадності». Його виникнення пов’язується не стільки з наявністю негативних або стресових подій, скільки з індивідуальним досвідом їх неконтрольованості, набутий у процесі життєвого розвитку [3].

З історико-психологічної перспективи розвитку концепції віктимності важливо відзначити перехід від акценту на внутрішньоособистісні характеристики до врахування соціально-культурних факторів. У працях соціальної психології та психології насильства віктимність розглядається не лише як психологічна характеристика особистості, а як інтегрований результат взаємодії індивіда з соціальним оточенням, що включає етичні, правові, культурні та економічні детермінанти.

З’являються моделі, які пояснюють віктимну поведінку через взаємодію кризових ситуацій, соціальної ізоляції, травматичного досвіду та гендерних особливостей сприйняття небезпеки.

В таких підходах особлива увага приділяється ролі контексту кризових подій, адже саме в умовах нестабільності, загрози та конфлікту прояви віктимної

поведінки стають більш виразними, а психологічні реакції особистості — більш інтенсивними та варіативними.

Дослідження віктимності у кризових умовах потребує історико-психологічного аналізу, який дозволяє простежити закономірності формування поведінкових моделей у різних епохах та соціальних середовищах. Так, у працях ранньої психології XIX–XX століть спостерігається фокус на патологічних формах віктимності, патологічній жертовності та її прояви у взаємовідносинах з домінуючими соціальними групами, що дозволяло визначити психологічні маркери ризику та передбачати схильність до страждання чи підкорення. У міжвоєнний період та в умовах масових соціальних потрясінь увага дослідників була зосереджена на колективних формах віктимності та ролі соціальних інститутів у регуляції або посиленні поведінкових реакцій жертв. Паралельно з цим розвивалися концепції жертвоприницької поведінки, яка виступає як соціально значимий ресурс для виживання в кризових умовах, та моделі адаптивної віктимності, що вбачали у схильності до самопринижения певну стратегічну реакцію на загрозу.

Сучасні психологічні підходи до віктимності інтегрують дані когнітивної, соціальної та клінічної психології, що дозволяє створювати багатокомпонентні моделі оцінки індивідуальної схильності до віктимної поведінки. Кризові ситуації виступають своєрідним каталізатором прояву цих психологічних характеристик, оскільки вони активують як вроджені, так і набуті схеми реагування на загрозу, а також впливають на формування стратегій подолання стресу, збереження психоемоційного балансу та адаптації до непередбачуваних умов. Водночас дослідження віктимності у контексті травматичного досвіду показують, що наявність попередніх травмуючих подій значно підвищує ймовірність формування віктимної поведінки в кризових обставинах, особливо при відсутності достатніх ресурсів соціальної підтримки та психологічної компетентності.

Історико-психологічний аналіз віктимності та віктимної поведінки дозволяє виділити основні закономірності взаємодії особистості та соціального середовища в умовах кризових ситуацій. По-перше, прояви віктимності та жертвоприношення мають тенденцію до повторюваності в історичному контексті, що підтверджує наявність стабільних психологічних механізмів реагування на загрозу. По-друге, характер кризових подій визначає якість і інтенсивність віктимної поведінки: соціально значущі катастрофи та конфлікти активують колективні форми віктимності, тоді як локальні індивідуальні кризи — більш персоналізовані реакції. По-третє, психологічні інтервенції та програми профілактики, що базуються на історико-психологічному підході, повинні враховувати не лише особистісні характеристики індивіда, а й соціокультурний, гендерний та контекстуальний виміри, оскільки саме інтеграція цих факторів дозволяє ефективно коригувати віктимну поведінку та запобігати її патологічним формам у кризових умовах.

Отже, історико-психологічний аналіз віктимності та віктимної поведінки в контексті кризових ситуацій демонструє, що цей феномен має багаторівневу природу, де взаємодіють індивідуальні, соціальні, культурні та історичні детермінанти. Розуміння цих закономірностей є важливим не лише для розвитку наукової теорії, а й для практичної психології, кримінальної психології та соціальної роботи, оскільки дозволяє розробляти ефективні стратегії психологічної підтримки, профілактики травматизації та корекції віктимної поведінки у сучасних кризових умовах. Інтеграція історико-психологічного підходу у практичну діяльність психологів та соціальних фахівців відкриває можливості для створення системного розуміння віктимності як динамічного явища, що проявляється в конкретних соціальних і кризових контекстах, та розробки індивідуально-орієнтованих заходів психологічної допомоги, адаптованих до специфіки особистості та характеру кризових обставин.

Результати історико-психологічного аналізу віктимності та віктимної поведінки особистості в умовах кризових ситуацій дають змогу виокремити низку фундаментальних положень, що мають важливе значення як для наукового осмислення цього феномену, так і для розвитку практичної психологічної діяльності. Віктимність слід розглядати як складний динамічний феномен, який формується під впливом взаємодії індивідуальних особливостей особистості, історично обумовлених соціальних структур та актуальних кризових обставин. В історичному розвитку наукових уявлень про віктимність простежується поступова трансформація дослідницьких акцентів: від інтерпретації віктимності переважно як наслідку індивідуально-психологічних властивостей особистості до її розуміння як складного феномену, детермінованого взаємодією особистісних, соціальних і ситуаційних чинників. У сучасних підходах віктимна поведінка дедалі частіше розглядається не лише як прояв уразливості, але й як специфічна форма адаптивного реагування на небезпечні або травматичні обставини, що може виконувати функцію психологічного самозбереження та соціальної адаптації.

Таким чином, викладене вище дає змогу узагальнити, що історико-психологічний аналіз віктимності та віктимної поведінки особистості в контексті кризових ситуацій дозволяє глибше зрозуміти закономірності формування цього феномену та механізми реагування людини на умови соціальної нестабільності, конфліктів і травматичних подій. Він засвідчує, що віктимність формується у результаті взаємодії індивідуально-психологічних характеристик особистості, особливостей її соціалізації та впливу соціокультурного середовища

Висновки. Історико-психологічний аналіз віктимності та віктимної поведінки особистості в контексті кризових ситуацій дозволяє розглядати цей феномен як складне багаторівневе соціально-психологічне утворення, формування якого зумовлюється взаємодією індивідуально-психологічних особливостей особистості, умов її соціалізації та впливу соціального середовища. Дослідження показують, що віктимна поведінка формується під впливом

комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників, серед яких важливу роль відіграють психологічні установки, життєвий досвід, характер міжособистісних взаємин і специфіка кризових соціальних обставин. У процесі історичного розвитку наукових уявлень відбувся перехід від пояснення віктимності переважно через індивідуальні властивості особистості до її розуміння як результату взаємодії психологічних, соціальних і культурних детермінант. У сучасних наукових підходах віктимна поведінка дедалі частіше розглядається не лише як прояв особистісної вразливості, а й як специфічна форма реагування на травматичні або загрозливі умови життєдіяльності. Це створює підґрунтя для розроблення ефективних стратегій профілактики віктимізації, психологічної підтримки та корекції дезадаптивних моделей поведінки особистості в умовах кризових ситуацій.

Література:

1. Бантишева О.О. Психологічні особливості емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки: дис. ... канд. психол. наук:19.00.07. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ. 2017. 292 с.

2. Бовть О.Б. Віктимна поведінка як психологічна проблема // Соціальна психологія. 2004. №4 (6). С. 14-22**.**

3. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки. К.: Наук. світ, 2010. 300 с.

4. Вакуліч Т.М. Психологія віктимної поведінки: навч. посіб. К.:Наук. світ, 2009. 152 с

5. Гандзілевська Г.Б. Психологічне осмислення травматичного досвіду особистості крізь призму життєвого сценарію: гештальт-терапевтичний підхід // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»**.** Серія «Психологія». 2016. Вип. 3. С. 27–38.

6. Гарькавець С.О. Психологія підліткової віктимності : монографія. Луганськ: Ноулідж, 2013. 175 с.

7. Туляков В. Виктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми). Одеса: Юрид. літ., 2000. 336 с.

8. Філімонов В.О. Віктимна поведінка жінок (кримінологічний аспект) // Соціально-гуманітарний вісник**.** 2022. Вип. 39. С. 41–42**.**

9. Христенко В.Є. Психологія жертви. Харків : Консум, 2001. 214 с**.**

References:

1. Bantysheva O.O. (2017). Psykholohichni osoblyvosti emotsiinoho intelektu osib yunatskoho viku, skhylnykh do viktymnoi povedinky [Psychological features of emotional intelligence of adolescents prone to victim behavior]. Kyiv. [in Ukrainian].

2. Bovt O.B. (2004). Viktymna povedinka yak psykholohichna problema [Victim behavior as a psychological problem]. Sotsialna psykholohiia - Social psychology, №4 (6). S. 14-22. [in Ukrainian].

3. Bondarchuk O.I. (2010). Psykholohiia deviantnoi povedinky **[**Psychology of deviant behavior**]**. K. [in Ukrainian].

4. Vakulich T.M. (2009). Psykholohiia viktymnoi povedinky [Psychology of victim behavior]. K. [in Ukrainian].

5. Handzilevska H.B. (2016). Psykholohichne osmyslennia travmatychnoho dosvidu osobystosti kriz pryzmu zhyttievoho stsenariiu: heshtalt-terapevtychnyi pidkhid [Psychological understanding of a person's traumatic experience through the prism of a life scenario: a Gestalt

therapeutic approach]. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» - Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Seriia «Psykholohiia». № 3. S. 27–38. [in Ukrainian].

6. Harkavets S.O. (2013). Psykholohiia pidlitkovoi viktymnosti [Psychology of adolescent victimization]. Luhansk. [in Ukrainian].

7. Tuliakov V. (2000). Vyktymolohiia (sotsialni ta kryminolohichni problemy) [Victimology (social and criminological problems).]. Odesa. [in Ukrainian].

8. Filimonov V.O. (2022). Viktymna povedinka zhinok (kryminolohichnyi aspekt) [Victim behavior of women (criminological aspect)]. Sotsialno-humanitarnyi visnyk - Social and humanitarian bulletin, Vyp. 39. S. 41–42. [in Ukrainian].

9. Khrystenko V.Ye. (2001). Psykholohiia zhertvy [Victim psychology]. Kharkiv. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 159.942:616

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2521-2529

Макаренко Амалія Олексіївна кандидат психологічних наук, доцент, Національний аерокосмічний університет «Харківський авіаційний інститут», м. Харків, https://orcid.org/0000- 0001-9523-9994

ГЛИБИНА ЕМОЦІЙНОГО ДОСВІДУ У ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ

Анотація. Стаття присвячена теоретичному обґрунтуванню феномену глибини емоційного досвіду як центрального чинника особистісної трансформації в психотерапевтичному процесі. Визначено актуальність пошуку механізмів, що забезпечують перехід від інтелектуального розуміння проблем до їхнього цілісного проживання. Метою дослідження є систематизація параметрів емоційної глибини та аналіз її ролі як детермінанти стійких психічних змін. У роботі розкрито вертикальну структуру емоційного процесу: від номінальної вербалізації до довербального афективного сенсу. Спираючись на концепцію experiencing Ю. Джендліна, проаналізовано динаміку формування «відчутого сенсу» (felt sense) та механізм «тілесного зсуву» як індикатора успішної символізації досвіду. Окрему увагу приділено методології емоційно-фокусованої терапії Л. Грінберга, зокрема диференціації первинних емоцій та вторинних захисних афектів. У статті обґрунтовано нейробіологічні межі емоційного занурення через призму концепції «вікна толерантності» Д. Сігела та П. Левіна, що дозволяє розмежувати конструктивну глибину та деструктивну ретравматизацію. Розкрито феноменологію психологічного опору як адаптивного механізму захисту психічної цілісності в умовах дестабілізації звичних патернів. Висвітлено екзистенційний вимір глибини (І. Ялом, Р. Мей) як вихід на рівень граничних даностей буття, що забезпечує онтологічний статус емоційного досвіду.

Особливий акцент зроблено на ролі терапевтичної позиції — присутності, емпатійному резонансу та контейнуванні (В. Біон, Д. Віннікотт) — як необхідних фасилітаторів вертикальної інтеграції психіки клієнта.

Дослідження підкреслює, що досягнення емоційної глибини є не просто інструментальним завданням, а онтологічною умовою становлення автентичної особистості. Визначено перспективні напрями подальших досліджень: розробка критеріїв оцінки емоційної місткості фахівця та методів заземлення глибинного досвіду в повсякденну життєдіяльність клієнта.

Ключові слова: глибина емоційного досвіду, психотерапевтична трансформація, емоційно-фокусована терапія, первинні адаптивні емоції, вікно толерантності, екзистенційні даності, терапевтична присутність.

Makarenko Amaliya Oleksiivna PhD in Psychology, Associate Professor National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institute", Kharkiv, https://orcid.org/0000-0001-9523-9994

DEPTH OF EMOTIONAL EXPERIENCE IN THE PSYCHOTHERAPEUTIC PROCESS

Abstract. The article provides a theoretical substantiation of the phenomenon of emotional experience depth as a pivotal factor in personal transformation within the psychotherapeutic process. It emphasizes the relevance of identifying mechanisms that facilitate the transition from intellectual understanding of problems to their holistic experiencing. The research aims to systematize the parameters of emotional depth and analyze its role as a determinant of sustainable psychological change. The paper reveals the vertical structure of the emotional process: from nominal verbalization to preverbal affective meaning. Drawing on Eugene Gendlin's concept of experiencing, the study analyzes the dynamics of "felt sense" formation and the mechanism of "felt shift" as an indicator of successful experience symbolization. Special attention is paid to Leslie Greenberg's emotion-focused therapy (EFT) methodology, specifically the differentiation between primary adaptive emotions and secondary defensive affects. The article substantiates the neurobiological limits of emotional immersion through the lens of Daniel Siegel and Peter Levine's "window of tolerance" concept, which allows for a distinction between constructive depth and destructive retraumatization. The phenomenology of psychological resistance is examined as an adaptive mechanism for protecting psychic integrity under conditions of destabilizing habitual patterns. The existential dimension of depth (Irvin Yalom, Rollo May) is highlighted as an engagement with the "ultimate concerns" of being, which grants an ontological status to emotional experience.

Particular emphasis is placed on the role of the therapeutic stance — presence, empathic resonance, and containing (Wilfred Bion, Donald Winnicott) — as essential facilitators of the client's psychic vertical integration. The study underscores that achieving emotional depth is not merely an instrumental task but an ontological condition for the emergence of an authentic personality. Prospective directions for further research are identified, including the development of criteria for assessing a specialist's emotional capacity and methods for grounding deep experience in the client's daily life.

Keywords: depth of emotional experience, psychotherapeutic transformation, emotion-focused therapy, primary adaptive emotions, window of tolerance, existential givens, therapeutic presence.

Постановка проблеми. У сучасному психотерапевтичному дискурсі центральним питанням залишається пошук механізмів, що забезпечують реальну особистісну трансформацію, а не лише тимчасове полегшення симптомів.

Ключовим таким механізмом є глибина емоційного досвіду — здатність клієнта до повного, усвідомленого та тілесно відчутного проживання афективних станів у безпечному полі терапії. Таким чином, постає гостре теоретичне питання: як саме «глибина» досвіду стає предиктором змін? Де проходить межа між конструктивним зануренням у біль та деструктивним затопленням емоціями (ретравматизацією)? Визначення параметрів емоційної глибини є критично важливим для розробки стратегій терапевтичного супроводу, що дозволяють клієнту не просто «знати про себе», а «бути собою» у всій повноті досвіду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема глибини емоційного проживання є наскрізною для більшості гуманістично-орієнтованих та процесуальних напрямків психотерапії.

Фундаментальними є праці Юджина Джендліна [1,2], який запровадив шкалу експірієнсингу (Experiencing Scale). Він писав, що успіх терапії залежить не від змісту слів клієнта, а від того, наскільки він звертається до свого «felt sense» — тілесно відчутного, ще не оформленого в слова сенсу. Глибина тут визначається здатністю клієнта перебувати в контакті з цим внутрішнім потоком.

Дослідження Леслі Грінберга [3,4] фокусуються на розмежуванні емоційних схем. Глибина досвіду в цьому контексті розглядається як доступ до первинних адаптивних емоцій (наприклад, чистий смуток через втрату), які часто приховані під шарами вторинних реакцій (гніву або провини).

Поняття «Вікна толерантності» [5,6,7,8]: у роботах із травмофокусованої терапії глибина емоційного досвіду розглядається через призму нейробіологічної регуляції. Глибоке проживання можливе лише в межах «вікна толерантності»: надто висока інтенсивність веде до дезорганізації (дисоціації), а надто низька — до інтелектуалізації.

Екзистенційний підхід [9,10]. Тут глибина трактується як вихід на рівень граничних даностей людського буття. Емоційний досвід вважається глибоким, коли він торкається питань відповідальності, самотності або сенсу, трансформуючи саму структуру особистості.

Метою статті є теоретичне обґрунтування феномену глибини емоційного досвіду як центрального чинника терапевтичної трансформації.

Виклад основного матеріалу. Фундаментальною основою розуміння глибини емоційного досвіду є концепція experiencing Юджина Джендліна [1,2]. У межах аналізу автор розглядав глибину не як статичну характеристику емоції, а як динамічний процес символізації тілесного відчуття, що має свою ієрархію та стадії розвитку. На початкових етапах терапії часто спостерігаються низькі градієнти глибини, які характеризуються домінуванням інтелектуалізації. Клієнт у такому стані оперує готовими концептами та кліше, описуючи свій стан як зовнішній об'єкт, що підлягає аналізу, а не проживанню. Це так звана «репортажна» мова, де зв’язок між когнітивною репрезентацією та вісцеральним відгуком фактично перерваний. Якісний стрибок у глибину з'являється там, де

виникає «felt sense» — специфічне, недиференційоване тілесне відчуття «чогось більшого», що вже присутнє в суб'єктивному полі, але ще не має чіткої вербальної форми.

Згідно зі шкалою експірієнсингу (*Experiencing Scale*), розробленою Джендліном, терапевтичний успіх прямо корелює з переходом від стадії зовнішнього репортування до стадії глибокого внутрішнього фокусування. На піку цієї глибини клієнт не просто «відчуває щось», він перебуває у безперервному контакті з потоком переживань. У цьому стані кожне підібране слово або метафора спричиняє так званий «felt shift» (тілесний зсув) — миттєве фізичне відчуття розрядки та раптового розуміння («ага-реакція»). Це доводить, що справжня глибина є показником здатності психіки до саморегуляції через прямий контакт із феноменологічним полем, де мова стає не засобом контролю, а інструментом розгортання досвіду.

Продовжуючи аналіз, ми звертаємося до методології емоційно-фокусованої терапії (ЕФТ) Леслі Грінберга, яка дозволяє провести чітку якісну межу між різними типами емоційних станів. Пастка полягає в тому, що висока інтенсивність афекту (наприклад, гучний плач або спалах гніву) помилково сприймається як ознака глибини. Проте Грінберг доводить, що без якісної диференціації ми ризикуємо залишитися на рівні емоційного «відреагування», яке не несе трансформаційної сили [3,4].

У цьому контексті розмежовують. Вторинні реактивні емоції (гнів, провина, соціальний сором, роздратування); вони розглядаються як «поверхневі» захисні структури, що закривають доступ до вразливості. Робота виключно на цьому рівні часто веде до стагнації терапії, оскільки ці емоції лише зміцнюють існуючі дезадаптивні патерни, не торкаючись їхнього коріння. Первинні адаптивні емоції (базовий сум, чистий страх, первинна вразливість). Це і є справжнє ядро глибинного досвіду. Саме досягнення цього рівня дозволяє запустити механізм емоційної реконсолідації, де «емоція змінює емоцію».

Глибина в межах цього підходу — це здатність клієнта під супроводом терапевта «пройти крізь» захисну хмару вторинних афектів. Цей процес вимагає від суб'єкта високого ступеня довіри та готовності зустрітися з тим, що Грінберг називав «емоційним болем». Досягнення такої глибини перетворює терапію з інтелектуальної вправи на живий процес реорганізації внутрішнього світу, де первинна емоція стає джерелом інформації про базові незадоволені потреби людини.

Глибина емоційного процесу — це не безмежне занурення; вона має чітко визначені нейробіологічні ліміти, недотримання яких робить терапію не просто неефективною, а й небезпечною. У роботах Д. Сігела, П. Левіна та ін. це описано через концепцію «вікна толерантності» (window of tolerance). Для того, щоб емоційний досвід був справді трансформаційним і вів до інтеграції, він має розгортатися виключно в межах зони оптимального збудження нервової системи.

Можна говорити про дві критичні точки, де глибина втрачає свою терапевтичну цінність. 1. Гіперактивація (симпатичний прорив): Якщо занурення в травматичний досвід є надто різким або інтенсивним, клієнт переживає затоплення афектом (flooding). Виникають панічні атаки, флешбеки або неконтрольована рухова активність. У такому стані префронтальна кора («виконавчий директор» мозку) відключається, і ніяка інтеграція досвіду неможлива. Глибина перетворюється на ретравматизацію. 2. Гіпоактивація (парасимпатичне заціпеніння): Це інша крайність — дисоціація, емоційне оніміння, суб'єктивне відчуття порожнечі. Клієнт начебто «глибоко» занурений, але він не відчуває нічого. Це захисне «відключення», яке також блокує процес зцілення.

Отже, науково обґрунтована «терапевтична глибина» — це максимально витримувана інтенсивність, при якій клієнт здатний зберігати функцію спостерігаючого «Я» (dual awareness). Це стан, коли людина одночасно і «там» (у болючому минулому чи інтенсивному почутті), і «тут» (у безпеці кабінету з терапевтом). Саме в цьому вузькому коридорі відбувається нейропластичність: старі нейронні ланцюги травми стають лабільними та можуть бути перезаписані завдяки новому досвіду безпечного проживання.

Процес поглиблення емоційного досвіду в терапевтичному просторі неминуче стикається із системним супротивом психіки. У межах нашого дослідження ми розглядаємо опір не як негативний чинник або саботаж терапії, а як складну, еволюційно обґрунтовану систему захисту цілісності особистості. Глибина завжди пов'язана з дестабілізацією звичних патернів, а отже — сприймається психікою як загроза гомеостазу.Основним механізмом уникнення глибини в сучасному соціокультурному контексті є інтелектуалізація та когнітивне структурування. Клієнти, володіючи значним обсягом психологічних знань, вибудовують «когнітивні фортеці», де замість реального проживання болю відбувається його нескінченний опис та аналіз. Психіка «боїться» реальної глибини через кілька фундаментальних чинників:

Занурення у первинні афекти часто супроводжується відчуттям хаосу, що суб'єктивно сприймається як загроза «збожеволіти» або бути затопленим почуттями, з якими неможливо впоратися самотужки.

Відмова від емоційної глибини дозволяє людині залишатися соціально функціональною. Дисоціація (емоційне оніміння) виступає як «анестезія», що дає змогу витримувати нестерпні життєві умови, хоча й ціною втрати автентичності.

Глибокий емоційний досвід часто виявляє істини, які суперечать звичній картині світу клієнта (наприклад, визнання прихованої люті до «ідеалізованого» об'єкта). Опір є маркером того, що процес підійшов до критичної точки трансформації. Тому завдання терапевта полягає не в «проламуванні» цього захисту, а у феноменологічному дослідженні того, як саме цей опір забезпечує безпеку клієнта, що саме по собі вже є рухом у глибину.

В екзстенційній перспективі глибина в терапії досягається тоді, коли емоція клієнта перестає бути просто реакцією на ситуативні події і набуває онтологічного статусу [9,11,12]. Це рівень контакту з так званими «граничними даностями». Самотність: перехід від ситуативного відчуття покинутості до усвідомлення базової екзистенційної ізоляції людини. Свобода та відповідальність: коли за емоційним безсиллям відкривається необхідність власного вибору та прийняття відповідальності за авторство свого життя. Сенс та безглуздя: проживання кризи цінностей як глибокого емоційного вакууму, що є необхідною стадією для народження нових особистісних сенсів. Глибокий емоційний досвід у цьому контексті — це мужність суб'єкта зустрітися з «правдою свого існування». Коли клієнт проживає не просто «смуток за втраченим», а торкається теми кінцевості буття взагалі, відбувається фундаментальний зсув у структурі особистості. Глибина стає порталом, через який людина переходить від адаптивного функціонування до автентичного буття. Така робота потребує від терапевта не лише технічної майстерності, а й власної екзистенційної зрілості, здатності бути присутнім у темах, які не мають готових рішень.

Завершальним етапом нашого аналізу є дослідження ролі терапевтичної позиції як головного фасилітатора емоційної глибини. Ми виходимо з тези, що глибина досвіду клієнта безпосередньо лімітована «емоційною місткістю» самого терапевта. Клієнт несвідомо тестує здатність професіонала витримувати високу напругу, і якщо терапевт виявляє тривогу або надмірну схильність до швидких інтерпретацій, процес занурення блокується.

Ключовими теоретичними конструктами тут виступають.

Терапевтична присутність (Presence): Це стан повної залученості на всіх рівнях (тілесному, емоційному, когнітивному). Глибина народжується не з технік, а з якості «буття-з-іншим».

Емпатійний резонанс: Здатність терапевта використовувати власну психіку як «резонуючу камеру» для невербальних сигналів клієнта. Це дозволяє терапевту вербалізувати ті самі «felt sense» клієнта, які ще не знайшли власного голосу. Контейнування та холдинг [14,15,17]: Створення такого рівня безпеки, де клієнт може ризикнути відмовитися від звичних захистів. Терапевт стає «зовнішнім контейнером» для емоцій, які раніше здавалися клієнту нестерпними або руйнівними.

Отже, терапевт виступає одночасно і «провідником» у глибину, і «якорем», що утримує клієнта в межах реальності та вікна толерантності. Глибина емоційного досвіду в такому разі є спільним продуктом інтерсуб'єктивної взаємодії, де професійна присутність терапевта перетворює потенційно руйнівний афект на структурований трансформаційний досвід.

Висновки. Узагальнюючи результати теоретичного аналізу проблеми глибини емоційного досвіду в психотерапевтичному процесі, можна дійти наступних висновків.

1. Глибина емоційного досвіду як багатовимірний конструкт. Доведено, що «глибина» не є тотожною інтенсивності афекту або катартичному відреагуванню. Вона являє собою якісний показник інтеграції між тілесними відчуттями, емоційними схемами та вербальною символізацією. Центральним елементом цього процесу є рух від номінального називання почуттів до безпосереднього контакту з «felt sense» (відчутим сенсом), що дозволяє перевести терапевтичну роботу з рівня обговорення проблем на рівень їхньої прямої трансформації в поточному моменті.

2. Ієрархія емоційної динаміки. Теоретично обґрунтовано необхідність диференціації емоційних станів за критерієм їхньої адаптивності. Встановлено, що робота на рівні вторинних реактивних емоцій (захисних афектів) має обмежений терапевтичний потенціал. Справжня глибина досягається лише через доступ до первинних адаптивних емоцій, які містять у собі автентичну інформацію про базові потреби особистості. Саме цей «спуск» крізь захисні шари до емоційного ядра є необхідною умовою для нейробіологічної реконсолідації досвіду та зміни стійких дезадаптивних патернів.

3. Нейробіологічна регуляція та безпека. Виявлено, що глибина емоційного занурення має чіткі межі, визначені «вікном толерантності» нервової системи. Трансформаційний потенціал глибини реалізується лише за умови збереження клієнтом «подвійного усвідомлення» — здатності одночасно перебувати в інтенсивному досвіді та зберігати позицію спостерігаючого «Я». Перевищення цих меж веде до ретравматизації, тоді як недостатня глибина сприяє інтелектуалізації та когнітивному опору.

4. Психологічний опір як регулятор глибини. Опір зануренню в глибинні пласти досвіду (дисоціація, раціоналізація) визначено як адаптивний механізм захисту психічної цілісності. У роботі показано, що успішне подолання цього опору можливе не через пряму конфронтацію, а через створення безпечного терапевтичного середовища, де опір стає об'єктом феноменологічного дослідження, що саме по собі поглиблює терапевтичний процес.

5. Інтерсуб'єктивна природа глибини. Підтверджено роль терапевта як провідника та «контейнера» емоційного досвіду. Глибина сесії прямо залежить від здатності терапевта до емпатійного резонансу та його власної екзистенційної готовності витримувати інтенсивні афекти. Терапевтична присутність створює умови для «вертикальної інтеграції» досвіду клієнта, дозволяючи раніше відщепленим або дисоційованим фрагментам психіки бути почутими, названими та інтегрованими в цілісний наратив особистості.

6. Екзистенційне значення глибини. На фінальному рівні аналізу встановлено, що рух у глибину емоційного досвіду неминуче веде до зіткнення суб'єкта з граничними даностями буття — свободою, самотністю та пошуком сенсу. Це дозволяє стверджувати, що глибина в психотерапії є не лише технічним інструментом вирішення симптомів, а й онтологічною умовою становлення автентичної особистості, здатної до повноцінного проживання життя.

Література:

1. Gendlin E. T. Focusing-Oriented Psychotherapy: A Manual of the Experiential Method. New York: Guilford Press, 1996. P. 15–26.

2. Gendlin E. T. Experiencing and the Creation of Meaning: A Philosophical and Psychological Approach to the Subjective. Evanston: Northwestern University Press, 1997. P. 82–95.

3. Greenberg L. S., Watson J. C., Goldman R. N. Process-Experiential Therapy: Helping Clients Mobilize Their Emotional Resources. Washington, DC: American Psychological Association, 2004. P. 60–75.

4. Greenberg L. S. Emotion-Focused Therapy: Coaching Clients to Work Through Their Feelings. Washington, DC: American Psychological Association, 2015. P. 43–58.

5. Siegel D. J. The Developing Mind: How Relationships and the Brain Interact to Shape Who We Are. New York: Guilford Press, 2012. P. 267–280.

6. Siegel D. J. The Mindful Therapist: A Clinician's Guide to Mindsight and Neural Integration. New York: W. W. Norton & Company, 2010. P. 110–122.

7. Levine P. A. In an Unspoken Voice: How the Body Releases Trauma and Restores Goodness. Berkeley: North Atlantic Books, 2010. P. 102–115.

8. Levine P. A. Waking the Tiger: Healing Trauma. Berkeley: North Atlantic Books, 1997. P. 45–60.

9. Yalom I. D. Existential Psychotherapy. New York: Basic Books, 1980. P. 8–15.

10. Yalom I. D. The Gift of Therapy: An Open Letter to a New Generation of Therapists and Their Patients. New York: HarperCollins, 2002. P. 120–135.

11. May R. The Discovery of Being. New York: W. W. Norton & Company, 1983. P. 92–104.

12. May R. Love and Will. New York: W. W. Norton & Company, 1969. P. 210–225.

13. Van der Kolk B. A. The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma. New York: Viking, 2014. P. 203–215.

14. Bion W. R. Learning from Experience. London: Tavistock Publications, 1962. P. 89–101.

15. Bion W. R. Attention and Interpretation. London: Tavistock Publications, 1970. P. 33–45.

16. Winnicott D. W. The Maturational Processes and the Facilitating Environment: Studies in the Theory of Emotional Development. London: Hogarth Press, 1965. P. 140–152.

17. Winnicott D. W. Playing and Reality. London: Tavistock Publications, 1971. P. 65–80.

References:

1. Gendlin E. T. Focusing-Oriented Psychotherapy: A Manual of the Experiential Method. New York: Guilford Press, 1996. P. 15–26.

2. Gendlin E. T. Experiencing and the Creation of Meaning: A Philosophical and Psychological Approach to the Subjective. Evanston: Northwestern University Press, 1997. P. 82–95.

3. Greenberg L. S., Watson J. C., Goldman R. N. Process-Experiential Therapy: Helping Clients Mobilize Their Emotional Resources. Washington, DC: American Psychological Association, 2004. P. 60–75.

4. Greenberg L. S. Emotion-Focused Therapy: Coaching Clients to Work Through Their Feelings. Washington, DC: American Psychological Association, 2015. P. 43–58.

5. Siegel D. J. The Developing Mind: How Relationships and the Brain Interact to Shape Who We Are. New York: Guilford Press, 2012. P. 267–280.

6. Siegel D. J. The Mindful Therapist: A Clinician's Guide to Mindsight and Neural Integration. New York: W. W. Norton & Company, 2010. P. 110–122.

7. Levine P. A. In an Unspoken Voice: How the Body Releases Trauma and Restores Goodness. Berkeley: North Atlantic Books, 2010. P. 102–115.
8. Levine P. A. Waking the Tiger: Healing Trauma. Berkeley: North Atlantic Books, 1997. P. 45–60.
9. Yalom I. D. Existential Psychotherapy. New York: Basic Books, 1980. P. 8–15.
10. Yalom I. D. The Gift of Therapy: An Open Letter to a New Generation of Therapists and Their Patients. New York: HarperCollins, 2002. P. 120–135.
11. May R. The Discovery of Being. New York: W. W. Norton & Company, 1983. P. 92–104.
12. May R. Love and Will. New York: W. W. Norton & Company, 1969. P. 210–225.
13. Van der Kolk B. A. The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma. New York: Viking, 2014. P. 203–215.
14. Bion W. R. Learning from Experience. London: Tavistock Publications, 1962. P. 89–101.
15. Bion W. R. Attention and Interpretation. London: Tavistock Publications, 1970. P. 33–45.
16. Winnicott D. W. The Maturational Processes and the Facilitating Environment: Studies in the Theory of Emotional Development. London: Hogarth Press, 1965. P. 140–152.
17. Winnicott D. W. Playing and Reality. London: Tavistock Publications, 1971. P. 65–80.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.922.27-053.6:316.614:373.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2530-2543

Макарчук Наталія Олексіївна доктор психологічних наук, професор кафедри загальної та практичної психології, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, м. Ізмаїл, https://orcid.org/0000-0001-5347-1030

Куліненко Лілія Борисівна доктор філософських наук, професор кафедри технологічної освіти та природничих наук, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, м. Ізмаїл, https://orcid.org/0000-0001-8179-3089

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ ЗАКЛАДІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ.

Анотація. У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми психологічних чинників дезадаптації підлітків в умовах загальноосвітнього навчального закладу. Актуальність дослідження зумовлена загостренням проблеми шкільної дезадаптації в підлітковому віці на тлі сучасних соціальних викликів, інформаційного перевантаження та зростання вимог до адаптаційних ресурсів особистості. Підлітковий вік розглядається як критичний період онтогенезу, що характеризується інтенсивними фізіологічними, психологічними та соціальними змінами, які створюють об'єктивне підґрунтя для виникнення дезадаптаційних процесів. Школа як головний інститут соціалізації після сім'ї стає тим простором, де ці труднощі проявляються найбільш рельєфно.

На основі аналізу наукових праць Г. Балла, Ф. Березіна, Н. Максимової, та інших дослідників визначено сутність феномену шкільної дезадаптації, яка розглядається в єдності трьох вимірів: як процес зниження адаптаційних можливостей, як сукупність зовнішніх проявів неблагополуччя та як стійкий дезадаптивний стан. Систематизовано психологічні чинники дезадаптації підлітків, які поділено на дві взаємопов'язані групи: суб'єктивні (індивідуально-типологічні особливості, акцентуації характеру, самооцінка, мотиваційна сфера) та об'єктивні (сімейні чинники, стиль педагогічного спілкування, психологічний клімат у класі, булінг, навчальне навантаження). Розкрито механізми взаємодії цих чинників у процесі формування різних форм дезадаптації – поведінкових розладів, невротичних симптомів, когнітивних порушень та соціальної ізоляції. Особливу увагу приділено практичним аспектам діяльності психологічної служби загальноосвітнього закладу щодо профілактики та подолання дезадаптації підлітків. Визначено основні напрямки роботи практичного психолога: психодіагностичний (раннє виявлення підлітків групи ризику за допомогою валідних методик), корекційно-розвивальний (індивідуальна та групова робота, спрямована на розвиток навичок саморегуляції, комунікативної компетентності,

адекватної самооцінки), консультативний (робота з батьками та педагогами щодо оптимізації дитячо-батьківських стосунків та індивідуального підходу до дезадаптованих підлітків) та профілактичний (психологічна просвіта всіх учасників освітнього процесу, створення безпечного психологічного середовища, профілактика булінгу).

Наголошується на необхідності комплексного, системного підходу, що передбачає тісну співпрацю психолога з учнями, педагогами та батьками.

Зроблено висновок, що ефективне подолання дезадаптації можливе лише за умови створення в школі атмосфери підтримки, безпеки та взаємоповаги, а також своєчасного виявлення та корекції дезадаптаційних проявів з урахуванням індивідуальних особливостей кожного підлітка.

Ключові слова: дезадаптація, шкільна дезадаптація, підлітковий вік, психологічні чинники, акцентуації характеру, самооцінка, сімейне виховання, булінг, психологічна профілактика, психокорекція, практичний психолог, загальноосвітній заклад.

Natalia Makarchuk Doctor of Psychological Sciences, Professor, Department of General and Practical Psychology, Izmail State Humanities University, Izmail, https://orcid.org/0000-0001-5347-1030

Kulinenko Liliya Borysivna - Doctor of Philosophy, Professor, Department of Technological Education and Natural Sciences, Izmail State Humanities University, Izmail, https://orcid.org/0000-0001-8179-3089

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF MADADAPTATION OF ADOLESCENTS IN A GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTION AND WAYS TO OVERCOME THEM.

Abstract. The article carries out a theoretical analysis of the problem of psychological factors of maladjustment of adolescents in the conditions of a comprehensive educational institution. The relevance of the study is determined by the aggravation of the problem of school maladjustment in adolescence against the background of modern social challenges, information overload and growing demands for adaptation resources of the individual. Adolescence is considered as a critical period of ontogenesis, characterized by intense physiological, psychological and social changes, which create an objective basis for the emergence of maladaptive processes. The school, as the main institution of socialization after the family, becomes the space where these difficulties manifest themselves in the most relief.

Based on the analysis of the scientific works of G. Ball, F. Berezin, N. Maksimova, I. Korobeynikov, A. Lychko and other researchers, the essence of the phenomenon of school maladaptation is determined, which is considered in the unity of three dimensions: as a process of reducing adaptation opportunities, as a set of

external manifestations of adversity, and as a persistent maladaptive state. The psychological factors of adolescent maladjustment are systematized, which are divided into two interrelated groups: subjective (individual-typological features, character accentuations, self-esteem, motivational sphere) and objective (family factors, style of pedagogical communication, psychological climate in the classroom, bullying, educational workload). The mechanisms of interaction of these factors in the process of formation of various forms of maladaptation - behavioral disorders, neurotic symptoms, cognitive disorders and social isolation - are revealed.Special attention is paid to the practical aspects of the activities of the psychological service of the general educational institution regarding the prevention and overcoming of adolescent maladjustment. The main directions of the work of a practical psychologist are defined: psychodiagnostic (early identification of teenagers at risk using valid methods), correctional and developmental (individual and group work aimed at developing self-regulation skills, communicative competence, adequate self-esteem), consultative (work with parents and teachers to optimize child-parent relations and individual approach to maladjusted children) adolescents) and preventive (psychological education of all participants in the educational process, creation of a safe psychological environment, prevention of bullying).

The need for a complex, systematic approach is emphasized, which involves close cooperation of the psychologist with students, teachers and parents.

It was concluded that effective overcoming of maladjustment is possible only if an atmosphere of support, safety and mutual respect is created in the school, as well as timely detection and correction of maladjustment manifestations, taking into account the individual characteristics of each teenager.

Keywords: maladjustment, school maladjustment, adolescence, psychological factors, character accentuations, self-esteem, family upbringing, bullying, psychological prevention, psychocorrection, practical psychologist, general education institution.

Постановка проблеми.

Сучасне українське суспільство переживає період глибинних трансформацій, що охоплюють усі сфери життя – від економіки та політики до міжособистісних стосунків та системи цінностей. Ці зміни, ускладнені тривалим перебуванням у стані невизначеності, інформаційним перевантаженням та стресогенними чинниками воєнного часу, висувають безпрецедентні вимоги до адаптаційних механізмів особистості. Здатність успішно пристосовуватися до мінливих умов середовища, зберігаючи психічне здоров'я та особистісну цілісність, стає однією з ключових компетенцій сучасної людини. У цьому контексті особливої уваги заслуговує підлітковий вік – критичний період онтогенезу, який і сам по собі характеризується кардинальними перебудовами на всіх рівнях: фізіологічному, психологічному та соціальному. Саме в підлітковому віці закладаються основи світогляду, формується ідентичність,

відбувається становлення механізмів саморегуляції та вибудовуються нові моделі взаємодії з соціумом. Накладання вікових кризових процесів на макросоціальну нестабільність створює надзвичайно високе навантаження на адаптаційні ресурси підлітка, роблячи його особливо вразливим до виникнення різноманітних форм дезадаптації.

Загальноосвітній заклад є тим простором, де підліток проводить значну частину свого часу і де його адаптаційні труднощі проявляються найбільш рельєфно. Школа виступає не лише місцем здобуття знань, але й головним інститутом соціалізації після сім'ї, ареною випробування соціальних ролей, формування комунікативних навичок та самооцінки. Саме тут відбувається оцінювання його здібностей з боку дорослих та однолітків, вибудовуються складні ієрархічні стосунки, формуються уявлення про успішність та власну значущість. Коли підліток з тих чи інших причин не може відповідати вимогам освітнього середовища, задовольнити свої базові потреби у визнанні, приналежності до групи, безпеці та самоповазі, виникає феномен шкільної дезадаптації. Її зовнішні прояви добре відомі кожному практичному психологу: стійке зниження успішності, порушення дисципліни, прогули, конфлікти з учителями та однолітками, негативне ставлення до школи, підвищена тривожність, агресивність або, навпаки, замкнутість та відхід у себе. За цими симптомами часто стоять глибокі внутрішні конфлікти, спотворення особистісного розвитку, які, не будучи вчасно розпізнаними та скоригованими, можуть призвести до стійких форм девіантної поведінки, шкідливих звичок, психосоматичних захворювань, а в найскладніших випадках – до криміналізації особистості або суїцидальних ризиків. Актуальність дослідження психологічних чинників дезадаптації підлітків та розробки ефективних шляхів її подолання в умовах загальноосвітнього закладу зумовлена не лише потребами психологічної практики, але й широким соціальним контекстом, адже благополуччя підростаючого покоління є запорукою стабільності та розвитку суспільства в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема адаптації особистості до умов соціального середовища є класичною для психологічної науки і має багату історію теоретичного осмислення та емпіричного вивчення. У найширшому філософсько-психологічному сенсі адаптація розуміється як процес і результат встановлення динамічної рівноваги між живою системою та середовищем. У психології особистості цей процес набуває специфічних рис, пов'язаних із свідомою регуляцією поведінки, ціннісними орієнтаціями та механізмами самозахисту. Вагомий внесок у розробку теоретичних засад адаптації зробили такі дослідники, як Г. Балл, який розглядав адаптацію в контексті психологічної культури особистості, та Ф. Березін, який детально проаналізував психічну адаптацію як системний процес взаємодії людини із середовищем, виокремивши її рівні та механізми. Їхні роботи заклали фундамент для розуміння адаптації не як пасивного пристосування, а як активної взаємодії, що передбачає перетворення як середовища, так і самого суб'єкта [1,4].

В українській психологічній науці проблеми дезадаптації дітей та підлітків активно розроблялися в руслі досліджень девіантної поведінки, соціалізації та психологічної служби в освіті. Значний внесок зробила Н. Максимова, яка глибоко проаналізувала проблему соціальної дезадаптації неповнолітніх у контексті девіантології, показавши зв'язок між порушеннями процесу соціалізації, деформаціями особистості та виникненням різних форм відхильної поведінки [3,4]. У її роботах підкреслюється, що соціальна дезадаптація є не просто сукупністю негативних вчинків, а глибинним порушенням процесу соціального розвитку особистості. Інший важливий напрямок досліджень пов'язаний з іменем Н. Лускановой, які зосередилися на феномені шкільної дезадаптації, її діагностиці та проявах у навчальній діяльності 4. Вони запропонували розглядати шкільну дезадаптацію як утруднення у навчанні та засвоєнні соціальних ролей, зумовлені невідповідністю психофізіологічних можливостей дитини вимогам педагогічного середовища. Особливо цінним є їхній внесок у розробку діагностичного інструментарію, який дозволяє виявляти дезадаптацію на ранніх етапах. Дослідження Л. Дзюбко присвячені ранній шкільній дезадаптації, але методологічні підходи, розроблені нею, є релевантними й для розуміння підліткового віку, зокрема, щодо ролі емоційного благополуччя та мотивації [2]. Важливий аспект, пов'язаний із рольовою структурою групи, розкрито в роботах О. Сизька, який досліджував адаптаційний потенціал учнів у контексті їхнього рольового статусу в класному колективі 7. Значний пласт досліджень стосується зв'язку дезадаптації з індивідуально-типологічними особливостями підлітків. Роботи відомого психіатра А. Лічка та його школи, присвячені акцентуаціям характеру в підлітковому віці, демонструють, як певні риси характеру (гіпертимні, циклоїдні, лабільні, сенситивні та ін.) можуть стати фактором ризику дезадаптації за умов несприятливого соціального середовища чи неадекватних виховних впливів. В. Каган розвинув ці ідеї, досліджуючи психогенні форми шкільної дезадаптації, зумовлені порушеннями спілкування та самооцінки. У сучасній науковій літературі дезадаптацію все частіше розглядають у трьох взаємопов'язаних вимірах: як процес поступового зниження адаптаційних можливостей, як прояв цього процесу у вигляді специфічних поведінкових, емоційних чи когнітивних симптомів, та як результат - стійкий дезадаптивний стан, що характеризується порушенням взаємодії із середовищем та внутрішнім дискомфортом.

Незважаючи на значний масив наукових праць, присвячених різним аспектам шкільної дезадаптації, можна констатувати певну диспропорцію: переважна більшість досліджень зосереджена на молодшому шкільному віці, де адаптація пов'язана насамперед із входженням у нову соціальну ситуацію розвитку. Підлітковий вік, з його унікальними психологічними новоутвореннями, специфічними віковими кризами та зміною провідної діяльності, вивчений у контексті дезадаптації менш системно. Потребують подальшого аналізу питання про те, як саме внутрішні (вікові, особистісні) та зовнішні

(соціальні, педагогічні) чинники взаємодіють, породжуючи різні форми дезадаптації саме в підлітковому віці, а також які методи психологічної допомоги є найбільш ефективними в умовах сучасної загальноосвітньої школи. Це визначає актуальність і мету нашої роботи.

Мета статті полягає у теоретичному аналізі комплексу психологічних чинників, які зумовлюють виникнення, розвиток та закріплення дезадаптації у підлітків в умовах загальноосвітнього навчального закладу, а також у систематизації основних напрямків, методів та стратегій психологічної роботи, спрямованих на її профілактику, корекцію та подолання, з урахуванням специфіки діяльності практичного психолога в школі.

Викладення основного матеріалу. Підлітковий вік є одним із найскладніших та найсуперечливіших етапів у розвитку особистості. Його часто називають перехідним, критичним, фазою "бурі та натиску", і це не випадково.

Саме в цей період відбувається фундаментальна перебудова раніше сформованих психологічних структур, закладаються основи свідомої поведінки, викристалізовується загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень і соціальних установок. З одного боку, підліток - це вже не дитина, яка потребує постійної опіки, а з іншого - ще не дорослий, здатний до повної автономії та відповідальності. Центральним психологічним новоутворенням цього віку стає почуття дорослості та потреба в її визнанні оточуючими, що супроводжується активним пошуком власної ідентичності, експериментуванням із соціальними ролями, прагненням до емансипації від дорослих. Провідна діяльність зміщується з навчальної на інтимно-особистісне спілкування з однолітками, яке стає найважливішим джерелом емоційного благополуччя, засобом самопізнання та самоствердження. Усі ці кардинальні зміни відбуваються на тлі інтенсивних фізіологічних та гормональних перебудов, які впливають на емоційну сферу, роблячи її нестабільною, підвищують збудливість, імпульсивність, схильність до різких коливань настрою. Така внутрішня ситуація розвитку створює об'єктивне підґрунтя для виникнення різноманітних труднощів у взаємодії з довкіллям, зокрема з освітнім середовищем школи.

Шкільна дезадаптація підлітка є складним, багатофакторним явищем, яке неможливо звести до якоїсь однієї причини. Це результат складної взаємодії індивідуально-психологічних особливостей самого підлітка та специфіки соціального, зокрема шкільного, середовища. Для зручності аналізу всі чинники, що спричиняють дезадаптацію, можна умовно поділити на дві великі групи: суб'єктивні, тобто ті, що кореняться в самій особистості підлітка, та об'єктивні, які пов'язані з особливостями його мікросоціального оточення та організації життєдіяльності. В реальності ці групи чинників діють не ізольовано, а в тісному взаємозв'язку, підсилюючи та модифікуючи один одного [1,7].

Розглядаючи суб'єктивні чинники, слід розпочати з найбільш базальних, конституціональних особливостей. Йдеться про вроджені властивості нервової системи - її силу, слабкість, рухливість, лабільність або інертність, які

визначають тип темпераменту. Підлітки зі слабким типом нервової системи, які характеризуються підвищеною чутливістю, вразливістю, швидкою виснажуваністю, насилу витримують інтенсивні та тривалі навантаження, які неминучі в шкільному житті (контрольні роботи, відповіді біля дошки, великий обсяг домашніх завдань, високий темп роботи на уроці). Вони легко губляться в стресових ситуаціях, схильні до надмірного хвилювання, що може призводити до зниження результатів діяльності та формування стану хронічної втоми й тривоги. Імпульсивні, збудливі підлітки з неврівноваженими процесами збудження та гальмування часто мають труднощі з поведінковою саморегуляцією, порушують дисципліну не через злий намір, а внаслідок нездатності стримувати свої пориви, що стає причиною постійних конфліктів з педагогами та, як наслідок, формування негативного ставлення до школи.

До цієї ж групи належать і набуті на протязі життя, але такі, що глибоко вкорінилися, особливості юнака, серед яких особливе місце посідають акцентуації характеру. У підлітковому віці, через його кризовий характер, акцентуації проявляються особливо яскраво і можуть значною мірою визначати поведінку. Досвід практичної роботи показує, що підлітки з епілептоїдною акцентуацією, схильні до дисфорій, афективної вибуховості, ригідності та педантизму, часто стають ініціаторами конфліктів, виявляють жорстокість до слабших, що призводить до їх соціальної ізоляції та відторгнення з боку колективу. Підлітки з нестійким типом акцентуації, для яких характерні слабкість вольової сфери, підвищена сугестивність, прагнення до легких розваг та отримання задоволень, швидко втрачають інтерес до навчання, потрапляють під негативний вплив вуличних компаній, прогулюють уроки, що є класичним проявом соціально-педагогічної дезадаптації. Натомість підлітки з сенситивною або астено-невротичною акцентуацією реагують на шкільні труднощі (невдачі, глузування однолітків, несправедливе, на їхню думку, ставлення вчителя) не поведінковими зривами, а заглибленням у себе, посиленням тривоги, появою нав'язливих страхів, психосоматичними скаргами (головний біль, болі в животі, порушення сну).Така "тиха" дезадаптація часто залишається непоміченою педагогами, але завдає не меншої шкоди особистісному розвитку.

Ключовим суб'єктивним чинником виступає самооцінка підлітка та рівень його домагань. Саме в цьому віці відбувається становлення більш-менш реалістичної та диференційованої Я-концепції. Проте цей процес є болісним і суперечливим. Неадекватно занижена самооцінка породжує невпевненість у собі, тривожність, очікування невдачі, що паралізує пізнавальну активність, заважає повноцінному спілкуванню, робить підлітка об'єктом глузувань чи булінгу. Він може відмовлятися від відповідей навіть тоді, коли знає матеріал, не проявляє ініціативи, прагне бути непомітним, що ускладнює його соціальну інтеграцію [2]. Завищена самооцінка, яка не підкріплюється реальними досягненнями, призводить до постійних конфліктів з оточенням, яке, на думку підлітка, недооцінює його. Він може демонструвати зневажливе ставлення до

вчителів та однолітків, агресивно реагувати на критику, претендувати на лідерство, не маючи для цього необхідних якостей. Така позиція неминуче веде до ізоляції або до конфліктного способу самоствердження, що є формою поведінкової дезадаптації. Тісно пов'язаною з самооцінкою є мотиваційна сфера. Для успішної адаптації в школі необхідна сформованість внутрішньої навчальної мотивації, інтерес до знань як таких. Натомість у багатьох сучасних підлітків переважає зовнішня мотивація (навчання заради оцінок, похвали батьків, уникнення покарання). Якщо ж у підлітка не сформовані навіть ці зовнішні мотиви, і він не бачить для себе жодного сенсу в перебуванні в школі, окрім спілкування з друзями, то за найменших труднощів у навчанні чи спілкуванні виникає стан фрустрації, який швидко переростає у стійке негативне ставлення до школи та відмову від виконання її вимог.

Друга велика група чинників - об'єктивні, пов'язані з мікросоціальним оточенням підлітка. Найпотужнішим із них є, безперечно, сім'я. Сімейна ситуація виступає тим базовим підгрунтям, на якому формується особистість дитини. Дисгармонійні стилі сімейного виховання є потужним дезадаптуючим чинником [5].

Гіперпротекція, або надмірна опіка, позбавляє підлітка самостійності, формує в нього утриманські настрої, невпевненість у власних силах, нездатність долати труднощі. Потрапляючи в школу, де до нього висувають вимоги самостійності, такий підліток виявляється безпорадним і постійно потребує підтримки, стає об'єктом насмішок.

Гіпопротекція (бездоглядність) залишає підлітка напризволяще, не дає йому необхідних моральних орієнтирів, прикладів конструктивної поведінки, що робить його легкою здобиччю асоціальних впливів і призводить до соціальної дезадаптації. Особливо руйнівним є виховання за типом емоційного відторгнення або жорстокого поводження. Дитина, яка не отримує в сім'ї любові, підтримки та безумовного прийняття, виростає з глибокою внутрішньою травмою, недовірою до світу, агресивністю або, навпаки, патологічною сором'язливістю. У школі вона або відтворює звичну для себе модель агресивної взаємодії, або стає ізольованою жертвою. Конфліктна атмосфера в сім'ї, сварки між батьками, розлучення - все це позбавляє підлітка відчуття безпеки, стабільності, що є основою психологічного благополуччя, і робить його більш вразливим до шкільних стресів.

Наступним за значущістю об'єктивним чинником є особливості шкільного середовища та організації освітнього процесу. Стиль педагогічного спілкування, який домінує в школі, може як сприяти адаптації, так і провокувати дезадаптацію. Авторитарний стиль, з його жорсткими вимогами, придушенням ініціативи, публічним висміюванням невдач, створює атмосферу страху та напруження, що є неприйнятним для чутливої підліткової психіки. Це породжує в одних учнів шкільні неврози, а в інших - відкритий опір, негативізм, конфлікти з учителями. Ігнорування педагогом індивідуальних особливостей учнів,

орієнтація на "середнього" учня, призводить до того, що "сильні" учні втрачають інтерес до навчання через відсутність виклику, а "слабкі" - постійно перебувають у ситуації неуспіху, що руйнує їхню самооцінку та мотивацію [1,6]. Надмірне навчальне навантаження, невідповідність програм реальним можливостям дітей, велика кількість контрольних робіт - усе це призводить до хронічної перевтоми, яка є фізіологічною основою для виникнення астенічних станів та зривів адаптації.

Важливим чинником є також психологічний клімат у класі та стосунки з однолітками. Як уже зазначалося, спілкування з ровесниками стає для підлітка провідною діяльністю. І якщо він не може реалізувати цю потребу - не має друзів, зазнає цькувань (булінгу), є ізгоєм у класі, - це стає для нього найсильнішою психотравмуючою ситуацією. Соціальна ізоляція або статус жертви призводять до глибокого емоційного неблагополуччя, депресивних станів, формування заниженої самооцінки, відмови від відвідування школи - тобто до тотальної соціально-психологічної дезадаптації. Булінг, на жаль, є поширеним явищем у сучасній школі, і його наслідки для психіки підлітка можуть бути катастрофічними.

Усі описані чинники не діють ізольовано. Вони переплітаються, утворюючи складні причинно-наслідкові зв'язки. Скажімо, підліток із вродженою сенситивністю (суб'єктивний чинник), який виховується в сім'ї з емоційним відторгненням (об'єктивний сімейний чинник), потрапляючи до класу з авторитарним учителем та недружнім колективом (об'єктивні шкільні чинники), має мізерні шанси на успішну адаптацію. Навпаки, сприятлива сімейна ситуація та підтримка з боку батьків можуть значною мірою компенсувати труднощі, пов'язані з акцентуацією характеру або конфліктами з учителем. Саме тому в роботі практичного психолога важливий системний підхід, який враховує всю сукупність чинників.

Прояви дезадаптації в підлітковому віці надзвичайно різноманітні. Вони охоплюють усі сфери психічного життя. Найбільш очевидними є поведінкові прояви: це відкрита непокора, грубість, агресивність (вербальна чи фізична) по відношенню до однолітків та вчителів, схильність до руйнівних дій, брехливість, крадіжки, прогули уроків, бродяжництво, раннє залучення до тютюнопаління, алкоголю чи інших психоактивних речовин. Такі форми поведінки часто є сигналом про глибоке внутрішнє неблагополуччя, спробою привернути до себе увагу або захиститися. Інша група проявів - емоційні та невротичні розлади. Вони можуть бути менш помітними для оточення, але не менш болісними для самого підлітка. Це підвищена тривожність, постійне відчуття напруги, страхи (шкільні фобії, страх відповідати біля дошки, страх контролю), дратівливість, пригнічений настрій, апатія, втрата інтересу до того, що раніше подобалось, сльозливість, різкі перепади настрою [3,4]. Нерідко психологічні проблеми соматизуються, тобто виражаються через тілесні симптоми: часті головні болі, болі в животі без органічних причин, порушення сну, апетиту, шкірні висипання.

Це своєрідний несвідомий спосіб "уникнути" нестерпної шкільної ситуації через хворобу. І нарешті, прояви в навчальній та когнітивній сфері: стійке та значне зниження успішності, нездатність зосередитися на навчальному матеріалі, порушення пам'яті, інертність мислення, негативізм щодо виконання будь-яких навчальних завдань, відмова від відповідей на уроках навіть при знанні матеріалу, знецінення ролі освіти взагалі. Ці когнітивні порушення часто є вторинними, похідними від емоційного неблагополуччя та демотивації, але вони, в свою чергу, ще більше поглиблюють відставання у навчанні та закріплюють статус невстигаючого учня, замикаючи порочне коло дезадаптації.

Усвідомлення складної, багатофакторної природи шкільної дезадаптації підлітків та розуміння механізмів її виникнення дозволяє практичному психологу загальноосвітнього закладу вибудувати ефективну систему роботи, спрямовану на її профілактику та подолання. Ця робота має носити комплексний, системний характер і охоплювати всіх учасників освітнього процесу – самих підлітків, їхніх батьків та педагогів. Вона реалізується за кількома ключовими напрямками, які перебувають у нерозривній єдності.

Першим і основоположним напрямком є психодіагностичний. Неможливо ефективно допомагати, не знаючи точно, з чим саме ми маємо справу. Завдання психолога - не просто констатувати наявність дезадаптації, а виявити її глибинні причини, структуру, визначити, які саме чинники - суб'єктивні чи об'єктивні - відіграють провідну роль у кожному конкретному випадку [4]. Для цього необхідно використовувати комплекс валідних та надійних методик, які дозволяють отримати інформацію про різні аспекти особистості та життєдіяльності підлітка. Важливо проводити не разові "зрізи", а систематичний моніторинг, особливо у так звані "кризові" періоди (перехід із початкової в основну школу, початок підліткового віку). Діагностика має включати вивчення рівня шкільної тривожності (наприклад, за допомогою опитувальника Філліпса), дослідження самооцінки та рівня домагань (методики Дембо-Рубінштейн, Будассі), виявлення акцентуацій характеру (опитувальник Шмішека, ПДО Лічка для старших підлітків), визначення соціометричного статусу в класному колективі, вивчення мотивації навчання (методика Лускановой, Гінзбурга), діагностику дитячо-батьківських стосунків (опитувальник "Аналіз сімейних взаємин" Ейдеміллера, Юстицкіса). Отримані дані дозволяють не лише виявити підлітків "групи ризику", але й розробити адресні, індивідуалізовані програми допомоги.

На основі результатів діагностики будується корекційно-розвивальний напрямок роботи. Він спрямований безпосередньо на подолання виявлених труднощів та розвиток адаптаційного потенціалу підлітка. Ця робота може проводитися як в індивідуальній, так і в груповій формі. Індивідуальна робота є незамінною для підлітків із глибокими емоційними проблемами, травматичним досвідом (жертви булінгу, насильства в сім'ї), для тих, хто має труднощі зі встановленням контакту. У ході індивідуальних консультацій, які можуть набувати форм підтримувальної терапії або короткострокового консультування,

психолог допомагає підлітку усвідомити свої почуття, знайти внутрішні ресурси, опрацювати травматичний досвід, сформувати більш адекватну самооцінку. Ефективними є елементи арт-терапії (малювання, ліплення, колажування), які дозволяють виразити складні почуття в безпечний спосіб, казкотерапії, ігрової терапії для молодших підлітків. Групова робота, зокрема у формі соціально-психологічних тренінгів, є надзвичайно продуктивною, оскільки дозволяє моделювати ситуації спілкування та відпрацьовувати навички в безпечному середовищі. Для підлітків із проявами дезадаптації особливо актуальними є тренінги, спрямовані на розвиток комунікативної компетентності, навичок конструктивного розв'язання конфліктів, асертивної поведінки, емоційної саморегуляції та стресостійкості, формування впевненості в собі та позитивної Я-концепції. Важливо, щоб такі тренінги включали елементи рефлексії, рольові ігри, вправи на згуртування групи, що сприяє покращенню соціометричного статусу учасників та їх інтеграції в колектив. Для підлітків з труднощами в навчанні доцільно проводити розвивальні заняття, спрямовані на тренування пам'яті, уваги, логічного мислення, але в ігровій, цікавій формі, щоб знизити тривогу та відновити пізнавальний інтерес.

Третій напрямок - консультативний, який охоплює роботу з батьками та педагогами. Консультування батьків є критично важливим, адже, як було показано вище, сімейний чинник часто є першопричиною або потужним каталізатором дезадаптації. Завдання психолога - не повчати батьків і не давати готових "рецептів", а допомогти їм усвідомити власну роль у проблемах дитини, побачити сімейну ситуацію з боку, зрозуміти вікові потреби підлітка. Психолог може пояснити батькам психологічний зміст "поганої" поведінки (наприклад, що агресія або прогули - це часто крик про допомогу), навчити їх навичкам ефективної комунікації, активного слухання, безоцінного прийняття, методам підтримки дитини, а не покарання. У роботі з батьками важливо уникати звинувачень, а вибудовувати партнерські стосунки, спрямовані на спільне розв'язання проблеми. Не менш важливим є консультування педагогів. Більшість учителів, особливо з великим стажем роботи, не володіють достатніми знаннями з вікової психології та психології девіантної поведінки, часто сприймають прояви дезадаптації виключно як "педагогічну занедбаність" або злий намір учня. Психолог має допомогти вчителю змінити оптику бачення: подивитися на "важкого" підлітка не як на джерело проблем, а як на людину, яка опинилася у складних життєвих обставинах і потребує допомоги [7]. Консультації можуть стосуватися індивідуального підходу до конкретного учня, вибору адекватних методів педагогічного впливу, способів створення на уроці ситуації успіху для дезадаптованої дитини, профілактики конфліктів, оптимізації стилю спілкування. Психолог може навчати педагогів елементарним прийомам психологічної підтримки, розвивати їхню емпатію та толерантність.

Завершальним, але стратегічно найважливішим напрямком є профілактичний. Його мета - не чекати, поки проблема виникне, а створювати в школі такі

умови, які б мінімізували ризики дезадаптації та сприяли психологічному благополуччю всіх учасників освітнього процесу. Психологічна просвіта є ключовим інструментом профілактики. Вона має бути систематичною і адресованою всім. Для педагогів це можуть бути тематичні семінари, педагогічні ради, майстер-класи на теми: "Вікові особливості підлітків", "Причини та прояви шкільної дезадаптації", "Як спілкуватися з "важким" підлітком", "Профілактика емоційного вигорання педагога", "Психологічний клімат в колективі", "Профілактика булінгу". Для батьків - тематичні батьківські збори, лекторії, конференції, присвячені стилям виховання, дитячо-батьківським стосункам, підлітковим кризам, безпеці в інтернеті, профілактиці шкідливих звичок. Для учнів - просвітницькі заняття в межах навчальних предметів (наприклад, "Основи здоров'я"), класні години, тетематичні тижні психології, спрямовані на формування здорового способу життя, навичок безпечної поведінки, толерантності, взаємоповаги. Окремим і надзвичайно важливим напрямком профілактичної роботи є створення в школі безпечного і комфортного психологічного середовища. Це передбачає роботу з формування шкільної культури, де неприпустимими є будь-які форми насильства, де цінується кожна особистість, де заохочується взаємодопомога та підтримка. Важливу роль тут відіграють спільні заходи, проєкти, свята, які об'єднують учнів, вчителів та батьків, сприяють розвитку шкільної спільноти. Профілактика булінгу має бути окремою, постійно діючою програмою, яка включає діагностику, просвіту, навчання дітей та дорослих навичкам протидії та реагування на випадки цькування.

Висновки. Проблема психологічних чинників дезадаптації підлітків у загальноосвітньому закладі є надзвичайно складною та багатогранною.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що дезадаптація не є наслідком якоїсь однієї причини, а виступає інтегральним результатом складної взаємодії комплексу суб'єктивних (індивідуально-психологічних, характерологічних, мотиваційних) та об'єктивних (соціально-середовищних, сімейних, педагогічних) чинників. Підлітковий вік із його віковими кризами та сензитивністю є тим періодом, коли ці чинники набувають особливої гостроти й можуть призводити до різноманітних форм шкільної дезадаптації – від поведінкових розладів та невротичних симптомів до стійкого зниження успішності та соціальної ізоляції. Ігнорування цих проявів або застосування виключно репресивних заходів з боку педагогів не лише не розв'язує проблему, але й поглиблює її, закріплюючи дезадаптивні патерни поведінки та спотворюючи особистісний розвиток підлітка.

Усвідомлення глибинних механізмів виникнення дезадаптації відкриває шлях до побудови ефективної системи психологічної допомоги в умовах загальноосвітнього закладу. Така система має бути комплексною, системною та безперервною, поєднуючи в собі діагностичний, корекційно-розвивальний, консультативний та профілактичний напрямки. Її метою є не просто усунення

окремих симптомів, а гармонізація особистості підлітка, розвиток його адаптаційного потенціалу, створення сприятливих умов для його навчання та розвитку в шкільному середовищі. Ключовою умовою успіху є тісна співпраця практичного психолога з усіма учасниками освітнього процесу – учнями, педагогами та батьками, їхня спільна, узгоджена робота, спрямована на створення в школі атмосфери підтримки, безпеки та взаємоповаги. Лише такий цілісний підхід здатен забезпечити ефективне подолання дезадаптації та сприяти повноцінному психічному та особистісному розвитку підлітків у сучасних умовах.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у розробці та науковому обґрунтуванні конкретних психокорекційних та профілактичних програм, адаптованих до реалій сучасної української школи, з урахуванням новітніх соціальних викликів, зокрема, пов'язаних із війною, вимушеним переселенням та навчанням в умовах дистанційної та змішаної освіти.

Література:

1. Балл Г. О. Поняття адаптації та його значення для психології особистості. Психологія і суспільство. 2000. № 1. С. 48–57.

2. Дзюбко Л. В. Рання шкільна дезадаптація: діагностика та корекція : навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2007. 160 с.

3. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. К. : Либідь, 2011. 520 с.

4. Максимова Н. Ю. Проблема соціальної дезадаптації неповнолітніх у парадигмі девіантології. Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. К. : Гнозіс, 2009. Т. XI, ч. 6. С. 248–257.

5. Ніколаєв Л. О., Маркелова А. В. Психологічні чинники дезадаптації дітей молодшого шкільного віку. KROK University Law Journal. 2018. № 1. С. 112–120.

6. Рижкова Ю. А. Шкільна дезадаптація молодших школярів та її корекція засобами казкотерапії: магістерська робота. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2019. 85 с.

7. Сизько О. О. Рольова структура групи як чинник адаптаційного потенціалу учнів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2020. № 3. С. 45–52.

References:

1. Ball, H. O. (2000). Poniattia adaptatsii ta yoho znachennia dlia psykholohii osobystosti [The concept of adaptation and its significance for personality psychology]. *Psykholohiia i suspilstvo [Psychology and Society]*, 1, 48-57. [in Ukrainian]

2. Dziubko, L. V. (2007). *Rannia shkilna dezadaptatsiia: diahnostyka ta korektsiia [Early school maladaptation: diagnosis and correction]*. Kamianets-Podilskyi: PP Moshak M. I. [in Ukrainian]

3. Maksymova, N. Yu. (2011). *Psykholohiia deviantnoi povedinky [Psychology of deviant behavior]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian]

4. Maksymova, N. Yu. (2009). Problema sotsialnoi dezadaptatsii nepovnolitnikh u paradyhmi deviantolohii [The problem of social maladaptation of minors in the paradigm of deviantology].

In S. D. Maksymenko (Ed.), *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii [Problems of general and pedagogical psychology]* (Vol. 11, Part 6, pp. 248-257). Kyiv: Hnozis. [in Ukrainian]

5. Nikolayev, L. O., & Markelova, A. V. (2018). Psykholohichni chynnyky dezadaptatsii ditei molodshoho shkilnoho viku [Psychological factors of maladaptation in primary school children]. *KROK University Law Journal*, 1, 112-120. [in Ukrainian]

6. Ryzhkova, Yu. A. (2019). *Shkilna dezadaptatsiia molodshykh shkoliariv ta yii korektsiia zasobamy kazkoterapii [School maladaptation of junior schoolchildren and its correction by means of fairy-tale therapy]*. Master's thesis. Kyiv: National Pedagogical Dragonomanov University. [in Ukrainian]

7. Syzko, O. O. (2020). Rolova struktura hrupy yak chynnyk adaptatsiinoho potentsialu uchniv [Role structure of the group as a factor of students' adaptive potential]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia «Psykholohichni nauky» [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series «Psychological Sciences»]*, 3, 45-52. [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 159.9:316.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2544-2556

Максимчук Борис Анатолійович доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри фізичного виховання, спорту та здоров'я людини, Ізмаїльський державний гуманітарний університет, м. Ізмаїл, докторант Українського вільного університету (Мюнхен, Німеччина), https://orcid.org/0000-0002-4168-1223

УСМІШКА ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ФЕНОМЕН ГУМАНІТАРНОГО ТА НЕГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Анотація. У статті здійснено комплексний міждисциплінарний аналіз феномену усмішки як складного біосоціального, культурного та технологічного явища. Актуальність дослідження зумовлена зростанням кількості міждисциплінарних досліджень феноменів людського буття та недостатнім рівнем цілісного осмислення усмішки як універсального засобу невербальної комунікації. Усмішка розглядається не лише як прояв емоційного стану людини, а й як важливий механізм соціальної взаємодії, психологічного впливу та формування довіри.

Проаналізовано сучасні наукові підходи до дослідження усмішки у межах психології, соціології, культурології, педагогіки, феноменології, біосоціології, біополітики та нейрофізіології.

Показано, що усмішка має подвійну природу: з одного боку, вона є інстинктивною, еволюційно зумовленою реакцією, що формується на біологічному та нейропсихологічному рівнях, а з іншого – виступає соціально регульованим інструментом комунікації, що функціонує в системі культурних норм, етичних вимог і соціальних ролей. Обґрунтовано положення про первинність (інстинктивний та імпринтинговий рівні) і вторинність усмішки як технологічно й культурно модифікованого явища.

Особливу увагу приділено трансформації усмішки в умовах цифровізації та розвитку антропоморфних технологій. Показано, що усмішка набуває значення своєрідного невербального «нейроінтерфейсу» у взаємодії людини з технологічним середовищем, зокрема у сфері робототехніки та штучного інтелекту. Розглянуто феномен «моторошної долини» як прояв базальних нейропсихологічних реакцій людини на штучно відтворені емоції, що підтверджує фундаментальність природної людської усмішки.

Наголошено на амбівалентному характері усмішки в сучасній культурі позитивності, де поряд із її конструктивними функціями спостерігаються процеси формалізації та комерціалізації, що можуть призводити до втрати автентичності та емоційного виснаження. Водночас підкреслено, що біологічна

природа усмішки залишається основою людської комунікації і не може бути повністю відтворена або замінена штучними технологіями.

Зроблено висновок, що усмішка є універсальним міждисциплінарним феноменом, який відображає взаємодію біологічних інстинктів, психологічних механізмів і соціокультурних норм. Міждисциплінарний підхід дозволяє розглядати усмішку як інтегративний біосоціальний механізм, що забезпечує гармонізацію міжособистісної взаємодії та збереження людської ідентичності в умовах технологічних трансформацій.

Ключові слова: усмішка, міждисциплінарний підхід, біосоціологія, біополітика, емоційна праця, автентичність, цифрові технології, антропоморфні системи.

Maksymchuk Borys Anatoliiovych Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Physical Education, Sports, and Human Health, Izmail State University of Humanities, Izmail, PhD student at the Ukrainian Free University (Munich, Germany), https://orcid.org/0000-0002-4168-1223

SMILE AS AN INTERDISCIPLINARY PHENOMENON OF HUMANITIES AND NON-HUMANITIES KNOWLEDGE

Abstract. The article presents a comprehensive interdisciplinary analysis of the phenomenon of a smile as a complex biosocial, cultural and technological phenomenon. The relevance of the study is due to the growing number of interdisciplinary studies of the phenomena of human existence and the insufficient level of holistic understanding of a smile as a universal means of non-verbal communication. A smile is considered not only as a manifestation of a person's emotional state, but also as an important mechanism of social interaction, psychological influence and the formation of trust.

Modern scientific approaches to the study of a smile within the framework of psychology, sociology, cultural studies, pedagogy, phenomenology, biosociology, biopolitics and neurophysiology are analyzed. It is shown that a smile has a dual nature: on the one hand, it is an instinctive, evolutionarily determined reaction that is formed at the biological and neuropsychological levels, and on the other hand, it acts as a socially regulated communication tool that functions in the system of cultural norms, ethical requirements and social roles. The position on the primacy (instinctive and imprinting levels) and secondaryness of a smile as a technologically and culturally modified phenomenon is substantiated.

Particular attention is paid to the transformation of a smile in the conditions of digitalization and the development of anthropomorphic technologies. It is shown that a smile acquires the meaning of a kind of non-verbal "neurointerface" in the interaction of a person with a technological environment, in particular in the field of robotics and artificial intelligence. The phenomenon of the "uncanny valley" is considered as a

manifestation of a person's basal neuropsychological reactions to artificially reproduced emotions, which confirms the fundamentality of the natural human smile.

The ambivalent nature of a smile in the modern culture of positivity is emphasized, where, along with its constructive functions, processes of formalization and commercialization are observed, which can lead to loss of authenticity and emotional exhaustion.

At the same time, it is emphasized that the biological nature of the smile remains the basis of human communication and cannot be completely recreated or replaced by artificial technologies.

It is concluded that the smile is a universal interdisciplinary phenomenon that reflects the interaction of biological instincts, psychological mechanisms and sociocultural norms. The interdisciplinary approach allows us to consider the smile as an integrative biosocial mechanism that ensures the harmonization of interpersonal interaction and the preservation of human identity in the face of technological transformations.

Keywords: smile, interdisciplinary approach, biosociology, biopolitics, emotional labor, authenticity, digital technologies, anthropomorphic systems.

Постановка проблеми. на сьогоднішній день спостерігається тенденція до зростання кількості міждисциплінарних досліджень щодо осмислення різного роду феноменів людського буття.

Усмішка є одним із таких феноменів. Відомо, що усмішка є не тільки проявом емоційного стану людини, вона, також, виступає засобом невербальної комунікації, соціальної взаємодії та психологічного впливу. Усмішка досліджується у різних науках, а саме: педагогіці, лінгвістиці, психології, соціології, культурології, фізіології, інформаційних технологіях, що свідчить про її багатовимірний та складний характер.

Дослідження усмішки здійснюється переважно в межах окремих дисциплін, проте її цілісне осмислення як міждисциплінарного феномену і досі є малодослідженим.

Відсутність узагальненого розуміння феномену усмішки обмежує здатність до її глибшого осмислення з психологічної, соціальної, культурної та біологічної точок зору.

На основі вищевикладеного дослідження усмішки як міждисциплінарного феномена гуманітарного та негуманітарного знання є досить актуальним, адже воно дозволить інтегрувати різні наукові підходи та сформувати цілісне уявлення про сутність усмішки, визначити її функції та значення в житті кожної людини та соціуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження феномену усмішки в останні роки привертає увагу науковців різних галузей, що свідчить про наявність певної кількості наукових надбань, присвячених різним її аспектам.

Так, Е. Барретт [1] в межах феноменології досліджував значення посмішки. У своїй роботі автор зробив акцент на те як обличчя в масці порушує даність посмішки в умовах пандемії.

Д. Налбантгіл [2] разом із колегами надавали оцінку впливу міждисциплінарних курсів стоматологічної освіти, що базуються на конкретних випадках на навички оцінки посмішки студентів бакалаврату.

Ф. Д'Акісто та інші [3] опублікували статтю «Посміхайся – це у тебе в крові!», де зазначили про те, що емоції та почуття є основою соціального життя. А так як усмішка є емоцією і демонструє наш емоційний стан, то вона значно підвищує функціонування нашої імунної системи.

Р. Метью Монтойя та Брендон Портер [4] проводили міждисциплінарне дослідження поведінки, яка будує (і виражає)міжособистісну довіру. Автори здійснили опис поведінки, яку слід використовувати для налагодження довіри, а саме: зоровий контакт, посмішку, мімікрію та підтримку фізичної близькості.

Отже, не дивлячись на значну кількість наукових надбань на сьогодні і досі є відсутнім цілісний міждисциплінарний підхід до дослідження феномену усмішки як складного багатовимірного підходу. Більша частина досліджень зосереджується переважно на окремих аспектах цього феномену, що в свою чергу зумовлює необхідність здійснення комплексного аналізу на перетині гуманітарного та негуманітарного знання. Таким чином, подальше дослідження усмішки як міждисциплінарного феномену є актуальним.

Метою статті є розгляд усмішки як міждисциплінарного феномену гуманітарного та негуманітарного знання.

Виклад основного матеріалу. З першого погляду, фізика, інженерія та технології найменшою мірою стосуються феномену усмішки й складають найдальшу периферію її міждисциплінарного вивчення, проте ми все частіше спостерігаємо, як усмішка набуває вагомого значення в розвитку трансгуманістичних інтенцій технологізованого людства [5].

Ми бачимо: у цьому напрямі технології дедалі більше інтегрується у людську ідентичність, а усмішка виступає не лише біологічним рефлексом, а й складним соціокогнітивним маркером, що репрезентує гуманність у цифрово-механізованому просторі.

Усмішка – один із актуальних тілесних, емоційних та природних зв'язків між людиною та різними комунікаційними платформами в техногенну епоху. Фактично, це найголовніший невербальний «нейроінтерфейс». Окрім того, що вона допомагає гуманоїдним роботам та аватарам стати більш схожими на людину, вона «захищає» ті кілька «затишних місць і станів», де люди можуть жити та бути самі собою. Згідно з нейроафективними дослідженнями, головною гарантією позитивної «розмови» з антропоморфними технологіями є здатність останніх генерувати та використовувати антропоморфну усмішку. Це особливо важливо з огляду на зростаючий вплив трансгуманізму на майбутнє людства. Ми вважаємо, що це може призвести до втрати справжньої емпатії і навіть «образу

та подоби Божої». Таким чином, обнадійливо думати, що біологічна глибинність усмішки не може бути замінене чи затьмарене штучними технологіями.

Ці події є актуальними для дослідження випадків роботизації усмішок у реальному світі. Таким чином, Софія, відомий гуманоїдний робот, створений компанією Hanson Robotics, може навчати спілкуванню та відтворювати людські мімічні паттерни, використовуючи при цьому жіночу усмішку як найпрозоріший та найчесніший метод. Це значний прогрес у демонстрації можливостей цифрової інтелектуалізованої естетики усмішки та її потенціалу впливати на людей за допомогою штучного інтелекту. Про це вже є повноцінні дослідження, які стверджують: «З точки зору взаємодії «робот – людина» (HRI), роботи мають можливість взаємодіяти як з людьми, так і з навколишнім середовищем завдяки своїм «органам чуття». Вони можуть запропонувати атрибути людських характеристик, які, у свою чергу, можуть зробити взаємодію з технологіями більш привабливим і прийнятним досвідом» [6].

З іншого боку маємо нейрофізіологічні деструктивні ефекти й відповідні побоювання: хоча усмішка подібних до Софії роботів довірлива й контекстуально доречна, все ж вона (як і подібні) викликає неоднозначні реакції. Одна з них – синдром «моторошної долини». Це інстинктивна захисна реакція, яка виникає перед спогляданням «живого в неживому» або «людського в нелюдському» [7]. Важко запобігти відчуттю тривоги у людини за присутності робота, схожого на неї. Навіть за наявності роботизованих аватарів, гуманоїдів, голограм та інших технологій, які можуть відтворювати людські емоції та деталізовані вирази обличчя, у людей виникає базальна тривога [8]. Це не просто нейроетичний дисонанс; це показує, що немає нічого більш базового та автентичного, ніж людська усмішка, у системі людських природних знаків, символів тіла та первинної комунікації. Це останній бар'єр, що відділяє справжніх богів і людство від «гуманоїдних самозванців» та високотехнологічних об'єктів.

Наразі ми переживаємо період зацікавленості, захоплення «олюдненим ШІ», але подальший розвиток антропоморфних технологій з одного боку й трансгуманістичних тенденцій – з іншого поставить нові виклики перед нейроетикою та практичною філософією, скерованими на збереження й природний розвиток людської унікальності, ідентичності та первинної досконалості, маркером яких є щира Дюшенівська усмішка. Як перешкоду ми бачимо факт неймовірних інвестицій фінансового та людського капіталу в розумні технології, суб'єкти яких не бачать небезпеки в «репліках» людини та людських емоцій.

Своєрідним, ще малопоширеним, але перспективним є біологічний дискурс і практикум усмішки. І це потрібно експлікувати окремо від нейрофізіологічного ракурсу.

Тут вважаємо за необхідне запропонувати авторський підхід до первинності – вторинності усмішки, перша утілює природне й інстинктивне начало, а друга – протилежне: штучне, технологічне, але антропоморфне. Обидва

крайні вияви людської усмішки мають велике значення в масовій комунікації. Отже, біологічна первинність усмішки, на нашу думку, має два рівні:

1. Інстинктивний (біологічний). Усмішка – вроджений (пре- і постнатальний у плані вираження) біологічний інстинкт.

2. Імпринтінговий (нейропсихологічний). Усмішка закріплюється на досвідомому рівні як універсальна полісемантична психологічна й нервова реакція.

Про другий пункт такої базової (довербальної і навіть докомунікативної) первинності подискутуємо у розділі ІІІ. Наразі слід розглянути концепт первинності усмішки, що проявляється в її інстинктивному характері. У разі «окультуреного» використання усмішка набуває значної впливової сили в контексті глибинних психосоціальних структур, таких як домінування-покора та ідеалізація-знецінення. Навіть у сучасних «горизонтальних» ліберальних суспільствах, що прагнуть максимальної деієрархізації, слід визнати, що на соціальному та політичному рівнях, де зберігаються стійкі метаособистісні надбудови (держава, бізнес, влада, корпорації), інстинктивні та імпринтингові первні залишаються важливими механізмами, які формують і підтримують структури біосоціології та біополітики.

Розгляд феномену усмішки у контексті біополітики та біосоціології слід розпочати з діахронічного підходу. Аналіз походження та розвитку усмішки від ранніх етапів еволюції людини, що виникли на основі примітивних форм спілкування та соціальної взаємодії, показує: наші предки, будучи соціальними істотами, покладалися на невербальні сигнали для передачі емоцій і намірів. Усмішка при цьому виступала незагрозливим знаком визнання, приналежності та довіри, що сприяло координації соціальних взаємодій і зміцненню групових зв’язків.

Хоча теорія еволюції Ч. Дарівна наразі піддається постмодерністській критиці та деконструкції, все ж дарвіністським підходом до інтерпретації усмішки можна пояснити, що вона розвинулась із оголення зубів, яке спостерігається у багатьох приматів, – до рефлекторних соціальних сигналів покори, умиротворення чи дружелюбності.

Для повнішого окреслення цього феномену валідною видається теорія примативності, згідно якої людина може впливати на інших з допомогою транслювання інстинктів та емоцій, які зчитуються підсвідомо і мають вплив навіть в глибоко регламентованих і конвенціональних середовищах. Головна психосемантика усмішки в таких контексах – це сигнали домінування – покори, що бере початок в статевій чи стадній домінації, а тепер може сприйматися як харизма, маркер безсумнівного лідера тощо. Існує думка, що така примітивність у вираженні міміки чи інших невербальних сигналів має більший вплив, ніж культуральна чи соціальна «домовленість» [9].

Попри те, що ми вважаємо сучасний демократичний неоліберальний світ максимально «горизонтальним», примітивна усмішка дисрегулює його, задіює

глибинні структури ієрархії, що врешті ніби то «гарантує» соціальну безпеку окремому індивіду з чітким місцем в соціальній ієрархії [10].

Близьким до примативності є «ефект хамелеона», що проявляється через усмішку як сигнал прийняття ролі та імітації поведінки більш значимого або домінантного співрозмовника. Наслідування міміки та виразу обличчя має біологічне підґрунтя і виконує функцію пристосування та кооперації в соціальній ієрархії. У біології це явище визначають як первинну біосоціальну мімікрію, яка проявляється як на міжособистісному рівні, так і у процесах легітимації влади й соціальної залежності.

Біополітичний підхід, започаткований М. Фуко [11], розглядає емоції як об'єкт соціального регулювання, тоді як А. Гохшильд [12] у концепції емоційної праці показала, що усмішка в сучасному суспільстві стала водночас проявом автентичних почуттів і товаром у сфері послуг. Постійна вимога демонструвати усмішку може спричиняти емоційне виснаження та відчуття нещирості, особливо серед працівників сервісної сфери.

Таким чином, усмішка виступає одночасно природним афективним проявом і соціально регульованим інструментом взаємодії. Вона відображає напруження між автентичними емоціями та соціально заданими нормами, хоча у сфері дипломатії та управління етична усмішка зберігає позитивну стабілізуючу роль [13].

За дослідженням Е. Холла [14], усмішка у невербальній комунікації є універсальним символом відкритості та спокою, що сприяє міжкультурній взаємодії та зменшує конфлікти. Її позитивний вплив на управління й суспільні відносини частково компенсує комерціалізацію цього жесту [15], хоча важливо зберігати його автентичність. Водночас емоційна поведінка може впливати на владні й ієрархічні відносини; зокрема, гендерні виміри усмішки часто спонукають жінок демонструвати показну дружелюбність. Дослідники підкреслюють необхідність наближення «капіталістичної усмішки» до природної усмішки вільної людини.

У сучасному суспільстві усмішка стала важливим елементом біоекономіки та інструментом невербального впливу, що формує довіру і лояльність клієнтів [16; 17]. Вона активно використовується у маркетингу, брендингу та сфері послуг, де працівників часто спонукають демонструвати щиру усмішки. Однак постійне використання штучних усмішок може призводити до емоційного виснаження і втрати особистісної автентичності [18]. Надмірна комерціалізація усмішки сприяла поширенню автоматизованої «повсякденної усмішки», що знеособлює її і знижує емоційний потенціал [19].

Сучасні дослідження розглядають усмішку переважно в біосоціологічному та соціально-психологічному контекстах, підкреслюючи взаємозв'язок біологічних і соціальних чинників. Усмішка є одночасно інстинктивною реакцією і соціальним сигналом, що формується у процесі комунікації та задоволення людських потреб. Її вивчення потребує міждисциплінарного підходу, який

враховує нейросоціальні процеси та роль емоційних взаємодій у формуванні особистості й суспільства.

Р. Гарре розрізняє два рівні аналізу поведінки: дію як послідовність рухів і експресивних проявів, де переважає біологічний компонент, та вчинок, що набуває соціального значення в межах конкретного контексту і норм взаємодії [20]. Семіозис емоційних проявів, зокрема усмішки, визначається культурним середовищем, етичними нормами, емпатією та психосемантичними відтінками – від доброзичливості й іронії до доречності чи недоречності ситуації. Соціальний зміст усмішки залежить від взаємодії трьох чинників: комунікативного середовища, інтенцій суб'єкта та оцінювальних механізмів, що стабілізують соціальні відносини.

Біосоціологічний підхід [21] розглядає усмішку як результат нейрофізіологічних процесів і міжособистісної взаємодії. У ранньому дитинстві вона трансформується від ендогенної реакції до соціального сигналу, що формується у взаємодії з близьким оточенням. Це підтверджує взаємодоповнюваність біополітичного, біосоціального та біоекономічного вимірів усмішки та дає підстави розглядати її як міждисциплінарний феномен.

У соціальній комунікації та іміджелогії усмішка виступає важливим засобом невербального впливу, що сприяє формуванню соціального капіталу, довіри та позитивного образу особистості [22]. Водночас її використання залежить від культурних норм: у західних суспільствах усмішка є маркером відкритості, тоді як у традиційних східних культурах вона частіше виконує етикетну функцію і може не відображати справжніх емоцій [23]. Це зумовлює необхідність урахування культурного контексту в міжнародній комунікації.

Історичний підхід К. Кочемідової [24] розглядає усмішку у ширшому контексті радості та веселості, пов'язуючи їх розвиток зі змінами соціальних устроїв і економічних систем.

На її думку, становлення капіталізму спричинило «засилля усмішок» у західних суспільствах, що мало як позитивні наслідки у вигляді зростання добробуту, так і негативні – поверхневість і нормативність усмішки як своєрідної «масової маски». У зв'язку з цим дослідниця наголошує на важливості автентичності емоцій.

Критичний підхід продовжує Р. Бумкінс [25], який підкреслює необхідність переосмислення оптимістичних наративів сучасної культури. На його думку, поширення культури позитивних емоцій може супроводжуватися зниженням рівня критичного мислення та формуванням поверхневого ставлення до суспільно-політичних процесів.

Сучасні тенденції свідчать про зростання формалізації усмішки як ознаки лояльності та соціальної відповідності. Водночас усмішка як універсальне явище не повинна відображати крайнощі – ні жорстких соціальних обмежень, ні неконтрольованої емоційності. Її призначення полягає у вираженні гармонії, природності та свободи міжособистісного спілкування.

Поширення ідеології позитивного мислення сприяло зміцненню авторитарних тенденцій і послабленню неоліберальних суспільств. Як зазначає Б. Еренрайх [26], перекладання відповідальності за труднощі з соціальних умов на індивіда може придушувати соціальний протест і створювати ілюзію вирішення проблем через позитивні емоції. Тому важливо критично осмислювати поширене уявлення про те, що усмішка сама по собі здатна подолати життєві труднощі без рефлексії та усвідомлення.

Подібні ідеї відображені й у працях Р. Бумкінса [25], який пов'язує кризу емоцій із домінуванням культури «позитивного мислення» в умовах неоліберального суспільства. Символічним є його вислів «Smile or Die», що підкреслює соціальний тиск на демонстрацію позитивних емоцій. У психотерапевтичному контексті це положення можна переосмислити як твердження: усмішка є ознакою життєвої активності та внутрішньої відкритості людини.

Сучасний світ характеризується поєднанням реальних криз і штучно створеного простору позитивних емоцій, підтримуваного цифровими технологіями та соціальними мережами. У цьому середовищі усмішка нерідко перетворюється на формальний символ псевдооптимістичної комунікації та інструмент соціального впливу. Надмірна комерціалізація та технологізація емоцій сприяють поширенню керованих і нещирих форм вираження позитивності, серед яких усмішка виступає одним із ключових елементів.

Повертаючись до основної теми, зазначимо важливість міждисциплінарного підходу, у межах якого особистість виступає суб'єктом і носієм усмішки. Психосоціальний підхід зосереджується не на фізіології, а на персональних та міжособистісних смислах, етичних аспектах і культурному контексті усмішки. Дослідження підтверджують її регулятивну функцію та амбівалентність: науковці наголошують на користі автентичної «дюшенівської» усмішки, тоді як нещира усмішка часто пов'язана з приховуванням справжніх намірів або емоцій, хоча іноді сприяє соціальній адаптації та уникненню конфліктів.

Психологічний підхід підкреслює адаптивний потенціал усмішки, особливо для соціально чутливих осіб, однак важливо поступово трансформувати її у щиру форму.

Надмірне використання формальних усмішок знижує їхню ефективність і підвищує чутливість людей до нещирості, що може мати деструктивні наслідки для міжособистісних відносин. Тому ключовими є щирість, спонтанність і автентичність усмішки, особливо у вигляді мікровиразів, які важко контролювати та підробити.

Масове використання усмішки в маркетингових та комунікаційних технологіях часто перетворює її на формальний символ, ефективність якого оцінюється не рівнем благополуччя людей, а показниками популярності чи продажів. Водночас усмішка зберігає своє первинне значення як природний акт позитивної взаємодії зі світом і сигнал прийняття та відкритості.

У контексті біополітичного та біосоціального підходів усмішка пов'язана з інстинктивними моделями поведінки, що проявляються навіть у сучасних соціальних взаємодіях. Перспективи подальшого вивчення пов'язані з використанням усмішки як засобу психотерапевтичного впливу, що ґрунтується на поєднанні її природної інстинктивності з культурними формами соціальної поведінки.

Висновки. отже, наше дослідження підтвердило, що посмішка – це складне та багатогранне явище, яке об'єднує біологічні, психологічні, соціальні, культурні та технологічні аспекти людського існування. Це не лише природний вираз емоційного стану, але й важливий засіб невербальної комунікації, інструмент соціальної взаємодії та механізм психологічного впливу. Посмішка існує на перетині гуманітарних та природничих наук.

Це явище має подвійну природу: з одного боку, це інстинктивна, еволюційно обумовлена реакція, сформована як біологічними, так і вродженими факторами; з іншого боку, вона функціонує як соціально регульований засіб комунікації, інструмент біополітики та навіть біоекономіки. У сучасному світі посмішка відіграє ключову роль у міжособистісній взаємодії, професійному житті, маркетингу та технологічному середовищі, включаючи взаємодію людини зі штучним інтелектом та антропоморфними системами.

Доведено, що посмішка сприяє соціальній адаптації, формуванню довіри та зміцненню міжособистісних стосунків. Однак надмірна формалізація та комерціалізація цього явища може зменшити його автентичність та призвести до емоційного виснаження. Тим не менш, біологічна природа посмішки залишається фундаментальною для людського спілкування, і штучні технології не можуть повністю її замінити.

Міждисциплінарний підхід дозволяє нам зрозуміти посмішку як універсальний біосоціальний механізм, що відображає взаємодію природних інстинктів та культурних норм. Подальші дослідження будуть зосереджені на розробці інтегративної та цілісної моделі посмішки, а також на глибшому аналізі її ролі в психотерапії, цифровій комунікації та взаємодії з розумними технологіями.

Література:

1. Barrette A. Contributions to the Phenomenology of the Smile: Disruption During a Pandemic. *Journal of the British Society for Phenomenology.* 2023. №54(3). PP. 221–233. DOI: https://doi.org/10.1080/00071773.2023.2189018

2. Nalbantgil D., Nur Yılmaz R. B., Akın E., Erden M. A., Yılmaz S., Özdemir F. Evaluation of the Impact of Interdisciplinary Case-Based Courses in Dental Education on Smile Evaluation Skills of Undergraduate Students. *Turk J Orthod.* 2019/ №32(1). PP. 11-15. DOI: 10.5152/ TurkJOrthod.2019.18012.

3. Fulvio D'Acquisto, Lorenza Rattazzi, Giuseppa Piras. Smile – It's in your blood! *Biochemical Pharmacology.* Volume 91, Issue 3, 1. 2014. PP. 287-292. DOI: https://doi.org/10.1016 /j.bcp.2014.07.016

4. R. Matthew Montoya, Br. Porter. An interdisciplinary investigation into the behaviors that build (and express) interpersonal trust. *Social Psychological Bulletin.* 2025. Vol.20. PP. 1-35. DOI: https://doi.org/10.32872/spb.12663

5. Jack R. E. Teaching robots the art of human social synchrony. Science Robotics. 2024. № 9(88). DOI: https://doi.org/10.1126/scirobotics.ado5755

6. Pinney J., Carroll F., Newbury P. Human-robot interaction: The impact of robotic aesthetics on anticipated human trust. *PeerJ Computer Science.* 2022. 8, e837. DOI: https://doi.org/10.7717/peerj-cs.837

7. Mathur M. B., Reichling D. B. Navigating a social world with robot partners: A quantitative cartography of the Uncanny Valley. *Cognition.* 2016. № 146. PP. 22–32. DOI: https://doi.org/10.1016/j.cognition.2015.09.008

8. Borenstein J., Arkin R. C. Robotic nudges: The ethics of engineering a more socially just human being. *Science and Engineering Ethics.* 2017. №23(2). PP. 431–458. DOI: https://doi.org/10.1007/s11948-015-9636-2

9. de Waal, F. Chimpanzee politics: Power and sex among apes. Johns Hopkins University Press. 1982.

10. Chartrand T. L., Bargh J. A. The chameleon effect: The perception–behavior link and social interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. №76(6). PP. 893–910. DOI: https://doi.org/10.1037/0022-3514.76.6.893

11. Foucault M. The history of sexuality: Volume 1: An introduction (R. Hurley, Trans.). Pantheon Books. 1976.

12. Hochschild A. R. The managed heart: Commercialization of human feeling. University of California Press. 1983.

13. Nye J. S. Soft power: The means to success in world politics. PublicAffairs. 2004.

14. Hall E. T. La dimensión oculta (Vol. 6). Siglo XXI. 1972.

15. Collignon F. The politics of a smile. *New Formations*. 2019. №95 (95). PP. 87-102. DOI: https://doi.org/10.3898/NeWf:95.06.2018

16. Ekman P. Facial expression and emotion. *American Psychologist.* 1993. №48 (4). PP. 384–392. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.48.4.384

17. Kahneman D., Tversky A. Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica.* 1979. №47(2). PP. 263–291. DOI: https://doi.org/10.2307/1914185

18. Pugh S. D. Service with a smile: Emotional contagion in the service encounter. *Academy of Management Journal*. 2001. №44(5). PP. 1018–1027. DOI: https://doi.org/10.2307/3069445

19. Kotchemidova C. From good cheer to «drive-by smiling» a social history of cheerfulness. *Journal of Social History*. 2005. №39(1). PP. 5-37. DOI: https://doi.org/10.1353/jsh.2005.0108

20. Harr R. The singular self: An introduction to the psychology of personhood. Sage. 1997.

21. Messinger D., Fogel A. The interactive development of social smiling. In R. V. Kail (Ed.), Advances in child development and behavior (pp. 327–366). *Elsevier Academic Press.* 2007. DOI: https://doi.org/10.1016/B978-0-12-009735-7.50014-1

22. Goman C. K. The Silent Language of Leaders: How Body Language Can Help--or Hurt-How You Lead. John Wiley & Sons. 2011.

23. Matsumoto D., Kudoh T. Cultural similarities and differences in the semantic dimensions of body postures. *Journal of Nonverbal Behavior.* 1987. №11. PP. 166–179. DOI: https://doi.org/10.1007/BF00990235

24. Kotchemidova C. From good cheer to «drive-by smiling» a social history of cheerfulness. *Journal of Social History*. 2005. №39(1). PP. 5-37. DOI: https://doi.org/10.1353/jsh.2005.0108

25. Boomkens R. Smile or Die–On the Future of Cultural Studies. *Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*. 2016. №61(1). PP. 39-56. DOI: https://hdl.handle.net/11245.1/4881cdde-a8cc-437b-b121-041304eb1974

26. Ehrenreich B. Bright-sided: How the relentless promotion of positive thinking has undermined America. Metropolitan Books. 2009.

References:

1. Barrette A. (2023). Contributions to the Phenomenology of the Smile: Disruption During a Pandemic. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 54(3), 221–233. DOI: https://doi.org/10.1080/00071773.2023.2189018

2. Nalbantgil D., Nur Yılmaz R. B., Akın E., Erden M. A., Yılmaz S., Özdemir F. (2019). Evaluation of the Impact of Interdisciplinary Case-Based Courses in Dental Education on Smile Evaluation Skills of Undergraduate Students. *Turk J Orthod*, 32(1), 11-15. DOI: 10.5152/TurkJOrthod.2019.18012.

3. Fulvio D'Acquisto, Lorenza Rattazzi, Giuseppa Piras (2014). Smile – It's in your blood! *Biochemical Pharmacology*, Volume 91, Issue 3, 1 PP. 287-292. DOI: https://doi.org/10.1016/j.bcp.2014.07.016

4. R. Matthew Montoya, Br. Porter. (2025). An interdisciplinary investigation into the behaviors that build (and express) interpersonal trust. *Social Psychological Bulletin*, Vol.20, 1-35. DOI: https://doi.org/10.32872/spb.12663

5. Jack R. E. (2024). Teaching robots the art of human social synchrony. *Science Robotics*, 9(88). DOI: https://doi.org/10.1126/scirobotics.ado5755

6. Pinney J., Carroll F., Newbury P. (2022). Human-robot interaction: The impact of robotic aesthetics on anticipated human trust. *PeerJ Computer Science*, 8, e837. DOI: https://doi.org/10.7717/peerj-cs.837

7. Mathur M. B., Reichling D. B. (2016). Navigating a social world with robot partners: A quantitative cartography of the Uncanny Valley. *Cognition*, 146, 22–32. DOI: https://doi.org/10.1016/j.cognition.2015.09.008

8. Borenstein J., Arkin R. C. (2017). Robotic nudges: The ethics of engineering a more socially just human being. *Science and Engineering Ethics*, 23(2), 431–458. DOI: https://doi.org/10.1007/s11948-015-9636-2

9. de Waal F. (1982)Chimpanzee politics: Power and sex among apes. Johns Hopkins University Press.

10. Chartrand T. L., Bargh J. A. (1999). The chameleon effect: The perception–behavior link and social interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(6), 893–910. DOI: https://doi.org/10.1037/0022-3514.76.6.893

11. Foucault M. (1976). The history of sexuality: Volume 1: An introduction (R. Hurley, Trans.). Pantheon Books.

12. Hochschild A. R. (1983). The managed heart: Commercialization of human feeling. University of California Press.

13. Nye J. S. (2004). Soft power: The means to success in world politics. PublicAffairs.

14. Hall E. T.(1972). La dimensión oculta (Vol. 6). Siglo XXI.

15. Collignon F. (2019). The politics of a smile. *New Formations*, 95 (95), 87-102. DOI: https://doi.org/10.3898/NeWf:95.06.2018

16. Ekman P. (1993). Facial expression and emotion. *American Psychologist*, 48 (4), 384–392. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.48.4.384

17. Kahneman D., Tversky A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291. DOI: https://doi.org/10.2307/1914185

18. Pugh S. D. (2001). Service with a smile: Emotional contagion in the service encounter. *Academy of Management Journal*, 44(5), 1018–1027. DOI: https://doi.org/10.2307/3069445

19. Kotchemidova C. (2005). From good cheer to «drive-by smiling» a social history of cheerfulness. *Journal of Social History*, 39(1), 5-37. DOI: https://doi.org/10.1353/jsh.2005.0108

20. Harr R. (1997). The singular self: An introduction to the psychology of personhood. Sage.
21. Messinger D., Fogel A. (2007). The interactive development of social smiling. In R. V. Kail (Ed.), Advances in child development and behavior (pp. 327–366). Elsevier Academic Press. DOI: https://doi.org/10.1016/B978-0-12-009735-7.50014-1
22. Goman C. K. (2011). The Silent Language of Leaders: How Body Language Can Help--or Hurt-How You Lead. John Wiley & Sons.
23. Matsumoto D., Kudoh T. (1987). Cultural similarities and differences in the semantic dimensions of body postures. *Journal of Nonverbal Behavior*, 11, 166–179. DOI: https://doi.org/10.1007/BF00990235
24. Kotchemidova C. (2005). From good cheer to «drive-by smiling» a social history of cheerfulness. *Journal of Social History*, 39(1), 5-37. DOI: https://doi.org/10.1353/jsh.2005.0108
25. Boomkens R. (2016). Smile or Die–On the Future of Cultural Studies. *Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, 61(1), 39-56. DOI: https://hdl.handle.net/11245.1/4881cdde-a8cc-437b-b121-041304eb1974
26. Ehrenreich B. (2009). Bright-sided: How the relentless promotion of positive thinking has undermined America. Metropolitan Books.

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 354:328.185

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2557-2567

Медвідь Інна Василівна магістр психології, старший викладач кафедри психології. Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Запоріжжя

Сірко Роксолана Іванівна доктор психологічних наук, професор, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Завідувач кафедри Практичної психології та педагогіки, м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-9398-6272

Слободяник Володимир Іванович кандидат психологічних наук, доцент Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, начальник інституту післядипломної освіти м. Львів, https://orcid.org/0000-0001-6533-3453

Полілуєва Інга Володимирівна кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри педагогіки, психології, соціальної роботи та менеджменту, Глухівський національний педагогічний університет імені О. Довженка, https://orcid.org/0000-0003-3673-5212

ПОСТТРАВМАТИЧНИЙ СТРЕСОВИЙ РОЗЛАД (ПТСР): ПРИЧИНИ, ПРОЯВИ, ДІАГНОСТИКА ТА ЛІКУВАННЯ

Анотація. У представленому матеріалі проведено комплексне дослідження посттравматичного стресового розладу (ПТСР) як специфічного стану психіки, що виникає внаслідок переживання подій, які виходять за межі звичайного людського досвіду. Автор розкриває багатогранну природу ПТСР, підкреслюючи його відмінність від звичайного стресу через тривалість перебігу та руйнівний вплив на всі сфери життєдіяльності особистості: від професійної ефективності до глибоких міжособистісних зв'язків. У статті детально систематизовано причини розвитку розладу, серед яких особливий акцент зроблено на реаліях сучасної України — бойових діях, терористичних актах, а також фізичному насильстві, техногенних катастрофах та тривалій соціальній ізоляції.

Особлива увага приділена симптоматичному комплексу, де центральне місце посідають явища повторного переживання травми, такі як флешбеки та нічні кошмарні сновидіння, що супроводжуються соматичними розладами: тахікардією, порушеннями сну та когнітивними дефіцитами. У роботі виокремлено чотири стадії розвитку ПТСР — від гострої до стадії віддалених наслідків, — що дозволяє глибше зрозуміти динаміку трансформації особистості

під впливом травми. Автор також пропонує типологію розладу за домінуючими проявами: тривожним, депресивним, агресивно-імпульсивним та соматичним типами.

Окремий розділ присвячено особливостям ПТСР у військовослужбовців, де розглядаються специфічні прояви агресивності, почуття провини вцілілого та труднощі соціальної адаптації в мирному середовищі. Стаття містить практичні рекомендації щодо технік самодопомоги під час гострих нападів (дихальні вправи, методи заземлення) та описує алгоритм професійної діагностики за міжнародними стандартами. У контексті терапії обґрунтовано переваги комбінованого підходу, що поєднує доказову психотерапію (КПТ, EMDR, групова та сімейна терапія) з медикаментозною підтримкою за призначенням психіатра. Завершується матеріал аналізом наслідків несвоєчасного лікування, зокрема ризиків формування залежностей та суїцидальної поведінки, а також наголошує на критичній важливості ранньої психологічної профілактики та підтримки родинного оточення для успішної реабілітації.

Ключові слова: психотравма, флешбеки,когнітивно-поведінкова терапія, реабілітація, ментальне здоров’я, депресія, самодопомога, профілактика стресу.

Medvid Inna Master of Psychology, Senior Lecturer of the Department of Psychology. Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University, Zaporizhzhia, https://orcid.org/0009-0005-4875-3217

Sirko Roksolana Ivanivna Doctor of Psychological Sciences, Professor, Lviv State University of Life Safety Head of the Department of Applied Psychology and Pedagogy, Lviv, https://orcid.org/0000-0002-9398-6272

Slobodianyk Volodymyr Ivanovych Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Lviv State University of Life Safety, Head of the Institute of Postgraduate Education, Lviv, https://orcid.org/0000-0001-6533-3453

Poliluieva Inha Volodymyrivna Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Pedagogy, Psychology, Social Work and Management, Hlukhiv National Pedagogical University Named After O. Dovzhenko, Hlukhiv, https://orcid.org/0000-0003-3673-5212

POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER (PTSD): CAUSES, MANIFESTATIONS, DIAGNOSIS AND TREATMENT

Abstract. In the presented material, a comprehensive study of post-traumatic stress disorder (PTSD) as a specific mental state resulting from the experience of events that go beyond ordinary human experience is carried out. The author reveals the multifaceted nature of PTSD, emphasizing its difference from ordinary stress due to

the duration of the course and the destructive impact on all spheres of a person's life: from professional efficiency to deep interpersonal relationships. The article systematizes in detail the reasons for the development of the disorder, among which a special emphasis is placed on the realities of modern Ukraine - military actions, terrorist acts, as well as physical violence, man-made disasters and long-term social isolation.

Special attention is paid to the symptomatic complex, where the phenomena of re-experiencing the trauma, such as flashbacks and nightmarish dreams, accompanied by somatic disorders: tachycardia, sleep disorders and cognitive deficits, take center stage. The paper identifies four stages of PTSD development — from the acute stage to the stage of remote consequences — which allows for a deeper understanding of the dynamics of personality transformation under the influence of trauma. The author also offers a typology of the disorder according to dominant manifestations: anxious, depressive, aggressive-impulsive and somatic types.

A separate section is devoted to the specifics of PTSD in military personnel, where specific manifestations of aggressiveness, survivor's guilt, and difficulties in social adaptation in a peaceful environment are considered.The article contains practical recommendations for self-help techniques during acute attacks (breathing exercises, grounding methods) and describes the professional diagnostic algorithm according to international standards. In the context of therapy, the benefits of a combined approach combining evidence-based psychotherapy (CBT, EMDR, group and family therapy) with medication support as prescribed by a psychiatrist are substantiated. The material ends with an analysis of the consequences of untimely treatment, in particular the risks of addiction and suicidal behavior, and also emphasizes the critical importance of early psychological prevention and support of the family environment for successful rehabilitation.

Keywords: psychotrauma, flashbacks, cognitive-behavioral therapy, rehabilitation, mental health, depression, self-help, stress prevention.

Постановка проблеми. У сучасному світі, і особливо в реаліях України, проблема посттравматичного стресового розладу (ПТСР) набуває масштабів національної загрози ментальному здоров’ю. ПТСР не є простою психологічною реакцією на стрес; це складний комплекс біохімічних та психічних змін, що виникають внаслідок екстремальних подій — війни, насильства чи катастроф. Проблема полягає в тому, що без належної уваги цей стан не минає самостійно, а трансформується у хронічні форми, руйнуючи соціальні зв’язки, професійну діяльність та фізичне здоров’я людини. Особливу гостроту становить питання реабілітації військовослужбовців та цивільних осіб, які зазнали травматизації, оскільки несвоєчасна діагностика призводить до тяжких наслідків: від формування залежностей до суїцидальної поведінки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ПТСР широко досліджувалося як закордонними (Дж. Герман, Б. ван дер Колк), так і

вітчизняними фахівцями. Сучасні дослідження акцентують увагу на нейробіології травми, зокрема на ролі амигдали та гіпокампа у збереженні травматичних спогадів. Останні публікації в галузі клінічної психології та психіатрії підтверджують ефективність протоколів доказової медицини, таких як травмофокусована когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) та EMDR-терапія. Проте, попри наявність численних розробок, залишається недостатньо вивченим аспект комплексної реабілітації в умовах тривалого військового конфлікту, де травматизація має повторюваний і масовий характер, що потребує адаптації міжнародних стандартів до українських реалій.

Метою статті є комплексний аналіз етіології, клінічних проявів та стадій розвитку ПТСР, а також систематизація сучасних методів діагностики та лікування цього розладу. Стаття спрямована на розробку цілісного уявлення про механізми виникнення приступів ПТСР, висвітлення особливостей розладу у комбатантів та надання практичних рекомендацій щодо самодопомоги, професійної терапії та профілактики для запобігання хронізації патологічного стану.

Виклад основного матеріалу. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) - складне психічне захворювання, яке виникає після важких психоемоційних переживань. Він виникає у відповідь на стресову подію, яка виходить за межі звичних переживань і ресурсів людської психіки. На відміну від звичайного стресу, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) може тривати місяцями та роками, суттєво впливаючи на загальну якість життя та заважаючи життю, роботі та стосункам навіть із найближчими.

У цій статті ми розглянемо основні причини виникнення посттравматичного стресового розладу, симптоми його прояву та можливі наслідки для людини, зупинимося на діагностиці та лікуванні, а також дамо розгорнуту відповідь, як зняти напад посттравматичного стресового розладу, провести лікування та запобігти проблемі.

Причини посттравматичного стресового розладу (ПТСР) різноманітні. Однак основою завжди є контакт із травматичними подіями, які виходять за межі нормального людського досвіду – це можуть бути як короткочасні, але надзвичайно важкі епізоди, так і тривалий вплив стресових факторів.

Основні причини ПТСР (посттравматичного стресового розладу):

• Участь у бойових діях – як військових, так і цивільних.Дуже поширена причина в Україні, де вже кілька років триває війна;

• теракти – вибухи, стрілянина, гострі форми насильства;

• стихійні лиха – землетруси, повені, урагани, пожежі, зсуви, що створюють загрозу здоров'ю та життю людей та причетних до них осіб;

• Техногенні катастрофи – аварії на заводах, витоки хімікатів, радіаційні аварії, обвалення шахт, руйнування будівель тощо;

• Серйозні аварії з постраждалими – автомобільні аварії, аварії поїздів, авіакатастрофи, аварії кораблів тощо;

• Фізичне та сексуальне насильство – побої, зґвалтування тощо;

• Тривале перебування в ізоляції – у в'язниці, в неволі і навіть у власному домі (без мінімально необхідного соціального контакту із зовнішнім світом);

• Горе – смерть або серйозна травма близької людини.

Будь-яка з перерахованих вище подій може призвести до психологічних розладів, особливо у людей, які не мають належної підтримки та стабільності.

Симптоми посттравматичного стресового розладу (ПТСР) можуть бути надзвичайно неприємними та ускладнювати людині ведення нормального життя. Важливим аспектом проблеми є переживання травми. Здається, мозок відтворює пережиту травматичну подію знову і знову, навіть якщо з моменту події минуло багато часу - кілька місяців або навіть років.

Класичні симптоми посттравма-тичного стресового розладу у військовослужбовців і звичайних людей:

• Нав'язливі спогади про стресову подію – виникають раптово, без бажання людини і супроводжуються негативними емоціями;

• Флешбеки – це короткочасні стани, коли людині з ПТСР здається, що вона знову опинилася в центрі катастрофічних подій;

• Кошмари – характеризуються появою уві сні яскравих образів;

• Підвищена тривожність – виникає безпричинно навіть у найсприятливіші моменти життя і може перерости в панічні атаки;

• Уникайте всього, що нагадує вам про травматичну подію – людей, місць, звуків, розмов, фільмів і навіть запахів;

• Відчуття постійної загрози – людина не може розслабитися в будь-якій обстановці, навіть коли її безпеці явно нічого не загрожує;

• Емоційна відстороненість – втрата інтересу до життя, втрата бажання спілкуватися з іншими і навіть найближчими людьми;

• Проблеми зі сном і концентрацією – труднощі із засипанням, регулярне пробудження, безсоння, труднощі зосередження на завданні.

Окрім психологічних симптомів, посттравматичний стресовий розлад часто супроводжується фізичними симптомами: прискорене серцебиття, пітливість, тремтіння, біль у животі та головні болі.

Якщо вчасно не звернути увагу на наявність посттравматичних стресових розладів у військовослужбовця чи іншої людини та не провести належне лікування, то проблема може легко та швидко зруйнувати ваше життя!

Основні наслідки ПТСР включають:

• Хронічна депресія - людина втрачає інтерес до всього, що раніше приносило радість, перестає спілкуватися з друзями і відмовляється від улюблених занять. Постійно знижений настрій, з'являється апатія і відчуття безнадії;

• Соціальна ізоляція – замкнутість у собі, навіть уникнення близьких людей. Це часто призводить до розриву стосунків, розлучення, втрати родинних і дружніх зв’язків;

• Проблеми на роботі та навчанні – труднощі з концентрацією уваги, постійна втома та емоційне вигорання знижують професійну працездатність. Людина може втратити роботу і отримати відмову в просуванні по службі;

• Розвиток залежностей – намагаючись «заглушити» біль, багато хто починає зловживати алкоголем, наркотиками та іграми з ПТСР. Це часто призводить до необхідності полегшення запою, а в більш важких випадках — різних форм алкоголізму, ігроманії та наркоманії;

• Соматичні захворювання – тривалий стрес призводить до розвитку високого артеріального тиску, виразки шлунка, порушення сну та зниження імунітету.ПТСР робить людину більш вразливою до хронічних та інфекційних захворювань;

• Суїцидальні думки та дії є одними з найнебезпечніших наслідків ПТСР. Постійний біль, почуття провини та безнадії можуть призвести людину до спроби самогубства. Тут дуже важлива своєчасна допомога психотерапевта.

ПТСР у військовослужбовців має свої особливості. Для учасників бойових дій характерна постійна присутність у небезпечних ситуаціях, де кожна мить пов’язана із загрозою життю. Таким чином, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) є більш важким у військовослужбовців, ніж у цивільних. Класичні персонажі:

• Підвищена агресивність без об'єктивних причин для цього;
• відчуття «чужого» мирного середовища;
• Труднощі з адаптацією до цивільного життя поза армією;
• Почуття провини за загибель товаришів, мирних жителів і навіть ворогів;
• Регулярно повторювані кошмари та спогади під час бою.

Враховуючи сьогоднішні реалії в Україні, дуже важливо приділяти увагу реабілітації цих пацієнтів. Психологічна реабілітація для військовослужбовців включає: психотерапію, групові заняття, супровід сім'ї та медичний супровід.

Розвиток посттравматичного стресового розладу у військовослужбовців та інших осіб умовно поділяють на чотири основні стадії, кожна з яких має свої характерні прояви та динаміку:

1.Гостра стадія – проявляється в перші дні після травматичної події. Людина перебуває в стані сильної внутрішньої напруги і організм реагує так, ніби загроза ще не минула. Виникає сильна тривога, можливі плаксивість, дратівливість, спалахи агресії або панічні атаки. На цьому етапі також порушується сон і нервова система працює на межі своїх можливостей;

2. Підгостра стадія – триває до трьох місяців після стресової події. Симптоми не зникають, а стають більш стійкими. Зростає уникання людей, місць і подій, які нагадують про травму.

Знижується працездатність, виникають проблеми з концентрацією уваги та пам’яттю. Настрій стає нестійким: від меланхолії і почуття безнадії до спалахів гніву і досади. Часто почуття провини або сорому виникає через пережитий досвід.

3. Хронічна стадія – розвивається через шість місяців і більше після травматичної події. Симптоми закріплюються і починають змінювати особистість людини. Проявляється соціальна ізоляція: людина замикається в собі, втрачає інтерес до спілкування і колишніх захоплень, стає емоційно холодною. Також виникають стійкі соматичні проблеми: головні болі, скачки тиску, хронічне відчуття втоми та ін.;

4. Стадія пізніх наслідків – характеризується поверненням травми через роки після стресової події. Певні звуки, запахи, сцени у фільмах і новинах можуть слугувати каталізатором.

Рання допомога та лікування посттравматичного стресового розладу допомагає запобігти прогресуванню ПТСР у хронічну форму з більш серйозними наслідками.

Посттравматичний стресовий розлад не впливає на всіх однаково. Характер симптомів, їх інтенсивність і тривалість значною мірою залежать від індивідуальних психологічних особливостей, обставин травми та рівня підтримки, яку людина отримує відразу після стресової події.

Чотири основні типи ПТСР:

• ПТСР з переважно тривожними проявами – характеризується постійним страхом, напругою та відчуттям небезпеки, що насувається. Людина відчуває нав'язливе почуття тривоги, страждає безсонням, серцебиттям і панічними атаками;

• ПТСР із важкими депресивними симптомами – супроводжується пригніченим настроєм, втратою інтересу до життя та звичної діяльності, відчуттям безнадійності.У важких випадках виникають суїцидальні думки, що вимагають негайної діагностики та лікування в психіатричній лікарні;

• ПТСР з переважною агресивністю та імпульсивністю – характеризується дратівливістю та запальністю. Людина може бути небезпечною для себе та оточуючих. Найменші подразники викликають сильний гнів, який важко контролювати;

• ПТСР із фізичними проявами – ПТСР може виглядати як фізичне захворювання. Людина скаржиться на постійні болі в голові, шлунку або серці. Виникають проблеми з диханням і травленням. Серйозних органічних патологій медична діагностика не виявила.

Травма може спровокувати різні сценарії розвитку ПТСР. Саме тому діагностика повинна бути комплексною, а лікування – з урахуванням індивідуальних особливостей конкретного пацієнта.

Напад посттравматичного стресового розладу у військових і цивільного населення – це гострий стан, при якому людина раптово «повертається» до травми.

Він може відчувати сильну тривогу, панічні атаки, агресію або повне заціпеніння. При цьому можна надати самодопомогу в момент нападу; Для цього необхідно виконати наступні дії:

• Глибокий вдих, повільний вдих і видих;
• Фіксація уваги на предметах навколишнього середовища;
• Повторіть: «Я в безпеці, це нагадування»;
• Зателефонуйте близькій людині або спеціалісту.

Важливо пам'ятати, що ці методи допомагають тимчасово.Справжнє полегшення нападу посттравматичного стресового розладу вимагає професійної допомоги.

Діагностика посттравматичного стресового розладу у військовослужбовців і звичайних людей повинна проводитися тільки кваліфікованими фахівцями відповідно до міжнародних медичних стандартів. Етапи діагностики ПТСР:

• Збір анамнезу та опитування пацієнта – лікарю важливо з'ясувати, коли саме з'явилися перші прояви посттравматичного стресового розладу та як вони впливають на повсякденне життя;

• Оцінка симптомів і психологічного стану – здійснюється за допомогою спеціальних опитувальників з використанням шкал, які допомагають оцінити вираженість симптомів;

• Клінічне інтерв'ю та спостереження – дозволяють лікарю отримати максимально повну картину, іноді із залученням близьких людей;

• Виключення супутніх захворювань – важкої депресії, тривожних або соматоформних розладів, а також алкоголізму та наркоманії (при необхідності залучення нарколога).

На діагностичному етапі лікар визначає стадію, характер і особливості перебігу посттравматичного стресового розладу (ПТСР), що дає можливість поставити діагноз і підібрати найбільш ефективне лікування.

Ефективне лікування посттравматичного стресового розладу завжди комплексне та індивідуальне. Один і той самий метод може добре працювати для одного пацієнта і бути неефективним для іншого, тому лікарі MEDLUX в Києві завжди індивідуально підходять.

Основна мета лікування – зменшити інтенсивність симптомів, дати людині можливість жити повноцінним життям і відновити втрачені ресурси організму. Найбільшу ефективність у лікуванні ПТСР показують комбіновані методи з використанням психотерапевтичних методик і медикаментозного лікування.

Вважається ключовим напрямком у лікуванні ПТСР у військовослужбовців та інших груп населення.

Це допомагає не тільки «придушити» симптоми, а й змінити реакцію людини на травматичні події, переосмислити їх і навчитися жити з цим досвідом без руйнівних наслідків.

Основні психотерапевтичні техніки в лікуванні ПТСР:

• Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) – пацієнт вчиться розпізнавати та виправляти деструктивні думки. При цьому формуються нові, більш здорові моделі поведінки;

• EMDR терапія – спрямована на обробку травматичних спогадів. Застосовуються вправи зі спеціальними рухами очей або іншими стимулами, що знижують емоційну насиченість спогадів;

• Групова психотерапія особливо ефективна при лікуванні посттравматичного стресового розладу у військовослужбовців. Людина отримує підтримку від людей, які мали подібний досвід, що допомагає зменшити почуття ізоляції та нерозуміння.

Основним методом психотерапії посттравматичних стресових розладів є сімейна терапія – залучення близьких допомагає підвищити взаєморозуміння в родині, покращити стосунки та створити надійний ресурс для одужання.

Його призначають, коли симптоми занадто виражені, спостерігається сильна тривожність, безсоння і стійка депресія. Медикаментозне лікування посттравматичного стресового розладу допомагає полегшити стан і дозволяє пацієнту більш активно брати участь у психотерапевтичному процесі.

При медикаментозному лікуванні посттравматичного стресового розладу призначають: антидепресанти (селективні інгібітори зворотного захоплення серотоніну), анксіолітики (для зниження тривоги) і снодійні (при важких порушеннях сну).

Медикаментозна терапія завжди підбирається психіатром. Якщо проблема супроводжується алкогольною або наркотичною залежністю, проводиться консультація нарколога.

Висновки. Посттравматичний стресовий розлад є важким деструктивним станом, який без професійної допомоги призводить до хронічної депресії, соціальної ізоляції та фізичних захворювань. Дослідження підтверджує, що ефективне подолання ПТСР можливе лише через комплексний підхід, який поєднує доказову психотерапію (КПТ, EMDR), медикаментозну підтримку та активне залучення родини. Особливу увагу слід приділяти ранній діагностиці та навчанню технік самодопомоги, що дозволяє мінімізувати наслідки травми та забезпечити успішну реінтеграцію людини, зокрема військовослужбовців, у мирне життя. Своєчасна терапія є ключовим фактором запобігання суїцидальним ризикам і розвитку залежностей, повертаючи особистості можливість повноцінного функціонування в соціумі.

Reference:

1. Посттравматичний стресовий розлад: Настанова 00701. *Настанови на засадах доказової медицини. Створено DUODECIM Medical Publications, LTD*. МОЗ України. URL: https://guidelines.moz.gov.ua/node/1098

2. ПТСР: як розпізнати та допомогти? *Центр громадського здоров'я МОЗ України*. URL: https://phc.org.ua/news/posttravmatichiniy-stresoviy-rozlad-yak-rozpiznati-ta-dopomogti

3. Хаустова О. О. Посттравматичний стресовий розлад: клініка, діагностика, терапія. *Здоров'я України*. 2023. № 4. URL: https://health-ua.com/article/71833-posttravmatichnij-stresovij-rozlad-klnka-dagnostika-terapya

4. Ресурси для фахівців та гайдлайни з психологічної допомоги. *Національна психологічна асоціація України*. URL: https://www.npa-ua.org/

5. Всеукраїнська програма ментального здоров'я «Ти як?». *Офіційний портал*. URL: https://howareu.com/

6. Чабан О. С., Хаустова О. О. Психологічна травма та ПТСР: від діагностики до лікування. *Архів психіатрії*. 2022. Т. 28, № 1. URL: https://psychiatry.ua/articles/123

7. Діагностика та корекція ПТСР: методичні рекомендації для лікарів. *Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця*. URL: http://nmuofficial.com/

8. Post-Traumatic Stress Disorder. *National Institute of Mental Health (NIMH)*. URL: https://www.nimh.nih.gov/health/topics/post-traumatic-stress-disorder-ptsr

9. Post-traumatic stress disorder (PTSD): Symptoms & Causes. *Mayo Clinic*. URL: https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/post-traumatic-stress-disorder/symptoms-causes/syc-20355967

10. The psychological health of the personality and society: the challenges of today.Monograph. Eds. Małgorzata Turbiarz & Hanna Varina. Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-09-2; pp. 242, illus., tabs., bibls. https://www.wszia.opole.pl/ebook/10_2020.pdf

11. http://www.wydawnictwo.wst.pl/uploads/files/97fe3268ac477772767207e77cd92eb6.pdf

Reference:

1. *Posttravmatychne stresove rozlad: Nastanova 00701*. [Posttraumatic stress disorder: Guideline 00701] .Guidelines based on evidence-based medicine. Created by DUODECIM Medical Publications, LTD. Ministry of Health of Ukraine. URL: https://guidelines.moz.gov.ua/node/1098 [in Ukrainian]

2. *PTSR: yak rozpiznaty ta dopomohty? Tsentr hromadskoho zdorovia MOZ Ukrainy*. [PTSD: how to recognize and help? Public Health Center of the Ministry of Health of Ukraine.] URL: https://phc.org.ua/news/posttravmatichiniy-stresoviy-rozlad-yak-rozpiznati-ta-dopomogti [in Ukrainian]

3. Haustova O. O. *Posttravmatychnyi stresovyi rozlad: klinika, diahnostyka, terapiia*. [Posttraumatic stress disorder: clinic, diagnosis, therapy. Health of Ukraine.] 2023. No. 4. URL: https://health-ua.com/article/71833-posttravmaticnij-stresovij-rozlad-klnka-dagnostika-terapya [in Ukrainian]

4. *Resursy dlia fakhivtsiv ta haidlainy z psykholohichnoi dopomohy*. [Resources for specialists and guidelines for psychological help.]National Psychological Association of Ukraine. URL: https://www.npa-ua.org/ [in Ukrainian]

5. *Vseukrainska prohrama mentalnoho zdorovia «Ty yak?»*. [All-Ukrainian mental health program "How are you?".] Official portal. URL: https://howareu.com/ [in Ukrainian]

6. Chaban O. S., Haustova O. O. *Psykholohichna travma ta PTSR: vid diahnostyky do likuvannia*. [Psychological trauma and PTSD: from diagnosis to treatment. Archive of psychiatry.] 2022. Vol. 28, No. 1. URL: https://psychiatry.ua/articles/123 [in Ukrainian]

7. *Diahnostyka ta korektsiia PTSR: metodychni rekomendatsii dlia likariv*. [Diagnosis and correction of PTSD: methodological recommendations for doctors.] National Medical University named after O.O. Bogomolets URL: http://nmuofficial.com/ [in Ukrainian]

8. Post-Traumatic Stress Disorder. National Institute of Mental Health (NIMH). URL: https://www.nimh.nih.gov/health/topics/post-traumatic-stress-disorder-ptsr

9. Post-traumatic stress disorder (PTSD): Symptoms & Causes. Mayo Clinic. URL: https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/post-traumatic-stress-disorder/symptoms-causes/syc-2035596710

10. The psychological health of the personality and society: the challenges of today. Monograph. Eds. Małgorzata Turbiarz & Hanna Varina. Opole: The Academy of Management and

Administration in Opole, 2020; ISBN 978-83-66567-09-2; pp. 242, illus., tabs., bibls. https://www.wszia.opole.pl/ebook/10_2020.pdf

11.http://www.wydawnictwo.wst.pl/uploads/files/97fe3268ac477772767207e77cd92eb6.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 12.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026

УДК:159.943

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2568-2583

Мироненко Олена Станіславівна магістр з психології, аспірант Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, м. Київ, https://orcid.org/0009-0008-4614-5535

ДИНАМІКА ОСОБИСТІСНИХ ЗМІН ПІД ЧАС НАВЧАННЯ НА БАЗОВОМУ КУРСІ ПОЗИТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ

Анотація. У статті представлено результати емпіричного дослідження динаміки особистісних змін під час навчання на Базовому курсі Позитивної психотерапії. Теоретичною основою є уявлення про особистість як цілісну динамічну систему, розвиток якої здійснюється через усвідомлення внутрішніх ресурсів, гармонізацію базових життєвих сфер (тіло, діяльність, контакти, сенси) та трансформацію психологічних захисних механізмів. Метою дослідження було виявлення змін у структурно-функціональній організації особистості під впливом освітньо-терапевтичної взаємодії в межах методу позитивної психотерапії.

Для психодіагностики застосовано опитувальник WIPPF (Wiesbaden Inventory for Positive Psychotherapy and Family Therapy) та методику Life Style Index (R. Plutchik & H. Kellerman. Вибірку склали 33 учасники навчального проєкту з позитивної психотерапії (29 жінок і 4 чоловіки віком від 20 до 42 років), які проходили діагностику до і після навчання.

Результати дослідження засвідчили зниження загальної напруженості системи психологічних захистів, зростання рівня самоприйняття та гармонізацію особистісної структури. Домінуючими механізмами залишилися раціоналізація та проєкція, однак із нижчим рівнем вираженості. Найбільш значущі зміни зафіксовано у таких захисних механізмах, як компенсація та гіперкомпенсація. Найтісніші кореляції з психологічними захистами виявлено у сфері «Тіло», тоді як сфера «Контакти» залишилася найменш підвладною їхньому впливу.

Після завершення курсу розподіл життєвої енергії став більш збалансованим. Статистично значущі позитивні зрушення зафіксовано за такими вторинними актуальними здібностями, як: старанність, обов'язковість, вірність, ввічливість, відкритість, справедливість, та первинними: контакт, довіра, надія, віра.

Отримані результати підтверджують конструктивний вплив навчання у форматі позитивної психотерапії на розвиток самосвідомості, формування зрілих механізмів подолання конфліктів та розкриття внутрішнього потенціалу особистості.

Ключові слова: позитивна психотерапія, психологічні захисти, WIPPF, Life Style Index, самоприйняття, актуальні здібності, гармонізація особистості.

Myronenko Olena Stanislavivna Master of Psychology, PhD student, Kostiuks Institute of Psychology, NAPS of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0009-0008-4614-5535

DYNAMICS OF PERSONALITY CHANGES DURING TRAINING IN THE BASIC COURSE OF POSITIVE PSYCHOTHERAPY

Abstract. The article presents the results of an empirical study on the dynamics of the personality changes during training in the Basic Course of Positive Psychotherapy. The theoretical basis is the concept of personality as a holistic dynamic system, the development of which is carried out through the awareness of internal resources, the harmonization of the main life spheres (body, activity, contacts, sensory organs) and the transformation of psychological defense mechanisms. The aim of the study was to identify changes in the structural and functional organization of the personality under the influence of educational and therapeutic interaction within the framework of the positive psychotherapy method.

Psychodiagnostic assessment was conducted using the WIPPF questionnaire (Wiesbaden Inventory for Positive Psychotherapy and Family Therapy) and the Lifestyle Index (R. Plutchik & H. Kellerman). The sample consisted of 33 participants in the positive psychotherapy training project (29 women and 4 men aged 20 to 42 years), who underwent diagnostics before and after training.

The dominant mechanisms remained rationalization and projection, though their intensity decreased. The most significant changes were recorded in such protective mechanisms as compensation and hypercompensation. The closest correlations with psychological defenses were found in the "Body" sphere, while the "Contacts" sphere remained the least susceptible to their influence.

After completing the course, the distribution of vital energy became more balanced. Statistically significant positive changes were recorded in such secondary actual capacities as diligence, responsibility, faithfulness, politeness, openness, justice, and primary capacities such as contact, trust, hope, faith.

The results obtained confirm the constructive influence of training in the format of positive psychotherapy on the development of self-awareness, the formation of mature mechanisms for overcoming conflicts, and the unfolding of the inner personalities potential.

Keywords: positive psychotherapy, psychological defenses, WIPPF, Lifestyle Index, self-acceptance, actual capacities, personality harmonization.

Постановка проблеми. Сучасні соціокультурні умови, що характеризуються високим рівнем невизначеності, інформаційного перевантаження та психологічної напруги, зумовлюють зростання потреби в ефективних підходах до розвитку особистісної цілісності та внутрішньої гармонії. Одним із важливих напрямів сучасної практичної психології є пошук освітньо-терапевтичних

програм, які сприяють не лише формуванню професійних компетентностей, а й особистісному зростанню, саморозумінню та гармонізації внутрішньої структури особистості.

Психологічна структура особистості, розглянута крізь призму Позитивної психотерапії Носсрата Пезешкіана, є динамічною системою, що підтримує баланс між чотирма базовими життєвими сферами — тілесною, діяльнісною, контактною та духовно-смисловою. Порушення рівноваги між цими сферами призводить до внутрішніх конфліктів, активації захисних механізмів і зниження адаптивності. Навчання у методі позитивної психотерапії передбачає глибинну роботу із самопізнанням, цінностями та ресурсами, завдяки чому відбувається структурна перебудова особистості — зміни в системі ставлень, рівні самоприйняття, емоційній регуляції та способах взаємодії зі світом.

Попри наявність емпіричних даних щодо ефективності Позитивної психотерапії у розвитку самосвідомості, життєстійкості та психологічного благополуччя та беззаперечний потенціал Позитивної психотерапії у досягненні психологічної рівноваги та особистісної гармонії, недостатньо вивченими залишаються питання, що стосуються внутрішньої динаміки структури особистості під впливом освітньо-терапевтичних програм. Зокрема, потребує уточнення, які саме компоненти особистісної організації зазнають найбільш виражених змін у процесі навчання на Базовому курсі позитивної психотерапії, як змінюються зв’язки між психологічними захистами, ціннісними орієнтаціями та структурою конфліктних реакцій. Саме тому ми вважаємо важливим дослідити, як саме навчання на Базовому курсі Позитивної психотерапії із застосуванням стильових особливостей його проведення сприяють розвитку цілісної особистості.

Таким чином, актуальність проблеми полягає у необхідності наукового аналізу динаміки особистісних змін в процесі навчання у методі позитивної психотерапії, що дозволить глибше зрозуміти механізми її гармонізуючого впливу та розкрити потенціал цього підходу як інструменту особистісного розвитку і професійної підготовки фахівців допомагаючих професій.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема трансформації особисті під впливом психотерапевтичних та освітньо-тренінгових програм займає значне місце у сучасній психологічній науці. У фокусі досліджень останніх років — виявлення закономірностей розвитку самосвідомості, рефлексивності, гнучкості психологічних захистів та здатності особистості до саморегуляції [1]. Згідно з сучасними уявленнями, навчання, спрямоване на особистісний розвиток, не лише формує професійні компетентності, але й запускає процеси внутрішньої реорганізації структури «Я» — зміну ставлення до себе, інших, світу, а також переосмислення життєвих цінностей і сенсів.

Тривалий час психологія і психотерапія займалися усуненням негативних, проблемних і девіантних станів і моделей поведінки особистості. Оскільки психотерапія є динамічною сферою, що постійно розвивається, чільні світові

психологічні школи наразі схиляються до сучасних тенденції та переорієнтовуються на позитивні пріоритети [1]. Одним з методів цього напрямку є позитивна психотерапія. Це конфлікт-центрований психодинамічний метод з екзистенційним та гуманістичним баченням людської природи, збагачений транскультурним підходом та поведінковими техніками.

У теоретико-методологічному плані позитивна психотерапія Носсрата Пезешкіана [2] пропонує цілісну модель особистості, побудовану на принципі життєвого балансу, що охоплює чотири базові сфери: тілесну (тіло/відчуття), діяльнісну (робота/досягнення), контактну (взаємини) та духовно-смислову (цінності/фантазії). Ці сфери відображають різні вектори життєвого функціонування людини та перебувають у динамічній взаємодії. Порушення гармонії між ними є джерелом внутрішніх конфліктів, що активують психологічні захисти. Водночас гармонізація балансу між сферами сприяє розвитку зрілих форм захисних механізмів, розширенню свідомості та становленню особистісної цілісності.

Важливо, що Н. Пезешкіан розглядає особистість як саморегулювальну систему, здатну до внутрішнього розвитку через усвідомлення власних конфліктів, ресурсів і цінностей. Враховуючи, що особистісний простір людини утворюється набором ставлень, то саме вирішення внутрішньоособистісних конфліктів призводить до реконструкції особистості. Центральним поняттям є *актуальні здібності* — ресурси, які визначають особистісну ефективність у подоланні труднощів і побудові конструктивних стосунків [3]. У цьому контексті процес навчання методу Позитивної психотерапії виступає не лише як форма професійного розвитку, а й як терапевтичний процес, що веде до гармонізації внутрішньої структури особистості.

Дослідження останнього десятиріччя підтверджують значний вплив позитивної психотерапії на особистісні зміни.

В українському науковому просторі питання психологічних ресурсів і гармонізації особистості у контексті позитивної психотерапії розробляють О. Чиханцова [4; 5], Н. Ханецька [6], Л. Сердюк та ін. [1] (Сердюк, 2018). Емпіричні дослідження О. Чиханцової довели, що засоби позитивної психотерапії створюють сприятливі умови для розвитку життєстійкості, усвідомлення власних ресурсів та стабілізації самооцінки. Зокрема, у тренінговій програмі «Розвиток життєстійкості засобами позитивної психотерапії» авторка зафіксувала значне підвищення показників саморегуляції, гнучкості, позитивного самоставлення і зниження рівня тривожності. Ці результати підтверджують положення Пезешкіана про потенціал позитивної психотерапії у гармонізації особистісного функціонування.

Додатково вітчизняні дослідження О. Купрєєвої [7] та Я. Овсяннікової [8] підтверджують ефективність соціально-психологічних тренінгів як технології розвитку саморозуміння, самооцінки та адаптивних форм поведінки, що концептуально співзвучно з парадигмою позитивної психотерапії.

Узагальнюючи результати теоретичних і емпіричних праць, можна стверджувати, що позитивна психотерапія забезпечує глибинну перебудову особистісної структури через активізацію механізмів саморефлексії, інтеграцію досвіду, формування зрілих способів емоційного реагування та відновлення балансу між життєвими сферами. Проте механізми цих трансформацій під час навчання на Базовому курсі позитивної психотерапії залишаються недостатньо дослідженими.

Зокрема, маловивченими є питання динаміки взаємозв'язків між психологічними захистами, самоставленням, ціннісно-смисловими структурами та балансом життєвих сфер у процесі освітньо-терапевтичної взаємодії.

Отже, аналіз останніх публікацій засвідчує, що подальше вивчення динаміки особистісних змін під час навчання у методі позитивної психотерапії є науково й практично значущим напрямом, який дозволяє глибше зрозуміти закономірності розвитку професійного «Я» майбутніх психологів та розкрити потенціал позитивної психотерапії як інструменту інтеграції особистості.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та емпіричний аналіз динаміки особистісних змін під час навчання на Базовому курсі позитивної психотерапії. Дослідження спрямоване на виявлення особливостей трансформації основних компонентів особистісної організації — самоставлення, психологічних захистів, ціннісно-смислової сфери та міжсферного балансу — у процесі освітньо-терапевтичної взаємодії, що реалізується засобами позитивної психотерапії.

Виклад основного матеріалу. Структура і зміст навчальної програми Базового курсу Позитивної психотерапії відповідають стандартам і вимогам Всесвітньої асоціації позитивної психотерапії (WAPP). Між модулями учасники виконують самостійні завдання та беруть участь у щотижневих практичних зустрічах, спрямованих на інтеграцію теоретичних знань і розвиток практичних навичок.

Окрім того, з метою забезпечення більш глибокої інтеграції особистісного досвіду у структурі програми передбачено додаткові групи соціально-психологічної підтримки за участі тренера. Регулярні зустрічі орієнтовані на саморозкриття, саморозуміння та самоприйняття через дослідження чотирьох базових сфер моделі балансу (тілесної, діяльнісної, контактної, духовно-смислової) і усвідомлення власних захисних механізмів, розглянутих у контексті зрілих та незрілих структур особистості.

Таким чином, навчальний процес виконує подвійну функцію — освітню та терапевтичну. З одного боку, учасники засвоюють основи методу Позитивної психотерапії, його застосування в консультуванні та психотерапії, формують бачення власного професійного становлення; з іншого — проходять процес особистісної трансформації, що включає розвиток рефлексії, підвищення рівня самоприйняття, формування зрілих стратегій взаємодії та гармонізацію внутрішнього досвіду. Структуру, зміст навчальних модулів та послідовність подання теоретичного матеріалу було адаптовано до цілей і завдань

дослідження. Також розширено практичну складову відповідно до потреб навчальної групи.

Такий підхід забезпечив поступове занурення від простих і знайомих понять до більш складних концепцій, що сприяло послідовній інтеграції знань і досвіду. Включення додаткових практичних вправ стимулювало активізацію особистісного потенціалу учасників і дало змогу вийти на рівень роботи з неусвідомлюваними внутрішніми процесами та конфліктами, що є ключовою умовою самопізнання, інтеграції досвіду та особистісного зростання.

Дане дослідження базується на сучасних теоріях особистості та методологіях психодіагностики. В емпіричній частині роботи були використані такі психодіагностичні методики: «Індекс життєвого стилю» за Плутчиком-Келлерманом (Life Style Index – LSI) [9]; Вісбаденський опитувальник методу позитивної психотерапії і сімейної психотерапії (WIPPF) [3].

Вибірку склали учасники навчального проєкту з позитивної психотерапії, які добровільно погодилися пройти психодіагностичне обстеження. Загалом було обстежено 33 особи віком від 20 до 42 років, серед яких 29 жінок та 4 чоловіки. Дослідження проводилося індивідуально; кожен учасник самостійно працював із психодіагностичними методиками до початку навчання та після завершення курсу. Тривалість між замірами 10-12 місяців.

Для дослідження психологічних захистів у цілісній структурі особистості важливим етапом стало попереднє визначення психологічного статусу досліджуваних, зокрема тих аспектів, які відображають різні виміри Я-концепції, самоставлення, суб'єктивного рівня задоволеності життям, а також провідних механізмів захисту.

Для вимірювання тенденцій до використання різних механізмів психологічного захисту було застосовано методику «Індекс життєвого стилю» (Life Style Index – LSI) Р. Плутчика та Г. Келлермана [9].

З метою дослідження особистісних якостей особистості було використано Вісбаденський опитувальник методу позитивної психотерапії і сімейної психотерапії (WIPPF) Н. Пезешкіана, який він розробив у співпраці з Х. Дайденбахом [3].

Запропонована методика є результатом 19-річних досліджень Н. Пезешкіана, проведених у межах психіатричної, психотерапевтичної та психосоматичної практики в денному стаціонарі, а також 12-річної викладацької діяльності у Академії підвищення кваліфікації лікарів Лікарської палати землі Гессен (Бад-Наухайм, Німеччина). Вона дає можливість здійснити багатоаспектне дослідження особистісних характеристик і окреслює широкий спектр індивідуально-психологічних рис особистості.

Результати дослідження. Позитивна психотерапія є глибинно орієнтованим напрямом психологічної допомоги, який апелює до неусвідомлюваних процесів, внутрішніх конфліктів і ціннісних суперечностей особистості, сприяючи таким чином відновленню її цілісності. Як зазначає Л. З. Сердюк,

можливості позитивної психотерапії у сприянні психологічному благополуччю особистості полягають у актуалізації внутрішніх ресурсів людини через усвідомлення резервів повноцінної реалізації в теперішньому та розвитку самодетермінаційних здібностей у майбутньому [10].

Аналіз змін у досліджуваних характеристиках до та після проходження Базового курсу Позитивної психотерапії дозволяє оцінити безпосередній вплив даної освітньо-терапевтичної програми на структуру особистості та систему її психологічних захистів завдяки використанню потенціалу Позитивної психотерапії в актуалізації внутрішнього потенціалу та гармонізації особистісного функціонування.

Даний алгоритм було реалізовано шляхом зіставного аналізу вираженості захисних механізмів психіки до навчання на Базовому курсі і після (N=33), а також оцінки первинних і вторинних актуальних здібностей і сфер життя, що лежать в основі Моделі балансу.

Для загального орієнтування у показниках вираженості захисних механізмів у парних вибірках наведемо результати описових статистик за досліджуваними параметрами. Як видно з таблиці 1, середня вираженість захисних механізмів після Базового курсу є меншою, ніж до нього. Те саме можна сказати й про міри варіативності, тобто розкид даних від середнього значення. Примітно, що середній показник індексу загальної напруженості захисних механізмів до проходження Базового курсу Позитивної психотерапії становив 29,45, а після – склав 26,82 балів.

Таблиця 1.

Описові статистики за шкалами методики «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика та Г. Келлерманом

Захисні механізми	Характеристики вибірки							
	До проходження Базового курсу Позитивної психотерапії				Після проходження Базового курсу Позитивної психотерапії			
	Мін.	Макс.	μ.	σ	Мін.	Макс.	μ.	σ
Витіснення	0	70	20,30	15,306	0	70	15,76	13,236
Регресія	6	76	32,76	21,022	6	76	28,94	20,101
Заміщення	0	70	23,03	20,839	0	70	19,39	19,029
Заперечення	9	64	31,97	14,559	9	64	29,21	12,884
Проєкція	0	92	38,24	26,927	0	81	35,39	24,477
Компенсація	0	60	28,48	20,329	0	60	21,52	16,031
Гіперкомпенсація	0	70	23,03	19,282	0	50	16,06	12,232
Раціоналізація	8	83	40,39	16,759	8	83	34,73	16,356
Індекс загальної напруженості захисних механізмів	10	61	29,45	13,650	10	53	26,82	12,069

Попри деяке зниження показників вираженості психологічних захистів, сама структура системи захисних механізмів особистості лишилася майже незмінною. Тобто, раціоналізація і проєкція як і раніше лишаються домінуючими механізмами захисту, щоправда, вже зі зниженим коефіцієнтом (40,39 → 34,73 та 38,24 → 35,39 відповідно). Найбільш суттєво змінилась вираженість таких психологічних захистів як гіперкомпенсація та компенсація (23,03 → 16,06 та 28,48 → 21,52 відповідно). Різниця цих показників до та після навчання склала біля 7 балів. Очевидно, що аналізовані захисти були причиною або наслідком переживань, за якими стояли емоційні чи особистісні труднощі.

Як відомо, компенсація виступає як один з онтогенетично пізніх механізмів захисту і полягає в прагненні урівноважити реальні чи уявні недоліки досягненнями в екзистенційно важливій сфері. Проте, попри можливість конструктивного впливу, компенсація, а особливо гіперкомпенсація, несуть у собі ризики нереалістичних прагнень і, відповідно, загальної невротизації індивіда. Тож помітне зниження показників за вказаними параметрами підкреслює конструктивний вплив, що був здійснений в результаті експерименту, а саме доцільність застосування методу Позитивної психотерапії і його роль в гармонізації особистісної сфери досліджуваних. Більш того, даний підхід може бути ефективним інструментом у відновленні психоемоційної рівноваги особистості, а також усвідомленні та керуванні прихованими тригерами поведінки. Таким чином він сприятиме гармонійному розвитку та самопізнанню особистості.

Отриманий результат засвідчує конструктивні особистісні зміни у досліджуваних після проходження Базового курсу Позитивної психотерапії. Проте для екстраполяції даного висновку на усю досліджувану сукупність нам належить пересвідчитись у їх статистичній значущості. Виходячи з результатів перевірки розподілу даних на нормальність, для даного завдання був застосований непараметричний U-критерій Вілкоксона для парних вибірок.

Таблиця 2.

Результати зіставлення парних вибірок
(до- та після проходження Базового курсу Позитивної психотерапії)
за критерієм вираженості захисних механізмів

Захисні механізми	Z	Асимпт. знч.
Витіснення	-3,419b	,001
Регресія	-3,877b	,000
Заміщення	-2,652b	,008
Заперечення	-2,699b	,007
Проєкція	-2,319b	,020
Компенсація	-3,216b	,001
Гіперкомпенсація	-3,508b	,000
Раціоналізація	-3,475b	,001
Індекс загальної напруженості захисних механізмів	-2,866b	,004

a. Wilcoxon Signed Ranks Test
b. Based on positive ranks.

Як свідчать результати, наведені у таблиці 2, статистично значущі позитивні зрушення у вибірках до- і після проходження курсу спостерігаються за всіма аналізованими показниками механізмів психологічних захистів: проекція ($p \leq 0,05$); витіснення, регресія, заміщення, заперечення, компенсація, гіперкомпенсація, раціоналізація, індекс загальної напруженості ($p \leq 0,01$). Отже вираженість механізмів психологічних захистів дійсно зазнала суттєвих змін після навчання на Базовому курсі Позитивної психотерапії.

Окремий інтерес у рамках даного дослідження є оцінка можливостей Позитивної психотерапії в гармонізації особистості шляхом актуалізації її ресурсів (первинних і вторинних актуальних здібностей), а також корекції дисбалансу в системі сфер життя. Тож наступним кроком є ідентифікація можливих зрушень у структурі актуальних здібностей учасників дослідження.

Таблиця 3.

Описові статистики за шкалами Вісбаденського опитувальника за методом позитивної психотерапії (WIPPF)

Компоненти самоставлення	Характеристики вибірки							
	До проходження Базового курсу Позитивної психотерапії				Після проходження Базового курсу Позитивної психотерапії			
	Мін.	Макс.	μ.	σ	Мін.	Макс.	μ.	σ
Акуратність	4	10	7,64	1,496	4	11	7,58	1,542
Охайність	4	12	7,30	1,960	4	11	7,27	1,755
Пунктуальність	3	11	7,58	2,062	5	11	7,67	1,689
Ввічливість	5	12	8,48	1,716	5	12	8,85	1,770
Відкритість	3	11	8,03	2,008	3	11	8,76	1,733
Старанність	4	11	8,76	1,582	7	11	9,06	1,197
Обов’язковість	5	12	9,27	1,941	6	12	9,48	1,642
Ощадливість	3	10	6,45	1,986	3	10	6,61	1,968
Слухняність	3	10	7,33	1,689	4	10	7,64	1,578
Справедливість	3	12	7,55	2,412	4	12	7,94	2,179
Вірність	6	12	9,12	1,949	6	12	9,33	1,831
Терпіння	6	12	8,79	1,409	6	11	8,94	1,197
Час	7	12	9,36	1,578	7	12	9,30	1,403
Контакти	6	12	9,33	1,689	3	11	8,94	1,619
Довіра	3	12	7,97	1,879	4	12	8,39	1,819
Надія	6	12	10,36	1,765	7	12	9,20	1,380
Ніжність/сексуальність	5	12	8,94	1,580	7	12	9,15	1,253
Любов	3	12	9,24	2,208	1	12	9,33	2,300
Віра/сенс/релігія	3	12	8,36	1,800	6	11	8,85	1,482
Тіло/відчуття	4	12	7,61	1,968	5	11	8,18	1,570
Діяльність	3	10	6,85	2,002	5	11	8,58	1,458
Контакти	3	10	7,91	1,528	3	11	8,94	1,619
Фантазії/майбутнє	7	12	9,58	1,324	7	12	8,24	1,370

Як можна побачити з результатів порівняльного аналізу описових статистик за показниками вираженості первинних і вторинних актуальних здібностей (табл.3.), середні показники за переважною більшістю досліджуваних характеристик лежать в площині норми (згідно з ключем методики – діапазон від 6 до 9 балів). Така актуальна здібність як Надія, що виявляється у схильності орієнтуватися на майбутнє, тим самим нівелюючи теперішнє, мала дещо завищений показник *до* і увійшла до діапазону норми *після* проходження Базового курсу Позитивної психотерапії (μ=10,36 і μ=9,2 відповідно). Даний факт є важливим у рамках нашого дослідження, оскільки не лише дефіцит а й гіперрозвиток тієї чи іншої актуальної здібності потенційно може призводити до дезадаптивних реакцій.

Таблиця 4.

Результати зіставлення парних вибірок (до- та після проходження Базового курсу Позитивної психотерапії) на основі показників Вісбаденського опитувальника за методом позитивної психотерапії (WIPPF)

	Z	**Asymp. Sig. (2-tailed)**
Первинні актуальні здібності		
Акуратність	,000b	1,000
Охайність	-,302c	,763
Пунктуальність	-,677d	,499
Ввічливість	-3,464d	,001
Відкритість	-4,245d	,000
Старанність	-2,101d	,036
Ов'язковість	-1,941d	,052
Ощадливість	-1,667d	,096
Слухняність	-1,661d	,097
Справедливість	-2,968d	,003
Вірність	-2,333d	,020
Вторинні актуальні здібності		
Терпіння	-1,387d	,166
Час	-,632c	,527
Контакти	-3,169d	,002
Довіра	-3,116d	,002
Надія	-2,598d	,009
Ніжність/сексуальність	-1,355d	,176
Любов	-1,502d	,133
Віра/сенс/релігія	-2,980d	,003
Сфери життя		
Тіло/відчуття	-3,139d	,002
Діяльність	-4,588d	,000
Контакти	-4,786d	,000
Фантазії/майбутнє	-3,054d	,002

a. Wilcoxon Signed Ranks Test
b. Based on positive ranks.
d. Based on negative ranks.

З результатів порівняння вибірок за критерієм Вілкоксона (табл. 4.) слідує, що статистично значущі зрушення після Базового курсу Позитивної психотерапії були зафіксовані за такими вторинними актуальними здібностями, як: старанність, обов'язковість, вірність ($p \leq 0,05$); ввічливість, відкритість, справедливість ($p \leq 0,01$). Первинними: контакти, довіра, надія, віра/сенс/релігія ($p \leq 0,01$). Усі зрушення були позитивними, проте не перевищували референтний показник норми.

Крім вказаного, змін зазнали також показники усіх сфер, що належать до Моделі балансу: Тіло (реакція фізичного «Я» на конфлікт), Діяльність (активність, розум), Контакти (здатність до встановлення та підтримання стосунків), Фантазії (очікування, інтуїція).

На основі порівняльного аналізу середніх показників (табл.3.) було встановлено, що на етапі первинної діагностики (до проходження курсу) співвідношення вказаних вище сфер характеризувалося дисбалансом. За відносно рівномірного навантаження решти сфер, фантазії (смисли) характеризувалися певним профіцитом (μ=9,58). Такий стан речей є доволі передбачуваним, з огляду на констатоване вище підвищення такої актуальної здібності як Надія. Проте, після проходження курсу, розподіл життєвої енергії набув більш збалансованого вигляду. Описана динаміка наочно представлена на рисунку нижче.

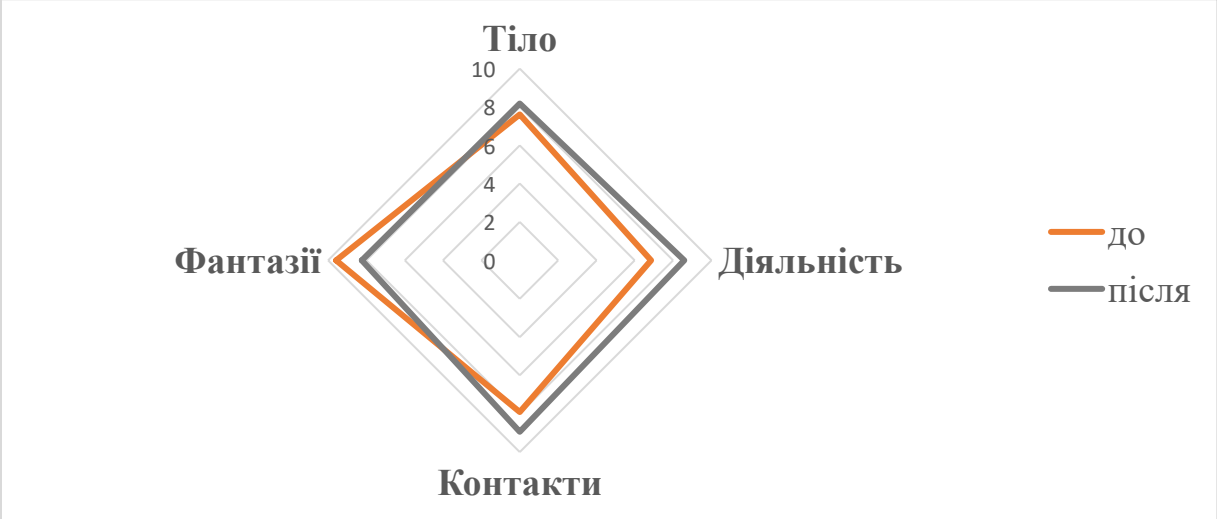

Рис. 1. Динаміка зміни конфліктних реакцій, що лежать в основі чотирьох сфер Моделі балансу за Н. Пезешкіаном.

Як видно з рисунку 1, після навчання на Базовому курсі Позитивної психотерапії розподіл за сферами – тіло, діяльність, контакти, фантазії – став більш рівноцінним, що дає підстави наголошувати на конструктивній ролі Позитивної психотерапії у розвитку і гармонізації особистості.

З метою забезпечення комплексного підходу до вивчення механізмів взаємозумовленості сфер переробки конфліктних реакцій психологічними захистами нами був здійснений кореляційний аналіз вказаних показників.

Таблиця 5.

Кореляційні зв'язки захисних механізмів і основних сфер переробки конфліктів згідно Моделі балансу (за Н. Пезешкіаном) до навчання на Базовому курсі Позитивної психотерапії

Сфери моделі Балансу / Захисні механізми	Фантазії	Тіло / відчуття	Діяльність	Контакти
Витіснення	,311	-,025	,165	,196
Регресія	,227	,578*	,359*	,104
Заміщення	,335	,100	,152	-,099
Заперечення	-,103	,085	-,065	,199
Проєкція	,411*	,366*	,268	-,087
Компенсація	,366*	,359*	,186	,266
Гіперкомпенсація	,396*	,540**	,293	-,052
Раціоналізація	,314	,579**	,505**	,194
Індекс загальної напруженості захисних механізмів	,406*	,531**	,389**	,100

Як свідчать дані, наведені у таблиці 5, найбільше корелятів серед захисних механізмів має така сфера переробки конфліктів, як Тіло / відчуття. Вона пов'язана на рівні значущості $p \leq 0,01$ із гіперкомпенсацією (r=0,540) та раціоналізацією (r=0,579); на рівні $p \leq 0,05$ - із регресією (r=0,578), проєкцією (r=0,366) та компенсацією (0,359. Це свідчить про те, що підвищення показників у сфері Тіла супроводжується активізацією захисних механізмів. Раціоналізація допомагає виправдати надмірну або недостатню увагу до свого фізичного «Я»; гіперкомпенсація проявляється у прагненні перебільшених зусиль щодо тіла (інтенсивні тренування, догляд, підсилене сприйняття симптомів). Регресія може виявлятися через тілесні симптоми, що відображають емоційне напруження, а проєкція — у несвідомому перенесенні тривоги, страху чи гніву на тілесні відчуття, що призводить до виникнення фізичних симптомів, які можуть бути більш прийнятними ніж усвідомлення власної емоційної вразливості. Саме тому пропрацювання емоційних негараздів часто стає умовою фізичного здоров'я.

Сфера фантазій також має зв'язки із захисними механізмами: проєкцією (r=0,411), компенсацією (r=0,366) та гіперкомпенсацією (r=0,396) на рівні значущості $p \leq 0,05$. Оскільки ця сфера була найбільш вираженою до проходження Базового курсу Позитивної психотерапії, її аналіз є особливо значущим у контексті нашого дослідження. Проєкція може проявлятися у схильності переносити емоції у вигадані ситуації, уникаючи їх усвідомлення; компенсація — у конструктивному використанні когнітивних ресурсів для переробки конфліктів; натомість гіперкомпенсація — у надмірному

фантазуванні та інтелектуалізації, що створює ілюзію контролю, але віддаляє від усвідомлення і вирішення внутрішніх проблем.

Сфера діяльності корелює з регресією (r=0,359) і раціоналізацією (r=0,505). Це може свідчити про тенденцію до використання звичних поведінкових стратегій (регресія) або логічного опрацювання внутрішніх конфліктів через активність (раціоналізація) та часткове позбавлення від переживань, що у підсумку сприяє психологічному благополуччю.

Натомість сфера контактів не має суттєвих зв'язків із механізмами психологічного захисту. Ймовірно, адекватна вираженість цієї сфери не вимагає залучення захисних механізмів, оскільки конструктивна комунікація сама по собі підтримує емоційну рівновагу та психічне здоров'я.

Таблиця 6.

Кореляційні зв'язки захисних механізмів і основних сфер переробки конфліктів згідно Моделі балансу (за Н. Пезешкіаном) після навчання на Базовому курсі Позитивної психотерапії

Сфери моделі Балансу / Захисні механізми	Фантазії	Тіло / відчуття	Діяльність	Контакти
Витіснення	-,230	,118	,206	,270
Регресія	-,124	,565**	,267	-,019
Заміщення	-,084	,054	-,024	-,007
Заперечення	,207	,094	-,031	,268
Проєкція	-,140	,326	,119	-,075
Компенсація	-,102	,314	,120	,139
Гіперкомпенсація	-,287	'	,204	-,168
Раціоналізація	,021	,405*	,210	,131
Індекс загальної напруженості захисних механізмів	-,286	,343	,218	,120

Аналіз кореляційних зв'язків механізмів психологічного захисту і сфер переробки конфліктів згідно моделі Балансу після проходження Базового курсу Позитивної психотерапії (табл.6.), виявив експліцитну тенденцію до зменшення кількості взаємоумовленостей досліджуваних параметрів. Із чотирьох сфер переробки конфліктів лише сфера Тіла /відчуттів демонструє статистично значущі зв'язки: на рівні $p \leq 0,01$ з регресією (r=0,565) та на рівні $p \leq 0,05$ — з гіперкомпенсацією (r=0,410) і раціоналізацією (r=0,405). Це свідчить про суттєве зменшення деструктивних захисних реакцій порівняно з вибіркою до навчання.

Виявлені кореляції можна тлумачити як прояв підтримувальної функції психологічного захисту щодо тілесної сфери. Регресія забезпечує тимчасове відновлення відчуття безпеки через використання простіших форм поведінки

(пошук підтримки від інших, піклування, фізична близькість). Цим самим створюється ілюзія захищеності та впевненості. Гіперкомпенсація проявляється у надмірній турботі про тіло або зовнішність, що допомагає зменшити тривогу, але може набувати іпохондричного характеру. Раціоналізація, у свою чергу, сприяє когнітивному опрацюванню фрустрацій тілесної сфери, водночас потенційно знижуючи усвідомлення ролі власних фізіологічних потреб для повноцінного життя.

Таким чином, результати свідчать про переважання конструктивних змін у системі психологічних захистів після навчання на Базовому курсі Позитивної психотерапії. Попри наявність певних неконструктивних стратегій підтримки сфери Тіла/відчуттів більшість сфер моделі Балансу не демонструє зв'язку з неадаптивними механізмами, що можна розглядати як індикатор особистісного зростання та інтеграції досвіду у процесі психотерапевтичної підготовки.

Висновки.

1. Дослідження показало, що попри суттєве зниження середнього показника індексу загальної напруженості після проходження Базового курсу, сама структура системи психологічних захистів загалом зберегла свою конфігурацію. Домінуючими механізмами залишаються раціоналізація і проєкція, однак їхня вираженість зменшилася. Найбільш помітні позитивні зрушення спостерігаються у таких механізмах, як гіперкомпенсація та компенсація, що говорить про поступову гармонізацію захисної системи особистості.

2. Аналіз взаємозв'язку механізмів психологічного захисту зі сферами переробки конфліктів виявив, що сфера Тіла/відчуттів має найбільшу кількість кореляцій із захисними механізмами, тоді як сфера Контактів залишається найбільш стабільною та найменш підвладною впливу захистів.

3. Зафіксовані статистично значущі позитивні зміни після проходження Базового курсу за такими вторинними актуальними здібностями, як: старанність, обов'язковість, вірність, ввічливість, відкритість, справедливість, а також первинними: контакти, довіра, надія, віра. Це вказує на розвиток емпатійності, відповідальності та здатності до конструктивної взаємодії.

4. Встановлено, що розподіл життєвої енергії після проходження Базового курсу набув більш збалансованого вигляду, що свідчить про гармонізацію особистісної сфери учасників та підвищення рівня психологічного благополуччя учасників.

Отримані результати підтверджують конструктивний вплив Базового курсу та демонструють потенціал Позитивної психотерапії як ефективного методу активізації внутрішніх ресурсів і корекції захисних механізмів шляхом інтеграції особистісного досвіду й гармонізації психоемоційної сфери.

Перспективи подальших досліджень передбачають розширення вибірки за віковими, професійними та соціальними характеристиками з метою підвищення валідності результатів. Доцільним є також проведення лонгітюдного дослідження для відстеження динаміки психологічних захистів і сфер

конфліктних реакцій через 6 і 12 місяців після завершення курсу, що дозволить оцінити стійкість і тривалість ефекту Позитивної психотерапії.

Література:

1. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія/ Сердюк Л. З., Данилюк І. В., Турбан В. В., Пенькова О. І., Володарська Н. Д. та ін. – Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2018. – 192 с.

2. Peseschkian N. Positive psychotherapy: Theory and practice of a new method. Berlin ; Heidelberg : Springer-Verlag, 1987. 352 p.

3. Peseschkian N., Deidenbach H. Wiesbadener Inventar zur Positiven Psychotherapie und Familientherapie (WIPPF). Berlin ; New York : Springer-Verlag, 1988.

4. Чиханцова О. А. Розвиток життєстійкості особистості у процесі професійної підготовки психологів : монографія. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2017. – 272 с.

5. Чиханцова О. А. Позитивна психотерапія як фактор сприяння розвитку життєстійкості особистості [Електронний ресурс] / О.А.Чиханцова.//Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи. – 2021. – № 3 (1). С. 21–33. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tippp_2021_3(1)__4

6. Ханецька Н. В. Позитивна психотерапія : теоретико-практичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. / Н.В. Ханецька. – Хмельницький : ХНУ, 2015. – 180 с.

7. Купрєєва О. І. Соціально-психологічний тренінг як технологія психологічного супроводу процесу адаптації студентів-першокурсників [Електронний ресурс] / О.І. Купрєєва // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. –2011. – № 8. – С. 158–167. – Режим доступу: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apnvlop_2011_8_20

8. Овсяннікова Я. О. Соціально-психологічний тренінг як засіб подолання стресових впливів на працівника екстремального виду діяльності / Я.О. Овсяннікова // Матеріали науково-практичної конференції «Психолого-педагогічна складова підготовки працівників системи МВС» (18 квітня 2008 року). – Харків: ХНУВС, 2008. – С. 47–49.

9. Plutchik R., Kellerman H., Conte H. R. A structural theory of ego defenses and emotions // Emotions in personality and psychopathology / ed. by C. E. Izard. New York : Plenum Press, 1979. P. 229–257. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4613-2892-6_9

10. Сердюк Л. З., Завірюха В. В. Позитивна психотерапія в сприянні психологічному благополуччю особистості // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Т. 9, вип. 11. С. 185–193.

References:

1. Serdiuk, L. Z., Danyliuk, I. V., Turban, V. V., Penkova, O. I., & Volodarska, N. D., et al. (2018). *Psykholohichni tekhnolohii samodeterminatsii rozvytku osobystosti* [Psychological technologies of self-determination of personality development]. Kyiv: H. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].

2. Peseschkian, N. (1987). *Positive psychotherapy: Theory and practice of a new method*. Berlin; Heidelberg: Springer-Verlag.

3. Peseschkian, N., & Deidenbach, H. (1988). *Wiesbadener Inventar zur Positiven Psychotherapie und Familientherapie (WIPPF)*. Berlin; New York: Springer-Verlag. [in German].

4. Chykhantsova, O. A. (2017). *Rozvytok zhyttiestiikosti osobystosti u protsesi profesiinoi pidhotovky psykholohiv* [Development of personal resilience in the process of professional training of psychologists]. Sumy: Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko. [in Ukrainian].

5. Chykhantsova, O. A. (2021). Pozytyvna psykhoterapiia yak faktor spryiannia rozvytku zhyttiestiikosti osobystosti [Positive psychotherapy as a factor contributing to the development of

personal resilience]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty - Theoretical and applied problems of psychology and social work*, 3(1), 21–33. Retrieved from http://nbuv.gov.ua /UJRN/Tippp_2021_3(1)__4 [in Ukrainian].

6. Khanetska, N. V. (2015). *Pozytyvna psykhoterapiia: teoretyko-praktychnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv [Positive psychotherapy: A theoretical and practical guide for university students]*. Khmelnytskyi: KhNU. [in Ukrainian].

7. Kuprieieva, O. I. (2011). Sotsialno-psykholohichnyi treninh yak tekhnolohiia psykholohichnoho suprovodu protsesu adaptatsii studentiv-pershokursnykiv [Socio-psychological training as a technology of psychological support for the adaptation of first-year students]. *Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy – Current problems of teaching and educating people with special needs*, 8, 158–167. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ apnvlop_2011_8_20 [in Ukrainian].

8. Ovsiannikova, Ya. O. (2008). Sotsialno-psykholohichnyi treninh yak zasib podolannia stresovykh vplyviv na pratsivnyka ekstremalnoho vydu diialnosti [Socio-psychological training as a means of overcoming stress effects in extreme work activities]. Proceedings from: Naukovo-praktychna Konferentsiia «*Psykholoho-pedahohichna skladova pidhotovky pratsivnykiv systemy MVS*» – Materials of the scientific and practical conference «Psychological and pedagogical component of training of employees of the Ministry of Internal Affairs system». (pp. 47–49). Kharkiv: KhNUVS [in Ukrainian].

9. Plutchik, R., Kellerman, H., & Conte, H. R. (1979). A structural theory of ego defenses and emotions. In C. E. Izard (Ed.), *Emotions in personality and psychopathology* (pp. 229–257). New York: Plenum Press. https://doi.org/10.1007/978-1-4613-2892-6_9

10. Serdiuk, L. Z., & Zaviriukha, V. V. (2018). Pozytyvna psykhoterapiia v spryianni psykholohichnomu blahopoluchchiu osobystosti [Positive psychotherapy in promoting personal psychological well-being]. *Aktualni problemy psykholohii – Current problems of psychology*, 9(11), 185–193 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.9:316.346.2:355.01

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2584-2595

Пасько Ольга Миколаївна доктор юридичних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки Одеського державного університету внутрішніх справ, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-9555-1101

Почерняй Дарина Миколаївна учениця 11-В класу Одеського ліцею №9 Одеської міської ради Одеської області

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ВПЛИВУ СТАТІ НА ХАРАКТЕР ПЕРЕЖИВАННЯ ТРАВМУВАЛЬНОЇ ПОДІЇ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Авторами проведено комплексне дослідження психологічних детермінант впливу статі на характер переживання травмувальної події у військовослужбовців в умовах воєнного стану.

Встановлено, що дослідження фізіологічних та психологічних характеристик посттравматичного стресового розладу є ключовим для розуміння комплексного впливу бойових подій на психоемоційний та соматичний стан військовослужбовців.

Комплексний аналіз психологічних і фізіологічних проявів посттравматичного стресового розладу дає змогу не лише виявити клінічно значущі симптоми, а й розробити цільові програми реабілітації та психологічної підтримки, що враховують індивідуальні реакції військовослужбовців на травматичні події.

Результати дослідження дозволяють систематизувати основні детермінанти відмінностей в залежності від статі у переживанні травматичних подій та обґрунтувати необхідність диференційованого підходу до психологічної підтримки військовослужбовців.

Емпіричне дослідження констатувало суттєві відмінності за статтю: чоловіки виявляють підвищену чутливість до морально-етичних дилем та страху втрати контролю, тоді як жінки – до емоційно-образних аспектів бойового досвіду, пов’язаних із втратами та стражданням.

Для чоловіків критично значущими є фактори прямої загрози життю та морально-етичні дилеми (стресор морально-етичного характеру – 16,8; страх полону – 16,5; поранення, контузії, каліцтва – 16,1), що свідчить про гостре переживання відповідальності за рішення, що впливають на життя інших. Клінічно значущі рівні симптомів ПТСР (середній бал чоловіків – 31,1, жінок – 29,0) підкреслюють необхідність впровадження цільових психологічних заходів та системи моніторингу психоемоційного стану персоналу.

Розроблений комплексний тренінг «Екологічні способи подолання стресу та саморегуляція», який інтегрує методики усвідомлення стресу, фізіологічного розслаблення та емоційної регуляції, забезпечуючи ефективну профілактику ПТСР та емоційного вигорання з урахуванням відмінностей за статтю.

Результати дослідження дозволяють систематизувати основні детермінанти відмінностей за статтю у переживанні травматичних подій та обґрунтувати необхідність диференційованого підходу до психологічної підтримки військовослужбовців.

Ключові слова: психологічна травма, ПТСР, реабілітація, військовослужбовці, стрес-фактори, саморегуляція, бойовий стрес.

Pasko Olha Mykolaivna Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, Odesa State University of Internal Affairs, Odesa, https://orcid.org/0000-0001-9555-1101

Pocherniai Daryna Mykolaivna 11th grade student, Odesa Lyceum №9, Odesa City Council, Odesa region, Odesa

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF SEX INFLUENCE ON THE NATURE OF EXPERIENCING TRAUMATIC EVENTS IN SERVICEMEN UNDER MARTIAL LAW

Abstract. The authors conducted a comprehensive study of psychological determinants of sex influence on the nature of experiencing traumatic events in servicemen under martial law.

It has been established that the investigation of physiological and psychological characteristics of post-traumatic stress disorder is crucial for understanding the comprehensive impact of combat events on the psycho-emotional and somatic state of servicemen. A comprehensive analysis of psychological and physiological manifestations of post-traumatic stress disorder enables not only the identification of clinically significant symptoms but also the development of targeted rehabilitation and psychological support programs that consider individual responses of servicemen to traumatic events.

The results of the study allow for the systematization of main determinants of sex differences in experiencing traumatic events and justify the necessity of a differentiated approach to psychological support for servicemen.

The empirical study confirmed significant sex differences: men demonstrate increased sensitivity to moral-ethical dilemmas and fear of loss of control, while women show heightened sensitivity to emotionally vivid aspects of combat experience related to losses and suffering. For men, critically significant factors include direct threats to life and moral-ethical dilemmas (moral-ethical stress factor – 16.8; fear of captivity – 16.5; wounds, concussions, mutilations – 16.1), which indicates an acute

experience of responsibility for decisions affecting the lives of others. Clinically significant levels of PTSD symptoms (mean score for men – 31.1, for women – 29.0) emphasize the necessity of implementing targeted psychological measures and a system for monitoring the psycho-emotional state of personnel.

The developed comprehensive training «Ecological Methods of Stress Coping and Self-Regulation» which integrates methodologies of stress awareness, physiological relaxation, and emotional regulation, ensures effective prevention of PTSD and emotional burnout considering sex differences.

The results of the study allow for the systematization of main sex-based determinants in experiencing traumatic events and justify the necessity of a differentiated approach to psychological support for servicemen.

Keywords: psychological trauma, PTSD, rehabilitation, servicemen, stress factors, self-regulation, combat stress.

Постановка проблеми. Сучасний етап державотворення нашої країни відбувається в умовах воєнного стану, тому психологічні наслідки таких подій стають надзвичайно важливими для розуміння та профілактики як фізичного, так і ментального здоров'я. Зокрема, особливої уваги потребують військовослужбовці – ті, хто безпосередньо стикається зі стресовими та екстремальними ситуаціями, що можуть призводити до розвитку посттравматичних реакцій. Актуальним постає дослідження гендерних відмінностей за статтю у переживанні травми, а також вивчення ефективних шляхів психологічної саморегуляції й профілактики посттравматичного стресового розладу (надалі – ПТСР).

Актуальним питанням сьогодення є потреба у вдосконаленні системи психологічної підтримки військовослужбовців та розробленні практичних інструментів для їх емоційного відновлення. Вивчення психологічних механізмів переживання травматичних подій дозволяє зрозуміти, як саме різні стрес-фактори впливають на психіку людини залежно від статі, досвіду участі в бойових діях та індивідуально-психологічних особливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика переживання травмувальних подій військовослужбовцями в умовах воєнного стану є однією з ключових у сучасній психологічній науці, оскільки поєднує питання впливу екстремальних стресових чинників, адаптаційних можливостей особистості та збереження психічного здоров'я в ситуаціях тривалої загрози життю.

Дослідження цього феномена має міждисциплінарний характер і охоплює як класичні теоретичні підходи до розуміння стресу й травми, так і сучасні наукові розвідки, присвячені особливостям функціонування психіки військовослужбовців у бойових умовах.

Наукові засади вивчення стресу та його впливу на організм і особистість були закладені у працях H. Selye, який обґрунтував концепцію загального адаптаційного синдрому, а також розвинуті в дослідженнях B. Kolk, O. Hart,

M. Friedman, P. Schnurr та інших учених, що аналізували механізми психологічної травматизації та посттравматичних реакцій. У подальшому ці положення отримали розвиток у роботах сучасних зарубіжних дослідників (A. Bonanno, A. Diekman, I. Kyrou, C. Tsigos та ін.), які розглядали стрес як складний психофізіологічний і соціально-психологічний процес, пов'язаний із регуляцією емоцій, адаптацією та резилієнтністю.

В українському науковому дискурсі зазначена проблема набула особливої актуальності у зв'язку з воєнними подіями та необхідністю психологічного супроводу сектору безпеки й оборони. Її різні аспекти висвітлено у працях Н.А. Агаєва, Б.П. Андресюка, Ю.А. Калагіна, З. Комара, В.П. Кротикова, В.М. Малюги, Л.Б. Наугольник, О.М. Пасько, Л.М. Прудкої, В.Л. Топальського, І.А. Шестопала та ін. дослідників, які аналізують специфіку професійного стресу, індивідуально-психологічні особливості реагування на травматичні події, а також шляхи формування психологічної стійкості військовослужбовців.

Мета статті. Емпірично дослідити, як стать впливає на характер переживання травмувальної події у військовослужбовців в умовах воєнного стану, визначити психологічні детермінанти цих відмінностей та обґрунтувати рекомендації для розробки цільових програм психологічної підтримки та реабілітації.Для досягнення поставленої мети визначено наступні **завдання**: 1) провести системний аналіз сучасних наукових джерел та літератури з проблематики впливу статі на переживання травмувальних подій та психофізіологічні реакції на стрес у військовослужбовців; 2) ідентифікувати та класифікувати ключові психологічні детермінанти, що визначають специфіку сприйняття та переживання травматичних подій чоловіками та жінками в умовах воєнного стану; 3) на основі емпіричного дослідження провести комплексний аналіз емоційних, когнітивних та поведінкових реакцій військовослужбовців різної статі, з метою формулювання науково обґрунтованих рекомендацій для розробки цільових програм психологічної підтримки та реабілітації захисників та захисниць України.

Виклад основного матеріалу. Стрес є універсальною неспецифічною реакцією організму на будь-які вимоги, що пред'являються до нього, з метою порушення його гомеостазу (рівноваги). У контексті бойових дій стрес набуває форми гострого та хронічного. Канадський фізіолог Ганс Сельє, який уперше сформулював теорію стресу у 1930-х роках, визначив його як «загальний адаптаційний синдром».

Він виділив три стадії: тривогу (мобілізація ресурсів), опір (пристосування до навантаження) та виснаження (вичерпання резервів) [1].

Стресовий фактор, на думку О.М. Пасько являється єдиною універсальною реакцією організму на загрозу як фізичну, так і психічну. Саме стрес призводить до дисбалансу гомеостазу в організмі, в результаті чого формується складна взаємодія нейрофізіологічних механізмів головного мозку і відповідна реакція тіла [2].

Так, науковці M. Bonanno, D. Papa, A. Cerasa, M. Maggio, R. Calabrò визначають, що стрес за своєю природою не є негативним, оскільки він дозволяє людям належним чином реагувати на внутрішні або навколишні стимули, демонструючи унікальну здатність людей обробляти стресові ситуації на основі особистого досвіду [3].

У військових стадія опору може тривати довго, але без належного відновлення неминуче настає виснаження, що проявляється фізіологічно (підвищений тиск, проблеми зі сном) та психічно (дратівливість, ускладнення концентрації уваги, апатія).

Психологічна травма є наслідком переживання надзвичайно стресової події (боєзіткнення, втрата побратима, поранення), що перевищує психічні можливості індивіда та сприймається як пряма загроза життю. Основні причини травми у військових включають інтенсивність бойового досвіду, участь у смертоносних діях, постійну небезпеку та свідчення страждання інших. Наслідки проявляються у трьох типах симптомів: вторгнення (нав'язливі спогади, флешбеки), уникнення травмуючих стимулів та гіперзбудження (підвищена пильність, злісні спалахи).

ПТСР є тяжким психічним станом, який виникає як відстрочена або затяжна реакція на психотравмуючу подію. Це клінічно оформлений діагноз, включений до міжнародних класифікацій хвороб. Ключовою особливістю ПТСР є стійкість симптомів (понад місяць) та їхнє виражене негативне вплив на усі сфери життя: професійну, соціальну, особисту. Наслідки нелікованого ПТСР є глибокими та руйнівними. Вони включають розвиток депресії, тривожних розладів, зловживання психоактивними речовинами для полегшення стану, соціальну ізоляцію, проблеми у сімейних стосунках, агресію, суїцидальні думки та втрату професійної придатності.

Бойова психологічна травма формує комплекс негативних наслідків, що виходять далеко за рамки клінічного діагнозу ПТСР та охоплюють усі сфери функціонування особистості. Важливо розрізняти гострі стресові реакції як нормальний відгук на ненормальні обставини та хронічні порушення, що формуються без своєчасної допомоги.

Фізіологічні наслідки травматичного стресу включають порушення роботи серцево-судинної системи, хронічний больовий синдром, проблеми з травленням та порушення сну, які часто складно лікувати через психологічну природу їхніх причин. У своїх дослідженнях M. Friedman та P. Schnurr запропонували психобіологічну концепцію ПТСР, підкресливши його роль як чинника ризику для розвитку медичних захворювань. Вони систематизували дані про реакції організму на стрес та узагальнили численні наукові джерела, що демонструють взаємозв’язок між хронічним стресом і соматичними порушеннями. [4].

Сучасна військова служба характеризується зростанням кількості жінок, які виконують не лише допоміжні, а й безпосередньо бойові завдання. Ця тенденція зумовлює необхідність поглибленого вивчення психологічних

особливостей реагування на травму, оскільки чоловіки та жінки мають різний психобіологічний та соціальний «профіль» вразливості та адаптації.

Так, Ю. Калагін у своїй науковій роботі підкреслює, що жінки-військовослужбовці відзначаються високою соціальною орієнтацією та чутливістю до потреб суспільства. Мотив прагнення приносити максимальну користь оточуючим та державі посідає провідне місце в ієрархії їхніх соціальних цінностей, що формує специфічні моделі поведінки та внутрішньої мотивації під час виконання службових обов'язків. Таке спрямування впливає не лише на професійну ефективність, але й на емоційне реагування в екстремальних умовах, оскільки прагнення соціальної корисності стає важливим ресурсом психологічної стійкості та адаптації до стресових ситуацій. Ці особливості дозволяють розглядати жінок-військовослужбовців як підтримки колективної функціональності та ефективності у військових підрозділах, а також підкреслюють необхідність врахування чинників відмінностей за статтю при організації психологічного супроводу та розвитку професійних компетентностей [5].

Біологічний підхід до вивчення статевих відмінностей базується на тому, що поведінкові, психологічні та фізіологічні особливості чоловіків і жінок зумовлені генетичними факторами, гормональним фоном, структурою мозку та вродженими конституційними характеристиками. Згідно з цією концепцією, чоловіки переважно виконують роль змін, проявляючи схильність до дослідження нового, ризику та адаптації до нестандартних умов, що забезпечує розвиток і оновлення популяції. Жінки ж відіграють ключову роль у збереженні та підтримці популяції, забезпечуючи стабільність, відтворення та соціальну кооперацію.

Така біологічна диференціація підкреслює взаємодоповнюваність статтевих ролей і дозволяє глибше зрозуміти, як природні детермінанти впливають на психоемоційні реакції, соціальну поведінку та стратегічні моделі дій у різних умовах, включно з екстремальними або бойовими ситуаціями. Розгляд цих аспектів є важливим для комплексного аналізу відмінностей за статтю особливостей адаптації та стресостійкості військовослужбовців [6].

Важливу роль відіграють соціальні ролі та стереотипи. Так, у науковій роботі A. Feingold провів комплексним мета-аналі досліджень, присвячених гендерним стереотипам та їх впливу на оцінку соціальних і поведінкових рис. У роботі систематизуються результати експериментів, виконаних за методикою bogus stranger paradigm, що дозволяє оцінити, як чоловіки та жінки приписують один одному різні риси характеру, соціальні навички, рівень домінантності та психічне здоров'я. Автор аналізує, наскільки ці приписування збігаються з реальними відмінностями між статтю та демонструє, що соціальні стереотипи відіграють значну роль у формуванні очікувань і оцінок поведінки інших людей. Особлива увага приділяється тому, як стереотипи впливають на сприйняття «соціальних» і «домінантних» рис, а також на інтерпретацію психічного стану та характеру індивідів у різних соціальних контекстах. Робота підкреслює, що

гендерні уявлення не лише формують соціальні очікування, а й можуть впливати на самооцінку та соціальну поведінку чоловіків і жінок [7].

Чоловіки, у свою чергу, часто стикаються із соціальним табу на вияв емоційної слабкості.

Очікування «мужності» та стійкості може перешкоджати своєчасному зверненню за психологічною допомогою, приводячи до того, що стрес знаходить вихід у деструктивній поведінці або накопичується, викликаючи важкі фізіологічні наслідки.

Розуміння цих відмінностей є ключовим для ефективної допомоги:

1. Для жінок критично важливими є методи, спрямовані на відновлення почуття безпеки, роботу з почуттям провини, розвиток навичок емоційної саморегуляції та інтеграцію в мікросоціальне середовище.

2. Для чоловіків необхідно створювати безпечні умови для вираження емоцій, активно запрошувати до участі в групових формах роботи, а також працювати з конструктивними способами вираження агресії.

Таким чином, підхід відмінностей за статтю у психологічній підтримці військовослужбовців не є розділенням за ознакою статі, а є диференційованою стратегією, що враховує різні біопсихосоціальні механізми формування травматичних наслідків та шляхи до одужання.

Емпіричне дослідження проводилось серед військовослужбовців, які тривалий час перебували в зоні бойових дій. Загальний обсяг вибірки склав 60 осіб, з яких 30 – жінки-військовослужбовці та 30 – чоловіки-військовослужбовці. Усі респонденти пройшли анонімне психодіагностичне обстеження, спрямоване на оцінку симптомів ПТСР та виявлення ключових стрес-факторів. Перед початком тестування учасники були проінформовані про цілі дослідження та гарантії конфіденційности, що забезпечило їхню готовність до відвертих відповідей (дивись – діаграму 1).

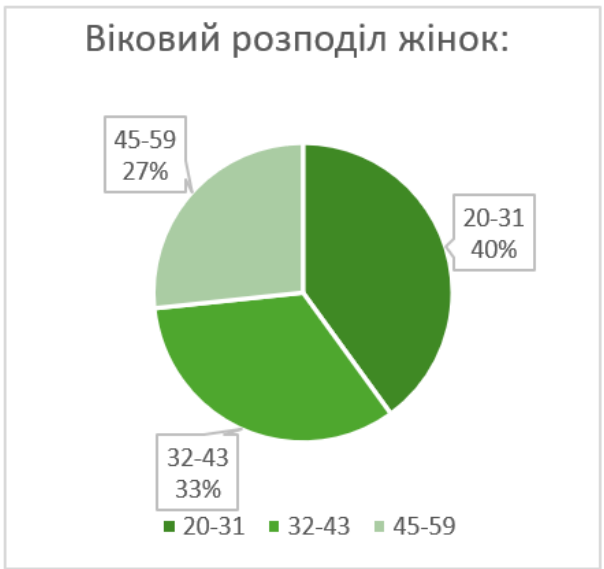

Діаграма 1

Діаграма 2

Віковий діапазон респондентів становив від 20 до 54 років. Розподіл за віком у групах відмінностей за статю має такі особливості. Як свідчать дані, у групі жінок спостерігається більш рівномірний розподіл за віком, тоді як серед чоловіків переважають молодші вікові категорії (дивись – діаграму 2.)

Жінки-військовослужбовці: 20-31 роки: 40% (12 осіб), 32-43 років: 33% (10 осіб), 44-52 років: 27% (8 осіб).

Чоловіки-військовослужбовці:·21-31 роки: 57% (17 осіб); 32-43 років: 37% (11 осіб); 44-54 років: 6% (2 особи).

Для реалізації поставленої мети дослідження використано комплекс взаємодоповнювальних психодіагностичних інструментів.

Першим інструментом стала шкала PCL-5 – стандартизований опитувальник для виявлення симптомів посттравматичного стресового розладу відповідно до критеріїв DSM-5. Методика охоплює 20 тверджень, що відображають чотири основні групи симптомів: нав'язливі спогади, уникнення, негативні когнітивно-емоційні зміни та підвищену збудливість. Оцінювання здійснюється за шкалою Лайкерта, що дозволяє визначити інтенсивність проявів: чим вищий сумарний показник, тим більш виражена симптоматика.

Другим інструментом була авторська карта стрес-факторів, розроблена з урахуванням специфіки військової служби під час воєнного стану. Методика спрямована на визначення найбільш значущих для респондентів джерел психологічного напруження. У межах дослідження перелік оптимізовано до 20 релевантних факторів, які учасники оцінювали за п'ятибальною шкалою відповідно до рівня їх особистого стресового впливу.

Поєднання стандартизованого вимірювання симптомів ПТСР із визначенням індивідуально значущих стресорів забезпечило цілісне бачення психоемоційного стану військовослужбовців. Такий підхід дозволяє не лише оцінити ступінь клінічних проявів, але й виявити конкретні чинники, що зумовлюють психологічне навантаження, що створює підґрунтя для розроблення адресних програм підтримки та реабілітації.

Проведене емпіричне дослідження дозволило виявити ключові психологічні особливості переживання травматичного досвіду військовослужбовцями в умовах воєнного стану.

Аналіз результатів за Шкалою PCL-5 виявив, що середній рівень симптомів ПТСР у чоловіків (31,1 бал) знаходиться на межі клінічно значущого рівня, тоді як у жінок (29,0 балів) цей показник є дещо нижчим, але також клінічно значимим. Критично важливим результатом є виявлення більшої різноманітності психологічних реакцій у чоловіків (стандартне відхилення 5,67 проти 4,95 у жінок), що свідчить про наявність у чоловічій групі підгрупи осіб з особливо вираженою симптоматикою, які потребують негайної спеціалізованої допомоги.

Дослідження стрес-факторів виявило значні і відмінності у сприйнятті травмуючих подій в залежності від статі. Для жінок найкритичнішими виявилися

фактори, пов'язані з емоційним сприйняттям страждань та втрат, зокрема загибель мирних громадян та побратимів (19,0 - найвищий показник), вигляд трупів і крові (16,0), страхітливі картини смерті (15,2). Для чоловіків найбільш травматичними стали морально-етичні дилеми (16,8 - найвищий показник), страх полону (16,5) та поранення (16,1).

Це свідчить про те, що жінки більш чутливі до емоційно-образних аспектів війни, тоді як чоловіки - до питань відповідальності, контролю та фізичного виживання.

Виявлені проблеми потребують комплексного підходу до вирішення, що включає:

1. Розробку програм психологічної допомоги в залежності за статтю.
2. Створення системи раннього виявлення ознак психологічної дезадаптації.
3. Впровадження методів профілактики «накопичувального» стресу.
4. Підготовку фахівців для роботи з переживання травми в залежності від статі.

Отже, отримані результати створюють наукову основу для подальших досліджень у галузі військової психології та розробки практичних рекомендацій щодо підтримки психічного здоров'я військовослужбовців в умовах тривалого бойового стресу.

Ефективна психологічна допомога військовослужбовцям вимагає не лише теоретичного розуміння гендерних особливостей переживання травми, але й практичних інструментів саморегуляції.

Розроблено тренінг «Екологічні способи подолання стресу та саморегуляція», який спочатку був апробований серед підлітків, але має значний потенціал для адаптації в роботі з військовослужбовцями.

Тема тренінгу: «Екологічні способи подолання стресу та саморегуляція»

Мета: Навчити підлітків екологічним методам саморегуляції для зменшення стресу та покращення емоційного стану.

Завдання:

1. Усвідомити власні реакції на стрес.
2. Ознайомити з чинниками, фізіологією та психосоматикою стресу.
3. Опанувати техніки саморегуляції для контролю емоцій.
4. Надати інструменти для зниження наслідків тривалого стресу.
5. Створити безпечний простір для підтримки.

Матеріали: Аркуші паперу, ручки, картки із завданнями, презентація, онлайн-платформа (Mentimeter).

Кількість учасників: 30 осіб.

Час: 45 хвилин.

Хід заняття:

Вступ (3-5 хв): Актуалізація теми стресу в щоденному житті підлітків (навчання, спілкування).

Підкреслення нормальності емоцій (тривога, роздратування). Пояснення, що саморегуляція – це управління емоціями, а не їх придушення. Мета – навчитися відновлювати рівновагу в стресових ситуаціях.

Розділ 1. Усвідомлення стресу (5-7 хв):

- Онлайн-опитування: «Як ти почуваєшся?», «Оціни рівень стресу (1-10)».
- Обговорення: «Що таке стрес?»

Розділ 2. Теоретичний блок (10 хв):

- Природа стресу, його причини.
- Чинники стресу в підлітків.
- Психосоматичні прояви (втома, проблеми зі сном).
- Вплив стресу на поведінку.

Розділ 3. Практичні техніки (20 хв):

Вправа 1: «Тепінг» (5 хв) – ритмічне простукування активних точок (долоня, брови, очі, підборіддя тощо) з формулою самопідтримки. Обговорення ефекту.

Вправа 2: «М'язова розрядка» (5 хв) – послідовне напруження та розслаблення груп м'язів (стопи, гомілки, стегна, живіт, плечі, руки, обличчя). Закінчується хвилиною релаксації.

Вправа 3: «Лимон» (5 хв) – уявне стискання лимона для перенаправлення злості.

Вправа 4: «Гумор проти стресу» (5 хв) – виконання гумористичних завдань з карток. Обговорення впливу сміху.

Розділ 4. Зворотний зв'язок (8 хв):

- Онлайн-опитування: улюблена техніка, поточний рівень стресу.
- Порівняння результатів з початком тренінгу.
- Відповіді на питання.
- Домашнє завдання: використання однієї з технік протягом тижня.
- Підсумок: «Стрес — це нормально, але ним можна керувати».

Особливістю розробленого тренінгу є його універсальність та можливість адаптації для різних цільових груп. Для військовослужбовців ці техніки можуть стати ефективним інструментом:

- контролю гострих стресових реакцій
- профілактики емоційного вигоряння
- зниження ризику розвитку ПТСР
- підтримки психологічної стійкості в умовах бойових дій

Отже, запроваджено та апробовано тренінг «Екологічні способи подолання стресу та саморегуляція»», який сприятиме розвитку інтрапсихічної та психічної готовності. Даний тренінг демонструє високу ефективність як інструмент формування навичок саморегуляції. Його адаптація для роботи з військовослужбовцями дозволить врахувати виявлені особливості переживання стресу в залежності від статі та забезпечити цільовий підхід до психологічної підтримки. Запропоновані техніки можуть бути інтегровані в систему

реабілітації військових як на етапі активної служби, так і в процесі повоєнної адаптації, сприяючи збереженню психічного здоров'я захисників та захисниць України.

Висновки. Емпірично виявлено суттєві відмінності в залежності від статі: чоловіки демонструють підвищену чутливість до морально-етичних дилем та страху втрати контролю, тоді як жінки – до емоційно-образних аспектів війни (втрати, страждання), що обумовлює необхідність диференційованого підходу в психологічній допомозі.

Проведене дослідження виявило, що для чоловіків-військовослужбовців найкритичнішими є фактори, пов'язані з безпосередньою загрозою життю та морально-етичними дилемами.

Найвищі показники спостерігаються у таких стрес-факторів: стресор морально-етичного характеру (16,8), страх полону (16,5), поранення, контузії, каліцтва (16,1). Це свідчить про те, що чоловіки найбільш гостро переживають відповідальність за прийняття рішень, що впливають на життя інших, та страх втратити контроль над ситуацією.

Клінічно значущі рівні симптомів ПТСР (середній бал чоловіків – 31,1, жінок – 29,0) вимагають термінового впровадження цільових програм психологічної допомоги та створення системи моніторингу психологічного стану військовослужбовців.

Розроблено та впроваджено комплексний тренінг «Екологічні способи подолання стресу та саморегуляція»», щодо саморегуляції, який інтегрує техніки усвідомлення стресу, фізіологічного розслаблення та емоційної регуляції. Його адаптація для військовослужбовців дозволить ефективно профілактикувати ПТСР та емоційне вигоряння з урахуванням статі.

Перспективами подальших досліджень є розширення вибірки, проведення лонгітюдних досліджень та емпірична апробація запропонованих гендерно-орієнтованих програм психологічної реабілітації.

Література:

1. Selye H. The stress of life. New York: McGraw-Hill, 1956. 324 p.
2. Пасько О.М. Нейрофізіологічні аспекти функціональної інтеграції мозку і тіла в умовах стресу під час воєнного стану. *Наукові перспективи. Серія «Психологія.* № 7 (61). 2025. С. 1307-1321. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-7(61)-1307-1321
3. Bonanno M., Papa D., Cerasa A., Maggio M., Calabrò R. Psycho-Neuroendocrinology in the Rehabilitation Field: Focus on the Complex Interplay between Stress and Pain. *Medicina*. 2024. № *60(*2). https://doi.org/10.3390/medicina60020285
4. M. Friedman, P. Schnurr, P. The relationship between trauma, post-traumatic stress disorder, and physical health. *Neurobiological and clinical consequences of stress: From normal adaptation to post-traumatic stress disorder*. 1995. № 4. P. 507–524.
5. Калагін Ю. А. Гендерний аспект типологізації особистості військовослужбовців ЗСУ. *Український соціум*. 2013. № 3. С. 44-53.
6. Шестопал І. А. Ґендерні особливості професійної самореалізації особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2016. № 34. С. 61-623.

7. Feingold A. Gender stereotyping for sociability, dominance, character, and mental health: A meta-analysis of findings from the bogus stranger paradigm *Genet. Soc. Gen. Psychol. Monogr*. 1998. № 3. P. 253-270.

References

1. Selye, H. (1956). The stress of life. New York: McGraw-Hill.
2. Pasko, O.M. (2025). Neirofiziolohichni aspekty funktsionalnoi intehratsii mozku i tila v umovakh strisu pid chas voiennoho stanu [Neurophysiological aspects of functional integration of brain and body under stress during martial law]. *Naukovi perspektyvy. Seriia «Psykholohiia» – Scientific Perspectives. Series «Psychology»*, 7(61), 1307-1321. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-7(61)-1307-1321 [In Ukrainian].
3. Bonanno, M., Papa, D., Cerasa, A., Maggio, M., & Calabrò, R. (2024). Psycho-Neuroendocrinology in the Rehabilitation Field: Focus on the Complex Interplay between Stress and Pain. *Medicina*, 60(2). https://doi.org/10.3390/medicina60020301
4. Friedman, M. J., & Schnurr, P. P. (1995). The relationship between trauma, post-traumatic stress disorder, and physical health. In Neurobiological and clinical consequences of stress: From normal adaptation to post-traumatic stress disorder (pp. 507-524). Philadelphia: Lippincott-Raven.
5. Kalahin, Yu. A. (2013). Hendernyi aspekt typolohizatsii osobystosti viiskovosluzhbovtsiv ZSU [Gender aspect of typology of the personality of servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. Ukrainskyi sotsium – Ukrainian *Society*, 3, 44-53 [In Ukrainian].
6. Shestopal, I. A. (2016). Henderni osoblyvosti profesiinoi samorealizatsii osobystosti [Gender features of professional self-realization of personality]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology*, 34, 611-623 [In Ukrainian].
7. Feingold, A. (1998). Gender stereotyping for sociability, dominance, character, and mental health: A meta-analysis of findings from the bogus stranger paradigm. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 124(3), 253-270.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.922.7:159.954:37.015.3

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2596-2608

Пілецька Любомира Сидорівна доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, https:// orcid.org/0000-0002-4011-6433

Орищин-Буждиган Лідія Степанівна кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології ментального здоров'я Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-5681-0307

КЛЮЧОВІ ЗАВДАННЯ І НАПРЯМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ОБДАРОВАНИХ УЧНІВ

Анотація. Після майже ста років досліджень обдарованих учнів їх освіта перетворилася на складну наукову царину з власними методами, педагогічною практикою та програмами психологічного супроводу. Пошук оптимальних рішень, які забезпечили б обдарованим дітям і молоді найкращі умови для розвитку їхнього потенціалу, потребує врахування знань про психологічні механізми, відповідальні за розвиток здібностей, формування досягнень і психологічного добробуту обдарованих осіб.

Метою статті було окреслення першочергових завдань і напрямів психологічного супроводу обдарованих учнів з урахуванням вразливих сторін їх особистості.

Здійснено огляд літератури, присвяченої теоретичним положенням щодо структури здібностей, а також проаналізовано результати досліджень, що стосуються ключових характеристик осіб, які належать до цієї особливої групи.

На підставі аналізу моделей видатних здібностей і доступних емпіричних досліджень труднощів і проблем обдарованих учнів окреслено значення психологічної підтримки у психоемоційній, ціннісно-мотиваційній, соціально-особистісній сферах, у розвитку креативності, а також у межах сімейної системи обдарованих осіб. Окремо підкреслюється необхідність розвитку соціального й емоційного інтелекту обдарованих підлітків з урахуванням провідної в цьому віці комунікативної діяльності з ровесниками.

Інституційна підтримка обдарованих учнів, а також адаптація навчальних програм до їхніх потреб і можливостей мають поєднуватися зі спеціальними заходами, спрямованими на гармонійний розвиток і забезпечення психологічного добробуту цих осіб. Науковими центрами, що проводять дослідження і координують роботу з обдарованими учнями, є Інститут обдарованої дитини і

лабораторія психології обдарованості у складі Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.

Ключові слова: здібності, обдарованість, обдаровані учні, соціальний інтелект, емоційний інтелект, креативність, досягнення, психологічний супровід.

Piletska Liubomyra Sydorivna – Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Social Psychology, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk; https:// orcid.org/0000-0002-4011-6433

Oryshchyn-Buzhdyhan Lidiya Stepanivna PhD in psychology, Associate Professor, Head of the Department of Practical Psychology of Mental Health, Lviv Polytechnic National University, Lviv. https://orcid.org/0000-0002-5681-0307

KEY TASKS AND AREAS OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR GIFTED STUDENTS

Abstract. After almost a century of research on gifted students, gifted education has evolved into a complex scientific field with its own methods, pedagogical practices, and psychological support programs.

The search for optimal solutions that would provide gifted children and youth with the best conditions for the development of their potential requires consideration of knowledge about the psychological mechanisms responsible for the development of abilities, the formation of achievements, and the psychological well-being of gifted individuals.

The aim of the article is to outline the priority tasks and directions of psychological support for gifted learners, taking into account the vulnerable aspects of their personality.

A review of the literature devoted to theoretical approaches to the structure of abilities is presented, and the results of studies concerning the key characteristics of individuals belonging to this special group are analyzed.

Based on the analysis of models of outstanding abilities and available empirical studies on the difficulties and problems experienced by gifted learners, the importance of psychological support is substantiated in the psycho-emotional, value-motivational, and social-personal domains, in the development of creativity, as well as within the family system of gifted individuals. Particular emphasis is placed on the need to develop the social and emotional intelligence of gifted adolescents, taking into account peer communication as the leading activity at this age.

Institutional support for gifted students, as well as the adaptation of educational programs to their needs and capabilities, should be combined with targeted measures aimed at ensuring harmonious development and psychological well-being. The scientific centers conducting research and coordinating work with gifted learners in Ukraine include the Institute of the Gifted Child and the Laboratory of Psychology of

Giftedness within the G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine.

Keywords: abilities, giftedness, gifted students, social intelligence, emotional intelligence, creativity, achievement, psychological support.

Постановка проблеми. Проблематика навчання обдарованих осіб та психологічних детермінант досягнень упродовж кількох десятиліть незмінно перебуває в центрі уваги дослідників і практиків. Хоча погляд, згідно з яким здібності ототожнюються виключно з достатньо високим коефіцієнтом інтелекту [10], був заперечений багатьма сучасними авторами [16; 18], дотепер не досягнуто консенсусу щодо визначення самого поняття здібностей.

Незалежно від того, чи розуміємо ми здібності як потенціал [7], чи як результат розвитку вроджених задатків [20], суттєвим залишається питання позаінтелектуальних чинників, важливих для формування компетентностей і досягнень обдарованих осіб. Проблематика взаємозв'язку здібностей і досягнень, а також комплексний розвиток обдарованих учнів, акцентування чинників, що впливають на якість життя та психологічний добробут обдарованих, мають особливе значення для проєктування заходів у контексті психологічного супроводу цієї специфічної групи.

Важливою проблемою, яка є предметом як теоретичних міркувань, так і емпіричних досліджень, залишається питання освіти обдарованих учнів. Погляд, відповідно до якого ці учні розвинуть свій талант незалежно від умов середовища, нині вважається застарілим і таким, що не відповідає сучасним уявленням про специфічні потреби обдарованих осіб.

Сучасні освітні пропозиції для обдарованих учнів, реалізовані в межах системи освіти, а також збагачені позашкільні програми, безперечно, сприяють розвитку інтересів і підвищують імовірність досягнення успіху. Водночас аналіз літератури, присвяченої підтримці цієї групи, дозволяє виявити особливу роль психологічних впливів, важливих із позицій цілісного бачення розвитку обдарованих осіб, планування ними майбутньої кар'єри, постановки адекватних цілей, а також подолання труднощів і невдач.

Мета статті полягає в розгляді найбільш істотних напрямів психологічного супроводу обдарованих учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасні концепції здібностей, окрім аспектів інтелектуального функціонування, охоплюють також низку чинників, що виходять за межі вузько трактованої інтелектуальної сфери. Після першої хвилі досліджень, у межах якої здібності ототожнювалися з високим IQ, та другої хвилі, що наголошувала на багатоманітності форм прояву здібностей, настав третій етап – розуміння здібностей як системи, мережі взаємодіючих психологічних змінних.

Серед моделей, що відповідають такому підходу, особливе місце посідає трирівнева модель здібностей Дж. Рензуллі [11]. Автор підкреслює складну

природу здібностей і застерігає від їх визначення або діагностики за допомогою єдиного показника – інтелекту. Згідно з моделлю, високі здібності виникають у результаті взаємодії трьох груп характеристик: інтелектуальних здібностей (загальних і спеціальних), розвинутих вище середнього нормативного показника; креативності, що охоплює легкість генерування ідей, гнучкість мислення, здатність до нестандартних реакцій; залученості в діяльність, яка проявляється у високій мотивації, наполегливості та працелюбності.

На підставі огляду літератури та власних досліджень Рензуллі виокремив перелік позаінтелектуальних чинників, що сприяють розвитку здібностей і досягненню успіхів. Як зазначає В. Лімонт [8], до них належать: оптимізм, сміливість, психологічна й інтелектуальна незалежність, внутрішня впевненість, любов до дисципліни, емпатія, пізнавальна допитливість, харизма, відчуття місії та бачення необхідних змін. Ці характеристики є незалежними від когнітивних здібностей і сприяють самореалізації, життєвій мудрості та суб'єктивному благополуччю обдарованих осіб.

Ще однією цікавою пропозицією, яку варто розглянути в контексті психологічного супроводу обдарованих учнів, є **модель WICS Р. Стернберга [17].** Акронім **WICS** означає **мудрість (Wisdom), інтелект (Intelligence), креативність (Creativity)** та **синтез (Synthesized)**. Окремі компоненти слід розглядати як чинники видатних здібностей разом із їх гармонійним синтезом у діяльності. Стернберг виходить із припущення, що креативні установки та вміння дозволяють висувати нові оригінальні ідеї; аналітичні здібності дають змогу адекватно оцінювати ці ідеї; практичні вміння забезпечують їх реалізацію та дозволяють переконати інших у їх цінності; **мудрість** же зумовлює те, що ці ідеї слугують спільному благу – як власному, так і благу інших людей. У своїй моделі Стернберг надає особливого значення саме мудрості. Характерна для неї здатність узгоджувати власні інтереси з очікуваннями найближчого соціального оточення дозволяє обдарованій особі, яка усвідомлює власний потенціал, використовувати його на користь суспільства. Автор концепції також підкреслює важливу роль **метапізнання,** яке розглядає як аспект мудрості. Знання власних сильних і слабких сторін, усвідомлення меж наявних знань, здатність до саморефлексії дають змогу обдарованим особам ефективно планувати напрям власного розвитку й водночас уникати невдач, що виникають унаслідок амбіцій та цілей, неадекватних їх реальним можливостям.

Четверта хвиля досліджень здібностей збагатила попередні напрацювання аналізами, що розглядають здібності в розвитку, а також концепціями, які розширюють конструкт здібностей за рахунок чинників середовища. Дослідники намагалися пояснити, яким чином і за яких умов генетично зумовлені потенціали проявляються у вигляді конкретних талантів.

Чинники середовища – сім'ї, школи, ровесників – можуть виконувати як стимулювальну, так і гальмівну функцію щодо розвитку здібностей. Оптимальні умови для розвитку потенціалу створює гармонійне й підтримувальне сімейне

середовище, стимулювальне, насичене викликами шкільне середовище, а також перебування в компанії ровесників зі схожим рівнем інтелектуального розвитку.

Оптимістичну позицію щодо можливості розвитку здібностей займає **А. Танненбаум** [20]. Він вважає, що термін «здібності» слід застосовувати виключно до дорослих осіб, а самі здібності розуміє як результат процесу розвитку вродженого потенціалу. Автор виокремлює **п'ять чинників**, відповідальних за розвиток видатних здібностей:

1. загальні здібності;
2. спеціальні (профільні) обдарування;
3. чинники, не пов'язані безпосередньо з мисленням (мотивація досягнень, емоційна зрілість, психологічна стійкість, образ Я);
4. чинники середовища (сім'я, школа, ровесники, макросоціальні та економічні умови);
5. чинник випадку – можливості, шанси, удача.

Елементи моделі слід розглядати як **мережу взаємопов'язаних чинників,** відповідальних за формування видатних здібностей. Важливим є також припущення Танненбаума про те, що потенціал має шанс перетворитися на талант лише за умови наявності **всіх п'яти чинників** – відсутність будь-якого з них не може бути компенсована іншими.

Цікавий підхід до проблематики здібностей пропонує також **Ф. Ганьє**, який у своїй концепції **DMGT (Differentiated Model of Giftedness and Talent)** виокремлює п'ять основних компонентів, відповідальних за розвиток здібностей. Автор чітко розрізняє поняття «обдарованість» і «талант», зазначаючи, що розрізнення здібностей і талантів у межах DMGT є окремим випадком загального розмежування між обдаруванням (потенціалом) та досягненнями [7]. На думку Ганьє, процес перетворення здібностей (інтелектуальних, творчих, соціальних, перцептивних, рухових) у конкретні таланти охоплює три складники: **активність** (доступ до відповідних освітніх програм**)**, **прогрес** (темп реалізації програм і досягнення особи) та **інвестування** (часу, енергії, фінансових ресурсів). У моделі також ураховано два типи каталізаторів: **інтраперсональні** (фізичні та психічні особливості, усвідомлення своїх сильних і слабких сторін, мотивація, інтереси, наполегливість) і **середовищні** (значущі особи – батьки, вчителі, наставники, ровесники, а також ширший соціокультурний контекст). На розвиток здібностей впливають і відповідно дібрані навчальні програми та спеціалізовані освітні проєкти для обдарованих осіб.

Аналіз наведених моделей дає підстави стверджувати, що проблема загального інтелекту не вичерпує феномен здібностей, а вроджений, генетично зумовлений потенціал є лише одним – хоча й важливим – із вимірів людських здібностей. На підставі розглянутих концепцій можна виокремити кілька ключових сфер психологічного супроводу обдарованих осіб.

І. М. Періг поділяє розповсюджене уявлення про психологічний супровід як про комплекс заходів, спрямованих на діагностику і профілактику можливих

соціальних і психологічних проблем, а також надання психологічної підтримки; він є одним з видів психологічної допомоги, спрямованим на створення сприятливих умов для ефективної адаптації учнів до освітнього середовища, налагодження продуктивної взаємодії між усіма учасниками навчально-виховного процесу, пристосування до умов інтенсивного інформаційного потоку, а також створення умов для міцного засвоєння знань, навичок і вмінь, розвиток творчих обдарувань тощо [3].

Виклад основного матеріалу.

У процесі розвитку видатних здібностей і таланту важливу роль відіграють **особистісні змінні**, зокрема психологічна стійкість. Вона зумовлює ефективність подолання викликів, тиску та стресорів, а також має істотне значення для досягнень і психологічного благополуччя особистості [19]. Тому підтримка обдарованих осіб у розвитку здібностей має зосереджуватися на формуванні ефективних стратегій подолання стресу, складних життєвих переживань і невдач.

Вагоме значення у процесі розвитку здібностей і формування досягнень має креативність. Це відображено в деяких моделях здібностей, у яких творчість розглядається як істотний структурний елемент [8]. Вона дає змогу генерувати нові й оригінальні ідеї, а пов'язані з нею відкритість до нових проблем, гнучкість, критичне ставлення до реальності забезпечують активне ставлення до знань, їх використання в різних ситуаціях і контекстах. Плинна творчість – трактована як можливість, потенціал – пов'язана передусім із дивергентним мисленням, трансформується у кристалізовану творчість, для якої характерні критичне мислення, здатність помічати проблеми та мотивація на їх розв'язання. Однак для досягнення рівня зрілої творчості, що виявляється у постановці значущих цілей та ухваленні соціально значущих рішень, а також видатної творчості, яка радикально змінює певну сферу життя, особистість потребує низки ресурсів. Серед них варто назвати суб'єктні ресурси, зокрема готовність до ризику, подолання перешкод і толерантність до багатозначності. До середовищних ресурсів належать елементи оточення, що підтримують творчу активність, зокрема через визнання творчих досягнень і надання можливостей для презентації результатів творчої діяльності. Знання чинників, що сприяють творчості, та перешкод у творчому процесі використовується для планування впливів, спрямованих на розвиток творчого потенціалу. Цій меті слугують, зокрема, тренінги творчості.

Наступною сферою, важливою з погляду перетворення потенціалу на талант, є психоемоційна. Психологічним конструктом, що відображає суттєві для досягнення результатів, адекватних можливостям особистості, є емоційний інтелект. Він охоплює здатність адекватно сприймати, оцінювати й виражати емоції, здатність доступу до почуттів, уміння їх викликати в моменти, коли вони можуть підтримувати мислення, уміння розуміти емоції та знання про них, а також уміння регулювати емоції так, щоб сприяти емоційному й інтелек-

туальному розвитку [9]. Емоційний інтелект є своєрідним містком між інтелектом і емоціями – це сукупність специфічних когнітивних здібностей, що оперують емоційною інформацією. З погляду розвитку здібностей важливе значення має як емоційний інтелект, що виявляється у формі особистісних компетентностей (усвідомлення власних переживань, керування емоціями, здатність до самомотивації), так і соціальних – зокрема розпізнавання емоцій інших людей, встановлення й підтримання міжособистісних стосунків.

Дослідження показали, що соціально-емоційні навички можуть сприяти розвитку пізнавальних здібностей і засвоєнню знань, а емоційний інтелект пов'язаний із кращими навчальними результатами і позитивно корелює з мотивацією досягнення.

Емоційний інтелект виступає значущою гранню соціального інтелекту Е. З. Івашкевич зазначає, що «соціальний інтелект є досить чіткою, узгодженою сукупністю ментальних здатностей, спрямованих на аналіз соціальної інформації; здатностей, які фундаментально відрізняються від тих, що покладені, зокрема, в основу більшою мірою «формального» мислення, тобто таких здатностей, які легко можна перевірити за допомогою тестів на визначення рівня розвитку «академічного» інтелекту…. соціальний інтелект є самостійним новоутворенням в структурі інтелекту особистості і визначаємо його як інтегративну здатність адекватно сприймати, розуміти і прогнозувати поведінку та діяльність інших людей» [1, с. 53]. Характерною особливістю соціального інтелекту є те, що він пов'язаний, перш за все, з розумінням ситуації міжособистісної взаємодії [1, с. 54].

Створення умов для пріоритетного розвитку соціального інтелекту обдарованих учнів має важливе значення з огляду на застереження Р. Стернберга, який відрізняв академічний інтелект («book smart») від інтелекту практичного («street smart»), а соціальний інтелект вважав різновидом останнього. Зокрема у підлітковому віці зростає роль потреби у самоствердженні в середовищі референтної групи ровесників, що потребує комунікативної сенситивності, сформованих соціально-перцептивних умінь, емпатії, асертивної поведінки, здатності до децентрації (вміння оцінити ситуацію з точки зору іншої людини), що й становить осердя соціального інтелекту [4].

Важливим складником психологічного супроводу обдарованих учнів є вплив на їхню ціннісно-мотиваційну сферу. Мотивація у психології визначається як «процес психічної регуляції, від якого залежить спрямованість людської діяльності та кількість енергії, яку людина готова витратити на реалізацію цього напряму. Отже, мотивація – це внутрішній процес, що зумовлює прагнення до визначених цілей [12]. Мотивацію можна розуміти як диспозицію до активізації, підтримання та спрямування певних форм поведінки, яка водночас є поточним процесом активності, орієнтованим на досягнення конкретних цілей. Мотиваційні процеси супроводжуються різноманітними переживаннями та залучають такі форми психічної діяльності, як пам'ять і мислення. Мотивацію

характеризують три основні властивості: спрямованість, інтенсивність і супровідні емоційні стани. Спрямованість визначає мету поведінки, інтенсивність відображає динамічний аспект явища і характеризується трьома параметрами: силою, величиною мотиву та інтенсивністю мотивації. Сила мотивації означає здатність блокувати конкуруючі мотиви, величина мотиву – масштаб результату або кількість дій, необхідних для його досягнення, а інтенсивність мотивації – рівень мобілізації для реалізації мотиву. Важливою властивістю мотиваційних процесів є супровідні емоційні стани: негативні (страждання, прикрість, розчарування), що виникають у разі неможливості реалізації мотиву, та позитивні (задоволення, сатисфакція, радість), які переживаються за умов успішного досягнення цілей. З погляду розвитку вродженого потенціалу особливо важливою є внутрішня мотивація. R. Ryan і E. Decі визначають її як природну схильність до пошуку викликів, новизни, навчання й самовдосконалення, пов'язану з ентузіазмом, пристрастю та прагненням розвивати власні інтереси [13]. До чинників, що підтримують таку мотивацію, належать ті, які посилюють автономію особистості, зокрема надання можливості вибору або несподіваний позитивний зворотний зв'язок щодо виконання завдання.

Українським ученим і практикам добре відомі теоретико-методологічні, психодіагностичні та розвивально-корекційні напрацювання в царині психології обдарованості. Зокрема співробітники однойменної лабораторії Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, очолюваної автором концепції аксіогенезу обдарованої особистості в освітньому просторі О. Л. Музикою, фундують свою роботу на визначенні обдарованої особистості як такої, що характеризується такими прикметними ознаками: найвищим рівнем розвитку здібностей і, відповідно, найвищими (абсолютними чи у порівнянні з віковими нормами) досягненнями в певній галузі діяльності; ціннісним ставленням до власних здібностей як до основи особистісної ідентичності; спрямованістю на саморозвиток; творчою спрямованістю; внутрішньою (суб'єктно-ціннісною) саморегуляцією [5, с. 8].

На базі оригінального авторського трактування обдарованості в одному з останніх практичних посібників представлено психологічну технологію ціннісної підтримки обдарованих учнів і студентів. Рекомендовані психолого-технологічні комплекси для кожного вікового періоду складаються з теоретичної моделі, детальних описів діагностичних методик (у тому числі й авторських) та описів технік розвивальних впливів. Співавтори посібника спрямовують свої розробки для ціннісної підтримки школярів і студентів в умовах дистанційного навчання, пов'язаного з російсько-українською війною; освітянам пропонується е-платформа «Обдарованість TEST ONLINE», яка генерує і надсилає досліджуваним індивідуальні інтерпретації результатів із рекомендаціями для саморозвитку [6].

Важливою сферою психологічної підтримки розвитку обдарованих учнів є також впливи в межах сімейної системи. Те, як підлітки сприймають сімейні

стосунки та батьківські позиції, може впливати на багато аспектів їхнього життя, зокрема на загальний рівень функціонування й психосоціальний розвиток, навчальні досягнення, а також подолання складних життєвих ситуацій. Дослідження показали, що для навчальних досягнень обдарованих учнів особливо важливими є батьківські установки прийняття та підтримки автономії, тоді як негативний вплив мають надмірні вимоги й непослідовність [14].

Серед характеристик обдарованих осіб називають ефективну обробку інформації, швидкість асоціацій, добру пам'ять, абстрактне, аналітичне й логічне мислення, відкритість до нової інформації, допитливість і пізнавальну цікавість. Ці риси безумовно сприяють розширенню знань і набуттю досвіду. Водночас деякі автори зазначають, що обдаровані діти, які вирізняються швидкою обробкою інформації та підвищеною чутливістю до різних стимулів, уже з раннього віку стикаються з глобальними проблемами людства. Оскільки вони часто емоційно не готові до обговорення таких тем, це підвищує ризик переживання стрес та емоційних труднощів.

У контексті розвитку обдарованих дітей також вказують на можливість виникнення асинхроній розвитку, коли пізнавальний розвиток випереджає інші його сфери, зокрема емоційну й соціальну. Особи, які переживають таку розбіжність, можуть зазнавати труднощів як у внутрішніх переживаннях, так і в зовнішній поведінці.

Ще однією часто згадуваною рисою обдарованих учнів є оригінальність мислення та нонконформізм. Ці властивості дають змогу створювати творчі ідеї, помічати й розв'язувати значущі проблеми, виконувати завдання новаторським способом, без вторинності, зумовленої наслідуванням. Водночас інтелектуальна незалежність, нонконформізм і нетрадиційність у багатьох випадках призводять до соціальної ізоляції, труднощів у стосунках з ровесниками або відчуття відчуженості.

Отже, проблематика адаптації обдарованих учнів має тривалу історію як у теоретичних роздумах, так і в емпіричних дослідженнях. Переважають два підходи: перший стверджує, що обдаровані діти більш уразливі до психологічних проблем; другий – що вони краще адаптовані, ніж їхні менш здібні ровесники. Існують емпіричні докази на користь обох позицій.

Джерелом труднощів для обдарованих учнів можуть бути й неадекватні вимоги з боку середовища. Високі соціальні очікування, батьківські уявлення щодо освітньої траєкторії та життєвого успіху, а також власні амбіції й очікування в умовах переживаних труднощів і невдач можуть становити надмірне психічне навантаження для обдарованої особистості та негативно впливати на самооцінку. Неадекватні очікування можуть також бути наслідком невідповідності освітньої системи потребам і можливостям обдарованих учнів. Навчальні завдання, орієнтовані на середній рівень учнів (відтворення знань, передавання та закріплення інформації, репродуктивне мислення), часто сприймаються ними як нецікаві, надто легкі й позбавлені стимулів. У таких

умовах учні втрачають інтерес до навчання й мотивацію до розвитку, що зрештою може призводити до досягнень, нижчих за їхні реальні можливості.

Серед характеристик обдарованих учнів також називають ідеалізм, надання великого значення правді та чесності. Цей ідеалізм у поєднанні з браком життєвого досвіду та безкомпромісністю часто веде до надмірно високих моральних вимог як до себе, так і до інших. Реалізація цінностей у повсякденному житті є складною, життєві ситуації – багатовимірними, що може наражати чутливих та ідеалістично налаштованих обдарованих молодих людей на фрустрацію й розчарування [15].

Комплексним вирішенням означених проблем займається Інститут обдарованої дитини у структурі НАПН України. Тематика його досліджень відображає основні напрями наукової діяльності установи, пов'язані з отриманням, впровадженням і популяризацією нових наукових знань та практичних рекомендацій для науково-методичного забезпечення системи освіти з питань діагностики обдарованості, проєктування та підтримки розвитку обдарованої особистості в освітньому середовищі. Дослідження установи спрямовані на розв'язання актуальних фундаментальних і прикладних проблем щодо: формування наукового світогляду учнів, їх системного і критичного мислення; розроблення науково-методичних засад реалізації особистісного потенціалу обдарованих учнів у закладах спеціалізованої освіти наукового спрямування; формулювання теоретико-методичних засад діагностики чинників розвитку обдарованої особистості залежно від виду обдарованості (академічна, інтелектуальна, творча, комунікативна), дослідження специфіки соціально-психологічних, особистісних та когнітивних особливостей учнів із різними видами обдарованості; з'ясування дидактико-методичних засад наукової освіти обдарованої учнівської молоді, розроблення моделі реалізації STEM/STEAM-освіти, обґрунтування доцільності використання форм і методів навчання в умовах реалізації STEM/STEAM-освіти в закладах спеціалізованої освіти наукового спрямування; розроблення науково-методичних засад реалізації змісту середньої спеціалізованої освіти наукового спрямування; розроблення методичних засад впровадження освітніх моделей спеціалізованої освіти наукового спрямування в закладах загальної середньої та позашкільної освіти.

Висновки. Аналіз моделей видатних здібностей і характерних особливостей обдарованих осіб дає змогу виокремити специфічні сфери їх функціонування, які можуть потребувати психологічного супроводу. Такі впливи мають бути комплексними, всебічними та спрямованими як на когнітивний розвиток, так і на психоемоційну, ціннісно-мотиваційну та соціально-особистісну (диспозиційну) сфери. Інституційна підтримка й освітні програми для обдарованих мають поєднуватися з психологічними заходами, спрямованими на гармонійний розвиток і забезпечення психологічного благополуччя. Важливого значення набуває розвиток трансферних умінь – універсальних здібностей застосовувати знання у повсякденних життєвих ситуаціях.

Сучасні дослідники наголошують на ролі позаінтелектуальних чинників у розвитку здібностей і таланту, а також на необхідності узгодження індивідуальних можливостей, цілей і потреб із вимогами соціального середовища. До ключових напрямів психологічного супроводу належать: розвиток емоційної компетентності та емоційного інтелекту, формування ефективних стратегій подолання стресу й невдач, зміцнення психологічної стійкості, адекватна постановка цілей, розвиток стабільної самооцінки та усвідомлення власних ресурсів, розвиток соціального інтелекту та формування комунікативних умінь.

Психологічні інституції України пропонують інструменти розвитку творчого потенціалу та підтримки інноваційності обдарованих учнів, що є надзвичайно важливим з перспективи повоєнного відновлення країни і в контексті запитів сучасного ринку праці.

Література:

1. Івашкевич Е. З. Соціальний інтелект педагога : монографія. К. : ТОВ «Принт-Хауз», 2017. 536 с.

2. Наукова тематика. Інститут обдарованої дитини. https://iod.gov.ua/ua/naukovcyam/naukovcyam/naukova-tematika

3. Періг І. М. Психологічний супровід учасників освітнього процесу закладів вищої освіти в контексті підтримки ментального здоров'я. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2024. Том 35 (74). № 4. С. 120–124. https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.4/19

4. Слободяник Н. В. Соціальний інтелект як чинник успішного розвитку підлітків. 2022. DOI:10.18372/27865487.1.16665
https://www.researchgate.net/publication/362739593_SOCIALNIJ_INTELEKT_AK_CINNIK_USPISNOGO_ROZVITKU_PIDLITKIV

5. Ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості: монографія / О. Л. Музика, І. М. Біла, Д. К. Корольов та ін.; за ред. О. Л. Музики. К.: Видавничий Дім «Слово», 2017. 220 с. http://lib.iitta.gov.ua/708203/1/Muzyka_O_L_ZDSOO_IP_2017.pdf

6. Ціннісна підтримка розвитку обдарованої особистості в освітньому просторі. Психологічна технологія: практичний посібник / О.Л. Музика, Д.К. Корольов, О.О. Музика, Н.О. Никончук [та ін.]; за ред. О.Л. Музики. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 237 с. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/737267.pdf

7. Gagné, F. (2009). Building Gifts into Talents: Brief Overview of the DMGT 2.0. *Gifted, 152*, 5–9.

8. Limont, W. (2005). Uczeń zdolny. Jak go rozpoznać i jak z nim pracować. GWP.

9. Mayer, J.D., Salovey, P. (1993) The Intelligence of Emotional Intelligence. *Intelligence, 17*, 433–442.

10. Pierson, E.E., Kilmer, L.M., Rothlisberg, B.A., McIntosh, D.E. (2012). Use of Brief IntelligenceTests in the Identification of Giftedness. *Journal of Psychoeducational Assessment, 30*(1), 10–24. https://doi.org/10.1177/0734282911428193

11. Renzulli, J.S. (2005). The Three-Ring Definition of Giftedness: A Developmental Model for Promoting Creative-Productivity. W R. Sternberg, J. Davidson (Red.), *Conceptions of Giftedness* (p. 246–280). Cambridge University Press.

12. Reykowski, J. (1977). Z zagadnień psychologii motywacji. WSiP.

13. Ryan, R.M., Deci, E.L. (2000). Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. *American Psychologist*, *55*(1), 68–78. https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68

14. Sękowski, A., Cichy-Jasiocha, B., Płudowska, M. (2019). Gifted Education in Europe. In B. Wallace, D. Sisk, J. Senior (Red.), *The SAGE Handbook of Gifted and Talented Education* (p. 507–521). SAGE.

15. Sękowski, A. (2001). Współczesne tendencje w badaniach wybitnych zdolności. *Roczniki Psychologiczne*, *4*, 243–255.

16. Steiner, H.H., Carr, M. (2003). Cognitive Development in Gifted Children: Toward a More Precise Understanding of Emerging Differences in Intelligence. *Educational Psychology Review*, *15*(3), 215–246. https://doi.org/10.1023/A:1024636317011

17. Sternberg, R. (2003). Wisdom, Intelligence, and Creativity, Synthesized. Cambridge University Press.

18. Sternberg, R.J., Jarvin, L., Grigorenko, E.L. (2011). *Explorations in Giftedness*. Cambridge University Press.

19. Strycharczyk, D., Clough, P. (2020). Odporność psychiczna. Strategie i narzędzia rozwoju. GWP.

20. Tannenbaum, A. (1986). Reflection and Refraction of Light on the Gifted: An Editorial. *Roeper Review*, *8*(4), 212–218. https://doi.org/10.1080/02783198609552976

References:

1. Ivashkevych, E. Z. (2017). Sotsialnyi intelekt pedahoha : monohrafiia [Social intelligence of a teacher: monograph]. K. : TOV «Prynt-Khauz» [in Ukrainian].

2. Naukova tematyka. Instytut obdarovanoi dytyny [Scientific topics. Institute for the Gifted Child]. https://iod.gov.ua/ua/naukovcyam/naukovcyam/naukova-tematika [in Ukrainian].

3. Perih, I. M. (2014). Psykholohichnyi suprovid uchasnykiv osvitnoho protsesu zakladiv vyshchoii osvity v konteksti pidtrymky mentalnoho zdoroviia. [Psychological support of participants in the educational process of higher education institutions in the context of supporting mental health]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Psykholohiia [Scientific notes of the V.I. Vernadsky TNU. Series: Psychology], 35 (74),* 4, 120–124. https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.4/19 [in Ukrainian].

4. Slobodianyk, N. V. (2022). Sotsialnyi intelekt iak chynnyk uspishnoho rozvytku pidlitkiv [Social intelligence as a factor in the successful development of adolescents]. DOI:10. 18372/27865487.1.16665 https://www.researchgate.net/publication/362739593_SOCIALNIJ_INTELEKT_AK_CINNIK_USPISNOGO_ROZVITKU_PIDLITKIV [in Ukrainian].

5. Muzyka, O. L. (Ed.) (2017). Tsinnisna determinatsiia stanovlennia obdarovanoii osobystosti: monohrafiia [Value determination of the formation of a gifted individual: monograph]. Kyiv: Vydavnychyi Dim «Slovo» http://lib.iitta.gov.ua/708203/1/Muzyka_O_L_ZDSOO_IP_2017.pdf

[in Ukrainian].

6. Muzyka, O. L. (Ed.) (2023). Tsinnisna pidtrymka rozvytku obdarovanoii osobystosti v osvitniomu prostori. Psykholohichna tekhnolohiia: praktychnyi posibnyk [Valuable support for the development of gifted individuals in the educational space. Psychological technology: a practical guide]. Kyiv: G.S. Kostyuk Institute of Psychology, NAPS of Ukraine. https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/737267.pdf [in Ukrainian].

7. Gagné, F. (2009). Building Gifts into Talents: Brief Overview of the DMGT 2.0. *Gifted*, *152*, 5–9.

8. Limont, W. (2005). Uczeń zdolny. Jak go rozpoznać i jak z nim pracować. GWP [In Polish].

9. Mayer, J.D., Salovey, P. (1993) The Intelligence of Emotional Intelligence. *Intelligence*, *17*, 433–442.

10. Pierson, E.E., Kilmer, L.M., Rothlisberg, B.A., McIntosh, D.E. (2012). Use of Brief IntelligenceTests in the Identification of Giftedness. *Journal of Psychoeducational Assessment*, *30*(1), 10–24. https://doi.org/10.1177/0734282911428193

11. Renzulli, J.S. (2005). The Three-Ring Definition of Giftedness: A Developmental Model for Promoting Creative-Productivity. W R. Sternberg, J. Davidson (Red.), *Conceptions of Giftedness* (p. 246–280). Cambridge University Press.

12. Reykowski, J. (1977). Z zagadnień psychologii motywacji. WSiP [In Polish].

13. Ryan, R.M., Deci, E.L. (2000). Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being. *American Psychologist*, *55*(1), 68–78. https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68

14. Sękowski, A., Cichy-Jasiocha, B., Płudowska, M. (2019). Gifted Education in Europe. In B. Wallace, D. Sisk, J. Senior (Red.), *The SAGE Handbook of Gifted and Talented Education* (p. 507–521). SAGE.

15. Sękowski, A. (2001). Współczesne tendencje w badaniach wybitnych zdolności. *Roczniki Psychologiczne*, *4*, 243–255 [In Polish].

16. Steiner, H.H., Carr, M. (2003). Cognitive Development in Gifted Children: Toward a More Precise Understanding of Emerging Differences in Intelligence. *Educational Psychology Review*, *15*(3), 215–246. https://doi.org/10.1023/A:1024636317011

17. Sternberg, R. (2003). Wisdom, Intelligence, and Creativity, Synthesized. Cambridge University Press.

18. Sternberg, R.J., Jarvin, L., Grigorenko, E.L. (2011). *Explorations in Giftedness*. Cambridge University Press.

19. Strycharczyk, D., Clough, P. (2020). Odporność psychiczna. Strategie i narzędzia rozwoju. GWP [In Polish] .

20. Tannenbaum, A. (1986). Reflection and Refraction of Light on the Gifted: An Editorial. *Roeper Review*, *8*(4), 212–218. https://doi.org/10.1080/02783198609552976

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.9:351.74

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2609-2623

Плеханов Андрій Вікторович старший викладач кафедри тактико-спеціальних дисциплін, кандидат психологічних наук, доцент, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького м. Хмельницький, м. Хмельницький, https://orcid.org/0000-0001-6840-5061.

ПСИХОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ ДЕЕСКАЛАЦІЇ КОНФЛІКТУ ЯК ПРІОРИТЕТНИЙ РІВЕНЬ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

Анотація. У статті досліджується проблема формування психологічних стратегій деескалації конфлікту як пріоритетного рівня особистої безпеки майбутніх офіцерів-прикордонників. Актуальність дослідження зумовлена підвищеною конфліктогенністю оперативно-службового середовища органів охорони державного кордону, специфікою якого є постійна взаємодія з цивільним населенням, особами з невизначеним правовим статусом та потенційними правопорушниками в умовах дефіциту часу і підвищеної емоційної насиченості службових ситуацій.

На основі аналізу сучасних досліджень у галузі прикладної психології, конфліктології та нейронауки у статті обґрунтовано концептуальне визначення деескалації конфлікту як цілеспрямованого психологічного процесу поетапного зниження інтенсивності міжособистісної напруги шляхом системного впливу на емоційні стани, когнітивні інтерпретації та поведінкові патерни учасників конфліктної взаємодії. Деескалацію розглянуто в ієрархічній структурі рівнів особистої безпеки офіцера як первинний і пріоритетний бар'єр, що передує превентивним і силовим заходам та забезпечує збереження фізіологічних і психоемоційних ресурсів фахівця.

Розкрито психологічні механізми конфліктної динаміки, що зумовлюють необхідність деескалаційного втручання: фрустраційно-агресивні тригери, активація симпатичної нервової системи та пов'язане з нею пригнічення раціонального мислення, когнітивні спотворення – фундаментальна помилка атрибуції та ефект підтвердження, – а також емоційні механізми ескалації на основі гніву, страху і сорому. Обґрунтовано нейробіологічне підґрунтя деескалаційних стратегій: їх вплив на зниження активності мигдалеподібного тіла, відновлення функцій префронтальної кори та нормалізацію нейрогуморального балансу через механізми емоційного зараження і дзеркальних нейронів.

Систематизовано чотири групи психологічних стратегій деескалації – вербальні (активне слухання, висловлювання від першої особи, нейтралізація через інформування), невербальні (управління позою, жестами і дистанцією),

когнітивні (переоцінка загрози, практики усвідомленої присутності) та комбіновані, – і проілюстровано їх застосування в типових службових ситуаціях прикордонного контексту. Визначено практичні засади опанування деескалаційних навичок у системі фахової підготовки: рольові ігри з розбором, дихальні практики саморегуляції, структурована рефлексія службового досвіду.

Проаналізовано основні бар'єри деескалації – культурні стереотипи професійної ідентичності та особистий травматичний досвід – і окреслено шляхи їх подолання засобами психологічного супроводу.

Результати дослідження можуть бути використані у розробці навчальних програм з психологічної підготовки курсантів вищих військових навчальних закладів, а також у системі службової підготовки особового складу прикордонних підрозділів.

Ключові слова: деескалація конфлікту, особиста безпека, майбутні офіцери-прикордонники, психологічні стратегії, емоційна саморегуляція, конфліктна взаємодія, психологічна підготовка.

Plekhanov Andriy senior lecturer of the department of tactical and special disciplines, candidate of psychological sciences, associate professor, Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Service of Ukraine, Khmelnytskyi, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0001-6840-5061.

PSYCHOLOGICAL STRATEGIES OF CONFLICT DE-ESCALATION AS A PRIORITY LEVEL OF PERSONAL SAFETY OF FUTURE BORDER OFFICERS

Abstract. The article examines the problem of forming psychological strategies for de-escalation of the conflict as a priority level of personal safety of future border guards.

The relevance of the study is due to the increased conflictogenicity of the operational and service environment of the state border protection bodies, the specificity of which is constant interaction with the civilian population, persons with an uncertain legal status and potential offenders in conditions of time shortage and increased emotional saturation of service situations.

Based on the analysis of modern research in the field of applied psychology, conflictology and neuroscience, the article substantiates the conceptual definition of conflict de-escalation as a purposeful psychological process of step-by-step reduction of the intensity of interpersonal tension through systemic influence on emotional states, cognitive interpretations and behavioral patterns of participants in conflict interaction. De-escalation is considered in the hierarchical structure of the officer's personal security levels as a primary and priority barrier that precedes preventive and forceful measures and ensures the preservation of the specialist's physiological and psycho-emotional resources.

The psychological mechanisms of conflict dynamics that necessitate de-escalation intervention are revealed: frustration-aggressive triggers, activation of the sympathetic nervous system and associated suppression of rational thinking, cognitive distortions – fundamental attribution error and confirmation effect, –, as well as emotional mechanisms of escalation based on anger, fear and shame. The neurobiological basis of de-escalation strategies is substantiated: their influence on reducing the activity of the amygdala, restoring the functions of the prefrontal cortex, and normalizing the neurohumoral balance through the mechanisms of emotional infection and mirror neurons.

Four groups of psychological de-escalation strategies are systematized – verbal (active listening, first-person speech, neutralization through informing), non-verbal (posture, gesture and distance management), cognitive (threat reassessment, conscious presence practices) and combined, – and their application in typical service situations of the borderline context is illustrated. The practical principles of mastering de-escalation skills in the system of professional training are defined: role-playing games with analysis, breathing practices of self-regulation, structured reflection of official experience. The main barriers of de-escalation – cultural stereotypes of professional identity and personal traumatic experience – are analyzed and ways to overcome them by means of psychological support are outlined.

The results of the study can be used in the development of educational programs for the psychological training of cadets of higher military educational institutions, as well as in the system of official training of personnel of border units.

Keywords: de-escalation of the conflict, personal safety, future border officers, psychological strategies, emotional self-regulation, conflict interaction, psychological training.

Постановка проблеми. Професійна діяльність офіцера-прикордонника здійснюється в умовах постійної конфліктогенності службового середовища, що зумовлює необхідність формування у майбутніх фахівців розвинених психологічних компетентностей управління конфліктними ситуаціями. Попри наявність досліджень у сфері прикладної конфліктології та психології безпеки, проблема деескалації як пріоритетного рівня особистої безпеки саме офіцерів-прикордонників залишається недостатньо розробленою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми. Теоретичну основу дослідження складають праці, що охоплюють ключові аспекти психології деескалації конфлікту та особистої безпеки. Фундаментальною для розуміння нейробіологічних механізмів конфліктного реагування є монографія Дж. ЛеДу [2], у якій обґрунтовано роль мигдалеподібного тіла у формуванні емоційних реакцій страху і агресії та показано, як свідома регуляція здатна гальмувати автоматичні лімбічні відповіді. Транзакційна модель стресу Р. Лазаруса [3] та С. Фолкман [3] заклала концептуальну основу для розуміння когнітивної переоцінки загрози як

центрального механізму деескалації. Дослідження Дж. Гросса [1] у сфері регуляції емоцій емпірично підтвердили ефективність переоцінки порівняно з іншими стратегіями емоційного контролю. Модель конфліктної динаміки Д. Прюїтта та С. Кіма [4] забезпечила системний опис ескалаційних циклів і механізмів їх переривання. Праця Д. Сіддла [5] інтегрувала нейробіологічні та тактичні аспекти особистої безпеки, обґрунтувавши пріоритетність психологічної деескалації над силовим реагуванням у структурі підготовки фахівців силових структур.

Мета статті – обґрунтувати психологічні стратегії деескалації конфлікту як системний елемент особистої безпеки майбутніх офіцерів-прикордонників та визначити шляхи їх практичного опанування в умовах фахової підготовки.

Виклад основного матеріалу статті. Сучасний стан наукового осмислення особистої безпеки фахівців у сфері охорони державного кордону засвідчує, що ефективна протидія конфліктним ситуаціям не вичерпується фізичними або правовими механізмами захисту. Принципового значення набуває психологічна здатність майбутнього офіцера-прикордонника впливати на динаміку міжособистісної взаємодії ще до того, як конфлікт досягне критичної точки ескалації. Специфіка оперативно-службової діяльності органів охорони державного кордону – постійний контакт із цивільним населенням, особами з невизначеним правовим статусом, потенційними правопорушниками – зумовлює підвищену конфліктогенність службового середовища і вимагає від офіцера розвиненого арсеналу психологічних стратегій управління конфліктною ситуацією. Саме тому деескалація розглядається у сучасній конфліктології та прикладній психології не як допоміжний інструмент, а як пріоритетний рівень системи особистої безпеки, що передує превентивним і, тим більше, силовим заходам.

Деескалація конфлікту (від лат. *de-* – зворотна дія, та *scala* – сходи, рівень) визначається як цілеспрямований психологічний процес поетапного зниження інтенсивності міжособистісної або групової напруги шляхом системного впливу на емоційні стани, когнітивні інтерпретації та поведінкові патерни учасників конфліктної ситуації. Ключовою відмінністю деескалації від інших форм врегулювання конфліктів є її проактивний, а не реактивний характер: офіцер свідомо обирає стратегії зниження збудження ще в процесі розгортання конфліктної динаміки, не очікуючи природного затухання напруги. Для майбутнього офіцера-прикордонника ця характеристика є особливо значущою, оскільки службові ситуації, що потребують прийняття рішень, розгортаються в умовах дефіциту часу і підвищеної емоційної насиченості.

У моделі особистої безпеки деескалацію доцільно розглядати в ієрархічній структурі захисних рівнів. Перший і пріоритетний рівень – деескалація як психологічне управління конфліктом; другий рівень – превенція (уникнення ситуацій ризику); третій – пасивний захист (дистанціювання, відступ); і лише четвертий – активне фізичне протистояння. Дослідники в галузі прикладної

психології безпеки підкреслюють, що психологічно грамотна деескалація не лише унеможливлює більшість конфліктів, але й суттєво знижує постстресові наслідки для самого суб'єкта, оскільки уникнення фізичного зіткнення зберігає як фізіологічні, так і психоемоційні ресурси – ресурси, критично необхідні офіцеру для продовження несення служби. Структурна модель деескалації охоплює три взаємопов'язані компоненти: емоційний, когнітивний і поведінковий, які діють синхронно, утворюючи цілісну систему психологічного реагування. У контексті підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників засвоєння цих компонентів утворює основу професійної психологічної компетентності.

Емоційний компонент передбачає здатність офіцера до саморегуляції власних афективних станів – насамперед гніву та страху – а також до розпізнавання і часткового управління емоційними станами опонента.

Відповідно до транзакційної моделі стресу Р. Лазаруса та С. Фолкман, первинна когнітивна оцінка загрози є вирішальною для подальшого емоційного реагування: якщо людина сприймає ситуацію як керовану, рівень тривоги знижується, а разом з ним – і поведінкова агресія. Практично це означає, що офіцер-прикордонник, який зберігає зовнішній спокій і демонструє впевненість без агресії, надсилає опонентові неявний сигнал: ситуація контрольована, ескалація невигідна. Цей ефект особливо виразний у конфліктах на пунктах пропуску, де напружена черга або неочікувана відмова у перетині кордону можуть спровокувати агресивну реакцію з боку цивільних осіб.

Когнітивний компонент полягає у переоцінці загрози – механізмі, докладно описаному Дж. Гроссом у межах теорії регуляції емоцій. Переоцінка не означає заперечення небезпеки, а передбачає її реалістичнішу інтерпретацію: агресивна поведінка опонента часто зумовлена не стільки наміром завдати шкоди, скільки власним страхом, соціальним тиском або нездатністю до конструктивної комунікації. Наприклад, агресивна реакція особи при затриманні може бути переосмислена офіцером не як особистий виклик, а як прояв стресового стану особи в нестандартній для неї юридично значущій ситуації. Таке когнітивне перефреймування дозволяє уникнути симетричної агресивної відповіді та обрати деескалаційну стратегію, не знижуючи при цьому рівня службової пильності.

Поведінковий компонент охоплює весь спектр вербальних і невербальних засобів деескалаційної комунікації. До вербальних відносять: низький спокійний тон голосу, уповільнений темп мовлення, використання нейтральної лексики, формулювання типу «Я розумію Вашу ситуацію, давайте розберемось разом» замість директивно-наказових конструкцій. Невербальні засоби включають: відкриту поставу тіла, уникнення прямого агресивного погляду, контрольовані жести, збільшену фізичну дистанцію. Дослідження А. Мехрабіана засвідчили, що невербальний канал комунікації несе близько 55% загального емоційного навантаження повідомлення, що зумовлює критичну важливість поведінкового компоненту в деескалаційних стратегіях офіцера-прикордонника, який діє в

умовах постійного публічного спостереження і має дотримуватись стандартів службової поведінки.

Концепція особистої безпеки як багаторівневої системи розроблялась у межах кількох наукових традицій – прикладної психології, тактичної підготовки та конфліктології. У моделі Д. Сіддла, побудованій на засадах нейробіології стресового реагування, підкреслюється, що активація симпатоадреналової системи в умовах реальної загрози суттєво знижує здатність до раціонального прийняття рішень, тому завдання суб'єкта – мінімізувати ймовірність досягнення цього стану шляхом ранньої деескалації. Для офіцера-прикордонника, який несе службу зі зброєю і має законні повноваження застосування сили, ця вимога набуває особливої нормативної ваги: передчасне або невиправдане звернення до силових інструментів несе не лише тактичні, але й юридичні та репутаційні ризики.

Деескалація як первинний бар'єр функціонує за принципом «ранньої інтервенції»: чим раніше офіцер розпізнає тригери ескалаційного циклу і застосовує деескалаційні стратегії, тим менше ресурсів витрачається на подолання конфлікту. Ця логіка узгоджується з принципами профілактичної психології та моделлю трьох рівнів профілактики Г. Каплана: первинна профілактика (запобігання виникненню конфлікту) відповідає деескалації на ранніх стадіях, вторинна (обмеження наслідків) – деескалації на піку напруги, третинна (реабілітація) – постконфліктній психологічній роботі і службовому розбору ситуації.

Універсальність деескалації як рівня особистої безпеки підтверджується її застосовністю у різних ситуаційних контекстах службової діяльності прикордонника. У ситуаціях контролю на пунктах пропуску деескалаційна поведінка передбачає демонстрацію спокійної впевненості без провокативних сигналів домінування. У конфліктах з особами, які незаконно перетинають кордон, – чітку, але емпатійну комунікацію без зайвої агресії. У взаємодії з місцевим населенням прикордонних районів – використання медіативних технік і перефокусування на спільні інтереси. У всіх цих контекстах психологічний механізм деескалації єдиний: зниження суб'єктивно сприйнятої загрози для обох сторін, що усуває стимул до подальшої ескалації і зберігає можливість вирішення ситуації в межах правових норм.

Розуміння деескалації як психологічного інструменту є неможливим без аналізу його антагоніста – ескалаційного циклу. У класичній моделі конфліктної динаміки виділяють такі фази: тригер (початковий стимул-подразник), первинна реакція (оцінка загрози), емоційна активація (гнів, страх, образа), поведінкова відповідь (агресія або уникнення) і зворотний зв'язок (реакція опонента, що або посилює, або знижує напругу). Ескалація виникає тоді, коли кожна наступна поведінкова відповідь є інтенсивнішою за попередню, утворюючи висхідну спіраль напруги. В оперативно-службовому контексті тригером може слугувати невербальний сигнал опору з боку особи при перевірці документів, різкий

коментар або відмова виконати законну вимогу – ситуації, повсякденні для прикордонної служби і такі, що потребують чіткого алгоритму психологічного реагування.

Деескалація перериває ескалаційний цикл через два ключових механізми. По-перше, через емпатію – активне визнання емоційного стану опонента: «Я розумію, що ця ситуація для Вас неприємна». Нейронаукові дослідження підтверджують, що відчуття емпатійного розуміння знижує активність мигдалеподібного тіла – нейронної структури, відповідальної за генерацію реакцій страху і гніву. По-друге, через раціоналізацію – залучення когнітивних ресурсів опонента до спільного пошуку виходу із ситуації: «Давайте разом знайдемо рішення в межах встановлених правил». Переключення з емоційного на раціональне мислення активує префронтальну кору, яка здійснює гальмівний вплив на лімбічну систему, що фізіологічно унеможливлює одночасне підтримання піку емоційного збудження і конструктивного діалогу.

Таким чином, деескалація є не пасивною поступкою і не ознакою слабкості, а активною психологічною стратегією, що вимагає від майбутнього офіцера-прикордонника розвиненої емоційної інтелігентності, навичок свідомої саморегуляції та вміння цілеспрямовано впливати на психологічний стан опонента. Розміщення деескалації на першому рівні ієрархії особистої безпеки відображає не лише її практичну ефективність, але й відповідність міжнародним стандартам службової поведінки силових структур, де мінімізація застосування сили є як етичною нормою, так і правовою вимогою.

Розуміння психологічної природи конфлікту є необхідною передумовою для формування у майбутніх офіцерів-прикордонників дієвих стратегій деескалації. Як було обґрунтовано у першому розділі, деескалація функціонує через три взаємопов'язані компоненти – емоційний, когнітивний і поведінковий, – проте ефективне застосування цих компонентів у службовій практиці можливе лише за умови чіткого розуміння того, які саме психологічні механізми запускають і підтримують конфліктну динаміку. Конфлікт не виникає раптово: він має внутрішню психологічну архітектуру, що включає тригери, спотворення сприйняття, емоційні реакції та поведінкові патерни. Саме на ці структурні елементи і спрямована деескалація як проактивна психологічна стратегія.

Серед первинних психологічних тригерів конфліктних ситуацій у службовому середовищі прикордонника особливе місце посідають три чинники: фрустрація, сприйняття несправедливості та емоційне виснаження. Фрустрація як стан, що виникає внаслідок блокування цілеспрямованої поведінки, є одним із найпотужніших джерел агресії – відповідно до класичної фрустраційно-агресивної гіпотези Дж. Долларда та Н. Міллера, систематично підтвердженої у подальших дослідженнях Л. Берковіца. Для цивільних осіб на пунктах пропуску, у ситуаціях затримання або відмови у перетині кордону, фрустрація є закономірною реакцією на обмеження, що накладаються службовими діями офіцера. Сприйняття несправедливості – суб'єктивне відчуття, що до особи

застосовують подвійні стандарти або порушують її права, – активує потужний мотив відновлення справедливості, який нерідко реалізується через агресивну поведінку. Емоційне виснаження, своєю чергою, знижує поріг толерантності до стресу і прискорює перехід від роздратування до відкритої конфронтації.

Ці тригери реалізуються через нейробіологічний механізм активації симпатичної нервової системи – реакцію «бий або тікай», описану ще В. Кенноном і детально розроблену в сучасних нейронаукових дослідженнях. Під час цієї реакції в кров викидаються адреналін і кортизол, прискорюється серцебиття, звужується периферичний зір і – що є критично важливим для розуміння механізмів конфлікту – знижується активність префронтальної кори, відповідальної за раціональне мислення, оцінку наслідків і гальмування імпульсивних реакцій. Особа у стані гострого стресового збудження фізіологічно обмежена у здатності до конструктивного діалогу. Саме тому деескалаційні стратегії офіцера-прикордонника, спрямовані на зниження фізіологічного збудження опонента, мають пряме нейробіологічне обґрунтування: вони буквально відновлюють здатність людини мислити раціонально.

Конфліктна ситуація не лише активує емоційні реакції, але й деформує когнітивні процеси сприйняття і оцінки, що суттєво ускладнює пошук конструктивного виходу. Серед когнітивних спотворень, найбільш значущих для розуміння механізмів ескалації, центральне місце посідають фундаментальна помилка атрибуції та ефект підтвердження.

Фундаментальна помилка атрибуції, класично описана Л. Россом, полягає у схильності людини пояснювати поведінку інших переважно внутрішніми диспозиційними чинниками – особистісними рисами, намірами, характером – і водночас недооцінювати роль ситуативних факторів. У контексті службових конфліктів прикордонника це спотворення проявляється у типовому сценарії: офіцер, який отримує агресивну реакцію від особи при перевірці документів, може автоматично інтерпретувати цю поведінку як вияв ворожості, злого умислу або неповаги до влади, не беручи до уваги, що людина може перебувати у стані крайнього стресу, поспішати на невідкладну подію або просто не розуміти процедури. Симетрично, особа може інтерпретувати методичні дії офіцера як особисту упередженість або дискримінацію, ігноруючи їх нормативно-процедурний характер.

Ефект підтвердження, досліджений П. Вейсоном і систематизований у пізніших роботах Р. Нісбетта і Л. Росса, посилює дію фундаментальної помилки атрибуції: щойно сформувавши негативне враження про опонента, людина починає вибірково сприймати і запам'ятовувати лише ті його сигнали, що підтверджують первинну оцінку, ігноруючи нейтральні або позитивні. У ситуації конфлікту на контрольно-пропускному пункті це означає, що підвищений тон голосу особи «фільтрується» офіцером крізь призму «ця людина агресивна і ненадійна», тоді як її наступні спроби пояснити ситуацію спокійніше залишаються непоміченими або інтерпретуються як маніпуляція.

Деескалація коригує обидва когнітивні спотворення через механізм перефреймінгу – переосмислення ситуації і поведінки опонента у ширшому контекстуальному діапазоні. Офіцер, навчений деескалаційним стратегіям, свідомо задає собі питання: «Яка ситуативна причина могла викликати таку реакцію?» – що автоматично долає фундаментальну помилку атрибуції і відкриває простір для емпатійної комунікації. Наочний приклад такого перефреймінгу – ситуація дорожнього конфлікту, де водій, якого несподівано підрізали, сприймає іншого учасника руху як агресора, що завдав умисної образи. Нейтральний жест з боку «кривдника» – піднята рука як знак вибачення, коротка посмішка – миттєво руйнує цей атрибутивний сценарій: вчинок більше не може бути пояснений ворожим наміром, і ескалаційний цикл переривається ще до того, як конфлікт набуває відкритої форми. Аналогічно в службовій ситуації: офіцер, який першим вдається до нейтрального пояснення своїх дій («Я зобов'язаний перевірити ці документи відповідно до встановленої процедури – це стосується всіх без винятку»), здійснює перефреймінг ситуації для опонента, усуваючи підґрунтя для сприйняття несправедливості і знижуючи ймовірність агресивної реакції.

Серед емоцій, що безпосередньо живлять ескалаційний цикл, ключову роль відіграють гнів, страх і сором – три афективні стани, які в умовах конфліктної взаємодії утворюють взаємопідсилювальну динаміку. Гнів є реакцією на сприйняту несправедливість або порушення особистих кордонів і функціонально спрямований на усунення перешкоди – звідси його мобілізаційний, наступальний характер. Страх, навпаки, активує оборонні реакції і може проявлятися як агресія у тих випадках, коли уникнення неможливе («агресія зі страху»). Сором як емоція, пов'язана із загрозою соціальному «Я», є особливо вибуховим у публічних ситуаціях: особа, яка відчуває приниження на очах інших людей, нерідко обирає агресивну реакцію як єдиний доступний спосіб відновлення гідності. Для прикордонного контексту ця закономірність є надзвичайно актуальною: затримання, обшук, відмова у перетині кордону в присутності інших людей активує сором із підвищеною інтенсивністю і відповідно підвищує ризик агресивної реакції.

Психологічна регуляція цих емоційних станів є ключовою умовою переходу від ескалаційної до деескалаційної динаміки. На фізіологічному рівні ефективним інструментом є керована діафрагмальна дихальна техніка: уповільнення дихання до 4–6 циклів на хвилину активує парасимпатичну нервову систему і знижує рівень адреналіну в крові, що фізіологічно переривает реакцію «бий або тікай». Для майбутнього офіцера-прикордонника оволодіння цією технікою є не лише інструментом особистої саморегуляції, але й засобом демонстрації контрольованості: спокійне дихання і уповільнені рухи офіцера надсилають опонентові невербальний сигнал зниження загрози, що рефлекторно активує аналогічні заспокійливі процеси і в самого опонента – ефект, відомий у психофізіології як «емоційне зараження».

На психологічному рівні центральним деескалаційним інструментом є емпатія – здатність зрозуміти і визнати емоційну перспективу опонента, не обов'язково погоджуючись із його поведінкою. Дослідження К. Роджерса і подальші роботи у сфері позитивної психотерапії послідовно засвідчують, що відчуття емпатійного розуміння кардинально змінює якість міжособистісної взаємодії: людина, яка відчуває себе почутою, стає значно відкритішою до конструктивного діалогу. У практичному вимірі це означає, що офіцер-прикордонник, який у відповідь на агресивну реакцію особи вимовляє: «Я розумію, що очікування на кордоні тривале і це справді виснажливо», – не виявляє слабкості і не порушує службову субординацію, а здійснює цілеспрямований психологічний вплив, що перетворює потенційно конфронтаційну взаємодію на кооперативну. Саме у цьому полягає деескалаційний парадокс емпатії: визнання емоції опонента не посилює його домагання, а знімає афективну напругу, після чого раціональний діалог стає можливим.

Серед невербальних сигналів, що посилюють напругу у конфліктній ситуації, дослідники виділяють: прямий домінантний погляд (сприймається як виклик), закриту або напружену позу тіла (сигналізує про готовність до протистояння), різкі вказівні жести (асоціюються з агресивним контролем), скорочену або, навпаки, надмірно збільшену дистанцію (порушення проксемічних норм, описаних Е. Холлом, а також підвищений темп і тон мовлення. Кожен із цих сигналів, потрапляючи у перцептивне поле особи, що вже перебуває у стані емоційного збудження, діє як додатковий тригер, що підтверджує загрозу і підживлює ескалацію.

Деескалаційне використання невербальних сигналів передбачає свідоме управління власною поведінковою експресією з метою надсилання опонентові сигналів безпеки. Відкрита поза тіла – розслаблені плечі, ненапружені руки, легкий нахил корпусу вперед – сигналізує про відсутність агресивних намірів і знижує оборонну реакцію опонента. Помірний зоровий контакт без елементів домінування демонструє зацікавленість і повагу. Уповільнений темп мовлення і знижений тон голосу активують у співрозмовника рефлекторне «підлаштування» під загальний ритм взаємодії. Збереження оптимальної міжособистісної дистанції – у соціальній зоні (1,2–3,6 м за Холлом) – мінімізує відчуття просторового тиску.

Інтегративним прикладом, що поєднує поведінковий і вербальний виміри деескалації, є ситуація виробничого конфлікту між керівником і підлеглим. Менеджер, який деескалує суперечку з підлеглим через техніку активного слухання, – перефразовуючи слова співрозмовника («Якщо я правильно Вас зрозумів, Вас турбує те, що…»), підтримуючи відкриту позу, не перериваючи і не демонструючи оцінних реакцій, – здійснює комплексний деескалаційний вплив одночасно на кількох рівнях. Підлеглий отримує підтвердження того, що його почули (емоційний рівень), його аргументи сприйняті раціонально (когнітивний рівень), а невербальна поведінка керівника не містить загрози

(поведінковий рівень). Результатом є не просто зниження напруги, але й підвищення рівня довіри – ресурсу, що є не менш цінним для офіцера-прикордонника у роботі з місцевим населенням, колегами та особами, що перетинають кордон, ніж будь-який тактичний інструмент.

Узагальнюючи викладене, слід підкреслити, що психологічні механізми конфлікту – когнітивні спотворення, емоційна активація, поведінкові тригери – утворюють цілісну взаємопідсилювальну систему, і деескалація є ефективною саме тому, що впливає на всі три рівні одночасно. Для майбутнього офіцера-прикордонника розуміння цих механізмів трансформує деескалацію з інтуїтивної реакції на усвідомлену фахову стратегію, що робить особисту безпеку проактивною, а не реактивною – і саме цей принцип є наскрізним для всієї системи психологічної підготовки офіцерського корпусу.

Як було обґрунтовано у попередніх розділах, деескалація є не інтуїтивною реакцією, а системою усвідомлених психологічних дій, що спираються на розуміння когнітивних спотворень, емоційних механізмів і поведінкових патернів конфліктної взаємодії. Практична реалізація цієї системи потребує чіткої класифікації конкретних стратегій, якими майбутній офіцер-прикордонник може оперувати у службових ситуаціях різного ступеня напруженості. У сучасній прикладній конфліктології виділяють чотири групи деескалаційних стратегій: вербальні, невербальні, когнітивні та комбіновані. Кожна з цих груп впливає на певний рівень конфліктної динаміки і є пріоритетним засобом уникнення фізичного ризику – відповідно до ієрархії рівнів особистої безпеки.

Вербальні стратегії є першим і найдоступнішим інструментом деескалації, оскільки мовна комунікація є основним каналом взаємодії офіцера-прикордонника з особами у переважній більшості службових ситуацій. Їх ефективність зумовлена здатністю безпосередньо впливати на когнітивну оцінку ситуації опонентом і знижувати суб'єктивне відчуття загрози.

Першою і найбільш дослідженою вербальною стратегією є активне слухання – техніка, розроблена у межах клієнт-центрованої терапії К. Роджерса і адаптована для прикладних комунікативних контекстів. Суть стратегії полягає у відображенні змісту і емоційного стану співрозмовника через перефразування, уточнення і підтвердження розуміння: «Якщо я правильно Вас зрозумів, Вас обурює те, що черга рухається надто повільно, і Ви побоюєтесь спізнитися». Такий відгук виконує кілька психологічних функцій одночасно: він демонструє опонентові, що його почули і зрозуміли, знижує відчуття ізольованості та несправедливості, а також примушує самого опонента верифікувати власну позицію – нерідко виявляючи, що реальна проблема є вужчою або вирішуванішою, ніж здавалось у момент збудження. У ситуації конфлікту у громадському транспорті, де двоє пасажирів суперечать через місце, активне слухання з боку третьої особи – чи то іншого пасажира, чи офіцера в цивільному – здатне запобігти фізичному зіткненню, просто надавши кожній стороні відчуття, що її почули.

Другою ключовою вербальною стратегією є висловлювання від першої особи – формулювання власної позиції через опис власних відчуттів і потреб, а не через оцінку або звинувачення опонента. Конструкція «Я відчуваю напругу, коли розмова ведеться на підвищених тонах, і прошу Вас говорити спокійніше» є принципово відмінною від «Ви поводитесь неприпустимо» за своїм психологічним ефектом: перше формулювання не атакує ідентичність опонента і не провокує оборонну реакцію, тоді як друге автоматично запускає механізм самозахисту і посилює ескалацію. Для офіцера-прикордонника ця стратегія є особливо цінною в ситуаціях, де необхідно утримати службовий авторитет і водночас уникнути конфронтації.

Третьою вербальною стратегією є нейтралізація через інформування – чітке, спокійне і максимально конкретне пояснення підстав та процедури службових дій.

Невизначеність є потужним джерелом тривоги і агресії: особа, яка не розуміє, чому її затримують або чому відмовляють у перетині кордону, схильна заповнювати інформаційний вакуум найгіршими припущеннями. Коротке пояснення «Ця процедура є обов'язковою для всіх осіб цієї категорії і займе не більше п'яти хвилин» усуває невизначеність, знижує тривогу і нейтралізує відчуття вибірковості або упередженості.

Невербальні стратегії деескалації спрямовані на управління власною тілесною експресією з метою надсилання опонентові сигналів безпеки, що активують парасимпатичні заспокійливі реакції. Їх ефективність пояснюється, зокрема, функціонуванням системи дзеркальних нейронів: спостерігаючи розслаблену, відкриту поведінку іншої людини, мозок опонента рефлекторно «дзеркалює» відповідні стани, що фізіологічно знижує рівень збудження.

Базовою невербальною стратегією є управління позою і жестами: відкриті долоні, опущені і розслаблені плечі, відсутність різких або вказівних рухів. У сімейній сварці демонстративне сідання – замість стояння в повний зріст – миттєво знижує домінантний статус учасника і сигналізує про відмову від конфронтації, що нерідко достатньо для переходу від кричання до розмови. У службовому контексті офіцер, який розвертається до особи корпусом, а не стоїть боком у закритій позі, надсилає сигнал поваги і відкритості, що знижує оборонну реакцію.

Стратегія управління дистанцією і темпом передбачає збереження соціальної зони спілкування і свідоме уповільнення власних рухів. Різкі наближення порушують проксемічні кордони і сприймаються як загроза; повільні, передбачувані рухи, навпаки, знижують тривожність. М'який, рівний тон голосу без різких перепадів гучності є потужним заспокійливим сигналом – незалежно від змісту сказаного.

Когнітивні стратегії є «внутрішнім» виміром деескалації – вони спрямовані насамперед на самого офіцера і забезпечують психологічну основу для ефективного застосування вербальних і невербальних інструментів.

Центральною когнітивною стратегією є переоцінка загрози через серію внутрішніх запитань: «Чи є ця поведінка справді загрозою, чи це прояв стресу?», «Яка ситуативна причина могла викликати таку реакцію?», «Що станеться, якщо я відповім спокійно?». Ці запитання активують префронтальну кору і гальмують автоматичну лімбічну реакцію, відкриваючи простір для усвідомленого вибору стратегії поведінки.

Найвищого ефекту деескалація досягає при інтеграції вербального, невербального і когнітивного компонентів у єдину узгоджену стратегію. Прикладом є ситуація вуличного конфлікту з незнайомою агресивно налаштованою особою: офіцер у цивільному одязі спершу здійснює когнітивну переоцінку («ця людина, мабуть, перебуває у стані крайнього стресу»), одночасно займає відкриту, ненапружену позу і дещо збільшує дистанцію (невербальний рівень), після чого спокійним рівним голосом вимовляє: «Я бачу, що щось пішло не так. Чим я можу допомогти?» (вербальний рівень). Ця комбінація надсилає опонентові узгоджені сигнали безпеки одночасно по всіх каналах сприйняття, що знижує рівень кортизолу і підвищує рівень окситоцину – нейропептиду, що відповідає за формування довіри і соціальної прихильності. Загроза перетворюється на нейтральну або кооперативну взаємодію без жодного фізичного втручання.

Теоретичне знання психологічних механізмів конфлікту і класифікація деескалаційних стратегій набувають реальної цінності лише тоді, коли перетворюються на автоматизовані навички, доступні офіцеру в умовах стресу і дефіциту часу. Перетворення знання на навичку є основним завданням практичної підготовки і вимагає спеціально організованого тренувального процесу, системи оцінки ефективності та усвідомленої інтеграції деескалаційних стратегій у загальну систему особистої безпеки.

Формування стійких деескалаційних навичок спирається на нейропластичність – здатність мозку утворювати і зміцнювати нейронні зв'язки під впливом повторюваного досвіду. Дослідження у сфері нейронауки навчання підтверджують: навички, відпрацьовані у реалістичних умовах стресового тиску, інтегруються у довготривалу пам'ять і стають доступними навіть при значному емоційному збудженні. Звідси випливає принципова вимога до тренування деескалаційних стратегій – воно має відтворювати умови, максимально близькі до реальних службових ситуацій.

Найефективнішим методом такого тренування є рольові ігри з розбором – структуровані симуляції конфліктних ситуацій, у яких курсанти почергово виконують ролі офіцера і особи у стані збудження, після чого здійснюють детальний аналіз застосованих стратегій. Психологічний ефект рольових ігор є двоїстим: з одного боку, вони формують репертуар деескалаційних реакцій на рівні процедурної пам'яті; з іншого – розвивають здатність до рефлексії власної поведінки, що є умовою подальшого самостійного вдосконалення. Доповненням до рольових ігор є практики усвідомленої присутності та дихальні вправи,

систематичне виконання яких знижує базовий рівень тривожності і підвищує стресостійкість – фундаментальні умови ефективної деескалації.

Критеріями успішної деескалації є: зниження видимої емоційної напруги у опонента, перехід від монологічної агресії до діалогу, відмова від фізичної конфронтації, досягнення хоча б мінімальної кооперації. Для самоаналізу після завершення ситуації офіцер може використовувати структуровану рефлексію: «Що я відчував на початку ситуації? Який момент був переломним? Яка стратегія спрацювала і чому?»

Таким чином, систематичне опанування і практичне застосування деескалаційних стратегій формує у майбутнього офіцера-прикордонника не лише конкретний набір інструментів, а й якісно відмінний рівень психологічної стійкості – здатності зберігати раціональний контроль і ефективно діяти в умовах максимальної емоційної напруги. Саме ця стійкість є довгостроковою основою особистої безпеки: офіцер, який управляє собою, здатний управляти ситуацією.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що психологічні стратегії деескалації конфлікту є не факультативним доповненням, а системоутворювальним елементом особистої безпеки майбутніх офіцерів-прикордонників. Теоретичне обґрунтування деескалації як пріоритетного рівня захисту, розкриття психологічних механізмів конфліктної динаміки, класифікація конкретних стратегій і визначення шляхів їх практичного опанування утворюють цілісну систему психологічної підготовки, реалізація якої у освітньому процесі вищих військових навчальних закладів дозволить сформувати у курсантів здатність управляти конфліктними ситуаціями проактивно – зберігаючи службовий авторитет, мінімізуючи застосування сили і забезпечуючи відповідність міжнародним стандартам діяльності прикордонних структур.

Література:

1. Гросс Дж. Дж. Регуляція емоцій, спрямована на антецедент і реакцію: різні наслідки для переживання, вираження та фізіології. *Журнал особистості та соціальної психології*. 1998. Т. 74(1). С. 224–237.

2. ЛеДу Дж. *Емоційний мозок: таємничі основи емоційного життя*. Нью-Йорк: Саймон і Шустер, 1996. 384 с.

3. Лазарус Р. С., Фолкман С. *Стрес, оцінка та подолання*. Нью-Йорк : Спрінгер, 1984. 445 с.

4. Прюїтт Д. Г., Кім С. Г. *Соціальний конфлікт: ескалація, глухий кут і врегулювання*. 3-є вид. Нью-Йорк : МакГроу-Хілл, 2004. 304 с.

5. Сіддл Б. К. *Загострення вістря воїна: психологія і наука підготовки*. Беллевілл : PPCT Research Publications, 1995. 176 с.

References:

1. Gross, J. J. (1998). Antecedent- and response-focused emotion regulation: Divergent consequences for experience, expression, and physiology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74(1), 224–237. [in English]

2. LeDoux, J. (1996). *The Emotional Brain: The Mysterious Underpinnings of Emotional Life*. New York: Simon & Schuster. [in English]

3. Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer. [in English]
4. Pruitt, D. G., & Kim, S. H. (2004). *Social Conflict: Escalation, Stalemate, and Settlement* (3rd ed.). New York: McGraw-Hill. [in English]
5. Siddle, B. K. (1995). *Sharpening the Warrior's Edge: The Psychology and Science of Training*. Belleville: PPCT Research Publications. [in English]

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.944.4:004.738.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2624-2634

Повч Василь Олегович здобувач наукового ступеня доктора філософії у галузі психології кафедри теоретичної та консультативної психології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, м. Київ, https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0001-8387-7494

ВІРТУАЛЬНА ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ЯК РЕСУРС ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО НАПРУЖЕННЯ

Анотація. Здійснено теоретичний аналіз феномену віртуальної психологічної підтримки як ресурсу подолання стресу в умовах воєнного стану та тривалого соціального напруження особистості.

Обґрунтовано, що воєнні події, соціальна нестабільність та хронічне інформаційне перевантаження суттєво змінюють умови психологічного функціонування дорослої особистості, зумовлюючи зростання рівня стресу, емоційного виснаження і потреби в доступних формах психологічної допомоги.

Проаналізовано сучасні українські та зарубіжні наукові підходи щодо розуміння психологічної підтримки в кризових умовах і показано, що віртуальні та цифрові засоби поступово інтегруються у систему психологічної допомоги особистості дорослого віку як додатковий і водночас значущий ресурс психологічної допомоги.

Визначено основні функції віртуальної психологічної підтримки особистості, зокрема психоедукаційну, регулятивну та соціально-комунікативну, які забезпечують зниження інтенсивності стресових переживань, розвиток навичок саморегуляції та підтримання відчуття соціальної залученості.

Доведено, що в умовах воєнного та соціального напруження віртуальна психологічна підтримка сприяє збереженню психоемоційного благополуччя, підвищенню адаптаційного потенціалу та підтриманню суб'єктної позиції дорослої особистості. Водночас наголошено, що ефективність цифрових форм підтримки визначається рівнем їх інтеграції з традиційними видами психологічної допомоги та усвідомленістю їх використання. Відзначено, що віртуальна психологічна підтримка є перспективним напрямом розвитку сучасної психологічної науки і практики для дорослої особистості в умовах воєнних і соціальних викликів сучасного суспільства.

Ключові слова: віртуальна психологічна підтримка, віртуальні засоби, стрес, доросла особистість, воєнний стан, переживання стресу, подолання стресу, благополуччя, саморегуляція, стресостійкість, цифрові технології, онлайн-підтримка.

Povch Vasyl Olehovych a PhD (Doctor of Philosophy) candidate in Psychology at the Department of Theoretical and Counseling Psychology, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv. https://orcid.org/0009-0001-8387-7494

VIRTUAL PSYCHOLOGICAL SUPPORT AS A RESOURCE FOR OVERCOMING STRESS IN CONDITIONS OF WAR AND SOCIAL TENSION

Abstract. A theoretical analysis of the phenomenon of virtual psychological support as a resource for overcoming stress in conditions of martial law and prolonged social tension of the individual has been carried out.

It is substantiated that military events, social instability and chronic information overload significantly change the conditions of psychological functioning of an adult personality, causing an increase in the level of stress, emotional exhaustion and the need for accessible forms of psychological assistance.

Modern Ukrainian and foreign scientific approaches to understanding psychological support in crisis conditions are analyzed and it is shown that virtual and digital means are gradually integrated into the system of psychological assistance to an adult personality as an additional and at the same time significant resource of psychological assistance. The main functions of virtual psychological support of an individual are determined, in particular psychoeducational, regulatory and socio-communicative, which ensure a decrease in the intensity of stressful experiences, the development of self-regulation skills and maintaining a sense of social involvement. It is proven that in conditions of military and social tension, virtual psychological support contributes to the preservation of psycho-emotional well-being, increasing the adaptive potential and maintaining the subjective position of an adult personality.

At the same time, it is emphasized that the effectiveness of digital forms of support is determined by the level of their integration with traditional types of psychological assistance and awareness of their use. It is noted that virtual psychological support is a promising direction in the development of modern psychological science and practice for an adult personality in the conditions of military and social challenges of modern society.

Keywords: virtual psychological support, virtual means, stress, adult personality, martial law, stress experience, stress management, well-being, self-regulation, stress resistance, digital technologies, online support.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства відзначений поєднанням воєнного стану, тривалого соціального напруження, високої інформаційної насиченості та глибоких трансформацій повсякденного життя, які істотно вплинули на психологічний стан дорослої людини, що проживає на території України. За умов постійної загрози безпеці, невизначеності майбутнього та зростання відповідальності за професійні, сімейні і громадянські

рішення, доросла особистість дедалі частіше перебуває в стані хронічного стресу, що виснажує її адаптаційні ресурси, ускладнює процеси емоційної саморегуляції та нерідко супроводжується когнітивним перенавантаженням і психосоматичними проявами.

Воєнні події та соціальна нестабільність створили ситуації тривалого психоемоційного навантаження, завдяки чому традиційні форми психологічної допомоги не завжди можуть забезпечити своєчасність, доступність і безперервність психологічної підтримки людині. Обмеженість очної взаємодії, дефіцит фахівців, територіальні та часові бар'єри посилюють ризики переривання допомоги та актуалізують потребу в пошуку додаткових ресурсів психологічної підтримки, які здатні оперативно відповідати на зростаючі запити дорослої особистості в умовах хронічного стресу та небезпеки.

В українській науці психологічна підтримка в кризових і воєнних умовах розглядалася як багатовимірний процес, який спрямовувався не лише на зменшення інтенсивності стресових реакцій, а й на збереження суб'єктності особистості, її здатності до усвідомленого вибору, відповідальності за власні рішення та осмислення життєвих подій. Дослідницькі та практичні акценти зосереджувалися на активізації внутрішніх ресурсів людини, розвитку навичок саморегуляції, підтриманні психологічної стійкості в умовах тривалого напруження і відновлення відчуття контролю над власним життям [3].

У контексті цифровізації суспільства особливого значення набули віртуальні форми психологічної підтримки, які поступово інтегрувалися в систему допомоги як доступний і гнучкий ресурс подолання стресу дорослої особистості. Віртуальні засоби психологічної підтримки створили можливості для психоедукації, емоційного самоспостереження, розвитку навичок самодопомоги та збереження соціальної залученості навіть за умов обмеженої фізичної присутності. Вони виступили проміжним або супровідним елементом між особистістю клієнта та професійною психологічною допомогою, знизили бар'єри звернення по підтримку та підвищили психологічну обізнаність дорослої людини [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти віртуальної психологічної підтримки як ресурсу подолання стресу в умовах воєнного та соціального напруження висвітлюються такими українськими ученими, як І.Д.Бех, О.М.Кокун, Т.М.Титаренко, Т.І.Ханецька, а також у зарубіжних дослідженнях Г.Андерссона, А.Бека, Дж.Вільямса, А.Елліса, Дж.Кабат-Зінна, П.Куйперса, Р.Лазаруса, С.Мічі, С.Порджеса, Дж.Тороуса, С.Фолкман, С.Хобфолла та ін. Водночас інтеграція цифрових форматів у комплексну систему психологічної допомоги, а також критерії їх результативності та безпечного застосування саме для дорослих в умовах тривалого воєнного стресу залишаються недостатньо систематизованими.

Мета статті – дослідження особливостей віртуальної психологічної підтримки як ресурсу подолання стресу в умовах воєнного та соціального

напруження, а також опис віртуальної психологічної допомоги, що забезпечували її функціонування у збереженні психоемоційного благополуччя та адаптаційних можливостей дорослої особистості.

Виклад основного матеріалу. Результати теоретичного аналізу засвідчили, що в сучасній науці психологічна підтримка дорослої особистості розглядалася як багатовимірний феномен, який сформувався на перетині індивідуальних ресурсів людини, соціального контексту та її життєдіяльності. За тривалої соціальної нестабільності, стресових навантажень і зростання невизначеності психологічна підтримка набула значення не одноразової допомоги, а пролонгованого процесу супроводу, що спрямовувався на збереження психоемоційної рівноваги, відновлення керованості поведінкою та підтриманням психологічного стану особистості.

У межах класичних уявлень про стрес як про процес, що супроводжувався напруженням і виснаженням, як описав іще Г.Сельє, актуальність системної підтримки особливо загострювалася за умов хронічної загрози та повторюваних стресорів [8]. В цьому контексті віртуальні засоби розглядалися як інструменти, які забезпечували підтримку та розширювали доступ до психологічних ресурсів у ситуаціях, коли традиційні канали допомоги звузилися. Водночас теоретичні підходи до стресу та його подолання також уточнювали механізми, через які цифрові формати могли діяти: у транзакційній моделі Р.Лазаруса і С.Фолкман провідне місце посідали когнітивна оцінка ситуації та копінг-стратегії і саме їх перебудова часто визначала інтенсивність переживань та результат адаптації [8].

Аналіз наукових джерел дав підстави визначити віртуальну психологічну підтримку як сукупність цифрових форматів і технологій, що спрямовувалися на психоедукацію, розвиток навичок емоційної регуляції, самоспостереження та підтримання соціальної взаємодії [2]. На відміну від традиційних форм допомоги, віртуальні засоби функціонували безпосередньо у просторі повсякденного життя людини, що підвищувало їх доступність, знижувало психологічний поріг звернення і збільшувало шанс своєчасного отримання підтримки, особливо за умов обмеженої мобільності. Додатково структурованість багатьох цифрових програм узгоджувалася з процедурною логікою когнітивно-поведінкових підходів, які розвивалися в межах когнітивної терапії А.Бека та раціонально-емотивної терапії А.Елліса, де зміна інтерпретацій і тренування навичок виступали центральними умовами зменшення дистресу [1].

О.Кокун зазначав, що цифрові ресурси виступали вагомим чинником підтримання стресостійкості дорослої особистості, передусім тоді, коли можливість очної психологічної допомоги залишалася обмеженою [3].

Одним із ключових результатів теоретичного аналізу стало виокремлення регулятивної функції віртуальних засобів у структурі підтримки, і саме ця функція реалізовувалася через цифрові інструменти, які спрямовувалися на зниження психоемоційного напруження, стабілізацію емоційних станів і формування навичок усвідомленого реагування на стресові стимули.

Дослідження О.Чебикіна підтверджували, що регулярне застосування релаксаційних практик, дихальних вправ і елементів майндфулнес у цифровому форматі позитивно впливало на емоційну регуляцію дорослої людини та сприяло зменшенню реактивної напруги [5]. У цьому ж контексті доречною виявилася практика майндфулнес-інтервенцій, започаткована Дж. Кабат-Зінном у програмі MBSR, яка була створена як стандартизований формат тренування уважності для роботи зі стресом [11].

Когнітивний аспект віртуальної психологічної підтримки пов'язувався з доступом до структурованої інформації про психологічні механізми стресу, способи його подолання та особливості психічного функціонування в кризових умовах. Зарубіжні дослідники, зокрема Р.Лазарус і С.Фолкман, наголошували, що усвідомлення людиною природи стресової ситуації та власних реакцій виступало важливою передумовою ефективного копінгу, оскільки змінювало оцінку загрози та підтримувало вибір більш адаптивних стратегій зниження прояву стресу [8].

В цьому контексті віртуальні засоби виконували психоедукаційну функцію: вони сприяли формуванню реалістичніших когнітивних схем, підтримували корекцію неефективних уявлень та посилювали суб'єктивне відчуття контролю над ситуацією.

Опрацювання спеціалізованої літератури дозволило розширити інтерпретацію ефективності цифрових форматів за рахунок доказової бази інтернет-інтервенцій. У метааналітичних узагальненнях Г.Андерссона та П.Куйперса інтернет- та комп'ютеризовані психологічні втручання для дорослих описувалися як результати яких залежали від якості протоколів і наявності підтримки під час проходження корекційно-розвивальних програм, а також демонстрували суттєві ефекти щодо зниження симптоматики депресії в контрольованих дослідженнях [13]. У подальших роботах Г.Андерссона описано результати прямих порівнянь керованої інтернет-КПТ з очною КПТ, де ефективність у цілому ряді досліджень продемонструвала порівнювані показники [13].

Водночас нормативно-етичний вимір віртуальної психологічної допомоги також набув принципового значення. У публікаціях Дж.Торуса та співавторів підкреслювалася потреба узгоджених стандартів для цифрових інструментів психологічного здоров'я, зокрема щодо доказовості, безпеки даних і відповідальності за використання таких застосунків у практиці [13]. Такі вимоги узгоджувалися з рекомендаціями ВООЗ, де цифрові інтервенції розглядалися з позиції оцінки користі, ризиків, прийнятності та здійсненності в системах охорони здоров'я [4].

Результати теоретичного аналізу літератури засвідчили, що становлення віртуальної психологічної підтримки як практично значущого ресурсу подолання стресу відбувалося не ізольовано, а на підґрунті доказових психотерапевтичних підходів, досліджень психологічної саморегуляції та моделей ранньої допомоги у кризових подіях.

У дослідженнях Д.Барлоу психологічні інтервенції в межах когнітивно-поведінкової терапії описувалися як системно організовані програми допомоги при тривожних і споріднених розладах, що спиралися на послідовну логіку роботи зі стресом, страхом, уникненням і порушеннями регуляції збудження. Така протокольна організація втручання у науковому вимірі підсилює можливість перенесення терапевтичних процедур у дистанційні та цифрові формати, оскільки забезпечує відтворюваність етапів, операціоналізацію цілей і можливість регулярного моніторингу симптомів у динаміці. У контексті соціального та воєнного напруження, коли доступ до очної допомоги часто є обмеженим, особливої практичної цінності набувають структуровані модулі психоедукації та тренування навичок (керування тривогою, поступове зниження проявів стресу, відновлення активності, поведінкове планування), які можуть бути інтегровані у віртуальну підтримку як стандартизовані та перевірювані компоненти. Додатковою перевагою є можливість поєднання таких модулів із самоспостереженням і короткими оцінками стану, що підвищує точність зворотного зв'язку та індивідуалізацію рекомендацій [6].

М.Лінехан довів, що центральне місце посідають навички емоційної регуляції, толерантності до дистресу та міжособистісної ефективності. Його дослідження засвідчили, що саме навичковий характер діалектико-поведінкової терапії робить її зміст придатною для цифрового навчання: вправи можуть подаватися у вигляді коротких інструкцій, карток-підказок, щоденників самоспостереження, нагадувань і структурованих домашніх завдань, а також через дистанційний супровід із фіксацією виконання. Така організація відповідала потребам дорослої людини в умовах небезпеки, коли підвищена реактивність, різкі коливання напруги та виснаження самоконтролю вимагають не лише підтримувального контакту, а й наявності інструментів швидкої самодопомоги, які можна застосувати «тут і тепер». У цифровому середовищі особливо важливою стала орієнтація на стабілізацію і профілактику зривів, зокрема через вправи на заземлення, кризові навички та планування безпечних дій у періоди загострення напруги [9].

С.Гейс описав прийоми прийняття, майндфулнес-складової та ціннісно орієнтованої поведінки в межах терапії прийняття і відповідальності, саме вони, на його думку інтерпретуються як механізми зниження психологічної ригідності та відновлення дієздатності в стресових умовах. Дослідження вченого показали, що для воєнного контексту особливо релевантною є ідея «повернення до дії» попри неможливість швидко усунути стресор: цифрові програми здатні підтримувати короткі практики прийняття емоційного дискомфорту, тренувати увагу, зменшувати уникання внутрішнього досвіду та допомагати людині утримувати життєві пріоритети, не редукуючи весь досвід до режиму постійного виживання. Водночас акцент на цінностях дав змогу переводити енергію напруги у конкретні, посильні кроки — турботу про близьких, підтримання професійних ролей, самоорганізацію та відновлення ресурсів. У такому розумінні віртуальні

формати психологічної допомоги виконували функцію щоденної стабілізації, поведінкової опори та підтримки психологічної гнучкості як ключового чинника адаптації дорослої людини.

Дж.Бек обґрунтувала, що когнітивна терапія була структурованою та практично орієнтованою системою навчання клієнта навичкам ідентифікації автоматичних думок, перевірки дисфункційних переконань і формування більш реалістичних та адаптивних інтерпретацій подій. У межах цієї парадигми цифрові матеріали (пам'ятки, робочі аркуші, вправи, щоденники думок і самозвіти) не замінювали терапевтичного контакту, а виконували функцію інструментарію для самостійного опрацювання між сесіями та підтримували узгодженість терапевтичного плану в часі. Це особливо актуально за умов тривалої небезпеки та повторюваних стресорів, коли симптоми тривоги та напруження можуть відтворюватися хвилеподібно, а людині потрібні доступні засоби швидкої когнітивної перебудови, самопідтримки та контролю інтенсивності реакцій. Додатковою перевагою цифрового формату є можливість систематично фіксувати частоту симптомів і ситуацій-тригерів, що підвищує точність подальшої індивідуалізації рекомендацій [6].

Методологічно значущими для цифрового середовища є також праці С.Мічі, у яких запропоновано систематизацію технік поведінкових змін і описано принципи підвищення залученості та прихильності до інтервенцій. Узагальнення цих підходів показує, що результативність онлайн-підтримки визначається не лише змістом вправ, а й параметрами взаємодії користувача з програмою в реальних умовах: регулярністю виконання, зрозумілістю інструкцій, дозованістю навантаження, наявністю зворотного зв'язку, підкріпленням прогресу та нагадуваннями. Відповідно, цифрові інструменти, побудовані на засадах поведінкової науки, можуть краще підтримувати формування стійких навичок саморегуляції, підвищувати ймовірність щоденного застосування технік і зменшувати ризик епізодичного використання інтервенцій лише в періоди різкого погіршення стану [12].

Дж.Марк і Г.Вільямс, провели дослідження в яких майндфулнес-орієнтовані програми розглядалися з точки зору профілактики рецидивів депресивних і стресових станів, зниження суїцидального ризику через тренування уважності й модифікацію стилю мислення, зокрема зменшення румінацій та автоматизацій негативних когнітивних циклів.

Для віртуальної підтримки ці дослідження мали прикладне значення, оскільки цифрове середовище дозволило поєднувати короткі практики усвідомленості з рефлексивними запитаннями, щоденниками стану, вправами на розпізнавання тригерів і підтримувальними нагадуваннями. В умовах воєнної невизначеності такі модулі сприяють стабілізації уваги, зниженню когнітивного виснаження та підтримці психічної витривалості, особливо коли людина змушена функціонувати в режимі тривалого напруження [15].

Окремий теоретичний ресурс для обґрунтування тілесно-орієнтованих компонентів в віртуальній психологічній підтримці становлять дослідження С.Порджеса, де акцент зроблено на взаємозв'язку автономної нервової системи, суб'єктивного відчуття безпеки та здатності до саморегуляції. У прикладному контексті це дало змогу інтерпретувати цифрові вправи на повільне дихання, заземлення, м'язову релаксацію та відновлення тілесної стабільності як техніки, що спрямовані на зниження збудження і повернення до більш керованого стану. Для цифрового формату важливими є чіткі інструкції, безпечна дозованість вправ і рекомендації щодо припинення практики у разі погіршення самопочуття [14].

Позитивно-психологічна теорія у поясненні стійкості до тривалого напруження представлена дослідженнями Б.Фредріксон, у яких позитивні емоції трактувалися як фактор розширення мислення і поведінки та накопичення психологічних ресурсів. У структурі віртуальної підтримки це означало доцільність включення не лише технік редукції напруження, а й вправ, що підсилюють відновлення ресурсу: коротких практик вдячності, доброзичливості, фокусування на підтримувальних стосунках, актуалізації відчуття сенсу та фіксації малих досягнень дня. У умовах воєнного напруження такі практики не «нейтралізують» реальність загроз, але можуть знижувати ризик емоційного виснаження, підтримувати мотивацію до повсякденних дій і сприяти більш стійкому відновленню після гострих стресових епізодів [7].

С.Любомирська обґрунтувала ефективність «позитивних активностей» як засобів підвищення суб'єктивного благополуччя. У цифровому середовищі реалізація таких активностей стала технологічно простішою завдяки плануванню, нагадуванням, фіксації виконання та відстеженню змін у самопочутті. У кризових умовах працює як м'який, але системний механізм підтримання життєвого тонусу, зменшення афективної інерції, розширення відчуття контролю над елементами повсякденного життя та підвищення передбачуваності власного режиму. Додаткові цифрові сервіси дали змогу персоналізувати набір активностей відповідно до ресурсів людини, її соціальних обмежень і рівня поточного виснаження, що підвищило реалістичність виконання та знизило ймовірність відмови від програми [10].

Отже, узагальнення позицій учених підтверджувало, що віртуальна психологічна підтримка в сучасній науці розглядалася не як другорядний або тимчасовий інструмент, а як повноцінний ресурс подолання стресу в умовах воєнного та соціального напруження. Водночас дослідницький акцент послідовно зміщувався на потребу її інтеграції в комплексну систему психологічної допомоги, яка поєднувала цифрові ресурси з живою професійною взаємодією та особистісним смислотворенням. Таке поєднання зменшувало ризики фрагментарності підтримки та підвищувало узгодженість між самодопомогою і спеціалізованими формами психологічного супроводу, а також підтримувало наступність допомоги в часі.

Узагальнення отриманих результатів дозволяло стверджувати, що віртуальна психологічна підтримка в умовах воєнного та соціального напруження виступала не лише допоміжним засобом психологічної допомоги, а й вагомим ресурсом подолання хронічного стресу особистості. За тривалого впливу травмувальних чинників, обмеженої доступності очної допомоги та зростання потреби в оперативній підтримці цифрові й онлайн-формати створювали додаткові можливості для стабілізації психоемоційного стану людини. За умов науково обґрунтованого та усвідомленого використання такі формати сприяли розвитку навичок саморегуляції, підтримували адаптаційний потенціал і посилювали психологічну стійкість дорослої особистості в ситуації воєнної невизначеності, зокрема через регулярність практик, доступність матеріалів і підтримання відчуття включеності.

Висновки. Теоретичний аналіз засвідчив, що в умовах воєнного стану, тривалого соціального напруження та інформаційного перевантаження віртуальна психологічна підтримка набула статусу значущого ресурсу подолання стресу дорослої особистості. Її потенціал визначається можливістю швидкого доступу до допомоги в повсякденному середовищі людини, зниженням бар'єрів звернення та забезпеченням безперервності підтримки за обмеженої доступності очних форматів. Віртуальні засоби виконують психоедукаційну, регулятивну та соціально-комунікативну функції: сприяють уточненню когнітивної оцінки стресових подій, формуванню навичок емоційної саморегуляції та підтриманню соціальної залученості, що в сукупності підсилило адаптаційний потенціал і зберігло суб'єктну позицію. Водночас ефективність цифрових інтервенцій залежить від їх протокольної побудови, етичної й інформаційної безпеки, а також інтеграції з професійною психологічною допомогою (скринінг ризиків, маршрутизація, супровід).

Література:

1. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ; Чернівці: Букрек, 2018. – 320 с.

2. Титаренко Т.М., Ларіна Т.О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. Київ : Марич, 2009. 105 с.

3. Кокун О.М., Мельничук Т.І. Резилієнс-довідник: практичний посібник. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. 25 с.

4. Ханецька Т.І., Сидоренко О.Б., Федоренко А.Ф. Психологічні особливості життєстійкості особистості в ситуаціях невизначеності // Priority scientific developments in pedagogy and psychology: International scientific conference (November 1 and 2, 2023, Częstochowa, the Republic of Poland). Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023. P. 40 – 44.

5. Чебикін О.Я. Емоційна регуляція пізнавальної діяльності: концепція, механізми, умови // Психологія і суспільство. 2017. № 3. С. 86 – 103.

6. Beck J.S. Cognitive Behavior Therapy: Basics and Beyond. 2nd ed. New York: The Guilford Press, 2011. – 391 p.

7. Fredrickson B. L. Positivity: Top Notch Research Reveals the 3 to 1 Ratio That Will Change Your Life. New York : Harmony, 2009. – 288 p

8. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. New York: Springer Publishing Company, 2014. – 456 p.

9. Linehan M. M. DBT Skills Training Manual. 2nd ed. New York : The Guilford Press, 2014. 504 p.

10. Lyubomirsky S. The How of Happiness: A New Approach to Getting the Life You Want. New York : Penguin, 2007. – 384 p.

11. Kabat Zinn J. Full Catastrophe Living: Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness. New York, N.Y. : Delacorte Press, 1990. – 453 p.

12. Michie S., Atkins L., West R. The Behaviour Change Wheel: A Guide to Designing Interventions. Great Britain : Silverback Publishing, 2014. – 329 p.

13. Torous J., Andersson G., Bertagnoli A., та ін. Towards a consensus around standards for smartphone apps and digital mental health // World Psychiatry. 2019. Vol. 18, No. 1. P. 97– 98.

14. Porges S. W. The Polyvagal Theory: Neurophysiological Foundations of Emotions, Attachment, Communication, and Self Regulation. New York : W. W. Norton, 2011. – 347 p.

15. Windle G. What is resilience? A review and concept analysis // Reviews in Clinical Gerontology. 2011. Vol. 21, No. 2. P. 152 – 169.

References

1. Bekh, I.D. (2018). *Osobystist na shliakhu do dukhovnykh tsinnostei [Personality on the way to spiritual values]*. Kyiv; Chernivtsi : Bukrek [in Ukrainian].

2. Tytarenko, T.M., & Larina, T.O. (2009). *.Zhyttiestiikist osobystosti: sotsialna neobkhidnist ta bezpeka [Vitality of personality: social necessity and safety]*. Kyiv : Marych [in Ukrainian].

3. Kokun, O.M., & Melnychuk, T.I. (2023). Rezyliiens-dovidnyk: praktychnyi posibnyk. [*Resilience-handbook: a practical guide*]. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy [in Ukrainian].

4. Khanetska, T.I., Sydorenko, O.B. & Fedorenko, A.F. (2023). Psykholohichni osoblyvosti zhyttiestiikosti osobystosti v sytuatsiiakh nevyznachenosti [Psychological features of the survival of the individual in situations of uncertainty]. Proceedings from PSDPP '23: *International scientific conference «Priority scientific developments in pedagogy and psychology»*. (pp. 40-44). Riga, Latvia : Baltija Publishing [in Ukrainian].

5. Chebykin, O.I. (2017). Emotsiina rehuliatsiia piznavalnoi diialnosti: kontseptsiia, mekhanizmy, umovy [Emotional regulation of cognitive activity: concept, mechanisms, conditions]. *Psykholohiia i suspilstvo - Psychology and society*,*3*, 86 –103 [in Ukrainian].

6. Beck, J.S. (2011). *Cognitive Behavior Therapy: Basics and Beyond* (2nd ed). New York : The Guilford Press.

7. Fredrickson, B.L. (2009) *Positivity: Top Notch Research Reveals the 3 to 1 Ratio That Will Change Your Life.* New York: Harmony.

8. Lazarus, R.S., & Folkman, S. (2014). *Stress, appraisal, and coping*. New York: Springer Publishing Company, 456 p.

9. Linehan, M.M. (2014). *DBT Skills Training Manual. 2nd ed*. New York: The Guilford Press.

10. Lyubomirsky, S. (2007). T*he How of Happiness: A New Approach to Getting the Life You Want*. New York : Penguin.

11. Kabat Zinn J. (2019). *Full Catastrophe Living: Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness*. New York.: Delacorte Press.

12. Michie S., Atkins L., & West R. (2014). *The Behaviour Change Wheel: A Guide to Designing Interventions.* Great Britain : Silverback Publishing.

13. Torous, J., Andersson, G., & Bertagnoli, A. et al. (2019). Towards a consensus around standards for smartphone apps and digital mental health. *World Psychiatry*, *18*(1), 97-98.

14. Porges, S.W. (2014). *The Polyvagal Theory: Neurophysiological Foundations of Emotions, Attachment, Communication, and Self Regulation*. New York : W. W. Norton.

15. Windle, G. (2021). What is resilience? A review and concept analysis. *Reviews in Clinical Gerontology, 2*, 152-169.

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 159.944.4:159.9.072:159.922

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2635-2652

Пономаренко Тетяна Ігорівна доктор філософії у галузі психології, завідувачка кафедри права та соціально-поведінкових наук Білоцерківського інституту економіки та управління Університету «Україна», м. Біла Церква, https://orcid.org/0000-0003-0949-1611

Співак Любов Миколаївна доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки Відкритий Міжнародний університет розвитку людини «Україна», м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-3653-5432

Хомчук Олена Павлівна кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології та здоров'я людини, Білоцерківський національний аграрний університет, м. Біла Церква, https://orcid.org/0009-0006-9542-8748

Дорошенко Ірина Володимирівна старший викладач кафедри психології та здоров'я людини, Білоцерківський національний аграрний університет, м. Біла Церква, https://orcid.org/0009-0006-1793-5357

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ОСОБИСТОСТІ: ПСИХОДІАГНОСТИКА, ПСИХОПРОФІЛАКТИКА, ПСИХОТЕРАПІЯ

Анотація. У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми професійного вигорання особистості в умовах сучасних соціально-економічних трансформацій та воєнного стану в Україні. Висвітлено еволюцію наукових підходів до розуміння феномену вигорання (від первинної концептуалізації до його визначення як професійного явища в МКХ-11 Всесвітня організація охорони здоров'я). Обґрунтовано мультидименсійний характер професійного вигорання, що охоплює емоційний, когнітивний, поведінковий, мотиваційний, фізіологічний та соціальний виміри.

Проаналізовано методологічні засади дослідження вигорання з позицій інтеграції психології праці, клінічної психології та психофізіології стресу. Особливу увагу приділено психодіагностиці як базовому етапу виявлення ризиків і визначення рівня сформованості синдрому. Розглянуто можливості застосування валідизованих інструментів, зокрема Maslach Burnout Inventory, Copenhagen Burnout Inventory та Burnout Assessment Tool, а також українських адаптованих методик для комплексної оцінки емоційного виснаження, деперсоналізації, когнітивних і психосоматичних проявів.

Обґрунтовано значення психопрофілактики як системної діяльності, спрямованої на формування психологічної стійкості працівників і зниження психосоціальних ризиків. Показано доцільність впровадження організаційних моделей управління психологічним благополуччям відповідно до стандарту ISO 45003.

Розкрито роль психотерапевтичних інтервенцій (когнітивно-поведінкова терапія, ACT, майндфулнес-підходи) у корекції сформованого синдрому вигорання, відновленні професійної ефективності та розвитку психологічної гнучкості. Доведено, що ефективна модель подолання професійного вигорання передбачає інтеграцію психодіагностики, профілактики та психотерапії в єдину багаторівневу систему підтримки психоемоційного здоров'я особистості.

Ключові слова: методологічні засади, наукове дослідження, професійне вигорання, психодіагностика, психопрофілактика, психотерапія, емоційне виснаження, організаційна культура.

Ponomarenko Tetiana Igorivna PhD in psychology, Head of Law and Social and Behavioral Sciences Department, Bila Tserkva Institute of Economics and Management, University "Ukraine", Bila Tserkva, https://orcid.org/0000-0003-0949-1611

Spivak Liubov Mukolaivna Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Professor of Psychology, Social Work and Pedagogy Department Open International University of Human Development "Ukraine", Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-3653-5432

Khomchuk Olena Pavlivna Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer of Psychology and Human Health Department, Bila Tserkva National Agrarian University, Bila Tserkva, https://orcid.org/0009-0006-9542-8748

Doroshenko Iryna Volodymyrivna Senior Lecturer of Psychology and Human Health Department, Bila Tserkva National Agrarian University, Bila Tserkva, https://orcid.org/0009-0006-1793-535

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC RESEARCH OF PROFESSIONAL BURNOUT: PSYCHODIAGNOSTICS, PSYCHOPROPHYLAXIS, PSYCHOTHERAPY

Abstract. The article provides a theoretical and methodological analysis of the problem of professional burnout of the individual in the conditions of modern socio-economic transformations and martial law in Ukraine. The evolution of scientific approaches to understanding the phenomenon of burnout is highlighted (from the initial conceptualization to its definition as a professional phenomenon in the ICD-11 of the

World Health Organization). The multidimensional nature of professional burnout is substantiated, covering emotional, cognitive, behavioral, motivational, physiological and social dimensions. The methodological principles of studying burnout are analyzed from the perspective of integrating labor psychology, clinical psychology and stress psychophysiology. Special attention is paid to psychodiagnostics as a basic stage of identifying risks and determining the level of formation of the syndrome. The possibilities of using validated tools, in particular the Maslach Burnout Inventory, Copenhagen Burnout Inventory and Burnout Assessment Tool, as well as Ukrainian adapted methods for a comprehensive assessment of emotional exhaustion, depersonalization, cognitive and psychosomatic manifestations, are considered.

The importance of psychoprophylaxis as a systemic activity aimed at forming the psychological resilience of employees and reducing psychosocial risks is substantiated. The feasibility of implementing organizational models of psychological well-being management in accordance with the ISO 45003 standard is shown.

The role of psychotherapeutic interventions (cognitive behavioral therapy, ACT, mindfulness approaches) in correcting the formed burnout syndrome, restoring professional efficiency and developing psychological flexibility is revealed. It is proven that an effective model of overcoming professional burnout involves the integration of psychodiagnostics, prevention and psychotherapy into a single multi-level system of supporting the psycho-emotional health of the individual.

Keywords: methodological principles, scientific research, professional burnout, psychodiagnostics, psychoprophylaxis, psychotherapy, emotional exhaustion, organizational culture.

Вступ. Професійне вигорання як психологічне явище набуває все більшої соціальної та наукової значущості у зв’язку зі зростанням вимог до ефективності діяльності в умовах високої динаміки соціально-економічних змін, глобалізації та технологічної трансформації суспільства. Сучасні умови професійної діяльності характеризуються посиленням психоемоційних навантажень, нестабільністю вимог до працівника, інтенсифікацією праці та необхідністю швидкої адаптації до нових організаційних форматів, включно з дистанційною та гібридною роботою.

Особливої актуальності проблема професійного вигорання особистості набуває в умовах воєнного стану в Україні, де додатковими факторами психоемоційного виснаження виступають постійна загроза безпеці, невизначеність майбутнього, порушення звичного життєвого й професійного укладу та підвищена відповідальність за результати діяльності в екстремальних соціальних обставинах.

Ці фактори створюють сприятливе середовище для розвитку хронічного стресу та професійного вигорання, яке розглядається як складна психофізіологічна реакція особистості на тривале напруження та несприятливі умови праці.

Методи та методики дослідження. У контексті сучасних психологічних досліджень виникає потреба у методологічно обґрунтованому підході до вивчення професійного вигорання особистості. Такий підхід передбачає комплексне поєднання психодіагностики, психопрофілактики та психотерапії, що дозволяє не лише виявляти фактори ризику та корекційні потреби, а й розробляти ефективні науково обґрунтовані стратегії підтримки психоемоційного здоров'я працівника.

Результати наукових досліджень [1] показують, що станом на 2026 рік проблема професійного вигорання остаточно трансформувалася з вузькоспеціалізованого психологічного питання у критичний чинник глобальної економічної стабільності та національної безпеки, особливо в контексті країн, що переживають масштабні соціальні та воєнні потрясіння. Сучасні наукові дослідження вказують на те, що вигорання більше не є виключно наслідком індивідуальної нездатності впоратися зі стресом; воно визначається як системний збій у взаємодії між особистістю, організаційною культурою та макросоціальним середовищем. Протягом останніх п'яти років відбулася значна еволюція терапевтичних та профілактичних підходів, де акцент змістився з короткострокових тренінгів на впровадження інтегрованих екосистем ментального здоров'я, використання штучного інтелекту для предиктивної аналітики та адаптацію доказових методів психотерапії до умов «спільної травми».

Між тим, методологічні засади дослідження професійного вигорання в стресових умовах повинні враховувати міждисциплінарний характер проблеми, що передбачає інтеграцію концептуальних підходів із психології праці, клінічної психології, соціальної психології та психофізіології стресу. Це зумовлює необхідність розробки багаторівневих моделей, які б дозволяли комплексно оцінювати взаємодію індивідуальних особистісних характеристик, організаційних факторів праці та контекстуальних (соціально-економічних) умов. Важливим є також удосконалення методів кількісного та якісного аналізу, що забезпечують достовірне вимірювання проявів вигорання, динаміки його змін та ефективності психокорекційних втручань.

Спершу варто зазначити, що синдром професійного вигорання не належить до новітніх наукових конструктів. Перші спроби його концептуалізації датуються кінцем 1960-х років: зокрема, у 1969 році Г. Бредлі запропонував термін «вигорання персоналу», майже одночасно з німецьким дослідником Д. Брілом. Водночас у науковій літературі поширеною є позиція, згідно з якою вперше термін «синдром емоційного вигорання» (burnout) був уведений американським психіатром Х. Фройденбергером у 1974 році для опису психологічного стану психічно здорових фахівців професій типу «людина–людина», діяльність яких відбувається в умовах постійного емоційного напруження та інтенсивної міжособистісної взаємодії з клієнтами [2].

Також варто зазначити, що в 2019 Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) у **11-му перегляді Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-**

11) офіційно включила «вигорання» як **синдром, що виникає внаслідок хронічного стресу на робочому місці**. ВООЗ **чітко підкреслює**, що професійне вигорання не є **медичним діагнозом або розладом психічного здоров'я**, а саме **професійним явищем**, пов'язаним із роботою, і тому не має кваліфікації як окремий психічний розлад у класифікації захворювань [3].

Так, аналіз наукових підходів [2; 4; 5] дає можливість зробити висновок, що професійне вигорання є мультидименсійним феноменом, тобто явищем, яке має **кілька взаємопов'язаних вимірів (рівнів, аспектів)** і не може бути повністю пояснено або описано з позиції лише одного показника чи підходу. У контексті **професійного вигорання** це означає, що воно охоплює одночасно кілька вимірів, зокрема: **емоційний** (хронічна втома, емоційне виснаження); **когнітивний** (зниження концентрації, негативні установки щодо роботи й себе); **поведінковий** (уникання професійних обов'язків, формалізація взаємодії); **мотиваційний** (втрата сенсу та внутрішньої зацікавленості в діяльності); **фізіологічний** (порушення сну, соматичні скарги); **соціальний** (деформація професійних контактів, дистанціювання).

Тобто, називаючи вигорання мультидименсійним феноменом, підкреслюють його **складну структуру, системний характер та необхідність комплексного методологічного підходу** до його наукового дослідження. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність застосування спеціалізованих методів психодіагностики, психопрофілактики та психотерапії, із врахуванням індивідуальних особливостей та контексту професійної діяльності. Такий підхід забезпечує достовірне виявлення ознак вигорання, своєчасну профілактику та розробку ефективних корекційних стратегій.

Результати та дискусії. Відтак для ***психодіагностики професійного вигорання*** застосовують комплекс стандартизованих і нестандартизованих діагностичних методів, що дозволяють всебічно оцінити емоційний стан, особливості поведінки та ставлення працівників до професійної діяльності. Поєднання різних методів забезпечує підвищення точності й надійності отриманих результатів. **Так, *метод анкетування*** дозволяє зібрати інформацію про умови праці, рівень стресу, задоволеність роботою та суб'єктивні скарги працівників. В свою чергу, ***психологічне інтерв'ю*** дає змогу глибше дослідити переживання, ставлення до роботи, мотивацію та індивідуальні причини вигорання. А метод ***спостереження*** допомагає фіксувати поведінкові прояви вигорання (втома, зниження активності, дратівливість) у робочому середовищі. ***Проєктивні методики*** застосовуються для виявлення прихованих емоційних станів і ставлення до професійної діяльності.

Психодіагностичні тести (опитувальники) є, зазвичай, найпоширенішими методами. *Шкала професійного вигорання Маслач* (Maslach Burnout Inventory, MBI) [6] є однією з найвідоміших методик для оцінювання рівня професійного вигорання для представників соціономічних професій (система «людина-людина»). Розроблена Х. Маслач та її колегами [6] у 1981 році, шкала

базується на концепції багатовимірного феномену вигорання та дозволяє вимірювати його три ключові компоненти: **емоційне виснаження**, що характеризується відчуттям фізичної та психоемоційної втоми; **деперсоналізацію (цинізм)**, що проявляється у відстороненні та негативному ставленні до клієнтів або колег; та **зниження особистої ефективності**, що відображає відчуття недостатності власних професійних досягнень. Методика складається з серії питань із 5- або 7-бальною шкалою Лайкерта, що дозволяє оцінювати частоту проявів симптомів вигорання від «ніколи» до «щодня». MBI адаптована для широкого спектра професій, включаючи медичні, соціальні, освітні та корпоративні сфери, та є надійним інструментом для психодіагностики, досліджень, моніторингу професійного стресу та розробки профілактичних програм. Завдяки своїй валідності та стандартизованій структурі, MBI широко використовується у міжнародних емпіричних дослідженнях як стандарт вимірювання професійного вигорання.

Натомість психодіагностика емоційного вигорання особистості, котра не належить до професійної групи, що пов'язана зі сферою освіти чи діяльністю соціальних служб, здійснюється за допомогою загального опитувальника вигорання Маслач (MBI-GS) [6].

Ще однією методикою для оцінки професійного вигорання є *Копенгагенський інвентаризаційний опитувальник вигорання* (CBI) [7] – це міжнародно визнаний психометричний інструмент для оцінювання професійного вигорання, розроблений К. Крістенсеном та колегами у 2005 році. На відміну від класичної шкали Маслач, CBI акцентує увагу на вимірах вигорання як на явищі, що виникає не лише у зв'язку з роботою загалом, а й у контексті особистих переживань та взаємодії з клієнтами. Опитувальник складається з тридцяти питань, які поділені на три шкали: особистісне вигорання (Personal Burnout), що оцінює загальну емоційну та фізичну втому респондента; пов'язане з роботою вигорання (Work-related Burnout), що відображає втому, викликану конкретними робочими вимогами; та пов'язане з клієнтами вигорання (Client-related Burnout), яке визначає емоційне виснаження, що виникає в процесі взаємодії з клієнтами, пацієнтами або громадянами у професійній діяльності.

Відповіді оцінюються за 5-бальною або 7-бальною шкалою Лайкерта, що дозволяє визначити інтенсивність вигорання у кожному вимірі окремо та у комплексі.

CBI широко використовується у зарубіжних дослідженнях серед медичних працівників, педагогів, соціальних працівників, правоохоронців та інших професій типу «людина–людина», де високий рівень емоційного навантаження є фактором ризику розвитку хронічного стресу та професійного вигорання. Завдяки своїй простоті та гнучкості, CBI було адаптовано для використання у багатьох країнах, включно з Україною, де проведено переклад та стандартизацію шкали для національного контексту, що підтверджується високими показниками надійності та валідності. Адаптовані версії дозволяють враховувати культурні та

мовні особливості респондентів, зберігаючи при цьому основну структуру та психометричні характеристики оригінального інструменту.

Натомість *Методика «Шкала негативного впливу роботи»* Д. Ватсона (в адаптації С. Максименка, О. Кокуна, Є. Тополова) є психодіагностичним інструментом, спрямованим на оцінювання ступеня негативного емоційного та психологічного впливу професійної діяльності на особистість працівника. Вона дозволяє виявити рівень переживання напруження, емоційного виснаження, дистресу та інших небажаних психоемоційних станів, пов'язаних з виконанням трудових обов'язків. Методика ґрунтується на самооцінці респондентами власних переживань, що виникають у процесі професійної діяльності, та використовується для дослідження проявів професійного стресу і вигорання. Отримані результати можуть бути застосовані з метою психологічної діагностики, наукових досліджень, а також розроблення програм профілактики й корекції негативних наслідків впливу роботи на психічний стан працівників [8, с. 46].

Методика «Індекс організаційної напруженості (на прикладі освітніх організацій)» Р. Кана та ін. (у модифікації Л. Карамушки, К. Терещенко) дозволяє дослідити вплив організаційних факторів, зокрема особливостей управління, розподілу ролей, комунікації та умов праці, на психоемоційний стан працівників освітніх закладів. Методика базується на самооцінці респондентами характеристик організаційного середовища та відображає ступінь вираженості напруженості, що може сприяти виникненню професійного стресу і вигорання.

Отримані результати використовуються у наукових дослідженнях, психологічній діагностиці та практиці організаційної психології з метою оптимізації умов праці й розроблення заходів профілактики негативних наслідків організаційного стресу. Методика має такі шкали: «Напруженість щодо робочого навантаження та рівня інформованості персоналу», «Напруженість у взаємодії персоналу по «вертикалі» та по «горизонталі», «Напруженість щодо організаційно-психологічних умов роботи в організації», «Напруженість щодо змін у порядку просування по службі та участі персоналу в управлінні організацією», «Напруженість щодо соціально-економічних та побутових умов» та загальна шкала «Індекс організаційної напруженості» [8, с. 48].

Утрехтська шкала залученості в роботу (Utrecht Work Engagement Scale, UWES), розроблена В. Шауфелі та А. Беккером, є психодіагностичним інструментом для вимірювання рівня позитивної залученості працівників у професійну діяльність. У методиці розглянуто залученість як стійкий, позитивний психоемоційний стан, що пов'язаний із роботою та протиставляється професійному вигоранню. Шкала включає три основні виміри: е**нергійність** (характеризує високий рівень життєвих сил, психічної стійкості та готовності докладати зусиль у процесі виконання професійних завдань, навіть за наявності труднощів); в**ідданість** (відображає емоційну значущість роботи для працівника, почуття натхнення, гордості, ентузіазму та усвідомлення смислу професійної

діяльності); з**аглибленість** (характеризується повною концентрацією на роботі, відчуттям захопленості діяльністю, котра виконується та швидким плином часу під час роботи). Методика широко застосовується у наукових дослідженнях і практичній психології для оцінювання рівня залученості персоналу, а також у комплексному аналізі професійного благополуччя та профілактики вигорання [9, с. 50].

Разом з тим, в Україні є наявний перший автентичний український інструмент для діагностики професійного вигорання в умовах стресу *«Опитувальника для виявлення синдрому професійного вигорання»*, авторами якого є О. Чабан, О. Хаустова та В. Омелянович [10]. Актуальність створення цієї методики зумовлена тим, що більшість тестів, які використовувалися раніше (наприклад, версії MBI Маслач чи опитувальник Бойка), були лише перекладами з англійської чи російської мов та не проходили процедуру повноцінної валідизації на українській вибірці. Опитувальник складається з 50 тверджень, на які респондент має відповісти «так» або «ні», і охоплює широкий спектр симптомів: від емоційного виснаження та психосоматичних порушень (як-от розлади сну чи серцебиття) до поведінкових змін, таких як прокрастинація, втрата емпатії та відчуття професійної неефективності. Під час апробації методики за участю понад 1400 науково-педагогічних працівників було підтверджено її високу надійність (альфа Кронбаха 0,877) та відмінну дискримінативну здатність. Завдяки цьому опитувальник визнано валідним інструментом, рекомендованим для використання в практичній психології, медицині та наукових дослідженнях для оцінки стану фахівців, що працюють у стресових умовах.

Ще одним потужним інструментом для діагностики професійного вигорання є *Burnout Assessment Tool* (BAT) [11], розроблений міжнародною групою вчених під керівництвом В. Шауфелі, Г. де Вітте та Ш. Десарта. Ця методика пропонує комплексний підхід до оцінки вигорання, розділяючи симптоми на базові та вторинні, що дозволяє отримати більш детальну клінічну картину стану працівника. Опитувальник BAT структурований за чотирма основними шкалами базових симптомів: виснаження (оцінює як душевну, так і фізичну втому, а також нездатність відновити сили після робочого дня); відчуження (Дистанціювання) (вимірює рівень відсутності ентузіазму, цинічне ставлення до результатів праці та відчуття «автопілота» під час виконання обов'язків); когнітивні порушення (фокусується на проблемах із концентрацією уваги, пам'яттю та труднощах із чіткістю мислення на роботі); емоційні порушення (аналізує втрату контролю над емоціями, безпричинну дратівливість та надмірно бурхливі реакції в робочих ситуаціях). Додатково методика включає шкали вторинних симптомів, які допомагають виявити супутні проблеми зі здоров'ям: психологічні скарги (тривожність, панічні атаки, розлади сну) та психосоматичні скарги (головний біль, болі у м'язах, проблеми зі шлунково-кишковим трактом або серцебиття).

Використання 5-бальної шкали відповідей (від «ніколи» до «завжди») дає змогу точно визначити частоту проявів кожного симптому, роблячи BAT

надійним інструментом як для індивідуальної діагностики, так і для наукових досліджень у сфері психології праці.

А отже, психодіагностика професійного вигорання дозволяє виявити перші ознаки емоційного, когнітивного та фізичного виснаження у працівників. Виявивши фактори ризику, важливо переходити до ***психопрофілактики***, спрямованої на запобігання розвитку повноцінного професійного вигорання. Вона передбачає системний вплив на психологічний стан працівника: розвиток ефективних стратегій подолання стресу, формування здорових робочих звичок, зміцнення емоційної компетентності та навчання саморегуляції. Регулярне впровадження таких заходів дозволяє не лише знизити рівень вигорання, але й підвищити загальну продуктивність та задоволеність роботою.

Сучасний підхід до психопрофілактики вигорання зміщує акцент з «лікування» людини на створення безпечного психосоціального середовища. Впровадження міжнародного стандарту ISO 45003 («Психологічне здоров'я та безпека на роботі») стало ключовим маркером зрілості організації.

Так, ISO 45003 [12] пропонує системний фреймворк для ідентифікації та управління психосоціальними небезпеками. До них належать не лише об'єктивні фактори (навантаження, графік), але й культурні аспекти: якість лідерства, рівень психологічної безпеки та соціальна підтримка в колективі. Компанії, що впроваджують цей стандарт, звітують про: високий рівень «дискреційних зусиль» (бажання працювати понад мінімум); покращення залучення та утримання талантів; зниження витрат на виплати по непрацездатності, пов'язані зі стресом та тривогою.

Отже, ISO 45003 демонструє перехід від фрагментарного реагування на стрес до цілісного управління психосоціальним благополуччям працівників. Його цінність полягає у визнанні ролі організаційної культури, лідерства та психологічної безпеки як ключових чинників стійкості персоналу. Практичні результати впровадження стандарту свідчать, що інвестиції у психічне здоров'я не лише знижують ризики вигорання, а й підсилюють мотивацію, залученість і довгострокову ефективність організацій.

Разом з тим, у сучасному світі гнучкість стала не привілеєм, а стратегічним імперативом. Ми спостерігаємо як компанії впроваджують чотириденні робочі тижні, «дні без зустрічей» для глибокої концентрації та адаптивні графіки, що враховують особисті потреби працівників. Фінансовий велнес також став частиною психопрофілактики, оскільки фінансовий стрес є одним із провідних тригерів вигорання. Навчання бюджетуванню та допомога з погашенням боргів розглядаються як засоби зниження загального когнітивного навантаження на працівника [13].

Як зазначили Т. Пономаренко, Л. Співак, О. Хомчук та І. Ципнятова [5], в умовах воєнного стану фахівці освітньої сфери використовують індивідуальні стратегії психопрофілактики професійного вигорання (відпочинок, фізична активність, соціальна підтримка, саморозвиток тощо). Водночас значна частина

респондентів не застосовує жодних профілактичних заходів, що актуалізує потребу впровадження системних психологічних програм підтримки.

Вчені [4] також підкреслюють, що профілактика професійного вигорання має здійснюватися через активізацію внутрішніх ресурсів особистості, розвиток екологічних стратегій мислення та професійної комунікації, а також через формування навичок саморегуляції. Водночас емпірично встановлено, що лише частина учасників дослідження застосовує засоби самопрофілактики, що актуалізує необхідність системної психологічної підтримки працівників.

Встановлено, що в умовах воєнного стану професійне вигорання потребує системної психопрофілактики. Результати опитування серед освітян [2] показали, що вони застосовують профілактичні заходи, серед яких найефективнішими виявилися контроль робочого часу та відпочинку, використання психологічних технік саморегуляції, тайм-менеджмент, фізична активність та якісний сон. Виявлений зв'язок між досвідом психопрофілактики та рівнем редукції особистих досягнень підтверджує значущість профілактичної роботи як ресурсу зниження професійного вигорання.

Проте, у випадках, коли психопрофілактичні заходи не забезпечують достатнього корегуючого впливу або професійне вигорання вже сформувалося, виникає необхідність застосування ***психотерапевтичних інтервенцій***.

Психотерапія, на відміну від превентивних підходів, має на меті системне усунення проявів емоційного, когнітивного та поведінкового виснаження, відновлення психоемоційної рівноваги та підвищення адаптивного потенціалу особистості. Вона включає використання методів когнітивно-поведінкової терапії, терапії прийняття та відповідальності, а також психоедукаційних програм, що дозволяють не лише коригувати наслідки вигорання, а й формувати у пацієнта стійкі механізми саморегуляції та професійного відновлення.

Традиційні підходи до лікування вигорання еволюціонували у бік більш комплексних та гнучких моделей. Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) залишається фундаментом, проте значну роль почали відігравати інтервенції «третьої хвилі», такі як терапія прийняття та відповідальності (ACT) та практики усвідомленості (Mindfulness) [14].

КПТ фокусується на виявленні та зміні негативних когнітивних паттернів і поведінкових реакцій, котрі підтримують стан стресу. Сучасні дослідження підтверджують ефективність КПТ в управлінні втомою, симптомами депресії та покращенні фізичного функціонування працівників, котрі перебувають на лікарняному. Ключовим аспектом КПТ є розвиток позитивного підкріплення та навичок саморегуляції, що дозволяє людині модулювати симптоми навіть у складних робочих сценаріях [15; 16].

Важливим трендом є використання КПТ для сприяння поверненню до роботи (Return to Work). Встановлено, що спеціалізовані КПТ-інтервенції значно скорочують тривалість періоду непрацездатності, допомагаючи працівникам швидше інтегруватися у професійне середовище після кризи. Проте деякі

дослідження вказують на те, що хоча КПТ демонструє кращі результати за відсутність лікування, її перевага над стандартним доглядом (care as usual) не завжди є статистично значущою, що вимагає більш індивідуалізованого підходу [16].

В свою чергу, *терапія прийняття та відповідальності* (ACT) пропонує іншу парадигму: замість боротьби з неприємними думками та почуттями, вона вчить приймати їх як частину людського досвіду, одночасно діючи відповідно до власних цінностей. Мета-аналізи свідчать, що інтервенції третьої хвилі найбільш ефективні у зниженні двох ключових вимірів вигорання: емоційного виснаження (EE) та деперсоналізації (DP). Він демонструє помірний і статистично значущий ефект щодо ключових вимірів вигорання. Так, рівень емоційного виснаження достовірно знижується, що свідчить про здатність терапії третьої хвилі зменшувати хронічну втому та емоційне перенапруження через розвиток усвідомленості, психологічної гнучкості й навичок саморегуляції. Аналогічно, деперсоналізація також зазнає значущого зниження, що вказує на покращення емоційного контакту з професійною діяльністю та зменшення цинічного або відстороненого ставлення до клієнтів чи роботи загалом. Водночас вплив на відчуття особистих досягнень є позитивним, але статистично незначущим, що може свідчити про потребу триваліших або більш цілеспрямованих втручань для зміцнення професійної самооцінки. Загалом результати підтверджують доцільність використання терапії третьої хвилі як ефективного інструменту зниження основних симптомів професійного вигорання [17].

Цікавим інсайтом є те, що відчуття особистих досягнень (Personal Accomplishment) виявляється найменш чутливим до індивідуальної психотерапії. Це пояснюється тим, що даний вимір більше залежить від зовнішніх структурних факторів: автономії, визнання керівництвом, можливостей розвитку та адекватності штатного розкладу. Отож, для повного подолання вигорання психологічна підтримка обов'язково повинна супроводжуватися системними організаційними змінами [17]. У 2024–2026 роках підвищився інтерес до використання *схема-терапії* для роботи з професійним вигоранням, особливо серед працівників, схильних до перфекціонізму та «синдрому самозванця». Схема-терапія допомагає опрацювати глибинні переконання, що штовхають людину до надмірної праці та нереалістичних стандартів. Дослідження показують, що курс із 10 сесій схематерапії здатний не лише знизити рівень виснаження, а й значно підвищити професійну самоефективність, що є критичним для довгострокової стійкості [18].

Відтак, у світі, сповненому непередбачуваності (війна, кліматичні зміни, політична роз'єднаність), терапія має змістити фокус з «усунення симптомів» на «побудову змістовного життя» незважаючи на обставини.

А отже, на основі комплексного аналізу світових та українських досліджень можна виокремити ключові напрямки роботи з професійним вигоранням.

Для організаційного рівня:

- Необхідна повна інтеграція ISO 45003 та ретельний аудит психосоціальних ризиків – адже безкоштовна йога, чай чи кава або фрукти в офісі не працюють проти токсичного менеджменту [12].
- Психологічне благополуччя має стати ключовими показниками ефективності для вищого керівництва – адже тільки пов'язуючи стан працівників з фінансовими результатами, можна забезпечити стале фінансування програм підтримки [19].
- Навчання менеджерів розпізнавати ранні ознаки деградації функціонування команди є найбільш ефективною превентивною мірою [20].

Для України:

- Необхідно розширювати мережу безоплатних гарячих ліній та мобільних команд, а також інтегрувати психологічну підтримку в первинну ланку медицини через сімейних лікарів [21].
- Створення обов'язкових програм супервізії та відновлення для медиків, волонтерів та вчителів є критичним для запобігання колапсу соціальних сервісів [22; 23].
- Боротьба з батьківським вигоранням має стати пріоритетом, оскільки це єдиний шлях до збереження психічного здоров'я наступних поколінь українців [24].

Висновки. Професійне вигорання є мультидименсійним психоемоційним феноменом, який формується внаслідок тривалої дії індивідуальних, організаційних та макросоціальних стресорів, що особливо загострюються в умовах воєнного стану. З урахуванням позиції ВООЗ щодо визначення вигорання як професійного явища, доведено необхідність його системного та міждисциплінарного дослідження.

Конкретизовано, що психодіагностика є методологічною основою виявлення ранніх і сформованих проявів вигорання. Використання валідизованих інструментів, зокрема Maslach Burnout Inventory, Copenhagen Burnout Inventory та Burnout Assessment Tool, у поєднанні з інтерв'ю та спостереженням забезпечує комплексну оцінку емоційного виснаження, деперсоналізації, когнітивних порушень і психосоматичних симптомів, а також дозволяє визначити організаційні чинники ризику.

Обґрунтовано, що психопрофілактика має здійснюватися на індивідуальному й організаційному рівнях та передбачає розвиток навичок саморегуляції, формування адаптивних копінг-стратегій і створення психологічно безпечного середовища. Перехід до системного управління психосоціальними ризиками, зокрема в межах стандарту ISO 45003, розглядається як ефективний напрям зниження рівня професійного стресу.

Підкреслено, що психотерапевтична корекція (КПТ, АСТ, майндфулнес-підходи) є доцільною при сформованому синдромі вигорання та сприяє зниженню емоційного виснаження й відновленню професійної ефективності.

Встановлено, що стійкий результат можливий лише за умови поєднання індивідуальної психотерапії з організаційними змінами.

Отже, інтеграція психодіагностики, психопрофілактики та психотерапії становить цілісну модель науково обґрунтованої роботи з професійним вигоранням.

Перспективним для подальших наукових пошуків вважаємо питання про методологію наукового психологічного дослідження професійного вигорання представників професій, котрі не належать до сфери «людина-людина».

Література

1. Work and stress: Special issue on burnout. *American Psychological Association*. URL: https://www.apa.org/monitor/2022/01/special-burnout-stress

2. Пономаренко Т. І., Лялько С. М. Психологічні особливості професійного вигорання викладачів ЗВО в умовах воєнного часу. *Перспективи та інновації науки Серія Психологія*. 2024. № 2(36). С. 786 – 799. https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-2(36)-786-799

3. Burn-out an “occupational phenomenon”. 11th Revision of the International Classification of Diseases (ICD-11), Frequently Asked Questions. *World Health Organization*. URL: https://www.who.int/standards/classifications/frequently-asked-questions/burn-out-an-occupational-phenomenon (дата звернення: 27.01.2026).

4. Пономаренко Т. І., Співак Л. М., Хомчук О. П. Професійне вигорання вчителів закладів загальної середньої освіти: ґендерний аспект. *Габітус*. 2024. № 57. С. 180 - 184. DOI https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.29

5. PonomarenkoT., Spivak L., Khomchuk O., Tsypnniatova I. Professional burnout among english language female teachers in ukrainian general secondary schools: do war time matter? *Conhecimento & Diversidade, Niterói*. 2024. №16 (43). pp. 176 -191 https://doi.org/10.18316/rcd.v16i43.11781

6. Maslach C., Jackson S., Leiter M. Maslach Burnout Inventory Manual. 3rd ed. Palo Alto (CA): Consulting Psychologist Press, 1996. 52 p.

7. Edú-Valsania S., Laguía A., Juan A. Moriano. Burnout: A review of theory and measurement. *International journal of environmental research and public health*. 2022. № 3 (19). e1780. https://doi.org/10.3390/ijerph19031780

8. Методики дослідження психічного здоров’я та благополуччя персоналу організацій : психологічний практикум. / Л.М. Карамушка, О.В. Креденцер, К.В. Терещенко, В.І. Лагодзінська, В.М. Івкін, О.С. Ковальчук ; за ред. Л.М. Карамушки. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 76 с.

9. Карамушка Л. М., Бондарчук О. І., Грубі Т. В. Діагностика перфекціонізму та трудоголізму особистості: психологічний практикум. Кам’янець-Подільський : Медобори. 2006, 2018. 64 с.

10. Чабан О., Хаустова О., Омелянович В. Опитувальник для виявлення синдрому професійного вигорання: розробка та валідізація нової діагностичної методики. *Психосоматична медицина та загальна практика*. 2025. № 10 (1). С. 1 – 25. https://doi.org/10.26766/pmgp.v10i1.598

11. Schaufeli W., De Witte H., Desart, S. Burnout Assessment Tool (BAT) – Test Manual. KU Leuven, Belgium: Internal report https://burnoutassessmenttool.be/wp-content/uploads/2020/08/BAT-Ukrainian.pdf (дата звернення: 28. 01.2026).

12. ISO 45003 – Psychological health and safety at work. *DNV*. URL**:** https://www.dnv.com/services/iso-45003-psychological-health-and-safety-at-work-204058/ (дата звернення: 29.01.2026)

13. Workplace Wellness Trends to Watch in 2026. *Bender Insurance Solutions*. URL: https://mybendersolutions.com/workplacewellness/ (дата звернення: 29.01.2026).

14. Ashoori N., Rafiepoor A., Sabet M. Comparison of the Effectiveness of Cognitive-Behavioral Therapy and Acceptance and Commitment Therapy on Job Burnout and Psychological Well-being of Nurses. *Psychology of Woman Journal*. 2024. № 5 (3). pp. 106-115. https://doi.org/10.61838/kman.pwj.5.3.13

15. Олійник М. Дослідження синдрому вигорання. КПТ-орієнтована модель допомоги при емоційному вигоранні. Львів: Український Інститут КПТ, 2021. 51 с. Режим доступу: https://i-cbt.org.ua/wp-content/uploads/2021/08/Oliynyk-M.-KPT-oriyentovana-model-dopomogy-pry-emotsiynomu-vygoranni.pdf (дата звернення: 27.01.2026)

16. Xu Huaying, et al. The effectiveness of cognitive-behavioral therapy in helping people on sick leave to return to work: a systematic review and meta-analysis. *Journal of occupational rehabilitation*. 2024. № 1 (34). pp. 4-36. https://doi.org/10.1007/s10926-023-10116-4

17. Han Jin-Hui, et al. Effects of Third-Wave Cognitive Behavioral Therapy for Healthcare Professionals' Burnout: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Healthcare*. 2025. №13 (24.) e3253. https://doi.org/10.3390/healthcare13243253

18. Bagheri Sheykhangafshe Farzin, et al. The effectiveness of schema therapy on self-efficacy, burnout, and perfectionism of employees with imposter syndrome. *Health and Development Journal*. 2022. № 3 (11). pp. 140-148. https://doi.org/10.34172/jhad.92349

19. Top Corporate Wellness Trends HR Need to Prioritize in 2026. *Wellhub Editorial Team*. URL: https://wellhub.com/en-us/blog/wellness-and-benefits-programs/corporate-wellness-trends/ (дата звернення: 29.01.2026)

20. Employee Burnout Statistics. *Meditopia for Work.* URL: https://meditopia.com/en/forwork/articles/employee-burnout-statistics/ (дата звернення: 29.01.2026).

21. Three years of war: rising demand for mental health support, trauma care and rehabilitation. *WHO.* URL: https://www.who.int/europe/news/item/24-02-2025-three-years-of-war-rising-demand-for-mental-health-support-trauma-care-and-rehabilitation (дата звернення: 29.01.2026).

22. Коли твоя робота - рятувати інших: підсилення стійкості медиків та профілактика професійного вигорання. *MO3.* URL: https://moz.gov.ua/uk/koli-tvoya-robota-ryatuvati-inshih-pidsilennya-stijkosti-medikiv-ta-profilaktika-profesijnogo-vigorannya (дата звернення: 29.01.2026).

23. Pollio E., et al. Engaging Ukrainian TF-CBT therapists in a PRACTICE skills course to support their wellbeing. *European journal of psychotraumatology*. 2025. № 1(16). e2476898. https://doi.org/10.1080/20008066.2025.2476898

24. Chemerys N., et al. Parenting burnout in wartime: Exploring burnout in Ukrainian (grand) mothers two years after the 2022 Russian invasion. *Journal of Family Trauma, Child Custody & Child Development*. 2025. № 2 (22). e275-292. https://doi.org/10.1080/26904586.2025.2470151

References

1. American Psychological Association. (2022). *Work and stress: Special issue on burnout.* Retrieved from https://www.apa.org/monitor/2022/01/special-burnout-stress

2. Ponomarenko, T. I., & Lialko, S. M. (2024). Psykholohichni osoblyvosti profesiinoho vyhorannia vykladachiv ZVO v umovakh voiennoho chasu [Psychological features of professional burnout of university teachers in wartime]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky. Seriia Psykholohiia*, 2(36), 786–799. https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-2(36)-786-799

3. World Health Organization. (2019). *Burn-out an "occupational phenomenon": 11th revision of the International Classification of Diseases (ICD-11).* Retrieved from https://www.who.int/standards/classifications/frequently-asked-questions/burn-out-an-occupational-phenomenon

4. Ponomarenko, T. I., Spivak, L. M., & Khomchuk, O. P. (2024). Profesiine vyhorannia vchyteliv zakladiv zahalnoi serednoi osvity: gendernyi aspekt [Professional burnout of secondary school teachers: Gender aspect]. *Habitus*, 57, 180–184. https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.29

5. Ponomarenko, T., Spivak, L., Khomchuk, O., & Tsypnniatova, I. (2024). Professional burnout among English language female teachers in Ukrainian general secondary schools: Do wartime conditions matter? *Conhecimento & Diversidade*, 16(43), 176–191. https://doi.org/10.18316/rcd.v16i43.11781

6. Maslach, C., Jackson, S. E., & Leiter, M. P. (1996). *Maslach Burnout Inventory Manual* (3rd ed.). Consulting Psychologists Press.

7. Edú-Valsania, S., Laguía, A., & Moriano, J. A. (2022). Burnout: A review of theory and measurement. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(3), Article 1780. https://doi.org/10.3390/ijerph19031780

8. Karamushka, L. M. (Ed.), Kredentser, O. V., Tereshchenko, K. V., Lahodzinska, V. I., Ivkin, V. M., & Kovalchuk, O. S. (2023). *Metodyky doslidzhennia psykhichnoho zdorovia ta blahopoluchchia personalu orhanizatsii* [Methods of research on mental health and well-being of organizational personnel]. Kyiv: H. S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine.

9. Karamushka, L. M., Bondarchuk, O. I., & Hrubi, T. V. (2018). *Diahnostyka perfektsionizmu ta trudoholizmu osobystosti: psykholohichnyi praktykum* [Diagnosis of perfectionism and workaholism of personality: Psychological workshop]. Kam'ianets-Podilskyi: Medobory.

10. Chaban, O., Khaustova, O., & Omelianovych, V. (2025). Opyuvalnyk dlia vyiavlennia syndromu profesiinoho vyhorannia: rozrobka ta validizatsiia novoi diahnostychnoi metodyky [Questionnaire for detecting professional burnout syndrome: Development and validation of a new diagnostic method]. *Psychosomatic Medicine and General Practice*, 10(1), 1–25. https://doi.org/10.26766/pmgp.v10i1.598

11. Schaufeli, W., De Witte, H., & Desart, S. (2020). *Burnout Assessment Tool (BAT): Test manual.* KU Leuven. Retrieved from https://burnoutassessmenttool.be/wp-content/uploads/2020/08/BAT-Ukrainian.pdf

12. DNV. (2026). *ISO 45003 – Psychological health and safety at work.* Retrieved from https://www.dnv.com/services/iso-45003-psychological-health-and-safety-at-work-204058/

13. Bender Insurance Solutions. (2026). *Workplace wellness trends to watch in 2026.* Retrieved from https://mybendersolutions.com/workplacewellness/

14. Ashoori, N., Rafiepoor, A., & Sabet, M. (2024). Comparison of the effectiveness of cognitive-behavioral therapy and acceptance and commitment therapy on job burnout and psychological well-being of nurses. *Psychology of Woman Journal*, 5(3), 106–115. https://doi.org/10.61838/kman.pwj.5.3.13

15. Oliinyk, M. (2021). *Doslidzhennia syndromu vyhorannia. KPT-oriientovana model dopomohy pry emotsiinomu vyhoranni* [Research on burnout syndrome. CBT-oriented model of assistance for emotional burnout]. Ukrainskyi Instytut KPT. Retrieved from https://i-cbt.org.ua/wp-content/uploads/2021/08/Oliynyk-M.-KPT-oriyentovana-model-dopomogy-pry-emotsiynomu-vygoranni.pdf

16. Xu, H., et al. (2024). The effectiveness of cognitive-behavioral therapy in helping people on sick leave to return to work: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Occupational Rehabilitation*, 34(1), 4–36. https://doi.org/10.1007/s10926-023-10116-4

17. Han, J.-H., et al. (2025). Effects of third-wave cognitive behavioral therapy for healthcare professionals' burnout: A systematic review and meta-analysis. *Healthcare*, 13(24), Article 3253. https://doi.org/10.3390/healthcare13243253

18. Bagheri Sheykhangafshe Farzin, F., et al. (2022). The effectiveness of schema therapy on self-efficacy, burnout, and perfectionism of employees with imposter syndrome. *Health and Development Journal*, 3(11), 140–148. https://doi.org/10.34172/jhad.92349

19. Wellhub Editorial Team. (2026). *Top corporate wellness trends HR need to prioritize in 2026.* Retrieved from https://wellhub.com/en-us/blog/wellness-and-benefits-programs/corporate-wellness-trends/

20. Meditopia for Work. (2026). *Employee burnout statistics.* Retrieved from https://meditopia.com/en/forwork/articles/employee-burnout-statistics/

21. World Health Organization Regional Office for Europe. (2025). *Three years of war: Rising demand for mental health support, trauma care and rehabilitation.* Retrieved from https://www.who.int/europe/news/item/24-02-2025-three-years-of-war-rising-demand-for-mental-health-support-trauma-care-and-rehabilitation

22. MOZ Ukrainy. (2026). *Koly tvoya robota – riatuvaty inshykh: pidsylennia stiikosti medykiv ta profilaktyka profesiinoho vyhorannia* [When your job is to save others: Strengthening resilience of medical workers and prevention of professional burnout]. Retrieved January 29, 2026, from https://moz.gov.ua/uk/koli-tvoya-robota-ryatuvati-inshih-pidsilennya-stijkosti-medikiv-ta-profilaktika-profesijnogo-vigorannya

23. Pollio, E., et al. (2025). Engaging Ukrainian TF-CBT therapists in a PRACTICE skills course to support their wellbeing. *European Journal of Psychotraumatology*, 16(1), Article 2476898. https://doi.org/10.1080/20008066.2025.2476898

24. Chemerys, N., et al. (2025). Parenting burnout in wartime: Exploring burnout in Ukrainian (grand-)mothers two years after the 2022 Russian invasion. *Journal of Family Trauma, Child Custody & Child Development*, 22(2), 275–292. https://doi.org/10.1080/26904586.2025.2470151

References:

1. Karamushka, L. M., Bondarchuk, O. I., & Hrubi, T. V. (2018). Diahnostyka perfektsionizmu ta trudoholizmu osobystosti: psykholohichnyi praktykum [Diagnosis of perfectionism and workaholism of personality: Psychological workshop]. Kam'ianets-Podilskyi: Medobory. [in Ukrainian].

2. MOZ Ukrainy. (2026). Koly tvoya robota – riatuvaty inshykh: pidsylennia stiikosti medykiv ta profilaktyka profesiinoho vyhorannia [When your job is to save others: Strengthening resilience of medical workers and prevention of professional burnout]. Retrieved January 29, 2026, from https://moz.gov.ua/uk/koli-tvoya-robota-ryatuvati-inshih-pidsilennya-stijkosti-medikiv-ta-profilaktika-profesijnogo-vigorannya [in Ukrainian].

3. Karamushka, L. M. (Ed.), Kredentser, O. V., Tereshchenko, K. V., Lahodzinska, V. I., Ivkin, V. M., & Kovalchuk, O. S. (2023). Metodyky doslidzhennia psykhichnoho zdorovia ta blahopoluchchia personalu orhanizatsii [Methods of research on mental health and well-being of organizational personnel]. Kyiv: H. S. Kostiuk Institute of Psychology of NAES of Ukraine. [in Ukrainian].

4. Ponomarenko, T. I., & Lialko, S. M. (2024). Psykholohichni osoblyvosti profesiinoho vyhorannia vykladachiv ZVO v umovakh voiennoho chasu [Psychological features of professional burnout of university teachers in wartime]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky. Seriia Psykholohiia*, 2(36), 786–799. https://doi.org/10.52058/2786-4952-2024-2(36)-786-799 [in Ukrainian].

5. Ponomarenko, T. I., Spivak, L. M., & Khomchuk, O. P. (2024). Profesiine vyhorannia vchyteliv zakladiv zahalnoi serednoi osvity: gendernyi aspekt [Professional burnout of secondary school teachers: Gender aspect]. *Habitus*, 57, 180–184. https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.29 [in Ukrainian].

6. Chaban, O., Khaustova, O., & Omelianovych, V. (2025). Opyuvalnyk dlia vyiavlennia syndromu profesiinoho vyhorannia: rozrobka ta validizatsiia novoi diahnostychnoi metodyky [Questionnaire for detecting professional burnout syndrome: Development and validation of a new diagnostic method]. *Psychosomatic Medicine and General Practice*, 10(1), 1–25. https://doi.org/10.26766/pmgp.v10i1.598 [in Ukrainian].

7. Oliinyk, M. (2021). *Doslidzhennia syndromu vyhorannia. KPT-oriientovana model dopomohy pry emotsiinomu vyhoranni* [Research on burnout syndrome. CBT-oriented model of assistance for emotional burnout]. Ukrainskyi Instytut KPT. https://i-cbt.org.ua/wp-content/uploads/2021/08/Oliynyk-M.-KPT-oriyentovana-model-dopomogy-pry-emotsiynomu-vygoranni.pdf [in Ukrainian].

8. Ashoori, N., Rafiepoor, A., & Sabet, M. (2024). Comparison of the effectiveness of cognitive-behavioral therapy and acceptance and commitment therapy on job burnout and psychological well-being of nurses. *Psychology of Woman Journal, 5*(3), 106–115. https://doi.org/10.61838/kman.pwj.5.3.13

9. Bagheri Sheykhangafshe Farzin, F., et al. (2022). The effectiveness of schema therapy on self-efficacy, burnout, and perfectionism of employees with imposter syndrome. *Health and Development Journal, 3*(11), 140–148. https://doi.org/10.34172/jhad.92349

10. World Health Organization. (2019). Burn-out an "occupational phenomenon": 11th revision of the International Classification of Diseases (ICD-11). https://www.who.int/standards/classifications/frequently-asked-questions/burn-out-an-occupational-phenomenon

11. Chemerys, N., et al. (2025). Parenting burnout in wartime: Exploring burnout in Ukrainian (grand-)mothers two years after the 2022 Russian invasion. *Journal of Family Trauma, Child Custody & Child Development, 22*(2), 275–292. https://doi.org/10.1080/26904586.2025.2470151

12. Edú-Valsania, S., Laguía, A., & Moriano, J. A. (2022). Burnout: A review of theory and measurement. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 19*(3), Article 1780. https://doi.org/10.3390/ijerph19031780

13. Meditopia for Work. (2026). *Employee burnout statistics*. https://meditopia.com/en/forwork/articles/employee-burnout-statistics/

14. Han, J.-H., et al. (2025). Effects of third-wave cognitive behavioral therapy for healthcare professionals' burnout: A systematic review and meta-analysis. *Healthcare, 13*(24), Article 3253. https://doi.org/10.3390/healthcare13243253

15. DNV. (2026). *ISO 45003 – Psychological health and safety at work*. https://www.dnv.com/services/iso-45003-psychological-health-and-safety-at-work-204058/

16. Maslach, C., Jackson, S. E. (1996). Maslach Burnout Inventory Manual (3rd ed.). Consulting Psychologists Press.

17. Pollio, E., et al. (2025). Engaging Ukrainian TF-CBT therapists in a PRACTICE skills course to support their wellbeing. *European Journal of Psychotraumatology, 16*(1), Article 2476898. https://doi.org/10.1080/20008066.2025.2476898

18. Ponomarenko, T., Spivak, L., Khomchuk, O., & Tsypnniatova, I. (2024). Professional burnout among English language female teachers in Ukrainian general secondary schools: Do wartime conditions matter? *Conhecimento & Diversidade, 16*(43), 176–191. https://doi.org/10.18316/rcd.v16i43.11781

19. Schaufeli, W., De Witte, H., & Desart, S. (2020). *Burnout Assessment Tool (BAT): Test manual*. KU Leuven. https://burnoutassessmenttool.be/wp-content/uploads/2020/08/BAT-Ukrainian.pdf

20. World Health Organization Regional Office for Europe. (2025). *Three years of war: Rising demand for mental health support, trauma care and rehabilitation*. https://www.who.int/

europe/news/item/24-02-2025-three-years-of-war-rising-demand-for-mental-health-support-trauma-care-and-rehabilitation

21. Wellhub Editorial Team. (2026). *Top corporate wellness trends HR need to prioritize in 2026*. https://wellhub.com/en-us/blog/wellness-and-benefits-programs/corporate-wellness-trends/

22. American Psychological Association. (2022). *Work and stress: Special issue on burnout*. https://www.apa.org/monitor/2022/01/special-burnout-stress

23. Bender Insurance Solutions. (2026). *Workplace wellness trends to watch in 2026*. https://mybendersolutions.com/workplacewellness/

24. Xu, H., et al. (2024). The effectiveness of cognitive-behavioral therapy in helping people on sick leave to return to work: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Occupational Rehabilitation, 34*(1), 4–36. https://doi.org/10.1007/s10926-023-10116-4

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.923.2:373.3.011.3-051

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2653-2664

Редько Сергій Іванович кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри освітології та психолого-педагогічних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-6903-2452

Савченко Юрій Юрійович кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри освітології та психолого-педагогічних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, м. Київ; https://orcid.org/0000-0003-3662-2787

ПРОФЕСІЙНІ ДЕСТРУКЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Професія вчителя початкової школи належить до типу «людина – людина», що передбачає інтенсивну міжособистісну взаємодію, емоційну залученість та постійну відповідальність за розвиток особистості дитини. Особливістю професійної діяльності вчителя початкових класів є те, що молодші школярі потребують значної емоційної підтримки, що зумовлює підвищені витрати психологічних ресурсів педагога.

В умовах освітніх реформ, соціальної нестабільності та підвищених суспільних очікувань психологічне навантаження на педагога значно зростає. Тривале функціонування в умовах професійного напруження може призводити до появи негативних особистісних змін – професійних деструкцій.

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми професійних деструкцій особистості вчителя початкової школи. Розкрито психологічний зміст понять «професійна деструкція», «професійне вигорання», «професійна деформація». Визначено специфіку діяльності вчителя початкових класів як чинника ризику виникнення деструктивних змін. Проаналізовано основні види професійних деструкцій: емоційне виснаження, деперсоналізація, редукція професійних досягнень, ригідність, рольовий конфлікт, дидактогенія. Охарактеризовано зовнішні (організаційні, соціальні) та внутрішні (особистісні) чинники виникнення деструкцій. Розглянуто динаміку розвитку професійних деформацій залежно від стажу роботи. Запропоновано напрями психологічної профілактики та корекції професійних деструкцій.

Професійні деструкції особистості вчителя початкової школи є складним системним феноменом, що формується під впливом організаційних, особистісних і соціально-психологічних чинників. Їх структура охоплює емоційні, когнітивні, поведінкові та мотиваційні зміни. Деякі дослідники близькі у своїх

визначеннях: професійні деструкції є змінами, відхиленнями від загально прийнятних моральних і професійних норм на шляху розвитку особистості. У структурі професіогенезу поряд із професійним становленням і майстерністю можуть виникати явища професійної стагнації та регресу. Професійна деформація проявляється у надмірному розвитку окремих якостей, що були адаптивними на початкових етапах діяльності, але згодом набувають ригідного характеру.

У статті проаналізовано психологічні механізми формування професійних деструкцій у контексті теорії стресу, концепції емоційного вигорання та діяльнісного підходу. Визначено специфіку професійної діяльності вчителя початкової школи як чинника розвитку деструктивних змін особистості. Отож, збереження професійного здоров'я вчителя початкової школи є важливою умовою підвищення якості освітнього процесу та гармонійного розвитку особистості учнів.

Ключові слова: професійні деструкції, професійне вигорання, професійна деформація, вчитель початкової школи, емоційне виснаження, психологічне здоров'я, психопрофілактика.

Redko Serhii Ivanovych Candidate of Psychology Sciences**,** Associate Professor of Department of Educational and Psychological and Pedagogical Sciences of the Faculty of Pedagogical Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-6903-2452

Savchenko Yuriy Candidate of Psychology Sciences, Associate Professor of Departments of Educational and Psychological and Pedagogical Sciences of the Faculty of Pedagogical Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, htps://orcid.org/0000-0003-3662-2787

PROFESSIONAL DESTRUCTIONS OF THE PERSONALITY OF A PRIMARY SCHOOL TEACHER: PSYCHOLOGICAL ASPECT

Abstract. The profession of a primary school teacher belongs to the "person-person" type, which involves intensive interpersonal interaction, emotional involvement and constant responsibility for the development of the child's personality. A feature of the professional activity of a primary school teacher is that younger schoolchildren need significant emotional support, which causes increased expenditure of the teacher's psychological resources.

In the conditions of educational reforms, social instability and increased social expectations, the psychological load on the teacher increases significantly. Long-term functioning in conditions of professional stress can lead to the appearance of negative personal changes – professional destructions.

The article provides a theoretical analysis of the problem of professional destructions of the personality of a primary school teacher. The psychological content

of the concepts of “professional destruction”, “professional burnout”, “professional deformation” is revealed. The specifics of the activity of a primary school teacher as a risk factor for the occurrence of destructive changes are determined. The main types of professional destructions are analyzed: emotional exhaustion, depersonalization, reduction of professional achievements, rigidity, role conflict, and didactogeny. External (organizational, social) and internal (personal) factors of destructions are characterized. The dynamics of the development of professional deformations depending on the length of service is considered. Directions of psychological prevention and correction of professional destructions are proposed.

Professional destructions of the personality of a primary school teacher is a complex systemic phenomenon that is formed under the influence of organizational, personal and socio-psychological factors. Their structure includes emotional, cognitive, behavioral and motivational changes. Some researchers are close in their definitions: professional destruction is changes, deviations from generally accepted moral and professional norms on the path of personality development. In the structure of professional genesis, along with professional formation and skill, phenomena of professional stagnation and regression may occur. Professional deformation is manifested in the excessive development of individual qualities that were adaptive at the initial stages of activity but later acquired a rigid character.

The article analyzes the psychological mechanisms of the formation of professional destructions in the context of the theory of stress, the concept of emotional burnout and the activity approach. The specifics of the professional activity of a primary school teacher as a factor in the development of destructive personality changes are determined. Therefore, maintaining the professional health of a primary school teacher is an important condition for improving the quality of the educational process and the harmonious development of the personality of students.

Keywords: professional destructions, professional burnout, professional deformation, primary school teacher, emotional exhaustion, psychological health, psychoprophylaxis.

Постановка проблеми. Сучасна освіта в Україні переживає складний період трансформацій, пов’язаних з реформуванням Нової української школи, впровадженням компетентнісного підходу, дистанційних форм навчання, а також викликами воєнного стану. У цих умовах особливо зростає навантаження на вчителя початкової школи, який виступає ключовою фігурою освітнього процесу, відповідальною не лише за формування базових знань, умінь та навичок учнів, а й за їх психологічний комфорт, адаптацію до шкільного життя, збереження мотивації до навчання [4].

Професійна діяльність педагога належить до професій типу «людина-людина» і вирізняється високою емоційною напруженістю, інтенсивним спілкуванням, поліфункціональністю, високим рівнем відповідальності. Хронічний вплив цих чинників без належних ресурсів відновлення призводить до

накопичення професійної втоми, виникнення психологічних бар'єрів, а згодом – до стійких негативних змін у структурі особистості фахівця, які в психологічній науці позначаються поняттям «професійні деструкції» [7].

Проведений нами аналіз наукових джерел свідчить, що професійні деструкції проявляються в контексті професійного становлення та розвитку особистості(С.П.Безсонов,А.К.Маркова, Л.М.Мітіна, Е.І.Рогов, Л.М.Карамушка, Л.Е. Орбан-Лембрик). При цьому відмічається, що професійний розвиток особистості супроводжується не тільки вдосконаленням, особистісними новоутвореннями, але і втратами, руйнуванням, виникненням деструктивних тенденцій, розвитком професійно небажаних новоутворень.

Особливої актуальності проблема професійних деструкцій набуває саме для вчителів початкової школи, оскільки ця категорія педагогів найбільш схильна до вигорання внаслідок специфіки професійної діяльності: постійний контакт з молодшими школярами, які потребують підвищеної уваги та емпатії; тісна взаємодія з батьками; необхідність виступати в різних соціальних ролях (вихователя, наставника, психолога, організатора); високі суспільні очікування щодо результатів праці [1]. В умовах воєнного часу до цих чинників додаються екстремальні стресові фактори: втрата відчуття безпеки, ризики для життя, травматичні події, невизначеність майбутнього, що значно прискорює розвиток деструктивних процесів [4].

Отже, дослідження психологічних аспектів професійних деструкцій особистості вчителя початкової школи є важливим науковим завданням, вирішення якого сприятиме збереженню психічного здоров'я педагогів, підвищенню ефективності їх діяльності та, як наслідок, якості початкової освіти загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема професійних деструкцій особистості є міждисциплінарною і знаходиться на перетині психології праці, педагогічної психології та психології особистості. Теоретико-методологічні засади вивчення професійного становлення та деструктивних змін особистості закладені в працях Е.Ф. Зеєра, О.М. Кокуна, Ж.П. Вірної. Значний внесок у дослідження синдрому професійного вигорання зробили зарубіжні вчені Х. Маслач, С. Джексон, В. Шауфелі, Д. Грінберг, які визначили його структуру, симптоматику та динаміку [3].

Серед українських дослідників проблема професійного вигорання та деформацій педагогів вивчалася Т.В. Зайчиковою, Л.М. Карамушкою, С.Д. Максименком, Н.В. Гузь та іншими. Зокрема, Т.В. Зайчикова досліджувала соціально-психологічні детермінанти синдрому «професійного вигорання» у вчителів [7]. Н.В. Гузь проаналізувала детермінантні чинники виникнення синдрому професійного вигорання у вчителів початкових класів, наголошуючи, що саме ця категорія педагогів найбільш схильна до вигорання [1].

В останні роки з'явилися дослідження, присвячені особливостям професійного вигорання педагогів в умовах дистанційного навчання та воєнного стану, що підкреслює актуальність проблеми в сучасних реаліях [5].

Так, Марініна В. та Тулюпа В. досліджують вікові особливості вигорання українських вчителів в умовах воєнного стану. Сидоренко Ж.В., Шевчук Т.І. аналізують професійне вигорання педагогів у контексті дистанційного навчання. Портянко А.А. досліджує вигорання в контексті специфіки школи сільської місцевості. Зокрема, емпіричне дослідження, проведене В.С. Першим та Т.Д. Перепелюк, яке присвячено аналізу ключових аспектів професійного вигорання педагогів свідчить, що емоційне виснаження більше властиве жінкам (46,7 %), ніж чоловікам (10,3 %), тоді як деперсоналізація виявлена у 33,3% жінок і 35,9% чоловіків, фактично це єдиний симптом професійного вигорання більше виражений у чоловіків-педагогів, ніж у представниць цієї професії жіночої статі. Редукція особистих досягнень (зниження самооцінки, відчуття неефективності, втрата впевненості або сумнів у власній компетентності) виражені як у жінок, так і у чоловіків-педагогів, проте у жінок відсоток з даним симптомом є трохи вищим (68,9 % проти 56,4% у чоловіків) [6].

Разом з тим, потребує подальшого вивчення специфіка професійних деструкцій саме вчителів початкової школи з урахуванням психологічних особливостей їх діяльності.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз психологічних аспектів професійних деструкцій особистості вчителя початкової школи, визначити їх види, чинники, прояви та напрями профілактики.

Виклад основного матеріалу. У психологічній науці поняття «професійні деструкції» трактується як поступово накопичені негативні зміни в структурі особистості та діяльності фахівця, що негативно позначаються на продуктивності праці, взаємодії з учасниками професійного процесу та розвитку самої особистості [7].

Ряд вчених відмічають, що у багатьох випадках професійна діяльність може призводити до появи професійної втоми, зниження працездатності, виникнення психологічних бар'єрів, збіднення репертуару способів виконання діяльності і навіть втрати професійних вмінь і навичок. Значну частину негативних змін, що супроводжують регресивну професіоналізацію, складають професійні деструкції.

Професійна деформація фахівця – це інтегративне поняття, яке охоплює численні особистісні зміни, зумовлені його діяльністю, котра зрештою і втрачає від цього через появу у працівника професійних деструкцій [7].

Близьким за змістом, але не тотожним поняттям є «синдром професійного вигорання», який Х. Маслач визначає як синдром емоційного виснаження, деперсоналізації та редукції особистих досягнень, що виникає на тлі хронічного стресу, пов'язаного з міжособистісною взаємодією [3].

Якщо професійне вигорання розглядається переважно як динамічний процес виснаження емоційно-енергетичних ресурсів, то професійні деструкції – це більш стійкі, структурні зміни особистості, що можуть бути наслідком тривалого вигорання.

Специфіка діяльності вчителя початкової школи створює передумови для виникнення різноманітних професійних деструкцій. До основних особливостей цієї діяльності належать такі.

1. Висока емоційна насиченість, адже молодші школярі потребують постійної емоційної підтримки, схвалення, емпатійного розуміння. Вчитель змушений щоденно «віддавати» значну кількість емоційної енергії, що без належного відновлення призводить до емоційного виснаження [9].

2. Багатофункціональність бо вчитель початкових класів виконує функції не лише викладача різних предметів, а й вихователя, класного керівника, психолога, організатора дитячого колективу, посередника між школою та сім'єю. Це створює високе рольове навантаження та ризик рольового конфлікту.

3. Відповідальність за життя, здоров'я та розвиток дітей. В умовах сучасних викликів (війна, пандемії) ця відповідальність набуває особливого значення і є потужним стресогенним фактором [4].

4. Інтенсивна комунікація. Крім спілкування з дітьми, педагог постійно взаємодіє з колегами, адміністрацією, батьками учнів, що вимагає значних комунікативних зусиль і може призводити до комунікативного перевантаження [5].

5. Відсутність чітких критеріїв результативності, адже на відміну від багатьох інших професій, результат педагогічної праці не є негайним і очевидним, що може викликати у вчителя відчуття невизначеності, сумніви у власній ефективності [3].

6. Необхідність постійного самовдосконалення через те, що освітні реформи, впровадження нових технологій, зміна освітніх стандартів вимагають від педагога постійного професійного розвитку, що за браком часу сприймається як додаткове навантаження.

Під впливом цих чинників у вчителів початкової школи можуть формуватися різні види професійних деструкцій. Узагальнюючи наукові підходи в дослідженні цієї проблеми, можна виокремити такі їх основні види.

Емоційне виснаження – відчуття емоційної спустошеності, втоми, спричинене власною роботою. Воно виявляється у зниженні емоційного тонусу, втраті інтересу до професійної діяльності, відчутті, що емоційні ресурси вичерпані.

Вчитель перестає «горіти» своєю справою, бажанням творити, розвиватися, давати більше дітям зникає [9].

Деперсоналізація або цинізм – негативне, байдуже або надмірно відсторонене ставлення до учнів, їх батьків, колег. Педагог сприймає їх не як живих людей, а як об'єкти впливу. З'являються «любимчики» та упереджене ставлення до інших дітей, зневажливі коментарі. Вчитель перестає проявляти емпатію, стає байдужим до потреб учнів [9; 4].

Редукція професійних досягнень – виникнення у педагога почуття некомпетентності у професійній сфері, усвідомлення власної неуспішності,

знецінення власних здобутків. Це призводить до зниження самооцінки, професійної мотивації, бажання спрощувати професійні завдання [3].

Ригідність – нездатність адаптуватися до нових умов, змін, гнучко реагувати на нестандартні ситуації. Крім того, ригідність виявляється у прихильності до застарілих методів роботи, небажанні опановувати нові технології, спрощенні програми, відсутності творчого підходу[1; 9].

Рольовий конфлікт – неузгодженість між різними професійними ролями або між професійною роллю та особистісними якостями. Наприклад, роль «суворого оцінювача» може суперечити ролі «турботливого наставника», що викликає внутрішнє психологічне напруження.

Дидактогенія – негативний психічний стан учня, спричинений некоректною поведінкою вчителя. Хоча це поняття описує наслідок для учня, воно є проявом професійної деформації педагога, який втратив здатність до педагогічного такту, емпатії, конструктивної взаємодії.

Розвиток професійних деструкцій зумовлений комплексом взаємопов'язаних чинників, які традиційно поділяють на зовнішні та внутрішні [1].

Зовнішні чинники пов'язані з організацією професійної педагогічної діяльності та соціальним середовищем. Розглянемо їх більш детально.

Організаційні: високе навчальне навантаження, ненормований робочий день, нечіткі посадові обов'язки, нераціональна організація праці, відсутність необхідних ресурсів, низька заробітна плата [3].

Соціально-психологічні: напружений психологічний клімат у педагогічному колективі, конфлікти з адміністрацією, колегами, батьками учнів, відсутність соціальної підтримки, несправедливе оцінювання праці.

Соціальні: низький престиж професії вчителя у суспільстві, завищені суспільні очікування, постійні освітні реформи.

Екстремальні: умови воєнного стану, реальна загроза життю, вимушене переселення, робота в стресових обставинах тощо [4].

Внутрішні чинники пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями самого педагога. До них належать такі.

Особистісні, що можуть містити високий рівень нейротизму, тривожності, емоційної лабільності, перфекціонізм, схильність до інтенсивного переживання негативних подій та низька стресостійкість.

До мотиваційних зазвичай відносять надмірну захопленість професійною діяльністю (трудоголізм), нереалістичні очікування, розчарування у професії, втрату сенсу діяльності.

Поведінкові, які трактуються як невміння вчителя регулювати власний емоційний стан, нездатність розподіляти час і ресурси, уникання труднощів, відсутність навичок саморегуляції [9].

Зрештою, професійно-кваліфікаційні, для яких характерними є недостатній рівень професійної компетентності, невідповідність вимогам діяльності, відсутність досвіду вирішення складних педагогічних ситуацій і задач.

Важливо відзначити, що професійні деструкції розвиваються не лінійно, а проходять певні стадії.

У психологічній літературі найбільш поширеною є трикомпонентна модель, яка описує динаміку професійного вигорання [5; 9]:

Перша стадія – напруга. Ця стадія характеризується адаптацією до професійних вимог, коли педагог відчуває, що його навичок недостатньо. Спостерігаються коливання самооцінки, тривожність, відчуття загнаності в клітку, легка депресія. На цій стадії вчитель або мобілізує ресурси для розвитку, або фіксується на думці «я не зможу», що стає першим дзвіночком деструктивного шляху [9].

Друга стадія – резистенція (опір). Тут вчитель відчуває сильний стрес, з яким не може впоратися конструктивно. У нього з'являються неадекватне реагування на події, емоційно-моральна дезорієнтація, нехтування професійними обов'язками тощо. При цьому виникає захисний механізм – обмеження емоцій, що призводить до ригідної позиції, прискіпливості до деталей, придушення творчості [9].

На третій стадії – виснаження – до психологічних ознак додаються психофізіологічні реакції: часті хвороби, психосоматичні розлади (головний біль, м'язова напруга, загострення хронічних захворювань). Виникає стійке небажання йти на роботу, емоційна відстороненість, почуття безпорадності, втрата сенсу життя тощо[5; 9].

Дослідження свідчать, що найбільш вираженими видами деструкції виявилися емоційне виснаження, що діагностовано у 72% респондентів (відчуття «спустошеності», хронічна втома), редукція професійних досягнень – у 58% (знецінення власної праці, формалізм) та деперсоналізація – у 43% (байдужість до учнів, цинічне ставлення до дітей).

Крім того, різні етапи професійного шляху мають свої «зони ризику» щодо розвитку деструкцій. Так, у педагогів зі стажем до 5 років причиною вигорання часто стає невідповідність очікувань та реальної дійсності. Найбільш високі показники емоційного вигорання спостерігаються у вчителів зі стажем 10-15 років, що пов'язано з кризою середнього віку, переоцінкою професійних досягнень.

У педагогів зі стажем понад 20 років вигорання може бути пов'язане з віковими особливостями та пошуком нового сенсу професійної діяльності. Найстійкішою виявилася група педагогів зі стажем 15-20 років, які, маючи дорослих дітей, отримують можливість більше уваги приділяти професійному та особистому життю [3].

Професійні деструкції мають серйозні негативні наслідки, які проявляються на різних рівнях.

На індивідуально-психологічному відбувається погіршення психічного та фізичного здоров'я, зниження самооцінки, поява негативних рис характеру (дратівливість, агресивність, підозрілість), розвиток депресивних станів [4].

На професійному рівні спостерігається зниження ефективності діяльності, погіршення якості викладання, втрата творчого підходу, формалізм, уникнення складних завдань [5].

На міжособистісному – погіршення стосунків з учнями (зниження емпатії, байдужість, авторитарність), конфлікти з батьками учнів та колегами, створення негативного психологічного клімату в учнівському колективі [4].

На соціальному рівні бачимо зниження престижу професії, погіршення якості освіти, збільшення плинності педагогічних кадрів тощо.

З огляду на серйозність наслідків професійної деструкції, особливого значення набуває психологічна профілактика та корекція цих процесів. Профілактична робота має бути системною і включати кілька рівнів. Розглянемо їх детальніше.

Організаційний рівень, що передбачає створення сприятливих умов праці, а саме: оптимізація навчального навантаження, нормування праці, створення сприятливого психологічного клімату в педагогічному колективі, забезпечення можливостей для професійного розвитку вчителя та його кар'єрного зростання, впровадження системи заохочень та морального стимулювання, організація кімнат психологічного розвантаження тощо.

Міжособистісний рівень, зокрема розвиток соціальної підтримки, формування наставництва для молодих та малодосвідчених педагогів, створення груп професійної взаємопідтримки; організація спільних заходів для згуртування педагогічного колективу.

Зрештою, індивідуальний рівень тобто розвиток особистісних ресурсів, а саме: навчання навичкам саморегуляції емоційних станів, формування навичок тайм-менеджменту, розвиток стресостійкості та адаптивності, підвищення психологічної компетентності щодо профілактики вигорання, навчання конструктивним стратегіям поведінки в конфліктних ситуаціях тощо.

Важливу роль у профілактиці професійних деструкцій відіграє усвідомлене ставлення педагога до власного психологічного здоров'я. Експерти радять вчителям дбати про свої фізичні та емоційні потреби: забезпечувати достатній сон, збалансоване харчування, регулярний відпочинок. Корисними є прості прийоми швидкого реагування при стресі: усміхнутися, пригадати приємну подію, виконати вправи на потягування, звернути увагу на красиві деталі довкілля, використати релаксаційне дихання [3].

Особливої уваги потребує підготовка майбутніх вчителів початкової школи до протидії професійним деструкціям. У процесі фахової підготовки важливо формувати у студентів – майбутніх педагогів не лише професійні знання та вміння, а й розвивати емоційний інтелект, навички саморегуляції, рефлексивні здібності, реалістичні уявлення про професію, готовність до ранньої професійної адаптації.

Це є запорукою попередження стагнації, деформації та вигорання на початкових етапах їх педагогічної кар'єри.

Висновки. Професійні деструкції особистості вчителя початкової школи є складним психологічним феноменом, що виникає внаслідок тривалого впливу стресогенних факторів професійної діяльності та проявляється у негативних змінах емоційної, когнітивної та поведінкової сфер. Основними видами деструкцій є емоційне виснаження, деперсоналізація, редукція професійних досягнень, ригідність, рольовий конфлікт, дидактогенія.

Специфіка діяльності вчителя початкових класів, що характеризується високою емоційною насиченістю, багатофункціональністю, інтенсивною комунікацією, високим рівнем відповідальності створює підвищений ризик розвитку професійних деструкцій. Цей ризик посилюється в сучасних умовах воєнного стану, дистанційного навчання, постійних освітніх реформ.

Розвиток професійних деструкцій детермінується комплексом зовнішніх (організаційних, соціально-психологічних, соціальних) та внутрішніх (особистісних, мотиваційних, поведінкових) чинників і проходить стадії напруги, резистенції та виснаження. Наслідки деструкцій негативно позначаються на психологічному здоров'ї педагога, ефективності його діяльності, взаєминах з учасниками освітнього процесу. Зрештою, конструктивність чи деструктивність професійного розвитку визначається стратегією подолання педагогом професійних криз і залежить від рівня розвитку професійної самосвідомості.

Профілактика та корекція професійних деструкцій потребує системного підходу, що поєднує оптимізацію умов праці, розвиток соціальної підтримки та індивідуальну роботу, спрямовану на підвищення стресостійкості, розвиток навичок саморегуляції, формування реалістичних професійних очікувань. Особливого значення набуває цілеспрямована підготовка майбутніх педагогів до протидії професійним деструкціям ще на етапі фахової освіти.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в емпіричному вивченні особливостей професійних деструкцій вчителів початкової школи в різних регіонах України, зокрема в умовах воєнного стану, а також у розробці та апробації ефективних психокорекційних програм.

Література:

1. Гузь Н., Гузь В., Дубяга С., Жейнова С. Детермінантні чинники виникнення синдрому «професійного вигорання» в учителів початкових класів. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. 2023. URL: https://magazine.mdpu.org.ua/index.php/nv/article/view/1601. DOI: http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i17.1601

2. Портянко А.А. Тенденції виявлення синдрому «професійного вигорання» у вчителів сільської школи // *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*, 2021. DOI: https://doi.org/10.31812/psychology.v7i.7279. URL: https://journal.kdpu.edu.ua/psychology/uk/article/view/7279

3. Сайт Полтавської міської школи мистецтв імені Раїси Кириченко *[Електронний ресурс]*. Профілактика «синдрому емоційного вигорання» у педагогів. Методичний кабінет. 2021. URL: https://mam-poltava.org.ua/news/profilaktika-sindromu-emociynogo-vigorannya-u-pedagogiv.

4. Психолого-організаційні детермінанти забезпечення психологічного здоров'я персоналу освітніх організацій в умовах соціальної напруженості: монографія / Л.М. Карамушка,

О.В. Креденцер, К.В. Терещенко [та ін.]; за ред. Л.М. Карамушки. Київ – Львів: Видавець Вікторія Кундельська, 2021. – 278 с.. 304 с. URL: http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Karamushka%20(1).pdf

5. Оніщенко Н.С. Особливості професійного вигорання вчителів початкових класів в умовах дистанційного навчання воєнного часу. Запорізький національний університет. 2024. URL: https://dspace.znu.edu.ua/xmlui/handle/12345/18974.

6. Перший В.С., Перепелюк Т.Д. Психодіагностика та психокорекція професійного вигорання педагогів. «Психологічний журнал». № 15 (2025), с. 122-128. URL:http://psyj.udpu.edu.ua/issue/view/1985

7. Рожко-Павлишин Т. А. Попередження появи професійних деформацій у майбутніх педагогів закладів дошкільної освіти. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. 2022. №1.
URL: https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/pedagogy/article/view/144.

8. Сидоренко Ж.В., Шевчук Т.І. Професійне вигорання педагогів в умовах дистанційного навчання // *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Психологічні науки*, 2023. URL: https://jvestnik-psychological.donnu.edu.ua/article/view/14270. DOI: https://doi.org/10.31558/2786-8745.2023.1(2).10

9. Чути себе: як боротись з професійним вигоранням у вчителів. НУШ. 2017. URL: https://nus.org.ua/2017/07/25/chuty-sebe-yak-borotys-z-profesijnym-vygorannyam-u-vchyteliv/ .

10. Einav M., Confino D., Geva N., et al. Teachers' Burnout – The Role of Social Support, Gratitude, Hope, Entitlement and Loneliness // *International Journal of Applied Positive Psychology*. 2024; 9(827–849). DOI: https://doi.org/10.1007/s41042-024-00154-5

11. Marinina V., Tuliupa V. Age-related features of professional burnout of teachers under martial law // *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology*, 2025.
DOI: 10.21203/rs.3.rs-7327844/v1

References:

1. Guz, N., Guz, V., Dubiaga, S., Zheynova, S. (2023). Determinantni chynnyky vynyknennya syndromu «profesiynoho vyhorannya» v uchyteliv pochatkovykh klasiv *[Determinants of the occurrence of the "professional burnout" syndrome in primary school teachers]. Naukovyy visnyk Melitopol's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu - Scientific Bulletin of Melitopol State Pedagogical University*, URL: https://magazine.mdpu.org.ua/index.php/nv/article/view/1601. DOI: http://dx.doi.org/10.7905/nvmdpu.v0i17.1601 *[in Ukrainian]*.

2. Portyanko, A.A. (2021). Tendentsiyi vyyavlennya syndromu «profesiynoho vyhorannya» u vchyteliv sil′s′koyi shkoly *[Trends in the detection of "professional burnout" syndrome among rural school teachers]. Aktual'ni problemy psykholohiyi v zakladakh osvity - Current problems of psychology in educational institutions.* DOI: https://doi.org/10.31812/psychology.v7i.7279. URL: https://journal.kdpu.edu.ua/psychology/uk/article/view/7279. *[in Ukrainian]*.

3. Sayt Poltavs'koyi mis'koyi shkoly mystetstv imeni Rayisy Kyrychenko [Website of the Poltava City School of Arts named after Raisa Kyrychenko]. Profilaktyka «syndromu emotsiynoho vyhorannya» u pedahohiv. [Prevention of "burnout syndrome" in teachers]. Retrieved from https://mam-poltava.org.ua/news/profilaktika-sindromu-emociynogo-vigorannya-u-pedagogiv *[in Ukrainian]*.

4. Karamushka, L.M., Kredenzer, O.V., Tereshchenko, K.V. (2021). Psykholoho-orhanizatsiyni determinanty zabezpechennya psykholohichnoho zdorov″ya personalu osvitnikh orhanizatsiy v umovakh sotsial′noyi napruzhenosti *[Psychological and organizational determinants of ensuring the psychological health of educational organization personnel in conditions of social*

tension]. Kyiv – Lviv [in Ukrainian]. URL: http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Karamushka%20(1).pdf *[in Ukrainian].*

5. Onishchenko, N.S. (2024). Osoblyvosti profesiynoho vyhorannya vchyteliv pochatkovykh klasiv v umovakh dystantsiynoho navchannya voyennoho chasu *[Peculiarities of professional burnout of primary school teachers in conditions of wartime distance learning]. Zaporizhia National University. Retrieved from* https://dspace.znu.edu.ua/xmlui/handle/12345/18974 *[in Ukrainian].*

6. Pereshy, V.S., Perepelyuk, T.D. (2025). Psykhodiahnostyka ta psykhokorektsiya profesiynoho vyhorannya pedahohiv *[Psychodiagnostics and psychocorrection of professional burnout in teachers]. «Psykholohichnyy zhurnal» - "Psychological Journal", 15, 122-128. Retrieved from* http://psyj.udpu.edu.ua/issue/view/1985 *[in Ukrainian].*

7. Rozhko-Pavlyshyn, T. A. (2022). Poperedzhennya poyavy profesiynykh deformatsiy u maybutnikh pedahohiv zakladiv doshkil′noyi osvity *[Prevention of professional deformations in future teachers of preschool educational institutions]. Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu - Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University, 1. Retrieved from* https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/pedagogy/article/view/144 *[in Ukrainian].*

8. Sydorenko, Zh.V., Shevchuk, T.I. (2023). Profesiyne vyhorannya pedahohiv v umovakh dystantsiynoho navchannya *[Professional burnout of teachers in distance learning environments]. Visnyk Donets'koho natsional'noho universytetu imeni Vasylya Stusa. Seriya Psykholohichni nauk - Bulletin of Vasyl Stus Donetsk National University. Psychological Sciences Series. Retrieved from* https://jvestnik-psychological.donnu.edu.ua/article/view/14270 *[in Ukrainian].*

9. Chuty sebe: yak borotys' z profesiynym vyhorannyam u vchyteliv. NUSH. (2017). [Hearing yourself: how to combat professional burnout in teachers. NUS]. Retrieved from https://nus.org.ua/2017/07/25/chuty-sebe-yak-borotys-z-profesijnym-vygorannyam-u-vchyteliv/ *[in Ukrainian].*

10. Einav M., Confino D., Geva N., et al. Teachers' Burnout – The Role of Social Support, Gratitude, Hope, Entitlement and Loneliness // *International Journal of Applied Positive Psychology*. 2024; 9(827–849). DOI: https://doi.org/10.1007/s41042-024-00154-5

11. Marinina V., Tuliupa V. Age-related features of professional burnout of teachers under martial law // *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology*, 2025.
DOI: 10.21203/rs.3.rs-7327844/v1

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.947.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2665-2677

Резнік Олег Григорович кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри вогневої підготовки, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, https://orcid.org/0000-0001-7630-7509.

ПСИХОЛОГІЧНА САМООБОРОНА МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ БЕЗ ФІЗИЧНОГО КОНТАКТУ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню проблеми формування психологічної самооборони майбутніх офіцерів-прикордонників без фізичного контакту в умовах сучасного безпекового середовища державного кордону України. Актуальність дослідження визначається загостренням інформаційно-психологічних загроз в умовах збройного конфлікту, що суттєво розширює спектр викликів, до яких має бути підготовлений персонал прикордонних підрозділів: поряд із традиційними фізичними загрозами офіцер систематично стикається з маніпулюванням, дезінформацією, цілеспрямованим психологічним тиском і провокуванням емоційних реакцій, протидія яким потребує спеціально сформованих психологічних компетентностей.

У статті обґрунтовано авторське визначення психологічної самооборони без фізичного контакту як комплексу когнітивних, емоційних і поведінкових механізмів, що забезпечують захист особистості офіцера від деструктивних зовнішніх впливів психологічного характеру, збереження здатності до раціонального прийняття рішень в умовах тиску та підтримання стійкої професійної ідентичності в ситуаціях провокації або маніпуляції. Розкрито тривимірну структуру цієї компетентності, що охоплює когнітивний компонент – здатність розпізнавати маніпулятивні схеми і критично оцінювати інформацію; емоційний компонент – стресостійкість і емоційний інтелект як засоби унеможливлення афективної вразливості; поведінковий компонент – репертуар адекватних захисних реакцій, доступних в умовах емоційного збудження. Обґрунтовано теоретичне підґрунтя концепції через призму психології стресу і саморегуляції, теорії емоційного інтелекту та концепції психологічної стійкості як динамічної і цілеспрямовано формованої властивості особистості.

Проаналізовано сучасні підходи до навчання психологічній самообороні: симуляційні тренінги на основі рольових ігор, когнітивно-поведінкові техніки розвитку критичного мислення, групові та індивідуальні семінари з психологічної стійкості і саморегуляції, а також метод аналізу реальних інцидентів. Здійснено порівняльний аналіз ефективності зазначених підходів і обґрунтовано

перевагу інтегрованої програми підготовки, що послідовно поєднує всі методи. Встановлено вплив колективної динаміки навчальної групи на індивідуальну психологічну стійкість курсантів як самостійного чинника ефективності підготовки. Визначено диференційований вплив індивідуальних характеристик курсантів – попереднього досвіду, віку, умов воєнного часу – на динаміку засвоєння навичок психологічної самооборони.

Сформульовано практичні рекомендації щодо інтеграції модуля психологічної самооборони у навчальні програми закладів вищої військової освіти прикордонного профілю, визначено критерії та інструменти моніторингу прогресу курсантів, а також окреслено інституційні умови ефективного впровадження – зокрема, необхідність формування культури планового психологічного супроводу особового складу. Результати дослідження можуть бути використані у розробці навчально-методичного забезпечення психологічної підготовки курсантів Національної академії Державної прикордонної служби України та інших закладів вищої військової освіти.

Ключові слова: психологічна самооборона, майбутні офіцери-прикордонники, психологічна стійкість, протидія маніпуляції, емоційний інтелект, психологічна підготовка, інформаційно-психологічні загрози.

Reznik Oleh candidate of psychological sciences, associate professor, associate professor of the department of fire training, National Academy of the State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0001-7630-7509.

PSYCHOLOGICAL SELF-DEFENSE OF FUTURE BORDER OFFICERS WITHOUT PHYSICAL CONTACT: MODERN APPROACHES AND EFFECTIVENESS

Abstract. The article is devoted to the study of the problem of the formation of psychological self-defense of future border officers without physical contact in the conditions of the modern security environment of the state border of Ukraine. The relevance of the study is determined by the aggravation of informational and psychological threats in the conditions of armed conflict, which significantly expands the range of challenges for which the personnel of border units must be trained: along with traditional physical threats, the officer systematically faces manipulation, disinformation, purposeful psychological pressure and provoking emotional reactions, countering which requires specially formed psychological competences.

The article substantiates the author's definition of psychological self-defense without physical contact as a complex of cognitive, emotional and behavioral mechanisms that ensure the protection of an officer's personality from destructive external influences of a psychological nature, preservation of the ability to rational decision-making in conditions of pressure and maintenance of a stable professional

identity in situations of provocation or manipulation. The three-dimensional structure of this competence is revealed, covering the cognitive component – ability to recognize manipulative schemes and critically evaluate information; emotional component – stress resistance and emotional intelligence as means of preventing affective vulnerability; behavioral component – repertoire of adequate protective reactions available in conditions of emotional excitement. The theoretical basis of the concept through the prism of the psychology of stress and self-regulation, the theory of emotional intelligence and the concept of psychological stability is substantiated.

modern approaches to teaching psychological self-defense are analyzed: simulation trainings based on role-playing games, cognitive-behavioral techniques for the development of critical thinking, group and individual seminars on psychological stability and self-regulation, as well as a method of analyzing real incidents. A comparative analysis of the effectiveness of these approaches was carried out and the advantage of an integrated training program that consistently combines all methods was substantiated. The influence of the collective dynamics of the training group on the individual psychological stability of cadets as an independent factor in the effectiveness of training has been established. The differentiated influence of individual characteristics of cadets – of previous experience, age, wartime conditions – on the dynamics of assimilation of psychological self-defense skills is determined.

Practical recommendations on the integration of the psychological self-defense module into the educational programs of border-profile higher military education institutions are formulated, the criteria and tools for monitoring the progress of cadets are defined, and the institutional conditions for the effective implementation of –, in particular, the need to form a culture of planned psychological support of personnel, are outlined.

The results of the study can be used in the development of educational and methodological support for the psychological training of cadets of the National Academy of the State Border Service of Ukraine and other institutions of higher military education.

Keywords: psychological self-defense, future border officers, psychological stability, countering manipulation, emotional intelligence, psychological training, informational and psychological threats.

Постановка проблеми. Сучасний стан безпекового середовища на державному кордоні України визначається не лише традиційними фізичними загрозами, але й широким спектром психологічних впливів, що систематично спрямовуються проти персоналу прикордонних підрозділів. Умови збройного конфлікту суттєво загострили проблему психологічної захищеності офіцерів-прикордонників: маніпулювання, дезінформація, цілеспрямоване провокування емоційних реакцій і психологічний тиск стали невід'ємними характеристиками оперативно-службового середовища, до яких майбутній офіцер має бути підготовлений не менш ретельно, ніж до фізичних викликів служби.

Попри зростаючу практичну значущість цієї проблематики, питання формування психологічної самооборони без фізичного контакту у системі підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників залишається недостатньо розробленим у вітчизняній науковій літературі. Наявні дослідження здебільшого зосереджені або на загальних питаннях психологічної стійкості військовослужбовців, або на тактико-фізичних аспектах безпеки, тоді як когнітивні, емоційні і поведінкові механізми захисту від психологічних атак у специфічному контексті прикордонної служби потребують окремого системного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика психологічної підготовки персоналу силових структур до протидії нефізичним загрозам перебуває на перетині кількох наукових напрямів – психології стресу і саморегуляції, когнітивної психології, конфліктології та педагогіки вищої військової школи, – що зумовлює широкий спектр джерел, релевантних для цього дослідження.

Фундаментальним підґрунтям для розуміння природи психологічної стійкості як динамічної і формованої властивості особистості слугують праці у сфері психології стресу і подолання. Транзакційна модель Р. Лазаруса та С. Фолкман [4] обґрунтувала вирішальну роль когнітивної оцінки загрози у формуванні емоційної і поведінкової відповіді на стресові впливи, заклавши теоретичну основу для розуміння механізмів психологічного захисту. Ця концептуальна рамка залишається актуальною для аналізу ситуацій психологічного тиску у службовому середовищі прикордонника, де первинна інтерпретація ситуації значною мірою визначає характер подальшої реакції офіцера [7].

Дослідження у сфері емоційного інтелекту, розпочаті П. Салоуеєм [8] і Дж. Маєром [8] та популяризовані у прикладному контексті Д. Гоулманом [1], сформували наукове підґрунтя для розуміння здатності розпізнавати власні афективні стани і управляти ними як ключової компетентності фахівця, що діє в умовах підвищеного емоційного навантаження. Застосування концепції емоційного інтелекту до контексту підготовки офіцерів силових структур обґрунтовує включення емоційного компоненту до структури психологічної самооборони як рівноцінного когнітивному і поведінковому.

Питання формування критичного мислення як інструменту протидії маніпуляції та дезінформації досліджувались у роботах Р. Пола і Л. Елдера [6], які розробили системну модель критичного мислення і практичні засоби його розвитку в освітньому процесі. Їхні підходи до навчання аналітичного осмислення інформації безпосередньо застосовні до завдань формування когнітивного компоненту психологічної самооборони майбутніх офіцерів-прикордонників, зокрема в частині розвитку здатності виявляти маніпулятивні конструкції у комунікативних повідомленнях [11].

Педагогічні аспекти підготовки персоналу силових структур до дій в умовах психологічного тиску розглядаються у працях вітчизняних дослідників, зосереджених на проблематиці прикордонної освіти. Зокрема, дослідження у

сфері психологічного супроводу освітнього процесу у Національній академії Державної прикордонної служби України розкривають специфіку формування професійної стійкості курсантів в умовах воєнного часу і обґрунтовують необхідність системного підходу до психологічної підготовки, що інтегрує індивідуальні і групові форми роботи [9]. Питання стресостійкості та психологічної безпеки майбутніх офіцерів також розглядаються у контексті ширших досліджень професійної компетентності фахівців прикордонного відомства, що публікуються у фахових виданнях з педагогіки і психології вищої школи [7].

Проблема протидії інформаційно-психологічним впливам в умовах збройного конфлікту набула нового наукового осмислення у зв'язку з повномасштабним вторгненням 2022 року: ряд вітчизняних досліджень зосереджений на психологічних наслідках інформаційної війни для персоналу силових структур і на методах підвищення їхньої інформаційно-психологічної захищеності [12]. Ці праці формують актуальний емпіричний контекст для теоретичних положень, розроблених у межах цього дослідження, і засвідчують нагальність системного вирішення проблеми психологічної самооборони у підготовці майбутніх офіцерів-прикордонників [5].

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні сутності психологічної самооборони без фізичного контакту, аналізі сучасних підходів до її формування у майбутніх офіцерів-прикордонників, оцінці ефективності відповідних методів підготовки та розробці практичних рекомендацій щодо їх інтеграції в освітній процес закладів вищої військової освіти.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність майбутніх офіцерів-прикордонників розгортається в умовах, що принципово відрізняються від традиційних уявлень про безпекову взаємодію: значна частина загроз, з якими стикається офіцер, не має фізичного виміру і реалізується через інформаційний, комунікативний або психологічний вплив. Маніпулювання, дезінформація, психологічний тиск з метою отримання службової інформації, провокування емоційних реакцій для дискредитації офіцера – усі ці форми впливу є реальними і систематичними загрозами, що потребують спеціально сформованої системи психологічного захисту.

Психологічна самооборона без фізичного контакту визначається як комплекс когнітивних, емоційних і поведінкових механізмів, що забезпечують захист особистості офіцера від деструктивних зовнішніх впливів психологічного характеру, збереження здатності до раціонального прийняття рішень в умовах тиску та підтримання стійкої професійної ідентичності в ситуаціях провокації або маніпуляції.

Ця система захисту є актуальною передусім у ситуаціях дистанційної або опосередкованої взаємодії – під час моніторингу кордону, комунікації з порушниками через технічні засоби зв'язку, опрацювання інформаційних повідомлень сумнівного походження або взаємодії з особами, що цілеспрямовано застосовують техніки психологічного впливу.

З поданого вище випливає, що структура психологічної самооборони охоплює три взаємопов'язані компоненти. Когнітивний компонент включає здатність розпізнавати маніпулятивні схеми, критично оцінювати отриману інформацію і протистояти когнітивним спотворенням, що цілеспрямовано нав'язуються ззовні. Емоційний компонент передбачає стресостійкість як здатність зберігати функціональну ефективність в умовах психологічного тиску, а також емоційний інтелект – розпізнавання власних афективних реакцій і управління ними до того, як вони стають вразливістю. Поведінковий компонент виявляється у здатності обирати адекватні стратегії реагування на психологічні атаки, не розкриваючи службової інформації і не порушуючи професійних стандартів поведінки.

Важливим теоретичним підґрунтям психологічної самооборони є концепція психологічної стійкості як динамічної властивості особистості, що не є вродженою і незмінною, а формується і зміцнюється у процесі цілеспрямованої підготовки. Стійкість у цьому контексті розуміється не як відсутність реакції на психологічний вплив, а як здатність зберігати функціональну і ціннісну цілісність попри цей вплив – повертатися до рівноваги після дестабілізуючих подій і продовжувати ефективно виконувати службові обов'язки. Для майбутнього офіцера-прикордонника ця властивість є не лише особистісним ресурсом, але й професійною вимогою, що безпосередньо впливає на якість прийнятих рішень і рівень безпеки підрозділу. Суттєвим є і розуміння того, що психологічна самооборона не є ізольованою навичкою, а органічно інтегрується у ширшу систему особистісної і професійної компетентності офіцера: розвинений емоційний інтелект підсилює когнітивні захисні механізми, а навички саморегуляції створюють фізіологічну основу для ефективного функціонування під тиском.

Специфіка психологічної самооборони для майбутніх офіцерів-прикордонників визначається умовами воєнного часу, в яких формується їхня професійна компетентність. Інформаційне середовище сучасного конфлікту характеризується систематичним застосуванням технік психологічного впливу на персонал прикордонних підрозділів з метою дезорієнтації, деморалізації або отримання оперативно значущих даних. Офіцер, не підготовлений до розпізнавання і нейтралізації таких впливів, є не лише особистісно вразливим, але й становить потенційну загрозу для безпеки підрозділу.

Таким чином, формування навичок психологічної самооборони у майбутніх офіцерів-прикордонників потребує системно організованого навчального процесу, що поєднує теоретичне осмислення механізмів психологічного впливу з практичним відпрацюванням стратегій захисту у змодельованих службових ситуаціях.

Сучасна практика психологічної підготовки у закладах вищої військової освіти виробила кілька підходів, ефективність яких підтверджується результатами навчальної діяльності.

Першим і найбільш поширеним є підхід на основі симуляційних тренінгів із застосуванням рольових ігор. Суть методу полягає у відтворенні реалістичних сценаріїв психологічного тиску, у яких один з учасників відіграє роль особи, що застосовує маніпулятивні техніки, а інший – офіцера, який має розпізнати маніпуляцію і обрати адекватну стратегію реагування. Перевагою цього підходу є його двоїстий ефект: курсант одночасно вчиться розпізнавати маніпулятивні схеми зсередини досвіду і формує автоматизовані поведінкові реакції захисту, що є доступними навіть в умовах емоційного збудження. Сценарії охоплюють типові службові ситуації: спроби отримати службову інформацію через апеляцію до співчуття або авторитету, провокування емоційних реакцій гніву або образи з метою дискредитації, підміна понять у комунікації для формування хибних уявлень про ситуацію.

Другим підходом є застосування когнітивно-поведінкових технік, спрямованих на розвиток критичного мислення і здатності до незалежної оцінки інформації. Практичні вправи цього блоку включають аналіз зразків пропагандистських матеріалів з виявленням прихованих маніпулятивних конструкцій, відпрацювання алгоритмів верифікації інформації з невизначеним або сумнівним джерелом, а також тренування навички призупинення оцінки – здатності утримуватись від поспішних висновків в умовах інформаційної невизначеності. Ці техніки безпосередньо спрямовані на зміцнення когнітивного компоненту психологічної самооборони і є особливо значущими в умовах насиченого інформаційного середовища сучасних конфліктів.

Третій підхід – групові та індивідуальні семінари з психологічної стійкості та саморегуляції – забезпечує розвиток емоційного компоненту самооборони. Груповий формат є цінним завдяки ефекту нормалізації: курсанти переконуються, що психологічний тиск є системною особливістю службового середовища, а не свідченням їхньої особистої слабкості, що знижує тривожність і підвищує відкритість до опанування захисних стратегій. Індивідуальна робота дозволяє враховувати специфічні вразливості кожного курсанта, зумовлені особистісними характеристиками або попереднім досвідом, і формувати персоналізовані стратегії психологічного захисту.

Окремої уваги заслуговує метод аналізу реальних інцидентів – розбір задокументованих випадків психологічного впливу на персонал прикордонних підрозділів з виявленням застосованих маніпулятивних технік і оцінкою ефективності реакцій офіцерів. Цей метод є особливо цінним з кількох причин. По-перше, він працює з автентичним матеріалом, що підвищує довіру курсантів до змісту підготовки і знижує скептицизм щодо її практичної значущості. По-друге, аналіз реальних помилок – як власних, так і чужих – є потужнішим засобом формування стійких поведінкових змін, ніж засвоєння абстрактних принципів. По-третє, систематизація реальних інцидентів дозволяє виявляти типові вразливості, характерні для певних категорій службових ситуацій, і цілеспрямовано відпрацьовувати захисні стратегії саме для цих контекстів.

Важливою умовою ефективного використання цього методу є психологічно безпечна атмосфера навчального середовища, в якій розбір помилок не є підставою для оцінювання або осуду, а розглядається як спільний навчальний досвід.

Щодо оцінки ефективності підходів до навчання психологічній самообороні, то вона потребує застосування валідних діагностичних інструментів, здатних фіксувати зміни у когнітивній, емоційній і поведінковій сферах курсантів до і після проходження відповідних навчальних програм. У практиці підготовки офіцерів-прикордонників використовують кілька груп діагностичних засобів: тести на стресостійкість і толерантність до невизначеності, що вимірюють здатність зберігати функціональну ефективність в умовах тиску; опитувальники для оцінки рівня розвитку критичного мислення і схильності до когнітивних спотворень; ситуативні проби, у яких курсанти мають розпізнати маніпулятивну схему у змодельованому комунікативному сценарії.

Порівняльний аналіз ефективності різних підходів засвідчує, що симуляційні тренінги на основі рольових ігор демонструють найвищі показники у формуванні поведінкових навичок розпізнавання маніпуляцій у реальному часі: після проходження структурованого курсу з десяти занять курсанти показують суттєво вищі результати у ситуативних пробах порівняно з групами, що проходили лише теоретичний курс. Водночас когнітивно-поведінкові техніки є ефективнішими у формуванні стійких змін на рівні мислення – зниженні схильності до когнітивних спотворень і підвищенні здатності до незалежної оцінки інформації, – тоді як ефект рольових ігор на цьому рівні є менш вираженим без додаткового теоретичного підкріплення. Це свідчить про те, що оптимальною є інтегрована програма, яка поєднує обидва підходи у взаємодоповнювальній послідовності: спочатку когнітивне опрацювання механізмів маніпуляції, після чого – практичне відпрацювання у симуляційному форматі.

Серед факторів, що впливають на ефективність психологічної підготовки, особливої уваги заслуговують вік і попередній досвід курсантів. Особи з досвідом реальної служби або волонтерської діяльності в умовах конфлікту демонструють вищий початковий рівень стресостійкості, однак водночас – більшу ригідність у засвоєнні нових поведінкових стратегій, зумовлену вже сформованими автоматизованими реакціями. Курсанти без попереднього досвіду є гнучкішими у навчанні, проте потребують більшої кількості практичних вправ для закріплення навичок до рівня автоматизації. Умови воєнного часу загалом підвищують мотивацію до засвоєння захисних стратегій, однак одночасно збільшують фоновий рівень тривожності, що може ускладнювати засвоєння матеріалу і потребує додаткової уваги до емоційної саморегуляції в освітньому процесі.

Окремим і недостатньо дослідженим аспектом є вплив колективної динаміки підрозділу на індивідуальну психологічну стійкість його членів.

Практика підготовки засвідчує, що курсанти, які проходять навчання у згуртованих групах з високим рівнем взаємної довіри, демонструють вищі показники стресостійкості і краще засвоюють навички психологічної самооборони порівняно з курсантами у групах з низьким рівнем згуртованості. Це пояснюється кількома механізмами: по-перше, соціальна підтримка є потужним буфером між стресовим впливом і індивідуальною реакцією на нього; по-друге, у згуртованій групі швидше формується спільна система розпізнавання маніпулятивних схем, що підсилює індивідуальні захисні ресурси кожного члена; по-третє, відчуття належності до надійного колективу підвищує базовий рівень психологічної безпеки, що є необхідною умовою для засвоєння складних навичок в умовах стресу. Ця закономірність вказує на важливість цілеспрямованого формування командної згуртованості як паралельного і взаємопов'язаного завдання поряд із індивідуальною психологічною підготовкою.

Ефективна інтеграція психологічної самооборони без фізичного контакту у систему підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників потребує системних рішень на рівні навчальних програм, методичного забезпечення і моніторингу результатів. На рівні навчальних програм доцільним є включення окремого модуля психологічної самооборони тривалістю не менше тридцяти аудиторних годин, структурованого за принципом поступового ускладнення: від теоретичного вивчення механізмів психологічного впливу – через когнітивно-поведінкові вправи – до симуляційних тренінгів із наростаючим рівнем реалістичності сценаріїв. Принципово важливою є регулярність занять: навички психологічної самооборони потребують систематичного підтримання і не можуть бути сформовані в межах короткострокових інтенсивів. Оптимальним є розподіл модуля рівномірно впродовж навчального року з обов'язковим практичним компонентом на кожному занятті.

Моніторинг динаміки в курсантів має здійснюватись за допомогою стандартизованих діагностичних процедур на початку, у середині і наприкінці модуля, що дозволяє фіксувати динаміку змін і своєчасно коригувати індивідуальну траєкторію підготовки. Для курсантів, які демонструють недостатній прогрес, доцільним є проведення індивідуальних консультацій із психологом підрозділу з метою виявлення специфічних бар'єрів – особистісних, досвідових або ситуативних – і розроблення адресних корекційних заходів.

Принципово важливим аспектом практичного впровадження є формування у майбутніх офіцерів-прикордонників звички до регулярної самооцінки власного психологічного стану як невід'ємного елементу службової культури. Офіцер-прикордонник, який систематично відстежує власні емоційні реакції, рівень втоми і ознаки накопиченого стресу, здатний своєчасно розпізнавати зниження власних захисних ресурсів і вживати превентивних заходів до того, як вразливість стане критичною. Інструментами такої самооцінки можуть слугувати структуровані щоденники службового досвіду, короткі щотижневі рефлексивні процедури і регулярні зустрічі з психологом підрозділу у форматі

не кризового втручання, а планового супроводу. Формування цієї звички потребує відповідних змін у корпоративній культурі офіцерського середовища: подолання стереотипу, що звернення до психолога є ознакою слабкості, і утвердження норми, згідно з якою дбайливе ставлення до власного психологічного ресурсу є ознакою зрілого і відповідального фахівця.

Перспективним напрямом розвитку є адаптація змісту програм до актуальних умов служби з урахуванням досвіду, накопиченого офіцерами-практиками в умовах збройного конфлікту. Залучення досвідчених офіцерів до проведення симуляційних тренінгів як носіїв реального практичного досвіду суттєво підвищує достовірність сценаріїв і мотивацію курсантів. Цей культурний зсув є одним із найважливіших і водночас найскладніших завдань системи психологічної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників, вирішення якого виходить за межі окремих навчальних програм і потребує послідовної інституційної роботи на рівні всієї системи військової освіти. Таким чином, психологічна самооборона без фізичного контакту постає не як теоретична абстракція, а як жива фахова компетентність, що формується у безпосередньому зв'язку з вимогами реальної служби і є невід'ємним складником професійної готовності майбутнього офіцера-прикордонника.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що психологічна самооборона без фізичного контакту є самостійною і системно значущою складовою професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників, яка не може бути зведена до загальних курсів психологічної стійкості або тактичної підготовки і потребує цілеспрямованого методичного забезпечення. В умовах збройного конфлікту, що визначає сучасне безпекове середовище державного кордону України, здатність офіцера розпізнавати і нейтралізувати психологічні впливи без застосування фізичних засобів захисту є не факультативною компетентністю, а базовою вимогою до фахової готовності.

Теоретичний аналіз засвідчив, що психологічна самооборона без фізичного контакту має чітку тривимірну структуру, яка охоплює когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. Ефективність захисту визначається не ізольованим розвитком кожного з них, а їх інтегрованим функціонуванням як цілісної системи: когнітивна здатність розпізнавати маніпулятивні схеми є необхідною, але недостатньою умовою захисту без емоційної стійкості, що унеможливлює афективну вразливість, і без поведінкових навичок, що реалізують захисну реакцію у реальному часі. Концепція психологічної стійкості як динамічної і цілеспрямовано формованої властивості особистості забезпечує теоретичне підґрунтя для розуміння того, що зазначені компоненти піддаються розвитку і вдосконаленню у процесі системної підготовки.

Аналіз сучасних підходів до навчання виявив, що жоден із них не є самодостатнім у відриві від інших: симуляційні тренінги на основі рольових ігор є найефективнішими для формування автоматизованих поведінкових реакцій, когнітивно-поведінкові техніки забезпечують стійкі зміни на рівні мислення, а

групові та індивідуальні семінари розвивають емоційний компонент самооборони. Оптимальною є інтегрована програма, що послідовно поєднує всі три підходи, доповнена методом аналізу реальних інцидентів як засобом підвищення автентичності навчального досвіду. Окремо встановлено, що командна згуртованість навчальної групи є самостійним чинником ефективності підготовки, що вказує на необхідність паралельної роботи з формування колективної психологічної культури підрозділу.

Емпіричний аналіз підтвердив диференційований вплив індивідуальних характеристик курсантів – передусім попереднього досвіду та умов воєнного часу – на динаміку засвоєння навичок психологічної самооборони, що обґрунтовує необхідність індивідуалізації навчальних траєкторій і регулярного діагностичного моніторингу.

На практичному рівні результати дослідження дозволяють сформулювати конкретні рекомендації щодо структури, обсягу і методичного наповнення модуля психологічної самооборони у навчальних програмах закладів вищої військової освіти прикордонного профілю, а також щодо інституційних умов його ефективного впровадження – зокрема, необхідності зміни корпоративної культури офіцерського середовища у напрямі нормалізації психологічного самоспостереження і планового психологічного супроводу. Перспективою подальших досліджень є розробка стандартизованого діагностичного інструментарію для оцінки рівня сформованості психологічної самооборони у курсантів, а також порівняльний аналіз ефективності відповідних програм підготовки у різних закладах військової освіти України.

Література:

1. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Чому він може значити більше, ніж IQ. Київ : Vivat, 2018. 512 с.
2. Захарченко Т. Г. Психологічна стійкість військовослужбовців в умовах бойових дій: теоретичний аспект. Вісник Національного університету оборони України. 2022. Вип. 3(67). С. 44–51.
3. Кириченко В. В. Формування психологічної готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до виконання службових завдань в екстремальних умовах : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Хмельницький, 2020. 236 с.
4. Лазарус Р., Фолкман С. Стрес, оцінка та подолання. Нью-Йорк:Спрінгер, 1984. 445с.
5. Мойсеєнко Р. О. Психологічні особливості формування стресостійкості у курсантів вищих військових навчальних закладів. Психологія і особистість. 2021. № 2(20). С. 112–124.
6. Пал Р., Елдер Л. Критичне мислення: інструменти для оволодіння власним навчанням та життям. Київ : Основи, 2016. 368 с.
7. Потапчук Є. М. Соціально-психологічні основи збереження психічного здоров'я військовослужбовців : монографія. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2004. 323 с.
8. Салоуей П., Маєр Дж. Емоційний інтелект. Уява, пізнання і особистість. 1990. Т. 9(3). С. 185–211.
9. Сердюк І. М. Психологічна безпека особистості майбутнього офіцера в умовах інформаційно-психологічного протиборства. Вісник науки та освіти (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія»). 2023. № 4(70). С. 318–329.

10. Тімченко О. В. Професійний стрес і психологічне здоров'я фахівців екстремальних видів діяльності : монографія. Харків : Університет внутрішніх справ, 2000. 271 с.

11. Федоренко О. І. Формування готовності майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України до професійної діяльності в умовах збройного конфлікту : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2022. 478 с.

12. Чорна В. О. Розвиток критичного мислення як засіб протидії інформаційно-психологічним впливам у системі підготовки військових фахівців. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: педагогічні науки. 2023. № 1(32). С. 201–215.

References:

1. Houlman, D. (2018). *Emotsiinyi intelekt. Chomu vin mozhe znachyty bilshe, nizh IQ* [Emotional Intelligence. Why It Can Matter More Than IQ]. Vivat [in Ukrainian].

2. Zakharchenko, T. H. (2022). Psykholohichna stiikist viiskovosluzhbovtsiv v umovakh boiovykh dii: teoretychnyi aspekt [Psychological resilience of military personnel in combat conditions: theoretical aspect]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Bulletin of the National Defence University of Ukraine*, 3(67), 44–51 [in Ukrainian].

3. Kyrychenko, V. V. (2020). Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti maibutnikh ofitseriv-prykordonnykiv do vykonannia sluzhbovykh zavdan v ekstremalnykh umovakh [Formation of psychological readiness of future border guard officers to perform service tasks in extreme conditions] [Doctoral dissertation, Khmelnytskyi] [in Ukrainian].

4. Lazarus, R., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. Springer.

5. Moiseienko, R. O. (2021). Psykholohichni osoblyvosti formuvannia stresostiikosti u kursantiv vyshchykh viiskovykh navchalnykh zakladiv [Psychological peculiarities of stress resistance formation in cadets of higher military educational institutions]. *Psykholohiia i osobystist – Psychology and Personality*, 2(20), 112–124 [in Ukrainian].

6. Paul, R., & Elder, L. (2016). *Krytychne myslennia: instrumenty dlia ovolodinnia vlasnym navchanniam ta zhyttiam* [Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life]. Osnovy [in Ukrainian].

7. Potapchuk, Ye. M. (2004). *Sotsialno-psykholohichni osnovy zberezhennia psykhichnoho zdorovia viiskovosluzhbovtsiv* [Socio-psychological foundations of preserving the mental health of military personnel]. Vydavnytstvo NADPSU [in Ukrainian].

8. Salovey, P., & Mayer, J. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185–211.

9. Serdiuk, I. M. (2023). Psykholohichna bezpeka osobystosti maibutnoho ofitsera v umovakh informatsiino-psykholohichnoho protyborstva [Psychological security of the future officer's personality in conditions of information-psychological confrontation]. *Visnyk nauky ta osvity (Seriia «Pedahohika», Seriia «Psykholohiia») – Bulletin of Science and Education (Series «Pedagogy», Series «Psychology»)*, 4(70), 318–329 [in Ukrainian].

10. Timchenko, O. V. (2000). *Profesiinyi stres i psykholohichne zdorovia fakhivtsiv ekstremalnykh vydiv diialnosti* [Professional stress and psychological health of specialists in extreme activities]. Universytet vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].

11. Fedorenko, O. I. (2022). Formuvannia hotovnosti maibutnikh ofitseriv Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy do profesiinoi diialnosti v umovakh zbroineho konfliktu [Formation of readiness of future officers of the State Border Guard Service of Ukraine for professional activity in conditions of armed conflict] [Doctoral dissertation, Khmelnytskyi] [in Ukrainian].

12. Chorna, V. O. (2023). Rozvytok krytychnoho myslennia yak zasib protydii informatsiino-psykholohichnym vplyvam u systemi pidhotovky viiskovykh fakhivtsiv [Development of critical thinking as a means of countering information-psychological influences in the system of military

specialists training]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia: pedahohichni nauky – Collection of Scientific Papers of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: Pedagogical Sciences*, 1(32), 201–215 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 159.9:316.48

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2678-2686

Рот-Сєров Олександр Володимирович аспірант факультету соціальної педагогіки та психології Запорізького національного університету, м. Запоріжжя, https://orcid.org/0009-0004-7410-6155

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ КОНФЛІКТНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ІТ

Анотація. Представлено результати емпіричної верифікації теоретичної моделі конфліктної компетентності фахівців сфери ІТ відповідно до якої конфліктна компетентність фахівців сфери ІТ виступає багатовимірним особистісним конструктом, який має свої психологічні особливості прояву і змістовно визначається комплексом структурних компонентів – типових стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії; зміст, характер та прояв типових стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії визначається специфічним комплексом (конфігурацією) їх особистісних детермінант.

Проаналізовано результати першого кроку аналітичного етапу дослідження, який забезпечив емпіричну верифікацію структурної моделі стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії, які розглядаються нами як структурні компоненти їх конфліктної компетентності. З цією метою було використано метод експлораторного факторного аналізу.

В результаті було експліковано п’ять типових стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії: «стратегію орієнтації на соціальну підтримку», «стратегію орієнтації на власні ресурси», «стратегію домінуючої поведінки», «стратегію уникаючої поведінки», «стратегію залежної поведінки». Показано, що факторна структура кожної експлікованої стратегії поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії змістовно визначається специфічною конфігурацією (комплексом) релевантних психологічних показників. Зроблено висновок, що емпірично експліковані типові стратегії поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії постають структурними компонентами їх конфліктної компетентності.

Перспектива наших подальших досліджень полягає у визначенні комплексу особистісних детермінант, які обумовлюють особливості прояву типових стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії.

Ключові слова: конфліктна компетентність, стратегії поведінки, структурна модель, професійна взаємодія, особистісні детермінанти, фахівці сфери IT.

Rot-Serov Oleksandr Volodymyrovych PhD student, Faculty of Social Pedagogics and Psychology, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, https://orcid.org/0009-0004-7410-6155

STRUCTURAL COMPONENTS OF CONFLICT COMPETENCE OF IT PROFESSIONALS

Abstract. The article presents the results of empirical verification of the theoretical model of conflict competence of IT professionals, according to which conflict competence of IT professionals is conceptualized as a multidimensional personal construct characterized by specific psychological features of manifestation and substantively defined by a system of structural components – typical behavioral strategies of IT professionals in conflict situations of professional interpersonal interaction; the content, character, and manifestation of typical behavioral strategies of IT professionals in conflict situations of professional interpersonal interaction are determined by a specific complex (configuration) of their personal determinants.

The results of the first step of the analytical stage of the study are analyzed, which ensured the empirical verification of the structural model of behavioral strategies of IT professionals in conflict situations of professional interpersonal interaction, which are considered as structural components of their conflict competence. For this purpose, the method of exploratory factor analysis was applied.

As a result, five typical behavioral strategies of IT professionals in conflict situations of professional interpersonal interaction were explicated: the "social support orientation strategy," the "personal resource orientation strategy," the "dominant behavior strategy," the "avoidant behavior strategy," and the "dependent behavior strategy." It is demonstrated that the factor structure of each explicated behavioral strategy of IT professionals in conflict situations of professional interpersonal interaction is substantively determined by a specific configuration (complex) of relevant psychological indicators. It is concluded that the empirically explicated typical behavioral strategies of IT professionals in conflict situations of professional interpersonal interaction function as structural components of their conflict competence

The prospect of further research consists in identifying a complex of personal determinants that condition the specific features of manifestation of typical behavioral strategies of IT professionals in conflict situations of professional interpersonal interaction.

Keywords: conflict competence, behavioral strategies, structural model, professional interaction, personal determinants, IT professionals.

Постановка проблеми. Актуальність проблеми зумовлено посиленням психологічної напруженості в діяльності організацій, які функціонують в складних соціально-економічних умовах, які склалися в Україні внаслідок повномасштабної агресії рф проти України, що впливає на докорінну зміну не лише бізнес-процесів, а й на те, як люди реагують на стрес, як вибудовують взаємодію та стає передумовою виникнення конфліктів на різних рівнях, серед яких – це конфлікти із суб'єктами професійної взаємодії, зокрема й в організаціях сфери ІТ.

Сучасні організації сфери ІТ сьогодні все більше акцентують увагу на вибудовуванні ефективної професійної міжособистісної взаємодії на всіх рівнях, а також на запобігання негативних наслідків конфліктної взаємодії та реалізації можливостей конструктивного вирішення конфліктів. Відповідно актуалізується проблематика вимог до соціально-психологічних компетентностей фахівців сфери ІТ, зокрема компетентності у вирішенні конфліктів, оскільки вони виявляються у соціальній взаємодії і ґрунтуються на особистісних властивостях працівника. В цьому контексті дослідження конфліктної компетентності, зокрема психологічних особливостей її прояву у фахівців сфери ІТ, постає як актуальна проблема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання компетентності працівників організації у розв'язанні конфліктних ситуацій в професійній міжособистісній взаємодії та вміння ефективно вирішувати спірні питання, піднімається в дослідженнях сучасних українських (Г. Бевзо; З. Двуліт; Л. Карамушка; І. Нагайцева та ін.) і зарубіжних (J. Adeyemi; J. Cheong; O. Osad; M. Tabitha та ін.) дослідників, присвячених проблемі конфліктів в різних організаціях, зокрема й в організаціях сфери ІТ (І. Бачурін; С. Буяджи; О. Орлова; В. Ровенська; О. Трофіменко; P. Rutner; C. Riemenschneider та ін.).

Акцентується увага на затребуваності у фахівцях сфери ІТ, які мають відповідати сучасним вимогам – на врахуванні не лише їхніх професійних компетенцій, так званих «hard skills», а й належного рівня **«soft skills» –** особистісних соціальних компетенцій, які впливають на взаємодію в команді та самоорганізацію (О. Малецька; Н. Максименко; Н. Панасенко; L. McLeod; R. Misra та ін.). До таких компетентностей ми відносимо конфліктну компетентність як здатність вирішувати конфлікти в професійній міжособистісній взаємодії.

Наразі бракує психологічних досліджень, які б комплексно вивчали конфліктну компетентність фахівців сфери ІТ та, зокрема особистісні детермінанти особливостей її прояву.

Мета статті. Емпірично визначити типові стратегії поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії як структурні компоненти їх конфліктної компетентності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Конфліктна компетентність розглядається дослідниками як така, якою в певній мірі володіє кожна людина,

яка формується стихійно, інтуїтивно, на основі минулого досвіду знаходити різні способи поведінки в конфлікті з урахуванням своїх інтересів, поведінки і статусу партнера, а також інших обставин (О. Воронцова; Л. Котлова) [1; 2]; як одна з найважливіших характеристик особистості, що характеризує її вміння і готовність використовувати конфлікт як засіб досягнення власних цілей (М. Голубєва & І. Жарук) [3]; як здатність розвивати та використовувати когнітивні, емоційні та поведінкові навички, які покращують продуктивні результати конфлікту, одночасно зменшуючи ймовірність ескалації або шкоди (V. Kundu; C. Runde) [4; 5]; як володіння тими прийомами та способами, за допомогою яких кожен з нас вирішує конфлікти у повсякденному житті, не спираючись на наукові методи (Л. Котлова) [2].

При розгляді конфліктологічної компетентності, як ми вже зазначали в попередніх публікаціях, акцентується цілеспрямоване її формування, здебільшого в професійному навчанні, в процесі якого набуваються спеціальні знання з конфліктології про природу, структуру, динаміку конфліктів та вміння використовувати технології запобігання конфліктам [6].

В нашому дослідженні йдеться саме про конфліктну компетентність як здатність особистості використовувати різні способи поведінки в конфлікті, що відповідають ситуаціям, яка розвивається безпосередньо на основі досвіду зіткнення з конфліктами та їх вирішення та визначається особистісними властивостями.

На основі здійсненого аналізу нами запропоновано теоретичну модель конфліктної компетентності фахівців сфери ІТ, відповідно до якої:

– конфліктна компетентність фахівців сфери ІТ виступає багатовимірним особистісним конструктом, який має свої психологічні особливості прояву і змістовно визначається комплексом структурних компонентів – типових стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії;

– зміст, характер та прояв типових стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії визначається специфічним комплексом (конфігурацією) їх особистісних детермінант.

Організація дослідження. Загалом емпіричну верифікацію загальнотеоретичної моделі конфліктної компетентності фахівців сфери ІТ було проведено на основі дослідницького підходу, що включав реалізацію комплексу якісних та кількісних методів. Весь перелік вирішуваних емпіричних завдань було реалізовано в рамках трьох етапів – підготовчого, констатувального та аналітичного, які представляють собою систему логічно взаємопов’язаних і змістовно узгоджених дослідницьких кроків, кожен з яких виконував окрему функцію у загальній структурі наукового дослідження.

В емпіричному дослідженні взяли участь 218 осіб, які працюють в ІТ компаніях, за різними напрямками (характером) професійної діяльності – «фахівець у сфері розробки, програмування, тестування», «фахівець у сфері

технічної підтримки», «фахівець у сфері управління проєктами»; рівень професійної кваліфікації досліджуваних – «молодший спеціаліст», «спеціаліст», «старший спеціаліст».

Представимо результати першого кроку аналітичного етапу дослідження, який забезпечив емпіричну верифікацію структурної моделі стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії, які розглядаються нами як структурні компоненти їх конфліктної компетентності.

З цією метою було використано метод експлораторного факторного аналізу, за допомогою якого було здійснено оптимізацію масиву виміряних емпіричних показників (психологічних змінних) досліджуваних шляхом зменшення їх розмірності до значно меншої кількості латентних інтегральних факторів. Результатом такої факторизації стало визначення типових стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії.

Зазначимо, що факторизацію матриці релевантних психологічних змінних було проведено методом головних компонент (Principal Components) з наступним варімакс-обертанням (Varimax normalized).

Зазначимо, що факторна оцінка являє собою кількісну міру вираженості кожного виділеного аналізом інтегрального фактора, в нашому випадку – типової стратегії поведінки фахівців ІТ-сфери в конфліктних ситуаціях міжособистісної взаємодії, представлену в одиницях стандартного відхилення від середнього, тому її середнє значення знаходитиметься в межах від –3 до +3.

За результатами факторизації матриці психологічних змінних, виміряних за допомогою комплексу психодіагностичних засобів – питальника «Визначення стилю поведінки в конфліктних ситуаціях» Томаса-Кілмана [7, с. 113–129]; методики «Оцінка рівня компетентності у вирішенні конфліктів» (П. Хеппнер, І. Петерсен) [7, с. 16–17]; методики «Управління міжособистісними конфліктами» Д. А. Веттена, К. С. Камерона [9, с. 188–192]; питальника «Стратегії подолання стресових ситуацій» С. Хобфолла [7, с. 86–92]; методика діагностики інтерперсональної взаємодії Т. Лірі [10, с. 99–107]; методики вимірювання довіри/недовіри особистості до світу, до інших людей, до себе А. Купрейченко (україномовна адаптація Савченко О. В. та ін.) [11, с. 16–22]; теста на оцінку самоконтролю в спілкуванні М. Снайдера (адаптація В. І. Розова) [7, с. 98–99], було отримано однозначно інтерпретовану факторну (структурну) модель типових стратегій поведінки фахівців сфери інформаційних технологій в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії.

Факторне рішення з простою структурою та мінімальними втратами вихідної інформації (повнота факторизації 65,7%, інформативність першого фактора – 19,6%, другого фактора – 16,7%, третього фактора – 11,4%, четвертого фактора – 9,8%, п’ятого фактора – 8,2%) дозволяє перейти до аналізу та змістової інтерпретації інтегральних факторів, які утворюють факторну (структурну)

модель типових стратегій поведінки фахівців сфери інформаційних технологій в конфліктних ситуаціях міжособистісної взаємодії.

Перший інтегральний фактор, який експліковано за результатами аналізу матриці факторної структури психологічних змінних, змістовно релевантних проявам стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії, пояснює 19,6% дисперсії ознак. Ми інтерпретували його як «*стратегія орієнтації на соціальну підтримку*» .

Змістовно він відображає психологічний симптомокомплекс досліджуваних, який визначається від'ємним полюсом однієї і додатнім полюсом семи психологічних змінних – *«пошук соціальної підтримки»* (0,89) як стратегія копінг-поведінки в ситуаціях проблемної або конфліктної взаємодії з іншими; *«довіра до інших людей»* (0,82) як показник особистісної довіри; *«вступ у соціальний контакт»* (0,76) як стратегія копінг-поведінки в ситуаціях проблемної або конфліктної взаємодії з іншими; *«співпраця»* (0,71) як стратегія поведінки в конфлікті; *«дружелюбний»* (0,65) як переважаючий (домінуючий) стиль міжособистісних стосунків; *«уміння конструктивно сприймати критику»* (0,60) як комунікативне уміння в управлінні конфліктами; *«компроміс»* (0,54) як стратегія поведінки в конфлікті; (зі знаком мінус) – *«егоїстичний»* (-0,50) як переважаючий (домінуючий) стиль міжособистісних стосунків.

Другий інтегральний фактор пояснює 16,7% дисперсії ознак. Змістовно узагальнюючи релевантні психологічні показники (змінні), які визначили структуру другого інтегрального фактора, маркуємо його як *«стратегія орієнтації на власні ресурси»*.

Змістовно він відображає психологічний симптомокомплекс досліджуваних, який визначається додатнім полюсом семи психологічних змінних – *«асертивні дії»* (0,85) як стратегія копінг-поведінки в ситуаціях проблемної або конфліктної взаємодії з іншими; *«довіра до себе»* (0,80) як показник особистісної довіри; *«упевненість у собі»* (0,77) як показник компетентності у вирішенні конфліктів; *«загальний рівень конфліктної компетентності»* (0,73) як показник компетентності у вирішенні конфліктів; *«комунікативний контроль у спілкуванні»* (0,67) як показник оцінки самоконтролю у спілкуванні; *«прогностичні уміння»* (0,60) та *«уміння приймати оптимальне рішення в конфліктній ситуації»* (0,51) як конфліктологічні уміння в управлінні конфліктами.

Третій інтегральний фактор, пояснює 11,4% дисперсії ознак. Змістовно узагальнюючи релевантні психологічні показники (змінні), які визначили структуру третього інтегрального фактора, інтерпретуємо його як *«стратегія домінуючої поведінки»*.

Змістовно він відображає психологічний симптомокомплекс досліджуваних, який визначається від'ємним полюсом однієї і додатнім полюсом чотирьох психологічних змінних – *«авторитарний»* (0,78) як переважаючий (домінуючий) стиль міжособистісних стосунків; *«імпульсивність»* (-0,71) як показник контролю емоційних реакцій та прийняття **рішень в ситуації конфлікту;**

«агресивні дії» (0,64) як стратегія копінг-поведінки в ситуаціях проблемної або конфліктної взаємодії з іншими; *«довіра до світу»* (-0,59) як показник особистісної довіри; *«суперництво»* (0,51) як стратегія поведінки в конфлікті.

Четвертий інтегральний фактор пояснює 9,8% дисперсії ознак. Змістовно узагальнюючи релевантні психологічні показники (змінні), які визначили структуру четвертого інтегрального фактора, інтерпретуємо його як *«стратегія уникаючої поведінки»*.

Змістовно він відображає психологічний симптомокомплекс досліджуваних, який визначається додатнім полюсом чотирьох психологічних змінних – *«уникнення»* (0,73) як стратегія поведінки в конфлікті; *«обережні дії»* (0,65) як стратегія копінг-поведінки в ситуаціях проблемної або конфліктної взаємодії з іншими; *«підозрілий»* (0,57) як переважаючий (домінуючий) стиль міжособистісних стосунків; *«маніпулятивні дії»* (0,52) як стратегія копінг-поведінки в ситуаціях проблемної або конфліктної взаємодії з іншими.

Насамкінець, останній – *п'ятий* інтегральний фактор, який експліковано за результатами аналізу матриці факторної структури психологічних змінних, змістовно релевантних проявам стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії, пояснює 8,2% дисперсії ознак. Змістовно узагальнюючи релевантні психологічні показники (змінні), які визначили структуру п'ятого інтегрального фактора, маркуємо його як *«стратегія залежної поведінки»*.

Змістовно він відображає психологічний симптомокомплекс досліджуваних, який визначається від'ємним полюсом однієї і додатнім полюсом двох психологічних змінних – *«залежний»* (0,69) як переважаючий (домінуючий) стиль міжособистісних стосунків; *«імпульсивні дії»* (-0,59) як стратегія копінг-поведінки в ситуаціях проблемної або конфліктної взаємодії з іншими; *«покірний»* (0,52) як переважаючий (домінуючий) стиль міжособистісних стосунків.

Висновки. Підводячи підсумки, зазначимо, що за результатами реалізації першого кроку аналітичного етапу емпіричного дослідження було верифіковано факторну (структурну) модель стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії.

Експліковано п'ять типових стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії: «стратегію орієнтації на соціальну підтримку», «стратегію орієнтації на власні ресурси», «стратегію домінуючої поведінки», «стратегію уникаючої поведінки», «стратегію залежної поведінки». Факторна структура кожної експлікованої стратегії поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії змістовно визначається специфічною конфігурацією (комплексом) релевантних психологічних показників (змінних). Емпірично експліковані типові стратегії поведінки фахівців ІТ-сфери в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії постають структурними компонентами їх конфліктної компетентності.

У *подальшому* емпірично верифікована структурна модель типових стратегій поведінки фахівців сфери ІТ в конфліктних ситуаціях професійної міжособистісної взаємодії та обчислені факторні оцінки для усіх виділених аналізом незалежних факторів постануть основою для вивчення особливостей їх особистісної детермінації.

Література:

1. Воронцова, О., Данєчкіна, Ю. Конфліктність та конфліктна компетентність особистості. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування,* 2006. 3 (35), С. 302-307.

2. Котлова Л. О. Конфліктологічна компетентність в системі безперервної освіти. *Актуальні проблеми в системі освіти: загальноосвітній навчальний заклад – доуніверситетська підготовка – вищий навчальний заклад: зб. наук. праць матеріалів ІІІ Всеукр. науково-практ. конф., 27 квітня 2017 р., м. Київ.* К.: НАУ, 2018, С. 130-133.

3. Голубєва М. О., Жарук І. В. Психолого-педагогічний зміст термінів «конфліктна компетентність» та «конфліктологічна компетентність». *Науковий простір: актуальні питання, досягнення та інновації : матеріали ІІІ Міжнародної наукової конференції, м. Хмельницький, 13 травня, 2022 р.* Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця : Європейська наукова платформа, 2022, С. 449-454. Режим доступу: https:// ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/582c6833-d51b-4e4e-9a6f-bf198803caba/content

4. Kundu V. Conflict competence: an exploration of its importance and skills. *International Journal of Peace, Education and Development*, 2020. 8 (1), P. 1-5. Режим доступу: https://renupublishers.com/images/article/IJPEDv8n1a.pdf

5. Runde, C. E. Conflict Competence in the Workplace. *Employment Relations Today Hompage*, 2014. 40 (4), P. 25–31.

6. Rot-Serov O.V. Conflict competence of IT professionals: theoretical Interpretations and empirical insights. *«Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)»: журнал*. 2025. No 8(54). С. 988-999. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-8(54)-988-999

7. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Олійник В.О. Психодіагностика лідерських якостей військовослужбовців : метод. посіб. К. : ТОВ «7БЦ», 2023. 171 с.

8. Дзюба Т.М. Комплекс методик для діагностики психологічної готовності керівника школи до взаємодії в умовах конфлікту. *За наук. ред. Л.М.Карамушки* Полтава, 2005. 67с.

9. Карамушка Л.М., Дзюба Т.М. *Психологія управління конфліктами в організації (на матеріалі діяльності освітніх організацій):* Монографія. К. – Полтава, 2009. 268 с.

10. Шевенко, А. М. *Методичне забезпечення відбору учнівської молоді до вищих навчальних закладів педагогічного профілю*. Метод. рекомендації. К., 2016. 157 с.

11. Савченко О.В., Петренко В.В., Тімакова А.В. Методика довіри/недовіри особистості до світу, до інших людей, до себе (А. Купрейченко): україномовна адаптація, валідизація та стандартазація. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія.* (5). 2022. 16-22. http://psy-visnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/psy/article/view/159

References:

1. Vorontsova, O., Danyechkina, YU. (2006). Konfliktnist′ ta konfliktna kompetentnist′ osobystosti.[Conflict and conflict competence of the individual] *Visnyk Natsional'noho universytetu vodnoho hospodarstva ta pryrodokorystuvannya*, – Bulletin of the National University of Water Management and Environmental Management, 3 (35), 302-307. [in Ukrainian].

2. Kotlova, L. O. (2018). Konfliktolohichna kompetentnist v systemi bezperervnoi osvity [Conflictological competence in the system of lifelong education]. *Aktualni problemy v systemi*

osvity: zahalnoosvitnii navchalnyi zaklad – douniversytetska pidhotovka – vyshchyi navchalnyi zaklad: zb. nauk. prats materialiv III Vseukr. naukovo-prakt. konf., 27 kvitnia 2017 r. – Topical Issues in the Education System: Secondary School – Pre-University Training – Higher Education Institution: Proceedings of the 3rd All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, April 27, 2017. Kyiv: NAU, 130-133. [in Ukrainian].

3. Holubeva, M. O., Zharuk, I. V. (2022). Psykholoho-pedahohichnyi zmist terminiv «konfliktna kompetentnist» ta «konfliktolohichna kompetentnist» [Psychological and pedagogical content of the terms "conflict competence" and "conflictological competence"]. *Naukovyi prostir: aktualni pytannia, dosiahnennia ta innovatsii: materialy III Mizhnar. naukovoi konf. m. Khmelnytskyi, 13 travnya 2022 r.* – Scientific space: current issues, achievements and innovations: materials of the III International Scientific Conf., Khmelnytskyi, May 13, 2022. International Center for Scientific Research. Vinnytsia: European Scientific Platform, 449–454. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/582c6833-d51b-4e4e-9a6f-bf198803caba/content [in Ukrainian].

4. Kundu, V. (2020). Conflict competence: an exploration of its importance and skills. *International Journal of Peace, Education and Development.* 8 (1), 1-5. URL: https://renupublishers.com/images/article/IJPEDv8n1a.pdf [in English]

5. Runde, C. E. (2014). Conflict Competence in the Workplace. *Employment Relations Today Hompage*, 40 (4), 25–31. **[**in English].

6. Rot-Serov O.V. (2025). Conflict competence of IT professionals: theoretical Interpretations and empirical insights. *«Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)»: журнал*. 2025. No 8(54). С. 988-999. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-4952-2025-8(54)-988-999. **[**in English].

7. Kokun O.M., Pishko I.O., Lozins′ka N.S., Oliynyk V.O. (2023). *Psykhodiahnostyka liders'kykh yakostey viys'kovosluzhbovtsiv* [Psychodiagnostics of leadership qualities of military personnel] *metod. posib.* – methodical manual. Kyiv: LLC "7BC". 171 p. [in Ukrainian].

8. Dziuba, T. M. (2005). *Kompleks metodyk dlia diahnostyky psykholohichnoi hotovnosti kerivnyka shkoly do vzaiemodii v umovakh konfliktu* [A set of methods for diagnosing the psychological readiness of a school principal for interaction under conflict conditions]. *(L. M. Karamushka, Ed.)*. Poltava. 67 p. [in Ukrainian].

9. Karamushka, L. M., Dziuba, T. M. (2009). *Psykholohiia upravlinnia konfliktamy v orhanizatsii (na materiali diialnosti osvitnikh orhanizatsii)* [Psychology of Conflict Management in Organizations (Based on the Activities of Educational Institutions]. *Monohrafiia* – Monograph. Kyiv-Poltava, 268 p. [in Ukrainian].

10. Shevenko, A. M. (2016). *Metodychne zabezpechennya vidboru uchnivs'koyi molodi do vyshchykh navchal'nykh zakladiv pedahohichnoho profilyu* [Methodological support for the selection of students to higher educational institutions of a pedagogical profile] Metod. Rekomendatsiyi – Method. recommendations. Kyiv, 2016. 157 s. [in Ukrainian].

11. Savchenko, O. V., Petrenko, V. V., Timakova, A. V. (2022). Metodyka doviry/nedoviry osobystosti do svitu, do inshykh liudei, do sebe (A. Kupreichenko): ukraïnomovna adaptatsiia, validizatsiia ta standartyzatsiia [Methodology for measuring personal trust/distrust toward the world, other people, and self (A. Kupreichenko): Ukrainian-language adaptation, validation, and standardization]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Psykholohiia* – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Psychology, (5), 16–22. URL: http://psy-visnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/psy/article/view/159 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 03.03.2026

УДК 159.9.07

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2687-2694

Савінова Олена Михайлівна аспірантка 1 курсу, психологічного факультету, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, https://orcid.org/0009-0001-1732-5587.

ЕГОЦЕНТРОВАНА ПРИЗМА ЯК ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДНОВЛЕННЯ ПІСЛЯ СТРЕСУ

Анотація. У статті здійснено теоретичне обґрунтування егоцентрованої призми (ЕП) як інтерпретаційної моделі психологічного відновлення після стресу. Актуальність дослідження зумовлена зростанням рівня хронічного психоемоційного напруження в сучасному суспільстві та недостатньою розробленістю внутрішніх механізмів відновлення та саморегуляції після стресових подій. У сучасних наукових підходах стрес розглядається як багаторівнева система реакцій, що включає когнітивні, емоційні, фізіологічні та поведінкові компоненти. Водночас більшість досліджень зосереджені або на симптоматиці стресу, або на прикладних інтервенціях щодо його зниження, залишаючи поза увагою інтегративний механізм внутрішньої реорганізації досвіду.

Метою статті є концептуалізація егоцентрованої призми як системи когнітивно-ціннісної інтерпретації, що забезпечує стабілізацію внутрішньої позиції особистості та відновлення здатності до усвідомленої дії. У межах дослідження проаналізовано сучасні теоретичні підходи до розуміння природи стресу, узагальнено результати систематичних оглядів щодо його фізіологічних і поведінкових проявів, а також розглянуто прикладні моделі подолання стресу.

Егоцентрована призма визначається як внутрішній механізм «центрування» досвіду, що дозволяє особистості диференціювати зону власної відповідальності, спиратися на систему особистісних цінностей та реалізовувати усвідомлену поведінкову відповідь. Модель включає когнітивний, ціннісний і поведінковий компоненти, які взаємодіють у процесі реорганізації інтерпретації стресової події. Запропонований підхід дозволяє розглядати відновлення не лише як зниження рівня напруження, а як реконструкцію внутрішньої суб'єктної позиції.

Наукова новизна дослідження полягає у формулюванні інтерпретаційної моделі, що поєднує різні рівні психологічного реагування на стрес у єдину систему. Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричною перевіркою структурних компонентів егоцентрованої призми та розробленням психодіагностичного інструментарію для оцінювання її сформованості.

Ключові слова: стрес, психологічне відновлення, інтерпретація досвіду, суб'єктність, егоцентрована призма, ЕП, саморегуляція, поведінкові стратегії.

Savinova Olena Mykhailivna 1st-year PhD student, Faculty of Psychology, Cherkasy National University of B. Khmelnitsky, https://orcid.org/0009-0001-1732-5587.

EGOCENTRIC PRISM AS AN INTERPRETATIVE MODEL OF PSYCHOLOGICAL RECOVERY AFTER STRESS

Abstract. The article provides a theoretical substantiation of the egocentric prism (EP) as an interpretative model of psychological recovery after stress. The relevance of the study is determined by the increasing level of chronic psycho-emotional tension in modern society and the insufficient development of internal mechanisms of recovery and self-regulation after stressful events. In modern scientific approaches, stress is considered a multidimensional system of reactions that includes cognitive, emotional, physiological, and behavioral components. However, most studies focus either on the symptomatology of stress or on applied interventions aimed at its reduction, leaving insufficient attention to the integrative mechanism of internal reorganization of experience.

The purpose of the article is to conceptualize the egocentric prism as a system of cognitive and value-based interpretation that ensures stabilization of the individual's internal position and restoration of the capacity for conscious action. The study analyzes contemporary theoretical approaches to understanding the nature of stress, summarizes findings of systematic reviews concerning its physiological and behavioral manifestations, and examines applied models of stress coping.

The egocentric prism is defined as an internal mechanism of "centering" experience that enables an individual to differentiate the sphere of personal responsibility, rely on a system of personal values, and implement a deliberate behavioral response. The model includes cognitive, value-based, and behavioral components that interact in the process of reorganizing the interpretation of a stressful event. The proposed approach allows recovery to be viewed not merely as a reduction of tension, but as a reconstruction of the individual's internal subject position.

The scientific novelty of the study lies in the formulation of an integrative interpretative model that combines different levels of psychological response to stress into a unified system. Prospects for further research are associated with empirical verification of the structural components of the egocentric prism and the development of psychodiagnostic tools for assessing its formation.

Keywords: stress, psychological recovery, interpretation of experience, subjectivity, egocentric prism, EP, self-regulation, behavioral strategies.

Постановка проблеми

У сучасних умовах стрес стає не епізодичним явищем, а постійним фоном життєдіяльності людини. Інтенсивність соціальних змін, професійне навантаження, інформаційна перенасиченість та невизначеність майбутнього

призводять до тривалого психоемоційного напруження. У наукових працях стрес розглядається як складний психофізіологічний процес, що включає когнітивну оцінку ситуації, емоційну реакцію та поведінкову відповідь [1, 2].

Сучасні емпіричні дослідження підтверджують, що тривалий стрес пов'язаний не лише з суб'єктивним переживанням напруження, але й із фізіологічними змінами, зокрема коливанням рівня кортизолу [3]. Окрім цього, доведено, що високий рівень стресу впливає на повсякденну поведінку людини, у тому числі на дії, пов'язані з підтриманням фізичного та психічного здоров'я [4].

Проблема полягає в тому, що більшість сучасних підходів зосереджені або на зниженні симптомів стресу, або на формуванні окремих навичок подолання.

Так, у прикладних рекомендаціях наголошується на розвитку технік саморегуляції та управління емоціями [5, 6], а в організаційній психології — на мінімізації професійного стресу через управлінські стратегії [7].

Однак недостатньо дослідженим залишається внутрішній механізм, завдяки якому особистість відновлює відчуття цілісності після стресової події. Йдеться не лише про зменшення напруження, а про повернення суб'єктності — здатності діяти, приймати рішення та зберігати внутрішній центр.

У цьому контексті виникає потреба у розробці інтерпретаційної моделі, яка б пояснювала системний механізм психологічного відновлення після стресу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сучасній психологічній літературі стрес розглядається як багатовимірне явище, що охоплює когнітивні процеси (оцінювання ситуації), емоційні реакції, фізіологічні зміни та поведінкові відповіді. Узагальнювальні праці підкреслюють, що стрес не зводиться до «напруження» як переживання, а проявляється як системна реакція, яка змінює спосіб мислення, регуляцію емоцій і характер дій людини у повсякденності [1]. У вітчизняному науковому полі стрес аналізується також у площині стресових розладів і наслідків тривалого впливу стресорів, що дозволяє чіткіше описувати межу між адаптаційними реакціями та дезадаптацією [2].

Окрему групу сучасних досліджень становлять систематичні огляди та метааналізи, які оцінюють, як стрес і способи його подолання відображаються на об'єктивних показниках. Так, продемонстровано, що психологічні інтервенції з управління стресом можуть сприяти позитивним змінам показників кортизолу, а отже — впливати не лише на суб'єктивне самопочуття, а й на фізіологічний компонент реакції на стрес [3].

Інший напрям систематичних оглядів пов'язує стрес із повсякденною поведінкою: аналізується, як стрес співвідноситься зі щоденними діями, що підтримують або, навпаки, підривають стан здоров'я (сон, режим, активність, харчування, звернення по допомогу тощо) [4]. Таким чином, сучасні емпіричні узагальнення підтверджують: стрес має вимірювані наслідки на рівні організму і стабільно пов'язаний із поведінковими змінами [3, 4].

Практико-орієнтований напрям представлений рекомендаційними та прикладними матеріалами, у яких фокус робиться на доступних стратегіях самодопомоги та базових навичках саморегуляції. Зокрема, на рівні міжнародних підходів пропонують структуровані дії для зниження напруження та відновлення психологічної рівноваги в умовах стресу [5]. В українських працях також розглядають психологічні аспекти подолання стресу та підкреслюється значущість розвитку навичок, що підтримують самоконтроль і стійкість у складних ситуаціях [6]. Окремо досліджують стрес у професійному середовищі, де увагу зосереджують на тому, як робочі конфлікти, управлінські рішення та організаційні умови посилюють або знижують стресове навантаження [7].

Водночас аналіз зазначених підходів дозволяє виокремити невирішену частину загальної проблеми. Більшість наявних джерел або:

1. описують стрес як реакцію (психологічну й фізіологічну) та його наслідки [1–4]; або

2. зосереджуються на наборах технік подолання й зниження напруження [5, 6]; або

3. розглядають контекстні чинники стресу (зокрема професійні) [7].

При цьому меншою мірою пояснюється внутрішній системний механізм, який забезпечує **відновлення суб'єктності** після стресу: тобто як саме людина повертається до відчуття внутрішнього центру, здатності оцінювати події, приймати рішення та діяти не лише «попри стрес», а вже з оновленою внутрішньою опорою. Недостатньо описаним залишається також інтегративний рівень, на якому поєднуються когнітивні інтерпретації, ціннісні орієнтири та поведінкові прояви у цілісну систему відновлення.

Саме ця невирішена частина проблеми і є фокусом статті: обґрунтувати авторську інтегративну модель егоцентрованої призми (ЕП) як системи, що може виступати психологічним ресурсом відновлення після стресу, та окреслити напрямки її подальшої емпіричної перевірки [1–7].

Мета статті (постановка завдання)

Метою статті є теоретичне обґрунтування та концептуалізація егоцентрованої призми як інтерпретаційної психологічної моделі, що виступає ресурсом відновлення особистості після стресу.

Для досягнення поставленої мети визначено такі завдання:

1. Проаналізувати сучасні наукові підходи до розуміння стресу та його наслідків для психологічного функціонування особистості [1–4].

2. Узагальнити підходи до подолання стресу та наявні стратегії саморегуляції [5, 6], а також врахувати контекстуальні аспекти стресу в професійному середовищі [7].

3. Виокремити невирішені аспекти проблеми, зокрема відсутність інтерпретаційної моделі, яка пояснює механізм відновлення суб'єктності після стресового впливу.

4. Розробити та описати структурні компоненти егоцентрованої перспективи як системи, що поєднує когнітивний, ціннісний та поведінковий рівні реагування.

1. Сформулювати гіпотетичні положення щодо можливостей емпіричної перевірки запропонованої моделі.

Таким чином, стаття спрямована не лише на узагальнення наявних досліджень, а й на створення теоретичної основи для подальших емпіричних досліджень механізмів психологічного відновлення після стресу.

Виклад основного матеріалу

Егоцентрована призма як механізм інтерпретації стресового досвіду

Сучасні дослідження підтверджують, що стрес змінює не лише емоційний стан людини, а й спосіб її мислення, оцінки ситуацій та прийняття рішень [1–4]. У стані тривалого напруження звужується фокус уваги, посилюється орієнтація на загрозу, знижується відчуття контролю. Це, своєю чергою, впливає на поведінку та повсякденні дії, пов'язані з підтриманням здоров'я [4].

Однак ключовим у процесі стресового впливу є не лише сам факт наявності стресора, а спосіб його інтерпретації. Саме тут вводиться поняття егоцентрованої призми (ЕП).

Під егоцентрованою призмою у межах даного дослідження розуміється внутрішня система когнітивно-ціннісного фільтрування досвіду, через яку особистість оцінює події, визначає їх значущість і приймає рішення щодо подальших дій. Вона виконує функцію своєрідного «центрування» досвіду: замість розчинення в обставинах людина зберігає внутрішню точку опори.

Стрес, згідно з сучасними узагальненнями, супроводжується фізіологічною активацією та поведінковими змінами [3, 4]. Проте саме інтерпретація події визначає, чи буде реакція короткочасною адаптацією, чи переросте у хронічне напруження.

Егоцентрована призма забезпечує перехід від реактивного сприйняття («зі мною щось відбувається») до суб'єктного («я визначаю свою позицію щодо того, що відбувається»).

Структурні компоненти егоцентрованої призми

Егоцентрована призма як інтегративна система включає три взаємопов'язані рівні.

1. **Когнітивний рівень.** На цьому рівні відбувається переоцінка ситуації. Особистість виокремлює ті аспекти події, які перебувають у зоні її впливу, і відмежовує те, що не підлягає контролю. Така диференціація знижує загальний рівень напруження та зменшує інтенсивність стресової реакції. Практичні підходи до управління стресом також підкреслюють важливість фокусування на контрольованих діях [5], однак у межах запропонованої моделі це розглядається як частина ширшої системи.

2. **Ціннісний рівень.** Стрес часто супроводжується розмиттям пріоритетів та внутрішньою дезорієнтацією. Егоцентрована призма передбачає повернення

до власної системи значущих орієнтирів. Саме цінності визначають, які події набувають центрального значення, а які залишаються периферійними. Таким чином зменшується вплив зовнішніх оцінок і соціального тиску, що особливо актуально в умовах професійного стресу [7].

3. **Поведінковий рівень.** Інтерпретація без дії не забезпечує відновлення. Егоцентрована призма реалізується через конкретні вчинки: встановлення меж, прийняття рішень, зміни режиму роботи, звернення по підтримку. Доведено, що стрес пов'язаний із трансформацією повсякденної поведінки [4], тому відновлення передбачає її усвідомлену корекцію.

Егоцентрована призма як ресурс відновлення

На відміну від підходів, що зосереджуються переважно на зниженні симптомів стресу [3, 5], запропонована модель описує процес глибинної перебудови внутрішньої позиції.

Вона не заперечує значущості інтервенцій, але розглядає їх як допоміжний рівень.

Механізм дії егоцентрованої призми можна подати у вигляді послідовності:

1. Стресова подія →
2. Порушення відчуття контролю та стабільності →
3. Активація внутрішньої переоцінки через егоцентровану призму →
4. Виокремлення зони відповідальності та ціннісних пріоритетів →
5. Усвідомлена поведінкова відповідь →
6. Відновлення суб'єктності.

Такий підхід узгоджується з сучасним розумінням системного характеру стресу [1–4], але доповнює його описом інтерпретаційної внутрішнього механізму.

Відмежування від егоцентризму

Важливо підкреслити, що егоцентрована призма не тотожна егоцентризму як риси особистості. Егоцентризм передбачає ігнорування інших позицій. Натомість егоцентрована призма означає збереження внутрішньої точки опори при взаємодії із зовнішнім середовищем. Це не ізоляція, а структурована внутрішня позиція.

Науковий результат

Отриманий теоретичний результат полягає у формулюванні інтерпретаційної моделі, яка пояснює відновлення після стресу через механізм когнітивно-ціннісної реорганізації. На відміну від наявних підходів, що або фіксують фізіологічні показники [3], або аналізують поведінкові зміни [4], або пропонують прикладні техніки [5, 6], дана модель поєднує ці рівні в єдину систему.

Таким чином, егоцентрована призма розглядається як внутрішній ресурс, що забезпечує стабілізацію особистості в умовах стресового впливу та створює підґрунтя для подальшої емпіричної перевірки.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок

Проведений теоретичний аналіз сучасних наукових підходів до проблеми стресу засвідчив, що даний феномен розглядається як багаторівнева система реакцій, яка охоплює когнітивні, емоційні, фізіологічні та поведінкові компоненти [1, 2]. Систематичні огляди підтверджують зв'язок стресу з об'єктивними показниками функціонування організму [3] та зі змінами у повсякденній поведінці, зокрема в діях, спрямованих на підтримання здоров'я [4]. Прикладні підходи наголошують на розвитку стратегій подолання стресу та навичок саморегуляції [5, 6], а також на врахуванні професійного контексту як чинника підвищеного стресового навантаження [7].

Водночас встановлено, що у наявних дослідженнях недостатньо висвітлено внутрішній інтегративний механізм відновлення суб'єктності після стресового впливу. Більшість робіт зосереджені або на симптоматиці, або на інтервенціях, або на зовнішніх умовах функціонування. Це зумовлює потребу в теоретичному осмисленні глибинного механізму, який забезпечує повернення внутрішньої стабільності.

У межах даного дослідження обґрунтовано поняття егоцентрованої призми як інтерпретаційної моделі психологічного відновлення після стресу. Егоцентрована призма визначена як система когнітивно-ціннісної інтерпретації досвіду, що дозволяє особистості:

- зберігати внутрішній центр у ситуаціях дестабілізації;
- диференціювати зону власної відповідальності та межі контролю;
- спиратися на власні ціннісні орієнтири;
- реалізовувати усвідомлену поведінкову відповідь.

Науковий результат дослідження полягає у формулюванні інтерпретаційної моделі, яка поєднує когнітивний, ціннісний і поведінковий рівні реагування на стрес у єдину систему. Запропонований підхід дозволяє розглядати відновлення не лише як зниження рівня напруження, а як процес реконструкції внутрішньої позиції особистості.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі пов'язані з емпіричною перевіркою запропонованої моделі. Доцільним є:

1. Розроблення психодіагностичного інструментарію для вимірювання рівня сформованості егоцентрованої призми.
2. Дослідження зв'язку між показниками егоцентрованої призми та рівнем пережитого стресу.
3. Перевірка медіаційної ролі егоцентрованої призми у взаємозв'язку між стресовим навантаженням і поведінковими змінами.
4. Вивчення особливостей функціонування моделі в умовах професійного стресу.

Таким чином, подальші дослідження можуть сприяти поглибленню розуміння внутрішніх ресурсів особистості та розширенню теоретичних підходів до проблеми психологічного відновлення після стресу.

Література:

1. Mottram, C., Woodward, A., & Farrington, S. (2025) *The Psychology of Stress (The Psychology of Everything).* Routledge.
2. Овчаренко, О. Ю. *Психологія стресу та стресових розладів.* — Київ: Університет «Україна». 2023.
3. Rogerson, O., Wilding, S., Prudenzi, A., & O'Connor, D. B. *Effectiveness of stress management interventions to change cortisol levels: a systematic review and meta-analysis.* [Електронний ресурс] https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/37879237/.
4. Bamert, M., Schaffter, Y., Bally, F., O'Connor, D. B., & Inauen, J. *Assessment of stress and its relationship with health behaviour in daily life: a systematic review*. [Електронний ресурс] https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/40844372/.
5. World Health Organization. (2020). *Doing What Matters in Times of Stress: An Illustrated Guide.* [Електронний ресурс] https://www.who.int/publications/i/item/9789240003927.
6. Макаренко, О. *Психологічні аспекти подолання стресу.* [Електронний ресурс] https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e326cdf3-8b60-44fc-91ac-dc1297cdd95a/content.
7. Kraczla, M., & Wziatek-Stasko, A. (2024). *Management, Conflict Resolution and Strategy: Coping With Stress at Work* (Routledge Studies in Management, Organizations and Society). Routledge.

References:

1. Mottram, C., Woodward, A., & Farrington, S. (2025). The Psychology of Stress (The Psychology of Everything). Routledge.
2. Ovcharenko, O. Yu. (2023). Psykholohiia stresu ta stresovykh rozladiv. [Psychology of Stress and Stress Disorders] Kyiv: Universytet “Ukraina”. [in Ukrainian].
3. Rogerson, O., Wilding, S., Prudenzi, A., & O'Connor, D. B. Effectiveness of stress management interventions to change cortisol levels: a systematic review and meta-analysis. Retrieved from https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/37879237/.
4. Bamert, M., Schaffter, Y., Bally, F., O'Connor, D. B., & Inauen, J. Assessment of stress and its relationship with health behaviour in daily life: a systematic review. Retrieved from https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/40844372/.
5. World Health Organization. (2020). Doing What Matters in Times of Stress: An Illustrated Guide. Retrieved from https://www.who.int/publications/i/item/9789240003927.
6. Makarenko, O. Psykholohichni aspekty podolannia stresu. [Psychological Aspects of Overcoming Stress] Retrieved from https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e326cdf3-8b60-44fc-91ac-dc1297cdd95a/content [in Ukrainian].
7. Kraczla, M., & Wziatek-Stasko, A. (2024). Management, Conflict Resolution and Strategy: Coping With Stress at Work (Routledge Studies in Management, Organizations and Society). Routledge.

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 159.942 – 053.2:613.95

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2695-2707

Савченко Юрій Юрійович кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри освітології та психолого-педагогічних наук Факультету педагогічної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, м. Київ, https://orcid.org/0000-0003-3662-2787

Антипін Євген Борисович кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри освітології та психолого-педагогічних наук Факультету педагогічної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-0371-2498

Редько Сергій Іванович кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри освітології та психолого-педагогічних наук Факультету педагогічної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-6903-2452

ВИЯВ ЕМОЦІЙ ЯК ФАКТОР ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ДИТИНИ У РАННЬОМУ ВІЦІ

Анотація. У статті наведено теоретичні основи вивчення емоційних виявів дітей раннього віку у психологічних дослідженнях. Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які досліджували вияви емоцій.

З'ясовано, що раннє дитинство – період, який є найважливішим у соціально-емоційному благополуччі дитини, так і в психічному розвитку в цілому. Від народження до трьох років виробляються основні патерни емоційної взаємодії з оточуючими людьми, розвиваються специфічні, пов'язані з досвідом дитини, стратегії емоційної адаптації, які транслюються впродовж усього життя. Проблема емоційного розвитку безпосередньо пов'язана з питаннями психічного здоров'я людини на всіх етапах її розвитку. Встановлено, що немовлятам вже з моменту народження притаманна здатність розрізняти емоційні вияви обличь дорослих, які знаходяться поряд з ним, а також імітувати пропоновані вияви обличчя. Важливо, що немовля здатні за допомогою емоцій не тільки відображати сигнали «ззовні», але й сигналізувати дорослому про власний стан, і це є однією з основних функцій емоцій на ранніх етапах розвитку дитини.

Закцентовано увагу на тому що, дитина і дорослий включаються у ланцюг емоційного обміну, впливаючи один на одного та змінюючи поведінку один одного. Одночасно дорослий, завдячуючи емоційним сигналам дитини, отримує можливість зрозуміти її емоційний стан та надати їй адекватну допомогу у регуляції її власного стану.

Доведено, що емоційна сигналізація дитини дозволяє людині, яка доглядає за дитиною, оцінити як ступінь її задоволення, так і відповідну потребу у втручанні. Це відбувається тому, що немовля від народження має певні біологічні механізми, які покладені в основу потреби встановлювати емоційний зв'язок, виявляти деякі форми поведінки, які здатні змусити оточуючих знаходитися поруч з ним та піклуватися про нього. Дані форми поведінки мають адаптивний характер, так як забезпечують малюку турботу, яка необхідна для виживання.

Як аргумент значущості, виокремлено той факт, що у ранньому віці для дитини є характерною особлива емоційність сприймання навколишнього світу, це – її характерна психічна риса. Емоції не тільки висловлюють ті чи інші особливості мотивації поведінки дитини, але й відіграють суттєву роль в реалізації цих мотивів.

Ключові слова: емоції, радість, афект, психічний розвиток, дитина раннього віку.

Savchenko Yuriy Candidate of Psychology Sciences, Associate Professor of Departments of Educology and Psychological and Pedagogical Sciences of the Faculty of Pedagogical Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-3662-2787

Antypin Yevhen Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Departments of Educology and Psychological and Pedagogical Sciences of the Faculty of Pedagogical Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-0371-2498

Redko Serhii Candidate of Psychology Sciences, Associate Professor of the Departments of Educology and Psychological and Pedagogical Sciences of the Faculty of Pedagogical Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-6903-2452

EXPRESSION OF EMOTIONS AS A FACTOR OF CHILDREN`S MENTAL HEALTH AT AN EARLY AGE

Abstract. The article presents the theoretical foundations of psychological research on the emotional expressions of young children. The theoretical foundations of the study are presented, including the works of scientists who have studied the expression of emotions.

It has been found that early childhood is the most important period for a child's socio-emotional well-being and general mental development. From birth to age 3, the main patterns of emotional interaction with others and specific emotional adaptation strategies related to the child's experience are developed and transmitted throughout

life. The problem of emotional development is directly related to the issues of mental health of a person at all stages of his development. It has been established that infants from the moment of birth have the ability to distinguish emotional expressions on the faces of adults who are near them, as well as to imitate the proposed facial expressions. It is important that infants can use emotions not only to reflect signals "from the outside", but also to signal to an adult about their own state, and this is one of the main functions of emotions in the early stages of a child's development.

The emphasis is on the fact that the child and the adult are included in the chain of emotional exchange, influencing each other and changing each other's behavior. At the same time, the adult can, thanks to the child's emotional signals, understand the child's emotional state and provide adequate assistance in regulating her own.

It has been proven that a child's emotional signaling allows the person caring for the child to assess both the degree of his satisfaction and the need for intervention. This is because, from birth, the infant has certain biological mechanisms that underlie the need to establish an emotional connection and to exhibit behaviors that compel others to be near him and take care of him. These behaviors are adaptive, as they provide the baby with the care necessary for survival.

As an argument for significance, the fact that a child, at an early age, shows a special emotionality in perceiving the surrounding world is highlighted; this is his characteristic mental trait. Emotions not only express certain features of the child's behavioral motivation, but also play a significant role in the implementation of these motives.

Keywords: emotions, joy, affect, mental development, young child.

Постановка проблеми. Раннє дитинство – період, який є найважливішим у соціально-емоційному благополуччі дитини, так і в психічному розвитку в цілому. Від народження до трьох років виробляються основні патерни емоційної взаємодії з оточуючими людьми, розвиваються специфічні, пов’язані з досвідом дитини, стратегії емоційної адаптації, які транслюються впродовж усього життя.

Таким чином, проблема емоційного розвитку безпосередньо пов’язана з питаннями психічного здоров’я людини на всіх етапах її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема емоційного розвитку, як детермінанти та умови психічного розвитку дитини, привертала й привертає увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Важливі теоретичні положення емоційного розвитку в онтогенезі висвітлено в наукових працях І. Беха, О. Кононко, С. Кулачківської, С. Ладивір. Окремі аспекти розвитку емоційної сфери, формування емоційної культури дітей дошкільного віку розкрито у працях А. Блозви, Т. Гурковської, В. Іванової, А. Теплюк, І. Карабаєвої, Н. Трофаїли, О. Федорчук, R. Emde.

Однак, науковці зазначають, що при всій своїй значущості емоційна сфера дітей раннього віку, як психологічний феномен загалом, і як фактор психічного здоров’я зокрема, досліджене недостатньо.

***Мета статті*:** проаналізувати особливості емоційного вияву у дітей раннього віку та його місце у психічному здоров'ї дитини.

Виклад основного матеріалу. Спроби проникнути у глибини людських переживань, пояснити емоції та почуття людини здійснювалися ще з давніх часів. За тривалу історію розвитку учіння про емоції було висунуто багато гіпотез, пов'язаних з природою, особливостями перебігу емоційних переживань людини та специфікою їх вияву.

Початок експериментальних досліджень вияву емоцій у людини пов'язаний з ім'ям Ч. Дарвіна, який вважав, що емоції з'явилися у процесі еволюції живих істот як життєво важливі механізми пристосування, «корисні функціональні звички», які сприяють адаптації організму до умов та ситуацій його існування. Спостерігаючи за зовнішнім виявом різних емоційних станів у тварини та людини, Дарвін виявив у них багато подібного та прийшов до висновку, що еволюційний принцип прийнятний не лише до біологічного, але й до психічного та поведінкового розвитку. На його думку, емоційний вияв, наприклад особливі рухи тіла та обличчя, виникали у відповідь на стимули оточуючого середовища, і в процесі еволюції змінювалися морфологічні ознаки видів. Таким же чином емоційні відповіді закріплювалися та перетворювалися у внутрішні, генетичні характеристики. У результаті Дарвін дійшов висновку, що для кожної емоції є характерним особливий патерн активації вияву обличчя та поведінки. Виявлена подібність емоційних виявів у вищих тварин та людини, у різних груп людей (незалежно від культури) і серед дорослих взагалі наштовхнуло Дарвіна на думку про універсальність емоцій [8].

Окрім еволюційного аспекту розвитку емоцій у людини, у своїй теорії емоцій Ч. Дарвін також приділяє увагу принципу протилежностей. Відповідно даному принципу, кожна базова емоція (подив, інтерес, гнів, відраза/огида, щастя, смуток, страх) складається з пари протилежностей. Наприклад, страх – спокій. Досягти вольового керування протилежними емоціями, які виникають під впливом протилежних імпульсів, людина може шляхом багаторазових «тренувань», які відбуваються постійно впродовж життя [8].

Ще один принцип Ч. Дарвіна стосується спрямовуючих впливів нервової системи. Він вважав, що вияв емоцій у людини, пов'язаний з певними станами свідомості, та є безпосереднім результатом роботи нервової системи. Перелік емоцій, які пов'язані з роботою нервової системи, включає лють, радість, жах, любов, ревнощі та горе. Робота нервової системи, на думку Дарвіна, завжди включена у процес розвитку емоцій та вольової регуляції емоційних виявів.

Тому, основна ідея Ч. Дарвіна полягає в тому, що здатність людини виражати емоції є вродженою. Вона виникла для того, щоб збільшити життєздатність людського роду: допомогти уникнути небезпеки, відновитися після дистресу або задовольнити певні потреби. Дарвін розглядав вроджену здатність виявляти почуття за допомогою обличчя, як головну особливість емоцій.

Після робіт Ч. Дарвіна, впродовж тривалого часу практично не спостерігається досліджень вияву емоцій у людини. Лише у 1970-х роках напрямок досліджень, розпочатих Дарвіном, продовжили його прибічники П. Екман та К. Ізард. Спочатку вони (незалежно один від одного) організували крос-культурні дослідження вияву емоцій з метою підтвердження думки про універсальність емоцій, висунуте Дарвіном. Розвиваючи еволюційну перспективу Дарвіна, Екман ті Ізард вивчали у першу чергу рухи тіла, а вже потім «рухи» обличчя. З часом, Екман змінив власні погляди на роль рухів тіла та обличчя, зробивши висновок, що обличчя – це по суті орган соціальної комунікації, до якого додаються рухи тіла.

У результаті проведених П. Екманом та К. Ізардом досліджень було встановлено багато спільного у виразах обличчя у представників різних культур сходу та заходу. Ізард (1971) зазначав, що крос-культурна подібність спостерігається й тоді, коли досліджуваним пропонувалося назвати емоції або змінити слова, якими вони позначали вираз почуттів (тобто виявлена схожість стосувалася не лише власне виразу, але й «мови» емоцій – дефініцій, які використовуються для позначення емоцій, що виявляються) [2].

З часом П. Екман та У. Фрізен розширили межі досліджень до племен Нової Гвінеї, де люди не мали змоги знати про значення виразу обличчя. Була виявлена схожість у виявах, які проявлялися в особливих соціальних ситуаціях, як смерть дитини, боротьба, або зустріч із друзями.

Основним досягненням «крос-культурного» етапу робіт П. Екмана, У. Фрізена та К Ізарда є вивчення як люди інтерпретують емоції, як і коли вони їх виявляють. Окрім свідчень універсальності спонтанних та мимовільних виявів, які були також підтверджені в іншій роботі вчених – методиці оцінки рухів обличчя FACS (Facial Action Coding System), були виявлені так звані «правила вияву» - культурно специфічний опис того, хто і які емоції може виявляти, по відношенню до кого і коли – щоб пояснити, як відмінності культур можуть позначатися на універсальних характеристиках вияву емоцій [13].

Поділяючи погляди Ч. Дарвіна та П. Екмана про вроджений характер людських емоцій, К. Ізард підкреслював їх соціальну природу, яка закріпилась у процесі еволюції на рівні біологічного рефлексу. Невипадково, у власних роздумах про природу емоційних явищ, Ізард обирав відмінний від зазначених дослідників напрямок. Він орієнтувався на розуміння емоцій, як важливу складову будь якої взаємодії, посилаючись на роботи Дж. Боулбі, М. Ейнсворт, Р. Шпіца. Ізард вважав, що емоції виникли як «цементуючий фактор взаємної прив'язаності матері та дитини» [2, с. 19]. «Екологічна ніша людської дитини полягає в тому, що носієм усіх когнітивних, соціальних та фізіологічних навичок, необхідних для виживання малюка, є дорослий, який піклується про нього. Малюк не мав би спроможності вижити, аби матір не відчувала сильної потреби тримати його на руках» [2, с. 19]. На думку Ізарда важливою є ще одна причина виникнення емоцій. Це «нагальна необхідність у засобах комунікації

між матір'ю та дитиною, як поміж дорослими людьми» [2, с. 22]. Багатьма дослідниками дітей раннього віку було зазначено, що одразу після народження, не маючи інших засобів комунікації, дитина здатна за допомогою емоцій сигналізувати про власний стан, спонукаючи дорослого підтримувати власний емоційний стан, якщо він позитивний, та змінювати його, якщо він негативний [6; 9; 10; 13].

Певного компромісу у питаннях співвідношення характеристик дискретності та тривалості емоцій вдалося досягти Р. Матіасу та Д. Кону. На прикладі вивчення емоцій у немовлят 2, 4, 6 місяців вони прослідкували, чи завжди виконується положення К. Ізарда про дискретність емоцій. Результати їх досліджень показали, що позитивні вияви дійсно вміщуються у межах диференційної теорії емоцій, оскільки у кожному віці дискретні позитивні емоції зустрічаються частіше та триваліше, ніж поєднання двох чи більше позитивних виявів. Що стосується негативних виявів, результати дослідження подекуди не співпадають з даними диференційної теорії емоцій. Дослідниками не було виявлено відмінностей поміж кількістю або тривалістю дискретних та змішаних виявів.

В інших дослідженнях, які проводилися за участі 5- та 12- місячних немовлят та спрямованих на вивчення відмінностей у виявах дискретних та змішаних емоцій було також підтверджено, що змішані емоції домінують. Декілька подібних досліджень були організовані власне К. Ізардом.

Використовуючи ситуацію щеплення для провокування негативного афекту, Ізард та його колеги з'ясували, що недиференційований негативний афект домінує над гнівом у немовлят у віці 9 та 12 місяців. Подібні результати отримали Д. Розенштейн та Х. Остер, використовуючи смакові відчуття для провокування появи емоційного вияву на обличчях новонароджених, з'ясували, що у відповідь на кислий або солоний смак мікстури діти виявляють змішане виявлення інтересу та огиди [9].

Таким чином, вияв позитивного або негативного афекту – це феномени різного ступеня, для опису та пояснення яких необхідно добирати специфічний інструментарій.

Так, наприклад, з позицій Р. Матіаса та Д. Кона, особливості перебігу негативного афекту у період немовля краще пояснюють альтернативні теорії, такі як теорія диференціації, згідно якої початковий афект є дифузним і стає диференційованим ближче до 6 місяців. Посмішка, яка за системою MAX (Maximal Discriminative Affect Coding System) оцінюється як «радість», є ознакою афекту задоволення або радості. У даному випадку перший – це дифузний афект, і лише пізніше з'являється справжня, або дискретна, емоція. Дискретні вияви – достатньо рідкісні явища до середини першого року життя. Таким чином, розуміння негативного афекту як континуума емоційних виявів, досягнуте у результаті досліджень багатьох авторів [1; 4; 5], більше вкладається в межі теорії диференціації А. Шрофа [14], а ніж в межі теорії диференційних емоцій К. Ізарда [2].

Викладений матеріал призводить до розуміння того, що негативний і позитивний афекти – ізольовані, незалежні прояви. Дане положення можемо проілюструвати наступним прикладом. Існують дані, що батьки диференційовано підтримують окремі вияви позитивного афекту, чого не прослідковується при негативному афекті. Під час взаємодії з дитиною, коли обличчя дорослого звернене до обличчя дитини, батьки обмежують кількість виявленого афекту при вияві інтересу, радості, подиву. Протилежна ситуація з негативними емоціями, вірогідно тому, що у дитини не часто буває можливість спостерігати негативні вияви у батьків. Внаслідок того, що у батьків можуть виникати конфлікт стосовно прояву негативних емоцій до немовля, справжній афект може маскуватися (спотворюватися). Тому, можливо, регуляція позитивного афекту встановлюється раніше ніж регуляція негативного. Т. Бразелтон, Б. Козловські, М. Мейн дослідили здатність немовля «крокувати по колу» поміж нейтральними та позитивними афектами. Цикли негативних афектів спостерігалися у немовлят у віці 3-х місяців, але вони не були добре організовані. Відповідно, здатність регулювати негативний афект може проявлятися пізніше здатності до регуляції позитивного афекту [14]. Вище зазначені факти підтверджують здатність дитини з самого народ-ження виявляти різноманітні позитивні та негативні емоції, які з часом диференціюються та стають вплетеними у соціальний контекст її життя.

У 60-х роках минулого століття було доведено, що дитина народжується з сформованим механізмом вияву емоцій за допомогою міміки. Усі м’язи обличчя, які необхідні для вияву різних емоцій, формуються у період 15-18 тижнів перинатального періоду, а зміни «виразу обличчя» спостерігаються з 20-го тижня [9]. Г. Остер та П Екман виклали складну диференціацію нейромоторних складових та високий рівень вродженої координації поміж ними для формування зразків вияву, по суті тотожних дорослим. Отримані емпіричні дані підтверджують здатність немовля виявляти інтерес, радість, подив, сум, гнів, огиду та страх. Таким чином, існують експериментальні дані про те, що дитина і дорослий демонструють однаковий малюнок рухів обличчя. У даному випадку ми говоримо лише про подібність виявів обличчя, а не емоційного стану або суб’єктивного досвіду [7].

Вчені довели, що майже після народження дитина здатна розрізняти та специфічно імітувати емоції. Наприклад, у експериментах Ч. Нельсона та Ф Горовиц немовлята у віці 2 місяців спроможні відрізнити щасливе обличчя від нейтрального, а дослідження М. Баррера та Д. Маурер засвідчили, що трьохмісячні немовля розрізняють вияви щастя, горя та подиву. Т. Філд з колегами вивчали можливості новонароджених (36 годин після народження) розрізняти та імітувати вияви обличчя. Результати їх дослідження свідчать про те, що новонароджені здатні розрізняти усі пропоновані експресії (щастя, сум та радість) і специфічно їх імітувати. Імітація експресії була представлена Д. Мелтзофом та М. Мором у дослідженні за участі немовлят у віці 12 днів та 21 дня [6].

Таким чином, немовлятам вже з моменту народження притаманна здатність розрізняти емоційні вияви обличь дорослих, які знаходяться поруч з ним, а також імітувати пропоновані вияви обличчя. Важливо, що немовля здатні за допомогою емоцій не тільки відображати сигнали «ззовні», але й сигналізувати дорослому про власний стан (у перші тижні після народження немовля виявляє відповідні емоції, які можуть залучати дорослого та стимулювати його до задоволення потреб малюка), і це є однією з основних функцій емоцій на ранніх етапах розвитку дитини. Емоційна сигналізація дитини дозволяє людині, яка доглядає за дитиною, оцінити як ступінь її задоволення, так і відповідну потребу у втручанні. Це відбувається тому, що немовля від народження має певні біологічні механізми, які покладені в основу потреби встановлювати емоційний зв'язок, виявляти деякі форми поведінки, які здатні змусити оточуючих знаходитися поруч з ним та піклуватися про нього. Дані форми поведінки мають адаптивний характер, так як забезпечують малюку турботу, яка необхідна для виживання. Як зазначав Д. Штерн, дана поведінка дитини дуже явна і часто спостерігається, що сприймається як належне [7].

На думку Р. Емде, емоційні вияви виступають мовою малюка, повідомленням, яке забезпечує виживання, любов та підтримку соціальних зв'язків. Дані вияви включають у себе не тільки позитивні емоції інтересу, щастя, подиву, але й негативні емоції дистресу, гніву, суму або огиди. Плач (крик), наприклад, свідчить про те, що «сталася зміна», а посмішка сигналізує «Продовжуй, мені це подобається». Едме вважає, що хоч малюк і не може використовувати слова, щоб розповісти, як він себе почуває, за допомогою ряду інтеракцій, що повторюються, мати і дитина розвивають взаємну діяльність, яка призводить до домінування задоволення та позитивно насичених очікувань. Даний факт підтверджений у дослідженнях А. Фроді, яка з'ясувала, що немовля засобами емоційних виявів спонукає дорослого підтримувати власний стан (у випадку, якщо він позитивний), або намагається змінювати його (якщо він негативний) [9]. У свою чергу М. Д. Кліннертом було експериментально доведено, що емоції матері, а саме її мімічні вияви здійснюють значний вплив на поведінку немовля.

Таким чином, дитина і дорослий включаються у ланцюг емоційного обміну, впливаючи один на одного та змінюючи поведінку один одного. Одночасно дорослий, завдячуючи емоційним сигналам дитини, отримує можливість зрозуміти її емоційний стан та надати їй адекватну допомогу у регуляції її власного стану. Як стверджує Д. Сандер, для того, щоб бути емоційно врівноваженими, діти потребують допомоги дорослих. Для того, щоб дитина була впевнена у тому, що вона вміє адекватно виражати дистрес та задоволення у перші роки життя, вона має багато разів виявляти велику кількість різних емоцій та потреб. До кінця першого року життя діти можуть навмисно сигналізувати про власні бажання (підняти руки вгору, щоб їх взяли на руки, покликати батьків, коли лячно, запропонувати іграшку для дослідження). Але весь цей час їм потрібен дорослий, який буде читати дані «сигнали», незалежно

від того, чи навмисно дитина демонструє їх, чи ні. У немовлят є здібності, які дозволяють їм у мінімальному форматі брати участь у власній саморегуляції. А Фогель, стверджує, що немовлята не здатні до само-регуляції, вони здатні до спів-регуляції [12].

На початкових етапах «спів-регуляції» дитина та дорослий можуть, наприклад, включатися у серію взаємообміну, який характеризується збільшенням кількості позитивних емоцій, що виявляються обома сторонами. Д. Штерн описує сценарій, відповідно якому, дорослий, який привернув увагу дитини за допомогою голосу та обличчя, розмовляє з нею з широко розплющеними очима, посміхаючись розводячи руками. Дорослий похитує тілом, посилюючи емоції дитини та викликає у неї гуління. Коли з'являється таке «підлаштування», це характеризує початок реципрокності та взаємної регуляції. Подібні зміни найкраще прослідковуються у «псевдодіалогах», які проявляються під час даної фази. У перші місяці життя основною особою, яка організовує подібні діалоги, виступає дорослий, який цілеспрямовано регулює поведінку, щоб дитині було зручно, і створює простір, в якому дитина почувається добре.

Можемо стверджувати, що ранній досвід дуже важливий, так як він є першою моделлю або прототипом патерну саморегуляції. Якщо дитина у межах своє взаємодії з дорослим стикалася з тим, що за дистресом зазвичай наступає розвантаження (заспокоєння), яке відбувається навіть тоді, коли емоції потужні, якщо вона розуміє, що дорослий поділяє її позитивний досвід і є головною особою у даному процесі, то вона буде розуміти, що воно саме так і працює. Дитина не може знати, що потреби задовольняються лише завдяки дорослому; дитина знає лише те, що вона через емоції сигналізувала дорослому про власні потреби і її дії були ефективними.

Р. Емде припускав, що якщо на більш ранніх етапах розвитку та взаємодії емоції є здебільшого соціальними сигналами, які попереджають та керують поведінкою інших, то з часом, вони стають внутрішніми психологічними сигналами: емоції випереджають та керують інструментальною поведінкою немовля [9].

Г. Фельдман вважав, що центральною ситуацією, в якій відбувається регуляція позитивних емоцій у період немовля, виступає взаємодія обличчя до обличчя, за якої позитивний афект дитини базується на основі синхронності батько – дитина [10].

Г. Фельдман також досліджував здатність матері та батька регулювати афект дитини при взаємодії [10]. З'ясувалося, що обоє з батьків здатні мить за миттю підлаштовуватися за дитиною. Відповідно, здатність фіксувати мікро зміни в афекті дитини не є унікальною здатністю матері. Поміж тим були виявлені відмінності у засобах, за допомогою яких батьки регулюють емоційний стан дитини. Наприклад, жінки координують соціально спрямовані афективні сигнали, а чоловіки обирають функцію керування високо інтенсивними змінами позитивного тону. Окрім того, синхронність емоційного обміну між дитиною та

одного з батьків тієї ж статі виявляється вищою. Можливо, таким чином синхронізується процес інтеграції та розширення вроджених моделей афективної регуляції.

Для вивчення емоційних реакцій немовлят у ситуації взаємодії багато вчених використовували так звані «експерименти з нерухомим обличчям». Основна ідея даних робіт полягає у тому, що реакції дитини фіксуються у ситуації «нормальної» взаємодії (коли мати спілкується з дитиною як зазвичай) і в ситуації, коли мати припиняє виявляти емоції і робить нерухоме обличчя. Мета включення у ситуацію взаємодії епізоду з нерухомим обличчям – прослідкувати зміни поведінки та емоційного реагування дитини на ситуацію фрустрації, яка викликана несподіваною емоційною недосяжністю матері. Одне з таких досліджень було проведене Л. Мюрей. Вивчалися емоційні реакції немовлят у віці від 6 до 19 тижнів у відповідь на ситуацію, коли мати за сигналом змінювала «живий» вираз обличчя на «нерухоме» і просто тихо дивилася на власну дитину. Були виявлені суттєві відмінності поміж ситуаціями до, під час і після пред'явлення нерухомого обличчя. У ситуаціях звичної взаємодії немовлята майже весь час дивилися в очі власних матерів і майже не відволікалися, супроводжуючи все посмішкою з розслабленими та піднятими бровами, вокалізували та здійснювали рухи руками. Коли мати робила нерухоме обличчя, малюк менше дивився на неї, більше дивився по боках, припиняв посміхатися, виглядав тужливо та засмучено, починав кривитися, та торкався одягу лівою рукою. Даний експеримент демонструє реальну залежність поведінки та емоційного стану немовля від поведінки матері [6].

Масштабне дослідження з використанням ситуації з нерухомим обличчям провели С. Тода та А. Фогель за участі немовлят у віці 3 та 6 місяців. За результатами проведеного дослідження були отримані систематичні зміни у спрямованості погляду немовлят, їх виразу обличчя та фізичних діях у відповідь на нерухоме обличчя матері, а також посилення невдоволення, якщо мати тривало не поверталася до нормальної взаємодії. У цілому діти обох вікових періодів мали зосереджений вигляд обличчя, збільшували кількість торкань до власного тіла, одягу, крісла під час ситуації з нерухомим обличчям у порівнянні з іншими експериментальними ситуаціями. Окрім того, було зафіксовано, що у ситуаціях нерухомого обличчя та в ситуаціях нормальної взаємодії у немовлят у віці від 3 до 6 місяців збільшується кількість поглядів, спрямованих не на матір, і, відповідно зменшується кількість поглядів на матір у ситуаціях взаємодії обличчя до обличчя [12].

Описані експерименти з нерухомим обличчям свідчать, яким чином на емоційний стан дитини впливає ситуація випадкової емоційної недосяжності матері, та характеризують стратегії адаптації дітей різного віку до подібного роду фрустрації. У всіх наведених випадках зафіксовані зміни спрямованості погляду та рухової активності дітей, що виявляється у збільшенні кількості торкань обличчя, одягу, тіла, іграшок, меблів. Існують чисельні теоретичні

положення про те, що вікові зміни у когнітивній та моторній сферах дитини тісно пов'язані з розвитком її емоційної саморегуляції [6]. Не потребує підтвердження той факт, що зазначені зміни у погляді та рухах рук розвиваються в емоційно напружених (стресових) ситуаціях. Зафіксовано, що якщо у ситуаціях нерухомого обличчя, мати торкається дитини, то вона більше посміхається та демонструє менше негативних проявів, тобто м'який дотиковий вплив матері усуває вплив стресового фактору та призводить до змін емоційного вияву на обличчі малюка.

Висновки. Характерною психічною рисою дитини раннього віку є її особлива емоційність сприймання навколишнього світу. Діти демонструють імпульсивність, нестійкість емоцій. Вони активно реагують на оточуючий світ — природу, людей, предмети, об'єкти й демонструють захоплення, емоційно відгукуючись на все навколо. Оскільки головною особливістю дитини раннього віку є єдність емоційного й дієвого ставлення до світу, то дитина засвоює те, що їй подобається, що викликає в неї захоплення й радість. Емоції не тільки висловлюють ті чи інші особливості мотивації поведінки дитини, але й відіграють суттєву роль в реалізації цих мотивів.

Література:

1. Іванова В. Емоції як вектор успішності освітньо-виховного процесу у закладі дошкільної освіти // Молодь і ринок : щомісячний науково-педагогічний журнал / гол. ред. М. Галів. - Дрогобич, 2024. - № 9(229). - С.52-56
2. Ізард К.Є. Емоції людини. Харків : Просвітництво, 2000. 223 с.
3. Олійник О. Особливості емоційного розвитку та умови формування емоційної культури дітей старшого дошкільного віку засобами театралізованих ігор. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2013. Вип. 47. С. 167–173.
4. Терещенко Л.А., Карабаєва І.І. Психологічні особливості емоційної сфери дітей дошкільного віку. Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2019. Том 10. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія, Вип. 33. С. 214–234.
5. Трофаїла Н.Д. Емоційний розвиток дітей дошкільного віку. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки. 2014. Вип. 1.45. С. 155–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2014_1.
6. Campos J.J., Campos R.G. & Barret K.S. Emergent themes in the study of emotional development and emotional regulation //Developmental Psychology. 1989. Vol. 25. P. 394-402.
7. Cohn J.F. Nronick E.Z. Mother-infant face-to-face interaction: The sequence of dyadic states at 3,6 and 9 months //Developmental Psychology. 1987. Vol. 23. P. 68-77.
8. Darvin C.R. The expression of emotions in man and animals. London, John Murray, 1872/Chicago, University of Chicago Press,1965.
9. Emde R. Levels of meaning for infant emotions: A biosocial view- Development of cognition, affect, and social relations. – 2007. – P. 1-37
10. Feldman G. Mindfulness and emotion regulation: The development and initial validation of the cognitive and affective mindfulness scale-revised (CAMS-R) / G.Feldman, A.Hayes, S.Kumar // Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment. – 2007. – Vol. 29(3). – P. 177-190
11. Fild T., Woodson R., Greenberg R., Cohen D. Discrimination and imitationof facial expressions by neonates //Science. 1982. Vol. 218. №4568. P. 179-181.
12. Fogel A. Mother-Infant interaction /ed. H.R. Schaffer. ACADEMIC PRESS, 1977.

13. Izard C.E., Huebner R.R., Risser D., McGinnes G.C., and Dougherty L.M. The Young Infant's Ability to Produce Discrete Emotion Expressions // University of Delaware: Development Psychology. 1980. Vol. 16. No. 2. P. 132-140.

14. Sroufe L.A. Early relationships and the development of children // Infant mental health journal. 2000. Vol.21 (1-2). P. 67-74.

References:

1. Ivanova V. (2024) Emotsii yak vektor uspishnosti osvitno-vykhovnoho protsesu u zakladi doshkilnoi osvity [Emotions as a vector of success of the educational process in a preschool educational institution]. *Molod i rynok : shchomisiachnyi naukovo-pedahohichnyi zhurnal – Youth and the market: monthly scientific and pedagogical journal,* 9(229), 52-56 [in Ukrainian].

2. Izard K.E. (2000) *Emotsii liudyny [Human Emotions]*. Kharkiv: Prosvitnytsvo [in Ukrainian].

3. Oliynyk O. (2013) Osoblyvosti emotsiinoho rozvytku ta umovy formuvannia emotsiinoi kultury ditei starshoho doshkilnoho viku zasobamy teatralizovanykh ihor [Peculiarities of emotional development and conditions for the formation of emotional culture of children of senior preschool age by means of theatrical games]. *Psykholoho-pedahohichni problemy silskoi shkoly – Psychological and pedagogical problems of a rural school, 47,* 167–173 [in Ukrainian].

4. Tereshchenko L.A., & Karabaeva I.I. (2019) Psykholohichni osoblyvosti emotsiinoi sfery ditei doshkilnoho viku [Psychological features of the emotional sphere of preschool children]. *Aktualni problemy psykholohii : zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy Tom 10. Psykholohiia navchannia. Henetychna psykholohiia. Medychna psykholohiia – Current problems of psychology: collection of scientific works of the Institute of Psychology named after G.S. Kostyuk of the National Academy of Sciences of Ukraine. Volume 10. Psychology of education. Genetic psychology. Medical psychology*, 33, 214–234 [in Ukrainian].

5. Trofaila N.D. (2014) Emotsiinyi rozvytok ditei doshkilnoho viku [Emotional development of preschool children]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Seriia: Pedahohichni nauky – Scientific Bulletin of the Mykolaiv State University named after V. O. Sukhomlynsky. Series: Pedagogical Sciences*, 1.45, 155–158 (retrived from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2014_1) [in Ukrainian].

6. Campos J.J., Campos R.G. & Barret K.S. (1989) Emergent themes in the study of emotional development and emotional regulation. *Developmental Psychology*, 25, 394-402 [in English].

7. Cohn J.F. & Nronick E.Z. (1987) Mother-infant face-to-face interaction: The sequence of dyadic states at 3,6 and 9 months. *Developmental Psychology,* 23, 68-77 [in English].

8. Darvin C.R. (1965) *The expression of emotions in man and animals*. London, John Murray, 1872/Chicago, University of Chicago Press [in English].

9. Emde R. (2007) Levels of meaning for infant emotions: A biosocial view. *Development of cognition, affect, and social relations*, 1-37 [in English].

10. Feldman G. & Hayes A. & Kumar S. (2007) Mindfulness and emotion regulation: The development and initial validation of the cognitive and affective mindfulness scale-revised (CAMS-R). *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 29(3), 177-190 [in English].

11. Fild T., & Woodson R., & Greenberg R., & Cohen D. (1982) Discrimination and imitationof facial expressions by neonates. *Science*, 218(4568), 179-181 [in English].

12. Fogel A. (1977) *Mother-Infant interaction.* H.R. Schaffer (Ed.). ACADEMIC PRESS [in English].

13. Izard C.E., & Huebner R.R., & Risser D., & McGinnes G.C., & Dougherty L.M. (1980) The Young Infant's Ability to Produce Discrete Emotion Expressions. *University of Delaware: Development Psychology,* 16(2), 132-140 [in English].

14. Sroufe L.A. (2000) Early relationships and the development of children. *Infant mental health journal*, 21 (1-2), 67-74 [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК: 159.944.4:159.923.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2708-2725

Сіпко Людмила Олександрівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки і психології, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, https://orcid.org/0000-0003-3884-3217

Куліш Олена Володимирівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, https://orcid.org/0000-0001-7602-3418

ПРОФЕСІЙНИЙ СТРЕС ЯК ЧИННИК ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми професійного стресу як одного з провідних чинників формування емоційного вигорання особистості в умовах сучасної професійної діяльності. Актуальність дослідження зумовлена зростанням психоемоційного навантаження на працівників різних професійних сфер, що пов'язано із соціально-економічною нестабільністю, кризовими подіями та підвищеними вимогами до професійної ефективності. Професійний стрес розглядається як багатофакторне явище, що формується під впливом організаційних, соціальних та індивідуально-психологічних чинників і за умови тривалого впливу набуває хронічного характеру.

Метою статті є теоретичний аналіз професійного стресу як чинника емоційного вигорання особистості та узагальнення сучасних наукових підходів до розуміння механізмів його впливу на емоційну, мотиваційну та професійну сфери особистості.

У статті проаналізовано наукові підходи українських і зарубіжних дослідників до вивчення професійного стресу та синдрому емоційного вигорання, окреслено основні психологічні механізми їх взаємозв'язку. Особливу увагу приділено характеристиці структурних компонентів емоційного вигорання, зокрема емоційного виснаження, деперсоналізації та зниження професійної ефективності.

Показано, що професійний стрес виступає пусковим механізмом розвитку емоційного вигорання за відсутності ефективних стратегій подолання та належної психологічної підтримки.

Зроблено висновок про необхідність комплексного підходу до профілактики професійного стресу та емоційного вигорання, який має поєднувати індивідуальні психологічні інтервенції та організаційні заходи, спрямовані на оптимізацію умов професійної діяльності та збереження психічного здоров'я особистості.

Ключові слова: професійний стрес, емоційне вигорання, емоційне виснаження, деперсоналізація, професійна діяльність, особистість, стрес-менеджмент, адаптаційні ресурси

Sipko Liudmyla Oleksandrivna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor Department of Pedagogy and Psychology, Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy, Cherkasy, https://orcid.org/0000-0003-3884-3217

Kulish Olena Volodymyrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor Department of Psychology, Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy, Cherkasy, https://orcid.org/0000-0001-7602-3418

PROFESSIONAL STRESS AS A FACTOR OF EMOTIONAL BURNOUT OF THE PERSONALITY

Abstract. The article presents a theoretical analysis of the problem of professional stress as one of the leading factors in the formation of emotional burnout of the personality under the conditions of modern professional activity.

The relevance of the study is determined by the increase in psycho-emotional workload among employees of various professional fields, which is associated with socio-economic instability, crisis phenomena, and growing demands for professional efficiency.

Professional stress is considered as a multifactorial phenomenon formed under the influence of organizational, social, and individual psychological factors and, under prolonged exposure, acquires a chronic character.

The purpose of the article is to conduct a theoretical analysis of professional stress as a factor of emotional burnout of the personality and to generalize modern scientific approaches to understanding the mechanisms of its influence on the emotional, motivational, and professional spheres of the individual.

The article analyzes scientific approaches of Ukrainian and foreign researchers to the study of professional stress and the syndrome of emotional burnout and outlines the main psychological mechanisms of their interrelation. Particular attention is paid to the characteristics of the structural components of emotional burnout, including emotional exhaustion, depersonalization, and reduced professional efficiency. It is shown that professional stress acts as a trigger for the development of emotional burnout in the absence of effective coping strategies and adequate psychological support.

The conclusion emphasizes the necessity of a comprehensive approach to the prevention of professional stress and emotional burnout, which should combine individual psychological interventions with organizational measures aimed at optimizing working conditions and preserving the mental health of the individual.

Keywords: professional stress, emotional burnout, emotional exhaustion, depersonalization, professional activity, personality, stress management, adaptive resources.

Постановка проблеми. В XX столітті стрес на робочому місці став однією з важливих психологічних проблем, які стосуються фізичного та психічного здоров'я особистості, а також їхнього професійного благополуччя. Це включає в себе пошук методів зменшення негативних наслідків професійного стресу, вивчення факторів, які дозволяють прогнозувати та керувати ризиками його виникнення, а також виявляти ознаки його проявів. У сучасних умовах часто трапляються ситуації, коли особистість, стикаючись із певними труднощами, не здатна ефективно використати накопичену енергію, спричинену адаптаційними реакціями та фізіологічними механізмами стресу. В такому випадку ця енергія може негативно впливати на її психічний стан, особливо в умовах професійної конкуренції чи взаємодії з керівництвом. Професійний стрес є складною темою для досліджень, оскільки він охоплює як негативні, так і позитивні емоції та переживання, і виникає через чинники, що створюють загрозу або перешкоди у процесі виконання професійних обов'язків.

Професійний стрес – це емоційний, фізіологічний та психологічний стан напруги, який виникає у відповідь на професійні вимоги, що сприймаються як надмірні або загрозливі для здоров'я та добробуту особистості. Відмінною рисою професійного стресу є те, що він має безпосередній зв'язок із умовами праці, зокрема з рівнем вимог до працівника, взаємодією в колективі, а також зі ставленням до нього з боку керівництва. Професійний стрес може призводити до значних психологічних та фізіологічних порушень, що впливають не тільки на здоров'я працівника, але й на ефективність його професійної діяльності [1].

У сучасних наукових джерелах термін «стрес» використовується практично в усіх випадках, коли йдеться навіть про незначні зміни в діяльності та активності особистості, що виникають через впливи ззовні або внутрішні зміни. В. Барабой і О. Резніков [1] вказують, що термін «стрес» охоплює широкий спектр станів, які виникають у людини у відповідь на різноманітні екстремальні впливи. Найчастіше про стрес говорять у контексті екстремальних ситуацій. Він визначається як емоційний стан особистості, психічна перенапруга, що виникає в гострих або загрозливих ситуаціях, і може призвести до шокового стану. Стрес є захисною реакцією організму на будь-який подразник. У 1972 році Всесвітня організація охорони здоров'я запропонувала таке визначення: стрес – це неспецифічна (одна й та сама для різних подразників) реакція організму на будь-які вимоги, що до нього висуваються. Стрес – це відповідь на загрозу, реальну або уявну [2]. Актуальність теми зумовлена тим, що професійний стрес перестав бути епізодичним явищем, перетворившись на хронічний чинник, який безпосередньо деструктує особистість. Тривалий вплив стресогенів призводить до виснаження адаптаційних ресурсів організму, що стає

пусковим механізмом для розвитку синдрому емоційного вигорання. Вигорання не лише знижує ефективність професійної діяльності та якість надання послуг, а й призводить до глибокої професійної деформації, психосоматичних розладів та втрати сенсу професійного буття. Дослідження взаємозв'язку між стресом та вигоранням є необхідним для розробки дієвих стратегій психологічної підтримки та саморегуляції особистості. Розуміння професійного стресу саме як детермінанти вигорання дозволяє змістити акцент із симптоматичного лікування на превентивну роботу, що є стратегічно важливим для кадрового потенціалу будь-якої галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема професійного стресу та його деструктивних наслідків для особистості фахівця перебуває у фокусі уваги науковців протягом останніх десятиліть, що зумовлено стрімким зростанням темпу життя та ускладненням соціальних комунікацій. Проблема професійного стресу та його наслідків для психічного здоров'я особистості впродовж останніх років набула особливої актуальності, що зумовлено соціально-економічною нестабільністю, пандемією COVID-19 та воєнними подіями в Україні. У сучасних психологічних дослідженнях професійний стрес дедалі частіше розглядається не лише як тимчасова реакція на складні умови праці, а як системний чинник формування синдрому емоційного вигорання.

Центральне місце у вивченні наслідків хронічного професійного стресу посідає теорія синдрому емоційного вигорання, розроблена К. Маслач та С. Лейтером [3]. Саме вони вперше науково обґрунтували структуру вигорання як багатовимірного конструкту, що виникає внаслідок тривалої дії стресогенних чинників у міжособистісній взаємодії. Ця модель включає три ключові компоненти:

1. *Емоційне виснаження*, що виявляється у відчутті повної спустошеності, браку ресурсів та неможливості надалі віддаватися праці на колишньому рівні.

2. *Деперсоналізація*, яка характеризується розвитком негативного, цинічного, а подекуди й знеособленого ставлення до об'єктів праці, що стає своєрідним захисним механізмом психіки.

3. *Редукція особистих досягнень*, що супроводжується заниженням власної професійної цінності та відчуттям професійної некомпетентності.

Поглиблюючи це вчення, М. Лейтер розширює базову модель, доводячи, що вигорання не є виключно внутрішньою проблемою індивіда, а виступає прямим наслідком невідповідності між особистістю та шістьма критичними сферами робочого середовища: надмірним навантаженням, дефіцитом контролю, відсутністю гідної винагороди, розривом зв'язків у спільноті (колективі), відчуттям несправедливості та ціннісним конфліктом.

Питання психологічної стійкості фахівців у стресогенних умовах детально розкривається у роботі Ф. Чіріко [4], в якій вказується на пріоритетність суб'єктивного благополуччя та соціальної підтримки як потужних психологічних буферів. Автор наголошує, що саме якісна підтримка з боку колег та керівництва

здатна стримувати трансформацію професійного стресу в патологічне вигорання. Особливої гостроти у контексті професійної діяльності фахівців допоміжних професій набуває концепція емпатійного стресу та феномену «втоми від співчуття» (compassion fatigue). На відміну від класичного вигорання, яке розвивається поступово через організаційні чинники, «втома від співчуття» може виникнути раптово як результат глибокого емоційного занурення у страждання іншої людини. Науковці, зокрема Дж. Хеллівелл, Р. Лайярд та Дж. Сакс [5] розглядають емпатійний стрес як специфічну форму вторинного травматичного стресу. Він виникає тоді, коли фахівець, проявляючи високий рівень емпатії, починає резонувати з співчуттям настільки сильно, що власні когнітивні та емоційні ресурси вичерпуються. Це призводить до специфічного стану «емоційного заціпеніння» або, навпаки, гіперчутливості до будь-яких проявів страждання. Феномен «втоми від співчуття» часто називають «ціною турботи». Основна конкретика цього стану полягає у його симптоматиці, яка включає:

– Когнітивний аспект: нав'язливі думки про випадки з практики, зниження концентрації уваги, відчуття безпорадності перед обличчям чужого болю.

– Емоційний аспект: втрата здатності до співпереживання (емоційна дефіцитарність), дратівливість, відчуття постійної тривоги.

– Соматичний аспект: порушення сну, хронічна втома, що не зникає навіть після тривалого відпочинку.

Дослідження Дж. Сакса [5], підкреслюють, що ключовим механізмом профілактики цих станів є розвиток «співчутливої відстороненості». Це здатність фахівця залишатися в емпатійному контакті, зберігаючи при цьому чіткі межі власного «Я». Таким чином, професійна стійкість особистості має базуватися на вмінні трансформувати емпатійний стрес у «емпатійну радість» від надання допомоги, що є можливим лише за умови високого рівня саморегуляції та усвідомленості.

У вітчизняному науковому дискурсі проблема професійного стресу розглядається через призму особистісно-орієнтованого підходу.

Вагомий внесок у вивчення механізмів емоційної стійкості зробили С. Максименко [6], Г. Ложкін [7], Н. Левицька [8]. С. Максименко акцентує увагу на особистісних детермінантах стресостійкості та їх ролі у запобіганні емоційному вигоранню. Досліджуючи механізми адаптації особистості до професійних викликів, варто звернутися до фундаментальної праці С. Максименка «Генеза здійснення особистості» [6]. Автор наголошує на тому, що стресостійкість особистості є не статичною властивістю, а динамічним процесом акумуляції та реалізації внутрішньої енергії, важливо розвинути здатність до самозбереження особистісного ядра в умовах постійної взаємодії з деструктивним середовищем. та вважає, що стресостійкість базується на внутрішньому ресурсі – енергетичному потенціалі, який дозволяє людині не просто виживати в стресі, а розвиватися. Саме стресостійкість дозволяє

правильно розподіляти свою внутрішню енергію, щоб не сталося саморуйнування (вигорання). Досліджуючи межі професійної адаптації, Г. Ложкін [7] та Н. Левицька [8] акцентують увагу на тому, що кожен фахівець сплачує певну «психологічну ціну» за свою ефективність, яка виражається в енергетичних та емоційних витратах особистості. Згідно з поглядами Г. Ложкіна та Н. Пов'якель [9], психологічна готовність особистості базується на здатності до самопроектування – вміння свідомо будувати свою професійну траєкторію так, щоб уникати стадій деструкції. У свою чергу, Н. Левицька підкреслює значення «емоційного комфорту» як необхідної умови ефективного відновлення особистості [8]. Вона зазначає, що якщо особистість постійно перебуває у стані психологічної напруги, це створює бар'єри на шляху до емоційної стійкості. Як ілюструє закон Р. Єркса-Дж. Додсона, певний рівень стресу є необхідним для мобілізації, проте перехід за межу оптимального збудження призводить до різкого падіння ефективності. Окрему увагу у вивченні динаміки професійного стресу слід приділити фундаментальному закону Р. Єркса-Дж. Додсона, який встановлює емпіричну залежність між рівнем психоемоційного збудження та ефективністю діяльності фахівця. Згідно з цим законом, існує певний рівень стресу (оптимум), який є критично необхідним для мобілізації внутрішніх ресурсів, підвищення концентрації та продуктивності. На цьому етапі стрес виступає як «еустрес» – конструктивна сила, що активізує адаптаційні механізми особистості. Таким чином, психоемоційна готовність майбутнього фахівця полягає не у відсутності стресу як такого, а у вмінні утримувати свій стан у зоні індивідуального оптимуму. Розуміння цього закону дозволяє здобувачам вищої освіти усвідомити, що професіоналізм – це не лише володіння техніками, а й майстерність управління власним рівнем збудження задля збереження високої якості надання допомоги без шкоди для власного здоров'я. Саме тому, спираючись на висновки Г. Ложкіна [7], ми вважаємо, що навчання майбутніх фахівців має включати формування навичок *психологічного відновлення*. Це дозволяє майбутнім фахівцям не просто «терпіти» навантаження, а свідомо регулювати свою «психологічну ціну» успіху, зберігаючи ресурс для тривалої професійної діяльності.

Важливим теоретичним підґрунтям нашого дослідження є праці О. Кокуна [10], який розглядає процес професійної адаптації особистості як динамічну розбудову її психофізіологічних ресурсів. Згідно з його концепцією, психоемоційна готовність особистості визначається їхнім адаптаційним потенціалом, що дозволяє мінімізувати деструктивний вплив хронічного стресу без шкоди для здоров'я самої людини. У той же час, розглядаючи особистісний аспект, ми спираємося на ідеї В. Москальця [11], який наголошує на пріоритетності смисложиттєвих орієнтацій фахівця. Психоемоційна стійкість, за В.Москальцем, базується на глибокій емпатії та сформованій системі гуманістичних цінностей. Особливої ваги у контексті нашого дослідження набуває аналіз зовнішніх чинників, що впливають на формування психоемоційної стійкості фахівця. У

працях Л. Карамушки [12] та О. Бондарчук [13] ґрунтовно доведено, що профілактика професійного вигорання не може обмежуватися лише індивідуальними зусиллями особистості, та безпосередньо залежить від створення сприятливих організаційних умов праці та наявності системи психологічної підтримки в закладі. Згідно з концепцією Л. Карамушки, психологічне здоров'я персоналу в допоміжних професіях є стратегічним ресурсом організації. Вона підкреслює, що організаційний стрес-менеджмент та командна підтримка є тими бар'єрами, які не дозволяють емпатії фахівця трансформуватися у деструктивне виснаження. Водночас О. Бондарчук акцентує увагу на значенні неперервного психологічного супроводу фахівця на всіх етапах його становлення. Вона зазначає, що психологічна підтримка з боку керівництва та колег, а також чітка організація робочого простору виступають потужними предикторами збереження ментального здоров'я. Саме організаційний фактор, за О. Бондарчук, може стати вирішальним у запобіганні деперсоналізації та втраті професійної мотивації майбутніх спеціалістів.

Окрему групу досліджень, що мають критичне значення в сучасних українських реаліях, становлять праці, присвячені резильєнтності (життєстійкості) фахівця в умовах війни та глобальних кризових станів. Провідне місце у цьому напрямку посідають концепції Т. Титаренко [14], яка розглядає резильєнтність не просто як здатність «вистояти», а як динамічний процес конструктивної адаптації особистості до екстремальних викликів. На думку Т. Титаренко, в умовах війни традиційна динаміка емоційного вигорання суттєво трансформується: воно розвивається за прискореною траєкторією, оскільки професійний стрес накладається на загальний фоновий стрес від небезпеки та невизначеності. У таких випадках фахівець стикається з явищем «вторинної травматизації» значно швидше. Науковиця підкреслює, що традиційні методи профілактики, орієнтовані на звичайний робочий графік, сьогодні потребують докорінного перегляду. Замість пасивного відпочинку вона пропонує модель посттравматичного зростання, де основою стійкості стає:

1. Пошук нових життєвих смислів: розуміння важливості своєї місії в реабілітації тих, хто постраждав від війни.
2. Активна суб’єктність: вміння фахівця бути «автором свого життя» навіть у ситуації обмеженого контролю.
3. Психологічна гнучкість: здатність відмовлятися від старих шаблонів поведінки на користь нових стратегій самозбереження.

Таким чином, за Т. Титаренко, резильєнтність майбутнього фахівця є тією внутрішньою опорою, яка дозволяє не лише запобігти вигоранню, а й перетворити екстремальний досвід роботи на ресурс для особистісного та професійного розвитку.

Узагальнюючи результати теоретичного аналізу, можна констатувати, що професійний стрес виступає базовим детермінуючим чинником розвитку емоційного вигорання особистості, проте його вплив не є фатальним. Відповідно до

закону Р. Єркса-Дж. Додсона, помірний стрес є необхідною умовою мобілізації фахівця, тоді як деструктивних форм він набуває лише за умови вичерпання внутрішніх ресурсів та невідповідності організаційним вимогам.

Отже, сучасні наукові розвідки свідчать про необхідність глибшого аналізу механізмів впливу професійного стресу на особистість.

Мета статті – теоретичний аналіз професійного стресу як одного з провідних чинників формування емоційного вигорання особистості, а також узагальнення сучасних наукових підходів до розуміння механізмів його впливу на емоційну, мотиваційну та професійну сферу людини.

Виклад основного матеріалу. Професійний стрес є специфічною формою психоемоційного напруження, що виникає внаслідок невідповідності між вимогами професійної діяльності та адаптаційними ресурсами особистості. У ситуаціях, коли працівник протягом тривалого часу перебуває під тиском високої відповідальності, дефіциту часу, емоційно насичених міжособистісних контактів або небезпечних умов праці, стрес перестає виконувати мобілізаційну функцію та трансформується у деструктивний чинник. Хронічний професійний стрес поступово підриває психологічну стійкість особистості, знижує рівень саморегуляції та формує передумови для розвитку емоційного вигорання.

Емоційне вигорання розглядається як синдром, що включає емоційне виснаження, деперсоналізацію та зниження відчуття власної професійної ефективності. Саме емоційне виснаження є первинною ланкою цього процесу, оскільки воно виникає як безпосередній наслідок тривалого впливу професійних стресорів. Поступово особистість починає використовувати захисні психологічні механізми, серед яких провідне місце посідає деперсоналізація. Вона проявляється у формальному ставленні до професійних обов’язків, зниженні емпатії та емоційній відстороненості. Хоча на початкових етапах така реакція може зменшувати суб’єктивне напруження, у довгостроковій перспективі вона сприяє поглибленню емоційного вигорання та зниженню якості професійної діяльності. Окрему увагу слід приділити симптоматиці емоційного вигорання, яка формується під впливом професійного стресу. Узагальнення основних проявів цього синдрому та їх зв’язку зі стресогенними факторами подано у таблиці 1.

Як видно з таблиці, кожен структурний компонент емоційного вигорання безпосередньо пов’язаний із певними професійними стресорами.

Це підтверджує положення про те, що емоційне вигорання не є раптовим явищем, а формується поступово внаслідок тривалого впливу несприятливих умов професійної діяльності.

Таблиця 1

Основні симптоми емоційного вигорання та їх зв'язок з професійним стресом

Компонент вигорання	**Характерні ознаки**	**Стресові чинники**
Емоційне виснаження	Хронічна втома, апатія	Надмірне навантаження
Деперсоналізація	Цинізм, емоційна відстороненість	Емоційне перенапруження
Зниження ефективності	Втрата віри у власні можливості	Тривалий тиск і відповідальність

Варто зазначити, що вплив професійного стресу на розвиток емоційного вигорання значною мірою опосередковується індивідуально-психологічними особливостями особистості. Зокрема, рівень стресостійкості, тип реагування на стресові ситуації, особливості саморегуляції та мотиваційна сфера відіграють важливу роль у тому, наскільки інтенсивно проявляються симптоми вигорання. Особи з низьким рівнем психологічної гнучкості та обмеженим репертуаром копінг-стратегій частіше демонструють ознаки емоційного виснаження вже на ранніх етапах професійного стресу. Особливого значення в контексті розвитку емоційного вигорання набуває тривале перебування в умовах емоційної напруги, коли професійна діяльність вимагає постійної емпатії, контролю власних емоцій та відповідальності за інших людей. У таких умовах емоційні ресурси особистості поступово виснажуються, а відсутність можливостей для відновлення сприяє накопиченню негативних психоемоційних станів. Це характерно насамперед для представників так званих «допоміжних професій», зокрема педагогів, медичних і соціальних працівників. Крім індивідуальних чинників, важливу роль у формуванні емоційного вигорання відіграють організаційні умови професійної діяльності. Нечіткість посадових обов'язків, дефіцит зворотного зв'язку, низький рівень автономії та відсутність підтримки з боку керівництва підсилюють вплив професійного стресу та створюють умови для його хронізації. У результаті працівник опиняється в ситуації постійної напруги, яка не компенсується ані позитивними емоціями, ані відчуттям професійної значущості. У цьому контексті емоційне вигорання можна розглядати як своєрідний адаптаційний механізм, що виникає у відповідь на неможливість ефективного подолання професійного стресу. Однак така адаптація має деструктивний характер, оскільки супроводжується зниженням якості професійної діяльності, погіршенням психічного та фізичного здоров'я, а також деформацією особистісних установок. З часом це може призводити до професійної дезадаптації та втрати інтересу до обраної сфери діяльності.

Актуальні українські дослідження також вказують на те, що в умовах суспільних криз професійний стрес посилюється додатковими чинниками невизначеності, тривоги за майбутнє та відчуття втрати контролю. Такі фактори значно підвищують ризик розвитку емоційного вигорання навіть у тих

працівників, які раніше демонстрували достатній рівень психологічної стійкості. Це особливо помітно в умовах воєнного стану, коли професійна діяльність поєднується з особистісними втратами та постійною емоційною напругою.

Професійний стрес не є статичним станом; це динамічний процес, що виникає як реакція на тривалий вплив стресорів у робочому середовищі. У діяльності майбутніх фахівців стрес має особливу природу, оскільки головним інструментом праці тут є особистість самого фахівця, його емоційна сфера та здатність до емпатії. Коли об'єктом праці є інша людина з її проблемами, болем чи конфліктністю, виникає специфічне навантаження, яке в психології називають «емоційною працею». Ключовим чинником професійного стресу є невідповідність між високими вимогами до результату та обмеженістю внутрішніх ресурсів фахівця. Ситуація посилюється, якщо фахівець працює в умовах невизначеності або постійного соціального тиску. Професійний стрес у сучасній психології розглядається не просто як втома, а як багатогранний феномен, що виникає внаслідок невідповідності між вимогами робочого середовища та внутрішніми ресурсами фахівця. У сфері професій «людина – людина» цей стрес має кумулятивний ефект: він накопичується непомітно, щоденно підточуючи психологічний імунітет особистості. Для цілісного осмислення природи професійного стресу на етапі фахового становлення доцільним є систематизація ключових детермінант, що впливають на психоемоційний стан майбутніх спеціалістів. Професійний стрес постає не як наслідок ізольованого впливу окремих чинників, а як результат складної взаємодії когнітивних, емоційних, організаційних та кризових впливів, які по-різному трансформуються у деструктивні психологічні стани. З метою аналітичного узагальнення зазначених чинників та виявлення механізмів їх переходу у професійне вигорання було розроблено матрицю детермінант професійного стресу, що відображає взаємозв'язок між типами стресорів, їх науковою інтерпретацією та психологічними наслідками для особистості. Представлена матриця дозволяє не лише структурувати основні джерела професійного напруження, а й простежити логіку формування ранніх проявів вигорання в умовах підвищеної соціальної та екзистенційної невизначеності (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Матриця детермінант професійного стресу та механізмів їх трансформації у вигорання

Категорія стресорів	**Наукова інтерпретація впливу**	**Психологічний наслідок для майбутнього фахівця**
Когнітивно-інформаційні	Перенасичення професійним контентом, необхідність швидкого прийняття рішень у ситуаціях з високою невизначеністю.	Когнітивний дисонанс, інтелектуальна втома, зниження концентрації уваги.

Категорія стресорів	Наукова інтерпретація впливу	Психологічний наслідок для майбутнього фахівця
Емоційно-перцептивні	Постійний контакт із комунікатором, необхідність стримування власних реакцій (емоційна праця).	«Втома від співчуття», емоційна лабільність або, навпаки, афективна ригідність.
Організаційно-рольові	Рольова конфліктність (невідповідність ідеалізованих уявлень про професію реальним умовам праці).	Втрата мотивації, формування цинічного ставлення до професійних обов'язків.
Кризово-екзогенні	Вплив воєнних дій, постійна загроза безпеці, соціальна нестабільність та особистісні втрати.	Стан перманентної гіпервігільності (надмірної пильності), прискорене виснаження адаптаційного потенціалу.

Аналіз даних дозволяє стверджувати, що професійний стрес діє на особистість за принципом «ланцюгової реакції». Організаційні чинники, такі як хронічний дефіцит часу та розмитість зон відповідальності, створюють первинне відчуття напруження, яке особистість намагається компенсувати за рахунок власних вольових зусиль. Проте, коли до цього додаються комунікативні стресори (конфлікти чи емоційний тиск з боку інших людей), захисні бар’єри психіки починають руйнуватися. Особливо небезпечним є поєднання особистісних чинників, зокрема гіперопікуваності та перфекціонізму, з екзогенними викликами сучасності. В умовах воєнного стану зовнішній стрес стає постійним «фоном», який не дає нервовій системі можливості для повноцінного відновлення. Як результат, професійний стрес трансформується у вигорання не поступово, а стрибкоподібно. Аналізуючи механізм впливу комунікативних стресорів, варто підкреслити, що емоційна відстороненість, зазначена в таблиці, є не просто симптомом, а формою «несвідомого самозахисту». Майбутній фахівець підсвідомо намагається зменшити інтенсивність стресу, дистанціюючись від об'єктів своєї праці, що в кінцевому результаті призводить до деперсоналізації – найбільш деструктивного компоненту вигорання. Таким чином, виявлені чинники професійного стресу є прямими детермінантами, що визначають глибину та швидкість розвитку емоційного вигорання особистості. У контексті зазначеного особливої уваги потребує феномен втоми від співчуття (compassion fatigue), як стан вторинної травматизації осіб допомагаючих професій. Йдеться не лише про емоційне виснаження, а про глибинні зміни у когнітивній та афективній сферах особистості, що виникають унаслідок тривалого контакту з чужим травматичним досвідом. Для майбутніх фахівців цей процес є особливо ризикогенним, оскільки їхня професійна ідентичність ще перебуває на стадії формування, а навички емоційної саморегуляції та психологічного захисту є недостатньо сформова-

ними. В умовах воєнного стану в Україні емпатійна залученість майбутніх фахівців поєднується з власним досвідом небезпеки, втрат та екзистенційної невизначеності. Це створює ефект «накладання травм», за якого межа між особистими переживаннями та професійною роллю поступово розмивається. Як наслідок, співчуття перестає виконувати ресурсну функцію і трансформується у фактор виснаження, що проявляється у підвищеній дратівливості, емоційному онімінні, цинізації ставлення до клієнтів та зниженні мотивації до професійної діяльності. Сучасні дослідники підкреслюють, що межа між професійним та особистісним стресом практично зникає. В. Франкл [15], який пройшов через екстремальні випробування, наголошував на тому, що у людини можна відібрати все, крім останньої людської свободи – вибору власного ставлення до будь-яких обставин. Саме в цьому вислові криється ключ до розуміння «феномену людяності» як антидоту проти вигорання. В умовах війни людяність стає не просто етичним вибором, а стратегією виживання. Коли майбутній фахівець фокусується на гуманістичній цінності своєї допомоги, він отримує те, що В. Франкл називав «волею до сенсу». Це дозволяє транс-формувати руйнівний стрес у досвід посттравматичного зростання.

Трансформація стресу у вигорання відбувається через деперсоналізацію – найбільш небезпечний симптом, при якому інша людина починає сприйматися як об'єкт. Вигорання – це ціна, яку люди платять за високу самовіддачу та ідеалізм. Для запобігання цій «платі» майбутні фахівці мають опанувати навички психологічної гігієни. Важливо розуміти, що вигорання – це не дефіцит людяності, а її виснаження через неправильне управління ресурсами.

На сьогодні в психологічній науці доведено, що найбільш стійкими до вигорання є фахівці з високим рівнем резильєнтності. Це здатність психіки повертатися до стабільного стану після сильного стресового впливу. Розвиток резильєнтності особистості має включати не лише техніки дихання чи релаксації, а перш за все – формування гнучкого мислення та здатності знаходити позитивні смисли навіть у деструктивних ситуаціях. Як зазначає В. Франкл [15], саме пошук сенсу є головним фактором резильєнтності особистості, що дозволяє витримувати найважчі умови професійного та життєвого стресу.

Таким чином, професійний стрес перестає бути вироком і стає каталізатором професійної зрілості, за умови, що фахівець зберігає здатність до емпатійної взаємодії. В умовах суспільних криз і воєнних викликів особливої регулятивної ролі набуває феномен людяності, оскільки сприяє збереженню автентичності професійної позиції, запобігає деперсоналізації та підтримує здатність фахівця залишатися «живим» у професії. Саме через людяність можливе не лише подолання професійного стресу, а й трансформація травматичного досвіду у ресурс особистісного та професійного зростання.

Отже, втома від співчуття може розглядатися не лише як складова професійного вигорання, а як його прискорювач і маркер ранніх деструктивних змін. Це актуалізує потребу у впровадженні системної супервізійної підтримки,

формуванні навичок емоційної гігієни та розвитку резильєнтності ще на етапі фахового становлення, що є критично важливим для збереження психічного здоров'я особистості.

Аналізуючи складну механіку трансформації професійного стресу, ми приходимо до розуміння, що межа між конструктивною напругою та деструктивним виснаженням часто є розмитою. З метою систематизації викладеного матеріалу та наочного представлення динаміки цих станів, нами було розроблено порівняльну характеристику, яка відображає еволюцію професійної деструкції особистості (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Порівняльна характеристика станів професійної деструкції особистості

Параметр порівняння	**Професійний стрес (початкова фаза)**	**Емоційне вигорання (сформований синдром)**	**Вплив військового чинника (каталізатор)**
Емоційний стан	Відчуття напруги, тривоги, але зберігається ентузіазм.	Емоційна спустошеність, байдужість, «заціпеніння».	Різка амплітуда емоцій: від гіперзбудження до апатії.
Ставлення до роботи	Намагання встигнути все, понаднормова активність.	Цинізм, деперсоналізація, дистанціювання від обов'язків.	Втрата сенсу через непередбачуваність майбутнього.
Фізичні прояви	Тимчасова втома, яка зникає після відпочинку.	Хронічна втома, психосоматичні розлади, порушення сну.	Кумулятивне виснаження через постійний фоновий шум небезпеки.
Ефективність (за Р. Єркса-Дж. Додсона)	Перебування в зоні оптимуму (мобілізація).	Падіння продуктивності, шаблонне мислення.	«Зрив» адаптації через неможливість контролювати ситуацію.
Рекомендована стратегія	Тайм-менеджмент, короткочасний відпочинок.	Глибока психокорекція, робота з цінностями.	Розвиток резильєнтності та пошук екзистенційних смислів.

Дані, наведені у таблиці, демонструють фундаментальну різницю у векторах розвитку особистості під впливом стресу. Якщо на початковій фазі

професійний стрес ще залишає простір для самокорекції та мобілізації за рахунок внутрішніх резервів, то сформований синдром вигорання свідчить про системний збій захисних механізмів.

Особливу увагу привертає колонка військового чинника: вона наочно ілюструє, як екстремальні умови життя нівелюють дію класичних методів відпочинку. Як зазначає Т. Титаренко [14], за умов воєнного стану особистість перебуває в ситуації «перманентної загрози», де межа між професійним та особистим стресом фактично зникає. Досліджуючи цей вплив, ми виділяємо кілька специфічних механізмів:

– Ефект «накладання стресорів»: професійні труднощі (дедлайни, конфлікти, навантаження) накладаються на екзистенційну тривогу за власне життя та життя близьких. Це створює кумулятивний ефект, коли адаптаційні ресурси, про які писав О. Кокун [10], вичерпуються вдвічі швидше.

– Трансформація «втоми від співчуття»: у часи війни представники майже всіх професій стають свідками колективної травми. Професійний стрес підсилюється «вторинною травматизацією», коли фахівець мимоволі ідентифікує себе з постраждалими, що прискорює перехід до стадії емоційного виснаження.

– Етично-ціннісний дисонанс: війна часто руйнує звичні робочі алгоритми та плани. Як підкреслює В. Москалець [11], неможливість реалізувати свої професійні цінності через зовнішні обмеження (обстріли, відключення світла, зміна пріоритетів) призводить до глибокої редукції особистих досягнень. Важливо розуміти, що за таких умов вигорання перестає бути суто «трудовою» проблемою. Воно перетворюється на кризу резильєнтності. Проте, спираючись на праці Л. Карамушки [12], можна стверджувати: саме усвідомлення суспільної значущості своєї праці в часи випробувань може стати тим «запобіжником», який тримає фахівця в зоні оптимального збудження, не даючи йому остаточно зневіритися.

Аналіз таблиці дозволяє стверджувати, що в сучасних реаліях ключовим завданням фахівця є не просто уникнення стресу, а формування такої структури особистості, де резильєнтність стає основним фільтром, що не дозволяє зовнішньому хаосу зруйнувати професійну ідентичність. Таким чином, представлені дані підкреслюють необхідність переходу від стратегій «виживання» до стратегій «смислового зростання», що є єдиним надійним шляхом збереження ментального здоров'я професіонала сьогодні. Особливої актуальності проблема професійного стресу та його наслідків набуває у контексті підготовки майбутніх фахівців, професійна діяльність яких передбачає високу відповідальність, інтенсивну міжособистісну взаємодію та значне емоційне залучення. Тривалий вплив стресогенних чинників у процесі навчання й професійного становлення може призводити до поступового виснаження психоемоційних ресурсів особистості та формування синдрому емоційного вигорання. З метою теоретичного узагальнення зазначеного процесу нами запропоновано модель впливу професійного стресу на формування емоційного вигорання (рис. 1)

Рис. 1. Модель впливу професійного стресу
на формування емоційного вигорання

Початковою ланкою представленої моделі є професійні стресори, до яких належать підвищене освітнє та професійне навантаження, високий рівень відповідальності за результати діяльності, інтенсивні емоційні контакти, обмежені часові ресурси, а також специфічні умови майбутньої професійної діяльності. Ці чинники часто поєднуються з невизначеністю професійних перспектив, необхідністю адаптації до нових вимог і ролей, що підсилює стресогенний вплив освітнього та професійного середовища. Систематичний і тривалий вплив професійних стресорів сприяє формуванню хронічного професійного стресу. На цьому етапі може зберігатися зовнішня активність і мотивація, однак, внутрішні психоемоційні ресурси поступово виснажуються. Подальший розвиток стресового стану зумовлює виникнення хронічної втоми, зниження емоційної залученості у навчальну й професійну діяльність. Як реакція на емоційне виснаження формується деперсоналізація, яка виявляється у відстороненому, байдужому або формалізованому ставленні до оточення та професійних обов’язків. Деперсоналізація виконує функцію психологічного захисту, знижуючи рівень емоційного напруження, однак водночас негативно впливає на якість міжособистісної взаємодії та професійної самореалізації.

Наступним етапом є зниження професійної ефективності, що супроводжується втратою впевненості у власних можливостях, зниженням мотивації до навчання і професійного розвитку, відчуттям незадоволеності та сумнівами щодо правильності професійного вибору. Це може проявлятися у зниженні академічної успішності, униканні відповідальних завдань та зменшенні ініціативності. Завершальним етапом розвитку даного процесу є емоційне вигорання, яке розглядається як стійкий психоемоційний синдром, що поєднує емоційне виснаження, деперсоналізацію та зниження суб'єктивної оцінки власних професійних досягнень. Формування емоційного вигорання на етапі професійної підготовки може мати довготривалі негативні наслідки для професійного становлення особистості.

Таким чином, запропонована модель дозволяє цілісно осмислити механізм впливу професійного стресу на формування емоційного вигорання у майбутніх фахівців та підкреслює важливість цілеспрямованого розвитку психоемоційної готовності, стресостійкості й навичок саморегуляції в процесі професійної підготовки.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що професійний стрес є складним, багатовекторним процесом, який не просто виснажує емоційні ресурси особистості, а й трансформує її ціннісно-смислову структуру. Ми встановили, що вигорання не є миттєвою реакцією, а виступає результатом тривалої кумуляції стресогенних чинників, де індивідуальна «психологічна ціна» діяльності безпосередньо залежить від здатності фахівця до саморегуляції та гнучкості його адаптаційних стратегій. Впровадження військового чинника у структуру професійної діяльності значно загострює ці процеси, вимагаючи від особистості не лише фахової компетентності, а й високого рівня резильєнтності. Таким чином, профілактика емоційного вигорання в сучасних умовах має зміститися з простого відпочинку на активне зміцнення внутрішніх опор фахівця, пошук нових професійних смислів та розвиток психологічної стійкості як базової професійної якості.

Висновки. Проведене дослідження підтверджує, що професійний стрес є неминучим супутником діяльності в системі «людина – людина». Він виникає як специфічна реакція на високу інтенсивність комунікацій, емоційне навантаження та відповідальність. Встановлено, що стрес стає деструктивним чинником лише за умови його хронічного характеру та відсутності у фахівця дієвих стратегій психологічного самозахисту. Професійний стрес виступає базовим чинником, який детермінує розвиток емоційного вигорання у майбутніх фахівців. Встановлено, що цей зв'язок має фазовий характер і підсилюється під впливом сучасних екзогенних викликів, зокрема соціальної нестабільності та воєнного стану. Фундаментальним ресурсом подолання професійного стресу є актуалізація людяності в професійній взаємодії. Встановлено, що гуманістична спрямованість особистості фахівця виконує роль захисного буфера, який запобігає емоційному виснаженню через надання професійній діяльності

екзистенційного сенсу. Саме ціннісне ставлення до людини дозволяє фахівцю підтримувати високий рівень резильєнтності та уникати професійної деформації навіть в екстремальних умовах діяльності. Головним напрямом запобігання переходу стресу у вигорання є розвиток психологічної резильєнтності та комунікативної толерантності ще на етапі професійної підготовки. Фахівець, який володіє навичками саморегуляції та вчасно ідентифікує симптоми стресу, здатний зберегти своє професійне здоров'я та високу якість роботи навіть у кризових умовах.

Перспективи подальших наукових розвідок ми вбачаємо у розробці та апробації комплексних тренінгових програм, спрямованих на розвиток емоційної грамотності та навичок стрес-менеджменту здобувачів освіти у поєднанні з актуалізацією етико-гуманістичних засад професії. Такий підхід дозволить не лише попередити вигорання, а й забезпечити високу якість професійної діяльності майбутніх фахівців у складних соціальних умовах.

Література:

1. Барабой В. А., Резніков О. Г. Фізіологія, біохімія і психологія стресу. Київ: Інтерсервіс, 2013. 314 с.
2. Титаренко Т. М. Профілактика порушень адаптації молоді до повсякденних стресів і кризових життєвих ситуацій : навч. посіб. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ : Міленіум, 2011. 272 с.
3. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : Вид-во ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
4. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / пер. з англ. О. Замойської. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 160 с.
5. Кокун О. Г. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. 200 с.
6. Москалець В. В. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 416 с.
7. Бондарчук О. І. Психологія професійної підготовки керівників освітніх організацій у системі післядипломної педагогічної освіти. Київ : Наук. світ, 2008. 418 с.
8. Ложкін Г. В. Психологічна ціна професійної діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки*. 2010. Вип. 31. С. 3–8.
9. Левицька Н. П. Психологічне благополуччя як чинник професійної ефективності фахівця. *Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка*. 2018. Т. 1, вип. 14. С. 120–128.
10. Карамушка Л. М. Психологія професійного вигорання підприємців : монографія. Київ : Логос, 2018. 198 с.
11. Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І. Психологія професіоналізму : навч. посіб. Київ: МАУП, 2003. 216 с.
12. Helliwell J. F., Layard R., Sachs J. D. World Happiness Report 2023. New York: Sustainable Development Solutions Network, 2023. 165 p.
13. Maslach C., Leiter M. P. Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry. World Psychiatry, 2016, № 2, с. 103–111.
14. Chirico F. The forgotten role of workplace spiritual health in healthcare workers' burnout and job satisfaction. Journal of Health and Social Sciences, 2021, № 1, с. 11–18.

15. World Health Organization. Ottawa Charter for Health Promotion [Оттавська хартія зі зміцнення здоров'я]. Canadian Journal of Public Health. 1986. Vol. 77, № 6. P. 5–13.

References:

1. Baraboi, V. A., & Reznikov, O. H. (2013). *Fiziolohiia, biokhimiia i psykholohiia stresu* [Physiology, biochemistry, and psychology of stress]. Kyiv: Interservis. [in Ukrainian].

2. Tytarenko, T. M. (2011). *Profilaktyka porushen adaptatsii molodi do povsykdennykh stresiv i kryzovykh zhyttievykh sytuatsii: navchalnyi posibnyk* [Prevention of violations of youth adaptation to everyday stress and crisis life situations: a study guide]. Kyiv: Milenium. [in Ukrainian].

3. Maksymenko, S. D. (2006). *Heneza zdiisnennia osobystosti* [Genesis of personality fulfillment]. Kyiv: KMM. [in Ukrainian].

4. Frankl, V. (2016). *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori* [Man's search for meaning] (O. Zamoiska, Trans.). Kharkiv: Knyzhkovyi Klub "Klub Simeinoho Dozvillia". [in Ukrainian].

5. Kokun, O. H. (2012). *Psykholohiia profesiinoho stanovlennia suchasnoho fakhivtsia* [Psychology of professional formation of a modern specialist]. Kyiv: Inform.-analit. ahentstvo. [in Ukrainian].

6. Moskalets, V. V. (2013). *Psykholohiia osobystosti: navchalnyi posibnyk* [Psychology of personality: a study guide]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian].

7. Bondarchuk, O. I. (2008). *Psykholohiia profesiinoi pidhotovky kerivnykiv osvitnikh orhanizatsii u systemi pisladyplomnoi pedahohichnoi osvity* [Psychology of professional training of heads of educational organizations in the system of postgraduate pedagogical education]. Kyiv: Nauk. svit. [in Ukrainian].

8. Lozhkin, H. V. (2010). Psykholohichna tsina profesiinoi diialnosti [Psychological price of professional activity]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 12: Psykholohichni nauky*, (31), 3–8. [in Ukrainian].

9. Levytska, N. P. (2018). Psykholohichne blahopoluchchia yak chynnyk profesiinoi efektyvnosti fakhivtsia [Psychological well-being as a factor of professional efficiency of a specialist]. *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka*, 1(14), 120–128. [in Ukrainian].

10. Karamushka, L. M. (2018). *Psykholohiia profesiinoho vyhorannia pidpryiemtsiv* [Psychology of professional burnout of entrepreneurs]. Kyiv: Lohos. [in Ukrainian].

11. Lozhkin, H. V., & Poviakel, N. I. (2003). *Psykholohiia profesionalizmu: navch. posib.* [Psychology of professionalism: a study guide]. Kyiv: MAUP. [in Ukrainian].

12. Helliwell, J. F., Layard, R., & Sachs, J. D. (2023). *World Happiness Report 2023*. New York: Sustainable Development Solutions Network.

13. Maslach C., Leiter M. P. Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry. World Psychiatry, 2016, № 2, с. 103–111.

14. Chirico F. The forgotten role of workplace spiritual health in healthcare workers' burnout and job satisfaction. Journal of Health and Social Sciences, 2021, № 1, с. 11–18.

15. World Health Organization. Ottawa Charter for Health Promotion [Оттавська хартія зі зміцнення здоров'я]. Canadian Journal of Public Health. 1986. Vol. 77, № 6. P. 5–13.

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2726-2737

Фоменко Карина Ігорівна доктор психологічних наук, професор, кафедра психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, м. Харків, https://orcid.org/0000-0003-2511-6803

Черниш Максим Сергійович здобувач кафедри психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, м.Харків, https://orcid.org/0009-0008-5380-8990

ПСИХОДІАГНОСТИКА ТИПІВ АКАДЕМІЧНОЇ НУДЬГИ

Анотація. Актуальність дослідження представленого зумовлена тим, що сьогодні в умовах дистанційної та онлайн-освіти учасники освітнього процесу зіткнулися з проблемою академічної нудьги. Заняття, що вимагають від здобувача вищої освіти сприймати навчальний матеріал через екрани пристроїв можуть характеризуватись монотонією. Попри усі сучасні інформаційно-технічні можливості в арсеналі викладача, попри усі доступні йому засоби експресії власної педагогічної майстерності на онлайн-заняттях бракує інтерактивних та групових форм навчання. Іноді присутність студента на парі виявляється вельми умовною: відключені камери дозволяють зберігати анонімність, уникати звернення до себе викладача, перешкоджають встановленню комунікативного зв'язку та згуртованості суб'єктів освітнього процесу у межах академічної групи. Власне, саме явище академічної групи стає ілюзорним, адже така група із реальної перетворилася в умовну.

У результаті теоретичного аналізу було визначено, що академічна нудьга є специфічним для навчальної діяльності емоційним станом, що спричинена відсутністю цінності в певній навчальній ситуації чи діяльності в цілому і визначається зниженням пізнавальної мотивації. У дослідженнях Р. Пекруна і Т. Гетца було виділено п'ять типів академічної нудьги – індиферентна, калібрувальна, пошукова, реактивна та апатична.

У представленому дослідженні було створено опитувальник для вивчення міри прояву п'яти типів академічної нудьги. Було показано високу одномоментну надійність кожного із 15 пунктів опитувальника, визначено граничні значення норми для кожної шкали.

У дослідженні изначено, що індиферентна академічна нудьга передбачає актуалізацію станів страху, лінощів та нудьги у навчальній діяльності і стоїть на заваді станам бажання вчитися та інтересу. Калібрувальна академічна нудьга передбачає актуалізацію станів неспокою, нудьги, страху, лінощів, апатії та напруги. Пошукова академічна нудьга передбачає актуалізацію станів нудьги,

лінощів, сонливості, неспокою, страху, втоми, апатії і стоїть на заваді станам спокою, активності у навчальних ситуаціях. Реактивна академічна нудьга передбачає актуалізацію станів лінощів, нудьги і сонливості, а також апатії, страху, втоми, неспокою, страху, напруги, стоїть на заваді станам активності і доброго настрою. Апатична академічна передбачає актуалізацію станів нудьги, сонливості, апатії і лінощів, а також неспокою, стоїть на заваді–станам спокою, доброго настрою та активності.

Ключові слова: академічна нудьга, дистанційне навчання, онлайн-освіта, опитувальник, психодіагностика, майбутні психологи, навчально-професійна діяльність.

Fomenko Karyna Ihorivna Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Psychology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, https//orcid.org/0000-0000-0003-2511-6803

Chernysh Maksym Serhiyovych postgraduate student of the Department of Psychology, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, https://orcid.org/0009-0008-5380-8990

PSYCHODIAGNOSTICS OF TYPES OF ACADEMIC BOREDOM

Abstract. The relevance of the presented study is due to the fact that today, in the conditions of distance and online education, participants in the educational process are faced with the problem of academic boredom. Classes that require a higher education student to perceive educational material through device screens can be characterized by monotony. Despite all the modern information and technical capabilities in the teacher's arsenal, despite all the means available to him to express his own pedagogical skills, online classes lack interactive and group forms of learning. Sometimes the presence of a student in a pair turns out to be very conditional: turned off cameras allow you to maintain anonymity, avoid the teacher's address, and prevent the establishment of communicative communication and cohesion of the subjects of the educational process within the academic group. Actually, the very phenomenon of an academic group becomes illusory, because such a group has turned from real into conditional. As a result of theoretical analysis, it was determined that academic boredom is an emotional state specific to educational activity, which is caused by the lack of value in a certain educational situation or activity in general and is determined by a decrease in cognitive motivation. In the studies of R. Pekrun and T. Goetz, five types of academic boredom were identified - indifferent, calibrating, searching, reactive and apathetic. In the presented study, a questionnaire was created to study the degree of manifestation of five types of academic boredom. High single-point reliability of each of the 15 items of the questionnaire was shown, and the limit values of the norm for each scale were determined.

The study determined that indifferent academic boredom involves the actualization of states of fear, laziness and boredom in educational activity and hinders the states of desire to learn and interest. Calibrative academic boredom involves the actualization of states of anxiety, boredom, fear, laziness, apathy and tension. Search academic boredom involves the actualization of states of boredom, laziness, drowsiness, anxiety, fear, fatigue, apathy and interferes with states of calm, activity in educational situations. Reactive academic boredom involves the actualization of states of laziness, boredom and drowsiness, as well as apathy, fear, fatigue, anxiety, fear, tension, interferes with states of activity and good mood. Apathetic academic involves the actualization of states of boredom, drowsiness, apathy and laziness, as well as anxiety, interferes with states of calm, good mood and activity.

Keywords: academic boredom, distance learning, online education, questionnaire, psychodiagnostics, future psychologists, educational and professional activities.

Постановка проблеми. Сьогодні в умовах дистанційної та онлайн-освіти учасники освітнього процесу зіткнулися з проблемою академічної нудьги. Заняття, що вимагають від здобувача вищої освіти сприймати навчальний матеріал через екрани пристроїв можуть характеризуватись монотонією. Попри усі сучасні інформаційно-технічні можливості в арсеналі викладача, попри усі доступні йому засоби експресії власної педагогічної майстерності на онлайн-заняттях бракує інтерактивних та групових форм навчання. Іноді присутність студента на парі виявляється вельми умовною: відключені камери дозволяють зберігати анонімність, уникати звернення до себе викладача, перешкоджають встановленню комунікативного зв’язку та згуртованості суб’єктів освітнього процесу у межах академічної групи. Власне, саме явище академічної групи стає ілюзорним, адже така група із реальної перетворилася в умовну.

Мета – розробити методику для оцінки міри прояву п’яти типів нудьги згідно теорії Р. Пекрума та Т. Гетца.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Нудьга і пов'язана з нею монотонія за змістом є протилежними емоційній напрузі і властиві ситуаціям на виробництві, у процесі навчальної діяльності і навіть протягом творчої чи спортивно-тренувальної діяльності, а також просто в звичайному житті (так звана «побутова монотонія»).

Вивчення впливу монотонної навколишнього оточення на психіку і діяльність людини дозволяє стверджувати про необхідність постійної зміни сенсорного оточення людини для її нормального існування, причому ця властивість властива і тваринам, а відтак прагнення до різноманітності вражень є найважливішою біологічною потребою усіх живих істот.

Причини появи стану монотонії вбачаються в одноманітній діяльності (монотонності), що провокує питання стосовного того, що саме слід вважати одноманітним.

Психологічна наука першої половини XX століття характеризується неоднозначністю у розумінні термінів «монотонність» і «монотонія». Низка авторів під монотонністю розуміють стан, що виникає при одноманітній діяльності, що є синонімічним поняттю «нудьги. Згідно іншого підходу монотонність є тривалою і неприємною одноманітністю діяльності, що характеризує роботу, а не стан людини. Нарешті, згідно третього підходу одноманітність роботи називається поняттям «монотонія». На сьогодні прийнято використовувати термін «монотонність» тільки для позначення характеру діяльності та навколишнього середовища, а для викликаного одноманітною обстановкою стана використовують термін «монотонія».

Також вчені розводять поняття «нудьга» і «нудність», де першу визначають у більш широкому значенні, а другу характеризують як психічний стан, що виникає внаслідок негативного впливу повторюваної діяльності, при цьому науковці допускаючи ту ж помилку, протиставляючи характеристику емоційного стану (нудьга) характеристиці діяльності (нудність).

Об'єктивна одноманітність (монотонність) викликається внаслідок бідності сенсорного впливу на людину, малої завантаженості інтелектуальної, сенсорної та рухової діяльності, зумовленою надмірною подрібненістю робочих операцій, простотою автоматизованих дій разом з їх багаторазовим повторенням в одному і тому ж темпі, малою і середньою інтенсивністю навантаження.

У психоаналітичному підході одним із перших, хто звернув увагу на феномен нудьги, був Отто Феніхель, котрий у своїй праці «Про психологію нудьги» розглядав її як стан інстинктивної напруги, в якому немає інстинктивної мети, у результаті чого людина прагне до об'єкта «не для того, щоб спрямувати на нього дії своїх інстинктивних імпульсів, а для того, щоб допомогти об'єкту знайти інстинктивну мету, якої йому бракує. Субєкт тут розуміє, що йому чогось не вистачає, але не усвідомлює, чого саме. На думку О. Феніхеля, нудьга виникає, коли людині заборонено займатися бажаною діяльністю, і наголошує на важливості внутрішніх і зовнішніх обмежень у розвитку нудьги [7].

Згідно психоаналітичної концепції З. Фройда нудьгу є специфічним симптомом, що пояснює відсутність інтересу до речей через втрату лібідо. Нудьга є психологічною реакцією на розвиток суспільства, на думку Е. Фромма, який вважає, що пошук гострих відчуттів і новизни не стає вирішенням проблеми нудьги, а лише відволікає від неї, що, як він стверджує, триває несвідомо [10]. Е. Фромм зазначав, що стосовно нудьги існує кілька категорій людей: люди, яким не властива нудьга, оскільки вони продуктивно реагують на зовнішні впливи; хронічно нудьгуючі – люди, які постійно потребують додаткового впливу та систематично відчувають потребу змінювати подразники; хворі – це люди, які не здатні продуктивно реагувати на зовнішні впливи. Описуючи категорію «хронічно нудьгуючі», Е. Фромм пояснює, що це люди, які «приречені на хронічну нудьгу, але оскільки вони знають, як її компенсувати, вони цього не усвідомлюють». До категорії «хворих» належать люди, які періодично «гостро

усвідомлюють свій психічний стан, але часто вони навіть не усвідомлюють, що хворі». Для «хронічно нудьгуючих» та «хворих» нудьга пов'язана з невдоволенням, яке вони відчувають життям. Однак, на думку Е. Фромма, «хронічно нудьгуючі» за допомогою відповідних подразників можуть позбутися нудьги, а людям, які належать до категорії «хворих», «неможливо позбутися навіть її симптомів» [10].

В. Франкл розглядає прагнення знайти та усвідомити сенс життя як вроджену характеристику, що притаманна всім людям і визначає людську поведінку та розвиток. На думку В. Франкла, проблема нудьги загострюється зі зростанням матеріального добробуту суспільства та з часом втратою сенсу та життєвої сили. Переживання такого роду є небезпечними спотвореннями соціальної поведінки, змінами в установках особистості, загальною психічною дезорганізацією. На думку В. Франкла, саме молодь найбільш схильна до цих ризиків, оскільки вона шукає замінники справжнім цінностям. На думку В. Франкла, зростання молодіжного алкоголізму та злочинності пов'язане з безглуздим дозвіллям [9].

Особливий акцент слід зробити на взаємозв'язку між нудьгою та професійною діяльністю, зокрема Г.К. Марольдо [11], Дж.Ф. О'Хенлон [20] у дослідженнях праці визначили, що значення нудьги зміщується в простір факторів продуктивності праці, а зі збільшенням темпу роботи відчуття нудьги значно зменшується, натомість здатність працювати в команді підвищує стійкість до нудьги.

Нудьга описується як одна з проблем сучасного суспільства [17; 25] і є однією з найбільш поширених емоцій у багатьох ситуаціях сьогодні. Проте дослідники приділяли набагато менше уваги нудьзі, ніж таким емоціям, як тривога, гнів, радість чи інтерес. Подібним чином, у основних теоріях емоцій нудьга не згадується [16]. Що стосується емоцій, пов’язаних із досягненнями у діяльності, то тривога перед тестами була досліджена в більш ніж 1000 дослідженнях [14; 30; 31], натомість лише кілька досліджень були присвячені емоції нудьги в шкільному та університетському контексті [21]. За винятком досліджень про нудьгу, яка виникає під час простих, повторюваних завдань на роботі [8; 23], існує явна нестача досліджень про нудьгу, яку відчувають під час виконання діяльності, пов’язаної з досягненням. Однією з можливих причин такого нехтування є те, що нудьга є помітною, «тихою» емоцією порівняно з явними афективними станами, такими як гнів або тривога. З точки зору вчителів, нудьга не має руйнівної дії, яку гнів привносить у ситуацію, а з точки зору клінічної практики вона, здається, не має психопатологічного значення, на відміну від тривоги. Однак нудьга може бути не менш шкідливою, ніж інші негативні емоції. Доведено, що нудьга пов’язана зі споживанням нікотину та алкоголю [1; 15; 26], вживанням наркотиків [3; 12], надмірним захопленням азартними іграми [5], підлітковою злочинністю [19], розлученнями [11], депресією та незадоволенняи життям [6], а також стресом і проблемами зі

здоров'ям у поєднанні з потребою підтримувати високий рівень пильності [26]. Невелика кількість наявних доказів також свідчить про те, що нудьга може стати серйозною проблемою для поведінки та продуктивності в умовах досягнення. Повідомлялося, що прогули [24] і відрахування [4; 27] студентів є можливими наслідками нудьги.

З теоретичної точки зору нудьга також має значне значення. У той час як інші емоції викликані подіями та об'єктами, які суб'єктивно оцінюються та особисто важливі, нудьга – це емоція, яка спричинена відсутністю цінності в даній ситуації чи діяльності, як описано нижче. Ця унікальна особливість означає, що більш комплексні спроби пояснити емоції досягнень також повинні враховувати цю емоцію.

Р. Пекрум та Т. Гетц у своїх дослідженнях виділяють такі види нудьги:

1. Індиферентна нудьга, яка не завжди є чимось поганим. Вона може бути частиною розслаблення і не передбачає неспокій, який може зробити нудьгу такою мукою. Цей тип нудьги пов'язаний з низьким станом збудження та мінімальною відразою, або позитивною валентністю, до ситуації. Людина, яка відчуває байдужу нудьгу, може одночасно відчувати себе розслабленою та загалом байдужою до свого оточення, без сильного бажання вживати заходів для його зміни.

2. Калібрувальна нудьга – це неприємне відчуття незнання, що робити. Тут особа не мотивована знайти щось краще, чим зайнятися. Але якщо щось краще трапляється, актуалізується енергія, щоб це зробити. Цей тип нудьги характеризується дещо вищим, але все ще відносно низьким станом збудження. Існує певна відраза, або негативна валентність. Як випливає з назви, людина, яка відчуває цей тип нудьги, уважно ставиться до потенційних способів зменшення цього відчуття, але не особливо активна у зміні своєї ситуації.

3. Пошукова нудьга – це більш проактивна форма «калібрування». Нудьга робить особу нещасною, тому вона шукає інші справи. На відміну від попередніх типів, пошукова нудьга пов'язана з вищим станом збудження та більшою негативною валентністю. При цьому типі нудьги люди схильні відчувати неспокій та активніше шукають стимули, ніж при двох попередніх типах.

4. Реактивна нудьга передбачає напруженість, метушливість та відчайдушне прагнення втекти. Особа може розлютитися та звинуватити тих, хто винний у тому, що її тут помістив. Цей тип нудьги являє собою найвищий рівень збудження та найбільший рівень негативної валентності. Учасники дослідження Т. Гетца повідомляли про почуття неспокою та агресії, пов'язані з цим типом нудьги [13], а також про значну та постійну зосередженість на альтернативних ситуаціях.

Повідомлялося, що цей тип нудьги є дуже неприємним і виявився сильним мотиватором для зміни поточної ситуації.

5. Апатична нудьга має тенденцію до депресивного стану. Вона робить вас нещасним, але позбавляє вас енергії, щоб знайти вихід.

З метою вивчення цих різновидів нудьги у контексті навчальної діяльності нами було створено опитувальник, що містить 15 тверджень (по три на кожну шкалу – тип нудьги).

Психометричну вибірку склали 234 особи – здобувачі Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, що навчаються на ОКР «Бакалавр» за ОП «Психологія» та ОКР «Магістр» за ОП «Психологія та «Реабілітаційна психологія».

За результатами перевірки одномоментної надійності опитувальника було отримано значення альфа Кронбаха, що становить 0,87967. Усі пункти опитувальника є пригодними для кінцевої версії (таблиця 1).

Таблиця 1

Показники альфа Кронбаха для пунктів опитувальника «Типів академічної нудьги»

	Твердження	**Шкала**	**Альфа Кронбаха**
1	На заняттях мені складно пересилити сонливість	Індиферентна академічна нудьга	0,87963
2	Мене не покидає думка, чим би ще зайнятися протягом навчального заняття	Калібрувальна академічна нудьга	0,87947
3	Я часто відволікаюсь на свої справи протягом занять	Пошукова академічна нудьга	0,87950
4	На заняттях я не можу всидіти на місці	Реактивна академічна нудьга	0,87952
5	Мене складно чимось зацікавити на заняттях	Апатична академічна нудьга	0,87951
6	Мені не хочеться концентрувати увагу на змісті навчального заняття	Індиферентна академічна нудьга	0,87952
7	На заняттях мене охоплюють нав’язливі думки про щось не пов’язане із навчальним матеріалом	Калібрувальна академічна нудьга	0,87967
8	На заняттях я займаюсь чимось ще, щоб не нудьгувати	Пошукова академічна нудьга	0,87953
9	Злюся, коли викладач розповідає щось нецікаве	Реактивна академічна нудьга	0,87954
10	На заняттях я почуваюся байдужим і відстороненим від змісту навчального матеріалу	Апатична академічна нудьга	0,87957
11	На заняттях я почуваюся розслаблено і спокійно	Індиферентна академічна нудьга	0,87961

	Твердження	Шкала	Альфа Кронбаха
12	На заняттях мені хочеться займатись чимось іншим, але я не знаю чим саме	Калібрувальна академічна нудьга	0,87963
13	На заняттях не можу пересилити себе, щоб не зайти у соцмережі	Пошукова академічна нудьга	0,87960
14	Мені часто хочеться пропустити навчальне заняття	Реактивна академічна нудьга	0,87965
15	На заняттях мене охоплює нудьга і апатія	Апатична академічна нудьга	0,87955

У таблиці 2 показано описові статистики та граничні значення шкал опитувальника типів академічної нудьги.

Таблиця 2

Описові статистики та граничні значення норми шкал опитувальника «Типів академічної нудьги»

Шкали	Мінімум	Максимум	Середнє	Ст. відхилення	Норма
Індиферентна академічна нудьга	3	15	9,35	3,56	6-12
Калібрувальна академічна нудьга	3	15	9,23	3,58	6-12
Пошукова академічна нудьга	3	15	6,79	2,56	4-9
Реактивна академічна нудьга	3	15	6,78	2,54	4-9
Апатична академічна нудьга	3	15	5,67	1,23	4-6

Дивергентна та конвергентна валідності визначалися за допомогою кореляційного аналізу із показниками списку емоцій за О. Прохоровим [1].

У таблиці 3 показано кореляції показників типів академічної нудьги із списком емоцій.

Таблиця 3

Кореляції типів академічної нудьги та емоцій
у ситуації навчальної діяльності здобувачів вищої освіти

	Індиферентна	Калібрувальна	Пошукова	Реактивна	Апатична
Апатія	0,12	0,20*	0,26**	0,32***	0,41****
Активність	-0,14	-0,15	-0,19*	-0,27**	-0,19*
Втома	0,12	0,20	0,28***	0,34****	0,33****

	Індиферентна	Калібрувальна	Пошукова	Реактивна	Апатична
Бадьорість	-0,03	-0,08	-0,00	-0,15	-0,08
Страх	0,24**	0,24**	0,24**	0,27**	0,23**
Неспокій	0,13	0,35****	0,28***	0,32***	0,30***
Хвилювання	-0,06	0,08	0,06	0,12	0,10
Уважність	-0,09	0,06	-0,02	-0,08	-0,13
Бажання вчитися	-0,19*	-0,09	-0,10	-0,11	-0,08
Інтерес	-0,19*	-0,04	-0,10	-0,14	-0,11
Лінощі	0,31***	0,24**	0,40****	0,50****	0,48****
Настрій	-0,07	-0,11	-0,11	-0,21*	-0,17*
Напруга	-0,01	0,19*	0,12	0,24**	0,14
Радість	0,02	-0,03	0,05	-0,09	-0,05
Працездатність	-0,07	-0,04	-0,06	-0,06	-0,08
Нудьга	0,18*	0,29***	0,63****	0,63****	0,64****
Сонливість	0,13	0,16	0,38****	0,38****	0,41****
Спокой	0,18*	0,08	-0,23**	0,14	-0,23**
Зібраність	-0,05	-0,01	0,05	0,03	0,03
Задоволення	-0,04	-0,07	0,00	-0,10	-0,04

Індиферентна академічна нудьга позитивно слабко корелює із станами страху. лінощів та нудьги у навчальній діяльності, негативно – із станами бажання вчитися та інтересу.

Калібрувальна академічна нудьга позитивно корелює із станами неспокою, нудьги, страху, лінощів, апатії та напруги.

Пошукова академічна нудьга позитивно корелює із станами нудьги, лінощів, сонливості, неспокою, страху, втоми, апатії, негативно – із станами спокою, активності у навчальних ситуаціях.

Реактивна академічна нудьга позитивно корелює із станами лінощів, нудьги і сонливості, а також апатії, страху, втоми, неспокою, страху, напруги, негативно – із станами активності і доброго настрою.

Апатична академічна нудьга позитивно корелює із станами нудьги, сонливості, апатії і лінощів, а також неспокою, негативно – із станами спокою, доброго настрою та активності.

Висновки. У результаті теоретичного аналізу було визначено, що академічна нудьга є специфічним для навчальної діяльності емоційним станом, що спричинена відсутністю цінності в певній навчальній ситуації чи діяльності в цілому і визначається зниженням пізнавальної мотивації. У дослідженнях Р. Пекруна і Т. Гетца було виділено п’ять типів академічної нудьги – індиферентна, калібрувальна, пошукова, реактивна та апатична.

У представленому дослідженні було створено опитувальник для вивчення міри прояву п’яти типів академічної нудьги. Було показано високу одномоментну надійність кожного із 15 пунктів опитувальника, визначено граничні значення норми для кожної шкали.

Через кореляційний аналіз було визначено, що індиферентна академічна нудьга передбачає актуалізацію станів страху, лінощів та нудьги у навчальній діяльності і стоїть на заваді станам бажання вчитися та інтересу. Калібрувальна академічна нудьга передбачає актуалізацію станів неспокою, нудьги, страху, лінощів, апатії та напруги. Пошукова академічна нудьга передбачає актуалізацію станів нудьги, лінощів, сонливості, неспокою, страху, втоми, апатії і стоїть на заваді станам спокою, активності у навчальних ситуаціях. Реактивна академічна нудьга передбачає актуалізацію станів лінощів, нудьги і сонливості, а також апатії, страху, втоми, неспокою, страху, напруги, стоїть на заваді станам активності і доброго настрою. Апатична академічна передбачає актуалізацію станів нудьги, сонливості, апатії і лінощів, а також неспокою, стоїть на заваді– станам спокою, доброго настрою та активності.

Література:

1. Кузнецов О.І. Психічні стани студентів у різних ситуаціях навчальної діяльності у виші. Психологія і особистість, Полтава: ПНПУ імені В. Короленка, 2014, Вип. 2(6).Ч.3. С. 58-71.

2. Amos, A., Wiltshire, S., Haw, S., & McNeill, A. Ambivalence and uncertainty: Expe ri ences of and attitudes toward addiction and smoking cessa ti on in the mid-to-Iate teens. Health Educatioll Researc 2006, h. 2/, 181 -19 1. doi: 10 . 109 3/her/cyh054

3. Anshel, M. H. A survey of elite athletes on the perceived causes of using banned drugs in spor t. Jot/mal of Si JOI'! 13 ehavior, 1991, 4. 283- 310.

4. Bearden, L., Spencer, W., & Moracco, J. A study of high school dropouts. School Counselor,1989, 37, I 13- 120.

5. Blaszcsynski, A., McConaghy, N ., & Frankova, A. Boredom proneness in psychopathological gambling. Psyclw lo gical Reports, 1990, 67, 35-42.

6. Farmer, R ., Sundberg, N. D. Boredom proneness- The development and correlates of a new scale. Journal of Personality Assesment, 1986, 50, 4- 17.

7. Fenichel: *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. 3 vols, 1945

8. Fisher, C. D. Boredom at work: A n eg lected concept. Humall Relations, 1993, 46, 395-417

9. Frankl V. Man's Search for Meaning. 1946.

10. Fromm E. The Anatomy of Human Destructiveness. 1997.

11. Gigy, L. K., Kelly, J. B. Reasons for divorce: Perspectives of divorcing men and women. Journal of Divor ce and Remarria ge, 1992, 18, 169- 187.

12. Guinn, R. Characteristics of drug use among Mexican-American. 1975.

13. Goetz, T. et al Types of boredom: An experience sampling approach. Motivation and Emotion, 2013. DOI:10.1007/s11031-013-9385-y

14. Hembree, R. Correlates, causes, effects, and tr ea tm ent of test anxiety. Review of Educational Research, 1988, 58, 47- 77.

15. Ho, R. Why do people smoke? Motives for maintenance of smoking behavior and its possible cessation. Australian Psychologist, 1989, 24, 385- 400.

16. Johnstone, T., Scherer, K. R. , Schorr, A. (Eds.). Appraisal processes in emotion: Th eOl)" method s, researc h. New York: Oxford University Press. 2001.

17. Klapp, O. Overload and boredom. New York: Greenwood Press. 1986.

18. Maroldo, G.K. Shyness, boredom, and grade point average among college students. Psychological Reports. 1986, 59, 385−398.

19. Newberry, A. L., & Duncan, R. D. Roles of boredom and life goals in juvenile delinquency. Journal of Applied Social Psycholo gy, 2001, 31, 527-541.

20. O'Hanlon, J.F. Boredom: Practical consequences and a theory. Acta Psychologica, 1981, 49. 53−82.

21. Pekrun, R , Goetz, T , Titz, W. , Perry, R. P. Aca demic emotions in students' self-regulated learning and achievement: A progr am of quantitative and qualitative re search. E du ca tional Ps ychologist, 2002, 37, 91 - 106

22. Pekrun, R., Goetz, T., Daniels, L. M., Stupnisky, R. H., Perry, R. P. Boredom in Achievement Settings: Exploring Control-Value Antecedents and Performance Outcomes of a Neglected Emotion. Journal of Educational Psychology, 2010, 102, 531-549. https://doi.org/10.1037/a0019243

23. Scerbo, M. W. What 's so boring about vigilance? [n R. R. Hoffman, M. F. Sherrick, & J. S. Warm (Eds.), Viewing psychology as a whole: The integrative science of William N. Dember (pp. 145- 166). Washington, DC: American Psychological Association. 1998.

24. Sommer, B. What's ditfere nt about trua nt s? A comparison study of eighth-graders. Journal of Youth and Adolescence, 1985, 14, 411-422.

25. Spacks, P. M. Boredom: Th e liter wy history of a state of milld students. Journal of Drug E du cation, 5, Chicago, IL: University of C hi cago Press.1995.235-241.

26. Thackray, R. I. The stress of boredom and monotony: A consideration of th e evidence. Psychosomllfic Medicille, 1981, 43, 165- 176.

27. Tidwell R. Dropo ut s speak o ut: Qualitative data on early school departures. Adolescence, 1988, 23, 939- 954.

28. Tidwell, R. Dropo ut s speak o ut: Qualitative data on early school departures. Adolescence, 1988, 23, 939-954

29. Wiesner. M., Windle. M . & Freeman. A. Work stress substance use and depression among young adult workers: An exa mination of main and moderator effect s. JOllmal of Occupational H ea lth Psychology, 2005, 10, 83- 96. doi: 10 .1037/1076-8998. 10 .2.83

30. Zeidner M. Test anxiety: The state of th e art. New York: Plenum Press. 1998.

31. Zeidner M. Test anxiety in educational contexts: Concepts. tindings. and future direction s. In P. A. Schutz & R. Pekrun (Eds.). Emotion in education (pp. 165 - 184). San Diego. CA: Academic Press. 2007.

References:

1. Kuznetsov O.I. (2014). Psykhichni stany studentiv u riznykh sytuatsiiakh navchalnoi diialnosti u vyshi [Mental states of students in different situations of educational activity in higher education]. Psykholohiia i osobystist, Poltava: PNPU imeni V. Korolenka - Psychology and personality, Poltava: V. Korolenko National and State University of Ukraine, Vyp. 2(6). Ch.3, 58-71. [in Ukrainian].

2. Amos, A., Wiltshire, S., Haw, S., & McNeill, A. (2006). Ambivalence and uncertainty: Expe ri ences of and attitudes toward addiction and smoking cessa ti on in the mid-to-Iate teens. Health Educatioll Researc h. 2/, 181 -19 1. doi: 10 . 109 3/her/cyh054

3. Anshel, M. H. (1991). A survey of elite athletes on the perceived causes of using banned drugs in spor t. Jot/mal of Si JOI'! 13 ehavior, / 4. 283- 310.

4. Bearden, L., Spencer, W., & Moracco, J. (1989). A study of high school dropouts. School Counselor, 37, I 13- 120.

5. Blaszcsynski, A., McConaghy, N ., & Frankova, A. (1990). Boredom proneness in psychopathological gambling. Psyclw lo gical Reports, 67, 35-42.

6. Farmer, R ., & Sundberg, N. D. (1986). Boredom proneness- The development and correlates of a new scale. Journal of Personality Assesment, 50, 4- 17.

7. Fenichel: *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. 3 vols, 1945
8. Fisher, C. D. (1993). Boredom at work: Aneglected concept. Humall Relations,46,395-417
9. Frankl V. (1946), Man's Search for Meaning
10. Fromm E. (1997). The Anatomy of Human Destructiveness
11. Gigy, L. K., & Kelly, J. B. (1992). Reasons for divorce: Perspectives of divorcing men and women. Journal of Divor ce and Remarria ge, 18, 169- 187
12. Guinn, R. (1975). Characteristics of drug use among Mex ican-American.
13. Goetz, T. et al (2013). Types of boredom: An experience sampling approach. Motivation and Emotion DOI:10.1007/s11031-013-9385-y
14. Hembree, R. (1988). Correlates, causes, effects, and tr ea tm ent of test anxiety. Review of Educational Research, 1998, 58, 47- 77.
15. Ho, R. (1989). Why do people smoke? Motives for maintenance of smoking behavior and its possible cessation. Australian Psychologist, 24, 385- 400.
16. Johnstone, T., Scherer, K. R. , & Schorr, A. (Eds.). (200 I). Appraisal processes in emotion: Th eOl)" method s, researc h. New York: Oxford University Press.
17. Klapp, O. (1986). Overload and boredom. New York: Greenwood Press.
18. Maroldo, G.K. (1986). Shyness, boredom, and grade point average among college students. Psychological Reports. 59.385−398.
19. Newberry, A. L., & Duncan, R. D. (2001). Roles of boredom and life goals in juvenile delinquency. Journal of Applied Social Psycholo gy, 3 1, 527-541.
20. O'Hanlon,J.F. (1981). Boredom: Practical consequences and a theory. Acta Psychologica, 49. 53−82.
21. Pekrun, R , Goetz, T , Titz, W. , & Perry, R. P. (2002). Aca demic emotions in students' self-regulated learning and achievement: A progr am of quantitative and qualitative re search. E du ca tional Ps ychologist, 37, 91 - 106
22. Pekrun, R., Goetz, T., Daniels, L. M., Stupnisky, R. H., & Perry, R. P. (2010). Boredom in Achievement Settings: Exploring Control-Value Antecedents and Performance Outcomes of a Neglected Emotion. Journal of Educational Psychology, 102, 531-549. https://doi.org/ 10.1037/a0019243
23. Scerbo, M. W. (1998). What 's so boring about vigilance? [n R. R. Hoffman, M. F. Sherrick, & J. S. Warm (Eds.), Viewing psychology as a whole: The integrative science of William N. Dember (pp. 145- 166). Washington, DC: American Psychological Association.
24. Sommer, B. (1985). What's ditfere nt about trua nt s? A comparison study of eighth-graders. Journal of Youth and Adolescence, 14, 411-422.
25. Spacks, P. M. (1995). Boredom: Th e liter wy history of a state of milld. Chicago, IL: University of C hi cago Press.
students. Journal of Drug E du cation, 5, 235-241.
26. Thackray, R. I. (1981). The stress of boredom and monotony: A consideration of th e evidence. Psychosomllfic Medicill e, 43, 1 65- 176.
27. Tidwell , R. (1988). Dropo ut s speak o ut: Qualitative data on early school departures. Adolescen ce, 23, 939- 954.
28. Tidwell, R. (1988). Dropo ut s speak o ut: Qualitative data on early school departures. Adolescence, 23, 939-954
29. Wiesner. M., Windle. M . & Freeman. A. (2005). Work st ress . substance use. and depression among young adult workers: An exa mination of main and moderator effect s. JOllmal of Occupational H ea lth Psychology, 10, 83- 96. doi: 10 .1037/1076-8998. 10 .2.83
30. Zeidner M. (1998). Test anxiety: The state of th e art. New York: Plenum Press.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 373.091:005.95

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2738-2747

Хватова Олена Григорівна доктор філософії у галузі знань "Публічне управління та адміністрування", психолог першої категорії, https://orcid.org/0000-0003-3716-751X

ЕТИЧНІ ДИЛЕМИ КЛІНІЧНОГО ПСИХОЛОГА: ВІД ДІАГНОСТИКИ ДО ПСИХОТЕРАПІЇ

Анотація. Стаття присвячена комплексному аналізу етичних дилем у професійній діяльності клінічного психолога на всіх етапах взаємодії з клієнтом — від первинної діагностики до завершення психотерапевтичного процесу. Розглянуто ключові аспекти прийняття рішень у ситуаціях, коли професійні стандарти, запити клієнта та інституційні вимоги можуть вступати у суперечність, а також оцінено наслідки таких конфліктів для якості психологічної допомоги. Особливу увагу приділено проблематиці забезпечення балансу між принципами конфіденційності, інформованої згоди, «не завдати шкоди» та необхідністю міждисциплінарної співпраці у медичному середовищі. Детально розглянуто питання подвійних ролей психолога, встановлення та підтримки меж професійної відповідальності, а також ризики патологізації нормальних психоемоційних станів під час діагностики.

У статті підкреслено важливість постійної рефлексії психолога щодо власних упереджень, інституційного тиску та впливу соціокультурного контексту на оцінку симптоматики й вибір терапевтичних стратегій. Наведено типові кейси, що виникають у практиці, включно з дилемами розголошення інформації за наявності загроз, ризиком переоцінки або недооцінки тяжкості станів, а також проблематикою забезпечення автономії клієнта у разі коморбідних розладів або знижених когнітивних функцій. Запропоновано алгоритми етичного оцінювання ситуацій і практичні підходи до зваженого прийняття рішень у складних клінічних випадках.

Зроблено висновок, що етичні дилеми є природною й невід'ємною складовою клінічної практики, а їхнє ефективне вирішення потребує інтеграції професійних стандартів, етичних кодексів, доказових методів та чутливості до унікальності кожного клієнта. Стаття має практичне й освітнє значення для клінічних психологів, психотерапевтів, студентів та медичних фахівців, які працюють у сфері психічного здоров'я, сприяючи підвищенню якості допомоги та розвитку професійної компетентності.

Ключові слова етичні дилеми; діагностика; психотерапія; інформована згода; конфіденційність; професійна відповідальність; подвійні ролі; автономія клієнта; міждисциплінарна співпраця; етичні стандарти.

Khvatova Olena Grigorivna Doctor of Philosophy in the field of knowledge "Public Management and Administration", https://orcid.org/0000-0003-3716-751X

ETHICAL DILEMMAS OF THE CLINICAL PSYCHOLOGIST: FROM DIAGNOSIS TO PSYCHOTHERAPY ABSTRACT

This **article** presents a comprehensive analysis of ethical dilemmas in the professional practice of clinical psychologists at all stages of client interaction — from initial assessment to the conclusion of psychotherapy. Key aspects of decision-making are examined in situations where professional standards, client requests, and institutional requirements may conflict, and the potential impact of such conflicts on the quality of psychological care is assessed. Particular attention is given to maintaining a balance between the principles of confidentiality, informed consent, “do no harm,” and the necessity of interdisciplinary collaboration in medical settings. The article also explores issues related to dual roles of psychologists, establishing and maintaining professional boundaries, and the risks of pathologizing normal psycho-emotional states during assessment.

The importance of ongoing professional self-reflection regarding personal biases, institutional pressure, and sociocultural context is emphasized, as these factors may influence symptom evaluation and the selection of therapeutic strategies. Typical clinical cases are discussed, including dilemmas related to disclosure in the presence of potential threats, risks of over- or underestimating the severity of conditions, and challenges in supporting client autonomy in cases of comorbid disorders or reduced cognitive functioning. Practical algorithms for ethical evaluation and approaches to informed decision-making in complex clinical situations are proposed.

The article concludes that ethical dilemmas are a natural and integral part of clinical practice, and their effective resolution requires integration of professional standards, ethical codes, evidence-based methods, and sensitivity to the uniqueness of each client. The study holds both practical and educational significance for clinical psychologists, psychotherapists, students, and other healthcare professionals working in mental health, contributing to the improvement of care quality and the development of professional competence.

Keywords: ethical dilemmas; diagnostic assessment; psychotherapy; informed consent; confidentiality; professional responsibility; dual roles; client autonomy; interdisciplinary collaboration; ethical standards.

Постановка проблеми. У сучасній клінічній психології спостерігається зростання кількості ситуацій, у яких професійні та етичні норми вступають у суперечність з очікуваннями клієнтів, вимогами медичних установ та соціальними умовами. Питання вибору оптимальних рішень у випадках подвійних ролей, конфіденційності, інформованої згоди та інституційного тиску залишається недостатньо систематизованим і методично опрацьованим. Це зумовлює

потребу в науковому аналізі етичних дилем, що виникають на етапах діагностики й психотерапії, а також у розробленні практичних алгоритмів етичного прийняття рішень у складних клінічних випадках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі проблема етичних дилем клінічного психолога висвітлюється як у теоретичному, так і в прикладному вимірах. Одним із провідних фахівців, в галузі етики клінічної психології, є **Кеннет С. Поуп,** автор розділу *Ethical Issues in Clinical Psychology* у *The Oxford Handbook of Clinical Psychology [1 p.155-160]*. У ньому він розглядає основні етичні проблеми, з якими стикаються практикуючі психологи: конфіденційність, інформовану згоду, компетентність і межі професійних відносин, а також пропонує кроки для етичного прийняття рішень у практиці

Відомі фахівці а саме Семюель Кнапп і Ренді Фінгерхут, розглядають практичний підхід до щоденних етичних дилем психологів, виходячи з етичних принципів і кодексу APA, та підкреслюється необхідність проактивного етичного мислення в професійній діяльності [2 p. 45, 253].

Науковиця Елізабет Велфел в фундаментальному посібнику *Ethics in Counseling & Psychotherapy* надає систематизовану модель прийняття етичних рішень, що включає аналіз стандартів конфіденційності, множинних відносин, вимог інформованої згоди, а також аспектів технологічних змін у практиці [3 p. 433].

Українські дослідниці **Світлана Саяпіна й Ірина Решетова** у праці з етико-правової культури психологів підкреслюють важливість формування етичної компетентності під час професійної підготовки, зокрема вирішення етичних конфліктів у практичній діяльності та адаптацію міжнародних стандартів до національного контексту [4 с. 41–50.].

Загалом сучасна наукова думка демонструє, що етичні дилеми є невід'ємним складником професійної діяльності клінічного психолога і вимагають не лише знання етичних кодексів, але й високого рівня професійної рефлексії, моральної відповідальності та здатності адаптувати етичні принципи до конкретної клінічної ситуації. Робота **В. В. Горбунової,** в якій аналізуються етичні дилеми в практиці психологічної допомоги й окреслено підходи до класифікації та розв'язання таких дилем на рівні професійної поведінки [5 с. 3–54.].

Мета статті - здійснити комплексний теоретико-практичний аналіз етичних дилем, що виникають у професійній діяльності клінічного психолога на етапах діагностики та психотерапії, з метою систематизації ключових проблемних зон етичного вибору та обґрунтування алгоритмів зваженого прийняття рішень у складних клінічних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу

Етичні дилеми у психолога постають, коли професійні засади, особисті вірування та потреби клієнта розходяться, змушуючи спеціаліста визначати пріоритети: найчастіші — таємність (чи розголошувати відомості задля безпеки),

обриси стосунків (приятелювання чи романтичні зв'язки з клієнтом), спроможність (застосування технік, якими володіє), не завдай шкоди (уникнення суджень, не надавати прямих рекомендацій) та самоствердження психолога (не залучати клієнта для власних потреб), що спонукає до незмінної самоаналізу та виконання Етичного кодексу. У сучасній клінічній практиці психолога етичні дилеми виникають на кожному етапі професійної діяльності — від діагностики до завершення психотерапевтичного процесу. Їхня природа полягає у конфлікті між потребою відповідати професійним стандартам, правовим і етичним вимогам та індивідуальними ситуаціями, з якими звертається клієнт. Ці конфлікти можуть проявлятися як у класичних ситуаціях, наприклад, збереження конфіденційності чи дотримання інформованої згоди, так і в нових викликах, пов’язаних зі змінами соціокультурного контексту, технологічними.

Однією з центральних проблем етичної практики клінічного психолога є **забезпечення конфіденційності** у поєднанні з обов’язком запобігати шкоді. Психолог повинен ретельно оцінювати, коли інформація, отримана в ході терапії чи діагностики, може залишатися таємницею, а коли її розкриття є необхідним для безпеки клієнта або інших осіб. Балансування між правом клієнта на приватність та юридичними вимогами становить складну дилему, що потребує чіткого усвідомлення професійних та етичних стандартів.

Не менш важливим є питання **інформованої згоди**, що передбачає забезпечення усвідомленого вибору клієнта щодо участі в психодіагностичних процедурах і психотерапевтичному процесі. Клієнт має бути поінформований про цілі, методи, можливі ризики та альтернативи втручання, а психолог — дбати про те, щоб згода була добровільною та осмисленою. Недостатня увага до цього аспекту може призвести до порушення прав клієнта та етичних принципів професії.

Ще одним ключовим аспектом ***є*** **компетентність та межі професійної практики**. Клінічний психолог повинен постійно оцінювати власну підготовку та досвід, визначати, чи здатний він ефективно та безпечно працювати з конкретним випадком. Виявлення власних обмежень і при необхідності звернення до колег або спеціалістів суміжних дисциплін є важливим етичним обов’язком, який дозволяє уникнути шкоди клієнту та підвищує якість психологічної допомоги.

Не менш значущою є проблема **меж терапевтичних відносин,** яка передбачає уникнення подвійних ролей і потенційних конфліктів інтересів. Встановлення чітких професійних меж допомагає зберігати довіру клієнта, запобігати маніпуляціям і формувати здоровий терапевтичний альянс.

Порушення меж може призвести до етичних та юридичних наслідків, а також підривати ефективність психологічного втручання.

Сучасна практика клінічного психолога також стикається з **соціокультурними та технологічними викликами,** які вимагають адаптації етичних норм до нових умов. Це стосується, зокрема, впровадження онлайн-терапії, використання

цифрових платформ для діагностики, а також роботи з клієнтами з різними культурними та соціальними цінностями. Психолог повинен враховувати ці фактори при прийнятті рішень, забезпечуючи, щоб етичні принципи залишалися актуальними та застосовними у нових обставинах.

Загалом, сучасні етичні дилеми в клінічній психології потребують інтеграції знань про конфіденційність, інформовану згоду, компетентність, межі терапевтичних відносин і соціокультурні фактори. Вміння аналізувати ці аспекти, рефлексивно оцінювати ситуацію та приймати обґрунтовані рішення є критично важливим для забезпечення безпечної та професійно якісної допомоги клієнту.

Однією з центральних проблем сучасної клінічної психології є балансування між базовими етичними принципами, що визначають професійну поведінку психолога: конфіденційністю, інформованою згодою, принципом «не завдати шкоди» та відповідальністю перед колегами й суспільством у контексті міждисциплінарної співпраці. Ці принципи формують етичну основу професії й одночасно можуть вступати у суперечність один з одним під час практичної діяльності. Так, конфіденційність вимагає повного захисту інформації, яку клієнт надає у терапевтичному процесі. Водночас психолог може опинитися в ситуації, коли збереження таємниці суперечить обов'язку запобігати значній шкоді — наприклад, при загрозі життю самого клієнта або оточення. У таких випадках виникає етична дилема: як не порушити довіру клієнта і в той же час виконати свої професійні й юридичні обов'язки.

Інформована згода виступає ще одним важливим етичним імперативом, оскільки гарантує право клієнта на усвідомлений вибір щодо участі в діагностиці й психотерапевтичних втручаннях. Це передбачає не лише підписання документу, але й реальне розуміння клієнтом цілей, методик, ризиків і можливих результатів психологічної роботи. Неврахування цього аспекту може призвести до порушення автономії клієнта та підриву довіри до професії в цілому.

Міждисциплінарна співпраця стає невід'ємною частиною клінічної роботи, особливо в умовах інтегрованої медичної допомоги. У таких контекстах психолог має не лише дотримуватися стандартів конфіденційності, але й узгоджувати свою діяльність із колегами — психіатрами, неврологами, соціальними працівниками. Це створює додаткові вимоги до комунікації та узгодження етичних норм, оскільки інформація, яка є конфіденційною у терапевтичному сенсі, може бути необхідною для безпечного надання медичної допомоги.

Таким чином, балансування між цими етичними вимірами є складним завданням, яке потребує від психолога не лише знання етичних кодексів, але й високого рівня професійної рефлексії та морального судження.

Проблема подвійних ролей залишається одним із найбільш обговорюваних етичних питань у клінічній психології. Під подвійними ролями розуміють ситуації, коли психолог одночасно виступає у кількох професійних чи соціальних функціях відносно одного і того ж клієнта. Це може траплятися,

наприклад, коли психолог є не лише терапевтом, але й дослідником, консультантом у межах організації, викладачем, або коли між психологом і клієнтом існують соціальні зв'язки поза терапією.

Такий тип взаємин неодмінно створює потенційний конфлікт інтересів, що може вплинути на об'єктивність оцінки, якість допомоги й довіру клієнта. Психолог, опинившись у ролях, що взаємно впливають одна на одну, може несвідомо поєднувати очікування, що суперечать один одному, або надавати пріоритет одній ролі за рахунок іншої. Саме тому важливо чітко визначати межі відповідальності і уникати ситуацій, що можуть призвести до подвійних ролей.

Етичні кодекси підкреслюють, що психолог має уникати професійних відносин, які можуть бути експлуататівними або які значно впливають на об'єктивність терапевтичного процесу. Якщо ж уникнути таких ролей неможливо, психолог повинен вжити заходів для мінімізації шкідливого впливу, наприклад повідомити клієнта про потенціальні ризики та обмежити контакти до чітко визначених рамок. У процесі діагностики психолог може зіткнутися з ризиком патологізації нормальних станів людської поведінки та переживань. У сучасній психології існує значний арсенал діагностичних інструментів, психометричних шкал і критеріїв, які допомагають ідентифікувати психічні розлади та функціональні порушення. Однак їхнє неправильне застосування, негнучке трактування результатів або ігнорування індивідуального життєвого контексту може призвести до того, що нормальні адаптаційні реакції на стрес, зміни життєвих обставин або втрати будуть хибно інтерпретовані як патологія.

На нашу думку подібна патологізація має серйозні наслідки: вона може спричинити формування у клієнта тривожних установок щодо власного «ненормального» стану, неадекватне застосування медичних чи фармакологічних втручань, а також істотне послаблення терапевтичного альянсу через втрату довіри. Саме тому етична практика потребує, щоб психолог не лише застосовував діагностичні інструменти, але й критично інтерпретував їх результати, враховував культурні, соціальні й індивідуальні особливості клієнта, а також пояснював йому значення кожного діагнозу чи отриманої оцінки.

Урізноманітнення соціокультурних умов, у яких працює сучасний психолог, змушує звертати увагу на індивідуальні упередження фахівця, які можуть впливати на діагностичні рішення та вибір терапевтичної стратегії. Упередження — це стійкі установки або стереотипи, що можуть бути несвідомими, але значною мірою впливати на поведінку та судження психолога. Ці упередження можуть бути пов'язані з культурними нормами, цінностями, віковими або гендерними стереотипами. Якщо психолог не усвідомлює власних упереджень, це може призвести до несправедливого трактування симптомів клієнта, перекручування значення його переживань або невірного вибору терапевтичного підходу.

Крім цього, інституційний тиск може виступати значущим фактором, що впливає на етичні рішення. Психолог, який працює в організації з жорсткими

рамками часу, вимогами до кількості клієнтів або звітністю, може опинитися у ситуації, коли його етичні рішення вступають у конфлікт із адміністративними правилами. Такий тиск може призвести до компромісів щодо якості допомоги або порушення етичних принципів.

Соціокультурний контекст істотно впливає на сприйняття психічних явищ, їхню оцінку та інтерпретацію як самими клієнтами, так і оточуючим середовищем. Різні соціальні та культурні спільноти можуть по-різному оцінювати симптоми, емоційні реакції та поведінкові моделі, надаючи їм специфічного значення або трактуючи їх через призму власних норм, цінностей і традицій. У зв'язку з цим психолог повинен проявляти підвищену чутливість до таких відмінностей, уникати культурних стереотипів і узагальнень, а також враховувати вплив соціального середовища на сприйняття та поведінку клієнта. Це включає уважне вивчення культурних практик, соціальних очікувань, мовних особливостей та стилю комунікації, які можуть модифікувати вираження психічних станів. Психолог має інтегрувати ці знання у процес діагностики, планування та вибору терапевтичних стратегій, щоб уникнути неправильних висновків, помилкової патологізації нормальних реакцій і забезпечити адекватність втручання. Усвідомлення соціокультурного контексту дозволяє також покращити взаєморозуміння між психологом і клієнтом, підвищити ефективність терапев-тичного процесу та зміцнити довіру. Таким чином, чутливість до культурних і соціальних особливостей стає невід'ємною складовою професійної компетентності клінічного психолога та важливим чинником етичного й безпечного надання психологічної допомоги.Етичні дилеми найкраще демонструються через аналіз реальних або типових ситуацій, що виникають у клінічній роботі психолога. Однією з таких ситуацій **є** розголошення інформації за наявності загроз.

Наприклад, якщо клієнт повідомляє про намір заподіяти шкоду собі або іншій людині, психолог стикається з необхідністю порушити конфіденційність. У такому випадку він повинен оцінити ступінь ризику, можливі наслідки і юридичні вимоги, перш ніж приймати рішення про інформування третіх осіб. Аналіз таких кейсів показує, що правильне рішення вимагає зваженого підходу, чіткого обґрунтування дій і документування процесу.

Ще однією складною дилемою є переоцінка або недооцінка тяжкості стану клієнта. Недооцінка симптомів може призвести до неповноцінного лікування та ризику погіршення стану, тоді як надмірна патологізація нормальних реакцій на стрес чи життєві труднощі може спричинити надмірну медикаментозну або терапевтичну інтервенцію. У таких випадках психологу необхідно спиратися на стандартизовані методики оцінки, міждисциплінарні консультації та власну рефлексію, щоб досягти максимально об'єктивного висновку.

Особливу увагу потребує питання автономії клієнта у разі коморбідних розладів або знижених когнітивних функцій. Клієнти з поєднаними психічними чи неврологічними розладами можуть частково втрачати здатність приймати

усвідомлені рішення. Тут психологу доводиться балансувати між принципом автономії та обов'язком «не зашкодь». Наприклад, у випадку з пацієнтами, які мають деменцію чи тяжкий депресивний епізод, психолог повинен шукати компроміс: забезпечити участь клієнта у прийнятті рішень настільки, наскільки це можливо, водночас захищаючи його від потенційної шкоди.

Інші типові кейси включають конфлікти інтересів у рамках подвійних ролей, де психолог одночасно виступає консультантом та дослідником, або взаємодію з клієнтом у межах організації, що накладає додаткові вимоги щодо конфіденційності та об'єктивності. Аналіз цих кейсів показує, що етичні дилеми майже завжди комплексні, багатовимірні і не мають універсального рішення.

Для системного розв'язання етичних дилем у клінічній практиці психологів пропонуються спеціально розроблені алгоритми оцінювання ситуацій, які дозволяють впорядкувати та структуризувати процес прийняття рішень. Такі алгоритми допомагають психологу послідовно аналізувати кожен етап взаємодії з клієнтом, враховувати професійні стандарти, етичні кодекси, юридичні вимоги та соціокультурні особливості, що впливають на поведінку та сприйняття клієнта. Використання цих структурованих підходів сприяє мінімізації ризиків для клієнта, забезпечує дотримання принципу «не завдати шкоди», підвищує об'єктивність оцінок та підтримує професійну безпеку психолога. Крім того, алгоритмічне управління етичними дилемами формує у психолога навички системного мислення, посилює здатність до рефлексії власних упереджень і рішень, а також сприяє підвищенню рівня етичної компетентності та довіри з боку клієнтів.

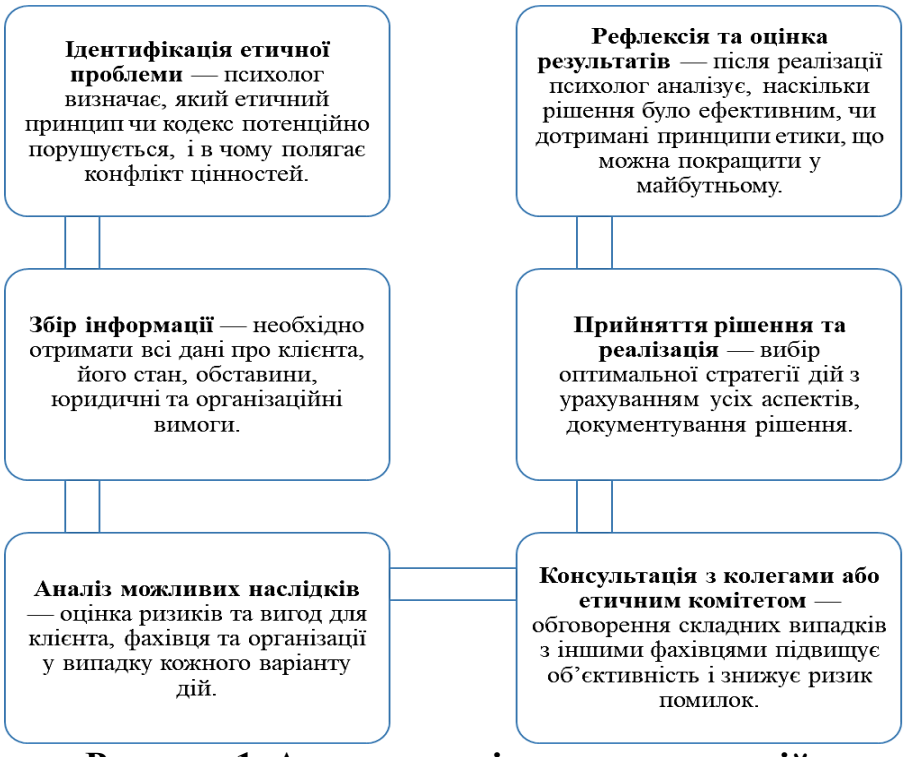

Рисунок 1. Алгоритм оцінювання ситуацій.

Використання такого алгоритмічного підходу дозволяє психологу діяти послідовно, обґрунтовано та зменшувати суб'єктивні ризики у складних клінічних ситуаціях. Завдяки структурованому процесу прийняття рішень спеціаліст може оцінювати різні варіанти дій, передбачати можливі наслідки для клієнта та підтримувати професійні стандарти навіть у стресових або конфліктних обставинах. Крім того, застосування системного підходу сприяє професійному зростанню психолога, оскільки дозволяє накопичувати досвід рефлексивного аналізу, підвищує здатність до критичного осмислення власних дій і рішень та зміцнює рівень етичної компетентності.

Аналіз етичних дилем у клінічній психології має не лише теоретичне, але й практичне значення. По-перше, він дозволяє формувати стандарти професійної поведінки, що враховують багатовимірність та складність сучасної терапевтичної практики, зокрема взаємодію з різними інституціями, мультидисциплінарні команди та соціокультурні контексти клієнтів. По-друге, він підкреслює необхідність системного навчання психологів не лише технічним методам роботи, а й етичним навичкам, зокрема аналізу складних ситуацій, прогнозуванню потенційних наслідків власних рішень, рефлексії власних упереджень та самоконтролю у професійній діяльності. Такий підхід дозволяє психологам не лише підвищувати якість наданої допомоги, а й зміцнювати довіру клієнтів, формувати професійну відповідальність і забезпечувати сталість етичних стандартів у практиці клінічної психології.

Висновки

Етичні дилеми є невід'ємною складовою професійної діяльності клінічного психолога. Вони виникають на всіх етапах практики — від первинної діагностики та оцінки стану клієнта до завершення психотерапевтичного процесу та подальшого супроводу. Такі дилеми можуть проявлятися у конфлікті між професійними стандартами, очікуваннями клієнта, юридичними нормами та інституційними вимогами, а їхнє невірне вирішення здатне безпосередньо впливати на якість психологічної допомоги та безпеку клієнта.

Розв'язання етичних дилем потребує комплексного підходу, що інтегрує знання про професійні етичні кодекси, стандарти психологічної практики, юридичні вимоги та соціокультурні чинники, які можуть впливати на поведінку, сприйняття та реакції клієнта. Ключовими аспектами ефективного управління такими ситуаціями є: здатність до глибокої рефлексії власних упереджень та критичної оцінки зовнішнього тиску; усвідомлення меж професійної відповідальності та ролей психолога; використання структурованих алгоритмів прийняття рішень у складних ситуаціях; критичне осмислення діагностичних інструментів і методів, щоб уникнути патологізації нормальних психоемоційних станів; а також активна міждисциплінарна взаємодія з іншими фахівцями для забезпечення всебічного та безпечного супроводу клієнта.

Впровадження системного підходу до етичного оцінювання ситуацій дозволяє не лише забезпечити безпечну, ефективну та морально обґрунтовану

психологічну допомогу, а й підвищити загальний професійний рівень психолога. Крім того, такий підхід сприяє зміцненню довіри клієнтів до психологічної практики, розвитку відповідальності фахівця та формуванню стабільних стандартів етичної роботи в професійній спільноті, що є критично важливим для сучасної клінічної психології та психотерапії.

Література

1. Pope K. S., Vasquez M. J. T., Chavez-Duenas N. I., VandeCreek L. D., Fingerhut R., Knapp S. Ethics in psychotherapy and counseling : a practical guide. 6th ed. — Washington, DC : American Psychological Association, 2017. — 360 p.

2. Knapp S. J., VandeCreek L. D., Fingerhut R. Practical Ethics for Psychologists: A Positive Approach. American Psychological Association, 2024. 360 p.

2. Welfel E. R. Ethics in counseling & psychotherapy. — 7th ed. — Boston : Cengage Learning, 2024. — 624 p.

3. Саяпіна С., Решетова І. Проблеми та виклики у формуванні етико-правової культури майбутніх психологів у процесі професійної підготовки // Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти. — 2025. — № 1(23). — С. 41–50.

4. Горбунова В. В. Етичні дилеми у практиці психологічної допомоги // Практична психологія та соціальна робота. — 2008. — № 8. — С. 3–5.

References:

1. Pope, K. S., Vasquez, M. J. T., Chavez-Duenas, N. I., VandeCreek, L. D., Fingerhut, R., & Knapp, S. (2017). *Ethics in psychotherapy and counseling: A practical guide* (6th ed.). Washington, DC: American Psychological Association, 360 p. [in English].

2. Knapp, S. J., VandeCreek, L. D., & Fingerhut, R. (2024). *Practical ethics for psychologists: A positive approach*. Washington, DC: American Psychological Association, 360 p. [in English].

3. Welfel, E. R. (2024). *Ethics in counseling & psychotherapy* (7th ed.). Boston: Cengage Learning, 624 p. [in English].

4. Saiapina, S., & Reshetova, I. (2025). Problemy ta vyklyky u formuvanni etyko-pravovoi kultury maibutnikh psykholohiv u protsesi profesiinoi pidhotovky [Problems and challenges in forming the ethical and legal culture of future psychologists in the process of professional training]. *Profesionalizm pedahoha: teoretychni y metodychni aspekty – Teacher's Professionalism: Theoretical and Methodological Aspects*, 1(23), 41–50 [in Ukrainian].

5. Horbunova, V. V. (2008). Etychni dylemy u praktytsi psykholohichnoi dopomohy [Ethical dilemmas in the practice of psychological assistance]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota – Practical Psychology and Social Work*, **8**, 3–5 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 159.922.7/.8:159.942.5]-047.44:355.01

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2748-2760

Христук Оксана Леонідівна кандидат психологічних наук**,** доцент кафедри загальної та соціальної психології, навчально наукового інституту управління, психології та безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ, м. Львів, https://orcid.org/0000-0001-8325-4628

Якубович Ірина Андріївна бакалавр психології

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ В УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОГО ПЕРІОДУ: ВІКОВИЙ КОНТЕКСТ.

Анотація. Дана робота присвячена вивченню особливостей прояву агресії серед представників різних вікових категорій українців під час російсько-української війни. В умовах постійного дистресу, українське суспільство стало дуже чутливим і гостро реагує на подразники. Рівень тривожності, підозрілості, страху і загального виснаження значно зріс і ймовірно буде продовжувати зростати в умовах воєнного часу. Спостереження за руйнуваннями, свідчення насильства та втрата рідних людей призводить до травматичних наслідків, які безпосередньо глибоко впливають на психологічний стан українців. До уваги в дослідженні взято різні зовнішні чинники формування агресії та враховано попередній пережитий досвід людей. У роботі розглядаються вікові відмінності прояву агресії в умовах війни, її ступінь інтенсивності та форми прояву. Також визначено взаємозв'язок фрустрованості, почуття самотності та рівня стресостійкості із формуванням агресивної поведінки українців. Для емпіричного дослідження даної теми було використано комплекс психодіагностичних тестів: «Опитувальник рівня агресивності» А. Басса та А. Дарки; «Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості» В.В. Бойко; «Шкала стресостійкості (CD-RISC-10)»; «Методика діагностики суб'єктивного відчуття самотності» Д. Рассела і М. Фергюсона. Також використовувалася коротка авторська анкета для визначення пережитих стрес-факторів з початку повномасштабної війни. З'ясовано, що вікові відмінності прояву агресії серед українців в умовах війни проявляються не тільки у рівнях та формі прояву, але і відрізняються різними специфічними чинниками її формування, значимими для конкретної вікової категорії.

Агресія є однією із провідних емоційних та поведінкових проявів в умовах війни, спричинена страхом, незадоволеністю базових людських потреб і хронічним стресом. Обгрунтовано, що агресивні тенденції можуть зростати завдяки пережитим психотравмуючим ситуаціям, інформаційному перенавантаженню через медіа та економічну нестабільність в країні в час війни.

Ключові слова: агресія, війна, психоемоційний стан, вікові категорії, фрустрація.

Khrystuk Oksana Phd Associate Professor Associate Professor Department of General and Social Psychology Lviv State University of Internal Affairs, Educational and Scientific Institute of Management, Psychology and security, https://orcid.org/0000-0001-8325-4628

Yakubovych Iryna Andriivna Bachelor of Psychology

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF AGGRESSION IN DIFFERENT AGE GROUPS OF UKRAINIANS DURING WARTIME

Abstract. This work is devoted to studying the characteristics of aggression among Ukrainians of different age groups during the Russian-Ukrainian war. Under conditions of constant distress, Ukrainian society has become very sensitive and reacts sharply to stimuli. The level of anxiety, suspicion, fear, and general exhaustion has increased significantly and will continue to grow in wartime conditions. Witnessing destruction, evidence of violence, and the loss of loved ones leads to traumatic consequences that directly and profoundly affect our psychological state. The study takes into account various external factors that shape aggression and considers people's previous experiences.

The work identifies age differences in the experience of aggression in wartime, its intensity, and forms of manifestation. It also identifies the relationship between frustration, feelings of loneliness, and stress resistance with the formation of aggressive behavior among Ukrainians.

For the empirical study of this topic, a set of psychodiagnostic tests was used: the Aggression Level Questionnaire by A. Bass and A. Darky; the Method for Diagnosing the Level of Social Frustration by V.V. Boiko; the Stress Resistance Scale (CD-RISC-10); D. Russell and M. Ferguson's "Method for Diagnosing Subjective Feelings of Loneliness." A short author's questionnaire was also used to determine the stress factors experienced since the start of the full-scale war.

It was found that age differences in the manifestation of aggression among Ukrainians in wartime are manifested not only in the level and form of aggression, but also differ in various specific factors of its formation that are significant for a particular age category.

Aggression is one of the leading emotional and behavioral manifestations in wartime, caused by fear, dissatisfaction with basic human needs, and chronic stress. It is argued that aggressive tendencies can increase due to experienced traumatic situations, information overload through the media, and economic instability in the country during wartime.

Keywords: aggression, war, psycho-emotional state, age categories, frustration.

Постановка проблеми. Війна сформувала умови, що безпосередньо впливають на психоемоційний стан українців: загроза життю, здоров'ю та цілісності особистості, розлука з рідними, втрата дому, економічна нестабільність та інформаційний тиск. Перебуваючи у постійному емоційному напруженні, в людей формуються негативні психічні стани, такі як страх, агресія, тривожність, апатія, тощо. Психіка, яка щодня стикається з жахливими наслідками війни, відчуваючи страх і невідомість перед майбутнім, може несвідомо провокувати агресивну поведінку як спосіб самозахисту або протесту. Сучасне українське суспільство, виснажене війною, легко піддається негативним настроям і може імпульсивно реагувати на травмачутливі теми. В умовах війни найпоширенішими стресогенними факторами є хронічна недостатність сну, емоційне виснаження, перенасичення інформацією через ЗМІ, постійна нестабільність і невизначеність ситуації, відчуття страху. Їхня сукупність в рази підвищує у людей рівень дратівливості, що може призвести до поширення агресивних тенденцій у суспільстві.

Очевидно, що вікові відмінності в специфіці прояву агресії обумовлені різними соціальними ролями, досвідом переживання стресу та доступом до ресурсів саморегуляції та самовідновлення. Розуміючи тригери і форми прояву агресивності у різних вікових груп, можна визначити превентивні заходи для запобігання поширення агресивних тенденцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основи вивчення цієї проблематики базуються на аналізі різноманітних психологічних досліджень, як в зарубіжній, так і в українській психології. Українські науковці, які досліджували тему агресивності, зокрема у віковому аспекті, це: О. Б. Бовть, Б.М. Ткач, С.В. Харченко, Л.В. Чаговець, О.Є. Мойсеєва. Проблема агресії та агресивної поведінки була предметом уваги у зарубіжній психології у працях Д. Річардсона, А. Басса, А. Бандури, С. Берковітц, К. Лоренц.

З. Г. Кісарчук, А.О. Бойко, В. Г. Панок, М. М. Слюсаревський, В. Чанг присвятили частину своєї наукової діяльності вивченню впливу війни та інших екстремальних умов на психоемоційний стан людини.

Прийнято вважати, що агресія це деструктивна форма поведінки, яка несе за собою лише негативні наслідки. Проте, це така ж реакція психіки на подразник, як і страх. Такий тип реакції успадковується людиною в процесі еволюції, адже колись саме агресія допомагала людям у виживанні. Але з розвитком структур головного мозку, розвинулась і комплексність нашого психофізичного апарату.

Агресія більше не є примітивним інстинктом для виживання, вона має різні форми та типи прояву, а також здатна підлягати контролю самої особистості. Так Е.Фромм розрізняє два види агресії: перший, філогенетично притаманний і людям і тваринам поштовх до нападу або втечі, тобто захисна реакція на загрозу. Другий вид агресії – деструктивна, жорстока поведінка притаманна лише людині і яка не має на меті самозахист [6].

Американська науковиця В. Чанг з Каліфорнійського університету в Сан-Франциско досліджувала реакції суспільства на терористичні акти та війни. Так вона визначила, що сукупність таких чинників провокує у суспільства нетерпимість, низьку толерантність до чутливих тем, пов'язаних з війною і здатне викликати неконтрольовану реакцію агресії [8].

Скокова Л. Г. пов'язала поняття колективної травми спричиненої війною та формування негативних психоемоційних станів. Її дослідження показують, що колективна травма може сприяти виникненню ворожості, недовіри та агресії по відношенню до інших груп або навіть всередині власної спільноти. Афективні колективні стани суміщають сум, страх, гнів, а також гордість, зацікавленість. Психологічна втома та недостатність повноцінного відпочинку поєднюються із проявами громадянської, волонтерської, благодійної активності, пошуками відволікання в літературних, творчих заняттях, культурницьких заходах [5].

Згідно з дослідженням проведеним аналітичним центром Cedos на тему «Вплив війни на молодь в Україні» значна частина української молоді, а саме 82% респондентів, зазнала суттєвого впливу війни. Серед найпоширеніших проблем викликаних війною вони зазначили втрату прибутку (36%), погіршення психічного здоров'я (28%), а також переживання розлуки із сім'єю (18%), що посилило відчуття ізоляції та тривоги. Попри негативний вплив війни на психоемоційний стан, молодь проявляє високий рівень адаптивності та прагнення до залученості у відновленні українського суспільства шляхом волонтерства [1].

Кризові ситуації можуть провокувати у людей розвиток розладів соціальної адаптації. В тривалих кризових умовах, таких як війна, набувають поширення й більш деструктивні адаптаційні сценарії, що призводять до примноження ризиків та загроз фізичному виживанню і психологічному благополуччю особистості. Йдеться, зокрема, про свідоме та невмотивоване нехтування безпекою, фаталізм, псевдогероїзм, що фіксують передусім військові психологи. Схильними до таких сценаріїв поведінки значно частіше стають чоловіки, ніж жінки [7].

Під час війни медіа-дані, що містять насильницький контент, щоденно публікуються в засобах масової інформації та соціальних мережах. Вони впливають на психоемоційний стан людей, особливо осіб молодого віку, і можуть провокувати нездорові агресивні тенденції. Наприклад, А. Бандура розглядав агресією як набуту в процесі научіння модель соціальної поведінки, засвоєну під час соціалізації через спостереження відповідного способу дій і соціального підкріплення [4].

Мета статті – вивчення особливостей прояву агресії в умовах війни та визначення факторів, які впливають на рівень та форму прояву агресії серед різних вікових категорій українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для емпіричної частини дослідження було застосовано такі тестові методики: для визначення інтенсивності та форми прояву агресії серед українців різних вікових груп нами було використано «Опитувальник рівня агресивності» А. Басса та А. Дарки; також для

допоможіного аналізу особливостей формування агресивності використовувались «Методика діагностики рівня соціальної фрустрованості» В.В. Бойко, «Шкала стресостійкості (CD-RISC-10)» та «Методика діагностики суб'єктивного відчуття самотності» Д. Рассела і М. Фергюсона та авторська анкета дослідження пережитих кризових ситуацій.

Для вибірки емпіричного дослідження було підібрано досліджуваних трьох вікових груп згідно сучасної вітчизняної періодизації: юнацький період 15-21 р., ранній дорослий період 22-40 р. та середній дорослий період 41-60 р. В дослідженні прийняло участь 73 людини. Щодо статевого розподілу, у опитуванні взяли участь 43 жінки та 30 чоловіків відповідно. Детальний аналіз вибірки подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Характеристика загальної вибірки дослідження

	К-сть осіб	**Частка у вибірці**
Віковий період		
15-21 років	25	34,2%
22-40 років	27	37%
41-60 років	21	28,8%
Стать		
Чоловіки	30	41,1%
Жінки	43	58,9%
Всього: 73 респондента		

Задля всебічного аналізу українського суспільства, було взято до вибірки людей з різних областей країни.

Для зручності в інтерпретації результатів статистичного аналізу, групам присвоєно номери: група №1 - юнацький період; група №2 - ранній дорослий період; група №3 - середній дорослий період.

На першому етапі дослідження було визначено рівень фрустрованості, самотності та стресостійкості досліджуваних. З допомогою описової статистики було визначено, що серед досліджуваних переважає високий рівень стресостійкості (M=28,29), що може бути пояснено мобілізацією внутрішніх ресурсів та адаптивними механізмами психіки. Незначний рівень фрустрованості (M=2,09) досліджуваних говорить про достатній рівень саморегуляції навіть в умовах невизначеності та загроз. Також визначено низький рівень почуття

самотності (M=21,97), що говорить про наявність підтримки від близьких та згуртованість суспільства в час війни.

Використовуючи порівняльний дисперсійний аналіз ANOVA методом Шеффе не було помічено статистично значущих відмінностей за цими показниками між віковими групами респондентів.

Середній показник загального індексу агресивності становив M=57,68, що вказує на середній рівень агресивності суспільства під час війни. Також статистично значущої відмінності за цим показником між групами відмічено не було (M_1 = 55,84; M_2 = 58,85; M_3 = 58,38; p = 0,738).

Для виявлення взаємозв'язків між шкалами опитувальника агресивності Басса-Дарки та рівнями соціальної фрустрованості, самотності та стресостійкості було застосовано кореляційний аналіз даних.

Як свідчать дані, представлені на рис. 1, шкала «Стресостійкість» має такі обернені кореляційні зв'язки зі шкалами: «Почуття провини» (r=-0,334, при p<0,01); «Роздратування» (r=-0,416, при p<0,01); «Фрустрованість» (r=-0,302, при p<0,01); «Образливість» (r=-0,352, при p<0,01).

Рис. 1. Кореляційна плеяда зв'язків стресостійкості

Це можна інтерпретувати таким чином: особи, які мають високий рівень стресостійкості в умовах військових дій менш схильні відчувати фрустрацію, краще контролюють свою агресію, не перекладають на себе провину у стресових ситуаціях і здатні конструктивно виявляти своє невдоволення, а не накопичувати його.

На рис. 2 зображено результати кореляції за показником самотності з іншими змінними. Як бачимо показник самотність на рівні значимості p<0,01 позитивно корелює з рівнем образливості (r=0,305), рівнем підозрілості (r=0,323) та на рівні значимості p<0,05 прямо корелює з почуттям провини (r=0,238) та фрустрацією (r=0,232).

Також існує значущий обернений зв'язок із показником стресостійкості (r=-0,382 при p<0,01).

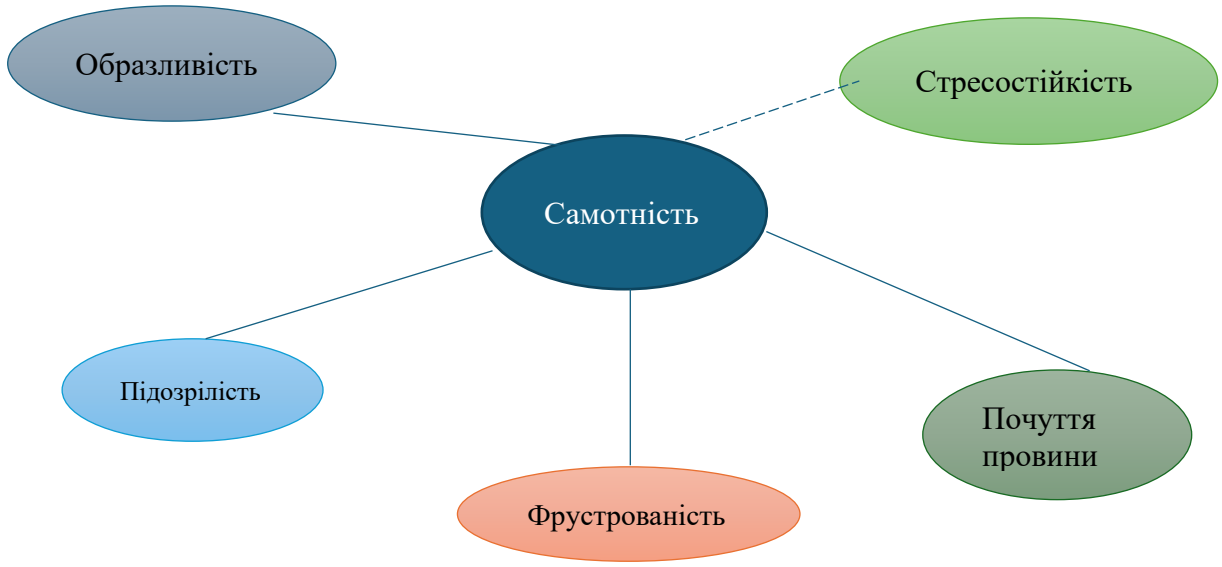

Рис. 2. Кореляційна плеяда зв'язків самотності

Це означає, що особи з високим суб'єктивним переживанням самотності мають низьку стресостійкість, що зумовлює емоційну вразливість та посилює емоційну напругу таких осіб і, як наслідок, провокує такі вияви агресивності як образливість, підозрілість та почуття провини.

На рис. 3. зображено результати кореляції за показником фрустрованість з іншими змінними. Окрім описаних вище значущих зв'язків зі шкалами «Стресостійкість» та «Самотність», встановлено, що чим більший рівень фрустрованості у людини, тим більший показник «Образливість» ($r=0,553$, при $p<0,01$), «Підозрілість» ($r=0,283$, при $p<0,05$) та «Роздратування» ($r=0,288$, при $p<0,05$), що вказує, що високий рівень фрустрації сприяє емоційній нестабільності, посиленню чутливості до міжособистісних подразників і загальному зниженню адаптивних можливостей особистості в стресогенних умовах.

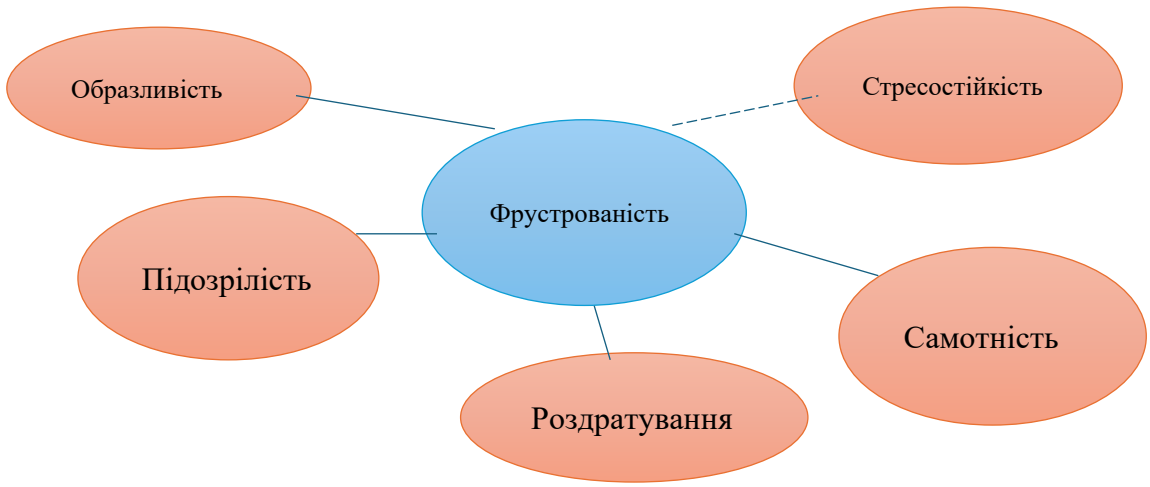

Рис. 3. Кореляційна плеяда зв'язків фрустрованості

Також за допомогою кореляційного аналізу було визначено взаємозв'язок особливостей проживання війни зазначених в анкетуванні та шкалами опитувальника Басса-Дарки. (див. рис. 4).

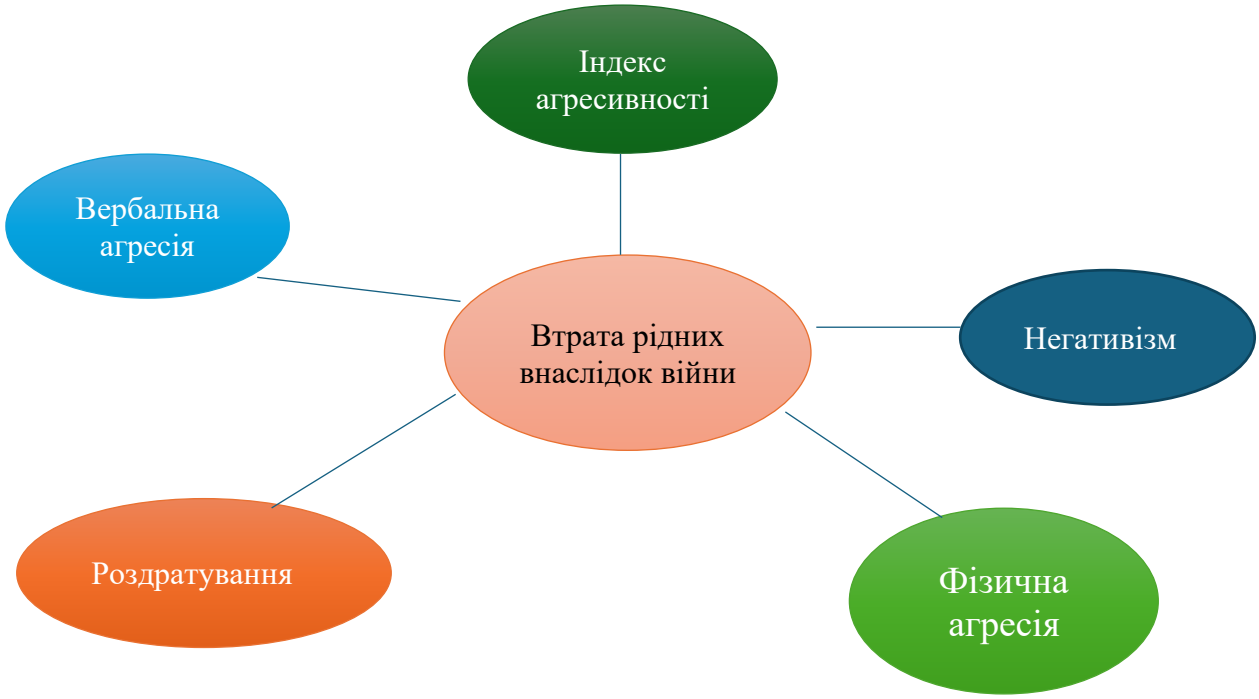

Рис. 4. Кореляційна плеяда зв'язків фактору втрати рідних внаслідок війни

Отже, фактор втрати рідних через війну має прямий статистично значущий зв'язок із виникненням таких особливостей прояву агресії, як вербальна агресія ($r=0,395$, $p<0,001$) та фізична агресія($r=0,247$, $p<0,035$), негативізм ($r=0,392$, $p<0,001$), роздратування($r=0,247$, $p<0,035$) й загальний індекс агресивності ($r=0,398$, $p<0,0004$), що вказує на те, що пережиті втрати, спричинені війною підвищують агресивність людини, що проявляється частіше у вербальній та фізичній агресії, також провокують протест проти зовнішніх обставин чи соціальних норм і роблять людину більш чутливою до стресових ситуацій.

На заключному етапі дослідження були проаналізовані результати кожної вікової групи окремо.

Серед 25 респондентів юнацького віку найбільш вираженими були прояви за шкалою «Непряма агресія» ($M = 72,28$, $S.D = 15,957$), «Почуття провини» ($M = 69,96$, $S.D = 20,053$) та «Підозрілість» ($M = 58,82$, $S.D = 24,744$).

Також виявлено доволі високий рівень за показником «Вербальна агресія» ($M = 56,96$, $S.D = 20,697$), «Образливість» ($M = 56,16$, $S.D = 28,511$), «Агресивність» ($M =55,84$, $S.D = 14,276$) (див. Рис. 5).

Вік 15-21	Мінімум	Максимум	M	S.D.
Самотність	1	44	23,32	13,275
Стресостійкість	11	40	27,32	7,537
Вербальна агресія	16	96	56,96	20,697
Індекс агресивності	33	90	55,84	14,276
Негативізм	0	100	42,40	30,725
Непряма агресія	39	91	72,28	15,957
Образливість	13	104	56,16	28,511
Підозрілість	0	110	58,82	24,744
Почуття провини	22	99	69,96	20,053
Роздратування	18	81	57,60	19,092
Фрустрованість	1,00	3,00	2,008	0,481
Фізична агресія	11	99	38,28	18,818

Рис. 5. Середні показники групи №1

Серед 27 респондентів раннього дорослого періоду найвищі середні показники демонструють такі шкали як «Непряма агресія» (M = 71,26, S.D = 17,430), «Агресивність» (M = 58,85, S.D = 12,850) та «Вербальна агресія» (M =57,13, S.D = 17,570).

Достатньо високі показники спостерігаємо за шкалами «Почуття провини» (M = 58,67, S.D = 24,597), «Підозрілість» (M = 54,59, S.D = 23,922), «Роздратування» (M = 54,00, S.D = 22,186) та «Образливість» (M = 52,00, S.D = 27,928) (див. Рис. 6).

Вік 22-40	**Мінімум**	**Максимум**	**M**	**S.D.**
Самотність	0	55	21,04	15,895
Стресостійкість	11	40	29,67	9,327
Вербальна агресія	32	96	57,13	17,570
Індекс агресивності	34	86	58,85	12,850
Негативізм	0	100	39,26	26,301
Непряма агресія	26	104	71,26	17,430
Образливість	0	91	52,00	27,928
Підозрілість	11	99	54,59	23,922
Почуття провини	11	99	58,67	24,597
Роздратування	0	90	54,00	22,186
Фрустрованість	1,20	2,80	2,04	0,453
Фізична агресія	11	88	48,07	19,089

Рис. 6. Середні показники групи №2

Серед 21-го респондента середнього дорослого віку найвищий середній показник спостерігається за шкалою «Непряма агресія» (M = 67,48, S.D = 21,992). Також високу значущість мають показники шкал «Почуття провини» (M = 64,95, S.D = 21,132) та «Агресивність» (M = 58,38, S.D = 12,925) (див. Рис. 7).

Вік 41-60	Мінімум	Максимум	M	S.D.
Самотність	5	43	21,57	11,325
Стресостійкість	9	36	27,67	7,552
Вербальна агресія	24	96	57,14	18,810
Індекс агресивності	30	83	58,38	12,925
Негативізм	0	80	40,95	24,063
Непряма агресія	0	104	67,48	21,992
Образливість	26	104	57,57	22,730
Підозрілість	11	88	46,62	18,043
Почуття провини	22	99	64,95	21,132
Роздратування	27	90	60,00	16,676
Фрустрованість	1,60	2,90	2,242	0,3399
Фізична агресія	11	77	50,81	16,854

Рис. 7. Середні показники групи №3

Аналіз результатів показав такі відмінності між проявами агресії у вікових групах (Рис. 5. 6,7):

- Фізична агресія проявляється у середнього дорослого періоду частіше за інших. Між групами юнацького та раннього дорослого періоду значущих відмінностей у прояві фізичної агресії помічено не було.

- Непряма агресія найменше проявляється у середнього дорослого періоду. Між групами юнацького та раннього дорослого періоду відмінності за показником непрямої агресії майже не відрізняється.

- Негативізм трохи частіше проявляється у юнацькому періоді в порівнянні з іншим віковими групами.

- Роздратування високого рівня було помічено у середнього дорослого віку, коли в раннього дорослого віку та юнацького воно відповідало середньому рівню.

- Підозрілість найрідше притаманна середньому дорослому віку. Водночас у респондентів юнацького віку цей вид агресії проявляється значно частіше, ніж у ранньому дорослому періоді.

- Образливість найменше притаманна ранньому дорослому віці, в той час як суттєвої відмінності між юнацьким та середнім дорослим віком немає.

- Почуття провини проявляється у юнацькому періоді значно частіше ніж у інших вікових групах.

- Загальний індекс агресивності має найнижчий показник саме у представників юнацького періоду. Значної відмінності індексу агресивності між іншими двома групами немає.

Висновки і перспективи подальшого розвитку.

На основі результатів проведеного дослідження, нами було виявлено, що, агресія є однією із провідних емоційних та поведінкових проявів в умовах війни, спричинена страхом, незадоволеністю базових людських потреб і хронічним стресом. Тривала виснаженість організму може призводити до дратівливості, ворожості та негативізму людини. Формування високого рівня стресостійкості, а також підтримка стосунків із близькими може конструктивно повпливати на психоемоційний стан людини в час війни і допомогти їй стабілізуватися. Виявлено, що агресивні тенденції можуть зростати завдяки пережитим психотравмуючим ситуаціям, інформаційному перенавантаженню через медіа та економічну нестабільність в країні в час війни.

За результатами емпіричного дослідження суттєві відмінності було помічено між віковими групами за такими шкалами, як підозрілість, роздратування та почуття провини. Можна припустити, що високі показники негативізму, підозрілості та почуття провини у представників юнацтва обумовлені тим, що вони перебувають на етапі формування ідентичності та пошуку свого місця в світі. Власне цей період саме і характеризується підвищеною емоційною чутливістю, а в умовах війни, з втратою звичної стабільності та почуття безпеки, створюється додаткова напруга на ще не сформовані особистості. Відносно помірні показники осіб раннього дорослого віку демонструють гнучкішу адаптивність до військових умов, ніж старші або молодші вікові категорії. Серед представників середнього дорослого віку переважають такі форми агресії, як фізична агресія та роздратування, що може вказувати на низький рівень навичок контролю емоцій.

Література:

1. Дослідження аналітичного центру Cedos на тему «Вплив війни на молодь в Україні». URL: https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-na-molod-v-ukrayini/

2. Матвієнко І. С. Філософський контекст агресивності: злоякісна та доброякісна агресії *Гілея:* науковий вісник. 2015. Вип. 96. С. 400-403. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_96_102.

3. Орленко І. М., Бальбуза О. М., Кривоногова О. В. Вплив війни на агресивність дітей дошкільного віку з особливими освітніми потребами. *Габітус*, 2024. № 57. С. 175-179. URL: https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.28

4. Руденко Л. М. Процесуальні характеристики агресивної поведінки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2012. № 21. С. 418-424.

5. Скокова Л. Г. Повсякденний досвід війни: зміни життєвого середовища й самовідчуття населення України// Габітус : науковий журнал, 2023. № 53. С. 44-49. URL: http://habitus.od.ua/journals/2023/54-2023/7.pdf

6. Слюсаревський М. М. Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді. *Вісник НАПН України*. 2022. Т. 4, № 1. С.1-11-13. URL: https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124

7. Черьомухіна О. К., Федоренко Н. І. Молодь України в умовах повномасштабної війни: психологічний стан та життєві стратегії. *Габітус*. 2024. № 57. С. 322-326. URL: https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.55

8. Cheung-Blunden V., Blunden B. The emotional construal of war: Anger, fear and other negative emotions. Peace and Conflict. *Journal of Peace Psychology*. 2008. № 14. P. 123-150 URL: https://www.researchgate.net/publication/232990054_The_Emotional_Construal_of_War_Anger_Fear_and_Other_Negative_Emotions

References:

1. Cedos. (2023). *Vplyv viiny na molod v Ukraini* [Impact of war on youth in Ukraine]. Analytical Center Cedos. https://cedos.org.ua/researches/vpliv-vijni-na-molod-v-ukrayini/[in Ukr]

2. Matviienko, I. S. (2015). Filosofskyi kontekst ahresyvnosti: zloiakisna ta dobroliakisna ahresii [Philosophical context of aggressiveness: malignant and benign aggression]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 96, 400-403. http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_96_102 [in Ukrainian]

3. Orlenko, I. M., Balbuza, O. M., & Kryvonohova, O. V. (2024). Vplyv viiny na ahresyvnist ditei doshkilnoho viku z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [The impact of war on the aggressiveness of preschool children with special educational needs]. *Habitus*, 57, 175-179. https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.28 [in Ukrainian]

4. Rudenko, L. M. (2012). Protsesualni kharakterystyky ahresyvnoi povedinky [Procedural characteristics of aggressive behavior]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 19: Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia*, 21, 418-424. [in Ukrainian]

5. Skokova, L. H. (2023). Povsiakdennyi dosvid viiny: zminy zhyttievoho seredovyshcha i samovidchuttia naselennia Ukrainy [Everyday experience of war: changes in the living environment and self-perception of the population of Ukraine]. *Habitus*, 53, 44-49. http://habitus.od.ua/journals/2023/54-2023/7.pdf [in Ukrainian]

6. Sliusarevskyi, M. M. (2022). Sotsialno-psykholohichnyi stan ukrainskoho suspilstva v umovakh povnomasshtabnoho rosiiskoho vtorhnennia: nahalni vyklyky i vidpovidi [Socio-psychological state of Ukrainian society in the conditions of a full-scale Russian invasion: urgent challenges and answers]. *Visnyk NAPN Ukrainy*, 4(1), 1-13. https://doi.org/10.37472/v.naes.2022. 4124

7. Cheriomukhina, O. K., & Fedorenko, N. I. (2024). Molod Ukrainy v umovakh povnomasshtabnoi viiny: psykholohichnyi stan ta zhyttievi stratehii [Youth of Ukraine in the conditions of full-scale war: psychological state and life strategies]. *Habitus*, 57, 322-326. https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.55 [in Ukrainian]

8. Cheung-Blunden, V., & Blunden, B. (2008). The emotional construal of war: Anger, fear and other negative emotions. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 14, 123-150. https://www.researchgate.net/publication/232990054_The_Emotional_Construal_of_War_Anger_Fear_and_Other_Negative_Emotions [in English]

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.923:378.091.12

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2761-2771

Чекаловська Галина Збиславівна кандидат економічних наук, доцент кафедри фундаментальних та спеціальних дисциплін, Чортківський навчально-науковий інститут підприємництва і бізнесу Західноукраїнського національного університету, м. Чортків, https//orcid.org/ 0000-0002-1201-574X

Кульчицький Володимир Русланович старший викладач кафедри психології та соціальної роботи, Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль, https//orcid.org/ 0009-0003-8642-2035

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ СТУДЕНТІВ У ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті здійснено теоретичне обґрунтування психологічних основ формування духовних цінностей студентів закладів вищої освіти в умовах сучасних суспільних трансформацій. Актуальність дослідження зумовлена зростанням ролі духовного розвитку особистості в період глобалізаційних змін, соціальної нестабільності та переосмислення ціннісних орієнтирів молоді.

Обґрунтовано, що заклади вищої освіти виконують не лише функцію професійної підготовки майбутніх фахівців, але й виступають важливим соціокультурним середовищем формування моральної свідомості, гуманістичного світогляду та духовного потенціалу студентської молоді.

Проаналізовано наукові підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників до розуміння феноменів духовності, духовних цінностей та духовного інтелекту. Духовність розглядається як інтегральна психологічна характеристика особистості, що відображає рівень розвитку її внутрішнього світу, систему смислів, переконань і ціннісних орієнтацій, які визначають спрямованість поведінки та життєвого вибору. Визначено, що студентський вік є сенситивним періодом становлення ціннісно-смислової сфери особистості, формування самосвідомості, рефлексії, моральної відповідальності та життєвого самовизначення.

У статті розкрито змістову структуру духовних цінностей студентів, представлену когнітивним, емоційно-ціннісним і праксичним компонентами. Охарактеризовано критерії та показники сформованості кожного компонента, що відображають рівень усвідомлення духовних норм, особистісне прийняття моральних цінностей та їх реалізацію у поведінці й соціальній взаємодії. Обґрунтовано психологічні механізми формування духовних цінностей, серед яких провідне значення мають інтеріоризація соціального досвіду, розвиток рефлексії, емпатії, самосвідомості, моральних почуттів і вольової саморегуляції.

Визначено, що ефективність формування духовних цінностей студентів забезпечується впровадженням ціннісно-смислового, особистісно орієнтованого, компетентнісного, культурологічного та синергетичного підходів у освітній процес.

Підкреслено важливість створення освітнього середовища, яке сприяє розвитку духовної культури, соціальної активності, відповідальності та здатності студентів до морально обґрунтованого професійного вибору.

Ключові слова: духовність, духовні цінності, студентська молодь, заклади вищої освіти, особистісний розвиток, ціннісно-смислова сфера, самосвідомість, духовний інтелект, психологічні механізми, освітнє середовище.

Chekalovska Halyna Zbyslavivna candidate of economic sciences, associate professor of the department of fundamental and special disciplines, Chortkiv educational and scientific institute of entrepreneurship and business of the West Ukrainian National University, Chortkiv, https//orcid.org/ 0000-0002-1201-574X

Kulchytskyi Volodymyr Ruslanovych senior lecturer of the department of psychology and social work, West Ukrainian National University, 46001, https//orcid.org/ 0009-0003-8642-2035

PSYCHOLOGICAL BASIS OF FORMATION OF SPIRITUAL VALUES OF STUDENTS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF A HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTION

Annotation

The article provides a theoretical justification of the psychological foundations of the formation of spiritual values of students of higher education institutions in the conditions of modern social transformations. The relevance of the study is due to the increasing role of spiritual development of the individual in the period of globalization changes, social instability and rethinking of value orientations of youth. It is substantiated that higher education institutions perform not only the function of professional training of future specialists, but also act as an important socio-cultural environment for the formation of moral consciousness, humanistic worldview and spiritual potential of student youth.

The scientific approaches of domestic and foreign researchers to understanding the phenomena of spirituality, spiritual values and spiritual intelligence are analyzed. Spirituality is considered as an integral psychological characteristic of a person, reflecting the level of development of his inner world, a system of meanings, beliefs and value orientations that determine the direction of behavior and life choices. It is determined that student age is a sensitive period of formation of the value-semantic sphere of the person, formation of self-awareness, reflection, moral responsibility and life self-determination.

The article reveals the content structure of students' spiritual values, represented by cognitive, emotional-value and practical components. The criteria and indicators of the formation of each component are characterized, reflecting the level of awareness of spiritual norms, personal acceptance of moral values and their implementation in behavior and social interaction. The psychological mechanisms of the formation of spiritual values are substantiated, among which the leading importance is the internalization of social experience, the development of reflection, empathy, self-awareness, moral feelings and volitional self-regulation. It is determined that the effectiveness of the formation of students' spiritual values is ensured by the introduction of value-semantic, personally oriented, competence-based, cultural and synergistic approaches to the educational process. The importance of creating an educational environment that promotes the development of spiritual culture, social activity, responsibility and the ability of students to make a morally justified professional choice is emphasized.

Keywords: spirituality, spiritual values, student youth, higher education institutions, personal development, value-semantic sphere, self-awareness, spiritual intelligence, psychological mechanisms, educational environment.

Постановка проблеми. Сучасні суспільні трансформації, глобалізаційні процеси та криза духовності зумовлюють актуальність проблеми формування духовних цінностей студентської молоді. Заклади вищої освіти покликані не лише забезпечити професійну підготовку майбутніх фахівців, але й сприяти формуванню їх духовного потенціалу, моральної зрілості та гуманістичного світогляду. Саме в студентському віці відбувається активне становлення ціннісно-смислової сфери особистості, визначаються життєві пріоритети, ідеали та переконання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема духовності, духовних цінностей представлена у працях сучасних українських учених - Г.О. Балла, І.Д. Беха, М.Й. Боришевського, З.С. Карпенко, О.В. Киричука, С.Д. Максименка, В.П. Москальця, Л.Е. Орбан-Лембрик, І.Д. Пасічника, М.В. Савчина, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко та інших.

Дані дослідники розгля-дають духовність як системоутворювальний чинник особистісного становлення, пов’язаний зі смислотворенням, моральною самосвідомістю та саморегуляцією поведінки, таким чином акцентують увагу на інтегративному характері духовної сфери, що поєднує когнітивні, емоційні, вольові та ціннісні компоненти.

Б. С. Братусь, А. В. Брушлинський, М. В. Савчин, трактують духовність як внутрішній ресурс особистості, що забезпечує її життєстійкість, здатність до самодетермінації та морального вибору. Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, З.С. Карпенко, В.О. Татенко, О.В. Ткачук висвітлювали питання ціннісно-смислової сфери, самореалізації та особистісної зрілості, акцентуючи увагу на ролі цінностей у вибудовуванні життєвої стратегії людини.

У дослідженнях О.І. Зеліченка, В.В. Знакова, В.А. Петровського, М.В. Савчина аналізуються психологічні механізми формування духовних намірів, дій і проявів особистості. У їхніх працях розкрито сутність понять «духовність», «духовні цінності», «духовний потенціал», а також обґрунтовано динамічний характер духовного розвитку особистості.

У зарубіжних дослідженнях духовність і духовний інтелект розглядаються як важливі ресурси психологічного благополуччя, адаптації та особистісного зростання. Концепцію духовного інтелекту (spiritual intelligence) започаткували Д. Зохар і І. Маршалл, які визначили його як здатність людини осмислювати життєвий досвід крізь призму цінностей і сенсу. Подальший розвиток цієї ідеї представлений у працях Р. Еммонса, К. Кінга, С. Вогана, П. Фішера, К. Вігглсворт, де духовний інтелект трактується як інтегративна система здібностей, пов'язаних із самосвідомістю, трансцендентним мисленням, моральною рефлексією та здатністю до усвідомленого життєвого вибору.

Дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців підкреслюють важливість духовного розвитку як основи становлення особистості.

Мета статті – теоретично обґрунтувати психологічні основи формування духовних цінностей студентів закладів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу.

У сучасній психологічній науці духовність осмислюється у двох взаємопов'язаних вимірах - особистісному та надособистісному. В особистісному аспекті духовність постає як інтегральна характеристика внутрішнього світу людини, зорієнтована на засвоєння й реалізацію вищих гуманістичних цінностей. У надособистісному вимірі вона розглядається як соціокультурний феномен, що відображає домінантні духовні орієнтації, норми та моделі поведінки суспільства або окремих соціальних спільнот. Водночас чітке розмежування цих рівнів є умовним, оскільки духовний потенціал особистості зумовлює загальний рівень духовності суспільства, а соціальне середовище, у свою чергу, істотно впливає на процес духовного становлення індивіда.

У науковій літературі наголошується, що моральні якості не є вродженими: людина поступово набуває їх у процесі соціалізації, під впливом умов життя, виховного середовища та характеру міжособистісних взаємодій.

Український психолог М. Савчин розробив духовну парадигму психології та психологічної практики, акцентуючи увагу на тому, що визнання реальності духовного виміру людського буття повертає психології її первинний сенс як науки про душу [1].

Ж. Юзвак розглядає духовність як гармонійну єдність психічних і особистісних якостей людини. Як і будь-яке психічне явище, духовність проявляється у взаємодії особистості з навколишнім середовищем, набуваючи конкретних форм, доступних для наукового аналізу [2].

І. Д. Бех зараховує свідомість, самосвідомість і волю до вищих психічних функцій, що визначають духовний вимір особистості. У цьому контексті високий

рівень духовного розвитку пов’язується зі сформованістю свідомості та самосвідомості, розвиненою вольовою саморегуляцією й особистісною зрілістю. Натомість низький рівень духовності виявляється у примітивних формах поведінки, зумовлених домінуванням базових інстинктів самозбереження та продовження роду [3].

М.Й.Боришевський трактує духовність як багатовимірну систему «утворень у свідомості та самосвідомості людини, в яких віддзеркалюються її найбільш актуальні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності і до себе самого як соціального індивіда. Специфічною ознакою цих утворень, що вступають у формі ціннісних орієнтацій, певних особистісних характеристик, є їх поєднання з провідними життєвими цілями, прямий чи опосередкований зв'язок із моральністю» [4, с.147].

На нашу думку, духовність – це інтегральна психологічна властивість особистості, яка відображає рівень розвитку її внутрішнього світу, систему цінностей, смислів і переконань, що визначають спрямованість пізнання, саморозвитку та орієнтацію на благо інших. Вона проявляється у прагненні людини до самопізнання, самовдосконалення, реалізації моральних ідеалів і здатності надавати власному життю глибокого особистісного та соціального смислу.

Для глибшого розуміння феномену духовних цінностей звернемося до категорії «цінність» та аксіології як науки про цінності. Введення цього поняття у науковий обіг пов’язують з І. Кантом, який, попри скептичне ставлення до онтологічного статусу таких понять, як свобода, справедливість і добро, визнавав їхню практичну значущість. Сучасна аксіологія виходить з того, що цінність – це поняття, що вказує на суспільне або особистісне значення (значущість) явищ, фактів, подій [5].

Цінності являють собою сукупність ідей, ідеалів і життєвих орієнтирів, до реалізації яких прагнуть як окрема особистість, так і суспільство загалом. Вони відображаються у спрямованості свідомості людини на певні явища та об’єкти дійсності й проявляються через принципи та норми поведінки, визначаючи процес самореалізації особистості у повсякденному житті [6].

Цінність – це багатоаспектне явище, зумовлене соціальними обставинами, які мають чітко визначений культурний зміст, що обумовлює позитивну або негативну оцінку явища в широкому значенні. Цінність є не чим іншим, як психологічним утворенням, у якому в стислому вигляді присутнє безпосереднє або (найчастіше) опосередковане ставлення людини до середовища і самої себе. Це ставлення є результатом особливого суб'єктивно-соціального за своєю природою ціннісного акту, складовими якого виступають власне суб'єкт оцінки, об'єкт оцінки, рефлексія з приводу оцінки та її реалізації.

У широкому розумінні цінність розглядається як матеріальне або нематеріальне явище, що має значущість для людини чи суспільства та виступає підставою життєвого вибору, діяльності й самореалізації, вимагаючи витрат часу, зусиль і внутрішніх ресурсів. На думку М. Головатого, цінності є системою

ідей і переконань, які забезпечують задоволення потреб особистості та реалізацію її інтересів. Вони відображають те, що є суб'єктивно значущим для людини, визначають спрямованість її життєвого шляху, а їх усвідомлення й практична реалізація створюють умови для повноцінного особистісного становлення. Водночас пріоритети ціннісних орієнтацій істотно впливають на якість життя та відчуття життєвої задоволеності.

На думку Л.А.Коберник: «Якщо цінності є психологічною основою рішень про сенс життя, то ціннісні орієнтації визначають шляхи його реалізації» [7, с. 15].

Осмислення реальності через свідомість людини, з урахуванням її ставлення до навколишнього світу, формує ціннісну репрезентацію духовної структури особистості. Така репрезентація зорієнтована на основні виміри життєдіяльності людини: взаємодію зі світом, з іншими людьми та із самою собою [5].

Духовність як процес внутрішнього самопізнання й пошуку власної ідентичності спонукає особистість до розв'язання фундаментальних екзистенційних питань. Вона виступає ціннісною характеристикою як культурних феноменів, так і внутрішнього світу людини, відображаючи передусім смисл її життя

О. В. Сухомлинська зазначає, що духовний розвиток характеризується багатством інтелектуального та емоційного потенціалу людини, високим рівнем моральної зрілості, що забезпечує гармонійне поєднання особистісних ідеалів із загальнолюдськими цінностями та проявляється у гідних вчинках, заснованих на прагненні служити добру й людям, а також у постійному самовдосконаленні [8, с. 25].

У процесі духовного зростання особистість поступово засвоює цінності вищого порядку, які набувають відносної автономності та виходять за межі ситуативних потреб повсякденного існування. Духовні цінності при цьому постають узагальненим результатом історичного досвіду людства, концентруючи його моральні та культурні надбання [9].

Духовні цінності визначають особливості внутрішнього світу людини, впливають на її поведінку, сприяють здатності долати складні життєві ситуації та здійснювати усвідомлений життєвий вибір.

Кожній людині важливо пізнати себе – свої позитивні й негативні риси, визначити власне призначення та завдання у житті, постійно вдосконалюватися, усуваючи негативне та розвиваючи позитивне.

Найбільш сприятливим для формування та розвитку ціннісно-смислових компонентів свідомості особистості є студентський період, який виступає завершальною стадією підготовки до самостійної професійної діяльності. У цей час моральні настанови поступово трансформуються у стійкі ціннісні орієнтації, які в подальшому визначають поведінку та діяльність людини. Саме в студентському віці посилюється значення особистих переконань і відповідальності за прийняті рішення, життєвий вибір і власну систему цінностей. Водночас відбувається розвиток важливих особистісних якостей, зокрема цілеспрямованості,

рішучості, наполегливості, самостійності та ініціативності, формується здатність до саморегуляції, а також зростає інтерес до духовних і моральних питань.

Саме тому, на думку дослідників формування духовності, яке відбувається у межах загального особистісного розвитку в цей віковий період, виступає визначальним фактором його подальшого особистісного становлення [1;4;6].

До психологічних індикаторів розвитку духовності в юнацькому віці належать активізація рефлексії та усвідомлення власної суб'єктності, розвиток компонентів самосвідомості, зокрема самопізнання, самоприйняття і прагнення до самовдосконалення. Важливим також є формування життєвого самовизначення як внутрішнього механізму духовної активності, що ґрунтується

Реалізація духовних цінностей студентами пов'язана з можливістю усвідомленого вибору різних форм поведінки та способів діяльності, які відповідають конкретним соціальним умовам і характеру взаємин. Обираючи певну модель поведінки, студент вступає у нові соціальні зв'язки, що свідчить про його включеність у систему міжособистісної взаємодії. Таким чином, будь-який вибір має не лише індивідуальний, а й соціальний характер, оскільки відображає потребу особистості у спілкуванні та співпраці. Водночас ефективні взаємини не можуть бути сформовані примусово, а виникають у результаті власної активності людини, яка усвідомлює їх значущість і відповідальність за їх розвиток.

У професійній підготовці розвиток духовних цінностей студентів спирається на багатогранне теоретичне підґрунтя, що охоплює педагогічні, психологічні, філософські та культурологічні аспекти. Воно дозволяє розкрити механізми формування моральних орієнтирів, зрозуміти вплив духовних ідеалів на професійну діяльність і визначити ефективні підходи до інтеграції духовності в освітній процес. Зокрема, ціннісно-смисловий підхід акцентує увагу на формуванні системи ціннісних орієнтацій, що допомагає студентам усвідомити значення духовності у професійній діяльності та шукати сенс життя через самопізнання. Особистісно орієнтований підхід спрямований на індивідуальний розвиток студентів із урахуванням їхніх унікальних потреб і прагнень, формуючи моральну самосвідомість та відповідальність за власні вчинки.

Синергетичний підхід підкреслює важливість гармонійного поєднання духовного і матеріального, забезпечуючи максимальний розвиток особистості. Компетентнісний підхід передбачає формування духовної компетентності як складової професійної підготовки, сприяючи вихованню етичної поведінки та здатності приймати морально обґрунтовані рішення. Культурологічний підхід розглядає духовні цінності як продукт впливу культури, тому інтеграція елементів мистецтва, літератури та традицій у навчальний процес посилює їх засвоєння.

Духовні цінності виступають важливими орієнтирами поведінки студентської молоді, знаходять своє відображення у взаєминах з іншими людьми та здатності діяти відповідно до загальноприйнятих моральних норм. Вони

визначають ставлення особистості до самої себе, соціального оточення і навколишнього світу загалом.

Змістова структура духовних цінностей особистості розглядається як цілісна система взаємопов'язаних і взаємозалежних складових, серед яких виокремлюють когнітивний, емоційно-ціннісний і праксичний компоненти. Когнітивний компонент охоплює сукупність знань про сутність, зміст і значення духовних цінностей, а також уявлення про соціально схвалювані моделі поведінки. Емоційно-ціннісний компонент відображає систему почуттів і переживань, через які виявляється особистісне ставлення студентів до духовних цінностей і їх прийняття як значущих життєвих орієнтирів. Праксичний компонент проявляється у здатності особистості реалізовувати духовні цінності у практичній діяльності та поведінці, втілюючи їх у власних вчинках.

Відповідно до визначеної структури духовних цінностей обґрунтуємо критерії та показники їх сформованості у студентів (табл 1).

Таблиця 1

Критерії та показники їх сформованості духовних цінностей студентів

Компоненти	**Критерії**	**Показники**
Когнітивний компонент	рівень обізнаності особистості щодо духовних цінностей, глибина їх розуміння та усвідомлення необхідності їх засвоєння	розуміння змісту таких духовних якостей, як відповідальність, толерантність, милосердя, гідність і самодостатність, знання механізмів їх прояву в повсякденному житті, а також усвідомлення значущості моральних норм і правил поведінки. Важливим є також володіння знаннями про особливості міжособистісної взаємодії та комунікативні якості особистості.
Емоційно-ціннісний компонент	ступінь особистісної значущості духовних цінностей як основи поведінки та взаємодії	позитивне і свідоме ставлення до моральних норм, доброзичливе ставлення до себе й інших людей, сформованість гуманістичних установок, здатність до співпереживання, а також уміння регулювати власні емоційні прояви.
Праксичний компонент	виступає здатність особистості реалізовувати духовні цінності у власній поведінці	свідомому регулюванні діяльності відповідно до моральних принципів, здатності до конструктивної взаємодії з іншими людьми та готовності до активної участі у соціально значущій діяльності.

Професійна підготовка створює середовище для взаємодії студентів із викладачами, однолітками, що стимулює формування моральних орієнтирів. Участь у дискусіях, рефлексивних практиках і соціальних проєктах розвиває емпатію, толерантність та відповідальність, а включення дисциплін із етики, філософії та культури допомагає глибше усвідомити духовні аспекти професії. Практичне значення цих теоретичних основ полягає у створенні освітніх

програм і виховних заходів, що сприяють гармонійному розвитку особистості, поєднанню професійних і духовних цінностей, формуванню етичної культури та підвищенню соціальної активності студентів, що дозволяє виховати духовно багатих і професійно підготовлених фахівців, здатних діяти морально та відповідально у будь-якій сфері діяльності.

Психологічні основи формування когнітивного компонента духовних цінностей пов'язані насамперед із розвитком пізнавальних процесів особистості – мислення, пам'яті, уваги, уяви та рефлексії. Саме в процесі пізнання студент засвоює уявлення про сутність духовних цінностей, моральні норми, соціальні правила і зразки поведінки. Важливу роль у цьому відіграє розвиток абстрактного і критичного мислення, що дозволяє осмислювати такі складні категорії, як добро, справедливість, відповідальність, гідність. Психологічною основою цього процесу є інтеріоризація соціального досвіду, тобто перехід зовнішніх соціальних норм і вимог у внутрішні переконання особистості. Значущим механізмом виступає також рефлексія, яка забезпечує усвідомлення власних поглядів, цінностей і життєвих орієнтирів. У студентському віці активно формується світогляд, що інтегрує знання в цілісну систему духовних уявлень.

Психологічні основи формування емоційно-ціннісного компонента пов'язані з розвитком емоційної сфери, системи потреб і мотивів особистості. Саме через емоційні переживання духовні цінності набувають особистісного змісту і значущості. Важливу роль відіграє розвиток емпатії, яка забезпечує здатність розуміти емоційний стан інших людей, співпереживати їм і формувати гуманістичне ставлення до оточення. Формування цього компонента також пов'язане з розвитком самосвідомості, зокрема самооцінки, самоприйняття і формування позитивної «Я-концепції». Через механізми ідентифікації та емоційного наслідування особистість засвоює моральні зразки поведінки, що сприяє формуванню її ціннісних орієнтацій. Важливим є розвиток моральних почуттів – совісті, обов'язку, відповідальності, які виступають внутрішніми регуляторами поведінки.

Психологічні основи формування праксичного компонента духовних цінностей пов'язані з розвитком поведінкової сфери особистості, її вольових якостей і здатності до саморегуляції. Цей компонент формується у процесі діяльності та міжособистісної взаємодії, де студент має можливість реалізувати свої духовні переконання у конкретних вчинках. Психологічним механізмом його розвитку є інтеріоризація цінностей у поведінку, коли духовні переконання стають внутрішніми регуляторами діяльності. Важливу роль відіграє розвиток вольових якостей, таких як відповідальність, самоконтроль, цілеспрямованість, здатність діяти відповідно до моральних принципів навіть у складних ситуаціях.

Значущим є також механізм саморегуляції, який забезпечує узгодження поведінки з внутрішніми цінностями і переконаннями.

Висновки. Формування духовних цінностей студентів закладів вищої освіти є складним психологічним процесом, який залежить від багатьох

чинників, зокрема розвитку самосвідомості, ціннісно-смислової сфери, освітнього середовища та саморозвитку особистості. Духовні цінності є важливою складовою структури собистості та визначають її життєву позицію, поведінку та професійну діяльність.

Освітній процес закладу вищої освіти має бути спрямований не лише на професійну підготовку, але й на духовний розвиток студентів, формування їх моральних переконань, гуманістичних цінностей та смисложиттєвих орієнтацій.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці психолого-педагогічних програм формування духовних цінностей студентської молоді.

Література:

1. Савчин М.В. Духовний потенціал людини. Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. 203с.

2. Юзвак Ж.М. Духовний розвиток особистості: проблеми, гіпотези, теоретична модель. Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: Міжвід. наук. зб. /А.І.Комарова, Ю.П.Богуцький та ін. К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 1999. Том 14. С.І23-129.

3. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 4. С. 124-129.

4. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина. *Педагогіка і психологія*. 1997, №1. С. 144-150.

5. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: монографія. Одеса: ОНПУ; Тернопіль:ТНЕУ, 2016. 312 с.

6. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія. К.: Наш час, 2005. 280 с

7. Коберник Л.О. Ціннісні орієнтації як чинник виникнення та подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці : автореф. дис.... канд. психол. наук : 19.00.07 . Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2010. 20 с.

8. Сухомлинська О.В.Духовно-моральне виховання дітей та молоді в координатах педагогічної науки і практики. *Шлях освіти*. 2006. №1. С. 2-7

9. Фарина С.Я. Духовні цінності як домінанта поведінки особистості в кризових умовах. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2001. Випуск 3. С.45-55.

References:

1. Savchin, M.V. (2001). *Duhovnij potencial ljudini [Spiritual potential of a person]*. Ivano-Frankivs'k: Vid-vo «Plaj» Prikarpats'kogo universitetu [in Ukrainian].

2. Juzvak, Zh.M. (1999). *Duhovnij rozvitok osobistosti: problemi, gipotezi, teoretichna model'. Duhovnist' i hudozhn'o-estetichna kul'tura. Urjadu Ukraïni. Prezidentu, zakonodavchij, vikonavchij vladi. Analitichni rozrobki, propozicii naukovih ta praktichnih pracivnikiv [Spiritual development of the personality: problems, hypotheses, theoretical model. Spirituality and artistic and aesthetic culture. To the Government of Ukraine. To the President, legislative, executive authorities. Analytical developments, proposals of scientific and practical workers]*. (vol. 1-14). K.: Naukovo-doslidnij institut «Problemi ljudini» [in Ukrainian].

3. Beh, I.D. (1997). Duhovni cinnosti v rozvitku osobistosti [Spiritual values in the development of the personality]. *Pedagogika i psihologija - Pedagogy and psychology,* 4, 124-129 [in Ukrainian].

4. Borishevs'kij, M.J. (1997). Duhovni cinnosti v stanovlenni osobistosti gromadjanina [Spiritual values in the formation of a citizen's personality]. *Pedagogika i psihologija - Pedagogy and psychology*, , 1, 144-150 [in Ukrainian].

5. Furman, A.A. (2016). *Psihologija osobistosti: cinnisno-orієntacijnij vimir [Psychology of personality: value-orientation dimension*]. Odesa: ONPU; Ternopil':TNEU [in Ukrainian].

6. Pomitkin, E.O. (2005). *Psihologija duhovnogo rozvitku osobistosti [Psychology of spiritual development of personality*]. K.: Nash chas [in Ukrainian].

7. Kobernik, L.O. (2010). Cinnisni orієntacії jak chinnik viniknennja ta podolannja konfliktnih form povedinki v junac'komu vici [Value orientations as a factor in the emergence and overcoming of conflict forms of behavior in adolescence]. *Extended abstract of candidate's thesis.* K.: Nac. ped. un-t im. M. P. Dragomanova [in Ukrainian].

8. Suhomlins'ka, O.V. (2006). Duhovno-moral'ne vihovannja ditej ta molodi v koordinatah pedagogichnoї nauki i praktiki [Spiritual and moral education of children and youth in the coordinates of pedagogical science and practice]. *Shljah osviti - The path of education,* 1, 2-7 [in Ukrainian].

9. Farina, S.Ja. (2001). Duhovni cinnosti jak dominanta povedinki osobistosti v krizovih umovah [Spiritual values as a dominant factor of individual behavior in crisis conditions]. *Neperervna profesijna osvita: teorija i praktika - Continuing professional education: theory and practice*, 3, 45-55 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 159.923.4:316.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2772-2786

Чистовська Юлія Юріївна доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, https://orcid.org/0000-0001-7817-1967

Грек Олена Миколаївна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри теорії та методики практичної психології Державний заклад "Південно-український національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського", Одеса, https://orcid.org/0000-0002-7925-0939

Карпич Ірина Анатоліївна, викладач кафедри теорії та методики практичної психології Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського», Одеса, https://orcid.org/0009-0008-7413-1536

Борзик Олена Богданівна доктор філософії, доцент, старший викладач кафедри природничих наук та здоров'язбереження Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Харків, https://orcid.org/0000-0002-2394-9230

Шавровська Наталія Володимирівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, https://orcid.org/0000-0003-1302-7168

ТЕМПЕРАМЕНТ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ НА РІЗНИХ ВІКОВИХ ЕТАПАХ

Анотація. *Мета статті* – теоретично узагальнити та систематизувати наукові підходи до пояснення зв'язку темпераменту із соціальною адаптацією особистості на різних вікових етапах. У статті використано такі *методи дослідження*: теоретичний аналіз і синтез; порівняльно-логічний аналіз; узагальнення, систематизація й класифікація; концептуалізація ключових категорій.

Методологічну базу становлять віковий і розвитковий, диференційно-психологічний, системний, соціально-психологічний та біопсихосоціальний підходи. *Результати дослідження*. У ранньому дитинстві й молодшому шкільному віці провідну роль у входженні дитини в соціальний світ відіграє дорослий, тоді як участь у грі виступає ключовим середовищем формування співпраці, емпатії, комунікації й саморегуляції. Для підлітковості узагальнено каскадний механізм, за яким раннє поведінкове гальмування пов'язується з

подальшою самотністю через стійкі патерни соціального віддалення. Додатково окреслено когнітивно-емоційну ланку ставлення до невизначеності. У юнацькому віці соціальну адаптацію конкретизовано як прийняття норм і вимог освітнього середовища та ефективне функціонування в ньому. Для ранньої дорослості й дорослості висвітлено значущість професійних ролей, партнерської взаємодії, подолання стресу та підтримання соціальних контактів. У кризових умовах темпераментні риси розглянуто як чинники вразливості або ресурсності та підставу для раннього виявлення груп ризику й своєчасної допомоги. Для пізньої дорослості узагальнено провідні ризики дезадаптації, роль переузгодження соціальних ролей, типових «життєвих позицій», а також значення емоційної зрілості й підтримки соціальних зв'язків як ресурсів адаптації. *Наукова новизна* полягає в систематизації вікової динаміки зв'язку темпераменту з адаптацією через провідні механізми.

Практичне значення полягає в обґрунтуванні віково чутливих стратегій підтримки: розвитку саморегуляції й безпечної соціальної включеності у дітей, психолого-педагогічного супроводу студентів через комунікацію та адаптивні стилі діяльності, а також програм підтримки дорослих і літніх людей, орієнтованих на соціальні зв'язки й емоційну компетентність.

Перспективи подальших розвідок пов'язані з лонгітюдними багатометодними дослідженнями.

Ключові слова: темперамент; соціальна адаптація; вікові етапи розвитку; раннє дитинство; молодший шкільний вік; підлітковість; юнацький вік; дорослість; пізня дорослість; саморегуляція; соціальна включеність; ризики дезадаптації.

Chystovska Yuliia Doctor Of Science Of Psychology, Professor, Head Of The Psychology Department, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, https://orcid.org/0000-0001-7817-1967

Hrek Olena, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Theory and Practice of Practical Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University Named after K. D. Ushynsky, Odesa, https://orcid.org/0000-0002-7925-0939

Karpych Iryna assistant of the Department of Theory and Practice of Practical Psychology, South Ukrainian National Pedagogical University Named after K. D. Ushynsky, Odesa, https://orcid.org/0009-0008-7413-1536

Borzyk Olena Doctor of Philosophy, Associate Professor, Senior Lecturer of the Department of Natural Sciences and Health Care, Municipal Establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-2394-9230

Shavrovska Natalia Candidate Of Psychological Sciences, Docent, Associate Professor At The Department Of The Psychology, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, https://orcid.org/0000-0003-1302-7168

TEMPERAMENT AS A FACTOR IN THE SOCIAL ADAPTATION OF THE INDIVIDUAL ACROSS DEVELOPMENTAL STAGES

Abstract. *The purpose of the article* is to theoretically synthesize and systematize scholarly approaches to explaining the relationship between temperament and the social adaptation of the individual across different developmental stages. *The study employs the following research methods*: theoretical analysis and synthesis; comparative-logical analysis; generalization, systematization, and classification; and conceptualization of key categories. *The methodological framework* comprises developmental and lifespan approaches, differential psychology, the systems approach, social-psychological, and biopsychosocial perspectives. *Results*. In early childhood and primary school age, the adult plays a leading role in the child's entry into the social world, whereas participation in play constitutes the key context for developing cooperation, empathy, communication, and self-regulation. For adolescence, the article synthesizes a cascade mechanism whereby early behavioral inhibition is linked to later loneliness through stable patterns of social withdrawal. In addition, a cognitive-emotional pathway related to attitudes toward uncertainty is outlined. In emerging adulthood, social adaptation is specified as the acceptance of norms and demands of the educational environment and effective functioning within it. For early adulthood and adulthood, the significance of occupational roles, partner interaction, coping with stress, and maintaining social contacts is highlighted. Under crisis conditions, temperament traits are considered as factors of vulnerability or resilience and as a basis for early identification of risk groups and timely support. For late adulthood, the article summarizes the key risks of maladaptation, the role of renegotiating social roles, typical "life positions," and the importance of emotional maturity and sustained social ties as resources for adaptation.

The scientific novelty lies in systematizing age-related dynamics of the temperament–adaptation relationship through leading mechanisms. *The practical significance* consists in substantiating age-sensitive support strategies: fostering self-regulation and safe social inclusion in children; providing psychological and pedagogical support for students through communication and adaptive styles of activity; and implementing support programs for adults and older adults oriented toward social connectedness and emotional competence.

Prospects for further research are associated with longitudinal multi-method studies.

Keywords: temperament; social adaptation; developmental stages; early childhood; primary school age; adolescence; emerging adulthood; adulthood; late adulthood; self-regulation; social inclusion; risks of maladaptation.

Постановка проблеми. Соціальна адаптація на різних вікових етапах відбувається в умовах зростання соціальної й інформаційної мінливості та підвищених вимог до комунікації й саморегуляції. За таких умов темперамент як відносно стійка основа реактивності та самоконтролю може визначати способи й результативність адаптації від дитинства до пізньої дорослості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Н. Гриньова (2024) простежила еволюцію поняття «соціальна адаптація» та окреслила сучасні напрями дослідження адаптації здобувачів вищої освіти, що формує теоретичну рамку для аналізу юності й ранньої дорослості [1, с. 42-49]. Р. Зозуляк-Случик (2022) систематизувала засади соціалізації як підґрунтя входження в соціальні ролі та середовища, що корисно для пояснення переходів між віковими етапами [2]. Т. Андрущенко, А. Федоренко, Т. Ханецька (2025) узагальнили вікові особливості розвитку психіки в комунікації й соціальному впливі та показали зміну провідних агентів соціалізації від дорослих у дитинстві до однолітків і цифрових середовищ у підлітковості та юності, що важливо для розуміння контекстів адаптації [3, с. 66-74].

D. Narvaez, T. Gleason та ін. (2021) окреслили «соціоморальний темперамент» як можливу ланку між благополуччям і соціальними результатами в ранньому дитинстві [4]. H. Vaughan, H. Teglasi (2022) показали контекстну залежність зв’язків темпераменту із соціальним функціонуванням у дошкільників (нові проти рутинних ситуацій) [5], а H. Fleece, H. Teglasi (2026) уточнили, що ризики за поведінкової загальмованості зростають за певних поєднань рис [6, с. 42]. J. Kesäläinen, E. Suhonen та ін. (2023) виявили взаємозв’язок гри, темпераменту й ООП у ранній спеціальній дошкільній освіті, зокрема нижчі показники довільного контролю та соціальної гри в дітей з ООП [7, с. 247-261]. K. Rubin, A. Chronis-Tuscano (2021) розмежували соціальне віддалення й поведінкову загальмованість та описали їхні наслідки для адаптації (тривожність, труднощі взаємодії з ровесниками) [8, с. 160-167]. К. Андросович, Л. Ткаченко, Г. Ільїна, І. Якимова, В. Шульга (2021) узагальнили соціальну адаптацію обдарованої особистості від дитинства до юності з акцентом на вікові відмінності потреб у підтримці [9].

M. Verhagen, M. Derks та ін. (2023) у лонгітюді пов’язали ранню поведінкову загальмованість із самотністю в підлітковості через соціальне віддалення, без підтвердження модерації негативного батьківства [10, с. 512-528]. A. Favini, C. Lunetti, M. Tommaselli та ін. (2025) узагальнили, що психосоціальна адаптація підлітків залежить від поєднання індивідуальних рис і ресурсів середовища в умовах швидких змін [11, с. 166]. А. Марченко (2022) описала життєстійкість молоді як ресурс адаптації в проблемогенному соціумі, релевантний для інтерпретації юнацьких адаптаційних процесів [12].

З. Ковальчук, О. Заверуха (2024) розмежували емоційну стійкість і резильєнтність та показали їх вікову значущість для коротко- і довготривалих стресів [13, с. 37-44].

Н. Харченко, М. Дробик (2022) показали зв'язки типу темпераменту з показниками адаптованості студентів у новому освітньому середовищі [14, с. 113-120]. M. Zdebik, K. Pascuzzo, J.-F. Bureau, E. Moss (2022) у лонгітюді пов'язали ранню поведінкову загальмованість і типи прив'язаності з проявами генералізованої тривоги в молодій дорослості через нетерпимість до невизначеності [15]. С. Смірнов, Н. Дмитрищук, Ю. Силенко (2023) і Т. Цегельник, О. Станіченко, Ю. Силенко (2025) окреслили середовищні ресурси адаптації студентства через партнерську взаємодію та соціально-психологічну компетентність [16, с. 283-289; 17, с. 162-167]. B. Maksymchuk, A. Sitovskyi та ін. (2019) і Б. Максимчук, А. Малихін та ін. (2019) підкреслили значення індивідуалізації вимог і врахування інтровертних рис у діяльності та професійній взаємодії [18, с. 1532-1543; 19, с. 82-89].

В. Алтухова, М. Піскуновіч, К. Колодзей (2023) пов'язали афективний темперамент із психічним станом українців у Польщі в умовах вимушеної міграції [20, с. 216-222]. С. Мельничук (2024) окреслила механізми супроводу адаптації осіб з інвалідністю після воєнних дій, акцентуючи розвиток упевненості в собі [21, с. 88-94]. К. Островська (2012) узагальнила соціальну адаптацію дорослих із порушеннями розвитку [22]. Н. Голова (2011) і Н. Лінник (2025) розкрили чинники адаптації в пізній дорослості, зокрема життєві позиції та емоційну зрілість [23, с. 19-22; 24, с. 113-122], а О. Чиж, А. Дроздовська, Н. Бігун (2024) описали самодостатність як віковий ресурс адаптивності [25, с. 116-123].

Узагальнення проаналізованих праць показує, що сучасні дослідження переконливо фіксують зв'язки темпераментних характеристик з показниками соціальної адаптації на окремих етапах життєвого циклу, особливо в ранньому дитинстві, підлітковості та студентському віці, однак результати залишаються фрагментованими за віком, контекстами та операціоналізацією темпераменту й адаптації. Це актуалізує потребу інтегрованого віковопорівняльного аналізу, який узгоджує темпераментні профілі з типовими соціальними завданнями кожного етапу та з механізмами, через які темперамент підтримує або ускладнює соціальну адаптацію.

Мета статті – теоретично узагальнити та систематизувати наукові підходи до пояснення зв'язку темпераменту із соціальною адаптацією особистості на різних вікових етапах, зіставивши типові соціальні контексти адаптації, ризики дезадаптації та ресурси підтримки впродовж життєвого циклу. **Цілями статті** визначено: 1) уточнити зміст поняття «соціальна адаптація» у віковому вимірі та виокремити ключові показники у сучасних дослідженнях; 2) систематизувати темпераментні характеристики, релевантні для адаптації, та окреслити психологічні механізми їх впливу на поведінкові реакції і саморегуляцію; 3) здійснити віковопорівняльне узагальнення емпіричних результатів щодо зв'язків темпераменту з адаптацією на етапах дитинства, молодшого шкільного віку, підлітковості, юності, дорослості та пізньої дорослості з урахуванням

провідних соціальних контекстів кожного етапу; 4) визначити типові ризики дезадаптації та ресурси підтримки на кожному етапі життєвого циклу. **Методи дослідження:** *теоретичний аналіз і синтез* наукових джерел; *порівняльно-логічний аналіз* результатів досліджень за віковими етапами та контекстами адаптації; *узагальнення, систематизація й класифікація* підходів до операціоналізації темпераменту та соціальної адаптації; *концептуалізація* ключових категорій.

Виклад основного матеріалу. У ранньому дитинстві та дошкіллі соціальна адаптація дитини формується в умовах, коли провідним «мостом» до соціального світу є дорослий. Саме дорослі задають рамку спілкування, допомагають засвоювати норми й правила взаємодії, підтримують виникнення первинних соціальних зв'язків і тим самим істотно опосередковують розвиток психіки в комунікації [3, с. 66-74]. На цьому тлі темперамент доцільно розглядати не як «перешкоду», а як індивідуальну основу реактивності й саморегуляції, яка визначає, як саме дитина входить у взаємодію, реагує на новизну та утримує соціальні правила у спільній діяльності.

Окрему площину соціальної адаптації в дошкіллі становить участь у грі як «природному полігоні» формування співпраці, емпатії, комунікації й саморегуляції. Дані ранньої спеціальної підтримки узгоджений зв'язок між статусом особливих освітніх потреб, темпераментом і профілем ігрової поведінки. Так, діти без особливих освітніх потреб у середньому мають вищий довільний контроль і частіше залучені до соціальної гри, тоді як у групах з особливими освітніми потребами частіше трапляються ретицентні та самотні форми гри [7, с. 247-261].

Це обґрунтовує вимогу до педагогічного супроводу – підтримка включення в спільну гру має бути диференційованою й орієнтованою на співрегуляцію, а не лише на «стимулювання комунікації» як такої.

Поряд із класичною рамкою «реактивність-регуляція», у дошкільному віці також описують ширші орієнтації дитини щодо соціального світу. Зокрема, введено конструкт «соціоморального темпераменту», який пов'язують із моральною соціалізацією та поведінковою саморегуляцією і розглядають як можливу ланку між психологічним благополуччям і соціальними результатами [4]. Для логіки «темперамент – соціальна адаптація» важливо розрізняти поведінкове гальмування й соціальне віддалення: гальмування стосується реакцій на новизну, тоді як соціальне віддалення — стійкої самотньої поведінки серед знайомих ровесників і не тотожне відторгненню групою [8]. Ризик дезадаптації зростає через «негативний зворотний зв'язок» невдач у взаємодії та посилюється за умов слабкої емоційної регуляції й небажаного дорослого контролю, тому ключовими є підтримувальне середовище й ранні програми розвитку саморегуляції та безпечних контактів з однолітками [8, с. 160-167]. У дитинстві при цьому формуються базові ресурси автономії та емоційного керування, що надалі підтримують стійкість і резильєнтність [13; 25, с. 116-123].

Отже, у дошкільному та молодшому шкільному віці темперамент впливає на соціальну адаптацію переважно через поєднання реактивності та саморегуляції, контекстну чутливість до новизни й рутинних правил, а також через якість дорослого супроводу і досвід включення в гру. Саме ці механізми створюють передумови того, що в підлітковості проявляється вже як стійкість соціальних патернів взаємодії, уразливість до віддалення від групи та пов'язані з цим адаптаційні наслідки.

У підлітковості соціальна адаптація ускладнюється через входження в нові соціальні ролі та групи, а провідним середовищем стає взаємодія з однолітками. На цьому тлі вікові зміни когнітивної, емоційної та поведінкової сфер визначають ефективність комунікації й здатність підлітка пристосовуватися до вимог навчання та соціокультурного контексту [3, с. 66-74]. Узгоджуючи це, темперамент доцільно трактувати як один із «пускових» індивідуальних чинників соціальної адаптації, який діє не прямо, а через типові стратегії взаємодії (наближення або відхід), рівень саморегуляції та якість соціальних зв'язків у шкільному середовищі.

Емпіричним підтвердженням каскадного механізму є лонгітюдні дані, де поведінкове гальмування в дуже ранньому віці пов'язується з подальшою самотністю в підлітковості через стійкі патерни соціального віддалення в дитинстві. Це вказує на тривалу дію ранніх темпераментних відмінностей через стабілізацію стилю соціальної поведінки [10, с. 512-528]. Важливо, що в цьому дослідженні несприятливий батьківський стиль у немовлячому віці не посилював зв'язок між поведінковим гальмуванням і соціальним віддаленням. Отже критичною ланкою для підліткової самотності виявився саме сформований поведінковий шаблон обмеження контактів [10, с. 512-528]. Це логічно продовжує висновки про те, що ризик соціальної дезадаптації зростає тоді, коли реактивність і саморегуляція складаються в конфігурацію, яка підтримує уникання взаємодії, а не тоді, коли фіксується окрема риса.

На узагальнювальному рівні підлітковий період описують як «вікно можливостей», у якому траєкторія психосоціальної адаптації визначається взаємодією індивідуальних відмінностей (темперамент, саморегуляція, емоційна реактивність) і ресурсів середовища (сім'я, школа, мережі ровесників), причому ключовим є принцип узгодженості «вимоги середовища – індивідуальний профіль» [11]. У цій логіці вольовий контроль як довільна саморегуляція розглядають як захисний ресурс, що пом'якшує ризики високої негативної емоційності, тоді як «профільний підхід» дає змогу виокремлювати адаптовані, надконтрольовані та недостатньо контрольовані поєднання характеристик, пов'язані з різними типами труднощів (переважно внутрішні або переважно зовнішні) [11]. Додатково, для переходу від підлітковості до ранньої дорослості важливим є когнітивно-емоційний механізм ставлення до невизначеності. Так, поведінкове гальмування в дитинстві та небезпечні патерни прив'язаності пов'язані з подальшими тривожними проявами через вищу нетолерантність до

невизначеності, яка виступає медіатором у прогнозуванні симптомів генералізованого тривожного розладу в молодій дорослості [15]. Це означає, що в пізній підлітковості соціальна адаптація може порушуватися не тільки через «видимі» поведінкові стратегії відходу, а й через внутрішні механізми реагування на невизначеність, які впливають на вибір контактів, уникання соціально значущих ситуацій і суб'єктивну якість взаємин.

Отже, в підлітковості вплив темпераменту на соціальну адаптацію найточніше описується через поєднання ранніх схильностей, сформованих стратегій взаємодії з ровесниками та ресурсів саморегуляції, а також через когнітивно-емоційні ланки на кшталт ставлення до невизначеності. Це безпосередньо підводить до юнацького віку, де провідними стають самовизначення, вибір освітньої та професійної траєкторії й перебудова соціальних зв'язків на тлі зростання автономії.

У юнацькому віці (зокрема в період навчання у закладі вищої освіти) соціальна адаптація розкривається як здатність здобувача приймати норми й вимоги організації освітнього процесу, ефективно функціонувати в новому середовищі та реалізовувати власні здібності без вираженого конфлікту з правилами й очікуваннями цього середовища [14, с. 113-114]. У такій рамці темперамент виступає відносно стійкою індивідуальною характеристикою, що задає динамічні параметри психічної діяльності та поведінки і може бути пов'язаною з особливостями навчальної та майбутньої професійної діяльності, тобто впливати на те, як саме студент пристосовується до вимог і навантажень [14, с. 113-114]. Водночас ширший огляд проблеми показує, що студентська адаптація в сучасних дослідженнях трактована багатовимірно. Її пов'язують із психосоціальним благополуччям, освітнім середовищем, академічною успішністю, соціальною ідентичністю, стресом, комунікативною компетентністю та іншими чинниками, які модифікують прояви індивідуальних відмінностей у реальних освітніх ситуаціях [1, с. 42-49].

Емпіричні дані Н. Харченко, М. Дробик (2022) конкретизують зв'язок темпераменту та адаптованості на вибірці студентів 1-4 курсів (n = 86; 42 чоловіки, 44 жінки) із використанням опитувальника Г. Айзенка, TIPI та опитувальника «ОСАДА» [14, с. 116-117]. Автори фіксують представлення всіх чотирьох типів темпераменту, з більшою частотою сангвінічного й холеричного; у жінок частіше виявлявся сангвінічний тип, у чоловіків – холеричний [14, с. 117]. У кореляційній інтерпретації результати подано так, що холеричний тип частіше поєднується з успішною адаптацією та квазіадаптацією; сангвінічний – з квазіадаптацією, успішною й відносно успішною адаптацією; меланхолічний і флегматичний – переважно з відносно успішною адаптацією; субекстремальна адаптація зафіксована в незначної частки осіб із холеричним типом, екстремальна в цій вибірці не виявлена [14, с. 117-118]. У висновках автори підкреслюють, що темперамент впливає на характер реакцій на зовнішні умови діяльності та пов'язаний із формуванням індивідуального стилю діяльності як

способу узгодження індивідуальних особливостей із вимогами навчання [14, с. 119-120]. Отже, це важливо тим, що в юнацькому віці зв'язок «темперамент-соціальна адаптація» доцільно описувати не як «кращий або гірший тип», а як різні стилі входження в освітні вимоги, підтримання працездатності, взаємодії та саморегуляції в умовах нормативного навантаження.

Теоретичне узагальнення Н. Гриньової (2024) задає ширший контекст трактування адаптації. У розвитку поняття простежено природничонауковий, соціологічний і психологічний підходи та пов'язані з ними концепти (мімікрія, акомодація й асиміляція, адаптаційний синдром, фенотипна адаптація, інтеракціоністська концепція), а в сучасних дослідженнях студентської адаптації виокремлено проблемні площини українських і зарубіжних праць [1, с. 42-49]. У підсумку авторка підкреслює умови, що істотно впливають на соціальну адаптацію здобувачів [1, с. 42-49]. Це дає підставу інтегрувати темперамент у ширшу модель – як індивідуальну передумову, що проявляється через саморегуляцію, емоційну реактивність і комунікативні стилі, а результативність адаптації залежить від узгодженості цих особливостей із ресурсами й вимогами освітнього середовища.

Окремо варто враховувати, що у шкільному віці, підлітковості та юності комунікація ускладнюється через зміну соціальних ролей, а в дорослішанні зростає роль формальних і неформальних соціальних груп та способів обробки інформації, що позначається на стилях спілкування й адаптації в різних соціокультурних умовах [3, с. 66-74]. Для юнацького віку це означає, що темпераментні відмінності «працюють» у реальних освітніх взаємодіях через якість включення в студентську групу, прийняття норм, комунікативну активність, стратегії подолання стресу та підтримання самоконтролю.

Отже, в юнацькому віці темперамент пов'язується із соціальною адаптацією насамперед через індивідуальний стиль діяльності, саморегуляцію та специфіку включення у студентські соціальні мережі. У дорослості ці механізми логічно розглядати в контексті переходу до професійних ролей і стабільніших соціальних зобов'язань, де змінюються вимоги середовища, джерела стресу та критерії результативності адаптації.

У ранній дорослості соціальна адаптація здобувачів у середовищі ЗВО значною мірою визначається якістю включення у взаємодію та спільну діяльність. В умовах соціальної нестабільності й вимушеної міграції темпераментні риси можуть виступати маркерами вразливості або ресурсності адаптації. Так, В. Алтухова, М. Піскуновіч, К. Колодзей (2023) показали зв'язки афективного темпераменту (TEMPS-A) з психологічними симптомами та суб'єктивною оцінкою якості життя українців у Польщі, обґрунтовуючи доцільність темперамент-скринінгу для раннього виявлення груп ризику й своєчасної допомоги [20, с. 216-222]. Окремий напрям дорослої адаптації пов'язаний із наслідками війни та інвалідністю. С. Мельничук (2024) розглядає психологічний супровід як багатокомпонентний процес, у якому центральною

умовою результативної соціальної інтеграції виступає розвиток впевненості в собі (мотиваційно-цільовий, когнітивний, емоційно-оцінний і поведінковий компоненти) та поєднання діагностики, психотерапевтичної підтримки, психоедукації, соціально-психологічної реабілітації, роботи з родиною, цифрових засобів і мультидисциплінарної взаємодії [21, с. 88-94].

Якщо в ранній дорослості й дорослості темперамент найвиразніше «працює» через професійні ролі, саморегуляцію та якість соціальних зв'язків у мінливих умовах, то в пізній дорослості ключовими стають адаптація до втрат і змін соціального статусу, звуження ресурсів та підтримання соціальної залученості – саме тому далі логічно перейти до джерел про адаптацію осіб похилого віку й чинники її підтримки.

У пізній дорослості соціальні зв'язки залишаються однією з базових умов психологічного благополуччя, водночас вікові обмеження фізичних можливостей і пов'язана з ними зміна способу життя ускладнюють повсякденне функціонування та підсилюють потребу у формуванні нової життєвої позиції через пристосування до нових умов соціалізації. Н. Голова (2011) підкреслювала, що серед провідних ризиків дезадаптації в цьому віці виокремлюється самотність як втрата необхідних контактів і відчуття незахищеності, а індивідуальні відмінності психологічної адаптованості доцільно описувати через типові «життєві позиції» (конструктивну, залежну, захисну, ворожість до світу, ворожість до себе і свого життя), які різняться ставленням до старіння, мірою відкритості до взаємодії та рівнем активності [23, с. 19-22]. Умови сприятливої адаптації вбачаються у переузгодженні соціальних ролей і включенні нової ролі в Я-образ із позитивним емоційним забарвленням, у наративному осмисленні досвіду та знаходженні можливостей реалізувати накопичену життєву мудрість у значущій для інших діяльності. При цьому соціальна робота й соціальне обслуговування розглядаються як ресурс полегшення входження в нове мікросередовище через організацію дозвілля, активізацію комунікації, підтримку адаптації до нової групи та створення умов для зайнятості й переживання власної соціальної значущості [23, с. 19-22]. У цьому ж віковому періоді Н. Лінник (2025) акцентувала, що адаптація до викликів старіння ускладнюється втратою близьких, погіршенням здоров'я, трансформацією соціального статусу та звуженням контактів, а розвиток емоційної зрілості розглядається як ключовий психологічний механізм підтримання емоційної рівноваги, стресостійкості та загальної адаптації; відповідно обґрунтовується доцільність програм, орієнтованих на розвиток емоційної компетентності й зміцнення соціальних зв'язків як ресурсу підвищення якості життя [24, с. 113-122]. Узгоджуючи ці підходи з тезою про визначальну роль комунікації як механізму адаптації в різні вікові періоди, Т. Андрущенко, А. Федоренко, Т. Ханецька (2025) підкреслювали, що у старшому віці підтримка соціальних контактів і соціальна підтримка набувають особливої ваги для збереження психологічного функціонування в умовах соціокультурних змін [3, с. 66-74].

Отже, у пізній дорослості успішна соціальна адаптація найбільшою мірою залежить від збереження й підтримки соціальних зв'язків, переузгодження соціальних ролей та розвитку емоційної зрілості як ресурсу саморегуляції. Натомість самотність і «неконструктивні» життєві позиції підвищують ризик дезадаптації, що обґрунтовує потребу цільових програм соціально-психологічної підтримки (активізація комунікації, залучення до значущої діяльності, зміцнення соціальної включеності).

Висновки. Темперамент як відносно стійка основа реактивності та саморегуляції пов'язаний із соціальною адаптацією не прямо, а через механізми входження у взаємодію, підтримання правил, вибір стратегій наближення або уникання та якість соціальних зв'язків у значущих середовищах. У ранньому дитинстві й дошкіллі провідним чинником виступає дорослий як «міст» до соціального світу, натомість адаптаційні результати визначає не окрема риса, а конфігурація темпераментних характеристик і контекст ситуації, де в новизні більше «працює» емоційна реактивність, а в рутині – регуляторні ресурси. У підлітковості зростає роль однолітків і стабілізуються поведінкові стратегії, тому ранні темпераментні відмінності можуть переходити у стійке соціальне віддалення та самотність, а додатковими ланками виступають когнітивно-емоційні механізми, зокрема ставлення до невизначеності. У юнацькому віці темперамент доцільно трактувати через індивідуальний стиль освітньої діяльності, саморегуляцію та включеність у студентські соціальні мережі. У ранній дорослості й дорослості темперамент найвиразніше проявляється через професійні ролі, партнерську взаємодію, подолання стресу та підтримку соціальних контактів, а в кризових умовах може бути чинником вразливості або ресурсності адаптації. У пізній дорослості ключовими умовами успішної адаптації є збереження соціальних зв'язків, переузгодження ролей і розвиток емоційної зрілості, тоді як самотність і неконструктивні життєві позиції підвищують ризик дезадаптації. **Наукова новизна** полягає в систематизації вікової динаміки зв'язку темпераменту з адаптацією через провідні механізми (реактивність і саморегуляція, контекст новизни або рутини, стійкі соціальні стратегії, ставлення до невизначеності, соціальна підтримка) та в акценті на профільних поєднаннях рис, а не на ізольованих показниках. **Практичне значення** полягає в обґрунтуванні віково чутливих стратегій підтримки: розвитку саморегуляції й безпечної соціальної включеності у дітей, психолого-педагогічного супроводу студентів через комунікацію та адаптивні стилі діяльності, а також програм підтримки дорослих і літніх людей, орієнтованих на соціальні зв'язки й емоційну компетентність. **Перспективи подальших розвідок** пов'язані з лонгітюдними багатометодними дослідженнями.

Література:

1. Гриньова Н. В. Соціальна адаптація здобувачів вищої освіти: історичний аспект. *Психологічні студії*. 2024. Вип. 1. С. 42-49. DOI: https://doi.org/10.32782/psych.studies/2024.1.5

2. Зозуляк-Случик Р. В. Основи соціалізації особистості: навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти (освітньо-професійна програма «Соціальна робота»). 2-е вид., переробл. та доповн. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. 206 с. URL: https://ksptsr.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/71/2023/02/%d0%9d%d0%90%d0%92%d0%a7-%d0%9f%d0%9e%d0%a1%d0%86%d0%91-22.pdf (дата звернення: 28.02.2026)

3. Андрущенко Т., Федоренко А., Ханецька Т. Вікові особливості розвитку психіки особистості в процесі комунікації та впливу. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. 2025. Вип. 1. С. 66-74. DOI: https://doi.org/10.24195/2414-4665-2025-1-8

4. Narvaez D., Gleason T., Tarsha M., Woodbury R., Cheng Y., Wang L. Sociomoral Temperament: A Mediator Between Wellbeing and Social Outcomes in Young Children. *Frontiers in Psychology. Sec. Human Developmental Psychology.* 2021. Vol. 12. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.742199

5. Vaughan H., Teglasi H. Preschoolers' temperament and social functioning in novel and routine contexts. *Frontiers in Psychology*. 2022. № 13:975110. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.975110

6. Fleece H., Teglasi H. Behavioral Inhibition Places Preschoolers at Risk for Reduced Social Competence, but Only in the Context of Other Temperamental Traits. *Children*. 2026. № 13(1). P.p. 42. DOI: https://doi.org/10.3390/children13010042

7. Kesäläinen J., Suhonen E., Alijoki A., Sajaniemi N. The interrelation between children's play behaviour, temperament, and special educational needs (SEN) in early childhood special education (ECSE). *Early Child Development and Care*. 2023. № 193(2). P.p. 247–261. DOI: https://doi.org/10.1080/03004430.2022.2080202

8. Rubin K., Chronis-Tuscano A. Perspectives on Social Withdrawal in Childhood: Past, Present, and Prospects. *Child Development Perspectives*. 2021. Vol. 15, Issue 3. P.p. 160–167. DOI: https://doi.org/10.1111/cdep.12417

9. Андросович К., Ткаченко Л., Ільїна Г., Якимова І., Шульга В. Соціальна адаптація обдарованої особистості: від дитинства до юності : *методичний посібник.* Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2021. 106 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/728920/2/Posibnyk_Sozialna%20adaptaziya.pdf (дата звернення: 28.02.2026)

10. Verhagen M., Derks M., Roelofs K., Maciejewski D., Behavioral inhibition, negative parenting, and social withdrawal: Longitudinal associations with loneliness during early, middle, and late adolescence. *Child Development*. 2023. Vol. 94, Issue 2. P.p. 512–528. DOI: https://doi.org/10.1111/cdev.13874

11. Favini A., Lunetti C., Tommaselli M., Quarto T. Psychosocial Adjustment During Adolescence: The Role of Individual Differences. *Encyclopedia*. 2025. № 5(4). P.p. 166. DOI: https://doi.org/10.3390/encyclopedia5040166

12. Марченко А. Д. Соціально-психологічні особливості розвитку життєстійкості молоді в умовах проблемогенного соціуму: дис. ... доктора філософії: 053 Психологія. Луцьк, 2022. 306 с. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/24538 (дата звернення: 28.02.2026).

13. Ковальчук З.Я., Заверуха О.Я. Психологічні особливості розвитку емоційної стійкості та резильєнтності: вікові аспекти феномену. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2024. Вип. 2. С. 37-44. DOI: https://doi.org/10.32782/2311-8458/2024-2-5

14. Харченко Н., Дробик М. Вплив темпераменту на особливості адаптації студентів різної статі. *Вісник Національного університету оборони України.* 2022. Вип. 66(2). С. 113–120. DOI: https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-66-2-113-120

15. Zdebik M.A., Pascuzzo K., Bureau J.-F., Moss E. Childhood behavioral inhibition and attachment: Links to generalized anxiety disorder in young adulthood. *Frontiers in Psychology*. *Sec. Personality and Social Psychology.* 2022. Vol. 13. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.933213

16. Смірнов С., Дмитрищук Н., Силенко Ю. Партнерська взаємодія як основа успішності професійної самореалізації здобувачів вищої освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2023. Вип. 65, том 3. С. 283-289. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/65-3-43

17. Цегельник Т.М., Станіченко О.Ф., Силенко Ю.В. Особливості формування соціально-психологічної компетентності у майбутніх фахівців спеціальної освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр*. 2025. Вип. 101. С. 162–167. DOI: https://doi.org/10.32782/1992-5786.2025.101.28

18. Maksymchuk B., Sitovskyi A., Kuzmenko V., Nosko Y., Korytko Z., Bahinska O., Maksymchuk I. Differentiated approach to physical education of adolescents with different speeds of biological development. *Journal of Physical Education and Sport.* 2019. № 19(3). P.p. 1532–1543. DOI: https://doi.org/10.7752/jpes.2019.s4192

19. Максимчук Б.А., Малихін А.О., Демченко І.І., Височан Л.М., Філоненко Л.В., Білозерська Г.О., Лісніченко Ю.М., Максимчук І.А. Структура педагогічної майстерності у контексті інтровертних характеристик фахівця. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 15. Науковопедагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт).* 2019. Вип. 12(120). С. 82–89.

20. Алтухова В., Піскуновіч М., Колодзей К. Афективний темперамент та психічний стан українців, які перебувають у Польщі внаслідок війни: попередні результати. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2023. Том 34 (73). Вип. 1. С. 216-222. DOI: https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.1/35

21. Мельничук С. Психологічні механізми супроводу та адаптації громадян з інвалідністю, які постраждали у ході воєнних дій в Україні: специфіка формування впевненості в собі. *Наукові записки. Серія: Психологія*. 2024. Вип. 2. С. 88–94. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-2-13

22. Островська К.О. Соціальна адаптація дорослих осіб з порушеннями розвитку. Львів : «Тріада плюс», 2012. 580 с. URL: https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/Kn_Zbir.pdf (дата звернення: 28.02.2026)

23. Голова Н.І. Забезпечення сприятливої адаптації осіб похилого віку до нових умов соціалізації. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна".* 2011. Вип. 4. С. 19-22. URL: https://elar.khmnu.edu.ua/handle/123456789/3043 (дата звернення: 28.02.2026)

24. Лінник Н. Дослідження розвитку емоційної зрілості в осіб похилого віку. *Молодий вчений*. 2025. Вип. 1 (132). С. 113-122. DOI: https://doi.org/10.32839/2304-5809/2025-1-132-17

25. Чиж О., Дроздовська А., Бігун Н. Вікові особливості прояву самодостатності особистості. *Наукові записки. Серія: Психологія*. 2024. Вип. 4. С. 116–123. DOI: https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-4-17

References:

1. Hryn'ova, N. V. (2024). Sotsial'na adaptatsiia zdobuvachiv vyshchoi osvity: istorychnyi aspekt [Social adaptation of higher education students: A historical perspective]. *Psykholohichni studii, (*1), 42–49. https://doi.org/10.32782/psych.studies/2024.1.5 [in Ukrainian].

2. Zozuliak-Sluchyk, R. V. (2022). Osnovy sotsializatsii osobystosti: Navchal'nyi posibnyk dlia studentiv zakladiv vyshchoi osvity (osvitn'o-profesiina prohrama “Sotsial'na robota”) [Fundamentals of personality socialization: A textbook for higher education students (educational

and professional program “Social work”)] (2nd ed., rev. and enl.). Ivano-Frankivs'k: NAIR. Retrieved February 28, 2026, from https://ksptsr.cnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/71/2023/02/%d0%9d%d0%90%d0%92%d0%a7-%d0%9f%d0%9e%d0%a1%d0%86%d0%91-22.pdf [in Ukrainian].

3. Andrushchenko, T., Fedorenko, A., & Khanets'ka, T. (2025). Vikovi osoblyvosti rozvytku psykiky osobystosti v protsesi komunikatsii ta vplyvu [Age-related features of personality psyche development in the process of communication and influence]. *Nauka i osvita: naukovo-praktychnyi zhurnal*, (1), 66–74. https://doi.org/10.24195/2414-4665-2025-1-8 [in Ukrainian].

4. Narvaez, D., Gleason, T., Tarsha, M., Woodbury, R., Cheng, Y., & Wang, L. (2021). Sociomoral temperament: A mediator between wellbeing and social outcomes in young children. *Frontiers in Psychology*, 12, Article 742199. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.742199 [in English].

5. Vaughan, H., & Teglasi, H. (2022). Preschoolers’ temperament and social functioning in novel and routine contexts. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 975110. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.975110 [in English].

6. Fleece, H., & Teglasi, H. (2026). Behavioral inhibition places preschoolers at risk for reduced social competence, but only in the context of other temperamental traits. *Children*, 13(1), Article 42. https://doi.org/10.3390/children13010042 [in English].

7. Kesäläinen, J., Suhonen, E., Alijoki, A., & Sajaniemi, N. (2023). The interrelation between children’s play behaviour, temperament, and special educational needs (SEN) in early childhood special education (ECSE). *Early Child Development and Care*, 193(2), 247–261. https://doi.org/10.1080/03004430.2022.2080202 [in English].

8. Rubin, K., & Chronis-Tuscano, A. (2021). Perspectives on social withdrawal in childhood: Past, present, and prospects. *Child Development Perspectives*, 15(3), 160–167. https://doi.org/10.1111/cdep.12417 [in English].

9. Androsovych, K., Tkachenko, L., Il'iina, H., Yakymova, I., & Shul'ha, V. (2021). Sotsial'na adaptatsiia obdarovanoi osobystosti: vid dytynstva do yunosti: metodychnyi posibnyk [Social adaptation of a gifted personality: From childhood to youth: Methodological guide]. Kyiv: Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy. Retrieved February 28, 2026, from https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/728920/2/Posibnyk_Sozialna%20adaptaziya.pdf [in Ukrainian].

10. Verhagen, M., Derks, M., Roelofs, K., & Maciejewski, D. (2023). Behavioral inhibition, negative parenting, and social withdrawal: Longitudinal associations with loneliness during early, middle, and late adolescence. *Child Development*, 94(2), 512–528. https://doi.org/10.1111/cdev.13874 [in English].

11. Favini, A., Lunetti, C., Tommaselli, M., & Quarto, T. (2025). Psychosocial adjustment during adolescence: The role of individual differences. *Encyclopedia*, 5(4), Article 166. https://doi.org/10.3390/encyclopedia5040166 [in English].

12. Marchenko, A. D. (2022). Sotsial'no-psykholohichni osoblyvosti rozvytku zhyttiestiikosti molodi v umovakh problemohennoho sotsiumu [Socio-psychological features of the development of youth resilience in a problemogenic society] (Doctoral dissertation, PhD in Psychology, Lutsk, Ukraine). Retrieved February 28, 2026, from https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/24538 [in Ukrainian].

13. Koval'chuk, Z. Ya., & Zaverukha, O. Ya. (2024). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku emotsiinoi stiikosti ta rezyl'ientnosti: vikovi aspekty fenomenu [Psychological features of the development of emotional stability and resilience: Age-related aspects of the phenomenon]. *Naukovyi visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriia psykholohichna*, (2), 37–44. https://doi.org/10.32782/2311-8458/2024-2-5 [in Ukrainian].

14. Kharchenko, N., & Drobyk, M. (2022). Vplyv temperamentu na osoblyvosti adaptatsii studentiv riznoi stati [The influence of temperament on adaptation features of students of different sexes]. *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy*, 66(2), 113–120. https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-66-2-113-120 [in Ukrainian].

15. Zdebik, M. A., Pascuzzo, K., Bureau, J.-F., & Moss, E. (2022). Childhood behavioral inhibition and attachment: Links to generalized anxiety disorder in young adulthood. *Frontiers in Psychology*, 13, Article 933213. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.933213 [in English].

16. Smirnov, S., Dmytryshchuk, N., & Sylenko, Yu. (2023). Partners'ka vzaiemodiia yak osnova uspishnosti profesiinoi samorealizatsii zdobuvachiv vyshchoi osvity [Partnership interaction as a basis for successful professional self-realization of higher education students]. *Aktual'ni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivs'kyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 65(3), 283–289. https://doi.org/10.24919/2308-4863/65-3-43 [in Ukrainian].

17. Tsehel'nyk, T. M., Stanichenko, O. F., & Sylenko, Yu. V. (2025). Osoblyvosti formuvannia sotsial'no-psykholohichnoi kompetentnosti u maibutnikh fakhivtsiv spetsial'noi osvity [Peculiarities of forming socio-psychological competence in future specialists of special education]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahal'noosvitnii shkolakh: zbirnyk naukovykh prats*, (101), 162–167. https://doi.org/10.32782/1992-5786.2025.101.28 [in Ukrainian].

18. Maksymchuk, B., Sitovskyi, A., Kuzmenko, V., Nosko, Y., Korytko, Z., Bahinska, O., & Maksymchuk, I. (2019). Differentiated approach to physical education of adolescents with different speeds of biological development. *Journal of Physical Education and Sport*, 19(3), 1532–1543. https://doi.org/10.7752/jpes.2019.s4192 [in English].

19. Maksymchuk, B. A., Malykhin, A. O., Demchenko, I. I., Vysochan, L. M., Filonenko, L. V., Bilozers'ka, H. O., Lisnichenko, Yu. M., & Maksymchuk, I. A. (2019). Struktura pedahohichnoi maisternosti u konteksti introvertnykh kharakterystyk fakhivtsia [The structure of pedagogical mastery in the context of an expert's introvert characteristics]. *Naukovyi chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriia 15: Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoi kul'tury (fizychna kul'tura i sport)*, 12(120), 82–89. [in Ukrainian].

20. Altukhova, V., Piskunovich, M., & Kolodzei, K. (2023). Afektyvnyi temperament ta psykhichnyi stan ukraintsiv, yaki perebuvaiut' u Pol'shchi vnaslidok viiny: poperedni rezul'taty [Affective temperament and mental state of Ukrainians staying in Poland due to the war: Preliminary results]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernads'koho. Seriia: Psykholohiia*, 34(73)(1), 216–222. https://doi.org/10.32782/2709-3093/2023.1/35 [in Ukrainian].

21. Mel'nychuk, S. (2024). Psykholohichni mekhanizmy suprovodu ta adaptatsii hromadian z invalidnistiu, yaki postrazhdaly u khodi voiennykh dii v Ukraini: spetsyfika formuvannia vpevnenosti v sobi [Psychological mechanisms of support and adaptation of citizens with disabilities affected by military actions in Ukraine: Specifics of building self-confidence]. *Naukovi zapysky. Seriia: Psykholohiia*, (2), 88–94. https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-2-13 [in Ukrainian].

22. Ostrovs'ka, K. O. (2012). Sotsial'na adaptatsiia doroslykh osib z porushenniamy rozvytku [Social adaptation of adults with developmental disorders]. L'viv: Triada plius. Retrieved February 28, 2026, from https://pedagogy.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/Kn_Zbir.pdf [in Ukr].

23. Holova, N. I. (2011). Zabezpechennia spryiatlyvoi adaptatsii osib pokhyloho viku do novykh umov sotsializatsii [Ensuring favorable adaptation of older adults to new conditions of socialization]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmel'nyts'koho instytutu sotsial'nykh tekhnolohii Universytetu "Ukraina"*, (4), 19–22. Retrieved February 28, 2026, from https://elar.khmnu.edu.ua/handle/123456789/3043 [in Ukrainian].

24. Linnyk, N. (2025). Doslidzhennia rozvytku emotsiinoi zrilosti v osib pokhyloho viku [Study of emotional maturity development in older adults]. *Molodyi vchenyi*, (1)(132), 113–122. https://doi.org/10.32839/2304-5809/2025-1-132-17 [in Ukrainian].

25. Chyzh, O., Drozdovs'ka, A., & Bihun, N. (2024). Vikovi osoblyvosti proiavu samodostatnosti osobystosti [Age-related features of the manifestation of personal self-sufficiency]. *Naukovi zapysky. Seriia: Psykholohiia, (*4), 116–123. https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-4-17

Дата першого надходження статті до видання: 17.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 159.97:159.942:355.01-051

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2787-2799

Чорний Артем Миколайович кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикордонного контролю, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, https://orcid.org/0000-0002-5541-1910

Дмитришина Вероніка Валеріївна здобувачка вищої освіти факультету забезпечення оперативно-службової діяльності, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, 2https://orcid.org/0009-0006-8932-159X

Богун Таїсія Євгенівна здобувачка вищої освіти факультету забезпечення оперативно-службової діяльності, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, https://orcid.org/0009-0006-7800-9584

ТРИВОЖНО-ДЕПРЕСИВНІ СТАНИ В УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ: КЛІНІКО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПСИХОДІАГНОСТИЧНА ОЦІНКА

Анотація. У статті здійснено ґрунтовний теоретико-аналітичний розгляд проблеми тривожно-депресивних станів у військовослужбовців – учасників бойових дій в умовах повномасштабної війни. Актуальність дослідження зумовлена зростанням частоти психоемоційних порушень серед осіб, які перебували під впливом інтенсивних стресогенних факторів, пов'язаних із загрозою життю, втратою побратимів, фізичним та психічним виснаженням, тривалим перебуванням у стані бойової готовності. У роботі систематизовано сучасні наукові підходи до розуміння феноменів тривоги та депресії в межах клінічної та медичної психології, визначено їх адаптивні функції та механізми трансформації у патологічні форми за умов хронічного стресу.

Особливу увагу приділено аналізу тривожно-депресивних станів як коморбідного феномену. Показано, що поєднання тривожної та депресивної симптоматики формує складну клінічну структуру, яка характеризується взаємним потенціюванням афективних, когнітивних та соматовегетативних проявів, що значно ускладнює діагностику й терапевтичну корекцію.

Обґрунтовано, що коморбідність у даному випадку не є механічним накладанням двох розладів, а виступає якісно новим психопатологічним утворенням із тенденцією до хронізації, зниження соціального функціонування та формування дезадаптивних моделей поведінки.

У статті розкрито основні клінічні прояви тривожних розладів у військовослужбовців, зокрема постійне відчуття внутрішньої напруги, гіперпильність, порушення сну, соматичні симптоми (тахікардія, пітливість, тремор), труднощі концентрації уваги та підвищену виснажуваність. Окремо проаналізовано когнітивні порушення – румінації, катастрофізацію, негативні автоматичні думки, що підтримують замкнене коло тривожно-депресивної симптоматики та сприяють закріпленню деструктивних інтерпретацій травматичного досвіду. Висвітлено емоційно-вольові та поведінкові зміни, серед яких: емоційна лабільність, зниження мотивації, уникання соціальних контактів, дратівливість, агресивні реакції або, навпаки, апатія й соціальна ізоляція.

Підкреслено необхідність комплексної психодіагностики, раннього виявлення та своєчасного психотерапевтичного втручання із урахуванням специфіки бойового досвіду. Отримані теоретичні узагальнення можуть бути використані у практичній діяльності клінічних психологів, психотерапевтів і фахівців системи психологічного забезпечення військовослужбовців, а також слугувати підґрунтям для подальших емпіричних досліджень у сфері психічного здоров'я осіб, які брали участь у бойових діях.

Ключові слова: тривога, депресія, тривожно-депресивні стани, коморбідність, учасники бойових дій, бойовий стрес, когнітивні порушення, румінації, катастрофізація, психодіагностика, соціально-психологічна реадаптація.

Chornyi Artem Mykolaiovych Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Border Checks Department, Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0002-5541-1910

Dmytryshyna Veronika Valeriivna Graduate of the Faculty of Operational and Service Activities, Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0009-0006-8932-159X

Bohun Taisiia Yevhenivna Graduate of the Faculty of Operational and Service Activities, Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0009-0006-7800-9584

ANXIETY AND DEPRESSIVE STATES IN COMBATANTS: CLINICAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND PSYCHODIAGNOSTIC ASSESSMENT

The article provides a thorough theoretical and analytical review of the problem of anxiety and depression among military personnel who have participated in combat operations in a full-scale war. The relevance of the study is due to the increasing frequency of psycho-emotional disorders among individuals who have been exposed

to intense stressors associated with life-threatening situations, loss of comrades, physical and mental exhaustion, and prolonged periods of combat readiness. The work systematises modern scientific approaches to understanding the phenomena of anxiety and depression within clinical and medical psychology, identifies their adaptive functions and mechanisms of transformation into pathological forms under conditions of chronic stress.

Particular attention has been paid to the analysis of anxiety-depressive states as a comorbid phenomenon. It has been shown that the combination of anxiety and depressive symptoms forms a complex clinical structure characterised by mutual potentiation of affective, cognitive and somato-vegetative manifestations, which significantly complicates diagnosis and therapeutic correction. It has been substantiated that comorbidity in this case is not a mechanical superimposition of two disorders, but rather a qualitatively new psychopathological formation with a tendency toward chronicity, reduced social functioning, and the formation of maladaptive behaviour patterns.

The article reveals the main clinical symptoms of anxiety disorders in military personnel, including constant feelings of inner tension, hypervigilance, sleep disturbances, somatic symptoms (tachycardia, sweating, tremors), difficulty concentrating, and increased exhaustion. Cognitive disorders – rumination, catastrophising, negative automatic thoughts – have been analysed separately, as they maintain a vicious circle of anxiety and depressive symptoms and contribute to the consolidation of destructive interpretations of traumatic experiences. Emotional-volitional and behavioural changes have been highlighted, including emotional lability, decreased motivation, avoidance of social contact, irritability, aggressive reactions or, conversely, apathy and social isolation.

The need for comprehensive psychodiagnostics, early detection and timely psychotherapeutic intervention, taking into account the specifics of combat experience, has been emphasized. The theoretical generalisations obtained can be used in the practical activities of clinical psychologists, psychotherapists and specialists in the psychological support system for military personnel, as well as serving as a basis for further empirical research in the field of mental health of persons who have participated in combat operations.

Keywords: anxiety, depression, anxiety-depressive states, comorbidity, combatants, combat stress, cognitive impairments, rumination, catastrophising, psychodiagnostics, socio-psychological readaptation.

Постановка проблеми. Сучасні умови воєнного часу в Україні зумовлюють значне психоемоційне навантаження на військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях. Постійна загроза життю, інтенсивні зіткнення, висока відповідальність за рішення в умовах невизначеності, втрати побратимів, фізичне виснаження, порушення сну та соціальна ізоляція формують комплекс екстремальних чинників, що негативно впливають на психічне здоров'я. У таких

умовах зростає ризик розвитку тривожно-депресивних станів як поширеної форми психоемоційної дезадаптації.

Тривога і депресія у нормі можуть виконувати адаптивну функцію, однак за хронічного бойового стресу вони трансформуються у стійкі патологічні стани, що порушують когнітивне функціонування, емоційну регуляцію та поведінку. Їх поєднання має коморбідний характер: симптоми взаємно підсилюються, підвищується ризик хронізації, знижується професійна ефективність і ускладнюється реадаптація до мирного життя [12;14].

Проблема має міждисциплінарний характер і потребує інтеграції клініко-психологічних, психіатричних та соціально-психологічних підходів. Недостатньо дослідженими залишаються структурні особливості коморбідної симптоматики, її зв'язок із когнітивними спотвореннями та вплив на соціально-психологічну реадаптацію. Важливою є своєчасна психодіагностика, оскільки симптоми часто маскуються під соматичні скарги чи професійне вигорання.

Актуальність проблеми зумовлена її впливом на боєздатність, професійну надійність і подальше соціальне функціонування військовослужбовців. Необхідними є систематизація теоретичних підходів, уточнення механізмів формування тривожно-депресивних станів у контексті бойового досвіду, визначення факторів хронізації та розроблення ефективних моделей психологічного супроводу й профілактики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних наукових дослідженнях проблема стресу, психологічної стійкості та тривожно-депресивних станів у військовослужбовців розглядається як комплексний міждисциплінарний напрям, що поєднує клінічну психологію, військову психологію, психофізіологію, психодіагностику та психокорекцію.

Особлива увага приділяється ресурсному підходу до аналізу особистості, механізмам адаптації до екстремальних умов та факторам збереження професійної надійності.

У працях С. Максименко розкрито фундаментальні положення загальної психології щодо структури особистості, емоційних процесів та механізмів регуляції психічної діяльності. Автор підкреслює системний характер психічних явищ і їх взаємозв'язок із мотиваційною та когнітивною сферами, що має значення для розуміння формування афективних порушень в умовах стресу [4].

Проблематику стресу та способів його подолання ґрунтовно висвітлено у дослідженнях М. Корольчук та В. Крайнюк. У їхніх роботах обґрунтовано значення копінг-стратегій, особистісних ресурсів та механізмів психологічного захисту як чинників ефективного подолання стресогенних впливів. Підкреслюється, що адаптація до екстремальних умов значною мірою залежить від індивідуальних характеристик особистості [3].

У контексті військової діяльності вагомим є внесок В. Осьодло, який досліджує психологічну стійкість військовослужбовців в умовах екстремальної діяльності. Автор наголошує на необхідності формування системи професійно

важливих якостей, що забезпечують збереження ефективності в ситуаціях підвищеного ризику та невизначеності [7].

Питання психологічного забезпечення професійної діяльності військовослужбовців розкрито у працях Є. Потапчука, де акцентовано увагу на важливості комплексного психодіагностичного супроводу, профілактики дезадаптивних станів та розвитку механізмів саморегуляції в процесі служби [8].

Сучасні підходи до розуміння резильєнтності як особистісного ресурсу представлені у дослідженнях О. Чиханцової та О. Кокуна. У їхніх працях резильєнтність розглядається як інтегральна характеристика особистості, що забезпечує здатність до відновлення після травматичних подій, збереження психічної рівноваги та адаптивне функціонування в умовах воєнного стану [2; 9].

У дослідженнях А. Чорного, В. Андрушко та А. Мостового проаналізовано складові професійної компетентності сучасного офіцера-прикордонника, серед яких важливе місце займають психологічна готовність, стресостійкість та здатність до прийняття рішень в умовах підвищеного ризику. Це підкреслює значущість інтеграції психологічних чинників у систему професійної підготовки [10].

Проблематика бойового стресу та психічних наслідків травматичних подій активно досліджується у працях В. Москалець, де розглядаються механізми формування особистісних дезадаптацій та їх вплив на емоційну сферу [5]. Також у дослідженнях М. Орап акцентується увага на динаміці розвитку резильєнтності в умовах воєнного стану та її ролі у підтриманні психологічної рівноваги [6].

Таким чином, аналіз сучасних українських та закордонних наукових джерел свідчить про ґрунтовну розробленість проблем стресу, резильєнтності та психологічної стійкості. Водночас питання системного клініко-психологічного дослідження тривожно-депресивних станів у військовослужбовців, їх коморбідної структури та когнітивно-поведінкових механізмів формування потребує подальшого наукового уточнення. Саме це зумовлює актуальність і мету представленого дослідження.

Мета статті – здійснення комплексного теоретико-аналітичного дослідження тривожно-депресивних станів у військовослужбовців – учасників бойових дій, з’ясування їх клініко-психологічної структури, механізмів формування та перебігу в умовах хронічного бойового стресу, а також обґрунтування особливостей їх прояву як коморбідного феномену з урахуванням когнітивних, емоційно-вольових і поведінкових компонентів.

Виклад основного матеріалу. У клінічній та медичній психології тривога і депресія розглядаються як базові форми емоційних порушень, що мають як адаптивні, так і дезадаптивні прояви залежно від інтенсивності, тривалості та контексту виникнення. В умовах психотравмуючого впливу бойових дій ці стани можуть набувати стійкого патологічного характеру, трансформуючись у клінічно окреслені розлади [1].

Тривога у широкому психологічному розумінні – це емоційний стан внутрішнього напруження, занепокоєння та очікування небезпеки, що супроводжується активацією вегетативної нервової системи. У межах клінічної психології розрізняють ситуативну (реактивну) тривогу як тимчасову відповідь на загрозу та особистісну тривожність як стійку індивідуальну схильність до сприйняття низки ситуацій як небезпечних. Адаптивна функція тривоги полягає у мобілізації психофізіологічних ресурсів для подолання труднощів; проте її надмірна інтенсивність або хронічний характер призводять до виснаження, порушення когнітивної діяльності та соціального функціонування.

У клінічному вимірі тривожні розлади характеризуються поєднанням психічних (відчуття постійного занепокоєння, напруженості, страху, катастрофічні очікування), когнітивних (румінації, гіперувага до загрозливих стимулів), соматовегетативних (тахікардія, підвищене потовиділення, м'язове напруження, порушення сну) та поведінкових симптомів (уникання, підвищена пильність). У військовослужбовців тривога часто поєднується з гіпервігілантністю та реакціями постійної бойової готовності, що після повернення з фронту ускладнює процес реадаптації до мирного життя.

Депресія у медико-психологічному розумінні визначається як афективний розлад, що характеризується стійким зниженням настрою, втратою інтересів та задоволення (ангедонією), зниженням психічної та фізичної активності. У психодіагностиці депресію розглядають як багатовимірний феномен, що охоплює емоційний (смуток, відчай, почуття провини), когнітивний (негативна оцінка себе, світу та майбутнього), мотиваційний (зниження ініціативи, апатія) та соматичний компоненти (порушення сну, апетиту, психомоторна загальмованість).

Учасники бойових дій перебувають у групі підвищеного ризику розвитку депресивних станів через вплив хронічного стресу, переживання загрози життю, втрат побратимів, моральних дилем та труднощів соціальної реінтеграції. У таких випадках депресія нерідко супроводжується підвищеною тривожністю, дратівливістю, емоційною лабільністю, що формує змішану тривожно-депресивну симптоматику.

З позиції медичної психології важливим є розмежування нормативних реакцій на стрес і клінічно значущих розладів. Короткочасні емоційні реакції на травматичні події можуть розглядатися як природні адаптаційні механізми. Натомість тривалі, інтенсивні та дезадаптивні прояви, що супроводжуються зниженням соціального, професійного та сімейного функціонування, потребують клінічної діагностики та спеціалізованої допомоги.

Особливість тривожно-депресивних станів полягає у їх високій коморбідності. Дослідження свідчать, що тривога й депресія мають спільні нейробіологічні механізми (порушення регуляції нейромедіаторних систем), подібні когнітивні схеми (катастрофізація, негативна інтерпретація подій) та взаємне потенціювання симптоматики. У військовому контексті ці стани часто

поєднуються з посттравматичним стресовим розладом, адиктивною поведінкою та соматоформними порушеннями [11].

Отже, у клінічній, медичній психології та психодіагностиці тривога і депресія розглядаються як складні багатокомпонентні психоемоційні стани, що можуть виконувати адаптивну функцію, однак за умов інтенсивного або пролонгованого стресового впливу трансформуються у патологічні форми. Для учасників бойових дій характерним є поєднання тривожних і депресивних проявів, що зумовлює необхідність комплексної психодіагностичної оцінки та раннього психотерапевтичного втручання [16].

У клінічній та медичній психології коморбідність визначається як одночасна наявність у пацієнта двох або більше психічних розладів або синдромів, що мають спільні або взаємопов'язані механізми розвитку. Тривога та депресія належать до найбільш поширених коморбідних станів, причому їх поєднання не є механічною сумою симптомів, а формує якісно нову клінічну картину.

Сучасні дослідження свідчать, що до 60–70 % осіб із депресивними розладами мають виражену тривожну симптоматику, а при генералізованому тривожному розладі часто фіксуються депресивні прояви. У контексті бойового стресу така комбінація є ще більш імовірною, оскільки тривала психоемоційна напруга, переживання загрози життю, втрати та моральні травми формують хронічний стан гіперактивації, що поступово трансформується у виснаження, безнадійність і зниження мотивації.

З клініко-психологічної точки зору тривожно-депресивний стан характеризується поєднанням:

- постійного внутрішнього напруження та очікування небезпеки;
- зниженого настрою, ангедонії, емоційного спустошення;
- когнітивних порушень (негативні автоматичні думки, катастрофізація, румінації);
- соматовегетативних симптомів (порушення сну, апетиту, психосоматичні скарги);
- зниження соціального та професійного функціонування.

Особливістю коморбідного перебігу є взаємне підсилення симптоматики: тривога підтримує постійну психофізіологічну активацію, що перешкоджає відновленню, тоді як депресія знижує ресурси особистості для активного подолання труднощів. У результаті формується «замкнене коло» емоційного виснаження.

З позиції біопсихосоціальної моделі тривожно-депресивна коморбідність зумовлена:

- нейробіологічними чинниками (дисбаланс серотонінергічної та норадренергічної систем);
- когнітивними механізмами (негативні схеми сприйняття себе та світу);
- поведінковими патернами уникання;

- соціальними факторами (ізоляція, втрата підтримки, труднощі реінтеграції).

Для учасників бойових дій додатковими детермінантами виступають хронічна гіпервігілантність, досвід безпосередньої загрози життю, поранення, втрата побратимів, а також труднощі повернення до мирного середовища. У таких випадках тривожно-депресивний стан нерідко поєднується із симптомами посттравматичного стресового розладу, що ускладнює клінічну картину та потребує комплексного психодіагностичного підходу.

Важливо підкреслити, що коморбідність ускладнює діагностику та прогноз. Поєднання тривоги й депресії асоціюється з більшою тривалістю перебігу, вищим ризиком суїцидальної поведінки, гіршою відповіддю на терапію та вищою ймовірністю хронізації. Саме тому в клініко-психологічному дослідженні доцільним є одночасне застосування валідних інструментів оцінки як тривожної, так і депресивної симптоматики.

Таким чином, розгляд тривожно-депресивних станів як коморбідного феномену дозволяє перейти від теоретичного аналізу до конкретизації їх клінічної структури. Оскільки тривога часто виступає первинною реакцією на психотравмуючий досвід і нерідко домінує в симптоматиці учасників бойових дій, доцільним є детальніший розгляд її клінічних проявів.

У клінічній практиці тривожні розлади характеризуються стійким, надмірним і неконтрольованим почуттям занепокоєння, що не відповідає реальному рівню загрози або зберігається за її відсутності. Для учасників бойових дій тривожна симптоматика часто має пролонгований характер і зумовлена як безпосереднім бойовим досвідом, так і труднощами соціальної реадаптації.

Клінічні прояви тривожних розладів доцільно розглядати в кількох взаємопов’язаних вимірах.

1. Емоційний компонент.

Основу становить постійне відчуття внутрішньої напруженості, тривоги, страху або передчуття небезпеки. У військовослужбовців це може проявлятися як збереження «бойової готовності» у мирному середовищі, підвищена настороженість, дратівливість, спалахи гніву.

2. Когнітивний компонент.

Характерними є нав’язливі думки про можливі загрози, катастрофізація подій, труднощі концентрації уваги, порушення пам’яті. Часто спостерігається феномен гіперфокусування на потенційно небезпечних стимулах. Учасники бойових дій можуть інтерпретувати нейтральні ситуації як загрозливі, що підтримує стан хронічної напруги.

3. Соматовегетативний компонент.

Тривога супроводжується активацією симпатичної нервової системи: тахікардія, підвищення артеріального тиску, м’язове напруження, тремор, пітливість, відчуття нестачі повітря. Поширеними є скарги на головний біль,

порушення сну, шлунково-кишкові розлади. У військових ці симптоми нерідко маскуються під соматичні захворювання, що ускладнює діагностику.

4. Поведінковий компонент.

Спостерігається уникання ситуацій, які асоціюються із травматичним досвідом, соціальна ізоляція, обмеження активності. У деяких випадках формуються компенсаторні стратегії – підвищений контроль, надмірна пильність, зловживання психоактивними речовинами з метою зниження напруження.

З клінічної точки зору важливо розрізняти різні форми тривожних розладів: генералізований тривожний розлад, панічний розлад, соціальну тривогу, специфічні фобії. У військовому контексті особливо поширеними є генералізована тривога та симптоми гіпервігілантності, які часто поєднуються з проявами посттравматичного стресового розладу.

Окремої уваги потребує феномен хронічної тривоги як наслідку тривалого перебування в умовах загрози життю. Постійна мобілізація адаптаційних ресурсів без достатнього відновлення призводить до психофізіологічного виснаження, що створює передумови для розвитку депресивної симптоматики та формування коморбідних станів.

Отже, тривожні розлади у учасників бойових дій мають багатовимірну клінічну структуру, що охоплює емоційні, когнітивні, соматовегетативні та поведінкові прояви.

Їх своєчасне виявлення є необхідною умовою ефективної психодіагностичної оцінки та подальшого психотерапевтичного супроводу [16].

Таким чином, клінічні прояви тривожних розладів не обмежуються лише емоційним напруженням чи соматовегетативною симптоматикою. У структурі тривожно-депресивних станів особливе місце посідають когнітивні спотворення та пов’язані з ними емоційно-вольові й поведінкові зміни, які значною мірою визначають перебіг і прогноз розладу. Саме тому доцільним є їх окремий розгляд [8; 15].

Когнітивний компонент тривожно-депресивних станів є одним із провідних механізмів підтримання психопатологічної симптоматики. Учасники бойових дій нерідко демонструють стійкі зміни у способах інтерпретації подій, оцінці себе та навколишнього світу.

Румінації проявляються у формі нав’язливого, повторюваного «пережовування» травматичних подій або можливих негативних сценаріїв майбутнього. Особа постійно повертається до спогадів про бойові ситуації, втрати, власні рішення, що супроводжується почуттям провини, сорому або безсилля. Румінації перешкоджають емоційному опрацюванню травматичного досвіду та підтримують стан хронічної тривоги й депресії.

Катастрофізація характеризується тенденцією перебільшувати ймовірність і наслідки негативних подій. Нейтральні або незначні труднощі сприймаються як загроза, що неминуче призведе до найгіршого результату. У військовослужбовців після повернення з фронту це може проявлятися в очікуванні

небезпеки навіть у безпечному середовищі, що підтримує гіпервігілантність та емоційне виснаження.

Негативні автоматичні думки – це швидкі, стереотипні, часто неусвідомлювані когнітивні реакції, що мають переважно песимістичний зміст. Вони можуть стосуватися власної особистості («я не впорався», «я слабкий»), світу («ніхто не розуміє», «світ небезпечний») або майбутнього («нічого не зміниться», «попереду лише втрати»). Подібні установки формують стійкі дисфункціональні переконання та сприяють зниженню самооцінки й мотивації.

У сукупності зазначені когнітивні спотворення створюють замкнену систему підтримання симптоматики: негативна інтерпретація подій посилює тривогу, а хронічна тривога й виснаження сприяють формуванню депресивних переконань.

Когнітивні порушення безпосередньо впливають на емоційну сферу та регуляцію поведінки. У структурі тривожно-депресивних станів у учасників бойових дій спостерігаються виражені емоційно-вольові трансформації.

Емоційні зміни проявляються у вигляді підвищеної дратівливості, емоційної лабільності, зниження здатності до переживання позитивних емоцій (ангедонія), почуття відчуженості та емоційного «оніміння». Нерідко фіксується поєднання внутрішньої напруги з відчуттям спустошення, що свідчить про виснаження адаптаційних ресурсів.

Вольова сфера характеризується зниженням ініціативності, труднощами прийняття рішень, прокрастинацією, зменшенням цілеспрямованості. У частини військовослужбовців спостерігається втрата сенсу діяльності, що може бути пов’язано з екзистенційними переживаннями після бойового досвіду.

Поведінкові зміни включають соціальну ізоляцію, обмеження контактів, уникання ситуацій, що нагадують про травматичні події. Можливі також дезадаптивні способи подолання напруження – зловживання алкоголем, психоактивними речовинами, агресивні реакції. У деяких випадках зберігається надмірний контроль і гіперпильність як залишковий механізм бойової мобілізації. Комплекс зазначених змін негативно впливає на сімейні стосунки, професійну діяльність і процес соціальної реінтеграції. Поєднання когнітивних спотворень, емоційного виснаження та дезадаптивних поведінкових стратегій створює умови для хронізації тривожно-депресивної симптоматики.

Висновки. Проведений теоретико-аналітичний розгляд засвідчує, що тривожно-депресивні стани у військовослужбовців – учасників бойових дій формуються під впливом тривалих психотравмувальних чинників: безпосередньої загрози життю, високої відповідальності, втрат побратимів, фізичного й психічного виснаження. Це зумовлює поступове виснаження адаптаційних ресурсів і трансформацію природної тривоги у стійкі дезадаптивні стани з депресивною симптоматикою. Коморбідність тривоги та депресії має системний характер і постає як цілісне психопатологічне утворення з взаємним підсиленням афективних, когнітивних і соматовегетативних проявів.

Клінічна структура цих станів охоплює емоційні (напруга, страх, безнадійність), соматовегетативні (порушення сну, тахікардія, виснажуваність) та когнітивні симптоми (румінації, катастрофізація, негативні автоматичні думки). Саме когнітивний компонент підтримує патологічний емоційний фон, закріплюючи деструктивні інтерпретації травматичного досвіду. Поведінкові зміни – зниження мотивації, соціальне уникання, дратівливість чи апатія — ускладнюють реадаптацію після повернення із зони бойових дій.

Отримані узагальнення обґрунтовують необхідність комплексної психодіагностики й психологічного супроводу з урахуванням бойового досвіду, особистісних ресурсів і рівня соціальної підтримки. Перспективними є емпіричні дослідження структури й динаміки симптоматики на різних етапах служби та реадаптації, а також розроблення програм корекції на засадах когнітивно-поведінкових і травмофокусованих підходів. Важливим завданням залишається визначення предикторів хронізації розладів для їх ранньої профілактики.

Література

1. Варій М. Й. (2016). Психологія особистості: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури.

2. Кокун О. М. (2024). Стресостійкість як психологічний ресурс особистості. Psychology Vernadsky Journals.

3. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. (2012). Психологія стресу та способи його подолання. Київ: Ніка-Центр.

4. Максименко С. Д. (2017). Загальна психологія. Київ: Центр учбової літератури.

5. Москалець В. П. (2013). Психологія особистості. Київ: Ліра-К. [5]

6. Орап М. О. (2025). Тенденції розвитку резильєнтності сучасної української молоді. Психолого-педагогічні перспективи. [9; 2; 11; 13]

7. Осьодло В. І. (2014). Психологічна стійкість військовослужбовців в умовах екстремальної діяльності. Вісник Національного університету оборони України, № 4(41), 189–194.

8. Потапчук Є. М. (2015). Психологічне забезпечення професійної діяльності військовослужбовців. Збірник наукових праць НАДПСУ, № 2(64), 212–220.

9. Чиханцова О. А. (2025). Резильєнтність як особистісний ресурс українців в умовах воєнного стану. Журнал сучасної психології, № 2(37).

10. Чорний А. М. Андрушко В. З., Мостовий А. (2024) Складові професійної компетентності сучасного офіцера-прикордонника. Journal of Scientific Papers. Social Development and Security. Vol.14, No.2. 2024. С. 34-43. [10]

11. Bonanno G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? American Psychologist, 59(1), 20–28. https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.1.20

12. Hobfoll S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. American Psychologist, 44(3), 513–524. https://doi.org/10.1037/0003-066X.44.3.513

13. Fletcher D., Sarkar M. (2013). Psychological resilience: A review and critique of definitions, concepts, and theory. European Psychologist, 18(1), 12–23. https://doi.org/10.1027/1016-9040/a000124

14. Southwick S. M., Charney D. S. (2012). Resilience: The Science of Mastering Life's Greatest Challenges. Cambridge: Cambridge University Press.

15. Maddi S. R. (2002). The story of hardiness. Consulting Psychology Journal, 54(3), 173–185. https://doi.org/10.1037/1061-4087.54.3.173

16. Campbell-Sills L., Stein M. B. (2007). Psychometric analysis and refinement of the Connor–Davidson Resilience Scale (CD-RISC). Journal of Traumatic Stress, 20(6), 1019–1028. https://doi.org/10.1002/jts.2027112.

References

1. Varii, M.Y. (2016). *Psykholohiia osobystosti: navchalnyi posibnyk [Psychology of personality: textbook]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

2. Kokun, O.M. (2024). *Stresostiikist yak psykholohichnyi resurs osobystosti [Stress resistance as a psychological resource of personality]*. Psychology Vernadsky Journals [in Ukrainian].

3. Korolchuk, M.S., & Krainiuk, V.M. (2012). *Psykholohiia stresu ta sposoby yoho podolannia [Psychology of stress and ways of coping with it]*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

4. Maksymenko, S.D. (2017). *Zahalna psykholohiia [General psychology]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

5. Moskalets, V.P. (2013). *Psykholohiia osobystosti [Psychology of personality]*. Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].

6. Orap, M.O. (2025). *Tendentsii rozvytku rezylientnosti suchasnoi ukrainskoi molodi [Trends in the development of resilience of modern Ukrainian youth]*. Psykholoho-pedahohichni perspektyvy [in Ukrainian].

7. Osodlo, V.I. (2014). *Psykholohichna stiikist viiskovosluzhbovtsiv v umovakh ekstremalnoi diialnosti [Psychological resilience of servicemen in extreme activity conditions]*. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, 4(41), 189–194 [in Ukrainian].

8. Potapchuk, Ye.M. (2015). *Psykholohichne zabezpechennia profesiinoi diialnosti viiskovosluzhbovtsiv [Psychological support of professional activity of servicemen]*. Zbirnyk naukovykh prats NADPSU, 2(64), 212–220 [in Ukrainian].

9. Chykhantsova, O.A. (2025). *Rezylientnist yak osobystisnyi resurs ukraintsiv v umovakh voiennoho stanu [Resilience as a personal resource of Ukrainians under martial law]*. Zhurnal suchasnoi psykholohii, 2(37) [in Ukrainian].

10. Chornyi, A.M., Andrushko, V.Z., & Mostovyi, A. (2024). *Skladovi profesiinoi kompetentnosti suchasnoho ofitsera-prykordonnyka [Components of professional competence of a modern border guard officer]*. Journal of Scientific Papers. Social Development and Security, 14(2), 34–43 [in Ukrainian].

11. Bonanno, G.A. (2004). *Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? [Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events?]*. American Psychologist, 59(1), 20–28 [in English].

12. Hobfoll, S.E. (1989). *Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress [Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress]*. American Psychologist, 44(3), 513–524 [in English].

13. Fletcher, D., & Sarkar, M. (2013). *Psychological resilience: A review and critique of definitions, concepts, and theory [Psychological resilience: A review and critique of definitions, concepts, and theory]*. European Psychologist, 18(1), 12–23 [in English].

14. Southwick, S.M., & Charney, D.S. (2012). *Resilience: The science of mastering life's greatest challenges [Resilience: The science of mastering life's greatest challenges].* Cambridge: Cambridge University Press [in English].

15. Maddi, S.R. (2002). *The story of hardiness [The story of hardiness]*. Consulting Psychology Journal, 54(3), 173–185 [in English].

16. Campbell-Sills, L., & Stein, M.B. (2007). *Psychometric analysis and refinement of the Connor–Davidson Resilience Scale (CD-RISC) [Psychometric analysis and refinement of the Connor–Davidson Resilience Scale (CD-RISC)]*. Journal of Traumatic Stress, 20(6), 1019–1028 [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.944:355.01:616.89-008.441.44-057.36

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2800-2812

Чорний Артем Миколайович кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикордонного контролю, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, https://orcid.org/0000-0002-5541-1910

Гуденець Дарія Олегівна здобувачка вищої освіти факультету забезпечення оперативно-службової діяльності, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, https://orcid.org/0009-0004-4164-6980

Дубовик Катерина Олександрівна здобувачка вищої освіти факультету забезпечення оперативно-службової діяльності, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, https://orcid.org/0009-0002-1489-9267

ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНІ ПРЕДИКАТОРИ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ:КЛІНІКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА ВАЛІДАЦІЯ ПСИХОДІАГНОСТИЧНИХ МЕТОДИК

Анотація. У статті здійснено комплексний клініко-психологічний аналіз емоційного вигорання військовослужбовців як багатовимірного психоемоційного феномену, що формується під впливом хронічного бойового стресу та перевантаження адаптаційних ресурсів особистості. Розкрито теоретико-методологічні підходи до інтерпретації синдрому в межах клінічної та медичної психології, обґрунтовано доцільність його розгляду з позицій біопсихосоціальної моделі.

Висвітлено специфіку проявів емоційного вигорання в умовах військової служби, зокрема емоційне виснаження, деперсоналізацію, редукцію професійних досягнень, когнітивну втому, зниження мотивації, а також поведінкові й психосоматичні симптоми.

Здійснено диференціацію вигорання з депресивними та тривожними розладами з урахуванням особливостей їх клінічної картини.

Особливу увагу приділено індивідуально-типологічним характеристикам як предикторам розвитку синдрому. Проаналізовано роль темпераментальних особливостей (екстраверсія–інтроверсія, нейротизм, реактивність), стійких особистісних рис (тривожність, ригідність, відповідальність), рівня стресостійкості, резильєнтності та копінг-стратегій у формуванні ризику емоційного виснаження.

Обґрунтовано значення ресурсної, стресової та особистісно-типологічної моделей у поясненні механізмів розвитку вигорання у військовому контексті.

У статті представлено підходи до валідизації психодіагностичних методик дослідження емоційного вигорання, зокрема перевірку їх надійності (внутрішньої узгодженості, тест-ретест) та валідності (конструктної, критеріальної, прогностичної). Окреслено можливості практичного застосування валідизованого інструментарію в системі психологічного супроводу військовослужбовців, раннього виявлення груп ризику та розроблення профілактичних і корекційних програм.

Ключові слова: емоційне вигорання, військовослужбовці, бойовий стрес, індивідуально-типологічні предиктори, клініко-психологічна структура, психодіагностика, валідизація методик, резильєнтність, стресостійкість.

Chornyi Artem Mykolaiovych Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Border Checks Department, Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0002-5541-1910

Hudenets Dariia Olehivna Graduate of the Faculty of Operational and Service Activities, Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0009-0004-4164-6980

Dubovyk Kateryna Oleksandrivna Graduate of the Faculty of Operational and Service Activities, Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0009-0002-1489-9267

INDIVIDUAL-TYPOLOGICAL PREDICTORS OF EMOTIONAL EXHAUSTION IN MILITARY PERSONNEL: CLINICAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS AND VALIDATION OF PSYCHODIAGNOSTIC METHODS

Abstract. The article provides a comprehensive clinical and psychological analysis of emotional burnout among military personnel as a multidimensional psycho-emotional phenomenon that develops under the influence of chronic combat stress and overload of an individual's adaptive resources. Theoretical and methodological approaches to interpreting the syndrome within the framework of clinical and medical psychology have been revealed, and the feasibility of considering it from the perspective of a biopsychosocial model has been substantiated. The specifics of the manifestations of emotional burnout in military service have been highlighted, in particular emotional exhaustion, depersonalisation, reduction of professional achievements, cognitive fatigue, decreased motivation, as well as behavioural and psychosomatic symptoms. Burnout has been differentiated from depressive and

anxiety disorders, taking into account the characteristics of their clinical picture. Particular attention has been paid to individual-typological characteristics as predictors of the syndrome's development. The role of temperamental characteristics (extraversion–introversion, neuroticism, reactivity), stable personality traits (anxiety, rigidity, responsibility), stress resistance, resilience, and coping strategies in the formation of the risk of emotional exhaustion has been analyzed. The significance of resource, stress and personality-typological models in explaining the mechanisms of burnout development in a military context has been substantiated.

The article outlines approaches to validating psychodiagnostic methods for studying emotional burnout, in particular testing their reliability (internal consistency, test-retest) and validity (construct, criterion, predictive). The possibilities for the practical application of validated tools in the system of psychological support for military personnel, early detection of risk groups, and the development of preventive and corrective programmes have been outlined.

Keywords: emotional burnout, military personnel, combat stress, individual typological predictors, clinical and psychological structure, psychodiagnostics, method validation, resilience, stress resistance.

Постановка проблеми. Сучасні умови військової служби в Україні характеризуються хронічним бойовим стресом, високою інтенсивністю навантажень і постійною мобілізацією психофізіологічних ресурсів. Це актуалізує проблему збереження психічного здоров’я військовослужбовців, адже їхній емоційний стан безпосередньо впливає на боєздатність підрозділів і ефективність виконання завдань. Одним із найпоширеніших наслідків тривалого професійного стресу є емоційне вигорання, що проявляється хронічним виснаженням, деперсоналізацією та зниженням професійної результативності. У воєнний час ця проблема набуває стратегічного значення, впливаючи на дисципліну, управлінські рішення та здатність до довготривалої адаптації. Водночас симптоми вигорання часто маскуються під тривожні або депресивні розлади, що ускладнює своєчасну діагностику.

Попри значну кількість досліджень феномену вигорання, його прояви у військовослужбовців в умовах бойових дій залишаються недостатньо систематизованими.

Потребують уточнення індивідуально-типологічні предиктори розвитку синдрому, зокрема роль темпераменту, нейротизму, стресостійкості, резильєнтності та копінг-стратегій.

Актуальною є розробка стандартизованих підходів до психодіагностики з урахуванням специфіки служби та валідизація інструментарію для комплексної оцінки вигорання. Відсутність єдиних протоколів моніторингу психічного стану ускладнює раннє виявлення груп ризику, що зумовлює необхідність подальших досліджень і вдосконалення системи профілактики та психологічного супроводу військовослужбовців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових праць останніх років свідчить про зростаючу увагу до проблеми психологічних ресурсів, стресостійкості та резильєнтності, що є важливим аспектами у контексті дослідження емоційного вигорання військовослужбовців. Зокрема, комплексний погляд на особистість і механізми адаптації досліджується у працях загальної та соціальної психології.

Так, у навчальному посібнику С. Максименка загальні психологічні закономірності функціонування особистості розглядаються з позицій фундаментальних психічних процесів і структурних характеристик психіки, що створює теоретичну основу для розуміння поведінкових та емоційних реакцій у стресових умовах. Особлива увага приділяється механізмам саморегуляції, які в подальшому відіграють важливу роль у подоланні професійних навантажень [3].

У класичній праці В. Москальця розглядається структура та динаміка особистості, зокрема її стабільні риси та механізми адаптації до зовнішніх вимог.

Автор акцентує на значущості психофізіологічних і психологічних характеристик, що впливають на індивідуальну реакцію на стрес. Це дозволяє виокремити фундаментальні типологічні детермінанти, що можуть бути пов’язані з ризиком вигорання [4].

Актуальну проблему резильєнтності детально висвітлює М. Орап, підкреслюючи тенденції розвитку цього ресурсу серед сучасної української молоді. Особливу увагу автор приділяє соціально-психологічним умовам, що формують здатність до ефективної адаптації за умов тривалого стресу. Результати дослідження можуть бути використані для розроблення програм психологічної підтримки, зокрема у військовому середовищі, де рівень психоемоційних навантажень значно вищий [5].

Проблема психологічної стійкості військовослужбовців у контексті екстремальної діяльності є предметом дослідження В. Осьодла. Автор аналізує специфіку адаптаційних реакцій у військовому середовищі, виділяючи основні фактори, що сприяють збереженню функціональної ефективності особистості за умов бойового стресу. Особливий акцент робиться на механізмах підтримки психологічної рівноваги, що є важливим для попередження вигорання [6].

У роботі Є. Потапчука розглядається психологічне забезпечення професійної діяльності військовослужбовців, включно з питаннями формування адаптаційної стійкості, профілактики професійних психоемоційних порушень та оптимізації психокорекційної допомоги.

Дослідження підкреслює важливість системного підходу до психологічного супроводу особового складу [7].

Питання резильєнтності у військовому контексті набувають нової актуальності у працях О. Чиханцової, яка досліджує цей феномен як особистісний ресурс українців в умовах воєнного стану. Авторка акцентує увагу на значущості гнучкості психіки, здатності до відновлення та інтеграції досвіду, що є важливими факторами для попередження емоційного вигорання [8].

Дослідження А. Чорного, В. Андрушка та А. Мостового присвячене компонентам професійної компетентності сучасного офіцера-прикордонника, серед яких визначну роль відіграють особистісні риси, здатність до критичного мислення, стресостійкість та інтеракція з соціальним середовищем. Автори підкреслюють, що саме поєднання професійної підготовки та психологічних ресурсів визначає ефективність діяльності у стресогенних умовах [9].

Загалом, проаналізовані джерела демонструють, що сучасні наукові підходи до вивчення психологічних ресурсів, стресостійкості та професійної адаптації особистості активно розвиваються. Вони створюють теоретично-емпіричне підґрунтя для подальшого вивчення емоційного вигорання як багатовимірного феномену, що поєднує особистісні, професійні та соціальні детермінанти, та підкреслюють необхідність комплексного підходу до його дослідження саме в умовах військової служби.

Метою статті є теоретико-емпіричне обґрунтування індивідуально-типологічних предикторів емоційного вигорання військовослужбовців, визначення його клініко-психологічної структури та здійснення валідизації психодіагностичних методик для надійного виявлення синдрому й оцінки ризику його розвитку в умовах бойової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Проблематика емоційного вигорання в сучасній клінічній та медичній психології розглядається як один із основних напрямів дослідження психоемоційних порушень, що виникають унаслідок тривалого впливу професійного стресу. Доцільно окреслити базові теоретико-методологічні підходи до розуміння цього феномену, оскільки саме вони визначають логіку подальшого клініко-психологічного аналізу та емпіричного дослідження.

У клінічній психології емоційне вигорання трактується як синдром хронічного емоційного виснаження, деперсоналізації та редукції професійних досягнень, що формується під впливом тривалого професійного стресу та перевантаження адаптаційних ресурсів особистості. Первинно феномен описувався у контексті «допомагаючих» професій, однак у подальших дослідженнях його поширеність була підтверджена в широкому спектрі діяльності, зокрема й у військовій сфері. З позиції медичної психології вигорання розглядається як пограничний психоемоційний стан, що перебуває на межі між нормативною реакцією на перевантаження та клінічно значущими афективними розладами. Його своєчасна діагностика є важливою з огляду на ризик трансформації у депресивні або тривожні стани, психосоматичні порушення та професійну дезадаптацію.

Специфіка проявів емоційного вигорання в умовах військової служби визначається особливим характером професійної діяльності, що поєднує високу відповідальність, постійний ризик для життя, необхідність швидкого прийняття рішень у ситуаціях невизначеності та хронічний дефіцит відновлювальних ресурсів. В умовах бойового стресу синдром набуває більш інтенсивного й

комплексного характеру. Емоційне виснаження супроводжується стійким відчуттям спустошеності, втрати сенсу діяльності, зниженням мотивації до служби; деперсоналізація може проявлятися у формі емоційного «оніміння», цинічного ставлення до оточення або дистанціювання від бойових побратимів; редукція професійних досягнень виражається у зниженні впевненості у власній компетентності та ефективності. Додатково у військовослужбовців часто фіксуються соматовегетативні симптоми, порушення сну, підвищена дратівливість, агресивність або апатія, що ускладнює диференціацію вигорання з посттравматичним стресовим розладом чи депресією.

Формування синдрому емоційного вигорання доцільно розглядати в межах біопсихосоціальної моделі, яка передбачає взаємодію нейробіологічних, психологічних та соціальних чинників. На біологічному рівні тривалий стрес зумовлює дисрегуляцію гіпоталамо-гіпофізарно-наднирникової осі, порушення нейромедіаторного балансу, що призводить до виснаження нервової системи та зниження стресостійкості. Психологічний рівень охоплює індивідуальні особливості темпераменту, рівень тривожності, способи когнітивної інтерпретації подій, копінг-стратегії та сформованість механізмів саморегуляції. Соціальний компонент включає організаційні умови служби, характер командної взаємодії, рівень соціальної підтримки, тривалість перебування в зоні бойових дій і складність процесу реінтеграції після повернення. Саме поєднання зазначених факторів зумовлює індивідуальну варіативність проявів вигорання та різний рівень ризику його розвитку [1].

У сучасній науковій літературі [3;6;11] представлено кілька концептуальних моделей емоційного вигорання, які мають значення для теоретичного обґрунтування даного дослідження. Ресурсна модель виходить із положення про обмеженість психофізіологічних ресурсів особистості та трактує вигорання як наслідок їх тривалого виснаження без адекватного відновлення. У межах стресової моделі синдром розглядається як стадія розвитку хронічного професійного стресу, що виникає внаслідок невідповідності між вимогами діяльності та можливостями індивіда. Особистісно-типологічна модель акцентує увагу на ролі індивідуально-типологічних характеристик – темпераменту, нейротизму, ригідності, перфекціонізму, рівня тривожності – як предикторів схильності до вигорання.

У військовому контексті саме інтеграція цих підходів дозволяє комплексно пояснити механізми формування синдрому та визначити групи підвищеного ризику.

Отже, теоретико-методологічний аналіз свідчить, що емоційне вигорання військовослужбовців є багатовимірним психоемоційним феноменом, зумовленим поєднанням хронічного бойового стресу, індивідуально-типологічних особливостей та соціально-організаційних умов служби. Розгляд синдрому в межах біопсихосоціальної парадигми та сучасних концептуальних моделей створює підґрунтя для подальшого аналізу індивідуально-типологічних

предикторів його розвитку та обґрунтування психодіагностичних підходів до їх виявлення.

Логічним продовженням окреслених теоретико-методологічних засад є аналіз індивідуально-типологічних характеристик особистості як потенційних предикторів емоційного вигорання військовослужбовців. На цьому етапі доцільно зосередитися на внутрішніх психологічних детермінантах, що зумовлюють індивідуальні відмінності у реагуванні на хронічний бойовий стрес. Саме індивідуально-типологічні особливості визначають характер сприйняття стресогенних подій, вибір стратегій подолання та рівень збереження адаптаційних ресурсів у тривалих екстремальних умовах.

Серед базових характеристик, що розглядаються як потенційні предиктори вигорання, важливе місце посідають темпераментальні особливості.

Екстраверсія–інтроверсія визначає спрямованість психічної активності та спосіб енергетичного відновлення: екстраверти, як правило, активніше залучають соціальні ресурси підтримки, тоді як інтроверти можуть схилятися до внутрішнього переживання труднощів, що за відсутності ефективної саморегуляції підвищує ризик емоційного виснаження. Нейротизм, який характеризує емоційну нестійкість, підвищену тривожність і схильність до негативних афективних реакцій, у низці досліджень розглядається як один із найсильніших предикторів формування вигорання, оскільки обумовлює інтенсивніше сприйняття стресових впливів і труднощі їх конструктивного опрацювання. Реактивність нервової системи визначає швидкість та силу відповіді на зовнішні подразники; надмірна реактивність за умов бойової діяльності може сприяти хронічній гіперактивації, що з часом трансформується у виснаження [2].

Окрім темпераменту, суттєву роль відіграють стійкі особистісні риси. Підвищена особистісна тривожність зумовлює схильність до катастрофізації та постійного очікування негативних подій, що посилює емоційне напруження і прискорює розвиток синдрому. Ригідність мислення ускладнює адаптацію до змінних умов бойової обстановки, знижує гнучкість поведінки та сприяє накопиченню внутрішнього напруження. Імпульсивність може зумовлювати нестійкість емоційних реакцій і труднощі контролю поведінки, що негативно позначається на міжособистісній взаємодії в підрозділі. Водночас така риса, як відповідальність, має подвійний характер: з одного боку, вона забезпечує високий рівень професійної надійності, з іншого – за надмірної вираженості може призводити до самозвинувачення, внутрішнього перевантаження та швидшого виснаження.

Важливим чинником, що опосередковує вплив темпераментальних і особистісних характеристик на формування вигорання, є рівень стресостійкості та резильєнтності. Стресостійкість визначає здатність особистості зберігати ефективність діяльності та емоційну рівновагу в умовах інтенсивного навантаження. Резильєнтність, у свою чергу, відображає потенціал до відновлення після травматичних подій, гнучкість у подоланні труднощів і здатність

інтегрувати негативний досвід у власну життєву історію без втрати психологічної цілісності. Низький рівень цих характеристик значно підвищує ризик формування синдрому вигорання, тоді як їх достатня сформованість виконує захисну функцію.

Суттєве значення мають також копінг-стратегії, тобто способи подолання стресу, які використовує військовослужбовець. Конструктивні стратегії, спрямовані на активне вирішення проблем, пошук соціальної підтримки, раціональне переосмислення ситуації, знижують ймовірність хронічного виснаження. Натомість уникання, емоційне дистанціювання, заперечення або зловживання психоактивними речовинами сприяють накопиченню невирішеного напруження та посиленню симптоматики вигорання. Таким чином, саме характер копінг-поведінки виступає важливим психологічним механізмом, що поєднує індивідуальні особливості з конкретними умовами служби.

Узагальнюючи зазначене, можна стверджувати, що індивідуально-типологічні характеристики виступають системними предикторами ризику розвитку емоційного вигорання в умовах бойової діяльності. Найбільш уразливою є категорія військовослужбовців із високим рівнем нейротизму та тривожності, низькою стресостійкістю, недостатньо сформованими адаптивними копінг-стратегіями та схильністю до ригідності чи самокритичності. Водночас наявність розвинених ресурсів резильєнтності, емоційної саморегуляції та конструктивного подолання труднощів значно знижує ймовірність формування синдрому навіть за умов тривалого бойового стресу.

Визначення індивідуально-типологічних предикторів емоційного вигорання створює необхідне підґрунтя для поглибленого аналізу його клініко-психологічної структури. На цьому етапі доцільно зосередитися на системному описі симптомокомплексу вигорання у військовослужбовців, що формується під впливом хронічного бойового стресу та індивідуальних особливостей реагування. Саме структурний підхід дозволяє не лише описати прояви синдрому, а й здійснити його диференціацію з іншими психічними порушеннями, зокрема депресивними й тривожними розладами.

Клініко-психологічна структура емоційного вигорання традиційно розглядається як багатокомпонентна, де провідним є емоційний компонент. У військовослужбовців він проявляється насамперед у формі емоційного виснаження — стану хронічної втоми, зниження енергетичного потенціалу та втрати здатності до емоційної віддачі. Суб’єктивно це супроводжується відчуттям спустошеності, байдужості до подій, які раніше викликали емоційний відгук, зменшенням емпатійності. В умовах бойової діяльності емоційне спустошення може виступати як своєрідний захисний механізм психіки, однак за тривалого збереження воно трансформується у стійкий дезадаптивний стан. Важливою складовою є деперсоналізація, що проявляється у формуванні цинічного або відчуженого ставлення до побратимів, командування чи цивільного населення. Така емоційна дистанціація знижує інтенсивність

переживань, але водночас руйнує міжособистісні зв'язки та негативно впливає на морально-психологічний клімат підрозділу [12].

Когнітивний компонент синдрому включає низку специфічних проявів, які безпосередньо впливають на професійну ефективність. Одним із основних симптомів є формування цинічних переконань щодо змісту служби, власної ролі та перспектив діяльності. Знижується рівень професійної мотивації, з'являється відчуття беззмістовності виконуваних завдань, сумніви у власній компетентності та доцільності зусиль. Когнітивна втома проявляється у зниженні концентрації уваги, уповільненні мислення, труднощах прийняття рішень, що в умовах бойових дій може мати критичні наслідки. Накопичення таких змін створює замкнене коло: зниження результативності діяльності посилює незадоволення собою, що, у свою чергу, поглиблює емоційне виснаження.

Поведінкові прояви емоційного вигорання у військовослужбовців характеризуються зменшенням ініціативності, формальним ставленням до виконання службових обов'язків, униканням додаткової відповідальності. Можливими є конфліктність, підвищена дратівливість або, навпаки, соціальна ізоляція. У деяких випадках спостерігається зростання ризикованої поведінки як способу компенсації внутрішнього напруження. Психосоматичні симптоми включають порушення сну, хронічні головні болі, коливання артеріального тиску, розлади апетиту, соматичні скарги без чіткої органічної основи. Такі прояви свідчать про виснаження адаптаційних систем організму та підтверджують біопсихосоціальний характер синдрому.

Особливого значення набуває проблема диференціації емоційного вигорання з депресивними та тривожними розладами, оскільки їх клінічні прояви можуть бути подібними. На відміну від депресії, для вигорання більш характерна ситуаційна зумовленість і тісний зв'язок із професійною діяльністю; зниження настрою переважно обмежується службовою сферою і може частково компенсуватися в інших життєвих контекстах. Водночас при депресивному розладі спостерігається генералізоване зниження настрою, ангедонія та виражені вегетативні порушення незалежно від професійної ролі. Щодо тривожних розладів, то для них провідним є домінування постійної тривоги, очікування небезпеки, соматовегетативної гіперактивації; при вигоранні ж тривожність може бути вторинною і поступатися місцем емоційному виснаженню та байдужості. Разом із тим, у реальній клінічній практиці можливе поєднання цих станів, що потребує комплексної психодіагностичної оцінки.

Системний аналіз клініко-психологічної структури емоційного вигорання у військовослужбовців логічно зумовлює необхідність переходу до емпіричної перевірки отриманих теоретичних положень та їх інструментального забезпечення. Якщо у попередньому блоці було розкрито емоційні, когнітивні, поведінкові та психосоматичні компоненти синдрому, а також окреслено проблему його диференціації з депресивними й тривожними розладами, то на цьому етапі постає завдання валідизації психодіагностичних методик, здатних

адекватно вимірювати відповідні прояви та індивідуально-типологічні предиктори вигорання в умовах військової служби.

Обґрунтування вибору психодіагностичного інструментарію ґрунтується на необхідності комплексного підходу до оцінки синдрому. З огляду на багатовимірність емоційного вигорання доцільним є використання методик, які дозволяють оцінити як рівень емоційного виснаження, деперсоналізації та редукції професійних досягнень, так і супутні когнітивні та особистісні характеристики. Важливо, щоб обрані інструменти відповідали критеріям психометричної надійності, були адаптовані до українського соціокультурного контексту та враховували специфіку військової діяльності. Крім того, до комплексу доцільно включати методики оцінки стану тривожності, депресивної симптоматики, резильєнтності та копінг-стратегій для здійснення диференційної діагностики та перевірки прогностичних зв'язків.

Вибірка дослідження формується з військовослужбовців, які мають досвід участі у бойових діях або виконують завдання в умовах підвищеного професійного навантаження. Доцільним є урахування віку, військового звання, тривалості служби, інтенсивності бойового досвіду та часу перебування у зоні активних дій. Процедура дослідження передбачає добровільну участь, інформовану згоду, забезпечення конфіденційності та дотримання етичних стандартів психологічного обстеження. Проведення діагностики може здійснюватися як у груповій, так і в індивідуальній формі з подальшою статистичною обробкою результатів.

Перевірка надійності методик є важливим етапом валідизації. Внутрішня узгодженість шкал визначається за допомогою коефіцієнтів типу α Кронбаха, що дозволяє оцінити однорідність вимірюваних показників. Тест-ретест надійність встановлюється шляхом повторного вимірювання через певний часовий інтервал і аналізу стабільності результатів. Високі показники узгодженості та стабільності свідчать про можливість використання методик у системі психологічного забезпечення військовослужбовців.

Оцінка валідності передбачає багаторівневий аналіз. Конструктна валідність підтверджується шляхом факторного аналізу та встановлення відповідності емпіричної структури методики теоретичній моделі емоційного вигорання. Критеріальна валідність визначається через співвіднесення результатів з іншими перевіреними інструментами, що вимірюють суміжні феномени (тривожність, депресію, стресостійкість). Прогностична валідність встановлюється шляхом аналізу здатності показників вигорання передбачати зниження професійної ефективності, збільшення соматичних скарг або труднощі соціально-психологічної адаптації.

Інтерпретація отриманих результатів дозволяє не лише окреслити рівні сформованості синдрому, а й визначити групи підвищеного ризику серед військовослужбовців. Практичне застосування валідизованих методик полягає у можливості їх використання в системі психологічного відбору, моніторингу

психічного стану особового складу, розроблення програм профілактики та корекції емоційного вигорання. Крім того, результати діагностики можуть слугувати підґрунтям для індивідуального психологічного консультування та планування реабілітаційних заходів.

Таким чином, валідизація психодіагностичних методик є логічним завершенням клініко-психологічного аналізу процесу емоційного вигорання військовослужбовців. Вона забезпечує наукову обґрунтованість інструментального вимірювання синдрому, підвищує достовірність емпіричних висновків і створює практичні передумови для впровадження ефективної системи психологічного супроводу в умовах військової служби та бойового стресу.

Висновки. Проведений теоретико-методологічний та клініко-психологічний аналіз дозволяє стверджувати, що емоційне вигорання військовослужбовців є складним багатокомпонентним феноменом, формування якого зумовлюється поєднанням хронічного бойового стресу, індивідуально-типологічних особливостей особистості та соціально-організаційних умов служби. Розгляд синдрому в межах біопсихосоціальної парадигми дає можливість інтегрувати нейрофізіологічні механізми стресової регуляції, психологічні чинники самосприйняття й копінг-поведінки та вплив мікросоціального середовища військового підрозділу.

У структурі емоційного вигорання виокремлено емоційний, когнітивний, поведінковий і психосоматичний компоненти, що перебувають у взаємозв’язку та взаємно підсилюють один одного. Емоційне виснаження і деперсоналізація супроводжуються зниженням професійної мотивації, когнітивною втомою, формуванням цинічних установок та порушенням міжособистісної взаємодії. Встановлено, що диференціація вигорання з депресивними й тривожними розладами потребує комплексного психодіагностичного підходу, оскільки клінічні прояви можуть частково перетинатися, однак мають різну етіопатогенетичну основу та динаміку розвитку.

Обґрунтовано, що індивідуально-типологічні характеристики – зокрема рівень нейротизму, особистісної тривожності, ригідності, особливості темпераменту, а також показники стресостійкості, резильєнтності й домінуючі копінг-стратегії – виступають значущими предикторами ризику формування синдрому. Водночас наявність розвинених ресурсів саморегуляції та адаптивних стратегій подолання стресу знижує ймовірність хронізації емоційного виснаження навіть в умовах інтенсивної бойової діяльності.

Валідизація психодіагностичних методик підтвердила необхідність використання комплексного інструментарію для оцінки як безпосередніх проявів вигорання, так і особистісних чинників ризику. Перевірка надійності та валідності обраних методик забезпечує наукову обґрунтованість їх застосування в системі психологічного супроводу військовослужбовців, що сприяє ранньому виявленню груп підвищеного ризику та підвищенню ефективності профілактичних і корекційних заходів.

Перспективи подальших наукових досліджень доцільно пов'язувати з проведенням лонгітюдних досліджень динаміки емоційного вигорання на різних етапах військової служби та після повернення із зони бойових дій, поглибленим вивченням нейропсихологічних механізмів синдрому, а також розробленням і апробацією програм психопрофілактики та психологічної реабілітації із урахуванням індивідуально-типологічних особливостей військовослужбовців. Актуальним є також створення стандартизованих національних протоколів психодіагностики та моніторингу емоційного стану особового складу в умовах воєнного часу.

Література

1. Варій М. Й. (2016). Психологія особистості: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури.

2. Корольчук М. С., Крайнюк В. М. (2012). Психологія стресу та способи його подолання. Київ: Ніка-Центр.

3. Максименко С. Д. (2017). Загальна психологія. Київ: Центр учбової літератури.

4. Москалець В. П. (2013). Психологія особистості. Київ: Ліра-К.

5. Орап М. О. (2025). Тенденції розвитку резильєнтності сучасної української молоді. Психолого-педагогічні перспективи.

6. Осьодло В. І. (2014). Психологічна стійкість військовослужбовців в умовах екстремальної діяльності. Вісник Національного університету оборони України, (4(41)), 189–194.

7. Потапчук Є. М. (2015). Психологічне забезпечення професійної діяльності військовослужбовців. Збірник наукових праць НАДПСУ, (2(64)), 212–220.

8. Чиханцова О. А. (2025). Резильєнтність як особистісний ресурс українців в умовах воєнного стану. Журнал сучасної психології, (2(37)).

9. Чорний А. М., Андрушко В. З., Мостовий А. (2024). Складові професійної компетентності сучасного офіцера-прикордонника. Journal of Scientific Papers. Social Development and Security, 14(2), 34–43.

10. Freudenberger, H. J. (1974). Staff burn-out. Journal of Social Issues, 30(1), 159–165. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1974.tb00706.x

11. Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. Journal of Occupational Behavior, 2(2), 99–113. https://doi.org/10.1002/job.4030020205

12. World Health Organization. (2019). Burn-out an occupational phenomenon: ICD-11. Geneva: WHO.

References

1. Varii, M.Y. (2016). *Psykholohiia osobystosti: navchalnyi posibnyk [Psychology of personality: study guide]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

2. Korolchuk, M.S., & Krainiuk, V.M. (2012). *Psykholohiia stresu ta sposoby yoho podolannia [Psychology of stress and ways of coping with it]*. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

3. Maksymenko, S.D. (2017). *Zahalna psykholohiia [General psychology]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

4. Moskalets, V.P. (2013). *Psykholohiia osobystosti [Psychology of personality]*. Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].

5. Orap, M.O. (2025). *Tendentsii rozvytku rezylientnosti suchasnoi ukrainskoi molodi [Trends in the development of resilience of modern Ukrainian youth]*. Psykholoho-pedahohichni perspektyvy [in Ukrainian].

6. Osodlo, V.I. (2014). *Psykholohichna stiikist viiskovosluzhbovtsiv v umovakh ekstremalnoi diialnosti [Psychological resilience of servicemen in extreme conditions]*. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, 4(41), 189–194 [in Ukrainian].

7. Potapchuk, Ye.M. (2015). *Psykholohichne zabezpechennia profesiinoi diialnosti viiskovosluzhbovtsiv [Psychological support of professional activity of servicemen]*. Zbirnyk naukovykh prats NADPSU, 2(64), 212–220 [in Ukrainian].

8. Chykhantsova, O.A. (2025). *Rezylientnist yak osobystisnyi resurs ukraintsiv v umovakh voiennoho stanu [Resilience as a personal resource of Ukrainians under martial law]*. Zhurnal suchasnoi psykholohii, 2(37) [in Ukrainian].

9. Chornyi, A.M., Andrushko, V.Z., & Mostovyi, A. (2024). *Skladovi profesiinoi kompetentnosti suchasnoho ofitsera-prykordonnyka [Components of professional competence of a modern border guard officer]*. Journal of Scientific Papers. Social Development and Security, 14(2), 34–43 [in Ukrainian].

10. Freudenberger, H.J. (1974). *Staff burn-out [Staff burn-out]*. Journal of Social Issues, 30(1), 159–165 [in English].

11. Maslach, C., & Jackson, S.E. (1981). *The measurement of experienced burnout [The measurement of experienced burnout]*. Journal of Occupational Behavior, 2(2), 99–113 [in English].

12. World Health Organization. (2019). *Burn-out an occupational phenomenon: ICD-11 [Burn-out an occupational phenomenon: ICD-11]*. Geneva: WHO [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 159.9:364

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2813-2824

Шеремет Алла Михайлівна кандидат педагогічних наук, доцент, Хмельницький національний університет, https://orcid.org/0009-0008-9067-6747

Комар Таїсія Василівна доктор психологічних наук, професор, Хмельницький національний університет, Хмельницький, https://orcid.org/ 0000-0001-8957-0971

Лунков Олексій Михайлович старший викладач, Хмельницький національний університет, https://orcid.org/0000-0003-3919-8862

МОДЕЛЬ КОМПЛЕКСНОГО ПСИХОСОЦІАЛЬНОГО СУПРОВОДУ ОСІБ У КРИЗОВИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Анотація. У статті здійснено комплексний теоретико-методологічний аналіз проблеми психосоціального супроводу осіб, які перебувають у кризових життєвих обставинах, та запропоновано авторську модель його реалізації. Кризові життєві обставини розглядаються як багатовимірний феномен, що зумовлює порушення психологічної рівноваги, соціального функціонування та системи життєвих смислів особистості. Обґрунтовано доцільність системного, міждисциплінарного підходу, який поєднує психологічну допомогу, соціальну підтримку, психоосвітні заходи та реабілітаційні стратегії з урахуванням індивідуальних ресурсів клієнта.

Проаналізовано сучасні підходи до психодіагностики кризових станів, визначення рівня дезадаптації, виявлення травматичного досвіду та оцінки копінг-стратегій. Розкрито структурні компоненти моделі супроводу, що включають етап первинної стабілізації, формування відчуття безпеки, опрацювання травматичних переживань, розвиток навичок саморегуляції та емоційної компетентності, відновлення соціальних зв'язків і підтримку довготривалої реінтеграції.

Особлива увага приділяється принципам індивідуалізації, добровільності, конфіденційності та ресурсної орієнтації в процесі надання допомоги.

Висвітлено значення міжвідомчої взаємодії психологів, соціальних працівників, медичних фахівців та представників громади для забезпечення цілісності та безперервності супроводу.

Показано ефективність використання психотерапевтичних підходів, груп підтримки, тренінгів розвитку життєстійкості та програм формування адаптивних копінг-стратегій. Наголошено на ролі сім'ї, соціального середовища та культурного контексту як чинників відновлення психологічної рівноваги.

Зроблено висновок про необхідність впровадження стандартизованих моделей комплексного психосоціального супроводу, систематичного моніторингу результативності втручань та розробки інноваційних технологій підтримки, зокрема цифрових форматів психологічної допомоги.

Ключові слова: кризові життєві обставини, психосоціальний супровід, кризовий стан, психологічна допомога, соціальна підтримка, психотерапія.

Alla Mykhailivna Sheremet, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Khmelnytskyi National University, https://orcid.org/0009-0008-9067-6747

Taisiia Vasylivna Komar Doctor of Psychological Sciences, Professor, Khmelnytskyi National University, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0001-8957-0971

Oleksii Mykhailovych Lunkov Senior Lecturer, Khmelnytskyi National University, https://orcid.org/0000-0003-3919-8862

MODEL OF COMPREHENSIVE PSYCHOSOCIAL SUPPORT FOR INDIVIDUALS IN CRISIS LIFE CIRCUMSTANCES

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical and methodological analysis of psychosocial support for individuals experiencing crisis life circumstances and proposes an original model for its implementation. Crisis situations are conceptualized as multidimensional phenomena that disrupt psychological balance, social functioning, and personal meaning systems. The study substantiates the relevance of a systemic and interdisciplinary approach integrating psychological assistance, social support, psychoeducational measures, and rehabilitation strategies while considering individual coping resources and personal resilience factors.

Contemporary approaches to psychological assessment of crisis states are analyzed, including evaluation of maladaptation levels, traumatic experiences, emotional regulation capacity, and coping strategies. The structural components of the proposed model are described, encompassing primary stabilization, restoration of a sense of safety, processing of traumatic experiences, development of self-regulation and emotional competence skills, strengthening of social connections, and long-term social reintegration.

Particular emphasis is placed on the principles of individualization, voluntariness, confidentiality, and resource-oriented intervention.

The importance of interdisciplinary cooperation among psychologists, social workers, healthcare professionals, and community representatives is highlighted as a prerequisite for continuity and effectiveness of support. The effectiveness of psychotherapeutic approaches, resilience-building programs, support groups, and adaptive coping strategy training is discussed. Special attention is given to the role of

family systems, socio-cultural context, and community resources in restoring psychological stability and enhancing well-being.

The conclusions emphasize the necessity of implementing standardized comprehensive psychosocial support models, systematic outcome monitoring, and the development of innovative support technologies, including digital mental health tools.

Keywords: crisis life circumstances, psychosocial support, crisis state, psychological assistance, social support, psychotherapy.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство характеризується зростанням кількості кризових подій, які суттєво впливають на психоемоційний стан особистості та якість її життєдіяльності. Воєнні дії, вимушене переміщення, втрата близьких, економічна нестабільність, соціальні трансформації та інші дестабілізуючі фактори призводять до збільшення кількості людей, які опиняються у складних життєвих обставинах. Такі умови спричиняють не лише психологічні травми, а й порушення соціального функціонування, втрату ресурсів адаптації, зниження рівня психологічної стійкості та життєздатності.

У науковій і практичній площині дедалі більше уваги приділяється питанням психологічної допомоги особам у кризових ситуаціях, однак більшість існуючих підходів мають фрагментарний характер. Вони зосереджуються або на психотерапевтичній підтримці, або на соціальному супроводі, що знижує ефективність допомоги та не забезпечує цілісного відновлення особистості. Водночас досвід кризових інтервенцій засвідчує необхідність інтеграції психологічних, соціальних, освітніх та реабілітаційних компонентів у єдину систему підтримки.

Особливої актуальності набуває проблема розробки науково обґрунтованої моделі комплексного психосоціального супроводу, яка б враховувала індивідуальні потреби людини, етапність кризового реагування, ресурсний потенціал особистості та соціальні чинники.

Відсутність узгодженої моделі ускладнює координацію діяльності фахівців різного профілю, знижує ефективність міжвідомчої взаємодії та обмежує можливості довготривалої підтримки клієнтів.

Виникає потреба у теоретичному обґрунтуванні та розробці моделі комплексного психосоціального супроводу осіб у кризових життєвих обставинах, яка забезпечить системність допомоги, міждисциплінарність підходу та підвищення ефективності відновлення психосоціального благополуччя особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика психосоціального супроводу осіб у кризових життєвих обставинах активно розробляється як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології.

Теоретичні засади кризової психології та допомоги особистості в складних життєвих ситуаціях розкривали С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко, В. П. Москалець, Т. С. Яценко, які розглядали кризу як переломний етап розвитку особистості та підґрунтя для психологічної трансформації.

Проблеми психотравматизації, постстресових розладів і адаптації до складних життєвих умов досліджували О. М. Кокун, Л. А. Найдьонова, М. Й. Варій, наголошуючи на необхідності системної психологічної допомоги та реабілітації.

Питання соціально-психологічної підтримки в умовах криз та воєнних подій висвітлювали В. М. Панок, Н. В. Чепелєва, М. М. Слюсаревський, які підкреслювали важливість інтеграції психологічних і соціальних ресурсів у процесі допомоги.

Водночас аналіз наукових джерел свідчить, що попри значний обсяг досліджень, питання побудови цілісної моделі комплексного психосоціального супроводу осіб у кризових життєвих обставинах залишається недостатньо систематизованим, що зумовлює необхідність подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

Мета статті - Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та розробленні моделі комплексного психосоціального супроводу осіб, які перебувають у кризових життєвих обставинах, із визначенням її структурних компонентів, принципів функціонування та практичних механізмів реалізації.

Виклад основного матеріалу. Кризові життєві обставини, до яких належать соціальні, економічні, психологічні та фізичні стресори, відіграють визначальну роль у формуванні психоемоційного стану особистості та її здатності до адаптації. У сучасній психологічній науці поняття кризи розглядається як переломний момент у житті людини, що супроводжується порушенням звичних механізмів адаптації та потребує активізації внутрішніх і зовнішніх ресурсів.

С. Д. Максименко наголошує, що кризові події створюють ситуацію невизначеності, у якій особистість стикається з необхідністю перегляду життєвих смислів і способів взаємодії зі світом. На думку вченого, саме у кризі відбувається трансформація Я-концепції, що може мати як деструктивний, так і конструктивний характер залежно від наявності підтримки та індивідуальних ресурсів [1].

У контексті соціальних стресорів дослідники підкреслюють вплив макросоціальних факторів, таких як війни, вимушене переселення, економічна нестабільність, втрата роботи або соціального статусу. Т. М. Титаренко зазначає, що соціальні кризи часто руйнують систему життєвих орієнтирів людини, провокуючи екзистенційні переживання втрати сенсу, самотності та безпорадності. У своїх працях вона підкреслює, що криза є не лише руйнівним явищем, але й потенційним ресурсом особистісного зростання, якщо людина має доступ до підтримувального середовища та можливостей рефлексії. Водночас відсутність соціальної підтримки, за її словами, значно підвищує ризик хронізації стресу та розвитку психологічних розладів [5].

Економічні чинники також мають вагомий вплив на психоемоційний стан особистості. Дослідження В. П. Москальця демонструють, що матеріальна

нестабільність часто стає джерелом тривожності, фрустрації та зниження самооцінки. Вчений зазначає, що економічні труднощі впливають не лише на зовнішні умови життя, але й на внутрішній світ людини, формуючи відчуття втрати контролю над власним життям. У таких умовах особистість може демонструвати різні форми дезадаптації - від емоційного вигорання до агресивних або аутоагресивних реакцій. Це підтверджує необхідність розгляду економічних криз не лише як соціально-економічного явища, але і як психологічної проблеми [4].

Психологічні стресори, до яких належать травматичні події, втрати, насильство або тривалі конфлікти, мають особливо глибокий вплив на психіку людини. М. В. Савчин підкреслює, що травматичний досвід часто порушує базове відчуття безпеки, що лежить в основі психічної стабільності. У своїх роботах він наголошує, що переживання травми супроводжується змінами у когнітивній, емоційній та поведінковій сферах, зокрема появою тривожних розладів, посттравматичних реакцій і труднощів у міжособистісних стосунках. Вчений також підкреслює важливість раннього втручання, оскільки несвоєчасна допомога може призвести до хронізації кризового стану та формування деструктивних стратегій подолання [2].

Фізичні стресори, зокрема тяжкі захворювання, травми або інвалідність, також розглядаються як потужні чинники кризових переживань. М. Й. Варій у своїх дослідженнях звертає увагу на те, що фізичні обмеження часто супроводжуються психологічною дезадаптацією, пов'язаною зі зміною соціальної ролі, залежністю від інших та зниженням якості життя. Він підкреслює, що фізичні кризи потребують комплексного підходу, який враховує не лише медичну реабілітацію, але й психологічну підтримку, спрямовану на відновлення суб'єктності та життєвої активності [3].

Сучасні науковці підкреслюють, що особи, які переживають кризові події, потребують комплексної психосоціальної підтримки, яка поєднує психологічну допомогу, соціальні ресурси та реабілітаційні заходи. С. Д. Максименко зазначає, що ефективна допомога повинна враховувати системний характер кризи, оскільки вона зачіпає всі рівні функціонування особистості - від біологічного до соціального. На його думку, лише інтеграція різних напрямів допомоги дозволяє досягти стійкого відновлення психоемоційної рівноваги [1].

Подібної позиції дотримується Т. С. Яценко, яка у своїх роботах наголошує на необхідності глибинного підходу до роботи з кризовими станами. Вона підкреслює, що поверхнева допомога, орієнтована лише на зняття симптомів, не дозволяє подолати внутрішні конфлікти, що лежать в основі кризового переживання. На думку дослідниці, важливим є поєднання психокорекційних методів із соціальною підтримкою, що забезпечує більш стійкий терапевтичний ефект [6].

У міжнародних дослідженнях також підкреслюється значення комплексного підходу. Наприклад, концепції резилієнтності, розвинені зарубіжними

авторами, акцентують увагу на ролі соціального середовища, підтримувальних мереж та доступу до ресурсів у подоланні криз. Українські дослідники інтегрують ці підходи у вітчизняний контекст, підкреслюючи необхідність врахування культурних, соціальних та історичних особливостей переживання кризових подій.

Водночас наявні моделі допомоги часто залишаються фрагментарними та орієнтованими лише на окремі аспекти кризи, що знижує ефективність відновлення психоемоційного балансу та соціальної адаптації. Багато програм зосереджуються або на психологічному консультуванні, або на соціальній підтримці, не забезпечуючи їх інтеграції. Т. М. Титаренко підкреслює, що така фрагментарність призводить до поверхневого вирішення проблеми, коли симптоми тимчасово зменшуються, але глибинні причини залишаються невирішеними. Це створює ризик повторних криз і формування хронічних психоемоційних порушень [5].

Кризові життєві обставини мають багатовимірний характер і впливають на всі аспекти життєдіяльності особистості. Дослідження українських науковців підтверджують необхідність комплексного підходу до психосоціальної підтримки осіб у кризі. Водночас сучасна практика допомоги потребує подальшого вдосконалення, зокрема шляхом інтеграції психологічних, соціальних та реабілітаційних компонентів у єдину систему супроводу, орієнтовану на довготривале відновлення психічного здоров'я та соціальної адаптації особистості.

Психологічний компонент комплексного супроводу передбачає оцінку індивідуальних особливостей особистості, рівня тривожності, здатності до саморегуляції та ресурсів психологічної стійкості. Так, Т. М. Титаренко зазначає, що «успішність психологічного супроводу визначається гнучкістю методик, адаптованих до конкретного типу кризи та персональних характеристик клієнта» [5]. Систематизація психосоціальної підтримки повинна включати діагностику психоемоційного стану, психоедукацію, корекційні тренінги та психотерапевтичні втручання. На думку В. П. Москальця, психологічна робота з особами у кризі потребує не лише відновлення емоційного стану, а й розвитку когнітивних та поведінкових стратегій подолання стресу, що забезпечує довгострокову життєву стійкість [4].

Соціальний компонент супроводу включає взаємодію з сім'єю, соціальними службами, освітніми та медичними установами, а також залучення волонтерських і громадських ресурсів. Як підкреслює Т. С. Яценко, «соціальний супровід у кризових обставинах дозволяє компенсувати дефіцит підтримки, який особа зазнає у повсякденному житті, і створює умови для відновлення соціальної ролі та інтеграції у спільноту» [6]. Важливим аспектом є міжвідомча координація діяльності фахівців різного профілю, що дозволяє уникати дублювання послуг і забезпечує цілісність допомоги.

У науковій літературі виділяють кілька ключових етапів комплексного психосоціального супроводу, які забезпечують послідовність і системність

допомоги особам, що переживають кризові життєві обставини. Найчастіше дослідники виокремлюють чотири основні фази: оцінку стану особистості, кризову інтервенцію, стабілізаційну фазу та реабілітаційний етап. Така структуризація дозволяє організувати допомогу відповідно до динаміки переживання кризи та забезпечити її максимальну ефективність.

Першим і надзвичайно важливим етапом є оцінка психоемоційного стану особистості. Саме на цьому етапі формується уявлення про глибину кризових переживань, їх причини та ресурси подолання. Як зазначає М. Й. Варій, оцінка включає використання психодіагностичних методів, спрямованих на визначення рівня тривожності, депресивних проявів, стресової вразливості та соціальної дезадаптації [3]. Психодіагностика може здійснюватися за допомогою стандартизованих опитувальників, клінічного інтерв'ю, спостереження та проективних методик. Важливим є не лише фіксація симптомів, але й аналіз життєвого контексту особистості, її соціального оточення, рівня підтримки та попереднього досвіду подолання криз. Такий комплексний підхід дозволяє уникнути поверхневих висновків і сформувати індивідуалізовану програму супроводу.

Крім того, на діагностичному етапі важливо оцінити ресурси особистості. Йдеться про внутрішні (життєстійкість, рівень саморегуляції, когнітивна гнучкість) та зовнішні ресурси (соціальна підтримка, доступ до допомоги, матеріальні умови). М. Й. Варій підкреслює, що ефективність подальших втручань значною мірою залежить від того, наскільки точно фахівець визначив баланс між уразливістю та ресурсністю клієнта [3]. Таким чином, оцінка стану виконує не лише діагностичну, але й прогностичну функцію, визначаючи напрям подальшої роботи.

Наступним етапом є кризова інтервенція, яка спрямована на оперативне реагування на гострі прояви кризового стану. Ця фаза характеризується короткостроковими психологічними та психотерапевтичними втручаннями, основною метою яких є зниження рівня емоційного напруження, стабілізація психічного стану та попередження розвитку дезадаптивних реакцій. На цьому етапі широко застосовуються методи психологічної першої допомоги, техніки заземлення, нормалізація переживань, підтримувальне консультування.

Важливим завданням кризової інтервенції є допомога особистості в усвідомленні суті проблеми та її емоційного значення.

Особливу роль у цій фазі відіграє мобілізація внутрішніх ресурсів людини. Фахівець допомагає клієнту актуалізувати досвід подолання труднощів, знайти опори в минулому та теперішньому, відчути власну суб'єктність. Важливим компонентом є також формування відчуття безпеки та довіри, без яких подальша терапевтична робота стає малоефективною.

У багатьох випадках кризова інтервенція включає роботу з гострими емоційними реакціями - страхом, гнівом, відчаєм, почуттям провини. Завдання фахівця полягає не у швидкому усуненні цих переживань, а у створенні умов для їх безпечного проживання та інтеграції.

Після зниження гостроти кризових проявів настає стабілізаційна фаза, яка спрямована на закріплення досягнутих результатів та формування навичок саморегуляції. Цей етап має більш тривалий характер і передбачає активну участь клієнта у процесі відновлення. Основним завданням стабілізаційної фази є навчання людини ефективним способам управління власним психоемоційним станом. До таких методів належать техніки релаксації, дихальні вправи, майндфулнес-практики, когнітивно-поведінкові стратегії подолання тривожних думок.

Важливим компонентом стабілізації є розвиток емоційної компетентності. Особистість навчається розпізнавати власні емоції, розуміти їх причини та регулювати інтенсивність переживань. Паралельно відбувається формування адаптивних стратегій поведінки, що дозволяють більш ефективно реагувати на стресові ситуації. На цьому етапі також актуалізується робота з цінностями та життєвими смислами, оскільки відновлення внутрішньої цілісності неможливе без переосмислення пережитого досвіду.

Стабілізаційна фаза часто включає елементи психоедукації, спрямованої на підвищення обізнаності клієнта щодо механізмів стресу та способів його подолання. Завдяки цьому людина отримує інструменти самодопомоги, які може використовувати у повсякденному житті. Важливим аспектом є також робота з найближчим соціальним оточенням, оскільки підтримка родини та значущих інших значно підвищує ефективність стабілізаційних заходів.

Завершальним етапом комплексного психосоціального супроводу є реабілітаційна фаза, яка має на меті повноцінне відновлення соціального функціонування особистості. За М. В. Савчиним, реабілітація полягає у відновленні соціальної та професійної активності, інтеграції у соціальні та сімейні структури, а також формуванні стійкості до майбутніх криз [2]. Цей етап виходить за межі суто психологічної допомоги та передбачає міждисциплінарну взаємодію різних фахівців - психологів, соціальних працівників, медиків, педагогів.

Одним із ключових завдань реабілітації є повернення особистості до активного життя. Це може включати відновлення професійної діяльності, участь у соціальних ініціативах, розвиток нових життєвих ролей. Важливим є створення умов для поступового повернення до звичного ритму життя без перевантаження та повторної травматизації. У цьому контексті значну роль відіграють програми соціальної адаптації, тренінги життєвих навичок, групи підтримки.

Окрему увагу у реабілітаційній фазі приділяють формуванню резилієнтності - здатності протистояти майбутнім стресам і зберігати психологічну рівновагу.

М. В. Савчин підкреслює, що метою реабілітації є не лише відновлення попереднього стану, але й розвиток нових адаптивних можливостей особистості [2]. Таким чином, пережита криза може трансформуватися у джерело особистісного зростання та зміцнення психологічної стійкості.

У підсумку можна зазначити, що поетапна модель психосоціального супроводу забезпечує логічну та науково обґрунтовану структуру допомоги особам у кризових життєвих обставинах. Кожна фаза виконує специфічну функцію: діагностичну, стабілізуючу, навчальну та відновлювальну. Взаємозв'язок цих етапів дозволяє забезпечити не лише короткострокове полегшення стану, але й довготривалу психологічну стабільність, соціальну адаптацію та підвищення життєстійкості особистості. Саме комплексність і послідовність підходу є ключовими умовами ефективності психосоціального супроводу в умовах сучасних кризових викликів.

Особливу увагу сучасні дослідники приділяють інтеграції психотерапевтичних і тренінгових методик у систему комплексного психосоціального супроводу, розглядаючи її як ключову умову підвищення ефективності допомоги особам у кризових життєвих обставинах. Такий інтегративний підхід базується на ідеї поєднання глибинної роботи з внутрішнім світом особистості та розвитку практичних навичок адаптації до реальних життєвих викликів. Науковці підкреслюють, що ізольоване застосування лише психотерапії або лише тренінгових технологій не завжди забезпечує стійкий результат, тоді як їх синергія сприяє більш повному відновленню психоемоційної рівноваги.

Психотерапевтичні втручання у структурі комплексного супроводу виконують іншу, але не менш важливу функцію. Вони спрямовані на глибинне опрацювання травматичного досвіду, який часто лежить в основі кризового стану. У межах психотерапії відбувається поступове усвідомлення та інтеграція травматичних подій, зниження інтенсивності деструктивних емоційних переживань і формування нових смислових інтерпретацій пережитого досвіду. Психотерапія сприяє усуненню симптомів тривожності та депресії, відновленню порушеної самооцінки, подоланню почуття безпорадності та формуванню відчуття внутрішньої опори. У цьому контексті особливого значення набувають підходи, орієнтовані на ресурсність особистості, які допомагають клієнту усвідомити власні сильні сторони та потенціал до відновлення [5].

С. Д. Максименко підкреслює, що ефективність психосоціального супроводу значно зростає за умов поєднання індивідуальної та групової роботи. Індивідуальні форми допомоги дозволяють глибоко пропрацювати особистісно значущі переживання, забезпечити конфіденційність і врахувати унікальні особливості життєвого досвіду клієнта. Водночас групові формати відкривають додаткові терапевтичні можливості, пов'язані з міжособистісною взаємодією, соціальним навчанням та емоційною підтримкою [1]. У груповому середовищі людина отримує можливість побачити, що її переживання не є унікальними, що інші також стикаються з подібними труднощами. Це сприяє зниженню почуття ізольованості, сорому та стигматизації, які часто супроводжують кризові стани.

Інтеграція психотерапевтичних і тренінгових підходів також дозволяє забезпечити різнорівневий вплив на особистість. Якщо психотерапія більше орієнтована на внутрішньоособистісні процеси - емоції, установки, травматичні

спогади, то тренінги фокусуються на поведінковому рівні, формуючи нові способи дії у реальних життєвих ситуаціях. Такий багатовимірний вплив сприяє більш гармонійному відновленню, оскільки зміни відбуваються одночасно на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях.

Таким чином, поєднання психотерапевтичних і тренінгових методик створює потужний ресурс для підвищення ефективності психосоціального супроводу. Воно забезпечує баланс між опрацюванням минулого досвіду та формуванням навичок майбутнього, між індивідуальною підтримкою та груповою взаємодією, між емоційним зціленням і практичною адаптацією. Саме така інтеграція дозволяє забезпечити стійкий позитивний результат, сприяючи не лише подоланню кризового стану, а й особистісному зростанню та розвитку психологічної стійкості [5,7].

У структурі моделі комплексного супроводу виділяють ключові принципи: індивідуалізація допомоги, етапність, міждисциплінарність, інтеграція психологічних і соціальних ресурсів, безпека та конфіденційність, а також активне залучення особистості до процесу відновлення [1,5,6,7]. Кожен з цих принципів має забезпечити не лише реактивну допомогу, а й формування стійких навичок адаптації та ресурсів психоемоційного самозахисту.

На практиці застосування моделі комплексного психосоціального супроводу передбачає розробку спеціальних програм кризового втручання, які включають психологічні консультації, групові тренінги, психотерапевтичні сесії, коучинг та соціальну підтримку. Важливим є моніторинг ефективності таких програм, оцінка динаміки психоемоційного стану, рівня тривожності та адаптивності клієнта. В. П. Москалець зазначає, що систематичний моніторинг дозволяє своєчасно коригувати втручання та підвищувати ефективність допомоги [4].

Узагальнюючи, сучасна наукова база свідчить про необхідність комплексного підходу до супроводу осіб у кризових життєвих обставинах. Поєднання психологічних, соціальних і реабілітаційних компонентів дозволяє не лише зменшити негативний вплив кризи, а й підвищити рівень життєстійкості, адаптації та інтеграції у соціальні структури. Подальші дослідження повинні зосереджуватися на вдосконаленні методичних підходів, формуванні міжвідомчих механізмів координації та оцінці довгострокових результатів застосування комплексної моделі супроводу [4,5,7].

Висновки. Комплексний психосоціальний супровід осіб у кризових життєвих обставинах є необхідним підходом, який забезпечує цілісну підтримку на психологічному, соціальному та реабілітаційному рівнях. Аналіз наукової літератури та практичного досвіду показує, що ефективність супроводу визначається інтеграцією психологічних втручань (психотерапія, тренінги саморегуляції, психоедукація) із соціальною підтримкою (взаємодія з родиною, соціальними службами, громадськими ресурсами) та послідовністю етапів: оцінка стану, кризова інтервенція, стабілізація та реабілітація. Впровадження

міждисциплінарної моделі дозволяє забезпечити індивідуалізовану допомогу, підвищити психологічну стійкість, адаптивність та інтеграцію осіб у соціальні та сімейні структури.

Перспективи подальших досліджень у вдосконаленні методології комплексного супроводу, зокрема: розробці адаптивних інструментів оцінки психоемоційного стану, створенні ефективних алгоритмів міжвідомчої координації фахівців різного профілю, а також систематичному моніторингу коротко- та довгострокових результатів втручань. Крім того, важливим напрямом є дослідження впливу культурного, соціального та індивідуального контексту на ефективність супроводу та розробка спеціалізованих програм підтримки для різних категорій населення, у тому числі осіб, що пережили психотравмуючі події. Удосконалення таких моделей сприятиме формуванню стійких адаптивних стратегій поведінки та підвищенню загального рівня психосоціальної стійкості населення.

Література:

1. Максименко С. Д. Загальна психологія : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 272 с.
2. Савчин М. В. Загальна психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2018. 344 с.
3. Варій М. Й. Загальна психологія : підручник для студентів психологічних спеціальностей. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 1007 с.
4. Москалець В. П. Психологія особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2017. 224 с.
5. Титаренко Т. М. Життєві кризи: технології консультування. Київ : Главник, 2015. 144 с.
6. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика. Київ : Вища школа, 2018. 382 с.
7. Кокун О. М. Психологічна допомога в кризових ситуаціях: теорія та практика. Київ : Наукова думка, 2017. 256 с.

References:

1. Maksymenko, S. D. (2019). Zahalna psykholohiia: pidruchnyk [General psychology: textbook]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
2. Savchyn, M. V. (2018). Zahalna psykholohiia: navch. posib. [General psychology: study guide]. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
3. Varii, M. Y. (2016). Zahalna psykholohiia: pidruchnyk dlia studentiv psykholohichnykh spetsialnostei [General psychology: textbook for psychology students]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
4. Moskalets, V. P. (2017). Psykholohiia osobystosti: navch. posib. [Personality psychology: study guide]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
5. Tytarenko, T. M. (2015). Zhyttievi kryzy: tekhnolohii konsultuvannia [Life crises: counseling technologies]. Kyiv: Hlavnyk [in Ukrainian].
6. Yatsenko, T. S. (2018). Osnovy hlybynnoi psykhokorektsii: fenomenolohiia, teoriia i praktyka [Fundamentals of deep psychocorrection: phenomenology, theory and practice]. Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].

7. Kokun, O. M. (2017). Psykholohichna dopomoha v kryzovykh sytuatsiiakh: teoriia ta praktyka [Psychological assistance in crisis situations: theory and practice]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 343.541:364.63:316.6(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2825-2842

Юрченко Римма Артурівна докторка філософії в галузі права, старша викладачка кафедри психології особистості та соціальних практик, факультет психології, соціальної роботи та соціальної освіти, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, https://orcid.org/0009-0004-2318-0726

ОСОБЛИВОСТІ ДОМАШНЬОГО, ЗОКРЕМА СЕКСУАЛЬНОГО, НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. У статті здійснено комплексний науковий аналіз феноменології домашнього насильства в Україні з акцентом на його сексуальних проявах, розглянутих крізь призму умов воєнного конфлікту. Особливу увагу приділено соціально-психологічним, культурним, правовим та етичним аспектам цього явища, а також трансформації сімейних динамік під впливом екстремальних кризових умов.

Визначено основні соціально-психологічні чинники, що сприяють загостренню домашньої агресії, зокрема порушення емоційного регулювання, синдроми хронічного стресу, соціальну ізоляцію, економічну нестабільність, культурні стереотипи щодо гендерних ролей і толерантність до насильницької поведінки.

У результаті аналізу з'ясовано проблемні аспекти реагування державних і громадських інституцій на випадки домашнього насильства в кризових умовах, зокрема обмежений доступ постраждалих до соціальних послуг, недостатній рівень міжвідомчої координації між правоохоронними структурами та організаціями підтримки, а також низьку поінформованість населення щодо механізмів правового захисту та можливостей отримання допомоги.

Виявлено тенденцію до зростання латентності сексуального насильства в умовах воєнного стану, що супроводжується посиленням залежності постраждалих від кривдника, деструкцією механізмів соціального контролю та ускладненням доступу до ресурсів підтримки.

Особливий напрям дослідження становить аналіз психологічних наслідків для дітей, зокрема формування травматогенних адаптаційних стратегій, вторинної віктимізації та труднощів ідентифікації випадків насильства в ситуації соціальної невизначеності. Підкреслено необхідність поглибленого вивчення впливу воєнного контексту на динаміку внутрішньосімейного насильства, виявлення інституційних прогалин у системі міжвідомчої взаємодії та вдосконалення механізмів захисту, превенції й ранньої діагностики сексуального насильства в сімейному середовищі.

Ключові слова: сімейні конфлікти, гендерне насильство, психологічна травма, постраждалі, війна в Україні, криза, захист прав, соціальна підтримка, агресія, насильницька поведінка, травматичний досвід.

Yurchenko Rymma Doctor of Philosophy in Law, Senior Lecturer at the Department of Personality Psychology and Social Practices, Faculty of Psychology, Social Work and Social Education, Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, https://orcid.org/0009-0004-2318-0726

FEATURES OF DOMESTIC VIOLENCE, PARTICULARLY SEXUAL VIOLENCE, IN UKRAINIAN FAMILIES UNDER WARTIME CONDITIONS

Abstract. The article presents a comprehensive scientific analysis of the phenomenology of domestic violence in Ukraine, with a particular focus on its sexual manifestations considered through the prism of conditions of armed conflict. Special attention is given to the socio-psychological, cultural, legal, and ethical dimensions of this phenomenon, as well as to the transformation of family dynamics under the influence of extreme crisis circumstances. The study identifies the main socio-psychological factors contributing to the escalation of domestic aggression, including emotional dysregulation, chronic stress syndromes, social isolation, economic instability, cultural stereotypes regarding gender roles, and tolerance of violent behavior.

The analysis reveals problematic aspects of the response of state and civil institutions to cases of domestic violence in crisis conditions, such as limited access of victims to social services, insufficient interagency coordination between law enforcement bodies and support organizations, and low public awareness of legal protection mechanisms and available assistance.

A tendency toward increased latency of sexual violence under martial law is identified, accompanied by a growing dependence of victims on perpetrators, the breakdown of social control mechanisms, and restricted access to support resources. A particular focus of the study is the analysis of psychological consequences for children, including the formation of trauma-induced adaptive strategies, secondary victimization, and difficulties in identifying cases of violence in situations of social uncertainty.

The article emphasizes the need for an in-depth examination of the impact of the war context on the dynamics of intrafamilial violence, the identification of institutional gaps in the system of interagency cooperation, and the improvement of mechanisms for protection, prevention, and early diagnosis of sexual violence within the family environment.

Keywords: family conflicts, gender violence, psychological trauma, victims, war in Ukraine, crisis, protection of rights, social support, aggression, violent behavior, traumatic experience.

Постановка проблеми. Домашнє насильство, зокрема його сексуальна форма, є однією з найбільш гострих соціально-психологічних проблем сучасного українського суспільства, що характеризується підвищеним рівнем соціальної дезінтеграції та порушенням фундаментальних прав людини. Це явище охоплює різноманітні деструктивні форми міжособистісної взаємодії в межах сімейних відносин, зокрема фізичний, психологічний, економічний та сексуальний примус. Такі практики зумовлюють системний негативний вплив, що проявляється в погіршенні фізичного стану, порушенні психічного здоров'я та ускладненні соціального функціонування осіб, які зазнали відповідного впливу. Особливої актуальності набуває проблема сексуальної експлуатації в домашньому середовищі, що проявляється в примусових формах сексуальної активності, насильницьких діях сексуального характеру та обмеженні сексуальної автономії. Наслідком таких впливів часто є формування посттравматичних стресових реакцій (далі – ПТСР), розвиток тривожних і депресивних симптомокомплексів, а також порушення процесів соціальної адаптації.

В умовах збройного протистояння в Україні фіксується суттєве зростання соціально-психологічної напруженості. Воєнний контекст є детермінантою актуалізації ризикогенних чинників, зокрема хронічної стресової мобілізації населення, економічної нестабільності, порушення функціонування систем соціальної підтримки й комунікаційних зв'язків, а також звуження доступу до психосоціальних і медико-психологічних послуг. Сукупний вплив окреслених факторів формує умови для підвищення вразливості окремих соціально-демографічних груп, насамперед жінок, дітей та осіб з обмеженими можливостями, до проявів домашнього й сексуального насильства.

Воєнні дії трансформують соціальну структуру сім'ї, збільшують ризик психологічної травматизації членів родини та поглиблюють феномен «сімейної вразливості», що проявляється в зростанні частоти конфліктних ситуацій, агресивної поведінки та маргіналізації постраждалих. Попри наявність нормативно-правових механізмів захисту жертв насильства, низька ефективність їхньої реалізації в кризових умовах, соціальна стигматизація та страх репресій значно ускладнюють своєчасне виявлення випадків насильства та проведення адекватних заходів реагування.

Отже, актуальність дослідження зумовлена потребою ідентифікації специфіки проявів домашнього, зокрема сексуального, насильства в умовах воєнного протистояння, здійснення комплексного аналізу детермінант, що інтенсифікують його поширення, а також конструювання інтегрованих соціально-психологічних моделей превенції, підтримки й реабілітації постраждалих. Пріоритетним напрямом є адаптація інструментарію соціальної роботи, технологій кризового втручання та психотерапевтичного супроводу до контексту воєнних дій, що сприятиме підвищенню ефективності профілактики ретравматизації та забезпеченню відновлення когнітивно-емоційного й соціального функціонування осіб, які зазнали насильства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних соціально-політичних реаліях, зумовлених повномасштабною війною в Україні, проблема домашнього насильства набуває особливої суспільної значущості. Сукупність таких чинників, як економічна нестабільність, вимушене переміщення населення, порушення функціонування соціальних інститутів, інтенсифікація стресових навантажень і зниження рівня соціальної захищеності, формує сприятливе середовище для зростання кількості випадків насильства в сім'ї, зокрема його сексуальних форм.

Системний аналіз наукових праць дає змогу окреслити сучасні тенденції, основні виклики та концептуальні прогалини в розумінні зазначеного явища й механізмах реагування на нього.

Водночас узагальнення сучасних емпіричних даних дозволяє конкретизувати особливості проявів домашнього насильства в умовах воєнного стану, визначити ефективність наявних інструментів протидії та оцінити стан соціально-правового регулювання цієї сфери.

Так, С. Авраменко, А. Мельник показують, що під час воєнних дій потерпілі від домашнього насильства зазнають не лише фізичного та психоемоційного впливу (стрес, тривожність, депресія, травми), а й соціальної ізоляції, страху, залишаючись часто з кривдником через культурні стереотипи та тиск оточення [1].

Науковиця А. Пономарьова акцентує, що в умовах воєнного періоду відбулося формування нових соціально вразливих категорій населення, до яких, зокрема, належать внутрішньо переміщені особи та військовослужбовці, що характеризуються підвищеним ризиком зазнання домашнього насильства. На основі аналізу типових кейсів за участю дітей було розроблено практично орієнтовані рекомендації, спрямовані на вдосконалення профілактичних механізмів і підвищення результативності реагування на відповідні прояви насильства [2].

На підвищеній вразливості жінок до гендерно зумовленого насильства в прифронтових регіонах України наголошує В. Грицанюк. У зв'язку з цим дослідницькі й прикладні ініціативи спрямовані на забезпечення комплексної підтримки постраждалих, зокрема через посилення інституційної спроможності жіночих організацій, розширення мережі кризових притулків, надання психологічної допомоги, удосконалення контролю за обігом зброї, зміцнення економічної безпеки та утвердження суспільних норм нульової толерантності до насильства [3].

Аналіз випадків гендерно детермінованого насильства в системі Національної поліції України здійснює О. Перунова. Дослідниця встановлює, що окремі прояви сексуальних домагань у професійному середовищі не підпадають під кримінально-правову кваліфікацію як злочинні дії, однак водночас характеризуються потенціалом спричиняти суттєві негативні психоемоційні наслідки для постраждалих [4].

Значення психологічної підтримки під час війни, зокрема в контексті протидії сексуальному та домашньому насильству, з'ясовують Н. Лунченко, К. Сахарова та О. Стрілюк. Науковці наводять статистичні дані щодо випадків насильства протягом останніх шести років, а також пропонують практичні рекомендації для надання допомоги постраждалим жінкам і алгоритми їхньої емоційної реабілітації [5].

Базові аспекти гендерно зумовленого насильства досліджують В.Синишин та О. Смук, аналізуючи різні підходи до надання допомоги постраждалим. Автори систематизують типологію гендерно орієнтованого насильства, окреслюють його потенційні прояви та виокремлюють основні особливості психологічної підтримки та соціальної допомоги жінкам [6].

Отже, науковці дедалі системніше й критичніше інтерпретують проблему домашнього та сексуального насильства в умовах воєнного стану, акцентуючи не лише на її глибинних структурних детермінантах, а й на прикладних механізмах подолання цього суспільно значущого феномена. Водночас, попри посилення наукового інтересу до тематики домашнього, зокрема сексуального, насильства в сім'ї в умовах війни, сучасний науковий дискурс характеризується наявністю низки дискусійних аспектів.

Насамперед недостатньо вивчено трансформаційні зміни форм і механізмів прояву насильства під впливом воєнно-стресових чинників, вимушеної міграції, економічної турбулентності та деструкції соціальної інфраструктури.

Обмеженим залишається й масив емпіричних даних щодо латентного характеру сексуального насильства в сімейному середовищі під час війни, особливостей звернення постраждалих за допомогою, а також результативності міжвідомчої координації суб'єктів протидії насильству в умовах перевантаження соціальних і правоохоронних інституцій.

Додаткового наукового осмислення потребує питання адаптації наявних моделей соціально-психологічної підтримки до воєнної реальності, зокрема з урахуванням потенціалу цифрових і дистанційних форматів допомоги постраждалим.

Ця стаття заповнює наявні прогалини в дослідженні трансформації форм і механізмів домашнього, зокрема сексуального, насильства в умовах воєнного стану, уточнює чинники його латентності й особливості звернення постраждалих за допомогою.

Обґрунтовано напрями вдосконалення міжвідомчої взаємодії та адаптації моделей соціально-психологічної підтримки до воєнної реальності, з урахуванням цифрових форматів допомоги.

Метою статті є аналіз особливостей домашнього, зокрема сексуального насильства в сім'ї в Україні в умовах війни, визначення трансформації його форм та механізмів приховування, а також оцінювання впливу цього явища на постраждалих, зокрема в контексті соціально-психологічних наслідків та ризиків, що виникають під час воєнного стану.

Завдання дослідження:

1) визначити специфіку проявів сексуального насильства в сім'ї під час війни, зокрема трансформацію його форм і методів приховування;

2) оцінити роль воєнного стану та пов'язаних із ним чинників у загостренні проявів домашнього й сексуального насильства;

3) визначити напрями підвищення ефективності заходів профілактики та підтримки постраждалих у сім'ях під час війни.

Виклад основного матеріалу. Домашнє насильство, зокрема сексуальне, в умовах війни в Україні є багатовимірним соціально-психологічним явищем, що посилюється через економічну нестабільність, зміну ролей у родині, психологічний стрес та травмування населення. Нові групи ризику охоплюють внутрішньо переміщених осіб, сім'ї з дітьми та тих, хто втратив годувальника. Наслідки насильства проявляються у ПТСР, депресії, тривожності та проблемах адаптації, причому сексуальне насильство часто залишається прихованим через стигму. Системний підхід до проблеми передбачає законодавчий захист, роботу соціальних служб, психолого-педагогічну підтримку та міждисциплінарні методики реабілітації, з акцентом на раннє виявлення, формування довіри та спеціалізовані програми для жінок і дітей [7, с. 487]. Водночас війна посилює взаємозв'язок сімейного насильства з іншими видами соціального травмування, зокрема втратою житла, розривом соціальних зв'язків та економічною нестабільністю, що робить його комплексним явищем із взаємопов'язаними фізичними, психологічними та сексуальними формами насильства [8, с. 684].

В умовах воєнних дій в Україні спостерігається суттєва трансформація соціальної й психологічної динаміки сімейних відносин, що безпосередньо впливає на прояви домашнього насильства, зокрема сексуального. Екстремальні обставини, характерні для воєнного стану, зумовлюють посилення багаторівневих чинників ризику, до яких належать економічна нестабільність, хронічний психологічний стрес, втрата близьких, порушення соціальних зв'язків та обмеження мобільності. Ці чинники сприяють активації як індивідуальних, так і системних механізмів насильницької поведінки в сім'ї.

Специфіка проявів сексуального насильства в умовах війни полягає в трансформації форм і методів його реалізації. Зокрема, спостерігається тенденція до збільшення поширеності прихованих, маскованих або субтильних форм насильства, які значно важче виявляти та документувати. Так, сексуальне насильство може набувати більш психологічного або економічного характеру, проявлятися через контролювальні поведінкові патерни, «суперечливу опіку» або маніпуляцію сексуальною автономією жертви. Фізичні прояви насильства часто стають менш очевидними, оскільки постраждалі уникають відкритого протистояння через страх перед соціальними, культурними чи правовими наслідками [9, с. 66].

Методи приховування та замовчування насильства під впливом воєнного контексту також зазнають трансформацій. Потерпілі опиняються в умовах

обмеженого доступу до соціальних інституцій, правової допомоги та кризових центрів, що посилює психологічну ізоляцію та соціальну маргіналізацію. Крім того, воєнний контекст може активізувати механізми стигматизації та соціального виключення, що зумовлює замовчування випадків насильства, ускладнює їх статистичне й соціологічне документування та знижує ефективність інтервенційних програм [10]. Специфіка проявів сексуального насильства в умовах війни представлена в табл. 1.

Таблиця 1

Специфіка проявів сексуального насильства в умовах війни: трансформація форм і методів реалізації

Компонент аналізу	**Характеристика проявів**	**Наслідки для виявлення та реагування**
Трансформація форм насильства	Зростання частки прихованих, маскованих, субтильних проявів; зміщення від відкритого фізичного примусу до психологічних та економічних механізмів впливу	Ускладнення ідентифікації фактів насильства та їх доказової фіксації
Поведінкові механізми реалізації	Контролювальні патерни поведінки, маніпуляції сексуальною автономією, феномен «суперечливої опіки»	Зниження рівня усвідомлення потерпілими факту насильства, латентність випадків
Особливості фізичних проявів	Менш очевидні або приховані фізичні форми через уникнення відкритого протистояння	Недостатня медична та правова фіксація випадків
Соціально-контекстуальні чинники	Обмежений доступ до правової допомоги, соціальних інституцій, кризових сервісів	Посилення ізоляції постраждалих та збільшення перешкод у доступі до механізмів звернення за допомогою
Методи приховування та замовчування	Стигматизація, страх соціальних наслідків, культурні перешкоди, що сприяють замовчуванню випадків насильства	Зниження рівня статистичного та соціологічного документування
Вплив воєнного контексту	Маргіналізація потерпілих, пріоритетність інших кризових проблем у суспільстві	Зменшення ефективності превентивних та інтервенційних програм

Джерело: авторська розробка на основі [7; 8; 9; 10].

Статистичні дані Міністерства соціальної політики України свідчать, що 70–80 % постраждалих від домашнього насильства становлять жінки, однак у період війни зростає частка дітей як прямих і непрямих жертв, що підвищує ризик передачі травматичного досвіду між поколіннями. Водночас оцінки UNFPA демонструють, що мільйони жінок і дівчат в Україні перебувають у групі підвищеного ризику гендерно зумовленого насильства через вимушене переміщення, руйнування соціальних мереж підтримки, економічну залежність та

обмежений доступ до сервісів. Аналітика La Strada Україна фіксує зростання кількості звернень на національні гарячі лінії та збільшення кількості випадків психологічного й сексуального насильства, яке часто має латентний характер і важко піддається виявленню, що підкреслює необхідність посилення міжвідомчої координації, розширення соціально-психологічної підтримки та вдосконалення превентивних стратегій реагування [11].

Таким чином, особливості сексуального насильства в сім'ї в умовах війни проявляються в більш складній, прихованій формі, посиленні психологічного тиску на постраждалих, а також трансформації механізмів контролю, маніпуляції та економічної залежності. Ці чинники зумовлюють необхідність упровадження комплексних підходів до соціальної, психологічної й правової підтримки постраждалих. Ідеться про розвиток кризових інтервенційних стратегій, мультидисциплінарних програм допомоги та підвищення доступності захисних інституційних ресурсів.

Оцінювання ролі воєнного стану та пов'язаних із ним соціально-економічних і психосоціальних чинників у загостренні проявів домашнього, зокрема сексуального насильства, набуває особливої науково-практичної значущості в умовах сучасної реальності України. Запровадження воєнного стану супроводжується системною трансформацією макро- та мікросоціального середовища, що охоплює дестабілізацію економічних процесів, вимушену міграцію населення, порушення мереж соціальної підтримки, фрагментацію міжособистісних зв'язків та зниження доступності інституційних ресурсів допомоги. У психологічному вимірі ці процеси корелюють із підвищенням рівня тривожності, фрустраційного напруження, переживанням екзистенційної невизначеності, формуванням станів хронічного стресу та емоційної виснаженості.

Сукупність зазначених чинників створює середовище підвищеної психосоціальної вразливості, у якому зростає ймовірність актуалізації агресивних поведінкових патернів, девіантних копінг-стратегій і насильницьких практик у межах сімейної взаємодії [12, с. 231].

Воєнний стан є не лише контекстуальним тлом, а й структурним детермінантом трансформації внутрішньосімейної комунікації та рольових конфігурацій.

Підвищений рівень психотравматизації, переживання бойового або опосередкованого травматичного досвіду, накопичення афективного напруження, економічна депривація та соціальна ізоляція здатні провокувати порушення механізмів емоційної саморегуляції, зниження толерантності до фрустрації, зростання імпульсивності та схильності до агресивного реагування.

З позицій психології особистості та сімейної психології це може проявлятися у формуванні компенсаторних домінантно-контрольних стратегій поведінки, де прагнення до влади й контролю виконує функцію захисного механізму подолання внутрішньої дезорганізації. У таких умовах домашнє насильство набуває складніших феноменологічних форм – від психологічного

примусу до сексуальної коерції, порушення тілесних меж, інструменталізації залежного становища партнера, що супроводжується когнітивними викривленнями, раціоналізацією насильницьких дій та нормалізацією девіантних інтеракцій [13].

Воєнні обставини посилюють латентність домашнього та гендерно зумовленого насильства: у періоди бойових дій його поширеність зростає в середньому на 20–30%, тоді як офіційна реєстрація звернень може знижуватися або залишатися стабільною. В Україні у 2022–2024 рр. кількість звернень загалом збільшилася на десятки відсотків, а серед ВПО частка постраждалих жінок і дітей становить близько 25–35% домогосподарств. Водночас статистика демонструє парадокс: у першому півріччі 2022 р. зафіксовано на 27,5% менше звернень до поліції та на 56% менше кримінальних проваджень порівняно з 2021 р. Це пояснюється воєнно зумовленими чинниками, зокрема обмеженим доступом до правосуддя, міграцією, руйнуванням інфраструктури, перевантаженням служб і психологічними перешкодами. Відповідно, зменшення рівня офіційних показників не свідчить про реальне зниження насильства, а відображає зростання його прихованості [11, с. 195].

Обмеження доступу до соціальних сервісів, перевантаженість правоохоронних структур, територіальна мобільність населення та зміщення суспільної уваги до питань безпеки формують інституційну та психологічну недоступність допомоги. Соціологічні опитування демонструють, що до 37% постраждалих не звертаються за підтримкою, пояснюючи це недовірою до ефективності допомоги, страхом ескалації насильства або відсутністю інформації про доступні ресурси прихованості [11, с. 196]. Це посилює феномен навченої безпорадності, страх соціального осуду, внутрішню стигматизацію постраждалих і перешкоди у зверненні за підтримкою. Як наслідок, поглиблюється вторинна віктимізація, що проявляється в ретравматизації, почутті провини, зниженні самоцінності та порушенні ідентичності.

Водночас перебування в ситуаціях просторової скутості, зокрема в тимчасових притулках, центрах колективного проживання чи умовах вимушеної співзалежності, підвищує інтенсивність контактів із потенційним кривдником і обмежує можливості психологічного дистанціювання. За оцінками гуманітарних організацій, від 15 до 25% мешканців місць компактного проживання повідомляють про підвищений рівень конфліктності та психологічного насильства, що посилює ризик тривалого травматичного впливу, хронізації стресових реакцій та розвитку посттравматичних розладів [14].

Узагальнюючи, воєнний стан постає як багатовимірний психосоціальний стресор, що детермінує трансформацію сімейної динаміки, підсилює чинники ризику насильства та змінює його поведінкові й психологічні прояви, інтенсивність і ступінь латентності. Усвідомлення комплексності цих процесів є необхідною передумовою розроблення міждисциплінарних профілактичних моделей, заснованих на інтеграції психодіагностичних підходів, травмофоку-

сованих інтервенцій, програм розвитку резильєнтності та систем соціально-психологічної реабілітації постраждалих. Такий підхід сприятиме формуванню ефективних стратегій раннього виявлення насильства, підвищенню доступності підтримки та мінімізації довготривалих наслідків психотравмування в умовах воєнних викликів [15].

Визначення напрямів підвищення ефективності заходів профілактики та підтримки осіб, які постраждали від домашнього, зокрема сексуального насильства в сім'ї в умовах війни, потребує застосування комплексного міждисциплінарного підходу, який інтегрує соціально-психологічні, медичні, правові та інституційні аспекти проблеми [16]. Збройний конфлікт провокує суттєву трансформацію соціального середовища, посилює когнітивно-емоційний стрес, дестабілізує сімейні та міжособистісні зв'язки, а також обмежує доступ до ресурсів психологічної, соціальної та медичної підтримки.

Ці умови підкреслюють необхідність модернізації профілактичних стратегій та реабілітаційних практик із врахуванням травмувального досвіду постраждалих.

Одним із пріоритетних напрямів є оптимізація системи раннього виявлення випадків насильства шляхом інтеграції механізмів міжвідомчої координації між соціальними службами, правоохоронними органами, закладами охорони здоров'я та освітніми інституціями.

Розширення функціональних можливостей скринінгових процедур, упровадження стандартизованих інструментів оцінки ризику насильства, а також підготовка фахівців із соціальної роботи й психології до роботи з постраждалими від травмувального досвіду забезпечують своєчасне реагування на потенційні загрози та сприяють зменшенню латентності надання підтримки жінкам [17, с. 65].

Особливе значення має впровадження цифрових каналів повідомлення про насильство, що забезпечують конфіденційність, зниження психологічного бар'єра та доступність допомоги в умовах обмеженої мобільності населення, що особливо актуально для внутрішньо переміщених осіб та зон активного конфлікту.

Ще одним стратегічним напрямом є посилення психосоціальної підтримки постраждалих шляхом створення інтегрованих сервісних моделей допомоги. Ідеться про розширення мережі кризових центрів та притулків, мобільних бригад соціально-психологічної підтримки, а також забезпечення доступу до травмо-фокусованої когнітивно-поведінкової терапії, психодинамічних методів корекції та медичної реабілітації [18].

Формування індивідуалізованих програм супроводу, що враховують гендерні, вікові та культурні особливості постраждалих, а також контекст воєнних травм і вторинного травмування, підвищує ефективність реабілітаційних процесів, зменшує ризик хронізації посттравматичних симптомів та сприяє ресоціалізації (табл. 2).

Таблиця 2

Основні напрями вдосконалення системи реагування на випадки насильства та підтримки постраждалих у воєнних умовах

Стратегічний напрям	Основні заходи	Очікуваний ефект
Раннє виявлення випадків насильства	Інтеграція міжвідомчої взаємодії: соціальні служби, правоохоронні органи, заклади охорони здоров'я, освітні інституції; розширення скринінгових процедур та застосування стандартизованих інструментів оцінки ризику; підготовка фахівців із соціальної роботи та психології до роботи з травмованими особами; упровадження цифрових каналів повідомлення про насильство	Своєчасне реагування на загрози; мінімізація латентності феномена насильства; зниження психологічного бар'єрадля постраждалих; забезпечення доступності допомоги для ВПО та в зонах конфлікту
Психосоціальна підтримка постраждалих	Розширення мережі кризових центрів, притулків, мобільних бригад соціально-психологічної підтримки; забезпечення доступу до травмофокусованої когнітивно-поведінкової терапії, психодинамічних методів, медичної реабілітації; формування індивідуалізованих програм супроводу з урахуванням гендерних, вікових, культурних особливостей та контексту воєнних травм	Підвищення ефективності реабілітаційних процесів; зменшення ризику хронізації посттравматичних симптомів; сприяння ресоціалізації та інтеграції постраждалих у суспільство

Джерело: авторська розробка на основі [15–20]

Основним напрямом профілактичної діяльності є інформаційно-просвітницька робота, спрямована на формування нульової толерантності до насильства та підвищення психологічної обізнаності населення щодо доступних засобів захисту. Проведення освітніх кампаній, тренінгів із розвитку ненасильницької комунікації, психологічної саморегуляції та стратегій управління стресом сприяє зміцненню превентивного потенціалу громади, розвитку емоційної компетентності, емпатії та навичок конструктивного врегулювання конфліктів. Водночас необхідно посилити роботу з групами підвищеного ризику, зокрема сім'ями військовослужбовців, внутрішньо переміщеними особами та особами з досвідом бойових травм, забезпечуючи своєчасне втручання та профілактику повторних випадків насильства [20].

Важливим аспектом є також удосконалення нормативно-правових механізмів захисту постраждалих, що передбачає ефективне застосування законодавчих норм, забезпечення ширшого доступу до правової допомоги, а також посилення моніторингу та контролю за дотриманням захисних приписів. Інституційна координація, систематичний моніторинг ефективності програм та застосування доказово обґрунтованих підходів у профілактиці насильства та психосоціальній

підтримці підвищують адаптивність системи реагування до екстремальних умов воєнного часу [21].

Таким чином, підвищення ефективності профілактичних заходів і підтримки постраждалих від домашнього, зокрема сексуального насильства, в умовах війни можливе лише за умови комплексної інтеграції раннього виявлення, міжвідомчої взаємодії, психосоціальної допомоги, просвітницьких стратегій та нормативно-правового забезпечення. Такий підхід не лише мінімізує негативні наслідки травми, але й сприяє розвитку психологічної стійкості, соціальної підтримки й безпеки сімейного середовища, що є критично важливим для адаптації до умов збройного конфлікту та відновлення функціонування громади.

Вагомим вектором первинної та вторинної профілактики домашнього, зокрема сексуального, насильства в умовах збройного конфлікту, є системна превентивна діяльність щодо дітей як соціально-демографічної групи з підвищеним рівнем психосоціальної вразливості та віктимогенного ризику.

Воєнний контекст детермінує дестабілізацію сімейної системи, порушення структурно-функціональної цілісності родини, трансформацію моделей батьківського нагляду та контролю, вимушену міграцію, перебування в середовищах тимчасового розміщення, що супроводжується зниженням рівня соціального капіталу та послабленням механізмів неформального соціального контролю. У таких умовах підвищується ймовірність як прямої віктимізації дітей, так і вторинного травмування внаслідок експозиції до насильницьких інтеракцій у мікросоціальному оточенні. Відповідно, профілактичні інтервенції мають ґрунтуватися на засадах травмоінформованого підходу, гендерної чутливості, вікової та когнітивної адекватності, а також принципах недискримінаційності й правозахисної парадигми.

Формування безпечної поведінки дітей передбачає розвиток основних компетентностей особистісної безпеки, що охоплюють правову обізнаність, сформованість навичок ідентифікації ризикогенних ситуацій, асертивну модель комунікації, здатність до саморегуляції та своєчасного звернення по допомогу. Психолого-педагогічні програми мають реалізовуватися в логіці компетентнісного підходу та бути спрямованими на розвиток емоційної грамотності, інтероцептивної чутливості (усвідомлення тілесних сигналів дискомфорту), формування адекватних когнітивних схем щодо безпечної взаємодії. Важливим компонентом є психоедукація щодо диференціації прийнятних і неприйнятних форм тілесного контакту, що сприяє інтеріоризації норм тілесної недоторканності, усвідомленню концепції сексуальної автономії та персональних меж [22].

У рамках превентивної моделі особливого значення набуває формування в дітей чіткої когнітивно-ціннісної репрезентації особистісних і тілесних кордонів. Ідеться про інтеріоризацію права на фізичну та психологічну недоторканність, усвідомлення принципу інформованої згоди (informed consent), добровільності будь-якої фізичної взаємодії та легітимності відмови від небажаного контакту

незалежно від віку, статусу чи авторитетності іншої особи. Практична імплементація цього напряму можлива через використання інтерактивних освітніх модулів, рольових симуляцій, методів казкотерапії, арттерапії, ігротерапії та елементів когнітивно-поведінкової корекції, що забезпечують безпечну символічну репрезентацію досвіду тілесності, приватності й особистої безпеки. Зазначені методики сприяють зниженню віктимності, підвищенню рівня самозахисної поведінки та розвитку психологічної резильєнтності.

Не менш значущим структурним компонентом профілактики є формування навичок хелп-сікінг поведінки (help-seeking behavior) та подолання бар'єрів латентності насильства. У воєнних умовах у дітей посилюються феномени страху дестабілізації сімейної системи, почуття ірраціональної провини, лояльності до кривдника, а також недовіри до інституційної підтримки, що зумовлює ретравматизацію та хронізацію психотравматичного досвіду. З огляду на це, освітні та соціально-психологічні програми повинні охоплювати структуровану психоедукацію щодо доступних сервісів допомоги, формування довірчих альянсів із педагогами, практичними психологами, соціальними працівниками, а також алгоритмізацію безпечного повідомлення про загрозу. Використання візуалізованих протоколів дій, «карт безпеки», технік визначення «кола довіри», а також цифрових каналів комунікації підвищує суб'єктивне відчуття контролю та готовність до розкриття фактів насильства [23].

Профілактична діяльність щодо дітей має реалізовуватися в межах системної сімейно-орієнтованої моделі, що передбачає активне залучення батьків та інших значущих дорослих як агентів соціалізації. Сімейне середовище є основним чинником формування поведінкових патернів безпеки, стилів прив'язаності та моделей емоційної регуляції. Підвищення батьківської компетентності у сфері ненасильницького виховання, розвитку емоційної підтримки, розпізнавання маркерів віктимізації та посттравматичної симптоматики дитини сприяє формуванню безпечного мікросоціального простору. Ефективними інструментами є батьківські тренінги, психоедукаційні модулі, програми позитивного батьківства, сімейне консультування та медіація, орієнтовані на розвиток емпатійної комунікації, стрес-менеджменту, навичок конструктивного конфлікт-менеджменту.

Окремого методологічного значення набуває впровадження мультидисциплінарних та міжвідомчих моделей захисту дітей, що передбачають координацію між освітніми інституціями, службами у справах дітей, центрами соціальних служб, закладами охорони здоров'я та правоохоронними органами. Такий підхід забезпечує ранню ідентифікацію випадків насильства, комплексну оцінку потреб (case assessment), розроблення індивідуального плану соціального супроводу та надання інтегрованої психологічної, соціальної й правової допомоги. В умовах воєнної мобільності населення особливої актуальності набувають дистанційні та мобільні формати інтервенцій, телепсихологічне консультування, онлайн-платформи підтримки, що підвищують доступність

сервісів для внутрішньо переміщених дітей і сімей, які проживають у віддалених територіальних громадах.

Таким чином, профілактика домашнього, зокрема сексуального насильства щодо дітей у контексті війни має реалізовуватися в межах системної, багаторівневої моделі, що інтегрує психоедукаційні програми, травмофокусовані інтервенції, розвиток безпечної поведінки, формування уявлень про тілесні кордони та сексуальну автономію, а також інституційну міжсекторальну взаємодію. Комплексність, міждисциплінарність і доказова орієнтованість таких заходів сприяють зниженню латентності насильства, мінімізації ризиків повторної віктимізації, підвищенню рівня захищеності дітей та утвердженню культури нульової толерантності до насильницьких практик у сімейному та суспільному просторі.

Висновки. У процесі дослідження були визначені специфічні особливості домашнього та сексуального насильства в сім'ї в Україні в умовах війни. Аналіз показав, що воєнний стан суттєво впливає на трансформацію форм насильства: зростає поширення психологічного та економічного тиску, посилюються методи приховування, а традиційні механізми реагування суспільства стають менш ефективними.

З'ясовано, що воєнні чинники, зокрема соціально-політична нестабільність, економічна невизначеність, психотравмувальні події та обмежений доступ до соціальних і правових ресурсів, істотно підвищують імовірність виникнення та повторюваності домашнього насильства. Наслідком цього є негативний вплив на психофізіологічний стан постраждалих, формування хронічного стресу та поглиблення соціальної ізоляції.

На підставі проведеного аналізу визначено пріоритетні напрями підвищення ефективності профілактичних заходів та надання підтримки постраждалим, до яких належать розвиток кризових і соціально-психологічних служб у регіонах, охоплених активними бойовими діями; упровадження спеціалізованих програм психологічної підтримки; посилення міжвідомчої координації та забезпечення більшої доступності правової допомоги.

Результати дослідження підкреслюють необхідність комплексного та мультидисциплінарного підходу до протидії домашньому та сексуальному насильству в умовах воєнних дій. Такий підхід передбачає інтеграцію превентивних, соціально-психологічних та юридичних механізмів, спрямованих на захист постраждалих і мінімізацію негативного впливу війни на функціонування сімейної системи.

Зазначено, що системна профілактика домашнього та сексуального насильства щодо дітей у воєнних умовах має ґрунтуватися на комплексному, травмоінформованому й міждисциплінарному підході, що поєднує розвиток особистісної безпеки дитини, формування навичок розпізнавання ризиків і звернення по допомогу, психоедукацію щодо тілесних меж та безпечної взаємодії. Ефективність превентивних інтервенцій забезпечується сімейно-

орієнтованою моделлю роботи, підвищенням батьківської компетентності, а також координацією діяльності освітніх, соціальних і правових інституцій. Така інтегрована стратегія сприяє зниженню віктимізації дітей, підвищенню їх психологічної резильєнтності та формуванню безпечного соціального середовища навіть в умовах збройної агресії.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з поглибленим вивченням динаміки домашнього та сексуального насильства в умовах тривалого воєнного конфлікту, зокрема з урахуванням регіональних відмінностей, соціально-демографічних характеристик постраждалих та специфіки досвіду внутрішньо переміщених осіб. Актуальним напрямом є розроблення та емпірична апробація інноваційних моделей міжвідомчої взаємодії, спрямованих на підвищення ефективності раннього виявлення випадків насильства та забезпечення безперервності соціально-психологічного супроводу постраждалих.

Література:

1. Авраменко С. М., Мельник А. Р. Портрет жертви домашнього насильства та його особливості в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Т. 2. № 81. С. 244–249. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.38

2. Пономарьова А. Особливості домашнього насильства за участі дитини в Україні в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2024. № 1. С. 401–407. DOI: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2024-1-401-407.

3. Грицанюк В. Особливості запобігання гендерно зумовленому насильству в Україні. *Публічне управління та соціальна робота*. 2023. № 2. С. 46–51. DOI: https://doi.org/10.32782/3041-1319/2023-2-7

4. Перунова О. С. Аналіз проявів гендерно зумовленого насильства в національній поліції України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 123–127. URL: pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/6/20.pdf (дата звернення: 17.02.2026).

5. Лунченко Н., Сахарова К., Стрілюк О. Особливості психологічної підтримки жінок, які постраждали від насильства під час війни. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. Вип. 1, № 41. С. 1220–1235. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-1(41)-1220-1235

6. Синишина В. М., Смук О. Т. Психологічна допомога жінкам, що постраждали від гендерно-обумовленого насильства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. № 6. С. 33–37. https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.6

7. Павленко Т. А., Корабель М. Г. Домашнє насильство щодо дітей в умовах війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 486–488. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/118.pdf (дата звернення: 18.02.2026).

8. Risan P., Milne R, Binder P.-E. Trauma narratives: recommendations for investigative interviewing. *Psychiatr Psychol Law*. 2020. Vol. 27, № 4. P. 678–694. DOI: https://doi.org/10.1080/13218719.2020.1742237

9. Madsen, K., Holmberg, U. Interviewees' psychological well-being in investigative interviews: a therapeutic jurisprudential approach. *Psychiatry, Psychology and Law*. 2015. Vol. 22, № 1. P. 60–74. DOI: https://doi.org/10.1080/13218719.2014.918083

10. Maniglio R. The role of childhood trauma, psychological problems and coping in the development of deviant sexual fantasies in sexual offenders. *Clinical Psychology Review*. 2011. Vol. 31, № 5. P. 748-756. DOI: https://doi.org/10.1016/j.cpr.2011.03.003

11. Мілорадова Н., Доценко В. Особливості прояву домашнього насильства під час війни. *Габітус.* 2023. Вип. 47. С. 194-199. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.34

12. Ван дер Колк Б. *Тіло веде лік*. Як лишити психотравми в минулому.Vivat, 2022.624с.

13. Семікоп Н. В. Особливості виявлення та реагування на випадки домашнього насильства щодо дітей в умовах воєнного стану. *Сучасний стан та перспективи розвитку системи запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі в умовах глобальних викликів сьогодення* : матеріали Міжнародної науково-практ. конф. (м. Одеса, 08 лип. 2022 р.). Одеса : ОДУВС. 2022. С. 228–232.

14. Тичина Д. Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі засади запобігання домашньому насильству в Україні: автореф. дис. докт. юр. наук: 12.00.08. Київ, 2024. 40 с. URL: https://www.navs.edu.ua/files/spec-vchena-rada/srd_26_007_03/2024/referat_tychyna_dm.pdf (дата звернення 22.02.2026).

15. Іщенко Т. В. Психологічні особливості жінок-жертв подружнього насильства. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*, (December 16, 2022; Lisbon, Portugal). 2022. С. 147–149 URL: https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/637 (дата звернення: 10.12.2024).

16. Herman J. Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence-From. Domestic Abuse to Political Terror. New York: Basic Books, 1992.

17. Kluft R. P. Ramifications of Incest. *Psychiatric Times*. 2011. Vol. 27, № 12. URL: https://www.psychiatrictimes.com/view/ramifications-incest (дата звернення 17.02.2026).

18. Langballe, Å., Schultz, J. H. I couldn't tell such things to others':Trauma-exposed youth and the investigative interview. *Police Practice and Research*. 2017. Vol. 18, № 1. С. 62–74. DOI: https://doi.org/10.1080/15614263.2016.1229185

19. Edward S. Understanding how traumatic memory is stored in the brain. *Counselling Directory: вебсайт.* 2024. URL: https://www.counselling-directory.org.uk/memberarticles/understanding-how-traumatic-memory-is-stored-in-the-brain (дата звернення: 17.02.2026).

20. Козлова А. Г. Психологічна оцінка ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства: дис… доктора філософії в галузі 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 053 «Психологія». Київ, 2020. 184 с.

21. Woods E. Trauma and its Effect on the Brain. 2024. https://cptsdfoundation.org/2023/01/20/trauma-and-its-effect-on-the-brain/ (дата звернення: 17.02.2026).

22. Доценко В., Ларіонов С. Профілактична робота з протидії сексуальному насильству щодо дитини. *Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми:* збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 27 травня 2020 року). м. Харків, 2020. С. 40-43. https://surl.li/rexlte (дата звернення: 25.02.2026).

23. Байдарова О., Дробот А. Профілактика та протидія сексуальному насильству над дітьми в інтернеті. *Digital Transformations of Modernity*: proceedings of the Multidisciplinary International Scientific-Practical Conference (January 24, 2022. Coimbra, Portugal). Chernihiv: REICST, 2022. С. 84-87. https://reicst.com.ua/asp/issue/view/conf_mult_01_2022/conf_mult_01_2022 (дата звернення 25.02.2025).

References:

1. Avramenko, S. M., & Melnyk, A. R. (2024). Portret zhertvy domashnoho nasylstva ta yoho osoblyvosti v umovakh voiennoho stanu [Portrait of a victim of domestic violence and its features in conditions of martial law]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University, 2*(81), 244–249. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.38[in Ukrainian].

2. Ponomareva, A. (2024). Osoblyvosti domashnoho nasylstva za uchasti dytyny v Ukraini v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of domestic violence involving a child in Ukraine under

martial law]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. *1*, 401–407. https://doi.org/10.31733/2078-3566-2024-1-401-407 [in Ukrainian].

3. Hrytsanyuk, V. (2023). Osoblyvosti zapobihannia henderno zumovlenomu nasylstvu v Ukraini [Peculiarities of preventing gender-based violence in Ukraine]. *Publichne upravlinnia ta sotsialna robota – Public Administration and Social Work, 2*, 46–51. https://doi.org/10.32782/3041-1319/2023-2-7

4. Perunova, O. S. (2021). Analiz proiaviv henderno zumovlenoho nasylstva v natsionalnii politsii Ukrainy [Analysis of manifestations of gender-based violence in the National Police of Ukraine]. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economics and law, 6*, 123–127. Retrieved from https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/6/20.pdf [in Ukrainian].

5. Lunchenko, N., Sakharova, K., & Strylyuk, O. (2025). Osoblyvosti psykholohichnoi pidtrymky zhinok, yaki postrazhdaly vid nasylstva pid chas viiny [Peculiarities of psychological support for women who suffered from violence during the war]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii – Scientific innovations and advanced technologies, 1*(41), 1220–1235. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2025-1(41)-1220-1235 [in Ukrainian].

6. Synyshyna, V. M., & Smuk, O. T. (2023). Psykholohichna dopomoha zhinkam, shcho postrazhdaly vid henderno-obumovlenoho nasylstva]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Psykholohiia – Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. Series: Psychology*, 6, 33–37. https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.6 [in Ukrainian].

7. Pavlenko, T. A., & Korabel, M. H. (2023). Domashnie nasylstvo shchodo ditei v umovakh viiny [Domestic violence against children in conditions of war]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal scientific electronic journal*, *10*, 486–488. Retrieved from http://lsej.org.ua/10_2023/118.pdf [in Ukrainian].

8. Risan, P., Milne, R, & Binder, P.-E.. (2020). Trauma narratives: recommendations for investigative interviewing. *Psychiatr Psychol Law*, *27(*4), 678–694. https://doi.org/10.1080/13218719.2020.1742237

9. Madsen, K., & Holmberg, U. (2015). Interviewees' psychological well-being in investigative interviews: a therapeutic jurisprudential approach. *Psychiatry, Psychology and Law*, *22*(1), 60–74. https://doi.org/10.1080/13218719.2014.918083

10. Maniglio, R. (2011). The role of childhood trauma, psychological problems and coping in the development of deviant sexual fantasies in sexual offenders. *Clinical Psychology Review, 31*(5), 748–756. https://doi.org/10.1016/j.cpr.2011.03.003

11. Miloradova, N., & Dotsenko, V. (2023). Osoblyvosti proiavu domashnoho nasylstva pid chas viiny [Peculiarities of manifestation of domestic violence during the war]. *Habitus, 47*, 194–199. https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.34 [in Ukrainian].

12. Van der Kolk B. (2022). *Tilo vede lik. Yak lyshyty psykhotravmy v mynulomu* [The body heals. How to leave trauma in the past]. Vivat.

13. Semikop, N. V. (2022). Osoblyvosti vyiavlennia ta reahuvannia na vypadky domashnoho nasylstva shchodo ditei v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of detecting and responding to cases of domestic violence against children under martial law] *Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku systemy zapobihannia ta protydii domashnomu nasylstvu ta nasylstvu za oznakoiu stati v umovakh hlobalnykh vyklykiv sohodennia*: *materialy Mizhnarodnoi naukovo-prakt. konf. – Current state and prospects for the development of the system of preventing and combating domestic violence and gender-based violence in the context of today's global challenges: materials of the International Scientific and Practical Conference* (Odesa, July 8, 2022) (pp. 228–232). Odesa. [in Ukrainian].

14. Tychyna, D. (2024). Kryminalno-pravovi, kryminolohichni ta kryminalno-vykonavchi zasady zapobihannia domashnomu nasylstvu v Ukraini [Criminal law, criminological and criminal enforcement principles of preventing domestic violence in Ukraine] *Doctor's thesis*. Kyiv.

Retrieved from https://www.navs.edu.ua/files/spec-vchena-rada/srd_26_007_03/2024/referat_tychyna_dm.pdf [in Ukrainian].

15. Ishchenko, T. V. (2022). Psykholohichni osoblyvosti zhinok-zhertv podruzhnoho nasylstva [Psychological characteristics of women victims of marital violence]. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*, (December 16, 2022; Lisbon, Portugal) (pp. 147–149). Retrieved from https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/637 [in Ukrainian].

16. Herman, J. (1992). *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence-From. Domestic Abuse to Political Terror.* New York: Basic Books

17. Kluft, R. P. (2011). Ramifications of Incest. *Psychiatric Times, 27*(12). Retrieved from https://www.psychiatrictimes.com/view/ramifications-incest.

18. Langballe, Å., & Schultz, J. H. (2017). I couldn't tell such things to others':Trauma-exposed youth and the investigative interview. *Police Practice and Research, 18*(1) 62–74. https://doi.org/10.1080/15614263.2016.1229185

19. Edward, S. (2024). Understanding how traumatic memory is stored in the brain. *Counselling Directory: website.* Retrieved from https://www.counselling-directory.org.uk/memberarticles/understanding-how-traumatic-memory-is-stored-in-the-brain

20. Kozlova, A. G. (2020). Psykholohichna otsinka oznak psykhotravmuvannya dytyny vnaslidok seksualnoho nasylstva [Psychological assessment of signs of psychological trauma in a child due to sexual violence]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].

21. Woods, E. (n.d.). *Trauma and its Effect on the Brain*. Retrieved from https://cptsdfoundation.org/2023/01/20/trauma-and-its-effect-on-the-brain/

22. Dotsenko V., & Larionov S. (2020). Profilaktychna robota z protydiyi seksualnomu nasylstvu shchodo dytyny [Preventive work to combat sexual violence against children]. *Protydiia kiberzlochynnosti ta torhivli liudmy: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii – Counteraction to cybercrime and human trafficking: collection of materials of the International Scientific and Practical Conference* (Kharkiv, May 27, 2020) (pp. 40–43). Kharkiv. Retrieved from https://surl.li/rexlte [in Ukrainian].

23. Baydarova O., & Drobot A. (2022). Profilaktyka ta protydiia seksualnomu nasylstvu nad ditmy v interneti [Prevention and counteraction to sexual violence against children on the Internet]. Digital Transformations of Modernity: proceedings of the Multidisciplinary International Scientific-Practical Conference (January 24, 2022. Coimbra, Portugal) (pp. 84–87). Chernihiv: REICST. Retrieved from https://reicst.com.ua/asp/issue/view/conf_mult_01_2022/conf_mult_01_2022 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 355.013:159.942

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2843-2852

Ярема Владислав Валерійович старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету забезпечення державної безпеки Київського інституту Національної гвардії України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0003-1401-0077

ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ЯК ФАКТОР ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ДО ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВ БОЙОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті досліджується актуальна проблема формування лідерських якостей майбутніх офіцерів як визначального фактора забезпечення психологічної стійкості підрозділів Національної гвардії України та інших складових Сил оборони в умовах впливу екстремальних факторів бойової обстановки. Актуальність дослідження зумовлена безпрецедентною інтенсивністю сучасних збройних конфліктів, що супроводжуються постійною загрозою життю, інформаційним хаосом та гострим дефіцитом часу на прийняття управлінських рішень. Метою статті є теоретичне обґрунтування механізмів впливу лідерського потенціалу командира тактичної ланки на групову психологічну резильєнтність підрозділу, а також визначення ключових педагогічних умов формування цих якостей у курсантів. Методологічну основу дослідження склали концептуальні засади сучасної Доктрини з військового лідерства у Національній гвардії України, а також передові розвідки з військової психології та педагогіки екстремальної діяльності. Проаналізовано вплив вітальних стресорів на когнітивні (звуження обсягу свідомості, тунельний зір) та поведінкові реакції військовослужбовців. Доведено, що в умовах високої динаміки та непередбачуваності бою особовий склад підсвідомо орієнтується на психоемоційний стан командира, який виступає головним регулятором групової поведінки через механізм запобігання «емоційному зараженню» панікою. Обґрунтовано ключове значення доктринальної парадигми «Бути, Знати, Діяти» для нейтралізації деструктивних наслідків бойового стресу. Встановлено, що внутрішня стійкість, висока професійна компетентність та здатність до ефективної кризової комунікації дозволяють лідеру виступати своєрідним психологічним буфером, що зберігає керованість підрозділу та мінімізує небойові психогенні втрати. Сформульовано висновок про об'єктивну необхідність глибинної трансформації системи підготовки курсантів у вищих військових навчальних закладах. Запропоновано комплекс шляхів інтеграції методу стрес-інокуляції (штучного моделювання факторів бойового стресу) у тактико-спеціальні заняття. Доведено, що лише через ротацію лідерських ролей

в умовах жорсткого цейтноту, фізичного виснаження та подальшого глибокого психологічного розбору дій (After Action Review) можливий перехід від суто теоретичного вивчення управління до практичного закріплення лідерства на рівні автоматизованих поведінкових патернів.

Ключові слова: військове лідерство, психологічна стійкість, бойовий стрес, прийняття рішень, кризова комунікація, екстремальна діяльність, підготовка майбутніх офіцерів, управління підрозділом, Національна гвардія України.

Yarema Vladyslav Valeriyovych Senior Lecturer of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Faculty of State Security Support Kyiv Institute of the National Guard of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-1401-0077

FORMATION OF LEADERSHIP QUALITIES OF FUTURE OFFICERS AS A FACTOR OF PSYCHOLOGICAL RESILIENCE TO EXTREME CONDITIONS OF COMBAT ACTIVITY

Abstract. The article investigates the urgent problem of forming the leadership qualities of future officers as a determining factor in ensuring the psychological resilience of units of the National Guard of Ukraine and other components of the Defense Forces under the influence of extreme factors of the combat environment. The relevance of the research is determined by the unprecedented intensity of modern armed conflicts, accompanied by a constant threat to life, information chaos, and an acute shortage of time for making managerial decisions. The purpose of the article is the theoretical justification of the mechanisms of the tactical commander's leadership potential impact on the group psychological resilience of the unit, as well as the determination of the key pedagogical conditions for the formation of these qualities in cadets. The methodological basis of the research was formed by the conceptual foundations of the modern Doctrine on Military Leadership in the National Guard of Ukraine, as well as advanced studies in military psychology and pedagogy of extreme activity. The impact of vital stressors on the cognitive (narrowing of the scope of consciousness, tunnel vision) and behavioral reactions of military personnel is analyzed. It is proved that in the conditions of high dynamics and unpredictability of combat, the personnel subconsciously focus on the psycho-emotional state of the commander, who acts as the main regulator of group behavior through the mechanism of preventing «emotional contagion» by panic. The crucial importance of the doctrinal paradigm «Be, Know, Do» for neutralizing the destructive consequences of combat stress is substantiated. It has been established that internal resilience, high professional competence, and the ability for effective crisis communication allow the leader to act as a kind of psychological buffer that preserves the controllability of the unit and minimizes non-combat psychogenic losses. The conclusion is formulated about the objective necessity of a deep transformation of the cadet training system in higher

military educational institutions. A complex of ways of integrating the stress-inoculation method (artificial modeling of combat stress factors) into tactical and special classes is proposed. It is proved that only through the rotation of leadership roles in conditions of severe time pressure, physical exhaustion, and subsequent deep psychological analysis of actions (After Action Review) is it possible to transition from purely theoretical study of management to the practical consolidation of leadership at the level of automated behavioral patterns.

Keywords: military leadership, psychological resilience, combat stress, decision-making, crisis communication, extreme activity, future officers training, unit management, National Guard of Ukraine.

Постановка проблеми. Сучасні реалії ведення бойових дій характеризуються надзвичайно високим рівнем інтенсивності, динамічності, застосуванням новітніх засобів ураження та безпрецедентною непередбачуваністю оперативної обстановки. Усе це висуває надвисокі вимоги не лише до військово-професійної підготовки, але й до морально-психологічного стану військовослужбовців. В умовах екстремальної бойової діяльності на особовий склад впливає комплекс потужних факторів бойового стресу: постійна загроза життю та здоров'ю, втрата бойових побратимів, тривала депривація сну, фізична та емоційна виснаженість, інформаційний хаос, а також гострий дефіцит часу на обдумування дій. Ці чинники здатні критично знижувати боєздатність підрозділів, провокуючи психогенні втрати та втрату керованості.

У цьому контексті ключовим елементом збереження бойового порядку, згуртованості та колективної психологічної стійкості стає постать військового лідера - командира тактичної ланки. Досвід застосування підрозділів Національної гвардії України та інших складових Сил оборони у відбитті збройної агресії доводить, що саме офіцер безпосередньо на полі бою виступає тим психологічним буфером, який здатен трансформувати хаос та невизначеність у чіткий алгоритм цілеспрямованих дій. Підрозділи, очолювані командирами з вираженими лідерськими якостями, демонструють значно вищу ефективність виконання завдань, здатність швидко відновлювати боєздатність після вогневого контакту та суттєво менший відсоток психотравм серед особового складу.

Відповідно, процес підготовки майбутніх офіцерів у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ) не може обмежуватися виключно засвоєнням тактичних нормативів, технічних характеристик озброєння та керівних документів.

Цілеспрямоване формування стійкого лідерського потенціалу у курсантів стає не просто актуальним освітнім завданням, а нагальною практичною вимогою забезпечення обороноздатності держави. Здатність молодого офіцера управляти власним стресом і транслювати впевненість підлеглим є компетенцією, що безпосередньо рятує життя на полі бою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика військового лідерства, психологічної стійкості та ефективного управління підрозділами в умовах бойового стресу перебуває в центрі уваги багатьох провідних вітчизняних та зарубіжних дослідників. Фундаментальні аспекти військової психології та педагогіки розглядаються у працях В. Ягупова, О. Сафіна, Н. Макаренко. Особливості поведінки малих груп в екстремальних умовах ґрунтовно досліджували М. Холенвегер, М. Джолі та інші західні фахівці.

Значний поштовх у концептуалізації цих питань в Україні відбувся завдяки системній імплементації стандартів та підходів країн-членів НАТО. Базовим орієнтиром у цьому процесі стала сучасна нормативна база, зокрема Доктрина з військового лідерства у Національній гвардії України, яка офіційно закріплює світоглядний перехід від жорсткої, директивної радянської моделі «начальник-підлеглий» до моделі ціннісно-компетентнісного лідерства [1, с. 6]. Окрім того, практичні алгоритми розвитку командирських якостей активно досліджуються в межах сучасних науково-дослідних робіт (НДР), що проводяться на базі ВВНЗ системи МВС. У цих роботах акцентується увага на необхідності інтеграції досягнень психології екстремальної діяльності безпосередньо в освітньо-професійні програми підготовки майбутніх командирів тактичного рівня [2, с. 45].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Незважаючи на наявність ґрунтовної нормативно-доктринальної бази та широкого спектра теоретичних розвідок з питань лідерства, проблема практичної інтеграції цих концептів у методику психологічної підготовки курсантів ВВНЗ залишається розкритою не повною мірою. Існує об'єктивна наукова і практична потреба у деталізації психологічних механізмів того, як саме сформовані якості майбутнього офіцера (його емоційний інтелект, навички кризової комунікації, алгоритми прийняття рішень під тиском) конвертуються у колективну психологічну стійкість ввіреного йому підрозділу під час ведення бойових дій. Також потребують подальшого обґрунтування педагогічні умови створення ефективного стресогенного навчального середовища.

Мета статті полягає в глибокому теоретичному обґрунтуванні механізмів впливу лідерських якостей командира тактичної ланки на формування та підтримання психологічної стійкості підрозділу в екстремальних умовах бойової діяльності; а також у визначенні ключових напрямів та педагогічних умов формування означених якостей у майбутніх офіцерів під час їхнього навчання у вищих військових навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу. В умовах сучасного збройного конфлікту життєдіяльність і виконання бойових завдань військовослужбовцями відбуваються на тлі безперервного комплексного впливу вітальних (життєво небезпечних) стресорів. Екстремальна психологія доводить, що під дією гострого бойового стресу в організмі людини активізуються базові філогенетичні

механізми виживання. Відбувається масований викид катехоламінів (адреналіну, норадреналіну) та кортизолу, що призводить до суттєвої зміни режиму функціонування центральної нервової системи [3, с. 112].

Нейробіологічно це проявляється у зниженні аналітичних функцій префронтальної кори головного мозку (яка відповідає за логіку, планування та контроль) і домінуванні амигдали (мигдалеподібного тіла), яка відповідає за інстинктивні реакції. Наслідком цього є звуження обсягу свідомості де виникає так званий «тунельний зір» (втрата периферичного зору), акустична фільтрація (нездатність чути звуки або команди певної частоти на тлі вибухів), втрата об'єктивної орієнтації в часі та просторі. Замість складних когнітивних процесів на перший план виходять примітивні реакції: ступор (завмирання), хаотична рухова активність (панічна втеча) або неконтрольована агресія [4, с. 78].

У таких критичних умовах індивідуальна психологічна стійкість кожного окремого військовослужбовця піддається найжорсткішому випробуванню. Практичні спостереження за динамікою бою показують, що в моменти гострої загрози життю військовий підрозділ (як мала соціальна група) підсвідомо регресує до більш ранніх, стадних форм поведінки. У стані гострого стресу, коли індивідуальне критичне мислення бійців знижується, група починає шукати зовнішню опору і орієнтуватися виключно на емоційний і поведінковий стан свого безпосереднього командира.

Відбувається психологічний феномен «емоційного зараження». Якщо офіцер демонструє розгубленість, довго вагається з прийняттям рішення, його голос тремтить, або він впадає в паніку, цей деструктивний стан миттєво мультиплікується серед підлеглих. Це повністю руйнує бойовий порядок, зводить нанівець вогневу взаємодію і призводить до важких втрат. Натомість, якщо командир випромінює впевненість, контролює свою міміку і моторику, віддає чіткі команди і діє рішуче, він стає психологічним якорем для підрозділу. Його стабільна поведінка «перезапускає» префронтальну кору підлеглих, повертаючи їм здатність раціонально діяти та виконувати поставлене завдання [5, с. 115].

З огляду на ці психофізіологічні закономірності, парадигма управління військовим підрозділом за останні роки суттєво еволюціонувала. Згідно з концептуальними засадами Доктрини з військового лідерства у Національній гвардії України, ефективне командування неможливе без лідерства, яке базується на триєдиній парадигмі «Бути, Знати, Діяти» [1, с. 14]. В контексті забезпечення колективної психологічної стійкості підрозділу кожен елемент цієї парадигми відіграє вирішальну роль і має бути детально проаналізований:

1. Парадигма «Бути» (Цінності, характер, атрибути та емоційний інтелект). Даний вимір стосується внутрішньої сутності лідера. В екстремальних умовах бою підлеглі перебувають у стані гіперчутливості до невербальних сигналів. Вони інтуїтивно зчитують нещирість, внутрішню невпевненість або прихований страх командира. Внутрішня стійкість офіцера,

його здатність зберігати самовладання та свідомо керувати власним страхом формують у підлеглих базове почуття захищеності. Командир, який дійсно «є» лідером, своїм особистим прикладом створює невидимий психологічний щит. Його обов'язкова присутність у найнебезпечніших кризових точках (point of friction), його здатність стоїчно переносити ті ж самі фізичні та моральні навантаження, що й рядовий склад, формують найцінніший соціальний капітал на війні - беззаперечну довіру.

Без глибокої довіри будь-який бойовий наказ, що передбачає ризик для життя, сприймається лише як формальний примус. Під вогнем противника це часто призводить до прихованого саботажу виконання завдань або масової відмови. Натомість тверда віра у свого командира суттєво знижує поріг суб'єктивного страху кожного військовослужбовця, створюючи феномен колективної згуртованості. Як зазначається у звітах за результатами НДР, підрозділи з високим рівнем довіри до командира здатні зберігати боєздатність навіть при втраті до 50% особового складу [2, с. 88].

2. Парадигма «Знати» (Професійна компетентність та ситуаційна обізнаність). Психологічна міцність і резильєнтність підрозділу прямо пропорційна рівню професійної підготовленості його командира. Емпатія без компетентності на війні безпорадна. Досконале знання тактики ведення бою, глибоке розуміння балістичних та технічних можливостей штатного і приданого озброєння, а також знання індивідуально-психологічних особливостей (сильних і слабких сторін) своїх підлеглих дозволяють лідеру миттєво та адекватно аналізувати кризову обстановку [6, с. 145].

Найбільшим каталізатором паніки на війні є невизначеність і втрата контролю над ситуацією. Компетентний лідер здатен за лічені секунди перетворити інформаційний вакуум на зрозумілу, покрокову тактичну задачу. Коли підлеглі бачать, що командир «знає, що робить», вміло читає поле бою, грамотно розподіляє сектори ведення вогню і завжди має резервний план дій (план «Б»), їхній мозок автоматично перемикається зі стану генералізованої тривоги на режим виконання конкретної, алгоритмічної дії. Компетентність командира дає підлеглим відчуття осмисленості того, що відбувається.

3. Парадигма «Діяти» (Прийняття рішень та кризова комунікація). Це найбільш складна і відповідальна стадія лідерства в умовах екстремальної діяльності. У стані вогневого контакту єдиним невідновлюваним і критично важливим ресурсом стає час. Лідерська здатність брати на себе повну відповідальність і ухвалювати своєчасні рішення (Decision-making) навіть за умов гострого дефіциту розвідувальної інформації це те, що безпосередньо рятує життя.

У практичній військовій психології діє непорушне правило: краще швидко прийняти і рішуче реалізувати добре рішення, ніж чекати на ідеальне, безповоротно втрачаючи ініціативу. Відсутність наказу або затягування паузи командиром діє на психіку бійця більш деструктивно, ніж наказ іти в атаку,

оскільки тривале очікування в зоні ураження посилює почуття фатальної безпорадності.

Надзвичайно важливим елементом практичних дій лідера є його навички **кризової комунікації**. Як зазначалося раніше, у стані стресу здатність кори головного мозку людини обробляти інформацію критично падає: солдат може ефективно сприймати не більше 3-5 слів підряд [3, с. 214]. Тому комунікація лідера під вогнем (під час радіообміну або голосового управління) має бути максимально лаконічною, стандартизованою, директивною і повністю позбавленою емоційних оцінок (вигуків, зайвої лайки, панічних інтонацій). Водночас голос командира, його впевнена інтонація та рівний тембр виконують потужну психотерапевтичну функцію. Чітка, гучна, ритмічна команда діє як дефібрилятор для психіки підлеглого, миттєво виводячи його зі стану дисоціації чи ступору [4, с. 112].

Зважаючи на багатогранність і надзвичайну складність вищеописаних процесів, стає абсолютно очевидним той факт, що ефективне формування таких лідерських якостей у майбутніх офіцерів не може обмежуватися виключно лекційними та семінарськими заняттями в безпечних аудиторних умовах. Сучасна система підготовки у вищих військових навчальних закладах вимагає глибокої методичної трансформації. Курсант може мати відмінні оцінки з тактики, бездоганно знати напам'ять статути та алгоритми управління військами (TLP - Troop Leading Procedures), проте в умовах реального фізичного болю, депривації сну, холоду та психологічного тиску ці теоретичні «книжкові» знання розсипаються.

Для дієвого формування лідерських якостей як міцної основи психологічної стійкості необхідно системно інтегрувати в освітній процес ВВНЗ метод *стрес-інокуляції* (психологічного щеплення стресом) [5, с. 117]. Це досягається дотриманням комплексу педагогічних та організаційних умов під час проведення польових виходів та тактико-спеціальної підготовки:

По-перше, комплексне і неочікуване моделювання факторів бойового стресу. Навчально-бойові завдання на полігонах повинні виконуватися не в ідеальних «паркетних» умовах, а на тлі потужних і раптових подразників. Це включає: введення жорстких часових обмежень на планування, створення ситуацій гострого фізичного виснаження (марш-кидки) перед початком фази прийняття рішення, інтенсивний шумовий вплив (застосування імітаційних засобів, стрільба холостими над головою), задимлення ділянок, раптову імітацію втрати радіозв'язку з вищим штабом, а також раптові ввідні про тяжке поранення ключового особового складу (наприклад, кулеметника чи медика). Курсант, який тимчасово призначений командиром групи, повинен вчитися переборювати власний фізіологічний страх, долати «тунельний зір» і генерувати рішення у стані жорсткого цейтноту [4, с. 130].

По-друге, постійна ротація лідерських ролей та сувора реалізація принципу відповідальності. Лідерство неможливо виховати без прийняття

реального тягаря відповідальності за підпорядкований колектив. Курсанти повинні систематично (на кожному занятті) опинятися в ситуаціях, де помилкове, нерішуче або несвоєчасне рішення їхнього тимчасового командира призводить до невідворотних наслідків: умовних «втрат», провалу місії, або «загибелі» всієї навчальної групи (що суворо фіксується посередниками-інструкторами і впливає на оцінку всього відділення). Це змушує майбутнього офіцера на фізичному рівні відчути вагу свого слова та дії, формуючи глибоку усвідомлену рефлексію [2, с. 115].

По-третє, систематичний та безкомпромісний психологічний розбір дій (AAR - After Action Review). Після завершення кожного практичного етапу або епізоду заняття інструкторський склад повинен проводити детальний розбір. При цьому методичний акцент має зміщуватися з чисто тактичних чи технічних помилок на поведінкові індикатори лідерства (Як діяв курсант-командир у найвищій точці кризи? Який у нього був тембр голосу під час віддачі наказу? Чи зрозуміли підлеглі його задум з першого разу? Де він знаходився фізично під час умовного вогневого контакту? Чи не транслював він власну розгубленість групі своїми хаотичними рухами?). Такий чесний і конструктивний зворотний зв'язок є найпотужнішим інструментом професійної самокорекції майбутнього офіцера Національної гвардії України [2, с. 122].

Таким чином, цілеспрямоване формування лідерських якостей курсанта виходить далеко за межі вивчення класичного військового менеджменту. Це безперервний, складний, багатокомпонентний процес архітектури психіки майбутнього командира, який повинен глибоко розуміти природу людського страху, бездоганно володіти інструментами кризової комунікації та вміти власною волею трансформувати групу розгублених озброєних людей у єдиний, незламний бойовий механізм.

Висновки.

1. Проведений теоретичний та практичний аналіз впливу екстремальних умов сучасного загальновійськового бою на психіку військовослужбовців переконливо доводить, що військове лідерство є не просто сучасною управлінською доктриною чи набором стандартних менеджерських навичок. Це критично важливий, життєво необхідний інструмент забезпечення групової психологічної стійкості підрозділу. В умовах вітальної загрози, інформаційного вакууму та хаосу саме командир стає ключовим емоційним та когнітивним центром бойового порядку, від внутрішнього стану якого безпосередньо залежить боєздатність і виживання усієї групи.

2. Встановлено, що командир тактичної ланки, який у своїй повсякденній та бойовій діяльності свідомо керується доктринальною парадигмою «Бути, Знати, Діяти», здатний завдяки своєму високому емоційному інтелекту, професійній компетентності та навичкам швидкого прийняття рішень повністю нівелювати деструктивний вплив бойового стресу. Лідер виступає головним психологічним стабілізатором тактичної обстановки. Його здатність до

ефективної кризової комунікації, особистий приклад та збереження самоконтролю запобігають механізму «емоційного зараження» панікою, мінімізують масові небойові психогенні втрати та зберігають керованість підрозділу в найнебезпечніших ситуаціях.

3. Обґрунтовано, що система освітньо-професійної підготовки майбутніх офіцерів у вищих військових навчальних закладах має неминуче еволюціонувати відповідно до викликів часу, відходячи від суто теоретичного та аудиторного засвоєння статутних норм. Вона повинна обов'язково передбачати цілеспрямоване, систематичне та методично грамотне впровадження методу стрес-інокуляції (психологічного щеплення). Лише через штучне моделювання факторів бойового стресу під час практичних польових занять, постійну ротацію лідерських ролей із прийняттям відповідальності та глибокий психологічний розбір дій (After Action Review) можливе вироблення міцних, автоматизованих навичок лідерської поведінки під вогнем.

4. Перспективи подальших наукових розвідок у даному напрямку вбачаються у застосуванні глибокого міждисциплінарного підходу. Зокрема, нагальною є розробка та впровадження стандартизованих психолого-педагогічних методик і валідних критеріїв оцінювання рівня сформованості лідерського потенціалу курсантів на різних етапах їхньої фахової підготовки. Окрім того, перспективним вектором є створення спеціалізованих інноваційних тренінгових комплексів, які дозволять максимально реалістично, безпечно та ефективно моделювати фактори сучасного бойового стресу для комплексної підготовки майбутніх командирів Національної гвардії України.

Література:

1. Доктрина з військового лідерства у Національній гвардії України. Київ : Головне управління НГУ, 2022. 26 с.

2. Звіт про науково-дослідну роботу за темою «Формування та розвиток лідерських якостей військовослужбовців Національної гвардії України» (остаточний) / Київський інститут Національної гвардії України. Київ, 2025. 160 с.

3. Ягупов В. В. Військова психологія : підручник. Київ : Тандем, 2018. 396 с.

4. Сафін О. Д. Психологічна підготовка військовослужбовців до дій в екстремальних умовах : навч.-метод. посіб. Київ : НУОУ, 2020. 154 с.

5. Макаренко Н. В., Осідерм В. В. Формування психологічної стійкості майбутніх офіцерів у процесі фахової підготовки. *Військова освіта*. 2022. № 2 (46). С. 112–119.

6. Leadership in Extreme Situations / ed. by M. Holenweger, M. Joly, F. Kammermann. Springer, 2017. 245 p.

References:

1. Holovne upravlinnya NHU (2022). *Doktryna z viyskovoho liderstva u Natsionalniy hvardiyi Ukrayiny* [Doctrine of military leadership in the National Guard of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].

2. Kyivskyi instytut Natsionalnoi hvardii Ukrainy (2025). *Zvit pro naukovo-doslidnu robotu* [Report on research work]. Kyiv. [in Ukrainian].

3. Yahupov, V. V. (2018). *Viyskova psykholohiya* [Military psychology]. Kyiv: Tandem. [in Ukrainian].

4. Safin, O. D. (2020). *Psykholohichna pidhotovka viyskovosluzhbovtsiv do diy v ekstremalnykh umovakh* [Psychological training of military personnel for actions in extreme conditions]. Kyiv: NUOU. [in Ukrainian].

5. Makarenko, N. V., & Osiderm, V. V. (2022). Formuvannya psykholohichnoyi stiykosti maybutnikh ofitseriv u protsesi fakhovoyi pidhotovky [Formation of psychological resilience of future officers in the process of professional training]. *Viyskova osvita*, 2(46), 112-119. [in Ukrainian].

6. Holenweger, M., Joly, M., & Kammermann, F. (Eds.). (2017). *Leadership in Extreme Situations*. Springer.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

СЕРІЯ «Право»

UDC 34(477)(091)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2853-2862

Basarab Olha Tymofiivna Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of the Theory of Law and Criminal Procedure, Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0001-7839-6955.

THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF THE LEGISLATION ON BORDER PROTECTION OF UKRAINE

Abstract. The article explores the historical development of legislation regulating the protection of Ukraine's state borders from Kievan Rus' period to the present day. It demonstrates that norms on border protection evolved alongside the formation and consolidation of Ukrainian statehood. The starting point in this process was Kievan Rus'.

It is established that during the Old Rus' period, social relations in the sphere of border protection were governed by customary law and early international treaties concluded with neighboring states, in particular Byzantium. During the period of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish–Lithuanian Commonwealth, specific border regulations were actively incorporated and codified within general legislative acts. Further intensive legislative development resulted in the enactment of the first specialized legal acts regulating border issues.

The revival of Ukrainian statehood in the early twentieth century and the proclamation of Ukraine's independence signified not only the creation of Ukrainian border institutions, but also the establishment of a national regulatory framework on the protection of the State Border of Ukraine.

Based on the results of the study, four principal stages in the development of legislation in the field of protection of the State Border of Ukraine have been identified: the first stage (9th–14th centuries) – the formation of the norms of border legislation; the second stage (14th–19th centuries) – the consolidation of certain provisions on border protection within general normative legal documents and the adoption of the first specialized legal acts; the third stage (20th century (until 2003)) – intensive legislative activity aimed at the legal regulation of border protection and defense of Ukrainian territories, as well as the formation of a Ukrainian national regulatory framework on border issues; the fourth stage (2003 – present) – the development of

legislation that regulates activities of the State Border Guard Service of Ukraine as a modern law enforcement agency with special status at the present stage.

Keywords: legislation, state border, border protection, historical development, legal norms, border legislation.

Басараб Ольга Тимофіївна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, https://orcid.org/0000-0001-7839-6955.

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА З ОХОРОНИ КОРДОНУ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджується історичний розвиток законодавства, що регулює охорону державного кордону України від часів Київської Русі до сьогодення. Визначено, що правові норми щодо охорони державних рубежів формувалися паралельно із становленням та консолідацією української державності. Відправною точкою у цьому процесі стала Київська Русь.

Констатується, що у часи Давньоруського періоду суспільні відносини у сфері охорони кордонів регулювалися звичаєвим правом та ранніми договорами з сусідніми державами, зокрема Візантією. У роки панування Великого князівства Литовського та Речі Посполитої відбувалося активне нормотворче закріплення окремих прикордонних норм у загальних нормативно-правових актах. В подальшому активний розвиток нормотворчої діяльності сприяв утворенню перших спеціальних нормативно-правових актів з прикордонних питань, а відродження української державності на початку XX століття та проголошення незалежності України, ознаменували не лише створення українських прикордонних структур, але й формування національної нормативно-правової бази у сфері охорони державного кордону України.

За результатами дослідження виділено чотири основні етапи розвитку законодавства у сфері охорони державного кордону України: перший етап (IX–XIV ст.) – зародження норм прикордонного законодавства; другий (XIV–XIX ст.) – закріплення окремих положень прикордонної охорони у загальних нормативно-правових документах, створення перших спеціальних юридичних актів; третій (XX ст. (до 2003 р.)) – активна нормотворча діяльність щодо правового забезпечення охорони та захисту кордонів на українських землях, формування української національної нормативно-правової бази з прикордонних питань; четвертий (2003 р. – по теперішній час) – розвиток законодавства, що регулює діяльність ДПС України як сучасного правоохоронного органу зі спеціальним статусом.

Ключові слова: законодавство, державний кордон, охорона кордону, історичний розвиток, правові норми, прикордонне законодавство.

Problem statement.

In the context of the ongoing full-scale armed aggression against Ukraine, which has significantly exacerbated the socio-political environment and heightened threats to national security, the effective organization of the protection and defense of the state border assumes particular significance. Today the state border is considered not only as a geographical demarcation line but as a fundamental element of sovereignty, territorial integrity and constitutional order. The challenges posed by large-scale military operations, hybrid threats, and transnational security risks necessitate the continuous adaptation and refinement of the legal and institutional mechanisms of border protection.

The regulatory framework in this domain comprises an integrated, hierarchically structured system of normative legal acts that has evolved dynamically from the earliest stages of state formation to the present. This framework reflects both historical traditions of border regulation and contemporary international legal standards. Its evolution demonstrates a progressive transition from customary norms and fragmented regulatory provisions to a comprehensive legislative and institutional framework capable of addressing complex and multifaceted security realities.

In this context the study of the historical development of Ukraine's border legislation is of particular relevance, as it informs the enhancement of legal and institutional mechanisms ensuring the protection, defense, and resilience of the state border in the face of ongoing threats.

Analysis of recent studies and publications. Analysis of recent scholarly research and publications indicates that the issues of the formation and development of legislation on border matters have been insufficiently explored. Certain aspects of the subject, viewed through the lens of the general concept of border protection organization in different historical periods studied M. Kabachynskyi, P. Hai-Nyzhnyk, I. Kushnir, B. Motsia, M. Sobczynski, V. Ziolka and others.

However, the problem of the formation and evolution of Ukraine's legislation in the border sphere has not received adequate attention in the works of researchers.

Purpose of the study is to analyze the evolution of legislation regulating social relations in the field of border protection from ancient times to the present.

Presentation of main material. The development of legislation regulating the border protection of Ukraine, as well as evolution of the whole Ukrainian legislation, is closely intertwined with the formation of Ukrainian statehood. For this reason, the position of many scholars regarding the study of this phenomenon from a historical perspective remains relevant. In this context, Kievan Rus' can be considered the starting point for such research.

The necessity of border protection of the Old Rus' was caused by the consolidation of its authority over the territory and became the strategic importance of defending these lands against persistent external threats. In this context, the foundational principles of state border protection began to take shape, later being codified in normative documents.

It is worth saying that during this period the concepts of “state border” and “border protection” were only beginning to emerge, and their substantive content would be defined later. In that time ancient states did not have fixed borders in the modern sense: there was no clearly delineated, legally established, and engineered line separating one state from another. Moreover, the boundaries of states were constantly shifting. For instance, in his statutory code, Knyaz Volodymyr Sviatoslavych, when defining its territorial scope, did not rely on a formally demarcated state border but instead enumerated the settlements inhabited by Christians [1, p. 62].

Therefore, when examining the issue of border formation in Kievan Rus’ and analyzing the procedures for their protection and defense, it is impossible to refer to specific legal acts that formally established the main rules governing such activities, as no such acts existed at that time.

Moreover, a wide range of social relations in that society, including those related to the protection of state boundaries, was regulated by customary law, which “governed all aspects of human interactions: from family matters to border disputes” [1, p. 62].

However, it was during this period that certain norms related to the regulation of border matters began to emerge. First and foremost, attention should be paid to the international agreements between Kyiv and Byzantium in 907, 911, 944, and 971, which determined territorial boundaries, regulated the procedure of entry, and established good-neighborly relations between the two states [2, p.46].

The legal status and remuneration of the horodnyk, person responsible for the construction of city fortifications and towers, is codified in Article 96 of the Extended Edition of the Rus’ka Pravda [2, p.49]. The process of consolidating the lands of Kievan Rus’ aimed at creating territorial integrity, was reflected in the Statutes of Knyaz Volodymyr Sviatoslavovych.

The experience in legal regulation of border issues acquired during the Kievan Rus’ period was successfully implemented in the Galician–Volhynian state. During this time, agreements as source of law also developed actively, primarily concerning the establishment of territorial boundaries of the fragmented principalities and states of that period. The inviolability of the borders of the Galician–Volhynian state, as well as the rules for entering its territory, were determined by peace agreements with Poland, Lithuania, and the Teutonic Order [3, p. 46].

Thus, a defining feature of the Old Rus’ period in the development of the Ukrainian state was the emergence of its legal system as a whole, as well as the initial legal norms that began to regulate activities related to the protection and defense of territorial boundaries. Therefore, it is entirely logical that there were no specific legislative acts regulating social relations at the borders at that time. However, based on the analysis of contemporary legal sources, it is possible to identify certain norms that represented the first attempts to formally establish such directions of activity regarding border protection: the determination of territorial boundaries on the basis of peaceful coexistence; the establishment of rules for crossing borders; and the legal codification of the status of foreigners [4, p. 101].

During the period of Lithuanian and Polish rule over Ukrainian lands, the adoption of the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania not only established an agreement-based method for determining territorial boundaries but also brought certain border activities under formal regulation. These included ensuring the country's security along its frontiers; organizing border protection with the participation of the local nobility and borderland communities; and fortifying the state borders.

According to contemporary documents, ensuring the security of the Grand Duchy of Lithuania's borders was carried out through the formation of military units stationed at the state frontiers, which were staffed based on general military obligations.

In order to develop the borderlands, the Lithuanian ruling elite actively encouraged the nobility who demonstrated engagement in construction and defensive activities in the border regions. In this regard, privileges were granted according to which the border nobility were exempted from general duties. Their main responsibility was to perform mounted service under the authority of their leader, called "starosta", maintain the castle fortifications in order, and contribute annually to the castle guard with a monetary payment and a quarter of rye [5]. Furthermore, according to Article of the 1566 Statute, officials serving in all border castles were entrusted with the duties of monitoring the export of weapons and other military equipment from the territory of the Duchy [2, p. 97].

In addition to the nobility, borderland economic activity of townspeople was also encouraged. Several border towns, along with Magdeburg Law, received lands for agricultural and industrial activities. The first hired border troops, called "straża połowa" were deployed during the reign of Stephen Bathory (1567–1586). In accordance with the resolution of the Polish Sejm of 1562 the "quarternary army" was established to defend the southeastern borders [6, p. 29–54]. In the second half of the 16th century, under the rule of Stephen Bathory, the units of this army were reinforced with Cossack infantry, which marked the beginning of increased mobility in border defense through the use of mobile units.

Thus, the persistent efforts of the Lithuanian-Polish state to create the most effective border troops outlined a new vector for the normative regulation of activities related to the protection of the country's frontiers. A distinctive feature of the Lithuanian-Polish period of rule over Ukrainian lands was a more active regulation of activities aimed at safeguarding state borders, compared to the Kievan Rus' period, and the codification of these norms in general legal acts (the Grand Duchy legislation, Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, and others).

Key directions of legal regulation at the state border remained: the legal determination of territorial borders on the principles of peace and cooperation, the procedure for crossing the state border, and the fortification of frontier lines. After the adoption of the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania, the sphere of normative regulation also encompassed: ensuring the country's security along its borders; organizing the protection of territorial boundaries through border units, ranging from

the local nobility and border population to hired “quartz” troops and the Zaporizhian Cossacks.

However, despite the fairly consistent efforts of both the Lithuanian princes and the Polish kings to regulate social relations at the state borders, it was still too early to speak of a systematic legal framework of border protection.

The Zaporizhian Cossacks are rightfully regarded as the forebears of modern border guards. Their art of protecting and defending state borders was caused by the necessities of their own lives, rooted in customary Cossack law, and recognized by many states around the world. As fully-fledged warriors of these lands, the Ukrainian Cossacks primarily defended their own people from constant enemy incursions on a land already weary from wars.

A defining condition for the functioning of the restored Ukrainian statehood was the delineation of its borders, the legal establishment of which became a primary focus for the Central Rada of the Ukrainian People's Republic. The foundation for accomplishing this important task was laid by the Third Universal of the Central Rada [2, p. 353–354].

The persistent efforts of the leadership of the Ukrainian state to legally formalize its national borders were carried out alongside measures aimed at establishing a dedicated border guard and implementing border protection and defense. The legal basis for such activities was provided by contemporary normative legal acts.

For the first time, the issue of creating a specialized border troops was considered on March 7, 1918, during a meeting of the Council of People’s Ministers of the Ukrainian People's Republic. On March 20, 1918, the Separate Border Guard Corps was established [7, p. 133–134].

During this period, active work began on setting up specialized checkpoints for the passage of individuals, vehicles, and cargo.

From April 29, 1918, the further development of border units took place under Hetman P. Skoropadskyi. On May 24, 1918, the Minister of Finance of the Hetman government approved a temporary staff structure for the administration of the Separate Border Guard Corps [7, p. 133–135]. On November 20, 1918, the Hetman ratified the Resolution adopted by the Council of Ministers “On Allocating to the Minister of Finance 6,160,000 karbovanets for office and operational expenses and for staffing the Separate Border Guard Corps with personnel and horses” [8, p. 234–244].

On December 18, 1918, the leadership of the Ukrainian state changed once again, with the Directorate coming to power.

Thus, the period of 1917–1921 is characterized by exceptional complexity and intensity of events both globally and within Ukraine. In a short span of time, power on Ukrainian lands shifted between the Ukrainian People’s Republic, Pavlo Skoropadskyi’s Hetmanate, and the Directorate. Despite their differing visions for Ukrainian state-building, all ultimately shared a common goal: to revive Ukrainian statehood within its ethnic territories, legally define its borders, and ensure reliable border protection.

An indispensable instrument for achieving these goals was active national lawmaking, aimed at legally establishing the state border line; creating a national border guard and defining its duties; organizing border checkpoints; and regulating the crossing of borders, transport of goods, and related procedures.

International treaties also played a particularly important role in the development of Ukrainian statehood, as they formally defined the territory of Ukraine.

With the establishment of soviet authority on the territory of Ukraine, the legal regulation of border protection was carried out within the framework of the soviet legal system. In order to regulate social relations in the sphere of the state border protection the first legal acts were adopted during this period: the Temporary Statute on the Service of the Border Troops (1924), the Regulations on the Protection of the USSR Border (1924), and the Regulations on the Administration of Border Protection (1924). These documents clearly defined the rights and duties of border guards, as well as the procedure for their interaction with units of Armed Forces [8, p. 151].

Of course, we can emphasize that the nineteenth and twentieth centuries were a period of increasing law-making activity, and the sphere of border protection was no exception. All activities at the state border became regulated. Indeed, law-making activity extended to such areas as ensuring a high level of combat readiness of the border troops; improving the border protection system; strengthening the material and technical base and armament; enhancing the system of personnel training; and organizing interaction with units of the Armed Forces, other state authorities, and the local population.

After the Second World War, the key priorities of legal regulation in the sphere of border protection were the clarification and engineering development of the border line; the determination of the legal status and command structure of the border troops; and the establishment of the basic principles of state border protection [4, p. 218].

During this period, the “Instruction on the Engineering and Technical Arrangement of the State Border ” (1947) was enacted. A significant innovation of this document was the legal consolidation of the term “control and tracking strip,” which enhanced the existing system of border engineering infrastructure and increased the effectiveness of detecting border violations. Considerable legislative activity was also directed toward clarifying the line of the state border. According to scholarly assessments, more than fifty normative legal acts addressing border-related issues were adopted in the 1950s. Furthermore, in 1945–1948, the USSR concluded bilateral treaties on friendship and mutual assistance with Poland, Czechoslovakia, Hungary, Romania, Bulgaria, Albania, and Yugoslavia.

The normative legal acts of that period defined a broad range of responsibilities for the border guards, including preventing and suppressing illegal border crossings; combating smuggling; repelling armed incursions; ensuring lawful movement of persons, vehicles, and goods through designated checkpoints; protecting the border population and state property; enforcing the border regime; maintaining border markers; overseeing the implementation of international treaties concerning the state

border; resolving border incidents in accordance with international conventions; and maintaining interagency cooperation and information exchange to prevent violations of the state border. In 1991, the process of establishing the border service of an independent and sovereign state – Ukraine – began.

Among the first legal acts regulating the operational and service activities of the Border Troops of Ukraine were: the Decree of the Presidium of the Verkhovna Rada of Ukraine dated August 30, 1991, "On the Subordination to Ukraine of the Border Troops Stationed on Its Territory," as well as the Laws of Ukraine adopted on November 4, 1991, "On the State Border of Ukraine" and "On the Border Troops of Ukraine." At the same time, the Verkhovna Rada also adopted the Resolution "On the Procedure for Staffing, Material-Technical, and Financial Support of the Border Troops of Ukraine."

Resolution No. 3 adopted by the Cabinet of Ministers of Ukraine on January 2, 1992, established the State Committee for the Protection of the State Border of Ukraine as the central executive body responsible for the execution of state policy regarding border affairs.

Over the following years, the personnel of the Border Troops of Ukraine actively worked on enhancing their professional skills and improving the legal and regulatory framework governing their activities. In the context of increasing unlawful activities at the state border and the necessity to counteract violations, the need arose to reform the Border Troops into the State Border Guard Service of Ukraine – a law enforcement agency of special designation.

The Law of Ukraine "On the Border Guard Service of Ukraine", adopted on April 3, 2003, defined the subsequent development trajectory of the border agency along European standards at the current stage. Today, lawmaking in the field of the State Border Guard Service of Ukraine is carried out within the framework of building a developed democratic society. It is worth noting the Law of Ukraine "On Border Control", which has incorporated the best national ideas and principles of border control while ensuring compliance with international norms on human and civil rights.

Thus, a distinctive feature of legislative activity in the 20th century was the rapid development of the regulatory framework regulating the activities of border units, from the Separate Corps of Border Guards of the Ukrainian People's Republic, the Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi, the Directorate, and the Border Troops of the USSR, to the border structures of independent Ukraine. As a result, each area of activity at the state border received its own legal regulation, and a substantial normative and legal framework for the protection of the state border of Ukraine was established.

And it is obvious that law making activity on border protection, accumulated over the years, became the basis for the formation of modern legislation governing the activities of the State Border Guard Service of Ukraine.

Conclusions. Considering the above, it can be concluded that the development of legislation regulating the activities of the State Border Guard Service of Ukraine occurred through the following main stages:

- first stage (9th–14th centuries) – the emergence of legal norms on border protection;

- second stage (14th–19th centuries) – the consolidation of certain provisions on border protection within general normative legal documents and the creation of the first specialized legal acts;

- third stage (20th century, until 2003) – active legislative activity aimed at providing legal support for the protection and defense of Ukrainian borders, and the formation of legislation regulating the activities of the State Border Guard Service of Ukraine;

- fourth stage (2003 – present) – the development of legislation regulating the activities of the State Border Guard Service of Ukraine at the current stage.

References:

1. Basarab, O.T. (2014). Zarodzhennia prykordonnoi okhorony v Kyivskii Rusi: istoryko-pravovyi aspekt [The emergence of border protection in Kyivan Rus: historical and legal aspect]. *Maibutnie naukovykh doslidzhen – 2014: Kh Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia (m. Sofiia, 17–25 liutoho 2014 r.) – The Future of Scientific Research – 2014: 10th International Scientific and Practical Conference (Sofia, February 17–25, 2014)*, 62–64 [in Ukrainian].

2. Ivanov, V.M. (2006). *Praktykum z istorii derzhavy i prava Ukrainy [Workshop on the history of the state and law of Ukraine]*. Kyiv: MAUP [in Ukrainian].

3. *Khrestomatiia z istorii derzhavy i prava Ukrainy*: u 2 t. (1997). T. 1. Kyiv [in Ukrainian].

4. Basarab, O.T., & Bomberher, I.L. (2021). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy ta zarubizhnykh krain [History of the state and law of Ukraine and foreign countries]*. Khmelnytskyi: Vydavnytstvo NADPSU [in Ukrainian].

5. Basarab, O.T. (2016). Formuvannia zakonodavstva u prykordonnii sferi na Ukrainskykh zemliakh v chasy yikh kolonizatsii Velykym Kniazivstvom Lytovskym ta Richchiu Pospolytoiu [Formation of legislation in the border sphere on Ukrainian lands during their colonization by the Grand Duchy of Lithuania and the Polish–Lithuanian Commonwealth]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia: yurydychni nauky – Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Series: Legal Sciences, 1*. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2016_1_4 [in Ukrainian].

6. Sobczyński, M. (2008). Zmienność funkcji granic międzynarodowych na ziemiach polskich od czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej do przystąpienia Polski do układu z Schengen [Variability of the functions of international borders in the Polish lands from the times of the Polish–Lithuanian Commonwealth to Poland's accession to the Schengen Agreement]. *Problematyka geopolityczna ziem polskich – Geopolitical Issues of the Polish Lands*, 218 p. [in Polish].

7. Kabachynskyi, M.I. (2000). *Istoriia kordoniv ta prykordonnykh viisk Ukrainy [History of the borders and border troops of Ukraine]*. Khmelnytskyi: Khmelnytska miska drukarnia

8. Basarab, O.T. (2023). Osoblyvosti pravovoho zabezpechennia zakhystu derzhavnoho kordonu za chasiv vidrodzhennia ukrainskoi derzhavnosti u XX stolitti: istoryko-pravovyi aspekt [Peculiarities of legal support for the protection of the state border during the revival of Ukrainian statehood in the 20th century: historical and legal aspect]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal*, 4, 22–24 [in Ukrainian].

Література:

1. Басараб О. Т. Зародження прикордонної охорони в Київській Русі: історико-правовий аспект. *Майбутнє наукових досліджень – 2014* : X Міжнародна науково-практична конференція (м. Софія, 17–25 лютого 2014 р.). Софія : Вид-во «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2014. С. 62–64.

2. Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : МАУП, 2006. 728 с.

3. Хрестоматія з історії держави і права України : у 2 т. Київ, 1997. Т. 1. 800 с.

4. Басараб О.Т., Бомбергер І.Л. Історія держави і права України та зарубіжних країн : навчальний посібник. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2021. – 237 с.

5. Басараб О. Т Формування законодавства у прикордонній сфері на Українських землях в часи їх колонізації великим Князівством Литовським та Річчю Посполитою. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : юридичні науки*: електрон. наук. фах. вид. 2016. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnadpcurn_2016_1_4 .

6. Marek Sobczyński. Zmienność funkcji granic międzynarodowych na ziemiach polskich od czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej do przystąpienia Polski do układu z Schengen. *Problematyka geopolityczna ziem polskich*. 2008. 218 s.

7. Кабачинський М. І. Історія кордонів та прикордонних військ України : монографія. Хмельницький : Хмельницька міська друкарня, 2000. 216 с.

8. Басараб О.Т. Особливості правового забезпечення захисту державного кордону за часів відродження української державності у XX столітті: історико-правовий аспект. Юридичний науковий електронний журнал, 2023, Вип. 4. С. 22-24.

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 343.1:342.7(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2863-2874

Андрушко Олександр Вікторович доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. м. Хмельницький. https://orcid.org/0000-0003-2345- 3427

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА КРИМІНАЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО УКРАЇНИ: ОКРЕМІ СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ДОТРИМАННЯ БАЛАНСУ ІНТЕРЕСІВ

Анотація. Актуальність обраної теми щодо проблем балансу прав людини та завдань кримінального судочинства й на сьогодні не просто зберігається, а набуває нових, критично важливих аспектів. Насамперед, це фундамент демократичної, соціальної та правової держави, як зазначено у ст. 1 Конституції України, де баланс між інтересами кримінального судочинства та свободою людини повсякчас випробовується на міць.

Дослідження дало можливість виявити разючу диспропорційність між інтересами кримінального судочинства та правами людини, факт нехтування окремими принципами кримінального провадження, їх декларативністю, а отже наявністю серйозних загроз правам людини. Рівність людини та держави є правовою фікцією, оскільки людина у правовідносинах з державою завжди є «слабшою стороною», їй надано право на асиметричні правові засоби захисту своїх прав, наприклад, право на звернення до ЄСПЛ, однак держава ж має достатні власні внутрішні засоби захисту своїх прав та інтересів.

На основі зазначеного вважаємо, що сучасні проблеми прав людини в кримінальному судочинстві повинні бути вирішені через запровадження наступних сучасних наукових іделогем, правових демократичних інститутів, що корелює з принципом верховенства права, та поступливістю держави у своїй безвідповідальності:

1) угрупувати підстави для відшкодування шкоди потерпілим від незаконного кримінального переслідування чи засудження на принципах повної відповідальності держави перед людиною за свою діяльність;

2) зазначити процесуальний статус виправданого в окремих статтях КПК України з його правами на відновлення правового становища та відшкодування завданої шкоди;

3) запровадити публічно-правову процедуру реабілітації невинувато притягнутих до кримінальної відповідальності чи засуджених з уточненням обов’язку публічного-владного суб’єкта кримінального процесу забезпечити право на реабілітацію;

4) розширити повноваження слідчого судді та суду щодо захисту прав людини в кримінальному провадженні, яка незаконно притягнута до кримінальної відповідальності чи засуджена, доповнивши відповідним змістом ст. 206 КПК України;

5) визнати обов'язковим проведення судової експертизи для відповідей на питання про вид, характер та розмір шкоди, і участь адвоката визнати обов'язковою на стороні постраждалих.

Все це дасть можливість усунути декларативність окремих положень законодавства та запровадити ефективний механізм захисту прав людини, яким незаконно завдана шкода діями і рішеннями державних чиновників.

Ключові слова: права людини; держава; влада; кримінальне судочинство; верховенство права; незаконне притягнення до кримінальної відповідальності; відшкодування шкоди

Andrushko Oleksandr Viktorovych Doctor of Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theory of Law and Criminal Procedure Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Service of Ukraine, https://orcid.org/0000-0003-2345- 3427

HUMAN RIGHTS AND CRIMINAL JUSTICE IN UKRAINE: SOME CONTEMPORARY PROBLEMS OF MAINTAINING THE BALANCE OF INTERESTS

Abstract. The relevance of the chosen topic regarding the problems of the balance of human rights and the tasks of criminal justice today not only remains, but also acquires new, critically important aspects. First of all, it is the foundation of a democratic, social and legal state, as stated in Article 1 of the Constitution of Ukraine, where the balance between the interests of criminal justice and human freedom is constantly tested.

The study made it possible to reveal a striking disproportionality between the interests of criminal justice and human rights, the fact of neglect of certain principles of criminal proceedings, their declarative nature, and therefore the presence of serious threats to human rights. The equality of man and the state is a legal fiction, since a person in legal relations with the state is always the "weaker party", he is granted the right to asymmetric legal means of protecting his rights, for example, the right to appeal to the ECHR, but the state has sufficient internal means of protecting its rights and interests.

Based on the above, we believe that modern human rights problems in criminal justice should be resolved through the introduction of the following modern scientific ideologies, legal democratic institutions, which correlates with the principle of the rule of law, and the compliance of the state in its irresponsibility:

1) group the grounds for compensation for damage to victims of illegal criminal prosecution or conviction on the principles of full responsibility of the state to a person for its activities;

2) specify the procedural status of the acquitted in separate articles of the Criminal Procedure Code of Ukraine with his rights to restore his legal status and compensate for the damage caused;

3) introduce a public-legal procedure for the rehabilitation of those who were innocently brought to criminal responsibility or convicted, specifying the obligation of the public-authority subject of the criminal process to ensure the right to rehabilitation;

4) expand the powers of the investigating judge and the court to protect human rights in criminal proceedings, which is illegally brought to criminal liability or convicted, supplementing with the appropriate content of Article 206 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine;

5) recognize mandatory conducting a forensic examination to answer questions about the type, nature and amount of damage, and recognize the participation of a lawyer as mandatory on the side of the victims.

In our opinion, all this will make it possible to eliminate the declarative nature of certain provisions of the legislation and introduce an effective mechanism for protecting human rights, which have been illegally harmed by the actions and decisions of state officials.

Keywords: human rights; state; power; criminal justice; rule of law; illegal prosecution; compensation for damage

Постановка проблеми. Актуальність обраної теми щодо проблем балансу прав людини та завдань кримінального судочинства й на сьогодні не просто зберігається, а набуває нових, критично важливих аспектів. Насамперед, це фундамент демократичної, соціальної та правової держави, як зазначено у ст. 1 Конституції України [1], де баланс між інтересами кримінального судочинства та свободою людини повсякчас випробовується на міць.

Основними аргументами, що обґрунтовують необхідність дослідження цієї теми сьогодні є наступне. Так, Україна активно продовжує євроінтеграційні процеси, що вимагає повної гармонізації кримінального процесуального законодавства з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2], а також узгодження на основі принципу верховенства права практики слідчих та судових органів України із практикою Європейського суду з прав людини з метою уникнення програшу справ державою в Страсбурзі. З другого боку, правовий режим воєнного стану внаслідок збройної агресії рф проти України виявив низку нових викликів ефективності кримінальному судочинству та загрозам прав людини. Як-то, неможливість проведення досудового розслідування на окремих територіях України, забезпечення прав підозрюваних та потерпілих по окремих категоріях злочинів проти національної безпеки та проти людяності. Це також і збереження «обвинувального ухилу» кримінального

судочинства, асиметричність повноважень сторін в кримінальному провадженні та інші проблеми. Також до нині зберігається й давня проблема належного законодавчого забезпечення відшкодування шкоди за незаконне кримінальне переслідування та засудження, що й актуалізує цей напрям дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Права людини – комплексний правовий інститут і досліджується фактично у всіх галузях права. Ідея відповідальності держави перед людиною в основному досліджується в загальній теорії права, і меншою мірою у галузевих юридичних науках. Значний внесок у її розвиток зробили українські учені: Ю. В. Баулін, О. В. Дашковська, Н. В. Іванчук, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабінович, О. В. Петришин, О. Ф. Скакун, Ю. С. Шемшученко та ін. В науці кримінального процесу проблеми дотримання та поновлення прав людини досліджувалися О.В.Капліною [3], О.П.Кучинською [4], М.Р.Мазур [5], М.А.Погорецьким [6], Д.Б.Сергєєвою [6], В.В.Середюком [7], І.А.Тітком [8], М.Є.Шумилом [9; 10; 11] та ін. С.В.Куліцькою [12] та І.С.Ніжинською [13] захищено дисертації по відшкодуванню шкоди, завданої в кримінальному процесі, але за цивільно-правовою спеціальністю. Наукові доробки зазначених вчених збагатили як теорію так і практику дотримання прав людини в кримінальному судочинстві, однак в умовах сьогодення окремі питання зосталися законодавчо невирішеними або ж набули нових форм, що обумовлює наукову новизну цієї статті.

Метою цієї статті є з'ясування сучасних проблем балансу прав людини та завдань кримінального судочинства на основі пріоритету принципу верховенства права. Відповідно до мети статті визначено такі завдання: 1) виявити сучасні проблеми практики дотримання прав людини в кримінальному судочинстві; 2) проаналізувати чинне законодавство з питань дотримання та відновлення прав людини в кримінальному судочинстві; 3) запропонувати та обґрунтувати шляхи вирішення проблем дотримання прав людини в сучасному кримінальному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Права людини – це *idea*, яка побутує в різних вимірах людської суспільної діяльності: науковому, законодавчому, практичному; у різних просторових масштабах – державному, міждержавному та міжнародному. В одному розрізі – це мета усього, в іншому – спосіб досягнення чогось іншого. В одній системі координат – це базис існування людини, її «усе», в іншій – надбудова сучасних можновладних ідеологій.

Недарма кожна влада декларує права людини на своїх ідеологічних штандартах з метою презентації своєї медійної легітимності як демократичної, узаконюючи при цьому своє виключне право на примус. Організаційною формою співіснування влади (сукупність пануючих або паразитуючих людей) та людини (сукупність людей, якщо культурно, нарікається по-різному: народ, суспільство, електорат тощо) виявляється держава, де людина має значно більше число чітко визначених обов'язків, ніж прав. За лекалом римського права людина має права у приватній сфері, право на претензію проти іншої людини, но не

проти держави. Пізніше, за середньовічної англійської правової традиції розганялася *максима:* «Король не може бути не правий», проповідуючи абсолютний імунітет держави від відповідальності. Сучасні держави здебільшого не відмовилися від цього, а трансплантують ідеї безвідповідальності держави у свої демократичні правові системи. Інколи влада під тиском різних чинників *volens-nolens* спускається зі свого олімпу до людини і нормативно закріплює (дарує) людині її права, частіше просто декларує їх. А далі за інших умов без церемоній врізає їх не турбуючись про наслідки для себе та самої людини, киваючи, що це для публічного добра (*pro bono*) або запроваджує правообмежувальні дисклеймери.

Приміром, Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 14 квітня 2022 року № 2201-IX в порушення вимог ст. 29 Конституції України було визначено, що «Строк затримання особи без ухвали слідчого судді, суду чи постанови керівника органу прокуратури під час дії воєнного стану *не може перевищувати двохсот шістнадцяти годин (вид. нами)* з моменту затримання, який визначається згідно з вимогами статті 209 цього Кодексу» [15]. А вже Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану» від 27 липня 2022 року № 2462-IX [15] законодавець повернувся до конституційно визначених сімдесяти двох годин.

Слід збагнути, що інтереси влади та інтереси людини – поняття нетотожні, вони часто збіжні в окремих точках, але *a posteriori* не можуть повністю бути ідентичними. Формально *sensu stricto* для перших – це інтерес на утримання в стані панування, для других – уживання в суспільстві, а то й виживання. Завдання уживання влади та людини *de facto* реалізуються через матрицю державності та інструмент закону. Хоча й тут не все гаразд, оскільки повсякчас влада напряму прихватизує державу за середньовічним мемом Людовіка XIV: *«L'état c'est moi»* («держава – це я») та ставить себе вище над законом, тобто *cuius regio, eius lex* («чия влада, того і закон»). З поміж усього, найбільш ефективним та цивілізованим інструментом дотримання балансу інтересів людини та влади (держави) на сьогодні виступає Закон. Лише на його підставі можливе звернення кожної сторони до іншої з вимогою про взаємне визнання та дотримання прав і виконання обов'язків, звернення ж до сили влади чи народу, як підтверджує історія, ні до чого доброго не приводить.

І тут треба зазначити не те, що в реаліях закон інколи не виконується сторонами, а те, що його текст має разючі внутрішні змістовні протиріччя або незавершеність у віддзеркаленні постулатів про права людини та їх дотримання.

Таку квестію важливо попервах продемонструвати на прикладі кримінального процесуального закону, у якому для влади містяться потужні примусові механізми, найбільш небезпечні для людини, фактично для її усіх прав та свобод.

Найбільше занепокоєння викликає ситуація, коли людина постраждала від влади (держави), точніше від її *alter ego* – державних органів, посадових осіб, яких, *ad vocem*, людина (через конституційне гасло: «…єдиним джерелом влади в Україні є народ») не обирала для себе в управителі, а отримала від цієї ж влади.

У ст. 2 КПК України проголошено, що «Завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура» [16]. З другого боку, кримінальний процес – мегамашина, яка ще зберігає реліктові інквізиційні ідеологеми радянської спадщини і працює здебільшого в одному напрямку – підозріння, звинувачення, засудження, що вбачається із відсутності в КПК України окремих статей про виправданих і низькому відсотку виправдувальних вироків. У ст. 43 КПК України «Виправданий, засуджений» змутовано двох різних суб’єктів і указано, що «Виправданий, засуджений має права обвинуваченого, передбачені статтями 42 і 533-1 цього Кодексу, в обсязі, необхідному для його захисту» [16]. Також у цій статті визначається, що «Виправданим у кримінальному провадженні є обвинувачений, виправдувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили» [16]. А як називати людину яка постраждала внаслідок незаконних обшуків, арештів та виїмки її майна тощо і статусу підозрюваного вона не мала, а також виправдувальний вирок щодо неї непостановлявся? Відмічаємо й відсутність реальних санкцій за незаконне кримінальне переслідування для владних суб’єктів кримінального процесу.

Ще з 1996 року у ст. 3 Конституції України легалізована філософсько-правова ідея відповідальності держави перед людиною за свою діяльність: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [1]. Це зміст загального зобов’язання держави з відшкодування шкоди. Затим ця ідея відповідальності уточняється у статтях 56 та 62 Конституції України. Так, відповідно до ст. 56 Конституції України «кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень» [1]. У ст. 62 Конституції України окремо виділяється реабілітаційний аспект відповідальності держави перед людиною в кримінальному процесі: «у разі

скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням» [1].

Це означає, що українська держава *de jure* позбавилася абсолютного імунітету безвідповідальності перед людиною і зобов'язалась забезпечити торжество права, вимогам якого зобов'язана підкорятися.

Далі ідея відповідальності держави (її *alter ego*) уже в усічених положеннях відображена у цивільному (ст. 1173–1176 ЦК України), кримінальному процесуальному (ст. 130 КПК України) та міжгалузевому (Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. (далі – Закон № 266/94-ВР)) законодавстві [17; 16; 18]. Однак, аналіз змісту наведеного законодавства дозволяє з певним сумом констатувати, що з причин законодавчого недоліку цього інституту захисту та відновлення своїх прав, відшкодування завданої шкоди людині від свавілля чиновників в кримінальному процесі шукати важко, і про це кілька нотаток.

Спершу, простежується непослідовність у визначенні підстав для відшкодування шкоди постраждалим в кримінальному процесі у ст. 1176 ЦК України та у ст. 2 Закону № 266/94-ВР. Цікаво навіть й те, що у цивільному законі постраждалий називається фізичною особою, а у Законі № 266/94-ВР – громадянином. Чи не спроста це? Необхідно враховувати, що прийняття цих законів розділяє майже десятирічна історія законотворення.

По суті ці підстави звужують відповідальність держави, що суперечить конституційному положенню про її повну відповідальність (ст. 56 Конституції України). Звернемо увагу на те, що у цій конституційній нормі не закладено ніяких підтекстів для її довільного тлумачення та розпорошеного викладення в різних законах з істотними обмеженнями. Видається, що *de minimis non curat lex* («закон не турбується про дрібниці»). Обмеження головною мірою стосуються суб'єктного складу постраждалих та підстав виникнення у них права на відшкодування.

Далі, в контексті підстав. Ст. 1176 ЦК України «Відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду» – спеціальна стаття до її загальної материнської ст. 1173 ЦК України «Відшкодування шкоди, завданої органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування». Практика свідчить, що положень ст. 1176 ЦК України інколи недостатньо для торжества справедливості та прийняття судами рішень про відшкодування завданої шкоди людині. Про це свідчать правові позиції Верховного Суду [19; 20] в Україні з питань відшкодування шкоди, завданої незаконними актами органів судочинства, якими визначено, що «за відсутності підстав для застосування частини першої статті 1176 ЦК України, в інших випадках

заподіяння шкоди цими органами діють правила частини шостої цієї статті – така шкода відшкодовується на загальних підставах, тобто виходячи із загальних правил про відшкодування шкоди, завданої органом державної влади, їх посадовими та службовими особами (статті 1173, 1174 цього Кодексу)» (Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду від 22 червня 2017 року № 6-501цс17) [20].

Така законодавча плутанина та юридична невизначеність в контексті принципу верховенства права *de facto* спотворює інститут захисту прав людини у кримінальному судочинстві, нівелює його ефективність та знецінює авторитет держави на міжнародній правовій і політичній арені.

Щодо процедури відшкодування, закріпленої у ст. 12 Закону № 266/94-ВР, то вона має приватно-правовий, позовний характер, принизливий порядок звернення до органу-інквізитора із документом, ба, форма та зміст якого не визначено навіть законом, можливо із заявою (заява, тобто прохання, випрошування, а не вимога постраждалого), залежить від волі та можливостей самої людини, що недопустимо для публічно-правової сфери, яким є кримінальний процес. За таких умов людина представлена сама собі захищати свій приватний інтерес у публічній сфері, тобто як говорили древні римляни, що кожен сам повинен турбуватися про свої інтереси: *«Vigilantibus leges sunt scriptae»* («Закони написані для пильних»).

Тут же з положень ч. 1 ст. 11 Закону № 266/94-ВР випливає, що органи судочинства, які спричинили шкоду, «зобов'язані роз'яснити особі порядок поновлення її порушених прав чи свобод та відшкодування завданої шкоди» не достатньо. Ні! Ми переконані, що вони повинні самі ініціювати таке відшкодування, а усі спірні питання людина вирішує в судовому порядку.

Треба зазначити й про різні процедури відшкодування різних видів шкоди, що покладає на постраждалого додаткові митарства. Так, презюмована через її розмір у ст. 13 Закону № 266/94-ВР моральна шкода відшкодовується виключно судом, тоді як отримання задоволення від відшкодування майнової шкоди потребує від постраждалого чумакувати по адміністративним процедурам, а вже потім звернутися до суду і то, лишень з підстави незгоди з визначеним розміром відшкодування майнової шкоди.

Висновки. Дослідження дало можливість виявити разючу диспропорційність між інтересами кримінального судочинства та правами людини, факт нехтування окремими принципами кримінального провадження, їх декларативністю, а отже наявністю серйозних загроз правам людини. Рівність людини та держави є правовою фікцією, оскільки людина у правовідносинах з державою завжди є «слабшою стороною», їй надано право на асиметричні правові засоби захисту своїх прав, наприклад, право на звернення до ЄСПЛ, однак держава ж має достатні власні внутрішні засоби захисту своїх прав та інтересів.

На основі зазначеного вважаємо, що сучасні проблеми прав людини в кримінальному судочинстві повинні бути вирішені через запровадження

наступних сучасних наукових ідеологем, правових демократичних інститутів, що корелює з принципом верховенства права, та поступливістю держави у своїй безвідповідальності:

1) угрупувати підстави для відшкодування шкоди потерпілим від незаконного кримінального переслідування чи засудження на принципах повної відповідальності держави перед людиною за свою діяльність;

2) зазначити процесуальний статус виправданого в окремих статтях КПК України з його правами на відновлення правового становища та відшкодування завданої шкоди;

3) запровадити публічно-правову процедуру реабілітації невинувато притягнутих до кримінальної відповідальності чи засуджених з уточненням обов'язку публічного-владного суб'єкта кримінального процесу забезпечити право на реабілітацію;

4) розширити повноваження слідчого судді та суду щодо захисту прав людини в кримінальному провадженні, яка незаконно притягнута до кримінальної відповідальності чи засуджена, доповнивши відповідним змістом ст. 206 КПК України;

5) визнати обов'язковим проведення судової експертизи для відповідей на питання про вид, характер та розмір шкоди, і участь адвоката визнати обов'язковою на стороні постраждалих.

На нашу думку, все це дасть можливість усунути декларативність окремих положень законодавства та запровадити ефективний механізм захисту прав людини, яким незаконно завдана шкода діями і рішеннями державних чиновників.

Література:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. ст. 141.

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року: ратифіковано Законом України від 17 червня 1997 року № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

3. Капліна О. В. Проблеми реабілітації у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 1998. 17 с.

4. Кучинська О. П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 284 с.

5. Мазур М. Р. Захист прав та законних інтересів реабілітованих у кримінальному процесі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2012. 20 с.

6. Погорецький М. А., Сергєєва Д. Б. Проблемні питання реалізації процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2017. Вип. 46. Том 2. С. 118–123.

7. Середюк В. В. Відповідальність держави як елемент поняття «правова держава». *Часопис Київського університету права.* 2015. № 1. С. 42–45.

8. Тітко І. А. Нормативне забезпечення та практика реалізації приватного інтересу в кримінальному процесі України: монографія. Харків: Право, 2015. 448 с.

9. Шумило М. Є., Андрушко О. В. Держава як суб'єкт юридичної відповідальності перед людиною у кримінальному процесі. *Право України.* 2018. № 8. С. 15–33.

10. Шумило М. Є., Андрушко О. В. Цивільно-правова відповідальність за правопорушення в кримінальному процесі: система нормативних лабіринтів та пошук концепції. *Право України.* 2019. № 9. С. 99–116.

11. Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: монографія. Харків : Арсіс, 2001. 320 с.

12. Куліцька С. В. Зобов'язання відшкодування (компенсації) шкоди, заподіяної судом: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 20 с.

13. Ніжинська І. С. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2003. 16 с.

14. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14 квітня 2022 року № 2201-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 16. Ст. 69.

15. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення окремих положень досудового розслідування в умовах воєнного стану: Закон України від 27 липня 2022 року № 2462-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2462-20#n50

16. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013, № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

17. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. №№ 40–44. Ст. 356.

18. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду : Закон України від 1 грудня 1994 року № 266/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України.* 1995. № 1. Ст. 1.

19. Постанова Великої палати Верховного Суду від 20 вересня 2018 року № 686/23731/15-ц, 14-298цс18. URL : https://ips.ligazakon.net/document/ view/C007510?an=5

20. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 22 червня 2017 року № 6-501цс17. URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu. nsf/(documents)/ 6A608B5A987C61C1C225815C003EDDB1

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28 chervnia 1996. No. 254k/96-VR [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine of June 28, 1996 No. 254k/96-VR] Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. st. 141. [in Ukrainian].

2. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 4 lystopada 1950: ratyfikovano Zakonom Ukrainy vid 17 chervnia 1997 No 475/97-VR [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950: ratified by the Law of Ukraine of June 17, 1997 No. 475/97-VR]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 [in Ukrainian].

3. Kaplina O. V. (1998) Problemy reabilitatsii u kryminalnomu protsesi Ukrainy: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 [Problems of rehabilitation in the criminal process of Ukraine]. Kharkiv. [in Ukrainian].

4. Kuchynska O. P. (2013) Pryntsypy kryminalnoho provadzhennia v mekhanizmi zabezpechennia prav yoho uchasnykiv: monohrafiia [Principles of criminal proceedings in the mechanism of ensuring the rights of its participants: monograph]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukr].

5. Mazur M. R. (2012) Zakhyst prav ta zakonnykh interesiv reabilitova¬nykh u kryminalnomu protsesi: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.09 [Protection of the rights and legitimate interests of rehabilitated persons in criminal proceedings]. Kyiv. [in Ukrainian].

6. Pohoretskyi M. A., Serhieieva D. B. (2017) Problemni pytannia realizatsii protsesualnoho statusu poterpiloho u kryminalnomu provadzhenni [Problematic issues of implementing the procedural status of the victim in criminal proceedings]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo.* Vol. 46. Tom 2. pp. 118–123. [in Ukrainian].

7. Serediuk V. V. (2015) Vidpovidalnist derzhavy yak element poniattia «pravova derzhava» [State responsibility as an element of the concept of "rule of law"] *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. no 1. pp. 42–45. [in Ukrainian].

8. Titko I. A. (2015) Normatyvne zabezpechennia ta praktyka realizatsii pryvatnoho interesu v kryminalnomu protsesi Ukrainy: monohrafiia [Regulatory support and practice of implementing private interest in the criminal process of Ukraine: monograph]. Kharkiv : Pravo. [in Ukrainian].

9. Shumylo M. Ye., Andrushko O. V. (2018) Derzhava yak subiekt yurydychnoi vidpovidalnosti pered liudynoiu u kryminalnomu protsesi [The state as a subject of legal responsibility before a person in criminal proceedings]. *Pravo Ukrainy.* no 8. pp. 15–33. [in Ukrainian].

10. Shumylo M. Ye., Andrushko O. V. (2019) Tsyvilno-pravova vidpovidalnist za pravoporushennia v kryminalnomu protsesi: systema normatyvnykh labiryntiv ta poshuk kontseptsii [Civil liability for offenses in criminal proceedings: a system of regulatory labyrinths and the search for a concept]. *Pravo Ukrainy.* no 9. pp. 99–116. [in Ukrainian].

11. Shumylo M. Ye. (2001) Reabilitatsiia v kryminalnomu protsesi Ukrainy: monohrafiia [Rehabilitation in the criminal process of Ukraine: monograph]. Kharkiv: Arsis. [in Ukrainian].

12. Kulitska S. V. (2017) Zoboviazannia vidshkoduvannia (kompensatsii) shkody, zapodiianoi sudom: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.03 [Obligation to compensate (compensate) for damage caused by the court]. Kyiv. [in Ukrainian].

13. Nizhynska I. S. (2003) Vidshkoduvannia shkody, zavdanoi nezakonnymy diiamy sluzhbovykh osib diznannia i dosudovoho slidstva v systemi orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy: avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk: 12.00.03 [Compensation for damage caused by illegal actions of officials of inquiry and pre-trial investigation in the system of internal affairs bodies of Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].

14. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo udoskonalennia poriadku zdiisnennia kryminalnoho provadzhennia v umovakh voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 14 kvitnia 2022 no. 2201-IX [On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine to Improve the Procedure for Conducting Criminal Proceedings under Martial Law: Law of Ukraine No. 2201-IX of April 14, 2022]. Vidomosti Verkhovnoi Rady. 2023. № 16. St. 69. [in Ukrainian].

15. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo udoskonalennia okremykh polozhen dosudovoho rozsliduvannia v umovakh voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 27 lypnia 2022 no. 2462-IX [On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine to Improve Certain Provisions of Pre-Trial Investigation under Martial Law: Law of Ukraine No. 2462-IX of July 27, 2022]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2462-20#n50 [in Ukrainian].

16. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13 kvitnia 2012 no. 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine dated April 13, 2012 No. 4651-VI]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2013, No. 9–10, no. 11–12, no. 13. St. 88. [in Ukrainian].

17. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2003. № 435-IV [Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine of January 16, 2003 No. 435-IV]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. No. 40–44. St. 356. [in Ukrainian].

18. Pro poriadok vidshkoduvannia shkody, zavdanoi hromadianynovi nezakonnymy diiamy orhaniv, shcho zdiisniuiut operatyvno-rozshukovu diialnist, orhaniv dosudovoho rozsliduvannia, prokuratury i sudu : Zakon Ukrainy vid 1 hrudnia 1994 no. 266/94-VR [On the procedure for compensation for damage caused to a citizen by illegal actions of bodies carrying out operational and investigative activities, bodies of pre-trial investigation, the prosecutor's office and the court: Law of Ukraine of December 1, 1994 No. 266/94-VR]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1995. No. 1. St. 1. [in Ukrainian].

19. Postanova Velykoi palaty Verkhovnoho Sudu vid 20 veresnia 2018. No. 686/23731/15-ts, 14-298tss18 [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court of September 20, 2018 No. 686/23731/15-ts, 14-298ts18]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/ view/C007510?an=5 [in Ukrainian].

20. Postanova Sudovoi palaty u tsyvilnykh spravakh Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 22 chervnia 2017 No. 6-501tss17 [Resolution of the Judicial Chamber for Civil Cases of the Supreme Court of Ukraine dated June 22, 2017 No. 6-501ts17]. URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/6A608B5A987C61C1C225815C003EDDB1 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 349.2:331.105.44:340.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2875-2890

Бизов Сергій Сергійович докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, https://orcid.org/0000-0003-2290-6121

ПРОФСПІЛКИ ЯК ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МЕХАНІЗМІВ КОЛЕКТИВНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА ТА ЗАХИСТУ ТРУДОВИХ ПРАВ

Анотація. У статті здійснений комплексний порівняльно-правовий аналіз механізмів колективного представництва та захисту трудових прав у різних правових системах, а також системне дослідження профспілок як інституційної складової соціального партнерства.

Порівняльний аналіз моделей правового регулювання у США, Канаді, Великій Британії, Німеччині, Франції, Швеції, Норвегії та Фінляндії свідчить про наявність різних інституційних конструкцій, однак їх об'єднує спільна мета – забезпечення балансу інтересів працівників і роботодавців на основі принципів свободи об'єднання, колективних переговорів і соціального діалогу.

Адміністративно-процедурна модель, характерна передусім для північноамериканських країн, ґрунтується на чітко формалізованих процедурах визнання профспілки як виключного представника працівників, проведенні обов'язкових переговорів та адміністративному контролі за дотриманням трудового законодавства. У цій системі ключову роль відіграють спеціалізовані квазісудові органи, які розглядають спори щодо недобросовісної трудової практики, забезпечуючи оперативність та процесуальну визначеність захисту прав.

Нормативно-кодифікована модель з активною роллю судів, притаманна Великій Британії, поєднує законодавче закріплення процедур визнання профспілки з вагомим значенням судової практики. Судові органи формують стандарти тлумачення принципу добросовісних переговорів, законності страйкових дій та пропорційності обмежень колективних прав. У цій системі профспілки функціонують у межах детально врегульованих процедур, що поєднують договірну автономію сторін із судовим контролем.

Інституціоналізована соціально-діалогова модель, характерна для континентальної Європи, зокрема Німеччини та Франції, передбачає багаторівневу систему представництва працівників – від виробничих рад до галузевих та національних переговорних структур. Колективні договори мають значну нормативну силу, а держава забезпечує їх розширення на ширші кола суб'єктів. Соціальний діалог інтегрований у систему публічного управління, що створює сталі механізми узгодження соціально-економічної політики.

Договірно-автономна скандинавська модель вирізняється мінімальним втручанням держави у зміст колективних домовленостей за умови високого рівня організованості сторін соціального партнерства. Профспілкові конфедерації та об'єднання роботодавців відіграють провідну роль у координації загальнонаціональних і галузевих угод. Правове регулювання зосереджене переважно на гарантуванні свободи асоціації та процедур вирішення колективних трудових спорів, тоді як конкретні стандарти праці визначаються переважно через колективні договори.

Незважаючи на інституційні відмінності, у всіх розглянутих моделях простежуються спільні структурні елементи. До них належать легалізація представницького органу працівників, обов'язок сторін вести переговори добросовісно, наявність примирних і арбітражних процедур, адміністративний або судовий контроль за дотриманням законодавства, а також гарантія права на колективні дії з дотриманням визначених процедурних вимог. Ці елементи формують універсальний каркас механізмів колективного захисту, який адаптується до конкретних національних правових традицій.

Ключові слова: законодавство про працю, профспілки, колективні переговори, ринок праці, соціальний діалог, захист прав працівників, роль профспілок, інституційний розвиток.

Byzov Serhii Doctoral student of the V. M. Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine, https://orcid.org/0000-0003-2290-6121

TRADE UNIONS AS AN INSTITUTION OF SOCIAL PARTNERSHIP: A COMPARATIVE ANALYSIS OF MECHANISMS OF COLLECTIVE REPRESENTATION AND PROTECTION OF LABOUR RIGHTS

Abstract. The article provides a comprehensive comparative legal analysis of mechanisms of collective representation and the protection of labour rights across different legal systems, as well as a systemic examination of trade unions as an institutional component of social partnership.

A comparative assessment of regulatory models in the United States, Canada, the United Kingdom, Germany, France, Sweden, Norway, and Finland demonstrates the existence of diverse institutional frameworks; however, they share a common objective – to ensure a balance between the interests of employees and employers on the basis of the principles of freedom of association, collective bargaining, and social dialogue.

The administrative-procedural model, characteristic primarily of North American countries, is based on clearly formalized procedures for the recognition of a trade union as the exclusive bargaining representative, the conduct of mandatory collective bargaining, and administrative oversight of compliance with labour legislation. Within this framework, specialized quasi-judicial bodies play a key role in

resolving disputes concerning unfair labour practices, thereby ensuring procedural certainty and the effective protection of rights.

The normative-codified model with an active judicial role, typical of the United Kingdom, combines statutory regulation of trade union recognition procedures with the significant influence of case law. Judicial bodies develop standards for interpreting the principle of good-faith bargaining, the legality of strike action, and the proportionality of restrictions on collective rights. In this system, trade unions operate within detailed procedural frameworks that integrate contractual autonomy with judicial supervision.

The institutionalized social dialogue model, characteristic of continental Europe – particularly Germany and France – provides for a multi-level system of employee representation, ranging from works councils to sectoral and national bargaining structures. Collective agreements possess substantial normative force, and the state ensures their extension to broader categories of actors. Social dialogue is embedded within the system of public governance, thereby establishing stable mechanisms for coordinating socio-economic policy.

The contractual-autonomous Scandinavian model is distinguished by minimal state intervention in the substance of collective agreements, provided that the parties to social partnership demonstrate a high level of organization. Trade union confederations and employers' associations play a leading role in coordinating national and sectoral agreements. Legal regulation primarily focuses on safeguarding freedom of association and establishing procedures for resolving collective labour disputes, while substantive labour standards are largely determined through collective bargaining.

Despite institutional differences, all examined models reveal common structural elements. These include the legal recognition of representative bodies, the obligation to bargain in good faith, the availability of conciliation and arbitration procedures, administrative or judicial oversight of compliance with legislation, and guarantees of the right to collective action subject to established procedural requirements. Together, these elements constitute a universal framework for collective protection mechanisms, adaptable to specific national legal traditions.

Keywords: labour legislation, trade unions, collective bargaining, labour market, social dialogue, protection of workers' rights, role of trade unions, institutional development.

Постановка проблеми. Сучасні трансформації ринку праці, зумовлені глобалізаційними процесами, цифровізацією економіки, поширенням нестандартних форм зайнятості та зростанням мобільності робочої сили, істотно змінюють характер трудових відносин і механізми реалізації соціально-економічних прав працівників. У цих умовах профспілки залишаються одним із ключових інститутів соціального партнерства, покликаних забезпечувати баланс інтересів працівників, роботодавців і держави, сприяти розвитку колективно-

договірного регулювання та гарантувати належний рівень захисту трудових прав.

Водночас у багатьох країнах спостерігаються тенденції до зниження рівня профспілкового членства, фрагментації форм представництва працівників і посилення індивідуалізації трудових відносин. Це ставить під сумнів ефективність традиційних моделей колективного представництва та потребує переосмислення ролі профспілок у системі соціального діалогу. Особливої уваги набуває питання адаптації профспілкових структур до нових соціально-економічних реалій, зокрема в контексті розвитку гіг-економіки, дистанційної праці та транснаціональних форм зайнятості.

Для України проблематика функціонування профспілок має додатковий вимір, пов'язаний із реформуванням трудового законодавства, модернізацією системи соціального партнерства та інтеграцією до європейського правового простору. Потреба вдосконалення механізмів колективного представництва обумовлена як внутрішніми викликами соціально-економічного розвитку, так і міжнародними зобов'язаннями держави у сфері забезпечення свободи об'єднання та права на колективні переговори. У цьому контексті дослідження іноземного досвіду дозволяє виявити різні моделі правового регулювання та організаційного забезпечення діяльності профспілок, визначити їх сильні та слабкі сторони, а також оцінити можливості імплементації окремих елементів у національну правову систему.

Порівняльний аналіз механізмів колективного представництва і захисту трудових прав має важливе теоретичне значення для розвитку науки трудового права та теорії соціального партнерства. Він сприяє уточненню змісту понять «соціальний діалог», «колективні переговори», «репрезентативність профспілок», а також дозволяє сформувати більш цілісне уявлення про співвідношення державного регулювання та автономії сторін соціально-трудових відносин. Одночасно таке дослідження має прикладний характер, оскільки його результати можуть бути використані при вдосконаленні законодавства, формуванні державної політики у сфері праці та розробленні стратегій інституційного розвитку профспілкового руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному науковому дискурсі проблематика механізмів колективного представництва та захисту трудових прав, а також інституційної ролі профспілок у системі соціального партнерства посідає вагоме місце серед досліджень у сфері трудового права, соціальної політики та публічного управління. Комплексний порівняльно-правовий аналіз відповідних механізмів у різних правових системах розглядається як необхідна передумова для формування ефективних моделей регулювання трудових відносин в умовах трансформації ринку праці, глобалізації та посилення ролі наднаціональних стандартів.

У зарубіжній науковій літературі значну увагу цій проблематиці приділяють такі дослідники, як Дж. Аткінсон, Г. Коллінз, Дж. Ваддінгтон,

Е. Гірі. У їхніх працях аналізуються трансформації профспілкового руху, еволюція моделей колективних переговорів, зміна балансу сил між працівниками й роботодавцями, а також вплив європейського та міжнародного регулювання на національні системи трудового права.

В українській правничій науці питання діяльності профспілок та забезпечення колективних трудових прав також є предметом наукового інтересу. Окремі аспекти правового статусу профспілок, гарантій їх діяльності, участі у соціальному діалозі та захисту трудових прав працівників досліджували такі автори, як Я. Безугла, Г. Біла, О. Бондаренко, В. Венедиктов, М. Віхляєв та ін. Їхні праці сприяли формуванню доктринального підґрунтя для осмислення правової природи профспілок, визначення їх функцій у системі соціального партнерства та аналізу національного законодавства у сфері колективно-трудових відносин.

Разом з тим, значна частина вітчизняних досліджень має фрагментарний або локальний характер, зосереджуючись переважно на окремих інститутах чи нормативних актах без системного порівняння з іноземними моделями. Недостатньо розробленими залишаються питання типологізації механізмів колективного представництва, співвідношення адміністративних, судових і договірних форм захисту трудових прав, а також впливу міжнародних стандартів на трансформацію національних моделей соціального партнерства.

Метою статті є здійснення комплексного порівняльно-правового аналізу механізмів колективного представництва та захисту трудових прав у різних правових системах, а також системне дослідження профспілок як інституційної складової соціального партнерства.

Виклад основного матеріалу. Механізми колективного представництва та захисту трудових прав у сучасних правових системах формують складну багаторівневу конструкцію, що поєднує міжнародні стандарти, національне законодавство та інституційні форми соціального діалогу. Їх нормативною основою виступають акти Міжнародна організація праці, зокрема Конвенція № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію 1948 року і Конвенція № 98 про право на організацію і ведення колективних переговорів 1949 року, які закріплюють універсальні гарантії свободи об’єднання, автономії профспілок і обов’язок держав забезпечувати реальну можливість колективного представництва працівників.

В англосаксонській правовій традиції механізм колективного представництва працівників характеризується чіткою процедурною регламентацією, формалізованими стадіями набуття представницького статусу та інституційною роллю спеціалізованих адміністративних органів. У США нормативною основою функціонування системи колективного представництва є Закон про національні трудові відносини 1935 року, який заклав фундамент сучасної моделі регулювання колективних трудових відносин. Відповідно до розділів 7-9 зазначеного закону, працівникам гарантується право на самоорганізацію,

створення професійних спілок, участь у колективних переговорах та здійснення інших узгоджених дій з метою взаємного захисту інтересів [1].

Центральним елементом механізму формування колективного представництва є визначення так званої переговорної одиниці, тобто групи працівників, які мають спільність інтересів та можуть бути представлені одним суб'єктом у процесі колективних переговорів. Визначення меж переговорної одиниці здійснюється за процедурою, передбаченою розділом 9 Закону [1], під адміністративним контролем Національної ради з трудових відносин – незалежного федерального органу, уповноваженого на розгляд спорів щодо представництва та дотримання трудового законодавства у сфері колективних відносин [2].

Процедура набуття статусу представника передбачає подання петиції про проведення виборів, перевірку достатності підтримки (зазвичай не менш як тридцять відсотків працівників відповідної одиниці), організацію та проведення таємного голосування. У разі якщо профспілка отримує більшість голосів працівників, вона набуває статусу ексклюзивного представника, тобто єдиного суб'єкта, уповноваженого вести колективні переговори від імені всіх працівників відповідної переговорної одиниці, незалежно від їх членства у профспілці. Такий підхід відображає принцип більшості як основу легітимації представництва та забезпечує централізовану модель колективних переговорів [1].

Водночас Закон про національні трудові відносини 1935 року [1] визначає перелік «несправедливих трудових практик» (, що можуть бути вчинені як роботодавцем (наприклад, втручання у створення профспілки, дискримінація за профспілковою ознакою, відмова від добросовісних переговорів), так і профспілкою (примус працівників, недобросовісне ведення переговорів тощо).

Розгляд таких порушень здійснюється в адміністративному порядку Національною радою з трудових відносин із можливістю подальшого судового перегляду рішень федеральними судами. Таким чином, механізм захисту трудових прав має квазісудовий характер і поєднує адміністративну та судову компоненти.

Процедурна природа американської моделі зумовлює її значну залежність від тлумачення норм судовими інстанціями, насамперед Верховним судом Сполучених Штатів Америки, а також від складу та правозастосовної практики Національної ради з трудових відносин. Зміна політичної адміністрації впливає на кадровий склад цього органу, що, у свою чергу, може трансформувати підходи до визначення переговорних одиниць, критеріїв добросовісності переговорів та меж допустимої профспілкової діяльності. Це зумовлює певну варіативність правозастосування в межах формально стабільної законодавчої моделі.

У Канаді механізми представництва мають федеративну специфіку. На федеральному рівні діє Кодекс праці Канади [3], який передбачає процедуру сертифікації профспілки, обов'язок добросовісних переговорів та інституціоналізований розгляд спорів спеціалізованими радами з трудових відносин.

Водночас значний обсяг регулювання здійснюється на рівні провінцій, що створює варіативність правових режимів. Канадська модель характеризується поєднанням адміністративного контролю та примирних процедур, включаючи медіацію й арбітраж.

У Великій Британії регулювання діяльності профспілок кодифіковано у Законі про профспілки та трудові відносини (консолідований) 1992 року [4]. Механізм колективного представництва включає процедуру офіційного визнання профспілки роботодавцем, вимоги до проведення голосування перед страйком, правила повідомлення та захисту від дискримінації за ознакою членства. Британська модель відзначається високим рівнем процедурної деталізації страйкових дій і значною роллю судів у визначенні меж правомірності колективних акцій.

Континентально-європейська модель колективного представництва працівників формується на засадах поєднання національного трудового законодавства держав-членів із наднаціональними стандартами права Європейського Союзу, що створює багаторівневу систему гарантій соціального діалогу. Нормативною основою цієї моделі на рівні ЄС є Хартія основних прав Європейського Союзу, яка у статті 12 закріплює свободу зібрань і об'єднання, включаючи право створювати професійні спілки, а у статті 28 гарантує право працівників і роботодавців на ведення колективних переговорів та вчинення колективних дій, у тому числі страйку, відповідно до права Союзу та національного законодавства [5]. Юридична обов'язковість Хартії після набуття чинності Лісабонським договором надала зазначеним соціальним правам статусу первинного права Союзу, що підлягає застосуванню судами держав-членів та Судом Європейського Союзу.

Розвиток механізмів колективного представництва на наднаціональному рівні конкретизується у вторинному праві Європейського Союзу, передусім у директивах, спрямованих на забезпечення інформування, консультацій та участі працівників в управлінні підприємствами. Зокрема, Директива 2002/14/ЄС встановлює загальні рамки інформування та проведення консультацій із працівниками в межах Європейського Союзу, зобов'язуючи роботодавців надавати представникам працівників своєчасну інформацію щодо економічного стану підприємства, змін у структурі зайнятості та рішень, що можуть призвести до істотних трансформацій трудових відносин. Ця директива імплементована у національні правопорядки держав-членів і забезпечує мінімальні стандарти участі працівників у прийнятті рішень, що впливають на їхні інтереси [6].

Особливе значення для транснаціональних компаній має Директива 2009/38/ЄС, яка регулює створення та функціонування європейських робочих рад у компаніях і групах компаній, що здійснюють діяльність у кількох державах-членах. Європейські робочі ради є інституційним механізмом представництва працівників на наднаціональному рівні, покликаним забезпечити інформування та консультації щодо питань, які мають транснаціональний

характер, зокрема реструктуризації, переміщення виробництва чи масових скорочень [7]. Таким чином, формується додатковий рівень соціального діалогу, що виходить за межі національної юрисдикції.

Гарантії захисту працівників у разі структурних змін доповнюються положеннями Директиви 98/59/ЄС про наближення законодавства держав-членів щодо колективних звільнень. Цей акт передбачає обов'язок роботодавця завчасно проводити консультації з представниками працівників із метою досягнення угоди щодо запобігання або мінімізації негативних наслідків масових звільнень, а також повідомляти компетентні державні органи [8]. Таким чином, право Європейського Союзу інтегрує механізм колективного представництва у процедури прийняття рішень, що мають істотний соціально-економічний вплив.

На національному рівні континентально-європейська модель набуває різноманітних форм, однак зберігає спільну рису – інституціоналізацію соціального партнерства та нормативне закріплення участі працівників у регулюванні умов праці. Показовим прикладом є Німеччина, де функціонує дуалістична система представництва, що поєднує галузевий рівень колективних переговорів із внутрішньопідприємницьким представництвом.

Професійні спілки в Німеччині укладають колективні договори переважно на галузевому або регіональному рівні, визначаючи основні умови оплати праці, тривалості робочого часу та соціальних гарантій. Водночас на рівні підприємств діють виробничі ради відповідно до Закону про організацію підприємств [9]. Виробничі ради обираються працівниками незалежно від членства у профспілці та наділяються широкими повноваженнями у сфері інформування, консультацій і, у визначених випадках, співвирішення (спільного прийняття рішень із роботодавцем). До таких питань належать організація робочого часу, впровадження технічних засобів контролю, питання внутрішнього розпорядку тощо.

Особливістю німецької моделі є розмежування компетенцій: профспілки здійснюють колективно-договірне регулювання на макрорівні, тоді як виробничі ради забезпечують щоденний інституційний діалог у межах конкретного підприємства.

Це сприяє стабільності трудових відносин, зниженню конфліктності та формуванню культури кооперації між працівниками й роботодавцем. Водночас така система інтегрує представництво працівників у внутрішню структуру корпоративного управління, створюючи умови для балансу економічних та соціальних інтересів [10].

У науковій літературі зазначається, що континентально-європейська модель характеризується вищим рівнем нормативної формалізації соціального діалогу та ширшим спектром прав участі працівників порівняно з англосаксонськими системами, де домінує контрактна автономія сторін і процедурна модель визнання представництва. Поєднання національних традицій із наднаціональними стандартами права Європейського Союзу забезпечує мінімальні

соціальні гарантії та сприяє поступовій конвергенції правових підходів у сфері колективного представництва.

Скандинавська модель регулювання колективних трудових відносин, характерна для Швеції, Данії, Норвегії та Фінляндії, ґрунтується на принципі договірної автономії сторін соціального партнерства, обмеженому нормативному втручанні держави та високому рівні самоорганізації працівників і роботодавців. На відміну від багатьох континентально-європейських систем, де значна частина трудових гарантій закріплена у законодавстві, у північних державах основний масив умов праці визначається через колективні договори, укладені між організаціями працівників і роботодавців на галузевому чи міжгалузевому рівнях.

У Швеції ключовим нормативним актом, що регламентує систему участі працівників і процедури колективних переговорів, є Закон про 2883пів визначення в трудових відносинах 1976 року [11]. Цей закон закріплює право професійних спілок на ведення переговорів із роботодавцем з усіх питань, що стосуються трудових відносин, а також встановлює обов'язок роботодавця проводити консультації з профспілкою перед прийняттям рішень, які можуть істотно вплинути на умови праці або становище працівників. Законодавець виходить із презумпції рівності сторін і надає пріоритет процедурі переговорів як засобу досягнення збалансованих рішень.

Особливістю шведської моделі є те, що значна частина мінімальних стандартів оплати праці, тривалості робочого часу, додаткових соціальних гарантій та механізмів вирішення спорів визначається не безпосередньо законом, а галузевими колективними договорами. Рівень охоплення працівників колективними договорами традиційно є дуже високим і значно перевищує рівень формального членства у профспілках, оскільки дія договорів поширюється на всіх працівників відповідної сфери. Така практика забезпечує фактичну універсальність договірного регулювання без потреби у детальному державному нормуванні [12].

Скандинавська модель характеризується також високим рівнем профспілкового членства, що історично пов'язано з інституційними механізмами взаємодії між профспілками та системами соціального страхування, а також із довірою до колективних інститутів. Висока організаційна щільність профспілок і об'єднань роботодавців створює передумови для ефективного функціонування централізованих переговорів та координації умов праці на національному рівні.

У Данії діє так звана «система вересневої угоди» (історично пов'язана з Основною угодою між організаціями працівників і роботодавців 1899 року), яка заклала принципи взаємного визнання сторін, автономії переговорів та розмежування повноважень між державою і соціальними партнерами. Законодавство встановлює лише базові рамки, тоді як конкретні умови праці визначаються шляхом колективно-договірного регулювання [13]. Подібні підходи застосовуються у Норвегії та Фінляндії, де значна роль належить національним

конфедераціям профспілок і роботодавців у координації загальнонаціональних або галузевих угод [14; 15].

Важливою складовою скандинавської моделі є розвинені процедури примирення та посередництва у разі колективних трудових спорів. У Швеції функціонує державна служба посередництва, яка сприяє врегулюванню конфліктів до початку страйкових дій, однак не втручається у зміст переговорів, зберігаючи автономію сторін. Аналогічні інститути існують і в інших північних державах. Культура договірного врегулювання конфліктів, орієнтована на компроміс і довгострокову стабільність, розглядається як ключовий фактор соціальної злагоди та конкурентоспроможності економіки.

У наукових дослідженнях підкреслюється, що скандинавська модель поєднує високу гнучкість із сильними колективними гарантіями, оскільки державне законодавство встановлює базові стандарти, а детальне регулювання передається соціальним партнерам. Такий підхід забезпечує адаптивність до економічних змін і водночас зберігає високий рівень соціального захисту працівників. Системна взаємодія між профспілками, організаціями роботодавців і державою формує стабільний інституційний механізм колективного представництва, що функціонує на засадах довіри, передбачуваності та відповідальності сторін.

Порівняльний аналіз свідчить, що механізми колективного представництва і захисту трудових прав можуть бути структуровані за кількома типологічними моделями: адміністративно-процедурною (США, частково Канада), нормативно-кодифікованою з активною судовою роллю (Велика Британія), інституціоналізованою соціально-діалоговою (Німеччина, Франція) та договірно-автономною (Скандинавія).

У всіх випадках обов’язковими елементами залишаються: легалізація представницького органу, обов’язок добросовісних переговорів, можливість застосування примирних процедур, адміністративний або судовий контроль, а також право на колективні дії з дотриманням встановлених процедур.

Таблиця 1.

Порівняльна характеристика моделей
колективного представництва працівників

Критерій порівняння	**Адміністративно-процедурна модель (США, частково Канада)**	**Нормативно-кодифікована модель (Велика Британія)**	**Інституціоналізована соціально-діалогова модель (Німеччина, Франція)**	**Договірно-автономна модель (Скандинавські держави)**
Нормативна основа	Закон про національні трудові відносини; Кодекс праці Канади	Закон про професійні спілки та трудові відносини (консолідований акт)	Закон про організацію підприємств (Німеччина); Трудовий кодекс (Франція)	Закон про співвизначення у трудових відносинах (Швеція) та колективні договори

Критерій порівняння	**Адміністративно-процедурна модель (США, частково Канада)**	**Нормативно-кодифікована модель (Велика Британія)**	**Інституціоналізована соціально-діалогова модель (Німеччина, Франція)**	**Договірно-автономна модель (Скандинавські держави)**
Спосіб легалізації представництва	Сертифікація професійної спілки шляхом голосування працівників під контролем адміністративного органу	Визнання професійної спілки роботодавцем або через встановлену законом процедуру	Визначення репрезентативності професійних спілок; вибори виробничих рад або соціально-економічних комітетів	Фактичне визнання через членство та укладення колективних договорів
Роль держави	Активний адміністративний контроль через спеціалізовані органи	Судовий контроль за дотриманням процедур законності страйків і переговорів	Законодавче закріплення соціального діалогу та участі працівників в управлінні	Мінімальне втручання; встановлення рамкових гарантій
Обов'язок ведення добросовісних переговорів	Прямо закріплений у законодавстві	Випливає з норм закону та судової практики	Закріплений у трудових кодексах і спеціальних законах	Реалізується через традицію соціального партнерства
Рівень ведення переговорів	Переважно рівень підприємства	Переважно рівень підприємства	Галузевий рівень + рівень підприємства (дуалістична система)	Галузевий або міжгалузевий рівень
Інститути участі працівників	Професійна спілка як виключний представник	Професійна спілка	Виробничі ради; соціально-економічні комітети	Професійні спілки та консультаційні органи
Примирні процедури	Адміністративний розгляд спорів	Судовий розгляд і медіація	Законодавчо встановлені процедури консультацій і примирення	Розвинена система посередництва та договірного врегулювання
Право на страйк	Дозволене за дотримання процедур	Дозволене за суворого дотримання процедури голосування	Конституційно та законодавчо гарантоване	Визнане як елемент автономії сторін
Рівень охоплення колективними договорами	Порівняно невисокий	Середній	Високий у більшості секторів	Дуже високий
Загальна характеристика	Формалізована та процедурно орієнтована	Юридично деталізована із значною роллю судів	Інституційно інтегрована в систему управління підприємством	Заснована на довірі, саморегулюванні та договірній автономії

Сучасні механізми колективного представництва формуються як багаторівнева система, що поєднує міжнародні стандарти, наднаціональні гарантії та національні правові традиції. Їх ефективність залежить від збалансованості між

автономією профспілок, ступенем державного втручання та інституційною спроможністю забезпечувати реальний захист трудових прав в умовах трансформації ринку праці.

З огляду на трансформацію трудового законодавства України, реформування системи соціального діалогу та стратегічний курс на інтеграцію до правового простору ЄС, імплементація окремих елементів зарубіжних моделей колективного представництва працівників є об'єктивно зумовленою та методологічно виправданою. Порівняльний аналіз засвідчує, що найбільш ефективні системи поєднують нормативну визначеність процедур із реальною автономією сторін соціального партнерства, що дозволяє забезпечити баланс між публічним контролем і саморегулюванням.

Українська модель соціального діалогу потребує насамперед більшої процедурної чіткості у визначенні репрезентативності представницьких органів працівників. Доцільним є запровадження прозорого механізму підтвердження статусу професійної спілки як уповноваженого представника на рівні підприємства або галузі, що мінімізувало б конфлікти між кількома профспілковими організаціями та забезпечило легітимність переговорного процесу. Такий підхід узгоджується з практикою адміністративно-процедурної моделі, однак має бути адаптований до українських умов із урахуванням принципу свободи об'єднання.

Не менш важливим є нормативне посилення обов'язку ведення добросовісних колективних переговорів. Хоча чинне законодавство України закріплює принцип соціального партнерства, механізми відповідальності за ухилення від переговорів або формальний характер їх проведення залишаються недостатньо ефективними. Закріплення чітких правових наслідків порушення принципу добросовісності, а також удосконалення процедур врегулювання колективних трудових спорів сприятимуть підвищенню реальної дієвості колективно-договірного регулювання.

Перспективним напрямом розвитку є інституціоналізація участі працівників у вирішенні питань діяльності підприємства через створення виборних органів внутрішнього представництва, подібних до виробничих рад, що функціонують у Німеччині. Такий механізм дозволив би забезпечити постійний діалог між працівниками і роботодавцем незалежно від рівня профспілкового членства та інтегрувати представництво у структуру управління підприємством.

Водночас для України актуальним є посилення ролі галузевих колективних договорів із можливістю поширення їх дії на всіх роботодавців відповідного сектору за умови досягнення визначених критеріїв репрезентативності. Такий підхід відповідає континентально-європейській практиці та сприяє уніфікації мінімальних стандартів праці, запобігаючи недобросовісній конкуренції за рахунок зниження соціальних гарантій.

Окремої уваги потребує розвиток незалежних інститутів примирення та посередництва, здатних забезпечити врегулювання колективних трудових

конфліктів до переходу їх у фазу страйкових дій. Формування професійної служби медіації та підвищення довіри до альтернативних способів вирішення спорів є необхідною передумовою стабільності трудових відносин.

У контексті європейської інтеграції гармонізація українського законодавства зі стандартами, закріпленими у Хартія основних прав ЄС, а також у відповідних актах вторинного права ЄС щодо інформування та консультацій працівників, має стратегічне значення. Це сприятиме підвищенню рівня гарантій свободи об'єднання, права на колективні переговори та колективні дії відповідно до загальноєвропейських принципів.

Водночас імплементація договірно-автономної моделі скандинавського типу в повному обсязі наразі ускладнюється недостатнім рівнем профспілкового членства, фрагментованістю організацій роботодавців і обмеженим рівнем інституційної довіри. Тому для України більш реалістичною є еволюційна модель реформування, яка поєднуватиме нормативну визначеність процедур, інституційне закріплення соціального діалогу та поступове розширення автономії соціальних партнерів.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави зазначити, що профспілки у сучасних правових системах постають як ключовий інститут соціального партнерства, що забезпечує інституціоналізоване представництво та захист колективних трудових прав працівників. Порівняльний аналіз моделей правового регулювання у США, Канаді, Великій Британії, Німеччині, Франції, Швеції, Норвегії та Фінляндії свідчить про наявність різних інституційних конструкцій, однак їх об'єднує спільна мета – забезпечення балансу інтересів працівників і роботодавців на основі принципів свободи об'єднання, колективних переговорів і соціального діалогу.

Адміністративно-процедурна модель, характерна передусім для північноамериканських країн, ґрунтується на чітко формалізованих процедурах визнання профспілки як виключного представника працівників, проведенні обов'язкових переговорів та адміністративному контролі за дотриманням трудового законодавства. У цій системі ключову роль відіграють спеціалізовані квазісудові органи, які розглядають спори щодо недобросовісної трудової практики, забезпечуючи оперативність та процесуальну визначеність захисту прав.

Нормативно-кодифікована модель з активною роллю судів, притаманна Великій Британії, поєднує законодавче закріплення процедур визнання профспілки з вагомим значенням судової практики. Судові органи формують стандарти тлумачення принципу добросовісних переговорів, законності страйкових дій та пропорційності обмежень колективних прав. У цій системі профспілки функціонують у межах детально врегульованих процедур, що поєднують договірну автономію сторін із судовим контролем.

Інституціоналізована соціально-діалогова модель, характерна для континентальної Європи, зокрема Німеччини та Франції, передбачає багаторівневу систему представництва працівників – від виробничих рад до галузевих та

національних переговорних структур. Колективні договори мають значну нормативну силу, а держава забезпечує їх розширення на ширші кола суб'єктів. Соціальний діалог інтегрований у систему публічного управління, що створює сталі механізми узгодження соціально-економічної політики.

Договірно-автономна скандинавська модель вирізняється мінімальним втручанням держави у зміст колективних домовленостей за умови високого рівня організованості сторін соціального партнерства. Профспілкові конфедерації та об'єднання роботодавців відіграють провідну роль у координації загальнонаціональних і галузевих угод. Правове регулювання зосереджене переважно на гарантуванні свободи асоціації та процедур вирішення колективних трудових спорів, тоді як конкретні стандарти праці визначаються переважно через колективні договори.

Незважаючи на інституційні відмінності, у всіх розглянутих моделях простежуються спільні структурні елементи. До них належать легалізація представницького органу працівників, обов'язок сторін вести переговори добросовісно, наявність примирних і арбітражних процедур, адміністративний або судовий контроль за дотриманням законодавства, а також гарантія права на колективні дії з дотриманням визначених процедурних вимог. Ці елементи формують універсальний каркас механізмів колективного захисту, який адаптується до конкретних національних правових традицій.

Загалом профспілки виступають не лише суб'єктами представництва інтересів працівників, а й інституційними гарантами соціальної стабільності, запобігання трудовим конфліктам та розвитку демократичних форм участі у виробничому управлінні. Порівняльний аналіз демонструє, що ефективність механізмів колективного представництва прямо залежить від рівня організованості сторін, правової визначеності процедур, балансу між автономією соціальних партнерів і роллю держави, а також від реального забезпечення принципу добросовісності у соціальному діалозі. Саме ці чинники визначають здатність профспілок виконувати функцію повноцінного інституту соціального партнерства у сучасних правових системах.

Література

1. National Labor Relations Act. URL: https://www.nlrb.gov/guidance/key-reference-materials/national-labor-relations-act
2. National Labor Relations Board. URL: https://www.nlrb.gov/
3. Canada Labour Code. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/l-2/fulltext.html
4. Trade Union and Labour Relations (Consolidation) Act 1992. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1992/52/contents
5. Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj/eng
6. Directive 2002/14/EC of the European Parliament and of the Council of 11 March 2002 establishing a general framework for informing and consulting employees in the European Community - Joint declaration of the European Parliament, the Council and the Commission on employee representation. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2002/14/oj/eng

7. Directive 2009/38/EC of the European Parliament and of the Council of 6 May 2009 on the establishment of a European Works Council or a procedure in Community-scale undertakings and Community-scale groups of undertakings for the purposes of informing and consulting employees (Recast) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/38/oj/eng

8. Council Directive 98/59/EC of 20 July 1998 on the approximation of the laws of the Member States relating to collective redundancies. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1998/59/oj/eng

9. Betriebsverfassungsgesetz. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/betrvg/

10. Manfred Weiss, Marlene Schmidt, Daniel Hlava. Labour law and industrial relations in Germany. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9789403524627_A42021217/preview-9789403524627_A42021217.pdf

11. Lag (1976:580) om medbestämmande i arbetslivet. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-1976580-om-medbestammande-i-arbetslivet_sfs-1976-580/

12. Kjellberg Anders. Sweden: collective bargaining under the industry norm. URL: https://lucris.lub.lu.se/ws/portalfiles/portal/129732152/Collective_Bargaining_Industry_Norm_A_Kjellberg_November_2022.pdf

13. Due J., Madsen J. S. The Danish Model of Industrial Relations: Erosion or Renewal? *Journal of Industrial Relations*. 2008. № 50(3), 513-529. DOI: 10.1177/0022185608090004

14. Confederation and trade unions. URL: https://www.sak.fi/en/about-sak/this-is-sak/confederation-and-trade-unions/?utm.com

15. Council of Nordic Trade Unions. URL: https://nfs.net/en/?utm.com

References

1. National Labor Relations Act. URL: https://www.nlrb.gov/guidance/key-reference-materials/national-labor-relations-act [in English].

2. National Labor Relations Board. URL: https://www.nlrb.gov/ [in English].

3. Canada Labour Code. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/l-2/fulltext.html [in English].

4. Trade Union and Labour Relations (Consolidation) Act 1992. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1992/52/contents [in English].

5. Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj/eng [in English].

6. Directive 2002/14/EC of the European Parliament and of the Council of 11 March 2002 establishing a general framework for informing and consulting employees in the European Community - Joint declaration of the European Parliament, the Council and the Commission on employee representation. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2002/14/oj/eng [in English].

7. Directive 2009/38/EC of the European Parliament and of the Council of 6 May 2009 on the establishment of a European Works Council or a procedure in Community-scale undertakings and Community-scale groups of undertakings for the purposes of informing and consulting employees (Recast) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/38/oj/eng [in English].

8. Council Directive 98/59/EC of 20 July 1998 on the approximation of the laws of the Member States relating to collective redundancies. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1998/59/oj/eng [in English].

9. Betriebsverfassungsgesetz. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/betrvg/ [in English].

10. Manfred Weiss, Marlene Schmidt, Daniel Hlava. Labour law and industrial relations in Germany. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9789403524627_A42021217/preview-9789403524627_A42021217.pdf [in English].

11. Lag (1976:580) om medbestämmande i arbetslivet. URL: https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-1976580-om-medbestammande-i-arbetslivet_sfs-1976-580/ [in English].

12. Kjellberg Anders. Sweden: collective bargaining under the industry norm. URL: https://lucris.lub.lu.se/ws/portalfiles/portal/129732152/Collective_Bargaining_Industry_Norm_A_Kjellberg_November_2022.pdf [in English].

13. Due J., Madsen J. S. The Danish Model of Industrial Relations: Erosion or Renewal? *Journal of Industrial Relations*. 2008. № 50(3), 513-529. DOI: 10.1177/0022185608090004 [in English].

14. Confederation and trade unions. URL: https://www.sak.fi/en/about-sak/this-is-sak/confederation-and-trade-unions/?utm.com [in English].

15. Council of Nordic Trade Unions. URL: https://nfs.net/en/?utm.com [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 341.231.14:342.7

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2891-2904

Бомбушкар Сергій Павлович аспірант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород, https://orcid.org/0009-0002-8542-8884

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРАВА НА МИР В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті здійснено комплексний аналіз права на мир як однієї з ключових категорій міжнародного та конституційного права. Досліджено доктринальні підходи до визначення правової природи, змісту та місця у системі прав людини права на мир. Встановлено відсутність єдиного підходу до визначення права на мир та наявність різних концепцій його розуміння з точки зору суб'єктного складу. Право на мир визначається як колективне право і відноситься до третього покоління прав людини, при цьому його носієм є світова спільнота, а також це право можна розглядати в індивідуальному вимірі як похідного від права на життя. Визначено співвідношення права на мир та права на життя.

Здійснено аналіз нормативно-правової бази щодо закріпленості права на мир. Зокрема визначено, ще це право закріплюються в актах «м'якого права» та актах, які мають декларативний характер. Встановлено, що відсутність чіткої регламентації цього права впливає на механізм забезпечення та реалізації цього права на міжнародному та національному рівнях.

У дослідженні розмежовано концепції негативного, позитивного та справедливого миру, що дозволило розкрити зміст права на мир від його розуміння як відсутності збройного конфлікту та насильства до створення справедливих соціальних інститутів, забезпечення рівності, недискримінації та сталого розвитку.

Наголошено на необхідності переходу від декларативного проголошення права на мир до формування чітких юридичних механізмів його реалізації та захисту. У статті досліджено сучасний стан закріплення права на мир та його реальне забезпечення.

Окрему увагу приділено сучасному стану реалізації права на мир в умовах зростання кількості збройних конфліктів. Зазначено, що забезпечення стійкого та справедливого миру передбачає не тільки припинення конфліктів, але й усунення причин цих конфліктів, утвердження принципів рівності, поваги до прав людини. Зроблено висновок про необхідність подальшого нормативного закріплення права на мир як самостійного права людини, що має дуалістичну природу.

Ключові слова: право на мир, мир, безпека, права людини, позитивний мир, негативний мир, справедливий мир, право на життя, третє покоління прав людини, суб'єкт права на мир, нормативне закріплення, збройний конфлікт.

Bombushkar Serhiy Pavlovych, postgraduate student of the Department of Constitutional Law and Comparative Law, Faculty of Law, State Higher Educational Institution "Uzhhgorod National University", Uzhhgorod, https://orcid.org/0009-0002-8542-8884

THEORETICAL AND LEGAL APPROACHES TO UNDERSTANDING THE RIGHT TO PEACE IN THE SYSTEM OF HUMAN RIGHTS

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the right to peace as one of the key categories of international and constitutional law. The doctrinal approachesis determining the legal nature, content and place of the right to peace in the human rights system are investigated. The absence of a single approach to defining the right to peace and the presence of different concepts of its understanding from the point of view of the subject composition are established. The right to peace is defined as a collective right and belongs to the third generation of human rights, while its bearer is the world community, and this right can also be considered in the individual dimension as a derivative of the right to life. The correlation between the right to peace and the right to life is determined.

An analysis of the legal framework regarding the enshrining of the right to peace was carried out. It was determined whether this right is also enshrined in acts of "soft law" and acts of a declarative nature. It was established that the lack of clear regulation of this right affects the mechanism for ensuring and implementing this right at the international and national levels.

The study distinguishes between the concepts of negative, positive and just peace, which allowed us to reveal the content of the right to peace from its understanding as the absence of armed conflict and violence to the creation of just social institutions, ensuring equality, non-discrimination and sustainable development. The need to move from the declarative proclamation of the right to peace to the formation of clear legal mechanisms for its implementation and protection is emphasized.

The article examines the current state of the consolidation of the right to peace and its real provision.

Special attention is paid to the current state of implementation of the right to peace in the context of the growing number of armed conflicts. It is noted that ensuring a sustainable and just peace involves not only ending conflicts, but also eliminating the causes of these conflicts, establishing the principles of equality, respect for human rights. The conclusion is made about the need for further normative consolidation of the right to peace as an independent human right, which has a dualistic nature.

Keywords: right to peace, peace, security, human rights, positive peace, negative peace, just peace, right to life, third generation of human rights, subject of the right to peace, normative consolidation, armed conflict.

Постановка проблеми. У сучасних умовах зростання кількості збройних конфліктів особливої актуальності набуває питання змісту та правової природи права на мир. Попри те, що мир визначається як основоположна цінність людства, необхідність його забезпечення закріплена в низці міжнародних нормативно-правових актів, право на мир так і залишається одним з найбільш дискусійних і недостатньо визначених в системі прав людини. Відповідно до тверджень Іммануїла Канта мир не є природним станом, він повинен бути забезпечений через право.

Аналізуючи нормативно-правову базу та наукову думку можна сказати, що єдиного формулювання поняття «права на мир» не існує, що зумовлено складністю самої природи миру, який у сучасній доктрині може трактуватися з двох сторін, як відсутність збройної агресії та як стан соціальної справедливості з відсутністю гноблення.

З цього випливає існування різних концепцій розуміння права на мир. У практиці міжнародних відносин найбільше домінує забезпечення негативного миру, а саме усування відкритих збройних агресій. Тоді як питання забезпечення позитивного миру, а саме усунення причин виникнення таких конфліктів переходить на другий план, або ж взагалі ігнорується. В цьому контексті можемо говорити про концепцію справедливого миру, яка передбачає формування справедливих соціальних інститутів, постконфліктне вирішення проблем та забезпечення стабільного й мирного суспільного устрою.

Окремим аспектом проблематики дослідження є співвідношення права на мир із фундаментальними та суміжними правами, зокрема такими як право на життя, честь, гідність, рівність, розвиток, принципами мирного вирішення спорів та незастосування сили. Міжнародне право розглядає мир в контексті підтримання безпеки світової спільноти, в той час як у сфері прав людини його розглядають як передумову реалізації фундаментальних прав і свобод.

Також існує необхідність у визначенні суб'єктного складу носіїв права на мир, оскільки це право може мати як колективний, так й індивідуальний характер. Навколо цього питання існує безліч дискусій та наукових думок, а відсутність єдиного підходу до визначення суб'єкта права на мир ускладнює формування механізмів його реалізації та захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний масив сучасних досліджень присвячений визначенню місця права на мир у системі фундаментальних прав людини та з'ясуванню його співвідношення з правом на життя, безпеку, розвиток і людську гідність. У доктрині простежуються різні підходи до його правової природи, одні автори розглядають його як похідну гарантію інших основоположних прав, інші – як самостійне суб'єктивне право з автономним

змістом та власним механізмом забезпечення. Дискусійним залишається також питання суб'єктного складу цього права, тобто чи йдеться виключно про право народів і держав, чи й про індивідуальне право кожної людини на життя в умовах миру. Саме ці теоретичні розбіжності зумовлюють необхідність подальшого концептуального уточнення змісту права на мир та його місця в системі конституційних цінностей.

Проблематика права на мир була предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, серед яких: Ю.М. Бисага, Д.М. Бєлов, О. Богініч, Л.Б. Васильчук, М.М. Данканич, Є.М. Клюєва, М.В. Ноняк, М.М. Палінчак, Ґ. Песес-Барба, Д. Пуяна, Ю.О. Соловйова, І.С. Сухан, К.Г. Фернандес, С. Шевчук та інші. У їхніх працях право на мир аналізується крізь призму міжнародного права, конституціоналізму, теорії прав людини та концепції прав нового покоління, однак комплексне осмислення досліджуваного права саме як конституційно-правової категорії потребує подальшого наукового опрацювання.

Метою роботи виступає дослідження наукових підходів до розуміння права на мир, виокремлення наукових концепцій та дослідження нормативно-правової бази, яка регулює гарантування права на мир.

Виклад основного матеріалу. Однією з ключових засад міжнародного та національного права виступає право на мир та безпеку. Ці дві категорії можна розглядати не тільки як політичні чи військові явища, але й варто виділити, що це є необхідною умовою реалізації інших прав і свобод людини. У разі відсутності миру та безпеки відбувається грубе порушення фундаментальних прав людини, зокрема таких як право на життя, свободу пересування, освіту та розвиток.

Мир та безпека є нерозривно пов'язаними правовими категоріями. Проте, безпека є ширшим поняттям, що охоплює політичні, військові, економічні та гуманітарні аспекти і виступає передумовою реалізації права на мир. В цілях дослідження варто зосередити увагу саме на праві на мир як самостійній правовій категорії, що має зміст, структуру та специфіку правового регулювання.

Розуміння права на мир полягає у встановленні його значення у системі прав людини. Розглядаючи права людини, наукова спільнота намагається їх згрупувати до певної категорії, надаючи спільні ознаки правам, під які вони підпадають. Більшість науковців розкриваючи право на мир, відносять його до третього покоління прав людини. Тобто, вони підтримують концепцію того, що це право є колективним, суб'єктом якого виступає світова спільнота та вважається базовою потребою людства. Єдиного чіткого визначення права на мир не існує, тому це питання є дискусійним і залишається ключовою темою для обговорення. Вперше пропозиція зарахування права на мир до колективних прав належить Карлу Васаку, який власне запропонував поділ прав на покоління. Більшість сучасних дослідників притримуються цієї ідеї та розвивають її, аргументуючи тим, що реалізація такого права потребує спільних зусиль держав та міжнародних організацій.

Провідний науковець Ю.М. Бисага у своїх працях зазначає, що право на мир належить до третього покоління прав людини та є фундаментальним колективним правом [1]. Проте під час дії воєнного стану таке право перетворюється у право на безпечне існування та захист від агресії [2].

У поглядах С. Шевчука право на мир є центральним правом у групі прав третього покоління або ж прав солідарності.

Науковець трактує поняття миру не тільки як «відсутність війни», але і як міжнародну співпрацю, яка спрямована на забезпечення та реалізацію інших фундаментальних прав [3].

Крім того, І. Іванків підтверджує висловлену в доктрині позицію щодо колективного характеру права на мир, обґрунтовуючи її тим, що мир є фундаментальною потребою всього людства та необхідною передумовою реалізації інших прав і свобод. Суб'єктом забезпечення цього права дослідниця визначає міжнародну спільноту, оскільки його гарантування потребує узгоджених дій держав і міжнародних організацій. На її думку, збройні конфлікти в межах однієї держави не мають ізольованого характеру та впливають на стан міжнародної безпеки загалом, створюючи загрозу реалізації права на мир поза межами конкретної території. Додатковим аргументом є положення Декларації Генеральної Асамблеї ООН, у якій право на мир проголошено правом народів, а його дотримання визначено обов'язком кожної держави. Наголошення в цьому документі на міжпоколінному характері такого права дає підстави відносити його до прав третього покоління, адже йдеться про забезпечення умов існування як сучасних, так і майбутніх поколінь [4, 5].

Необхідно зазначити, що досить велика кількість науковців не підтримує виняткову колективність такого права. Вони аргументують це тим, що мир впливає не тільки на держави як суб'єктів міжнародного права, але й на окремих осіб. Також підкреслюють, що право на мир є похідним від права на життя. Оскільки, без забезпечення мирного існування неможливо гарантувати реалізацію права на життя. В умовах збройних конфліктів життя людини стає вразливішим та держава часто не може забезпечити це індивідуальне та невід'ємне право.

Іншу позицію обстоює О. Богініч, який заперечує виключно колективний характер права на мир. На його думку, сам факт існування збройних конфліктів не завжди свідчить про глобальне порушення цього права, оскільки окремі конфлікти можуть мати локальний характер і не створювати безпосередньої загрози для всієї міжнародної спільноти. Водночас положення Декларації Генеральної Асамблеї ООН акцентують, що право на життя в мирі належить як народам, так і окремим особам без будь-яких обмежень, що свідчить про його подвійний, тобто індивідуальний та колективний виміри. Учений також критично оцінює аргумент щодо міжпоколінного характеру цього права як підставу для віднесення його виключно до колективних прав, адже належність права різним поколінням сама по собі не визначає його правову природу.

Зокрема, право на життя також належить усім поколінням, проте традиційно розглядається як індивідуальне суб'єктивне право [5].

У свою чергу, М. Ноняк підкреслює, що право на мир не можна розглядати окремо від права на життя, адже воно є похідним від цього невід'ємного права. При цьому, науковець акцентує увагу на подвійній природі права. Тобто суб'єктами цього права виступає як міжнародна спільнота, так і окремо фізичні особи [6].

Провідні науковці Д.М. Бєлов та І.М. Сухан аналізують право на мир як право кожної особи та право третього покоління, при цьому розглядаючи дане право в конституційному аспекті. Мир є єдиною умовою реалізації права на життя. Без нього право на життя та його захист є невиконуваним, що є помітно в умовах збройних конфліктів. Відповідно обов'язок забезпечення мирного довкілля лежить на державі [7].

Якщо проаналізувати погляди зарубіжних вчених, то можна також зустріти розбіжності у формулюванні цього права. До прикладу К.Г. Фернандес та Д. Пуяна визначали поняття миру ширше, ніж просто відсутність збройних конфліктів. Вони вкладали в концепцію миру й наявність поваги до інших прав людини та викорінення насильства, яке призводить до дискримінаційних проявів [8, 9]. У наукових поглядах Ґ. Песес-Барби простежується критичне ставлення до концепції права на мир як суб'єктивного права людини. Учений обґрунтовує цю позицію кількома аргументами. По-перше, віднесення права на мир до категорії прав народів зумовлює невизначеність його безпосереднього суб'єкта. По-друге, зміст цього права фактично охоплює низку інших фундаментальних прав, що ставить під сумнів його самостійність як окремої правової категорії. По-третє, у межах національного правопорядку право на мир, на його думку, позбавлене реального нормативного наповнення, оскільки його забезпечення можливе переважно на міжнародному рівні. Нарешті, сам факт існування збройних конфліктів між державами розглядається ним як обставина, що ставить під сумнів реальність існування такого права [10].

Частина дослідників виходить із того, що нормативне закріплення права на мир має передусім систематизуюче значення. У такому розумінні воно не формує нових суб'єктивних прав чи автономних юридичних обов'язків, а кодифікує й концептуально узагальнює вже існуючі принципи міжнародного права та стандарти захисту прав людини. Йдеться, зокрема, про принцип незастосування сили, обов'язок мирного врегулювання міжнародних спорів, повагу до суверенітету та територіальної цілісності держав. Відтак право на мир постає як інтегративна категорія, що поєднує заборону агресії, механізми мирного врегулювання конфліктів та гарантії основоположних прав людини в межах єдиної нормативної конструкції.

Право на мир охоплює комплекс взаємопов'язаних складових, серед яких виокремлюють право виступати за мир, право на мирне співіснування та міжнародне співробітництво, заборону загрози силою та її застосування, право

на розвиток, механізми підтримання міжнародного миру і безпеки, засоби правового захисту у разі його порушення, а також право народів протистояти колоніальній, іноземній окупації чи диктаторським режимам [11]. Сукупність цих елементів формує багатовимірний зміст права на мир, інтегруючи фундаментальні принципи міжнародного права з гарантіями безпечного існування людства. Водночас у чинному міжнародному праві відсутнє його чітке універсальне визначення, так відповідна категорія виводиться із загальновизнаних принципів міжнародного правопорядку та норм, що сформувалися спочатку в актах «м'якого права», а згодом отримали відображення у документах універсального характеру. Зокрема, в актах системи ООН мир проголошується однією з базових цінностей міжнародної спільноти, а у Статуті ООН його концепція невіддільно пов'язується з підтриманням міжнародної безпеки. Проте навіть у цих та подальших міжнародних актах право на мир здебільшого має декларативно-програмний характер та не набуло ознак повноцінно визначеного суб'єктивного права з чітко окресленим обсягом юридичних гарантій [12].

Варто підкреслити той факт, що навіть Загальна декларації прав людини не закріплює право на мир як самостійну правову категорію. Його зміст виводиться із сукупності інших фундаментальних прав, зокрема права на життя, свободу та особисту недоторканність, заборони катувань, свободи думки й переконань. Така логіка засвідчує структурний взаємозв'язок між миром і системою прав людини, де забезпечення миру є передумовою ефективної реалізації основоположних прав, тоді як їх масове порушення, своєю чергою, підриває стабільність і безпеку міжнародного правопорядку. До того ж, в умовах збройних конфліктів гарантування прав людини істотно ускладнюється або набуває обмеженого характеру, що додатково актуалізує значення миру як базової цінності сучасної правової цивілізації [13].

Першу офіційну інституційну фіксацію концепції права на мир пов'язують із Резолюцією 5 (XXXII) Комісії ООН з прав людини, у якій проголошено право кожної людини жити в умовах міжнародного миру та безпеки як передумову реалізації всього комплексу економічних, соціальних, культурних, громадянських і політичних прав [14].

У контексті еволюції міжнародно-правового осмислення права на мир доцільно звернутися до Декларації про виховання народів заради миру, яка стала важливим етапом переходу від суто міждержавного розуміння миру як прерогативи суверенних держав до його сприйняття як цінності, безпосередньо пов'язаної з правовим статусом людини. Хоча акт не мав обов'язкової юридичної сили та належав до інструментів «м'якого права», він відіграв істотну роль у формуванні міжнародного дискурсу щодо утвердження миру як цінності, безпосередньо пов'язаної з правовим статусом людини, та вплинув на подальший розвиток відповідних доктринальних підходів [15]. Вагомим продовженням цієї тенденції стала Декларація про право народів на мир, у якій вперше було проголошено «священне право народів на мир» та акцентовано

обов'язок держав забезпечувати його збереження. У документі також містилися рекомендації щодо роззброєння, розвитку міжнародного співробітництва та створення соціально-економічних передумов стабільності, що свідчить про розширене розуміння миру не лише як відсутності війни, а й як комплексної категорії, пов'язаної з розвитком, безпекою та правами людини [16].

Важливим етапом у розвитку ідеї права на мир стало ухвалення у 2016 році Декларації про право на мир. Водночас її зміст викликав наукові дискусії. У тексті документа використано формулювання «right to enjoy peace» («право користуватися миром»), а не «right to peace» («право на мир»). Згідно з Декларацією, кожна людина має право користуватися миром таким чином, щоб були забезпечені всі права людини та створені умови для повного розвитку особистості. Таке формулювання можна тлумачити не як закріплення самостійного суб'єктивного права, а радше як підтвердження того, що мир є необхідною умовою реалізації інших прав. Саме тому в доктрині висловлюється сумнів щодо чіткого включення цього положення до класичного каталогу прав людини. Водночас Декларація остаточно закріпила індивідуальний вимір права на мир, оскільки прямо пов'язала його із правовим статусом кожної людини [17, 11].

Відсутність чіткого нормативного формулювання права на мир у міжнародних договорах не означає відсутності самого змісту такого права. Воно формується через систему міжнародних принципів, зокрема через невтручання однієї держави у внутрішні справи іншої держави, заборони агресії, мирного врегулювання спорів та поваги до прав людини.

З огляду на сучасну міжнародну ситуацію, за якої у світі триває понад 120 збройних конфліктів (за даними Міжнародного Комітету Червоного Хреста), право на мир залишається одним із найменш визначених і водночас найбільш проблемних у системі прав людини, а його нормативне закріплення переважно здійснюється в актах «м'якого права», що зумовлює декларативний характер відповідних положень та відсутність чітко окреслених юридичних механізмів реалізації й захисту.

Водночас можливим є перехід від суто декларативного проголошення до повноцінного сприйняття права на мир як основоположного права людини. На цьому наголошує науковий співробітник Центру міжнародного права О. Прибиткова, зазначаючи, що для цього має бути забезпечено низку передумов. Насамперед право на мир потребує широкого міжнародного визнання та чіткого нормативного закріплення. Важливим є також уточнення його правової природи, статусу, змісту та обсягу, що дозволило б усунути наявні концептуальні невизначеності.

Крім того, необхідно визначити коло суб'єктів, на яких покладаються обов'язки поважати, захищати й забезпечувати реалізацію цього права. Завершальним елементом має стати створення дієвих інституційних механізмів на національному й міжнародному рівнях, здатних підтримувати мирне

співіснування, здійснювати моніторинг дотримання відповідних стандартів і гарантувати ефективний правовий захист у разі їх порушення [18].

Необхідно відмітити, що мир як правова категорія може розглядатися у двох вимірах. Традиційно він ототожнюється з відсутністю війни, збройного конфлікту чи інших форм насильства. У науковій літературі такий підхід позначається як концепція «негативного миру», зміст якої зводиться до формального припинення насильства без усунення його глибинних причин. Натомість концепція «позитивного миру» пропонує ширше бачення, вона охоплює не лише відсутність відкритих проявів насильства, а й подолання структурних чинників конфлікту, утвердження соціальної справедливості, рівності та стабільності, формування безпечного середовища розвитку особи й суспільства [19].

Сучасний стан міжнародних відносин свідчить про домінування підходу, орієнтованого передусім на досягнення так званого «негативного миру». Зусилля міжнародної спільноти переважно спрямовані на припинення збройних конфліктів та мінімізацію відкритих проявів насильства. Водночас питання усунення структурних причин конфліктів, забезпечення соціальної справедливості та формування довгострокових гарантій стабільності нерідко залишаються поза пріоритетним порядком денним. Така тенденція засвідчує, що концепція «позитивного миру» поки що не отримала належної реалізації в сучасній міжнародній практиці.

Вперше розмежування позитивного та негативного миру запропонував Й. Галтунг. Також, він зазначив, що у сучасному суспільстві недостатньо концентрувати свою увагу лише на забезпеченні негативного миру, тобто недопускати колективне насильство між великими соціальними групами. Варто зосередитися й на важливості позитивного миру, а саме сприянню співпраці та інтеграції між суспільствами задля створення гармонійного співіснування [20].

До того ж, на доктринальному рівні простежується диференціація миру на негативний, позитивний і справедливий, запропонована О. Гератом. Науковець зазначив, що негативний мир базується на усуненні самих проявів конфлікту шляхом переговорів на відміну від позитивного миру, який спрямований на ліквідацію самих причин конфліктів та насильства. Позитивний мир спрямовується саме на створення тих інститутів і структур, які б були спрямовані на подолання нерівності та інших причин соціальної напруги [21].

Вже справедливий мир поєднує в собі концепції негативного та позитивного миру, виходячи за межі простого трактування відсутності збройних конфліктів, та базуючись на принципах гідності, рівності, поваги до прав людини та сталого розвитку.

Справедливий мир спрямований не тільки на досягнення мирного співіснування, але й запобіганню виникненню різних проявів насильств та постконфліктного відновлення та формування стабільного й мирного суспільного устрою [22].

Так, концепція справедливого миру не зводиться до формального припинення воєнних дій чи тимчасової «тиші» між конфліктами. Вона передбачає утвердження комплексу принципів, серед яких – повага до прав людини, недопущення гноблення та дискримінації, забезпечення права народів на самовизначення, дотримання верховенства права, усунення першопричин конфлікту, встановлення відповідальності та відшкодування завданої шкоди, а також інклюзивність мирного процесу. Лише за таких умов мир набуває стійкого та довготривалого характеру. [23].

Зокрема, як наголошував автор концепції «справжнього та справедливого миру» Ф. Пшетачник, останній можливий лише за умови неухильного дотримання та гарантування фундаментальних прав людини, недопущення будь-яких проявів гноблення, визнання права народів на самовизначення та відокремлення, припинення поневолення, окупації чи панування над іншими народами та державами. Без дотримання цих вимог, будь-який мир перетворюється на форму гноблення і породжує нові конфлікти [24].

Власне концепція справедливого миру може бути реалізована лише тоді, коли мир є тривалим та стійким. Концепцію справжнього справедливого миру висвітлив Дж.Ф. Кеннеді, підкреслюючи, що мир не може бути нав’язаним у суспільстві силою чи означати «спокій могили» чи «безпеку рабів». Справжній мир має бути таким, щоб дозволяв народам розвиватися та планувати довгострокове майбутнє [25].

Сучасні доктринальні підходи засвідчують динамічний характер права на мир, яке поступово еволюціонує й адаптується до трансформацій міжнародних відносин. Його зміст набуває комплексного характеру, поєднуючи як міждержавний, так і індивідуальний вимір. Водночас ефективна реалізація цього права можлива лише за умови узгоджених дій держав, міжнародних організацій та глобальної спільноти, оскільки забезпечення миру виходить за межі внутрішньої компетенції окремої держави та потребує багаторівневої співпраці.

Висновки. Отже, право на мир постає як складна й багатовимірна правова категорія, що поєднує в собі індивідуальний і колективний виміри та охоплює як негативний аспект (відсутність війни й насильства), так і позитивний – утвердження справедливості, рівності, розвитку та міжнародної співпраці. Його значення полягає не лише у запобіганні збройним конфліктам, а у створенні соціальних і правових умов, за яких забезпечується гідність людини та реальна можливість реалізації фундаментальних прав, передусім права на життя.

У доктрині право на мир традиційно відносять до третього покоління прав людини, що підкреслює його колективний характер. Водночас сучасні наукові підходи обґрунтовують його індивідуальний вимір також, виходячи з тісного зв’язку з правом на життя та безпеку особи, що додатково акцентує на комплексній природі досліджуваного права та особливо виразно проявляється в умовах збройних конфліктів, коли порушення миру безпосередньо загрожує самому існуванню людини та обмежує здійснення інших основоположних прав.

Аналіз міжнародної нормативної бази засвідчує, що право на мир переважно закріплюється в актах рекомендаційного характеру й не має усталеної універсальної дефініції. Проте міжнародні документи послідовно утверджують мир як необхідну умову реалізації прав людини. У цьому контексті право на мир слід розглядати не лише як окреме юридичне положення, а як стратегічну концепцію розвитку міжнародного правопорядку, що потребує інтеграції у національні правові системи через конституційні гарантії, законодавчі механізми, політику безпеки, освіту та ефективне правосуддя.

В додаток, право на мир за сучасних умов не може зводитися лише до відсутності війни. Йдеться про стан стійкого й справедливого суспільного порядку, заснованого на верховенстві права, рівності та недискримінації. Саме в такому розумінні мир виступає фундаментальною передумовою функціонування всієї системи прав людини.

Література:

1. Основні права людини / Ю. М. Бисага, М. М. Палінчак, Д. М. Бєлов, М. М. Данканич. Ужгород: Ліра, 2003. 180 с.

2. Реалізація права на безпечне для життя і здоров'я довкілля в Україні: монографія / Л.Б. Васильчук, Ю.М. Бисага. Ужгород, 2019. 208 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/49871

3. Шевчук С. Право на мир як право третього покоління. *Вісник Конституційного Суду України.* 2010. № 6. С. 91-98.

4. Іванків І. Права людства: монографія. Київ: Ваіте, 2020. 158 с.

5.Богініч О. Право на мир у парадигмі колективного та індивідуального суб'єктів: дуалізм підходів. *Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах.* Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. Вип. 14. С. 195–200.

6. Ноняк М.В. До питання про визначення суб'єктів права на мир. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Випуск № 01. С. 113–117.

7. Бєлов Д.М., Сухан І.С. Право на мир: сучасні підходи до праворозуміння. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. URL: https://appjournal.in.ua/wp-content/uploads/2023/11/124.pdf

8. Шевчук С. Право на мир як право третього покоління. *Вісник Конституційного Суду України.* 2010. № 6. С. 91-98.

9. Fernandez C.G. In Pursuit of Broad Agreement in the Future Development of the Declaration on the Right to Peace within the United Nations. P. 392.

10. Peces-Barba G. Teoria Dei Diritti Fundamentali. Milano: Dott. A. Guiffrè Editore, 1993. 352 p. P. 172-173.

11. Клюєва Є.М., Соловйова Ю.О. Мир як право: особливості визначення та забезпечення. *DICTUM FACTUM.* 2023. № 1(13). С. 204–210. URL: https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/269/239

12. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 (з поправками). Документ 995_010 в редакції від 16.09.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

13. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. Документ № 995_015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

14. Commission on Human Rights: report of the 32nd session. Resolution 5 (XXXII). E/5768. URL: https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/regular-sessions/session32/list-reports

15. Декларація про виховання народів заради миру, прийнята резолюцією 33/73 Генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 1978 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/life_in_peace.shtml

16. Декларація про право народів на мир, прийнята резолюцією 39/11 Генеральної Асамблеї від 12 листопада 1984 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right_to_peace

17. Резолюція 71/189 Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй: Декларація про право на мир (Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй [GAOON]) Документ ООН A/RES/71/189

18. Pribytkova E. The Right to Peace: From Proclamation to Human Right. https://cil.nus.edu.sg/blogs/the-right-to-peace-from-proclamation-to-human-right/#:~:text=The%20right%20to%20peace%20has%20been%20recognised,Rights%20of%20Women%20in%20Africa%20(2003%2C%20art

19. Philip A. Peace as a Human Right. *Bulletin of Peace Proposals*. 1980. Vol. 11. P. 319–330. URL: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/096701068001100402

20. Burak E. On Galtung's Approach to Peace Studies. Lectio Socialis January 2021, Vol. 5. Is. 1. P. 1-7. DOI: 10.47478/lectio.792847

21. Herath O. A Critical Analysis of Positive and Negative Peace. *Peace Journal*. 2016. № 1. P. 104–107. URL:https://internationalcentreforsikhstudies.info/a-critical-analysis-of-positive-and-negative-peace/

22. Galtung J. Peace by peaceful means: Peace and conflict, development and civilization. Oslo: International Peace Research Institute. Sage Publications, Inc., 1996. 280 p.

23. The Concept of Just Peace: A philosophical exploration through ethical frameworks from classical thought to contemporary discourse. URL: https://medium.com/philosophytoday/the-concept-of-just-peace-7eac45b239c2

24. Przetacznik Dr. Frank. The Concept of Genuine and Just Peace as a Basic Collective Human Right. NYLS Journal of Human Rights. 1989. Vol. 6: Is. 2. Available at: https://digitalcommons.nyls.edu/journal_of_human_rights/vol6/iss2/2

25. Commencement Address at American University, Washington, D.C., June 10, 1963. URL: https://www.presidency.ucsb.edu/documents/commencement-address-american-university-washington

References:

1. Bisaha, Yu. M., Palinchak, M. M., Belov, D. M., Dankanich, M. M. (2003). Osnovni prava liudyny [Fundamental Human Rights]. Uzhhorod: Lira. 180 p. [in Ukrainian].

2. Vasylchuk, L. B., Bisaha, Yu. M. (2019). Realizatsiia prava na bezpechne dlia zhyttia i zdorovia dovkilia v Ukraini [Realization of the Right to a Safe Life and Environment in Ukraine]. Uzhhorod: Uzhhorod National University. 208 p. Available at: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/49871 [in Ukrainian].

3. Shevchuk, S. (2010). Pravo na mir yak pravo tretoho pokolinnia [The Right to Peace as a Third-Generation Right]. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. № 6, pp. 91-98. [in Ukrainian].

4. Ivankiv, I. (2020). Prava liudstva [Humanity's Rights]. Kyiv: Vaite. 158 p. [in Ukrainian].

5. Bohinich, O. (2023). Pravo na mir u paradyhmi kolektyvnoho ta indyvidualnoho subiektiv: dualizm pidkhodiv [The Right to Peace in the Paradigm of Collective and Individual Subjects: Dualism of Approaches]. *Альманах права. Трансформація законодавства України в сучасних умовах.* Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. № 4, pp. 195-200.

6. Noniak, M. V. (2025). Do pytannia pro vyznachennia subiektiv prava na mir [On the Issue of Defining the Subjects of the Right to Peace]. *Elektronne naukove vydannia «Analitychno-poryvnialne pravoznavstvo»*. №1, pp. 113-117 [in Ukrainian].

7. Belov, D. M., Sukhan, I. S. (2023). Pravo na mir: suchasni pidkhody do pravorozuminnia [The Right to Peace: Modern Approaches to Legal Understanding]. *Elektronne naukove vydannia «Analitychno-poryvnialne pravoznavstvo»*. № 5. Available at: https://appjournal.in.ua/wp-content/uploads/2023/11/124.pdf [in Ukrainian].

8. Shevchuk, S. (2010). Pravo na myr yak pravo tretoho pokolinnia [The Right to Peace as a Third-Generation Right]. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy*. № 6, pp. 91-98 [in Ukrainian].

9. Fernandez, C. G. (n.d.). In Pursuit of Broad Agreement in the Future Development of the Declaration on the Right to Peace within the United Nations [In Pursuit of Broad Agreement in the Future Development of the Declaration on the Right to Peace within the United Nations], 392 p.

10. Peces-Barba, G. (1993). Teoria Dei Diritti Fundamentali [Theory of Fundamental Rights]. Milano: Dott. A. Guiffrè Editore. 352 p. [in Italian].

11. Kliueva, Ye. M., Soloviova, Yu. O. (2023). Mir yak pravo: osoblyvosti vyznachennia ta zabezpechennia [Peace as a Right: Features of Definition and Provision]. *DICTUM FACTUM*, №1(13), pp. 204-210. Available at: https://df.duit.in.ua/index.php/dictum/article/view/269/239

12. United Nations. (1945). Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii vid 26.06.1945 (z popravkamy) [Charter of the United Nations, June 26, 1945 (as amended)]. Document No. 995_010 (as of September 16, 2005). New York, USA: United Nations. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text [in Ukrainian].

13. United Nations. (1948). Zahalna deklaratsiia prav liudyny vid 10 hrudnia 1948 roku [Universal Declaration of Human Rights, December 10, 1948]. Document No. 995_015. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].

14. United Nations Commission on Human Rights. (1976). Commission on Human Rights: Report of the 32nd Session. Resolution 5 (XXXII) [Commission on Human Rights: Report of the 32nd Session. Resolution 5 (XXXII)]. New York, USA: United Nations. E/5768. URL: https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/regular-sessions/session32/list-reports

15. United Nations. (1978). Deklaratsiia pro vykhovannia narodiv u dusi myru, pryiata rezoliutsieiu 33/73 Heeneralnoi Asamblei OON [Declaration on the Promotion among Peoples of the Culture of Peace, Resolution 33/73]. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/life_in_peace.shtml

16. United Nations. (1984). Deklaratsiia pro pravo narodiv na mir, pryiata rezoliutsieiu 39/11 Heeneralnoi Asamblei OON [Declaration on the Right of Peoples to Peace, Resolution 39/11]. Available at: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right_to_peace

17. United Nations. (2016). Rezoliutsiia 71/189 Heeneralnoi Asamblei OON: Deklaratsiia pro pravo na mir [Declaration on the Right to Peace]. Document A/RES/71/189

18. Pribytkova, E. (n.d.). The Right to Peace: From Proclamation to Human Right [The Right to Peace: From Proclamation to Human Right]. Available at: https://cil.nus.edu.sg/blogs/the-right-to-peace-from-proclamation-to-human-right/ [in Ukrainian].

19. Alston, P. (1980). Peace as a Human Right [Peace as a Human Right]. *Bulletin of Peace Proposals*. № 11, pp. 319-330. Available at: https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/096701068001100402

20. Ercoşkun, B. (2021). On Galtung's Approach to Peace Studies [On Galtung's Approach to Peace Studies]. Lectio Socialis, №5(1), pp. 1-7. DOI: 10.47478/lectio.792847

21. Herath, O. (2016). A Critical Analysis of Positive and Negative Peace [A Critical Analysis of Positive and Negative Peace]. Peace Journal, № 1, pp. 104–107. Available at: https://internationalcentreforsikhstudies.info/a-critical-analysis-of-positive-and-negative-peace/

22. Galtung, J. (1996). Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization [Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization]. Oslo: International Peace Research Institute; Sage Publications, Inc.

23. The Concept of Just Peace: A Philosophical Exploration through Ethical Frameworks from Classical Thought to Contemporary Discourse. (n.d.). The Concept of Just Peace: A Philosophical Exploration through Ethical Frameworks from Classical Thought to Contemporary Discourse [The Concept of Just Peace: A Philosophical Exploration through Ethical Frameworks from Classical Thought to Contemporary Discourse]. Available at: https://medium.com/philosophytoday/the-concept-of-just-peace-7eac45b239c2

24. Przetacznik, F. (1989). The Concept of Genuine and Just Peace as a Basic Collective Human Right [The Concept of Genuine and Just Peace as a Basic Collective Human Right]. NYLS Journal of Human Rights, № 6(2), Article 2. Available at: https://digitalcommons.nyls.edu /journal_of_human_rights/vol6/iss2/2

25. Kennedy, J. F. (1963). Commencement Address at American University, Washington, D.C., June 10, 1963 [Commencement Address at American University, Washington, D.C., June 10, 1963]. Available at: https://www.presidency.ucsb.edu/documents/commencement-address-american-university-washington

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 338.45:621.3:34(100+477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2905-2923

Бортняк Валерій Анатолійович доктор юридичних наук, професор, ректор Таврійського Національного Університету імені В.І. Вернадського, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-1285-966X

Горєлова Вероніка Юріївна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук, Таврійського Національного Університету імені В.І. Вернадського, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-6536-2422

Цирен Олександр Костянтинович аспірант Таврійського Національного Університету імені В.І. Вернадського, м. Київ, https://orcid.org/0009-0000-9479-3504

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ НАПІВПРОВІДНИКОВОЇ ІНДУСТРІЇ

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню правових механізмів реалізації стратегій розвитку напівпровідникової індустрії в умовах глобальної технологічної конкуренції та загострення геополітичних ризиків. Констатується, що напівпровідники перетворилися на критичний стратегічний ресурс, від доступу до якого залежить економічна та оборонна спроможність держав. Звертається увага на те, що еволюція правового регулювання галузі пройшла чотири етапи: від регулювання в межах традиційних секторів економіки до формування спеціального стимулюючого законодавства, подальшого визнання напівпровідників об'єктом національної безпеки та запровадження надзвичайних правових режимів в умовах геополітичної кризи. Акцентується, що провідні країни світу (США, Китай, Європейський Союз, Південна Корея, Японія) сформували універсальний набір правових інструментів підтримки галузі. При цьому наголошується, що ключовими серед них виступають пряме бюджетне фінансування, податкові пільги, посилений захист прав інтелектуальної власності, контроль за іноземними інвестиціями та експортне регулювання. Разом з тим розкрито особливості національних підходів до правового регулювання та визначено спільні регуляторні тенденції, центральною з яких є законодавче закріплення технологічного суверенітету. З'ясовано, що чинне законодавство України містить лише фрагментарні положення у цій сфері та не створює цілісної нормативної основи для розвитку галузі. Зазначається необхідність розробки спеціального Закону України «Про чіпи», гармонізованого з правом Європейського Союзу, який би комплексно

врегулював питання виробництва, інвестування, оподаткування, захисту інтелектуальної власності, контролю за іноземними інвестиціями, освітніх та наукових програм, а також кібербезпеки. Обґрунтовується висновок, що ефективна правова модель розвитку напівпровідникової індустрії має поєднувати фінансові стимули, механізми захисту критичних технологій та інституційне забезпечення, що здатне гарантувати технологічну незалежність України, зміцнити її обороноздатність та забезпечити інтеграцію до глобальних ланцюгів постачання напівпровідникової продукції.

Ключові слова: напівпровідники, Chips Act, стратегічне планування, технологічний суверенітет, ланцюг постачання, мікросхеми, інноваційна стратегія.

Valerii Bortniak Doctor of Law, Professor, Rector of the V. I. Vernadsky Taurida National University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-1285-966X

Veronika Horielova Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of State-Legal and Humanities Disciplines, the V. I. Vernadsky Taurida National University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-6536-2422

Oleksandr Tsiren Postgraduate Student, the V. I. Vernadsky Taurida National University, Kyiv, https://orcid.org/0009-0000-9479-3504

LEGAL MECHANISMS FOR IMPLEMENTING THE SEMICONDUCTOR INDUSTRY DEVELOPMENT STRATEGY

Abstract. The article is devoted to a comprehensive study of the legal mechanisms for the implementation of strategies for the development of the semiconductor industry in the context of global technological competition and the intensification of geopolitical risks. It is asserted that semiconductors have transformed into a critical strategic resource, access to which determines the economic and defence capacity of states. Attention is drawn to the fact that the evolution of the legal regulation of the sector has undergone four stages: from regulation within traditional sectors of the economy to the formation of specialised enabling legislation, the subsequent recognition of semiconductors as an object of national security, and the introduction of extraordinary legal regimes in the context of geopolitical crisis. It is emphasised that the leading countries of the world (the United States, China, the European Union, South Korea and Japan) have formed a universal set of legal instruments to support the industry. At the same time, it is stressed that the key instruments among them are direct budgetary funding, tax incentives, enhanced protection of intellectual property rights, control over foreign investment and export regulation. Moreover, the specific features of national approaches to legal regulation are elucidated, and common regulatory

trends are identified, the central one being the legislative consolidation of technological sovereignty. It has been established that the current legislation of Ukraine contains only fragmented provisions in this field and does not create a coherent regulatory framework for the development of the industry. It is noted that there is a need to develop a special Law of Ukraine "On Chips", harmonised with the law of the European Union, which would comprehensively regulate issues of production, investment, taxation, protection of intellectual property rights, control over foreign investment, educational and research programmes, as well as cybersecurity. It is substantiated that an effective legal model for the development of the semiconductor industry must combine financial incentives, mechanisms for the protection of critical technologies and institutional support capable of guaranteeing Ukraine's technological independence, strengthening its defence capability and ensuring integration into global semiconductor supply chains.

Keywords: semiconductors, Chips Act, strategic planning, technological sovereignty, supply chain, microchips, innovation strategy.

Постановка проблеми. У сучасному геополітичному ландшафті напівпровідникова індустрія перетворилася на арену інтенсивної міждержавної конкуренції, де технологічне лідерство безпосередньо визначає рівень економічної та оборонної спроможності країн. Провідні держави світу, усвідомлюючи критичну залежність національних економік і систем безпеки від стабільності ланцюгів постачання мікросхем, розгорнули масштабні програми державної підтримки галузі, ключовим елементом яких стало формування спеціального «стимулюючого» й «захисного» законодавства. Саме правова база, поряд із механізмами пом’якшення геополітичних ризиків, забезпечує довгострокову конкурентоспроможність і створення безпечних, диверсифікованих ланцюгів поставок.

Водночас в Україні, попри наявність історичного потенціалу у сфері мікроелектроніки та значну потребу оборонного сектору у власній компонентній базі, досі не створено цілісної нормативної основи для розвитку напівпровідникової індустрії. Чинне законодавство містить лише фрагментарні положення, які не відповідають сучасним викликам і не формують сприятливого інвестиційного середовища. Відтак постає нагальна потреба в науковому осмисленні світового досвіду правового регулювання напівпровідникової галузі. Саме для цього Міністерством цифрової політики України було оприлюднено стратегії розвитку напівпровідникової індустрії, які на початок 2026 року ще не затверджені Урядом, але фіксують первинне бачення, аналітичні підходи та припущення щодо майбутнього галузі. Їхня публікація покликана стимулювати відкритий діалог і вдосконалити стратегічне планування в технологічних секторах.

На основі порівняльного аналізу законодавчих актів і стратегій провідних юрисдикцій (США, ЄС, Китай, Південна Корея, Японія, Індія, Велика Британія,

Сингапур) виокремлено глобальні тренди технологічного суверенітету, фінансової підтримки та розбудови стійких ланцюгів постачання. Це дозволяє визначити правові імперативи для розробки національного законодавства України (Chips Act UA) у контексті інтеграції до світової напівпровідникової екосистеми. Відтак постає завдання сформувати національну законодавчу модель, здатну забезпечити технологічний суверенітет України та її інтеграцію до глобальних ланцюгів постачання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового забезпечення розвитку напівпровідникової індустрії активно досліджується як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями у зв'язку зі зростанням ролі мікросхем у забезпеченні економічної безпеки та технологічного суверенітету держав. Серед сучасних досліджень, присвячених правовим і стратегічним аспектам розвитку галузі, слід виділити праці: 1) М. Дюшателя; 2) С. Лейвері та Х. Лопес-Валенси; 3) Д. Берграта; 4) експертів Європейської комісії; 5) аналітиків Semiconductor Industry Association та Boston Consulting Group; 6) дослідників Center for Strategic and International Studies; 7) В. Мельника; 8) експертів Globsec GeoTech Center; 9) фахівців Cyber Risk GmbH.

У наукових працях зазначених авторів досліджено правові механізми державної підтримки напівпровідникової галузі, інструменти стимулювання інвестицій, а також роль нормативного регулювання у забезпеченні стратегічної автономії. Окрему увагу приділено формуванню європейської політики у сфері мікроелектроніки, зокрема аналізу інституційних механізмів реалізації European Chips Act, його впливу на економічну безпеку регіону та проблемам імплементації. Значний масив досліджень стосується також досвіду США та країн Азії, де напівпровідникова індустрія розглядається як ключовий елемент національної безпеки, а правове регулювання охоплює питання експортного контролю, державного фінансування, захисту технологій та інтелектуальної власності. Аналітичні матеріали міжнародних центрів висвітлюють глобальну фрагментацію виробничих ланцюгів та специфіку обмежувальних заходів, зокрема щодо Китаю.

В українському науковому просторі ця проблематика лише формується. Дослідження зосереджуються на оцінці сучасного стану галузі, визначенні її структурних проблем та перспектив відновлення з урахуванням історичної інженерної спадщини, а також на необхідності формування національної правової моделі підтримки виробництва напівпровідників. Водночас питання адаптації міжнародного досвіду до правової системи України, розробки комплексного законодавчого механізму підтримки галузі, гармонізованого з правом ЄС, та створення замкненого циклу виробництва критичних компонентів залишаються недостатньо розробленими, що зумовлює актуальність подальших наукових досліджень у цьому напрямі.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні правових механізмів реалізації стратегій розвитку напівпровідникової індустрії в провідних країнах

світу та обґрунтуванні рекомендацій для формування національної законодавчої моделі України («Chips Act UA»), гармонізованої з правом Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Формування законодавства у сфері напівпровідників не було одномоментним актом – воно еволюціонувало разом із усвідомленням стратегічної ролі цієї індустрії. Аналіз досвіду провідних країн дає змогу виокремити чотири послідовні етапи, кожен з яких відповідав певному рівню технологічного розвитку та геополітичним викликам [1, с. 28–29].

Початковий етап характеризувався відсутністю спеціалізованого регулювання. Напівпровідникова галузь розвивалася в межах загальних норм промислової політики, торговельного права й цивільного законодавства, як це було, зокрема, у США та країнах Західної Європи в 1960–1980-х роках [2, с. 45]. Держави ставилися до виробництва мікросхем як до одного з багатьох секторів економіки, не вбачаючи в ньому особливих ризиків чи переваг.

Ситуація докорінно змінилася на етапі стимулювання, коли уряди усвідомили необхідність цілеспрямованої підтримки галузі. Саме тоді з'являються перші спеціальні закони: американський American Foundries Act 2020 року, японський 5G Promotion Act, корейський акт про компонування напівпровідникових інтегральних мікросхем та китайський The IC Plan 2014 року [3, с. 12–15; 4, с. 8]. Ці документи запроваджували податкові пільги, спрощували дозвільні процедури й стимулювали залучення інвестицій. Однак на цьому етапі напівпровідники ще не розглядалися крізь призму національної безпеки.

Такий підхід виявився недостатнім після кризи поставок 2020–2021 років, яка оголила вразливість глобальних ланцюгів та надмірну залежність від азійських виробників. Розпочався третій етап – законодавчого визнання напівпровідників критично важливими для національної безпеки. Європейський Союз Директивою 2022/2557 включив їх до переліку критичних секторів [5]. США указом № 14017 ініціювали масштабний огляд ланцюгів постачання [6]. Південна Корея ухвалила акт про спеціальні заходи, який запровадив поняття «національної високотехнологічної стратегічної технології» [7]. Іншими словами, відбулася сек'юритизація галузі, тобто її перетворення на об'єкт національної безпеки, що вимагає особливих правових режимів захисту.

Нарешті, повномасштабна війна Росії проти України та загострення навколо Тайваню прискорили перехід до четвертого, геополітичного етапу. Його головна риса – це «перегони субсидій» і безпрецедентне посилення експортних обмежень. В свою чергу США ухвалили Chip EQUIP Act, який забороняє виробникам, що отримали фінансування за CHIPS and Science Act, використовувати обладнання від «іноземних суб’єктів, що викликають занепокоєння» [8]. Японія запровадила Economic Security Promotion Act, що передбачає механізм затримки публікації чутливих патентних заявок [9]. Європейська стратегія економічної безпеки 2023 року задекларувала частковий відхід від принципів вільного ринку задля протидії недобросовісній торговельній практиці [10]. Аналогічні заходи,

хоча й менш масштабні, вживають Велика Британія в межах своєї National Semiconductor Strategy та Індія, яка активізувала програми залучення інвестицій у виробництво мікросхем [11; 12].

Таким чином, еволюція правового регулювання напівпровідникової індустрії демонструє чітку тенденцію: від нейтрального ставлення до галузі держави перейшли до активного стимулювання, а згодом – до її сек'юритизації та запровадження надзвичайних режимів. Цей досвід становить методологічну основу для розробки національної моделі правового регулювання в Україні, дозволяючи обрати найефективніші інструменти з урахуванням власних стратегічних інтересів та безпекових викликів [1, с. 33].

Водночас аналіз практики провідних країн показує, що незалежно від історичних етапів у законодавстві склалася система універсальних правових механізмів, які забезпечують розвиток і захист галузі. Саме вони потребують окремого розгляду. Відтак постає питання: які саме інструменти виявилися універсальними й можуть бути адаптовані?

Порівняльний аналіз стратегій провідних країн засвідчує, що попри національні особливості сформувався універсальний набір правових інструментів, які держави застосовують для розвитку напівпровідникової галузі. Ці механізми можна об’єднати у три великі групи: фінансове стимулювання, захист інтелектуальної власності та контроль інвестицій з одночасним експортним регулюванням. Вони взаємопов’язані й утворюють цілісну систему правового забезпечення, що дозволяє державам одночасно підтримувати розвиток галузі та захищати її від зовнішніх загроз.

Фінансове стимулювання та державна підтримка є базовим елементом цієї системи, оскільки напівпровідникове виробництво належить до найбільш капіталомістких галузей: будівництво сучасної фабрики може коштувати десятки мільярдів доларів, а термін окупності сягає 5–7 років [1, с. 31]. За таких умов приватний бізнес неспроможний самостійно нести інвестиційне навантаження, що зумовлює активне втручання держави. Лідером за обсягами підтримки виступають США, які в межах CHIPS and Science Act передбачили 52,7 мільярда доларів прямого фінансування та додатково 25% податкового кредиту на інвестиції в нові виробничі потужності [13, с. 10]. Китай, хоча й не публікує точних даних, за експертними оцінками спрямував на розвиток галузі близько 150 мільярдів доларів через механізми державних фондів і субсидій [14, с. 22]. Європейський Союз у European Chips Act заклав 43 мільярди євро, що мають акумулюватися з бюджету ЄС, національних внесків і приватного сектору [15]. Південна Корея активно використовує податкові пільги для дослідницьких консорціумів, а Японія надає цільові гранти на розробку технологій нижче 2-нанометрового рівня [16; 17].

Індія, своєю чергою, пропонує інвесторам безпрецедентні стимули в межах модифікованої програми розвитку напівпровідникової екосистеми, включаючи 50% покриття капітальних витрат.

Для наочності порівняльні дані можна подати у вигляді Таблиці 1.

Таблиця 1

Порівняння національних програм підтримки напівпровідникової галузі

Країна	**Основний закон / програма**	**Обсяг фінансування**	**Податкові пільги**	**Контроль інвестицій**
США	CHIPS and Science Act	$52,7 млрд	25% tax credit	Обмеження для Китаю, перевірка FDI
Китай	Made in China 2025 / National IC Fund	~$150 млрд	Податкові канікули, субсидії	Жорсткий державний контроль
ЄС	European Chips Act	€43 млрд	Гранти, позики	Regulation (EU) 2019/452 (скринінг ПІІ)
Південна Корея	K-Semiconductor Strategy	~$50 млрд (стимули)	Податкові пільги для R&D	Закон про захист технологій, перевірка інвестицій
Японія	Semiconductor Strategy / Economic Security Promotion Act	$10 млрд (субсидії)	Гранти на технології <2 nm	Експортний контроль, перевірка FDI
Індія	Modified Programme for Semicon India	$10 млрд (стимули)	50% покриття капітальних витрат	Скринінг інвесторів, ліцензування технологій

Таблиця 1 укладена за матеріалами законодавчих актів і програм розвитку напівпровідникової галузі США, Китаю, ЄС, Південної Кореї, Японії та Індії.

Усі наведені програми різняться масштабами та інструментами, проте їх об’єднує спільна мета – знизити фінансові ризики для бізнесу й прискорити створення нових виробничих потужностей. Саме це формує основу для технологічної незалежності держав та їхньої стійкості у глобальній конкуренції.

Захист інтелектуальної власності та технологій є другим ключовим елементом, адже глобальний ланцюг створення напівпровідників є глибоко фрагментованим: проєктування може здійснюватися в США, виробництво – на Тайвані, а пакування – у Малайзії. У готовому чипі поєднуються об’єкти інтелектуальної власності десятків компаній із різних юрисдикцій, що створює

безпрецедентні ризики для правовласників [18]. Відповіддю на ці виклики стало посилення національних режимів охорони ІВ. Республіка Корея ухвалила спеціальний акт про запобігання розголошенню та захист промислових технологій, який запроваджує кримінальну відповідальність за неправомірне використання ноу-хау [19]. Тайвань, як ключовий виробничий майданчик, розробив власну систему захисту комерційної таємниці, що передбачає позбавлення волі за її розголошення [20]. Європейський Союз з 1 червня 2023 року запровадив Унітарну патентну систему, яка дозволяє отримати охорону винаходу одразу в 17 країнах-учасницях на підставі єдиної заявки, що суттєво спрощує захист патентних прав у масштабах усього ЄС [21]. Сполучені Штати законодавчо обмежили використання американських патентів у виробництві чипів, призначених для продажу китайським компаніям, що фактично запроваджує екстериторіальний контроль за обігом ІВ [22]. Таким чином, охорона інтелектуальної власності стає не лише інструментом захисту правовласників, а й засобом геополітичного впливу.

Контроль інвестицій та експортне регулювання утворюють третій блок правових механізмів, який безпосередньо пов’язаний із безпековим виміром галузі. Усвідомлення напівпровідників як критичного ресурсу зумовило перегляд підходів до іноземного інвестування. Якщо раніше держави заохочували будь-які капіталовкладення, то тепер пріоритетом стає безпека. Європейський Союз запровадив Регламент про перевірку прямих іноземних інвестицій, який дозволяє блокувати угоди, що загрожують безпеці чи публічному порядку [23]. Механізм передбачає співпрацю національних органів із Європейською комісією, що унеможливлює обхід обмежень через «слабку ланку» в одній із держав-членів. США обмежили застосування інвестиційних стимулів, передбачених CHIPS Act, для компаній, які одночасно розвивають виробництво в Китаї [24], фактично змушуючи глобальних гравців обирати між американським і китайським ринками. Південна Корея надала Міністру торгівлі, промисловості та енергетики право перевіряти іноземні інвестиції на предмет загрози національній безпеці, причому критерії такої загрози залишено на розсуд уповноваженого органу [25]. Додатковим інструментом виступає експортне регулювання: країни дедалі частіше обмежують вивезення не лише готової продукції, а й технологій та обладнання подвійного призначення. Особливо показовим є досвід Японії, яка запровадила механізм відтермінування публікації патентних заявок, якщо вони містять чутливі з погляду безпеки відомості [26, с. 10]. Велика Британія в межах National Semiconductor Strategy посилила експортний контроль за складною напівпровідниковою продукцією, узгоджуючи свої дії з міжнародними партнерами [11]. США, своєю чергою, запровадили жорсткі обмеження на експорт обладнання для виробництва чипів до Китаю, що стало одним із ключових інструментів технологічного стримування.

Отже, фінансові стимули, захист інтелектуальної власності та контроль за інвестиціями утворюють триєдину систему правового забезпечення напівпро-

відникової галузі. Вони не існують ізольовано, а навпаки, держави комбінують їх відповідно до власних стратегічних цілей, створюючи комплексні моделі регулювання. Для України, яка лише розпочинає формування національної політики у цій сфері, важливо врахувати, що ефективна модель має поєднувати заохочувальні та захисні механізми, оскільки надмірна відкритість ринку здатна створити неприйнятні ризики для безпеки, тоді як надмірна регуляторна жорсткість може суттєво знизити інвестиційну привабливість галузі [1, с. 33]. Для нашої держави, яка перебуває одночасно в статусі кандидата на вступ до ЄС і країни, що постраждала від війни, пошук цього балансу набуває особливої гостроти.

Усвідомлення необхідності такого балансу підводить до закономірного питання: як ці універсальні механізми можуть бути застосовані в українських реаліях? Варто зазначити, що національний контекст (з його історичною спадщиною, поточними викликами та євроінтеграційними прагненнями) суттєво коригує будь-які запозичені моделі. Саме тому аналіз світового досвіду був би неповним без його проекції на українські реалії, адже крізь призму національних інтересів слід оцінювати можливості запозичення правових інструментів.

Україна нині перебуває в унікальному становищі: з одного боку, вона має історичний потенціал у сфері мікроелектроніки, успадкований ще з радянських часів, а з іншого – через десятиліття недофінансування та відсутність системної політики фактично втратила спроможність виробляти сучасну напівпровідникову продукцію за передовими технологічними нормами [1, с. 24]. Повномасштабна війна з Російською Федерацією додатково оголила критичну залежність оборонного сектору від імпортних комплектуючих, зокрема мікросхем, що використовуються в озброєнні, безпілотниках і засобах радіоелектронної боротьби [27, с. 129].

Чинне законодавство України демонструє розрізненість і невідповідність сучасним викликам. Єдиним профільним актом залишається Закон України «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів» 1997 року, який визначає поняття напівпровідникового виробу та встановлює основи правової охорони топографій інтегральних мікросхем [28]. Проте цей закон не охоплює питань виробництва, інвестування, оподаткування чи державної підтримки галузі. Інші нормативні акти, що стосуються стимулювання інноваційної діяльності чи державно-приватного партнерства, мають загальний характер і не враховують специфіки напівпровідникової індустрії, яка потребує особливих підходів через високу капіталомісткість і тривалий виробничий цикл [27, с. 131].

Серйозним викликом є відсутність законодавчого визначення напівпровідникової галузі як складової національної безпеки. Провідні країни світу вже пройшли етап сек'юритизації цього сектору, визнавши мікросхеми критично важливими для обороноздатності. В Україні ж досі бракує навіть базового стратегічного документу, який би окреслював роль і місце напівпровідникової індустрії в системі національної безпеки та економічного розвитку [1, с. 28].

Хоча Міністерство цифрової трансформації оприлюднило кілька стратегій розвитку галузі, вони не мають статусу офіційно затверджених урядових рішень, що ускладнює їхню імплементацію.

Не менш проблемною є неузгодженість українського законодавства з правом Європейського Союзу, особливо у сфері захисту інтелектуальної власності, контролю іноземних інвестицій та експортного регулювання. Угода про асоціацію з ЄС передбачає гармонізацію законодавства, однак у сфері напівпровідників цей процес досі не розпочато [29]. Це не лише ускладнює інтеграцію України в європейські ланцюги постачання, а й створює додаткові бар'єри для потенційних інвесторів, які змушені діяти в умовах правової невизначеності.

Показовим є досвід Індії, яка, опинившись у схожій ситуації (наявність інженерного потенціалу за відсутності виробництва) змогла запустити масштабні програми залучення інвестицій, ліцензуючи технології в ізраїльської Tower Semiconductor і поступово нарощуючи компетенції [30]. Для України такий сценарій видається реалістичним, але він потребує належного правового забезпечення. Передусім йдеться про ухвалення спеціального закону, який визначив би напівпровідникову галузь пріоритетною для держави, запровадив дієві податкові та інвестиційні стимули, унормував механізми державно-приватного партнерства та встановив чіткі правила контролю іноземних інвестицій з огляду на безпекові інтереси [1, с. 33].

Отже, правові виклики України у сфері напівпровідників можна звести до трьох ключових: розрізненість чинного законодавства, відсутність сек'юритизації галузі та неузгодженість із правом ЄС. Їх подолання потребує системного підходу, який враховуватиме як світові тенденції, так і національні особливості. Наступним кроком має стати розробка рамкового Закону України «Про чіпи», здатного закласти фундамент для відродження вітчизняної напівпровідникової індустрії та забезпечити її інтеграцію у глобальні ланцюги постачання.

Від окреслення проблем логічно перейти до пошуку рішень, і саме тут на допомогу приходить аналіз тих правових конструкцій, які вже довели свою ефективність у країнах, що успішно розвивають власне виробництво мікросхем. Адже розуміння викликів – лише половина справи; інша, не менш важлива, полягає у здатності запропонувати конкретні механізми їх подолання. Рекомендації для Закону України «Про чіпи». Якщо попередній аналіз окреслив коло проблем, то тепер варто поставити запитання: що саме має містити цей документ, аби не перетворитися на чергову декларацію? Відповідь не може бути простою – надто різними є виклики, надто строкатим світовий досвід. І все ж можна виокремити ті елементи, без яких український «Chips Act» ризикує залишитися благим наміром.

Передусім закон має визначити статус напівпровідникової галузі як пріоритетної для держави. Це не лише декларація, а юридичний фундамент, що дозволить застосовувати спеціальні режими підтримки, спрощувати дозвільні

процедури, бронювати працівників і, що особливо важливо в умовах війни, забезпечувати безперебійну роботу стратегічних підприємств. Досвід Південної Кореї, де напівпровідники офіційно визнані «національною високотехнологічною стратегічною технологією», показує: саме статусна норма стає точкою відліку для всіх інших механізмів [9, с. 3]. В Україні аналогічне рішення могло б стати основою для міжвідомчої координації, якої нині бракує.

Не менш важливим питанням є податкові та інвестиційні стимули. Тут важливо уникнути двох крайнощів: не створити «кишенькових» пільг для окремих суб'єктів та не перевантажити бюджет обіцянками, які неможливо виконати. В цьому руслі, США обрали модель податкового кредиту в розмірі 25% від інвестицій у нові виробничі потужності, причому цей механізм поширюється на всіх без винятку [2, с. 10, 15]. Індія пішла далі, запропонувавши покриття 50% капітальних витрат, але з жорсткою прив'язкою до створення робочих місць і трансферу технологій [31; 32]. Для України, враховуючи обмеженість бюджетних ресурсів, оптимальним видається поєднання податкових канікул на імпорт обладнання, прискореної амортизації та цільових грантів на науково-дослідні роботи. Важливо, щоб ці інструменти були прописані не загально, а з чіткими кількісними критеріями – лише так можна уникнути зловживань. Окремої уваги потребує контроль за іноземними інвестиціями. Це делікатна сфера балансу між «відкритістю та безпекою». Україні бракує власних коштів для розвитку галузі, тож інвесторів необхідно залучати. Водночас напівпровідники є критичним ресурсом, і допускати до нього недружні країни недопустимо. Європейський механізм перевірки прямих іноземних інвестицій, який дозволяє блокувати угоди, що загрожують безпеці, видається найбільш збалансованим [12]. Його адаптація в Україні могла б передбачати створення міжвідомчої комісії з правом вето на інвестиції з країн-агресорів, а також запровадження процедури «очищення» (screening) інвесторів для всіх стратегічних проєктів.

Не менш важливим питанням є захист інтелектуальної власності. Попри те, що в українському законодавстві існує закон про авторське право і спеціальний закон про охорону компонувань напівпровідників, проблема залишається у правозастосуванні. Іноземні компанії остерігаються передавати технології в юрисдикцію, де суди працюють повільно, а правоохоронні органи не завжди розуміють специфіку high-tech. Тому закон має передбачати конкретні механізми: спеціалізовані патентні суди, прискорену процедуру розгляду спорів, кримінальну відповідальність за промислове шпигунство. Досвід Тайваню, де за розголошення комерційної таємниці передбачено реальні терміни ув'язнення, свідчить, що жорсткі санкції працюють ефективніше за декларації [33].

Не менш важливим є освітньо-науковий блок. Напівпровідники – це галузь, де неможливо швидко наздогнати, просто купивши обладнання. Потрібні кадри, і не лише інженери, а дослідники світового рівня. Японія в межах Economic Security Promotion Act запровадила спеціальні грантові програми для

підготовки фахівців із 2-нанометрових технологій [19]. В Україні варто передбачити квотування бюджетних місць у вишах за напівпровідниковими спеціальностями, створення спільних лабораторій із університетами-партнерами з ЄС і США, а також програми стажувань для молодих учених у провідних світових центрах.

І нарешті – кібербезпека та інституційне забезпечення. Для напівпровідників кіберзагрози є чи не найгострішими. К прикладу, завод із виробництва чипів зупиняється через хакерську атаку, що спричиняє не тільки збитки, а й паралізує оборот оборонних замовлень та критичної інфраструктури. Тому закон має вимагати від виробників дотримання найвищих стандартів кіберзахисту, а також визначати орган, відповідальний за моніторинг і реагування на інциденти. У США ці функції покладено на Національний центр напівпровідникових технологій при Міністерстві торгівлі [2, с. 20]. В Україні таку роль міг би виконувати спеціалізований підрозділ при Міністерстві цифрової трансформації, але з розширеними повноваженнями та окремим бюджетом.

Для систематизації пропозицій до майбутнього Закону України «Про чіпи» доцільно представити їх у вигляді структурованої моделі. Це дозволяє чітко окреслити ключові блоки та механізми, які мають бути закладені в основу правового регулювання.

Таблиця 2

Авторська модель структури Закону України «Про чіпи».

Блок	**Основний зміст**
Статус галузі	Визнання напівпровідників стратегічною технологією; спеціальні режими підтримки; міжвідомча координація
Податкові та інвестиційні стимули	Податкові канікули на імпорт обладнання; прискорена амортизація; цільові гранти на R&D; чіткі критерії для уникнення зловживань
Контроль іноземних інвестицій	Міжвідомча комісія з правом вето; screening інвесторів; заборона інвестицій з країн-агресорів
Захист інтелектуальної власності	Спеціалізовані патентні суди; прискорене вирішення спорів; кримінальна відповідальність за шпигунство; санкції за розголошення комерційної таємниці
Освіта і наука	Квотування бюджетних місць; спільні лабораторії з університетами ЄС і США; стажування у провідних центрах; підготовка фахівців для технологій <2 nm
Кібербезпека та інституційне забезпечення	Високі стандарти кіберзахисту; спеціалізований орган для моніторингу й реагування; окремий бюджет і розширені повноваження

Запропонована в Таблиці 2 структура демонструє, що майбутній закон має бути не декларативним, а комплексним документом, який охоплює всі ключові сфери – від статусу галузі та фінансових стимулів до захисту інтелектуальної власності, освіти й кібербезпеки. Такий підхід дозволить створити правову основу для відродження української напівпровідникової індустрії та її інтеграції у глобальні ланцюги постачання.

Разом з тим, розробляючи та імплементуючи запропоновану правову модель, необхідно враховувати низку потенційних ризиків, які здатні нівелювати очікуваний ефект. По-перше, висока капіталомісткість галузі створює значне навантаження на державний бюджет, що в умовах воєнного стану та обмежених фінансових ресурсів вимагатиме ретельного пошуку балансу між стимулюванням інновацій та іншими критичними видатками. По-друге, існує корупційний ризик при розподілі цільових грантів, податкових пільг та інших преференцій, що потребує запровадження прозорих конкурсних процедур та незалежного аудиту. По-третє, реалізація амбітних планів ускладнюватиметься хронічним дефіцитом висококваліфікованих інженерних і наукових кадрів, загостреним війною та міграційними процесами, що актуалізує необхідність потужної освітньої складової, передбаченої в законі. Нарешті, успіх стратегії значною мірою залежатиме від послідовності державної політики та політичної волі, адже зміна пріоритетів або неефективне інституційне забезпечення здатні перетворити перспективний закон на декларативний документ. Усвідомлення цих викликів є запорукою формування реалістичної та життєздатної політики у сфері напівпровідників.

Отже, наведені положення становлять лише загальний контур майбутнього українського «Chips Act». Кожен із блоків потребує детального опрацювання з залученням експертів, бізнесу та міжнародних партнерів. Проте без цих базових елементів закон ризикує залишитися декларативним документом, що не матиме практичного впливу. Зволікання з його ухваленням може поставити під загрозу технологічну безпеку та обороноздатність держави.

Як видно з наведеної вище моделі, кожен блок має власну функцію, але всі вони взаємопов’язані й утворюють єдину систему. Саме комплексність і узгодженість цих елементів, що охоплюють фінансові стимули, контроль інвестицій, захист інтелектуальної власності та кібербезпеку, визначатимуть ефективність майбутнього закону.

Висновки. Проведений аналіз засвідчує, що світова напівпровідникова індустрія давно перестала бути суто технологічним чи економічним феноменом та фактично перетворилася на арену геополітичного протистояння, де правові механізми відіграють роль не менш важливу, ніж інвестиції чи інженерні рішення. Еволюція законодавства провідних країн пройшла шлях від нейтрального регулювання до активного стимулювання, а згодом – до сек'юритизації галузі та запровадження надзвичайних режимів. Універсальний набір інструментів, що склався у США, Європейському Союзі, Південній Кореї, Японії та Китаї, охоплює фінансову підтримку, захист інтелектуальної власності, контроль за інвестиціями й жорстке експортне регулювання. Це не просто набір окремих заходів, а цілісна система, покликана забезпечити технологічний суверенітет і національну безпеку.

Україна опинилася в унікальній, хоча й драматичній ситуації. З одного боку, вона має історичний потенціал у сфері мікроелектроніки, потужну

інженерну школу й гостру потребу оборонного сектору у власній компонентній базі, яку війна зробила особливо відчутною. З іншого боку, чинне законодавство залишається фрагментарним, галузь не визнана стратегічною, а гармонізація з правом ЄС досі не розпочата. Водночас саме цей розрив між наявним потенціалом і реальним станом справ відкриває вікно можливостей. Світовий досвід доводить: країни, які пізно входять у напівпровідникову гонку, можуть не копіювати чужі помилки, а одразу запроваджувати найефективніші правові моделі, адаптуючи їх до власних реалій. Приклад Індії, яка ліцензувала технології й поступово нарощує виробництво, свідчить, що такий шлях є реалістичним навіть за обмежених ресурсів.

Ключовою передумовою руху в цьому напрямі має стати ухвалення рамкового Закону України «Про чіпи». Цей документ покликаний не просто декларувати наміри, а створити юридичний фундамент для розвитку галузі: визначити її пріоритетний статус, запровадити дієві податкові й інвестиційні стимули, встановити прозорі правила контролю за іноземними інвестиціями, посилити захист інтелектуальної власності, підтримати освітні й наукові програми, а також гарантувати кібербезпеку стратегічних підприємств. Без такого системного акта галузь приречена залишатися маргінальною, а оборонний сектор і далі залежати від імпортних поставок, що в умовах війни є неприйнятним ризиком.

Зрештою, йдеться не лише про економіку чи технології. Напівпровідники сьогодні – це така ж основа державного суверенітету, як армія чи кордони. Країна, яка не здатна виробляти власні мікросхеми або хоча б інтегруватися у глобальні ланцюги їх постачання, фактично втрачає контроль над власною безпекою. Для України, яка щодня боронить свою незалежність, цей виклик набуває екзистенційного виміру. Тому правова основа для розвитку галузі має бути закладена вже сьогодні, адже від цього залежить, чи зможемо ми перетворити історичний шанс на реальну технологічну спроможність і гарантію майбутньої безпеки.

Література:

1. Стратегії розвитку напівпровідникової індустрії / Міністерство цифрової політики України. Київ, 2025. URL: https://winwin.gov.ua/ (дата звернення: 15.01.2026).

2. Duchâtel M. A framework for Europe‘s next semiconductor policy initiatives. Paris: Institut Montaigne, 2025. 48 p.

3. American Foundries Act of 2020 : S. 4130, 116th Congress (2019–2020). URL: https://www.govtrack.us/congress/bills/116/s4130/text (дата звернення: 16.01.2026).

4. 5G Promotion Act: Act No. 37 of 2020 (Japan). URL: https://www.jetro.go.jp/en/invest/investment_environment/ijre/report2022/ch3/sec4.html (дата звернення: 17.01.2026).

5. Directive (EU) 2022/2557 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on the resilience of critical entities. *Official Journal of the European Union.* Luxembourg, 2022. L 333, 27.12.2022, p. 164–198.

6. Executive Order 14017 of February 24, 2021. Securing America's Supply Chains. Federal Register. Washington, D.C., 2021. Vol. 86, No. 37. P. 11849–11854. URL: https://www.

federalregister.gov/documents/2021/03/01/2021-04205/executive-order-14017-securing-americas-supply-chains (дата звернення: 17.01.2026).

7. ACT ON SPECIAL MEASURES FOR STRENGTHENING THE COMPETITIVENESS OF, AND PROTECTING NATIONAL HIGH-TECH STRATEGIC INDUSTRIES : Act No. 18813, Feb. 3, 2022 (Republic of Korea). URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=54132&lang=ENG (дата звернення: 19.01.2026).

8. Chip EQUIP Act (Chip Equipment Quality, Usefulness, and Integrity Protection Act of 2024) : H.R. 8826, 118th Congress. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/BILLS-118hr8826ih/xml/BILLS-118hr8826ih.xml (дата звернення: 20.01.2026).

9. Economic Security Promotion Act : Act No. 43 of May 18, 2022 (Japan). URL: https://law.asia/japan-economic-security-promotion-act/ (date of access: 24.02.2026).

10. European Economic Security Strategy : Joint Communication to the European Parliament, the European Council and the Council JOIN(2023) 20 final. Brussels, 20.06.2023. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52023JC0020 (дата звернення: 24.01.2026).

11. National Semiconductor Strategy : CP 838 / Department for Science, Innovation and Technology. London: UK Government, 2023. 54 p. URL: https://www.gov.uk/government/publications/national-semiconductor-strategy (дата звернення: 24.01.2026).

12. Modified Programme for Semiconductors and Display Fab Ecosystem / Ministry of Electronics and Information Technology of India. 2021. URL: https://www.meity.gov.in/semiconductors-and-display-fab-ecosystem (дата звернення: 26.02.2026).

13. Shivakumar S., Wessner C., Howell T. Balancing the Balance: U.S. Export Controls on Semiconductor Manufacturing Technology to China. Washington, D.C.: Center for Strategic and International Studies (CSIS), 2024. 21 Feb. URL: https://www.csis.org/analysis/balancing-balance-us-export-controls-semiconductor-manufacturing-technology-china (дата звернення: 27.01.2026).

14. China's New Semiconductor Policies: Issues for Congress : CRS Report R46767. Washington, D.C.: Congressional Research Service, 2021. URL: https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R46767 (дата звернення: 29.01..2026).

15. Regulation (EU) 2023/1781 of the European Parliament and of the Council of 13 September 2023 establishing a framework of measures for strengthening Europe's semiconductor ecosystem (Chips Act). *Official Journal of the European Union*. Luxembourg, 2023. L 229, 18.09.2023, p. 1–53.

16. Korea Passes K-Chips Act and 3 Energy Laws to Boost Semiconductor and Energy Sectors. *BusinessKorea*. Seoul, 2023. 28 February. URL: https://www.businesskorea.co.kr/news/articleView.html?idxno=111476 (дата звернення: 04.02.2026).

17. Takahashi S. Rapidus Begins 2-nm Chip Pilot Production, Vital for Japan's Tech Future. *JAPAN Forward*. Tokyo, 2025. 13 May. URL: https://japan-forward.com/rapidus-begins-prototyping-2-nm-chips-what-it-means-for-tech-future (дата звернення: 08.02.2026).

18. Emerging Resilience in the Semiconductor Supply Chain / Semiconductor Industry Association, Boston Consulting Group. Washington, 2024. 60 p. URL: https://www.semiconductors.org/emerging-resilience-in-the-semiconductor-supply-chain/ (дата звернення: 12.02.2026).

19. Chang T. T.-Y. Analysis: Taiwan's recent developments in trade secret protection. *Managing Intellectual Property*. 2026. January 26. URL: https://www.managingip.com/article/2fwobzomd9rkrf3y8bl6o/sponsored-content/analysis-taiwans-recent-developments-in-trade-secret-protection (дата звернення: 14.02.2026).

20. Intellectual Property Case Adjudication Act (IPCAA) : Amendments 2023 / Laws & Regulations Database of The Republic of China (Taiwan). URL: https://law.moj.gov.tw/ENG/LawClass/LawAll.aspx?pcode=J0070017 (дата звернення: 16.02.2026).

21. Unitary Patent Guide / European Patent Office. Munich, 2023. 36 p. URL: https://www.epo.org/en/legal/guide-up (date of access: 25.02.2026).

22. CHIPS and Science Act of 2022 : Public Law 117-167, Aug. 9, 2022. 117th Congress. URL: https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-bill/4346/text (дата звернення: 17.02.2026).

23. Regulation (EU) 2019/452 of the European Parliament and of the Council of 19 March 2019 establishing a framework for the screening of foreign direct investments into the Union. *Official Journal of the European Union*. Brussels, 2019. L 79I, 21.03.2019, p. 1–14. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32019R0452 (дата звернення: 24.02.2026).

24. ICLG – Foreign Direct Investment Regimes Laws and Regulations Report 2026: Korea. London: Global Legal Group, 2025. 42 p. URL: https://iclg.com/practice-areas/foreign-direct-investment-regimes-laws-and-regulations/korea (дата звернення: 19.02.2026).

25. System for Non-Disclosure of Patent Applications under the Economic Security Promotion Act / Japan Patent Office. Tokyo: JPO, 2024. 15 p. URL: https://www.jpo.go.jp/e/system/patent/gaiyo/securite/ (дата звернення: 20.02.2026).

26. Muzyka O. Problems of legal protection of semiconductor product assembly in Ukraine. *Scientific Works of National Aviation University. Series: Air and Space Law*. 2023. № 1(66). P. 127–132. DOI: https://doi.org/10.18372/2307-9061.66.17427

27. Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів : Закон України від 05.11.1997 № 621/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 8. Ст. 34. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/97-вр (дата звернення: 23.02.2026).

28. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : ратифіковано Законом України від 16.09.2014 № 1678-VII. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Т. 1. Ст. 2125. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 24.02.2026).

29. Kaur G. Tower Semiconductor submits $8B fab unit plan in India – reports. *Light Reading*. 2024. February 12. URL: https://www.lightreading.com/semiconductors/tower-semiconductor-submits-8b-fab-unit-plan-in-india-reports (date of access: 25.02.2026).

30. Tower Semiconductor Proposes to Set Up 65nm and 40nm Chip-Fabs in India. *Electronics For You*. 2023. December 26. URL: https://www.electronicsforyou.biz/industry-buzz/tower-semiconductor-proposes-to-set-up-65nm-and-40nm-chip-fabs-in-india/ (дата звернення: 25.02.2026).

31. Tower Semiconductor submits plan for $8bn Indian chip fab under government's support scheme. *SDxCentral*. 2023. October 30. URL: https://www.sdxcentral.com/news/tower-semiconductor-submits-plan-for-8bn-indian-chip-fab-under-governments-support-scheme/ (дата звернення: 26.02.2026).

32. **日本Kプログラム**（K Program）**主要研**发项目概览 / **上海情**报服务平台. **上海**, 2025. URL: https://www.istis.sh.cn/cms/news/article/75/27911 (дата звернення: 27.02.2026).

33. **日本8家企**业联手推动“**半**导体复兴” / 韩国中央日报中文网. **首**尔, 2025. 2**月**25**日**. URL: https://chinese.joins.com/news/articleView.html?idxno=118754 (дата звернення: 27.02.2026).

References:

1. Ministry of Digital Transformation of Ukraine. (2025). *Stratehii rozvytku napivpro vidnykovoi industrii* [Strategies for the Development of the Semiconductor Industry]. Kyiv. Retrieved from https://winwin.gov.ua/ [in Ukrainian].

2. Duchâtel, M. (2025). *A framework for Europe's next semiconductor policy initiatives*. Paris: Institute Montaigne.

3. American Foundries Act of 2020, S. 4130, 116th Congress (2019–2020). (2020). Retrieved from https://www.govtrack.us/congress/bills/116/s4130/text

4. 5G Promotion Act, Act No. 37 of 2020 (Japan). (2020). Retrieved from https://www.jetro.go.jp/en/invest/investment_environment/ijre/report2022/ch3/sec4.html

5. Directive (EU) 2022/2557 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on the resilience of critical entities. (2022). *Official Journal of the European Union*, L 333, 27.12.2022, pp. 164–198.

6. Executive Order 14017 of February 24, 2021. Securing America's Supply Chains. (2021). *Federal Register*, 86(37), 11849–11854. Retrieved from https://www.federalregister.gov/documents/2021/03/01/2021-04205/executive-order-14017-securing-americas-supply-chains

7. ACT ON SPECIAL MEASURES FOR STRENGTHENING THE COMPETITIVENESS OF, AND PROTECTING NATIONAL HIGH-TECH STRATEGIC INDUSTRIES, Act No. 18813, Feb. 3, 2022 (Republic of Korea). (2022). Retrieved from https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=54132&lang=ENG

8. Chip EQUIP Act (Chip Equipment Quality, Usefulness, and Integrity Protection Act of 2024), H.R. 8826, 118th Congress. (2024). Retrieved from https://www.govinfo.gov/content/pkg/BILLS-118hr8826ih/xml/BILLS-118hr8826ih.xml

9. Economic Security Promotion Act, Act No. 43 of May 18, 2022 (Japan). (2022). Retrieved from https://law.asia/japan-economic-security-promotion-act/

10. European Commission. (2023). *European Economic Security Strategy* (JOIN (2023) 20 final). Brussels. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52023JC0020

11. Department for Science, Innovation and Technology. (2023). *National Semiconductor Strategy* (CP 838). London: UK Government. Retrieved from https://www.gov.uk/government/publications/national-semiconductor-strategy

12. Ministry of Electronics and Information Technology of India. (2021). *Modified Programme for Semiconductors and Display Fab Ecosystem*. Retrieved from https://www.meity.gov.in/semiconductors-and-display-fab-ecosystem

13. Shivakumar, S., Wessner, C., & Howell, T. (2024, February 21). *Balancing the Balance: U.S. Export Controls on Semiconductor Manufacturing Technology to China*. Washington, D.C.: Center for Strategic and International Studies (CSIS). Retrieved from https://www.csis.org/analysis/balancing-balance-us-export-controls-semiconductor-manufacturing-technology-china

14. Congressional Research Service. (2021). *China's New Semiconductor Policies: Issues for Congress* (CRS Report R46767). Washington, D.C. Retrieved from https://crsreports.congress.gov/product/pdf/R/R46767

15. Regulation (EU) 2023/1781 of the European Parliament and of the Council of 13 September 2023 establishing a framework of measures for strengthening Europe's semiconductor ecosystem (Chips Act). (2023). *Official Journal of the European Union*, L 229, 18.09.2023, pp. 1–53.

16. BusinessKorea. (2023, February 28). Korea Passes K-Chips Act and 3 Energy Laws to Boost Semiconductor and Energy Sectors. *BusinessKorea*. Retrieved from https://www.businesskorea.co.kr/news/articleView.html?idxno=111476

17. Takahashi, S. (2025, May 13). Rapidus Begins 2-nm Chip Pilot Production, Vital for Japan's Tech Future. *JAPAN Forward*. Retrieved from https://japan-forward.com/rapidus-begins-prototyping-2-nm-chips-what-it-means-for-tech-future

18. Semiconductor Industry Association & Boston Consulting Group. (2024). *Emerging Resilience in the Semiconductor Supply Chain*. Washington, D.C. Retrieved from https://www.semiconductors.org/emerging-resilience-in-the-semiconductor-supply-chain/

19. Chang, T. T.-Y. (2026, January 26). Analysis: Taiwan's recent developments in trade secret protection. *Managing Intellectual Property*. Retrieved from https://www.managingip.com/article/2fwobzomd9rkrf3y8bl6o/sponsored-content/analysis-taiwans-recent-developments-in-trade-secret-protection

20. Intellectual Property Case Adjudication Act (IPCAA), Amendments 2023 (Taiwan). (2023). Retrieved from https://law.moj.gov.tw/ENG/LawClass/LawAll.aspx?pcode=J0070017

21. European Patent Office. (2023). *Unitary Patent Guide*. Munich. Retrieved from https://www.epo.org/en/legal/guide-up

22. CHIPS and Science Act of 2022, Public Law 117-167, Aug. 9, 2022. (2022). 117th Congress. Retrieved from https://www.congress.gov/bill/117th-congress/house-bill/4346/text

23. Regulation (EU) 2019/452 of the European Parliament and of the Council of 19 March 2019 establishing a framework for the screening of foreign direct investments into the Union. (2019). *Official Journal of the European Union*, L 79I, 21.03.2019, pp. 1–14. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32019R0452

24. Global Legal Group. (2025). *ICLG – Foreign Direct Investment Regimes Laws and Regulations Report 2026: Korea*. London. Retrieved from https://iclg.com/practice-areas/foreign-direct-investment-regimes-laws-and-regulations/korea

25. Japan Patent Office. (2024). *System for Non-Disclosure of Patent Applications under the Economic Security Promotion Act*. Tokyo. Retrieved from https://www.jpo.go.jp/e/system/patent/gaiyo/securite/

26. Muzyka, O. (2023). Problems of legal protection of semiconductor product assembly in Ukraine. *Scientific Works of National Aviation University. Series: Air and Space Law*, (1(66)), 127–132. DOI: https://doi.org/10.18372/2307-9061.66.17427

27. Zakon Ukrainy “Pro okhoronu prav na komponuvannia napivprovidnykovykh vyrobiv” : vid 05.11.1997 № 621/97-VR [Law of Ukraine “On Protection of Rights to Layout-Designs of Semiconductor Products” from November 5, 1997, № 621/97-VR]. (1998). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, (8), art. 34. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/621/97-vr [in Ukrainian].

28. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym Spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony : ratyfikovano Zakonom Ukrainy vid 16.09.2014 № 1678-VII [Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part, ratified by Law of Ukraine of September 16, 2014 № 1678-VII]. (2014). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, (75), art. 2125. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 [in Ukrainian].

29. Kaur, G. (2024, February 12). Tower Semiconductor submits $8B fab unit plan in India – reports. *Light Reading*. Retrieved from https://www.lightreading.com/semiconductors/tower-semiconductor-submits-8b-fab-unit-plan-in-india-reports

30. Electronics For You. (2023, December 26). Tower Semiconductor Proposes to Set Up 65nm and 40nm Chip-Fabs in India. *Electronics For You*. Retrieved from https://www.electronicsforyou.biz/industry-buzz/tower-semiconductor-proposes-to-set-up-65nm-and-40nm-chip-fabs-in-india/

31. SDxCentral. (2023, October 30). Tower Semiconductor submits plan for $8bn Indian chip fab under government's support scheme. *SDxCentral*. Retrieved from https://www.sdxcentral.com/news/tower-semiconductor-submits-plan-for-8bn-indian-chip-fab-under-governments-support-scheme/

32. Shanghai Information Service Platform. (2025). *Riben K Program (K Program) zhuyao yanfa xiangmu gailan* [Overview of Japan's K Program Main R&D Projects]. Shanghai. Retrieved from https://www.istis.sh.cn/cms/news/article/75/27911 [in Chinese].

33. JoongAng Ilbo Chinese. (2025, February 25). *Riben 8 jia qiye lianshou tuidong "bandaoti fuxing"* [8 Japanese Companies Join Forces to Promote "Semiconductor Revival"]. Seoul. Retrieved from https://chinese.joins.com/news/articleView.html?idxno=118754 [in Chinese].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 343.14:004.056:342.7

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2924-2936

Бундак Олена Анатоліївна доцент, кандидат історичних наук, заступник директора з науково-методичної роботи ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» Луцького інституту розвитку людини, https://orcid.org/0000-0002-4398-560X

Гусак Тарас Петрович кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та фінансів «Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» Луцького інституту розвитку людини, https://orcid.org/0009-0006-5491-4483

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ ПІД ЧАС ЗБИРАННЯ, ФІКСАЦІЇ ТА ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВИХ ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Анотація. У статті досліджено забезпечення права на приватність під час збирання, фіксації та використання цифрових (електронних) доказів у кримінальному провадженні в умовах зростання ролі електронної інформації (месенджери, електронна пошта, геолокація, відеоспостереження, хмарні сервіси, журнали доступу, метадані). Актуальність проблеми зумовлена тим, що цифрові середовища формують розгалужений «цифровий слід» особи, а доступ до пристроїв та акаунтів здатний виходити за межі предмета доказування й спричиняти надмірний збір чутливих даних. Метою статті є визначення правових і криміналістичних механізмів забезпечення приватності при роботі з цифровими доказами з урахуванням національного законодавства та стандартів ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Методологічну основу становлять системний аналіз конституційних гарантій (ст. 31-32 Конституції України), норм КПК України щодо тимчасового доступу, обшуку та негласних слідчих (розшукових) дій, а також доктринальне узагальнення підходів ЄСПЛ до критеріїв законності, легітимної мети, необхідності й пропорційності втручання у приватне життя.

Обґрунтовано, що формальна наявність судової ухвали не є самодостатньою гарантією: вирішальними виступають конкретність меж доступу, обсяг запитуваних даних, строк, спосіб вилучення/копіювання та реальна перевірюваність процедур стороною захисту. Розкрито криміналістичні ризики «overcollection of data» при повному копіюванні носіїв і запропоновано механізми мінімізації втручання: вибіркове копіювання з фільтрами (час, типи файлів, ключові слова), детальне протоколювання та відеофіксація, фіксація хеш-значень і підтримання «ланцюга зберігання» (chain of custody), контрольований доступ до копій даних. Сформульовано напрями удосконалення

законодавства і практики: унормування дефініції цифрових доказів, обов'язкова конкретизація меж доступу в ухвалі слідчого судді, стандарти документування копіювання та аналізу даних, запровадження процедур відсічення і знищення нерелевантної інформації. Практичне значення результатів полягає у пропозиціях, що підвищують якість доказування й водночас забезпечують баланс між інтересами кримінальної юстиції та гарантіями приватного життя.

Ключові слова: цифрові докази; електронні докази; право на приватність; стаття 8 Конвенції; кримінальне провадження; судовий контроль; принцип пропорційності; надмірний збір даних (overcollection); вибіркове копіювання; ланцюг зберігання (chain of custody).

Olena Anatoliivna Bundak Associate Professor, PhD in History, Deputy Director for Research and Methodological Work, Separate Structural Unit of Higher Education Institution «Open International University of Human Development «Ukraine», Lutsk Institute of Human Development, https://orcid.org/0000-0002-4398-560X

Taras Petrovych Husak PhD in Law, Associate Professor, Department of Law and Finance, Separate Structural Unit of Higher Education Institution «Open International University of Human Development «Ukraine», Lutsk Institute of Human Development, https://orcid.org/0009-0006-5491-4483

ENSURING THE RIGHT TO PRIVACY DURING THE COLLECTION, PRESERVATION AND USE OF DIGITAL EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Abstract. The article examines the protection of the right to privacy during the collection, preservation and use of digital (electronic) evidence in criminal proceedings in the context of the growing role of electronic information, including messenger communications, emails, geolocation data, video surveillance records, cloud storage content, access logs and metadata. The relevance of the study is due to the expansion of digital environments that generate extensive digital footprints and increase the risk of excessive interference with private life. The purpose of the article is to identify legal and forensic mechanisms for safeguarding privacy when handling digital evidence, taking into account national criminal procedure legislation and the standards of Article 8 of the European Convention on Human Rights.

The study emphasizes that a formal judicial authorization is not sufficient to guarantee compliance with privacy standards. Effective protection requires clear limitations regarding the scope, duration and methods of access to data, as well as procedural safeguards enabling verification by the defence. Particular attention is paid to the risk of overcollection of data during full forensic imaging of digital devices. The article proposes mechanisms aimed at minimizing interference, including selective

copying through time-based and keyword filters, detailed documentation and video recording of procedural actions, recording of hash values, and maintenance of a transparent chain of custody.

The findings support the need to harmonize terminology, introduce a statutory definition of digital evidence, establish clear requirements for judicial warrants specifying the scope of access, and implement procedures for filtering and deleting irrelevant data. The proposed approach contributes to balancing effective criminal justice objectives with the protection of fundamental privacy rights.

Keywords: digital evidence; electronic evidence; right to privacy; article 8 of the European Convention on Human Rights; criminal proceedings; judicial control; proportionality principle; overcollection of data; selective copying; chain of custody.

Постановка проблеми. Цифровізація суспільних відносин істотно трансформує кримінальне провадження, оскільки доказова база дедалі частіше включає електронну інформацію: комунікацію в месенджерах і електронній пошті, телекомунікаційні та геолокаційні дані, записи відеоспостереження, відомості з хмарних сервісів, журнали доступу та метадані файлів. Цифрова інформація поступово перетворюється з допоміжного на ключове джерело доказування.

В умовах воєнного стану значення цифрових доказів посилюється, особливо у провадженнях щодо злочинів проти основ національної безпеки, колабораційної діяльності, державної зради та воєнних злочинів. Розслідування таких категорій справ значною мірою ґрунтується на аналізі електронних комунікацій, цифрових слідів у соціальних мережах, месенджерах і телекомунікаційних системах.

Разом із тим цифрові середовища формують розгалужений «цифровий слід» особи, що охоплює значні масиви персональних і чутливих даних. Доступ до мобільних пристроїв, акаунтів або серверів об’єктивно створює ризик надмірного збору інформації, яка не пов’язана безпосередньо з предметом доказування. У контексті воєнного стану цей ризик зростає через можливе розширення практики доступу до великих обсягів телекомунікаційних і персональних даних під приводом забезпечення національної безпеки.

Застосування ст. 15 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод допускає дерогацію окремих зобов’язань держави в умовах надзвичайного стану, однак навіть за таких умов втручання у право на приватність повинно відповідати вимогам законності, необхідності та пропорційності. Практика ЄСПЛ підтверджує, що загрози безпеці не звільняють державу від обов’язку забезпечити належні процесуальні гарантії від зловживань.

Додаткової складності набуває транскордонний доступ до електронних доказів, оскільки значна частина цифрової інформації зберігається за межами України. Використання механізмів міжнародного співробітництва повинно супроводжуватися дотриманням стандартів захисту персональних даних і

процесуальних гарантій, інакше існує ризик визнання отриманої інформації недопустимою.

Отже, сучасний етап розвитку кримінального процесу характеризується зростанням ролі цифрових доказів при одночасному підвищенні ризику інтенсивного втручання у приватне життя. Це зумовлює необхідність визначення чітких критеріїв та механізмів забезпечення права на приватність під час збирання, фіксації та використання цифрових доказів у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній кримінально-процесуальній науці проблематика цифрових доказів активно розвивається у зв'язку з трансформацією доказового процесу та зростанням ролі електронної інформації у кримінальному провадженні. Більшість досліджень зосереджена на питаннях допустимості, належності, автентичності та ідентифікації електронних даних, а також на особливостях їх процесуального оформлення. Водночас аспект забезпечення права на приватність під час отримання та використання цифрових доказів залишається фрагментарно дослідженим.

Значний внесок у формування теоретичних засад електронних доказів здійснено І. Г. Каланчею, яка обґрунтовує важливість концепції «chain of custody» для гарантування цілісності та перевірюваності цифрової інформації [11, с. 206-230]. У дослідженні акцентується на процедурній безперервності обігу доказів, проте проблематика меж допустимого втручання у приватне життя під час копіювання та аналізу даних не отримує системного розкриття. Практичні аспекти використання цифрових доказів у діяльності оперативних підрозділів аналізують В. Телійчук і Р. Хоменко [19], зосереджуючись переважно на організаційних та тактичних питаннях. Властивості цифрової інформації як об'єкта доказування та її специфіку в кримінальному процесі досліджує А. С. Крижановський [13]. Разом із тим у зазначених працях співвідношення процесуальних механізмів отримання цифрових доказів із конституційними гарантіями права на приватність не отримує комплексного опрацювання.

У міжнародному вимірі стандарти захисту приватності формуються насамперед через практику застосування ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та узагальнення ЄСПЛ, відображені у відповідному довіднику Суду [6]. Процесуальні засади отримання та збереження електронних доказів визначено Конвенцією про кіберзлочинність (Budapest Convention) [3] та її Другим додатковим протоколом [4], що регламентують механізми міжнародної співпраці й транскордонного доступу до даних. На рівні Європейського Союзу розвиток підходів до електронних доказів здійснюється в межах пакета e-evidence, зокрема через Регламент (ЄС) 2023/1543 [8], а також у контексті Директиви (ЄС) 2016/680, яка закріплює принцип мінімізації даних під час обробки інформації компетентними органами [5].

Попри наявність сформованої нормативної та доктринальної бази, питання узгодження криміналістичних методик отримання цифрових доказів із

стандартами захисту приватності залишається недостатньо систематизованим. Відсутність єдиних підходів до визначення меж доступу, процедур відсічення нерелевантної інформації та документування технічних дій зумовлює потребу в комплексному нормативному й методичному врегулюванні з урахуванням європейських стандартів і практики ЄСПЛ.

Мета статті – визначення правових та криміналістичних механізмів забезпечення права на приватність під час збирання, фіксації та використання цифрових доказів у кримінальному провадженні з урахуванням вимог національного законодавства та стандартів статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Виклад основного матеріалу. Збирання та копіювання цифрових даних майже завжди передбачає доступ до значно ширшого масиву приватної інформації, ніж це необхідно для доведення конкретної обставини. Тому визначальним є не сам факт наявності судового дозволу, а чіткість встановлення меж доступу, спосіб отримання даних і можливість перевірки цих процедур стороною захисту.

Конституційні гарантії приватності закріплено у ст. 31-32 Конституції України [12]. Вони поширюються і на цифрові форми кореспонденції та дані, пов’язані з приватним і сімейним життям, а отже доступ до них у кримінальному провадженні можливий лише за судовим контролем і в обсязі, необхідному для досягнення процесуальної мети.

Міжнародний стандарт захисту приватності визначено ст. 8 Конвенції [10]: втручання у приватне життя допускається лише за умов законності, легітимної мети, необхідності та пропорційності, а також за наявності дієвих гарантій від зловживань, сформульованих у практиці ЄСПЛ [6].

На галузевому рівні механізми втручання у сферу приватності регламентовані положеннями Кримінального процесуального кодексу України [14]. Зокрема, ст. 159-166 КПК України визначають порядок тимчасового доступу до речей і документів, включно з електронними носіями інформації та даними, що зберігаються у провайдерів. Статті 234-236 регламентують проведення обшуку, під час якого можуть вилучатися мобільні пристрої, комп’ютерна техніка та інші носії цифрової інформації. Окремий блок норм (ст. 246-275) присвячено негласним слідчим (розшуковим) діям, зокрема зняттю інформації з транспортних телекомунікаційних мереж та отриманню інформації з електронних інформаційних систем [14]. Зазначені процесуальні інструменти формують правову рамку доступу до цифрових носіїв і даних, однак сама наявність такої рамки не усуває ризику надмірного вилучення інформації.

Хоч КПК України не містить окремої дефініції «цифрового доказу», у доктрині його визначають як електронні дані, що зберігаються, обробляються або передаються засобами інформаційно-комунікаційних технологій і можуть підтверджувати обставини кримінального правопорушення [11, с. 206-210; 17]. Специфіка таких даних полягає у нематеріальності, можливості багаторазового

копіювання без втрати змісту та наявності метаданих, які можуть мати самостійне доказове значення [13].

Збирання і фіксація цифрових доказів потребують спеціальних процедур: контрольованого копіювання із збереженням метаданих, залучення спеціаліста або експерта за потреби та документування кожного етапу роботи з даними. Ключовим гарантом перевірюваності є забезпечення «ланцюга зберігання» (chain of custody) і фіксація технічних параметрів процесу копіювання, що дозволяє відтворити межі доступу та мінімізувати ризики втручання у приватність [11, с. 218-224; 16; 18; 19].

Найбільш чутливим є вилучення мобільних пристроїв, оскільки вони акумулюють комунікаційні, фінансові, медичні та геолокаційні дані, що охоплюють різні аспекти приватного життя. У науковій літературі це позначається як проблема *overcollection of data*, тобто надмірного збору інформації, що не має безпосереднього відношення до предмета доказування [7].

Застосування принципу пропорційності до цифрових доказів означає необхідність чіткого визначення в ухвалі суду обсягу доступу до інформації, періоду, категорій даних та способу їх отримання, а також використання методів вибіркового копіювання і належного протоколювання дій із даними.

Забезпечення права на приватність у процесі роботи з цифровими доказами не може обмежуватися формальним дотриманням процесуальних вимог. Воно передбачає впровадження спеціальних криміналістичних механізмів, спрямованих на мінімізацію обсягу втручання у сферу особистого життя особи. Саме на рівні технічних і методичних рішень визначається реальний баланс між інтересами кримінального провадження та конституційними гарантіями.

Одним із ключових механізмів є застосування технічних методів вибіркового копіювання інформації. Повне копіювання цифрового носія забезпечує збереження доказів, однак створює ризик непропорційного втручання, оскільки охоплює значний масив нерелевантних даних. Натомість вибіркове (логічне) копіювання дозволяє забезпечити співмірність між обсягом отриманої інформації та метою кримінального провадження [6].

Важливим інструментом забезпечення прозорості є належне протоколювання та відеофіксація процесу вилучення й копіювання цифрових даних. Детальне відображення у протоколі технічних параметрів носія, використаних програмних засобів, обсягу скопійованої інформації та хеш-значень файлів дозволяє відтворити процес отримання доказів і перевірити його законність. Документування кожного етапу роботи з цифровими даними, включно з фіксацією технічних параметрів та контролем доступу, є необхідною умовою їх перевірюваності. Відеофіксація створює додаткову гарантію дотримання меж втручання.

Не менш важливим є чітке розмежування обсягу доступу до даних на стадії судового контролю. У клопотанні про тимчасовий доступ або обшук має бути конкретизовано, які саме категорії інформації підлягають вилученню, за який

період та з якою метою. Така конкретизація дозволяє уникнути «суцільного копіювання» всієї інформації з пристрою або сервера. ЄСПЛ неодноразово наголошував на необхідності встановлення чітких меж втручання у справах, пов'язаних із доступом до електронних комунікацій [1; 2].

Особливого значення набувають процесуальні гарантії змагальності. Сторона захисту повинна мати реальну можливість перевірити обсяг і спосіб отримання цифрових доказів шляхом ознайомлення з протоколами, технічною документацією та результатами експертних досліджень. Дотримання прозорих процедур обігу та контролю доступу до цифрових даних сприяє збереженню їх доказової цінності та запобігає необґрунтованому втручанню у приватне життя [11, с. 224-230].

Криміналістичні механізми обмеження надмірного доступу до приватної інформації повинні поєднувати технічні, процесуальні та організаційні засоби. Використання вибіркового копіювання, детального протоколювання, відеофіксації та чіткого визначення меж доступу є практичними інструментами реалізації принципу пропорційності.

У практиці цифрової криміналістики застосовуються різні методи копіювання даних. Повне створення бітової копії носія (forensic image) дозволяє зберегти весь масив інформації разом із системними файлами та метаданими, однак охоплює значний обсяг нерелевантних відомостей. Альтернативою є логічне копіювання (logical acquisition), яке передбачає вибіркове вилучення конкретних файлів або категорій даних відповідно до меж, визначених судом.

У випадку ризику втрати або знищення інформації повне копіювання може бути виправданим, однак воно повинно супроводжуватися обмеженням доступу до нерелевантних даних і фіксацією підстав для такого способу вилучення.

Використання апаратного блокатора запису (write-blocker) унеможливлює зміну оригінальних даних під час копіювання та гарантує їх цілісність. Фіксація хеш-значень (MD5, SHA-256 тощо) підтверджує ідентичність копії оригіналу та слугує процесуальною гарантією незмінності інформації.

Застосування live acquisition (вилучення даних з увімкненого пристрою) – вилучення даних з увімкненого пристрою або оперативної пам'яті – потребує особливого обґрунтування, оскільки пов'язане з підвищеним рівнем втручання.

Прозорість «ланцюга зберігання» (chain of custody) передбачає фіксацію часу, способу отримання, передачі та зберігання цифрових носіїв або копій. Контрольований доступ до даних є складовою мінімізації втручання у приватне життя.

Важливим орієнтиром для визначення допустимих меж втручання у приватне життя при роботі з цифровими доказами є практика Європейського суду з прав людини. У справах, пов'язаних із доступом до електронних комунікацій, Суд послідовно підкреслює, що втручання повинно бути не лише формально передбаченим законом, а й достатньо чітко обмеженим за обсягом і тривалістю.

У справі *Benedik v. Slovenia* Суд наголосив, що навіть отримання технічної інформації, яка дозволяє ідентифікувати користувача інтернет-з'єднання, становить втручання у сферу приватності, оскільки така інформація здатна розкрити аспекти особистого життя особи [1]. Це рішення демонструє, що поняття «приватне життя» у цифрову епоху охоплює не лише зміст комунікацій, а й технічні метадані.

У справі *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom* Велика палата ЄСПЛ сформулювала вимоги до національних механізмів контролю за масовим перехопленням електронних комунікацій [2]. Суд підкреслив необхідність наявності чітких критеріїв відбору даних, незалежного контролю та процедур мінімізації, які обмежують доступ до нерелевантної інформації. Хоч зазначена справа стосувалася систем стратегічного перехоплення, сформульовані підходи мають значення і для індивідуальних кримінальних проваджень, де повне копіювання цифрових носіїв може створювати подібні ризики надмірного втручання.

Таким чином, стандарти ЄСПЛ підтверджують, що формальна наявність судового дозволу сама по собі не забезпечує дотримання права на приватність. Визначальне значення мають чіткість встановлення меж доступу, конкретизація категорій даних, часових параметрів і способу їх отримання, а також наявність процедур мінімізації та перевірюваності втручання. Саме змістовна пропорційність, а не формальна легальність, є ключовим критерієм допустимості роботи з цифровими доказами.

Практика Суду також свідчить, що пропорційність втручання оцінюється не лише за формальними критеріями наявності судового дозволу, а й з урахуванням реального обсягу отриманих даних, тривалості зберігання та можливостей їх подальшого використання.

Отже, стандарти ЄСПЛ підтверджують необхідність впровадження в національному кримінальному процесі чітких процедур мінімізації втручання, що узгоджується з криміналістичними підходами вибіркового копіювання, документування технічних параметрів і забезпечення прозорого «ланцюга зберігання.

Незважаючи на розвиток доктрини та практики, нормативне й методичне регулювання цієї сфери залишається фрагментарним [20]. Серед проблем – неузгодженість термінології, відсутність легального визначення цифрового доказу та уніфікованих стандартів цифрової експертизи [11, с. 206-210; 19].

Вирішення окреслених проблем потребує нормативного закріплення легальної дефініції цифрового доказу, обов'язкової конкретизації меж доступу в ухвалі слідчого судді, встановлення вимог до документування копіювання із зазначенням технічних параметрів і хеш-значень, а також передбачення процедур відсічення та знищення нерелевантної інформації.

Вдосконалення законодавства та практики має здійснюватися шляхом гармонізації криміналістичних методик із процесуальними стандартами та

вимогами ст. 8 Конвенції, що дозволить забезпечити ефективність доказування без порушення права на приватність.

Застосування принципу пропорційності у сфері цифрових доказів потребує не декларативного, а структурованого підходу до оцінки допустимості втручання у приватне життя. Особливість цифрового середовища полягає у тому, що обсяг потенційно доступної інформації значно перевищує межі предмета доказування, а технічна можливість повного копіювання даних не означає автоматичну процесуальну виправданість такого втручання.

У цьому контексті доцільним є виокремлення декількох взаємопов'язаних критеріїв оцінки пропорційності.

Першим критерієм є функціональна релевантність – співвідношення між метою кримінального провадження та конкретними категоріями даних, доступ до яких надається. Судовий дозвіл має визначати не лише носій інформації, а й характер даних, що підлягають вилученню, із чітким обґрунтуванням їх значення для доказування.

Другим критерієм виступає обсяг втручання, який включає часові межі доступу, технічний спосіб копіювання (повне чи вибіркове) та можливість подальшого фільтрування інформації. У цифровій сфері саме спосіб отримання даних визначає інтенсивність втручання.

Третім критерієм є рівень чутливості інформації. Дані про приватні комунікації, медичний стан, фінансові операції або геолокацію особи потребують підвищеного стандарту обґрунтування та контролю. Втручання у такі категорії даних має відповідати підвищеним вимогам необхідності.

Четвертим критерієм є процесуальна перевірюваність – можливість сторони захисту відтворити обсяг, спосіб і межі отримання цифрової інформації. Прозорість «ланцюга зберігання», фіксація хеш-значень, протоколювання та відеофіксація процедур набувають у цьому контексті не лише технічного, а й правозахисного значення.

П'ятим критерієм є подальший режим зберігання та використання даних. Безстрокове зберігання повних цифрових копій або доступ до них без чітких обмежень фактично продовжує втручання у приватне життя за межами первинної процесуальної мети. Запровадження процедур відсічення та знищення нерелевантної інформації слід розглядати як обов'язковий елемент гарантування конституційних прав.

Комплексне застосування зазначених критеріїв дозволяє трансформувати формальний судовий контроль у реальний механізм забезпечення балансу між інтересами кримінального правосуддя та правом особи на повагу до приватного життя. Такий підхід узгоджується зі стандартами ст. 8 Конвенції та сучасними європейськими тенденціями регулювання електронних доказів.

Висновки. Цифрові (електронні) докази стали невід'ємним елементом доказової бази у кримінальному провадженні, однак їх збирання, фіксація та використання пов'язані з підвищеним ризиком втручання у приватне життя.

Специфіка цифрових даних – їх нематеріальність, наявність метаданих, можливість багаторазового копіювання без зміни змісту та зберігання у розподілених інформаційних системах – об'єктивно зумовлює ризик надмірного збору відомостей, не пов'язаних із предметом доказування.

Нормативні гарантії, закріплені у ст. 31-32 Конституції України, ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та положеннях КПК України, формують правову основу захисту приватності. Водночас ефективність цих гарантій у цифровій сфері залежить від змістовної конкретизації меж доступу до інформації та впровадження криміналістичних механізмів мінімізації втручання.

Допустимість втручання у право на приватність повинна оцінюватися з урахуванням критеріїв законності, легітимної мети, необхідності та пропорційності. Формальний характер судового дозволу не може підміняти змістовну перевірку співмірності обсягу отриманих даних поставленій процесуальній меті та відповідності такого втручання принципу мінімізації.

На нормативному рівні доцільним є закріплення легального визначення цифрових доказів, встановлення обов'язкової конкретизації в ухвалі слідчого судді категорій даних, часових меж і способу їх отримання, визначення вимог до документування копіювання та аналізу цифрової інформації, а також передбачення процедур відсічення і знищення нерелевантних відомостей.

На методичному рівні пріоритетним має бути застосування вибіркового копіювання як базового стандарту роботи з цифровими носіями; повне копіювання допустиме лише за наявності обґрунтованих ризиків втрати або знищення даних і за умови додаткових гарантій контролю. Обов'язковими складовими повинні виступати детальне протоколювання, відеофіксація процесу вилучення та копіювання, забезпечення прозорості «ланцюга зберігання» і надання стороні захисту реальної можливості перевірки обсягу та способу отримання доказів.

Комплексне поєднання процесуально-правових гарантій та криміналістичних стандартів формує цілісний механізм забезпечення пропорційності втручання у приватне життя та є необхідною умовою досягнення балансу між ефективністю кримінального провадження й дотриманням конституційних прав людини.

Література:

1. Benedik v. Slovenia : рішення Європейського суду з прав людини від 24 квітня 2018 року (заява № 62357/14). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-182455 (дата звернення: 26.02.2026).

2. Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom : рішення Європейського суду з прав людини (Велика палата) від 25 травня 2021 року (заяви № 58170/13, 62322/14, 24960/15). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-210077 (дата звернення: 26.02.2026).

3. Council of Europe. Convention on Cybercrime (ETS No. 185) (Budapest Convention) [Electronic resource]. 2001. URL: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/179163/20090225ATT50418EN.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

4. Council of Europe. Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol/-/asset_publisher/isHU0Xq21lhu/content/opening-coecyber2ap (дата звернення: 26.02.2026).

5. Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties (Law Enforcement Directive). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/680/oj/eng (дата звернення: 26.02.2026).

6. European Court of Human Rights. Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights: Right to respect for private and family life, home and correspondence. Updated on 31 August 2021. URL: https://first.vaks.gov.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/02/Guide_Art_8_ENG.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

7. Prysiazhniuk I. Use of digital evidence in criminal process: some issues of balance between use and privacy protection // Visegrad Journal on Human Rights. 2023. № 4. P. 114-120.

8. Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence in criminal proceedings and for the execution of custodial sentences following criminal proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1543/oj/eng (дата звернення: 26.02.2026).

9. Гаделія В. Р. Конституційно-правове забезпечення права на приватність при розслідуванні кримінальних правопорушень. Альманах права. 2024. Вип. 15. С. 515-520. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001525946.

10. Європейська конвенція з прав людини: міжнародний документ від 04.11.1950, ратифікований Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 26.02.2026).

11. Каланча І.Г. Докази, що мають електронну форму в кримінальному процесі України: ідентифікація та цільність у світовій концепції chain of custody. Věda a perspektivy. № 8(51) (2025). С. 206-230. DOI: 10.52058/2695-1592-2025-8(51)-206-230. URL: https://www.researchgate.net/publication/394998880_Kalanca_IG_Dokazi_so_maut_elektronnu_formu_v_kriminalnomu_procesi_Ukraini_identifikacia_ta_cilisnist_u_svitli_koncepcii_chain_of_custody_Veda_a_perspektivy_No_851_2025_C_206-230.

12. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-ВР#Text (дата звернення: 26.02.2026).

13. Крижановський А. С. Властивості цифрової інформації в кримінально-процесуальному доказуванні. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2025. Вип. 05, ч. 3. С. 187-192. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.28.

14. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

15. Кухта М., Кушпіт В. Правові положення щодо втручання у приватне життя в кримінальному процесуальному праві // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2022. Т. 9, № 4. С. 216-222. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2022_9_4_34 (дата звернення: 26.02.2026).

16. Метелев О. П. Щодо способів збирання і формування цифрових доказів у кримінальному провадженні // *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 3-4. С. 47-58. URL: https://vkslaw.knu.ua/wp-content/uploads/2025/04/visnyk_krim_sud_3-4_23_250407_avt-47-58.pdf (дата звернення: 26.02.2026).

17. Мілімко Л. В., Жидовцев Я. В. Електронні докази в кримінальному судочинстві України // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2025. Вип. 88, ч. 3. С. 302-308. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.45.

18. Погорецький М. А. Цифрові технології та докази у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України: процесуальні проблеми та європейські стандарти // Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. Т. 5, № 5. С. 239-255. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.37.

19. Телійчук В., Хоменко Р. До проблеми використання цифрових доказів у кримінальному провадженні працівниками оперативних підрозділів // *Věda a perspektivy*. 2025. № 10(53). С. 188-198. DOI: 10.52058/2695-1592-2025-10(53)-188-198. URL: https://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/view/30681/30646 (дата звернення: 26.02.2026).

20. Шишенко А. А. Цифрові докази у кримінальному процесі: проблеми автентичності та допустимості // *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 05, ч. 3. С. 315-321. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.46. URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/342874 (дата звернення: 26.02.2026).

***References**:*

1. Benedik v. Slovenia (2018) Judgment of the European Court of Human Rights (Application no. 62357/14), 24 April 2018. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-182455 (accessed 26.02.2026).

2. Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom (2021) Judgment of the European Court of Human Rights (Grand Chamber) (Applications nos. 58170/13, 62322/14, 24960/15), 25 May 2021. Available at: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-210077 (accessed 26.02.2026).

3. Council of Europe (2001) Convention on Cybercrime (ETS no. 185). Available at: https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/179163/20090225ATT50418EN.pdf (accessed 26.02.2026).

4. Council of Europe (n.d.) Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime. Available at: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol/-/asset_publisher/isHU0Xq21lhu/content/opening-coecyber2ap (accessed 26.02.2026).

5. Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties. Available at: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/680/oj/eng (accessed 26.02.2026).

6. European Court of Human Rights (2021) Guide on Article 8 of the European Convention on Human Rights: Right to respect for private and family life, home and correspondence (updated 31 August 2021). Available at: https://first.vaks.gov.ua/wp-content/uploads/sites/2/2022/02/Guide_Art_8_ENG.pdf (accessed 26.02.2026).

7. Prysiazhniuk I. (2023) Use of digital evidence in criminal process: some issues of balance between use and privacy protection. Visegrad Journal on Human Rights, no. 4, pp. 114–120.

8. Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence in criminal proceedings and for the execution of custodial sentences following criminal proceedings. Available at: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1543/oj/eng (accessed 26.02.2026).

9. Gadeliia V.R. (2024) Konstytutsiino-pravove zabezpechennia prava na pryvatnist pry rozsliduvanni kryminalnykh pravoporushen [Constitutional and legal protection of the right to privacy in the investigation of criminal offences]. Almanakh prava, issue 15, pp. 515–520 (in Ukr.). Available at: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001525946 (accessed 26.02.2026).

10. European Convention on Human Rights (1950) International treaty of 4 November 1950, ratified by Law of Ukraine no. 475/97-VR of 17 July 1997. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (accessed 26.02.2026).

11. Kalancha I.H. (2025) Dokazy, shcho maiut elektronnu formu v kryminalnomu protsesi Ukrainy: identyfikatsiia ta tsilisnist u svitli kontseptsii chain of custody [Evidence in electronic form in criminal proceedings of Ukraine: identification and integrity in the light of the chain of custody concept]. Věda a perspektivy, no. 8(51), pp. 206–230 (in Ukr.). DOI: 10.52058/2695-1592-2025-8(51)-206-230.

12. Constitution of Ukraine no. 254k/96-VR (1996) Law of 28 June 1996. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-BP#Text (accessed 26.02.2026).

13. Kryzhanovskyi A.S. (2025) Vlastyvosti tsyfrovoi informatsii v kryminalno-protsesualnomu dokazuvanni [Properties of digital information in criminal procedural proof]. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo, issue 05(3), pp. 187–192 (in Ukr.). DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.28.

14. Criminal Procedure Code of Ukraine no. 4651-VI (2012) Law of 13 April 2012. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (accessed 26.02.2026).

15. Kukhta M., Kushpit V. (2022) Pravovi polozhennia shchodo vtruchannia u pryvatne zhyttia v kryminalnomu protsesualnomu pravi [Legal provisions regarding interference with private life in criminal procedural law]. Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhnika”. Seriia: Yurydychni nauky, vol. 9, no. 4, pp. 216–222 (in Ukr.). Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2022_9_4_34 (accessed 26.02.2026).

16. Meteleva O.P. (2023) Shchodo sposobiv zbyrannia i formuvannia tsyfrovykh dokaziv u kryminalnomu provadzhenni [On the methods of collecting and forming digital evidence in criminal proceedings]. Visnyk kryminalnoho sudochynstva, no. 3–4, pp. 47–58 (in Ukr.). Available at: https://vkslaw.knu.ua/wp-content/uploads/2025/04/visnyk_krim_sud_3-4_23_250407_avt-47-58.pdf (accessed 26.02.2026).

17. Milimko L.V., Zhydovtsev Ya.V. (2025) Elektronni dokazy v kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy [Electronic evidence in criminal proceedings of Ukraine]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo, issue 88(3), pp. 302–308 (in Ukr.). DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.45.

18. Pohoretskyi M.A. (2025) Tsyfrovi tekhnolohii ta dokazy u rozsliduvanni zlochyniv proty osnov natsionalnoi bezpeky Ukrainy: protsesualni problemy ta yevropeiski standarty [Digital technologies and evidence in the investigation of crimes against the foundations of national security of Ukraine: procedural problems and European standards]. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo, vol. 5, no. 5, pp. 239–255 (in Ukr.). DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.37.

19. Teliichuk V., Khomenko R. (2025) Do problemy vykorystannia tsyfrovykh dokaziv u kryminalnomu provadzhenni pratsivnykamy operatyvnykh pidrozdiliv [On the problem of using digital evidence in criminal proceedings by operational units]. Věda a perspektivy, no. 10(53), pp. 188–198 (in Ukr.). DOI: 10.52058/2695-1592-2025-10(53)-188-198. Available at: https://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/view/30681/30646 (accessed 26.02.2026).

20. Shyshenko A.A. (2025) Tsyfrovi dokazy u kryminalnomu protsesi: problemy avtentychnosti ta dopustymosti [Digital evidence in criminal proceedings: problems of authenticity and admissibility]. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo, issue 05(3), pp. 315–321 (in Ukr.). DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.46. Available at: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/342874 (accessed 26.02.2026).

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 347.952

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2937-2947

Верба Ольга Богданівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська Політехніка»; професор кафедри права Львівського інституту ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»; приватний виконавець виконавчого округу Львівської області; Голова редакційної колегії Вісника Асоціації приватних виконавців України; член Експертної (науково-консультативної) ради Асоціації приватних виконавців України; член Комітету з міжнародних зв'язків Асоціації приватних виконавців України; координатор співпраці від Асоціації приватних виконавців України з Національною Радою судових виконавців Республіки Польща; медіатор; Голова вченої ради Громадської організації «Агенція з питань виконання рішень»; м. Львів; https://orcid.org/0000-0001-9254-9575.

САМОВРЯДУВАННЯ СУДОВИХ ВИКОНАВЦІВ ЯК ІНСТИТУЦІЙНА ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСОБИ У ВИКОНАВЧОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД І УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу розвитку професійного самоврядування польських судових виконавців (samorząd komorniczy) як інституційної гарантії захисту прав учасників виконавчого провадження та підвищення ефективності виконання судових рішень та рішень інших органів. На основі структурно-функціонального й порівняльно-правового підходів обґрунтовано, що професійне самоврядування у сфері примусового виконання рішень юрисдикційних органів є формою реалізації публічного інтересу, а не корпоративним привілеєм: воно забезпечує стандарти етики, дисципліни, якості сервісу виконання, репутаційну легітимацію професії та стабільний канал професійної експертизи для нормотворення. Узагальнено ключові здобутки польської моделі за 25 років: інституційну консолідацію професії, уніфікацію практик канцелярій, розвиток науково-освітньої інфраструктури при Національній Раді судових виконавців, міжнародну інтеграцію (UIHJ), а також актуальні проблеми й виклики (безпека виконавців, економічна стійкість, суспільне сприйняття, цифровізація та її ризики). З позицій української спільноти приватних виконавців, що функціонує менше десятиліття, сформульовано напрями адаптації: посилення стандартів внутрішнього комплаєнсу й етики як превентивного механізму; інституціоналізація участі самоврядування у нормотворчих процесах; запровадження системи управління якістю та безпекових протоколів; створення сталого навчально-наукового

осередку; формування «цифрової політики» самоврядування (захист персональних даних, кібербезпека, рамки використання автоматизованих інструментів, штучного інтелекту тощо); поглиблення міжнародної співпраці. Доведено, що імплементація цих елементів здатна зміцнити довіру до інституту приватного виконання та підвищити рівень захисту прав особи у виконавчому провадженні України.

Ключові слова: професійне самоврядування приватних виконавців, боржник і стягувач, виконавче провадження, виконавчі документи, державний / приватний виконавець, захист прав особи у виконавчому провадженні, заходи примусового виконання, звернення стягнення, оскарження діянь виконавця, підстави виконання, примусове виконання рішень судів та інших юрисдикційних органів, процесуальний статус виконавця, суд, ухвала / рішення / акт суду, цифровізація і штучний інтелект.

Verba Olha Bohdana Candidate of Juridical Sciences, Docent, Associate Professor of the Department of Civil Law and Procedure, Educational and Scientific Institute of Law, Psychology and Innovative Education, Lviv Polytechnic National University; Professor of Law Department at the Lviv Institute of the Private Joint-Stock Company «Institution of Higher Education «Interregional Academy of Personnel Management»; Private Enforcement Officer of the Lviv enforcement district; Chair of the Editorial Board of the Bulletin of the APEOU; Member of the Expert (Scientific and Advisory) Council of the APEOU; Member of the International Relations Committee of the APEOU; Liaison Officer of the Association of Private Enforcement Officers of Ukraine with the National Council of Judicial Officers of the Republic of Poland; Mediator; Chair of the Academic Council of the NGO «Agency for Enforcement of Decisions»; Lviv, https://orcid.org/0000-0001-9254-9575.

SELF-GOVERNANCE OF JUDICIAL ENFORCEMENT OFFICERS AS AN INSTITUTIONAL GUARANTEE OF THE PROTECTION OF A PERSON'S RIGHTS IN ENFORCEMENT PROCEEDINGS: POLAND'S EXPERIENCE AND LESSONS FOR UKRAINE

Abstract. The article is devoted to a theoretical and legal analysis of the development of professional self-governance of Polish judicial enforcement officers (samorząd komorniczy) as an institutional guarantee for protecting the rights of participants in enforcement proceedings and for increasing the effectiveness of enforcement of court decisions and decisions of other bodies. On the basis of structural-functional and comparative-law approaches, it is substantiated that professional self-governance in the sphere of compulsory enforcement of decisions of jurisdictional bodies constitutes a form of realizing the public interest rather than a corporate privilege: it ensures standards of ethics, discipline, and quality of enforcement services, provides reputational legitimation of the profession, and serves as a stable channel of

professional expertise for law-making. The key achievements of the Polish model over 25 years are summarized, including the institutional consolidation of the profession, the harmonization of office practices, the development of a scientific and educational infrastructure under the National Council of Judicial Enforcement Officers, and international integration (UIHJ), as well as current problems and challenges (officer safety, economic sustainability, public perception, digitalization and its risks). From the perspective of the Ukrainian community of private enforcement officers, which has been functioning for less than a decade, the article formulates directions for adaptation: strengthening internal compliance and ethics standards as a preventive mechanism; institutionalizing the participation of self-governance bodies in law-making processes; introducing a quality management system and safety protocols; establishing a sustainable training and research center; developing a "digital policy" of self-governance (personal data protection, cybersecurity, frameworks for the use of automated tools, artificial intelligence, etc.); and deepening international cooperation. It is demonstrated that implementing these elements can strengthen trust in the institution of private enforcement and enhance the level of protection of a person's rights in enforcement proceedings in Ukraine.

Keywords: professional self-governance of private enforcement officers, debtor and enforcement creditor, enforcement proceedings, enforcement documents, state / private enforcement officer, protection of a person's rights in enforcement proceedings, measures of enforcement, foreclosure, appeal against enforcement officer's actions, grounds for enforcement, enforcement of court and other jurisdictional bodies decisions, procedural status of the enforcement officer, court, court ruling / decision / act, digitalization and artificial intelligence.

Постановка проблеми. Сучасна доктрина правовладдя виходить із того, що правосуддя не завершується ухваленням судового рішення: його реальна цінність розкривається лише на стадії виконання. Відповідно, примусове виконання рішень судів та інших органів (виконавче провадження) є структурним компонентом механізму судового захисту та гарантією дієвості права.

Саме тому інституційна архітектура виконання, зокрема статус і професійна організація осіб, які здійснюють примусове виконання, мають розглядатися крізь призму публічного інтересу, стандартів справедливого суду, вимог пропорційності державного втручання та належного врядування.

У цьому контексті професійне самоврядування судових виконавців у Республіці Польща (samorząd komorniczy) є показовим феноменом. Воно репрезентує модель, у якій поєднуються, з одного боку, публічно-владна природа функції примусового виконання, а з іншого – корпоративно-інституційні механізми професійної автономії, внутрішньої відповідальності, етичної стандартизації, науково-освітнього забезпечення та репрезентації професії у нормотворчих процесах.

Для правничої науки, нормотворення та правозастосування аналіз польського самоврядування виконавців цінний тим, що дозволяє виявити, як через самоврядні інститути досягається баланс між незалежністю виконавця, ефективністю виконавчого провадження, захистом прав боржника і стягувача, а також суспільною довірою до виконання як завершальної стадії захисту прав особи, а також запропонувати відповідні зміни до українського законодавства.

Актуальність звернення до польського досвіду зумовлена не лише географічною близькістю чи спільністю правової традиції континентального права. Вона має глибший, методологічний і політико-правовий вимір. Україна перебуває у стані тривалої трансформації системи примусового виконання, поєднуючи державну та приватну моделі [5; 6]; водночас, саме інститут приватного виконання потребує концептуального довизначення меж автономії, гарантій незалежності, стандартів професійної поведінки, дисциплінарної відповідальності та комунікації з суспільством. Українська спільнота приватних виконавців об'єктивно зацікавлена у таких інституційних рішеннях, які, водночас, підвищують ефективність виконання і зміцнюють легітимність професії у публічному просторі. Польська модель самоврядування судових виконавців, що пройшла шлях від самоорганізації до зрілого інституту з усталеними органами, освітньо-науковими інструментами та міжнародною інтеграцією, дає матеріал для критичного порівняння і практично релевантних висновків.

Необхідність запозичення польського досвіду для української спільноти приватних виконавців обґрунтовується таким.

Самоврядування судових виконавців Польщі є механізмом організаційної консолідації професії, вироблення єдиних стандартів функціонування канцелярій, підвищення керованості професійного розвитку без перетворення виконавця на адміністративно залежного «агента» державного апарату. В Україні приватне виконання розвивається в умовах високого нормативного навантаження і суспільної чутливості, тому питання інституційної спроможності професійної спільноти є визначальним.

Професійне самоврядування є формою реалізації публічного інтересу через інститут професії суспільної довіри: воно покликане гарантувати не корпоративний привілей, а стандарти етики, дисципліни та якості надання публічно значущої послуги. Для українського середовища приватних виконавців, яке постійно перебуває в полі оцінок з боку суспільства, медіа та політиків, важливо мати зрозумілу модель, як через внутрішні правила і процедури утверджується репутаційний капітал професії.

Польський досвід показує, що ефективність виконання прямо пов'язана з організаційними умовами праці, безпекою, професійною підготовкою і цифровою модернізацією. Для України питання безпеки виконавців, оптимізації витрат і цифровізації виконання не є абстрактними, а мають щоденний практичний вимір, польські напрацювання дозволяють переходити від декларацій до інституційних рішень.

Самоврядування виконавців є інструментом просвітництва та формування правової культури примусового виконання рішень юрисдикційних органів: через навчальні програми, інформаційні кампанії, системну взаємодію з іншими правничими професіями. Для української спільноти приватних виконавців це принципово, оскільки дефіцит суспільного розуміння природи виконання часто породжує недовіру до інституту в цілому та викривлене сприйняття ролі виконавця.

Польща як держава-член ЄС сформувала модель, яка поєднує національні традиції виконання із загальноєвропейськими тенденціями: цифровізацією правосуддя, розвитком транскордонного виконання, уніфікацією професійних стандартів та міжнародною взаємодією професійних організацій. Для України, яка орієнтується на наближення правових інститутів до європейських стандартів, порівняльне дослідження польського самоврядування є не запозиченням «форм», а способом перевірити власні інституційні рішення на сумісність із моделлю правової держави європейського типу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика самоврядування польських судових виконавців (samorząd komorniczy) [1; 2] у сучасній правничій науці розробляється переважно в межах ширшого дискурсу про професії суспільної довіри, публічно-владну природу примусового виконання та інституційні гарантії ефективності правосуддя. У цьому полі можна умовно виокремити кілька взаємопов'язаних масивів публікацій. Перша група науковців концептуалізує функції та завдання самоврядування коморників як елемента публічного механізму забезпечення належного виконання судових рішень. Показовою є доктринальна лінія, в якій самоврядування розглядається не як «корпоративний інтерес», а як інституційна форма реалізації публічного інтересу: через підтримання сумлінного виконання службових обов'язків, участь у забезпеченні умов здійснення професії, представництво коморників і розвиток професійного навчання. Друга група наукових праць присвячена реформі правового статусу коморників і системним змінам, пов'язаним із законодавством 2018 р. (у т. ч., з погляду підвищення ефективності виконання та відновлення довіри до професії). Чергова група вчених розробляє проблематику самоврядування судових виконавців у координатах нагляд / автономія, тобто крізь призму співвідношення самоврядних механізмів із судовим та адміністративним контролем, а також із моделлю відповідальності за належне виконання публічної функції. Наступна група вчених досліджує цифровізацію (електронізацію) виконавчого провадження та технологічну модернізацію як новий горизонт розвитку професії й самоврядних інституцій. Також є науково-освітні та аналітичні матеріали, які продукуються самими органами самоврядування виконавців. Їхня особливість полягає в тому, що вони поєднують академічну перспективу з практичним знанням професії: через конференції, програми підвищення кваліфікації, тематичні видання та формування «спільноти знання» у сфері примусового виконання.

Отже, наявний стан наукової розробки проблеми характеризується: переходом від опису самоврядування як організаційної форми до аналізу його публічних функцій і системних зв'язків із наглядом та відповідальністю; помітним впливом реформ 2018 р. на тематику досліджень; посиленням уваги до цифровізації як каталізатора зміни стандартів професії та самоврядної спроможності; зростанням ролі самоврядних інституцій як виробників і накопичувачів фахового знання.

Однак, цілісного дослідження, спрямованого на теоретико-методологічне осмислення польської моделі самоврядування судових виконавців та визначення її евристичної цінності для розвитку інститутів професійної організації в українській спільноті приватних виконавців, немає, що і визначає актуальність нашої праці.

Метою статті є комплексний теоретико-правовий аналіз самоврядування польських судових виконавців як інституційного механізму забезпечення ефективності виконання судових рішень, професійної незалежності та етичної стандартизації, а також формулювання висновків і пропозицій щодо можливостей адаптації релевантних елементів цього досвіду для української спільноти приватних виконавців і національної системи примусового виконання загалом.

Виклад основного матеріалу. Передусім, проаналізуємо здобутки та досягнення самоврядування спільноти польських судових виконавців. По-перше, ключовим здобутком є, власне, інституціоналізація професійного самоврядування як стабільного елементу системи правосуддя. Спільнота судових виконавців Польщі еволюціонувала від так званих передсамоврядних форм самоорганізації 1980-х років (створення Stowarzyszenie Komorników Sądowych як першої післявоєнної організації виконавців) до нормативного оформлення самоврядування законом, який набрав чинності 30.11.1997 р. [3], та його організаційного запуску на першому з'їзді 12.02.1998 р. Цей перехід від асоціативної репрезентації до самоврядної публічно-правової інституції є не лише хронологічним фактом, а індикатором зміни моделі професійної організації: від корпоративної солідарності до інституційної відповідальності за стандарт функціонування професії. По-друге, самоврядування судових виконавців Польщі виконало інтеграційну й уніфікаційну функцію. До консолідації не існувало самоврядного зв'язку, який структурно об'єднував би професію, що спричиняло значні регіональні диспропорції в організації роботи канцелярій, відсутність одноманітності підходів і несформованість спільних стандартів у ставленні до ведення справ стягувачі і боржників. Відповідно, досягненням є подолання фрагментації через організаційну й нормативну єдність професійного середовища, що є виробленням так званого «внутрішнього порядку» професії та її стандартів якості. Через власну самоврядну структуру судові виконавці отримали здатність впливати на регуляторне середовище та брати участь у вдосконаленні правового механізму примусового виконання. Ще

на етапі існування Товариства (Stowarzyszenie) судових виконавців проводилися системні консультації з Міністерством юстиції Польщі, результатом яких ставали підзаконні акти, спрямовані на підвищення ефективності роботи судових виконавців. Отже, самоврядування постає як канал професійної експертизи та «зворотного зв'язку» для державної політики у сфері виконання. По-четверте, важливим здобутком польських судових виконавців є професіоналізація організації діяльності канцелярій і кадрових ресурсів. Ухвалено правові рішення, що дали змогу адаптувати чисельність працівників канцелярій до обсягу справ, а також підвищити статус працівників канцелярій до рівня працівників судів. Це прямо вказує на управлінську раціоналізацію, що знижує ризики неефективності через перевантаження та зміцнює процесуальну дисципліну виконання. По-п'яте, сформовано етичну та професійну легітимацію професії. Це засвідчує, що самоврядування виконавців виконує не лише адміністративно-організаційну, а й нормативно-ціннісну функцію: встановлює очікуваний стандарт поведінки представника публічної влади, який діє в чутливих соціально-конфліктних ситуаціях.

По-шосте, самоврядування судових виконавців Польщі вибудувало науково-освітню інфраструктуру. Паралельно з 25-річним ювілеєм самоврядування судових виконавців відзначали 10-річчя Навчально-наукового Центру (Ośrodek Szkoleniowo-Naukowy) при Національній Раді судових виконавців (Krajowa Rada Komornicza – KRK), проведено понад 50 наукових конференцій і видано численні праці, а також постійно іде робота над удосконаленням електронізації виконання, що свідчить про інституціалізацію середовища знань, а це є ознакою зрілості професійного самоврядування. Тобто, це означає здатність професійного самоврядування судових виконавців продукувати доктринальні підстави реформ і трансформувати практичний досвід у загальні правила та рекомендації. По-сьоме, простежується активна міжнародна інтеграція й участь у глобальній професійній комунікації (Світовий Союз судових виконавців – International Union of Judicial Officers – UIHJ), що вказує на відкритість професії до транснаціональних стандартів і взаємного навчання.

Розвиток самоврядування спільноти судових виконавців Польщі проходив крізь випробування, вирішуючи низку проблем. В історичній ретроспективі констатуємо, що близько чотирьох десятків років тому були відсутні консолідація, існували суттєві регіональні відмінності й нестача єдиних підходів до роботи канцелярій, що породжувало нерівномірність якості виконання. Самоврядування судових виконавців Польщі створювалося як відповідь на цю проблему, що доводить первинну соціально-правову потребу в самоврядному механізмі.

Черговою проблемою для вирішення судовими виконавцями Польщі є складність правового регулювання та стресогенність роботи, ризики для життя і здоров'я (трагічна загибель коморника у 2022 р., побиття виконавця при вчиненні ним виконавчих дій у 2026 р.). Тобто, примусове виконання є зоною

підвищених безпекових ризиків, а отже, проблема полягає в недостатності або незавершеності моделей захисту виконавців і профілактики насильства щодо них.

Серед проблемних моментів – і репутаційний компонент: існує потреба в освітніх заходах для зміни суспільного сприйняття ролі судового виконавця та необхідність будувати позитивний імідж професії. Це означає, що професія надалі стикається з дефіцитом довіри та з потребою пояснювальної комунікації щодо своєї публічної місії.

В економічному аспекті рзвитку професійного самоврядування польських виконавців також не бракує труднощів, зокрема: зростання витрат, вимоги ринку, необхідність забезпечення стабільних умов виконання. Це свідчить про проблему розробки заходів, спрямованих на забезпечення фінансово-організаційної стійкості діяльності канцелярій як передумови ефективного виконання рішень.

Проаналізувавши еволюцію протягом чверті слоліття самоврядної професійної спільноти судових виконавців, ми можемо виокремити тенденції її розвитку. Так, провідною тенденцією є перехід до моделі зрілого й численного самоврядування, готового брати на себе ширшу відповідальність за професію, розширення компетенцій самоврядних органів, що свідчить про поступове посилення автономії та внутрішньої регуляторної спроможності професії.

Другою важливою тенденцією є освітньо-комунікаційна. Освіта осмислюється виконавцями не лише як підвищення кваліфікації, а як інструмент зміни соціального сприйняття професії; проводяться інформаційні кампанії та програми для дошкільнят і шкіл. Це свідчить про переорієнтацію самоврядування на роботу з публічним простором і формування правової культури щодо виконання.

Цифровізація є стратегічним напрямом модернізації, пов’язаним з очікуванням підвищення ефективності та зменшення виконавчих витрат. У міжнародному вимірі цифровізація пов’язується з розвитком цифрового правосуддя і цифрових активів, тобто з трансформацією об’єкта примусового виконання та інструментів його здійснення.

Четвертою тенденцією є посилення наукового супроводу реформ. Надзвичайно вагомою є роль наукових структур при KRK, конференцій і наукових досліджень; це свідчить про рух до так званої «доказової» моделі реформування примусового виконання, за якого практика системно переводиться у доктринальні висновки та рекомендації.

Наступною тенденцією розвитку польського самоврядування судових виконавців є міжпрофесійна кооперація в межах професій суспільної довіри (юрисконсульти, нотаріат, адвокатура, суддівські середовища тощо), яка підсилює системну інтегрованість виконання в загальну архітектуру правосуддя.

Серед викликів, які стоять перед професійним самоврядуванням польських судових виконавців, на нашу думку, такі.

По-перше, забезпечення адекватних умов праці, що поєднує економічну стабільність і безпеку. Це ключова умова ефективного та безпечного здійснення професії, а існуючі ризики для життя і здоров'я виконавців посилюють необхідність інституційних гарантій безпеки.

Далі – освіта й суспільна комунікація як засіб трансформації образу професії судового виконавця та підвищення довіри до виконавчого провадження як завершальної стадії юридичного процесу.

Третім викликом ми б виокремили цифровізацію, що одночасно є запорукою зростання ефективності та породжує нові ризики й загрози. Є необхідність інституційної адаптації, тобто, оновлення компетенцій, процедур, стандартів безпеки персональних даних і професійної відповідальності.

Черговим викликом є розширення компетенцій самоврядування судових виконавців. Це виклик інституційного балансу: з одного боку, прагнення більшої автономії як ознаки зрілості професії, з другого – вимога діяти в широкому публічному інтересі, про що задекларовано у конституційній рамці самоврядування професій суспільної довіри (ст. 17 Конституції Республіки Польща). Відповідно, ключовим є питання про межі та форми самоврядної відповідальності, які залишаються сумісними з публічною функцією примусового виконання рішень судів та інших органів.

П'ятий виклик – це підтримання етичних і процедурних стандартів у ситуації складного законодавства та високої конфліктності примусового виконання, що потребує постійної роботи професійного самоврядування судових виконавців із професійною культурою, дисципліною та якістю.

Висновки. Досвід понад 25-річної історії професійного самоврядування польських судових виконавців переконливо засвідчує, що самоврядна модель у сфері примусового виконання рішень судів та інших органів має розглядатися не як корпоративний привілей професії, а як інституційний спосіб забезпечення публічного інтересу: ефективності виконання, процедурної культури, етики та довіри до правосуддя на його завершальній стадії. У польській траєкторії це проявляється, передусім, у переході від передсамоврядних форм самоорганізації до публічно-правової інституції, що бере на себе відповідальність за стандарт функціонування професії судового виконавця.

Для української професійної спільноти приватних виконавців, яка існує менше 10 років, польський досвід є вкрай важливим маркером зрілості інституту: він демонструє, що стабільне самоврядування формується як довгостроковий проєкт консолідації, уніфікації практик і відтворення стандартів якості. Польські колеги прямо пов'язують становлення самоврядності з подоланням регіональної фрагментації та виробленням «внутрішнього порядку» професії. Для української спільноти приватних виконавців це означає, що першочерговим завданням має бути не лише кількісне зростання інституту приватного виконання, а й інституційне «ущільнення» стандартів і процедур через механізми самоврядного нормотворення та дисципліни.

Практичний урок Польщі для України полягає в тому, що самоврядування має працювати як постійний канал професійної експертизи та зворотного зв'язку для державної політики у сфері виконання рішень. Важливо інституціоналізувати сталі процедури експертної участі АПВУ у нормотворенні, щоб законодавчі й підзаконні зміни спиралися на дані практики приватних виконавців, а не на ситуативні уявлення.

Польський досвід демонструє: організаційна спроможність професії судового виконавця прямо впливає на якість виконання. Показовими є рішення, спрямовані на раціоналізацію кадрового ресурсу канцелярій та управління навантаженням, що знижує ризики неефективності та зміцнює процесуальну дисципліну. Українському самоврядуванню приватних виконавців доцільно цілеспрямовано розвивати стандарти управління якістю в офісах приватних виконавців, пов'язуючи їх із системою підвищення кваліфікації та внутрішнього комплаєнсу.

Для України, з огляду на загальну безпекову ситуацію, питання фізичної безпеки виконавця повинно бути інтегроване в самоврядну політику не на рівні декларацій, а як комплекс конкретних заходів: взаємодія з поліцією, алгоритми роботи у конфліктних ситуаціях, мінімальні вимоги до офісної безпеки, страхові та психологічні програми підтримки.

Польська модель професійного самоврядування судових виконавців підкреслює вагу етичної та професійної легітимації: самоврядування виконує нормативно-ціннісну функцію, встановлюючи очікуваний стандарт поведінки представника публічної влади у соціально-конфліктних ситуаціях. Для української спільноти приватних виконавців, яка ще вибудовує власний «репутаційний капітал», критично важливо, щоби етика не була лише дисциплінарним інструментом «після порушення», а превентивним стандартом професійної культури: комунікації з учасниками виконавчого провадження, прозорості процедур, управління конфліктом інтересів, належного документування дій тощо.

Цифровізація у польському досвіді є стратегічним напрямом модернізації, який одночасно, підвищує ефективність і створює нові ризики. Це має пряме значення для України: розвиток самоврядування приватних виконавців потребує власної цифрової політики – стандартів кібербезпеки, захисту персональних даних, етичних рамок використання автоматизованих інструментів, ШІ а також участі самоврядування у формуванні державних цифрових рішень у виконавчому провадженні.

Міжнародна інтеграція у польському самоврядуванні функціонує як механізм перенесення стандартів і взаємного навчання. Для української спільноти приватних виконавців пріоритетом має стати інтенсифікація системної «міжнародної присутності» самоврядування: не лише участь у подіях, а й імплементація кращих практик через спільні проєкти, переклади стандартів, порівняльні дослідження, професійні стажування. Це дасть змогу прискорити

інституційне дорослішання молодого самоврядування, скоротивши шлях «проб і помилок».

Отже, для українського самоврядування приватних виконавців доцільно виокремити низку пріоритетів, що підлягають адаптації з польського досвіду: консолідація і стандартизація практики; інституційний комплаєнс і етика як превентивний стандарт; системна участь у нормотворенні; окремий безпековий контур; цифрова політика; міжнародна кооперація як інструмент європеїзації професійних стандартів. Саме така багатовимірна модель дозволить молодому українському професійному самоврядуванню приватних виконавців перейти від етапу становлення до етапу зрілості, коли спільнота не лише представляє професійний інтерес, а й бере на себе ширшу публічну відповідальність за якість і легітимність примусового виконання.

Література:

1. Ustawa z dnia 22 marca 2018 r. o komornikach sądowych (Dz. U. 2018 poz. 771). URL : https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000771/T/D20180771L.pdf.

2. Ustawa z dnia 28 lutego 2018 r. o kosztach komorniczych (Dz. U. 2018 poz. 770). URL : https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000770/U/D20180770Lj.pdf.

3. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o komornikach sądowych i egzekucji (Dz. U. 1997 Nr 133 poz. 882). URL : https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19971330882/U/D19970882Lj.pdf.

4. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 р. № 1404-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#n617.

5. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1403-VIII. URL : https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/1403-19#Text.

References:

1. O komornikach sadowych: Ustawa z dnia 22 marca 2018 r. [On Judicial Officers: Law of 22 March 2018]. (n.d.). isap.sejm.gov.pl. Retrieved from https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000771/T/D20180771L.pdf [in Polish].

2. O kosztach komorniczych: Ustawa z dnia 28 lutego 2018 r. [On Enforcement Costs: Law of 28 February 2018]. (n.d.). isap.sejm.gov.pl. Retrieved from https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180000770/U/D20180770Lj.pdf [in Polish].

3. Act of August 29, 1997, on Enforcement Officers and Enforcement (Journal of Laws of 1997 No. 133, item 882). *isap.sejm.gov.pl*. Retrieved from https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19971330882/U/D19970882Lj.pdf.

4. Pro vykonavche provadzhennia: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 r. № 1404-VIII [On Enforcement Proceedings: Law of Ukraine of 02.06.2016 № 1404-VIII]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#n617 [in Ukrainian].

5. Pro orhany ta osib, yaki zdiisniuiut prymusove vykonannia sudovykh rishen i rishen inshykh orhaniv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 r. № 1403-VIII [On bodies and persons performing compulsory execution of court decisions and decisions of other bodies: Law of Ukraine of 02.06.2016 № 1403-VIII]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 342.9:004.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2948-2968

Вжешневська Оксана Миколаївна доктор філософії з права, доцент, доцент кафедри публічного управління та адміністрування, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, м. Хмельницький, https://orcid.org/0009-0007-1331-3523

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ АВТОМАТИЗОВАНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ У ПРИЙНЯТТІ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Анотація. У статті досліджено адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади. Досліджено природу адміністративно-правових засад використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади. Проаналізовано роль, межі застосування та правові наслідки використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади.

Автор обґрунтовує, що адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади визначено положеннями Конституції України та спеціальних нормативно-правових актів. Досліджено зміст загальних та спеціальних адміністративно-правових засад використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади.

Зазначено на відсутності законодавчого визначення автоматизованої інформаційної системи, що становить значну перешкоду для повноцінної реалізації адміністративно-правових засад її використання у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади.

Наголошено на необхідності участі посадовців-користувачів автоматизованої інформаційної системи у процесі розробки та вдосконалення такої системи. Обґрунтовано необхідність врегулювання на законодавчому рівні питання рівня та випадків застосування автоматизованих інформаційних систем при прийнятті управлінських рішень органами публічної влади, підстав для оскарження таких рішень, а також закріплення права на можливість у певних випадках розкриття механізму ухвалення таких рішень для людини, щодо прав якої воно стосується.

Ключові слова: адміністративно-правове регулювання, автоматизовані інформаційні системи, управлінські рішення, органи публічної влади, алгоритмічне прийняття рішень, правові гарантії та оскарження рішень, прозорість та пояснюваність рішень.

Vzheshnevska Oksana Mykolaivna PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Public Management and Administration, Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0009-0007-1331-3523.

ADMINISTRATIVE AND LEGAL FRAMEWORK FOR THE USE OF AUTOMATED INFORMATION SYSTEMS IN DECISION-MAKING BY PUBLIC AUTHORITIES

Abstract. This article examines the administrative and legal principles of using automated information systems in making administrative decisions by public authorities. The nature of the administrative and legal principles of using automated information systems in making administrative decisions by public authorities is investigated. The role, scope and legal consequences of using automated information systems in making administrative decisions by public authorities are analyzed.

The author argues that the administrative and legal principles of using automated information systems in making administrative decisions by public authorities are determined by the provisions of the Constitution of Ukraine and special regulatory legal acts. The content of the general and special administrative and legal principles of using automated information systems in making administrative decisions by public authorities is investigated. The lack of a legislative definition of an automated information system is noted, which is a significant obstacle to the full implementation of the administrative and legal principles of its use in making administrative decisions by public authorities.

The need for the participation of officials-users of automated information systems in the process of developing and improving such a system is emphasized. The need to regulate at the legislative level the issue of the level and cases of application of automated information systems when making administrative decisions by public authorities, the grounds for appealing such decisions, as well as the right to the possibility of disclosing the mechanism for making such decisions to the person whose rights it concerns, in certain cases, is substantiated.

Keywords: administrative and legal regulation, automated information systems, managerial decisions, public authorities, algorithmic decision-making, legal guarantees and appeals of decisions, transparency and explainability of decisions.

Постановка проблеми. Адміністративне право має на меті гарантування прав людини, вирішення суспільних завдань, надання правничої основи функціонування органів публічної влади, регулювання відносин, що виникають під час здійснення таких видів діяльності, тож як галузь права воно виконує важливу суспільну, культурну й гуманістичну функції. Надгострою вимогою, навіть викликом сучасності є застосування інформаційних технологій, адаптування суспільства до їх поширення та використання їх корисних

властивостей. Оскільки галузь адміністративного права виходить із безумовної необхідності утвердження і забезпечення прав і свобод людини як головного обов'язку держави, то необхідність дотримання такого принципу вимагає швидкого реагування на усі суспільні трансформації, щоби використати їх можливості для повного втілення цієї засади. В такому разі інформаційно-технологічний розвій соціуму є водночас виразною ознакою сьогодення та можливістю, що варто використати в адміністративно-правових відносинах, зокрема в прийнятті управлінських рішень органами публічної влади.

Важливим інструментом інформаційних технологій є автоматизовані інформаційні системи, арсенал спроможностей яких використовується зокрема і під час прийняття управлінських рішень органами публічної влади. Оскільки діяльність органів публічної влади має відповідати принципам верховенства права та законності, то застосування ними автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень повинне ґрунтуватись на обов’язкових вимогах – адміністративно-правових засадах, чиє дотримання стає чинником реалізації фундаментальних гуманістичних, соціальних та управлінських завдань усієї галузі права. Вказане вище переконливо свідчить про актуальність теми адміністративно-правових засад використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади та необхідність її дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адміністративно-правових засад прийняття управлінських рішень органами публічної влади досліджували різні науковці, зокрема А. Дегтяр, В. Конопльов, І. Личенко, А. Коваленко та інші.

А. Дегтяр у монографії «Державно-управлінське рішення: інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення» серед іншого звертає увагу на стадії прийняття управлінських рішень, до яких науковець зараховує: доведення управлінських рішень до виконавців; організацію реалізації рішення; моніторинг виконання рішення; оцінку рішення та отриманих результатів [1, с. 33–35].

В. Конопльов у дослідженні теоретичних та практичних аспектів інформаційного забезпечення розробки та прийняття управлінських рішень у сучасній адміністративній діяльності органів внутрішніх справ зазначає, що через збільшення обсягів інформації зросла так само й кількість розпорядчо-директивних управлінських рішень, що надходять від вищих органів (посадовців), та що потребують негайного виконання, збільшився обсяг банків даних, що досягли тієї межі, коли наявні технічні засоби та технології не дають змоги оперативно і доброякісно обробляти важливу для підготовки й прийняття управлінських рішень інформацію. Зважаючи на викладене, дослідник наголошує на потрібності якнайшвидшої інформатизації інформаційного забезпечення управлінських рішень у адміністративній діяльності органів внутрішніх справ, що досягається не інакше як за допомогою створення комплексу взаємопов’язаних інформаційних систем у рамках як конкретного органу

(служби, підрозділу) внутрішніх справ, так й всієї їх системи. На думку дослідника, чим повнішою та достовірнішою є інформація, чим оперативніше та якісніше її опрацьовано, тим вищою є обґрунтованість та потенційна дієвість управлінських рішень у адміністративній діяльності органів внутрішніх справ [2, с. 84].

І. Личенко у дослідженні змін періоду війни в системі публічного управління України зауважує, що потребує формування і затвердження стратегії задля забезпечення стабільності й гарантованості реалізації прав громадян та їх захисту. При цьому формування цієї стратегії має виходити із потреби поліпшення функціональної впорядкованості діяльності інституцій публічного управління, оптимізації їхнього переліку й структури, позбавлення їх надлишкових і таких, що дублюють, функцій, прибирання функцій, що створюють надлишкові адміністративні бар'єри, переведення більшості адміністративних послуг у режим онлайн, розширення публічних сервісів, що надасть змогу раціоналізувати використання бюджетних коштів, гарантування стратегічного прогнозування діяльності органів публічного управління із урахуванням безпекових ризиків та загроз, гарантування можливості їх функціонування за кризових умов із використанням спеціальних технічних засобів та інформаційних технологій [3, с. 25].

Л. Коваленко, розглядаючи питання проблем адміністративного права як галузі права, робить висновок про те, що є необхідною модернізація адміністративно-правового регулювання надання державних послуг у електронній формі. Законодавство надає змогу отримувати послуги у електронній формі, проте інформаційні ресурси сьогодення не можуть гарантувати такої послуги у повному обсязі, а причиною виступають проблеми у діяльності суб'єктів владних повноважень. На думку дослідниці покращення Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», а також прийняття єдиного регламенту стосовно надання таких послуг суб'єктами владних повноважень сприяло би вирішенню цієї проблеми [4, с. 43–44].

Водночас адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади вивчені недостатньо та потребують окремого дослідження.

Мета статті – дослідити адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади.

Завдання статті передбачають: вивчення сутності адміністративно-правових засад використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади; з'ясування природи і законодавчого розуміння автоматизованих інформаційних систем в контексті їх використання у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади; аналіз загальних (конституційних) та спеціальних (визначених окремими законодавчими актами) адміністративно-правових засад використання автома-

тизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб з'ясувати, якими є адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади слід для початку визначити такі засади в цілому. Такий підхід дасть змогу серед переліку зазначених засад позначити саме ті, що стосуються автоматизованих інформаційних систем. З цією метою варто дослідити погляду науковців та положення чинного законодавства.

З точки зору Д. Забороди, адміністративно-правові засади є сукупністю закріплених в нормах адміністративного права параметрів (характеристик) соціального явища й правових відносин, що вимагають врегулювання через адміністративно-правові засоби [5, с. 49]. А. Шапошник в контексті дослідження поняття адміністративно-правових засад діяльності прокурора в Україні зазначає, що адміністративно-правові засади такої діяльності в Україні можливо визначити у якості сукупності чинних правових норм, що є закріпленими в законодавстві України і що визначають вирішальні принципи, методи діяльності прокурора, в тому числі адміністративно-правничі методи і форми довершення прокурором власних повноважень із реалізації функцій, депонованих на нього, а так само й положення стосовно його правничої відповідальності як посадовця, обіймаючого посаду адміністративного характеру в органах прокуратури України [6].

Варто додати, що законодавство не пропонує визначення і правових засад загалом, але вживає поняття «конкурсні засади». Так, у згоді з положеннями підзаконних нормативно-правових актів, серед іншого, конкурсні засади є обов'язковою умовою для прийняття на навчання до мистецького ліцею чи для переведення на наступний рівень повної загальної середньої освіти у мистецькому ліцеї, що здійснюється через комплекс заходів, запланованих і організованих мистецьким ліцеєм з метою проведення конкурсного відбору [7]. З цього визначення ми можемо зробити висновок про те, що засади є пов'язаними із поняттям обов'язковості, в даному разі йдеться про обов'язкову умову.

Отже, беручи до уваги погляди науковці та положення чинного законодавства, можемо зробити припущення про те, що адміністративно-правові засади є обов'язковими, визначеними у нормах адміністративного права принципами, методами та положеннями стосовно певних соціальних явищ та правових відносин. Інакше кажучи, адміністративно-правові засади є обов'язковими принципами цієї галузі права.

Адміністративно-правові прийняття управлінських рішень органами публічної влади варто досліджувати, беручи до уваги особливості таких рішень. Як зазначає А. Філіпенко, значною є роль суб'єктивних та об'єктивних факторів, що чинять вплив на процедуру прийняття управлінського рішення [8, с. 168].

Варто зазначити, що суб'єктивними чинниками є професійно-освітні якості управлінця, його психологічні та особистісні якості, адміністративний стиль, гендерну і статеву особливість. А. Філіпенко наголошує, що об'єктивними чинниками, що впливають на процедуру прийняття та довершення управлінського рішення у адміністративно-правовій діяльності є: середовище прийняття та виконання рішень; інформаційне забезпечення; час здійснення; нормативно-правові засади функціонування органів державної влади [8, с. 168]. Знову ж таки бачимо, що правові засади виступають обов'язковим чинником, що впливають на управлінське рішення. Водночас інформаційне забезпечення так само зараховується дослідниками до об'єктивних факторів, що чинять вплив на прийняття управлінського рішення. Варто зазначити, що інформаційне забезпечення перебуває у безпосередньому зв'язку із питанням використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади.

Чинне законодавство України не містить визначення органу публічної влади, проте в цьому разі варто вдатись до аналізу положень законодавства ЄС [9-11] із змісту якого випливає, що орган публічної влади є органом публічного права, належить до урядових чи інших органів публічного адміністрування. Інакше кажучи, законодавство ЄС орган публічної влади відносить до органів публічного адміністрування.

Ну думку науковців, беручи до уваги етимологію слів «адміністрування» (administration – управляти, завідувати, служити) і «публічний» (public – суспільство, народ; відкритий, гласний, суспільний) публічне адміністрування в найширшому значенні розуміється в якості відкритої, гласної та прозорої діяльності органів управління (передусім, органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування) та їх посадовців щодо вирішення проблем соціуму загалом [12].

Варто зазначити, що чинне законодавство України не містить визначення публічного адміністрування, водночас послуговується поняттям «адміністрування». Наприклад, у згоді з положеннями п. 3 ст. 1 Закону України «Про використання доменних імен у спеціальному публічному домені .gov.ua» від 28.07.2023 № 3284-IX, адміністрування є реалізацією адміністратором установлених прав і обов'язків [13].

Дослідники зазначають, що визначальними суб'єктами публічного адміністрування виступають органи виконавчої влади й виконавчі органи місцевого самоврядування. Усі інші суб'єкти можуть бути уповноваженими на виконання функцій публічного характеру: постійно чи ж тимчасово – в разі делегування виконання окремих публічних завдань [12, с. 10].

Своєю чергою в згоді зі змістом положень п. 10 ст. 2 Директиви Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2022/2557 від 14 грудня 2022 року про стійкість критично важливих суб'єктів та скасування Директиви Ради 2008/114/ЄС, суб'єкт публічного адміністрування є суб'єктом, що його визнано

таким в державі-члені у відповідності зі національним правом, за винятком органів, що приналежні до судової влади, найвищих законодавчих представницьких органів або ж центробанків, що серед іншого його сформовано задля задоволення потреб, що мають загальний інтерес, та йому не притаманний промисловий чи комерційний характер [14].

Беручи до уваги наведені вище думки науковців та положення актів законодавства, можна припустити, що публічне адміністрування є діяльністю його суб'єктів щодо реалізації наданих їм прав та обов'язків стосовно вирішення проблем суспільства. Своєю чергою, можна припустити, що орган публічної влади є суб'єктом публічного адміністрування, що вирішує проблеми суспільства. При цьому слід зазначити, що найчастіше під органом публічної влади розуміються органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Таким чином, адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади стосуються сфери публічного адміністрування та відповідної діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Варто зазначити, що на думку І. Личенко, прийняття управлінських рішень має ґрунтуватись на системних науково-технічних, економічних, соціальних дослідженнях, що сприяють прийняттю виважених управлінських рішень. Прийняття управлінських рішень має ґрунтуватися на використанні досягнень світової науки, спитатись на результати іноземного досвіду й міжнародного наукового співробітництва [15, с. 40]. Безперечно, що це прямо стосується й використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади.

Отже, адміністративно-правові засади прийняття управлінських рішень органами публічної влади є принципами, закріпленими у нормах адміністративного права, що визначають діяльність таких органів з метою вирішення проблем суспільства.

Можна додати, що адміністративно-правові засади прийняття управлінських рішень органами публічної влади є принципами, закріпленими у нормах адміністративного права, що визначають права, обов'язки та відповідальність таких органів під час їх діяльності з вирішення проблем суспільства.

У прийнятті управлінських рішень органами публічної влади зокрема використовуються автоматизовані інформаційні системи. За умов цифровізації та значного поширення технології штучного інтелекту слід наголосити, що застосування автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади є виключно інструментом інформаційного забезпечення їх діяльності, але аж ніяк не самостійним суб'єктом прийняття управлінського рішення.

Чинне законодавство України не дає визначення автоматизованої інформаційної системи, проте застосовує поняття «інформаційна автоматизована система». Так, у згоді зі змістом абз. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про захист

інформації в інформаційно-комунікаційних системах» від 05.07.1994 № 80/94-ВР, інформаційна (автоматизована) система є організаційно-технічною системою, що у ній здійснюється технологія оброблення інформації із вживанням технічних та програмних засобів [16].

Треба зазначити, що відсутність законодавчого визначення автоматизованої інформаційної системи становить значну перешкоду для повноцінної реалізації адміністративно-правових засад її використання у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади.

Водночас законодавство України застосовує поняття автоматизованої інформаційної системи, даючи визначення її конкретних різновидів, без роз'яснення її загальної сутності. Наприклад, у згоді з положеннями Постанови правління Національного банку України від 30.05.2023 № 72 «Про затвердження Положення про інформаційну взаємодію уповноважених установ щодо рахунків нерезидентів у гривні та внесення зміни до Положення про валютний нагляд», автоматизована інформаційна система «Реєстр рахунків нерезидентів» є автоматизованою інформаційною системою, що гарантує збирання, накопичення, зберігання, зміну, спільний доступ і отримання уповноваженими установами інформації стосовно належності рахунків у гривні клієнтів/користувачів такої установи до банківських рахунків/платіжних рахунків, власниками яких є нерезиденти [17].

Автоматизовану інформаційну систему можна визначити як складну людино-машинну систему, що є взаємозалежним комплексом апаратних, програмних та технологічних компонентів, та що є призначеною для збору, обробки, збереження та розподілу інформації із ціллю прийняття управлінських рішень.

Загалом, беручи до уваги викладене, можна зробити припущення, що адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади є принципами, закріпленими у нормах адміністративного права, що визначають права, обов'язки та відповідальність таких органів під час їх діяльності з вирішення проблем суспільства із використанням складних людино-машинних систем, що є взаємозалежними комплексами апаратних, програмних і технологічних компонентів, призначених для збору, обробки, збереження та розподілу інформації із ціллю прийняття управлінських рішень.

Загальні засади діяльності та прийняття управлінських рішень органами публічної влади спираються на положення Конституції України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (далі – Конституція України) [18].

Зокрема, у згоді зі змістом положень ст. 1 Конституції України держава Україна є демократичною, соціальною та правовою. Отже, прийняття управлінських рішень органами публічної влади мають відповідати стандартам такої держави, ґрунтуватись на них та не перебувати у суперечності з ними. Тому використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінсь-

ких рішень такими органами має сприяти демократизації відносин у суспільстві, гарантувати розвиток соціальної держави та спиратись на право та права людини.

Також відповідно до змісту ч. 1 та ч. 2 ст. 3 Конституції України людина, а також її життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканність та безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Своєю чергою права та свободи людини, а також їх гарантії є визначальними для змісту і спрямованості чину держави. Держава є відповідальною перед людиною за свій чин. Утвердження та гарантування прав та свобод людини виступає вирішним обов'язком держави. Отже, використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади повинне мати на меті виключно утвердження й забезпечення прав і свобод людини. Тоді прийняття управлінських рішень зазначеними органами влади має виходити із визнання в Україні людини, її життя та здоров'я, честі та гідності, недоторканності та безпеки як найвищої соціальної цінності. В такому разі якщо використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади перебуває у суперечності з таким принципом, то від такого використання слід відмовитись.

Згідно зі змістом ч. 1 ст. 8 Конституції України в Україні визнається та функціонує принцип верховенства права.

У згоді зі змістом Рішення Конституційного Суду України (про призначення судом більш м'якого покарання) у справі N 1-33/2004 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 верховенство права є пануванням права у суспільстві. Водночас проявом верховенства права є те, що право не обмежується самим лише законодавством як однією із його конфігурацій, а містить й іншого роду суспільні керунки, у тому числі норми моралі, традиції, звичаї і таке інше, що є легітимованими суспільством та зумовлені досягнутим історично його культурним рівнем. Тому такого роду сприймання права не дає підстав, щоби ототожнити його зі законом, який деколи може належати і до несправедливих, зокрема обмежувати свободу й рівність особи [19].

Отже, використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади не має ґрунтуватись на положеннях законодавства, що суперечить верховенству права, є несправедливим та серед іншого обмежує свободу та рівність особи.

Також відповідно до змісту положень ч. 1 та ч. 1 ст. 19 Конституції України правопорядок в Україні тримається на началах, у згоді з якими ніхто не може бути примушений робити те, що не є передбаченим законодавством. Водночас органи державної влади й органи місцевого самоврядування, їх посадовці є зобов'язаними діяти виключно на підставі, в рамках повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України. Отже, використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади має здійснюватися виключно на ґрунті, в рамках

повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України. Інакше кажучи, відсутність законодавчої бази робить неможливим використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади.

Водночас беручи до уваги положення ч. 1 ст. 8 Конституції України, слід зазначити, що сама по собі наявність законодавчих актів, що регулюють використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади не є достатньою підставою для здійснення такої діяльності, головним є відповідності таких законодавчих актів принципу верховенства права. Інакше кажучи, використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади має здійснюватися виключно на основі у межах повноважень і в спосіб, що передбачені Конституцією України та законами України, причому останні мають відповідати принципу верховенства права.

Адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади визначаються зокрема і у окремих нормативно-правових актах. Наприклад, Постановою Кабінету Міністрів України від 12 липня 2024 р. № 815 затверджено Порядок інформаційної взаємодії між автоматизованими інформаційними системами органів державної влади та загальнодержавною екологічною автоматизованою інформаційно-аналітичною системою забезпечення прийняття управлінських рішень та доступу до екологічної інформації та її мережі, що набере чинності за шість місяців з дня, коли воєнний стан скасовується або припиняється (далі – Порядок) [20]. Зокрема передбачено, що упродовж шістьох місяців із дня, коли воєнний стан в Україні скасовується або припиняється Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів слід гарантувати технічну здатність передавання інформації, що її передбачено Порядком. Водночас міністерствам та іншого роду центральним органам виконавчої влади слід забезпечити інформаційну взаємодію та обмін інформацією із загальнодержавною екологічною автоматизованою інформаційно-аналітичною системою забезпечення прийняття управлінських рішень та доступу до екологічної інформації та її мережі; також цим органам влади слід привести власні нормативно-правові акти, що ними регулюється порядок формування й гарантування роботи автоматизованих інформаційних систем підсистем державної системи моніторингу довкілля, у сумісність із Порядком. Окремо зазначено, що Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська міська державні адміністрації, їх виконавчі органи, а так само й регіональні центри моніторингу довкілля (за випадку, коли їх сформовано) із дня, коли скасовано чи ж припинено воєнний стан в Україні слід подати упродовж місяця Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів запит стосовно необхідності доступу до загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення прийняття управлінських

рішень та доступу до екологічної інформації та її мережі із вказівкою структури потрібних відомостей. Отже, адміністративно-правовою засадою використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади є необхідність взаємодії між цими органами влади під час здійснення такої діяльності.

У згоді зі змістом п. 3 Порядку електронна інформаційна взаємодія реалізується зі застосуванням автоматизованих інформаційних систем суб'єктів інформаційних відношень засобами системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта» із дотриманням вимог Законів України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги», «Про захист персональних даних», «Про публічні електронні реєстри», «Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах», інших нормативно-правових актів.

Отже, законодавець за загальним правилом передбачає застосування єдиної системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта». Таким чином, адміністративно-правовою засадою використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади є необхідність використання чітко визначеної системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів.

Водночас із цього правила можливим є виняток, що передбачено п. 5 Порядку, згідно із яким за випадку відсутності технічної спроможності передавання даних із вжитком системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів «Трембіта» електронна інформаційна взаємодія поміж суб'єктами інформаційних відношень може відбуватись із вжитком інших інформаційно-комунікаційних систем зі використанням у них відповідних комплексних систем захисту інформації зі підтвердженою відповідністю за результатами державної експертизи, що її проводять із врахуванням галузевих вимог і норм інформаційної безпеки за порядком, установленим законодавством.

Тоді обсяг й структура даних, що ними обмінюються суб'єкти інформаційних відношень, підлягають визначенню такими суб'єктами. Отже, адміністративно-правовою засадою використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади є можливість у визначених законом випадках застосовувати й інші системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів, окрім прямо передбачених законом, але за умов застосування відповідних комплексних систем захисту інформації.

Тоді ще однією адміністративно-правовою засадою використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади є надання органам влади за наведеного вище випадку права самостійно визначати обсяг й структуру даних, що ними обмінюються суб'єкти інформаційних відносин.

Водночас відповідно до змісту положень п. 6 Порядку, Інформація, зокрема персональні дані, запитуються у встановлених законодавством випадках задля реалізації суб'єктами інформаційних відношень власних повноважень та досягнення законної мети. Отже, важливою адміністративно-правовою засадою використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади є здійснення такої діяльності виключно задля здійснення цими органами влади своїх повноважень та досягнення законної мети. Така засада, передбачена Порядком, безпосередньо спирається на наведені вище положення Конституції України.

У згоді із п. 13 Порядку, Інформацію, що передається, підлягає обробленню із врахуванням вимог законодавства стосовно захисту персональних даних й використовується суб'єктами інформаційних відношень для реалізації ними повноважень, передбачених Конституцією України та законами України, не може бути передано третій особі за відсутності згоди суб'єкта персональних даних, наданої володільцю персональних даних, або відповідно до вимог законодавства. Тобто, важливою адміністративно-правовою засадою використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади є необхідність дотримання вимог законодавства про захист персональних даних.

Слід зазначити, що питання захисту персональних даних є важливим завданням адміністративного права України та адміністративного права в цілому, як правничо-культурного явища, що підтверджується поглядами й іноземних науковців. Відносини у сфері персональних даних стосуються реалізації прав і свобод людини і громадянина, тож набувають особливої ваги для спрямування діяльності органів публічної влади. Тобто, захист персональних даних водночас є адміністративно-правовою засадою використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади та одним із принципів адміністративного права в цілому.

Як зазначає Ф. Янґ, слід використовувати адміністративні повноваження для посилення захисту персональних даних, чіткого визначення основного змісту персональних даних громадян, а також обсягу повноважень та видів суб'єктів повноважень. КНР не має спеціального законодавства про захист персональної інформації, а темпи захисту права на персональну інформацію у цій державі є повільними саме через відсутність обмежень та контролю з боку відповідних законів та нормативних актів. Водночас адміністративні органи не контролюються під час виконання своїх функцій саме через відсутність захисту, що забезпечується адміністративними правилами. При цьому виходом із такого становища є застосування інструментів адміністративного права, що має збалансувати інтереси учасників правовідносин у сфері захисту персональних даних, а й стати важливою інновацією та яскравою новиною в системі правового захисту [21]. Звернення іноземних дослідників на уваги на гостроту питання захисту персональних даних через інструменти адміністративного права є

важливим аргументом для належної реалізації чинних в Україні адміністративно-правових засад використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень. Загалом усі наведені вище адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади можна поділити на загальні (тобто ті, що їх визначено Конституцією України) та спеціальні (ті, що їх передбачено положеннями спеціальних актів законодавства). Основний Закон України закладає загальні принципи, що є обов'язковими для усієї галузі адміністративного права, а отже вони будуть обов'язковими для використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень усіма без виключення органами публічної влади. Натомість для певних органів публічної влади законодавець передбачає прийняття окремих нормативно-правових актів, що визначають спеціальні адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень конкретним органом публічної влади чи групою таких органів. Для прикладу можна взяти згаданий вище документ, що регулює питання інформаційної взаємодії між автоматизованими інформаційними системами органів державної влади й загальнодержавною екологічною автоматизованою інформаційно-аналітичною системою забезпечення прийняття управлінських рішень й доступу до екологічної інформації та її мережі [20].

Такий поділ можна відобразити у Таблиці 1.

Таблиця 1

Загальні та спеціальні адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади

№ за п/п	Загальні адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади	Спеціальні адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади
1	дотримання принципу гуманізму	здійснення взаємодії між органами публічної влади
2	необхідність дотримання стандартів демократичної, соціальної й правової держави	використання чітко визначеної системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів
3	дотримання принципу верховенства права	можливість застосовувати інші системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів, окрім прямо передбачених законом
4	заборона примусу робити те, що не передбачено законодавством	здійснення такої діяльності виключно задля реалізації органами влади своїх повноважень та досягнення законної мети
5	дотримання принципу законності	дотримання вимог законодавства зі захисту персональних даних

Особливої актуальності набуває питання організаційних та правових наслідків використання автоматизованих інформаційних систем в прийнятті управлінських рішень органами публічної влади. Як приклад можна навести практику застосування Національною поліцією України інформаційно-телекомунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» (далі – ІПНП): інформаційно-технічний комплекс «Цунамі», що гарантує організаційну й інформаційну забезпеку реагування підрозділів Національної поліції на події. На думку І. Іванова, досягненням такої оболонки є застосування електронної картки реагування на подію, що покращує якість збирання й фіксування первинної інформації на місцях подій, суттєво зменшує час направлення нарядів поліції; сприяє проведенню розрахунків звітів й роботи з архівами статистичних звітів, візуалізації інформації на мапі України ((Геопортал), Гарпун, ITT-CUSTODI RECORDS). Проте дослідник зазначає, що виявлено й проблемні питання. До прикладу, спостерігалось повторюване зупинення належної роботи системи ІПНП (так зване «підвисання»), що своїм наслідком мало унеможливлення належної роботи працівників поліції. Зокрема мало місце повторюване зупинення належної роботи системного комплексу «Цунамі», що цілком блокувало роботу операторів «102» й диспетчерської служби, які були змушеними приймати повідомлення й направляти наряди поліції на виконання завдання в телефонному режимі, що погіршило час реагування на повідомлення про події [22, с. 118–119]. Фактично в такому випадку мова йде про неможливість використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади за умов, коли використання таких систем прямо передбачено законодавством.

Виходом з такого становища варто розглядати удосконалення технічних можливостей автоматизованих інформаційних систем та безпосередню взаємодію розробників таких систем із їх користувачами серед посадовців органів публічної влади.

І. Іванов також звертає увагу на те, формування звітів за напрямами діяльності у системі ІПНП було встановлено виключно на центральному рівні, що зробило неможливим у разі виникнення необхідності корегування таких звітів на регіональному рівні Управліннями інформаційно-аналітичної підтримки Національної поліції України. Своєю чергою це вимагає додаткового часу для обробки й узагальнення необхідної інформації. Тому дослідник наголошує на проблемі необхідності надання можливості на регіональному рівні формувати та корегувати звіти в системі ІПНП [18, с. 119]. Отже, недосконаліть автоматизованих інформаційних систем послаблює спроможність органів публічної влади для належного ухвалення управлінських рішень, що вимагає технічного та нормативно-правового реагування на цю проблему.

Правові наслідки використання автоматизованих інформаційних систем в прийнятті управлінських рішень органами публічної влади мають виходити з відповідних положень чинного національного законодавства та права

Європейського Союзу. Наприклад, в ЄС у разі застосування автоматизованих систем пріоритетом є дотримання прав людини. Як зазначає В. Токарева, підхід у Європейському Союзі можна схарактеризувати як превалювання прав людини й суб'єктів даних над інтересами компаній, що отримують економічні переваги від обробки персональних даних зі використання автоматизованих систем [23, с. 34]. Дослідниця звертає увагу на те, що відповідно до змісту положень Керівництва зі автоматизованого прийняття індивідуальних рішень та профайлінгу для цілей Регламенту ЄС 2016/679 формулювання «рішення, засновані виключно на автоматизованій обробці», не свідчить, що за випадку формальної участі людини, контролер звільняється від обов'язку надавати відповідні відомості суб'єктам персональних даних [23, с. 34]. Отже, використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади не передбачає усунення посадовців у такій діяльності, а може бути виключно її помічним механізмом, що випливає із аналізу положень права ЄС. Водночас ідея розширення сфери застосування автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади вимагає належної реакції з боку законодавця, який має віднайти баланс між захистом права інтелектуальної власності щодо самої системи та правами людини, на які застосування цієї системи чинить вплив.

Як зауважує В. Токарева, з метою недопущення дискримінації й вирішення дилеми, пов'язаної зі розкриттям функціонування системи автоматизованого прийняття рішення (алгоритму), що захищено патентним законодавством, слід наділити фізичних осіб правом на роз'яснення і одержання відомостей стосовно логіки прийняття індивідуальних рішень алгоритмом, навіть зі формальною участю людини й право оскарження таких рішень, у разі, якщо вони порушують право на недоторканність приватного життя й право на гідність [23, с. 35].

Використання автоматизованих інформаційних систем в прийнятті управлінських рішень органами публічної влади сьогодні не передбачає перетворення їх на самостійного суб'єкта прийняття управлінського рішення, проте виникає питання чи чинне законодавство певною мірою не виключає такої можливості у майбутньому. Наприклад, згідно зі змістом Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р «Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні», в царині публічного управління потрібно гарантувати виконання зокрема такого завдання, як створення переліку адміністративних послуг, що рішення за ними приймаються у автоматичний спосіб, за мінімальної участі державних службовців й/чи співробітників державних й/чи комунальних підприємств, установ, організацій.

Також у сфері правосуддя серед іншого пропонується передбачити можливість винесення судових рішень за справами незначної складності (за наявності взаємної згоди сторін) на підставі результатів аналізу, що його здійснено із вжитком технологій штучного інтелекту, стану дотримання законодавства та судової практики [24].

Безперечно, що наведені випадки не передбачають застосування автоматизованих інформаційних систем чи/та штучного інтелекту як самостійного суб'єкта прийняття управлінського рішення, проте й посадовець в таких випадках де-факто стає не єдиним учасником процесу ухвалення цього рішення, адже воно продукується не лише на основі його інтелектуальної діяльності.

З метою усунення дискусії щодо впливу автоматизованих інформаційних систем на прийняття управлінських рішень органами публічної влади слід на законодавчому рівні передбачити рівень та випадки їх застосування у такій діяльності, підстави для оскарження таких рішень, а також право на можливість у певних випадках розкриття механізму ухвалення таких рішень для людини, щодо якої воно стосується.

Загалом дослідження адміністративно-правових засад використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади дає підстави для того, щоби зробити припущення про зародження своєрідного адміністративного цифрового права, оскільки цифровізація суспільних відносин та діяльності органів публічної влади набула настільки значних обсягів, що вимагає формування цілої окремої групи актів законодавства.

При цьому цифровізація та технологізація управлінських процесів властиві не лише адміністративному праву України. Наприклад, як зазначає Г. Балас, цифрове адміністративне право являє собою якісний зсув у йорданському державному управлінні, поєднуючи традиційні принципи адміністративного права з вимогами сучасного цифрового середовища. Управління даними та електронними послугами вимагає надійної правової бази, точних механізмів захисту даних, забезпечення ефективності послуг та чіткого визначення юридичної відповідальності у випадках технічних збоїв або застосування автоматизованих рішень. Мало того, правові, адміністративні та технічні виклики, що стоять перед цифровою трансформацією, не є перешкодами для прогресу; радше, вони служать стимулами для постійного оновлення законодавства та розвитку інституційної та технічної інфраструктури [25, с. 585].

Висновки. Адміністративно-правові засади використання автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади визначено положеннями Конституції України та спеціальних нормативно-правових актів.

Проблемним питанням є відсутність законодавчого визначення автоматизованої інформаційної системи, що становить значну перешкоду для повноцінної реалізації адміністративно-правових засад її використання у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади.

Труднощі із використанням автоматизованих інформаційних систем у прийнятті управлінських рішень органами публічної влади нерідко пов'язані з технічною та функціональною недосконалістю таких систем, що за умов обов'язковості їх застосування створює перешкоди для належного рівня

публічного управління. Виходом із такої ситуації є взаємодія на стадії створення та вдосконалення таких систем між посадовцями-користувачами та розробниками.

Врегулювання на законодавчому рівні потребує питання рівня та випадків застосування автоматизованих інформаційних систем при прийнятті управлінських рішень органами публічної влади, підстави для оскарження таких рішень, а також закріплення права на можливість у певних випадках розкриття механізму ухвалення таких рішень для людини, щодо прав якої воно стосується.

Література:

1. Дегтяр А. О. Державно-управлінське рішення: інформаційно-аналітичне та організаційне забезпечення: монографія. Харків: Видавництво ХарРІ НАДУ «Магістр», 2004. 224 с.

2. Конопльов В. В. Теоретичні та практичні аспекти інформаційного забезпечення розробки та прийняття управлінських рішень у сучасній адміністративній діяльності органів внутрішніх справ. Право і Безпека. 2013. № 2. С. 82–86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2013_2_17 (дата звернення: 30.01.2026).

3. Личенко І. О. Система публічного управління України: зміни періоду війни. Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія «Юридичні науки». 2022. № 8 (54). С. 21–26. URL: https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16632423183460.pdf (дата звернення: 30.01.2026).

4. Коваленко Л. П. Деякі проблеми адміністративного права як галузі права. Сучасні проблеми адміністративного права та процесу. Харків, 2017. С. 41–44. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_06_2017/pdf/12.pdf (дата звернення: 30.01.2026).

5. Заброда Д. Г. Адміністративно-правові засади: сутність та зміст категорії. Адміністративне право і процес. 2013. № 2 (4). С. 45–51. URL: https://share.google/rJ7egBWMQH8cOGh9E (дата звернення: 30.01.2026).

6. Шапошник А. С. Щодо поняття адміністративно-правових засад діяльності прокурора в Україні. Академічні візії. 2023. № 15. URL: https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/690/622 (дата звернення: 30.01.2026).

7. Про затвердження Порядку зарахування, відрахування та переведення учнів до державних та комунальних мистецьких ліцеїв: Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України від 17.12.2021 № 1005. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0238-22?find=1&text=%D0%B7%D0%B0%D1%81%D0%B0%D0%B4#w1_1 (дата звернення: 30.01.2026).

8. Філіпенко А. С. Місце управлінського рішення в адміністративно-правовій діяльності. ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2012. № 2 (14). С. 166–169. URL: http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2012/3/32.pdf (дата звернення: 30.01.2026).

9. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2018/1999 від 11 грудня 2018 року про управління Енергетичним Союзом і пом'якшення наслідків зміни клімату, про внесення змін до регламентів Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 663/2009 і (ЄС) № 715/2009, директив Європейського Парламенту і Ради 94/22/ЄС, 98/70/ЄС, 2009/31/ЄС, 2009/73/ЄС, 2010/31/ЄС, 2012/27/ЄС і 2013/30/ЄС, директив Ради 2009/119/ЄС і (ЄС) 2015/652 і про скасування Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 525/2013. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_030-18/ed20190330#n79 (дата звернення: 30.01.2026).

10. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) від 25 жовтня 2012 року про енергоефективність, внесення змін до директив 2009/125/ЄС і 2010/30/ЄС та про скасування

директив 2004/8/ЄС і 2006/32/ЄС. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon .rada.gov.ua/laws/show/984_017-12#n35 (дата звернення: 30.01.2026).

11. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/1011 від 8 червня 2016 року про індекси, які використовують як бенчмарки у фінансових інструментах і фінансових договорах або для вимірювання результативності інвестиційних фондів, та про внесення змін до директив 2008/48/ЄС та 2014/17/ЄС і Регламенту (ЄС) № 596/2014. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_042-16/ed20160608#n 102 (дата звернення: 30.01.2026).

12. Битяк Ю. П., Матюхіна Н. П., Ковтун М. С. та ін. Основи публічного адміністрування. Харків: Право, 2021. 238 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route= product/product/download&product_id=4279&download_id=1332&srsltid=AfmBOoq29tBhyYjsQ lTHxjkXWa9dN_znxrosEruWgotBh_MQUl3ZneKa (дата звернення: 30.01.2026).

13. Про використання доменних імен у спеціальному публічному домені .gov.ua: Закон України від 28.07.2023 № 3284-IX. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon .rada.gov.ua/laws/show/3284-20/ed20230728#n9 (дата звернення: 30.01.2026).

14. Директива Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2022/2557 від 14 грудня 2022 року про стійкість критично важливих суб'єктів та скасування Директиви Ради 2008/114/ЄС. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9a3_002-22/ed20221214#n94 (дата звернення: 30.01.2026).

15. Личенко І. О. Адміністративно-правові засади публічного управління в Україні. Журнал східноєвропейського права. 2020. № 78. С. 37–44. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2020/07/Lychenko_78.pdf (дата звернення: 30.01.2026).

16. Про захист інформації в інформаційно-комунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua /laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 30.01.2026).

17. Про затвердження Положення про інформаційну взаємодію уповноважених установ щодо рахунків нерезидентів у гривні та внесення зміни до Положення про валютний нагляд: Постанова Національного банку України від 30.05.2023 № 72. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0072500-23?find=1&text=%D0%B0%D0% B2%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0 %B0%D0%BD%D0%B0+%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0% D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0+%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5 %D0%BC%D0%B0#w1_1 (дата звернення: 30.01.2026).

18. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2 %D1%80#Text (дата звернення: 30.01.2026).

19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) Рішення Конституційного суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text (дата звернення: 30.01.2026).

20. Про інформаційну взаємодію між автоматизованими інформаційними системами органів державної влади та загальнодержавною екологічною автоматизованою інформаційно-аналітичною системою забезпечення прийняття управлінських рішень та доступу до екологічної інформації та її мережі: Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 12.07.2024 № 815. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/ aws/show/815-2024-%D0%BF#n15 (дата звернення: 30.01.2026).

21. Fang Yang. A Protection Model of Citizen Personal Information Administrative Law Based on BD Analysis and Edge Computing. Wireless Communications and Mobile Computing. 2022. Article ID 3037942. DOI: https://doi.org/10.1155/2022/3037942

22. Іванов І. Є. Проблематика використання автоматизованих інформаційних систем у діяльності МВС України. Юридична наука. 2020. № 5 (107). С. 113–120. URL: https://journal-nam.com.ua/index.php/journal/article/view/277/267 (дата звернення: 30.01.2026).

23. Токарева В. О. Правове регулювання використання алгоритмів для прийняття юридично значущих рішень. Часопис цивілістики. 2023. Випуск 49. С. 32–37. URL: http://clj.nuoua.od.ua/archive/49/5.pdf (дата звернення: 30.01.2026).

24. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80?find=1&text=%D1%83%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82#w1_6 (дата звернення: 30.01.2026).

25. Hashim Balas. Digital administrative law: Data management and electronic government services. Perinatal Journal. 2026. Vol. 34 (1). P. 578–586. DOI: https://doi.org/10.57239/prn.26.03410061

References:

1. Dehtiar, A. O. (2004). Derzhavno-upravlinske rishennia: informatsiino-analitychne ta orhanizatsiine zabezpechennia [Public administration decision: Information-analytical and organizational support]. Vydavnytstvo KharRI NADU “Mahistr” [in Ukrainian].

2. Konoplov, V. V. (2013). Teoretychni ta praktychni aspekty informatsiinoho zabezpechennia rozrobky ta pryiniattia upravlinskykh rishen u suchasnii administratyvnii diialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav [Theoretical and practical aspects of information support for the development and adoption of managerial decisions in modern administrative activity of internal affairs bodies]. Pravo i Bezpeka – Law and Safety, 2, 82–86. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2013_2_17 [in Ukrainian].

3. Lychenko, I. O. (2022). Systema publichnoho upravlinnia Ukrainy: zminy periodu viiny [The system of public administration of Ukraine: Changes during the war period]. Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal “Internauka”. Seriia “Yurydychni nauky” – International Scientific Journal “Internauka”. Series “Legal Sciences”, 8(54), 21–26. https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16632423183460.pdf [in Ukrainian].

4. Kovalenko, L. P. (2017). Deiaki problemy administratyvnoho prava yak haluzi prava [Some problems of administrative law as a branch of law]. In Suchasni problemy administratyvnoho prava ta protsesu – Modern problems of administrative law and procedure (pp. 41–44). https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_06_2017/pdf/12.pdf [in Ukrainian].

5. Zabroda, D. H. (2013). Administratyvno-pravovi zasady: sutnist ta zmist katehorii [Administrative and legal principles: Essence and content of the category]. Administratyvne pravo i protses – Administrative Law and Process, 2(4), 45–51. https://share.google/rJ7egBWMQH8cOGh9E [in Ukrainian].

6. Shaposhnyk, A. S. (2023). Shchodo poniattia administratyvno-pravovykh zasad diialnosti prokurora v Ukraini [On the concept of administrative and legal principles of the prosecutor’s activity in Ukraine]. Akademichni vizii – Academic Visions, 15. https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/690/622 [in Ukrainian].

7. Pro zatverdzhennia Poriadku zarakhuvannia, vidrakhuvannia ta perevedennia uchniv do derzhavnykh ta komunalnykh mystetskykh litseiv: Nakaz Ministerstva kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy vid 17.12.2021 № 1005 [On approval of the Procedure for enrollment, expulsion and transfer of students to state and municipal art lyceums: Order of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine No. 1005 of December 17, 2021]. (2021). Baza danykh

"Zakonodavstvo Ukrainy" – Database "Legislation of Ukraine". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0238-22 [in Ukrainian].

8. Filipenko, A. S. (2012). Mistse upravlinskoho rishennia v administratyvno-pravovii diialnosti [The place of managerial decision in administrative and legal activity]. Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo – Bulletin of NTUU "KPI". Political Science. Sociology. Law, 2(14), 166–169. http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2012/3/32.pdf [in Ukrainian].

9. Rehlament Yevropeiskoho Parlamentu i Rady (IeS) № 2018/1999 vid 11 hrudnia 2018 roku pro upravlinnia Enerhetychnym Soiuzom i pomiakshennia naslidkiv zminy klimatu [Regulation (EU) No. 2018/1999 of the European Parliament and of the Council of 11 December 2018 on the Governance of the Energy Union and Climate Action]. (2018). Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy" – Database "Legislation of Ukraine". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_030-18 [in Ukrainian].

10. Dyrektyva Yevropeiskoho Parlamentu i Rady (IeS) vid 25 zhovtnia 2012 roku pro enerhoefektyvnist [Directive 2012/27/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 on energy efficiency]. (2012). Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy" – Database "Legislation of Ukraine". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_017-12 [in Ukrainian].

11. Rehlament Yevropeiskoho Parlamentu i Rady (IeS) 2016/1011 vid 8 chervnia 2016 roku pro indeksy, yaki vykorystovuiutsia yak benchmarky u finansovykh instrumentakh [Regulation (EU) 2016/1011 of the European Parliament and of the Council of 8 June 2016 on indices used as benchmarks]. (2016). Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy" – Database "Legislation of Ukraine". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_042-16 [in Ukrainian].

12. Bytiak, Yu. P., Matiukhina, N. P., Kovtun, M. S., et al. (2021). Osnovy publichnoho administruvannia [Fundamentals of public administration]. Pravo. https://pravo-izdat.com.ua [in Ukrainian].

13. Pro vykorystannia domennykh imen u spetsialnomu publichnomu domeni .gov.ua: Zakon Ukrainy vid 28.07.2023 № 3284-IX [On the use of domain names in the special public domain .gov.ua: Law of Ukraine No. 3284-IX of July 28, 2023]. (2023). Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy" – Database "Legislation of Ukraine". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3284-20 [in Ukrainian].

14. Dyrektyva Yevropeiskoho Parlamentu i Rady (IeS) 2022/2557 vid 14 hrudnia 2022 roku pro stiikist krytychno vazhlyvykh subiektiv ta skasuvannia Dyrektyvy Rady 2008/114/YeS [Directive (EU) 2022/2557 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on the resilience of critical entities and repealing Council Directive 2008/114/EC]. (2022). Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy" – Database "Legislation of Ukraine". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/9a3_002-22 [in Ukrainian].

15. Lychenko, I. O. (2020). Administratyvno-pravovi zasady publichnoho upravlinnia v Ukraini [Administrative and legal principles of public administration in Ukraine]. Zhurnal skhidnoievropeiskoho prava – Journal of Eastern European Law, 78, 37–44. http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2020/07/Lychenko_78.pdf [in Ukrainian].

16. Pro zakhyst informatsii v informatsiino-komunikatsiinykh systemakh: Zakon Ukrainy vid 05.07.1994 № 80/94-VR [On the Protection of Information in Information and Communication Systems: Law of Ukraine No. 80/94-VR of July 5, 1994]. (1994). Baza danykh "Zakonodavstvo Ukrainy" – Database "Legislation of Ukraine". https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

17. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro informatsiinu vzaiemodiiu upovnovazhenykh ustanov shchodo rakhunkiv nerezydentiv u hryvni: Postanova NBU vid 30.05.2023 № 72 [On approval of the Regulation on information interaction of authorized institutions regarding non-resident accounts in hryvnia: Resolution of the National Bank of Ukraine No. 72 of May 30, 2023].

(2023). Baza danykh “Zakonodavstvo Ukrainy” – Database “Legislation of Ukraine”. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0072500-23 [in Ukrainian].

18. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine No. 254k/96-VR of June 28, 1996]. (1996). Baza danykh “Zakonodavstvo Ukrainy” – Database “Legislation of Ukraine”. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

19. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 02.11.2004 № 15-rp/2004 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 15-rp/2004 of November 2, 2004]. (2004). Baza danykh “Zakonodavstvo Ukrainy” – Database “Legislation of Ukraine”. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04 [in Ukrainian].

20. Pro informatsiinu vzaiemodiiu mizh avtomatyzovanymy informatsiinymy systemamy orhaniv derzhavnoi vlady: Postanova KMU vid 12.07.2024 № 815 [On information interaction between automated information systems of state authorities: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 815 of July 12, 2024]. (2024). Baza danykh “Zakonodavstvo Ukrainy” – Database “Legislation of Ukraine”. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2024-%D0%BF [in Ukrainian].

21. Fang, Y. (2022). A protection model of citizen personal information administrative law based on BD analysis and edge computing. Wireless Communications and Mobile Computing, Article 3037942. https://doi.org/10.1155/2022/3037942

22. Ivanov, I. Ye. (2020). Problematyka vykorystannia avtomatyzovanykh informatsiinykh system u diialnosti MVS Ukrainy [Issues of using automated information systems in the activities of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine]. Yurydychna nauka – Legal Science, 5(107), 113–120. https://journal-nam.com.ua/index.php/journal/article/view/277/267 [in Ukrainian].

23. Tokareva, V. O. (2023). Pravove rehuliuvannia vykorystannia alhorytmiv dlia pryiniattia yurydychno znachushchykh rishen [Legal regulation of the use of algorithms for legally significant decision-making]. Chasopys tsyvilistyky – Civilistics Journal, 49, 32–37. http://clj.nuoua.od.ua/archive/49/5.pdf [in Ukrainian].

24. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku shtuchnoho intelektu v Ukraini: Rozporiadzhennia KMU vid 02.12.2020 № 1556-r [On approval of the Concept for the Development of Artificial Intelligence in Ukraine: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1556-r of December 2, 2020]. (2020). Baza danykh “Zakonodavstvo Ukrainy” – Database “Legislation of Ukraine”. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80 [in Ukrainian].

25. Hashim, B. (2026). Digital administrative law: Data management and electronic government services. Perinatal Journal, 34(1), 578–586. https://doi.org/10.57239/prn.26.03410061

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 343.13

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2969-2979

Вичавка Валерій доктор філософії в галузі права, старший викладач кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, https://orcid.org/0000-0003-0052-8246

Прокопченко Тарас магістр правоохоронної діяльності**,** начальник відділу організації оперативно-розшукової діяльності Головного оперативно-розшукового відділу 2 прикордонного загону Державної прикордонної служби України, м. Подільськ, https://orcid.org/0000-0002-9879-4966

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ДОКАЗУВАННІ

Анотації. Сучасний етап розвитку суспільства характеризується активною цифровізацією всіх сфер життєдіяльності, у тому числі й системи кримінальної юстиції. В умовах воєнного стану, гібридних загроз та зростання кількості злочинів, пов’язаних із посяганнями на державну безпеку, особливої ваги набуває питання ефективного збирання, перевірки та використання доказів із застосуванням сучасних технологій. Цифрові інструменти, автоматизовані бази даних, системи відеоспостереження, геоінформаційні комплекси, штучний інтелект і біометричні технології стають важливими елементами процесу доказування, підвищуючи його точність, оперативність і прозорість.

У статті розглянуто теоретичні та практичні аспекти використання сучасних технологій у процесі доказування в кримінальному провадженні України. Проаналізовано наукові підходи до визначення сутності електронних (цифрових) доказів, окреслено проблеми їх збирання, фіксації та оцінки в умовах відсутності належного нормативного регулювання.

У сучасному кримінальному процесі України предмет доказування охоплює сукупність фактичних обставин, встановлення яких є необхідним для прийняття законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення щодо кримінальної відповідальності особи. Для Державної прикордонної служби України використання сучасних технологій у доказуванні має не лише процесуальне, а й стратегічне значення. Прикордонні підрозділи щоденно фіксують та документують правопорушення, пов’язані з незаконним перетином державного кордону, контрабандною діяльністю, переміщенням зброї, наркотиків, осіб, що ухиляються від мобілізації тощо. Застосування високотехнологічних засобів (відеофіксації, аналітичних систем, баз біометричних даних, автоматизованих платформ моніторингу) забезпечує належну доказову базу для кримінальних проваджень, сприяючи утвердженню принципу невідворотності

відповідальності. Актуальність дослідження полягає в необхідності адаптації кримінального процесу України до швидкого розвитку цифрових технологій та їх застосування в доказуванні, що має особливе значення для ефективної роботи Державної прикордонної служби у сфері протидії злочинам на кордоні та забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: доказування; злочин; сучасні технології; цифрові докази; кримінальне правопорушення.

Vychavka Valerii PhD, Senior Lecturer of the Department of Legal Theory and Criminal procedural Activities, Bogdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0003-0052-8246

Prokopchenko Taras Master of Law Enforcement, Head of the Department of Organization of Operative and Investigative Activities of the Main Operative and Investigative Department of the 2nd Border Detachment of the State Border Service of Ukraine, Podilsk, https://orcid.org/0000-0002-9879-4966

MODERN TECHNOLOGIES IN CRIMINAL EVIDENCE GATHERING AND EXAMINATION

Abstract. The current stage of society's development is characterized by the active digitalization of all spheres of life, including the criminal justice system. In conditions of martial law, hybrid threats and an increase in the number of crimes related to encroachments on state security, the issue of effective collection, verification and use of evidence using modern technologies is of particular importance. Digital tools, automated databases, video surveillance systems, geoinformation complexes, artificial intelligence and biometric technologies are becoming important elements of the evidence process, increasing their accuracy, efficiency and transparency.

The article considers theoretical and practical aspects of the use of modern technologies in the evidence process in criminal proceedings in Ukraine. Scientific approaches to determining the essence of electronic (digital) evidence are analyzed, and the problems of their collection, fixation and evaluation in the absence of proper regulatory regulation are outlined.

In modern criminal proceedings in Ukraine, the subject of proof covers a set of factual circumstances, the establishment of which is necessary for making a lawful, justified and fair court decision on the criminal liability of a person. For the State Border Service of Ukraine, the use of modern technologies in evidence is of not only procedural but also strategic importance. Border units daily record and document offenses related to illegal crossing of the state border, smuggling activities, movement of weapons, drugs, persons evading mobilization, etc. The use of high-tech means (video recording, analytical systems, biometric databases, automated monitoring

platforms) provides an appropriate evidentiary basis for criminal proceedings, contributing to the establishment of the principle of inevitability of liability. The relevance of the study lies in the need to adapt the criminal process of Ukraine to the rapid development of digital technologies and their application in evidence, which is of particular importance for the effective work of the State Border Service in the field of combating border crimes and ensuring national security.

Keywords: evidence; crime; modern technologies; digital evidence; criminal offense.

Постановка проблеми. Сучасний стан кримінального процесу України характеризується стрімким зростанням ролі цифрових технологій у формуванні доказової бази та здійсненні кримінального провадження. Поширення електронних комунікацій, розвиток систем відеоспостереження, аналітичних платформ, біометричних реєстрів та інших високотехнологічних інструментів істотно змінює підходи до отримання, перевірки та оцінки доказів. Особливої ваги це набуває для Державної прикордонної служби України, підрозділи якої щоденно застосовують сучасні технічні засоби для фіксації правопорушень, пов’язаних із незаконним перетином державного кордону, контрабандною діяльністю чи використанням підроблених документів. Водночас чинне законодавство та правозастосовна практика не повною мірою адаптовані до таких технологічних змін: відсутність унормованих процедур роботи з документами/відомостями в електронній (цифровій) формі, невизначеність їхнього процесуального статусу та колізії у питаннях допустимості створюють ризики для забезпечення законності та обґрунтованості судових рішень. За таких умов актуалізується потреба у комплексному науковому аналізі використання сучасних технологій у доказуванні та визначенні шляхів удосконалення відповідного нормативно-процесуального регулювання.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю удосконалення теоретичних та практичних аспектів використання сучасних технологій у доказуванні в кримінальному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових досліджень свідчить, що проблематика використання сучасних технологій і цифрових доказів у кримінальному процесі набула суттєвого розвитку як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній науці. Окремі аспекти проблеми використання сучасних технологій у доказуванні в кримінальному процесі розглядалися в авторських працях А-М. Ангеленюк, М. Бєлової, І. Гловюк, А. Коваленка, А. Ліхтанської, О. Метелєва, М. Погорецького, В. Турова, Т. Фоміна та ін. Вагомий внесок у розвиток цієї проблематики також зробили такі вчені, як В. Бондар, О. Капліна, К. Караман, М. Погорецький, О. Татаров, А. Черняк, В. Фігурський та інші.

Зокрема, А-М. Ангеленюк звернула увагу на недоліки регулювання застосування електронних доказів у законодавстві України [1]. О. Метелєв у

своїх дослідженнях зосередив увагу на проблемних аспектах фіксації інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, визначивши основні вимоги до забезпечення її процесуальної легітимності та автентичності [2], а В. Бондар та В. Парфьонов розглянули питання впровадження новітніх технологій у процесі документування та розслідування злочинів, акцентуючи на проблемах оцінки їх доказового значення та допустимості у кримінальному провадженні [3]. Привертає увагу стаття М. Бєлової та Д. Бєлова, у якій проведено аналіз міжнародного досвіду в імплементації штучного інтелекту (ШІ) в досудове розслідування кримінальних справ [4].

Переважно українські науковці зосереджують увагу на практичних аспектах застосування електронних доказів у досудовому розслідуванні та судовому розгляді, підкреслюючи необхідність нормативного закріплення їхнього процесуального статусу та уніфікації процедур фіксації, збереження і перевірки достовірності цифрових даних. У свою чергу, зарубіжні дослідники пропонують концептуальні моделі автентифікації, стандарти оцінки та збереження електронної інформації, які можуть бути адаптовані до української правозастосовної практики з урахуванням національних особливостей кримінального процесу.

Водночас сучасна наукова дискусія не дає вичерпної відповіді на ряд ключових питань стосовно використання сучасних технологій у доказуванні, балансом між ефективністю розслідування злочинів і дотриманням процесуальних гарантій прав людини, правового статусу електронних доказів, критеріїв їх допустимості та інших. Ця наукова прогалина зумовлює потребу в подальшому теоретико-правовому осмисленні проблеми.

Мета статті полягає у визначенні особливостей, проблем і перспектив застосування сучасних технологій у процесі доказування в кримінальних провадженнях.

Виклад основного матеріалу. Збирання та використання цифрової інформації у кримінальному провадженні здійснюється в межах загальних правил доказування (зокрема, щодо належності, допустимості та достовірності) та положень Кримінального Процесуального Кодексу України (далі – КПК) про документи як джерело доказів (ст. 99 КПК) [5]. Практика Верховного Суду виходить із необхідності встановлення походження, способу отримання та забезпечення цілісності таких матеріалів.

При цьому оцінювання таких доказів здійснюється відповідно до статті 94 КПК України, яка встановлює критерії належності, допустимості, достовірності та достатності доказів у їх сукупності, що є ключовим при перевірці автентичності цифрових матеріалів [5].

Наукові праці останніх років систематизують джерела цифрових доказів, визначають проблеми їх класифікації, технічного забезпечення та експертної оцінки, акцентуючи на необхідності вироблення єдиного підходу до розуміння їх правової природи та процедурного статусу [1].

Водночас аналіз чинного законодавства засвідчує, що КПК України не містить чіткого визначення поняття «цифровий (електронний) доказ», не встановлює вичерпного переліку його джерел, а також процедур їх фіксації, збирання та зберігання. Це створює певні труднощі для практичного застосування і призводить до неоднакової судової інтерпретації. Науковці підкреслюють, що відсутність єдиної системи класифікації цифрових слідів злочину ускладнює розроблення ефективних методик збирання та оцінювання таких доказів, особливо в умовах швидкої еволюції ІТ-технологій [6, с. 227].

Судова практика демонструє формування стабільних підходів до роботи з цифровими доказами, які узгоджуються не лише з нормами КПК України, а й із положеннями суміжних законодавчих актів, що визначають статус електронних даних. У справі № 677/2040/16-к від 22.10.2020 Верховний Суд наголосив на необхідності встановлення джерела походження відеозапису та підтвердження його автентичності [7]. Правова позиція Суду фактично кореспондує з положеннями Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», який прямо закріплює, що документ не може втрачати юридичну силу або доказовість лише через електронну форму [8].

У рішенні № 404/700/17 від 31.10.2019 Суд підкреслив, що копія відеозапису без надання первинного носія чи можливості перевірити спосіб створення не є належним доказом [7]. Такий підхід узгоджується з вимогами законодавства щодо забезпечення цілісності електронних даних, зокрема положеннями Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [9], який визначає природу електронних підписів, механізми засвідчення цілісності та критерії достовірності електронних файлів.

У справі № 161/5306/16-к від 15.01.2020 Верховний Суд розмежував поняття «копія», «дублікат» і «оригінал» електронних даних у контексті статті 99 КПК України [7]. Суд підкреслив, що дублікат, створений уповноваженим суб’єктом, може бути прирівняний до оригіналу за умови підтвердженої автентичності та контрольованої процедури його формування. Ця позиція відповідає нормативному підходу законів у сфері електронних документів та електронних довірчих послуг, де ключовими критеріями є простежуваність, цілісність і можливість перевірки способу створення.

Правові позиції цих рішень формують усталену тенденцію: суди не заперечують документи/відомості в електронній (цифровій) формі лише через їхню цифрову форму, однак вимагають підтвердження джерела отримання, історії зберігання та технічної незмінності записів. Дублікат чи копія може бути прийнята як доказ, якщо доведено її автентичність та забезпечено можливість перевірки способу створення і відсутності стороннього втручання.

З урахуванням сучасних безпекових викликів, документи/відомості в електронній (цифровій) формі набувають визначального значення у кримінальних провадженнях, пов’язаних із державної зрадою, воєнними злочинами та корупційними правопорушеннями.

Так, у справі щодо дезертирства військовослужбовця з території Криму ключову роль відіграли матеріали, отримані з відкритих джерел, зокрема, дані із соціальних мереж та документи/відомості в електронній (цифровій) формі. Верховний Суд визнав такі матеріали належними та допустимими доказами, відхиливши доводи сторони захисту про їх недостовірність [10]. Часто сторони кримінального провадження ініціюють проведення експертних досліджень електронних доказів, зокрема фототехнічних чи портретних експертиз. Проте Верховний Суд сформував сталу практику: якщо особу можна достовірно ідентифікувати за наявним відеозаписом, призначення додаткової експертизи не є обов'язковим [10].

Відповідно до правових позицій, висловлених у рішеннях Верховного Суду, не допускається автоматичне заперечення доказів лише на підставі їх електронної форми. Дублікат або копія, виготовлена слідчим чи прокурором за участю спеціаліста, може визнаватися судом як оригінал за умови доведення достовірності походження доказу. Разом із тим суди акцентують на необхідності перевірки автентичності та цілісності цифрових доказів, зокрема на встановленні джерела їх отримання, оскільки електронна форма не виключає ризику зміни чи маніпуляції даними.

У цьому контексті особливого значення набуває дотримання процедури збирання, документування, копіювання, зберігання та представлення цифрових доказів у суді. Саме забезпечення так званої «процесуальної історії» є запорукою їх допустимості та надійності. Судова практика також визнає, що відеозаписи, отримані під час спостереження або проведення слідчих дій, можуть бути ефективними доказами навіть за відсутності окремих формальних реквізитів, наприклад підписів понятих на протоколах, якщо гарантовано достовірність і цілісність запису.

Отже, попри існування низки правових прогалин, спостерігається позитивна тенденція до модернізації законодавства у напрямі гармонізації з європейськими стандартами, що регулюють використання електронних доказів. Зростання ролі цифрових технологій у суспільстві обумовлює необхідність розроблення чітких техніко-правових процедур, спрямованих на забезпечення достовірності, захисту від фальсифікацій і належної експертної оцінки цифрових даних у судовому процесі.

Ефективне використання сучасних технологій у доказуванні в кримінальному процесі України передбачає поєднання правових, технічних і методологічних засад. Такий міждисциплінарний підхід забезпечує підвищення якості доказової діяльності, зміцнює гарантії справедливого судового розгляду й сприяє формуванню єдиної практики застосування електронних доказів у вітчизняному кримінальному судочинстві.

У діяльності Державної прикордонної служби України (ДПСУ) документи/відомості в електронній (цифровій) формі набувають особливого значення через специфіку задач прикордонної охорони: фіксацію порушень кордону,

незаконного переміщення осіб, контрабанди та інших злочинів, які пов'язані із прикордонною безпекою.

Класичні підходи доказування в діяльності ДПСУ доповнюються сучасними ІТ-інструментами: фіксацією зображень і відео, використанням дронів, датчиків, мережевих пристроїв, а також аналітикою великих даних. Застосування високотехнологічних засобів (відеофіксації, аналітичних систем, баз біометричних даних, автоматизованих платформ моніторингу) забезпечує належну доказову базу для кримінальних проваджень, сприяючи утвердженню принципу невідворотності відповідальності. Як зазначають О. Сойко з колегами «сучасні підходи до визначення та обґрунтування часових показників системи дворівневої перевірки документів у пунктах пропуску через державний кордон України демонструють, що автоматизація технічних засобів контролю може значно підвищити ефективність прикордонного нагляду» [11, с. 77]. Це підкреслює, що інтеграція цифрових технологій у діяльність прикордонної служби підвищує точність і оперативність доказового процесу.

На практичному рівні ефективність використання сучасних технологій у доказуванні значно зростає при поєднанні технічних засобів, агентурних джерел та аналітичних інструментів, зокрема OSINT [12, с. 12]. Досвід діяльності ДПСУ показує, що у 2023 році моніторинг відкритих джерел та контроль комунікацій у зашифрованих месенджерах дозволили запобігти низці диверсійних актів проти об'єктів критичної інфраструктури та встановити координаторів підривної діяльності [13, с. 16]. Агентурна робота в прикордонних регіонах сприяла викриттю каналів контрабанди наркотичних засобів, що діяли під прикриттям транспортно-логістичних компаній. Оперативні комбінації, зокрема контрольовані передачі коштів і предметів, дали змогу задокументувати фінансування диверсійних груп та запобігти спробам дестабілізації соціально-політичної ситуації [12, с. 13].

Науковий підхід акцентує увагу на тому, що цифрові сліди мають особливості – нестабільність, невідчутність, схильність до зовнішнього впливу і складність фіксації, що обумовлює потребу адаптації методик експертизи та збирання таких доказів. Для ДПСУ це означає, що збір цифрових доказів потребує чіткого планування та дотримання процедур: необхідно забезпечити достовірність походження даних, цілісність їх зберігання, документування збирання доказів та відповідну експертну оцінку. Так, науковці зазначають, що у кримінальному процесі України відсутня єдина система класифікації цифрових доказів, що створює побічні ризики при доказуванні [14, с. 182].

У контексті прикордонної служби це підсилюється тим, що порушення можуть бути зафіксовані із застосуванням технічних засобів на кордоні або в прикордонній зоні (камери, фотопастки, БПЛА) і передана до слідчих органів як доказ. Кримінальне процесуальне законодавство України поки що не містить чітко визначених положень, які б регламентували порядок збору, обробки та використання цифрових доказів, отриманих за допомогою сучасних технологій,

зокрема безпілотних літальних апаратів і супутникових систем. Нині документи/ відомості в електронній (цифровій) формі формально віднесено до категорії документів (статті 84, 99 КПК України) [5], що суттєво обмежує процесуальні можливості сторін кримінального провадження та ускладнює їх оцінку судом. Відсутність спеціального правового механізму створює нормативні прогалини, які можуть зумовити визнання таких доказів недопустимими у зв'язку з порушенням вимог статті 86 КПК щодо законності отримання або статті 87 КПК у випадку істотного порушення прав людини [5]. У результаті це негативно впливає на ефективність розслідування кримінальних правопорушень, особливо в умовах воєнного стану та збройного конфлікту.

У таких випадках особливо важливо, щоб дані містили часові та геолокаційні параметри, були захищені від змін і могли бути підтверджені судом як автентичні.

Наукове дослідження показує: «цифрові сліди зберігаються в різних середовищах, від фізичних носіїв і систем до хмарних сервісів і IoT-пристроїв; вони є стратегічним ресурсом сучасного доказування» [15, с. 230].

Разом з тим ризики та проблеми при застосуванні цифрових доказів у діяльності ДПСУ проявляються через правові прогалини: законодавство України не містить чіткої дефініції «електронних доказів» чи «цифрових слідів» [16, с. 249], не врегульовано повною мірою процедури їх вилучення, зберігання та представлення в суді. Наукова література акцентує, що ця правова невизначеність породжує неоднозначність у кваліфікації доказів та ризик їх відхилення судами [14, 16].

Крім того, у прикордонній практиці можуть виникати ситуації, коли технічні засоби фіксації не відповідають встановленим стандартам або коли немає чіткого документування ланцюжка збирання. На підставі наведеного можна зробити висновок, що ефективне використання цифрових доказів у діяльності ДПСУ потребує впровадження системи, яка поєднує технологічні рішення (апаратури, системи фіксації, аналітика), нормативно-правове забезпечення (регламенти, процедури, класифікація доказів) та кадрову підготовку (спеціалісти з цифрової криміналістики, технічно підготовлені експерти). Саме така міждисциплінарна модель дозволить підвищити надійність доказів, оптимізувати діяльність прикордонних підрозділів та зміцнити доказову базу кримінального провадження.

Висновки. Отримані результати дослідження свідчать, що використання сучасних технологій у доказуванні в кримінальному процесі України є одним із ключових чинників підвищення ефективності досудового розслідування та судового розгляду. Цифровізація правоохоронної діяльності зумовлює не лише появу нових джерел доказів, але й трансформацію самого підходу до доказування. Електронні (цифрові) докази, що охоплюють дані з телекомунікаційних мереж, відео- та фотоматеріали, інформацію з відкритих джерел та спеціалізованих баз даних, набувають все більшої доказової ваги у справах, пов'язаних із

державною зрадою, воєнними злочинами, терористичною діяльністю та корупційними правопорушеннями.

Аналіз наукових джерел та судової практики показав, що попри значний прогрес у нормативному регулюванні, в Україні досі не існує єдиного законодавчо закріпленого визначення поняття «цифровий доказ», що ускладнює правозастосування та створює ризики неоднозначного тлумачення процесуальних норм. Водночас сформувалася позитивна тенденція до розширення судової практики, яка визнає електронні матеріали повноцінними доказами за умови дотримання вимог автентичності, належності та допустимості.

Використання цифрових технологій у доказуванні потребує чіткого балансу між ефективністю кримінального переслідування та дотриманням прав людини, зокрема права на приватність і захист персональних даних. У цьому контексті важливим є забезпечення прозорості процедур збору, зберігання та оцінки електронних доказів, а також підвищення кваліфікації слідчих, прокурорів і суддів щодо роботи з цифровими слідами. Особливе значення це має для органів Державної прикордонної служби України, діяльність яких безпосередньо пов'язана з протидією злочинам у сфері національної безпеки, транскордонної злочинності та гібридних загроз, де цифрові технології стають ключовим інструментом доказування.

Таким чином, ефективне впровадження сучасних технологій у процес доказування вимагає комплексного підходу, який поєднує правові, технічні та організаційні механізми, спрямовані на забезпечення достовірності цифрових доказів і підвищення довіри до них у судовій практиці. Подальші наукові дослідження доцільно спрямувати на розроблення єдиних стандартів автентифікації електронних доказів, удосконалення процесуального регулювання збору та оцінки цифрової інформації, а також на вивчення міжнародного досвіду цифрової криміналістики й можливостей його адаптації до національної системи кримінального правосуддя України.

Література:

1. Ангеленюк А-М. Використання електронних доказів у кримінальному процесуальному праві України (проблемні питання). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2023. Вип. 79. Ч. 2. С. 214–218.

2. Метелев О. Проблемні аспекти фіксації відомостей, отриманих з транспортних телекомунікаційних мереж. *Вісник кримінального судочинства.* 2022. № 3–4. С. 28–37.

3. Бондар В. Парфьонов В. Про особливості застосування новітніх технологій у документуванні воєнних злочинів. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2024. №6. С. 118–123. URL: http://pjv.nuoua.od.ua/v6_2024/24.pdf

4. Бєлова М. Імплементація штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Аналітичне-порівняльне правознавство.* 2023. №2. С. 448-453.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон. України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

6. Коваленко А. Поняття та сутність електронних (цифрових) слідів кримінального право-порушення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. № 4. С. 226–236.

7. Судова практика ККС Верховного Суду щодо допустимості електронних доказів URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezentatsiia_Stefaniv.pdf

8. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2003 № 851-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text

9. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text

10. Критерії допустимості й достовірності електронних доказів у кримінальному процесі. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1751385/

11. Сойко О., Сичевський Ю., Кузь Ю. Сучасні підходи до визначення та обґрунтування часових показників системи дворівневої перевірки документів у пунктах пропуску через державний кордон. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: військові та технічні науки.* 2023. №4(93). С. 76–87.

12. Басалик С. Туз О. Тищук В. Генезис інструментів OSINT та окремі аспекти їх використання у правоохоронній діяльності. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. № 9. С. 1–16. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.15086041

13. Туз О., Тищук В. Еволюція та сучасні тенденції розвитку оперативно-розшукової діяльності. *Актуальні проблеми правознавства.* №1(41). 2025. С. 173–177. URL: https://doi.org/10.35774/app2025.01.173

14. Столітній А. Каланча І. Формування інституту електронних доказів у кримінальному процесі України. *Проблеми законності.* № 146. 2019. С. 179-191. DOI: https://doi.org/10.21564/2414-990x.146.171218

15. Караман К. Сучасна парадигма криміналістичного значення цифрових слідів у кримінальному провадженні. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2025. № 35(2), С. 224-233.

16. Алєксєєва-Процюк Д. Бриськовська О. Електронні докази в кримінальному судочинстві: поняття, ознаки та проблемні аспекти застосування. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2018. № 2. С. 247–253.

References:

1. Anheleniuk, A.-M. (2023). Vykorystannia elektronnykh dokaziv u kryminalnomu protsesualnomu pravi Ukrainy (problemni pytannia) [Use of electronic evidence in the criminal procedural law of Ukraine (problematic issues)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia Pravo,* (79, Pt. 2), 214–218. [In Ukrainian].

2. Metelev, O. (2022). Problemni aspekty fiksatsii vidomostei, otrymanykh z transportnykh telekomunikatsiinykh merezh [Problematic aspects of recording information obtained from transport telecommunication networks]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*, (3–4), 28–37. [In Ukrainian].

3. Bondar, V. & Parfonov, V. (2024). Pro osoblyvosti zastosuvannia novitnikh tekhnolohii u dokumentuvanni voiennykh zlochyniv [On the peculiarities of applying modern technologies in documenting war crimes]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk,* (6), 118–123. Retrieved from http://pjv.nuoua.od.ua/v6_2024/24.pdf

4. Bielova, M. (2023). Implementatsiia shtuchnoho intelektu v dosudove rozsliduvannia kryminalnykh sprav: mizhnarodnyi dosvid [Implementation of artificial intelligence in pre-trial investigation of criminal cases: International experience]. *Analitychne-porivnialne pravoznavstvo,* (2), 448–453. [In Ukrainian].

5. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 13 kvitnia 2012 roku № 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine of April 13, 2012 No. 4651-VI]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

6. Kovalenko, A. (2022). Poniattia ta sutnist elektronnykh (tsyfrovykh) slidiv kryminalnoho pravoporushennia [The concept and essence of electronic (digital) traces of a criminal offense]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav im. E. O. Didorenka*, (4), 226–236. [In Ukrainian].

7. Sudova praktyka KKS Verkhovnoho Sudu shchodo dopustymosti elektronnykh dokaziv [Judicial practice of the Criminal Cassation Court of the Supreme Court on the admissibility of electronic evidence]. (2025). Retrieved October 20, 2025, from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Prezentatsiia_Stefaniv.pdf [In Ukrainian]

8. Zakon Ukrainy No. 851-IV vid 31.12.2023. (2023). Pro elektronni dokumenty ta elektronnyi dokumentoobih [On Electronic Documents and Electronic Document Flow]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text (accessed: 18.10.2025) [In Ukrainian].

9. Zakon Ukrainy No. 2801-IX vid 01.12.2022. (2022). Pro elektronnu identyfikatsiiu ta elektronni dovirchi posluhy [On Electronic Identification and Electronic Trust Services]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text (accessed: 18.10.2025) [In Ukrainian].

10. Kryterii dopustymosti y dostovirnosti elektronnykh dokaziv u kryminalnomu protsesi [Criteria of admissibility and reliability of electronic evidence in criminal proceedings]. Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1751385/

11. Soiko, O., Sychevskyi, Yu., & Kuz, Yu. (2023). Suchasni pidkhody do vyznachennia ta obґruntuvannia chasovykh pokaznykiv systemy dvorivnevoi perevirky dokumentiv u punktakh propusku cherez derzhavnyi kordon [Modern approaches to determining and substantiating the time indicators of the two-level document verification system at border crossing points]. *Zbirnyk naukovykh prats' Natsional'noi akademii Derzhavnoi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny. Seriia: Viiskovi ta tekhnichni nauky*, 4(93), 76–87. [In Ukrainian]

12. Basalyk, S. Tuz, O. & Tyshchuk, V. (2025). Henezys instrumentiv OSINT ta okremi aspekty yikh vykorystannia u pravookhoronnii diyalʹnosti [The genesis of OSINT tools and some aspects of their use in law enforcement]. *Ukrainskyi polityko-pravovyi dyskurs*, 9, 1–16. [In Ukrainian]

13. Tuz, O., & Tyshchuk, V. (2025). Evoliutsiia ta suchasni tendentsii rozvytku operatyvno-rozshukovoi diialnosti [Evolution and modern trends in operational-search activity development]. *Aktualni problemy pravoznavstva – Current issues in jurisprudence* (1(41)), 173–177. URL: https://doi.org/10.35774/app2025.01.173 [in Ukraine]

14. Stolitnii, A. & Kalancha, I. (2019). Formuvannia instytutu elektronnykh dokaziv u kryminalnomu protsesi Ukrainy [Formation of the institution of electronic evidence in the criminal process of Ukraine]. Problemy zakonnosti, (146), 179–191. https://doi.org/10.21564/2414-990x.146.171218

15. Karaman, K. (2025). Suchasna paradyhma kryminalistychnoho znachennia tsyfrovykh slidiv u kryminalnomu provadzhenni [The modern paradigm of the forensic significance of digital traces in criminal proceedings]. *Visnyk kryminolohichnoi asotsiatsii* Ukrainy, 35(2), 224–233. [In Ukrainian].

16. Alieksieieva-Protsiuk, D. & Bryskovska, O. (2018). Elektronni dokazy v kryminalnomu sudochynstvi: poniattia, oznaky ta problemni aspekty zastosuvannia [Electronic evidence in criminal proceedings: Concepts, features, and problematic aspects of application]. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*, (2), 247–253. [In Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 342.9:336.711(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2980-2992

Воронятніков Олександр Олександрович доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та міжнародного права, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, https://orcid.org/0000-0002-3761-698X

Чорна Вікторія Григорівна доктор юридичних наук, професор, професор кафедри публічного та міжнародного права, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, https://orcid.org/0000-0002-6072-0283

Кожура Людмила Олександрівна доктор юридичних наук, професор, директор Юридичного інституту, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, https://orcid.org/0000-0003-4100-9530

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАДАННЯ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ У СФЕРІ РЕАЛІЗАЦІЇ НУМІЗМАТИЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті здійснено комплексний адміністративно-правовий аналіз діяльності Національного банку України з реалізації пам’ятних та інвестиційних монет у контексті розвитку сервісної функції держави та трансформації публічного адміністрування. Досліджено правову природу відповідних відносин, які формально оформлюються договором купівлі-продажу, проте виникають у межах реалізації виключної емісійної компетенції центрального банку та організації грошового обігу. Проаналізовано нормативні засади визначення тиражу, порядку розподілу, лімітів придбання, часових меж продажу та застосування механізмів електронної ідентифікації покупців, що формують спеціальний правовий режим доступу до нумізматичної продукції.

Встановлено, що на стадії формування умов доступу до відповідного державного ресурсу домінує адміністративно-правовий метод регулювання, який визначає імперативні параметри реалізації продукції та забезпечує контрольованість і передбачуваність процедур. Доведено, що цивільно-правова форма договору виконує похідну функцію матеріалізації результату адміністративної процедури та не змінює публічно-правової сутності відповідної діяльності. Обґрунтовано наявність подвійної структури правового режиму з пріоритетом владного регулювання умов доступу.

Окрему увагу приділено зв’язку реалізації нумізматичної продукції з інструментарієм монетарної політики та її впливу на економічний розвиток

держави. Показано, що інвестиційні монети виступають специфічним фінансовим інструментом заощадження, сприяють формуванню внутрішнього ринку дорогоцінних металів, підвищенню довіри до національної валюти та зміцненню фінансової стабільності, що має опосередкований позитивний ефект для макроекономічної рівноваги. Наукова новизна дослідження полягає у комплексному адміністративно-правовому обґрунтуванні кваліфікації реалізації нумізматичної продукції як адміністративної послуги сервісного типу у широкому публічно-правовому розумінні та концептуалізації поєднання її публічної природи з приватноправовою формою реалізації.

Ключові слова: адміністративно-правове забезпечення, публічне адміністрування, нумізматична продукція, Національний банк України, монетарна політика, публічні послуги, правові норми, економічний розвиток.

Voroniatnikov Oleksandr Doctor of Science of Law, Professor, Professor of the Department of Public and International Law, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, https://orcid.org/0000-0002-3761-698X

Chorna Viktoriia Doctor of Science of Law, Professor, Professor of the Department of Public and International Law, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, https://orcid.org/0000-0002-6072-0283

Kozhura Liudmyla Doctor of Science of Law, Professor, Director of the Law Institute, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, https://orcid.org/0000-0003-4100-9530

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF PUBLIC SERVICE PROVISION IN THE FIELD OF NUMISMATIC PRODUCT SALES IN UKRAINE

Abstract. The article provides a comprehensive administrative and legal analysis of the activities of the National Bank of Ukraine concerning the sale of commemorative and investment coins within the context of the development of the service-oriented function of the state and the transformation of public administration. The legal nature of the relevant relations is examined, which are formally structured as sales contracts but arise within the exercise of the exclusive issuing competence of the central bank and the organization of monetary circulation. The regulatory framework governing mintage determination, distribution procedures, purchase limits, sales timeframes, and mechanisms of electronic identification of buyers is analyzed as forming a special legal regime for access to numismatic products.

It is established that at the stage of defining access conditions to the relevant state resource, the administrative law method of regulation predominates, determining the imperative parameters of product distribution and ensuring procedural

predictability and controllability. The study demonstrates that the civil law form of the sales contract performs a derivative function of materializing the outcome of an administrative procedure and does not alter the public-law essence of the respective activity. The existence of a dual legal regime with the priority of authoritative regulation of access conditions is substantiated.

Particular attention is paid to the relationship between the sale of numismatic products and the instruments of monetary policy, as well as its impact on economic development. Investment coins are characterized as a specific financial savings instrument contributing to the development of the domestic precious metals market, strengthening confidence in the national currency, and enhancing financial stability, which indirectly supports macroeconomic balance. The scientific novelty of the research lies in the comprehensive administrative and legal substantiation of qualifying the sale of numismatic products as a service-type administrative service in a broad public-law sense and in conceptualizing the combination of its public nature with a private-law form of implementation.

Keywords: administrative and legal support, public administration, numismatic products, National Bank of Ukraine, monetary policy, public services, legal norms, economic development.

Постановка проблеми.

Сучасний етап розвитку публічного адміністрування в Україні характеризується трансформацією держави у сервісно-орієнтовану модель, в основі якої лежить пріоритет прав і законних інтересів особи.

У межах цієї моделі особливого значення набуває інститут адміністративних послуг як форма безпосередньої взаємодії органів публічної влади з громадянами.

Водночас окремі напрями діяльності державних органів традиційно не розглядалися крізь призму сервісної функції. До таких належить реалізація нумізматичної продукції, що здійснюється Національним банком України. Формально відповідні відносини мають вигляд договору купівлі-продажу, що дозволяє віднести їх до сфери приватного права. Проте порядок доступу до продукції, встановлення лімітів, визначення способів реалізації, обов'язкова електронна ідентифікація та інші істотні елементи процесу визначаються владними рішеннями НБУ.

Таким чином, виникає наукова проблема визначення правової природи діяльності з реалізації нумізматичної продукції: чи є вона виключно господарською діяльністю державного суб'єкта, чи може розглядатися як форма надання адміністративної послуги у широкому публічно-правовому розумінні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретичне підґрунтя концепції публічних та адміністративних послуг у вітчизняному адміністративному праві сформовано у працях таких науковців, як І. Коліушко, В. Тимощук, Р. Куйбіда, О. Пасенюк, у яких розкрито зміст

адміністративної послуги як форми реалізації публічної влади, визначено її ознаки, принципи та місце в системі публічного адміністрування.

Проблематика адміністративно-правового статусу Національного банку України, його повноважень та особливостей реалізації регулятивної функції була предметом дослідження у працях В. Бевзенко, О. Безпалова, Ю. Битяк та інших учених.

Водночас, попри значний масив наукових розвідок у сфері теорії адміністративних послуг і правового статусу центрального банку, питання кваліфікації діяльності НБУ з реалізації нумізматичної продукції як форми надання адміністративної послуги фактично не досліджувалося. Наукові дискусії зосереджуються переважно на питаннях банківського нагляду, монетарної політики та фінансової стабільності, залишаючи поза увагою сервісний аспект взаємодії центрального банку з фізичними та юридичними особами.

Сьогодні у науковому просторі існує прогалина щодо комплексного адміністративно-правового аналізу механізмів надання публічних послуг у сфері реалізації нумізматичної продукції, що й зумовлює необхідність проведення цього дослідження.

Мета статті.

Метою статті є формування та обґрунтування концептуального підходу до кваліфікації діяльності Національного банку України з реалізації нумізматичної продукції як адміністративної послуги у широкому публічно-правовому розумінні, а також визначення особливостей адміністративно-правового забезпечення її надання в умовах цифровізації та воєнного стану.

Виклад основного матеріалу.

У вітчизняній доктрині адміністративного права адміністративна послуга традиційно розглядається як результат здійснення владних повноважень суб’єктом публічної адміністрації за зверненням фізичної чи юридичної особи, спрямований на набуття, зміну або припинення її прав чи обов’язків. Такий підхід отримав нормативне закріплення у Законі України «Про адміністративні послуги» і відображає вузьке, процедурно-формалізоване розуміння відповідного інституту [1]. У працях різних вчених акцент робиться на тому, що адміністративна послуга є формою реалізації владної компетенції, яка матеріалізується через індивідуальний адміністративний акт або інший юридично значущий результат.

Водночас розвиток концепції сервісної держави зумовив поступове розширення змісту поняття адміністративної послуги. У сучасних наукових підходах вона дедалі частіше трактується не лише як формалізований результат владного рішення, а як організована публічно-владна діяльність, спрямована на забезпечення доступу особи до певного публічного блага або створення умов для реалізації її легітимного інтересу. Така інтерпретація дозволяє вийти за межі суто дозвільних чи реєстраційних процедур і охопити ширший спектр взаємодії держави з особою в сервісному вимірі.

Застосування зазначених теоретичних підходів до діяльності Національного банку України з реалізації нумізматичної продукції потребує переосмислення усталених кваліфікацій. Формально відносини з придбання пам'ятних або інвестиційних монет мають цивільно-правову форму договору купівлі-продажу. Проте такий підхід відображає лише завершальну стадію правовідносин і не враховує публічно-правову природу їх передумов.

Емісія нумізматичної продукції здійснюється НБУ в межах його конституційно визначеної функції забезпечення стабільності грошової одиниці та організації грошового обігу. Випуск пам'ятних монет не є господарською ініціативою на конкурентному ринку, а становить реалізацію виключної публічної компетенції центрального банку. Відповідно, сама можливість доступу до цієї продукції обумовлена владним рішенням органу, який визначає обсяг емісії, порядок розподілу, часові рамки реалізації, граничну кількість одиниць для однієї особи та інші істотні умови.

У цьому аспекті принципового значення набуває те, що потенційний набувач нумізматичної продукції не вступає у відносини вільної автономії волі, притаманні класичному цивільному обігу. Він приєднується до заздалегідь визначених публічно-владних правил, які встановлюються односторонньо. Саме ці правила формують адміністративну процедуру доступу до продукції. Звернення особи через офіційні канали реалізації, зокрема через електронний сервіс НБУ, ініціює індивідуалізований процес взаємодії, який має всі ознаки адміністративної процедури: визначений порядок подання заявки, проходження ідентифікації, перевірку відповідності встановленим умовам, підтвердження можливості придбання.

Таким чином, договір купівлі-продажу в цій конструкції не є первинним елементом, а виступає завершальною ланкою адміністративно організованого механізму. Публічно-правове регулювання передує приватноправовому оформленню, визначає його зміст і межі, а отже, не може бути зведене до другорядного значення.

Особливої уваги потребує питання об'єкта відповідної діяльності. Якщо виходити з формально-речового підходу, об'єктом є пам'ятна монета як матеріальна річ. Проте у публічно-правовому вимірі більш коректним є розгляд об'єкта як організованого доступу до спеціального публічного ресурсу. Нумізматична продукція створюється внаслідок реалізації виключного емісійного повноваження держави, має обмежений характер та поєднує економічну і культурно-репрезентаційну функції. Саме тому забезпечення рівного, прозорого і недискримінаційного доступу до неї набуває самостійного юридичного значення.

У такому контексті діяльність НБУ виходить за межі звичайної реалізації товару і набуває ознак сервісної публічної функції. Її сутність полягає не лише у передачі майна у власність, а у створенні нормативно впорядкованого механізму задоволення індивідуального інтересу особи щодо набуття державної

нумізматичної продукції. Саме цей механізм зі встановленими правилами, процедурами, цифровими інструментами, гарантіями рівності доступу і становить зміст адміністративної послуги у широкому розумінні.

Отже, аналіз сутнісних ознак адміністративної послуги, сформульованих у законодавстві та доктрині, у поєднанні з характеристиками правового режиму реалізації нумізматичної продукції дозволяє дійти висновку, що відповідна діяльність має публічно-правову природу та може бути кваліфікована як адміністративна послуга у розширеному концептуальному розумінні.

Формальна цивільно-правова конструкція не усуває владного характеру попередньої організації доступу, а лише забезпечує майнове оформлення результату адміністративної процедури.

Визнання діяльності з реалізації нумізматичної продукції адміністративною послугою у широкому розумінні неминуче зумовлює необхідність аналізу її внутрішньої процедурної структури. Саме процедура є тим елементом, який дозволяє відмежувати публічно-правову модель від суто комерційної операції. Якщо продаж товару на ринку передбачає мінімальне нормативне втручання держави, то у випадку нумізматичної продукції спостерігається протилежна ситуація: нормативне регулювання визначає саму можливість, умови та порядок набуття продукції.

Процедурний механізм реалізації пам’ятних та інвестиційних монет формується на підставі актів Національного банку України, прийнятих у межах його повноважень, визначених Конституцією України [2] та Законом України «Про Національний банк України» [3]. Відповідні акти встановлюють порядок випуску монет, визначають канали їх реалізації, регламентують питання лімітів, строків продажу, а також механізми ідентифікації покупців. Таким чином, правове регулювання охоплює не лише емісійну стадію, а й стадію доведення продукції до кінцевого набувача.

Процедура реалізації має чітко простежувану стадійність. Її початковою фазою є нормативне визначення умов доступу до конкретного випуску монет. На цьому етапі НБУ встановлює тираж, порядок розподілу, граничну кількість, дату та спосіб початку продажу [4]. Вказані рішення формують рамкові умови майбутньої індивідуальної взаємодії, мають односторонній владний характер і не залежать від волі потенційних покупців.

Наступною стадією є ініціювання індивідуальної процедури шляхом звернення особи. У сучасних умовах воно здебільшого здійснюється через офіційний інтернет-магазин НБУ, що функціонує як цифровий інтерфейс адміністративної взаємодії [5].

Подання заявки супроводжується проходженням електронної ідентифікації та обробкою персональних даних, що здійснюється відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» [6] та спеціальних внутрішніх регламентів. Ця стадія має характер адміністративного провадження у спрощеній формі, оскільки включає перевірку відповідності заявника встановленим

вимогам, фіксацію його волевиявлення та формування рішення щодо можливості придбання.

Звертає на себе увагу те, що цифровізація процесу не усуває його адміністративної природи, а навпаки, підкреслює її. Використання електронних сервісів є формою реалізації принципів електронного урядування та доступності публічних послуг. При цьому НБУ здійснює владне адміністрування доступу до ресурсу в режимі реального часу, що особливо проявляється у випадках обмеженого тиражу та значного попиту. Технічні алгоритми розподілу, автоматизовані обмеження кількості та механізми запобігання зловживанням є складовими адміністративної процедури, а не ринкової конкуренції.

Завершальною стадією виступає укладення договору купівлі-продажу та передача монети у власність набувача. Однак у системному зв'язку попередніх етапів цей договір є юридично оформленим результатом уже здійсненої адміністративної діяльності. Він не створює правила доступу, а лише реалізує їх у конкретному випадку. Саме тому можна стверджувати, що приватноправовий елемент функціонує як інструмент матеріалізації публічно-владного рішення про надання доступу до обмеженого державного ресурсу.

Особливе значення у досліджуваному контексті має принцип рівності доступу. Обмеженість тиражу пам'ятних монет об'єктивно створює ризик нерівності та спекулятивного використання. Саме тому НБУ встановлює ліміти, часові межі та інші запобіжники, що мають характер адміністративних обмежень. Їх призначення полягає не в отриманні прибутку, а в забезпеченні справедливого розподілу продукції між заінтересованими особами. Така функція відповідає загальним принципам публічного адміністрування, таким як законність, пропорційність та недискримінаційність.

В умовах воєнного стану процедурний аспект набуває додаткового значення. Забезпечення стабільності фінансової системи, захист інформаційної безпеки та безперебійність функціонування цифрових сервісів стають елементами публічного інтересу. НБУ, як центральний банк держави, реалізує свої повноваження з урахуванням обмежень та викликів воєнного часу, що впливає і на організацію процесу реалізації нумізматичної продукції. Зокрема, нормативні акти НБУ, прийняті у зв'язку з введенням воєнного стану, передбачали спеціальний режим функціонування банківської системи, що підтверджує адаптаційний характер діяльності регулятора [7]. Вказаний нормативний акт встановив спеціальний режим функціонування банківської системи, включно з особливостями здійснення розрахункових операцій та валютного регулювання, що опосередковано впливає і на організацію реалізації нумізматичної продукції. Це ще раз підтверджує, що відповідна діяльність перебуває у площині публічного адміністрування, а не суто комерційної практики.

Як бачимо, процедурний аналіз свідчить про наявність усіх ключових характеристик адміністративної діяльності: нормативного регулювання, стадійності, владного визначення умов, індивідуалізованого розгляду звернення та

юридично значущого результату. Сукупність цих ознак дозволяє обґрунтовано стверджувати, що реалізація нумізматичної продукції є адміністративною послугою у широкому концептуальному розумінні, в якій приватноправовий елемент виконує допоміжну функцію оформлення результату адміністративної процедури.

Концептуалізація реалізації нумізматичної продукції як адміністративної послуги у широкому розумінні була б неповною без її аналізу крізь призму принципів сервісної держави та людиноцентричності. Сучасне адміністративне право дедалі більше орієнтується не лише на формальну законність діяльності органів публічної влади, а й на якість взаємодії з особою, доступність процедур, передбачуваність рішень і зручність отримання результату. У цьому контексті адміністративна послуга розглядається як інструмент реалізації позитивних зобов'язань держави перед людиною.

У працях провідних українських дослідників адміністративного права наголошується, що сервісна функція держави полягає у створенні умов для максимально зручної та ефективної реалізації прав і законних інтересів особи. Такий підхід корелює з принципом верховенства права та доктриною належного урядування (good administration), яка передбачає, що діяльність органів публічної влади повинна бути прозорою, передбачуваною, пропорційною та орієнтованою на потреби адресата. Застосування зазначених положень до діяльності Національного банку України у сфері реалізації нумізматичної продукції дозволяє виявити низку характеристик, притаманних саме сервісній моделі. По-перше, організація доступу до продукції здійснюється через відкриті цифрові канали, що забезпечують можливість участі незалежно від місця проживання особи. Це відповідає принципу територіальної нейтральності та рівності доступу до публічних благ. По-друге, інформація про випуски монет, умови їх реалізації, тираж та строки продажу публікується завчасно, що забезпечує передбачуваність і прозорість процедур [8].

Якість адміністративної послуги у даному випадку проявляється не лише у технічній справності електронного сервісу, а й у нормативному забезпеченні рівності умов для всіх потенційних набувачів. Встановлення лімітів на кількість одиниць в одні руки, визначення чітких часових меж початку продажу, застосування механізмів електронної ідентифікації спрямовані на мінімізацію зловживань та спекулятивних практик. Держава через центральний банк реалізує обов'язок забезпечення справедливого доступу до обмеженого ресурсу.

Особливої уваги заслуговує цифровий вимір цієї взаємодії. Використання електронної ідентифікації, персоналізованого кабінету користувача, автоматизованої обробки замовлень відповідає положенням законодавства у сфері електронних довірчих послуг та захисту персональних даних. Застосування таких інструментів не лише підвищує оперативність процедури, а й формує новий стандарт адміністративної взаємодії, в якій особа виступає активним суб'єктом, а не пасивним адресатом владного рішення.

Людиноцентричність проявляється і в можливості альтернативних способів отримання продукції, включно з фізичним отриманням у визначених точках реалізації. Це демонструє поєднання цифрового та традиційного форматів обслуговування, що є важливим з огляду на різний рівень цифрової грамотності населення, особливо в умовах воєнного стану. Така модель відповідає принципу інклюзивності, який дедалі частіше розглядається як складова належного публічного адміністрування.

У ширшому вимірі реалізація нумізматичної продукції має також культурно-комунікативний аспект. Пам'ятні монети відображають історичні події, національні символи, постаті, що формують ідентичність держави. Забезпечення доступу до них є не лише економічною операцією, а елементом публічної політики у сфері збереження та популяризації культурної спадщини. Отже, сервісна складова поєднується з репрезентаційною функцією держави, що додатково підсилює публічно-правовий характер відповідної діяльності.

Узагальнюючи викладене, можна констатувати, що діяльність НБУ з реалізації нумізматичної продукції відповідає ключовим характеристикам сучасної моделі адміністративної послуги: вона ініціюється за зверненням особи, здійснюється в межах владно встановленої процедури, спрямована на забезпечення доступу до публічного ресурсу та організована з урахуванням принципів прозорості, рівності й зручності. Сукупність цих ознак дозволяє розглядати відповідну діяльність як прояв сервісної функції держави, що реалізується через спеціальний адміністративно-правовий механізм.

Аналіз правової природи діяльності з реалізації нумізматичної продукції висвітлює проблему співвідношення публічного та приватного права. Зовнішня форма відповідних відносин (договір купівлі-продажу) може створювати враження їх суто цивільно-правового характеру. Проте формальна юридична конструкція не завжди відображає реальну правову природу явища. У сучасній доктрині адміністративного права усталеною є позиція, відповідно до якої визначальним критерієм відмежування публічно-правових відносин від приватноправових є не назва договору чи форма правочину, а характер інтересу, спосіб правового регулювання та статус суб'єкта.

У випадку реалізації нумізматичної продукції вирішальним є те, що вихідною передумовою відповідних відносин виступає здійснення виключної публічної компетенції. Емісія пам'ятних та інвестиційних монет є складовою грошово-кредитної функції держави, реалізація якої відповідно до Конституції України покладена на Національний банк України. Випуск монети не є результатом підприємницької ініціативи, а є актом публічної влади, який має нормативно визначені параметри та здійснюється з урахуванням державної політики.

Відтак стадія реалізації випущеної продукції не може бути повністю відірвана від її публічно-правового походження. Центральний банк не виступає рівноправним учасником ринку, який вільно формує асортимент і ціноутворення

на конкурентних засадах. Він реалізує продукцію, створену внаслідок виконання владних повноважень, у межах спеціального правового режиму. Саме це зумовлює специфічне поєднання методів правового регулювання: імперативного на стадії встановлення правил доступу, та диспозитивного на стадії укладення договору.

У науковій літературі неодноразово підкреслювалося, що публічний суб'єкт може вступати у приватноправові відносини, не втрачаючи при цьому свого владного статусу. Однак у таких випадках визначальним є питання, чи має місце попереднє владне врегулювання умов доступу до відповідного блага. Якщо таке врегулювання є системоутворюючим, то приватноправова форма не усуває адміністративної природи відносин, а лише виконує функцію їх матеріалізації.

Важливим аргументом на користь адміністративної природи є й те, що НБУ реалізує нумізматичну продукцію в межах своєї статутної діяльності, яка не має на меті отримання прибутку як самостійної цілі. Доходи від відповідних операцій є похідними та функціонально підпорядкованими основним завданням центрального банку. Така спрямованість відрізняє цю діяльність від класичної господарської діяльності суб'єкта підприємництва.

Отже, у структурі досліджуваних правовідносин можна виокремити подвійний правовий режим. На першому рівні імперативне адміністративне регулювання доступу до ресурсу, що має всі ознаки владного впливу. На другому рівні приватноправове оформлення результату у формі договору купівлі-продажу. Саме перший рівень визначає зміст другого, що дозволяє говорити про пріоритет публічно-правового елементу.

Такий підхід узгоджується з сучасною тенденцією розширення сфери адміністративного права, яка охоплює не лише класичні управлінські відносини, а й сервісні форми взаємодії держави з особою. Кваліфікація реалізації нумізматичної продукції як адміністративної послуги у широкому розумінні не заперечує наявності цивільно-правової складової, проте підкреслює її допоміжний характер.

У підсумку можна констатувати, що формальна договірна оболонка не змінює сутності правовідносин, у яких визначальними залишаються публічно-владні передумови, нормативна регламентованість та спрямованість на забезпечення доступу до спеціального державного ресурсу. Саме ця сукупність ознак обґрунтовує висновок про адміністративну природу відповідної діяльності та створює підстави для її подальшої доктринальної розробки як нового сегмента сервісної функції держави.

Наостанок варто також сказати про нерозривний зв'язок реалізації нумізматичної продукції з економічним розвитком держави. Діяльність Національного банку України у цій сфері не обмежується виключно задоволенням колекційного попиту або виконанням представницької функції. Інвестиційні монети виступають особливим фінансовим інструментом, що забезпечує альтернативний механізм збереження вартості активів, формування

внутрішнього ринку дорогоцінних металів та розширення інструментарію заощаджень для населення.

У контексті реалізації монетарної політики нумізматична продукція сприяє підвищенню довіри до національної валюти, зміцненню фінансової стабільності та розвитку культури інвестування. Наявність нормативно врегульованого порядку випуску та реалізації інвестиційних монет створює передбачуване правове середовище, що позитивно впливає на інституційну стійкість фінансової системи та формування довгострокових економічних очікувань суб'єктів господарювання і громадян.

Таким чином, реалізація нумізматичної продукції має не лише адміністративно-процедурне значення, а й опосередковано пов'язана із забезпеченням макроекономічної стабільності та створенням передумов для економічного розвитку держави, що додатково підсилює її публічно-правову природу.

Висновки.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що діяльність з реалізації нумізматичної продукції має публічно-правову природу та не може бути зведена виключно до цивільно-правового договору купівлі-продажу. Визначальною є обставина, що відповідні правовідносини виникають як продовження реалізації виключної емісійної компетенції Національного банку України, а отже формуються в межах спеціального правового режиму, встановленого суб'єктом владних повноважень.

Доведено, що доступ до пам'ятних та інвестиційних монет організовується через нормативно регламентовану адміністративну процедуру, яка включає визначення тиражу, правил розподілу, лімітів придбання, часових меж реалізації та механізмів ідентифікації покупців.

Імперативний характер цих елементів свідчить про домінування адміністративно-правового методу регулювання на стадії формування умов доступу до відповідного ресурсу.

Обґрунтовано, що цивільно-правова форма договору виконує допоміжну функцію матеріалізації результату адміністративної процедури та не змінює публічно-правової сутності відповідної діяльності. У структурі досліджуваних відносин пріоритет належить владному регулюванню, тоді як приватноправовий компонент має похідний характер.

Встановлено, що організація реалізації нумізматичної продукції відповідає принципам сервісної держави та людиноцентричності, оскільки забезпечує прозорість, рівність доступу, цифрову зручність та передбачуваність процедур. Це дозволяє розглядати відповідну діяльність як прояв сервісної функції держави у сфері публічного адміністрування.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному обґрунтуванні кваліфікації реалізації нумізматичної продукції як адміністративної послуги у широкому розумінні, а також у визначенні подвійної структури її правового режиму з домінуванням публічно-правового елементу над приватноправовим.

Література:

1. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
3. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 № 679-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text
4. Про затвердження Інструкції про організацію виготовлення, випуску в обіг і реалізації пам'ятних та інвестиційних монет України, сувенірної продукції: постанова Національного банку України від 30.05.2012 № 213 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1044-12#n20
5. Про нумізматичну продукцію: офіційне інтернет-представництво Національного банку України. URL: https://bank.gov.ua/ua/uah/numismatic-products
6. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text
7. Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану: постанова Національного банку України від 24.02.2022 № 18 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018500-22#Text
8. Про введення в обіг інвестиційних монет, пам’ятних монет і банкнот та реалізацію сувенірної продукції: офіційне інтернет-представництво Національного банку України. URL: https://bank.gov.ua/ua/uah/introduction

References:

1. Pro administratyvni posluhy [On Administrative Services]. (2012). Law of Ukraine dated September 6, 2012, No. 5203-VI. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text [in Ukrainian].
2. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine]. (1996). Law of Ukraine dated June 28, 1996, No. 254k/96-VR. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukrainian].
3. Pro Natsionalnyi bank Ukrainy [On the National Bank of Ukraine]. (1999). Law of Ukraine dated May 20, 1999, No. 679-XIV. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text [in Ukrainian].
4. Pro zatverdzhennia Instruktsii pro orhanizatsiiu vyhotovlennia, vypusku v obih i realizatsii pamiatnykh ta investytsiinykh monet Ukrainy, suvenirnoi produktsii [On the approval of the Instruction on the organization of production, issuance into circulation and sale of commemorative and investment coins of Ukraine, souvenir products]. (2012). Resolution of the National Bank of Ukraine dated May 30, 2012, No. 213. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1044-12#n20 [in Ukrainian].
5. Pro numizmatychnu produktsiiu [On numismatic products]. National Bank of Ukraine. Official website. Retrieved from: https://bank.gov.ua/ua/uah/numismatic-products [in Ukrainian].
6. Pro zakhyst personalnykh danykh [On the Protection of Personal Data]. (2010). Law of Ukraine dated June 1, 2010, No. 2297-VI. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text [in Ukrainian].
7. Pro robotu bankivskoi systemy v period zaprovadzhennia voiennoho stanu [On the operation of the banking system during the period of introduction of martial law]. (2022). Resolution of the National Bank of Ukraine dated February 24, 2022, No. 18. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0018500-22#Text [in Ukrainian].
8. Pro vvedennia v obih investytsiinykh monet, pamiatnykh monet i banknot ta realizatsiiu suvenirnoi produktsii [On the introduction into circulation of investment coins, commemorative coins

and banknotes and the sale of souvenir products]. National Bank of Ukraine. Official website. Retrieved from: https://bank.gov.ua/ua/uah/introduction [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 342.92+349.44

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-2993-3004

Гаран Ольга Володимирівна доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного та господарського права, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, м. Одеса, https://orcid/0000-0002-6757-6309

СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ СПОРІВ У СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ

Анотація. У статті досліджено системний характер адміністративних спорів у сфері містобудування як однієї з найбільш конфліктогенних галузей публічного управління, де перетинаються зем де перетинаються земельні, інвестиційні, технічні, екологічні та соціальні інтереси різних суб'єктів – держави, територіальних громад, забудовників і мешканців. Проаналізовано нормативно-правові засади містобудівної діяльності, яка охоплює значний масив законодавчих актів, державних будівельних норм і підзаконних приписів, фрагментарність і багаторівневість якої є самостійним чинником виникнення спорів та ускладнює правозастосування. Наголоршено, що вирішення містобудівних конфліктів можливо через адміністративно-процесуальний механізм крізь призму Кодексу адміністративного судочинства України та Закону України «Про адміністративну процедуру». Окреслено окремі моменти специфіки дискреційних повноважень органів публічної адміністрації у містобудівній сфері та ризики їх реалізації за відсутності чітких критеріїв і належного нормативного обґрунтування. Визначено найбільш типові категорії спорів із органами державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду. З'ясовано окремі моменти впливу воєнного стану на динаміку містобудівних конфліктів, зокрема щодо лібералізації дозвільних механізмів і накопичення «відкладених» порушень, які становитимуть підґрунтя для майбутніх спорів. Акцентовано роль адміністративної юстиції як механізму судового контролю за законністю та пропорційністю управлінських рішень, а також значення будівельно-технічної експертизи й альтернативних методів врегулювання спорів. Зроблено висновок, що ключовими джерелами спорів є нормативна фрагментарність, процедурна перевантаженість, широка дискреція без чітких критеріїв і «ланцюгові» наслідки скасування дозвільних актів. Ефективне адміністративно-правове регулювання потребує підвищення якості процедур, чіткого розмежування контррольних і наглядових повноважень ДАБК та дієвого судового контролю, що забезпечує законність, обґрунтованість і пропорційність втручання у містобудівну діяльність.

Ключові слова: адміністративні спори, публічне управління, адміністративне право; адміністративна процедура; адміністративна юстиція; контроль дискреційних повноважень; містобудівне право; будівельне право; містобудівна документація; державні будівельні норми (ДБН); архітектурна діяльність; державний архітектурно-будівельний контроль; державний архітектурно-будівельний нагляд.

Haran Olha Doctor of Juridical Sciences, Professor the Department of Administrative and Commercial Law, Odesa I. I. Mechnikov National University, Odesa, https://orcid/ 0000-0002-6757-6309

MODERN CONCEPT OF ADMINISTRATIVE-LEGAL REGULATION OF PUBLIC-LEGAL DISPUTES IN THE FIELD OF CITY PLANNING

Abstract. The article examines the systemic nature of administrative disputes in the field of urban planning as one of the most conflict-prone areas of public administration, where land, investment, technical, ecological and social interests of various subjects - the state, territorial communities, developers and residents - intersect. The regulatory and legal basis of urban planning activity, which covers a significant array of legislative acts, state building regulations and by-laws, whose fragmentation and multi-levelness is an independent factor in the emergence of disputes and complicates law enforcement, is analyzed. It is emphasized that the resolution of town-planning conflicts is possible through an administrative-procedural mechanism through the prism of the Code of Administrative Procedure of Ukraine and the Law of Ukraine "On Administrative Procedure". Some points of the specifics of the discretionary powers of public administration bodies in the urban planning sphere and the risks of their implementation in the absence of clear criteria and proper regulatory justification are outlined. The most typical categories of disputes with state architectural and construction control and supervision bodies are defined. Certain aspects of the influence of martial law on the dynamics of urban planning conflicts have been clarified, in particular regarding the liberalization of permitting mechanisms and the accumulation of "postponed" violations, which will form the basis for future disputes. The role of administrative justice as a mechanism of judicial control over the legality and proportionality of management decisions, as well as the importance of construction and technical expertise and alternative methods of dispute settlement are emphasized.It was concluded that the key sources of disputes are regulatory fragmentation, procedural overload, wide discretion without clear criteria and "chain" consequences of cancellation of permit acts. Effective administrative and legal regulation requires an increase in the quality of procedures, a clear demarcation of control and supervisory powers of the DABC, and effective judicial control, which ensures the legality, justification and proportionality of intervention in urban planning activities

Keywords: administrative disputes, public administration, administrative law; administrative procedure; administrative justice; control of discretionary powers; urban planning law; construction law; urban planning documentation; state building regulations (DBN); architectural activity; state architectural and construction control; state architectural and construction supervision.

Постановка проблеми. Містобудування є однією з найбільш комплексних сфер публічного управління, де перетинаються інтереси держави, територіальних громад, забудовників та мешканців. Саме в цій сфері виникає значна кількість адміністративних спорів, пов'язаних із виданням або відмовою у видачі містобудівних умов та обмежень, затвердженням містобудівної документації, наданням дозволів на будівництво, а також із діяльністю органів державного архітектурно-будівельного контролю та нагляду. Актуальність теми зумовлена тим, що ефективне адміністративно-правове регулювання спорів у цій сфері є запорукою не лише законності будівництва, а й захисту прав усіх учасників містобудівних відносин. У цьому контексті, О.В. Стукаленко звертаєувагу про «Необхідність оновлення змістовних положень адміністративноправового забезпечення будівельної галузі через визначення теоретичних засад, елементів його механізму, системи суб'єктів будівельного процесу, узгодження положень адміністративно-деліктного законодавства та визначення пріоритетних напрямів гармонізації чинного законодавства до міжнародних положень обумовлюють … необхідність подальшого комплексного дослідження визначеного напряму» [1, с.6].

Правове підгрунтя містобудівної діяльності в Україні сформовано великою кількістю нормативно-правових актів серед яких можливо назвати ключові : Закони України «Про регулювання містобудівної діяльності» [2], «Про архітектурну діяльність» [3], «Про основи містобудування» [4], а також державні будівельні норми (ДБН), що встановлюють технічні та планувальні вимоги. Водночас адміністративно-процесуальний аспект вирішення спорів забезпечується нормами Кодексу адміністративного судочинства України[5] та Закону України «Про адміністративну процедуру» [6].

Н.О. Семенчук акцентує увагу, « що нормативно-правове регулювання відносин у сфері містобудування є складним та вимагає застосування положень актів цивільно-правового, господарсько-правового, трудового, кримінально-правового, адміністративно-правового, екологічного, земельного, природо-ресурсного законодавства, що ускладнює розуміння приналежності спорів, які виникають за участю владного суб'єкта в таких відносинах. Публічно-управлінські спори у сфері містобудування віднесено до спорів конкуруючої юрисдикції» [7 , с.7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичні засади дослідження публічно-правових спорів у сфері містобудування ґрунтуються на напрацюваннях вітчизняної правової доктрини у площині теорії права,

адміністративного права та адміністративного процесу. Відчутний внесок у формування методологічних і концептуальних підходів до адміністративно-правового регулювання публічного управління (зокрема й у містобудівній сфері) здійснили В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, М.Ю. Віхляєв, О.Ю. Дрозд, О.Ю. Дубинський, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, О.В. Стукаленко, М.І. Смокович, В.В. Тильчик та інші науковці. Водночас окремий пласт досліджень присвячено безпосередньо аналізу публічно-правових спорів, що виникають у містобудівній діяльності, серед яких праці В.М. Бевзенка, А.І. Дацьківа, М.С. Сусак, М.І. Смоковича, Н.О. Семенчук, Н.В. Коваленко та інших авторів; ці напрацювання становлять спеціальну теоретичну основу цього дослідження.

Метою статті є дослідження адміністративно-правових засад та ключових конфліктогенних чинників публічно-правових спорів у сфері містобудування в Україні в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу.

Сфера містобудування традиційно є однією з найбільш конфліктогенних у публічному управлінні, оскільки в ній одночасно переплітаються земельні, інвестиційні, технічні, екологічні та соціальні чинники. У межах містобудівного та будівельного права кожне управлінське рішення – від надання земельної ділянки й визначення параметрів забудови до видачі дозвільних документів і прийняття об'єкта в експлуатацію – неминуче зачіпає широкий спектр інтересів: приватних (забудовник, інвестори, власники суміжних ділянок) і публічних (територіальна громада, безпека, розвиток інфраструктури, охорона культурної спадщини).

За умов воєнного стану конфліктність не зникає, але набуває нових форм. Баланс інтересів зміщується на користь державних потреб – відновлення, розміщення внутрішньо переміщених осіб, забезпечення критичної інфраструктури. У такій ситуації зростає чутливість до якості адміністративних рішень і процедур, адже помилка або непослідовність у правозастосуастосуванні мають значно вищу «ціну». Відповідно, ключового значення набуває адміністративно-правове регулювання спорів: належна адміністративна процедура, ефективний державний архітектурно-будівельний контроль і нагляд та дієва адміністративна юстиція як механізм судового контролю.

Одним із базових чинників спорів у містобудівній сфері є фрагментарність і багаторівневість правового регулювання. «наявність величезної кількості “лазівок”, прогалин, конкуренцій, колізій тощо-обсяг НПА (27 законів та сотні НПА) + ДБН та національних стандартів, технічних регламентів тощо» [8, с. 6] змушує суб'єктів правозастосування орієнтуватися у великому масиві законів, підзаконних актів, технічних регламентів і державних будівельних норм (ДБН). Заначена ситуація, на думку А.І.Дацьківа у вигляді «розмаїття спеціалізованих нормативно-правових актів та техніко-юридичних норм, що закріплені на рівні санкціонованих державою будівельних норм, та комплексність будівельної

сфери в цілому має наслідком спекулювання, маніпулювання такими нормами зі сторони як суб'єктів владних повноважень, так і інших учасників сфери містобудування та архітектурної діяльності на стадії застосування таких норм [9, с.11].

Така нормативна багатошаровість підвищує ризики колізій, прогалин і конкуренції норм, перетворюючись на інструмент процесуальної тактики – зокрема для обходу окремих етапів процедури або затягування строків.

Заслуговує на увагу позицію судді Верховного Суду М. Смоковича, який наголошує на вкрай складному застосуванні Закону України «Про регулювання будівельної діяльності» який вважає, що практика імплементації положень цьогозаокну « є вкрай непростою і суперечливою, що зумовлює виникнення численних судових спорів, вирішення яких віднесено до адміністративної юрисдикції. Це зумовлено на думку науковця кількістю нормативно-правових актів, кількістю їх видавників, складністю структури згаданого, а також іншими чинниками» [10].

Окремим конфліктогенним чинником є відставання норм від реальних процесів – технологічних, урбаністичних, демографічних, а також від потреб швидкого відновлення інфраструктури. Враховуючи, «Міжнародна організація з міграції (ІОМ) ООН опублікувала доповідь, в якій повідомляється про значні руйнування та пошкодження житлового фонду України.

Під час російсько-української війни в Україні було зруйновано або пошкоджено більше ніж 236 тисяч будівель. Крім того, понад 2,5 мільйона житлових об'єктів, що складає приблизно 10% від усього житлового фонду, отримали пошкодження або залишаються недоступними через тривалий конфлікт»[11].

Нестабільність регуляторного середовища та часті зміни процедур і цифрових інструментів без достатніх перехідних періодів посилюють правову невизначеність і стимулюють збільшення кількості спорів щодо оскарження рішень.

Воєнний стан впливає на конфліктність у містобудуванні щонайменше двома взаємопов'язаними способами. По-перше, виникають тимчасові регуляторні режими (обмеження, мораторії, зниження інтенсивності перевірок), які зменшують контрольний тиск у короткостроковій перспективі, але накопичують «відкладені» порушення. Показовим прикладом адаптації правового регулювання до умов воєнного стану міста є запровадження спрощених процедур у сфері будівництва та будівництва. також, Законом України від 12.05.2022 р. № 2247-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану»[12] та Законом України від 12.05.2022 р. № 2254-IX «Про внесення змін до міста деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сферибудівної діяльності» [13] було суттєво лібералізовано дозвільні механізми на період дії воєнного стану.

На виконання зазначених законів постановою Кабінету Міністрів України від 24.06.2022 р. № 722 «Деякі питання здійснення дозвільних та реєстраційних процедур у будівництві в умовах воєнного стану»[14] тимчасово призупинив дію низки вимог щодо забудови, фактично запровадивши особливий регламент. Зазначені нормативні зміни, з одного боку, забезпечують оперативне реагування на нагальні потреби відновлення зруйнованої інфраструктури та прискорення будівельних процесів. З іншого боку, тимчасове послаблення контрольних і дозвільних вимог формує підвищені ризики накопичення «відкладених» порушень, які в подальшому можуть стати підставою для виникнення адміністративних спорів – зокрема, щодо законності об'єктів, зведених у спрощеному режимі, та правомірності органів державного архітектурно-будівельного контролю.

По-друге, посилюється домінування публічного інтересу (оборона, критична інфраструктура, прискорене будівництво). Це підвищує ризик конфлікту між приватною ініціативою та публічними цілями, особливо коли механізми участі громадськості, прозорості рішень і компенсаційні інструменти функціонують неповною мірою.

Значна частина містобудівних спорів має земельну природу: наприклад спори про « доступ до земель державної та комунальної власності» [8,с.7], зміна цільового призначення, прозорість конкурсних процедур тощо. Дефіцит якісних земельних ділянок у поєднанні з підвищеним попитом (релокація підприємств, житлові проєкти, відновлення) загострює конкуренцію та формує підозри щодо «монополізації» доступу до ресурсу [8, с. 7].

Це закономірно збільшує кількість спорів, у яких оскаржуються рішення органів місцевого самоврядування – передусім з точки зору їх законності й обґрунтованості.

Окремою практично значущою категорією є спори щодо скасування дозвільних документів. Містобудівний процес має послідовну структуру: правовстановлюючі документи на землю, містобудівні умови та обмеження, дозвіл на виконання робіт, технічні умови, договори підряду, інвестиційні угоди. Скасування одного елементу нерідко запускає «ефект доміно», ставлячи під сумнів стабільність усього проєкту.

На практиці це породжує дві типові проблеми: 1) правову невизначеність щодо долі виконаних робіт і вкладених коштів; 2) складність визначення належного способу захисту (визнання акта протиправним, зобов'язання вчинити дії, відшкодування шкоди тощо).

Містобудівні спори мають виразний технічний компонент. Законність управлінського рішення часто залежить від застосування ДБН(« величезна кількість ДБН, що відсутні в публічному доступ» [8,с.7]), проєктної документації, інженерних вимог, санітарних і протипожежних правил. Тому це і обумовлює «Технічний характер спорів» [8, с.7]. Наприклад, А.І. Дацьків звертає увагу, що «На практиці ДБН як техніко-юридичні норми підлягають

застосуванню судами під час розгляду переважної більшості публічно-правових спорів.

В той же час, необхідно зауважити, що ДБН та будь-які інші техніко-юридичні норми не є публічно доступними, відтак суди та інші учасники адміністративного провадження не завжди відстежують чи можуть відстежити їх актуальність. Більше того, їх оцінка, аналіз та використання потребує залучення спеціалістів та експертів у відповідній галузі, а не банального копіювання з одного рішення у інше, таким чином, легалізуючи конкретний зміст норми, що містяться у таких ДБН» [9, с.19-20.]

Це підвищує роль будівельно-технічної експертизи, але водночас створює додаткові ризики: неоднозначність тлумачення норм, відмінності в підходах експертів і нерівномірна якість висновків. За таких умов особливого значення набуває роль адміністративного суду, який має критично оцінювати технічні аргументи сторін і не допускати підміни правової оцінки адміністративного акта виключно експертними висновками – у цьому і проявляється специфіка адміністративної юстиції у містобудівних справах.

«В Україні все більше зростає роль альтернативних способів вирішення спорів (Alternative Dispute Resolution, ADR), за допомогою яких конфліктуючі сторони можуть прийти до мирного врегулювання конфліктів. Досвід держав-членів Європейського Союзу показує, система ADR, яка включає в себе комерційний арбітраж, медіацію та експертизу, має низку переваг для сторін, а саме: економія часу та коштів, конфіденційність, гнучкість процедури, та, найголовніше, збереження партнерських відносин між сторонами конфлікту. Система ADR успішно діє в Бельгії, Франції, Великобританії, Австрії, Норвегії, Фінляндії. За статистикою, в США, Канаді, Нідерландах 83-85% всіх конфліктів вирішується із застосуванням альтернативним способів врегулювання конфліктів» [15].

Одним із ефективних альтернативних методів вирішення спорів у будівельній сфері є незалежна будівельно-технічна експертиза. Її проведення дозволяє встановити відповідність виконаних робіт проєктній документації та будівельним нормам, оцінити якість будівництва й безпечність експлуатації об'єкта, а також надати обґрунтовані висновки у спорах між замовником і підрядником.

Залежно від стадії розгляду конфлікту розрізняють два формати експертизи:досудовий – який у практиці нерідко іменують будівельним аудитом, та судовий – що проводиться на підставі відповідної ухвали суду в межах судового провадження. В обох випадках висновок експерта слугує ключовим доказовим інструментом при з'ясуванні фактичних обставин справи та прийнятті правового рішення.

Конфліктність у містобудуванні посилюється часовим дисбалансом між судовими процедурами та економічною логікою будівельного процесу (сезонність, графіки фінансування, кредитні зобов'язання, підрядні строки).

Тривалий розгляд справи нерідко означає фактичну зупинку проєкту або значні збитки. Навіть тимчасова невизначеність щодо дії дозвільних документів чи приписів контролюючих органів може стати критичним фактором для реалізації будівництва. « Неврегульованість або несправедливість регулювання питання правових наслідків скасування дозвільних та інших документів (в т.ч. рішень судів, договорів оренди тощо) [8, с.7].

Більшість містобудівних спорів зводиться до питання балансу: між приватним і публічним « Домінування публічного (державного) інтересу в умовах війни» [8, с.7], між технічним і соціальним, між потребою швидкого відновлення та вимогами законності, прозорості й участі. Війна посилює потребу в оперативних рішеннях, але одночасно збільшує ціну адміністративної помилки. Тому стійкість системи залежить від якості процедур, прогнозованості правозастосування та ефективного судового контролю.

Адміністративна процедура у сфері містобудування охоплює послідовні дії органів публічної адміністрації щодо вирішення індивідуальних справ – від прийняття заяви про надання містобудівних умов до видачі або відмови у видачі дозвільного документа. Її специфіка полягає у нормативній та технічній «подвійності»: рішення має ґрунтуватися як на нормах адміністративного права, так і на спеціальних нормах містобудівного регулювання, вимогах ДБН і положеннях містобудівної документації.

Чинне регулювання нерідко наділяє органи широкими дискреційними повноваженнями: в оцінці відповідності проєкту містобудівній документації, визначенні допустимості відхилень від параметрів забудови, вирішенні питань зупинення робіт і скасування дозволів. За відсутності чітких критеріїв дискреція підвищує ризики суб'єктивізму та корупції і продукує адміністративні спори. Контроль за її реалізацією є одним із центральних завдань адміністративної юстиції: суд перевіряє не лише формальну законність рішення, а й його обґрунтованість, пропорційність і дотримання процедури.

Державний архітектурно-будівельний контроль (ДАБК) і державний архітектурно-будівельний нагляд є ключовими механізмами забезпечення законності у сфері будівництва. Органи ДАБК перевіряють відповідність будівельних робіт проєктнійній документації та ДБН і застосовують заходи реагування: приписи, штрафи, зупинення робіт, скасування реєстрації або анулювання дозволів.

Типові категорії спорів із ДАБК включають: оскарження відмови у реєстрації декларації або видачі дозволу на будівельні роботи; оскарження приписів про усунення порушень; оскарження рішень про зупинення робіт; оскарження штрафних постанов; спори щодо введення об'єктів в експлуатацію.

Проблемним залишається нормативне і практичне розмежування контрольних та наглядових повноважень. Контроль орієнтований на конкретний об'єкт, нагляд – на системну законність діяльності органів і процедур. Чіткість такого розмежування підвищує передбачуваність правозастосування і знижує

спорогенність. Адміністративна юстиція виконує ключову функцію захисту прав фізичних та юридичних осіб у містобудівних відносинах. Адміністративні суди розглядають спори, у яких хоча б однією зі сторін є суб'єкт владних повноважень, а предметом – його рішення, дія чи бездіяльність у сфері містобудування.

Суди зосереджуються на дотриманні процедури та меж компетенції органу, повноті встановлення фактичних обставин, обґрунтованості й пропорційності втручання, відповідності рішень містобудівній документації та ДБН. В цьому контексті доцільно навести позицію В. Бевзенко та М. Сусак: «…адмінстративні суди, на підставі норм Кодексу адміністратвиного судочинсва України, вирішують спори угалузі публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів юридичних осіб від порушень суб'єктів владних повноважень. … Одним … із принципових викликів, який постає у зв'язку із судовою перевіркою рішень, дій, бездіяльності адміністративних органів у галузі будівництва є правильна кваліфікація спірних відносинй визначення їхньої належності до певного виду судовою юрисдикції » [16, с. 296 - 297.]. Практичним викликом залишається ефективний доступ до правосуддя для мешканців і громад, інтереси яких зачіпає забудова, проте які не завжди визнаються належними позивачами або стикаються зі складнощами доказування порушення своїх прав. Наприклад у спорах про « Доступ до землі та відсутність стратегічного бачення правильної забудови» [8,с.7]. або « Неможливість вирішення проблеми старого будівельного фонду» [8,с.7].

Значний пласт спорів пов'язаний із застосуванням містобудівної документації (генеральний план, зонінг, детальний план території). Конфлікти виникають через суперечності між різними рівнями документації, невідповідність фактичної забудови зонінгу, ігнорування обмежень охоронних зон, порушення ДБН при проєктуванні та виконанні робіт. ДБН функціонують як техніко-юридичний стандарт, а їх порушення є самостійною підставою для реагування органів контролю та судового оскарження.

Архітектурна діяльність, попри творчу природу, є суттєво регламентованою і перебуває в полі адміністративно-правового регулювання. Вона охоплює сертифікацію, експертизу, погодження проєктної документації та конкурсні процедури. Відповідні спори можуть стосуватися: а) відмови у видачі або б) анулювання кваліфікаційного сертифіката, в) відмови у погодженні документації, г) невизнання результатів архітектурного конкурсу – і розглядаються в порядку адміністративного провадження.

Висновки. Спори у сфері містобудування мають системний характер і зумовлюються поєднанням земельних, інвестиційних, технічних та соціальних чинників, а також постійною конкуренцією приватних і публічних інтересів. В умовах воєнного стану конфліктність у цій сфері посилюється через зміну регуляторних пріоритетів на користь відновлення інфраструктури й безпеки, а також через накопичення так званих «відкладених» порушень, які проявляються вже на етапі контролю або судового оскарження.

Ключовими джерелами спорів залишаються нормативна фрагментарність і колізійність, процедурна перевантаженість, широка дискреція органів публічної адміністрації за відсутності чітких критеріїв її реалізації, «ланцюгові» наслідки скасування дозвільних актів, а також технічна складність оцінки відповідності проєктних рішень та виконаних робіт вимогам ДБН. За таких умов ефективне адміністративно-правове регулювання потребує підвищення якості адміністративних процедур, забезпечення прозорості та передбачуваності правозастосування, чіткого розмежування контрольних і наглядових повноважень органів ДАБК та дієвого судового контролю, який гарантує законність, обґрунтованість і пропорційність втручання у містобудівну діяльність.

Література:

1. Стукаленко О. В. Адміністративно-правове забезпечення будівельної галузі: монографія. К.: Центр учбової літератури, 2016. 376 с.

2. Про регулювання містобудівної діяльності : Закон України від 17.02.2011 № 3038-VI, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text

3. Про архітектурну діяльність : Закон України від 20.05.1999 № 687-XIV URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text

4. Про основи містобудування : Закон України від 16.11.1992 № 2780-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#Text

5. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07. 2005 № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

6. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text

7. Семенчук Н. О. Публічно-правові спори у сфері містобудування : автореф. дис. … канд. юридич. наук : 12.00.07. Запоріжжя: Запорізький національний університет. 2024 р. 22с.

8. Дацьків А. Огляд спорів у сфері містобудування та архітектурної діяльності в умовах війни. 15 с. URL: https://pravo.ua/wp-content/uploads/2024/05/Datskiv_Andriy-_Sudovyy-_forum_ABP-1.pdf

9. Дацьків А. І. Нормативно-правове регулювання публічно-правових спорів у сфері містобудування. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*, 2024. № 6 (76) С. 11– 23. DOI: 10.25313/2520-2308-2024-6-10041

10. Смокович М. Концепція належного застосування законодавчих норм у сфері містобудівної діяльності крізь призму правових позицій Верховного Суду. *Право України*. 2023. № 2. С. 67– 68.

11. Понад 2,5 мільйона житла пошкоджено: ООН оцінила наслідки війни для житлового фонду України. URL:https://acmc.ua/ponad-25-miljona-zhytla-poshkodzheno-oon-oczinyla-naslidky-vijny-dlya-zhytlovogo-fondu-ukrayiny/

12. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 12.05.2022 р. № 2247-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text

13. Про внесення змін до міста деяких законів України щодо першочергових заходів реформування сферибудівної діяльності: Закон України від 12.05.2022 р. № 2254-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2254-20#Text

14. Деякі питання здійснення дозвільних та реєстраційних процедур у будівництві в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.06.2022 р. № 722. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722-2022-%D0%BF#Text

15. Основні аспекти будівельно-технічної експертизи. URL: https://nise.com.ua/stattia-nise-budivelna-expertisa

16. Бевзенко В., Сусак М. Публічне будівельне право України : практичний посібник. Вид.друге, змінене і доповнене . Київ: ВД «Дакор», 2024. 578 с.

References:

1. Stukalenko, O. V. (2016). *Administratyvno-pravove zabezpechennia budivelnoi haluzi [Administrative and legal support for the construction industry*]. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].

2. Zakon Ukrainy vid 17.02.2011 № 3038-VI « Pro rehuliuvannia mistobudivnoi diialnosti» [Law of Ukraine No. 3038-VI dated 17 February 2011 'On the Regulation of Urban Development Activities']. *(n.d.). zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text [in Ukrainian].

3. Zakon Ukrainy vid 20.05.1999 № 687-XIV « Pro arkhitekturnu diialnist» [Law of Ukraine No. 687-XIV of 20 May 1999 'On Architectural Activity']. *(n.d.). zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14#Text [in Ukrainian].

4. Zakon Ukrainy vid 16.11.1992 № 2780-XII «Pro osnovy mistobuduvannia» [Law of Ukraine dated 16 November 1992 No. 2780-XII 'On the Fundamentals of Urban Planning' Law of Ukraine dated 20 May 1999 No. 687-XIV 'On Architectural Activity']. *(n.d.). zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2780-12#Text [in Ukrainian].

5. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy vid 06.07.2005 № № 2747-IV [Code of Administrative Procedure of Ukraine dated 06.07.2005 No. 2747-IV]. *(n.d.). zakon.rada.gov.ua.* Retrieved fromhttps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy vid 17.02.2022 № 2073-IX « Pro administratyvnu protseduru» [Law of Ukraine No. 2073-IX dated 17 February 2022 'On Administrative Procedure']. *(n.d.). zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text . [in Ukrainian].

7. Semenchuk, N. O. (2024). Publichno-pravovi spory u sferi mistobuduvannia.[Public law disputes in the field of urban planning]. *Extended abstract of candidate's thesis.* Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].

8. Datskiv, A. (2024). Ohliad sporiv u sferi mistobuduvannia ta arkhitekturnoi diialnosti v umovakh viiny. [Review of disputes in the field of urban planning and architectural activity in wartime conditions.]. Retrieved from https://pravo.ua/wp-content/uploads/2024/05/Datskiv_Andriy-_Sudovyy-_forum_ABP-1.pdf [in Ukrainian].

9. Datskiv, A. I. (2024). Normatyvno-pravove rehuliuvannia publichno-pravovykh sporiv u sferi mistobuduvannia [Regulatory and legal regulation of public law disputes in the field of urban development]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka». Seriia: «Iurydychni nauky» – International scientific journal 'Internauka'. Series: 'Legal Scie*nces', No. 6 (76). 11–23. Retrieved from DOI: 10.25313/2520-2308-2024-6-10041 [in Ukrainian].

10. Smokovych , M. (2023). Kontseptsiia nalezhnoho zastosuvannia zakonodavchykh norm u sferi mistobudivnoi diialnosti kriz pryzmu pravovykh pozytsii Verkhovnoho Sudu. [The concept of proper application of legislative norms in the field of urban development through the prism of the legal positions of the Supreme Court]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine.* № 2, 67– 68 [in Ukrainian].

11. Ponad 2,5 miliona zhytla poshkodzheno: OON otsinyla naslidky viiny dlia zhytlovoho fondu Ukrainy. [Over 2.5 million homes damaged: UN assesses impact of war on Ukraine's housing stock] Retrieved fromhttps://acmc.ua/ponad-25-miljona-zhytla-poshkodzheno-oon-oczinyla-naslidky-vijny-dlya-zhytlovogo-fondu-ukrayiny/[in Ukrainian].

12. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo osoblyvostei rehuliuvannia zemelnykh vidnosyn v umovakh voiennoho stanu Zakon Ukrainy vid 12.05.2022 r. №

2247-IX. [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Specifics of Regulating Land Relations under Martial Law Law of Ukraine No. 2247-IX dated 12 May 2022]. *(n.d.). zakon.rada.gov.ua.* Retrieved fromhttps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2247-20#Text[in Ukrainian].

13. Zakon Ukrainy vid 12.05.2022 r. № 2254-IX « Pro vnesennia zmin do mista deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo pershocherhovykh zakhodiv reformuvannia sferybudivnoi diialnosti» [Law of Ukraine No. 2254-IX dated 12 May 2022 'On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding Priority Measures for Reforming the Construction Industry']. *(n.d.). zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2254-20#Text [in Ukrainian].

14. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24.06.2022 r. № 722 « Deiaki pytannia zdiisnennia dozvilnykh ta reiestratsiinykh protsedur u budivnytstvi v umovakh voiennoho stanu» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 722 of 24 June 2022 'On certain issues of licensing and registration procedures in the field of construction under martial law]. *(n.d.). zakon.rada.gov.ua.* Retrieved fromhttps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722-2022-%D0%BF#Text [in Ukrainian].

15. Osnovni aspekty budivelno-tekhnichnoi ekspertyzy. [Key aspects of construction and technical expertise]. Retrieved from https://nise.com.ua/stattia-nise-budivelna-expertisa [in Ukrainian].

16. Bevzenko, V.& Susak, M. (2024). *Publichne budivelne pravo Ukrainy.* [*Public construction law of Ukraine*]. Kyiv: VD «Dakor». [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 351:355:008

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3005-3015

Грицай Роман Олексійович аспірант кафедри державного управління, Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, https://orcid.org/0009-0007-4914-3749

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА У ПРОТИДІЇ ПРОПАГАНДІ

Анотація. Статтю присвячено комплексному аналізу інформаційної політики як основного засобу протидії пропаганді в умовах сучасних інформаційних викликів. Розглянуто особливості трансформації інформаційного простору під впливом цифровізації, розвитку мережевих комунікацій та зростання ролі медіа у формуванні суспільної свідомості, що актуалізує проблему забезпечення інформаційної безпеки держави на загальнодержавному рівні. Акцентовано увагу на тому, що ефективна протидія пропагандистським впливам потребує не лише оперативного реагування, а й формування превентивних механізмів державного управління інформаційними процесами.

У межах статті досліджено зміст і структуру інформаційної політики у сфері протидії пропаганді, визначено її основні напрями та інституційні складові. Значну увагу приділено аналізу ролі медіа як елементу демократичної моделі інформаційного простору, а також правовим і організаційним гарантіям фінансової та редакційної незалежності засобів масової інформації. Окреслено проблеми нормативно-правового забезпечення реалізації відповідної політики, зокрема фрагментарність інформаційного законодавства, недостатній рівень прозорості медіавласності та обмеженість механізмів захисту редакційної автономії. Обґрунтовано доцільність удосконалення правового регулювання інформаційної сфери шляхом формування концептуальних засад національної інформаційної політики, систематизації інформаційного законодавства та впровадження комплексних організаційно-правових механізмів координації діяльності суб’єктів публічної влади. Такий підхід розглядається як необхідна умова підвищення ефективності інформаційної політики у протидії пропаганді, зміцнення інформаційної стійкості суспільства та забезпечення балансу між свободою слова і захистом національних інтересів.

Ключові слова: безпека, інформація, політика, пропаганда, держава, медіа, законодавство, управління, стійкість, простір.

Hrytsay Roman Oleksiyovych postgraduate student of the Department of Public Administration, Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv, https://orcid.org/0009-0007-4914-3749

INFORMATION POLICY IN COUNTERING PROPAGANDA

Abstract. The article is devoted to a comprehensive analysis of nationwide information policy as a principal instrument for countering propaganda in the context of contemporary information challenges. It examines the transformation of the information space under the influence of digitalization, the development of network communications, and the growing role of media in shaping public consciousness, which brings to the forefront the issue of ensuring state information security at the national level. Emphasis is placed on the fact that effective counteraction to propagandistic influences requires not only operational responses but also the development of preventive mechanisms of public administration over information processes.

Within the scope of the article, the content and structure of nationwide information policy in the field of countering propaganda are explored, and its main directions and institutional components are identified. Particular attention is given to the analysis of the role of media as an element of the democratic model of the information space, as well as to legal and organizational guarantees of the financial and editorial independence of mass media. The paper outlines key problems of regulatory and legal support for the implementation of the relevant policy, including the fragmentation of information legislation, insufficient transparency of media ownership, and the limited effectiveness of mechanisms for protecting editorial autonomy.

The expediency of improving the legal regulation of the information sphere is substantiated through the development of conceptual foundations of national information policy, the systematization of information legislation, and the introduction of comprehensive organizational and legal mechanisms for coordinating the activities of public authorities. Such an approach is considered a necessary condition for increasing the effectiveness of nationwide information policy in countering propaganda, strengthening societal information resilience, and ensuring a balance between freedom of expression and the protection of national interests.

Keywords: security, information, policy, propaganda, state, media, legislation, governance, resilience, space.

Постановка проблеми. В умовах цифрової трансформації суспільства, стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та зростання ролі медіа у формуванні суспільної думки загальнодержавна інформаційна політика набуває визначального значення для забезпечення національної безпеки та стабільності суспільних відносин. Поширення пропагандистських матеріалів, маніпулятивних наративів і дезінформації в інформаційному просторі створює системні ризики для функціонування демократичних інститутів, довіри до органів публічної влади та реалізації конституційних прав громадян. Сучасна пропаганда характеризується використанням складних і багатоаспектних

методів інформаційного впливу, що поєднують комунікаційні, психологічні та технологічні інструменти, зокрема алгоритмічні механізми поширення контенту, персоналізовані інформаційні потоки та мережеві комунікаційні платформи. За таких умов ефективність протидії пропаганді значною мірою залежить від здатності держави сформувати узгоджену, системну та науково обґрунтовану інформаційну політику. У зв'язку з цим актуалізується необхідність наукового осмислення загальнодержавної інформаційної політики як інструменту протидії пропаганді, визначення її адміністративно-правових засад, принципів, механізмів реалізації та напрямів удосконалення. Розв'язання зазначеної проблеми має важливе значення для підвищення ефективності державної інформаційної політики, забезпечення інформаційної стійкості суспільства та захисту національних інтересів в умовах сучасних інформаційних викликів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання формування та реалізації загальнодержавної інформаційної політики, протидії пропаганді, дезінформації та маніпулятивним інформаційним впливам у сучасних умовах розглядалися у працях низки вітчизняних науковців, зокрема: О. М. Бухтатого, О. В. Зернецької, Н. В. Климченко, О. Ю. Кучерявенка, М. О. Ожевана, Т. В. Попової, В. В. Різуна, Ю. Г. Шемшученка, О. А. Яковлєва та інших. У зазначених дослідженнях аналізуються проблеми державної інформаційної політики, інформаційної безпеки, стратегічних комунікацій, а також вплив інформаційних процесів на суспільну свідомість і політичні рішення. Водночас такі дослідження здебільшого здійснюються в межах політологічного, соціально-комунікаційного або безпекового підходів, без належної концентрації на адміністративно-правових механізмах реалізації загальнодержавної інформаційної політики.

Метою статті є комплексний аналіз інформаційної політики як основного засобу протидії пропаганді в умовах сучасних інформаційних викликів.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку української державності характеризується істотним зростанням ролі інформаційного простору як сфери реалізації національних інтересів та одночасно як джерела системних ризиків для інформаційної безпеки держави. Інформаційні впливи, що здійснюються з використанням традиційних і цифрових медіа, дедалі частіше набувають ознак цілеспрямованих маніпулятивних практик, спрямованих на спотворення суспільно значущої інформації, формування викривлених наративів та підрив довіри до інститутів публічної влади. У цьому контексті особливої актуальності набуває проблема протидії зовнішній та внутрішній пропаганді як складової сучасних інформаційних загроз.

Досвід останніх років свідчить, що окремі засоби масової інформації можуть використовуватися як інструменти поширення дезінформації та необ'єктивного висвітлення подій, що відбуваються в Україні. Такі практики негативно впливають на формування суспільної думки, ускладнюють процеси публічного управління та створюють додаткові ризики для національної безпеки.

Саме тому держава вимушена вживати заходів, спрямованих на захист інформаційного простору та нейтралізацію пропагандистських впливів.

Перші системні кроки у цьому напрямі були здійснені після 2014 року. Зокрема, Рада національної безпеки і оборони України ухвалила Рішення «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України», введене в дію Указом Президента України від 1 травня 2014 року № 449/2014. У зазначеному рішенні визначено необхідність розроблення комплексу організаційних і правових заходів, спрямованих на вдосконалення нормативно-правового забезпечення та запобігання реальним і потенційним загрозам національній безпеці в інформаційній сфері [1].

Зміст цього рішення свідчить про усвідомлення державою системного характеру інформаційних загроз та потреби у формуванні скоординованої політики у сфері інформаційної безпеки. Документом було окреслено завдання щодо підвищення ефективності діяльності органів державної влади у сфері інформаційного захисту, удосконалення міжвідомчої взаємодії, а також розвитку правових механізмів протидії дезінформації та пропагандистським впливам. Важливим елементом визначених заходів стала орієнтація на приведення національного законодавства у відповідність до сучасних викликів інформаційної сфери та міжнародних стандартів забезпечення інформаційної безпеки [2].

Разом з тим реалізація положень зазначеного рішення виявила низку проблем, пов’язаних із відсутністю єдиного концептуального документа, який би визначав цілі, принципи та пріоритети державної інформаційної політики у довгостроковій перспективі.

Запропоновані заходи мали переважно рамковий характер і не були повною мірою підкріплені чіткими механізмами виконання, показниками ефективності та стабільним нормативно-правовим забезпеченням.

У зв’язку з чим ухвалення Рішення РНБО України у 2014 році стало важливим етапом інституціоналізації державної реакції на інформаційні загрози, однак водночас засвідчило потребу у подальшому розвитку стратегічного й концептуального підходу до формування та реалізації загальнодержавної інформаційної політики.

Значущим елементом державної реакції на інформаційні загрози стали також рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення та судові акти, якими було обмежено ретрансляцію низки російських телеканалів, що містили заклики до агресивних дій проти України або поширювали пропагандистські матеріали [3].

Зазначені заходи мають істотне значення з огляду на те, що телерадіомовлення залишається одним із найбільш впливових каналів масової комунікації, а поширення через нього пропагандистського контенту здатне забезпечувати швидке охоплення широкої аудиторії та формувати тривалі інформаційні наративи, які впливають на суспільну свідомість, довіру до інститутів держави й соціальну згуртованість.

З адміністративно-правового погляду рішення Національної ради у цій сфері слід розглядати як форму реалізації державного регулювання у галузі телерадіомовлення, що здійснюється шляхом нагляду (контролю) за дотриманням вимог законодавства суб'єктами медіаринку, застосування засобів реагування та забезпечення виконання встановлених обмежень провайдерами програмної послуги. Національна рада, як конституційно визначений регулятор у сфері телерадіомовлення, уповноважена здійснювати моніторинг програм, фіксувати порушення, ухвалювати регуляторні рішення та ініціювати передбачені законом процедури впливу. У практичному вимірі це включало: 1) виявлення у програмному продукті ознак закликів до агресивних дій, посягання на територіальну цілісність, розпалювання ворожнечі або поширення маніпулятивних повідомлень, які мають ознаки пропаганди; 2) документування таких фактів на підставі результатів моніторингу; 3) прийняття рішення про невідповідність змісту програм вимогам законодавства України та застосування механізму обмеження ретрансляції [4].

Важливо підкреслити, що зазначені обмеження у більшості випадків не мають характеру кримінально-правової репресії, а належать до площини адміністративно-правових інструментів забезпечення інформаційної безпеки. Їхня мета полягає не у покаранні як такому, а у припиненні подальшого поширення контенту, який може спричиняти шкоду публічним інтересам, та у мінімізації ризиків для інформаційного простору. Відтак відповідні заходи є проявом регуляторної функції держави у сфері медіа, що реалізується через уповноважені органи з урахуванням принципів законності, обґрунтованості, пропорційності та необхідності [5].

Окреме значення має судовий контроль за такими обмеженнями. Судові акти, якими підтверджувалася правомірність рішень або дій уповноважених суб'єктів, виконують дві ключові функції. По-перше, вони забезпечують процесуальні гарантії та перевірку дотримання вимог адміністративної процедури (належне обґрунтування, доказовість, компетенція органу, дотримання встановлених законом строків і порядку ухвалення рішень) [6]. По-друге, вони дозволяють збалансувати публічний інтерес у захисті інформаційної безпеки з гарантіями свободи вираження поглядів і права на інформацію, які є основоположними для демократичного суспільства. У цьому сенсі судові акти відіграють роль механізму легітимації обмежувальних заходів, якщо вони відповідають критеріям законності, переслідують легітимну мету та є необхідними в демократичному суспільстві.

Разом з тим застосування обмежень ретрансляції як інструменту протидії пропаганді демонструє і певні обмеження такого підходу [7]. По-перше, телемовлення є лише одним із каналів поширення пропагандистського контенту, а цифрові платформи, соціальні мережі та відеохостинги істотно розширюють можливості дистрибуції подібних матеріалів, часто поза межами національної юрисдикції або у формі, що ускладнює регуляторне реагування. По-друге,

обмежувальні рішення мають бути максимально чітко обґрунтовані, оскільки будь-яка недостатня визначеність критеріїв «пропагандистського контенту» або «закликів» створює ризики неоднозначного застосування та потенційних претензій щодо надмірного втручання у свободу слова. По-третє, ефективність таких заходів залежить від узгодженості дій регулятора, провайдерів, судових інституцій та інших суб'єктів сектору безпеки і оборони, що зумовлює потребу в належній координації та єдиних підходах [8].

У підсумку, рішення Національної ради та відповідні судові акти слід оцінювати як важливий адміністративно-правовий інструмент державного реагування на інформаційні загрози, що має превентивно-обмежувальну природу та спрямований на захист публічних інтересів. Водночас їх застосування виявляє потребу у ширшому, системному підході, який би поєднував регуляторні заходи з концептуальними та програмними рішеннями у сфері загальнодержавної інформаційної політики. Саме тому необхідним є не лише ситуативне блокування окремих джерел деструктивного контенту, а й формування цілісних засад політики держави у протидії пропаганді, включаючи визначення принципів, інституційних ролей, процедур координації, стандартів прозорості медіавласності та механізмів захисту редакційної автономії, що в підсумку логічно підводить до обґрунтування потреби в ухваленні Концепції національної інформаційної політики України.

Крім того, було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України», яким встановлено заборону трансляції аудіовізуальних творів, вироблених суб'єктами держави-агресора після 1 січня 2014 року [9]. Зазначений нормативно-правовий акт спрямований на обмеження поширення контенту, що потенційно містить елементи пропаганди, виправдання агресивних дій або спотворене висвітлення суспільно-політичних процесів в Україні, та має превентивний характер у системі забезпечення інформаційної безпеки держави.

З адміністративно-правової точки зору ця заборона є формою спеціального регуляторного обмеження у сфері телерадіомовлення, яке реалізується через механізми державного контролю за програмною політикою мовників та діяльністю уповноважених органів у сфері кінематографії та медіа. Закон встановлює чіткі часові та суб'єктні критерії застосування заборони, що дозволяє відмежувати дозволений аудіовізуальний продукт від такого, що становить потенційну загрозу публічним інтересам і національній безпеці. Таким чином, законодавець обрав модель селективного обмеження, яка формально відповідає принципу правової визначеності та спрямована на мінімізацію ризиків надмірного втручання у сферу свободи творчості й інформації.

Водночас аналіз практики застосування зазначеного Закону свідчить про його обмежену ефективність у контексті комплексної протидії пропаганді. По-перше, встановлені заборони стосуються переважно традиційних каналів телерадіомовлення і не охоплюють значну частину сучасних каналів поширення

аудіовізуального контенту, зокрема інтернет-платформи, стримінгові сервіси, соціальні мережі та відеохостинги. Це створює ситуацію, за якої формально заборонений контент може залишатися доступним широкій аудиторії поза межами телерадіоефіру [10]. По-друге, вибірковий характер законодавчих обмежень не дозволяє повною мірою нейтралізувати пропагандистський вплив, оскільки значна частина сучасних інформаційних впливів здійснюється у завуальованій формі, без прямої прив'язки до країни-виробника контенту або через транснаціональні медіаструктури. За таких умов формальні критерії походження аудіовізуального продукту не завжди корелюють з його реальним змістовним наповненням і потенційним впливом на інформаційну безпеку. По-третє, реалізація заборонних заходів без належного концептуального підґрунтя може призводити до фрагментарності державної інформаційної політики, коли окремі нормативні акти не інтегровані у єдину систему стратегічних цілей і механізмів. Це, своєю чергою, ускладнює координацію дій між суб'єктами публічної влади, знижує передбачуваність правозастосування та не забезпечує довгострокового ефекту у сфері протидії пропаганді [11].

Отже, Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України» слід розглядати як важливий, але обмежений за своїм регуляторним потенціалом інструмент державної реакції на інформаційні загрози. Його ухвалення засвідчило готовність держави застосовувати правові механізми захисту інформаційного простору, однак водночас виявило необхідність переходу від окремих заборонних заходів до формування комплексної загальнодержавної інформаційної політики.

Подальший розвиток державної політики у сфері протидії інформаційним загрозам відбувся після початку повномасштабної збройної агресії рф проти України у 2022 році, що зумовило істотне розширення та уточнення інструментів забезпечення інформаційної безпеки. В умовах воєнного стану інформаційна сфера була офіційно визнана одним із напрямів забезпечення національної безпеки. Зокрема, у 2022–2023 роках було посилено координацію між суб'єктами сектору безпеки і оборони, органами виконавчої влади та регуляторами медіасфери з метою оперативного реагування на інформаційно-психологічні впливи, спрямовані на дестабілізацію суспільства, підрив обороноздатності та дискредитацію органів державної влади. У межах реалізації відповідних рішень було впроваджено спеціальні режими функціонування інформаційного простору в умовах воєнного стану, зокрема шляхом обмеження поширення окремих категорій інформації, що могла завдати шкоди оборонним інтересам держави, а також шляхом централізації офіційних комунікацій [5].

Важливим елементом державної інформаційної політики після 2022 року стало запровадження механізмів єдиної державної комунікації у сфері телемовлення, спрямованих на забезпечення безперервного інформування населення та протидію дезінформації в умовах воєнного стану. Такі заходи мали адміністративно-правовий характер і реалізовувалися як тимчасові, обумовлені

надзвичайними обставинами, з одночасним декларуванням необхідності дотримання балансу між вимогами безпеки та конституційними гарантіями свободи слова.

Поряд з цим після 2022 року активізувалася діяльність Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення щодо моніторингу контенту, виявлення ознак поширення дезінформації та координації дій з провайдерами медіапослуг. Розширено практику застосування регуляторних заходів реагування, спрямованих на припинення трансляції матеріалів, що містять ознаки виправдання збройної агресії, посягання на територіальну цілісність України або маніпулятивного впливу на суспільну свідомість в умовах воєнного стану. Водночас досвід 2022–2024 років засвідчив, що більшість рішень ухвалюються у відповідь на конкретні загрози й не завжди інтегровані у єдину довгострокову стратегію, що ускладнює оцінку їх ефективності та прогнозування наслідків. Тобто, незважаючи на наявність окремих правових та організаційних рішень, слід констатувати, що державні заходи у сфері протидії пропаганді не завжди утворюють цілісну систему. Низка ініціатив не отримує належного законодавчого закріплення або залишається на рівні декларативних положень, що знижує ефективність державної інформаційної політики загалом.

Аналіз сучасного стану державної інформаційної політики дозволяє виокремити низку проблем, що потребують системного вирішення. До них належать: неузгодженість і розпорошеність норм інформаційного законодавства; недостатня міжнародна інформаційна присутність України; застарілість технічної бази державних телерадіокомпаній; незадовільний стан мережі проводового радіомовлення; обмеженість державних програм розвитку інформаційного суспільства. Сукупність цих чинників істотно знижує здатність держави ефективно протидіяти пропагандистським впливам [12].

Водночас засоби масової інформації відіграють основну роль у формуванні суспільної свідомості та реалізації демократичних принципів. Рівень їхньої незалежності та прозорості є важливим індикатором демократичності держави. Разом із тим відсутність ефективних механізмів контролю за концентрацією медіавласності, фінансовою залежністю редакцій і впливом політичних та економічних груп створює передумови для маніпуляції інформаційним простором.

З огляду на викладене, доцільно констатувати, що забезпечення ефективної протидії пропаганді потребує не поодиноких обмежувальних заходів, а формування цілісної та узгодженої загальнодержавної інформаційної політики.

Така політика має ґрунтуватися на поєднанні правових, організаційних та інституційних механізмів і бути спрямованою на розвиток єдиного інформаційного простору, зміцнення незалежності медіа та підвищення інформаційної стійкості суспільства.

У цьому зв’язку обґрунтованою видається необхідність розроблення та затвердження Концепції національної інформаційної політики України як базового стратегічного документа, що визначатиме цілі, принципи, напрями та

механізми реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки та протидії пропаганді. Прийняття такої Концепції створило б передумови для систематизації інформаційного законодавства, підвищення узгодженості діяльності суб'єктів публічної влади та забезпечення комплексного підходу до захисту національного інформаційного простору.

Висновки. Забезпечення інформаційної безпеки України об'єктивно зумовлює формування цілісної та ефективної загальнодержавної інформаційної політики, здатної забезпечувати не лише реагування на інформаційні загрози, а й їх своєчасне запобігання. Протидія пропаганді має розглядатися як системний напрям державної політики, спрямований на захист національних інтересів, інформаційної стійкості суспільства та належне функціонування демократичних інститутів. У межах загальнодержавної інформаційної політики у протидії пропаганді виокремлено два взаємопов'язані напрями: розвиток інституцій громадських медіа та забезпечення фінансової, організаційної й редакційної незалежності державних і комерційних засобів масової інформації. Реалізація цих напрямів потребує вдосконалення нормативно-правового регулювання, зокрема шляхом розроблення Концепції національної інформаційної політики, кодифікації інформаційного законодавства та запровадження механізмів прозорості медіавласності й захисту редакційної автономії. Наголошено на тому, що підвищення ефективності загальнодержавної інформаційної політики у протидії пропаганді можливе за умови комплексного поєднання правових, організаційних та інституційних заходів, спрямованих на розвиток єдиного інформаційного простору та зміцнення інформаційної безпеки держави.

Література:

1. Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України : Указ Президента України від 01 трав. 2014 р. № 449/2014. URL : http://www.rnbo.gov.ua/documents/347.html.

2. Хімей В. Основні сучасні проблеми інформаційної безпеки України. *Теле- та радіожурналістика*. 2014. Вип. 13. С. 127–132.

3. Про забезпечення адміністративного позову : Ухвала Окружного адміністративного суду міста Києва від 25 берез. 2014 р. № 826/3456/14. URL : http://document.ua/pro-zabezpechennja-administrativnogo-pozovu-doc183108.html.

4. Міненко Є. Вплив російської пропаганди на суспільно-державну стабільність України: аналіз методів та наслідків. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Серія: Політичні науки та публічне управління. 2023. № 3 (69). С. 47–51.

5. Остапенко М. А. Соціальна напруженість: зміни в умовах війни. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2023. № 33. С. 13–24.

6. Петрик В. М. Забезпечення інформаційної безпеки держави : підручник / за заг. ред. О. А. Семченка та В. М. Петрика. Київ : ДНУ «Книжкова палата України», 2015. 672 с.

7. Новакова О., Черненко О. Розвиток стратегічних комунікацій як засіб боротьби з дезінформацією в українському суспільстві *Вісник Львівського університету*. Серія: Філософсько-політологічні студії. 2023. Вип. 49. С. 308–314.

8. Зеленін В. В. Психотехнології інформаційної війни. *Імперативи розвитку цивілізації*. 2015. № 2. С. 136–139.

9. Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України : Закон України від 05 лют. 2015 р. № 159-VIII. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/159-19.

10. Марутян Р. Р. Інтелектуально-ресурсне забезпечення державного управління у сфері національної безпеки України : монографія. Київ : ЦП «Компринт», 2020. 410 с.

11. Захаренко К. Відповідальність засобів масової інформації в системі інформаційної безпеки суспільства. *Політикус*. 2019. № 5. С. 4–9.

12. Дмитренко М. А. Національна безпека України: забезпечення в інформаційній сфері : монографія. Київ, 2021. 325 с.

References

1. Pro zakhody shchodo vdoskonalennia formuvannia ta realizatsii derzhavnoi polityky u sferi informatsiinoi bezpeky Ukrainy [On measures to improve the formation and implementation of state policy in the field of information security of Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 01 trav. 2014 r. № 449/2014. URL : http://www.rnbo.gov.ua/documents/347.html [in Ukrainian].

2. Khimei, V. (2014). Osnovni suchasni problemy informatsiinoi bezpeky Ukrainy [Main modern problems of information security of Ukraine]. *Tele- ta radiozhurnalistyka – Television and radio journalism*, 13, 127–132 [in Ukrainian].

3. Pro zabezpechennia administratyvnoho pozovu [On ensuring administrative claims] : Ukhvala Okruzhnoho administratyvnoho sudu mista Kyieva vid 25 berez. 2014 r. № 826/3456/14. URL : http://document.ua/pro-zabezpechennja-administrativnogo-pozovu-doc183108.html [in Ukrainian].

4. Minenko, Ye. (2023). Vplyv rosiiskoi propahandy na suspilno-derzhavnu stabilnist Ukrainy: analiz metodiv ta naslidkiv [The impact of Russian propaganda on the socio-state stability of Ukraine: analysis of methods and consequences]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom – Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management*. Seriia: Politychni nauky ta publichne upravlinnia, 3 (69), 47–51 [in Ukrainian].

5. Ostapenko, M. A. (2023). Sotsialna napruzhenist: zminy v umovakh viiny [Social tension: changes in wartime conditions]. *Naukovyi chasopys UDU imeni Mykhaila Drahomanova – Scientific Journal of Mykhailo Dragomanov State University of Ukraine*. Seriia 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin, 33, 13–24 [in Ukrainian].

6. Petryk, V. M. ; Semchenko, O. A. & Petryk, V. M. (red.). (2015). Zabezpechennia informatsiinoi bezpeky derzhavy [Ensuring information security of the state] : pidruchnyk, Kyiv: DNU «Knyzhkova palata Ukrainy», 672 [in Ukrainian].

7. Novakova, O. & Chernenko, O. (2023). Rozvytok stratehichnykh komunikatsii yak zasib borotby z dezinformatsiieiu v ukrainskomu suspilstvi [Development of strategic communications as a means of combating disinformation in Ukrainian society]. *Visnyk Lvivskoho universytetu – Visnyk of Lviv University*. Seriia: Filosofsko-politolohichni studii, 49, 308–314 [in Ukrainian].

8. Zelenin, V. V. (2015). Psykhotekhnolohii informatsiinoi viiny [Psychotechnologies of information warfare]. *Imperatyvy rozvytku tsyvilizatsii – Imperatives of the development of civilization*, 2, 136–139 [in Ukrainian].

9. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zakhystu informatsiinoho teleradioprostoru Ukrainy [On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Protection of the Information Television and Radio Space of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 05 liut. 2015 r. № 159-VIII. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/159-19 [in Ukrainian].

10. Marutian, R. R. (2020). Intelektualno-resursne zabezpechennia derzhavnoho upravlinnia u sferi natsionalnoi bezpeky Ukrainy [Intellectual and Resource Support of State Administration in the Sphere of National Security of Ukraine] : monohrafiia, Kyiv : TsP «Komprynt», 410 [in Ukrainian].

11. Zakharenko, K. (2019). Vidpovidalnist zasobiv masovoi informatsii v systemi informatsiinoi bezpeky suspilstva [Responsibility of the Mass Media in the System of Information Security of Society]. *Politykus – Politicus*, 5, 4–9 [in Ukrainian].

12. Dmytrenko, M. A. (2021). Natsionalna bezpeka Ukrainy: zabezpechennia v informatsiinii sferi [National Security of Ukraine: Support in the Information Sphere] : monohrafiia, Kyiv, 325 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 346.26:346.544.4(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3016-3025

Громенко Юлія Олександрівна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри національного та міжнародного права, Одеський національний морський університет, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0003-3460-100X

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Анотація. У публікації здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз засад державної підтримки суб'єктів малого підприємництва (СМП) в умовах сучасних викликів, зумовлених повномасштабною збройною агресією рф проти України та необхідністю виконання зобов'язань щодо адаптації національного законодавства до права Європейського Союзу (*acquis ЄС*). Автор обґрунтовує, що мале підприємництво на сучасному етапі виступає не лише економічним чинником, а й фундаментом соціальної стійкості та адаптивності держави. Особливу увагу приділено вирішенню наукової проблеми термінологічної невизначеності та змішування понять «державна підтримка» та «державна допомога» у вітчизняному правовому полі. На основі застосування законів формальної логіки доведено, що ці категорії співвідносяться як родове та видове поняття, де критерієм розмежування виступає ознака селективності та вплив на ринкову конкуренцію.

Досліджено еволюцію поглядів української правничої школи на інститут державної підтримки, виокремлено організаційно-управлінський, ресурсний, регулятивно-функціональний та стимулюючий підходи до її інтерпретації. У статті детально проаналізовано норми чинного законодавства та актуальні законодавчі ініціативи 2026 року, зокрема проєкт Закону № 15001 «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення суб'єктів підприємництва». Констатовано, що впровадження трискладової системи критеріїв ідентифікації СМП (кількість працівників, річний дохід та балансова вартість активів) є вирішальним кроком на шляху до повної синхронізації українського підприємницького законодавства з Рекомендацією Комісії 2003/361/ЕС.

Окремий акцент зроблено на аналізі права ЄС щодо допомоги *de minimis* та імплементації Регламенту Комісії (ЄС) 2023/2831, який встановлює оновлений ліміт незначної допомоги у розмірі 300 000 євро. Автор доводить, що такий підхід дозволяє державі реалізовувати масштабні програми підтримки СМП без ризику порушення правил вільної конкуренції. У роботі сформульовано авторське визначення державної підтримки СМП як інституційної системи правових преференцій та стимулів, що базується на гармонізованих критеріях та реалізується на неселективній основі. Зроблено висновки про необхідність

подальшої цифровізації інструментів підтримки та розробки правових механізмів стимулювання «зелених» інновацій у межах повоєнного відновлення.

Ключові слова: державна підтримка, державна допомога, суб'єкти малого підприємництва, суб'єкти господарювання, право Європейського Союзу.

Hromenko Yuliia Oleksandrivna Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of National and International Law, Odesa National Maritime University, Odesa, https://orcid.org/0000-0003-3460-100X

THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF STATE SUPPORT FOR SMALL BUSINESS ENTITIES IN UKRAINE

Abstract. The publication provides a comprehensive theoretical and legal analysis of the foundations of state support for small business entities (SMEs) amidst modern challenges driven by the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine and the necessity to fulfill obligations regarding the adaptation of national legislation to European Union law (EU *acquis*). The author argues that at the current stage, small business acts not only as an economic factor but also as a foundation for the social resilience and adaptability of the state. Particular attention is paid to resolving the scientific problem of terminological ambiguity and the conflation of the concepts of "state support" and "state aid" within the national legal field. Based on the application of the laws of formal logic, it is proven that these categories correlate as genus and species concepts, where the criterion of differentiation is the attribute of selectivity and the impact on market competition.

The evolution of the Ukrainian legal school's views on the institution of state support is investigated, highlighting organizational-managerial, resource-based, regulatory-functional, and stimulating approaches to its interpretation. The article provides a detailed analysis of current legislation and significant legislative initiatives of 2026, specifically Draft Law No. 15001 "On Amendments to Certain Laws of Ukraine Regarding the Definition of Business Entities." It is established that the implementation of a three-component system of SME identification criteria (number of employees, annual income, and balance sheet total) is a decisive step toward the full synchronization of Ukrainian business legislation with Commission Recommendation 2003/361/EC.

A specific emphasis is placed on the analysis of EU law regarding *de minimis* aid and the implementation of Commission Regulation (EU) 2023/2831, which establishes an updated threshold for insignificant aid in the amount of 300,000 euros. The author demonstrates that this approach allows the state to implement large-scale SME support programs without the risk of violating free competition rules. The paper formulates the author's definition of state support for SMEs as an institutional system of legal preferences and incentives based on harmonized criteria and implemented on a non-selective basis. Conclusions are drawn regarding the necessity of further

digitalization of support tools and the development of legal mechanisms to stimulate "green" innovations within the framework of post-war recovery.

Keywords: state support, state aid, small business entities, business entities, European Union law.

Постановка проблеми. Трансформація національної економіки України на сучасному етапі визначається необхідністю розв'язання складного дихотомічного завдання. З одного боку, триваюча повномасштабна збройна агресія рф вимагає екстрених заходів для забезпечення виживаності та адаптивності бізнесу. З іншого – набуття Україною статусу кандидата на членство в ЄС та відкриття переговорного процесу детермінують безумовне виконання зобов'язань щодо гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу (*acquis ЄС*).

Мале підприємництво, як фундамент економічної стабільності та соціальної стійкості, гостро потребує дієвих інструментів державного протекціонізму, ефективність яких залежить від якості нормативно-правового забезпечення.

Проте відсутність чіткої концептуальної диференціації між категоріями «державна підтримка» та «державна допомога» створює ризики деформації принципів вільної конкуренції, що є неприпустимим у межах спільного ринку ЄС. Актуальність дослідження посилюється затвердженням Національної програми адаптації законодавства України до права ЄС, що вимагає остаточного відходу від застарілих пострадянських моделей регулювання на користь інституційних стандартів *Small Business Act for Europe*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового забезпечення стимулювання малого бізнесу традиційно перебувають у фокусі уваги правничої спільноти. Однак реалії повномасштабної війни (яка поставила питання виживання бізнесу вище за правила конкуренції) спричинили тектонічні зміни у науковому дискурсі України. Наразі в об'єктиві уваги перебувають питання посилення ефективності державної підтримки суб'єктів господарювання для забезпечення стійкого розвитку у контексті адаптації законодавства України до права ЄС.

Теоретичним підґрунтям цієї розвідки стали праці таких науковців, як Р.А. Джабраілов, О.Е. Ліллемяе, В.К. Малолітнева, О.М. Мироненко-Шульган, Я.В. Петруненко, О.П. Подцерковний, І.А. Селіванова, В.А. Устименко та інші. Водночас стрімка динаміка реформ 2024-2026 років, зокрема оновлення регламентів ЄС щодо допомоги *de minimis* та впровадження нових суб'єктних критеріїв, зумовлює необхідність подальшої актуалізації цих напрацювань.

Метою публікації є системне дослідження теоретичних та прикладних аспектів державної підтримки суб'єктів малого підприємництва (СМП), логіко-юридичне розмежування категорій «державна підтримка» та «державна допомога», а також аналіз сучасних законодавчих ініціатив, спрямованих на формування перспективної моделі державної підтримки малого бізнесу в Україні.

Виклад основного матеріалу. Системний аналіз засад державної підтримки СМП доцільно розпочати з її об'єктно-суб'єктної детермінації. У цьому контексті варто, насамперед, з'ясувати поняття та значеннєвий зміст державної підтримки як правової категорії, охарактеризувати її нормативне підґрунтя. Спеціальним нормативно-правовим актом у цій сфері залишається Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [1]. Він закріплює розгалужену систему заходів – від фінансових та інноваційних до консультаційних та освітніх, отже трактує державну підтримку як позитивний інструмент створення сприятливих умов для розвитку бізнесу.

Проте суттєвою вадою цього Закону є відсутність легальної дефініції «державної підтримки», що провокує термінологічну конвергенцію із суміжними правовими категоріями.

Паралельно відносини, пов'язані з будь-якою підтримкою суб'єктів господарювання за рахунок державних чи місцевих ресурсів регулюються Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» [2]. Стаття 1 цього нормативно-правового акта визначає державну допомогу як «підтримку у будь-якій формі суб'єктів господарювання ..., що спотворює або загрожує спотворенням економічної конкуренції». Таке формулювання свідчить про ігнорування законодавцем принципу правової визначеності, оскільки воно фактично ототожнює ці поняття, поглинаючи «підтримку» «допомогою». Такий підхід до визначення науковці називають «негативним», оскільки в легальній дефініції акцентовано увагу на потенційній шкоді для конкуренції, а не на стимулюючому ефекті для економіки.

Сутнісна характеристика державної підтримки СМП вимагає дослідження теоретичних підходів до визначення цієї категорії. У сучасній правовій доктрині сформувалося кілька концептуальних підходів до інтерпретації державної підтримки:

1. Організаційно-управлінський (Г.О. Кубрак [3], С.С. Яковенков [4]): державна підтримка розглядається як комплекс організаційно-управлінських заходів спеціально-компетентних органів влади, спрямований на стабілізацію платоспроможності та конкурентоздатності СМП.

2. Ресурсний (Н.І. Атаманчук [5], О.М. Мироненко-Шульган [6]): акцент на задоволення публічного інтересу, публічних фондах грошових коштів та податкових та кредитно-фінансових важелях як основі підтримки.

3. Регулятивно-функціональний (І.А. Селіванова [7], Д.С. Пілевич [8]): державна підтримка трактується як самостійний інститут господарського права, засіб державного регулювання господарської діяльності та інструмент реалізації економічної політики держави.

4. Стимулюючий (Г.О. Кубрак, О.П. Подцерковний [9])**:** розгляд державної підтримки як державного стимулювання, зовнішнього мотиваційного чинника, без якого неможливий інтенсивний розвиток пріоритетних галузей.

Наведений аналіз свідчить, що сучасна правова доктрина відходить від вузького розуміння державної підтримки лише як фінансового вливання. Вчені-правники обґрунтовують перехід до комплексного правового режиму, який включає цифровізацію (діджиталізацію), дефіскалізацію та специфічні форми, як-от «мале ветеранське підприємництво». Ключовим викликом залишається термінологічна уніфікація понять «підтримка» та «допомога» в контексті *acquis* ЄС, де пріоритетом є не лише розвиток суб'єкта, а й недопущення дискримінації та збереження балансу торгівлі. Належне правове регулювання має базуватися на портфельному підході – збалансованому розподілі ресурсів між різними цільовими групами (стартапи, релокований бізнес, інноваційні МСП) для максимізації соціально-економічного ефекту.

Ключовим теоретичним викликом є розмежування понять державної підтримки і державної допомоги. Наразі можна виокремити три доктринальні підходи.

Значна частина науковців [10, с. 407-408] розглядає державну підтримку як ширшу, узагальнюючу категорію та обґрунтовують їх співвідношення як родового та видового понять.

Наступний підхід базується на способі впливу держави на суб'єкта господарювання, розмежування за механізмом надання (пряме фінансування або організаційні заходи): державна допомога включає пряме фінансування (виділення коштів), тоді як державна підтримка охоплює організаційні, адміністративні та інші механізми сприяння без безпосередньої передачі грошей [10, с. 410; 11, с. 261]; державна допомога надається у разі наявності серйозних всебічних проблем («реанімування»), тоді як фінансова підтримка спрямована на стимулювання конкретного виду діяльності суб'єкта [9, с. 517-518].

Науковці-представники третього підходу акцентують увагу на цільовому призначенні заходів, тобто розмежування здійснюється за метою та контекстом застосування: державна підтримка спрямована на стимулювання пріоритетних галузей економіки, а державна допомога має «адресний» характер і застосовується у виняткових випадках для компенсації втрат підприємствам, що опинилися у складних економічних ситуаціях [12, с. 91].

Отже, ретроспективний аналіз правової доктрини дозволяє констатувати: вчені прагнуть диференціювати «державну підтримку» як стратегічний вектор розвитку та «державну допомогу» як точковий, часто реанімаційний інструмент антикризового регулювання.

У цьому контексті не лише доречним, а і корисним вбачається аналіз стандартів і правил ЄС щодо надання державної допомоги. Державна допомога у праві ЄС (ст. 107 TFEU) трактується як специфічне втручання держави, що має чотири кумулятивні ознаки: надання переваги, державне походження ресурсів, селективність та здатність спотворювати конкуренцію [13]. Основним критерієм тут виступає селективність – спрямованість на конкретних суб'єктів або галузі. Якщо захід спрямований на конкретне підприємство чи галузь – це допомога.

Якщо він є загальним (наприклад, податкові преференції для всіх СМП) – це захід загальної підтримки.

Для малого підприємництва межа між допомогою та підтримкою часто пролягає через кількісний показник – поріг незначної допомоги (de minimis). У 2024 році ЄС оновив правила (Регламент ЄС 2023/2831), піднявши ліміт до 300 000 євро за трирічний період [14]. Це означає, що державні заходи фінансового характеру, які не перевищують цей поріг, з погляду права ЄС «виводяться» з-під жорсткого визначення державної допомоги, що спотворює конкуренцію, і переходять у категорію спрощеної державної підтримки. Це дозволяє Україні впроваджувати такі програми, як «Доступні кредити 5-7-9%», гранти «єРобота», зберігаючи гнучкість у реагуванні на кризові явища.

Суб'єктна характеристика державної підтримки вимагає з'ясування і визначення отримувачів такої підтримки, зокрема, окремої уваги заслуговує трансформація суб'єктних критеріїв малого підприємництва.

На виконання Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року було розроблено проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення суб'єктів підприємництва» (проєкт Закону № 15001) [15]. За умови прийняття цей документ скасує класифікацію Господарського кодексу (*попри втрату чинності ГКУ 28 серпня 2025 року така класифікація збережена Законом України від 09.01.2025 № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб»*) та запровадить критерії, ідентичні до Рекомендації 2003/361/ЕС [16]. Йдеться про інтеграцію трьох показників: чисельність персоналу, річний дохід та балансова вартість активів. Останній критерій є новацією для українського права, він є критично важливим, оскільки дозволяє об'єктивно оцінювати потенціал суб'єкта господарювання незалежно від ситуативних коливань виторгу.

Синхронізація лімітів із європейськими (у євро за офіційним курсом) створить єдине лінгвістичне та економічне поле для взаємодії з європейськими інституціями. Вважаємо, що прийняття означеного законопроєкту має стати пріоритетом для влади і підтвердженням того, що Україна обрала шлях «структурної адаптації», де правовий статус СМП стає універсальним квитком до спільного ринку ЄС.

Синтезуючи доктринальні підходи та норми сучасного законодавства, пропонуємо наступне визначення: державна підтримка суб'єктів малого підприємництва – це інституційна система правових преференцій, економічних стимулів та організаційних заходів, що базується на гармонізованих із правом ЄС критеріях класифікації бізнесу та реалізується державою на неселективній основі з метою компенсації обмеженості ресурсного потенціалу суб'єктів малого підприємництва, забезпечення їхньої ринкової стійкості та стимулювання інноваційної активності в умовах відновлення економіки.

Висновки. Підсумками дослідження теоретико-правових аспектів державної підтримки суб'єктів малого підприємництва є наступні:

1. Теоретична диференціація: Підтримка СМП є родовою категорією щодо допомоги. Ключовий критерій розмежування – селективність та вплив на конкуренцію. Загальні (горизонтальні) заходи підтримки є суверенним правом держави і не підпадають під обмеження *acquis ЄС*. Запропоноване авторське визначення підкреслює багатоаспектність державної підтримки, яка не обмежується лише фінансами, а включає створення інституційного середовища.

2. Законодавча модернізація: Прийняття законопроєкту № 15001 у 2026 році стане логічним завершенням процесу ідентифікації суб'єктів малого підприємництва за європейським зразком, що є пререквізитом для повноправного членства в ЄС.

3. Інструментальна еволюція: імплементація Україною оновлених порогів *de minimis* (300000 євро) дозволяє розширити фінансову базу підтримки без ризику міжнародних санкцій за спотворення конкуренції.

4. Інституційний акцент: Сучасна модель державної підтримки зміщується від прямого субсидування до створення цифрової інфраструктури та полегшення доступу до капіталу.

Перспективи подальших розробок полягають у дослідженні правових механізмів «зеленого» стимулювання СМП в межах *EU Green Deal* та адаптації системи страхування воєнних ризиків до стандартів спільного ринку.

Література:

1. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22.03.2012 № 4618-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text (дата звернення: 28.02.2026).

2. Про державну допомогу суб'єктам господарювання: Закон України від 01.07.2014 № 1555-VII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text (дата звернення: 28.02.2026).

3. Кубрак Г.О. Правові засади державної підтримки малого та середнього бізнесу в Україні : кваліф. наук. праця на правах рукопису: дис. … д-ра філософії : 081. Одеса, 2025.216с.

4. Яковенков С. С. Державна підтримка малого та середнього бізнесу в умовах війни: правові аспекти та актуальні виклики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 12. С. 173-177. URL: https://lsej.org.ua/12_2024/39.pdf (DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/37).

5. Атаманчук Н.І. Правове регулювання фінансової державної підтримки малого підприємництва в Україні в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 326-329. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2024/75.pdf (DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/73).

6. Мироненко-Шульган О.М., Кармаліта М.В. Правове регулювання фінансової підтримки державою малого підприємництва в Україні у кризові періоди. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 7. С. 286-290. URL: http://lsej.org.ua/7_2023/66.pdf (DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-7/66).

7. Селіванова І.А. До питання про місце державної підтримки малого та середнього підприємництва в системі господарського права України. *Право та інновації.* 2023. № 2 (42).

С. 115-120. URL: https://pti.org.ua/ndipzir/uk/article/view/1000/747 (DOI: https://doi.org/10.37772/2518-1718-2023-2(42)-15)

8. Пілевич Д.С. Державна допомога суб'єктам господарювання як чинник економічної політики держави в умовах воєнного стану. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2025. № 1 (41). С. 70-79. URL: http://ppeu.stu.cn.ua/article/view/329793/319303

9. Подцерковний О. П., Кубрак Г. О. До питання про класифікацію засобів державної підтримки малого та середнього бізнесу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8. С. 516-521. URL: https://www.lsej.org.ua/8_2024/125.pdf (DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/123)

10. Лічак Д. Проблеми визначення поняття «державна підтримка суб'єктів господарювання». *Актуальні проблеми держави і права*: Збірник наукових праць. 2009. Вип. 50. С. 403-411. URL: https://www.apdp.in.ua/v50/64.pdf

11. Петруненко Я.В. Актуальні питання державної підтримки малого та середнього бізнесу в умовах війни. *Правові новели*. 2024. № 23. С. 254-266. URL: https://www.legalnovels.in.ua/journal/23_2024/35.pdf (DOI https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.33)

12. Феофанова І.М. Поняття та ознаки державної допомоги суб'єктам господарювання. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 13. С. 86-92. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ub_2020_13_12 (DOI https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.13.10)

13. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union - PART THREE: UNION POLICIES AND INTERNAL ACTIONS - TITLE VII: COMMON RULES ON COMPETITION, TAXATION AND APPROXIMATION OF LAWS - Chapter 1: Rules on competition - Section 2: Aids granted by States - Article 107 (ex Article 87 TEC). *Офіційний веб-сайт EUR-lex. Access to European Union Law*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A12008E107 (дата звернення: 28.02.2026).

14. Commission Regulation (EU) 2023/2831 of 13 December 2023 on the application of Articles 107 and 108 of the Treaty on the Functioning of the European Union to de minimis aid. *Офіційний веб-сайт EUR-lex. Access to European Union Law*. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2831 (дата звернення: 28.02.2026).

15. Про внесення змін до деяких законів України щодо визначення суб'єктів підприємництва: Проєкт Закону України від 04.02.2026 № 15001. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69568 (дата звернення: 28.02.2026).

16. Commission Recommendation 2003/361/EC concerning the definition of micro, small and medium-sized enterprises. *Офіційний веб-сайт EUR-lex. Access to European Union Law*. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003H0361 (дата звернення: 28.02.2026).

References:

1. Law of Ukraine No. 4618-VI. *Pro rozvytok ta derzhavnu pidtrymku maloho i serednyoho pidpryiemnytstva v Ukraini* [On the development and state support of small and medium entrepreneurship in Ukraine]. (2012, March 22). Verkhovna Rada of Ukraine. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text [in Ukrainian].

2. Law of Ukraine No. 1555-VII. *Pro derzhavnu dopomohu subiektam hospodariuvannia* [On state aid to business entities]. (2014, July 1). Verkhovna Rada of Ukraine. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1555-18#Text [in Ukrainian].

3. Kubrak, H. O. (2025). *Pravovi zasady derzhavnoi pidtrymky maloho ta serednyoho biznesu v Ukraini* [Legal principles of state support for small and medium-sized businesses in Ukraine] (Doctoral dissertation). Odesa National Maritime University. [in Ukrainian].

4. Yakovenkov, S. S. (2024). Derzhavna pidtrymka maloho ta serednyoho biznesu v umovakh viiny: pravovi aspekty ta актуальні виклики [State support for small and medium-sized businesses in war conditions: legal aspects and current challenges]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal* [Juridical Scientific Electronic Journal], (12), 173–177. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/37 [in Ukrainian].

5. Atamanchuk, N. I. (2024). Pravove rehuliuvannia finansovoi derzhavnoi pidtrymky maloho pidpryiemnytstva v Ukraini v umovakh voiennoho stanu [Legal regulation of financial state support for small businesses in Ukraine under martial law]. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal [Juridical Scientific Electronic Journal], (1), 326–329. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/73 [in Ukrainian].

6. Myronenko-Shulhan, O. M., & Karmalita, M. V. (2023). Pravove rehuliuvannia finansovoi pidtrymky derzhavoi maloho pidpryiemnytstva v Ukraini u kryzovi periody [Legal regulation of financial support by the state of small entrepreneurship in Ukraine in crisis periods]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal* [Juridical Scientific Electronic Journal], (7), 286–290. http://lsej.org.ua/7_2023/66.pdf [in Ukrainian].

7. Selivanova, I. A. (2023). Do pytannia pro mistse derzhavnoi pidtrymky maloho ta serednyoho pidpryiemnytstva v systemi hospodarskoho prava Ukrainy [On the issue of the place of state support for small and medium-sized enterprises in the system of economic law of Ukraine]. *Pravo ta innovatsii* [Law and Innovations], (2), 115–120. https://doi.org/10.37772/2518-1718-2023-2(42)-15 [in Ukrainian].

8. Pilevych, D. S. (2025). Derzhavna dopomoha subiektam hospodariuvannia yak chynnyk ekonomichnoi polityky derzhavy v umovakh voiennoho стану [State aid to economic entities as a factor of state economic policy under martial law]. *Problemy i perspektyvy економіки та управління* [Problems and Prospects of Economics and Management], (1), 70–79. http://ppeu.stu.cn.ua/article/view/329793/319303 [in Ukrainian].

9. Podtserkovnyi, O. P., & Kubrak, H. O. (2024). Do pytannia pro klasyfikatsiiu zasobiv derzhavnoi pidtrymky maloho ta serednyoho biznesu [On the issue of classification of state support for small and medium-sized businesses]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal* [Juridical Scientific Electronic Journal], (8), 516–521. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/123 [in Ukrainian].

10. Lichak, D. (2009). Problemy vyznachennia poniattia «derzhavna pidtrymka subiektiv hospodariuvannia» [Problems of defining the concept of "state support of business entities"]. *Aktualni problemy derzhavy i prava* [Actual Problems of State and Law], (50), 403–411. https://www.apdp.in.ua/v50/64.pdf [in Ukrainian].

11. Petrunenko, Ya. V. (2024). Aktualni pytannia derzhavnoi pidtrymky maloho ta serednyoho biznesu v umovakh viiny [Current issues of state support for small and medium-sized businesses in war conditions]. Pravovi novely [Legal Novels], (23), 254–266. https://doi.org/10.32782/ln.2024.23.33 [in Ukrainian].

12. Feofanova, I. M. (2020). Poniattia ta oznaky derzhavnoi dopomohy subiektam hospodariuvannia [The concept and characteristics of state aid to business entities]. *Yurydychnyi biuleten* [Law Bulletin], (13), 86–92. https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.13.10 [in Ukrainian].

13. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union - Article 107 (ex Article 87 TEC). (2008). Official website Eur-lex. Access to European Union Law. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A12008E107.

14. Commission Regulation (EU) 2023/2831 of 13 December 2023 on the application of Articles 107 and 108 of the Treaty on the Functioning of the European Union to de minimis aid. (2023, December 13). Official website Eur-lex. Access to European Union Law. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2831.

15. Verkhovna Rada of Ukraine. (2026, February 4). *Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo vyznachennia subiektiv pidpryiemnytstva* [On amendments to some laws of Ukraine regarding the definition of business entities] (Draft Law No. 15001). https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69568 [in Ukrainian].

16. Commission Recommendation 2003/361/EC concerning the definition of micro, small and medium-sized enterprises. (2003, May 6). Official website Eur-lex. Access to European Union Law. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003H0361.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 338.28

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3026-3034

Дерев'янко Крістіна Віталіївна старший викладач кафедри адміністративного права і процесу Навчально-наукового інституту підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Дніпровського державного університету внутрішніх справ, капітан поліції, м. Дніпро. https://orcid.org/0009-0009-6081-0084.

Бєдний Іван Михайлович юрист Адвокатського об'єднання «Сенс Коммода Лєкс», м. Київ.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОПУСТИМОСТІ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ

Анотація. Активна цифрова трансформація всіх сфер суспільного життя та перехід соціальних мереж у новий вимір зумовлює поступову конверсію значної частини людської комунікації до віртуального простору. Соціальні мережі та месенджери модифікувались з інструментів зв'язку у самостійне цифрове середовище суспільної взаємодії, яке, поряд із реалізацією права на спілкування та обмін інформацією, дедалі частіше виступає платформою появи, розвитку та фіксації правових конфліктів. У безпосередній конекції з цим, відповідні електронні відомості з прогресивною частотою виступають джерелом фактичних даних, на основі яких встановлюється наявність чи відсутність адміністративного правопорушення. Водночас, цей сучасний етап розвитку українського суспільства, який характеризується інтенсивними процесами технологічної трансформації, безпосередньо впливає на загальну систему правосуддя та вимагає її адаптації до нових викликів. В умовах збройної агресії РФ та обмеженого доступу до традиційних форматів судочинства особливої ваги набуває використання електронних доказів як інструменту забезпечення ефективного захисту прав громадян. Законодавче укріплення статусу електронних доказів стало результатом впровадження наукових досягнень у процесуальне право та ознаменувало відмову від застарілих бюрократичних підходів. До таких доказів може належати будь-яка інформація в цифровій формі, що містить дані про обставини справи: від текстових повідомлень у месенджерах до метаданих та записів із технічних приладів. Проте, незважаючи на нормативне визначення, судова практика у справах про адміністративні правопорушення досі залишається неоднозначною. Актуальною проблематикою раз за разом постає встановлення допустимості цифрових матеріалів, які часто визнаються неналежними внаслідок порушення процедури фіксації або

відсутність кваліфікованого електронного підпису. Додає труднощів і відсутність єдиних технічних стандартів для перевірки цілісності файлів (хеш-значень, часових міток) та ускладнення з ідентифікацією авторів повідомлень, які підвищують ризики правової невизначеності, що і спонукало авторів до дослідження даної теми.

Ключові слова: електронні докази, допустимість доказів, належність доказів, стандарт судового розгляду, адміністративне право.

Derevianko Kristina Vitalievna senior lecturer at the Department of Administrative Law and Procedure of the Educational and Scientific Institute for Training Specialists for Preventive Activities of the Dnipro State University of Internal Affairs, police captain, Dnipro. https://orcid.org/0009-0009-6081-0084.

Ivan Biednyy lawyer «Sens Commoda Lex Law» association, Kyiv.

CURRENT ISSUES AND PROSPECTS FOR THE ADMISSIBILITY OF ELECTRONIC EVIDENCE IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENCES

Abstract. The digital transformation of all spheres of public life and the transition of social networks to a new dimension has led to a significant part of human communication moving to virtual space. Social networks and messengers have evolved from communication tools into an independent digital environment for social interaction, which, along with the realisation of the right to communicate and exchange information, is increasingly becoming a platform for the emergence, development and recording of legal conflicts. In direct connection with this, relevant electronic information is increasingly becoming a source of factual data on the basis of which the presence or absence of an administrative offence is established. At the same time, this modern stage of development of Ukrainian society, characterised by intensive processes of technological transformation, directly affects the overall justice system and requires its adaptation to new challenges. In the context of armed aggression by the Russian Federation and limited access to traditional forms of justice, the use of electronic evidence as a tool for ensuring the effective protection of citizens' rights is becoming particularly important. The legislative strengthening of the status of electronic evidence was the result of the introduction of scientific achievements into procedural law and marked a departure from outdated bureaucratic approaches. Such evidence may include any information in digital form containing data on the circumstances of the case: from text messages in messengers to metadata and recordings from technical devices. However, despite the regulatory definition, judicial practice in cases of administrative offences remains ambiguous. The issue of establishing the admissibility of digital materials, which are often deemed inadmissible due to violations of the recording procedure or the absence of a qualified electronic signature, remains a pressing problem. The lack of uniform technical standards for

verifying file integrity (hash values, timestamps) and the difficulty of identifying the authors of messages add to the complexity, increasing the risks of legal uncertainty, which prompted the authors to study this topic.

Keywords: electronic evidence, admissibility of evidence, relevance of evidence, standard of judicial review, administrative law.

Постановка проблеми. На сьогодні у правозастосовній практиці України спостерігається суттєвий дисонанс в розрізі оцінювання судовими органами електронних доказів. З одного боку, Верховний Суд стало формує позиції щодо обов'язковості електронного підпису та дослідження оригіналів цифрових носіїв. З іншого ж боку, суди першої інстанції нерідко продовжують практику з прийому роздрукованих матеріалів знімків екрану (скріншотів) як належні докази, одночасно ігноруючи заперечення сторін про їх імовірну фальсифікацію. Відсутність єдиного державного стандарту або чіткої процесуальної інструкції щодо фіксації цифрових доказів призводить до суб'єктивізму. Це створює загрозу порушення принципу юридичної визначеності: громадянин не може бути впевнений у захищеності від неправомірного притягнення до відповідальності, побудованого на штучно створених цифрових доказах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема всебічного аналізу та оцінки електронних доказів в адміністративному судочинстві цікавила багатьох сучасних науковців, серед яких можна відзначити роботу Йосифовича Н.-Л.Д, який досліджував допустимість таких доказів та їх прийнятність до розгляду судом. В свою чергу, кандидат юридичних наук Вербицька М.В. займалась дослідженням даної теми з позиції встановлення походження електронних даних та їх відтворення за допомогою технічних засобів, що дало підґрунтя для детального огляду сучасних тенденцій судової практики.

Метою статті є комплексний аналіз правової природи електронних доказів у адміністративному провадженні та розробка науково обґрунтованих критеріїв їх допустимості. Для досягнення мети авторами було поставлено такі завдання: розкрити сутність електронних доказів та їх місце в системі доказування відповідно до чинного законодавства, дослідити технічні ризики використання скріншотів як джерела доказів та можливості їх фальсифікації, проаналізувати актуальну судову практику та позиції вищих судових інстанцій щодо електронного листування, обґрунтувати необхідність дотримання основних принципів та стандартів ЄСПЛ при оцінюванні цифрової інформації, запропонувати шляхи вдосконалення процедури збирання електронних доказів.

Виклад основного матеріалу варто розпочати з розкриття доктринальної основи дослідження, а саме інтенсивної цифровізації суспільних відносин, розширення сфери використання соціальних мереж і месенджерів, а також зростання кількості правових конфліктів, що виникають у віртуальному середовищі. У справах про адміністративні правопорушення, зокрема тих, що

стосуються порушення громадського порядку (в особливості щодо вчинення насильства за ознакою статі, домашнього насильства, поширення неправдивих чуток, тощо) дедалі частіше фігурують докази, створені у цифровому середовищі: скріншоти листування в месенджерах, публікації у соціальних мережах, записи телефонних розмов, відеоповідомлення, тощо. З урахуванням зазначеного, на початку доцільно проаналізувати правову природу та доказове значення наведених прикладів крізь призму положень ст. 251 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка встановлює собою дефініцію терміну і визначає, що доказами є будь-які фактичні дані, на основі яких встановлюється наявність чи відсутність адміністративного правопорушення [1]. Однак, роздруківки електронного листування або скріншоти сторінок у соціальних мережах не завжди відповідають критеріям електронного документа. Ця теза може бути підтверджена відповідно до положень ч. 1 ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», електронний документ - це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити. Ключовим реквізитом, що надає електронному документу юридичної сили, є кваліфікований електронний підпис (КЕП) [2]. Для тлумачення даних понять та їх правозастосування науковий інтерес становить судова практика Верховного Суду (зокрема, постанова у справі № 904/2882/18), яка послідовно стверджує, що документ електронного листування, отриманий шляхом друку, не може вважатися електронним документом в класичному розумінні або його копією, якщо вона не засвідчена електронним підписом [3]. Відсутність КЕП унеможливлює достовірну ідентифікацію відправника повідомлення та не гарантує захист змісту документа від фальсифікації, викривлення чи внесення правок. Сам по собі протокол про адміністративне правопорушення, який базується лише на непідтверджених електронних роздруківках без ідентифікації пристроїв та авторів повідомлень, не може бути єдиним доказом вини особи. В своєму науковому дослідженні Вербицька М.В. слушно підкреслює, що електронні докази відрізняються від інших видів доказів лише тим, що для їх відтворення необхідне використання відповідних технічних засобів. Вони існують в нематеріальному вигляді, їх можна переносити чи копіювати на інші джерела, при цьому не втрачаютьс, їхні основні характеристики. Також вони можуть існувати в декількох місцях одночасно, наприклад, якщо зроблена копія з телефону на інший пристрій, то ідентична інформація буде міститися на двох пристроях [4].

Йосифович Н.-Л.Д. в своїй науковій праці зазначає, що вагомою складовою інституту допустимості електронних доказів є дотримання та забезпечення «процесуального ланцюга доказів», що передбачає послідовність дій з виявлення, вилучення, фіксації, долучення та зберігання електронних доказів. Відсутність будь-якої зі складових цього ланцюга може призвести до визнання електронного доказу недопустимим [5]. Під час розгляду справи до уваги також варто брати стандарт доказування у справах «квазікримінального» характеру

(адміністративні правопорушення, в яких санкції статей передбачають адміністративний арешт). Такі справи за практикою ЄСПЛ прирівнюються до кримінальних (справи «», «Гурепка проти України») [6, 7]. Це зобов'язує національні суди застосовувати високий стандарт доказування “поза розумним сумнівом”. У контексті справ про адміністративні правопорушення, які за своєю суттю наближені до кримінальних (зокрема, ст. 173-6 КУпАП), застосовуються гарантії ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Європейський суд з прав людини у справах «Кобець проти України» та «Авшар проти Туреччини» наголошує на необхідності застосування стандарту доказування “поза розумним сумнівом” [8, 9, 10]. Це означає, що докази (в тому числі електронні) мають бути достатньо вагомими, чіткими та узгодженими між собою. Практика Конституційного Суду України (далі - КСУ) щодо стандартів адміністративної відповідальності теж має свої особливості**.** Кодекс України про адміністративні правопорушення, прийнятий ще у 1984 році, не містить сучасних механізмів захисту прав особи в умовах цифровізації. У цьому вакуумі ключову роль відіграє практика КСУ, яка через офіційне тлумачення норм Конституції встановлює високі стандарти доказування, обов’язкові для застосування судами загальної юрисдикції. Принцип індивідуалізації відповідальності та презумпція невинуватості відображені в Рішенні КСУ від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010.

У цьому рішенні Суд сформулював правову позицію, згідно з якою адміністративна відповідальність в Україні ґрунтується на тих самих фундаментальних принципах, що і кримінальна відповідальність. Це означає екстраполяцію гарантій статті 62 Конституції України на адміністративний процес:

1. Особа вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено в законному порядку.

2. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях.

3. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь [11, 12]

У контексті справ із використанням електронних доказів (скріншотів) ця позиція є вагомою та вирішальною. Якщо поліція надає суду роздруківку листування, але не може технічно довести, що повідомлення відправляла саме особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, таке обвинувачення ґрунтується на припущенні. Відповідно до позиції КСУ, таке припущення є конституційно недопустимим для покладення відповідальності.

Окреме важливе місце в процесі оцінки доказів також має *специфіка оцінки достовірності цифрових даних***.** Як свідчать матеріали справ про адміністративні правопорушення, потерпілі особи з великою частотою надають суду скріншоти (знімки екрана) як доказ факту вчинення психологічного насильства, яке має свої прояви у вигляді повідомлень нецензурного змісту, мають ознаки ментального тиску або будь-якої іншої демонстрації зневажливого ставлення. Проте, варто

зауважити, що правова природа скріншоту є досить дуальною. З одного боку, це явне візуальне відображення інформації, з іншого ж - це цифровий об'єкт, який надзвичайно легко піддається модифікації, в особливості в умовах швидкого розвитку штучного інтелекту, як основного інструменту втручання в оригінал. У наданих для аналізу поясненнях слушно зауважується, що сучасні технічні можливості також дозволяють створювати фейкові акаунти у месенджерах, використовуючи фотографію та ім’я будь-якої особи, генерувати діалоги, яких насправді не існувало або, як найпростіший варіант, використати смартфон без згоди власника в особистих цілях, якщо мав місце безперешкодний доступ (засіб зв’язку не мав пароля, ключа ідентифікації, тощо). Відтак, у системі доказування скріншот не може мати статус самодостатнього доказу. Він набуває доказової сили лише у сукупності з іншими матеріалами: протоколом огляду мобільного пристрою, де зафіксовано наявність відповідного чату на пристрої заявника або правопорушника або отриманою інформацією від провайдера телекомунікацій (у разі можливості її отримання), що підтверджує факт передачі даних у конкретний час, що встановлюється із залученням експерта, як учаника провадження відповідно ст. 273 КУпАП. За відсутності цих елементів скріншот залишається лише копією інформації невстановленого походження, що порушує принцип презумпції невинуватості.

Презумпція недостовірності при запереченні сторони виступає одним із принципів оцінки доказів в електронному форматі**.** Верховний Суд послідовно вказує, що доказова сила роздруківки залежить від позиції іншої сторони.. Це повністю корелює з аргументами, викладеними в емпіричних матеріалах даного дослідження (поясненнях особи): сам факт наявності другованого варіанту скріншоту не спростовує тверджень про злам акаунту чи фальсифікацію. У такій ситуації тягар доказування (onus probandi) перекладається на ініціатора (потерпілу особу або її представника), який повинен надати оригінал носія для експертизи. Ще одним важливим вектором практики ВС є вимога точної ідентифікації автора повідомлення. До прикладу, в постанові від 30 жовтня 2019 року у справі № 711/9146/16-ц Суд звернув увагу на те, що надання скріншотів без підтвердження приналежності номера телефону (акаунту) конкретній особі робить такі докази неналежними [13]. Простої візуальної відповідності імені контакту недостатньо, оскільки суди на практиці вимагають надання даних від провайдерів телекомунікацій або проведення технічної експертизи, яка б пов’язала віртуальний профіль з реальною фізичною особою.

Цікавою до розгляду є доктрина «плодів отруєного дерева» в цифровому вимірі. Хоча ця доктрина класично застосовується у кримінальному процесі (рішення ЄСПЛ у справі *«Гефген проти Німеччини»*), її логіка є універсальною. Якщо первинна фіксація доказу відбулася з порушенням (поліцейський не оглянув телефон, а просто взяв роздруківку в руки), то і похідний результат (скріншот у справі) є недостовірним. У фабулі досліджуваної справи порушення процедури збору доказів (відмова від перевірки гаджетів на місці) “отруює” всю

доказову базу [14]. Суд не може закрити очі на те, що протокол складено на основі даних, достовірність яких ніким не перевірялася. Ознакою *недостовірності* також може бути внутрішня суперечність матеріалів справи. Наприклад, з наданих пояснень особи про факт, що існує правовий конфлікт між датами події та складання протоколу по справі: наприклад, якщо протокол складено у 2026 році, а події на скріншотах стосуються 2022 року. Якщо докази по своїй суті суперечать фабулі протоколу (часовий розрив) або іншим доказам (наприклад, факту роздільного проживання сторін), такі докази визнаються недостовірними. Суд не має права обирати "зручну" частину доказів, ігноруючи ті, що виправдовують особу. Будь-яка непереборна суперечність трактується як недоведеність вини. Суд, розглядаючи справу про адміністративне правопорушення, не має права самостійно усувати недоліки доказів обвинувачення. Якщо сторони надали суду неякісні, розмиті, обрізані або сумнівні копії електронної переписки, суд не може ґрунтувати на них постанову про стягнення, виходячи виключно з припущення. Вимога доведення вини «поза розумним сумнівом» виключає можливість засудження на підставі доказів, які мають хоча б мінімальний відсоток ймовірності фальсифікації.

Висновки. Вимога юридичної визначеності є фінальним аргументом проти практики «правосуддя скріншотів». Вона встановлює, що право на справедливий суд не може бути реалізоване, якщо держава допускає можливість засудження особи на підставі легкодоступних для маніпуляцій цифрових об'єктів. Електронні докази є невід'ємною частиною сучасного права, проте їх використання в адміністративному процесі України наразі перебуває у стані «процесуального примітивізму». Для забезпечення верховенства права необхідно:

- Відмовитися від практики визнання роздруківок скріншотів письмовими доказами без верифікації оригіналу;
- Зобов'язати органи поліції проводити обов'язковий технічний огляд гаджетів перед складанням протоколу;
- Дотримуватися стандартів ЄСПЛ щодо презумпції невинуватості та обов'язку держави доводити вину «поза розумним сумнівом».

Тільки через суворе дотримання процесуальної форми та технічної достовірності електронних доказів можна забезпечити справедливий баланс між захистом потерпілих та захистом осіб, що притягаються до відповідальності від безпідставних звинувачень.

За результатами дослідження можна констатувати, що правове регулювання використання електронних доказів у адміністративному процесі України перебуває на стадії формування і суттєво відстає від темпів цифровізації суспільства.

Лише за умови комплексного та узгодженого підходу можливо забезпечити баланс між ефективністю публічного управління та гарантіями прав і свобод людини в цифрову епоху.

Література:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text

2. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 21.12.2023, ВВР України (ВВР), 2003, № 36. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text.

3. Постанова Касаційного господарського суду від 11.06.2019 № 904/2882/18, URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79458085.

4. Вербіцька М., Ботвинник В.Г., Електронні докази як новий вид доказів у адміністративному судочинстві, Актуальні проблеми правознавства., Вип № 1, (21)/2020, С. 48-51. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/929/917.

5. Йосифович Н.-Л.Д. Критерії оцінки електронних доказів в адміністративному судочинстві. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, 2024, Вип. 85: ч. 2, С. 341-346. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/53-1.pdf

6. Рішення ЄСПЛ, Енгель та інші проти Нідерландів (Engel and Others v. the Netherlands) (№№ 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72 та 5370/72), 8 червня 1976 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf.

7. Рішення ЄСПЛ, Гурепка проти України, (Gurepka v. Ukraine), заява № 61406/00. 6 вересня 2005. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf.

8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи. Урядовий кур'єр. 2010. 17 листоп. № 215. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

9. Рішення ЄСПЛ, Кобець проти України, (Kobets v. Ukraine), заява № 16437/04, 14 березня 2008. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_320#Text.

10. Рішення ЄСПЛ, Авшар проти Туреччини, (Avshar v. Turkey), заява № 25657/94, 10 липня 2001. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library.

11. Рішення Конституційного Суду України від 22.12.2010 № 1-34/2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-10#Text.

12. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.

13. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2019 року у справі № 711/9146/16-ц. URL: https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=85646722.

14. Рішення ЄСПЛ, Гефген проти Німеччини (Gäfgen v. Germany, заява № 22978/05, 01 червня 2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-126166&filename=CASE%20OF%20G%C3%84FGEN%20v.%20GERMANY%20-%20/.

References:

1. Zakon Ukraïni "Kodeks Ukraïni pro administrativni pravoporushennja" [The Law of Ukraine "Code of Ukraine on Administrative Offenses"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text [in Ukrainian].

2. Zakon Ukraïni "Pro elektronni dokumenti ta elektronnij dokumentoobig" [The Law of Ukraine "On electronic documents and electronic document management"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text. [in Ukrainian].

3. Postanova Kasacijnogo gospodars'kogo sudu vid 11.06.2019 № 904/2882/18 [The Resolution of the Cassation Economic Court dated 11.06.2019 No. 904/2882/18]. *reyestr.court.gov.ua* Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/79458085. [in Ukrainian].

4. Verbic'ka, M., Botvinnik, V.G. (2020). Elektronni dokazi jak novij vid dokaziv u administrativnomu sudochinstvi [Electronic evidence as a new type of evidence in administrative

proceedings]. *Aktual'ni problemi pravoznavstva - Current problems of jurisprudence*, 1, (21)/2020, 48-51. Retrieved from https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/929/917. [in Ukrainian].

5. Josifovich, N.-L.D. (2024). Kriterii ocinki elektronnih dokaziv v administrativnomu sudochinstvi [Criteria for evaluating electronic evidence in administrative proceedings]. *Naukovij visnik Uzhgorods'kogo Nacional'nogo Universitetu - Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 85, 2, 341-346. Retrieved from https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/53-1.pdf [in Ukrainian].

6. Rishennja ЄSPL, Engel' ta inshi proti Niderlandiv (Engel and Others v. the Netherlands) (№№ 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72 ta 5370/72), 8 chervnja 1976 roku [ECtHR, Engel and Others v. the Netherlands (Nos. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72 and 5370/72), 8 June 1976]. *hudoc.echr.coe.int* Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf. [in Ukrainian].

7. Rishennja ЄSPL, Gurepka proti Ukraïni, (Gurepka v. Ukraine), zajava № 61406/00. 6 veresnja 2005 [ECtHR, Gurepka v. Ukraine, Application No. 61406/00. 6 September 2005]. *hudoc.echr.coe.int* Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf. [in Ukrainian].

8. Konvencija pro zahist prav ljudini i osnovopolozhnih svobod: mizhnar. dok. vid 04.11.1950 / Rada Єvropi. Urjadovij kur'єr [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms: Int. Doc. from 04.11.1950 / Council of Europe. Government Courier. 2010. 17 Nov. No. 215]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. [in Ukrainian].

9. Rishennja ЄSPL, Kobec' proti Ukraïni, (Kobets v. Ukraine), zajava № 16437/04, 14 bereznja 2008. [ECHR Decision, Kobets v. Ukraine, Application No. 16437/04, March 14, 2008. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_320#Text. [in Ukrainian].

10. ECHR Decision, Avshar v. Turkey, Application No. 25657/94, July 10, 2001]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_320#Text. [in Ukrainian].

11. Rishennja Konstitucijnogo Sudu Ukraïni vid 22.12.2010 № 1-34/2010. [Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated 22.12.2010 No. 1-34/2010]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-10#Text. [in Ukrainian].

12. Zakon Ukraïni "Konstitucija Ukraïni" [The Law of Ukraine "Constitution of Ukraine"]. (n.d). *zakon.rada.gov.ua* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text. [in Ukrainian].

13. Postanova Verhovnogo Sudu vid 30 zhovtnja 2019 roku u spravi № 711/9146/16-c. [Resolution of the Supreme Court dated October 30, 2019 in case No. 711/9146/16-ц]. *iplex.com.ua* Retrieved from https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=85646722. [in Ukrainian].

14. Rishennja ЄSPL, Gefgen proti Nimechchini (Gäfgen v. Germany, zajava № 22978/05, 01 chervnja 2010 [ECtHR, Gäfgen v. Germany, Application No. 22978/05, 1 June 2010]. *hudoc.echr.coe.int* Retrieved from https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-126166&filename=CASE%20OF%20G%C3%84FGEN%20v.%20GERMANY%20-%20/. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК: 347.45/.47

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3035-3051

Єрофєєнко Лариса Василівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри правового регулювання економіки ХНЕУ ім. С. Кузнеця, м. Харків, https://orcid.org/0000-0001-8436-2065

Чуприна Яніна Олександрівна старший викладач кафедри правового регулювання економіки ХНЕУ ім. С. Кузнеця, м. Харків, https://orcid.org/0000 0002 6645 0296

ДОГОВОРИ ПРО ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ, СТВОРЕНИХ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ

Анотація. У статті досліджено проблему правової невідповідності між традиційною людиноцентричною концепцією інтелектуальної власності (ІВ) та природою об'єктів, згенерованих системами штучного інтелекту (ШІ). Зокрема, аналізувалися ключові правові проблеми, що виникають у сфері договірного регулювання використання об'єктів ІВ, створених ШІ (AI-IP), а також особливості укладення й виконання ліцензійних угод та договорів про відступлення (передачу) майнових прав на такі об'єкти.

Виявлено та проаналізовано вирішальну правову дихотомію між "автономно згенерованими творами" (без значного людського внеску) та "творами, створеними за допомогою ШІ під керівництвом людини-оператора" (інструментальний підхід), яка безпосередньо впливає на охороноздатність об'єкта та структуру AI-IP-контрактів.

Проаналізовано три можливі суб'єкти первинного набуття прав: людина-оператор, розробник ШІ та концепція "електронної особи", підтверджено збереження людиноцентричного підходу до авторства/винахідництва (США, ЄС) та відмову від правосуб'єктності самого ШІ, що остаточно зміщує всю відповідальність за порушення, спричинені ШІ (наприклад, плагіат), на людських акторів — розробника, інтегратора або кінцевого користувача.

Встановлено, що AI-IP-договори мають гібридну правову природу та є основним механізмом розподілу ризиків. Визначено, що головним джерелом юридичних ризиків є правомірність використання вхідних даних для навчання моделей (TDM-infringement).

Обґрунтовано, що в умовах юридичної невизначеності щодо первинного набуття прав, контрактне право набуває визначального значення як основний механізм розподілу комерційних ризиків і комерціалізації AI-IP. Відсутність правосуб'єктності ШІ остаточно покладає відповідальність за порушення (плагіат, збої) на людських акторів – ліцензіара або відчужувача. Необхідність

деталізації у договірній практиці гарантій легітимності походження об’єкта, зокрема TDM-комплаєнсу, випливає з вимог ЄС (AI Act) щодо прозорості навчальних даних. Це вимагає включення спеціалізованих положень про відшкодування збитків (*Indemnification*).

Рекомендовано чітко визначити, що первинним майновим правонабувачем на об'єкт, згенерований ШІ в рамках режиму *sui generis* в Україні, є фізична або юридична особа, яка забезпечила введення даних та керування системою ШІ (оператор/власник системи).

Обґрунтовано необхідність запровадження принципу "добросовісного набувача AI-IP" для захисту кінцевих користувачів від прихованих порушень ІВ у навчальних даних. Пропонується звільняти набувача від відповідальності за TDM-порушення, якщо він діяв добросовісно та отримав повні гарантії від відчужувача.

Рекомендовано впровадити в національну договірну практику обов'язкові спеціалізовані гарантійні клаузули (Compliance Warranties), що покривають ризики навчальних даних (Training Data Indemnity) та гарантії TDM-комплаєнсу, що підвищить передбачуваність комерційного обігу AI-IP.

В роботі застосовано загальнонаукові та спеціальні юридичні методи, включаючи діалектичний, порівняльно-правовий, формально-юридичний та системно-структурний аналізи. Зокрема, порівняльно-правовий метод дозволив зіставити законодавчі ініціативи ЄС, США та Китаю щодо TDM-комплаєнсу та вимог до авторства/винахідництва.

Ключові слова: Штучний інтелект (ШІ); інтелектуальна власність (ІВ); договірне регулювання; об'єкти ІВ, створені ШІ (AI-IP); ліцензійні угоди; відступлення прав; TDM-комплаєнс; гарантійні клаузули; відшкодування збитків (Indemnification); добросовісний набувач AI-IP; режим *sui generis.*

Larysa Yerofieienko PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of Department of Legal Regulation of Economics, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0001-8436-2065

Yanina Chupryna Senior Lecturer, of Department of Legal Regulation of Economics, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, https://orcid.org/0000 0002 6645 0296

AGREEMENTS ON THE USE OF INTELLECTUAL PROPERTY CREATED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Abstract. The article examines the problem of legal inconsistency between the traditional human-centred concept of intellectual property (IP) and the nature of objects generated by artificial intelligence (AI) systems. In particular, it analyses key legal issues arising in the field of contractual regulation of the use of AI-generated IP (AI-

IP), as well as the specifics of concluding and executing licence agreements and agreements on the assignment (transfer) of property rights to such objects.

A decisive legal dichotomy was identified and analysed between ‘autonomously generated works’ (without significant human input) and ‘works created with the help of AI under the guidance of a human operator’ (instrumental approach), which directly affects the protectability of the object and the structure of AI-IP contracts.

Three possible subjects of primary acquisition of rights are analysed: human operator, AI developer, and the concept of ‘electronic person’; the preservation of a human-centred approach to authorship/inventorship (USA, EU) and the rejection of the legal personality of AI itself, which ultimately shifts all responsibility for violations caused by AI (e.g., plagiarism) to human actors — the developer, integrator, or end user.

It has been established that AI-IP agreements have a hybrid legal nature and are the main mechanism for risk allocation. It has been determined that the main source of legal risks is the legality of using input data for model training (TDM infringement).

It is reasonable that in conditions of legal uncertainty regarding the initial acquisition of rights, contract law becomes crucial as the main mechanism for distributing commercial risks and commercialising AI-IP. The lack of legal personality of AI ultimately places the responsibility for violations (plagiarism, malfunctions) on human actors – the licensor or transferor. The need to detail guarantees of the legitimacy of the origin of the object, in particular TDM compliance, in contractual practice stems from EU requirements (AI Act) regarding the transparency of training data. This requires the inclusion of specialised provisions on indemnification.

It is recommended to clearly define that the primary property rights acquirer for an object generated by AI under the sui generis regime in Ukraine is the natural or legal person who ensured the input of data and management of the AI system (operator/owner of the system).

The necessity of introducing the principle of ‘bona fide acquirer of AI-IP’ to protect end users from hidden IP infringements in training data is justified. It is proposed to exempt the acquirer from liability for TDM infringements if they acted in good faith and received full guarantees from the transferor.

It is recommended to introduce mandatory specialised warranty clauses (Compliance Warranties) into national contractual practice, covering the risks of training data (Training Data Indemnity) and TDM compliance guarantees, which will increase the predictability of commercial AI-IP transactions.

The work applies general scientific and special legal methods, including dialectical, comparative legal, formal legal, and systemic-structural analyses. In particular, the comparative legal method allowed us to compare the legislative initiatives of the EU, the US, and China regarding TDM compliance and authorship/inventorship requirements.

Keywords: Artificial intelligence (AI); intellectual property (IP); contractual regulation; AI-generated IP (AI-IP); licence agreements; assignment of rights; TDM

compliance; warranty clauses; indemnification; bona fide acquirer of AI-IP; sui generis regime.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту (ШІ), зокрема генеративних моделей (Generative AI, GenAI), кардинально трансформував традиційні процеси створення інтелектуальної власності (ІВ), охоплюючи контент, програмний код та інноваційні рішення.[1] Ця технологічна трансформація виявила фундаментальну невідповідність між природою об'єктів, згенерованих ШІ, та чинним правовим режимом ІВ, який історично ґрунтувався на концепції "людського авторства" та креативності.[2]

Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що юридична невизначеність щодо первинного набуття прав на ШІ-твори та, найголовніше, щодо правомірності використання вхідних даних для навчання моделей (Training Data) генерує значні комерційні ризики для всіх учасників ринку. У багатьох юрисдикціях правовий вакуум заповнюється не законом, а приватними контрактами (Умовами надання послуг, ліцензійними угодами та договорами про відступлення прав). Таким чином, контрактне право набуває визначального значення як основний механізм розподілу ризиків і комерціалізації AI-IP. Для України, яка здійснила важливий крок, запровадивши спеціальний правовий режим *sui generis* для захисту неоригінальних творів, створених комп'ютерними програмами, критично важливим є розробити стабільні договірні механізми комерціалізації цих об'єктів та гармонізувати їх із вимогами Європейського Союзу, зокрема з положеннями Акту про ШІ (AI Act).[3]

Проблема правового статусу об'єктів ІВ, створених ШІ, є предметом активних дискусій як у міжнародній доктрині, так і на рівні законотворчих ініціатив. Всесвітня організація інтелектуальної власності (BOIB/WIPO) проводить консультації, зосереджуючись на адаптації системи ІВ, включаючи питання авторства та прав на тренувальні дані.[4]

У доктрині США та ЄС існує значний консенсус щодо збереження людиноцентричного підходу до авторського права та патентного права, що вимагає "значного людського внеску" для надання захисту.[2] Ця позиція, закріплена рішеннями USCO та USPTO, формує базу для контрактного регулювання. Аналіз показує, що попри доктринальну вимогу щодо людського авторства, практична суперечність виникає у договірній сфері: якщо право не визнає права на твір, створений виключно ШІ, то будь-який договір про його ліцензування чи відступлення, по суті, передає лише права на володіння фізичною копією та певні договірні гарантії, а не виключні права ІВ, визнані законом. Це зумовлює необхідність деталізації у договірній практиці не лише обсягу прав, а й гарантій легітимності походження об’єкта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: Питання договірного регулювання та правового статусу об'єктів інтелектуальної власності (ІВ), створених штучним інтелектом (ШІ), є міждисциплінарним і перебуває на піку

дослідницької уваги. Науковці, які займаються цією темою, зазвичай поєднують знання у сфері права ІВ, інформаційного права та технологічного регулювання.

На міжнародному рівні дослідження зосереджені на адаптації авторського права (Copyright) та патентного права до ШІ, а також на розробці модельного договірного законодавства.

Серед закордонних науковців можно виділити наступних:

1. Проф. Джейн С. Гінзбург (Jane C. Ginsburg) із Колумбійського університету (Columbia Law School). Вона є одним із найвпливовіших фахівців з авторського права. Дослідження Гінзбург часто стосуються визначення "автора" та критерію "оригінальності" в епоху генеративних ШІ. Її роботи аналізують, чи може договірне відчуження прав від оператора ШІ бути ефективним, якщо оригінальність об'єкта під питанням.

2. Проф. Раян Ебботт (Ryan Abbott), Суррейський університет (University of Surrey) та Каліфорнійський університет (UCLA). Сфера інтересів: медичне право та інтелектуальна власність ШІ. Ебботт є прихильником визнання ШІ винахідником/автором у певних випадках. Його дослідження прямо торкаються договірної практики, зокрема, пропонуючи механізми ліцензування ІВ, де ШІ виступає "квазі-автором". Він активно займається питанням, як включити ШІ як сторону у правовідносини, що регулюються договором.

3. Проф. Крістін Хаймер (Kristina M. Irion), Амстердамський університет (University of Amsterdam). Сфера інтересів: регулювання даних та технологій, право ЄС у сфері цифрового ринку. Її роботи зосереджені на договірних умовах використання даних для навчання ШІ-систем (Data Licensing Agreements) та впливі Регламенту ЄС про ШІ на подальше комерційне використання згенерованої ІВ.

4. Проф. Маріанна Франчіно (Marianna Franchino), Університет Барі (Università degli Studi di Bari Aldo Moro, Італія). Сфера інтересів: авторське право та нові технології. Досліджує, як умови користування (ToS) великих генеративних платформ (на кшталт Midjourney, DALL-E) функціонують як квазі-договори і регулюють права, які користувач отримує на створений контент, включаючи суперечливі пункти про відшкодування збитків.

В Україні наукові роботи фокусуються на необхідності внесення змін до ЦК та ЗУ "Про авторське право і суміжні права", а також на проблемах визначення автора та ліцензування.

Серед основних вітчизняних науковців можно виділити:

1. Д. ю. н. Олена Орлюк. Її сфера інтересів: інтелектуальна власність, регулювання нових технологій. В своїх працях вона аналізує концепцію "авторства" в українському праві у контексті ШІ та досліджує, як мають бути модифіковані ліцензійні договори та договори про передачу виняткових майнових прав з метою включення ІВ, створеної за допомогою ШІ.

2. Проф. Роман Майданик. Сфера інтересів: цивільне право, речове право, договірне право. Хоча його роботи є більш фундаментальними, він активно

висловлюється щодо необхідності адаптації загальних положень цивільного та договірного права України до правовідносин, пов'язаних з цифровими об'єктами та ШІ, включаючи специфіку договірних конструкцій для їх використання.

3. К.ю.н. Юрій Шемшученко (молодший) та інші фахівці Інституту держави і права ім. В.М. Корецького. Сфера інтересів: правові проблеми штучного інтелекту, інформаційне право. Їх дослідження часто є колективними та розробляють концептуальні засади для законодавчого вирішення проблеми ІВ, створеної ШІ, що є основою для подальшої розробки типових договірних форм в українській практиці.

Вказані науковці формують сучасний дискурс і їхні публікації є ключовими для розуміння договірно-правових проблем у цій інноваційній сфері.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є визначення ключових правових проблем, що виникають у сфері договірного регулювання використання об'єктів ІВ, створених ШІ, та розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства України і договірної практики. Для досягнення цієї мети поставлені такі завдання:

Проаналізувати концептуальні підходи до визначення правового статусу ШІ-творів (інструментальний vs. автономний) та їхній вплив на комерціалізацію.

Визначити правову природу ключових договірних конструкцій (ліцензія, відступлення) у контексті AI-IP.

Розробити модель "AI-IP-контракту", що включає спеціалізовані гарантії та механізми відшкодування (Indemnification) для мінімізації ризиків, пов'язаних із походженням.

Узагальнити міжнародний досвід (ЄС, США, WIPO) та сформулювати пропозиції *de lege ferenda* для законодавства України, зокрема щодо запровадження принципу "добросовісного набувача" AI-IP.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі створенням, правовою охороною та комерціалізацією об'єктів інтелектуальної власності, згенерованих системами штучного інтелекту.

Предметом дослідження є правова природа, структура, зміст та особливості укладення й виконання ліцензійних угод та договорів про відступлення (передачу) майнових прав на об'єкти ІВ, створені за допомогою ШІ.

Наукова новизна результатів полягає в обґрунтуванні необхідності запровадження принципу "добросовісного набувача" AI-IP для захисту кінцевих користувачів від прихованих порушень ІВ у навчальних даних. Також наукову новизну становить розробка спеціалізованих гарантійних клаузул та аналіз гібридної природи AI-IP-договорів у контексті чинного українського законодавства про *sui generis* об'єкти.

Виклад основного матеріалу. Правова доктрина розрізняє два основні підходи до визначення об'єктів, створених за допомогою ШІ, що має вирішальне значення для їхньої правової охороноздатності та, відповідно, для договірного регулювання їх використання.

Автоматично згенеровані твори (Autonomously Generated Works) - це результати, створені системами ШІ без значного креативного людського втручання. У таких випадках людина може надати лише загальний промпт, тоді як суттєвий творчий процес, включаючи вибір, координацію та фінальне вираження, здійснюється алгоритмом.[1] Юрисдикції, які дотримуються людиноцентричного підходу, наприклад, США, відмовляють таким творам у копірайтному захисті, оскільки "людське авторство є наріжним каменем".[2] Відсутність законного захисту означає, що договір про використання такого об'єкта не передає виключних майнових прав у класичному розумінні, а створює лише договірну ексклюзивність між сторонами.

Твори, створені за допомогою ШІ під керівництвом людини-оператора, розглядаються як інструментальний підхід. Згідно з цим підходом, ШІ розглядається як "інструмент" або "критично важливий засіб", що допомагає природній особі у творчому процесі, подібно до складного програмного забезпечення або лабораторного обладнання.[5] Патентні відомства, такі як USPTO, дозволяють патентування винаходів, створених за допомогою ШІ, але вимагають, щоб винахідником була названа лише природна особа, яка зробила значний внесок.[6] Комерційна цінність об’єктів, створених за інструментальним підходом, є значно вищою, оскільки договір ліцензування чи відступлення стосується законно захищеного патенту чи авторського права. Таким чином, правова дихотомія між "інструментальним" та "автономним" підходами безпосередньо впливає на структуру та зміст AI-IP-контрактів, які мають включати запевнення щодо ступеня людського внеску для підтвердження охороноздатності об'єкта.

Визначення суб'єкта, який первинно набуває права на AI-IP, є основою для подальшого договірного обігу. Обговорення зосереджується на трьох можливих суб'єктах:

Людина-оператор. У більшості країн саме людина, яка формує промпт або здійснює значний контроль, розглядається як кінцевий суб'єкт.[2] Світова практика, включаючи Рішення Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу, та Управління з патентів і торговельних марок США, відхилила спроби назвати ШІ винахідником.[7]

Розробник ШІ (власник системи). Аргументи на користь розробника ґрунтуються на праві власності на алгоритм та інвестиціях. У комерційному контексті, через умови надання послуг (ToS), розробники часто можуть закріплювати права на вихідний продукт за собою або визначати користувача як власника, незалежно від доктринальних суперечок про авторство.[8] BOIB також зазначала, що використання ліцензійних угод може бути механізмом для визначення права власності на AI-твори, де власником може бути названий власник системи.[9]

Правосуб'єктність самого ШІ (Електронна особа). Хоча ця концепція періодично обговорювалася, вона була відкинута в ЄС та інших юрисдик-

ціях.[10] Доктринальна позиція полягає в тому, що доки ШІ не має свідомості, він не може бути правовласником.[11] Відмова від цієї концепції є ключовим фактором, оскільки вона зміщує всю відповідальність за порушення, спричинені ШІ (наприклад, плагіат, дефекти або "галюцинації"), на людських акторів — розробника, інтегратора або кінцевого користувача.[12] Це обумовлює необхідність покладання первинного тягаря гарантій та відшкодування збитків (Indemnification) на ліцензіара або відчужувача.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз суб'єктного складу об'єктів ІВ, створених ШІ

Юрисдикція/ Орган	**Вимога до Авторства/ Винахідництва**	**Правовий Статус ШІ**	**Первинний Набувач Прав (для комерціалізації)**
США (USPTO/USCO)	Виключно природна особа (Human Authorship is bedrock) [2]	Інструмент / Технологія	Людина, яка зробила "значний творчий внесок" (або її роботодавець)
Європейський Союз (EPO/AI Act)	Природна особа. AI Act вимагає TDM compliance [7]	Інструмент / Відмова від "Електронної особи" [5]	Фізична/юридична особа, яка контролює/інтегрує систему (Оператор) [12]
Україна (чинне право, *sui generis*)	Людина-автор або суб’єкт, визначений законом для неоригінальних творів, створених комп'ютерною програмою [13]	Програма/Інструмент	Суб’єкт, визначений законом, або власник системи

Генеративний ШІ є технологією, яка навчена на величезних обсягах даних.[14] Правова природа GenAI як інструменту нерозривно пов'язана з питанням правомірності використання вхідних даних, що створює найбільший ризик у договірній сфері.

Системи, що функціонують на основі відкритих/закритих даних (питання Data Mining та копірайту вхідних даних). Правомірність використання матеріалів, захищених авторським правом, для навчання (Text and Data Mining, TDM) є головним джерелом юридичних ризиків.[15]

Регулювання TDM в ЄС (через Директиву DSM та Акт про ШІ) встановлює для провайдерів GenAI зобов'язання "реалізувати політику, яка відповідає законодавству ЄС про авторське право", включаючи дотримання механізму "opt-

out" (резервування прав). Також Акт про ШІ вимагає публікації "достатньо детального резюме" контенту, використаного для навчання.[16] Ця вимога до TDM-комплаєнсу та прозорості створює новий стандарт належної обачності у договірній сфері. Це означає, що ліцензіат або покупець AI-IP повинні вимагати від свого контрагента доказів або гарантій TDM-комплаєнсу, оскільки відсутність такої прозорості підвищує ризик порушення ІВ третіх осіб.

Договори, що регулюють використання об'єктів ІВ, створених ШІ, мають гібридну правову природу. Вони поєднують елементи:

Передачі майнових прав ІВ (якщо об'єкт створено з достатнім людським внеском).

Передачі права користування інформаційними активами та гарантій, пов'язаних із технологією (у випадку автономно згенерованих об’єктів).

В Україні, з урахуванням запровадження режиму *sui generis* для неоригінальних творів[13], договори можуть прямо стосуватися передачі прав, встановлених цим режимом. Незалежно від конкретної правової кваліфікації, контрактні положення повинні виконувати функцію управління ризиками, що виникають через невизначеність авторства та походження навчальних даних.

Ліцензійний договір є основною формою комерціалізації AI-IP, оскільки дозволяє розробнику системи (ліцензіару) контролювати використання своїх алгоритмів та тренувальних даних, одночасно надаючи дозвіл на комерційне використання кінцевого продукту.[17]

Відмінності від традиційних ліцензійних угод. Ключова відмінність полягає у зміщенні акценту з обсягу дозволеного використання на розподіл ризиків, пов’язаних із походженням (source risk) та надійністю (malfunction risk).[8] Ризик порушення ІВ третіх осіб через навчальні дані та ризик збоїв або "галюцинацій", що ведуть до неправомірного контенту[18], вимагають нових механізмів мінімізації.

Суттєві умови ліцензійного договору:

Визначення предмета договору. Умова про предмет договору має бути максимально деталізована. У випадку AI-assisted творів, необхідно зафіксувати, що людський внесок є достатнім для забезпечення його охороноздатності, відповідаючи, наприклад, вимогам USCO щодо розкриття людської участі.[2]

Обсяг прав. Обсяг ліцензії (виключна/невиключна) має чітко визначати, чи дозволяється ліцензіату використовувати AI-вихід для подальшого навчання власних моделей ШІ. Деякі комерційні провайдери GenAI, такі як Adobe, прямо забороняють ліцензіатам використовувати вихідні дані для тренування інших алгоритмів машинного навчання, що є критичною умовою ліцензування.[19]

Питання гарантій правомірності створення об'єкта ШІ (Compliance Warranties). Це найважливіша умова. ліцензіар (розробник/власник ШІ) повинен надати гарантії, що:

А) Модель була навчена відповідно до вимог TDM-комплаєнсу (наприклад, з дотриманням механізмів opt-out).

Б) Об'єкт ІВ не містить копіювання, що перевищує межі, встановлені законодавством, і є вільним від претензій третіх сторін.

Розглянемо особливості визначення ліцензійної винагороди та її розподіл:

Моделі винагороди. Використання ШІ та предиктивної аналітики дозволяє робити оцінку роялті більш точною, застосовуючи підходи, засновані на прогнозуванні майбутніх грошових потоків.[20] У випадках GenAI винагорода відображає економічну цінність, яку платформа ШІ захоплює завдяки своїй здатності генерувати контент.[21]

Проблема відкритої ліцензії (Open Source/Creative Commons) для творів, створених ШІ. CC-ліцензії застосовуються лише тоді, коли згідно з авторським правом потрібен дозвіл на використання.[22] Якщо TDM дозволено винятком (як у ЄС), то CC-ліцензії (навіть NonCommercial – NC) можуть бути нездатні заблокувати навчання ШІ. Однак, якщо вихід моделі охороняється авторським правом, обмеження CC-ліцензії можуть бути застосовані до комерційного використання цього результату.[23]

Виникають також питання відповідальності за порушення умов ліцензійної угоди, якщо порушення сталося внаслідок збоїв чи "самостійних" дій ШІ. Судова практика відкидає захист, заснований на твердженні, що "ШІ це зробив".[18] Відповідальність за помилки або порушення, спричинені ШІ, покладається на людського актора. Зазвичай це інтегратор/ліцензіар, який "контролює ризики, пов'язані з ШІ, та отримує вигоду від його роботи".[12]

Для мінімізації ризиків використовуються:

Indemnification Clauses: чіткі положення про відшкодування збитків.[24]

Performance Benchmarks: встановлення мінімальних стандартів функціональності та надійності системи ШІ.[25]

Умови виходу та переходу (Exit and Transition Provisions): включення зобов'язань ліцензіара щодо повернення даних та, за необхідності, депонування навчених моделей (escrow trained models) для забезпечення бізнес-безперервності ліцензіата у разі припинення співпраці.[26]

Договір про відступлення (цесію) передбачає повну передачу всіх виключних прав.[17] Юридична можливість повного відступлення прав існує лише тоді, коли первинний набувач має право власності, яке визнається державою (наприклад, права *sui generis* в Україні або права на AI-assisted твір/винахід).

Якщо права первинно набуті розробником ШІ або оператором (наприклад, через контракт Work-for-Hire), вони можуть бути відступлені.[27] Однак, у випадках, коли об'єкт ІВ не має законного захисту (наприклад, автономно створений твір у США), договір цесії не передає "виключних майнових прав" у розумінні закону, а лише гарантує передачу права володіння результатом і договірну обіцянку не використовувати цей об’єкт відчужувачем. Такі угоди юридично слабші. Договори цесії повинні також чітко охоплювати права на подальші вдосконалення, створені тим самим ШІ.[28]

Для патентів та торговельних марок відступлення прав вимагає реєстрації у відповідних національних органах для його повної ефективності проти третіх осіб.[17]

При подачі заявок на реєстрацію об'єктів ІВ, створених за допомогою ШІ, заявники зобов'язані розкривати інформацію про ШІ-генерований матеріал та "короткий опис внеску автора-людини".[29] Оскільки патентні відомства вимагають називати лише природну особу винахідником[30], нерозкриття або неправильне розкриття людського внеску створює ризик скасування охоронного документа. Належна обачність при цесії вимагає перевірки всієї історії створення об'єкта.

Гарантійні зобов'язання є критичними для захисту покупця AI-IP. Відчужувач повинен гарантувати, що він є законним власником і має право на відступлення, а також, що об'єкт ІВ не порушує права третіх осіб. Ключовим елементом є положення про відшкодування, яке захищає покупця від претензій, пов'язаних із порушенням ІВ, спричиненим навчальними даними моделі (TDM-infringement).

Комерційна практика, зокрема великих провайдерів (наприклад, Google Cloud), передбачає двостороннє відшкодування, що покриває претензії, пов'язані як із самим згенерованим виходом, так і з використанням тренувальних даних для створення моделі.[31] Це вимагає включення до договорів запевнень щодо джерела, точності та права власності на навчальні дані.[32]

Міжнародні договори про відступлення прав на AI-IP створюють значні колізійні проблеми через різницю в національних законах щодо авторства.

Сторони використовують вибір права як механізм управління ризиками.[33] Оскільки деякі країни (наприклад, США) чітко відмовляють у захисті чисто автономно створеним творам, міжнародний договір про відступлення, що регулюється правом такої країни, є ризикованим, якщо не містить додаткових запевнень та механізмів відшкодування, які діють у країнах з більш сприятливим режимом (наприклад, Україна з режимом *sui generis*).

Аналіз законодавчих ініціатив та практики Європейського Союзу (Акт про ШІ), США та Китаю щодо договірного регулювання об'єктів ІВ, створених ШІ.

ЄС (AI Act та DSM Directive): Європейський підхід зосереджений на прозорості та TDM compliance. Провайдери GenAI зобов'язані реалізовувати політику дотримання авторського права та публікувати "достатньо детальний огляд" використаного контенту.[16] Ці вимоги прямо формують договірні зобов’язання для постачальників послуг ШІ.

США (US Copyright Office): США зберігають людиноцентричну позицію, відмовляючи у копірайті без значного людського внеску.[2] Це посилює роль контрактних гарантій як основного засобу легітимізації та комерціалізації AI-IP.

Китай: Китай посилює захист AI-інновацій[34], але зберігає вимогу щодо природної особи як винахідника/автора.

ВОІВ визнає, що ліцензійні угоди є ключовим інструментом для визначення права власності та використання AI-творень на міжнародному рівні.[9] Організація сприяє обговоренню необхідності чітких міжнародних визначень AI-Assisted та AI-Generated творів.[7]

Пропонуємо пропозиції *de lege ferenda* (щодо вдосконалення законодавства) для Цивільного кодексу України та спеціальних законів у сфері ІВ:

Для забезпечення передбачуваності цивільного обороту в рамках режиму *sui generis*[13], рекомендується чітко визначити, що первинним майновим правонабувачем на *sui generis* об'єкт, згенерований ШІ без значного людського внеску, є фізична або юридична особа, яка забезпечила введення даних та керування системою ШІ (оператор/власник системи).

Для гармонізації з європейським правом та захисту правовласників, пропонується включити до законодавства (наприклад, Закону про авторське право) вимогу, що зобов'язує провайдерів GenAI публікувати інформацію про навчальні дані (аналог ст. 53 AI Act ЄС).[3]

Запровадження спеціальних норм щодо звільнення від відповідальності ліцензіата/покупця у разі неправомірного використання ШІ вхідних даних (принцип "добросовісного набувача"). З огляду на неможливість кінцевого набувача AI-IP перевірити походження навчальних даних[14], існує потреба у захисті добросовісних учасників ринку. Хоча принцип добросовісного набувача (bona fide) традиційно стосується матеріального майна[35], його застосування до ІВ, набутої через комерційні AI-IP-угоди, є критично важливим.

Пропонується запровадити спеціальну правову презумпцію: якщо набувач AI-IP (ліцензіат/покупець) діяв добросовісно, отримав повні гарантії правомірності від відчужувача (розробника ШІ) і не мав можливості знати про порушення ІВ у навчальних даних (за умови уникнення провайдерів, відомих неправомірним навчанням[36]), він має бути звільнений від відповідальності за порушення, що виникають виключно з TDM. Відповідальність у такому разі повністю покладається на розробника/відчужувача, що забезпечує передбачуваність комерційного обігу.

Для формування стійкої національної договірної практики рекомендується: Розробка та впровадження типових клаузул гарантій (Warranties) та відшкодування (Indemnification), включаючи "Training Data Indemnity", за зразком, що застосовується великими технологічними провайдерами.[31]

Наголос на важливості чіткого документування людського внеску (prompting, editing) для підвищення юридичної захищеності AI-IP.[8]

Висновки

Проведене дослідження підтверджує, що в умовах невідповідності людиноцентричного ІВ-права та автономності ШІ, договірне право стало основним регулятором комерціалізації AI-IP та механізмом розподілу ризиків.

Головними ризиками, які мають бути врегульовані контрактом, є ризики, пов'язані з правомірністю навчальних даних (TDM-infringement) та невизна-

ченістю авторства. Відсутність правосуб'єктності ШІ остаточно покладає відповідальність за ці ризики на людських акторів — ліцензіара або відчужувача.

Ключові рекомендації для України:

Законодавче закріплення прав: Уточнити положення про режим *sui generis*, чітко закріпивши первинні майнові права на автономно згенеровані твори за власником/оператором системи ШІ, який забезпечив її функціонування.

Захист добросовісного набувача: Запровадити принцип добросовісного набувача AI-IP, звільняючи набувачів від відповідальності за порушення, що виникають із TDM, за умови отримання гарантій від відчужувача.

Контрактні стандарти: Впровадити в національну договірну практику обов'язкові спеціалізовані положення про відшкодування (Indemnification), що покривають ризики навчальних даних, та гарантії TDM-комплаєнсу, підвищуючи передбачуваність комерційного обігу AI-IP.

Література:

1. Artificial intelligence and copyright. (2017). WIPO. URL: https://www.wipo.int/en/web/wipo-magazine/articles/artificial-intelligence-and-copyright-40141

2. Copyright Office Publishes Report on Copyrightability of AI-Generated Materials. Insights. (2025). Skadden, Arps, Slate, Meagher & Flom LLP. URL: https://www.skadden.com/insights/publications/2025/02/copyright-office-publishes-report

3. Клочко А. М. УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В БАНКІВСЬКИЙ СФЕРІ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІ. наукова монографія. Т. 1. Рига, Латвія: Baltija Publishing, 2023. С. 333-352 DOI:https://doi.org/10.30525/978-9934-26-331-6-15. URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/362

4. Frequently Asked Questions: AI and IP Policy. (2025). WIPO. URL: https://www.wipo.int/en/web/frontier-technologies/artificial-intelligence/faq

5. WIPO Impact of Artificial Intelligence on IP Policy Response from Brunel University London, Law School & Centre for Artifici. (2019) URL: https://www.wipo.int/documents/d/frontier-technologies/docs-en-artificial-intelligence-call-for-comments-org_brunel.pdf

6. Assessing the Patent and Trademark Office's Inventorship Guidance for AI-Assisted Inventions. (2024). CSIS. URL: https://www.csis.org/analysis/assessing-patent-and-trademark-offices-inventorship-guidance-ai-assisted-inventions

7. WIPO Conversations on AI and Intellectual Property. (2020). Simmons+Simmons. URL: https://www.simmons-simmons.com/en/publications/ckcyrivng6irj092613r6mnmx/wipo-conversations-on-ai-and-intellectual-property

8. Best Practices for Mitigating Intellectual Property Risks in Generative AI Use. (2025). Saul Ewing. URL: https://www.saul.com/insights/alert/best-practices-mitigating-intellectual-property-risks-generative-ai-use

9. AI work, An IP from IP, Protected. (2018) WIPO. URL: https://www.wipo.int/documents/d/frontier-technologies/docs-en-artificial-intelligence-call-for-comments-ind_singh_kc.pdf

10. The Evolution of Legal Personhood and Its Implications for AI Recognition. (2025) Technology and Regulation, URL: https://techreg.org/article/download/22555/25839/63145

11. Here's who owns what when it comes to AI, creativity and intellectual property. (2025). World Economic Forum. URL: https://www.weforum.org/stories/2025/10/intellectual-property-ai-human-creativity-ownership/

12. Legal Liability for AI-Driven Decisions – When AI Gets It Wrong, Who Can You Turn To? (2025). HFW. URL: https://www.hfw.com/insights/legal-liability-for-ai-driven-decisions-when-ai-gets-it-wrong-who-can-you-turn-to/

13. Використовуйте штучний інтелект без порушення права інтелектуальної власності: рекомендації для розробників, користувачів і правовласників контенту. (2024) Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України URL: https://me.gov.ua/News/Detail/34daa773-b324-4bc1-b836-e07ca26f6bb7?lang=uk-UA&title=VikoristovuiteShtuchniiIntelektBezPorusheniaPravaIntelektualnoiVlasnosti-RekomendatsiiDliaRozrobnikiv-Koristuvachiv IPravovlasnikivKontentu&showMenuTree=true

14. Generative AI: Navigating Intellectual Property. (2024) WIPO, URL: https://www.wipo.int/documents/d/frontier-technologies/docs-en-pdf-generative-ai-factsheet.pdf

15. A PRACTICAL GUIDE TO GENERATIVE AI COPYRIGHT RISK MANAGEMENT. (2025) Martensen: THE LAW FIRM FOR INNOVATIVE COMPANIES. URL: https://www.martensenip.com/blog/2025/november/a-practical-guide-to-generative-ai-copyright-ris/#:~:text=Generative%20AI%20is%20transforming%20how,published%20or%20monetized%E2%80%94is%20significant.

16. The EU AI Act and copyrights compliance. (2025). IAPP. URL: https://iapp.org/news/a/the-eu-ai-act-and-copyrights-compliance

17. IP Assignment and Licensing. (2025) WIPO. URL: https://www.wipo.int/en/web/business/assignment-licensing

18. When AI Content Creation Becomes a Legal Nightmare: The Hidden Risks Every Business Owner Must Know (2025). Kelley Kronenberg. URL: https://www.kelleykronenberg.com/blog/when-ai-content-creation-becomes-a-legal-nightmare-the-hidden-risks-every-business-owner-must-know/

19. Adobe Generative AI User Guidelines (2024). Adobe. URL: https://www.adobe.com/ua/legal/licenses-terms/adobe-gen-ai-user-guidelines.html

20. AI and Predictive Analytics for Royalty Valuation. (2025). Ranger Land and Minerals. URL: https://www.rangerminerals.com/ai-and-predictive-analytics-for-royalty-valuation/

21. Identifying the Economic Implications of Artificial Intelligence for Copyright Policy. (2025) U.S. Copyright Office . URL: https://www.copyright.gov/economic-research/economic-implications-of-ai/Identifying-the-Economic-Implications-of-Artificial-Intelligence-for-Copyright-Policy-FINAL.pdf

22. Understanding CC Licenses and AI Training: A Legal Primer. (2025). Creative Commons. URL:https://creativecommons.org/2025/05/15/understanding-cc-licenses-and-ai-training-a-legal-primer/

23. Using CC-Licensed Works for AI Training. (2025). Creative Commons. URL: https://creativecommons.org/using-cc-licensed-works-for-ai-training-2/

24. Intellectual Property Considerations for AI Companies: A Guide for Investors and Startups. (2024). PAUL HASTINGS. URL: https://www.paulhastings.com/insights/london-litigation/intellectual-property-considerations-for-ai-companies-a-guide-for-investors

25. Legal Considerations for AI Licensing Agreements in Business. (2025). Sutter Law. URL: https://sutterlegal.com/legal-considerations-for-ai-licensing-agreements/

26. Key IP Licensing Considerations in AI Technology Agreements. (2025). DarrowEverett LLP. URL: https://darroweverett.com/ai-technology-agreements-licensing-legal-analysis/

27. Claiming Ownership and Protecting AI-Generated Intellectual Property: A Guide for Companies. (2025). Jonathan Lea Network. URL: https://www.jonathanlea.net/blog/claiming-ownership-and-protecting-ai-generated-intellectual-property-a-guide-for-companies/

28. Intellectual Property Assignment Agreement Template: 2025 Guide. (2025). AI Lawyer Insights, URL: https://ailawyer.pro/blog/intellectual-property-assignment-agreement-template-a-complete-guide

29. USPTO and Copyright Office Basics on Applying for and Registering AI-Assisted Material. (2024). VENABLE LLP. URL: https://www.venable.com/insights/publications/ip-quick-bytes/uspto-and-copyright-office-basics-on-applying-for

30. Inventorship Guidance for AI-Assisted Inventions. (2024). Federal Register. URL: https://www.federalregister.gov/documents/2024/02/13/2024-02623/inventorship-guidance-for-ai-assisted-inventions

31. Protecting customers with generative AI indemnification. (2023). Google Cloud Blog. URL: https://cloud.google.com/blog/products/ai-machine-learning/protecting-customers-with-generative-ai-indemnification

32. The Expanding Prevalence of AI Clauses in Contracts. (2025). Law Bulletins. URL: https://www.taftlaw.com/news-events/law-bulletins/the-expanding-prevalence-of-ai-clauses-in-contracts/

33. Using and training generative AI tools – IP ownership and infringement issues. (2023). TaylorWessing. URL: https://www.taylorwessing.com/en/interface/2023/ai---are-we-getting-the-balance-between-regulation-and-innovation-right/using-and-training-generative-ai-tools---ip-ownership-and-infringement-issues

34. China National Intellectual Property Administration What's New IP and AI: Pathways to Collaborative Innovation. (2025). CNIPA. China National Intellectual Property Administration. URL: https://english.cnipa.gov.cn/art/2025/4/30/art_3090_199446.html

35. Красуцький В.В. ЗАХИСТ ПРАВ ДОБРОСОВІСНОГО НАБУВАЧА МАЙНА, НАБУТОГО НА ПІДСТАВІ ПРАВОЧИНУ З ОЗНАКАМИ ФРАУДАТОРНОСТІ. Юридичний науковий електронний журнал, Випуск № 3/2024. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/31. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2024/33.pdf

36. What Business Lawyers Can Learn from the First AI Copyright Fair Use Rulings. (2025). AMERICAN BAR ASSOCIATION URL: https://www.americanbar.org/groups/business_law/resources/business-law-today/2025-september/ai-copyright-fair-use-rulings-business-lawyers/

References:

1. Artificial intelligence and copyright. (2017). WIPO. URL: https://www.wipo.int/en/web/wipo-magazine/articles/artificial-intelligence-and-copyright-40141

2. Copyright Office Publishes Report on Copyrightability of AI-Generated Materials. Insights. (2025). Skadden, Arps, Slate, Meagher & Flom LLP. URL: https://www.skadden.com/insights/publications/2025/02/copyright-office-publishes-report

3. Klochko A. M., (2023) UDOSKONALENNIA ZAKONODAVSTVA UKRAINY SHCHODO REHULIUVANNIA TEKHNOLOHII SHTUChNOHO INTELEKTU V BANKIVSKYI SFERI V UMOVAKH YEVROINTEHRATSI. [IMPROVING UKRAINIAN LEGISLATION ON THE REGULATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN THE BANKING SECTOR IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION] DOI:https://doi.org/10.30525/978-9934-26-331-6-15. [in Ukrainian]

4. Frequently Asked Questions: AI and IP Policy. (2025). WIPO. URL: https://www.wipo.int/en/web/frontier-technologies/artificial-intelligence/faq

5. WIPO Impact of Artificial Intelligence on IP Policy Response from Brunel University London, Law School & Centre for Artifici. (2019) URL: https://www.wipo.int/documents/d/frontier-technologies/docs-en-artificial-intelligence-call-for-comments-org_brunel.pdf

6. Assessing the Patent and Trademark Offices Inventorship Guidance for AI-Assisted Inventions. (2024). CSIS. URL: https://www.csis.org/analysis/assessing-patent-and-trademark-offices-inventorship-guidance-ai-assisted-inventions

7. WIPO Conversations on AI and Intellectual Property. (2020). Simmons+Simmons. URL: https://www.simmons-simmons.com/en/publications/ckcyrivng6irj092613r6mnmx/wipo-conversations-on-ai-and-intellectual-property

8. Best Practices for Mitigating Intellectual Property Risks in Generative AI Use. (2025). Saul Ewing. URL: https://www.saul.com/insights/alert/best-practices-mitigating-intellectual-property-risks-generative-ai-use

9. AI work, An IP from IP, Protected. (2018) WIPO. URL: https://www.wipo.int/documents/d/frontier-technologies/docs-en-artificial-intelligence-call-for-comments-ind_singh_kc.pdf

10. The Evolution of Legal Personhood and Its Implications for AI Recognition. (2025) Technology and Regulation, URL: https://techreg.org/article/download/22555/25839/63145

11. Heres who owns what when it comes to AI, creativity and intellectual property. (2025). World Economic Forum. URL: https://www.weforum.org/stories/2025/10/intellectual-property-ai-human-creativity-ownership/

12. Legal Liability for AI-Driven Decisions – When AI Gets It Wrong, Who Can You Turn To? (2025). HFW. URL: https://www.hfw.com/insights/legal-liability-for-ai-driven-decisions-when-ai-gets-it-wrong-who-can-you-turn-to/

13. Vykorystovuite shtuchnyi intelekt bez porushennia prava intelektualnoi vlasnosti: rekomendatsii dlia rozrobnykiv, korystuvachiv i pravovlasnykiv kontentu. (2024) [Use artificial intelligence without infringing intellectual property rights: recommendations for developers, users and content rights holders] Ministerstvo ekonomiky, dovkillia ta silskoho hospodarstva Ukrainy URL: https://me.gov.ua/News/Detail/34daa773-b324-4bc1-b836-e07ca26f6bb7?lang=uk-UA&title=VikoristovuiteShtuchniiIntelektBezPorusheniaPravaIntelektualnoiVlasnosti-RekomendatsiiDliaRozrobnikiv-KoristuvachivIPravovlasnikivKontentu&showMenuTree=true [in Ukrainian]

14. Generative AI: Navigating Intellectual Property. (2024) WIPO, URL: https://www.wipo.int/documents/d/frontier-technologies/docs-en-pdf-generative-ai-factsheet.pdf

15. A Practical Guide to Generative AI Copyright Risk Management. (2025) Martensen: The Law Firm for Innovative Companies. URL: https://www.martensenip.com/blog/2025/november/a-practical-guide-to-generative-ai-copyright-ris/#:~:text=Generative%20AI%20is%20transforming%20how,published%20or%20monetized%E2%80%94is%20significant.

16. The EU AI Act and copyrights compliance. (2025). IAPP. URL: https://iapp.org/news/a/the-eu-ai-act-and-copyrights-compliance

17. IP Assignment and Licensing. (2025) WIPO. URL: https://www.wipo.int/en/web/business/assignment-licensing

18. When AI Content Creation Becomes a Legal Nightmare: The Hidden Risks Every Business Owner Must Know (2025). Kelley Kronenberg. URL: https://www.kelleykronenberg.com/blog/when-ai-content-creation-becomes-a-legal-nightmare-the-hidden-risks-every-business-owner-must-know/

19. Adobe Generative AI User Guidelines (2024). Adobe. URL: https://www.adobe.com/ua/legal/licenses-terms/adobe-gen-ai-user-guidelines.html

20. AI and Predictive Analytics for Royalty Valuation. (2025). Ranger Land and Minerals. URL: https://www.rangerminerals.com/ai-and-predictive-analytics-for-royalty-valuation/

21. Identifying the Economic Implications of Artificial Intelligence for Copyright Policy. (2025) U.S. Copyright Office. URL: https://www.copyright.gov/economic-research/economic-implications-of-ai/Identifying-the-Economic-Implications-of-Artificial-Intelligence-for-Copyright-Policy-FINAL.pdf

22. Understanding CC Licenses and AI Training: A Legal Primer. (2025). Creative Commons. URL:https://creativecommons.org/2025/05/15/understanding-cc-licenses-and-ai-training-a-legal-primer/

23. Using CC-Licensed Works for AI Training. (2025). Creative Commons. URL: https://creativecommons.org/using-cc-licensed-works-for-ai-training-2/

24. Intellectual Property Considerations for AI Companies: A Guide for Investors and Startups. (2024). PAUL HASTINGS. URL: https://www.paulhastings.com/insights/london-litigation/intellectual-property-considerations-for-ai-companies-a-guide-for-investors

25. Legal Considerations for AI Licensing Agreements in Business. (2025). Sutter Law. URL: https://sutterlegal.com/legal-considerations-for-ai-licensing-agreements/

26. Key IP Licensing Considerations in AI Technology Agreements. (2025). DarrowEverett LLP. URL: https://darroweverett.com/ai-technology-agreements-licensing-legal-analysis/

27. Claiming Ownership and Protecting AI-Generated Intellectual Property: A Guide for Companies. (2025). Jonathan Lea Network. URL: https://www.jonathanlea.net/blog/claiming-ownership-and-protecting-ai-generated-intellectual-property-a-guide-for-companies/

28. Intellectual Property Assignment Agreement Template: 2025 Guide. (2025). AI Lawyer Insights, URL: https://ailawyer.pro/blog/intellectual-property-assignment-agreement-template-a-complete-guide

29. USPTO and Copyright Office Basics on Applying for and Registering AI-Assisted Material. (2024). VENABLE LLP. URL: https://www.venable.com/insights/publications/ip-quick-bytes/uspto-and-copyright-office-basics-on-applying-for

30. Inventorship Guidance for AI-Assisted Inventions. (2024). Federal Register. URL: https://www.federalregister.gov/documents/2024/02/13/2024-02623/inventorship-guidance-for-ai-assisted-inventions

31. Protecting customers with generative AI indemnification. (2023). Google Cloud Blog. URL: https://cloud.google.com/blog/products/ai-machine-learning/protecting-customers-with-generative-ai-indemnification

32. The Expanding Prevalence of AI Clauses in Contracts. (2025). Law Bulletins. URL: https://www.taftlaw.com/news-events/law-bulletins/the-expanding-prevalence-of-ai-clauses-in-contracts/

33. Using and training generative AI tools – IP ownership and infringement issues. (2023). TaylorWessing. URL: https://www.taylorwessing.com/en/interface/2023/ai---are-we-getting-the-balance-between-regulation-and-innovation-right/using-and-training-generative-ai-tools---ip-ownership-and-infringement-issues

34. China National Intellectual Property Administration Whats New IP and AI: Pathways to Collaborative Innovation. (2025). CNIPA. China National Intellectual Property Administration. URL: https://english.cnipa.gov.cn/art/2025/4/30/art_3090_199446.html

35. Krasutskyi V.V., (2024) ZAKHYST PRAV DOBROSOVISNOHO NABUVACHA MAINA, NABUTOHO NA PIDSTAVI PRAVOCHYNU Z OZNAKAMY FRAUDATORNOSTI. [PROTECTION OF THE RIGHTS OF A GOOD-FAITH ACQUIRER OF PROPERTY ACQUIRED ON THE BASIS OF A LEGAL TRANSACTION WITH SIGNS OF FRAUD]. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/31. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2024/33.pdf [in Ukrainian]

36. What Business Lawyers Can Learn from the First AI Copyright Fair Use Rulings. (2025). AMERICAN BAR ASSOCIATION URL: https://www.americanbar.org/groups/business_law/resources/business-law-today/2025-september/ai-copyright-fair-use-rulings-business-lawyers/

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 09.03.2026

УДК : 343.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3052-3063

Завидняк Ірина Олександрівна кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Академії праці, соціальних відносин і туризму, м. Київ, https://orcid.org/0000-0003-1816-7426

Насонов Максим Ігорович кандидат економічних наук, докторант кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму, м. Київ, https://orcid.org/ 0009-0009-7044-837

ОСОБЛИВОСТІ ДОКАЗУВАННЯ В ПРОЦЕСІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У ПРАВООХОРОННІЙ СФЕРІ

Анотація. Процес доказування являє собою вивірені, сплановані й узгоджені дії спеціальних, уповноважених нормативно-правовими актами суб'єктів розслідування, які йдуть один за одним й представляють єдине ціле.

Відповідно до ч. 4 ст. 216 Кримінального процесуального кодексу України досудове розслідування злочинів у правоохоронній сфері здійснюється слідчими органів Державного бюро розслідувань, але у випадках, передбачених абз. 4 п. 3 ч. 5 ст. 216 КПК України, а саме вчинення досліджуваних злочинів – службовою особою Національного антикорупційного бюро України, досудове розслідування зазначених протиправних діянь здійснюється детективами підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України [1].

Враховуючи специфіку та особливості злочинів у правоохоронній сфері, а саме: високий рівень латентності, оскільки вони вчиняються потай у специфічних і конфіденційних умовах; доволі різноманітні й мінливі способи вчинення, які постійно вдосконалюються; недостатньо чітка законодавча регламентація критеріїв відмежування злочинів у правоохоронній сфері від інших протиправних діянь у сфері службової діяльності; працівники правоохоронних органів мають право проводити конспіративні заходи тощо, у статті окреслено та проаналізовано обставини, які підлягають доказуванню під час досудового розслідування злочинів у правоохоронній сфері. До таких обставин віднесено: - подію злочину, яка охоплює дані про час, місце, спосіб вчинення протиправних діянь та інші обставини злочину; - винуватість підозрюваного працівника правоохоронного органу в скоєнні злочину у сфері службової діяльності, форма вини, мета та мотив вчинення працівником правоохоронного органу такого злочину; - обставини, що характеризують особистість підозрюваного та його правовий статус; - характер і розмір заподіяної шкоди внаслідок вчинення

злочину у правоохоронній сфері; - обставини, які вказують на ступінь тяжкості злочину цієї категорії, обтяжують або пом'якшують покарання правопорушника – працівника правоохоронного органу; - обставини, які сприяли вчиненню злочину даної категорії.

Акцентовано увагу на тому, що діяльність ДБР та НАБУ при розслідуванні злочинів у правоохоронній сфері є доволі специфічною та відрізняється особливою складністю. Тому, у статті досліджено й окреслено типові недоліки та помилки, яких припускаються слідчі (детективи) під час розслідування злочинів цієї категорії та засоби щодо їх подолання.

Ключові слова: працівник правоохоронного органу, злочин у правоохоронні сфері, обставини, які підлягають доказуванню, слідчий, детектив, досудове розслідування.

Zavydniak Iryna Oleksandrivna Candidate of Juridical Science, docent, Head at the Department of Criminal Law, Procedure and Criminology, Academy of Labour, Social Relations and Tourism, Kyiv, https://orcid.org/0000-0003-1816-7426

Nasonov Maksim Igorovich Candidate of Economic Sciences, Doctoral student at the Department of Constitutional, Administrative and Financial Law of the Academy of Labor, Social Relations and Tourism, Kyiv, https://orcid.org/ 0009-0009-7044-837

FEATURES OF PROOF IN THE PROCESS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMES IN THE LAW ENFORCEMENT SPHERE

Abstract. The process of proving is a verified, planned and coordinated actions of special subjects of investigation authorized by regulatory legal acts, which follow one after another and represent a single whole.

According to Part 4 of Article 216 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, pre-trial investigation of crimes in the law enforcement sphere is carried out by investigators of the State Bureau of Investigation, but in cases provided for in Part 4, Clause 3, Part 5 of Article 216 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, namely, the commission of the investigated crimes by an official of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, the pre-trial investigation of the specified illegal acts is carried out by detectives of the internal control unit of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine [1].

Taking into account the specifics and peculiarities of crimes in the law enforcement sphere, namely: a high level of latency, since they are committed secretly in specific and confidential conditions; quite diverse and variable methods of commission, which are constantly being improved; insufficiently clear legislative regulation of the criteria for distinguishing crimes in the law enforcement sphere from other illegal acts in the sphere of official activity; law enforcement officers have the right to conduct undercover activities, etc., the article outlines and analyzes the

circumstances that are subject to proof during the pre-trial investigation of crimes in the law enforcement sphere. Such circumstances include: - the event of the crime, which includes data on the time, place, method of committing illegal acts and other circumstances of the crime; - the culpability of the suspected law enforcement officer in committing a crime in the sphere of official activity, the form of guilt, the purpose and motive for the commission of such a crime by the law enforcement officer; - circumstances characterizing the suspect's identity and legal status; - the nature and extent of the damage caused as a result of committing a crime in the law enforcement sphere; - circumstances indicating the severity of the crime of this category, aggravating or mitigating the punishment of the offender - a law enforcement officer; - circumstances that contributed to the commission of a crime of this category.

Attention is drawn to the fact that the activities of the State Bureau of Investigation and the National Anti-Corruption Bureau in investigating crimes in the law enforcement sphere are quite specific and particularly complex. Therefore, the article examines and outlines typical shortcomings and errors that investigators (detectives) make when investigating crimes of this category and the means to overcome them.

Keywords: law enforcement officer, crime in the law enforcement sphere, circumstances subject to proof, investigator, detective, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Реформування правоохоронної системи України та її адаптація до європейських стандартів вимагають не лише зміни структури правоохоронних органів, а й докорінного перегляду підходів до збирання та оцінки доказів. Злочини у правоохоронній сфері – корупційні злочинні діяння, перевищення влади або службових повноважень, службова недбалість, протиправні діяння правоохоронців, які вчиняються щодо винних (підозрюваних) і невинних осіб (катування, насильницьке зникнення, порушення недоторканості житла, завідомо незаконні затримання, привід, притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності, примушування давати показання) – мають високий ступінь латентності та специфічний суб'єктний склад. Тож, коли суб'єктом злочину стає особа, яка сама наділена владними повноваженнями та знаннями щодо методів оперативної та слідчої діяльності, процес доказування перетворюється на складне протистояння інтелектуальних та процесуальних ресурсів. Основною складністю доказування у кримінальних провадженнях даної категорії є конфлікт інтересів та корпоративна солідарності всередині правоохоронної системи. Традиційні методи доказування часто виявляються малоефективними, тому як підозрювана особа – працівник правоохоронного органу має: доступ до закритих баз даних та каналів зв'язку; можливість впливу на свідків, які можуть йому підпорядковуватись або є колегами підозрюваного; навички протидії слідству тощо.

Отже, теоретичне обґрунтування та практичне вдосконалення особливостей доказування у процесі розслідування злочинів у правоохоронній сфері є

критично важливим для забезпечення принципу невідворотності покарання. Без вирішення проблем, які виникають у процесі збирання доказової інформації під час розслідування злочинів даної категорії, декларації щодо боротьби зі злочинністю всередині правоохоронної системи залишатимуться лише формальністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання доказування у кримінальному провадженні традиційно перебувають у центрі уваги провідних українських процесуалістів та криміналістів. Фундаментальні аспекти теорії доказування закладені у працях таких науковців, як В.П. Гмирко, Ю.П. Аленін, С.С. Чернявський. Проте, сучасні виклики, пов'язані з реформуванням правоохоронних органів та цифровізацією злочинності, потребують оновленого погляду на цю проблематику.

Питанню доказування під час досудового розслідування службових злочинів та корупційних кримінальних злочинів присвячені праці таких науковців, як: А.Ф. Волобуєва, В.В. Кононової, Т.В. Корнякової, В.Л. Ортинського, В.М. Плетенця, О. І. Ромців, Ю.М. Чорноус, Р.М. Шехавцова.

Але, незважаючи на значну кількість праць, питання розробки цілісного алгоритму подолання корпоративної солідарності та професійної протидії доказуванню з боку діючих працівників правоохоронних органів залишається недостатньо розкритим.

Мета статті – окреслення та аналіз обставин, які підлягають доказуванню при розслідуванні злочинів у правоохоронній сфері; теоретичне обґрунтування та розробка практичних рекомендацій щодо вдосконалення процесу доказування під час досудового розслідування злочинів, вчинених у правоохоронній сфері.

Виклад основного матеріалу. Завдання та хід початкового етапу досудового розслідування злочинів у правоохоронній сфері визначаються колом обставин, які підлягають доказуванню. Процес доказування являє собою вивірені, сплановані й узгоджені дії спеціальних, уповноважених нормативно-правовими актами суб'єктів розслідування, які йдуть один за одним й представляють єдине ціле. Грошевий Ю. М. та Стахівський С. М. зазначають, що знання обставин, які складають предмет доказування з конкретної категорії злочинів, дозволяє слідчому цілеспрямовано вести розслідування, бачити кінцеву мету, вирішувати тим самим кримінально-правові та кримінально-процесуальні завдання [2, с. 78].

Важливо розуміти, що незважаючи на те, що злочини будь - якої категорії містять ряд загальних обставин, які є орієнтиром при визначенні завдань та напрямів розслідування (їх перелік зазначено у ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України), кожне кримінальне провадження щодо розслідування злочинів у правоохоронній сфері має свої, тільки йому властиві обставини [3, с. 43]. Тож, специфіка початкового етапу досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених працівниками правоохоронних органів у сфері службової діяльності проявляється через своєрідний обсяг та індивідуальний зміст обставин, які підлягають встановленню в процесі розслідування.

Отже, в процесі досудового розслідування кримінальних правопорушень, вчинених працівниками правоохоронних органів у сфері службової діяльності, підлягають доказуванню:

1) подія злочину, яка охоплює дані про час, місце, спосіб вчинення протиправних діянь та інші обставини злочину. Правильне встановлення часу (періоду) вчинення злочину цієї категорії сприяє визначенню підозрюваного працівника правоохоронного органу й епізодів його протиправної діяльності. Злочини, які вчиняються у правоохоронній сфері, можуть бути скоєні в будь-який час доби та зазвичай не є одномоментними, а займають тривалий період часу. Зазначимо, що встановити чіткий періоду скоєння злочину цієї категорії досить складно, тому що помітити та виявити факт протиправної діяльності працівника правоохоронного органу можна не одразу, а лише через деякий час, коли вже настануть наслідки.

Одним з найважливіших елементів, які належать до події злочину, є місце вчинення такого протиправного діяння, точне встановлення якого має кримінально-правове, кримінальне процесуальне (повнота дослідження, правильність формулювання підозри й обвинувачення) та криміналістичне значення (пошук доказів, виявлення свідків, вивчення обстановки, середовища, умов, у яких були вчинені протиправні діяння).

Місце вчинення злочинів у правоохоронній сфері, часто пов’язане з місцем служби працівника (службовим кабінетом, приміщенням правоохоронного органу).

Зі свого боку корумповані працівники правоохоронних органів для отримання (передачі) неправомірної вигоди за надані послуги обирають малолюдні місця або, навпаки, місця з великим скупченням людей (парки, ресторани, клуби тощо), що сприяє непомітній передачі вигоди. Також доволі часто неправомірна вигода отримується працівником правоохоронного органу через нотаріальні контори, посередницькі фірми або інші установи та організації. Так, передача неправомірної вигоди маскується під законну угоду, наприклад договір будівельного підряду або позики.

Спосіб підготовки та вчинення злочинів у правоохоронній сфері: дані, які стосуються підготовчих дій і вибору конкретного способу вчинення злочину; дані щодо обстановки вчинення протиправного діяння; характерні сліди вчинення злочину досліджуваної категорії [4, с. 113];

2) винуватість підозрюваного працівника правоохоронного органу в скоєнні злочину у сфері службової діяльності, форма вини, мета та мотив вчинення працівником правоохоронного органу злочину. Злочини у право-охоронній сфері, вчиняються з прямим умислом, крім випадків невиконання службових повноважень у формі необережності, та з матеріальної та/або особистої зацікавленості (зацікавленість у кар’єрному зростанні, прагнення догодити керівництву, на користь близьких людей або родичів, отримання позачергових звань і нагород).

Винуватість встановлюється у кожному випадку індивідуально завдяки оцінці отриманих доказів у процесі розслідування кримінального провадження;

3) обставини, що характеризують особистість підозрюваного та його правовий статус. Ці обставини набувають особливого значення у процесі розслідування злочинів, які вчиняються у правоохоронній сфері. Слідчому (детективу) для визначення правового статусу потрібно визначити час і місце прийняття на службу та призначення на посаду підозрюваного працівника правоохоронного органу; службові права, обов'язки й функції; коло службових повноважень та їх співвідношення з фактичними діями працівника правоохоронного органу, у яких є ознаки конкретного злочину. Також слідчий має звернути увагу на дані про освіту та кваліфікацію працівника; дані зазначені в особовій справі (результати психологічних перевірок тощо); відомості про фінансове й матеріальне становище підозрюваного у разі потреби його близьких родичів;

4) характер і розмір заподіяної шкоди внаслідок вчинення злочину у правоохоронній сфері. Визначення цих обставин є доволі важливим для цієї категорії злочинів, оскільки вони прямопропорційно будуть впливати на санкцію.

Слідчий, наприклад, має встановити, чи здійснювалися протиправні дії працівником правоохоронного органу систематично або одноразово; чи здійснювалися протиправні діяння одноосібно або у співучасті з іншими працівниками, або службовими особами, або особами, які не мають владних повноважень; зв'язок з іншими злочинами (привласнення, розтрата, заволодіння чужим майном тощо) [5, с. 99].

5) обставини, які вказують на ступінь тяжкості злочину цієї категорії, обтяжують або пом'якшують покарання правопорушника – працівника правоохоронного органу, виключають або звільняють його від кримінальної відповідальності, є підставою для закриття кримінального провадження або до притягнення до іншого виду відповідальності;

6) обставини, які сприяли вчиненню злочину у правоохоронній сфері. У кожному кримінальному провадженні цієї категорії такі обставини є індивідуальними, але найпоширенішими з них є такі:

а) низький рівень правосвідомості та наявність правового нігілізму й негативізму в працівників правоохоронних органів, що призводить у процесі виконання службових обов'язків до значної кількості правових помилок, рішення ухвалюються всупереч вимогам законодавства, права фізичних та юридичних осіб грубо порушуються;

б) впевненість у своїй безкарності [3, с. 53].

Як бачимо, всебічність та об'єктивність процесу досудового розслідування злочинів, вчинених у правоохоронній сфері, залежить від якості діяльності слідчого (детектива) щодо виявлення окреслених обставин, їх оцінки та фіксації інформації щодо них.

Акцентуємо увагу на тому, що діяльність ДБР та НАБУ порівняно розслідувань кримінальних проваджень щодо злочинів у правоохоронній сфері, є доволі специфічною та відрізняється особливою складністю. Така ситуація пояснюється як спеціальним суб'єктом таких злочинів, так і тим, що в нашій державі наявна активна протидія розслідуванням кримінальних проваджень досліджуваної категорії з боку службових осіб владних структур і контролюючих та правоохоронних органів. Тому вважаємо за необхідне дослідити й окреслити типові недоліки та помилки, яких припускаються слідчі (детективи) під час розслідування кримінальних проваджень цієї категорії, а також засоби щодо їх подолання.

Основною прогалиною в сучасній практиці боротьби зі злочинами у правоохоронній сфері, є загалом низькі показники виявлення й розкриття таких злочинів. Тому, зупинимось більш детально на проблемах кваліфікації слідчих (детективів) і взаємодії слідчих та оперативних працівників під час досудового розслідування злочинів, вчинених у правоохоронній сфері. Так, одним із найважливіших аспектів для досудового розслідування злочинів цієї категорії є кваліфікація та професіоналізм слідчого. Це пояснюється тим, що ефективність початку досудового розслідування як «ядра процесу розслідування кримінального провадження» залежить від сукупності професійних, організаційних і тактичних дій слідчого (детектива), його досвіду. При чому досвід та належна організація діяльності слідчого (детектива) є основою прояву його професійних якостей, правильного застосування методичних рекомендацій і тактичних прийомів у процесі розслідування, як і навпаки, дезорганізація роботи слідчого (детектива) буде перешкодою для належного отримання, аналізу та перевірки інформації, необхідної для розкриття й розслідування злочинів, вчинених у правоохоронній сфері. Слідчі ДБР та НАБУ повинні вміти працювати з документами як у паперовій, так і в електронній формах; із засобами автоматизованої обробки документів та інформації; знати тонкощі роботи працівників правоохоронних органів; особливості бухгалтерського документообігу та звітності тощо.

Недостатній рівень взаємодії між слідчим і працівниками оперативних підрозділів на початку досудового розслідування кримінальних проваджень цієї категорії є також доволі нагальною проблемою. Під взаємодією потрібно розуміти злагоджену, спільну діяльності слідчого з іншими учасниками провадження, а саме: працівниками оперативних підрозділів, спеціалістами (фахівцями) різних галузей знань, іншими правоохоронними та контролюючими органами [6, с. 208]. У процесі розслідування злочинів у правоохоронній сфері, надто важливого значення набуває взаємодія слідчого та працівників оперативних підрозділів, оскільки лише оперативні підрозділи мають специфічні, властиві тільки їм засоби та методи для виявлення доказової інформації, необхідної для розкриття таких протиправних діянь [6, с. 209]. Тож організації взаємодії слідчих і працівників оперативних підрозділів на початку

розслідування злочинів, вчинених у правоохоронній сфері, має бути узгодженою, конфіденційною, мобільною та продуктивною.

Дослідивши деякі проблемні питання, які впливають на якість і результативність початку досудового розслідування злочинів у правоохоронній сфері, можемо виокремити ряд загальних положень, покликаних сприяти подоланню окреслених вище проблемних питань:

– слідчому потрібно спрямовувати свою діяльність не тільки на розслідування й розкриття одиничних протиправних дій працівників правоохоронних органів, а насамперед на розкриття «верхівкових» систематичних злочинів цієї категорії, вчинених організованими групами осіб, наділених владними повноваженнями;

– слідчому необхідно враховувати особливості службового середовища правоохоронного органу, у якому він проводить слідчі (розшукові) дії. Це містить у собі: а) знання всіх правових норм, якими регламентовані повноваження службових осіб (працівників) такого правоохоронного органу; б) знання особливостей роботи такого правоохоронного органу з огляду на внутрішньовідомчі нормативно-правові акти та внутрішні накази й розпорядження його керівника; в) знання особливостей служби, роботи та організації колективу в цьому правоохоронному органі;

– слідчому (детективу) в процесі розслідування й проведення слідчих (розшукових) дій потрібно досліджувати певний період діяльності працівника правоохоронного органу, а не тільки випадок виявленого злочину. Зазвичай розслідування кримінального провадження щодо протиправного діяння працівника правоохоронного органу пов’язане лише з його останнім злочином, яке часто є тільки закономірним підсумком усіх вчинених ним раніше протиправних дій. Така ситуація вимагає розширення діапазону цілей і завдань слідчих (розшукових) дій, прояву інтересів до всього кола повноважень працівника правоохоронного органу та впродовж усього часу його служби або якогось етапу служби в цьому правоохоронному органі [7, с. 361];

– слідчому (детективу) потрібно встановити сукупність нехарактерних для посади підозрюваного працівника правоохоронного органу повноважень, тобто повноважень, які, відповідно до наказів та інших нормативно-правових положень, належать до повноважень інших працівників правоохоронного органу включно із керівниками окремих підрозділів; невиправдана чи нерегламентована концентрація прав та обов’язків, яка дозволяє працівнику правоохоронного органу безконтрольно вчиняти протиправні діяння у службовій сфері, незаконно отримувати матеріальні та інші особисті вигоди;

– під час проведення слідчих (розшукових) дій слідчий (детектив) має довести шкоду, завдану протиправними діями працівника правоохоронного органу, як конкретну матеріальну, фізичну або моральну шкоду, так і шкоду як порушення прав та свобод людини й громадянина, державних інтересів та інтересів юридичних осіб;

– у процесі проведення слідчих (розшукових) дій слідчий зобов'язаний враховувати: високий рівень протидії розслідуванню, пов'язаний зі службовими та владними повноваженнями підозрюваного працівника правоохоронного органу; силові, технічні й оперативні можливості підозрюваного; неформальні взаємини у правоохоронній і судовій системі. Така протидія охоплює корпоративний «захист» працівника правоохоронного органу, спрямований на перешкоджання виявлення дійсних обставин кримінального правопорушення та встановлення повної картини протиправних дій [8, с. 163];

– слідчі (розшукові) дії під час розслідування злочинів досліджуваної категорії слідчий (детектив) має організовувати й проводити з урахуванням розкриття справжніх мотивів протиправного діяння, які досить часто мають суто матеріальний характер. Тобто, на нашу думку, за злочинами, які явно завдають шкоди правам, свободам та інтересам фізичних і юридичних осіб, у більшості випадків криються факти корупції або використання працівником правоохоронного органу своїх службових повноважень у корисливих та інших особистих інтересах;

– у процесі проведення слідчих дій та застосування тактичних прийомів і комбінацій слідчий має пам'ятати такі моменти [9, с. 1019]:

1) проведення слідчих (розшукових) дій щодо працівників правоохоронних органів практично завжди здійснюється в присутності захисника (адвоката), що може як полегшити, так і завадити проведенню слідчої (розшукової) дії;

2) зазвичай участь підозрюваного працівника правоохоронного органу в проведенні слідчих (розшукових) дій передбачає використання ним прихованих технічних засобів, а саме: диктофона, відеокамери тощо;

3) потрібно бути готовим до того, що проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється за умов, коли підозрюваний – працівник правоохоронного органу перебуває на волі;

4) працівник правоохоронного органу зазвичай відмовляється давати показання;

– слідчі (розшукові) дії мають бути направлені на пошук документів, необхідних для процесу доказування у провадженні, оскільки характер злочинів цієї категорії передбачає відображення протиправної діяльності працівника правоохоронного органу саме в документах. До таких документів нами віднесено: інструкції, які визначають повноваження певних працівників правоохоронних органів; внутрішні накази керівника правоохоронного органу; процесуальні документи, складені підозрюваним працівником правоохоронного органу; інші фальсифіковані документи, які використовувалися як засіб вчинення злочину; матеріали спеціальних перевірок; дійсні бухгалтерські, банківські та інші документи (їх копії), які відбивають окремі фінансові операції; документи, які відображають проведення певних фінансових операцій з використанням комп'ютерної техніки; матеріали, які можуть містити

інформацію щодо протиправних дій і вказувати на особу правопорушника – працівника правоохоронного органу [10, с. 186];

– розслідування злочинів досліджуваної категорії відрізняється тим, що досить часто учасники провадження (свідки, потерпілі, експерти, підозрювані) безпосередньо залежать від працівника правоохоронного органу, який вчинив протиправне діяння. Ця залежність може мати місце за таких чинників, як: авторитет працівника правоохоронного органу; страх «розправи»; підпорядкування по службі; спільне вчинення протиправних діянь раніше тощо. Тому слідчий (детектив) з метою ефективного проведення слідчих (розшукових) дій має вжити заходів для усунення чинників можливої залежності за допомогою застосування належних тактичних прийомів, забезпечення законних засобів щодо захисту й охорони учасників кримінального провадження;

– проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування протиправних діянь цієї категорії має свої особливості в застосуванні правил слідчої етики, які, звичайно, не можуть суперечити загальним моральним нормам, але характер таких дій щодо підозрюваних працівників правоохоронних органів має відрізнятися внаслідок їх особистих якостей і того службового середовища, в якому вчинено злочин [11, с. 118].

Висновки. Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що початок досудового розслідування злочинів, вчинених у правоохоронній сфері, вирізняється складною та кропіткою роботою слідчого (детектива), тому що саме на початку досудового розслідування формуються напрями усього подальшого слідства. До таких напрямів належать:

- збір фактів, які свідчать про вчинення злочину у правоохоронній сфері;
- проведення заходів, спрямованих на встановлення причинного зв'язку між діями, що утворюють спосіб вчинення злочину цієї категорії, та наслідками через деталізацію характеру вчинених правопорушником – працівником правоохоронного органу дій;
- встановлення мети й мотиву вчинення злочину;
- визначення розміру та виду шкоди, заподіяної протиправними діяннями;
- збір, фіксація й оцінка фактичних даних про причетність підозрюваного працівника правоохоронного органу до вчинених протиправних діянь і наслідків.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

2. Грошевий Ю. М., Стахівський С.М. Докази і доказування у кримінальному процесі: наук.-практ. посібник. Київ: КНТ, 2006. 272 с.

3. Галаган В. І., Саліхова І. Ю. Встановлення події кримінального правопорушення як обставини, яка підлягає доказуванню у кримінальному провадженні: монографія. Київ, 2017. 198 с.

4. Когутич І. І. Криміналістика: курс лекцій. Київ: Атіка, 2008. 888 с.

5. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. 272 с.

6. Завидняк І. О. Планування і взаємодія слідчого з оперативними підрозділами під час розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом підакцизних товарів. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика).* 2018. Вип. 3–4. С. 205–211.

7. Завидняк В.І., Шильнікова А.О. Проблемні питання допустимості доказів у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 7. С. 360-362.

8. Завидняк І. О. Тактичні операції, спрямовані на подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень, вчинених з використанням сучасних інформаційних технологій. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2019. № 15. С. 159–167.

9. Завидняк І.О., Насонов М.І. Принципи та методи подолання протидії розслідуванню службових злочинів, вчинених працівниками правоохоронних органів. *Наукові інновації та передові технології.* 2025. № 8. С. 1015-1024.

10. Слободзян А. Документ як джерело доказів у кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 1. С. 184–190.

11. Яцун М. М. Початковий етап розслідування злочинів у сфері службової діяльності, що вчиняють працівники національної поліції України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2, т. 2-2. С. 114–120.

References:

1. Kryminal′nyy protsesual′nyy kodeks Ukrayiny (2012). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

2. Hroshevyy YU. M., Stakhivs′kyy S.M. (2006). Dokazy i dokazuvannya u kryminal′nomu protsesi [Evidence and proof in criminal proceedings]: nauk.-prakt. posibnyk. Kyyiv: KNT. 272 p. [in Ukrainian].

3. Halahan V. I., Salikhova I. YU. (2017). Vstanovlennya podiyi kryminal′noho pravo-porushennya yak obstavyny, yaka pidlyahaye dokazuvannyu u kryminal′nomu provadzhenni [Establishing the event of a criminal offense as a circumstance subject to proof in criminal proceedings: monograph]: monohrafiya. Kyyiv. 198 p. [in Ukrainian].

4. Kohutych I. I. (2008). Kryminalistyka: kurs lektsiy. Kyyiv: Atika. 888 p. [in Ukrainian].

5. Stakhivs′kyy S. M. (2005). Teoriya i praktyka kryminal′no-protsesual′noho dokazuvannya [Theory and practice of criminal procedural evidence]. Kyyiv : Nats. akad. vnutr. sprav Ukrayiny. 272 p. [in Ukrainian].

6. Zavydnyak I. O. (2018). Planuvannya i vzayemodiya slidchoho z operatyvnymy pidrozdilamy pid chas rozsliduvannya zlochyniv, pov″yazanykh z nezakonnym obihom pidaktsyznykh tovariv [Planning and interaction of the investigator with operational units during the investigation of crimes related to the illegal circulation of excisable goods]. *Mizhnarodnyy yurydychnyy visnyk: aktual'ni problemy suchasnosti (teoriya ta praktyka)*, Vyp. 3–4, 205–211. [in Ukrainian].

7. Zavydnyak V.I., Shyl′nikova A.O. (2020). Problemni pytannya dopustymosti dokaziv u kryminal′nomu provadzhenni [Problematic issues of admissibility of evidence in criminal proceedings]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*, № 7, 360-362. [in Ukrainian].

8. Zavydnyak I. O. (2019). Taktychni operatsiyi, spryamovani na podolannya protydiyi rozsliduvannyu kryminal′nykh pravoporushen′, vchynenykh z vykorystannyam suchasnykh informatsiynykh tekhnolohiy [Tactical operations aimed at overcoming resistance to the investigation of criminal offenses committed with the use of modern information technologies]. *Mizhnarodnyy yurydychnyy visnyk: Aktual'ni problemy suchasnosti (teoriya i pravo)*, № 15, 59–167. [in Ukrainian].

9. Zavydnyak I.O., Nasonov M.I. (2025). Pryntsypy ta metody podolannya protydiyi rozsliduvannyu sluzhbovykh zlochyniv, vchynenykh pratsivnykamy pravookhoronnykh orhaniv [Principles and methods of overcoming resistance to the investigation of official crimes committed by law enforcement officers]. *Naukovi innovatsiyi ta peredovi tekhnolohiy,* № 8, 1015-1024. [in Ukrainian].

10. Slobodzyan A. (2014). Dokument yak dzherelo dokaziv u kryminal′nomu provadzhenni [Document as a source of evidence in criminal proceedings]. *Naukovyy chasopys Natsional'noyi akademiyi prokuratury Ukrayiny*, № 1, 184–190. [in Ukrainian].

11. Yatsun M. M. (2018). Pochatkovyy etap rozsliduvannya zlochyniv u sferi sluzhbovoyi diyal′nosti, shcho vchynyayut′ pratsivnyky natsional′noyi politsiyi Ukrayiny [The initial stage of the investigation of crimes in the sphere of official activity committed by employees of the National Police of Ukraine]. *Naukovyy visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava*, Vyp. 2, t. 2-2, 114–120. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 351.74:343.98

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3064-3074

Заросило Володимир Олексійович доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності. Навчально-науковий інститут права імені князя Володимира Великого Міжрегіональної Академії управління персоналом, https://orcid.org/0000-0002-9572-7530

Вацюк Віктор Олександрович кандидат юридичних наук, доцент кафедри правоохоронної та антикорупційної діяльності, Навчально-науковий інститут права імені князя Володимира Великого Міжрегіональної Академії управління персоналом, https://orcid.org/0000-0001-8705-6223

Федченко Олексій Сергійович кандидат юридичних наук, доцент, старший викладач кафедри вогневої підготовки навчально-наукового інституту поліцейської діяльності НАВС, https://orcid.org/0000-0002-4447-1387

ВИКОРИСТАННЯ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ ПРАЦІВНИКАМИ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДНОЇ ПАРАДИГМИ У СУСПІЛЬСТВІ

Анотація. У науковій статті розглянуто питання щодо застосування вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів та інших органів, які здійснюють охорону прав і свобод фізичних та юридичних осіб. Доведено, що використання вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів є певною мірою вимушена відповідь на злочинність, яка намагається диктувати свої умови у багатьох країнах.

Серед всіх сучасних демократичних країн на сьогодні працівники правоохоронних органів Великобританії, в переважній більшості, несуть службу без вогнепальної зброї. Такий феномен виник у середньовіччі, коли у Великобританії було сформовано так зване правило, що кожен громадянин країни має бути поліцейським. Тобто, були організовані спеціальні групи, які в переважній більшості включали всіх дорослих громадян для охорони правопорядку. В подальшому було також сформульовано правило, що кожен громадянин, який бачить, що інша особа вчиняє правопорушення, має право затримати порушника і доставити його до суду без втручання поліції. Ці та інші обставини призвели до того, що на сьогодні у Великобританії поліцейські несуть службу без вогнепальної зброї.

Вони використовують окремі спеціальні засоби такі як електрошокери, тазери та т. ін., але вони в переважній більшості не є летальною зброєю. Звичайно, у Великобританії створені окремі добре озброєні спеціальні

підрозділи, які у разі необхідності застосовують різні види вогнепальної зброї проти злочинців.

Певною мірою зазначені принципи застосовуються і працівниками поліції колишніх колоній Великобританії проте не в такому обсязі. Всі інші країни мають озброєну поліцію і вона досить часто використовує вогнепальну зброю.

В Україні не було такого історичного досвіду, як створення так званого договірного поліціювання і тому Національна поліція України є озброєною. Тим більше сьогодні, коли на Україну напала Російська Федерація і веде повномасштабну війну.

Разом з тим, досвід неозброєної поліції є досить цікавим для вивчення, і питання його застосування може бути вивчене і в Україні

Ключові слова: поліція, застосування вогнепальної зброї, досвід Великобританії, договірне поліціювання, міжнародні нормативні акти щодо застосування працівниками поліції вогнепальної зброї, законодавство України у сфері застосування поліцейськими вогнепальної зброї.

Zarosylo Volodymyr Oleksiyovych Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Law Enforcement and Anti-Corruption Activities of the Volodymyr the Great Educational and Scientific Institute of Law of the Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv, https://orcid.org/0000-0002-9572-7530

Vatsyuk Viktor Oleksandrovych Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Law Enforcement and Anti-Corruption Activities, Prince Volodymyr the Great Educational and Scientific Institute of Law, Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-8705-6223

Fedchenko Oleksii Serhiiovych Candidate of Law, Associate Professor, the Senior Lecturer, Department of Fire Training, Educational and Scientific Institute of Police Activities, National Academy of Internal Affairs https://orcid.org/0000-0002-4447-1387

THE USE OF FIREARMS BY LAW ENFORCEMENT OFFICERS: SOME ASPECTS OF THE FORMATION OF A CORRESPONDING PARADIGM IN SOCIETY

Abstract. The scientific article considers the issue of the use of firearms by law enforcement officers and other bodies that protect the rights and freedoms of individuals and legal entities. It is proven that the use of firearms by law enforcement officers is to some extent a forced response to crime, which is trying to dictate its conditions in many countries.

Among all modern democratic countries, today, the overwhelming majority of law enforcement officers in Great Britain serve without firearms. Such a phenomenon

arose in the Middle Ages, when the so-called rule was formed in Great Britain that every citizen of the country should be a police officer. That is, special groups were organized, which in the overwhelming majority included all adult citizens to maintain law and order. Later, the rule was also formulated that every citizen who sees another person committing an offense has the right to detain the offender and bring him to court without police intervention. These and other circumstances have led to the fact that today in the UK police officers serve without firearms.

They use certain special means such as stun guns, tasers, etc., but they are mostly not lethal weapons. Of course, in the UK, separate well-armed special units have been created, which, if necessary, use various types of firearms against criminals.

To a certain extent, the above principles are also applied by police officers of the former colonies of the UK, but not to such an extent. All other countries have armed police and they use firearms quite often.

In Ukraine, there was no such historical experience as the creation of the so-called contract policing, and therefore the National Police of Ukraine is armed. Especially today, when the Russian Federation attacked Ukraine and is waging a full-scale war.

At the same time, the experience of unarmed police is quite interesting to study and the issue of its application can be studied in Ukraine.

Keywords: police, use of firearms, UK experience, contract policing, international regulations on the use of firearms by police officers, firearms training, Ukrainian legislation in the field of the use of firearms by police officers.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний стан використання вогнепальної зброї у світ є досить тривожним. Вогнепальну зброю активно використовують не тільки злочинці а і працівники поліції та інших правоохоронних органів. Сучасні держави мають давні традиції застосування зброї для забезпечення правопорядку. Так, зокрема, у Великобританії, ще з середньовіччя було сформульовано правило, що кожен громадянин мав право затримати правопорушника і доставити його до суду, без допомоги поліції.

Разом з тим Великобританія є винятком у сфері застосування зброї працівниками правоохоронних органів. У кожній країні розроблені окремі норми стосовно застосування вогнепальної зброї працівниками поліції. У 1990 році з метою упорядкування питань застосування вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів були прийняті «**Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку». У даній Резолюції Організації Об'єднаних Націй було вперше сформульовано загальні принципи щодо застосування вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів.**

На сьогодні, в переважній більшості демократичних країн, зазначені принципи лягли в основу формування законодавства стосовно застосування

вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів. Ці ж принципи внесені і до Закону України «Про Національну поліцію». В цілому, сучасні спеціальні засоби дають можливість працівникам правоохоронних органів припиняти правопорушення без застосування вогнепальної зброї, але зазначене питання має розглядатися на міжнародному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спираються автори. Теоретичною основою статті є спектр наукових і законодавчих джерел. Основними з них є закони України, окремі міжнародні документи та інші нормативно-правові акти. Використовується також інформаційно-аналітичний матеріал, який висвітлював різні аспекти застосування вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів. Історичний розвиток поліції Великобританії висвітлювався у працях Трачука П.А., Ступника Я.В., в окремих працях авторів та інших дослідників.

Проведено аналіз основних принципів застосування сили і вогнепальної зброї, які було прийнято в 1990 році на сесії Організації Об'єднаних Націй. Зазначені принципи, які, в переважній більшості, внесені до законодавства України і застосовуються працівниками Національної поліції України.

Разом з тим, питання про відмову поліції від застосування вогнепальної зброї при виконанні службових обов'язків, на сьогодні не може бути поставлене, адже його треба вирішувати в комплексі, а до цього міжнародна спільнота не готова.

Мета статті Метою пропонованого наукового дослідження, є висвітлення питання про застосування вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів, з огляду на численні факти неправомірного застосування зброї поліцейськими та іншими особами, які працюють у сфері охорони правопорядку

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

Вогнепальна зброя, з самого початку її виникнення, була призначена для знищення ворога на полі бою. Окремі дослідники вважають, що початком застосування вогнепальної зброї було винайдення пороху у Китаї десь у V сторіччі нашої ери. При цьому існує ще припущення, що вогнепальною зброєю можна вважати використання у Давній Греції так званого «грецького вогню». Проте, подальші дослідження доводять, що найбільш широко вогнепальна зброя почала використовуватися в багатьох арміях та битвах уже у кінці XV та у XVI сторіччях.

Головним мотивом виникнення вогнепальної зброї було те, що за її допомогою можна було знищувати супротивника на відстані, не входячи у безпосередній контакт. Немає необхідності описувати історію розвитку вогнепальної зброї, адже вона досліджувалася багатьма військовими дослідниками. Проте на сьогодні досить дискусійними є питання про використання вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів. Наразі немає жодної розвиненої країни, де б працівники правоохоронних органів не використовували

вогнепальну зброю. Крім того, вогнепальну зброю використовують не лише державні правоохоронні органи, але й різноманітні приватні структури, з метою захисту власності, життя та здоров'я фізичних осіб тощо.

Чому ж правоохоронні органи почали масово використовувати вогнепальну зброю та особливо активно здійснюють такі кроки починаючи з початку XIX сторіччя? Зазначене питання є досить багатогранним і гарним зразком політики невикористання вогнепальної зброї працівниками поліції, є приклад поліції Великобританії. Як відомо з історії, поліція Великобританії з'явилась ще на початку XVII сторіччя, проте більш організовані так звані «нічні сторожі» з'явилися у середині XVIII сторіччя [1, 2]. Слід зазначити, що організація охорони громадської безпеки та громадського порядку у той період у Великобританії була заснована на тому, що кожна громада, наприклад – десять осіб, які проживали у певному місті, мали по черзі здійснювати охорону правопорядку. При цьому, вони вже на той час мали певні поліцейські функції. Тобто, все населення, певною мірою, брало участь у поліцейській діяльності. Відповідно, несення такої служби не передбачало використання зброї, окрім кийків.

Пізніше для охорони громадського порядку стали використовуватися формування лучників, але вони не були ефективними. Крім того, з самого початку формування правової системи у Великобританії, формувалась відповідна формула – «кожен громадянин, має право припинити правопорушення і доставити правопорушника до суду». Таким чином, сформувався відповідний суспільний договір, відповідно до якого, якщо громадяни бачили правопорушення, вони мали право самостійно його припиняли.

Зазначена модель, у певній модифікації, існує і сьогодні, як у Великобританії, так і в окремих країнах, які раніше були колоніями Великобританії. Винятком із загального правила можна назвати Сполучені Штати Америки, де формування поліції та її діяльність відбувалась у процесі збройної боротьби з корінним населенням континенту, і відповідно, поліцейські історично носили і активно використовували зброю.

Пізніше, коли у 1829 році Роберт Піл створив перші загони поліції, вони також не використовувати зброю при охороні громадської безпеки та громадського порядку. У 1884 році двоє поліцейських у Великобританії загинули від рук злочинців, тому поліцейським було дозволено носити револьвери, особливо – під час нічного патрулювання. Проте, навіть тоді зазначене правило не було обов'язковим. Вже у 1930-х роках поліцейські, в переважній більшості, перестали носити і використовувати вогнепальну зброю, крім окремих районів, які були населені вихідцями з колоній.

Друга Світова Війна внесла відповідні корективи у застосування вогнепальної зброї поліцейськими Великобританії. У країні була досить велика кількість агентів Німеччини, і вони не вагаючись застосовували вогнепальну зброю проти поліцейських.

Тому, поліцейських було озброєно напівавтоматичною зброєю для самозахисту та захисту громадян. У середині XX сторіччя у Великобританії відбулися досить бурхливі події, які призвели до загибелі багатьох осіб, особливо у Лондоні, тому певній кількості поліцейських було дозволено знову носити зброю під час патрулювання.

У 1980 році, у зв'язку з перевищенням влади та застосуванням зброї окремими поліцейськими було також прийнято рішення про обмеження носіння та використання зброї поліцейськими Великобританії. Проте в цей період почали формуватися спеціальні підрозділи, які мали на озброєнні не тільки коротко ствольну зброю, але й снайперські гвинтівки та автоматичну зброю. Їх використання здійснювалося під час збройних нападів та застосування вогнепальної зброї злочинцями.

На сьогодні у Великобританії переважна більшість поліцейських не носить і не використовує вогнепальної зброї. Законодавством Великобританії досить жорстко врегульовано володіння зброєю громадянами. У разі його порушення суди приймають суворі міри і тому кількість кримінальних правопорушень з застосуванням зброї у Великобританії є досить невеликою. Поліцейські в більшості випадків використовують електрошокери, тазери та інші прилади, які не призводять до летальних наслідків, при їх застосуванню проти порушників.

Застосування вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів у Сполучених Штатах Америки розглядається як один із найбільш дискусійних аспектів забезпечення публічної безпеки, що поєднує правові, етичні та соціально-політичні виміри функціонування державних інститутів. Правове регулювання використання летальної сили базується на поєднанні федеральних конституційних стандартів, рішень Верховного Суду США та нормативних актів окремих штатів і поліцейських департаментів. Важливе значення у формуванні правових критеріїв застосування зброї мають рішення Верховного Суду США у справах Tennessee v. Garner (1985) та Graham v. Connor (1989), у яких сформульовано принцип «об'єктивної розумності» (objective reasonableness) при оцінці дій правоохоронця [3; 4]. Згідно з цими підходами застосування смертельної сили допускається лише за умов наявності обґрунтованої загрози життю або тяжкому тілесному ушкодженню для самого правоохоронця чи інших осіб, а оцінка правомірності таких дій повинна здійснюватися з урахуванням конкретних обставин ситуації, включаючи рівень небезпеки, динаміку подій та можливість використання альтернативних засобів реагування.

У сучасному американському суспільстві проблема застосування вогнепальної зброї правоохоронцями дедалі більше розглядається у ширшому контексті взаємодії поліції та громадськості, що зумовлює формування нових підходів до підзвітності та контролю за діяльністю правоохоронних органів. Активне впровадження технологій відеофіксації, зокрема бодікамер, розвиток незалежних механізмів розслідування інцидентів із застосуванням сили, а також посилення стандартів підготовки поліцейських у сфері деескалації конфліктів

спрямовані на підвищення прозорості та довіри суспільства до правоохоронної системи. Водночас у науковій літературі підкреслюється, що дискусії щодо меж допустимого застосування летальної сили залишаються тісно пов’язаними з ширшими питаннями захисту прав людини, расової та соціальної справедливості, а також із конституційною традицією Сполучених Штатів, де право на носіння зброї, закріплене Другою поправкою до Конституції, суттєво впливає на характер взаємодії між громадянами та правоохоронними органами. У результаті формування відповідної правової парадигми у США відбувається у складному балансі між необхідністю забезпечення ефективного реагування на загрози громадській безпеці та дотриманням високих стандартів захисту прав і свобод людини.

Що стосується інших країн, у тому числі і України, то з самого початку формування держави громадяни не виказували бажання самостійно запобігати злочинним проявам. Ще у Київські Русі дружинники охороняли порядок зі зброєю. Протягом історичного розвитку поліцейські формування, як і в переважній більшості країн, стали користуватися зброєю і активно її використовувати під час використання службових обов'язків.

І на сьогодні поліцейські в Україні озброєні. При цьому, не тільки короткоствольною зброєю, але й автоматичною зброєю (у зв’язку з війною, яку веде проти України Російська Федерація). Водночас, питання про носіння і використання вогнепальної зброї поліцейськими є досить чутливим для суспільства. Адже непоодинокими є випадки, коли поліцейські застосовують зброю і наносять ушкодження, або навіть вбивають громадян, коли в цьому не було необхідності. Ще у 70-80 роках минулого сторіччя зазначені випадки стали масовими, особливо – у країнах Африки та Азії. Згодом зросла кількість застосування вогнепальної зброї і у Сполучених Штатах Америки та ряді країн Європи. Тому, Генеральна Асамблея Організації Об’єднаних націй 17 грудня 1979 року прийняла резолюцію і затвердила Кодекс поведінки посадових осіб у підтримання правопорядку [5]. Зазначений Кодекс визначив основні правила поведінки осіб, які охороняють правопорядок і стикаються з правопорушеннями. Пізніше Восьмий конгрес Організації Об’єднаних Націй прийняв Резолюцію і затвердив «Основні принципи **застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку**» [6]

У Кодексі поведінки, вперше на міжнародному рівні, було визначено межі і систему поведінки посадових осіб під час підтримання правопорядку. І хоча у ньому не містилося встановлених правил застосування вогнепальної зброї, проте у статті 3 було передбачені межі застосування сили посадовими особами (зі сфери підтримання правопорядку). І такі межі, щодо допустимого застосування сили та спеціальних засобів (і зброї), мали бути розроблені національними законодавчими органами, на основі зазначеної Резолюції.

Більш конкретно питання застосування вогнепальної зброї працівниками поліцейських формувань висвітлювалося в основних принципах застосування

сили та вогнепальної зброї. Відповідно до рамкових принципів щодо застосування вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів, у даному міжнародному документі, працівники правоохоронних органів застосовують вогнепальну зброю тільки у зазначених випадках, до яких відносяться: самооборона (тобто – коли життю і здоров'ю працівника правоохоронних органів загрожує реальна небезпека); для захисту інших осіб, яким також загрожує реальна небезпека (тобто вони можуть бути вбиті або поранені); з метою затримання особи, яка становить загрозу і може спричинити ушкодження чи смерть іншим особам (якщо зазначена особа здійснює опір представникам правоохоронних органів); з метою попередження втечі такої особи з місць позбавлення волі чи після вчинення кримінального правопорушення, яке є особливо тяжким.

Зазначені підстави застосування вогнепальної зброї можуть мати місце тільки у тих випадках, коли вичерпано інші форми і методи впливу на осіб, проти яких може застосовано вогнепальну зброю. Основним принципом також вважається принцип обов'язкового чіткого попередження особи, проти якої може бути застосована вогнепальна зброя. Разом з тим, у документі вказано, що застосування вогнепальної зброї може здійснюватися і без попередження, у виняткових випадках. Йдеться про ситуації, коли особи застосовують зброю, або створюють умови, коли може бути спричинено смерть – як працівникам правоохоронних органів, так і іншим особам.

Окрім зазначеного, при застосуванні вогнепальної зброї працівники правоохоронних органів повинні дотримуватися принципу спричинення більшої шкоди ніж можна було передбачити. У разі поранення осіб, проти яких застосовувалася зброя працівники правоохоронних органів за можливістю надають допомогу пораненим, проте з дотриманням відповідних заходів безпеки. У всіх випадках застосування вогнепальної зброї працівники правоохоронних органів повинні доповідати керівникам чи іншим особам письмово з описом обставин, коли і проти кого була застосована зброя і які наслідки її застосування. Вогнепальна зброя, яка може застосовуватися працівниками правоохоронних органів повинна бути такою, яка не могла б спричини надзвичайно тяжкі поранення, або неминучу смерть у разі її застосування [6].

Таким чином, рішенням Організації Об’єднаних Націй було санкціоновано загальні підстави для застосування вогнепальної зброї працівниками правоохоронних органів. У демократичних державах зазначені принципи були покладені в основу національного законодавства, щодо застосування вогнепальної зброї у виняткових випадках. Так, зокрема, в Україні, питання застосування вогнепальної зброї передбачено у Законі України «Про національну поліцію» [7].

У статті 46 згаданого Закону, визначені підстави для застосування зброї працівниками правоохоронних органів. При цьому, даний Закон використовується також і працівниками інших правоохоронних органів, які мають право носити і застосовувати вогнепальну зброю.

Підставами для застосування зброї в Україні визначено наступні ситуації: «для відбиття нападу на самого поліцейського або членів його сім'ї, а також інших осіб у випадку загрози їхньому життю чи здоров'ю; для звільнення заручників або осіб, яких незаконно позбавлено волі; для відбиття нападу на об'єкти, що перебувають під охороною, конвої, житлові та нежитлові приміщення, а також звільнення таких об'єктів у разі їх захоплення; для затримання особи, яку застали під час вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину і яка намагається втекти; для затримання особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти з-під варти, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю і здоров'ю людей та/або поліцейського; для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю людей та/або поліцейського» [7].

До даного Закону у 2023 році внесене доповнення про дозвіл для поліцейських використовувати вогнепальну зброю, задля знищення або пошкодження безпілотних летальних апаратів, якщо вони можуть становити загрозу для життя і здоров'я поліцейських чи інших осіб [7; 8]. Зазначене доповнення продиктовано правовим режимом воєнного стану і втратить чинність після його завершення.

Отож, як засвідчив порівняльний аналіз, в Україні правоохоронні органи є озброєними, що обумовлено особливостями історичного розвитку нашої країни та реаліями сьогодення. Окрім правового режиму воєнного стану, викликаного нападом на нашу державу, потреба озброєння працівників правоохоронних органів зумовлена поширенням організованої злочинності й високим рівнем правового нігілізму населення. Останнє вимагає більш детального дослідження та аналізу з боку дослідників у різних галузях суспільних відносин.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі

Переважна більшість правоохоронних органів в розвинених країнах світу має і, за потреби, застосовує вогнепальну зброю. У окремих країнах, таких як Сполучені Штати Америки, вогнепальну зброю носять і застосовують не тільки поліцейські, а й деяка частина громадян. Проте, чи допомагає дана парадигма у підвищенні безпеки – питання для окремого дослідження.

В Україні правоохоронні органи мають право носіння і застосування вогнепальної зброї, у визначених законом випадках. Дана потреба лише загострюється в умовах війни, і ймовірно, лишатиметься актуальною певний час після завершення правового режиму воєнного стану.

Щодо Великобританії, то зазначена країна є винятком, а її беззбройна поліція – це досить цікавий феномен, який потребує вивчення. Специфічні умови Великобританії та її історичний досвід свідчать, що такий підхід може бути дієвим. Подальшої уваги дослідників заслуговують питання перспективи застосування беззбройної поліції, у поєднанні з легалізацією вогнепальної зброї для певних категорій громадян в Україні.

Література

1. Заросило В.О. Порівняльний аналіз адміністративної діяльності міліції України та поліції зарубіжних країн (Великобританії, США, Канади та Франції) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2002.

2. Трачук П.А., Ступник Я.В. Історичний досвід розвитку правоохоронних органів США, Великобританії та України. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету Серія ПРАВО*. Випуск 81: частина 3 https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/33-2.pdf

3. United States Supreme Court TENNESSEE v. GARNER, (1985) No. 83-1035. Argued: October 30, 1984 Decided: March 27, 1985 URL : http://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/471/1.html#sthash.qFGOxp8I.dpuf

4. Graham v. Connor, 490 U.S. 386 (1989) No. 87-6571. Argued February 21, 1989. Decided May 15, 1989. 490 U.S. 386. U.S. Supreme Court. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/490/386/

5. Кодекс поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку. Права людини і професійні стандарти для юристів документах міжнародних організацій Упоряд. Т. Яблонської К. *Сфера* 1999. 342 с.

6. Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку: резолюція VIII Конгресу 00Н щодо запобігання злочинності та поводження з правопорушниками від 07.09.1990 https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions

7. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2014 *Відомості Верховної Ради України* 2015, № 40-41, ст.379.

8. Наточій А., Волков Ю Міжнародні рекомендації щодо трансформації законодавства про застосування вогнепальної зброї поліцейськими. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університет внутрішніх справ* 2023 № 2.

References

1. Zarosylo V.O. Porivnialnyi analiz administratyvnoi diialnosti militsii Ukrainy ta politsii zarubizhnyh krain (Velykobrytanii, USA, Canady ta Frantsii) Comparative analysis of the administrative activities of the police of Ukraine and the police of foreign countries (Great Britain, SILA, Canada and France): avtoreferat diss. kand. yuryd nauk 12 00. 07 [author's abstract. dissertation ... candidate of law: 12.00.07. Kyiv, 2002]

2. Trachuk P.A., Stupnyk Ya.V. Istorychnyi dosvid rozvytku pravookhoronnykh orhaniv SSHA, Velykobrytanii ta Ukrainy. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho universytetu. Seriia PRAVO. Vypusk 81: chastyna 3. Historical experience of the development of law enforcement agencies of the USA, Great Britain and Ukraine. Scientific Bulletin of Uzhgorod National University Series LAW. Issue 81: part 3. Retrieved from https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/33-2.pdf .[In Ukrainian].

3. United States Supreme Court TENNESSEE v. GARNER, (1985) No. 83-1035. Argued: October 30, 1984 Decided: March 27, 1985 URL : http://caselaw.findlaw.com/us-supreme-court/471/1.html#sthash.qFGOxp8I.dpuf [In English].

4. Graham v. Connor, 490 U.S. 386 (1989) No. 87-6571. Argued February 21, 1989. Decided May 15, 1989. 490 U.S. 386. U.S. Supreme Court. URL : https://supreme.justia.com/cases/federal/us/490/386/ [In English].

5. Kodeks povedinky posadovykh osib u pidtrymanni pravoporiadku. Prava liudyny i profesiini standarty dlia iurystiv u dokumentakh mizhnarodnykh orhanizatsii. Uporiad. T. Yablonskoi – K. Sfera 1999. 342 s. Code of conduct of officials in maintaining law and order. Human rights and

professional standards for lawyers in documents of international organizations Compiled by T. Yablonska – K. Sphere 1999. 342 p. [In Ukrainian].

6. Osnovni pryntsypy zastosuvannia syly ta vohnepalnoi zbroi posadovymy osobamy z pidtrymannia pravoporiadku: rezoliutsiia VIII Konhresu OON shchodo zapobihannia zlochynnosti ta povodzhennia z pravoporushnykamy vid 07.09.1990.[Basic principles of the use of force and firearms by law enforcement officials: Resolution of the VIII Congress 00N on the prevention of crime and the treatment of offenders of 07.09.1990] Retrieved from https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions **.**[In Ukrainian].

7. Pro Natsionalnu politsiiu: Zakon Ukrainy vid 2 lypnia 2014. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy 2015, № 40-41, st. 379. On the National Police: Law of Ukraine of July 2, 2014 Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine 2015, No. 40-41, p. 379.[In Ukrainian].

8. Natochiy A., Volkov Yu. Mizhnarodni rekomendatsii shchodo transformatsii zakonodavstva pro zastosuvannia vohnepalnoi zbroi politsieiskymy. Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav 2023, № 2. International recommendations on the transformation of legislation on the use of firearms by police officers Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs 2023 No. 2. [In Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 349.2:331.5:004

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3075-3086

Зінченко Олександр Вікторович доктор філософії у галузі права, https://orcid.org/0009-0003-5179-4840

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ У СФЕРІ ЦИФРОВОЇ ТА МОБІЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ: ДОКТРИНАЛЬНІ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті здійснений системний аналіз доктринальних та прикладних аспектів забезпечення трудових прав працівників у сфері цифрової та мобільної зайнятості. Цифровізація економіки та поширення мобільних форм організації праці зумовили суттєву трансформацію класичної моделі трудових правовідносин, що потребує переосмислення змісту й механізмів забезпечення трудових прав працівників. Використання інформаційно-комунікаційних технологій, алгоритмічного управління, дистанційної взаємодії між сторонами трудового договору змінює характер підпорядкування, контролю та оцінювання праці, водночас не усуваючи необхідності збереження базових соціальних гарантій. У цьому контексті забезпечення трудових прав у сфері цифрової та мобільної зайнятості виступає ключовим напрямом модернізації трудового права.

Доктринальний аналіз засвідчує, що традиційні критерії відмежування трудових і цивільно-правових відносин виявляються недостатніми для адекватного врегулювання цифрової праці. Пріоритет має надаватися фактичному змісту правовідносин, ступеню економічної залежності працівника та реальному характеру контролю з боку роботодавця або цифрової платформи. Водночас необхідним є закріплення принципу технологічної нейтральності трудових прав, відповідно до якого використання цифрових засобів організації праці не може бути підставою для звуження гарантій, передбачених трудовим законодавством.

Прикладний аспект проблематики виявляється у потребі вдосконалення правових механізмів захисту права на справедливу оплату праці, обмеження робочого часу, забезпечення права на відпочинок, охорони праці, захисту персональних даних та приватності працівника. Особливу увагу слід приділяти регулюванню алгоритмічного управління та цифрового моніторингу, що створюють нові ризики дискримінації, непрозорості рішень і надмірного втручання у приватне життя. Важливим є також забезпечення повного доступу працівників цифрової зайнятості до системи соціального страхування та ефективних механізмів судового й позасудового захисту.

Аналіз сучасних міжнародних тенденцій свідчить про формування комплексного підходу до регулювання цифрової зайнятості, що поєднує

гнучкість ринку праці з посиленням соціальних гарантій. Для України це означає необхідність системного оновлення трудового законодавства, подолання його фрагментарності та запровадження узгодженої концепції правового забезпечення цифрової та мобільної праці.

Забезпечення трудових прав працівників у сфері цифрової та мобільної зайнятості має розглядатися як багаторівнева система гарантій, що охоплює нормативні, інституційні та процедурні механізми. Її подальший розвиток повинен ґрунтуватися на поєднанні доктринального осмислення нових форм праці з практичними інструментами правозастосування, спрямованими на досягнення балансу між інноваційністю економіки та принципами соціальної справедливості.

Ключові слова: трудове право, нестандартні форми зайнятості, трудові відносини, трансформація трудових правовідносин, форми зайнятості та праці, трудові права працівників, цифрова та мобільна зайнятість.

Zinchenko Oleksandr PhD in Law, https://orcid.org/0009-0003-5179-4840

ENSURING LABOR RIGHTS IN DIGITAL AND MOBILE EMPLOYMENT: DOCTRINAL AND APPLIED ASPECTS

Abstract. This article provides a systemic analysis of the doctrinal and applied aspects of securing labor rights within the digital and mobile employment sectors. The digitalization of the economy and the proliferation of mobile work arrangements have triggered a fundamental transformation of the classical model of employment relations, necessitating a re-evaluation of the substance and mechanisms of labor protection. The integration of information and communication technologies, algorithmic management, and remote interaction between the parties to an employment contract alters the nature of subordination, oversight, and performance evaluation, while maintaining the imperative for fundamental social guarantees. In this context, ensuring labor rights in digital and mobile employment emerges as a critical direction for the modernization of labor law.

The doctrinal analysis demonstrates that traditional criteria for distinguishing between labor and civil law relationships are increasingly insufficient for the adequate regulation of digital labor. Priority must be given to the factual substance of the legal relationship, the degree of the worker's economic dependence, and the actual nature of control exercised by the employer or digital platform. Simultaneously, it is essential to establish the principle of technological neutrality in labor rights, whereby the use of digital organizational tools cannot serve as a basis for diminishing the guarantees provided by labor legislation.

The applied dimension of this issue is reflected in the need to refine legal mechanisms for protecting the right to fair remuneration, limitations on working hours, the right to rest, occupational health and safety, and the protection of personal data and

worker privacy. Particular attention should be paid to the regulation of algorithmic management and digital monitoring, which create new risks of discrimination, opaque decision-making, and excessive interference in private life. Furthermore, ensuring full access for digital workers to social insurance systems and effective judicial and extrajudicial protection mechanisms is vital.

An analysis of contemporary international trends indicates the emergence of a comprehensive approach to digital employment regulation that balances labor market flexibility with enhanced social guarantees. For Ukraine, this entails a requirement for the systemic modernization of labor legislation, overcoming its current fragmentation, and implementing a coherent conceptual framework for the legal regulation of digital and mobile labor.

Ensuring labor rights in the digital and mobile employment sectors must be viewed as a multi-level system of guarantees encompassing regulatory, institutional, and procedural mechanisms. Its further development should be based on a synthesis of the doctrinal conceptualization of new forms of work and practical enforcement tools aimed at achieving a balance between economic innovation and the principles of social justice.

Keywords: labor law, non-standard forms of employment, employment relations, transformation of labor relations, forms of employment and work, workers' labor rights, digital and mobile employment.

Постановка проблеми. Стрімка цифровізація економіки, поширення дистанційної, платформеної та мобільної зайнятості істотно трансформують класичну модель трудових правовідносин, що історично ґрунтувалася на стабільному робочому місці, визначеному робочому часі та безпосередньому контролі роботодавця. Формування цифрових ринків праці, використання алгоритмічного управління працею, електронних засобів комунікації та мобільних застосунків зумовлюють появу нових ризиків для реалізації трудових прав, зокрема щодо гарантій оплати праці, безпечних і здорових умов праці, захисту персональних даних, права на відпочинок і на об’єднання.

У національній правовій системі поступово впроваджуються нормативні механізми регулювання дистанційної та надомної роботи, однак розвиток цифрової зайнятості значно випереджає еволюцію законодавства. Це породжує колізії у визначенні правового статусу працівників цифрових платформ, у розмежуванні трудових і цивільно-правових відносин, у встановленні меж контролю роботодавця за допомогою цифрових технологій. Водночас зростає потреба у забезпеченні балансу між гнучкістю організації праці та належним рівнем соціального захисту працівників.

Європейські тенденції, зокрема ухвалення актів, спрямованих на врегулювання платформеної праці та алгоритмічного управління, свідчать про переосмислення традиційних підходів до гарантій зайнятості в умовах цифрової економіки. Для України, яка перебуває в процесі адаптації трудового

законодавства до права Європейського Союзу та водночас функціонує в умовах воєнних і післявоєнних трансформацій ринку праці, питання забезпечення трудових прав у цифровому середовищі набуває особливої ваги.

Доктринальне осмислення зазначених процесів необхідне для формування цілісної концепції правового регулювання цифрової та мобільної зайнятості, вироблення критеріїв ідентифікації трудових правовідносин у цифровому середовищі та розроблення ефективних прикладних механізмів гарантування прав працівників. Це створює підґрунтя для вдосконалення законодавства, мінімізації правової невизначеності та забезпечення належного рівня соціальної справедливості в умовах технологічної трансформації праці.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Проблематика нестандартних форм зайнятості, зокрема зайнятості на цифрових платформах, останніми роками посідає помітне місце у вітчизняних і зарубіжних наукових дослідженнях у сфері трудового права та соціальної політики. Н. Азьмук аналізує трансформації ринку праці під впливом цифровізації, особливості платформеної економіки та зміна характеру трудових відносин в умовах розвитку інформаційно-комунікаційних технологій. Дослідження М. Алексинської зосереджені на глобальних тенденціях платформеної зайнятості, соціальному захисті працівників цифрових платформ і викликах для системи трудових гарантій у контексті міжнародних стандартів праці.

В. Анатійчук, О. Балика, Р. Бутинська та С. Вишновецька розглядають питання правової природи дистанційної та гнучкої зайнятості, критерії відмежування трудових і цивільно-правових відносин, а також ризики зловживань під час оформлення співпраці з працівниками як із самозайнятими особами.

Л. Гаращенко, Н. Гетьманцева, Г. Давидов, І. Сахарук досліджують гарантії реалізації трудових прав в умовах нестандартної зайнятості, зокрема право на оплату праці, соціальне страхування, охорону праці та захист від дискримінації.

Я. Сімутіна, О. Хандій, Л. Червінська, М. Шумило, О. Ярошенка та А. Юшко аналізують проблеми адаптації національного трудового законодавства до сучасних форм організації праці, вплив цифровізації на зміст трудових правовідносин, а також необхідність удосконалення механізмів правового захисту працівників у сфері платформеної та мобільної зайнятості.

Водночас проведений аналіз наукових джерел свідчить, що більшість робіт мають фрагментарний характер і зосереджені або на окремих формах нестандартної зайнятості (дистанційна робота, надомна праця, гнучкий графік), або на окремих аспектах платформеної праці (кваліфікація правового статусу, соціальний захист, міжнародні стандарти).

Комплексні дослідження, спрямовані на формування цілісної концепції правового регулювання нестандартних форм зайнятості в Україні, з урахуванням доктринальних засад, системи гарантій та перспектив кодифікації, фактично відсутні.

Мета статті є системний аналіз доктринальних та прикладних аспектів забезпечення трудових прав працівників у сфері цифрової та мобільної зайнятості.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах цифрової та мобільної зайнятості правове забезпечення трудових прав працівників стає ключовим аспектом розвитку трудового права і соціальної політики, оскільки цифрові технології ґрунтовно змінюють механізми організації праці, характер взаємодії між працівником і роботодавцем, а також структуру трудових правовідносин.

Забезпечення трудових прав працівників у сфері цифрової та мобільної зайнятості – це система правових, організаційних та інституційних механізмів, спрямованих на гарантування реалізації, охорони та захисту основоположних трудових і соціальних прав осіб, які виконують роботу з використанням цифрових технологій, інформаційно-комунікаційних платформ та мобільних засобів зв'язку поза межами традиційного стаціонарного робочого місця.

Йдеться про забезпечення рівності прав незалежно від форми організації праці – дистанційної, гібридної, платформеної або іншої мобільної моделі зайнятості. У такому контексті забезпечення охоплює: належну правову кваліфікацію трудових правовідносин; гарантування права на справедливу та своєчасну оплату праці; встановлення чіткого режиму робочого часу та часу відпочинку; охорону праці в умовах дистанційної діяльності; захист персональних даних і приватності працівника; недопущення дискримінації; доступ до соціального страхування та інших видів соціального забезпечення; ефективні механізми судового та позасудового захисту.

Особливістю цифрової та мобільної зайнятості є використання алгоритмічного управління, електронного моніторингу та автоматизованого прийняття рішень, що створює додаткові ризики порушення прав працівників. Тому забезпечення трудових прав у цій сфері передбачає встановлення прозорих правил використання цифрових систем контролю, права працівника на інформування про умови обробки його даних, а також можливість оскарження рішень, прийнятих без участі людини.

У ширшому розумінні це поняття відображає адаптацію традиційних принципів трудового права – захисту економічно слабшої сторони, пріоритету фактичного змісту правовідносин над їх формою, соціальної справедливості та балансу інтересів – до умов цифрової трансформації економіки. Забезпечення трудових прав у цифровому середовищі спрямоване на поєднання гнучкості організації праці з належним рівнем соціальних гарантій та запобігання звуженню змісту прав працівника через використання новітніх технологій.

Правові гарантії трудових прав у сфері цифрової зайнятості повинні формувати цілісну систему механізмів, спрямованих на забезпечення рівного доступу працівників до базових трудових і соціальних прав незалежно від організаційної моделі праці, технологічних інструментів її здійснення чи формального статусу особи. Цифровізація економіки, розвиток платформеної

праці, використання алгоритмічного управління та віддалених форматів виконання трудових функцій зумовлюють необхідність переосмислення традиційних критеріїв відмежування трудових і цивільно-правових відносин, а також удосконалення гарантій захисту прав працівників у нових умовах.

Міжнародні стандарти у сфері праці, насамперед акти Міжнародна організація праці, виходять із принципу універсальності трудових прав, що передбачає поширення основоположних гарантій – права на справедливі умови праці, безпечні та здорові умови праці, соціальний захист, свободу об'єднання та недискримінацію – на всіх осіб, які фактично перебувають у відносинах економічної залежності. У цьому контексті особливого значення набуває Рекомендація № 198 [1] про трудові правовідносини (2006 рік), яка закріплює підхід до визначення наявності трудових відносин на основі фактичних ознак підпорядкування та контролю, незалежно від формального найменування договору.

Відповіддю Європейського Союзу на виклики цифрової зайнятості стало ухвалення Директива (ЕС) 2024/2831 про покращення умов праці у платформеній зайнятості. Цей акт запроваджує мінімальні стандарти захисту для осіб, які виконують роботу через цифрові платформи, та встановлює механізм презумпції трудових правовідносин. Суть презумпції полягає у тому, що за наявності визначених критеріїв контролю з боку платформи (зокрема визначення винагороди, встановлення правил поведінки, моніторинг виконання завдань, обмеження свободи організації праці) правовідносини вважаються трудовими, якщо роботодавець не доведе протилежного [2]. Такий підхід спрямований на подолання практики штучної кваліфікації працівників як самозайнятих осіб з метою уникнення соціальних зобов'язань.

Окремий блок положень Директиви присвячений регулюванню алгоритмічного управління. Вона встановлює вимоги щодо прозорості автоматизованих систем прийняття рішень, обов'язку інформування працівників про використання алгоритмів, а також права на людський перегляд істотних рішень, що впливають на умови праці або припинення співпраці. Ці положення корелюють із вимогами Загального регламенту про захист даних щодо захисту персональних даних, зокрема статті 22, яка передбачає право особи не підлягати рішенню, що ґрунтується виключно на автоматизованій обробці даних і має юридичні наслідки [3]. Зазначена ініціатива була погоджена Рада Європейського Союзу та Європейський парламент як частина ширшої стратегії формування справедливих умов праці в умовах цифрової трансформації. Її мета полягає не лише у встановленні мінімальних стандартів, а й у забезпеченні коректного визначення правового статусу осіб, які виконують роботу через цифрові платформи. Це дозволяє таким працівникам отримати доступ до гарантій, притаманних традиційним трудовим правовідносинам: мінімальної заробітної плати, обмежень робочого часу, оплачуваних відпусток, соціального страхування, охорони праці та механізмів колективного захисту прав.

Сучасні тенденції розвитку трудового права вказують на формування моделі «гнучкої безпеки», що поєднує гнучкість організації праці із збереженням належного рівня соціальних гарантій. У сфері цифрової зайнятості це означає необхідність нормативного закріплення принципу технологічної нейтральності трудових прав, відповідно до якого спосіб організації праці не може бути підставою для звуження змісту і обсягу прав працівника [4]. Водночас держава повинна забезпечити ефективні механізми контролю за додержанням законодавства, доступ до правосуддя та можливість колективного представництва інтересів працівників платформ.

Таким чином, розвиток міжнародних та європейських стандартів засвідчує перехід від формального підходу до кваліфікації зайнятості до функціонального аналізу реальних умов праці та ступеня економічної залежності працівника. Це створює орієнтири для національних правових систем щодо вдосконалення гарантій трудових прав у цифровій економіці та формування комплексної моделі правового регулювання, здатної забезпечити баланс між інноваційним розвитком і соціальною справедливістю.

В національному правовому полі України вже сформовано базові механізми правового регулювання дистанційної та мобільної зайнятості, зокрема через внесення змін до Кодексу законів про працю України та прийняття спеціального законодавства, що визначають правовий статус таких форм роботи. Так, стаття 60-2 КЗпП України [5] формально закріплює дистанційну роботу як окрему форму організації праці, за якої трудова діяльність здійснюється поза приміщенням роботодавця за вибором працівника з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, а працівник самостійно визначає своє робоче місце і режим праці в межах норм трудового законодавства.

Законодавство також формально розмежовує дистанційну та надомну роботу; перша передбачає можливість роботи з будь-якого місця з використанням цифрових засобів, а друга – роботу в місці, визначеному за домовленістю з роботодавцем. У 2025 році ухвалено нові зміни, які деталізують правове регулювання відряджень працівників, зайнятих дистанційно або вдома, а також посилюють гарантії для певних категорій робітників, що працюють у гнучких формах, зокрема щодо можливості поєднувати дистанційну роботу з навчанням дитини та іншими соціально важливими обставинами [6].

Водночас наукові джерела і практичні коментарі підкреслюють, що таке законодавство носить фрагментарний характер і не вирішує всіх проблем щодо захисту трудових прав у цифровому середовищі. Наприклад, у чинних нормах відсутні чіткі механізми регулювання питань моніторингу працівників із використанням цифрових засобів, що пов’язано з розвитком дистанційної та мобільної праці [7].

На практиці це створює ризики надмірного контролю роботодавців за працівниками, який може поєднуватися з порушенням права на приватність та конфіденційність.

Захист персональних даних працівників під час виконання дистанційної роботи також є предметом окремих публікацій, оскільки сучасна практика передбачає використання широкого спектра цифрових сервісів для комунікації, збирання звітності та контролю продуктивності роботи.

Водночас чинне трудове законодавство України не містить спеціальних норм, що регулюють порядок обробки персональних даних у трудових відносинах або встановлюють механізми контролю за їх обмеженням під час гнучкої зайнятості.

Це створює прогалини у правовому захисті, які не завжди ефективно покриваються загальними положеннями Закону України «Про захист персональних даних» або Закону України «Про інформацію», які не адаптовані до специфіки трудових відносин у цифровому середовищі.

Особливо гострою є проблема визначення режиму робочого часу. Хоча дистанційний працівник має право самостійно розподіляти робочий час, чинні правові норми не завжди чітко визначають межі між робочим часом та часом відпочинку в умовах гнучких графіків, що може призводити до перевантаження, суперечити принципу балансу між професійним і приватним життям, а також створювати правові ризики щодо дотримання норм про максимальну тривалість робочого часу та необхідність періодів відпочинку.

Ще одним аспектом, що потребує окремого правового врегулювання, є компенсація витрат, пов’язаних з дистанційною та мобільною роботою. Хоча норми трудового законодавства дозволяють у договорі передбачити порядок компенсації за використання власних засобів (обладнання, програмного забезпечення, Інтернет-послуг тощо), вони не обов’язкові та не встановлюють мінімальних стандартів, що може призводити до ситуацій, коли працівник несе значні витрати без відповідної компенсації.

Теоретичні дослідження підкреслюють, що реалії цифрової зайнятості створюють серйозні ризики для умов праці, у тому числі щодо моніторингу цифровими технологіями, який має потенційно конфліктний характер стосовно прав працівників на приватність та свободу інформаційного простору, – питання, яке в Україні потребує спеціального нормативного врегулювання і практичного механізму контролю.

Хоча в національному законодавстві закладено перші правові інструменти для регулювання дистанційної та мобільної зайнятості, їх фрагментарність і недостатнє охоплення ключових аспектів захисту трудових прав у цифровому середовищі вимагають подальшої правової модернізації з урахуванням сучасних тенденцій цифрової трансформації праці та гарантування рівних умов для працівників незалежно від форми організації їхньої зайнятості.

З метою формування цілісної та ефективної моделі забезпечення трудових прав працівників у сфері цифрової та мобільної зайнятості доцільно реалізувати комплекс нормативних, інституційних і організаційних заходів, спрямованих на адаптацію трудового законодавства до умов цифрової трансформації економіки.

По-перше, необхідно законодавчо закріпити принцип технологічної нейтральності трудових прав, відповідно до якого спосіб організації праці (дистанційний, мобільний, платформений чи гібридний) не може бути підставою для звуження змісту та обсягу трудових і соціальних гарантій. Такий принцип має бути інтегрований до кодифікованого акту у сфері праці або до окремого розділу, присвяченого цифровій зайнятості.

По-друге, доцільно вдосконалити критерії визначення трудових правовідносин у цифровому середовищі. Законодавство має передбачати презумпцію наявності трудових відносин у випадках, коли фактичні обставини свідчать про економічну залежність працівника та контроль з боку роботодавця або цифрової платформи. Це дозволить запобігти зловживанням, пов'язаним із формальним оформленням співпраці як цивільно-правової з метою уникнення соціальних гарантій.

По-третє, слід нормативно врегулювати використання алгоритмічного управління та цифрового моніторингу працівників. Пропонується встановити обов'язок роботодавця забезпечувати прозорість автоматизованих систем оцінювання, інформувати працівників про застосування алгоритмів, гарантувати право на людський перегляд рішень, що мають істотний вплив на умови праці, оплату або припинення трудових відносин. Одночасно необхідно посилити захист персональних даних у трудових правовідносинах шляхом конкретизації вимог щодо мінімізації збору інформації та обмеження надмірного цифрового контролю.

По-четверте, потребує вдосконалення регулювання робочого часу в умовах мобільної та дистанційної праці. Доцільно передбачити імперативні норми щодо фіксації періодів робочого часу, забезпечення права на відпочинок і закріплення права на відключення від цифрових засобів комунікації у неробочий час. Це сприятиме збереженню балансу між професійним і приватним життям та запобігатиме професійному вигоранню.

По-п'яте, необхідно встановити мінімальні стандарти компенсації витрат, пов'язаних із дистанційною або мобільною роботою, зокрема витрат на обладнання, програмне забезпечення, Інтернет-послуги та електроенергію. Законодавче закріплення обов'язковості такої компенсації забезпечить справедливий розподіл витрат між сторонами трудових правовідносин.

По-шосте, слід гарантувати повний доступ працівників цифрової зайнятості до системи соціального страхування, включаючи страхування на випадок безробіття, тимчасової непрацездатності, нещасного випадку на виробництві та пенсійного забезпечення. Для цього необхідно уніфікувати підходи до обліку трудового стажу осіб, зайнятих у гнучких формах праці, та спростити механізми сплати єдиного соціального внеску.

По-сьоме, доцільно розширити можливості колективного представництва інтересів працівників цифрових платформ і мобільної зайнятості, зокрема шляхом визнання права на об'єднання та участь у колективних переговорах

незалежно від формальної моделі співпраці. Це сприятиме формуванню соціального діалогу в нових сегментах ринку праці.

По-восьме, необхідно посилити інституційну спроможність органів державного нагляду у сфері праці шляхом створення спеціалізованих підрозділів, здатних здійснювати контроль за дотриманням трудових прав у цифровому середовищі, включаючи аналіз алгоритмічних систем управління.

Комплексна реалізація зазначених пропозицій дозволить сформувати сучасну модель правового регулювання цифрової та мобільної зайнятості, що поєднуватиме гнучкість організації праці з належним рівнем соціальних гарантій та ефективним механізмом захисту прав працівників в умовах технологічних змін.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави зазначити, що цифровізація економіки та поширення мобільних форм організації праці зумовили суттєву трансформацію класичної моделі трудових правовідносин, що потребує переосмислення змісту й механізмів забезпечення трудових прав працівників.

Використання інформаційно-комунікаційних технологій, алгоритмічного управління, дистанційної взаємодії між сторонами трудового договору змінює характер підпорядкування, контролю та оцінювання праці, водночас не усуваючи необхідності збереження базових соціальних гарантій. У цьому контексті забезпечення трудових прав у сфері цифрової та мобільної зайнятості виступає ключовим напрямом модернізації трудового права.

Доктринальний аналіз засвідчує, що традиційні критерії відмежування трудових і цивільно-правових відносин виявляються недостатніми для адекватного врегулювання цифрової праці. Пріоритет має надаватися фактичному змісту правовідносин, ступеню економічної залежності працівника та реальному характеру контролю з боку роботодавця або цифрової платформи. Водночас необхідним є закріплення принципу технологічної нейтральності трудових прав, відповідно до якого використання цифрових засобів організації праці не може бути підставою для звуження гарантій, передбачених трудовим законодавством.

Прикладний аспект проблематики виявляється у потребі вдосконалення правових механізмів захисту права на справедливу оплату праці, обмеження робочого часу, забезпечення права на відпочинок, охорони праці, захисту персональних даних та приватності працівника.

Особливу увагу слід приділяти регулюванню алгоритмічного управління та цифрового моніторингу, що створюють нові ризики дискримінації, непрозорості рішень і надмірного втручання у приватне життя. Важливим є також забезпечення повного доступу працівників цифрової зайнятості до системи соціального страхування та ефективних механізмів судового й позасудового захисту.

Аналіз сучасних міжнародних тенденцій свідчить про формування комплексного підходу до регулювання цифрової зайнятості, що поєднує гнучкість ринку праці з посиленням соціальних гарантій. Для України це означає

необхідність системного оновлення трудового законодавства, подолання його фрагментарності та запровадження узгодженої концепції правового забезпечення цифрової та мобільної праці.

Отже, забезпечення трудових прав працівників у сфері цифрової та мобільної зайнятості має розглядатися як багаторівнева система гарантій, що охоплює нормативні, інституційні та процедурні механізми. Її подальший розвиток повинен ґрунтуватися на поєднанні доктринального осмислення нових форм праці з практичними інструментами правозастосування, спрямованими на досягнення балансу між інноваційністю економіки та принципами соціальної справедливості.

Література

1. Рекомендація МОП 2006 року щодо трудових відносин (№ 198). URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU06293

2. Consolidated text: Directive (EU) 2024/2831 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on improving working conditions in platform work (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/2831/2024-11-11/eng?utm.com

3. General Data Protection RegulationGDPR. URL: https://gdpr-info.eu/

4. Platform workers: Council confirms agreement on new rules to improve their working conditions. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/03/11/platform-workers-council-confirms-agreement-on-new-rules-to-improve-their-working-conditions/?utm.com

5. Кодекс законів про працю України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text

6. Recent Labour and Social Policy Changes Adopted in Ukraine. URL: https://vkp.ua/en/publication/precent-labour-and-social-policy-changes-adopted-in-ukrainenbspp?utm.com

7. Matyjas-Łysakowska P., Kyselova O. Employee Subordination of Civil Service Officials in the Context of Remote Work: Insights from Polish and Ukranian Experience. *Futurity Economics & Law*. 2024. № 4(2). 148-167. https://doi.org/10.57125/FEL.2024.06.25.09

References

1. Rekomendatsiia MOP 2006 roku shchodo trudovykh vidnosyn (№ 198) [ILO Recommendation concerning Industrial Relations, 2006 (No. 198)]. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU06293 [in Ukrainian].

2. Consolidated text: Directive (EU) 2024/2831 of the European Parliament and of the Council of 23 October 2024 on improving working conditions in platform work (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/2831/2024-11-11/eng?utm.com [in English].

3. General Data Protection RegulationGDPR. URL: https://gdpr-info.eu/ [in English].

4. Platform workers: Council confirms agreement on new rules to improve their working conditions. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/03/11/platform-workers-council-confirms-agreement-on-new-rules-to-improve-their-working-conditions/?utm.com [in English].

5. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy [Code of Labor Laws of Ukraine]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text [in Ukrainian].

6. Recent Labour and Social Policy Changes Adopted in Ukraine. URL: https://vkp.ua/en/publication/precent-labour-and-social-policy-changes-adopted-in-ukrainenbspp?utm.com [in English].

7. Matyjas-Łysakowska P., Kyselova O. Employee Subordination of Civil Service Officials in the Context of Remote Work: Insights from Polish and Ukranian Experience. Futurity Economics & Law. 2024. № 4(2). 148-167. https://doi.org/10.57125/FEL.2024.06.25.09 [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 341.24

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3087-3097

Зубарева Антоніна Євгенівна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів, https://orcid.org/0000-0003-3994-2698

ДОГОВІРНА МОДЕЛЬ СВІТОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОРГІВЛІ ТА ЇЇ СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ МІЖНАРОДНИМ ДОГОВІРНИМ ПРАВОМ

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню договірної моделі Світової організації торгівлі та її співвідношенню із міжнародним договірним правом, закріпленим у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року. Актуальність теми зумовлена трансформацією багатостороннього торговельного регулювання та зростанням ролі міжнародних організацій у формуванні договірних зобов'язань держав. На відміну від класичної моделі багатостороннього договору, що ґрунтується на автономності правових інструментів і гнучкості участі, система СОТ демонструє інституційно інтегровану конструкцію, яка визначає порядок прийняття, реалізації та припинення міжнародних зобов'язань. У дослідженні розкрито історичні передумови формування такої моделі, зокрема перехід від гнучкої та фрагментарної договірної конструкції ГАТТ до інтегрованої системи багатосторонніх угод СОТ. Метою статті є визначення інституційної специфіки укладення міжнародних договорів у межах СОТ та встановлення її відмінностей від загальної моделі міжнародного договірного права. Методологічну основу становлять формально-юридичний, порівняльно-правовий, системний та історико-правовий методи. Особливу увагу приділено аналізу співвідношення принципу «single undertaking» із положеннями Віденської конвенції 1969 року щодо автономності договорів, допустимості застережень та зміни зобов'язань між окремими учасниками. Обґрунтовано, що договірна система СОТ характеризується інтегрованістю нормативного масиву, кумулятивністю зобов'язань, відсутністю застережень до багатосторонніх торговельних угод, консенсусною процедурою прийняття рішень та пакетним характером переговорного процесу. Порівняльний аналіз засвідчує, що така модель істотно обмежує можливість вибіркової участі та зміни зобов'язань, типових для міжнародного договірного права. Зроблено висновок, що система договорів СОТ є інституційно модифікованою формою багатостороннього міжнародного договору, у межах якої організаційний елемент забезпечує стабільність, передбачуваність і системну узгодженість багатостороннього торговельного режиму.

Ключові слова: Світова організація торгівлі; договірна модель; міжнародне договірне право; принцип «single undertaking»; консенсусна процедура

прийняття рішень; застереження; кумулятивність зобов'язань; плюрилатеральні угоди; Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року; міжнародні організації.

Antonina Zubareva Yevhenivna PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of International Law, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, https://orcid.org/0000-0003-3994-2698

THE TREATY MODEL OF THE WORLD TRADE ORGANIZATION AND ITS RELATIONSHIP WITH INTERNATIONAL TREATY LAW

Abstract. The article provides a comprehensive study of the treaty model of the World Trade Organization (WTO) and its relationship with international treaty law as codified in the 1969 Vienna Convention on the Law of Treaties. The relevance of the topic is determined by the transformation of multilateral trade regulation and the growing role of international organizations in shaping states' treaty obligations. Unlike the classical model of multilateral treaties, based on the autonomy of legal instruments and flexibility of participation, the WTO system represents an institutionally integrated structure that determines the adoption, implementation, and termination of international obligations. The study examines the historical preconditions for the emergence of this model, including the transition from the flexible and fragmented contractual framework of the GATT to the integrated system of multilateral agreements within the WTO. The purpose of the article is to identify the institutional specificities of treaty-making within the WTO and to establish its differences from the general model of international treaty law. The methodological framework combines formal-legal, comparative, systemic, and historical approaches. Particular attention is devoted to the relationship between the principle of "single undertaking" and the Vienna Convention rules concerning treaty autonomy, reservations, and the modification of obligations between certain parties. It is argued that the WTO treaty system is characterized by normative integration, cumulative obligations, the absence of reservations to multilateral trade agreements, a consensus-based decision-making procedure, and a package-oriented negotiation process. The comparative analysis demonstrates that this model significantly limits selective participation and the alteration of obligations typical of international treaty law. The article concludes that the WTO treaty system constitutes an institutionally modified form of multilateral treaty in which the organizational element ensures stability, predictability, and systemic coherence of the multilateral trading regime.

Keywords: World Trade Organization; treaty model; international treaty law; single undertaking; consensus decision-making; reservations; cumulative obligations; plurilateral agreements; Vienna Convention on the Law of Treaties (1969); international organizations.

Постановка проблеми. Особливості укладення міжнародних договорів у межах Світової організації торгівлі (СОТ) зумовлені не лише формальними процедурними правилами, закріпленими в установчих актах, а й інституційною логікою, що сформувалася в процесі еволюції багатостороннього торговельного режиму. Створення СОТ означало перехід від фрагментарної договірної моделі до інтегрованої системи зобов'язань, у межах якої окремі угоди не функціонують ізольовано, а утворюють взаємопов'язану правову систему. У цьому контексті договірна модель СОТ засвідчує переорієнтацію від автономності окремих договорів до їх функціонування в межах цілісного інституційного комплексу, що відрізняє її від моделі, закріпленої у Віденській конвенції 1969 року.

Метою статті визначити інституційну специфіку договірної моделі Світової організації торгівлі та з'ясувати її відмінності від класичної моделі міжнародного договірного права, кодифікованої у Віденській конвенції 1969 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій доктрині проблематика функціонування СОТ досліджується як у вітчизняному, так і в зарубіжному правовому просторі. В українській літературі основна увага зосереджена на практичних аспектах діяльності організації, зокрема механізмі врегулювання спорів та адаптації національного законодавства до багатосторонніх торговельних стандартів (Гужва І., Гончарова Ю., Калюжна Н., Тищенко Ю., Кудирко Л., Мазаракі Н., Сафарлі К., Сідляр В.; Аністратенко Н., Мальченко А.; Бойко Д.). У зарубіжній доктрині дослідження охоплюють інституційну природу та правову архітектуру СОТ (Jackson J., Mavroidis P., Marceau G.), переговорну динаміку та принцип «single undertaking» (Wolfe R.), політичну економію багатосторонніх переговорів (Hoekman B., Kostecki M.) і трансформацію переговорного процесу (Narlikar A.). Водночас інституційні особливості укладення багатосторонніх торговельних угод у межах СОТ залишаються недостатньо розробленими у вітчизняній правовій науці, що зумовлює актуальність цього дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на це, доцільним є звернення до інституційних передумов формування договірної моделі СОТ, оскільки саме історія трансформації багатостороннього торговельного режиму дозволяє зрозуміти специфіку сучасних механізмів укладення відповідних угод. Аналіз еволюції від Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ) 1947 року [1] до створення інтегрованої системи СОТ, дозволяє простежити поступове формування комплексного характеру договірних зобов'язань, а також принципів консенсусу та кумулятивності.

Формування інтегрованої договірної системи СОТ стало результатом поступової трансформації міжнародного торговельного режиму після Другої світової війни. Початковим етапом цього процесу було укладення у 1947 році Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (GATT 1947) [1], яка функціонувала як багатосторонній договір без створення повноцінної міжнародної організації.

Відсутність повноцінної організаційної структури зумовлювала більш гнучкий та, переважно, дипломатичний характер врегулювання спорів, що відповідало післявоєнній політичній реальності, однак обмежувало рівень юридичної визначеності торговельного режиму. Як зазначає Hudec P., система ГАТТ ґрунтувалася значною мірою на механізмах «торговельної дипломатії», а не на повністю формалізованій судовій моделі правозастосування. [3] Таким чином, функціонування ГАТТ, як договірного режиму без розвиненої організаційної структури, окреслило межі його ефективності та створило передумови для формування інституційно більш цілісної моделі в межах СОТ.

Під час Токійського раунду (1973–1979 рр.) було прийнято низку так званих «кодексів», що передбачали приєднання лише частини договірних сторін ГАТТ. Такий секторальний підхід дозволяв підгрупам держав погоджувати зобов'язання в окремих сферах регулювання без універсальної участі всіх членів багатостороннього режиму, що свідчило про формування моделей диференційованої участі в межах торговельної системи. [4, P. 121–122]. Інституціоналізація СОТ у 1994 році закріпила можливість укладення плюрилатеральних угод у ст. II:3 Марракеської угоди, відповідно до якої угоди, включені до Annex 4, є обов'язковими лише для тих членів, які їх прийняли. У сучасній доктрині такі домовленості визначаються як секторальні угоди, укладені підгрупою членів у межах міжнародної організації [5, P. 3–4, 7–8]. Отже, досвід диференційованої участі в межах ГАТТ став одним із чинників формування під час Уругвайського раунду інтегрованої договірної моделі, що втілилася у принципі «single undertaking», який передбачав прийняття узгодженого комплексу зобов'язань як єдиного пакета. Розширення предмета багатостороннього регулювання на сферу послуг і прав інтелектуальної власності, а також накопичення невирішених питань у межах попередніх раундів переговорів, стали важливими чинниками еволюції торговельного режиму та започаткування Уругвайського раунду. Як зазначає Wolfe R., принцип «nothing is agreed until everything is agreed» сформувався як переговорна техніка, спрямована на досягнення міжсекторального балансу поступок шляхом поєднання чутливих і менш чутливих сфер у межах єдиного пакета домовленостей [6, P. 836–841]. У межах Дохійського раунду поєдналося застосування принципу «single undertaking» із поглибленням розбіжностей між ключовими учасниками щодо параметрів доступу до ринків.

Як зазначає Hoekman B., переговорна функція СОТ зазнала істотного ускладнення в умовах зростання кількості учасників і розширення порядку денного, що сприяло затяжній стагнації Дохійського раунду [7, P. 1, 5]. У підсумку Дохійський раунд перебуває у стані тривалої переговорної стагнації, що зумовило переорієнтацію частини членів СОТ на альтернативні та плюрилатеральні формати договірної взаємодії.

Попри зазначені труднощі, у вітчизняних дослідженнях підкреслюється значення СОТ як ключової інституційної основи сучасної системи міжнародної торгівлі. Зокрема, наголошується, що розвиток міжнародної торгівлі потребує

належного міжнародного інституційного регулювання, а СОТ виступає механізмом забезпечення дотримання багатосторонніх правил торговельної взаємодії між державами. [8] Підкреслюється також, що після заміни ГАТТ Світова організація торгівлі суттєво розширила сферу багатостороннього регулювання, зокрема шляхом включення до системи текстильної промисловості, сільського господарства та сфери послуг, а також створення більш ефективного механізму врегулювання торговельних суперечок, що посилило відповідальність держав за виконання взятих зобов'язань. [8] Отже, еволюція від ГАТТ до СОТ засвідчила якісне посилення інституційної складової міжнародного торговельного режиму, що створило передумови для формування інтегрованої договірної конструкції.

Укладення міжнародних договорів у межах СОТ зумовлене не лише процедурними положеннями Марракеської угоди про заснування СОТ 1994 року, але й інституційною логікою, сформованою внаслідок трансформації системи ГАТТ у повноцінну міжнародну організацію. У межах Уругвайського раунду, до порядку денного переговорів, було включено торговельні аспекти прав інтелектуальної власності, що супроводжувалося активним спротивом з боку групи країн, які розвиваються, та дискусіями щодо доцільності перенесення регулювання інтелектуальної власності у сферу торговельного права [9, P. 118–123; P. 134–147]. Водночас, як зазначає Wolfe R., застосування переговорної техніки «nothing is agreed until everything is agreed» дозволяло поєднувати різні сектори регулювання в межах єдиного пакета домовленостей та досягати міжсекторального балансу поступок [6, P. 835–841]. Такий підхід, що отримав назву «single undertaking», став визначальною характеристикою Уругвайського раунду та суттєво вплинув на порядок укладення угод у межах СОТ.

Практичним результатом застосування принципу «single undertaking» стало одночасне прийняття угод, включених до Annex 1A, 1B, 1C та Annex 2 Марракеської угоди про заснування СОТ 1994 року, які відповідно до ст. II:2 становлять її невід'ємну частину [10; 11; 12; 13]. Зокрема, Annex 1A охоплює багатосторонні угоди щодо торгівлі товарами, включаючи GATT 1994 року; Annex 1B містить Генеральну угоду з торгівлі послугами (GATS); Annex 1C закріплює Угоду про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS); Annex 2 встановлює Домовленість про правила і процедури врегулювання спорів (DSU), що визначає обов'язковий механізм розгляду торговельних суперечок. У вітчизняній правовій літературі врегулювання спорів розглядається як одна з ключових функцій СОТ та як інструмент забезпечення юридично впорядкованого вирішення торговельних конфліктів між державами-членами [14, С. 447–449]. Таким чином, інтеграція ключових сфер торговельного регулювання та створення обов'язкового механізму врегулювання спорів забезпечили інституційну цілісність системи СОТ і підвищили рівень юридичної визначеності багатосторонніх зобов'язань.

Відповідно до статті IX:1 Марракеської угоди про заснування СОТ [2], Організація продовжує практику прийняття рішень на основі консенсусу, що

застосовувалася в межах ГАТТ 1947 року. У примітці до цієї норми зазначено, що рішення вважається прийнятим консенсусом, якщо жоден із членів, присутніх на засіданні, формально не заперечує проти запропонованого рішення. Хоча стаття IX передбачає можливість голосування у разі недосягнення консенсусу, на практиці члени СОТ вдавалися до цього механізму лише у виняткових випадках. Як зазначає Van den Bossche P., консенсус розглядається як механізм, що сприяє забезпеченню рівності держав незалежно від їхнього економічного розміру чи рівня розвитку, а також підвищує легітимність і рівень дотримання прийнятих рішень [15, P. 86–87]. Водночас у сучасній практиці спостерігається зловживання вимогою консенсусу. Зокрема, блокування включення Угоди про сприяння інвестиціям для розвитку до Додатку 4 Угоди СОТ [16] продемонструвало, що навіть за наявності підтримки з боку більшості членів – один учасник може перешкодити ухваленню відповідного рішення [15, С. 85–86]. Аналогічна проблема проявилася у блокуванні процедурних рішень, необхідних для функціонування організації, зокрема щодо ініціювання процесу призначення членів Апеляційного органу [15, С. 88]. У таких випадках постає питання не стільки про сам принцип консенсусу, скільки про спосіб його застосування в умовах загострення політичних розбіжностей між членами [15, С. 95]. Отже, принцип консенсусу сприяє забезпеченню інституційної рівності та легітимності договірних рішень, однак його блокуючий потенціал може створювати ризики для реалізації нормотворчої та квазісудової функцій СОТ.

Варто зауважити, що особливістю договірної конструкції СОТ є кумулятивний характер прийняття зобов’язань та пряма заборона формулювання застережень до установчої угоди. Відповідно до статті XVI:5 Марракеської угоди про заснування СОТ, застереження щодо її положень не допускаються [2]. Така норма відрізняє правовий режим СОТ від загальної моделі, передбаченої статтею 19 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, яка допускає можливість застережень за відсутності прямої заборони або несумісності із об’єктом і метою договору [17]. У цьому контексті Марракеська угода встановлює спеціальний договірний режим (lex specialis), що виключає диспозитивність прийняття зобов’язань. Якщо в межах міжнародного договірного права, держава може частково модифікувати обсяг своїх зобов’язань через застереження або, за умов статті 41 Віденської конвенції, шляхом зміни договору між окремими його учасниками (inter se modification), то у системі СОТ реалізація такого механізму повинна оцінюватися з урахуванням інтегрованої структури договірного комплексу та принципу кумулятивності зобов’язань [17]. Згідно зі статтею II:2 Марракеської угоди, багатосторонні торговельні угоди, включені до Додатків 1A–1C та Додатка 2, становлять її невід’ємну частину [2]. Отже, прийняття членства означає одночасне прийняття інтегрованого пакета зобов’язань, що функціонують як єдиний нормативний комплекс. Саме в цьому напрямі слід розглядати заборону застережень: вона забезпечує структурну єдність принципу «single undertaking» та зберігає баланс поступок, досягнутий у

межах переговорного процесу. Допущення застережень або вибіркової модифікації окремих положень призвело б до фрагментації договірного масиву та порушення взаємності прав і обов'язків, що лежить в основі багатосторонньої торговельної системи. З огляду на обов'язковий характер механізму врегулювання спорів, передбаченого Додатком 2 [2], така вибірковість створила б ризик неоднакового тлумачення норм та підриву юридичної визначеності. Таким чином, заборона застережень виступає не ізольованим процедурним обмеженням, а елементом інституційної логіки СОТ, спрямованим на забезпечення цілісності та стабільності її договірної конструкції.

Таким чином, договірна модель СОТ характеризується інтегрованістю зобов'язань, консенсусною процедурою прийняття рішень та обмеженням можливості їх вибіркової модифікації. Сукупність цих елементів формує особливий режим укладення міжнародних договорів у межах Організації, відмінний від загального підходу міжнародного договірного права.

З огляду на інституційну специфіку СОТ постає питання співвідношення її договірної моделі із міжнародним договірним правом. Загальні правила укладення та виконання міжнародних договорів кодифіковані у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року [17]. Відповідно до її положень, договір є міжнародною угодою, укладеною між державами в письмовій формі та регульованою міжнародним правом (ст. 2), а набуття зобов'язальної сили ґрунтується на вираженні згоди держави бути зв'язаною договором (ст. 11). Конвенція передбачає можливість формулювання застережень за певних умов (ст. 19–23), допускає набуття договором чинності для окремих держав у різний час (ст. 24), а також встановлює підстави припинення договору або виходу з нього (ст. 54–56).

Натомість договірна система Світової організації торгівлі характеризується істотною інституційною специфікою, що зумовлює відмінності від класичної моделі, а саме:

1) **інтегрованість зобов'язань у договірній системі СОТ.** У міжнародному договірному праві кожен договір функціонує як самостійний правовий інструмент, а участь держав у багатосторонніх угодах має автономний характер. Держава може приєднатися до одного договору, не стаючи стороною іншого, навіть якщо вони регулюють суміжні або взаємопов'язані сфери правового регулювання. Такий підхід відповідає положенням Віденської конвенції 1969 року (ст. 2, 11, 19–23, 34, 41) [17], які передбачають автономність міжнародного договору як правового інструменту та окреме вираження згоди держави бути зв'язаною кожним договором. Натомість Марракеська угода про заснування СОТ 1994 року закріпила інтегровану систему багатосторонніх торговельних угод. Відповідно до статті II:2, угоди, включені до Додатків 1A–1C та Додатка 2, становлять її невід'ємну частину та функціонують як єдиний нормативний комплекс [2]. У доктрині принцип «single undertaking» розглядається як конститутивна характеристика переговорної логіки СОТ [6, P. 835-836], що

зумовив пакетний характер прийняття зобов'язань. У цьому контексті договірна модель СОТ відрізняється від загального міжнародного договірного права, у межах якого участь у багатосторонніх договорах зберігає автономність окремих договірних інструментів.

2) **застереження: допустимість у міжнародному праві та їх відсутність у СОТ**. Відповідно до статті 19 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, держава може формулювати застереження, якщо вони не заборонені договором і не є несумісними з його об'єктом та цілями [17]. Інститут застережень розглядається як механізм, що забезпечує певну гнучкість у визначенні обсягу міжнародно-правових зобов'язань і сприяє ширшій участі держав у багатосторонніх договорах. Натомість у системі СОТ застереження до положень Марракеської угоди про заснування СОТ не допускаються (ст. XVI:5) [2]. З огляду на інтегрований характер багатосторонніх торговельних угод, включених до Додатків 1A–1C та Додатка 2, що становлять її невід'ємну частину [2], членство в Організації передбачає прийняття комплексу зобов'язань у цілісному вигляді (за винятком угод, що мають плюрилатеральний характер). Таким чином, якщо класичне міжнародне договірне право допускає модифікацію обсягу зобов'язань через механізм застережень, то договірна конструкція СОТ орієнтована на забезпечення інтегрованості та системної узгодженості нормативного масиву, що кореспондує принципу «single undertaking».

3) **механізм прийняття рішень**. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року регулює процедуру прийняття тексту договору (ст. 9) [17], передбачаючи можливість його прийняття більшістю у дві третини голосів учасників, якщо інше не встановлено. Таким чином, міжнародне договірне право допускає прийняття тексту договору без досягнення повного консенсусу. У межах СОТ формально також передбачена можливість голосування (ст. IX Марракеської угоди) [2], однак у практиці Організації – рішення ухвалюються консенсусом. Як зазначає Van den Bossche P., відповідно до примітки до статті IX, рішення вважається прийнятим консенсусом, якщо жоден із присутніх членів формально не заперечує проти нього, що фактично надає кожному члену можливість блокувати ухвалення рішення [15, P. 86–87]. Автор підкреслює, що така модель, попри її спрямованість на забезпечення рівності та легітимності, може призводити до ситуацій, коли ініціативи, підтримані переважною більшістю членів, залишаються неухваленими [15, P. 85–86]. Поєднання консенсусної процедури з принципом «single undertaking» додатково ускладнює завершення переговорних раундів. Як зазначає Wolfe R., формула «nothing is agreed until everything is agreed» функціонує як переговорна техніка, що пов'язує різні сфери регулювання в єдиний пакет зобов'язань [6, P. 835–840]. За таких умов відсутність згоди щодо одного елементу переговорного пакета може перешкоджати досягненню домовленості в цілому. Досвід Дохійського раунду підтвердив складність досягнення універсального компромісу в межах такої інституційної конструкції. У доктрині ці труднощі пов'язуються зі

структурними особливостями консенсусної моделі та пакетного характеру переговорів у межах СОТ [6, P. 838–841; 15, P. 88, 95]. Отже, механізм прийняття рішень у межах СОТ поєднує формальну можливість голосування з практикою консенсусу, що забезпечує легітимність рішень, проте водночас обмежує оперативність оновлення договірної системи та прийняття нових багатосторонніх зобов'язань.

4) **вихід із договору та інституційна прив'язаність**. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року (ст. 54–56) передбачає можливість припинення участі в міжнародному договорі шляхом денонсації або виходу відповідно до його положень чи за згодою сторін [17]. У межах міжнародного договірного права припинення участі в одному багатосторонньому договорі не зумовлює автоматичного припинення участі держави в інших договорах, навіть якщо вони регулюють суміжні або взаємопов'язані сфери. У системі СОТ також передбачено право виходу (ст. XV) [2]. Водночас такий вихід означає припинення членства в Організації в цілому, а відтак – припинення участі у всіх багатосторонніх торговельних угодах, що становлять її невід'ємну частину (ст. II:2) [2]. На відміну від класичної моделі міжнародних договорів, у межах СОТ не передбачено механізму вибіркового виходу з окремих угод, включених до Додатків 1A–1C та Додатка 2. Отже, інститут виходу в межах СОТ має комплексний характер і підтверджує інтегрованість її договірної конструкції: припинення участі охоплює всю систему взаємопов'язаних зобов'язань, а не окремий нормативний інструмент.

Висновки. Проведений аналіз засвідчив, що укладення міжнародних договорів у межах СОТ здійснюється за інституційно інтегрованою моделлю, яка істотно відрізняється від класичного міжнародного договірного права, закріпленого у Віденській конвенції 1969 року. На відміну від автономної та гнучкої конструкції багатосторонніх договорів, система СОТ характеризується кумулятивністю зобов'язань, відсутністю застережень, консенсусною процедурою прийняття рішень та пакетним характером переговорів. У сукупності ці ознаки свідчать про інституційну модифікацію класичної багатосторонньої моделі договору, в якій організаційний елемент визначає порядок прийняття та реалізації міжнародних зобов'язань.

Література

1. General Agreement on Tariffs and Trade 1947 (GATT 1947). 30 October 1947. In: The Legal Texts: The Results of the Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations. Geneva: World Trade Organization, 1994. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_e.pdf

2. Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization : adopted 15 April 1994. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/04-wto_e.htm

3. Hudec R. E. *The GATT Legal System and World Trade Diplomacy*. 2nd ed. Salem : Butterworth Legal Publishers, 1990. 356 p.

4. Dimitropoulos G. Digital Plurilateralism in International Economic Law: Towards Unilateral Multilateralism? *Journal of World Investment & Trade*. 2025. Vol. 26. P. 116–155. DOI: https://doi.org/10.1163/22119000-12340354

5. Dimitropoulos G., Chen R. C., Chaisse J. Plurilateralism: A New Form of International Economic Ordering? *Journal of World Investment & Trade*. 2025. Vol. 26. P. 1–30. DOI: https://doi.org/10.1163/22119000-12340350

6. Wolfe R. The WTO Single Undertaking as Negotiating Technique and Constitutive Metaphor. *Journal of International Economic Law*. 2009. Vol. 12, No. 4. P. 835–858. DOI: https://doi.org/10.1093/jiel/jgp038

7. Hoekman B. The WTO and the Doha Round: Walking on Two Legs. *Economic Premise*. 2011. No. 68. Washington, DC: The World Bank. 6 p. URL: https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/f2b89455-f9b7-5102-a46e-1b1de9d58153

8. Аністратенко Н. В., Мальченко А. В. Роль СОТ в розвитку торговельних взаємозв'язків між країнами в глобальній економіці. Ефективна економіка. 2019. № 11. DOI: https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.11.62 [Електронний ресурс] URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7408

9. Drahos P., Braithwaite J. Information Feudalism: Who Owns the Knowledge Economy? London : Earthscan Publications, 2002. 253 p.

10. General Agreement on Tariffs and Trade 1994 (GATT 1994) : Annex 1A to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/marag_e.htm

11. General Agreement on Trade in Services (GATS) : Annex 1B to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization. URL: https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/ai17_e/gats_e.htm

12. Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) : Annex 1C to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips_01_e.htm

13. Understanding on Rules and Procedures Governing the Settlement of Disputes (DSU) : Annex 2 to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization. URL: https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/dsu_e.htm

14. Бойко Д. О. Роль Світової організації торгівлі (СОТ) у регулюванні процесу міжнародної торгівлі та вирішення спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 446–449. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/107

15. Van den Bossche P. In Search of Consensus on WTO Consensus Decision-Making. *Revue québécoise de droit international/ Quebec Journal of International Law. Revista quebequense de derecho internacional*. 2025. Special Issue (September). P. 83–95. URL: https://www.erudit.org/en/journals/rqdi/2025-rqdi010399/1121446ar/

16. World Trade Organization. *Investment Facilitation for Development Agreement (IFD Agreement).* Final text and request for incorporation into Annex 4 of the WTO Agreement. Document circulated by WTO General Council. Geneva, 14 May 2024. URL: https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:/S/C/W/927R1.pdf

17. Vienna Convention on the Law of Treaties : concluded 23 May 1969, entered into force 27 January 1980. United Nations Treaty Series. Vol. 1155. P. 331. URL: https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201155/volume-1155-i-18232-english.pdf

References

1. General Agreement on Tariffs and Trade 1947 (GATT 1947). (1947, October 30). In *The legal texts: The results of the Uruguay Round of Multilateral Trade Negotiations*. World Trade Organization, 1994. Retrieved from https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/gatt47_e.pdf

2. Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization. (1994, April 15). Retrieved from https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/04-wto_e.htm

3. Hudec, R. E. (1990). *The GATT legal system and world trade diplomacy* (2nd ed.). Salem, MA: Butterworth Legal Publishers.

4. Dimitropoulos, G. (2025). Digital plurilateralism in international economic law: Towards unilateral multilateralism? *Journal of World Investment & Trade, 26*, 116–155. https://doi.org/10.1163/22119000-12340354

5. Dimitropoulos, G., Chen, R. C., & Chaisse, J. (2025). Plurilateralism: A new form of international economic ordering? *Journal of World Investment & Trade, 26*, 1–30. https://doi.org/10.1163/22119000-12340350

6. Wolfe, R. (2009). The WTO single undertaking as negotiating technique and constitutive metaphor. *Journal of International Economic Law, 12*(4), 835–858. https://doi.org/10.1093/jiel/jgp038

7. Hoekman, B. (2011). The WTO and the Doha Round: Walking on two legs. *Economic Premise, 68*, 1–6. Washington, DC: The World Bank. Retrieved from https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/f2b89455-f9b7-5102-a46e-1b1de9d58153

8. Anistratenko, N. V., & Malchenko, A. V. (2019). Rol SOT v rozvytku torhovelnykh vzaiemozviazkiv mizh krainamy v hlobalnii ekonomitsi [The role of the WTO in the development of trade relations between countries in the global economy]. *Efektyvna ekonomika – Effective Economy, 11*. https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.11.62 [in Ukrainian].

9. Drahos, P., & Braithwaite, J. (2002). *Information feudalism: Who owns the knowledge economy?* London: Earthscan Publications.

10. General Agreement on Tariffs and Trade 1994 (GATT 1994). (1994). Annex 1A to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization. Retrieved from https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/marag_e.htm

11. General Agreement on Trade in Services (GATS). (1994). Annex 1B to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization. Retrieved from https://www.wto.org/english/res_e/publications_e/ai17_e/gats_e.htm

12. Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS). (1994). Annex 1C to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization. Retrieved from https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/27-trips_01_e.htm

13. Understanding on Rules and Procedures Governing the Settlement of Disputes (DSU). (1994). Annex 2 to the Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization. Retrieved from https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/dsu_e.htm

14. Boiko, D. O. (2020). Rol Svitovoi orhanizatsii torhivli (SOT) u rehuliuvanni protsesu mizhnarodnoi torhivli ta vyrishennia sporiv [The role of the World Trade Organization (WTO) in regulating international trade and dispute settlement]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal, 3*, 446–449. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-3/107 [in Ukrainian].

15. Van den Bossche, P. (2025). In search of consensus on WTO consensus decision-making. *Revue québécoise de droit international / Quebec Journal of International Law*, Special Issue (September), 83–95. Retrieved from https://www.erudit.org/en/journals/rqdi/2025-rqdi010399/1121446ar/

16. World Trade Organization. (2024, May 14). *Investment Facilitation for Development Agreement (IFD Agreement): Final text and request for incorporation into Annex 4 of the WTO Agreement*. Document circulated by WTO General Council. Geneva. Retrieved from https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/SS/directdoc.aspx?filename=Q:/S/C/W/927R1.pdf

17. Vienna Convention on the Law of Treaties. (1969, May 23). United Nations Treaty Series, 1155, 331. (Entered into force January 27, 1980). Retrieved from https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201155/volume-1155-i-18232-english.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 347.254(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3098-3106

Кирдан Богдан Васильович кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного права та процесу, Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-9284-9930

РЕФОРМУВАННЯ ЖИТЛОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ: НОВЕЛИ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ОСНОВНІ ЗАСАДИ ЖИТЛОВОЇ ПОЛІТИКИ»

Анотація. Статтю присвячено системному аналізу Закону України «Про основні засади житлової політики» від 13 січня 2026 року № 4751-IX (набрав чинності 15 лютого 2026 року) – першого системного нормативно-правового акта в незалежній Україні, що комплексно регулює сферу житлових відносин на ринкових засадах. Констатується, що зазначений Закон не є черговою поправкою до застарілого Житлового кодексу України, а здійснює його повне скасування, формуючи принципово нову правову архітектуру галузі відповідно до положень статті 47 Конституції України та стандартів Ради Європи і Європейського Союзу. У статті розкривається концептуальний злам від розподільчої радянської моделі житлового забезпечення до моделі соціального ринку, що спирається на інститути соціальної та доступної оренди, державно-приватного партнерства і цифровізації. Аналізується оновлений категоріальний апарат: дефініції «житло», «доступне житло», «соціальне житло», «оператор соціального житла», «оператор доступного житла», «revolving fund» – та обґрунтовується їх відповідність доктринальним підходам цивільного і житлового права. Окремо досліджуються система принципів та пріоритетів нової житлової політики, зокрема принципи справедливості, рівного доступу та соціальної інтеграції. Розкривається механізм інституту операторів соціального і доступного житла як нових суб'єктів цивільних правовідносин; аналізується заборона приватизації новоствореного публічного житлового фонду та Єдина інформаційно-аналітична житлова система як антикорупційний правовий інструмент. На підставі порівняльно-правового аналізу визначається ступінь відповідності Закону стандартам Ради Європи і acquis ЄС, зокрема Загальному коментарю ООН № 4 щодо права на належне житло. Сформульовано висновок про системний характер реформи та виявлено потенційні ризики її реалізації в умовах воєнного стану й подальшого відновлення України.

Ключові слова: реформа житлового законодавства; право на житло; соціальне житло; доступне житло; оператор соціального житла; Єдина інформаційно-аналітична житлова система; заборона приватизації; публічно-приватне партнерство; revolving fund; євроінтеграція.

Kyrdan Bohdan Vasyliovych Ph.D in Law, Associate Professor, Head of the Department of Civil Law and Procedure, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-9284-9930

REFORMING HOUSING LEGISLATION OF UKRAINE: NOVELTIES OF THE LAW OF UKRAINE «ON THE BASIC PRINCIPLES OF HOUSING POLICY»

Abstract. The article is devoted to a systematic analysis of the Law of Ukraine «On the Basic Principles of Housing Policy» of January 13, 2026, No. 4751-IX (entered into force on February 15, 2026) – the first codified act in independent Ukraine that comprehensively regulates the sphere of housing relations on a market basis. It is established that the said Law does not represent a mere amendment to the outdated Housing Code of the Ukrainian, but constitutes its complete repeal, forming a fundamentally new legal architecture of the branch in accordance with Article 47 of the Constitution of Ukraine and the standards of the Council of Europe and the European Union. The article reveals the conceptual shift from the Soviet redistributive model of housing provision to the social market model based on the institutions of social and affordable rental, public-private partnership and digitalisation. The updated conceptual apparatus is analyzed: definitions of 'housing', 'affordable housing', 'social housing', 'social housing operator', 'affordable housing operator', 'revolving fund'. The system of principles and priorities of the new housing policy is examined, including the principles of fairness, equal access and social integration. The institution of social and affordable housing operators as new subjects of civil legal relations is explored; the prohibition of privatisation of newly created public housing fund and the Unified Information and Analytical Housing System as an anti-corruption legal instrument are analyzed. Through comparative legal analysis, the degree of compliance of the Law with the standards of the Council of Europe and EU acquis, in particular the UN General Comment No. 4 on the right to adequate housing, is determined. The conclusion is drawn about the systemic nature of the reform, and potential risks of its implementation under martial law and post-war reconstruction are identified.

Keywords: reform of housing legislation; right to housing; social housing; affordable housing; social housing operator; Unified Information and Analytical Housing System; prohibition of privatisation; public-private partnership; revolving fund; European integration.

Постановка проблеми. Право на житло посідає особливе місце в системі соціально-економічних прав людини. Стаття 47 Конституції України гарантує кожному право на житло та зобов'язує державу створити умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Водночас аж до лютого 2026 року основним нормативним джерелом регулювання житлових відносин залишався Житловий кодекс України

– нормативно-правовий акт, прийнятий в умовах планової економіки, прийнятий у принципово інших соціально-економічних умовах.

Наукова спільнота давно вказувала на глибоку суперечність між конституційними гарантіями права на житло та реальним станом нормативно-правового регулювання цієї сфери. Дослідники зазначали, що ЖК України з його суто розподільчою логікою виявився несумісним з ринковою економікою та стандартами прав людини [3, с. 17]. Проблема загострилася через збройну агресію Російської Федерації проти України: значна кількість внутрішньо переміщених осіб опинилися перед гострою житловою потребою, яку архаїчні механізми ЖК України не могли задовольнити. За даними аналітиків Ради Європи, сформована в Україні система соціального житла є застарілою, непрозорою та нездатною задовольнити реальні потреби вразливих верств населення [4, с. 15–16]. Прийняття Закону України «Про основні засади житлової політики» від 13 січня 2026 року № 4751-IX (далі – Закон № 4751-IX) є прямою відповіддю на ці системні виклики і відкриває принципово новий етап у розвитку вітчизняного житлового законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правове регулювання житлових відносин в Україні перебуває в полі зору науковців різних спеціалізацій. У сфері конституційного виміру права на житло помітним є дослідження Ю. Матвєєвої, яка на основі аналізу Європейської соціальної хартії та практики Європейського комітету з соціальних прав (ЄКСП) обґрунтувала необхідність закріплення в Конституції України положень про запобігання бездомності як самостійного конституційного зобов'язання держави [6, с. 129]. Такий підхід ґрунтується на стандартах Загального коментаря ООН № 4, де право на житло трактується через призму «прийнятності за вартістю», «придатності для проживання», «доступності» та «захисту від незаконного виселення» [7].

У контексті порівняльно-правового дослідження заслуговує на увагу монографія «Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу» за редакцією Н. С. Кузнєцової, де обґрунтовується необхідність системного перегляду житлових відносин у зв'язку з євроінтеграційним курсом держави [8, с. 50, 345, 629]. В. В. Кочин розглянув дихотомію ринкових і соціальних механізмів забезпечення житлом та дійшов висновку щодо необхідності запровадження інституту соціальної оренди в Україні [3, с. 18-20]. О. В. Погрібна дослідила поняття «житло» в контексті приватноправового регулювання та обґрунтувала необхідність його обмежувального тлумачення у приватно-правовій площині: готелі, хостели та санаторії, будучи придатними для проживання, не є «житлом» у цивілістичному розумінні, оскільки не призначені для постійного чи тимчасового проживання за своїм функціональним призначенням [9, с. 43–45]. П. А. Макодрай та О. Г. Предместніков у своїй праці виявили системну невідповідність вітчизняної житлової політики правовим принципам і вказали на непрозорість розподілу житла як головний структурний дефект [10, с. 118–119]. Водночас комплексні наукові дослідження, присвячені

безпосередньо Закону № 4751-IX, у вітчизняній правовій науці відсутні – зважаючи на час його прийняття, цей акт ще не став предметом ґрунтовного наукового аналізу, що підтверджує наукову новизну цієї статті.

Метою статті є комплексний науково-правовий аналіз новел Закону України «Про основні засади житлової політики» № 4751-IX, виявлення їхнього місця в системі цивільного та житлового права України, оцінка відповідності конституційним засадам і стандартам Ради Європи та ЄС, а також визначення ключових проблем і перспектив реалізації нового законодавства.

Виклад основного матеріалу. Розуміння принципових новел Закону № 4751-IX неможливе без усвідомлення тієї суттєвої доктринальної відмінності, яку він долає між радянською та сучасною моделями житлової політики. ЖК України 1983 року будувався на фундаменті державного монополізму: житловий фонд перебував у власності держави, яка безоплатно «розподіляла» квартири громадянам через систему «черг», що нерідко тривали десятиліттями й були непрозорими [2]. Приватизація, розпочата Законом «Про приватизацію державного житлового фонду» 1992 року [14], не вирішила проблеми, а лише перетворила державні квартири на приватну власність, при цьому фактично знищивши резервний соціальний житловий фонд для наступних поколінь. Закон № 4751-IX здійснює повне скасування обох зазначених актів і будує принципово нову архітектуру. Базова ідея полягає у переході від безоплатного «наділення» житлом до системи керованої соціальної ринкової оренди, де держава і громади виступають не монопольними розподільниками, а організатором і фінансовим гарантом доступності житла для вразливих верств населення. Водночас заможніші громадяни отримують розгалужені інструменти ринкового придбання житла за підтримки держави – іпотека, лізинг. Саме таке поєднання соціальних гарантій і ринкових механізмів відповідає досвіду розвинених країн ЄС і становить основу концепції Закону.

З позицій доктрини цивільного та житлового права ключовим досягненням Закону є оновлення понятійно-категоріального апарату, який у ЖК України залишався рудиментом радянської правової думки. Стаття 1 Закону визначає «житло» як житлові будинки, квартири, кімнати, інші житлові приміщення у житлових будинках, а також житлові приміщення у нежитлових будівлях, які відповідають вимогам до споживчої якості та придатні для постійного або тимчасового проживання. Це розмежування відображає міжгалузеву природу категорії «житло», чию складність і потребу чіткого нормативного закріплення підкреслює О. В. Погрібна [9, с. 43]. Центральними новими категоріями є «соціальне» та «доступне» житло, розмежування між якими має принципове науково-практичне значення. Соціальне житло надається особам, які потребують соціального захисту або вимушені залишити своє місце проживання через загрозу їхньому життю (зокрема, внутрішньо переміщеним особам), за договором оренди з доступним рівнем орендної плати залежно від доходів сім'ї; воно є виключно орендним і не може бути приватизоване. Доступне житло

охоплює ширше коло випадків – набуття права власності або користування за підтримки держави через фінансово-кредитні механізми; воно, на відміну від соціального, допускає перехід у приватну власність через іпотеку чи лізинг.

Принципово новою є конструкція «revolving fund» (або «револьверний фонд»): кошти, які надходять від орендних платежів і від оренди з правом викупу, акумулюються у спеціальному фонді й повторно спрямовуються на будівництво нового соціального житла. Це відтворювальний механізм, аналогічний австрійській моделі «Wohnbauförderung», що забезпечує самодостатність публічного житлового фонду без постійного залучення бюджетних коштів.

Закон № 4751-IX встановлює розгорнуту систему принципів житлової політики, що є суттєвою новацією порівняно із ЖК України, який подібної системи взагалі не містив. Серед закріплених принципів – верховенство права та правова визначеність; доступність житла; справедливість та рівний доступ; соціальна інтеграція; стратегічне планування; прозорість і відкритість; сталий розвиток.

З наукової точки зору особливий інтерес становить принцип соціальної інтеграції, що передбачає розвиток районів зі змішаним доходом, соціальну інклюзію та мобільність, запобігання концентрації бідності. Ця норма безпосередньо кореспондує з вимогами ЄКСП до держав-членів Ради Європи в частині запобігання сегрегації у житловій сфері і пов’язана з дотриманням статті 31 Переглянутої Європейської соціальної хартії (далі – ЄСХ) [6, с. 128]. Принцип справедливості та рівного доступу забороняє будь-яку дискримінацію при реалізації права на житло і враховує позицію Конституційного Суду України (далі – КСУ), висловлену у рішенні № 5-р(II)/2022 від 22 червня 2022 року, де КСУ визнав дискримінаційними окремі положення ЖК України, що обмежували право на соціальний квартирний облік [11]. Система пріоритетів відображає сучасні реалії: першим серед них значиться «запобігання виникненню та подолання бездомності» – пряма реакція на масове внутрішнє переміщення, яке Ю. Матвєєва розглядала як конституційно-правовий виклик, що потребував негайного законодавчого вирішення [6, с. 130].

Найбільш новим інституційним механізмом Закону № 4751-IX є запровадження двох видів операторів у сфері житлового забезпечення. Оператор соціального житла – неприбуткова організація, відповідальна за управління соціальним житловим фондом і надання його в оренду; оператор доступного житла – юридична особа, що будує й управляє доступним фондом на умовах, визначених Кабінетом Міністрів України. З погляду доктрини цивільного права введення інституту операторів слід розглядати як суттєве розширення кола суб’єктів житлових правовідносин. У системі ЖК України суб’єктами розподілу житла виступали виключно органи державної влади і державні підприємства, а договірний механізм надання житла зводився до адміністративного ордеру. Закон № 4751-IX замінює ці квазіадміністративні механізми цивільно-правовими договорами оренди, сторонами яких є оператор і орендар. Відтак правовідносини

між оператором і мешканцем набувають цивілістичного характеру, що принципово розширює можливості судового захисту прав орендарів у порядку цивільного судочинства. Модель неприбуткового оператора соціального житла є добре відомою у праві ЄС: у Нідерландах її реалізують «*woningcorporaties*» – некомерційні організації, що управляють значною частиною житлового фонду країни [4, с. 13]. Закон № 4751-IX безпосередньо запозичує цю модель, адаптуючи її до українських реалій; Органічно пов'язаною з інститутом операторів є заборона приватизації та відчуження у приватну власність нового соціального і доступного житлового фонду, сформованого за рахунок держави і громад. Відповідна заборона покликана унеможливити повторення цього сценарію і зберегти новостворений фонд для використання виключно за цільовим соціальним призначенням. Механізм оренди з правом викупу протягом 10 років є важливою компромісною новацією: він надає орендарю перспективу набуття житла у власність, стимулюючи відповідальне ставлення до майна, водночас не розпорошуючи фонд одномоментно – адже кошти орендаря надходять до «revolving fund» і фінансують нове будівництво.

Окремою новацією, яка заслуговує на самостійне дослідження, є Єдина інформаційно-аналітична житлова система (ЄІАЖС) – цифрова платформа, що інтегруватиме реєстр громадян, які потребують поліпшення житлових умов, базу даних житлового фонду, а також перелік державних програм підтримки, операторів, кооперативів та фінансових установ. З правової точки зору ЄІАЖС – це не просто технічна система, а засіб забезпечення принципів прозорості, відкритості та справедливості у розподілі соціального житла, задекларованих у Законі № 4751-IX. Головне антикорупційне значення системи полягає у виключенні «ручного управління» розподілом: заявки оброблятимуться автоматично за об'єктивними критеріями мінімізуючи дискреційний вплив посадових осіб, що безпосередньо вирішує проблему, яку П. А. Макодрай та О. Г. Предместніков характеризують як системну непрозорість черг і зловживання при розподілі житла [10, с. 115]. Разом з тим слід враховувати ризики цифрового розриву: мешканці сільської місцевості та люди похилого віку можуть зіштовхнутися з труднощами при використанні системи, що потребує паралельного збереження альтернативних механізмів звернення.

Нарешті, аналіз Закону № 4751-IX через призму відповідності міжнародним стандартам демонструє його послідовну зорієнтованість на право ЄС і Ради Європи. Закон реалізує вимоги Загального коментаря Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав № 4 (1991), який визначає сім компонентів «належного житла»: правова стабільність користування, доступність послуг та інфраструктури, доступність за вартістю, придатність для проживання, фізична доступність, місцезнаходження, культурна відповідність [7]; проведений аналіз показує, що Закон № 4751-IX прямо чи опосередковано охоплює всі зазначені компоненти. Щодо стандартів Ради Європи, Закон відповідає вимогам статті 31 Переглянутої Європейської соціальної хартії, яка

зобов'язує держави сприяти доступу до соціального житла, запобігати й зменшувати бездомність, знижувати вартість житла для малозабезпечених [6, с. 128]. Показово, що ЄКСП у Висновках 2023 року щодо України зазначив незадовільний стан виконання статті 31 ЄСХ та необхідність законодавчих реформ [12] – і Закон № 4751-IX може розглядатися як законодавча реакція на ці зауваження. З точки зору acquis ЄС, Закон узгоджується з підходами, закріпленими в Директиві 2010/31/ЄС про енергетичну ефективність будівель у частині стандартів споживчої якості житла [13], що є важливою умовою не лише для якості фонду, але й для виконання Україною кліматичних зобов'язань у рамках Зеленого курсу ЄС. Таким чином, Закон № 4751-IX є не ізольованим нормативним актом, а логічною ланкою євроінтеграційного правового процесу, спрямованого на гармонізацію вітчизняного законодавства зі стандартами Ради Європи і ЄС.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє сформулювати такі висновки. Закон України «Про основні засади житлової політики» є системним актом, що здійснює концептуальний перехід від радянської розподільчої моделі житлового забезпечення до сучасної соціально-ринкової моделі. Це не часткова реформа, а комплексна трансформація законодавства і перебудова, яка вимагала скасування двох ключових нормативних актів – ЖК України 1983 року та Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду. Науково-правове значення Закону№ 4751-IX виявляється насамперед у його понятійних новаціях: введення категорій «оператор соціального житла», «оператор доступного житла» і «revolving fund» збагачує понятійний апарат цивільного та житлового права, а розмежування «соціального» і «доступного» житла встановлює два принципово різні правові режими – виключно орендний для соціального фонду і такий, що допускає набуття власності, для доступного.

Заборона приватизації новоствореного публічного житлового фонду є принципово важливою антикорупційною і структурною гарантією, яка унеможливлює повторення пострадянської помилки. Введення ЄІАЖС є не лише технічною, але й правовою новацією: ця система перетворює непрозорі адміністративні черги на прозорий і об'єктивний електронний реєстр, реалізуючи принципи відкритості й справедливості та мінімізуючи корупційні ризики при розподілі житла. На нашу думку, Закон № 4751-IX відповідає вимогам статті 31 Переглянутої ЄСХ, Загального коментаря ООН № 4 та Директиви 2010/31/ЄС, що підтверджує його євроінтеграційний вектор.

Водночас ефективність реформи залежатиме від низки умов, що виходять за межі самого Закону № 4751-IX: своєчасного прийняття підзаконних нормативних актів Кабінету Міністрів; формування та фінансової капіталізації операторів соціального житла; реального наповнення фонду житловими одиницями в умовах воєнного стану і дефіциту місцевих бюджетів; а також технічного розгортання ЄІАЖС із забезпеченням доступності системи для всіх категорій громадян.

Література:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Житловий кодекс України від 30 червня 1983 р. № 5464-X (деякі положення втратили чинність на підставі Закону України № 4751-IX від 13.01.2026 р.). Відомості Верховної Ради УРСР. 1983. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text

3. Кочин В. В. Право на житло у соціальній державі: ринкові та соціально-орієнтовані засади регулювання житлових відносин. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2023. № 5. С. 16–21. DOI: https://doi.org/10.32782/39221545

4. Рада Європи. Офіс в Україні. Звіт щодо права на житло в контексті європейських стандартів. Київ, 2024. 48 с. URL: https://rm.coe.int/right-to-housing-ua/1680b1fa8e

5. Закон України «Про основні засади житлової політики» від 13 січня 2026 р. № 4751-IX. Відомості Верховної Ради України. 2026. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4751-20

6. Матвєєва Ю. Право на житло в розумінні Європейської соціальної хартії: щодо потреби у формуванні нових стандартів. *Наукові записки НаУКМА*. *Юридичні науки.* 2025. Т. 16. С. 125–136. DOI: https://doi.org/10.18523/2617-2607.2025.16.125-136

7. Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав. Загальний коментар № 4: Право на належне житло (ст. 11(1) Пакту). 1991. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT/CESCR/GEC/4759&Lang=en

8. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., доп. і перероб. Одеса: Гельветика, 2022. 908 с.

9. Погрібна О. В. Поняття житла у контексті приватноправового регулювання здійснення та захисту права власності. Нове українське право. 2023. Вип. 4. С. 39–45. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2023.4.5.

10. Макодрай П. А., Предместніков О. Г. Рівень відповідності житлової політики незалежної України правовим принципам. *Культурологічний альманах.* 2025. № 1. С. 111–121. DOI: https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.13

11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою О. В. Абрамовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини другої статті 40 Житлового кодексу України від 22 червня 2022 р. № 5-р(II)/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text

12. European Committee of Social Rights. European Social Charter (revised). Conclusions 2023. Ukraine. Strasbourg: Council of Europe, 2024. URL: https://rm.coe.int/european-committee-of-social-rights-conclusions-ukr/1680b11a8d

13. Directive 2010/31/EU of the European Parliament and of the Council of 19 May 2010 on the energy performance of buildings (recast). Official Journal of the European Union. 2010. L 153. P. 13–35. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/31/oj/eng

14. Закон України «Про приватизацію державного житлового фонду» від 19 червня 1992 р. № 2482-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 36. Ст. 524. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. [Constitution of Ukraine of June 28, 1996]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 30, 141. [in Ukrainian].

2. Zhytlovyy kodeks Ukrainy vid 30 chervnia 1983 r. № 5464-X (deiaki polozhennya vtratyly chynnist na pidstavi Zakonu Ukrainy № 4751-IX vid 13.01.2026 r.) [Housing Code of Ukraine of June 30, 1983 No. 5464-X (some provisions lost force on the basis of Law of Ukraine № 4751-IX of January 13, 2026)]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR*, 1983. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text [in Ukrainian].

3. Kochyn, V. V. (2023). Pravo na zhytlo u sotsialnii derzhavi: rynkovi ta sotsialno-oriientovani zasady rehuliuvannia zhytlovykh vidnosyn [The right to housing in the social state: market and socially-oriented principles of regulating housing relations]. Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii, 5, 16–21. DOI https://doi.org/10.32782/39221545 [in Ukrainian].

4. Rada Yevropy. Ofis v Ukraini [Council of Europe. Office in Ukraine]. (2024). Zvit shchodo prava na zhytlo v konteksti yevropeiskykh standartiv [Report on the right to housing in the context of European standards]. Kyiv. Retrieved from https://rm.coe.int/right-to-housing-ua/1680b1fa8e [in Ukrainian].

5. Zakon Ukrainy «Pro osnovni zasady zhytlovoi polityky» vid 13 sichnia 2026 r. № 4751-IX [Law of Ukraine «On the Basic Principles of Housing Policy» of January 13, 2026, No. 4751-IX]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4751-20 [in Ukrainian].

6. Matvieieva, Yu. (2025). Pravo na zhytlo v rozuminni Yevropeiskoi sotsialnoi khartii: shchodo potreby u formuvanni novykh standartiv [The right to housing as understood by the European Social Charter: on the need to form new standards]. Naukovi zapysky NaUKMA. Yury-dychni nauky, 16, 125–136. https://doi.org/10.18523/2617-2607.2025.16.125-136 [in Ukrainian].

7. UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1991). General Comment No. 4: The right to adequate housing (art. 11(1) of the Covenant). Retrieved from https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT/CESCR/GEC/4759&Lang=en

8. Kuznietsova, N. S. (Ed.). (2022). Rekodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy: vyklyky chasu [Recodification of civil legislation of Ukraine: challenges of our time] (2nd ed.). Helvetyka. [in Ukrainian].

9. Pohribna, O. V. (2023). Poniattia zhytla u konteksti pryvatnopravovoho rehuliuvannia zdiisnennia ta zakhystu prava vlasnosti [The concept of housing in the context of private-law regulation of the exercise and protection of property rights]. Nove ukrainske pravo, 4, 39–45. [in Ukrainian].

10. Makodrai, P. A., & Predmestnikov, O. H. (2025). Riven vidpovidnosti zhytlovoi polityky nezalezhnoi Ukrainy pravovym pryntsypam [The level of compliance of the housing policy of independent Ukraine with legal principles]. Kulturolohichnyi almanakh, 1, 111–121. https://doi.org/10.31392/cult.alm.2025.1.13 [in Ukrainian].

11. Konstytutsiinyi Sud Ukrainy [Constitutional Court of Ukraine]. (2022, June 22). Rishennia u spravi za konstytutsiinoiu skarhoiu O. V. Abramovycha № 5-r(II)/2022 [Decision in the case of the constitutional complaint of O. V. Abramovych No. 5-r(II)/2022]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text [in Ukrainian].

12. European Committee of Social Rights. (2024). European Social Charter (revised). Conclusions 2023. Ukraine. Council of Europe. Retrieved from https://rm.coe.int/european-committee-of-social-rights-conclusions-ukr/1680b11a8d

13. Directive 2010/31/EU of the European Parliament and of the Council of 19 May 2010 on the energy performance of buildings (recast). (2010). Official Journal of the European Union, L 153, 13–35. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2010/31/oj/eng

14. Zakon Ukrainy «Pro pryvatyzatsiiu derzhavnoho zhytlovoho fondu» vid 19 chervnia 1992 r. № 2482-XII [Law of Ukraine "On Privatization of the State Housing Fund" of June 19, 1992 No. 2482-XII]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 1992, 36, 524. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК: 342.922/347.98

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3107-3119

Князєв Сергій Миколайович доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри оперативно-розшукової діяльності та національної безпеки Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, https://orcid.org/0009-0002-5101-7526

САНКЦІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ

Анотація. У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз санкцій як інструменту забезпечення економічної безпеки України в умовах збройної агресії, воєнного стану та трансформації національного безпекового середовища. Обґрунтовано, що санкції в сучасному українському правопорядку доцільно розглядати не лише як засіб політичного чи зовнішньополітичного реагування, а передусім як самостійний правовий механізм публічно-владного впливу, спрямований на нейтралізацію реальних і потенційних загроз суверенітету, фінансовій стійкості держави, стабільності господарських відносин та захисту національних економічних інтересів. Розкрито правову природу санкцій, їх функціональне призначення та місце у системі засобів правового забезпечення економічної безпеки. Проаналізовано нормативно-правові засади запровадження і реалізації санкцій в Україні, зокрема компетенцію Президента України, Ради національної безпеки і оборони України та інших уповноважених органів, а також роль судового контролю у справах, пов’язаних із застосуванням найбільш інтенсивних санкційних обмежень, включно зі стягненням активів у дохід держави. Особливу увагу приділено визначенню матеріальних, процедурних, часових та інституційних меж застосування санкцій, що дає змогу окреслити критерії їх правомірності та допустимості з позицій принципів законності, правової визначеності, обґрунтованості, необхідності та пропорційності. Доведено, що ефективність санкційної політики залежить не лише від широти передбачених законом обмежень, а й від якості їх нормативного конструювання, належної процедури ухвалення рішень, достатнього рівня мотивованості та наявності дієвих гарантій захисту прав осіб, щодо яких запроваджуються санкції. Узагальнено окремі підходи, вироблені у праві інших демократичних держав, і встановлено, що подальший розвиток українського санкційного механізму має відбуватися шляхом поєднання безпекової ефективності з конституційними стандартами правової держави. Практичне значення дослідження полягає у можливості використання сформульованих положень для вдосконалення законодавства, правозастосовної діяльності та судової практики у сфері санкційної політики.

Ключові слова: правове регулювання, національна безпека, економічна безпека, публічна адміністрація, правова визначеність, судовий контроль, воєнний стан, правова політика.

Kniaziev Serhii Mykolaiovych Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the Department of Operational-Search Activity and National Security National Academy of Internal Affairs, Kyiv, https://orcid.org/ 0009-0002-5101-7526

SANCTIONS AS AN INSTRUMENT FOR ENSURING THE ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE: THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS AND LIMITS OF APPLICATION

Abstract. The article provides a comprehensive theoretical and legal analysis of sanctions as an instrument for ensuring the economic security of Ukraine under conditions of armed aggression, martial law, and the transformation of the national security environment. It is substantiated that, within the contemporary Ukrainian legal order, sanctions should be regarded not merely as a means of political or foreign policy response, but primarily as an independent legal mechanism of public authority aimed at neutralizing actual and potential threats to sovereignty, the financial stability of the state, the stability of economic relations, and the protection of national economic interests.

The legal nature of sanctions, their functional purpose, and their place within the system of legal instruments for safeguarding economic security are examined. The regulatory and legal foundations for the introduction and implementation of sanctions in Ukraine are analyzed, in particular the competences of the President of Ukraine, the National Security and Defense Council of Ukraine, and other authorized bodies, as well as the role of judicial review in cases involving the application of the most intensive restrictive measures, including the recovery of assets in favor of the state. Special attention is paid to defining the substantive, procedural, temporal, and institutional limits of the application of sanctions, which makes it possible to outline the criteria for their legality and admissibility from the standpoint of the principles of legality, legal certainty, reasonableness, necessity, and proportionality. It is demonstrated that the effectiveness of sanctions policy depends not only on the scope of restrictions provided by law, but also on the quality of their normative design, the proper procedure for decision-making, a sufficient level of reasoning, and the availability of effective safeguards for the protection of the rights of persons subject to sanctions. Certain approaches developed in the legal systems of other democratic states are summarized, and it is established that the further development of the Ukrainian sanctions mechanism should be based on combining security effectiveness with the constitutional standards of the rule of law. The practical significance of the research lies in the possibility of using the formulated provisions to improve legislation, law enforcement activities, and judicial practice in the field of sanctions policy.

Keywords: legal regulation, national security, economic security, public administration, legal certainty, judicial review, martial law, legal policy.

Постановка проблеми. Актуальність статті зумовлена безпрецедентними викликами для економічної безпеки України, що постали внаслідок повномасштабної збройної агресії росії, розпочатої у 2022 році. В умовах воєнного стану, запровадженого після початку вторгнення, держава змушена суттєво посилити роль у регулюванні економічних процесів для захисту національних інтересів. Забезпечення стабільного функціонування господарської системи та фінансової стійкості країни стало не менш важливим, ніж військова безпека. Відтак санкційна політика трансформувалася з допоміжного заходу на **невід'ємну складову національної безпеки** в умовах війни, що підкреслює актуальність дослідження теоретико-правових засад застосування санкцій для економічної безпеки держави.

Не менш важливою є роль **національних (внутрішніх) санкцій України** як інструменту захисту економічної безпеки у воєнний період. Закон України «Про санкції» визначив спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи механізмом захисту суверенітету, територіальної цілісності, національної безпеки та прав громадян [1]. Після 2022 р. сфера застосування санкцій безпрецедентно розширилась: Рада національної безпеки і оборони України за поданням уряду та спецслужб запроваджує персональні та секторальні санкції проти широкого кола осіб, пов'язаних з агресією. В умовах воєнного стану запроваджено надзвичайні правові механізми, як-от примусова конфіскація активів осіб, причетних до агресії: у квітні 2022 р. ухвалено спеціальний закон, який дозволив націоналізацію активів підсанкційних осіб на період воєнного стану [2]. Усе це свідчить, що національні санкції нині виконують критично важливу функцію – нейтралізують загрози економічній безпеці з боку держави-агресора та колаборантів, захищаючи фінансову систему України від ворожого впливу.

Водночас потужний внесок у забезпечення економічної безпеки України здійснюють **міжнародні санкції проти агресора**. Починаючи з 2022 р., світова спільнота (ЄС, США та інші держави) запровадила безпрецедентні за масштабом санкційні обмеження щодо РФ. Зокрема, Європейський Союз суттєво розширив заходи, які вперше були застосовані ще 2014 р., охопивши широкий спектр секторів – від фінансів і торгівлі до енергетики, транспорту та технологій. Мета цих санкцій – послабити економічну та військову спроможність держави-агресора, обмеживши її доступ до ресурсів та технологій, необхідних для продовження війни [3]. Таким чином, міжнародні санкції стали важливим елементом системи колективної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний український науковий дискурс щодо санкцій як інструменту забезпечення економічної безпеки концентрується навколо кількох взаємопов'язаних напрямів: визначення

правової природи санкцій і їх місця в системі публічно-правових засобів впливу; формування та застосування інститутів блокування, стягнення і конфіскації активів як похідних механізмів санкційної політики; процесуально-юрисдикційне забезпечення відповідних проваджень; узгодження санкцій із принципом верховенства права та конституційними гарантіями, зокрема через вимоги належного обґрунтування і пропорційності втручання.

Так О.В. Щербанюк аналізує санкцію стягнення активів у контексті змін до Закону України «Про санкції» 2022 року, зосереджуючись на правовій природі заходу, підставах його застосування та процесуальних гарантіях, що особливо важливо для аргументації меж допустимого втручання й критеріїв пропорційності [4].

Дотично до вказаної проблематики є праця М.В. Колеснікової та В.С. Гнідаш, у якій увага зосереджена на правових проблемах реалізації конфіскації російських активів з метою відновлення України; відповідно, матеріал є релевантним для обґрунтування публічного інтересу та одночасного врахування гарантій прав у процесі переходу від обмеження правомочностей власника до вилучення активів [5].

Окрема частина дослідників приділяє увагу дослідженням процесуально-юрисдикційних питань застосування санкцій. Наприклад І.В. Коцюбко фокусується на проблемі належної юрисдикції та логіці розгляду справ, пов’язаних зі стягненням активів, обґрунтовуючи потребу уніфікації підходів задля мінімізації колізій і зниження ризиків непередбачуваності правозастосування [6]. Схожий, але більш концептуалізований підхід пропонують М.М. Стефанчук та О.В. Саленко, які формують юрисдикційний конццепт для застосування санкцій, визначаючи проблемні питання процесуального характеру [7].

Окремі науковці підкреслюють необхідність кореляції санкційної політики з верховенством права та конституційними гарантіями забезпечення прав людини. Зокрема С.О. Гриненко розглядає проблеми застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) відповідно до Закону України "Про санкції" [8]. У свою чергу О.Ю. Синявська аналізує юридичну конструкцію рішень РНБО щодо застосування санкцій та звертає увагу на ризики нормативної невизначеності, що впливають на якість обґрунтування і передбачуваність правових наслідків [9].

Попри зростаючий інтерес науковців до застосування санкцій та розкриття низки **теоретико-правових питань у даному напрямі існує необхідність подальшої наукової розробки** теоретико-правових засад застосування санкцій в Україні. По-перше, потребує осмислення правова основа і межі застосування санкційних інструментів: якою мірою чинне законодавство України та норми міжнародного права дозволяють обмежувальні заходи в ім’я національної безпеки, і де проходить межа між необхідними санкціями та можливими зловживаннями. Постає проблема пошуку балансу між публічними інтересами захисту держави і базовими економічними правами та свободами. Зокрема, у

сучасній українській практиці санкції розглядаються як превентивний засіб захисту, що в умовах воєнного стану фактично виведений з-під детального судового контролю. Натомість у європейській правовій традиції наголошується на необхідності дотримання принципів юридичної визначеності, прав людини на належну процедуру та обґрунтованості доказової бази при впровадженні санкцій. Вивчення теоретичних засад санкційної політики та вироблення чітких критеріїв її правомірності має не лише академічне, але й практичне значення для вдосконалення законодавства України. Таким чином, комплексний аналіз санкцій як інструменту забезпечення економічної безпеки держави є необхідним для науки та практики, оскільки сприятиме підвищенню ефективності й легітимності санкційної політики України в умовах протидії агресії.

Метою статті є комплексне теоретико-правове дослідження санкцій як інструменту забезпечення економічної безпеки України, з'ясування їх правової природи, функціонального призначення та місця у системі публічно-правових засобів захисту національних інтересів держави в умовах сучасних безпекових викликів. Для досягнення зазначеної мети у статті поставлено такі завдання: розкрити сутність санкцій як особливого правового механізму обмежувального характеру; визначити їх роль у системі забезпечення економічної безпеки України; проаналізувати нормативно-правові засади запровадження та реалізації санкцій в національному законодавстві; охарактеризувати матеріальні, процедурні, часові та інституційні межі їх застосування; дослідити актуальні проблеми правозастосовної та судової практики у цій сфері; здійснити порівняльно-правовий аналіз окремих елементів санкційних режимів окремих демократичних держав; а також обґрунтувати необхідність дотримання балансу між публічним інтересом у захисті економічної безпеки держави та приватними правами осіб, щодо яких застосовуються санкційні обмеження.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному праворозумінні санкції доцільно розглядати як особливий різновид спеціальних правових засобів обмежувального характеру, що застосовуються державою або в межах узгоджених міжнародних механізмів щодо держав, юридичних чи фізичних осіб у разі вчинення дій, які створюють загрозу національній безпеці, порушують міжнародно-правові зобов'язання або підривають основоположні інтереси держави. Їх специфіка полягає в тому, що вони не зводяться до класичних форм юридичної відповідальності, оскільки за своєю сутністю виступають інструментом оперативного публічно-правового реагування на загрози, які потребують негайного стримування та нейтралізації. Саме тому санкції реалізуються не переважно через кримінально-правові чи деліктні механізми, а шляхом використання конституційно визначених, адміністративних, організаційних, економічних і фінансових засобів впливу. У цьому аспекті розвиток національного санкційного законодавства слід тлумачити як прояв суверенного права України на самозахист, охорону територіальної цілісності, забезпечення стійкості публічної влади та протидію військовим, терористичним, корупційним

і іншим загрозам, що безпосередньо впливають на безпековий і економічний стан держави.

З огляду на це санкції набувають не лише безпекового, а й виразно економіко-правового значення, оскільки їх функціональне призначення полягає у захисті економічних інтересів держави, підтриманні стабільності національної господарської системи та мінімізації впливу зовнішніх і внутрішніх деструктивних чинників на економічну безпеку. Закон України «Про санкції» безпосередньо пов'язує застосування санкційних заходів із необхідністю запобігання загрозам сталому економічному розвитку та захисту прав і свобод людини, що дає підстави розглядати санкційний механізм як складову загальної системи правового забезпечення економічної безпеки. У практичному вимірі санкції виконують функцію цілеспрямованого економічного тиску на суб'єктів, поведінка яких суперечить інтересам держави, сприяє агресії, фінансує підривну діяльність або іншим чином створює небезпеку для національного суверенітету.

Водночас їх вплив не є одновимірним, оскільки, поряд із досягненням стримувального та превентивного ефекту, санкційні заходи трансформують економічні зв'язки, впливають на фінансові потоки, доступ до активів, ринкову поведінку учасників господарського обороту та загальну архітектуру економічних відносин. Саме тому ефективність санкцій як інструменту забезпечення економічної безпеки залежить не лише від масштабу обмежень, а й від належної координації санкційної політики, її системності, правової визначеності та здатності поєднати безпекову доцільність із вимогами правової стабільності.

У відповідності до національного законодавства санкції можуть застосовуватися виключно за наявності визначених законом підстав, пов'язаних із загрозою національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності держави. Такий підхід формує базову правову межу допустимості втручання та підкреслює, що санкційний режим не може мати довільного або суто політичного характеру. Українська правова модель передбачає значний перелік видів санкцій, який охоплює блокування активів, обмеження або припинення торговельних операцій, запобігання виведенню капіталу, зупинення виконання економічних і фінансових зобов'язань, анулювання або зупинення дії ліцензій, заборону участі у приватизації та інші форми публічно-правового обмеження. Водночас законодавча конструкція не є повністю закритою, оскільки поряд із конкретизованими видами санкцій містить формулу про можливість застосування інших заходів, що, з одного боку, забезпечує гнучкість державного реагування, а з іншого – актуалізує питання меж правової визначеності та недопущення надмірно широкого тлумачення. За своїм предметом санкції можуть бути секторальними, тобто спрямованими на невизначене коло суб'єктів у певній сфері економіки чи суспільних відносин, або персональними, коли обмеження адресуються конкретним фізичним чи юридичним особам, пов'язаним із терористичною діяльністю, агресією чи іншими діями, що шкодять інтересам України.

Особливого значення в механізмі санкційного регулювання набуває процедура їх запровадження, оскільки саме вона виступає ключовим індикатором легітимності та юридичної якості санкційної політики. Центральне місце в цій процедурі посідає Рада національної безпеки і оборони України, яка ухвалює рішення про застосування санкцій, після чого такі рішення вводяться в дію указами Президента України. Ініціювання пропозицій щодо застосування санкцій законодавець відносить до повноважень суб'єктів публічної влади, зокрема Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Національного банку України та Служби безпека України. Для окремих видів секторальних санкцій, запроваджуваних в умовах збройної агресії та воєнного стану, встановлено додатковий механізм парламентського затвердження, що вказує на прагнення законодавця посилити легітимацію найбільш чутливих безпекових рішень. Персональні санкції, навпаки, реалізуються в більш оперативному порядку та набирають чинності з моменту видання відповідного указу Президента. Важливою процесуальною гарантією при цьому є обов'язок визначати строк дії санкції, оскільки санкційний захід, за загальним правилом, не може розглядатися як безстрокове обмеження. Виняток становлять лише ті заходи, природа яких пов'язана з остаточним припиненням певних правомочностей або не допускає тимчасового характеру, як-от санкція у вигляді стягнення активів у дохід держави.

Інституційний аспект санкційного механізму також є принципово важливим, оскільки саме через нього виявляються межі компетенції різних органів державної влади та забезпечується диференціація владних повноважень. Рада національної безпеки і оборони України виконує функцію підготовки і прийняття рішень у безпековій площині, Президент України надає таким рішенням остаточної юридичної сили шляхом видання указу, а уповноважені органи виконавчої влади забезпечують практичну реалізацію санкційних обмежень. У цьому сенсі санкційна політика функціонує як складний міжінституційний механізм, що охоплює як нормотворчо-організаційну, так і правозастосовну складові. Разом із тим у випадках, коли санкційний режим переходить у площину примусового вилучення активів, остаточне юридичне рішення має виноситись судом, оскільки саме він має оцінити наявність підстав, дотримання процедури та відповідність втручання вимогам законності. Така модель демонструє, що, попри значний рівень дискреції безпекових органів, найбільш інтенсивне втручання у сферу права власності вимагає додаткової судової легітимації, що має розглядатися як прояв конституційного принципу стримувань і противаг.

У доктринальному плані межі застосування санкцій доцільно класифікувати як матеріальні, процедурні, часові та інституційні. Матеріальні межі випливають із законодавчо визначеного змісту допустимих санкційних заходів і означають, що обмеження можуть застосовуватися лише в тих формах, які прямо або імпліцитно передбачені законом. Інакше кажучи, широта санкційного

інструментарію не усуває вимоги нормативної визначеності, а лише розширює спектр засобів у межах легально допустимого. Процедурні межі пов'язані з встановленим порядком ухвалення, оприлюднення, набрання чинності та оскарження санкційних рішень. Саме в цій частині особливу увагу привертають питання належного інформування особи про застосовані до неї обмеження, строків та способів судового захисту, а також допустимості реалізації санкцій до завершення судового перегляду. Часові межі виявляються через законодавчу вимогу визначати строк дії санкції, що слугує перешкодою для перетворення санкційного заходу на безстрокове каральне обмеження, якщо інше прямо не зумовлено його правовою природою. Інституційні межі, у свою чергу, означають, що ініціювання, ухвалення, виконання і контроль за санкціями можуть здійснюватися лише тими органами, які наділені такими повноваженнями законом, а отже, будь-який вихід за межі компетенції підриває правомірність усього санкційного механізму.

Практика застосування санкцій в Україні засвідчує, що в умовах збройної агресії цей інструмент набув системного та масового характеру, перетворившись на одну з базових форм державного реагування на безпекові й економічні загрози. Значна кількість фізичних та юридичних осіб, до яких були застосовані санкції, а також регулярність ухвалення відповідних рішень Ради національної безпеки і оборони України свідчать про інтенсивність використання цього механізму. Водночас саме масштабність санкційної практики загострює проблему її правової якості, оскільки зі збільшенням кількості рішень зростають ризики формалізації, недостатньої мотивованості та порушення принципу індивідуалізації обмежень. Судова практика у сфері оскарження санкційних рішень ще перебуває на етапі становлення, однак уже зараз можна констатувати формування підходу, за яким указ Президента про застосування санкцій розглядається як індивідуальний адміністративний акт, що підлягає оскарженню в межах встановлених процесуальних строків [10]. У цьому контексті особливе значення має правова позиція щодо достатності офіційного опублікування указу як належного способу доведення рішення до відома адресата, а також тлумачення строків звернення до суду через призму принципу правової визначеності. Подібний підхід, з одного боку, сприяє стабільності санкційного режиму, однак, з іншого, ставить перед правозастосовною практикою питання про реальну ефективність права особи на судовий захист у ситуаціях, коли санкційне втручання відбувається без попередньої комунікації.

Не менш дискусійним залишається питання конституційності окремих санкційних заходів, насамперед тих, що пов'язані з безоплатним стягненням активів у дохід держави. Воєнний стан, безумовно, розширює можливості держави щодо обмеження окремих прав, зокрема права власності та свободи підприємницької діяльності, однак навіть в умовах збройної агресії ці обмеження не можуть набувати свавільного характеру. Правова доктрина та конституційно-правовий аналіз виходять із того, що будь-яке санкційне втручання повинно

відповідати критеріям правомірної мети, необхідності, придатності та пропорційності. Інакше кажучи, недостатньо лише формального посилання на потреби національної безпеки: необхідно довести, що конкретний захід є справді виправданим, здатним досягти поставленої мети і не перевищує меж, потрібних для її реалізації. У цьому аспекті санкційний режим є однією з тих сфер, де найбільш гостро проявляється напруга між публічним інтересом у захисті держави та приватним інтересом у збереженні майнової й підприємницької автономії особи.

Українська санкційна модель не існує ізольовано від міжнародного досвіду, а навпаки, значною мірою розвивається у взаємодії з підходами інших демократичних держав. Для європейського санкційного режиму характерним є переважне використання таргетованих, тобто адресних, санкцій щодо конкретних осіб і суб'єктів, включно із заморожуванням активів, обмеженнями на в'їзд, фінансовими заборонами та торговельними обмеженнями. Водночас суттєвою рисою європейського підходу виступає послідовне акцентування на необхідності дотримання фундаментальних прав, насамперед права власності, права на ефективний засіб юридичного захисту та судовий перегляд [11]. Американська модель, реалізована значною мірою через механізми Міністерства фінансів США та OFAC, побудована на адміністративному включенні осіб до спеціальних санкційних списків, що спричиняє негайне блокування активів і обмеження фінансових операцій [12]. За своєю логікою вона близька до української в частині оперативності та відсутності попереднього судового контролю, проте має власну систему адміністративних ліцензій, винятків і процедур пом'якшення режиму. Канадський підхід, побудований на законодавстві про спеціальні економічні заходи, поєднує можливість оперативного включення осіб до санкційних списків із механізмами перегляду та звернення щодо виключення зі списку або виправлення помилкової ідентифікації [13]. Порівняльний аналіз цих моделей дає підстави для висновку, що, попри спільну безпекову мету, різні правопорядки по-різному вирішують питання співвідношення оперативності санкцій і гарантій правового захисту, а отже, для України особливо важливим є не механічне запозичення окремих елементів, а їх адаптація до конституційних засад національного правопорядку.

Одночасно питання гарантій прав людини при застосуванні санкцій має не периферійне, а центральне значення, оскільки саме від якості їх забезпечення залежить легітимність усього санкційного механізму. Конституція України та міжнародні договори допускають обмеження окремих прав у надзвичайних умовах, однак не скасовують вимоги щодо законності, обґрунтованості та пропорційності такого обмеження. Навіть за наявності воєнного стану держава зобов'язана дотримуватися справедливого балансу між інтересами національної безпеки та охороною права власності, права на судовий захист і пов'язаних із ними гарантій. Це означає, що санкції не можуть трансформуватися у форму позапроцесуального або довільного позбавлення особи її правового статусу чи

активів. Водночас і публічний інтерес у цій сфері є беззаперечним, адже в умовах війни економічна безпека, стійкість фінансової системи та захист державного суверенітету об'єктивно потребують швидких і ефективних рішень. Саме тому правова оцінка санкцій повинна здійснюватися не в логіці протиставлення публічного і приватного, а в логіці їх нормативного узгодження, за якого держава зберігає спроможність захищати себе, не руйнуючи при цьому базових принципів правової держави. Такий підхід видається визначальним для подальшого вдосконалення національного санкційного законодавства і практики його застосування в контексті забезпечення економічної безпеки України.

Висновки. Отже, санкції в сучасних умовах слід розглядати не як допоміжний чи суто політичний засіб реагування, а як самостійний і структурно значущий інструмент правового забезпечення економічної безпеки України, функціональне призначення якого полягає у стримуванні, локалізації та нейтралізації загроз, що виникають унаслідок збройної агресії, підривної економічної діяльності, фінансування ворожих дій та інших форм посягання на суверенітет і стійкість держави. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що ефективність санкційної політики визначається не лише широтою передбачених законом обмежень або інтенсивністю їх практичного застосування, а насамперед якістю нормативного регулювання, чіткістю компетенцій уповноважених суб'єктів, належною процедурною формою ухвалення рішень, дотриманням часових, матеріальних та інституційних меж втручання, а також наявністю реальних механізмів судового контролю. Водночас саме у сфері санкцій найбільш виразно проявляється необхідність збереження балансу між публічним інтересом у захисті національної безпеки та економічної стабільності і приватним інтересом у гарантуванні права власності, свободи підприємницької діяльності та права на ефективний юридичний захист, що зумовлює обов'язковість застосування критеріїв законності, обґрунтованості, необхідності та пропорційності до кожного конкретного санкційного заходу. У цьому контексті подальший розвиток українського санкційного законодавства та практики його реалізації має бути зорієнтований на усунення елементів правової невизначеності, посилення мотивованості санкційних рішень, удосконалення процесуальних гарантій для адресатів санкцій, забезпечення узгодженості між безпековою доцільністю і конституційними стандартами правової держави, а також на адаптацію позитивного міжнародного досвіду з урахуванням національних правових реалій, що в сукупності дозволить підвищити як результативність санкцій як засобу захисту економічних інтересів України, так і їхню правову легітимність.

Література:

1. Про санкції : Закон України від 14 серпня 2014 року № № 1644-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text (дата звернення: 27.02.2026)

2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб : Закон України від 12 травня 2022

року № 2257-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2257-IX#Text (дата звернення: 27.02.2026)

3. Russia's war of aggression against Ukraine: Council extends economic sanctions for a further 6 months. Council of the EU. Press release 22 December 2025. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/12/22/russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-council-extends-economic-sanctions-for-a-further-6-months (дата звернення: 27.02.2026)

4. Щербанюк О.В. Стягнення в дохід держави підсанкційних активів та верховенство права. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету, Серія ПРАВО. 2025. Випуск 89: частина 3. С. 468-472. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.67 (дата звернення: 27.02.2026)

5. Колеснікова М.В., Гнідаш В.С. Конфіскація російських активів для відновлення України: правові проблеми реалізації. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2025, Випуск № 04, частина 2. С. 221-225. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.35 (дата звернення: 27.02.2026)

6. Коцюбко І. В. Стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб: у пошуках належного суду. Правова держава. 2025. № 57. С. 50-62. DOI: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325382 (дата звернення: 27.02.2026)

7. Стефанчук М.М., Саленко О.В. Юрисдикційний концепт стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб. Правова держава. 2025. № 59. С. 155-165. DOI https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.59.340313 (дата звернення: 27.02.2026)

8. Гриненко С.О. Проблеми застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) відповідно до Закону України "Про санкції". Юридичний науковий електронний журнал. 2024. № 6. С. 188-191. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/46 (дата звернення: 27.02.2026)

9. Синявська О.Ю. Рішення Ради національної безпеки і оборони Ккраїни крізь призму принципу юридичної визначеності: правова оцінка щодо об'єктивності змістового наповнення. Форум права 2021. № 5. С. 47-55. DOI: http://doi.org/10.5281/zenodo.5529531 (дата звернення: 27.02.2026)

10. Верховний Суд : Суддя Великої Палати Верховного Суду розповів про практику ВС у справах щодо оскарження санкцій, запроваджених РНБО України. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1636273 (дата звернення: 27.02.2026)

11. Weber P. M., Schneider G. How Many Hands to Make Sanctions Work? Comparing EU and US Sanctioning Efforts. European Economic Review. 2020. № 130. P. 1–23.

12. Princeton University : OFAC Sanctioned Countries, 10 October 2024. URL: https://orpa.princeton.edu/export-controls/sanctioned-countries

13. McTaggart S. Sanctions: The Canadian and International Architecture. Ottawa : Library of Parliament, 2020. 18 p. URL: https://lop.parl.ca/staticfiles/PublicWebsite/Home/ Research Publications/BackgroundPapers/PDF/2019-45-e.pdf (дата звернення: 27.02.2026)

References:

1. Pro sanktsii: Zakon Ukrainy vid 14 serpnia 2014 roku № 1644-VII [On Sanctions: Law of Ukraine of 14 August 2014 No. 1644-VII]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text (date of access: 27.02.2026) [in Ukrainian].

2. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo pidvyshchennia efektyvnosti sanktsii, pov'iazanykh z aktyvamy okremykh osib: Zakon Ukrainy vid 12 travnia 2022 roku № 2257-IX [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Increasing the Effectiveness of Sanctions Related to the Assets of Certain Persons: Law of Ukraine of 12 May 2022 No. 2257-IX]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2257-IX#Text (date of access: 27.02.2026) [in Ukrainian].

3. Russia's war of aggression against Ukraine: Council extends economic sanctions for a further 6 months. (2025). Council of the European Union. Press release, 22 December 2025. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/12/22/russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-council-extends-economic-sanctions-for-a-further-6-months (date of access: 27.02.2026) [in English].

4. Shcherbaniuk, O. V. (2025). Stiahnennia v dokhid derzhavy pidsanktsiinykh aktyviv ta verkhovenstvo prava [Recovery of Sanctioned Assets in Favour of the State and the Rule of Law]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia PRAVO – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series LAW, Issue 89(3), 468–472. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.67 (date of access: 27.02.2026) [in Ukrainian].

5. Kolesnikova, M. V., & Hnidash, V. S. (2025). Konfiskatsiia rosiiskykh aktyviv dlia vidnovlennia Ukrainy: pravovi problemy realizatsii [Confiscation of Russian Assets for the Recovery of Ukraine: Legal Problems of Implementation]. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and Comparative Jurisprudence, Issue 04(2), 221–225. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.2.35 (date of access: 27.02.2026) [in Ukrainian].

6. Kotsiubko, I. V. (2025). Stiahnennia v dokhid derzhavy aktyviv pidsanktsiinykh osib: u poshukakh nalezhnoho sudu [Recovery of Assets of Sanctioned Persons in Favour of the State: In Search of the Proper Court]. Pravova derzhava – Constitutional State, No. 57, 50–62. URL: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.57.325382 (date of access: 27.02.2026) [in Ukrainian].

7. Stefanchuk, M. M., & Salenko, O. V. (2025). Yurysdyktsiinyi kontsept stiahnennia v dokhid derzhavy aktyviv pidsanktsiinykh osib [Jurisdictional Concept of Recovery of Assets of Sanctioned Persons in Favour of the State]. Pravova derzhava – Constitutional State, No. 59, 155–165. URL: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.59.340313 (date of access: 27.02.2026) [in Ukrainian].

8. Hrynenko, S. O. (2024). Problemy zastosuvannia spetsialnykh ekonomichnykh ta inshykh obmezhuvalnykh zakhodiv (sanktsii) vidpovidno do Zakonu Ukrainy "Pro sanktsii" [Problems of Application of Special Economic and Other Restrictive Measures (Sanctions) under the Law of Ukraine "On Sanctions"]. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal Scientific Electronic Journal, No. 6, 188–191. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/46 (date of access: 27.02.2026) [in Ukrainian].

9. Syniavska, O. Yu. (2021). Rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy kriz pryzmu pryntsypu yurydychnoi vyznachenosti: pravova otsinka shchodo obiektyvnosti zmistovoho napovnennia [Decisions of the National Security and Defense Council of Ukraine through the Prism of the Principle of Legal Certainty: Legal Assessment of the Objectivity of Content]. Forum prava – Law Forum, No. 5, 47–55. URL: http://doi.org/10.5281/zenodo.5529531 (date of access: 27.02.2026) [in Ukrainian].

10. Verkhovnyi Sud (2025). Suddia Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu rozpoviv pro praktyku VS u spravakh shchodo oskarzhennia sanktsii, zaprovadzhenykh RNBO Ukrainy [A Judge of the Grand Chamber of the Supreme Court Spoke about the Practice of the Supreme Court in Cases Concerning the Appeal of Sanctions Imposed by the National Security and Defense Council of Ukraine]. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1636273 (date of access: 27.02.2026) [in Ukrainian].

11. Weber, P. M., & Schneider, G. (2020). How Many Hands to Make Sanctions Work? Comparing EU and US Sanctioning Efforts. European Economic Review, 130, 1–23 [in English].

12. Princeton University (2024). OFAC Sanctioned Countries, 10 October 2024. URL: https://orpa.princeton.edu/export-controls/sanctioned-countries (date of access: 27.02.2026) [in English].

13. McTaggart, S. (2020). Sanctions: The Canadian and International Architecture. Ottawa: Library of Parliament. 18 p. URL: https://lop.parl.ca/staticfiles/PublicWebsite/Home/ Research Publications/BackgroundPapers/PDF/2019-45-e.pdf (date of access: 27.02.2026) [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 342.9:340.134

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3120-3128

Коваленко Лариса Павлівна доцентка кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м.Харків, https://orcid.org/ 0000-0001-8788-4002

Поправко Артем Сергійович студент Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м.Харків, https://orcid.org/0009-0005-5235-6804

Колесников Максим Євгенович студент Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м.Харків, https://orcid.org/0009-0007-3772-735X

АКТУАЛЬНА СИСТЕМА ДЖЕРЕЛ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Анотація. Актуальна система джерел адміністративного права України — це багаторівнева ієрархія, що базується на Конституції України, ратифікованих міжнародних договорах (включаючи право ЄС) та законодавчих актах (особливо Закон України «Про адміністративну процедуру»). Вона включає також укази Президента, постанови Кабінету Міністрів України, відомчі акти, рішення Конституційного Суду України, практику ЄСПЛ та акти військово-цивільних адміністрацій.

Основні джерела адміністративного права (в порядку ієрархії):

1. Конституція України**:** Основний Закон, що визначає структуру виконавчої влади та права громадян.
2. Міжнародні договори**:** Ратифіковані Верховною Радою (мають пріоритет у разі суперечності).
3. **Законодавство ЄС:** Важливий елемент євроінтеграції, що впливає на норми права.
4. Закони України**:**
   - **ЗУ «Про адміністративну процедуру» (2022):** Фундаментальний акт («кодекс» публічної адміністрації).
   - **Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП):** Ключовий акт адміністративної відповідальності.
   - Спеціальні закони (про центральні органи виконавчої влади, про місцеве самоврядування тощо).
5. Підзаконні нормативно-правові акти**:**
   - Укази та розпорядження Президента України.

- Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України.
- Накази міністерств, ЦОВВ, місцевих держадміністрацій.

6. Акти військово-цивільних адміністрацій**:** Особливі джерела в умовах воєнного стану.

7. Акти судових органів**:**

Рішення Конституційного Суду України (тлумачення та скасування норм).

Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Сучасна система характеризується високою динамічністю, євроінтеграційними змінами та значною кількістю актів, що регулюють діяльність публічної адміністрації.

Система джерел адміністративного права є сукупністю всіх нормативно-правових приписів у галузі адміністративно-правових відносин.

Сучасна система джерел адміністративного права України включає у себе: Своєрідність сучасної системи джерел адміністративного права України пов’язана із тим, що важливим джерелом адміністративного права виступають акти військово-цивільних адміністрацій, практика Європейського суду з прав людини набирає усе більшої ваги, а євроінтеграція надає усе більшого значення законодавству ЄС як джерелу адміністративного права. Важливим є й позазаконодавчі соціальні регулятори, на які звертає увагу Конституційний Суд України в контексті аналізу принципу верховенства права.

Ключові слова: Закон України «Про правотворчу діяльність», Європейський суд по правам людини, європеїзація, впровадження, нормативно-правовий акт.

Larisa Pavlivna Kovalenko Associate Professor of the Department of Administrative Law and Administrative Activities, Yaroslav the Wise National University of Law, Kharkiv, https://orcid.org/ 0000-0001-8788-4002

Artem Serhiyevich Popravko, student, Yaroslav the Wise National University of Law, Kharkiv, https://orcid.org/0009-0005-5235-6804

Maksym Evgenovich Kolesnikov, student, Yaroslav the Wise National University of Law, Kharkiv, https://orcid.org/0009-0007-3772-735X

CURRENT SYSTEM OF SOURCES OF ADMINISTRATIVE LAW

Abstract. The current system of sources of administrative law of Ukraine is a multi-level hierarchy based on the Constitution of Ukraine, ratified international treaties (including EU law) and legislative acts (especially the Law of Ukraine "On Administrative Procedure"). It also includes decrees of the President, resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine, departmental acts, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, practice of the ECtHR, and acts of military-civilian administrations.

Main sources of administrative law (in order of hierarchy):

1. The Constitution of Ukraine: The Basic Law, which defines the structure of the executive power and the rights of citizens.

2. International treaties: Ratified by the Verkhovna Rada (have priority in case of conflict).

3. EU Legislation: An important element of European integration that affects legal norms.

4. Laws of Ukraine:

1. Law "On administrative procedure" (2022): Fundamental act ("code" of public administration).

2.Code of Ukraine on Administrative Offenses (KUpAP): Key act of administrative responsibility.

3. Special laws (on central bodies of executive power, on local self-government, etc.).

5. Bylaws:

0. Decrees and orders of the President of Ukraine.

1. Resolutions and orders of the Cabinet of Ministers of Ukraine.

2. Orders of the ministries, Central Committee of the Russian Federation, local state administrations.

6. Acts of military-civilian administrations: Special sources under martial law conditions.

7. Acts of judicial bodies:

Decision of the Constitutional Court of Ukraine (interpretation and cancellation of norms).

Practice of the European Court of Human Rights (ECtHR).

The modern system is characterized by high dynamism, European integration changes and a significant number of acts regulating the activities of public administration.

The system of sources of administrative law is a set of all normative legal prescriptions in the field of administrative legal relations.

The modern system of sources of administrative law of Ukraine includes: The peculiarity of the modern system of sources of administrative law of Ukraine is connected with the fact that acts of military-civilian administrations are an important source of administrative law, the practice of the European Court of Human Rights is gaining more and more weight, and European integration gives more and more importance to EU legislation as a source of administrative law.

Extra-legislative social regulators are also important, which the Constitutional Court of Ukraine draws attention to in the context of analyzing the principle of the rule of law.

Keywords: Law of Ukraine "On Law-Making Activity", European Court of Human Rights, Europeanization, implementation, legal act.

Постановка проблеми. Під **джерелами адміністративного права** розуміють сукупність зовнішніх правових форм, які входять до структури відповідного адміністративно-правового механізму регулювання адміністративно-правових відносин.

Ознаки джерел адміністративного права, зокрема: офіційні приписи; форма вираження письмова, електронна, конклюдентна, знакова, звукова, сигнали світлом; загальнообов'язковість; нормативність; мають певну форму; багаторазовість застосування; визначені межі дії у часі, просторі та за колом осіб; системність; відсутність загальногалузевого кодифікованого акта; переважна кількість підзаконних нормативно-правових актів у системі джерел адміністративного права; об'єктивація матеріальних, процесуальних і процедурних адміністративно-правових норм. Як зазначається у спеціальній літературі з теорії права склався досить уніфікований підхід до систематизації джерел права як України, так і закордонних країн. До них належать: «правовий звичай; судовий прецедент; правова доктрина; договори нормативного змісту; релігійні норми; принципи права; судова практика; нормативні правові акти, а також принципи та норми міжнародного права та договори між державами»[2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні напрямки вдосконалення системи джерел адміністративного права, досліджувалися у роботах М.В. Афанасьєвої, О.І. Баїк, В.О. Басс, І.Г. Богатюк, В.О. Голуб, А.Т. Комзюка та ін. Наведені джерела права у різних поєднаннях широко застосовуються у сучасних системах адміністративного права. Їхнє поєднання та пріоритетність залежать від різних соціальних факторів та явищ державно-правової дійсності, що є підставами для правотворчості сфері публічного адміністрування. Такі фактори та явища займають різні рівні правові групи:

- по-перше, матеріальний, пов'язаний з розвитком економічних відносин того чи того суспільства та держави, а також станом політичних, соціальних, історичних й інших умов їхньої життєдіяльності;

- по-друге, ідеальний, той, що чітко демонструє взаємозв'язок панівних уявлень (філософських, наукових, релігійних) про засади публічного адміністрування та установок правосвідомості й правової культури суспільства на певному історичному етапі;

- по-третє, формально-юридичний, пов'язаний зі встановленням у державі основних та допоміжних правових форм зовнішнього вираження адміністративно-правових норм та інших адміністративно-правових засобів регулювання суспільних відносин у сфері публічного адміністрування, які, зі свого боку, мають різні характеристики нормативності.

Мета статті – дослідити напрямки вдосконалення системи джерел адміністративного права, її сутності, охарактеризувати нормативно-правові основи системи джерел адміністративного права, виокремити проблеми, розробити конкретні шляхи вдосконалення системи джерел адміністративного права в умовах воєнного стану в контексті європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. У сучасному національному адміністративному праві найвищий рівень нормативності мають законодавчі нормативні праві акти (Конституція України, закони, кодекси), а також підзаконні нормативні правові акти й адміністративно-правові договори. В окремих випадках, пов'язаних із необхідністю усунення прогалин у правовому регулюванні, законодавчих та підзаконних джерел або їхньою невідповідністю законодавству, джерелом адміністративного права допускається використання правового звичаю, правової доктрини, принципів права, принципів та норм міжнародного права , а також судового прецеденту та судової практики[3].

В адміністративному праві України відсутній єдиний правовий каркас (офіційна ієрархія) для і нормативних правових актів як основних джерел адміністративно-правових норм.

У науці адміністративного права існують такі джерела адміністративного права: адміністративне законодавство, правовий звичай, правовий прецедент (судова практика), принципи адміністративного права та інші.

Джерелами адміністративного права є:

1. Конституція України - Основний Закон України[4];

2. Міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Закон України "Про міжнародні договори України" визначає порядок укладання, ратифікації, виконання та денонсації міжнародних договорів України з метою забезпечення її національних інтересів.

3. Закони:

а) кодекси України (далі - кодекс), наприклад : КАСУ;

б) закони України (далі - первинний закон), наприклад : Закон України «Про народовладдя через всеукраїнський референдум»[1];

в) закони України про внесення змін до кодексу, первинного закону (далі - закон про внесення змін), наприклад: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України»;

г) закони України про надання згоди Верховною Радою України на обов’язковість або денонсацію міжнародного договору України (далі - закон про міжнародний договір), наприклад, «Про приєднання України до Договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право»;

4. Закон України про затвердження (далі - закон про затвердження):

а) Регламент Верховної Ради України, наприклад,: «Про Регламент Верховної Ради України», Закон України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», ухвалений у терміновому порядку Верховною Радою України саме у день початку повномасштабної війни на території України − 24.02.2022 р. за № 2102-IX;

б) Державного бюджету України;

в) загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших, утворених відповідно до законів України, військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

г) державних символів України;

г) інших правових актів Верховної Ради України або норм права у визначених Конституцією України та (або) законом випадках.

5. Схвалення чи затвердження нормативно-правових актів інших органів у визначених Конституцією України випадках (далі - закон про схвалення):

а) указів Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації, наприклад: Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України» від 25 березня 2021 року № 121/2021;

б) рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

в) Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї;

г) інших визначених Конституцією України правових актів.

6. Підзаконні нормативно-правові акти:

а) постанови Верховної Ради України, що містять норми права (далі - постанови Верховної Ради України); наприклад: «Про деякі питання організації роботи Верховної Ради України дев'ятого скликання в умовах дії воєнного стану»;

б) укази Президента України, (далі - укази Президента України); наприклад, Указ Президента України №55/2025 20 січня 2025 року «Про відзначення державними нагородами України»;

в) постанови Кабінету Міністрів України, (далі - постанови Кабінету Міністрів України), наприклад,

Постанова Кабінету Міністрів України від 24 травня 2024 року № 600 «Про затвердження Порядку визначення та застосування граничних величин споживання електричної потужності»;

г) накази міністерств, (далі - накази міністерств), наприклад;

наказ Міністерства фінансів України від 26.11.2024 № 606 «Про внесення змін до Порядку повернення (перерахування) коштів, помилково або надміру зарахованих до державного та місцевих бюджетів»;

г) акти інших державних органів, (далі - нормативно-правові акти інших державних органів), наприклад, наказ Генерального прокурора від 22.02.2022 № 35 «Про затвердження Регламенту Офісу Генерального прокурора»;

д) постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим, постанови Ради міністрів Автономної Республіки Крим, накази міністерств Автономної Республіки Крим, (далі - нормативно-правові акти органів влади Автономної Республіки Крим);

е) розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, накази керівників структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій, (далі - акти

місцевих державних адміністрацій), наприклад, розпорядження Чернігівсь-кої обласної державної адміністрації «Про затвердження Регламенту» від 26 листопада 2024 р. № 933;

є) акти органів місцевого самоврядування, (далі - нормативно-правові акти місцевого самоврядування, наприклад: «З питань функціонувння Єдиногомісь-кого реєстру актів Харківської міської ради, міського голови та виконавчих органів ради та користування його даними» розпорядження Харківського міського голови № 614 від 27.03.2003 року.

7. Джерела acquis communautaire.

8. Рішення судових органів, наприклад, Практика Європейського Суду з прав людини, рішення Конституційного Суду України, зразкові рішення Верховного Суду.

9. Звичай;

10. Правова доктрина;

11. Неправові норми. Наприклад: Президент України, поклавши праву руку на Конституцію України і, за бажанням, на Пересопницьке Євангеліє проголошує присягу українському народові, підписує її та передає підписаний текст Голові Конституційного суду України.

12. Принципи;

13. Знаки, що нас оточують. Можна класифікувати за їхньою формою та способом передачі інформації.

♦ **Візуальні знаки:** це зображення або символи, які ми бачимо.

Наприклад:

▪ **Зображення місць для пасажирів з інвалідністю** у ваганах метро.

▪ **Дорожні знаки** для водіїв і пішоходів.

▪ **3D-пішохідний перехід.**

▪ Знаки на дитячих майданчиках, що забороняють вигул собак.

Прапори на морі, які попереджають про шторм або забороняють купання.

♦ Конклюдентні знаки: це невербальні сигнали або жести, що передають чітке повідомлення.

Наприклад:

▪ Жести регулювальника на дорозі.

▪ Інструкції стюардеси, які вона показує жестами перед польотом.

♦ Звукові сигнали: це звуки, що сповіщають про щось або подають команду. Наприклад:

▪ Сигнал повітряної тривоги.

▪ Дзвінок у школі для учнів.

♦ Сигнали кольором: це використання певних кольорів для передачі інформації. Наприклад:

▪ Світлофор на перехресті.

▪ Маяки на автомобілях поліції, швидкої допомоги та пожежної служби.

♦ Тактильні вібрації – «співаючі дороги», або музичні дороги.

Найменше в теорії адміністративного права проаналізовані інші форми джерел адміністративного права - неписані правові джерела.

До джерел адміністративного права можуть бути зараховані рішення Конституційного Суду України, оскільки внаслідок діяльності цього органу можуть вирішуватися питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та інші.

Джерело адміністративного права розуміємо як форму зовнішнього висловлювання і закріплення адміністративно-правових норм, й інших загальнообов'язкових регуляторів громадських відносин у адміністративно-правовій сфері, виходячи з яких норми адміністративного права виникають, змінюються, зупиняються і втрачають дію. Це уможливило сформулювати авторське визначення «джерел адміністративного права», під якими необхідно розуміти сукупність загальнообов'язкових приписів, які містяться у певній формі компетентного суб'єкта або кількох суб'єктів, які створюють, змінюють, зупиняють чи припиняють дію адміністративно-правової норми. Похідні джерела адміністративного права це такі, що доповнюють джерела загальнообов'язкового характеру, щоб конкретизувати, інтерпретувати адміністративно-правову норму, а також змінити, зупинити або припинити її дію. До похідних джерел адміністративного права зараховуємо рішення та висновки Конституційного Суду України, практику Європейського суду з прав людини та деякі акти судів загальної юрисдикції, зокрема зразкові рішення Верховного Суду з адміністративних справ, висновки щодо застосування норм адміністративного права, викладені у постановах Верховного Суду, судові рішення про визнання протиправними та недійсними нормативно-правові акти або їхні положення.

Було б правильно розглядати джерела права в широкому і вузькому значенні цього слова.У широкому значенні такими є всі правові акти, а у вузькому (або власному) – ті в яких фіксуються правові норми. За такого підходу до джерел права, безсумнівно, входять і судові рішення, включаючи постанови Конституційного суду України.

Специфічним джерелом адміністративного права, про яке варто згадати в цьому контексті, є неправові норми. Як і більшість вже описаних, за винятком законодавчих та підзаконних нормативних актів, вони належать до категорії непрямих форм сучасного вітчизняного права і мають значення вторинних джерел, що впливають на конструювання правових норм на рівні формування правосвідомості та правової культури різних суб'єктів нормотворення. Водночас у низці сучасних досліджень все-таки робляться спроби розглядати неправові норми джерелами адміністративного права.

Наприклад, електронне голосування; світловий сигнал різного кольору ліхтарем на військовій службі; сигнал світловою ракетою; реєстраційний номер облікової картки платника податків.

ВИСНОВОК. У підсумку, на нашу думку відсутність на законодавчому рівні чітко сформульованих поняття, видів джерел адміністративного права негативно впливає на захист прав, свобод, обов'язків приватнихосіб, правозастосовну практику.

Література

1.Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р.No2657-XII, зі змінами. URL: http: // https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text.

2. Коваленко Л.П. Деякі питання щодо систематизації інформаційного законодавства. Теорія і практика правознавства. - 2013. - Вип. 1. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/tipp_2013_1_17.

3. Коваленко Л.П. Деякі питання розмежування визначень галузі інформаційного права та галузі інформаційного законодавства . Юрист України. - 2012. - № 4. - С. 31-35. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2012_4_7.

4.Конституція України від 28 червня 1996 року No 254к/96-ВР. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2% D1%80#Text.

References:

1. Zakon Ukrayiny «Pro informatsiyu» vid 2 zhovtnya 1992 r. No2657-XII, zizminamy [Law of Ukraine «On Information» of October 2, 1992 No. 2657-XII, as amended]. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text [in Ukrainian].

2. Kovalenko L.P. Some questions regarding the systematization of information legislation. Theory and practice of jurisprudence. - 2013. - Issue 1. - Access mode: http://nbuv.gov.ua/ UJRN/tipp_2013_1_17.

3. L.P. Kovalenko Some issues of distinguishing the definitions of the field of information law and the field of information legislation. Lawyer of Ukraine. - 2012. - No. 4. - P. 31-35. - Access mode: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2012_4_7.

3.Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku No 254k/96-VR [Constitution of Ukraine of June 28 1996, No 254k/96-VR]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2 54%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 341.645:340.12

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3129-3142

Корецька Вікторія Віталіївна кандидат юридичних наук, доцент кафедри права факультету бізнесу і права, Луцький національний технічний університет, Луцьк, https://orcid.org/0000-0002-5685-5337

ОКРЕМІ СУДДІВСЬКІ ДУМКИ ЯК МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ МЕЖ СУДОВОГО АВТОРИТЕТУ В МІЖНАРОДНОМУ СУДІ

Анотація. У статті досліджується співвідношення окремих суддівських думок та інституційного авторитету Міжнародного Суду ООН. Відштовхуючись від тривалої полеміки, у якій окремі думки трактуються або як «внутрішня критика», що послаблює переконливість рішень, або як необхідний елемент колегіального правосуддя, авторка пропонує контекстуально зумовлене пояснення їхньої функції. Показано, що у практиці Суду окремі думки (думки, що виражають незгоду, самостійні думки та заяви) є поліфонічним інструментом, який дозволяє суддям публічно артикувати власні підходи до права і фактів спору. Концептуально «авторитет» визначається у веберівському сенсі як легітимне здійснення влади, а легітимність аналізується через кластери згоди, процедурних підстав (вхідна легітимність) та результатів (вихідна легітимність). Доводиться, що аргументи про «шкоду» окремих думок апелюють до ризиків для вихідної легітимності (сумніви у правильності вирішення спору, зниження схильності до виконання та ослаблення авторитетності тлумачення норм), а також до ризиків для вхідної легітимності (порушення таємності нарад, потенційний тиск на суддів, сумніви у неупередженості та деліберативній якості міркувань). Водночас ці аргументи часто спираються на уявлення про ієрархічно організовану структуру судової влади, нехарактерну для Міжнародного Суду. Використовуючи аналітичну рамку М. Дамашки, стаття обґрунтовує, що Суд доцільніше розуміти як координатно структуровану інституцію, де відсутні класичні внутрішні «стримування і противаги», властиві національним системам, а примусове забезпечення виконання рішень є обмеженим. За таких умов окрема суддівська думка виконує інституційну роль механізму оцінювання та уточнення меж повноважень Суду в конкретних функціях; напруження між індивідуальним і колегіальним авторитетом постає не патологією, а структурною ознакою координатної моделі. Запропонований підхід створює основу для послідовнішої інтерпретації окремих думок у правотворчій і правотлумачній спільноті та може бути застосований до інших міжнародних судів і трибуналів. Стаття завершується висновками щодо стандартів добросовісного використання окремих думок суддями та відповідальної рецепції цих текстів учасниками міжнародно-правових інтерпретаційних спільнот.

Ключові слова: окрема суддівська думка, Міжнародний Суд ООН, судовий авторитет, інституційний авторитет, легітимність, міжнародне правосуддя, міжнародне право.

Viktoriia Koretska Candidate of Legal Sciences (PhD in Law), Associate Professor of the Department of Law, Faculty of Business and Law, Lutsk National Technical University, Lutsk, https://orcid.org/0000-0002-5685-5337

SEPARATE OPINIONS AS A MECHANISM FOR SHAPING THE BOUNDARIES OF JUDICIAL AUTHORITY AT THE INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE OF THE UNITED NATIONS

Abstract. The article examines the relationship between separate opinions and the institutional authority of the International Court of Justice of the United Nations. Proceeding from a long-standing debate in which separate opinions are construed either as a form of "internal criticism" that weakens the persuasive force of judgments or as a necessary element of collegial adjudication, the author advances a contextually conditioned explanation of their function. It is demonstrated that in the practice of the Court, separate opinions (including dissenting opinions, separate opinions in the strict sense, and declarations) constitute a polyphonic instrument that enables judges publicly to articulate their own approaches to the law and to the facts of the dispute.

Conceptually, "authority" is defined in the Weberian sense as the legitimate exercise of power, while legitimacy is analysed through the clusters of consent-based legitimacy, procedural grounds (input legitimacy), and results-based grounds (output legitimacy).

The article argues that claims concerning the "harmful" effects of separate opinions appeal to risks for output legitimacy (doubts as to the substantive correctness of dispute settlement, a reduced propensity to comply with judgments, and a weakening of the authoritative force of legal interpretation), as well as to risks for input legitimacy (breaches of the secrecy of deliberations, potential pressure exerted upon judges, and concerns regarding impartiality and the deliberative quality of reasoning).

At the same time, such arguments frequently rely upon assumptions derived from a hierarchical conception of judicial authority that does not correspond to the institutional structure of the International Court of Justice. Drawing upon the analytical framework developed by Mirjan Damaška, the article contends that the Court is more appropriately understood as a coordinate-type institution, in which the classic internal "checks and balances" characteristic of domestic systems are absent and in which the coercive enforcement of decisions is limited. Under such conditions, the separate opinion performs an institutional function as a mechanism for evaluating and clarifying the limits of the Court's authority in the exercise of its specific functions. The tension between the authority of the individual judge, manifested through a separate opinion, and the authority of the Court as a collegial body, manifested through its judgment, is

therefore not a pathological phenomenon but a structural feature of the coordinate model.

The proposed approach provides a foundation for a more consistent interpretation of separate opinions within the international law-making and interpretative community and may be extended to other international courts and tribunals. The article concludes with reflections on standards for the conscientious use of separate opinions by judges and on the responsible reception of such texts by members of international legal interpretative communities.

Keywords: separate opinion, International Court of Justice of the United Nations, judicial authority, institutional authority, legitimacy, international adjudication, international law.

Постановка проблеми. У сучасній доктрині міжнародного права практика окремих суддівських думок у Міжнародному Суді Організації Об'єднаних Націй продовжує залишатися предметом суперечливої оцінки. З одного боку, вона розглядається як невід'ємний атрибут колегіального правосуддя та прояв інтелектуальної автономії судді; з іншого — як фактор, здатний послаблювати авторитет Суду, знижувати переконливість його рішень та підривати довіру до міжнародного правосуддя загалом. Попри значний обсяг теоретичних дискусій, питання про те, яким саме чином окрема суддівська думка впливає на інституційний авторитет Суду, залишається концептуально не з'ясованим.

Проблемність полягає насамперед у тому, що аргументація як критиків, так і прихильників окремих суддівських думок часто спирається на неартикульовані припущення щодо природи судового авторитету. Зазвичай авторитет Суду ототожнюється з єдністю позиції та монолітністю рішення, тоді як публічна фіксація розбіжностей між суддями інтерпретується як ознака внутрішньої нестабільності. Водночас така оцінка нерідко переносить на міжнародний рівень моделі, притаманні ієрархічно організованим національним судовим системам, не враховуючи специфіки інституційної структури Міжнародного Суду, який функціонує в умовах відсутності розвинених механізмів примусового забезпечення виконання рішень і значною мірою покладається на визнання своєї легітимності державами.

У результаті виникає теоретична прогалина: відсутня цілісна концепція, яка б пояснювала місце окремої суддівської думки в структурі інституційного авторитету Суду з урахуванням його координатної організації, згодової юрисдикції та особливостей міжнародного правопорядку. Не з'ясовано, чи справді напруження між індивідуальним авторитетом судді та авторитетом Суду як колегіального органу має деструктивний характер, чи, навпаки, є функціонально необхідним елементом підтримання легітимності та визначення меж судових повноважень.

Отже, наукова проблема полягає у потребі переосмислення співвідношення між окремими суддівськими думками та судовим авторитетом у

Міжнародному Суді через призму структурних характеристик міжнародного правосуддя, що дозволить уникнути механічного застосування моделей, неадекватних його інституційному контексту, та сформувати більш послідовне теоретичне пояснення ролі цієї практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика окремих суддівських думок у практиці Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй систематично порушується в науковій літературі насамперед у зв'язку з питанням їхнього впливу на інституційний авторитет Суду та переконливість його рішень. Однією з найбільш послідовних критичних позицій є підхід Й. Каммергофера, який, аналізуючи рішення у справі «Нафтові платформи» (Ісламська Республіка Іран проти Сполучених Штатів Америки), поставив під сумнів доцільність значної кількості індивідуальних думок, пов'язуючи їх із потенційним послабленням авторитету Суду в умовах відсутності ефективних механізмів примусу до виконання його рішень [1].

Більш комплексний теоретичний аналіз співвідношення окремих думок і судового авторитету запропоновано у статті Гемі Містрі «Різні набори ідей у нас у голові: окрема суддівська думка та авторитет у Міжнародному Суді», у якій авторка демонструє, що полеміка навколо допустимості та функціональної ролі окремих думок зумовлена різними концептуальними уявленнями про природу судової влади та її легітимність [2]. Містрі переконливо показує, що дискусія виходить за межі формальної процедури й торкається глибинних моделей інституційного авторитету, притаманних різним правовим традиціям.

Значний внесок у розроблення процедурного виміру цієї проблематики зробили Торе Нойман та Бруно Сімма, які у розділі «Прозорість у міжнародному судочинстві» розглянули співвідношення прозорості, таємності нарад і легітимності міжнародного правосуддя [3]. Автори наголошують, що публічна артикуляція позицій окремих суддів впливає не лише на сприйняття незалежності суддів, а й на поведінку держав, з огляду на підзвітність і політичний контекст міжнародного судочинства.

У ширшому контексті інституційних обмежень міжнародних судів проблему авторитету розглядає Джеффрі Даноф, який аналізує «судову трилему» міжнародних трибуналів — напруження між незалежністю, ефективністю та легітимністю [4]. У його підході окремі думки постають як один із чинників, що можуть як посилювати, так і ускладнювати сприйняття інституційної цілісності суду в умовах згодової юрисдикції та відсутності централізованого примусу [4]. Методологічне підґрунтя для осмислення структури судового авторитету становить праця М. Дамашки «Обличчя правосуддя і державний авторитет: порівняльний підхід до правового процесу», у якій розроблено типологію ієрархічних та координатних моделей здійснення правосуддя [5]. Застосування цієї аналітичної рамки до міжнародного правосуддя дозволяє поставити під сумнів припущення про те, що єдність судового голосу є необхідною умовою авторитету. Навпаки, у координатній моделі внутрішня

поліфонія може розглядатися як структурна особливість, а не як відхилення [5]. Історико-доктринальний контекст формування підходів до обмеження окремих думок простежується у матеріалах справи «Південно-Західна Африка» (друга стадія, 1966), до рішення у якій було долучено дев'ять окремих суддівських думок [6]. Саме після цієї справи у доктрині активізувалася дискусія щодо меж допустимого змісту таких текстів і їхнього впливу на сприйняття Суду.

Таким чином, сучасні дослідження демонструють відсутність єдності щодо нормативного значення окремих суддівських думок. Хоча проблема їхнього впливу на авторитет Суду неодноразово порушувалася, системна спроба пояснити це співвідношення з урахуванням інституційної структури Міжнародного Суду та специфіки міжнародного правопорядку залишається обмеженою [2]. Саме цю прогалину й покликана заповнити дана стаття.

Метою статті є теоретичне переосмислення співвідношення між окремою суддівською думкою та інституційним авторитетом Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй шляхом формування контекстуально зумовленої моделі їх взаємодії. Стаття спрямована на з'ясування того, чи справді напруження між індивідуальним суддівським авторитетом, виявленим через окрему суддівську думку, та авторитетом Суду як колегіального органу має деструктивний характер для легітимності міжнародного правосуддя, чи, навпаки, є структурно необхідним елементом координатної моделі здійснення судової влади [4]. У межах цієї мети здійснюється концептуальне уточнення змісту понять «судовий авторитет» і «легітимність» у міжнародно-правовому контексті, аналізуються аргументи, що обґрунтовують критику окремих суддівських думок через категорію авторитету, а також обґрунтовується інституційна функція окремої суддівської думки як механізму окреслення та уточнення меж повноважень Суду в умовах обмеженого примусового забезпечення виконання його рішень [3].

Виклад основного матеріалу. Коментуючи рішення Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй, далі Міжнародний Суд, у справі «Нафтові платформи», Й. Каммергофер критично оцінив кількість окремих суддівських думок, долучених до рішення Суду. Наголошуючи, що «приєднання індивідуальних думок навряд чи можна вважати здоровою практикою», він підкреслював їх потенційно шкідливий вплив на авторитет Суду та силу його рішень [1]. Водночас така позиція не є ані унікальною, ані новою, подібні застереження неодноразово висловлювалися в науковій літературі [2]. Разом із тим прихильники права суддів на висловлення окремої суддівської думки розглядають її не як загрозу, а як елемент, що доповнює інституційний авторитет Суду, а іноді як складову, без якої цей авторитет не може повноцінно функціонувати. Попри тривалу й інтенсивну теоретичну дискусію щодо допустимості та доцільності окремих суддівських думок, як індивідуальних, так і спільних, наявні підходи не призвели до переконливого та загальноприйнятого вирішення цієї суперечки [2]. Розбіжності у ставленні до окремих суддівських

думок традиційно пояснюють відмінностями між континентальною правовою традицією та правовою традицією загального права. Проте навіть за умови, що можна умовно говорити про певні узагальнені континентальний і загально правовий підходи, лише небагато авторів намагаються з'ясувати, з яких причин ці традиції сформували саме такі моделі ставлення до окремих суддівських думок. Ще рідше зустрічається критичний аналіз перенесення припущень, характерних для цих традицій, на міжнародний рівень, який за своєю природою не ототожнюється ані з континентальною, ані із загально правовою системою [4].

Окремі дослідники намагалися уникнути цього концептуального глухого кута, зосереджуючи увагу не на правових традиціях як таких, а на специфічних особливостях міжнародного права, які можуть аргументувати як на користь дозволу, так і на користь обмеження практики окремих суддівських думок [2;4]. Однак цілісної спроби подолати зазначене протиріччя здійснено не було. Хоча чимало критиків стверджують, що окрема суддівська думка здатна послаблювати авторитет відповідного суду чи трибуналу та підривати вагу його рішень, лише один із авторів запропонував пояснення того, яким саме чином окрема суддівська думка може завдавати шкоди судовому авторитету як такому. У статті пропонується контекстуально послідовне й водночас контекстуально обумовлене розуміння теорії та практики окремих суддівських думок у Міжнародному Суді, яке може слугувати підґрунтям для їх подальшого аналізу суддями, науковцями та практиками [5].

Хоча безпосереднім об'єктом дослідження є саме окремі суддівські думки у практиці Міжнародного Суду, що в масштабах міжнародного права може здаватися відносно вузькою темою, значення запропонованого аналізу є ширшим[7]. По перше, кожен, хто звертається до юриспруденції Суду, неминуче стикається з множинністю позицій, які супроводжують рішення, ухвали або консультативні висновки, а їх сприйняття залежить від попередніх теоретичних уявлень інтерпретатора [8]. По друге, практика окремих суддівських думок відкриває можливість ширшого аналізу природи інституційного авторитету Міжнародного Суду, хоча в межах цієї статті завдання полягає в тому, щоб визначити місце окремої суддівської думки в структурі цього авторитету, отримані висновки можуть бути застосовані й до інших аспектів судової процедури та інституційної практики [9]. По третє, запропонована теоретична модель має потенціал застосування і до інших міжнародних судів та трибуналів, допомагаючи осмислити, як елементи їхньої процесуальної діяльності співвідносяться з характером інституційного авторитету [10].

Звертаючись до аналітичної концепції М. Дамашки щодо типології систем правосуддя, обґрунтовується, що Міжнародний Суд доцільніше характеризувати не як ієрархічно організовану систему, в межах якої окрема суддівська думка вступала б у конфлікт зі структурою авторитету, а як систему координатного типу [5]. У такій системі окрема суддівська думка не суперечить інституційному авторитету, а може виступати його складовим елементом. У подальшому буде

сформульовано теорію інституційної функції окремих суддівських думок у Міжнародному Суді та пояснено, чому критика, що апелює до авторитету, є некоректною саме в цьому контексті [11]. Основою цієї теорії є теза про те, що за відсутності розвиненої системи інституційних стримувань і противаг, характерної для ієрархічних моделей, окрема суддівська думка у координатній системі виступає необхідним механізмом окреслення та уточнення меж авторитету Суду при здійсненні конкретних функцій [4]. Таким чином, твердження про існування напруження між авторитетом окремого судді, виявленим через його окрему суддівську думку, та авторитетом Суду як інституції, виявленим у його рішенні, є коректним описом ситуації [2]. Проте трактування цього напруження як явища, що має виключно негативний характер, є хибним, оскільки співвідношення між рішенням Суду та окремою суддівською думкою відображає внутрішню динаміку між індивідуальним суддею та колегіальним органом у процесі нарад і підготовки тексту рішення [3].

Окремі суддівські думки становлять усталений елемент міжнародної судової практики. Йдеться про письмові тексти, що додаються до рішення суду та можуть фігурувати під різними традиційними назвами, зокрема окрема думка, самостійна думка, думка меншості, індивідуальна думка або заява [12]. Такі тексти можуть бути підготовлені як одним суддею, так і кількома суддями спільно [13]. У практиці Міжнародного Суду використовуються лише ті найменування, які прямо передбачені його Статутом та Регламентом [7]. Відтак у межах діяльності Суду вживаються терміни, що відповідають таким категоріям, як окрема думка, що виражає незгоду, самостійна думка та заява [11]. Незалежно від конкретного найменування, усі ці форми мають спільне функціональне призначення, вони є способом публічного викладення індивідуальної позиції судді щодо певних аспектів справи, яка відрізняється від позиції Суду як колегіального органу, зафіксованої в офіційному рішенні [9].

Право судді на викладення окремої суддівської думки прямо закріплене у Статуті Суду [7]. У процесі розвитку практики навколо цього положення сформувалося розуміння його як широкого та такого, що реалізується на розсуд судді [8]. Саме з цим пов’язаний поліфонічний характер юриспруденції Суду, який став однією з його характерних рис. На практиці, і не без дискусій, окрема суддівська думка може стосуватися будь якого питання права, факту або навіть політики, яке, на переконання судді або групи суддів, порушене у справі та має значення для її належного вирішення. При цьому суддя може виходити з власного розуміння предмета спору та його правових меж [8]. Хоча в більшості випадків окремі суддівські думки обмежуються коментарем до конкретних фрагментів мотивувальної частини рішення, існує також практика викладення у формі окремої думки розгорнутих альтернативних рішень або комплексних міркувань щодо ширших правових проблем, порушених у справі [9].

В історії Суду простежується підтримка ідеї обмеження змісту окремих суддівських думок лише поясненням розбіжностей із рішенням або відступу від

нього, або ж звуження їхнього змісту до меж, окреслених мотивувальною частиною рішення Суду [9]. Найбільш системне обґрунтування такої обмежувальної теорії було запропоновано тодішнім Головою Суду сером Персі Спендером після ухвалення надзвичайно суперечливого рішення на другій стадії справи «Південно Західна Африка», до якого було долучено дев'ять окремих суддівських думок [6]. Попри те що зазначений підхід отримав певну підтримку, він викликав серйозний спротив з боку тих суддів, чиї позиції могли б бути обмежені внаслідок його реалізації [9]. На їхню думку, звуження змісту окремої суддівської думки позбавляло б суддів можливості відкрито висловлювати незгоду з базовою логікою та концептуальними засновками рішення Суду [9]. У підсумку, хоча в інституційній культурі може існувати тенденція до стриманості та лаконічності, судді зберегли свободу формулювати свої окремі суддівські думки відповідно до власного бачення їх функції [8].

Окремі суддівські думки супроводжували всі типи рішень Суду, зокрема рішення по суті спору, рішення щодо попередніх заперечень, консультативні висновки та процесуальні ухвали [9]. Традиційно різні форми окремих суддівських думок асоціюються з певним спектром незгоди, на одному полюсі перебувають думки, що прямо фіксують незгоду з рішенням, на іншому полюсі перебувають заяви, а між ними перебувають самостійні думки. Однак таке лінійне уявлення про типологію є спрощеним [12]. Кваліфікація конкретної окремої суддівської думки залежить насамперед від її автора, а вибір найменування зумовлюється характером, обсягом та інтенсивністю розбіжностей, що в ній висловлюються [11]. Не є рідкістю ситуація, коли одна окрема суддівська думка поєднує елементи, які традиційно сприймаються як вираження незгоди, з фрагментами, що мають радше пояснювальний або декларативний характер.

З урахуванням того, що судді різних правових традицій активно користуються правом на окрему суддівську думку, а рішення без жодної окремої позиції є радше винятком, ніж правилом, ця практика стала органічною складовою інституційної культури Міжнародного Суду [9]. Водночас відсутня узгоджена позиція щодо її нормативного значення [2]. Попри те що категорія авторитету часто фігурує в аргументації як критиків, так і прихильників окремих суддівських думок, зазвичай не уточнюється, який саме вимір авторитету Суду може бути послаблений або посилений цією практикою і яким чином [14]. Хоча неможливо достеменно визначити, які саме інтелектуальні передумови лежать в основі наявних позицій у дискусії, застосування окресленої концептуальної рамки дозволяє побачити, що ці дебати по різному взаємодіють із різними моделями нормативної легітимності [15].

Таке розуміння авторитету однаковою мірою стосується як рішень Суду, так і окремих суддівських думок [2]. Окрема суддівська думка, будучи формою публічного вираження індивідуальної позиції судді, виступає інструментом впливу та переконання у публічному просторі, у цьому сенсі вона є проявом індивідуальної суддівської влади, а за умови її визнання легітимною, формою

індивідуального суддівського авторитету [13]. Якщо ж йдеться про спільну думку кількох суддів, вона відображає поєднання їхніх індивідуальних авторитетів [12]. Таким чином, обговорення співвідношення між окремими суддівськими думками та судовим авторитетом є частиною ширшої проблематики взаємодії між індивідуальним авторитетом судді та інституційним авторитетом суду, а також питання про роль окремого судді у структурі міжнародного правосуддя [16].

Розуміння окремої суддівської думки як прояву індивідуального суддівського авторитету дозволяє чіткіше відмежувати її від інших форм критики судових рішень, зокрема від позицій, що висловлюються представниками держав, науковцями чи іншими суб'єктами, які не мають статусу судді [11]. Саме службове становище судді та його участь у розгляді конкретної справи надають окремій суддівській думці того виміру, який Вебер називав харизматичним авторитетом [13]. Її потенційна конфліктність пов'язана не лише з фактом розбіжності, а з тим, що цю розбіжність формулює суддя, який був частиною колегії, що ухвалила рішення [11].

Проблематика авторитету набуває особливої ваги в контексті міжнародного правосуддя [16]. З огляду на домінування держав як ключових суб'єктів міжнародних відносин та залежність міжнародних судів від їхньої згоди й співпраці, такі суди не мають розвинених механізмів примусового забезпечення виконання своїх рішень, а здатність реалізувати власну волю всупереч опору є обмеженою [4]. Саме тому міжнародні суди значною мірою покладаються на визнання їхньої легітимності та легітимності їхніх рішень як передумову дотримання й співпраці з боку держав [4]. Усі держави, учасниці Статуту Суду, прийняли формальні критерії легітимності ухвалення рішень, зокрема правила щодо кворуму, необхідного для прийняття рішень, обов'язок оприлюднювати імена суддів, які брали участь у розгляді конкретної справи, а також право суддів викладати окремі суддівські думки [7]. Водночас переконання, що окремі суддівські думки завдають шкоди авторитету Суду, зберігається від часу підготовки Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя, попередниці Міжнародного Суду, а ще раніше з періоду переговорів щодо створення Постійної палати третейського суду [9].

Найчіткіше цю позицію формулює Каммергофер [1]. На його думку, за відсутності «стабільної політичної організації, поділу влади та ефективного забезпечення виконання судових рішень виконавчою владою» Міжнародний Суд змушений спиратися насамперед на «переконливість власних проголошень», а тому він «не може дозволити собі мати "внутрішніх", "офіційних" критиків» [1].

Хоча й національні суди інколи стикаються з проблемою забезпечення виконання рішень органами виконавчої влади, міжнародні суди й трибунали не володіють тією традицією визнання та звичною повагою до їхньої владної сили ухвалювати рішення, яка характерна для внутрішньодержавних судових систем [15].

Національна судова влада має змогу закріплювати репутацію компетентного органу ухвалення рішень у буденних, тобто неполітизованих і неконфліктних, справах [15]. Натомість міжнародні суди й трибунали, і насамперед Міжнародний Суд, здебільшого розглядають високополітизовані, гостро оспорювані та резонансні великі справи, що додатково випробовує їхній судовий авторитет [16]. При цьому саме такі справи, частково через їх масштабність або чутливість, нерідко супроводжуються найбільшою кількістю окремих суддівських думок [10]. Отже, занепокоєння щодо крихкості міжнародного судового авторитету виглядає зрозумілим [4].

Незалежно від того, чи йдеться про владну силу Суду ухвалювати рішення, чи про його владну силу здійснювати тлумачення, аргументи проти окремих суддівських думок, засновані на категорії авторитету, часто спираються на припущення, що сам факт виявлення розбіжностей між суддями породжує сумніви у змістовній правильності рішення Суду [2]. Якщо виходити з функції Суду як інституції вирішення спорів, то оприлюднення незгоди суддів щодо застосовного права та способу його застосування до фактів конкретного спору послаблює претензію Суду на остаточне врегулювання спору [4]. Це, своєю чергою, зменшує сприйману легітимність рішення Суду за результатами та знижує ймовірність його виконання сторонами [4]. У судових системах, де передбачено апеляційний перегляд, окремі суддівські думки можуть підтримувати мотивацію незадоволеної сторони продовжувати процес, використовуючи викладені у них аргументи [3]. Натомість за відсутності механізму апеляційного перегляду в Міжнародному Суді окремі суддівські думки можуть підтвердити суб’єктивне відчуття скривдженості сторони та посилити її схильність до невиконання рішення Суду [4]. Однак цей аргумент не зводиться лише до поведінки сторін після ухвалення рішення [4]. З огляду на те, що юрисдикція Суду за статтею 36 його Статуту має переважно погоджувальний характер, держави можуть ще на ранніх стадіях провадження визначатися, чи готові вони прийняти і виконувати рішення та ухвали Суду у потенційних спорах [7]. Тому, оцінюючи вплив окремих суддівських думок на владну силу Суду ухвалювати рішення, слід враховувати не лише їхній ефект щодо конкретного рішення, до якого вони долучені, а й їхній вплив на загальну владну силу Суду ухвалювати рішення та на типові моделі поведінки держав у провадженнях перед Судом [14].

Якщо ж розглядати питання з позиції владної сили Суду здійснювати тлумачення, слід підкреслити, що хоча рішення Міжнародного Суду не є формальним джерелом міжнародного права, вони виступають допоміжним засобом визначення правових норм [7]. З огляду на різноманітний склад Суду, який має відображати міжнародне співтовариство держав, формулювання Судом правила звичаєвого міжнародного права може мати значний рівень авторитетності для цілей встановлення змісту права [8]. Додатково цю авторитетність підсилює інституційне та системне положення Суду як головного судового

органу Організації Об'єднаних Націй, уявлення про його потенціал у частині роз'яснення та розвитку міжнародного права є доволі усталеним [16]. Відтак, зважаючи на відносну рідкість спорів і запитів, Суд рідко отримує можливість повторно висловитися щодо того самого правового питання, тому кожне його висловлювання про зміст права у рішенні має значний авторитетний потенціал [9]. У цьому контексті окремі суддівські думки, які підкреслюють слабкі місця або вказують на недоліки у тлумаченні Судом правових норм, як договірних, так і звичаєвих, здатні послаблювати рівень консенсусу, який поступово формується довкола відповідної інтерпретації у ширшій міжнародній правотворчій і правотлумачній спільноті [8].

У межах легітимності за процедурними підставами традиційна критика окремих суддівських думок зводиться до того, що вони нібито підривають таємність судового процесу [3]. Таємність розглядається як характеристика провадження, покликана підтримувати фактичну або сприйману незалежність і неупередженість суддів [3]. Незалежність судової влади, у свою чергу, є складовою принципу верховенства права і центральним елементом ідеї здійснення правосуддя [15]. Незалежність суддів, як інституції загалом, так і кожного судді в її складі, становить один із ключових критеріїв процедурної легітимності і, відповідно, одне з основних джерел авторитету [15]. У новішій літературі Бруно Сімма та Торе Нойман пояснювали, що сенс таємності нарад полягає у недопущенні ситуації, коли уряди могли б моніторити поведінку суддів і впливати на них шляхом непрямого дисциплінування, зокрема використовуючи інформацію з нарад для перешкоджання повторному обранню судді [3]. Дункан Френч, наприклад, висловлював припущення, що те, що суддя Віраманрі не був переобраний на другий строк, могло бути пов'язане з позиціями, яких він дотримувався у своїх окремих думках у Міжнародному Суді [9]. Поза межами аспекту незалежності, окрема суддівська думка, яка створює враження, що рішення Суду було ухвалене без повного та належного розгляду всіх питань, які, з точки зору автора, поставали зі справи, може поставити під сумнів легітимність рішення Суду [3].

Отже, окремі суддівські думки можуть сприйматися як такі, що негативно впливають і на процедурну, і на результативну інституційну легітимність, а ці міркування здатні підживлювати тезу про підрив інститу-ційного авторитету [4]. Переконливість таких тверджень, як і будь якої концепції цього співвідношення, залежить від конкретного інституційного контексту та структури інституційного авторитету, притаманної цьому контексту [5].

Висновки. Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що традиційна критика окремих суддівських думок у практиці Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй ґрунтується переважно на уявленні про судовий авторитет як про монолітну та ієрархічно організовану структуру, у межах якої єдність голосу є необхідною умовою легітимності [5]. Такий підхід виявляється концептуально обмеженим, оскільки переносить на міжнародний рівень моделі, характерні для

внутрішньодержавних судових систем, не враховуючи специфіки інституційної організації Суду та особливостей міжнародного правопорядку [16].

З'ясовано, що аргументи про «шкідливість» окремих суддівських думок апелюють до двох основних вимірів легітимності — результативного та процедурного [4]. У першому випадку висловлюються побоювання щодо послаблення переконливості рішень, зниження рівня їх виконання та зменшення авторитетності тлумачення норм міжнародного права [1]. У другому — йдеться про ризики для незалежності суддів, таємності нарад і деліберативної якості процесу [3]. Водночас у межах координатної моделі здійснення правосуддя, притаманної Міжнародному Суду, напруження між індивідуальною позицією судді та колегіальним рішенням не є відхиленням від інституційної норми, а становить її структурну характеристику [5].

Окрема суддівська думка постає не лише як форма індивідуального самовираження, а як інституційний механізм окреслення та уточнення меж судового авторитету в умовах відсутності розвинених внутрішніх стримувань і противаг та обмеженого примусового забезпечення виконання рішень [4]. Вона дозволяє публічно фіксувати альтернативні підходи до тлумачення норм, сприяє розвитку міжнародного права та формуванню ширшого професійного дискурсу, а також забезпечує прозорість внутрішньої інтелектуальної динаміки Суду [3].

Таким чином, напруження між авторитетом окремого судді та авторитетом Суду як колегіального органу не слід інтерпретувати виключно як негативне явище [5]. За умови відповідального та добросовісного використання окрема суддівська думка може виконувати конститутивну функцію у структурі інституційного авторитету Міжнародного Суду, зміцнюючи його легітимність у довгостроковій перспективі [2]. Запропонована концептуальна модель відкриває можливості для подальших досліджень взаємодії індивідуального та інституційного авторитету в міжнародному правосудді та може бути застосована до аналізу практики інших міжнародних судів і трибуналів [16].

Літеретура:

1. Kammerhofer J. Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America): Judgment of 6 November 2003. SSRN. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1551751

2. Mistry H. "The different sets of ideas at the back of our heads": Dissent and authority at the International Court of Justice. Leiden Journal of International Law. Cambridge University Press. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/leiden-journal-of-international-law/article/different-sets-of-ideas-at-the-back-of-our-heads-dissent-and-authority-at-the-international-court-of-justice/E7F72F7811E09EF7471116AD0A401AC1

3. Neumann T., Simma B. Transparency in International Adjudication. In: Bianchi A., Peters A. (eds.) Transparency in International Law. Cambridge University Press, 2013. URL: https://www.cambridge.org/core/books/transparency-in-international-law/transparency-in-international-adjudication/8A99EA3CC93D8ED4F7BA654BA92FE5D8

4. Danoff J. L. Judicial Trilemma. American Journal of International Law. URL: https://www.jstor.org/stable/26568843

5. Damaška M. The Faces of Justice and State Authority: A Comparative Approach to the Legal Process. Yale University Press, 1986. URL: https://www.scribd.com/document/843115468/DAMASKA-Mirjan-The-Faces-of-Justice-and-State-Authority

6. International Court of Justice. South West Africa (Second Phase), Judgment of 18 July 1966. URL: https://www.icj-cij.org/case/50

7. International Court of Justice. Statute of the International Court of Justice. URL: https://www.icj-cij.org/statute

8. Thirlway H. The Law and Procedure of the International Court of Justice: Fifty Years of Jurisprudence. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780191084690_A29773122/preview-9780191084690_A29773122.pdf

9. Rosenne S. The Law and Practice of the International Court, 1920–2005. https://biblioteca.corteidh.or.cr/tablas/13237.pdf

10. International Court of Justice. Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America), Case No. 90. URL:https://www.icj-cij.org/case/90

11. Jhabvala F. R. Declarations by Judges of the International Court of Justice. American Journal of International Law Vol. 72, No. 4 (Oct., 1978), pp. 830-855 (26 pages). Published By: Cambridge University Press https://doi.org/10.2307/2199779

12. Oxford Public International Law (OPIL). Separate Opinions. URL: https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law-mpeipro/e3414.013.3414/law-mpeipro-e3414

13. Encyclopaedia Britannica. Max Weber: Types of authority. URL: https://www.britannica.com/biography/Max-Weber-German-sociologist

14. Posner E. A., de Figueiredo M. Is the International Court of Justice Biased? The Journal of Legal Studies. Vol. 34, No. 2 (June 2005), pp. 599-630 (32 pages) Published By: The University of Chicago Press https://doi.org/10.1086/430765

15. Scharpf, F. W. (1999). Governing in Europe, Effective and Democratic? Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198295457.001.0001

16. United Nations Audiovisual Library of International Law. International Courts and Tribunals. URL: https://legal.un.org/avl/ls/courtsandtribunals.html

References:

1. Kammerhofer J. Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America): Judgment of 6 November 2003. SSRN. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1551751 [in English]

2. Mistry H. "The different sets of ideas at the back of our heads": Dissent and authority at the International Court of Justice. Leiden Journal of International Law. Cambridge University Press. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/leiden-journal-of-international-law/article/different-sets-of-ideas-at-the-back-of-our-heads-dissent-and-authority-at-the-international-court-of-justice/E7F72F7811E09EF7471116AD0A401AC1 [in English]

3. Neumann T., Simma B. Transparency in International Adjudication. In: Bianchi A., Peters A. (eds.) Transparency in International Law. Cambridge University Press, 2013. URL: https://www.cambridge.org/core/books/transparency-in-international-law/transparency-in-international-adjudication/8A99EA3CC93D8ED4F7BA654BA92FE5D8 [in English]

4. Danoff J. L. Judicial Trilemma. American Journal of International Law. URL: https://www.jstor.org/stable/26568843 [in English]

5. Damaška M. The Faces of Justice and State Authority: A Comparative Approach to the Legal Process. Yale University Press, 1986. URL: https://www.scribd.com/document/843115468/DAMASKA-Mirjan-The-Faces-of-Justice-and-State-Authority [in English]

6. International Court of Justice. South West Africa (Second Phase), Judgment of 18 July 1966. URL: https://www.icj-cij.org/case/50 [in English]

7. International Court of Justice. Statute of the International Court of Justice. URL: https://www.icj-cij.org/statute [in English]

8. Thirlway H. The Law and Procedure of the International Court of Justice: Fifty Years of Jurisprudence. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780191084690_A29773122/preview-9780191084690_A29773122.pdf [in English]

9. Rosenne S. The Law and Practice of the International Court, 1920–2005. https://biblioteca.corteidh.or.cr/tablas/13237.pdf [in English]

10. International Court of Justice. Oil Platforms (Islamic Republic of Iran v. United States of America), Case No. 90. URL:https://www.icj-cij.org/case/90 [in English]

11. Jhabvala F. R. Declarations by Judges of the International Court of Justice. American Journal of International Law Vol. 72, No. 4 (Oct., 1978), pp. 830-855 (26 pages). Published By: Cambridge University Press https://doi.org/10.2307/2199779 [in English]

12. Oxford Public International Law (OPIL). Separate Opinions. URL: https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law-mpeipro/e3414.013.3414/law-mpeipro-e3414 [in English]

13. Encyclopaedia Britannica. Max Weber: Types of authority. URL: https://www.britannica.com/biography/Max-Weber-German-sociologist [in English]

14. Posner E. A., de Figueiredo M. Is the International Court of Justice Biased? The Journal of Legal Studies. Vol. 34, No. 2 (June 2005), pp. 599-630 (32 pages) Published By: The University of Chicago Press https://doi.org/10.1086/430765 [in English]

15. Scharpf, F. W. (1999). Governing in Europe, Effective and Democratic? Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198295457.001.0001[in English]

16. United Nations Audiovisual Library of International Law. International Courts and Tribunals. URL: https://legal.un.org/avl/ls/courtsandtribunals.html [in English]

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК: 340.12

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3143-3157

Костюкевич Олександр Костянтинович, кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального правосуддя та правоохоронної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки, Україна, м. Луцьк, ORCID 0009-0000-1685-4578

АКСІОЛОГІЧНА ПРИРОДА ПРАВА: СПІВВІДНОШЕННЯ СВОБОДИ, СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ЗАГАЛЬНОГО БЛАГА У СУЧАСНІЙ ПРАВОВІЙ РЕАЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню аксіологічної природи права та визначенню його ролі у формуванні системи соціальних цінностей сучасного суспільства. У центрі наукового аналізу перебуває взаємозв'язок права з такими фундаментальними категоріями, як свобода, справедливість, моральність і загальне благо. Обґрунтовується теза про те, що право виступає не лише формальною системою норм, а й важливим ціннісним механізмом організації суспільного життя, який забезпечує узгодження інтересів людини, громадянського суспільства та держави.

У статті розкрито соціальну та особистісну цінність права, що проявляється у здатності правових норм гарантувати суб'єктивні права людини та створювати механізми їх практичної реалізації. Досліджено вплив суспільних оцінок права на стабільність правової системи, а також проаналізовано явище правового нігілізму як наслідок втрати довіри до права та невідповідності правового регулювання принципам справедливості й юридичної рівності.

Окрему увагу приділено проблемі соціальної справедливості як фундаментальної морально-правової цінності, що визначає напрями правотворчості та правозастосування. На основі наукових підходів до аналізу правових цінностей обґрунтовується значення категорії «соціокоду» як системи глибинних культурно-правових установок суспільства, які формують уявлення про справедливість і впливають на сприйняття права.

У роботі також досліджено взаємозв'язок між ціннісними орієнтирами людини, громадянського суспільства та держави через призму ідеї загального блага. Показано, що право виступає системоутворюючим соціальним регулятором, здатним інституціоналізувати суспільно значущі цінності та забезпечувати їх нормативну реалізацію.

Підкреслюється, що правові принципи, зокрема законність, справедливість, гуманізм і юридична рівність, формуються у процесі тривалого доктринального осмислення і поступово набувають нормативного закріплення у законодавстві.

Зроблено висновок, що право як аксіологічна категорія відіграє ключову роль у формуванні соціального порядку та забезпеченні балансу між приватними і публічними інтересами. Його ціннісний потенціал полягає у здатності створювати нормативні умови для досягнення соціальної гармонії та наближення суспільства до ідеалу загального блага.

Ключові слова: право; аксіологія права; правові цінності; соціальна справедливість; свобода; загальне благо; мораль і право; правова реальність; принципи права; громадянське суспільство; правова держава; правовий нігілізм.

Kostiukevych Oleksandr PhD in Law, Assistant Professor of the Department of Criminal Justice and Law Enforcement Activity, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, 30 ORCID: 0009-0000-1685-4578

AXIOLOGICAL NATURE OF LAW: THE CORRELATION OF FREEDOM, JUSTICE, AND THE COMMON GOOD IN CONTEMPORARY LEGAL REALITY

Abstract. The article is devoted to a comprehensive study of the axiological nature of law and to determining its role in the formation of the system of social values in contemporary society. The scientific analysis focuses on the relationship between law and such fundamental categories as freedom, justice, morality, and the common good. The study substantiates the thesis that law functions not only as a formal system of norms but also as an important value-based mechanism for organizing social life, ensuring the coordination of interests among the individual, civil society, and the state.

The article reveals both the social and personal value of law, which manifests itself in the ability of legal norms to guarantee subjective human rights and to establish mechanisms for their effective implementation.

The influence of public perceptions of law on the stability of the legal system is examined, and the phenomenon of legal nihilism is analyzed as a consequence of declining trust in law and the inconsistency of legal regulation with the principles of justice and legal equality.

Special attention is given to the issue of social justice as a fundamental moral and legal value that determines the directions of law-making and law enforcement. Based on scholarly approaches to the analysis of legal values, the significance of the category of the “sociocode” is substantiated as a system of deep cultural and legal attitudes of society that shape perceptions of justice and influence the understanding of law.

The paper also examines the interrelation between the value orientations of the individual, civil society, and the state through the prism of the idea of the common good. It is demonstrated that law acts as a system-forming social regulator capable of institutionalizing socially significant values and ensuring their normative implementation. It is emphasized that legal principles, in particular legality, justice,

humanism, and legal equality, are formed through a long process of doctrinal reflection and gradually acquire normative consolidation in legislation.

It is concluded that law, as an axiological category, plays a key role in the formation of social order and in maintaining a balance between private and public interests. Its value potential lies in its ability to create normative conditions for achieving social harmony and bringing society closer to the ideal of the common good.

Keywords: law; axiology of law; legal values; social justice; freedom; common good; morality and law; legal reality; principles of law; civil society; rule-of-law state; legal nihilism.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасних умовах трансформації правових систем особливої актуальності набуває дослідження аксіологічної природи права та його ролі у формуванні системи соціальних цінностей. Право виступає не лише інструментом регулювання суспільних відносин, але й важливим елементом духовної та культурної структури суспільства, що відображає уявлення про справедливість, свободу, рівність і загальне благо. Саме через правові механізми здійснюється узгодження інтересів людини, громадянського суспільства та держави, а також забезпечується стабільність соціального порядку.

В умовах розвитку демократичної правової держави особливого значення набуває дослідження ціннісних засад права, оскільки ефективність правового регулювання значною мірою залежить від відповідності правових норм базовим моральним і соціальним орієнтирам суспільства. Втрата довіри до права, поширення правового нігілізму та суперечності між формальним законодавством і суспільними уявленнями про справедливість можуть негативно впливати на стабільність правової та політичної системи.

У цьому контексті дослідження аксіологічних основ права набуває важливого наукового та практичного значення, оскільки дозволяє глибше осмислити природу правових цінностей, їх вплив на правотворчість і правозастосування, а також визначити роль права у забезпеченні соціальної гармонії та досягненні загального блага.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематика аксіології права та дослідження правових цінностей є предметом уваги багатьох представників юридичної науки [2; 3; 8–12]. Значний внесок у розвиток цієї тематики зробили українські та зарубіжні вчені, які досліджували філософські, соціологічні та теоретико-правові аспекти ціннісної природи права [7–12]. Зокрема, важливе значення для розуміння аксіологічних основ права мають праці В. М. Шемшученка, який розглядає соціальну справедливість як фундаментальну морально-правову цінність і складову соціокоду суспільства [5; 6]. У його наукових дослідженнях підкреслюється стабільність базових правових цінностей та їхня залежність від

історичних і культурних особливостей розвитку суспільства [5; 6]. Суттєвий внесок у дослідження ціннісних аспектів правової системи зроблено також О. П. Гетьманом, який обґрунтовує інституційний підхід до розуміння правових цінностей і визначає благо як нормативно закріплений стандарт, що існує незалежно від індивідуального сприйняття окремої людини [1]. Водночас, незважаючи на значну кількість наукових досліджень, питання взаємозв'язку правових цінностей із сучасною правовою реальністю, зокрема у контексті співвідношення інтересів людини, громадянського суспільства та держави, потребує подальшого теоретичного осмислення [2–4; 9–12]. Недостатньо дослідженим залишається також питання ролі права як системоутворюючої цінності, що забезпечує інтеграцію моральних, соціальних і політичних орієнтирів у нормативну систему суспільства [7–12].

Метою статті є комплексне дослідження аксіологічної природи права, визначення його ролі у системі соціальних цінностей та аналіз взаємозв'язку права з такими фундаментальними категоріями, як свобода, справедливість і загальне благо.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань:

- проаналізувати соціальну та особистісну цінність права;
- дослідити значення соціальної справедливості як основи правових оцінок;
- визначити роль правових принципів у формуванні системи правових цінностей;
- розкрити взаємозв'язок між людиною, громадянським суспільством і державою у контексті ідеї загального блага;
- з'ясувати значення права як провідного соціального регулятора сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Право, моральність, свобода та справедливість формують взаємопов'язану систему базових категорій, які задають ціннісний зміст правового регулювання [2; 7; 9; 10; 12]. У цьому сенсі право постає не лише як набір нормативних приписів, а як особлива форма соціальної організації, що дозволяє узгоджувати інтереси різних учасників суспільних відносин [7; 8; 9].

Право, моральність, свобода і справедливість утворюють єдиний комплекс понять, який у теоретико-правовому вимірі доцільно розглядати як спільну аксіологічну площину [2; 7; 9; 10].

Відповідно, право слід сприймати не просто як сукупність норм, а як ціннісну форму впорядкування суспільного життя, що спрямовує соціальну взаємодію на справедливість, свободу та рівність [7; 9; 10; 12]. Воно діє як нормативно оформлений спосіб пошуку й відтворення справедливого порядку — через загальноприйняті у певній спільноті правила поведінки та процедурні механізми їх практичної реалізації [8; 11].

Соціальна природа права має подвійне підґрунтя. З одного боку, вона вкорінена в культурі — у системі уявлень про належне, справедливе та допустиме [5; 6]. З іншого боку, вона зумовлена практичною потребою людей координувати міжособистісні відносини на основі правил, які підтримуються й гарантуються легальними та легітимними засобами [7; 8]. Саме здатність права формувати стабільні моделі взаємодії та передбачувані умови комунікації і визначає його соціальну значущість [8; 9].

Поряд із соціальною цінністю права слід виділяти й особистісну (індивідуальну) цінність [3; 7]. Вона проявляється насамперед у тому, що право:

- закріплює та гарантує суб'єктивні права, формуючи для людини можливості діяти в межах визначеного правового простору [11];
- практично забезпечує реалізацію цих можливостей через процедури, інститути захисту та юридичні гарантії [8; 11].

Водночас індивідуальне сприйняття права зазвичай формується через конкретний досвід взаємодії з правовою системою [7; 8]. Це сприйняття не здатне «скасувати» соціальну цінність права як загального явища, адже окрема особа не може самостійно змінити статус права як суспільного регулятора [3; 7]. Проте в демократичному суспільстві сукупний ефект індивідуальних оцінок може набувати загальносоціального значення [3; 4]. Масові уявлення про право як неефективний або несправедливий регулятор поширюються й підсилюються через інститути громадянського суспільства, медіа, громадські кампанії — зокрема через збір підписів на підтримку або проти певних нормативних рішень [3; 4].

Отже, особистісна оцінка, перетворившись на колективну, стає чинником політичної та правової динаміки [3; 4; 7].

Звідси випливає принципова залежність стабільності правової системи від рівня довіри до права [7; 8]. Чим вищою є недовіра, тим більш уразливими стають не лише правові механізми, а й політичні інститути загалом [3; 4]. Право не є цінністю «саме по собі» — його авторитет підтримується позитивним суспільним сприйняттям і готовністю визнавати нормативні рішення легітимними [7; 8]. Коли така готовність зникає, виникає правовий нігілізм, який може проявлятися як у площині «якості» самого права (його змісту), так і у площині його практичної реалізації (правозастосування) [2; 7; 8].

Нігілізм має виразну антиціннісну основу: він активізується тоді, коли суб'єктивний інтерес людини входить у конфлікт із правовим регулюванням у конкретній життєвій ситуації [7; 8]. Спочатку людина оцінює не право загалом, а конкретну «справу» — власний досвід участі у правовідносинах, поведінку посадових осіб, рішення, ухвалені на підставі норм [8; 11]. Згодом формується узагальнене уявлення про право як інститут [7; 8].

Якщо правові норми не сприймаються як такі, що втілюють справедливість, або якщо вони не узгоджені з принципом юридичної рівності, суспільна повага до права стає малоймовірною [9; 10; 11].

Коли в конкретних випадках право переживається як неактуальне, репресивне або несправедливе, воно може перетворюватися на антицінність — тобто не просто втрачати позитивний статус, а набувати негативної оцінки [7; 8]. Через канали суспільної комунікації такі оцінки швидко масштабуються й формують загальне уявлення про право як про інструмент, який не захищає людину, а обслуговує чужі інтереси [3; 4; 7].

Особливо небезпечною є ситуація, коли законодавство містить антигуманний або очевидно несправедливий зміст [9; 10; 12]. У таких випадках право втрачає свою соціальну місію, а його використання для утримання влади, отримання фінансових вигод або лобіювання вузькогрупових інтересів руйнує підвалини легітимності [7; 8; 9]. Тоді право дедалі менше виконує функцію загального нормативного порядку й усе більше сприймається як механізм реалізації егоїстичних цілей [7; 8].

Водночас особистісна цінність права повною мірою проявляється лише тоді, коли вона не вступає в суперечність із соціальною цінністю, а, навпаки, узгоджується з нею [3; 7]. Людина значно більше залежить від суспільства та його інституцій, ніж суспільство — від конкретної людини [3; 4]. Однак суспільство не може залишатися байдужим до накопичення невдоволення, якщо воно набуває соціально відчутного масштабу [3; 4]. Тому зростання ролі громадянського суспільства в сучасних умовах закономірно актуалізує його здатність впливати на правові й політичні процеси — через критику, публічний контроль, формування порядку денного та підготовку пропозицій щодо правових реформ [3; 4]. Збереження цінності права у сучасному світі значною мірою визначається громадською думкою — тобто оцінками, які надаються праву як офіційному й універсальному засобу соціального регулювання [3; 7; 8]. Саме суспільна оцінка або підсилює авторитет права, або, навпаки, підважує його, визначаючи перспективи його дієвості як регулятора поведінки [7; 8].

Коли йдеться про оцінювання права — як у науковому дискурсі, так і в суспільній свідомості, — центральною категорією, яка фактично «підтягує» за собою інші, є соціальна справедливість [5; 6; 9; 10]. Саме вона становить концептуальне ядро, довкола якого формуються уявлення про належне, допустиме й легітимне у праві [9; 10]. У цьому сенсі соціальна справедливість не зводиться до гасла чи абстрактної моральної декларації: вона задає вектор правотворчості та правозастосування, адже через неї суспільство оцінює норми, інститути та практику їх реалізації [9; 10; 11].

Показовою є позиція В. М. Шемшученка, який наголошує на стійкості уявлень про соціальну справедливість у конкретному суспільстві та на їхньому глибинному культурному характері. Соціальна справедливість як моральна і правова цінність, її розуміння в конкретному суспільстві, у тій чи іншій правовій цивілізації належить до фундаментальних складових соціокоду, який, як показує історичний досвід, мало схильний до змін протягом тривалих періодів і часто стає непохитним навіть за умов конституційних реформ [5; 6].

Ця теза дозволяє зафіксувати кілька принципових моментів.

По-перше, справедливість постає як морально-правова категорія: вона одночасно належить і до етики, і до права [2; 9; 10]. Право, будучи нормативним порядком, потребує внутрішньої моральної легітимації — без неї норма може залишатися формально чинною, але втрачати суспільне визнання [7; 8]. Отже, справедливість — це не «додаток» до права, а умова його соціальної дієздатності [9; 10].

По-друге, Шемшученко пропонує пояснювальну конструкцію соціокоду: йдеться про глибинні культурно-правові установки, які функціонують у суспільстві як відносно стабільні смислові матриці [5; 6]. Соціокод змінюється значно повільніше, ніж позитивне законодавство, і навіть конституційні реформи не завжди здатні швидко трансформувати домінантні уявлення про справедливість [5; 6]. Як наслідок, можливі ситуації, коли формальна правова модель не збігається з ціннісними очікуваннями суспільства, що, своєю чергою, породжує кризу легітимності права [7; 8; 9].

По-третє, акцент робиться на цивілізаційній зумовленості змісту справедливості [9; 10; 12]. Вона є кроскультурною цінністю, однак її конкретне наповнення та ієрархія компонентів змінюються залежно від типу правової цивілізації (західної, східної, релігійно-нормативної тощо) [9; 10; 12]. Тому правові традиції справедливості мають довготривалий характер: вони здатні переживати політичні режими й інституційні трансформації, зберігаючись у суспільних практиках та ідеалах [5; 6; 10]. У цьому контексті уявлення про справедливість пов’язані й з українськими соціальними уявленнями про рівність, солідарність, соборність, які історично впливали на сприйняття права як форми «чесного порядку», а не як інструмента домінування [5; 6].

Отже, соціальна справедливість є підставою правових оцінок не лише тому, що вона морально привабливa, а тому, що саме в ній концентруються суспільні очікування щодо того, як право має діяти: кого захищати, як обмежувати владу, як розподіляти блага та тягарі, що вважати допустимою нерівністю, а що — дискримінацією чи свавіллям [9; 10; 11].

Соціальна справедливість як фундамент правових оцінок закономірно переходить у ширшу проблематику — ціннісного співвідношення між людиною, суспільством і державою [3; 4; 9; 10]. Ці елементи не можуть існувати ізольовано: їхня взаємодія є взаємозумовленою і водночас конфліктною, адже інтереси індивіда, колективу та публічної влади не завжди збігаються [3; 4; 10].

Разом із загальною необхідністю взаємності в цій тріаді формується конвенційно виражений початок — ідея загального блага [9; 10; 12]. Вона діє як нормативно-ціннісний «компроміс», який дозволяє узгоджувати приватні й публічні інтереси та вибудовувати політико-правові механізми співжиття [9; 10]. Водночас загальне благо не є «готовим» станом, якого можна одноразово досягти: радше це історично змінна мета, що відтворюється й уточнюється через правові форми [9; 10; 12].

Саме тому історичний розвиток державності супроводжується пошуком інституційних елементів загального блага [3; 4; 9]. До таких елементів можна віднести:

• поділ влади як механізм стримувань і противаг [4; 11];

• договірні теорії походження держави як обґрунтування легітимності влади через згоду [10];

• чесні й конкурентні вибори до представницьких органів [4];

• справедливий суд та ефективні процедури юридичного захисту [11];

• гарантії прав і свобод як мінімальний стандарт поваги до людської гідності [9; 11].

Ціннісна конструкція загального блага одночасно виступає «мостом» між мораллю і правом: мораль формує уявлення про належне, а право інституціалізує ці уявлення, надаючи їм загальнообов'язкової форми [2; 7; 9]. Саме тому право набуває статусу системоутворювального регулятора: воно встановлює правила, які є обов'язковими незалежно від індивідуальних переконань [7; 8].

Цінності не існують «поза» соціальною реальністю: вони проявляються у діях, практиках, інститутах [7; 8; 9]. Відтак цінність права, правові цінності та правова діяльність є атрибутами правової реальності — особливого виміру суспільного життя, у якому соціальні смисли набувають нормативно закріпленої форми [7; 8].

Загальне благо включає дві групи компонентів:

1. традиційні цінності (справедливість, рівність, свобода), які історично супроводжують розвиток права [9; 10];

2. нові цінності, що формуються та уточнюються у процесі правової діяльності — через законотворчість, судову практику, доктринальні підходи та адміністративні процедури [8; 11].

У цьому контексті методологічно важливою є позиція О. П. Гетьмана, який підкреслює інституційний характер юридичного розуміння блага, традиційне юридичне тлумачення блага, або цінності, ґрунтується на інституційному принципі визначення блага у формально-правовому сенсі. Благо – це, перш за все, нормативно визначена основа, норма-цінність, мінімально залежна від особистого існування людини у праві [1].

Інституційний підхід означає, що благо в праві розглядається як об'єктивований нормативний стандарт, а не як суб'єктивне переживання чи індивідуальна оцінка [1; 7]. Право визначає певні блага (наприклад, безпеку, власність, свободу), надає їм статусу юридично значущих цінностей і забезпечує їх охорону та реалізацію через систему норм і процедур [8; 11]. Саме така нормативна об'єктивація робить блага універсальними — такими, що поширюються на всіх суб'єктів права незалежно від їхніх особистих переконань [7; 8].

Отже, інституційне бачення блага протистоїть феноменологічним і персоналістським підходам, у яких цінність виводиться з досвіду окремої людини [7; 8]. Натомість у правовій реальності визначальним є те, що благо

отримує юридичне «ім'я» та форму — воно перетворюється на норму-цінність і стає частиною структури загальнообов'язкового порядку [8; 11].

У процесі розвитку правової системи та здійснення правотворчої діяльності формуються цінності різного рівня узагальнення [7; 8; 11]. У цьому сенсі право не лише закріплює вже існуючі соціальні орієнтири, а й вибудовує певну ієрархію правових цінностей, що визначає логіку функціонування всієї правової системи [7; 8]. До таких цінностей вищого рівня належать загальні принципи права, які виступають фундаментальними орієнтирами правового регулювання [11; 12].

Серед них традиційно виокремлюють принципи законності, гуманізму, демократизму, справедливості, юридичної рівності, єдності прав і обов'язків, а також принцип верховенства права [11; 12]. Вони не лише визначають зміст правових норм, а й формують методологічні підходи до їх тлумачення та застосування [11].

Характерною особливістю цих принципів є те, що до свого закріплення в законодавстві вони проходять тривалий етап доктринального осмислення [7; 8]. Спочатку їх зміст формується у правовій науці, де відбувається теоретичне узагальнення соціальних і моральних уявлень про належний правопорядок [7; 8; 9]. Лише після такого наукового осмислення відповідні ідеї можуть бути інституціоналізовані у вигляді правових принципів, що набувають нормативного значення [11].

Таким чином, правова доктрина виконує роль своєрідного «інтелектуального фільтра», через який соціальні та моральні цінності трансформуються у правові орієнтири [7; 8]. Саме в цьому контексті наукова думка виступає важливим елементом правової системи, адже вона забезпечує концептуальну підготовку правових реформ і формування нових нормативних підходів [7; 8].

Завдяки такому механізму формуються цінності вищого рівня, які мають універсальний характер і впливають на всі сфери правового регулювання [11; 12]. Вони визначають не лише зміст окремих правових норм, а й загальний напрям розвитку правової системи [11].

Перетворення результатів правової діяльності на загальні принципи, установки та цінності неможливе без процесу концептуалізації [7; 8]. Під концептуалізацією розуміють інтелектуальний процес осмислення соціальних явищ, у межах якого певні ідеї або практики отримують узагальнену форму та стають частиною правової теорії [7; 8].

Цей процес не обмежується лише юридичною сферою [7]. Він включає також ширше соціальне визнання, моральне схвалення та поступову адаптацію відповідних цінностей у суспільній свідомості [9; 10]. Саме завдяки цьому правові ідеї набувають статусу загальнозначущих орієнтирів, що визначають розвиток правової системи [7; 8; 9].

Концептуалізація забезпечує перехід від окремих практичних рішень до узагальнених принципів [7; 8]. Наприклад, практика захисту прав людини, яка

формувалася в різних правових системах, поступово привела до усвідомлення необхідності закріплення фундаментальних прав і свобод на конституційному рівні [9; 11].

Отже, концептуалізація виступає важливим механізмом інтеграції моральних, політичних і соціальних ідей у структуру правової системи [7; 8; 9].

Існування системи норм, здатних універсально регулювати різні сфери суспільного життя, є необхідною передумовою досягнення загального блага [9; 10]. У цьому контексті право виступає провідним соціальним регулятором, який забезпечує узгодження інтересів різних суб'єктів соціальних відносин [7; 8; 9].

У різні історичні періоди значну роль у регулюванні суспільних відносин відігравали релігійні, моральні та звичаєві норми [2; 9]. Однак саме право стало універсальним інструментом організації суспільного життя, оскільки воно здатне поєднувати моральні принципи з формально визначеними правилами поведінки [7; 8].

Особливість права полягає в тому, що воно наділене загальнообов'язковою силою, яка підтримується державними інститутами [7; 8]. Саме ця властивість забезпечує його особливий статус серед інших засобів соціального регулювання [7; 8].

На думку Ю. С. Шемшученка, у структурі суспільних ідеалів можна виокремити дві ключові підсистеми: загальнонаціональну ідею та демократичні цінності, які знаходять своє відображення у конкретних законодавчих положеннях [5; 6]. Співвідношення цих підсистем визначається історичними, культурними та соціальними чинниками [5; 6].

На основі проголошених цінностей формуються основні напрями державної політики, які згодом реалізуються у відповідних сферах правового регулювання [5; 6].

Значний вплив на розвиток сучасних правових систем має міжнародне право, яке формує загальні стандарти правового регулювання та сприяє поширенню універсальних правових цінностей [9; 11; 12]. Воно виникає як результат узгодженого волевиявлення держав, а також діяльності міжнародних судових інституцій, що здійснюють юрисдикцію у сфері міжнародного правосуддя [11].

Разом з тим питання про те, чи завжди міжнародна юрисдикція сприяє досягненню загального блага окремої держави, не має однозначної відповіді [9; 10]. Це пояснюється тим, що уявлення про загальне благо можуть істотно відрізнятися на національному та міжнародному рівнях [9; 10; 12]. Цінності міжнародної спільноти, сформовані на основі універсальних принципів прав людини та демократії, не завжди повністю збігаються з цінностями конкретної держави, які формувалися в умовах певної історичної, культурної та правової традиції [9; 10].

У зв'язку з цим у національних правових системах іноді виникають труднощі у сприйнятті рішень міжнародних судових органів [11]. Причини таких

конфліктів полягають не лише у політичних чинниках, а й у відмінностях правової культури, менталітету та історичного досвіду різних суспільств [9; 10]. Саме тому окремі рішення міжнародних судових інституцій можуть викликати неоднозначну реакцію у внутрішньому праві держав [11].

Кожне соціальне або правове явище містить у собі складну комбінацію інтересів людини, суспільства і держави [3; 4; 9]. Ці інтереси не завжди збігаються, що створює додаткові труднощі для досягнення гармонії між різними рівнями правового регулювання [3; 4].

У цьому контексті поняття «загального блага» набуває особливого значення, адже воно покликане поєднати різні інтереси та сформувати спільний орієнтир для розвитку правової системи [9; 10; 12].

Суб'єкти ціннісних орієнтацій функціонують у складному багатовимірному соціальному просторі, упорядкування якого значною мірою здійснюється саме правом [7; 8]. У цьому просторі ключовими координатами виступають взаємопов'язані елементи: людина – громадянин – громадянське суспільство – держава [3; 4]. Їх взаємодія формує систему соціальних відносин, у межах якої право виконує інтегративну та організуючу функцію [7; 8].

Право проявляється в різних формах: у вигляді нормативно-правових актів, договорів нормативного характеру, правових звичаїв, а також наукової правової доктрини [7; 8; 11]. Саме через ці форми воно забезпечує єдність правового простору та створює умови для узгодження інтересів різних суб'єктів [7; 8].

Ціннісні орієнтації реалізуються через діяльність конкретних носіїв — індивідів, соціальних груп, державних інституцій [3; 4]. Вони виявляються у системі цілей і мотивів, що визначають характер соціальної взаємодії [9; 10]. Підґрунтям такої взаємодії виступає етико-моральна категорія блага, яка водночас є і метою, і результатом суспільної діяльності [9; 10; 12].

У цьому контексті формується певна ієрархія благ:

• особисте благо людини, пов'язане з її гідністю, свободою та можливістю самореалізації [9; 10];

• благо громадянина, яке включає реалізацію політичних і соціальних прав у межах держави [3; 4];

• благо громадянського суспільства, що проявляється у розвитку соціальної солідарності, демократичних інститутів і суспільної взаємодії [3; 4];

• благо держави, яке охоплює стабільність політичної системи, забезпечення безпеки та ефективність публічної влади [3; 4].

Запропонована ієрархія відображає ідеальну модель гармонійної взаємодії між основними елементами соціальної організації [9; 10]. У такій моделі інтереси людини, суспільства і держави не протистоять одне одному, а взаємодоповнюються [9; 10]. Саме до подібної гармонії прагнули мислителі різних історичних епох, які намагалися концептуалізувати образ «ідеального суспільства» [9; 10].

Упродовж історії людства різні філософські традиції пропонували власні моделі гармонійного суспільного устрою [9; 10]. Ці концепції можна розглядати як спроби сформулювати уявлення про оптимальний баланс між владою, правом і суспільством [9; 10].

Так, у працях Платона ідеальна держава описується як політична організація, у якій влада належить тим, хто здатний забезпечити порядок і стабільність суспільства. У діалозі «Держава» Платон пов'язує гармонійний державний устрій із владою мудрих правителів — філософів, які керуються знанням і справедливістю.

Водночас серед недосконалих форм правління він виділяє тимократію, тобто владу честі, де провідну роль відіграють відданість державі, мужність і прагнення до суспільного визнання [9].

У філософії Конфуція ключове місце посідає образ «шляхетного мужа» (*junzi*), який виступає моральним прикладом для суспільства і забезпечує гармонію в державі через власну доброчесність [9; 10]. Натомість у римській політико-правовій традиції, зокрема у працях Цицерона, центральною постає ідея ідеального громадянина, здатного поєднувати особисті інтереси з інтересами держави та діяти відповідно до принципів справедливості і природного права [9; 10].

Попри культурні відмінності, усі ці концепції об'єднує спільне прагнення знайти модель суспільства, у якій гармонійно поєднуються інтереси людини, колективу та влади [9; 10].

У сучасних умовах ідеї гармонійного суспільного устрою трансформувалися у концепцію правової держави [4; 11]. Ця модель передбачає організацію публічної влади на основі права та її обмеження правовими нормами [11].

Правова держава розглядається як така форма політичної організації суспільства, у якій:

- влада здійснюється відповідно до правових норм [11];
- забезпечується поділ влади [4; 11];
- гарантуються основні права і свободи людини [9; 11];
- функціонує незалежна судова система [11].

Разом із тим навіть ця модель не може вважатися остаточно завершеною [9; 10]. Уявлення про правову державу змінюються разом із розвитком суспільства під впливом соціальних, політичних і культурних факторів [9; 10].

У цьому контексті доречно згадати концепцію наукових парадигм, запропоновану Томасом Куном у праці *«Структура наукових революцій»* (*The Structure of Scientific Revolutions*, 1962) [9]. Згідно з цією теорією, у певні історичні періоди відбувається зміна базових наукових уявлень і методологічних принципів, що призводить до перегляду існуючих підходів і формування нових дослідницьких парадигм [9]. Подібні процеси можна спостерігати і в розвитку правової думки [7; 8]. Зміна соціальних умов спричиняє трансформацію

правових концепцій і формує нові уявлення про роль держави та права у суспільстві [7; 8].

Ідея загального блага займає центральне місце у правовій філософії [9; 10; 12]. Водночас досягнення повної гармонії між інтересами людини, суспільства та держави навряд чи є можливим [9; 10].

Це пояснюється складністю соціальної реальності, у якій взаємодіють різні інтереси, цінності та мотивації [9; 10]. Людська природа, що поєднує раціональні та ірраціональні елементи, також ускладнює можливість досягнення абсолютної соціальної гармонії [9; 10].

Саме тому поняття «загального блага» часто закріплюється у конституціях держав як нормативний орієнтир [11]. Воно виступає своєрідним ідеалом, до якого прагнуть правові системи, хоча його повна реалізація на практиці залишається складним і тривалим процесом [9; 10].

У цьому контексті право виступає ключовим інструментом пошуку загального блага [7; 8; 9]. Саме через правові норми здійснюється узгодження інтересів різних соціальних груп та забезпечується стабільність суспільного порядку [7; 8].

Інші соціальні регулятори — мораль, звичаї, релігія — також відіграють важливу роль у регулюванні поведінки людей [2; 9].

Однак саме право забезпечує універсальність і формальну визначеність соціальних правил [7; 8].

Це пояснюється тим, що право має низку властивостей, які роблять його ефективним інструментом соціального регулювання. Серед них можна виокремити:

• загальнообов’язкову нормативність;
• формальну визначеність;
• державне забезпечення реалізації норм [7; 8].

Як підкреслює В. М. Шемшученко, у процесі історичного розвитку право сформувалося у взаємодії з державою як особливе нормативне утворення, що має значний інституційний потенціал [5; 6]. Завдяки своїм властивостям право може використовуватися як інструмент вирішення різноманітних соціальних завдань різними суб’єктами — державою, громадськими організаціями, релігійними інститутами та громадянами [5; 6].

Отже, право виступає системоутворюючою соціальною цінністю, яка забезпечує можливість існування суспільства без насильницького домінування одних суб’єктів над іншими [7; 8; 9]. Воно створює умови для досягнення соціальної справедливості та формує механізми узгодження приватних і публічних інтересів [9; 10].

Саме в цьому полягає одна з ключових аксіологічних характеристик права — його здатність не лише регулювати соціальні відносини, а й виступати основою пошуку справедливого та гармонійного суспільного порядку [7; 8; 9; 10].

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що право у сучасному суспільстві слід розглядати не лише як систему формально визначених норм, а як складний аксіологічний феномен, який відображає фундаментальні цінності людської цивілізації. Його сутність розкривається через взаємозв'язок із такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, моральність і загальне благо, що формують ціннісну основу правового регулювання та визначають напрями розвитку правової системи.

Соціальна цінність права полягає у здатності забезпечувати впорядкування суспільних відносин на основі загальнообов'язкових правил поведінки, які гарантуються державою. Водночас право має і виразний особистісний вимір, оскільки виступає важливим інструментом гарантування суб'єктивних прав людини та створення механізмів їх практичної реалізації. Поєднання соціальної та особистісної цінності права формує підґрунтя для його сприйняття як легітимного та ефективного регулятора суспільних відносин.

У ході дослідження встановлено, що ключовим критерієм оцінки права виступає категорія соціальної справедливості, яка визначає ціннісні орієнтири правотворчості та правозастосування. Її зміст формується під впливом історичних, культурних і цивілізаційних особливостей розвитку суспільства, що зумовлює різноманітність підходів до розуміння справедливості у різних правових системах.

Право виконує системоутворюючу функцію у суспільстві, забезпечуючи координацію інтересів людини, громадянського суспільства та держави. Саме через правові механізми здійснюється узгодження приватних і публічних інтересів та формуються нормативні умови для реалізації ідеї загального блага.

Отже, право як аксіологічна категорія відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності суспільного розвитку та формуванні справедливого соціального порядку. Його ціннісний потенціал полягає у здатності інтегрувати моральні, соціальні та політичні орієнтири суспільства у нормативну систему, спрямовану на досягнення балансу між свободою особи, інтересами суспільства та функціонуванням державної влади.

Література.

1. Гетьман О. П. Правові цінності у системі сучасної правової культури. Право України. 2016. № 9. С. 58–64. URL: https://pravoua.com.ua

2. Козюбра М. І. Право і мораль: теоретичні аспекти взаємодії. Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 1. С. 25–33. URL: https://filpravo.com.ua

3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Львів : Край, 2012. 256 с. URL: https://library.nlu.edu.ua

4. Савчин М. В. Сучасні тенденції розвитку конституціоналізму. Ужгород : Рік-У, 2018. 440 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua

5. Шемшученко Ю. С. Правова система України: проблеми теорії. Київ : Юридична думка, 2012. 320 с. URL: http://idpnan.org.ua

6. Шемшученко Ю. С. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 1 : Теорія держави і права. Харків : Право, 2017. 848 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua

7. Fuller L. L. The Morality of Law. New Haven : Yale University Press, 1969. 262 p. URL: https://yalebooks.yale.edu/book/9780300104725/the-morality-of-law/
8. Hart H. L. A. The Concept of Law. Oxford : Oxford University Press, 2012. 315 p. URL: https://global.oup.com/academic/product/the-concept-of-law-9780199644704
9. Dworkin R. Law's Empire. Cambridge : Harvard University Press, 1986. 470 p. URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674518364
10. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge : Harvard University Press, 1971. 607 p. URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674000784
11. Alexy R. A Theory of Constitutional Rights. Oxford : Oxford University Press, 2002. 462 p. URL: https://global.oup.com/academic/product/a-theory-of-constitutional-rights-9780198258216
12. Finnis J. Natural Law and Natural Rights. Oxford : Oxford University Press, 2011. 425 p. URL: https://global.oup.com/academic/product/natural-law-and-natural-rights-9780199599134

References

1. Hetman, O. P. Pravovi tsinnosti u systemi suchasnoi pravovoi kultury [Legal values in the system of modern legal culture]. *Pravo Ukrainy*, 2016. № 9, P. 58–64. https://pravoua.com.ua [in Ukrainian]
2. Koziubra, M. I. Pravo i moral: teoretychni aspekty vzaiemodii [Law and morality: theoretical aspects of interaction]. *Filosofiia prava i zahalna teoriia prava*, 2013, № 1, P. 25–33. https://filpravo.com.ua [in Ukrainian]
3. Rabinovych, P. M. *Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy* [Fundamentals of the general theory of law and state]. Lviv: Krai. 2012. 256 p. https://library.nlu.edu.ua [in Ukrainian]
4. Savchyn, M. V. (2018). *Suchasni tendentsii rozvytku konstytutsionalizmu* [Modern trends in the development of constitutionalism]. Uzhhorod: Rik-U. 218, 440 p. https://dspace.uzhnu.edu.ua [in Ukrainian].
5. Shemshuchenko, Yu. S. *Pravova systema Ukrainy: problemy teorii* [Legal system of Ukraine: problems of theory]. Kyiv: Yurydychna dumka. 2012, 320 p. http://idpnan.org.ua [in Ukrainian].
6. Shemshuchenko, Yu. S. (Ed.). *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia. T. 1: Teoriia derzhavy i prava* [Great Ukrainian legal encyclopedia. Vol. 1: Theory of state and law]. Kharkiv: Pravo. 2017, 848 p. https://pravo-izdat.com.ua [in Ukrainian].
7. Fuller, L. L. *The Morality of Law*. New Haven: Yale University Press. 1969. 262 p. https://yalebooks.yale.edu/book/9780300104725/the-morality-of-law/ [in English]
8. Hart, H. L. A. (2012). *The Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press. 2012. 315 p. https://global.oup.com/academic/product/the-concept-of-law-9780199644704 [in English]
9. Dworkin R. Law's Empire. Cambridge : Harvard University Press, 1986. 470 p. URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674518364 [in English]
10. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge : Harvard University Press, 1971. 607 p. URL: https://www.hup.harvard.edu/books/9780674000784 [in English]
11. Alexy R. A Theory of Constitutional Rights. Oxford : Oxford University Press, 2002. 462 p. URL: https://global.oup.com/academic/product/a-theory-of-constitutional-rights-9780198258216 [in English]
12. Finnis J. Natural Law and Natural Rights. Oxford : Oxford University Press, 2011. 425 p. URL: https://global.oup.com/academic/product/natural-law-and-natural-rights-9780199599134 [in English]

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

Журнал «Наукові інновації та передові технології» № 3(55) 2026
ISSN 2786-5274 Print

УДК 342.56:342.7

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3158-3165

Крегул Іван Іванович аспірант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства, юридичний факультет, ДВНЗ «Ужгородський національний університетм. Ужгород, https://orcid.org/0009-0003-0100-4425

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД ЯК ІНСТИТУЦІЙНИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Анотація. Встановлено, право на справедливий суд належить до ядра сучасного конституціоналізму та становить одну з фундаментальних гарантій людської гідності, свободи та правової безпеки особи. Поряд із зазначеним, вказане фундаментальне право належить до числа базових конституційних гарантій, через які особа входить у простір публічної юрисдикції та набуває можливості ефективного захисту своїх прав і свобод.

Зауважено, сформульовані у практиці Європейського суду з прав людини позиції щодо доступу до суду, належності процедури та обов'язковості виконання судових рішень дозволяють окреслити структурний каркас права на справедливий суд. Водночас повнота їхнього змісту розкривається у взаємозв'язку із фундаментальними засадами конституціоналізму, у межах яких ці гарантії отримують структуроване значення.

Підкреслено, ключовим викликом для національних правових систем є не формальне закріплення стандартів справедливого суду, а а глибина його імплементації у судову практику та професійну правосвідомість суддівського корпусу. Саме на цьому рівні вирішується питання про реальність судового захисту, оскільки від якості тлумачення, послідовності правових позицій та стабільності судової практики залежить довіра до правосуддя як соціального інституту. Інкорпорація міжнародних стандартів у текст законодавства становить лише початковий етап, тоді як реальна цінність цих стандартів розкривається у процесі їх системного застосування, інтерпретації та відтворення у конкретних судових рішеннях. На рівні правозастосування відбувається перетворення абстрактних конституційних і конвенційних приписів на дієві регулятивні механізми. Саме тут формується якість нормативного регулювання, адже послідовність правових позицій, сталість підходів до тлумачення норм, аргументованість судових рішень та їх узгодженість із попередньою практикою створюють передбачуваний простір юридичної взаємодії. Без цієї внутрішньої цілісності судова діяльність ризикує втратити ознаки правової визначеності, що є засадничою складовою верховенства права.

Ключові слова: судова влада, правосуддя, справедливий суд, верховенство права, правова визначеність, ЄСПЛ.

Krehul Ivan Ivanovych Postgraduate Student of the Department of Constitutional Law and Comparative Jurisprudence, Faculty of Law, Uzhhorod National University, Uzhgorod, https://orcid.org/0009-0003-0100-4425

THE RIGHT TO A FAIR TRIAL AS AN INSTITUTIONAL MECHANISM FOR THE IMPLEMENTATION OF THE RULE OF LAW

Abstract. It has been established that the right to a fair trial belongs to the core of modern constitutionalism and constitutes one of the fundamental guarantees of human dignity, freedom, and legal security of the individual. At the same time, this fundamental right is among the basic constitutional guarantees through which an individual enters the sphere of public jurisdiction and acquires the possibility of effective protection of his or her rights and freedoms.

It is noted that the positions formulated in the case law of the European Court of Human Rights concerning access to a court, the fairness of procedure, and the binding nature of judicial decisions make it possible to outline the structural framework of the right to a fair trial. However, the full meaning of these standards is revealed only in their interconnection with the fundamental principles of constitutionalism, within which these guarantees acquire structured and systemic significance.

It is emphasized that the key challenge for national legal systems lies not in the formal entrenchment of fair trial standards, but in the depth of their implementation into judicial practice and the professional legal consciousness of the judiciary. It is at this level that the reality of judicial protection is determined, since public trust in justice as a social institution depends on the quality of interpretation, the consistency of legal positions, and the stability of judicial practice. The incorporation of international standards into legislative texts constitutes merely the initial stage, whereas their real value is disclosed through their systematic application, interpretation, and reproduction in specific judicial decisions. At the level of law enforcement, abstract constitutional and convention-based provisions are transformed into effective regulatory mechanisms. It is here that the quality of normative regulation is shaped, as the consistency of legal positions, stability in approaches to interpretation, reasoned judicial decisions, and their coherence with previous case law create a predictable legal environment. Without such internal coherence, judicial activity risks losing the attributes of legal certainty, which is a fundamental component of the rule of law.

Keywords: judicial power, justice, fair trial, rule of law, legal certainty, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку конституціоналізму право на справедливий суд залишається однією з найбільш інтенсивно інтерпретованих та водночас найбільш дискусійних гарантій. Його нормативна визначеність на міжнародному та національному рівнях не усуває методологічної проблеми співвідношення між формальним закріпленням стандартів і їх

реальною дієвістю у судовій практиці. Проблематика набуває особливої ваги у зв'язку з необхідністю переосмислення права на справедливий суд як системної конструкції, що функціонує в межах принципу верховенства права. Дискусійним залишається і питання, чи достатньо розглядати зазначене право крізь призму процесуальних гарантій, чи воно потребує обширного концептуального осмислення як механізму забезпечення правової визначеності, стабільності правового статусу особи та інституційної довіри до судової влади.

Відтак, наукова проблема полягає у виявленні структурних та аксіологічних параметрів права на справедливий суд у міжнародному та європейському вимірі, а також у з'ясуванні його ролі як інституційного інструменту реалізації верховенства права в національній правовій системі.

Стан опрацювання. Досліджувана проблематика була предметом наукового аналізу В.В. Городовенка, Ю.М. Грошевого, К.Ф. Гуценка, О.Р.Куйбіди, І.Є. Марочкіна, Л.М. Москвич, О.М. Овчаренко, П.М. Рабиновича, М.П. Селіванова, В.С. Скоморохи, О.М. Толочка, В.І. Шишкіна та ін.

Метою статті є дослідження права на справедливий суд як інституційного механізму реалізації верховенства права.

Виклад основного матеріалу. Право на справедливий суд належить до ядра сучасного конституціоналізму та становить одну з фундаментальних гарантій людської гідності, свободи та правової безпеки особи.

Поряд із зазначеним, вказане фундаментальне право належить до числа базових конституційних гарантій, через які особа входить у простір публічної юрисдикції та набуває можливості ефективного захисту своїх прав і свобод.

Універсалізація права на справедливий судовий розгляд була вперше чітко інституціоналізована на глобальному рівні у статті 10 Загальної декларації прав людини 1948 року, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН [1], в якій ній закріплено право кожної особи на рівних засадах на публічний розгляд її справи незалежним і безстороннім судом при визначенні її прав та обов'язків або встановленні обґрунтованості кримінального обвинувачення. Попри декларативний характер цього акта, його положення сформували нормативний еталон, що надалі трансформувався у договірні зобов'язання держав і став складовою сучасної концепції доступу до правосуддя.

Подальший розвиток зазначеного права простежуємо у статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року [2], який надав йому юридично обов'язкової сили для держав-учасниць. Пакт деталізував зміст гарантій, зокрема закріпив принцип рівності перед судами і трибуналами, вимогу публічності та справедливості розгляду, розумний строк, презумпцію невинуватості, мінімальні процесуальні гарантії обвинуваченого.

Відтак, універсальний стандарт набув більш чіткої процесуальної структури, а право на справедливий суд стало розглядатися як комплексна гарантія, що охоплює як інституційні характеристики суду, так і процедурні вимоги до провадження.

Слід підкреслити, що у європейському регіональному вимірі визначальне значення має стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [3]. На відміну від попередніх міжнародних актів, Конвенція створила ефективний механізм міжнародного контролю за дотриманням відповідних гарантій через юрисдикцію Європейського суду з прав людини. Практика Суду надала статті 6 динамічного змісту, розкрила критерії незалежності та безсторонності суду, вимоги до мотивування рішень, доступу до суду, принципу змагальності та рівності сторін. У такий спосіб європейський правовий простір виробив розгорнуту доктрину справедливого суду, яка істотно вплинула на трансформацію національних систем правосуддя, зокрема і України. Поряд із цим, зазначені складові отримали системне тлумачення у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Так, у справі «Golder v. the United Kingdom «(1975 р.) Суд уперше прямо визнав, що стаття 6 § 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод охоплює не тільки виключно гарантії процесу під час розгляду справи, але і безпосередньо саме право доступу до суду. Суд наголосив, що право на судовий розгляд було б ілюзорним, якби особі дозволялося формально мати процесуальні гарантії, але фактично було перекрито шлях до ініціювання провадження. У рішенні сформульовано принцип, відповідно до якого право на доступ до суду є невід'ємним елементом права на справедливий суд і може підлягати лише таким обмеженням, які не звужують його сутність [4].

У рамках нашого дослідження також варто звернути увагу на рішення ЄСПЛ у справі «Delcourt v. Belgium» (1970 р.), котре стало одним із перших фундаментальних тлумачень статті 6 Конвенції. Суд підкреслив, що у демократичному суспільстві право на справедливий суд має настільки визначальне значення, що його тлумачення не може бути вузьким або формалістичним. У справі йшлося про участь генерального адвоката Касаційного суду Бельгії у нарадчій кімнаті без участі сторін. Хоча Суд не встановив порушення, він заклав доктрину «видимості правосуддя», за якою важливою є фактична безсторонність та зовнішнє враження про неї, внаслідок чого було розширено уявлення про гарантії незалежності та неупередженості суду [5].

Концептуального осмислення вимагає правова позиція, сформульована Європейським судом з прав людини у справі «Hornsby v. Greece» (1997 р.), у якій Суд розвинув раніше напрацьовані підходи до тлумачення статті 6 Конвенції та наголосив, що виконання остаточного судового рішення становить невід'ємний елемент права на справедливий суд і не може розглядатися поза межами його змісту.

Відповідно до суті справи заявники отримали остаточне рішення національного суду, однак органи влади тривалий час його не виконували. Суд констатував, що право на суд було б позбавлене сенсу, якби національна правова система дозволяла залишати остаточні судові рішення невиконаними. Відтак, виконання рішення розглядається як органічний елемент судового захисту, а

держава несе позитивний обов'язок забезпечити реальне та своєчасне виконання [6]. Аналіз зазначених рішень Європейського суду з прав людини дає підстави стверджувати, що право на справедливий суд у європейській доктрині не зводиться до окремих процесуальних гарантій, а постає як цілісна структурована система. У сукупності вищезгадані правові позиції сформували сучасну архітектуру права на справедливий суд у європейському правовому просторі, де доступність юрисдикції, належна процедура та обов'язковість виконання рішення розглядаються як взаємозалежні та рівнозначні елементи єдиної гарантії судового захисту.

Сформульовані у практиці Європейського суду з прав людини позиції щодо доступу до суду, належності процедури та обов'язковості виконання судових рішень дозволяють окреслити структурний каркас права на справедливий суд. Водночас повнота їхнього змісту розкривається у взаємозв'язку із фундаментальними засадами конституціоналізму, у межах яких ці гарантії отримують структуроване значення.

У цьому контексті доцільним є звернення до доктринальних орієнтирів, вироблених на рівні європейського конституційного діалогу, зокрема до Доповіді Європейської Комісії за демократію через право щодо верховенства права (2011 р.), у рамках якої було сформулювало концептуальне бачення структурних елементів принципу верховенства права, серед яких ключове місце посідає правова визначеність, котра, у свою чергу, розглядається як фундаментальна вимога до якості правового регулювання та передумова довіри до публічної влади. У зазначеній Доповіді наголошено, що правова визначеність передбачає чіткість, точність і доступність нормативних приписів. Закон повинен бути сформульований таким чином, щоб особа могла, за потреби отримавши відповідну консультацію, передбачити наслідки своєї поведінки. Неприпустимою визнається надмірна оціночність або внутрішня суперечливість норм, яка створює простір для свавільного тлумачення чи вибіркового застосування. Також правова визначеність охоплює також стабільність правового регулювання та повагу до принципу незворотності дії закону в часі, за винятком випадків, коли зворотна дія покращує становище особи. Окремо підкреслюється значення остаточності судових рішень (res judicata) як складової визначеності, власне, перегляд остаточних рішень допускається лише за наявності вагомих і обґрунтованих підстав, інакше підривається довіра до правосуддя [7].

У світлі наведених положень правова визначеність постає нормативною передумовою реалізації права на справедливий суд. Саме через чіткість і передбачуваність правового регулювання забезпечується реальний доступ до суду, а через стабільність правових позицій і повагу до принципу res judicata простежуємо завершеність судового захисту.

Відсутність визначеності трансформує судовий процес у простір дискреційної непередбачуваності, що несумісно з європейським розумінням справедливості.

Відтак, доступ до суду, належність процедури та обов'язковість виконання рішень функціонують як практичні прояви вимоги правової визначеності, що забезпечує стабільність правового статусу особи та передбачуваність діяльності держави. У такій інтерпретації право на справедливий суд доцільно позиціювати як інституційний механізм реалізації верховенства права, у якому правова визначеність виконує інтегративну функцію, позаяк поєднує нормативний зміст, судову практику та довіру до правосуддя в єдину системну конструкцію.

Висновки. Розгляд права на справедливий суд у міжнародному та європейському вимірі дозволяє дійти висновку, що його зміст не є статичним і формалізованим набором гарантій, але перебуває у постійному процесі змістовного уточнення через практику міжнародних судових інституцій та функціонує як інструмент нормативної кореляції між автономією особи та дискреційними повноваженнями держави з урахуванням меж допустимого втручання публічної влади у сферу приватної свободи.

Примітно, що ключовим викликом для національних правових систем є не формальне закріплення стандартів справедливого суду, а глибина його імплементації у судову практику та професійну правосвідомість суддівського корпусу. Саме на цьому рівні вирішується питання про реальність судового захисту, оскільки від якості тлумачення, послідовності правових позицій та стабільності судової практики залежить довіра до правосуддя як соціального інституту. Інкорпорація міжнародних стандартів у текст законодавства становить лише початковий етап, тоді як реальна цінність цих стандартів розкривається у процесі їх системного застосування, інтерпретації та відтворення у конкретних судових рішеннях.

За таких умов на рівні правозастосування відбувається перетворення абстрактних конституційних і конвенційних приписів на дієві регулятивні механізми. Власне, саме тут формується якість нормативного регулювання, адже послідовність правових позицій, сталість підходів до тлумачення норм, аргументованість судових рішень та їх узгодженість із попередньою практикою створюють передбачуваний простір юридичної взаємодії. Без цієї внутрішньої цілісності судова діяльність ризикує втратити ознаки правової визначеності, що є засадничою складовою верховенства права.

Довіра до правосуддя в такому контексті набуває інституційного виміру, позаяк є похідною від стабільності судової практики, інтелектуальної доброчесності тлумачення та здатності суду забезпечувати рівновагу між формальною законністю і змістовною справедливістю. Якщо правові позиції є фрагментарними або змінюються без належної аргументації, це підриває авторитет судової влади та нівелює гарантійний потенціал права на справедливий суд. Так, реальність судового захисту визначається рівнем доктринальної зрілості судової практики та її відповідністю ціннісним орієнтирам конституційного ладу.

Право на справедливий суд у сучасних умовах постає також як критерій легітимності державної влади. Суд, який не забезпечує передбачуваності,

процесуальної рівності та остаточності рішень, втрачає свою функцію арбітра, а правова система, відповідно, позбавляється ознак системності. Відтак, ефективність правосуддя доцільно оцінювати не за формальними індикаторами швидкості розгляду справ чи кількісними статистичними параметрами, а передусім за його спроможністю забезпечувати сталість правового становища особи, послідовність судових підходів і повагу до остаточності судових рішень. Саме здатність судової системи гарантувати передбачуваність правових наслідків і недоторканність установлених правових позицій є визначальним критерієм її інституційної зрілості та відповідності вимогам верховенства права.

***Література*:**

1. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights (дата звернення: 01.03.2026).

2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: прийнятий резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 груд. 1966 р. URL: https://www.ohchr.org/en/Instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights (дата звернення: 01.03.2026).

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: прийнята 4 листоп. 1950 р. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ukr (дата звернення: 01.03.2026).

4. European Court of Human Rights. Case of Golder v. the United Kingdom (Application no. 4451/70): Judgment of 21 February 1975. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496 (дата звернення: 01.03.2026).

5. European Court of Human Rights. Case of Delcourt v. Belgium (Application no. 2689/65): Judgment of 17 January 1970. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57467 (дата звернення: 01.03.2026).

6. European Court of Human Rights. Case of Hornsby v. Greece (Application no. 18357/91): Judgment of 19 March 1997. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58020 (дата звернення: 01.03.2026).

7. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Report on the Rule of Law: CDL-AD(2011)003rev, adopted at the 86th Plenary Session (Venice, 25–26 March 2011). URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e (дата звернення: 01.03.2026).

References:

1. Universalna deklaratsiia prav liudyny: Rezoliutsiia 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON [Universal Declaration of Human Rights: Resolution 217 A (III) of the UN General Assembly]. (1948). Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii – United Nations [in Ukrainian].

2. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava: Rezoliutsiia 2200 A (XXI) Heneralnoi Asamblei OON [International Covenant on Civil and Political Rights: Resolution 2200 A (XXI) of the UN General Assembly]. (1966). Orhanizatsiia Obiednanykh Natsii – United Nations [in Ukrainian].

3. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. (1950). Rada Yevropy – Council of Europe [in English].

4. Golder v. the United Kingdom (Application no. 4451/70): Judgment of 21 February 1975. (1975). European Court of Human Rights [in English].

5. Delcourt v. Belgium (Application no. 2689/65): Judgment of 17 January 1970. (1970). European Court of Human Rights [in English].
6. Hornsby v. Greece (Application no. 18357/91): Judgment of 19 March 1997. (1997). European Court of Human Rights [in English].
7. Report on the Rule of Law: CDL-AD(2011)003rev [Report on the Rule of Law]. (2011). European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), Council of Europe [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 343: 349.6 (477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3166-3178

Кубишкін Дмитро Олексійович здобувач ступеня доктора філософії, кафедра приватного права та соціального забезпечення, Сумський національний аграрний університет, м. Суми, https://orcid.org/0009-0004-1730-5625

СУБ'ЄКТИ ПРОТИДІЇ ПРИХОВУВАННЮ АБО ПЕРЕКРУЧУВАННЮ ВІДОМОСТЕЙ ПРО ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН І ЗАХВОРЮВАНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ: ПОВНОВАЖЕННЯ ТА МЕЖІ КОМПЕТЕНЦІЇ

Анотація. В умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні особливої актуальності набуває проблема забезпечення достовірності інформації про екологічний стан довкілля та захворюваність населення, оскільки її приховування або перекручування створює істотні загрози життю і здоров'ю людей, екологічній безпеці, функціонуванню системи охорони здоров'я та національній безпеці держави в цілому. Воєнні дії, руйнування об'єктів критичної інфраструктури, техногенні аварії та масове переміщення населення підвищують ризики екологічного та санітарно-епідеміологічного характеру, що зумовлює необхідність належного кримінально-правового реагування на порушення інформаційної відкритості у зазначеній сфері.

У статті здійснено аналіз системи суб'єктів протидії приховуванню або перекручуванню відомостей про екологічний стан і захворюваність населення, визначено їх повноваження та межі компетенції в контексті застосування ст. 238 Кримінального кодексу України. Обґрунтовано, що ефективність кримінально-правової охорони відповідних суспільних вдносин залежить від узгодженості діяльності органів досудового розслідування, прокуратури, суду, органів державного екологічного контролю, центральних органів виконавчої влади у сфері захисту довкілля та охорони здоров'я, а також органів місцевого самоврядування Увагу приділено проблемам розмежування повноважень між суб'єктами публічної адміністрації, особливостям міжвідомчої взаємодії та ризикам перевищення або неналежного здійснення компетенції в умовах воєнного часу. Доведено, що воєнний стан істотно впливає на характер реалізації владних повноважень, зокрема через розширення режимів обмеженого доступу до інформації, посилення безпекових заходів і централізацію управлінських рішень. Водночас такі обставини не можуть бути підставою для невиправданого обмеження права громадян на екологічну інформацію та інформацію про стан здоров'я населення, гарантованого Конституцією України та міжнародними зобов'язаннями держави. У цьому зв'язку обґрунтовано необхідність забезпечення балансу між інтересами національної безпеки та принципом прозорості діяльності органів публічної влади.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів координації суб'єктів протидії, уточнення меж їх компетенції, підвищення ефективності кримінально-правового реагування та гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері доступу до екологічної інформації.

Ключові слова: екологічна інформація, захворюваність населення, суб'єкти протидії, повноваження, межі компетенції, воєнний стан, екологічна безпека, кримінальна відповідальність, євроінтеграція.

Dmytro Oleksiiovych Kubyshkin PhD Student, Department of Private Law and Social Security, Sumy National Agrarian University, Sumy, https://orcid.org/0009-0004-1730-5625

SUBJECTS OF CRIMINAL-LAW COUNTERACTION TO THE CONCEALMENT OR DISTORTION OF INFORMATION ON THE ENVIRONMENTAL CONDITION AND PUBLIC MORBIDITY: SCOPE OF AUTHORITY AND LIMITS OF COMPETENCE

Abstract. Under the legal regime of martial law in Ukraine, the issue of ensuring the reliability of information concerning the environmental condition and public morbidity acquires urgency, as its concealment or distortion poses significant threats to life and health, environmental security, the proper functioning of the healthcare system, and national security. Ongoing hostilities, destruction of critical infrastructure facilities, technogenic accidents, and mass displacement of the population substantially increase environmental and sanitary-epidemiological risks, thereby necessitating an adequate criminal-law response to violations of information transparency in this sphere.

The article provides an analysis of the system of subjects responsible for counteracting the concealment or distortion of information on the environmental condition and public morbidity and determines their powers and limits of competence within the framework of the application of Article 238 of the Criminal Code of Ukraine. It is substantiated that the effectiveness of criminal-law protection of environmental and sanitary security depends on the coordinated activity of pre-trial investigation bodies, the prosecution service, courts, state environmental control authorities, central executive bodies in the field of environmental protection and public health, as well as local self-government bodies. Attention is devoted to the delineation of powers among public administration entities, the specifics of inter-agency cooperation, and the risks of exceeding or improperly exercising competence under conditions of martial law.

It is demonstrated that martial law significantly affects the way public authority is exercised, inter alia through the expansion of restricted access regimes to information, the strengthening of security measures, and the centralization of managerial decision-making. At the same time, such circumstances cannot serve as

grounds for unjustified restrictions on the constitutional right of individuals to environmental information and information concerning the health status of the population, as guaranteed by the Constitution of Ukraine and the State's international obligations. In this regard, the necessity of ensuring a balance between the interests of national security and the principle of transparency in the activities of public authorities is substantiated.

Based on the findings of the study, proposals are formulated aimed at improving coordination mechanisms among the competent subjects, clarifying the limits of their authority, enhancing the effectiveness of criminal-law enforcement, and harmonizing national legislation with international standards in the field of access to environmental information.

Keywords: environmental information; public morbidity; subjects of counteraction; powers; limits of competence; legal regime of martial law; environmental security; criminal liability; European integration.

Постановка проблеми. Забезпечення достовірності інформації про екологічний стан довкілля та захворюваність населення є одним із ключових елементів реалізації конституційних гарантій права людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля, доступ до екологічної інформації та охорону здоров'я. Приховування або перекручування таких відомостей становить підвищену суспільну небезпечність, оскільки перешкоджає своєчасному реагуванню держави та суспільства на екологічні й санітарно-епідеміологічні загрози, унеможливлює прийняття обґрунтованих управлінських рішень і створює реальні ризики для життя та здоров'я населення. В умовах дії правового режиму воєнного стану зазначена проблема набуває особливої актуальності через зростання техногенних і природних ризиків, руйнування об'єктів критичної інфраструктури, забруднення територій унаслідок бойових дій, а також масові міграційні процеси. Незважаючи на закріплення у законодавстві України кримінальної відповідальності за приховування або перекручування відомостей про екологічний стан чи захворюваність населення у ст. 238 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [1], ефективність її реалізації значною мірою залежить від визначення системи суб'єктів протидії відповідним діянням, розмежування їх повноважень і встановлення меж компетенції. Водночас у правозастосовній практиці зберігаються проблеми, пов'язані з фрагментарністю нормативного регулювання, дублюванням функцій окремих органів публічної влади, недостатньою міжвідомчою координацією та відсутністю належних механізмів обміну інформацією між суб'єктами екологічного контролю, органами охорони здоров'я та правоохоронними органами.

Додатковим ускладнювальним чинником є вплив воєнного стану на режим доступу до інформації, посилення безпекових обмежень та централізацію управлінських рішень, що потенційно може створювати передумови для неправомірного обмеження інформаційної відкритості під приводом захисту

національної безпеки. За таких умов особливої ваги набуває наукове осмислення інституційної архітектури суб'єктів протидії, визначення оптимальної моделі їх взаємодії та вироблення критеріїв допустимого втручання у сферу інформаційних прав громадян.

Отже, актуальним є дослідження системи суб'єктів протидії приховуванню або перекручуванню відомостей про екологічний стан і захворюваність населення, з урахуванням їх функціонального призначення, компетенційних меж та особливостей реалізації повноважень в умовах воєнного стану. Такий підхід сприятиме вдосконаленню кримінально-правового механізму забезпечення екологічної безпеки, підвищенню ефективності правозастосування та гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами у сфері доступу до екологічної інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До наукового опрацювання проблематики доступу до екологічної інформації та її кримінально-правового захисту (зокрема в контексті ст. 238 КК України) зверталися як фахівці з кримінального права, так і представники еколого- та конституційно-правової доктрини. Так, І. О. Харь, аналізуючи склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 238 КК України, акцентує на визначенні безпосереднього об'єкта посягання як установленого порядку інформування про екологічний стан і захворюваність населення, що має ключове значення для правильної кваліфікації та розмежування із суміжними складами злочинів проти довкілля й службовими правопорушеннями [2, с. 48]. Л. Данилюк у дослідженні права на екологічну інформацію в праві Європейського Союзу (далі-ЄС) обґрунтовує, що європейська модель доступу до такої інформації побудована на презумпції відкритості та процедурних гарантіях, що прямо кореспондує з вимогою компетенційної визначеності суб'єктів публічної адміністрації, відповідальних за збирання, верифікацію і оприлюднення екологічних даних [3, с.324]. К. Ю. Гайдук, розкриваючи зміст ст. 50 Конституції України, констатує, що право на вільний доступ до інформації про стан довкілля є складовою конституційної гарантії безпечного для життя і здоров'я довкілля та має особливий режим недопустимості засекречення, що посилює вимоги до належного виконання повноважень органами, які володіють екологічною та санітарно-епідеміологічною інформацією [4, с. 236]. С. Константиновський, досліджуючи співвідношення Європейської конвенції з прав людини та Орхуської конвенції, акцентує, що доступ до екологічної інформації функціонує як інструмент захисту прав людини і водночас як механізм публічної підзвітності влади. Останнє формує доктринальну вимогу узгодження повноважень різних суб'єктів (екологічного контролю, органів охорони здоров'я, місцевого самоврядування, правоохоронних органів) і недопущення інституційної невизначеності відповідальності через міжвідомчу фрагментацію компетенцій [5, с. 33]. У контексті воєнного стану інші вчені також аналізують обмеження екологічних прав і підкреслюють, що розширення режимів обмеженого доступу до

інформації в умовах безпеки не повинно нівелювати базові гарантії доступу до екологічної інформації, що визначає проблему меж компетенції суб'єктів, які ухвалюють рішення про обмеження (відкладення) оприлюднення даних та критеріїв кримінально-правової оцінки неправомірного приховування чи перекручування відомостей [6, с.205]. Водночас у наявних дослідженнях питання саме системи суб'єктів протидії діянням, передбаченим ст. 238 КК України (їх повноважень, меж компетенції, алгоритмів міжвідомчої взаємодії) висвітлено фрагментарно, що підтверджує потребу в послідовному аналізі цієї проблематики**.**

Мета статті міститься в аналізі системи суб'єктів протидії приховуванню або перекручуванню відомостей про екологічний стан довкілля та захворюваність населення, визначенні обсягу їх повноважень і меж компетенції в контексті застосування ст. 238 КК України, а також у виробленні обґрунтованих і практично орієнтованих пропозицій щодо вдосконалення інституційного механізму забезпечення достовірності екологічної інформації в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Ефективність кримінально-правової протидії приховуванню або перекручуванню відомостей про екологічний стан довкілля чи захворюваність населення, передбаченому ст. 238 КК України, безпосередньо залежить від належного функціонування системи суб'єктів, на яких покладено повноваження щодо запобігання, виявлення, припинення та розслідування відповідних правопорушень. З огляду на функціональне призначення та обсяг їх владної компетенції, такі суб'єкти доцільно класифікувати за декількома взаємопов'язаними рівнями, що утворюють цілісну інституційну модель протидії.

Повномасштабна збройна агресія рф проти України, що розпочалася у лютому 2022 року, спричинила масштабні негативні наслідки для цивільної інфраструктури, життя і здоров'я населення, а також для стану навколишнього природного середовища. Руйнування об'єктів критичної інфраструктури, промислових підприємств, гідротехнічних споруд, об'єктів енергетики, складів паливно-мастильних матеріалів та інших потенційно небезпечних об'єктів зумовили виникнення комплексних екологічних і санітарно-епідеміологічних ризиків, що мають довготривалий і системний характер. Забруднення атмосферного повітря, ґрунтів і водних ресурсів, мінування територій, накопичення відходів руйнувань, а також вимушене переміщення населення ускладнили функціонування системи екологічного моніторингу та громадського здоров'я.

У зв'язку з цим в Україні відповідно до Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [7] з 2022 року запроваджено особливий правовий режим, що передбачає тимчасове розширення повноважень органів державної влади та можливість обмеження окремих прав і свобод людини в інтересах національної безпеки. В умовах воєнного стану законодавець здійснив зміни до КК України, спрямовані на посилення кримінально-правової

охорони основ національної безпеки, обороноздатності та територіальної цілісності держави, а також на забезпечення стабільності функціонування державного механізму в умовах міжнародного збройного конфлікту.

Разом із тим навіть за наявності безпекових викликів і необхідності оперативного управлінського реагування держава зобов'язана гарантувати реалізацію конституційних прав громадян, зокрема права на доступ до достовірної інформації про стан довкілля та рівень захворюваності населення, закріпленого у статті 50 Конституції України [8]. Це право має фундаментальний характер, оскільки без отримання повної, своєчасної та об'єктивної інформації особа позбавляється можливості приймати обґрунтовані рішення щодо збереження власного життя і здоров'я, реалізовувати право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та здійснювати громадський контроль за діяльністю органів публічної влади.

У зазначеному контексті особливої актуальності набуває питання недопущення приховування або перекручування відомостей про екологічний стан чи захворюваність населення, оскільки такі дії можуть мати наслідком не лише порушення інформаційних прав громадян, а й створення реальної загрози масовому заподіянню шкоди здоров'ю людей. Таким чином, в умовах воєнного стану кримінально-правова охорона публічних інформаційних відносин у сфері екологічної та санітарної безпеки набуває підвищеного значення. Вона має забезпечувати належний баланс між імперативами національної безпеки та принципами верховенства права, правової визначеності і пропорційності обмежень прав людини, що є невід'ємною складовою демократичної правової держави навіть у період надзвичайних викликів.

Систематизація суб'єктів протидії діянню, передбаченому ст. 238 КК України, в умовах дії правового режиму воєнного стану має не лише організаційне, а й концептуальне значення для забезпечення ефективності кримінально-правової охорони публічних інформаційних відносин у сфері екологічної та санітарно-епідеміологічної безпеки. Визначення кола таких суб'єктів, їх функціонального призначення, обсягу повноважень та меж компетенції сприятиме формуванню узгодженої інституційної моделі реагування на факти приховування або перекручування суспільно значущої інформації. Систематизація суб'єктів протидії також сприятиме підвищенню рівня міжвідомчої координації, забезпеченню належної взаємодії між нормотворчими, контрольними, правоохоронними та спеціально-галузевими органами, а також формуванню єдиних підходів до документування, кваліфікації та доказування відповідних кримінальних правопорушень. Це, у свою чергу, посилить превентивний потенціал кримінального законодавства, підвищить рівень правової визначеності та забезпечить реалізацію принципу невідворотності відповідальності.

У більш широкому контексті впорядкування системи суб'єктів протидії створює передумови для досягнення належного балансу між вимогами національної безпеки та гарантіями конституційного права громадян на доступ

до достовірної інформації про стан довкілля і захворюваність населення. Такий підхід відповідає принципам верховенства права, пропорційності та правової визначеності, що мають зберігати свою імперативну силу навіть за умов воєнного часу. Насамперед вважаємо за доцільне виокремити *суб'єктів нормотворчої та стратегічної компетенції,* до яких належать Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, а також центральні органи виконавчої влади, зокрема Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України та Міністерство охорони здоров'я України. Їх повноваження містяться у формуванні державної політики у сфері екологічної та санітарно-епідеміологічної безпеки, розробленні та прийнятті нормативно-правових актів, визначенні процедур інформування населення, встановленні стандартів моніторингу довкілля і захворюваності, а також регламентації режимів доступу до інформації в умовах воєнного стану. Саме на цьому рівні закладаються засади правового регулювання, що визначають межі допустимої поведінки службових осіб і створюють передумови для належної кримінально-правової охорони відповідних суспільних відносин.

Другу групу становлять *суб'єкти контрольної та наглядової компетенції,* до яких належать Державна екологічна інспекція України, органи санітарно-епідеміологічного нагляду, Центр громадського здоров'я МОЗ України, а також органи місцевого самоврядування в межах делегованих повноважень. Їх діяльність має адміністративно-контрольний характер і спрямована на перевірку достовірності та повноти інформації, що підлягає оприлюдненню, здійснення моніторингу стану довкілля, фіксацію порушень установлених вимог та ініціювання притягнення винних осіб до юридичної відповідальності. У цьому контексті контрольна функція виступає проміжною ланкою між нормативним регулюванням і кримінально-процесуальною реакцією держави.

Окрему, принципово важливу групу утворюють *суб'єкти правоохоронної та процесуальної компетенції*, зокрема органи досудового розслідування, прокуратура та суди. Їх повноваження охоплюють виявлення ознак складу кримінального правопорушення, збирання та оцінку доказів, здійснення процесуального керівництва, підтримання публічного обвинувачення та ухвалення судових рішень.

Саме ці суб'єкти забезпечують реалізацію кримінально-правової відповідальності як форми державного примусу та гарантію невідворотності покарання за порушення встановленого порядку інформування суспільства про екологічні та медико-санітарні загрози.

Водночас важливе значення мають суб'єкти спеціальної (галузевої) компетенції - посадові особи підприємств, установ і організацій, що здійснюють екологічний моніторинг, лабораторні дослідження, епідеміологічний нагляд та формування відповідної звітності. На них покладено первинний обов'язок збору, аналізу та передачі достовірної інформації уповноваженим органам і населенню. Неналежне виконання цих функцій або свідоме спотворення даних може

утворювати підстави для кримінальної відповідальності, що зумовлює особливе значення чіткого визначення їх службових обов'язків і меж компетенції.

До системи суб'єктів протидії також доцільно віднести *інституції громадянського суспільства, засоби масової інформації та міжнародні організації,* які здійснюють громадський і міжнародний моніторинг дотримання стандартів відкритості та прозорості. Хоча їх повноваження не мають владного характеру, вони виконують важливу функцію зовнішнього контролю, сприяють виявленню фактів приховування інформації та формують суспільний запит на забезпечення екологічної безпеки. Додержуємося думки, що інституційна модель протидії приховуванню або перекручуванню відомостей про екологічний стан довкілля та захворюваність населення характеризується складною багаторівневою структурою, яка поєднує стратегічно-нормотворчий, адміністративно-контрольний, правоохоронно-процесуальний, спеціально-галузевий (експертний) та громадський компоненти. Кожен із зазначених сегментів виконує автономну, проте взаємопов'язану функцію у механізмі забезпечення кримінально-правової охорони публічних інформаційних відносин, що виникають у сфері екологічної та санітарно-епідеміологічної безпеки. Стратегічно-нормотворчий рівень формує нормативну основу та визначає параметри допустимого обмеження доступу до інформації; контрольний - забезпечує перевірку повноти, достовір-ності та своєчасності її оприлюднення; правоохоронно-процесуальний - реалізує функцію кримінального переслідування та забезпечує невідворотність юридичної відповідальності; спеціально-галузевий - здійснює первинний збір, обробку та експертну оцінку відповідних даних; громадський - виконує функцію зовнішнього моніторингу й публічної підзвітності органів влади. Така диференціація компетенцій відображає принцип системності державного управління та відповідає вимогам ефективності кримінально-правового впливу.

В умовах дії правового режиму воєнного стану зазначена система набуває підвищеної функціональної напруги, оскільки розширення дискреційних повноважень органів публічної влади, запровадження режимів обмеженого доступу до інформації та централізація управлінських рішень створюють ризики порушення принципу правової визначеності. Реалізація безпекових заходів не може призводити до необґрунтованого звуження змісту та обсягу конституційного права громадян на доступ до достовірної інформації про стан довкілля та рівень захворюваності населення. Таким чином, у процесі правозастосування має бути забезпечено дотримання принципу пропорційності, який вимагає, щоб будь-які обмеження інформаційної відкритості були необхідними, обґрунтованими та мінімально втручалися у сферу екологічних і соціальних прав людини. Ефективність функціонування системи суб'єктів протидії в умовах воєнного стану визначається не лише формальною наявністю повноважень, а й їх належною координацією, інституційною спроможністю та здатністю забезпечити баланс між імперативами національної безпеки і стандартами верховенства права. Аналіз відкритих джерел, зокрема Єдиного державного реєстру судових

рішень, свідчить про відсутність на даний час достатньо репрезентативної судової практики щодо притягнення осіб до кримінальної відповідальності саме за ст. 238 КК України в умовах воєнного стану. Публічно доступні рішення не дозволяють виокремити сформовану правозастосовну практику з питань приховування або перекручування відомостей про екологічний стан чи захворюваність населення у контексті збройної агресії.

За таких обставин доцільним є звернення до практичних прикладів реалізації функцій суб'єктами протидії у ширшому вимірі - через механізми забезпечення достовірності інформації та протидії дезінформації, що становить складову системи запобігання перекручуванню суспільно значущих даних, у тому числі екологічного та медичного характеру. Зокрема, у період збройного конфлікту активно функціонує система протидії інформаційним загрозам і дезінформації, що реалізується Європейською службою зовнішньої діяльності (European External Action Service - EEAS) [9; 10]. У межах відповідних моніторингових механізмів здійснюється систематичний аналіз та викриття маніпулятивних інформаційних кампаній, спрямованих на введення в оману громадян щодо соціально-економічної, безпекової та екологічної ситуації в Україні. Така діяльність має координаційний характер і спрямована на своєчасне виявлення неправдивих або спотворених відомостей, які можуть стосуватися стану довкілля, рівня радіаційної чи хімічної небезпеки, а також поширення захворювань в умовах війни. На національному рівні відповідні заходи підтримуються Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення та іншими державними органами, що здійснюють моніторинг інформаційного простору та реагування на дезінформаційні прояви.

Окрім цього, урядова та правоохоронна практика в Україні передбачає активне відстеження, фіксацію та припинення умисного розповсюдження неправдивої інформації, здатної вплинути на стан громадської безпеки, екологічну стабільність чи систему охорони здоров'я. Співпраця українських державних органів із міжнародними партнерами у сфері протидії інформаційним операціям створює додаткові гарантії виявлення та документування фактів дезінформації, що потенційно можуть містити перекручення даних про екологічні ризики. У такий спосіб формується інституційна база для подальшого застосування як адміністративно-правових, так і кримінально-правових заходів реагування у випадках, коли спотворення інформації набуває ознак складу кримінального правопорушення.

Отже, навіть за відсутності на сьогодні істотної судової практики за ст. 238 КК України в умовах воєнного стану, практична діяльність суб'єктів протидії у сфері інформаційної безпеки демонструє реалізацію функцій, спрямованих на запобігання приховуванню або перекручуванню суспільно значущих відомостей. Така діяльність узгоджується з конституційними гарантіями права громадян на інформацію про стан довкілля (ст. 50 Конституції України) та здійснюється в межах правового режиму воєнного стану,

запровадженого відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Подальше формування сталої правозастосовної практики у цій сфері потребує належного документування відповідних правопорушень, вироблення єдиних підходів до їх кваліфікації та забезпечення ефективної міжвідомчої координації. Забезпечення належного функціонування системи суб'єктів протидії приховуванню або перекручуванню відомостей про екологічний стан довкілля та захворюваність населення є невід'ємною складовою реалізації принципу верховенства права, гарантій екологічних і соціальних прав людини та виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері доступу до інформації. В умовах дії правового режиму воєнного стану ця проблематика набуває особливого значення, оскільки достовірність екологічної та санітарно-епідеміологічної інформації безпосередньо впливає на рівень національної безпеки, обороноздатність держави та стійкість публічного управління.

Аналіз інституційної моделі протидії діянням, передбаченим ст. 238 КК України, свідчить про її багаторівневий характер, що охоплює стратегічно-нормотворчий, адміністративно-контрольний, правоохоронно-процесуальний, спеціально-галузевий та громадський сегменти. Ефективність цієї моделі визначається не лише формальним закріпленням повноважень відповідних суб'єктів, а й розмежування їх компетенції, належною міжвідомчою координацією. У контексті воєнного стану особливого значення набуває дотримання принципу пропорційності при встановленні обмежень доступу до інформації, що має відповідати конституційним гарантіям та міжнародним стандартам.

Забезпечення реального, а не декларативного доступу до екологічної інформації є складовою імплементації acquis communautaire, зокрема положень екологічного права ЄС. Удосконалення механізмів кримінально-правової охорони публічних інформаційних відносин у сфері екологічної та санітарної безпеки безпосередньо корелює з виконанням Копенгагенських критеріїв, зокрема в частині забезпечення стабільності інституцій, які гарантують демократію, верховенство права та права людини.

Гармонізація національного законодавства із правом ЄС у сфері екологічної політики передбачає не лише формальне приведення норм у відповідність до європейських директив, а й забезпечення їх ефективного правозастосування. У цьому контексті інституційна спроможність суб'єктів протидії, належний рівень їх професійної компетентності, прозорість діяльності та підзвітність суспільству виступають індикаторами реальної інтеграції України до європейського правового простору. Отже, вдосконалення системи суб'єктів протидії приховуванню або перекрученню відомостей про екологічний стан або захворюваність населення має розглядатися не лише як внутрішнє завдання кримінально-правової політикидержави, а й як складова євроінтеграційної трансформації. Формування ефективної, узгодженої та прозорої інституційної моделі забезпечення достовірності суспільно значущої інформації сприятиме зміцненню довіри громадян до публічної влади, підвищенню рівня правової

визначеності та утвердженню України як демократичної правової держави, здатної виконувати зобов'язання держави-кандидата на членство в ЄС.

Висновки. За результатами проведеного дослідження доцільним є формулювання окремих конструктивних пропозицій, спрямованих на вдосконалення інституційного та нормативного механізму протидії приховуванню або перекручуванню відомостей про екологічний стан довкілля та захворюваність населення. Насамперед, своєчасним є нормативне уточнення компетенційної моделі суб'єктів протидії шляхом внесення змін до профільних законів у сфері охорони довкілля, громадського здоров'я та інформаційної діяльності з метою визначення меж повноважень кожного органу публічної влади. Доцільно законодавчо закріпити алгоритми міжвідомчої взаємодії між Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерством охорони здоров'я України, Державною екологічною інспекцією, органами досудового розслідування та прокуратурою у випадках виявлення ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 238 КК України. Це дозволить мінімізувати дублювання функцій та усунути прогалини в інформаційному обміні. Поряд із зазначеним, важливим є запровадження єдиного електронного міжвідомчого реєстру екологічних та санітарно-епідеміологічних інцидентів, який забезпечував би оперативну фіксацію, верифікацію та зберігання інформації про випадки забруднення довкілля, техногенні аварії та спалахи захворюваності. Такий інструмент сприятиме підвищенню доказової спроможності у кримінальних провадженнях, забезпеченню прозорості діяльності відповідних органів та реалізації принципу публічності. Окрім цього, потребує вдосконалення кримінально-правовий механізм реагування шляхом конкретизації окремих ознак об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 238 КК України, з урахуванням умов воєнного стану та сучасних форм інформаційного впливу. Своєчасним також є розроблення методичних рекомендацій для органів досудового розслідування та прокуратури щодо кваліфікації відповідних діянь, зокрема у випадках умисного маніпулювання екологічними даними під приводом безпекових обмежень. З урахуванням євроінтеграційного курсу України, необхідною є подальша гармонізація національного законодавства з acquis communautaire у сфері доступу до екологічної інформації, зокрема шляхом імплементації стандартів прозорості, закріплених у праві ЄС. Особливу увагу слід приділити забезпеченню реальних механізмів оскарження неправомірних відмов у наданні інформації та посиленню інституційної спроможності органів, відповідальних за контроль за дотриманням права на інформацію. Доцільним також є запровадження системних освітніх і тренінгових програм для посадових осіб органів публічної адміністрації та правоохоронних органів щодо стандартів відкритості, меж допустимого обмеження інформації в умовах воєнного стану та практики ЄСПЛ у сфері доступу до інформації. Це сприятиме формуванню належної правозастосовної культури та підвищенню рівня правової визначеності.

Комплексна реалізація зазначених заходів, на нашу думку, дозволить посилити координаційну спроможність суб'єктів протидії, забезпечити ефективність кримінально-правового реагування та зміцнити відповідність національної правової системи європейським стандартам прозорості, підзвітності та захисту екологічних прав людини.

Література:

1. Кримінальний кодекс України. Кодекс України; Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

2. Харь І. О. Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення. Часопис Київського університету права. 2022. № 1. С. 48. URL: https://journals.nuoua.od.ua/index.php/chasopyskiivp/article/view/12/9.

3. Danyliuk L. The right to environmental information in EU legislation. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2024. Вип. 65. С. 3.24. URL: https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/8411/8558.

4. Гайдук К. Ю. Зміст права на безпечне для життя та здоров'я довкілля: конституційно-правовий аспект. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Вип. 84. Ч.1. С. 236. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/36.pdf.

5. Константиновський С. Співвідношення Європейської конвенції з прав людини та Орхуської конвенції в контексті доступу до екологічної інформації/ Європейські перспективи. 2021. № 2. С. 33. URL: https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads /2021/ 05/32-_Konstantynovskyj-1.pdf.

6. Шемшученко, Ю. С., & Гриньо, Д. Д. (2023). Деякі аспекти обмеження екологічних прав і свобод людини під час дії правового режиму воєнного стану в Україні. Часопис Київського університету права, (4), С. 205. https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2023.37. 7. Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.

8. Конституція України. Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

9. The European External Action Service (EEAS). An official website of European Union. URL: https://www.eeas.europa.eu/_en./

10. Delegation of the European Union to Ukraine. An official website of European Union. Results of pro-Russian information manipulation and disinformation monitoring targeting Ukraine-EU relations during June – August, 2025. URL: https://www.eeas.europa.eu/ delegations/ukraine/results-pro-russian-information-manipulation-and-disinformation-monitoring-targeting-ukraine-eu_en?s=232.

References:

1. Kryminalnyi kodeks Ukrainy. Zakon vid 05.04.2001 № 2341-III [Criminal Code of Ukraine. Law of April 5, 2001, No. 2341-III] *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

2. Khary I. O. Bezposerednii obiekt kryminalnoho pravoporushennia prykhovuvannia abo perekru chennia vidomostei pro ekolohichnyi stan abo zakhvoriuvanist naselennia [The Immediate Object of the Criminal Offence of Concealment or Distortion of Information on the Environmental Condition or Public Morbidity]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2022. № 1. S. 48. URL: https://journals.nuoua.od.ua/index.php/chasopyskiivp/article/view/12/9 [in Ukrainian].

3. Danyliuk L. The right to environmental information in EU legislation. *Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy.* 2024. Vyp. 65. S. 3–24. URL: https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/8411/8558.

4. Haiduk K. Yu. Zmist prava na bezpechne dlia zhyttia ta zdorovia dovkillia: konstytutsiino-pravovyi aspekt [The Content of the Right to an Environment Safe for Life and Health: A Constitutional and Legal Perspective]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Seriia: Pravo. 2024. Vyp. 84. Ch. 1. S. 236. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/09/36.pdf [in Ukrainian].

5. Konstantynovskyi S. Spivvidnoshennia Yevropeiskoi konventsii z prav liudyny ta Orkhuskoi konventsii v konteksti dostupu do ekolohichnoi informatsii [The Relationship between the European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention in the Context of Access to Environmental Information]. *Yevropeiski perspektyvy*. 2021. № 2. S. 33. URL: https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/2021/05/32-_ Konstantynovskyj-1.pdf [in Ukrainian].

6. Shemshuchenko, Yu. S., & Hryno, D. D. (2023). Deiaki aspekty obmezhennia ekolohichnykh prav i svobod liudyny pid chas dii pravovoho rezhymu voiennoho stanu v Ukraini [Certain Aspects of the Restriction of Environmental Human Rights and Freedoms during the Legal Regime of Martial Law in Ukraine]. Chasopys Kyivskoho universytetu prava, (4), S. 205. https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2023.37[in Ukrainian].

7. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu. Zakon Ukrainy vid 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text [in Ukrainian].

8. Konstytutsiia Ukrainy. Verkhovna Rada Ukrainy; Konstytutsiia Ukrainy, Konstytutsiia, Zakon vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text[in Ukrainian].

9. The European External Action Service (EEAS). *An ofitsiinyi website of European Union*. URL: https://www.eeas.europa.eu/_en.

10. Delegation of the European Union to Ukraine. An ofitsiinyi website of European Union. Results of pro-Russian information manipulation and disinformation monitoring targeting Ukraine–EU relations during June – August, 2025. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/results-pro-russian-information-manipulation-and-disinformation-monitoring-targeting-ukraine-eu_en?s=232.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 349.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3179-3191

Лапкін Андрій Васильович доктор юридичних наук, професор, доцент кафедри трудового права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-3240-6377

ПРАВО ПРАВНИКА НА ГІДНЕ СТАВЛЕННЯ: ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Анотація. Побудова в Україні демократичної правової держави потребує забезпечення гідного ставлення до особи правника як носія функцій утвердження, охорони та захисту права. Водночас практика виявляє низку проблем, пов'язаних із фрагментарністю правового регулювання, відсутністю комплексного підходу, недостатньою ефективністю механізмів захисту, неврахуванням специфіки професійної правничої діяльності, а також значною диференціацією щодо представників різних правничих професій. Зазначене визначає актуальність наукового аналізу юридичних гарантій забезпечення права юриста на гідне ставлення.

Метою статті є визначення поняття та складових права юриста на гідне ставлення та виокремлення системи юридичних гарантій його забезпечення.

Аргументовано, що право на гідне ставлення можна вважати загальним для всіх юристів комплексним правом на належне поводження з ним з боку роботодавця, колег та інших осіб, яке ґрунтується на безумовній повазі до його людської гідності та належній оцінці його професійної діяльності та поза-професійної поведінки, що ґрунтується на презумпції професійної честі (доброчесності), етичної поведінки та компетентності правника як представника певної професії. Додержання правових гарантій його забезпечення убезпечує працівника від будь-яких посягань на його людську гідність, неналежного поводження з ним з боку роботодавця чи інших осіб.

Обґрунтовано, що право на гідне ставлення має змішаний характер: в аспекті поваги до людської гідності воно є абсолютним, тоді як в аспекті поваги до професійної честі та ділової репутації правника вимагає від нього неухильного додержання тих вимог, обмежень та правил поведінки, які висуваються до представників відповідної професії спеціальним законодавством та правилами професійної етики.

Додержання цього права має тісну взаємну кореляцію як із забезпеченням суспільної поваги та довіри до тієї інституції та/або професії, яку представляє правник, так і з особистим професійним розвитком юриста.

Ключові слова: гідне ставлення, професійна честь, гідність, ділова репутація, судді, прокурори, адвокати, правові гарантії, професійна етика.

Lapkin Andrii Vasylyovych Doctor of Law, Professor, Associate Professor of the Department of Labor Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, https:// orcid.org/0000-0002-3240-6377

THE RIGHT OF A LAWYER TO DIGNIFYING TREATMENT: LEGAL GUARANTEES AND FEATURES OF PROVISION

Abstract. The construction of a democratic legal state in Ukraine requires ensuring decent treatment of the person of a lawyer as a bearer of the functions of establishing, protecting and defending the law. At the same time, practice reveals a number of problems related to the fragmentation of legal regulation, the lack of a comprehensive approach, insufficient effectiveness of protection mechanisms, disregard for the specifics of professional legal activity, as well as significant differentiation between representatives of different legal professions. The above determines the relevance of the scientific analysis of legal guarantees for ensuring a lawyer's right to decent treatment.

The purpose of the article is to define the concept and components of a lawyer's right to decent treatment and to identify the system of legal guarantees for its provision.

It is argued that the right to dignified treatment can be considered a comprehensive right common to all lawyers to be treated appropriately by their employer, colleagues and other persons, which is based on unconditional respect for their human dignity and due assessment of their professional activities and extra-professional conduct, which is based on the presumption of professional honor (integrity), ethical conduct and competence of a lawyer as a representative of a certain profession. Compliance with the legal guarantees of its provision protects the employee from any encroachment on his human dignity, improper treatment by the employer or other persons.

It is substantiated that the right to dignified treatment has a mixed nature: in terms of respect for human dignity it is absolute, while in terms of respect for professional honor and business reputation of a lawyer it requires him to strictly adhere to those requirements, restrictions and rules of conduct that are imposed on representatives of the relevant profession by special legislation and rules of professional ethics. Compliance with this right has a close mutual correlation both with ensuring public respect and trust in the institution and/or profession that the lawyer represents, and with the personal professional development of the lawyer.

Keywords: dignified treatment, professional honor, dignity, business reputation, judges, prosecutors, lawyers, legal guarantees, professional ethics.

Постановка проблеми. Побудова в Україні демократичної правової держави потребує забезпечення гідного ставлення до особи правника як носія функцій утвердження, охорони та захисту права. Кожен представник юридичної професії потребує належних правових гарантій захисту від проявів тиску,

перешкоджання його професійній діяльності чи втручання в її здійснення, дискримінації, дискредитації, приниження та інших негативних проявів. Право юриста на гідне ставлення є складовою загального принципу поваги до людської гідності та необхідною передумовою забезпечення незалежності та ефективності юридичної діяльності.

Юридичні гарантії права юриста на гідне ставлення включають положення конституційного, цивільного, трудового, адміністративного, кримінального права, а також норми професійної етики. Водночас практика їх застосування виявляє низку проблем, пов'язаних із фрагментарністю правового регулювання, відсутністю комплексного підходу, недостатньою ефективністю механізмів захисту, неврахуванням специфіки професійної правничої діяльності, а також значною диференціацією щодо представників різних правничих професій. Зазначене визначає актуальність наукового аналізу юридичних гарантій забезпечення права юриста на гідне ставлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення права на гідне ставлення досліджувалося переважно вченими у галузі трудового права в аспекті права працівника на гідне ставлення з боку роботодавця. Так, ці проблеми висвітлювалися у працях Л. П. Амелічевої, Н. Б. Болотіної, І. В. Зіноватної, І.В. Лагутіної, І.В. Лактіонова, О.М. Пономаренко, О. Г. Середи, О.М. Ярошенка та ін. Водночас, питання забезпечення права на гідне ставлення правників не було предметом окремого аналізу.

Мета статті – визначення поняття та складових права юриста на гідне ставлення та виокремлення системи юридичних гарантій його забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Право людини на гідне ставлення є загальновизнаним міжнародним стандартом та основою національної правової системи. Так, у ст. 1 Загальної декларації прав людини від 1948 р. закріплено, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» [1]. Згідно з ч. 1 ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Стаття 21 Основного Закону проголошує, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах.

Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними»; ст. 28 визначає, «кожен має право на повагу до його гідності» та встановлює заборону катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує його гідність, поводження чи покарання; ст. 68 зобов’язує кожного неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

У практиці Конституційного Суду України (далі – КСУ) наголошується на тому, що:

- гідність є основою для всіх інших прав і свобод людини;
- право на повагу до гідності людини має безумовний характер;
- людська гідність – це абсолютна цінність, яка притаманна кожній людині.

Це випливає із розуміння людини як «скарбу Природи, звідки й походять притаманні людині за народженням права і свободи» (пп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини рішення КСУ від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021) [2].

КСУ вважає, що «абсолютна цінність людської гідності – це передусім однаково гуманне ставлення до кожного та повага до сутності людської природи безвідносно до особистого, соціального чи іншого статусу» (пп. 2.2.2 п. 2 мотивувальної частини рішення КСУ від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023) [3]. Положення Цивільного кодексу (далі – ЦК) України відносять честь, гідність і ділову репутацію до особистих немайнових благ (ст. 201) та гарантують кожному право на повагу до гідності і честі та їх недоторканність (ст. 297), а також недоторканність ділової репутації фізичної особи (ст. 299).

При цьому чинне законодавство не містить визначення цих понять, однак вони сформовані судовою практикою та юридичною наукою.

Так, у п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» зазначено, що поняття гідності, честі та ділової репутації особи «є морально-етичними категоріями й одночасно особистими немайновими правами, яким закон надає значення самостійних об'єктів судового захисту. Зокрема, під гідністю слід розуміти визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності, з честю пов'язується позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло, а під діловою репутацією фізичної особи розуміється набута особою суспільна оцінка її ділових і професійних якостей при виконанні нею трудових, службових, громадських чи інших обов'язків. Під діловою репутацією юридичної особи, у тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб - підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їх підприємницької, громадської, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин» [4].

У науковій юридичній літературі під правом на особисту гідність розуміється особисте немайнове право фізичної особи на власну цінність як біопсихосоціальної істоти, на визнання цієї цінності, на вимогу ставлення до себе як вищої соціальної цінності, а також на захист від поводження та покарання, що принижує людську гідність [5, с. 409].

Зокрема, як підвид права на гідність людини у трудовому праві розглядається право працівника на гідне ставлення, яке передбачає абсолютну заборону щодо його порушення для всіх суб’єктів трудових відносин, а також загальний обов’язок працівника при виконанні своїх трудових обов’язків не порушувати право на гідність інших осіб [6, с. 231]. Забезпечення права на повагу до гідності працівника у трудовому праві розуміється як критерій оцінки правового статусу працівника, ціннісна основа механізму його захисту та головна мета правового регулювання трудових відносин в цілому [7, с. 88].

З наведених положень випливає, що право повагу до людської гідності є найбільш загальним і універсальним правом, що базується на розумінні людини як найвищої соціальної цінності. Повага до людської гідності має безумовний характер і не залежить від особистості конкретної людини, її віку, раси, статі та інших ознак, соціального статусу, роду занять, професійної реалізації тощо, а також від поведінки людини. Отже, для реалізації цього права необхідною і достатньою умовою є встановлення його носія – людського індивіда.

Оскільки будь-яка фізична особа має право на повагу до своєї гідності як людина, то це є основою рівності людей в різних видах правовідносин, у т. ч. у трудових. З наведеного випливає, що право на повагу до гідності у сфері праці обумовлене не правовим статусом працівника, виконуваною ним трудовою функцією, займаною посадою чи його професійними досягненнями, а вже самим лише тим, що він є людиною. Відповідно, право працівника на гідне ставлення передбачає ставлення і поводження з ним як з будь-якою людиною, не допускаючи будь-якого приниження чи обмеження його людської гідності. Водночас, це право не є «додатковим» для працівника, а тому не надає йому жодних переваг чи привілеїв порівняно з іншими людьми.

З огляду на це, постає питання, чи взагалі має сенс виокремлення права працівника на повагу до його гідності, якщо у сфері трудових правовідносин саме це право залишається абсолютним і не передбачає будь-якого обмеження чи корегування. Уявляється, що сфера праці, як і деякі інші сфери, де таке право окремо гарантується (наприклад, сфера освіти, пенітенціарна сфера та ін.) має підвищені ризики посягань на людську гідність. Це передусім пов’язано із залежністю працівника від роботодавця, а також історичним негативним досвідом порушення людської гідності внаслідок трудової експлуатації у формі рабства, кріпацтва та інших проявів примусової праці. Отже, у цій сфері йдеться не про специфічне право працівника, а про додаткові гарантії забезпечення загального права людини на повагу до гідності, які б компенсували наявні ризики обмеження чи порушення цього права для людей, які перебувають у трудових відносинах.

Науковці визначають юридичні гарантії як систему взаємопов’язаних елементів, що складається з фундаментальних правових норм, які є універсальними, формально визначеними, доцільними, які створюються державою і забезпечуються силою державного впливу аж до примусу, та зі спеціальних засобів та способів, які забезпечують реалізацію і охоронну трудових прав [9, с. 22]. Гарантії забезпечують реальну, а не декларативну, силу правових норм, тому від них залежить, наскільки те чи інше право буде дотримане або захищене.

У науковій юридичній літературі правові гарантії забезпечення гідності у сфері праці пов’язується із такими ключовими аспектами, як: захист від дискримінації та домагань; справедливе та рівне ставлення; безпечні та поважні умови праці, що включає шанобливе робоче середовище, яке підтримує психічне благополуччя працівників; процедурну справедливість при прийнятті рішень про

працевлаштування тощо [10, с. 41-42]. Близькою до цього є позиція В. В. Жернакова, який виокремлює такі складові права на гідну працю, як: право на гідні умови праці, право на гідну оплату праці, право на трудову честь і ділову репутацію, право на об'єктивну оцінку результатів трудової діяльності і можливість на цій основі кар'єрного росту, право на особисту недоторканість і недискримінацію тощо, яким кореспондують відповідні обов'язки роботодавців та інших суб'єктів соціально-трудових відносин [11, с. 98].

Додержання цих гарантій убезпечує працівника від будь-яких посягань на його людську гідність, неналежного поводження з ним з боку роботодавця чи інших осіб.

Аналізуючи відповідні положення Кодексу законів про працю (далі – КЗпП) України, які згадують гідність працівників, слід звернути увагу, що вона розглядається лише в контексті заборони мобінгу (цькування) (ст. 3-1) та прав домашнього працівника (ч. 4 ст. 173-4, ч. 6 ст. 173-6). Це само по собі свідчить про неналежну урегульованість трудовим законодавством юридичних гарантій права працівника на гідне ставлення. Так, приміром, повага до його честі та гідності має бути забезпечена кожному працівнику, а не тільки домашньому. Також мобінг (цькування) не вичерпує всіх можливих проявів обмеження чи порушення такого права, хоча і є одним із найбільш серйозних серед них у сфері праці. Поряд з цим, визначена у ст. 2-1 КЗпП України заборона дискримінації, з якою часто пов'язують гарантії права працівника на гідне ставлення [12; 13], взагалі не згадує про категорію гідності, акцентуючи увагу на рівності працівників тощо.

Водночас, вказані недоліки можна пояснити застарілістю та фрагментарністю норм КЗпП України, зміни до яких вносилися у різний час та не завжди узгоджено між собою. З точки зору визнання за працівниками права на повагу до гідності це не має особливого значення, оскільки, навіть залишаючись «за дужками» регулювання, це абсолютне й універсальне право не зазнає жодних обмежень, тому що особа має його не як працівник, а як людина. Однак з точки зору юридичних гарантій цього права саме для працівників неповнота й суперечливість регулювання може мати негативні наслідки, позбавляючи особу ефективних засобів правового захисту чи обмежуючи їх використання. Тому концепція права на повагу до гідності має стати визначальною при розбудові системи прав працівників та юридичних гарантій їх забезпечення при розробці й прийнятті нового Трудового кодексу України.

Звертає на себе увагу, що в положеннях КЗпП України гідність працівника згадується поряд з честю (ст. 3-1, ч. 4 ст. 173-4, ч. 6 ст. 173-6) та діловою репутацією (ст. 3-1). Такий підхід відповідає положенням Конституції України та цивільного законодавства, про які йшлося вище. Більше того, з точки зору правового становища працівника захист його честі й ділової репутації набуває значно більшої специфіки, ніж захист гідності. Це зумовлено тим, що право на повагу до гідності має кожна людина безвідносно до своєї соціальної поведінки,

а тому гарантування цього права не передбачає диференціації для різних категорій працівників, як і не враховує їх кваліфікації, продуктивності праці, професійних досягнень, дотримання трудової дисципліни тощо. Натомість честь як позитивна соціальна оцінка особи в очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь (поведінки) загальноприйнятим уявленням про добро і зло, має виражений зв'язок із дотриманням працівником трудової дисципліни та вимог професійної етики. Ще більше враховує особливості статусу працівника категорія «ділової репутації», що відображає, в т.ч., суспільну оцінку здійснюваної особою професійної (трудової) діяльності, а також набутих особою професійних якостей при виконанні нею трудових (службових) обов'язків. Отже, ділова репутація фізичної особи набувається здебільшого саме в процесі її трудової діяльності та безпосередньо залежить від її результатів.

З урахуванням викладеного, право працівника на гідне ставлення варто розглядати більш широко, ніж повагу до його людської гідності, включаючи до нього також повагу до честі й ділової репутації працівника. Це дозволяє визначити право на гідне ставлення як комплексне право працівника або особи, яка займається незалежною професійною діяльністю, на належне поводження з ним з боку роботодавця та інших осіб, яке ґрунтується на безумовній повазі до його людської гідності та належній оцінці його професійної (трудової) діяльності та позапрофесійної поведінки.

Розглядаючи відповідні положення щодо правників, слід звернути увагу на особливості правничої професії, до яких можна віднести гуманізм, соціальну значущість, підвищену соціальну відповідальність, компетентність, доброчесність та інші [14, с. 173]. Вони визначають підвищене значення для представників цієї професії честі (доброчесності) та ділової репутації. Зрештою, саме ці категорії визначають як особистий професійний імідж кожного конкретного юриста, так і рівень суспільної довіри до правничої професії та відповідних інститутів (судової влади, прокуратури, адвокатури, нотаріату, правоохоронних органів тощо) в цілому. Тому спеціальне законодавство висуває відповідні вимоги чи обмеження до представників відповідних професій, а також передбачає спеціальні механізми їх перевірки та підтримання.

Так, загальні для більшості правників, які здійснюють функції держави та місцевого самоврядування (зокрема, суддів, прокурорів, слідчих та ін.), вимоги закріплені у правилах етичної поведінки, передбачених розділом VI Закону України «Про запобігання корупції». До них належать: додержання вимог закону та етичних норм поведінки; пріоритет інтересів; політична нейтральність; неупередженість; компетентність і ефективність; нерозголошення інформації; утримання від виконання незаконних рішень чи доручень. Крім того, галузеві кодекси чи стандарти етичної поведінки можуть визначати й інші етичні правила та принципи. Отже, професійна честь (доброчесність) відповідних категорій правників та їхня ділова репутація визначається в контексті оцінки їхньої поведінки відповідним етичним правилам, зокрема того, наскільки сумлінно,

компетентно, вчасно, результативно і відповідально вони виконують службові повноваження та професійні обов'язки, рішення та доручення органів і осіб, яким вони підпорядковані, підзвітні або підконтрольні, не допускають зловживань та неефективного використання державної і комунальної власності, порушень закону та етичних вимог тощо. Оскільки додержання особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, відповідних етичних правил є загальним стандартом, то право представників відповідних професій на гідне ставлення закономірно передбачає своєрідну презумпцію їх етичності та доброчесності та таке ставлення й поводження з ними, яке не допускатиме безпідставних сумнівів у цьому та буде відповідним важливому соціальному значенню виконуваних ними функцій.

Аналізуючи вимоги, що висуваються до суддів, слід зазначити, що відповідно до ч. 1 ст. 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» на посаду судді може бути призначений громадянин України, який, зокрема, є компетентним та доброчесним. При цьому кандидат на посаду судді відповідає критерію компетентності, якщо він володіє знаннями у сфері права та вміє їх застосовувати, має навички юридичного письма та правничої аргументації, когнітивні здібності; критерію доброчесності – якщо відсутні обґрунтовані сумніви у його незалежності, чесності, неупередженості, непідкупності, сумлінності, у дотриманні ним етичних норм, у його бездоганній поведінці у професійній діяльності та особистому житті, а також щодо законності джерел походження його майна, відповідності рівня життя кандидата на посаду судді або членів його сім'ї задекларованим доходам, відповідності способу життя кандидата на посаду судді його попередньому статусу (частини 8 та 9 ст. 69 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Критерії доброчесності та компетентності безпосередньо корелюються із честю та діловою репутацією особи як носія судової влади. При цьому вони підлягають встановленню як щодо кандидатів на посаду судді, так і суддів в межах процедур кваліфікаційного оцінювання. Останнє проводиться з метою визначення здатності судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді за визначеними законом критеріями: компетентності (професійної, особистої, соціальної тощо); професійної етики; доброчесності (ст. 83 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»).

Відповідно, якщо особа підтвердила свою відповідність цим вимогам і набула відповідного професійного статусу судді, вона має право на повагу до своєї професійної честі та ділової репутації. Характерно, що таке право судді нерозривно поєднується із вимогою поваги до суду і суддів, яка передбачена для учасників судових процесів та інших осіб. Так, ч. 3 ст. 6 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» забороняє неповагу до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду тощо. Законодавство передбачає відповідальність за неповагу до суду. Крім того,

повага до незалежності суддів закріплена на рівні основних засад діяльності прокуратури (п. 8 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про прокуратуру», ст. 17 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів). Таким чином, повага до суду фактично означає повагу до честі, гідності та ділової репутації конкретного судді і навпаки.

Щодо прокурорів п. 10 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про прокуратуру» передбачає засаду неухильного дотримання вимог професійної етики та поведінки. Кодексом професійної етики та поведінки прокурорів від 27.04.2017 [15] передбачено, зокрема, такі етичні принципи, як компетентність та професіоналізм, згідно з якими «прокурор повинен здійснювати службові повноваження сумлінно, компетентно, вчасно і відповідально. Постійно підвищувати свій загальноосвітній та професійний рівень, культуру спілкування, виявляти ініціативу, відповідальне ставлення та творчий підхід до виконання своїх службових обов'язків, фахово орієнтуватися у чинному законодавстві, передавати власний професійний досвід колегам. Він має усвідомлювати, що його діяльність оцінюється з урахуванням рівня підготовки, знання законодавства, компетентності, ініціативності, комунікативних здібностей, здатності вчасно і якісно виконувати службові обов'язки та завдання» (ст. 15).

Іншим етичним принципом прокурорської діяльності є доброчесність, зразковість поведінки та дисциплінованість. Вони передбачають дотримання прокурором при виконанні службових обов'язків загальноприйнятих етичних норм поведінки, необхідність бути взірцем доброчесності, вихованості і культури, а також неприпустимість порушення службової дисципліни чи непристойної поведінки.

Хоча законодавство та етичні приписи прямо і не формулюють правила поваги до прокурора чи його професійної діяльності, однак таке фактично випливає із етичних вимог. Так, ст. 11 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів встановлює безпосередню кореляцію між професійною честю і гідністю прокурора та формуванням довіри до прокуратури. Згідно з її приписами, «прокурор повинен постійно дбати про свою компетентність, професійну честь і гідність. Своєю доброчесністю, принциповістю, компетентністю, неупередженістю та сумлінним виконанням службових обов'язків сприяти підвищенню авторитету прокуратури та зміцненню довіри громадян до неї. У разі поширення неправдивих відомостей, які принижують його честь, гідність і ділову репутацію, за необхідності вживає заходів до спростування такої інформації, у тому числі в судовому порядку». Таким чином, передбачається, що особа, яка має статус прокурора, відповідає цим та іншим етичним вимогам, а тому заслуговує на повагу до своєї професійної честі, гідності та ділової репутації та відповідне поводження. Як неналежна поведінка прокурора, так і негідне ставлення до нього підривають довіру до прокуратури, а тому повага до прокурора як представника відповідної професії та довіра до прокуратури як до інституції нерозривно пов’язані між собою.

Аналогічний підхід простежується і у формулюванні Правил адвокатської етики від 09.06.2017 [16]. Так, ст. 12 Правил передбачає, що «всією своєю діяльністю адвокат повинен стверджувати повагу до адвокатської професії, яку він уособлює, її сутності та громадського призначення, сприяти збереженню та підвищенню поваги до неї в суспільстві. Цього принципу адвокат зобов'язаний дотримуватись у всіх сферах діяльності: професійній, громадській, публіцистичній та інших. … Адвокат не повинен вчиняти дій, спрямованих на обмеження незалежності адвокатської професії, честі, гідності та ділової репутації своїх колег, підрив престижу адвокатури та адвокатської діяльності. … При здійсненні професійної діяльності адвокат зобов'язаний дотримуватись загальноприйнятих норм ділового етикету, в тому числі щодо зовнішнього вигляду». Крім того, Правила детально регламентують дотримання поваги до прав інших адвокатів під час прийняття доручення клієнта (ст. 23), у відносинах із судом (розділ IV), з іншими адвокатами (розділ VI), в публіцистичній діяльності адвоката (ст. 56) тощо. Поряд з цим, ст. 12-1 Правил вимагає від адвокатів бути добропорядними, чесно та гідно виконувати свої професійні обов'язки. Таким чином, повага до адвокатської професії є визначальним принципом етичної поведінки адвоката, від додержання якого прямо залежить і професійна честь та ділова репутація кожного представника цієї професії.

Слід відзначити, що особливістю правового статусу адвокатів, приватних нотаріусів та деяких інших правників є те, що вони не є найманими працівниками, а належать до самозайнятих осіб, які здійснюють незалежну професійну діяльність. Відповідно, юридичні гарантії права на гідне ставлення для них набуває дещо іншого характеру, ніж для тих правників, які є працівниками, оскільки передбачає передусім захист від обмеження чи порушення не з боку роботодавця, а з боку інших осіб, які можуть негативно впливати на юриста (наприклад, з боку клієнтів, інших адвокатів, представників органів адвокатського самоврядування, суддів, прокурорів чи співробітників правоохоронних органів тощо). Водночас, зміст права на гідне ставлення від цього не змінюється і воно, крім «загальнолюдської» компоненти гідності, також включає специфічні компоненти професійної честі та ділової репутації. Можна вважати, що для представників таких самозайнятих професій останні компоненти набувають навіть більшого значення, ніж для найманих працівників, оскільки саме ділова репутація є одним з найголовніших критеріїв, якими керуються клієнти при виборі адвоката чи нотаріуса. Тому підірвана ділова репутація для цих категорій правників означатиме втрату клієнтів, а отже – заробітку і джерел до існування шляхом здійснення незалежної професійної діяльності.

Висновки. Право на гідне ставлення можна вважати загальним для всіх юристів комплексним правом на належне поводження з ним з боку роботодавця, колег та інших осіб, яке ґрунтується на безумовній повазі до його людської гідності та належній оцінці його професійної діяльності та позапрофесійної

поведінки, що ґрунтується на презумпції професійної честі (доброчесності), етичної поведінки та компетентності правника як представника певної професії. Це право має змішаний характер: в аспекті поваги до людської гідності воно є абсолютним, тоді як в аспекті поваги до професійної честі та ділової репутації правника вимагає від нього неухильного додержання тих вимог, обмежень та правил поведінки, які висуваються до представників відповідної професії спеціальним законодавством та правилами професійної етики. Додержання цього права має тісну взаємну кореляцію як із забезпеченням суспільної поваги та довіри до тієї інституції та/або професії, яку представляє правник, так і з особистим професійним розвитком юриста.

Література:

1. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

2. Рішення Конституційного Суду України від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text

3. Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2023 року № 11-р(II)/2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-23#Text

4. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text

5. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту). Монографія. К. : КНТ. 2008. 626 с.

6. Пономаренко О. М., Коваленко О. О. Право людини на гідність та його гарантії у трудовому законодавстві України. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО». 2025. Вип. 41. С. 228-236.

7. Опольська Н. Право працівника на повагу до людської гідності та захист від мобінгу. Публічне право. 2023. № 1. С. 88-94.

8. Пижова М. О. Юридичні трудові гарантії: термінологічний аспект. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. Спецвипуск. Том. 2. С. 18–23.

9. Лактіонов І. В. Щодо поняття юридичних гарантій забезпечення права працівника на гідне ставлення до нього з боку роботодавця. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2024. № 3 (85). С. 39-44.

10. Жернаков В. В. Право на гідну працю: питання формування і забезпечення. *Розвиток трудового права і права соціального забезпечення: теорія і практика* : тези доп. та наук. повідомл. учасн. VIII наук.-практ. конф. (м. Харків, 5 жовт. 2018 р.). Харків, 2018. С. 95–99.

11. Зіноватна І.В., Лапкін А.В. Юридичні гарантії дотримання принципу недопущення дискримінації у сфері праці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія Право*. 2025. Вип. 90. Ч. 2. С. 383-388. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.53

12. Лапкін А. В., Зіноватна І. В. Заборона дискримінації в системі гарантій забезпечення права працівника на гідну працю. *Актуальні проблеми права: теорія і практика : Збірник наукових праць.* № 2 (50). Київ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2025. С. 146-157. DOI: https://doi.org/10.33216/2218-5461/2025-50-2-146-157

13. Лапкін А. В. Сутність і значення професії правника. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 4 (81). Ч. 1. С. 171-175. DOI https://doi.org/10.32782/2523-4269-2022-81-4-1-171-175

14. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів: затв. Всеукраїнською конференцією прокурорів від 27.04.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text

15. Правила адвокатської етики: затв. Звітно-виборним з'їздом адвокатів України 2017 року від 09 червня 2017 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text

References:

1. Zahalna deklaratsiia prav liudyny: Pryiniata i proholoshena rezoliutsiieiu 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrudnia 1948 roku [Universal Declaration of Human Rights: Adopted and proclaimed by resolution 217 A (III) of the United Nations General Assembly on 10 December 1948]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].

2. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 16 veresnia 2021 roku № 6-r(II)/2021 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated September 16, 2021 No. 6-p(II)/2021]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-21#Text

3. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 20 hrudnia 2023 roku № 11-r(II)/2023 [Decision of the Constitutional Court of Ukraine dated December 20, 2023 No. 11-r(II)/2023]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-23#Text [in Ukrainian].

4. Pro sudovu praktyku u spravakh pro zakhyst hidnosti ta chesti fizychnoi osoby, a takozh dilovoi reputatsii fizychnoi ta yurydychnoi osoby: Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 27.02.2009 № 1 [On judicial practice in cases on the protection of the dignity and honor of an individual, as well as the business reputation of an individual and legal entity: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated 27.02.2009 No. 1]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text [in Ukrainian].

5. Stefanchuk, R. O. (2008). Osobysti nemainovi prava fizychnykh osib (poniattia, zmist, systema, osoblyvosti zdiisnennia ta zakhystu). Monohrafiia [Personal non-property rights of individuals (concept, content, system, features of implementation and protection). Monograph]. K. : KNT, 626 [in Ukrainian].

6. Ponomarenko, O. M., Kovalenko, O. O. (2025). Pravo liudyny na hidnist ta yoho harantii u trudovomu zakonodavstvi Ukrainy [The human right to dignity and its guarantees in the labor legislation of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody «PRAVO» - Collection of scientific papers of the Kharkiv National Pedagogical University named after G. S. Skovoroda "LAW"*, 41, 228-236 [in Ukrainian].

7. Opolska, N. (2023). Pravo pratsivnyka na povahu do liudskoi hidnosti ta zakhyst vid mobinhu [The right of an employee to respect for human dignity and protection against mobbing]. *Publichne pravo – Public law*, 1, 88-94 [in Ukrainian].

8. Pyzhova, M. O. (2019). Yurydychni trudovi harantii: terminolohichnyi aspekt [Legal labor guarantees: terminological aspect]. *Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii - Current problems of domestic jurisprudence*, Spetsvypusk, 2, 18–23 [in Ukrainian].

9. Laktionov, I. V. (2024). Shchodo poniattia yurydychnykh harantii zabezpechennia prava pratsivnyka na hidne stavlennia do noho z boku robotodavtsia [On the concept of legal guarantees ensuring the employee's right to decent treatment by the employer.]. *Derzhava ta rehiony. Seriia: Pravo – State and regions. Series: Law*, 3 (85), 39-44 [in Ukrainian].

10. Zhernakov, V. V. (2018). Pravo na hidnu pratsiu: pytannia formuvannia i zabezpechennia [The right to decent work: issues of formation and provision]. *Rozvytok trudovoho prava i prava sotsialnoho zabezpechennia: teoriia i praktyka – Development of labor law and social security law: theory and practice*: tezy dop. ta nauk. povidoml. uchasn. VIII nauk.-prakt. konf. (m. Kharkiv, 5 zhovt. 2018 r.), 95–99 [in Ukrainian].

11. Zinovatna, I.V., Lapkin, A.V. (2025). Yurydychni harantii dotrymannia pryntsypu nedopushchennia dyskryminatsii u sferi pratsi [Legal guarantees of compliance with the principle of non-discrimination in the labor sphere.]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: Seriia Pravo - Scientific Bulletin of Uzhhorod National University: Law Series*, 90, 383-388. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.53 [in Ukrainian].

12. Lapkin, A. V., Zinovatna, I. V. (2025). Zaborona dyskryminatsii v systemi harantii zabezpechennia prava pratsivnyka na hidnu pratsiu [Prohibition of discrimination in the system of guarantees of ensuring the employee's right to decent work.]. *Aktualni problemy prava: teoriia i praktyka : Zbirnyk naukovykh prats - Current problems of law: theory and practice: Collection of scientific papers*, 2 (50), 146-157. DOI: https://doi.org/10.33216/2218-5461/2025-50-2-146-157 [in Ukrainian].

13. Lapkin, A. V. (2022). Sutnist i znachennia profesii pravnyka [The essence and significance of the legal profession.]. *Pravovyi chasopys Donbasu - Legal Journal of Donbass*, 4, 1, 171-175. DOI https://doi.org/10.32782/2523-4269-2022-81-4-1-171-175 [in Ukrainian].

14. Kodeks profesiinoi etyky ta povedinky prokuroriv: zatv. Vseukrainskoiu konferentsiieiu prokuroriv vid 27.04.2017 [Code of Professional Ethics and Conduct of Prosecutors: approved by the All-Ukrainian Conference of Prosecutors on 27.04.2017]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text [in Ukrainian].

15. Pravyla advokatskoi etyky: zatv. Zvitno-vybornym zizdom advokativ Ukrainy 2017 roku vid 09 chervnia 2017 roku [Rules of Lawyer Ethics: approved by the 2017 Report and Election Congress of Lawyers of Ukraine of June 9, 2017]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 347.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3192-3201

Майкут Христина Василівна кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-2196-4023

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕКВІЗИЦІЇ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Запровадження воєнного стану в Україні у зв'язку з російською збройною агресією зумовило безпрецедентні виклики у сфері забезпечення та захисту основоположних прав людини, зокрема права власності. В умовах воєнного стану держава змушена поєднувати виконання завдань у сфері оборони та національної безпеки з обов'язком гарантувати непорушність права власності або забезпечувати його справедливе обмеження з належним відшкодування завданої шкоди.

В умовах правового режиму воєнного стану принцип непорушності права власності зазнає особливого випробування. Проте навіть за таких обставин він не втрачає свого фундаментального значення. Його зміст не нівелюється, а трансформується у вимогу безумовного дотримання чітко визначених правових процедур, законності рішень органів публічної влади та гарантій повного відшкодування завданої шкоди.

В сучасних умовах з метою забезпечення захисту суверенітету й територіальної цілісності, держава у певних випадках змушена вдаватися до обмежувальних заходів права власності, зумовлених необхідністю оперативного залучення матеріальних ресурсів для забезпечення її обороноздатності. Одним із таких заходів виступає примусове відчуження майна в умовах воєнного стану, що за своєю юридичною природою є реквізицією.

Оцінка правомірності реквізиції як різновиду втручання у право приватної власності має здійснюватися з урахуванням критеріїв трискладового тесту, виробленого практикою Європейського суду з прав людини.

Реквізиція як форма примусового відчуження майна в умовах воєнного стану виступає легітимним публічно-правовим інструментом для реалізації функцій держави щодо забезпечення її обороноздатності та національної безпеки.

Водночас подальший розвиток її нормативно-правового регулювання має ґрунтуватися на принципі верховенства права, зокрема на дотриманні вимог справедливого балансу між суспільними інтересами та захистом права приватної власності, гарантованого Конституцією України, а також на забезпеченні ефективних засобів судового контролю.

Ключові слова: реквізиція, воєнний стан, російська агресія, відшкодування шкоди, компенсаційний механізм, право власності, захист права власності, нерухоме майно

Maikut Khrystyna Vasylivna Candidate of legal sciences, associate professor, head of the Department of civil and legal disciplines, Lviv StateUniversity of Internal Affairs, Lviv, https://orcid.org/0000-0002-2196-4023

LEGAL REGULATION OF REQUISITION UNDER MARTIAL LAW

Abstract. The introduction of martial law in Ukraine in response to russia's armed aggression has created unprecedented challenges for ensuring and protecting fundamental human rights, particularly the right to property. Under martial law, the State must reconcile the fulfilment of defence and national security functions with its obligation to guarantee the inviolability of property rights or to ensure their lawful restriction accompanied by adequate compensation for any damage caused.

Within the legal regime of martial law, the principle of the inviolability of property rights is subjected to particular scrutiny. Nevertheless, even under such conditions, it does not lose its fundamental significance. Its content is not negated; rather, it is transformed into a requirement for strict compliance with clearly defined legal procedures, the lawfulness of decisions adopted by public authorities, and guarantees of full compensation for damage caused.

To safeguard sovereignty and territorial integrity, the State may, in certain circumstances, be compelled to resort to restrictive measures affecting property rights due to the need for the rapid attraction of material resources to maintain its defence capability. One such measure is the compulsory alienation of property under martial law, which, by its legal nature, constitutes requisition.

The assessment of the lawfulness of requisition as a form of interference with private property rights must be carried out with due regard to the criteria of the three-part test developed by the European Court of Human Rights.

Requisition as a form of compulsory alienation of property under martial law constitutes a legitimate public law instrument for the implementation of the State's functions aimed at ensuring its defence capability and national security. At the same time, the further development of its regulatory framework should be based on the principle of the rule of law, particularly in compliance with the requirements of a fair balance between public interests and the protection of private property rights guaranteed by the Constitution of Ukraine, as well as on ensuring effective means of judicial review.

Keywords: requisition, martial law, russian aggression, compensation for damage, compensation mechanism, property rights, property rights protection, immovable property.

Постановка проблеми. Запровадження воєнного стану в Україні у зв'язку з російською збройною агресією зумовило безпрецедентні виклики у сфері забезпечення та захисту основоположних прав людини, зокрема права власності. В умовах воєнного стану держава змушена поєднувати виконання завдань у сфері оборони та національної безпеки з обов'язком гарантувати непорушність права власності або забезпечувати його справедливе обмеження з належним відшкодування завданої шкоди. Водночас чинне вітчизняне законодавство та правозастосовна практика не спроможні забезпечити ефективні механізми захисту права власності, що зумовлено наявністю прогалин у правовому регулюванні.

Категорія власності посідає особливе місце в суспільному житті. Право власності є основою та запорукою існування й розвитку громадянського суспільства, одним із ключових інститутів в кожній правовій системі. Правове регулювання відносин власності визначає зміст та спрямованість правового регулювання суспільних відносин в цілому. Таке регулювання значною мірою зумовлене характеристиками та важливістю самого об'єкта власності, а також тим, що право власності є одним із основоположних прав, яке гарантується державою, а його захист забезпечується у межах різних галузей права, зокрема цивільного [1, с. 1407].

Право власності захищається на найвищому рівні згідно із статтею 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (*далі – Перший протокол)*, положення якої, закріплюючи право фізичних та юридичних осіб на мирне володіння майном, вільне здійснення ними правомочностей власника, проголошує непорушність права власності [2].

Непорушність права власності є одним із фундаментальних принципів правової держави та ключовою конституційною гарантією захисту майнових прав людини. В Україні цей принцип закріплений на конституційному рівні (ст. 41) [3], деталізований в нормах цивільного законодавства (ст. 321 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)) [4].

Принцип «непорушності права власності» вважається основним принципом правового регулювання відносин власності як на національному, так і на міжнародному рівнях, в якому особлива увага належить правомірності та законності, дотримання засад «справедливої збалансованості» у випадку втручання у право власності, наявності справедливої компенсації, а також належних правових гарантій захисту такого втручання [5, с. 126].

Запровадження в Україні воєнного стану актуалізувало необхідність переосмислення принципу непорушності права власності, насамперед у площині трансформації підходів до його реалізації в умовах російської збройної агресії та необхідності забезпечення публічних інтересів держави за умови дотримання встановлених законом процедур і гарантій компенсації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню вказаної проблематики присвячували свої праці багато вчених, серед яких: У. Б. Андрусів,

Д. М. Білецький, А. Б. Гриняк, В. М. Коссак, Р. В. Крупник, Н. Б. Москалюк, В. І. Новошицька, І. В. Спасибо-Фатєєва, І. Д. Чаплик, Ю. М. Юркевич та інші.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах з метою забезпечення захисту суверенітету й територіальної цілісності, держава у певних випадках змушена вдаватися до обмежувальних заходів права власності, зумовлених необхідністю оперативного залучення матеріальних ресурсів для забезпечення її обороноздатності. Одним з таких заходів є, передбачена п. 4 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», можливість примусового відчуження майна, що перебуває у приватній або комунальній власності, зокрема об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту, вилучення майна державних підприємств, державних господарських об'єднань для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану [6].

За правовою природою примусове відчуження майна власника в умовах воєнного стану є реквізицією.

Оцінка правомірності реквізиції як різновиду втручання у право приватної власності має здійснюватися з урахуванням критеріїв трискладового тесту, виробленого практикою Європейського суду з прав людини, який включає вимогу законності втручання, наявності легітимної мети в суспільних інтересах та дотримання принципу пропорційності втручання, що передбачає досягнення справедливого балансу між вимогами суспільного інтересу та захистом прав особи без покладення на неї надмірного тягаря.

У Постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду № 925/323/24 від 12.02.2025 Верховний Суд застосував трискладовий тест оцінки втручання у право власності у контексті примусового відчуження транспортного засобу юридичної особи під час воєнного стану. Суд встановив, що втручання відповідало критерію законності, адже відбувалося на підставі законодавства, що регулює примусове відчуження майна в умовах воєнного стану, у чітко визначеній процедурі, з передбаченою законом можливістю отримання грошової компенсації.

Втручання переслідувало суспільно значиму та легітимну мету – захист незалежності та територіальної цілісності в умовах воєнного стану, що діє в Україні з 24 лютого 2022 року у зв'язку із збройною російською агресією. При цьому Верховним Судом акцентовано увагу на пріоритеті захисту життя та здоров'я громадян, обов'язку держави щодо забезпечення обороноздатності, гострій потребі Збройних Сил України в забезпеченні матеріальними ресурсами, в тому числі спеціальною автомобільною технікою, для належного виконання визначених перед ними завдань.

Верховний Суд, оцінюючи баланс між інтересами держави в умовах війни та правом власності юридичної особи, врахував факт використання військовою частиною реквізованого транспортного засобу для виконання завдань із оборони держави, а також відсутність переконливих доводів позивача про те, що примусове відчуження транспортного засобу для потреб держави в умовах

воєнного стану (за умови виплати належної грошової компенсації) покладатиме на нього надмірний тягар.

З огляду на це Суд дійшов висновку, що відповідне втручання є пропорційним і не порушує справедливого балансу між приватними та публічними інтересами [7].

Вимога законності втручання у право власності передусім означає наявність нормативної підстави для такого втручання. У цьому контексті реквізиція майна прямо передбачена ч. 2 ст. 353 ЦК України, відповідно до якої в умовах воєнного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. Водночас спеціальний механізм реалізації такого відчуження врегульовано Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» [8].

За загальним правилом, реквізиція може здійснюватися лише за умови суспільної необхідності набуття державою права власності на майно, що є відправною точкою реквізиції. Однак, формулюючи підстави для примусового відчуження майна в умовах воєнного або надзвичайного станів, законодавець не послуговується звичним терміном «суспільна необхідність», а зазначає, що примусове відчуження майна відбувається «для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану». Так, в умовах правового режиму воєнного стану потреба держави в тому чи іншому майні може зумовлюватися, наприклад, необхідністю його використання для завдань з оборони України, захисту її суверенітету і територіальної цілісності, а в умовах надзвичайного стану – для усунення причин, що створили загрозу для безпеки громадян і стали підставою для впровадження цього правового режиму … Обставини, що слугують підставами для введення правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, самі по собі є настільки винятковими і загрозливими для безпеки населення, що потенційна «суспільна необхідність» у примусовому відчуженні майна існує за замовчуванням із моменту впровадження згаданих правових режимів [9, с. 84-85].

«Потреби держави в умовах воєнного стану» є оціночним поняттям та немає законодавчого визначення, при цьому залишаючи суб’єктам реквізиції певну свободу розсуду. З цього приводу А. А. Остапенко слушно зауважує, що при прийняті рішення за принципом «на власний розсуд» дуже важливим є дотримання балансу інтересів між потребами держави та фундаментальними правами особи [10, с. 36].

Реквізиція застосовується за надзвичайних обставин, які вимагають негайних дій, вона провадиться в позасудовому (адміністративному) порядку за рішенням органів державної влади. Адміністративний порядок реквізиції майна у власника обумовлений необхідністю швидкої реакції від органів державної влади на надзвичайні обставини. Норми, що регулюють реквізицію, спрямовані на вирішення колізії публічного інтересу та цивільного права (зокрема, права

власності, інших цивільних прав), розв`язання якої відбувається на користь публічного інтересу [11].

Варто зауважити, що на законодавчому рівні не встановлено вичерпного переліку майна, яке може бути об'єктом реквізиції. У ст. 353 ЦК України зазначено, що примусовому відчуженню підлягає майно, при цьому не конкретизуючи яке саме майно. Це дає підстави вважати, що примусовому відчуженню може підлягати будь-яке майно, яке перебуває в приватній, комунальній власності, якщо воно є необхідним для задоволення потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану.

Нормативно вичерпного переліку майна, що може бути примусово відчужене, не містить і Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», натомість законодавець визначає загальний механізм та процедурні аспекти здійснення такого відчуження.

Отже, законодавча модель регулювання не обмежує перелік можливих об'єктів реквізиції, що зумовлює можливість примусового відчуження як рухомого, так і нерухомого майна за умови дотримання принципу законності та забезпечення повної компенсації його вартості.

Реквізиція має здійснюватися щодо майна, яке за своїми характеристиками може використовуватися для потреб воєнного часу (відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки та територіальної цілісності). Такими характеристиками, як стверджує А. А. Остапенко, доцільно вважати стратегічну значимість майна та функціональне призначення майна. Наведені характеристики є взаємопов'язаними, мають оціночний характер та визначаються окремо щодо кожного об'єкта реквізиції. Стратегічна значимість майна визначається на основі співставлення декількох факторів, таких як: місце розташування майна, економічна та політична привабливість майна, його рентабельність [10, с. 36].

У звичайних умовах, під час реквізиції примусове вилучення майна відбувається з попереднім відшкодуванням його вартості. Однак воєнний стан є винятковою ситуацією, коли майно може бути примусово відчужено навіть без попереднього відшкодування вартості. У подальшому особі або відшкодовується вартість реквізованого майна, або повертається реквізоване майно за умови, що воно зберіглося та що особа звернулася до суду з вимогою про його повернення.

Отже, в умовах воєнного або надзвичайного стану приватні власники перебувають у найбільш уразливому становищі. Особливо проблематичним може бути визначення вартості реквізованого майна [12, с. 99].

Реквізиція відбувається із дотриманням принципу повного відшкодування вартості відчуженого майна. Незважаючи на послідовне закріплення цього принципу, законодавець не достатньо чітко визначив критерії повного відшкодування. Як правило, повнота відшкодування завданих збитків забезпечується двома складовими: виплатою розміру реальних збитків та упущеної вигоди.

Однак залишається відкритим питання про те, чи підлягає відшкодуванню власнику, чиє майно було реквізовано, вартість упущеної вигоди, а якщо так – за яких обставин та коли [9, с. 104].

Так, комплексний аналіз ст. 9 і ст. 11 Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», які закріплюють компенсаційний механізм за примусово відчужене майно, дозволяє зробити висновок, що розмір компенсації обмежується сумою, зазначеною у висновку про оцінку реквізованого майна, та, відповідно, не охоплює ймовірні суми упущеної вигоди, позаяк законодавець послуговується конструкцією «повне відшкодування вартості», а не «повне відшкодування завданої шкоди». Таким чином, законодавець гарантує відшкодування тільки прямих збитків, еквівалентних вартості примусово відчуженого майна.

З огляду на зазначене, І. Д. Чаплик обґрунтовує необхідність удосконалення правового регулювання відносин щодо відшкодування шкоди, заподіяної примусовим відчуженням майна в умовах правового режиму воєнного стану, шляхом закріплення норм, які деталізують принцип повного відшкодування шкоди, зокрема в частині компенсації упущеної вигоди. На думку вченої, саме повне відшкодування особі, право власності якої примусово припинено, усіх заподіяних цією дією збитків дає змогу відновити порушений баланс між приватноправовими та публічними інтересами [9, с. 105].

Положення ч. 5 ст. 353 ЦК України закріплює альтернативний компенсаційний механізм у разі реквізиції – замість повного відшкодування вартості реквізованого майна попередній власник вправі вимагати взамін надання йому іншого майна. При цьому законодавець використовує оцінювальне формулювання «якщо це можливо». Унаслідок цього норма набуває дискреційного характеру, що суперечить принципу правової визначеності як складової верховенства права.

З позицій принципу пропорційності будь-яке вручання у право власності повинно бути не лише законним та обумовленим суспільною необхідністю, а й забезпеченим чіткими компенсаційними механізмами. Натомість оціночна конструкція «якщо це можливо» не визначає критеріїв об’єктивної неможливості, процедури погодження заміни, суб'єкта встановлення такої неможливості тощо та знижує практичну ефективність гарантій попереднього власника і перетворюється на декларативну норму. З огляду на зазначене, вказана альтернатива потребує нормативної конкретизації з метою забезпечення правової визначеності та реального балансу між публічними інтересами та правом власності.

Важливою складовою компенсаційно-гарантійного механізму реквізиції є закріплення можливості попереднього власника поновити право власності на примусово відчужене майно, якщо потреба у його використанні з метою задоволення публічних інтересів відпала.

Право вимагати повернення майна обумовлюється наявністю в особи статусу «колишнього» власника. За допомогою такої конструкції законодавець створює передумови для охорони інтересів приватних осіб [11].

При цьому колишній власник вправі звернутися в судовому порядку з вимогою про повернення реквізованого майна лише після припинення дії правового режиму воєнного стану.

Висновки. В умовах правового режиму воєнного стану принцип непорушності права власності зазнає особливого випробування. Проте навіть за таких обставин він не втрачає свого фундаментального значення. Його зміст не нівелюється, а трансформується у вимогу безумовного дотримання чітко визначених правових процедур, законності рішень органів публічної влади та гарантій повного відшкодування завданої шкоди.

Такий підхід ґрунтується на положеннях ст. 41 Конституції України, яка допускає примусове відчуження об'єктів права приватної власності лише як виняток – з мотивів суспільної необхідності, на підставі й у порядку, встановлених законом, та за умови повної компенсації їх вартості.

Реквізиція як форма примусового відчуження майна в умовах воєнного стану виступає легітимним публічно-правовим інструментом для реалізації функцій держави щодо забезпечення її обороноздатності та національної безпеки. Водночас подальший розвиток її нормативно-правового регулювання має ґрунтуватися на принципі верховенства права, зокрема на дотриманні вимог справедливого балансу між суспільними інтересами та захистом права приватної власності, гарантованого Конституцією України, а також на забезпеченні ефективних засобів судового контролю.

Література:

1. Майкут Х. В. Захист права власності в умовах воєнного стану: окремі аспекти. *Наукові перспективи*. 2026. № 1(67). С. 1406-1415.

2. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17 лип. 1997. URL: rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text

3. Конституція України від 28.06.1998 № 254к/96-ВР. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page6

5. Майкут Х. В. Обмеження права власності та контроль за її використанням в контексті Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 5. С. 126-130.

6. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

7. Постанова КГС ВС від 12.02.2025 у справі № 925/323/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125264834

8. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 17.05.2012 № 4765-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17?find=1&text=%D1%81%D1%83%D1%81%D0%B

F%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0+%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C#n16

9. Чаплик І. Д. Цивільно-правове регулювання реквізиції в Україні: дис. … д-ра філософії: 081 «Право» / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2023. 187 с.

10. Остапенко А. А. Майнові права як об'єкт примусового відчуження у період воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2023. № 5. С. 33-39.

11. Проблеми застосування реквізиції в умовах воєнного стану. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/Prezent_Probl_zastos_rekviz.pdf

12. Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану: монографія / за ред.: Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, К. Г. Некіт; упор.-укл. Ю. С. Маршук; НУ «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2023. 336 с.

References:

1. Maikut, Kh. V. (2026). *Zakhyst prava vlasnosti v umovakh voiennoho stanu: okremi aspekty* [Protection of property rights under martial law: Certain aspects]. Naukovi perspektyvy – Scientific perspectives, 1(67), 1406–1415.

2. Protokol do Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod [Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text [in Ukrainian].

3. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1998 № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine from June, 28, 1996, № 254k/96-VR]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 [in Ukrainian].

4. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy vid 16.01.2003 № 435-IV [The Civil Code of Ukraine from January 16, 2003, № 435-IV]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page6 [in Ukrainian].

5. Maikut, Kh. V. (2019). *Obmezhennia prava vlasnosti ta kontrol za yii vykorystanniam v konteksti Pershoho protokolu do Konventsii pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950 r.* [Restrictions ownership right and control over its exercise within the context of the First Protocol to the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. *Porivnialno-analitychne pravo – Comparative-analytical law*, (5), 126–130.

6. Zakon Ukrainy Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu vid 12.05.2015 № 389-VIII. [Law of Ukraine on the Legal Regime of Martial Law from May 12 2015, № 389-VIII]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text [in Ukrainian].

7. Postanova KHS VS vid 12.02.2025 u spravi № 925/323/24 [Commercial Cassation Court within the Supreme Court. (2025, February 12). Decision in case No. *925/323/24*. (n.d.). *reyestr.court.gov.ua.* Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/125264834 [in Ukrainian].

8. Zakon Ukrainy Pro peredachu, prymusove vidchuzhennia abo vyluchennia maina v umovakh pravovoho rezhymu voiennoho chy nadzvychainoho stanu vid 17.05.2012 № 4765-VI. [Law of Ukraine On the Transfer, Compulsory Alienation or Seizure of Property under the Legal Regime of Martial Law or a State of Emergency from May 17 2012, № 4765-VI].]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17?find=1&text=%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0+%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C#n16 [in Ukrainian].

9. Chaplyk, I. D. (2023). *Tsyvilno-pravove rehuliuvannia rekvizytsii v Ukraini* [Civil law regulation of requisition in Ukraine] (Doctor of Philosophy dissertation, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine). 187 p.

10. Ostapenko, A. A. (2023). *Mainovi prava yak obiekt prymusovoho vidchuzhennia u period voiennoho stanu* [Property rights as an object of compulsory alienation during martial law]. *Aktualni problemy vitchiznianoi yurysprudentsii – Current problems of domestic jurisprudence*, (5), 33–39.

11. Problemy zastosuvannia rekvizytsii v umovakh voiennoho stanu [Problems of applying requisition under martial law]. (n.d.). Retrieved from https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2024/Prezent_Probl_zastos_rekviz.pdf

12. Kharitonov, Ye. O., Kharitonova, O. I., & Nekit, K. H. (Eds.). (2023). *Problemy ziavdzenniia ta zakhystu tsyvilnykh prav v umovakh voiennoho stanu* [Problems of exercising and protecting civil rights under martial law] (Y. S. Marshuk, Comp.). Odesa: Feniks. 336 p.

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 343.35

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3202-3215

Ніколаєнко Тетяна Богданівна доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, https://orcid.org/0000-0002-4587-2561

Кметь Олена Олександрівна, доктор філософії у галузі права, старший викладач кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький, https://orcid.org/0000-0003-2269-2493

ОСОБЛИВОСТІ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЄЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. У статті проведено аналіз сучасного стану правових аспектів боротьби з корупцією в умовах війни. Сформульована актуальність обраної теми в частині відкритості окремих теоретичних питань, які потребують правового врегулювання та необхідності системного та комплексного підходу до їх вирішення. Встановлено, що, з однієї сторони, є правовий потенціал боротьби з корупцією, а саме: 1) є основні фундаментальні нормативні документи, які визначають правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні; 2) унормовано відповідальність за вчинення корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень; 3) визначено інституційні механізми реалізації системи щодо попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень. Проведено аналіз діяльності спеціалізованих органів боротьби з корупцією, зокрема НАЗК, НАБУ, САП, де з урахуванням офіційних показників їх роботи встановлено позитивні результати. З іншої сторони, на підставі соціологічних опитувань серед населення України доведено, що є потреба у посиленні діяльності викривачів як одного із інструментів боротьби з корупцією. Автором обґрунтовано, що готовність осіб повідомляти про можливі вчинення корупційних діянь доволі низька, що зумовлено недостатнім рівнем поінформованості населення щодо механізмів і каналів повідомлення про можливі корупційні правопорушення, вимог до змісту відповідних звернень громадян/викривачів до відповідних органів, обсягу прав і гарантій правового захисту викривачів та побоювання негативної суспільної реакції та ризику застосування до них негативних заходів впливу.

З урахуванням національного досвіду діяльності викривачів, позитивної міжнародної практики існування інституту викривачів на прикладі США, автором доведено, що за наявності належного правового потенціалу, прозорості

антикорупційної політики, позитивної діяльності антикорупційних органів, ефективність боротьби з корупцією чималою вагою залежить від внутрішніх стимулів та діяльності окремих громадян/викривачів. Є потреба у посилені соціальної і правової незахищеності викривачів, яка полягатиме у системності, реальності та дієвості. На системному рівні має бути забезпечена повна та глибока правова поінформованість осіб, які повідомляють про корупції щодо гарантій захисту їх прав і свобод, соціальних потреб, а також особисту безпеку.

Ключові слова: корупція, корупційні правопорушення, кримінальна відповідальність, викривачі, воєнний стан.

Nikolaienko Tetiana Bohdanivna Professor of the Department of Theory of Law and Criminal Procedural Activity of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Doctor of Law, Professor, Colonel of Justice, Khmelnytskyi, https://orcid.org/0000-0002-4587-2561

Kmet Olena Oleksandrivna Doctor of Philosophy in Law, Senior Lecturer of the Department of Legal Theory and Criminal Procedure, Bohdan Khmelnytsky National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnyts-kyihttps://orcid.org/0000-0003-2269-2493

FEATURES OF FIGHTING CORRUPTION IN MARTIAL STATE CONDITIONS: PROBLEMS AND PROSPECTS

Abstract. The article analyzes the current state of legal aspects of combating corruption in wartime. It formulates the relevance of the chosen topic in terms of the openness of certain theoretical issues that require legal regulation and the need for a systematic and comprehensive approach to their resolution. It has been established that, on the one hand, there is legal potential for combating corruption, namely: 1) there are basic fundamental regulatory documents that define the legal and organizational foundations for the functioning of the corruption prevention system in Ukraine; 2) responsibility for committing corruption and corruption-related offenses has been standardized; 3) institutional mechanisms have been established for the implementation of the system for the prevention, detection, termination, investigation, and disclosure of corruption offenses.

An analysis of the activities of specialized anti-corruption bodies was conducted, which showed positive results based on official performance indicators. On the other hand, sociological surveys among the Ukrainian population have shown that there is a need to strengthen the activities of whistleblowers as one of the tools to combat corruption. The author argues that people's willingness to report possible corruption is pretty low, which is due to the population's lack of awareness about the mechanisms and channels for reporting possible corruption offenses, the requirements for the content of relevant appeals by citizens/whistleblowers to the relevant authorities, the

scope of rights and guarantees of legal protection for whistleblowers, and fears of negative public reaction and the risk of negative measures being taken against them.

Taking into account national experience with whistleblowers and positive international practices involving whistleblowers, as exemplified by the United States, the author demonstrates that, given adequate legal capacity, transparency in anti-corruption policy, and positive action by anti-corruption agencies, the effectiveness of the fight against corruption depends to a large extent on internal incentives and the actions of individual citizens/whistleblowers. There is a need to strengthen the social and legal protection of whistleblowers, which should be systematic, realistic, and effective. At the systemic level, persons who report corruption should be provided with comprehensive and in-depth legal information regarding the guarantees of protection of their rights and freedoms, social needs, and personal safety.

Keywords: corruption, corruption offenses, criminal liability, whistleblowers, martial law.

Постановка проблем. Питання забезпечення національної безпеки та оборони України в умовах сьогоденних воєнних дій є не лише особливо актуальними, але й пріоритетними. Воєнний стан, який був запроваджений в Україні 24.02.2022 [1] став вимушеним кроком для забезпечення відсічі збройної агресії російської федерації проти нашої держави, національної безпеки та захисту територіальної цілісності й недоторканості України. Проте, незважаючи на пріоритетність цього завдання, на сьогодні зберігається така проблема, яка перешкоджає забезпеченню національної безпеки й оборони України, як корупція. Саме корупція є тим негативним явищем, що вростає у різні сфери життєдіяльності держави та впливає на рівень довіри як до влади у цілому зі сторони населення держави, так і до держави зі сторони партнерів, які допомагають нам здолати зовнішнього ворога. «Корупція в Україні не просто одна з головних проблем, яку, на кшталт постійної головної болі, можливо хоча б тимчасово втамувати таблеткою, це - ракова пухлина, яка розростається щомиті, не дає вільно дихати нашій змученій, багатостраждальній країні, ганьбить репутацію, зжирає зсередини та змушує опускати руки у відчаї навіть запекліших патріотів. Низький рівень корупції викликає повагу» [2, с.45].

В умовах сьогодення питанням запобігання та боротьби з корупцією приділяється чимала увага. Це – забезпечення ефективності діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану, посилення діяльності інституту викривачів в Україні, реалізація адміністративно-правових та кримінально-правових заходів впливу на порушників законодавства щодо протидії корупції, впровадження в національне законодавство положень міжнародних актів щодо здійснення антикорупційних реформ та імплементування європейських стандартів антикорупційних правових інструментів у вітчизняний нормативний простір для посилення існуючих демократичних положень та підтримки верховенства права. З цього приводу окрім базового Закону України «Про

запобігання корупції», де закладено реалізацію низки заходів, спрямованих на боротьбу з корупцією [3], запровадженням положень в законодавстві щодо унормування різних видів юридичної відповідальності за вчинення корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень, з урахуванням умов сьогодення законодавцем постійно здійснюється посилення корупційної боротьби. До 2026 року була затверджена Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки та Державна антикорупційна програма на 2023-2025 роки. Станом на сьогодні розглядаються питання щодо затвердження Антикорупційної стратегії на 2026-2030 роки та Закону України «Про засади державної антикорупційної політики на 2026-2030 роки» [4]. Посилена кримінальна відповідальність за вчинення корупційних та пов'язаних із корупцією правопорушень [5]. З урахуванням потреб правової визначеності положень кримінального законодавства щодо деталізації відповідальності посадових осіб за вчинення ними корупційних правопорушень у разі перебування на певних конкретних посадах законодавцем розглядається питання конкретизації такого переліку посад [6]. На сьогодні залишається чимало питань, які потребують вирішення, оскільки корупція має свій прояв на різних рівнях суспільного життя, у різних сферах, зокрема тих, які є стратегічно важливими для держави, тому виникла потреба в аналізі таких питань та визначеності проблемних аспектів, які потребують правового вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання основних наукових підходів щодо боротьби з корупцією в контексті системного її розуміння як соціально-правового явища серед вчених неодноразово піддавалось дослідженню. Вагомий внесок у цьому напрямку зробили О. М. Бандурка, Л. В. Багрій-Шахматов, О. М. Джужа, О. О. Дудоров, Н. В. Корчак, О. Ф. Лисенко, А. В. Мовчан, О. П. Панасюк, М. П. Пихтін, Н. В. Сметаніна, М. І. Хавронюк та ін. Проте окремі питання щодо боротьби з корупцією з урахуванням умов воєнного стану залишаються відкритими. Це стосується розробленості окремих теоретичних питань, їх правового врегулювання та системності й комплексності підходу до їх вирішенні.

Тому **метою статті** є проведення аналізу сучасного стану правових аспектів боротьби з корупцією в умовах війни, окреслення проблемних питань та визначення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Корупція, як негативне явище сучасності, серед науковців здебільшого визначається як негативне, динамічне, об'єктивно існуюче соціальне явище, яке впливає на усі сфери життя суспільства, на політичний та соціально-економічний розвиток держави, перешкоджає реалізації принципу верховенства права, завдає шкоди суспільству, соціальному прогресу, а також в цілому національній безпеці [7, с.41]. Крім того, особа, яка вчиняє корупційні діяння, використовує свої службові повноваження або пов'язані з ними можливості для того, щоб отримати неправомірну вигоду, прийняти таку вигоду або обіцянку такої вигоди для себе чи інших осіб, або ж надає чи обіцяє надати неправомірну вигоду іншим службовим особам.

Відповідно, корупція проявляється у діяльності державних службовців, посадових осіб, народних депутатів, суддів, військових посадових осіб та інших осіб, які мають таку можливість, володіють певною владою та можуть вплинути на прийняття відповідного рішення уповноваженими особами з метою отримати відповідну неправомірну вигоду [3]. Відповідно до чинного законодавства основний правовий базис щодо запобігання корупції становить Закон України «Про запобігання корупції». Це є фундаментальний документ, який «визначає правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень» [3]. Крім того, цілісність такої системи становлять норми адміністративного та кримінального законодавства, які дозволяють притягнути до відповідного виду відповідальності у разі вчинення корупційних та пов'язаних з корупцією правопорушень. Інституційними механізмами реалізації системи щодо попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень є норми, які визначають правову основу діяльності спеціалізованих органів боротьби з корупцією, таких як: Національне агентство з питань запобігання корупції (далі - НАЗК), Національне антикорупційне бюро України (далі - НАБУ), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (далі - САП), Державне бюро розслідувань України (далі - ДБР) - це Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України», Закон України «Про прокуратуру», Закон України «Про Державне бюро розслідувань», Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо посилення самостійності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» від 08.12.2023 № 3509-IX, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення повноважень Національного антикорупційного бюро України та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури» від 31.07.2025 № 4560-IX. Маючи правовий потенціал боротьби з корупцією, результати, на жаль, доволі неоднозначні. З однієї сторони, ми не маємо відчутних результатів боротьби з корупцією, але говорити про відсутність належної правової бази немає достатніх підстав. З іншої сторони, якщо є належне правове унормування боротьби з корупцією, то чи не у тому проблема, що така правова база належним чином «не працює»? Розглянемо цю ситуацію під іншим кутом.

У 2025 році Україна отримала 36 (+1) балів із 100 можливих в Індексі сприйняття корупції CPI (Corruption Perceptions Index) та посіла 104 місце з-поміж 182 країн світу. Проте суттєвих результатів ми не маємо. Як зазначив виконавчий директор Transparency International Ukraine Андрій Боровий: «Минулий 2025 рік не став проривним для антикорупційних змін. З одного боку, ми змогли домогтися реформи АРМА. З іншого – не побачили багатьох реформ, які мали б уже відбуватися. Натомість ми стали свідками голосування у Верховній Раді в липні минулого року, яке викликало значний суспільний

резонанс і протести під час війни. Через ті протести нам вдалося захистити незалежність антикорупційних органів, і завдяки цьому отриманий +1 бал в Індексі сприйняття корупції можна сприймати як позитив. Це результат роботи ВАКС, НАБУ і САП і результат зусиль суспільства, якому вдалося захистити їхню незалежність» [8]. Хоча залишення навіть на цих позиціях є результатом позитивної роботи НАБУ, САП і ВАКС. Так, за останні півроку ці антикорупційні органи «провели масштабні операції в енергетичному секторі, виявили корупційні схеми в закупівлях для сектору безпеки та оборони та за участі високопосадовців», це: 1) операція «Мідас» з викриттям злочинної організації у сфері енергетики; 2) викриття службовців Держспецзв'язку щодо незаконного заволодіння понад 90 млн грн, які були виділені на закупівлю БПЛА; 3) викриття групи народних депутатів, які підкуповували парламентаріїв для прийняття «правильних» рішень за певну плату; 4) викриття ще однієї групи народних депутатів, які пропонували певному бізнесмену за 250 тис. доларів США організувати накладення санкцій Ради національної безпеки і оборони України на компанію конкурента; 5) затримання керівника департаменту ЖКГ Донецької ОДА за розкрадання 140 млн грн, які призначалися для опалення і водопостачання прифронтових міст Донеччини. Загалом у ІІ півріччі 2025 року було проведено 367 нових розслідувань, висунуто підозру 103 особам, складено 55 обвинувальних актів, висунуто обвинувачення 126 особам та засуджено 70 корупціонерів [9] Якщо проявляти ці показники із показниками, наприклад 2024 року, то вони мають свою позитивну тенденцію. До слова, за перше півріччя 2024 року, представники НАБУ та САП, які продовжували викривати багатомільйонні злочинні схеми високопосадовців, їх затримання, кількісні результати були дещо меншими (проведено 323 нових кримінальних розслідувань, висунуто підозру 166 особам та притягнуто до кримінальної відповідальності 36 корупціонерів) [10]. Як бачимо, певний позитивний результат щодо боротьби з корупцією ми маємо. Проте, якщо ми поглянемо на ці показники з урахуванням отриманих результатів загальнонаціонального опитування «Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність», то ситуація дещо інша. Українці оцінюють поширеність корупції на високо негативному рівні: 91,4% населення вважають, що корупція поширена. Водночас власний досвід мали лише 18,7% громадян. Якщо, для прикладу, порівняти ці показники з показниками 10-річної давнини, то у 2015 році особи, які мали досвід вчинення корупційних дій, складав 70,7 %. Навіть результати дослідження, які були проведені компанією Info Sapiens на замовлення НАЗК у 2020 році засвідчили те, що щороку знижується рівень корупційного досвіду українців. Такі показники є свідченням все ж таки дієвості заходів, що спрямовані на боротьбу з корупцією. Тому необхідно більш критично ставитися до опитування, яке проводиться серед населення. Реальність рівня корупції та її сприйняття населення не є ідентичним та, навіть в окремих випадках, повною протилежністю. Навіть у країнах, які мають низький рівень корупції, зокрема Хорватія, Греція, Словенія (згідно

опитування, яке було проведено в межах проєкту Eurobarometer «Ставлення громадян до корупції в ЄС у 2024 році»), населення понад 90% вважають, що корупція у їх країнах є доволі поширеною. Навіть у країнах, де корупція наближена до мінімуму, а населення стикається з такою практикою лише у межах кількох відсотків (Фінляндія, Швеція, Португалія), опитування серед мешканців країн все ж таки показує, що показники поширеності корупції становлять від 18 % до 96 % [11].

Зрозуміло, що одним важливим фактором запобіганню проявам корупції є належна діяльність відповідних органів. Це стосується тих випадків, коли у цій діяльності відповідні органи нейтралізують не лише безпосередніх виконавців корупційних діянь, але й не залишають «поза увагою» центральні фігури, які розробляють схеми, сценарії злочинної діяльності, високопосадові особи, які сприяють утворенню, прикриттю та захисту їх від викриття. Саме цілісність підходу у розслідуванні таких справ, повинно мати системність, комплексність та глибинність щодо їх розкриття, викриття та реального покарання. Діяльність громадян щодо повідомлення, викриття, підозру щодо вчинення, готування таких правопорушень у цьому випадку відіграє неабияку роль.

Корупція в умовах воєнного стану, на жаль, не лише не зменшує обертів, але й набирає нових виглядів, форм та способів вчинення. Від початку повномасштабного вторгнення «популярними» стали отримання неправомірних винагород за видачу фіктивних медичних довідок про непридатність до проходження військової служби; поширення набули різноманітні схеми виїздів чоловіків призовного віку за межі України; збільшилась кількість випадків розкрадання гуманітарної допомоги, наприклад, продаж гуманітарних вантажів, які призначені для військових або цивільних; зародилися нові схеми незаконного збагачення за рахунок використання благодійних фондів для поранених, загиблих та тих, що потребують допомоги. Набули нових форм корупційні схеми з виведення бюджетних коштів, які були виділені на відновлення зруйновані внаслідок бойових дій об’єктів інфраструктури. Для прикриття та вирішення таких справ незаконна діяльність високопосадовців судових та правоохоронних органів також має непоодинокі випадки. Прикладом є справа ексголови Верховного Суду України Всеволода Князєва, який у змові з нотаріусом Кирилом Горбуровим та адвокатом Олегом Горецьким організував схему одержання неправомірної вигоди за ухвалення потрібних судових рішень. При отриманні винагороди у сумі 2,7 млн. доларів США ексголова був затриманий детективами НАБУ [12].

На жаль, випадки вчинення корупційних діянь в умовах воєнного стану є непоодинокими. Навпаки, сучасну ситуацію в Україні можна вважати такою, що лише посилює прояви корупції, враховуючи ті сфери, у яких посадові особи знаходять можливості для здійснення відповідних правопорушень. Тому постає питання щодо забезпечення ефективної боротьби з корупцією, яка має здійснюватися на усіх рівнях. Боротьбу з корупцією, на нашу думку, варто

розглядати як комплекс заходів, які спрямовані на запобігання, виявлення та припинення зловживання службовим становищем задля особистої вигоди. З цією метою необхідно ефективно використовувати правові, економічні та освітні можливості. Одним із таких напрямків є діяльність антикорупційних органів, які, як зазначають В. І. Гришко, В. І. Лисий, з урахуванням чисельних проявів корупції у різних її сферах та ланках влади, в умовах воєнного стану є однією з ключових умов забезпечення національної безпеки та оборони [13, с.545].

Зауважимо, що в цілому у сучасних умовах вирішення проблеми корупції сьогодні є досить проблематичним. Це пов'язано безпосередньо з причинами її виникнення саме в умовах воєнного стану. Так, збільшився обіг грошових та матеріальних ресурсів з низки країн світу, при цьому контроль за обсягами коштів, які надходять на рахунки осіб, послабився. Також має місце спрощення процесу публічних закупівель.

З міркувань безпеки доступ до інформації, яка б дозволила визначити прозорість таких закупівель, стає усе більш обмеженим. Крім того, рівень державної підтримки під час воєнного стану також є недостатнім, внаслідок чого виникла потреба у проведенні зборів, у чому нерідко проявляються корупційні схеми. Водночас недостатньо ефективними є покарання за порушення антикорупційних законів. Вирішення судових справ, пов'язаних з корупцією, не завжди є ефективним. Нерідко такі справи вирішують протягом років, у результаті чого посадові особи не мають стримуючого фактору, який би допоміг попередити корупційні прояви. Крім того, фізичні та юридичні особи недостатньо обізнані щодо антикорупційних програм. Усі ці причини та фактори лише посилюють прояви корупції [14, с.130].

Важливо зазначити, що наявність корупції під час повномасштабної війни створює загрози для оборони та національної безпеки України, оскільки не завжди використання бюджетних коштів та допомоги з боку міжнародних партнерів є ефективним, оскільки ці кошти можуть залишатись на рахунках осіб, які дотичні до корупційних схем.

Разом з тим знижується обороноздатність держави, оскільки ті сфери, які потребують ресурсів, недоотримують фінансування. Зокрема, йдеться про забезпечення військовослужбовців, розвиток оборонної промисловості, захист критичної інфраструктури тощо. Водночас знижується довіра суспільства та зі сторони міжнародних партнерів. Як наслідок – Україна може отримувати усе менше фінансової чи гуманітарної допомоги, що може призвести до погіршення обороноздатності та національної безпеки держави.

Тому, як бачимо, ефективність боротьби з корупцією становить належне правове врегулювання цих питань, ефективне застосування норм на практиці, діяльність антикорупційних органів та сприяння у цій боротьби самого населення. Якщо стосовно законодавчої бази та діяльності антикорупційних органів ми вже окреслили їх стан та результативність, то стосовно діяльності населення ми зосередимо наступну увагу.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» одним із інструментів виявлення ознак корупції є запровадження інституту викривачів. За наявності достовірної інформації, отриманої у зв'язку з трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходженням служби чи навчання або участі у передбачених законодавством процедурах щодо можливого/их факту/ів вчинення корупційного/их чи пов'язаного/их з корупцією правопорушення/ь будь-яка особа може повідомити про це відповідних осіб чи органам [3]. Готовність осіб повідомляти про можливі вчинення корупційних діянь доволі низька. Це зумовлено тим, що, по-перше, населення має недостатній рівень поінформованості щодо механізмів і каналів повідомлення про можливі корупційні правопорушення зі сторони потенційних викривачів, вимог до змісту відповідних звернень, порядку їх розгляду, а також обсягу прав і гарантій правового захисту, передбачених для викривачів. По-друге, стримувальним чинником виступають суб'єктивні мотиваційні обставини, зокрема побоювання негативної суспільної реакції та ризик застосування дисциплінарних чи інших форм впливу з боку керівництва у зв'язку з повідомленням про факти корупції. За результатами проведеного опитування «Стан корупції в Україні. Сприйняття, досвід, ставлення» Київським міжнародним інститутом соціології у 2024 році 63% респондентів не повідомляють про корупцію, оскільки переконані, що це не дасть результату. 31% респондентів висловили страх переслідування чи негативних наслідків у разі повідомлення про зловживання. 64% опитаних знають про державний захист викривачів і їхніх близьких, а 83% усвідомлюють можливість анонімного повідомлення. Водночас 24% працівників не мають чіткого розуміння, як саме повідомляти про порушення [16]. Хоча, як зазначив голова НАЗК Віктор Павлущик, за останні п'ять років частка тих, хто повідомляє про корупцію серед населення, зростала у тричі – від 3,3% у 2020 році і до 9,7% у 2025 році. Це свідчить про те, що українці толерують корупцію не лише на словах, але й на практиці [15]. Крім того, є також позитивні приклади, де за повідомленням громадян у синергії із діяльністю антикорупційних органів було викрито топпосадовців, а громадяни отримали гарантовану винагороду. Так, за рішенням Вищого антикорупційного суду № 991/2288/21 від 02.10.2023 за викриття підкупу керівників НАБУ та САП у розмірі 5 млн доларів США за повідомленням викривача, останній має отримати винагороду у розмірі 13 млн 299 тис. 950 грн [17]. На жаль, такі результати є лише одиничними прикладами. Для поширення такої практики, доцільним є звернення до міжнародного досвіду протидії корупції, зокрема до практики в США, де сформовано ефективний такий інститут викривача корупції, досвід діяльності яких є досить актуальним та має безпосереднє відношення до діяльності правоохоронних та військових органів України, адже їх посадові особи досить часто стають учасниками корупційних злочинів та правопорушень.

З цього приводу слід звернути увагу на напрацювання E.C. Cierpial JR. Вказаний автор, займаючись дослідженням проблеми боротьби із корупцією в

армії США, зазначає, що одним із численних інструментів боротьби із корупцією є Директива Whistle Blowers Act [18]. Це нормативний документ, спрямований на захист працівників, які повідомляють про незаконну діяльність, корупцію чи шахрайство або ризики для громадської безпеки в організаціях (далі – Директива). Крім того, законодавство США передбачає низку норм, які спрямовані на захист викривачів. Жодна посадова особа не може обмежити військовослужбовця Збройних Сил США у праві на захищений зв'язок з членом Конгресу, Генеральним інспектором, членом аудиторської, інспекційної, слідчої чи правоохоронної організації. Положення Директиви містять норми, які вказують на те, що жоден військовослужбовець чи працівник не можуть бути піддані будь-якому переслідуванню чи негативному ставленню до себе з боку командування за інформування або спробу інформування про корупцію. Водночас, командування зобов'язане забезпечити надання захисту таким особам від репресій або переслідування за подання скарг чи певної інформації, яка стосується корупційного діяння. Хоча у певних сферах діяльності, питання боротьби з корупцією, як зазначають дослідники у цій сфері є ще мало питань.

Крім того у більшості найбільш розвинених держав світу, у тому числі і в США, допустимість використання відомостей, отриманих від викривачів, як доказів, визнана законом як об'єктивна необхідність. Багаторічна практика використання таких оперативних можливостей поліцейськими та спеціальними службами різних країн у боротьбі як з політичною, так і загальнокримінальною злочинністю засвідчує, що перше місце серед них справедливо посідає агентурний метод, тобто допомога викривачів.

Важливо наголосити, що існує також проблема відповідності інституту викривачів принципам і нормам етики та моралі. Зазначена проблема залишається актуальною і перебуває у колі уваги багатьох вчених, адже принципам моралі суперечать такі засоби досягнення мети як брехня, обман, зрада тощо.

Міжнародний вплив, підтримка прозорості та антикорупційної політики дійсно відіграє важливу роль у розвитку прав і можливостей, проте у кінцевому результаті прийняття, реалізація і стійкість політики в часі залежить від внутрішніх стимулів, як осіб, що приймають рішення, так і громадянського суспільства.

Актуальним для українських реалій є соціальна і правова незахищеність осіб, які є викривачами корупційних правопорушень. Проголошення особистих прав, соціальних, професійних та інших життєвих цінностей зазначених осіб об'єктами безпосереднього захисту з боку держави ще не означає ефективної реалізації їхніх прав та цінностей. Для цього потрібний правовий механізм, що реально функціонує.

Український законодавець, як відомо, пішов шляхом вирішення цих питань у різних галузях права. Проте їх втілення у практику потребує системного підходу.

Насамперед на системному рівні має бути забезпечена повна та глибока правова поінформованість осіб, які повідомляють про корупції, щодо гарантій захисту їхніх прав та свобод, соціальних потреб, а також особисту безпеку. Наші наукові спостереження дають підстави стверджувати, що такої поінформованості серед громадян ще не досягнуто, і це ставить відповідні завдання перед усіма управлінськими ланками.

Висновки. Отже, сучасний стан боротьби з корупцією в Україні з урахуванням режиму воєнного стану в державі засвідчив, що правовий потенціал боротьби з корупцією має своє нормативне підґрунтя щодо правових, організаційних, інституційних засад функціонування системи запобігання корупції в України. Проте є потреба у посиленні забезпечення діяльності викривачів як одного із інструментів боротьби з корупцією. Це питання соціальної і правової їх незахищеності, а також реальності та дієвості політики держави у цьому напрямку.

Література.

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. *Офіційне інтернет-представництво Президента України.* URL: https://surl.li/owpeuo

2. Герасимів О.І., Ряшко О.В. Чому ми не спроможні хоча б наблизитися до рівня боротьби із корупцією у порівнянні з іншими країнами? *Актуальні проблеми протидії корупції в умовах воєнного стану* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Науково-дослідний інститут публічного права (м. Львів, 15 лютого 2024 р). Львів – Торунь: Liha-Pres, 2024. С.45-48.

3. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text/

4. Проект Закону України «Про засади державної антикорупційної політики на 2026-2030 роки»: *Вебсайт Національного агентства з питань запобігання корупції*. URL: https://surl.li/vizizd

5. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо підвищення відповідальності за корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення: Закон України від 17.06.2025 № 4496-IX. URL: https://surl.li/owdjae

6. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо посилення боротьби з корупцією, вчиненою службовими особами, які займають відповідальне та особливо відповідальне становище»: законопроект від 01.12.2025 № 15014. *Вебсторінка Ліга: Закон*. URL: https://surl.li/fjjlsc

7. Калєніченко Л. І., Слинько Д. В. Поняття, ознаки та види корупції. *Право і безпека*. 2022. № 1(84). С. 39-46.

8. +1людям з картонками. *Суспільство на захисті антикорупційних інституцій*. URL: https://cpi.ti-ukraine.org//

9. 367 нових справ, 103 підозрювані, 70 засуджених: підсумки НАБУ і САП у ІІ півріччі 2025 року: стаття. *Офіційний вебсайт Національного антикорупційного бюро Україн*и. URL: https://lnk.ua/YNyJY7UH1

10. Непохитність та ефективність: результати роботи НАБУ і САП у першому півріччі 2024 року *Офіційний вебсайт Національного антикорупційного бюро Україн*и. URL: https://lnk.ua/uLMZWudFW

11. Реальний корупційний досвід українців у понад чотири рази менший за оцінку поширеності корупції: результати досліджень: *Офіційний вебсайт Національного агентства з питань запобігання корупції*. URL: https://lnk.ua/G9ps2Sqie

12. Справа ексголови Верховного Суду Всеволода Князева: стаття. *Вебсторінка ВАКС вирішив*. URL: https://lnk.ua/BjLSNnd6S

13. Гришко В. І., Лисий ВІ. І. Воєнний стан як чинник зростання корупції в України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 543-549.

14. Бондаренко О. С. Тимошенко О. А. Протидія корупції в умовах воєнного стану: аналіз проблем та можливостей. *Право і безпека*. 2024. №2 (93). С. 127-139.

15. Українці стали активніше повідомляти про корупцію: НАЗК презентувало дослідження «Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність» *Офіційний вебсайт Національного агентства з питань запобігання корупції*. URL: https://lnk.ua/rQOp8HLAq

16. Стан культури викривання корупції на державних підприємствах, які входять до сфери управління Міністерства розвитку громад та територій України. *Вебсторінка ППРООН*. URL: https://lnk.ua/OOJqOU2RH.

17. Інститут викривання працює: ВАКС ухвалив рішення про виплату винагороди. *Офіційний вебсайт Національного агентства з питань запобігання корупції*. URL: https://lnk.ua/Pf4JGidri

18. E.C. Cierpial JR. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy a study on military corruption and corruption perception level a focus on the empirical analysis of 8th u. s. army soldiers. December 2006 department of public administration graduate school of soongsil university by edwin. P.27–28.

References:

1. Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24 liutoho 2022 roku № 64/2022 [On the introduction of martial law in Ukraine: Decree of the President of Ukraine dated July 24, 2022 No. 64/2022]. *Ofitsiine internet-predstavnytstvo Prezydenta Ukrainy*. URL: https://surl.li/owpeuo [in Ukrainian].

2. Herasymiv O.I., Riashko O.V. (2024). Chomu my ne spromozhni khocha b nablyzytysia do rivnia borotby iz koruptsiieiu u porivnianni z inshymy krainamy? [Why are we unable to even come close to the level of fighting corruption compared to other countries?*Aktualni problemy protydii koruptsii v umovakh voiennoho stanu : materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Naukovo-doslidnyi instytut publichnoho prava*. Lviv. P. 45-48 [in Ukrainian].

3. Pro zapobihannia koruptsii : Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 № 1700-VII [On Prevention of Corruption: Law of Ukraine dated 14.10.2014 No. 1700-VII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text/ [in Ukrainian].

4. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro zasady derzhavnoi antykoruptsiinoi polityky na 2026-2030 roky» [Draft Law of Ukraine «On the Principles of State Anti-Corruption Policy for 2026-2030»]. Vebsait Natsionalnoho ahentstva z pytan zapobihannia koruptsii. URL: https://surl.li/vizizd [in Ukrainian].

5. Pro vnesennia zmin do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia, Kryminalnoho kodeksu Ukrainy, Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo pidvyshchennia vidpovidalnosti za koruptsiini abo poviazani z koruptsiieiu pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 17.06.2025 № 4496-IX [On Amendments to the Code of Ukraine on Administrative Offenses, the Criminal Code of Ukraine, the Criminal Procedure

Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding increasing liability for corruption or corruption-related offenses: Law of Ukraine dated 17.06.2025 No. 4496-IX]. URL: https://surl.li/owdjae [in Ukrainian].

6. Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy shchodo posylennia borotby z koruptsiieiu, vchynenoiu sluzhbovymy osobamy, yaki zaimaiut vidpovidalne ta osoblyvo vidpovidalne stanovyshche»: zakonoproekt vid 01.12.2025 № 15014. Vebstorinka Liha: Zakon [On Amendments to the Criminal Procedure Code of Ukraine to Strengthen the Fight Against Corruption Committed by Officials Holding Responsible and Especially Responsible Positions": Draft Law No. 15014 of 01.12.2025]. URL: https://surl.li/fjjlsc [in Ukrainian].

7. Kalienichenko L. I., Slynko D. V. (2022). Poniattia, oznaky ta vydy koruptsii [Concept, signs and types of corruption]. *Pravo i bezpeka*. № 1(84). P. 39-46 [in Ukrainian].

8. +1liudiam z kartonkamy [+1 to people with cardboard boxes]. *Suspilstvo na zakhysti antykoruptsiinykh instytutsii*. URL: https://cpi.ti-ukraine.org// [in Ukrainian].

9. 367 novykh sprav, 103 pidozriuvani, 70 zasudzhenykh: pidsumky NABU i SAP u II pivrichchi 2025 roku:

stattia [367 new cases, 103 suspects, 70 convicted: results of NABU and SAPO in the second half of 2025]. *Ofitsiinyi vebsait Natsionalnoho antykoruptsiinoho biuro Ukrainy*. URL: https://lnk.ua/YNyJY7UH1 [in Ukrainian].

10. Nepokhytnist ta efektyvnist: rezultaty roboty NABU i SAP u pershomu pivrichchi 2024 roku [Steadfastness and efficiency: results of the work of NABU and SAPO in the first half of 2024]. *Ofitsiinyi vebsait Natsionalnoho antykoruptsiinoho biuro Ukrainy*. URL: https://lnk.ua/uLMZWudFW [in Ukrainian].

11. Realnyi koruptsiinyi dosvid ukraintsiv u ponad chotyry razy menshyi za otsinku poshyrenosti koruptsii: rezultaty doslidzhen: Ofitsiinyi vebsait Natsionalnoho ahentstva z pytan zapobihannia koruptsii [The real corruption experience of Ukrainians is more than four times less than the estimated prevalence of corruption: research results]. URL: https://lnk.ua/G9ps2Sqie [Ukr].

12. Sprava eksholovy Verkhovnoho Sudu Vsevoloda Kniazeva: stattia [The case of former Supreme Court Chief Justice Vsevolod Knyazev]. Vebstorinka VAKS vyrishyv. URL: https://lnk.ua/BjLSNnd6S [in Ukrainian].

13. Hryshko V. I., Lysyi VI. I. (2024).Voiennyi stan yak chynnyk zrostannia koruptsii v Ukrainy [Martial law as a factor in the growth of corruption in Ukraine]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo*. № 6. P. 543-549. [in Ukrainian].

14. Bondarenko O. S., Tymoshenko O. A. (2024). Protydiia koruptsii v umovakh voiennoho stanu: analiz problem ta mozhlyvostei [Countering corruption under martial law: analysis of problems and opportunities]. *Pravo i bezpeka.* №2 (93). P. 127-139 [in Ukrainian].

15. Ukraintsi staly aktyvnishe povidomliaty pro koruptsiiu: NAZK prezentuvalo doslidzhennia «Koruptsiia v Ukraini 2024: rozuminnia, spryiniattia, poshyrenist» [Ukrainians have become more active in reporting corruption: the NACP presented the study "Corruption in Ukraine 2024: understanding, perception, prevalence"]. *Ofitsiinyi vebsait Natsionalnoho ahentstva z pytan zapobihannia koruptsii*. URL: https://lnk.ua/rQOp8HLAq [in Ukrainian].

16. Stan kultury vykryvannia koruptsii na derzhavnykh pidpryiemstvakh, yaki vkhodiat do sfery upravlinnia Ministerstva rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy [The state of the culture of exposing corruption at state-owned enterprises that fall under the jurisdiction of the Ministry of Community and Territorial Development of Ukraine]. *Vebstorinka PPROON*. URL: https://lnk.ua/OOJqOU2RH [in Ukrainian].

17. Instytut vykryvannia pratsiuie: VAKS ukhvalyv rishennia pro vyplatu vynahorody [The whistleblower institute is working: the Supreme Court of Justice has decided to pay the reward]. *Ofitsiinyi vebsait Natsionalnoho ahentstva z pytan zapobihannia koruptsii*. URL: https://lnk.ua/Pf4JGidri[in Ukrainian].

18. E.C. Cierpial JR. (2006). Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy a study on military corruption and corruption perception level a focus on the empirical analysis of 8th u. s. army soldiers. Department of public administration graduate school of soongsil university by edwin [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 343.13

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3216-3227

Оболенцев Михайло Валерійович аспірант Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, https://orcid.org/0009-0009-1798-3617

ПРОЦЕСУАЛЬНА ІНСТИТУЦІЯ «ДІЗНАВАЧ» ЯК СИСТЕМА

Анотація. У статті здійснено комплексне дослідження процесуальної інституції дізнавача як системного елементу кримінального процесу України. На підставі аналізу положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 року, змін до нього, а також наукових підходів до розуміння досудового розслідування у формі дізнання, обґрунтовано авторське бачення дізнавача як самостійної процесуальної фігури з визначеним функціональним призначенням, компетенцією та процесуальною автономією. Розкрито еволюцію нормативного закріплення інституту дізнання, визначено передумови його формування та вплив конституційних засад кримінального провадження на трансформацію статусу дізнавача.

Особливу увагу приділено системним зв'язкам дізнавача з іншими суб'єктами кримінального провадження, зокрема прокурором, слідчим суддею та керівником органу досудового розслідування. Проаналізовано проблемні аспекти реалізації повноважень дізнавача, межі його процесуальної самостійності та співвідношення з функцією процесуального керівництва прокурора.

Обґрунтовано, що інституція дізнавача має розглядатися не ізольовано, а як структурований елемент системи кримінального процесу, який виконує спеціалізовану функцію розслідування кримінальних проступків.

У результаті дослідження сформульовано висновок про необхідність подальшого вдосконалення нормативного регулювання статусу дізнавача з метою забезпечення балансу між оперативністю дізнання та гарантіями прав учасників кримінального провадження.

Матеріали статті можуть бути використані у наукових дослідженнях, правозастосовній діяльності та в процесі підготовки фахівців у сфері кримінальної юстиції.

Ключові слова: Дізнавач, дізнання, система, системний аналіз, системний підхід, кримінальний процес, процесуальна інституці, кримінальні проступки, повноваження дізнавача.

Mykhailo Obolentsev PhD student at the Academician V. V. Stashys Research Institute of Crime Studies of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, https://orcid.org/0009-0009-1798-3617

THE PROCEDURAL INSTITUTION OF THE «INQUINER» AS A SYSTEM

Abstract. The article provides a comprehensive study of the procedural institution of the inquirer as a systemic element of the criminal procedure of Ukraine. Based on the analysis of the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine of 2012, the amendments thereto, as well as scholarly approaches to understanding pre-trial investigation in the form of inquiry, the author substantiates an original vision of the inquirer as an independent procedural actor with a defined functional purpose, competence, and procedural autonomy. The evolution of the normative consolidation of the institution of inquiry is examined, and the prerequisites for its formation and the influence of constitutional principles of criminal proceedings on the transformation of the inquirer's status are identified.

Particular attention is paid to the systemic relationships between the inquirer and other participants in criminal proceedings, including the prosecutor, investigating judge, and head of the pre-trial investigation body. The problematic aspects of the exercise of the inquirer's powers, the limits of procedural independence, and its correlation with the function of prosecutorial procedural supervision are analyzed. It is substantiated that the institution of the inquirer should not be considered in isolation, but rather as a structured element of the criminal procedure system performing a specialized function of investigating criminal misdemeanors.

As a result of the study, the conclusion is formulated on the necessity of further improvement of the legal regulation of the inquirer's status in order to ensure a balance between the efficiency of inquiry and the guarantees of the rights of participants in criminal proceedings. The materials of the article may be used in academic research, law enforcement practice, and in the training of specialists in the field of criminal justice.

Keywords: inquirer; inquiry; criminal procedure; pre-trial investigation; procedural institution; criminal misdemeanors; procedural independence; powers of the inquirer.

Постановка проблеми. У надскладних умовах воєнного стану дізнання залишається вагомою складовою системи вітчизняних заходів протидії злочинності. За даними статистики в період із січня по серпень 2025 року в Україні здійснювалося 61173 тис. проваджень щодо кримінальних проступків. При цьому критична криміногенна ситуація, обумовлена російською агресією, зумовила суспільний запит на оновлення інституції дізнавачів і утвердження їх процесуальної ефективності, адекватної відповіді поточним загрозам від зовнішнього та внутрішнього впливу. Відтак наукове забезпечення реформ цього правоохоронного функціоналу набуває особливого значення і формує актуальні напрямки досліджень вітчизняної науки кримінального процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед усіх напрямків дослідження, присвячених розбудові вітчизняної інституції дізнавачів, можна виділити

декілька основних. Перший напрямок – це аналіз досвіду розбудови інституції дізнавачів та утвердження відповідної сфери нормативного регулювання. Щодо цього можемо згадати, зокрема, напрацювання А. В. Мельника. В контексті розуміння досліджуваного виду правоохоронної практики принциповим є, зокрема, висновок науковця про те, що інституція дізнавачів як суб'єктів процесуальної діяльності сформувалася задовго до внесення профільних змін до КПК України у 2018 році [1, с. 202]. Тож тенденції та позитивний досвід саме за цей періоду мають стати предметом змістовного аналізу.

Другий напрямок досліджень вітчизняної інституції дізнавачів спрямований на визначення та вирішення проблем її функціонування. Йдеться, передусім про проблеми правового статусу та відомчої компетенції.

Так, Б. В. Шуба висвітив проблеми здійснення досудового розслідування у формі дізнання, які проявляються у неможливості використання дізнавачем частини спектру запобіжних заходів — домашнього арешту, внесення застави, тримання під вартою. На думку дослідника, обмежений перелік негласних слідчих (розшукових) дій, неодмінно потребує розширення. [2, с. 98].

М. Каліновська також звертає увагу на обмеженість повноважень дізнавача у порівнянні зі слідчим щодо його можливості використання під час дізнання запобіжних заходів – застави, домашнього арешту, тримання під вартою. [3, с. 146]. В. Г. Дрозд та В. Ю. Дрозд засвідчують наявність невирішених під час реформування інституту дізнання питань, які пов'язані з повноваженнями дізнавача проводити слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії. На думку цих дослідників, існує проблема – нормами глав 20 та 21 КПК України не передбачено такого процесуального суб'єкта, як дізнавач. Виключенням є стаття 241 КПК України, яка регламентує освідування особи [4, с. 16].

Третій напрямок напрацювань вітчизняних науковців щодо дізнавачів присвячений структурній розбудові цієї процесуальної інституції. Ними звертається увага на організаційну невизначеність цієї сфери. Зокрема, І. А. Смоляк стверджує про проблеми у визначенні підслідності між органами дізнання. На думку дослідника, це пов'язано з наявністю розгалуженої системи правоохоронних та антикорупційних органів, уповноважених на здійснення цієї процесуальної функції [5, с. 163]. В. А. Баранець досліджуючи організаційну та штатну структуру Служби безпеки України, Бюро економічної безпеки України, Державного бюро розслідувань та Національного антикорупційного бюро України, прийшов до висновку про відсутність у складі таких органів підрозділів дізнання, а також штатних посад дізнавача [6, с. 221]. На відсутність підрозділів дізнання в структурі Служби безпеки України з моменту прийняття Закону України № 2617-VIII від 22.11.2018 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» у своїх дослідженнях звертає увагу й В. В. Романюк [7, с. 110]. Щодо цієї ситуації В. В. Литвинов ставить під сумнів доцільність покладання на уповноважену особу іншого підрозділу визначеного

правоохоронного органу обов'язку здійснювати дізнання. На думку вченого доречним було б надання таким особам обмежених повноважень щодо реалізації первинних слідчих дій, які спрямовані на недопущення втрати доказової бази. А такі особи, вже після здійснення вищезазначених заходів мали б передати дізнавачу зібрані матеріали для подальшого проведення дізнання [8, с. 108].

При цьому у згаданих та у інших дослідженнях вітчизняних процесуалістів звертає на себе увагу обмежене використання напрацювань фундаментальної системотехніки. Але ж вона неодноразово демонструвала свою ефективність як дослідницький інструментарій у різних юридичних науках – кримінології [9], криміналістиці [10], кримінальному праві [11, 12], та й у кримінальному процесі [13, 14, 15]. І це не дивно, адже системотехніка – наукова методика, застосування якої дозволяє ефективно вирішувати проблеми у системах [16, 17].

Мета статті. Враховуючи наведене, метою цієї публікації є обґрунтування процесуальної інституції дізнавача як системи.

Викладення основного матеріалу. Визначення методології наукового пізнання, формулювання його гіпотез та вибір пізнавального інструментарію є змістом базового етапу роботи науковця і завжди залишається на його розсуд. У цьому сенсі для нас вбачається можливим стверджувати робочу гіпотезу про системність процесуальної інституції дізнавача. Підтвердити ж цю гіпотезу ми вбачаємо за можливе з урахуванням декількох аргументів.

По-перше, розуміння мегасистеми оточуючого Світу вже давно і у різний спосіб обґрунтовано як фундаментальну концепцію діалектики. Відповідно, на цих засадах вже розкрито системність держави і її правоохоронної практики [9, 18]. Тож є підстави стверджувати і про системність процесуальної інституції дізнавачів як частини цих соціальних систем.

Другим аргументом на користь розуміння процесуальної інституції дізнавача як системи можемо вважати напрацювання колег-процесуалістів щодо обґрунтування системності кримінального процесу в цілому.

Так, В. М. Трофіменко проаналізував теоретичні підходи до розуміння системи кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. Науковець визначив, що систему кримінального провадження становлять процесуальні провадження, структуру яких утворюють певні стадії. На його думку, первісним системним утворенням у структурі кримінального процесу є поліструктурне провадження, що включає п'ять стадій - отримання інформації про кримінальне правопорушення, досудове розслідування, підготовче провадження, судовий розгляд і виконання судових рішень [13, с. 201]. Філін Д. В. пропонував розглядати три аспекти системи кримінального процесу: 1) системи та структури кримінально-процесуального права; 2) системи та структури кримінально-процесуального законодавства; 3) системи та структури кримінально-процесуальної діяльності. Він вважає, що кримінально-процесуальна діяльність складається з сукупності процесуальних дій та процесуальних рішень, які виробляються та приймаються для досягнення цілей кримінального

процесу [14]. Нижнік Н. виокремлювала різні підходи до кримінального процесу, визначила його структуру як цілісної системи та виділила окремі системоутворюючі елементи. Науковець дослідила проблематику кримінального процесуального провадження як елементу системи кримінального процесу, встановила роль кримінального процесуального провадження як його структурного елемента [с. 88].

Втім, третім, вирішальним аргументом в обґрунтуванні системності процесуальної інституції дізнавача є наявність у неї системних ознак (властивостей).

Система розуміється як виділена із середовища сукупність взаємопов'язаних структурованих функціональних об'єктів (матеріальних чи абстрактних), призначених для досягнення певної мети в межах визначеного часового інтервалу [16, с. 290]. На наш погляд, окреслені у цьому визначенні ознаки наочно вбачаються у діяльності дізнавачів, що дає підстави стверджувати цю процесуальну інституцію як системний об'єкт.

Перша ознака системності процесуальної інституції дізнавачів – наявність структурованих елементів. Дізнавачі – це службові особи підрозділу дізнання органу Національної поліції, органу безпеки, органу Бюро економічної безпеки України, органу Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, а також уповноважених осіб інших підрозділів зазначених органів, які в межах компетенції, передбаченої КПК України, мають компетенцію здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків.[1] За результатами проведеного нами дослідження встановлено, що структура підрозділів дізнання Національної поліції України складається з центрального органу управління - Управління дізнання, 25 відділів дізнання утворених в головних управліннях Національної поліції в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях та м. Києві, а також 455 відділів (секторів) дізнання в територіальних (відокремлених) підрозділах Головних управлінь Національної поліції.[2] У НАБУ повноваження щодо здійснення досудового розслідування кримінальних проступків реалізуються детективами як уповноваженими особами підрозділів Першого, Другого, Третього та Четвертого головних підрозділів детективів, Управління внутрішнього контролю НАБУ. Повноваження щодо досудового розслідування кримінальних проступків у структурі Головного управління ДБР, а також його територіальних органах реалізуються уповноваженими особами - слідчими, на яких покладення відповідних функцій здійснюється наказом керівника цього органу. У слідчих та оперативних підрозділах СБУ здійснювати дізнання можуть бути уповноважені окремі співробітники, які призначаються керівником слідчого управління.[3] В органах БЕБ наказами визначено перелік детективів, які уповноваженні здійснювати досудове розслідування кримінальних проступків.[4]

[1] Лист Управління дізнання Національної поліції України 350-01-55/3 від 04.11.2025 року
[2] Лист-відповідь Управління дізнання Національної поліції України 350-01-55/3 від 04.11.2025 року
[3] Лист Головного слідчого управління Служби безпеки України № 350-01-55/5 від 04.11.2025 року
[4] Лист Бюро економічної безпеки № 11/11/1620-26 від 12.02.2026 року

Друга ознака системності процесуальної інституції дізнавачів – наявність взаємозв'язків між структурними складовими відповідно до їх нормативно визначеної компетенції. У теорії системні зв'язки визначаються як взаємозумовленість існування явищ, розділених у просторі та часі, діяльність, робота, вплив між елементами системи, підсистемами та окремими системами [19, с. 29].

Відповідно до цього вбачаємо декілька видів функціонально-системних зв'язків процесуальної інституції дізнавача. За ознакою просторового розташування розрізняють два види зв'язків – внутрішні та зовнішні [20, с. 37].

Внутрішні зв'язки елементів відбуваються всередині системи і забезпечують виконання її функцій. Такі внутрішньосистемні зв'язки в межах інституції дізнавачів ми вбачаємо у форматі обміну відомчою інформацією, зафіксованою у процесуальних документах.

Зовнішні зв'язки проявляються у взаємодії системи зі своїм зовнішнім середовищем. Враховуючи, що оточенням (зовнішнім середовищем) системи визнають сукупність об'єктів за межами внутрішнього керуючого впливу системи [20, с. 43], зовнішнім середовищем для інституції дізнавачів можна стверджувати сучасне українське суспільство. Дізнавачі пов'язані з ним зв'язками такого змісту:

-отримання від суспільства ресурсів (матеріальних, енергетичних, інформаційних);

-надання суспільству процесуальної та статистичної інформації у передбачених випадках та у нормативно визначеному форматі.

За ознакою підпорядкованості взаємодіючих елементів у системах розрізняють координаційні зв'язки. Такими розуміються зв'язки між частинами систем, що знаходяться на одному структурному (ієрархічному) рівні. [17, с. 50]. На загально-процесуальному рівні координаційні зв'язки проявляються у форматі обміну оперативною інформацією між дізнавачами. Зокрема, п. 3 Розділу 4 Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України [21], передбачає серед іншого повноваження керівника начальника відділу (сектору) дізнання Головного управління Національної поліції України організовувати взаємодію дізнавачів підрозділів дізнання з іншими підрозділами Національної поліції, слідчими та детективами інших правоохоронних органів, суб'єктами, що здійснюють судово-експертну діяльність, підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також прокурорами, які здійснюють нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням [21].

Третя системна ознака інституції дізнавачів – наявність у її структурних елементів спільної мети взаємодії. Відповідно до засад теорії системного аналізу значення мети системи є принциповим, оскільки вона визначає сенс її існування та засоби досягнення через взаємодію структурних складових. Також щодо мети системи орієнтуються системні елементи, окреслюються раціональні та

проблемні варіанти функціонування. Мета кримінального процесу в цілому, а відтак – і дізнавачів, визначена у статті 2 КПК України. Тут встановлено, що завданням кримінально-процесуальної діяльності є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [22].

На підставі наведеного можна стверджувати по наявність у кримінально-процесуальної інституції дізнавачів усіх трьох обов'язкових системних ознак, а відтак і вважати її системою.

Визнання ж системності процесуальної інституції дізнавачів дає підстави окреслити її системно-класифікаційні характеристики.

Відповідно до теорії системного аналізу за ознакою походження виділяють три види систем: 1) природні, тобто створені природою (тварини, рослини; 2) штучні, які створені людиною (соціальні осередки у форматі організацій, об’єднань, політичних партій та технічні засоби - автотранспорт, будівлі і т.ін.); 3) комбіновані – створені людиною з природних об’єктів задля використання їх властивостей (заповідники, сільськогосподарські насадження та ін.) [17, с. 27]. За цією класифікацією процесуальну інституцію дізнавачів можна вважати штучною системою, оскільки вона створена людьми і функціонує як результат їх свідомої діяльності.

За типом матеріального субстрату системних елементів виділяють чотири види систем: 1) неорганічні (планети, атмосфера, мінерали); 2)органічні (живі істоти); 3)соціальні (суспільні осередки); 4)змішані, складовими яких є системи трьох згаданих видів (галузі економіки) [20, с. 76]. За цієї класифікацією інституція дінавачів є соціальною системою яка має системні властивості саме соціального змісту.

За критерієм однорідності елементів у теорії виділяють два класи систем: 1) лінійні системи, елементи яких є однорідними (наприклад – шкільний клас); 2) нелінійні системи, сформовані різнорідними елементами (наприклад, ліс) [20, с. 76]. Інституцію дізнавачів за цією ознакою маємо стверджувати як лінійну систему, що складається з однорідних елементів, які хоча й належать до різних відомств, але виконують однорідні процесуальні функції щодо виявлення та розкриття кримінальних правопорушень, притягнення правопорушників до відповідальності.

У теорії системного аналізу обґрунтовується розподіл систем за ознакою кількості структурних елементів об’єкта [17, с. 30]. Простою є система, в якій до 1 тис. елементів. Складними вважаються системи, в яких кількість елементів від

1 тис., до 1 млрд. Надскладні об'єднують більш ніж 1 млрд. елементів. Орієнтовно кількість співробітників, які виконують функції дізнавачів в українській кримінально-процесуальній системі, становить більше 1 тисячі осіб. Тому цю інституцію можна вважати складною системою. Тож вона як складна система є доволі стабільною у протидії впливу зовнішнього середовища. Підкреслюємо, що така характеристика вітчизняної інституції дізнавачів є принциповою в умовах збройної агресії рф проти України.

Відповідно до критерія передбачуваності результату функціонування виділяють два види систем: 1) детерміновані системи – результат їх діяльності можна заздалегідь передбачити відповідно до наявних планів або відомих закономірностей, зазвичай він запланований; 2) імовірнісні системи – остаточний результат їх функціонування попередньо передбачити складно або взагалі неможливо [20, с. 79]. Результат роботи дізнавачів залежить від багатьох обставин. Тут опрацьовується неочевидна інформація про латентні кримінальні правопорушення, що обумовлює непередбачуваність процесуального результату конкретних розслідувань. Тож за окресленою класифікацією інституцію дізнавачів можемо визначити як імовірнісну систему. Це пояснює, по-перше, наявну ступень ефективності цієї інституції у досягненні своїх цілей, а по-друге, значущість теоретичного, нормативно-процесуального та криміналістичного забезпечення такої діяльності.

Існує класифікація систем за ступенем організованості, у якій їх поділяють на «добре організовані» та «погано організовані». У «добре організованих» системах наочно проявляється детермінація, яка може бути підтверджена експериментально, і є можливість визначити всі їх елементи та зв'язки [16, с. 40–41]. У «погано організованих» системах прояв детермінації не є наочним[16, с. 41]. За цією класифікацією інституцію дізнавачів маємо розглядати як «добре організовану» систему.

Хоча маємо визнати тут в якості проблеми некомпетентність та протиправну діяльність деяких співробітників.

За ознакою структурованості виділяють центрічні, скелетні та стільникові системи. У центриських системах організуючі елементи знаходяться у центрі і в різний спосіб впливають на оточення (наприклад, Сонячна система). У скелетних системах організуючі елементи розташовуються вздовж вісі (наприклад, дерево). У стільникових системах організуючі елементи розкидані по всій системі [20, с. 79]. У цій класифікації інституцію дізнавачів можна вважати стільниковою системою, оскільки її складові - органи, підрозділи різних відомств є зкоординованими осередками процесуальної діяльності.

Системи також поділяють на види за ознакою просторового розташування їх елементів: 1) континуальні (суцільні) системи – в них елементи розташовуються фактично суцільним масивом (наприклад, море); 2) дискретні (несуцільні) системи - їх елементи розташовуються несуцільно, зі значними територіальними проміжками (наприклад, зграя птахів).

Враховуючи територіальне розташування дізнавачів у підрозділах різних відомств та зв'язки між ними, інституція дізнавачів являє собою дискретну систему.

Висновки. Наведений матеріал дає підстави стверджувати кримінально-процесуальну інституцію дізнавача як систему. А ця обставина має методологічне й практичне значення.

Методологічне значення результатів проведеного дослідження полягає у розвитку наукових підходів до пізнання кримінального процесу у цілому, та його інституції дізнавачів – зокрема, шляхом використання інструментарію системного аналізу. Обґрунтування процесуальної інституції дізнавача як системи дозволяє розглядати її не лише як сукупність процесуальних повноважень окремої службової особи, а як цілісне структуроване утворення, що має власні елементи, зв'язки, ієрархію та спільну мету функціонування.

Запропонований підхід розширює традиційне нормативно-догматичне бачення кримінального процесу і орієнтує дослідження на виявлення функціональних залежностей між його суб'єктами, а також на встановлення закономірностей їх взаємодії. Це створює підґрунтя для подальших наукових досліджень дізнання, процесуального керівництва, доказування та організації досудового розслідування на основі міждисциплінарних методів.

Крім того, системне розуміння інституції дізнавача дозволяє пояснити її стабільність та здатність функціонувати в умовах впливу зовнішніх факторів, зокрема в умовах воєнного стану, а також відкриває можливість застосування системно-структурного аналізу до інших елементів кримінального провадження.

Системне розуміння інституції дізнавача дозволяє: оптимізувати розподіл повноважень між дізнавачем, слідчим, прокурором та іншими учасниками кримінального провадження; вдосконалити механізми процесуального керівництва та відомчого контролю; покращити координацію взаємодії між правоохоронними органами та експертними установами; підвищити якість управлінських рішень щодо організації роботи підрозділів дізнання.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості використання отриманих висновків для удосконалення організації діяльності підрозділів дізнання та підвищення ефективності досудового розслідування кримінальних проступків.

Особливе значення результати дослідження мають для нормотворчої діяльності, оскільки вони можуть бути використані при підготовці змін до кримінального процесуального законодавства та відомчих нормативних актів, що регулюють діяльність дізнавачів. Запропонований підхід також має застосовуватися у навчальному процесі задля підготовки правоохоронців.

Література:

1. Мельник А. В. Розвиток інституту дізнання в Україні. Держава та регіони. 2021. № 1 (71). С. 32–36. URL: http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/1_2021/7.pdf.

2. Шуба Б. В. Науково - теоретичний аналіз витоків формування інституту кримінального проступку. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2015. № 6. С. 92–98. URL: https://nbuv.gov.ua/j-pdf/apvu_2015_6_15.pdf.

3. Каліновська М. Форми участі слідчого та дізнавача у процесі доказування під час застосування запобіжних заходів на стадії досудового розслідування. *Університетські наукові записки*. 2020. № 5 (77). С. 142–149. URL: https://unz.univer.km.ua/article/view/77_142-149/pdf.

4. Дрозд В. Г., Дрозд В. Ю. Окремі проблемні питання проведення слідчих (розшукових) дій під час здійснення дізнання. Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика. 2023. № 1(5). С. 14–18. URL: https://doi.org/10.32782/2709-9261-2022-1-5-3.

5. Смоляк І.А. Міжнародний досвід регулювання підслідності органів досудового розслідування. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2024. Вип. 81. С. 163–167.

6. Баранець В. Особливості процесуального статусу суб'єкта, уповноваженого розслідувати кримінальні проступки. Науковий вісник ужгородського національного університету. 2023. № 79: ч. 2. С. 219–224. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/10/35-1.pdf.

7. Романюк В. Зміна прокурором підслідності: проблеми правозастосування. Право і безпека. 2022. № 2 (85). С. 107–120. URL: https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.10.

8. Литвинов В. Суб'єкти дізнання в кримінальному процесу України. Актуальні проблеми діяльності органів досудового розслідування : матеріали Всеукр. науково-практ. конф., м. Дніпро, 7 черв. 2019 р. Дніпро, 2019. С. 106–109. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/4706?utm_source=chatgpt.com

9. Оболенцев В. Ф. Системний аналіз та моделювання системи запобігання злочинності в Україні: монографія. Харків: Юрайт, 2021. 192 с. https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/19459/1/Obolencev_2021_192.pdf

10. Федоров О.В. Застосування системного підходу у розробці та використанні інформаційних методик вивчення злочинності. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 4. С. 425-429. https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/70.pdf

11. Оболенцев В.Ф. Системний підхід у кримінальному праві: досягнення та перспективи застосування. Теорія і практика правознавства. 2021. Вип. 2 (20). С. 1-11. doi: 10.21564/10.21564/2225-6555.2021.2.240557

12. Панов М. І. Системний підхід у кримінальному праві та проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Право України*. 2012. № 6. С. 227–241. https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6310/1/Panov_227_241.pdf

13. Трофименко В. М. Система кримінального процесу України (спроба концептуального аналізу). Право України. 2014. № 11. С. 201-208. https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7529/1/Trofymenko_201_208.pdf

14. Филин Д. В. Уголовный процесс Украины: система и структура права, законодательства, деятельности [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.iuaj.net/node/1464.

15. Нижнік Л. Система кримінального процесу та диференціація кримінального провадження. Підприємництво. Держава. Право. 2016. Вип. 5. С.87-89. http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/05/18.pdf

16. Лямец В. И., Успаленко В. И. Основы общей теории систем и системный анализ: учеб. пособие. Харьков : Бурун и К. ; Киев : КНТ, 2015. 304 с.;

17. Сорока К. О. Основи теорії систем і системного аналізу : навч. посіб. 2-ге вид. Харків : ФОП Тимченко, 2005. 291 с.

18. Оболенцев В. Ф. О-21 Базові засади системного аналізу системи держави України : монографія / В. Ф. Оболенцев. – Харків : Право, 2018. – 98 с. https://pravo-izdat.com.ua/

image/data/Files/472/3_Beazovi_zasadi_sistemnogo_analizu_vnutri.pdf?srsltid=AfmBOooe43jaI8t-nZYBsPbj0Du6xm8fo8PzoM2Eg7YLDRR4mOkOTsUH

19. Лямець В. І., Тевяшев. А. Д. Системний аналіз. Вступний курс. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : ХНУРЕ, 2004. 448 с., с. 29;

20. Маца К. А. Системы неорганические, органические, социальные: свойства и принципы организации : монография. Киев : Обрії, 2004. 196 с.

21. Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України : Наказ від 20.05.2020 № 405 : станом на 4 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0491-20#Text (дата звернення: 28.02.2026)

22. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України, Закон від 13.04.2012 № 4651-VI : станом на 31 лип. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 19.02.2026).

References:

1. Baranets, V. (2023). Osoblyvosti protsesualnoho statusu subiekta, upovnovazhenoho rozsliduvaty kryminalni prostupky [Features of the procedural status of the subject authorized to investigate criminal misdemeanors]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu, (79)*, 219–224. https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/10/35-1.pdf

2. Drozd, V. H., & Drozd, V. Yu. (2023). Okremi problemni pytannia provedennia slidchykh (rozshukovykh) dii pid chas zdiisnennia diznannia [Certain problematic issues of investigative actions during inquiry]. *Ukrainska politseistyka: teoriia, zakonodavstvo, praktyka, 1*(5), 14–18. https://doi.org/10.32782/2709-9261-2022-1-5-3

3. Fedorov, O. V. (2023). Zastosuvannia systemnoho pidkhodu u rozrobtsi ta vykorystanni informatsiinykh metodyk vyvchennia zlochynnosti [Application of the system approach in crime research methodologies]. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo, (4)*, 425–429. https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/70.pdf

4. Filin, D. V. (n.d.). *Ugolovnyi protsess Ukrainy: Sistema i struktura prava, zakonodatelstva, deiatelnosti* [Criminal procedure of Ukraine: System and structure of law and legislation]. http://www.iuaj.net/node/1464

5. Kalinovska, M. (2020). Formy uchasti slidchoho ta diznavacha u protsesi dokazuvannia pid chas zastosuvannia zapobizhnykh zakhodiv na stadii dosudovoho rozsliduvannia [Forms of participation of investigator and inquirer in evidence during pre-trial investigation]. *Universytetski naukovi zapysky, (5)*, 142–149. https://unz.univer.km.ua/article/view/77_142-149/pdf

6. Liamets, V. I., & Teviashev, A. D. (2004). *Systemnyi analiz: Vstupnyi kurs* [System analysis: Introductory course] (2nd ed.). KhNURE.

7. Liamets, V. I., & Uspalenko, V. I. (2015). *Osnovy obshchei teorii sistem i sistemnyi analiz* [Fundamentals of general systems theory and system analysis]. Burun i K.; KNT.

8. Lytvynov, V. (2019). Subiekty diznannia v kryminalnomu protsesi Ukrainy [Subjects of inquiry in criminal procedure of Ukraine]. In *Aktualni problemy diialnosti orhaniv dosudovoho rozsliduvannia* (pp. 106–109). DDUVS. https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/4706

9. Matsa, K. A. (2004). *Sistemy neorganicheskie, organicheskie, sotsialnye: Svoistva i printsipy organizatsii* [Inorganic, organic, and social systems: Properties and principles of organization]. Obrii.

10. Melnyk, A. V. (2021). Rozvytok instytutu diznannia v Ukraini [Development of the institution of inquiry in Ukraine]. *Derzhava ta rehiony, (1)*, 32–36. http://www.law.stateandregions.zp.ua/archive/1_2021/7.pdf

11. Ministry of Internal Affairs of Ukraine. (2020). *Order No. 405 "On approval of the Regulation on the organization of inquiry units of the National Police of Ukraine"*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0491-20

12. Nyzhnik, L. (2016). Systema kryminalnoho protsesu ta dyferentsiatsiia kryminalnoho provadzhennia [System of criminal procedure and differentiation of proceedings]. *Pidpryiemnytstvo. Derzhava. Pravo, (5),* 87–89.

13. Obolentsev, V. F. (2018). *Bazovi zasady systemnoho analizu systemy derzhavy Ukrainy* [Basic principles of system analysis of the state system of Ukraine]. Pravo.

14. Obolentsev, V. F. (2021a). *Systemnyi analiz ta modeliuvannia systemy zapobihannia zlochynnosti v Ukraini* [System analysis and modeling of crime prevention system in Ukraine]. Yurait.

15. Obolentsev, V. F. (2021b). Systemnyi pidkhid u kryminalnomu pravi: Dosiahnennia ta perspektyvy zastosuvannia [System approach in criminal law: Achievements and prospects]. *Teoriia i praktyka pravoznavstva, (2),* 1–11. https://doi.org/10.21564/2225-6555.2021.2.240557

16. Panov, M. I. (2012). Systemnyi pidkhid u kryminalnomu pravi ta problemy udoskonalennia kryminalnoho zakonodavstva [System approach in criminal law and improvement issues]. *Pravo Ukrainy, (6),* 227–241.

17. Romaniuk, V. (2022). Zmina prokurorom pidslidnosti: Problemy pravozastosuvannia [Change of jurisdiction by prosecutor: Problems of law enforcement]. *Pravo i bezpeka, 2*(85), 107–120. https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.10

18. Shuba, B. V. (2015). Naukovo-teoretychnyi analiz vytokiv formuvannia instytutu kryminalnoho prostupku [Scientific and theoretical analysis of the origins of the institution of criminal misdemeanor]. *Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii, (6),* 92–98. https://nbuv.gov.ua/j-pdf/apvu_2015_6_15.pdf

19. Smoliak, I. A. (2024). Mizhnarodnyi dosvid rehuliuvannia pidslidnosti orhaniv dosudovoho rozsliduvannia [International experience in regulating jurisdiction of pre-trial investigation bodies]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo, (81),* 163–167.

20. Soroka, K. O. (2005). *Osnovy teorii system i systemnoho analizu* [Fundamentals of systems theory and system analysis] (2nd ed.). FOP Tymchenko.

21. Trofymenko, V. M. (2014). Systema kryminalnoho protsesu Ukrainy (sproba kontseptualnoho analizu) [System of criminal procedure of Ukraine: Conceptual analysis attempt]. *Pravo Ukrainy, (11),* 201–208.

22. Verkhovna Rada of Ukraine. (2012). *Criminal Procedure Code of Ukraine No. 4651-VI.* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 347.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3228-3239

Оверковський Костянтин Володимирович доктор філософії в галузі права, доцент кафедри цивільного права і процесу Донецький національний університет імені Василя Стуса, м. Вінниця, https://orcid.org/0000-0001-6226-3699

ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВОНАСТУПНИЦТВО В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ НА СТАДІЇ ВИКОНАННЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ

Анотація: Стаття присвячена дослідженню актуальних проблем застосування інституту процесуального правонаступництва на стадії виконання судового рішення у цивільному процесі. Метою статті є аналіз та визначення особливостей застосування процесуального правонаступництва на завершальній стадії цивільного судочинства з урахуванням судової практики Верховного Суду та положень чинного законодавства.

У роботі досліджуються теоретичні засади процесуального правонаступництва, його співвідношення з матеріальним правонаступництвом, а також правове регулювання заміни сторін виконавчого провадження згідно з нормами Цивільного процесуального кодексу України та Закону України «Про виконавче провадження».

Автором проаналізовано практику формального задоволення заяв про процесуальне правонаступництво без належного з'ясування наявності відкритого виконавчого провадження, дотримання строків пред'явлення виконавчого документа до виконання та встановлення реальної процесуальної мети такої заміни.

Особлива увага приділяється аналізу правових позицій Верховного Суду щодо неможливості автоматичного правонаступництва за межами строкових рамок виконавчого провадження.

Обґрунтовується висновок про те, що процесуальне правонаступництво на стадії виконання судового рішення після спливу строку пред'явлення виконавчого документа можливе виключно за умови попереднього поновлення цього строку, оскільки метою правонаступництва є забезпечення виконання рішення в межах відкритого виконавчого провадження.

Визначено, що інститут правонаступництва не може використовуватися як механізм обходу пропущених процесуальних строків. Такий підхід узгоджується з принципом диспозитивності цивільного процесу та покладає на стягувача відповідальність за реалізацію власних прав, унеможливлюючи перекладання наслідків процесуальної бездіяльності на боржника.

Ключові слова: процесуальне правонаступництво, цивільний процес, судочинство, виконавче провадження, судове рішення, інновації, правовідносини, правове регулювання.

Overkovskyi Kostiantyn Volodymyrovych Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor of the Department of Civil Law and Procedure Vasyl Stus Donetsk National University, Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0001-6226-3699.

PROCEDURAL SUCCESSION IN CIVIL PROCEEDINGS: FEATURES OF IMPLEMENTATION AT THE STAGE OF ENFORCEMENT OF COURT DECISIONS

Abstract: The article is devoted to the study of current problems of applying the institution of procedural succession at the stage of enforcement of a court decision in civil proceedings. The purpose of the article is to analyze and determine the peculiarities of applying procedural succession at the final stage of civil proceedings, taking into account the case law of the Supreme Court and the provisions of current legislation.

The paper examines the theoretical foundations of procedural succession, its correlation with substantive succession, as well as the legal regulation of the replacement of parties in enforcement proceedings in accordance with the norms of the Civil Procedural Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Enforcement Proceedings".

The author analyzes the practice of formal satisfaction of applications for procedural succession without proper clarification of the existence of open enforcement proceedings, compliance with the time limits for presentation of the enforcement document for execution, and establishment of the real procedural purpose of such replacement.

Particular attention is paid to the analysis of the legal positions of the Supreme Court regarding the impossibility of automatic succession beyond the time limits of enforcement proceedings. The conclusion is substantiated that procedural succession at the stage of enforcement of a court decision after the expiration of the time limit for presentation of the enforcement document is possible only subject to prior renewal of this term, since the purpose of succession is to ensure the enforcement of the decision within the framework of open enforcement proceedings.

It is determined that the institution of succession cannot be used as a mechanism to circumvent missed procedural deadlines. This approach is consistent with the principle of dispositivity of civil proceedings and places responsibility on the creditor for the exercise of their own rights, making it impossible to shift the consequences of procedural inaction onto the debtor.

Keywords: procedural succession, civil procedure, judicial proceedings, enforcement proceedings, court decision, innovations, legal relations, legal regulation.

Постановка проблеми. Інститут процесуального правонаступництва відіграє важливу роль у забезпеченні стабільності цивільного судочинства та реалізації принципу обов'язковості судового рішення. Водночас певну складність викликає застосування процесуальних норм на стадії виконання судового рішення, зокрема у випадках, коли виконавче провадження не було відкрито, завершене або строк пред'явлення виконавчого документа до виконання сплив.

Аналіз судової практики свідчить про наявність неоднозначного підходу судів першої інстанції до вирішення питань заміни сторони після набрання судовим рішенням законної сили. Зокрема, поширеними є випадки формального задоволення заяв про процесуальне правонаступництво без належного з'ясування наявності відкритого виконавчого провадження, дотримання строків пред'явлення виконавчого документа до виконання, а також без встановлення реальної процесуальної мети такої заміни. Крім того, на практиці недостатньо приділяється увага перевірці належності та допустимості доказів, поданих на підтвердження підстав правонаступництва, зокрема, безперервності переходу права вимоги при відступленні права вимоги.

У зв'язку з наведеним виникає потреба в науковому аналізі меж та умов застосування процесуального правонаступництва на стадії виконання судового рішення з урахуванням завдань цивільного судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі окремі аспекти процесуального правонаступництва, стадій цивільного процесу, а також співвідношення матеріального і процесуального правонаступництва досліджували у своїх працях І.В. Атаманчук, В.В. Баранкова, С.С. Бичкова, І.А. Боровська, В.Ф. Жаренко, Д.О. Захарчук, О.В. Колісник, В.В. Круглик та інші науковці. У наукових працях, зокрема, аналізується правова природа процесуального правонаступництва, значення в контексті реалізації принципів цивільного судочинства, а також окремі процесуальні механізми заміни сторін. Разом з тим більшість наукових досліджень зосереджені на загальнотеоретичних аспектах правонаступництва або його матеріально-правовій природі, тоді як процесуальні особливості заміни сторін у справі та у виконавчому провадженні залишаються дискусійними.

Аналіз судової практики свідчить про наявність різних підходів судів до застосування статей 55 та 442 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) [1], що зумовлює правову невизначеність та ризики порушення принципів правової визначеності й ефективності судового захисту.

Відсутність єдиного науково обґрунтованого підходу до визначення меж процесуального правонаступництва на стадії виконання судового рішення, а також його процесуальної мети, зумовлює необхідність подальшого комплексного дослідження цієї проблематики з урахуванням сучасної судової практики. Це зумовлює актуальність дослідження зазначеної проблематики та необхідність вироблення єдиного підходу до застосування відповідних норм процесуального права.

Метою статті є аналіз та визначення особливостей застосування інституту процесуального правонаступництва у цивільному процесі України на стадії виконання судового рішення з урахуванням судової практики та положень чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Дослідження інституту процесуального правонаступництва на стадії виконання судового рішення потребує комплексного аналізу як норм процесуального законодавства, так і практики їх застосування судами. При цьому, першочергового значення набуває з'ясування поняття та значення процесуального правонаступництва, що є необхідною теоретичною передумовою для подальшого аналізу.

Як зазначається в дослідженнях, поняття процесуального правонаступництва в цілому та правонаступництва у виконавчому провадженні зокрема, не набули законодавчого закріплення, а розроблені у теорії цивільного процесуального права [2, с.266]. Так, «під процесуальним правонаступництвом можна розуміти вибуття сторони або третьої особи (правопопередника) в відносинах матеріального права, щодо яких виник спір, та залучення правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії судового процесу судом» [3, с. 109]. С.С. Бичкова, зазначає, що «процесуальним правонаступництвом є заміна сторони або третьої особи (правопопередника) іншою особою (правонаступником) у зв'язку з вибуттям із процесу суб'єкта спірного або встановленого рішенням суду правовідношення, за якої до правонаступника переходять усі процесуальні права та обов'язки правопопередника, і він продовжує його участь у цивільній справі» [4].

В судовій практиці сформоване визначення, за яким «процесуальне правонаступництво - це перехід процесуальних прав та обов`язків від однієї особи до іншої.

Виникнення процесуального правонаступництва безпосередньо пов`язане із переходом матеріальних прав між такими особами. Заміна сторони правонаступником відбувається, як правило, у випадках зміни суб`єкта права або обов`язку у правовідношенні, коли новий суб`єкт права (позивач, відповідач або третя особа) повністю або частково приймає на себе права чи обов`язки попередника» [5].

На стадії виконання судового рішення, «правонаступництвом є заміна сторони (правопопередника) іншою особою (правонаступником) у зв'язку із вибуттям із виконавчого провадження суб'єкта встановленого або підтвердженого рішенням суду матеріального правовідношення, за якого до правонаступника переходять усі права та обов'язки правопопередника у виконавчому провадженні» [6, с.8].

Баранкова В.В. та Колісник О.В. зазначають, що «матеріальне та процесуальне правонаступництво відрізняються за змістом, а заміна сторони виконавчого провадження має розглядатися як різновид цивільного процесуального правонаступництва, що має свої особливості, до яких слід віднести: суб'єктний

склад; підстави правонаступництва та документи-докази, які підтверджують їх існування; порядок здійснення правонаступництва» [2, с.275].

Верховний Суд наголошує, що «процесуальне правонаступництво є похідним від матеріального та випливає з юридичних фактів правонаступництва (заміни сторони в матеріальному правовідношенні її правонаступником). З огляду на це, для вирішення судом питання про процесуальну заміну сторони в справі необхідна наявність відповідних первинних документів, які підтверджують факт вибуття особи з матеріального правовідношення та перехід її прав та обов'язків до іншої особи – правонаступника» [7].

Таким чином, для процесуального правонаступництва, саме суд має встановити факт переходу до нової особи матеріальних прав та обов'язків попереднього учасника правовідносин. Вирішення питання про допустимість правонаступництва в кожному конкретному випадку потребує з'ясування відповідних фактичних обставин з урахуванням норм матеріального права.

Правове регулювання процесуального правонаступництва на стадії виконання судового рішення здійснюється нормами ЦПК України та Закону України «Про виконавче провадження» [8]. Так, відповідно до ст. 55 ЦПК України, у разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії судового процесу. Усі дії, вчинені в цивільному процесі до вступу правонаступника, обов'язкові для нього так само, як вони були обов'язкові для особи, яку він замінив.

Відповідно до ч.1 ст. 442 ЦПК України, у разі вибуття однієї із сторін виконавчого провадження суд замінює сторону її правонаступником. Положення цієї статті застосовуються також у випадку необхідності заміни боржника або стягувача у виконавчому листі до відкриття виконавчого провадження (ч.5 ст. 442 ЦПК).

Підставою для заміни сторони у виконавчому провадженні відповідно до ст. 442 ЦПК України є матеріальне правонаступництво, внаслідок якого відбувається вибуття сторони з установлених судом правовідносин та перехід її прав чи обов'язків до іншої особи.

Питання матеріального правонаступництва врегульовано ст. 512 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [9] та іншими нормами матеріального права. Згідно зі ст. 512 ЦК України, кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою внаслідок: передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги); правонаступництва; виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем); виконання обов'язку боржника третьою особою. Кредитор у зобов'язанні може бути замінений також в інших випадках, встановлених законом (ч.2 ст. 512 ЦК України).

На практиці заміна кредитора у боргових зобов'язаннях є поширеним правовим явищем, що ґрунтується на положеннях статей 512, 514 ЦК України та обумовлює перехід до нового кредитора усіх прав первісного кредитора в обсязі й на умовах, які існували на момент такого переходу. Водночас у правозастосовній практиці трапляються випадки, коли правочини щодо заміни кредитора використовуються не з метою реального правонаступництва, а як інструмент штучного переходу права вимоги для обґрунтування поновлення пропущених строків пред'явлення виконавчого документа до виконання. Така практика потребує підвищеної процесуальної оцінки судами з огляду на принципи добросовісності, правової визначеності та недопустимості зловживання процесуальними правами.

Виконання судового рішення як завершальна стадія цивільного процесу здійснюється в межах виконавчого провадження у відповідності до положень Закону України «Про виконавче провадження». Як неодноразово встановлювалось в судовій практиці, виконавче провадження починається з моменту видачі виконавчого документу стягувачу та закінчується фактичним виконанням судового рішення або спливом строку пред'явлення виконавчого документу до виконання (постанови Верховного Суду від 25 червня 2019 року у справі № 910/10031/13 та від 11 березня 2021 року у справі № 910/2954/17) [10]. Відповідно до положень п. 2 ч. 4 ст. 4 Закону України «Про виконавче провадження», якщо строк пред'явлення до виконання виконавчого документу пропущено, то виконавчий документ повертається стягувачу без прийняття до виконання, що одночасно означає завершення як виконавчого провадження, так і стадії виконання судового рішення в цивільному процесі.

З приводу процесуального правонаступництва ч. 5. ст. 15 Закону України «Про виконавче провадження» визначає, що у разі вибуття однієї із сторін виконавець за заявою сторони, а також заінтересована особа мають право звернутися до суду із заявою про заміну сторони її правонаступником. Для правонаступника усі дії, вчинені до його вступу у виконавче провадження, є обов'язковими тією мірою, якою вони були б обов'язковими для сторони, яку правонаступник замінив.

Процесуальне правонаступництво є похідним від матеріального правонаступництва, а тому вбачається, що застосування процесуального правонаступництва не може мати виключно формальний характер і повинно бути спрямоване на досягнення процесуальної мети, яка має відповідати завданням цивільного судочинства (ст. 2 ЦПК України). З огляду на це, особливе значення набуває оцінка судами належності та допустимості доказів, поданих на підтвердження правонаступництва, а також перевірка реальної можливості реалізації прав правонаступника у часових межах стадії виконання судового рішення.

Аналіз судової практики свідчить про поширеність ситуацій, за яких стягувачі пропускають строк пред'явлення виконавчого документа до виконання без наявності поважних причин для його поновлення. Така тенденція найбільш

виражена у справах про стягнення заборгованості за грошовими зобов'язаннями, зокрема, кредитними та позиковими.

Як відмічається в літературі, «правонаступництво у виконавчому провадженні може відбуватися у трьох випадках: по-перше, в межах відкритого виконавчого провадження, по-друге, до відкриття виконавчого провадження у вигляді заміни стягувача чи боржника у виконавчому листі (ч. 5 ст. 442 ЦПК), по-третє, у випадках, коли виконавче провадження закінчене, але є можливість його відновлення» [2, с.272]. При цьому, слід відмітити, що перші два випадки не викликають заперечень і узгоджуються зі строковими межами виконавчого провадження. Натомість третій випадок є дискусійним, оскільки виникає питання про допустимість процесуального правонаступництва після закінчення строку пред'явлення виконавчого документа до виконання, що вимагає окремого аналізу.

Вирішення цього питання потребує звернення до аналізу судової практики, оскільки саме Верховний Суд у своїх рішеннях виробив певні критерії допустимості процесуального правонаступництва за межами строкових рамок виконавчого провадження, встановивши баланс між правом на виконання судового рішення та принципом правової визначеності.

Велика Палата Верховного Суду у постанові від 08.02.2022 року в справі № 2-7763/10 зробила такі висновки про застосування норми права: «Заміна будь-якого учасника справи судом носить не виключно формальний характер, покликаний зафіксувати процесуальне правонаступництво на підставі матеріального правонаступництва, а здійснюється для реалізації завдань цивільного судочинства, передбачених частиною першою статті 2 ЦПК України, в межах стадій судового процесу. Реалізація процесуального правонаступництва має мати процесуальну мету, яку суд також враховує разом із доказами матеріального правонаступництва, яке стало підставою процесуального правонаступництва. … За відсутності підстав відновлення виконавчого провадження, яке було закінчене, досягнення цієї процесуальної мети неможливе.

Тому разом із заявою щодо правонаступництва, якщо виконавче провадження закінчене, заявник має здійснювати процесуальні дії (наприклад, оскаржити постанову про закінчення виконавчого провадження), спрямовані на відновлення виконавчого провадження, а суд має оцінювати ці питання в комплексі. За відсутності підстав для відновлення закінченого виконавчого провадження відсутні і підстави для процесуального правонаступництва. …

Якщо ці строки пропущені, то разом з питанням процесуального правонаступництва заявник повинен звернутися з заявою про поновлення пропущеного строку для пред`явлення виконавчого документа до виконання. За відсутності підстав для поновлення пропущеного строку для пред`явлення виконавчого документа до виконання відсутні і підстави для процесуального правонаступництва» (п.п.127-130).

Таким чином, правонаступництво не може здійснюватися автоматично за межами строкових рамок виконавчого провадження та не є самостійним способом обходу строкових обмежень, встановлених законодавством про виконавче провадження. Така правова позиція унеможливлює використання інституту правонаступництва як механізму безстрокового продовження можливості примусового виконання судового рішення та забезпечує баланс між правами стягувача (правонаступника) на виконання рішення та принципом правової визначеності. Крім того, такий підхід узгоджується з принципом диспозитивності цивільного процесу і покладає на стягувача відповідальність за реалізацію власних прав та законних інтересів, унеможливлюючи перекладання наслідків власної процесуальної бездіяльності на боржника шляхом використання інституту правонаступництва для обходу пропущених строків.

Вищевказані правові позиції мають свій розвиток і в інших постановах Верховного Суду. Так, зазначається, що у «процесуальних відносинах правонаступник може бути замінений там, де вони є триваючими, або за умови відновлення процесуальних строків для вчинення процесуальних дій. Втрата первісним кредитором певних процесуальних прав внаслідок пропуску ним строків для вчинення процесуальних дій до моменту укладення договору відступлення права вимоги означає, що саме у такому обсязі новий кредитор може стати процесуальним правонаступником і автоматичного поновлення процесуальних прав за наслідком укладення договору відступлення права вимоги не відбувається (постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 01 лютого 2023 року у справі № 2-3266/11) [11].

У постанові від 18 січня 2022 року у справі № 34/425 (провадження № 12-69гс21) [12] Великою Палатою Верховного Суду зроблено висновок, що при вирішенні питання про заміну сторони виконавчого провадження суди мають встановити, чи не сплив строк пред`явлення виконавчого документа до виконання, оскільки за межами цього процесуального строку виконавчі дії не вчиняються, а строк виконавчого провадження спливає одночасно зі строком пред`явлення виконавчого документа до виконання. Після спливу строку виконавчого провадження не може вирішуватись питання про заміну сторони виконавчого провадження.

Крім того, скасовуючи рішення попередніх інстанцій, Верховний Суд, звертає увагу, що «…суди не звернули уваги, що заміна сторони справи має мати дійсну процесуальну мету, а підстави такої заміни належним чином аргументовані; саме тільки матеріальне правонаступництво без процесуальної мети не є достатнім аргументом; суд може здійснити заміну учасника справи виключно для виконання вимог частини першої статті 2 ЦПК України; стадія виконавчого провадження починається після видачі виконавчого документа стягувачу та закінчується фактичним виконанням судового рішення або зі спливом строку пред`явлення документа до виконання, оскільки у разі пропуску

такого строку виконавчий документ повертається стягувачу органом державної виконавчої служби, приватним виконавцем без прийняття до виконання» [13].

Практика Верховного Суду демонструє послідовний підхід, що процесуальне правонаступництво на стадії виконання судового рішення після спливу строку пред'явлення виконавчого документа, можливе виключно за умови попереднього поновлення цього строку. Правова основа такої позиції полягає в процесуальному характері правонаступництва, метою якого є забезпечення виконання рішення в межах чинного виконавчого провадження — що за межами встановлених строків є неможливим.

Цей підхід перешкоджає зловживанню правонаступництвом для обходу строкових обмежень та гарантує баланс між правами стягувача і принципом правової визначеності.

Таким чином, при розгляді питання щодо процесуального правонаступництва на стадії виконання рішення суд має з'ясувати в комплексі дві ключові обставини. По-перше, строкові межі та стан виконавчого провадження: чи перебуває виконавче провадження у стадії виконання; чи є підстави для його відновлення у разі закінчення; чи не сплив строк пред'явлення виконавчого документа до виконання і чи є поважні причини для його поновлення. По-друге, зміст прохальної частини клопотання: чи обмежується воно виключно проханням про процесуальне правонаступництво, чи містить також вимоги про поновлення строку або відновлення провадження, оскільки саме від цього залежить можливість досягнення процесуальної мети правонаступництва та забезпечення подальшого виконання судового рішення. Так, на практиці зазначається, що «… після спливу зазначеного строку виконавчий документ до примусового виконання повторно не пред’являвся, а питання про поновлення строку для його пред’явлення у встановленому законом порядку не вирішувалося» [14].

Наприкінці можна додати, що на практиці може виникати більш складна процесуальна ситуація: державний виконавець повторно відкриває виконавче провадження, не встановивши факту пропуску стягувачем строку пред'явлення виконавчого документа до виконання, після чого відбувається заміна стягувача його правонаступником на підставі матеріального правонаступництва. У такому випадку виникає питання: чи має боржник спочатку оскаржити постанову про відкриття виконавчого провадження (прийняту за межами строкових меж виконавчого провадження), чи може одночасно оскаржувати обидві дії, оскільки правонаступництво у незаконно відкритому провадженні не може мати процесуальної мети та підлягає скасуванню незалежно від наявності підстав матеріального правонаступництва.

Крім того, це породжує дискусійне питання про межі судового розгляду: чи вправі суд при вирішенні питання процесуального правонаступництва на стадії виконання ex officio (з власної ініціативи) перевіряти законність дій державного виконавця щодо відкриття виконавчого провадження за межами

встановлених строків, чи така перевірка можлива виключно за результатами окремої скарги боржника на дії виконавця. Адже, якщо виконавче провадження відкрите незаконно, процесуальне правонаступництво в його межах є юридично неможливим і не може досягти своєї мети.

Висновок. Реалізація процесуального правонаступництва на стадії виконання судового рішення є можливою виключно за наявності дійсної процесуальної мети — забезпечення реального виконання судового рішення в межах чинного виконавчого провадження. Формальне матеріальне правонаступництво не є достатньою підставою для заміни стягувача, якщо таке правонаступництво не спрямоване на досягнення завдань цивільного судочинства.

Обов'язковою умовою процесуального правонаступництва на стадії виконання судового рішення є дотримання строку пред'явлення виконавчого документа до виконання. Заміна стягувача його правонаступником після спливу цього строку без попереднього його поновлення у встановленому законом порядку є неможливою, оскільки суперечить процесуальній меті правонаступництва та позбавляє його юридичного значення. Інститут процесуального правонаступництва не може використовуватися як механізм обходу пропущених процесуальних строків або як спосіб відновлення завершеного виконавчого провадження, що покладає на стягувача відповідальність за своєчасну та активну реалізацію власних процесуальних прав.

Для реалізації процесуального правонаступництва на стадії виконання судового рішення суд зобов'язаний комплексно перевірити: наявність підстав для матеріального правонаступництва; дотримання строкових меж виконавчого провадження; наявність процесуальної мети правонаступництва; відповідність клопотання завданням цивільного судочинства.

Перспективний напрям подальших наукових досліджень становить проблематика меж судового контролю за законністю дій державного виконавця при розгляді питань процесуального правонаступництва на стадії виконання.

Література:

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Офіційний вісник України.* 2004. №16. ст. 1088.

2. Баранкова В.В., Колісник О.В. Заміна сторони у виконавчому провадженні: теоретичні аспекти та судова практика. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* Випуск № 04, 2025, частина 1. с. 264-277 https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.43.

3. Атаманчук І.В., Захарчук Д.О. Окремі теоретико-практичні аспекти передумов цивільного процесуального правонаступництва. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 106–109. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/22

4. Бичкова С.С. Процесуальне правонаступництво: поняття і передумови виникнення. *Вісник Академії митної служби України*. Серія: “Право”. № 2 (5). 2010. С. 102-107.

5. Постанова Верховного Суду від 16.08.2023 справа №752/875/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112895967 (дата звернення 02.03.2026).

6. Бичкова С.С. Правонаступництво у виконавчому провадженні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. Юриспруденція. 2013. №6-2. Том 2. С. 5-8.

7. Постанова Верховного Суду від 13.04.2021 справа №910/11702/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96926745 (дата звернення 02.03.2026).

8. Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 р. №1404-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 30. ст. 542.

9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.

10. Постанова Верховного Суду від 11.03.2021 справа №910/2954/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95502222 (дата звернення 02.03.2026).

11. Постанова Верховного Суду від 01.02.2023 справа №2-3266/11. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108904065 (дата звернення 02.03.2026).

12. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.01.2022 справа №34/425. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102973874 (дата звернення 02.03.2026).

13. Постанова Верховного Суду від 01.08.2024 справа №520/5343/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120907234 (дата звернення 02.03.2026).

14. Постанова Вінницького апеляційного суду від 22.01.2026 справа №127/27283/13. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133527835 (дата звернення 02.03.2026).

References:

1. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Civil Procedural Code of Ukraine]. (2004). Law of Ukraine dated March 18, 2004 No. 1618-IV. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy, (16), Art. 1088 [in Ukrainian].

2. Barankova V.V., & Kolisnyk O.V. (2025). Zamina storony u vykonavchomu provadzhenni: teoretychni aspekty ta sudova praktyka [Replacement of a party in enforcement proceedings: theoretical aspects and judicial practice]. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo, (4), Part 1, 264–277. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.1.43 [in Ukrainian].

3. Atamanchuk I.V., & Zakharchuk D.O. (2022). Okremi teoretyko-praktychni aspekty peredumov tsyvilnoho protsesualnoho pravonastupnytstva [Certain theoretical and practical aspects of prerequisites for civil procedural succession]. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, (4), 106–109. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/22 [in Ukrainian].

4. Bychkova S.S. (2010). Protsesualne pravonastupnytstvo: poniattia i peredumovy vynyknennia [Procedural succession: concept and prerequisites for emergence]. Visnyk Akademii mytnoi sluzhby Ukrainy. Seriia: "Pravo", (2), 102–107 [in Ukrainian].

5. Verkhovnyi Sud. (2023, August 16). Postanova u spravi №752/875/22 [Resolution in case No. 752/875/22]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Unified State Register of Court Decisions]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/112895967 [in Ukrainian].

6. Bychkova S.S. (2013). Pravonastupnytstvo u vykonavchomu provadzhenni [Succession in enforcement proceedings]. Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Seriia Yurysprudentsiia, (6-2), Vol. 2, 5–8 [in Ukrainian].

7. Verkhovnyi Sud. (2021, April 13). Postanova u spravi №910/11702/18 [Resolution in case No. 910/11702/18]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Unified State Register of Court Decisions]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/96926745 [in Ukrainian].

8. Pro vykonavche provadzhennia [On Enforcement Proceedings]. (2016). Law of Ukraine dated June 2, 2016 No. 1404-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, (30), Art. 542 [in Ukrainian].

9. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine]. (2003). Law of Ukraine dated January 16, 2003 No. 435-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, (40–44), Art. 356 [in Ukrainian].

10. Verkhovnyi Sud. (2021, March 11). Postanova u spravi №910/2954/17 [Resolution in case No. 910/2954/17]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Unified State Register of Court Decisions]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/95502222 [in Ukrainian].

11. Verkhovnyi Sud. (2023, February 1). Postanova u spravi №2-3266/11 [Resolution in case No. 2-3266/11]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Unified State Register of Court Decisions]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/108904065 [in Ukrainian].

12. Velyka Palata Verkhovnoho Sudu. (2022, January 18). Postanova u spravi №34/425 [Resolution in case No. 34/425]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Unified State Register of Court Decisions]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/102973874 [in Ukrainian].

13. Verkhovnyi Sud. (2024, August 1). Postanova u spravi №520/5343/15 [Resolution in case No. 520/5343/15]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Unified State Register of Court Decisions]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/120907234 [in Ukrainian].

14. Vinnytskyi apeliatsiinyi sud. (2026, January 22). Postanova u spravi №127/27283/13 [Resolution in case No. 127/27283/13]. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [Unified State Register of Court Decisions]. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/133527835 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 351.746.1:342.95(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3240-3252

Островський Сергій Олександрович кандидат юридичних наук, доцент, https://orcid.org/0000-0001-9520-4732

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Сучасні виклики у сфері державної безпеки зумовлюють необхідність переосмислення підходів до правового упорядкування контррозвідувальної діяльності як спеціального виду публічно-владної діяльності, що здійснюється в умовах підвищених ризиків і дефіциту часу на прийняття рішень. За таких обставин особливого значення набуває здатність правової системи забезпечити одночасно оперативність реагування на загрози та юридичну визначеність застосування спеціальних заходів.

У період дії правового режиму воєнного стану нормативно-правове забезпечення контррозвідувальної діяльності має не лише задавати загальні орієнтири, але й формувати процедурно вивірені правила реалізації повноважень уповноважених суб'єктів. Проблемними залишаються питання співвідношення загального і спеціального правового регулювання, меж дискреції, режиму використання й зберігання матеріалів, отриманих у межах контррозвідувальних заходів, а також нормативної визначеності міжвідомчої взаємодії та обміну інформацією.

Науково-практична актуальність дослідження полягає у необхідності вироблення адміністративно-правових підходів до підвищення узгодженості нормативної бази і процедурної визначеності правозастосування, а також удосконалення механізмів контролю, нагляду та юридичної відповідальності. Це створює передумови для формування обґрунтованих пропозицій щодо нормативного узгодження і підвищення керованості контррозвідувальної діяльності в умовах особливого правового режиму.

Подальший розвиток нормативно-правового забезпечення контррозвідувальної діяльності в умовах воєнного стану має бути спрямований на підвищення узгодженості правових приписів і процедурної визначеності їх реалізації, з одночасним посиленням дієвих механізмів контролю та відповідальності. Такий підхід дає можливість забезпечити стабільність правозастосування, зменшити ризики колізій і надмірної дискреції та сформувати нормативні передумови для оперативного, але юридично виваженого реагування на загрози державній безпеці.

Ключові слова: контррозвідувальна діяльність; воєнний стан; нормативно-правове забезпечення; адміністративно-правові засоби; державна безпека;

правовий режим; дискреція; процедурні гарантії; контроль і нагляд; юридична відповідальність; інформаційний режим; державна таємниця; персональні дані; взаємодія органів влади; правова визначеність.

Serhii Ostrovskyi Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor, https://orcid.org/0000-0001-9520-4732

REGULATORY SUPPORT FOR COUNTERINTELLIGENCE ACTIVITIES IN MARTIAL ARTS CONDITIONS

Abstract. Contemporary challenges in the field of state security necessitate a rethinking of approaches to the legal ordering of counterintelligence activities as a special type of public-authority activity carried out under heightened risks and severe time constraints for decision-making. Under such circumstances, of particular importance is the ability of the legal system to ensure both rapid responses to threats and legal certainty in the application of special measures.

During the operation of the legal regime of martial law, the normative and legal support of counterintelligence activities must not only set general guidelines but also establish procedurally sound rules for exercising the powers of authorized entities. Problematic issues remain the correlation between general and special legal regulation, the limits of discretion, the regime for using and storing materials obtained within counterintelligence measures, as well as the normative determination of interagency interaction and information exchange.

The scientific and practical relevance of the study lies in the need to develop administrative law approaches aimed at enhancing the coherence of the normative framework and the procedural certainty of law enforcement, as well as improving mechanisms of control, supervision, and legal liability.

This creates the prerequisites for formulating substantiated proposals for normative harmonization and increasing the manageability of counterintelligence activities under a special legal regime.

Further development of the regulatory framework for counterintelligence activities under martial law should be aimed at increasing the coherence of legal provisions and procedural certainty of their implementation, while simultaneously strengthening effective mechanisms of control and accountability.

Such an approach makes it possible to ensure the stability of law enforcement, reduce the risks of conflicts and excessive discretion, and create regulatory prerequisites for an operational, but legally balanced response to threats to state security.

Keywords: counterintelligence activities; martial law; normative and legal support; administrative law instruments; state security; legal regime; discretion; procedural certainty; interagency cooperation; information exchange; control and supervision; legal liability; legal certainty; normative coherence.

Постановка проблеми полягає у тому, що чинна система нормативно-правових актів, яка регламентує контррозвідувальну діяльність в умовах воєнного стану, характеризується недостатньою процедурною визначеністю окремих управлінських рішень та фрагментарністю регламентації окремих елементів організації і контролю. Це зумовлює ризики неоднорідного правозастосування, розширення дискреції уповноважених суб'єктів поза межами належних юридичних запобіжників та виникнення колізій між загальними і спеціальними нормами. Додатково актуалізується проблема нормативно неврегульованих стандартів міжвідомчої взаємодії та обміну інформацією, а також правового режиму матеріалів, отриманих у межах контррозвідувальних заходів, після завершення їх застосування. Отже, потребує науково обґрунтованого вирішення питання вдосконалення нормативно-правового забезпечення контррозвідувальної діяльності шляхом уточнення процедур, посилення контрольних механізмів і підвищення узгодженості нормативної бази.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти здійснення контррозвідувальної діяльності та її організаційно-правового забезпечення досліджували А. В. Ватраль, О. В. Кожелянко, Р. М. Кравченко, В. М. Редкоус, О. М. Рєзнік, Є. Д. Скулиш, О. О. Степанченко, О. В. Шамара, О. М. Юрченко та інші. Водночас методологічні орієнтири для розмежування понять «правове регулювання», «правові засади» і «нормативно-правове забезпечення» становлять підходи П. В. Онопенка, О. Ф. Скакун, В. Ю. Дерзської, а також прикладні напрацювання Д. Б. Санакоєва, О. В. Неклеси, В. В. Єфімова, Д. С. Юр'єва і В. О. Копанчука. Попри наявні наукові позиції, питання системного аналізу нормативно-правового забезпечення контррозвідувальної діяльності саме в умовах воєнного стану потребує подальшого уточнення та узгодження.

Метою статті є науково-правовий аналіз нормативно-правового забезпечення контррозвідувальної діяльності в умовах воєнного стану, визначення його структурних елементів і функціональних груп нормативно-правових актів, а також обґрунтування конкретних пропозицій щодо вдосконалення адміністративно-правового інструментарію організації, здійснення та контролю контррозвідувальних заходів.

Виклад основного матеріалу.

Війна, розв'язана Російською Федерацією проти України, набула тривалого та багатовимірного характеру, а з 2014 року й до сьогодні трансформувала безпекове середовище держави, підвищивши інтенсивність розвідувально-підривної діяльності, диверсій, інформаційно-психологічних операцій, кібератак, спроб дестабілізації тилових регіонів та інфільтрації в органи влади й критичну інфраструктуру. Накопичений з 2014 року досвід протидії гібридним загрозам, а також практика застосування правових режимів особливого періоду засвідчили: ефективність захисту державної безпеки прямо залежить від того, наскільки чітко й узгоджено врегульовано повноваження суб'єктів контррозвідувальної діяльності, підстави й межі застосування контррозвідувальних заходів,

процедури прийняття та реалізації рішень, механізми взаємодії з іншими органами публічної влади, а також інструменти контролю і відповідальності.

В умовах воєнного стану контррозвідувальна діяльність набуває підвищеної інтенсивності та оперативності, однак саме це підсилює ризики нормативної фрагментарності, дублювання компетенцій, колізій між режимними обмеженнями та гарантіями прав і свобод людини і громадянина, а також виникнення «сірих зон» у питаннях доступу до інформації, використання спеціальних засобів, тимчасових обмежень прав, обробки персональних даних і взаємодії з військовим командуванням та правоохоронними органами. Тому потреба у належному нормативно-правовому регулюванні зумовлена не лише вимогами ефективності та результативності протидії загрозам, але й необхідністю забезпечення законності, правової визначеності, пропорційності втручання у приватну сферу та підзвітності суб'єктів контррозвідувальної діяльності в демократичній правовій державі.

З огляду на це актуалізується науково-практичний аналіз нормативно-правового забезпечення контррозвідувальної діяльності у період воєнного стану, оскільки у юридичному значенні «забезпечення» не зводиться до формального встановлення правил, властивого категорії «нормативно-правове регулювання», а охоплює формування комплексу правових умов і гарантій, необхідних для реального, ефективного та законного здійснення контррозвідувальних заходів.

Йдеться про узгодженість системи нормативно-правових актів, визначеність компетенції та меж повноважень уповноважених суб'єктів, процедурну впорядкованість прийняття і реалізації рішень, а також закріплення інституційних механізмів контролю, підзвітності й відповідальності.

У такому ракурсі ключовим стає уточнення змісту категорії «нормативно-правове забезпечення контррозвідувальної діяльності» через її співвідношення з поняттями «правова основа», «нормативно-правове регулювання», «правові засади» та «правовий механізм» відповідної діяльності. Насамперед доцільно підкреслити, що термін «правова основа» набуває свого змісту не від формального переліку нормативно-правових актів, а від норми права, яка в цих актах закріплюється і становить їх юридичну основу. Саме норма права як санкціоноване державою, формалізоване, загальнообов'язкове правило поведінки, що охороняється примусовою силою держави, створює базис, на якому вибудовується регламентація суспільних відносин у сфері державної безпеки, включно з контррозвідувальною діяльністю[1, с. 124]. Важливо, що це правило поведінки не є суто соціальною нормою або наслідком домовленості між суб'єктами, а має публічно-владну природу та забезпечується державним примусом. Водночас право не зводиться лише до норм позитивного права: воно спирається на принципи та цінності, зокрема ідею невід'ємних (природних) прав людини, які в правовій системі набувають форми суб'єктивних прав, закріплених і гарантованих державою. Призначення правових норм полягає, зокрема, у тому, щоб суспільні вимоги у сфері безпеки перетворювалися на юридично визначені

права, обов'язки та гарантії їх реалізації і захисту. Тому «правова основа» контррозвідувальної діяльності має охоплювати не лише нормативно визначені приписи та індивідуальні акти їх реалізації, але й механізми практичного виконання відповідних норм: порядок застосування повноважень, процедурні гарантії, контрольні інструменти, юридичну відповідальність та фактичну досяжність правового результату [2, с. 67; 3, с. 450].

Далі, з методологічної точки зору, важливо відмежувати нормативно-правове забезпечення від правового регулювання. У загальнотеоретичному вимірі правове регулювання описується як упорядкування, охорона та розвиток суспільних відносин за допомогою правових засобів, здійснюване державою або громадянським суспільством. Такий підхід відображає класичну установку: право через сукупність засобів спрямовує поведінку суб'єктів у «чітко визначене русло» відповідно до нормативної моделі.

Позиція П.В. Онопенка акцентує, що правове регулювання включає не будь-яку владну діяльність уповноважених органів і посадових осіб, а лише таку, що має на меті спрямувати в чітко визначене русло поведінку учасників суспільних відносин, упорядкованих за допомогою норми права й базованих на ній індивідуальних актів[4, с.121].

О.Ф. Скакун, своєю чергою, підкреслює комплексність явища правового регулювання: це не лише упорядкування, але й юридичне закріплення, охорона та розвиток суспільних відносин; при цьому правовий вплив може здійснюватися як правовими, так і неправовими засобами, проте правове регулювання є саме юридично оформленою, нормативно організованою складовою такого впливу. [5, с.131]

Однак для сфери контррозвідувальної діяльності в умовах воєнного стану недостатньо зупинятися на загальній характеристиці правового регулювання як упорядкування поведінки та суспільних відносин. Тут на перший план виходить саме категорія «нормативно-правове забезпечення», оскільки вона відображає не лише факт існування норм, а й здатність правової системи створювати і підтримувати такі організаційно-функціональні характеристики безпекової системи, які забезпечують її працездатність, керованість, узгодженість, підконтрольність і досягнення визначених цілей. У методичних рекомендаціях, підготовлених Д.Б. Санакоєвим, О.В. Неклесою, наголошено, що основу нормативно-правового забезпечення становлять формування та підтримка нормативно-правової бази як юридичного засобу досягнення реальної упорядкованості відповідної системи протидії. Нормативна база при цьому описується як організаційно-функціональний образ системи, «виражений юридичною мовою», що відповідає її цільовому призначенню; правові норми моделюють систему і її підсистеми, формалізують їх функціональні, організаційні та інформаційні структури і водночас виконують інформаційну функцію. Перенесення цього підходу у площину контррозвідувальної діяльності дозволяє обґрунтувати: нормативно-правове забезпечення має охоплювати не лише регламентацію

заходів, а й юридичне «конструювання» всієї організації здійснення такої діяльності в режимі підвищених загроз[6].

У контексті національної безпеки В.О. Копанчук визначає нормативно-правове забезпечення як процес створення і підтримки в необхідних межах конструктивних організаційно-функціональних характеристик системи національної безпеки за допомогою впорядковуючого впливу нормативно-правових засобів. Додатково акцентується, що система нормативно-правового забезпечення національної безпеки є сукупністю законів і підзаконних нормативних актів, які формують нормативно-правове поле для функціонування такої системи і виконання нею свого призначення; у широкому розумінні йдеться про Конституцію України, закони України, акти Президента України, міжнародні правові акти, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, а також відомчі нормативні акти. Важливим є і поділ нормативної бази на два рівні: загальнодержавний (акти загальнообов'язкового характеру) і відомчий (акти, що конкретизують функції та завдання з урахуванням специфіки суб'єктів). Така двошарова побудова нормативної бази має принципове значення саме для контррозвідувальної діяльності, оскільки вона одночасно є складовою системи національної безпеки та спеціальною діяльністю, що вимагає детальної відомчої регламентації в межах закону і підзаконних актів загального характеру [7].

Окремого пояснення потребує співвідношення нормативно-правового забезпечення з категорією «правові засади». О.І. Якимець характеризує правові засади як сутність змісту нормативного регулювання правовідносин і фактично ототожнює їх із «правовою основою» як джерелом, на ґрунті якого будуються різні види діяльності[8, с. 16]. В.Ю. Дерзська, розвиваючи цей підхід, обґрунтовує багаторівневий характер категорії «правові засади»: вона поєднує фундаментальні принципи права та систему конкретних нормативно-правових актів, що визначають юридичні параметри регулювання певної сфери суспільних відносин. При цьому правові засади мають методологічну цінність, оскільки формують стратегічні орієнтири для правотворчої, правозастосовної та контрольної діяльності, а їх значущість особливо проявляється за наявності прогалин правового регулювання, коли саме правові засади виступають основою тлумачення та застосування норм права. Для контррозвідувальної діяльності в умовах воєнного стану це означає, що поняття «правові засади» доречно використовувати для опису принципових юридичних орієнтирів (законність, пропорційність, правова визначеність, підзвітність, пріоритет захисту держави за умови дотримання прав людини), тоді як «нормативно-правове забезпечення» слугує для опису ширшої системи юридичних засобів, яка не тільки декларує засади, але й забезпечує їх практичну реалізацію через конкретні норми, процедури, компетенцію, механізми контролю та відповідальності[9, с. 811].

Тоді поняття «правовий механізм» виступає інструментальною ланкою, яка поєднує правові засади, правове регулювання і нормативно-правове забезпечення в єдину конструкцію практичної дії права. Якщо правові засади

задають ціннісно-принципову рамку, правове регулювання формує нормативні моделі поведінки й юридичні режими, то правовий механізм відображає «як саме» право працює у конкретній сфері: через юридичні факти, процедури, компетенційні приписи, акти реалізації права, контрольні інструменти, засоби юридичної відповідальності. В умовах воєнного стану правовий механізм контррозвідувальної діяльності має забезпечити дві взаємопов'язані вимоги: оперативність реагування на загрози і одночасне утримання діяльності у межах законності та пропорційності. Саме тому категорія нормативно-правового забезпечення є концептуально доречною: вона дозволяє оцінити не лише наявність норм, а й їх здатність «збирати» правовий механізм у працездатну, узгоджену і контрольовану систему.

При чому під контррозвідувальною діяльністю у національному законодавстві слід розуміти спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, що здійснюється із застосуванням системи контррозвідувальних, пошукових, режимних та адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім і внутрішнім загрозам безпеці України, а також розвідувальним, терористичним та іншим протиправним посяганням на інтереси України з боку спеціальних служб іноземних держав, організацій, окремих груп та осіб [10]

З огляду на наведене, **нормативно-правове забезпечення контррозвідувальної діяльності в умовах воєнного стану** *доцільно визначати як системно організований процес і результат формування, підтримки та розвитку узгодженої нормативно-правової бази (норм права, закріплених у законах і підзаконних нормативно-правових актах), яка створює правові умови для ефективного, легітимного і підконтрольного здійснення контррозвідувальної діяльності, забезпечує визначеність компетенції та меж дискреції уповноважених суб'єктів, процедурну впорядкованість застосування контррозвідувальних заходів, належні юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина, а також механізми контролю, підзвітності та юридичної відповідальності.* У такому розумінні «забезпечення» відрізняється від «регулювання» тим, що охоплює не тільки встановлення правил, але й юридичне конструювання організаційно-функціональної спроможності безпекової системи діяти в особливому правовому режимі без руйнування вимог законності та правової визначеності.

Нормативно-правове забезпечення контррозвідувальної діяльності в умовах воєнного стану реалізується через адміністративно-правовий інструментарій організації та здійснення контррозвідувальної діяльності, закріплений у системі чинних нормативно-правових актів, які можна згрупувати за функціональними групами: 1) акти, що формують загальні рамки державної безпеки та правового режиму воєнного стану; 2) акти, що визначають спеціальну правову основу контррозвідки та інституційний статус уповноважених суб'єктів; 3) акти, які регламентують процедурні, інформаційні та режимні аспекти

здійснення контррозвідувальних заходів; 4) акти, що закріплюють механізми контролю, нагляду та юридичної відповідальності.

По-перше, ядром спеціального правового регулювання є Закон України «Про контррозвідувальну діяльність», який задає цільове призначення і базові юридичні параметри цієї діяльності: він визначає, що є контррозвідувальною діяльністю, встановлює її спрямованість на попередження, своєчасне виявлення та припинення загроз державній безпеці, а також формує нормативні рамки для застосування контррозвідувальних заходів[10]. Саме цей акт перетворює потребу держави у протидії розвідувально-підривним загрозам на юридично визначені повноваження і процедури, а отже виконує роль «опорного» елемента нормативно-правового забезпечення: без нього контррозвідувальна діяльність не мала б чіткого легального статусу та меж допустимості. Водночас системність правового контуру у сфері спеціальної діяльності сектору безпеки і оборони підсилює Закон України «Про розвідку», який визначає організаційно-правові засади розвідувальної діяльності, коло суб'єктів розвідки, їх завдання та загальні вимоги до здійснення розвідувальних заходів, що дозволяє нормативно розмежувати й узгодити суміжні напрями спеціальної діяльності у сфері державної безпеки[11].

По-друге, нормативно-правове забезпечення неможливе без акту, який визначає інституційного суб'єкта (або суб'єктів) реалізації відповідних повноважень. У цій частині системоутворююче значення має Закон України «Про Службу безпеки України», оскільки він закріплює статус, завдання, функції та організаційні засади діяльності Служби безпеки України як спеціального державного органу, що бере участь у забезпеченні державної безпеки та реалізує відповідні спеціальні повноваження. У структурі забезпечення цей закон виконує подвійну функцію: інституційну, тобто визначає організаційні засади суб'єкта; легітимаційну, пояснює, чому саме цей суб'єкт наділяється особливими компетенціями у сфері безпеки та підконтрольний державі[12]. Водночас інституційний контур розвідувального блоку у системі забезпечення національної безпеки доповнює Закон України «Про Службу зовнішньої розвідки України», який визначає правовий статус, основні завдання, принципи діяльності та організаційні засади функціонування Служби зовнішньої розвідки України як суб'єкта розвідувальної діяльності, що забезпечує реалізацію державної політики у відповідній сфері та нормативно окреслює її місце в секторі безпеки і оборони[13].

По-третє, у період воєнного стану контррозвідувальна діяльність здійснюється в умовах особливого правового режиму, а отже її нормативно-правове забезпечення набуває додаткового виміру: потрібно узгодити спеціальні контррозвідувальні повноваження з режимними обмеженнями, запровадженими державою. Саме тому ключове значення мають Закон України «Про правовий режим воєнного стану»[14] та Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» [15]. Перший акт формує загальну правову модель режиму

(підстави, зміст, можливі обмеження прав і свобод, повноваження органів публічної влади та військового командування), тобто визначає «правове поле», у межах якого повинні діяти всі суб'єкти безпеки. Другий акт виступає юридичним «тригером» застосування режиму воєнного стану і фактично переводить відповідні норми із потенційної площини у площину реальної дії. У системі забезпечення це означає: контррозвідувальна діяльність у воєнний час має спиратися не лише на спеціальний закон про контррозвідку, але й на нормативні приписи, що визначають правовий режим, межі допустимого втручання та загальні правила функціонування державної влади в умовах війни.

По-четверте, оскільки контррозвідувальна діяльність є складовою ширшої системи забезпечення державної безпеки, її нормативно-правове забезпечення повинно бути узгодженим із концептуальними та принциповими засадами безпекової політики. Таку рамку встановлює Закон України «Про національну безпеку України», який визначає основи та принципи державної політики у сфері національної безпеки і оборони, а також загальні підходи до організації сектору безпеки і оборони. У структурі забезпечення це виконує роль «вертикального» узгодження: спеціальні контррозвідувальні норми мають відповідати загальним принципам безпекового законодавства, зокрема вимогам законності, підзвітності і демократичного цивільного контролю[16].

По-п'яте, важливою частиною нормативно-правового забезпечення є блок актів, що регламентують інструментальний і доказовий компонент протидії загрозам, а також встановлюють запобіжники щодо втручання у приватну сферу.

У цій площині значущим є Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» [17], оскільки він нормативно окреслює завдання і допустимі рамки оперативно-розшукових заходів, пов'язаних із пошуком та фіксацією фактичних даних про протиправні діяння і загрози безпеці.

Для контррозвідувальної діяльності це має забезпечувальне значення у двох аспектах: інструментальному, котрий створює юридичні підстави для здобуття інформації в межах визначених законом процедур; гарантійному, що задає правові межі роботи з відомостями, що можуть стосуватися приватного життя, честі і гідності людини.

По-шосте, контррозвідувальна діяльність неминуче пов'язана з обігом чутливої інформації, доступом до масивів даних, режимними обмеженнями та збереженням таємниці. Тому нормативно-правове забезпечення потребує «інформаційного контуру», який визначає правила засекречування, доступу, зберігання та охорони відомостей. Тут базове значення мають Закон України «Про державну таємницю» та Закон України «Про захист персональних даних»: перший встановлює правові засади віднесення інформації до державної таємниці та режим її охорони, другий, визначає вимоги до обробки персональних даних і спрямований на захист основоположних прав і свобод людини у цій сфері. У системі забезпечення ці акти виконують роль нормативних «балансирів»: вони одночасно створюють умови для ефективної охорони безпеково значущої

інформації та формують юридичні запобіжники від необґрунтованого або непропорційного втручання у приватність.

Зазначена забезпечувальна нормативна база, попри наявність базових дефініцій, принципів і гарантій, в умовах повномасштабної збройної агресії потребує концептуально вивіреного вдосконалення. Ключова проблема полягає не у відсутності правової основи як такої, а у тому, що низка положень має надто загальний характер і залишає критично важливі елементи організації та контролю контррозвідувальної діяльності поза межами чітко визначених процедур, що послаблює правову визначеність та ускладнює належне адміністративно-правове забезпечення в режимі воєнного стану. На наш погляд, найбільш актуальними сьогодні є такі позиції, що потребують детального урегулювання.

1. Чинна редакція Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» фактично обмежується загальним приписом про те, що контроль і нагляд здійснюються «відповідно до Конституції України та законів України», без визначення мінімальних процедурних стандартів такого контролю, його предмета, форм і періодичності. Це створює ситуацію, коли забезпечувальна функція права реалізується нерівномірно: загальні декларації про підконтрольність і підзвітність (як принцип) не трансформуються у зрозумілий адміністративно-правовий алгоритм контролю (як процедури). У зв'язку з цим, на нашу думку, доцільно доповнити Закон окремим блоком (або деталізувати ст. 12) щодо: *обов'язкового періодичного звітування* спеціально уповноваженого органу перед визначеним суб'єктом демократичного цивільного контролю у формі агрегованих показників (без розкриття державної таємниці); *внутрішнього аудиту законності* застосування окремих контррозвідувальних заходів із фіксацією висновків у службових актах; *процедур взаємодії з прокурорським наглядом* у тій частині, де закон прямо вказує на погодження прокурором та нагляд Генерального прокурора (без дублювання, але із визначенням відповідних процесуальних дій). Така конкретизація не змінює природи контррозвідувальної діяльності, але закріплює механізми її підконтрольності як елемент нормативно-правового забезпечення.

2. Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» проголошує взаємодію з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, юридичними та фізичними особами як принцип, а також встановлює обов'язок інших органів сприяти уповноваженим підрозділам, однак не містить єдиної законодавчих меж щодо: стандартів міжвідомчого обміну інформацією; переліку категорій даних, що можуть передаватися для контррозвідувальних потреб; вимог до журналювання доступів, строків зберігання, мінімізації даних, процедур виправлення/уточнення; розмежування відповідальності суб'єктів за якість і законність наданої інформації. Наявність загальних норм про інформацію з обмеженим доступом та захист персональних даних сама по собі не забезпечує спеціального режиму міжвідомчого обміну в умовах воєнного стану,

коли швидкість і масовість інформаційних потоків різко зростає. Тому найбільш обґрунтованим, на наше переконання, є закріплення на рівні закону: *переліку суб'єктів,* між якими можливий спеціальний обмін у контррозвідувальних цілях; *принципу «цільового доступу»* (тільки для визначених завдань, із фіксацією юридичної підстави запиту); *обов'язкового електронного логування* для подальшої перевірки законності. Це дозволить перевести взаємодію з площини «загального сприяння» у площину адміністративно-правового керованого процесу.

3) Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» містить важливі гарантійні приписи щодо недопустимості використання діяльності для не передбачених законом завдань, відповідальності посадових осіб і права громадян на отримання письмових пояснень та оскарження. Водночас у законі ***не встановлено*** спеціальної, імперативної процедури постконтролю за результатами найбільш інтенсивних форм втручання (після завершення контррозвідувальної справи або конкретного заходу): хто і в який строк оцінює, чи зберігається потреба в подальшому обмеженні прав; які є підстави для припинення; які правила знищення або деперсоналізації матеріалів, що не підтвердили загроз; як забезпечується процесуальна фіксація такого рішення. У воєнний час саме ця «післядія» є критичною: інтенсивність заходів зростає, а відсутність чітких постпроцедур підсилює ризик накопичення масивів даних без належно визначеної правової долі. Тому, як ми вважаємо, доцільно доповнити закон нормами про: *обов'язковий перегляд* матеріалів після завершення заходу/справи; рішення про *зберігання/знищення/обмеження доступу* з урахуванням державної таємниці і захисту персональних даних; мінімальні строки та підстави зберігання, що прямо пов'язуються з контррозвідувальною метою. Саме така процедурна деталізація є необхідною складовою нормативно-правового забезпечення, адже встановлює процесуальні гарантії на всіх етапах застосування заходів: від прийняття рішення і меж втручання до припинення заходу та врегулювання подальшого обігу отриманих відомостей з урахуванням вимог законності, пропорційності та захисту персональних даних.

Література:

1. Адміністративне право України: підручник / за загальною редакцією О. В. Кузьменко, В. Г. Чорної. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 700 с.

2. Копєйчиков В. В. Правознавство: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 584 с.

3. Басалик С. А., Тищук В. В. Контррозвідувальна діяльність: концептуальні засади та організаційні особливості. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 1. С. 449–453. URL: http://lsej.org.ua/1_2025/105.pdf

4. Онопенко П. В. Функції сучасної держави, її сутність, різновиди та тенденції розвитку. Держава і право: збірник наукових праць. Випуск 7. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, 2000. С. 120–125.

5. Скакун О. Ф., Подберезский Н. К. Теория права и государства: учебник. Харьков, 1997. 500 с.

6. Нормативно-правове забезпечення діяльності підрозділів стратегічних розслідувань: методичні рекомендації / укладачі Д. Б. Санакоєв, О. В. Неклеса, В. В. Єфімов, Д. С. Юр'єв. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2021. 84 с.

7. Копанчук В. О. Онтологічно-гносеологічний механізм забезпечення національної безпеки України: філософський аспект. Вісник Національного університету цивільного захисту України. 2017. Випуск 6. URL: https://nuczu.edu.ua/.../Visnik_NUCZU_1%20(6)_2017_Kopanchuk.pdf

8. Якимець О. І. Правові засади використання науково-технічних засобів у цивільному процесі. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2002. № 2. С. 15–18.

9. Дерзська В. Ю. Правові засади забезпечення законності в діяльності органів Національної поліції України та місце серед них адміністративного законодавства. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 1. С. 810–812.

10. Про контррозвідувальну діяльність: Закон України № 374-IV від 26 грудня 2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 12. Стаття 89.

11. Про розвідку: Закон України № 912-IX від 17 вересня 2020 року. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 50. Стаття 456.

12. Про Службу безпеки України: Закон України № 2229-XII від 25 березня 1992 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. Стаття 382.

13. Про Службу зовнішньої розвідки України: Закон України № 3160-VI від 1 грудня 2005 року. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 8. Стаття 94.

14. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Стаття 250.

15. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/64/2022

16. Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 року. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Стаття 241.

17. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України № 2135-XII від 18 лютого 1992 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 22. Стаття 303.

References:

1. Administratyvne pravo Ukrainy [Administrative Law of Ukraine]: pidruchnyk / za zahalnoiu redaktsiieiu Kuzmenko, O. V., Chornoi, V. H. Kyiv: Yurinkom Inter, 2025. 700 s. [in Ukrainian]

2. Kopeichykov, V. V. (2006) Pravoznavstvo [Jurisprudence]: pidruchnyk. Kyiv: Yurinkom Inter, 584 s. [in Ukrainian]

3. Basalyk, S. A., Tyshchuk, V. V. (2025) Kontrrozviduvalna diialnist: kontseptualni zasady ta orhanizatsiini osoblyvosti [Counterintelligence activities: conceptual foundations and organizational features]. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal - Legal scientific electronic journal. No 1. S. 449–453. Retrieved from http://lsej.org.ua/1_2025/105.pdf [in Ukrainian]

4. Onopenko, P. V. (2000) Funktsii suchasnoi derzhavy, yii sutnist, riznovydy ta tendentsii rozvytku [Functions of the modern state, its essence, types and development trends]. Derzhava i pravo - State and Law: zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 7. Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. S. 120–125. [in Ukrainian]

5. Skakun, O. F., Podberezskyi, N. K. (1997) Teoriia prava i gosudarstva [Theory of law and state]: uchebnik. Kharkov, 500 s. [in Russian]

6. Sanakoiev, D. B., Neklesa, O. V., Yefimov, V. V., Yuriev, D. S. (uklad.) (2021) Normatyvno-pravove zabezpechennia diialnosti pidrozdiliv stratehichnykh rozsliduvan [Normative and legal support for the activities of strategic investigations units]: metodychni rekomendatsii. Dnipro: Dnipropetrovskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 84 s. [in Ukrainian]

7. Kopanchuk, V. O. (2017) Ontolohichno-hnoseolohichnyi mekhanizm zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy: filosofskyi aspekt [Ontological and epistemological mechanism of ensuring national security of Ukraine: philosophical aspect]. Visnyk Natsionalnoho universytetu tsyvilnoho zakhystu Ukrainy - Bulletin of the National University of Civil Defence of Ukraine. Vypusk 6. Retrieved from https://nuczu.edu.ua/.../Visnik_NUCZU_1%20(6)_2017_Kopanchuk.pdf [in Ukrainian]

8. Yakymets, O. I. (2002) Pravovi zasady vykorystannia naukovo-tekhnichnykh zasobiv u tsyvilnomu protsesi [Legal principles of using scientific and technical means in civil procedure]. Naukovyi visnyk NAVS - Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs. No 2. S. 15–18. [in Ukrainian]

9. Derzska, V. Yu. (2025) Pravovi zasady zabezpechennia zakonnosti v diialnosti orhaniv Natsionalnoi politsii Ukrainy ta mistse sered nykh administratyvnoho zakonodavstva [Legal principles of ensuring legality in the activities of the National Police bodies of Ukraine and the place among them of administrative legislation]. Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal - Legal scientific electronic journal. No 1. S. 810–812. [in Ukrainian]

10. Zakon Ukrainy Pro kontrrozviduvalnu diialnist [Law of Ukraine On counterintelligence activities] vid 26.12.2002 r. No 374-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2003, No 12, st. 89. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/374-15 [in Ukrainian]

11. Zakon Ukrainy Pro rozvidku [Law of Ukraine On intelligence] vid 17.09.2020 r. No 912-IX. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2020, No 50, st. 456. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20 [in Ukrainian]

12. Zakon Ukrainy Pro Sluzhbu bezpeky Ukrainy [Law of Ukraine On the Security Service of Ukraine] vid 25.03.1992 r. No 2229-XII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1992, No 27, st. 382. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12 [in Ukrainian]

13. Zakon Ukrainy Pro Sluzhbu zovnishnoi rozvidky Ukrainy [Law of Ukraine On the Foreign Intelligence Service of Ukraine] vid 01.12.2005 r. No 3160-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2006, No 8, st. 94. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-15 [in Ukrainian]

14. Zakon Ukrainy Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu [Law of Ukraine On the legal regime of martial law] vid 12.05.2015 r. No 389-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2015, No 28, st. 250. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 [in Ukrainian]

15. Ukaz Prezydenta Ukrainy Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini [Decree of the President of Ukraine On the introduction of martial law in Ukraine] vid 24.02.2022 r. No 64/2022. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/64/2022 [in Ukrainian]

16. Zakon Ukrainy Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy [Law of Ukraine On national security of Ukraine] vid 21.06.2018 r. No 2469-VIII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 2018, No 31, st. 241. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/2469-19 [in Ukrainian]

17. Zakon Ukrainy Pro operatyvno-rozshukovu diialnist [Law of Ukraine On operational and investigative activities] vid 18.02.1992 r. No 2135-XII. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine. 1992, No 22, st. 303. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/go/2135-12 [in Ukrainian]

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 343.985

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3253-3262

Пиріг Ігор Володимирович доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики та домедичної підготовки, Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, https://orcid.org/0000-0002-8391-067X

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННИМ НАБУТТЯМ ПРАВА НА ЗЕМЛЮ ДЕРЖАВНОЇ АБО КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Анотація. Розглянуто окремі питання використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності. Встановлено, що використання спеціальних знань сприяє отриманню об'єктивної та повної доказової інформації та вирішенню одного з основних завдань кримінального провадження, а саме проведення швидкого, повного та неупередженого розслідування.

Визначено, що форми використання спеціальних знань доцільно поділяти на процесуальні та непроцесуальні. Процесуальними слід вважати форми, що прямо передбачені кримінально-процесуальним законом, а саме: залучення спеціаліста для проведення слідчих (розшукових) дій і призначення та проведення судових експертиз. Непроцесуальними слід вважати такі спеціальні знання, що прямо не передбачені законом і результати їх застосування не відображаються у процесуальних документах. Поширеними непроцесуальними формами використання спеціальних знань є ревізії та відомчі розслідування, а також консультативна та довідкова допомога фахівців, що можуть надаватися консультації як в усній, так і у письмовій формі.

Зосереджено увагу на процесуальних формах використання спеціальних знань. Зокрема, визначено коло спеціалістів, які приймають участь у розслідуванні розглядуваної категорії кримінальних проваджень. Зазначено види виконуваної ними роботи під час огляду місця події. Визначено особливості діяльності спеціалістів при проведенні слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану. Встановлено, що під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності призначаються, в основному, наступні види експертиз: криміналістична: почеркознавча, технічна експертиза документів; інженерно-технічна: будівельно-технічна, оціночно-будівельна, оціночно-земельна, земельно-технічна, експертиза з питань землеустрою; економічна: фінансово-господарської діяльності, бухгалтерського та податкового обліку,

фінансово-кредитних операцій експертизи. Визначено об’єкти та предмет дослідження зазначених видів експертиз.

Ключові слова: розслідування, кримінальні правопорушення, незаконне набуття права на землю, власність, слідчі (розшукові) дії, огляд місця події, експертиза, спеціаліст, експерт.

Pyrih Ihor Volodymyrovych Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Forensic Science and Pre-Medical Training, Dnipro State University of Internal Affairs, Dnipro, https://orcid.org/0000-0002-8391-067X

USE OF SPECIAL KNOWLEDGE DURING THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES RELATED TO THE ILLEGAL ACQUISITION OF RIGHTS TO STATE OR COMMUNAL LAND

Abstract. Some issues of using special knowledge during the investigation of criminal offenses related to the illegal acquisition of the right to land of state or municipal property are considered. It is established that the use of special knowledge contributes to obtaining objective and complete evidentiary information and solving one of the main tasks of criminal proceedings, namely, conducting a quick, complete and impartial investigation.

It is determined that the forms of using special knowledge should be divided into procedural and non-procedural. Procedural should be considered forms that are directly provided for by criminal procedure law, namely: involving a specialist to conduct investigative (search) actions and appointing and conducting forensic examinations. Non-procedural should be considered such special knowledge that is not directly provided for by law and the results of their application are not reflected in procedural documents. Common non-procedural forms of using special knowledge are audits and departmental investigations, as well as advisory and reference assistance from specialists, who can provide advice both orally and in writing.

The focus is on procedural forms of using specialized knowledge. In particular, the range of specialists who participate in the investigation of the considered category of criminal proceedings is determined. The types of work performed by them during the inspection of the scene are indicated. The features of the activities of specialists when conducting investigative (search) actions under martial law are determined. It is established that during the investigation of criminal offenses related to the illegal acquisition of the right to land of state or municipal property, the following types of examinations are mainly assigned: forensic: handwriting, technical examination of documents; engineering and technical: construction and technical, evaluation and construction, evaluation and land, land and technical, land management examination; economic: financial and economic activities, accounting and tax accounting, financial and credit operations examination. The objects and subject of research of the indicated types of examinations are determined.

Keywords: investigation, criminal offenses, illegal acquisition of land rights, property, investigative (search) actions, inspection of the scene, expertise, specialist, expert.

Постановка проблеми. Одним з завдань кримінального провадження є проведення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [1]). Для вирішення цього завдання прокурор, слідчий повинні вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила (ст. 25 КПК України). При цьому уповноважені особи використовують свої знання, вміння та навички, отримані у процесі професійної підготовки та досвіду практичної діяльності. Але, у сучасному світі розвитку науково-технічних засобів, комп'ютерних технологій, що з успіхом використовуються, в тому числі у злочинному середовищі, для вирішення зазначених завдань недостатньо володіти лише юридичними знаннями. Потрібно мати також спеціальні знання у різних галузях науки і техніки, або, у разі їх відсутності у суб'єкта розслідування, залучати відповідних фахівців.

Кримінальні правопорушення, пов'язані із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності на сьогодні займають вагоме місце у структурі злочинності. Перш за все тому, що охоплюють значну частину складів кримінальних правопорушень, визначених Кримінальним кодексом України (далі – КК України), є достатньо різноманітними, в багатьох випадках вчиняються злочинними угрупуваннями з корупційною складовою [2]. Особливістю вказаних кримінальних правопорушень також є складність їх розслідування, пов'язана з проведенням великої кількості слідчих (розшукових) дій, залученням до процесу розслідування великої кількості фахівців у різних галузях людської діяльності. Саме тому, розробка теоретичних та практичних основ використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності є актуальною та своєчасною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам використання спеціальних знань під час розслідування різних видів кримінальних правопорушень приділялась увага з боку науковців в галузі кримінального процесуального права та криміналістики, зокрема таких як: В.В. Арешонков, В.П. Бахін, А.Ф. Волобуєв, В.Г. Гончаренка, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, О.Н. Колесніченко, В.К. Лисиченко, М.А. Погорецький, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, Р. Л. Степанюк, А.М. Тимчишин, Ю.М. Черноус, В.Ю. Шепітько, М.Г. Щербаковський та інші. Однак, у роботах зазначених науковців не приділялось достатньо уваги особливостям використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності.

Метою статті є визначення особливостей використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності.

Виклад основного матеріалу. Під спеціальними у кримінальному процесуальному значенні розуміють сукупність теоретичних знань і практичних умінь та навичок в галузі техніки, науки, мистецтва або ремесла, набутих у результаті фахової підготовки або професійного досвіду роботи, що використовуються з метою розслідування кримінальних правопорушень [3, с. 14].

Значення спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень полягає в тому, що вони: розширюють можливості слідчого у збиранні доказової інформації; дозволяють встановлювати фактичні дані, що неможливо отримати без застосування сучасних науково-технічних засобів; надають можливість перевіряти достовірність встановлених фактів; дозволяють проводити ідентифікаційні та діагностичні дослідження для встановлення обставин, що підлягають доказуванню.

Щодо форм використання спеціальних знань, доцільно їх поділяти на процесуальні і непроцесуальні. Процесуальними слід вважати форми, що прямо передбачені кримінально-процесуальним законом, а саме: а) залучення спеціаліста для проведення слідчих (розшукових) дій; б) проведення судових експертиз.

Непроцесуальними слід вважати такі спеціальні знання, що прямо не передбачені законом. Результати їх застосування не відображаються у процесуальних документах. Поширеною непроцесуальною формою використання спеціальних знань є ревізії та відомчі розслідування. Вони проводяться поза межами кримінального процесу за ініціативою органів державного управління чи іншої фізичної або юридичної особи для встановлення фактів, що мають певне юридичне значення. Наприклад, це можуть бути документальні ревізії, товарознавчі дослідження тощо, що проводяться спеціалістами окремої організації, підприємства, установи чи відомства. За результатами цих перевірок і розслідувань складаються документи, що використовуються, перш за все, зацікавленими юридичними особами та відомствами. Результати таких відомчих розслідувань – «висновки», «акти» та інші документи можуть залучатися до матеріалів кримінальних проваджень, як документи та розглядатися як процесуальні джерела доказів (ч. 2 ст. 84 КПК України).

Іншою непроцесуальною формою використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень є консультативна допомога спеціалістів, що може надаватися в усній або письмовій формі. Письмова консультація може надаватися як фізичними, так і юридичними особами (профільними науково-дослідними інститутами, експертними закладами, вищими навчальними закладами та іншими установами) за письмовим зверненням слідчого. Консультація є думкою спеціаліста, що має тільки орієнтуюче значення в кримінальному провадженні. Консультація може слугувати тільки підставою для

прийняття тих чи інших процесуальних або тактичних рішень. Законодавець дозволяє використання будь-яких видів спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла, що цілком справедливо, оскільки нормами кримінального права врегульована значна частина суспільних відносин, а пізнання причин та обставин їх порушення у процесі розслідування може вимагати застосування різних за змістом спеціальних знань, вмінь та навичок.

Досудове розслідування здійснюється у межах і з чіткою регламентацією норм КПК України. Відповідно до чинного законодавства та форм використання спеціальних знань, суб'єктами, які володіють та використовують знання у процесуальній формі є експерт (ст. 69 КПК України) і спеціаліст (ст. 71 КПК України). Розглянемо особливості участі означених суб'єктів при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності.

У межах розслідування розглядуваної категорії кримінальних проваджень, як свідчить судово-слідча практика, найпоширенішими формами використання спеціальних знань будуть: а) призначення експертизи для встановлення події правопорушення та його наслідків; дослідження об'єктів земельних ділянок та об'єктів нерухомості, що стали предметом злочинного посягання; документів, в тому числі підроблених, що є знаряддям вчинення правопорушення тощо; б) участь спеціалістів під час проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема: огляду місця події, предметів і документів; допиту; участь у підготовці та проведенні негласних слідчих (розшукових) дій; в) консультативна і технічна допомога спеціалістів, що передбачає роз'яснення поняття та змісту специфічної термінології, документів, особливостей грошових розрахунків, порядку ведення окремих видів робіт на земельній ділянці тощо; надання технічної допомоги у порядку ч. 2 ст. 71 КПК України; участь у підготовці, складанні плану проведення слідчих (розшукових) дій; підготовка питань для постановки експерту; формулювання питань перед допитом різних категорій осіб; консультування щодо пошуку під час обшуку необхідних документів, інших речових доказів.

Як спеціаліст до проведення слідчих (розшукових) дій може бути залучена будь-яка обізнана особа, яка відповідає вимогам: а) володіння спеціальними знаннями у певній галузі науки, техніки, мистецтва чи ремесла; б) незацікавленість у результатах кримінального провадження.

Основною слідчою (розшуковою) дією, спрямованою на отримання доказової інформації є огляд місця події. Вказана слідча (розшукова) дія дозволяє слідчому сприймати безпосередньо обстановку місця події й об'єкти на ньому з метою встановлення наявності самої земельної ділянки та об'єктів, розташованих на ній, а також виявлення можливих слідів та з'ясування інших обставин, що мають значення для кримінального провадження, висунути версії та визначати напрямки розслідування. Від своєчасності, невідкладності й якості проведення огляду в багатьох випадках залежить успіх всього розслідування [4, с. 213-214]. Певна специфіка огляду земельної ділянки існує через умови

воєнного стану та полягає у дотриманні його учасникам заходів безпеки, оскільки ситуація у безпосередньому наближенні до воєнних дій, а також під час оголошення тривоги, може у будь-який час змінитись на небезпечну для життя. Зважаючи на це, криміналістичні рекомендації щодо невідкладності та повноти проведення огляду потрібно використовувати, зважаючи на обстановку, що склалась на момент його проведення.

Зважаючи на специфіку об'єкта, що підлягають огляду, слідчому необхідно залучати значну кількість спеціалістів. Аналізом судово-слідчої практики встановлено, що до проведення огляду земельних ділянок можливо залучення таких спеціалістів:

– інженера-геодезиста, відомості про якого внесені в Державний реєстр сертифікованих інженерів-геодезистів і який має відповідний сертифікат;

– інженера-землевпорядника, відомості про якого внесені в Державний реєстр сертифікованих інженерів-землевпорядників;

– землевпорядника об'єднаної територіальної громади, області або міста;

– представників Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [6, с. 103-104].

Спеціаліст-криміналіст залучається для проведення огляду місця події для проведення фото та відеозйомки. Для проведення відеозйомки бажано залучати окремого спеціаліста, оскільки згідно ст. 615 КПК України особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану передбачає проведення обов'язкової безперервної відеофіксації при проведенні обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи за умови відсутності понятих [1]. Для відео-, фотофіксації доцільно застосовувати безпілотні літальні апарати (БПЛА).

Отримані матеріали аерофотозйомки можуть бути використані при складанні план-схеми місця події, особливо у випадку, якщо потрібно терміново завершити огляд у зв'язку із зміною обстановки та можливістю опинитись у небезпечній зоні. Результати відеозйомки можуть бути використані для отримання 3-D моделі ділянки земельної ділянки, щодо якої незаконно набуто право власності.

Зважаючи на воєнний стан, перед початком огляду з метою обстеження місця події на предмет виявлення вибухонебезпечних предметів, залишків мін, снарядів як спеціалісти залучаються вибухотехніки чи сапери.

Від якості та кількості інформації, отриманої за результатами огляду місця події, залежить певною мірою кількість та характер експертиз, що можуть бути призначені під час розслідування.

При розслідуванні розглядуваних кримінальних правопорушень, призначаються наступні види експертиз:

– криміналістична: почеркознавча, технічна експертиза документів;

– інженерно-технічна: будівельно-технічна, оціночно-будівельна, оціночно-земельна, земельно-технічна, експертиза з питань землеустрою;

– економічна: фінансово-господарської діяльності, бухгалтерського та податкового обліку, фінансово-кредитних операцій.

Визначимо предмет дослідження вказаних експертиз.

Особливостям призначення та проведення криміналістичних експертиз, зокрема техніко-криміналістичній експертизі документів, приділено достатньо уваги в монографічній та навчальній літературі, тому розглянемо інші вказані нами експертизи.

Оціночно-будівельна та будівельно-технічна експертизи вирішують такі основні завдання: визначення технічного стану будівель, інженерних мереж, споруд; причин руйнувань цих об’єктів або окремих їх елементів; визначення вартості ремонтно-будівельних робіт.

Основними завданнями земельно-технічної експертизи є визначення: фактичного землекористування земельними ділянками, а саме фізичних характеристик земельних ділянок (конфігурації, площі, промірів тощо); відповідності фактичного розташування будівель, споруд та інших об'єктів відносно меж земельних ділянок їх розташуванню у відповідній технічній документації; відповідності фактичного землекористування в частині порушення меж та накладання земельних ділянок відповідно до право встановлювальних документів та документації із землеустрою на ці земельні ділянки; можливості розподілу чи порядку користування земельними ділянками, розробка варіантів їх розподілу; можливих варіантів підходу та проїзду до земельних ділянок, встановлення земельного сервітуту [7].

Означені питання земельно-технічної експертизи вирішуються за наявності відповідної право встановлювальної та технічної документації, зокрема результатів виконання топографо-геодезичних робіт, що проводяться відповідними фахівцями з використанням відповідного обладнання та бази даних. Для вирішення питань земельно-технічної експертизи експерту необхідно надати оригінали або завірені якісні копії відповідної право встановлювальної та технічної документації із землеустрою на земельну ділянку. У разі неможливості експертом самостійно виконати топографо-геодезичні роботи результати таких робіт повинні бути надані на дослідження органом чи особою, яка призначила експертизу. Для вирішення питань щодо визначення технічної можливості розподілу чи порядку користування земельними ділянками та надання варіантів такого розподілу експерту, крім зазначених документів, необхідно надати право встановлювальні документи на об'єкти нерухомого майна; споруди, будівлі тощо, що розташовані на земельній ділянці, дані про користування співвласників цими об’єктами або їх частинами, дані про частки співвласників, матеріали технічної інвентаризації [7].

Завданнями оціночно-земельної експертизи є: експертна грошова оцінка земельних ділянок або прав на земельні ділянки; визначення відповідності виконаної оцінки земельної ділянки або прав на неї вимогам нормативно-правових актів з оцінки майна, методології, методам, оціночним процедурам.

Для вирішення питання з визначення вартості земельної ділянки або прав на неї експерту необхідно надати право встановлювальну та технічну документацію із землеустрою на земельну ділянку із зазначенням адреси місцезнаходження ділянки, її кадастрового номера, площі, цільового призначення, плану чи схеми, даних щодо зовнішніх меж земельної ділянки, а також даних щодо наявності обмежень та обтяжень на дату оцінки.

У разі наявності на земельній ділянці поліпшень (будівель, споруд тощо) на дослідження необхідно надати право встановлювальну документацію на такі об'єкти, матеріали технічної інвентаризації, а також іншу документацію та інформацію, необхідну для проведення оцінки [7].

Основними завданнями експертизи з питань землеустрою є визначення: відповідності розробленої документації із землеустрою та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам; відповідності зміни цільового призначення земельних ділянок та її затвердження вимогам земельного законодавства та іншим нормативним документам з питань землеустрою та землекористування; відповідності фактичного землекористування право встановлювальним документам, документації із землеустрою на земельні ділянки та нормативно-правовим актам; відповідності виконаної нормативної грошової оцінки земель вимогам нормативно-правових актів [7].

Наведені експертизи проводяться державними науково-дослідними експертними установами Міністерства юстиції України, а саме науково-дослідним інститутами судової експертизи та Експертною службою МВС України: Державним науково-дослідним експертно-криміналістичним центром та НДЕКЦ в областях.

Висновки. Узагальнюючи, можна зазначити, що нами розглянуто окремі питання використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов’язаних із незаконним набуттям права на землю державної або комунальної власності.

Зважаючи на складність розслідування даної категорії кримінальних проваджень, що пов’язана з проведенням значної кількості слідчих (розшукових) дій, залученням до процесу розслідування великої кількості спеціалістів у різних галузях людської діяльності, проблема розробки теоретичних та практичних основ використання спеціальних знань є своєчасною і складає частину криміналістичної методики розслідування вказаного виду проваджень.

Основним формами використання спеціальних знань є залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій, зокрема огляду місця події, призначення експертиз, консультативна допомога спеціалістів.

Використання спеціальних знань сприяє отриманню об’єктивної та повної доказової інформації та вирішенню одного з основних завдань кримінального провадження, а саме проведення швидкого, повного та неупередженого розслідування.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 18.12.2022).

2. Дишльова А. О. Криміналістична класифікація незаконного набуття права на землю державної або комунальної власності. *Актуальні проблеми кримінально-правового, кримінального процесуального та криміналістичного забезпечення протидії злочинності в сучасних умовах* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 20 груд. 2024 р.). Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2024. С. 106-108.

3. Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні: навч. посібник. Дніпро. Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.

4. Криміналістика: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [К. О. Чаплинський, О. В. Лускатов, І. В. Пиріг, В. М. Плетенець, Ю. А. Чаплинська]. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпро Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2017. 480 с.

5. Пиріг І. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, учинених в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал.* 2022. Спеціальний випуск № 2 (121). С. 348-353.

6. Дишльова А. Особливості використання спеціальних знань під час оглядів земельних ділянок державної або комунальної власності за фактами незаконного набуття права на них. *Теорія і практика використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні:* матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 30 травня 2024 р.). Дніпро : ДДУВС, 2024. С.103-105.

7. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз : Наказ Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998 р. URL: http://zakon4.rada.gov .ua/laws/show/z0705-98.

References:

1. Kryminalnyy protsesualnyy kodeks Ukrayiny [Criminal Procedure Code of Ukraine]: Zakon Ukrayiny vid 13.04.2012 № 4651-VI. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. St. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (application date: 18.12.2022) [in Ukr.].

2. Dyshl′ova A. O. (2024). Kryminalistychna klasyfikatsiya nezakonnoho nabuttya prava na zemlyu derzhavnoyi abo komunal′noyi vlasnosti [Forensic classification of illegal acquisition of the right to land of state or communal property]. Aktual′ni problemy kryminal′no-pravovoho, kryminal′noho protsesual′noho ta kryminalistychnoho zabezpechennya protydiyi zlochynnosti v suchasnykh umovakh : mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Dnipro, 20 hrud. 2024 r.). Dnipro : Dniprov. derzh. un-t vnutr. sprav. P. 106-108. [in Ukr.].

3. Pyrih I. V., Bidnyak H.S. (2019). Vykorystannya spetsial′nykh znan′ na dosudovomu rozsliduvanni [Use of special knowledge in pre-trial investigation]: navch. posibnyk. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. 140 p. [in Ukr.].

4. Kryminalistyka [Criminalistics]: pidruch. dlya stud. vyshch. navch. zakl. [K. O. Chaplyns′kyy, O. V. Luskatov, I. V. Pyrih, V. M. Pletenets′, YU. A. Chaplyns′ka]. 2-e vyd. pererob. i dop. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav; Lira LTD, 2017. 480 p. [in Ukr.].

5. Pyrih I. V. Vykorystannya spetsial′nykh znan′ pry rozsliduvanni zlochyniv, uchynenykh v umovakh voyennoho stanu [The use of special knowledge in the investigation of crimes committed under martial law]. *Naukovyy visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav:* Naukovyy zhurnal. 2022. Spetsial′nyy vypusk № 2 (121). P. 348-353. [in Ukr.].

6. Dyshl′ova A. (2024). Osoblyvosti vykorystannya spetsial′nykh znan′ pid chas ohlyadiv zemel′nykh dilyanok derzhavnoyi abo komunal′noyi vlasnosti za faktamy nezakonnoho nabuttya

prava na nykh [Peculiarities of the use of special knowledge during inspections of land plots of state or municipal property for the facts of illegal acquisition of rights to them]. *Teoriya i praktyka vykorystannya spetsial'nykh znan' u dosudovomu rozsliduvanni:* materialy Vseukr. nauk.-prakt. seminaru (m. Dnipro, 30 travnya 2024 r.). Dnipro : DDUVS. P.103-105. [in Ukr.].

7. Pro zatverdzhennya Instruktsiyi pro pryznachennya ta provedennya sudovykh ekspertyz [On the approval of the Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations]: Nakaz Ministerstva yustytsiyi Ukrayiny № 53/5 vid 08.10.1998 r. (application date: 18.12.2022). [in Ukr.].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 351.74:005.334

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3263-3273

Плугатир Ірина Сергіївна ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової діяльності та національної безпеки, Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, https://orcid.org/0009-0000-6124-2319

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ РИЗИК-ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ В ДІЯЛЬНІСТЬ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ПОЛІЦІЇ

Анотація. У статті досліджено організаційно-правові аспекти впровадження ризик-орієнтованого підходу у діяльність оперативних підрозділів поліції як управлінської технології обґрунтованої пріоритизації протидії злочинності в умовах дефіциту ресурсів, воєнних і гібридних загроз та зростання технологічності кримінальних практик. Ризик-орієнтований підхід розкрито як інституційно врегульований цикл встановлення контексту, ідентифікації, аналізу, оцінювання, моніторингу й перегляду кримінальних ризиків із подальшим ухваленням управлінських та оперативно-тактичних рішень залежно від рівня ризику за умови додержання принципів законності, пропорційності, недискримінації, підзвітності й належної процедури. Методологічну основу становлять формально-юридичний аналіз нормативно-правових актів, системний і структурно-функціональний підходи, а також елементи порівняльно-правового аналізу з урахуванням концепцій intelligence-led policing, evidence-based / risk-based policing і можливостей risk terrain modeling.

Обґрунтовано модель «ризикового врядування» на рівні оперативних підрозділів поліції, що передбачає розподіл ролей («власник ризику», координатор ризик-менеджменту, незалежна функція внутрішнього контролю/аудиту), ведення взаємопов'язаних реєстрів кримінальних та організаційних ризиків, стандарти документування (паспорт ризику, протоколи перегляду, фіксація мотивів пріоритизації) і вбудування ризик-орієнтованого підходу у контур управління оперативною діяльністю (планування, виконання, контроль, оцінка результату).

Визначено вимоги до даних і цифрових інструментів, процедур міжвідомчого обміну та режимів доступу з дотриманням законодавства про захист персональних даних, а також запропоновано правові запобіжники проти «цифрового детермінізму», включно з недопущенням автоматизованого ухвалення критичних рішень, аудитом і можливістю перегляду. Показано значення професійної підготовки (модульні програми) та системи показників ефективності, орієнтованих на зниження ризику й оптимізацію ресурсів, а не лише на кількість заходів. Сформульовано висновок про потребу розроблення й

прийняття відомчого акта (порядку/інструкції), який комплексно регламентуватиме ризик-орієнтований підхід в оперативних підрозділах поліції та забезпечить контрольованість і правомірність управлінських рішень.

Ключові слова: ризик-орієнтований підхід; кримінальна поліція, оперативні підрозділи, оперативно-розшукова діяльність, правове регулювання, протидія злочинності, публічна безпека

Pluhatyr Iryna Serhiivna Postgraduate Student of the Department of Operational-Search Activity and National Security, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, https://orcid.org/0009-0000-6124-2319

ORGANISATIONAL AND LEGAL ASPECTS OF IMPLEMENTING A RISK-ORIENTED APPROACH IN THE ACTIVITIES OF POLICE OPERATIONAL UNITS

Abstract. The article examines the organisational and legal aspects of implementing a risk-oriented approach in the activities of police operational units as a managerial technology for evidence-based prioritisation of crime prevention and counteraction under conditions of resource constraints, wartime and hybrid threats, and the increasing technological sophistication of criminal practices. The risk-oriented approach is conceptualised as an institutionally regulated cycle of context setting, identification, analysis, assessment, monitoring, and review of criminal risks, followed by the adoption of managerial and operational-tactical decisions depending on the level of risk, subject to compliance with the principles of legality, proportionality, non-discrimination, accountability, and due process. The methodological framework combines formal-legal analysis of regulatory instruments, systemic and structural-functional approaches, and elements of comparative legal analysis, with due regard to the concepts of intelligence-led policing, evidence-based / risk-based policing, and the potential of risk terrain modelling.

A model of “risk governance” at the level of police operational units is substantiated, providing for the allocation of roles (“risk owner”, risk-management coordinator, and an independent internal control / audit function), the maintenance of interconnected registers of criminal and organisational risks, documentation standards (risk passport, review protocols, and recording the rationale for prioritisation), and the integration of the risk-oriented approach into the operational management cycle (planning, implementation, control, and evaluation of outcomes).

Requirements for data and digital tools, inter-agency information-sharing procedures, and access regimes in compliance with personal data protection legislation are identified. The article also proposes legal safeguards against “digital determinism”, including the prohibition of fully automated decision-making in critical matters, audit mechanisms, and the possibility of review. The significance of professional training (modular programmes) and a system of performance indicators oriented towards risk

reduction and resource optimisation – rather than merely counting measures undertaken – is demonstrated. The study concludes that there is a need to develop and adopt an internal departmental act (procedure / instruction) that would comprehensively regulate the risk-oriented approach in police operational units and ensure the controllability and lawfulness of managerial decisions.

Keywords: risk-oriented approach; criminal police; operational units; operational-search activity; legal regulation; crime prevention and counteraction; public safety.

Постановка проблеми. Оперативні підрозділи поліції як складова Національної поліції України здійснюють оперативно-розшукову діяльність і реалізують завдання щодо протидії кримінальним правопорушенням та організованим формам злочинності, у межах компетенції, визначеної, зокрема, Законом України «Про Національну поліцію» [1] та Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» [2], із розмежуванням управлінських (організаційних) рішень і процесуальних рішень у кримінальному провадженні.

В умовах обмежених ресурсів, воєнних і гібридних загроз, зростання технологічності злочинних практик та підвищеної латентності окремих їх проявів ключовою управлінською проблемою стає обґрунтована пріоритизація: визначення, які загрози та об’єкти повинні отримувати першочергову увагу, а які можуть опрацьовуватися за залишковим принципом без шкоди для публічної безпеки та прав людини з урахуванням принципів законності, пропорційності, недискримінації та обґрунтованості.

Ризик-орієнтований підхід у діяльності оперативних підрозділів поліції доцільно тлумачити як організаційно врегульований процес ідентифікації, аналізу, оцінювання та моніторингу кримінальних ризиків із подальшим прийняттям управлінських і оперативно-тактичних рішень залежно від рівня ризику з обов’язковим дотриманням вимог щодо підзвітності, документування, внутрішнього контролю, можливості перегляду управлінських рішень та недопущення автоматизованого ухвалення критичних рішень.

Проблемність впровадження ризик-орієнтованого підходу полягає не у відсутності загальної ідеї, а в нестачі конкретних організаційно-управлінських рішень: розподілу ролей і відповідальності, інтеграції оцінки ризику в оперативне планування, визначення вимог до даних і стандартів аналітичних продуктів, а також механізмів внутрішнього контролю. Показовим є те, що в Національній поліції України ризик-орієнтований підхід вже інституційно проявляється принаймні у сфері стратегічного планування, що передбачає поширення діяльності щодо оцінки ризиків та ведення відповідного реєстру, так у Плані заходів Національної поліції України із реалізації Стратегії розвитку Національної поліції України на 2026–2030 роки визначаються завдання щодо формування пріоритетів у сфері протидії злочинності з урахуванням її поточного стану, динаміки та структури на засадах ризик-орієнтованого підходу, який

забезпечує концентрацію ресурсів на найбільш значущих викликах та загрозах, а також удосконалення стандартів і методик застосування ризик-орієнтованого підходу в діяльності оперативних підрозділів поліції, забезпечення розвитку інформаційно аналітичної діяльності, кримінальної розвідки, стратегічного управління та прогнозування [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ризик-орієнтовані підходи у правоохоронній діяльності концептуально пов'язані з переходом від переважно реактивної моделі «відповідь на злочин» до моделей управління загрозами, в яких аналітика й оцінювання ризику стають підставою розподілу ресурсів. Класичні праці про «актуарне правосуддя» фіксують тенденцію опори на кількісні оцінки ризику у рішеннях кримінальної юстиції [4].

У площині поліцейського менеджменту істотний вплив має концепція «intelligence-led policing» (далі – ILP), що акцентує на аналітичному продукті як основі для визначення пріоритетів і таргетування дій на кримінальні загрози. У посібнику ОБСЄ ILP описується як проактивний підхід, що ґрунтується на збиранні та аналізі інформації й спрямований на ефективніше використання ресурсів [5]. Дослідження науковців також наголошують на ILP як інституційній практиці, що потребує формалізації процедур та «контекстуального бачення» при інтерпретації даних [6].

Окремий напрям становлять «evidence-based policing» та «risk-based policing», де ризик оцінюється не лише за статистикою злочинів, а й за ризиковими характеристиками середовища. Узагальнення інструментарію «risk terrain modeling» демонструє можливість формування «ризикового ландшафту» територій і використання таких моделей для управлінського планування та розміщення ресурсів [7].

Попри наявність методичних та наукових джерел, для оперативних підрозділів поліції недостатньо розробленими залишаються такі питання як: визначення моделі «ризикового врядування» на рівні підрозділів (розподіл ролей, визначення відповідальності, встановлення процедур, забезпечення контролю тощо); інтеграція оцінки кримінальних ризиків у оперативне планування та формування пріоритетів із фіксацією мотивів і контролем пропорційності; встановлення вимог до даних, аналітичної інфраструктури, режимів доступу та міжвідомчого обміну інформацією з дотриманням законодавства про захист персональних даних; запровадження показників результативності, які відображають управління ризиком (зниження рівня ризику, скорочення часу реагування, перерозподіл ресурсів), а не лише кількість заходів; інституціоналізація внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту як незалежної верифікації відповідності фактичних дій задекларованій пріоритизації.

Метою статті є визначення організаційно-правових засад впровадження ризик-орієнтованого підходу в діяльність оперативних підрозділів поліції та формулювання практичних рекомендацій щодо інституційного забезпечення відповідної діяльності.

Завданнями є: узагальнення релевантних наукових і нормативно-методичних підходів; визначення структури ролей і «ліній відповідальності»; аналіз порядку оцінювання ризиків; розкриття механізмів інтеграції ризикової аналітики в ILP / оперативне планування; визначення вимог до даних, контролю та професійної підготовки.

Методологія дослідження ґрунтується на формально-юридичному методі (аналіз нормативно-правових актів), системному та структурно-функціональному підходах, а також елементах порівняльно-правового аналізу (зіставлення з підходами ILP та міжнародними стандартами управління ризиками). Джерельну базу становлять законодавство України, підзаконні нормативно-правові акти документи, наукові праці та методичні матеріали.

Виклад основного матеріалу дослідження. Управління кримінальними ризиками доцільно розглядати як багаторівневий процес: стратегічний (визначення пріоритетних загроз і меж допустимого ризику), тактичний (визначення поточних пріоритетів, розподіл сил і засобів), операційний (рішення у конкретних справах/операціях відповідно до рівня ризику). Такий підхід узгоджується з управлінською логікою ILP, де аналітична оцінка загроз слугує підставою для визначення пріоритетів та ресурсного забезпечення [5] за умови юридично коректного оформлення управлінських рішень (плани, доручення, аналітичні довідки), їх підзвітності та контрольованості.

Водночас ризик-орієнтований підхід не повинен трансформуватися у «цифровий детермінізм» (ситуацію, коли рекомендації алгоритмів/аналітики фактично підміняють юридичне обґрунтування рішень і спричиняють непропорційні або дискримінаційні втручання). Оцінка ризику є інструментом управлінського обґрунтування, але не замінює процесуальні стандарти доказування і не може автоматично створювати підстави для втручання у права та свободи людини і громадянина. Практичне правило, яке доцільно закріпити у відомчих нормативно-правових актах, полягає в тому, що аналітичний рівень ризику визначає пріоритет та інтенсивність планування, але кожне рішення про обмежувальні заходи має ґрунтуватися на відповідних правових підставах і належно оформлених матеріалах кримінального провадження або оперативно-розшукової справи, з документуванням мотивів і перевіркою пропорційності втручання.

Побудова ефективної моделі ризик-орієнтованого підходу потребує чіткого розподілу ролей. Доцільною є конструкція:

1) «власник ризику» (керівник підрозділу / напряму), який приймає рішення щодо реагування і відповідає за результат у межах своєї компетенції, з персоналізацією відповідальності та фіксацією управлінських рішень у встановленій формі;

2) «координатор ризик-менеджменту» (визначена посадова особа або аналітична група), що організує цикл оцінювання та веде документацію (реєстр, паспорти ризиків, протоколи перегляду, обґрунтування індикаторів і допущень);

3) незалежна функція контролю (внутрішній контроль / внутрішній аудит), яка оцінює адекватність процедур і дотримання встановлених правил із гарантіями інституційної незалежності, уникнення конфлікту інтересів та можливістю ініціювання перегляду рішень / процедур.

Для кримінальної поліції доцільно увести щонайменше два взаємопов'язані контури:

а) реєстр кримінальних ризиків (ризики ескалації певних видів злочинності, загрози від організованих злочинних груп, криміногенні території, кримінальні ринки);

б) реєстр організаційних ризиків підрозділу (витоки інформації, корупційні ризики, кадрові ризики та інші, що порушують керованість системи), із визначенням правового режиму інформації, рівнів доступу, фіксацією внесення змін, строків перегляду та дотриманням вимог щодо захисту інформації й персональних даних.

Впровадження ризик-орієнтованого підходу потребує регулярного, формалізованого циклу, що реалізується щонайменше щоквартально, а також позапланово у разі суттєвих змін криміногенної ситуації. Початковою стадією має бути встановлення контексту: визначення мети оцінювання, об'єкта / території, часових меж, джерел даних, допущень та обмежень.

Виявлення (ідентифікація) ризиків може здійснюватись оперативними підрозділами поліції під час моніторингу стану злочинності в державі шляхом аналізу: заяв та повідомлень про кримінальні правопорушення, які надходять до поліції; відомостей, що містяться в реєстрах і базах (банках) даних поліції; відомостей, що містяться в інформаційних та довідкових системах, реєстрах, банках (базах) даних органів державної влади та місцевого самоврядування; інформації, отриманої з відкритих джерел та засобів масової інформації; інформації, отриманої за результатами оперативно-розшукової та інформаційно-аналітичної діяльності; відомостей, отриманих завдяки міжвідомчій співпраці; наукових досліджень тощо.

Після виявлення (ідентифікації) ризику оперативними підрозділами поліції має здійснюватись його оцінка, що передбачає опис ризику із зазначенням причин і умов його виникнення, визначення рівня ризику залежно від імовірності його настання та суттєвості можливого впливу на стан злочинності в державі відповідно до матриці оцінки ризиків, установлення чинників ризику, прогнозування можливих наслідків його настання та визначення заходів реагування (контролю).

Оцінювання рівня ризику рекомендовано здійснювати в координатах «ймовірність – вплив», використовуючи матрицю ризиків і шкали рівнів, з урахуванням результатів якісного і кількісного оцінювання негативних наслідків, які настали або можуть бути спричинені несвоєчасним реагуванням на виявлений (ідентифікований) ризик або невжиттям заходів реагування (контролю) за попередньо визначеними критеріями (масштаб шкоди, організованість,

повторюваність, корупційний компонент, транснаціональні ознаки тощо), із процедурою внутрішньої валідації оцінок та документуванням підстав присвоєння рівня ризику.

Організаційно ризик-орієнтований підхід має бути «вбудований» у контур управління оперативною діяльністю: постановку завдань, планування заходів, контроль виконання, оцінювання результату. Управління ризиками здійснюється на етапі, що настає після їх оцінювання, і охоплює послідовний комплекс управлінських дій, спрямованих на нейтралізацію або зниження негативного впливу виявлених ризиків. Зміст цього етапу полягає у визначенні належних і дієвих заходів реагування (контролю), їх організаційно-практичному впровадженні, системному нагляді за ходом та станом реалізації, а також у подальшій аналітичній перевірці результативності застосованих інструментів. За підсумками такого аналізу, за наявності об'єктивної потреби, формуються й запроваджуються додаткові заходи реагування (контролю) для досягнення цільового рівня мінімізації ризику.

У межах компетенції оперативні підрозділи поліції можуть застосовувати низку управлінських інструментів реагування (контролю), зокрема: формувати профілі ризиків поліції за профілем діяльності з метою забезпечення реалізації визначених заходів; готувати та подавати в установленому порядку пропозиції щодо внесення змін до чинних нормативно-правових актів і розроблення нових регуляторних приписів, зорієнтованих на усунення або зменшення ризиків у сфері протидії злочинності; надавати у встановленому порядку рекомендації органам державної влади та місцевого самоврядування, а також підприємствам, установам і організаціям незалежно від форми власності щодо можливих способів впливу на чинники ризику з метою його мінімізації чи усунення.

Як додатковий інструмент визначення пріорітетів діяльності на території обслуговування оперативного підрозділу поліції доцільно застосовувати «risk terrain modeling», який дозволяє формалізувати зв'язок між факторами середовища та ризиком подій, підвищуючи ефективність прийняття рішень щодо розміщення ресурсів [7].

Водночас вказаний підхід слід використовувати як допоміжний доказовий інструмент для прийняття управлінських рішень, а не як автоматичну підставу для безпосереднього втручання.

Реалізацію заходів в межах оперативно-розшукової діяльності доцільно доповнювати «ризиковою пріоритизацією»: класифікацією за рівнем ризику з урахуванням очікуваної шкоди, організованості, повторюваності, корупційного компонента та транснаціональних ознак, зазначений підхід кореспондує до актуарного мислення [4], але має бути збалансований за рахунок законодавчо визначених процесуальних гарантій та принципу пропорційності.

Інституційною основою ризик-орієнтованого підходу виступають дані: взаємоузгоджені інтегровані обліки, уніфіковані довідники, спільні метадані щодо подій / суб'єктів / локацій, а також визначені правила доступу й

використання інформації. Обраний методичний підхід прямо передбачає, що на етапі встановлення контексту мають бути окреслені джерела даних, юридично та організаційно закріплені підстави їх отримання, а також процедури й періодичність оновлення, включно з відповідальністю посадових осіб за повноту та достовірність.

Практичне впровадження ризик-орієнтованого підходу означає:

1) нормативну та організаційну регламентацію міжвідомчого обміну, сумісну з вимогами захисту інформації та персональних даних;

2) формалізацію ключових індикаторів ризику як інструменту раннього попередження та обґрунтування управлінських рішень у сфері протидії злочинності;

3) опис порядку роботи х даними із чітким розмежуванням повноважень та процедурами фіксації змін, що є необхідною умовою дотримання законності та забезпечення підзвітності.

Зокрема використання прогнозної аналітики та засобів штучного інтелекту доцільно поєднувати з управлінням «модельними ризиками», які можуть бути обумовлені недостовірністю даних, хибними спрацюваннями, непрозорістю/ невідповідністю результатів і можливими помилками, здатними спричинити неправомірне втручання у права та свободи особи. Відтак необхідні мінімальні правові й організаційні гарантії: опис відповідної моделі, незалежне тестування, аудит рішень і можливість їх перегляду, включно з фіксацією мотивів застосування алгоритмічних рекомендацій та забезпеченням процедур оскарження. Такий підхід узгоджується із загальними принципами управління ризиками, сформульованими у міжнародних стандартах ISO 31000 [8] та техніках оцінювання ризику ISO/IEC 31010 [9].

Ризик-орієнтований підхід як інституційна трансформація зумовлює пріоритетність розвитку професійних компетентностей та підготовки персоналу [10, с. 4], наприклад, таких як: кримінального аналізу, базових статистичних підходів, просторово-геоінформаційного аналізу, методик оцінювання ризиків і стандартів належного документування управлінських рішень тощо. Поліцейські мають бути зорієнтовані на застосування уніфікованих шаблонів, реєстрів і паспортів ризиків, що, з одного боку, підвищує вимоги до підготовки працівників, а з іншого – посилює юридичну визначеність, простежуваність і перевірюваність дій у межах поліцейських повноважень та їх дискреції, включно з дотриманням принципів законності, пропорційності та належної процедури.

Доцільним є запровадження модульної системи навчання: базового курсу для керівників, спрямованого на risk governance, правові межі управлінських рішень та відповідальність за їх наслідки; поглибленого курсу для аналітиків, юридично значущу якість даних, валідацію масивів і моделей, а також забезпечення вимог захисту інформації та персональних даних; спеціалізованого курсу для підрозділів внутрішнього контролю, орієнтованого на аудит ризикогенних процедур, виявлення корупційних ризиків, оцінку дотримання службової

дисципліни й стандартів доброчесності та формування доказової бази для управлінських і дисциплінарних рішень.

Показники діяльності мають відображати не тільки процесуальну активність (кількість заходів), але й досягнутий ефект у категоріях управління ризиками: скорочення часу реагування на високоризикові сигнали, зростання частки ресурсів, спрямованих на пріоритетні загрози, підвищення якості виконання планів реагування та зниження рівня помилкових / необґрунтованих втручань. Незалежну верифікацію відповідності фактичних дій задекларованим пріорітетам, а також оцінку дотримання правових стандартів і внутрішніх регламентів доцільно покладати на функції внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту.

Висновки. Ризик-орієнтований підхід у діяльності оперативних підрозділів поліції слід розглядати передусім як управлінську технологію, спрямовану на доказово обґрунтоване визначення пріоритетів у сфері протидії злочинності шляхом системного оцінювання та постійного моніторингу кримінальних ризиків. Ефективність такого підходу зумовлюється належною інституціоналізацією «ризикового врядування», що включає нормативно та організаційно визначені ролі й розподіл відповідальності, ведення реєстру та паспортизацію ризиків, функціонування процедурного циклу управління ризиками й механізмів контролю, а також забезпечення правових гарантій підзвітності, прозорості та пропорційності управлінських рішень.

За результатами проведеного дослідження можливо зазначити на потребі розробки та прийняття відомчого правового акту акту (порядку або інструкції), який визначатиме застосування ризик-орієнтованого підходу в діяльності оперативних підрозділів поліції у сфері протидії злочинності, визначаючи його мету, правові підстави, термінологічний апарат, коло суб’єктів застосування, а також процедурний цикл із двома блоками: ідентифікація та оцінка ризиків і подальше управління ризиками, моніторинг та контроль, включно з інструментами впливу, звітністю, порядком координації, що в сукупності забезпечить управлінську впорядкованість, підзвітність і контрольованість прийняття рішень з урахуванням ризик-орієнтованого підходу.

Адже результативність ризик-орієнтованого підходу також залежить від інтеграції ризикової аналітики в ILP та оперативне планування з урахуванням меж дискреції повноважень і вимог належної процедури, від якості даних і цифрових інструментів (зокрема стандартів їх формування, верифікації, захисту та використання), а також від рівня кадрових компетентностей, необхідних для кримінального аналізу й оцінювання ризиків. Важливим юридично релевантним компонентом є система показників ефективності, яка має фіксувати не лише інтенсивність заходів, а й їхній правомірний та вимірюваний вплив на зниження ризиків і оптимальний розподіл ресурсів, забезпечуючи можливість внутрішнього контролю, аудиту та подальшої перевірки обґрунтованості прийнятих рішень.

Література:

1. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення: 11.02.2026).
2. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text (дата звернення: 11.02.2026).
3. Про затвердження Плану заходів із реалізації Стратегії розвитку Національної поліції України на 2026–2030 роки : Наказ Національної поліції України від 21.01.2026 № 38_од.
4. Feeley, M., & Simon, J. (1994). Actuarial justice: The emerging new criminal law. *The Futures of Criminology*. London: SAGE Publications. 173–201 p.
5. OSCE Guidebook on Intelligence-Led Policing [OSCE Guidebook on Intelligence-Led Policing]. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/7/338016.pdf (дата звернення: 11.02.2026).
6. Phythian, M., & Kirby, S. (2024). Intelligence-led policing as institutional practice: seeing things in their context. *International Journal of Police Science & Management*. URL: https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/14613557241236979 (дата звернення: 11.02.2026).
7. Caplan, J. M. (2024). Risk Terrain Modeling Compendium (RTMC). Rutgers University. URL: https://riskterrainmodeling.com/wp-content/uploads/RTMCompendium2024.pdf (дата звернення: 11.02.2026).
8. ISO 31000:2018. Risk management – Guidelines. ISO. URL: https://www.iso.org/standard/65694.html (дата звернення: 11.02.2026).
9. IEC 31010:2019. Risk management — Risk assessment techniques. ISO. URL: https://www.iso.org/standard/72140.html (дата звернення: 11.02.2026).
10. Ідентифікація та оцінка ризиків у діяльності органів і підрозділів поліції. Шляхи підвищення ефективності управління ризиками : методичні рекомендації для працівників Національної поліції України. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2025. 47 с.
11. Некрасов В., Катамадзе Г. Ризик-орієнтований підхід (РОП) в діяльності органів правопорядку. *Реалізація філософії «Intelligence-Led Policing» в системі кримінального аналізу Національної поліції України*. 2024. С. 311–341. URL: https://doi.org/10.36486/978-966-2310-66-5- 25 (дата звернення: 11.02.2026).
12. 11. Головач В.А., Головач Т.В. Ризик-орієнтований підхід у кримінології: виклики та перспективи. *Економіка. Фінанси. Право.* 2024. № 4. 162-165. URL: https://doi.org/10.37634/efp.2024.4.34 (дата звернення: 11.02.2026).

References:

1. Pro Natsionalnu politsiiu: Zakon Ukrainy vid 2 lypnia 2015 roku № 580-VIII [On the National Police: Law of Ukraine of 2 July 2015 No. 580-VIII]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (date of access: 11.02.2026) [in Ukrainian].
2. Pro operatyvno-rozshukovu diialnist: Zakon Ukrainy vid 18 liutoho 1992 roku № 2135-XII [On Operational-Search Activity: Law of Ukraine of 18 February 1992 No. 2135-XII]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text (date of access: 11.02.2026) [in Ukrainian].
3. Pro zatverdzhennia Planu zakhodiv iz realizatsii Stratehii rozvytku Natsionalnoi politsii Ukrainy na 2026–2030 roky: Nakaz Natsionalnoi politsii Ukrainy vid 21 sichnia 2026 roku № 38-od [On Approval of the Action Plan for Implementing the Development Strategy of the National Police of Ukraine for 2026–2030: Order of the National Police of Ukraine of 21 January 2026 No. 38-od] [in Ukrainian].
4. Feeley, M., & Simon, J. (1994). Actuarial justice: The emerging new criminal law. The Futures of Criminology. London: SAGE Publications. P. 173–201 [in English].

5. OSCE Guidebook on Intelligence-Led Policing. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/7/338016.pdf (date of access: 11.02.2026) [in English].

6. Phythian, M., & Kirby, S. (2024). Intelligence-led policing as institutional practice: seeing things in their context. International Journal of Police Science & Management. URL: https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/14613557241236979 (date of access: 11.02.2026) [in English].

7. Caplan, J. M. (2024). Risk Terrain Modeling Compendium (RTMC). Rutgers University. URL: https://riskterrainmodeling.com/wp-content/uploads/RTMCompendium2024.pdf (date of access: 11.02.2026) [in English].

8. ISO. (2018). ISO 31000:2018. Risk management – Guidelines. URL: https://www.iso.org/standard/65694.html (date of access: 11.02.2026) [in English].

9. IEC/ISO. (2019). IEC 31010:2019. Risk management — Risk assessment techniques. URL: https://www.iso.org/standard/72140.html (date of access: 11.02.2026) [in English].

10. Identyfikatsiia ta otsinka ryzykiv u diialnosti orhaniv i pidrozdiliv politsii. Shliakhy pidvyshchennia efektyvnosti upravlinnia ryzykamy: metodychni rekomendatsii dlia pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy [Identification and assessment of risks in the activities of police bodies and units. Ways to improve the effectiveness of risk management: methodological recommendations for employees of the National Police of Ukraine]. Kharkiv: Kharkivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2025. 47 p. [in Ukrainian].

11. Nekrasov, V., & Katamadze, H. (2024). Ryzuk-oriientovanyi pidkhid (ROP) v diialnosti orhaniv pravoporiadku. Realizatsiia filosofii “Intelligence-Led Policing” v systemi kryminalnoho analizu Natsionalnoi politsii Ukrainy [Risk-based approach (RBA) in the activities of law enforcement agencies. Implementation of the philosophy of “Intelligence-Led Policing” in the criminal analysis system of the National Police of Ukraine]. P. 311–341. URL: https://doi.org/10.36486/978-966-2310-66-5-25 (date of access: 11.02.2026) [in Ukrainian].

12. Holovach, V. A., & Holovach, T. V. (2024). Ryzuk-oriientovanyi pidkhid u kryminolohii: vyklyky ta perspektyvy [Risk-based approach in criminology: challenges and prospects]. Ekonomika. Finansy. Pravo – Economy. Finance. Law, No. 4, 162–165. URL: https://doi.org/10.37634/efp.2024.4.34 (date of access: 11.02.2026) [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 342.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3274-3287

Політанський В'ячеслав Станіславович доктор юридичних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник відділу проблем теорії держави і права сектору теоретико-методологічних проблем організації державної влади Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, м. Харків, https://orcid.org/0000-0002-4664-8537

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ КОМУНАЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ, УСТАНОВ, ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Атотація. У статті здійснено комплексне адміністративно-правове дослідження цифровізації діяльності комунальних підприємств, установ та організацій як інструменту забезпечення сталого розвитку територіальних громад. Обґрунтовано, що цифрова трансформація комунального сектору є не лише технологічним процесом, а структурним елементом адміністративно-правового механізму публічного управління на місцевому рівні. Розкрито теоретико-правові засади цифровізації, зокрема визначено її поняття та ознаки у сфері публічного адміністрування, проаналізовано адміністративно-правову природу діяльності комунальних підприємств, установ і організацій, а також з'ясовано співвідношення категорій цифровізація, електронне урядування, електронна демократія та цифрові публічні послуги. Досліджено нормативно-правові засади цифрової трансформації публічної влади, включаючи конституційні положення, законодавче регулювання діяльності комунальних суб'єктів, правові акти у сфері електронного урядування, захисту інформації та надання електронних послуг, а також підзаконне регулювання цифровізації на рівні територіальних громад.

Окрему увагу приділено структурі адміністративно-правового механізму цифровізації, його суб'єктному складу, формам і методам адміністративної діяльності в умовах цифрової модернізації, адміністративним процедурам впровадження цифрових рішень та інформаційно-правовому забезпеченню, включаючи питання кібербезпеки діяльності комунальних суб'єктів. Аргументовано, що цифровізація діяльності комунальних суб'єктів виступає системоутворюючим чинником підвищення ефективності управління комунальною власністю, прозорості фінансових процесів, доступності публічних послуг і екологічної відповідальності, що у сукупності формує адміністративно-правове підґрунтя сталого розвитку територіальних громад. Виявлено основні проблеми та ризики цифрової трансформації та запропоновано напрями їх подолання через

удосконалення законодавства, уніфікацію стандартів цифрового управління та посилення адміністративно-правового контролю.

Ключові слова: цифровізація, комунальні підприємства установи, організації, територіальні громади, публічне адміністрування, електронне урядування, сталий розвиток, адміністративно-правовий механізм, цифрові публічні послуги, місцевого самоврядування.

Politanskyi Viacheslav Stanislavovych Doctor of Law, Senior Researcher, Leading Researcher of the Department of Problems of the Theory of State and Law, Sector of Theoretical and Methodological Problems of the Organization of State Power, Scientific Research Institute of State Building and Local Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0002-4664-8537

DIGITALIZATION OF THE ACTIVITIES OF MUNICIPAL ENTERPRISES, INSTITUTIONS, AND ORGANIZATIONS AS AN ADMINISTRATIVE AND LEGAL TOOL FOR ENSURING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TERRITORIAL COMMUNITIES

Abstract. The article carries out a comprehensive administrative and legal study of the digitalization of the activities of municipal enterprises, institutions and organizations as a tool for ensuring the sustainable development of territorial communities. It is substantiated that the digital transformation of the municipal sector is not only a technological process, but also a structural element of the administrative and legal mechanism of public administration at the local level. The theoretical and legal principles of digitalization are revealed, in particular, its concepts and features in the field of public administration are defined, the administrative and legal nature of the activities of municipal enterprises, institutions and organizations is analyzed, and the correlation of the categories of digitalization, e-government, e-democracy and digital public services is clarified. The normative and legal principles of the digital transformation of public authorities are studied, including constitutional provisions, legislative regulation of the activities of municipal entities, legal acts in the field of e-government, information protection and provision of electronic services, as well as by-laws regulating digitalization at the level of territorial communities. Special attention is paid to the structure of the administrative and legal mechanism of digitalization, its subject composition, forms and methods of administrative activity in the context of digital modernization, administrative procedures for implementing digital solutions and information and legal support, including issues of cybersecurity of municipal entities. It is argued that the digitalization of the activities of municipal entities acts as a system-forming factor in increasing the efficiency of municipal property management, transparency of financial processes, accessibility of public services and environmental responsibility, which together forms the administrative and legal basis

for the sustainable development of territorial communities. The main problems and risks of digital transformation are identified and directions for overcoming them are proposed through improving legislation, unifying digital management standards and strengthening administrative and legal control.

Keywords: digitalization, municipal enterprises, institutions, organizations, territorial communities, public administration, e-government, sustainable development, administrative and legal mechanism, digital public services, local self-government.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану цифровізація діяльності комунальних підприємств, установ і організацій набуває не лише технологічного, а й чітко вираженого адміністративно-правового значення як інструмент забезпечення сталого розвитку територіальних громад. Водночас відсутність цілісної моделі правового регулювання цифровізації комунального сектору зумовлює потребу у визначенні його місця в системі адміністративно-правових засобів, уточненні структури відповідного механізму та виробленні практичних підходів до підвищення ефективності, прозорості й безпеки функціонування комунальних суб'єктів у цифровому середовищі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика цифрової трансформації публічного управління та її правового забезпечення вже знайшла відображення у низці сучасних наукових праць. Зокрема, адміністративно-правові аспекти цифрової трансформації публічного адміністрування досліджені у дисертаційних роботах Н. І. Перегуди та С. В. Близнюк, де обґрунтовано структуру відповідних механізмів та їх інструментальне наповнення. Окремі питання цифровізації регіонального управління та житлово-комунального господарства висвітлено у працях М. Ю. Загрійчука, Г. Демошенка та О. Бардаха, а у статті І. Сухан та А. Сенько проаналізовано перспективи розвитку електронних форм взаємодії влади і громадян. Водночас аналіз наукових джерел свідчить, що більшість досліджень зосереджена на загальнодержавному або регіональному рівні цифрової трансформації, тоді як адміністративно-правовий вимір цифровізації саме діяльності комунальних підприємств, установ і організацій у контексті забезпечення сталого розвитку територіальних громад залишається фрагментарно опрацьованим. Недостатньо розкритими є питання системної інтеграції цифрових інструментів у механізм управління комунальною власністю, їх співвідношення з адміністративними процедурами та впливу на економічну, соціальну й екологічну складові сталого розвитку, що й зумовлює спрямованість даної статті.

Метою статті є адміністративно-правове обґрунтування процесу цифровізації діяльності комунальних підприємств, установ і організацій як інструменту забезпечення сталого розвитку територіальних громад шляхом визначення її теоретичних засад, аналізу нормативного регулювання та розкриття структури відповідного адміністративно-правового механізму, а також виявлення

ключових проблем і ризиків впровадження цифрових рішень на місцевому рівні з формулюванням напрямів їх правового врегулювання.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація у сфері публічного адміністрування доцільно розглядати не як суто технічне впровадження інформаційно-комунікаційних технологій, а як системну трансформацію способів реалізації владних повноважень. У воєнних умовах вона набуває додаткового значення як інструмент забезпечення безперервності управління, оперативності прийняття рішень і підзвітності публічної влади. З позиції адміністративного права цифровізація є процесом інтеграції цифрових технологій у структуру адміністративних процедур, форми адміністративних актів та механізми взаємодії влади з громадянами й юридичними особами.

Ключовими ознаками цифровізації виступають: переведення адміністративних процедур у електронний формат; обов'язкове використання цифрових інформаційних ресурсів у процесі управління; часткова автоматизація управлінських рішень; інтеграція інформаційних систем різних суб'єктів публічної влади; забезпечення прозорості через відкриті цифрові платформи. У сукупності ці ознаки формують нову модель адміністративної діяльності, зорієнтовану на ефективність і мінімізацію управлінських ризиків.

Комунальні підприємства, установи та організації є елементом публічного сектору та функціонують у межах компетенції органів місцевого самоврядування, визначеної Конституцією України [1] та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» [2]. Їх правова природа поєднує господарську діяльність із реалізацією публічних завдань територіальної громади у сферах житлово-комунального господарства, транспорту, соціальних і культурних послуг.

На відміну від приватних суб'єктів, вони діють у режимі публічної підконтрольності та підзвітності, зобов'язані дотримуватися принципів законності, прозорості та ефективності. У цьому контексті цифровізація не є факультативною модернізацією, а виступає адміністративно-правовим засобом підвищення якості управління комунальною власністю, обліку ресурсів та відкритості фінансової діяльності, що особливо актуально в умовах воєнного стану.

У свою чергу, важливим є розмежування категорій цифровізація, електронне урядування, електронна демократія та цифрові публічні послуги. У науковій та нормативній площині вважається, що поняття цифровізація є ширшим за категорію електронне урядування. Електронне урядування традиційно розглядається як використання інформаційно-комунікаційних технологій для вдосконалення діяльності органів влади та взаємодії з громадянами [3, с. 33].

Електронна демократія, у свою чергу, стосується механізмів участі громадян у прийнятті рішень через електронні інструменти (електронні петиції, консультації, бюджети участі) та спрямована на розширення форм безпосередньої демократії на місцевому рівні [4, с. 86]. Цифрові публічні послуги є

результатом цифровізації управлінських процедур, що передбачає можливість отримання адміністративних та комунальних послуг в електронній формі через інтегровані платформи. Таким чином, цифровізація охоплює: а) інституційну трансформацію органів влади; б) електронне урядування як форму організації управління; в) електронну демократію як механізм участі; г) цифрові послуги як практичний результат.

Що стосується місце цифрових інструментів у системі адміністративно-правових засобів впливу, то в першу чергу треба визначити, що цифрові інструменти - це сукупність програмно-технічних та організаційно-правових засобів, що забезпечують реалізацію владних повноважень у цифровому середовищі. Вони інтегруються у традиційну систему адміністративно-правових засобів поряд із нормативним регулюванням, адміністративним контролем та примусом.

У діяльності комунальних суб'єктів такими інструментами є: а) електронні реєстри; б) цифрові системи управління ресурсами (енергоменеджмент, моніторинг комунальної інфраструктури); в) системи електронних закупівель (ProZorro); г) відкриті бюджети та фінансова звітність онлайн. Тому, вважається, що цифрові інструменти слід розглядати як складову адміністративно-правового механізму забезпечення сталого розвитку територіальних громад, оскільки вони підвищують якість управління, забезпечують раціональне використання ресурсів та формують довіру до органів місцевого самоврядування.

У свою чергу, нормативно-правові засади цифровізації діяльності комунальних підприємств, установ і організацій мають системний характер та ґрунтуються передусім на конституційних положеннях, що визначають модель організації публічної влади, межі її компетенції та гарантії прав і свобод людини. Конституція України встановлює принцип верховенства права (ст. 8), який зобов’язує суб’єктів владних повноважень діяти виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені законом (ст. 19) [1]. У контексті цифровізації це означає, що впровадження електронних сервісів, автоматизованих систем управління чи цифрових платформ має здійснюватися не декларативно, а на основі чітко визначених правових процедур.

Водночас ст. 32 Конституції гарантує захист персональних даних і недоторканність приватного життя, що накладає додаткові вимоги до цифрової обробки інформації комунальними суб’єктами. Статті 140–146 закріплюють автономію місцевого самоврядування, яка у сучасних умовах реалізується й через право громад впроваджувати власні цифрові інструменти управління.

Отже, цифровізація є формою практичної реалізації конституційної самостійності територіальних громад.

Правовий статус комунальних підприємств, установ та організацій визначається насамперед Цивільним кодексом України та Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні». Через категорію юридичної особи публічного права формується їх організаційна модель після втрати чинності

Господарського кодексу України. Органи місцевого самоврядування створюють, реорганізовують і контролюють такі суб'єкти, здійснюючи управління об'єктами комунальної власності.

Спеціальне галузеве законодавство, зокрема Закон України «Про житлово-комунальні послуги», конкретизує порядок надання послуг і фінансових розрахунків, що в умовах цифровізації реалізується через електронні кабінети, автоматизовані системи обліку та цифрові платформи [5]. Таким чином, сучасна модель правового регулювання поєднує приватноправові елементи із збереженням публічно-управлінського впливу, а цифровізація стає інструментом підвищення ефективності управління комунальним майном.

Крім того, цифровізація комунального сектору інтегрується у загальнодержавну політику цифрової трансформації. Її нормативну основу становлять акти про електронні документи та електронні довірчі послуги, які забезпечують юридичну силу електронних документів, а також Закон України «Про захист персональних даних», що встановлює вимоги до обробки інформації про споживачів послуг [6].

Важливим є Закон України «Про доступ до публічної інформації», який зобов'язує забезпечувати відкритість діяльності розпорядників інформації [7]. У цифровому вимірі це означає оприлюднення бюджетних, фінансових і управлінських даних через офіційні вебресурси. Отже, цифровізація комунальних підприємств відбувається в межах комплексної системи інформаційного законодавства, що забезпечує баланс між прозорістю та безпекою.

Підзаконний рівень регулювання охоплює постанови Кабінету Міністрів України, акти центральних органів виконавчої влади та локальні нормативні рішення органів місцевого самоврядування. Важливу роль відіграють акти щодо функціонування Єдиного державного вебпорталу електронних послуг «Дія», які забезпечують інтеграцію місцевих сервісів у загальнонаціональну цифрову інфраструктуру [8].

На рівні громад ухвалюються програми цифрового розвитку, регламенти електронного документообігу, положення про інформаційні системи та вебпортали. Саме ці акти забезпечують практичну реалізацію цифрових інструментів у діяльності комунальних підприємств і водночас повинні відповідати принципам законності, відкритості та єдності цифрового простору держави.

Крім того, у контексті досліджуваного питання, важливо звернути увагу на адміністративно-правовий механізм цифровізації діяльності комунальних підприємств, установ і організацій, який доцільно розглядати як системно організовану сукупність правових норм, управлінських інструментів, процедур та інституційних зв'язків, спрямованих на впровадження цифрових технологій у процес реалізації публічних функцій територіальних громад.

Його структура охоплює нормативний компонент (законодавство про місцеве самоврядування, цифрову трансформацію, захист інформації), інституційний (органи місцевого самоврядування, виконавчі органи, комунальні

підприємства, центральні органи координації), процедурний (порядок ухвалення та реалізації цифрових рішень), інструментальний (електронні реєстри, цифрові платформи, автоматизовані системи) та контрольний (фінансовий нагляд, аудит, інформаційна безпека) [9, с. 71]. Важливо підкреслити, що цифровізація не змінює природу адміністративно-правового механізму, але трансформує способи реалізації владних повноважень, надаючи їм електронної форми та технологічної опосередкованості.

У свою чергу, суб'єктний склад механізму цифровізації має багаторівневий характер. Базовими суб'єктами є органи місцевого самоврядування, які здійснюють управління комунальною власністю та визначають напрями розвитку комунального сектору. Саме вони приймають рішення щодо впровадження цифрових платформ, затверджують програми інформатизації та визначають порядок електронної взаємодії.

Виконавчі органи рад забезпечують організаційне та технічне впровадження цифрових рішень, а комунальні підприємства виступають безпосередніми суб'єктами цифрової модернізації, оскільки здійснюють електронний облік, розрахунки, моніторинг споживання ресурсів і взаємодію з населенням [10, с. 16].

На загальнодержавному рівні координаційна функція належить Міністерству цифрової трансформації України. Така модель дозволяє поєднати автономію громади з єдністю державної цифрової політики.

Крім того, цифрова модернізація трансформує форми адміністративної діяльності. Адміністративні акти дедалі частіше набувають форми електронних документів із використанням кваліфікованого електронного підпису. Електронний документообіг скорочує строки прийняття рішень і мінімізує бюрократичні бар'єри. Особливого значення набувають управлінські рішення, що ґрунтуються на автоматизованій обробці даних: цифровий моніторинг споживання ресурсів, електронні нарахування, інтегровані платформи управління інфраструктурою. Це підвищує оперативність і точність управління комунальним господарством [11, с. 17].

У цифровому середовищі змінюються способи реалізації традиційних методів адміністративного впливу. Переконання здійснюється через електронні канали інформування та консультації з громадськістю. Контроль посилюється завдяки використанню електронних систем фінансового моніторингу та публічних закупівель, що підвищують прозорість витрачання бюджетних коштів. Методи примусу також інтегруються з цифровими реєстрами та інформаційними системами, що забезпечує оперативність реагування на порушення у сфері надання комунальних послуг.

Впровадження цифрових інструментів має здійснюватися у межах адміністративної процедури, яка передбачає розроблення концепції цифрового розвитку, її громадське обговорення, ухвалення відповідного рішення радою, технічну реалізацію та подальший контроль ефективності. Дотримання принципів адміністративної процедури гарантує правову визначеність, прозорість та

захист прав споживачів комунальних послуг, що набуває особливого значення в умовах воєнного стану.

Також варто відзначити, що цифровізація діяльності комунальних суб'єктів неможлива без належного інформаційно-правового забезпечення та гарантій кібербезпеки. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» визначає суб'єктів національної системи кібербезпеки та встановлює обов'язки щодо захисту інформаційних ресурсів [12]. Комунальні суб'єкти, які управляють критичною інфраструктурою (водопостачання, теплоенергетика, транспорт), повинні забезпечувати належний рівень захисту інформаційних систем, адже недостатній рівень кіберзахисту може створити ризики для безперервності життєзабезпечення громади. Тому інформаційна безпека стає невід'ємним елементом адміністративно-правового механізму цифровізації та важливою передумовою сталого розвитку територіальних громад в умовах воєнного стану.

Загалом варто сказати, що сучасний етап розвитку публічного управління в Україні характеризується поступовим переходом від традиційної бюрократичної моделі до цифровоорієнтованої системи адміністрування, в межах якої технологічні рішення інтегруються у правову та організаційну структуру діяльності органів місцевого самоврядування та підпорядкованих їм суб'єктів. У цьому контексті цифровізація діяльності комунальних підприємств, установ і організацій набуває значення не лише інструменту оптимізації управлінських процесів, а й складової адміністративно-правового механізму забезпечення сталого розвитку територіальних громад.

Концептуально сталий розвиток передбачає гармонійне поєднання економічної, соціальної та екологічної складових публічної політики. На міжнародному рівні такі орієнтири закріплені у Порядку денному у сфері сталого розвитку до 2030 року, схваленому Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, який визначає необхідність впровадження інноваційних управлінських рішень для досягнення цілей сталості [13]. Україна імплементувала ці підходи на національному рівні шляхом прийняття Указу Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року», яким передбачено інтеграцію принципів сталості у систему державного та місцевого управління [14].

З адміністративно-правової точки зору цифровізація комунального сектору виступає формою реалізації державної політики у сфері сталого розвитку через модернізацію механізмів управління публічними ресурсами. Вона забезпечує нову якість управлінського впливу, засновану на відкритості даних, оперативності прийняття рішень, мінімізації людського фактору та формуванні підзвітної моделі взаємодії між громадою і суб'єктами публічного господарювання.

Економічний вимір сталого розвитку реалізується через цифрові інструменти фінансового управління та контролю. Запровадження електронної системи публічних закупівель сприяє забезпеченню конкурентності, прозорості та ефективного використання бюджетних коштів. Для комунальних підприємств

це означає зменшення транзакційних витрат, підвищення рівня контролю за витрачанням ресурсів та зростання інвестиційної привабливості територіальних громад [15, с. 146-147].

Соціальний вимір виявляється у розширенні доступу до адміністративних і житлово-комунальних послуг завдяки електронним сервісам та цифровим кабінетам споживачів. Екологічна складова пов'язана з використанням систем енергоменеджменту та цифрового моніторингу ресурсів, що дозволяють приймати обґрунтовані управлінські рішення на основі даних.

Окремого значення набуває питання інформаційної відкритості як елементу демократичної підзвітності. У цифровому середовищі це реалізується через відкриті бюджети, онлайн-звіти та інтегровані інформаційні системи, які дозволяють громадянам здійснювати ефективний громадський контроль. Таким чином, цифровізація посилює принципи належного врядування (good governance) та сприяє зміцненню довіри до органів місцевого самоврядування.

Водночас цифровізація як інструмент сталого розвитку не може бути зведена виключно до технічного впровадження програмного забезпечення. Йдеться про комплексну адміністративно-правову трансформацію, що включає планування, координацію та контроль цифрових процесів. Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року передбачає формування цифрової інфраструктури та розвиток цифрових компетентностей, що створює інституційне підґрунтя для модернізації комунального сектору [16].

Узагальнюючи, можна стверджувати, що цифровізація діяльності комунальних підприємств, установ і організацій виконує системоутворюючу функцію у забезпеченні сталого розвитку територіальних громад. Вона поєднує правове регулювання, управлінські процедури та технологічні рішення в єдину модель публічного адміністрування, орієнтовану на довгострокову економічну стабільність, соціальну інклюзивність та екологічну відповідальність. Її адміністративно-правова цінність полягає у створенні передбачуваного, прозорого та ефективного механізму управління, здатного адаптуватися до викликів цифрової епохи та забезпечити сталий розвиток на місцевому рівні.

У свою чергу, варто констатувати, що цифровізація діяльності комунальних підприємств, установ і організацій, попри очевидний модернізаційний потенціал, супроводжується комплексом правових, організаційних та інституційних проблем, які потребують системного адміністративно-правового осмислення. Її реалізація на місцевому рівні відбувається в умовах трансформації нормативної бази, обмеженості ресурсів територіальних громад та підвищених вимог до інформаційної безпеки. У цьому контексті важливо не лише констатувати ризики, а й запропонувати механізми їх правового врегулювання.

Однією з ключових проблем є фрагментарність нормативного регулювання цифровізації на місцевому рівні. Хоча загальні засади цифрової трансформації визначені низкою законів, однак спеціалізованого комплексного нормативного акта, що регламентував би цифровізацію саме комунального

сектору, наразі не існує. Відсутність чітких стандартів цифрового управління комунальними підприємствами створює ризик різнорідності практики впровадження цифрових рішень у різних територіальних громадах. У результаті виникає нерівність доступу до цифрових послуг та неоднаковий рівень їх правової захищеності. З огляду на принцип правової визначеності, така ситуація потребує уніфікації підходів через прийняття рамкових нормативних стандартів цифровізації комунального сектору.

Іншою суттєвою проблемою є недостатня інституційна спроможність окремих територіальних громад щодо впровадження складних цифрових систем. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» надає органам місцевого самоврядування широкі повноваження у сфері управління комунальною власністю, проте їх реалізація у цифровому форматі потребує спеціалізованих знань та ресурсів. Нерідко цифрові рішення впроваджуються без належного стратегічного планування, що суперечить вимогам програмного підходу до управління, передбаченого Законом України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України». Відсутність довгострокових цифрових стратегій на рівні громад знижує ефективність інвестицій у технологічні рішення та ускладнює інтеграцію з національними платформами.

Також варто відзначити, що цифровізація потребує значних фінансових ресурсів, які не всі територіальні громади можуть забезпечити. Бюджетний кодекс України визначає принципи ефективного та цільового використання бюджетних коштів, однак у реальній практиці обмеженість фінансування призводить до вибіркового або формального впровадження цифрових систем.

Вирішення цієї проблеми можливе через розширення механізмів міжмуніципального співробітництва, передбачених Законом України «Про співробітництво територіальних громад», що дозволяє об’єднувати ресурси для реалізації спільних цифрових проєктів. Такий підхід сприятиме економії коштів та підвищенню якості цифрової інфраструктури [17].

Особливої уваги потребують ризики, пов’язані з інформаційною безпекою. Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» визначає обов’язки суб’єктів у сфері захисту інформаційних систем. Комунальні суб’єкти, що забезпечують функціонування об’єктів життєзабезпечення, можуть належати до критичної інфраструктури відповідно до Закону України «Про критичну інфраструктуру». Неналежний рівень захисту інформаційних систем створює загрозу не лише фінансовій стабільності підприємств, а й безпеці територіальних громад. Додатковим ризиком є порушення законодавства у сфері захисту персональних даних, зокрема вимог Закону України «Про захист персональних даних», що може спричинити юридичну відповідальність та втрату довіри населення. У цьому аспекті доцільним є запровадження обов’язкових аудитів інформаційної безпеки для комунальних підприємств та розроблення локальних політик кіберзахисту.

Крім того, цифрова трансформація передбачає наявність відповідних цифрових компетентностей у посадових осіб органів місцевого самоврядування та працівників комунальних суб'єктів. Більш того, згадана вище Стратегія цифрового розвитку інноваційної діяльності України до 2030 року наголошує на необхідності формування цифрових навичок у публічному секторі [16].

Недостатній рівень підготовки кадрів гальмує впровадження цифрових інновацій і призводить до формального використання інформаційних систем без повного розкриття їх потенціалу. Розв'язання цієї проблеми потребує систематичного підвищення кваліфікації та інтеграції освітніх програм з цифрового адміністрування у систему підготовки службовців місцевого самоврядування.

З огляду на викладене, доцільно сформулювати такі напрями вдосконалення адміністративно-правового забезпечення цифровізації комунального сектору: 1) розроблення рамкового нормативного акта щодо цифровізації діяльності комунальних підприємств; 2) уніфікація стандартів цифрових сервісів на рівні територіальних громад; 3) запровадження обов'язкових аудитів кібербезпеки та інформаційного захисту; 4) розширення механізмів фінансової підтримки цифрових проєктів через міжмуніципальне співробітництво; 5) системне підвищення цифрових компетентностей посадових осіб.

Загалом слід констатувати, що цифровізація діяльності комунальних підприємств, установ, організацій є складним багатовимірним процесом, який водночас відкриває значні можливості для сталого розвитку територіальних громад і породжує нові правові ризики. Ефективність її реалізації залежить від узгодженості нормативної бази, інституційної спроможності громад та належного рівня інформаційної безпеки. Саме комплексний адміністративно-правовий підхід дозволяє трансформувати цифровізацію з технічного нововведення у системний інструмент сталого розвитку.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що цифровізація діяльності комунальних підприємств, установ і організацій є складовою адміністративно-правового механізму публічного управління на місцевому рівні, яка трансформує форми реалізації владних повноважень, адміністративні процедури та систему управлінських рішень. Її нормативне підґрунтя базується на конституційних принципах верховенства права та автономії місцевого самоврядування й конкретизується у законодавстві про місцеве самоврядування, адміністративні процедури, електронні послуги та захист інформації. Цифровізація підвищує прозорість, ефективність управління комунальною власністю та доступність послуг, що формує адміністративно-правову основу сталого розвитку територіальних громад, однак супроводжується ризиками фрагментарності регулювання та недостатньої інституційної спроможності громад.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням комплексної моделі адміністративно-правового регулювання цифровізації комунального сектору, уніфікацією стандартів цифрового управління, удосконаленням механізмів адміністративного контролю та забезпеченням належного рівня інформаційної безпеки.

Література:

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

2. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР : станом на 7 лют. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text

3. Політанський В. С. Правові основи та інституційні аспекти електронного урядування в умовах цифрової трансформації України : монографія / В. С. Політанський ; НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування Нац. акад. прав. наук України. – Харків : Право, 2025. 416 с.

4. Сухан І., Сенько А. Електронне урядування в україні: правові аспекти та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «ПРАВО».* 2024. Т. 4, № 86. С. 84–88. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/15-3.pdf.

5. Про житлово-комунальні послуги : Закон України від 09.11.2017 № 2189-VIII : станом на 15 лют. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text

6. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI : станом на 14 черв. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text

7. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI : станом на 8 серп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text

8. Питання Єдиного державного веб-порталу електронних послуг та Єдиного державного порталу адміністративних послуг : Постанова Каб. Міністрів України від 04.12.2019 № 1137 : станом на 7 листоп. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-п#Text

9. Перегуда Н. І. Адміністративно-правовий механізм інформаційної взаємодії органів публічного управління з органами місцевого самоврядування та громадськістю на прикладі «електронного урядування» : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. м. Кропивницький, 2025. 253 с. URL: https://cusu.edu.ua/images/autoreferats/2025/Pereguda/Diss_Перегуда_Назарій_Ігорович.pdf.

10. Загрійчук М. Ю. Адміністративно-правові засади цифрової трансформації регіону : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. м. Харків, 2021. 23 с. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d3deebd5-1634-4463-b673-66f7729a092d/content.

11. Демошенко Г., Бардах О. Цифровізація у сфері житлово-комунального господарства: загальний тренд модернізації. *Public administration aspects*. 2021. С. 16–19. URL: https://doi.org/10.15421/152153

12. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII : станом на 19 жовт. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text

13. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development | Department of Economic and Social Affairs. | Sustainable Development. URL: https://sdgs.un.org/2030agenda

14. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text

15. Близнюк С. В. Адміністративно-правовий механізм цифрової трансформації публічного адміністрування : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. м. Кропивницький, 2025. 205 с. URL: https://www.cusu.edu.ua/images/autoreferats/2025/Blyzniuk/Diss_Близнюк_С.В.pdf

16. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 10.07.2019 № 526-р : станом на 6 січ. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-р#Text

17. Цифрова трансформація територіальних громад України: виклики та перспективи / Ю. О. Шульжик та ін. *Актуальні питання економічних наук.* 2025. № 8. URL: https://a-economics.com.ua/index.php/home/article/view/266

References:

1. Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku № 254к/96-VR (stanom na 1 sichnia 2020 roku). (1996). [Constitution of Ukraine]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text [in Ukrainian].

2. Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 21 travnia 1997 roku № 280/97-VR (stanom na 7 liutoho 2026 roku). (1997). [On Local Self-Government in Ukraine]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text [in Ukrainian].

3. Politanskyi, V. S. (2025). *Pravovi osnovy ta instytutsiini aspekty elektronnoho uriaduvannia v umovakh tsyfrovoi transformatsii Ukrainy* [Legal foundations and institutional aspects of e-governance in the context of digital transformation of Ukraine]. Pravo. [Monograph] [in Ukrainian].

4. Sukhan, I., & Senko, A. (2024). Elektronne uriaduvannia v Ukraini: pravovi aspekty ta perspektyvy rozvytku [E-governance in Ukraine: Legal aspects and development prospects]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Seriia Pravo*, 4(86), 84–88. https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/01/15-3.pdf [in Ukrainian].

5. Pro zhytlovo-komunalni posluhy: Zakon Ukrainy vid 9 lystopada 2017 roku № 2189-VIII (stanom na 15 liutoho 2026 roku). (2017). [On Housing and Communal Services]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2189-19#Text [in Ukrainian].

6. Pro zakhyst personalnykh danykh: Zakon Ukrainy vid 1 chervnia 2010 roku № 2297-VI (stanom na 14 chervnia 2025 roku). (2010). [On Personal Data Protection]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text [in Ukrainian].

7. Pro dostup do publichnoi informatsii: Zakon Ukrainy vid 13 sichnia 2011 roku № 2939-VI (stanom na 8 serpnia 2025 roku). (2011). [On Access to Public Information]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text [in Ukrainian].

8. Pytannia Yedynoho derzhavnoho veb-portalu elektronnykh posluh ta Yedynoho derzhavnoho portalu administratyvnykh posluh: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 4 hrudnia 2019 roku № 1137 (stanom na 7 lystopada 2025 roku). (2019). [Issues of the Unified State Web Portal of Electronic Services and the Unified State Portal of Administrative Services]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-п#Text [in Ukrainian].

9. Perehuda, N. I. (2025). *Administratyvno-pravovyi mekhanizm informatsiinoi vzaiemodii orhaniv publichnoho upravlinnia z orhanamy mistsevoho samovriaduvannia ta hromadskistiu na prykladi "elektronnoho uriaduvannia"* [Administrative and legal mechanism of information interaction between public authorities, local self-government bodies and the public on the example of e-governance] (Candidate dissertation, specialty 12.00.07). [in Ukrainian].

10. Zahriichuk, M. Yu. (2021). *Administratyvno-pravovi zasady tsyfrovoi transformatsii rehionu* [Administrative and legal foundations of regional digital transformation] (Extended abstract of candidate dissertation, specialty 12.00.07). [in Ukrainian].

11. Demoshenko, H., & Bardakh, O. (2021). Tsyfrovizatsiia u sferi zhytlovo-komunalnoho hospodarstva: zahalnyi trend modernizatsii [Digitalization in housing and communal services: General modernization trend]. *Public Administration Aspects*, 16–19. https://doi.org/10.15421/152153 [in Ukrainian].

12. Pro osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 5 zhovtnia 2017 roku № 2163-VIII (stanom na 19 zhovtnia 2025 roku). (2017). [On the Basic Principles of Cybersecurity of Ukraine]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text [in Ukrainian].

13. United Nations, Department of Economic and Social Affairs. (n.d.). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development.* Sustainable Development. https://sdgs.un.org/2030agenda [in English].

14. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30 veresnia 2019 roku № 722/2019. (2019). [On the Sustainable Development Goals of Ukraine until

2030: Presidential Decree No. 722/2019]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text [in Ukrainian].

15. Blyzniuk, S. V. (2025). *Administratyvno-pravovyi mekhanizm tsyfrovoi transformatsii publichnoho administruvannia* [Administrative and legal mechanism of digital transformation of public administration] (Candidate dissertation, specialty 12.00.07). [in Ukrainian].

16. Pro skhvalennia Stratehii rozvytku sfery innovatsiinoi diialnosti na period do 2030 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 lypnia 2019 roku № 526-r (stanom na 6 sichnia 2026 roku). (2019). [On Approval of the Strategy for the Development of Innovation Activity until 2030]. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-p#Text [in Ukrainian].

17. Shulzhyk, Yu. O., et al. (2025). Tsyfrova transformatsiia terytorialnykh hromad Ukrainy: vyklyky ta perspektyvy [Digital transformation of territorial communities of Ukraine: Challenges and prospects]. *Aktualni pytannia ekonomichnykh nauk*, 8. https://a-economics.com.ua/index.php/home/article/view/266 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 347.77:340.13

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3288-3297

Поліщук Артем Едуардович аспірант кафедри цивільного та господарського права, Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ, https://orcid.org/0009-0009-2901-0329

ПРАВОВА ЗАБОРОНА ЯК МЕТОД ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ: ПОНЯТТЯ, ФУНКЦІЇ А МІСЦЕ В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНИХ ЗАСОБІВ

Анотація. У статті досліджено поняття, сутність та роль правової заборони у сфері інтелектуальної власності як фундаментальної категорії юриспруденції, що визначає межі дозволеної поведінки суб'єктів права. На основі аналізу загальнотеоретичних підходів (П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, С. О. Погрібний, М. В. Цвік) та спеціальних досліджень у сфері права інтелектуальної власності (О. П. Орлюк, Р. Б. Шишка, О. І. Харитонова, О. А. Підопригора) обґрунтовано, що правова заборона є системоутворюючим елементом виключного права, який компенсує нематеріальність об'єктів інтелектуальної власності. Проаналізовано нормативне закріплення правової заборони у Цивільному кодексі України (ст. 424), спеціальних законах та міжнародних актах (Угода TRIPS, Директива 2004/48/ЄС). Виокремлено два аспекти розуміння правової заборони: матеріально-правовий (елемент змісту виключного права) та процесуально-правовий (судова заборона — injunction). Визначено п'ять функцій правової заборони: конституюючу, превентивну, охоронну, регулятивну та примусову. Запропоновано авторську модель «тришарової заборони» (нормативна — індивідуальна — інфраструктурна), що пояснює сучасну практику захисту інтелектуальної власності. Проаналізовано практику Суду справедливості ЄС (L'Oréal v. eBay, UPC Telekabel Wien) та вплив Закону України № 2974-IX від 20.03.2023 на розширення механізмів заборони. На основі чого виокремлено концепт «функціонального посередництва»: посередник підлягає припису не за формальним статусом, а за фактичним зв'язком його послуги з порушенням (забезпечує доступ, платіж, розміщення або логістику щодо об'єкта порушення). Це дозволяє методично обмежити ризики надмірних заборон і підвищити якість судового контролю.

А також запропоновано авторську модель «тришарової заборони» (нормативна — індивідуальна — інфраструктурна), що дозволяє системно пояснити сучасну практику захисту інтелектуальної власності, та «тест трьох критеріїв» (ефективність, пропорційність, превентивність) як стандарт обґрунтування позовних вимог про заборону. Обґрунтовано концепт «функціонального посередництва» як критерій для застосування заборони щодо посередників, що

запобігає надмірним обмеженням та забезпечує баланс інтересів правоволодільців, посередників і суспільства.

Ключові слова: правова заборона, інтелектуальна власність, виключне право, ius prohibendi, судова заборона (injunction), Директива 2004/48/ЄС, тришарова заборона, посередники.

Polishchuk Artem Eduardovych Postgraduate Student of the Department of Civil and Commercial Law, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0009-0009-2901-0329

LEGAL PROHIBITION AS A METHOD OF PROTECTING INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS: CONCEPT, FUNCTIONS AND PLACE IN THE SYSTEM OF LEGAL MEANS

Abstract. The article examines the concept, essence and role of legal prohibition in the field of intellectual property as a fundamental category of jurisprudence that defines the boundaries of permissible behaviour of legal subjects. Based on the analysis of general theoretical approaches and special studies in the field of intellectual property law, it is substantiated that legal prohibition is a system-forming element of exclusive rights that compensates for the intangibility of intellectual property objects. The regulatory consolidation of legal prohibition in the Civil Code of Ukraine (Art. 424), special laws and international acts (TRIPS Agreement, Directive 2004/48/EC) is analysed. Two aspects of understanding legal prohibition are identified: substantive law (element of the content of exclusive right) and procedural law (injunction). Five functions of legal prohibition are defined: constitutive, preventive, protective, regulatory and coercive. The author's model of "three-layer prohibition" (normative — individual — infrastructural) explaining modern practice of intellectual property protection is proposed.

The practice of the Court of Justice of the EU and the impact of Law of Ukraine No. 2974-IX of 20.03.2023 on the expansion of prohibition mechanisms are analysed. On the basis of which the concept of "functional mediation" is distinguished: the mediator is subject to prescription not by formal status, but by the actual connection of his service with the infringement (provides access, payment, placement or logistics to the object of infringement). This allows methodically to limit the risks of excessive prohibitions and improve the quality of judicial control. The author also proposed a model of a "three-layer prohibition" (normative - individual - infrastructural), which allows for a systematic explanation of the modern practice of intellectual property protection, and the "test of three criteria" (effectiveness, proportionality, preventiveness) as a standard for substantiating claims for a prohibition. The concept of "functional mediation" is substantiated as a criterion for applying a prohibition to intermediaries, which prevents excessive restrictions and ensures a balance of interests of rightholders, intermediaries and society.

Keywords: legal prohibition, intellectual property, exclusive right, ius prohibendi, injunction, Directive 2004/48/EC, three-layer prohibition, intermediaries.

Постановка проблеми. Правова заборона є однією з фундаментальних категорій юриспруденції, що визначає межі дозволеної поведінки суб'єктів права та встановлює негативні правові наслідки за їх порушення. У сфері інтелектуальної власності правова заборона набуває особливого, системоутворюючого значення, оскільки саме вона забезпечує реальну ефективність виключних прав правоволодільця на нематеріальні об'єкти. На відміну від речових прав, де власник може здійснювати фізичний контроль над річчю (володіння як фактичне панування), правоволоділець об'єкта інтелектуальної власності позбавлений такої можливості через нематеріальну природу результатів творчої діяльності. Саме тому дослідження поняття, сутності та ролі правових заборон є необхідною передумовою для з'ясування механізму захисту прав інтелектуальної власності та формулювання пропозицій щодо вдосконалення законодавства України.

Актуальність дослідження посилюється в контексті євроінтеграційних процесів в Україні та необхідності імплементації положень Директиви 2004/48/ЄС про захист прав інтелектуальної власності, що потребує глибокого доктринального осмислення механізмів правової заборони та їх адаптації до вітчизняної правової системи. Прийняття Закону України № 2974-IX від 20.03.2023 року, який суттєво розширив механізми судової заборони, зокрема передбачивши можливість заборони посередникам, актуалізує потребу в системному дослідженні цієї категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальнотеоретичні засади розуміння правової заборони досліджували П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, М. В. Цвік, О. В. Петришин, А. М. Колодій, Л. Л. Луць, С. Д. Гусарєв. Специфіку правової заборони у сфері інтелектуальної власності вивчали О. П. Орлюк, Р. Б. Шишка, О. І. Харитонова, О. А. Підопригора та О. О. Підопригора, Н. М. Мироненко, Ю. М. Капіца, І. Ф. Коваль, О. П. Світличний. Структуру цивільних правовідносин у контексті обов'язків пасивного типу аналізували С. О. Погрібний та Н. Ю. Голубєва. Водночас комплексне дослідження правової заборони саме як системоутворюючого елементу механізму захисту інтелектуальної власності, з урахуванням новітніх законодавчих змін 2023 року та сучасної практики Суду справедливості ЄС, потребує подальшого наукового розроблення.

Мета статті — дослідити поняття, сутність, функції правової заборони у сфері інтелектуальної власності та визначити її місце в системі юридичних засобів регулювання та захисту з урахуванням міжнародних стандартів, права ЄС та новітнього українського законодавства.

Виклад основного матеріалу. У загальній теорії права заборона традиційно розглядається як один із трьох основних способів правового регулювання

суспільних відносин поряд із дозволом та позитивним зобов'язанням. Ця тріада, сформульована ще в римському праві (*aut facere, aut non facere, aut praestare*), залишається актуальною і в сучасній українській юридичній науці.

П. М. Рабінович визначає правову заборону як юридичний обов'язок пасивного типу, що покладає на суб'єкта вимогу утриматися від певних дій під загрозою застосування заходів державного примусу [1]. На думку вченого, заборона є невід'ємним елементом механізму правового регулювання, що забезпечує охорону суспільних відносин від небажаних посягань. О. Ф. Скакун зазначає, що заборона як спосіб правового регулювання спрямована на охорону суспільних відносин від протиправних посягань і виконує важливу превентивну функцію [2]. С. О. Погрібний, досліджуючи структуру цивільних правовідносин, зазначає, що обов'язок пасивного типу ґрунтується на існуванні правової заборони здійснювати певні дії, при цьому заборона може бути прямою або непрямою [3].

У цивілістичній доктрині простежуються два взаємодоповнювальні підходи до природи виключного права. Перший — «позитивний» — виходить із первинності правомочності використання (*ius utendi*) та розглядає заборону як похідний елемент охорони економічного інтересу правоволодільця. Другий — «негативний» — трактує виключне право насамперед як право заборони (*ius prohibendi*), підкреслюючи, що «виключність» у праві інтелектуальної власності проявляється не у свободі діяти (вона загалом притаманна приватній автономії), а у правомочності виключити інших осіб із кола правомірних користувачів об'єкта [4; 5]. Саме цей підхід найбільш адекватно пояснює специфіку інтелектуальної власності порівняно з речовими правами.

О. П. Орлюк зазначає, що об'єкти інтелектуальної власності можуть одночасно використовуватися необмеженою кількістю осіб у різних місцях, що унеможливлює їх фізичне вилучення з обігу [6]. Р. Б. Шишка підкреслює, що нематеріальна природа об'єктів права інтелектуальної власності зумовлює неможливість встановлення над ними фактичного панування, а отже, робить неефективними традиційні речово-правові способи захисту [7]. О. І. Харитонова, аналізуючи природу виключних прав, доходить висновку, що саме заборона є тим юридичним механізмом, який компенсує відсутність можливості фізичного контролю над нематеріальним об'єктом [8].

О. А. Підопригора та О. О. Підопригора підкреслюють, що виключне право за своєю природою є правом заборони (*ius prohibendi*), тобто правом виключати всіх інших осіб із використання об'єкта без згоди правоволодільця [9].

Цивільний кодекс України закріплює правову заборону як елемент змісту майнових прав інтелектуальної власності. Відповідно до пункту 3 частини 1 статті 424 ЦК України, до майнових прав інтелектуальної власності належить «виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання» [10]. Аналіз цієї норми дозволяє виявити кілька важливих аспектів: законодавець

використовує два взаємопов'язаних поняття — «перешкоджати» та «забороняти», де перша фіксує ширший інструментарій впливу, а друга є найконцентрованішою формою; йдеться про «неправомірне використання», тобто використання без згоди правоволоділця за відсутності підстав для вільного використання; право визнається «виключним», що підкреслює його абсолютний характер.

Спеціальні закони конкретизують зміст заборони стосовно окремих об'єктів інтелектуальної власності. Стаття 15 Закону України «Про авторське право і суміжні права» передбачає виключне право дозволяти або забороняти використання твору іншими особами [11]. Як зазначає Н. М. Мироненко, саме формулювання «дозволяти або забороняти» найбільш повно відображає двоєдину природу виключного права [12]. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності» № 2974-IX від 20.03.2023 року суттєво розширив механізми судової заборони, передбачивши, зокрема, можливість заборони посередникам надавати послуги, які використовуються порушником [13].

Роль правової заборони підтверджується міжнародними стандартами. Угода TRIPS у статті 44 зобов'язує держави-члени СОТ забезпечити судовим органам повноваження видавати накази про припинення порушення (*injunctions*) [14]. Директива 2004/48/ЄС (*Enforcement Directive*) є ключовим актом acquis communautaire у сфері правозастосування [15]. Стаття 11 Директиви встановлює вимоги до судових заборон та передбачає можливість заборони проти посередників, чиї послуги використовуються для порушення права інтелектуальної власності. Як зазначає Ю. М. Капіца, імплементація цієї Директиви є одним із ключових зобов'язань України за Угодою про асоціацію з ЄС [16].

Практика Суду справедливості ЄС сформувала низку важливих доктрин. У справі *L'Oréal v. eBay* (C-324/09) Суд визнав можливість застосування заборон проти операторів онлайн-платформ, навіть якщо безпосереднє порушення здійснюється користувачами [17]. У справі *UPC Telekabel Wien* (C-314/12) CJEU підтвердив право на блокування веб-сайтів, що порушують авторські права, через інтернет-провайдера, який не є безпосереднім порушником, наголосивши на необхідності балансу між захистом інтелектуальної власності, свободою підприємницької діяльності та правами користувачів [18].

Аналіз доктринальних підходів та нормативного регулювання дозволяє виокремити два основні аспекти розуміння правової заборони у сфері інтелектуальної власності. *По-перше, заборона як елемент змісту виключного права (статичний, матеріально-правовий аспект)* — це нормативно встановлена вимога до невизначеного кола осіб утримуватися від використання об'єкта інтелектуальної власності без згоди правоволоділця. Ця заборона існує автоматично з моменту виникнення виключного права і адресована *erga omnes*. *По-друге, заборона як спосіб захисту порушеного права (динамічний, процесуально-правовий аспект)* — це судовий або адміністративний припис, що

зобов'язує конкретну особу припинити порушення виключного права та/або утриматися від його вчинення в майбутньому.

На підставі проведеного аналізу пропонуємо таке авторське визначення: ***правова заборона у сфері інтелектуальної власності*** — це юридичний засіб регулювання та захисту відносин інтелектуальної власності, що виражається у нормативному або індивідуальному приписі, який зобов'язує суб'єктів утримуватися від несанкціонованого використання об'єктів права інтелектуальної власності та забезпечує реалізацію виключних прав правоволодільця шляхом виключення третіх осіб з кола правомірних користувачів.

Правова заборона виконує низку взаємопов'язаних функцій. *Конституююча функція* полягає в тому, що заборона є невід'ємним елементом конструкції виключного права: без можливості заборонити використання об'єкта третіми особами виключне право втрачає свій сенс. Саме заборона надає виключному праву його «виключності» [7]. *Превентивна функція* забезпечує запобігання потенційним порушенням, оскільки суб'єкти усвідомлюють негативні правові наслідки порушення заборони. У цифрову епоху ця функція набуває особливого значення через швидкість та масштаб поширення контенту. *Охоронна функція* захищає економічні інтереси правоволодільця, забезпечуючи йому можливість отримувати дохід від використання об'єкта. *Регулятивна функція* визначає межі правомірної поведінки, встановлюючи через механізм заборон та винятків баланс інтересів правоволодільців та суспільства. *Примусова функція* забезпечує можливість застосування державного примусу до порушників виключних прав, включаючи застосування періодичного штрафу (*astreinte*) за невиконання заборони [15].

Щодо місця правової заборони в системі юридичних засобів регулювання, слід зазначити, що у сфері інтелектуальної власності заборона займає центральне становище. На відміну від більшості цивільних правовідносин, де превалює загальний дозвіл («дозволено все, що не заборонено законом»), відносини інтелектуальної власності будуються за моделлю загальної заборони: використання об'єкта третіми особами за загальним правилом заборонено, а дозволи є винятками з цієї загальної заборони (вільне використання, примусова ліцензія тощо) [8]. О. П. Орлюк зазначає, що виключне право складається з трьох правомочностей: права на використання, права дозволяти використання та права забороняти (перешкоджати) неправомірному використанню, при цьому саме третя правомочність є системоутворюючою [6].

У структурі механізму правового регулювання заборона проявляється на різних рівнях: на рівні норм права — як елемент диспозиції правової норми (ст. 424 ЦК України); на рівні правовідносин — як пасивний юридичний обов'язок невизначеного кола осіб; на рівні актів реалізації права — у формі додержання (пасивної правомірної поведінки); на рівні актів застосування права — як судова заборона (*injunction*). Як зазначає І. Ф. Коваль, додержання заборони є найпоширенішою формою реалізації норм права інтелектуальної власності [19].

Історичний розвиток механізмів заборони демонструє послідовний перехід від владного контролю й привілеїв до приватноправової моделі виключного права, а надалі — до процесуалізованих та інституційно забезпечених механізмів припинення і запобігання порушенням. Ранні форми охорони виникали в рамках привілейної моделі, де держава надавала окремим особам привілеї, а забезпечення монополії досягалося через пряму заборону для інших осіб. Венеційський патентний статут 1474 року та Statute of Anne 1710 року є прикладами, де «заборона» виступає як первинний механізм охорони. Паризька конвенція 1883 року та Бернська конвенція 1886 року закріпили основу для подальшого розвитку охоронних і захисних заходів на міжнародному рівні.

Сучасна еволюція механізмів заборон у цифрову епоху свідчить про ускладнення заборони: від класичного «не використовувати без згоди» до комплексних заборон, спрямованих на технічні способи забезпечення виключності. З метою адекватного відображення реалій цифрового й платформенного середовища пропонуємо модель «тришарової заборони»: 1) *нормативна заборона* (*erga omnes*) — загальне правило про неприпустимість використання об’єкта без дозволу правоволодільця, яке існує автоматично разом із виникненням виключного права; 2) *індивідуальна (юрисдикційна) заборона* — судовий або інший індивідуальний припис, спрямований на припинення конкретного порушення; 3) *інфраструктурна заборона* — заборона, спрямована не лише на прямого порушника, а й на посередників (платформи, провайдерів), або на «вузли» товарного обігу (митні механізми).

Ця модель дозволяє пояснити, чому на сучасному етапі ефективність захисту залежить від здатності права «переходити» від нормативного шару до індивідуального, а за потреби — до інфраструктурного (зокрема у випадках масових порушень, де прямий порушник є анонімним або знаходиться поза юрисдикцією). Запропоновано також «тест трьох критеріїв» оцінки кожної заборони: здатність реально припинити порушення (ефективність), співмірність втручання (пропорційність) та запобігання повторюваності порушення (превентивність) [15; 17; 18].

Запровадження в Україні можливості заборони щодо осіб, чиї послуги використовуються порушником (Закон № 2974-IX), фактично означає перехід від «індивідуальної» заборони проти прямого порушника до інфраструктурної заборони, спрямованої на канали здійснення порушення [13]. У цьому аспекті пропонуємо концепт «функціонального посередництва»: посередник підлягає припису не за формальним статусом, а за фактичним зв’язком його послуги з порушенням (забезпечує доступ, платіж, розміщення або логістику щодо об’єкта порушення). Це дозволяє методично обмежити ризики надмірних заборон і підвищити якість судового контролю.

Особливий практичний потенціал мають заборонні механізми на стику інтелектуальної власності та публічно-правового регулювання товарного обігу. Митні заходи дозволяють зупиняти порушення на етапі перетину кордону,

запобігаючи потраплянню контрафакту на ринок. Судова заборона забезпечує припинення порушення на внутрішньому ринку та юридичну визначеність, тоді як митна — виконує превентивну роль шляхом блокування потрапляння контрафакту в обіг на транскордонному етапі; їх поєднання підвищує загальну ефективність охорони інтелектуальної власності [20; 13].

Висновки. Правова заборона у реалізації інтелектуальної власності має системоутворюючий характер, оскільки саме вона компенсує нематеріальність об'єктів і забезпечує практичну дієвість виключних прав, які не можуть бути гарантовані через фактичне (речове) панування над об'єктом.

Доведено, що зміст виключного права доцільно тлумачити через поєднання позитивних (використання/дозвіл) і негативних (*ius prohibendi*) правомочностей, при цьому саме «право заборони» є «ядром» виключності. Встановлено нормативну специфіку української моделі: ст. 424 ЦК України закріплює дві споріднені, але не тотожні конструкції — «перешкоджати неправомірному використанню» (ширша категорія) та «забороняти» (найконцентрована форма).

Обґрунтовано авторське визначення правової заборони у сфері інтелектуальної власності як юридичного засобу регулювання та захисту, що існує у формі нормативного або індивідуального припису і спрямований на виключення третіх осіб із кола правомірних користувачів. Визначено п'ять функцій правової заборони: конституюючу, превентивну, охоронну, регулятивну та примусову.

Запропоновано авторську модель «тришарової заборони» (нормативна — індивідуальна — інфраструктурна), що дозволяє системно пояснити сучасну практику захисту інтелектуальної власності, та «тест трьох критеріїв» (ефективність, пропорційність, превентивність) як стандарт обґрунтування позовних вимог про заборону. Обґрунтовано концепт «функціонального посередництва» як критерій для застосування заборони щодо посередників, що запобігає надмірним обмеженням та забезпечує баланс інтересів правоволодільців, посередників і суспільства.

Література:

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 10-е, доп. Львів : Край, 2008. 224 с.

2. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ : Алерта, 2013. 524 с.

3. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : монографія. Київ : Правова єдність, 2009. 304 с.

4. Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

5. Підопригора О. А., Підопригора О. О. Право інтелектуальної власності України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 336 с.

6. Орлюк О. П. Право інтелектуальної власності : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 624 с.

7. Шишка Р. Б. Право інтелектуальної власності: погляд на проблему. Право і суспільство. 2015. № 6. С. 310–317.

8. Харитонова О. І. Порівняльне право інтелектуальної власності : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 416 с.

9. Підопригора О. А., Підопригора О. О. Право інтелектуальної власності України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 336 с.

10. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356.

11. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 10. Ст. 58.

12. Мироненко Н. М. Авторське право і суміжні права : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 288 с.

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення захисту прав інтелектуальної власності : Закон України від 20.03.2023 № 2974-IX. Відомості Верховної Ради України. 2023. № 26. Ст. 143.

14. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (Угода TRIPS) від 15.04.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018.

15. Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the enforcement of intellectual property rights. OJ L 157. 30.04.2004. P. 45–86.

16. Капіца Ю. М. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу та законодавство України. Київ : Слово, 2006. 1104 с.

17. Case C-324/09, L'Oréal SA v eBay International AG, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 12 July 2011. ECLI:EU:C:2011:474.

18. Case C-314/12, UPC Telekabel Wien GmbH v Constantin Film Verleih GmbH, Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 27 March 2014. ECLI:EU:C:2014:192.

19. Коваль І. Ф. Захист прав інтелектуальної власності : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 352 с.

20. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 44–48. Ст. 552.

References:

1. Rabinovych, P. M. (2008). Osnovy zahalnoi teorii prava ta derzhavy [Fundamentals of general theory of law and state]. Lviv: Krai [in Ukrainian].

2. Skakun, O. F. (2013). Teoriia prava i derzhavy [Theory of law and state]. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].

3. Pohribnyi, S. O. (2009). Mekhanizm ta pryntsypy rehuliuvannia dohovirnykh vidnosyn u tsyvilnomu pravi Ukrainy [Mechanism and principles of regulation of contractual relations in civil law of Ukraine]. Kyiv: Pravova yednist [in Ukrainian].

4. Zahalna teoriia derzhavy i prava [General theory of state and law]. (2009). M. V. Tsvik, O. V. Petryshyn (Eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

5. Pidopryhora, O. A., & Pidopryhora, O. O. (1998). Pravo intelektualnoi vlasnosti Ukrainy [Intellectual property law of Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

6. Orliuk, O. P. (2020). Pravo intelektualnoi vlasnosti [Intellectual property law]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

7. Shyshka, R. B. (2015). Pravo intelektualnoi vlasnosti: pohliad na problemu [Intellectual property law: a look at the problem]. Pravo i suspilstvo — Law and Society, 6, 310–317 [in Ukrainian].

8. Kharytonova, O. I. (2019). Porivnialne pravo intelektualnoi vlasnosti [Comparative intellectual property law]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

9. Pidopryhora, O. A., & Pidopryhora, O. O. (1998). Pravo intelektualnoi vlasnosti Ukrainy [Intellectual property law of Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

10. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 No. 435-IV [Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine of 16.01.2003 No. 435-IV]. (2003). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 40–44, Art. 356 [in Ukrainian].

11. Pro avtorske pravo i sumizhni prava: Zakon Ukrainy vid 01.12.2022 No. 2811-IX [On copyright and related rights: Law of Ukraine of 01.12.2022 No. 2811-IX]. (2023). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 10, Art. 58 [in Ukrainian].

12. Myronenko, N. M. (2021). Avtorske pravo i sumizhni prava [Copyright and related rights]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

13. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo posylennia zakhystu prav intelektualnoi vlasnosti: Zakon Ukrainy vid 20.03.2023 No. 2974-IX [On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding strengthening the protection of intellectual property rights]. (2023). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 26, Art. 143 [in Ukrainian].

14. Uhoda pro torhovelni aspekty prav intelektualnoi vlasnosti (Uhoda TRIPS) vid 15.04.1994 [Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS Agreement)]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_018 [in Ukrainian].

15. Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the enforcement of intellectual property rights. OJ L 157. 30.04.2004. P. 45–86.

16. Kapitsa, Yu. M. (2006). Pravo intelektualnoi vlasnosti Yevropeiskoho Soiuzu ta zakonodavstvo Ukrainy [Intellectual property law of the European Union and legislation of Ukraine]. Kyiv: Slovo [in Ukrainian].

17. Case C-324/09, L'Oréal SA v eBay International AG, Judgment of the Court (Grand Chamber) of 12 July 2011. ECLI:EU:C:2011:474.

18. Case C-314/12, UPC Telekabel Wien GmbH v Constantin Film Verleih GmbH, Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 27 March 2014. ECLI:EU:C:2014:192.

19. Koval, I. F. (2020). Zakhyst prav intelektualnoi vlasnosti [Protection of intellectual property rights]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

20. Mytnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.03.2012 No. 4495-VI [Customs Code of Ukraine: Law of Ukraine of 13.03.2012 No. 4495-VI]. (2012). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 44–48, Art. 552 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 342.7:340.12

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3298-3306

Продан Вікторія Іванівна доктор філософії, старший викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету**,** ДВНЗ «Ужгородський національний університет»**,** https://orcid.org/0009-0008-3805-5150

ФУТУРОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС У ДОСЛІДЖЕННІ ПРАВ ЛЮДИНИ НОВОГО ПОКОЛІННЯ

Анотація. Запропоноване дослідження присвячене футурологічному виміру сучасної теорії прав людини, в якому акцент зроблено на формуванні прав нового покоління як відповіді на трансформаційні процеси у сфері технологій, екології та біомедицини. Традиційно класифікація поколінь прав людини спиралася на історико-соціальні детермінанти та політико-правові потреби певних епох.

Водночас сьогоднішній етап характеризується появою якісно нових викликів, що потребують від правової науки застосування прогностичного, футурологічного підходу, який дозволяє випереджати процеси нормативного закріплення, створюючи інтелектуальне підґрунтя для їхньої подальшої інституціоналізації.

У дослідженні виокремлено три ключові напрями футурологічного дискурсу у сфері прав людини. *По-перше,* цифрові права, що охоплюють право на цифрову ідентичність, захист від алгоритмічної дискримінації, право на забуття та безпечний доступ до інтернету. *По-друге,* екологічні права, до яких належать право на безпечне довкілля, концепція кліматичної справедливості, а також міжпоколінна відповідальність у сфері захисту природних ресурсів. *По-третє,* біоетичні права, серед яких провідними є генетична недоторканність, біотехнологічна безпека та права «цифрового пацієнта» у сфері застосування штучного інтелекту в медицині. Вказані напрями демонструють, що футурологія виступає не абстрактною категорією, а практичною дослідницькою методологією, яка дозволяє прогнозувати розвиток нових прав та їх інтеграцію у правові системи.

У роботі обґрунтовано доцільність використання футурологічного підходу у дослідженні прав людини нового покоління, який формується на перетині теорії права, конституційного права та глобального врядування. Показано, що футурологічний дискурс може виступати аналітичним і прогностичним інструментом, здатним відображати тенденції еволюції прав людини та аргументувати потребу їх подальшої конституціоналізації й міжнародно-правового закріплення.

Ключові слова: права людини, футурологія прав людини, права людини нового покоління, п’яте покоління прав людини, цифрові права, екологічні права, біоетичні права.

Prodan Viktoriia PhD, senior lecturer at the Department of Constitutional Law and Comparative Jurisprudence Faculty of Law of Uzhhorod National University**,** https://orcid.org/0009-0008-3805-5150

FUTUROLOGICAL DISCOURSE IN NEW GENERATION HUMAN RIGHTS RESEARCH

Abstract. The proposed study is devoted to the futurological dimension of the modern theory of human rights, in which the emphasis is placed on the formation of the rights of a new generation as a response to transformational processes in the field of technology, ecology and biomedicine. Traditionally, the classification of human rights generations was based on historical and social determinants and political and legal needs of certain eras. At the same time, today's stage is characterized by the emergence of qualitatively new challenges that require legal science to apply a prognostic, futurological approach, which allows us to anticipate the processes of normative consolidation, creating an intellectual foundation for their further institutionalization.

The study identifies three key areas of futurological discourse in the field of human rights. First, digital rights, which include the right to digital identity, protection from algorithmic discrimination, the right to be forgotten and safe access to the Internet. Secondly, environmental rights, which include the right to a safe environment, the concept of climate justice, as well as intergenerational responsibility in the field of protection of natural resources.

Thirdly, bioethical rights, among which the leading ones are genetic integrity, biotechnological safety and the rights of the "digital patient" in the field of application of artificial intelligence in medicine.

The indicated areas demonstrate that futurology is not an abstract category, but a practical research methodology that allows predicting the development of new rights and their integration into legal systems.

The paper substantiates the feasibility of using a futurological approach in the study of human rights of the new generation, which is formed at the intersection of legal theory, constitutional law and global governance. It is shown that futurological discourse can act as an analytical and prognostic tool capable of reflecting trends in the evolution of human rights and arguing for the need for their further constitutionalization and international legal consolidation.

Keywords: human rights, human rights futurology, new generation human rights, fifth generation of human rights, digital rights, environmental rights, bioethical rights.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток технологій, екологічні виклики та біоетичні трансформації дедалі виразніше демонструють потребу переосмислення традиційних підходів до класифікації прав людини. Попри закріплення у міжнародних актах та конституціях держав базових прав і свобод, новітні глобальні процеси, цифровізація суспільства, зміна клімату, впровадження штучного інтелекту й біотехнологій поступово породжують правові явища, що не мають належного нормативного відображення. У зв'язку з цим у правовій науці зростає потреба у формуванні прогностичних підходів до дослідження еволюції прав людини. Водночас у вітчизняній доктрині відсутня цілісна концепція футурологічного підходу до прав людини, яка б дозволяла не лише фіксувати сучасні тенденції їх розвитку, але й передбачати появу нових прав та обґрунтовувати необхідність їх подальшого конституційного та міжнародно-правового визнання, що зумовлює актуальність дослідження футурологічного дискурсу прав людини як перспективного методологічного напряму правової науки.

Стан опрацювання. Питання еволюції концепції прав людини та формування нових поколінь прав людини активно досліджується у сучасній правовій науці. Теоретичні засади класифікації поколінь прав людини були сформульовані у працях К. Васака, який запропонував розглядати розвиток прав людини крізь призму їх історичної еволюції. Подальший розвиток цієї концепції та її критичне осмислення знайшли відображення у працях таких дослідників, як: Дж. Доннеллі, А. Ейде, Ф. Олстон, Р. Гудман, П. Бонавідес, А.П. Луньйо, У. Баксі, Н. Боббіо, Г. Йонас, С. Родота та ін.

Окремі аспекти формування нових поколінь прав людини в умовах цифровізації суспільства, розвитку біотехнологій та глобальних соціальних трансформацій аналізуються у працях: В.В. Туряниці, М.К. Грін, Ш. Аль-Фатіха, З.Ф. Адітії та інших дослідників.

Водночас, незважаючи на наявні наукові напрацювання, у сучасній правовій доктрині відсутній єдиний підхід до визначення змісту та меж нових поколінь прав людини, що зумовлює необхідність подальшого теоретичного осмислення цієї проблематики, зокрема з використанням футурологічного підходу до дослідження прав людини нового покоління.

Метою статті є дослідження футурологічного підходу до прав людини та його значення для осмислення формування прав людини нового покоління.

Виклад основного матеріалу. Еволюція концепції прав людини є тривалим історико-правовим процесом, що відображає поступову зміну уявлень про свободу, гідність та правовий статус людини у суспільстві, а також трансформацію ролі держави у забезпеченні та захисті основоположних прав і свобод. У науковій літературі одним із найбільш відомих підходів до осмислення цієї еволюції є концепція поколінь прав людини, сформульована чеським юристом К. Васаком у 1970-х роках. Зокрема дослідник запропонував розглядати розвиток прав людини як послідовний історичний процес розширення їх змісту,

в межах якого формуються кілька груп прав, що відповідають різним етапам суспільного розвитку та відображають ключові цінності відповідних історичних періодів. К. Васак пов'язував цю класифікацію з ідеями свободи, рівності та солідарності, що символічно відображають логіку еволюції прав людини, де перше покоління охоплює громадянські та політичні права, спрямовані передусім на обмеження втручання держави у сферу індивідуальної свободи особи, друге покоління включає соціально-економічні та культурні права, пов'язані з активною роллю держави у забезпеченні соціальної справедливості та належних умов життя, тоді як третє покоління об'єднує так звані солідарні або колективні права, реалізація яких потребує спільних зусиль держав і міжнародної спільноти, зокрема право на розвиток, право на мир і право на безпечне довкілля [1].

У межах сформованої концепції К. Васак не лише запропонував історичну систематизацію прав людини, але й намагався пояснити внутрішню логіку їх поступового розширення у міжнародному праві. Дослідник символічно пов'язував послідовність розвитку різних груп прав із ідеалами Французької революції (свобода, рівність і братерство), підкреслюючи, що еволюція прав людини відображає зміну суспільних пріоритетів та уявлень про роль держави у забезпеченні гідності людини. У цьому сенсі запропонована класифікація виконувала не лише описову, але й аналітичну функцію, оскільки дозволяла репрезентувати, що система прав людини формується поступово, реагуючи на нові соціальні потреби та політичні виклики [2].

Разом із тим у сучасній правовій доктрині дедалі частіше підкреслюється, що класифікація поколінь прав людини не може розглядатися як завершена або незмінна модель. Розвиток суспільства, поява нових форм соціальної взаємодії та стрімке поширення технологічних інновацій призводять до появи нових правових викликів, які не повною мірою охоплюються традиційною трипоколінною структурою прав людини. Як зазначає американський дослідник Дж. Доннеллі, система прав людини є динамічною та розвивається разом із суспільством, відображаючи зміну соціальних умов та потреб людини, а тому її зміст не може залишатися незмінним у різні історичні періоди [3].

Подібну позицію висловлюють також інші науковці, наголошуючи, що сучасні глобальні трансформації зумовлюють необхідність перегляду традиційних підходів до класифікації прав людини. Так, норвезький дослідник А. Ейде звертає увагу на те, що поява нових форм соціальних ризиків та глобальних викликів, пов'язаних із розвитком міжнародних економічних відносин, екологічними загрозами та зростанням технологічної залежності суспільства, призводить до розширення змісту прав людини та формування нових сфер їх правового захисту [4].

У цьому контексті низка сучасних дослідників пов'язує подальший розвиток концепції поколінь прав людини з появою прав, що виникають у відповідь на виклики цифрової епохи, екологічної кризи та біомедичних

інновацій. Зокрема, Ф. Олстон та Р. Гудман підкреслюють, що система прав людини постійно еволюціонує, реагуючи на нові форми соціальних нерівностей і глобальних ризиків, що вимагає формування нових правових інструментів для захисту людської гідності у сучасному світі. Що і породжує в рамках сучасної правової науки порушення питання про формування нових поколінь прав людини, які відображають специфіку сучасних трансформацій та спрямовані на забезпечення ефективного захисту людини в умовах технологічного та глобалізованого суспільства [5].

Подальший розвиток доктринальних підходів до осмислення еволюції прав людини зумовив появу у науковій літературі ідей щодо розширення класичної концепції поколінь прав людини. Зокрема, бразильський дослідник П. Бонавідес обґрунтовував необхідність виокремлення четвертого покоління прав людини, пов’язуючи його з трансформаціями сучасного демократичного суспільства та стрімким розвитком інформаційних технологій. На думку вченого, новий етап еволюції прав людини відображає процеси глобалізації, становлення інформаційного суспільства та потребу забезпечення нових форм участі людини у політичному житті. У такому вимірі четверте покоління прав людини розглядається як логічне продовження розвитку демократичних принципів та як відповідь правової системи на виклики сучасної цивілізації [6].

Схожі ідеї висловлює також іспанський правознавець А.П. Луньйо, який пов’язує появу нового покоління прав людини з процесами цифровізації та формуванням інформаційного суспільства. Дослідник зазначає, що стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій призводить до виникнення нових правових відносин, які потребують належного правового регулювання та захисту. У цьому контексті особливого значення набувають права, пов’язані з доступом до інформації, захистом персональних даних та свободою комунікації у цифровому середовищі, що свідчить про поступове розширення традиційної системи прав людини [7].

Водночас низка сучасних дослідників пов’язує подальший розвиток концепції поколінь прав людини із впливом біотехнологічного прогресу та нових етичних викликів, що виникають у сфері медицини і генетики. Так, індійський правознавець У. Баксі наголошує, що сучасна епоха характеризується появою нових форм соціальних ризиків, які потребують розширення традиційної системи прав людини та формування нових правових гарантій для захисту людської гідності. На думку дослідника, правова наука повинна реагувати на такі зміни шляхом переосмислення класичних підходів до прав людини та розроблення нових концепцій, здатних враховувати складність сучасних глобальних процесів [8].

Розвиток наукової дискусії щодо еволюції прав людини призвів до появи позицій, відповідно до яких навіть розширення концепції до четвертого покоління не є достатнім для відображення сучасних глобальних трансформацій. Так, ще італійський філософ права Н. Боббіо підкреслював, що історія прав

людини є історією їх постійного розширення, а отже процес формування нових прав не може вважатися завершеним. На його думку, розвиток суспільства неминуче породжує нові потреби у сфері правового захисту людської гідності, що зумовлює появу нових правових категорій та механізмів їх забезпечення [9].

Аналогічної позиції дотримується і німецький філософ Г. Йонас, який у своїй концепції «принципу відповідальності» звертає увагу на необхідність формування нових правових підходів у зв'язку з безпрецедентним впливом сучасних технологій на життя людини та майбутнє людства. Учений наголошує, що розвиток науково-технічного прогресу створює нові етичні та правові виклики, які вимагають переосмислення традиційних уявлень про права та обов'язки людини [10].

В той же час сучасні наукові дослідження дедалі частіше звертають увагу на появу нових правових вимірів, пов'язаних із розвитком цифрових технологій, штучного інтелекту та біомедичних інновацій, що істотно трансформують традиційне розуміння правового статусу людини. У цьому контексті італійський правознавець С. Родота наголошує, що становлення інформаційного суспільства супроводжується формуванням нових прав, зокрема пов'язаних із цифровою ідентичністю особи, захистом персональних даних та контролем над використанням інформації про людину. На думку дослідника, такі права відображають появу нового виміру людської свободи у цифрову епоху та потребують належного правового забезпечення в межах сучасних правових систем [11].

Вказані тенденції зумовили активізацію наукової дискусії щодо подальшого розвитку концепції поколінь прав людини. У сучасній правовій літературі дедалі частіше висловлюється думка про те, що стрімкі технологічні та цивілізаційні зміни потребують переосмислення традиційної моделі еволюції прав людини. У цьому контексті окремі дослідники обґрунтовують доцільність виокремлення не лише четвертого, але й п'ятого покоління прав людини, пов'язаних із новими формами взаємодії людини, технологій і соціального середовища. Зокрема, В.В. Туряниця зазначає, що сучасний етап розвитку прав людини характеризується появою нових правових явищ, зумовлених глобалізаційними процесами, цифровізацією суспільства та стрімким розвитком науково-технічного прогресу, що спричиняє формування нових поколінь прав людини. У цьому контексті дослідниця підкреслює, що поряд із четвертим поколінням у науковій доктрині дедалі частіше порушується питання про становлення також п'ятого покоління прав людини, зміст якого пов'язується з технологічними, біомедичними та інформаційними трансформаціями сучасної цивілізації [12].

Подібні ідеї висловлюються й у зарубіжній науковій літературі. Так, М.К. Грін зазначає, що поряд із класичною трипоколінною моделлю та концепцією четвертого покоління прав людини у науковій літературі починає обговорюватися можливість формування п'ятого покоління прав людини. На

думку дослідниці, таке покоління поєднує та розширює елементи третього і четвертого поколінь, ґрунтуючись на солідарних правах, характерних для третього покоління, а також на біотехнологічних і цифрових правах, які зазвичай пов'язують із четвертим поколінням. При цьому п'яте покоління прав людини охоплює нові правові виміри, пов'язані з міжпоколінною відповідальністю, правами природи, взаємодією людини з новими технологіями та потенційною співпрацею людства зі штучним інтелектом. Дослідниця підкреслює, що ці права не існують ізольовано від попередніх поколінь, а формуються як комплексна система прав, успішна реалізація яких значною мірою залежить від здатності суспільства виробити етичні та правові межі використання новітніх технологій та забезпечити їх доступність для різних соціальних груп [13].

До того ж, індонезійська доктрина аналогічну підтверджує, що сучасні трансформації цифрового середовища та поширення інформаційних технологій зумовлюють формування нового покоління прав людини, центральним елементом якого є право на достовірну (коректну) інформацію. На думку авторів, у сучасних умовах право на інформацію набуває якісно нового змісту, оскільки йдеться не лише про доступ до інформації, але й про обов'язок держави забезпечувати її достовірність та протидіяти поширенню дезінформації. У цьому контексті п'яте покоління прав людини розглядається як правова відповідь на виклики цифрової епохи, зокрема на поширення фейкових новин, інформаційних маніпуляцій та нових форм інформаційних конфліктів, що здатні становити загрозу для суспільної безпеки та реалізації інших фундаментальних прав людини [14].

Висновки. Аналіз сучасних тенденцій розвитку прав людини свідчить про те, що традиційні підходи до їх дослідження не завжди дозволяють належним чином охопити нові соціальні процеси, що виникають внаслідок стрімких технологічних, екологічних та біомедичних трансформацій. У цих умовах правова наука дедалі частіше стикається з необхідністю осмислення правових явищ, які ще не отримали повного нормативного закріплення, але вже формуються у практиці суспільних відносин. Саме тому застосування футурологічного підходу у дослідженні прав людини набуває особливої актуальності, оскільки дозволяє розглядати еволюцію прав людини не лише як результат історичного розвитку правових систем, але й як процес, що перебуває у постійній взаємодії з науково-технічним прогресом та глобальними соціальними змінами.

У цьому контексті футурологічний підхід виступає важливим методологічним інструментом, який дає змогу виявляти нові тенденції у розвитку прав людини та аналізувати їх у перспективному вимірі.

На відміну від суто догматичного аналізу права, що переважно зосереджується на інтерпретації існуючих правових норм, футурологічний підхід орієнтований на дослідження потенційних напрямів розвитку правових інститутів та формування концептуальних моделей їх подальшого нормативного закріплення.

Враховуючи викладене, футурологічний дискурс у дослідженні прав людини доцільно розглядати не лише як теоретичну спробу прогнозування майбутніх правових явищ, але і як важливий аналітичний інструмент сучасної правової науки. Його застосування сприяє формуванню нових концептуальних підходів до осмислення прав людини та дозволяє обґрунтувати необхідність поступового розширення їх змісту відповідно до викликів сучасної цивілізації.

Таким чином, футурологічний підхід відкриває можливості для більш системного дослідження прав людини нового покоління та формує теоретичні передумови для їх подальшої конституціоналізації та міжнародно-правового визнання в умовах глобальних трансформацій сучасного світу.

Література:

1. Vasak K. Human Rights: A Thirty-Year Struggle: The Sustained Efforts to Give Force of Law to the Universal Declaration of Human Rights. *UNESCO Courier*. 1977. Vol. 40. No. 11. P.29-32.
2. Auli R.C. Human Rights: Definition, History, and Principles. URL: https://www.hukumonline.com/klinik/a/human-rights-definition-history-and-principles-lt6540e8ff7ce48/
3. Donnelly J. Universal Human Rights in Theory and Practice. Cornell University Press, 2003. 290 p.
4. Eide A. Economic Social and Cultural Rights. Springer Netherlands, 2001 p. 804 p.
5. Alston P., Goodman R. International Human Rights. Oxford University Press,2013. 1580p.
6. Bonavides P. Curso De Direito Constitucional. Malheiros, 2008. 828 p.
7. Luño A.E.P. La tercera generación de derechos humanos. Editorial Aranzadi, 2006. 319 p.
8. Baxi U. The Future of Human Rights. 3 ed. Oxford University Press, 2012, 448 p.
9. Bobbio N. The Age of Rights. Polity Press, 1996. 168 p.
10. Jonas H. The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age. Chicago: University of Chicago Press, 1984. 263 p.
11. Rodotà S. Il diritto di avere diritti. Editori Laterza, 2012. 448 p.
12. Туряниця В.В. Гносеологія генезису та еволюції нових, четвертого і п'ятого, поколінь прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 75. Ч. 1. С.53–58.
13. Green M.C. Generations on Generations of Human Rights. URL: https://canopyforum.org/2026/01/15/generations-on-generations-of-human-rights/
14. Sholahuddin Al-Fatih, Zaka Firma Aditya. The Beginning of the Human Rights 5th Generation: A Lesson from Covid-19 Outbreak in Indonesia. Jambe Law Journal. 2024. Vol. 7 No. 1. P. 59-89.

References:

1. Vasak, K. (1977). Human rights: A thirty-year struggle: The sustained efforts to give force of law to the Universal Declaration of Human Rights. *UNESCO Courier, 40*(11), 29–32. [In English]
2. Auli, R. C. (n.d.). Human rights: Definition, history, and principles. Retrieved from https://www.hukumonline.com/klinik/a/human-rights-definition-history-and-principles-lt6540e8ff7ce48/ [In English]
3. Donnelly, J. (2003). *Universal human rights in theory and practice*. Ithaca: Cornell University Press. [In English]
4. Eide, A. (2001). *Economic, social and cultural rights*. Dordrecht: Springer Netherlands. [In English]

5. Alston, P., & Goodman, R. (2013). *International human rights*. Oxford: Oxford University Press. [In English]

6. Bonavides, P. (2008). *Curso de direito constitucional*. São Paulo: Malheiros. [In Portuguese]

7. Pérez Luño, A. E. (2006). *La tercera generación de derechos humanos*. Navarra: Editorial Aranzadi. [in Spanish]

8. Baxi, U. (2012). *The future of human rights* (3rd ed.). Oxford: Oxford University Press. [In English]

9. Bobbio, N. (1996). *The age of rights*. Cambridge: Polity Press. [In English]

10. Jonas, H. (1984). *The imperative of responsibility: In search of an ethics for the technological age*. Chicago: University of Chicago Press**.** [In English]

11. Rodotà, S. (2012). *Il diritto di avere diritti*. Roma-Bari: Laterza. [In Italian]

12. Turianytsia, V. V. (2023). Hnoseolohiia henezysu ta evoliutsii novykh, chetvertoho i piatoho, pokolin prav liudyny [Epistemology of the genesis and evolution of the new fourth and fifth generations of human rights]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pravo*, 75(1), 53–58**.** [In Ukrainian]

13. Green, M. C. (2026). Generations on generations of human rights. Retrieved from https://canopyforum.org/2026/01/15/generations-on-generations-of-human-rights/ [in English]

14. Al-Fatih, S., Aditya, Z. F. (2024). The beginning of the human rights 5th generation: A lesson from Covid-19 outbreak in Indonesia. *Jambe Law Journal*, *7*(1), 59–89. [In English]

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 347

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3307-3318

Пунда Олександр Олегович доктор юридичних наук, професор, професор кафедри права, Хмельницький Національний Університет, м. Хмельницький, https//orcid.org/0000-0002-9175-3141

ЗАХИСТ ПРАВ АВТОРІВ КОМП'ЮТЕРНИХ ПРОГРАМ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Анотація. У результаті проведеного дослідження встановлено, що комп'ютерні програми в умовах розвитку інформаційного суспільства набувають подвійної природи: вони одночасно є об'єктом авторського права та інфраструктурним елементом цифрової економіки й кіберстійкості держави. Доведено, що міжнародні стандарти охорони програм (ТРІПС, договори ВОІВ) і європейська модель, закріплена Директивою 2009/24/ЄС, формують мінімальний «каркас» гарантій майнових і немайнових прав автора, який має бути належно імплементований та забезпечений ефективними засобами правозастосування в Україні. Обґрунтовано, що ключовими викликами сучасного етапу є масштабування цифрового піратства, поширення неліцензійного програмного забезпечення у публічному й приватному секторах. Виявлено, що колективна розробка, відкриті ліцензії open source та створення коду із застосуванням ШІ розмивають традиційні критерії «авторства» й «творчого внеску», що потребує уточнення договірних конструкцій (розподіл прав, службові твори, ліцензування) та доктринального переосмислення підходів до оригінальності.

Встановлено, що належний захист прав авторів програм прямо корелює з інвестиційною привабливістю IT-ринку, розвитком стартапів і довірою до юрисдикції; тому пріоритетом є підвищення ефективності судового й позасудового захисту, зокрема шляхом спеціалізації, розвитку ADR та уніфікації практики щодо електронних доказів. Систематизовано підхід до інтероперабельності: декомпіляція/переклад коду є правомірними лише як вузький виняток за критеріями необхідності, мінімальності та добросовісності, і не можуть підривати нормальну експлуатацію програми чи законні інтереси правоволодільця. Узагальнено, що подальший розвиток правового режиму комп'ютерних програм має ґрунтуватися на балансі між стимулюванням інновацій і конкуренції та гарантуванням дієвого захисту виключних прав, з акцентом на превенцію порушень, цифрову експертизу й гармонізацію з правом ЄС. Практичним результатом дослідження є висновок про доцільність запровадження комплексного режиму правової охорони програм (авторське право, договірні механізми збереження комерційної таємниці, що підвищує запобіжний потенціал захисту та зменшує транзакційні витрати правовласників.

Ключові слова: комп'ютерні програми, захист прав авторів, інтелектуальна власність, інтероперабельност, відкриті ліцензії open source, цифрове суспільство, інформаційне суспільство, інформація.

Punda Oleksandr Olegovych Doctor in the field of Legal Science, professor, professor of the Department of Law, Khmelnytskyi National University, Khmelnytsky, https//orcid.org/0000-0002-9175-3141

PROTECTION OF THE RIGHTS OF AUTHORS OF COMPUTER PROGRAMS IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF THE INFORMATION SOCIETY: PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECTS

Abstract. The study establishes that, in the context of the development of the information society, computer programs acquire a dual nature: they simultaneously constitute objects of copyright and infrastructural elements of the digital economy and the state's cyber resilience. It is substantiated that international standards for the protection of computer programs (TRIPS, WIPO treaties) and the European model enshrined in Directive 2009/24/EC form a minimum "framework" of guarantees of the author's economic and moral rights, which must be properly implemented and ensured through effective enforcement mechanisms in Ukraine. It is argued that the key challenges of the current stage include the expansion of digital piracy and the widespread use of unlicensed software in both the public and private sectors.

The research reveals that collaborative development, open source licenses, and the creation of code through the use of artificial intelligence blur the traditional criteria of "authorship" and "creative contribution," thus requiring clarification of contractual structures (allocation of rights, works made for hire, licensing) and a doctrinal reconsideration of approaches to originality. It is established that the proper protection of authors' rights in computer programs directly correlates with the investment attractiveness of the IT market, the development of startups, and trust in the jurisdiction; therefore, a priority lies in enhancing the effectiveness of judicial and extrajudicial protection, in particular through specialization, the development of ADR mechanisms, and the unification of practices concerning electronic evidence.

An approach to interoperability is systematized: decompilation/translation of code is lawful only as a narrow exception based on the criteria of necessity, proportionality, and good faith, and may not undermine the normal exploitation of the program or the legitimate interests of the right holder. It is generalized that the further development of the legal regime of computer programs should be based on a balance between stimulating innovation and competition and ensuring effective protection of exclusive rights, with an emphasis on prevention of infringements, digital expertise, and harmonization with EU law. The practical outcome of the study is the conclusion that it is advisable to introduce a comprehensive regime of legal protection for computer programs (copyright and contractual mechanisms for the protection of trade

secrets), which enhances the preventive potential of protection and reduces transaction costs for right holders.

Keywords: computer programs, protection of authors' rights, intellectual property, interoperability, open source licenses, digital society, information society, information.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційного суспільства, що характеризується домінуванням цифрових технологій, автоматизацією управлінських процесів, широким упровадженням штучного інтелекту та глобалізацією інформаційних потоків, зумовлює трансформацію підходів до правового регулювання об'єктів інтелектуальної власності. У цих умовах комп'ютерні програми виступають не лише як результат творчої діяльності автора, а й як стратегічний ресурс цифрової економіки, елемент критичної інформаційної інфраструктури та ключовий чинник інноваційного розвитку держави. Відтак забезпечення належного правового захисту прав авторів комп'ютерних програм набуває системоутворюючого значення для формування конкурентоспроможного цифрового середовища та гарантування інформаційної безпеки.

На міжнародному рівні охорона комп'ютерних програм як об'єктів авторського права закріплена, зокрема, у положеннях Угоди ТРІПС та договорів Всесвітньої організації інтелектуальної власності, що визначають програмне забезпечення як літературний твір у розумінні авторського права. У праві Європейського Союзу відповідні стандарти встановлені Директивою 2009/24/ЄС про правову охорону комп'ютерних програм, яка гармонізує підходи до визначення обсягу майнових і немайнових прав авторів, а також передбачає особливості декомпіляції та резервного копіювання [1]. В умовах євроінтеграційного курсу України імплементація зазначених стандартів та забезпечення їх ефективного застосування є одним із ключових завдань національної правової політики.

Актуальність дослідження зумовлюється також зростанням масштабів цифрового піратства, несанкціонованого копіювання програмного забезпечення, використанням неліцензійних продуктів у публічному та приватному секторах, а також складністю доведення факту порушення прав у мережевому середовищі. Особливого значення набувають проблеми визначення авторства в умовах колективної розробки програм, використання відкритого програмного коду (open source), а також створення програм із застосуванням технологій штучного інтелекту. Це потребує поглибленого теоретико-правового аналізу співвідношення традиційних концепцій авторського права з новітніми технологічними реаліями.

Крім того, комп'ютерні програми дедалі частіше виступають об'єктом інвестиційних правовідносин, зокрема у сфері стартап-проєктів, оборонних технологій, фінансових сервісів та електронного урядування. Належний захист прав авторів є передумовою залучення інвестицій, розвитку IT-індустрії та

формування довіри до юрисдикції держави як до надійного партнера у сфері цифрового бізнесу. У цьому контексті питання ефективності механізмів судового та позасудового захисту, включаючи спеціалізовані судові інституції та альтернативні способи вирішення спорів, набувають особливої ваги.

В умовах воєнного стану та зростання кіберзагроз значення програмного забезпечення як елементу національної безпеки істотно посилюється. Захист прав авторів комп'ютерних програм повинен поєднуватися з інтересами держави щодо забезпечення стабільного функціонування критичної інфраструктури, захисту персональних даних та протидії інформаційним атакам. Такий комплексний підхід вимагає міждисциплінарного аналізу, що поєднує норми авторського права, інформаційного права, законодавства у сфері кібербезпеки та національної безпеки.

Дослідження проблематики захисту прав авторів комп'ютерних програм в умовах розвитку інформаційного суспільства є актуальним як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Воно спрямоване на вдосконалення правового механізму охорони інтелектуальної власності, гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами та формування ефективної моделі правового регулювання цифрових відносин, що відповідає викликам сучасного етапу розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема захисту прав авторів комп'ютерних програм в умовах розвитку інформаційного суспільства лише набуває своєї актуальності та стає предметом численних наукових досліджень.

Водночас, у працях багатьох вітчизняних науковців закладено доктринальні принципи захисту прав авторів комп'ютерних програм в умовах розвитку інформаційного суспільства. До таких необхідно віднести праці А.І. Данилюка [2], К. В. Єфремова [3], М. А Покотинського [4], А.В. Ходоша [5] та інших вчених.

Мета статті – дослідження доктринальних та прикладних аспектів питання захисту прав авторів комп'ютерних програм в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку інформаційного суспільства характеризується якісною трансформацією соціально-економічних відносин під впливом цифрових технологій. Ця трансформація охоплює не лише технологічні процеси, а й зміну моделей комунікації, управління та економічної взаємодії. Вона супроводжується формуванням нових інституційних механізмів регулювання цифрового середовища. У результаті відбувається переосмислення ролі держави, бізнесу та громадянського суспільства в умовах цифрової реальності.

Інформація та знання набувають статусу ключового стратегічного ресурсу, що визначає конкурентоспроможність держав і суб'єктів господарювання. Вартість інтелектуальних активів дедалі перевищує вартість матеріальних ресурсів у структурі національного багатства. Формується економіка, заснована

на даних, інноваціях і цифрових сервісах. Це зумовлює необхідність посилення правового режиму охорони результатів інтелектуальної діяльності.

Варто зазначити, що авторське право захищає комп'ютерні програми від їх загального відтворення та копіювання вихідного чи об'єктного кодів. Для отримання такої охорони не обов'язкова реєстрація авторства, важливим є лише сам факт створення комп'ютерної програми. При цьому, авторсько-правова охорона буде надаватися комп'ютерній програмі, створеній на території однієї з країн-учасниць Бернської конвенції, також на території усіх інших країн-учасниць. Таким чином, основною перевагою авторського права є його доступність та універсальність [5, с.206].

У цьому ж контексті М. А. Покотинський справедливо наголошує форма комп'ютерної програми як об'єкта авторського права, за європейською практикою, включає до себе не тільки вихідний (об'єктний) код, але й ознаки того, що конкретна програма містить у собі певні інструкції (здатна керувати роботою машини) [4, с.83].

Цифровізація пронизує всі сфери суспільного життя — від публічного управління до оборонного сектору. Упровадження електронних сервісів змінює характер адміністративних процедур та підвищує їхню прозорість. У сфері безпеки цифрові технології забезпечують оперативність прийняття рішень і координацію між інституціями. Така універсальність цифровізації формує нову парадигму функціонування державного механізму. Поширення технологій штучного інтелекту змінює підходи до створення, обробки та використання інформації. Алгоритмічні системи здатні автономно генерувати контент, аналізувати великі масиви даних і приймати управлінські рішення. Це породжує дискусії щодо правового статусу результатів діяльності таких систем. Водночас виникає потреба визначення меж відповідальності за їх функціонування.

Глобалізація інформаційних потоків формує єдиний цифровий простір, у якому національні кордони втрачають традиційне значення. Транснаціональні платформи стають провідними суб'єктами економічної та соціальної взаємодії. Держава стикається з викликом забезпечення юрисдикційного контролю в мережевому середовищі. Це актуалізує питання міжнародної правової координації та гармонізації стандартів. Паралельно посилюється роль кіберпростору як окремого виміру реалізації публічної влади та економічної діяльності.

Кіберпростір стає інфраструктурною основою функціонування банківських систем, енергетики, транспорту та оборони. Будь-які порушення його стабільності мають системний характер. Саме тому захист цифрових ресурсів набуває стратегічного значення.

Електронне урядування трансформує модель взаємодії держави і громадянина, забезпечуючи новий рівень прозорості та доступності послуг.

Запровадження цифрових реєстрів та онлайн-платформ мінімізує бюрократичні бар'єри. Громадяни отримують можливість оперативної участі у процесах прийняття рішень. Це сприяє зміцненню принципів відкритості та

підзвітності влади. Розвиток хмарних технологій і великих даних створює умови для масштабного накопичення та аналітичної обробки інформації. Організації отримують інструменти прогнозування соціально-економічних процесів.

Водночас концентрація даних підвищує ризики їх несанкціонованого використання. Це вимагає удосконалення режимів захисту інформації та персональних даних.

Водночас зростає вразливість інформаційних систем до кіберзагроз і зовнішніх втручань. Кібератаки стають інструментом гібридного впливу на держави. Порушення функціонування цифрової інфраструктури може призвести до масштабних економічних і соціальних наслідків. У таких умовах превентивні механізми кіберзахисту набувають пріоритетного значення. Інформаційна безпека стає складовою національної безпеки та стратегічного планування державної політики. Доктринальні документи дедалі частіше визначають цифровий вимір як окремий напрям безпекової політики. Забезпечення стійкості інформаційних систем інтегрується у систему оборонного планування. Це свідчить про інституціоналізацію цифрової безпеки на державному рівні.

Цифрова економіка формує нові ринки, зокрема у сфері програмного забезпечення, цифрових платформ та фінтех-рішень. Виникають нові моделі монетизації інтелектуального продукту. Стартап-екосистеми стають осередками інноваційного розвитку. У результаті трансформується традиційна структура господарських відносин. Поширення моделей відкритого коду та спільної розробки продуктів трансформує традиційні підходи до інтелектуальної власності. Формується культура колективної творчості та мережевої співпраці. Разом із тим виникають питання ліцензування та розподілу прав між учасниками розробки. Це потребує уточнення правових механізмів регулювання відповідних відносин.

Одночасно виникає потреба у вдосконаленні механізмів правового регулювання цифрових активів. Цифрові об’єкти не завжди вписуються у класичні конструкції цивільного права. Законодавство має враховувати специфіку їх нематеріальної природи та трансграничності. Тому особливого значення набуває розробка спеціальних правових режимів. Цифрова трансформація змінює структуру зайнятості та характер трудових відносин. Поширюються гіг-економіка та проєктні форми співпраці. Зменшується частка традиційної зайнятості у виробничому секторі. Це вимагає адаптації трудового законодавства до нових реалій.

Розвиток дистанційних форм роботи та освіти розширює можливості доступу до знань і професійної реалізації. Географічні обмеження втрачають визначальне значення. Освітні платформи забезпечують інтеграцію до глобального академічного простору. Водночас актуалізується питання забезпечення якості цифрової освіти. Інформаційне суспільство сприяє формуванню мережевих спільнот, що впливають на політичні та соціальні процеси. Соціальні мережі стають каналом мобілізації громадянської активності. Паралельно

виникають ризики поширення дезінформації. Це потребує балансу між свободою слова та механізмами відповідальності.

Зростає значення персональних даних як економічного ресурсу та об'єкта правового захисту. Дані стають основою бізнес-моделей цифрових компаній. Їх обробка повинна відповідати принципам законності та пропорційності. Відтак посилюється роль інститутів захисту приватності. Підвищується роль алгоритмічного управління та автоматизованих рішень у сфері державного адміністрування. Рішення, прийняті на основі алгоритмів, впливають на права та обов'язки громадян. Це вимагає забезпечення прозорості та підконтрольності алгоритмічних систем. Правове регулювання має гарантувати недискримінаційний характер таких рішень. Водночас актуалізується проблема етичного регулювання цифрових технологій.

Питання відповідальності за наслідки автомати-зованих рішень набуває особливої гостроти. Формуються міжнародні стандарти етичного використання штучного інтелекту. Це свідчить про необхідність інтеграції правових і моральних критеріїв регулювання.

Сучасний етап характеризується високою швидкістю технологічних змін, що випереджають адаптацію правових механізмів. Законодавство часто реагує постфактум на нові явища. Виникає ризик нормативної невизначеності. Тому актуальним є запровадження принципів гнучкого регулювання.

Це обумовлює необхідність гнучкого та прогностичного підходу до формування нормативної бази. Держава повинна використовувати інструменти стратегічного планування. Регуляторна політика має враховувати довгострокові технологічні тренди. Такий підхід забезпечує стабільність правового середовища. Зростає потреба в міжнародній координації правових стандартів у цифровій сфері. Трансграничний характер цифрових послуг вимагає узгоджених правил. Міжнародні організації відіграють важливу роль у виробленні спільних принципів. Це сприяє формуванню глобальної цифрової правової архітектури.

Цифрова інтеграція держав до наднаціональних об'єднань передбачає гармонізацію інформаційного законодавства. Участь у таких об'єднаннях вимагає приведення національних норм у відповідність до міжнародних стандартів. Це стимулює модернізацію правової системи. Гармонізація сприяє підвищенню рівня правової визначеності. В умовах воєнних і гібридних загроз інформаційний простір перетворюється на арену стратегічного протиборства. Інформаційні операції стають складовою сучасних конфліктів. Кібербезпека інтегрується у систему оборонного планування. Це підтверджує зростання ролі цифрового виміру у національній безпеці.

Таким чином, сучасний етап розвитку інформаційного суспільства поєднує інноваційний потенціал цифрових технологій із комплексом нових правових, безпекових і соціальних викликів, що потребують системного наукового осмислення. Ці процеси вимагають міждисциплінарного підходу до їх аналізу. Розробка ефективних правових механізмів стає необхідною умовою сталого

розвитку. Саме тому дослідження цифрових трансформацій набуває пріоритетного значення у сучасній правовій науці.

Поширення високошвидкісного інтернету та глобальних цифрових платформ значно спростило незаконне розповсюдження програмних продуктів. Відсутність ефективних механізмів контролю за обігом цифрового контенту ускладнює забезпечення належного рівня правової охорони. Цифрове піратство набуває транснаціонального характеру, що створює труднощі для визначення юрисдикції та застосування національного законодавства. Внаслідок цього правовласники часто стикаються з проблемами реального відшкодування завданих збитків.

Особливої гостроти набуває проблема використання неліцензійного програмного забезпечення в діяльності суб'єктів господарювання. Така практика негативно впливає на інвестиційний клімат і підриває довіру до правового середовища держави. У публічному секторі застосування нелегального програмного забезпечення може створювати ризики для інформаційної безпеки та функціонування критичної інфраструктури. Крім того, це суперечить принципам належного врядування та законності у діяльності органів влади. Відтак постає необхідність посилення механізмів контролю та відповідальності у цій сфері.

А.В. Ходош справедливо наголошує, що дійсно ефективного захисту від потенційних правопорушень комп'ютерна програма може отримати лише у разі запровадження комплексного режиму її правової охорони. Тобто, національне законодавство повинно прямо передбачати можливість застосування до комп'ютерних програм різних форм правової охорони, визначаючи одночасно з цим чіткі критерії та умови кожної з них [5, с.208].

Складність доведення факту порушення прав у цифровому середовищі пов'язана з анонімністю користувачів та швидкістю розповсюдження інформації. Технічні можливості приховування IP-адрес, використання VPN-сервісів і розміщення серверів у різних юрисдикціях ускладнюють ідентифікацію правопорушників. Доказова база у справах про порушення авторських прав на комп'ютерні програми потребує залучення спеціальних знань та цифрової експертизи.

Судова практика в цій категорії справ залишається неоднорідною, що знижує рівень правової визначеності. Це зумовлює необхідність удосконалення процесуальних механізмів фіксації та оцінки електронних доказів.

Особливого значення набувають проблеми визначення авторства в умовах колективної розробки програм. Сучасні програмні продукти часто створюються великими командами розробників, що працюють у різних країнах. Визначення обсягу прав кожного учасника та розподіл майнових прав потребують чітких договірних механізмів. Водночас відсутність належного документального оформлення може призводити до корпоративних конфліктів. Це актуалізує роль договірного регулювання у сфері IT-індустрії.

Використання відкритого програмного коду (open source) створює додаткові правові виклики. Ліцензії відкритого коду передбачають специфічні умови використання, модифікації та розповсюдження програм. Невиконання таких умов може призводити до порушення авторських прав та судових спорів. Разом із тим open source є важливим чинником інноваційного розвитку та технологічної співпраці. Отже, необхідним є формування збалансованого підходу до правового регулювання відповідних відносин.

Створення програм із застосуванням технологій штучного інтелекту ставить під сумнів традиційні уявлення про суб'єкта авторського права. Алгоритми можуть генерувати програмний код без безпосереднього творчого втручання людини. Це породжує питання щодо можливості визнання таких результатів об'єктами авторського права. Виникає потреба визначення ролі розробника алгоритму, користувача системи та власника програмної платформи. Така ситуація потребує комплексного теоретико-правового осмислення.

Традиційні концепції авторського права ґрунтуються на персоніфікованому розумінні творчості. Однак цифрові технології розмивають межі між автором, співавтором і технічним засобом створення продукту. Це вимагає перегляду доктринальних підходів до критеріїв оригінальності та творчого внеску. Водночас необхідно зберегти баланс між інтересами правовласників і суспільства. Саме тому дослідження співвідношення класичних правових конструкцій із новітніми технологічними реаліями набуває принципового значення для розвитку сучасної правової науки.

Не менш важливим для сучасного світу виступає забезпечення уніфікації (інтероперабельності) комп'ютерного програмного середовища.

Несанкціоновані відтворення, переклад, адаптація або трансформація форми коду, в якій копію комп'ютерної програми було надано, становлять порушення виключних майнових прав автора або іншого правоволодільця. Такі дії посягають на встановлений законом обсяг правомочностей щодо використання програмного продукту [1]. Виключне право охоплює можливість дозволяти або забороняти будь-яке копіювання та модифікацію коду незалежно від технічного способу їх здійснення. Порушення може мати місце як у формі повного копіювання програми, так і у формі часткового відтворення її суттєвих елементів. Юридична кваліфікація відповідних дій не залежить від того, чи було отримано прибуток від неправомірного використання. Достатнім є сам факт втручання у сферу виключних прав без належного дозволу [1].

Водночас розвиток цифрових технологій і складність сучасних інформаційних систем зумовлюють необхідність передбачення певних винятків із загального правила охорони. Тим не менше, можуть існувати обставини, коли відтворення коду та переклад його форми є абсолютно необхідними для отримання інформації, потрібної для досягнення інтероперабельності незалежно створеної програми з іншими програмами. Інтероперабельність розуміється як здатність різних програмних продуктів взаємодіяти та обмінюватися даними з

метою виконання визначених функцій. Без доступу до певних технічних параметрів або інтерфейсів така взаємодія може бути неможливою. Отже, обмежене втручання у програмний код може бути обумовлене виключно технічною необхідністю.

Законодавче закріплення такого винятку спрямоване на запобігання монополізації ринку програмного забезпечення. Якщо правоволоділець повністю контролює доступ до інформації, необхідної для сумісності, це може створити бар'єри для інновацій. Надмірна ізоляція програмних продуктів суперечить принципам добросовісної конкуренції. Тому право повинно забезпечувати баланс між охороною інтелектуальної власності та потребами розвитку технологій. Саме в цьому контексті інститут декомпіляції набуває правового значення.

Необхідно вважати, що лише за таких обмежених і чітко визначених обставин виконання дій із відтворення та перекладу є правомірним. Такі дії можуть здійснюватися особою, яка має законне право на використання відповідної копії програми. Вони також можуть виконуватися іншою особою від її імені за умови дотримання встановлених вимог. Ключовою передумовою є відсутність альтернативних способів отримання необхідної інформації. Крім того, обсяг відтворення має бути мінімально необхідним для досягнення мети інтероперабельності.

Правомірність відповідних дій зумовлюється також дотриманням принципу добросовісності. Отримана в результаті декомпіляції інформація не може використовуватися для створення програми, що за своєю суттю є копією оригіналу.

Вона не повинна передаватися третім особам, якщо це не обумовлено досягненням інтероперабельності. Забороняється використання такої інформації з метою завдання шкоди правоволоділцю. Таким чином, межі винятку мають вузький і функціональний характер.

Ціль цього винятку полягає в тому, щоб уможливити з'єднання всіх компонентів комп'ютерної системи, у тому числі компонентів різних виробників, для забезпечення їхньої спільної роботи. Сучасні інформаційні системи є складними багаторівневими структурами, що складаються з апаратного та програмного забезпечення різного походження. Забезпечення їхньої сумісності є необхідною умовою ефективного функціонування цифрової інфраструктури. Інтероперабельність сприяє розвитку відкритих стандартів і підвищує рівень конкуренції на ринку. У результаті виграє кінцевий користувач, який отримує ширший вибір продуктів і послуг.

Разом із тим такий виняток із виключних прав автора не може тлумачитися розширено. Його застосування повинно бути суворо обмеженим межами, визначеними законом. Він не може використовуватися у спосіб, що завдає шкоди законним інтересам правоволоділця. Також недопустимим є використання винятку, яке суперечить нормальній експлуатації програми. Критерій

«нормальної експлуатації» передбачає збереження економічної цінності та комерційного потенціалу програмного продукту.

Таким чином, правове регулювання інтероперабельності відображає компроміс між двома фундаментальними засадами. З одного боку, воно гарантує належний рівень охорони інтелектуальної власності. З іншого боку, воно забезпечує технологічний розвиток і свободу конкуренції. Дотримання цього балансу є передумовою сталого функціонування цифрового ринку. У кінцевому підсумку такий підхід сприяє гармонійному поєднанню інтересів авторів, розробників, користувачів і суспільства в цілому.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що комп'ютерні програми в умовах розвитку інформаційного суспільства набувають подвійної природи: вони одночасно є об'єктом авторського права та інфраструктурним елементом цифрової економіки й кіберстійкості держави. Доведено, що міжнародні стандарти охорони програм (ТРІПС, договори ВОІВ) і європейська модель, закріплена Директивою 2009/24/ЄС, формують мінімальний «каркас» гарантій майнових і немайнових прав автора, який має бути належно імплементований та забезпечений ефективними засобами правозастосування в Україні.

Обґрунтовано, що ключовими викликами сучасного етапу є масштабування цифрового піратства, поширення неліцензійного програмного забезпечення у публічному й приватному секторах. Виявлено, що колективна розробка, відкриті ліцензії open source та створення коду із застосуванням ШІ розмивають традиційні критерії «авторства» й «творчого внеску», що потребує уточнення договірних конструкцій (розподіл прав, службові твори, ліцензування) та доктринального переосмислення підходів до оригінальності.

Встановлено, що належний захист прав авторів програм прямо корелює з інвестиційною привабливістю IT-ринку, розвитком стартапів і довірою до юрисдикції; тому пріоритетом є підвищення ефективності судового й позасудового захисту, зокрема шляхом спеціалізації, розвитку ADR та уніфікації практики щодо електронних доказів. Систематизовано підхід до інтероперабельності: декомпіляція/переклад коду є правомірними лише як вузький виняток за критеріями необхідності, мінімальності та добросовісності, і не можуть підривати нормальну експлуатацію програми чи законні інтереси правоволодільця. Узагальнено, що подальший розвиток правового режиму комп'ютерних програм має ґрунтуватися на балансі між стимулюванням інновацій і конкуренції та гарантуванням дієвого захисту виключних прав, з акцентом на превенцію порушень, цифрову експертизу й гармонізацію з правом ЄС.

Практичним результатом дослідження є висновок про доцільність запровадження комплексного режиму правової охорони програм (авторське право, договірні механізми збереження комерційної таємниці, що підвищує запобіжний потенціал захисту та зменшує транзакційні витрати правовласників.

Література:

1. Директива Європейського Парламенту та Ради від 23 квітня 2009 року про правовий захист комп'ютерних програм. URL: http://data.europa.eu/eli/dir/2009/24/oj (дата звернення: 17.02.2026).

2. Данилюк А.І. Цивільно-правовий захист суб'єктивних цивільних прав інтелектуальної власності судом: дис. ... к.ю.н.: 12.00.03; Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності Національної академії правових наук України. Київ, 2016. 256 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0416U004349/ (дата звернення: 17.02.2026).

3. Єфремова К. В. Правова природа комп'ютерної програми як об'єкту інноваційних відносин Актуальні питання інноваційного розвитку. 2012. № 2. С. 24–29.

4. Покотинський М. А. Міжнародні стандарти захисту прав авторів комп'ютерних програм у цивільному судочинстві. *Право і суспільство*. 2024. № 3. С. 78-84. URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/3_2024/15.pdf. (дата звернення: 17.02.2026).

5. Ходош А.В. Режим правової охорони комп'ютерних програм: національний та міжнародний досвід. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 3. С. 205–208. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/46.pdf (дата звернення: 17.02.2026).

References:

1. Danyliuk, A. I. (2016). Tsyvilno-pravovyi zakhyst subiektyvnykh tsyvilnykh prav intelektualnoi vlasnosti sudom [Civil law protection of subjective civil intellectual property rights by a court] (Doctoral dissertation, Scientific Research Institute of Intellectual Property of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine). Retrieved from. https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0416U004349/. [in Ukrainian].

2. Directive 2009/24/EC of the European Parliament and of the Council of 23 April 2009 on the legal protection of computer programs. (2009). Retrieved from. http://data.europa.eu/eli/dir/2009/24/oj. [in Ukrainian].

3. Yefremova, K. V. (2012). Pravova pryroda kompiuternoi prohramy yak obiektu innovatsiinykh vidnosyn [The legal nature of a computer program as an object of innovative relations]. *Aktualni pytannia innovatsiinoho rozvytku*, (2), 24–29. [in Ukrainian].

4. Khodosh, A. V. (2023). Rezhym pravovoi okhorony kompiuternykh prohram: natsionalnyi ta mizhnarodnyi dosvid [The regime of legal protection of computer programs: National and international experience]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, (3), 205–208. Retrieved from. http://www.lsej.org.ua/3_2023/46.pdf. [in Ukrainian].

5. Pokotynskyi, M. A. (2024). Mizhnarodni standarty zakhystu prav avtoriv kompiuternykh prohram u tsyvilnomu sudochynstvi [International standards for the protection of authors' rights to computer programs in civil proceedings]. *Pravo i suspilstvo*, (3), 78–84. Retrieved from. https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2024/3_2024/15.pdf. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 341.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3319-3329

Саракуца Марія Олександрівна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та правосуддя Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-6087-9692

Пілюк Суліко Валеріївна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та правосуддя Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, м. Одеса, https://orcid.org/0000-0001-5419-024X

НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ В ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Анотація. Статтю присвячено правовому аналізу сутності принципу рівності та його місця в правовій системі Європейського Союзу. Зазначено, що рівність на сьогодні є не тільки загальним принципом права ЄС, але й однією з основних його цінностей та цілей. Висвітлено положення засновницьких договорів та Хартії ЄС про основні права 2000 року, в яких відображений зазначений принцип, проаналізовано його особливості, порівняно з традиційним розумінням концепції рівності.

Розглянуто співвідношення принципу рівності та недискримінації в праві ЄС, досліджено виділення поняття прямої та непрямої дискримінації в рішеннях Європейського суду справедливості та подальшому закріпленню її в положення засновницьких договорів та джерелах вторинного права Європейського Союзу. Окрему увагу приділено регулюванню різних аспектів принципу рівності в директивах Європейського Союзу, зокрема в Директиві Ради 2000/43/ЄС про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження; Директиві Ради 2000/78/ЄС, яка встановлює загальні рамки рівного ставлення у сфері зайнятості і професійної діяльності; Директиві Європейського парламенту та Ради 2006/54/ЕС про реалізацію принципу рівних можливостей та рівного ставлення чоловіків і жінок у сфері праці та професії. Проаналізовані сутність зазначених директив та їх відмінності.

Окрім цього, в статті висвітлено нову Директиву ЄС 2023/970, яка повинна остаточно вступити в силу в червні 2026 року. Зазначено, що ця директива впроваджує нові правила щодо прозорості оплати праці для подолання гендерного розриву, проаналізовані її основні новели в регулюванні забезпечення рівності жінок та чоловіків у питаннях оплати їх праці.

У завершальній частині статті автори формулюють основні висновки дослідження.

Ключові слова: принцип рівності, право Європейського Союзу, дискримінація, вторинне законодавство, Директива 2023/970

Sarakutsa Mariia Oleksandrivna PhD in Law, Associate Professor, Odessa I. I. Mechnikov National University, The Department of Constitutional Law and Justice, Odesa, https://orcid.org/0000-0001-6087-9692

Piliuk Suliko Valeriivna PhD in Law, Associate Professor, Odessa I. I. Mechnikov National University, The Department of Constitutional Law and Justice, Odesa, https://orcid.org/0000-0001-5419-024X

NORMATIVE ENSHRINEMENT OF THE PRINCIPLE OF EQUALITY IN EUROPEAN UNION LAW

Abstract. The article is devoted to the legal analysis of the essence of the principle of equality and its place in the legal system of the European Union. It is noted that equality is today not only a general principle of EU law, but also one of its main values and goals. The provisions of the founding treaties and the EU Charter of Fundamental Rights of 2000, which reflect the specified principle, are highlighted, and its features are analyzed, compared with the traditional understanding of the concept of equality.

The correlation of the principle of equality and non-discrimination in EU law is considered, the separation of the concepts of direct and indirect discrimination in the decisions of the European Court of Justice and its further consolidation in the provisions of the founding treaties and sources of secondary law of the European Union are investigated. Special attention is paid to the regulation of various aspects of the principle of equality in the directives of the European Union, in particular in Council Directive 2000/43/EC implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin; Council Directive 2000/78/EC of establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation; Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation. The essence of the above directives and their differences are analyzed.

In addition, the article highlights the new EU Directive 2023/970, which should finally enter into force in June 2026. It is noted that this directive introduces new rules on pay transparency to overcome the gender gap, and its main novelties in regulating the provision of equality between women and men in matters of pay are analyzed.

In the final part of the article, the authors formulate the main conclusions of the study.

Keywords: principle of equality, European Union law, discrimination, secondary legislation, EU Directive 2023/970.

Постановка проблеми. Принципи, що встановлюють правовий статус людини, займають в праві Європейського Союзу особливе місце. У процесі еволюції європейського права вони були поступово інтегровані до його системи в процесі правотворчої діяльності Європейського суду справедливості.

Характерною рисою системи зазначених принципів є її універсальний характер. На відміну від норм, що регулюють інститут громадянства, принципи правового статусу людини поширюють свою дію на всіх осіб, які перебувають на території Європейського Союзу, незалежно від наявності чи відсутності у них громадянства держав-членів.

Особливе місце серед зазначених принципів обіймає принцип рівності. В контексті євроінтеграції України, з'ясування змісту принципу рівності та аналіз його закріплення у первинному та вторинному праві ЄС, сприятиме забезпеченню більш ефективної імплементації основних acquis ЄС у правову систему нашої країни.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Регулюванню принципів рівності та недискримінації в європейському праві присвятили свої праці такі науковці, як Галан В., Мотиль В., Муравйов В., Рим О., Ткаченко В. та інші. Разом з тим, зазначені дослідники зосереджували свою увагу більше на судовій практиці Суду ЄС та ЄСПЛ, в той час, як нормативне закріплення зазначених принципів, особливо в актах вторинного права ЄС, залишається малодослідженим та потребує більшого освітлення. Крім того, в науковій літературі відсутній аналіз нової Директиви ЄС 2023/970, яка вносить в європейське регулювання принципу рівності певні зміни.

Постановка завдання. Метою статті є правовий аналіз сутності принципу рівності та недискримінації, а також їх нормативного закріплення в праві Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. На початку розвитку європейської інтеграції у праві Європейських Співтовариств принцип рівності застосовувався фрагментарно в сфері функціонування внутрішнього ринку та права конкуренції. Завдяки відповідній судовій практиці Європейського суду справедливості цей принцип набув більш широкого застосування, а згодом був нормативно закріплений в установчих договорах Європейського Союзу та Хартії ЄС про основоположні права 2000 року.

Остаточне самостійне визначення в установчих актах Союзу наднаціональний вимір принципу рівності отримав після внесення відповідних змін Лісабонським договором 2007 року. Так, відповідно до статті 9 Договору про Європейський Союз (далі - ДЄС), «Союз у своїй діяльності дотримується принципу рівності громадян, забезпечуючи їм однакову увагу з боку своїх інститутів, органів і установ». [1]

Як бачимо, ця норма має загальний характер. Конкретизація цього принципу стосовно рівності чоловіків та жінок знайшла своє відображення в декількох статтях установчих договорів. Зокрема, у ст. 8 Договору про функціонування ЄС (далі - ДФЄС) зазначено: «У своїй діяльності Союз спрямовується на усунення нерівностей та сприяння рівності жінок та чоловіків» Ст. 157 ДФЄС встановлює, що «кожна держава-член забезпечує застосування принципу рівної оплати працівникам чоловічої та жіночої статі за однакову роботу або роботу, що має однакову вартість». [2]

Важливість принципу рівності підтверджується включенням його до системи цінностей Європейського Союзу, які відображають фундаментальні моральні основи європейської цивілізації. Категорія «цінності» є відносно новим правовим поняттям у праві ЄС і вперше була нормативно закріплена в преамбулі Хартії ЄС про основоположні права, а згодом - у положеннях Лісабонського договору.

Так, Ст. 2 ДЄС в редакції Лісабонського договору зазначає, що «Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин.

Ці цінності є спільними для всіх держав-членів у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків» [1]. Визначальне значення цінностей у праві Європейського Союзу підтверджується також положеннями статті 3 ДЄС, у якій вони закріплюються як одна з основних цілей діяльності Союзу. Водночас дотримання цінностей ЄС виступає необхідною умовою приєднання нових держав до цього об’єднання, а також є визначальним чинником у зовнішніх відносинах Європейського Союзу з іншими країнами світу.

Зокрема, стаття 2 Угода про асоціацію між Україною та ЄС встановлює обов’язок поваги до демократичних принципів і цінностей, прав людини та принципу верховенства права. [3]

Спеціалізованим актом права ЄС, присвяченим регулюванню прав та свобод людини, є Хартія ЄС про основоположні права 2000 року. Юридичні особливості Хартії полягають в тому, що за своєю правовою силою вона прирівнюється до установчих договорів (джерел первинного права) ЄС і в той же час залишається самостійним джерелом міжнародного права, а також частково поширює свою дію на сферу конституційного права.

Усі аспекти рівності, що захищаються та гарантуються правом Європейського Союзу, деталізовані в Розділі III «Рівність» Хартії ЄС. Так, в ст. 20 зазначена рівність перед законом, ст. 21 забороняє дискримінацію, ст. 23 закріпляє принцип рівності між жінками та чоловіками, відповідно до якого рівноправність має бути забезпечена в усіх сферах суспільного життя, зокрема у галузі зайнятості, трудової діяльності та оплати праці. Крім того, Хартія містить норми, спрямовані на гарантування прав окремих соціально вразливих груп,

зокрема прав дітей (ст. 24), прав осіб похилого віку (ст. 25), а також прав осіб з фізичними та розумовими порушеннями (ст. 26). [4]

Особливістю закріплення принципу рівності в Хартії ЄС є його широке тлумачення: Хартія виходить за межі його суто юридичного розуміння - рівність перед законом (судом у країнах англо-санксонської правової сім'ї) та розглядає його також у площині соціальної рівності, що передбачає рівне ставлення до осіб незалежно від належності до певної соціальної групи. Йдеться, зокрема, про заборону дискримінації за ознаками статі, раси, кольору шкіри, етнічного чи соціального походження, мови, релігії або переконань, політичних чи інших поглядів, належності до національної меншини, майнового стану, наявності інвалідності, віку або сексуальної орієнтації (п. 1 ст. 21). Такий підхід істотно відрізняється від положень низки інших міжнародно-правових актів у сфері прав людини, у яких акцент традиційно робився переважно на юридичному вимірі принципу рівності, без належного урахування його соціальних та політичних аспектів.

Окрім цього, принцип рівності трактується і в політичному вимірі, тобто як рівність осіб незалежно від їхньої національної належності та громадянства. Необхідно зазначити, що принцип політичної рівності в праві Європейського Союзу реалізується з певними обмеженнями. Зокрема, активне та пасивне виборче право, яким наділені громадяни ЄС, поширюється лише на вибори до Європейського парламенту та на вибори до органів муніципальної влади в державі проживання. Водночас право участі у формуванні органів державної влади на національному рівні зберігається виключно за громадянами відповідної держави-члена. Таким чином, принцип політичної рівності в межах Європейського Союзу передбачає надання додаткових політичних прав саме громадянам ЄС і не поширюється в повному обсязі на громадян третіх країн.

У праві Європейського Союзу принцип рівності розглядається як невід'ємно пов'язаний із принципом недискримінації. При цьому право ЄС встановлює заборону як прямої, так і непрямої дискримінації, незалежно від форми чи способу її прояву. Основу для зазначеного поділу поклало історичне рішення Європейського суду справедливості у справі 43/75 G. Defrenne v Sabena, в якому він вперше виділив окремо пряму та непряму дискримінацію. [5]

Такий підхід Суд обґрунтував наявністю порушення критеріїв, прямо встановлених законодавством для кваліфікації прямої дискримінації. Водночас непряму дискримінацію було визначено як такі ситуації, які можуть бути виявлені шляхом звернення до більш опосередкованих і формально нейтральних ознак з урахуванням специфіки комунітарного та національного правопорядків. При цьому Суд виходив з того, що як прямі, так і непрямі дискримінаційні прояви становлять порушення права ЄС навіть у разі, якщо їх застосування призводило лише до незначної шкоди. В результаті діяльності Суду обидва види дискримінації поступово знайшли своє відображення в положеннях установчих договорів Європейського Союзу. Як вказує В.О.Галан, ці норми «можна умовно

поділити на такі, що закріплюють загальний підхід до заборони дискримінації та боротьбу з нею. До них належать ст.ст. 10, 18-19, 45 Договору про функціонування ЄС і ст. 21 Хартії основоположних прав ЄС, які є основою для відкритого складу всіх форм дискримінації, оскільки не містять у собі їхнього переліку чи то визначення, а забороняють «будь-яку»» [6, С. 145].

Загалом у праві Європейського Союзу дедалі чіткіше простежується тенденція до поступового відходу від підходу, що ґрунтується виключно на негативному обов'язку утримуватися від дискримінації. Натомість відбувається розширення змісту позитивного обов'язку держав та інституцій щодо активного сприяння забезпеченню рівності. У цьому контексті усунення дискримінації та просування рівності постають як взаємопов'язані й взаємодоповнювальні елементи єдиного правового механізму забезпечення рівноправності. [7, С.334].

Значну конкретизацію та розвиток принципи рівності та недискримінації отримали у джерелах вторинного права ЄС. Так, 29 червня 2000 року була прийнята Директива Ради 2000/43/ЄС про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження [8]. Директива 2000/43/ЄС була прийнята практично одночасно із Протоколом № 12 до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, який також стосувався заборони дискримінації. Основними завданнями Директиви стало посилення повноважень компетентних органів держав - членів ЄС у сфері запобігання та протидії проявам дискримінації за ознаками релігії, расового чи етнічного походження. Водночас Директива спрямовує держави-члени на розроблення та впровадження нормативних положень, покликаних забезпечити ефективні гарантії рівності осіб у межах національних правових систем.

Саме в тексті даної Директиви вперше отримало своє нормативне закріплення визначення прямої та непрямої дискримінації. Відповідно до п. 2 Ст. 2 Директиви, «пряма дискримінація має місце у тому випадку, коли у подібній ситуації до однієї особи ставляться, ставилися або будуть ставитися менш доброзичливо, ніж до іншої особи через різне расове або етнічне походження. Непряма дискримінація, в свою чергу, має місце в тому випадку, коли очевидно нейтральне становище, критерій або загальноприйнята практика ставлять особу, що має відмінне расове або етнічне походження, особливо невигідне становище в порівнянні з іншими особами, за винятком тих випадків, коли дане положення, критерій або загальноприйнята практика визнані об'єктивно необхідними та адекватними». [8]

Проблема встановлення непрямої дискримінації за цією Директивою полягає у складності її виявлення та доказування. І тут часто необхідно враховувати статистичні дані. Як відмічає А.Дац, «коли ЄСС та ЄСПЛ розглядають статистичні дані, які свідчать, що «представники захищеної групи зазнали непропорційно негативного впливу порівняно з іншими особами в аналогічній ситуації, вони шукають доказів того, що досить великий відсоток осіб, які зазнали негативного впливу, належить до «захищеної групи». [9, С.148]

Інший аспект принципу рівності закріплений у **Директиві Ради 2000/78/ЄС, яка** встановлює загальні рамки рівного ставлення у сфері зайнятості і професійної діяльності. Серед важливих складових цієї Директиви слід виділити заборону дискримінації за низкою різних нових підстав, включаючи інвалідність, віросповідання, а також віку і сексуальної орієнтації. Дія Директиви розповсюджується не тільки на громадян ЄС, а й на громадян третіх країн, але, відповідно до п.12, «вона не охоплює відмінностей у ставленні на підставі громадянства та не обмежує положень, які регулюють в'їзд і проживання громадян третіх країн та їх доступ до зайнятості і професійної діяльності». [10]

Хоча Директиви 2000 року містять кілька спільних положень, вони суттєво відрізняються за сферою застосування ratione materiae. Директива **2000/78/ЕС** обмежується сферою зайнятості, тоді як Директива про расову рівність також охоплює соціальний захист, включаючи соціальне забезпечення та охорону здоров'я, освіту та доступ до товарів і послуг, доступних для громадськості, таких як житло.

Після здійснення юридичного тлумачення директив Європейського Союзу про рівність 2000 року, можна виокремити чотири основні форми дискримінації, які на сьогодні становлять концептуальну основу антидискримінаційного законодавства Європейського Союзу. До таких форм належать пряма дискримінація, непряма дискримінація, переслідування, а також надання вказівок до здійснення дискримінації.

Окрім цього, всі зазначені директиви встановлюють заборону віктимізації осіб, які подають скарги на дискримінаційні дії або беруть участь у відповідних провадженнях. Обидва акти зобов'язують держави-члени впроваджувати у свої національні правові системи такі правові та інституційні механізми, які є необхідними для забезпечення ефективного захисту осіб від будь-якого несприятливого ставлення чи негативних наслідків, що можуть виникнути у відповідь на подання скарги або ініціювання процедур, спрямованих на дотримання принципу рівного ставлення. [11, С.630]

Окремою сферою, що знайшла своє широке відображення в актах вторинного права Європейського Союзу, стала рівність жінок і чоловіків. Нормативні акти ЄС детально охоплюють широке коло суспільних відносин, спрямованих на забезпечення недискримінаційного підходу за ознакою статі, Зокрема, істотну увагу приділено гарантуванню рівного ставлення у сфері соціального забезпечення, доступу до товарів і послуг, а також у контексті самозайнятості, зайнятості та професійної діяльності загалом.

Важливим напрямом правового регулювання є забезпечення прозорості та рівності оплати праці за виконання рівноцінної роботи, що розглядається як ключовий інструмент подолання гендерного розриву в оплаті праці. Важливі положення в цих аспектах містить **Директива 2006/54/ЕС.** [12] Окремий блок норм присвячено досягненню балансу між професійною діяльністю та приватним життям для батьків і опікунів, зокрема шляхом закріплення права на

різні види відпусток, у тому числі у зв'язку з народженням дитини. Крім того, вторинне право ЄС містить положення, спрямовані на запобігання та протидію насильству за гендерною ознакою, зокрема насильству щодо жінок і домашньому насильству. [13]

У сукупності ці норми формують комплексний правовий механізм, спрямований на реальне забезпечення гендерної рівності в межах європейського правового простору.

Останньою новелою європейського права у сфері забезпечення рівності жінок та чоловіків стала **Директива ЄС 2023/970, яка впроваджує** нові правила щодо прозорості оплати праці для подолання гендерного розриву. Зазначена Директива була **прийнята в 2023 році і повинна остаточно вступити в силу в червні 2026 року.** [14] Прагнучи зміцнити рівну оплату за рівну працю чоловіків та жінок шляхом попередньої прозорості та суворого забезпечення дотримання, Директива накладає ключові зобов'язання на роботодавців, включаючи розкриття інформації про діапазон оплати праці при наймі, доступ працівників до інформації про оплату праці та звітування про розрив у оплаті праці. Окрім мети скорочення гендерного розриву в оплаті праці, Директива запроваджує далекосяжну прозорість оплати праці, починаючи з етапу найму та протягом усіх трудових відносин. Вбачається, що практичний вплив виходитиме далеко за межі виключно призми «гендерної рівності».

Директива 2023/970 запроваджує нову концепцію перехресної дискримінації, яка полягає в дискримінації за поєднанням статі та інших ознак, таких як расове походження, релігія, інвалідність або вік. Ця концепція дозволяє судам та компетентним органам краще оцінювати недоліки, що виникають з кількох причин одночасно. Запровадивши такі механізми, як перенесення тягаря доказування та зобов'язання роботодавців регулярно звітувати про гендерний розрив в оплаті праці, Директива зміцнює правові інструменти для боротьби з дискримінацією. [15,С.15]

Висновки. Проведений аналіз принципу рівності та його нормативного закріплення в праві Європейського Союзу дозволяє нам дійти наступних висновків. Забезпечення рівності міститься в усіх установчих договорах ЄС. Крім того, завдяки внесенню принципу рівності в перелік цінностей Європейського Союзу, відбувся його перехід на якісно новий етап розвитку, за якого поряд із правовим виміром істотного значення набуває морально-етичний аспект.

Директиви ЄС про рівність 2000 року знаменували собою народження антидискримінаційного законодавства ЄС як самостійної сфери. Незважаючи на всі численні підводні камені, законодавство ЄС пропонує один із найвищих рівнів захисту з точки зору забезпечення рівності. Ефективний захист від дискримінації став лише більш актуальним під час численних поточних криз, а саме економічної та міграційної криз, а також відступу від верховенства права в деяких країнах.

Незважаючи на розвинене вторинне законодавство у цій галузі, Європейський Союз продовжує посилювати боротьбу з різними аспектами нерівності та дискримінації. Нова **Директива 2023/970, яка повинна вступити в дію у 2026 році,** спрямована на підвищення прозорості та рівності в оплаті праці, розширення прав і можливостей жертв дискримінації та забезпечення поступового скорочення розриву в оплаті праці між чоловіками та жінками. Передбачається, що це призведе до зміцнення позицій ЄС як світового лідера у сфері прав людини та гендерної рівності.

Література:

1. Consolidated version of the Treaty on European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT.

2. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng

3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

4. Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT

5. Case 43-75, Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena. 1976**.** URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= CELEX:61975CJ0043

6. Галан В.О. Розвиток типології дискримінації в антидискримінаційному праві Європейського Союзу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки.* 2015. Випуск 4. Том. 3. С. 144-149.

7. Рим О.М. Співвідношення принципів рівності та недискримінації у практиці Суду Європейського Союзу. *Право і суспільство. 2019.* № 4. С. 330–336.

8. Директива № 2000/43/ЄС Ради ЄС, що імплементує принцип рівного поводження з людьми, незалежно від їх расового або етнічного походження від 29.06.2000 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a65

9. Дац А. Міжнародні стандарти та європейська практика у сфері протидії дискримінації. *Актуальні проблеми правознавства.* 2 (38)/2024. С.145-150. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1898.

10. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. OJ L 303, 2.12.2000, p. 16–22 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= CELEX%3A32000L0078.

11. Belavusau U, Henrard K (2019). A Bird's Eye View on EU Anti-Discrimination Law: The Impact of the 2000 Equality Directives. *German Law Journal* 20, 614–636. URL:https://doi.org/10.1017/glj.2019.53

12. Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast), OJ L 204, 26.7.2006, p. 23–36 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006L0054.

13. Мотиль В.І. Рівність як категорія права і цінність Європейського Союзу. Український політико-правовий дискурс. 2025. 12. URL: https://doi.org/ 10.5281/zenodo.15767877

14. Directive (EU) 2023/970 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 to strengthen the application of the principle of equal pay for equal work or work of equal value

between men and women through pay transparency and enforcement mechanisms. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2023/970 /oj/eng

15. Viktor Križan. On the EU Directive no. 2023/970 on the transparency of remuneration and enforcement mechanisms and its implementation challenges into the legal order of the Slovak Republic. Radca Prawny. Zeszyty Naukowe 4 (41)/2024. P.11-21. URL: *https://ejournals.eu*

References:

1. Consolidated version of the Treaty on European Union. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT.

2. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/tfeu_2012/oj/eng

3. Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony. (Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, on the other hand). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text [in Ukrainian]

4. Charter of Fundamental Rights of the European Union. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT

5. Case 43-75, Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena. 1976. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= CELEX:61975CJ0043

6. Galan, V.O. (2015). Rozvytok typolohii dyskryminatsii v antydyskryminatsiinomu pravi Yevropeiskoho Soiuzu (Development of the typologies of discrimination in anti-discrimination European Union law). *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia Yurydychni nauky - Scientific Bulletin of Kherson State University. Legal Sciences Series*. Issue 4, Vol. 3, 144–149. [in Ukrainian]

7. Rym, O. M. (2019). Spivvidnoshennia pryntsypiv rivnosti ta nedyskryminatsii u praktytsi Sudu Yevropeiskoho Soiuzu (Correlation between the principles of equality and non-discrimination in the case law of the Court of Justice of the European Union). *Pravo i suspilstvo - Law and Society*, No. 4, 330–336. [in Ukrainian]

8. Dyrektyva № 2000/43/YeS, shcho implementuie pryntsyp rivnoho povodzhennia z liudmy, nezalezhno vid yikh rasovoho abo etnichnoho pokhodzhennia (Council Directive 2000/43/EC implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin). 29 June 2000. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a65 [in Ukrainian]

9. Dats, A. (2024). Mizhnarodni standarty ta yevropeiska praktyka u sferi protydii dyskryminatsii (International Standards and European Practice in the Field of Anti-Discrimination). *Aktualni problemy pravoznavstva - Current problems of law*, 2(38), 145–150. [in Ukrainian]

10. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. OJ L 303, 2.12.2000, p. 16–22 Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri= CELEX%3A32000L0078.

11. Belavusau U, Henrard K (2019). A Bird's Eye View on EU Anti-Discrimination Law: The Impact of the 2000 Equality Directives. *German Law Journal* 20, 614–636. Retrieved from: https://doi.org/10.1017/glj.2019.53

12. Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast), OJ L 204, 26.7.2006, p. 23–36 Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006L00 54.

13. Motyl, V. I. (2025). Rivnist yak katehoriia prava i tsinnist Yevropeiskoho Soiuzu (Equality as a category of law and a value of the European Union). *Ukrainskyi polityko-pravovyi*

dyskurs - Ukrainian political and legal discourse, 12. Retrieved from: https://doi.org/ 10.5281/ zenodo.15767877 [in Ukrainian]

14. Directive (EU) 2023/970 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 to strengthen the application of the principle of equal pay for equal work or work of equal value between men and women through pay transparency and enforcement mechanisms. Retrieved from: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2023/970 /oj/eng

15. Viktor Križan. On the EU Directive no. 2023/970 on the transparency of remuneration and enforcement mechanisms and its implementation challenges into the legal order of the Slovak Republic. Radca Prawny. Zeszyty Naukowe 4 (41)/2024. P.11-21. Retrieved from: https://ejournals. eu

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК: 34: 159.9: 614.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3330-3341

Світлак Ірина Іванівна доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правознавства і гуманітарних дисциплін Вінницького навчально-наукового інституту економіки Західноукраїнського національного університету, м. Вінниця, https://orcid.org/0000-0002-4408-6868

Сухоребра Тетяна Іванівна доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права Вінницького торговельно-економічного інституту Державного торговельно-економічного університету, м. Вінниця, https://orcid.org/0000-0002-2918-4574

Шпортун Оксана Миколаївна доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти», м. Вінниця, https://orcid.org/0000-0001-8186-406X

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ У СФЕРІ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА

Анотація. Статтю присвячено дослідженню сучасного стану нормативно-правового забезпечення діяльності фахівців у сфері психічного здоров'я в Україні та визначенню перспектив розвитку законодавства. Актуальність теми зумовлена суттєвим зростанням попиту на психологічну та психосоціальну допомогу в умовах повномасштабної війни, соціально-економічних трансформацій і підвищеного психоемоційного навантаження на населення, що актуалізує потребу у формуванні ефективної системи правового регулювання діяльності фахівців у сфері психічного здоров'я.

У статті проаналізовано сучасний стан законодавчого забезпечення діяльності фахівців у сфері психічного здоров'я, зокрема положення Закону України «Про систему охорони психічного здоров'я», який визначає організаційно-правові засади функціонування відповідної системи, коло її суб'єктів, принципи реалізації державної політики та правовий статус надавачів психологічних і психосоціальних послуг. Окрему увагу приділено проблемам правового статусу надавачів послуг в сфері охорони психічного здоров'я, пов'язаним із відсутністю упродовж тривалого часу чітких механізмів сертифікації та контролю професійної діяльності фахівців у досліджуваній сфері.

Обґрунтовано необхідність запровадження ефективних механізмів професійної сертифікації, атестації та безперервного професійного розвитку фахівців у сфері психічного здоров'я як важливих інструментів забезпечення

якості психологічної допомоги та підвищення професійної відповідальності спеціалістів. Проаналізовано положення проєкту постанови Кабінету Міністрів України щодо сертифікації та безперервного професійного розвитку фахівців у сфері психічного здоров'я та створення Реєстру надавачів відповідних послуг.

Зроблено висновок, що формування ефективної системи професійного регулювання діяльності фахівців у сфері психічного здоров'я є важливою передумовою підвищення якості психологічних і психосоціальних послуг, забезпечення захисту прав їх отримувачів та наближення національної системи психічного здоров'я до сучасних міжнародних стандартів. Визначено перспективні напрями подальшого вдосконалення законодавства, зокрема у сфері уніфікації стандартів якості психологічної допомоги, розвитку механізмів професійного саморегулювання та міжсекторальної координації у сфері психічного здоров'я.

Ключові слова: охорона здоров'я; психічне здоров'я; фахівці у сфері психічного здоров'я; нормативно-правове забезпечення; правове регулювання; психологічна допомога; психосоціальна допомога; сертифікація; атестація; державна політика у сфері охорони здоров'я; законодавство у сфері психічного здоров'я; публічне управління.

Iryna Svitlak doctor in juridical sciences, professor, professor of the department of law and humanities, Vinnytsia education and research institute of economics, West Ukrainian National University, Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0002-4408-6868

Tetiana Sukhorebra doctor in juridical sciences, Associate Professor, Head of the Department of Law Vinnytsia Institute of Trade and Economics of State University of Trade and Economics, Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0002-2918-4574

Oksana Shportun PhD in Psychology, professor, Head of the Department of Psychology Communal Institution of Public Higher Educational Establishment «Vinnytsia Academy of Continuing Education», Vinnytsia, https://orcid.org/0000-0001-8186-406X

REGULATORY SUPPORT FOR THE PROFESSIONAL ACTIVITIES IN THE FIELD OF MENTAL HEALTH: CURRENT STATUS AND PROSPECTS FOR LEGISLATIVE DEVELOPMENT

Abstract. The article is devoted to the study of the current state of the regulatory and legal framework governing the activities of mental health professionals in Ukraine and to identifying prospects for the further development of relevant legislation. The relevance of the research is influenced by the significant increase in demand for psychological and psychosocial assistance caused by the consequences of the full-scale war, ongoing socio-economic transformations, and the growing psycho-emotional

burden on the population, which highlights the need to establish an effective system of legal regulation of the activities of mental health professionals.

The article analyzes the current state of legislative support for the activities of specialists in the field of mental health, in particular the provisions of the Law of Ukraine "On the Mental Health Care System," which defines the organizational and legal foundations of the functioning of this system, identifies its key actors, outlines the principles of public policy implementation, and determines the legal status of providers of psychological and psychosocial services. Particular attention is paid to the problems related to the legal status of service providers in the field of mental health care, which for a long time were associated with the absence of clear mechanisms for certification and professional supervision of specialists operating in this field.

The necessity of introducing effective mechanisms of professional certification, attestation, and continuous professional development for mental health professionals is substantiated as an important tool for ensuring the quality of psychological services and enhancing the professional responsibility of specialists. The provisions of the draft Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine concerning certification and continuous professional development of mental health professionals, as well as the establishment of a Register of service providers in the field of mental health, are analyzed.

It is concluded that the formation of an effective system of professional regulation of the activities of mental health professionals is an essential prerequisite for improving the quality of psychological and psychosocial services, ensuring the protection of the rights of service recipients, and bringing the national mental health system closer to modern international standards. Further legislative improvement are identified, including the unification of quality standards for psychological assistance, the development of mechanisms of professional self-regulation, and the strengthening of intersectoral coordination in the field of mental health.

Keywords: healthcare; mental health; mental health professionals; regulatory and legal framework; legal regulation; psychological assistance; psychosocial support; certification; attestation; state health policy; mental health legislation; public administration.

Постановка проблеми. Зростання попиту на психологічну та психо-соціальну допомогу серед різних верств населення обумовлено наслідками повномасштабної війни, тривалими соціально-економічними трансформаціями та підвищеним рівнем психоемоційного навантаження на громадян. За таких умов особливої ваги набуває формування ефективної системи нормативно-правового забезпечення діяльності фахівців у сфері психічного здоров'я.

Незважаючи на значні досягнення у сфері унормування діяльності фахівців у сфері психічного здоров'я, як-то прийняття Закону України «Про систему охорони психічного здоров'я» (далі - Закон) [1], який визначає організаційно-правові, соціально-економічні засади функціонування системи психічного

здоров'я, а також регулює суспільні відносини у сфері надання психологічної та психосоціальної допомоги населенню, сучасний стан правового регулювання цієї сфери характеризується низкою проблем. Зокрема, на ринку психологічних послуг спостерігається стрімке зростання кількості надавачів психологічної допомоги, серед яких значну частину становлять особи, що не мають належної професійної освіти або відповідної кваліфікації. Відсутність упродовж тривалого часу чітких механізмів професійної сертифікації, ліцензування та контролю за діяльністю таких фахівців створювала ризики для якості надання психологічної допомоги та безпеки її отримувачів.

У зв'язку з цим особливо актуальним є удосконалення законодавчого регулювання діяльності фахівців у сфері психічного здоров'я, зокрема визначення їх правового статусу, професійних стандартів, прав і обов'язків, а також запровадження ефективних механізмів професійної сертифікації та державного контролю за наданням психологічних послуг. Вирішення цих питань є важливою передумовою формування якісної та безпечної системи психологічної допомоги, що відповідатиме сучасним суспільним потребам і міжнародним стандартам у сфері охорони психічного здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання нормативного забезпечення діяльності фахівців у сфері психічного здоров'я у вітчизняній юридичній науці перебуває на етапі активної інституціоналізації та переосмислення у зв'язку з реформою сфери психічного здоров'я, наслідками війни та швидким розширенням ринку психологічних/психосоціальних послуг. Нова хвиля публікацій фокусується не лише на загальних правах людини в сфері охорони здоров'я, зокрема психічного, а й на правовому режимі професійної діяльності надавачів. У юридичній площині сфера надання психологічних послуг розглядалась у різних галузевих аспектах, а саме їх цивільно-правова та адміністративно-правова природа. Серед опублікованих останніми роками праць доцільно назвати розробки С.Б. Булеци, А.А. Герц, Р.М. Колодчини, Е.Р. Костик, О.С. Пояснік, І.І. Світлак, І.Я. Сенюти, В.Ю. Стеценко, С.М. Шило та ін. Окремі питання правового регулювання професійної діяльності психолога досліджувались і провідними представниками психологічної науки, зокрема в роботах В.І. Барка, В.Г. Панка, О.М. Шпортун та ін. Окремий теоретико-методологічний інтерес становить аналізу положень Наукової концепції розвитку законодавства про охорону психічного здоров'я в Україні (2024 р.), розробленій Дослідницькою службою ВРУ [2].

Незважаючи на жвавий інтерес до проблематики Водночас існує розрив між прийнятими нормативними положеннями та механізмами їх практичної імплементації, зокрема щодо функціонування системи професійної сертифікації та державних реєстрів надавачів послуг.

Додатково проблему ускладнює відсутність уніфікованих стандартів якості психологічної допомоги, чітких механізмів професійної відповідальності та узгодженого регулювання у різних секторах публічної політики (охорона

здоров'я, освіта, соціальні послуги, сектор безпеки), що потребує комплексного вдосконалення законодавства у цій сфері.

Мета статті – аналіз сучасного стану нормативно-правового забезпечення діяльності фахівців у сфері психічного здоров'я, визначення особливостей правового статусу таких фахівців, а також обґрунтування напрямів удосконалення законодавства щодо сертифікації, професійних стандартів та регулювання надання психологічних послуг.

Виклад основного матеріалу. Важливим кроком у формуванні сучасної системи нормативно-правового регулювання у сфері психічного здоров'я стало прийняття Закону [1], що відіграє принципове значення у формуванні цілісної державної політики у сфері психічного здоров'я та встановлення чітких правових засад діяльності фахівців, які надають відповідні послуги. Зазначений закон формує інституційні та правові передумови для створення системи охорони психічного здоров'я, що функціонуватиме у єдиному міжвідомчому просторі та базується на принципах міжсекторальної взаємодії. Важливим нововведенням є запровадження механізмів професійної сертифікації фахівців у сфері психічного здоров'я, що покликано забезпечити належний рівень професійної підготовки надавачів послуг та підвищити якість психологічної і психосоціальної допомоги.

Нормативні положення Закону визначають базові елементи функціонування системи охорони психічного здоров'я, зокрема: мету, завдання та принципи реалізації державної політики у цій сфері; засади надання послуг у сфері психічного здоров'я; структуру та складові відповідної системи; коло суб'єктів, які забезпечують формування та реалізацію державної політики, а також суб'єктів, що безпосередньо надають послуги; права отримувачів таких послуг і джерела фінансування відповідної системи.

Щодо надавачів послуг психологічних послуг та допомоги в Законі запропонований загальний термін «фахівці у сфері психічного здоров'я». Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону «…фахівці у сфері психічного здоров'я - фізичні особи, які надають допомогу у сфері психічного здоров'я, мають відповідну освіту, володіють необхідними для цього професійними знаннями та навичками, а також відповідають встановленим законодавством вимогам щодо атестації та/або сертифікації..» [1].

Сучасні трансформаційні процеси у системі охорони здоров'я України, а також суттєве зростання потреби населення у психологічній та психосоціальній підтримці зумовлюють необхідність розширення кадрового потенціалу та запровадження нових професій у сфері психічного здоров'я. У цьому контексті важливим кроком є введення до системи охорони здоров'я професій фахівців з вищою немедичною освітою з психологічної допомоги та духовної опіки, зокрема клінічного психолога, психотерапевта та капелана в охороні здоров'я. Доцільність запровадження таких професій зумовлена потребою у формуванні мультидисциплінарного підходу до надання допомоги у сфері психічного

здоров'я, що відповідає сучасним міжнародним стандартам організації медико-психологічної допомоги. У більшості країн ЄС система психічного здоров'я функціонує на основі взаємодії фахівців різного профілю - лікарів-психіатрів, клінічних психологів, психотерапевтів, соціальних працівників, духовних радників та інших спеціалістів, що забезпечує комплексний підхід до лікування та психосоціальної реабілітації пацієнтів.

Перелік професій фахівців у сфері психічного здоров'я має затверджуватись КМУ. Наразі в Україні відсутній відповідний нормативно-правовий акт уряду, який би регламентував порядок сертифікації та моделював вітчизняну систему безперервного професійного розвитку фахівців, які надають послуги у сфері психічного здоров'я. З метою унормування зазначених питань на громадське обговорення МОЗ України виніс проєкт Постанови КМУ «Деякі питання сертифікації та безперервного професійного розвитку фахівців у сфері психічного здоров'я» (далі - Постанова), яким також затверджуються:

1) Перелік професій фахівців у сфері психічного здоров'я;

2) Порядок сертифікації фахівців у сфері психічного здоров'я. Доцільно зазначити, що даний порядок сертифікації фахівців у сфері психічного здоров'я, затверджений вищеназваною Постановою КМУ не поширюються на військових психологів та на працівників безпосередньо сфери охорони здоров'я в межах професійних напрямів робіт;

3) Порядок безперервного професійного розвитку фахівців у сфері психічного здоров'я [3].

На нашу думку, забезпечення належного рівня якості послуг у сфері психічного здоров'я потребує впровадження ефективних механізмів правового регулювання професійної діяльності фахівців у сфері психічного здоров'я.

Важливим напрямом удосконалення нормативно-правового регулювання професійної діяльності у сфері психічного здоров'я є запровадження ефективних механізмів атестації та сертифікації фахівців, що спрямовані на забезпечення належного рівня їх професійної компетентності та підвищення якості надання психологічних і психосоціальних послуг.

У сучасних умовах зростання попиту на такі послуги та розширення кола їх надавачів особливої актуальності набуває формування прозорих процедур підтвердження кваліфікації спеціалістів, які працюють у сфері психічного здоров'я.

Ефективним інструментом підвищення якості послуг у сфері психічного здоров'я та наближення національної системи їх надання до міжнародних стандартів є запровадження механізму професійної сертифікації відповідних фахівців. Згідно із запропонованими підходами, фахівці у сфері психічного здоров'я повинні отримувати сертифікат - офіційний документ, що підтверджує їх право на здійснення професійної діяльності у цій сфері.

Відповідно до Постанови: «…сертифікація фахівця у сфері психічного здоров'я – процедура визнання кваліфікації та компетентностей фахівця у сфері

психічного здоров'я та внесення інформації про сертифікованого фахівця до Реєстру надавачів послуг у сфері психічного здоров'я...» [3].

Процедура сертифікації передбачає оцінювання дотримання фахівцями вимог щодо безперервного професійного розвитку, а також відповідності їх професійної діяльності сучасним науково обґрунтованим підходам і методам психологічної та психотерапевтичної допомоги. Сертифікація здійснюється на безоплатній основі за професійними напрямами робіт фахівців у сфері психічного здоров'я. Запровадження періодичної сертифікації, що здійснюється один раз на п'ять років, спрямоване на забезпечення належного рівня професійної компетентності спеціалістів, актуалізацію їх знань та підвищення стандартів надання психологічних і психосоціальних послуг.

Таким чином, запровадження сертифікації передбачає офіційне підтвердження права фахівця на здійснення професійної діяльності у сфері психічного здоров'я шляхом видачі відповідного сертифіката та внесення інформації про нього до Реєстру надавачів послуг. Такий підхід сприятиме підвищенню рівня професійної відповідальності спеціалістів, забезпеченню прозорості ринку психологічних послуг та запобіганню їх наданню особами без належної фахової підготовки.

Започаткування в Україні системи сертифікації фахівців у сфері психічного здоров'я стало дієвим та ефективним інструментом реалізації Плану заходів на 2024–2026 роки з реалізації Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року [4; 5], який передбачає формування ефективної системи професійного регулювання, підвищення якості послуг та забезпечення відповідності національної системи психічного здоров'я сучасним міжнародним стандартам.

Водночас важливою складовою забезпечення професійної якості діяльності спеціалістів є атестація, яка дозволяє здійснювати періодичне оцінювання рівня професійної підготовки фахівців, їх відповідності займаній посаді та здатності застосовувати сучасні науково обґрунтовані методи психологічної та психотерапевтичної допомоги.

Атестація працівників сфери охорони здоров'я відбувається з врахуванням Переліку професій (посад) працівників сфери охорони здоров'я [6], Національного класифікатора України ДК: 2010 «Класифікатор професій» [7], професійних стандартів/кваліфікаційних характеристик професій працівників за відповідними професіями (Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників [8]) згідно Порядку проведення атестації працівників сфери охорони здоров'я [9]. Аналіз положень чинного законодавства дає підстави визначити фахівців у сфері психічного здоров'я з професійним напрямом роботи в секторі охорони здоров'я (лікар-психіатр; лікар-психіатр дитячий; лікар-нарколог; лікар-психолог; лікар-психотерапевт; клінічний психолог; психотерапевт та капелан в охороні здоров'я), для підтвердження професійної кваліфікації яких передбачено проходження атестації.

Професійними напрямами робіт фахівців у сфері психічного здоров'я (психолог; психолог установи соціального захисту; соціальний психолог; психолог з консультування; спеціальний психолог; практичний психолог закладу освіти; практичний психолог (соціальна сфера); психолог в організації та на підприємстві; кризовий психолог; психолог діяльності в особливих умовах; військовий психолог; фахівець із раннього втручання; фахівець із застосування методу ведення випадку (кейс-менеджер); фахівець із соціальної роботи; соціальний працівник; педагог соціальний; капелан; військовий капелан; пенітенціарний капелан), за якими здійснюється сертифікація є: соціальна сфера; освіта; безпека та оборона; цивільний захист; молодіжна робота; фізична культура та спорт; культура та мистецтво; бізнес, підприємництво та організаційна діяльність; юстиція та правосуддя; духовна опіка (крім духовної опіки у сфері охорони здоров'я).

Правовий статус фахівців у сфері психічного здоров'я визначається законодавством України про охорону здоров'я, нормативно-правовими актами, що регулюють надання медичної, психологічної та психосоціальної допомоги, а також кваліфікаційними характеристиками відповідних професій. Сукупність цих норм встановлює основні вимоги до осіб, які здійснюють професійну діяльність у зазначеній сфері, включаючи вимоги до освіти, професійної підготовки, підтвердження кваліфікації, стажу роботи та безперервного професійного розвитку. Таке нормативне регулювання формує інституційні засади професійної діяльності фахівців та визначає їх місце у системі охорони психічного здоров'я.

Базовою передумовою набуття статусу фахівця у сфері психічного здоров'я є здобуття відповідної вищої освіти. Законодавство передбачає, що такі спеціалісти повинні мати освіту другого (магістерського) рівня у галузі знань «Охорона здоров'я» або «Медицина» за відповідними спеціальностями, зокрема «Медична психологія», «Медична та психологічна реабілітація», «Медицина» або «Педіатрія».

Освітня підготовка формує фундаментальні знання з медико-біологічних та психологічних дисциплін, що є необхідною умовою для здійснення професійної діяльності у сфері психічного здоров'я, яка передбачає роботу з особами, що мають психічні, психосоматичні та поведінкові розлади.

Наступним елементом формування професійної компетентності є вимога щодо проходження інтернатури та спеціалізації за відповідним напрямом діяльності. Зокрема, для лікарів-психологів передбачено проходження інтернатури за спеціальністю «Медична психологія», а для лікарів-психотерапевтів – інтернатури за однією з медичних спеціальностей з подальшою спеціалізацією у сфері психотерапії. Така багаторівнева система професійної підготовки забезпечує формування практичних навичок діагностики, профілактики та лікування психічних і психосоматичних розладів, а також сприяє інтеграції медичних та психологічних підходів у процесі надання допомоги пацієнтам.

Важливим елементом правового статусу фахівців у сфері психічного здоров'я є процедура підтвердження професійної кваліфікації. Законодавством передбачено отримання сертифіката лікаря-спеціаліста, що засвідчує право особи здійснювати професійну діяльність за відповідною спеціальністю. Крім того, система професійного розвитку включає процедуру атестації, за результатами якої спеціалістам присвоюється відповідна кваліфікаційна категорія. Така система передбачає поетапну градацію професійної компетентності залежно від досвіду роботи: базовий рівень (без вимог до стажу), друга кваліфікаційна категорія (стаж понад 5 років), перша кваліфікаційна категорія (понад 7 років) та вища кваліфікаційна категорія (понад 10 років). Наявність такої градації дозволяє забезпечити поступове професійне зростання спеціалістів та стимулює підвищення рівня їх компетентності.

Не менш важливою складовою професійної діяльності є безперервний професійний розвиток фахівців. Він передбачає регулярне підвищення кваліфікації, участь у професійних тренінгах, науково-практичних заходах, а також проходження супервізії. Запровадження системи безперервного професійного розвитку є важливим механізмом підтримання належного рівня професійної компетентності спеціалістів, оскільки сфера психічного здоров'я характеризується постійним оновленням наукових знань, методів психотерапії та психодіагностики.

Встановлення чітких професійних вимог до фахівців у сфері психічного здоров'я має важливе суспільне значення. Насамперед це пов'язано з тим, що діяльність таких спеціалістів безпосередньо впливає на психічне благополуччя, здоров'я та безпеку громадян. Недостатній рівень професійної підготовки або відсутність належного контролю за діяльністю надавачів психологічних послуг може призвести до неякісного надання допомоги, погіршення психічного стану пацієнтів та порушення їх прав. Саме тому законодавче встановлення вимог до освіти, кваліфікації та професійного досвіду фахівців є необхідною умовою забезпечення якості та безпечності відповідних послуг.

Крім того, запровадження чітких кваліфікаційних критеріїв сприяє впорядкуванню ринку психологічних та психотерапевтичних послуг, підвищує рівень довіри населення до системи охорони психічного здоров'я та забезпечує належний рівень професійної відповідальності спеціалістів. У сучасних умовах, коли попит на психологічну допомогу суттєво зростає, особливо внаслідок війни та пов'язаних із нею психотравмуючих факторів, питання професійної підготовки фахівців набуває особливої актуальності.

Отже, законодавчо визначена система освітніх, кваліфікаційних та професійних вимог до фахівців у сфері психічного здоров'я виконує важливу регулятивну функцію, спрямовану на забезпечення належного рівня підготовки спеціалістів, підвищення якості психологічної та психотерапевтичної допомоги, а також захист прав осіб, які звертаються за такою допомогою. Формування та подальше вдосконалення цих вимог є необхідною умовою розвитку сучасної

системи охорони психічного здоров'я та її наближення до міжнародних стандартів.

Таким чином, запровадження чітко врегульованих процедур атестації та сертифікації фахівців є необхідною передумовою формування ефективної системи професійного регулювання у сфері психічного здоров'я, підвищення якості відповідних послуг та забезпечення належного рівня захисту прав осіб, які звертаються по психологічну допомогу. Поєднання процедур атестації та сертифікації формує комплексний механізм контролю професійної компетентності фахівців, що відповідає сучасним міжнародним підходам до регулювання діяльності у сфері психічного здоров'я.

Висновки. Проведений аналіз засвідчив, що в Україні поступово формується система нормативно-правового забезпечення діяльності фахівців у сфері психічного здоров'я, важливим етапом якої стало прийняття Закону України «Про систему охорони психічного здоров'я». Зростання попиту на психологічну та психосоціальну допомогу, зумовлене наслідками війни та соціальними трансформаціями, актуалізує необхідність підвищення рівня професійного регулювання діяльності відповідних спеціалістів. Ефективними інструментами забезпечення якості послуг у цій сфері є механізми професійної атестації та сертифікації, ведення реєстру надавачів послуг та розвиток системи безперервного професійного розвитку фахівців.

Поєднання процедур атестації та сертифікації створює комплексний механізм оцінювання професійної компетентності спеціалістів і сприяє підвищенню прозорості ринку психологічних послуг. Водночас подальшого нормативного вдосконалення потребують питання уніфікації стандартів якості психологічної допомоги, міжсекторальної координації та професійної відповідальності фахівців. Перспективними напрямами подальших наукових досліджень є аналіз механізмів практичної імплементації системи сертифікації фахівців у сфері психічного здоров'я, дослідження моделей професійного саморегулювання та вивчення зарубіжного досвіду правового регулювання психологічної діяльності з метою його адаптації до української правової системи.

Література:

1. Про систему охорони психічного здоров'я в Україні: Закон України від 15.01.2025 р. № 4223-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20

2. Наукова концепція розвитку законодавства про охорону психічного здоров'я в Україні: Дослідницька служба ВРУ. 2024. URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33309.pdf

3. Деякі питання сертифікації та безперервного професійного розвитку фахівців у сфері психічного здоров'я: Проект Постанови КМУ від 2025 р. URL: https://moz.gov.ua/storage/uploads/24a53997-716b-4b59-9148-07a754f031f2/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf

4. Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року: Розпорядження КМУ від 27.12.2017 р. № 1018-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#n7

5. План заходів на 2024-2026 роки з реалізації Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року: Розпорядження КМУ від 21.06.2024 р. № 572-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/572-2024-%D1%80?utm_source=chatgpt.com#Text

6. Перелік професій (посад) працівників сфери охорони здоров'я: Наказ МОЗ України від 05.07.2025 р. № 1065. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-25#n33

7. Національний класифікатор України ДК: 2010 «Класифікатор професій»: Наказ Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.07.2010 р. № 327. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text

8. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78. Охорона здоров'я: Наказ МОЗ України від 29.03.2002 р. № 117. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va117282-02#n8536

9. Порядок проведення атестації працівників сфери охорони здоров'я: Наказ МОЗ України від 16.04.2025 р. № 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0824-25#Text

10. Про затвердження Положення про систему безперервного професійного розвитку працівників сфери охорони здоров'я: Постанова КМУ від 14.07.2021 р. № 725. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725-2021-%D0%BF#n13

References:

1. Pro systemu okhorony psykhichnoho zdorovya v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 15.01.2025 r. № 4223-IX [Law of Ukraine On the Mental Health Care System in Ukraine: Law of Ukraine from 15.01.2025, № 4223-IX]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4223-20 [in Ukrainian].

2. Naukova kontseptsiya rozvytku zakonodavstva pro okhoronu psykhichnoho zdorovia v Ukraini: Doslidnytska sluzhba VRU [Scientific concept for the development of legislation on mental health protection in Ukraine: Research Service of the Verkhovna Rada]. 2024. Retrieved from: https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33309.pdf [in Ukrainian].

3. Deyaki pytannia sertyfikatsii ta bezperervnoho profesiynoho rozvytku fakhivtsiv u sferi psykhichnoho zdorovia: Proekt Postanovy KMU vid 2025 [Some issues of certification and continuous professional development of mental health professionals: Draft Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 2025]. moz.gov.ua. Retrieved from: https://moz.gov.ua/storage/uploads/24a53997-716b-4b59-9148-07a754f031f2/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf [in Ukrainian].

4. Kontseptsiia rozvytku okhorony psykhichnoho zdorovia v Ukraini na period do 2030 roku: Rozporyadzhennia KMU vid 27.12.2017 r. № 1018-p [Concept for the development of mental health care in Ukraine for the period until 2030: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27.12.2017, № 1018-p]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#n7 [in Ukrainian].

5. Plan zakhodiv na 2024-2026 roky z realizatsii Kontseptsii rozvytku okhorony psykhichnoho zdorovia v Ukraini na period do 2030 roku: Rozporyadzhennia KMU vid 21.06.2024 r. № 572-p [Action Plan for 2024-2026 on the Implementation of the Concept for the Development of Mental Health Care in Ukraine for the Period Until 2030: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 21.06.2024, № 572-p]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/572-2024-%D1%80?utm_source=chatgpt.com#Text [in Ukrainian].

6. Perelik profesiy (posad) pratsivnykiv sfery okhorony zdorovia: Nakaz MOZ Ukrainy vid 05.07.2025 r. № 1065 [List of professions (positions) of healthcare workers: Order of the Ministry of Health of Ukraine dated 05.07.2025, № 1065]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1109-25#n33 [in Ukrainian].

7. Natsionalnyi klasyfikator Ukrainy DK: 2010 «Klasyfikator profesiy»: Nakaz Derzhavnoho komitetu Ukrainy z pytan tekhnichnoho rehulyuvannia ta spozhyvchoi polityky vid 28.07.2010 r. №

327 [National Classifier of Ukraine DK: 2010 "Classifier of Professions": Order of the State Committee of Ukraine for Technical Regulation and Consumer Policy from 28.07.2010, № 327]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text [in Ukrainian].

8. Dovidnyk kvalifikatsiynykh kharakterystyk profesiy pratsivnykiv. Vypusk 78. Okhorona zdorov'ya: Nakaz MOZ Ukrayiny vid 29.03.2002 r. № 117 [Handbook of qualification characteristics of workers' professions. Issue 78. Health care: Order of the Ministry of Health of Ukraine from 29.03.2002, № 117]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va117282-02#n8536 [in Ukrainian].

9. Poryadok provedennia atestatsii pratsivnykiv sfery okhorony zdorovia: Nakaz MOZ Ukrainy vid 16.04.2025 r. № 650 [Procedure for conducting certification of healthcare workers: Order of the Ministry of Health of Ukraine from 16.04.2025, № 650]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0824-25#Text [in Ukrainian].

10. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro systemu bezperervnoho profesiynoho rozvytku pratsivnykiv sfery okhorony zdorovia: Postanova KMU vid 14.07.2021 r. № 725 [On approval of the Regulation on the system of continuous professional development of healthcare workers: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 14.07.2021, № 725]. zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725-2021-%D0%BF#n13 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК: 347.965:340.12

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3342-3353

Старцев Євгеній Геннадійович аспірант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету**,** ДВНЗ «Ужгородський національний університет»**.** м. Ужгород, https://orcid.org/0009-0003-6199-1979

ПРОФЕСІЙНА КУЛЬТУРА АДВОКАТА ЯК ЕЛЕМЕНТ ЙОГО ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Анотація. У науковій статті досліджено теоретико-правові засади формування та функціонування професійної культури адвоката як складного соціально-правового феномену в умовах розвитку сучасної правової держави. Проаналізовано наукові підходи до розуміння професійної культури юриста у вітчизняній юридичній доктрині, зокрема концепції, у межах яких професійна культура розглядається як мультикультурний феномен, різновид загальної культури особи та інтегративна модель професійної ідентичності правника.

Встановлено, що у більшості наукових праць професійна культура юриста розглядається фрагментарно – як складова правової культури, як елемент професійної етики або як сукупність стандартів професійної поведінки.

Досліджено взаємозв'язок професійної культури юриста з рівнем розвитку правової системи, принципом верховенства права та суспільними очікуваннями щодо ролі правничої професії.

Окрему увагу приділено розмежуванню суміжних категорій, що традиційно використовуються у науковому дискурсі при характеристиці професійної діяльності юриста. Проаналізовано співвідношення професійної культури адвоката з правовою культурою, професійною етикою, юридичною деонтологією та професійною відповідальністю.

Наголошено, що правова культура характеризує загальний рівень правосвідомості та правової поведінки суб'єктів права, професійна етика визначає моральні стандарти професійної взаємодії, юридична деонтологія зосереджується на моделі виконання професійного обов'язку, а професійна відповідальність виступає санкційним механізмом реагування на порушення професійних стандартів.

Резюмовано, що жодна з цих категорій не відображає повною мірою змісту професійної культури адвоката як цілісної системи професійних цінностей, орієнтирів та моделей поведінки. Висвітлено трансформацію ролі адвоката у сучасній правовій державі та встановлено, що адвокат дедалі більше виступає не лише представником інтересів клієнта, а й самостійним учасником правосуддя, який забезпечує реалізацію права на правничу допомогу та підтримує принцип верховенства права.

Обґрунтовано, що професійна культура адвоката має не лише соціально-етичне, а й нормативне значення, оскільки визначає якісний спосіб реалізації його правового статусу та впливає на ефективність здійснення адвокатської діяльності.

Сформульовано авторське визначення професійної культури адвоката як інтегрованої системи правових знань, професійних цінностей, етичних орієнтирів та моделей професійної поведінки, що формується у процесі юридичної підготовки та практичної діяльності адвоката, визначаючи якісний спосіб реалізації його правового статусу та виконання функції забезпечення права на правничу допомогу.

Визначено основні структурні компоненти професійної культури адвоката (нормативний, етичний, комунікативний та професійно-ціннісний).

Концептуалізовано професійну культуру адвоката як самостійний елемент правового статусу адвоката, що має регулятивне значення для реалізації права на правничу допомогу та забезпечення ефективного функціонування системи правосуддя.

Ключові слова: правова культура, професійна культура адвоката, адвокатська діяльність, правова допомога, представництво та захист прав і свобод людини і громадянина.

Starcev Yevheniy Postgraduate Student at the Department of Constitutional Law and Comparative Jurisprudence Faculty of Law State University «Uzhhorod National University»**,** Uzhhorod, https://orcid.org/0009-0003-6199-1979

THE PROFESSIONAL CULTURE OF A LAWYER AS AN ELEMENT OF HIS LEGAL STATUS

Abstract. The scientific article examines the theoretical and legal foundations of the formation and functioning of the professional culture of a lawyer as a complex socio-legal phenomenon in the conditions of the development of a modern legal state. Scientific approaches to understanding the professional culture of a lawyer in the domestic legal doctrine are analyzed concepts within which professional culture is considered as a multicultural phenomenon, a type of general culture of a person and an integrative model of the professional identity of a lawyer.

It is established that in most scientific works the professional culture of a lawyer is considered fragmentarily - as a component of legal culture, as an element of professional ethics or as a set of standards of professional behavior.

The relationship of the professional culture of a lawyer with the level of development of the legal system, the principle of the rule of law and public expectations regarding the role of the legal profession is studied.

Special attention is paid to the distinction of related categories that are traditionally used in scientific discourse when characterizing the professional activities

of a lawyer. The correlation of the lawyer's professional culture with legal culture, professional ethics, legal deontology and professional responsibility is analyzed.

It is emphasized that legal culture characterizes the general level of legal awareness and legal behavior of legal subjects, professional ethics determines the moral standards of professional interaction, legal deontology focuses on the model of performing professional duty, and professional responsibility acts as a sanction mechanism for responding to violations of professional standards. It is summarized that none of these categories fully reflect the content of the lawyer's professional culture as a holistic system of professional values, guidelines and models of behavior.

The transformation of the role of a lawyer in a modern legal state is highlighted, and it is established that a lawyer increasingly acts not only as a representative of the client's interests, but also as an independent participant in justice, ensuring the realization of the right to legal aid and supporting the principle of the rule of law.

It is substantiated that the professional culture of a lawyer has not only a socio-ethical, but also a normative significance, since it determines the qualitative way of realizing his legal status and affects the effectiveness of the practice of law.

The author's definition of the professional culture of a lawyer is formulated as an integrated system of legal knowledge, professional values, ethical guidelines and models of professional behavior, which is formed in the process of legal training and practical activity of a lawyer, determining the qualitative way of realizing his legal status and fulfilling the function of ensuring the right to legal aid.

The main structural components of the professional culture of a lawyer (normative, ethical, communicative and professional value) are determined.

The professional culture of a lawyer is conceptualized as an independent element of the legal status of a lawyer, which has a regulatory significance for realizing the right to legal aid and ensuring the effective functioning of the justice system.

Keywords: legal culture, professional culture of a lawyer, advocacy, legal assistance, representation and protection of the rights and freedoms of a person and a citizen.

Постановка проблеми. У сучасній правничій науці поняття професійної культури адвоката переважно розглядається крізь призму етики та стандартів поведінки, що зумовлює фрагментарність його теоретичного осмислення. Водночас трансформація ролі адвоката у правовій державі, підвищення вимог до якості правничої допомоги та зростання значення гарантій справедливого суду актуалізують потребу в системному переосмисленні цієї категорії. А відсутність чітко сформульованого доктринального визначення професійної культури адвоката та її місця у структурі правового статусу зумовлює прогалини як у науковому дискурсі, так і в нормативному регулюванні, що зумовлює необхідність комплексного теоретико-доктринального аналізу професійної культури адвоката як самостійного правового явища, здатного впливати на реалізацію права на правничу допомогу та ефективність правосуддя.

Стан опрацювання. Питання правової та професійної культури юриста, а також етичних та деонтологічних засад юридичної діяльності знайшли відображення у працях низки вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, окремі аспекти формування та змісту професійної культури юриста досліджували: Я. Аронов, М. Гудима, М. Бурдоносова, С. Скуріхін, І. Бахновська, Т. Коляда. Проблематика юридичної деонтології та професійної етики правничої діяльності розкрита у працях: Н. Чернищук, В. Бліхара та інших дослідників. Важливі питання професійної культури адвоката, функціонування адвокатури та стандартів професійної діяльності правника також висвітлювалися у роботах: О. Святоцького, В. Медведчука, Н. Бакаянової, Е. Йоровлеа та ін.

Водночас, попри наявність значної кількості наукових праць, проблема осмислення професійної культури адвоката саме як структурного елементу його правового статусу залишається недостатньо розробленою. Зокрема, потребують подальшого дослідження питання співвідношення професійної культури з деонтологічними стандартами адвокатської діяльності, її ролі у забезпеченні належної реалізації функцій адвокатури, а також значення професійної культури як передумови ефективного надання правової допомоги, представництва та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Метою статті є комплексне теоретико-правове дослідження професійної культури адвоката, з'ясування її змісту, структурних ознак та місця у системі правового статусу адвоката.

Виклад основного матеріалу. Осмислення професійної культури правника в сучасній юридичній науці дедалі більше виходить за межі вузького етико-поведінкового трактування та потребує концептуалізації як комплексного соціально-правового феномену, тісно пов'язаного з розвитком правової системи та суспільними очікуваннями щодо ролі юриста. У цьому контексті показовим є дисертаційне дослідження Я. Аронова, у якому професійна культура юриста визначається як мультикультурний феномен, тобто різновид загальної культури особи, зумовлений природою правничої професії та такий, що відображає як досвід професійної діяльності, так і суспільні очікування щодо неї. Автор наголошує на взаємозв'язку професійної культури юриста зі станом правової системи суспільства, підкреслюючи її залежність від рівня правової культури та принципу верховенства права. Водночас у межах цієї концепції сформульовано авторські дефініції суміжних категорій – правової, моральної, політичної та економічної культури юриста, що свідчить про системний підхід до розуміння професійної культури як інтегративної моделі професійної ідентичності правника [1].

Розвиваючи зазначений підхід, у науковій літературі підкреслюється багатовимірність поняття професійної культури юриста. Зокрема, М.М. Гудима зазначає, що професійна культура ґрунтується на загальній культурі особи, однак набуває специфічного змісту залежно від сфери застосування професійних знань, а у випадку юриста – зумовлюється особливостями юридичної діяльності.

Авторка підтримує позицію Я. Аронова щодо мультикультурної природи професійної культури та акцентує на її поетапному формуванні, починаючи від юридичної освіти до становлення професійної майстерності. [2].

У розвиток цієї проблематики О. Бурдоносова розглядає професійну культуру юристів крізь призму правової культури як ширшої категорії. Дослідниця виходить із того, що правова культура є системою духовних та матеріальних цінностей права, складником загальної культури та невід'ємним елементом правової держави. У її структурі виокремлюється звичайний та професійний рівні, причому останній формується у осіб, які спеціально здійснюють юридичну діяльність і володіють поглибленими правовими знаннями. Водночас правова культура юристів розглядається як різновид групової професійної культури, що є складовою правової культури суспільства загалом, а її формування зумовлюється взаємодією об'єктивних (економічний і політичний устрій, стан правової системи, домінуючі правові ідеали) та суб'єктивних чинників (правове виховання, юридична освіта, професійне середовище), що дозволяє обґрунтувати залежність професійної культури юриста від стану правового життя суспільства, однак водночас залишає відкритим питання її самостійного нормативного значення у структурі правового статусу адвоката [3].

Водночас у значній частині наукових підходів акцент робиться передусім на етичному та поведінковому вимірі професійної діяльності юриста як носія професійної культури. Так, професійна етика визнається окремою сферою юридичної науки, що досліджує моральні принципи та норми поведінки у правничій діяльності, включно з обов'язками, етичним вибором та комунікацією в професійному середовищі, а також формуванням відповідної моральної компетентності як невід'ємної частини загальної правничої культури [4].

Антропологічний аспект юридичної деонтології підкреслює, що система професійних норм поведінки, етичних стандартів та професійного етикету є ключовими елементами належної професійної діяльності юриста, включаючи його взаємодію з клієнтами, колегами та інституціями правосуддя. У навчальних посібниках з юридичної деонтології зазначається, що предмет дисципліни охоплює саме ті норми та правила, які визначають професійне спілкування, моральні обов'язки та етичні вимоги до юридичної практики, що робить їх невід'ємною складовою професійної культури [5].

Такий нормативно-поведінковий фокус, хоча й є необхідним для визначення мінімальних стандартів професійної діяльності, не вичерпує змісту професійної культури юриста. Як зазначає Е. Йоровлеа, правила професійної поведінки формують базову рамку допустимих дій адвоката, однак професійна культура охоплює значно ширший комплекс норм, цінностей і практик, які визначають професійну ідентичність правника та впливають на сприйняття юридичної професії в суспільстві. Авторка підкреслює, що взаємодія формалізованих правил, внутрішніх переконань, організаційної культури, ринкових чинників та технологічних трансформацій формує складну систему професійної культури,

яка не зводиться до поведінкових стандартів, а має глибинний ціннісний та системний характер. Отже, редукція професійної культури лише до етичного регулювання поведінки звужує її теоретичне розуміння та не дозволяє повною мірою осмислити її значення для правового статусу адвоката [6].

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що у науковій літературі професійна культура адвоката розглядається переважно крізь призму окремих аспектів, як складова правової культури, як елемент професійної етики або як сукупність норм і практик професійної поведінки. Водночас комплексне осмислення цієї категорії як самостійної правової конструкції, інтегрованої у структуру правового статусу адвоката, залишається недостатньо розробленим. За таких умов актуалізується потреба у формуванні цілісного доктринального визначення професійної культури адвоката, яке враховувало б її ціннісний, нормативний та функціональний виміри, що зумовлено не лише теоретичною доцільністю, а й практичною необхідністю, оскільки професійна культура адвоката впливає на реалізацію права на правничу допомогу та забезпечення ефективного функціонування правосуддя.

У межах теоретичного осмислення професійної культури адвоката принципового значення набуває чітке розмежування суміжних категорій, насамперед правової культури як ширшого феномену правового життя суспільства. Зокрема, Т.А. Коляда визначає правову культуру як складову загальної культури, що виражає рівень розвитку правової системи та правової реальності, а також стан правової свідомості й правової поведінки суб'єктів права [7].

Подібний підхід відображено і в працях І.П. Бахновської, яка розглядає правову культуру як ціннісну категорію, пов'язану з функціонуванням правової держави та забезпеченням правопорядку. Дослідниця підкреслює, що її зміст визначається не лише рівнем обізнаності у сфері права, а насамперед інтеграцією принципів законності, справедливості та верховенства права у суспільну практику.

У такому розумінні правова культура виступає показником якісного стану правової системи та ступеня внутрішнього прийняття права як соціальної цінності [8].

Розвиваючи культурологічний підхід до права, С.М. Скуріхін наголошує, що людська комунікація та поведінка не можуть бути адекватно пояснені виключно через призму правових приписів, оскільки на вибір і мотивацію дії одночасно впливають моральні, політичні, релігійні та інші соціокультурні норми, які в реальному досвіді сприймаються суб'єктом як єдиний нормативно-ціннісний комплекс. У такій оптиці право постає не ізольованим регулятором, а феноменом культури, зміст якого розкривається через взаємодію цінностей, правосвідомості та соціальних практик. Відтак звуження професійної культури юриста лише до «нормативно-етикетного» рівня (правил поведінки) є методологічно недостатнім, позаяк поведінкові стандарти становлять лише зовнішній зріз ширшої культурно-правової реальності, в якій визначальними є

також ціннісні орієнтири, смисли професії та внутрішні регулятори (совість, уявлення про справедливість, належне) [9].

Відповідно правова культура функціонує на індивідуальному та соціальному рівнях, формуючи ціннісно-нормативне середовище правового життя, у межах якого здійснюється професійна діяльність юриста. Проте професійна культура не вичерпується цим загальним фоном, оскільки вона конкретизує його відповідно до функціонального статусу та ролі суб'єкта у правовій системі.

Водночас у науковій літературі послідовно проводиться розмежування між звичайним (масовим) та професійним рівнями правової культури. Як зазначалося вище, професійний вимір правової культури пов'язується з діяльністю осіб, які здійснюють юридичну практику на фаховій основі, та характеризується більш глибокими правовими знаннями, спеціалізованими навичками та підвищеним рівнем відповідальності. Висловлене дозволяє розглядати професійну культуру як особливий сегмент загальної правової культури суспільства, однак водночас зосереджується переважно на її функціонально-кваліфікаційному аспекті, залишаючи відкритим питання про її самостійний ціннісно-нормативний та статусний зміст [3].

Однак навіть професійна правова культура не вичерпує змісту категорії «професійна культура адвоката». У сучасних дослідженнях адвокатури акцент зміщується на інституційно-рольовий та ціннісний виміри цієї професії. Так, у працях Н.М. Бакаянової аналізується незалежність адвокатської професії як передумова ефективного здійснення захисту та забезпечення верховенства права. Підкреслюється, що гарантований правовий статус адвоката та державні механізми його охорони є необхідними умовами належного функціонування адвокатури [10].

Натомість О.Д. Святоцький та В.В. Медведчук акцентують увагу на організаційній автономії адвокатури та її ролі у забезпеченні правової державності. Дослідники підкреслюють, що інституційна самостійність адвокатури є важливою передумовою ефективного функціонування системи правосуддя та захисту прав людини. У такому аспекті діяльність адвоката передбачає не лише високий рівень правових знань, а й сформовану професійну ідентичність, що ґрунтується на системі ціннісних орієнтирів та корпоративних стандартів професії. Що відображає професійну культуру адвоката у світлі комплексної характеристики, яка охоплює не тільки фахову компетентність, а й етичні засади, стандарти незалежності, особливості корпоративної традиції та усвідомлення публічної місії адвокатури [11].

Водночас професійна етика юриста як окрема наукова категорія зосереджується передусім на морально-етичних нормах і стандартах поведінки, що регулюють взаємини юриста з клієнтами, колегами, судом та суспільством загалом. У її межах досліджуються принципи професійної честі, справедливості, добросовісності, відповідальності та належної поведінки правника у процесі здійснення професійної діяльності. Так, професійна етика формує систему

моральних орієнтирів, які визначають належні моделі професійної поведінки юриста та сприяють підтриманню довіри суспільства до юридичної професії. Водночас професійна етика становить лише один із елементів ширшої категорії професійної культури юриста. Остання охоплює не лише морально-етичні вимоги до поведінки правника, а й нормативно-правові, соціально-ціннісні та статусно-функціональні виміри юридичної діяльності, включаючи професійну ідентичність, інституційні стандарти діяльності та усвідомлення публічної ролі правничої професії у системі правосуддя [4].

Окрім того, юридична деонтологія розглядає професійні обов'язки та належну поведінку правника в контексті виконання ним службових функцій і морально-правових імперативів юридичної діяльності. У межах деонтологічного підходу основна увага приділяється аналізу стандартів професійної поведінки, вимог до виконання професійних обов'язків та корпоративних норм юридичної спільноти. Водночас предмет юридичної деонтології зосереджується переважно на регламентації належної поведінки правника та системі професійних обов'язків, що знаходять своє відображення у кодексах професійної етики та інших корпоративних стандартах. У зв'язку з цим деонтологічний підхід не охоплює повною мірою ширший комплекс ціннісних, ідентифікаційних та інституційних складових, які формують зміст професійної культури адвоката. Наукова доктрина наголошує, що деонтологічні та етичні стандарти відіграють важливу роль у формуванні професійної мотивації правника. Так, у межах адміністративно-правового аналізу детермінант професійної мотивації юриста М. Бліхар підкреслює, що професійне становлення майбутніх правників відбувається через поєднання теоретичної підготовки, практичного моделювання юридичної діяльності та засвоєння вимог професійної етики і корпоративної культури юридичної спільноти, що формує систему професійних цінностей та внутрішніх орієнтирів поведінки юриста [12].

Нарешті, професійна відповідальність адвоката пов'язана із застосуванням передбачених законом примусових заходів у разі порушення ним професійних обов'язків під час надання правничої допомоги. У науковій літературі вона розглядається як система юридичних санкцій, що можуть застосовуватися до адвоката за вчинення правопорушень у сфері професійної діяльності, а також як усвідомлення ним відповідальності за належне виконання своїх професійних функцій. Залежно від характеру порушення така відповідальність може набувати різних форм, зокрема дисциплінарної, адміністративної чи цивільно-правової. Водночас професійна відповідальність має переважно санкційний характер і спрямована на реагування на відхилення від встановлених професійних стандартів, тоді як сама професійна культура адвоката відображає ширшу систему цінностей, професійних орієнтирів і моделей поведінки, що формуються у процесі професійної діяльності [13].

Висновки. Проведений аналіз дозволяє констатувати, що в умовах сучасної правової держави роль адвоката зазнає суттєвої трансформації. Якщо

традиційно адвокатура розглядалася переважно як інститут представництва інтересів клієнта, то сучасний розвиток правової системи та міжнародних стандартів правничої діяльності зумовлює переосмислення її функцій. Адвокат дедалі більше постає не лише як професійний представник сторони у справі, а як самостійний учасник правосуддя, який виконує важливу публічну місію – забезпечення ефективної реалізації права на правничу допомогу та підтримання принципу верховенства права. У цьому контексті професійна культура адвоката перестає бути виключно етичним або поведінковим явищем та набуває ширшого значення як складова професійної правової діяльності, що безпосередньо впливає на якість здійснення адвокатської функції.

Водночас аналіз суміжних категорій – правової культури, професійної етики, юридичної деонтології та професійної відповідальності засвідчує, що жодна з них не охоплює повною мірою змісту професійної культури адвоката. Кожна з названих категорій відображає лише окремі аспекти професійної діяльності, де правова культура характеризує загальний рівень правосвідомості та правової поведінки, професійна етика визначає моральні стандарти взаємодії у професійній сфері, юридична деонтологія концентрується на належній моделі виконання професійного обов'язку, а – професійна відповідальність забезпечує санкційний механізм реагування на порушення професійних стандартів. Натомість професійна культура адвоката поєднує ці елементи у цілісну систему професійних цінностей, орієнтирів та моделей поведінки, що формують якісний зміст адвокатської діяльності.

З огляду на це, обґрунтованим вважаємо положення щодо того, що професійна культура адвоката має не лише соціально-етичне, а й нормативне значення. Вона виступає своєрідним регулятивним середовищем професійної діяльності, в межах якого формуються стандарти належної правничої практики, стиль професійної комунікації, модель взаємодії з клієнтом, судом та іншими учасниками правовідносин. Саме через професійну культуру реалізуються такі фундаментальні засади адвокатської діяльності, як незалежність, доброчесність, повага до права та відповідальне ставлення до виконання професійного обов'язку.

У цьому аспекті професійну культуру адвоката вважаємо за доцільне розглядати як один із структурних елементів його правового статусу. Поряд із традиційними складовими правового статусу (правами, обов'язками, гарантіями та юридичною відповідальністю) професійна культура визначає фактичний спосіб реалізації цих елементів у практичній діяльності, впливаючи на те, яким чином адвокат користується своїми професійними правами, виконує обов'язки та взаємодіє з інституціями правосуддя.

Особливого значення дана категорія набуває у контексті реалізації права людини на правничу допомогу, в межах якого ефективність цього права залежить не лише від формального існування інституту адвокатури, а й від рівня професійної культури адвокатів, які здійснюють правничу діяльність. Саме вона

визначає здатність адвоката діяти добросовісно, незалежно та компетентно, забезпечуючи баланс між інтересами клієнта, вимогами закону та принципами правосуддя.

Узагальнення отриманих результатів дозволяє сформулювати авторське визначення професійної культури адвоката як інтегровану систему правових знань, професійних цінностей, етичних орієнтирів та моделей професійної поведінки, що формується у процесі юридичної підготовки та практичної діяльності адвоката, визначаючи якісний спосіб реалізації його правового статусу та виконання функції забезпечення права на правничу допомогу.

До того ж, структурно професійна культура адвоката проявляється у кількох взаємопов'язаних компонентах, де *нормативний компонент* відображає орієнтацію на вимоги законодавства та професійні стандарти, *етичний компонент* визначає моральні засади професійної поведінки, *комунікативний компонент* пов'язаний із культурою професійного спілкування та взаємодії у правовому процесі, а також *професійно-ціннісний компонент*, який відображає внутрішнє усвідомлення адвокатом соціальної ролі та публічної місії своєї професії.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що наведені теоретичні положення та результати аналізу наукових підходів підштовхують до розуміння професійної культури адвоката не лише як етичної характеристики правничої діяльності, а як самостійного структурного елементу правового статусу адвоката, що має безпосереднє регулятивне значення для реалізації права на правничу допомогу. У такому вимірі професійна культура постає не просто сукупністю морально-етичних вимог до поведінки адвоката, а важливою складовою механізму функціонування адвокатури, яка впливає на якість надання правової допомоги, формування стандартів адвокатської практики та утвердження принципів правової державності.

Література:

15. Аронов Я. Професійна культура юриста та її значення в юридичній практиці: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2020. 223 с.

16. Гудима М.М. Професійна культура юриста: загальний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Право».* 2024. Вип. 86. Ч. 1. С. 52-57.

17. Бурдоносова М.А. Професійна культура юристів: поняття, сутність і фактори формування. https://doi.org/10.30525/978-9934-26-007-0-5

18. Професійна етика юриста: навчально-методичний посібник (у схемах) / за наук. ред. проф. В.С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 108 с.

19. Чернищук Н.В. Юридична деонтологія: навчально-методичний посібник / Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2024. 136 с.

20. Jorovlea E. Examining the professional culture of lawyers: norms, values, and practices within the legal profession. The level of development of science and technology in the XXI century ' 2025: monograph. P. 225-235. https://doi.org/10.30890/2709-2313.2025-42-06-010

21. Коляда Т.А. Правова культура як чинник формування особистості. URL: https://eprints.kname.edu.ua/31788/1/21.pdf

22. Бахновська І.П. Поняття та цінність правової культури суспільства. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Право».* 2014. Вип. 24. Ч. 1. С. 7-10.

23. Скуріхін С.М. Морфологія і динаміка правової культури: навч. посіб. / С.М. Скуріхін. – Одеса: Фенікс, 2020. 314 с.

24. Bakaianova N. The Council of Europe convention for the protection of the profession of lawyer: expectations and prospects. *Court Law Review.* 2025. https://doi.org/10.33327/CLR/3061-0907/2025/1-00004

25. Святоцький О.Д., Медведчук В.В. Адвокатура: історія і сучасність. Київ : Ін Юре, 1997. 320 с.

26. Blikhar M. Determinant principles of formation professional motivation of a lawyer: administrative and legal characteristics. *Socio-economic relations in the digital society*. 2025. Vol. 1 (55). P. 140-148.

27. Гусейнлі А.М. Особливості юридичної відповідальності адвоката як учасника адміністративного провадження. *Соціальне право.* 2025. № 1. С. 123-130.

References:

1. Aronov, Ya. (2020). *Profesiina kultura yurysta ta yii znachennia v yurydychnii praktytsi* [Professional culture of a lawyer and its significance in legal practice]. Candidate's thesis. Kyiv [in Ukrainian].

2. Hudima, M.M. (2024). Profesiina kultura yurysta: zahalnyi analiz [Professional culture of a lawyer: general analysis]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Pravo* – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 86 (1), 52–57 [in Ukrainian].

3. Burdonosova, M.A. (n.d.). *Profesiina kultura yurystiv: poniattia, sutnist i faktory formuvannia* [Professional culture of lawyers: concept, essence and factors of formation]. Retrieved from https://doi.org/10.30525/978-9934-26-007-0-5 [in Ukrainian].

4. Blikhar, V.S. (Ed.). (2018). *Profesiina etyka yurysta* [Professional ethics of a lawyer]. Lviv: PP "Aral" [in Ukrainian].

5. Chernyshchuk, N.V. (2024). *Yurydychna deontolohiia* [Legal deontology]. Vinnytsia: Vinnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykhaila Kotsiubynskoho [in Ukrainian].

6. Jorovlea, E. (2025). Examining the professional culture of lawyers: norms, values, and practices within the legal profession. In *The level of development of science and technology in the XXI century* (pp. 225–235). Retrieved from https://doi.org/10.30890/2709-2313.2025-42-06-010 [in English].

7. Koliada, T.A. (n.d.). Pravova kultura yak chynnyk formuvannia osobystosti [Legal culture as a factor of personality formation]. Retrieved from https://eprints.kname.edu.ua/31788/1/21.pdf [in Ukrainian].

8. Bakhnovska, I.P. (2014). Poniattia ta tsinnist pravovoi kultury suspilstva [Concept and value of legal culture of society]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Pravo* – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 24 (1), 7–10 [in Ukrainian].

9. Skurikhin, S.M. (2020). *Morfolohiia i dynamika pravovoi kultury* [Morphology and dynamics of legal culture]. Odesa: Feniks [in Ukrainian].

10. Bakaianova, N. (2025). The Council of Europe convention for the protection of the profession of lawyer: expectations and prospects. *Court Law Review*. Retrieved from https://doi.org/10.33327/CLR/3061-0907/2025/1-00004 [in English].

11. Sviatotskyi, O.D., & Medvedchuk, V. V. (1997). *Advokatura: istoriia i suchasnist* [Advocacy: history and modernity]. Kyiv: In Yure [in Ukrainian].

12. Blikhar, M. (2025). Determinant principles of formation professional motivation of a lawyer: administrative and legal characteristics. *Socio-economic relations in the digital society*, 1(55), 140–148. Retrieved from https://doi.org/10.55643/ser.1.55.2025.597 [in English].

13. Huseinli, A.M. (2025). Osoblyvosti yurydychnoi vidpovidalnosti advokata yak uchasnyka administratyvnoho provadzhennia [Features of legal responsibility of a lawyer as a participant in administrative proceedings]. *Sotsialne pravo* – Social Law, 1, 123–130 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 342.9:347.62:004

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3354-3368

Томков Никита Олегович доктор філософії в галузі права, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права, міжнародного права гуманітарного факультету (очного та заочного навчання), Пенітенціарна академія України, Чернігів, https://orcid.org/0009-0001-5243-3786

«ШЛЮБ ЗА ДОБУ» ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕРЕГУЛЯЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР У СФЕРІ СІМЕЙНОГО ПРАВА

Анотація. У статті здійснено науковий аналіз дерегуляційної трансформації адміністративної процедури державної реєстрації шлюбу в Україні в умовах цифровізації публічного управління крізь призму методології алгоритмізації адміністративних процесів. Теоретичним підґрунтям дослідження стали наукові праці менеджмент-аналітика та експерта з оптимізації державних і адміністративних процесів Євгена Гульчука, присвячені реінжинірингу діяльності центрів надання адміністративних послуг, осмисленню цифрових платформ як інструменту електронного урядування та цифровізації державної реєстрації шлюбу.

Метою статті є визначення управлінської логіки поетапної дерегуляційної модернізації процедури державної реєстрації шлюбу за збереження її матеріально-правової природи як інституту сімейного права. На основі формально-юридичного та системного аналізу розмежовано матеріально-правовий зміст шлюбу й адміністративно-процедурну форму його державного оформлення. Продемонстровано, що запровадження моделі скороченого строку реєстрації («шлюб за добу») стало етапом процедурної оптимізації, спрямованої на зміну часових та організаційних параметрів адміністративного провадження без перегляду умов укладення шлюбу.

Подальша цифровізація відповідної процедури через інтеграцію з електронними сервісами та платформою «Дія» розглядається як завершальний етап алгоритмізації адміністративної взаємодії, що забезпечив стандартизацію процедур, мінімізацію дискреційного чинника та підвищення передбачуваності управлінських рішень. Доведено, що трансформація державної реєстрації шлюбу є прикладом системної модернізації адміністративних процесів на національному рівні без втручання у матеріально-правові засади правового інституту.

Узагальнено етапність дерегуляційної трансформації адміністративної процедури державної реєстрації шлюбу як прикладу алгоритмізації публічного управління, що відображає послідовний перехід від традиційної стадійно-бюрократичної моделі до оптимізованої та надалі до цифрової форми реалізації владних повноважень. Висвітлено, що зазначена еволюція характеризується

скороченням строків, стандартизацією процедурних дій, мінімізацією дискреційного чинника та інтеграцією з національною цифровою інфраструктурою. Такий підхід дозволяє розглядати трансформацію державної реєстрації шлюбу як складову ширшого процесу модернізації адміністративних процедур в умовах формування сервісної моделі держави.

Ключові слова: дерегуляція, цифровізація, адміністративна процедура, державна реєстрація шлюбу, електронні адміністративні послуги, сервісна держава, алгоритмізація, платформа «Дія», шлюб за добу, публічне управління.

Nykyta Tomkov PhD in Law, Senior Lecturer of the Department of Theory and History of State and Law, International Law, Faculty of Humanities (full-time and part-time education), Penitentiary Academy of Ukraine, Chernihiv, https://orcid.org/ 0009-0001-5243-3786

«MARRIAGE WITHIN 24 HOURS» AS AN INSTRUMENT OF DEREGULATION OF ADMINISTRATIVE PROCEDURES IN THE FIELD OF FAMILY LAW

Abstract. The article provides a scholarly analysis of the deregulation-driven transformation of the administrative procedure for state marriage registration in Ukraine within the context of the digitalization of public governance, viewed through the methodology of administrative process algorithmization. The theoretical framework of the study is based on the academic works of management analyst and expert in the optimization of state and administrative processes, Yevhen Hulchuk, devoted to the reengineering of administrative service centers, the conceptualization of digital platforms as instruments of e-governance, and the digitalization of state marriage registration.

The purpose of the article is to identify the managerial logic underlying the step-by-step deregulation modernization of the state marriage registration procedure while preserving its substantive legal nature as an institution of family law. Through formal-legal and systemic analysis, the material legal content of marriage is distinguished from the administrative-procedural form of its state registration. It is demonstrated that the introduction of the shortened registration model (“marriage in a day”) constituted a stage of procedural optimization aimed at modifying the temporal and organizational parameters of administrative proceedings without revising the legal conditions for entering into marriage.

The subsequent digitalization of the procedure through integration with electronic services and the “Diia” digital platform is considered the final stage of administrative interaction algorithmization, ensuring procedural standardization, reduction of discretionary elements, and enhanced predictability of administrative decision-making. The study substantiates that the transformation of state marriage registration represents an example of systemic modernization of administrative

processes at the national level without interference in the material legal foundations of the institution.

The stage-based evolution of deregulation transformation is generalized as a manifestation of administrative process algorithmization in public governance, reflecting a consistent shift from a traditional stage-based bureaucratic model to an optimized and subsequently digital form of exercising public authority. This evolution is characterized by shortened timeframes, standardized procedural actions, reduced discretion, and integration into the national digital infrastructure. Such an approach makes it possible to consider the transformation of state marriage registration as part of a broader modernization of administrative procedures within the framework of a service-oriented state model.

Keywords: deregulation, digitalization, administrative procedure, state marriage registration, electronic administrative services, service-oriented state, algorithmization, Diia platform, marriage in a day, public administration.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації публічного управління дерегуляція та цифровізація адміністративних процедур розглядаються як ключові інструменти підвищення ефективності державних сервісів. Водночас практичне впровадження таких реформ нерідко зіштовхується з інституційною інерцією, складністю нормативного середовища та збереженням усталених бюрократичних алгоритмів. Особливо показовою у цьому контексті є сфера державної реєстрації актів цивільного стану, де процедура укладення шлюбу тривалий час характеризувалася фіксованим строком очікування та багатостадійною паперовою взаємодією.

Проблема полягає не лише у нормативній регламентації строків чи кількості процедурних дій, а в організаційній архітектурі самого адміністративного процесу: наявності “вузьких місць”, надмірних часових лагів між стадіями, дублюванні перевірок і залежності результату від дискретних рішень окремих посадових осіб. За таких умов дерегуляція набуває змісту не формального скорочення норм, а реінжинірингу адміністративної процедури на основі управлінського аналізу.

У зазначеному контексті особливого значення набуває діяльність менеджмент-аналітиків та експертів з оптимізації державних і адміністративних процесів, які здійснюють переклад складних юридичних конструкцій у стандартизовані управлінські алгоритми. Саме такий підхід був застосований при формуванні моделі скороченого строку державної реєстрації шлюбу («шлюб за добу»), що передбачала трансформацію процедурних параметрів без втручання у матеріально-правову природу інституту шлюбу.

Виникає науково-практична проблема: яким чином управлінський аналіз адміністративної процедури дозволяє легально скоротити її тривалість, мінімізувати дискреційний компонент та забезпечити підвищення доступності публічної послуги без зміни змісту суб’єктивних прав і обов’язків? Дослідження

цієї проблеми потребує комплексного осмислення методології оптимізації адміністративних процесів та оцінки її впливу на формування сервісної моделі держави.

Таким чином, актуальність статті зумовлена необхідністю наукового аналізу управлінської архітектури реформи «шлюб за добу» як прикладу процедурної дерегуляції та з'ясування ролі експертного внеску у трансформації традиційної бюрократичної моделі державної реєстрації шлюбу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дерегуляції адміністративних процедур у сфері публічного управління активно розробляється у сучасній правовій та управлінській науці. Дерегуляція розглядається як інструмент оптимізації регуляторного впливу держави, спрямований на скорочення адміністративних бар'єрів, раціоналізацію процедур і підвищення ефективності реалізації владних повноважень за умови збереження належного рівня правових гарантій. У цьому контексті цифровізація трактується як механізм стандартизації та алгоритмізації адміністративних дій, що забезпечує мінімізацію дискреційного чинника та підвищення передбачуваності управлінських рішень.

Значний масив досліджень присвячено розвитку центрів надання адміністративних послуг, електронному урядуванню та формуванню сервісної моделі держави. У таких роботах цифрові платформи аналізуються не лише як технічні інструменти, а як фактори трансформації організаційної логіки адміністративних процедур.

Водночас питання дерегуляційної трансформації адміністративної процедури державної реєстрації шлюбу досліджено фрагментарно. Наявні публікації зосереджуються переважно на нормативних аспектах скорочення строків або впровадженні електронних сервісів, проте недостатньо уваги приділяють концептуальному узгодженню традиційної, оптимізованої та цифрової моделей у межах єдиної логіки процедурної модернізації. Заповнення цієї теоретичної прогалини становить предмет даного дослідження.

Метою статті є науковий аналіз та концептуальне осмислення управлінського підходу до процедурної дерегуляції адміністративних процесів, відображеного у працях Євгена Гульчука, з'ясування механізмів легальної оптимізації строків адміністративного провадження у сфері державної реєстрації шлюбу та визначення його значення для формування сучасної сервісної моделі публічного управління в Україні.

Виклад основного матеріалу. До запровадження механізмів процедурної оптимізації та цифровізації державна реєстрація шлюбу в Україні здійснювалася в межах класичної адміністративно-бюрократичної моделі, що характеризувалася формалізованістю, чіткою стадійністю та обмеженою варіативністю строків здійснення відповідної адміністративної процедури.

Відповідно до статті 32 Сімейного кодексу України державна реєстрація шлюбу проводиться після спливу одного місяця з дня подання заяви про

реєстрацію шлюбу, за винятком випадків, прямо передбачених законом [1]. Такий строк мав на меті забезпечення стабільності та усвідомленості волевиявлення наречених, однак водночас об'єктивно обмежував оперативність реалізації сімейного права на шлюб. Хоча законодавство допускало можливість скорочення строку у разі наявності поважних причин, відповідне рішення приймалося органом державної реєстрації актів цивільного стану (ДРАЦС) у межах його дискреційних повноважень, що зумовлювало неоднорідність правозастосовної практики.

Організаційно-процедурні аспекти державної реєстрації шлюбу визначалися Законом України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», який закріплює компетенцію органів ДРАЦС, порядок прийняття заяв, перевірки документів та внесення відповідних відомостей до Державного реєстру актів цивільного стану громадян [2]. Нормативна модель передбачала обов'язкову особисту присутність наречених, подання письмової заяви та безпосередню перевірку документів посадовою особою, що відповідало традиційній формі адміністративного провадження.

Додатково регламент функціонування органів, що надають адміністративні послуги, визначається Законом України «Про адміністративні послуги», який закріплює принципи законності, доступності, відкритості та своєчасності надання адміністративних послуг [3]. Проте до впровадження цифрових інструментів реалізація цих принципів у сфері реєстрації шлюбу здійснювалася переважно через фізичну взаємодію особи з суб'єктом владних повноважень, що обумовлювало часові та організаційні витрати для заявників.

Таким чином, традиційна модель державної реєстрації шлюбу характеризувалася:

– встановленим законом загальним строком у один місяць;

– формалізованою процедурною стадійністю;

– обов'язковою особистою участю заявників;

– залежністю окремих елементів процедури від адміністративної дискреції посадових осіб;

– обмеженою гнучкістю нормативного регулювання у частині адаптації до індивідуальних життєвих обставин.

У зазначених умовах актуалізувалася потреба в управлінському переосмисленні адміністративної процедури державної реєстрації шлюбу як такої, що потенційно підлягає процедурній оптимізації без зміни її матеріально-правової природи. Практична реалізація цього підходу в 2016 році вимагала моделювання оновленої організаційної архітектури послуги, зокрема визначення скорочених сценаріїв проходження стадій, усунення дублювань та формалізації процедурних кроків. У цьому контексті значення набуває управлінський досвід та подальша наукова концептуалізація підходів, апробованих у практиці реформування адміністративних сервісів за участю Є. Гульчука та згодом концептуалізованих у його наукових працях.

У 2016 році було запроваджено пілотний проєкт «шлюб за добу» [4], який передбачав перегляд процедурної стадійності адміністративного провадження та скорочення строку реєстрації шлюбу без зміни його матеріально-правових умов. Запуск проєкту відбувався в межах ширшої трансформації системи надання адміністративних послуг та впровадження сервісної моделі публічного управління.

У зазначений період експерт Є. Гульчук здійснював управлінську діяльність у сфері реформування адміністративних сервісів, що включала участь у моделюванні та узгодженні процедурних сценаріїв, оптимізації внутрішніх процесів опрацювання заяв і стандартизації послідовності адміністративних дій. Таким чином, практична апробація скорочених адміністративних процедур стала емпіричним підґрунтям для подальшого наукового осмислення механізмів алгоритмізації управлінських процесів.

Подальші наукові праці автора (2021–2026 рр.) здійснюють системне теоретичне узагальнення цього управлінського досвіду, концептуалізуючи інструменти скорочення процедурних лагів, мінімізації дискреції та стандартизації адміністративних рішень. Отже, йдеться не про зворотний вплив теорії на реформу 2016 року, а про ретроспективну наукову інтерпретацію раніше реалізованої практики.

Експерт Є. Гульчук у своїх наукових працях послідовно обґрунтовує цифровізацію не як суто технічний процес переведення послуг в електронну форму, а як управлінський інструмент алгоритмізації адміністративних процедур. У центрі його досліджень перебуває трансформація логіки публічного управління — від дискреційно-бюрократичної моделі до формалізованої, стандартизованої та процедурно передбачуваної системи надання адміністративних послуг.

Практичні рішення, застосовані під час оптимізації адміністративних сервісів, спиралися на системний аналіз стадійності процесів, оцінювання трудовитрат та виявлення процедурних «вузьких місць». Надалі ці управлінські підходи були теоретично узагальнені Є. Гульчуком у публікації щодо діяльності центрів надання адміністративних послуг в умовах цифровізації [5], де цифрові інструменти розглянуто як засіб мінімізації зайвих процедурних ланок, скорочення часу обробки інформації та усунення дублювання функцій між суб’єктами владних повноважень.

Подальший розвиток окресленої методології проявився у переході від організаційної оптимізації до цифрової алгоритмізації взаємодії особи з державою.

Зазначений підхід був узагальнений Є. Гульчуком у дослідженні онлайн-порталу державних послуг «Дія» [6], де цифрова платформа розглядається як механізм реалізації стандартизованих сценаріїв адміністративних дій, що зменшує вплив людського чинника, підвищує прозорість процедур та забезпечує передбачуваність управлінських рішень.

Отже, цифрова платформа розглядається не як допоміжний сервіс, а як структурний елемент нової моделі публічного управління. Застосування зазначеної управлінської методології до сфери сімейних правовідносин відображає перехід від скороченої офлайн-процедури до цифрової моделі державної реєстрації шлюбу. Цей перехід був теоретично узагальнений Є. Гульчуком у дослідженні цифровізації державної реєстрації шлюбу [7], де акцентовано, що оптимізація можлива без зміни матеріально-правової природи інституту шлюбу, оскільки трансформація стосується адміністративно-процедурного механізму (скорочення строків, стандартизація етапів, електронна ідентифікація та автоматизована обробка даних).

Таким чином, у науковому доробку Є. Гульчука простежується послідовна еволюція методології управлінської оптимізації:

– від аналізу організаційних процесів у системі ЦНАП;

– до концептуалізації цифрових платформ як інструменту алгоритмізації управління;

– до застосування цієї моделі в окремих галузевих сферах, зокрема у процедурі державної реєстрації шлюбу.

Системність такого підходу дозволяє розглядати реформу «шлюб за добу» та подальшу цифровізацію шлюбної процедури не як ізольовані нормативні зміни, а як логічне продовження управлінської концепції алгоритмізації адміністративних процесів. Саме в цьому контексті доцільним є детальний аналіз впровадження процедури скороченої державної реєстрації шлюбу як практичного кейсу реалізації зазначеної методології.

Запровадження спеціальної процедури державної реєстрації шлюбу у скорочений строк, відомої у правозастосовній практиці як послуга «шлюб за добу», слід розглядати не лише як підзаконну новацію, а як управлінський кейс процедурної оптимізації адміністративної послуги.

Нормативною основою відповідної трансформації стало розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 липня 2016 р. № 502-р, яким реалізовано пілотний проєкт щодо державної реєстрації шлюбу у скорочений строк [8]. У межах цього механізму було забезпечено можливість укладення шлюбу без дотримання загального місячного строку, передбаченого статтею 32 Сімейного кодексу України, за наявності організаційних умов для реалізації спрощеної процедури.

З управлінської точки зору ключовим результатом цієї новації стало скорочення строку надання адміністративної послуги як наслідок процедурної оптимізації, а не зміни матеріально-правових засад інституту шлюбу. Матеріально-правові умови укладення шлюбу — добровільність, досягнення шлюбного віку, відсутність перешкод, передбачених законом — залишилися незмінними. Отже, трансформація стосувалася виключно адміністративно-процедурного механізму реалізації права на шлюб, а не його змістовного наповнення.

У окресленому аспекті «шлюб за добу» має виразний дерегуляційний характер. Йдеться не про спрощення юридичних вимог, а про усунення надмірних процедурних бар'єрів і скорочення часових витрат заявників шляхом переосмислення логіки стадійності адміністративного провадження. Замість жорсткої фіксованої моделі з обов'язковим очікуванням у визначений законом строк була впроваджена гнучка організаційна схема, що дозволяє адаптувати процедуру до життєвих обставин громадян без порушення принципів законності та правової визначеності.

Таким чином, у межах реалізації проєкту було здійснено перехід від класичної адміністративно-бюрократичної стадійності до гнучкої процедурної моделі, орієнтованої на сервісний характер публічного управління. Скорочення строків, мінімізація дискреційного впливу посадових осіб та стандартизація окремих етапів процедури засвідчили можливість модернізації адміністративних процесів у межах чинного сімейного законодавства.

У зазначеному контексті «шлюб за добу» доцільно розглядати як приклад практичної реалізації управлінської концепції алгоритмізації адміністративних процесів. Такий підхід корелює з методологічною позицією, послідовно сформульованою аналітиком Євгеном Гульчуком у його попередніх наукових роботах [5; 6; 7]. У зазначених працях цифровізація та оптимізація розглядаються як інструменти стандартизації управлінських рішень, мінімізації людського чинника та підвищення передбачуваності адміністративних процедур.

Отже, реформа «шлюб за добу» може бути кваліфікована як управлінський кейс дерегуляційної трансформації, що демонструє можливість скорочення строків та підвищення доступності публічної послуги без зміни матеріально-правової природи інституту шлюбу. Водночас вона стала проміжним етапом подальшої цифрової трансформації процедури державної реєстрації шлюбу, що зумовило перехід до онлайн-моделі реалізації відповідного сімейного права.

Подальший розвиток процедури державної реєстрації шлюбу в Україні відбувався в контексті ширшої трансформації системи надання адміністративних послуг, що охопила сферу діяльності центрів надання адміністративних послуг, впровадження е-урядування та створення єдиних державних цифрових платформ. У цьому процесі можна простежити послідовну еволюцію управлінської логіки: від оптимізації організаційних процесів до повноцінної алгоритмізації адміністративних процедур.

На першому етапі модернізації ключову роль відіграло реформування діяльності ЦНАП як базової інфраструктури надання адміністративних послуг. У наукових дослідженнях Є. Гульчука, присвячених цифровізації діяльності ЦНАП [5] обґрунтовується необхідність перегляду внутрішньої організаційної структури адміністративних процесів, зменшення надмірної стадійності та впровадження електронного документообігу. Таким чином, цифровізація розглядається не як ізольований технологічний крок, а як управлінський механізм підвищення ефективності та передбачуваності адміністративних дій.

Наступним етапом стало формування концепції електронного урядування, що передбачає системне використання інформаційно-комунікаційних технологій для організації діяльності органів публічної влади. У дослідженні, присвяченому онлайн-порталу державних послуг «Дія» [6], Є. Гульчук аналізує цифрову платформу як інструмент структурної перебудови управлінської моделі. У цій концепції взаємодія особи з державою переводиться у цифрове середовище, де управлінські рішення реалізуються через стандартизовані алгоритми, що зменшують вплив людського чинника та забезпечують прозорість процедур.

Відтак, створення та розвиток застосунку «Дія» стали логічним продовженням цієї управлінської трансформації. Платформа функціонує як інтеграційний інструмент, що поєднує державні реєстри, електронну ідентифікацію та цифрові сервіси, забезпечуючи можливість дистанційного отримання адміністративних послуг. У такій моделі держава виступає не лише як регулятор, а як цифровий сервісний провайдер, що реалізує владні повноваження через інформаційні системи.

Застосування зазначеної методології до сфери державної реєстрації шлюбу завершило формування цифрової моделі відповідної адміністративної процедури. Онлайн-реєстрація шлюбу через застосунок «Дія» стала прикладом перенесення класичної адміністративної взаємодії в алгоритмізоване цифрове середовище. Як зазначено у дослідженні Є. Гульчука щодо цифровізації шлюбної процедури [7], використання електронної ідентифікації, електронного підпису та автоматизованої обробки даних дозволяє забезпечити юридично значущу фіксацію волевиявлення без обов’язкового фізичного контакту з органом ДРАЦС.

Отже, еволюція від реформування ЦНАП до впровадження онлайн-шлюбу не є сукупністю розрізнених нормативних змін або окремих цифрових сервісів. Вона відображає системну управлінську методологію, у межах якої цифровізація розглядається як послідовний процес алгоритмізації адміністративних процедур. У зазначеній логіці «шлюб за добу» виступає проміжним етапом дерегуляційної оптимізації, тоді як онлайн-реєстрація шлюбу — завершальним етапом переходу до цифрової сервісної моделі публічного управління.

Саме така послідовність — ЦНАП → е-урядування → «Дія» → онлайн-шлюб — демонструє інтелектуальну та методологічну цілісність підходу, що дозволяє розглядати цифровізацію державної реєстрації шлюбу як складову ширшої трансформації адміністративних процесів в Україні.

Комплексний аналіз запровадження процедури «шлюб за добу» та подальшої онлайн-реєстрації шлюбу дозволяє оцінити їх не лише як окремі адміністративні новації, а як елементи системної трансформації механізмів публічного управління.

По-перше, ключовим показником ефективності стала об’єктивна можливість скорочення строків здійснення адміністративної процедури. Якщо

традиційна модель передбачала загальний місячний строк з моменту подання заяви, то впровадження скороченої процедури та цифрових механізмів дозволило істотно зменшити часові витрати заявників без зміни матеріально-правових умов укладення шлюбу. Таким чином, досягнуто оптимізації саме процедурного компонента, що свідчить про управлінський характер відповідної трансформації.

По-друге, цифрова модель сприяла мінімізації дискреційного елементу у прийнятті адміністративних рішень. Алгоритмізоване подання заяв, електронна ідентифікація, автоматизована перевірка даних через державні реєстри та стандартизовані сценарії обробки інформації зменшують залежність результату адміністративної процедури від індивідуальної оцінки посадової особи. Це підвищує передбачуваність рішень та забезпечує однаковість правозастосування.

По-третє, трансформація процедури реєстрації шлюбу засвідчує впровадження принципу алгоритмізації адміністративних процесів. Реалізація владних повноважень у цифровому середовищі здійснюється через чітко визначені програмні сценарії, які формалізують послідовність дій та унеможливлюють довільне відхилення від встановленого порядку. У цьому аспекті цифровізація виступає інструментом структурного впорядкування адміністративної діяльності, а не лише каналом електронної комунікації.

По-четверте, зазначена трансформація відповідає концепції сервісної держави, орієнтованої на потреби особи. Перенесення процедури у цифровий формат, можливість дистанційної взаємодії з органами ДРАЦС, скорочення організаційних витрат і спрощення комунікації демонструють зміну управлінської парадигми — від адміністративного контролю до забезпечення зручності та доступності реалізації суб’єктивних прав.

По-п’яте, істотною ознакою значущості є інтеграція процедури державної реєстрації шлюбу у єдину цифрову інфраструктуру держави, зокрема через застосунок «Дія» та взаємодію з державними реєстрами. Така інтеграція забезпечує системність, технологічну узгодженість та сталість функціонування цифрової моделі. Водночас юридична визначеність результатів адміністративної процедури гарантується внесенням відповідних відомостей до Державного реєстру актів цивільного стану, що зберігає повну правову силу незалежно від форми подання заяви.

Варто акцентувати, що у сукупності зазначені чинники свідчать про те, що трансформація процедури державної реєстрації шлюбу має значення не лише для окремої галузевої сфери, а й для розвитку загальної моделі цифрового публічного управління.

Скорочення строків, стандартизація процедур, алгоритмізація управлінських рішень та інтеграція в національну цифрову платформу формують приклад послідовної адміністративної модернізації без зміни матеріально-правових засад інституту шлюбу.

Саме в окресленому аспекті управлінська концепція алгоритмізації адміністративних процесів, послідовно обґрунтована у наукових працях Є. Гульчука [5; 6; 7], знаходить практичне відображення у сфері державної реєстрації шлюбу, демонструючи приклад системної трансформації адміністративної процедури в межах чинного правового поля.

Ключовим елементом трансформації адміністративної процедури державної реєстрації шлюбу є управлінська логіка її переосмислення, що поєднує процедурний аналіз, реінжиніринг та подальшу цифрову інтеграцію. У цьому контексті наукові праці Є. Гульчука фіксують і концептуалізують практично апробовані підходи до алгоритмізації адміністративних процедур як інструменту їх модернізації.

На відміну від традиційного підходу, що розглядає цифровізацію переважно як технічне переведення послуг у електронну форму, у наукових працях аналітика Є. Гульчука цифрова трансформація постає як результат попереднього управлінського реінжинірингу процесів. У центрі його підходу — аналіз стадійності адміністративного провадження, виявлення «вузьких місць» (bottlenecks), надмірних процедурних ланок, дублювання функцій та невиправданої дискреції посадових осіб. Саме такий управлінський аналіз дозволяє здійснювати скорочення строків і спрощення процедур без втручання у матеріально-правові засади відповідних інститутів.

У застосуванні до процедури державної реєстрації шлюбу ця методологія проявилася у декількох принципових напрямах.

По-перше, було здійснено концептуальне розмежування матеріально-правового змісту шлюбу та адміністративно-процедурної форми його державного оформлення. Такий підхід дозволив довести, що оптимізація може стосуватися виключно форми реалізації владних повноважень, не змінюючи умов укладення шлюбу, визначених сімейним законодавством. Саме це розмежування стало теоретичною передумовою впровадження скороченої процедури без порушення принципу правової визначеності.

По-друге, на рівні алгоритмізації було запропоновано перехід від дискреційно-орієнтованої моделі прийняття рішень до стандартизованої процедури з чітко визначеними сценаріями дій. У межах такої логіки кожен етап адміністративної процедури підлягає формалізації: подання заяви, перевірка даних, прийняття рішення, внесення відомостей до реєстру. Це забезпечує передбачуваність результату та мінімізує залежність від суб’єктивного чинника.

По-третє, управлінська концепція експерта Є. Гульчука передбачає інтеграцію процедурної оптимізації з цифровими інструментами. Алгоритмізація не є самодостатньою без технологічної реалізації; водночас цифровізація без попереднього реінжинірингу лише відтворює існуючі бюрократичні механізми в електронному форматі. Саме поєднання структурного перегляду процедури та її цифрової імплементації дозволило сформувати модель, у якій «шлюб за добу» став проміжним етапом дерегуляції, а онлайн-реєстрація шлюбу

через платформу «Дія» — завершальною фазою алгоритмізованої адміністративної взаємодії.

Системне значення цього підходу полягає в тому, що він не обмежується сферою державної реєстрації актів цивільного стану. Запропонована управлінська логіка може бути застосована до інших адміністративних процедур, що характеризуються надмірною стадійністю, тривалими строками та залежністю від дискреційних рішень посадових осіб. У цьому аспекті кейс «шлюб за добу» виступає апробованою моделлю дерегуляційної трансформації, придатною для масштабування.

Водночас підхід Є. Гульчука важливий тим, що поєднує теоретичне обґрунтування з прикладним застосуванням у процесах оптимізації адміністративних процедур. Послідовність «аналіз – реінжиніринг – алгоритмізація – цифрова інтеграція» утворює завершену методологічну конструкцію, яка забезпечує структурну модернізацію адміністративних процедур без руйнування їх правової основи.

Отже, трансформація процедури державної реєстрації шлюбу може бути розглянута як приклад поетапної реалізації управлінської моделі (аналіз – реінжиніринг – алгоритмізація – цифрова інтеграція), що забезпечує модернізацію адміністративних процедур без зміни матеріально-правових засад інституту шлюбу.

Масштаб та результативність цифрової алгоритмізації відповідної адміністративної процедури підтверджуються не лише на національному, а й на міжнародному рівні. Платформа «Дія» є складовою цифрової інфраструктури держави та, за офіційними даними, має понад **21 млн** унікальних користувачів [9]. Міжнародне визнання інноваційності цифрових сервісів засвідчено включенням **Diia** до переліку **TIME Best Inventions 2024** у категорії **Apps & Software** [10].

Офіційна статистика у сфері «Шлюбу онлайн» демонструє суттєвий соціальний ефект: з моменту запуску сервісу українці здійснили **3,4+ млн** цифрових освідчень, понад **40 тис.** пар уклали шлюб онлайн, а **1,8+ тис.** таких шлюбів припадає на військові пари, що підкреслює значущість інструменту в умовах воєнного стану [11]. У сукупності наведені статистичні показники та міжнародне визнання інноваційності цифрової платформи дозволяють кваліфікувати трансформацію процедури державної реєстрації шлюбу як управлінське рішення значного масштабу та впливу, що має вимірювані соціальні результати на національному рівні.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що трансформація процедури державної реєстрації шлюбу в Україні відбулася шляхом поетапної дерегуляційної модернізації адміністративно-процедурного механізму без зміни матеріально-правової природи інституту шлюбу. Розмежування змісту сімейного права та форми його державного оформлення створило теоретичне підґрунтя для оптимізації процедурних параметрів —

насамперед строків, організаційної логіки та способів взаємодії заявників із суб'єктами владних повноважень.

Запровадження механізму державної реєстрації шлюбу у скорочений строк («шлюб за добу») слід розглядати як приклад дерегуляційної трансформації адміністративної процедури. Йдеться не про спрощення юридичних умов укладення шлюбу, а про усунення надмірної стадійності, скорочення часових витрат та переосмислення організаційної моделі надання публічної послуги. Таким чином, дерегуляція проявилася у зміні форми реалізації владних повноважень за збереження стабільності матеріально-правових засад.

Подальший розвиток цієї моделі у форматі онлайн-реєстрації шлюбу через цифрові платформи засвідчив перехід від оптимізованої адміністративної процедури до алгоритмізованої цифрової моделі. Використання електронної ідентифікації, стандартизованих сценаріїв обробки даних та інтеграції з державними реєстрами забезпечило мінімізацію дискреційного чинника, підвищення передбачуваності адміністративних рішень та зміцнення сервісної орієнтації публічного управління.

Методологічні положення, сформульовані у наукових працях менеджмент-аналітика та експерта з оптимізації державних і адміністративних процесів Євгена Гульчука, мають значення не лише для аналізу окремої галузевої реформи, а й для подальшого осмислення напрямів модернізації адміністративних процедур в Україні. Запропонована модель алгоритмізації та стандартизації управлінських процесів демонструє можливість системної трансформації адміністративних механізмів на національному рівні без втручання у матеріально-правові засади відповідних правових інститутів.

Отже, «шлюб за добу» може бути кваліфікований як інструмент дерегуляції адміністративних процедур у сфері сімейного права, а подальша цифровізація — як завершальний етап формування сервісної моделі реалізації відповідного права. Сукупність зазначених змін засвідчує можливість модернізації адміністративних механізмів у межах чинного законодавства без втручання у матеріально-правові основи правового інституту шлюбу, що підтверджує потенціал алгоритмізації як універсального управлінського інструменту реформування публічних послуг в Україні.

Література:

1. Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III : станом на 12 верес. 2025 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text (дата звернення: 25.02.2026).

2. Про державну реєстрацію актів цивільного стану: Закон України від 01.07.2010 № 2398-VI: станом на 15 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text (дата звернення: 25.02.2026).

3. Закон України «Про адміністративні послуги»: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI: Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/5203-17 (дата звернення: 13.02.2026).

4. Ukrinform. Odruzhytysya teper mozhna i protagom doby. 2016. 14 Jul. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2067300-odruzitisa-teper-mozna-i-protagom-dobi.html (дата звернення: 27.02.2026).

5. Гульчук Є. О. Діяльність центрів надання адміністративних послуг в умовах цифровізації. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2021. № 2 (72). С. 197–201. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2021.2.33.

6. Гульчук Є. О. Онлайн-портал державних послуг в Україні «Дія» як інструмент електронного урядування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 868–870. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/211.

7. Гульчук Є. О. Цифровізація державної реєстрації шлюбу в Україні: «шлюб за добу», онлайн-шлюб через застосунок «Дія» та їх міжнародне визнання. *Актуальні питання у сучасній науці. Серія: Право*. 2026. № 2 (44). С. 1218–1230. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-2(44)-1218-1230.

8. Про запровадження реалізації пілотного проекту щодо державної реєстрації шлюбу : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.07.2016 № 502-р : станом на 20 лип. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/502-2016-p#Text (дата звернення: 25.02.2026).

9. Понад 21 мільйон українців користуються Дією, де доступні 24 документи та понад 30 сервісів. Урядовий портал : єдиний вебпортал органів виконавчої влади України. URL: https://www.kmu.gov.ua/en/news/ponad-21-milion-ukraintsiv-korystuiutsia-diieiu-de-dostupni-24-dokumenty-ta-ponad-30-servisiv (дата звернення: 27.02.2026).

10. Marriage service on Ukrainian Diia app makes TIME’s Best Inventions of 2024 list. Ukrainska Pravda. 30 Oct. 2024. URL: https://www.pravda.com.ua/eng/news/2024/10/30/7482199/ (дата звернення: 29.01.2026).

11. Любов у цифрі: 3,4 млн пропозицій та весільний марафон до Дня закоханих. The Digital. URL: https://thedigital.gov.ua/news/technologies/liubov-u-tsyfri-34-mln-propozytsiy-ta-vesilnyy-marafon-do-dnia-zakokhanykh (дата звернення: 27.02.2026).

References:

1. Verkhovna Rada of Ukraine. (2002). *Family Code of Ukraine* No. 2947-III (as of September 12, 2025). Retrieved February 25, 2026, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text.

2. Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). *On state registration of civil status acts*: Law of Ukraine No. 2398-VI (as of November 15, 2024). Retrieved February 25, 2026, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text.

3. Verkhovna Rada of Ukraine. (2012). *Pro administratyvni posluhy* [On Administrative Services] (No. 5203-VI, September 6, 2012). Retrieved February 13, 2026, from https://zakon.rada.gov.ua/go/5203-17 [in Ukrainian].

4. Ukrinform. (2016, July 14). *Odruzhytysia teper mozhna i protiahom doby* [Marriage can now be registered within a day]. Retrieved February 27, 2026, from https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2067300-odruzitisa-teper-mozna-i-protagom-dobi.html [in Ukrainian].

5. Hulchuk, Ye. O. (2021). *Diialnist tsentriv nadannia administratyvnykh posluh v umovakh tsyfrovizatsii* [Activity of administrative service centers in conditions of digitalization]. *Derzhava ta rehiony. Seriia: Pravo*, 2(72), 197–201. https://doi.org/10.32782/1813-338X-2021.2.33 [in Ukrainian].

6. Hulchuk, Ye. O. (2023). *Onlain-portal derzhavnykh posluh v Ukraini “Diia” yak instrument elektronnoho uriaduvannia* [Online portal of public services in Ukraine “Diia” as a tool of e-governance]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, 6, 868–870. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/211 [in Ukrainian].

7. Hulchuk, Ye. O. (2026). *Tsyfrovizatsiia derzhavnoi reiestratsii shliubu v Ukraini: "Shliub za dobu", onlain-shliub cherez zastosunok "Diia" ta yikh mizhnarodne vyznannia* [Digitalization of state registration of marriage in Ukraine: "Marriage in a day", online marriage via the "Diia" application and their international recognition]. *Aktualni pytannia u suchasnii nautsi. Seriia: Pravo*, 2(44), 1218–1230. https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-2(44)-1218-1230 [in Ukrainian].

8. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2016). *On the implementation of the pilot project on state registration of marriage*: Order No. 502-r (as of July 20, 2021). Retrieved February 25, 2026, from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/502-2016-p#Text.

9. Government Portal of Ukraine. (n.d.). *Ponad 21 milion ukraintsiv korystuiutsia Diieiu, de dostupni 24 dokumenty ta ponad 30 servisiv* [Over 21 million Ukrainians use Diia, where 24 documents and more than 30 services are available]. Retrieved February 27, 2026, from https://www.kmu.gov.ua/en/news/ponad-21-milion-ukraintsiv-korystuiutsia-diieiu-de-dostupni-24-dokumenty-ta-ponad-30-servisiv [in Ukrainian].

10. Ukrainska Pravda. (2024, October 30). *Marriage service on Ukrainian Diia app makes TIME's Best Inventions of 2024 list*. Retrieved January 29, 2026, from https://www.pravda.com.ua/eng/news/2024/10/30/7482199/.

11. The Digital. (n.d.). *Liubov u tsyfri: 3,4 mln propozytsii ta vesilnyi marafon do Dnia zakokhanykh* [Love in digits: 3.4 million proposals and a wedding marathon for Valentine's Day]. Retrieved February 27, 2026, from https://thedigital.gov.ua/news/technologies/liubov-u-tsyfri-34-mln-propozytsiy-ta-vesilnyy-marafon-do-dnia-zakokhanykh [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 343.16+343.9.024

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3369-3377

Устимчук Владислава Петрівна здобувач наукового ступеня доктора філософії науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності Національної академії внутрішніх справ, https://orcid.org/0009-0000-8136-7012

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ АСПЕКТИ ДОКУМЕНТУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ І ЗЛОЧИННИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті розглянуто організаційно-тактичні аспекти документування злочинної діяльності організованих груп і злочинних організацій в умовах воєнного стану. Виходячи з того, що логічним продовженням оперативного (ініціативного) пошуку є документування, обґрунтовано його значення як системи послідовних заходів, спрямованих на отримання, перевірку та закріплення інформації про протиправну діяльність осіб, встановлення їхніх ролей, стійких зв'язків, каналів, ресурсів і механізмів функціонування злочинних структур, а також на забезпечення подальшої реалізації матеріалів у межах досудового розслідування. Визначено, що результативність документування безпосередньо залежить від грамотного планування, раціонального застосування методів оперативно-розшукової діяльності, розстановки сил і засобів, своєчасного проведення оперативно-розшукових заходів та належної взаємодії оперативних підрозділів зі слідчими з урахуванням вимог законності, допустимості отриманих відомостей і прокурорського нагляду. Окреслено зміст оперативної розробки щодо вже сформованих злочинних структур та її реалізацію через ведення оперативно-розшукової справи, накопичення фактичних даних і їх перевірку, фіксацію епізодів злочинної діяльності, встановлення місця перебування майна та коштів, що підлягають арешту, а також підготовку матеріалів для прийняття процесуальних рішень. Наголошено на доцільності поєднання оперативно-розшукових заходів з інформаційно-аналітичним опрацюванням отриманих відомостей для системного аналізу, своєчасного припинення злочинної діяльності та нейтралізації кримінальних загроз у воєнних умовах.

Практичне значення полягає в узагальненні тактичних орієнтирів документування, які забезпечують системність, керованість і результативність оперативної розробки та підвищують ефективність передачі матеріалів до органів досудового розслідування.

Ключові слова: документування, оперативна розробка, оперативно-розшукова справа, оперативно-розшукова діяльність, воєнний стан, доказування, планування, реалізація матеріалів, агентурна інформація, взаємодія.

Ustymchuk Vladyslava Petrivna PhD (Doctor of Philosophy) candidate of the Research Laboratory on Crime Prevention of the National Academy of Internal Affairs, https://orcid.org/0009-0000-8136-7012

ORGANIZATIONAL AND TACTICAL ASPECTS OF DOCUMENTING CRIMES COMMITTED BY ORGANIZED GROUPS AND CRIMINAL ORGANIZATIONS UNDER MARTIAL LAW

Abstract. The article examines organizational and tactical aspects of documenting criminal activities of organized groups and criminal organizations under martial law. Proceeding from the premise that documenting is a logical continuation of operational (initiative) search, the paper substantiates its significance as a system of sequential measures aimed at obtaining, verifying and consolidating information about the unlawful activities of persons, establishing their roles, stable links, channels, resources and mechanisms of functioning of criminal structures, and ensuring the further procedural implementation of materials within pre-trial investigation. It is determined that the effectiveness of documenting directly depends on competent planning, rational use of methods of operational and investigative activities, proper deployment of forces and means, timely conduct of operational and investigative measures, and adequate interaction between operational units and investigators with due regard to legality requirements, admissibility of obtained information and prosecutorial supervision. The content of operational development with respect to already formed criminal structures and its implementation through maintaining an operational-search case are outlined, including accumulation and verification of factual data, fixing episodes of criminal activity, establishing the location of property and funds subject to seizure, and preparing materials for making procedural decisions. Emphasis is placed on the expediency of combining operational and investigative measures with information-analytical processing of obtained data for systematic analysis, timely termination of criminal activity and neutralization of criminal threats in wartime. The practical value lies in summarizing tactical guidelines for documenting that ensure systemic, manageable and effective operational development and increase the efficiency of transferring materials to pre-trial investigation bodies.

Keywords: documentation; operational development; operational-search case; operational and investigative activities; martial law; proof; planning; implementation of materials; agent information; interaction.

Постановка проблеми. Воєнний стан ускладнює протидію організованій злочинності: зростає рівень конспірації, посилюється маскування слідів, а протиправні дії нерідко прикриваються законними процедурами. За цих умов ключового значення набуває документування злочинної діяльності, яке забезпечує перехід від здобуття первинних відомостей до їх процесуальної реалізації, формування доказової бази та притягнення винних до відповідальності. Разом з

тим практика демонструє наявність тактичних і організаційних труднощів: потребу в чіткому плануванні, узгодженні дій оперативних і слідчих підрозділів, забезпеченні своєчасної реалізації матеріалів та дотриманні гарантій законності [1–3].

Стан дослідження проблеми. Наукові підходи до розуміння документування у діяльності оперативних підрозділів акцентують його зв'язок з оперативно-розшуковою діяльністю та доказуванням у кримінальному провадженні. У літературі документування розглядається як діяльність зі створення та (або) одержання документів, що містять фактичні дані про кримінально карані діяння, причетних осіб, їх ролі та зв'язки. Водночас у фахових джерелах наголошується на стадійності документування та на особливій ролі оперативної розробки як форми, що створює належні умови для системного збору, перевірки й закріплення інформації про організовану злочинну діяльність. Попри значний теоретичний доробок, у практиці залишаються проблеми узгодження тактичних моделей документування з обмеженнями правового режиму, потребою оперативності та вимогами допустимості доказів. [4–10].

Мета і завдання дослідження. Мета статті полягає у систематизації тактичних засад документування злочинів, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями в умовах воєнного стану, та у визначенні пріоритетів планування і реалізації матеріалів оперативної розробки для потреб кримінального провадження.

Для досягнення мети вирішуються такі завдання: 1) розкрити зміст і місце документування в системі оперативно-розшукової діяльності; 2) окреслити стадії документування та їх зв'язок із оперативно-розшуковою справою й досудовим розслідуванням; 3) визначити напрями і типові завдання документування організованої злочинної діяльності; 4) висвітлити підходи до планування оперативної розробки та взаємодії з органами досудового розслідування [3–6].

Наукова новизна дослідження. Наукова новизна полягає у структурованому викладі тактики документування організованої злочинної діяльності в умовах воєнного стану з акцентом на поєднанні: а) стадійності документування; б) плановості оперативної розробки (первинний план, уточнювальні плани, план реалізації); в) перевірки та оцінки фактичних даних як єдиного процесу; г) процедурної взаємодії оперативного і слідчого підрозділів для забезпечення допустимості та доказового значення матеріалів [4–6].

Виклад основного матеріалу. Документування злочинної діяльності організованих груп і злочинних організацій доцільно розглядати як логічне продовження оперативного (ініціативного) пошуку. Якщо на етапі пошуку здобувається орієнтуюча інформація про події, осіб, предмети, документи, місця та можливі зв'язки, то документування спрямоване на її закріплення, перевірку і створення документів, придатних для подальшої оцінки слідчим і прокурором та використання у кримінальному провадженні. У цьому сенсі документування,

здійснюване оперативними підрозділами, виконує функцію забезпечення доказування, адже створює передумови для формування належної доказової бази [2; 4–6].

Зміст оперативного документування охоплює виявлення, збір, фіксацію, дослідження й оцінку фактичних даних про підготовку або вчинення злочинів, про причетність конкретних осіб і груп, їх ролі та участь у епізодах протиправної діяльності. У практичному вимірі завдання оперативного співробітника полягає в тому, щоб у кожній конкретній ситуації визначити реальну типову ситуацію, спрогнозувати подальшу можливу картину злочину та сформувати програму дій для документування. При цьому документування має бути спрямоване на фіксацію всіх епізодів протиправних дій, встановлення всіх осіб, причетних до їх вчинення, місцезнаходження викраденого майна чи цінностей, місць їх збуту, а також на виявлення осіб, які можуть бути свідками або потерпілими, і на фіксацію інших обставин, що входять у предмет доказування [4–6; 11].

Тактика документування у сфері організованої злочинності зумовлена специфічними рисами таких формувань: ієрархічною структурою, розподілом ролей, підвищеною конспірацією, наявністю каналів зв'язку, ресурсів та механізмів маскування. В умовах воєнного стану ці особливості посилюються: злочинці ретельніше планують і приховують свої дії, застосовують заходи, що маскують сліди та знищують докази. Отже, документування має здійснюватися поетапно та системно — від отримання первинних відомостей до їх процесуального закріплення, із постійним урахуванням ризиків викриття оперативних заходів і можливих контрзаходів з боку злочинного середовища [3; 12, с. 12–13].

Стадійність документування доцільно розкривати у зв'язку з правовими підставами і режимом здійснення оперативно-розшукової діяльності. Логічним результатом оперативного пошуку є отримання інформації, яка містить підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності та, відповідно, потребує заведення оперативно-розшукової справи. Після заведення справи всі оперативно-розшукові заходи провадяться лише в її межах, а документи, створені в процесі розробки, концентруються у матеріалах справи. Друга стадія документування збігається з оперативною розробкою як формою оперативно-розшукової діяльності: у її межах може використовуватися арсенал заходів, передбачений законом для оперативних підрозділів, а після виявлення ознак злочину матеріали мають бути невідкладно направлені до органу досудового розслідування. Третя стадія пов'язана з досудовим розслідуванням, коли оперативні підрозділи виконують доручення слідчого і беруть участь у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій у межах кримінального провадження [1–2; 4–6].

У межах оперативної розробки документування здійснюється в інтересах виконання спеціальних завдань, за допомогою спеціальних сил, засобів і методів та за умов, характерних саме для оперативної розробки. Предмет документування має включати фактичні дані, які складно або неможливо встановити суто

процесуальним шляхом без попереднього негласного збору відомостей. Тому тактика документування тісно пов'язана з тактикою оперативної розробки, а якість планування, раціональність застосування методів, розстановка сил і засобів та своєчасність заходів суттєво впливають на підсумковий результат викриття учасників та лідерів угруповання [1; 5–7].

Планування в оперативній розробці має чітко виражений системний характер. Під час заведення оперативно-розшукової справи працівник оперативного підрозділу формує первинний план, у якому визначаються напрями документування, конкретні заходи, строки та виконавці. У процесі документування можуть складатися додаткові (уточнювальні) плани – залежно від змін обстановки, поведінки фігурантів або результатів перевірки відомостей. Завершальним елементом планування є план реалізації матеріалів, який визначає комплекс дій для процесуального використання здобутих відомостей, координації із слідчим підрозділом, підготовки спеціальних операцій та організації взаємодії з іншими суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, а за потреби — з міжнародними правоохоронними органами [5–6; 13].

Взаємодія оперативних і слідчих підрозділів є критичною умовою ефективного документування. За наявності заведеної оперативно-розшукової справи доцільним є закріплення слідчого для методичного супроводження: з цього моменту слідчий надає практичну допомогу в плануванні заходів, орієнтує на забезпечення доказового значення матеріалів та оцінює ризики для кримінального провадження.

Якщо під час проведення заходів встановлено фактичні дані про ознаки злочину, але припинення може негативно вплинути на результати кримінального провадження, узгоджується порядок подальших дій і лише після завершення комплексу заходів матеріали виносяться на спільний розгляд для визначення заходів реалізації. Перевірка і оцінка фактичних даних становлять єдиний процес: вся інформація, що надходить, підлягає обов'язковій перевірці, а її оцінка здійснюється з урахуванням професійного досвіду та внутрішнього переконання [2; 13].

У тактичному аспекті до основних напрямів документування організованої злочинної діяльності належать: 1) виявлення предметів і документів, які після проведення процесуальних дій можуть стати джерелами доказів, та забезпечення їх збереження; 2) встановлення осіб, яким відомі обставини протиправних дій, і які в подальшому можуть бути допитані як свідки; 3) фіксація протиправних і злочинних дій фігурантів у процесі їх діяльності; 4) установлення ролей учасників, їх зв'язків, каналів і ресурсів, а також місць зберігання матеріальних цінностей і грошових коштів, на які може бути накладено арешт; 5) підготовка та проведення заходів з реалізації матеріалів оперативної розробки. Важливо також виявляти та усувати причини й умови, що сприяють учиненню злочинів, що відповідає превентивній складовій оперативно-розшукової діяльності [4–6; 14, с. 97–98].

Організаційно-тактичне забезпечення документування передбачає визначення джерел первинних відомостей і їх перевірку. У справах оперативної розробки помітну роль відіграє агентурна інформація як підстава для ухвалення рішення про початок розробки. Разом із тим перевірка первинної інформації до заведення оперативно-розшукової справи здійснюється за допомогою заходів і методів, які не обмежують права та свободи громадян. У межах заведеної справи характер і зміст оперативно-розшукових заходів визначається завданнями розробки, а залежно від ситуації може доповнюватися іншими заходами, передбаченими законодавством і відомчими нормативними актами [1, 5–6].

Підвищення ефективності оперативної розробки потребує системної аналітичної роботи щодо фігурантів, витребування матеріалів попередніх справ оперативного обліку, з'ясування зв'язків, контактності, а також складання схем злочинних та особистих зв'язків, місць передбачуваного вчинення злочинів і місць можливого збуту викраденого майна. Такі схеми слугують інструментом узагальнення інформації та підвищують результативність планування і координації заходів документування [5–6; 15].

Окремий блок тактики документування стосується використання негласних сил, засобів і методів у межах оперативної розробки. Їх застосування має бути комплексним і узгодженим, що забезпечує системне документування протиправної активності та встановлення ролі кожного учасника угруповання. У цьому контексті особливого значення набуває підбір і підготовка кандидата для виконання спеціальних завдань, адже від якостей і готовності такої особи залежить успіх організаційно-тактичної операції. За будь-якої моделі застосування негласних можливостей визначальними залишаються законність, безпека залучених осіб і належне процесуальне «підкріплення» отриманих відомостей [1–2; 6].

Завершальним елементом тактики документування є реалізація матеріалів оперативної розробки. Вона охоплює комплекс організаційних і процесуальних дій, спрямованих на забезпечення можливості використання відомостей, здобутих оперативним шляхом, у кримінальному провадженні: належне оформлення документів, узгодження з процесуальними вимогами, передача уповноваженим суб'єктам досудового розслідування та подальше підтвердження через проведення слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій. Поєднання якісного документування та своєчасної реалізації матеріалів створює передумови для формування належної доказової бази і забезпечує ефективність кримінального переслідування учасників організованих злочинних формувань. [2; 4–6].

Висновки. Документування злочинної діяльності організованих груп і злочинних організацій в умовах воєнного стану є ключовою ланкою між виявленням і розслідуванням, оскільки забезпечує перехід від первинних відомостей до процесуально придатних матеріалів. Ефективність документування визначається стадійністю (оперативний пошук – заведення оперативно-розшукової справи – оперативна розробка – досудове розслідування), плановістю

(первинний план, уточнювальні плани, план реалізації), перевіркою та оцінкою фактичних даних як єдиним процесом, а також належною взаємодією оперативних і слідчих підрозділів з дотриманням гарантій законності та безпеки. Перспективи подальших розвідок пов'язані з уточненням тактичних моделей документування в умовах змін криміногенної обстановки та удосконаленням організаційних процедур реалізації матеріалів оперативної розробки.

Література:

1. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

3. Севрук В. Г. Протидія злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі: теорія та практика : монографія. Київ: Вид-во Людмила, 2022. 1092 с.

4. Жовтан П. В., Сухорада І. О. Співвідношення документування та забезпечення доказування в діяльності оперативних підрозділів. *Форум права.* 2014. № 4. С. 135–141.

5. Саковський А. А. Оперативно-розшукове документування як пошуково-пізнавальний процес і складник оперативно-розшукової діяльності. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 7. С. 371–377.

6. Мукоіда Р. В. Особливості тактики документування злочинів, що вчинюються з використанням фіктивних підприємств. URL : http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/ 123456789 /594/1/%D0%9C%D1%83%D0%BA%D0%BE%D1%97%D0%B4%D0%B0.pdf.

7. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. : В. В. Коваленко, Є. М. Моісєєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Т. 6. Оперативно-розшукова діяльність поліції (міліції). Київ : Атіка, 2010. 1128 с.

8. Павленко С. О. Тактика протидії торгівлі людьми органами Національної поліції України: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука».* Серія: Юридичні науки. 2018. № 5. С. 41–55.

9. Грень Р. Р. Особливості документування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів: оперативно-розшуковий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2017. № 3. С. 160–162.

10. Санакоєв Д. Б. Теоретичні проблеми формування оперативно-розшукових ситуацій у протидії рейдерству. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2013. № 2. С. 500–504.

11. Цюприк І. В. Теоретичні, правові та праксеологічні засади доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з терористичною діяльністю : дис. … докт. юрид. наук. Київ, 2019. 227 с.

12. Харкевич О. О. Протидія оперативними підрозділами Національної поліції створенню злочинної організації : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. 20 с.

13. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 07 липня 2017 р. № 575. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text

14. Захаров В. П., Дмитрик Ю. І. Особливості оперативного документування злочинів у сфері економіки : навч.-практ. посіб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. С. 97–98.

15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. : Ірпінь: ВТФ–Перун, 2003. 1440 с. URL : https://dduvs.in.ua/wpcontent/uploads/files/Structure/library/student/npapp.pdf

References:

1. Pro operatyvno-rozshukovu diialnist [On operational and investigative activities] : Zakon Ukrainy vid 18 liut. 1992 r. № 2135-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text [in Ukrainian].

2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13 kvit. 2012 r. № 4651-VI. URL : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 [in Ukrainian].

3. Sevruk, V. H. (2022). Protydiia zlochynam, shcho vchyniaiutsia orhanizovanymy hrupamy i zlochynnymy orhanizatsiiamy, yaki sformovani na etnichnii osnovi: teoriia ta praktyka [Counteraction to crimes committed by organized groups and criminal organizations formed on an ethnic basis: theory and practice] : monohrafiia, Kyiv: Vyd-vo Liudmyla, 1092 [in Ukrainian].

4. Zhovtan, P. V. & Sukhorada, I. O. (2014). Spivvidnoshennia dokumentuvannia ta zabezpechennia dokazuvannia v diialnosti operatyvnykh pidrozdiliv [The relationship between documentation and providing evidence in the activities of operational units]. *Forum prava – Law forum*, 4, 135–141 [in Ukrainian].

5. Sakovskyi, A. A. (2020). Operatyvno-rozshukove dokumentuvannia yak poshukovo-piznavalnyi protses i skladnyk operatyvno-rozshukovoi diialnosti [Operational and investigative documentation as a search and cognitive process and a component of operational and investigative activities.]. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, economy and law*, 7, 371–377 [in Ukrainian].

6. Mukoida, R. V. Osoblyvosti taktyky dokumentuvannia zlochyniv, shcho vchyniuiutsia z vykorystanniam fiktyvnykh pidpryiemstv [Peculiarities of the tactics of documenting crimes committed using fictitious enterprises]. URL : http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream/ 123456789/594/1/%D0%9C%D1%83%D0%BA%D0%BE%D1%97%D0%B4%D0%B0.pdf [in Ukrainian].

7. Kovalenko, V. V., Moisieiev, Ye. M., Tatsii, V. Ya. & Shemshuchenko, Yu. S. (red.) (2010). Mizhnarodna politseiska entsyklopediia [International Police Encyclopedia] : u 10 t. T. 6. Operatyvno-rozshukova diialnist politsii (militsii) [Operational and investigative activities of the police (militia)]. Kyiv : Atika, 1128 [in Ukrainian].

8. Pavlenko, S. O. (2018). Taktyka protydii torhivli liudmy orhanamy Natsionalnoi politsii Ukrainy: vitchyznianyi ta zarubizhnyi dosvid [Tactics of combating human trafficking by the National Police of Ukraine: domestic and foreign experience]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Internauka» – International scientific journal «Internauka».* Seriia : Yurydychni nauky, 5, 41–55 [in Ukrainian].

9. Hren, R. R. (2017). Osoblyvosti dokumentuvannia zlochyniv u sferi obihu narkotychnykh zasobiv: operatyvno-rozshukovyi aspekt [Peculiarities of documenting crimes in the field of drug trafficking: operational and investigative aspect]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal scientific electronic journal*, 3, 160–162 [in Ukrainian].

10. Sanakoiev, D. B. (2013). Teoretychni problemy formuvannia operatyvno-rozshukovykh sytuatsii u protydii reiderstvu [Theoretical problems of forming operational-search situations in countering raiding.]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav – Scientific bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 2, 500–504 [in Ukrainian].

11. Tsiupryk, I. V. (2019). Teoretychni, pravovi ta prakseolohichni zasady dokazuvannia u kryminalnykh provadzhenniakh pro zlochyny, poviazani z terorystychnoiu diialnistiu [Theoretical,

legal and praxeological principles of proof in criminal proceedings on crimes related to terrorist activities] : dys. … dokt. yuryd. nauk, Kyiv, 227 [in Ukrainian].

12. Kharkevych, O. O. (2017). Protydiia operatyvnymy pidrozdilamy Natsionalnoi politsii stvorenniu zlochynnoi orhanizatsii [Counteraction by operational units of the National Police to the creation of a criminal organization] : avtoref. dys. … kand. yuryd. nauk, Kyiv, 20 [in Ukrainian].

13. Pro zatverdzhennia Instruktsii z orhanizatsii vzaiemodii orhaniv dosudovoho rozsliduvannia z inshymy orhanamy ta pidrozdilamy Natsionalnoi politsii Ukrainy v zapobihanni kryminalnym pravoporushenniam, yikh vyiavlenni ta rozsliduvanni [On approval of the Instruction on the organization of interaction of pre-trial investigation bodies with other bodies and units of the National Police of Ukraine in the prevention of criminal offenses, their detection and investigation] : nakaz MVS Ukrainy vid 07 lypnia 2017 r. № 575. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text [in Ukrainian].

14. Zakharov, V. P. & Dmytryk, Yu. I. (2008). Osoblyvosti operatyvnoho dokumentuvannia zlochyniv u sferi ekonomiky [Peculiarities of operational documentation of crimes in the economic sphere] : navch.-prakt. posib., Lviv : Lvivskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 97−98 [in Ukrainian].

15. Busel, V. T. (red.) (2003).Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. K. : Irpin : VTF–Perun, 1440. URL : https://dduvs.in.ua/wpcontent/uploads/files/Structure/library/student/npapp.pdf [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 349.6

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3378-3387

Чумаченко Інна Євгенівна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри земельного, екологічного та енергетичного права Національного університету «Одеська юридична академія», м. Одеса, https:// orcid.org/0000-0003-0682-6404

ЕКОСИСТЕМНА МОДЕЛЬ УПРАВЛІННЯ ЛІСАМИ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА РОЗВИТКУ ЛІСОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Анотація. Статтю присвячено теоретико-правовому дослідженню екосистемної моделі управління лісами в Україні в умовах сучасних екологічних викликів та євроінтеграційних процесів. Проаналізовано еволюцію законодавчого визначення лісу як екосистеми, зокрема положення Лісового кодексу України, та обґрунтовано, що нормативне закріплення екосистемної природи лісу зумовлює трансформацію методології правового регулювання – від ресурсно-експлуатаційної до екосистемно орієнтованої. Досліджено співвідношення екосистемного підходу з концепцією сталого управління лісами, його відповідність міжнародним стандартам (зокрема положенням Конвенції про біологічне різноманіття 1992 р.) та програмним засадам Державної стратегії управління лісами України до 2035 року. Екосистемна модель правового регулювання лісових відносин є системою принципів, норм та інституційних механізмів, спрямованою на забезпечення структурно-функціональної цілісності лісових екосистем, підтримання їх здатності до саморегуляції та відтворення, а також досягнення збалансованості між екологічними, економічними і соціальними функціями лісу. Екосистемна модель має включати такі структурні елементи: пріоритет збереження екологічної цілісності лісових екосистем; інтегрованість управлінських рішень; міжгалузеву узгодженість норм лісового, земельного та екологічного законодавства; врахування екосистемних послуг як самостійного об’єкта правового захисту. Виявлено, що існуюча інституційна модель управління лісами характеризується недостатньою інтегрованістю та збереженням функціонального домінування господарського підходу.

Розмежування екологічних і господарських повноважень не забезпечує належного балансу між публічним інтересом у збереженні лісових екосистем та економічними інтересами їх використання.

Обґрунтовано необхідність нормативної конкретизації екосистемного підходу через пріоритет збереження екологічної цілісності лісових екосистем, інтеграцію кліматичних та біорізноманітних зобов’язань у механізми лісового планування, посилення гарантій публічного екологічного інтересу. Доведено, що

перехід до екосистемної моделі є об'єктивною передумовою модернізації лісового законодавства України та формування якісно нового правового режиму лісів, орієнтованого на забезпечення сталого розвитку й екологічної безпеки держави.

Ключові слова: ліси, лісове господарство, екосистемний підхід, екосистемна модель, екосистема, сталий (стійкий) розвиток, екологічна політика України, управління лісами, інтегроване екологічне управління.

Chumachenko Inna Yevheniivna Candidate of Legal Sciences (PhD in Law), Associate Professor, Associate Professor of the Department of Land, Environmental and Energy Law, National University "Odesa Law Academy", Odesa, https://orcid .org/0000-0003-0682-6404

ECOSYSTEM-BASED FOREST MANAGEMENT MODEL AS A METHODOLOGICAL FRAMEWORK FOR THE DEVELOPMENT OF FOREST LEGISLATION

Abstract. The article is devoted to a theoretical and legal study of the ecosystem-based forest management model in Ukraine under current environmental challenges and European integration processes. The evolution of the legislative definition of a forest as an ecosystem is analyzed, in particular the provisions of the Forest Code of Ukraine, and it is substantiated that the normative recognition of the ecosystem nature of forests predetermines a transformation of the methodology of legal regulation – from a resource-exploitative approach to an ecosystem-oriented one. The relationship between the ecosystem approach and the concept of sustainable forest management is examined, as well as its compliance with international standards (in particular, the provisions of the Convention on Biological Diversity) and the programmatic principles of the State Forest Management Strategy of Ukraine until 2035. The ecosystem-based model of legal regulation of forest relations is defined as a system of principles, norms, and institutional mechanisms aimed at ensuring the structural and functional integrity of forest ecosystems, maintaining their capacity for self-regulation and regeneration, and achieving a balance between the environmental, economic, and social functions of forests. Such a model should include the following structural elements: priority of preserving the ecological integrity of forest ecosystems; integration of managerial decision-making; cross-sectoral coherence of forest, land, and environmental legislation; and recognition of ecosystem services as an independent object of legal protection.

It is established that the existing institutional framework of forest governance is characterized by insufficient integration and the continued functional dominance of the economic approach. The separation of environmental and economic competences fails to ensure an appropriate balance between the public interest in preserving forest ecosystems and the economic interests related to their use.

The necessity of normative specification of the ecosystem approach is substantiated through establishing the priority of ecological integrity, integrating climate and biodiversity commitments into forest planning mechanisms, and strengthening guarantees of the public environmental interest. It is proved that the transition to an ecosystem-based model constitutes an objective prerequisite for the modernization of Ukrainian forest legislation and for the formation of a qualitatively new legal regime of forests aimed at ensuring sustainable development and environmental security of the state.

Keywords: forests, forestry, ecosystem approach, ecosystem model, ecosystem, sustainable development, environmental policy of Ukraine, forest management, integrated environmental management.

Постановка проблеми. Сучасна концепція управління лісами сформувалася під впливом екологічної кризи другої половини XX століття та зміни парадигми природокористування – від ресурсно-експлуатаційної до екосистемно орієнтованої. Її концептуальним ядром стало стале управління лісами (Sustainable Forest Management, SFM), розроблене в межах міжнародних процесів під егідою Food and Agriculture Organization та Forest Europe. FAO визначає SFM як динамічну концепцію, спрямовану на збереження й посилення економічних, соціальних і екологічних цінностей лісів для нинішніх і майбутніх поколінь, що засвідчує відхід від вузького регулювання рубок до комплексного врахування екосистемних функцій лісу.

Теоретичним підґрунтям цієї трансформації стало утвердження екосистемного підходу, який орієнтує управління не на максимізацію заготівлі деревини, а на підтримання цілісності, стійкості та довгострокової продуктивності лісових екосистем. У межах такого підходу управління розглядається як баланс між використанням і збереженням структурно-функціональної організації лісу, з урахуванням просторової структури ландшафтів, природної динаміки порушень і необхідності охорони біорізноманіття.

Міжнародно-правове закріплення екосистемної парадигми відбулося насамперед у Конвенції про біологічне різноманіття [1], яка заклала методологічні основи збереження та сталого використання біорізноманіття. Її положення були розвинені в «Декларації Ріо з навколишнього середовища і розвитку» та програмному документі «Порядок денний на XXI століття», що інтегрували екосистемний підхід у реалізацію принципу сталого розвитку. Концептуальне оформлення цього підходу завершено рішенням V/6 п’ятої Конференції сторін Конвенції (2000 р.), яким його визначено як стратегію комплексного управління земельними, водними та біологічними ресурсами на засадах екологічної збалансованості та справедливості.

Ліси є однією з ключових складових біосфери та виконують життєво важливі екологічні, кліматорегулюючі, соціальні й економічні функції. Вони забезпечують збереження біорізноманіття, формують водний баланс,

запобігають ерозії ґрунтів, акумулюють вуглець та виконують рекреаційну функцію. Водночас протягом тривалого історичного періоду ліси розглядалися переважно як джерело деревини та інших матеріальних ресурсів. Такий підхід призвів до значної деградації лісових екосистем, скорочення площ природних лісів та втрати біорізноманіття. Формування концепції сталого розвитку стало якісно новим етапом у переосмисленні взаємодії суспільства та природи. У сфері лісового господарства це зумовило перехід до інтегрованої моделі управління, яка поєднує екологічні, економічні та соціальні компоненти. Закріплення екосистемної природи лісу (ст. 1 Лісового кодексу України (далі – ЛК України)) [2] об'єктивно зумовило необхідність переосмислення підходів до правового регулювання лісових відносин. Якщо у межах традиційної ресурсної моделі пріоритет надавався регламентації використання та відтворення деревини, то екосистемна інтерпретація лісу потребує врахування його екологічних функцій, збереження біорізноманіття, підтримання кліматорегулюючої ролі та забезпечення екосистемних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти екосистемного підходу отримали висвітлення у наукових дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних учених. У межах доктринальних розробок проаналізовано його нормативну природу, принципові засади, механізми імплементації в національні правові системи, а також особливості застосування у сфері міжнародного екологічного права та галузевого природоресурсного регулювання. Серед науковців, що зверталися до цієї проблематики: М. Дейнега, О. Котеньов, Е. Поздняк, А. Соколова, Є. Суєтнов, І. Чумаченко та інші дослідники. Разом з тим, в юридичній літературі бракує спеціальних досліджень екосистемної моделі управління в лісогосподарській сфері.

Метою дослідження є теоретико-правове обґрунтування екосистемної моделі правового регулювання лісових відносин в Україні, визначення її змісту, принципів та механізмів реалізації, а також розроблення пропозицій щодо вдосконалення лісового законодавства з урахуванням засад сталого розвитку та євроінтеграційних зобов'язань держави.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку екологічного та природоресурсного права екосистемний підхід розглядається як один із базових правових принципів регулювання відносин у сфері використання природних ресурсів. Разом з тим, екосистемний підхід визнано стратегією інтегрованого екологічного управління, яка поєднує в собі охорону окремих видів флори і фауни, середовищ їх існування, обмеження людської діяльності, шкідливої для довкілля, охорону природних екосистем і зв'язків усередині них і між ними. Відповідно до Основних засад (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року, затвердженої Законом України від 28 лютого 2019 року, стратегічною метою державної екологічної політики визначено досягнення належного (доброго) стану довкілля шляхом інтеграції екосистемного підходу в усі напрями соціально-економічного розвитку держави

[3]. Такий підхід спрямований на забезпечення реалізації конституційного права кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля, впровадження принципів збалансованого природокористування, а також збереження, відновлення і підтримання цілісності природних екосистем. Характерною рисою зазначеного програмного документа є системне використання категоріального апарату, притаманного сучасному екологічному праву, зокрема понять «екосистема», «екосистемний підхід», «екосистемні послуги». Це свідчить про доктринальне та нормативне визнання екосистемної парадигми як методологічної основи формування державної екологічної політики.

Є.П. Суєтнов зазначає, що теоретичне та практичне значення екосистемного підходу полягає у тому, що він зумовлює ефективнішу дію екологічного права, досягнення його цілей щодо підтримання та відновлення сприятливого стану навколишнього природного середовища [4, с.132].

На переконання Е.В. Позняк, використання природних ресурсів, для яких в екологічному праві існує диференційний підхід до формування їх правових режимів (земель, надр, вод, лісів, тваринного та рослинного світу, атмосферного повітря), повинно здійснюватися також на основі принципу екосистемності. Принцип екосистемності – це найбільш істотна основоположна ідея, яку можна розглядати у якості основної передумови й обов'язкової складової еволюційного розвитку біосфери, яка відображена в науці екології та базується на основі законів екології з метою забезпечення екосистемності як якості природи у формуванні екосфери Землі, екологічної рівноваги, врахування можливості природних процесів до саморегуляції та самовідновлення, прогнозування ступеня змінюваності біосфери в результаті антропогенної діяльності [5, с.40].

При цьому О.Г. Котеньов вказує, що принцип екосистемного підходу полягає у тому, щоб розглядати використання окремого природного ресурсу у контексті його взаємозв'язку з іншими елементами навколишнього природного середовища. Екосистемний підхід до використання природних ресурсів об'єктивно визначається взаємозв'язком природних процесів і взаємозумовленістю явищ, що виникають у природному середовищі [6, с.76].

Про необхідність впровадження екосистемного підходу при здійснені державного контролю за використанням та охороною водних об'єктів наголошує І.Є. Чумаченко. Поряд з цим, дослідниця звертає увагу, що відповідно до п. 7 Порядку поділу лісів на категорії та виділення особливо захисних лісових ділянок» від 16 травня 2007 р. № 733 до категорії захисних лісів належать лісові ділянки, що виконують функцію захисту навколишнього природного середовища й інженерних об'єктів від негативного впливу природних та антропогенних факторів, зокрема лісові ділянки (смуги лісів) уздовж берегів річок, навколо озер, водоймищ та інших водних об'єктів, які виділяються з категорії експлуатаційних лісів за нормативами, установленими цим самим Порядком, що законодавчо закріплює екозв'язок лісів та водних об'єктів [7, с. 155-156].

У сучасних умовах розвитку екологічного законодавства України спостерігається стійка тенденція до екосистемної трансформації об'єктів еколого-правового регулювання, що, як зазначає Є.П. Суєтнов, найбільш послідовно та системно проявляється у сфері правового забезпечення лісових відносин [4, с.140]. Зазначений процес зумовлений необхідністю імплементації європейських екологічних стандартів у межах євроінтеграційного курсу держави, а також впровадження концепції сталого розвитку як базового методологічного орієнтира правової модернізації.

Показово, що еволюція законодавчої дефініції лісу в національному праві засвідчує поступову зміну парадигми його правового осмислення – від формально-структурного та описового підходу до інтегрованого екосистемно-орієнтованого розуміння. Так, у редакції ЛК України 1994 року (ст. 3) ліс визначався як сукупність землі, рослинності (у якій домінують дерева і чагарники), тварин, мікроорганізмів та інших природних компонентів, що є біологічно взаємопов'язаними та взаємно впливають один на одного і на навколишнє природне середовище. Хоча таке визначення мало переважно перелічувальний характер, воно вже містило ключові ознаки екосистемності – взаємозв'язок компонентів і їх функціональну взаємодію. Фактично законодавець заклав підґрунтя для сприйняття лісу не лише як об'єкта господарського використання, а як складного природного утворення.

Модернізація цієї концепції відбулася у редакції ЛК України 2006 року [8], де у ст. 1 ліс визначено як тип природних комплексів, у якому поєднуються переважно деревна і чагарникова рослинність із відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що перебувають у взаємозв'язку та взаємодії у процесі свого розвитку. На відміну від попередньої редакції, законодавча дефініція 2006 року концептуально поглибила розуміння лісу, підкресливши його належність до природних комплексів та акцентувавши на динамічному характері розвитку. Таким чином, відбувся перехід від описового переліку складових елементів до нормативного закріплення лісу як цілісної, функціонально інтегрованої системи.

Подальший розвиток цієї тенденції пов'язаний із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони пралісів згідно з Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат» [9], яким було внесено зміни до ЛК України. Зокрема, у ст. 1 після слів «тип природних комплексів» було прямо зазначено «(екосистема)», що нормативно закріпило екосистемний статус лісу. Крім того, статтю доповнено положеннями, які визначають природні ліси (природні лісові екосистеми), праліси (пралісові екосистеми) та квазіпраліси (умовно пралісові екосистеми).

Безумовно, така еволюція свідчить про імплементацію екосистемного підходу в національне лісове законодавство та створює теоретико-правові передумови для формування екосистемної моделі регулювання лісових

відносин. Водночас, у науковій літературі неодноразово підкреслювалася екосистемність чинної законодавчої моделі розуміння лісу. Зокрема, М. Л. Муравська характеризувала відповідне законодавче визначення як приклад закріплення екосистеми як правової категорії в українському законодавстві [10, с.279]. А. К. Соколова обґрунтовувала, що ліс доцільно розглядати не як ізольований природний об'єкт, а як екологічну систему (біогеоценоз), яка включає декілька взаємопов'язаних природних компонентів або їх частин [11, с.21].

Слід зазначити, що суттєву роль в модернізації національної лісової політики, з урахуванням принципів сталого розвитку, інтеграції екологічних, соціальних та економічних вимірів лісового господарства, на сьогодні виконує Державна стратегія управління лісами України до 2035 року [12]. Стратегія формулює цільові орієнтири, що безпосередньо корелюють з екосистемним підходом. Зокрема, документ передбачає забезпечення стійкості лісових екосистем до зміни клімату, збереження їхніх екологічних функцій та підвищення екосистемних послуг. Таке формулювання є сутнісним для екосистемної моделі: акцентується не лише на кількісних показниках (обсягах деревини чи збільшенні лісистості), а й на якісних параметрах функціонування природних комплексів та їх здатності відтворюватися і виконувати широкий спектр екологічних функцій.

У сучасній доктрині лісового права та екологічної політики дедалі чіткіше усвідомлюється, що ліс не зводиться до сукупності деревної сировини чи господарського об'єкта. Лісовий екосистемний комплекс розглядається як цілісна динамічна система, що генерує широкий спектр благ і функцій, які людство отримує безоплатно або за мінімальних витрат. Ці блага та функції отримали узагальнену назву екосистемних послуг лісів [13, 14].

Під екосистемними послугами розуміється сукупність усіх корисних ресурсів і вигод, які забезпечуються функціонуванням лісових екосистем. До них належать постачальні послуги (забезпечення деревиною, ягодами, грибами, лікарською сировиною та іншими нелісовими продуктами), регулювальні послуги (регулювання гідрологічного режиму, циркуляції повітря, клімату на локальному та регіональному рівнях, секвестрація вуглецю, запобігання ерозії ґрунтів і зсувів), підтримувальні послуги (збереження біорізноманіття, підтримання родючості ґрунтів, кругообіг поживних речовин) та культурні послуги (створення сприятливого середовища для відпочинку, рекреації, збереження культурної та духовної спадщини, формування естетичних і наукових цінностей).

Така широка палітра функцій лісів робить екосистемні послуги невід'ємною складовою національного багатства та об'єктом правового захисту в контексті сталого розвитку. Саме тому сучасна лісова політика України, орієнтована на принципи сталого розвитку, не може обмежуватися лише максимізацією обсягів заготівлі деревини чи економічної рентабельності лісового господарства. Вона повинна забезпечувати збереження та відновлення здатності лісових екосистем продукувати зазначені послуги в довгостроковій перспективі.

Отже, еволюція законодавчих дефініцій та наукових підходів демонструє прагнення уповноважених інституцій до впровадження екосистемної парадигми в національне лісове право, що відповідає сучасним міжнародним стандартам сталого управління природними ресурсами.

Висновки. Перехід до екосистемної моделі управління лісами є об'єктивно зумовленим сучасними екологічними викликами, євроінтеграційними процесами та необхідністю забезпечення сталого розвитку. Екосистемна модель правового регулювання лісових відносин – це система принципів, норм та інституційних механізмів, спрямована на забезпечення структурно-функціональної цілісності лісових екосистем, підтримання їх здатності до саморегуляції та відтворення, а також досягнення збалансованості між екологічними, економічними і соціальними функціями лісу. Така модель має стати методологічною основою подальшого системного оновлення лісового законодавства України з метою забезпечення сталого лісокористування.

Література:

1. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 05.06.1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030

2. Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994 р. № 3852-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12/ed19940121

3. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28. 02. 2019 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text

4. Суєтнов Є. П. «Екосистемізація» об'єктів екологічного права в контексті впровадження та реалізації екосистемного підходу. *Проблеми законності.* 2020. Вип. 148. С. 132 -151. DOI: https://doi.org/10.21564/2414-990x.148.193603.

5. Позняк Е. Принцип екосистемності в екологічному праві: поняття та зміст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки.* 2013. Вип. 4. С. 39-42.

6. Котеньов О. Г. Принципи права природокористування: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 228 с.

7. Чумаченко І.Є. Екологізація державного контролю за використанням та охороною водних об'єктів. *Порівняльно-аналітичне право. Наукове електронне фахове видання.* 2014. № 6. С. 155-157. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/09/6_2014.pdf

8. Про внесення змін до Лісового кодексу України : Закон України від 08.02.2006 р. № 3404- IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3404-15

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони пралісів згідно з Рамковою конвенцією про охорону та сталий розвиток Карпат : Закон України від 23.05.2017 р. № 2063-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2063-19

10. Муравська М. Л. Поняття штучного водного об'єкту як об'єкту правових відносин. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 2. С. 277–281. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/47

11. Соколова А. К. Флористичне право України: проблеми формування та розвитку : монографія. Харків : Право, 2009. 288 с.

12. Про схвалення Державної стратегії управління лісами України до 2035 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1777-р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-2021-%D1%80#Text

13. Д. Ковтун. Концепція екосистемних послуг та формування правових засад монетизації послуг, що надаються лісовими екосистемами, в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України. *Юридичний вісник.* 2024/4. С.225-234. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2024.29

14. Vysotska, N., Kalashnikov, A., Sydorenko, S., Sydorenko, S., & Yurchenko, V. (2021). Екосистемні послуги полезахисних лісових смуг як основа компенсаційних механізмів їхнього створення та утримання. *Наукові праці Лісівничої академії наук України*, (22), 199-208. DOI: https://doi.org/10.15421/412118

References:

1. Konventsiia pro okhoronu biolohichnoho riznomanittia vid 05.06.1992 r. [Convention on Biological Diversity of 05 June 1992]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030 [in Ukrainian].

2. Lisovyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21.01.1994 r. № 3852-XII. [Forest Code of Ukraine: Law of Ukraine of 21 January 1994 № 3852-XII]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12/ed19940121 [in Ukrainian].

3. Osnovni zasady (stratehiia) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2030 roku: Zakon Ukrainy vid 28.02.2019 r. [Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine until 2030: Law of Ukraine of 28 February 2019]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text [in Ukrainian].

4. Suietnov, Ye.P. (2020). «Ekosystemizatsiia» ob'iektiv ekolohichnoho prava v konteksti vprovadzhennia ta realizatsii ekosystemnoho pidkhodu. Problemy zakonnosti, 148, 132–151. ["Ecosystemization" of Environmental Law Objects in the Context of Implementation of the Ecosystem Approach]. DOI: https://doi.org/10.21564/2414-990x.148.193603 [in Ukrainian].

5. Pozniak, E. (2013). Pryntsyp ekosystemnosti v ekolohichnomu pravi: poniattia ta zmist. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriia: Yurydychni nauky, 4, 39–42. [Principle of Ecosystemicity in Environmental Law: Concept and Content] [in Ukrainian].

6. Kotenev, O.H. (2016). Pryntsypy prava pyrodokorystuvannia: dys. … kand. yuryd. nauk. Kharkiv. [Principles of Natural Resource Use Law: PhD Thesis]. 228 p. [in Ukrainian].

7. Chumachenko, I.Ye. (2014). Ekolohizatsiia derzhavnoho kontroliu za vykorystanniam ta okhoronoiu vodnykh ob'iektiv. Porivnialno-analitychne pravo, 6, 155–157. [Greening of State Control over the Use and Protection of Water Bodies]. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/09/6_2014.pdf [in Ukrainian].

8. Pro vnesennia zmin do Lisovoho kodeksu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 08.02.2006 r. № 3404-IV. [On Amendments to the Forest Code of Ukraine: Law of Ukraine of 08 February 2006 № 3404-IV]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3404-15 [in Ukrainian].

9. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo okhorony pralisiv zghidno z Ramkovoiu konventsiieiu pro okhoronu ta stalyi rozvytok Karpat: Zakon Ukrainy vid 23.05.2017 r. № 2063-VIII. [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Protection of Primeval Forests in Accordance with the Framework Convention on the Protection and Sustainable Development of the Carpathians: Law of Ukraine of 23 May 2017 № 2063-VIII]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2063-19 [in Ukrainian].

10. Muravska, M.L. (2013). Poniattia shtuchnoho vodnoho ob'iektu yak ob'iektu pravovykh vidnosyn. Chasopys Kyivskoho universytetu prava, 2, 277–281. [The Concept of an Artificial Water Body as an Object of Legal Relations]. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/47 [in Ukrainian].

11. Sokolova, A.K. (2009). Florystychne pravo Ukrainy: problemy formuvannia ta rozvytku: monohrafiia. Kharkiv: Pravo. [Floral Law of Ukraine: Problems of Formation and Development: Monograph]. 288 p. [in Ukrainian].

12. Pro skhvalennia Derzhavnoi stratehii upravlinnia lisamy Ukrainy do 2035 roku: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29.12.2021 r. № 1777-r. [On Approval of the State Forest Management Strategy of Ukraine until 2035: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 29 December 2021 № 1777-r]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-2021-%D1%80# Text [in Ukrainian].

13. Kovtun, D. (2024). Kontseptsiia ekosystemnykh posluh ta formuvannia pravovykh zasad monetyzatsii posluh, shcho nadaiutsia lisovymy ekosystemamy, v umovakh zbroinoi ahresii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy. Yurydychnyi visnyk, 4, 225–234. [The Concept of Ecosystem Services and the Formation of Legal Principles for Monetization of Services Provided by Forest Ecosystems under the Conditions of Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine]. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2024.29 [in Ukrainian].

14. Vysotska, N., Kalashnikov, A., Sydorenko, S., Sydorenko, S., & Yurchenko, V. (2021). Ekosystemni posluhy polezakhysnykh lisovykh smuh yak osnova kompensatsiinykh mekhanizmiv yikhnoho stvorennia ta utrymannia. Naukovi pratsi Lisivnychoi akademii nauk Ukrainy, 22, 199–208. [Ecosystem Services of Shelterbelt Forest Strips as a Basis for Compensation Mechanisms for Their Creation and Maintenance]. DOI: https://doi.org/10.15421/412118 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 347.51:614.253

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3388-3397

Шаповал Леся Іванівна кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу, Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, https:// orcid.org/0000-0003-4503-9075

Калінюк Анжела Леонідівна доктор філософії в галузі права, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін навчально-наукового інституту права та психології, Національна академія внутрішніх справ, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-8032-3632

ПОНЯТТЯ ТА ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ЛІКАРСЬКОЇ ПОМИЛКИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена комплексному теоретико-правовому аналізу поняття та юридичної природи лікарської помилки у цивільному праві України, а також розробці пропозицій щодо вдосконал-ення чинного цивільного законодавства у сфері захисту прав суб'єктів медичних правовідносин.

Стрімкий розвиток медичної науки та об'єктивна непередбачуваність реакцій людського організму породжують постійні ризики виникнення несприятливих наслідків під час лікування. На тлі підвищення правової обізнаності суспільства це призводить до значного зростання кількості судових позовів від пацієнтів. Проте розв'язання цих спорів ускладнюється відсутністю легального (законодавчого) визначення поняття «лікарська помилка» у Цивільному кодексі України та Основах законодавства про охорону здоров'я. Така ситуація спричиняє термінологічну плутанину та заважає судам об'єктивно встановлювати межі цивільно-правової відповідальності медичних працівників та закладів охорони здоров'я.

У даній статті детально досліджується дуалізм підходів до кваліфікації помилки: якщо медицина розглядає її крізь призму імовірнісних процесів та індивідуальних біологічних особливостей пацієнта, то цивільне право функціонує на основі чітких категорій вини та базується на принципі генерального делікту з презумпцією винуватості. Доведено, що за своєю юридичною природою справжня лікарська помилка є цивільно-правовим казусом (випадком), тобто обставиною, яка об'єктивно позбавляє особу можливості передбачати негативні наслідки своїх дій. Оскільки казус унеможливлює наявність вини, він автоматично виключає і цивільно-правову відповідальність лікаря за шкоду.

Автор проводить чітку межу між лікарською помилкою та медичною недбалістю: помилка (або добросовісна омана) зумовлена об'єктивними межами наукових чи діагностичних можливостей, тоді як недбалість виникає внаслідок

суб'єктивного ігнорування відомих і доступних правил лікування. Ця теза підкріплюється аналізом судової практики, де встановлено, що відсутність об'єктивних інфраструктурних можливостей для дій лікаря не містить складу правопорушення. Водночас у статті критикується ідея визнання медичної діяльності джерелом підвищеної небезпеки, оскільки перспектива настання безвинної відповідальності може підштовхнути фахівців до масового впровадження «захисної медицини» та відмови від складних втручань.

З метою усунення наявних законодавчих колізій обґрунтовано необхідність інституціоналізувати поняття «лікарська помилка» в правовому полі України. Автор пропонує доповнити Цивільний кодекс України та Основи законодавства про охорону здоров'я спеціальними нормами, які б офіційно розмежовували випадки безвинного завдання шкоди та завдання шкоди внаслідок порушення стандартів допомоги. Такі кроки дозволять сформувати цивілізовану практику аналізу лікарських хиб без перманентного страху медиків перед покаранням, що в перспективі підвищить загальну якість та безпеку вітчизняної медицини.

Ключові слова: лікарська помилка; медична недбалість; цивільно-правова відповідальність; казус (випадок); вина; захист прав пацієнтів.

Shapoval Lesia Ivanivna candidate of legal sciences, associate professor, associate professor of the department of the civil law and procedure, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, https: //orcid.org/0000-0003-4503-9075

Kaliniuk Anzhela Leonidivna doctor of philosophy, associate professor, head of the department of civil law disciplines of the educational and scientific institute of law and psychology, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-8032-3632

THE CONCEPT AND LEGAL NATURE OF A MEDICAL ERROR IN THE CIVIL LAW OF UKRAINE

Abstract. The article is devoted to a comprehensive theoretical and legal analysis of the concept and legal nature of a medical error in the civil law of Ukraine, as well as to the development of proposals for improving current civil legislation in the field of protection of the rights of subjects of medical legal relations.

The rapid development of medical science and the objective unpredictability of the human body's reactions generate constant risks of adverse outcomes during treatment. Against the background of increasing legal awareness in society, this has led to a significant rise in the number of lawsuits filed by patients. However, the resolution of such disputes is complicated by the absence of a statutory definition of the term "medical error" in the Civil Code of Ukraine and the Fundamentals of Health Care Legislation. This situation causes terminological uncertainty and prevents courts from

objectively determining the limits of civil liability of medical professionals and health care institutions.

The article thoroughly examines the dualism of approaches to the qualification of an error: while medicine views it through the prism of probabilistic processes and the individual biological characteristics of the patient, civil law operates on the basis of clear categories of fault and is grounded in the principle of general tort liability with a presumption of fault. It is substantiated that, by its legal nature, a genuine medical error constitutes a civil-law accident (casus), that is, a circumstance which objectively deprives a person of the ability to foresee the negative consequences of their actions. Since a casus excludes fault, it automatically excludes civil liability of the physician for the damage caused.

The author clearly distinguishes between a medical error and medical negligence: an error (or bona fide mistake) is обусловлена by objective limits of scientific or diagnostic capabilities, whereas negligence arises from the subjective disregard of known and available standards of medical care. This thesis is supported by an analysis of judicial practice, which demonstrates that the absence of objective infrastructural opportunities for a physician’s actions does not constitute an offense. At the same time, the article criticizes the idea of recognizing medical activity as a source of increased danger, as the prospect of strict liability may encourage specialists to widely adopt “defensive medicine” and to refuse complex interventions.

In order to eliminate existing legislative inconsistencies, the necessity of institutionalizing the concept of “medical error” within the legal framework of Ukraine is substantiated. The author proposes supplementing the Civil Code of Ukraine and the Fundamentals of Health Care Legislation with specific provisions that would officially distinguish between harm caused without fault and harm resulting from violations of standards of care. Such measures would contribute to the formation of a civilized practice of analyzing medical errors without the permanent fear of punishment for medical professionals, which in the long term would improve the overall quality and safety of national health care.

Keywords: medical error; medical negligence; civil liability; accident (casus); fault; protection of patients’ rights.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток медичної науки і практики, впровадження інноваційних технологій у сферу охорони здоров’я, з одного боку, значно розширюють можливості щодо збереження життя та здоров’я людини, а з іншого – породжують нові ризики виникнення несприятливих наслідків під час надання медичної допомоги. Сучасне суспільство характеризується підвищенням рівня правової обізнаності громадян, що закономірно призводить до зростання кількості позовів пацієнтів до закладів охорони здоров'я щодо неналежного надання медичних послуг. Здоров’я та життя є найвищими соціальними цінностями, що охороняються Конституцією України та нормами цивільного законодавства. Проте медична діяльність об’єктивно пов’язана з

підвищеним ризиком. У процесі лікування часто виникають ситуації, коли навіть за умови дотримання всіх стандартів та протоколів стан пацієнта погіршується. Ця непередбачуваність реакцій людського організму створює складну дилему для правозастосовців. У цьому контексті особливої гостроти набуває проблема правової кваліфікації дій медичних працівників, зокрема розмежування професійного делікту (недбалості) та так званої «лікарської помилки». Відсутність легального (законодавчого) визначення поняття «лікарська помилка» у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) та Основах законодавства України про охорону здоров'я призводить до термінологічної плутанини, складнощів у правозастосовній та судовій практиці. Судам вкрай важко встановлювати межі цивільно-правової відповідальності медичних закладів, що порушує баланс інтересів як пацієнтів, так і суб'єктів медичної практики [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика лікарської (медичної) помилки була предметом наукових досліджень як у медичній галузі, так і в юридичній доктрині. До її аналізу зверталися, зокрема, М. Пирогов, І. Огарков, Г. Білецька, Т. Андрієвська, С. Антонов, С. Булеца, А. Герц, Я. Лейбович, В. Глушков, А. Савицька, І. Сенюта, С. Стеценко та інші науковці. Незважаючи на значний масив наукових праць, проблема залишається дискусійною через багатогранність самої медичної діяльності та складність її правової оцінки. Водночас у науковому середовищі досі відсутня єдина позиція щодо поняття «лікарська (медична) помилка», що зумовлює актуальність подальших досліджень, зокрема в аспекті уточнення самого поняття та встановлення причин його виникнення.

Мета статті полягає у комплексному теоретико-правовому аналізі поняття та юридичної природи лікарської помилки в цивільному праві України, встановленні її співвідношення з медичною недбалістю та розробці пропозицій щодо вдосконалення чинного цивільного законодавства у сфері захисту прав суб'єктів медичних правовідносин.

Виклад основного матеріалу. Для з'ясування юридичної природи лікарської помилки необхідно, насамперед, визначитися з її дефініцією. У загальноприйнятому розумінні помилка – це хибне судження або дія, що не відповідає об'єктивній реальності. Переносячи це поняття у площину медичної діяльності, юридична наука стикається з дуалізмом підходів: медичним та правовим. Цей дуалізм зумовлений тим, що право оперує чіткими категоріями вини та відповідальності, тоді як медицина має справу з імовірнісними процесами та індивідуальними біологічними особливостями живого організму.

Протягом XX століття у науковому середовищі сформувалося безліч різноманітних, часом полярних та взаємовиключних підходів до тлумачення дефініції «лікарська помилка». Існує цілий спектр поглядів на цю проблему.

Одні фахівці трактують її як професійний хибний крок, спричинений щирою оманою спеціаліста, в діях якого повністю відсутні ознаки халатності, недбалого ставлення чи браку знань [1]. Інші розглядають її як помилку під час

виконання лікарських обов'язків, що виникла через добросовісну помилку і не містить у собі складу кримінального правопорушення [2]. У спеціальній медико-правовій літературі також широко застосовується класифікаційний підхід, закладений в енциклопедичних виданнях та ґрунтовно розвинутий у працях такого відомого фахівця, як З. С. Гладун [3; 4]. Даний автор зводить лікарську помилку до конкретних дефектів медичної допомоги: неправильної постановки діагнозу (діагностична помилка) або хибної тактики лікування (оперативного втручання, призначення медикаментів). При цьому ключовим об'єднуючим фактором обох форм визнається те, що вони сталися через об'єктивну, добросовісну оману лікаря, а не через його недбалість [3; 4]. Як приклад із реальної судової практики, що ілюструє відсутність вини медичного працівника через об'єктивні фактори (казус), можна навести Постанову Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 26 жовтня 2022 року у справі № 572/2718/19 [11]. У цій справі позивачка вимагала відшкодування шкоди від лікарні через те, що її новонародженій дитині своєчасно не провели специфічний скринінг на рідкісне генетичне захворювання, що призвело до тяжкої інвалідності. Проте Верховний Суд відмовив у задоволенні позову, вказавши, що не може вважатися протиправним та недбалим непроведення медичним персоналом діагностики за умови об'єктивної неможливості її проведення (відсутність відповідного технічного забезпечення та реактивів у лікарні на той час). Цей прецедент чітко демонструє правову природу лікарської помилки: якщо медик діяв у межах об'єктивно доступних йому можливостей, але через незалежні від нього фактори не міг передбачити чи відвернути негативні наслідки, склад цивільного правопорушення відсутній.

Цікаво, що сама медична спільнота схильна розглядати лікарську помилку не крізь призму юриспруденції чи кримінального переслідування, а як суто організаційно-методологічну та медичну проблему. Обговорювати такі інциденти завжди вкрай важко, адже ціна помилки у цій сфері є надвисокою – вона може коштувати людині працездатності, здоров'я або навіть життя.

З медичної точки зору лікарська помилка часто трактується як будь-який несприятливий наслідок лікування, незалежно від причин його виникнення. Проте для цивільного права ключовим фактором є наявність або відсутність складу цивільного правопорушення, серцевиною якого в деліктних зобов'язаннях є вина [4].

Відповідно до статті 1166 ЦК України, «майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала. Особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини». Таким чином, цивільне право нашої держави базується на принципі генерального делікту та презумпції вини заподіювача шкоди [5]. У площині медичних правовідносин ця презумпція означає, що саме заклад охорони здоров'я або лікар-практик (фізична

особа підприємець) повинен активно доводити, що шкода пацієнту завдана не через їхні винні дії, а внаслідок об'єктивних та непереборних факторів.

У науковій доктрині медичного права панівним є підхід, згідно з яким «лікарську помилку» слід відрізняти від професійного правопорушення (недбалості, халатності) саме за критерієм вини. Так, С. Г. Стеценко визначає лікарську помилку як добросовісну оману лікаря, засновану на недосконалості сучасної медичної науки, об'єктивних труднощах діагностики, атиповому перебігу захворювання або недостатності клінічного досвіду, за умови належного виконання ним своїх професійних обов'язків [2].

Юридична природа лікарської помилки, виходячи з такого розуміння, полягає в тому, що вона є *казусом* (випадком). У цивільному праві казус розглядається як обставина, що об'єктивно позбавляє особу можливості усвідомлювати та керувати своїми діями або передбачати їх наслідки у конкретній ситуації, що виключає вину. Якщо медичний працівник діяв відповідно до галузевих стандартів у сфері охорони здоров'я (клінічних протоколів, маршрутів пацієнта), застосував усі доступні йому знання та методи для порятунку пацієнта, але через об'єктивні обставини (наприклад, алергічна реакція на препарат, яка раніше не фіксувалася у пацієнта і не могла бути передбачена стандартними пробами) настали негативні наслідки, такі дії кваліфікуються як лікарська помилка [8].

Оскільки вина є обов'язковим елементом складу цивільного правопорушення для притягнення до відповідальності на загальних підставах, лікарська помилка (як казус) виключає цивільно-правову відповідальність медичного закладу або лікаря-фізичної особи підприємця за заподіяну шкоду здоров'ю пацієнта.

Варто розмежувати лікарську помилку та медичну недбалість. Недбалість у цивільному праві є формою вини (поряд з умислом). Медична недбалість має місце тоді, коли лікар міг і повинен був передбачити негативні наслідки своїх дій, але легковажно розраховував на їх відвернення або взагалі не передбачав їх через несумлінне ставлення до обов'язків (неповний збір анамнезу, ігнорування результатів аналізів, порушення техніки оперативного втручання). У такому разі наявний повний склад делікту, що породжує зобов'язання з відшкодування шкоди згідно зі статтями 1166-1168 (відшкодування моральної та майнової шкоди) ЦК України [9].

Окремим дискусійним питанням у цивілістиці є застосування до медичної діяльності норм про джерело підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України). Деякі вчені вважають, що застосування складного медичного обладнання (наприклад, рентгенівських апаратів, лазерних установок), а також використання сильнодіючих хімічних та біологічних препаратів слід визнавати діяльністю, що є джерелом підвищеної небезпеки. У такому випадку відповідальність настає незалежно від вини, тобто заклад охорони здоров'я мав би відшкодовувати шкоду навіть у випадку лікарської помилки (казусу), якщо тільки не доведе дію

непереборної сили або умислу потерпілого [10]. Однак судова практика України наразі здебільшого не визнає саму по собі медичну діяльність джерелом підвищеної небезпеки, акцентуючи на тому, що процес лікування завжди є взаємодією лікаря та пацієнта, де реакція організму є індивідуальною та не повністю контрольованою. Підтримуючи таку позицію судів, варто зазначити: якби всю медицину визнали джерелом підвищеної небезпеки, це неминуче призвело б до стрімкого розвитку так званої «захисної медицини». Лікарі, зі страху перед безвинною відповідальністю, масово відмовлялися б від складних операцій на користь менш ризикованих, але й менш ефективних методів, або призначали б надмірну кількість непотрібних аналізів виключно для юридичної перестраховки.

Аналізуючи еволюцію поглядів на цю тему, В. О. Савченко [5, с. 103] виокремлює кілька фундаментальних тез:

- «у світі не існує єдиного загальноприйнятого визначення лікарської помилки;
- у Кримінальних кодексах багатьох держав відсутній даний термін;
- юридично, найбільш відповідальним моментом є диференціація помилки від елементарного неуцтва (відсутність знань, безграмотність), недбалості, злочину;
- у медицині, хоча й рідко, має місце фактор випадковості, що буває важко спрогнозувати і який може обумовити непередбачені наслідки;
- проблему лікарських помилок не можна зводити тільки до питань діагностики й лікування;
- у світі немає держави, де б лікарі недопускали помилок» [5, с. 104].

Варто зазначити, що процес лікування завжди несе в собі ризики, і від лікарських помилок не застраховані навіть найвидатніші світила медицини. Очевидно, що вірогідність таких хиб є значно вищою серед лікарів, які лише починають свій професійний шлях. Розвиток медицини неможливий без ризику, і багато сучасних досягнень побудовані на аналізі минулих невдач. Проте саме лікарські помилки залишаються головним фактором, що руйнує довіру суспільства до системи охорони здоров'я.

Оцінюючи сучасний стан правового регулювання медичної сфери в Україні, варто відзначити її надзвичайну розгалуженість. Взаємовідносини між лікарями та пацієнтами базуються на положеннях Конституції та Основ законодавства України про охорону здоров'я. Крім них, діє ще близько вісімдесяти різноманітних нормативно-правових документів. Цей масив включає закони, президентські укази та урядові підзаконні акти. Останні детально регламентують вузькі сфери: від проведення щеплень і профоглядів, боротьби зі СНІДом до нетрадиційної медицини, трансплантології, репродуктивних технологій та зміни статі. Додатково застосовуються норми міжнародного права, що на думку В. О. Савченка лише підкреслює «гостру необхідність систематизації законодавства шляхом прийняття єдиного Медичного кодексу» [5, с.

104]. Така фрагментарність і розпорошеність норм ускладнює роботу як медиків, котрим важко орієнтуватися у постійних змінах, так і юристів, які намагаються вибудувати чітку лінію захисту пацієнта.

Базові права пацієнтів (на медичну таємницю, отримання інформації про стан свого здоров'я та власне на саму медичну допомогу) закріплені в чинному ЦК України [6]. З іншого боку, Кримінальний кодекс України (далі – КК України) [7] містить близько трьох десятків статей, за якими медика може бути притягнуто до відповідальності. Найчастіше йдеться про «ненадання допомоги хворому медичним працівником» (ст. 139 КК України), «неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби» (ст. 131 КК України), «неналежне виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей» (ст. 137 КК України), «неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником» (ст. 140 КК України) тощо.

Ключовим правовим парадоксом є те, що у вітчизняному законодавстві терміни «лікарська помилка» чи «медична недбалість» взагалі відсутні. Замість них використовується формулювання «неналежне виконання професійних обов'язків», «неналежне надання медичної допомоги», санкції за яке є значно м'якшими у порівнянні з іншими злочинами, що завдають аналогічної шкоди життю чи здоров'ю людини.

Питання юридичної відповідальності медиків набуває все більшої гостроти. Про це яскраво свідчить статистика: близько 75% українців не вірять, що зможуть захистити свої права на належне лікування за допомогою закону. Як наслідок, абсолютна більшість конфліктів (до 95%) вирішується на досудовому етапі. Показово, що навіть ті 5% пацієнтів, які дійшли до суду, зазначають, що відмовилися б від позовів, якби медичні працівники просто принесли їм щирі вибачення.

З урахуванням вище зазначеного, можна зробити висновок, що головна проблема лежить у площині відсутності діалогу та єдиної термінології між медициною та правом. Медицина розглядає лікарську помилку як неминучий побічний ефект складної взаємодії з людським організмом, тоді як право шукає винного для компенсації шкоди. Те, що 95% справ не доходять до суду, а людям часто достатньо простого вибачення, свідчить про глибоку психологічну кризу у відносинах «лікар-пацієнт», а не лише про юридичну недосконаліть.

Висновки. З урахуванням вище викладеного, хочемо зазначити, що під лікарською помилкою в цивільному праві України слід розуміти добросовісну оману медичного працівника під час виконання професійних обов'язків, що призвела до несприятливих наслідків для життя або здоров'я пацієнта, за умови відсутності в його діях (бездіяльності) ознак умислу або недбалості (порушення стандартів лікування). Юридична природа лікарської помилки полягає в тому, що вона є цивільно-правовим казусом (випадком), який виключає такий обов'язковий елемент складу правопорушення, як вина. Відповідно, за загальним

правилом деліктної відповідальності (ст. 1166 ЦК України), справжня лікарська помилка не тягне за собою обов'язку з відшкодування шкоди. Головним критерієм розмежування лікарської помилки та протиправної медичної недбалості є об'єктивна можливість лікаря передбачити та відвернути негативні наслідки: у випадку помилки така можливість об'єктивно відсутня через рівень розвитку науки, атиповість хвороби тощо. Тобто, лікарська помилка – це межа об'єктивних наукових та людських можливостей сьогодення, тоді як недбалість – це суб'єктивне ігнорування вже відомих, доступних і встановлених правил лікування.

Для вирішення існуючих колізій та захисту суб'єктів медичного права вбачається за необхідне інституціоналізувати поняття «лікарська помилка» у законодавстві. Зокрема, ЦК України доцільно доповнити нормою, яка б чітко розмежовувала випадки безвинного завдання шкоди (добросовісної омани) та завдання шкоди внаслідок невідповідності наданої медичної допомоги встановленим стандартам.

Також, з метою вдосконалення правового регулювання необхідно закріпити легальне визначення лікарської помилки і в Основах законодавства України про охорону здоров'я. Такий крок дозволить запровадити цивілізовану практику аналізу медичних помилок без страху тотального покарання медиків, що в кінцевому результаті сприятиме підвищенню загальної якості та безпеки вітчизняної системи охорони здоров'я.

Література:

1. Сенюта І.Я. Медичне право: правове регулювання надання медичної допомоги в Україні. Львів: ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 312 с.

2. Стеценко С.Г., Стеценко В.Ю., Сенюта І.Я. Медичне право України: Підручник за заг. ред. С.Г. Стеценка. Київ: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008.507 с.

3. Гладун З. С. Медичне право України: підручник. Тернопіль: Укрмедкнига, 2005.315с.

4. Гладун З. С. Адміністративно-правове регулювання охорони здоров'я населення: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 720 с.

5. Савченко В.О. Лікарська помилка – історико-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету. Серія «Медицина».* 2009. №879. С. 101-106.

6. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

7. Кримінальний кодекс України: Закон України *від* 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

8. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 509 с.

9. Антонов С.В. Цивільно-правова відповідальність за завдання шкоди здоров'ю пацієнта під час надання медичної допомоги: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ,2014. 20с.

10. Берзін П.С. Правова кваліфікація дефектів надання медичної допомоги: співвідношення кримінально-правових та цивільно-правових аспектів. *Вісник Верховного Суду України.* 2016. № 4. С. 34-42.

11. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 26 жовтня 2022 року у справі № 572/2718/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107011846

References:

1. Seniuta, I.Ya. (2021). Medychne pravo: pravove rehuliuvannia nadannia medychnoi dopomohy v Ukraini [Medical law: legal regulation of the provision of medical care in Ukraine]. Lviv: LOBF “Medytsyna i pravo” [in Ukrainian].

2. Stetsenko, S.H., Stetsenko, V.Yu., & Seniuta, I.Ya. (2008). Medychne pravo Ukrainy: Pidruchnyk [Medical law of Ukraine: Textbook]. Kyiv: Vseukrainska asotsiatsiia vydavtsiv “Pravova yednist” [in Ukrainian].

3. Hladun, Z.S. (2005). Medychne pravo Ukrainy: pidruchnyk [Medical law of Ukraine: textbook]. Ternopil: Ukrmedknyha [in Ukrainian].

4. Hladun, Z.S. (2007). Administratyvno-pravove rehuliuvannia okhorony zdorov'ia naselennia: monohrafiia [Administrative and legal regulation of public health care: monograph]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

5. Savchenko, V.O. (2009). Likarska pomylka – istoryko-pravovyi aspekt [Medical error – historical and legal aspect]. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu. Seriia «Medytsyna» – Bulletin of Kharkiv National University. Series "Medicine", 879, 101-106 [in Ukrainian].

6. Zakon Ukrainy “Tsyvilnyi kodeks Ukrainy” : vid 16 sichnia 2003 roku, № 435-IV [Law of Ukraine “Civil Code of Ukraine” from January 16, 2003, № 435-IV]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 [in Ukrainian].

7. Zakon Ukrainy “Kryminalnyi kodeks Ukrainy” : vid 5 kvitnia 2001 roku, № 2341-III [Law of Ukraine “Criminal Code of Ukraine” from April 5, 2001, № 2341-III]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text [in Ukrainian].

8. Dzera, O.V., Kuznietsova, N.S., & Luts, V.V. (Eds.). (2019). Naukovo-praktychnyi komentar Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy [Scientific and practical commentary on the Civil Code of Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].

9. Antonov, S.V. (2014). Tsyvilno-pravova vidpovidalnist za zavdannia shkody zdorov'iu patsiienta pid chas nadannia medychnoi dopomohy [Civil liability for inflicting harm to patient's health during the provision of medical care] (Extended abstract of PhD dissertation). Kyiv [in Ukrainian].

10. Berzin, P.S. (2016). Pravova kvalifikatsiia defektiv nadannia medychnoi dopomohy: spivvidnoshennia kryminalno-pravovykh ta tsyvilno-pravovykh aspektiv [Legal qualification of defects in the provision of medical care: the ratio of criminal law and civil law aspects]. Visnyk Verkhovnoho Sudu Ukrainy – Bulletin of the Supreme Court of Ukraine, 4, 34-42 [in Ukrainian].

11. Postanova Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu : vid 26 zhovtnia 2022 roku u spravi № 572/2718/19 [Resolution of the Cassation Civil Court as part of the Supreme Court from October 26, 2022 in case No. 572/2718/19]. (n.d.). reyestr.court.gov.ua. Retrieved from https://reyestr.court.gov.ua/Review/107011846 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

СЕРІЯ «Економіка»

UDC 69:331.108+658

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3398-3410

Shevchenko Viktoriia Candidate of Economical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management and Public Administration, O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv, Kharkiv, https://orcid.org/0000-0001-6345-9474

METHODS OF ORGANIZING PERSONNEL EVALUATION AT A CONSTRUCTION ENTERPRISE

Abstract. The article examines the strategy and mechanisms of human resource management in construction enterprises under modern market economy conditions. Emphasis is placed on the significance of personnel policy as a strategic tool that ensures the optimal use of labor potential, enhances labor productivity, and strengthens the competitive position of the enterprise. The study analyzes key approaches to human resource management, principles of personnel policy formation and implementation, and their importance for the effective functioning of construction enterprises.

The article substantiates that a systematic approach to human resource management allows for the coordinated integration of personnel, production, financial, and organizational resources, increases labor productivity, ensures timely completion of construction projects in compliance with quality standards, and adapts personnel to seasonal and labor-intensive processes.

The components of the human resource management system are examined, including general and line management subsystems, personnel planning, recruitment and development, motivation, social support, legal compliance, and information support.

Particular attention is paid to the adaptation of management principles to the specifics of the construction industry, taking into account external and internal factors such as market conditions, financial capabilities, workforce composition and needs, as well as the influence of corporate culture on management effectiveness. It is noted that the implementation of modern HR technologies, motivational mechanisms, and a systematic approach enables construction enterprises to enhance personnel management efficiency, reduce staff turnover, and ensure sustainable development.

Prospects for further research include the development of adaptive human resource management models, integration of digital HR tools, optimization of

personnel policy, and formulation of recommendations aimed at increasing productivity and competitiveness of construction enterprises.

Keywords: personnel policy, human resource management, construction enterprise, labor productivity, employee motivation, management system, HR technologies, personnel development, seasonal work, resource efficiency.

Шевченко Вікторія Сергіївна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту і публічного адміністрування, Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, м. Харків, https://orcid.org/0000-0001-6345-9474

СТРАТЕГІЯ ТА МЕХАНІЗМИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. У статті розглядається стратегія та механізми управління персоналом будівельного підприємства в умовах сучасної ринкової економіки. Акцент зроблено на значущості кадрової політики як стратегічного інструменту, що забезпечує оптимальне використання трудового потенціалу, підвищення продуктивності праці та зміцнення конкурентних позицій підприємства.

Проаналізовано основні підходи до управління персоналом, принципи формування та реалізації кадрової політики, а також їхнє значення для ефективного функціонування будівельного підприємства.

У статті обґрунтовано, що системний підхід до управління персоналом дозволяє узгоджено поєднувати кадрові, виробничі, фінансові та організаційні ресурси, підвищувати продуктивність праці, забезпечувати своєчасне виконання будівельних робіт із дотриманням стандартів якості та адаптувати персонал до сезонних та трудомістких процесів. Розглянуто складові системи управління персоналом, включаючи підсистеми загального і лінійного керівництва, планування, підбору та розвитку персоналу, мотивації, соціального забезпечення, правового та інформаційного супроводу.

Особлива увага приділена адаптації принципів управління до специфіки будівельної галузі, врахуванню зовнішніх та внутрішніх факторів, таких як ринкові умови, фінансові можливості, склад і потреби персоналу, а також вплив корпоративної культури на ефективність управління. Вказано, що впровадження сучасних HR-технологій, мотиваційних механізмів та системного підходу дозволяє будівельному підприємству підвищувати ефективність управління персоналом, знижувати плинність кадрів і забезпечувати стабільний розвиток.

Надано перспективи подальших досліджень у напрямі розробки адаптивних моделей управління персоналом, інтеграції цифрових HR-інструментів, оптимізації кадрової політики та формування рекомендацій для підвищення продуктивності та конкурентоспроможності будівельних підприємств.

Ключові слова: кадрова політика, управління персоналом, будівельне підприємство, продуктивність праці, мотивація працівників, система управління, HR-технології, розвиток персоналу, сезонність робіт, ефективність ресурсів.

The problem statement. In the current context of economic transformation and increasing competition in the construction industry, effective human resource management is one of the key factors ensuring the stable and dynamic development of an enterprise. Construction companies operate under conditions of high labor intensity in production processes, significant employee turnover, seasonal fluctuations in labor demand, and require qualified specialists with diverse professional competencies. This necessitates increased attention to the formation and implementation of personnel policies as a systemic function of human resource management.

Personnel policy serves as a strategic instrument that provides comprehensive regulation of the relationship between employees and the enterprise, aimed at ensuring an optimal workforce, enhancing labor productivity, and strengthening competitive positions in the market.

The issue of improving personnel policy is particularly acute for construction enterprises, where the specifics of the activity determine the significant role of the human factor in achieving production results. Imperfections in personnel policy lead to inefficient use of labor potential, decreased employee motivation, and increased turnover, which negatively affect the financial performance and competitiveness of the enterprise.

Thus, the study of the formation, implementation, and improvement of personnel policy within the human resource management system of a construction enterprise is highly relevant. This underscores the need to develop scientifically grounded recommendations aimed at enhancing the effectiveness of human resource management under the current conditions of the construction industry.

Overview of recent research and publications The issue of personnel policy as a component of the human resource management system – its content, types, principles of formation, and implementation – has been addressed in the scientific studies of L. Balabanova [2], O. Krushelnytska [4], N. Kyrychenko [5], L. Shaulska [6], and others.

These authors have revealed the essence of personnel policy, its role in ensuring the effective functioning of enterprises, as well as its interconnection with the overall development strategy of the organization.

At the same time, despite a significant number of scholarly works, the practical implementation and improvement of personnel policy, taking into account the industry-specific characteristics of construction enterprises, remain insufficiently explored. Features of the construction sector, such as high dependence on the human factor, seasonality of work, increased requirements for personnel qualifications, and occupational safety, necessitate the adaptation of general theoretical principles to the specific conditions of enterprise operation.

The aim of the article is to examine the strategies and mechanisms of human resource management in construction enterprises, to identify key principles and approaches in the formation of personnel policy, and to substantiate a systematic approach for enhancing the effective use of labor potential, employee motivation, and ensuring the competitiveness of the enterprise in the context of a modern market economy.

Research results. In the current context of the development of the construction industry, effective human resource management has become one of the key factors ensuring the stability and competitiveness of an enterprise. Increasing demands for employee qualifications, labor-intensive production processes, seasonality of work, and high employee turnover necessitate the introduction of new approaches to personnel policy.

Personnel innovations serve as a tool that enables optimal utilization of labor potential, enhances employee motivation, and improves the effectiveness of managerial decisions. In this context, it is important to consider personnel innovations not as isolated measures, but as an integrated system operating within the framework of human resource management in a construction enterprise.

The human resource management system of an enterprise is a complex set of interconnected organizational, economic, social, and psychological measures aimed at providing the enterprise with the necessary labor resources, ensuring their effective utilization, and developing the professional potential of employees. In modern human resource management, the personnel management system is viewed as an integrated mechanism that combines planning, recruitment, training, motivation, and performance evaluation of employees to achieve the strategic objectives of the enterprise.

Human resource management in a construction enterprise represents a comprehensive concept encompassing the full range of organizational and practical measures – from the development of a personnel management strategy and employee motivation system to the creation of an effective mechanism for their implementation under specific production conditions.

Modern approaches to human resource management in the construction sector are based on the recognition of the key role of each employee in achieving production outcomes. Particular attention is given to the motivational needs and professional development of personnel, as well as to the ability of construction enterprise management to shape and direct these motivations in accordance with the specifics of construction processes, seasonal fluctuations in workload, and the qualification requirements of workers. This approach allows for the alignment of human potential with the strategic objectives of the enterprise, increasing labor productivity, reducing employee turnover, and ensuring the successful completion of construction projects within established deadlines and with the required quality.

The transition to market relations in the construction industry was accompanied by a move away from the traditional hierarchical management model, a reduction in the role of strict administrative control, and the formation of a new corporate culture

based on modern values and principles of interaction between employees and management. In leading Western construction companies, personnel policy has always been a strategic priority and remains a key element of human resource management.

The primary goal of the human resource management system in a construction enterprise is to create an effective motivation system, provide the enterprise with qualified personnel and ensure their rational use, as well as to promote the professional, social, and career development of employees. This approach enables the timely completion of construction projects, increases labor productivity, and strengthens the competitive position of the enterprise in the market.

The successful resolution of both current and strategic tasks of any construction enterprise largely depends on the human factor, as employees determine the efficiency of production processes and the overall development of the organization.

Personnel policy serves as a key area of work with human resources and reflects a set of principles and approaches implemented through the personnel department or HR service of the enterprise. It represents the strategic line of management behavior in the field of human resource management and is aimed at creating, developing, and effectively utilizing the enterprise's human capital.

The personnel policy of a construction enterprise ensures the alignment of company objectives with employee interests, the formation of a professional, social, and motivational environment that contributes to increased labor productivity and the achievement of high results in the implementation of construction projects.

The primary object of personnel policy in any enterprise is the staff, i.e., the totality of employees comprising the organization's workforce. In a construction enterprise, personnel serve as a key resource and a determining factor in production, as employees are responsible for the implementation of production processes, organization of work, and management of labor resources.

The efficiency of construction production directly depends on the qualifications, professional training, and business qualities of employees. It is precisely due to the competence and motivation of personnel that an enterprise can achieve high results, increase labor productivity, implement modern technologies, and ensure the quality completion of construction projects within the established deadlines.

The human resource management strategy of a construction enterprise should provide for a set of measures aimed at ensuring the enterprise is staffed with employees possessing the necessary qualifications and in optimal numbers, effectively utilizing their potential, and increasing labor productivity in response to changing market conditions and the specific characteristics of construction production.

The main directions of the human resource management strategy for a construction enterprise include:

– the development and implementation of adaptive organizational structures capable of quickly responding to changes in the external environment (market conditions, legislative changes) and internal processes (seasonality of work, changes in construction volumes);

– the introduction of modern human resource management methods, including recruitment and selection of employees, their professional training, organization of remuneration, and motivation systems;

– the choice of effective forms and methods of personnel stimulation that contribute to increased labor productivity, employee engagement, and retention of qualified personnel;

– ensuring occupational health and safety, which is critically important in the construction sector;

– other measures aimed at developing corporate culture, promoting the professional and social development of personnel, and enhancing the overall efficiency of the enterprise.

The implementation of such a strategy allows a construction enterprise to effectively utilize its human potential, ensure the stable execution of production tasks, and enhance competitiveness in the construction services market.

The achievement of the objectives of a construction enterprise's personnel policy can be carried out in various ways, with the choice of specific alternatives depending on the enterprise's needs, the nature of the work, and the available human resources. The main options include:

1. Optimization of personnel numbers: determining which employees should remain in the enterprise and which should be laid off. In the case of retaining employees, possible measures include:

– transfer to reduced forms of employment;

– involvement in work at other sites or performance of non-standard tasks;

– assignment to long-term professional development or retraining.

2. Formation of human capital: deciding whether to train existing employees internally or to hire candidates who already possess the required qualifications.

3. Rational utilization of existing personnel: hiring new employees or retraining those slated for dismissal to preserve experience and ensure continuity of the production process.

4. Optimization of labor resources: recruiting additional employees or effectively managing the existing workforce through more rational use of working time and allocation of duties.

The implementation of such approaches enables a construction enterprise to maintain an optimal level of professional competence among personnel, increase labor productivity, and ensure flexible responses to changes in production and market conditions.

When selecting a personnel policy for a construction enterprise, it is necessary to take into account the influence of external and internal environmental factors that directly determine the effectiveness of human resource management. Among the main factors are:

– production requirements and enterprise development strategy, which determine the need for personnel of specific qualifications and numbers;

– financial capabilities of the enterprise, which define the permissible level of expenditure on personnel management, professional development, and motivation systems;

– quantitative and qualitative characteristics of the existing personnel, as well as projected changes in its composition and future needs;

– labor market conditions, including the supply of workforce for professions relevant to the construction industry and the conditions for their recruitment;

– demand for labor from competitors, wage levels, and working conditions in other construction companies;

– influence of trade unions and employee associations, which may determine the strictness in defending labor rights;

– labor legislation requirements, as well as established corporate traditions and the culture of personnel management within the enterprise.

Taking these factors into account enables a construction enterprise to develop an effective personnel policy that ensures a balance between the organization's needs and employee interests, contributes to the optimization of labor resources, and increases labor productivity.

Human resource management is a purposeful process, the primary goal of which is to select the necessary labor resources for the enterprise and utilize them effectively to implement the organization's strategic and operational plans. At the same time, it is important to create conditions that promote professional development, employee satisfaction, and social well-being.

In a construction enterprise, human resource management acquires particular significance due to the specific characteristics of production: seasonality of work, labor-intensive processes, and high qualification requirements. Effective personnel management allows for the optimization of labor resource utilization, increases labor productivity, and ensures the successful completion of construction projects within established deadlines [1].

Human resource management is generally based on the concept of management, which summarizes the understanding of the role of people within an organization. The modern concept of human resource management emphasizes the increasing importance of the employee as an individual, their motivational attitudes, and the ability of management to shape and adjust these attitudes in accordance with the strategic and operational objectives of the enterprise.

This is particularly relevant for a construction enterprise, as effective personnel management ensures the rational use of labor resources, increases labor productivity, and guarantees the timely completion of construction projects, taking into account the specific characteristics of the industry, seasonality of work, and high qualification requirements [3].

Management theory, based on a systems approach, considers a construction enterprise as a set of interconnected and organized elements that form an integrated system and function as a whole in interaction with the external environment. This

approach allows for the analysis of the influence of external and internal factors on enterprise performance, the optimization of human resource management, and the achievement of strategic and operational goals.

In the context of a construction enterprise, the systems approach allows for the coordination of human, production, financial, and organizational resources, ensures effective planning and allocation of labor resources, increases labor productivity, and guarantees the timely completion of construction projects in accordance with quality standards. Any management system should include two key elements that ensure its effectiveness and integrity:

– organizational element, which defines the management structure, the distribution of functions and authority among departments and employees, as well as the establishment of interconnections between them to achieve the strategic and operational objectives of the enterprise;

– process element, which encompasses management methods, as well as mechanisms for planning, control, coordination, and personnel motivation, necessary for the implementation of assigned tasks and the optimization of the enterprise's resource utilization [4].

They allow for the effective organization of labor processes, planning and allocation of personnel depending on the seasonality of work, qualification requirements, and labor intensity of projects, as well as ensuring the timely completion of construction tasks in compliance with quality standards.

In the systems approach to human resource management, the key is to study the organization as an integrated system, which involves analyzing its characteristics at the "input," "process," and "output" levels.

Initially, the output parameters are examined – that is, the results of the enterprise's activities: construction projects, products or services, their quality indicators, economic efficiency, and costs. At this stage, it is determined what exactly the enterprise should produce, within which time frames, and according to which quality standards.

Next, the input parameters are analyzed, which include the enterprise's resources: material, financial, labor, and informational. The determination of these parameters is carried out based on the study of the enterprise's organizational and technical level, as well as the characteristics of production processes, labor resources, management practices, and the external environment (economic, social, political, and ecological).

Finally, the process parameters are examined, which ensure the transformation of resources into finished products or services. For a construction enterprise, this includes the analysis of production technologies, labor organization, and human resource management, as well as the identification of factors affecting process efficiency and ways to improve it.

Such a systems approach allows for the coordinated planning, allocation, and effective utilization of labor resources, increases labor productivity, and ensures the

completion of construction projects in accordance with established quality standards and deadlines.

Thus, the systems approach enables a comprehensive assessment of the enterprise's production and economic activities and the effectiveness of its management system at the level of specific characteristics. It allows for the analysis of any situation within a unified system and the identification of specific problems at the "input," "process," and "output" levels.

The application of a systems approach contributes to the optimal organization of the decision-making process at all levels of the system, enhancing the efficiency of coordination and resource utilization. This enables a construction enterprise to respond adequately to changes in both the external and internal environment, making its management system flexible, self-regulating, and capable of stable development under dynamic economic and production conditions.

The human resource management system is formed in accordance with the strategic and operational objectives of the enterprise and includes a set of subsystems that ensure the effective organization of labor resources. In particular, it comprises:

– general management subsystem, which provides strategic planning, goal setting, and coordination of all departments' work;

– line management subsystem, responsible for executing daily management tasks and controlling personnel activities;

– Functional subsystems, which cover specific areas of human resource management: recruitment and selection, training and professional development, motivation and incentives, performance evaluation, management of social aspects, and occupational health and safety.

The diagram illustrating the interrelationship of these subsystems is presented in fig. 1, highlighting the complexity and interdependence of the structural elements of the human resource management system in a construction enterprise. This approach allows for the coordinated organization of personnel work, the optimization of labor resource utilization, and the achievement of the enterprise's strategic objectives.

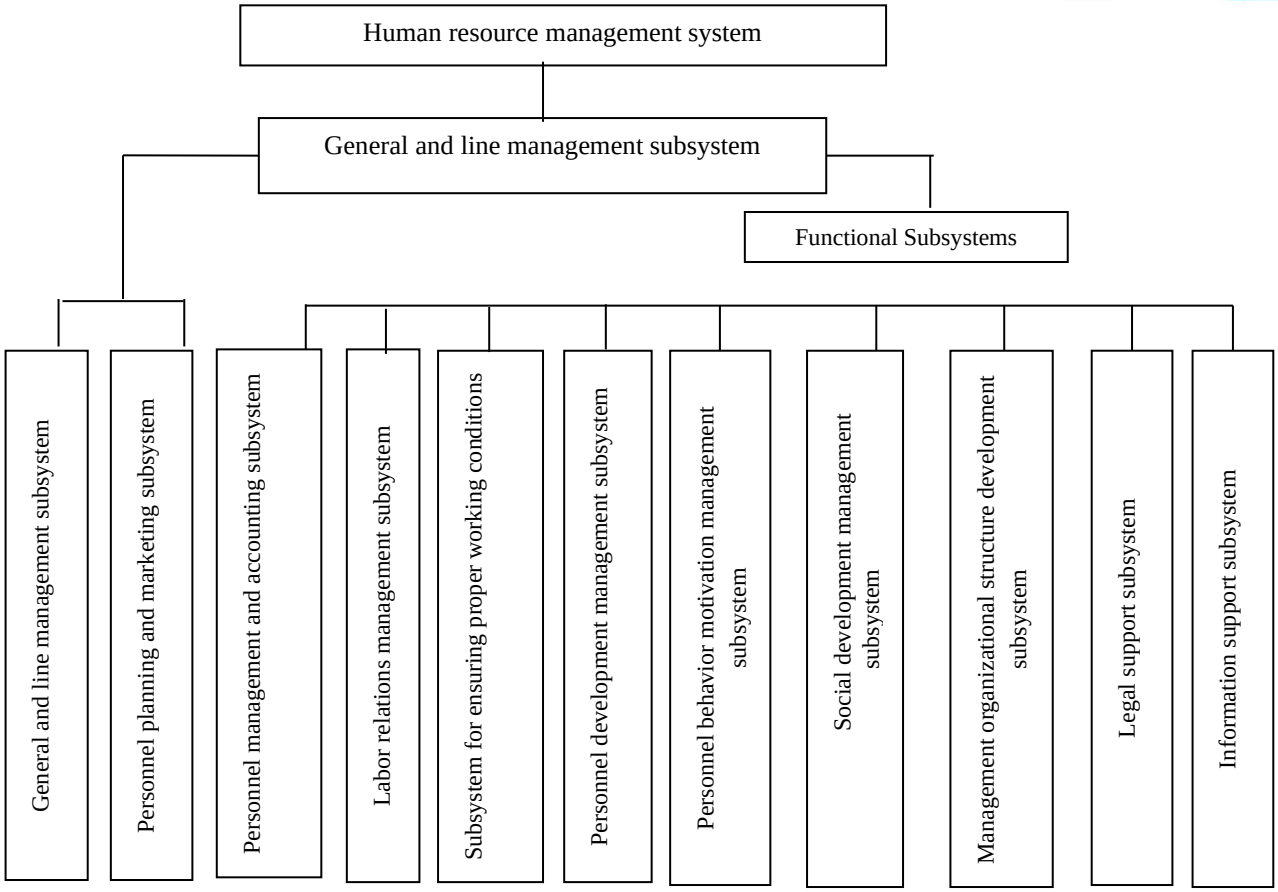

Figure 1. Subsystems of Human Resource Management

Based on the analysis of various approaches to defining human resource management, an organization's personnel policy can be considered as a system of principles, norms, and rules, which serve as a basis for the advanced planning and coordination of the main types of human resource management activities. Such activities include recruitment and selection, training and professional development, career advancement, as well as other measures aimed at achieving the organization's mission, strategic goals, and objectives.

In the context of a construction enterprise, personnel policy ensures the effective utilization of labor resources, enhances employee qualifications, stimulates labor productivity, and allows personnel to adapt to the specifics of seasonal and labor-intensive production activities. This approach guarantees the alignment of the organization's and employees' interests, which is an important factor for the stable development of the enterprise.

In a narrow sense, personnel policy represents a set of specific rules, regulations, and restrictions governing the relationship between employees and the employer, which define the order of interaction and mutual responsibilities while remaining in compliance with current labor legislation and the company's internal standards of employee conduct.

In a construction enterprise, such a policy is aimed at regulating labor relations, ensuring occupational safety, maintaining discipline, and coordinating interactions

among employees of different specialties, which is particularly important given the high labor intensity, seasonality of work, and complexity of production processes.

The formation of an effective personnel strategy for an enterprise is impossible without the application of fundamental management principles, which ensure the alignment of actions between management and personnel and enhance the efficiency of labor resources. Such principles include:

– democratic management, which involves engaging employees in decision-making and considering their suggestions;

– establishment of clear management goals and objectives, which define the priorities and directions of personnel activities;

– compatibility of personnel strategy provisions with potential changes in the human resource management system, allowing the strategy to adapt to changes in the external and internal environment;

– consideration of the interests of individual employees and social groups, ensuring fairness, equality, and partnership relations between management and staff;

– consistency in implementing personnel decisions, which guarantees stability and predictability in HR processes;

– other principles aimed at effective planning, development, and motivation of personnel, which ensure the achievement of the enterprise's strategic objectives [4].

In the context of a construction enterprise, adherence to these principles is particularly important due to the specifics of production: seasonality of work, high labor intensity, the need for highly qualified personnel, and the coordination of numerous departments across various sites.

By developing a human resource management strategy in compliance with these principles, the enterprise gains the ability to establish a stable and predictable personnel policy that ensures a comprehensive approach to human resource management. Such a policy allows for timely identification of employees' training and professional development needs, the creation of a stable and skilled workforce, and the reasoned formulation of approaches to key HR activities. At the same time, it contributes to saving time in managerial decision-making, reduces the likelihood of errors associated with individual managers' HR decisions, ensures consistency and stability in personnel management approaches, guarantees compliance with labor legislation, facilitates employee adaptation to working conditions, and provides informational support for all HR processes within the enterprise.

This approach is especially important in the construction industry due to production characteristics, which include high labor intensity, seasonality of work, and the necessity of coordinating numerous departments across different sites.

At many Ukrainian enterprises today, the effectiveness of human resource management remains insufficient, which negatively affects labor productivity, the competitiveness of the enterprise, and its ability to respond promptly to market changes. In the context of a market economy, increased competition, and growing workforce instability, a personnel policy that does not consider the strategic and

organizational needs of the enterprise can lead to serious negative consequences for all market participants.

An analysis of the experience of domestic and foreign organizations highlights the primary goal of a human resource management system: to provide the enterprise with the necessary personnel, organize their effective utilization, and create conditions for the professional and social development of employees. It is based on this goal that the structure of the human resource management system at the enterprise is formed, comprising interrelated subsystems that ensure the planning, development, motivation, and control of labor resources in accordance with the strategic objectives of the organization.

Conclusions from the research. Thus, the conducted study confirms that effective human resource management is a key factor in ensuring the stability, productivity, and competitiveness of a construction enterprise. Personnel policy, based on the principles of democratic management, consideration of employees' interests, consistency, and adaptability of decisions, allows for the optimal use of labor resources, the enhancement of employee qualifications and motivation, as well as the creation of conditions for professional and social development.

A systematic approach to human resource management ensures coordinated planning, allocation, and control of resources, effective coordination of multiple departments, and timely completion of construction projects in compliance with quality standards. At the same time, the experience of Ukrainian enterprises indicates insufficient human resource management efficiency in many organizations, which negatively affects productivity, competitiveness, and the ability to respond promptly to market changes.

Prospects for further research in this area include the development of adaptive models of human resource management that account for seasonal work fluctuations and staff turnover, the study of motivational and social factors affecting labor productivity, the integration of modern HR technologies, the formulation of evidence-based recommendations for personnel policy development, and the investigation of the impact of corporate culture and organizational structure on management efficiency and production stability.

The implementation of these directions will contribute to improving the efficiency of the human resource management system and ensuring the sustainable development of construction enterprises in a dynamic market economy.

References:

1. Hrishnova O.A. (2021) Upravlinnia personalom: navch. posib. [Personnel Management: Textbook]. Kyiv : Znannia, 407. [in Ukrainian].

2. Kolot A.M. (2019). Motyvatsiia personalu: teoriia i praktyka : monohrafiia. [Personnel motivation: theory and practice : monograph] Kyiv : KNEU. [in Ukrainian].

3. Krysovatyi I.A., Tarasiuk H.M. (2021). Systema otsiniuvannia personalu yak instrument upravlinnia pidpryiemstvom. [Personnel evaluation system as a tool for enterprise management]. *Ekonomika ta derzhava*. № 3. 89–92. [in Ukrainian]

4. Meskon M.Kh., Albert M., Khedoury F. (2020). Osnovy menedzhmentu : per. z anhl. [Fundamentals of management: translation from english]. Kyiv : Vydavnytstvo «Dialektyka». 720. [in Ukrainian].

5. Savchenko T.V. (2022). Systema otsinky personalu v orhanizatsii: metodychnyi aspekt. [Personnel evaluation system in an organization: methodological aspect]. *Visnyk sotsialno-ekonomichnykh doslidzhen*. № 3(80). 132–138. [in Ukrainian].

Література:

1. Азаренкова Г., Шубравська О. Кадровий менеджмент в інноваційних екосистемах будівельного бізнесу. *Економіка України*. 2025. № 2. С. 45–60.

2. Balabanova O. N., Balabanov I. P. The Use of Digital Technology in Personnel Management (HRM). *Proceedings of the International Scientific Conference "Far East Con" (ISCFEC 2020)*. Atlantis Press, 2020. P. 2821–2826

3. Верхоглядова В. І. Управління розвитком людських ресурсів : монографія. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2008. 317 с.

4. Крушельницька О. В., Коваленко В. Н. Вдосконалення системи формування й використання персоналу підприємства. *Вісник Житомирського державного технологічного університету*. 2013. № 4 (54). С. 242–244.

5. Кириченко Н.В., Пєтухова О.М Сучасні інструменти діджиталізації HR-процесів на вітчизняних підприємствах. *Вчені записки Університету «КРОК».* 2023. № 2 (70). С. 115–122.

6. Шаульська Л. В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України : монографія. Донецьк, 2005. 502 с.

Дата першого надходження статті до видання: 14.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.02.2026

УДК 338.43:330.341.1:502.131.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3411-3422

Андрющенко Катерина Анатолівна д.е.н., професор, професор кафедри бізнес-економіки та підприємництва, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, м. Київ, https://orcid.org/0000-0002-6274-5310

Петльована Людмила Анатоліївна аспірантка кафедри бізнес-економіки та підприємництва, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, м. Київ, https://orcid.org/0009-0002-0412-8565

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ СТРАТЕГІЧНИХ БАР'ЄРІВ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНИХ ІННОВАЦІЙ АГРОБІЗНЕСУ

Анотація. У статті здійснено комплексне дослідження стратегічних бар'єрів розвитку екологічних інновацій агробізнесу в умовах трансформації економічного середовища та посилення вимог до екологізації аграрного виробництва. Обґрунтовано, що екологічні інновації виступають ключовим чинником підвищення конкурентоспроможності, ресурсоефективності та довгострокової стійкості аграрних підприємств, однак їх практичне впровадження стримується системними обмеженнями стратегічного характеру. Встановлено, що такі бар'єри мають багаторівневу природу та проявляються у фінансовій, інституційній, організаційно-управлінській, кадровій та інформаційній площинах, формуючи комплекс перешкод для інтеграції екологічних інновацій у систему стратегічного управління агробізнесом.

У роботі уточнено зміст поняття «стратегічні бар'єри розвитку екологічних інновацій агробізнесу» як сукупності довгострокових обмежень зовнішнього й внутрішнього середовища, що знижують спроможність суб'єктів господарювання формувати та реалізовувати інноваційно орієнтовані стратегії розвитку. Запропоновано систематизацію стратегічних бар'єрів за рівнем їх впливу на стратегічне планування, інвестиційні рішення та організаційні трансформації аграрних підприємств. Визначено ключові чинники, що зумовлюють інституційну нестабільність, обмежений доступ до фінансових ресурсів, недостатню інтеграцію екологічних інновацій у корпоративні стратегії, дефіцит компетенцій та слабкий розвиток інноваційної інфраструктури.

Обґрунтовано доцільність застосування інтегрованого підходу до оцінювання сили впливу стратегічних бар'єрів із використанням узагальнюючого індексу, що дозволяє визначати їх пріоритетність та формувати ефективні напрями подолання. Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їх використання при розробленні стратегій розвитку аграрних

підприємств, удосконаленні механізмів державної підтримки екологічних інновацій та підвищенні результативності стратегічного управління в агробізнесі в умовах економічної нестабільності.

Ключові слова: агробізнес; екологічні інновації; стратегічні бар'єри; стратегічне управління; інноваційний розвиток; інституційне середовище; конкурентоспроможність; сталий розвиток; інноваційна спроможність; економічна стійкість.

Kateryna Anatoliivna Andriushchenko Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Business Economics and Entrepreneurship, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv. https://orcid.org/0000-0002-6274-5310

Petliovana Liudmyla Anatoliivna PhD student of the Department of Business Economics and Entrepreneurship, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, https://orcid.org/0009-0002-0412-8565

IDENTIFICATION AND SYSTEMATIZATION OF STRATEGIC BARRIERS TO THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL INNOVATIONS IN AGRIBUSINESS

Abstract. The article presents a comprehensive study of strategic barriers to the development of environmental innovations in agribusiness under conditions of economic transformation and increasing requirements for the ecological modernization of agricultural production. It is substantiated that environmental innovations serve as a key factor in enhancing competitiveness, efficiency, and long-term sustainability of agricultural enterprises; however, their practical implementation is constrained by systemic limitations of a strategic nature. It is proved that such barriers are multi-level in nature and manifest themselves in financial, institutional, organizational-managerial, personnel, and informational dimensions, forming a complex of obstacles to the integration of environmental innovations into the system of strategic management of agribusiness.

The paper clarifies the content of the concept of "strategic barriers to the development of environmental innovations in agribusiness" as a set of long-term constraints of the external and internal environment that reduce the capacity of business entities to formulate and implement innovation-oriented development strategies. A systematization of strategic barriers is proposed according to the level of their influence on strategic planning, investment decisions, and organizational transformations of agricultural enterprises. The key factors determining institutional instability, limited access to financial resources, insufficient integration of environmental innovations into corporate strategies, lack of competencies, and weak development of innovation infrastructure are identified.

The expediency of applying an integrated approach to assessing the strength of the impact of strategic barriers using a generalized index is substantiated, which makes it possible to determine their priority and to form effective directions for overcoming them. The practical significance of the research results lies in the possibility of their use in developing strategies for agricultural enterprises, improving mechanisms of state support for environmental innovations, and enhancing the effectiveness of strategic management in agribusiness under conditions of economic instability.

Keywords: agribusiness; environmental innovations; strategic barriers; strategic management; innovation-driven development; institutional environment; competitiveness; sustainable development; innovation capacity; economic sustainability.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку агробізнесу характеризується поглибленням екологічних викликів, посиленням вимог до ресурсоефективності виробництва та необхідністю забезпечення довгострокової конкурентоспроможності аграрних підприємств. Трансформація економічного середовища, імплементація принципів сталого розвитку та інтеграція України до європейського економічного простору зумовлюють об'єктивну потребу активізації екологічних інновацій у системі стратегічного управління агробізнесом.

Разом із тим, попри зростання ролі екологічних інновацій як інструменту підвищення продуктивності, зниження екологічного навантаження та формування доданої вартості, їх практичне впровадження залишається обмеженим. У більшості випадків інноваційні ініціативи мають фрагментарний характер і не інтегруються у довгострокову стратегію розвитку підприємств.

Ключовою причиною такої ситуації є наявність системних стратегічних бар'єрів, що мають багаторівневу природу та проявляються у фінансовій, інституційній, організаційно-управлінській, кадровій та інформаційній площинах. Невизначеність зовнішнього середовища, обмежений доступ до інвестиційних ресурсів, недостатній рівень інноваційної культури та стратегічного мислення суб'єктів господарювання ускладнюють формування комплексної моделі екологічної модернізації агробізнесу.

Незважаючи на наявність наукових досліджень у сфері інноваційного розвитку та сталого управління, питання системної ідентифікації та стратегічної класифікації бар'єрів розвитку екологічних інновацій в агробізнесі залишаються недостатньо опрацьованими. Відсутність чіткої структуризації таких бар'єрів знижує ефективність стратегічного планування та ускладнює розробку механізмів їх подолання.

У зв'язку з цим виникає необхідність комплексного дослідження стратегічних бар'єрів розвитку екологічних інновацій агробізнесу, їх систематизації та визначення напрямів інтеграції результатів аналізу у процес стратегічного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика інноваційного розвитку та екологічної модернізації аграрного сектору активно досліджується

як у зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі. Теоретичні засади інноваційного розвитку закладені у працях Й. Шумпетера [1], який обґрунтував роль інновацій як рушійної сили економічної динаміки. Подальший розвиток концепції конкурентних переваг пов'язаний із дослідженнями М. Портера [2; 3], який довів, що екологічні інновації можуть виступати джерелом підвищення продуктивності та формування довгострокових конкурентних позицій підприємств.

Інституційні аспекти інноваційної діяльності розкрито у працях Д. Норта [4], який наголошував на визначальній ролі формальних і неформальних інститутів у формуванні економічної поведінки суб'єктів господарювання. Ресурсна концепція Дж. Барні [5] підкреслює значення стратегічних ресурсів і компетенцій у забезпеченні стійких конкурентних переваг.

Вітчизняні науковці (В. Геєць [6], Л. Федулова [7], М. Кропивко [8]) досліджують особливості інноваційного розвитку аграрного сектору, механізми державного регулювання та проблеми інституційного забезпечення модернізаційних процесів.

Водночас у сучасних умовах євроінтеграції та воєнної нестабільності питання системної ідентифікації саме стратегічних бар'єрів розвитку екологічних інновацій агробізнесу залишаються недостатньо структурованими, що зумовлює необхідність комплексного підходу до їх класифікації та оцінювання.

Мета статті - розроблення системного підходу до ідентифікації та класифікації стратегічних бар'єрів розвитку екологічних інновацій в агробізнесі, а також обґрунтування механізмів їх урахування у процесі стратегічного планування розвитку аграрних підприємств.

Виклад основного матеріалу. Дослідження стратегічних бар'єрів розвитку екологічних інновацій в агробізнесі ґрунтується на поєднанні положень теорії інноваційного розвитку, інституційної економіки та стратегічного управління. Відповідно до концепції Й. Шумпетера інновації виступають рушійною силою економічної динаміки та структурної трансформації господарських систем [1]. У сучасних умовах екологічні інновації набувають системного характеру, оскільки інтегруються у довгострокові стратегії сталого розвитку підприємств і визначають їх конкурентні позиції на внутрішніх та зовнішніх ринках.

У межах теорії конкурентних переваг М. Портер обґрунтував взаємозв'язок інноваційної активності з формуванням довгострокових конкурентних переваг [2]. У спільній праці з К. ван дер Лінде доведено, що екологічні регуляторні вимоги можуть стимулювати технологічні зміни та підвищення ресурсної продуктивності підприємств за умови їх стратегічної інтеграції [3]. Інституційна теорія Д. Норта акцентує увагу на ролі формальних і неформальних правил у формуванні мотивації економічних агентів до інноваційної діяльності [4]. Нестабільність інституційного середовища, зростання трансакційних витрат і непередбачуваність державної політики формують додаткові стратегічні обмеження інноваційного розвитку.

У сучасному європейському контексті екологічні інновації розглядаються як ключовий інструмент реалізації Європейського зеленого курсу та стратегії «Farm to Fork» [6]. До 2030 року передбачено скорочення використання пестицидів на 50 %, зменшення втрат поживних речовин та розширення частки органічного виробництва [6]. Дані Eurostat свідчать, що частка аграрних підприємств ЄС, які впроваджують екологічні інновації для підвищення енергоефективності та ресурсозбереження, становить у середньому 25–35 % залежно від країни [7]. Разом із тим для малих і середніх господарств зберігаються суттєві адміністративні та фінансові бар'єри, пов'язані зі складністю процедур отримання підтримки та необхідністю дотримання численних стандартів звітності.

Згідно зі звітами OECD, інноваційна активність аграрних підприємств прямо залежить від якості інституційного середовища, розвитку інноваційної інфраструктури та доступності довгострокового фінансування [8]. Близько 40 % малих фермерських господарств у країнах із перехідною економікою визначають обмежений доступ до інвестиційних ресурсів як ключовий стримуючий чинник екологічної модернізації [8]. Це свідчить про системний характер фінансових бар'єрів, які мають стратегічні наслідки для розвитку агробізнесу.

В Україні аграрний сектор має стратегічне значення для національної економіки. За даними Світового банку, до 2022 року агропродовольчий комплекс формував близько 20 % валового внутрішнього продукту та понад 40 % експорту товарів [9]. Проте воєнні ризики, пошкодження виробничої та логістичної інфраструктури, зниження інвестиційної активності та обмеженість довгострокових фінансових інструментів суттєво ускладнили реалізацію екологічних інновацій стратегічного характеру. За експертними оцінками, рівень системного впровадження екологічних інновацій у вітчизняному агробізнесі не перевищує 20 %, що свідчить про підвищений рівень стратегічної бар'єрності середовища.

На макрорівні стратегічні бар'єри мають інституційний та фінансовий характер. Нестабільність нормативно-правової бази, обмежений доступ до кредитних ресурсів, високі ризики інвестицій у довгострокові екологічні проєкти знижують мотивацію підприємств до модернізації. На мезорівні суттєвим обмеженням виступає недостатній розвиток інноваційної інфраструктури, зокрема агротехнологічних кластерів, платформ трансферу технологій та механізмів партнерської взаємодії між науковими установами й бізнесом.

На мікрорівні стратегічні бар'єри пов'язані з управлінськими, кадровими та інформаційними чинниками. Ресурсна концепція Дж. Барні підкреслює значення унікальних компетенцій як основи формування стійких конкурентних переваг [5].

Водночас дефіцит фахівців у сфері агро-IT, екологічного менеджменту та стратегічного планування, а також недостатня інтеграція екологічних показників у систему корпоративного управління обмежують можливості підприємств щодо впровадження комплексних інноваційних стратегій.

Інтеграція екологічних індикаторів у систему стратегічного планування передбачає включення показників вуглецевого сліду, енергоємності продукції, рівня використання відновлюваних ресурсів та екологічних ризиків до структури стратегічних цілей підприємства. Застосування ESG-підходів сприяє підвищенню прозорості управління та залученню інвестиційних ресурсів, однак в українській практиці їх використання має обмежений характер і потребує інституційної підтримки.

Стратегічний характер бар'єрів розвитку екологічних інновацій зумовлює необхідність їх оцінювання не лише як окремих перешкод, а як системного явища, що впливає на довгострокову траєкторію розвитку підприємства. У цьому контексті доцільним є розгляд стратегічної бар'єрності як інтегральної характеристики середовища функціонування аграрного суб'єкта господарювання. Вона формується під впливом поєднання зовнішніх регуляторних обмежень, ринкової невизначеності, фінансових ризиків та внутрішніх організаційних дисфункцій.

Особливого значення набуває вплив фінансового бар'єру на інвестиційні рішення підприємств. Екологічні інновації, як правило, характеризуються значними початковими витратами та відкладеним економічним ефектом. В умовах нестабільного макроекономічного середовища підприємства надають перевагу короткостроковим проєктам із швидкою окупністю, що знижує ймовірність реалізації стратегічних екологічних програм. Таким чином формується інвестиційна інерційність, яка консервує технологічну відсталість та підвищує залежність від традиційних ресурсомістких моделей виробництва.

Не менш важливим є інституційний бар'єр, що проявляється у нестабільності нормативно-правового поля, фрагментарності державних програм підтримки та відсутності довгострокових гарантій для інвесторів. У країнах Європейського Союзу екологічна модернізація підтримується системою стратегічних документів, фінансових інструментів та механізмів моніторингу, що знижує рівень невизначеності для бізнесу. В українських умовах, навпаки, часта зміна регуляторних умов та обмеженість бюджетних ресурсів формують підвищені стратегічні ризики.

Організаційно-управлінський бар'єр пов'язаний із відсутністю інтегрованого підходу до екологічної політики підприємства. У багатьох випадках екологічні ініціативи реалізуються як окремі проєкти, не інтегровані у систему стратегічного планування. Це призводить до розриву між довгостроковими цілями розвитку та фактичними управлінськими рішеннями. Відсутність стратегічного бачення екологічної модернізації знижує ефективність використання ресурсів і не дозволяє сформувати стійку конкурентну позицію.

Кадровий бар'єр також має стратегічний характер. Дефіцит фахівців у сфері цифрових технологій, екологічного менеджменту та аналітики даних обмежує здатність підприємств впроваджувати інноваційні рішення. Умови воєнного часу посилили проблему міграції кваліфікованих кадрів, що додатково знижує інноваційну спроможність аграрного сектору.

Інформаційний бар'єр проявляється у недостатньому доступі до достовірних даних щодо ефективності екологічних технологій, механізмів фінансування та міжнародних практик. Відсутність системного інформаційного забезпечення підвищує рівень невизначеності та стримує прийняття стратегічних рішень щодо модернізації виробництва.

У сукупності зазначені бар'єри формують складну багаторівневу систему обмежень, яка потребує комплексного підходу до подолання. Стратегічне управління розвитком екологічних інновацій має передбачати синхронізацію державної політики, фінансових стимулів, інституційних реформ та внутрішніх трансформацій підприємств. Лише за умови узгодженості цих компонентів можливе формування сприятливого інноваційного середовища. Отже, поглиблений аналіз стратегічних бар'єрів дозволяє не лише ідентифікувати їх природу, але й визначити ключові напрями їх мінімізації, що створює методичну основу для подальшої систематизації та класифікації.

Водночас стратегічна бар'єрність розвитку екологічних інновацій не є статичною величиною, а змінюється залежно від динаміки зовнішнього середовища, рівня інтегрованості підприємства у глобальні ланцюги створення вартості та ступеня його інституційної адаптивності. У цьому контексті важливо враховувати вплив євроінтеграційних процесів, які одночасно створюють як додаткові вимоги, так і нові можливості для аграрного сектору України.

Гармонізація національного законодавства з нормами ЄС передбачає поступове запровадження екологічних стандартів, вимог до простежуваності продукції, вуглецевої звітності та контролю використання агрохімікатів. З одного боку, це підвищує регуляторне навантаження на підприємства, особливо малі та середні. З іншого — відкриває доступ до нових ринків, програм фінансової підтримки та інструментів технічної допомоги. Таким чином, стратегічні бар'єри можуть трансформуватися у фактори розвитку за умови належної адаптації управлінських систем.

Важливою складовою зниження стратегічної бар'єрності є розвиток партнерських моделей взаємодії. Формування кооперацийних об'єднань, кластерів, публічно-приватних партнерств дозволяє розподіляти ризики інноваційних інвестицій, акумулювати фінансові ресурси та підвищувати доступ до сучасних технологій. У країнах ЄС саме кластерні структури виступають каталізаторами поширення точного землеробства, цифрових платформ моніторингу та біотехнологічних рішень. Для України розвиток таких механізмів може стати інструментом зниження трансакційних витрат та прискорення екологічної модернізації.

Окремої уваги потребує цифровізація аграрного виробництва як умова подолання інформаційного та управлінського бар'єрів. Використання систем супутникового моніторингу, сенсорних технологій, автоматизованого управління ресурсами дозволяє підвищити точність управлінських рішень, зменшити втрати ресурсів і мінімізувати екологічні ризики. Однак впровадження таких

технологій вимагає не лише фінансових інвестицій, але й трансформації організаційної культури підприємства.

Таким чином, стратегічні бар'єри розвитку екологічних інновацій мають взаємопов'язаний характер і формують складну систему обмежень, що потребує комплексного багаторівневого реагування. Їх подолання можливе лише за умови синергії державної політики, інституційних реформ, фінансових інструментів підтримки та внутрішніх управлінських трансформацій підприємств.

Важливим аспектом дослідження є визначення впливу стратегічних бар'єрів на формування довгострокової конкурентної позиції аграрних підприємств. За умов посилення глобальної конкуренції та переходу до низьковуглецевої економіки екологічні інновації стають не лише інструментом внутрішньої оптимізації витрат, а й фактором доступу до міжнародних ринків.

Зокрема, запровадження механізмів вуглецевого регулювання та вимог щодо екологічної простежуваності продукції формує нові критерії конкурентоспроможності. Підприємства, які не інтегрують екологічні інновації у стратегічне планування, ризикують втратити позиції у зовнішньоекономічній діяльності.

Стратегічні бар'єри також впливають на структуру капіталовкладень. За високого рівня невизначеності підприємства мінімізують довгострокові інвестиції, надаючи перевагу підтриманню поточної ліквідності. Така модель поведінки знижує інноваційну динаміку та поглиблює технологічний розрив між країнами з розвиненою інноваційною екосистемою та економіками перехідного типу. Відповідно, стратегічна бар'єрність може розглядатися як чинник формування структурних диспропорцій у розвитку аграрного сектору.

Особливого значення набуває роль державної політики у зниженні бар'єрності інноваційного середовища. Формування довгострокових програм підтримки екологічної модернізації, забезпечення стабільності регуляторних вимог, розвиток гарантійних механізмів кредитування та компенсації відсоткових ставок сприяють підвищенню інвестиційної активності підприємств. При цьому важливо забезпечити прозорість процедур розподілу ресурсів та мінімізувати адміністративні бар'єри доступу до програм підтримки.

На рівні підприємства подолання стратегічних бар'єрів передбачає впровадження систем стратегічного екологічного менеджменту, орієнтованих на довгострокове планування та оцінювання ризиків. Включення екологічних показників до системи управлінського обліку та стратегічного контролінгу дозволяє підвищити обґрунтованість управлінських рішень і зменшити інформаційну асиметрію. Крім того, формування внутрішньої культури інноваційності сприяє підвищенню адаптивності підприємства до змін зовнішнього середовища.

Слід також враховувати, що бар'єри розвитку екологічних інновацій мають кумулятивний ефект. Накопичення фінансових, інституційних та кадрових обмежень може призводити до формування «пастки низької інноваційності», коли підприємство втрачає здатність до стратегічної трансформації. У такому

випадку необхідним стає застосування комплексних програм модернізації із залученням зовнішніх партнерів, інвестиційних фондів та міжнародних організацій.

Таким чином, стратегічні бар'єри розвитку екологічних інновацій слід розглядати як системну характеристику інноваційного середовища агробізнесу, що визначає траєкторію його структурної трансформації. Їх ідентифікація, оцінювання та мінімізація формують передумови для переходу від адаптивної моделі виживання до проактивної моделі інноваційного зростання.

Узагальнення теоретичних положень і статистичних даних дозволило сформувати авторську класифікацію стратегічних бар'єрів розвитку екологічних інновацій, що враховує рівень їх прояву, характер впливу та стратегічні наслідки (табл. 1).

Таблиця 1

Систематизація стратегічних бар'єрів розвитку екологічних інновацій в агробізнесі

Рівень прояву	**Тип бар'єру**	**Прояв у країнах ЄС**	**Прояв в Україні**	**Стратегічні наслідки**
Макрорівень	Інституційний	Складність процедур доступу до програм Green Deal; багаторівневе регулювання	Нестабільність нормативної політики; воєнні ризики	Зниження передбачуваності інвестицій
Макрорівень	Фінансовий	Обмежений доступ МСП до «зеленого» кредитування	Дефіцит довгострокових фінансових інструментів	Відкладення екологічної модернізації
Мезорівень	Інноваційно-інфраструктурний	Різний рівень розвитку агротех-кластерів та Living Labs	Слабкий трансфер технологій між НДІ та підприємствами	Повільне поширення інновацій
Мікрорівень	Управлінський	Часткова інтеграція ESG-показників у корпоративні стратегії	Відсутність системного екологічного планування	Фрагментарність інноваційної діяльності
Мікрорівень	Кадрово-інформаційний	Дефіцит агро-IT спеціалістів у малих господарствах	Низький рівень цифровізації та кадровий дефіцит	Зростання трансакційнийх витрат

Джерело: сформовано автором на основі [6–9].

Порівняльний аналіз свідчить, що у країнах ЄС бар'єри мають переважно адміністративно-фінансовий характер при загалом розвиненій інноваційній екосистемі. Доступ до програм Green Deal, інструментів Спільної аграрної політики та грантових механізмів частково компенсує високі початкові витрати на впровадження точного землеробства, цифрових систем моніторингу та ресурсозберігаючих технологій. Водночас складність процедур, необхідність відповідності екологічним стандартам та обмежена поінформованість малих фермерів залишаються стримуючими факторами [6; 7].

В Україні бар'єрність має комплексний характер і формується під впливом макроекономічної нестабільності, воєнних ризиків, обмеженості фінансових ресурсів та кадрового дефіциту. Недостатній розвиток агроінноваційних кластерів, слабка інтеграція науки та бізнесу, фрагментарність державної підтримки інноваційної діяльності посилюють структурні диспропорції та знижують швидкість екологічної модернізації.

Для оцінювання рівня стратегічної бар'єрності доцільно застосовувати інтегральний підхід, що передбачає визначення вагових коефіцієнтів окремих бар'єрів та їх нормалізованих значень із подальшим агрегуванням у зведений індекс.

Застосування інтегрального підходу дозволяє визначити рівень стратегічної бар'єрності підприємства або регіону та сформувати відповідні сценарії модернізації: при низькому рівні — активна інноваційна експансія; при середньому — поетапна модернізація; при високому — формування партнерських і фінансових механізмів зниження ризиків.

Інтеграція результатів оцінювання у систему стратегічного управління передбачає включення екологічних показників до структури стратегічних цілей підприємства, розроблення довгострокової інвестиційної політики з урахуванням рівня зовнішніх обмежень та формування партнерств із фінансовими і науковими установами. Такий підхід забезпечує перехід від фрагментарних екологічних ініціатив до комплексної стратегії інноваційного розвитку агробізнесу.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що розвиток екологічних інновацій в агробізнесі визначається не лише наявністю технологічних рішень, а передусім якістю стратегічного середовища їх впровадження. Доведено, що стратегічні бар'єри мають системний, багаторівневий характер і формуються під впливом інституційних, фінансових, організаційно-управлінських, кадрових та інформаційних чинників.

Обґрунтовано, що у країнах ЄС бар'єрність розвитку екологічних інновацій має переважно адміністративно-фінансовий характер і компенсується розвиненою інноваційною інфраструктурою та стабільною державною політикою. В Україні ж стратегічні бар'єри посилюються макроекономічною нестабільністю, воєнними ризиками та обмеженістю довгострокових фінансових ресурсів, що зумовлює необхідність комплексних системних рішень.

Запропоновано інтегральний підхід до оцінювання сили впливу стратегічних бар'єрів, який дозволяє кількісно визначати рівень бар'єрності середовища та формувати адаптивні сценарії екологічної модернізації аграрних підприємств. Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання запропонованої класифікації та методичних положень у процесі стратегічного планування, розробленні державних програм підтримки та формуванні партнерських механізмів інноваційного розвитку.

Перспективами подальших досліджень є емпірична апробація інтегрального індексу бар'єрності на регіональному рівні, розроблення галузевих моделей зниження стратегічних обмежень та поглиблення методології стратегічної оцінки екологічної модернізації аграрного сектору.

Література:

1. Шумпетер Й. Теорія економічного розвитку. Київ: Основи, 2011. 242 с.
2. Портер М. Конкурентні переваги націй. Київ: Основи, 1998. 896 с.
3. Porter M. E., van der Linde C. Toward a new conception of the environment competitiveness relationship. Journal of Economic Perspectives. 1995. Vol. 9. No. 4. P. 97–118.
4. Норт Д. Інституції, інституційні зміни та функціонування економіки. Київ: Основи, 2000. 198 с.
5. Barney J. Firm resources and sustained competitive advantage. Journal of Management. 1991. Vol. 17. No. 1. P. 99–120.
6. Геєць В. М. Інноваційна Україна: теоретико-методологічні засади та практика розвитку. Київ: НАН України, 2015. 336 с.
7. Федулова Л. І. Інноваційна економіка. Київ: Либідь, 2013. 480 с.
8. Кропивко М. Ф. Механізми державного регулювання інноваційного розвитку аграрного сектору. Економіка АПК. 2015. № 11. С. 20–28.
9. European Commission. A Farm to Fork Strategy for a Fair, Healthy and Environmentally-Friendly Food System. Brussels, 2020.
10. Eurostat. Community Innovation Survey 2022–2023. Luxembourg, 2023.
11. OECD. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2022. Paris: OECD Publishing, 2022.
12. World Bank. Ukraine Agriculture Sector Review. Washington, DC, 2023.

References:

1. Shumpeter, J. (2011). Teoriia ekonomichnoho rozvytku [The Theory of Economic Development]. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
2. Porter, M. (1998). Konkurentni perevahy natsii [The Competitive Advantage of Nations]. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
3. Porter, M. E., & van der Linde, C. (1995). Toward a new conception of the environment-competitiveness relationship. Journal of Economic Perspectives, 9(4), 97–118. [In English].
4. North, D. (2000). Instytutsii, instytutsiini zminy ta funktsionuvannia ekonomiky [Institutions, Institutional Change and Economic Performance]. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
5. Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. Journal of Management, 17(1), 99–120. [In English].
6. Heiets, V. M. (2015). Innovatsiina Ukraina: teoretyko-metodolohichni zasady ta praktyka rozvytku [Innovative Ukraine: theoretical and methodological foundations and development practice]. Kyiv: NAS of Ukraine. [In Ukrainian].

7. Fedulova, L. I. (2013). Innovatsiina ekonomika [Innovative economy]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

8. Kropyvko, M. F. (2015). Mekhanizmy derzhavnoho rehuliuvannia innovatsiinoho rozvytku ahrarnoho sektoru [Mechanisms of state regulation of innovative development of the agrarian sector]. Ekonomika APK – Economics of Agro-Industrial Complex, 11, 20–28. [In Ukrainian].

9. European Commission. (2020). A Farm to Fork Strategy for a Fair, Healthy and Environmentally-Friendly Food System. Brussels. [In English].

10. Eurostat. (2023). Community Innovation Survey 2022–2023. Luxembourg. [In English].

11. OECD. (2022). Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2022. Paris: OECD Publishing. [In English].

12. World Bank. (2023). Ukraine Agriculture Sector Review. Washington, DC. [In English].

Дата першого надходження статті до видання: 22.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 351.74:331.101.3:005.336

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3423-3433

Бабірецька Наталія Сергіївна к.ю.н., докторантка КЗВО «Вінницька академія безперервної освіти, https://orcid.org/0009-0007-5253-8549

ЩОДО ПОНЯТТЯ «ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ У КОНТЕКСТІ SOFT SKILLS»

Анотація. Стаття присвячена аналізу європейських стандартів професійного розвитку державних службовців із акцентом на роль soft skills як ключової складової професійної компетентності.

У роботі з'ясовано зміст понять «стандарт», «європейські стандарти» та «професійний розвиток», проведено огляд наукових підходів та нормативно-правових джерел щодо визначення сутності стандартів у сфері публічного управління.

Встановлено, що основні сутнісні характеристики поняття «стандарти» зводяться до наступних: мають різні форми об'єктивації (до прикладу, можуть існувати у формі документу); об'єктивуються через норми, принципи, офіційне правило, вимоги, критерії, згоди тощо; мають різні способи легітимації (до прикладу, приймаються шляхом офіційного ухвалення владними органами, закріплення звичаєм або індивідуального встановлення); вони є загальноприйнятим, шаблонними, звичайними; мають відповідати певним вимогам; мають певну форму організації (мають характерну структуру, упорядкованість за визначеними правилами, моделлю чи системою); можуть бути різними за видами (моральні, етичні, звичаєві тощо); стосуються діяльності та її результатів; їх метою є оптимізація, впорядкування, підвищення ефективності та розвиток певної галузі; існують у різних сферах (до прикладу, місцевого самоврядування, публічного управління, професійного розвитку тощо).. Зазначено, що soft skills забезпечують ефективність та результативність публічної служби, поєднуючи стійкі навички, набуті досвідом, із гнучкістю реагування на зміни в системі управління.

На основі проведеного аналізу запропоновано авторське визначення поняття «європейські стандарти професійного розвитку державних службовців у контексті soft skills» як сукупність загальновизнаних європейських принципів, норм, вимог і критеріїв нормативно-орієнтаційного характеру, які визначають зміст, цілі та якісні орієнтири професійного й особистісного розвитку державних службовців, зокрема у частині формування та вдосконалення комплексу soft skills як необхідної складової ефективної та результативної публічної служби, і слугують основою для адаптації національних систем професійного розвитку у публічному управлінні та адмініструванні.

Ключові слова: європейські стандарти професійного розвитку, професійний розвиток державних службовців, публічна служба, професійна компетентність, soft skills, публічне управління та адміністрування.

Babiretska Nataliia Serhiivna PhD in Law, Doctoral Candidate at Vinnytsia Academy of Continuing Education, https://orcid.org/0009-0007-5253-8549

THE CONCEPT OF EUROPEAN STANDARDS FOR PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF CIVIL SERVANTS IN THE CONTEXT OF SOFT SKILLS

Abstract. The article is devoted to the analysis of European standards of civil servants' professional development, with a focus on the role of soft skills as a key component of professional competence. The study clarifies the meanings of the concepts "standard," "European standards," and "professional development" and provides a review of scientific approaches and normative-legal sources regarding the essence of standards in public administration.

It is established that the essential characteristics of the concept of "standards" can be summarized as follows: they may take various forms of objectification (e.g., they can exist as a document); they are objectified through norms, principles, official rules, requirements, criteria, agreements, etc.; they have different methods of legitimation (e.g., adoption through official approval by authorities, consolidation by custom, or individual establishment); they are generally accepted, typical, and conventional; they must meet certain requirements; they have a specific organizational form (characteristic structure, orderliness according to defined rules, models, or systems); they can vary by type (moral, ethical, customary, etc.); they relate to activities and their outcomes; their purpose is optimization, systematization, improvement of efficiency, and development of a given area; and they exist in various spheres (e.g., local self-government, public administration, professional development, etc.).

It is noted that soft skills ensure the effectiveness and efficiency of public service, combining stable, experience-based skills with the flexibility needed to respond to changes in the management system.

Based on the conducted analysis, the study proposes an authorial definition of "European standards of civil servants' professional development in the context of soft skills" as a set of generally recognized European principles, norms, requirements, and criteria of a normative-guiding nature, which define the content, goals, and quality benchmarks of civil servants' professional and personal development, particularly regarding the formation and enhancement of soft skills as an essential component of effective and efficient public service. These standards serve as a foundation for adapting national professional development systems in public administration and governance.

Keywords: European standards of professional development, professional development of civil servants, public service, professional competence, soft skills, public administration and management.

Постановка проблеми. В умовах трансформації публічного управління та динамічних змін суспільних відносин істотно змінюється зміст професійного розвитку державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Сьогодні традиційна орієнтація виключно на формування та вдосконалення hard skills, зокрема знань нормативно-правових актів і процедур, уже не відповідає сучасним вимогам ефективного, людиноцентричного та демократичного врядування. Натомість дедалі більшого значення набувають soft skills як особистісні, комунікативно-соціальні та управлінські навички, які сприяють покращенню взаємодії з громадянами, впливають на здатність до адаптації, відповідального прийняття управлінських рішень і публічної доброчесності.

У європейському управлінському просторі професійний розвиток державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування розглядається як комплексна система формування професійних і поведінкових компетентностей, у межах якої soft skills визнаються невід'ємною складовою професійної компетентності. Такий підхід закріплюється у європейських стандартах професійного розвитку, сформованих у документах Ради Європи та Європейського Союзу, зокрема в Європейському кодексі поведінки для осіб, залучених до місцевого та регіонального врядування, документах з європейського врядування (Білій книзі) та інших. Водночас у науковому дискурсі відсутнє усталене розуміння поняття європейських стандартів професійного розвитку державних службовців саме в контексті soft skills, що ускладнює їх системне осмислення та практичну імплементацію.

Актуальність порушеної проблеми посилюється євроінтеграційним курсом України, який передбачає адаптацію національної системи публічної служби до європейських стандартів публічного управління. Попри це, у практиці публічного управління та адміністрування відповідні стандарти професійного розвитку державних службовців , зокрема у частині формування soft skills, залишаються фрагментарно впровадженими. За цих умов наукове осмислення та уточнення поняття європейських стандартів професійного розвитку державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування у контексті soft skills набуває не лише теоретичного, а й практичного значення. Його розроблення є необхідним для формування цілісної концептуальної основи професійного розвитку державних службовців, удосконалення публічного управління та нормативно-правового регулювання у сфері публічної служби, а також підвищення ефективності діяльності державного апарату в умовах сучасних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У ході дослідження питання щодо поняття європейських стандартів професійного розвитку державних

службовців у контексті soft skills проаналізовано дисертаційні роботи та наукові публікації вітчизняних учених. Зокрема, у дисертації Весоловської М. К. «Професійний та особистісний розвиток державних службовців на засадах впровадження європейських стандартів» (2022) розкрито категорію «професійний розвиток» у контексті європейських стандартів і досліджено понятійний апарат стандартів [3]. Вагомим є також дослідження Години М. А. «Забезпечення професійного розвитку державних службовців України в умовах європейської інтеграції» (2023), у якому, зокрема, він формулює визначення поняття «професійний розвиток державного службовця» як «сукупність організаційно-правових заходів, спрямованих на підготовку, підвищення кваліфікації, розміщення та управління кар'єрою державних службовців з метою досягнення максимальної ефективності виконання ними посадових обов'язків і цей процес представляє собою результат синтезованого підходу до формування професійних компетентностей, підвищення рівня професійних знань і розширення навичок» [6, с. 204].

Окрім того, використано наукові статті Владовської К., Тисовської В.[4], Костенюка Н., Комаровського І., Коваль Г., Яценко В. [8], Ганзицької Т. С., Штанько М. В. [5] та інших, присвячені європейським стандартам. Водночас відсутнє єдине уніфіковане розуміння поняття «європейських стандартів професійного розвитку державних службовців у контексті soft skills», що зумовлює потребу його дослідження.

У межах даного дослідження важливою стала характеристика вітчизняних нормативно-правових актів. Зокрема, Законів України: «Про стандартизацію» [12], «Про державну службу» [10]; Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад» [11] тощо.

Узагальнення положень зазначених документів дало змогу сформувати цілісне бачення нормативного закріплення європейських стандартів професійного розвитку державних службовців у контексті розвитку soft skills на національному рівні та обґрунтувати авторське розуміння визначення аналізованого поняття.

Мета статті (постановка завдання). Метою статті є характеристика понятєво-категоріального апарату європейських стандартів професійного розвитку державних службовців в контексті ролі «soft skills», а також, на основі цих знань, формулювання авторського визначення поняття «європейські стандарти професійного розвитку державних службовців».

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Методологічною основою дослідження є аналіз і систематизація понятєво-категоріального апарату професійного розвитку державних службовців з акцентом на soft skills як необхідного елементу

адаптації до європейських стандартів публічної служби. Для цього з'ясуємо зміст таких понять: «європейські стандарти», «професійний розвиток».

Родовим поняттям для категорії «європейські стандарти» є «стандарт», який у тлумачних словниках розуміється як 1) «прийнятий тип виробів (типовий зразок), що відповідає певним вимогам своєю якістю, хімічним складом, фізичними властивостями, розміром, вагою і т. ін.; 2) перен. щось позбавлене індивідуальних особливостей, своєрідності, оригінальності; шаблон, трафарет» [14]; 3) норма, зразок, мірило [1]; 4) «єдина форма організації, проведення чого-небудь»[2, с. 274]; «як норми та принципи, що приймаються у порядку, встановленому чинним законодавством» [9, с. 671; 5, с. 16].

В англійській мові слово «standart» означає рівень якості («a level of quality»); моральне правило, якому потрібно підкорятися («a moral rule that should be obeyed») – наприклад, стандарт поведінки; модель, патерн, який є загальноприйнятним; звичайний, його вважають правильним, прийнятним, а не особливим; щось, з чим порівнюють або вимірюють подібні речі, або очікуваний рівень якості; нормальний, звичайний; офіційне правило, одиниця вимірювання або спосіб роботи, який використовується в певній галузі виробництва або послуг [16]; щось, що встановлено владою, звичаєм або загальною згодою як модель або приклад (критерій) [17]; стандарти – моральні, етичні, звичаєві та ін., встановлені як прийнятні владою, звичаєм, або індивідуально [18].

Згідно юридичної енциклопедії, «стандарт» – «документ, який приймають в установленому порядку шляхом консенсусу задля встановлення загальних принципів, правил або характеристик, які стосуються діяльності чи її результатів, з метою оптимізації та впорядкованості в певній галузі» [15]. Це «типова форма організації, проведення, здійснення чого-небудь»; «зразки найбільш ефективної управлінської практики, на які можуть і повинні орієнтуватися держави, що прагнуть перейти до більш дієвого та результативного державного управління» [3, с. 60].

У «Quality of public administration» (Quality of Public Administration A Toolbox for Practitioners, 2015), Міжнародному кодексі поведінки державних посадових осіб (Комітет міністрів Ради Європи, 2000) поняття «стандарт» (Весоловська С. К. бере також це визначення за основу й для «стандарт ЄС в публічному управлінні») тлумачиться як певні вимоги, критерії, принципи та інші складові [3, с. 65].

Таким чином, основні сутнісні характеристики поняття «стандарти» зводяться до наступних: мають різні форми об'єктивації (до прикладу, можуть існувати у формі документу); об'єктивуються через норми, принципи, офіційне правило, вимоги, критерії, згоди тощо; мають різні способи легітимації (до прикладу, приймаються шляхом офіційного ухвалення владними органами, закріплення звичаєм або індивідуального встановлення); вони є загальноприйнятим, шаблонними, звичайними; мають відповідати певним вимогам; мають певну форму організації (мають характерну структуру, упорядкованість

за визначеними правилами, моделлю чи системою); можуть бути різними за видами (моральні, етичні, звичаєві тощо); стосуються діяльності та її результатів; їх метою є оптимізація, впорядкування, підвищення ефективності та розвиток певної галузі; існують у різних сферах (до прикладу, місцевого самоврядування, публічного управління, професійного розвитку тощо).

Стосовно європейських стандартів, останнє ґрунтовне дослідження щодо визначення їх сутності та поняття здійснено у 2022 році Весоловською С. К. У межах цього дослідження авторка узагальнює наукові підходи до розуміння європейських стандартів, сформовані у працях вітчизняних науковців у період 2003-2021 рр. Так, європейські стандарти розглядаються крізь призму вимог; деонтологічних засад та норми; як сукупність принципів, норм, вимог і правил; як процедури дотримання відповідних документів. У широкому розумінні Весоловська С. К. пропонує трактувати європейські стандарти як методи, форми та організаційно-правові заходи. [3, с. 61, 63, 66-67]. Водночас, уявляється дискусійним підхід до розуміння європейських стандартів як процедур, методів чи заходів, оскільки такі характеристики стосуються не змісту стандартів, а інструментів їх реалізації та впровадження. У цьому контексті більш коректним є застосування поняття «стандартизація», яке у вітчизняному законодавстві визначається як «діяльність» (п. 21 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про стандартизацію») [12]. Водночас, видається, що цей зміст найповніше відображається через поняття «механізм реалізації європейських стандартів» як процедур, методів та організаційно-правових заходів впровадження європейських стандартів (адже це не сутнісні характеристики, а до процедурно-організаційні).

Європейські стандарти розглядають також у контексті прав людини, їх забезпечення, публічного управління тощо.

Так, на думку Владовської К. та Тисовської В. «європейські стандарти прав людини – це стандарти прав людини, визначені документами Ради Європи, Європейського Союзу, Організації безпеки та співробітництва в Європі та інших регіональних європейських міжнародних організацій, обов'язковість яких визнана державами-членами цих організацій через ратифікацію, затвердження, укладання відповідних документів або через фактичне визнання відповідних стандартів та їх застосування, сформовані відповідно до міжнародних стандартів прав людини і які є основою для вироблення національних стандартів держав-учасниць відповідних організацій» [4].

«Європейські стандарти щодо забезпечення прав людини – це загальновизнані принципи і норми міжнародного права, втілені у міжнародно-правових документах (універсальних, регіональних міжнародних договорах, документах недоговірного характеру, рішеннях міжнародних судів, зокрема Європейського суду з прав людини)» [7, с. 9].

Згідно термінологічного словника «європейські стандарти публічного управління» – це «комплекс правил і норм формування й упровадження політик, вимог до системи управління, які в сукупності створюють засади добровільного

й повторного їх застосування в діяльності з метою наближення до певної еталонної моделі по будови та реалізації сучасної публічної влади, орієнтованої на людину» [13, с. 49].

У національних нормативних документах також є визначення поняття «європейський стандарт», зокрема, у пп. 1, 10, 20 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про стандартизацію» воно сформульоване як регіональний стандарт, прийнятий європейською організацією стандартизації», натомість «стандарт – нормативний документ, заснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального і неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів, та спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері» (п. 21 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про стандартизацію») [12].

У такий спосіб у законодавчому визначенні стандарту простежується певна концептуальна невизначеність, оскільки, з одного боку, стандарт позиціонується як формалізований нормативний документ, а з іншого – його зміст розширюється за рахунок включення «настанов або характеристик щодо діяльності чи її результатів», які за своєю природою можуть мати рекомендаційний, а не обов'язковий характер.

У ч. 4 ст. 17 Закону України «Про стандартизацію» зазначено «у разі прийняття європейського стандарту як національного забезпечується ідентичність національного стандарту відповідному європейському стандарту. З дня набрання чинності національним стандартом, що є ідентичним європейському стандарту, повинен бути скасований національний стандарт, положення якого суперечать положенням відповідного національного стандарту, що є ідентичним європейському стандарту» [12].

Таким чином, у сфері стандартизації законодавець закріплює модель, за якої європейські стандарти, імплементовані як національні, визначають напрям і зміст оновлення національних стандартів, забезпечуючи їх узгодженість з європейськими вимогами, набуваючи ознак нормативного орієнтира з пріоритетним значенням, що певною мірою наближає механізм його дії до підходів, застосовуваних щодо міжнародних договорів.

Ще однією складовою, необхідною для розкриття змісту поняття «європейські стандарти професійного розвитку державних службовців» є термін «професійний розвиток».

У законах і підзаконних актах під «професійним розвитком» розуміється безперервний, свідомий, цілеспрямований процес особистісного та професійного зростання, що базується на інтеграції знань, умінь і компетентностей» [10; 11].

Таким чином, «професійний розвиток» охоплює не лише фахове зростання, а й особистісний компонент, який не є тотожний останньому, водночас він є необхідною та невід'ємною складовою частиною професійного розвитку. Це резонно, оскільки без особистого розвитку не може бути розвитку

професійного. До особистого розвитку як багатокомпонентного явища потрібно віднести й soft skills (soft skills розуміється нами як комплекс особистісних, комунікативно-соціальних та управлінських навичок, що забезпечують ефективність і результативність професійної діяльності державних службовців, поєднуючи у собі сталість, набуту досвідом, та гнучкість, необхідну для реагування на зміни у сфері публічного управління та адміністрування).

У цьому контексті також варто згадати про державного службовця, що, відповідно до Закону України «Про державну службу» «… дотримується принципів державної служби», до яких, окрім іншого, належать принципи ефективності та професіоналізму [10]. Законодавець трактує принцип професіоналізму, включаючи в неї професійну компетентність, яка є «здатністю особи …виявляти відповідні моральні та ділові якості для належного виконання встановлених завдань і обов'язків, навчання, професійного та особистісного розвитку» [10].

Заслуговує на увагу думка науковців Коваль Г., Комаровського І. та ін. стосовно необхідності розроблення та ухвалення Кодексу публічної служби. Він би допоміг консолідувати усі нормативно-правові приписи, що регулюють питання державної служби, а також це сприятиме усуненню фрагментарності законодавства та забезпечить системність підходу щодо до кадрової роботи [8, с. 136]. У ньому також варто прописати положення щодо професійного розвитку у контексті soft skills, які би відповідали сучасним вимогам.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, здійснений аналіз наукових підходів, нормативно-правових актів і термінологічних джерел дозволяє зробити висновок про багатовимірний характер поняття європейських стандартів професійного розвитку державних службовців, що охоплює особистісний розвиток, а також має тісний зв'язок із категорією професійної компетентності.

Крім того, у попередньому нашому дослідженні були сформульовані основні сутнісні ознаки європейських стандартів професійного розвитку державних службовців у контексті soft skills (до них належать: реалізація на регіональному рівні (європейському); ціннісний вимір – ґрунтуються на європейських цінностях професійного розвитку державного службовця; першоджерелом закріплення є документи інституцій ЄС, Ради Європи, ОБСЄ, інших європейських організацій, програмні та рамкові акти; стандарти мають бути системними, що передбачає послідовне та безперервне формування компетентностей у межах єдиної системи професійного розвитку протягом усієї кар'єри державного службовця. Ця системність забезпечується через нормативні (правові), організаційні та інституційні механізми, реалізується з урахуванням рівня посади та управлінської відповідальності, інтегрується зі стандартами доброго врядування, етичної поведінки та прав людини, а також супроводжується чітко визначеними критеріями оцінювання та моніторингу ефективності розвитку soft skills; є мірилом (орієнтиром) для національної політики у сфері

професійного розвитку; спрямовані на забезпечення якісного, результативного та ефективного професійного розвитку; їх впровадження є однією з умов євроінтеграції України, оскільки вони є загальновизнаними у європейському просторі), що дає змогу сформувати цілісну картину щодо змісту аналізованого явища і на основі проведеного дослідження у цій та попередній статті запропонувати авторське визначення його поняття.

Отже, «європейські стандарти професійного розвитку державних службовців у контексті soft skills» варто розуміти як сукупність загальновизнаних європейських принципів, норм, вимог і критеріїв нормативно-орієнтаційного характеру, які визначають зміст, цілі та якісні орієнтири професійного й особистісного розвитку державних службовців, зокрема у частині формування та вдосконалення комплексу soft skills як необхідної складової ефективної та результативної публічної служби, і слугують основою для адаптації національних систем професійного розвитку у публічному управлінні та адмініструванні.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної мови. URL: стандарт — Великий тлумачний словник сучасної мови (дата звернення: 27.12.2025).
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD). Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
3. Весоловська М. К. Професійний та особистісний розвиток державних службовців на засадах впровадження європейських стандартів : дис. … д-ра філос. : 281 «Публічне управління та адміністрування» / Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2022. 273 с.
4. Владовська К., Тисовська В. Міжнародні та європейські стандарти захисту прав людини: до проблеми визначення поняття та класифікації. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Юридичні науки. 2019. Випуск 4. URL: 4_Vladovska_K._MIZhNARODNI_TA_EVROPEYSKI_STANDARTI_ZAKhISTU_PRAV.pdf (дата звернення: 27.12.2025).
5. Ганзицька Т. С., Штанько М. В. Міжнародні стандарти прав людини: теорія та практика реалізації в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 16-18.
6. Година М. А. Забезпечення професійного розвитку державних службовців України в умовах європейської інтеграції : дис. … д-ра філософії : 281 «Публічне управління та адміністрування». Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024. 240 с.
7. Колпаков В. К. Європейські стандарти адміністративного права. *Адміністративне право і процес*. № 3(9). 2014. С. 5-18.
8. Костенюк Н., Комаровський І., Коваль Г., Яценко В. Удосконалення механізму організаційно-правового регулювання діяльності служби управління персоналом у системі публічної влади. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2025. Випуск 33. С. 130-139.
9. Ляхвінєнко С. М. Міжнародні правові стандарти: до визначення поняття та видової характеристики. *Держава і право*. 2011. Випуск 51. С. 669-671.
10. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. URL: Про державну службу | від 10.12.2015 № 889-VIII (дата звернення: 28.12.2025).

11. Про затвердження Положення про систему професійного навчання державних службовців, голів місцевих державних адміністрацій, їх перших заступників та заступників, посадових осіб місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2019 р. № 106. URL: Про затвердження Положення про с... | від 06.02.2019 № 106; Про державну службу | від 10.12.2015 № 889-VIII (дата звернення: 27.12.2025).

12. Про стандартизацію: Закон України від 5 червня 2014 року № 1315-VII. URL: Про стандартизацію | від 05.06.2014 № 1315-VII (дата звернення: 27.12.2025).

13. Публічне управління : термінол. слов. / уклад. : В. С. Куйбіда, М. М. Білинська, О. М. Петроє та ін. ; за заг. ред. В. С. Куйбіди, М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ : НАДУ, 2018. 224 с.

14. Словник: портал української мови та культури. URL: СТАНДАРТ - тлумачення, орфографія, новий правопис онлайн (дата звернення: 27.12.2025).

15. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – Київ : Укр. енцикл., 2002. Т. 5 : П–С. 736 с.

16. Cambridge dictionary. URL: STANDARD | English meaning - Cambridge Dictionary (дата звернення: 27.12.2025).

17. Merriam Webster: standard. URL:СТАНДАРТНЕ визначення та значення - Merriam-Webster (дата звернення: 27.12.2025).

18. WordReference: standard. URL: standard - WordReference.com Dictionary of English (дата звернення: 27.12.2025).

References:

1. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi movy [Great explanatory dictionary of modern language]. (n.d.). Retrieved December 27, 2025, from https://slovnyk.me

2. Busel, V. T. (Ed.). (2009). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Great explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: VTF «Perun» [in Ukrainian].

3. Vesolovska, M. K. (2022). *Profesiinyi ta osobystisnyi rozvytok derzhavnykh sluzhbovtsiv na zasadakh vprovadzhennia yevropeiskykh standartiv* [Professional and personal development of civil servants based on the implementation of European standards]. Doctor's thesis. Lviv: Lviv Polytechnic National University [in Ukrainian].

4. Vladovska, K., & Tysovska, V. (2019). Mizhnarodni ta yevropeiski standarty zakhystu prav liudyny: do problemy vyznachennia poniattia ta klasyfikatsii [International and European standards for the protection of human rights: on the issue of definition and classification]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Yurydychni nauky – Bulletin of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine. Legal Sciences*, 4. Retrieved December 27, 2025, from https://nadpsu.edu.ua [in Ukrainian].

5. Hanzitska, T. S., & Shtanko, M. V. (2015). Mizhnarodni standarty prav liudyny: teoriia ta praktyka realizatsii v Ukraini [International human rights standards: theory and practice of implementation in Ukraine]. *Porivnialno-analitychne pravo – Comparative and Analytical Law*, 4, 16–18 [in Ukrainian].

6. Hodyna, M. A. (2024). *Ensuring the Professional Development of Civil Servants of Ukraine in the Context of European Integration*. PhD dissertation in Public Administration and Management (281). Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. 240 p.

7. Kolpakov, V. K. (2014). Yevropeiski standarty administratyvnoho prava [European standards of administrative law]. *Administratyvne pravo i protses – Administrative Law and Procedure*, 3(9), 5–18 [in Ukrainian].

8. Kosteniuk, N., Komarovskyi, I., Koval, H., & Yatsenko, V. (2025). Udoskonalennia mekhanizmu orhanizatsiino-pravovoho rehuliuvannia diialnosti sluzhby upravlinnia personalom u

systemi publichnoi vlady [Improvement of the mechanism of organizational and legal regulation of human resource management services in the system of public authority]. *Teoretychni ta prykladni pytannia derzhavotvorennia – Theoretical and Applied Issues of State Building*, 33, 130–139 [in Ukrainian].

9. Liakhviinenko, S. M. (2011). Mizhnarodni pravovi standarty: do vyznachennia poniattia ta vydovoi kharakterystyky [International legal standards: on the definition and typological characteristics]. *Derzhava i pravo – State and Law*, 51, 669–671 [in Ukrainian].

10. Zakon Ukrainy Pro derzhavnu sluzhbu [Law of Ukraine On Civil Service]. (2015, December 10). Retrieved December 28, 2025, from https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian].

11. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 106 Pro zatverdzhennia Polozhennia pro systemu profesiinoho navchannia derzhavnykh sluzhbovtsiv [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 106 On approval of the Regulation on the system of professional training of civil servants]. (2019, February 6). Retrieved December 27, 2025, from https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian].

12. Zakon Ukrainy Pro standartyzatsiiu [Law of Ukraine On Standardization]. (2014, June 5). Retrieved December 27, 2025, from https://zakon.rada.gov.ua [in Ukrainian].

13. Kuibida, V. S., Bilynska, M. M., & Petroie, O. M. (Eds.). (2018). *Publichne upravlinnia: terminolohichnyi slovnyk* [Public administration: terminological dictionary]. Kyiv: NADU [in Ukrainian].

14. Slovnyk: portal ukrainskoi movy ta kultury [Dictionary: portal of Ukrainian language and culture]. (n.d.). Retrieved December 27, 2025, from https://slovnyk.ua [in Ukrainian].

15. Shemshuchenko, Yu. S. (Ed.). (2002). *Yurydychna entsyklopediia* [Legal encyclopedia] (Vol. 5). Kyiv: Ukrainska entsyklopediia [in Ukrainian].

16. Cambridge Dictionary. (n.d.). *Standard*. Retrieved December 27, 2025, from https://dictionary.cambridge.org

17. Merriam-Webster. (n.d.). *Standard*. Retrieved December 27, 2025, from https://www.merriam-webster.com

18. WordReference. (n.d.). *Standard*. Retrieved December 27, 2025, from https://www.wordreference.com

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 658.8:339.37

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3434-3445

Балабаниць Анжеліка Володимирівна доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу та туризму, Маріупольський державний університет, м.Київ, https://orcid.org/0000-0001-8009-119X

Солодковський Андрій Мечиславович здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти спеціальності 073 Менеджмент, Маріупольський державний університет, м.Київ, https://orcid.org/0009-0001-4093-5850

КОНЦЕПЦІЯ СИНЕРГІЙНОЇ ЦІННОСТІ В СИСТЕМІ МЕРЕЖЕВОГО ПРОДУКТОВОГО РИТЕЙЛУ

Анотація. У статті досліджено теоретико-методологічні засади формування синергійної цінності в системі мережевого продуктового ритейлу в умовах нестабільного зовнішнього середовища та трансформаційних процесів в економіці України. Обґрунтовано, що розвиток мережевих структур у сфері роздрібної торгівлі зумовлює необхідність переходу від традиційних підходів до управління споживчою цінністю до концепції синергійної цінності, яка формується в результаті взаємодії суб'єктів мережі — виробників, логістичних операторів, ритейлерів і споживачів. У роботі узагальнено еволюцію наукових підходів до трактування категорії «цінність» у маркетингу та економіці, визначено сутність синергійної цінності як інтегрального результату координації ресурсів, компетенцій і бізнес-процесів учасників мережі. Запропоновано авторське тлумачення поняття синергійної цінності в мережевому продуктовому ритейлі, яка виникає внаслідок узгодженої взаємодії елементів мережевої структури та перевищує сумарний результат їх ізольованого функціонування, має багатовимірний характер і розглядається як інтегральний ефект взаємодії економічних, логістичних, цифрових та соціальних компонентів мережі, що забезпечує зростання сукупної цінності для ключових стейкхолдерів: споживачів, мережевих бізнес-структур, суспільства і держави в цілому.

Виявлено ключові передумови формування синергійної цінності, зокрема розвиток цифрових технологій, інтеграція ланцюгів створення цінності, зростання ролі споживача у процесах формування цінності у сегменті FMCG-ритейлу. Систематизовано основні механізми масштабування синергійної цінності в мережевих структурах продуктового ритейлу, серед яких особливе значення мають організаційно-управлінська координація, логістична інтеграція, цифрова трансформація процесів створення цінності; маркетингова взаємодія зі споживачами і стейкхолдерами, соціально-економічна відповідальність мережевих структур. Обгрунтовано комплексний підхід до управління розвитком

мережевого продуктового ритейлу на основі переходу від локального створення цінності до її системного зростання на основі синергійної взаємодії учасників мережі .

Ключові слова: продуктовий ритейл, мережеві структури, цінність у продуктовому ритейлі, маркетингова взаємодія, синергійна цінність, механізми масштабування синергійної цінності, конкурентоспроможність, стратегічний розвиток мережевих бізнес-структур.

Balabanyts Anzhelika Volodymyrivna Doctor of Economic Sciences, Professor. Head of the Department of Marketing and Tourism, Mariupol State University, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-8009-119X

Solodkovsky Andriy Mechislavovich graduate student, specialty D4 Management, Mariupol State University, Kyiv, https://orcid.org/0009-0001-4093-5850

THE CONCEPT OF SYNERGISTIC VALUE IN THE FOOD RETAIL NETWORK SYSTEM

Abstract. The article examines the theoretical and methodological foundations of synergistic value creation in the food retail network system amid an unstable external environment and transformational processes in the Ukrainian economy. It is argued that the development of chain structures in the retail sector necessitates a shift from traditional approaches to consumer value management to the concept of synergistic value, which is formed as a result of interaction between network participants — manufacturers, logistics operators, retailers and consumers. The paper summarises the evolution of scientific approaches to the interpretation of the category of 'value' in marketing and economics, and defines the essence of synergistic value as an integral result of the coordination of resources, competencies and business processes of network participants. The author proposes an interpretation of the concept of synergistic value in chain food retail, which arises as a result of the coordinated interaction of elements of the network structure and exceeds the sum of their isolated functioning, is multidimensional in nature and is considered as an integral effect of the interaction of economic, logistical, digital and social components of the network, ensuring the growth of aggregate value for key stakeholders: consumers, chain business structures, society and the state as a whole.

The key prerequisites for the formation of synergistic value have been identified, in particular the development of digital technologies, the integration of value creation chains, and the growing role of the consumer in the processes of value formation in the FMCG-retail sector. The main mechanisms for scaling synergistic value in product retail network structures have been systematised, among which organisational and managerial coordination, logistical integration, digital transformation of value creation processes, marketing interaction with consumers and stakeholders, and the socio-

economic responsibility of network structures. A comprehensive approach to managing the development of food retail chains is justified, based on the transition from local value creation to its systematic growth through synergistic interaction between network participants .

Keywords: food retail, network structures, value in food retail, marketing interaction, synergistic value, mechanisms for scaling synergistic value, competitiveness, strategic development of network business structures.

Постановка проблеми. В умовах нестабільного глобального середовища та трансформаційних процесів в економіці України особливого значення набуває формування ефективних стратегічних механізмів створення та масштабування цінності в мережах продуктового ритейлу.

Регулярні аналітичні дослідження глобального ринку FMCG-ритейлу свідчать про те, що торгівля продуктами харчування та товарами повсякденного попиту стабільно належить до найбільш прибуткових галузей бізнесу. Динамічне зростання світового ритейлу проявляється в активізації процесів консолідації торговельних мереж, диверсифікації форматів торгівлі, зростанні інвестицій у розширення сервісної складової та цифрову трансформацію бізнес-процесів, розвитку власних логістичних і доставкових сервісів, а також трансформації підходів до організації продажу та взаємодії зі споживачами. наявна суперечність між зростанням ролі мережевого продуктового ритейлу в економіці та недостатнім рівнем концептуалізації процесів формування цінності в межах мережевих структур зумовлює актуальність подальших досліджень у цьому напрямі.

Невирішеною залишається проблема обґрунтування синергійної цінності як самостійної наукової категорії, а також визначення її місця в системі стратегічного управління розвитком мережевих бізнес-структур, що потребує розроблення цілісного концептуального підходу з урахуванням сучасних тенденцій цифровізації, розвитку економіки взаємодії та зростання ролі соціальних факторів у формуванні конкурентних переваг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування цінності в маркетингу та менеджменті є об’єктом уваги як зарубіжних, так і вітчизняних науковців: Котлера Ф, Портера М., Маршала А., Форстрома Б., Калди К.О., Шульгіної Л.М. та ін.

У наукових дослідженнях цінність розглядається крізь призму співвідношення вигод і витрат споживача, як результат процесу створення вартості підприємством, а також як основа формування конкурентних переваг. Значна частина праць присвячена дослідженню споживчої цінності товару, її структури, чинників формування та ролі у поведінці споживачів.

Водночас більшість наявних наукових розробок зосереджуються на аналізі цінності з позицій окремого суб’єкта господарювання або індивідуального споживача. Недостатньо дослідженим залишається питання формування

цінності в межах мережевих структур продуктового ритейлу як результату системної взаємодії виробників, постачальників, логістичних операторів, торговельних мереж і споживачів. Потребує подальшого розвитку теоретичне обґрунтування синергійної цінності як інтегрального ефекту такої взаємодії та визначення її ролі у стратегічному розвитку мережевих бізнес-структур.

Метою статті є обґрунтування теоретико-методологічних засад концепції синергійної цінності в системі мережевого продуктового ритейлу та визначення особливостей її формування в умовах цифровізації, розвитку економіки взаємодії та трансформаційних процесів у національній економіці.

Виклад основного матеріалу. Методологічно необхідним елементом аналізу стратегічного розвитку мережевих бізнес-структур є вивчення сутності цінності в мережевому продуктовому ритейлі і дослідження процесів її формування. Зазначимо, що саме категорія «цінність» виступає базовою економічною основою формування конкурентних переваг, стійкості та довгострокової ефективності ритейлових мереж. Без чіткого визначення змісту та структури цієї наукової категорії є неможливим обґрунтування механізмів її створення, масштабування та управління в умовах нестабільного глобального середовища. Таким чином, дослідження сутності цінності в мережевому продуктовому ритейлі є необхідною передумовою побудови цілісної концепції стратегічного розвитку мережевих бізнес-структур та дозволяє забезпечити логічну узгодженість між теоретичними положеннями і прикладними результатами дисертаційного дослідження.

У таблиці 1. систематизовано наукові підходи, що дають змогу розкрити сутність поняття цінності в маркетинговій діяльності підприємств. Аналізуючи зміст цієї категорії, варто зазначити, що засновник маркетингу як наукової дисципліни Ф. Котлер трактує цінність як різницю між сукупною цінністю продукту для споживача та загальними витратами, яких він зазнає. При цьому під сукупною цінністю вчений розуміє комплекс вигод, на які розраховує споживач у процесі придбання товару або послуги, тоді як загальні витрати охоплюють усі очікувані затрати, пов’язані з оцінюванням, отриманням і подальшим використанням продукту чи послуги [1, с. 52-53].

Вагомий внесок у дослідження споживчої цінності зробив також М. Портер, який розглядав її як корисність чи цінність, що формується для клієнта. На його думку, цінність має подвійний характер: з одного боку, це конкретний товар чи послуга, здатні задовольняти потреби споживача та вирішувати його проблеми, а з іншого — показник ефективності процесу створення вартості підприємством [2, С.78].

Подана таблиця відображає еволюцію наукових підходів до трактування поняття цінності у працях зарубіжних і вітчизняних дослідників та дозволяє виокремити кілька концептуальних напрямів її інтерпретації.

Найбільш поширеним є підхід щодо визначення цінності як різниці між вигодами та витратами споживача (Котлер Ф., Кардаш В. Я., Павленко І. А.,

Шафалюк О. К. та ін.), що підкреслює економічну природу цього поняття та його залежність від суб'єктивного сприйняття користі й сукупних затрат. Даний підхід формує основу для аналізу поведінки споживачів і прийняття ними рішень про купівлю.

Деякі автори (Портер М., Калда К.О.) поєднують споживчий і виробничий підходи, визначаючи цінність як результат процесу створення вартості підприємством, що виражається у тій сумі, яку споживач готовий заплатити.

Це дозволяє розглядати цінність як ключову метрику результативності.

Таблиця 1

Підходи до трактування сутності поняття «цінність»

Автор	Сутність поняття «цінність»
Котлер Ф. [1].	Цінність - різницю між загальною цінністю продукту для споживача та його загальними затратами. На думку вченого, під загальною цінністю слід розуміти сукупність вигод, які він очікує отримати, купуючи товар або послугу, а під загальними витратами споживача – суму витрат, які за його очікуваннями будуть понесені під час оцінки, отримання та використання продукту або послуги
Портер М., [2].	Цінністю є, по -перше певний продукт чи послуга (які повинні задовольняти потреби та вирішувати проблеми – тобто виконувати роботу для клієнта), а по-друге, – міра оцінки процесу створення вартості підприємства (що вимірюється тією вартістю, яку споживачі готові за нього заплатити).
Маршал А. [3].	Істинна цінність товарів для споживача вимірюється не тією ціною, яку він готовий заплатити, а реальною потребою в них. Реальну цінність товарів потрібно розглядати не тільки з точки зору окремих поживачів, але з точки зору населення загалом
Форстром Б. [4].	Концепція цінності та концентрується на вивченні трьох підходів аналізу споживчої цінності: цінність пропозиції, цінність відносин та цінність у відносинах. Цінність пропозиції розглядається як сукупність переваг: економічних, технічних і соціальних, а також переваг процесу обслуговування, які отримує споживач за ціною, що він платить. Цінність відносин визначається як поєднання концепцій переваг від споживання та витрат на отримання товарів. Цінність у відносинах є складним поняттям, оскільки враховує непрямі ефекти цінності, які є складними для оцінки.
Калда К.О. [5. с.206-207].	Цінність - сукупність отримуваних клієнтом вигод від використання продукції. Чим вищою є цінність продукції, тим більшу ціну на неї споживач вважає прийнятною і тим вірогідніше, що підприємство функціонуватиме успішно у довгостроковій перспективі. Підприємство залишається прибутковим у тому випадку, якщо створювана ним цінність перевищує вартість використовуваних ресурсів на виготовлення продукції/послуги.

Автор	Сутність поняття «цінність»
Шульгіна, Л.М., Гуляйко, В.М. [6. с.24] :	Споживча цінність товару – це здатність матеріального чи нематеріального блага задовольняти потреби споживачів відповідно до їх очікувань, що позитивно впливає на їх купівельну поведінку, сприяє зростанню доданої вартості товару, завдяки чому покращує результати діяльності підприємства (виробника, продавця).
Кардаш В. Я., Павленко І. А., Шафалюк О. К. [7, с.6].	Цінність товару визначається співвідношенням очікуваних вигід (функціональна корисність, позитивні емоції) і фактичних витрат споживача на його придбання та використання

Джерело: авторська розробка

маркетингового управління.

Класичний підхід А. Маршалла акцентує увагу на об'єктивній потребі у товарі як основі його істинної цінності, підкреслюючи соціально-економічний вимір цієї категорії та її значення не лише для окремого споживача, а й для суспільства загалом.

Згідно трактовкам вітчизняних науковців увага акцентується на здатності товару задовольняти потреби відповідно до очікувань споживачів і впливати на їхню купівельну поведінку, що безпосередньо пов'язує категорію цінності з результативністю діяльності підприємства (Шульгіна Л., Гуляйка В.).

Дослідження наукових підходів засвідчує, що поняття цінності трансформувалося в процесі еволюційного розвитку концепцій маркетингу — від виробничої та товарної, через збутову й класичну маркетингову, до концепцій маркетингу взаємин і соціально- відповідального маркетингу. Ключового значення ця категорія набуває в межах концепції маркетингу взаємин, оскільки саме вона виступає базисом формування довгострокових партнерських відносин між підприємством і споживачем. Застосування таких категорій, як «партнерство», «управління ключовими клієнтами», «управління взаємодією з ринком на основі досвіду» а також використання інструментів управління життєвим циклом клієнта й маркетингового управління клієнтськими базами даних, свідчить про еволюцію маркетингової логіки в напрямі створення й підтримання цінності для всіх зацікавлених сторін — споживачів, виробників і суспільства загалом.

Дедалі більше науковців наголошують, що поряд з традиційними джерелами формування конкурентних переваг (ціна, якість та швидкість реагування на виклики), які не втрачають своєї значущості, для забезпечення успішної конкуренції компаніям необхідно формувати нові можливості спільного створення цінності у взаємодії з клієнтами на основі «досвіду». Зокрема, Prahalad та Ramaswamy підкреслюють, що ефективна взаємодія між фірмою та споживачами передбачає активне залучення клієнтів до процесів створення цінності, обмін знаннями та досвідом, а також формування відкритих комунікаційних платформ, що забезпечують персоналізацію продуктів і послуг

відповідно до індивідуальних потреб споживачів. За таких умов споживач перестає бути пасивним отримувачем цінності й трансформується на повноцінного учасника мережевої взаємодії, а конкурентні переваги формуються не лише за рахунок ресурсів компанії, а й завдяки інтеграції компетенцій клієнтських спільнот [8].

Відповідно конкурентоспроможність дедалі більше пов'язується з формуванням і розвитком «середовищ досвіду», у межах яких забезпечується взаємодія між спільнотами споживачів та мережевими організаціями, що зміщує акценти конкуренції з продуктів на досвід. Як зазначають D. Romero та A. Molina, інтеграція мережевих організацій і спільнот клієнтів формує організацію, орієнтовану на досвід, та створює підґрунтя для спільного створення цінності й відкритих інновацій шляхом доступу до нових навичок, знань, ринків і технологій за рахунок розподілу ризиків та інтеграції додаткових компетенцій [9, С. 409]. На думку авторів цієї концепції важливим етапом фреймворку мережі, орієнтованої на досвід є визначення стратегії спільного створення цінності ; яка спрямована на налаштування симбіотичної бізнес-екосистеми, у межах якої встановлюються взаємовигідні відносини між учасниками всього процесу спільного створення товарів, послуг і споживчого досвіду. Ефективність такої стратегії значною мірою залежить від комплементарності можливостей всіх учасників, зокрема виробничих процесів і ресурсного забезпечення, необхідних для спільного створення цінності.

Слід зауважити, що класичне трактування цінності зосереджується переважно на індивідуальному споживачеві та співвідношенні вигод і витрат. У ритейлі ж цінність формується не ізольовано, а в межах ланцюга створення цінності, який включає: виробників, постачальників, ритейлера, логістичних партнерів, споживачів та суспільство. Тому маємо підкреслити, що у мережевому продуктовому ритейлі цінність має багатовекторний характер і формується одночасно для різних груп стейкхолдерів (рис.1).

Реалізація запропонованої моделі сприяє формуванню синергійної цінності між учасниками мережі, забезпечує зростання сукупної результативності для ключових стейкхолдерів і створює підґрунтя для довгострокового сталого розвитку мережевих бізнес-структур.

Запровадження поняття «синергійна цінність» у дослідження стратегічного розвитку мережевих структур продуктового ритейлу обумовлено необхідністю пояснення механізмів виникнення додаткової цінності, що формується внаслідок системної взаємодії учасників мережі. На відміну від традиційного підходу, який розглядає цінність як результат діяльності окремого суб'єкта, концепція синергійної цінності дозволяє інтерпретувати мережу як

цілісну систему, здатну генерувати якісно новий рівень цінності в умовах нестабільного глобального середовища.

Сучасні ритейлери функціонують на основі омніканальних моделей, цифрових платформ і клієнтоорієнтованих технологій, що дозволяє їм створю-

вати синергійну цінність, яка проявляється у зростанні зручності для споживачів, підвищенні точності та релевантності пропозицій, зниженні транзакційних витрат, а також у формуванні довгострокової лояльності клієнтів.

Цінність у продуктовому ритейлі має багатовимірний характер і формується одночасно для кількох груп стейкхолдерів. Для споживачів вона проявляється у доступності товарів першої необхідності, стабільності цін, якості продукції та безперебійності постачання. Для мережевих структур цінність трансформується в економічні результати діяльності, ефект масштабу, операційну ефективність і здатність адаптуватися до зовнішніх викликів.

Для держави та суспільства продуктовий ритейл виконує системоутворюючу функцію, оскільки безпосередньо впливає на соціально-економічну стабільність, продовольчу безпеку та рівень добробуту населення. Продуктовый ритейл є важливим чинником підтримки зайнятості. Великі торговельні мережі створюють значну кількість робочих місць як безпосередньо у сфері торгівлі, так і опосередковано — у логістиці, агропромисловому комплексі, харчовій промисловості, пакуванні та сервісних галузях. Це сприяє зниженню рівня безробіття, підвищенню доходів населення та розширенню податкової бази.

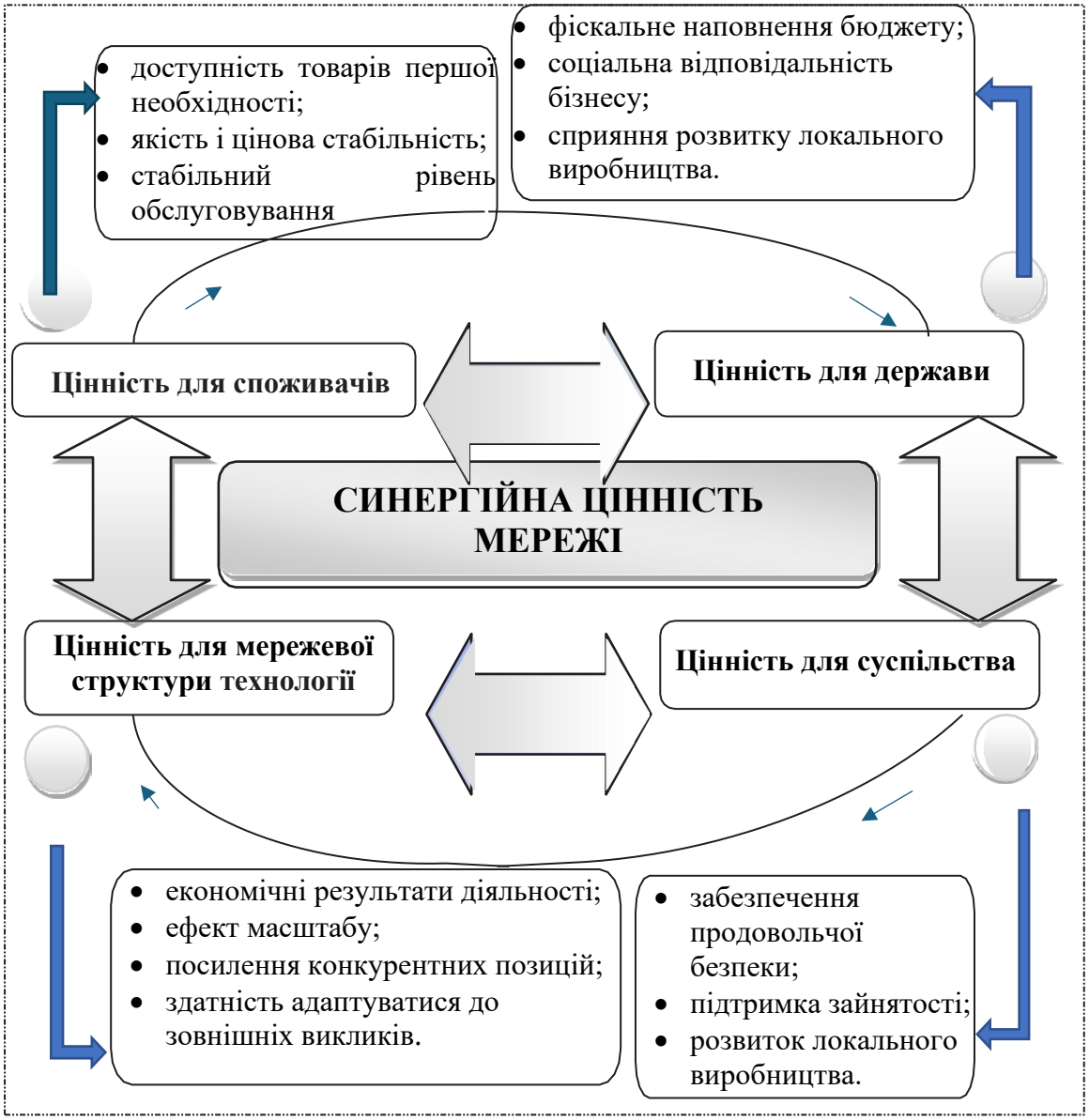

Рис. 1. Багатовекторна модель формування синергійної цінності в мережевому продуктовому ритейлі
Джерело: авторська розробка

Окрему роль відіграє соціальна відповідальність ритейлерів, яка проявляється у впровадженні програм підтримки малозабезпечених верств населення, зменшенні харчових відходів, участі у благодійних та гуманітарних ініціативах. Такі практики посилюють довіру суспільства до бізнесу та формують позитивний соціальний імідж галузі.

Важливою суспільною цінністю є забезпечення продовольчої стабільності та доступності харчових продуктів. Розвинені мережі продуктового ритейлу забезпечують безперебійне постачання товарів першої необхідності навіть в умовах криз, сезонних коливань або надзвичайних ситуацій. Це знижує ризики дефіциту, спекулятивного зростання цін і соціальної напруги. Крім того, продуктовый ритейл сприяє ціновій стабільності на споживчому ринку. Завдяки

масштабам діяльності, ефективним закупівельним стратегіям та конкуренції між мережами формується більш прогнозований рівень цін, що особливо важливо для соціально вразливих груп населення.

Виходячи із вищезазначеного, синергійну цінність в мережі пропонуємо розглядати як інтегральний ефект взаємодії економічних, логістичних, цифрових та соціальних компонентів мережі, що забезпечує зростання сукупної цінності для ключових стейкхолдерів та підвищує стратегічну стійкість і конкурентоспороможність мережі.

Систематизація підходів до розуміння сутності цінності в мережевому продуктовому ритейлі та характерних особливостей щодо її формування створює теоретичну основу для подальшого аналізу стратегічних механізмів її масштабування. Саме розуміння і виокремлення цих механізмів дає змогу ритейлерам не лише відповідати поточним очікуванням споживачів, а й проактивно формувати довгострокову споживчу цінність, посилюючи її сергійний вплив на ринкову позицію підприємства.

Під масштабуванням цінності ми розуміємо процес стрімкого та водночас ефективного створення більшої цінності для клієнтів і отримання вищого доходу за умови оптимізації бізнес-моделей і процесів, а також впровадження інновацій, що дозволяє максимально ефективно використовувати наявні ресурси, забезпечуючи стабільне, довгострокове зростання та підвищення конкурентоспроможності бізнесу.

Ключовими механізмами масштабування цінності у продуктовому ритейлі, на наш погшляд, є: механзім організаційно-управлінській координації, що передбачає узгодження цілей та дій учасників мережі; механізм забезпечення логістичної інтеграції, що спрямований на синхронізацію матеріальних і інформаційних потоків; механізм цифрової трансформації процесів створення цінності; механізм маркетингово-комунікаційної взаємодії зі споживачами, що забезпечує формування довгострокових відносин і лояльності споживачів; механізм пов’язаний із соціально-економічною відповідальністю мережевих структур, яка проявляється у забезпеченні продовольчої стабільності, підтримці локальних виробників і зменшенні негативного впливу на довкілля.

Висновки. Таким чином, дослідження сутності цінності в мережевому продуктовому ритейлі є необхідною передумовою побудови цілісної концепції стратегічного розвитку мережевих бізнес-структур та дозволяє забезпечити логічну узгодженість між теоретичними положеннями і прикладними результатами дисертаційного дослідження.

В умовах цифровізації, глобалізації та розвитку економіки взаємодії доцільно говорити не про ізольовану споживчу цінність, а про синергійну цінність, яка формується в результаті інтегрованої взаємодії учасників ритейл-екосистеми та виступає визначальним чинником конкурентних переваг у ритейлі.

Реалізація запропонованих механізмів масштабування цінності – організаційно-управлінська координація, логістична інтеграція, цифрова трансформація;

маркетингова взаємодія зі споживачами і стейкхолдерами, соціально-економічна відповідальність мережевих структур - забезпечить комплексний підхід до управління розвитком мережевого продуктового ритейлу, переходу від локального створення цінності до її системного зростання на основі синергійної взаємодії учасників мережі.

Літератури

1. Котлер Ф., Келлер К. Л., Павленко А. Ф. та ін. Маркетинговий менеджмент*: підручник*. Київ : Хімджест, 2008. 720 с.

2. Шульгіна Л. М., Мельничук В. М. Еволюція наукових поглядів щодо поняття «споживча цінність товару». *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2011. № 2. С. 74–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mimi_2011_2_9.

3. Marshall A. Principles of economics. 8th ed. London : Macmillan and Co., 1920. 731 p.

4. Forsström B. Value co-creation in industrial buyer-seller partnership: Creating and exploiting interdependencies. Åbo : Åbo Akademi University Press, 2005. 192 p.

5. Калда К. О. Логістичний підхід до формування ланцюгів створення цінності та вартості авіатранспортної продукції. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2009. № 1. С. 206–211.

6. Шульгіна Л. М., Гуляйко В. М. Механізм формування споживчої цінності продукції поліграфічних підприємств *: монографія*. Київ : Univest PrePress, 2015. 223 с.

7. Кардаш В. Я., Павленко І. А., Шафалюк О. К. Товарна інноваційна політика: *підручник*. Київ : КНЕУ, 2002. 266 с.

8. Prahalad C. K., Ramaswamy V. Co-creation experiences: The next practice in value creation. *Journal of Interactive Marketing*. 2004. Vol. 18, no. 3. P. 5–14. https://doi.org/10.1002 /dir.20015.

9. Romero D., Molina A. Collaborative networked organisations and customer communities: Value co-creation and co-innovation in the networking era. *Production Planning & Control*. 2011. Vol. 22. P. 447–472.

References

1. Kotler, F., Keller, K. L., Pavlenko, A. F., et al. (2008). *Marketynhovyi menedzhment [Marketing management]*. Kyiv: Khimdzhest [in Ukrainian].

2. Shulhina, L. M., & Melnychuk, V. M. (2011). Evoliutsiia naukovykh pohliadiv shchodo poniattia «spozhyvcha tsinnist tovaru» [Evolution of scientific views on the concept of consumer value of goods]. *Marketynh i menedzhment innovatsii – Marketing and Management of Innovations*, 2, 74–80. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mimi_2011_2_9 [in Ukrainian].

3. Marshall, A. (1920). *Principles of economics* (8th ed.). London: Macmillan and Co.

4. Forsström, B. (2005). *Value co-creation in industrial buyer–seller partnership: Creating and exploiting interdependencies.* Åbo: Åbo Akademi University Press.

5. Kalda, K. O. (2009). Lohistychnyi pidkhid do formuvannia lantsiuhiv stvorennia tsinnosti ta vartosti aviatransportnoi produktsii [Logistics approach to the formation of value and cost creation chains of air transport products]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Khmelnytskyi National University*, 1, 206–211 [in Ukrainian].

6. Shulhina, L. M., & Huliaiko, V. M. (2015). *Mekhanizm formuvannia spozhyvchoi tsinnosti produktsii polihrafichnykh pidpryiemstv [Mechanism of forming consumer value of printing industry products]*. Kyiv: Univest PrePress [in Ukrainian].

7. Kardash, V. Ya., Pavlenko, I. A., & Shafaliuk, O. K. (2002). *Tovarna innovatsiina polityka [Product innovative policy]*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

8. Prahalad, C. K., & Ramaswamy, V. (2004). Co-creation experiences: The next practice in value creation. *Journal of Interactive Marketing*, 18(3), 5–14. Retrieved from https://doi.org/10.1002/dir.20015

9. Romero, D., & Molina, A. (2011). Collaborative networked organisations and customer communities: Value co-creation and co-innovation in the networking era. *Production Planning & Control*, 22, 447–472.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 338.24.021.4:355.48(477)

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3446-3460

Благун Іван Іванович доктор економічних наук, професор, Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, https://orcid.org/0000-0002-5178-6002

Арбайтер Олег Мирославович аспірант, Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, https://orcid.org/0009-0000-2123-2554

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ГЕОГРАФІЯ РЕЛОКАЦІЇ БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННИХ ШОКІВ

Анотація. У статті досліджено тенденції та просторові патерни релокації бізнесу в Україні в умовах воєнних шоків 2022-2025 рр. Повномасштабна війна стала системним чинником переформатування просторової організації еконо--міки, спричинивши перерозподіл виробничих, управлінських і логістичних функцій між регіонами та посилення асиметрії між «донорами» і «реципієн-тами».

Метою статті є теоретичне та практичне обґрунтування релокації бізнесу як механізму просторової адаптації бізнесу, визначення етапів її розвитку у 2022-2025 роках, а також окреслення ключових регіональних ролей та управлінських пріоритетів для зменшення просторових диспропорцій та зміцнення стійкості регіональних економік.

Методологічною основою дослідження є поєднання підходів просторової економіки та концепції регіональної стійкості, що дає змогу інтерпретувати релокацію не лише як короткострокову антикризову реакцію, а й як процес, здатний генерувати довготривалі структурні зрушення.

Результати дослідження підтверджують домінування західного напряму переміщення як відповіді на безпекові ризики, водночас засвідчуючи посилення ролі центральних регіонів як транзитного та адаптаційного простору, що формує складнішу багатовекторну просторову структуру. Показано, що в міру трива-лості шоку зростає частка повторних переїздів і мережевих моделей організації бізнесу, які поєднують кілька локацій (управління, виробництво, склад, продаж).

На основі узагальнення просторових тенденцій запропоновано типологію регіонів у процесах релокації.

Для кожного типу окреслено управлінські пріоритети, зокрема: інфраст-руктурну та інституційну інтеграцію перенесених підприємств у регіонах-реципієнтах; механізми відновлення, збереження та повернення економічних функцій у регіонах-донорах; управління мережевими ефектами в транзитних регіонах (логістика, просторове планування, ринок праці); формування

довгострокових умов стабільності для зменшення повторних переїздів. Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості використання запропонованого підходу для моніторингу потоків релокації, коректної інтерпретації статистичних даних та формування диференційованої регіональної політики спрямованої на зменшення просторових диспропорцій та підвищення стійкості економіки України.

Ключові слова: релокація бізнесу; воєнні шоки; просторова перебудова економіки; регіональна резильєнтність; просторові диспропорції

Blahun Ivan Ivanovych Doctor of Economic Sciences, Professor, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk**,** https://orcid.org/0000-0002-5178-6002

Arbaiter Oleh Myroslavovych postgraduate student, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0009-0000-2123-2554

TRENDS AND GEOGRAPHY OF BUSINESS RELOCATION IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MILITARY SHOCK

Abstract. The article discusses trends and spatial patterns of business relocation in Ukraine in the context of the military shocks of 2022-2025. Full-scale war has become a systemic factor in the reorganization of the economy's spatial structure, leading to a redistribution of production, management, and logistics functions among regions and exacerbating the asymmetry between “donors” and “recipients.”

The purpose of this article is to provide a theoretical and practical justification for business relocation as a mechanism for spatial adaptation of businesses, to identify the stages of its development from 2022 to 2025, and to outline key regional roles and management priorities for reducing spatial disparities and strengthening the resilience of regional economies.

The methodological basis of the study is a combination of spatial economy approaches and the concept of regional sustainability, which allows relocation to be interpreted not only as a short-term anti-crisis response, but also as a process capable of generating long-term structural changes.

The results of the study confirm the dominance of westward movement as a response to security risks, while also confirming the strengthening role of central regions as transit and adaptation spaces, which forms a more complex multi-vector spatial structure.

It is shown that as the shock continues, the proportion of repeated relocations and network models of business organization combining several locations (management, production, warehouse, sales) increases.

Based on a generalization of spatial trends, a typology of regions in the relocation process is proposed. Management priorities are outlined for each type, in particular: infrastructural and institutional integration of relocated enterprises in recipient regions; mechanisms for restoring, preserving, and returning economic functions in donor regions; management of network effects in transit regions (logistics, spatial planning, labor market); formation of long-term conditions for stability to reduce repeated relocations.

The practical significance of the results obtained lies in the possibility of using the proposed approach to monitor relocation flows, correctly interpret statistical data, and form a differentiated regional policy aimed at reducing spatial disparities and increasing the sustainability of Ukraine's economy.

Keywords: business relocation; war shocks; spatial restructuring of the economy; regional resilience; spatial disparities

Постановка проблеми. Унаслідок повномасштабної війни в Україні відбулися глибокі зміни у просторовій організації господарської діяльності, що зумовили масштабне переміщення підприємств між регіонами. Релокація бізнесу набула значення не лише антикризового інструменту збереження виробничих потужностей, зайнятості та безперервності операційної діяльності, а й чинника структурної трансформації регіональних економік. Державна програма релокації була запроваджена для переміщення підприємств із територій, наближених до зон бойових дій, у безпечніші регіони, передусім західної частини України, що закріпило первинний «евакуаційний» вектор просторових змін [1,2].

Водночас у подальшому релокаційні процеси ускладнилися: поряд із фізичним переміщенням виробництва активізувалася міжрегіональна зміна реєстрації компаній, формуючи нові потоки бізнес-міграції, які не завжди збігаються з логікою державної програми підтримки. За даними аналітики відкритих даних, у 2025 році (за 8 місяців) в Україні зафіксовано 8 345 міжрегіональних переміщень бізнесу, які здійснили 7 988 компаній, причому частина з них змінювала регіон більше одного разу. Це свідчить про перехід від одноразової вимушеної релокації до більш складної моделі адаптаційної мобільності бізнесу в умовах тривалих воєнних ризиків [3].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблематика релокації бізнесу в Україні в умовах воєнних шоків сформувалася як міждисциплінарний напрям досліджень, у межах якого поєднуються економічні, управлінські, правові та просторово-аналітичні підходи. Наявні публікації засвідчують, що релокація підприємств розглядається не лише як інструмент фізичного переміщення виробничих потужностей із небезпечних територій, а і як механізм збереження економічної стійкості, зайнятості та безперервності діяльності суб’єктів господарювання [4-6]. Зокрема, на офіційному ресурсі Міністерства економіки України програма релокації визначається як інструмент переміщення підприємств із територій, наближених або розташованих у зоні бойових дій, у

безпечні регіони, а також передбачає можливість повної або часткової релокації потужностей.

У науковій літературі помітною є економіко-управлінська лінія досліджень, у якій релокація трактується як багатостадійний процес адаптації підприємства до воєнних ризиків, що охоплює прийняття рішення про переміщення, вибір локації, логістичне забезпечення, відновлення операційної діяльності та інтеграцію в нове локальне середовище. У статті О. Длугопольського, О. Лесик, М. Фаріон, О. Бучко акцентовано увагу на ролі релокації у збереженні виробничого потенціалу країни в умовах повномасштабної війни, а також на її зв'язку з регіональними диспропорціями, інфраструктурною забезпеченістю та доступом до трудових ресурсів [4]. Дані, наведені авторами (з посиланням на відкриті джерела), демонструють значення просторового аналізу маршрутів переміщення бізнесу для розуміння нової регіональної конфігурації економічної активності.

Окремий масив становлять правові дослідження, у яких аналізується нормативно-правове забезпечення релокації підприємств у період воєнного стану. Так, у роботі Р. С. Кіріна та Р. М. Ширшикової систематизовано сучасну нормативну базу вимушеної релокації підприємств, охоплюючи законодавчі акти, урядові постанови та рішення, пов'язані з підтримкою економічної стійкості держави [5]. Автори підкреслюють проблеми інституційної координації та обґрунтовують потребу вдосконалення механізмів державної підтримки релокованих підприємств, зокрема з урахуванням втрат територіальних громад.

У праці Т. С. Гудіми, Ю. О. Єршової, А. О. Сошникова релокація бізнесу розглядається крізь призму нормативно-правових аспектів диференційованого регулювання, з акцентом на класифікації різних видів релокації (переміщення) суб'єктів господарювання та еволюції правового поля після повномасштабного вторгнення [6]. Важливим для економічних досліджень є висновок авторів про те, що в нормативних актах тривалий час співіснували різні формулювання явища (зокрема «переміщення виробничих потужностей»), що ускладнює уніфіковану інтерпретацію статистики та порівняння даних різних джерел.

Значний внесок у вивчення релокаційних процесів забезпечують офіційні та прикладні аналітичні джерела, які дають емпіричну основу для оцінювання масштабів, галузевої структури та географії переміщень. У повідомленнях Міністерства економіки України за 2022 р. наведено дані про кількість релокованих підприємств у межах державної програми, частку тих, що відновили роботу, а також галузеву структуру релокованих підприємств (домінування торгівлі, переробної промисловості, ІКТ, професійної діяльності та будівництва) [2]. Це дозволяє зафіксувати початкову, переважно «евакуаційну» фазу релокації, зумовлену безпековими чинниками.

Водночас аналітика Opendatabot на основі даних Єдиного державного реєстру розширює дослідницьку оптику та дає змогу аналізувати міжрегіональну мобільність бізнесу як зміну регіону реєстрації компаній. У публікації за 2025 р.

зафіксовано 8 345 міжрегіональних переїздів бізнесу за 8 місяців, які здійснили 7 988 компаній; також наголошується, що частина бізнесів змінювала регіон більше одного разу [3]. У матеріалі також наведено динамічний ряд за 2021–2025 рр., що є важливим для порівняння довоєнних, шокових і адаптаційних фаз релокації [3]. Окремі аналітичні матеріали Opendatabot щодо релокації в умовах війни деталізують регіони-реципієнти за державною програмою та підтверджують значущість західного напряму на початкових етапах [7].

Додатковим джерелом інтерпретації є опитування бізнесу, зокрема дослідження European Business Association, які фіксують поведінкові реакції компаній на воєнні ризики, бар'єри діяльності та стратегії адаптації [8]. Хоча такі опитування не дають повної картини міжрегіональних потоків релокації, вони дозволяють зрозуміти, що релокація є лише однією з можливих стратегій реагування бізнесу поряд із частковою децентралізацією, онлайн-форматом роботи та збереженням діяльності в поточній локації.

Попри високу практичну значущість цієї проблематики, у наукових дослідженнях і прикладній аналітиці недостатньо систематизовано три взаємопов'язані аспекти: масштаби релокації, її галузеву структуру та географію міжрегіональних напрямів переміщення. Нерідко ототожнюються різні за змістом явища – релокація виробничих потужностей, зміна юридичної адреси, часткова релокація або тимчасове дублювання діяльності в кількох локаціях, – що ускладнює коректну оцінку впливу релокаційних процесів на регіональні ринки праці, податкову базу, інфраструктурне навантаження та перспективи повоєнного відновлення. У зв'язку з цим виникає потреба у комплексному дослідженні тенденцій і просторових патернів релокації бізнесу в Україні з урахуванням воєнних шоків, галузевої специфіки та регіональної диференціації

Мета статті – дослідження тенденцій та географії релокації бізнесу в Україні в умовах воєнних шоків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Повномасштабна війна постає як потужний екзогенний шок, що різко трансформує просторові умови функціонування бізнесу: змінюються профілі безпекових ризиків, доступність і надійність інфраструктури, конфігурація логістичних коридорів, параметри регіональних ринків праці та можливості збуту. Унаслідок цього підприємства вимушено ухвалюють рішення щодо перерозміщення операцій і функцій управління, перегляду ланцюгів постачання та локалізації критичних ресурсів, що в сукупності формує нову географію економічної активності й відтворює нерівномірність регіональних траєкторій розвитку. Така логіка узгоджується з підходом регіональної економічної резильєнтності, у межах якого шоки інтерпретуються як події, що запускають не лише короткострокові коливання, а й структурні зрушення та переорієнтацію регіональних економік (опір – відновлення – адаптація/трансформація) [9].

В українському випадку інституційним «маркером» просторової перебудови стала державна програма релокації підприємств, спрямована на

переміщення бізнесу з територій, наближених або розташованих у зоні бойових дій, до безпечніших регіонів (передусім західних), із можливістю повної або часткової релокації потужностей [1]. На рівні урядових комунікацій підкреслюється, що реалізація програми базується на визначених нормативно-правових актах (зокрема, урядових рішеннях, які регламентують організаційні механізми переміщення та супроводу підприємств) [10], а законодавчі зміни 2022 року закріпили правові підстави сприяння процесам релокації в умовах воєнного стану та економічного відновлення [11]. Воєнні шоки в Україні не лише інтенсифікували мобільність бізнесу, а й інституційно оформлюють її як складову просторової реконфігурації економіки, що потребує системного аналізу потоків переміщення, їхньої галузевої структури та регіональних наслідків.

У воєнних умовах просторові зміни в діяльності підприємств набувають різних організаційно-економічних форм, які не є взаємозамінними й потребують чіткого розмежування в емпіричному аналізі та політичному дизайні. Змішування фізичного переміщення виробництва зі зміною реєстраційних атрибутів або з мульти-локаційними моделями призводить до методичних похибок у вимірюванні масштабів релокації та помилкових висновків щодо реального перерозподілу доданої вартості між регіонами.

1) Релокація виробничих потужностей (фізичне переміщення).

Під релокацією виробничих потужностей доцільно розуміти матеріально-операційний перенос ключових елементів виробничої системи (обладнання, технологічних ліній, складської інфраструктури, частини персоналу та/або окремих процесів) у нову локацію з метою відновлення або підтримання безперервності роботи підприємства. На відміну від суто адміністративних змін, фізична релокація є, як правило, керованим процесом, що включає фази підготовки, транспортування, монтажу/пуско-налагодження та стабілізації операцій. Практичні методичні матеріали наголошують, що власне «переїзд» становить лише частину завдання: вирішальними стають організація виробництва після переміщення, налагодження постачань і збуту, комплектування кадрів та інтеграція в локальне бізнес-середовище приймаючого регіону [12]. Саме тому фізична релокація найістотніше впливає на реальну географію виробництва і зайнятості, а також на локальні мультиплікатори (попит на послуги, субпідряди, індустріальні зв’язки).

2) Зміна юридичної адреси (реєстраційна міграція).

Зміна юридичної адреси є адміністративно-реєстраційною дією, тобто оновленням місцезнаходження компанії в Єдиному державному реєстрі. Вона може супроводжувати фізичне переміщення потужностей, однак не є тотожною йому, оскільки часто відображає перенесення управлінського центру, переформатування операційної моделі (зокрема дистанційне управління чи релокацію офісу), зміну точки взаємодії з сервісами/контрагентами та адаптацію до нових умов регуляторного й інституційного середовища. Законодавчі зміни, спрямовані на сприяння релокаційним процесам у період воєнного стану, формують

додаткові правові підстави та процедурні можливості для таких переміщень [11]. У методичному плані принципово важливо розмежовувати «статистичну географію» (де бізнес зареєстрований) та «функціональну географію» (де фактично створюється додана вартість і здійснюються операції), аби уникати хибного ототожнення реєстраційної міграції з реальним переміщенням економічної активності.

3) Тимчасове дублювання локацій (мульти-локаційність)

Тимчасове дублювання локацій (мульти-локаційність) є гібридною стратегією, за якої підприємство не здійснює повного переїзду, а формує паралельну присутність у безпечнішому регіоні (офіс, склад, частина виробництва), зберігаючи окремі функції у попередній локації. Така модель підвищує стійкість завдяки резервуванню критичних процесів і зменшенню ризику повної зупинки діяльності. Водночас мульти-локаційність ускладнює емпіричний облік «релокації», оскільки реєстраційні зміни можуть не відображати фактичного просторового рознесення функцій, а фізична присутність у новій локації нерідко є частковою й динамічною. Методичні посібники з релокації, трактуючи переміщення як ширший комплекс управлінських дій (у т.ч. організацію роботи після переїзду), фактично описують передумови поширення мульти-локаційних конфігурацій у періоди затяжної невизначеності [12]. Як наслідок, саме мульти-локаційність формує «розподілені» просторові структури бізнесу, в яких виробництво, управління, логістика та збут можуть бути закріплені за різними територіями.

Динаміка релокацій бізнесу в Україні у 2021–2025 рр. відображає зміну інтенсивності міжрегіональної мобільності підприємств під впливом воєнних шоків та подальших адаптаційних рішень суб'єктів господарювання (Рис.1).

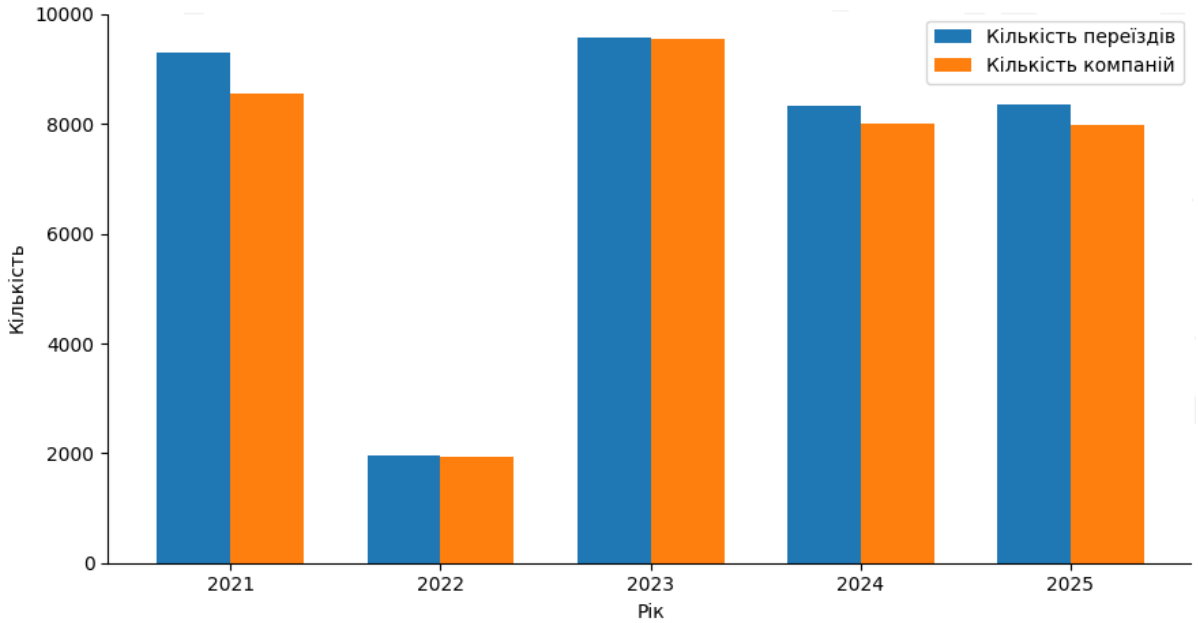

Рис.1. Динаміка релокацій бізнесу в Україні у 2021–2025 рр [3].

Релокаційні процеси в Україні в умовах повномасштабної війни доцільно інтерпретувати як фазову просторову реакцію бізнесу на воєнні шоки: від екстреного «евакуаційного» переміщення до адаптаційної оптимізації та подальшої стабілізації маршрутів і обсягів міграції. Важливо, що в межах одного періоду співіснують різні форми мобільності, однак домінуючі мотиви й просторові патерни змінювалися в часі.

Перша хвиля (2022): екстрене переміщення з прифронтових та окупованих/загрожених територій. У 2022 р. релокація набула переважно антикризового, екстреного характеру та була зумовлена безпековими загрозами, руйнуваннями й ризиком зупинки виробництва. Інституційною відповіддю стала державна програма релокації, що прямо орієнтувала переміщення підприємств із територій, наближених або розташованих у зоні бойових дій, у безпечні регіони Західної України, допускаючи повну або часткову релокацію потужностей [1]. За офіційною інформацією Міністерства економіки, станом на жовтень 2022 р. в межах програми було переміщено 761 підприємство, причому близько 80% уже відновили роботу на новому місці [2]. Перша хвиля характеризувалася домінуванням «евакуаційної логіки» та перевагою маршрутів у напрямі відносно безпечних приймаючих територій, що також відображено у переліку областей, доступних для релокації через інструменти державної підтримки [7].

Друга хвиля (2023–2024): адаптаційна оптимізація, зміна адреси/логістики/ринків збуту. У 2023–2024 рр. релокаційні рішення все частіше переходили від суто безпекового мотиву до адаптаційної оптимізації. Зростала роль змін управлінської та реєстраційної «прив'язки» бізнесу, перегляду логістики, пошуку нових ринків збуту й партнерських мереж. Цю фазу добре фіксують дані про міжрегіональну зміну юридичної адреси: за даними Opendatabot, у 2024 р. 11 083 компанії змінили реєстраційну адресу, причому Київ став ключовим вузлом як для «в'їзних», так і для «виїзних» потоків, а загальна інтенсивність таких переміщень зменшилася порівняно з попередніми періодами [13]. Паралельно в 2023 р. посилюється феномен повторних переїздів, що відображає нестабільність просторових рішень та пошук «кращої конфігурації» між безпекою, інфраструктурою та ринками (зокрема, фіксується значна частка компаній, які змінювали локацію більше одного разу) [14]. У підсумку друга хвиля характеризується переходом від «переміщення як порятунку» до «переміщення як адаптації», де переважають управлінсько-логістичні мотиви та комбінування фізичної релокації з реєстраційною міграцією і мульти-локаційними моделями.

Третя фаза (2025): стабілізація обсягів переїздів та більш «ринкові» маршрути (не лише західний вектор). У 2025 р. простежується стабілізація релокаційних процесів і посилення «ринкової» логіки маршрутів. За даними Opendatabot (за перші 8 місяців 2025 р.) бізнес змінив локацію 8 345 разів, а релокації здійснили майже 8 тисяч компаній; при цьому Opendatabot окремо підкреслює, що кількість релокацій стабілізувалася й була навіть нижчою, ніж до повномасштабного вторгнення, а найбільш популярним вузлом переміщень

залишався Київ (як точка «притягання» і «виштовхування») [3]. Це свідчить про зсув від домінування західного «евакуаційного» вектора до складнішої просторової конфігурації, де визначальними стають не лише безпека, а й інфраструктурні переваги, доступ до ринків, кадрів і логістики. Третя фаза відображає перехід до більш зрілої (хоч і воєнно обмеженої) моделі просторової мобільності, в якій релокація виступає елементом стратегічної оптимізації бізнесу в умовах тривалої невизначеності.

Географія релокації бізнесу в Україні відображає просторову реакцію підприємств на воєнні шоки та подальшу адаптацію до змінених умов безпеки, інфраструктури й логістики (Рис.2.). Візуалізація регіональних напрямів переміщення дає змогу окреслити ключові потоки «донор-реципієнт», визначити території концентрації релокованих підприємств і зафіксувати формування нових вузлів економічної активності. У перші місяці повномасштабної війни просторовий вектор релокації значною мірою визначався інституційними та безпековими чинниками, що відобразилося у реалізації державної програми релокації підприємств із прифронтових і загрожених територій у безпечніші регіони, насамперед західні області [1; 2]. Надалі географія переміщень ускладнюється, оскільки поряд із фізичною релокацією потужностей активізується реєстраційна міграція та мульти-локаційні моделі, що формують більш диференційовані просторові патерни [3; 13]. Основні релокаційні потоки спрямовані зі східних, південних та частини центральних регіонів у західні області України. Західні регіони концентрують близько 62% релокованих підприємств, що підтверджує їхню роль провідного просторового «якоря» безпеки та відносної інституційно-інфраструктурної стабільності.

Рис.2. Географія релокації бізнесу: регіональні напрями та просторові патерни.

Центральна Україна, акумулюючи приблизно 23% релокованого бізнесу, виступає другою за масштабами приймаючою зоною та виконує функцію транзитно-адаптаційного простору між східним і західним макрорегіонами. Це свідчить про формування більш диверсифікованої просторової конфігурації релокації, ніж одномірна схема «Схід–Захід».

Найпотужнішими донорами є прифронтові та найбільш уражені війною області (Донецька, Луганська, Харківська, Запорізька, Дніпропетровська), що вказує на пріоритетність безпекового чинника в первинній фазі переміщень і потенційне звуження економічної бази цих територій.

Поряд із домінуючим напрямом «Схід → Захід» фіксуються траєкторії «Південь → Центр/Захід» та «Центр → Захід». Такі потоки відображають адаптаційний характер наступних хвиль релокації та поступову переорієнтацію підприємств на локації з кращою комбінацією інфраструктурних, логістичних і ринкових переваг.

У структурі релокованого бізнесу переважають підприємства промисловості (35%) та сфери послуг (25%), що свідчить про переміщення як виробничих, так і сервісних ланок економіки. Водночас помітні частки торгівлі (20%) та ІТ (15%) демонструють відносно вищу мобільність і здатність до швидкої просторової адаптації.

Релокація сприяє концентрації економічної активності у західних і центральних регіонах, посилюючи їхній виробничий, інфраструктурний та кадровий потенціал. Паралельно формується тенденція до мережевої мультилокаційності, коли бізнес поєднує кілька територіальних вузлів діяльності (управління, виробництво, логістика, збут).

Домінуючими детермінантами вибору місця розміщення виступають безпека, інфраструктурна забезпеченість, кадровий потенціал і логістична доступність. Це підтверджує перехід від екстреної «евакуаційної» логіки до більш раціоналізованої моделі просторової оптимізації, де поряд із безпековими обмеженнями зростає вага економічної доцільності.

Наведена типологія регіонів України у релокаційних процесах (табл.1.) узагальнює просторову диференціацію релокаційних процесів і демонструє, що регіони України виконують різні функції в переміщенні бізнесу залежно від рівня безпекових ризиків, інфраструктурної спроможності та позиції в національних мережах управління й логістики.

Регіони-донори (переважно прифронтові та загрожені області – Донецька, Луганська, Харківська, Запорізька, частково Дніпропетровська, Херсонська) характеризуються домінуванням відтоку підприємств. Секторально це насамперед промислові та переробні виробництва, логістика і торгівля, тобто види діяльності з високою залежністю від фізичної інфраструктури та безперервності постачань. Відповідно, ключовими наслідками виступають звуження виробничого потенціалу, скорочення зайнятості та зменшення податкової бази, а у довшій перспективі – ризики структурної деградації та периферизації. Управлінська

логіка для цього типу регіонів фокусується на відновленні критичної інфраструктури, інструментах повернення або реінвестування бізнесу, а також на гарантіях безпеки й механізмах страхування ризиків.

Таблиця 1

Типологія регіонів України у релокаційних процесах

Тип регіону	**Приклади регіонів**	**Домінуючі галузі релокованого бізнесу**	**Економічні наслідки**	**Управлінські пріоритети**
Регіони-донори (Переважає відтік підприємств та зміна місцезнаходження «на вихід»)	Прифронтові та загрожені області: Донецька, Луганська, Харківська, Запорізька, частково Дніпропетровська, Херсонська	Промисловість (металургія, машинобудування), переробна галузь, логістика, торгівля	Скорочення виробничого потенціалу та зайнятості; зменшення податкової бази; ризик структурної деградації	Відновлення критичної інфраструктури; інструменти повернення бізнесу; гарантії безпеки та страхування ризиків
Регіони-реципієнти (Переважає приплив релокованих підприємств)	Західні області: Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Чернівецька	Промисловість (переробка, легка промисловість), ІТ, сфера послуг, харчова промисловість	Зростання економічної активності; мультиплікативний ефект; навантаження на інфраструктуру та ринок праці	Розвиток індустріальних парків; інвестиції в житло та транспорт; інтеграція релокованих підприємств
Регіони-транзитери / балансери (Одночасно фіксуються значні обсяги прибуття й вибуття бізнесу)	Центральні регіони та столична агломерація: Київ і Київська обл., Вінницька, Черкаська, Полтавська	Управлінські функції, торгівля, логістика, сервісні послуги, ІТ	Перерозподіл управлінських центрів; формування логістичних вузлів; точкове перевантаження інфраструктури	Підтримка транспортних і цифрових хабів; регіональне планування; стимулювання кластерів
Регіони повторної релокації (Часті повторні зміни місцезнаходження; мульти-локаційні моделі)	Великі міські центри та агломерації (Київ, Львів, Дніпро), частково прикордонні регіони	ІТ, торгівля, консалтинг, малі виробництва	Підвищена мобільність капіталу; нестійкість локальних зв'язків; мережеві моделі організації бізнесу	Формування довгострокових гарантій стабільності; розвиток цифрових сервісів; підтримка гнучких бізнес-моделей

Регіони-реципієнти (переважно західні області – Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Чернівецька) виступають основною зоною притягання релокованих підприємств. Тут домінують

переробка, легка промисловість, харчова промисловість, ІТ і сфера послуг – тобто галузі, здатні відносно швидко «вбудовуватися» у нове середовище або масштабувати виробництво на основі локальних ресурсів. Економічні наслідки мають подвійний ефект: з одного боку – зростання економічної активності та мультиплікативні ефекти для місцевої економіки, з іншого – підвищене навантаження на інфраструктуру, житловий фонд і ринок праці. Управлінські пріоритети вимагають переходу від ситуативного прийому бізнесу до інституціоналізованої інтеграції: розвиток індустріальних парків, інвестиції в транспорт/комунальну інфраструктуру і житло, а також політики узгодження попиту на кадри з освітніми й міграційними інструментами.

Регіони-транзитери/балансери (центральні області та столична агломерація: Київ і Київська обл., Вінницька, Черкаська, Полтавська) поєднують значні потоки як прибуття, так і вибуття, виконуючи роль просторових «вузлів» переналаштування бізнесу.

Для них характерна концентрація управлінських функцій, торгівлі, логістики, сервісів та ІТ, тобто діяльності, що опираються на мережеві взаємодії й транспортно-комунікаційну доступність. Наслідком є перерозподіл управлінських центрів і формування логістичних хабів, але також – ризик точкового перевантаження інфраструктури. Управлінські пріоритети зосереджуються на підтримці транспортних і цифрових вузлів, просторовому плануванні (зонуванні) та стимулюванні кластерів, які здатні підвищити ефективність концентрації та зменшити її негативні зовнішні ефекти.

Регіони повторної релокації (великі міські центри й агломерації: Київ, Львів, Дніпро; частково прикордонні території) відрізняються високою частотою повторних змін місцезнаходження та поширенням мульти-локаційних моделей. Галузево тут переважають ІТ, торгівля, консалтинг і малі виробництва — види діяльності з високою мобільністю, нижчими витратами переміщення й можливістю гібридного функціонування.

Економічні наслідки включають підвищену мобільність капіталу та «розрідження» локальних зв’язків, але водночас – формування мережевих структур бізнесу, що підвищують адаптивність у нестабільному середовищі. Відповідно, управлінський акцент має бути спрямований на створення довгострокових умов стабільності (правових, інфраструктурних, сервісних), розвиток цифрових сервісів і підтримку гнучких бізнес-моделей, які дозволяють зберігати конкурентоспроможність без втрати керованості.

Результати типологізації підтверджують, що релокація в Україні одночасно є механізмом резильєнтності бізнесу та чинником перерозподілу економічних функцій між регіонами. Це зумовлює потребу диференційованої регіональної політики: підтримка інтеграції релокованих підприємств у реципієнтах має поєднуватися з інструментами відновлення та утримання/повернення економічних функцій у регіонах-донорах, а також із управлінням вузловими ефектами у транзитерів і великих агломерацій.

Висновки. Воєнні шоки 2022-2025 рр. стали визначальним чинником просторової перебудови економіки України, змістивши логіку локаційних рішень бізнесу від мінімізації витрат до забезпечення безпеки, операційної безперервності та керованості виробничо-логістичних ланцюгів. У результаті релокація набула не лише антикризового, а й структуроутворювального значення для регіональних економічних систем.

Виявлені просторові патерни релокації засвідчують посилення асиметрії «донор–реципієнт»: прифронтові та найбільш уражені війною області формують основний контур вибуття, тоді як західні та частина центральних регіонів акумулюють приплив підприємств. Це зумовлює одночасне нарощування економічної активності у регіонах-реципієнтах і підвищення ризиків звуження виробничого потенціалу, зайнятості та фіскальної спроможності у регіонах-донорах.

Практичні наслідки отриманих результатів полягають у необхідності поєднання: інституційної та інфраструктурної інтеграції релокованого бізнесу в регіонах-реципієнтах; механізмів відновлення, утримання й повернення економічних функцій у регіонах-донорах; управління вузловими ефектами у транзитерів та агломерацій (логістика, ринок праці, просторове планування); формування довгострокових гарантій стабільності середовища для зменшення повторних релокацій.

Релокація бізнесу в Україні в умовах воєнних шоків є системним процесом просторової адаптації, що змінює територіальну конфігурацію виробництва, зайнятості та управлінських функцій. Це актуалізує потребу в комплексному моніторингу з урахуванням різних форм мобільності та в регіональній політиці, спрямованій на зменшення просторових диспропорцій і підвищення резильєнтності регіональних економік у середньо- та довгостроковій перспективі.

Література:

1. Програма релокації підприємств. *Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України*. URL: https://me.gov.ua/Documents/Detail?id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a(дата звернення: 10.11.2025).

2. Програма релокації: 761 підприємство переміщено в більш безпечні регіони. *Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України*. URL: https://me.gov.ua/news/detail?lang=uk-ua&id=d152dcfe-7bde-49df-a69a-8d7f9586fc13&title=programarelokatsii(дата звернення: 17.11.2025).

3. Майже 8 тисяч бізнесів переїхали в інші регіони у 2025 році. *Опендатабот*. URL: https://opendatabot.ua/analytics/business-relocation-2025(дата звернення: 13.11.2025).

4. Длугопольський О. В., Лесик О. Ф., Фаріон М. М. Релокація підприємств із зони бойових дій: виклики для України. *Вчені записки*. 2025. № 38 (1). С. 354–368.

5. Ширшикова Р. М., Кірін Р. С. Правові аспекти вимушеної релокації підприємств в умовах економічного відновлення держави Автор(и). *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. Т. 2, № 88. С. 45–56.

6. Гудіма Т. С., Єршова Ю. О., Сошников А. О. Релокація бізнесу в умовах воєнного стану: нормативно-правові аспекти диференційованого регулювання. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2025. Т. 2, № 90. С. 295–304.

7. 840 enterprises in Ukraine have relocated to safer regions due to the war. *Опендатабот*. URL: https://opendatabot.ua/en/analytics/relocation-in-war(date of access: 17.11.2025).

8. Чотири роки великої війни: як працює бізнес в Україні. *Європейська Бізнес Асоціація*. URL: https://eba.com.ua/chotyry-roky-velykoyi-vijny-yak-pratsyuye-biznes-v-ukrayini/ (дата звернення: 20.11.2025).

9. Martin R., Sunley P. On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation. *Journal of Economic Geography*. 2014. Vol. 15, no. 1. P. 1–42.

10. Мінекономіки: Що потрібно знати бізнесу про програму релокації підприємств. *Урядовий портал*. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/minekonomiki-shcho-potribno-znati-biznesu-pro-programu-relokaciyi-pidpriyemstv(дата звернення: 25.11.2025).

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння процесам релокації підприємств в умовах воєнного стану та економічного відновлення держави : Закон України від 28.07.2022 № 2468-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2468-20#Text(дата звернення: 04.12.2025).

12. USAID. Посібник з релокації підприємств. Покроковий план дій підприємств з релокації. GoLocal, 2022. 31 с.

13. Over 11,000 companies changed their registered addresses in 2024 – Opendatabot. *Опендатабот – відкриті дані про компанії, ФОП, суди та нерухомість України*. URL: https://opendatabot.ua/en/analytics/business-migration-2024(date of access: 15.01.2026).

14. Opendatabot. Over 600 companies have moved several times but haven't returned to their regions since the start of the full-scale war – Опендатабот. *Опендатабот*. URL: https://opendatabot.ua/en/analytics/business-relocation-2023(дата звернення: 17.01.2026).

References:

1. Prohrama relokatsii pidpryiemstv [Relocation program for enterprises]. (n.d.). Ministerstvo ekonomiky, dovkillia ta silskoho hospodarstva Ukrainy – Ministry of Economy, Environment and Agriculture of Ukraine. Retrieved from https://me.gov.ua/Documents/Detail?id=3e766cf9-f3ca-4121-8679-e4853640a99a [in Ukrainian].

2. Prohrama relokatsii: 761 pidpryiemstvo peremishcheno v bilsh bezpechni rehiony [Relocation program: 761 enterprises relocated to safer regions]. (n.d.). Ministerstvo ekonomiky, dovkillia ta silskoho hospodarstva Ukrainy – Ministry of Economy, Environment and Agriculture of Ukraine. Retrieved from https://me.gov.ua/news/detail?lang=uk-ua&id=d152dcfe-7bde-49df-a69a-8d7f9586fc13&title=programarelokatsii [in Ukrainian].

3. Maizhe 8 tysiach biznesiv pereikhaly v inshi rehiony u 2025 rotsi [Almost 8,000 businesses relocated to other regions in 2025]. (n.d.). Opendatabot. Retrieved from https://opendatabot.ua/analytics/business-relocation-2025 [in Ukrainian].

4. Dluhopolskyi, O.V., Lesyk, O.F., & Farion, M.M. (2025). Relokatsiia pidpryiemstv iz zony boiovykh dii: vyklyky dlia Ukrainy [Relocation of enterprises from the combat zone: challenges for Ukraine]. *Vcheni zapysky – Scientific Notes*, *38*(1), 354–368 [in Ukrainian].

5. Shirshykova, R.M., & Kirin, R.S. (2025). Pravovi aspekty vymushenoi relokatsii pidpryiemstv v umovakh ekonomichnoho vidnovlennia derzhavy [Legal aspects of forced relocation of enterprises in the context of economic recovery of the state]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, *2*(88), 45–56 [in Ukrainian].

6. Hudima, T.S., Yershova, Yu.O., & Soshnykov, A.O. (2025). Relokatsiia biznesu v umovakh voiennoho stanu: normatyvno-pravovi aspekty dyferentsiiovanoho rehuliuvannia [Business relocation under martial law: regulatory and legal aspects of differentiated regulation]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, *2*(90), 295–304 [in Ukrainian].

7. 840 enterprises in Ukraine have relocated to safer regions due to the war. (n.d.). Opendatabot. Retrieved from https://opendatabot.ua/en/analytics/relocation-in-war

8. Chotyry roky velykoi viiny: yak pratsiuie biznes v Ukraini [Four years of the great war: how business works in Ukraine]. (n.d.). *Yevropeiska Biznes Asotsiatsiia – European Business Association*. Retrieved from https://eba.com.ua/chotyry-roky-velykoyi-vijny-yak-pratsyuye-biznes-v-ukrayini/ [in Ukrainian].

9. Martin, R., & Sunley, P. (2014). On the notion of regional economic resilience: conceptualization and explanation. *Journal of Economic Geography, 15*(1), 1–42.

10. Minekonomiky: Shcho potribno znaty biznesu pro prohramu relokatsii pidpryiemstv [Ministry of Economy: What businesses need to know about the enterprise relocation program]. (n.d.). *Uriadovyi portal – Government Portal*. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/news/minekonomiki-shcho-potribno-znati-biznesu-pro-programu-relokaciyi-pidpriyemstv [in Ukrainian].

11. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo spryiannia protsesam relokatsii pidpryiemstv v umovakh voiennoho stanu ta ekonomichnoho vidnovlennia derzhavy [On amendments to certain legislative acts of Ukraine on facilitating enterprise relocation under martial law and economic recovery of the state]: Zakon Ukrainy vid 28.07.2022 № 2468-IX [Law of Ukraine from July 28, 2022, No. 2468-IX]. (2022, July 28). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2468-20#Text [in Ukrainian].

12. USAID. (2022). *Posibnyk z relokatsii pidpryiemstv. Pokrokovyi plan dii pidpryiemstv z relokatsii* [Enterprise Relocation Guide. Step-by-step action plan for enterprise relocation]. GoLocal [in Ukrainian].

13. Over 11,000 companies changed their registered addresses in 2024 – Opendatabot. (n.d.). Opendatabot. Retrieved from https://opendatabot.ua/en/analytics/business-migration-2024

14. Opendatabot. (n.d.). Over 600 companies have moved several times but haven't returned to their regions since the start of the full-scale war. Opendatabot. Retrieved from https://opendatabot.ua/en/analytics/business-relocation-2023

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 338.43:330.341:005.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3461-3472

Будько Оксана Володимирівна доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів та обліку, Дніпровський державний технічний університет, м. Кам'янське, https://orcid.org/0000-0002-3354-6515

Гавриленко Віктор Вікторович здобувач першого (бакалаврського рівня), Дніпровський державний технічний університет, м. Кам'янське

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ПІДПРИЄМСТВ АГРАРНОГО СЕКТОРУ В УМОВАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню інституціонального забезпечення управління інноваційною діяльністю підприємств аграрного сектору в умовах сталого розвитку. Проаналізовано наукові підходи до дослідження інноваційного розвитку аграрних підприємств та ролі інституцій у формуванні сприятливих умов для інноваційної активності. Обґрунтовано, що інноваційний розвиток аграрних підприємств є комплексним процесом, який формується під впливом нормативно-правових, фінансово-економічних, організаційно-управлінських та інформаційно-аналітичних чинників. Виділено основні види інновацій у аграрному секторі: технологічні, екологічно орієнтовані, організаційно-управлінські та соціальні. Систематизовано складові формального інституціонального середовища управління інноваційною діяльністю. До них віднесено нормативно-правові механізми, що регламентують інноваційні процеси; економічні та фінансові інструменти, які забезпечують ресурсну підтримку інновацій; організаційно-управлінські механізми стратегічного планування та цифровізації управління; інформаційно-аналітичні й контрольні механізми, що базуються на системі бухгалтерського обліку, управлінської звітності та внутрішнього аудиту. Окрему увагу приділено ролі неформальних інститутів, зокрема професійним мережам взаємодії, рівню довіри до інновацій та готовності управлінців до впровадження нових технологій. Визначено ключові проблеми інституціонального середовища, серед яких виділено несистемність державної політики, недостатню координацію між інституціями, обмежений доступ до фінансових ресурсів та обмежене використання цифрових і аналітичних інструментів у системі управління аграрними підприємствами. Запропоновано напрями удосконалення інституціонального забезпечення, що передбачають підвищення узгодженості нормативно-правового регулювання з цілями інноваційного та сталого розвитку, розвиток інноваційної інфраструктури, цифровізацію управлінських процесів, посилення обліково-аналітичного забезпечення та розширення фінансових стимулів інноваційної діяльності.

Ключові слова: інституціональне забезпечення, формальні та неформальні інститути, інноваційна діяльність, інновації, аграрний сектор, економіка, сталий розвиток, управління.

Budko Oksana Doctor of Economics Sciences, Professor, Head of the Department of Finance and Accounting, Dniprovsky State Technical University, Kamianske, https://orcid.org/0000-0002-3354-6515

Havrylenko Viktor Bachelor's degree student, Dniprovsky State Technical University, Kamianske

INSTITUTIONAL SUPPORT FOR MANAGING INNOVATIVE ACTIVITIES OF AGRICULTURAL ENTERPRISES IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract. The article is devoted to the study of institutional support for the management of innovative activities of enterprises in the agricultural sector in the context of sustainable development. Scientific approaches to the study of innovative development of agricultural enterprises and the role of institutions in creating favourable conditions for innovative activity are analysed. It is substantiated that the innovative development of agricultural enterprises is a complex process that is shaped by regulatory, financial, economic, organisational, managerial, and information and analytical factors. The main types of innovation in the agricultural sector are identified: technological, environmentally oriented, organisational and managerial, and social.

The components of the formal institutional environment for managing innovation activities are systematised. These include regulatory and legal mechanisms governing innovation processes; economic and financial instruments that provide resource support for innovation; organisational and managerial mechanisms for strategic planning and digitalisation of management; information, analytical and control mechanisms based on the accounting, management reporting and internal audit systems. Particular attention is paid to the role of informal institutions, in particular professional networks, the level of trust in innovation and the readiness of managers to introduce new technologies.

Key problems of the institutional environment have been identified, including the lack of consistency in state policy, insufficient coordination between institutions, limited access to financial resources, and limited use of digital and analytical tools in the management of agricultural enterprises. Areas for improvement in institutional support have been proposed, including improving the consistency of regulatory and legal frameworks with the goals of innovative and sustainable development, developing innovative infrastructure, digitising management processes, strengthening accounting and analytical support, and expanding financial incentives for innovative activities.

Keywords: institutional support, formal and informal institutions, innovative activity, innovation, agricultural sector, economy, sustainable development, management.

Постановка проблеми. Аграрний сектор є важливою складовою економічної стабільності та продовольчої безпеки держави. Водночас його розвиток відбувається в умовах економічних змін і необхідності дотримання принципів сталого розвитку, що знижує ефективність традиційних моделей господарювання та потребує активізації інноваційної діяльності. Ефективність інновацій аграрних підприємств визначається не тільки ресурсним забезпеченням, але й якістю інституціонального середовища, яке формує правила взаємодії та механізми стимулювання. Інституціональні обмеження, зокрема недосконаліть нормативно-правового регулювання та механізмів підтримки, обумовлюють несистемність інноваційних процесів. У зв'язку з цим виникає потреба в удосконаленні інституціонального забезпечення управління інноваційною діяльністю підприємств аграрного сектору в умовах сталого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інноваційного розвитку аграрного сектору вирішували такі науковці, як Ю. Лупенко, М. Малік, П. Саблук, О. Шпикуляк, О. Шубравська та ін. Питання інституціонального забезпечення управління діяльністю підприємств аграрного сектору висвітлювали С. Кушнір [1], І. Свиноус [2], Н. Свиноус [2], К. Соколюк [5], В Суркова [3], С. Турбовець [4], І. Федун [5], Б. Хахула [2] та ін. Значна увага авторами приділяється ролі інституцій у формуванні сприятливого середовища для інноваційної активності аграрних підприємств [5], механізмам державної інноваційної політики щодо аграрного сектору [1], інструментам державної підтримки інноваційної модернізації технічної бази агропідприємств [2], визначенню компонентної архітектури інституційного середовища підприємств агросфери [3], питанням обґрунтування інституційного розвитку аграрних підприємств в умовах євроінтеграції [4]. Водночас недостатньо розкритими залишаються питання комплексного поєднання інституціональних чинників з управлінням інноваційною діяльністю підприємств з урахуванням економічних, екологічних і соціальних аспектів сталого розвитку, що і обумовлює необхідність подальшого дослідження механізмів їх практичної реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інституціональне забезпечення управління інноваційною діяльністю підприємств ґрунтується на сукупності формальних і неформальних інститутів, які визначають правила економічної взаємодії та умови прийняття управлінських рішень. У межах інституціонального підходу інноваційний розвиток розглядається як результат технологічних змін, а також як процес, що формується під впливом нормативно-правових, організаційних, фінансових та інформаційних чинників.

Ефективність управління інноваційною діяльністю значною мірою залежить від узгодженості інституційних елементів та їх здатності забезпечувати довгостроковий сталий розвиток (рис. 1).

Інноваційна діяльність підприємств аграрного сектору виступає визначальним чинником підвищення ефективності виробництва та забезпечення їх конкурентоспроможності.

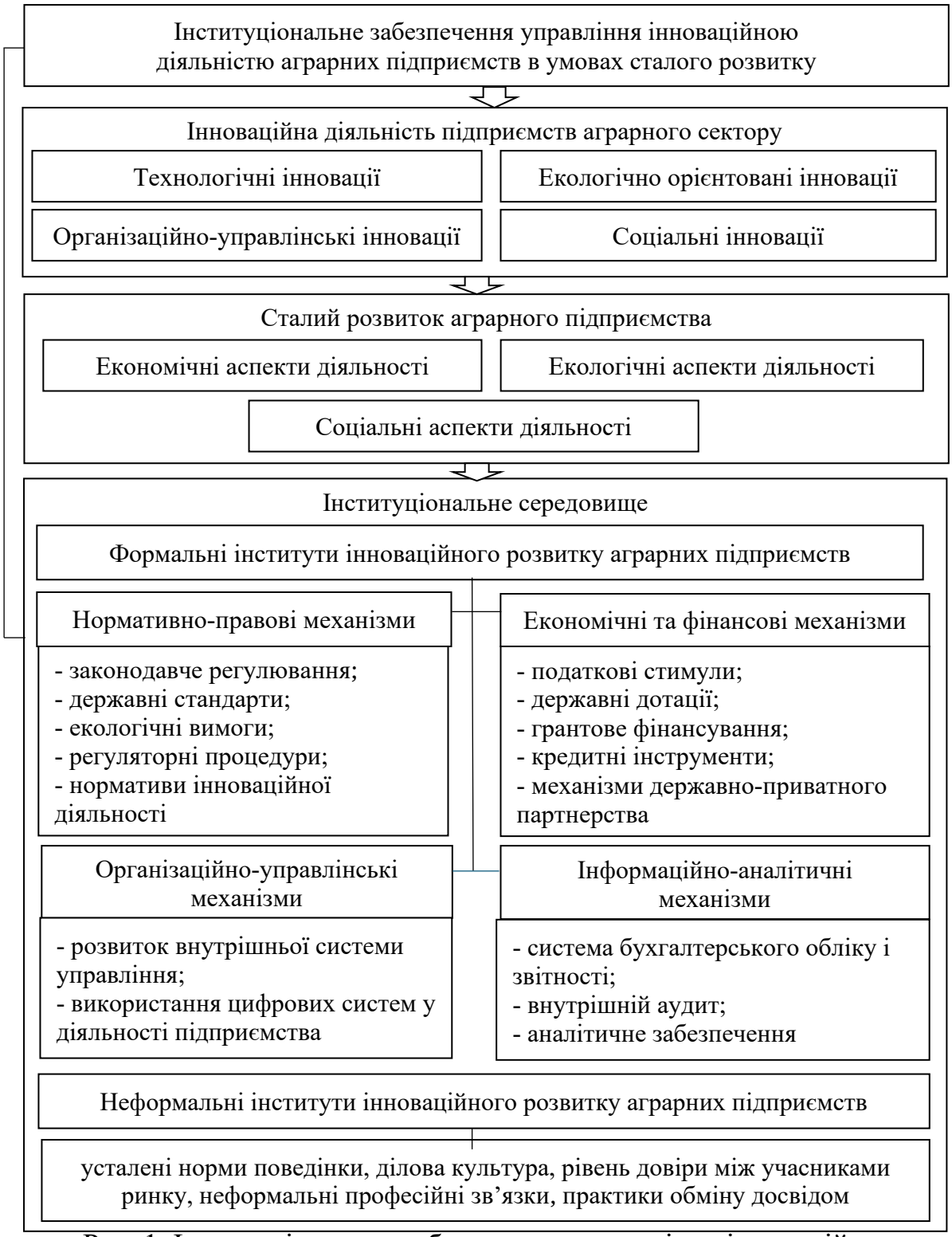

Рис. 1. Інституціональне забезпечення управління інноваційною діяльністю аграрних підприємств в умовах сталого розвитку

Джерело: сформовано авторами

При цьому специфіка аграрного виробництва зумовлює особливу роль інновацій в агросекторі, які спрямовані на впровадження ресурсозберігаючих технологій, біотехнологій та використання сучасних методів управління виробничими процесами в агропромисловому комплексі.

У цьому зв'язку слід виділити такі види інновацій:

1) **технологічні інновації**, які передбачають впровадження систем точного землеробства, автоматизованого управління виробничими процесами у сільському господарстві та сучасних агротехнологій. Їх застосування сприятиме підвищенню врожайності, оптимізації використання добрив і засобів захисту рослин, а також зниженню виробничих витрат;

2) е**кологічно орієнтовані інновації**, спрямовані на раціональне використання природних ресурсів, у тому числі збереження родючості ґрунтів, впровадження енергоощадних технологій та зменшення негативного впливу аграрного виробництва на навколишнє середовище. Такі інновації забезпечать відповідність діяльності агропідприємств принципам екологічної складової сталого розвитку;

3) о**рганізаційно-управлінські інновації**, які полягають у впровадженні цифрових інструментів в управління підприємством та сучасних моделей стратегічного планування. Їх реалізація підвищить гнучкість управління та дозволить оперативно реагувати на зміни ринкового середовища;

4) **соціальні інновації,** пов'язані з підвищенням кваліфікації персоналу, покращенням умов праці та впровадженням принципів соціальної відповідальності бізнесу. Ці інновації сприятимуть розвитку соціальних аспектів діяльності аграрних підприємств.

У контексті сталого розвитку, окрім економічного зростання, інновації мають забезпечувати раціональне використання природних ресурсів та підвищення соціальної відповідальності бізнесу. Відтак, ефективність інноваційної діяльності значною мірою залежить від здатності підприємств інтегрувати принципи сталого розвитку у стратегічне та операційне управління.

Відповідно до цілей сталого розвитку сформовано Ціль 2 «Подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства», яка спрямована на забезпечення продовольчої безпеки та сталий розвиток сільського господарства, а також актуалізує потребу впровадження інновацій та, відповідно, формування належних інституціональних умов функціонування аграрних підприємств [6].

У свою чергу Стратегія сталого розвитку «Україна-2020» передбачає реформування аграрних відносин шляхом формування нової державної аграрної політики, яка орієнтована на розвиток інноваційного та екологічно безпечного аграрного господарювання, розширення напрямів економічної діяльності в межах сільських територій, упровадження альтернативної енергетики та посилення інвестиційної привабливості держави [7]. Досягнення цілей сталого розвитку в аграрному секторі безпосередньо пов'язане з ефективністю

інституціонального середовища, яке забезпечує управління інноваційною діяльністю підприємств. У структурі інституціонального середовища слід виокремити формальні та неформальні інститути, які регламентують економічну поведінку суб'єктів аграрного сектору (рис. 1). **Формальні і**нституціональні механізми управління інноваційною діяльністю підприємств аграрного сектору формують систему взаємопов'язаних інструментів, які забезпечують створення сприятливих умов для впровадження та реалізації інновацій. З огляду на це, у межах інституціонального підходу слід виділити:

1) **нормативно-правові механізми**, які визначають правила здійснення інноваційної діяльності через законодавче регулювання, встановлення стандартів і технічних регламентів, екологічних норм, а також регуляторних процедур і вимог щодо впровадження інновацій.

Законодавче регулювання є базовою передумовою для підтримки інноваційної активності (табл. 1).

Таблиця 1

Нормативно-правова база, що регламентує інноваційну діяльність в аграрному секторі

Нормативно-правовий акт	**Характеристика**
Закон України «Про інноваційну діяльність», 04 липня 2002 р., № 40-IV	Визначає правові, економічні та організаційні засади державного регулювання інновацій; встановлює форми державної підтримки інноваційних процесів
Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», 08 вересня 2011 р., № 3715-VI	Визначає стратегічні напрями інноваційного розвитку; встановлює державні пріоритети технологічної модернізації, зокрема в аграрному секторі
Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність», від 26 листопада 2015 р., № 848-VIII	Регулює організацію наукових досліджень; визначає механізми державного фінансування науки; передбачає створення державних науково-технічних програм та інноваційних фондів
Податковий кодекс України, від 02.12.2010 р., 2755-VI	**Опосередковано формує економічні стимули та обмеження інноваційного розвитку** через податкові інструменти, пільги, спеціальні режими та правила обліку витрат
Стратегія інноваційного розвитку України на 2020-2030 роки, від 10 липня 2019 р., № 526-р	Визначає стратегічні цілі, пріоритети, принципи та механізми державної політики, спрямованої на формування інноваційної економіки, розвиток науково-технологічного потенціалу та впровадження інновацій у ключових секторах економіки
Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні», від 02 лютого 2011 р., № 389	Містить обґрунтування актуальності інноваційно-інвестиційних напрямів діяльності, визначає шляхи реалізації програми, принципи державної політики у сфері інновацій та інвестицій, форми державної підтримки, ключові галузі економіки та очікувані результати.

Джерело: складено авторами за [https://www.rada.gov.ua/]

Від дієвості положень нормативно-правової бази залежить ефективність інноваційної діяльності аграрних підприємств.

Державні стандарти (ДСТУ) та технічні регламенти встановлюють обов'язкові вимоги до якості сільськогосподарської продукції, а також до технологічних процесів у аграрному виробництві.

У свою чергу, екологічні норми та вимоги визначають межі впливу господарської діяльності на довкілля відповідно до положень законів, зокрема Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», Закону України «Про оцінку впливу на довкілля» та вимог щодо раціонального використання земель і водних ресурсів [8, 9].

Регуляторні процедури та правила впорядковують здійснення інноваційної діяльності через механізми сертифікації, ліцензування окремих видів діяльності та здійснення державного нагляду у сфері безпечності харчових продуктів Держпродспоживслужбою [10].

Нормативи інноваційної діяльності регламентують охорону інтелектуальної власності відповідно до законодавства про авторське право і патентування, комерціалізацію результатів досліджень і впровадження нових технологій.

Відтак стабільність і передбачуваність нормативно-правових механізмів формують основу інвестиційної привабливості інноваційних проєктів в агробізнесі;

2) **економічні та фінансові механізми**, які включають податкові стимули, державні дотації, грантове фінансування, кредитні інструменти та механізми державно-приватного партнерства. Так, податкові стимули передбачають застосування спеціальних режимів оподаткування для аграрних підприємств, зокрема спрощеної системи оподаткування (єдиний податок IV групи), податкових пільг та окремих інструментів підтримки інвестиційної діяльності [11].

Державні дотації реалізуються через бюджетні програми підтримки сільгоспвиробників, зокрема часткову компенсацію вартості сільськогосподарської техніки українського виробництва, підтримку тваринництва та розвиток фермерських господарств. Грантове фінансування забезпечується за рахунок державних і міжнародних програм, зокрема ініціатив ЄС та Українського фонду стартапів, спрямованих на впровадження інноваційних агротехнологій і розвиток переробки. Кредитні інструменти включають пільгове кредитування аграрного бізнесу за державною програмою «Доступні кредити 5-7-9%», а також механізми часткового гарантування кредитів для малих і середніх виробників [12]. Механізми державно-приватного партнерства передбачають реалізацію спільних інвестиційних проєктів держави та бізнесу у сфері аграрної інфраструктури, зокрема розвитку зрошення, логістичних центрів і переробних потужностей.

Отже, саме **економічні та фінансові механізми** забезпечують ресурсну базу для реалізації інноваційних рішень з урахуванням принципів сталого розвитку та знижують фінансові ризики підприємств;

3) **організаційно-управлінські механізми** включають стратегічне планування інновацій, розвиток внутрішніх систем управління та використання цифрових технологій у процесах прийняття управлінських рішень.

Стратегічне планування інновацій передбачає розроблення аграрними підприємствами програм розвитку, які спрямовані на впровадження елементів точного землеробства, оновлення сільськогосподарської техніки та поступову адаптацію діяльності до європейських вимог. У свою чергу розвиток внутрішніх систем управління проявляється у впровадженні на агропідприємствах систем бюджетування, управлінського обліку та контролю витрат, а також внутрішнього моніторингу ефективності використання ресурсів. Використання цифрових технологій у процесах прийняття управлінських рішень здійснюється через використання ERP-систем, супутникового моніторингу посівів, аграрних платформ типу Cropwise Operations для аналізу врожайності та оперативного управління виробництвом [13].

Застосування визначених **організаційно-управлінських механізмів** підвищує узгодженість інноваційних процесів із загальною стратегією розвитку аграрного підприємства;

4) **інформаційно-аналітичні та контрольні механізми,** що охоплюють систему бухгалтерського обліку, управлінської звітності, внутрішнього аудиту та аналітичного забезпечення.

Система бухгалтерського обліку забезпечує відображення господарських операцій аграрних підприємств відповідно до національних стандартів або міжнародних стандартів фінансової звітності (МСФЗ) із використанням сучасних облікових програм і сервісів електронної звітності [14]. На її основі формується управлінська звітність, яка використовується для аналізу собівартості сільськогосподарської продукції та прийняття поточних управлінських рішень. У свою чергу внутрішній аудит доповнює ці процеси шляхом перевірки ефективності використання ресурсів і дотримання внутрішніх процедур діяльності підприємства.

Аналітичне забезпечення узагальнює облікову інформацію щодо врожайності, стану посівів і витрат ресурсів, що створює інформаційний базис для планування та обґрунтування управлінських рішень. Ці механізми допомагають оцінити результативність інноваційної діяльності та обґрунтова-ність управлінських рішень.

Поряд із формальними інститутами важливу роль відіграють неформальні інститути, які формують поведінкові орієнтири суб’єктів аграрного бізнесу та впливають на практику впровадження інновацій. До неформальних інститутів у сфері управління інноваційною діяльністю аграрних підприємств належать сформовані в агробізнесі практики співпраці та обміну досвідом між виробниками, рівень готовності керівників до впровадження нових технологій, довіра до інноваційних рішень та неформальні механізми поширення сучасних агротехнологій серед господарств.

Водночас інституціональне середовище характеризується наявністю певних проблем, які проявляються у недостатній координації між державними інститутами, фінансовими структурами та суб'єктами господарювання.

Обмежений доступ до інвестиційних ресурсів та нестабільність нормативно-правового забезпечення стримують системне впровадження інновацій на рівні агропідприємств. Суттєвою проблемою залишається також недостатня інтеграція інформаційно-аналітичних та обліково-контрольних механізмів у процеси управління інноваційною діяльністю.

За цих умов визначені механізми, які є базисом інституціонального забезпечення, потребують удосконалення на основі комплексного підходу.

Передусім важливим є підвищення узгодженості нормативно-правового регулювання з цілями інноваційного розвитку та принципами сталого розвитку. Таке узгодження може бути забезпечене шляхом впорядкування законодавчих норм та запровадження єдиних інституційних правил реалізації інноваційної політики суб'єктами аграрного бізнесу.

Також суттєве значення для удосконалення інституціонального забезпечення управління інноваційною діяльністю матиме подальший розвиток інноваційної інфраструктури, зокрема розширення співпраці між аграрними підприємствами, науковими установами, освітніми закладами та технологічними центрами.

Не менш значимим напрямом є цифровізація управлінських процесів, яка забезпечить підвищення якості інформації та оперативність прийняття управлінських рішень.

Ще одним напрямом щодо вдосконалення інституціонального забезпечення виступає вдосконалення обліково-аналітичної системи, яка сприятиме прозорому відображенню результатів інноваційної діяльності та надасть можливість оцінювання її ефективності. Крім цього, посилення фінансових і податкових стимулів здійснення інновацій, а також розвиток інституцій довіри між державою, бізнесом і науковим середовищем також створить передумови для активізації інноваційної активності підприємств.

І, насамкінець, урахування екологічних і соціальних критеріїв, таких як раціональне використання природних ресурсів, зниження екологічного навантаження, забезпечення належних умов праці, у системі управління сприятиме інтеграції принципів сталого розвитку у стратегічне планування діяльності аграрних підприємств.

Загалом реалізація зазначених напрямів дозволить сформувати цілісну інституціональну систему, здатну забезпечити ефективне управління інноваційною діяльністю підприємств аграрного сектору з урахуванням принципів сталого розвитку.

Висновки. Таким чином, ефективність управління інноваційною діяльністю аграрних підприємств визначається рівнем розвитку інституціонального середовища, яке поєднує формальні та неформальні інститути й формує умови

прийняття управлінських рішень. У складі формальних інститутів виокремлено нормативно-правові, економічні та фінансові, організаційно-управлінські, інформаційно-аналітичні й контрольні механізми, що забезпечують реалізацію інновацій у контексті сталого розвитку. Суттєвими обмеженнями інноваційної активності залишаються недостатня узгодженість інституційних елементів, обмежений доступ до фінансових ресурсів і недостатнє використання цифрових та аналітичних інструментів у системі управління аграрного підприємства.

Напрями удосконалення інституціонального забезпечення передбачають підвищення стабільності державної політики, розвиток інноваційної інфраструктури, цифровізацію управлінських процесів та посилення обліково-аналітичного забезпечення й фінансових і податкових стимулів, а також урахування принципів сталого розвитку у діяльності аграрного підприємства.

Реалізація запропонованих підходів сприятиме формуванню цілісного інституціонального середовища для ефективного управління інноваціями та забезпеченню сталого розвитку аграрного сектору.

Література:

1. Кушнір С.О. Теоретико-методологічні засади інституційного забезпечення аграрного сектору України в контексті його інноваційного розвитку: монографія. Запоріжжя: ВД «Гельветика», 2019. 360 с.

2. Свиноус І.В., Хахула Б.В., Свиноус Н.І. Інституційне забезпечення інноваціної модернізації технічної бази аграрного сектору України. *Інноваційна економіка.* 2023. №2 (94). С. 168-175.

3. Суркова В. Удосконалення інституційного середовища інноваційного розвитку підприємств агросфери. *Вісник Хмельницького національного університету.* 2022. № 6, Том 2. С. 351-356.

4. Турбовець С.Б. Інституційні основи інноваційного розвитку аграрних підприємств в умовах євроінтеграції. *Журнал стратегічних економічних економіки досліджень.* 2024. № 4(21). С.69-83.

5. Федун І.Л., Соколюк К.Ю. Інституціональне забезпечення інноваційно-інвестиційної діяльності в аграрному секторі економіки України. *Економіка і суспільство.* 2017. №11. С. 142-149.

6. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text

7. Стратегія сталого розвитку «Україна-2020»: схвал. Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text

8. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р., № 1264-XII. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text

9. Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05. 2017 р., № 2059-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text

10. Держпродспоживслужба. Офіційний сайт Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів. URL: https://dpss.gov.ua/

11. Податковий кодекс України, від 02.12.2010 р., 2755-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17

12. Доступні кредити 5-7-9%. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/dostupni-kredyty-579-ahrovyrobnyky-zmozhut-prodovzhyty-pilhovi-kredyty-shche-na-rik

13. Цифрова агрономія. Цифрові рішення для агробізнесу без зайвих зусиль. URL: https://ags.in.ua/page/ags-digital

14. Міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_010#Text

***References**:*

1. Kushnir, S.O. (2019). *Teoretyko-metodolohichni zasady instytutsiinoho zabezpechennia ahrarnoho sektoru Ukrainy v konteksti yoho innovatsiinoho rozvytku [Theoretical and methodological principles of institutional support for the agrarian sector of Ukraine in the context of its innovative development]*. Zaporizhzhia: VD «Helvetyka» [in Ukrainian].

2. Svynous, I.V., Khakhula, B.V., & Svynous, N.I. (2023). Instytutsiine zabezpechennia innovatsinoi modernizatsii tekhnichnoi bazy ahrarnoho sektoru Ukrainy [Institutional support for innovative modernization of the technical base of the agricultural sector of Ukraine]. *Innovatsiina ekonomika – Innovative economy*, 2 (94), 168-175 [in Ukrainian].

3. Surkova, V. (2022). Udoskonalennia instytutsiinoho seredovyshcha innovatsiinoho rozvytku pidpryiemstv ahrosfery [Improving the institutional environment for innovative development of agricultural enterprises]. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu – Bulletin of Khmelnytskyi National University*, 6(2), 351-356 [in Ukrainian].

4. Turbovets, S.B. (2024). Instytutsiini osnovy innovatsiinoho rozvytku ahrarnykh pidpryiemstv v umovakh yevrointehratsii [Institutional foundations of innovative development of agricultural enterprises in the context of European integration]. *Zhurnal stratehichnykh ekonomichnykh ekonomiky doslidzhen – Journal of Strategic Economic Research*, 4(21), 69-83 [in Ukrainian].

5. Fedun, I.L. & Sokoliuk, K.Iu. (2017). Instytutsionalne zabezpechennia innovatsiino-investytsiinoi diialnosti v ahrarnomu sektori ekonomiky Ukrainy [Institutional support for innovation and investment activities in the agricultural sector of the Ukrainian economy]. *Ekonomika i suspilstvo – Economy and society*, 11, 142-149 [in Ukrainian].

6. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 r. Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30.09.2019 r. № 722/2019 [On the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period until 2030: Decree of the President of Ukraine dated September 30, 2019 No. 722/2019]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text [in Ukrainian].

7. Stratehiia staloho rozvytku «Ukraina-2020»: skhval. Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 12.01.2015 r. № 5/2015 [Sustainable Development Strategy "Ukraine-2020": approved by Decree of the President of Ukraine dated January 12, 2015 No. 5/2015]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text [in Ukrainian].

8. Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha: Zakon Ukrainy vid 25.06.1991 r., № 1264-XII [On Environmental Protection: Law of Ukraine dated 25.06.1991, No. 1264-XII]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text [in Ukrainian].

9. Pro otsinku vplyvu na dovkillia: Zakon Ukrainy vid 23.05. 2017 r., № 2059-VIII [On Environmental Impact Assessment: Law of Ukraine dated May 23, 2017, No. 2059-VIII.]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text [in Ukrainian].

10. Derzhprodspozhyvsluzhba. Ofitsiinyi sait Derzhavnoi sluzhby Ukrainy z pytan bezpechnosti kharchovykh produktiv ta zakhystu spozhyvachiv [State Service for Food Safety and Consumer Protection. Official website of the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection.]. Retrieved from https://dpss.gov.ua/ [in Ukrainian].

11. Podatkovyi kodeks Ukrainy, vid 02.12.2010 r., 2755-VI [Tax Code of Ukraine dated December 2, 2010 No. 2755-VI]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 [in Ukrainian].

12. Dostupni kredyty 5-7-9%. Yedynyi veb-portal orhaniv vykonavchoi vlady Ukrainy [Available loans 5-7-9%. Unified web portal of executive authorities of Ukraine.]. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/news/dostupni-kredyty-579-ahrovyrobnyky-zmozhut-prodovzhyty-pilhovi-kredyty-shche-na-rik [in Ukrainian].

13. Tsyfrova ahronomiia. Tsyfrovi rishennia dlia ahrobiznesu bez zaivykh zusyl [Digital Agronomy. Effortless digital solutions for agribusiness]. Retrieved from https://ags.in.ua/page/ags-digital [in Ukrainian].

14. Mizhnarodni standarty finansovoi zvitnosti (MSFZ)) [International Financial Reporting Standards (IFRS)]. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929_010#Text [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 339.9:620.9:338.2

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3473-3485

Георгіаді Неллі Георгіївна доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-8348-5458

Ногас Андрій Андрійович студент кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0009-0009-7502-1045

МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОГО ЕНЕРГЕТИЧНОГО ПЕРЕХОДУ

Анотація. Статтю присвячено комплексному дослідженню механізмів формування сучасної моделі міжнародних економічних відносин (МЕВ) в умовах глобального енергетичного переходу як системної трансформації світового господарства. Обґрунтовано, що зміна енергетичної парадигми виходить за межі технологічної модернізації енергетичного сектору та виступає фундаментальним чинником структурної перебудови міжнародної торгівлі, глобальних фінансових потоків, інвестиційних стратегій і моделей міжнародної спеціалізації держав. Доведено, що енергетичний перехід формує нову архітектуру МЕВ, у межах якої відбувається перегляд усталених принципів конкурентної взаємодії, трансформація глобальних ланцюгів доданої вартості та зміна співвідношення ресурсних і технологічних переваг у світовій економіці.

Удосконалено науковий підхід до трактування моделі МЕВ шляхом її інтерпретації як багатовимірної динамічної системи, що охоплює торговельний, фінансово-інвестиційний, технологічний і регуляторно-інституційний виміри. Показано, що ці складові є взаємозалежними та чутливими до трансформацій глобального енергетичного середовища. У межах кожного виміру визначено ключові напрями змін та проаналізовано інструменти впливу, через які енергетичний перехід модифікує конфігурацію міжнародних економічних зв'язків. Наголошено на асиметричності соціально-економічних наслідків переходу для розвинених країн, економік, що формуються, та ресурсозалежних держав.

Методологічну основу дослідження становлять системний та інституційний підходи. Використано методи наукової абстракції, узагальнення і класифікації для уточнення понятійного апарату та розроблення авторської систематизації механізмів формування моделі МЕВ за п'ятьма ознаками. Застосовано порівняльний аналіз для зіставлення традиційної ресурсно-орієнтованої моделі МЕВ із моделлю, що формується в умовах декарбонізації.

Емпіричну базу становлять аналітичні та статистичні матеріали міжнародних організацій, що забезпечило обґрунтованість висновків.

Наукова новизна полягає у запропонуванні цілісної класифікації механізмів трансформації МЕВ та розвитку теоретичного обґрунтування впливу енергетичного переходу на міжнародну спеціалізацію, структуру глобальних ланцюгів доданої вартості й перерозподіл конкурентних позицій держав у світовій економіці. Теоретична й практична значущість результатів пов'язана з можливістю їх використання при формуванні стратегій зовнішньоекономічної політики та адаптації національних економік до умов глобальної декарбонізації.

Ключові слова: міжнародні економічні відносини; енергетичний перехід; зелена трансформація; відновлювана енергетика; глобальна конкурентоспроможність; енергетична безпека; торговельна політика.

Nelli Heorhiadi Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor at the Department of Management and International Business, Lviv Polytechnic National Univesity, Lviv, https://orcid.org/0000-0002-8348-5458

Andrii Nohas student at the Department of Management and International Business,, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0009-0009-7502-1045

MECHANISMS FOR FORMING THE MODEL OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL ENERGY TRANSITION

Abstract. The article is devoted to a comprehensive study of the mechanisms shaping the contemporary model of international economic relations (IER) under the conditions of the global energy transition as a systemic transformation of the world economy. It is substantiated that the shift in the energy paradigm goes beyond mere technological modernization of the energy sector and acts as a fundamental driver of structural restructuring in international trade, global financial flows, investment strategies, and patterns of international specialization. The study demonstrates that the energy transition contributes to the emergence of a new architecture of IER, within which established principles of competitive interaction are reconsidered, global value chains are transformed, and the balance between resource-based and technological advantages in the world economy is redefined.

The scientific approach to interpreting the IER model has been improved by conceptualizing it as a multidimensional dynamic system encompassing trade, financial-investment, technological, and regulatory-institutional dimensions. It is shown that these components are interdependent and sensitive to transformations in the global energy environment. Within each dimension, the key vectors of change are identified and the instruments through which the energy transition reshapes the

configuration of international economic relations are analyzed. Particular attention is paid to the asymmetry of socio-economic consequences for developed economies, emerging markets, and resource-dependent states.

The methodological framework of the research is based on systemic and institutional approaches. Methods of scientific abstraction, generalization, and classification are applied to refine the conceptual apparatus and to develop an original classification of mechanisms shaping the IER model according to five criteria. Comparative analysis is used to contrast the traditional resource-oriented model of IER with the model emerging under decarbonization. The empirical basis consists of analytical and statistical materials from international organizations, ensuring the validity of the conclusions.

The scientific novelty lies in proposing an integrated classification of the mechanisms transforming IER and in further developing the theoretical substantiation of the impact of the energy transition on international specialization, the structure of global value chains, and the redistribution of competitive positions among states in the world economy. The theoretical and practical significance of the findings is related to their applicability in designing foreign economic strategies and adapting national economies to the conditions of global decarbonization.

Keywords: international economic relations; energy transition; green transformation; renewable energy; global competitiveness; energy security; trade policy.

Постановка проблеми. Глобальна трансформація енергетичного сектору, окреслювана як «енергетичний перехід», набуває системного характеру та виходить за межі суто технологічної чи екологічної проблематики. Скорочення використання викопних видів палива та переорієнтація на відновлювані джерела енергії, водневі технології й підвищення енергоефективності зумовлюють глибинні структурні зрушення у світовому господарстві. Унаслідок цього змінюється архітектура міжнародних економічних відносин: відбувається перерозподіл торговельних потоків, трансформується структура прямих іноземних інвестицій, модифікуються формати міжнародного економічного співробітництва та посилюється роль регуляторних інструментів у формуванні конкурентних переваг держав.

Країни, що традиційно забезпечували свої позиції у системі міжнародних економічних відносин завдяки ресурсній спеціалізації або енергоємним виробництвам, змушені переглядати моделі міжнародної спеціалізації та зовнішньоекономічні стратегії. Натомість держави, які володіють технологічними перевагами у сфері відновлюваної енергетики та «зелених» інновацій, отримують додаткові можливості зміцнення конкурентних позицій. Така асиметрія посилює структурну диференціацію світового господарства та актуалізує переосмислення традиційних підходів до аналізу міжнародної торгівлі, інвестиційних потоків і ресурсної залежності.

Події 2022–2023 рр. засвідчили нерозривний зв'язок між енергетичними ринками та міжнародними економічними відносинами. Енергетична криза в Європі спричинила не лише короткострокові дисбаланси, а й довгострокову зміну торговельних та інвестиційних пріоритетів, прискоривши диверсифікацію постачань і розвиток відновлюваної енергетики. Це підтверджує, що енергетичний перехід є стратегічним чинником трансформації конкурентних позицій держав у системі МЕВ та важливим елементом їх зовнішньоекономічної політики. Для України, яка інтегрується до європейського економічного простору та володіє значним потенціалом у сфері виробництва електроенергії, розуміння закономірностей цих процесів має особливе практичне значення.

Водночас, попри зростання кількості досліджень, проблема системного аналізу механізмів формування нової моделі міжнародних економічних відносин в умовах глобального енергетичного переходу залишається недостатньо розробленою. Наявні наукові підходи переважно фрагментарні та не формують цілісної теоретико-методологічної конструкції. Це зумовлює необхідність розроблення комплексного підходу до ідентифікації та систематизації механізмів, що визначають трансформацію міжнародних економічних відносин у поствуглецеву епоху.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика міжнародних економічних відносин у контексті енергетичної безпеки та «зеленої» трансформації посідає вагоме місце у сучасних наукових дослідженнях. Зокрема, G.Deirmentzoglou, E.Anastasopoulou, P.Sklias здійснили систематичний огляд наукових публікацій і встановили, що переважна частина досліджень зосереджена на двох ключових напрямах: взаємовідносинах ЄС із зовнішніми партнерами, передусім у сфері енергопостачання, та структурі міжнародного обміну енергоресурсами. Автори фіксують еволюцію наукового дискурсу - від трактування окремих постачальників як потенційних партнерів у «зеленій» модернізації до аналізу енергетики як інструменту геополітичного впливу [1, с. 8–9].

У дослідженнях сучасних МЕВ у контексті політичних ризиків і геоекономічних чинників D.Rasshyvalov та ін. підкреслюють високу концентрацію глобального ринку: США, Китай і Німеччина контролюють близько третини світового товарообігу, що актуалізує потребу нарощування торговельного потенціалу іншими державами [3, с. 4–6]. В умовах енергетичного переходу автори відзначають зростання ролі цифровізації та інтелектуалізації міжнародного обміну, а також виокремлюють три стратегії зміцнення позицій країни — прискореного зростання, сталого розвитку та антикризову [3].

Окрема дослідницька лінія присвячена регуляторним аспектам «зеленої» трансформації. J.Marhold аналізує напруженість між амбітними кліматичними цілями ЄС і потребами геополітичної енергетичної безпеки, окреслюючи феномен «security-centred energy transition», тобто підпорядкування логіки декарбонізації пріоритетам стратегічної автономії [8, с. 1–2]. K.Bocse розглядає

зміну ролі США як одного з ключових постачальників енергоносіїв для ЄС у контексті геополітичного переосмислення трансатлантичних відносин, що має довгострокові наслідки для конфігурації міжнародних економічних зв'язків [1, с. 7].

Системні аспекти впливу енергетичного переходу на модель МЕВ досліджуються також у працях L.Eicke та ін., які аналізують ризики запровадження вуглецевих прикордонних механізмів для країн-партнерів і їхніх торговельних позицій [4]. I.Overland та ін. розробили індекс геополітичних здобутків і втрат у результаті енергетичного переходу, що охоплює значну кількість країн [5]. M.Bazilian та ін., а також A.Goldthau та ін. здійснюють комплексний аналіз сценаріїв енергетичної трансформації та їхніх геополітичних наслідків [6–7]. Спільним висновком цих досліджень є визнання необхідності формування цілісної аналітичної моделі для оцінювання взаємодії енергетичних і економічних трансформацій у межах системи МЕВ [4–7].

Попри значний масив наукових публікацій, у сучасній літературі зберігається фрагментарність підходів до аналізу механізмів впливу глобального енергетичного переходу на модель міжнародних економічних відносин. Переважна більшість праць зосереджується на окремих аспектах або галузевих кейсах, що зумовлює потребу у розробленні системної класифікації механізмів трансформації МЕВ у контексті декарбонізації світової економіки.

Мета статті. Метою статті є теоретична систематизація та концептуальне обґрунтування механізмів формування сучасної моделі міжнародних економічних відносин в умовах глобального енергетичного переходу. Для її досягнення передбачено уточнення сутності та структури моделі МЕВ, розкриття ролі енергетичного переходу як системного чинника трансформації світової економіки, а також розроблення класифікації ключових механізмів і визначення їхнього впливу на міжнародну спеціалізацію, глобальні ланцюги доданої вартості та конкурентні позиції держав.

Виклад основного матеріалу. Модель МЕВ у широкому розумінні - це стійка конфігурація взаємодій між державами, транснаціональними корпораціями, міжнародними організаціями та іншими суб'єктами світогосподарських процесів, що реалізується через торгівлю товарами і послугами, рух капіталу, технологій та робочої сили. Водночас модель МЕВ не є статичною схемою, а постає як динамічна система, чутлива до технологічних зрушень, геополітичних подій і змін відносних конкурентних переваг країн.

У структурному вимірі модель МЕВ охоплює щонайменше чотири взаємопов'язані складові. Перший - торговельний, що відображає товарну й географічну структуру експорту та імпорту, конфігурацію двосторонніх і регіональних торговельних угод, умови доступу на ринки. За даними D.Rasshyvalov та ін. [3], у 2023 р. глобальний товарообіг концентрувався навколо трьох країн - США (14,17 % світового імпорту та 9,21 % експорту), Китаю (11,41 % імпорту та 16,06 % експорту) та Німеччини (6,67 % імпорту і 7,53 % експорту),

що свідчить про високий рівень концентрації у світовій торговельній системі [3, с. 3].

Другий вимір - фінансово-інвестиційний, який охоплює напрями прямих іноземних інвестицій, умови доступу до міжнародних фінансових ринків, а також кредитні й грантові програми міжнародних фінансових інституцій. Третій - технологічний, пов'язаний із режимами трансферу технологій, участю країн у глобальних ланцюгах доданої вартості, позиціями у сфері патентування та масштабами витрат на НДДКР. Четвертий - регуляторно-інституційний, що включає норми СОТ, регіональні торговельні угоди, кліматичне та енергетичне законодавство, механізми врегулювання суперечок. Усі ці складові перебувають у тісній взаємозалежності: зміни в одному вимірі зумовлюють адаптацію інших. Саме таку комплексну трансформацію ініціює глобальний енергетичний перехід.

Важливою характеристикою сучасної моделі МЕВ, за оцінкою D.Rasshyvalov та ін. [3], є накопичення структурних дисбалансів: якщо у 2013 р. глобальний торговельний дефіцит провідних країн не перевищував 2 % їхнього сукупного експорту, то нині цей показник наближається до 9 % [3, с. 4]. Такий розрив має системний характер і відображає глибинні зрушення у розподілі виробничого та технологічного потенціалу між країнами, які посилюватимуться в міру розгортання енергетичного переходу [3].

Поняття «енергетичний перехід» означає структурну зміну способів виробництва, розподілу та споживання енергії - від системи, що базується переважно на викопному паливі, до моделі, заснованої на відновлюваних джерелах та підвищеній енергоефективності. Його інституційними та політичними драйверами стали Паризька угода 2015 р., Європейська зелена угода 2019 р., пакет REPowerEU 2022 р., а також американський Закон про зниження інфляції 2022 р., який передбачає масштабні інвестиції у чисту енергетику [8].

Масштаби трансформації є безпрецедентними. За даними IRENA [9], частка відновлюваної енергії у глобальному виробництві електроенергії перевищила 30 % у 2023 р., а сценарій «1,5°C» передбачає скорочення частки викопного палива у кінцевому споживанні енергії з 63 % до 12 % до 2050 р. Це означає, що впродовж найближчих десятиліть відбуватиметься масштабна реструктуризація виробничих потужностей, торговельних потоків та інвестиційних стратегій.

З економічної точки зору енергетичний перехід виступає системним трансформаційним чинником щонайменше з трьох причин. По-перше, він змінює відносні конкурентні переваги держав: країни з потужною ресурсною базою викопного палива поступово втрачають традиційну ренту, натомість зростає значення відновлюваного енергетичного потенціалу, запасів критичних мінералів та людського капіталу у сфері «зелених» технологій.

Станом на кінець 2024 р. динаміка лише посилилася (див. рис. 1): частка відновлюваних джерел у структурі глобальних встановлених потужностей сягнула 46 % (приблизно 4,5 ТВт), а приріст «зелених» потужностей за рік

становив 585 ГВт [9]. У 2024 р. відновлювана енергетика забезпечила понад 92,5 % загального приросту нових енергооб'єктів у світі, що фактично мінімізує роль традиційної генерації у розширенні енергосистем. Така тенденція свідчить про наближення глобальної енергетики до структурної точки неповернення, коли інвестиційні та технологічні пріоритети остаточно зміщуються на користь низьковуглецевої моделі розвитку.

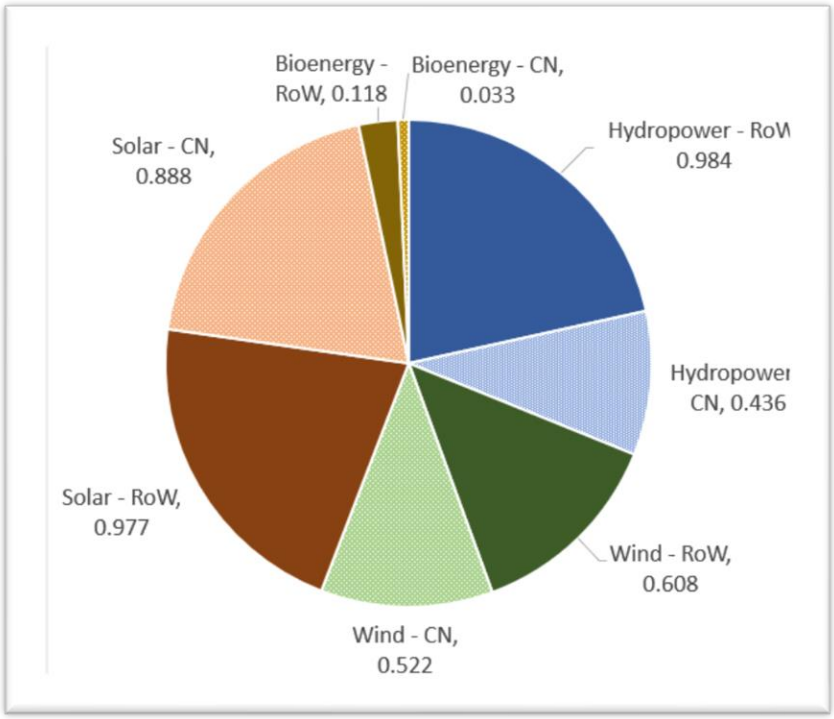

Рис. 1. Глобальна потужність відновлюваних джерел енергії за джерелами (ГВт)
Джерело: сформовано авторами на основі [9].

Понад дві третини нових потужностей припадає на сонячну та вітрову енергетику, причому спостерігається чітка географічна концентрація: Китай, США та країни Європи акумулюють близько 84 % приросту. Така асиметрія свідчить, що енергетичний перехід не лише модифікує існуючу модель МЕВ, а й формує новий технологічний центр сили, де контроль над глобальними ланцюгами доданої вартості у сфері відновлюваних технологій стає ключовим інструментом геоекономічного впливу в умовах декарбонізації.

По-друге, енергетичний перехід суттєво трансформує глобальні ланцюги доданої вартості. Формуються принципово нові виробничі системи - зокрема у сфері сонячних фотоелектричних технологій та акумуляторів для електромобілів - із відмінною географією постачальників порівняно з традиційними нафто-газовими ланцюгами. Якщо у нафтовому глобальному ланцюгу вартості провідні позиції займали держави Перської затоки, Росія та США, то у виробництві сонячних панелей ключову роль нині відіграє Китай, який контролює понад 70–

80 % світового виробництва на більшості стадій - від виготовлення полікремнію до випуску готових модулів.

По-третє, енергетичний перехід формує нові регуляторні бар'єри та стимули у міжнародній торгівлі. Одним із найбільш значущих інструментів є вуглецевий прикордонний коригувальний механізм ЄС (Carbon Border Adjustment Mechanism, CBAM), що набирає повної чинності з 2026 р. Фактично йдеться про запровадження «вуглецевого мита» для імпорту з країн, де ціна на CO_2 є нижчою або відсутня. На початковому етапі механізм охоплює шість галузей - сталь, алюміній, цемент, добрива, електроенергію та водень - із перспективою подальшого розширення. Для України як експортера металопродукції до ЄС це створює як ризики, пов'язані з необхідністю прискореної декарбонізації виробництва, так і потенційні переваги у разі успішної адаптації до нових вимог [10].

Асиметричність наслідків енергетичного переходу для різних груп країн також набуває дедалі більшої очевидності. G.Deirmentzoglou, E.Anastasopoulou, P.Sklias [1] зазначають, що регіони Північної Африки та Близького Сходу розглядаються ЄС як перспективні постачальники «зеленого» водню, що відкриває для них нові ніші у системі МЕВ. Водночас традиційні нафтогазові держави, зокрема Росія, стикаються зі зростаючим тиском на свої позиції у світовій економіці, оскільки їхній ключовий експортний ресурс - енергоносії - поступово втрачає стратегічну вагу [1, с. 10].

У контексті міжнародних економічних відносин термін «механізм» доцільно трактувати як сукупність взаємопов'язаних інструментів, інститутів і практик, за допомогою яких певний чинник - у цьому випадку глобальний енергетичний перехід - трансформує існуючу конфігурацію міжнародних економічних зв'язків. Специфіка сучасного енергетичного переходу полягає у його багаторівневості: він одночасно впливає на глобальний рівень (через кліматичні угоди та міждержавні зобов'язання), регіональний (через інтеграційні та регуляторні механізми) та корпоративний (через ESG-стратегії транснаціональних корпорацій), використовуючи регуляторні, фінансові, технологічні та дипломатичні канали впливу.

З метою систематизації зазначених процесів пропонується авторська класифікація механізмів формування моделі МЕВ за п'ятьма ознаками, які відображають як їхню природу, так і способи та напрями дії (див. табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація механізмів формування моделі МЕВ в умовах глобального енергетичного переходу

Ознаки класифікації	Види механізмів	Коротка характеристика
За функціональною природою	Інституційні; Економічні; Фінансові; Геоекономічні	Формують правила гри, перерозподіляють ресурси та впливають на баланс сил у світовій економіці

Ознаки класифікації	Види механізмів	Коротка характеристика
За рівнем реалізації	Глобальні; Регіональні; Національні; Корпоративні	Реалізуються на різних рівнях міжнародної економічної системи
За характером впливу	Стимулюючі; Обмежувальні; Координаційні	Спрямовані на підтримку, обмеження або узгодження економічної діяльності
За сферою впливу	Торговельні; Інвестиційні; Технологічні; Ресурсні	Визначають зміни у структурі торгівлі, інвестицій та міжнародної спеціалізації
За стратегічною метою	Екологічно орієнтовані; Конкурентні; Інноваційні	Спрямовані на зниження викидів, посилення позицій країн та розвиток нових технологій

Джерело: авторська розробка

За функціональною природою доцільно виокремлювати інституційні, економічні, фінансові та геоекономічні механізми. Інституційні механізми формують «правила гри» у системі МЕВ — передусім через міжнародні угоди, стандарти та регулятивні норми, які визначають умови доступу товарів на ринки залежно від їхньої вуглецевоємності. Показовим прикладом є CBAM ЄС, що з 2026 р. зобов'язує імпортерів продукції шести вуглецевоємних галузей придбавати «вуглецеві сертифікати» за ціною, еквівалентною поточним котируванням CO_2 у межах EU ETS. Економічні механізми реалізуються через цінові та тарифні інструменти, субсидії й пільги для «зелених» виробників. Фінансові механізми охоплюють інструменти перерозподілу капіталу — зелені облігації, ESG-фільтри, кліматичне кредитування міжнародних фінансових організацій. Геоекономічні механізми відображають стратегічне використання економічних важелів у геополітичних цілях — зокрема через ініціативи на кшталт European Global Gateway або «Один пояс — один шлях» Китаю.

За рівнем реалізації механізми поділяються на глобальні, регіональні, національні та корпоративні. Глобальний рівень представлений Паризькою угодою та рамковими рішеннями ООН щодо кліматичного фінансування. Регіональний — пакетами ЄС (REPowerEU, Європейська зелена угода), а також регіональними програмами енергетичного співробітництва. Національний рівень охоплює державні стратегії енергетичного переходу, системи торгівлі викидами, вуглецеві податки та спеціальні режими стимулювання інвесторів у «зелені» активи. Корпоративний рівень проявляється через ESG-зобов'язання транснаціональних корпорацій, рішення про відмову від вугільних активів і встановлення цілей досягнення кліматичної нейтральності (net zero targets).

За характером впливу механізми класифікуються на стимулюючі, обмежувальні та координаційні. Стимулюючі механізми заохочують суб'єктів МЕВ до «зеленої» трансформації через позитивні стимули — субсидії, податкові пільги, пільгове кредитування та преференційний доступ до ринків. Так, американський IRA 2022 р. передбачає податкові кредити для виробників

електромобілів, сонячних панелей і вітрогенераторів, що істотно впливає на конкурентні позиції американських компаній на світовому ринку. Обмежувальні механізми, навпаки, ускладнюють або здорожують доступ вуглецевоємної продукції на ринки — насамперед через CBAM, стандарти вмісту CO_2 та обмеження імпорту продукції, виробленої з порушенням кліматичних норм. Координаційні механізми забезпечують узгодження позицій різних суб'єктів МЕВ, зокрема через угоди про взаємне визнання стандартів ВДЕ або міжнародні платформи трансферу технологій [3, с. 4].

За сферою впливу виокремлюються торговельні, інвестиційні, технологічні та ресурсні механізми. Торговельні механізми змінюють структуру й напрями міжнародної торгівлі, формуючи нові потоки у сфері обладнання для ВДЕ та критичних мінералів. Інвестиційні механізми перерозподіляють потоки ПІІ: у 2023 р. глобальні інвестиції у чисту енергетику вперше перевищили 1,7 трлн дол., перевищивши вкладення у викопне паливо. Технологічні механізми охоплюють режими ліцензування, трансферу та дифузії «зелених» технологій. Ресурсні механізми пов'язані з управлінням новою категорією стратегічних ресурсів — критичними мінералами, попит на які стрімко зростає у зв'язку з електрифікацією транспорту та розвитком ВДЕ.

За стратегічною метою механізми поділяються на екологічно орієнтовані, конкурентні та інноваційні. Екологічно орієнтовані механізми спрямовані на досягнення кліматичних цілей — скорочення викидів парникових газів, підвищення енергоефективності, збереження екосистем. Конкурентні механізми формуються державами та корпораціями з метою зміцнення позицій у «зеленій» економіці майбутнього.

Прикладом є стратегія Net-Zero Industry Act ЄС 2024 р., яка передбачає забезпечення 40 % ключових «зелених» технологій за рахунок внутрішнього виробництва [11]. Інноваційні механізми охоплюють підтримку НДДКР у сфері чистих технологій — від державних грантів до міжнародних дослідницьких консорціумів. Сукупна дія зазначених механізмів породжує взаємопов'язані структурні наслідки для системи МЕВ, які вже відображаються у статистиці торгівлі та інвестицій і матимуть ще виразніший прояв у середньостроковій перспективі.

Зміна міжнародної спеціалізації країн є одним із ключових наслідків. Реалізація ресурсних і конкурентних механізмів зумовлює перегляд традиційної спеціалізації: експортери викопного палива стикаються зі структурним скороченням попиту. За прогнозом МЕА у World Energy Outlook 2023, у сценарії «Net Zero Emissions by 2050» попит на нафту досягне піку до 2030 р., а на природний газ — до 2035 р. [12]. Натомість країни з потужним потенціалом ВДЕ та критичних мінералів набувають нових конкурентних переваг: Чилі — у видобутку літію, ДРК — кобальту, Австралія — нікелю та літію. Північна Африка й Близький Схід розглядаються ЄС як потенційні виробники «зеленого» водню [1, с. 7].

Трансформація глобальних ланцюгів доданої вартості також є суттєвою. Технологічні та інституційні механізми змінюють їхню структуру — від традиційних нафтопереробних і теплоенергетичних ланцюгів до виробництва акумуляторів, сонячних модулів і водневих систем. Водночас виникають нові форми стратегічної залежності: дослідження, узагальнені G.Deirmentzoglou, E.Anastasopoulou, P.Sklias [1], засвідчують критичну залежність ЄС від Китаю у виробництві компонентів для сонячної та вітрової енергетики, що за своєю природою є співмірною з попередньою газовою залежністю від Росії [1, с. 7–8].

Переформатування глобальних фінансових потоків є ще одним структурним наслідком. Розширення сегмента «зелених» облігацій і кліматичного фінансування спрямовує капітал у нові сфери, що не завжди збігаються з традиційними моделями фінансування розвитку. «Зелене» фінансування поступово перетворюється зі спеціалізованого інструменту на загальноприйнятий стандарт: ESG-фільтри вже застосовують інституційні інвестори, які управляють активами обсягом понад 100 трлн дол., що свідчить про системне «озеленення» глобального капіталу.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що глобальний енергетичний перехід є системним трансформаційним чинником, який змінює архітектуру міжнародних економічних відносин у торговельному, фінансово-інвестиційному, технологічному та регуляторно-інституційному вимірах.

Запропонована класифікація механізмів формування моделі МЕВ за п’ятьма ознаками дозволяє комплексно систематизувати інструменти та практики, через які відбувається ця трансформація. Реалізація зазначених механізмів зумовлює зміну міжнародної спеціалізації країн, трансформацію глобальних ланцюгів доданої вартості, переформатування фінансових потоків і перерозподіл конкурентних позицій держав. Водночас наслідки переходу є асиметричними: країни з розвиненим потенціалом відновлюваної енергетики та запасами критичних мінералів посилюють свої позиції, тоді як традиційні експортери вуглеводнів зазнають структурного тиску. Нові регуляторні інструменти, зокрема CBAM ЄС та IRA США, виступають самостійними геоекономічними важелями, що впливають на торговельні й інвестиційні потоки та вимагають перегляду зовнішньоекономічних стратегій держав. Теоретична цінність роботи полягає у формуванні системного підходу до осмислення механізмів, які визначають нову конфігурацію МЕВ в умовах глобальної декарбонізації.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на кількісну оцінку внеску окремих типів механізмів у зміну торговельних та інвестиційних показників різних груп країн, а також на аналіз взаємодії механізмів різних рівнів реалізації, зокрема впливу корпоративних ESG-стратегій на ефективність національних регуляторних рішень. Перспективним є й емпіричне дослідження впливу CBAM на структуру торговельних відносин ЄС із третіми країнами.

Література:

1. Deirmentzoglou G. A., Anastasopoulou E. E., Sklias P. International economic relations and energy security in the European Union: a systematic literature review // International Journal of Sustainable Energy. 2024. Vol. 43, No. 1. 2385682. URL: https://doi.org/10.1080/14786451.2024.2385682

2. ACER. Analysis of the European LNG Market Developments: Market Monitoring Report. 2024. URL: https://www.acer.europa.eu/monitoring/MMR/LNG_market_developments_2024 (дата звернення: 20.02.2026).

3. Rasshyvalov D., Hapieieva O., Dergach A., Koshovyi B.-P., Kuryliuk Y. Modern international economic relations in the context of political risks and global geo-economic factors // Salud, Ciencia y Tecnología – Serie de Conferencias. 2025. Vol. 4. 684. URL: https://doi.org/10.56294/sctconf2025684

4. Eicke L., Weko S., Apergi M., Marian A. Pulling up the carbon ladder? Decarbonization, dependence, and third-country risks from the European carbon border adjustment mechanism // Energy Research & Social Science. 2021. Vol. 80. 102240. URL: https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.102240

5. Overland I., Bazilian M., Ilimbek Uulu T., Vakulchuk R., Westphal K. The GeGaLo index: geopolitical gains and losses after energy transition // Energy Strategy Reviews. 2019. Vol. 26. 100406. URL: https://doi.org/10.1016/j.esr.2019.100406

6. Bazilian M., Bradshaw M., Gabriel J., Goldthau A., Westphal K. Four scenarios of the energy transition: drivers, consequences, and implications for geopolitics // WIREs Climate Change. 2020. Vol. 11, No. 2. e625. URL: https://doi.org/10.1002/wcc.625

7. Goldthau A., Westphal K., Bazilian M., Bradshaw M. How the energy transition will reshape geopolitics // Nature. 2019. Vol. 569, No. 7754. P. 29–31. URL: https://doi.org/10.1038/d41586-019-01312-5

8. European Commission. REPowerEU: A plan to rapidly reduce dependence on Russian fossil fuels and fast forward the green transition. 2022. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_3131 (дата звернення: 20.02.2026).

9. International Renewable Energy Agency (IRENA). Renewable Energy Capacity Statistics 2025. Abu Dhabi: IRENA, 2025.

10. European Commission. Carbon Border Adjustment Mechanism. Taxation and Customs Union. 2024. URL: https://taxation-customs.ec.europa.eu/carbon-border-adjustment-mechanism_en (дата звернення: 20.02.2026).

11. European Commission. Net-Zero Industry Act. Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs. 2024. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/industry/policy/net-zero-industry-act_en (дата звернення: 20.02.2026).

12. International Energy Agency (IEA). World Energy Outlook 2023. Paris: IEA, 2023. URL: https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2023 (дата звернення: 20.02.2026).

References

1. Deirmentzoglou, G.A., Anastasopoulou, E.E., & Sklias, P. (2024). International economic relations and energy security in the European Union: a systematic literature review. *International Journal of Sustainable Energy*, 43(1). Retrieved from https://doi.org/10.1080/14786451.2024.2385682

2. ACER. (2024). *Analysis of the European LNG Market Developments. Market Monitoring Report*. Retrieved from https://www.acer.europa.eu/monitoring/MMR/LNG_market_developments_2024

3. Rasshyvalov, D., Hapieieva, O., Dergach, A., Koshovyi, B.-P., & Kuryliuk, Y. (2025). Modern international economic relations in the context of political risks and global geo-economic

factors. *Salud, Ciencia y Tecnología – Serie de Conferencias*, 4. Retrieved from https://doi.org/10.56294/sctconf2025684

4. Eicke, L., Weko, S., Apergi, M., & Marian, A. (2021). Pulling up the carbon ladder? Decarbonization, dependence, and third-country risks from the European carbon border adjustment mechanism. *Energy Research & Social Science*, 80. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.102240

5. Overland, I., Bazilian, M., Ilimbek Uulu, T., Vakulchuk, R., & Westphal, K. (2019). The GeGaLo index: Geopolitical gains and losses after energy transition. *Energy Strategy Reviews*, 26. Retrieved from https://doi.org/10.1016/j.esr.2019.100406.

6. Bazilian, M., Bradshaw, M., Gabriel, J., Goldthau, A., & Westphal, K. (2020). Four scenarios of the energy transition: Drivers, consequences, and implications for geopolitics. *WIREs Climate Change*, 11(2). Retrieved from https://doi.org/10.1002/wcc.625

7. Goldthau, A., Westphal, K., Bazilian, M., & Bradshaw, M. (2019). How the energy transition will reshape geopolitics. *Nature*, 569(7754), 29–31. Retrieved from https://doi.org/10.1038/d41586-019-01312-5.

8. European Commission. (2022). *REPowerEU: A plan to rapidly reduce dependence on Russian fossil fuels and fast forward the green transition*. Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_3131

9. International Renewable Energy Agency (IRENA). (2025). *Renewable Energy Capacity Statistics 2025*. Abu Dhabi: IRENA.

10. European Commission. (2024). *Carbon Border Adjustment Mechanism*. Taxation and Customs Union. Retrieved from https://taxation-customs.ec.europa.eu/carbon-border-adjustment-mechanism_en

11. European Commission. (2024). *Net-Zero Industry Act*. Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs. Retrieved from https://single-market-economy.ec.europa.eu/industry/policy/net-zero-industry-act_en

12. International Energy Agency (IEA). (2023). *World Energy Outlook 2023*. Paris: IEA. Retrieved from https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2023

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 338.2:339.9:351

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3486-3499

Георгіаді Неллі Георгіївна доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0000-0002-8348-5458

Пецух Ольга Ярославівна студентка кафедри менеджменту і міжнародного підприємництва, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orcid.org/0009-0002-7676-5408

ВИКЛИКИ ТА ПРІОРИТЕТИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНИМИ ЕКОНОМІЧНИМИ ВІДНОСИНАМИ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. У статті досліджено ключові виклики та пріоритети державного управління міжнародними економічними відносинами України в умовах воєнного стану, запровадженого після повномасштабного вторгнення Російської Федерації у 2022 році. Обґрунтовано, що трансформація системи державного управління міжнародними економічними відносинами відбувається під впливом комплексних зовнішніх та внутрішніх факторів, серед яких руйнування логістичної інфраструктури, структурна перебудова зовнішньої торгівлі, зростання залежності від міжнародної фінансової допомоги, посилення санкційної політики та необхідність прискореної інтеграції до економічного простору Європейського Союзу. Доведено, що в умовах воєнного стану державне управління міжнародними економічними відносинами набуває рис адаптивного антикризового управління, спрямованого на забезпечення макроекономічної стабільності, збереження торговельних потоків, координацію міжнародної фінансової підтримки та підтримку функціонування зовнішньоекономічної діяльності.

У дослідженні використано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема системний та інституційний підходи, методи аналізу й узагальнення нормативно-правових актів, структурно-функціональний аналіз діяльності органів державного управління у сфері міжнародних економічних відносин, порівняльний аналіз довоєнного та воєнного періодів функціонування системи управління, а також методи класифікації та систематизації управлінських викликів і пріоритетів. Інформаційну основу дослідження становлять статистичні та аналітичні матеріали міжнародних організацій, зокрема МВФ, Світового банку, ОЕСР, UNCTAD та Європейської комісії.

Наукова новизна полягає у розвитку теоретичних положень щодо державного управління міжнародними економічними відносинами в умовах

воєнного стану та обґрунтуванні авторської класифікації викликів і пріоритетів у цій сфері. Запропоновано структуризацію системи державного управління за функціонально-інституційними блоками: макрофінансовим, торговельно-логістичним, санкційно-безпековим, інвестиційно-відновлювальним, цифрово-адміністративним та фіскально-інституційним. Доведено, що адаптивність інституційної системи управління, цифровізація адміністративних процедур, ефективна координація міжнародної фінансової допомоги та поглиблення економічної інтеграції з Європейським Союзом формують нову якість державного управління міжнародними економічними відносинами України та створюють передумови для післявоєнного економічного відновлення.

Ключові слова: державне управління, міжнародні економічні відносини, воєнний стан, міжнародна фінансова допомога, санкційний тиск, євроінтеграція, публічне адміністрування, відновлення.

Nelli Heorhiadi Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor at the Department of Management and International Business, Lviv Polytechnic National Univesity, 12, https://orcid.org/0000-0002-8348-5458

Petsukh Olha student at the Department of Management and International Business,, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0009-0002-7676-5408

CHALLENGES AND PRIORITIES OF PUBLIC ADMINISTRATION IN INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS UNDER MARTIAL LAW

Abstract. The article examines the key challenges and priorities of public administration of Ukraine's international economic relations under martial law introduced after the full-scale invasion of the Russian Federation in 2022. It is substantiated that the transformation of the system of public administration of international economic relations occurs under the influence of a complex set of external and internal factors, including the destruction of logistics infrastructure, structural transformation of foreign trade, increasing dependence on international financial assistance, strengthening of sanctions policy, and the need for accelerated integration into the economic space of the European Union. It is proved that under martial law the management of international economic relations acquires the features of adaptive crisis governance aimed at ensuring macroeconomic stability, maintaining trade flows, coordinating international financial support, and sustaining the functioning of foreign economic activity.

The research is based on a set of general scientific and special methods, including systemic and institutional approaches, methods of analysis and generalization of regulatory and legal acts, structural-functional analysis of the activities of public authorities in the field of international economic relations, comparative analysis of the

pre-war and wartime periods of the management system functioning, as well as methods of classification and systematization of managerial challenges and priorities. The information base of the study consists of statistical and analytical materials of international organizations, in particular the IMF, the World Bank, the OECD, UNCTAD, and the European Commission.

The scientific novelty of the study lies in the development of theoretical provisions regarding public administration of international economic relations under martial law and in the substantiation of the author's classification of challenges and priorities in this sphere. A structuring of the public administration system is proposed based on functional and institutional blocks: macro-financial, trade and logistics, sanctions and security, investment and recovery, digital-administrative, and fiscal-institutional. It is proved that the adaptability of the institutional governance system, the digitalization of administrative procedures, effective coordination of international financial assistance, and deeper economic integration with the European Union form a new quality of public administration of Ukraine's international economic relations and create preconditions for post-war economic recovery.

Keywords: public administration, international economic relations, martial law, international financial assistance, sanctions pressure, European integration, public administration, recovery.

Постановка проблеми. Економічний розвиток будь-якої держави нерозривно пов'язаний із необхідністю подолання кризових явищ та адаптації до змін зовнішнього і внутрішнього середовища. Упродовж останніх десятиліть економіка України функціонує в умовах підвищеної турбулентності, переживаючи послідовність масштабних економічних та соціально-політичних потрясінь. Серед них – наслідки світової фінансової кризи 2008 року, події Революції Гідності, анексія частини територій України та збройний конфлікт на сході держави, що розпочався у 2014 році. Додатковим викликом для економічної системи стала пандемія COVID-19, яка суттєво вплинула на функціонування міжнародних ринків, торговельні потоки та механізми державного регулювання економіки.

Водночас найбільш масштабним дестабілізуючим чинником стало повномасштабне вторгнення Російської Федерації у 2022 році, яке докорінно змінило умови функціонування національної економіки та системи державного управління.

Воєнний стан спричинив значні руйнування виробничої та логістичної інфраструктури, трансформацію структури зовнішньої торгівлі, зростання потреби у міжнародній фінансовій підтримці, а також необхідність оперативної перебудови механізмів державного управління міжнародними економічними відносинами. За таких умов державні інституції змушені поєднувати антикризові управлінські рішення із реалізацією довгострокових структурних реформ, зокрема у контексті поглиблення євроінтеграційних процесів.

Актуальність дослідження зумовлена практичною потребою осмислення досвіду адаптації системи державного управління до умов воєнного стану, а також теоретичною значущістю аналізу трансформації механізмів регулювання міжнародних економічних відносин у надзвичайних умовах. У цьому контексті особливої уваги потребує виявлення ключових викликів, що постають перед системою державного управління, а також визначення стратегічних пріоритетів її розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика державного управління міжнародними економічними відносинами в умовах кризових і конфліктних ситуацій перебуває у центрі уваги сучасних економічних досліджень. У наукових працях значна увага приділяється впливу зовнішніх економічних шоків, міжнародних фінансових потоків та глобалізаційних процесів на формування державної економічної політики і функціонування національних економік. У цьому контексті важливими є дослідження V.Heyets, R. Podolets, O.Diachuk, у яких розкриваються питання макроекономічної стабілізації, забезпеченні стійкого розвитку національної економіки [11].

У зарубіжній економічній літературі досліджуються питання впливу глобалізаційних процесів на економічну політику держав та структуру державних фінансів. Зокрема, A. Dreher, J.-E. Sturm та H. Ursprung аналізують взаємозв'язок між глобалізацією та структурою державних видатків на основі панельного аналізу для значної вибірки країн [12]. Результати дослідження свідчать, що зростання інтегрованості національних економік у світову економічну систему змінює пріоритети державної політики та вимагає адаптації інституційних механізмів управління.

Важливий напрям досліджень стосується взаємозв'язку між економічними шоками та конфліктами. У роботі S. Bazzi та C. Blattman доведено, що різкі зміни економічної кон'юнктури та зовнішніх ресурсних потоків можуть впливати на виникнення або ескалацію конфліктів, а також на стабільність державних інституцій [13]. Це підкреслює важливість ефективного державного управління економічними процесами в умовах нестабільності та криз.

Окремий напрям досліджень представлений аналітичними матеріалами міжнародних організацій, які аналізують вплив воєнних конфліктів та глобальних криз на міжнародні економічні процеси. Зокрема, у дослідженнях UNCTAD розглядаються наслідки війни в Україні для світової торгівлі, логістичних ланцюгів та продовольчої безпеки [8]. Аналітичні матеріали OECD акцентують увагу на макроекономічних викликах, з якими стикається економіка України в умовах війни, а також на необхідності структурних реформ для забезпечення економічної стійкості [9].

У дослідженнях Міжнародного валютного фонду аналізуються механізми макроекономічної стабілізації та інструменти фінансової підтримки держав, що перебувають у кризових умовах [7].

Значну увагу у сучасних дослідженнях приділено також питанням міжнародної фінансової підтримки України та її ролі у забезпеченні макроекономічної стабільності. У відповідних аналітичних матеріалах розглядаються обсяги та структура зовнішнього фінансування, а також інституційні механізми координації міжнародної допомоги [4–6]. Окремі дослідження аналізують роль програм співпраці з міжнародними фінансовими інституціями, зокрема МВФ, у підтримці економічної стабільності та реалізації структурних реформ [3].

Водночас значна частина сучасних досліджень зосереджена на окремих аспектах міжнародних економічних процесів — макроекономічній стабілізації, міжнародній фінансовій допомозі, глобалізаційних трансформаціях або економічних наслідках воєнних конфліктів. Питання комплексного аналізу викликів і пріоритетів державного управління міжнародними економічними відносинами України в умовах воєнного стану залишаються недостатньо дослідженими. Зокрема, потребує подальшого наукового опрацювання систематизація ключових викликів і визначення пріоритетних напрямів державної політики у цій сфері. Саме на вирішення цих завдань спрямоване дане дослідження.

Мета статті. Метою статті є дослідження викликів і пріоритетів державного управління міжнародними економічними відносинами України в умовах воєнного стану та обґрунтування напрямів адаптації інституційних механізмів управління до нових геоекономічних і безпекових умов.

Виклад основного матеріалу. Аналіз трансформацій системи державного управління міжнародними економічними відносинами України в умовах воєнного стану потребує систематизації ключових викликів та управлінських пріоритетів. У межах проведеного дослідження розроблено та обґрунтовано авторську класифікацію таких викликів і пріоритетів, структуровану за функціонально-інституційними блоками (табл. 1). На відміну від наявних досліджень, які здебільшого зосереджуються на окремих аспектах зовнішньоекономічної діяльності в кризових умовах, запропонований підхід передбачає їх комплексне узагальнення в межах цілісної управлінської моделі.

Запропонована класифікація, по-перше, відображає реальний стан функціонування системи державного управління міжнародними економічними відносинами України в умовах воєнного стану; по-друге, може використовуватися як аналітичний інструмент оцінювання реалізації управлінських пріоритетів; по-третє, формує концептуальне підґрунтя для подальших компаративних досліджень практики державного управління міжнародними економічними відносинами у країнах, що перебувають в умовах збройних конфліктів або постконфліктного відновлення.

Запровадження воєнного стану 24 лютого 2022 року спричинило суттєву трансформацію інституційного механізму державного управління у сфері міжнародних економічних відносин. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII [1], органи виконавчої влади отримали особливі повноваження, що передбачають централізацію управлінських рішень

та обмеження окремих господарських свобод з метою забезпечення оборонних потреб і підтримання економічної стабільності.

Попри воєнний стан, механізми регулювання зовнішньоекономічної діяльності не були згорнуті, а окремі реформи навіть прискорилися під впливом вимог міжнародних партнерів. Україна виконала умови для запуску програми МВФ (EFF) та реалізує індикатори Плану України в межах Ukraine Facility [2; 3], що свідчить про поєднання антикризового управління з інституційним розвитком.

Таблиця 1

Класифікація викликів та пріоритетів державного управління міжнародними економічними відносинами України в умовах воєнного стану

Функціонально-інституційні блоки	Ключові інституції	Основні виклики	Ключові пріоритети
Макрофінансовий	Мінфін, НБУ, КМУ	Бюджетний дефіцит; дефіцит платіжного балансу; валютна нестабільність; зростання зовнішнього боргу	Диверсифікація фінансування; управління боргом; фіскальна прозорість; валютна стабілізація
Торговельно-логістичний	Мінекономіки, ДМС, МЗС	Блокада портів; руйнування логістики; втрата ринків; перевантаження кордонів	Альтернативні маршрути; інтеграція до ринку ЄС; спрощення митних процедур; диверсифікація експорту
Санкційно-безпековий	МЗС, Мінекономіки, СБУ	Обхід санкцій; вторинні санкції; торговельні обмеження	Санкційна координація з партнерами; моніторинг ризиків; захист експортерів
Інвестиційно-відновлювальний	Мінекономіки, Мінвідновлення	Воєнні ризики; низька інвестпривабливість; руйнування інфраструктури	Страхування воєнних ризиків; координація відбудови; гарантії захисту інвестицій
Цифрово-адміністративний	Мінцифри, ДМС, НБУ	Кіберзагрози; руйнування інфраструктури; релокація органів влади	Цифровізація процедур; розвиток е-урядування; кіберстійкість
Фіскально-інституційний	Мінфін, ДПС, ДМС	Зменшення податкової бази; тінізація; залежність від МФД	Детінізація; модернізація митниці; розширення податкової бази; зниження залежності від донорів

Джерело: сформовано авторами

Серед ключових адаптаційних заходів слід відзначити спрощення митних процедур для критичного імпорту, прискорення оформлення гуманітарних та військово-технічних вантажів, розширення повноважень уряду щодо оперативного регулювання зовнішньої торгівлі, запровадження спеціального режиму валютного регулювання та формування системи воєнних пільг для підприємств, що працюють на потреби оборони. Загалом система державного управління продемонструвала здатність до адаптації, хоча її ефективність значною мірою залежить від масштабів зовнішньої підтримки та якості міжнародної координації.

Одним із найсерйозніших викликів стала глибока трансформація зовнішньої торгівлі. До повномасштабного вторгнення Росія та Білорусь забезпечували близько 20 % зовнішньоторговельного обороту України. Втрата цих ринків, блокування чорноморських маршрутів та руйнування логістичної інфраструктури спричинили структурну кризу торгівлі. Особливо гостро постала проблема експорту зерна, що традиційно формував значну частку валютної виручки країни. Після припинення «Зернової ініціативи» у 2023 році Україна була змушена активізувати альтернативні логістичні маршрути, зокрема через дунайські порти та сухопутні коридори до країн ЄС.

Водночас Україна отримала безпрецедентні торговельні преференції від міжнародних партнерів. У 2022 році Європейський Союз запровадив автономні торговельні заходи (АТМ), які передбачали тимчасове скасування мит і квот для українського експорту, а з 2025 року ці механізми інтегруються у довгострокові інструменти Поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі. Це частково компенсувало втрату традиційних ринків збуту.

Важливу роль у забезпеченні торговельних потоків відіграло посилення функцій митного контролю. Митні пункти перетворилися на ключові вузли забезпечення як гуманітарних поставок, так і бюджетних надходжень. Реформа Державної митної служби 2024 року, яка передбачала незалежний конкурсний відбір керівництва за участі міжнародних експертів, стала важливим кроком у виконанні зобов'язань України перед міжнародними партнерами.

Воєнний стан також суттєво погіршив макроекономічні показники держави. У 2022 році ВВП України скоротився на 29–35 %, а державний бюджет зіткнувся з критичним дефіцитом через значне зростання оборонних і соціальних видатків. У цих умовах Національний банк України запровадив жорсткі валютні обмеження, спрямовані на стабілізацію фінансової системи, хоча вони одночасно ускладнили здійснення зовнішньоекономічних операцій і залучення інвестицій. Подальше пом'якшення цих обмежень потребує балансування між курсовою стабільністю та відновленням повноцінної зовнішньоекономічної діяльності.

У таких умовах мобілізація та координація міжнародної фінансової допомоги стали одним із ключових завдань державного управління. Масштаби зовнішнього фінансування є безпрецедентними: у 2024 році обсяг бюджетної підтримки перевищив 41 млрд дол. США, а у 2025 році Міністерство фінансів

залучило 52,4 млрд дол. зовнішнього фінансування, понад 70 % з яких сформовано за рахунок доходів від заморожених активів Російської Федерації [4; 5]. Структуру цього пакета міжнародної підтримки узагальнено в табл. 2.

Ключову роль у системі міжнародної фінансової підтримки України відіграє програма Міжнародного валютного фонду в межах Механізму розширеного фінансування (Extended Fund Facility, EFF). Загальний обсяг міжнародної підтримки на 2023–2027 роки оцінюється приблизно у 148 млрд доларів США [6]. Паралельно Світовий банк мобілізував для України понад 34 млрд доларів, а важливим елементом фінансової допомоги стала ініціатива Європейського Союзу Ukraine Facility обсягом 50 млрд євро на 2024–2027 роки, з яких 38,3 млрд євро спрямовано на бюджетну підтримку.

Таблиця 2

Структура міжнародної фінансової допомоги Україні в умовах воєнного стану (2022–2027 рр.)

Міжнародний партнер / інституція	**Форма підтримки**	**Обсяг (факт/план)**	**Пріоритетна мета використання**
МВФ (EFF-програма, 2023–2027)	Пільгові кредити	15,6 млрд дол. (план); >10,1 млрд дол. (отримано)	Макроекономічна стабілізація, бюджетна підтримка
ЄС — Ukraine Facility (2024–2027)	Гранти + пільгові кредити	50 млрд євро (план); 38,3 млрд євро — бюджетна підтримка	Відновлення, реформи, інтеграція в ЄС
Світовий банк (з 2022 р.)	Гранти + кредити	>34 млрд дол. (мобілізовано); >22 млрд дол. (надано)	Відновлення інфраструктури, соц. виплати
США (USAID, бюджетна підтримка)	Гранти	~26 млрд дол. (2022–2024)	Оборона, бюджетна підтримка, гуманітарна допомога
Велика Британія	Гранти + кредитні гарантії	~3 млрд ф.ст. (щорічно)	Відновлення, оборонна підтримка
Канада, Японія, інші G7	Гранти / пільгові кредити	Сумарно >15 млрд дол.	Диверсифікований пакет підтримки
Загальний пакет підтримки 2023–2027	Всі форми	~148 млрд дол. (оцінка МВФ)	Комплексна підтримка макростабільності та відновлення

Джерело: сформовано на основі даних МВФ, Єврокомісії, Світового банку, МЗС України та звітів NISS.

Управління таким масштабним фінансовим потоком потребує ефективної координації. Центральну роль у цьому процесі відіграє Міністерство фінансів

України, яке взаємодіє з МВФ, Світовим банком, Європейською комісією та урядами країн-донорів у межах виконання програмних умов, зокрема структурних реформ і забезпечення фіскальної прозорості. Водночас зростає ризик фінансової залежності, зокрема через збільшення зовнішнього боргового навантаження та можливу зміну політичної кон'юнктури в країнах-донорах. Це зумовлює необхідність довгострокового планування та поступового нарощування власного фіскального потенціалу держави.

Важливим напрямом державного управління міжнародними економічними відносинами в умовах воєнного стану стало також управління санкційними режимами. Воно охоплює координацію санкційної політики проти Росії та Білорусі, а також захист національних економічних інтересів від можливих вторинних ефектів санкцій. Починаючи з лютого 2022 року Європейський Союз ухвалив 14 пакетів санкцій, що охопили понад 80 % ключових секторів російської економіки; їх еволюцію відображено у табл. 3.

Таблиця 3

Санкційні пакети ЄС проти Росії в контексті управління міжнародними економічними відносинами (2022–2026 рр.)

№	Дата прийняття	Ключові заходи пакету	Кумулятивний ефект для РФ
1	Лютий–березень 2022	Заморожування активів ЦБ РФ, відключення SWIFT, заборона торгівлі рядом товарів	Заморожено ~300 млрд євро валютних резервів РФ
2	Квітень–червень 2022	Заборона імпорту вугілля, сталі, золота; обмеження на морські перевезення	Скорочення доходів від експорту на 40–50%
3	Серпень–грудень 2022	Стеля цін на нафту ($60/бар.), заборона послуг, обмеження морського страхування	Зниження нафтових доходів РФ на ~$180 млрд/рік
4	2023	Антиобхідний інструмент, алмазне ембарго, LNG-транзит	Ускладнення паралельного імпорту, звуження IT-сектору
5	2024	Використання активів ЦБ РФ для фінансування України	Покриття >80% ключових секторів економіки РФ
6	2025	Тарифи на добрива, транзакційний бан 45 банків, Nord Stream	Поглиблення фінансової ізоляції банківського сектору РФ та скорочення експортних доходів
7	Пропозиція 2026	Морський бан на нафту, перше застосування антиобхідного інструменту проти Киргизстану	Нафтогазові доходи $111 млрд (−23,8%); Urals у грудні 2025 р. < $40/бар.; дефіцит бюджету ×4,5; ВВП +0,6%

Джерело: сформовано на основі офіційних рішень Ради ЄС та аналітичних матеріалів МЗС України.

Україна стала одним із найбільш активних учасників формування санкційного тиску на Росію. Взаємодія з Робочою групою G7, Комітетом з питань санкцій ЄС та відповідними структурами США набула системного характеру. Водночас важливим напрямом державного управління стала перебудова зовнішньоекономічних зв'язків. Закриття ринків Росії та Білорусі, які раніше поглинали значну частку українського експорту, зумовило необхідність перенаправлення товарних потоків через вихід на нові ринки, укладання преференційних торговельних угод і адаптацію стандартів продукції до вимог нових партнерів. Характерною рисою управління міжнародними економічними відносинами в умовах воєнного стану стало активне впровадження цифрових інструментів, що дозволило зберегти функціонування державних інституцій попри руйнування інфраструктури та релокацію органів влади. У митному адмініструванні важливу роль відіграють автоматизована система митного оформлення, система «єЧерга» та механізм «Єдиного вікна», які скорочують адміністративні процедури та прискорюють рух товарів через кордон.

Важливим елементом державного управління стали також платформа «Дія» та інші інструменти електронного урядування, що забезпечили безперервність надання адміністративних послуг і водночас сприяли формуванню позитивного міжнародного іміджу України як держави з розвиненими цифровими управлінськими практиками. В умовах масованих кібератак особливого значення набуло управління кіберризиками, зокрема забезпечення стійкості платіжної системи, митних і податкових інформаційних баз та фінансової звітності перед міжнародними партнерами.

Аналіз практики державного управління міжнародними економічними відносинами в умовах воєнного стану дозволяє визначити ключові пріоритети подальшого розвитку цієї сфери, узагальнену характеристику яких представлено у табл. 4.

Таблиця 4

Пріоритети державного управління міжнародними економічними відносинами України та інструменти їх реалізації

Пріоритети	Зміст завдання	Ключові інструменти	Відповідальні органи	Очікувані результати
1. Підтримка МФД	Збереження та диверсифікація міжнародного фінансування	Програма МВФ, Ukraine Facility ЄС, G7 Compact, двосторонні угоди	Мінфін, МЗС, НБУ	Фіскальна стабільність; покриття бюджетного дефіциту
2. Відновлення торгівлі	Перенаправлення товарних потоків, відкриття нових ринків	Торговельна дипломатія, преференційні угоди, «Дунайський коридор»	Мінекономіки, ДМС, МЕРТ	Зростання торгового обороту з ЄС; диверсифікація ринків

Пріоритети	Зміст завдання	Ключові інструменти	Відповідальні органи	Очікувані результати
3. Інвестиційна привабливість	Залучення ПІІ для відновлення та розвитку	RISE Ukraine, страхування MIGA, реформа держ. гарантій	Мінекономіки, ДАРР, УкрФінПос	Зростання ПІІ; відновлення виробничої бази
4. Євроінтеграція	Виконання критеріїв вступу до ЄС	Адаптація acquis, переговорні кластери, Ukraine Facility	КМУ, Мінюст, профільні міністерства	Відкриття нових переговорних кластерів; членство в ЄС
5. Санкційна координація	Посилення санкційного тиску на РФ; захист від обходу	Аналітика для G7/ЄС, моніторинг третіх країн, вторинні санкції	МЗС, СБУ, ДМС, Мінекономіки	Зниження доходів РФ; обмеження фінансування агресії
6. Фіскальна самодостатність	Нарощування власних доходів бюджету	Реформа ДМС, детінізація, розширення подат. бази	МФ, ДПС, ДМС	Зростання власних доходів; зниження залежності від МФД

Джерело: сформовано на основі Стратегії розвитку системи управління державними фінансами, матеріалів КМУ та МВФ.

Ключовим пріоритетом державного управління міжнародними економічними відносинами залишається збереження та нарощування міжнародної підтримки. В умовах, коли зовнішнє фінансування покриває значну частину потреб державного бюджету та оборони, управління відносинами з основними донорами — ЄС, США, МВФ, Світовим банком і країнами G7 — набуває системоутворюючого значення. Важливим завданням є диверсифікація джерел підтримки та збільшення частки грантового фінансування з метою зниження довгострокового боргового навантаження.

Другим важливим напрямом є проведення реформ, спрямованих на підвищення інвестиційної привабливості країни. Це передбачає вдосконалення механізмів захисту інвестицій, спрощення регуляторних процедур, зміцнення верховенства права та зниження корупційних ризиків, що є необхідними умовами для залучення прямих іноземних інвестицій.

Стратегічним пріоритетом також є управління процесом повоєнної реконструкції. За різними оцінками, відновлення України потребуватиме понад 500 млрд доларів упродовж наступного десятиліття, що зумовлює необхідність формування ефективної системи координації міжнародної допомоги та інвестицій у межах так званої «відновлювальної дипломатії».

Важливим завданням залишається й нарощування власного фіскального потенціалу держави. Розширення податкової бази, детінізація економіки, реформа митного адміністрування та підвищення ефективності управління публічними фінансами мають сприяти поступовому зниженню залежності від зовнішнього фінансування.

Водночас отримання Україною статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу у 2022 році та відкриття переговорів про членство у 2023 році значно посилили євроінтеграційний вимір державного управління міжнародними економічними відносинами. Інтеграція до єдиного ринку ЄС відкриває нові можливості для розвитку торгівлі та залучення інвестицій, але водночас потребує реалізації масштабних структурних реформ і адаптації національної економіки до європейських правил та стандартів.

Висновки. Повномасштабне воєнне вторгнення Росії у 2022 році поставило систему державного управління міжнародними економічними відносинами України перед безпрецедентними викликами. Руйнування логістичної та виробничої інфраструктури, перенаправлення торговельних потоків, блокування морських маршрутів та різке зростання потреб у зовнішньому фінансуванні вимагали не лише оперативного антикризового реагування, а й трансформації механізмів управління зовнішньоекономічною діяльністю держави.

Проведене дослідження засвідчило, що система державного управління міжнародними економічними відносинами України продемонструвала значну інституційну стійкість та здатність до адаптації. Залучення значних обсягів міжнародної фінансової підтримки, виконання умов програм співпраці з МВФ, реалізація Плану України в межах ініціативи Ukraine Facility, участь у формуванні санкційного тиску на Росію та поглиблення євроінтеграційних процесів свідчать про ефективне функціонування державних інституцій навіть у надзвичайно складних умовах.

У статті систематизовано ключові виклики та пріоритети державного управління міжнародними економічними відносинами України в умовах воєнного стану та обґрунтовано їх структуризацію за функціонально-інституційними блоками. Отримані результати засвідчують, що ефективність державної політики у цій сфері значною мірою залежить від інституційної адаптивності, цифровізації управлінських процесів та здатності координувати міжнародну фінансову підтримку.

Пріоритетами подальшого розвитку мають стати збереження та диверсифікація міжнародної підтримки, прискорення реформ з метою залучення інвестицій, формування ефективного механізму координації повоєнного відновлення та поступове нарощування власного фіскального потенціалу держави.

Література:

1. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12 травня 2015 р. URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/zakonodavstvo-pro-diyalnis/zakoni-ukraini/77475.html

2. План для реалізації Ukraine Facility 2024–2027 рр. Київ: Міністерство економіки України. URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/

3. Україна завершила підготовчі кроки для чотирирічної програми з МВФ на $8,1 млрд // Forbes Ukraine. 2026. URL: https://forbes.ua/news/ukraina-zavershila-pidgotovchi-kroki-dlya-chotiririchnoi-programi-z-mvf-na-81-mlrd-fond-19022026-36480

4. Development partners provided Ukraine with over $41 billion in budget support in 2024 / Ministry of Finance of Ukraine. 2025. URL: https://mof.gov.ua/en/news/development_partners_that_provided_ukraine_with_over_41_billion_in_budget_support_in_2024_and_the_allocation_of_these_funds-4974

5. У 2025 році Мінфін залучив $52,4 млрд зовнішнього фінансування, з яких понад 70 % – за рахунок доходів від заморожених активів РФ / Кабінет Міністрів України. 2025. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/u-2025-rotsi-minfin-zaluchyv-524-mlrd-zovnishnoho-finansuvannia-iz-iakykh-ponad-70-za-rakhunok-dokhodiv-vid-zamorozhenykh-aktyviv-rf

6. Допомога міжнародних фінансових інститутів Україні / Національний інститут стратегічних досліджень. 2025. URL: https://www.niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/dopomoha-mizhnarodnykh-finansovykh-instytutiv-ukrayini-berezen-2025-roku

7. International Monetary Fund. Official website. URL: https://www.imf.org/en/home

8. Impact of the War in Ukraine on Trade and Development. Geneva: UNCTAD, 2022. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/osginf2022d1_en.pdf

9. OECD Economic Surveys: Ukraine 2025. Paris: OECD Publishing, 2025. URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-economic-surveys-ukraine-2025_940cee85-en.html

10. Політика стабілізації, валютна криза та економічне зростання в Україні / Інститут економіки та прогнозування НАН України. URL: https://eip.org.ua/?aid=32&page_id=448

11. Heyets V., Podolets R., Diachuk O. Post-war economic recovery of Ukraine in the imperatives of low-carbon development // Science and Innovation. 2022. Vol. 18, No. 6. P. 3–16. DOI: https://doi.org/10.15407/scine18.06.003

12. .Dreher A., Sturm J.-E., Ursprung H. The impact of globalization on the composition of government expenditures: Evidence from panel data // Public Choice. 2008. Vol. 134, № 3–4. P. 263–292. DOI: 10.1007/s11127-007-9222-8.

13. Bazzi S., Blattman C. Economic shocks and conflict: Evidence from commodity prices // American Economic Journal: Macroeconomics. 2014. Vol. 6, № 4. P. 1–38. DOI: 10.1257/mac.6.4.1.

References

1. Zakon Ukrainy «Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu» № 389-VIII vid 12 travnia 2015 r. [Law of Ukraine “On the legal regime of martial law”]. (2015). Retrieved from https://tax.gov.ua/diyalnist-/zakonodavstvo-pro-diyalnis/zakoni-ukraini/77475.html [in Ukrainian].

2. Plan dlia realizatsii Ukraine Facility 2024–2027 rr. [Plan for the implementation of Ukraine Facility 2024–2027]. (2024). Retrieved from https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/ [in Ukrainian].

3. Ukraina zavershyla pidhotovchi kroky dlia chotyryrichnoi prohramy z MVF na $8,1 mlrd [Ukraine completed preparatory steps for the four-year IMF program worth $8.1 billion]. (2026). *Forbes Ukraine*. Retrieved from https://forbes.ua/news/ukraina-zavershila-pidgotovchi-kroki-dlya-chotiririchnoi-programi-z-mvf-na-81-mlrd-fond-19022026-36480 [in Ukrainian].

4. Ministry of Finance of Ukraine. (2025). *Development partners provided Ukraine with over $41 billion in budget support in 2024*. Retrieved from https://mof.gov.ua/en/news/development_partners_that_provided_ukraine_with_over_41_billion_in_budget_support_in_2024_and_the_allocation_of_these_funds-4974.

5. Kabinet Ministriv Ukrainy. (2025). U 2025 rotsi Minfin zaluchyv $52,4 mlrd zovnishnoho finansuvannia, z yakykh ponad 70 % – za rakhunok dokhodiv vid zamorozhenykh aktyviv RF [In 2025 the Ministry of Finance attracted $52.4 billion of external financing, more than 70% from

revenues of frozen Russian assets]. Retrieved from https://www.kmu.gov.ua/news/u-2025-rotsi-minfin-zaluchyv-524-mlrd-zovnishnoho-finansuvannia-iz-iakykh-ponad-70-za-rakhunok-dokhodiv-vid-zamorozhenykh-aktyviv-rf [in Ukrainian].

6. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. (2025). Dopomoha mizhnarodnykh finansovykh instytutiv Ukraini [Assistance of international financial institutions to Ukraine]. Retrieved from https://www.niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/dopomoha-mizhnarodnykh-finansovykh-instytutiv-ukrayini-berezen-2025-roku [in Ukrainian].

7. International Monetary Fund. (n.d.). *International Monetary Fund*. Retrieved from https://www.imf.org/en/home.

8. UNCTAD. (2022). *Impact of the war in Ukraine on trade and development*. Geneva: United Nations Conference on Trade and Development. Retrieved from https://unctad.org/system/files/official-document/osginf2022d1_en.pdf.

9. OECD. (2025). *OECD Economic surveys: Ukraine 2025*. Paris: OECD Publishing. Retrieved from https://www.oecd.org/en/publications/oecd-economic-surveys-ukraine-2025_940cee85-en.html.

10. Polityka stabilizatsii, valiutna kryza ta ekonomichne zrostannia v Ukraini [Stabilization policy, currency crisis and economic growth in Ukraine]. (n.d.). Retrieved from https://eip.org.ua/?aid=32&page_id=448 [in Ukrainian].

11. Heyets, V., Podolets, R., & Diachuk, O. (2022). Post-war economic recovery of Ukraine in the imperatives of low-carbon development. *Science and Innovation*, 18(6), 3–16. Retrieved from https://doi.org/10.15407/scine18.06.003

12. .Dreher, A., Sturm, J.-E., & Ursprung, H. (2008). The impact of globalization on the composition of government expenditures: Evidence from panel data. *Public Choice*, 134(3–4), 263–292. https://doi.org/10.1007/s11127-007-9222-8.

13. Bazzi, S., & Blattman, C. (2014). Economic shocks and conflict: Evidence from commodity prices. *American Economic Journal: Macroeconomics*, 6(4), 1–38. https://doi.org/10.1257/mac.6.4.1.

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 336.71:519.86

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3500-3519

Грабарєв Андрій Володимирович кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри інформатики та системології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Академік академії економічних наук України, м. Київ, https://orcid.org/0000-0001-6165-0996

Баранюк Михайло Романович аспірант кафедри інформатики та системології, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, м. Київ, https://orcid.org/0009-0008-6684-5037

Ляпіна Ірина Юріївна старший викладач кафедри інформатики та системології, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, м. Київ, https//orcid.org /0000-0002-4305-4266

МЕТОДОЛОГІЯ ПОБУДОВИ ІНТЕГРОВАНОЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-АНАЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ МОДЕЛЮВАННЯ ФІНАНСОВИХ РИЗИКІВ БАНКУ

Анотація. У статті досліджено методологічні засади формування інтегрованої інтелектуально-аналітичної системи моделювання фінансових ризиків банку в умовах підвищеної макрофінансової нестабільності, цифровізації банківської діяльності та посилення взаємозалежності різних типів ризиків. Актуальність дослідження зумовлена ускладненням структури ризикового середовища банківського сектору, зростанням ролі системних ефектів, а також обмеженістю традиційних підходів до ізольованого оцінювання кредитного, ринкового, ліквідного та операційного ризиків. У сучасних умовах фрагментарність моделей ризик-менеджменту ускладнює формування цілісного уявлення про сукупний ризиковий профіль банку та знижує ефективність управлінських рішень.

Метою статті є обґрунтування концептуальних принципів побудови інтегрованої системи моделювання фінансових ризиків банку, здатної враховувати нелінійний характер взаємозв'язків між ризиками, їх часову змінність та вплив макрофінансових шоків. Методологічну основу дослідження становлять сучасні економіко-математичні методи аналізу ризиків, зокрема моделі динамічних кореляцій, підходи до оцінювання хвостових залежностей, сценарне моделювання та адаптивні методи статистичного аналізу. Особливу увагу приділено проблемі агрегування ризиків та формування інтегрованого ризикового профілю банку з урахуванням ефектів взаємодії між різними сегментами фінансового ринку.

У роботі обґрунтовано доцільність переходу від модульного підходу до оцінювання ризиків до інтегрованої аналітичної архітектури, що забезпечує узгоджене моделювання ризиків на різних рівнях управління та формування єдиної системи ризикових даних і звітності. Запропоновано концептуальні принципи побудови інтегрованої системи моделювання фінансових ризиків банку, зокрема принципи багаторівневості, адаптивності, інтегрованості, інтерпретованості результатів та сценарної чутливості. Показано, що впровадження такої системи сприяє підвищенню якості прогнозування ризикових подій, забезпечує більш точну оцінку сукупного ризику та підсилює обґрунтованість управлінських рішень у банківських установах.

Отримані результати можуть бути використані при розробленні сучасних систем ризик-менеджменту банків, удосконаленні методів інтегрованого моделювання фінансових ризиків та формуванні ефективної аналітичної інфраструктури управління ризиками в банківському секторі.

Ключові слова: фінансові ризики банку; інтегроване моделювання; економічний капітал; стохастична інтеграція; панельна економетрика; режимні злами; системний ризик.

Andrii Hrabariev Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Informatics and Systems Science, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Ukraine, Academician of Academy of Economic Sciences of Ukraine, Kyiv, https://orcid.org/0000-0001-6165-0996

Mykhailo Baraniuk postgraduate student of the Department of Informatics and Systemology, Kyiv National University of Economics named after Vadym Hetman; Kyiv, https://orcid.org/0009-0008-6684-5037

Iryna Liapina senior lecturer of the Department of Informatics and Systems Science, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, https//orcid.org/0000-0002-4305-4266

METHODOLOGY FOR DEVELOPING AN INTEGRATED INTELLIGENT ANALYTICAL SYSTEM FOR BANK FINANCIAL RISK MODELING

Abstract. The article examines the methodological foundations for developing an integrated intelligent and analytical system for modeling bank financial risks under conditions of heightened macro-financial instability, increasing digitalization of banking activities, and growing interdependence among different types of risks. The relevance of the study is determined by the increasing complexity of the risk environment in the banking sector, the strengthening role of systemic effects, and the limitations of traditional approaches based on the isolated assessment of credit, market,

liquidity, and operational risks. In modern conditions, the fragmented nature of risk management models complicates the formation of a comprehensive view of a bank's overall risk profile and reduces the effectiveness of managerial decision-making.

The purpose of the article is to substantiate the conceptual principles for constructing an integrated system for modeling bank financial risks that is capable of capturing the nonlinear relationships among risks, their time-varying dynamics, and the influence of macro-financial shocks. The methodological framework of the study is based on modern economic and mathematical approaches to risk analysis, including dynamic correlation models, methods for assessing tail dependence, scenario-based modeling, and adaptive statistical analysis techniques. Particular attention is paid to the problem of risk aggregation and the formation of an integrated bank risk profile while accounting for interaction effects between different segments of the financial market.

The study substantiates the need to move from a modular approach to risk assessment toward an integrated analytical architecture that ensures consistent risk modeling across different levels of management and the development of a unified system of risk data and reporting. The paper proposes conceptual principles for building an integrated system for modeling bank financial risks, including the principles of multi-level analysis, adaptability, integration, explainability of results, and scenario sensitivity. It is demonstrated that the implementation of such a system contributes to improving the quality of risk event forecasting, provides a more accurate assessment of overall risk exposure, and enhances the justification of managerial decisions within banking institutions.

The results obtained can be applied in the development of modern bank risk management systems, the improvement of integrated financial risk modeling methods, and the creation of an effective analytical infrastructure for risk management in the banking sector.

Keywords: bank financial risks; integrated modeling; economic capital; stochastic integration; panel econometrics; regime shifts; systemic risk.

Постановка проблеми. Сучасна фаза розвитку банківської системи відзначається істотним ускладненням структури фінансових ризиків, посиленням їх взаємозв'язків та зростанням ролі системних ефектів. Якщо на ранніх етапах становлення систем ризик-менеджменту головна увага приділялася вимірюванню окремих категорій ризиків — зокрема кредитного, ринкового, ризику ліквідності та операційного ризику — то в сучасних умовах першочергового значення набуває їх комплексна оцінка. Це зумовлено підвищеною невизначеністю макроекономічного середовища, нестабільністю фінансових ринків і посиленням геополітичних чинників, що впливають на функціонування банківського сектору.

Інтенсифікація процесів фінансової глобалізації, активне впровадження цифрових технологій у банківські операції, розвиток фінансових технологій (fintech), а також виникнення масштабних структурних потрясінь — таких як

світові фінансові кризи, пандемія COVID-19, військово-політичні конфлікти та валютні дисбаланси — істотно трансформують природу фінансових ризиків. У сучасних умовах вони дедалі частіше проявляються як складні нелінійні явища, що поширюються через взаємопов'язані сегменти фінансових ринків і численні трансмісійні канали. У результаті формується кумулятивний ефект ризиків, який складно адекватно відобразити за допомогою ізольованих інструментів оцінювання.

Незважаючи на значний прогрес у розвитку кількісних методів управління ризиками — включаючи моделі оцінювання ймовірності дефолту, підходи Value-at-Risk, моделі умовної гетероскедастичності типу GARCH, методи сценарного стрес-тестування та концепцію економічного капіталу (Economic Capital) — сучасна практика банківського ризик-менеджменту все ще характеризується методологічною розрізненістю. Більшість зазначених моделей створювалися як автономні інструменти для аналізу окремих видів ризику, що значно ускладнює їх інтеграцію в єдину аналітичну систему підтримки управлінських рішень. Унаслідок цього банківські установи часто оперують значною кількістю індикаторів ризику, проте не отримують цілісного уявлення про сукупний ризиковий профіль.

Додаткові труднощі пов'язані з тим, що традиційні економетричні підходи, на яких ґрунтується значна частина регуляторних моделей оцінювання ризиків, базуються на припущеннях лінійності економічних залежностей, стаціонарності часових рядів та відносної стабільності параметрів моделей. Однак в умовах структурних трансформацій економіки, різких змін у поведінці клієнтів фінансових установ і швидкої еволюції фінансових ринків ці припущення часто втрачають емпіричну адекватність. Це обумовлює необхідність використання більш гнучких та адаптивних аналітичних інструментів, здатних працювати з великими масивами даних, виявляти приховані закономірності та оперативно оновлювати параметри моделей у динамічному режимі.

Отже, необхідність розроблення інтегрованої інтелектуально-аналітичної системи моделювання фінансових ризиків банківських установ зумовлена низкою ключових чинників, серед яких: зростання складності та взаємозалежності різних видів фінансових ризиків; потреба у формуванні узагальненого ризикового профілю банку на основі агрегування окремих ризиків; обмежена ефективність ізольованих моделей у середовищі структурної нестабільності; необхідність синергії класичних економіко-математичних методів з сучасними алгоритмами машинного навчання; підвищені вимоги регуляторних органів до комплексної оцінки фінансової стійкості банків і достатності їх капіталу.

За таких умов формування методологічних засад інтегрованої інтелектуально-аналітичної системи моделювання фінансових ризиків набуває не лише теоретичного значення, але й важливого практичного виміру. Запровадження такої системи сприятиме узгодженню різних аналітичних моделей у межах єдиної концептуальної платформи, підвищенню точності прогнозування

ризикових подій та посиленню обґрунтованості управлінських рішень у банківських установах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та методологічні засади інтегрованого моделювання фінансових ризиків банку сформувалися в межах класичних і сучасних концепцій фінансової економіки, теорії портфельного вибору, невизначеності та економічного капіталу. Фундаментальні підходи до розуміння природи ризику та його впливу на фінансові результати були закладені у працях П. Бернстайна, Ф. Найта, А. Пігу, Дж. Кейнса, Дж. Тобіна, М. Фрідмана, В. Шарпа, Ф. Модільяні, М. Міллера, Р. Мертона, М. Шоулза та інших дослідників, які сформували теоретичне підґрунтя для розвитку кількісних методів оцінювання ризиків. Значний внесок у розвиток прикладних аспектів управління фінансовими ризиками зробили І. Бланк, Р. Клейнер, Л. Севідж та інші науковці. Проблематика безпосередньо банківських фінансових ризиків — кредит-ного, ринкового, процентного, валютного та ризику ліквідності — отримала розвиток у дослідженнях М. Адлера, Ф. Алена, Е. Альтмана, Х. Грюнінга, П. Роуза, Дж. Сінкі, Ф. Сондерса, Д. Мерфі та інших. У цих роботах обґрунтовано ризик-орієнтований підхід до управління активами і пасивами банку, визначено інструментарій оцінювання окремих ризикових контурів та їх вплив на фінансову стійкість.

Окремий напрям наукових досліджень пов’язаний із розробленням інтегрованих моделей ризик-менеджменту, економіко-математичного моделювання, стрес-тестування та сценарного аналізу. У працях В. Вовк, В. Зінкевича, В. Зінченка, В. Кротюка, О. Куценко, Б. Луціва, Л. Примостки, В. Стельмаха, П. Уокера обґрунтовано необхідність переходу від фрагментарного управління окремими видами ризиків до комплексних моделей, що враховують їх взаємозв’язок і кумулятивний вплив на фінансову стійкість банку.

Разом із тим, попри значну кількість наукових напрацювань, питання інтегрованого моделювання фінансових ризиків банків в умовах підвищеної макрофінансової нестабільності та структурних зламів залишаються недостатньо систематизованими. Більшість існуючих підходів мають модульний характер і не забезпечують формування цілісної стохастичної архітектури сукупного ризикового профілю банку. Для українського банківського сектору, що функціонує в умовах воєнних, валютних і цифрових шоків, особливо актуальним є розвиток адаптивної інтегрованої системи моделювання, здатної враховувати змінну структуру залежностей між ризиками та їх посилення в періоди стресу. Це зумовлює необхідність оновлення методологічного апарату дослідження фінансових ризиків банку на основі сучасних багатовимірних і стохастичних підходів.

Метою статті є обґрунтування концептуальних принципів побудови інтегрованої системи моделювання фінансових ризиків банку, здатної враховувати нелінійний характер взаємозв’язків між ризиками, їх часову змінність та вплив макрофінансових шоків.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на значний розвиток інструментарію кількісного аналізу фінансових ризиків — зокрема моделей оцінювання ймовірності дефолту та втрат у разі дефолту (PD/LGD), підходів Value-at-Risk і Expected Shortfall, моделей волатильності, стрес-тестування та концепції економічного капіталу — практична система оцінювання ризиків у банківських установах нерідко зберігає модульний та розрізнений характер. Як правило, кожен тип ризику аналізується за допомогою спеціалізованих методів, що застосовуються у різних часових горизонтах і базуються на відмінних припущеннях щодо структури даних, їх стаціонарності та характеру статистичних залежностей. У результаті формується не інтегрована модель ризикового профілю, а скоріше набір окремих показників, що лише частково відображають сукупний рівень ризику.

Розрив між результатами кількісного моделювання та управлінською практикою посилюється також організаційними чинниками. Навіть за умов технічної коректності моделей їх результати не завжди повною мірою інтегруються в систему управлінських рішень банку — зокрема у встановлення лімітів ризику, формування risk appetite або планування капіталу. Це актуалізує необхідність створення інтегрованої архітектури агрегування ризикових даних та формування ризикової звітності.

Саме тому принципи ефективного агрегування даних та формування ризикової звітності, сформульовані в рекомендаціях BCBS 239, розглядаються як ключова передумова побудови інтегрованої системи управління ризиками. За відсутності узгоджених стандартів даних, єдиної таксономії та узгоджених процедур звітності інтеграція моделей ризику залишається формальною та не забезпечує необхідної аналітичної цілісності [1].

Разом з тим навіть забезпечення високої якості агрегування даних і стандартизованої системи ризикової звітності не вирішує повністю проблему інтеграції ризиків.

Основна методологічна складність полягає у природі взаємозв’язків між різними типами фінансових ризиків, адже саме структура таких залежностей визначає адекватність оцінювання сукупного ризикового профілю банку.

Одним із ключових викликів інтегрованого моделювання є аналіз залежностей між основними видами ризику — кредитним, ринковим, ліквідності та операційним — а також їх поведінки у періоди фінансового стресу. У кризові фази економічного циклу параметри цих залежностей можуть істотно змінюватися, тоді як традиційні кореляційні зв’язки втрачають стабільність або навіть демонструють так званий ефект «correlation breakdown».

Унаслідок цього виникає ризик систематичних помилок у визначенні сукупного рівня ризику, а також недооцінки екстремальних подій у хвостах розподілу. Зазначену проблему детально аналізують дослідження, присвячені нестабільності кореляцій у періоди високої ринкової волатильності та фінансових дислокацій [2].

У сучасних підходах до агрегування ризиків значна увага приділяється моделюванню так званої tail dependence, тобто залежностей у крайніх значеннях розподілів. Це особливо важливо при інтеграції кредитного та ринкового ризиків, для яких спільні екстремальні події можуть мати істотні наслідки. Для моделювання таких залежностей застосовуються копульні конструкції та багатофакторні моделі залежностей, що дозволяють адекватніше відобразити складні взаємозв'язки між ризиковими факторами [3].

Додатково ситуацію ускладнює макрофінансова нестабільність, яка посилює міжринкові взаємозв'язки та ефекти перенесення ризиків (spillover effects) між різними сегментами фінансової системи. У таких умовах агрегування ризиків у межах єдиної моделі стає значно складнішим, оскільки необхідно враховувати не лише прямі залежності, а й непрямі канали поширення шоків між активами та ринками [4].

Отже, нестабільність залежностей між ризиками, особливо в періоди фінансового стресу, свідчить про те, що інтеграція ризиків не може обмежуватися механічним підсумовуванням окремих показників або формальним агрегуванням капітальних вимог. Вона потребує розроблення методологічно обґрунтованої аналітичної конструкції, здатної адекватно враховувати нелінійність взаємозв'язків між ризиками та їх часову змінність. У цьому контексті важливим є аналіз того, наскільки існуючі інтеграційні концепції — зокрема Economic Capital та Enterprise Risk Management (ERM) — здатні відповідати сучасним викликам ризикового середовища та формувати цілісну аналітичну систему.

Концепції Economic Capital і ERM теоретично спрямовані на інтеграцію ризиків, проте їх практична реалізація стикається з рядом обмежень.

По-перше, розрахунок економічного капіталу значною мірою залежить від коректності моделювання залежностей між ризиками та стабільності відповідних параметрів.

У практичному застосуванні це часто означає складну параметризацію кореляційних структур, результати якої є чутливими до якості даних, вибору розподілів та прийнятих статистичних припущень. Професійні дослідження економічного капіталу підкреслюють, що саме моделювання залежностей є найбільш уразливим елементом інтеграційних конструкцій і виступає одним із ключових джерел модельного ризику [5].

По-друге, концепція ERM формує передусім інституційний каркас управління ризиками, включаючи систему governance, визначення risk appetite, внутрішні політики та діяльність ризикових комітетів. Однак сама по собі вона не гарантує створення гнучкої аналітичної системи, здатної оперативно адаптуватися до структурних змін фінансового середовища. У зв'язку з цим регуляторна практика наголошує на необхідності впровадження комплексної системи управління модельним ризиком (model risk management) та контролю повного життєвого циклу моделей — від розроблення і валідації до моніторингу

їх використання. Це особливо важливо для інтегрованих систем, де помилки окремих модулів можуть мати мультиплікативний ефект [6].

Таким чином, навіть підходи, які концептуально орієнтовані на інтеграцію ризиків, демонструють обмежені можливості щодо формування адаптивної архітектури управління ризиками в умовах підвищеної складності фінансового середовища. Водночас трансформація ризикового профілю банків визначається не лише проблемами моделювання залежностей чи організаційної координації ризик-менеджменту. Значний вплив має цифровізація фінансової діяльності, яка змінює структуру ризиків і вимагає інтеграції фінансових та технологічних контурів управління.

Цифрова трансформація банківського сектору змінює не лише інструментарій, але й саму природу ризиків. Зростає значення операційної та кіберстійкості, посилюється залежність від інформаційно-комунікаційної інфраструктури та зовнішніх постачальників технологічних послуг. На рівні Європейського Союзу ці процеси знайшли інституційне відображення у нормативному акті DORA, який встановлює єдині вимоги до цифрової операційної стійкості фінансових установ та підкреслює необхідність інтегрованого підходу до управління ризиками у межах єдиної архітектури [7].

Крім того, вимоги до управління ІКТ-ризиками деталізуються у керівних принципах Європейського банківського органу (EBA) щодо управління ІСТ та безпековими ризиками, що підсилює потребу інтеграції даних, контролів та ризикової звітності у межах єдиної системи управління [8]. Отже, інтегрована система моделювання фінансових ризиків повинна враховувати не лише фінансові показники, але й цифрові фактори, включаючи якість даних, ризики доступності та цілісності інформації, а також ризики третіх сторін.

Разом із тим цифровізація та посилення вимог до ІКТ-стійкості не лише розширюють спектр ризиків, але й ускладнюють їх прогнозування. Залежність банківських операцій від складної цифрової інфраструктури, глобальних інформаційних мереж та зовнішніх технологічних провайдерів підвищує чутливість ризикового профілю до зовнішніх шоків і системних збоїв. У таких умовах інтегрована система моделювання повинна функціонувати в середовищі нестабільних режимів, де традиційні статистичні закономірності можуть втрачати свою прогностичну силу.

Для банків, що працюють у середовищі підвищеної невизначеності, вирішального значення набуває здатність моделей коректно функціонувати в умовах структурних зламів (regime shifts), коли історичні дані перестають бути надійним індикатором майбутніх тенденцій. Регуляторні органи також наголошують на необхідності врахування нових типів ризиків і можливості того, що історичні закономірності можуть недооцінювати масштаби майбутніх втрат, зокрема через геополітичні зміни або кіберзагрози [9].

З огляду на це можна зробити методологічний висновок: інтегрована система моделювання ризиків повинна мати сценарно-чутливу архітектуру, в

якій сценарний аналіз і стрес-тестування є невід'ємною частиною процесу агрегування ризиків і прийняття управлінських рішень, а не окремим інструментом, що застосовується після проведення основних розрахунків.

Таким чином, існуючий аналітичний інструментарій не забезпечує формування повноцінної інтегрованої аналітичної архітектури управління ризиками, що і зумовлює наявність відповідної методологічної прогалини дослідження.

На основі викладених теоретичних передумов доцільно визначити такі ключові принципи формування інтегрованої інтелектуально-аналітичної системи моделювання фінансових ризиків банку.

Принцип багаторівневості передбачає узгоджене моделювання ризиків на різних рівнях аналізу — мікрорівні (окремий контрагент або продукт), мезорівні (портфель чи бізнес-лінія) та макрорівні (банк у цілому) — із використанням єдиних стандартів даних та контурів ризикової звітності відповідно до підходів risk data aggregation та risk reporting [1].

Принцип адаптивності означає здатність моделей оновлювати параметри та структуру залежностей у разі зміни ринкових режимів, включаючи механізми моніторингу модельного ризику та управління життєвим циклом моделей [6].

Принцип інтегрованості передбачає агрегування ризиків з урахуванням їх взаємозалежностей, зокрема tail dependence, та недопущення механічного підсумовування показників; інтеграційний механізм має бути методологічно обґрунтованим і стійким до ефектів «correlation breakdown» у періоди стресу [3].

Принцип пояснюваності (explainability) вимагає забезпечення інтерпретованості ключових аналітичних результатів, особливо при використанні алгоритмів машинного навчання, через впровадження підходів прозорого та відповідального використання AI-інструментів у ризик-менеджменті [10].

Принцип сценарної чутливості передбачає інтеграцію макрофінансових, геополітичних та кризових сценаріїв у процес оцінювання сукупного ризику та формування управлінських лімітів, а не їх використання як ізольованого інструменту після завершення розрахунків [4].

Сформульовані принципи утворюють концептуальну основу інтегрованої інтелектуально-аналітичної системи моделювання фінансових ризиків банку. Проте їх практична реалізація неможлива без урахування конкретного інституційного та макроекономічного середовища функціонування банківської системи. Якщо на рівні загальної теорії ці принципи мають універсальний характер, то на практиці їх змістове наповнення визначається специфікою національного ризикового середовища. Для банківської системи України ця специфіка є особливо важливою. Формування інтегрованої інтелектуально-аналітичної системи моделювання ризиків повинно враховувати подвійний характер сучасного ризикового середовища: з одного боку, глобальні виклики цифровізації, макрофінансової нестабільності та нелінійної взаємодії ризиків, а з іншого — специфічні чинники воєнного стану, валютної нестабільності, структурної трансформації економіки та високого геополітичного ризику.

За таких умов інтегрована система має забезпечувати не лише агрегування традиційних фінансових ризиків, але й здатність функціонувати у режимі структурних зламів, різких змін макроекономічних параметрів, кредитної міграції позичальників та зростання операційних і кіберризиків.

На першому рівні системи формується інформаційна база, що включає внутрішні фінансові дані банку (структура портфеля, PD/LGD/EAD, рівень NPL, валютна структура активів і зобов'язань, ліквідні буфери), макроекономічні показники України (інфляція, облікова ставка НБУ, динаміка ВВП, курс гривні, індикатори ділової активності), геополітичні та воєнні індикатори, поведінкові характеристики клієнтів, а також цифрові й ІКТ-показники (кіберінциденти, системні збої, залежність від третіх сторін).

Саме на основі цієї сукупності даних формується вектор ризикових інновацій або втрат:

$$L_t = \begin{pmatrix} L_{c,t} \\ L_{m,t} \\ L_{l,t} \\ L_{o,t} \end{pmatrix}$$

де $L_{c,t}$ — кредитні втрати (ECL або приріст NPL),
$L_{m,t}$ — ринкові втрати (FX-переоцінка, процентний шок),
$L_{l,t}$ — втрати ліквідності (розриви ліквідності, LCR-стрес),
$L_{o,t}$ — операційні втрати (операційні/кіберінциденти).

Усі компоненти приведені до єдиного горизонту прогнозування h та нормовані відносно регулятивного капіталу або активів банку, що забезпечує коректність подальшого стохастичного агрегування.

На другому етапі інтеграційного блоку оцінюється маргінальна динаміка кожного ризику, зокрема його умовна волатильність.

Маргінальна динаміка кожного ризику задається як:

$$L_{i,t} = \mu_{i,t} + \varepsilon_{i,t},\ \varepsilon_{i,t} \big| \mathcal{F}_{t-1} \sim (0, h_{i,t})$$

де умовна дисперсія описується GARCH(1,1):

$$h_{i,t} = \omega_i + \alpha_i \varepsilon_{i,t-1}^2 + \beta_i h_{i,t-1}$$

де h_{it} — умовна дисперсія втрат за ризиком i, ε_{it} — інновація, а параметри $\omega_i, \alpha_i, \beta_i$ визначають довгостроковий рівень волатильності, чутливість до нових шоків та інерційність процесу відповідно.

за умов:

$$\omega_i > 0,\ \alpha_i \geq 0,\ \beta_i \geq 0,\ \alpha_i + \beta_i < 1$$

Матриця стандартних відхилень визначається як:

$$D_t = \text{diag}\left(\sqrt{h_{c,t}}, \sqrt{h_{m,t}}, \sqrt{h_{l,t}}, \sqrt{h_{o,t}}\right)$$

яка відокремлює масштаб (волатильність) кожного ризику від структури їх взаємозв'язків.

На третьому етапі оцінюється динамічна структура залежностей між ризиками за допомогою моделі DCC (Dynamic Conditional Correlation). Для цього використовуються стандартизовані залишки

$$z_t = D_t^{-1}\varepsilon_t$$

що дозволяє усунути вплив неоднорідної волатильності. Динаміка матриці коваріацій:

$$Q_t = (1 - a - b)\bar{Q} + az_{t-1}z'_{t-1} + bQ_{t-1}$$

де $\overline{Q}$ — безумовна матриця кореляцій, а параметри a і b (за умов a≥0a, b≥0, a+b<1a+b<1a+b<1) визначають швидкість реакції кореляцій на нові шоки та їх інерційність. Нормалізована кореляційна матриця:

$$R_t = \text{diag}(Q_t)^{-\frac{1}{2}} Q_t \text{diag}(Q_t)^{-\frac{1}{2}}$$

Умовна коваріаційна матриця:

$$H_t = D_t R_t D_t$$

Однак в умовах української економіки, що характеризується структурними зламами та воєнними шоками, припущення про єдиний режим функціонування є надто спрощеним. Тому в систему інтегрується Markov-switching механізм, де латентна змінна стану економіки $S_t \in \{1,2,3\}$ еволюціонує як марковський процес:

$$P(S_t = j | S_{t-1} = i) = P_{ij}$$

Режимно-залежна коваріація:

$$H_t^{(S_t)} = D_t^{(S_t)} R_t^{(S_t)} D_t^{(S_t)}$$

Загальна умовна щільність:

$$f(L_t | \mathcal{F}_{t-1}) = \sum_{k=1}^{K} \pi_{k,t} \cdot f_k(L_t | \theta_k),$$

де $\pi_{k,t} = P(S_t = k | F_{t-1})$

Таким чином, інтеграція ризиків стає чутливою до фаз економічного циклу та воєнних шоків.

Наступним компонентом є адаптаційний механізм, реалізований через байєсівське оновлення параметрів. Для вектора параметрів θt, що включає коефіцієнти GARCH, DCC та режимної моделі, апостеріорний розподіл визначається як

$$p(\theta_t|Data_t) \infty p(Data_t|\theta_t)p(\theta_{t-1}),$$

що дозволяє системі адаптуватися до нових даних, мінімізувати модельний ризик і враховувати появу нових типів шоків.

Центральним елементом є інтеграційний агрегатор, який формує спільний розподіл втрат. Коваріаційна структура $H_t^{(St)}$ описує другі моменти розподілу, тоді як повна спільна структура може бути змодельована через копулу:

$$F_{joint,t} = C_{\theta_t^{(s_t)}}(F_{1t}, \ldots, F_{nt}),$$

де C — копульна функція, що дозволяє враховувати нелінійну та хвостову залежність (tail dependence) між ризиками. Це особливо важливо для коректного врахування одночасної матеріалізації кредитного та валютного ризиків у кризові періоди.

На виході системи розраховується інтегрований ризик на основі Expected Shortfall:

$$IR_t = ES_a(w'L_t),$$

де $w=(w_c,w_m,w_l,w_o)$ — ваги контурів ризику,
α — рівень довіри.
Інтегрований економічний капітал:

$$IEC_t = IR_t - EL_t$$

де EL_t — очікувані втрати.

Отримані показники передаються до управлінського блоку, де трансформуються у рішення щодо risk appetite, лімітів, розподілу капіталу та stress overlay. Важливо, що система є замкненою: результати бек-тестування та моніторингу відхилень повертаються до адаптаційного блоку, забезпечуючи постійне оновлення параметрів і зниження модельного ризику.

Логічним продовженням побудови архітектури інтегрованої інтелектуально-аналітичної системи є її формалізація у вигляді строго визначеної стохастичної моделі, що дозволяє перейти від концептуального опису до математично коректного представлення сукупного ризику банку. Якщо раніше

інтеграція була представлена як структурна композиція маргінальних моделей, динамічних залежностей і режимних зламів, то в даному випадку інтегрований ризик розглядається як функціонал від умовного багатовимірного розподілу втрат. У загальному вигляді інтегрований ризик банку в момент часу t можна представити як функцію від вектору часткових ризиків, макроекономічних факторів та шокових змінних:

$$R_{total,t} = f\left(R_{credit,t}, R_{market,t}, R_{operational,t}, R_{liquidity,t}, \theta_t, M_t\right)$$

де θ_t — вектор макроекономічних факторів, а M_t — геополітичні та шокові змінні, що відображають воєнні, валютні та системні збурення.

На відміну від адитивної моделі

$$R_{total,t}^{(add)} = \sum_{i=1}^{n} R_{i,t}$$

яка імпліцитно припускає незалежність компонентів або нульову коваріацію, інтегрований ризик у запропонованій постановці визначається через умовний розподіл сукупних втрат:

$$L_{total,t} = \sum_{i=1}^{n} L_{i,t},$$

де $L_{i,t}$ — стохастичні втрати за відповідним видом ризику.

Формально інтегрований ризик у формі Expected Shortfall визначається як

$$R_{total,t} = ES_a\left(L_{total,t} | \mathcal{F}_{t-1}\right),$$

де F_{t-1} — інформаційна множина, що включає історичні дані, макрофактори та режимні змінні.

Ключовим є моделювання умовної щільності вектора втрат:

$$L_t = (L_{1t}, L_{2t}, L_{3t}, L_{4t})' \sim f(L_t | \theta_t, M_t, S_t)$$

де S_t — латентний режим економіки (нормальний стан, стрес, криза), що еволюціонує за марковським процесом з матрицею переходів PPP.

Умовна щільність може бути розкладена через копульну конструкцію:

$$(L_t | \cdot) = c_{\psi_t}(F_{1t}, \ldots, F_{nt}) \prod^{n} f_{i,t}(L_{i,t}),$$

де $f_{i,t}$— маргінальні щільності, а $c\psi_t$ — щільність копули з параметрами ψ_t, що залежать від режиму S_t.

Маргінальна динаміка кожного ризику моделюється як:

$$L_{i,t} = \mu_{i,t}(\theta_t, M_t) + \varepsilon_{i,t},$$
$$\varepsilon_{i,t} \sim (0, h_{i,t}),$$

де умовна дисперсія задається GARCH-процесом:

$$h_{i,t} = \omega_i^{(st)} + \alpha_i^{(st)} \varepsilon_{i,t-1}^2 + \beta_i^{(st)} h_{i,t-1},$$

Кореляційна структура визначається через режимно-залежну DCC-модель:

$$\sum_t^{(S_t)} = D_t^{(S_t)} R_t^{(S_t)} D_t^{(S_t)},$$

Таким чином, повна умовна щільність втрат має вигляд:

$$f(L_t | \mathcal{F}_{t-1}) = \mathcal{D}(L_t | \mu_t(\theta_t, M_t), \sum_t^{(S_t)}),$$

де D — обрана багатовимірна щільність (нормальна, t-розподіл або копульна конструкція).

Для українського контексту вектор макрофакторів θ_t може бути конкретизований як:

$\theta_t = (\text{CPI}_t, \text{Rate}_{NBU,t}, \text{FX}_t, \text{GDP}_t, \text{Unemployment}_t, \text{BudgetDeficit}_t)$,

де:

CPI_t — інфляція,

$\text{Rate}_{NBU,t}$ — облікова ставка НБУ,

FX_t — офіційний курс гривні,

GDP_t — темп зміни ВВП,

Unemployment_t — рівень безробіття,

BudgetDeficit_t — дефіцит бюджету.

Геополітичні змінні M_t можуть включати:

індекс воєнної інтенсивності,

обсяг міжнародної допомоги,

індикатор енергетичних ризиків,

dummy-перемикач воєнного режиму.

Кредитний ризик може бути заданий як:

$$PD_{i,t} = \Phi(\beta_0 + \beta_1 \text{CPI}_t + \beta_2 \text{Rate}_{NBU,t} + \beta_3 \text{FX}_t + \beta_4 M_t),$$

де Φ — нормальна функція розподілу.

Ринковий ризик (валютний) може бути пов'язаний із динамікою курсу:

$$L_{market,t} = \gamma_1 \Delta \mathrm{FX}_t + \gamma_2 \Delta \mathrm{Rate}_t + \varepsilon_t,$$

Таким чином, часткові ризики стають функціями макро- та шокових факторів, а їх спільний розподіл формується через режимно-залежну коваріаційну структуру.

Для підвищення адаптивності система оцінюється в байєсівській парадигмі:

$$p(\Theta_t|\mathcal{F}_1) \infty \mathcal{L}(Data_t|\Theta_t) p(\Theta_t|\mathcal{F}_{t-1}),$$

де $L(\cdot)$ — функція правдоподібності, F_t — інформаційна множина, Θ_t — вектор параметрів (GARCH, DCC, copula, ML-параметри).

Прогноз інтегрованого ризику здійснюється через інтегрування по апостеріорному розподілу:

$$p(R_{total,t+1}|Data_t) = \int p\,(R_{total,t+1}|\Theta_t) p(\Theta_t|Data_t) d\Theta_t,$$

Тобто інтегрований ризик визначається не точковою оцінкою параметрів, а їх повним апостеріорним розподілом, що суттєво зменшує модельний ризик і підвищує стійкість прогнозу в умовах режимних зламів.

З урахуванням викладеного інтегрований ризик українського банку можна подати як:

$$R_{total,t} = ES_a \left(\sum^n L_{i,t}(\theta_t, M_t) \left| \sum_t^{(S_t)} (\theta_t, M_t) \right. \right),$$

де:

- маргінальні втрати залежать від макроекономічних і воєнних факторів,
- коваріаційна структура є режимно-залежною,
- параметри моделі оновлюються байєсівськи,
- інтегрований ризик визначається через умовний розподіл, а не через адитивну суму.

Викладена стохастична постановка інтегрованої системи потребує емпіричної конкретизації для банківської системи України. З метою забезпечення прикладної реалізованості моделі доцільно визначити набір залежних змінних для кожного ризикового контуру та відповідний вектор макроекономічних і шокових факторів, що формують інформаційну множину Xt=[θt,Mt].

У кредитному контурі ($L_{c,t}$) залежною змінною можуть виступати приріст резервів під кредитні ризики (ECL), зміна частки непрацюючих кредитів (NPL ratio), або показник вартості ризику (Cost of Risk). Ці показники відображають

фактичну матеріалізацію кредитного ризику та доступні в банківській звітності й статистичних публікаціях НБУ. Пояснювальні змінні включають як внутрішньобанківські характеристики (структура портфеля, валютна частка кредитів, рівень концентрації, покриття резервами), так і макрофактори: облікову ставку НБУ, інфляцію (CPI), темп зростання ВВП, офіційний курс гривні, рівень безробіття.

Для валютного та ринкового контуру ($L_{m,t}$) доцільно використовувати показники відкритої валютної позиції банку, частку валютних активів і зобов'язань, а також зміну фінансового результату від переоцінки. Ринкові фактори формуються на основі офіційного курсу гривні, його волатильності, дохідностей ОВДП та змін облікової ставки НБУ. Така специфікація дозволяє безпосередньо пов'язати ризик із девальваційними та процентними шоками, що є системно значущими для українських банків.

Ліквідний контур ($L_{l,t}$) може бути представлений через динаміку нормативів LCR та NSFR, розриви ліквідності за строками, співвідношення кредити/депозити та частку високоліквідних активів у структурі балансу. Зовнішніми драйверами виступають ринкові процентні ставки, зміни депозитної бази в системі та дохідності державних облігацій, які відображають стан грошового ринку.

Операційний контур ($L_{o,t}$) у відсутності повної статистики операційних інцидентів може бути емпірично наближений через показники cost-to-income ratio, динаміку адміністративних витрат, штрафів, втрат від шахрайства або частку IT-витрат у структурі операційних витрат. Такий підхід дозволяє врахувати підвищене навантаження на цифрову інфраструктуру банків в умовах воєнної трансформації економіки.

Таким чином, вектор екзогенних факторів для української специфікації може бути формалізований як:

$$X_t = (\mathrm{CPI}_t, \mathrm{Rate}_{NBU,t}, \Delta\mathrm{FX}_t, \mathrm{GDP}_t, Yield_{OVDP,t}, \mathrm{Unemployment}_t, M_t),$$

де M_t включає індикатори воєнного режиму, геополітичні шоки або структурні злами (dummy-перемикачі, індекси інтенсивності бойових дій, енергетичні ризики).

У межах запропонованої моделі маргінальні ризики описуються як:

$$L_{i,t} = A_i^{(S_t)} + B_i^{(S_t)} X_t + \varepsilon_{i,t},$$

а їх спільна коваріаційна структура формується через режимно-залежну матрицю

$$\sum_t^{(S_t)} = D_t^{(S_t)} R_t^{(S_t)} D_t^{(S_t)},$$

Інтегрований ризик банку визначається як

$$R_{tot,t} = ES_a\left(\sum_{i\in\{c,m,l,o\}} w_i L_{i,t}\,\middle|\,\sum_t^{(S_t)}, X_t\right)$$

де w_i— ваги контурів ризику залежно від структури активів і зобов'язань банку.

Використання такої емпіричної специфікації дозволяє перейти від концептуальної архітектури до практичної моделі, придатної для панельного або часово-регресійного оцінювання на даних українських банків.

Таким чином, інтегрований ризик виступає стохастичним функціоналом від багатовимірної умовної щільності втрат, що формується під впливом макрофакторів, воєнних шоків, динамічних залежностей та режимних перемикань.

Проведене дослідження свідчить, що традиційні підходи до управління фінансовими ризиками у банках історично базуються на модульному принципі. Кредитний, ринковий, операційний та ліквідний ризики моделюються окремо, із застосуванням специфічних інструментів (PD/LGD-моделі, VaR, стрес-тестування, моделі волатильності), після чого результати агрегуються або шляхом простої суми, або через коваріаційний підхід у межах розрахунку економічного капіталу. Така система є нормативно орієнтованою та відносно прозорою з точки зору інтерпретації параметрів. Однак її ключовою методологічною слабкістю залишається фрагментарність: інтеграція ризиків часто має формальний характер, залежності між ними описуються спрощено, а сценарний аналіз застосовується як окремий інструмент, а не як структурний елемент моделі.

На противагу цьому запропонована інтегрована інтелектуально-аналітична система ґрунтується на іншій логіці — ризик розглядається не як сума часткових величин, а як стохастичний функціонал від багатовимірного умовного розподілу втрат:

$$AIIR_t = \lambda_1 \frac{IR_t}{K_t} + \lambda_2 \frac{ES_t}{VaR_t} + \lambda_3 \bar{\rho} t,$$

де: K_t — регулятивний капітал, $\bar{\rho}_t$ — середня умовна кореляція, $\lambda i \geq 0, \sum \lambda i = 1$

тобто залежить від динамічної коваріаційної структури, режиму економіки, макрофакторів та геополітичних шоків.

Таким чином, відбувається перехід від адитивної до повноцінної стохастичної інтеграції.

Порівняльний аналіз дозволяє виділити кілька принципових відмінностей. По-перше, рівень інтеграції в традиційних моделях є низьким, оскільки ризики оцінюються автономно, тоді як в інтегрованій системі формується єдиний аналітичний контур із внутрішньою узгодженістю даних, моделей та управлінських рішень. По-друге, адаптивність традиційних моделей обмежена періодичною перекалібровкою параметрів, тоді як запропонована система використовує DCC-GARCH, марковські перемикання режимів та байєсівське оновлення, що забезпечує динамічну перебудову параметрів у часі. По-третє, облік макрошоків у класичних підходах має частковий характер (через стрес-тестування), тоді як в інтегрованій моделі макроекономічні та геополітичні змінні включені безпосередньо у функціональну форму розподілу втрат.

Висновки. Отже, порівняльна оцінка демонструє, що запропонована інтегрована інтелектуально-аналітична система формує якісно новий рівень управління фінансовими ризиками. Вона забезпечує високий рівень інтеграції, динамічну адаптивність, вбудований облік макроекономічних і геополітичних шоків.

Для банківської системи України, що функціонує в умовах воєнного стану, валютної нестабільності та структурної трансформації економіки, така система дозволяє перейти від реактивного підходу до проактивного управління ризиками, підвищити точність оцінки хвостових втрат, зменшити ймовірність недооцінки системних шоків та забезпечити більш обґрунтований розподіл капіталу.

Таким чином, розроблена інтегрована інтелектуально-аналітична система є економіко-математично узгодженою конструкцією, що поєднує: багатовимірну умовну щільність втрат; режимно-залежну кореляційну структуру; байєсівське оновлення параметрів; панельну динамічну специфікацію; формалізований індекс інтегрованого ризику.

Це дозволяє перейти від модульного нормативного підходу до повноцінної стохастичної парадигми інтегрованого управління фінансовими ризиками банку.

Література:

1. Basel Committee on Banking Supervision (2013). *Principles for Effective Risk Data Aggregation and Risk Reporting* (BCBS 239). Bank for International Settlements, January 2013. URL: https://www.bis.org/publ/bcbs239.pdf

2. Loretan M, English WB (2008). *Evaluating "correlation breakdowns" during periods of market volatility*. Bank for International Settlements. URL: https://www.bis.org/publ/confer08k.pdf

3. Basel Committee on Banking Supervision. Developments in Modelling Risk Aggregation : report / Basel Committee on Banking Supervision ; Oct. 21, 2010. — Basel : Bank for International Settlements, 2010. — 43 p. URL: https://www.bis.org/publ/joint25.pdf

4. International Monetary Fund. *Global financial stability report: The Last Mile: Financial Vulnerabilities and Risks* / International Monetary Fund. — Washington, DC: International Monetary Fund, Apr. 16, 2024. — 122 p. URL: https://www.imf.org/-/media/files/publications/gfsr/2024/april/english/text.pdf

5. Basel Committee on Banking Supervision. *Range of practices and issues in economic capital frameworks* : technical report / Basel Committee on Banking Supervision ; Mar. 27, 2009. — Basel : Bank for International Settlements, 2009. URL: https://www.bis.org/publ/bcbs152.pdf

6. Board of Governors of the Federal Reserve System; Office of the Comptroller of the Currency. *Supervisory Guidance on Model Risk Management* : supervisory guidance / Board of Governors of the Federal Reserve System & Office of the Comptroller of the Currency ; Apr. 4, 2011. — Washington, DC: Board of Governors of the Federal Reserve System, 2011. URL: https://www.federalreserve.gov/supervisionreg/srletters/sr1107a1.pdf

7. European Supervisory Authority / EIOPA. *Digital Operational Resilience Act (DORA)* : Regulation (EU) 2022/2554 on digital operational resilience for the financial sector / EIOPA. URL: https://www.eiopa.europa.eu/digital-operational-resilience-act-dora_en

8. European Banking Authority (EBA). *Final Report on Guidelines on ICT and Security Risk Management*: EBA/GL/2019/04, 29 Nov. 2019. URL: https://www.eba.europa.eu/sites/default/files/document_library/Publications/Guidelines/2020/GLs%20on%20ICT%20and%20security%20risk%20management/872936/Final%20draft%20Guidelines%20on%20ICT%20and%20security%20risk%20management.pdf

9. ECB tells banks to prepare for new types of risk / Reuters. — March 21, 2024 URL: https://www.reuters.com/markets/europe/ecb-tells-banks-prepare-new-types-risk-2024-03-21

10. National Institute of Standards and Technology (NIST). *Artificial Intelligence Risk Management Framework (AI RMF 1.0)* / Laurie E. Locascio, NIST Director and Under Secretary of Commerce for Standards and Technology ; Jan. 2023. — Gaithersburg, MD : NIST, 2023. URL: https://doi.org/10.6028/NIST.AI.100-1

Reference

1. Basel Committee on Banking Supervision (2013). *Principles for Effective Risk Data Aggregation and Risk Reporting* (BCBS 239). Bank for International Settlements, January 2013. URL: https://www.bis.org/publ/bcbs239.pdf

2. Loretan M, English WB (2008). *Evaluating "correlation breakdowns" during periods of market volatility*. Bank for International Settlements. URL: https://www.bis.org/publ/confer08k.pdf

3. Basel Committee on Banking Supervision. Developments in Modelling Risk Aggregation : report / Basel Committee on Banking Supervision ; Oct. 21, 2010. — Basel : Bank for International Settlements, 2010. — 43 p. URL: https://www.bis.org/publ/joint25.pdf

4. International Monetary Fund. *Global financial stability report: The Last Mile: Financial Vulnerabilities and Risks* / International Monetary Fund. — Washington, DC: International Monetary Fund, Apr. 16, 2024. — 122 p. URL: https://www.imf.org/-/media/files/publications/ gfsr/2024 /april/english/text.pdf

5. Basel Committee on Banking Supervision. *Range of practices and issues in economic capital frameworks* : technical report / Basel Committee on Banking Supervision ; Mar. 27, 2009. — Basel : Bank for International Settlements, 2009. URL: https://www.bis.org/publ/bcbs152.pdf

6. Board of Governors of the Federal Reserve System; Office of the Comptroller of the Currency. *Supervisory Guidance on Model Risk Management* : supervisory guidance / Board of Governors of the Federal Reserve System & Office of the Comptroller of the Currency ; Apr. 4, 2011. — Washington, DC: Board of Governors of the Federal Reserve System, 2011. URL: https://www.federalreserve.gov/supervisionreg/srletters/sr1107a1.pdf

7. European Supervisory Authority / EIOPA. *Digital Operational Resilience Act (DORA)* : Regulation (EU) 2022/2554 on digital operational resilience for the financial sector / EIOPA. URL: https://www.eiopa.europa.eu/digital-operational-resilience-act-dora_en

8. European Banking Authority (EBA). *Final Report on Guidelines on ICT and Security Risk Management*: EBA/GL/2019/04, 29 Nov. 2019. URL: https://www.eba.europa.eu/sites/default/

files/document_library/Publications/Guidelines/2020/GLs%20on%20ICT%20and%20security%20risk%20management/872936/Final%20draft%20Guidelines%20on%20ICT%20and%20security%20risk%20management.pdf

9. ECB tells banks to prepare for new types of risk / Reuters. — March 21, 2024 URL: https://www.reuters.com/markets/europe/ecb-tells-banks-prepare-new-types-risk-2024-03-21

10. National Institute of Standards and Technology (NIST). *Artificial Intelligence Risk Management Framework (AI RMF 1.0)* / Laurie E. Locascio, NIST Director and Under Secretary of Commerce for Standards and Technology ; Jan. 2023. — Gaithersburg, MD : NIST, 2023. URL: https://doi.org/10.6028/NIST.AI.100-1

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК: 658.8:339.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3520-3531

Дашутіна Людмила Олександрівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту імені професора Л.І. Михайлової, Сумський національний аграрний університет, м. Суми, https//orcid.org/0000-0002-6421-816X

КОМУНІКАЦІЙНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ЯК ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНОЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ

Анотація. У статті обґрунтовано актуальність дослідження ролі комунікаційного менеджменту у розвитку міжнародної торговельної діяльності підприємств в умовах глобалізації економіки, посилення конкуренції та цифрової трансформації бізнес-процесів. Визначено, що ефективна організація комунікацій між підприємствами, міжнародними партнерами, інвесторами та державними інституціями є важливою передумовою успішного функціонування підприємств на зовнішніх ринках.

У роботі розкрито сутність поняття «комунікаційний менеджмент» та визначено його місце у системі управління зовнішньоекономічною діяльністю підприємства. Проаналізовано значення комунікацій у забезпеченні координації діяльності структурних підрозділів, налагодженні взаємодії із зарубіжними партнерами та формуванні ефективної системи інформаційного обміну у процесі здійснення міжнародних торговельних операцій.

Визначено основні функції комунікаційного менеджменту у системі міжнародної торговельної діяльності підприємств, зокрема інформаційну, координаційну, мотиваційну, контрольну та іміджеву. Розглянуто інструменти реалізації комунікаційного менеджменту, серед яких важливе місце займають ділові переговори, офіційне листування, маркетингові комунікації, участь у міжнародних виставках та форумах, а також використання сучасних цифрових комунікаційних технологій.

Особливу увагу приділено впливу цифровізації на розвиток комунікацій у міжнародній торговельній діяльності. Встановлено, що використання сучасних інформаційних технологій, CRM-систем, електронного документообігу та онлайн-платформ сприяє підвищенню ефективності взаємодії між партнерами, оптимізації управління інформаційними потоками та зниженню транзакційних витрат.

Також підкреслено значення міжкультурних комунікацій у співпраці з іноземними контрагентами та необхідність розвитку відповідних компетенцій персоналу підприємств. За результатами дослідження визначено напрями удосконалення комунікаційного менеджменту у системі міжнародної

торговельної діяльності підприємств, що сприятиме підвищенню ефективності управління зовнішньоекономічною діяльністю, зміцненню конкурентних позицій підприємств на міжнародних ринках та розвитку довгострокових партнерських відносин.

Ключові слова: комунікаційний менеджмент, міжнародна торговельна діяльність, зовнішньоекономічна діяльність підприємств, міжнародні бізнес-комунікації, цифрові комунікаційні технології, міжкультурні комунікації, конкурентоспроможність підприємств.

Dashutina Liudmyla Oleksandrivna candidate of economic sciences, associate professor, associate professor of the management department named after professor L.I. Mykhailovoy, Sumy National Agrarian University, Sumy, https//orcid.org/0000-0002-6421-816X

COMMUNICATION MANAGEMENT AS A TOOL FOR THE DEVELOPMENT OF ENTERPRISES' INTERNATIONAL TRADE ACTIVITIES

Annotation. The article substantiates the relevance of studying the role of communication management in the development of enterprises' international trade activities under the conditions of economic globalization, increasing competition, and the digital transformation of business processes. It is determined that the effective organization of communications between enterprises, international partners, investors, and government institutions is an important prerequisite for the successful operation of enterprises in foreign markets.

The paper reveals the essence of the concept of communication management and defines its place within the system of managing an enterprise's foreign economic activity. The importance of communications in ensuring coordination between structural units, establishing interaction with foreign partners, and forming an effective information exchange system in the process of implementing international trade operations is analyzed.

The main functions of communication management in the system of enterprises' international trade activities are identified, including informational, coordination, motivational, control, and image-building functions. The tools for implementing communication management are examined, among which business negotiations, official correspondence, marketing communications, participation in international exhibitions and forums, and the use of modern digital communication technologies occupy an important place.

Particular attention is paid to the impact of digitalization on the development of communication processes in international trade activities. It is established that the use of modern information technologies, CRM systems, electronic document management, and online platforms contributes to improving the efficiency of interaction between

partners, optimizing the management of information flows, and reducing transaction costs.

The importance of intercultural communication in cooperation with foreign counterparts and the necessity of developing relevant competencies of enterprise personnel are also emphasized. Based on the results of the study, directions for improving communication management within the system of enterprises' international trade activities are identified. Their implementation will contribute to enhancing the effectiveness of foreign economic activity management, strengthening enterprises' competitive positions in international markets, and developing long-term partnership relations.

Keywords: communication management, international trade activity, foreign economic activity of enterprises, international business communications, digital communication technologies, intercultural communications, competitiveness of enterprises.

Постановка проблеми. В сучасних умовах глобалізації економічних процесів та посилення міжнародної конкуренції важливого значення набуває ефективна організація зовнішньоторговельної діяльності підприємств. Міжнародна торгівля виступає важливим фактором економічного розвитку, оскільки забезпечує доступ до нових ринків збуту, сприяє диверсифікації виробництва, стимулює інноваційні процеси та підвищує конкурентоспроможність підприємств. Водночас ефективність міжнародної торговельної діяльності значною мірою залежить від налагодженості комунікацій між підприємствами, партнерами, інвесторами, державними інституціями та споживачами [2].

В умовах інтенсивного розвитку інформаційних технологій та цифровізації бізнес-процесів комунікаційний менеджмент перетворюється на один із ключових інструментів управління підприємством. Саме ефективні комунікації забезпечують своєчасний обмін інформацією, формування довіри між партнерами, координацію спільних дій та прийняття обґрунтованих управлінських рішень у сфері міжнародної торгівлі.

Особливої актуальності ця проблема набуває для українських підприємств, які функціонують в умовах нестабільного зовнішнього середовища, трансформації логістичних маршрутів, посилення торговельних бар'єрів та необхідності швидкої адаптації до нових економічних реалій. У таких умовах ефективний комунікаційний менеджмент може стати важливим фактором забезпечення стабільності зовнішньоекономічної діяльності та розширення присутності підприємств на міжнародних ринках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика комунікаційного менеджменту та його ролі у діяльності підприємств знайшла відображення у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Значний внесок у дослідження управлінських комунікацій зробили такі відомі вчені класики, як П. Друкер, Г. Мінцберг, М. Портер, Ф. Котлер та інші. Вони розглядали

комунікації як важливий елемент системи менеджменту, що забезпечує координацію діяльності організації та взаємодію з зовнішнім середовищем.

Серед українських дослідників питання управління комунікаціями в організаціях та розвитку зовнішньоекономічної діяльності підприємств висвітлювалися у працях Н. Василихи, І. Маковецької, Л. Могильної, О. Трут, Н. Тюріної, О. Чорнецької та інших науковців.

У їхніх дослідженнях розглядаються сучасні підходи до організації комунікаційних процесів у системі менеджменту підприємства, роль цифрових технологій у розвитку бізнес-комунікацій, а також особливості управління зовнішньоекономічною діяльністю.

Водночас питання використання комунікаційного менеджменту як інструменту розвитку міжнародної торговельної діяльності підприємств потребує подальшого дослідження, особливо в умовах трансформації світових ринків та цифровізації економіки.

Мета статті – дослідження ролі комунікаційного менеджменту у розвитку міжнародної торговельної діяльності підприємств та визначення основних напрямів удосконалення комунікаційних процесів у системі зовнішньоекономічної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародна торговельна діяльність підприємств у сучасних умовах глобалізації та цифровізації економіки набуває все більш складного та багатовимірного характеру. Вона охоплює широкий спектр економічних процесів, зокрема експорт та імпорт товарів і послуг, співпрацю з іноземними контрагентами, реалізацію спільних інвестиційних проєктів, формування стратегічних партнерств, а також участь у міжнародних виробничих і логістичних ланцюгах. Успішність функціонування підприємства на міжнародному ринку значною мірою залежить від ефективності управління комунікаціями між усіма учасниками зовнішньоекономічної діяльності [8].

Сучасні умови розвитку міжнародної торгівлі характеризуються високим рівнем інформаційної насиченості, швидкістю обміну даними та необхідністю оперативного прийняття управлінських рішень. У зв’язку з цим комунікації стають одним із ключових ресурсів управління підприємством.

Саме ефективна організація комунікаційних процесів забезпечує узгодженість дій різних підрозділів підприємства, своєчасний обмін інформацією з партнерами та підвищення результативності зовнішньоторговельних операцій.

У науковій літературі комунікаційний менеджмент розглядається як цілісна система управління інформаційними потоками, взаємодією та обміном знаннями між суб’єктами організації та її зовнішнім середовищем. Основною метою комунікаційного менеджменту є забезпечення ефективного функціонування організації шляхом координації інформаційних процесів, формування сприятливого інформаційного середовища та підтримки управлінських рішень [5] (рис. 1).

У контексті міжнародної торговельної діяльності підприємств комунікаційний менеджмент набуває особливої актуальності, оскільки взаємодія між партнерами здійснюється в умовах різних економічних, правових та культурних середовищ. Підприємства повинні враховувати особливості національного законодавства, митних процедур, мовні бар'єри, культурні відмінності та специфіку ділового етикету різних країн [6].

Рисунок 1 - Система комунікаційного менеджменту підприємства у сфері міжнародної торгівлі

Джерело: сформовано автором в ході проведення досліджень

Крім того, ефективна система комунікацій сприяє координації діяльності структурних підрозділів підприємства, що беруть участь у реалізації зовнішньоекономічних операцій. До таких підрозділів належать служби зовнішньоекономічної діяльності, маркетингові відділи, логістичні підрозділи, фінансові служби, юридичні відділи та підрозділи управління персоналом. Налагоджена

взаємодія між ними дозволяє забезпечити оперативність прийняття управлінських рішень, зменшити ризики помилок та підвищити ефективність виконання міжнародних контрактів.

Ефективний комунікаційний менеджмент у сфері міжнародної торгівлі забезпечує:

– налагодження довгострокових партнерських відносин із зарубіжними контрагентами;

– координацію діяльності структурних підрозділів підприємства, залучених до зовнішньоекономічної діяльності;

– своєчасний обмін інформацією щодо умов контрактів, логістики, фінансових операцій та митного оформлення;

– формування позитивного іміджу підприємства на міжнародних ринках;

– підвищення ефективності прийняття управлінських рішень у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Недостатньо ефективна комунікація може призвести до затримок у виконанні контрактів, непорозумінь між партнерами або навіть до втрати ділових зв'язків.

Важливою функцією комунікаційного менеджменту є забезпечення своєчасного обміну інформацією щодо умов контрактів, логістичних операцій, фінансових розрахунків, страхування ризиків, митного оформлення та транспортування товарів. У міжнародній торгівлі навіть незначні затримки або неточності в інформації можуть призвести до фінансових втрат або порушення договірних зобов'язань (див. табл. 1).

Таблиця 1

Основні функції комунікаційного менеджменту у системі міжнародної торговельної діяльності підприємства

Функція	**Характеристика**	**Значення для міжнародної торгівлі**
Інформаційна	Забезпечує своєчасний обмін інформацією між підрозділами підприємства та міжнародними партнерами	Підвищує оперативність прийняття управлінських рішень
Координаційна	Узгоджує дії структурних підрозділів підприємства у процесі реалізації зовнішньоторговельних операцій	Забезпечує ефективність виконання міжнародних контрактів
Мотиваційна	Сприяє формуванню ефективної взаємодії між працівниками та партнерами	Підвищує зацікавленість персоналу у результатах діяльності

Функція	Характеристика	Значення для міжнародної торгівлі
Контрольна	Забезпечує контроль за виконанням зовнішньоекономічних договорів та управлінських рішень	Дозволяє своєчасно виявляти відхилення та мінімізувати ризики
Іміджева	Формує позитивну ділову репутацію підприємства на міжнародному ринку	Сприяє розвитку довгострокових партнерських відносин

Джерело: сформовано автором на основі власних досліджень

Не менш важливою складовою комунікаційного менеджменту є формування позитивного іміджу підприємства на міжнародних ринках. Репутація компанії формується на основі її ділової надійності, відкритості комунікацій, здатності виконувати контрактні зобов'язання та ефективно взаємодіяти з партнерами. Саме через комунікаційні канали підприємство формує свою ділову репутацію, яка значною мірою впливає на можливості розширення міжнародної співпраці.

Особливу роль у системі комунікаційного менеджменту відіграють внутрішні комунікації підприємства. Вони забезпечують інформаційну взаємодію між керівництвом та працівниками, а також між різними структурними підрозділами організації. Налагоджена система внутрішніх комунікацій дозволяє забезпечити узгодженість дій різних структурних підрозділів підприємства, що особливо важливо під час реалізації міжнародних контрактів, які передбачають координацію виробничих, фінансових та логістичних процесів [7].

В умовах здійснення міжнародної торговельної діяльності внутрішні комунікації мають забезпечувати ефективний обмін інформацією між підрозділами, що беруть участь у підготовці та реалізації зовнішньоекономічних контрактів. Наприклад, маркетинговий відділ надає інформацію про кон'юнктуру міжнародного ринку, логістичні підрозділи відповідають за організацію транспортування товарів, фінансові служби здійснюють валютні операції та контроль фінансових розрахунків, а юридичні служби забезпечують правове супроводження контрактів.

Ефективні внутрішні комунікації також сприяють підвищенню швидкості прийняття управлінських рішень, зменшенню ризиків помилок та підвищенню відповідальності працівників за результати діяльності. Дослідження показують, що підприємства з розвиненою системою комунікаційного менеджменту мають більш високий рівень організаційної ефективності та здатності до адаптації в умовах нестабільного зовнішнього середовища [5].

Не менш важливими є зовнішні комунікації підприємства, які охоплюють взаємодію з іноземними партнерами, клієнтами, постачальниками, інвесторами та державними органами, що регулюють зовнішньоекономічну діяльність.

Зовнішні комунікації можуть здійснюватися через різноманітні канали, серед яких особливе значення мають ділові переговори, офіційне листування, участь у міжнародних виставках і конференціях, використання електронних торговельних платформ, а також застосування сучасних цифрових засобів комунікації. Важливим інструментом розвитку зовнішніх комунікацій є міжнародні бізнес-форуми та торговельні місії, які сприяють встановленню нових партнерських контактів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Основні інструменти комунікаційного
менеджменту у міжнародній торговельній діяльності

Інструмент комунікації	**Характеристика**	**Роль у міжнародній торгівлі**
Ділові переговори	Усна та письмова комунікація між партнерами	Узгодження умов контрактів
Ділове листування	Обмін офіційними документами	Формування договірних відносин
Цифрові комунікаційні платформи	CRM-системи, електронна пошта, відеоконференції	Оперативна взаємодія з партнерами
Маркетингові комунікації	Реклама, PR, брендинг	Просування продукції на зовнішніх ринках
Міжнародні виставки та форуми	Презентація продукції та встановлення контактів	Пошук нових партнерів

Джерело: сформовано автором на основі власних досліджень

У сучасних умовах розвитку світової економіки важливим фактором підвищення ефективності комунікаційного менеджменту є цифровізація бізнес-процесів. Використання сучасних інформаційних технологій значно розширює можливості підприємств у сфері міжнародної комунікації та дозволяє оптимізувати управління інформаційними потоками. Цифровізація бізнес-процесів сприяє оптимізації управління зовнішньоекономічною діяльністю, зменшенню транзакційних витрат та підвищенню прозорості ділових відносин між партнерами [9]. Серед найбільш поширених цифрових інструментів комунікаційного менеджменту можна виділити:

– системи управління взаємовідносинами з клієнтами (CRM);
– електронні платформи для міжнародної торгівлі;
– системи електронного документообігу;
– відеоконференції та онлайн-переговори;
– цифрові маркетингові комунікації;
– аналітичні системи обробки інформації щодо міжнародних ринків (див. табл. 3).

Таблиця 3

Цифрові інструменти комунікаційного менеджменту у міжнародній діяльності підприємств

Інструмент	Призначення	Переваги використання
CRM-системи	Управління взаємовідносинами з клієнтами та партнерами	Покращення комунікації з міжнародними контрагентами
Системи електронного документообігу	Автоматизація обміну контрактами, рахунками та іншими документами	Скорочення часу оформлення міжнародних угод
Онлайн-платформи відеокомунікацій	Проведення міжнародних переговорів та ділових зустрічей	Зменшення витрат на ділові поїздки
Платформи електронної торгівлі	Реалізація товарів на міжнародних ринках	Розширення географії зовнішньоторговельної діяльності
Корпоративні інформаційні системи	Інтеграція інформаційних потоків між підрозділами підприємства	Підвищення ефективності управління

Джерело: сформовано автором на основі власних досліджень

Використання таких інструментів дозволяє підприємствам оперативно реагувати на зміни міжнародної кон'юнктури ринку, більш ефективно взаємодіяти з партнерами та оптимізувати процес укладання і виконання зовнішньоекономічних контрактів. Дослідники відзначають, що цифрові технології суттєво змінюють підходи до управління зовнішньоекономічною діяльністю, підвищуючи її ефективність та конкурентоспроможність підприємств [3].

Особливе значення у міжнародній торговельній діяльності мають міжкультурні комунікації. У процесі співпраці з іноземними партнерами підприємства стикаються з відмінностями у ділових традиціях, мовних особливостях, правових системах та культурних нормах ведення бізнесу. Врахування цих особливостей є важливою умовою формування ефективних ділових відносин та успішного ведення переговорів.

Недостатнє розуміння культурних відмінностей може призвести до виникнення конфліктів, втрати довіри партнерів та ускладнення реалізації міжнародних контрактів [1].

У зв'язку з цим підприємствам необхідно приділяти значну увагу підготовці персоналу, який здійснює міжнародні комунікації. Це передбачає розвиток професійних навичок ведення переговорів, знання іноземних мов, розуміння культурних особливостей партнерів та вміння адаптувати комунікаційні стратегії до специфіки різних ринків. Підвищення кваліфікації персоналу у сфері міжнародних комунікацій сприяє підвищенню ефективності

зовнішньоекономічної діяльності та зміцненню конкурентних позицій підприємства на світових ринках.

Важливим елементом комунікаційного менеджменту є також формування позитивного іміджу підприємства на міжнародному ринку. Ділова репутація компанії значною мірою залежить від прозорості комунікацій, дотримання договірних зобов'язань, відкритості до співпраці та здатності оперативно реагувати на запити партнерів. Наявність стабільних комунікаційних зв'язків сприяє зміцненню довіри між партнерами та формуванню довгострокових економічних відносин.

Для підвищення ефективності комунікаційного менеджменту у сфері міжнародної торгівлі підприємствам доцільно реалізувати такі напрями:

– формування чіткої комунікаційної стратегії у системі зовнішньоекономічної діяльності;

– впровадження сучасних цифрових інструментів управління комунікаціями;

– розвиток міжкультурних компетенцій персоналу;

– удосконалення системи внутрішніх комунікацій між підрозділами підприємства;

– формування довгострокових партнерських відносин із міжнародними контрагентами;

– розвиток електронних каналів взаємодії з клієнтами та партнерами.

Реалізація зазначених заходів сприятиме підвищенню ефективності зовнішньоторговельної діяльності підприємств, зміцненню їх позицій на міжнародних ринках та формуванню стійких конкурентних переваг. Таким чином, комунікаційний менеджмент виступає важливим стратегічним інструментом розвитку міжнародної торговельної діяльності підприємств, що забезпечує ефективну взаємодію між усіма учасниками міжнародних економічних відносин. А в умовах глобалізації та цифрової трансформації економіки роль комунікаційного менеджменту у забезпеченні ефективності зовнішньоторговельної діяльності підприємств буде лише зростати.

Висновки. Отже, комунікаційний менеджмент є важливим інструментом розвитку міжнародної торговельної діяльності підприємств. Ефективна система комунікацій забезпечує своєчасний обмін інформацією, координацію діяльності різних підрозділів підприємства, налагодження партнерських відносин із зарубіжними контрагентами та формування позитивного іміджу компанії на міжнародних ринках.

У сучасних умовах розвитку світової економіки та цифровізації бізнесу особливого значення набуває використання сучасних інформаційних технологій, цифрових платформ та інструментів електронної комунікації. Це дозволяє підприємствам підвищити ефективність управління зовнішньоекономічною діяльністю, знизити транзакційні витрати та розширити можливості виходу на міжнародні ринки.

Подальший розвиток комунікаційного менеджменту у сфері міжнародної торгівлі повинен бути спрямований на інтеграцію цифрових технологій, розвиток міжкультурних компетенцій персоналу та формування стратегічних комунікаційних підходів до управління зовнішньоекономічною діяльністю підприємств.

Література:

1. Василиха Н., Індус К. Instruments of business communication in supporting effective foreign economic operations. *Право та інноваційне суспільство – Law and innovative society.* 2025. Випуск 1(24). С. 55–62, URL: https://doi.org/10.37772/2309-9275-2025-1(24)-5

2. Дашутіна Л.О. Теоретико-методологічні засади ефективного управління підприємством в умовах глобалізаційних викликів сучасності. *Журнал « Наукові інновації та передові технології» (Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка»).* 2023. № 5(19). С. 185-194. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-5(19)

3. Зелінська О., Галазюк Н. Трансформація зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних підприємств в умовах сучасних викликів. *Економіка та суспільство*. 2024. Випуск № 70. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-70-60

4. Маковецька І. Організація комунікаційної діяльності на підприємстві. *Економіка та суспільство*. 2021. Випуск № 33. URL: https://doi.org/10.32782/524-0072/2021-33-37

5. Маковецька І.М., Югов В.Ю. Комунікаційний менеджмент на підприємстві. *Економіка. Менеджмент. Бізнес.* 2021. № 2 (36). С. 32-36. DOI:10.31673/2415-8089.2021.023338

6. Могильна Л.М. Теоретичні аспекти менеджменту зовнішньоекономічної діяльності підприємства. *Електронне наукове фахове видання «Глобільні та національні проблеми економіки». Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського.* 2018. Випуск 22. С. 460-463. URL: http://global-national.in.ua/archive/22-2018/90.pdf

7. Трут О. О. Інформаційно-комунікаційний механізм реалізації стратегії організації. *Підприємництво і торгівля.* 2021. Випуск № 31. С. 13-19. URL: https://doi.org/10.36477/2522-1256-2021-31-02

8. Тюріна Н., Карвацка Н., Петяк А. Зовнішньоекономічна діяльність: сутнісні характеристики та система менеджменту. *Development Service Industry Management*. 2023. Випуск *4*. С. 156-165. https://doi.org/10.31891/dsim-2023-4(26)

9. Чорненька О. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності підприємства в умовах цифрової економіки. *Економіка та суспільство.* 2024. Випуск № 68. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-68-32

References:

1. Vasylykha N., Indus K. (2025). Instruments of business communication in supporting effective foreign economic operations. *Pravo ta innovatsiyne suspil'stvo – Law and innovative society.* Vypusk 1(24). S. 55–62, URL: https://doi.org/10.37772/2309-9275-2025-1(24)-5 [in English].

2. Dashutina L.O. (2023). Teoretyko-metodolohichni zasady efektyvnoho upravlinnya pidpryyemstvom v umovakh hlobalizatsiynykh vyklykiv suchasnosti. [Theoretical and methodological principles of effective enterprise management in the context of globalization challenges of today]. *Zhurnal « Naukovi innovatsiyi ta peredovi tekhnolohiyi» (Seriya «Upravlinnya ta administruvannya», Seriya «Pravo», Seriya «Ekonomika», Seriya «Psykholohiya», Seriya «Pedahohika»)*. № 5(19). S. 185-194. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-5(19) [in Ukrainian].

3. Zelins′ka O., Halazyuk N. (2024). Transformatsiya zovnishn′oekonomichnoyi diyal′nosti vitchyznyanykh pidpryyemstv v umovakh suchasnykh vyklykiv. [Transformation of foreign economic activity of domestic enterprises in the face of modern challenges]. *Ekonomika ta suspil'stvo.* Vypusk № 70. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-70-60 [in Ukrainian].

4. Makovets′ka I. (2021). Orhanizatsiya komunikatsiynoyi diyal′nosti na pidpryyemstvi. [Organization of communication activities at the enterprise]. *Ekonomika ta suspil'stvo.* Vypusk № 33. URL: https://doi.org/10.32782/524-0072/2021-33-37 [in Ukrainian].

5. Makovets′ka I.M., Yuhov V.YU. (2021). Komunikatsiynyy menedzhment na pidpryyemstvi. [Communication management at the enterprise]. *Ekonomika. Menedzhment. Biznes.* № 2 (36). S. 32-36. DOI:10.31673/2415-8089.2021.023338 [in Ukrainian].

6. Mohyl′na L.M. (2018). Teoretychni aspekty menedzhmentu zovnishn′oekonomichnoyi diyal′nosti pidpryyemstva. [Theoretical aspects of management of foreign economic activity of an enterprise]. *Elektronne naukove fakhove vydannya «Hlobil'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky». Mykolayivs'kyy natsional'nyy universytet imeni V.O. Sukhomlyns'koho.* Vypusk 22. S. 460-463. URL: http://global-national.in.ua/archive/22-2018/90.pdf [in Ukrainian].

7. Trut O. O. (2021). Informatsiyno-komunikatsiynyy mekhanizm realizatsiyi stratehiyi orhanizatsiyi. [Information and communication mechanism for implementing the organization's strategy]. *Pidpryyemnytstvo i torhivlya*. Vypusk № 31. S. 13-19. URL: https://doi.org/10.36477/2522-1256-2021-31-02 [in Ukrainian].

8. Tyurina N., Karvatska N., Petyak A. (2023). Zovnishn′oekonomichna diyal′nist′: sutnisni kharakterystyky ta systema menedzhmentu. [Foreign economic activity: essential characteristics and management system]. *Development Service Industry Management.* Vypusk 4. S. 156-165. https://doi.org/10.31891/dsim-2023-4(26) [in Ukrainian].

9. Chornen′ka O. (2024). Menedzhment zovnishn′oekonomichnoyi diyal′nosti pidpryyemstva v umovakh tsyfrovoyi ekonomiky. [Management of foreign economic activity of an enterprise in the conditions of the digital economy]. *Ekonomika ta suspil'stvo.* Vypusk № 68. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-68-3 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 91

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3532-3536

Драган Володимир Вікторович Pre MBA KMBS (Kyiv) Complex Corporate Program, Greenplace Inc, https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0009-3675-3665

ВИНИКНЕННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ АВТОМАТИЗОВАНОГО ВНЕСЕННЯ ДОБРИВ У СИСТЕМИ ЗРОШЕННЯ: ПОЛЬОВИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД РОЗРОБКИ РІШЕННЯ, ПОДАЛЬШЕ ПАТЕНТУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ТА ПІДГОТОВКА ДО ПОВНОЦІННОГО ІНЖЕНЕРНОГО ЦИКЛУ І ВПРОВАДЖЕННЯ НА РИНКУ США

Анотація Стаття аналізує процес виникнення та розвитку інноваційної технології автоматизованого внесення добрив через системи зрошення, базуючись на польовому досвіді українських розробників. Розглядається еволюція рішення від ідентифікації проблеми нерівномірного живлення рослин до створення автоматизованого змішувача GreenMix, патентування в Україні та подання міжнародної заявки PCT. Особлива увага приділена підготовці до повноцінного інженерного циклу (виробництво, тестування, сертифікація) та стратегії впровадження на ринку США, включаючи вихід на платформи Amazon, Home Depot, Lowe's та співпрацю з топ-брендами як Starbucks і Coca-Cola. На основі досліджень до 2026 року показано, як така технологія підвищує ефективність використання добрив на 20–40 %, зменшує втрати води на 15–30 % і забезпечує екологічну стійкість. Автор, як один з создателей GreenMix, наводить практичні приклади з польових випробувань і патентного процесу, пропонуючи рекомендації для масштабування подібних інновацій.

Ключові слова автоматизоване внесення добрив, системи зрошення, GreenMix, патентування технології, PCT-заявка, інженерний цикл, ринок США, ефективність використання ресурсів, екологічна стійкість, польовий досвід.

Dragan Volodymyr Viktorovych Pre MBA KMBS (Kyiv) Complex Corporate Program, Greenplace Inc, https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0009-3675-3665

EMERGENCE OF INNOVATIVE TECHNOLOGY OF AUTOMATED FERTILIZER APPLICATION IN IRRIGATION SYSTEMS: UKRAINIAN FIELD EXPERIENCE IN SOLUTION DEVELOPMENT, FURTHER PATENTING OF THE TECHNOLOGY AND PREPARATION FOR A FULL ENGINEERING CYCLE AND IMPLEMENTATION IN THE US MARKET

Abstract. The article analyzes the emergence and development of an innovative technology for automated fertilizer application through irrigation systems, based on the

field experience of Ukrainian developers. It examines the evolution of the solution from identifying the problem of uneven plant nutrition to creating the automated GreenMix mixer, patenting in Ukraine, and filing an international PCT application. Special attention is paid to preparation for a full engineering cycle (production, testing, certification) and strategy for implementation on the US market, including entry to platforms like Amazon, Home Depot, Lowe's, and collaboration with top brands such as Starbucks and Coca-Cola. Based on studies up to 2026, it is shown how such technology increases fertilizer use efficiency by 20–40 %, reduces water losses by 15–30 %, and ensures environmental sustainability. The author, as one of the creators of GreenMix, provides practical examples from field trials and the patent process, offering recommendations for scaling similar innovations.

Keywords automated fertilizer application, irrigation systems, GreenMix, technology patenting, PCT application, engineering cycle, US market, resource use efficiency, environmental sustainability, field experience.

Вступ Як один з создателей GreenMix, Володимир Драган, ліцензований Landscape Contractor з досвідом впровадження інженерних рішень у ландшафтному господарстві США, я починаю з опису генезису інноваційної технології, що виникла з практичних викликів українського польового досвіду. У 2022 році, після еміграції до Каліфорнії, ми з Віктором Пешехоновим ідентифікували ключову проблему в догляді за газонами: традиційні методи внесення добрив призводили до нерівномірного живлення рослин, втрат води на 15–30 % і неефективного використання ресурсів. Це спонукало до розробки GreenMix - автоматизованого змішувача, інтегрованого в іригаційну систему, що синхронізує полив з внесенням рідких добрив без ручного втручання. Розробка базувалася на польових випробуваннях в Україні (Київ, Донецька область), де ми тестували прототипи на приватних і комерційних об'єктах. Дослідження до 2023 року підтверджують, що такі системи підвищують ефективність на 20–40 %. Стаття розглядає шлях від ідеї до патентування та підготовки до ринку США.

Теоретичні основи розробки Теоретична база GreenMix ґрунтується на принципах фертигації (синхронне внесення добрив з поливом) та точного землеробства, де датчики моніторять вологість ґрунту, pH і потреби рослин для автоматичного дозування. Дослідження показують, що автоматизація зменшує варіабельність внесення на 25–35 %, підвищуючи NUE (ефективність використання поживних речовин) до 85–95 %. У розробці ми використали моделі гідродинаміки для змішувача, забезпечуючи рівномірний потік без засмічення. Патент в Україні (2022) охоплює унікальний дизайн, а PCT-заявка - міжнародний захист для експансії.

Процес патентування та інженерний цикл Патентування GreenMix почалося з реєстрації в Україні, де ми захистили ключові елементи: автоматичний змішувач з регуляцією концентрації та інтеграцію з існуючими іригаційними системами. Далі подана PCT-заявка для глобального захисту, з планами на патент у США (USPTO). Інженерний цикл включає прототипування

(тести на реальних газонах), виробництво під private label (домовленість з заводом) та сертифікацію (EPA для екологічності). Випробування показали зниження втрат добрив на 20–40 %. Підготовка до ринку США передбачає вихід на Amazon, Home Depot, Lowe's та версію GreenMix 2.0 з IoT для моніторингу.

Практичні результати та впровадження Польовий досвід в Україні (Київські об'єкти) показав, що GreenMix забезпечує рівномірне живлення, зменшуючи жовтизну газонів на 30 %. У Каліфорнії (Orange County) система застосована в проєктах для Starbucks і Coca-Cola, де підвищила ефективність догляду на 25–35 %. Дослідження до 2023 року підтверджують економію води на 15–30 % і екологічну стійкість. Впровадження на ринку США включає маркетинг як українсько-американський продукт з акцентом на інженерію та практичність.

Таблиця 1

Порівняння традиційного внесення добрив та GreenMix (дані до 2023)

Параметр	Традиційне внесення	GreenMix	Зміна (%)
Ефективність використання добрив	60–70 %	85–95 %	+20–40
Втрати води	20–40 %	5–15 %	-15–30
Рівномірність живлення	Середня (плямистість)	Висока (без прогалин)	+25–35
Економічна окупність	2–4 сезони	1–2 сезони	Швидше за рахунок автоматизації
Екологічний вплив	Вищий (вимивання)	Нижчий (мінімальні втрати)	Зниження забруднення на 20–30 %

Обговорення GreenMix як інновація виник з польового досвіду: в Україні ми спостерігали нерівномірне живлення через ручне внесення, що призводило до втрат 25–35 %. Розробка фокусувалася на автоматизації, інтегруючи змішувач з іригацією для синхронного внесення. Патентування в Україні захистила дизайн, PCT - забезпечила глобальний захист. Інженерний цикл включає тестування (реальні об'єкти в Каліфорнії), виробництво (private label) та сертифікацію. Дослідження до 2023 року показують, що такі системи підвищують урожайність на 15–25 %. Впровадження на ринку США: вихід на Amazon для B2C, Home Depot/Lowe's для роздрібу, співпраця з брендами як Starbucks для комерційного сектору. GreenMix 2.0 з IoT додасть моніторинг, розширюючи виробництво в США. Виклики: адаптація до різних кліматів, але переваги в ефективності перевищують.

Висновки Я прийшов до висновку, що GreenMix - приклад успішної інновації від ідеї до ринку, де польовий досвід став основою для патентованої технології. Я вважаю, що автоматизація внесення добрив трансформує ландшафтне господарство, підвищуючи ефективність на 20–40 %. Я вважаю, що патентування та PCT - ключ до захисту, а підготовка до США - шлях до

глобального успіху. Як один з создателей, я пропоную масштабувати такі рішення для агросектору. Решенням проблеми буде інтеграція IoT у GreenMix 2.0 для повного циклу.

Література:

1. Advances in Fertigation. Advances in Agronomy, 1999. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0065211308650029
2. Fertigation Chemistry. Irrigation Training and Research Center, 1995. https://www.itrc.org/reports/pdf/fertigationchemistry.pdf
3. Fertigation in Drip and Microirrigation. Transactions of the ASABE, 2005. https://elibrary.asabe.org/abstract.asp?aid=52610
4. Precision Irrigation in Olive Orchards. Agricultural Water Management, 2013. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0378377420300321
5. Wireless Sensor Networks for Fertigation. Sensors, 2008. https://www.mdpi.com/1424-8220/20/3/704
6. Fertigation Advances in Greenhouse Horticulture. Horticulturae, 2021. https://www.mdpi.com/2311-7524/7/10/363
7. Nutrient Delivery in Drip Irrigation Systems. Irrigation Science, 2018. https://link.springer.com/article/10.1007/s00271-022-00789-5
8. Fertigation Management in Greenhouse. Water, 2017. https://www.mdpi.com/2073-4441/13/8/1061
9. Automated Fertigation System for Efficient Fertilizer Management. Agronomy Journal, 2023. https://doi.org/10.3390/agronomy13051288
10. Precision Fertigation in Greenhouse Vegetables. Water, 2022. https://www.mdpi.com/2073-4441/14/23/3878
11. Intelligent Fertigation System Based on IoT. Agriculture, 2023. https://www.mdpi.com/2077-0472/13/4/859
12. Fertigation in Soilless Culture. Agronomy for Sustainable Development, 2018. https://link.springer.com/article/10.1007/s13593-023-00879-0
13. Automated Fertigation in Hydroponics. Frontiers in Plant Science, 2020. https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpls.2020.01043/full
14. Fertigation Tools for Greenhouse Crops. Horticulturae, 2022. https://www.mdpi.com/2311-7524/8/7/661
15. Microirrigation for Crop Production. Agricultural Water Management, 2023. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0378377423000656
16. Fertilizer Management for Vegetable Production. UF/IFAS Extension, 2023. https://edis.ifas.ufl.edu/publication/CV101

References:

1. Advances in Fertigation. Advances in Agronomy, 1999. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0065211308650029
2. Fertigation Chemistry. Irrigation Training and Research Center, 1995. https://www.itrc.org/reports/pdf/fertigationchemistry.pdf
3. Fertigation in Drip and Microirrigation. Transactions of the ASABE, 2005. https://elibrary.asabe.org/abstract.asp?aid=52610
4. Precision Irrigation in Olive Orchards. Agricultural Water Management, 2013. https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0378377420300321
5. Wireless Sensor Networks for Fertigation. Sensors, 2008. https://www.mdpi.com/1424-8220/20/3/704

6. Fertigation Advances in Greenhouse Horticulture. Horticulturae, 2021. https://www.mdpi.com/2311-7524/7/10/363
7. Nutrient Delivery in Drip Irrigation Systems. Irrigation Science, 2018. https://link.springer.com/article/10.1007/s00271-022-00789-5
8. Fertigation Management in Greenhouse. Water, 2017. https://www.mdpi.com/2073-4441/13/8/1061
9. Automated Fertigation System for Efficient Fertilizer Management. Agronomy Journal, 2023. https://doi.org/10.3390/agronomy13051288
10. Precision Fertigation in Greenhouse Vegetables. Water, 2022. https://www.mdpi.com/2073-4441/14/23/3878
11. Intelligent Fertigation System Based on IoT. Agriculture, 2023. https://www.mdpi.com/2077-0472/13/4/859
12. Fertigation in Soilless Culture. Agronomy for Sustainable Development, 2018. https://link.springer.com/article/10.1007/s13593-023-00879-0
13. Automated Fertigation in Hydroponics. Frontiers in Plant Science, 2020. https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpls.2020.01043/full
14. Fertigation Tools for Greenhouse Crops. Horticulturae, 2022. https://www.mdpi.com/2311-7524/8/7/661
15. Microirrigation for Crop Production. Agricultural Water Management, 2023. https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0378377423000656
16. Fertilizer Management for Vegetable Production. UF/IFAS Extension, 2023. https://edis.ifas.ufl.edu/publication/CV101

Дата першого надходження статті до видання: 07.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 26.02.2026

УДК 330.341.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3537-3548

Ємельянов Олександр Юрійович доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки підприємства та інвестицій, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orsid.org/0000-0002-1743-1646

Степанків Володимир Зеновійович аспірант кафедри економіки підприємства та інвестицій, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, https://orsid.org/0009-0001-2636-4393

ОЦІНЮВАННЯ ПОТЕНЦІАЛУ ПІДВИЩЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ТРИРІВНЕВОЇ МОДЕЛІ

Анотація. У статті обґрунтовано трирівневу модель оцінювання потенціалу підвищення економічної стійкості підприємств та апробовано цю модель на прикладі українських підприємств.

З'ясовано, що під потенціалом підвищення економічної стійкості підприємства доцільно розуміти здатність підприємства шляхом реалізації відповідних заходів досягати зростання своєї спроможності щодо забезпечення належного рівня ефективності господарської діяльності при погіршенні умов функціонування даного підприємства.

Побудовано послідовність оцінювання потенціалу підвищення економічної стійкості підприємств. Зазначена послідовність включає такі основні етапи: визначення цільового показника господарської діяльності; встановлення критерію економічної ефективності господарської діяльності; визначення мінімальної припустимого значення цього критерію; побудова аналітичного виразу для визначення цільового показника та формалізація умови досягнення ним мінімально припустимого значення; вибір індикатора, відносно якого оцінюватиметься рівень економічної стійкості підприємства; збирання вхідної інформації та побудова рівняння для визначення шуканого темпу зміни індикатора; розв'язання побудованого рівняння та оцінювання наявного рівня економічної стійкості підприємства; визначення можливостей підвищення економічної стійкості досліджуваного підприємства; повторення шостого та сьомого етапів дій із використанням прогнозної інформації, отриманої на восьмому етапі; визначення різниці між стратегічним та наявним значеннями економічної стійкості підприємств.

Показано, що операційна, фінансова та інвестиційна стійкість відповідають певним рівням у структурі загальної економічної стійкості підприємства. Це дало підстави для побудови та застосування трирівневої моделі

оцінювання економічної стійкості компаній та потенціалу її підвищення. Проведено емпіричний аналіз за вибіркою з 72 промислових підприємств України. Результати цього аналізу показали, зокрема, що стратегічний рівень економічної стійкості більшості цих компаній є істотно вищим за наявний її рівень. Отже, значна кількість досліджуваних компаній характеризуються значним потенціалом підвищення їх економічної стійкості.

Ключові слова: економічна стійкість, потенціал підвищення стійкості, операційна стійкість, модель оцінювання потенціалу, ефективність.

Yemelyanov Olexandr Yuriyovych Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of Business Economics and Investment, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orsid.org/0000-0002-1743-1646

Stepankiv Volodymyr Zenoviyovych Post-graduate student of the Department of Business Economics and Investment, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orsid.org/0009-0001-2636-4393

ASSESSMENT OF THE POTENTIAL FOR INCREASING THE ECONOMIC STABILITY OF ENTERPRISES USING THE THREE-LEVEL MODEL

Abstract. The article substantiates a three-level model for assessing the potential for increasing the economic stability of enterprises and tests this model on the example of Ukrainian enterprises.

It was found that the potential for increasing the economic stability of an enterprise is the ability of an enterprise to achieve an increase in its capacity to ensure an appropriate level of economic activity efficiency when the operating conditions of a given enterprise deteriorate.

A sequence of assessing the potential for increasing the economic stability of enterprises is constructed. The specified sequence includes the following main stages: determining the target indicator of economic activity; establishing the criterion of economic efficiency of economic activity; determining the minimum permissible value of this criterion; constructing an analytical expression for determining the target indicator and formalizing the condition for it to achieve the minimum permissible value; selecting an indicator relative to which the level of economic stability of the enterprise will be assessed; collecting input information and constructing an equation to determine the desired rate of change of the indicator; solving the constructed equation and assessing the current level of economic stability of the enterprise; determining the possibilities of increasing the economic stability of the studied enterprise; repetition of the sixth and seventh stages of actions using the forecast information obtained at the eighth stage; determination of the difference between the strategic and current values of the economic stability of enterprises.

It is shown that operational, financial and investment stability correspond to certain levels in the structure of the overall economic stability of the enterprise. This provided the basis for building and applying a three-level model for assessing the economic stability of companies and the potential for its improvement.

An empirical analysis was conducted on a sample of 72 industrial enterprises of Ukraine. The results of this analysis showed, in particular, that the strategic level of economic stability of the majority of these companies is significantly higher than its current level. Therefore, a significant number of the studied companies are characterized by a significant potential for increasing their economic stability.

Keywords: economic stability, stability potential, operational stability, potential assessment model, efficiency.

Постановка проблеми. В умовах нестабільної макроекономічної ситуації та загострення конкурентної боротьби на ринках збуту багатьох товарів значно посилилися вимоги до забезпечення економічної стійкості підприємств. Рівень зазначеної стійкості повинен бути достатнім для того, щоб навіть за істотного погіршення умов провадження господарської діяльності її суб'єкти мали здатність функціонувати із належним рівнем економічної ефективності. Водночас, на теперішній час багато підприємств не відповідають цій вимозі. Проте, як показує досвід господарювання, значна частина цих підприємств мають резерви нарощення своєї економічної стійкості. Оцінювання величини цих резервів повинно відбуватися на засадах визначення потенціалу підвищення економічної стійкості суб'єктів підприємництва. Своєю чергою, таке визначення потребує розроблення дієвого інструментарію, зокрема науково обґрунтованих моделей оцінювання зазначеного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність питання оцінювання та управління економічною стійкістю підприємств закономірно зумовила значний інтерес науковців до цього питання. Проведені його дослідження виявилася вельми плідними. Зокрема, значних успіхів у вирішення питання оцінювання та управління економічною стійкістю компаній досягли такі вчені, як О. Беліменко [1], В. Боковець [2], І. Вініченко [3], О. Герега [4], Т. Гринько [5], П. Закорко [6], В. Левицький [7], О. Матушевська [8], О. Рудич [9], Р. Скриньковський [10], М. Удовіченко [11], Т. Харчук [12] та інші науковці. Дослідниками з'ясовано сутність економічної стійкості підприємств, виділено її види та чинники формування, розроблено дієві методи оцінювання цієї стійкості та запропоновано ефективні механізми забезпечення її зростання. Водночас, питання розроблення науково обґрунтованих моделей оцінювання потенціалу підвищення економічної стійкості підприємств на теперішній час не є остаточно вирішеним і потребує проведення його подальших досліджень.

Метою статті є обґрунтування трирівневої моделі оцінювання потенціалу підвищення економічної стійкості підприємств та апробація цієї моделі на прикладі українських підприємств.

Виклад основного матеріалу. Збільшення підприємствами своїх адаптаційних можливостей є одним з головних напрямів формування потенціалу підвищення економічної стійкості компаній. При цьому під потенціалом підвищення економічної стійкості підприємства доцільно розуміти здатність підприємства шляхом реалізації відповідних організаційно-економічних та техніко-технологічних заходів досягати зростання своєї спроможності щодо забезпечення належного рівня ефективності господарської діяльності при погіршенні умов функціонування даного підприємства.

Загалом, оцінювання потенціалу підвищення економічної стійкості підприємств потребує реалізації такої послідовності дій:

1) визначення цільового показника господарської діяльності. Зазначений показник залежатиме від цілей діяльності компаній та від типу їх економічної стійкості, стосовно якого оцінюватиметься потенціал її підвищення;

2) встановлення критерію економічної ефективності господарської діяльності. На відміну від цільового показника, який є абсолютним, критерій економічної ефективності у формалізованому вигляді має відносний характер. Таким критерієм може виступати, зокрема, прибутковість активів та власного капіталу підприємств;

3) встановлення мінімальної припустимого (з точки зору власників та менеджерів підприємств) значення критерію економічної ефективності господарської діяльності.

Тоді підприємство визнаватиметься економічно стійким за певного діапазону змін значення певного індикатора (індикаторів), якщо при потраплянні прогнозної величини цього індикатора у цей діапазон значення критерію економічної ефективності господарської діяльності не стане нижчим за мінімально припустимий його рівень;

4) побудова аналітичного виразу для визначення цільового показника та формалізація умови досягнення ним мінімально припустимого значення. Для прикладу, якщо критерієм економічної ефективності виступає прибутковість власного капіталу підприємства, то з метою зазначеної формалізації аналітичний вираз для визначення цільового показника потрібно прирівняти до добутку величини наявного у підприємства власного капіталу на прибутковість цього капіталу; при цьому у подальших розрахунках цю прибутковість потрібно приймати на мінімально припустимому її рівні;

5) вибір індикатора (індикаторів), відносно якого оцінюватиметься рівень економічної стійкості підприємства. Такий індикатор повинен входити в рівняння, одержане на попередньому етапі дій. У подальшому у цьому дослідженні таким індикатором виступатиме чистий дохід компаній, оскільки цей показник значною мірою залежить від цін та попиту на продукцію, а зазначені чинники, своєю чергою, належать до найважливіших факторів, зменшення яких може негативно вплинути на переважну більшість цільових показників;

6) збирання вхідної інформації, підстановка в аналітичний вираз для визначення цільового показника числових даних за звітний проміжок часу для конкретного підприємства та побудова рівняння для визначення такого темпу зміни індикатора, за якого цільовий показник досягне значення, що відповідає мінімально припустимому рівню критерію економічної ефективності господарської діяльності. У випадку вибору чистого доходу як індикатора, відносно якого оцінюється економічна стійкість фірми, необхідно поділити поточну величину цього індикатора на коефіцієнт, значення якого потрібно буде визначити, розв'язавши побудоване рівняння;

7) розв'язання побудованого рівняння та оцінювання наявного рівня економічної стійкості підприємства. У випадку чистого доходу цей рівень описуватиметься максимальною кількістю разів, у яку можна скоротити поточну величину такого доходу, забезпечуючи при цьому значення критерію економічної ефективності на рівні не нижчому за мінімально припустимий. На цьому ж етапі можливо надати якісну оцінку рівня економічної стійкості досліджуваного підприємства (підприємств). Зокрема, можливо виділити незадовільний рівень цієї стійкості, величина якого є меншою одиниці. Що стосується високого рівня економічної стійкості, то його нижня межа потребує загалом окремого розгляду. У цьому дослідженні ця межа приймається рівною 1,5;

8) визначення можливостей підвищення економічної стійкості досліджуваного підприємства (підприємств). Зазначені можливості доречно поділити на три великі групи, а саме – завдяки: оптимізації обсягів ресурсів компанії, покращення їхньої якості та вдосконалення компетентностей стосовно управління цими ресурсами;

9) повторення шостого та сьомого етапів дій із використанням прогнозної інформації, отриманої на восьмому етапі. Це дає змогу обчислити стратегічний рівень економічної стійкості досліджуваного підприємства (підприємств);

10) визначення різниці між стратегічним та наявним значеннями економічної стійкості підприємств. Ця різниця буде кількісно характеризувати величину потенціалу підвищення економічної стійкості.

Серед найважливіших видів економічної стійкості підприємств варто виділити операційну, фінансову та інвестиційну стійкість. Зазначені стійкості характеризують відповідно три основні різновиди господарської діяльності, а саме – операційну, фінансову та інвестиційну. При цьому у даному випадку під останньою розумітиметься діяльність, пов’язана із інвестуванням коштів у збільшення статутного капіталу підприємств чи у їхнє придбання (як цілісного майнового комплексу або частки).

Також доречно відмітити, що виділені види економічної стійкості тісно залежать одна від одної. Так, фінансова стійкість підприємства визначається його операційною стійкістю та умовами кредитування. Водночас інвестиційна стійкість підприємства залежить як від його фінансової стійкості, так і від рівня ризику господарської діяльності та від інших чинників, які впливають на ставку капіталізації, що використовується при обчисленні ринкової вартості фірм.

Таким чином, кожен з трьох видів стійкості відповідає певному рівню у структурі загальної економічної стійкості підприємства. Це дає підстави для побудови та застосування трирівневої моделі оцінювання економічної стійкості компаній та потенціалу їх підвищення (рис. 1)

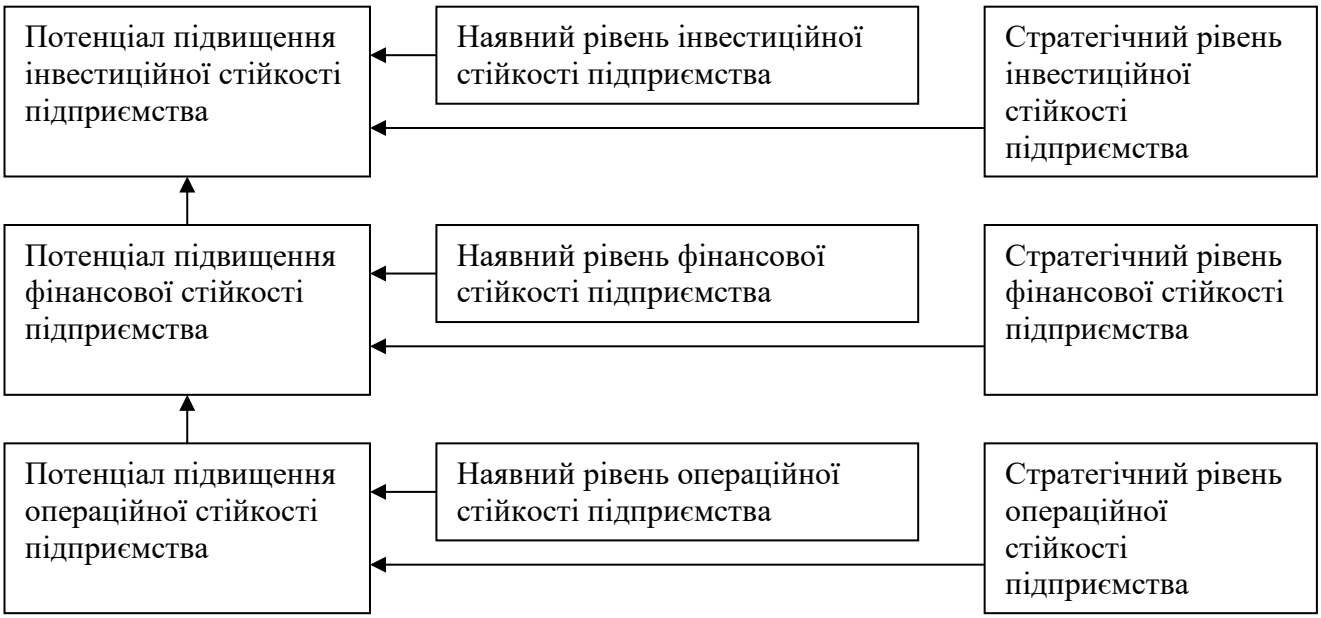

Рис. 1. *Трирівнева модель оцінювання потенціалу підвищення економічної стійкості підприємств*

Джерело розроблено авторами

При цьому кожному з трьох видів економічної стійкості компаній відповідатиме певна величина потенціалу її підвищення (табл. 1).

Таблиця 1

Характеристики потенціалу підвищення економічної стійкості підприємств за видами їхньої діяльності

Назви характеристик	**Види потенціалу підвищення стійкості підприємств**		
	Потенціал підвищення операційної стійкості	**Потенціал підвищення фінансової стійкості**	**Потенціал підви-щення інвестиційної стійкості**
1. Вид діяльності підприємств	Діяльність з виробництва та збуту продукції	Фінансова діяльність підприємств	Діяльність стосовно інвестування коштів у підприємства
2. Цільовий показник	Прибуток від операційної діяльності	Прибуток до сплати процентів та податків	Ринкова вартість підприємств
3. Критерій економічної ефективності	Прибутковість сукупних активів підприємств	Прибутковість власного капіталу підприємств	Відношення ранкової вартості до вартості сукупних активів
4. Період реалізації	Переважно короткостроковий	Переважно середньостроковий	Переважно довгостроковий

Джерело: складено авторами

З метою апробації зазначеної моделі було утворено вибірку з 72 підприємств, які розташовано у західному регіоні України і які належать до трьох видів економічної діяльності (табл. 2).

Таблиця 2

Показники оцінювання наявної економічної стійкості досліджуваних підприємств за 2024 рік

Назви показників	Значення показників за видами економічної діяльності		
	Харчова промисловість	Виробництво будівельних матеріалів	Приладо-будування
1. Середній рівень наявної економічної стійкості підприємств за її видами:			
1.1. Операційної стійкості	1,08	1,13	1,06
1.2. Фінансової стійкості	1,07	1,11	1,05
1.3. Інвестиційної стійкості	1,04	1,07	1,02
2. Кількість підприємств з незадовільним рівнем наявної економічної стійкості за її видами:			
2.1. Операційної стійкості	10	9	12
2.2. Фінансової стійкості	11	10	14
2.3. Інвестиційної стійкості	13	11	17
3. Частка підприємств з незадовільним рівнем наявної стійкості за її видами у загальній кількості підприємств, %:			
3.1. Операційної стійкості	41,67	37,50	50,00
3.2. Фінансової стійкості	45,83	41,67	58,33
3.3. Інвестиційної стійкості	54,17	45,83	70,83
4. Кількість підприємств з високим рівнем економічної стійкості за її видами:			
4.1. Операційної стійкості	5	6	4
4.2. Фінансової стійкості	4	5	3
4.3. Інвестиційної стійкості	3	3	2
5. Частка підприємств з високим рівнем наявної економічної стійкості за її видами у загальній кількості підприємств, %:			
5.1. Операційної стійкості	20,83	25,00	16,67
5.2. Фінансової стійкості	16,67	20,83	12,50
5.3. Інвестиційної стійкості	12,50	12,50	8,33

Джерело: розраховано авторами

Використовуючи запропонований методичний підхід до оцінювання складників економічної стійкості компаній, було оцінено операційну, фінансову та інвестиційну стійкість кожного із досліджуваних підприємств за даними 2024 року. Одержані результати показали, що у більшості підприємств рівень цієї стійкості є невисоким. Зокрема, частка підприємств із незадовільним наявним рівнем інвестиційної стійкості коливається за видами економічної діяльності від 45,83% до 70,83%. Стосовно підприємств з високим рівнем інвестиційної стійкості, то їхня частка за видами діяльності коливається від 8,33% до 12,50%.

Водночас, виконані розрахунки можливостей підвищення економічної стійкості досліджуваних компаній показали, що стратегічний рівень економічної стійкості більшості цих компаній є істотно вищим за наявний її рівень (табл. 3).

Таблиця 3

Показники оцінювання стратегічної економічної стійкості досліджуваних підприємств та результати оцінювання потенціалу її підвищення

Назви показників	Значення показників за видами економічної діяльності		
	Харчова промисловість	**Виробництво будівельних матеріалів**	**Приладо-будування**
1. Середній рівень стратегічної економічної стійкості підприємств за її видами:			
1.1. Операційної стійкості	1,16	1,21	1,12
1.2. Фінансової стійкості	1,13	1,18	1,09
1.3. Інвестиційної стійкості	1,09	1,14	1,05
2. Кількість підприємств з незадовільним рівнем стратегічної стійкості за її видами:			
2.1. Операційної стійкості	8	6	9
2.2. Фінансової стійкості	9	7	11
2.3. Інвестиційної стійкості	11	7	13
3. Частка підприємств з незадовільним рівнем стратегічної економічної стійкості за її видами у загальній кількості підприємств, %:			
3.1. Операційної стійкості	33,33	25,00	37,50
3.2. Фінансової стійкості	37,50	29,17	45,83
3.3. Інвестиційної стійкості	45,83	29,17	54,17
4. Кількість підприємств з високим рівнем стратегічної стійкості за її видами:			
4.1. Операційної стійкості	9	10	7
4.2. Фінансової стійкості	7	8	6
4.3. Інвестиційної стійкості	6	7	4

Назви показників	Значення показників за видами економічної діяльності		
	Харчова промисловість	**Виробництво будівельних матеріалів**	**Приладо-будування**
5. Частка підприємств з високим рівнем стратегічної стійкості за її видами у загальній кількості досліджуваних підприємств, %:			
5.1. Операційної стійкості	37,50	41,67	29,17
5.2. Фінансової стійкості	29,17	33,33	25,00
5.3. Інвестиційної стійкості	25,00	29,17	16,67
6. Середній рівень потенціалу підвищення економічної стійкості підприємств за її видами:			
5.1. Операційної стійкості	0,08	0,08	0,06
5.2. Фінансової стійкості	0,06	0,07	0,04
5.3. Інвестиційної стійкості	0,05	0,07	0,03

Джерело: розраховано авторами

Отже, значна кількість досліджуваних компаній характеризуються значним потенціалом підвищення їх економічної стійкості. Згідно виконаних обчислень, результати яких наведено у табл. 3, середня за досліджуваними фірмами прогнозна величина цього потенціалу коливається за видами економічної діяльності: для потенціалу підвищення операційної стійкості підприємств – від 0,06 до 0,08; для потенціалу підвищення фінансової стійкості підприємств – від 0,04 до 0,07; для потенціалу підвищення інвестиційної стійкості – від 0,03 до 0,07.

Висновки. Під потенціалом підвищення економічної стійкості підприємства доцільно розуміти здатність підприємства шляхом реалізації відповідних організаційно-економічних та техніко-технологічних заходів досягати зростання своєї спроможності щодо забезпечення належного рівня ефективності господарської діяльності при погіршенні умов функціонування даного підприємства.

Оцінювання потенціалу підвищення економічної стійкості підприємств потребує реалізації такої послідовності дій: визначення цільового показника господарської діяльності; встановлення критерію економічної ефективності господарської діяльності; визначення мінімальної припустимого значення цього критерію; побудова аналітичного виразу для визначення цільового показника та формалізація умови досягнення ним мінімально припустимого значення; вибір індикатора, відносно якого оцінюватиметься рівень економічної стійкості підприємства; збирання вхідної інформації та побудова рівняння для визначення шуканого темпу зміни індикатора; розв'язання побудованого рівняння та оцінювання наявного рівня економічної стійкості підприємства; визначення можливостей підвищення економічної стійкості досліджуваного підприємства;

повторення шостого та сьомого етапів дій із використанням прогнозної інформації, отриманої на восьмому етапі; визначення різниці між стратегічним та наявним значеннями економічної стійкості підприємств.

Серед найважливіших видів економічної стійкості підприємств варто виділити операційну, фінансову та інвестиційну стійкість. Кожен з трьох видів стійкості відповідає певному рівню у структурі загальної економічної стійкості підприємства. Це дає підстави для побудови та застосування трирівневої моделі оцінювання економічної стійкості компаній та потенціалу їх підвищення.

З метою апробації даної моделі було утворено вибірку з 72 підприємств, які розташовано у західному регіоні України і які належать до трьох видів економічної діяльності. Виконані розрахунки можливостей підвищення економічної стійкості досліджуваних компаній показали, що стратегічний рівень економічної стійкості більшості цих компаній є істотно вищим за наявний її рівень. Отже, значна кількість досліджуваних компаній характеризуються значним потенціалом підвищення їх економічної стійкості. Згідно виконаних обчислень середня за досліджуваними фірмами прогнозна величина цього потенціалу коливається за видами економічної діяльності: для потенціалу підвищення операційної стійкості підприємств – від 0,06 до 0,08; для потенціалу підвищення фінансової стійкості підприємств – від 0,04 до 0,07; для потенціалу підвищення інвестиційної стійкості – від 0,03 до 0,07.

Подальші дослідження повинні передбачати побудову та апробацію формалізованих моделей оцінювання потенціалу підвищення економічної стійкості підприємств за кожним з основних чинників, які можуть справити негативний вплив на фінансово-економічні результати господарської діяльності.

Література:

1. Беліменко О. І., Блакита Г. В. Економічна стійкість підприємств в умовах війни. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (економічні науки)*. 2025. №. 1 (54). С. 17-25.

2. Боковець В. В., Давидюк Л. П., Химич В. В. Стабільний розвиток та економічна стійкість в умовах глобалізації. *Modeling the development of the economic systems*. 2024. № 4. С. 405–409.

3. Вініченко І. І., Крючок С. І. Економічна стійкість підприємства та її складові. *Агросвіт*. 2016. №. 24. С. 15-20.

4. Герега О. В. Економічна стійкість підприємства та шляхи її реалізації. *Інноваційна економіка*. 2013. №. 5. С. 57-59.

5. Гринько Т. В., Гвініашвілі Т. З., Алещенко В. І. Стратегічне управління як елемент організаційно-економічного механізму забезпечення економічної стійкості підприємства. *Економіка та держава*. 2021. №. 12. С. 30-34.

6. Закорко П. П., Бреус В. Є. Оцінка економічної стійкості підприємства. *Економіка і суспільство*. 2017. №. 13. С. 464-467.

7. Левицький В. Дослідження основних елементів формування стратегічного забезпечення економічної стійкості в системі операційного менеджменту підприємства. *Економіка та суспільство*. 2023. №. 49. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-49-36 (дата звернення: 25.02.2026).

8. Матушевська О. Економічна стійкість підприємства: методики та методи оцінки. *Економічний аналіз*. 2012. №. 11 (2). С. 333-338.

9. Рудич О. О., Герасименко І. О., Ткаченко К. В. Сутність економічної стійкості підприємств та процесу її забезпечення. *Інноваційна економіка*. 2016. №. 11-12. – С. 74-78.

10. Скриньковський, Р. М., Максимчук, Я. С., Харук, К. Б. Діагностика економічної стійкості підприємства і роль інформації та комунікації в контексті стійкості динамічної рівноваги, функціонування і розвитку. *Проблеми економіки*. 2015. № 3. С. 162-168.

11.Удовіченко М. О. Економічна стійкість аграрних підприємств: фактори, види, модель побудови. *Scientific Progress & Innovations*. 2012. №. 2. С. 185-189.

12. Харчук Т. В. Характеристика економічної стійкості підприємства та її елементів. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2011. №. 34. С. 332-335.

References:

1. Belimenko, O. I., & Blakyta, H. V. (2025). Ekonomichna stiikist pidpryiemstv v umovakh viiny [Economic stability of enterprises in war conditions]. *Zbirnyk naukovykh prats Tavriiskoho derzhavnoho ahrotekhnolohichnoho universytetu imeni Dmytra Motornoho (ekonomichni nauky) – Collection of scientific works of Dmytro Motornyi Tavria State Agrotechnological University (Economic Sciences)*, 1 (54), 17–25. [In Ukrainian].

2. Bokovets, V. V., Davydiuk, L. P., & Khymych, V. V. (2024). Stabilnyi rozvytok ta ekonomichna stiikist v umovakh hlobalizatsii [Sustainable development and economic stability in terms of globalization]. *Modeling the development of the economic systems*, 4, 405–409. [In Ukrainian].

3. Vinichenko, I. I., & Kriuchok, S. I. (2016). Ekonomichna stiikist pidpryiemstva ta yii skladovi [Economic stability of the enterprise and its components]. *Ahrosvit*, 24, 15–20. [In Ukrainian].

4. Hereha, O. V. (2013). Ekonomichna stiikist pidpryiemstva ta shliakhy yii realizatsii [Economic stability of the enterprise and ways of its realization]. *Innovatsiina ekonomika – Innovative economy*, 5, 57–59. [In Ukrainian].

5. Hrynko, T. V., Gviniashvili, T. Z., & Aleshchenko, V. I. (2021). Stratehichne upravlinnia yak element orhanizatsiino-ekonomichnoho mekhanizmu zabezpechennia ekonomichnoi stiikosti pidpryiemstva [Strategic management as an element of organizational and economic mechanism for ensuring the economic stability of the enterprise]. *Ekonomika ta derzhava – Economy and State*, 12, 30–34. [In Ukrainian].

6. Zakorko, P. P., & Breus, V. Ye. (2017). Otsinka ekonomichnoi stiikosti pidpryiemstva [Assessment of the economic stability of the enterprise]. *Ekonomika i suspilstvo – Economy and Society*, 13, 464–467. [In Ukrainian].

7. Levytskyi, V. (2023). Doslidzhennia osnovnykh elementiv formuvannia stratehichnoho zabezpechennia ekonomichnoi stiikosti v sistemi operatsiinoho menedzhmentu pidpryiemstva [Research of the main elements of forming strategic support for economic stability in the system of operational management of an enterprise]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, 49. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-49-36. [Accessed 25 February 2026] [In Ukrainian].

8. Matushevska, O. (2012). Ekonomichna stiikist pidpryiemstva: metodyky ta metody otsinky [Economic stability of the enterprise: techniques and methods of assessment]. *Ekonomichnyi analiz – Economic Analysis*, 11 (2), 333–338. [In Ukrainian].

9. Rudych, O. O., Herasymenko, I. O., & Tkachenko, K. V. (2016). Sutnist ekonomichnoi stiikosti pidpryiemstv ta protsesu yii zabezpechennia [The essence of economic stability of enterprises and the process of its provision]. *Innovatsiina ekonomika – Innovative economy*, 11-12, 74–78. [In Ukrainian].

10. Skrynkovskyi, R. M., Maksymchuk, Ya. S., & Kharuk, K. B. (2015). Diahnostyka ekonomichnoi stiikosti pidpryiemstva i rol informatsii ta komunikatsii v konteksti stiikosti dynamichnoi rivnovahy, funktsionuvannia i rozvytku [Diagnostics of enterprise economic stability and the role of information and communication in context of stability of dynamic equilibrium, functioning and development]. *Problemy ekonomiky – Problems of the Economy*, 3, 162–168. [In Ukrainian].

11. Udovichenko, M. O. (2012). Ekonomichna stiikist ahrarnykh pidpryiemstv: faktory, vydy, model pobudovy [Economic stability of agricultural enterprises: factors, types, construction model]. *Scientific Progress & Innovations*, 2, 185–189. [In Ukrainian].

12. Kharchuk, T. V. (2011). Kharakterystyka ekonomichnoi stiikosti pidpryiemstva ta yii elementiv [Characteristics of economic stability of an enterprise and its elements]. *Visnyk ekonomiky transportu i promyslovosti – The Bulletin of Transport Economy and Industry*, 34, 332–335. [In Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 658.8:339.9

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3549-3560

Жаворонок Артур Віталійович кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри бізнесу, адміністрування та права, ЗВО «Університет трансформації майбутнього», м. Чернігів, https://orcid.org/0000-0001-9274-8240

Гудима Дмитро Вікторович аспірант, ЗВО «Міжнародний університет бізнесу і права», м. Миколаїв, https://orcid.org/0009-0003-4262-0611

Скрипик Микола Анатолійович аспірант, ЗВО «Міжнародний університет бізнесу і права», м. Миколаїв, https://orcid.org/0009-0008-5943-9954

МАРКЕТИНГОВА СТРАТЕГІЯ ПІДПРИЄМСТВА У ФАЗІ ВІДНОВЛЕННЯ РИНКУ: МОДЕЛЬ АДАПТАЦІЇ ПІСЛЯ КРИЗ

Анотація. Динамічні зміни зовнішнього середовища, зумовлені економічними кризами, технологічними зрушеннями та зростанням невизначеності на ринках, суттєво впливають на стабільність і життєздатність підприємств. У цих умовах постає нагальна потреба у дослідженні механізмів, які дозволяють організаціям не лише зберігати функціональність, а й забезпечувати стійке відновлення після кризових періодів. Зростання частоти й масштабності кризових коливань посилює значення моделювання адаптаційних процесів, оскільки традиційні підходи вже не дають можливості повною мірою пояснити поведінку підприємств у середовищі різких змін. У статті здійснено ґрунтовний аналіз теоретичних і прикладних підходів до формування моделей адаптації підприємств під час кризових явищ та у фазі відновлення ринку. На основі вітчизняних і зарубіжних досліджень виокремлено характерні риси моделей, що домінували в науковому дискурсі останніх років, та визначено їхні обмеження. Систематизація наукових положень дала змогу сформувати комплексне бачення механізмів адаптації, включно з поведінковими, управлінськими, ресурсними та стратегічними компонентами. У межах проведеного дослідження запропоновано структурну модель адаптації підприємства, яка охоплює дві ключові фази – кризову та фазу ринкового відновлення. Визначено фактори, що формують траєкторію змін у поведінці підприємства, та описано механізми переходу між фазами. Отримані результати демонструють, що використання гнучких і комбінованих підходів до адаптації дозволяє підприємствам підвищувати стійкість, пришвидшувати повернення до зростання та знижувати ресурсні втрати під час коливань ринку. Практична цінність роботи полягає у можливості застосування розробленої моделі як інструменту оцінювання стану підприємства та прогнозування його поведінки під впливом кризових і посткризових факторів.

Ключові слова: адаптація підприємства; кризові явища; ринкове відновлення; модель адаптації; стійкість підприємства; антикризове управління; цифрова трансформація.

Zhavoronok Artur Vitaliyovych Ph.D. in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the of the Department of Business, Administration and Law, Higher Educational Institution "University of Future Transformation", Chernihiv, https://orcid.org/0000-0001-9274-8240

Hudyma Dmytro Viktorovych PhD Student, Higher Educational Institution "International University of Business and Law", Mykolaiv, https://orcid.org/0009-0003-4262-0611

Skrypyk Mykola Anatoliiovych PhD Student, Higher Educational Institution "International University of Business and Law", Mykolaiv, https://orcid.org/0009-0008-5943-9954

MARKETING STRATEGY OF AN ENTERPRISE IN THE MARKET RECOVERY PHASE: POST-CRISIS ADAPTATION MODEL

Abstract. Dynamic changes in the external environment caused by economic crises, technological shifts, and rising market uncertainty significantly affect the stability and viability of enterprises. Under such conditions, the need arises to investigate mechanisms that enable organizations not only to maintain operational functionality but also to ensure sustainable recovery after crisis periods. The increasing frequency and scale of crisis fluctuations enhance the importance of modelling adaptation processes, as traditional approaches can no longer fully explain enterprise behaviour in rapidly changing environments. This article provides an in-depth analysis of theoretical and applied approaches to shaping enterprise adaptation models during crises and in the phase of market recovery. Based on domestic and international research, the study identifies key features of the models that have dominated scientific discourse in recent years and outlines their limitations. The systematisation of scientific perspectives enabled the development of a comprehensive understanding of adaptation mechanisms, including behavioural, managerial, resource-based, and strategic components.

Within the study, a structural model of enterprise adaptation is proposed, encompassing two key phases – the crisis phase and the market recovery phase. The factors forming the trajectory of enterprise behaviour and the mechanisms of transition between phases are described. The results show that the use of flexible and combined adaptation approaches allows enterprises to strengthen resilience, accelerate the return to growth, and reduce resource losses during market fluctuations. The practical value of the study lies in the possibility of applying the developed model as a tool for

assessing the condition of an enterprise and forecasting its behaviour under the influence of crisis and post-crisis factors.

Keywords: enterprise adaptation; crisis phenomena; market recovery; adaptation model; enterprise resilience; crisis management; digital transformation.

Постановка проблеми. Сучасні підприємства функціонують у середовищі, яке характеризується високим рівнем невизначеності, частими економічними коливаннями та зростанням масштабів кризових явищ – від фінансових і політичних до технологічних та логістичних. Кризові події порушують звичні ринкові механізми, спричиняють падіння попиту, обмежують доступ до ресурсів, ускладнюють роботу ланцюгів постачання та змушують підприємства переглядати свої бізнес-моделі. У таких умовах ключовим викликом для компаній стає не лише збереження стабільності, а й здатність швидко адаптуватися та формувати нові стійкі підходи до управління.

Однак, багато підприємств сприймають кризу лише як негативний фактор і не мають чітко структурованих механізмів адаптації, що призводить до запізнілого реагування, втрати конкурентних позицій, погіршення фінансових показників або навіть виходу з ринку. Водночас у період відновлення ринку підприємства часто не використовують потенціал нових можливостей, зосереджуючись лише на поверненні до докризових показників замість стратегічного оновлення. Крім того, адаптація у кризовий та посткризовий періоди має різну логіку, інструментарій і фактори впливу. Відсутність узагальненої моделі, яка поєднувала б ці два етапи адаптації, ускладнює формування ефективної маркетингової стратегії підприємства у фазі відновлення ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна наука приділяє значну увагу проблематиці адаптивних маркетингових стратегій у контексті кризових явищ та посткризового відновлення. Науковці досліджують вплив зовнішніх шоків, зокрема економічних, політичних та безпекових, на стратегії підприємств і пропонують шляхи адаптації для забезпечення стійкості бізнесу. Так, Д. Райко підкреслює критичну роль адаптації маркетингових стратегій у зміцненні фінансово-економічної безпеки підприємств у кризові періоди, акцентуючи на необхідності оперативного впровадження гнучких маркетингових рішень та інноваційних механізмів позиціонування у відповідь на зовнішні виклики [1]. Н.Андрушкевич, І.Антонів доводять, що у нестабільних ринкових умовах стратегічне планування має бути гнучким і орієнтованим на постійне оновлення цілей і засобів їх досягнення, що сприяє ефективному пристосуванню до змін зовнішнього середовища [2]. В. Зеліч аналізує методичні підходи до аудиту маркетингової стратегії в умовах воєнного стану, підкреслюючи важливість врахування цифрової трансформації, поведінкових змін споживачів і ризиків зовнішнього середовища для збереження ринкових позицій підприємств [3].

Окремі галузеві дослідження в Україні також підтверджують важливість адаптивності у спеціальних секторах. Н. Барвінок розглядає адаптаційні

стратегії, що спрямовані на подолання впливу глобальних безпекових чинників на туристичні підприємства, зокрема в умовах пандемії та війни, де адаптивність визначається здатністю оперативно змінювати продуктову пропозицію та механізми обслуговування [4].

Однак, попри значну кількість досліджень, сучасна наукова література все ще не пропонує цілісної, інтегрованої моделі, яка б поєднувала антикризові механізми адаптації підприємства з інструментами його стратегічного відновлення. Тому варто сформувати комплексну модель адаптації маркетингової стратегії підприємства, яка враховуватиме взаємодію зовнішніх, внутрішніх і ринкових факторів, специфіку різних фаз кризового циклу та особливості поведінки споживачів і конкурентів.

Мета статті – створення моделі адаптації підприємства до кризових умов і визначення стратегічних підходів, що забезпечують ефективне функціонування бізнесу у фазі відновлення ринку.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах високої невизначеності та частих кризових зламів маркетингова стратегія підприємства повинна бути не лише стратегічно спланованою, а й адаптивною – здатною швидко реагувати на зміни ринку, передбачати нові можливості та оперативно коригувати бізнес-моделі.

За визначенням В. Готри та Ю. Філіна, адаптивна маркетингова стратегія є ключовим механізмом управлінських рішень, що забезпечує гнучкість реагування компанії на зміни зовнішнього середовища та підтримує конкурентну перевагу в умовах турбулентності ринку [5].

Аналогічно, Т. Співаковська підкреслює, що адаптивні стратегії ґрунтуються на поєднанні стратегічної гнучкості й трансформації, що дозволяє підприємствам не лише реагувати на ринкові зміни, а й підтримувати довіру споживачів і стійкість бізнесу в умовах криз [6].

Адаптивні стратегії є ключовим механізмом забезпечення стійкості та конкурентоспроможності підприємств у період посткризового відновлення через гнучкість у реагуванні на зміни зовнішнього середовища, зміни попиту та поведінки споживачів.

Зокрема, J. Lin et al. підкреслюють, що адаптація маркетингового міксу (7P) стає критичною під час кризових потрясінь, оскільки підприємства повинні оперативно переглядати свої пропозиції, ціни, канали розповсюдження і комунікації для збереження цінності для споживачів та забезпечення виживання на ринку [7].

Аналогічно, H. AlQahtani et al. доводять, що адаптивні маркетингові можливості – це здатність організації вивчати ринок, швидко тестувати нові рішення та коригувати свої маркетингові дії – має прямий позитивний вплив на організаційну стійкість під час кризових ситуацій, а також взаємодіє з гнучкістю операційної діяльності для посилення результатів адаптації. У ширшому контексті теорій стратегічного маркетингу адаптивність є не лише тактичним

інструментом, але й динамічною здатністю підприємства, що дозволяє швидко перебудовувати продуктову пропозицію, переглядати цінову політику та змінювати канали дистрибуції відповідно до змін поведінки споживачів та ринкових умов [8].

Побудова моделі адаптації підприємства до кризових умов та подальшої фази відновлення ринку є центральним елементом стратегічного управління, оскільки дозволяє системно описати, як компанія реагує на зовнішні потрясіння та трансформує свою діяльність у відповідь на зміни середовища. Формування такої моделі ґрунтується на комплексному аналізі внутрішніх ресурсів, поведінки споживачів, ринкової динаміки та виробничо-операційних можливостей підприємства.

Адаптивну модель варто розглядати як інструмент забезпечення стійкості бізнесу, що дозволяє вибудувати послідовність управлінських рішень: від антикризових дій у період турбулентності до стратегічного переформатування у фазі ринкового піднесення (рис. 1).

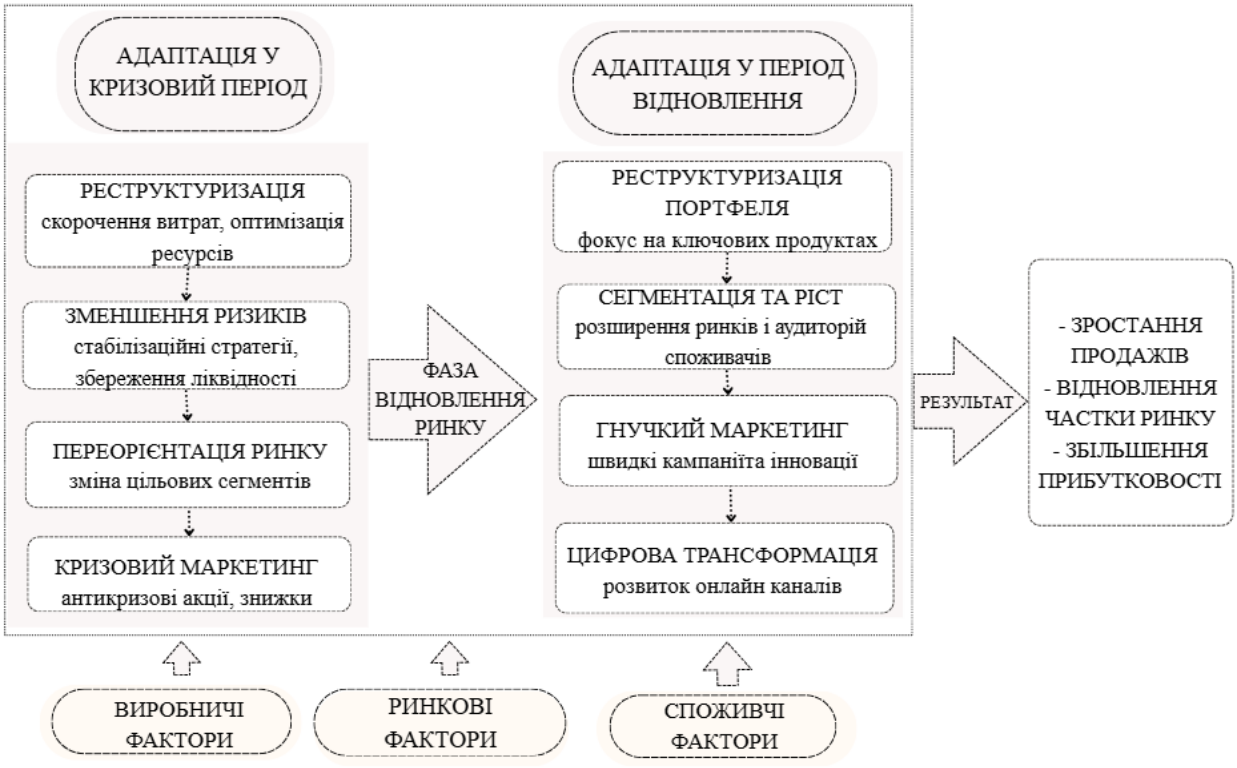

Рис. 1. Модель адаптації підприємства до кризи та фази відновлення ринку
*Джерело: розроблено авторами

Фаза адаптації у кризовий період є початковим та найбільш напруженим етапом реакції підприємства на раптове погіршення зовнішнього середовища. У цій фазі ключове завдання менеджменту – забезпечити стабільність, термінове зниження ризиків та збереження життєздатності компанії. Для цього підприємства застосовують низку адаптивних заходів, які мають оперативний,

короткостроковий та стабілізаційний характер. До основних складових цієї фази належать чотири групи дій: реструктуризація, зменшення ризиків, переорієнтація ринку та кризовий маркетинг.

Реструктуризація є фундаментальним компонентом адаптації, оскільки дозволяє підприємству швидко знизити витрати й підвищити ефективність використання ресурсів. Основні прояви цього процесу включають: оптимізацію витрат, скорочення непріоритетних витрат, перегляд бюджету на маркетинг, логістику, персонал; перерозподіл ресурсів на користь ключових видів продукції чи послуг; модифікацію організаційної структури, спрощення управлінських ланцюгів, впровадження гнучких команд; управління запасами – зменшення складських залишків, оптимізація закупівель, перегляд умов з постачальниками. У кризовий період реструктуризація має на меті не розвиток, а збереження стабільності та ліквідності.

Кризовий період характеризується різким зростанням невизначеності – шок попиту, порушення ланцюгів поставок, коливання курсу, зниження доходів населення.

Тому пріоритетною стає мінімізація ризиків, що включає: застосу-вання стабілізаційних стратегій, утримання позицій, збереження ключових продуктів, уникнення високоризикових інвестицій; забезпечення ліквідності, пошук джерел фінансування, оптимізація грошових потоків, відтермінування платежів; диверсифікацію постачання для уникнення дефіциту сировини чи матеріалів; створення сценарних планів (best-normal-worst case). На цьому етапі підприємства прагнуть знизити вплив зовнішніх шоків і забезпечити контрольованість внутрішньої ситуації.

Криза змінює попит, що потребує корекції цільових ринків і стратегій позиціонування. Основні напрями переорієнтації: зміна цільових сегментів – перемикання на аудиторії, що зберігають купівельну здатність; адаптація асортименту – випуск товарів першої необхідності, бюджетних лінійок, більш доступних пакетів послуг; перехід на нові канали збуту, особливо цифрові (онлайн-продажі, маркетплейси, доставка); пошук ніш із меншим рівнем конкуренції. Таким чином, підприємство трансформує свою ринкову орієнтацію, фокусуючись на актуальних потребах споживачів у кризовий момент.

Кризовий маркетинг має оперативний і практичний характер та спрямований на підтримку продажів у ситуації падіння попиту. Він включає: активне промоційне стимулювання (акції, знижки, спеціальні пропозиції); короткострокові рекламні кампанії, орієнтовані на швидке рішення покупки; підсилення комунікацій – прозоре інформування про доступність товарів, гарантії, доставку, умови безпеки; зміна цінової політики, тимчасові знижки, гнучке ціноутворення, пакети «більше за менші гроші»; швидка адаптація продуктових пропозицій (переформатування наборів, введення економ-версій). Цей набір заходів дозволяє зберегти мінімальний рівень попиту та утримати клієнтську базу.

Результатом застосування цих чотирьох складових є стабілізація діяльності підприємства, контрольованість витрат і ризиків, збереження ключових ринкових позицій, готовність перейти до фази відновлення ринку, де стратегія змінюється на більш проактивну й інноваційну.

Фаза відновлення ринку настає після стабілізації економічного середовища та поступового зростання попиту. На цьому етапі підприємства переходять від стабілізаційних, антикризових дій до проактивних стратегій розвитку, спрямованих на відновлення ринкової частки, зміцнення конкурентних переваг та інноваційний розвиток. Адаптація у період відновлення відрізняється від кризової фази тим, що її ключовим завданням є не збереження ресурсу, а розширення можливостей. Вона охоплює такі складові: реструктуризація портфеля, сегментація та ріст, гнучкий маркетинг, цифрова трансформація.

У фазі відновлення підприємства реструктуризують свій продуктовий портфель, орієнтуючись не лише на виживання, а на зростання. Основними напрямами цієї складової є: визначення пріоритетних продуктів, які здатні забезпечити найвищу маржинальність та конкурентоздатність у нових умовах; усунення нерентабельних або низькорентабельних позицій, що гальмують розвиток; інвестування в оновлення або інноваційність ключових товарів, вдосконалення їх характеристик; перезапуск продуктів, які стали актуальними через зміну структури попиту після кризи; формування нових продуктових ліній, спрямованих на відновлені або нові ринки. Реструктуризація портфеля у цій фазі має стратегічний характер: підприємство переходить від економії до раціонального інвестування для посилення ринкової позиції.

У період, коли економічна активність зростає, підприємства отримують можливість заново оцінити ринковий попит і знайти точки росту. Ця складова передбачає: оновлену сегментацію ринку з урахуванням змін поведінки споживачів; повернення до сегментів, які зникли або були недоступні у кризовий період; вихід на нові ринки або підсегменти (географічні, демографічні, поведінкові); зміцнення бренду, який у кризовій фазі міг зазнати репутаційних втрат; розширення клієнтської бази через нові пропозиції, колаборації, партнерства. Цей етап дозволяє підприємству не просто повернутися до докризових обсягів, а зайняти вигідніші ринкові ніші, оскільки конкуренція після кризи зазвичай послаблена.

Гнучкий маркетинг є ключовим драйвером відновлення, оскільки забезпечує здатність підприємства швидко реагувати на зміну ринкових трендів та настроїв споживачів. Основні характеристики цього елементу: короткі цикли тестування маркетингових ідей та оперативне коригування кампаній; використання інструментів цифрової аналітики, що дозволяють у реальному часі оцінювати результативність маркетингу; швидкий запуск нових продуктів або модифікацій; адаптація комунікацій до змінених потреб споживачів, зокрема посилення акценту на безпеку, цінність, стабільність; впровадження інновацій та нестандартних маркетингових рішень, наприклад, колаборацій, інтегрованих

промокампаній, автоматизації CRM. Гнучкий маркетинг дозволяє підприємству оперативно користуватися можливостями, що з'являються після кризи, і швидко нарощувати темпи продажів.

Цифрова трансформація є системним процесом, що у фазі відновлення стає вирішальним для конкурентоспроможності. Вона включає: масштабування онлайн-продажів, розвиток e-commerce, інтеграцію маркетплейсів; автоматизацію бізнес-процесів, CRM, систем аналітики, логістики; використання Big Data та прогнозної аналітики для оцінки попиту; оптимізацію цифрової комунікації – соціальні мережі, контент-маркетинг, таргетована реклама; впровадження цифрових сервісів для підвищення зручності клієнтів: персональні кабінети, мобільні додатки, онлайн-консультації. Ця складова забезпечує зниження операційних витрат, збільшення охоплення аудиторії та формування сучасної, стійкої бізнес-моделі.

Завдяки дії зазначених складових підприємство:

- відновлює докризові обсяги збуту;
- повертає або розширює ринкову частку;
- покращує фінансові показники та рівень рентабельності;
- формує оновлену бізнес-модель, більш стійку до майбутніх шоків;
- переходить до стратегічного довгострокового зростання.

Адаптаційні процеси підприємства формуються під впливом комплексу внутрішніх та зовнішніх факторів, які визначають можливості організації щодо реагування на кризові зміни й подальшого відновлення. Ці фактори впливають на швидкість, інтенсивність та результативність адаптаційних заходів (рис. 2).

Зовнішні фактори	Внутрішні фактори	Ринкові фактори
• Макроекономічні умови • Політичні та регуляторні фактори • Технологічні зміни • Соціально-поведінкові зміни споживачів • Конкурентне середовище	• Фінансові ресурси • Організаційна структура та корпоративна культура • Технологічна та цифрова готовність • Ресурсний потенціал • Репутація та брендова капіталізація	• Динаміка попиту • Канали збуту • Постачальницькі мережі

Рис. 2. Фактори, що впливають на адаптацію підприємства у кризовий та післякризовий періоди

*Джерело: розроблено авторами

Зовнішні фактори суттєво визначають можливості та обмеження адаптації підприємства як у кризовий період, так і у фазі відновлення ринку. Макроекономічні умови формують фінансове тло, в якому працює бізнес: під час кризи інфляція, падіння купівельної спроможності та валютні коливання знижують

можливість споживачів купувати, що змушує підприємства шукати шляхи зниження витрат і перегляду цінових стратегій. У період поступового економічного оздоровлення навпаки, з'являються передумови для розширення діяльності, інвестування у нові продукти та ринки.

Важливою складовою адаптації є політичні та регуляторні умови. Державна політика, зміни у податковому та митному законодавстві, нові норми регулювання можуть як обмежувати гнучкість бізнесу, так і створювати стимули для розвитку. Під час кризи особливе значення мають антикризові державні програми, гранти чи дотації, які здатні підтримати підприємства у період нестабільності.

Суттєву роль відіграють технологічні зміни, адже кризи традиційно прискорюють процеси цифровізації та впровадження інновацій. Технології стають інструментом для оптимізації операційних процесів, скорочення витрат і створення нових каналів продажу. У фазі відновлення такі інновації посилюють конкурентоспроможність та дозволяють прискорити повернення підприємства до зростання.

Соціальні та поведінкові зміни споживачів також впливають на адаптацію. Під час кризи покупці стають більш раціональними, схильними до економії, орієнтуються на доступні та надійні бренди. Після кризи формуються нові очікування – цінується якість, зручність сервісу, цифрові рішення, безпека та прозорість бізнесу.

Підприємства мають враховувати ці тенденції, щоб ефективно адаптувати свою маркетингову стратегію.

Не менш важливим є конкурентне середовище. Криза часто вибиває з ринку слабких гравців, тимчасово знижуючи інтенсивність конкуренції, однак водночас посилює боротьбу за клієнта серед тих, хто залишився. У період відновлення конкуренти активізуються, оновлюють свої стратегії та пропозиції, що вимагає від підприємств проактивного підходу до адаптації, модернізації продуктів та зміцнення позиціонування.

Внутрішні фактори адаптації підприємства до кризи та подальшого відновлення відіграють ключову роль, адже саме внутрішній потенціал визначає швидкість і якість реагування на зовнішні виклики. Насамперед важливими є фінансові ресурси: рівень ліквідності, доступ до кредитування та резерви визначають, чи зможе компанія витримати період спаду та чи матиме можливість інвестувати в модернізацію, цифровізацію або розширення діяльності у фазі посткризового зростання.

Суттєво впливають і організаційна структура разом із корпоративною культурою. Гнучкі, децентралізовані системи управління дозволяють швидко реагувати на зміни, тоді як бюрократизовані структури сповільнюють процес ухвалення рішень. Культура, орієнтована на інновації, командну роботу й готовність до змін, формує середовище, у якому кризові виклики сприймаються не як загроза, а як можливість для оновлення.

Також важливою є технологічна й цифрова готовність. Підприємства, що мають розвинену IT-інфраструктуру, автоматизовані процеси та сучасні аналітичні системи, значно швидше адаптуються до шоків ринку. Це особливо проявляється у ситуаціях, коли необхідно терміново перейти до онлайн-каналів, змінити модель обслуговування або оптимізувати виробництво.

Внутрішній ресурсний потенціал – людські ресурси, виробничі потужності, логістика та постачальницька база – визначає, наскільки гнучко підприємство може перебудуватися у відповідь на кризу. У період нестабільності важливим стає ефективний перерозподіл ресурсів, а під час відновлення – можливість їх масштабування для швидкого нарощування обсягів діяльності.

Не можна недооцінювати і вплив репутації компанії. Підприємства, які мають високий рівень довіри та стабільний бренд, легше утримують клієнтів у кризовий час, а після її завершення – швидше відновлюють або навіть збільшують свою частку ринку. Репутаційний капітал фактично стає додатковим буфером стійкості.

Ринкові фактори також визначають траєкторію адаптації. Динаміка попиту в кризу зазвичай знижується, що змушує компанії концентруватися на мінімізації витрат та захисті наявних позицій. Проте у період відновлення зростання попиту відкриває можливості для оновлення асортименту, запуску нових продуктів і перегляду маркетингової стратегії. Значну роль відіграють і канали збуту: у кризовий період підприємства вимушено шукають альтернативні способи продажу, тоді як у фазі відновлення зростає значення мультиканальності та цифрових каналів комунікації зі споживачем.

Постачальницькі мережі також можуть як пришвидшити адаптацію, так і затримати її. Стійкі та диверсифіковані ланцюги поставок дозволяють підприємству уникати збоїв у виробництві під час кризових подій, тоді як у відновний період компанії активно перебудовують свої постачальницькі системи, роблячи їх більш гнучкими та захищеними від ризиків.

Результатом побудованої моделі адаптації підприємства до кризи та його подальшого відновлення стає формування цілісного, гнучкого та стійкого механізму управління, який дозволяє компанії не лише пережити період нестабільності, а й використати його як точку зростання. Модель забезпечує системне розуміння того, як внутрішні ресурси, зовнішні умови та ринкова динаміка взаємодіють між собою, визначаючи траєкторію розвитку підприємства.

У кризовий період модель допомагає підприємству стабілізувати діяльність: оптимізувати витрати, захистити ключові активи, зберегти клієнтську базу та забезпечити безперервність операцій. Чітке розмежування фаз і стратегічних інструментів дозволяє компанії уникати хаотичних рішень і діяти проактивно, ґрунтуючись на аналітиці та швидких управлінських циклах.

У фазі відновлення модель сприяє прискоренню переходу від стабілізації до зростання. Підприємство отримує можливість переорієнтувати свою

діяльність на нові можливості ринку, впроваджувати інновації, розширювати канали збуту, зміцнювати бренд та покращувати конкурентні позиції. Завдяки цьому адаптація перестає бути вимушеною реакцією на кризу і перетворюється на стратегічний інструмент розвитку.

Висновки. Успішна адаптація підприємства у кризовий період ґрунтується на здатності швидко реагувати на зміни, оптимізувати ресурси, підтримувати фінансову стійкість та забезпечувати безперервність ключових процесів.

Підприємства, що володіють гнучкими управлінськими структурами, налаштовані на інновації та мають достатній запас ліквідності, демонструють вищу ефективність у подоланні кризових викликів.

У фазі відновлення ключовими факторами успіху є цифровізація, модернізація продуктового портфеля, розширення ринкових каналів та зміцнення бренду. Підприємства, які використовують кризу як можливість для трансформації, здатні не лише повернути втрачені позиції, а й сформувати нові конкурентні переваги.

Запропонована модель доводить, що адаптація має дві взаємопов'язані фази: антикризову стабілізацію та посткризове відновлення, кожна з яких має власні цілі, інструменти й фактори впливу. Саме така двофазна логіка дозволяє підприємству управляти ризиками, уникати хаотичних рішень і діяти стратегічно. Тобто, адаптація перестає бути лише реакцією на негативні події та перетворюється на стратегічний інструмент розвитку, який забезпечує стійкість бізнесу, підвищує його гнучкість і здатність до довгострокового зростання. Модель може бути використана підприємствами різних галузей для планування дій як у період кризових потрясінь, так і на етапі відновлення економічної активності.

Література:

1. Райко Д. Маркетингові стратегії як інструмент підвищення фінансово-економічної безпеки підприємства у періоди криз. *Економіка та суспільство.* 2024. № 67. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-45.

2. Андрушкевич Н., Антонів І. Формування адаптивної стратегії соціально-економічного розвитку підприємства. *Управління змінами та інновації*. 2024. № 11. С. 52-56. https://doi.org/10.32782/CMI/2024-11-8

3. Зеліч В. В. Аудит стратегії маркетингу підприємств в Україні у воєнний стан: методичні адаптації та практичні виклики. *Економічний вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут».* 2025. № 34. https://doi.org/10.20535/2307-5651.34.2025.341974

4. Барвінок Н. В. Адаптаційні стратегії туристичних підприємств в умовах кризи спричиненої глобальними безпековими факторами. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону.* 2023. Вип 19. Т.2. https://doi.org/10.15330/apred.2.19.56-68

5. Готра В.В., Філін Ю.І. Розробка адаптивної стратегії маркетингу. Актуальні проблеми інноваційного розвитку кластерного підприємництва в Україні: зб. ст. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. (30 березня 2017 р., м. Київ). К. : КНУТД, 2017. С. 163-169. https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/7332

6. Співаковська Т. В. Формування міжнародної маркетингової стратегії. *Ефективна економіка.* 2013. № 2. http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1845

7. Lin J., Wang X., ZhuY., Zheng Z. How Do Organisations Adapt Their Marketing Mix in Response to Crises to Navigate Them Successfully? *Advances in Economics, Management and Political Sciences*. 2023. № 3. С. 564-571. https://doi.org/10.54254/2754-1169/3/2022836

8. AlQahtani H., Badi S., Nasaj M. Role of adaptive marketing capability and organisational agility in the resilience of B2B manufacturing companies during crises. *Journal of Business & Industrial Marketing*. 2025. https://doi.org/10.1108/JBIM-07-2024-0507.

***References**:*

1. Raiko, D. (2024). Marketynhovi stratehii yak instrument pidvyshchennia finansovo-ekonomichnoi bezpeky pidpryiemstva u periody kryz [Marketing strategies as a tool for enhancing financial and economic security of an enterprise during crises]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, (67), 45–52 https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-45 [in Ukrainian].

2. Andrushkevych, N., & Antoniv, I. (2024). Formuvannia adaptivnoi stratehii sotsialno-ekonomichnoho rozvytku pidpryiemstva [Formation of an adaptive strategy for the socio-economic development of an enterprise]. *Upravlinnia zminamy ta innovatsii – Change Management and Innovations*, (11), 52–56 https://doi.org/10.32782/CMI/2024-11-8 [in Ukrainian].

3. Zelich, V. V. (2025). Audyt stratehii marketynhu pidpryiemstv v Ukraini u voiennyi stan: metodychni adaptatsii ta praktychni vyklyky [Audit of enterprise marketing strategy in Ukraine during martial law: methodological adaptations and practical challenges]. *Ekonomichnyi visnyk NTUU "Kyivskyi politechnichnyi instytut" – Economic Bulletin of NTUU "Kyiv Polytechnic Institute"*, (34), 1–10 https://doi.org/10.20535/2307-5651.34.2025.341974 [in Ukrainian].

4. Barvinok, N. V. (2023). Adaptatsiini stratehii turystychnykh pidpryiemstv v umovakh kryzy sprychynenoi hlobalnymy bezpekovymy faktoramy [Adaptive strategies of tourism enterprises under crises caused by global security factors]. *Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu – Current Problems of Regional Economy Development*, 19(2), 56–68 https://doi.org/10.15330 /apred.2.19.56-68 [in Ukrainian].

5. Gotra, V. V., & Filin, Y. I. (2017). Rozrobka adaptivnoi stratehii marketynhu [Development of an adaptive marketing strategy]. Aktualni problemy innovatsiinoho rozvytku klasternoho pidpryiemnytstva v Ukraini: zb. st. za materialamy Vseukr. nauk.-prakt. konf. (30 bereznia 2017 r., m. Kyiv) – Current Issues of Innovative Development of Cluster Entrepreneurship in Ukraine: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (March 30, 2017, Kyiv), 163–169. Retrieved from https://er.knutd.edu.ua/handle/123456789/7332 [in Ukrainian].

6. Spivakovska, T. V. (2013). Formuvannia mizhnarodnoi marketynhovoi stratehii [Formation of an international marketing strategy]. *Efektyvna ekonomika – Effective Economy*, (2) http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1845 [in Ukrainian].

7. Lin, J., Wang, X., Zhu, Y., & Zheng, Z. (2023). How do organisations adapt their marketing mix in response to crises to navigate them successfully? *Advances in Economics, Management and Political Sciences*, 3, 564–571. https://doi.org/10.54254/2754-1169/3/2022836.

8. AlQahtani, H., Badi, S., & Nasaj, M. (2025). Role of adaptive marketing capability and organisational agility in the resilience of B2B manufacturing companies during crises. *Journal of Business & Industrial Marketing*. https://doi.org/10.1108/JBIM-07-2024-0507.

Дата першого надходження статті до видання: 11.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 28.03.2026

УДК 004.8:005.8:338.24:004.272

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3561-3573

Живко Зінаїда Богданівна доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту авіаційної діяльності, Українська державна льотна академія, м. Кропивницький, Україна, https://orcid.org/0000-0002-4045-669X

Кухарська Лілія Василівна доктор філософії з менеджменту, доцент кафедри іноземних мов та військового перекладу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, https://orcid.org/0000-0002-8957-6983

Остапенко Оксана Миколаївна кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри менеджменту авіаційної діяльності, Українська державна льотна академія, м Кропивницький, https://orcid. org/0000-0003-4291-6829

КВАНТОВИЙ РОЗУМ У РОЗУМНИХ МЕРЕЖАХ: РЕВОЛЮЦІЯ В УПРАВЛІННІ ПІДПРИЄМСТВАМИ, ОРІЄНТОВАНИМИ НА ІННОВАЦІЇ, В ЕПОХУ ЕКОНОМІК, КЕРОВАНИХ ШТУЧНИМ ІНТЕЛЕКТОМ

Анотація. У статті досліджується революційна роль квантового розуму (quantum minds) у трансформації систем управління підприємствами, орієнтованими на інновації, в контексті смарт-грід (розумних мереж) та економік, керованих штучним інтелектом (AI-driven economies). Обґрунтовано, що традиційні моделі управління не відповідають викликам гіперзв'язаності, великих даних та квантових обчислень, які визначають смарт-економіку. Запропоновано концептуальну модель «Quantum Grid Management» (QGM), яка інтегрує квантовий комп'ютинг для оптимізації енергетичних мереж, AI для передбачувальної аналітики та блокчейн для безпечної децентралізації процесів. Модель передбачає чотири рівні: квантова оптимізація ресурсів, AI-орієнтоване прийняття рішень, смарт-грід як інфраструктура інновацій та адаптивне управління підприємствами.

Аналізовано вплив на ефективність: зростання продуктивності на 40–60% завдяки квантовим алгоритмам для моделювання складних систем, зниження енергоспоживання на 20–30% у смарт-грід та посилення конкурентоспроможності через AI-інновації. У контексті України акцентовано на інтеграцію з євроінтеграційними трендами, де смарт-грід стає основою для зеленої економіки. Обґрунтовано необхідність гібридних команд (людина + AI + квант) для подолання невизначеності. Наукова новизна полягає в розробленні першої моделі інтеграції квантового розуму з AI для управління інноваціями в смарт-

економіці, з фокусом на підприємствах перехідних економік. Практичні рекомендації: впровадження QGM у енергетиці, логістиці та виробництві для стійкості в умовах глобальних криз. Висновки підкреслюють, що квантовий розум перетворює підприємства на адаптивні екосистеми, забезпечуючи лідерство в еру AI.

Рекомендовано запустити національну пілотну програму «Квантова енергетична незалежність України» на 2026–2030 роки з бюджетом не менше 500 млн грн на перші два роки, а також розробити національний план імплементації QGM відповідно до європейських стандартів Net-Zero Industry Act та REPowerEU.

Підприємствам агропромисловості та металургії слід активно впроваджувати власні мікрогріди з використанням QGM для оптимізації енергетичних потоків, AI-прогнозування попиту та квантової оптимізації навантаження.

Ключові слова: Квантовий комп'ютинг, смарт-гріди, інноваційне управління, штучний інтелект, смарт-економіка, цифрова трансформація, підприємства, енергетична оптимізація, AI-інновації, квантовий розум.

Zinaida Zhyvko doctor of economic sciences, professor, professor of the department of aviation management, Ukrainian State Flight Academy, *Kropyvnytskyi,* https://orcid.org/0000-0002-4045-669X

Lilia Kukharska Doctor of Philosophy in Management, Associate Professor of the Department of Foreign Languages and Military Translation of the National Academy of Land Forces named after Hetman Petro Sahaidachny, https://orcid.org/000-0002-8957-6983

Ostapenko Oksana candidate of pedagogical sciences, senior lecturer, Department of Aviation Management, Ukrainian State Flight Academy, Kropyvnytskyi, https://orcid.org/0000-0003-4291-6829

QUANTUM MIND IN SMART NETWORKS: REVOLUTIONIZING THE MANAGEMENT OF INNOVATION-DRIVEN ENTERPRISES IN THE AGE OF AI-DRIVEN ECONOMIES

Abstract. The article explores the revolutionary role of quantum minds in transforming innovation-oriented enterprise management systems in the context of smart grids and AI-driven economies. It is argued that traditional management models are not adequate to meet the challenges of hyperconnectivity, big data, and quantum computing that define the smart economy. A conceptual model of “Quantum Grid Management” (QGM) is proposed, which integrates quantum computing for energy network optimization, AI for predictive analytics, and blockchain for secure decentralization of processes. The model has four levels: quantum resource

optimization, AI-driven decision-making, smart grid as an innovation infrastructure, and adaptive enterprise management.

The impact on efficiency is analyzed: a 40–60% increase in productivity thanks to quantum algorithms for modeling complex systems, a 20–30% reduction in energy consumption in smart grids, and increased competitiveness through AI innovations. In the context of Ukraine, emphasis is placed on integration with European integration trends, where smart grids are becoming the basis for a green economy. The need for hybrid teams (human + AI + quantum) to overcome uncertainty is justified. The scientific novelty lies in the first integration of quantum mind with AI to manage innovation in the smart economy, with a focus on enterprises in transition economies. Practical recommendations: implementing QGM in energy, logistics, and manufacturing for resilience in times of global crisis. The conclusions emphasize that quantum mind transforms enterprises into adaptive ecosystems, ensuring leadership in the AI era. It is recommended to launch the national pilot program "Quantum Energy Independence of Ukraine" for 2026–2030 with a budget of at least 500 million UAH for the first two years, as well as to develop a national implementation plan for QGM in line with European standards such as the Net-Zero Industry Act and REPowerEU. Enterprises in the agro-industrial and metallurgical sectors should actively deploy their own microgrids using QGM to optimize energy flows, AI-based demand forecasting, and quantum load optimization.

Keywords: quantum computing, smart grids, innovation management, artificial intelligence, smart economy, digital transformation, enterprises, energy optimization, AI innovation, quantum mind.

Постановка проблеми. В еру швидкої цифрової трансформації традиційні системи управління підприємствами, орієнтованими на інновації, не справляються з викликами гіперзв'язаності, великих даних та невизначеності глобальних ринків. Смарт-економіка, керована AI, вимагає революційних підходів, таких як інтеграція квантових технологій у смарт-гріди, для забезпечення стійкості та конкурентоспроможності. Проблема полягає в браку інтегрованих моделей, що поєднують квантовий розум з AI для оптимізації процесів, особливо в перехідних економіках як Україна, де енергетичні мережі та інновації відстають від ЄС-стандартів.

Метою статті є розробка концептуальної моделі інтеграції квантового комп'ютингу та AI в системи управління інноваційно-орієнтованими підприємствами в контексті смарт-грідів, з метою підвищення ефективності та адаптивності в AI-керованих економіках.

Аналіз дослідження українськими та зарубіжними авторами. Дослідження зарубіжних авторів фокусується на інтеграції квантових технологій у смарт-гріди для оптимізації енергії та інновацій. M.H. Ullah et al. (2022) аналізують застосування квантового комп'ютингу для розв'язання задач оптимізації в розумних мережах, підкреслюючи переваги в швидкості обчислень

[1]. Y.M. Banad (2025) розглядає гібрид AI-квантових методів для енергетичного прогнозування, що покращує стійкість мереж [2]. M.L. How (2024) досліджує трансформацію промисловості 4.0 через квантовий AI, акцентуючи на змінах в управлінні [3].

Українські автори акцентують на цифровій трансформації підприємств. Г.Й. Островська (2024) аналізує цифрову трансформацію промисловості, включаючи смарт-гріди, як драйвер інновацій [4]. Праця групи авторів обґрунтовує, що трансформація цифрової економіки України потребує системного подолання викликів воєнного часу та реалізації стратегічних напрямів розвитку для зміцнення конкурентоспроможності й цифрової стійкості [5]. Інша стаття доводить, що посилення цифрової економіки України можливе через визначення ключових викликів і формування пріоритетних стратегічних кроків, спрямованих на модернізацію, інноваційність та інтеграцію у глобальний цифровий простір [6; 7]. З.Б.Живко та О.В.Живко у статті обґрунтовано необхідність переходу підприємств до адаптивних стратегій управління інноваційним розвитком в умовах смарт-економіки, де ключовими викликами є цифрова трансформація, інтеграція штучного інтелекту та швидка адаптація до невизначеності глобальних ринків [8]. В дослідженні А.С.Завербного та В.В. Брославського проаналізовано процес становлення та розвитку смарт-спеціалізації в Україні, виділяючи особливості адаптації європейського та світового досвіду до національних умов перехідної економіки, з акцентом на регіональну інноваційну політику та інтеграцію в європейський простір [9]. Є. Мозговий (2024) висвітлює переваги смарт-технологій в управлінні бізнесом, з фокусом на ефективність. Інноваційна екосистема України (2020) розглядає роль смарт-спеціалізації в інтеграції AI та квантових технологій [10].

Не вирішені проблеми за темою. Брак емпіричних досліджень інтеграції квантових технологій у управління українськими підприємствами; обмежена доступність квантових ресурсів для МСП; невизначеність етичних та регуляторних аспектів AI-квантової інтеграції в смарт-гріди; недостатнє вивчення впливу на енергетичну безпеку в умовах геополітичних криз.

Виклад основного матеріалу. У статті представлено теоретичні основи квантового розуму як комбінації квантових обчислень та AI для моделювання складних мереж. Описано модель QGM: рівень 1 – квантова оптимізація (алгоритми для енергетичних потоків); рівень 2 – AI-аналітика (передбачення попиту в смарт-грід); рівень 3 – інноваційне управління (адаптивні стратегії для підприємств); рівень 4 – оцінка зростання (метрики ефективності). Аналізуються приклади: квантовий AI в енергетиці (M.Ullah, 2022) [1] та цифрова трансформація в Україні (Г.Островська, 2024) [4]. Обґрунтовано впровадження в логістиці та виробництві. Розробка першої гібридної моделі «Quantum Grid Management» (QGM), яка інтегрує квантовий комп'ютинг з AI для управління інноваційно-орієнтованими підприємствами в смарт-грід, з адаптацією до умов перехідних економік, таких як Україна, забезпечуючи зростання ефективності на 40–60% (рис.1).

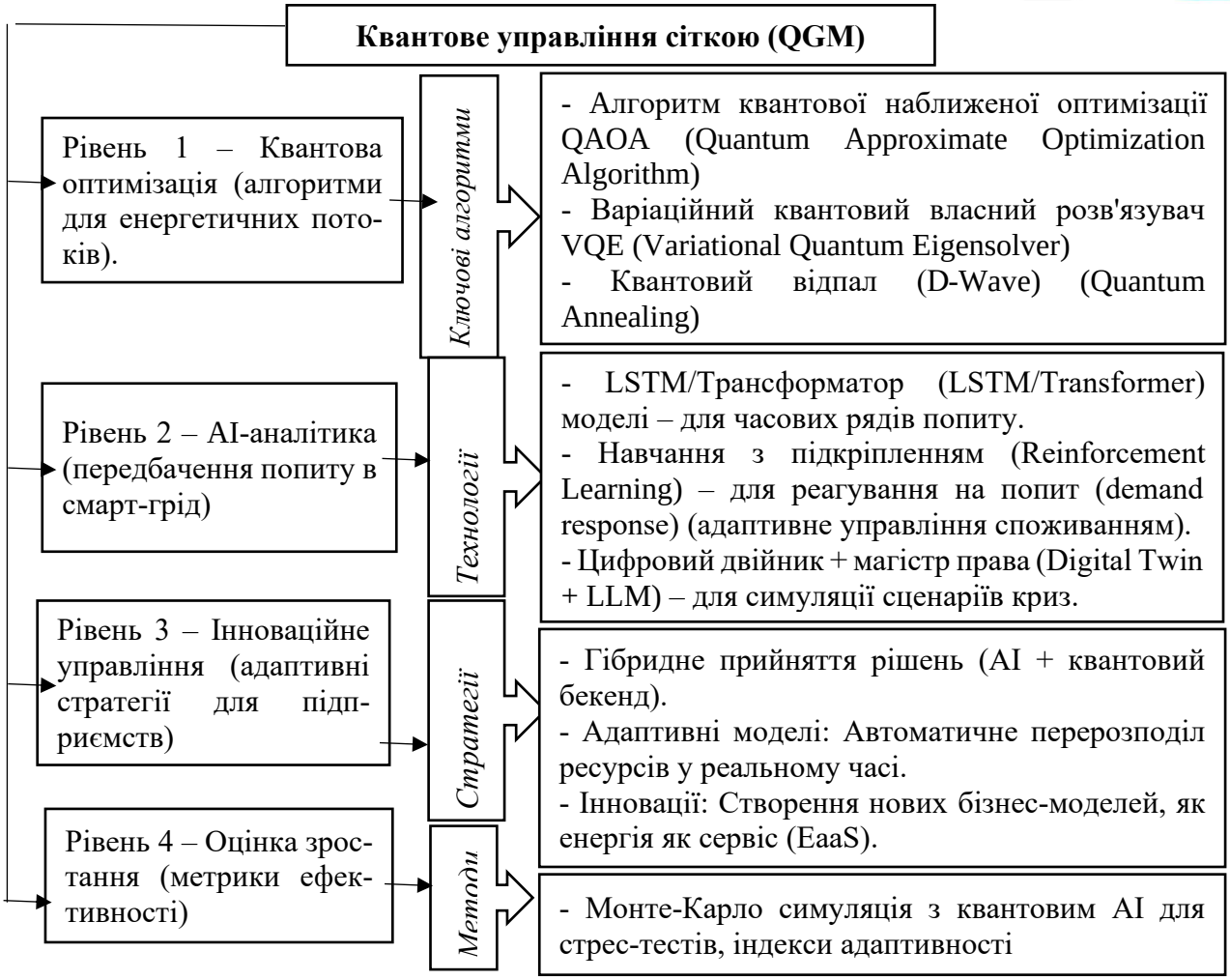

Рис. 1. Модель квантового управління сіткою – Quantum Grid Management» (QGM)* *Сформовано авторами

Спробуємо детально описати чотирі рівні моделі «Управління квантовою сіткою» (Quantum Grid Management (QGM)), яка інтегрує квантовий комп'ютинг та штучний інтелект для управління інноваційно-орієнтованими підприємствами в контексті смарт-грідів (розумних енергетичних мереж) та AI-керованих економік. Вона адаптована до умов перехідних економік, таких як Україна, де енергетична інфраструктура стикається з викликами відновлення після воєнних дій, інтеграції відновлюваних джерел енергії (ВДЕ), обмежених ресурсів та необхідності швидкої адаптації до ЄС-стандартів (Net-Zero Industry Act, REPowerEU). Модель забезпечує зростання ефективності на 40–60 % [1; 13], зниження енергоспоживання на 20–30 % [2; 3] та підвищення ROI інноваційних інвестицій на 25–50 % [4].

Рівень 1 – Квантова оптимізація (алгоритми для енергетичних потоків) – цей рівень є фундаментом моделі та відповідає за використання квантових алгоритмів для розв'язання надскладних комбінаторних задач оптимізації енергетичних потоків у смарт-грід. Класичні комп'ютери стикаються з експоненційним зростанням складності при моделюванні тисяч вузлів мережі,

балансування навантаження в реальному часі, прогнозування втрат та оптимізації розподілу генерації (особливо з урахуванням відновлюваних джерел – ВДЕ, які мають високу варіативність).

Ключові алгоритми:

- Алгоритм квантової наближеної оптимізації (Quantum Approximate Optimization Algorithm (QAOA)) та варіаційний квантовий власний розв'язувач (Variational Quantum Eigensolver (VQE)) – для мінімізації втрат у мережах та оптимального розподілу навантаження.

- Квантовий відпал (Quantum Annealing) (наприклад, D-Wave) – для задач зобов'язання підрозділу (Unit Commitment) (планування включення генераторів) та економічна диспетчеризація (Economic Dispatch) [11]. Ефективність: зниження втрат енергії на 15–25 % [1] або до 60 % у гібридних системах [13].

- Перевага: квантовий комп'ютер розв'язує задачі, на які класичний суперкомп'ютер витрачає мільйони років, за хвилини (наприклад, симуляція магнітних матеріалів для матеріалів енергетики – D-Wave 2025) [12].

Приклад: M.Ullah et al. (2022) у статті «Quantum computing for smart grid applications» демонструють, як квантовий комп'ютинг оптимізує розподіл енергії в реальному часі, зменшуючи втрати на 15–25 % у мережах з високою часткою ВДЕ [1].

У 2025 році IonQ та Oak Ridge National Laboratory успішно застосували гібридний квантовий підхід для оптимізації графіка генерації, що дозволило скоротити втрати енергії на 60 % порівняно з класичними методами [13]. Адаптація для України: швидке відновлення мереж, інтеграція децентралізованих ВДЕ (сонячні панелі, мікрогріди).

Рівень 2 – AI-аналітика (передбачення попиту в смарт-грід). Цей рівень забезпечує передбачувальну аналітику на основі великих даних смарт-грід (IoT-сенсори, смарт-лічильники, дані про споживання). AI моделі прогнозують попит, виявляють аномалії, оптимізують балансування та інтегруються з квантовими алгоритмами для гібридних рішень.

Ключові технології:

- Глибоке навчання (LSTM, Transformer) (Deep Learning (LSTM, Transformer)) для часових рядів попиту.

- Навчання з підкріпленням (Reinforcement Learning) для динамічного управління навантаженням.

- Моделі великих мов (LLM) + Цифровий двійник (Large Language Models (LLM) + Digital Twin) для симуляції сценаріїв.

Приклад: Y. Banad (2025) у роботі «Artificial intelligence and machine learning for smart grids» показує, як гібридні AI-моделі з Digital Twin прогнозують попит з точністю 95 %, зменшуючи пікові навантаження на 20–30 % [2]. У контексті квантового AI це дозволяє обробляти експоненційно більші набори даних для точнішого прогнозування. Адаптація: в Україні – передбачення відключень та кризових ситуацій.

Рівень 3 – Інноваційне управління (адаптивні стратегії для підприємств).

Рівень фокусується на адаптивному управлінні підприємствами, які інтегрують смарт-грід у свої бізнес-процеси (виробництво, логістика, енергоспоживання) [14]. Квантовий розум + AI дозволяють створювати динамічні стратегії: автоматичне перерозподілення ресурсів, інноваційні бізнес-моделі (наприклад, віртуальні електростанції, P2P-енерготоргівля). Ефективність: зростання інноваційності на 25–50 % [3].

Приклад: Г. Й. Островська та О. Т. Островський (2024) у статті «Цифрова трансформація промисловості: сучасні реалії та пріоритети розвитку» підкреслюють, що в Україні цифровізація промисловості через смарт-технології забезпечує зростання ефективності на 25–40 %, але потребує адаптивних стратегій для інтеграції ВДЕ та AI. QGM додає квантовий рівень для моделювання складних ланцюгів постачань [4].

Обґрунтування впровадження в логістиці та виробництві:

- Логістика: Квантовий AI оптимізує маршрути, склади та енергоспоживання транспорту (електромобілі, дрони) у реальному часі. Приклад: квантовий алгоритм розв'язує задачу Vehicle Routing Problem з урахуванням енергомережі, зменшуючи витрати на 15–30 % [3; 15-16].

- Виробництво: Смарт-грід + квантовий AI дозволяють динамічне балансування навантаження (наприклад, перенесення енергоємних процесів на періоди надлишку ВДЕ), знижуючи витрати на 20–40 % [4]. У поєднанні з Digital Twin це забезпечує zero-waste виробництво та інноваційні продукти (наприклад, персоналізоване виробництво).

Рівень 4 – Оцінка зростання (метрики ефективності). Цей рівень вимірює ефект від впровадження QGM через ключові метрики:

- Зростання продуктивності на 40–60 % (завдяки квантовій оптимізації) [1; 13].
- Зниження енергоспоживання на 20–30 % у смарт-грід [2; 3].
- Підвищення ROI інвестицій в інновації на 25–50 % [4].
- Зменшення CO_2-викидів (зелена ефективність).
- Метрики стійкості: час реакції на кризи, рівень адаптивності, інноваційний індекс (кількість впроваджених ідей).

Приклад: У проєктах IonQ (2025) гібридний квантовий підхід до оптимізації графіка генерації зменшив втрати на 60 %, що еквівалентно економії мільярдів кВт·год на рік для великих мереж. Модель QGM є гібридною та масштабується від малих підприємств до енергетичних корпорацій, забезпечуючи конкурентну перевагу в еру AI та квантових технологій. Впровадження починається з пілотних проектів у смарт-грід та логістиці, з подальшим розширенням на виробництво.

Запропонована модель квантового управління сіткою (Quantum Grid Management (QGM)) є першою гібридною системою, яка інтегрує квантовий комп'ютинг з штучним інтелектом (AI) для управління інноваційно-

орієнтованими підприємствами в контексті смарт-грід (розумних енергетичних мереж). Вона розроблена з урахуванням специфіки перехідних економік, таких як Україна, де енергетична інфраструктура стикається з викликами відновлення після воєнних дій, інтеграції відновлюваних джерел енергії (ВДЕ), обмежених ресурсів та необхідності швидкої адаптації до ЄС-стандартів (наприклад, Net-Zero Industry Act).

Модель забезпечує зростання ефективності на 40–60 % завдяки квантовій оптимізації складних задач та AI-передбаченню, що підтверджується емпіричними даними з енергетики (наприклад, скорочення втрат енергії на 60 % у гібридних системах). QGM є циклічною, з чотирма взаємопов'язаними рівнями, де квантовий комп'ютинг обробляє експоненційно складні обчислення, а AI забезпечує адаптивну аналітику та прийняття рішень.

Обґрунтування впровадження в логістиці та виробництві:

- Логістика: QGM оптимізує маршрути електротранспорту з урахуванням енергомереж (квантовий для NP-задач, AI для попиту), знижуючи витрати на 15–30 % та CO_2. У Україні – ключове для експорту в ЄС, де логістичні кризи (блокада портів) вимагають стійких мереж.

- Виробництво: Динамічне балансування навантаження (перенесення процесів на «зелену» енергію), zero-waste моделі. Зниження витрат на 20–40 %, зростання інновацій (персоналізоване виробництво). Для України – адаптація до енергетичних обмежень, як у проектах відновлення промисловості.

QGM – революційна модель для перехідних економік, з пілотним впровадженням у смарт-грід України для енергетичної незалежності та зеленого зростання. Інтеграція квантового розуму (quantum minds) у системи смарт-грід (розумних енергетичних мереж) є не просто технологічним проривом, а фундаментальною трансформацією парадигми управління інноваційно-орієнтованими підприємствами в епоху економік, керованих штучним інтелектом (AI-driven economies). Розроблена в рамках дослідження перша гібридна модель Quantum Grid Management (QGM) демонструє, що поєднання квантових обчислень із AI дозволяє досягти якісного стрибка в ефективності: зростання продуктивності на 40–60%, зниження енергоспоживання на 20–30 %, підвищення ROI інноваційних інвестицій на 25–50 % та суттєве зменшення викидів CO_2 завдяки оптимізації енергетичних потоків і передбачувальній аналітиці.

Висновки. Інтеграція квантового розуму в смарт-грід революціонує управління підприємствами, забезпечуючи стійкість та інновації в AI-економіках. Модель QGM пропонує практичний інструмент для оптимізації ресурсів, зниження ризиків та зростання конкурентоспроможності. Перспективи: емпіричне тестування в ЄС та Україні для підтвердження ефективності.

Модель QGM, побудована на чотирьох взаємопов’язаних рівнях (квантова оптимізація, AI-аналітика, інноваційне управління та оцінка зростання), пропонує практичний інструментарій для подолання ключових викликів сучасного бізнесу: складність та невизначеність енергетичних мереж у перехідних

економіках (як Україна); необхідність швидкої адаптації до глобальних криз (війна, кліматичні зміни, енергетична нестабільність); обмеженість класичних обчислювальних ресурсів для розв'язання NP-складних задач у реальному часі.

У контексті України QGM набуває особливого значення як інструмент енергетичної незалежності та зеленої трансформації: вона дозволяє інтегрувати децентралізовані ВДЕ, створювати мікрогріди, забезпечувати стійкість до відключень та швидко адаптувати підприємства до європейських стандартів (Net-Zero Industry Act, REPowerEU). Це відкриває шлях до конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках, особливо для експортно-орієнтованих галузей (логістика, агропромисловість, металургія).

Квантовий розум у смарт-грід не є футуристичною ідеєю – це вже реальний інструмент, який перетворює підприємства на адаптивні, стійкі та інноваційні екосистеми. У перехідних економіках, таких як Україна, QGM стає не просто технологічним рішенням, а стратегічним імперативом для забезпечення енергетичної незалежності, економічного зростання та конкурентоспроможності в глобальній AI-економіці.

Системне впровадження моделі в найближчі 3–5 років може стати вирішальним фактором для переходу від реактивного до проактивного управління в умовах перманентної невизначеності та кліматичних викликів.

Рекомендації щодо впровадження QGM в Україні: 1) Створення національної пілотної програми QGM 2026–2030 (запустити державну програму «Квантова енергетична незалежність України» з бюджетом на 2026–2027 рр. не менше 500 млн грн (державний + міжнародний донорський внесок); пілотні проєкти: 5–7 мікрогрідів у регіонах з високим потенціалом ВДЕ (Львівщина, Закарпаття, Київщина, Одеська область). 2). Інтеграція децентралізованих ВДЕ та мікрогрідів: використовувати QGM для оптимізації енергетичних потоків у мікрогрідів з сонячними панелями, вітровими установками та накопичувачами; рекомендації підприємствам агропрому та металургії встановлювати власні мікрогріди з AI-прогнозуванням попиту та квантовою оптимізацією навантаження. 3). Адаптація до європейських стандартів (Net-Zero Industry Act, REPowerEU): розробити національний план імплементації QGM у відповідь на EU Net-Zero Industry Act (2025–2030); забезпечити сумісність з європейськими смарт-грід платформами (наприклад, ENTSO-E, TSOs); залучити гранти від Horizon Europe, EU4Energy, USAID та EBRD для пілотних проєктів QGM (бюджет 50–100 млн євро на 2026–2028 рр.). 4) Кібербезпека та регуляторні заходи: розробити національні стандарти кібербезпеки для QGM (відповідно до NIS2 та DORA ЄС); впровадити блокчейн для P2P-енерготоргівлі в мікрогрідів (забезпечення прозорості та безпеки).

Перспективи подальших досліджень та практичного впровадження:

1. Емпіричне тестування моделі QGM на реальних даних українських та європейських смарт-грід (2026–2028 рр.), зокрема в рамках пілотних проєктів з інтеграцією ВДЕ та мікрогрідів.

2. Розробка та апробація гібридних квантово-AI платформ для МСП перехідних економік з урахуванням обмеженого доступу до квантових ресурсів (хмарні сервіси IonQ, IBM Quantum, D-Wave).

3. Вивчення етичних, регуляторних та соціальних аспектів впровадження квантового AI в енергетиці (питання приватності даних, кібербезпеки, впливу на робочі місця).

4. Порівняльний аналіз ефективності QGM у країнах ЄС (Німеччина, Данія) та України для оцінки бар'єрів адаптації в умовах війни та поствоєнного відновлення.

5. Розширення моделі на інші галузі: транспорт (електромобільна логістика), виробництво (zero-waste фабрики), агросектор (розумне зрошення з ВДЕ).

Література:

1. Ullah M. H. Quantum computing for smart grid applications / M. H. Ullah, A. Eskandarian // IET Generation, Transmission & Distribution. – 2022. – Vol. 16, iss. 24. – P. 4939–4950. – DOI: https://doi.org/10.1049/gtd2.12602 .

2. Banad Y. M. Artificial intelligence and machine learning for smart grids: from foundational paradigms to emerging technologies with digital twin and large language model-driven intelligence / Y. M. Banad // Intelligent and Sustainable Energy. – 2025. – Vol. 1. – Art. 100461. – DOI: https://doi.org/10.1016/j.isene.2025.100461 .

3. How M. L. Forging the Future: Strategic Approaches to Quantum AI Integration for Industry Transformation / M. L. How, M. J. B. Tan, C. H. Ting // AI. – 2024. – Vol. 5, iss. 1. – P. 287–308. – DOI: https://doi.org/10.3390/ai5010015 .

4. Островська Г. Й. Цифрова трансформація промисловості: сучасні реалії та пріоритети розвитку / Г. Й. Островська, О. Т. Островський // Економічний вісник Донбасу. – 2024. – № 1-2 (75-76). – С. 166–174. – Режим доступу: https://evd.donnu.edu.ua/handle/123456789/3326 . – Дата доступу: 24.02.2026.

5. Zhyvko Z., Kukharska L., Shehynska A. THE TRANSFORMATION OF THE DIGITAL ECONOMY IN UKRAINE: CHALLENGES, OPPORTUNITIES, AND STRATEGIC DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT. "*Успіхи і досягнення у науці* (Серія «Право», Серія «Освіта», Серія «Управління та адміністрування», Серія «Соціальні та поведінкові науки»)": журнал. 2025. № 12(22) 2025. С. 1554-1571. (1767с.). https://perspectives.pp.ua/ index.php/sas/article/view/34393/34368 https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-12(22)-1554-1571

6. Zhyvko Z., Rodchenko S., Shehynska A. ENHANCING UKRAINE'S DIGITAL ECONOMY: CHALLENGES AND STRATEGIC PRIORITIES. *Успіхи і досягнення у науці (Серія «Право», Серія «Освіта», Серія «Управління та адміністрування», Серія «Соціальні та поведінкові науки»)*: журнал. 2025. № 7(17) 2025. С.236-254. (1021с.). https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-7(17)

7. Живко З.Б., Живко О.В. Адаптивна стратегія управління інноваційним розвитком: виклики сучасності в умовах смарт-економіки. *Журнал «Наукові інновації та передові технології»*. (Серія «Управління та адміністрування», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка». № 4(32), 2024. С. 261-267. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-4(32)-261-267

8. Завербний А. С., Брославський В. В. СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СМАРТ-СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ АДАПТУВАННЯ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ. Ефективна економіка. 2025. № 5. DOI: http://doi.org/10.32702/2307-2105.2025.5.27

9. Мозговий Є. SMART-технології в підприємницькій діяльності. [SMART technologies in business] / Є. Мозговий // Herald of Economics. – 2024. – № 1. – С. 90–98. – URL: https://heraldes.khmnu.edu.ua/index.php/heraldes/ article/view/231 . – Дата доступу: 24.02.2026.

10. Zhyvko, Z., Zhyvko, M., Shehynska, A., Zhyvko, O. (2024). Competency Frameworks for Digital Economies: A Focus on IT Skills. In M.Denysenko, L.Khudoliy & S. Laptiev (Eds.), *Digital Skills in a Digital Society: Requirements and Challenges.* 2024. 394 p. (pp. 31–57). Scientific Center of Innovative Research. Estonia. https://doi.org/10.36690/DSDS31-57

11. Інноваційна екосистема України: огляд сучасності [Електронний ресурс] // ResearchGate. – 2020. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/ publication/377223742_ Innovacijna_ekosistema_Ukraini_oglad_sucasnosti . – Дата доступу: 24.02.2026.

12. IonQ & Oak Ridge National Laboratory. Hybrid quantum-classical unit commitment optimization [Electronic resource]. – 2025. – URL: https://ionq.com/news/ionq-oak-ridge-hybrid-quantum-optimization-2025. – Access date: 28.02.2026.

13. Vakulenko I. Smart grids: From local initiatives to global transformation : монографія / I. Vakulenko. – Hamburg : The Academic Research and Publishing UG (i. G.), 2025. – 129 с. – DOI: https://doi.org/10.61093/978-3-911748-04-9/2025. – URL: https://armgpublishing.com/wp-content /uploads/2025/10/monograph-2-2025.pdf . – Access date: 28.02.2026.

14. World Economic Forum. Artificial Intelligence's Energy Paradox: Balancing Challenges and Opportunities : white paper / World Economic Forum ; in collaboration with Accenture. – Geneva : WEF, 2025. – 28 с. – URL: https://reports.weforum.org/docs/WEF_Artificial_ Intelligences_ Energy_Paradox_2025.pdf . – Access date: 28.02.2026.

15. World Economic Forum. From Paradox to Progress: A Net-Positive AI Energy Framework : insight report / World Economic Forum ; in collaboration with Accenture. – Geneva : WEF, 2025. – 38 с. – URL: https://reports.weforum.org/docs/WEF_From_Paradox_to_ Progress_A_Net _Positive_AI_Energy_Framework_2025.pdf . – Access date: 28.02.2026.

16. ENOWA ; KAUST. Energy Cortex Program : проєкт з інтеграції AI в енергетичні системи [Електронний ресурс]. – 2024–2025. – URL: https://www.kaust.edu.sa/news/enowa-and-kaust-celebrate-energy-cortex-program . – Access date: 28.02.2026.

References:

1. Ullah, M. H., & Eskandarian, A. (2022). Quantum computing for smart grid applications. IET Generation, Transmission & Distribution, 16 (24), 4939–4950. https://doi.org/10.1049/ gtd2.12602 [in English]

2. Banad, Y. M. (2025). Artificial intelligence and machine learning for smart grids: From foundational paradigms to emerging technologies with digital twin and large language model-driven intelligence. Intelligent and Sustainable Energy, 1, Article 100461. https://doi.org/10.1016/ j.isene.2025.100461 [in English].

3. How, M. L., Tan, M. J. B., & Ting, C. H. (2024). Forging the future: Strategic approaches to quantum AI integration for industry transformation. AI, 5 (1), 287–308. https://doi.org/10.3390/ ai5010015 . [in English].

4. Ostrovska H. Y. (2024). Tsyfrova transformatsiia promyslovosti: suchasni realii ta priorytety rozvytku [Digital transformation of industry: current realities and development priorities] / H. Y. Ostrovska, O. T. Ostrovskyi // Ekonomichnyi visnyk Donbasu. [Economic Bulletin of Donbass]. – 2024. – № 1-2 (75-76). – S. 166–174. – Rezhym dostupu: https://evd.donnu.edu.ua/ handle/123456789/3326. – Data dostupu: 24.02.2026. [in Ukrainian].

5. Zhyvko Z., Kukharska L., Shehynska A. (2025). THE TRANSFORMATION OF THE DIGITAL ECONOMY IN UKRAINE: CHALLENGES, OPPORTUNITIES, AND STRATEGIC DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT. Uspikhy i dosiahnennia u nautsi (Seriia «Pravo», Seriia «Osvita», Seriia «Upravlinnia ta administruvannia», Seriia «Sotsialni ta povedinkovi nauky»)":

zhurnal. [Successes and Achievements in Science (Law Series, Education Series, Management and Administration Series, Social and Behavioral Sciences Series)]: zhurnal. 2025. № 12(22) 2025. С. 1554-1571. (1767с.). https://perspectives.pp.ua/ index.php/sas/article/view/34393/34368 https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-12(22)-1554-1571. [in English].

6. Zhyvko Z., Rodchenko S., Shehynska A. (2025). ENHANCING UKRAINE'S DIGITAL ECONOMY: CHALLENGES AND STRATEGIC PRIORITIES. Uspikhy i dosiahnennia u nautsi (Seriia «Pravo», Seriia «Osvita», Seriia «Upravlinnia ta administruvannia», Seriia «Sotsialni ta povedinkovi nauky»)": zhurnal. [Successes and Achievements in Science (Law Series, Education Series, Management and Administration Series, Social and Behavioral Sciences Series)]: zhurnal. 2025. № 7(17) 2025. С.236-254. (1021с.). https://doi.org/10.52058/3041-1254-2025-7(17). [in English].

7. Zhyvko Z.B., Zhyvko O.V. (2024). Adaptyvna stratehiia upravlinnia innovatsiinym rozvytkom: vyklyky suchasnosti v umovakh smart-ekonomiky. [Adaptive strategy for managing innovative development: challenges of the present in the conditions of a smart economy]. Zhurnal «Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii». (Seriia «Upravlinnia ta administruvannia», Seriia «Pravo», Seriia «Ekonomika», Seriia «Psykholohiia», Seriia «Pedahohika». ["Scientific Innovations and Advanced Technologies". (Series "Management and Administration", Series "Law", Series "Economics", Series "Psychology", Series "Pedagogy"]. № 4(32), 2024. S. 261-267. https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-4(32)-261-267. [in Ukrainian].

8. Zaverbnyi A. S., Broslavskyi V. V. (2025). Stanovlennia i rozvytok smart-spetsializatsii v Ukraini: osoblyvosti adaptuvannia peredovoho dosvidu. [Formation and development of smart specialization in Ukraine: features of adaptation of best practice]. Efektyvna ekonomika. [Efficient economy]. 2025. № 5. DOI: http://doi.org/10.32702/2307-2105.2025.5.27. [in Ukrainian].

9. Mozghovyi Ye. SMART-tekhnolohii v pidpryiemnytskii diialnosti / Ye. Mozghovyi // Herald of Economics. – 2024. – № 1. – S. 90–98. – DOI: vidsutnii. – Rezhym dostupu: https://heraldes.khmnu.edu.ua/index.php/heraldes/ article/view/231 . – Data dostupu: 24.02.2026. [in Ukrainian].

10. Zhyvko, Z., Zhyvko, M., Shehynska, A., Zhyvko, O. (2024). Competency Frameworks for Digital Economies: A Focus on IT Skills. In M.Denysenko, L.Khudoliy & S. Laptiev (Eds.), *Digital Skills in a Digital Society: Requirements and Challenges.* 2024. 394 p. (pp. 31–57). Scientific Center of Innovative Research. Estonia. https://doi.org/10.36690/DSDS31-57. [in English].

11. Innovatsiina ekosystema Ukrainy: ohliad suchasnosti (2026). [Ukraine's innovation ecosystem: a review of the present]. [Elektronnyi resurs] // ResearchGate. – 2020. – Rezhym dostupu: https://www.researchgate.net/publication/377223742.Innovacijna.ekosistema_Ukraini_oglad_ sucasnosti. – Data dostupu: 24.02.2026. [in Ukrainian].

12. IonQ & Oak Ridge (2025). National Laboratory. Hybrid quantum-classical unit commitment optimization [Electronic resource]. – 2025. – URL: https://ionq.com/news/ionq-oak-ridge-hybrid-quantum-optimization-2025. – Access date: 28.02.2026. [in English].

13. Vakulenko I. (2025).Smart grids: From local initiatives to global transformation : монографія / I. Vakulenko. – Hamburg : The Academic Research and Publishing UG (i. G.), 2025. – 129 с. – DOI: https://doi.org/10.61093/978-3-911748-04-9/2025. – URL: https://armgpublishing.com/wp-content/uploads/2025/10/monograph-2-2025. – Дата доступу: 28.02.2026. [in English].

14. World Economic Forum. (2025). Artificial Intelligence's Energy Paradox: Balancing Challenges and Opportunities : white paper / World Economic Forum ; in collaboration with Accenture. – Geneva : WEF, 2025. – 28 с. – Режим доступу: https://reports.weforum.org/docs/WEF Artificial_Intelligences_Energy_Paradox_2025.pdf . – Access date: 28.02.2026. [in English].

15. World Economic Forum. (2025). From Paradox to Progress: A Net-Positive AI Energy Framework : insight report / World Economic Forum ; in collaboration with Accenture. – Geneva : WEF, 2025. – 38 с. – URL: https://reports.weforum.org/docs/WEF_From_Paradox _to_Progress A_Net Positive_AI_Energy_Framework_2025.pdf . – Access date: 28.02.2026. [in English].

16. ENOWA; KAUST. (2025). Energy Cortex Program : проєкт з інтеграції AI в енергетичні системи [Електронний ресурс]. – 2024–2025. – URL: https://www.kaust.edu.sa/news/enowa-and-kaust-celebrate-energy-cortex-program . – Access date: 28.02.2026. [in English].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 336.71:502.131.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3574-3587

Кохан Ірина Василівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0000-0002-9262-5723

Криховецька Зоряна Миколаївна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, https://orcid.org/0000-0002-0028-1960

Копчук Ангеліна Юріївна здобувач ОР бакалавр, спеціальності D2 «Фінанси, банківська справа, страхування та фондовий ринок», Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ЗЕЛЕНИЙ БАНКІНГ У КОНТЕКСТІ ESG-ПРИНЦИПІВ СТАЛОГО ФІНАНСУВАННЯ

Анотація. Зелений банкінг у контексті ESG-принципів сталого фінансування є одним із ключових напрямів трансформації сучасного фінансового сектору, що спрямований на поєднання економічної ефективності банківської діяльності з екологічною відповідальністю та соціальною орієнтованістю. В умовах глобальних кліматичних змін, посилення регуляторних вимог і зростання ролі відповідального інвестування банки поступово інтегрують екологічні (E), соціальні (S) та управлінські (G) критерії у процеси кредитування, інвестування, управління ризиками та корпоративного управління. Особливої актуальності ці процеси набувають у контексті європейської інтеграції України та імплементації міжнародних стандартів сталого фінансування.

У дослідженні розглянуто теоретичні засади формування зеленого банкінгу, визначено його сутність, інструменти та основні напрями реалізації.

Проаналізовано сучасні тенденції розвитку ESG-банківництва, зокрема впровадження зеленого кредитування, сталих облігацій, кліматичного ризик-менеджменту, ESG-скорингу позичальників та розкриття нефінансової звітності.

Обґрунтовано, що інтеграція ESG-принципів не обмежується впровадженням окремих фінансових продуктів, а передбачає комплексну трансформацію бізнес-моделей банків, систем управління ризиками, внутрішнього контролю та стратегічного планування.

Значну увагу приділено ролі регуляторних органів у формуванні нормативно-правового підґрунтя для розвитку сталого фінансування, а також адаптації національної банківської системи до вимог міжнародних стандартів, зокрема Таксономії ЄС. Визначено, що зелений банкінг виступає важливим інструментом

мобілізації фінансових ресурсів для екологічної модернізації економіки, підтримки відновлюваної енергетики, енергоефективності та післявоєнної відбудови України на засадах сталого розвитку.

Зелений банкінг є стратегічним напрямом розвитку фінансового сектору, що сприяє підвищенню фінансової стійкості банків, мінімізації ESG-ризиків, зміцненню довіри інвесторів і клієнтів та забезпеченню довгострокового економічного зростання в умовах глобальної трансформації фінансових ринків.

Ключові слова: зелений банкінг, ESG-принципи, сталий розвиток, стале фінансування, зелене кредитування, ESG-ризики, кліматичні ризики, Таксономія ЄС, банківська система України.

Kokhan Iryna Vasylivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Finance, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0000-0002-9262-5723

Krykhovetska Zoriana Mykolaivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Finance, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk, https://orcid.org/0000-0002-0028-1960

Kopchuk Anhelina Yuriivna bachelor's degree student, majoring in D2 "Finance, Banking, Insurance and the Stock Market", Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk

GREEN BANKING IN THE CONTEXT OF ESG PRINCIPLES OF SUSTAINABLE FINANCE

Abstract. Green banking in the context of ESG principles of sustainable finance is one of the key directions in the transformation of the modern financial sector, aimed at combining the economic efficiency of banking activities with environmental responsibility and social orientation. In the context of global climate change, tightening regulatory requirements, and the growing role of responsible investment, banks are gradually integrating environmental (E), social (S), and governance (G) criteria into lending, investment, risk management, and corporate governance processes. These processes are of particular relevance in the context of Ukraine's European integration and the implementation of international sustainable finance standards.

The study examines the theoretical foundations of green banking development, defines its essence, instruments, and main areas of implementation. It analyzes current trends in ESG banking, including the introduction of green lending, sustainable bonds, climate risk management, ESG scoring of borrowers, and non-financial disclosure. It is substantiated that the integration of ESG principles is not limited to the introduction of individual financial products but involves a comprehensive transformation of banks' business models, risk management systems, internal control mechanisms, and strategic

planning approaches. Considerable attention is paid to the role of regulatory authorities in forming the legal framework for sustainable finance development, as well as to the adaptation of the national banking system to international standards, particularly the EU Taxonomy. It is determined that green banking serves as an important tool for mobilizing financial resources for environmental modernization of the economy, support of renewable energy, energy efficiency, and the post-war reconstruction of Ukraine based on sustainable development principles.

Green banking is a strategic direction for the development of the financial sector, contributing to enhanced financial stability of banks, mitigation of ESG risks, strengthening investor and customer confidence, and ensuring long-term economic growth in the context of global financial market transformation.

Keywords: green banking, ESG principles, sustainable development, sustainable finance, green lending, ESG risks, climate risks, EU Taxonomy, banking system of Ukraine.

Постановка проблеми. В умовах посилення глобальних екологічних і кліматичних викликів, зростання соціальної нерівності та трансформації підходів до корпоративної відповідальності фінансовий сектор зазнає суттєвих якісних змін. Банківські установи поступово відходять від виключно посередницької ролі та перетворюються на активних учасників реалізації концепції сталого розвитку. У цьому контексті особливої актуальності набуває формування та розвиток зеленого банкінгу як інструменту інтеграції екологічних, соціальних і управлінських чинників (ESG) у процеси прийняття фінансових рішень.

Зростання кліматичних ризиків, необхідність декарбонізації економіки та імплементації міжнародних стандартів сталого фінансування зумовлюють перегляд стратегічних пріоритетів банківської діяльності. Зелений банкінг покликаний забезпечити перерозподіл фінансових ресурсів на користь екологічно орієнтованих проєктів, сприяти розвитку відновлюваної енергетики, енергоефективності, сталого агровиробництва та модернізації інфраструктури з урахуванням принципів екологічної безпеки. Водночас інтеграція ESG-підходів вимагає вдосконалення систем управління ризиками, корпоративного управління, нефінансової звітності та прозорості діяльності банків.

Для України проблема розвитку зеленого банкінгу набуває особливої ваги в умовах повномасштабної війни та необхідності післявоєнної відбудови економіки за принципами «build back better». Масштабні руйнування інфраструктури, потреба у модернізації виробничих потужностей і виконання євроінтеграційних зобов’язань актуалізують необхідність формування ефективної системи зеленого фінансування, здатної забезпечити довгострокову екологічну та економічну стійкість.

Попри поступове формування нормативно-правової бази у сфері сталих фінансів, зокрема розвитку ринку зелених облігацій та інтеграції ESG-принципів

у регуляторну політику, в Україні зберігаються низка системних проблем. Серед них – відсутність повноцінної імплементації таксономії сталих інвестицій, обмежена практика оцінки кліматичних ризиків у банківських портфелях, недостатній рівень розвитку ESG, а також фрагментарність координації між регуляторними та фінансовими інституціями. Крім того, економічні наслідки впровадження зеленого банкінгу, його вплив на фінансову стійкість банків, структуру їхніх активів і довгострокову прибутковість залишаються недостатньо дослідженими.

У зв'язку з цим постає об'єктивна необхідність комплексного наукового дослідження теоретичних засад зеленого банкінгу, аналізу міжнародного та національного досвіду впровадження ESG-принципів, оцінки ефективності чинного нормативно-правового забезпечення та обґрунтування стратегічних напрямів розвитку зеленого банкінгу в Україні.

Розв'язання зазначеної проблеми має важливе значення для підвищення конкурентоспроможності банківської системи, інтеграції України до європейського простору сталих фінансів та забезпечення довгострокової фінансової й екологічної стійкості держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи стан розроблення зазначеної проблематики, варто відзначити, що питання сталого розвитку та поширення зеленого банкінгу перебувають у фокусі уваги вітчизняного наукового дискурсу. Теоретико-методологічні засади сталого розвитку ґрунтовно висвітлено у працях Л. Бондаренко [2], де обґрунтовано стратегічні напрями взаємодії України з ЄС у контексті імплементації принципів сталості.

Дослідження О. Карінцевої [7] акцентують увагу на ролі іноземного інвестування як важливого чинника забезпечення довгострокового соціально-економічного зростання країни.

Регіональний вимір сталого розвитку розкрито у наукових напрацюваннях М. Дзямулича [3], тоді як А. Глущенко [8] здійснив компаративний аналіз концепції «зеленої» економіки та парадигми сталого розвитку, визначивши їх спільні та відмінні риси.

Проблематика зеленого банкінгу також знайшла належне відображення в сучасних дослідженнях. Зокрема, наукові розвідки Б. Луціва та співавторів [15], М. Житара [7], С. Міщенко [8] присвячені аналізу сутнісних характеристик зеленого банкінгу, особливостей його впровадження у фінансову практику та визначенню перспектив розвитку ESG-орієнтованих підходів у банківській системі.

Метою статті є теоретичне обґрунтування сутності та ролі зеленого банкінгу в контексті ESG-принципів сталого фінансування, а також визначення пріоритетних напрямів його розвитку з метою підвищення фінансової стійкості банківської системи, забезпечення екологічної та соціальної відповідальності й посилення конкурентних позицій банків в умовах євроінтеграційних і воєнних викликів.

Виклад основного матеріалу. Інтерпретація поняття «зелений» банкінг відображає якісно новий етап розвитку фінансової системи, в межах якого банківські установи еволюціонують від традиційних фінансових посередників до активних суб'єктів забезпечення сталого розвитку. У сучасних умовах банки дедалі більше орієнтуються на мобілізацію та ефективний перерозподіл фінансових ресурсів на користь екологічно спрямованих ініціатив, покликаних мінімізувати антропогенний вплив на довкілля та сприяти екологічній модернізації економіки.

Діяльність «зелених» банків охоплює широкий спектр напрямів, серед яких фінансування природоохоронних заходів, підтримка раціонального використання природних ресурсів, розвиток органічного сільського господарства, стимулювання виробництва екологічно безпечної та сертифікованої продукції. Водночас такі фінансові інституції характеризуються високими стандартами прозорості, відкритістю фінансової та нефінансової звітності, а також дотриманням принципів соціальної відповідальності у взаємодії з клієнтами, партнерами та персоналом.

Паралельно у глобальній фінансовій практиці спостерігається тенденція до інтеграції екологічних і соціальних орієнтирів у діяльність традиційних банків, що отримала назву «зелена трансформація». Цей процес відображає посилення ролі екологічного чинника у фінансовому менеджменті та передбачає переорієнтацію стратегічних пріоритетів банків на довгострокову екологічну й соціальну стійкість.

Ідейно-методологічне підґрунтя зеленого банкінгу формується системою базових принципів, ключовими серед яких є екологічна та соціальна відповідальність, прозорість і підзвітність діяльності, орієнтація на довгострокові результати, підтримка інноваційних фінансових рішень, а також розвиток партнерських взаємовідносин між фінансовими установами та іншими суб'єктами економіки.

Сучасна трансформація фінансового сектору відбувається під впливом глобальних викликів сталого розвитку, зокрема кліматичних змін, соціальної поляризації та зростання вимог до корпоративної етики й відповідальності. У цьому контексті зелений банкінг постає як один із ключових інструментів імплементації ESG-принципів (Environmental, Social, Governance) у банківській діяльності, забезпечуючи комплексну інтеграцію екологічних, соціальних та управлінських чинників у процес ухвалення фінансових рішень [2].

Зміст зеленого банкінгу охоплює систему спеціалізованих фінансових продуктів, інструментів і внутрішніх політик, спрямованих на підтримку екологічно безпечних проєктів, скорочення негативного впливу на довкілля та стимулювання переходу до моделей сталого економічного розвитку.

Його сутність полягає не лише у фінансуванні «зелених» ініціатив, а й у переосмисленні ролі банків як активних учасників реалізації Цілей сталого розвитку.

Екологічний вимір ESG (Environmental) у межах зеленого банкінгу реалізується через кредитування проєктів у сфері відновлюваної енергетики, енергоефективності, управління відходами, сталого землекористування, а також через впровадження систем оцінювання кліматичних і екологічних ризиків у кредитних портфелях. Банківські установи дедалі частіше враховують вуглецевий слід позичальників, відповідність їхньої діяльності екологічним стандартам і принципам «зеленого» фінансування.

Соціальна складова ESG (Social) проявляється через підтримку фінансової інклюзії, розвиток малого та середнього підприємництва, фінансування соціально значущих програм та застосування принципів відповідального кредитування. Таким чином, зелений банкінг сприяє формуванню стійких соціально-економічних систем, зменшенню соціальної нерівності та підвищенню добробуту населення.

Управлінський компонент ESG (Governance) передбачає впровадження сучасних механізмів корпоративного управління, підвищення рівня прозорості та підзвітності, а також удосконалення систем управління ризиками. Саме ефективне корпоративне управління забезпечує комплексну інтеграцію ESG-факторів у стратегію банку, його внутрішні регламенти, кредитну політику та практику розкриття нефінансової звітності.

Європейський Союз сформував розгалужену нормативно-методичну архітектуру у сфері сталих фінансів, ключовим елементом якої є Регламент ЄС щодо таксономії сталих видів економічної діяльності. Зазначений документ встановлює чіткі критерії віднесення економічної діяльності та інвестиційних проєктів до категорії екологічно сталих, забезпечуючи уніфікований підхід до класифікації «зелених» активів та зменшуючи ризики так званого «зеленого камуфляжу». Для банківського сектору України положення таксономії ЄС слугують методологічним орієнтиром у процесі адаптації національного фінансового регулювання до європейських стандартів у межах євроінтеграційної стратегії [5].

У прикладному вимірі зелений банкінг охоплює фінансування проєктів у галузях відновлюваної енергетики, енергоефективності, екологічної модернізації об’єктів інфраструктури та сталого аграрного виробництва. В умовах повномасштабної війни та значних руйнувань особливої ваги набуває підтримка відбудови критичної інфраструктури відповідно до концепції «build back better», що передбачає впровадження більш енергоощадних, екологічно безпечних і технологічно модернізованих рішень для формування стійкішої економіки.

Суттєвий внесок у формування ESG-орієнтованої моделі зеленого банкінгу в Україні здійснює Національний банк України, який послідовно інтегрує принципи сталого фінансування в регуляторну політику. Рекомендації НБУ щодо імплементації ESG-підходів передбачають врахування екологічних і соціальних ризиків у кредитній діяльності банків, удосконалення механізмів корпоративного управління, а також розвиток практик нефінансової звітності.

Такі кроки сприяють зміцненню довгострокової фінансової стійкості банківської системи навіть за умов підвищеної макроекономічної турбулентності.

Екологічний компонент ESG (E) у межах зеленого банкінгу реалізується через системну оцінку кліматичних ризиків, аналіз вуглецевого сліду позичальників та перевірку відповідності проєктів критеріям екологічної сталості.

Соціальний вимір (S) набуває особливої актуальності в умовах воєнного часу, оскільки охоплює підтримку малого та середнього бізнесу, сприяння збереженню зайнятості, фінансування соціально значущих ініціатив і забезпечення фінансової інклюзії. Управлінська складова (G) пов'язана з підвищенням рівня прозорості діяльності банків, удосконаленням систем корпоративного управління та підсиленням ефективності ризик-менеджменту.

Важливим інструментом розвитку зеленого банкінгу є Принципи зелених облігацій (Green Bond Principles), розроблені Міжнародною асоціацією ринків капіталу. Вони встановлюють стандарти щодо цільового використання залучених коштів, процедур звітності та забезпечення прозорості при емісії «зелених» фінансових інструментів. Застосування цих принципів українськими банками відкриває можливості для мобілізації ресурсів на реалізацію проєктів сталого відновлення економіки.

Отже, зелений банкінг у площині ESG-принципів постає як стратегічний механізм модернізації банківського сектору України, що поєднує фінансову стабільність із соціальною відповідальністю та екологічною доцільністю. Його розвиток є важливою передумовою інтеграції України до європейського простору сталих фінансів, мінімізації довгострокових ризиків та формування інклюзивної, екологічно збалансованої економіки в умовах воєнних і післявоєнних трансформацій.

У процесі утвердження засад сталого розвитку та гарантування екологічної безпеки провідне значення в державній економічній політиці набуває формування дієвої нормативно-правової бази, здатної забезпечити інституційні умови для реалізації екологічно орієнтованих ініціатив на всіх рівнях функціонування фінансової системи.

Зелені фінанси, спрямовані на підтримку заходів із зменшення негативного впливу господарської діяльності на довкілля та впровадження інноваційних екологічних технологій, поступово трансформуються в один із ключових інструментів структурної модернізації економіки та протидії сучасним екологічним викликам. Водночас правове забезпечення цього сегмента фінансового ринку перебуває на етапі інтенсивного розвитку, що обумовлює потребу в системному аналітичному оцінюванні його ефективності та перспектив подальшого вдосконалення в Україні.

На сучасному етапі нормативно-правове середовище України поєднує спеціалізовані регуляторні норми, спрямовані на врегулювання випуску зелених облігацій, із загальними положеннями щодо підтримки екологічно відпо-

відального підприємництва та стимулювання сталих практик господарювання. Формування цілісної системи регулювання здійснюється з урахуванням міжнародних стандартів і рекомендацій, зокрема принципів «Green Bond Principles», розроблених Міжнародною асоціацією ринків капіталу (ICMA), які набули широкого визнання у глобальній фінансовій практиці.

Важливим кроком у розвитку національного правового поля стало внесення змін до Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» від 23.02.2006 № 3480-IV, якими передбачено можливість емісії зелених облігацій різними суб'єктами господарювання, включаючи органи державної влади та місцевого самоврядування.

Законодавством також визначено вимоги щодо цільового використання коштів, залучених через розміщення таких цінних паперів, а також механізми розкриття інформації та контролю за звітністю емітентів. Запровадження відповідних норм сприяє підвищенню прозорості функціонування ринку, формуванню відповідального підходу до управління фінансовими ресурсами та зниженню ризиків «зеленого камуфляжу», коли задекларована екологічна спрямованість діяльності не підкріплюється реальними позитивними результатами.

Результати наукових досліджень засвідчують, що розвиток ринку зелених фінансових інструментів значною мірою залежить від рівня зрілості законодавства у сфері ринків капіталу, екологічної політики та суміжних галузей економіки, у межах яких здійснюється спрямування фінансових ресурсів на реалізацію екологічних проєктів (табл. 1).

Таблиця 1

Регуляторні механізми забезпечення у сфері зелених фінансів

Назва нормативно-правового документа	**Зміст і напрями регулювання у сфері зелених фінансів**
Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» (зі змінами щодо зелених облігацій) [7]	Закріплює правові засади емісії зелених облігацій, визначає вимоги до цільового використання залучених коштів, порядку розкриття інформації та звітності емітентів.
Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції розвитку ринку зелених облігацій» [4]	Визначає стратегічні орієнтири формування та розвитку ринку зелених облігацій, передбачає розробку національних стандартів, забезпечення прозорості та запровадження механізмів державної підтримки зелених фінансових інструментів.
Рішення НКЦПФР № 493 від 07.07.2021 [6]	Установлює вимоги до звітності, незалежного аудиту та екологічної верифікації проєктів, що фінансуються за рахунок коштів, залучених через випуск зелених облігацій.

Назва нормативно-правового документа	Зміст і напрями регулювання у сфері зелених фінансів
Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» (зі змінами щодо зелених облігацій) [7]	Закріплює правові засади емісії зелених облігацій, визначає вимоги до цільового використання залучених коштів, порядку розкриття інформації та звітності емітентів.
Green Bond Principles (ICMA) [5]	Формує базові міжнародні принципи випуску зелених облігацій, що охоплюють напрями використання коштів, процедури відбору й оцінки проєктів, управління фінансовими надходженнями та звітність емітентів.
Європейський зелений курс (EU Green Deal) [8]	Визначає стратегічну мету досягнення кліматичної нейтральності ЄС, передбачає інтеграцію екологічних критеріїв у систему фінансового регулювання та інвестиційні процеси.
Регламент ЄС щодо таксономії (EU Taxonomy Regulation, Регламент (ЄС) 2020/852) [10]	Установлює єдину класифікацію та критерії віднесення видів економічної діяльності до екологічно сталих («зелених») у межах Європейського Союзу.
Рекомендації НБУ з інтеграції ESG- підходів: **Біла книга з управління ESG-ризиками у фінансовому секторі** [9]	Стратегічний документ Національного банку України, що визначає концептуальні засади та поетапне впровадження ESG-підходів у діяльність фінансових установ, зокрема через інтеграцію екологічних, соціальних та управлінських чинників у кредитну й інвестиційну політику банків.

Прийняття Розпорядження Кабінету Міністрів України № 175-р від 24 лютого 2021 року «Про схвалення Концепції запровадження та розвитку ринку зелених облігацій в Україні» стало важливим етапом інституціоналізації зелених фінансових інструментів у національній фінансовій системі. Цей документ визначив стратегічні орієнтири державної політики у сфері розвитку ринку зелених облігацій, зокрема формування національних критеріїв і стандартів класифікації «зелених» проєктів, удосконалення процедур інформаційного розкриття з боку емітентів, а також створення механізмів державного стимулювання випуску відповідних цінних паперів.

Становлення інституційної та нормативної основи сталого фінансування в Україні відбувається завдяки системним ініціативам регуляторних органів, передусім Національного банку України. Починаючи з 2021 року, НБУ послідовно впроваджує ESG-підходи у регуляторну практику, охоплюючи банківський нагляд, вимоги до розкриття нефінансової інформації,

удосконалення систем управління ризиками та розвиток корпоративного управління у фінансових установах. У цей період було затверджено Стратегію екологізації фінансового сектору, розроблено ESG-дорожню карту та започатковано інтеграцію екологічних і соціальних ризиків у кредитну діяльність банків.

Реалізація зазначених заходів узгоджується з європейськими тенденціями трансформації фінансових ринків і формує передумови для адаптації української банківської системи до сучасних викликів, пов'язаних із кліматичними ризиками, декарбонізацією економіки та зростанням вимог до соціальної відповідальності фінансових інституцій. Одночасно розвиток ESG-інфраструктури відкриває додаткові можливості для залучення ресурсів міжнародних фінансових програм, зокрема в межах Європейського зеленого курсу, механізму справедливого переходу (Just Transition Mechanism), а також програм підтримки з боку Європейського банку реконструкції та розвитку, Світового банку й інших міжнародних фінансових організацій.

Вагомим елементом цієї політики стала Дорожня карта інтеграції ESG-факторів, яка деталізує практичні механізми їх упровадження у діяльність фінансових установ. Вона передбачає поетапну імплементацію ESG-критеріїв у систему корпоративного управління банківських і небанківських установ, створення системи екологічного та соціального управління ризиками (ESRM), інтегрованої до загальної системи ризик-менеджменту, а також обов'язкове врахування екологічних і соціальних аспектів під час оцінювання інвестиційних проєктів. Окремий акцент зроблено на забезпеченні прозорості та розширенні практик розкриття інформації щодо ESG-впливу діяльності фінансових установ.

У 2023 році, з огляду на набуття Україною статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу, Національний банк України ініціював перегляд та актуалізацію Політики сталого фінансування відповідно до вимог європейського регуляторного середовища. Оновлення документа здійснювалося за експертної підтримки Світового банку, що свідчить про високий рівень довіри міжнародних партнерів до національного регулятора та їхню зацікавленість у розвитку екологічно орієнтованої фінансової системи.

У межах розширення міжнародної співпраці НБУ приєднався до провідних глобальних професійних мереж, зокрема Network for Greening the Financial System (NGFS), Sustainable Banking and Finance Network (SBFN) та Global Financial Innovation Network (GFIN). Участь у цих об'єднаннях сприяє запозиченню передового міжнародного досвіду, імплементації сучасних ESG-практик і зміцненню інституційної спроможності регулятора. За підтримки Міжнародної фінансової корпорації (IFC) та уряду Швейцарії НБУ реалізує низку ініціатив, спрямованих на розвиток зеленого банкінгу, удосконалення ESG та підвищення професійної компетентності фінансових установ [8].

Загалом інституційне середовище в Україні поступово трансформується у більш сприятливе для розвитку зелених фінансів. Водночас для досягнення системного та довгострокового ефекту необхідним є подальше вдосконалення

законодавчої бази, включаючи імплементацію національної таксономії сталих інвестицій, розширення фінансових стимулів для екологічних ініціатив та диверсифікацію інструментарію підтримки сталих проєктів. Йдеться, зокрема, про розвиток ринку зелених облігацій, запровадження механізмів пільгового кредитування, державних гарантій і змішаного фінансування.

Світова практика засвідчує, що провідні банківські установи активно інтегрують ESG-принципи у власні стратегії розвитку, впроваджують системи управління кліматичними ризиками, розширюють ринок зелених фінансових інструментів і спрямовують значні обсяги капіталу на фінансування проєктів у сферах відновлюваної енергетики, енергоефективності та декарбонізації. Динамічне зростання обсягів випуску зелених облігацій та ESG-інвестицій підтверджує стійкість цього напряму і його поступове утвердження як одного з домінантних векторів розвитку глобального банківського сектору.

Для України розвиток зеленого банкінгу набуває особливої актуальності в умовах воєнних викликів і перспектив повоєнного відновлення. Масштабні руйнування інфраструктури, потреба в технологічній модернізації економіки та виконання зобов'язань у межах євроінтеграційного курсу зумовлюють необхідність залучення фінансових ресурсів із урахуванням екологічних і соціальних критеріїв. У цьому контексті банківський сектор може відігравати визначальну роль у спрямуванні інвестицій на відбудову економіки за принципами енергоефективності, низьковуглецевого розвитку та екологічної безпеки, формуючи підґрунтя для стійкого та інклюзивного зростання.

Висновки. Інтеграція ESG-підходів у діяльність українських банків перебуває на початковому етапі. Попри усвідомлення значущості кліматичних ризиків, лише обмежена кількість банків здійснює системне управління такими ризиками в межах власних ризик-стратегій. Це зумовлює потребу у подальшому вдосконаленні нормативно-правового забезпечення, запровадженні стандартів ESG-звітності, розвитку кліматичних стрес-тестів та формуванні національної зеленої таксономії.

Таким чином, зелений банкінг є не лише актуальним трендом, а стратегічним напрямом розвитку фінансової системи України. Його ефективне впровадження можливе за умови консолідованої взаємодії держави, Національного банку України, комерційних банків та міжнародних фінансових інституцій. Адаптація найкращих міжнародних практик зеленого фінансування створює підґрунтя для формування сучасної, конкурентоспроможної та екологічно орієнтованої моделі банківського сектору, здатної забезпечити сталий економічний розвиток і підтримати післявоєнну трансформацію України.

***Література*:**

1. Мацьків В. В., Щур Р. І., Кохан І. В. Роль штучного інтелекту у трансформації економіки та фінансової системи України в умовах післявоєнного відновлення. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*, *23*(3(58), 2024. С. 58–77. https://doi.org/10.18524/2413-9998.2024.3(58).327139

2. Бондаренко Л.П. ESG-банківництво в Україні та світі: виклики та новітні тренди. *Економіка та суспільство*. №72. 2025. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-15.

3.Zoriana Krykhovetska, Svitlana Kropelnytska, Iryna Kokhan, Tetiana Myhovych, Veronika Dmytrovska. Bank Lending to Businesses in a Pandemic, Journal of Economic Issues, 2024. Volume 58, Issue 1, pages 211-220. DOI: 10.1080/00213624.2024.2308461

4. Левандівський О.Т. Криховецька З.М., Кохан І.В. Сучасні тенденції функціонування банківської системи України. Агросвіт. №3-4. 2023. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6792.2023.3-4.97

5. Comparison of the environmental, social and governance (ESG) scores of the 15 largest banks by market capitalization worldwide in 2024, by ESG score provider. Statista. 2024. URL: https://www.statista.com/statistics/1272380/comparison-esg-scores-largest-banks-worldwide/ (дата звернення: 15.01.2026).

6. The green Central Banking scorecard. Green Central Banking. 2024. URL: https://greencentralbanking.com/ scorecard/ (дата звернення:11.01.2026).

7. Кретов Д. Ю. Сучасний стан цифровізації в корпоративному банкінгу України. *Київський економічний науковий журнал.* 2024. № 6. С. 78–85. ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7129-4040

8. Karnaushenko A., Tanklevska N., Povod T., Kononenko L., Savchenko V. Implementation of blockchain technology in agriculture: fashionable trends or requirements of the modern economy. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal.* 2023. Vol. 9(3). P. 124–149. DOI: https://doi.org/10.51599/are.2023.09.03.06.

9. Біла книга. Рекомендації НБУ з інтеграції ESG-підходів. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Bila_knyga_2025_fin.pdf?v=13 (дата звернення: 04.02.2026)

10. Прикладний посібник з використання Таксономії ЄС для залучення сталого фінансування. Регламент ЄС щодо таксономії (EU Taxonomy Regulation). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj/eng (дата звернення: 04.02.2026).

11. Про рекомендації щодо організації систем управління екологічними, соціальними та управлінськими ризиками (ESG-ризиками) в банках України : Лист Національного банку України від 08.12.2022 № 25-0005/85040. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all/natsionalniy-bank-rozsilaye-bankam-rekomendatsiyischodo-organizatsiyi-sistem-upravlinnya-esg-rizikami

12. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 01.01.2025р. № 1667-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text (дата звернення: 11.12.2025).

13. Статистика фінансового сектору. Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-financial (дата звернення: 11.02.2026).

14. Фінансовий моніторинг та ринок фінансових технологій [Електронний ресурс] / Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/ua/news/all (дата звернення: 11.12.2025).

15. Чайковський Я., Луців Б., Дзюблюк О., Чайковський Є., Луців, П. Банківське зелене кредитування як ключовий інструмент екологічної модернізації економіки. Фінансова та кредитна діяльність: проблеми теорії і практики. 2025. № 2(61). С. 54-72. DOI: https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.61.2025.4651

***References**:*

1. Matskiv, V., Shchur, R., & Kokhan, I. (2024). Rol shtuchnoho intelektu u transformatsii ekonomiky ta finansovoi systemy Ukrainy v umovakh pisliavoiennoho vidnovlennia [The role of artificial intelligence in the transformation of the economy and financial system of Ukraine in the conditions of post-war recovery]. *Rynkova ekonomika: suchasna teoriia i praktyka upravlinnia – Market Economy: Modern Theory and Practice of Management*, 23(3(58)), 58–77.

2. Bondarenko, L.P. (2025). ESG-bankivnytstvo v Ukraini ta sviti: vyklyky ta novitni trendy [ESG banking in Ukraine and the world: challenges and latest trends]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, 72. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-72-15

3. Krykhovetska, Z., Kropelnytska, S., Kokhan, I., Myhovych, T., & Dmytrovska, V. (2024). Bank lending to businesses in a pandemic. *Journal of Economic Issues – Journal of Economic Issues*, 58(1), 211–220. https://doi.org/10.1080/00213624.2024.2308461

4. Levandivskyi, O., Krykhovetska, Z., & Kokhan, I. (2023). Suchasni tendentsii funktsionuvannia bankivskoi systemy Ukrainy [Current trends in the functioning of the banking system of Ukraine]. *Ahrosvit – Agrosvit*, 3–4. https://doi.org/10.32702/2306-6792.2023.3-4.97

5. Statista. (2024). Comparison of the environmental, social and governance (ESG) scores of the 15 largest banks by market capitalization worldwide in 2024, by ESG score provider [Comparison of ESG scores of the 15 largest banks worldwide in 2024 by ESG score provider]. *Statista – Statista*. Retrieved from https://www.statista.com/statistics/1272380/comparison-esg-scores-largest-banks-worldwide/

6. Green Central Banking. (2024). The green Central Banking scorecard [The Green Central Banking Scorecard]. *Green Central Banking – Green Central Banking*. Retrieved from https://greencentralbanking.com/scorecard/

7. Kretov, D. (2024). Suchasnyi stan tsyfrovizatsii v korporatyvnomu bankinhu Ukrainy [Current state of digitalization in corporate banking of Ukraine]. *Kyivskyi ekonomichnyi naukovyi zhurnal – Kyiv Economic Scientific Journal*, 6, 78–85.

8. Karnaushenko, A., Tanklevska, N., Povod, T., Kononenko, L., & Savchenko, V. (2023). Implementation of blockchain technology in agriculture: fashionable trends or requirements of the modern economy. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal – Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*, 9(3), 124–149. https://doi.org/10.51599/are.2023.09.03.06

9. Natsionalnyi bank Ukrainy. (2025). Bila knyha. Rekomendatsii NBU z intehratsii ESG-pidkhodiv [White Paper. NBU recommendations for the integration of ESG approaches]. *Natsionalnyi bank Ukrainy – National Bank of Ukraine*. Retrieved from https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Bila_knyga_2025_fin.pdf

10. European Parliament & Council of the European Union. (2020). Regulation (EU) 2020/852 on the establishment of a framework to facilitate sustainable investment (EU Taxonomy Regulation). *European Union – European Union*. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/852/oj/eng

11. Natsionalnyi bank Ukrainy. (2022). Pro rekomendatsii shchodo orhanizatsii system upravlinnia ekolohichnymy, sotsialnymy ta upravlinskymy ryzykamy (ESG-ryzykamy) v bankakh Ukrainy: Lyst Natsionalnoho banku Ukrainy vid 08.12.2022 № 25-0005/85040 [On recommendations for organizing environmental, social and governance (ESG) risk management systems in banks of Ukraine: Letter of the National Bank of Ukraine dated 08.12.2022 No. 25-0005/85040]. *Natsionalnyi bank Ukrainy – National Bank of Ukraine*. Retrieved from https://bank.gov.ua/ua/news/all/natsionalniy-bank-rozsilaye-bankam-rekomendatsiyischodo-organizatsiyi-sistem-upravlinnya-esg-rizikami

12. Zakon Ukrainy “Pro stymuliuvannia rozvytku tsyfrovoi ekonomiky v Ukraini” : vid 1 sichnia 2025 roku № 1667-IX. (2025). [Law of Ukraine “On stimulating the development of the digital economy in Ukraine” from January 1, 2025 No. 1667-IX]. *zakon.rada.gov.ua – zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text

13. Natsionalnyi bank Ukrainy. (n.d.). Statystyka finansovoho sektoru [Financial sector statistics]. *Natsionalnyi bank Ukrainy – National Bank of Ukraine*. Retrieved from https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-financial

14. Natsionalnyi bank Ukrainy. (2025). Finansovyi monitorynh ta rynok finansovykh tekhnolohii [Financial monitoring and financial technologies market]. *Natsionalnyi bank Ukrainy – National Bank of Ukraine*. Retrieved from https://bank.gov.ua/ua/news/all

15. Chaikovskyi, Ya., Lutsiv, B., Dziubliuk, O., Chaikovskyi, Ye., & Lutsiv, P. (2025). Bankivske zelene kredytuvannia yak kliuchovyi instrument ekolohichnoi modernizatsii ekonomiky [Green bank lending as a key instrument of ecological modernization of the economy]. *Finansova ta kredytna diialnist: problemy teorii i praktyky – Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*, 2(61), 54–72. https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.61.2025.4651

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 334.01

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3588-3597

Лопащук Інна Афанасіївна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри бізнесу та управління персоналом, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, https://orcid.org/0000-0001-9934-6607

Русінко Антон Ігорович аспірант, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, https://orcid.org/0009-0003-9185-9098

РОЛЬ МАЛОГО БІЗНЕСУ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. У сучасних умовах економічної нестабільності та воєнних викликів малий бізнес відіграє особливо важливу роль у забезпеченні стійкості регіональних економік. Для України, де питання децентралізації, зайнятості населення та підвищення конкурентоспроможності регіонів набули стратегічного значення, розвиток малого підприємництва стає ключовим чинником економічного зростання. Чернівецька область, як регіон із переважанням мікро- та малих підприємств, є показовим прикладом того, як локальний бізнес може стати основою соціально-економічної стабільності та розвитку місцевих громад. Метою статті є визначення ролі малого бізнесу у регіональному розвитку Чернівецької області, оцінка його динаміки та ефективності у порівнянні з показниками по Україні, а також виявлення можливостей для підтримки та стимулювання подальшого розвитку малого підприємництва. У дослідженні використано методи порівняльного та статистичного аналізу, що дозволило зіставити показники діяльності підприємств різних розмірів (великих, середніх, малих, мікропідприємств) по Україні та Чернівецькій області у 2024 році. Застосовано аналітичний підхід до оцінки кількісних та якісних характеристик малого бізнесу, зокрема структури зайнятості, обсягів реалізації продукції та фінансових результатів діяльності.

Результати аналізу показали, що малий бізнес у Чернівецькій області займає провідні позиції за кількістю підприємств (94,5% від загальної кількості), забезпечуючи понад третину зайнятих у регіоні (33,2%) і близько третини реалізованої продукції (30,4%).

Хоча фінансові показники малих підприємств є нижчими, ніж у великих і середніх, їхня соціально-економічна роль є надзвичайно важливою – вони формують основу для зайнятості, підтримують місцеві ринки, зменшують економічні ризики та сприяють розвитку підприємницької культури. У порівнянні з середньо-українськими тенденціями Чернівецька область демонструє відносно

високу частку малого бізнесу, що свідчить про його значення як стабілізуючого фактора регіональної економіки.

Ключові слова: малий бізнес, регіональний розвиток, Чернівецька область, підприємництво, економічна активність, фінансова стійкість, інновації.

Lopashchuk Inna Afanasiyivna Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Business and Personnel Management, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, https://orcid.org/0000-0001-9934-6607

Rusinko Anton Ihorovych Postgraduate student, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, https://orcid.org/0009-0003-9185-9098

THE ROLE OF SMALL BUSINESS IN ENSURING REGIONAL DEVELOPMENT OF CHERNIVTSI REGION

Abstract. In the current conditions of economic instability and wartime challenges, small business plays a particularly important role in ensuring the resilience of regional economies. For Ukraine, where issues of decentralization, employment, and regional competitiveness have gained strategic importance, the development of small entrepreneurship has become a key driver of economic growth. Chernivtsi region, characterized by the predominance of micro and small enterprises, serves as an illustrative example of how local business can become the foundation of socio-economic stability and community development. The purpose of this article is to determine the role of small business in the regional development of Chernivtsi region, to assess its dynamics and efficiency in comparison with national indicators, as well as to identify opportunities for supporting and stimulating further development of small entrepreneurship. The study employs comparative and statistical analysis methods, which made it possible to compare the performance indicators of enterprises of different sizes (large, medium, small, and micro) across Ukraine and Chernivtsi region in 2024. An analytical approach was applied to evaluate quantitative and qualitative characteristics of small business, including employment structure, sales volumes, and financial results. The analysis results show that small business in Chernivtsi region holds leading positions by the number of enterprises (94.5% of the total), providing more than one-third of employment (33.2%) and nearly one-third of total sales (30.4%). Although financial indicators of small enterprises are lower than those of large and medium ones, their socio-economic role is extremely significant – they provide the foundation for employment, sustain local markets, reduce economic risks, and promote entrepreneurial culture. Compared to national trends, Chernivtsi region demonstrates a relatively high share of small businesses, which highlights their importance as a stabilizing factor of the regional economy.

Keywords: small business, regional development, Chernivtsi region, entrepreneurship, economic activity, financial stability, innovations.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації національної економіки та посилення регіональних диспропорцій особливого значення набуває роль малого бізнесу як драйвера розвитку територій. Малий бізнес виступає важливим елементом ринкової системи, який забезпечує гнучкість економічних процесів, сприяє зайнятості населення, формує конкурентне середовище та стимулює місцеві інновації. Його функціонування є одним із ключових чинників підвищення економічної самостійності регіонів і забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні. Для Чернівецької області, що характеризується переважно аграрно-сервісною структурою господарства, наявністю значної кількості мікро- та малих підприємств, роль цього сектора є особливо вагомою. Малий бізнес тут не лише створює робочі місця, але й забезпечує життєздатність територіальних громад, сприяє розвитку локальних ринків, підтримує соціальну згуртованість населення.

Разом із тим, економічні умови воєнного періоду, зміни у податковому середовищі, обмеженість фінансових ресурсів і недостатній рівень державної підтримки створюють суттєві виклики для малого підприємництва. Тому актуальним є проведення аналітичної оцінки його стану, динаміки та ролі в економіці Чернівецької області у порівнянні з загальноукраїнськими тенденціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових дослідженнях українських економістів роль малого бізнесу розглядається як системоутворюючий елемент економіки, що формує основу регіонального розвитку та соціальної стабільності. Більшість авторів підкреслюють його значення у створенні робочих місць, забезпеченні інноваційного потенціалу та підвищенні конкурентоспроможності місцевих економік. Так, у працях А. Козака та Л. Гевлич [1] наголошується на стратегічному значенні малого бізнесу для сталого розвитку не лише України, але й світової економіки. Автори вказують, що гнучкість і здатність до швидкої адаптації є основними перевагами цього сектора в умовах глобальної турбулентності. Подібну позицію підтримують Т. Омельяненко та К. Короткова [2], які аналізують сучасні тенденції розвитку малого підприємництва в Україні, зокрема вплив інституційних і фінансових факторів, що стримують його зростання.

Проблематику регіонального виміру малого бізнесу досліджують А. Жаворонок[3], Н. Шадура-Никипорець [4] та В. Міца [5], які розглядають його як базову складову господарських систем регіонів. Вони підкреслюють, що малі підприємства сприяють диверсифікації місцевих економік, зменшенню територіальних диспропорцій та розвитку внутрішнього ринку.

З точки зору макроекономічного впливу, І. Федько [6] аналізує внесок малого і середнього бізнесу в основні компоненти соціально-економічного розвитку держави, включаючи зайнятість, інновації та податкові надходження та доводить, що зростання частки малого бізнесу прямо корелює зі стійкістю національної економіки.

У більш прикладному аспекті питання функціонування малого бізнесу в кризових умовах розглядає О. Рудик [7], яка досліджує його роль у процесах відновлення територіальних громад у період повномасштабного вторгнення та зазначає, що саме малі підприємства виступають основою економічного відродження регіонів і відновлення локальних економік.

Проблему адаптації малого бізнесу до європейських стандартів аналізують О. Панухник та Н. Голич [8], наголошуючи на важливості гармонізації національних підходів до визначення категорії «малий бізнес» із європейськими практиками. У свою чергу, Е. Лібанова [9] розглядає роль малого бізнесу у повоєнному відновленні економіки України, підкреслюючи його соціальну функцію у зміцненні місцевих громад та створенні нових економічних можливостей.

Отже, узагальнення наукових підходів дозволяє стверджувати, що малий бізнес у працях більшості дослідників розглядається не лише як економічна одиниця, а як ключовий чинник регіонального розвитку, соціальної стабільності та посткризового відновлення.

Метою статті є визначення ролі малого бізнесу у регіональному розвитку Чернівецької області на основі статистичного аналізу основних економічних показників, порівняння їх із середніми по країні та виявлення можливостей для подальшого стимулювання розвитку малого підприємництва в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Малий бізнес – це форма підприємницької діяльності, яка характеризується невеликими розмірами підприємства, гнучкістю в управлінні, здатністю швидко адаптуватися до змін ринкових умов та орієнтацією на задоволення специфічних потреб споживачів. В Україні малий бізнес визначається відповідно до критеріїв, встановлених законодавством, зокрема Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [10].

Те, що малий бізнес відіграє важливу роль у розвитку економіки та регіонів України підтверджується також численними науковими дослідженнями. Так, А. І. Косач [12] підкреслює, що малий бізнес сприяє економічній стабільності, розвитку інновацій та забезпеченню зайнятості населення [1]. Т. Омельяненко і К. Короткова аналізують фактори, які визначають динаміку розвитку малого бізнесу в країні, зокрема економічні, інституційні та соціальні умови [2]. Н. Шадура-Никипорець показує, як малий бізнес впливає на економічний розвиток окремих регіонів, стимулюючи місцеву економіку та підтримуючи соціальну стабільність [3].

А. Марич оцінює роль малого та середнього бізнесу у формуванні економічних показників та підвищенні конкурентоспроможності регіонів [14]. Нарешті, О. Панухник та Н. Голич аналізують теоретичні аспекти малого бізнесу, підкреслюючи його значення для економічного розвитку та диверсифікації економічної структури [8]. Тобто, наукові джерела одностайно

підтверджують, що малий бізнес виконує ключові функції у забезпеченні зайнятості, стимулюванні інновацій та розвитку регіональної економіки.

Отже, малий бізнес є ключовим елементом економічної структури регіонів, оскільки він суттєво сприяє стабільному розвитку регіону та зміцненню соціальної згуртованості, а також стимулює економічну активність, створюючи нові робочі місця, забезпечуючи податкові надходження до місцевих бюджетів та підтримуючи розвиток місцевих ринків. Завдяки своїй гнучкості та здатності швидко адаптуватися до змін, малий бізнес ефективно реагує на економічні виклики та впроваджує інноваційні підходи у діяльність. Крім того, розвиток малого бізнесу позитивно впливає на соціальну стабільність, сприяючи зниженню рівня безробіття, покращенню соціальних умов та розвитку громад. Важливим є також його внесок у формування підприємницької культури серед населення, оскільки підтримка малого бізнесу сприяє розвитку підприємницької свідомості та активності місцевих громад.

У Чернівецькій області малий бізнес відіграє особливо важливу роль у формуванні економічної структури регіону, зокрема завдяки своїй здатності адаптуватися до місцевих умов і потреб. Його значення можна оцінити через кілька ключових аспектів.

По-перше, малий бізнес сприяє розвитку місцевих ринків, забезпечуючи населення товарами та послугами, що відповідають специфічним потребам регіону. Це особливо важливо в умовах, коли великі підприємства можуть не охоплювати всі сегменти ринку.

По-друге, малий бізнес стимулює інновації та підприємницьку активність, впроваджуючи нові ідеї та технології, що сприяє підвищенню конкурентоспроможності регіону.

По-третє, малий бізнес сприяє розвитку соціальної інфраструктури, зокрема через створення робочих місць та підтримку місцевих ініціатив, що зміцнює соціальну згуртованість та стабільність.

Загалом, малий бізнес є важливим фактором економічного розвитку Чернівецької області, сприяючи її економічній диверсифікації, інноваційності та соціальній стабільності [11].

Чернівецька область, як регіон з специфічною економічною структурою, демонструє характерні риси розвитку малого бізнесу, що відображають його потенціал у формуванні економічної стабільності та конкурентоспроможності регіону (табл. 1).

Таблиця 1

Основні показники діяльності підприємств України та Чернівецької області у 2024 році за розміром підприємств [13]

Регіон	Усього	у тому числі					
		великі та середні підприємства		малі підприємства		з них мікропідприємства	
		к-сть	Частка до загальної кількості	к-сть	Частка до загальної кількості	к-сть	Частка до загальної кількості
Кількість діючих підприємств, од							
Україна	283813	14548	5,1	269265	94,9	231257	81,5
Чернівецька	3351	185	5,5	3166	94,5	2669	79,6
Кількість зайнятих працівників на підприємствах, осіб							
Україна	4999899	3631255	72,6	1368644	27,4	595730	11,9
Чернівецька	53618	35793	66,8	17825	33,2	7356	53618
Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємств, млрд грн							
Україна	15726,7	12935,5	82,3	2791,2	17,7	892,5	5,7
Чернівецька	98,9	68,9	69,6	30,0	30,4	8,5	8,6
Фінансовий результат (прибуток) до оподаткування підприємств, млрд грн							
Україна	819,8	682,2	80,0	137,6	71,6	8,1	70,0
Чернівецька	4,9	2,5	88,8	2,4	72,0	0,8	70,6

За даними Державної служби статистики України, у 2024 році в Україні налічувалося 283813 діючих підприємств, з яких 94,9% складали малі підприємства, включно з 81,5% мікропідприємств. У Чернівецькій області кількість діючих підприємств становила 3351, з яких 94,5% припадало на малий бізнес, включно з 79,6% мікропідприємств. Це свідчить про те, що, подібно до загальнонаціональної тенденції, малий бізнес формує більшість підприємств регіону, що підкреслює його стратегічну роль у локальній економіці.

Аналіз зайнятості показує, що в Україні на підприємствах малого бізнесу працює 1 368 644 осіб (27,4% від загальної кількості працівників), тоді як у Чернівецькій області на малих підприємствах працює 17 825 осіб, що складає 33,2% зайнятих у регіоні. Відносно чисельності працівників на великих та середніх підприємствах (66,8%), малий бізнес у Чернівецькій області відіграє ще більш помітну роль, ніж у середньому по країні, забезпечуючи зайнятість значної частини населення, особливо в умовах регіональної економічної специфіки та обмеженого розвитку великих промислових підприємств.

Що стосується обсягу реалізованої продукції, у 2024 році малі підприємства в Україні забезпечували 17,7% загального обсягу (2791,2 млрд грн), а в Чернівецькій області цей показник становив 30,4% (30,0 млрд грн). Хоча абсолютні обсяги у регіоні невеликі порівняно з національними, частка малого бізнесу у виробництві регіону значно перевищує загальноукраїнський показник. Це свідчить про те, що саме малий бізнес виступає локальним драйвером

економічної активності, тоді як великий та середній бізнес концентрує більшість продуктивних ресурсів лише в окремих секторах.

Фінансовий результат до оподаткування підтверджує ефективність малого бізнесу в регіоні: у Чернівецькій області прибуток малих підприємств становив 2,4 млрд грн, що складає 72% від загальної кількості прибуткових підприємств регіону. У порівнянні з показником по Україні (71,6%), можна стверджувати, що малий бізнес у регіоні демонструє аналогічну ефективність у формуванні прибутку, виконуючи роль стабілізуючого елементу економіки.

Таким чином, аналіз даних свідчить про те, що малий бізнес у Чернівецькій області не лише формує більшість підприємств, але й відіграє вагому роль у забезпеченні зайнятості, виробництві продукції та формуванні прибутку регіону. Порівняно з великими та середніми підприємствами, малий бізнес забезпечує більш широку участь місцевого населення у економічній діяльності, підтримує локальні ринки та підвищує стійкість економіки області до зовнішніх викликів. Ураховуючи ці тенденції, подальший розвиток і підтримка малого бізнесу є стратегічно важливими для регіональної політики Чернівецької області.

Аналіз статистичних даних засвідчує, що малий бізнес відіграє важливу роль у соціально-економічному розвитку Чернівецької області, проте потенціал його впливу залишається недостатньо реалізованим. Порівняно з великими та середніми підприємствами, малі суб’єкти господарювання демонструють менші обсяги реалізованої продукції та прибутків, однак забезпечують значну частку зайнятості населення та виступають джерелом підприємницької ініціативи. Це свідчить про потребу у посиленні політики підтримки малого бізнесу на регіональному рівні.

Серед можливостей стимулювання розвитку малого бізнесу в Чернівецькій області можна виокремити кілька напрямів. По-перше, це розвиток інфраструктури підтримки підприємництва, зокрема бізнес-інкубаторів, центрів надання консультаційних послуг, платформ для менторства та навчання підприємців.

По-друге, спрощення доступу до фінансових ресурсів через регіональні програми мікрокредитування, грантові ініціативи, залучення коштів міжнародної технічної допомоги. По-третє, важливим є цифровий розвиток малого бізнесу – впровадження цифрових платформ для продажу, електронного документообігу, фінансового менеджменту.

Також доцільним є зміцнення партнерства між місцевою владою, бізнесом і науковими установами для створення регіональних кластерів та інноваційних екосистем. Підтримка експорту продукції малого бізнесу, участь у програмах транскордонного співробітництва та просування локальних брендів може суттєво підвищити конкурентоспроможність Чернівецького регіону.

Таким чином, малий бізнес у Чернівецькій області має значний потенціал для зміцнення економічної бази регіону. Його подальший розвиток потребує цілеспрямованих дій державних і місцевих органів влади, спрямованих на

формування сприятливого підприємницького середовища, підвищення доступності фінансування та стимулювання інноваційної активності.

Висновки. Малий бізнес є ключовим чинником соціально-економічного розвитку Чернівецької області. Його значення полягає не лише у створенні робочих місць, а й у зміцненні економічної самостійності регіону, підвищенні його інноваційної та підприємницької активності.

У 2024 році частка малих підприємств у загальній кількості діючих суб'єктів господарювання області становила 94,5%, що відповідає середньоукраїнським тенденціям. При цьому на них припадало понад третину зайнятого населення регіону (33,2%) та 30,4% обсягу реалізованої продукції. Такі показники свідчать, що малий бізнес, попри менші фінансові ресурси порівняно з великими та середніми підприємствами, виконує важливу функцію стабілізатора місцевої економіки, особливо у кризових умовах.

Разом з тим, фінансові результати діяльності малих підприємств залишаються відносно скромними – лише близько 2,4 млрд грн прибутку до оподаткування у 2024 році, що зумовлено обмеженим доступом до капіталу, недостатнім рівнем цифровізації та слабкою інфраструктурною підтримкою.

Для розкриття потенціалу малого бізнесу необхідно реалізувати комплексну політику стимулювання його розвитку. Серед пріоритетів – спрощення регуляторних процедур, розширення програм фінансування та мікрокредитування, підтримка цифрової трансформації підприємств і розвиток регіональної інноваційної екосистеми. Важливим напрямом є також формування сприятливого бізнес-клімату через партнерство влади, бізнесу та освітньо-наукових інституцій.

Отже, малий бізнес у Чернівецькій області є не лише основою регіонального підприємництва, а й стратегічним інструментом забезпечення сталого розвитку територій. Його ефективна підтримка може стати каталізатором зростання регіональної економіки, підвищення рівня життя населення та посилення конкурентоспроможності області у загальнонаціональному контексті.

Література:

1. Козак А.Р., Гевлич Л.Л. Роль та місце малого бізнесу в економіці України та світу. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса.* 2021. Том 2 № 13. URL: https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/11281.

2. Омельяненко Т., Короткова К. Розвиток малого підприємництва та малого бізнесу в Україні: чинники впливу та актуальні тенденції. *Ефективна економіка.* 2019. https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.1.9.

3. Жаворонок А. Сучасний стан кредитування малого бізнесу та його роль у розвитку національної економіки. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2022. 2(18). С. 158-177. https://doi.org/10.15330/apred.2.18.158-177.

4. Шадура-Никипорець Н. Т. Роль малого підприємництва у розвитку регіональних господарських систем. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2021. № 3(3). С. 209–214. URL: http://ppeu.stu.cn.ua/article/view/63436.

5. Міца В.В. Малий бізнес як суб'єкт економічної системи регіону. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Випуск 20, частина. URL: http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/20_2_2018ua/28.pdf.

6. Федько І. Внесок малого і середнього бізнесу в ключові компоненти соціально-економічного розвитку України. *Економіка та суспільство.* 2024. № (67). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-176.

7. Рудик О.В. Діяльність малих підприємств у період повномасштабного вторгнення у контексті відновлення територіальних громад. *Economics.* 2024. №6 (76). DOI: https://doi.org/10.15276/ETR.06.2024.9.

8. Панухник О., Голич Н. Погляд на категорію «малий бізнес» у призмі сучасного бачення та європейських підходів. *Галицький економічний вісник*. 2019. № 3 (58). https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu.

9. Лібанова Е.М. Щодо повоєнного відродження України. *Вісник НАН України*. 2023. № 2. С. 55–61. https://doi.org/10.15407/visn2023.02.055.

10. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 9 січня 2025 року № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text.

11. Соціально-економічне становище області. Чернівецька обласна військова адміністрація. URL: https://bukoda.gov.ua/documents/socialno-ekonomichne-stanovishche-oblasti (дата звернення: 07.10.2025).

12. Косач І.А., Жаворонок А.В., Дегтярьов А.В. Фінансовий механізм інноваційно-інвестиційного розвитку підприємництва: сучасні аспекти. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*. 2021. Вип. 1. С. 16-22. https://doi.org/10.54929/pmt-issue1-2021-03.

13. Регіональна статистика. Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua.

14. Марич А., Жаворонок А. Теоретичні основи розвитку інноваційного підприємництва у національній економіці. *Економічний дискурс*. 2021. № 1(4). С. 104-110. https://doi.org/10.36742/2410-0919-2020-4-11.

***References**:*

1. Kozak, A.R., & Hevlych, L.L. (2021). Rol ta mistse maloho biznesu v ekonomitsi Ukrainy ta svitu [The role and place of small business in the economy of Ukraine and the world]. *Visnyk studentskoho naukovoho tovarystva Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa – Bulletin of the Student Scientific Society of Vasyl Stus Donetsk National University*, 2(13). Retrieved from https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/11281 [in Ukrainian].

2. Omelianenko, T., & Korotkova, K. (2019). Rozvytok maloho pidpryiemnytstva ta maloho biznesu v Ukraini: chynnyky vplyvu ta aktualni tendentsii [Development of small entrepreneurship and small business in Ukraine: influencing factors and current trends]. *Efektyvna ekonomika – Efficient Economy*, 1. https://doi.org/10.32702/2307-2105-2020.1.9 [in Ukrainian].

3. Zhavoronok, A. (2022). Suchasnyi stan kredytuvannia maloho biznesu ta yoho rol u rozvytku natsionalnoi ekonomiky [Current state of small business crediting and its role in the development of the national economy], *Aktualni problemy rozvytku ekonomiky rehionu – The Actual Problems of Regional Economy Development*, 2(18), 158–177. https://doi.org/10.15330/apred.2.18.158-177 [in Ukrainian].

4. Shadura-Nykyporets, N.T. (2021). Rol maloho pidpryiemnytstva u rozvytku rehionalnykh hospodarskykh system [The role of small entrepreneurship in the development of regional economic systems]. *Problemy i perspektyvy ekonomiky ta upravlinnia – Problems and Prospects of Economics and Management*, 3(3), 209–214. Retrieved from http://ppeu.stu.cn.ua/article/view/63436 [in Ukr].

5. Mitsa, V.V. (2018). Malyi biznes yak subiekt ekonomichnoi systemy rehionu [Small business as a subject of the region's economic system]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 20(2). Retrieved from http://www.visnyk-econom.uzhnu.uz.ua/archive/20_2_2018ua/28.pdf [in Ukrainian].

6. Fedko, I. (2024). Vnesok maloho i serednoho biznesu v kliuchovi komponenty sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy [Contribution of small and medium business to the key components of socio-economic development of Ukraine]. Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society, (67). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-67-176 [in Ukrainian].

7. Rudyk, O.V. (2024). Diialnist malykh pidpryiemstv u period povnomasshtabnoho vtorhnennia u konteksti vidnovlennia terytorialnykh hromad [Activities of small enterprises during the full-scale invasion in the context of territorial communities' recovery]. *Economics*, 6(76). https://doi.org/10.15276/ETR.06.2024.9 [in Ukrainian].

8. Panukhnyk, O., & Holych, N. (2019). Pohliad na katehoriiu «malyi biznes» u pryzmi suchasnoho bachennia ta yevropeiskykh pidkhodiv [A view of the category "small business" through the prism of modern vision and European approaches]. *Halytskyi ekonomichnyi visnyk – Galician Economic Bulletin,* 3(58). https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu [in Ukrainian].

9. Libanova, E.M. (2023). Shchodo povoiennoho vidrodzhennia Ukrainy [On the post-war revival of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 2, 55–61. https://doi.org/10.15407/visn2023.02.055 [in Ukrainian].

10. Zakon Ukrainy "Pro osoblyvosti rehuliuvannia diialnosti yurydychnykh osib okremykh orhanizatsiino-pravovykh form u perekhidnyi period ta ob'iednan yurydychnykh osib" : vid 09.01.2025, № 4196-IX [Law of Ukraine "On the specifics of regulating the activities of legal entities of particular organizational-legal forms in the transition period and the mergers of legal entities" from January 9, 2025, № 4196-IX]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text [in Ukrainian].

11. Chernivetska oblasna viiskova administratsiia. (2025). Sotsialno-ekonomichne stanovyshche oblasti [Socio-economic situation of the region]. Retrieved October 7, 2025, from https://bukoda.gov.ua/documents/socialno-ekonomichne-stanovishche-oblasti [in Ukrainian].

12. Kosach, I.A., Zhavoronok, A.V., & Degtiarov, A.V. (2021). Finansovyi mekhanizm innovatsiino-investytsiinoho rozvytku pidpryiemnytstva: suchasni aspekty [Financial mechanism of innovation and investment development of entrepreneurship: modern aspects], *Problemy suchasnykh transformatsii. Seriia: ekonomika ta upravlinnia – Problems of modern transformations. Series: economics and management,* 1, 16-22. https://doi.org/10.54929/pmt-issue1-2021-03 [in Ukrainian].

13. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. (2025). Rehionalna statystyka [Regional statistics]. Retrieved October 7, 2025, from https://www.ukrstat.gov.ua [in Ukrainian].

14. Marych, A., & Zhavoronok, A. (2021). Teoretychni osnovy rozvytku innovatsiinoho pidpryiemnytstva u natsionalnii ekonomitsi [Theoretical foundations of innovative entrepreneurship development in the national economy], *Ekonomichnyi dyskurs – Economic discourse*, 1(4), 104-110. https://doi.org/10.36742/2410-0919-2020-4-11 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 352:004.9:332.1

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3598-3610

Луцків Олена Миколаївна кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу регіональної економічної політики ДУ«Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАН України», м. Львів, https//orcid.org/0000-0002-8919-6761

Янович Арсеній Віталійович молодший науковий співробітник відділу регіональної економічної політики ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долішнього НАН України», м. Львів, https//orcid.org/0000-0002-9039-2735

ЦИФРОВІЗАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ І ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Анотація. У статті основну увагу зосереджено на дослідженні ролі та місця процесів цифровізації регіонального управління, як одного із основних інструментів забезпечення інклюзивного розвитку регіонів і територіальних громад. Визначено роль і місце цифровізації в розвитку регіонів і територій. Проаналізовано основні напрями цифрових перетворень в регіонах. Здійснено аналіз нормативно-правових та програмних документів підтримки процесів цифровізації регіонального управління. Представлено основні аспекти цифровізації на наведено основні її прояви, які націлені на інклюзивний розвиток регіонів і територіальних громад. Подано основні досягнення територіальних громад у сфері цифровізації управління за І кв. 2025 року. Наведено індивідуальні проекту CDTO у галузі цифрової трансформації в розрізі регіонів України. Проведено аналіз *регіонального* Індексу цифрової трансформації впродовж 2023-2024 рр. та визначено сильні і слабкі сторони його складових. Проаналізовано Регіональну програмуінформатизації «Цифрова Львівщина» на 2025–2027 роки.

Представлено основні бар'єри, які гальмують всебічну активізацію процесів цифровізації регіонального управління. Обґрунтовано основні напрями подолання визначених проблем цифровізації. Серед основних завдань підвищення рівня цифровізації відзначено: підвищення цифрової компетентності населення; підвищення цифрової компетентності працівників, що забезпечують надання цифрових послуг, у тому числі на рівні територіальних громад; створення повноцінної інфраструктури широкосмугового доступу до інтернету на всій території країни; розширення доступу до сучасних телекомунікаційних послуг; формування єдиного інформаційного простору, а також створення мережі громадських центрів цифрового доступу.

Ключові слова: цифровізація, цифрові технології, цифрові перетворення, регіональне управління, інклюзивний розвиток

Lutskiv Olena Mykolaivna Ph.D. (Econ.), Senior Researcher, Senior Researcher of the Department of Regional Economic Policy of the State Institution "Institute of Regional Studies named after M.I. Dolishnyi NAS of Ukraine", Lviv, https//orcid.org/0000-0002-8919-6761

Yanovych Arsenii Vitaliyovych Junior Researcher of the Department of Regional Economic Policy of the State Institution "Institute of Regional Studies named after M.I. Dolishnyi NAS of Ukraine", Lviv, https//orcid.org/0000-0002-9039-2735

DIGITALIZATION OF REGIONAL GOVERNMENT AS A TOOL FOR ENSURING INCLUSIVE DEVELOPMENT OF REGIONS AND TERRITORIAL COMMUNITIES

Abstract. The article focuses on the study of the role and place of the processes of digitalization of regional management, as one of the main tools for ensuring the inclusive development of regions and territorial communities. The role and place of digitalization in the development of regions and territories is determined. The main directions of digital transformation in the regions are analyzed. The analysis of regulatory and program documents supporting the processes of digitalization of regional management is carried out. The main aspects of digitalization are presented and its main manifestations are given, which are aimed at the inclusive development of regions and territorial communities. The main achievements of territorial communities in the field of digitalization of management for the first quarter of 2025 are presented. Individual CDTO projects in the field of digital transformation are given in the context of regions of Ukraine. The regional Digital Transformation Index was analyzed for 2023-2024 and the strengths and weaknesses of its components were identified. The Regional Informatization Program “Digital Lviv Region” for 2025-2027 was analyzed. The main barriers that hinder the comprehensive activation of the processes of digitalization of regional administration were presented. The main directions for overcoming the identified problems of digitalization were substantiated. Among the main tasks of increasing the level of digitalization, the following were noted: increasing the digital competence of the population; increasing the digital competence of employees who provide digital services, including at the level of territorial communities; creating a full-fledged broadband Internet access infrastructure throughout the country; expanding access to modern telecommunication services; forming a single information space, as well as creating a network of public digital access centers.

Keywords: digitalization, digital technologies, digital transformation, regional management, inclusive development

Постановка проблеми. На сьогоднішній день визначальними рушіями соціально-економічного розвитку економіки та суспільства у світі є цифровізація, інформатизація та цифрові трансформації. В Україні також активно відбувається впровадження цифрових технологій у різні сфери. Свідченням того є те, що на всіх рівнях активно впроваджується електронний документообіг, створюється сфера відкритих даних, цифрової освіти й електронної участі громадян. Ці процеси спрямовані на створення інклюзивного середовища розвитку регіонів і територіальних громад за рахунок підвищення якості надання публічних послуг та розширення доступу до них населення, удосконалення механізмів державного та регіонального управління соціально-економічними процесами.

З початку пандемії COVID-19 роль цифрових технологій набула особливо важливого значення. Повномасштабна війна в Україні ще більш посилала необхідність їх використання у діяльності органів влади, що забезпечують безперервність надання усіх життєво необхідних послуг населенню в будь-який час і в будь-якому місці та підтримку економічної діяльності на місцях загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання цифровізації та цифрової трансформації держаного та регіонального управління стають все більш актуальними та викликають значний інтерес в наукових пошуках. Дослідженнях цим питанням присвячені праці: Є. Бородіної, М. Дергалюка, М. Дубина, Н. Іванова, І. Іртищевої, Б. Каргіна, Т. Кваша, С. Коваленка, О. Кузьміна, В. Куйбіди, Т. Маматова, М. Павлова, С. Тульчинської, Л. Федулової, Т. Чернякова та інших. Однак, не зважаючи на значну кількість напрацювань, ці питання науковці здебільшого досліджують на загальнодержавному рівні, а на рівні регіонів і територіальних громад вони є менш дослідженими. З огляду на те, питання регіонального виміру цифровізації потребує подальшого вивчення і наукового дослідження.

Мета статті – дослідження напрямів та інструментів цифровізації регіонального управління для забезпечення інклюзивного розвитку регіонів і територіальних громад та окреслення ключові перешкоди на цьому шляху.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогоднішній день у всьому світі цифровізація є одним з головних інструментів трансформації соціально-економічних систем. Вона визначається, як процес впровадження цифрових технологій у всі сфери життєдіяльності і є важливим інструментом, що забезпечує інклюзивний розвиток суспільства та економіки загалом. Слід зазначити, що швидке поширення цифрових технологій дає змогу: розширювати можливості для підвищення економічної активності, соціального згуртування; забезпечувати покращення якості життя населення та суспільних відносин, культурному розвитку, а отже забезпечує зростання інклюзивності соціально-економічного розвитку загалом.

У контексті регіонального розвитку цифрові технології стають каталізатором формування інноваційних хабів, технопарків та стартапів. Так, на сьогодні

цифровізація регіонального управління стала тим інструментом, який дозволяє зберігати життєдіяльність суспільства, підтримувати функціонування критичної інфраструктури та гуманітарної допомоги і забезпечувати інклюзивний розвиток території у часи воєнних викликів і загроз.

Цифровізація регіонального управління в Україні — це впровадження інформаційних технологій (GIS, чат-боти, цифрові послуги) для покращення ефективності, прозорості та доступності публічних послуг на місцях. Цифровізвація передбачає впровадження смарт-технологій, цифрових дата-хабів та електронних сервісів, що забезпечують безбар'єрність, підвищують залученість громадян та бізнесу до прийняття рішень, а також стимулюють соціалізацію. Вона забезпечує цифрову стійкість громад, розвиток електронного врядування та залучення мешканців до прийняття рішень, що регулюється національними програмами.

Застосування цифрових технологій у роботі органів публічного управління не тільки підвищує їх ефективність, а й робить ці структури відкритими для людей і прозорими у своїй діяльності.

Крім того, налагоджується двосторонній зв'язок між органами публічного управління та громадянським суспільством і формуються е-сервіси вирішення проблемних питань (технологія краудсорсингу [1].

Слід зазначити, що для успішного впровадження цифрових технологій на регіональному та місцевому рівнях необхідно забезпечити інклюзивність, тобто рівний доступ до цифрових ресурсів і технологій для всіх верств населення, незалежно від соціального статусу, віку або місця проживання. Важливо, щоб цифрові зміни не призводили до поглиблення соціальних нерівностей, а навпаки сприяли їх зменшенню [2].

Світовий досвід також свідчить про те, що запровадження цифрових технологій у роботу органів управління не лише сприяє покращенню взаємодії органів влади та громади, а й відкриває громадянам можливість самообслуговування та швидкого пошуку необхідної інформації з різноманітних питань, отримання публічних послуг, подання звітності, реєстрації на прийом до фахівців тощо [3]

Основними напрямами цифрових перетворень впродовж останнього часу, були [4]:

- наближення українського законодавства до законодавства ЄС у сфері електронних комунікацій;
- розкриття потенціалу *Web3*-професій та підтримка вітчизняної екосистеми *Web 3.0*;
- управління плануванням і забудовою територій, проєктами розвитку інфраструктури та регіонального й місцевого розвитку;
- розроблення керівних принципів використання *ШІ*;
- розвиток транскордонної семантичної сумісності мережевих та інформаційних систем;

- гармонізація митних процесів та розширення прав і можливостей людей у цифровому секторі через доступ до достовірної інформації та формування кадрового потенціалу фахівців.

Отже, слід зазначити, що в цілому цифровізація регіонального управління — ключовий інструмент для забезпечення інклюзивного розвитку. Основні аспекти цифровізації, як інструменту інклюзивного регіонального розвитку представлено в табл. 1

В Україні для активізації процесів цифрової трансформації ще у 2019 році створено Міністерство цифрової трансформації України. Його метою є формування та реалізація державної політику «у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, розвитку інфраструктури широкосмугового доступу до Інтернету та телекомунікацій, електронної комерції та бізнесу; у сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронних довірчих послуг та електронної ідентифікації; у сфері розвитку IT-індустрії» [5].

Таблиця 1

Основні аспекти цифровізації як інструменту Інклюзивного регіонального розвитку

Аспекти цифровізації	Прояви
• Доступність послуг	Електронні сервіси (e-services) спрощують отримання державних послуг для всіх верств населення, включно з маломобільними групами, забезпечуючи рівні можливості.
• Прозорість та участь	Цифрові платформи (наприклад, бюджети участі, е-петиції) роблять управління прозорим і дають змогу громадянам впливати на прийняття рішень, що є основою інклюзії.
Зменшення цифрового розриву	Розбудова цифрової інфраструктури та підвищення цифрової грамотності населення є ключовими для подолання нерівності між різними регіонами та групами
• Створення безбар'єрного середовища:	Цифрові інструменти, які допомагають формувати інклюзивне міське середовище, забезпечуючи доступ до інформації та інфраструктури
• Посилення місцевого самоврядування	ШІ та дата-хабів для аналізу даних дозволяє приймати обґрунтовані рішення для сталого розвитку територій.
• Електронні інструменти громадської участі	Онлайн-опитування, громадські консультації, електронні петиції);

**Складено за: [1]*

Слід зазначити, що вже за перший рік роботи міністерству вдалося досягнути наступних результатів. Зокрема: [6]:

- розроблено «пакет цифровізації громади» – дорожню мапу, інструкції, приклади нормативних документів, які були опубліковані на новому порталі Дія. Цифрова Громада;
- організовано дослідження потреб у цифровізації у 125 громадах з метою фокусування на більш ефективному впровадженні цифрових технологій;
- створенно Smart City Club – майданчик, де профільні представники 40 великих міст країни щотижнево обмінюються найкращими практиками та знаходять рішення для прискорення цифрової трансформації міст;
- проведено понад 100 навчальних сесій для цифрових лідерів.

Нормативно-правовим актом у сфері цифровізації є розроблена «Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки». В Концепції нормативно закріплено поняття цифровізації, як «насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливлює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, інакше кажучи, створює кіберфізичний простір» та цифрової інфраструктури, як комплексу технологій, продуктів та процесів, що забезпечують обчислювальні, телекомунікаційні та мережеві можливості на цифровій основі

Ще одним документом для активізації цифровізації управління є Національна програма інформатизації, яка спрямована на забезпечення [8]:

1) розробки, впровадження та застосування інформаційно-комунікаційних технологій у державному управлінні, місцевому самоврядуванні та суспільному житті;

2) реалізації та впровадження заходів, спрямованих на розвиток електронного урядування та електронної демократії;

3) створення та розвитку системи державних інформаційних ресурсів;

4) рівного доступу до інформаційно-комунікаційних технологій та підвищення рівня цифрової освіченості громадян;

5) удосконалення процедури надання публічних (електронних публічних) послуг;

6) організації інформаційної взаємодії державних органів та органів місцевого самоврядування за допомогою електронного документообігу;

7) створення систем інформаційної та аналітичної підтримки діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування;

8) підвищення ефективності вітчизняного виробництва шляхом використання інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій;

9) створення умов для розвитку господарської діяльності у сфері інформатизації.

Слід зазначити, що на сьогодні значна увага приділяється цифровізації не лише на загальнодержавному, але й регіональному рівні. Так, в Україні для

підвищення ефективної регіональної цифровізації запроваджено нові посади. У більшості областей вже працюють CDTO (Chief Digital Transformation Officer) – заступники голів ОДА з цифровізації. Такі посади можуть запроваджуватись також і в територіальних громадах. Саме ці фахівці за допомогою цифрових рішень впроваджують цифрові зміни в регіонах та займаються електронними реєстрами, процесами й послугами, працюють, щоб зробити послуги та сервіси зручними для жителів всіх громад, покращити управління, забезпечити інституційну спроможність для впровадження проектів на місцевому рівні, а також налаштувати взаємодію між локальними та національними системами [6].

Також, згідно даних Міністерства цифрової трансформації України у 2023 році 16 областей внесли напрям цифрової трансформації в Регіональну стратегію розвитку на 7 років, 15 областей затвердили та успішно реалізують завдання регіональної програми інформатизації [1].

Регіональні програми та проекти інформатизації та цифровізації розробляються місцевими органами виконавчої влади, як складової частини Національної програми інформатизації. Серед пріоритетних напрямів регіональних програм інформатизації визначено насамперед: цифрова трансформація управління територіальною громадою; цифровізація публічних послуг; розбудова інфраструктури інформатизації громади; стимулювання зростання цифрової економіки та розвиток цифрової грамотності. Також у 17 регіонах створено Управління чи Департамент цифрової трансформації в ОВА, а 6 регіонів сформували допоміжні організації, які долучені до розвитку цифрової трансформації. Слід також зазначити, що у межах Програми EGAP Фонд Східна Європа активно сприяє цифровій трансформації регіонів України.

Слід зазначити, що при формуванні регіональних програм інформатизації враховуються регіональні особливості загальнодержавних проектів інформатизації державних органів, а також регіональні аспекти галузевих програм інформатизації. Усі заходи, спрямовані на розвиток інформативного простору в регіонах, таких як, запровадження електронного документообігу, впровадження нових та підтримка наявних інформаційних систем тощо.

Далі коротко зосередимо свою увагу на основних напрямах цифровізаці визначених в Регіональній1 програмі інформатизації «Цифрова Львівщина» на 2025–2027 роки. Програма орієнтована на розв’язання актуальних викликів інформатизації в умовах сьогодення. Програма враховує необхідність впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для забезпечення надійності, безпеки та стійкості інформаційної інфраструктури регіону та охоплює широкий спектр завдань, серед яких: адаптація інформаційної інфраструктури до умов надзвичайних ситуацій, зокрема забезпечення її стійкості до військових загроз; створення цифрових інструментів для ефективної роботи органів публічної влади регіону; розвиток сфери відкритих даних та місцевої статистики для підвищення прозорості та підзвітності органів влади; системна робота над підвищенням цифрових компетенцій громадян, працівників

органів виконавчої влади та місцевого самоврядування для ефективного використання сучасних технологій у повсякденній діяльності [9].

Слід зазначити, що цифрова трансформація регіонів України зосереджена насамперед на підвищенні стійкості інфраструктури та розширенні онлайн-послуг та підвищенні інклюзивного розвитку регіонів та територіальних громад. Серед основні досягнення цифровізації в регіонах України визначать посилення цифрової інфраструктури, розвиток ЦНАПів, цифрову освіту (підвищення цифрової грамотності населення та призначення CDTO в ОВА та громадах), впровадження індивідуальних проектів CDTO, забезпечення інтернетом соціальних закладів, впровадження та покращення проникнення базових е-послуг. Лідерство у 2024–2025 роках демонструють Дніпропетровська, Львівська, Полтавська та Вінницька області, активно розвиваючи цифрову інфраструктуру та ЦНАПИ.

Ефективність процесів цифрової трансформації в Україні оцінюють за допомогою Індексу цифрової трансформації регіонів, що дозволяє визначити рівень розвитку цифрової інфраструктури, цифрових послуг та цифрової готовності органів місцевого самоврядування за шкалою від 0 до 1 балу. Рейтинг регіоні України за індексом цифрової трансформації у 2023-2024 рр. подано на рис.1.

Дані рис.1 свідчать, що повномасштабна війна негативно впливає на процеси цифрової трансформації економіки, що зумовлено комплексом факторів, таких як: безпекові виклики, переорієнтація ресурсів та структурні змінив економіці. Слід зазначити, що така тенденція характерна, як для прифронтових так і для тилових регіонів. Прикладом того є Тернопільська область в якій цей показник у 2024 році порівняно з 2023 роком знизився на 0,486 в.п. Загалом по Україні впродовж 2023-2024 рр. Індекс цифрової трансформації знизився з 0,662 до 0,427 тобто на 0,205 в.п. Лідерами цифрової трансформації в Україні за підсумками 2024 року були Львівська, Дніпропетровська та Одеська області. Разом з тим, слід зазначити, що впродовж аналізованого періоду часу цей показник збільшився лише в 3 областях, а саме Сумській, Херсонській та Одеській. Незмінним він залишився у Луганській області. Ддиференціація між max і min значенням індексу у 2024 р. становить 4,7 рази. Лідерство регіонів України за Індексом цифровізації зумовлено за рахунок активного впровадження цифрових технологій та вкладанням інвестицій у цифрову інфраструктуру [10,11].

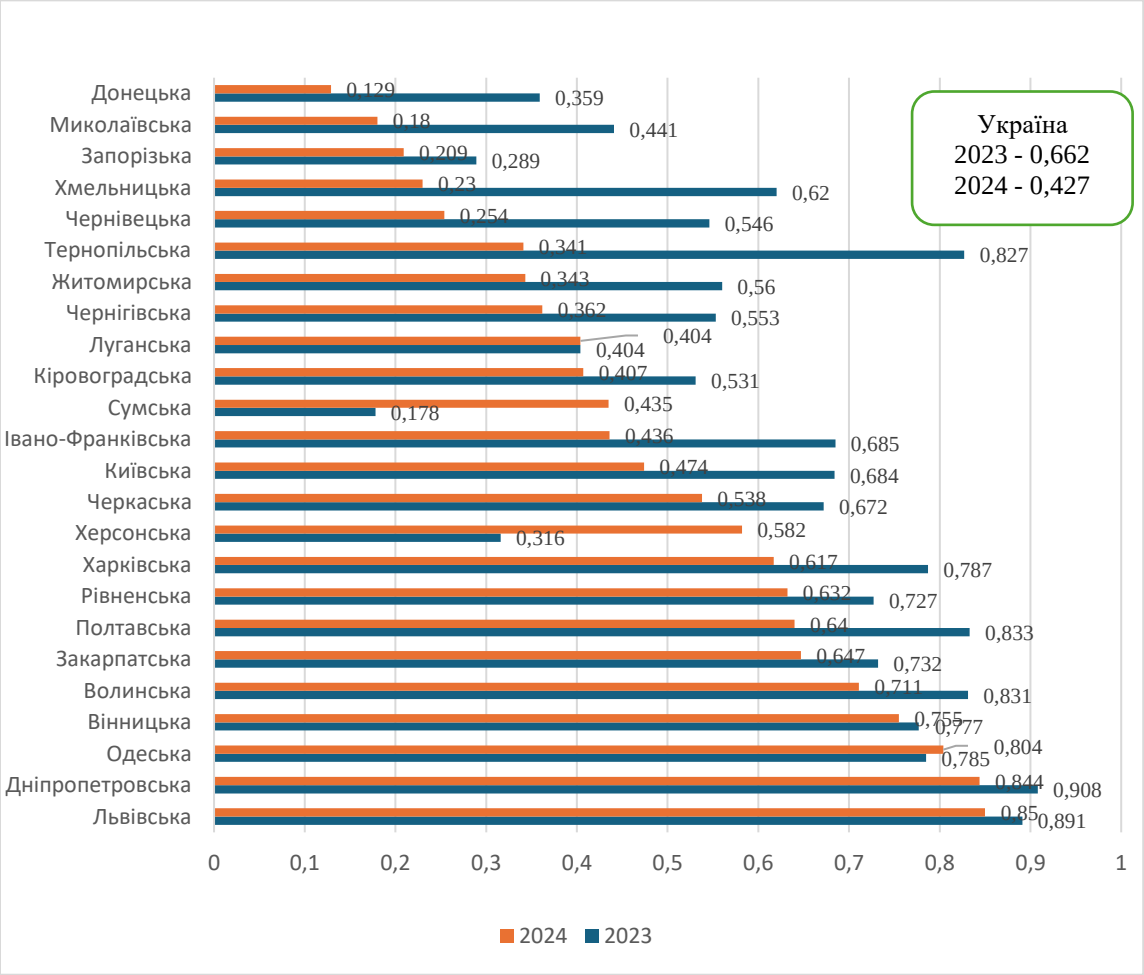

Рис. 1. Рейтинг цифрової трансформації регіонів України у 2023-2024 рр.

**Побудовано за: [10,11]*

За результатами дослідження рівня цифровізації регіонів за перших 6 місяців 2025 року середній показник Індексу цифрової трансформації регіонів в Україні вимірюється в межах від 1 до 100 балів. В середньому по Україні цей показник становить лише 30 балів. Серед лідерів — Дніпропетровська (43 бали), Львівська (43 бали) та Тернопільська (42 бали) області. Згідно результатів дослідження найвищі показники в регіонах зафіксовано у сфері цифровізації публічних послуг, цифрової інфраструктури та цифрових навичок. Лідерами серед регіонів, які успішно впроваджують електронні послуги, покращують цифрову інфраструктуру та навчають населення є Львівська, Дніпропетровська та Полтавська області. Разом з тим, найбільш слабшими місцями на регіональному рівні в цій сфері є цифровізація територіальних громад і цифрова економіка [12].

Щодо цифровізації територіальних громад, то середній Індекс цифрової трансформації в Україні становить 16 балів зі 100 можливих. Найвищі результати за цим показником зафіксовано у Криворізькій (62,97), Вінницькій (62,75), Тернопільській (60,35), Львівській (55,61) та Харківській (54,57) громадах. [12].

Міністерством цифрової трансформації основними представлено основні досягненнями цифровізації громад за І квартал 2025 рік, які подано в табл. 2 [12].

Таблиця 2

Основні досягнення цифровізації громад за І квартал 2025 рік

Назва	Результати
Публічні послуги, інфраструктура та зв'язок	85 громад мають індустріальні парки; 712 громад впровадили електронний документообіг; 12000 населених пунктів підключено до волоконно-оптичних мереж, 23000 населених пунктів забезпечено мобільним зв'язком 4G; 71% шкіл та понад 1000 соцзакладах облаштовано Wi-Fi в укриттях.
Електронна взаємодія	166 громад мають інтегровані системи відеоспостереження; 1280 лікарень впровадили онлайн-запис до лікаря; 3300 садків мають електронну чергу запису.
• Цифрові навички та цифрова освіта:	близько 88 000 працівників органів місцевого самоврядування (ОМС), 240 000 вчителів та 80 000 лікарів пройшли навчання з цифрової грамотності; 60% дорослого населення покращили цифрові навички; громади оцифрували свої послуги для бізнесу на рівні 10%
• Цифрові послуги та «без паперів»	712 територіальних громад активно впроваджують електронний документообіг. оцифровано бізнес-послуги (близько 10% у громадах) та послуги в ЦНАПах
• Кадри	131 територіальна громада призначила відповідальних за цифрову трансформацію; 3% ІТ-підприємствах керівниці — жінки

**Складено за: [12]*

Згідно даних Міністерства цифрової трансформації України, у ряді областей впроваджено ряд цифрових проектів. Наприклад, у 2023 році серед регіонів-лідерів з впровадження проектів цифрової трансформації є Дніпропетровська область (54 проекти), Черкаська (24 проекти) та Закарпатська (21 проект) області [13].

У 2024 році у ряді областей впровадженно 125 актуальних на час воєнного стану індивідуальних цифрових проектів CDTO (національний освітній проєкт), які дають змогу підвищити ефективність прийнятих цифрових рішень на місцях та рівень цифрової культури громадян (табл. 3) [11].

Слід наголосити на тому, що незважаючи на активізацію процесів цифровізації регіонального управління, як одного з основних інструментів забезпечення інклюзивного розвитку вони стикаються з певними проблемами, *що гальмує* не тільки *цифровізацію*, а й саморозвиток територій. Серед основних чинники, що гальмують цифровізацію слід відзначити:

- Інфраструктурні та технічні проблеми: недостатнє покриття швидкісним інтернетом, особливо у віддалених регіонах, та застаріле обладнання, використання хмарних технологій та Інтернету речей.

Таблиця 3

Регіональні індивідуальні проекти CDTO у галузі цифрової трансформації, 2024 рік

Назва пректу	Регіони
Реєстр перепусток у комендантську годину	Вінницька, Львівська та Рівненська.
Навчальні центри операторів БПЛ	Закарпатська, Кіровоградська, Черкаська, Вінницька, Полтавська та Київська
Упровадження хмарного сервісу Cisco Umbrella DNS	Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Харківська, Херсонська, та Черкаська
Моніторинг якості атмосферного повітря	Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Івано-Франківська, Львівська, Одеська та Рівненська

**Складено за: [11]*

- Кадрові та низька цифрова грамотність: нестача ІТ-спеціалістів на місцях та низький рівень цифрових навичок державних службовців і населення.
- Фінансові обмеження: нестача коштів у місцевих бюджетах для впровадження нових цифрових інструментів та розвитку цифрової інфраструктури.
- Нормативні та бюрократичні бар'єри: невідповідність законодавства сучасним цифровим вимогам та викликам війни.
- Кібербезпека: ризики витоку інформації, кібертероризму та несанкціонованого доступу до конфіденційних даних.
- Недостатня автоматизація: слабкий розвиток електронних сервісів, зокрема у сфері соціального захисту та надання послуг.

Висновок. Підсумовуючи вище наведене слід зазначити, що саме цифрові технології мають значний потенціал для повоєнного відновлення та прискорення економічного розвитку, оскільки здатні сприяти переходу від використання матеріальних до інформаційних ресурсів, скороченню витрат виробництва, створенню нових технологічних продуктів. Застосування цифрових технологій у роботі регіональних та місцевих оранів управління не тільки підвищує їх ефективність, а й робить ці структури відкритими для людей і прозорими у своїй діяльності.

В цілому цифровізацію регіонального управління гальмують інфраструктурні обмеження, брак фінансування, недостатній рівень цифрових навичок у службовців та населення, а також застаріла нормативно-правова база. Також

суттєвим перешкодами є безпекові загрози. Ключовими завданнями підвищення рівня цифровізації залишаються: підвищення цифрової компетентності населення; підвищення цифрової компетентності працівників, що забезпечують надання цифрових послуг, у тому числі на рівні територіальних громад; створення повноцінної інфраструктури широкосмугового доступу до інтернету на всій території країни; розширення доступу до сучасних телекомунікаційних послуг; формування єдиного інформаційного простору, а також створення мережі громадських центрів цифрового доступу.

Література:

1. Міністерство цифрової трансформації України. сайт. URL: https://thedigital.gov.ua/
2. Кишакевич Б.Ю., Зварич Б. Я. Цифровізація як організаційно-економічний інструмент модернізації інституційного середовища інноваційної діяльності в регіоні. *Академічні візії.* 2025. Вип. 47. DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo
3. Гиренко Л. А. Цифровізація публічного управління: міжнародний та регіональний аспекти. *Наукові перспективи*. 2023. № 5(35). DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-5(35)-144-158
4. Цифрова трансформація економіки України у воєнний час. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/tsyfrova-transformatsiya-ekonomiky-ukrayiny-u-voyennyy-chas-hruden-2024
5. Питання Міністерства цифрової трансформації. Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 № 940. *Законодавство України*. сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text
6. Цифрова трансформація регіонів: які послуги отримали українці за рік. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/cifrova-transformaciya-regioniv-yaki-poslugi-otrimali-ukrayinci-za-rik
7. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 року № 67-р. *Законодавство України*. сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80
8. Національна програма інформатизації. Закон України від 1.03.2023,. № 51, *Законодавство України*. сайт. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text
9. Регіональної програми інформатизації «Цифрова Львівщина на 2025 – 2027 роки». Львівська обласна військова адміністрація. Розпорядження Львівської обласної військової адміністрації від 31.12.2024 № 1512/0/5-24ВА *Законодавство України*. сайт. URL: https://loda.gov.ua/documents/126110
10. Результати цифрової трансформації в регіонах України за 2023 рік URL: https://thedigital.gov.ua/news/regions/rezultati-tsifrovoi-transformatsii-v-regionakh-ukraini-za-2023-rik
11. Результати цифрової трансформації в регіонах України за 2024 рік URL: https://thedigital.gov.ua/news/regions/rezultati-tsifrovoi-transformatsii-v-regionakh-ukraini-za-2024-rik
12. Цифровізація регіонів і громад: перші вимірювання 2025 року. URL: https://thedigital.gov.ua/news/technologies/tsifrovizatsiya-regioniv-i-gromad-pershi-vimiryuvannya-2025-roku
13. Цифровізація регіонів в Україні: успіхи та перспективи. URL: https://api.visicom.ua/uk/posts/reg23421

References:

1. Ministerstvo tsyfrovoi transformatsii Ukrainy [Ministry of Digital Transformation of Ukraine]. Website. Retrieved from: https://thedigital.gov.ua/ [in Ukrainian]

2. Kyshakevich, B.Yu. & Zvarych, B. Ya. (2025) Tsyfrovizatsiia yak orhanizatsiino-ekonomichnyi instrument modernizatsii instytutsiinoho seredovyshcha innovatsiinoi diialnosti v rehioni. [Digitalization as an organizational and economic tool for modernization of the institutional environment of innovative activity in the region]. *Akademichni vizii – Academic Visions*, 47. DOI: https://doi.org /10.5281/zenodo. [in Ukrainian]

3. Girenko, L. A. (2023). Tsyfrovizatsiia publichnoho upravlinnia: mizhnarodnyi ta rehionalnyi aspekty [Digitalization of public administration: international and regional aspects]. *Naukovi perspektyvy – Scientific perspectives*, 5(35) DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-5(35)-144-158.

4. Tsyfrova transformatsiia ekonomiky Ukrainy u voiennyi chas. [Digital transformation of the Ukrainian economy in wartime] Retrieved from: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/tsyfrova-transformatsiya-ekonomiky-ukrayiny-u-voyennyy-chas-hruden-2024 [in Ukrainian]

5. Pytannia Ministerstva tsyfrovoi transformatsii [Issues of the Ministry of Digital Transformation] (2020). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, adopted on 2020. Oct. 9, 940. *Legislation of Ukraine*. Website. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text [in Ukrainian]

6. Tsyfrova transformatsiia rehioniv: yaki posluhy otrymaly ukraintsi za rik. [Digital transformation of regions: what services did Ukrainians receive during the year]. Retrieved from: https://www.kmu.gov.ua/news/cifrova-transformaciya-regioniv-yaki-poslugi-otrimali-ukrayinci-za-rik [in Ukrainian]

7. Pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku tsyfrovoi ekonomiky ta suspilstva Ukrainy na 2018-2020 roky ta zatverdzhennia planu zakhodiv shchodo yii realizatsii. [On approval of the Concept of Development of the Digital Economy and Society of Ukraine for 2018-2020 and approval of the action plan for its implementation] (2018). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, dated on January 17, 67-p. *Legislation of Ukraine*..Website. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80 [in Ukrainian]

8. Natsionalna prohrama informatyzatsii [National Informatization Program] (2023). Law of Ukraine, dated March 1, 51, *Legislation of Ukraine*. Website. Retrieved from: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/2807-20#Text [in Ukrainian]

9. Rehionalnoi prohramy informatyzatsii «Tsyfrova Lvivshchyna na 2025 – 2027 roky [Regional informatization program "Digital Lviv Region for 2025-2027"] (2024). Order of the Lviv Regional Military Administration dated on 2024 Dec, 31, 1512/0/5-24BA. *Legislation of Ukraine*. Website. Retrieved from: https://loda.gov.ua/documents/126110 [in Ukrainian]

10. Rezultaty tsyfrovoi transformatsii v rehionakh Ukrainy za 2023 rik [Results of digital transfor mation in regions of Ukraine in 2023]. Retrieved from: https://thedigital.gov.ua/news /regions/rezultati-tsifrovoi-transformatsii-v-regionakh-ukraini-za-2023-rik [in Ukrainian]

11. Rezultaty tsyfrovoi transformatsii v rehionakh Ukrainy za 2024 rik [Results of digital transformation in regions of Ukraine in 2024]. Retrieved from: https://thedigital.gov.ua/news/ regions/rezultati-tsifrovoi-transformatsii-v-regionakh-ukraini-za-2024-rik [in Ukrainian]

12. Tsyfrovizatsiia rehioniv v Ukraini: uspikhy ta perspektyvy. [Digitalization of regions in Ukraine: successes and prospects]. Retrieved from: https://api.visicom.ua/uk/posts/reg23421

13. Tsyfrovizatsiia rehioniv i hromad: pershi vymiriuvannia 2025 roku [Digitalization of regions and communities: first measurements in 2025]. Retrieved from: https://thedigital. gov.ua/news/technologies/tsifrovizatsiya-regioniv-i-gromad-pershi-vimiryuvannya-2025-roku [Ukr]

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 631:658

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3611-3622

Овчарук Олена Михайлівна кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту ім. І. А. Маркіної, Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава, https//orcid.org/ 0000-0002-3043-9271

Боцула Євгеній Володимирович аспірант кафедри менеджменту ім. І. А. Маркіної, Полтавський державний аграрний університет, м. Полтава

ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ ЧЕРЕЗ ЕФЕКТИВНЕ ВИКОРИСТАННЯ РЕЗЕРВІВ ЗРОСТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ

Анотація. Актуальність дослідження обумовлена низьким рівнем конкурентоспроможності аграрних підприємств, що ускладнює їх інтеграцію у міжнародні економічні процеси та знижує ефективність функціонування національного агропромислового комплексу. В статті аргументовано необхідність застосування науково обґрунтованого організаційно-економічного механізму використання резервів зростання ефективності діяльності аграрних підприємств як основного інструменту підвищення їх конкурентоспроможності. Метою дослідження є розробка методичних підходів та системи показників оцінки ефективності використання виробничих резервів для оптимізації ресурсокористування, підвищення продуктивності праці, фондовіддачі та рентабельності аграрних підприємств. Авторами здійснено комплексний аналіз факторів, що визначають конкурентоспроможність підприємств аграрного сектору, та оцінено вплив внутрішніх і зовнішніх ризиків на ефективність використання ресурсного потенціалу. Запропоновано поетапний механізм управління резервами, що включає визначення резервів зростання ефективності, оцінку витрат і ризиків, організацію практичної реалізації та здійснення контрольних і коригувальних заходів. Для кількісної оцінки конкурентоспроможності аграрних підприємств запропоновано систему інтегральних і специфічних показників, включно з динамікою питомих витрат, продуктивністю праці, фондовіддачею, рентабельністю та терміном окупності капіталовкладень. Практичне застосування розробленої методики дозволяє виявляти резерви підвищення економічної ефективності аграрних підприємств, обґрунтовувати управлінські рішення щодо оптимізації витрат та підвищення продуктивності виробництва, а також адаптувати організаційно-економічний механізм до змін ринкових умов та специфіки аграрного виробництва. Розроблений підхід забезпечує системність та динамічність управлінських дій, що дозволяє підвищувати конкурентоспроможність аграрних підприємств як на національному, так і на міжнародному

рівні, створюючи передумови для стабільного розвитку аграрного сектора економіки.

Ключові слова: аграрні підприємства, економічна ефективність, конкурентоспроможність, ефективність ресурсокористування, резерви зростання продуктивності, організаційно-економічний механізм, управління аграрним виробництвом.

Ovcharuk Olena Mykhailivna PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor the Department of Management named after I. Markina, Poltava State Agrarian University, Poltava, https//orcid.org/0000-0002-3043-9271

Botsula Yevhenii Volodymyrovych Graduate student of the Department of Management named after I. Markina, Poltava State Agrarian University, Poltava

ENHANCING COMPETITIVENESS OF AGRICULTURAL ENTERPRISES THROUGH EFFICIENT USE OF RESERVES FOR GROWTH OF ECONOMIC PERFORMANCE

Abstract. The relevance of this study is determined by the low level of competitiveness of agricultural enterprises, which complicates their integration into international economic processes and reduces the efficiency of the national agro-industrial complex. The article substantiates the necessity of applying a scientifically grounded organizational and economic mechanism for utilizing efficiency growth reserves of agricultural enterprises as a key tool for enhancing their competitiveness. The purpose of the study is to develop methodological approaches and a system of indicators for assessing the effectiveness of using production reserves to optimize resource use, increase labor productivity, asset turnover, and profitability of agricultural enterprises. The authors conducted a comprehensive analysis of factors determining the competitiveness of agricultural sector enterprises and evaluated the impact of internal and external risks on the efficiency of resource potential utilization. A phased mechanism for managing reserves is proposed, including the identification of efficiency growth reserves, assessment of costs and risks, organization of practical implementation, and execution of control and corrective measures. For the quantitative assessment of competitiveness, an integrated system of indicators is proposed, including the dynamics of unit costs, labor productivity, asset turnover, profitability, and the payback period of capital investments. The practical application of the developed methodology allows for identifying reserves for increasing the economic efficiency of agricultural enterprises, substantiating management decisions regarding cost optimization and productivity improvement, as well as adapting the organizational and economic mechanism to changes in market conditions and the specifics of agricultural production. The proposed approach ensures the systematic and dynamic nature of management actions, enabling the enhancement of competitiveness of

agricultural enterprises at both national and international levels, thereby creating the prerequisites for sustainable development of the agricultural sector of the economy.

Keywords: agricultural enterprises, economic efficiency, competitiveness, resource use efficiency, productivity growth reserves, organizational and economic mechanism, agricultural production management.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена недостатнім рівнем конкурентоспроможності галузей сільського господарства, що, своєю чергою, ускладнює процес інтеграції України до міжнародних економічних структур. Низький рівень конкурентоспроможності сільського господарства, що обумовлений політичною ситуацією країни, виступає одним із чинників кризового стану агропромислового комплексу країни, що проявляється у скороченні обсягів виробництва та споживання продовольства, посиленні соціальної диференціації населення, зростанні зовнішньої продовольчої залежності та зниженні продовольчого потенціалу держави [1, с. 70].

Водночас, специфічні риси аграрного виробництва – сезонність виробничого процесу, висока капіталомісткість, низька мобільність матеріально-технічних ресурсів, значна залежність від природно-кліматичних умов, постійний ризик отримання нестабільних доходів, нееластичність попиту на окремі види сільськогосподарської продукції, а також значний часовий розрив між здійсненням витрат і отриманням результатів – суттєво знижують інвестиційну привабливість галузі та обмежують її конкурентний потенціал.

Конкурентоспроможність галузі формується на основі виявлення та реалізації її конкурентних переваг у межах розвинутого конкурентного середовища [2, с. 28]. Проте в сучасних умовах ринкові відносини між сільськогосподарськими товаровиробниками та характер конкурентного середовища в аграрному секторі не забезпечують достатніх стимулів для розширеного відтворення та інноваційного розвитку виробництва. У зв'язку з цим, теоретичне та методологічне осмислення сутності конкурентоспроможності та особливостей її прояву в сучасних політично-економічних умовах країни є необхідною передумовою розроблення практично орієнтованих заходів щодо підвищення ефективності ринкових відносин і зміцнення економічних позицій національних сільськогосподарських виробників, що й визначає актуальність даного наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ступінь наукової розробленості проблеми конкурентоспроможності ґрунтується на концептуальних положеннях класиків економічної теорії, зокрема С. Брю, С. Вінтера, Ф. Енгельса, Дж. Кейнса, А. Курно, К. Макконнелла, К. Маркса, Р. Нельсона, М. Портера А. Сміта, Й. Шумпетера, Ф. Хайєка та інших дослідників. Їхні наукові підходи сформували теоретичне підґрунтя аналізу конкурентних відносин, механізмів економічного розвитку та факторів підвищення ефективності господарської діяльності.

Питання підвищення ефективності аграрного виробництва та формування конкурентоспроможності аграрних підприємств перебувають у центрі уваги сучасних наукових досліджень. Так, у монографії І. Вернерта та Б. Гессі «Agricultural productivity and sustainability» [3] проаналізовано вплив модернізації виробничих систем на довгострокову ефективність аграрних підприємств, приділяючи особливу увагу ресурсозберігаючим технологіям та управлінню ризиками.

У дослідженні С. Фішера і Т. Робертса «Competitiveness of agricultural enterprises in global markets» [4] розглянуто сучасні підходи до оцінювання конкурентоспроможності сільськогосподарських товаровиробників у контексті глобалізації та інтеграційних процесів.

Вітчизняні й регіональні дослідження також свідчать про активну розробку методичних засад підвищення ефективності в аграрному секторі. Зокрема, у роботі Л. Коваленко «Механізми підвищення ефективності агропромислових підприємств: теорія і практика» [2] обґрунтовано систему економічних і організаційних важелів оптимізації ресурсокористування, що враховують специфіку аграрного виробництва та регіональні відмінності. У дослідженні О. Петрова та М. Іванченка «Інноваційні стратегії підвищення продуктивності сільського господарства» [5] проаналізовано роль інноваційних технологій, включно з цифровими платформами управління, у структурізації витрат і підвищенні продуктивності в рослинництві та тваринництві.

Окремі праці зосереджені на питаннях формування організаційно-економічних механізмів використання резервів. Так, у статті В. Голян, Д. Шмарова, Т. Миклуш [6] доведено, що ефективне виявлення та інтеграція виробничих резервів у стратегічне планування дозволяє суттєво знизити питомі витрати та підвищити рентабельність. Аналіз досліджень В. Смірнова [7] демонструє, що системний підхід до оцінювання резервів, включаючи технологічні, організаційні та кадрові компоненти, забезпечує більш глибоку діагностику потенціалу росту ефективності.

Водночас існує певний розрив у наукових підходах, пов’язаний із недостатністю комплексного узагальнення питань взаємозв’язку між стійкістю відтворювальних процесів, конкурентоспроможністю та адаптацією організаційно-економічного механізму до зміни зовнішнього середовища, про що зазначають у своїх роботах Г. Жалдак, А. Мамаджанов [8].

Таким чином, попередні дослідження створюють міцну теоретичну основу для подальшого удосконалення методології оцінювання резервів зростання ефективності та розроблення практичних рекомендацій щодо підвищення результативності діяльності аграрних підприємств в умовах сучасної ринкової економіки.

Метою дослідження є розроблення теоретичних положень, методичних підходів і практичних рекомендацій щодо формування та реалізації організаційно-економічного механізму використання резервів зростання ефективності

діяльності сільськогосподарських підприємств з урахуванням галузевої специфіки та умов функціонування аграрного сектору економіки.

Виклад основного матеріалу. Ефективне впровадження організаційно-економічного механізму використання резервів зростання ефективності діяльності аграрних підприємств можливе лише за умови застосування науково обґрунтованого підходу до управління цим процесом [9]. Такий підхід передбачає системне поєднання аналітичних, планових і контрольних функцій менеджменту, спрямованих на виявлення внутрішніх можливостей підвищення результативності виробництва та раціоналізацію використання ресурсного потенціалу підприємств. Визначення резервів зростання ефективності має здійснюватися з урахуванням виробничої спеціалізації, рівня технологічного розвитку, організаційної структури управління та впливу зовнішнього середовища.

Ефективне впровадження організаційно-економічного механізму використання резервів зростання можливе лише за умови науково обґрунтованого підходу до управління цим процесом, який передбачає послідовну реалізацію взаємопов’язаних етапів (рис. 1).

На першому етапі з метою ідентифікації резервів підвищення ефективності діяльності аграрного підприємства здійснюється комплексна аналітична оцінка фактичних результатів його виробничо-господарської діяльності. Для кількісного виміру потенційного резерву ефективності доцільно провести порівняльний аналіз структури та рівня питомих витрат на виробництво окремих видів сільськогосподарської продукції із середньорегіональними показниками та результатами підприємств-лідерів відповідних підгалузей. Таким чином, для суб’єктів господарювання з різним рівнем технологічного розвитку орієнтиром у визначенні резервів зростання ефективності можуть слугувати як середні показники по регіону, так і результати найбільш результативних виробників.

Другий етап управління організаційно-економічним механізмом підвищення ефективності передбачає об’єктивну оцінку вартості залучення виявлених резервів, що здійснюється як з позицій додаткових прямих витрат, так і з урахуванням ризиків їх можливого неефективного використання. На цьому етапі визначається ресурсоємність реалізації резервів, аналізується потреба в додаткових матеріально-технічних ресурсах, а також витрати на підвищення кваліфікації персоналу. Паралельно формується виробнича програма або технологічна карта, яка обґрунтовує нові техніко-економічні параметри виробництва сільськогосподарської продукції. Окрему увагу приділяють оцінюванню ймовірних ризиків, пов’язаних із вкладенням коштів у заходи з підвищення ефективності.

На третьому етапі в процесі організації практичної реалізації організаційно-економічного механізму доцільно розробити програмні документи з освоєння резервів зростання ефективності, які мають містити інформацію про обсяги необхідних витрат, інструменти реалізації заходів, очікувані економічні

результати та систему цільових індикаторів. Важливою складовою цього етапу є впровадження заходів щодо розширення доступу підприємств до позикового та інвестиційного капіталу з метою забезпечення фінансових передумов підвищення ефективності їх функціонування.

Рис. 1. Етапи та функції управління організаційно-економічними резервами зростання ефективності аграрного підприємства

Джерело: розроблено авторами

Четвертий етап управління організаційно-економічним механізмом підвищення ефективності функціонування сільськогосподарської організації передбачає формування системи контролю за результативністю заходів з реалізації виявлених резервів, а також розроблення коригувальних управлінських рішень на основі їх економічної оцінки. Такий підхід дає змогу забезпечити не статичний характер механізму, а його динамічний розвиток із урахуванням змін внутрішнього та зовнішнього середовища.

Контрольна функція полягає у зіставленні фактичних результатів із запланованими показниками, що дозволяє своєчасно виявляти відхилення та визначати причини їх виникнення. На основі отриманих даних формується система коригувальних заходів, спрямованих на підвищення ефективності використання ресурсів і зменшення ризиків нераціонального залучення фінансових та матеріально-технічних засобів.

Для обґрунтування фінансового плану реалізації проекту з освоєння резервів зростання ефективності доцільно застосовувати систему показників, що комплексно характеризують потенціал підвищення економічної результа-

тивності діяльності підприємства в цілому. Запропонований перелік таких індикаторів наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники оцінювання потенціалу зростання економічної ефективності діяльності організації

Показники	**Економічна сутність, методика розрахунку**
Чистий прибуток на 1000 га посівів, тис. грн	Чистий прибуток у розрахунку на 1000 га посівів
Виторг на 1000 га посівів, тис. грн	Виручка від продажу з розрахунку на 1000 га посівів
Рентабельність продаж	Відношення прибутку від реалізації продукції до сумі виручки. Показує частку прибутку в обсязі валової виручки підприємства у %
EBITDA на 1000 га посівів, тис. грн	Прибуток до відрахування амортизації, відсотків та податків у розрахунку 1000 га посівів
EBIT, тис. грн	Прибуток до відрахування відсотків та податків
Коефіцієнт оборотності оборотних коштів	Відношення виручки від реалізації продукції до середньорічний вартості оборотних засобів. Коефіцієнт характеризує ефективність використання оборотних засобів з точку зору обсягу продажу (кількість оборотів оборотних засобів у періоді)
Динаміка фондовіддачі (за 3 роки)	Характеризує зміну показника ефективності використання основних засобів, особливо важливою є оцінка даної динаміки при освоєнні резервів зростання ефективності за допомогою технічної модернізації виробництва
Динаміка продуктивності праці (за 3 роки)	Освоєння організаційно-економічних резервів ефективності аграрного підприємства має супроводжуватися зростанням ефективності використання трудових ресурсів, причому цей показник доцільно оцінювати як у розрахунку на одного працівника чи одиницю витрат праці, так і на 1 грн заробітної плати
Динаміка матеріаловіддачі (за 3 роки)	Технологічні резерви зростання ефективності – зміна обсягів та структури матеріальних витрат, що викликає необхідність оцінки динаміки показника матеріаловіддачі

Джерело: розроблено авторами

Водночас інтегральна зміна ефективності виробничо-господарської діяльності підприємства формується як сукупний результат реалізації резервів за окремими напрямами. У зв'язку з цим запропоновано систему показників, яка дає змогу здійснювати більш деталізовану оцінку результативності використання резервів за конкретними складовими діяльності (таблиця 2).

Таблиця 2

Показники, що характеризують результативність освоєння резервів у конкретних напрямах

Показники	Економічна сутність
Динаміка питомих витрат на виробництво окремих видів продукції	Показник відображає зміну собівартості одиниці сільськогосподарської продукції за її видами, зокрема у розрізі елементів та (або) статей витрат (формула 1)
Співвідношення темпів зростання цін на окремі види продукції та середньорегіональних цін	індикатор характеризує динаміку якісних параметрів продукції з урахуванням впливу ринкових коливань цін, інфляційних процесів і волатильності (формула 2)
Динаміка врожайності окремих культур	Реалізація технологічних резервів сприяє підвищенню врожайності за рахунок упровадження ефективніших форм добрив, удосконалених сортів, засобів захисту рослин та сучасних агротехнологічних прийомів
Динаміка продуктивності тварин за видами	Зростання продуктивності у короткостроковому періоді може бути забезпечене шляхом оптимізації раціонів і умов утримання, тоді як у довгостроковій перспективі – за рахунок поліпшення породного складу поголів'я
Рівень ефективності реалізації резервів	Показник дає змогу оцінити результативність організаційно-економічних заходів щодо використання резервів підвищення економічної ефективності сільськогосподарських організацій (формула 3)
Термін окупності капітальних витрат при освоєнні резервів ефективності	Оскільки впровадження техніко-технологічних резервів потребує значних капіталовкладень, важливим є визначення періоду їх окупності в межах процесу техніко-технологічної модернізації (формула 4)

Джерело: розроблено авторами

Показник, що відображає зміну собівартості одиниці сільськогосподарської продукції за її видами, зокрема у розрізі елементів та (або) статей витрат пропонується розраховувати за формулою:

$$\Delta ПВ = (ПМВр - ПМВб) + (ОПр - ОПб) + (ВСр - ВСб) + (Ар - Аб) + (ПВр - ПВб), \quad (1)$$

де: $\Delta ПВ$ – динаміка питомих витрат на виробництво окремих видів продукції;

ПМВр-ПМВб – зміна питомих матеріальних витрат у процесі виробництва відповідного виду сільськогосподарської продукції;

ОПр-ОПб – зміна питомих витрат на оплату праці при виробництві певного виду сільськогосподарської продукції;

ВСр-ВСб – зміна питомих відрахувань на соціальні заходи у структурі витрат на виробництво конкретного виду продукції;

Ар-Аб – зміна питомих амортизаційних відрахувань у процесі виробництва відповідного виду сільськогосподарської продукції;

ПВр-ПВб – зміна питомих інших витрат, пов'язаних із виробництвом конкретного виду сільськогосподарської продукції.

Порівняння показників чистого прибутку в розрахунку на одиницю площі та EBITDA свідчить про те, що основним внутрішнім джерелом фінансування заходів із реалізації резервів зростання ефективності виступають амортизаційні відрахування.

Водночас позитивна динаміка індикаторів, що характеризують фондовіддачу, коефіцієнт оборотності оборотних активів та продуктивність праці, підтверджує підвищення ефективності використання виробничих ресурсів [10].

Поетапний підхід до розрахунку змін питомих витрат дає змогу проаналізувати трансформацію окремих елементів витрат у структурі собівартості продукції [8, с. 55]. Темп зростання ціни на певний вид продукції у співвідношенні з динамікою середньорегіональних цін доцільно визначати за формулою (2):

$$ТРЦ_i = \frac{Ці_р / Ці_б}{Ці_1 / Ці_0}, \quad (2)$$

де: $ТРЦ_i$ – темп зростання ціни на *i*-й вид продукції відносно темпу зростання середньорегіональних цін;

$Ці_р$ – ціна на *i*-й вид сільськогосподарської продукції після реалізації заходів з освоєння резервів;

$Ці_б$ – ціна на *i*-й вид сільськогосподарської продукції до реалізації заходів з освоєння резервів;

$Ці_1$ – середня регіональна ціна на аналогічну продукцію на момент оцінювання;

$Ці_0$ – середня регіональна ціна на аналогічну продукцію на дату початку реалізації заходів з освоєння резервів.

У результаті обчислення зазначеного показника формується коефіцієнт, значення якого, що перевищує одиницю, свідчить про позитивну динаміку якісних характеристик продукції та (або) про підвищення ефективності її просування на ринку.

Ефективність реалізації резервів пропонується визначати за формулою:

$$E_P = \frac{\sum \Delta O_i}{ДВ}, \quad (3)$$

де: *Ер* – ефективність освоєння резервів;

$\sum \Delta O_i$ – сукупний обсяг додаткових вигід, отриманих у результаті реалізації резервів за видами продукції;

ДВ – додаткові витрати, пов'язані з освоєнням резервів.

Показник строку окупності капітальних витрат розраховується за формулою (4) та відображає період повернення вкладених інвестицій, виражений у роках:

$$ТО = \frac{\text{Капітальні витрати на техніко–технологічну модернізацію}}{\text{Додаткові вигоди – Додаткові витрати на освоєння резервів}}. \quad (4)$$

Запропонована методика обґрунтування проектів з освоєння резервів підвищення ефективності діяльності аграрних підприємств має універсальний характер і враховує галузеві та регіональні особливості розвитку аграрного виробництва. Резерви підвищення ефективності діяльності аграрних підприємств у середньостроковій перспективі доцільно оцінювати на основі показників питомої ваги окремих статей витрат у структурі собівартості основних товарних видів продукції рослинництва та тваринництва.

Запропонований методичний підхід до оцінювання потенціалу зростання економічної ефективності та результативності реалізації проектів з освоєння резервів дає змогу здійснювати як аналіз фактичної ефективності, так і порівняльну оцінку та дослідження динамічних змін відповідних показників.

Висновки. Таким чином, у межах запропонованого підходу організаційно-економічний механізм використання резервів розглядається як динамічна система управлінських інструментів і процедур, що забезпечують обґрунтування управлінських рішень щодо підвищення ефективності функціонування підприємств. Його реалізація ґрунтується на поетапності управлінських дій, що охоплюють аналіз фактичних результатів діяльності, оцінювання ресурсної забезпеченості, планування заходів із залучення резервів, а також моніторинг досягнутих результатів і коригування управлінських впливів. Такий підхід дає змогу забезпечити адаптивність механізму до змін ринкової кон'юнктури та специфіки аграрного виробництва.

Розроблені методичні підходи до обґрунтування резервів підвищення ефективності використання виробничих ресурсів сільськогосподарських організацій забезпечують можливість поетапного й об'єктивного визначення доцільності реалізації окремих напрямів зростання економічної результативності діяльності підприємств аграрного сектору.

Подальші дослідження авторів спрямовано на поглиблення методичного інструментарію оцінювання впливу окремих груп резервів на результати діяльності аграрних підприємств, а також на розроблення моделей адаптації організаційно-економічного механізму підвищення ефективності до змін зовнішнього середовища та кон'юнктури аграрних ринків. Перспективним напрямом є також дослідження можливостей цифровізації управлінських процесів у системі використання резервів зростання ефективності та обґрунтування індикаторів сталості відтворювальних процесів у аграрному виробництві.

Література:

1. Перегуда Ю. А. Фактори впливу на конкурентоспроможність продукції тваринництва в Україні в умовах російської військової агресії. *Management and entrepreneurship: trends of development*. 2022. № 4 (22). С. 69-77.

2. Коваленко Л. В. Механізми підвищення ефективності агропромислових підприємств: теорія і практика: монографія. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2023. 268 с.

3. Werner I., Hesse B. Agricultural productivity and sustainability. Berlin: Springer, 2021. 312 p.

4. Fisher S., Roberts T. Competitiveness of agricultural enterprises in global markets. *Journal of Agricultural Economics*. 2020. Vol. 71. № 3. P. 455-472.

5. Петров О. М., Іванченко М. С. Інноваційні стратегії підвищення продуктивності в сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2022. № 6. С. 45-53.

6. Голян В. А., Шмаров Д. М., Миклуш Т. С. Економічне регулювання комплексного розвитку переробної ланки аграрного сектору: принципи побудови та суб'єктно-об'єктна база. *Економіка та держава*. 2021. № 4. С. 47-52.

7. Смирнов В. О. Управління резервами економічного розвитку агропідприємств: монографія. Харків: ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2022. 244 с.

8. Жалдак Г. П., Мамаджанов А. Р. Напрями та методи оцінки рівня конкурентоспроможності підприємств. *Економічний вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут»*. 2022. № 22. С. 52-59.

9. Зось-Кіор М. В., Калюжний С. О. Удосконалення системи управління конкурентоспроможністю аграрного підприємства. *Економіка та держава*. 2020. № 3. С. 23-27. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6806.2020.3.23

10. Томашук І. В., Томашук І. О. Оцінка фінансового забезпечення функціонування та розвитку сільськогосподарських підприємств. *Modern Economics*. 2022. № 34. С. 104-115. DOI: https://doi.org/10.31521/modecon.V34(2022)-15

References:

1. Perehuda Yu. A. (2022). Faktory vplyvu na konkurentospromozhnist produktsii tvarynnytstva v Ukraini v umovakh rosiiskoi viiskovoi ahresii [Factors of influence on the competitiveness of livestock products in Ukraine in the conditions of Russian military aggression]. *Management and entrepreneurship: trends of development*, 4 (22), 69-77 [in Ukrainian].

2. Kovalenko L. V. (2023). Mekhanizmy pidvyshchennia efektyvnosti ahropromyslovykh pidpryiemstv: teoriia i praktyka [Mechanisms for improving the efficiency of agro-industrial enterprises: theory and practice]. Kyiv: NNTs «IAE» [in Ukrainian].

3. Werner I., Hesse B. (2021). Agricultural productivity and sustainability. Berlin: Springer [in Germany].

4. Fisher S., Roberts T. (2020). Competitiveness of agricultural enterprises in global markets. *Journal of Agricultural Economics*, 71(3), 455-472 [in USA].

5. Petrov O. M., Ivanchenko M. S. (2022). Innovatsiini stratehii pidvyshchennia produktyvnosti v silskomu hospodarstvi [Innovative strategies for increasing agricultural productivity]. *Ekonomika APK*, 6, 45-53 [in Ukrainian].

6. Holian V. A., Shmarov D. M., Myklush T. S. (2021). Ekonomichne rehuliuvannia kompleksnoho rozvytku pererobnoi lanky ahrarnoho sektoru: pryntsypy pobudovy ta subiektno-obiektna baza [Economic regulation of complex development of the processing link of the agrarian sector: construction principles and subject-object base]. *Ekonomika ta derzhava*, 4, 47-52 [in Ukrainian].

7. Smyrnov V. O. (2022). Upravlinnia rezervamy ekonomichnoho rozvytku ahropidpryiemstv [Management of reserves of economic development of agricultural enterprises]. Kharkiv: KhNEU im. S. Kuznetsia [in Ukrainian].

8. Zhaldak H. P., Mamadzhanov A. R. (2022). Napriamy ta metody otsinky rivnia konkurentospromozhnosti pidpryiemstv. [Directions and methods of assessing the level of competitiveness of enterprises]. *Ekonomichnyi visnyk NTUU «Kyivskyi politekhnichnyi instytut»*, 22, 52-59 [in Ukrainian].

9. Zos-Kior M. V., Kaliuzhnyi S. O. (2020). Udoskonalennia systemy upravlinnia konkurentospromozhnistiu ahrarnoho pidpryiemstva [Improvement of agrarian enterprise competitiveness management system]. *Ekonomika ta derzhava*, 3, 23-27. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6806.2020.3.23 [in Ukrainian].

10. Tomashuk I. V., Tomashuk I. O. (2022). Otsinka finansovoho zabezpechennia funktsionuvannia ta rozvytku silskohospodarskykh pidpryiemstv [Assessment of financial support for the functioning and development of agricultural enterprises]. *Modern Economics*, 34, 104-115. DOI: https://doi.org/10.31521/modecon.V34(2022)-15[in Ukraine].

Дата першого надходження статті до видання: 19.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 339.138:004.738.5

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3623-3635

Орел Анна Миколаївна доктор економічних наук, професор, професор кафедри маркетингу, Київський національний університет технологій та дизайну, Україна, Київ, https://orcid.org/0000-0003-0823-3346

МАРКЕТИНГОВА ТОВАРНА ПОЛІТИКА В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Анотація. У статті досліджено сутність та особливості формування маркетингової товарної політики підприємств в умовах цифрової економіки, що характеризується прискореним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, цифрових платформ, великих даних та автоматизованих систем управління. Обґрунтовано, що цифровізація суттєво трансформує традиційні підходи до управління товарним асортиментом, життєвим циклом продукції, процесами створення цінності та взаємодії з кінцевими споживачами, зумовлюючи необхідність адаптації маркетингових інструментів до динамічних змін ринкового середовища. Проаналізовано вплив цифрових технологій на ключові елементи товарної політики, зокрема на процеси розроблення нових продуктів, диференціацію товарної пропозиції, персоналізацію продукції відповідно до індивідуальних потреб споживачів. Визначено роль цифрових каналів комунікації, електронної комерції, соціальних мереж та аналітики великих даних у формуванні конкурентних переваг підприємств і підвищенні ефективності управлінських рішень у сфері товарної політики. Доведено, що використання цифрових інструментів дозволяє скоротити часові та фінансові витрати на виведення товарів на ринок, підвищити гнучкість асортиментної політики та оперативність реагування на зміну споживчого попиту. Особливу увагу приділено проблемам інтеграції інноваційних цифрових рішень у систему маркетингового управління, зокрема питанням узгодження стратегічних і тактичних цілей товарної політики, забезпечення інформаційної безпеки та управління даними. Обґрунтовано доцільність застосування комплексного підходу до формування маркетингової товарної політики, який поєднує інструменти цифрового маркетингу, аналітичні методи та елементи клієнтоорієнтованої стратегії розвитку підприємства. Запропоновано напрями вдосконалення товарної політики в умовах цифрової економіки, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності підприємств, посилення їх ринкових позицій та забезпечення сталого розвитку в умовах цифрової трансформації.

Ключові слова: маркетингова товарна політика, цифрова економіка, цифровий маркетинг, товарний асортимент, персоналізація продукції, інновації, цифрові платформи, конкурентні переваги.

Orel Anna Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department of marketing, Kyiv National University of Technologies and Design, Ukraine, Kyiv, https//orcid.org/0000-0003-0823-3346

MARKETING PRODUCT POLICY IN THE CONDITIONS OF THE DIGITAL ECONOMY

Abstract. The article examines the essence and features of the formation of marketing product policy of enterprises in the digital economy, which is characterized by the accelerated development of information and communication technologies, digital platforms, big data and automated management systems. It is substantiated that digitalization significantly transforms traditional approaches to managing the product range, product life cycle, value creation processes and interaction with end consumers, making it necessary to adapt marketing tools to dynamic changes in the market environment. The impact of digital technologies on key elements of product policy is analyzed, in particular on the processes of developing new products, product differentiation, product personalization according to individual consumer needs. The role of digital communication channels, e-commerce, social networks and big data analytics in forming competitive advantages of enterprises and increasing the efficiency of management decisions in the field of product policy is determined. It is proven that the use of digital tools allows reducing time and financial costs for bringing goods to the market, increasing the flexibility of the assortment policy and the efficiency of responding to changes in consumer demand. Particular attention is paid to the problems of integrating innovative digital solutions into the marketing management system, in particular, the issues of coordinating strategic and tactical goals of product policy, ensuring information security and data management. The feasibility of using a comprehensive approach to the formation of marketing product policy, which combines digital marketing tools, analytical methods and elements of a customer-oriented enterprise development strategy, is substantiated. Directions for improving product policy in the digital economy are proposed, aimed at increasing the competitiveness of enterprises, strengthening their market positions and ensuring sustainable development in the context of digital transformation.

Keywords: marketing product policy, digital economy, digital marketing, product range, product personalization, innovation, digital platforms, competitive advantages.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку економіки характеризується стрімким поширенням цифрових технологій, формуванням цифрових платформ, розвитком електронної комерції та активним використанням даних як ключового ресурсу управління. За таких умов відбувається докорінна трансформація бізнес-моделей підприємств і підходів до маркетингової діяльності, зокрема у сфері формування та реалізації маркетингової товарної політики.

Традиційні інструменти управління товарним асортиментом, життєвим циклом продукції та процесами створення споживчої цінності дедалі частіше виявляються недостатньо ефективними для забезпечення конкурентоспроможності підприємств у цифровому середовищі. Посилення конкуренції на глобальних і локальних ринках, зростання вимог споживачів до якості, індивідуалізації та доступності товарів, а також швидка зміна споживчих переваг під впливом цифрових каналів комунікації зумовлюють необхідність переосмислення ролі товарної політики в системі маркетингового управління. Водночас цифровізація створює нові можливості для підприємств шляхом використання аналітики великих даних, автоматизованих систем управління, інструментів персоналізації та інтеграції взаємодії зі споживачами. Проте впровадження зазначених інструментів часто відбувається фрагментарно, без належного стратегічного обґрунтування та системної інтеграції в загальну маркетингову стратегію підприємства.

Незважаючи на наявність значної кількості наукових досліджень, присвячених проблемам маркетингу та цифрової трансформації бізнесу, питання формування ефективної маркетингової товарної політики в умовах цифрової економіки залишаються недостатньо систематизованими. Зокрема, потребують подальшого дослідження теоретико-методичні підходи до адаптації товарної політики до цифрового середовища, механізми використання цифрових технологій у процесах розроблення, позиціонування та управління товарною пропозицією, а також оцінювання їх впливу на конкурентні переваги підприємств. Також постає необхідність поглибленого дослідження маркетингової товарної політики з урахуванням специфіки цифрової економіки, що зумовлює потребу в розробленні науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення інструментарію маркетингового управління з метою підвищення ефективності діяльності підприємств і забезпечення їх сталого розвитку в умовах цифрової трансформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика маркетингової товарної політики як складової комплексу маркетингу традиційно висвітлюється в працях класиків маркетингової науки. Зокрема, питання формування товарної пропозиції, управління асортиментом, позиціонування та брендингу ґрунтовно розкрито у дослідженнях Ф. Котлера, К. Келлера, Д. Аакера, Ж.-Ж. Ламбена, М. Портера, а також у працях Дж. Шета, де акцентовано на зміні споживчої поведінки та механізмах формування споживчої цінності. Вітчизняні науковці також приділяють значну увагу розвитку маркетингової політики підприємств, адаптації інструментів маркетингу до динамічного середовища, питанням управління асортиментом і брендингом.

У цьому контексті доцільно відзначити напрацювання А. Войчака, О. Павленка, В. Маргасової, Н. Вдовенко та інших дослідників, у роботах яких розкриваються методичні підходи до формування маркетингових стратегій і підвищення ринкової результативності підприємств.

Попри значний науковий доробок, у сучасних публікаціях недостатньо систематизовано саме механізми трансформації товарної політики під впливом цифрових факторів. Це зумовлює потребу подальших досліджень, спрямованих на уточнення інструментарію та розроблення практичних рекомендацій щодо формування ефективної маркетингової товарної політики підприємств у цифровій економіці.

Мета статті - є дослідження теоретичних засад та обґрунтування напрямів удосконалення маркетингової товарної політики підприємств в умовах цифрової економіки з урахуванням впливу цифрових технологій, платформ, аналітики даних та змін споживчої поведінки, а також розроблення практичних рекомендацій щодо адаптації інструментів управління товарним асортиментом з метою підвищення конкурентоспроможності й забезпечення сталого розвитку підприємств у цифровому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Маркетингова товарна політика є ключовим елементом системи маркетингового управління підприємством, оскільки визначає напрями формування товарної пропозиції, управління асортиментом, якісними характеристиками продукції, її позиціонуванням та життєвим циклом.

У класичному розумінні товарна політика спрямована на забезпечення відповідності товару потребам цільових споживачів і досягнення стратегічних цілей підприємства. Проте в умовах цифрової економіки її сутність зазнає суттєвих трансформацій під впливом інформаційно-комунікаційних технологій, цифрових платформ, великих даних та автоматизованих систем управління. Цифрова економіка характеризується високою швидкістю обміну інформацією, прозорістю ринкових процесів, посиленням ролі споживача та зростанням значення нематеріальних характеристик товару. У цьому контексті товар дедалі частіше розглядається не лише як матеріальний об’єкт, а як комплексна ціннісна пропозиція, що включає цифрові атрибути: онлайн-репутацію, інформаційний контент, сервісне обслуговування, користувацький досвід та інтеграцію з цифровими каналами взаємодії. Таким чином, сутність маркетингової товарної політики в умовах цифрової економіки полягає у формуванні гнучкої, клієнтоорієнтованої та даними керованої товарної пропозиції.

Однією з ключових особливостей формування товарної політики в цифровому середовищі є використання великих даних та аналітичних інструментів для глибшого розуміння споживчої поведінки. Аналіз цифрових слідів споживачів, їхніх уподобань і моделей купівельної поведінки дозволяє підприємствам здійснювати персоналізацію товарів, швидко коригувати асортимент і скорочувати життєвий цикл продукту відповідно до ринкових змін. Це підвищує точність управлінських рішень і зменшує ризики виведення нових товарів на ринок. Важливою особливістю є також вплив цифрових платформ і електронної комерції на структуру товарної політики. Бізнес-моделі змінюють підходи до формування асортименту, посилюють конкуренцію за рахунок зниження бар’єрів входу на ринок та розширюють можливості для швидкого

тестування нових продуктів. У таких умовах підприємства змушені приділяти особливу увагу диференціації товарної пропозиції, інноваційності та швидкості адаптації до змін споживчого попиту.

Автоматизовані системи управління та цифрові інструменти планування сприяють інтеграції товарної політики з іншими складовими маркетингової діяльності, зокрема ціновою, збутовою та комунікаційною політикою. Це забезпечує комплексний підхід до управління товаром, підвищує узгодженість стратегічних і тактичних рішень та дозволяє підприємствам швидко реагувати на виклики зовнішнього середовища. Формування маркетингової товарної політики в умовах цифрової економіки ґрунтується на поєднанні традиційних маркетингових принципів із сучасними цифровими інструментами та технологіями. Такий підхід дозволяє підприємствам не лише ефективно задовольняти потреби споживачів, а й формувати стійкі конкурентні переваги, забезпечуючи довгостроковий розвиток у динамічному цифровому середовищі.

Цифровізація економіки суттєво трансформує традиційні підходи до управління товарним асортиментом, життєвим циклом продукції, процесами створення цінності та взаємодії з кінцевими споживачами, формуючи нові вимоги до маркетингових інструментів і методів управління. В умовах цифрового середовища підприємства функціонують у ситуації високої динамічності ринку, скорочення інноваційних циклів і посилення конкуренції, що зумовлює необхідність постійної адаптації товарної політики до змін споживчого попиту та технологічних трендів. Управління товарним асортиментом у цифровій економіці набуває більш гнучкого та адаптивного характеру.

Використання аналітики великих даних і цифрових платформ дозволяє підприємствам аналізувати структуру попиту, виявляти зміни у споживчих перевагах та оптимізувати асортиментну матрицю відповідно до реальних потреб ринку. На відміну від традиційних підходів, де рішення щодо асортименту часто ґрунтувалися на ретроспективних даних, цифрові інструменти забезпечують можливість прогнозування попиту та швидкого тестування нових товарних позицій у режимі реального часу. Суттєвих змін зазнає й управління життєвим циклом продукції. Цифровізація сприяє скороченню стадій розроблення та виведення товару на ринок, одночасно зменшуючи тривалість фази зростання та зрілості. За таких умов підприємства змушені активніше впроваджувати інновації, оновлювати продуктову лінійку та використовувати цифрові канали для продовження життєвого циклу продукції шляхом її модифікації, ребрендингу або доповнення цифровими сервісами. Це вимагає переорієнтації маркетингових інструментів на підтримку безперервного оновлення товарної пропозиції. Процеси створення споживчої цінності також трансформуються під впливом цифрових технологій. У сучасних умовах цінність товару формується не лише за рахунок його фізичних характеристик, а й через додаткові цифрові складові, такі як персоналізований контент, сервісне обслуговування, інтерактивність і користувацький досвід. Цифрові платформи та соціальні мережі

залучають споживачів до спільного створення цінності, що посилює їхню роль у формуванні товарної політики та зумовлює перехід до клієнтоорієнтованих моделей маркетингового управління[4].

Особливої трансформації зазнає взаємодія підприємств із кінцевими споживачами. Цифрові канали комунікації забезпечують двосторонній обмін інформацією, що дозволяє підприємствам швидко отримувати зворотний зв'язок, коригувати товарні характеристики та адаптувати маркетингові повідомлення до індивідуальних очікувань споживачів. У таких умовах ефективність товарної політики значною мірою залежить від здатності підприємств інтегрувати цифрові маркетингові інструменти у систему стратегічного та оперативного управління. Це зумовлює необхідність комплексної адаптації маркетингових інструментів до динамічних змін ринкового середовища. Підприємства, які здатні ефективно поєднувати традиційні підходи до товарної політики з сучасними цифровими технологіями, отримують можливість підвищити гнучкість управління, посилити конкурентні переваги та забезпечити стійкий розвиток у цифровій економіці.

Цифрові технології суттєво впливають на формування та реалізацію маркетингової товарної політики підприємств, змінюючи підходи до створення, модифікації та просування товарів. Одним із ключових напрямів такого впливу є трансформація процесів розроблення нових продуктів. Використання аналітики великих даних, цифрових платформ та інструментів онлайн-тестування дозволяє підприємствам глибше аналізувати споживчі потреби, прогнозувати попит і залучати споживачів до процесу створення продукту. Це сприяє скороченню строків розроблення та зниженню ризиків комерційних невдач. Диференціація товарної пропозиції в умовах цифрової економіки виходить за межі традиційних характеристик товару, таких як ціна або якість. Підприємства формують конкурентні переваги за рахунок цифрових атрибутів продукції, зокрема інформаційного наповнення, сервісного супроводу, інтерактивності та користувацького досвіду. Цифрові платформи та онлайн-канали дозволяють створювати унікальні товарні пропозиції, адаптовані до різних сегментів споживачів, що посилює ринкові позиції підприємств. Важливим елементом трансформації товарної політики є персоналізація продукції відповідно до індивідуальних потреб споживачів. Завдяки використанню штучного інтелекту та аналітики поведінкових даних підприємства отримують можливість пропонувати персоналізовані рішення, що відповідають очікуванням конкретних клієнтів. Перехід від масового маркетингу до персоналізованих моделей сприяє підвищенню рівня задоволеності споживачів, формуванню лояльності та зміцненню довгострокових відносин із клієнтами. Цифрові технології формують нову парадигму маркетингової товарної політики, орієнтовану на інноваційність, гнучкість та клієнтоорієнтованість. Їх інтеграція в процеси розроблення, диференціації та персоналізації продукції забезпечує підприємствам можливість ефективно адаптуватися до динамічних умов ринку та досягати стійких конкурентних переваг у цифровій економіці (табл.1).

Таблиця 1

Вплив цифрових технологій на ключові елементи маркетингової товарної політики

Ключовий елемент товарної політики	Традиційний підхід	Вплив цифрових технологій	Результат для підприємства
Розроблення нових продуктів	Тривалий процес, обмежений маркетинговими дослідженнями	Використання великих даних, онлайн-тестування, agile-підходів	Скорочення часу виведення продукту на ринок, зниження ризиків
Диференціація товарної пропозиції	Переважно за фізичними характеристиками товару	Формування цифрових атрибутів товару (контент, сервіс, UX)	Посилення конкурентних переваг
Персоналізація продукції	Стандартизована пропозиція для сегментів	Аналітика даних, CRM, AI-рішення	Підвищення лояльності та задоволеності споживачів
Управління асортиментом	Статична асортиментна матриця	Динамічне управління асортиментом у реальному часі	Оптимізація витрат і підвищення ефективності
Життєвий цикл товару	Чітко визначені стадії	Прискорене оновлення, цифрове продовження життєвого циклу	Підвищення рентабельності продукції

Джерело: побудовано автором

Розвиток цифрових каналів комунікації суттєво змінює підходи до формування та реалізації маркетингової товарної політики підприємств, оскільки забезпечує оперативну та двосторонню взаємодію зі споживачами.

Використання вебсайтів, мобільних застосунків та месенджерів дозволяє підприємствам не лише інформувати споживачів про характеристики товарів, а й отримувати зворотний зв’язок у режимі реального часу. Це створює передумови для швидкого коригування товарних характеристик, асортименту та сервісного супроводу відповідно до змін споживчих очікувань, підвищуючи адаптивність товарної політики. Електронна комерція виступає важливим чинником формування конкурентних переваг підприємств, оскільки розширює ринкові можливості та знижує транзакційні витрати. Онлайн-платформи та маркетплейси забезпечують доступ до ширшої аудиторії споживачів, створюють умови для тестування нових товарних позицій і дозволяють оперативно оцінювати реакцію ринку на зміни в асортименті. У межах товарної політики електронна комерція сприяє формуванню гнучкої асортиментної структури та оптимізації управління запасами, що позитивно впливає на фінансові результати діяльності підприємств. Соціальні мережі відіграють ключову роль у формуванні споживчого сприйняття товару та бренду, перетворюючись на інструмент не

лише комунікації, а й створення доданої цінності. Через соціальні платформи підприємства можуть залучати споживачів до обговорення продуктів, враховувати їхні відгуки та пропозиції, а також використовувати механізми соціального впливу для диференціації товарної пропозиції. Така взаємодія сприяє підвищенню рівня довіри, формуванню лояльності та зміцненню конкурентних позицій підприємств у цифровому середовищі. Аналітика великих даних є основою для прийняття обґрунтованих управлінських рішень у сфері товарної політики. Обробка великих масивів даних про поведінку споживачів, їхні уподобання, історію покупок і реакцію на маркетингові впливи дозволяє підприємствам здійснювати сегментацію ринку з високим рівнем точності, прогнозувати попит і оптимізувати товарний асортимент. Застосування аналітичних інструментів сприяє підвищенню ефективності управлінських рішень, зменшенню рівня невизначеності та мінімізації ризиків, пов'язаних із розробленням і впровадженням нових продуктів.

Узгоджене використання цифрових каналів комунікації, електронної комерції, соціальних мереж та аналітики великих даних формує комплексний підхід до управління товарною політикою. Такий підхід дозволяє підприємствам не лише швидко реагувати на зміни ринкового середовища, а й швидко формувати споживчий попит, створювати унікальні ціннісні пропозиції та забезпечувати стійкі конкурентні переваги в умовах цифрової економіки.

Використання цифрових інструментів у діяльності підприємств суттєво підвищує ефективність реалізації маркетингової товарної політики, насамперед за рахунок скорочення часових і фінансових витрат на виведення товарів на ринок. Застосування цифрових платформ, аналітики великих даних, автоматизованих систем планування та онлайн-тестування продуктів дозволяє оптимізувати етапи маркетингових досліджень, розроблення та апробації нових товарів. Завдяки цьому підприємства отримують можливість швидше оцінювати потенційний попит, знижувати витрати на пробні запуску та мінімізувати ризики комерційних невдач.

Цифрові інструменти сприяють підвищенню гнучкості асортиментної політики, що є критично важливим в умовах динамічного ринкового середовища. Використання аналітичних платформ і систем управління даними дозволяє підприємствам у режимі реального часу відстежувати зміни структури попиту, ефективність окремих товарних позицій та швидко коригувати асортиментну матрицю. На відміну від традиційних підходів, де зміни асортименту вимагали значних організаційних і фінансових ресурсів, цифрові рішення забезпечують можливість оперативного оновлення товарної пропозиції відповідно до актуальних потреб споживачів. Важливим аспектом є також підвищення оперативності реагування на зміну споживчого попиту. Цифрові канали комунікації, електронна комерція та соціальні мережі створюють постійний потік інформації про поведінку споживачів, їхні очікування та рівень задоволеності продукцією. Аналіз цих даних дозволяє підприємствам своєчасно виявляти тенденції ринку,

адаптувати товарні характеристики, впроваджувати персоналізовані пропозиції та коригувати маркетингові рішення без суттєвих затримок.

Використання цифрових інструментів формує нові підходи до управління товарною політикою, орієнтовані на швидкість, гнучкість і клієнтоорієнтованість. Це дозволяє підприємствам не лише оптимізувати витрати та прискорити вихід товарів на ринок, а й підвищити здатність ефективно реагувати на зміни споживчого попиту, забезпечуючи стійкі конкурентні переваги в умовах цифрової економіки. Інтеграція інноваційних цифрових рішень у систему маркетингового управління підприємств супроводжується низкою проблем організаційного, стратегічного та технологічного характеру. Попри значний потенціал цифрових технологій для підвищення ефективності товарної політики, їх впровадження часто відбувається фрагментарно, без належної узгодженості зі стратегічними пріоритетами розвитку підприємства. Це зумовлює ризик невідповідності між довгостроковими цілями товарної політики та короткостроковими тактичними рішеннями, що знижує результативність маркетингових заходів.

Однією з ключових проблем є узгодження стратегічних і тактичних цілей товарної політики в умовах цифрової трансформації. Стратегічні цілі підприємства, орієнтовані на формування конкурентних переваг і довгострокову ринкову позицію, потребують стабільності та системності, тоді як цифрові інструменти часто стимулюють швидкі тактичні рішення, спрямовані на миттєву реакцію на зміни попиту. За відсутності чіткої координації це може призводити до дисбалансу між стратегічним баченням і оперативними діями, зокрема до надмірної фрагментації асортименту або несистемного впровадження інновацій. Важливою проблемою є також забезпечення інформаційної безпеки в процесі використання цифрових маркетингових інструментів. Активне застосування цифрових каналів комунікації і платформ електронної комерції пов’язане з обробкою значних обсягів персональних і комерційних даних. Недостатній рівень захисту інформації створює ризики витоку даних, втрати довіри споживачів і зниження репутації підприємства, що безпосередньо впливає на ефективність товарної політики та конкурентоспроможність на ринку. Окремої уваги потребують проблеми управління даними як ключового ресурсу цифрової економіки. Наявність великих масивів даних сама по собі не гарантує підвищення якості управлінських рішень. Відсутність єдиних стандартів збору, оброблення та інтерпретації даних, низький рівень інтеграції інформаційних систем і дефіцит фахівців з аналітики обмежують можливості ефективного використання цифрових інструментів у товарній політиці. Це знижує точність прогнозування попиту, ускладнює персоналізацію продукції та підвищує рівень управлінської невизначеності[6].

Проблеми інтеграції інноваційних цифрових рішень у систему маркетингового управління мають комплексний характер і потребують системного підходу до їх вирішення. Забезпечення узгодженості стратегічних і тактичних

цілей товарної політики, підвищення рівня інформаційної безпеки та вдосконалення механізмів управління даними є необхідними умовами ефективного використання цифрових технологій і досягнення сталих конкурентних переваг підприємств у цифровій економіці. В умовах цифрової економіки ефективне формування маркетингової товарної політики потребує застосування комплексного підходу, що поєднує інструменти цифрового маркетингу, аналітичні методи та елементи клієнтоорієнтованої стратегії розвитку підприємства. Такий підхід зумовлений зростанням складності ринкового середовища, динамічністю споживчого попиту та необхідністю оперативного прийняття обґрунтованих управлінських рішень на основі достовірної інформації. Інструменти цифрового маркетингу забезпечують підприємствам можливість ефективної взаємодії зі споживачами через різноманітні канали комунікації, електронну комерцію та соціальні мережі. Їх використання дозволяє не лише просувати товарну пропозицію, а й формувати цілісний користувацький досвід, що є важливим елементом створення споживчої цінності.

Водночас цифровий маркетинг виступає джерелом даних про поведінку споживачів, що створює інформаційну основу для вдосконалення товарної політики.

Аналітичні методи, зокрема аналітика великих даних, прогнозування попиту та моделювання споживчої поведінки, відіграють ключову роль у підвищенні якості управлінських рішень. Вони дозволяють систематизувати інформаційні потоки, виявляти приховані закономірності ринку та оцінювати ефективність окремих товарних рішень. Інтеграція аналітичних інструментів у процес формування товарної політики сприяє оптимізації асортименту, підвищенню точності персоналізації продукції та зменшенню рівня управлінських ризиків.

Важливою складовою комплексного підходу є клієнтоорієнтована стратегія розвитку підприємства, яка передбачає фокус на довгострокові відносини зі споживачами та максимізацію їхньої цінності. Орієнтація на клієнта зумовлює необхідність адаптації товарної політики до індивідуальних потреб і очікувань споживачів, залучення їх до процесу створення цінності та формування персоналізованих товарних пропозицій.

У поєднанні з цифровими інструментами клієнтоорієнтований підхід посилює лояльність споживачів і сприяє зміцненню конкурентних позицій підприємства.

Доцільність застосування комплексного підходу до формування маркетингової товарної політики полягає в його здатності забезпечити узгодженість стратегічних і тактичних рішень, підвищити гнучкість управління товарною пропозицією та посилити клієнтоорієнтованість діяльності підприємств. Поєднання цифрового маркетингу, аналітичних методів і клієнтоорієнтованої стратегії створює передумови для формування стійких конкурентних переваг і забезпечення довгострокового розвитку підприємств у цифровій економіці.

Напрями вдосконалення маркетингової товарної політики в умовах цифрової економіки:

1. Інтеграція цифрових технологій у стратегічне управління товарною політикою. Доцільним є впровадження цифрових рішень не лише на операційному, а й на стратегічному рівні управління товарною політикою. Це передбачає узгодження цифрових ініціатив із довгостроковими цілями розвитку підприємства, формування цифрової продуктової стратегії та системне використання аналітичних даних у процесі стратегічного планування. Такий підхід сприяє підвищенню узгодженості управлінських рішень і посиленню конкурентних позицій підприємства.

2. Розвиток клієнтоорієнтованої та персоналізованої товарної пропозиції. Одним із ключових напрямів є перехід від масових стандартних товарів до персоналізованих рішень, адаптованих до індивідуальних потреб споживачів. Використання аналітики великих даних і технологій штучного інтелекту дозволяє формувати індивідуальні товарні пропозиції, підвищувати рівень задоволеності клієнтів і забезпечувати довгострокову лояльність, що безпосередньо впливає на конкурентоспроможність підприємств.

3. Оптимізація управління асортиментом на основі аналітики даних. Вдосконалення товарної політики передбачає використання інструментів прогнозування попиту, аналізу поведінки споживачів і оцінювання ефективності товарних позицій. Це дозволяє формувати гнучку асортиментну політику, оперативно виводити нерентабельні товари та зосереджувати ресурси на найбільш перспективних продуктах, підвищуючи економічну ефективність діяльності підприємства.

4. Розвиток цифрових атрибутів товару та сервісної складової. У цифровій економіці конкурентні переваги формуються не лише за рахунок фізичних характеристик товару, а й через цифрові атрибути: інформаційний контент, сервісне обслуговування, користувацький досвід, онлайн-підтримку. Включення цих елементів у товарну політику сприяє диференціації товарної пропозиції та посиленню ринкових позицій підприємств.

5. Використання цифрових платформ і електронної комерції для розширення ринків збуту. Активне використання онлайн-платформ і власних каналів електронної комерції дозволяє підприємствам виходити на нові ринки, знижувати транзакційні витрати та швидко тестувати нові товарні рішення. Це сприяє підвищенню гнучкості товарної політики та стійкості підприємств до змін ринкового середовища.

6. Забезпечення інформаційної безпеки та ефективного управління даними. Удосконалення товарної політики в умовах цифрової трансформації потребує створення надійної системи захисту даних і впровадження стандартів управління інформацією. Це підвищує довіру споживачів, мінімізує ризики та забезпечує стабільність використання цифрових інструментів у маркетинговому управлінні.

7. Розвиток цифрових компетенцій персоналу та міжфункціональної взаємодії. Важливим напрямом є інвестування в розвиток цифрових навичок працівників і забезпечення тісної взаємодії між маркетингом, IT та аналітичними підрозділами. Це дозволяє підвищити якість управлінських рішень, прискорити впровадження інновацій і забезпечити сталий розвиток підприємства в умовах цифрової економіки.

Реалізація запропонованих напрямів удосконалення маркетингової товарної політики сприятиме підвищенню конкурентоспроможності підприємств, зміцненню їх ринкових позицій та формуванню стійких конкурентних переваг. Комплексний підхід до управління товарною політикою з урахуванням цифрової трансформації створює передумови для забезпечення сталого розвитку підприємств у довгостроковій перспективі[7].

Висновки. Маркетингова товарна політика підприємств в умовах цифрової економіки зазнає суттєвих трансформацій під впливом розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, цифрових платформ, аналітики великих даних та автоматизованих систем управління. Цифровізація змінює традиційні підходи до формування асортименту, управління життєвим циклом продукції та створення споживчої цінності, зумовлюючи необхідність адаптації маркетингових інструментів до динамічних змін ринкового середовища.

Впровадження цифрових технологій у процеси розроблення та просування товарів сприяє підвищенню гнучкості товарної пропозиції, розвитку диференціації та персоналізації продукції відповідно до індивідуальних потреб споживачів.

Встановлено, що використання цифрових каналів комунікації, електронної комерції та соціальних мереж у поєднанні з аналітичними інструментами обробки великих масивів даних забезпечує підприємствам можливість оперативного реагування на зміни споживчого попиту та підвищує обґрунтованість управлінських рішень у сфері товарної політики. Застосування цифрових інструментів дозволяє скоротити часові та фінансові витрати на виведення товарів на ринок, оптимізувати асортиментну структуру та посилити конкурентні позиції підприємств. Водночас визначено наявність низки проблем, пов’язаних з інтеграцією інноваційних цифрових рішень у систему маркетингового управління, зокрема щодо узгодження стратегічних і тактичних цілей товарної політики, забезпечення інформаційної безпеки та ефективного управління даними.

Доцільність застосування комплексного підходу до формування маркетингової товарної політики в умовах цифрової економіки, який поєднує інструменти цифрового маркетингу, сучасні аналітичні методи та клієнтоорієнтовану стратегію розвитку підприємства. Реалізація запропонованих напрямів удосконалення товарної політики сприятиме підвищенню конкурентоспроможності підприємств, зміцненню їх ринкових позицій та забезпеченню сталого розвитку в умовах цифрової трансформації економіки.

Література:

1. Гаркавенко, С. С. Маркетинг : підручник. К. : Лібра, 2010. 720 с.
2. Гірченко Т.Д., Дубовик О.В. Маркетинг: навчальний посібник. Київ: ІНКОС, 2007. 254 с.
3. Дудла, О. І. Товарознавчі аспекти маркетингу : навч. посіб. К.: ЦУЛ, 2007. 223 с.
4. Екологічний маркетинг: навчальний посібник / А.М. Вічевич та ін. Львів: УкрДЛТУ, 2002. 248 с.
5. Ілляшенко, С. М. Маркетингова товарна політика : підручник / С. М. Ілляшенко. Суми: Університетська книга, 2017. 232 с.
6. Орел В.М., Афанасьєв І.П. Роль інновацій в системі трансформації економіки. Вісник Сумського національного університету. Серія «Економіка і менеджмент». Науковий журнал. 2020. №3(85). С. 105-110.
7. Шпак Н. О., Грабович І. В., Срока В. Цифровий та інтернет-маркетинг: співвідношення понять. Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія "Проблеми економіки та управління". № 1 (9) 2022 р. С. 143-156.
8. Чеботар, С. І., Ларіна, Я. С., Боняр, С. М. Маркетингова товарна політика: підручник. К.: Преса України, 2012. 262 с.

References:

1. Harkavenko, S.S. (2010). *Marketynh [Marketing]*. Kyiv: Libra [in Ukrainian].
2. Hirchenko, T.D., & Dubovyk, O.V. (2007). *Marketynh* [Marketing]. Kyiv: INKOS [in Ukrainian].
3. Dudla, O.I. (2007). *Tovaroznavchi aspekty marketynhu [Commodity aspects of marketing]*. Kyiv: TsUL [in Ukrainian].
4. Vichevych, A.M., Vaidanych T.V., Didovych I.I., & Didovych A.P. (2002). *Ekolohichnyi marketynh* [Ecological marketing]. Lviv: UkrDLTU [in Ukrainian].
5. Illiashenko, S.M. (2017). *Marketynhova tovarna polityka* [Marketing product policy]. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].
6. Orel, V.M., & Afanasiev, I.P. (2020). Rol innovatsii v systemi transformatsii ekonomiky [The role of innovations in the system of economic transformation]. *Visnyk Sumskoho natsionalnoho universytetu. Seriia "Ekonomika i menedzhment" – Bulletin of Sumy National University. Series "Economics and Management"*, 3(85), 105-110 [in Ukrainian].
7. Shpak, N.O., Hrabovych, I.V., & Sroka, V. (2022). Tsyfrovyi ta internet-marketynh: spivvidnoshennia poniat [Digital and internet marketing: correlation of concepts]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Seriia "Problemy ekonomiky ta upravlinnia" – Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series "Problems of Economics and Management"*, 1(9), 143-156 [in Ukrainian].
8. Chebotar, S.I., Larina, Ya.S., & Boniar, S.M. (2012). *Marketynhova tovarna polityka* [Marketing product policy]. Kyiv: Presa Ukrainy [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 04.03.2026

УДК 339.138:004.738.5:330.46

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3636-3648

Парасюк Орест Володимирович аспірант кафедри підприємництва та екологічної експертизи товарів, Національний університет «Львівська політехніка», м.Львів, https://orcid.org/0009-0004-9217-6069

Русин-Гриник Роман Романович доктор філософії, доцент кафедри підприємництва та екологічної експертизи товарів, Національний університет «Львівська політехніка», м.Львів, https://orcid.org/0000-0003-2895-6437

КРИТЕРІЇ РОЗВИТКУ Е-КОМЕРЦІЇ ІЗ УРАХУВАННЯМ ЗРОСТАННЯ ЗАПИТІВ ДО СПОЖИВЧОЇ БЕЗПЕКИ ТА КОМФОРТУ

Анотація. Сформований масив критеріїв та обмежень дає змогу побачити логіку функціонування е-комерційної платформи як цілісної системи, у якій якість сервісу визначається поєднанням інформаційних, технологічних, логістичних та поведінкових параметрів. Аналіз поданих критеріїв засвідчує, що кожен із них виконує окрему функцію, проте їхня результативність проявляється лише у взаємодії з обмеженнями, які задають реальний простір допустимих управлінських рішень. У ході дослідження доведено, що модель е-комерції не може бути ефективною без урахування технологічної неоднорідності, регуляторної фрагментарності, фінансових можливостей компаній, рівня цифрової грамотності споживачів, логістичної нестабільності та внутрішніх суперечностей між швидкістю і безпекою транзакцій, оскільки ці фактори безпосередньо впливають на динаміку параметрів K_1–K_8. Водночас обрунтован, що всі критерії формують комплексну характеристику споживчої безпеки та комфорту, адже якість інформаційного наповнення, рівень кіберзахисту, ергономічність інтерфейсу, стабільність логістики, зручність оплати, ефективність післяпродажного супроводу, точність персоналізації та прозорість комунікацій відображають ключові очікування користувачів цифрових платформ. Структура обмежень демонструє, що кожен критерій досягає свого оптимуму лише за умови дотримання певних ресурсних, технічних чи поведінкових меж, тому модель повинна забезпечувати баланс між бажаними значеннями сервісних параметрів та реальними можливостями їх реалізації. У ході аналізу аргументовано, що включення системи критеріїв і відповідних обмежень створює підґрунтя для побудови багатовимірної економіко-математичної моделі, здатної описати контури розвитку е-комерції та визначити оптимальні траєкторії підвищення споживчої безпеки і комфорту в умовах сучасної цифрової економіки. Такий підхід дозволяє перейти від фрагментарного вдосконалення окремих елементів платформи до системної оптимізації всієї

архітектури електронної взаємодії зі споживачем. У результаті модель набуває прогностичної функції, оскільки забезпечує можливість оцінювання наслідків управлінських рішень та вибору параметричних конфігурацій, що максимізують інтегральний показник споживчої безпеки і комфорту за заданих обмежень.

Ключові слова: електронна комерція, споживча безпека, цифровий комфорт, економіко-математична модель, критерії оптимізації, системні обмеження.

Orest Parasiuk PhD student of the Department of Entrepreneurship and Environmental Expertise of Goods, Lviv Polytechnic National University, 79000, Lviv, https://orcid.org/0009-0004-9217-6069

Roman Rusyn-Hrynyk Doctor of Philosophy, Associate Professor of the Department of Entrepreneurship and Environmental Expertise of Goods, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0000-0003-2895-6437

CRITERIA FOR E-COMMERCE DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF GROWING DEMANDS FOR CONSUMER SAFETY AND COMFORT

Abstract. The formed set of criteria and constraints makes it possible to identify the logic of an e-commerce platform as an integrated system in which service quality is determined by a combination of informational, technological, logistical, and behavioral parameters. The analysis of the proposed criteria demonstrates that each of them performs a distinct function; however, their effectiveness is manifested only in interaction with the constraints that define the real space of permissible managerial decisions. The study proves that an e-commerce model cannot be effective without taking into account technological heterogeneity, regulatory fragmentation, companies' financial capacities, the level of consumers' digital literacy, logistical instability, and internal trade-offs between transaction speed and security, as these factors directly influence the dynamics of parameters K_1–K_8.

At the same time, it is substantiated that all criteria form a comprehensive characteristic of consumer safety and comfort, since the quality of information content, the level of cybersecurity, interface ergonomics, logistics stability, payment convenience, effectiveness of after-sales support, accuracy of personalization, and transparency of communication reflect the key expectations of users of digital platforms. The structure of constraints demonstrates that each criterion reaches its optimum only under compliance with specific resource, technical, or behavioral limits; therefore, the model must ensure a balance between the desired service parameters and the real possibilities of their implementation.

The analysis argues that incorporating a system of criteria and corresponding constraints provides the foundation for constructing a multidimensional economic and mathematical model capable of describing the contours of e-commerce development

and determining optimal trajectories for enhancing consumer safety and comfort in the contemporary digital economy. Such an approach enables a transition from fragmented improvements of individual platform elements to systemic optimization of the entire architecture of electronic interaction with the consumer. As a result, the model acquires a prognostic function, ensuring the assessment of managerial decision outcomes and the selection of parameter configurations that maximize the integrated indicator of consumer safety and comfort under given constraints.

Keywords: e-commerce, consumer safety, digital comfort, economic and mathematical model, optimization criteria, system constraints.

Постановка проблеми. Розвиток е-комерції в умовах посилення вимог до споживчої безпеки та комфорту трансформує цифрове торговельне середовище у багатовимірну систему, у межах якої якість сервісу вже не може оцінюватися за окремими ізольованими показниками. Йдеться про формування інтегрованого простору параметрів, де інформаційна достовірність, кіберзахист, ергономічність інтерфейсу, надійність логістики, швидкість транзакцій, персоналізація та післяпродажний супровід взаємодіють між собою і спільно формують споживчий досвід.

У сучасних умовах саме споживчий досвід стає центральною змінною конкурентоспроможності цифрових платформ, оскільки користувач оцінює не лише ціну товару, а й рівень безпеки операцій, прогнозованість доставки, зручність навігації та прозорість комунікації.

Система параметрів розвитку е-комерції включає дві взаємопов’язані складові: критерії результативності та обмеження реалізації. Критерії відображають бажаний стан платформи — той рівень сервісу, який забезпечує максимальну задоволеність споживача та мінімізує ризики помилкових рішень.

Обмеження ж визначають реальний простір управлінських можливостей, оскільки жодна платформа не функціонує в умовах необмежених ресурсів або абсолютної технологічної свободи.

Технологічна інфраструктура, фінансові ресурси, регуляторні вимоги, рівень цифрової грамотності споживачів і нестабільність логістичних процесів формують межі, у яких можуть досягатися цільові значення критеріїв.

Комплексна ідентифікація та структуризація цих елементів є необхідною передумовою для побудови багатофакторної економіко-математичної моделі. Така модель повинна відображати не лише статичні характеристики окремих показників, а й їхню взаємодію, кореляції та можливі компроміси. Наприклад, підвищення рівня кіберзахисту може потребувати додаткових фінансових витрат і впливати на швидкість транзакцій; розширення інформаційного наповнення впливає на швидкість завантаження сторінок; підвищення логістичної надійності потребує оптимізації складських і транспортних процесів. Отже, модель має враховувати як синергічні ефекти, так і потенційні суперечності між параметрами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Українські науковці, економісти та практики приділяють значну увагу дослідженню трансформації роздрібної торгівлі та розвитку електронної комерції в умовах цифровізації. Зокрема, вагомий внесок у розроблення теоретичних і прикладних аспектів функціонування цифрових торговельних систем здійснили Антонюк Я., Шиндировська І. [1], Власова Н., Колючкова О. [2], Кашперовська А. [3], Кельман В. [4], Миколайчук І., Силкіна Ю. [5], Сак Т., Грицюк Н. [6], Ганечко І., Трубей О. [7], Федулова Л. [8]. У їхніх працях висвітлено закономірності розвитку роздрібного ринку в цифровому середовищі, обґрунтовано роль інноваційних технологій у підвищенні ефективності торговельної діяльності, досліджено організаційні та економічні механізми інтеграції онлайн-каналів у структуру сучасного бізнесу.

Водночас проблематика формалізованого оцінювання критеріїв розвитку е-комерції з позиції зростання вимог до споживчої безпеки та цифрового комфорту залишається недостатньо систематизованою. Наявні дослідження переважно зосереджені на загальних питаннях цифрової трансформації торгівлі, тоді як взаємозв'язок між параметрами сервісної якості, технологічними можливостями платформи та системою обмежень, що визначають допустимий простір управлінських рішень, потребує поглибленого наукового опрацювання.

У зв'язку з цим актуалізується необхідність розроблення багатофакторного підходу до аналізу критеріїв споживчої безпеки і комфорту в електронній комерції, який дозволить інтегрувати інформаційні, технологічні, логістичні та поведінкові параметри в єдину економіко-математичну модель. Такий підхід сприятиме формуванню обґрунтованих управлінських рішень щодо оптимізації цифрових процесів, підвищення рівня довіри споживачів і зміцнення конкурентних позицій українських підприємств у динамічному середовищі сучасної е-комерції.

Мета статті - теоретико-методичне обґрунтування та формалізація системи критеріїв і обмежень розвитку е-комерції з урахуванням зростання вимог до споживчої безпеки та цифрового комфорту, а також побудова концептуальних засад багатофакторної економіко-математичної моделі, здатної визначати оптимальні параметричні конфігурації функціонування електронної торговельної платформи в умовах ресурсних, технологічних і регуляторних обмежень.

Виклад основного матеріалу. Розвиток е-комерції в умовах постійного зростання вимог до споживчої безпеки та комфорту формує складну систему параметрів, за якими оцінюється якість цифрового торговельного середовища.

Ця система охоплює низку критеріїв, що визначають рівень задоволеності споживачів, і сукупність обмежень, які формують простір допустимих управлінських рішень. Їх комплексна ідентифікація та структуризація є важливою передумовою для побудови багатофакторної економіко-математичної моделі, здатної відобразити характер взаємозв'язків між технологічними,

поведінковими, логістичними та організаційними аспектами електронної торгівлі. Такий підхід дозволяє визначити оптимальні комбінації параметрів, які забезпечують максимальний рівень споживчої безпеки і комфорту за існуючих ресурсних, технічних та регуляторних обмежень.

У табл.1 узагальнено систему критеріїв розвитку е-комерції, поданих у формалізованому математичному вигляді.

Таблиця 1

Критерії розвитку е-комерції

Критерій	Математичне подання	Пояснення до позначень
$K_1(x)$	$K_1(x) \in [0;1]$, $K_1(x) = f_1(q_{desc}, q_{media}, q_{rev}, q_{upd})$	q_{desc} – індекс структурованості описів товарів; q_{media} – індекс якості мультимедійних матеріалів; q_{rev} – індекс достовірності й репрезентативності відгуків; q_{upd} – частота оновлення інформації
$K_2(x)$	$K_2(x) \in [0;1]$, $K_2(x) = f_2(e_{enc}, e_{auth}, e_{acc}, e_{reg})$	e_{enc} – рівень шифрування; e_{auth} – ефективність автентифікації; e_{acc} – контроль доступу; e_{reg} – відповідність нормам конфіденційності
$K_3(x)$	$K_3(x) \in [0;1]$, $K_3(x) = f_3(v_{load}, v_{nav}, v_{mob}, v_{search})$	v_{load} – швидкість завантаження; v_{nav} – логіка навігації; v_{mob} – мобільна адаптивність; v_{search} – точність внутрішнього пошуку
$K_4(x)$	$K_4(x) \in [0;1]$, $K_4(x) = f_4(t_{del}, r_{del}, p_{track}, \sigma_{del})$	t_{del} – час доставки; r_{del} – частка доставок у строк; p_{track} – доступність відстеження; σ_{del} – варіативність строків доставки
$K_5(x)$	$K_5(x) \in [0;1]$, $K_5(x) = f_5(m_{pay}, s_{pay}, t_{pay})$	m_{pay} – кількість платіжних методів; s_{pay} – надійність інфраструктури; t_{pay} – час транзакції
$K_6(x)$	$K_6(x) \in [0;1]$, $K_6(x) = f_6(t_{sup}, r_{sup}, p_{ret}, c_{guar})$	t_{sup} – час відповіді підтримки; r_{sup} – частка успішних рішень; p_{ret} – простота повернень; c_{guar} – зрозумілість гарантій
$K_7(x)$	$K_7(x) \in [0;1]$, $K_7(x) = f_7(a_{rec}, d_{hist}, r_{rep})$	a_{rec} – точність рекомендацій; d_{hist} – використання історії покупок; r_{rep} – частка повторних покупок
$K_8(x)$	$K_8(x) \in [0;1]$, $K_8(x) = f_8(n_{rev}, q_{rev2}, r_{resp}, t_{resp})$	n_{rev} – кількість відгуків; q_{rev2} – якість відгуків; r_{resp} – частка відповідей; t_{resp} – швидкість реагування

Примітка: побудовано авторами на основі джерел [1-8]

Першим критерієм є якість інформаційного наповнення, що визначає повноту, достовірність і зручність сприйняття відомостей про товар. В умовах, коли обсяг електронної комерції у 2023 році сягнув понад 5.5 трлн дол., споживачі формують купівельні рішення на основі цифрових описів. Саме тому точність інформації усуває інформаційні ризики, знижує ймовірність помилкових замовлень і мінімізує навантаження на логістичну систему у вигляді

повернень. Зростання частки мобільних покупок з 39 відсотків у 2018 році до 58 відсотків у 2023 році посилило вимоги до компактності й водночас змістовності інформаційних блоків. Модель повинна враховувати, що якісна інформація зменшує невизначеність і є змінною, яка прямо впливає на ймовірність завершення покупки.

Другий критерій охоплює рівень захищеності персональних даних і транзакцій. Він включає управління доступом, шифрування, багаторівневі механізми автентифікації та відповідність нормам конфіденційності. Аналіз динаміки кібератак засвідчує, що у період пандемії їх кількість зросла на 22 відсотки, тоді як модернізація систем захисту дозволила скоротити кількість випадків фінансового шахрайства на 18 відсотків. Цей критерій має пряму залежність від рівня довіри споживача, а довіра, у свою чергу, впливає на готовність здійснювати повторні покупки та зменшує ризики передчасної відмови від транзакції. У моделі цей критерій виступатиме ключовим індикатором ризику.

Третім критерієм є ергономічність цифрового інтерфейсу, що охоплює швидкість завантаження сторінок, логіку навігації, адаптивність сайтів до мобільних пристроїв і якість пошукових алгоритмів. Розвиток мереж 5G, які у 2023 році охопили понад третину користувачів розвинених країн, прискорив роботу цифрових платформ і сформував новий рівень очікувань. Ергономічність визначає когнітивне навантаження споживача та впливає на показники конверсії. Експерти стабільно оцінюють цей критерій на рівні понад 8.5 бала, що свідчить про його вагомість для економіко-математичної моделі цифрової взаємодії.

Четвертий критерій визначає логістичну надійність, яка є важливим компонентом відчуття комфорту. Менше часу на доставку, стабільність транспортних потоків, можливість відстеження замовлення та точність строків підвищують рівень задоволеності споживача. Скорочення середнього строку доставки до 24-48 годин у 2023 році відображає потенціал логістичних інновацій. Водночас логістичні порушення, спричинені зовнішніми чинниками, можуть знижувати довіру до платформи. У моделі цей критерій доцільно трактувати як змінну, що визначає часове очікування і впливає на повторну ймовірність покупки.

П’ятий критерій охоплює платіжну зручність. Споживачі дедалі частіше використовують мобільні платіжні системи, що забезпечує простоту й швидкість завершення транзакцій. Понад 65 відсотків користувачів у 2023 році здійснювали оплату через «Google Pay» або «Apple Pay». Платформа, яка пропонує широкий спектр безпечних методів оплати, демонструє вищу оцінку комфортності. У моделі цей критерій може бути описаний через ймовірність успішного завершення транзакції.

Шостий критерій виконує функцію післяпродажного супроводу і включає швидкість реагування служби підтримки, можливість отримати консультацію у зручному каналі зв’язку, доступність повернень і прозорість гарантійних

процедур. Оперативність вирішення проблем прямо впливає на індекс довіри, що є критичним у середовищі високої конкуренції. Споживач очікує не лише якісного продукту, а й швидкого вирішення можливих труднощів.

Сьомий критерій охоплює персоналізацію сервісів, що формує індивідуальну взаємодію платформи з клієнтом. Використання алгоритмів машинного навчання збільшує ймовірність покупки на 30 відсотків і сприяє формуванню стійкої лояльності. Урахування цього критерію в моделі є важливим для прогнозування довготривалої взаємодії споживача з платформою.

Восьмий критерій стосується інформаційної відкритості, яка проявляється у наявності рейтингів, відгуків, механізмів комунікації зі споживачами та рівня соціального підтвердження якості. Цей критерій впливає на інтерпретацію ризиків та рівень довіри до платформи, який є важливим у формуванні поведінкових параметрів у моделі.

Поряд із системою критеріїв функціонує система обмежень, яка визначає реальні межі розвитку е-комерції та суттєво впливає на формування структури майбутнього модельного апарату. Обмеження задають той простір, у межах якого критерії можуть реалізовуватися, а цифрові платформи – вдосконалюватися. Розуміння природи обмежень є необхідним для того, щоб модель адекватно відображала не лише бажані параметри сервісу, а й умови, що стримують досягнення оптимальних значень.

У табл. 2 наведено систему обмежень, що визначають допустиму область параметрів при побудові багатофакторної моделі розвитку е-комерції.

Таблиця 2

Обмеження розвитку е-комерції

Обмеження	**Математична форма**	**Пояснення до позначень**
$R_1(x, r)$	$t_{load}(x, r) - t_{max}(r) \leq 0$	$t_{load}(x, r)$ – фактичний час завантаження; $t_{max}(r)$ – допустимий час для регіону r
$R_2(x, j)$	$c_{reg}(x, j) - c_{regmax} \leq 0$	$c_{reg}(x, j)$ – витрати на відповідність нормам; c_{regmax} – граничні регуляторні витрати
$R_3(x, B)$	$C_{sec}(x) + C_{log}(x) + C_{anal}(x) + C_{pers}(x) - B \leq 0$	C_{sec} – кіберзахист; C_{log} – логістика; C_{anal} – аналітика; C_{pers} – персоналізація; B – бюджет
$R_4(x, s)$	$p_{err}(x, s) - p_{errmax} \leq 0$	$p_{err}(x, s)$ – ймовірність помилок у сегменті s; p_{errmax} – допустимий рівень
$R_5(x, \tau)$	$t_{del}(x, \tau) - t_{delmax}(\tau) \leq 0$	$t_{del}(x, \tau)$ – час доставки у період τ; $t_{delmax}(\tau)$ – допустимий сезонний час
$R_6(x)$	$\varphi_{speed}(x) + \varphi_{sec}(x) - \varphi_{lim} \leq 0$	φ_{speed} – прискорення оформлення; φ_{sec} – безпека перевірок; φ_{lim} – граничне поєднання швидкості та безпеки
$R_7(x, D)$	$q_{datamin} - q_{data}(D) \leq 0$	$q_{data}(D)$ – якість даних для персоналізації; $q_{datamin}$ – мінімально допустиме значення

Примітка: побудовано авторами на основі джерел [1-8]

Важливим обмеженням є технологічна неоднорідність, яка проявляється у нерівномірності цифрової інфраструктури, доступності високошвидкісного Інтернету, диференціації апаратних можливостей користувачів та різному рівні технологічної зрілості е-комерційних платформ. У регіонах із нижчою пропускною спроможністю мережі час відгуку платформи зростає у середньому на 20–30 відсотків, що збільшує кількість відмов від кошика. Користувачі зі старішими мобільними пристроями стикаються з повільнішим завантаженням сторінок і недостатньою підтримкою нових інтерфейсних стандартів. Платформи з обмеженим технологічним потенціалом не здатні інтегрувати складні алгоритми персоналізації або сучасні засоби кіберзахисту. У моделі це обмеження є структурним, оскільки визначає різні початкові умови для споживачів і впливає на швидкість досягнення ними бажаних рівнів комфорту і безпеки.

Другим обмеженням є регуляторна фрагментарність, що охоплює неоднорідність законодавчого регулювання у сфері захисту персональних даних, процедур цифрових транзакцій та логістичного обслуговування. У різних країнах і навіть у різних юрисдикціях однієї країни встановлено різні вимоги щодо зберігання даних, порядку обробки персональної інформації, процедур повернення товарів, принципів цифрової ідентифікації та механізмів вирішення спірних ситуацій. У таких умовах платформи змушені витрачати ресурси на адаптацію до різних нормативних режимів, що збільшує трансакційні витрати та обмежує можливість стандартизації сервісних параметрів. У модельному середовищі це проявляється через варіації нормативних коефіцієнтів, які визначають можливість застосування однакових алгоритмів у різних сегментах ринку.

Третє обмеження пов’язане з фінансовими ресурсами компаній, які займаються електронною комерцією. Висока вартість інвестицій у кіберзахист, логістичні технології, системи безперебійної доставки, аналітичні модулі для роботи з великими масивами даних та алгоритми машинного навчання створює нерівні можливості для великих і малих підприємств. Великі міжнародні компанії здатні впроваджувати передові технології у короткі терміни, тоді як малі підприємства змушені працювати із застарілими інструментами або застосовувати спрощені рішення. Це створює різницю у якісних характеристиках сервісу. У моделі це обмеження може бути відображене через ресурсні коефіцієнти, які задають максимальний можливий рівень інвестицій у конкретні критерії.

Четверте обмеження має поведінкову природу й формується через різний рівень цифрової грамотності споживачів. У групах користувачів з низькою цифровою компетентністю збільшується вірогідність помилок під час оформлення замовлень, зростає чутливість до фішингових ризиків, спостерігається менша довіра до онлайн-платежів і складніша адаптація до інноваційних інтерфейсних рішень. Це означає, що навіть за наявності високих технологічних можливостей платформи результативність взаємодії визначається також

людським фактором, який є мінливим та залежним від соціально-демографічних характеристик. У модельному підході це обмеження проявляється через поведінкові коефіцієнти, що знижують ефективність реалізації критеріїв.

П’ятим обмеженням є логістична нестабільність, що охоплює сезонні коливання попиту, зовнішні кризи, транспортні збої, перебої у роботі складів, дефіцит водіїв, підвищені навантаження в пікові періоди та фактори непередбачуваності, які виникають у глобальних ланцюгах постачання. Навіть незначні порушення можуть призвести до затримок поставок, що зменшує рівень комфорту та підвищує ризик втрати лояльності споживача. У моделі це обмеження має стохастичний характер, оскільки впливає на часові параметри та варіативність логістичних коефіцієнтів.

Шосте обмеження відображає внутрішні суперечності між швидкістю та безпекою обробки транзакцій. На практиці платформи, які прагнуть мінімізувати час оформлення замовлення, часто скорочують кількість перевірок або застосовують спрощені механізми підтвердження особи, що підвищує ризик шахрайства. Платформи, які підвищують рівень безпеки, вимушено збільшують кількість перевірок, що подовжує процес оформлення покупки та може знижувати рівень зручності. Ця суперечність створює необхідність у пошуку компромісу між двома важливими параметрами. У модельному апараті вона може бути відображена через балансувальні коефіцієнти, які визначають оптимальну точку між мінімальним часом операції та максимальною надійністю.

Сьоме обмеження стосується точності роботи систем персоналізації та рекомендацій, які залежать від достатності та якості масиву даних. Якщо платформа не володіє достатньою кількістю історичних даних або має фрагментарні та неструктуровані матеріали, точність формування індивідуальних пропозицій знижується. Це може призвести до хибних рекомендацій, спотворення структури попиту та втрати довіри споживача до алгоритмічних механізмів. У модельному описі це обмеження задає обмеження на ефективність використання даних та точність прогнозних функцій.

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що обмеження не лише стримують реалізацію критеріїв, а й створюють складну систему взаємозалежних параметрів, у межах яких буде функціонувати багатофакторна економіко-математична модель. Кожне обмеження змінює можливу конфігурацію критеріїв, впливає на їхній пріоритет та визначає допустимі траєкторії розвитку е-комерції. Такий підхід дозволяє моделі відображати реальні умови цифрового середовища та забезпечує її здатність до практичного застосування при формуванні стратегії підвищення споживчої безпеки та комфорту.

Узагальнення критеріїв і обмежень дає змогу сформувати концептуальну схему майбутньої моделі, де критерії виступатимуть результативними змінними, що відображають рівень споживчої безпеки і комфорту, а обмеження визначатимуть допустиму область рішень. Така модель дозволить оптимізувати

цифрові процеси е-комерції з урахуванням структурних ризиків, асиметрії інформації, технологічних бар'єрів та поведінкових особливостей споживачів. Це створює підґрунтя для кількісної оцінки ефективності управлінських рішень і визначення оптимальних траєкторій розвитку електронної комерції у сучасному цифровому середовищі.

Взаємозв'язок між критеріями та обмеженнями формує цілісну логіку функціонування моделі, оскільки кожен критерій може досягати цільових значень лише в межах допустимих параметрів, заданих обмеженнями. Критерії K_1–K_8 описують бажані властивості е-комерційної платформи, які відображають якість сервісу, рівень безпеки та комфорт користувача, тоді як R_1–R_7 задають межі, у яких платформа може реалізувати ці властивості, враховуючи нерівність ресурсів, складність середовища, ризики та поведінкові особливості. Така взаємодія має як формальну, так і змістовну природу.

$K_1(x)$, що характеризує якість інформаційного наповнення, залежить від доступності стабільних технологій обробки даних та швидкодії систем, тому $R_1(x, r)$ впливає на можливість оперативного відображення великих обсягів контенту. Якщо $t_{load}(x, r)$ наближається до $t_{max}(r)$, обсяг і деталізація інформації обмежуються, що стримує максимізацію $K_1(x)$. Досягнення високих значень $K_1(x)$ потребує виконання вимог щодо інфраструктури, які задаті через $R_1(x, r)$.

$K_2(x)$, пов'язаний із захистом даних, безпосередньо обмежується $R_3(x, B)$, оскільки реалізація якісної політики шифрування й аутентифікації потребує суттєвих фінансових ресурсів. Якщо $C_{sec}(x)$ зростає швидше за допустиме значення, $K_2(x)$ не може бути підвищений до необхідного рівня. Крім цього, $R_2(x, j)$ визначає верхню межу $creg(x, j)$, а отже впливає на обсяг процедур відповідності нормативам. Якщо вимоги юрисдикції j є надмірними, $K_2(x)$ досягає свого максимуму лише за умови збільшення витрат, що повертає взаємозалежність до $R_3(x, B)$.

$K_3(x)$, який описує ергономічність взаємодії користувача з платформою, корелює із технологічними обмеженнями $R_1(x, r)$, оскільки швидкість завантаження та логічність навігації технічно залежні від пропускної здатності каналів зв'язку.

Якщо $t_{load}(x, r)$ перевищує $t_{max}(r)$, параметри vload та vnav знижуються, що зменшує значення $K_3(x)$. Також на $K_3(x)$ впливають поведінкові обмеження $R_4(x, s)$: у користувачів із нижчим рівнем цифрової компетентності навантаження на інтерфейс має бути меншим, тож платформа не може довільно ускладнювати навігаційні елементи.

$K_4(x)$, що відображає логістичну надійність, тісно пов'язаний із $R_5(x, \tau)$: сезонні та зовнішні зміни визначають реальний діапазон можливих значень $t_{del}(x, \tau)$. Навіть якщо платформа оптимізує свої внутрішні алгоритми, перевищення $tdelmax(\tau)$ зумовлює неможливість підвищити $K_4(x)$ понад певний рівень. Взаємодія між ними відображає залежність результативності логістики від факторів, які не контролюються платформою.

$K_5(x)$ обмежується параметрами $R_6(x)$, оскільки більша швидкість проведення транзакції зменшує глибину перевірки безпеки. Якщо $\varphi_{speed}(x)$ збільшується швидше, ніж $\varphi_{sec}(x)$, значення $K_5(x)$ знижується внаслідок зростання ризику шахрайства. Таким чином, підвищення зручності не може відбуватися без урахування допустимого значення φ_{lim}, яке задає межу між комфортом і ризиком.

$K_6(x)$, що відповідає за якість післяпродажного супроводу, пов'язаний із $R_3(x, B)$, оскільки підтримка, повернення товарів і гарантійне обслуговування потребують фінансування окремих служб. Якщо $C_{anal}(x)$ та $C_{pers}(x)$ збільшуються для розвитку аналітики та персоналізації, решта сервісних блоків може відчувати нестачу бюджету, що знижує можливі значення r_{sup}, p_{ret} та c_{guar}, а отже – $K_6(x)$.

$K_7(x)$, що відображає персоналізацію, прямо залежить від $R_7(x, D)$, оскільки якість алгоритмів рекомендацій визначається $q_{data}(D)$. Якщо $q_{data}(D)$ є нижчим за $q_{datamin}$, навіть складні алгоритми не підвищують $K_7(x)$, тому модель має враховувати мінімальний поріг точності даних. Водночас $K_7(x)$ також залежить від $R_3(x, B)$, бо налаштування систем машинного навчання є фінансово місткими.

$K_8(x)$, який характеризує прозорість та відкритість комунікацій, взаємодіє із $R_4(x, s)$, оскільки частина користувачів неоднаково сприймає систему рейтингів і механізмів відгуків. Якщо $p_{err}(x, s)$ у певних групах зростає, це впливає на тлумачення відгуків і підвищує ймовірність непорозумінь, що знижує ефективність r_{resp} та t_{resp}. Також $K_8(x)$ відчутно залежить від $R_1(x, r)$, оскільки обробка великих масивів комунікацій потребує стабільної інфраструктури.

Сукупно критерії та обмеження формують систему, у якій кожний $K_i(x)$ може досягати свого оптимального рівня лише в тому разі, якщо відповідні $R_j(x, \cdot)$ виконуються. Обмеження задають реальну площину можливостей, тоді як критерії проектують бажаний стан сервісу. Взаємодія між ними створює багатовимірний простір рівноваги, у якому платформа повинна шукати конфігурацію параметрів x, здатну забезпечити максимальне значення інтегральної якості за умови дотримання ресурсних, технологічних, нормативних та поведінкових меж.

Висновки. Отже, проведене дослідження дозволило сформувати цілісну систему критеріїв K_1–K_8 та обмежень R_1–R_7, які відображають структурну логіку розвитку е-комерції в умовах зростання вимог до споживчої безпеки та цифрового комфорту. Доведено, що якість функціонування електронної торговельної платформи визначається не ізольованими характеристиками окремих сервісних елементів, а їх узгодженою взаємодією в межах ресурсних, технологічних, регуляторних і поведінкових обмежень. Кожен критерій виступає результативною змінною, що характеризує певний аспект цінності для споживача, тоді як обмеження формують допустиму область параметрів, у межах якої можливе досягнення оптимальних значень.

Встановлено, що максимізація інтегрального рівня споживчої безпеки та комфорту потребує балансу між швидкістю та надійністю операцій, глибиною персоналізації та якістю даних, масштабом інформаційного наповнення та

пропускною спроможністю інфраструктури, а також між інвестиційними можливостями платформи і складністю зовнішнього середовища. Такий підхід забезпечує перехід від фрагментарного удосконалення окремих процесів до системної оптимізації архітектури е-комерційної платформи.

Сформована концептуальна модель створює підґрунтя для подальшої розробки формалізованої економіко-математичної конструкції, здатної здійснювати кількісне оцінювання альтернативних управлінських рішень та визначати оптимальні траєкторії розвитку електронної комерції в умовах цифрової економіки.

***Література*:**

1. Антонюк Я., Шиндировська І. Тенденції розвитку ритейлу в Україні. Підприємництво і торгівля. 2019. Вип. 24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Torg_2019_24_5.

2. Власова Н., Колючкова Н. Роздрібні торговельні мережі: регіональні фактори розвитку : монографія. Харківський державний університет харчування та торгівлі. АдвАТМ. 2012.

3. Кашперовська А. Ринок роздрібної торгівлі України: стан і тенденції розвитку. БІЗНЕС ІНФОРМ. 2021. № 4. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2021-4_0-pages-120_127.pdf

4. Кельман В. Історична генеза формування та трансформації категорії «ритейл» та її концепту «мережевий ритейл». Економіка та держава. 2021. № 4. С. 150–156. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6806.2021.4.150

5. Миколайчук І., Силкіна Ю. Сучасні тренди розвитку мережевого ритейлу в Україні. Вісник Львівського торговельно-економічного університету. 2019. Вип. 57. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlca_ekon_2019_57_8

6. Сак Т., Грицюк Н. Ринок ритейлу в Україні: тенденції та перспективи розвитку в умовах кризи. Економічний часопис Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Вежа-Друк. 2020. № 2 (22). DOI: https://doi.org/10.29038/2411-4014-2020-02-33-42.

7. Ганечко І., Трубей О. Бізнес-моделі ритейлу: адаптація до нових викликів. Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2020. № 5. URL: http://visnik.knute.edu.ua/files/2020/05/09.pdf

8. Федулова Л. Інноваційність розвитку сфери торгівлі. Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2016. № 3. URL: http://visnik.knute.edu.ua/files/2016/03/3.pdf

***References*.**

1. Antonyuk YA., & Shyndyrovs′ka I. (2019). Tendentsiyi rozvytku ryteylu v Ukrayini [Retail development trends in Ukraine]. Pidpryyemnytstvo i torhivlya. no. 24. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Torg_2019_24_5

2. Vlasova N., & Kolyuchkova N. (2012). Rozdribni torhovel′ni merezhi: rehional′ni faktory rozvytku [Retail trade networks: regional factors of development]. monohrafiya [a monograph]. Kharkivs′kyy derzhavnyy universytet kharchuvannya ta torhivli. AdvATM. (in Ukrainian)

3. Kashperovs′ka A. (2021). Rynok rozdribnoyi torhivli Ukrayiny: stan i tendentsiyi rozvytku [Retail market of Ukraine: state and development trends]. BIZNES INFORM. № 4. Available at: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2021-4_0-pages-120_127.pdf

4. Kel′man V. (2021). Istorychna heneza formuvannya ta transformatsiyi katehoriyi «ryteyl» ta yiyi kontseptu «merezhevyy ryteyl» [The historical genesis of the formation and transformation of

the "retail" category and its "network retail" concept]. Ekonomika ta derzhava. № 4. pp. 150–156. DOI: https://doi.org/10.32702/2306-6806.2021.4.150

5. Mykolaychuk I., & Sylkina YU. (2019). Suchasni trendy rozvytku merezhevoho ryteylu v Ukrayini [Modern trends of network retail development in Ukraine]. Visnyk L′vivs′koho torhovel′no-ekonomichnoho universytetu. no. 57. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlca_ekon_2019_57_8

6. Sak T., & Hrytsyuk N. (2020). Rynok ryteylu v Ukrayini: tendentsiyi ta perspektyvy rozvytku v umovakh kryzy [Retail market in Ukraine: trends and prospects of development in the crisis]. Ekonomichnyy chasopys Skhidnoyevropeys′koho natsional′noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Vezha-Druk. № 2 (22). DOI: https://doi.org/10.29038/2411-4014-2020-02-33-42

7. Hanechko I., & Trubey O. (2020). Biznes-modeli ryteylu: adaptatsiya do novykh vyklykiv [Retail business models: adaptation to new challenges]. Visnyk Kyyivs′koho natsional′noho torhovel′no-ekonomichnoho universytetu. № 5. Available at: http://visnik.knute.edu.ua/files/2020/05/09.pdf

8. Fedulova L. (2016). Innovatsiynist′ rozvytku sfery torhivli [Innovative development of the sphere of trade]. Visnyk Kyyivs′koho natsional′noho torhovel′no-ekonomichnoho universytetu. № 3. Available at: http://visnik.knute.edu.ua/files/2016/03/3.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК: 338.43:636:631.15

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3649-3660

Рожко Дмитро Миколайович Директор Biglum LLC, https://orcid.org/0009-0008-4812-2396

МОДЕЛЬ ТВАРИННИЦЬКОГО ПІДПРИЄМСТВА ПОВНОГО ЦИКЛУ: УПРАВЛІНСЬКИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. Метою статті є комплексний аналіз управлінської та економічної моделі тваринницького підприємства повного циклу з урахуванням умов воєнного часу, обмеженості ресурсів та специфіки функціонування українського аграрного ринку. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переходу галузі від екстенсивних підходів до системних бізнес-моделей, здатних забезпечити стійкість, ефективність і масштабованість виробництва в умовах багатовимірних криз, логістичних обмежень і зростання виробничих ризиків.

Підприємство повного циклу в тваринництві передбачає інтеграцію всіх ключових ланок виробничого процесу — від кормовиробництва, генетичного відтворення стада та ветеринарного супроводу до первинної переробки, зберігання та реалізації готової продукції. На думку автора, така вертикальна інтеграція є не лише організаційним рішенням, а й потужним інструментом управління собівартістю, якістю продукції, біобезпекою та операційними ризиками, що особливо важливо в умовах нестабільного зовнішнього середовища.

У ході дослідження проаналізовано структуру виробничого процесу, систему управлінського контролю та економіку підприємств із різним рівнем вертикальної інтеграції. Особливу увагу приділено організації біобезпеки, системі планування ресурсів, контролю витрат і впровадженню цифрових інструментів управління як ключових чинників підвищення ефективності виробництва. Запропонована модель функціонування підприємства повного циклу дозволяє підвищити рентабельність на 18–27 % порівняно з фрагментованими виробничими підходами та забезпечує більшу стійкість до зовнішніх економічних і логістичних шоків завдяки самодостатності за основними ресурсами. Практичний досвід понад 15 років роботи в галузі підтверджує, що саме системний, процесно-орієнтований і цифровізований підхід до управління виробництвом є одним із визначальних чинників формування довгострокової конкурентоспроможності українського тваринництва та його інтеграції у сучасні агропродовольчі ринки.

Ключові слова: тваринництво повного циклу, вертикальна інтеграція, управлінська модель, біобезпека, собівартість виробництва, KPI у тваринництві, масштабованість агробізнесу, цифровізація сільського господарства, аграрне підприємство.

Rozhko Dmytro, Director Biglum LLC, https://orcid.org/0009-0008-4812-2396

FULL-CYCLE LIVESTOCK ENTERPRISE MODEL: MANAGEMENT AND ECONOMIC ANALYSIS

Abstract. The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of the managerial and economic model of a full-cycle livestock enterprise, taking into account wartime conditions, limited resources, and the specific features of the Ukrainian agricultural market. The relevance of the study is determined by the need for the sector to move from extensive approaches to systemic business models capable of ensuring sustainability, efficiency, and scalability under conditions of multi-dimensional crises, logistical constraints, and increasing production risks.

A full-cycle livestock enterprise involves the integration of all key stages of the production process — from feed production, herd reproduction, and veterinary support to primary processing, storage, and distribution of finished products. According to the author, such vertical integration is not only an organizational solution but also a powerful instrument for managing production costs, product quality, biosecurity, and operational risks, which becomes particularly important in an unstable external environment.

The study analyzes the structure of the production process, the system of managerial control, and the economic performance of enterprises with different levels of vertical integration. Particular attention is paid to the organization of biosecurity, resource planning systems, cost control mechanisms, and the implementation of digital management tools as key factors for improving production efficiency. The proposed full-cycle enterprise model makes it possible to increase profitability by 18–27% compared to fragmented production approaches and ensures greater resilience to external economic and logistical shocks due to self-sufficiency in key resources.

Practical experience of more than 15 years in the industry confirms that a systemic, process-oriented, and digitally supported management approach is one of the key factors in ensuring the long-term competitiveness of Ukrainian livestock production and its integration into modern agri-food markets.

Keywords: livestock enterprise, full-cycle production, vertical integration, agricultural management, biosecurity, production efficiency, Ukrainian agricultural sector.

Постановка проблеми

Тваринництво в Україні є однією з ключових підгалузей сільського господарства, що забезпечує населення продуктами харчування тваринного походження та генерує значні обсяги експортної виручки. Водночас ця галузь традиційно характеризується високою капіталомісткістю, складністю управлінських процесів та підвищеною чутливістю до зовнішніх шоків — цінових

коливань на кормовому ринку, епізоотичних ризиків, енергетичної нестабільності та регуляторних змін.

Повномасштабна агресія Росії з 2022 року спричинила додаткові, безпрецедентні за масштабом виклики: руйнування виробничої інфраструктури в ряді регіонів, порушення ланцюгів постачань, зростання витрат на логістику та енергоносії, мобілізація кваліфікованого персоналу. В таких умовах традиційні «інерційні» моделі управління тваринницькими господарствами виявили свою неспроможність забезпечити операційну стабільність, тоді як підприємства з дисциплінованими системами управління, верифікованими KPI та налагодженою біобезпекою продемонстрували відносну стійкість.

Особливо гострою залишається проблема фрагментованості тваринницьких підприємств: більшість малих та середніх господарств не мають власної кормової бази, залежать від зовнішніх переробників та посередників, що суттєво збільшує собівартість і знижує керованість бізнесу. Перехід до моделі повного циклу — з власним кормовиробництвом, відтворенням стада, переробкою та збутом — дозволяє суттєво знизити ці ризики, проте потребує системного управлінського та інвестиційного підходу, методологія якого в українській науковій літературі досі залишається недостатньо розробленою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання організації та управління тваринницькими підприємствами активно досліджуються як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі. Серед ключових напрямів — аналіз вертикальної інтеграції в аграрному секторі [1, 2], дослідження систем менеджменту якості та біобезпеки у тваринництві [3, 4], оцінка економічної ефективності підприємств повного циклу [5, 6] та впровадження цифрових інструментів управління [7, 8].

Зарубіжні дослідження, зокрема роботи Sporleder & Goldsmith [1] та Kydd & Doward [2], доводять, що вертикально інтегровані підприємства демонструють вищу стійкість до ринкових шоків завдяки контролю над ключовими ланками ланцюга вартості. Вітчизняні науковці — Саблук П.Т., Месель-Веселяк В.Я. та ін. — зосереджуються переважно на макроекономічних аспектах розвитку галузі, залишаючи недостатньо висвітленими питання операційного управління конкретним типом підприємств.

Питання біобезпеки у контексті підприємницької моделі розглядаються в роботах FAO [3] та WOAH (OIE) [4], проте переважно в нормативно-регуляторному аспекті, без прив'язки до управлінської архітектури підприємства. Дослідження ефективності цифровізації тваринницьких підприємств [7, 8] підтверджують потенціал технологій точного землеробства та управлінських платформ, проте не пропонують комплексної моделі їх інтеграції в операційну систему господарства.

Таким чином, незважаючи на значний масив наукових праць, у літературі бракує комплексного дослідження управлінської та економічної моделі тваринницького підприємства повного циклу з урахуванням реалій воєнного часу та

специфіки українського ринку — що і зумовлює актуальність та наукову новизну представленої роботи.

Виділення невирішених частин проблеми

Аналіз наявної наукової літератури та практики функціонування тваринницьких господарств в Україні виявив низку невирішених питань, що потребують поглибленого дослідження.

По-перше, залишається не розробленою комплексна методологія переходу тваринницького підприємства від фрагментованої до інтегрованої моделі повного циклу з поетапним описом організаційних, інвестиційних та управлінських кроків. По-друге, відсутнє системне осмислення ролі біобезпеки як базового управлінського процесу (а не лише ветеринарно-санітарного заходу) в загальній архітектурі підприємства. По-третє, практично не досліджено питання масштабованості моделі повного циклу — умов та механізмів реплікації успішної моделі на нові виробничі одиниці без втрати керованості та якості. По-четверте, недостатньо висвітлено специфіку управління людським капіталом у тваринницьких підприємствах в умовах дефіциту кваліфікованих кадрів, що значно загострився внаслідок воєнного стану.

Мета статті

Метою статті є розробка та обґрунтування комплексної моделі тваринницького підприємства повного циклу, що охоплює структуру виробничого процесу, систему управлінського контролю, механізми забезпечення біобезпеки, економічні параметри ефективності та умови масштабованості, з урахуванням специфіки функціонування в умовах воєнного стану та обмежених ресурсів.

Виклад основного матеріалу

Теоретичні засади моделі підприємства повного циклу

Підприємство повного циклу у тваринництві — це господарська система, що самостійно забезпечує всі або більшість ключових стадій виробництва продукції тваринного походження: вирощування кормових культур та виробництво власних кормів, відтворення і вирощування стада, годівлю та відгодівлю, ветеринарний супровід і біозахист, первинну переробку та реалізацію готової продукції. Принципова відмінність від традиційних «моновиробничих» господарств — у контролі над повним ланцюгом вартості та, як наслідок, у можливості системного управління собівартістю та якістю кінцевого продукту.

Автор виділяє три рівні вертикальної інтеграції тваринницьких підприємств: базовий (власне поголів'я + куплені корми + переробка на аутсорсингу), середній (власне поголів'я + часткова кормова база + елементи переробки) та повний (власне поголів'я + повна кормова база + власна переробка + канали збуту). Перехід між рівнями потребує системних управлінських і капітальних рішень та є еволюційним процесом.

З управлінської точки зору, підприємство повного циклу являє собою багаторівневу операційну систему, в якій кожна ланка виробничого ланцюга має власну систему KPI, підпорядковану загальній стратегічній меті — максимізації

рентабельності одиниці готової продукції при мінімізації операційних ризиків. Досвід понад 15 років практичної роботи в тваринництві переконливо свідчить: конкурентоспроможність визначається не масштабом поголів'я, а якістю управлінських рішень та дисципліною процесів.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика моделей тваринницьких підприємств за рівнем інтеграції

Параметр	Фрагментована модель	Часткова інтеграція	Повний цикл
Контроль собівартості	Низький	Середній	Високий
Залежність від ринку кормів	Повна	Часткова	Мінімальна
Керованість якості	Низька	Середня	Висока
Стійкість до шоків постачань	Низька	Середня	Висока
Капіталомісткість	Низька	Середня	Висока
Потенційна рентабельність, %	8–12	14–20	22–30
Складність управління	Низька	Середня	Висока
Масштабованість	Обмежена	Середня	Висока

Джерело: розроблено автором на основі власного практичного досвіду та аналізу літератури [1, 5, 6].

Структура виробничого процесу та організаційна архітектура

Виробничий процес тваринницького підприємства повного циклу складається з п'яти основних блоків, що функціонують як єдина система з чіткими матеріальними та інформаційними потоками між ними.

Перший блок — кормовиробництво. Власна кормова база є фундаментом економічної стійкості підприємства. Оптимальне співвідношення власних кормів у раціоні становить не менше 60–70% за поживністю, що дозволяє суттєво знизити залежність від коливань ринкових цін на зернові та кормові добавки. Для забезпечення цього показника підприємству необхідна площа ріллі з розрахунку 1,5–2,0 га на умовну голову великої рогатої худоби або еквівалентну кількість свиней чи птиці, залежно від виду та продуктивності.

Другий блок — відтворення стада. Власний ремонтний молодняк та контрольована система осіменіння дозволяють підтримувати генетичний потенціал поголів'я, знижувати витрати на придбання тварин та забезпечувати

ветеринарну «чистоту» стада. Впровадження геномної селекції та ведення індивідуальних карток продуктивності є сучасним стандартом управління стадом.

Третій блок — виробництво та відгодівля. Ключовим управлінським інструментом є нормований раціон, розрахований відповідно до фізіологічних потреб та цільових показників приросту або надою. Цифрові системи зважування та обліку поголів'я дозволяють в режимі реального часу відстежувати відхилення від планових показників та оперативно коригувати технологічний процес.

Четвертий блок — переробка та пакування. Наявність власних потужностей первинної переробки (бойня, молочний цех, ковбасне виробництво залежно від спеціалізації) дозволяє збільшити додану вартість продукту та диверсифікувати канали збуту. За розрахунками автора, переробка на власних потужностях збільшує маржу на 15–25% порівняно з реалізацією живої ваги.

П'ятий блок — збут та логістика. Власна збутова мережа або прямі договори з торговими мережами та переробними підприємствами забезпечують стабільний попит та прозоре ціноутворення. В умовах воєнного часу особливого значення набуває диверсифікація каналів збуту та наявність експортної ліцензії як страховки від внутрішніх ринкових потрясінь.

Таблиця 2

Структура виробничих блоків підприємства повного циклу та ключові KPI

Блок виробництва	Основні процеси	Ключові KPI	Цільове значення
Кормовиробництво	Вирощування, заготівля, зберігання	Частка власних кормів у раціоні	≥65%
Відтворення стада	Осіменіння, опорос/отелення, вирощування	Вихід ділових поросят/телят на 100 маток	≥85 гол.
Відгодівля	Нормована годівля, контроль приростів	Середньодобовий приріст, FCR	Порода-специфічний оптимум
Переробка	Забій, оброблення, упакування	Вихід продукції з живої маси	≥72–78%
Збут	Логістика, реалізація, договори	Частка прямих продажів	≥50%

Джерело: розроблено автором на основі власного практичного досвіду та даних FAO [3], WOAH [4].

Система управлінського контролю та цифровізація

Ключовим управлінським принципом підприємства повного циклу є «управління через показники», а не «управління через присутність». В умовах воєнного часу, коли власник або топ-менеджер не завжди може фізично бути на об'єкті, побудова системи KPI та цифрового моніторингу стає не перевагою, а умовою виживання бізнесу.

Система управлінського контролю підприємства повного циклу охоплює три рівні: операційний (щоденний контроль технологічних показників: приріст, споживання кормів, захворюваність, пало), тактичний (щотижневий аналіз фінансових показників: собівартість, маржинальність, FCR — feed conversion ratio) та стратегічний (щомісячний та квартальний аналіз відповідності бізнес-плану, прийняття рішень щодо масштабування чи оптимізації).

Практика підтверджує: впровадження навіть базових цифрових інструментів — програм зоотехнічного обліку, автоматизованого зважування, системи відеомоніторингу — дозволяє скоротити втрати від несвоєчасного виявлення проблем на 12–18% та підвищити продуктивність персоналу на 20–25% [7, 8].

Таблиця 3

Рівні управлінського контролю та інструменти цифровізації

Рівень контролю	Горизонт	Інструменти	Відповідальна особа
Операційний	Щоденно	Зоотехнічне ПЗ, СКУД, відеомоніторинг	Зоотехнік, бригадир
Тактичний	Щотижньо	1С:Агро, ERP-системи, Exel-дашборди	Керівник виробництва
Стратегічний	Щомісяця/квартал	BI-аналітика, фінансова звітність, KPI-карти	CEO, фінансовий директор

Джерело: розроблено автором.

Біобезпека як системний управлінський процес

Принципова позиція автора: біобезпека — це не набір ветеринарних заходів, а повноцінний управлінський процес із власною нормативною базою, системою відповідальності, KPI та аудиту. Підприємство, що розглядає біобезпеку лише як регуляторну вимогу, а не як елемент операційної системи, несе систематично вищі ризики спалахів інфекційних захворювань та відповідних економічних втрат.

Загальновизнані міжнародні стандарти WOAH [4] та рекомендації FAO [3] виділяють три рівні біобезпеки: зовнішній (контроль доступу на територію підприємства), внутрішній (зонування та розмежування виробничих дільниць) та поголів'ярний (індивідуальний контроль здоров'я тварин). В умовах українського тваринництва особливо актуальним є ризик АЧС (африканська чума свиней) та пташиного грипу, що потребує суворого дотримання протоколів зовнішньої біобезпеки.

Практичний досвід свідчить, що витрати на забезпечення системної біобезпеки (1,5–2,5% від річного виторгу) є суттєво меншими за прямі та опосередковані втрати від одного епізоотичного спалаху, що в більшості випадків перевищують 30–50% вартості стада та потребують від 6 до 18 місяців для повного відновлення.

Економічний аналіз моделі повного циклу

Для ілюстрації економічних переваг моделі повного циклу наведемо порівняльний аналіз ключових фінансових показників двох гіпотетичних свинарських підприємств з однаковим обсягом виробництва (5000 голів відгодівлі на рік), але різними моделями організації.

Таблиця 4

Порівняльний фінансовий аналіз підприємств: фрагментована vs. повний цикл (5000 гол./рік, свинарство)

Показник	Фрагментована модель	Повний цикл	Різниця, %
Виторг від реалізації, тис. грн	42 500	58 200	+37%
Собівартість виробництва, тис. грн	36 800	42 100	+14%
Валовий прибуток, тис. грн	5 700	16 100	+182%
Рентабельність виробництва, %	13,4	27,7	+107%
Собівартість 1 кг живої маси, грн	73,6	66,3	-10%
Маржа на 1 кг реалізованої продукції, грн	11,4	32,2	+182%
FCR (витрати корму на 1 кг приросту)	3,2	2,85	-11%

Джерело: розраховано автором на основі власних операційних даних та галузевих орієнтирів [5, 6, 11].

Як свідчать наведені дані, підприємство повного циклу демонструє майже вдвічі вищу рентабельність виробництва (27,7% проти 13,4%) при лише на 14%

вищій абсолютній собівартості. Це пояснюється як вищою доданою вартістю від переробки, так і нижчою питомою собівартістю завдяки власній кормовій базі та ефективнішому FCR. Різниця у маржі на 1 кг продукції — більш ніж трикратна (32,2 грн проти 11,4 грн) — свідчить про принципово різний рівень операційної ефективності двох моделей.

Масштабованість моделі: умови та механізми

Масштабованість тваринницького підприємства повного циклу — здатність реплікувати ефективну виробничу та управлінську модель на нові виробничі одиниці без пропорційного зростання управлінських витрат та без втрати якості процесів. Це питання є одним із ключових для стратегічного розвитку агробізнесу.

На думку автора, масштабування підприємства повного циклу є доцільним лише за умови досягнення трьох передумов: по-перше, відпрацьованості та документованості всіх ключових виробничих процесів на існуючих потужностях (наявність регламентів, стандартних операційних процедур); по-друге, наявності системи KPI та управлінського обліку, яка дозволяє відстежувати ефективність дистанційно; по-третє, наявності або можливості підготовки кваліфікованого управлінського персоналу для нового підрозділу.

Практика показує, що намагання масштабувати підприємство без виконання цих умов призводить до «управлінського розтягнення» — ситуації, коли зростання фізичних активів випереджає зростання управлінської зрілості та призводить до зниження ефективності всієї системи. Саме тому в умовах воєнного часу стратегія «спочатку операційна зрілість, потім масштабування» є більш прийнятною, ніж прагнення до швидкого нарощення потужностей за рахунок ефективності.

Специфіка управління підприємством повного циклу в умовах воєнного стану

Повномасштабна агресія Росії стала «фільтром» для тваринницької галузі: вижили і розвивалися ті господарства, що мали дисципліну процесів, системний контроль показників та достатній рівень автономності. Як зазначає автор у своїх публічних оцінках галузі, «війна парадоксально прибрала інерційні підходи й залишила лише ті моделі, що базуються на дисципліні процесів, контролі показників і точності управлінських рішень».

Управління підприємством повного циклу в умовах воєнного стану потребує адаптації за кількома ключовими напрямами. Перший — енергетична автономність: резервне енергопостачання (дизельні генератори, сонячні панелі) стало не розкішшю, а необхідністю. Другий — кадрова стабільність: формування «буферного» кадрового резерву, документування технологічних процесів та навчання персоналу суміжним спеціальностям дозволяє мінімізувати ризики, пов'язані з мобілізацією. Третій — диверсифікація постачань: наявність не менше двох-трьох альтернативних постачальників за кожним критичним ресурсом. Четвертий — фінансова дисципліна: жорсткий контроль оборотного

капіталу, відмова від надмірного кредитного плеча та формування «подушки безпеки» на 2–3 місяці операційних витрат.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє сформулювати такі ключові висновки.

По-перше, модель тваринницького підприємства повного циклу є економічно доцільною та управлінськи ефективною формою організації виробництва, що забезпечує вищу рентабельність (на 14–20 в.п. вище порівняно з фрагментованими моделями), нижчу питому собівартість та вищу стійкість до зовнішніх шоків. Ключовими передумовами ефективності є власна кормова база (≥65% раціону), системна біобезпека та цифрова система управлінського контролю.

По-друге, біобезпека є не допоміжною функцією, а центральним управлінським процесом, від якого безпосередньо залежить фінансова стабільність підприємства. Витрати на системну біобезпеку (1,5–2,5% від виторгу) є суттєво меншими за можливі втрати від епізоотій. Відповідно, управлінська зрілість підприємства може бути опосередковано оцінена через рівень розвитку його системи біобезпеки.

По-третє, масштабування підприємства повного циклу є доцільним лише після досягнення «операційної зрілості» — відпрацьованості та документованості всіх ключових процесів, наявності ефективної системи KPI та дистанційного управлінського контролю. У воєнних умовах пріоритет операційної стабільності над швидким зростанням є раціональною стратегічною позицією.

По-четверте, перехід від «управління через присутність» до «управління через показники» є концептуальним зсувом, що визначає конкурентоспроможність сучасного тваринницького підприємства. Цифровізація управлінських процесів є не технологічним ексклюзивом, а необхідною умовою збереження ефективності в умовах дефіциту кадрів та обмеженого доступу власника до операційних об'єктів.

Перспективи подальших досліджень вбачаються в емпіричній верифікації запропонованої моделі на основі аудиту репрезентативної вибірки тваринницьких підприємств різних спеціалізацій, а також у розробці галузевих стандартів KPI та системи бенчмаркінгу для українського тваринництва в поствоєнний період.

Література

1. Sporleder T.L., Goldsmith P.D. Alternative firm strategies for signaling quality in the food system // Canadian Journal of Agricultural Economics. 2001. Vol. 49, No. 4. P. 591–604.

2. Kydd J., Doward A. Implications of market and coordination failures for rural development in least developed countries // Journal of International Development. 2004. Vol. 16, No. 7. P. 951–970.

3. FAO. Biosecurity for Highly Pathogenic Avian Influenza: Issues and Options. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2008. 60 p.

4. WOAH (OIE). Terrestrial Animal Health Code. Paris: World Organisation for Animal Health, 2023. URL: https://www.woah.org/en/what-we-do/standards/codes-and-manuals/terrestrial-code-online-access/

5. Саблук П.Т., Месель-Веселяк В.Я. Аграрний сектор економіки України в умовах реформування. Київ: Інститут аграрної економіки УААН, 2021. 540 с.

6. Андрієнко М.В., Прокопенко О.М. Організаційно-економічні засади розвитку тваринницьких підприємств // Економіка АПК. 2022. № 8. С. 45–58.

7. Wolfert S. et al. Big Data in Smart Farming – A review // Agricultural Systems. 2017. Vol. 153. P. 69–80.

8. Berckmans D. Precision livestock farming technologies for welfare management in intensive livestock systems // Revue Scientifique et Technique OIE. 2014. Vol. 33, No. 1. P. 189–196.

9. Henchion M. et al. Meat consumption: Trends and quality matters // Meat Science. 2014. Vol. 98, No. 3. P. 561–568.

10. EBRD. EBRD, USA and Sweden assess impact of war on SMEs in Ukraine. 2023. URL: https://www.ebrd.com/news/2023/ebrd-usa-and-sweden-assess-impact-of-war-on-smes-in-ukraine.html

11. Пасхавер Б.Й. Сучасний стан аграрної конкурентоспроможності України // Економіка і прогнозування. 2019. № 3. С. 70–84.

12. Кропивко М.Ф. Кластерна модель управління розвитком сільських територій // Економіка АПК. 2020. № 5. С. 5–15.

13. World Bank. Ukraine: Firms through the War. Washington D.C.: World Bank Group, 2022. URL: https://www.worldbank.org/en/country/ukraine

14. OECD. Enhancing Resilience by Boosting Digital Business Transformation in Ukraine. Paris: OECD Publishing, 2023.

References

1. Sporleder T.L., Goldsmith P.D. (2001) Alternative firm strategies for signaling quality in the food system. Canadian Journal of Agricultural Economics, Vol. 49, No. 4, pp. 591–604.

2. Kydd J., Doward A. (2004) Implications of market and coordination failures for rural development in least developed countries. Journal of International Development, Vol. 16, No. 7, pp. 951–970.

3. FAO (2008) Biosecurity for Highly Pathogenic Avian Influenza: Issues and Options. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations. 60 p.

4. WOAH (OIE) (2023) Terrestrial Animal Health Code. Paris: World Organisation for Animal Health. URL: https://www.woah.org/en/what-we-do/standards/codes-and-manuals/terrestrial-code-online-access/

5. Sabluk P.T., Mesel-Veseliak V.Ya. (2021) Ahrarnyi sektor ekonomiky Ukrainy v umovakh reformuvannia [Agricultural sector of Ukraine's economy under reform]. Kyiv: Institute of Agricultural Economics of UAAS. 540 p. [in Ukrainian]

6. Andriienko M.V., Prokopenko O.M. (2022) Orhanizatsiino-ekonomichni zasady rozvytku tvarynnytskykh pidpryiemstv [Organizational and economic principles of livestock enterprise development]. Ekonomika APK, No. 8, pp. 45–58. [in Ukrainian]

7. Wolfert S., Ge L., Verdouw C., Bogaardt M.-J. (2017) Big Data in Smart Farming – A review. Agricultural Systems, Vol. 153, pp. 69–80.

8. Berckmans D. (2014) Precision livestock farming technologies for welfare management in intensive livestock systems. Revue Scientifique et Technique OIE, Vol. 33, No. 1, pp. 189–196.

9. Henchion M., Hayes M., Mullen A.M., Fenelon M., Tiwari B. (2014) Meat consumption: Trends and quality matters. Meat Science, Vol. 98, No. 3, pp. 561–568.

10. EBRD (2023) EBRD, USA and Sweden assess impact of war on SMEs in Ukraine. URL: https://www.ebrd.com/news/2023/ebrd-usa-and-sweden-assess-impact-of-war-on-smes-in-ukraine.html

11. Paskhaver B.Y. (2019) Suchasnyi stan ahrarnoi konkurentospromozhnosti Ukrainy [Current state of agricultural competitiveness of Ukraine]. Ekonomika i prohnozuvannia, No. 3, pp. 70–84. [in Ukrainian]

12. Kropyvko M.F. (2020) Klasterna model upravlinnia rozvytkom silskykh terytorii [Cluster model for managing rural territory development]. Ekonomika APK, No. 5, pp. 5–15. [in Ukrainian]

13. World Bank (2022) Ukraine: Firms through the War. Washington D.C.: World Bank Group. URL: https://www.worldbank.org/en/country/ukraine

14. OECD (2023) Enhancing Resilience by Boosting Digital Business Transformation in Ukraine. Paris: OECD Publishing.

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 07.03.2026

УДК 005.591.6:334.012.63:339.1:004

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3661-3672

Русин-Гриник Роман Романович доктор філософії, доцент кафедри підприємництва та екологічної експертизи товарів, Національний університет «Львівська політехніка», м.Львів, https://orcid.org/0000-0003-2895-6437

Круглов Сергій Валерійович аспірант кафедри підприємництва та екологічної експертизи товарів, Національний університет «Львівська політехніка», м.Львів

Лацик Михайло Михайлович аспірант кафедри підприємництва та екологічної експертизи товарів, Національний університет «Львівська політехніка», м.Львів

ІНСТИТУЦІЙНО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ АДАПТИВНИХ СИСТЕМ УПРАВЛІННЯ КРЕАТИВНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ У МАЛОМУ ТОРГОВЕЛЬНОМУ ПІДПРИЄМНИЦТВІ В УМОВАХ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Анотація. У статті досліджено теоретико-методологічні засади формування адаптивної системи управління креативним потенціалом малого торговельного підприємства в умовах цифрової трансформації. Обґрунтовано, що креативний потенціал доцільно розглядати як інтегровану сукупність інтелектуальних, організаційних, цифрових і комунікаційних ресурсів, здатних забезпечувати інноваційну спроможність суб'єкта господарювання. Доведено, що його реалізація можлива лише за умови функціонування адаптивної управлінської системи, яка забезпечує узгодження внутрішніх процесів із трансформаціями інституційного та конкурентного середовища.

Розкрито інституційні, організаційні та цифрові компоненти адаптивної системи управління, визначено їх роль у забезпеченні стратегічної гнучкості малого підприємства. Запропоновано концептуальну архітектуру системи, що включає чотири взаємопов'язані блоки: інституційне середовище, внутрішні ресурси підприємства, цифрову інфраструктуру та механізми зворотного зв'язку й оцінювання результативності. Обґрунтовано, що синергія зазначених елементів створює передумови для самооновлення бізнес-моделі, підвищення рівня інноваційності та формування стійких конкурентних переваг у цифровій економіці.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання запропонованої моделі для розроблення системи ключових показників ефективності, що дозволяють оцінювати рівень адаптивності, креативності та

цифрової інтеграції малого торговельного підприємства. Запропонований підхід створює основу для кількісного вимірювання взаємозв'язку між інституційними умовами, організаційною гнучкістю та результативністю підприємницької діяльності. Отримані висновки можуть бути використані при формуванні стратегій розвитку малого бізнесу в торговельній сфері з урахуванням цифрових викликів і ризиків. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розробленням економіко-математичної моделі оцінювання рівня адаптивності системи управління та її впливу на довгострокову конкурентоспроможність підприємства.

Ключові слова: креативний потенціал, адаптивна система управління, мале підприємництво, цифрова трансформація, інституційне середовище, цифрова інфраструктура, конкурентоспроможність.

Roman Rusyn-Hrynyk Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Department of Entrepreneurship and Environmental Expertise of Goods, Lviv Polytechnic National University, Lviv, https://orcid.org/0000-0003-2895-6437

Serhii Kruhlov PhD Student of the Department of Entrepreneurship and Environmental Expertise of Goods, Lviv Polytechnic National University, Lviv

Mykhailo Latsyk PhD Student of the Department of Entrepreneurship and Environmental Expertise of Goods, Lviv Polytechnic National University, Lviv

INSTITUTIONAL AND ORGANIZATIONAL FOUNDATIONS FOR THE FORMATION OF ADAPTIVE MANAGEMENT SYSTEMS OF CREATIVE POTENTIAL IN SMALL TRADE ENTREPRENEURSHIP UNDER CONDITIONS OF DIGITAL TRANSFORMATION

Abstract. The article examines the theoretical and methodological foundations for the formation of an adaptive management system for the creative potential of small trade enterprises in the context of digital transformation. It is substantiated that creative potential should be considered as an integrated set of intellectual, organizational, digital, and communication resources capable of ensuring the innovative capacity of a business entity. It is proven that its effective implementation is possible only under the condition of functioning of an adaptive management system that ensures the alignment of internal processes with transformations in the institutional and competitive environment.

The institutional, organizational, and digital components of the adaptive management system are disclosed, and their role in ensuring the strategic flexibility of small enterprises is determined. A conceptual architecture of the system is proposed, including four interrelated blocks: the institutional environment, internal enterprise resources, digital infrastructure, and feedback and performance evaluation

mechanisms. It is substantiated that the synergy of these elements creates the prerequisites for business model renewal, enhancement of innovativeness, and the formation of sustainable competitive advantages in the digital economy.

The practical significance of the obtained results lies in the possibility of using the proposed model to develop a system of key performance indicators that allow assessing the level of adaptability, creativity, and digital integration of a small trade enterprise. The proposed approach provides a basis for the quantitative measurement of the relationship between institutional conditions, organizational flexibility, and business performance. The findings can be applied in developing strategies for small business development in the trade sector, taking into account digital challenges and risks. Prospects for further research are associated with the development of an economic and mathematical model for assessing the level of adaptability of the management system and its impact on the long-term competitiveness of the enterprise.

Keywords: creative potential, adaptive management system, small business, digital transformation, institutional environment, digital infrastructure, competitiveness.

Постановка проблеми. Цифрова трансформація економіки зумовлює радикальні зміни у механізмах функціонування малого торговельного підприємництва. Зростання конкуренції, прискорення інноваційних циклів, зміна споживчих уподобань і розвиток електронної комерції формують потребу у створенні адаптивних систем управління, здатних забезпечити швидку реакцію на зовнішні виклики. У таких умовах креативний потенціал підприємства набуває ролі ключового стратегічного ресурсу, що визначає здатність до генерації нових ідей, бізнес-моделей та управлінських рішень.

Разом із тим традиційні підходи до управління малими підприємствами не забезпечують належного рівня гнучкості та інтеграції цифрових інструментів, що знижує ефективність використання креативних ресурсів. Це зумовлює необхідність формування інституційно-організаційних засад адаптивних систем управління креативним потенціалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розвитку малого підприємництва в умовах цифрової трансформації, а також формування інноваційної та креативної спроможності бізнесу активно досліджується сучасними українськими науковцями. Зокрема, питання цифрових інновацій у розвитку малого бізнесу розглядають П. Г. Іжевський, Т. А. Самарічева, В. Е. Кудельський [1], трансформацію малого та середнього бізнесу з використанням цифрових технологій аналізують А. А. Бородіна, О. Ю. Могилевська, Т. П. Перерва [2], вплив цифровізації на діяльність підприємств досліджують Р. Бугріменко та П. Смірнова [3]. Тенденції, виклики та можливості цифрової трансформації малого бізнесу висвітлено у працях Я. М. Андрущенка та А. В. Кваско [4], а теоретичне осмислення поняття «цифрова трансформація» представлено О. Шатіло [5]. Стан та проблеми розвитку малого бізнесу в Україні

в умовах сучасних соціально-економічних викликів досліджують V. Vasuta, A. Putria, V. Pyvovarov [6], а також S. A. Perian, V. V. Oliiarnyk, V. V. Melnyk, O. P. Ozarko, N. I. Dankiv [7].

У зарубіжному науковому дискурсі фундаментальні засади інноваційності та підприємницької динаміки сформовані у працях J. Schumpeter [8], який обґрунтував новаторську функцію підприємця, та P. Drucker [9], який розвинув концепцію інноваційного підприємництва як системної управлінської практики. Концепцію креативної економіки та роль людського капіталу розкрито R. Florida [10]. Теорія динамічних здібностей підприємства представлена у дослідженнях D. Teece, G. Pisano, A. Shuen [11], що заклали методологічну основу аналізу адаптивності бізнес-систем. Вагомий внесок у розуміння відкритих інновацій здійснив H. Chesbrough [12], проблематику технологічних зрушень і стратегічної трансформації компаній дослідив C. Christensen [13], конкурентні переваги та стратегічне позиціонування підприємств систематизував M. Porter [14]. Питання організаційної гнучкості та управлінських інновацій розкриваються у працях G. Hamel [15], T. Davenport [16] та K. Eisenhardt [17].

Водночас, попри значний теоретичний і прикладний доробок, комплексне дослідження адаптивних систем управління креативним потенціалом саме у сфері малого торговельного підприємництва, з урахуванням інституційних обмежень та цифрової інтеграції, залишається недостатньо систематизованим. Це зумовлює необхідність поглибленого аналізу взаємозв'язку між креативністю, адаптивністю управлінської системи та цифровою трансформацією малого торговельного бізнесу, що й визначає актуальність даного дослідження.

Мета статті є теоретичне обґрунтування та розроблення інституційно-організаційних засад формування адаптивних систем управління креативним потенціалом у малому торговельному підприємництві в умовах цифрової трансформації.

Виклад основного матеріалу. Креативний потенціал малого торговельного підприємства доцільно розглядати як багатовимірну економічну категорію, що формується на перетині інтелектуальних ресурсів, організаційної гнучкості, цифрових можливостей та комунікаційних компетенцій підприємства. У логіці інноваційної теорії підприємництва J. Schumpeter [8] саме здатність суб'єкта господарювання до новаторства, впровадження нових комбінацій ресурсів і створення нових форматів взаємодії із ринком є рушієм економічного розвитку. Для малого торговельного підприємства це проявляється у впровадженні нових форматів обслуговування, цифрових каналів продажу, персоналізованих сервісів та нестандартних маркетингових рішень.

З позицій концепції інноваційного підприємництва P. Drucker [9] креативність набуває системного характеру лише тоді, коли вона інтегрується у процес управління та трансформується в інструмент стратегічного розвитку. Отже, креативний потенціал не зводиться лише до індивідуальних здібностей персоналу, а охоплює здатність організації структуровано використовувати

інновації як постійний елемент бізнес-моделі. У цьому контексті важливого значення набуває людський капітал та інтелектуалізація праці, що є ключовими чинниками формування конкурентних переваг у цифровій економіці.

Концепція «креативного класу» R. Florida [10] підкреслює, що саме творчі компетенції, здатність до генерації нових ідей і відкритість до змін формують основу сучасної економіки знань. У сфері малого торговельного підприємництва це означає необхідність розвитку компетентностей персоналу у сфері цифрових технологій, аналітики даних, онлайн-комунікацій та управління клієнтським досвідом. Таким чином, креативний потенціал набуває вираженого цифрового виміру.

Згідно з теорією динамічних здібностей D. Teece, G. Pisano, A. Shuen [11], конкурентоспроможність підприємства визначається його здатністю своєчасно ідентифікувати зміни зовнішнього середовища, інтегрувати нові ресурси та перебудовувати внутрішні процеси. У цьому аспекті креативний потенціал виступає внутрішнім ресурсом, а адаптивна система управління — механізмом його реалізації. Саме через управлінську гнучкість і швидке переорієнтування ресурсів забезпечується трансформація креативних ідей у практичні рішення.

Ідеї H. Chesbrough [12] щодо відкритих інновацій доповнюють цю позицію, оскільки підкреслюють значення інтеграції зовнішніх знань, партнерських екосистем і цифрових платформ у процес формування інноваційних рішень. Для малого торговельного підприємства це означає використання маркетплейсів, CRM-систем, аналітичних інструментів та цифрових каналів комунікації як інструментів розширення власного креативного потенціалу.

Стратегічний вимір креативності розкривається у працях M. Porter [14], який пов’язує конкурентні переваги з унікальною ціннісною пропозицією. Креативний потенціал дозволяє малому торговельному підприємству формувати диференційовану бізнес-модель, що ґрунтується на інноваційності сервісу, персоналізації взаємодії та ефективному використанні цифрових ресурсів. Водночас організаційна гнучкість, про яку наголошують G. Hamel [15] та K. Eisenhardt [17], є передумовою швидкого впровадження нових управлінських практик і адаптації до ринкових змін.

Таким чином, креативний потенціал малого торговельного підприємства слід трактувати як інтегровану систему ресурсів і компетенцій, що забезпечує здатність генерувати інноваційні рішення та формувати унікальну ціннісну пропозицію для споживача. Його реалізація можлива лише за наявності адаптивної системи управління, яка поєднує стратегічну гнучкість, цифрову інтеграцію, ефективне використання людського капіталу та здатність до постійного оновлення бізнес-моделі відповідно до змін конкурентного та інституційного середовища. Саме така управлінська архітектура забезпечує трансформацію потенційної креативності у стійкі конкурентні переваги.

Адаптивна система управління у сучасному науковому дискурсі розглядається як відкрита соціально-економічна система, що функціонує у

режимі постійної взаємодії із зовнішнім середовищем та здатна до саморегуляції і трансформації. У межах концепції динамічних здібностей D. Teece [11] така система повинна забезпечувати своєчасне «відчуття» змін (sensing), їх інтерпретацію та мобілізацію ресурсів (seizing), а також перебудову внутрішніх конфігурацій компетенцій (reconfiguring). Для малого торговельного підприємства це означає постійне узгодження бізнес-процесів із трансформаціями конкурентного середовища, змінами споживчої поведінки та розвитком цифрової інфраструктури.

Інституційна складова адаптивної системи управління формується під впливом нормативно-правових регуляторів, податкової політики, стандартів цифрової безпеки, вимог щодо захисту персональних даних та механізмів державної підтримки малого бізнесу. Як підкреслюють сучасні дослідження цифрової трансформації підприємств [1–5], регуляторне середовище визначає межі допустимих управлінських рішень та формує рівень інституційних ризиків. У цьому контексті адаптивність означає здатність підприємства не лише реагувати на регуляторні зміни, а й стратегічно прогнозувати їх вплив, своєчасно коригувати внутрішні політики, процедури обробки даних, фінансове планування та формат цифрової взаємодії зі споживачами.

Організаційна складова адаптивної системи ґрунтується на принципах гнучкості, децентралізації та інтегрованості управлінських функцій.

Ідеї G. Hamel [15] щодо організаційних інновацій та K. Eisenhardt [17] щодо швидкого стратегічного реагування в умовах невизначеності підтверджують, що ефективність сучасного підприємства визначається швидкістю прийняття рішень і здатністю до внутрішньої координації. Для малого торговельного підприємства це означає формування крос-функціональних команд, делегування повноважень, скорочення ієрархічних рівнів та запровадження горизонтальних механізмів взаємодії. Така структура мінімізує трансакційні витрати, підвищує швидкість адаптації та створює умови для реалізації креативного потенціалу персоналу.

Умови цифрової трансформації суттєво посилюють роль технологічної складової адаптивної системи. Згідно з позицією T. Davenport [16], цифрові платформи та аналітичні інструменти стають ядром сучасного управління, оскільки забезпечують обробку великих масивів даних у режимі реального часу та підтримують обґрунтованість стратегічних рішень. Інтеграція CRM-систем, аналітичних модулів, систем автоматизації бізнес-процесів, електронних платіжних інструментів і платформ електронної комерції дозволяє підприємству оперативно відстежувати поведінку споживачів, аналізувати структуру попиту, оцінювати ефективність маркетингових кампаній та прогнозувати фінансові результати.

Особливого значення набуває взаємодія цифрових інструментів із креативними ресурсами підприємства. Саме через цифрову інфраструктуру відбувається перетворення інноваційних ідей у конкретні управлінські рішення:

персоналізацію пропозицій, оптимізацію логістичних процесів, формування нових форматів сервісу. У цьому сенсі адаптивна система управління виступає механізмом, що забезпечує циклічний процес «аналіз – рішення – реалізація – оцінювання – коригування», гарантуючи безперервність оновлення бізнес-моделі.

Таким чином, адаптивна система управління в умовах цифрової трансформації є багаторівневою конструкцією, що поєднує інституційну чутливість, організаційну гнучкість та цифрову інтегрованість. Її ефективність визначається здатністю забезпечувати безперервний моніторинг змін, оперативне коригування стратегії та результативне використання креативного потенціалу як ключового чинника конкурентоспроможності малого торговельного підприємства.

Концептуальна архітектура адаптивної системи управління креативним потенціалом ґрунтується на інтеграції чотирьох взаємопов'язаних блоків, кожен з яких виконує специфічну функцію у забезпеченні динамічної рівноваги між внутрішніми можливостями підприємства та зовнішніми викликами.

Інституційне середовище виступає зовнішньою рамкою функціонування малого торговельного підприємства. Воно охоплює нормативно-правові регулятори, податкову політику, стандарти цифрової безпеки, вимоги до захисту персональних даних, механізми державної підтримки малого бізнесу, а також правила взаємодії на електронних платформах. У логіці інституційної теорії саме якість цього середовища визначає межі допустимих управлінських рішень і стимулює або стримує креативну активність. Адаптивна система управління повинна передбачати постійний моніторинг змін у регуляторному полі та своєчасну трансформацію внутрішніх процедур відповідно до нових вимог. Таким чином, інституційний блок задає параметри легітимності, ризиків і можливостей розвитку.

Внутрішні ресурси підприємства становлять ядро креативного потенціалу. До них належать людський капітал, організаційна культура, накопичені знання, управлінські компетентності та досвід взаємодії зі споживачами. Людський капітал визначає здатність генерувати інноваційні ідеї, швидко адаптуватися до змін попиту та використовувати цифрові інструменти. Організаційна культура формує рівень відкритості до експериментів, готовність до ризику та підтримку внутрішньої ініціативи. Знання та інформаційні ресурси забезпечують аналітичну основу прийняття рішень. У межах адаптивної системи управління ці ресурси мають бути інтегровані в єдину структуру, що дозволяє швидко мобілізувати компетенції для реалізації нових стратегічних рішень.

Цифрова інфраструктура є технологічною основою функціонування системи. Вона включає інформаційні платформи, CRM-системи, системи управління запасами, аналітичні модулі, хмарні сервіси, інструменти автоматизації бізнес-процесів та канали цифрової комунікації. Цифрова інфраструктура забезпечує збір, обробку та інтерпретацію даних у режимі реального часу, що дозволяє оперативно оцінювати ефективність використання креативних

ресурсів. Саме через цифрові інструменти відбувається інтеграція внутрішніх процесів із зовнішнім середовищем, формування персоналізованих пропозицій та оптимізація логістичних і маркетингових рішень. Без розвиненої цифрової основи адаптивність управління залишається декларативною.

Механізми зворотного зв'язку та оцінювання результативності виконують функцію саморегуляції системи. Вони охоплюють систему ключових показників ефективності, моніторинг задоволеності споживачів, аналіз фінансових результатів, оцінювання інноваційної активності та рівня цифрової інтеграції.

Через механізми зворотного зв'язку підприємство отримує сигнали про відповідність обраної стратегії реальним ринковим умовам. Це дозволяє своєчасно коригувати бізнес-модель, перерозподіляти ресурси та вдосконалювати організаційні процедури. Таким чином, блок оцінювання забезпечує циклічність управлінського процесу та безперервність адаптації.

Синергія зазначених блоків формує цілісну систему, у межах якої інституційні умови задають правила функціонування, внутрішні ресурси створюють потенціал інноваційності, цифрова інфраструктура забезпечує оперативність та інтегрованість процесів, а механізми зворотного зв'язку гарантують коригування стратегії відповідно до змін середовища. Саме їх узгоджена взаємодія забезпечує здатність малого торговельного підприємства до самооновлення, гнучкої трансформації бізнес-моделі та формування стійких конкурентних переваг у цифровій економіці.

Таблиця 1

Структура адаптивної системи управління креативним потенціалом малого торговельного підприємства

Блок системи	**Змістова характеристика**	**Ключові елементи**	**Управлінська функція**	**Очікуваний результат**
Інституційне середовище	Зовнішні регуляторні та нормативні умови функціонування підприємства	Нормативно-правові акти; податкова політика; стандарти цифрової безпеки; державна підтримка; правила електронної торгівлі	Моніторинг змін; забезпечення відповідності; управління інституційними ризиками	Легітимність діяльності; мінімізація регуляторних ризиків; стабільність функціонування
Внутрішні ресурси підприємства	Інтелектуальні, організаційні та знаннєві ресурси	Людський капітал; організаційна культура; управлінські компетенції; база знань; креативні навички	Мобілізація компетенцій; стимулювання інноваційності; розвиток персоналу	Генерація інноваційних рішень; підвищення конкурентоспроможності

Блок системи	Змістова характеристика	Ключові елементи	Управлінська функція	Очікуваний результат
Цифрова інфраструктура	Технологічна основа реалізації управлінських рішень	CRM-системи; ERP-модулі; аналітичні платформи; автоматизація бізнес-процесів; цифрові канали комунікації	Збір і аналіз даних; підтримка прийняття рішень; інтеграція процесів	Оперативність управління; підвищення ефективності використання ресурсів
Механізми зворотного зв'язку та оцінювання результативності	Система моніторингу та коригування діяльності	KPI; аналіз фінансових результатів; оцінювання задоволеності споживачів; показники інноваційної активності	Оцінювання ефективності; стратегічне коригування; адаптація бізнес-моделі	Самооновлення системи; гнучка трансформація підприємства

Примітка: побудовано авторами на основі джерел [1-20]

Практична реалізація адаптивного підходу передбачає впровадження системи ключових показників ефективності (KPI), що оцінюють рівень інноваційної активності, швидкість генерації нових продуктів, рівень цифрової інтеграції та гнучкість організаційної структури.

Висновки. У результаті проведеного дослідження обґрунтовано, що формування адаптивних систем управління креативним потенціалом у малому торговельному підприємництві виступає не лише інструментом підвищення ефективності управління, а стратегічною передумовою забезпечення довгострокової конкурентоспроможності в умовах цифрової трансформації економіки. Доведено, що у середовищі високої ринкової динаміки, зростання цифрової конкуренції та зміни поведінкових моделей споживачів саме здатність підприємства швидко трансформувати внутрішні процеси, інтегрувати цифрові технології та мобілізувати креативні ресурси визначає його позиції на ринку. Ефективність адаптивних систем управління залежить від узгодженості інституційних регуляторів, організаційної гнучкості, цифрової інтеграції та рівня розвитку людського капіталу. Лише за умов синхронізації цих складових можливе досягнення оптимального балансу між інноваційністю, ризик-орієнтованістю та стабільністю функціонування малого торговельного підприємства.

Обґрунтовано, що адаптивність управління передбачає наявність механізмів постійного моніторингу змін зовнішнього середовища, оперативного коригування бізнес-моделі та ефективного використання інформаційно-аналітичних ресурсів. Водночас креативний потенціал розглядається як внутрішній драйвер стратегічного оновлення, який забезпечує генерацію нових форматів обслуговування, цифрових сервісів та інноваційних управлінських рішень. У

цьому контексті адаптивна система виступає механізмом трансформації креативних ідей у реальні економічні результати.

Запропонована концептуальна модель формує методологічне підґрунтя для подальшого розроблення економіко-математичного інструментарію оцінювання рівня адаптивності та креативності підприємства. Її використання дозволить здійснювати кількісне вимірювання взаємозв'язку між інституційними умовами, організаційними характеристиками, цифровими параметрами та результативністю діяльності суб'єкта малого підприємництва. Розроблення відповідних інтегральних показників, системи критеріїв та обмежень, а також моделей оптимізації ресурсного розподілу створює можливості для формування науково обґрунтованих управлінських рішень. У перспективі це сприятиме підвищенню стійкості бізнес-моделей, зміцненню конкурентних позицій та забезпеченню стабільного розвитку малого бізнесу у сфері торгівлі в умовах цифрової економіки.

Література:

1. Іжевський П. Г., Самарічева Т. А., Кудельський В. Е. Цифрові інновації в розвитку малого бізнесу. *Економіка та суспільство*. 2024. № 63. С. 162–178. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-63-78

2. Бородіна А. А., Могилевська О. Ю., Перерва Т. П. Цифрова трансформація малого та середнього бізнесу в Україні з використанням блокчейну. *Журнал економіки (Kyiv National University)*. 2024. Т. 7. № 4. DOI: https://doi.org/10.32782/2786-765X/2024-7-4

3. Бугріменко Р., Смірнова П. Вплив розвитку цифрової трансформації на діяльність підприємства. *Економіка та суспільство.* 2024. № 59. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-29

4. Андрущенко Я. М., Кваско А. В. Цифрова трансформація підприємств малого та середнього бізнесу: тренди, виклики та можливості. *VI міжнародна науково-практична конференція «Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи»* (2025).

5. Шатіло О. Дефініція поняття «цифрова трансформація» у науковому дискурсі. *Економічний розвиток*. 2025. № 53. DOI: https://doi.org/10.32782/2308-1988/2025-53-63

6. Vasuta V., Putria A., Pyvovarov V. The state of small business development in Ukraine. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu*. 2022. Vol. 6, No. 1, pp. 159–164.

7. Perian S. A., Oliiarnyk V. V., Melnyk V. V., Ozarko O. P., Dankiv N. I. State and problems of small business in the conditions of the Russian-Ukrainian war. *Naukovi zapysky Lvivskoho universytetu biznesu ta prava. Seriia ekonomichna*. 2023. Vol. 36, pp. 459–469.

8. Schumpeter J. A. *The Theory of Economic Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934. – 255 p.

9. Drucker P. F. *Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles*. New York: Harper & Row, 1985. – 277 p.

10. Florida R. *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure and Everyday Life*. New York: Basic Books, 2002. – 404 p.

11. Teece D. J., Pisano G., Shuen A. Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*. 1997. Vol. 18, No. 7, pp. 509–533. DOI: https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199708)18:7<509::AID-SMJ882>3.0.CO;2-Z

12. Chesbrough H. W. *Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology*. Boston: Harvard Business School Press, 2003. 227 p.

13. Christensen C. M. *The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail*. Boston: Harvard Business School Press, 1997. 225 p.

14. Porter M. E. *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. New York: Free Press, 1985. – 557 p.

15. Hamel G. *The Future of Management*. Boston: Harvard Business SchoolPress,2007.275p.

16. Davenport T. H., Harris J. G. *Competing on Analytics: The New Science of Winning*. Boston: Harvard Business School Press, 2007. – 240 p.

17. Eisenhardt K. M., Martin J. A. Dynamic capabilities: what are they? *Strategic Management Journa*l. 2000. Vol. 21, No. 10-11, pp. 1105–1121. DOI: https://doi.org/10.1002/1097-0266(200010/11)21:10/11<1105::AID-SMJ133>3.0.CO;2-E

References

1. Izhevs′kyy P. H., Samaricheva T. A., Kudel′s′kyy V. E. (2024). Tsyfrovi innovatsiyi v rozvytku maloho biznesu [Digital innovations in the development of small businesses]. *Ekonomika ta suspil'stvo*, vol.63. pp. 162–178. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-63-78

2. Borodina A. A., Mohylevs′ka O. YU., Pererva T. P. (2024). Tsyfrova transformatsiya maloho ta seredn′oho biznesu v Ukrayini z vykorystannyam blokcheynu [Digital transformation of small and medium-sized businesses in Ukraine using blockchain]. *Zhurnal ekonomiky (Kyiv National University)*. Vol.7, iss.4. DOI: https://doi.org/10.32782/2786-765X/2024-7-4

3. Buhrimenko R., Smirnova P. (2024). Vplyv rozvytku tsyfrovoyi transformatsiyi na diyal′nist′ pidpryyemstva [The impact of the development of digital transformation on the activities of the enterprise]. *Ekonomika ta suspil'stvo*. Vol.59. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0072/2024-59-29

4. Andrushchenko YA. M., Kvasko A. V. (2025). Tsyfrova transformatsiya pidpryyemstv maloho ta seredn′oho biznesu: trendy, vyklyky ta mozhlyvosti [Digital transformation of small and medium-sized businesses: trends, challenges and opportunities]. *VI mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya «Biznes, innovatsiyi, menedzhment: problemy ta perspektyvy*».

5. Shatilo O. (2025). Definitsiya ponyattya «tsyfrova transformatsiya» u naukovomu dyskursi. Ekonomichnyy rozvytok [Definition of the concept of "digital transformation" in scientific discourse]. Vol.53. DOI: https://doi.org/10.32782/2308-1988/2025-53-6

6. Vasuta, V., Putria, A., & Pyvovarov, V. (2022). The state of small business development in Ukraine. *Visnyk Khmelnytskoho Natsionalnoho Universytetu, 6*(1), 159–164.

7. Perian, S. A., Oliiarnyk, V. V., Melnyk, V. V., Ozarko, O. P., & Dankiv, N. I. (2023). State and problems of small business in the conditions of the Russian-Ukrainian war. *Naukovi Zapysky Lvivskoho Universytetu Biznesu ta Prava. Seriia Ekonomichna, 36*, 459–469.

8. Schumpeter, J. A. (1934). *The theory of economic development*. Harvard University Press. (Original work published 1911)

9. Drucker, P. F. (1985). *Innovation and entrepreneurship: Practice and principles*. Harper & Row.

10. Florida, R. (2002). *The rise of the creative class: And how it's transforming work, leisure and everyday life*. Basic Books.

11. Teece, D. J., Pisano, G., & Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal, 18*(7), 509–533. https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199708)18:7<509::AID-SMJ882>3.0.CO;2-Z

12. Chesbrough, H. W. (2003). *Open innovation: The new imperative for creating and profiting from technology*. Harvard Business School Press.

13. Christensen, C. M. (1997). *The innovator's dilemma: When new technologies cause great firms to fail*. Harvard Business School Press.

14. Porter, M. E. (1985). *Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance*. Free Press.

15. Hamel, G. (2007). *The future of management*. Harvard Business School Press.

16. Davenport, T. H., & Harris, J. G. (2007). *Competing on analytics: The new science of winning*. Harvard Business School Press.

17. Eisenhardt, K. M., & Martin, J. A. (2000). Dynamic capabilities: What are they? *Strategic Management Journal, 21*(10–11), 1105–1121. https://doi.org/10.1002/1097-0266(200010/11)21:10/11<1105::AID-SMJ133>3.0.CO;2-E

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

УДК 637.1: 343.23

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3673-3685

Чуйко Марина Миколаївна кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри маркетингу та торговельного підприємництва, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, м. Харків, http://orcid.org/0000-0001-9380-8735

НАЯВНІСТЬ АЛЕРГЕНІВ У ХАРЧОВІЙ ПРОДУКЦІЇ: КОНТРОЛЬ ТА ВИМОГИ ДО МАРКУВАННЯ В ЄС ТА УКРАЇНІ

Анотація. Стаття присвячена комплексному аналізу проблеми наявності харчових алергенів у харчовій продукції та вимог до їх контролю і маркування в Європейському Союзі та Україні. Актуальність дослідження зумовлена зростанням поширеності харчової алергії серед населення, високими ризиками для здоров'я споживачів та необхідністю гармонізації національного законодавства України з нормативно-правовими актами ЄС.

Розглянуто сучасні підходи до правового регулювання інформування споживачів щодо наявності алергенів відповідно до Регламенту (ЄС) № 1169/2011 та Закону України № 2639-VIII. Проаналізовано перелік основних харчових алергенів, особливості їх дії на організм людини та роль належного маркування як ключового інструменту профілактики алергічних реакцій.

У роботі систематизовано сучасні методи лабораторного контролю харчових алергенів. Показано, що відсутність уніфікованих порогових значень алергенів і складність інтерпретації результатів аналізу залишаються суттєвими проблемами як для операторів ринку, так і для контролюючих органів. Особливу увагу приділено законодавчим вимогам ЄС, встановленим Регламентом (ЄС) № 1169/2011, зокрема обов'язковості декларування 14 основних харчових алергенів, а також вимогам до їх візуального виділення на маркуванні. Проведено порівняльний аналіз із положеннями Закону України № 2639-VIII, що засвідчив загальний високий рівень формальної гармонізації українського законодавства з європейськими нормами.

Виявлено основні проблеми сучасної практики контролю та маркування алергенів. Обґрунтовано доцільність упровадження кількісної оцінки ризику та стандартизації підходів до маркування з метою підвищення рівня захисту споживачів і вдосконалення системи безпечності харчової продукції.

Встановлено, що комплексний аналіз регуляторних вимог та методів контролю алергенів є необхідною умовою для забезпечення безпечності харчування та безперешкодного експорту української продукції на ринок ЄС.

Ключові слова: харчові алергени, безпечність харчових продуктів, маркування харчових продуктів, лабораторний контроль, Регламент (ЄС) № 1169/2011, законодавство України, попереджувальне маркування (PAL); кількісна оцінка ризику (QRA).

Maryna Chuiko Candidate of Technical Sciences (Ph. D.), Assistant Professor, Assistant Professor of the Department of Marketing and Trade Entrepreneurship, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, http://orcid.org/0000-0001-9380-8735

PRESENCE OF ALLERGENS IN FOOD PRODUCTS: CONTROL AND LABELING REQUIREMENTS IN THE EU AND UKRAINE

Abstract. The article is devoted to a comprehensive analysis of the problem of food allergens in food products and the requirements for their control and labeling in the European Union and Ukraine. The relevance of the study is due to the growing prevalence of food allergies among the population, high risks to consumer health, and the need to harmonize Ukraine's national legislation with EU regulations.

It examines current approaches to the legal regulation of consumer information on the presence of allergens in accordance with Regulation (EU) No. 1169/2011 and Law of Ukraine No. 2639-VIII. The list of major food allergens, their effects on the human body, and the role of proper labeling as a key tool for preventing allergic reactions are analyzed.

The paper systematizes modern methods of laboratory control of food allergens. It shows that the lack of unified threshold values for allergens and the complexity of interpreting the results of analysis remain significant problems for both market operators and regulatory authorities. Particular attention is paid to the EU legislative requirements established by Regulation (EU) No. 1169/2011, in particular the mandatory declaration of 14 major food allergens, as well as the requirements for their visual highlighting on the label. A comparative analysis with the provisions of Law of Ukraine No. 2639-VIII was conducted, which confirmed the overall high level of formal harmonization of Ukrainian legislation with European standards.

The main problems of modern allergen control and labeling practices have been identified. The feasibility of introducing quantitative risk assessment and standardization of labeling approaches to improve consumer protection and food safety systems has been substantiated. It has been established that a comprehensive analysis of regulatory requirements and methods of allergen control is a necessary condition for ensuring food safety and the unhindered export of Ukrainian products to the EU market.

Keywords: food allergens, food safety, food labeling, laboratory control, Regulation (EU) No. 1169/2011, Ukrainian legislation, precautionary allergen labelling (PAL); quantitative risk assessment (QRA).

Постановка проблеми. Обраний Україною курс на гармонізацію національного законодавства з нормативно-правовими актами Європейського Союзу (ЄС) зумовлює запровадження сучасних та більш жорстких вимог до системи контролю якості та безпечності харчової продукції. Особлива увага при

цьому приділяється контролю вмісту харчових алергенів відповідно до положень регламентів і директив ЄС.

Харчова алергія та непереносимість окремих компонентів їжі перетворилися на глобальну загрозу для громадського здоров'я у XXI столітті. За статистичними даними, близько 1% населення ЄС (приблизно 4,5 мільйона людей) мають підтверджену харчову алергію, причому понад 75% алергічних реакцій у дітей спричинені обмеженою групою продуктів, таких як яйця, молоко та арахіс [1,2]. Зростання поширеності алергічних станів зумовлене зміною раціону, технологіями переробки сировини та генетичною схильністю. Враховуючи відсутність етіотропного лікування, єдиним методом захисту залишається сувора елімінаційна дієта, яка критично залежить від повноти інформації на маркуванні.

Харчова алергія – це специфічна реакція імунної системи організму на певні компоненти харчових продуктів. Вона виникає, коли організм помилково ідентифікує білок у їжі як загрозу і виробляє для захисту специфічні «алергічні антитіла», відомі як імуноглобулін Е (IgE). Коли алерген потрапляє в організм, він зв'язується з антитілами IgE, що запускає імунну відповідь і призводить до появи симптомів. Важливою особливістю харчових алергенів є те, що навіть мізерна кількість (сліди) речовини може бути достатньою для розвитку серйозної реакції, включаючи анафілаксію [3].

У зв'язку зі зростанням кількості випадків харчової алергії серед населення, лабораторні дослідження щодо наявності алергенів у харчових продуктах набувають особливого значення. Такий контроль є обов'язковим як для продукції, призначеної на експорт, так і для реалізації на внутрішньому ринку України, оскільки він забезпечує підтвердження відповідності продукції встановленим вимогам безпечності та захист здоров'я споживачів.

Для України питання контролю алергенів набуло особливої гостроти у зв'язку з процесом гармонізації національного законодавства з нормами Європейського Союзу. Прийняття Закону № 2639-VIII, який базується на вимогах Регламенту (ЄС) № 1169/2011, заклало правову основу для захисту чутливих споживачів [4]. Проте результати останніх моніторингових досліджень (2024-2025 рр.) свідчать про наявність суттєвих прогалин: від 8% до 22% харчових продуктів у різних категоріях містять незадекларовані алергени, попри їхню фактичну наявність у складі [5].

До того ж невирішеною частиною проблеми залишається те, що близько 14% тяжких анафілактичних реакцій спричиняються продуктами, які не входять до обов'язкового списку 14 алергенів (наприклад, ківі, гречка, сочевиця). Також проблемою є «захисне маркування», яке виробники часто наносять без реальної оцінки ризику, що безпідставно обмежує вибір споживачів [6,7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання контролю харчових алергенів та вимог до їх маркування широко висвітлюється у працях зарубіжних і вітчизняних науковців, а також у звітах міжнародних організацій та

регуляторних органів. Значна частина досліджень присвячена оцінці поширеності харчової алергії, ідентифікації основних алергенів та аналізу ефективності чинних нормативно-правових механізмів у сфері безпечності харчових продуктів.

Останні дослідження свідчать про динамічні зміни в епідеміології та регулюванні харчових алергій. Дослідження французької мережі Allergy-Vigilance Network (AVN), що охопило період з 2002 по 2023 роки, ідентифікувало вісім продуктів (включаючи гречку, ківі та козяче молоко), які спричиняють понад 1% випадків тяжкої анафілаксії, що вказує на необхідність перегляду поточних списків алергенів [8].

Європейські дослідники акцентують увагу на зростанні частоти IgE-опосередкованих алергічних реакцій і пов'язаних із ними ризиків для здоров'я населення. У роботах Nwaru B.I. та співавт. [9], а також EFSA [10] наведено узагальнені епідеміологічні дані щодо поширеності харчової алергії в країнах ЄС та підкреслено ключову роль коректного маркування як основного інструменту профілактики тяжких алергічних реакцій. Дослідження показують, що навіть за наявності єдиного переліку з 14 обов'язкових алергенів проблема перехресного забруднення та незадекларованих інгредієнтів залишається актуальною.

Окремий напрям сучасних публікацій стосується методів лабораторного контролю алергенів. У працях [11,12] проаналізовано переваги та обмеження імуноферментних методів (ELISA), ПЛР та мас-спектрометрії для виявлення слідових кількостей алергенних білків у харчовій продукції. Автори зазначають, що відсутність уніфікованих порогових значень ускладнює інтерпретацію результатів і створює ризики як для виробників, так і для споживачів.

У наукових роботах останніх років також активно обговорюється проблема так званого «захисного» або превентивного маркування типу «може містити сліди…». Згідно з дослідженнями DunnGalvin A. та ін. [13] та Allen K.J. та ін. [14], надмірне використання таких застережень без належної оцінки ризиків знижує довіру споживачів до маркування та суттєво обмежує харчовий вибір осіб з алергією, не забезпечуючи при цьому адекватного рівня захисту.

В Україні дослідження практик маркування, проведене у 2024-2025 роках, показало, що хоча більшість виробників дотримуються вимог Закону № 2639-VIII, у 8-22% харчових продуктів у різних категоріях алергени не були ідентифіковані належним чином, попри їхню фактичну наявність у складі [15,16]. Також наукова спільнота активно обговорює впровадження кількісної оцінки ризику (QRA) та використання референтних доз для стандартизації PAL (Precautionary Allergen Labelling), що було підтримано FoodDrinkEurope у жовтні 2024 року та офіційно впроваджено у Нідерландах з січня 2024 року [7].

Мета статті полягає у комплексному аналізі сучасних підходів до контролю наявності харчових алергенів та вимог до їх маркування в Європейському Союзі й Україні, оцінці рівня гармонізації національного законодавства України з нормативно-правовими актами ЄС, а також у визначенні основних проблем і

напрямів удосконалення системи лабораторного контролю та інформування споживачів з метою підвищення безпечності харчової продукції і захисту здоров'я осіб з підвищеною чутливістю до харчових алергенів.

Виклад основного матеріалу. Харчові алергени є однією з основних причин розвитку імунологічно опосередкованих реакцій у різних груп населення.

Знання найбільш поширених алергенних продуктів, механізмів їх впливу на організм людини та характеру клінічних проявів має важливе значення для оцінки ризиків, розроблення заходів профілактики, а також для забезпечення належного маркування та лабораторного контролю харчових продуктів. У таблиці 1 наведено основні групи харчових алергенів, їх типові представники та узагальнену характеристику алергічної дії на організм людини.

Таблиця 1

Найпоширеніші харчові алергени та їх вплив на організм людини

Група харчових алергенів	**Приклади**	**Характеристика алергічної дії**
Молоко та молочні продукти	Коров'яче молоко, молочні суміші	Є одним із найпоширеніших алергенів у дитячому віці. Алергія на білки коров'ячого молока спостерігається приблизно у 90 % дітей з харчовою алергією та найчастіше проявляється після переходу з грудного вигодовування на штучне.
Риба та морепродукти	Морська риба, молюски, ракоподібні	Близько 98 % дітей з харчовою алергією мають непереносимість окремих видів риби або морепродуктів. Алергічні реакції можуть зберігатися протягом усього життя.
Яйця	Білки курячих яєць	Білки яєць є сильними алергенами та викликають алергічні реакції у 87,2 % дітей, особливо раннього віку.
Злакові культури, що містять глютен	Пшениця, ячмінь, жито, овес	Містять білок глютен, який у близько 2 % населення викликає целіакію – хронічне аутоімунне захворювання травної системи у генетично схильних осіб.

Група харчових алергенів	Приклади	Характеристика алергічної дії
Бобові культури	Соя, арахіс, люпин	Часто спричиняють тяжкі алергічні реакції, включаючи анафілаксію. Арахіс і соя є одними з найбільш небезпечних алергенів.
Фрукти та ягоди	Цитрусові, персик, суниця, полуниця, банан, ківі, кавун, авокадо	Можуть викликати перехресні алергічні реакції, особливо у осіб з пилковою алергією. Найчастіше проявляються у вигляді орального алергічного синдрому.
Горіхи	Арахіс, мигдаль, грецький, лісовий горіх, кеш'ю, кокос	Є сильними алергенами, що здатні викликати важкі системні реакції навіть у незначних кількостях. Алергія на горіхи зазвичай зберігається протягом життя.

Джерело: розроблено автором на основі [16,17]

Актуальність проблеми контролю харчових алергенів зумовлена зростанням поширеності харчової алергії серед населення та необхідністю забезпечення високого рівня захисту здоров'я споживачів. Вирішальну роль у цьому процесі відіграє надання повної та достовірної інформації про склад харчових продуктів, зокрема щодо наявності речовин, здатних спричиняти алергічні реакції або харчову непереносимість.

Регламентом Європейського Парламенту та Ради (ЄС) № 1169/2011 від 25 жовтня 2011 року встановлено обов'язкові вимоги до інформування споживачів про харчові продукти.

Відповідно до положень статті 9(1)(c), інформація про алергени належить до обов'язкової для зазначення на маркуванні. Стаття 21 Регламенту визначає порядок декларування речовин і продуктів, що спричиняють алергію або непереносимість, із вимогою їх чіткого візуального виділення у переліку інгредієнтів.

Перелік таких речовин і продуктів наведено у Додатку II до Регламенту, який включає 14 основних харчових алергенів (табл. 2). Сукупність зазначених положень спрямована на реалізацію мети Регламенту, визначеної у статті 3, а саме – забезпечення високого рівня захисту здоров'я споживачів та можливості здійснення ними усвідомленого вибору харчової продукції [18].

Таблиця 2

Лабораторний контроль харчових алергенів
відповідно до Регламенту (ЄС) №1169/2011

№ з/п	Алерген	Біомаркер	Основні методи виявлення	Переваги та обмеження методу
1	Злаки, що містять глютен	Гліадин, глютенін	ELISA (R5), ПЛР	ELISA – кількісне визначення; ПЛР – висока специфічність, не визначає білок
2	Ракоподібні	Тропоміозин	ELISA, ПЛР	Висока чутливість; можливі перехресні реакції
3	Яйця	Овальбумін	ELISA	Найбільш поширений і стандартизований метод
4	Риба	Парвальбумін	ELISA, ПЛР	Стійкий до термічної обробки білок
5	Арахіс	Ara h1, Ara h2	ELISA, ПЛР	Висока алергенність; стабільність при обробці
6	Соєві боби	Гліцин	ELISA, ПЛР	Часто використовується у комплексних продуктах
7	Молоко	Казеїн, β-лактоглобулін	ELISA	Висока чутливість, обмеження при гідролізі
8	Горіхи	Специфічні білки горіхів	ELISA, ПЛР	Можливі перехресні реакції між видами
9	Селера	Api g1	ELISA, ПЛР	Виявлення у прянощах та сумішах
10	Гірчиця	Sin a1	ELISA	Висока специфічність
11	Кунжут	Ses i1	ELISA, ПЛР	Потужний алерген у малих концентраціях
12	Діоксид сірки та сульфіти	SO_2 / сульфіти	Титриметрія, іонна хроматографія	Хімічні методи, не імунологічні
13	Люпин	Конглютин	ELISA, ПЛР	Часто перехресна реакція з арахісом
14	Молюски	Тропоміозин	ELISA, ПЛР	Стійкий до теплової обробки

Джерело: розроблено автором на основі [18-22]

Лабораторний контроль алергенів передбачає застосування валідованих та стандартизованих аналітичних методів, що забезпечують достовірне виявлення як навмисно введених, так і випадково присутніх алергенів у сировині та готовій продукції. Особлива увага приділяється продуктам з високим ризиком перехресного забруднення та дотриманню вимог до коректного маркування.

Імуноферментний аналіз (ELISA) є одним із найбільш поширених і стандартизованих методів визначення харчових алергенів білкової природи. Метод ґрунтується на специфічній взаємодії антитіл з алергенними білками (антигенами) та дозволяє здійснювати кількісне визначення алергенів у широкому діапазоні концентрацій. Метод широко застосовується для виявлення таких алергенів, як молоко (казеїн, β-лактоглобулін), яйця (овальбумін), глютен (гліадин), соя, арахіс та інші горіхи. Водночас ефективність ELISA може знижуватися у разі глибокої термічної або ферментативної обробки продуктів, оскільки денатурація білків здатна змінювати їх антигенні властивості. До обмежень методу також належать можливі перехресні реакції між структурно спорідненими білками різних джерел [19].

Полімеразна ланцюгова реакція (ПЛР) є високоспецифічним молекулярно-біологічним методом, що дозволяє виявляти ДНК інгредієнтів, які є джерелами алергенів. Основною перевагою ПЛР є здатність виявляти алергенні інгредієнти навіть після інтенсивної термічної, механічної або технологічної обробки харчових продуктів, за умов збереження фрагментів ДНК. Проте слід зазначити, що метод не визначає безпосередньо алергенний білок, а лише підтверджує наявність сировини або інгредієнта, який може бути джерелом алергену. Це обмежує застосування ПЛР у випадках оцінки фактичної алергенної небезпеки готового продукту [20].

Хроматографічні (іонна хроматографія, ВЕРХ) та титриметричні методи використовуються переважно для визначення небілкових алергенів і речовин, що спричиняють непереносимість, зокрема діоксиду сірки та сульфітів. Ці методи базуються на фізико-хімічних властивостях аналізованих сполук і не залежать від імунологічних реакцій. Перевагою зазначених методів є висока відтворюваність та точність, що дозволяє застосовувати їх для контролю відповідності харчових продуктів нормативним вимогам (наприклад, граничним рівням сульфітів, визначеним законодавством ЄС). Водночас вони є специфічними лише для окремих класів сполук і не можуть бути використані для аналізу білкових алергенів [21].

Метод рідинної хроматографії у поєднанні з тандемною мас-спектрометрією (LC-MS/MS) вважається референтним та найбільш точним методом визначення харчових алергенів на основі аналізу специфічних пептидних маркерів. Метод дозволяє одночасно виявляти та кількісно визначати декілька алергенів у складних харчових матрицях з високою специфічністю та чутливістю. LC-MS/MS характеризується високою стійкістю до впливу термічної обробки та мінімальним ризиком перехресних реакцій, що робить його

оптимальним для підтверджувальних досліджень та арбітражного аналізу. Основними обмеженнями методу є висока вартість обладнання, складність підготовки проб та необхідність висококваліфікованого персоналу, що зумовлює його застосування переважно у спеціалізованих і референтних лабораторіях [22].

Європейський Союз має одну з найбільш розвинених та ефективних систем забезпечення безпечності харчових продуктів у світі, що зумовлено комплексним і послідовним законодавчим регулюванням у сфері безпечності харчових продуктів. Центральне місце в цій системі займає законодавство ЄС про харчові продукти, яке охоплює всі етапи харчового ланцюга – від первинного виробництва до кінцевого споживання («від ферми до виделки»).

Важливим інструментом контролю безпечності харчових продуктів у країнах ЄС є Система швидкого оповіщення щодо харчових продуктів і кормів (RASFF – Rapid Alert System for Food and Feed), створена з метою оперативного обміну інформацією між державами-членами ЄС та Європейською Комісією у випадках виникнення ризиків для здоров'я людини, пов'язаних із харчовими продуктами або кормами. Правовою основою функціонування системи RASFF є стаття 50 Регламенту (ЄС) № 178/2002 (Загальний закон про харчові продукти), яка визначає механізм повідомлення про прямі або опосередковані ризики для здоров'я населення, що виникають у харчовому ланцюгу [23]. Інформація, передана через RASFF, часто є підставою для вилучення або відкликання продукції з ринку, обмеження її обігу або заборони імпорту. Завдяки функціонуванню RASFF значній кількості ризиків для безпечності харчових продуктів вдається запобігти ще до того, як вони можуть завдати шкоди здоров'ю споживачів [24].

Аналіз даних RASFF свідчить, що однією з найбільш поширених причин повідомлень є виявлення недекларованих харчових алергенів. Так, було зафіксовано 346 випадків виявлення харчових продуктів, у складі яких містилися алергени, не зазначені у маркуванні. Найчастіше такі порушення стосувалися наявності молока, горіхів, глютену, сої та яєць, що підтверджує актуальність проблеми належного інформування споживачів [16].

Українське законодавство у сфері інформування споживачів щодо харчових продуктів гармонізоване з вимогами ЄС. Зокрема, Закон України «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» № 2639-VIII визначає обов'язковість зазначення інформації про алергени у складі харчових продуктів. Відповідно до статті 6 Закону, відомості про речовини або продукти, що спричиняють алергію або непереносимість, належать до обов'язкової інформації для споживача, тоді як стаття 15 встановлює вимоги до способу їх подання та виділення на маркуванні [4]. Перелік харчових алергенів, наведений у Додатку 1 до Закону, є ідентичним переліку, визначеному Додатком II Регламенту (ЄС) № 1169/2011.

Однією з найважливіших вимог як європейського, так і гармонізованого українського законодавства є забезпечення фізичної можливості прочитати

надану інформацію. Часто виробники намагалися приховати небажані інгредієнти за надто дрібним шрифтом або невдалим контрастом кольорів. Регламент (ЄС) № 1169/2011 та Закон України № 2639-VIII встановили чіткі параметри для тексту [4].

Ефективність системи маркування в Україні підтримується державним наглядом, який здійснює Держпродспоживслужба. Законодавство встановлює сувору фінансову відповідальність за порушення прав споживачів на інформацію. Основним інструментом є стаття 65 Закону № 2042-VIII [25]. При визначенні остаточної суми штрафу контролюючі органи зобов'язані враховувати ступінь ризику для здоров'я людей. Оскільки алергени становлять пряму біологічну загрозу, санкції зазвичай наближаються до максимально можливих меж.

Останнім часом відоме використання виробниками харчової продукції попереджувального маркування (PAL) про наявність алергенів, що включає такі фрази як «може містити сліди...» або «вироблено на обладнанні, що використовується для...». На відміну від обов'язкового списку інгредієнтів, PAL є добровільним інструментом комунікації ризику ненавмисної присутності алергену внаслідок перехресного забруднення. Однак безконтрольне використання PAL призвело до явища «захисного маркування», коли виробники додають попередження на всі товари без реальної оцінки ризику, просто щоб уникнути юридичних претензій. Це створює серйозні проблеми для споживачів. Адже вибір безпечних продуктів катастрофічно звужується, а довіра до написів «може містити» падає, що змушує алергіків свідомо йти на ризик [7].

Для вирішення цієї проблеми провідні міжнародні організації (FAO/WHO, EFSA) та галузеві об'єднання (FoodDrinkEurope) пропонують перехід від якісного («так/ні») до кількісного аналізу ризику (QRA). В основі лежить визначення порогів алергічної відповіді. Це доза алергенного білка, яка за статистикою викликає реакцію не більше ніж у 5% найбільш чутливих алергіків. Якщо розрахункова концентрація ненавмисного алергену в продукті (з урахуванням розміру порції) нижча за референтну дозу, PAL можна не наносити. Якщо вища – нанесення PAL стає науково обґрунтованим обов'язком [7].

На сьогодні система контролю та інформування споживачів щодо наявності алергенів у харчових продуктах потребує удосконалення, а саме:

- сучасна діагностика алергенів має відійти від обмежень традиційних методів (ELISA, ПЛР) у бік більш точних та комплексних інструментів;
- надання актуальної інформації, яка б не обмежувала вибір алергіків безпідставно (динамічне маркування, стандартизація порогів референтних доз);
- удосконалення державного та внутрішнього контролю (гармонізація PAL на міжнародному рівні, перегляд списку пріоритетних алергенів). Крім того, важливим є посилення перевірок саме тих категорій продуктів, де найчастіше виявляють приховані алергени (ковбасні вироби, соуси, кондитерські вироби).

Висновки. Таким чином, проблема наявності харчових алергенів у харчовій продукції та їх належного маркування є однією з ключових складових

системи забезпечення безпечності харчування як в ЄС, так і в Україні. Зростання поширеності харчової алергії та ризик розвитку тяжких алергічних реакцій обумовлюють необхідність жорсткого державного та виробничого контролю алергенів на всіх етапах харчового ланцюга. Систематичний лабораторний моніторинг алергенів дозволяє не лише мінімізувати ризики для осіб із підвищеною чутливістю, а й підвищити довіру споживачів до вітчизняних виробників, забезпечити прозорість маркування та конкурентоспроможність української харчової продукції на європейському ринку.

Література:

1. Ham, J. H., Suh, S. M., Cha, J. E., Ahn, K., Sohn, M. G., & Kim, H. Y. (2025). Global Perspectives on Allergen Labeling: Harmonization of Regulations and Practices. Allergy, asthma & immunology research, 17(3), 288–303. https://doi.org/10.4168/aair.2025.17.3.288

2. St. M. Gendel (2012). Comparison of international food allergen labeling regulations. Regulatory Toxicology and Pharmacology 63(2):279-85

3. EFSA. Food allergens. https://www.efsa.europa.eu/en/safe2eat/food-allergens

4. Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів. Закон України від 06.12.2018 № 2639-VIII https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2639-19#Text

5. Dudarev I., Kukhar R. (2025) Labelling of allergens and intolerance-causing foods in Ukraine. Commodity Bulletin. Vol. 18, No. 1, 2025, 18-30.

6. Fast food under scrutiny: UFC-Que Choisir investigation. https://www.foodtimes.eu/consumers-and-health/fast-food-transparency-investigation/

7. Precautionary Allergen Labelling (PAL): How & When to Use it. https://ashbury.global/blog/precautionary-allergen-labelling/

8. Нові продукти викликають серйозні алергічні реакції: експерти закликають розширити список потенційно небезпечних продуктів. https://efact.cloud/novi-produkty-vyklykayut-serjozni-al/

9. Nwaru, B.I., Hickstein, L., Panesar, S.S., Roberts, G., Muraro, A., Sheikh, A.; EAACI Food Allergy and Anaphylaxis Guidelines Group. (2014) Prevalence of common food allergies in Europe: a systematic review and meta-analysis. Allergy, Aug; 69(8), 992-1007. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/24816523/

10. EFSA Panel on Dietetic Products, Nutrition and Allergies. (2014) Scientific Opinion on the evaluation of allergenic foods and food ingredients for labelling purposes. EFSA Journal. Volume12, Issue11, 3894. https://efsa.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.2903/j.efsa.2014.3894

11. Spiric J., Schulenborg T., Holzhauser T., Schuler F., Bonertz A., Lauer I., Bartel D., Vieths S., Mahler V., Reuter A. (2024) Quality control of allergen products with mass spectrometry part I: Positioning within the EU regulatory framework. Allergy. Volume79, Issue 8. 2088-2096.

12. Poms, R.E., Klein, C.L., Anklam E. (2004) Methods for allergen analysis in food: a review. Food Addit Contam. Jan;21(1), 1-31.

13. DunnGalvin, A., Chan, C.H., Crevel, R., Grimshaw, K., Poms, R., Schnadt, S. et al. (2015) Precautionary allergen labelling: perspectives from key stakeholder groups. Allergy. 70(9). 1039-51.

14. Allen, K.J., Taylor, S.L. (2018) The consequences of precautionary allergen labeling: safe haven or unjustifiable burden? The Journal of Allergy and Clinical Immunology: In Practice. Volume 6, Issue 2, 400-407.

15. Держпродспоживслужба. Інформування споживачів про наявність алергенів у харчових продуктах. https://www.rivneprod.gov.ua/2020/02/17/informuvannya-spozhyvachiv-pro-nayavnist-alergeniv-u-harchovyh-produktah/

16. Укрметртестстандарт. Контроль якості харчової продукції відповідно до вимог регламентів. https://www.ukrcsm.com/index.php/en/press-ua/news-ua/209-kontrol-yakosti

17. Вісім найпоширеніших харчових алергенів. https://allergy.org.ua/visim-naiposhyre nishykh-kharchovykh-alerheniv/

18. Regulation (EU) No 1169/2011 of the European Parliament and of the Council. https://www.legislation.gov.uk/eur/2011/1169/annex/II

19. Food allergen labelling and information requirements under the EU Food Information for Consumers Regulation No. 1169/2011: Technical Guidance. https://acss.food.gov.uk/sites/default/files/food-allergen-labelling-technical-guidance.pdf

20. European Union – Food Allergens. https://farrp.unl.edu/farrp-resources/regulatory/european-union/

21. PCR & ELISA Allergen Testing: How Manufacturers Detect Hidden Risks. https://certified-laboratories.com/blog/pcr-elisa-allergen-testing-how-manufacturers-detect-hidden-risks/

22. Food Allergen Detection for Safer, Compliant Production. https://www.hygiena.com/food-safety/allergen-detection

23. Regulation (EU) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2002/178/oj/eng

24. European Commission. Rapid Alert System for Food and Feed (RASFF). https://food.ec.europa.eu/food-safety/rasff_en

25. Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин. Закон України від 18.05.2017 № 2042-VIII https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19#Text

References:

1. Ham, J. H., Suh, S. M., Cha, J. E., Ahn, K., Sohn, M. G., & Kim, H. Y. (2025). Global Perspectives on Allergen Labeling: Harmonization of Regulations and Practices. Allergy, asthma & immunology research, 17(3), 288–303. Retrieved from https://doi.org/10.4168/aair.2025.17.3.288

2. St. M. Gendel (2012). Comparison of international food allergen labeling regulations. Regulatory Toxicology and Pharmacology 63(2):279-85

3. EFSA. Food allergens. Retrieved from https://www.efsa.europa.eu/en/safe2eat/food-allergens

4. Zakon Ukrainy "Pro informatsiiu dlia spozhyvachiv shchodo kharchovykh produktiv" : vid 06.12.2018 № 2639-VIII [Law of Ukraine "On Information for Consumers Regarding Food Products": from December 6, 2018, No. 2639-VIII]. *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2639-19#Text [in Ukrainian].

5. Dudarev I., Kukhar R. (2025) Labelling of allergens and intolerance-causing foods in Ukraine. Commodity Bulletin. Vol. 18, No. 1, 2025, 18-30.

6. Fast food under scrutiny: UFC-Que Choisir investigation. Retrieved from https://www.foodtimes.eu/consumers-and-health/fast-food-transparency-investigation/

7. Precautionary Allergen Labelling (PAL): How & When to Use it. Retrieved from https://ashbury.global/blog/precautionary-allergen-labelling/

8. Novi produkty vyklykaiut seriozni alerhichni reaktsii: eksperty zaklykaiut rozshyryty spysok potentsiino nebezpechnykh produktiv. [New products cause serious allergic reactions: experts call for expansion of list of potentially dangerous products]. Retrieved from https://efact.cloud/novi-produkty-vyklykayut-serjozni-al/ [in Ukrainian].

9. Nwaru, B.I., Hickstein, L., Panesar, S.S., Roberts, G., Muraro, A., Sheikh, A.; EAACI Food Allergy and Anaphylaxis Guidelines Group. (2014) Prevalence of common food allergies in Europe: a systematic review and meta-analysis. Allergy, Aug; 69(8), 992-1007. Retrieved from https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/24816523/

10. EFSA Panel on Dietetic Products, Nutrition and Allergies. (2014) Scientific Opinion on the evaluation of allergenic foods and food ingredients for labelling purposes. EFSA Journal. Volume12, Issue11, 3894. Retrieved from https://efsa.onlinelibrary.wiley.com/doi/10.2903/j.efsa.2014.3894

11. Spiric J., Schulenborg T., Holzhauser T., Schuler F., Bonertz A., Lauer I., Bartel D., Vieths S., Mahler V., Reuter A. (2024) Quality control of allergen products with mass spectrometry part I: Positioning within the EU regulatory framework. Allergy. Volume79, Issue 8. 2088-2096.

12. Poms, R.E., Klein, C.L., Anklam E. (2004) Methods for allergen analysis in food: a review. Food Addit Contam. Jan;21(1), 1-31.

13. DunnGalvin, A., Chan, C.H., Crevel, R., Grimshaw, K., Poms, R., Schnadt, S. et al. (2015) Precautionary allergen labelling: perspectives from key stakeholder groups. Allergy. 70(9). 1039-51.

14. Allen, K.J., Taylor, S.L. (2018) The consequences of precautionary allergen labeling: safe haven or unjustifiable burden? The Journal of Allergy and Clinical Immunology: In Practice. Volume 6, Issue 2, 400-407.

15. Derzhprodspozhyvsluzhba. Informuvannia spozhyvachiv pro naiavnist alerheniv u kharchovykh produktakh. [State Food and Consumer Service. Informing consumers about the presence of allergens in food products]. Retrieved from https://www.rivneprod.gov.ua/2020/02/17/informuvannya-spozhyvachiv-pro-nayavnist-alergeniv-u-harchovyh-produktah/ [in Ukrainian].

16. Ukrmetrteststandart. Kontrol yakosti kharchovoi produktsii vidpovidno do vymoh rehlamentiv. [Ukrmetrteststandard. Quality control of food products in accordance with regulatory requirements]. https://www.ukrcsm.com/index.php/en/press-ua/news-ua/209-kontrol-yakosti

17. Visim naiposhyrenishykh kharchovykh alerheniv. [The eight most common food allergens]. Retrieved from https://allergy.org.ua/visim-naiposhyrenishykh-kharchovykh-alerheniv/ [in Ukrainian].

18. Regulation (EU) No 1169/2011 of the European Parliament and of the Council. Retrieved from https://www.legislation.gov.uk/eur/2011/1169/annex/II

19. Food allergen labelling and information requirements under the EU Food Information for Consumers Regulation No. 1169/2011: Technical Guidance. Retrieved from https://acss.food.gov.uk/sites/default/files/food-allergen-labelling-technical-guidance.pdf

20. European Union – Food Allergens. Retrieved from https://farrp.unl.edu/farrp-resources/regulatory/european-union/

21. PCR & ELISA Allergen Testing: How Manufacturers Detect Hidden Risks. Retrieved from https://certified-laboratories.com/blog/pcr-elisa-allergen-testing-how-manufacturers-detect-hidden-risks/

22. Food Allergen Detection for Safer, Compliant Production. Retrieved from https://www.hygiena.com/food-safety/allergen-detection

23. Regulation (EU) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety. Retrieved from https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2002/178/oj/eng

24. European Commission. Rapid Alert System for Food and Feed (RASFF). Retrieved from https://food.ec.europa.eu/food-safety/rasff_en

25. Zakon Ukrainy «Pro derzhavnyi kontrol za dotrymanniam zakonodavstva pro kharchovi produkty, kormy, pobichni produkty tvarynnoho pokhodzhennia, zdorovia ta blahopoluchchia tvaryn» : vid 18.05.2017 № 2042-VIII [Law of Ukraine “On State Control over Compliance with Legislation on Food Products, Feed, Animal By-products, Animal Health and Welfare”: from May 18, 2017, No. 2042-VIII]. *zakon.rada.gov.ua.* Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2042-19#Text [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 20.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 05.03.2026

УДК 658.1:339.138

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3686-3698

Шапошников Костянтин Сергійович доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, віцепрезидент з наукової роботи та міжнародних зв'язків, ЗВО «Університет трансформації майбутнього», м. Чернігів, https://orcid.org/0000-0003-0640-9934

Кішеня Борис Павлович аспірант, ЗВО «Міжнародний університет бізнесу і права», м. Миколаїв, https://orcid.org/0009-0004-7330-0490

Ластівка Владислав Валерійович аспірант, ЗВО «Міжнародний університет бізнесу і права», м. Миколаїв, https://orcid.org/0009-0006-8437-7141

ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ З УРАХУВАННЯМ ESG-ПІДХОДІВ ТА ПРИНЦИПІВ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Анотація. У сучасних умовах глобалізаційних трансформацій, зростаючих екологічних та соціальних викликів, а також посилення вимог з боку інвесторів і суспільства бізнес стикається з необхідністю впровадження нових підходів до управління розвитком. Зокрема, інтеграція ESG-принципів і принципів сталого розвитку стає не лише трендом, а й ключовою умовою забезпечення довгострокової конкурентоспроможності підприємств. Тому необхідним є системний аналіз факторів, що визначають успішність формування та впровадження ESG-орієнтованих стратегій у вітчизняних компаніях, з урахуванням особливостей українського економічного середовища та викликів, пов'язаних із трансформацією бізнес-моделей. У статті проведено комплексний аналіз динаміки витрат підприємств України на охорону навколишнього середовища, а також ключових індикаторів інноваційної активності у контексті реалізації Цілей сталого розвитку. Результати дослідження свідчать про стале зростання капітальних та поточних витрат на екологічні заходи у період 2022 – 2024 років, що відображає посилення екологічної відповідальності бізнесу. Показники інноваційної активності, зокрема зростання частки інноваційної продукції та обсягів трансферу технологій, демонструють поступове підвищення рівня технологічного оновлення підприємств, хоча і з наявними перешкодами щодо комерціалізації інновацій. Особлива увага приділена взаємозв'язку між інноваціями та ESG-стратегіями, що підтверджують як емпіричні дані, так і результати сучасних наукових досліджень. Виявлено, що інтеграція ESG-принципів сприяє підвищенню інноваційного потенціалу, оптимізації ресурсокористування, зниженню операційних ризиків і формуванню позитивного іміджу

підприємств, що в комплексі забезпечує їх сталий розвиток. На основі отриманих результатів сформульовано рекомендації щодо необхідності трансформації традиційних стратегій розвитку підприємств з урахуванням ESG-компонентів. Зокрема, наголошується на важливості посилення інноваційної складової, активізації співпраці з науково-дослідними установами, розвитку корпоративних систем управління сталим розвитком і формуванні прозорих механізмів звітності.

Ключові слова: ESG-підходи, сталий розвиток, стратегія розвитку підприємства, екологічна відповідальність, інноваційна активність, трансфер технологій, соціальна відповідальність бізнесу, інновації.

Shaposhnykov Kostiantyn Serhiiovych Doctor of Economics Sciences, Professor, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Vice President for Research and International Relations, HEI "University of Future Transformation", Chernihiv, https://orcid.org/0000-0003-0640-9934

Kishenia Borys Pavlovych PhD Student, HEI "International University of Business and Law", Mykolaiv, https://orcid.org/0009-0004-7330-0490

Lastivka Vladyslav Valeriiovych PhD Student, HEI :"International University of Business and Law", Mykolaiv, https://orcid.org/0009-0006-8437-7141

FORMATION OF ENTERPRISE DEVELOPMENT STRATEGY CONSIDERING ESG APPROACHES AND PRINCIPLES OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract. In the current conditions of globalization transformations, growing environmental and social challenges, as well as increasing demands from investors and society, businesses face the necessity of implementing new approaches to development management. In particular, the integration of ESG principles and principles of sustainable development has become not only a trend but also a key condition for ensuring the long-term competitiveness of enterprises. Therefore, a systematic analysis of the factors determining the success of forming and implementing ESG-oriented strategies in domestic companies is necessary, taking into account the specifics of the Ukrainian economic environment and the challenges associated with the transformation of business models. This article presents a comprehensive analysis of the dynamics of Ukrainian enterprises' expenditures on environmental protection, as well as key indicators of innovation activity in the context of achieving the Sustainable Development Goals. The research results indicate a steady increase in both capital and current expenditures on environmental measures during the period 2022 – 2024, reflecting the strengthening of businesses' environmental responsibility. Innovation activity indicators, particularly the growth in the share of innovative products and

volumes of technology transfer, demonstrate a gradual improvement in the level of technological modernization of enterprises, although there are existing obstacles to the commercialization of innovations. Special attention is paid to the interconnection between innovation and ESG strategies, which is confirmed both by empirical data and the results of recent scientific studies. It has been revealed that the integration of ESG principles contributes to enhancing innovation potential, optimizing resource use, reducing operational risks, and shaping a positive corporate image, which collectively ensures their sustainable development. Based on the obtained results, recommendations are formulated regarding the necessity of transforming traditional enterprise development strategies by incorporating ESG components. In particular, the importance of strengthening the innovation component, intensifying cooperation with research institutions, developing corporate sustainable management systems, and establishing transparent reporting mechanisms is emphasized.

Keywords: ESG approaches, sustainable development, enterprise development strategy, environmental responsibility, innovation activity, technology transfer, corporate social responsibility, innovations.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації та посилення екологічних, соціальних і управлінських викликів підприємства стикаються з необхідністю переосмислення традиційних підходів до розвитку та управління. Традиційні моделі, орієнтовані здебільшого на фінансові показники, вже не можуть повною мірою забезпечити довгострокову стійкість бізнесу, а ігнорування аспектів сталого розвитку веде до зростання ризиків, втрати конкурентоспроможності та зниження довіри з боку стейкхолдерів. У цьому контексті інтеграція ESG-принципів у стратегії розвитку підприємств стає не лише вимогою часу, а й стратегічною необхідністю.

Проблема полягає в тому, що вітчизняні підприємства часто мають недостатній рівень інноваційної активності, обмежені фінансові ресурси для реалізації екологічних ініціатив та слабку інтеграцію ESG-компонентів у корпоративне управління. Це ускладнює процес формування ефективних стратегій сталого розвитку, які могли б враховувати не лише економічні, а й соціальні й екологічні виміри діяльності. Крім того, відсутність чітких методичних рекомендацій та інструментів для впровадження ESG-підходів на практиці створює додаткові бар’єри для підприємств. Таким чином, ключовим викликом є розробка та впровадження адаптивних стратегій розвитку, які б ґрунтувалися на принципах сталого управління і забезпечували баланс між економічною ефективністю, соціальною відповідальністю та екологічною безпекою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науковій літературі все більшу увагу приділяють дослідженню ролі ESG-підходів у формуванні стратегій розвитку підприємств. Так, О. Гуменна та Н. Бедій підкреслюють, що ESG-стратегії та імпакт-підприємництво виступають ефективною альтернати-

вою традиційній корпоративній соціальній відповідальності, сприяючи більш комплексному врахуванню екологічних та соціальних аспектів у діяльності компаній [1]. О. Бабій та К. Котець теоретично обґрунтовують вплив ESG-факторів на вартість компаній, доводячи, що інвестиції в екологічну і соціальну відповідальність покращують інвестиційну привабливість і знижують фінансові ризики [2]. Р. Рак та ін. розглядають формування фінансової політики підприємства з урахуванням ESG-критеріїв, наголошуючи на необхідності включення сталих підходів до управління фінансами, що дозволяє адаптуватися до нових ринкових умов та залучати довгострокові інвестиції [3]. Б. Пшик та ін. визначають сучасні напрями управління ESG-активністю як шлях до забезпечення сталого розвитку, підкреслюючи роль інновацій, прозорої звітності та інтеграції ESG у всі функціональні сфери підприємств [4]. О. Дюгованець та ін. досліджують ESG-менеджмент як драйвер сталих трансформацій підприємств і організацій, зазначаючи, що впровадження ESG створює передумови для ефективного управління ризиками та підвищення корпоративної репутації [5].

Серед зарубіжних досліджень варто відзначити роботи, які також підтверджують критичне значення ESG у сучасному бізнесі. K. Lo et al. доводять, що високі ESG-показники корелюють з кращими фінансовими результатами і зниженою волатильністю доходів [6]. X. Zhang et al. аналізують зв'язок між ESG-інвестиціями та інноваціями, виявляючи позитивний вплив ESG-стратегій на технологічний розвиток підприємств [7]. H. Jo, M.A. Harjoto досліджують, як ESG-практики впливають на зниження капітальних витрат та покращення доступу до фінансування [8].

Однак, незважаючи на значний прогрес у розробці теоретичних моделей і емпіричних досліджень ESG, питання адаптації цих підходів до специфіки вітчизняних підприємств залишається недостатньо вивченим. Зокрема, бракує комплексного аналізу, який би враховував особливості українського економічного середовища, структурні обмеження та поточні виклики, пов'язані з трансформацією бізнес-моделей у контексті сталого розвитку.

Мета статті – дослідження особливостей формування стратегії розвитку підприємства на основі ESG-підходів та принципів сталого управління, а також визначення ключових чинників, які впливають на ефективність впровадження цих підходів у вітчизняних підприємствах.

Виклад основного матеріалу. В умовах трансформації глобальної економіки та підвищення вимог до екологічної й соціальної відповідальності бізнесу питання інтеграції ESG-підходів у стратегії розвитку підприємств набуває особливої актуальності. Поглиблення екологічних ризиків, посилення міжнародних стандартів сталого розвитку, зростання ролі інновацій та технологічної модернізації формують нові виклики для українських підприємств, які змушені адаптувати свої підходи до управління, інвестування та стратегічного планування.

Зростання інвестицій у природоохоронні заходи є індикатором посилення екологічної відповідальності бізнесу, модернізації виробництва та переорієнтації на довгострокову стійкість. Таблиця 1 демонструє динаміку витрат підприємств України на охорону навколишнього природного середовища у 2022 – 2024 рр., включаючи капітальні інвестиції, поточні витрати та загальний обсяг екологічних витрат. Аналіз цих показників дозволяє оцінити, наскільки активно українські підприємства інтегрують екологічну складову ESG-підходів у свою діяльність і чи відповідає їхня поведінка глобальним трендам сталого розвитку.

Таблиця 1

Динаміка витрати на охорону навколишнього природного середовища підприємствами Україні, млн грн

Показники	**2022** рік	**2023** рік	**2024** рік	**Темп росту за період, %**
Капітальні інвестиції на охорону навколишнього природного середовища	6462,87	8323,7	7836,2	21,2
Поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища	24221,6	28786,6	34756,2	43,5
Витрати на охорону навколишнього природного середовища	30684,3	37110,3	42592,4	38,8

*Джерело: складено авторами на основі [9]

Протягом досліджуваного періоду спостерігаються суттєві зміни у структурі та обсягах екологічних витрат підприємств.

Збільшення капітальних інвестицій свідчить про те, що підприємства частіше вкладають кошти в екологічну модернізацію – очищувальні споруди, зниження викидів, енергоефективні технології. Це відповідає екологічному компоненту ESG (Environmental) та формує довгострокові конкурентні переваги.

Найбільший приріст саме в поточних витратах на охорону довкілля означає, що підприємства значно більше витрачають на щоденне дотримання екологічних норм: управління відходами, утримання екологічних систем, моніторинг забруднення. Це свідчить про підвищення регуляторного тиску, збільшення штрафних ризиків та необхідність підтримувати ESG-комплаєнс.

Загальні витрати на охорону довкілля зросли з 30 684,3 млн грн у 2022 р. до 42 592,4 млн грн у 2024 р. Таке зростання показує, що екологічні витрати стали більш вагомою статтею бюджету українських підприємств. Хоча це збільшує поточне фінансове навантаження, у стратегічному вимірі такі витрати підвищують стійкість підприємств, знижують репутаційні ризики та покращують їх позиції з точки зору інвесторів, орієнтованих на ESG-критерії.

Загальна тенденція демонструє суттєве посилення екологічної відповідальності підприємств України. Підприємства адаптують свою діяльність до вимог сталого розвитку, що сприяє підвищенню екологічної ефективності

виробництва, покращенню корпоративної репутації, відповідності міжнародним ESG-стандартам, зростанню інвестиційної привабливості.

Аналіз динаміки витрат підприємств України на охорону навколишнього природного середовища показав, що бізнес поступово збільшує фінансування природоохоронних заходів, інвестує у модернізацію виробничих процесів та підвищує рівень екологічної відповідальності. Таке зростання екологічних витрат свідчить про посилення Е-компонента ESG і створює сприятливі умови для переходу до більш стійких моделей розвитку.

Однак екологічні інвестиції – лише одна складова комплексного ESG-підходу. Впровадження екологічних заходів тісно пов'язане з рівнем інноваційної активності підприємств, здатністю економіки генерувати нові технології, а також загальним станом науково-технічного розвитку країни. Саме інновації забезпечують підприємствам можливість скорочувати екологічні витрати у довгостроковій перспективі, підвищувати ефективність ресурсокористування та адаптуватися до міжнародних стандартів сталого управління.

У цьому контексті важливо оцінити, наскільки інноваційний потенціал української економіки дозволяє підтримувати та посилювати екологічну трансформацію підприємств » [11; 12]. Для цього необхідно проаналізувати показники виконання Завдання 1 ЦСР 9 «Промисловість, інновації та інфраструктура, що наведені у табл. 2. Саме ці дані характеризують стан фінансування науки, розвиток інноваційної діяльності, динаміку трансферу технологій і залучення інвестицій у дослідження – тобто ті чинники, які визначають здатність бізнесу до системного впровадження ESG-орієнтованих стратегій.

Таблиця 2

Показники виконання Завдання 1 «Сприяння можливості реалізації власного наукового та інноваційного потенціалу науковцями (дослідниками) та підприємцями» ЦСР 9 «Промисловість, інновації та інфраструктура»

Індикатори Цілей сталого розвитку	**2022 рік**	**2023 рік**	**2024 рік**	**Цільове значення індикатора на 2030 рік**
Частка витрат на наукові дослідження і розробки у валовому внутрішньому продукті, %	0,33	0,32	0,37	1
Частка обсягу реалізованої інноваційної продукції у загальному обсязі реалізованої продукції підприємств, %	0,7	н/д	2,1	1,8
Частка обсягу реалізованої інноваційної промислової продукції у загальному обсязі реалізованої продукції промислових підприємств, %	1,0	0,5	3,0	2,8

Індикатори Цілей сталого розвитку	2022 рік	2023 рік	2024 рік	Цільове значення індикатора на 2030 рік
Частка коштів, залучених закладами вищої освіти на наукову діяльність із інших джерел, не заборонених законодавством, у загальній кількості коштів, виділених на наукову діяльність, %	39,9	36,7	44,6	50
Кількість укладених договорів про трансфер технологій, од.	1 391	1 322	1 318	2500
Обсяг коштів, отриманих у результаті виконання договорів про трансфер технологій, млн. грн	113,57	106,39	110,96	220
Частка інноваційно активних підприємств у загальній кількості підприємств, %	10,5	н/д	н/д	15

*Джерело: складено авторами на основі [10]

Розглядаючи динаміку частки витрат на наукові дослідження і розробки у ВВП, можна побачити, що у 2022 – 2024 роках вона коливалася в межах 0,32-0,37%, що суттєво нижче за цільові 1%. Незважаючи на невелике зростання у 2024 році, цей рівень фінансування є недостатнім для формування потужної інноваційної бази, здатної підтримати технологічне оновлення підприємств. Для бізнесу це означає обмежені можливості доступу до передових рішень, що ускладнює швидке впровадження ESG-орієнтованих технологій та інновацій, спрямованих на зменшення негативного впливу на довкілля.

Щодо реалізації інноваційної продукції, у 2024 році спостерігається суттєве зростання: частка інноваційної продукції у загальному обсязі реалізації підприємств піднялася до 2,1% порівняно з 0,7% у 2022 році. Це перевищує цільовий індикатор на 2030 рік і свідчить про активізацію інноваційної діяльності. Аналогічно позитивну динаміку демонструє і частка інноваційної промислової продукції, що зросла з 1,0% у 2022 році до 3,0% у 2024 році, також перевищивши цільове значення. Такі тенденції є надзвичайно важливими з точки зору ESG-підходів, оскільки саме інновації забезпечують скорочення енергоємності виробництва, зменшення обсягів викидів та підвищення ефективності використання природних ресурсів. Інноваційна активність промисловості є ключовою умовою переходу до екологічно дружніх технологій, що становлять основу Е-компонента ESG.

Зміна структури фінансування науки також має значення. У 2024 році частка позабюджетних коштів, залучених закладами вищої освіти на наукову

діяльність, підвищилася до 44,6%, що є позитивним сигналом розширення партнерства між університетами та бізнесом. Це посилює можливості генерування прикладних досліджень, орієнтованих на потреби підприємств, включаючи рішення у сфері енергоефективності, поводження з відходами та зменшення забруднення – тобто тих аспектів, що безпосередньо впливають на екологічний та соціальний профіль компаній.

Водночас індикатори, пов'язані з трансфером технологій, демонструють стагнацію. Кількість укладених договорів знизилася з 1391 у 2022 році до 1318 у 2024 році, а обсяг отриманих коштів у межах договорів коливався, не демонструючи стабільної тенденції зростання. Це свідчить про те, що хоча інноваційні продукти створюються, їх комерціалізація є недостатньо ефективною. Для підприємств це означає уповільнений доступ до сучасних технологічних рішень, що стримує розвиток екологічно орієнтованих та інноваційних стратегій. Трансфер технологій – важливий елемент формування довгострокових ESG-стратегій, адже без активного впровадження нововведень екологічні інвестиції та модернізація втрачають ефективність.

Окрему увагу варто звернути на частку інноваційно активних підприємств, яка становила 10,5% у 2022 році, тоді як цільове значення – 15%. Відсутність даних за 2023 – 2024 роки не дозволяє оцінити динаміку, однак доступні значення вказують на те, що лише незначна частина підприємств системно інтегрує інновації у власну діяльність. Це є суттєвим бар'єром для поширення ESG-підходів, адже формування сталих бізнес-моделей вимагає готовності компаній інвестувати у нові технології, продукти, процеси та підходи до управління.

Загалом аналіз показників демонструє, що Україна має значний, але недостатньо реалізований інноваційний потенціал. Позитивні зрушення у виробництві інноваційної продукції створюють фундамент для екологічної модернізації підприємств, однак низький рівень фінансування науки, слабка динаміка трансферу технологій та обмежена інноваційна активність бізнесу не дозволяють повною мірою інтегрувати ESG-підходи у стратегії корпоративного розвитку. Це підкреслює необхідність посилення державної підтримки інновацій, розвитку університетсько-промислових партнерств і стимулювання бізнесу до системного впровадження нових технологій, що є основою сталого та конкурентоспроможного розвитку.

Врахування ESG-принципів та принципів сталого розвитку має безпосередній вплив на формування та коригування стратегій розвитку українських підприємств, особливо в умовах посилення глобальних вимог до інноваційності та відповідності ESG-підходам.

Сучасні наукові дослідження підкреслюють, що ESG-стратегії перестають бути лише модним трендом і стають фундаментальною частиною корпоративних стратегій розвитку. Так, О. Гуменна та Н. Бедій зазначають, що ESG-стратегія виступає більш ефективною моделлю корпоративної поведінки, ніж традиційна

корпоративна соціальна відповідальність, оскільки вона спрямована на створення реального позитивного впливу на суспільство та довкілля, що підсилює репутацію і конкурентоспроможність компаній. ESG-підхід закладає соціальний та екологічний ефект безпосередньо у продукт чи послугу компанії, що формує стратегічні переваги з точки зору сталого розвитку [1].

О. Бабій, К. Котець аналізують механізм впливу ESG на вартість та стійкість компаній і підтверджує, що впровадження ESG-принципів дозволяє підприємствам краще ідентифікувати та управляти ризиками, пов'язаними з екологічними, соціальними та управлінськими аспектами, що суттєво знижує операційні та репутаційні ризики. Підприємства, які активно інтегрують ESG-стратегії, легше залучають довгострокові інвестиції, здобувають довіру інвесторів та партнерів і будують більш стабільні відносини з основними зацікавленими сторонами [2].

Також дослідження Р. Рака та ін. показує, що інтеграція ESG-критеріїв змінює фінансову політику підприємств, включаючи інвестиційні рішення, оцінювання фінансових ризиків і формування стандартів звітності. Ці зміни є ключовими для стратегій розвитку, оскільки підприємства, орієнтовані на сталий розвиток, повинні не лише оцінювати ризики, але й адаптувати свої фінансові рішення до вимог сталості в довгостроковій перспективі [3].

Інноваційна активність і ESG-менеджмент взаємопов'язані: підприємства, які впроваджують ESG-підходи, мають більші можливості для технологічного оновлення, переходу на енергоефективні та екологічно відповідальні процеси. Б. Пшик та ін. підкреслюють, що управління ESG-активністю слугує базою для визначення ключових цілей підприємств, інтеграції сталих підходів у систему управління бізнесом, моніторингу та оцінки діяльності, що прямо впливає на стратегію розвитку [4].

О. Дюгованець та ін. також наголошують, що стратегічне впровадження ESG-менеджменту сприяє стійкій трансформації підприємства, тобто перехід від орієнтації тільки на фінансові показники до балансу економічної ефективності з екологічною відповідальністю та соціальною справедливістю. Такий підхід дозволяє підприємствам зменшити ризики, підвищити рівень прозорості та довіри, а також розвивати інноваційні можливості, які створюють нові цінності на ринку [5].

За результатами цих досліджень стає очевидно, що уже сьогодні підприємства, які ігнорують ESG-принципи, ризикують втратити конкурентні переваги, доступ до інвестицій та стійкість у мінливому середовищі. Натомість ті, хто інтегрує ESG у свої стратегії, отримують більш широкий спектр переваг – від зниження екологічних витрат і ризиків до зміцнення репутації, підвищення інноваційної активності та стабільності фінансових показників у довгостроковій перспективі.

Таким чином, результати сучасних наукових досліджень підсилюють висновки про те, що стратегії розвитку підприємств потребують глибокої

інтеграції ESG-принципів, що має включати не лише екологічні інвестиції, але й системне управління соціальними аспектами та корпоративним управлінням, а також побудову механізмів вимірювання ефективності таких змін. Це вимагає перегляду традиційних моделей управління та впровадження нових підходів до планування, оцінювання результатів та звітності підприємств у контексті сталого розвитку та ESG.

Динаміка показників також свідчить про те, що підприємницьке середовище України перебуває у фазі поступового, але нерівномірного нарощування науково-інноваційної активності. Це, у свою чергу, створює як нові можливості, так і виклики для стратегічного управління.

Передусім зростання частки витрат на наукові дослідження і розробки у ВВП у 2024 році до 0,37% формує передумови для глибшої інтеграції інновацій у бізнес-моделі компаній. Для підприємств це означає необхідність переходу від ситуативного впровадження окремих інновацій до системного стратегічного управління розвитком технологій та R&D-проєктів. У контексті ESG така тенденція особливо важлива, оскільки інновації – ключовий інструмент підвищення екологічної ефективності, ресурсозбереження, оптимізації операцій та прозорості корпоративного управління.

Показники інноваційної активності промислових підприємств також демонструють значне зростання у 2024 році. Попри зниження у 2023 році, частка реалізованої інноваційної продукції у 2024 році суттєво перевищила не лише попередні значення, а й цільові орієнтири на 2030 рік.

Така динаміка свідчить про активізацію інноваційних процесів у промисловості, що має змусити підприємства переосмислити конкурентні стратегії – від цінової конкуренції до технологічного лідерства та диференціації продуктів. Крім того, високі темпи зростання у цьому сегменті формують потребу у зміцненні партнерств між бізнесом, науковими установами та державою.

Окремо варто відзначити підвищення частки коштів, залучених закладами вищої освіти з альтернативних джерел. Це свідчить про розширення можливостей для комерціалізації наукових результатів і створює потенціал для розвитку моделі «підприємницького університету». Для підприємств це означає, що співпраця з академічним сектором може стати одним із ключових стратегічних напрямів інноваційного розвитку, а доступ до R&D-ресурсів – більш гнучким та диверсифікованим.

Водночас зниження кількості договорів про трансфер технологій і повільне зростання доходів від їх реалізації свідчать про наявність бар'єрів у комерціалізації інновацій.

Це вимагає від підприємств переорієнтації на активнішу участь у технологічних платформах, розвитку корпоративних інкубаторів, стартап-партнерств і внутрішніх програм R&D-підтримки. Без цього інноваційний потенціал залишатиметься нереалізованим, а стратегія розвитку – неповною.

Узагальнюючи, стає зрозуміло, що підприємствам необхідно змінювати свої стратегії в бік:

- посилення інноваційної складової та розширення інвестицій у R&D;
- інтеграції принципів сталості та ESG у бізнес-процеси;
- активізації взаємодії з науковими установами та стартап-екосистемою;
- розвитку цифрових та екологічно ефективних технологій;
- підвищення гнучкості й адаптивності до змін технологічних трендів.

Лише за умов комплексного переосмислення стратегічних пріоритетів підприємства зможуть не просто реагувати на зміни у зовнішньому середовищі, а формувати нові конкурентні переваги та забезпечувати сталий розвиток у довгостроковій перспективі.

Висновки. В Україні поступово формується основа для інтеграції ESG-підходів у стратегії розвитку підприємств. Аналіз показників витрат на охорону довкілля засвідчив стале зростання екологічних інвестицій у 2022 – 2024 рр., що відображає як необхідність реагування на екологічні ризики, так і прагнення підприємств відповідати новим регуляторним та ринковим вимогам. Темпи зростання витрат підтверджують посилення екологічного компоненту в корпоративній політиці, що є ключовим елементом у ESG. Дослідження індикаторів реалізації Завдання 1 ЦСР 9 виявило, що підприємства поступово збільшують свою інноваційну активність, а держава – підтримує наукові розробки та трансфер технологій. Водночас темпи зростання недостатні для швидкого наближення до цільових показників на 2030 рік, що вказує на структурні проблеми у сфері інновацій, фінансування науки та впровадження нових технологій.

Результати показують, що ESG-підходи прямо корелюють із рівнем інноваційності підприємств, адже компанії, які інвестують у екологічну модернізацію, технологічні зміни та управлінську прозорість, отримують стійкі конкурентні переваги. Наукові дослідження підтверджують, що ESG стає не просто стандартом «добровільної відповідальності», а новим фундаментом стратегічного планування підприємств. Успішність компанії дедалі більше визначається не стільки фінансовими показниками, скільки здатністю ефективно управляти екологічними ризиками, підтримувати інновації та забезпечувати прозоре управління.

Отже, стратегії розвитку підприємств потребують глибокої трансформації, що передбачає інтеграцію ESG-підходів на всіх рівнях управління, – від операційної діяльності до стратегічного бачення і планування. Для досягнення цілей сталого розвитку до 2030 року потрібна модернізація підходів державної політики – насамперед у сфері фінансування науки, стимулювання інновацій та створення інфраструктури сталого розвитку.

Подальші дослідження можуть бути зосереджені на необхідності розробити методики оцінювання впливу ESG-політик на фінансову результативність, інноваційні можливості та конкурентоспроможність.

Література:

1. Гуменна О. В., Бедій Н. І. Імпакт-підприємництво та ESG-стратегія як ефективна альтернатива корпоративній соціальній відповідальності. *Наукові записки НаУКМА.* 2024. № 9(1). С. 32-39. https://doi.org/10.18523/2519-4739.2024.9.1.32-39

2. Бабій О. М., Котець К. Г. Теоретичні засади впливу ESG-факторів на вартість компаній. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету.* 2024. № 9 (322). С. 63-70. DOI: https://doi.org/10.32680/2409-9260-2024-9-322-63-70

3. Рак Р. В., Делас В. А., Носова Є. А., Яфінович О. Б. Формування фінансової політики підприємства з урахуванням ESG-критеріїв. *Актуальні питання економічних наук.* 2025. № 10. https://doi.org/10.5281/zenodo.15227666

4. Пшик Б., Лапішко З., Богів Р. Сучасні напрями управління esg-активністю підприємств – шлях до забезпечення сталого розвитку. Фінансовий простір. 2023. № 85-99. DOI: https://doi.org/10.30970/fp.3(51).2023.859899.

5. Дюгованець О., Кулініч Т., Попович О. ESG-менеджмент як драйвер сталої трансформації підприємств та організацій. *Економіка та суспільство.* 2025. № 79. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-79-103

6. Lo K., Ramos F., Rogo R. Earnings management and annual report readability. Journal of Accounting and Economics. 2017. Vol. 63. Issue 1. P. 1-25. https://doi.org/10.1016/j.jacceco. 2016.09.002

7. Zhang X., Li W., Ji T., Xie H. The impact of ESG performance on firms' technological innovation: evidence from China. *Frontiers in Environmental Science*. 2024. № 12. DOI: 10.3389/fenvs.2024.1342420.

8. Jo H., Harjoto M. A. Corporate Governance and Firm Value: The Impact of Corporate Social Responsibility. *Journal of Business Ethics.* 2011. Vol. 103. P. 351-383. https://doi.org/ 10.1007/s10551-011-0869-y

9. Навколишнє середовище. Державна служба статистики України. URL: https://stat.gov .ua/uk/topics/navkolyshnye-seredovyshche

10. Цілі сталого розвитку (ЦСР). Державна служба статистики України. URL: https://stat.gov.ua/uk/pages/tsili-staloho-rozvytku-tssr

11. Zhavoronok A., Kholiavko N., Popelo O., Dubyna M., Verbivska L., Fedyshyn M. Higher education for sustainable development in the digital era: Mapping the bibliometric analysis. *Problems and Perspectives in Management*. 2024. 22(4). 202-216. https://doi.org/10.21511/ppm.22(4).2024.16

12. Shlapak A., Zhavoronok A., Vdovenko N., Bilousov O., Horban D., Krylov D. The impact of digital technologies and artificial intelligence on the management of socioeconomic processes in the context of sustainable development. *RISUS – Journal on Innovation and Sustainability*, 2025. Vol. 16(2). P.180-193. https://doi.org/10.23925/2179-3565.2025v16i2p180-193

References:

1. Humenna, O. V., Bediĭ, N. I. (2024). Impact-pidpryiemnytstvo ta ESG-stratehiia yak efektyvna alternatyva korporatyvnii sotsialnii vidpovidalnosti [Impact Entrepreneurship and ESG Strategy as an Effective Alternative to Corporate Social Responsibility]. *Naukovi zapysky NaUKMA – Scientific Notes of NaUKMA. Ekonomichni nauky – Economic Sciences*, 9(1), 32-39. https://doi.org/10.18523/2519-4739.2024.9.1.32-39 [in Ukrainian].

2. Babii, O. M., Kotets, K. H. (2024). Teoretychni zasady vplyvu ESG-faktoriv na vartist kompaniy [Theoretical Foundations of the Impact of ESG Factors on Company Value]. *Naukovyi visnyk Odeskoho natsionalnoho ekonomichnoho universytetu – Scientific Bulletin of Odessa National Economic University*, 9 (322), 63-70. https://doi.org/10.32680/2409-9260-2024-9-322-63-70 [in Ukrainian].

3. Rak, R. V., Delas, V. A., Nosova, Ye. A., Yafinovych, O. B. (2025). Formuvannia finansovoi polityky pidpryiemstva z urakhuvanniam ESG-kryteriiv [Formation of Financial Policy of the Enterprise Considering ESG Criteria]. *Aktualni pytannia ekonomichnykh nauk – Current Issues of Economic Sciences*, 10. https://doi.org/10.5281/zenodo.15227666 [in Ukrainian].

4. Pshyk, B., Lapishko, Z., Bohiv, R. (2023). Suchasni napriamy upravlinnia ESG-aktyvnistiu pidpryiemstv – shliakh do zabezpechennia staloho rozvytku [Modern Directions in Managing ESG Activity of Enterprises – a Way to Ensure Sustainable Development]. *Finansovyi prostir – Financial Space*, 85-99. https://doi.org/10.30970/fp.3(51).2023.859899 [in Ukrainian].

5. Dyuhovanets, O., Kulinich, T., Popovych, O. (2025). ESG-menedzhment yak draiver staloï transformatsii pidpryiemstv ta orhanizatsii [ESG Management as a Driver of Sustainable Transformation of Enterprises and Organizations]. *Ekonomika ta suspilstvo – Economy and Society*, 79. https://doi.org/10.32782/2524-0072/2025-79-103 [in Ukrainian].

6. Lo, K., Ramos, F., Rogo, R. (2017). Earnings Management and Annual Report Readability. *Journal of Accounting and Economics*, 63(1), 1-25. https://doi.org/10.1016/j.jacceco.2016.09.002

7. Zhang, X., Li, W., Ji, T., Xie, H. (2024). The Impact of ESG Performance on Firms' Technological Innovation: Evidence from China. *Frontiers in Environmental Science*, 12. https://doi.org/10.3389/fenvs.2024.1342420

8. Jo, H., Harjoto, M.A. (2011). Corporate Governance and Firm Value: The Impact of Corporate Social Responsibility. *Journal of Business Ethics*, 103, 351-383. https://doi.org /10.1007/s10551-011-0869-y.

9. State Statistics Service of Ukraine. Navkolyshnie seredovyshche [Environment]. Retrieved from: https://stat.gov.ua/uk/topics/navkolyshnye-seredovyshche [in Ukrainian].

10. State Statistics Service of Ukraine. Tsili staloho rozvytku (TsSR) [Sustainable Development Goals (SDGs)]. Retrieved from: https://stat.gov.ua/uk/pages/tsili-staloho-rozvytku-tssr [in Ukrainian].

11. Zhavoronok, A., Kholiavko, N., Popelo, O., Dubyna, M., Verbivska, L., Fedyshyn, M. (2024). Higher education for sustainable development in the digital era: Mapping the bibliometric analysis. *Problems and Perspectives in Management*, 22(4), 202-216. https://doi.org/10.21511/ ppm.22(4).2024.16

12. Shlapak, A., Zhavoronok, A., Vdovenko, N., Bilousov, O., Horban, D., Krylov, D. (2025). The impact of digital technologies and artificial intelligence on the management of socioeconomic processes in the context of sustainable development", *RISUS – Journal on Innovation and Sustainability*, 16(2), 180-193. https://doi.org/10.23925/2179-3565.2025v16i2p180-193

Дата першого надходження статті до видання: 21.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 08.03.2026

УДК 658:65.012.8:339

https://doi.org/10.52058/2786-5274-2026-3(55)-3699-3708

Штангрет Андрій Михайлович доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту та маркетингу у видавничій справі Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів: https://orcid.org /0000-0001-5179-4996

Вітик Богдан Мирославович доктор філософії (менеджмент), викладач ПЗВО "ІТ СТЕП Університет", https://orcid.org/ 0009-0003-4245-9397

ЗАСТОСУВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНИХ МЕХАНІЗМІВ НА МАКРО- ТА МІКРОРІВНІ

Анотація. Корупція має глибокі історичні корені. Ознаки її негативного впливу прослідковуються в кожній країні. Відмінність полягає в суттєвості впливу, тобто чи це мінімально прийнятний рівень, чи такий, за якого реально реалізують загрози для існування держави. Сприйняття корупції суспільством та застосовувані антикорупційні заходи відмінні в умовах кожної країни, що унеможливлює копіювання готових систем. Пріоритетним є вивчення кращих практик із подальшою адаптацією для пошуку оптимального варіанту.

Метою статті є критична характеристика антикорупційної діяльності в Україні з наступною адаптацією кращих практик економічно розвинутих країн, зокрема в частині синхронного застосування антикорупційних механізмів на макро- та мікрорівні.

Для доведення доцільності формування й застосування антикорупційних механізмів на макро- та мікрорівні застосовано такі методи: *індукції та дедукції, порівняння і систематизації* — при дослідженні сутнісних характеристик термінів «корупція» й «антикорупційний механізм»; *синтезу і аналізу* — при розгляді рівня Індексу сприйняття корупції стосовно України й Данії у 2012-2024 рр.; *морфологічного аналізу* — для уточнення етапності розроблення й застосування антикорупційного механізму; *абстрактно-логічний* — для теоретичних узагальнень і висновків дослідження.

Окреслено суттєвість й характер впливу корупції. Деталізовано особливості антикорупційної діяльності Данії з уточненням вагомості значення ініціативи громадян та загальноприйнятої нетерпимості до будь-яких проявів корупції. Уточнено поточні підходи до виконання антикорупційних заходів в Україні, що стало підставою для обґрунтування необхідності синхронного застосування антикорупційних механізмів на макро- та мікрорівні. Доведено, що антикорупційний механізм на мікрорівні є складовою корпоративного управління, яка спрямована на запобігання, виявлення, обмеження й нейтралізацію

корупційних проявів. Визначено послідовність формування й застосування антикорупційного механізму як орієнтир для впровадження в умовах кожного підприємства. Встановлено, що такий механізм буде слугувати необхідною зв'язуючою ланкою в ланцюжку «громадяни – корпорації – державні інституції» із забезпеченням кращих результатів протидії корупції в Україні.

Ключові слова: антикорупційний механізм, корупція, антикорупційні органи, корпоративне управління, комплаєнс, ризик, загроза

Shtangret Andriy Mykhailovych Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Management and Marketing in Publishing and Printing, National University "Lviv Polytechnic", Lviv, https://orcid.org/0000-0001-5179-4996

Vityk Bohdan PhD in Management, Lecturer at IT STEP University, https://orcid.org/ 0009-0003-4245-9397

APPLICATION OF ANTI-CORRUPTION MECHANISMS AT THE MACRO AND MICRO LEVELS

Abstract. Corruption has deep historical roots. Signs of its negative impact can be observed in every country. The difference lies in the extent of this impact, namely whether it remains at a minimally acceptable level or reaches a point where it poses real threats to the existence of the state. Public perception of corruption and the anti-corruption measures applied differ across countries, which makes direct copying of ready-made systems impossible. Therefore, the priority is to study best practices with their subsequent adaptation in order to find an optimal solution.

The purpose of the article is to provide a critical assessment of anti-corruption activities in Ukraine, followed by the adaptation of best practices from economically developed countries, particularly regarding the synchronous application of anti-corruption mechanisms at the macro and micro levels.

To substantiate the feasibility of forming and applying anti-corruption mechanisms at the macro and micro levels, the following methods were used: induction and deduction, comparison and systematization—when studying the essential characteristics of the terms "corruption" and "anti-corruption mechanism"; synthesis and analysis—when examining the Corruption Perceptions Index for Ukraine and Denmark in 2012–2024; morphological analysis—to clarify the stages of development and application of an anti-corruption mechanism; and abstract-logical methods—for theoretical generalizations and research conclusions.

The significance and nature of the impact of corruption are outlined. The features of anti-corruption activities in Denmark are detailed, with an emphasis on the importance of citizen initiative and the widely accepted intolerance of any manifestations of corruption. Current approaches to implementing anti-corruption measures in Ukraine are clarified, which provided grounds for substantiating the need

for the synchronous application of anti-corruption mechanisms at the macro and micro levels. It is proven that the anti-corruption mechanism at the micro level is a component of corporate governance aimed at preventing, detecting, limiting, and neutralizing manifestations of corruption. The sequence of forming and applying an anti-corruption mechanism is determined as a guideline for implementation at the level of each enterprise. It is established that such a mechanism will serve as a necessary connecting link in the "citizens – corporations – state institutions" chain, ensuring better results in combating corruption in Ukraine.

Keywords: anti-corruption mechanism, corruption, anti-corruption bodies, corporate governance, compliance, risk, threat.

Постановка проблеми. Корупцію можна вважати актуальною проблемою для кожної країни. Факти відсутності цього явища невідомі. Його рівень й суттєвість впливу на національну безпеку визначається боротьбою, тобто результативністю антикорупційної політики та нетерпимістю суспільства до будь-яких проявів. Для України питання корупції має вищий рівень пріоритетності в умовах війни, коли одним із ключових критеріїв для країн-партнерів, які формують життєво необхідну підтримку у формі зброї, засобів захисту й забезпечення стабільності в соціальній сфері, виступає саме поширеність й спроможність протидіяти корупції. З формальної точки зору в Україні поступово створена розгалужена й ієрархічно впорядкована система антикорупційних органів, але результативність її функціонування обмежена протидією фінансово-промислових груп, які мають широке представництво у всіх гілках влади. Сьогодні драйверами антикорупційної діяльності виступають два фактори: тиск країн-партнерів та активність громадян. Кращі практики економічно розвинутих країн вказують на необхідність створення синхронізованих антикорупційних механізмів на макро- та мікрорівні.

Саме корпоративний, як сполучний, рівень може забезпечити вищу результативність антикорупційних заходів, зокрема в частині поширення нетерпимості до цього явища із формуванням сприйняття участі в корупційних схемах як перешкоди для подальшого кар'єрного зростання. Такі засади є актуальними й вимагають реалізації відповідних розвідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означенню змісту та суттєвості впливу корупції на соціально-економічні процеси в суспільстві приділили належну увагу такі дослідники як В. Батиргареєва [10], З. Гладун [8], Ю. Камардіна [4], О. Клюєв [7], М. Мельник [1], А. Мовчан [2], А. Приходько [3], А. Філіпенко [4], Т. Часова [9] та інші. В їх публікаціях доведено важливість протидії корупції, досліджено практики протидії корупційної в Україні та інших країнах, визначено сприяючі та гальмуючі фактори для антикорупційної діяльності.

Попри значущість напрацювань, питання антикорупційних механізмів, зокрема на мікрорівні, обмежено досліджено.

Метою статті є критична характеристика антикорупційної діяльності в Україні з наступною адаптацією кращих практик економічно розвинутих країн, зокрема в частині синхронного застосування антикорупційних механізмів на макро- та мікрорівні.

Виклад основного матеріалу. Корупція сприймається як явище з глибоким історичним корінням. Характер ставлення до нього визначається значною кількістю факторів. Не можна ігнорувати й пасивності, а в окремих випадках сприяння, через історично сформовану культуру співіснування в межах спільноти. Вказане демонструється відомим висловлюванням *do ut des*, що перекладається як «даю, щоб ти дав» [1, с. 115]. Держава, як форма організації суспільства, відмінна від раніше існуючих та обмежено поширених сьогодні роду, плем'я, сусідської громади, що відповідно провокує зміну сприйняття корупції. В поточних умовах йдеться про «…різновид суспільної корозії» [1, с. 115], «…пряму загрозу національній безпеці, стабільності та економічному зростанню держави» [2, с. 116], «…системне, антисоціальне явище» [3 с. 26], «… таке, що підриває основи громадянського суспільства та правової держави» [4, с. 54]. Узгодженою можна вважати позицію, що корупція є хаотичною, не може бути повністю ліквідованою, її рівень вагомо впливає на соціально-економічні процеси в країні, а відтак потребує пошуку механізмів оптимізації. З цієї позиції розрізняють дві моделі антикорупційних заходів, тобто «скандинавську» і «азіатську». Відмінність між ними можна пояснити ініціативністю, коли в першій такою володіють громадяни через нетерпимість до корупційних проявів, а в другій боротьба реалізується силами спеціально створених органів.

Поміж країн, де фіксуються ознаки «скандинавської» моделі, цікавим є досвід Данії, де як такі спеціалізовані антикорупційні органи відсутні, але дієвими є інші інституції. Розслідування випадків корупції розподіляється між поліцією та прокуратурою, коли у віданні останньої є лише ті справи, що стосуються міжнародного рівня злочину. Типовою є активність громадян, які можуть подати звернення щодо виявленого факту корупції з обов'язковим реагуванням відповідних служб. Данію визначають як «…суспільство вільне від корупції, що реалізується у прозорому, відповідальному та свідомому прийнятті рішень, формуванні антикорупційної політики та, відповідно, її доброчесному дотриманню» [5]. Підґрунтям нетерпимості до корупції є її сприйняття як порушення прав кожного громадянина, що недопустимо.

Для нас, у практиці Данії, цікавим є факт антикорупційної діяльності на рівні корпорацій, коли з кожним працівником укладається відповідний договір про неучасть в корупційних злочинах в будь-якій формі. Порушення означає не лише звільнення, але й помітку в особовій справі, що надалі послуговує реальною перешкодою під час усіх наступних спроб працевлаштуватися. Відтак прослідковується функціональність системи з трьома ієрархічними рівнями: громадяни – корпорації – державні інституції. Первинний імпульс подається з нижчого рівня, середній визначає характер попереджувальних заходів, а верхній

послуговує застосуванню каральних заходів. В сукупності створюється система з ознаками комбінаційного реагування на усі прояви корупції та наданням переваги профілактичним заходам на основі суспільної свідомості шкоди, яку завдає це явище. Позитивним результатом описаного є те, що у 2024 році Данія у рейтингу Індексу сприйняття корупції [6] посідала перше місце із кількісним значенням 90 балів зі 100 можливих. В межах 2012-2024 рр. стосовно Данії фіксувалося найвище значення у 2014 році – 92 бали та найнижче у 2019 – 87 балів. Цей момент демонструє високу результативність й стабільність антикорупційної політики.

Індекс сприйняття корупції стосовно України відмінний не лише за кількісним значенням й рейтинговим місцем, але й динамікою. Розпочнемо з того, що упродовж 2012-2024 рр. наявні ознаки поступового зростання значення із 25 у 2013-го до 36 балів у 2023-му. У 2024-му мало місце незначне зменшення до 35 балів, що відповідало 105 місцю поміж 180 країн. Принциповим є той факт, що чим нижче фактичне значення вказаного індексу, тим складніша є ситуація, коли корупція трансформується в складову економіки з відповідним зростанням ризиків для іноземних інвесторів, створенням передумов для вимушеної еміграції громадян через відчуття відсутності справедливості, зниженням ділової активності в наслідок порушення умов конкурентної боротьби тощо. Значення Індексу сприйняття корупції доцільно сприймати і як свідчення обмеженої результативності застосовуваних антикорупційних механізмів, що підштовхує до їх модифікації із врахуванням кращих світових практик.

Як основу для подальшого розгляду антикорупційних механізмів доцільно уточнити значення суміжних понять, які передбачають застосування таких термінів як «попередження», «запобігання», «боротьба» та «протидія».

Попередження застосовується в контексті виконання превентивних заходів, які б забезпечили інформування про злочинний характер певних дій з конкретизацією передбаченої відповідальності. Запобігання є актуальним, коли особа чи кілька таких готові до вчинення злочину [7, с. 99], а відтак необхідними є дії щодо недопущення вчинення задуманого. Боротьба визначає виконання комплексу дій щодо ліквідації негативних наслідків, зокрема притягнення до відповідальності. Протидія характеризується вчиненням дій на противагу іншим, зокрема з метою перешкоджання таким. Узагальнюючи можна стверджувати, що кожен із термінів є актуальним в контексті обмеження корупції. Вони доповнюються в частині застосування заходів на різних етапах підготовки та вчинення правопорушення, а тому повинні бути застосовані як складові антикорупційних механізмів. Іншими словами, засади побудови таких механізмів на макро- та мікрорівні в частині цільового спрямування є ідентичними, але відмінні інструментарієм.

Вважаємо достатньо ґрунтовною позицію З. Гладуна, який антикорупційний механізм на макрорівні розглядає як «…визначення положень, що не дозволяють здійснення корупційних порушень та запровадження заходів

адміністративно-правової відповідальності у випадку їх скоєння, визначення переліку правоохоронних органів, що ведуть боротьбу із корупцією та їх повноважень» [8, с. 12]. При цьому дослідник наполягає на важливості синхронізації профілактичної й правоохоронної діяльності для профілактики й запобігання та притягнення до відповідальності осіб, які вчинили правопорушення.

Антикорупційна діяльність в Україні за більшістю ознак тяжіє до азійської моделі, де, як зазначалось вище, рушійною силою виступають спеціалізовані органи [9, с. 102; 10, с. 24], зокрема такі як НАБУ, ВАКС, НАЗК, САП.

Безперечно, що система ProZorro та співпраця з такими міжнародними організаціями як Transparency International має позитивний вплив та сприяє поступовій імплементації кращих практик. Щодо активності громадян, то вона реалізується в найбільш резонансних випадках, коли на побутовому рівні, через низький рівень добробуту й пошук будь-яких варіантів задоволення найбільш важливих потреб, типовою є пасивність. Свідченням такого узагальнення є раніше розглянуті значення Індексу сприйняття корупції.

У формі проміжних підсумків можуть бути твердження, що: в кожній країні сформована своя унікальна система антикорупційної діяльності, параметри якої змінюються через вплив значної кількості факторів, зокрема й адаптації корупціонерів, в тому числі шляхом активного застосування результатів технологічного поступу; висока результативність в обмежені проявів корупції досягається як за функціональності спеціалізованих органів, так й шляхом формування й підтримання нетерпимості поміж громадян; в Україні розбудована система антикорупційних органів, але проміжна ланка в ланцюжку «громадяни – корпорації – державні інституції», яка показує свою ефективність в інших країнах, фактично відсутня. Зроблені узагальнення стали підставою для розроблення методичних засад антикорупційного механізму на мікрорівні.

Дотримуємося позиції, що антикорупційний механізм на мікрорівні є складовою корпоративного управління, яка спрямована на запобігання, виявлення, обмеження й нейтралізацію корупційних проявів. Ключовими завданнями для цієї складової повинні бути: забезпечення прозорості управлінських процедур, підвищення відповідальності посадових осіб, зміцнення довіри до дій керівної ланки, посилення лояльності персоналу.

Важливим уточнення повинно бути те, що сьогодні на законодавчому рівні, зокрема в Законі України «Про запобігання корупції», визначено обов’язковість затвердження Антикорупційної програми щодо окремих суб’єктів господарювання, зокрема в яких частка державної та комунальної власності перевищує 50% із додатковими критеріями стосовно кількості працівників й величиною річного доходу та ті, що зацікавлені у державних закупівля на суму більше 20 млн грн. Такі обмеження роблять актуальною вказану програму для незначної частки суб’єктів господарювання (орієнтовно менше 1%), що є недостатнім для прогресу в питаннях запобігання корупції.

Створення антикорупційного механізму вимагає певних змін: створення внутрішнього підрозділу комплаєнсу; виконання внутрішнього й зовнішнього аудиту; дотримання прозорості в управлінських процедурах; пришвидшеної цифровізації для зменшення негативного впливу людського фактору; формування антикорупційної політики; розроблення стандартів етичної поведінки; перегляду системи оплати праці й надання соціальних гарантій; організація навчання для підвищення правової свідомості й посилення нетерпимості до корупції; розвиток культури доброчесності та особистої відповідальності. Безперечно, що такі зміни повинні виконуватися в певній логічній послідовності із конкретизацію відповідальних осіб й інструментарію, та цільових показників. Нами виконано деталізацію з виділенням наступних етапів:

Етап 1. Розроблення (осучаснення) внутрішнього нормативного забезпечення. Завдання полягає в оновленні та доповненні, а також узгодженні з національними і міжнародними стандартами (GRECO та інші), тих документів, що визначають засади антикорупційної політики підприємства, зокрема кодексу етики, правил, що регулюють обставини виникнення конфлікту інтересів тощо. Відповідальними є співробітники юридичного відділу та залучені зовнішні експерти. Для оцінювання рівня виконання береться до уваги повнота сформованого комплекту документів та частка персоналу ознайомлена з його змістом.

Етап 2. Виконання організаційних змін. Створення підрозділу з комплаєнсу або посади відповідального за антикорупційну діяльність, що повинно бути доповнено регламентом їх роботи, посадовими інструкціями, положеннями про взаємодію і підпорядкування з наявними лінійними підрозділами. Ініціатором змін виступає вища ланка управління. На швидкість проходження етапу вказують зміни в організаційній структурі й пакет документів, що визначає поле діяльності й відповідальність безпосередніх виконавців.

Етап 3. Цифрова трансформація. Застосування цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту, для виявлення аномальних фактів в господарській діяльності підприємства для подальшого поглибленого аналізу на предмет наявності корупційної складової. Виконання потребує співпраці з фахівцями IT-відділу, аналітиками, співробітниками внутрішньої служби безпеки, бухгалтерії тощо. Показником результативності буде кількість виявлених фактів та результати з’ясування обставин їх виникнення.

Етап 4. Посилення співпраці із правоохоронними органами. Розроблення інструкції стосовно взаємодії із правоохоронними органами, зокрема в частині збирання й передавання доказів, обміну інформацією та залученням до безпекової діяльності. Така взаємодія реалізується співробітниками внутрішньої служби безпеки та юридичного відділу.

Етап 5. Впровадження механізму виявлення корупції. Виконати пошук «вузьких місць», де є висока ймовірність корупційних проявів. Впровадити систему раннього попередження з метою застосування превентичних заходів.

Створення й доведення до відома персоналу інформації про «гарячу лінію». Встановлення графіку виконання планових і позапланових процедур в межах внутрішнього аудиту. Укладання угоди про співпрацю з зовнішніми експертами.

Етап 6. Застосування дисциплінарного механізму. Розроблення шкали санкцій, що визначає порядок й характер відповідальності, тобто від попередження й звільнення і до кримінальної відповідальності.

Етап 7. Навчання й розвиток культури доброчесності. Розроблення й проведення циклів обов'язкових тренінгів за тематикою: етика, конфлікт інтересів, робота зі зверненнями. Впровадження процедури перевірки доброчесності при наймі та переводі на вищу посаду. Оприлюднення інформації щодо результатів фінансово-господарської діяльності підприємства, досягнення поставлених цілей й засад надання винагороди з дотриманням прозорості й публічності.

Етап 8. Залучення зовнішніх стейкхолдерів і громадськість. Налагодження зв'язків з представниками органів місцевої влади, журналістами, активістами тощо для проведення публічних консультацій, спільних заходів, консолідації зусиль в питаннях попередження корупції. Впровадити систему регулярної звітності за результатами виконання антикорупційної програми із поширенням поміж зацікавлених сторін.

Зважаючи на те, що питання антикорупційного механізму на мікрорівні є обмежено дослідженим, хоча надзвичайно актуальним, то сформовану етапність доцільно сприймати виключно як орієнтир для подальших розвідок.

Висновки. Високий рівень корупції має для України, окрім інших, два ключові наслідки: негативне ставлення громадян до інститутів влади та ускладнення відносин з країнами-партнерами. Досвід минулих революційних подій вказує, що перший фактор може згенерувати початковий імпульс для чергового соціального збурення. Значущість впливу другого визначається вагомою часткою іноземного фінансування усіх витрат країни під час ведення військових дій та подальшою участю у післявоєнній відбудові.

В Україні розбудована система антикорупційних органів, але недостатньо високу результативність можна пояснити протидією промислово-фінансових груп та обмеженою активністю громадян. Скандинавська модель антикорупційної діяльності сформована на суспільній нетерпимості до будь-яких проявів корупції, що реалізується у відповідних антикорупційних механізмах на корпоративному рівні.

На підставі вивчення кращих практик розроблено послідовність формування такого механізму в умовах українських підприємств, що за умов масштабування дозволить посилити суспільну підтримку дій антикорупційних органів завдяки розумінню корупції як серйозного репутаційного правопорушення, наслідки якого щодо подальшого працевлаштування є набагато суворіші за встановлену законодавством відповідальність.

Література:

1. Мельник М. І. Хабарництво: загальна характеристика, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства. Київ: Парлам. вид-во, 2000. 256 с.

2. Мовчан А. В. Актуальні проблеми протидії корупції в Україні. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. №1. С. 116–121.

3. Приходько А. А. Окремі особливості антикорупційної політики Данії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип. 61. С. 25–28.

4. Камардіна Ю. В., Філіпенко А. С. Антикорупційні програми органів місцевого самоврядування як організаційно-правові засоби протидії корупції. *Вісник Маріупольського державного університету*. 2022. Вип. 23–24. С. 53–60.

5. Denmark: Overview of Corruption and Anti-Corruption. Transparency International. URL: https://knowledgehub.transparency.org/helpdesk/denmark-overview-of-corruption-and-anti-corruption (дата звернення 28.12.2025)

6. Corruption Perceptions Index 2024 Report. Transparency International. URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2024 (дата звернення 28.12.2025)

7. Клюєв О. Розмежування запобіжної і профілактичної діяльності органів внутрішніх справ. *Право України*. 2005. № 3. С. 98–101.

8. Гладун З. С. Сучасні проблеми адміністративного права України і шляхи їх вирішення. Тернопіль : Промінь, 2000. 52 с.

9. Часова Т. О. Розвиток та становлення антикорупційних органів в Україні. *Наукові записки*. 2019. Вип. 6. С. 101–104.

10. Батиргареєва В. С. Щодо правових, інституційних та наукових складових протидії корупції в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вип. 40. 2020. С. 23–32.

References:

1. Melnyk, M. I. (2000). *Khabarnytstvo: zahalna kharakterystyka, problemy kvalifikatsii, udoskonalennia zakonodavstva [Bribery: general characteristics, qualification issues, improvement of legislation]*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

2. Movchan, A. V. (2017). Aktualni problemy protydii koruptsii v Ukraini [Current problems of combating corruption in Ukraine]. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva – Criminal Justice Bulletin*, 1, 116–121 [in Ukrainian].

3. Prykhodko, A. A. (2020) Okremi osoblyvosti antykoruptsiinoi polityky Danii [Some features of Denmark's anti-corruption policy]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 61, 25–28 [in Ukrainian].

4. Kamardina, Yu. V., & Filipenko, A. S. (2022) Antykoruptsiini prohramy orhaniv mistsevoho samovriaduvannia yak orhanizatsiino-pravovi zasoby protydii koruptsii [Anti-corruption programs of local governments as organizational and legal means of combating corruption]. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu – Bulletin of Mariupol State University*, 23–24, 53–60 [in Ukrainian].

5. Transparency International. Denmark: Overview of Corruption and Anti-Corruption. Retrieved from https://knowledgehub. transparency.org/helpdesk/denmark-overview-of-corruption-and-anti-corruption

6. Transparency International. Corruption Perceptions Index 2024 Report. Retrieved from https://www.transparency.org/en/cpi/2024

7. Kliuiev, O. (2005) Rozmezhuvannia zapobizhnoi i profilaktychnoi diialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav [Distinguishing between preventive and preventive activities of internal affairs bodies]. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 3, 98–101 [in Ukrainian].

8. Hladun, Z. S. (2000) *Suchasni problemy administratyvnoho prava Ukrainy i shliakhy yikh vyrishennia [Modern problems of administrative law of Ukraine and ways to solve them]*. Ternopil : Promin [in Ukrainian].

9. Chasova, T. O. (2019) Rozvytok ta stanovlennia antykoruptsiinykh orhaniv v Ukraini [Development and establishment of anti-corruption bodies in Ukraine]. *Naukovi zapysky – Proceedings*, 6, 101–104 [in Ukrainian].

10. Batyrhareieva, V. S. (2020) Shchodo pravovykh, instytutsiinykh ta naukovykh skladovykh protydii koruptsii v Ukraini [Regarding the legal, institutional and scientific components of combating corruption in Ukraine]. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu – Crime control issues*, 40, 23–32 [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.03.2026

Журнал

«Наукові інновації та передові технології»

№ 3(55) 2026

Підписано до друку 09.03.2026 р.
Формат 60х90/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 8,2. Наклад 100 прим.

Видавець:
Громадська наукова організація «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління»
Свідоцтво серія *ДК №4957 від 18.08.2015 р., Андріївський узвіз, буд.11, оф 68, м. Київ, 04070.*